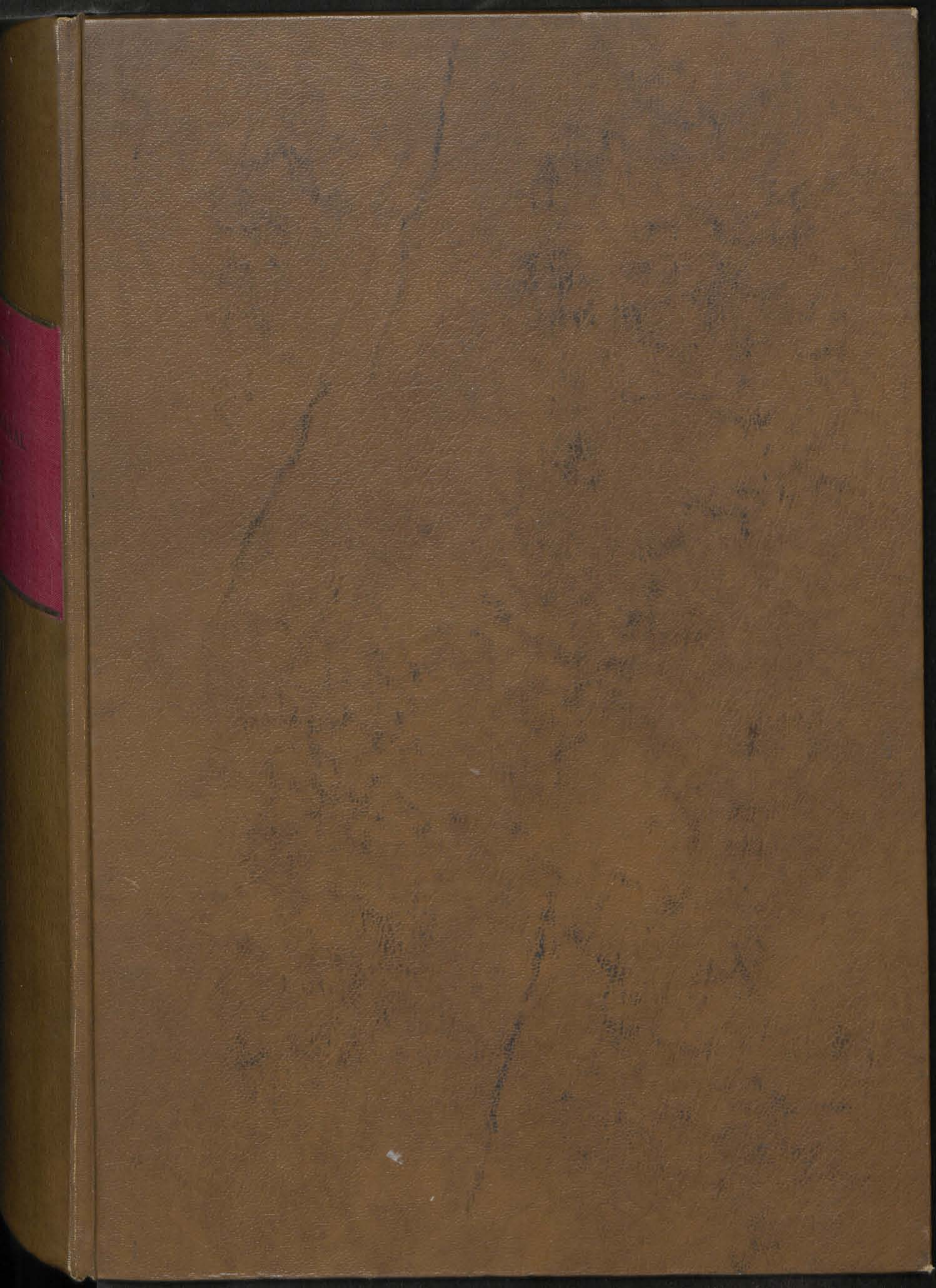

BIJLAGEN

VAN HET

VERSLAG DER HANDELINGEN

VAN DE

TWEEDE KAMER DER STATEN-GENERAAL.

1891-1892.

Bijlage C. Koloniaal verslag van 1891.

[5. 1.]

I. NEDERLANDSCH (OOST-) INDIË.
II. SURINAME.
III. CURAÇAO.

GELEIDENDE BRIEF.

Aan den Heer Voorzitter van de Tweede Kamer der Staten-Generaal.

'S-GRAVENHAGE, *den 15den September* 1891.

Ik heb de eer dezen ten geleide te doen strekken van het Koloniaal Verslag van 1891, tot welks aanbieding, overeenkomstig art. 62, 1ste lid, der Grondwet, door de Koningin-Weduwe, Regentes, machtiging is verleend. Afgedrukt zijn tot dusver de hoofdstukken **A** tot en met **J** en een gedeelte van hoofdstuk **K** van het Oost-Indisch Verslag, met het grootste gedeelte der daarbij behoorende bijlagen (waaronder ook reeds de kaart), zoomede het Verslag betreffende Curaçao, waarvan de bijlagen ter perse zijn. De overige gedeelten zullen, op de in de laatste jaren gevolgde wijze, zoo spoedig mogelijk aan de leden der Kamer worden toegezonden. Met betrekking tot het Oost-Indisch Verslag moet ik nog opmerken dat de hoofdstukken **A** tot en met **E** onder het beheer van mijn ambtsvoorganger zijn vastgesteld.

De Minister van Koloniën,
VAN DEDEM.

[5. 2.]

I. NEDERLANDSCH (OOST-) INDIE.

VERSLAG.

A. Grondgebied en bevolking.

De laatst verzamelde opgaven nopens de uitgestrektheid en het zielental der verschillende gewesten zijn opgenomen in de als bijlage A hierachter afgedrukte tabellen I t/m IX. Wat de uitgestrektheid betreft, zijn thans voor Java, Madura en Billiton verbeterde cijfers ingevuld, ontleend aan eene nauwkeurige berekening bij het Topographisch Bureau te Batavia volgens metingen op de kaarten der topographische opneming. Aan het slot van tabel I vindt men voor Java en Madura (alleen de residentiën Djokjokarta en Soerakarta uitgezonderd) de uitkomsten der bedoelde berekening, in hectaren uitgedrukt, districtsgewijze vermeld. Voor 't eerst is in gemelde tabel I thans ook opgegeven het zielental van de gewestelijke hoofdplaatsen. De bevolkings-opgaven, die ditmaal over het jaar 1889 loopen, wijzen weder voor schier alle gewesten van Java en Madura eene meer of minder belangrijke toeneming aan, vergeleken bij de statistiek over 1888. Alleen in de gewesten Pekalongan en Kadoe werden voor het cijfer der inlanders lagere opgaven verkregen dan in 1888, doch de teruggang bedraagt niet meer dan respectievelijk 3899 en 1704 zielen. In totaal was nu het zielental der inlanders op Java en Madura bij het einde van 1889 geklommen tot 22 806 463, tegen 22 526 885 volgens de opgaven van ult. 1888. Met betrekking tot de inlandsche bevolking in de buitenbezittingen kan eene vergelijking der opgaven over beide jaren weinig waarde hebben, omdat de dienaangaande verstrekte cijfers grootendeels op ramingen berusten, die elken vasten grondslag missen.

Ten aanzien van de niet-inheemsche bevolking van Nederlandsch-Indië (vreemdelingen van Westersche en Oostersche afkomst) blijkt uit onderstaand overzicht dat ook in 1889 hun aantal, zoowel op Java en Madura als daarbuiten, is toegenomen.

ZIELENTAL DER NIET-INLANDERS.	JAVA EN MADURA.		BUITENBEZITTINGEN.		TOTAAL.	
	1888.	1889.	1888.	1889.	1888.	1889.
Europeanen en met hen gelijkgestelden a)	42 364	43 919	11 557	11 585	53 921	55 504
Chineezen	233 717	237 579	199 391	209 451	433 108	447 030
Arabieren.	13 365	13 943	b) 6 459	b) 6 741	19 824	20 684
Andere vreemde oosterlingen	2 843	2 808	7 583	7 165	10 426	9 973
Te zamen . . .	292 289	298 249	224 990	234 942	517 279	533 191

a) Ongerekend het Europeesch gedeelte van leger en vloot; zie daaromtrent bijlagen B, F en G hierachter.
b) Ongerekend de Arabieren in de vorstenrijken op Bali en Lombok.

B. Opperbeheer.

De Gouverneur-Generaal mr. C. PIJNACKER HORDIJK maakte van 15 tot 28 Juni 1891 eene dienstreis door een gedeelte van Oost-Java. Gedurende 's Landvoogds afwezigheid werd het dagelijksch beleid der zaken gevoerd door den vice-president van den Raad van Nederlandsch-Indië; zie Indisch Staatsblad 1891 n°. 148.

In de samenstelling van den Raad van Nederlandsch-Indië kwamen gedurende het tijdvak, verloopen sedert de mededeelingen in het vorig verslag, de volgende veranderingen. Tot vice-president in de plaats van jhr. C. H. A. VAN DER WIJCK, die, na op zijn verzoek bekomen eervol ontslag uit 's lands dienst (Koninklijk besluit dd. 29 Januari 1891 n°. 11), den 4den April jl. dat ambt nederlegde, werd bij Koninklijk besluit van 31 Maart 1891 n°. 41 benoemd de heer R. C. KROESEN, tot dusver lid in het college, terwijl bij Koninklijk besluit van 31 Maart jl. n°. 42 tot lid van den Raad werd benoemd de heer W. O. GALLOIS, tot dusver Algemeen Secretaris van het Gouvernement.

C. Mededeelingen van staatkundigen en algemeenen aard.

§ 1. *Betrekkingen met het buitenland.*

In verband met het voor Nederlandsch-Indië steeds geldend verbod van invoer van buskruit en vuurwapenen (Indisch Staatsblad 1876 n°. 302) viel zeer op prijs te stellen dat zoowel de Gouverneur der Straits-Settlements als die van Laboean en Britsch Noord-Borneo, evenals in de laatste jaren, bereid werden bevonden het noodige te verordenen om de telkens slechts voor een bepaalden termijn van kracht zijnde verbodsbepalingen tegen den uitvoer van de bewuste artikelen uit die koloniën naar Nederlandsch-Indië weder tijdelijk te bestendigen.

Eerstgenoemde Gouverneur stelde den Gouverneur-Generaal in kennis met den wensch om door een Britsch oorlogsvaartuig, in het algemeen scheepvaartbelang, de tot de residentie Riouw behoorende Anambas-eilanden hydrographisch te doen opnemen, waarop werd geantwoord dat tegen zoodanige opneming geen bezwaar bestond. Van zijn kant betrok de Gouverneur-Generaal het Bestuur der Straits-Settlements in het plan om door onze zeeofficieren een gedeelte der Malakka-kust en aangrenzende Britsche vaarwaters te doen opnemen voor zooveel dit mocht blijken noodig te zijn ten behoeve van onzen hydrographischen arbeid met betrekking tot de noordoostkust van Sumatra.

Aan het door den Gouverneur van Laboean en Britsch Noord-Borneo ondersteund verzoek van tal van belanghebbenden bij landelijke ondernemingen op Noord-Borneo om emigratie van Nederlandsch-Indische arbeiders derwaarts toe te staan, kon geen gevolg worden gegeven, met het oog op de verkregen inlichtingen betreffende den gezondheidstoestand in het gebied der Britsche Noord-Borneo-

Compagnie en de groote sterfte onder de vreemde werklieden aldaar.

Ten aanzien van de in 't vorig verslag (blz. 2) bedoelde grensregeling tusschen onze bezittingen op Borneo en de onder Britsch protectoraat staande gedeelten van dat eiland kan thans worden gemeld dat de ter zake in Europa gevoerde onderhandelingen geleid hebben tot de overeenkomst met Engeland, dd. Londen 20 Juni 1891, welke bij Koninklijke Boodschap van 25 Juli jl. [1]) aan de bekrachtiging der Staten-Generaal is onderworpen.

Langs diplomatieken weg liet de Britsche Regeering haar leedwezen betuigen over het feit dat, volgens een bij haar ingekomen bericht, een harer administrateuren op Nieuw-Guinea, bij gelegenheid van een tocht aldaar, ondernomen deels ter vervolging van rooverbenden, deels als ontdekkingsreis, onwillekeurig de Britsche grens overschreden en zich in het Nederlandsche gebied opgehouden had. Gemelde administrateur was echter aanstonds, toen hij zijne vergissing bemerkte, naar het Britsch gebied teruggekeerd.

Eene dankbetuiging werd van dezelfde Regeering ontvangen voor hetgeen onzerzijds was gedaan (verg. § 18 van dit hoofdstuk) om tot klaarheid te brengen het wedervaren van een op Nieuw-Guinea's zuidwestkust ten handel gekomen, doch sedert vermisten, Australischen kotter, en voor de onzerzijds aan de schuldige Papoea's toegediende bestraffing toen het met genoegzame zekerheid was aan te nemen dat gemeld vaartuig door hen was afgeloopen en de bemanning vermoord.

Twee door den Gouverneur-Generaal met officieele zendingen naar buiten Nederlandsch-Indië afgevaardigde gecommitteerden, respectievelijk ter bestudeering in Fransch-Indo-China van het daar werkende stelsel van opium-regie, en ter opsporing in Britsch-Indië van voor overplanting in Nederlandsch-Indië geschikte suikerrietstekken (verg. vorig verslag blz. 1 en 196), ondervonden van de autoriteiten bij wie zij werden ingeleid alle verlangde medewerking. De Gouverneur-Generaal liet niet na te dier zake eene dankbetuiging te richten zoowel aan den Gouverneur-Generaal van gemelde Fransche kolonie als aan den Onderkoning en Gouverneur-Generaal van Britsch-Indië.

Met niet minder waardeering werd dezerzijds ook bejegend de groote hulpvaardigheid, waarmede de voor het Nederlandsch-Indisch leger bestemde militairen, die zich aan boord bevonden van het in Juni 1890 in het Engelsch Kanaal gezonken particulier stoomschip *Prins Frederik*, na hunne aanbrengst te Falmouth, aldaar vanwege de Britsche militaire autoriteiten werden onder dak gebracht en gedurende een tiendaagsch verblijf verzorgd.

Naar aanleiding van een door onzen minister-resident te Peking aan de Nederlandsch-Indische Regeering overgebracht verzoek van den Chineeschen Staatskanselier, om te bevorderen dat onder de Chineesche ingezetenen van Nederlandsch-Indië eene inzameling van gelden werd gehouden voor de noodlijdenden door watersnood in Noord-China, maakte de Indische Regeering geen bezwaar in zoover tot dit doel mede te werken, dat zij het verzoek door den resident van Batavia ter kennis liet brengen van de Chineesche officieren op gemelde hoofdplaats, aan wie het werd overgelaten te beslissen wat onderwerpelijk te doen ware, en aan wie het ook werd vrijgelaten om ter zake òf alleen met Chineezen òf mede met Europeanen zich te verstaan (October 1890). Toen weinige maanden later de Chineesche Regeering in het bezit kwam van de ingezamelde gelden, richtte de Staatskanselier aan onzen vertegenwoordiger te Peking eene dankbetuiging, ook voor het onthaal dat zijne stappen bij de Indische Regeering hadden gevonden.

Tot de te Brussel opgerichte internationale vereeniging voor de uitgave van douane-tarieven werd door de Regeering hier te lande ook voor onze koloniën toegetreden. De wet van 20 Februari 1891 (Nederlandsch Staatsblad n°. 41), houdende goedkeuring van de ter zake op 5 Juli 1890 te Brussel gesloten overeenkomst, wordt ook in Indië afgekondigd.

In September 1890 breidde Siam zijn consulair personeel in Nederlandsch-Indië uit door de benoeming van een consul te Samarang. Voorts werden in het afgeloopen jaar verscheidene consuls van vreemde mogendheden tot de uitoefening van hunne betrekking toegelaten, doch allen ter vervulling van opengevallen plaatsen.

In Maart 1891 werd Nederlandsch-Indië bezocht door Zijne Keizerlijke Hoogheid NIKOLAAS ALEXANDROVITCH, Grootvorst-troonopvolger van Rusland. Bij aankomst werd de hooge gast met de aan zijn rang verschuldigde eerbewijzen door den Gouverneur-Generaal ontvangen, en hij nam te Batavia, met Zijne Koninklijke Hoogheid Prins GEORGE van Griekenland en eenige leden van het gevolg, zijn intrek in het residentiehuis, dat daartoe speciaal was ingericht. Gedurende het achtdaagsch verblijf werd Buitenzorg bezocht en een uitstapje naar de Preanger Regentschappen gemaakt, waar een bezoek werd gebracht aan den krater van den berg Papandajan, en aan eene jachtpartij op groot wild in de omstreken van Garoet werd deelgenomen. Na te Batavia nog een gala-bal te hebben bijgewoond, dat door de Indische Regeering werd gegeven, en het museum van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen te hebben bezocht, vertrok de Grootvorst met het hem begeleidend eskader den 14den Maart van Batavia.

§ 2. *Java en Madura.*

Rust en orde werden in 1890 op Java en Madura niet verstoord. Over het algemeen bleef in het godsdienstig leven der Mohammedaansche bevolking zekere opgewektheid waar te nemen, zonder dat dit tot ongeregeldheden aanleiding gaf. In West-Java openbaarde zich gedurende het afgeloopen jaar eene grootere neiging tot het ondernemen van de bedevaart naar Mekka dan in 1889, hetgeen, voor zooveel de Preanger Regentschappen betreft, luidens het gewestelijk verslag, moet worden toegeschreven aan de betere geldelijke omstandigheden, waarin de bevolking door den levendigen handel in rijst gebracht werd.

Van de inlandsche besturen in Soerakarta en Djokjokarta ging sedert de mededeelingen in 't vorig verslag meer werkzaamheid uit om, in de door het Europeesch bestuur gewenschte richting, onderwerpen van inwendig beheer te regelen of beter te regelen, waartoe in Soerakarta veel bijdroeg de omstandigheid dat de in December 1889 voorloopig opgetreden rijksbestierder, die zich als een goed regent deed kennen, zijn standpunt versterkt zag door zijne definitieve verheffing (Augustus 1890). Over het door beide inlandsche hoven verordende ten bate van de landverhuur aan Europeanen zie men hoofdstuk **O**. Onder de op ander gebied tot stand gebrachte of nog in voorbereiding zijnde maatregelen treden, wat Djokjokarta betreft, 't meest op den voorgrond eene betere inrichting van het districtsbestuur en van de inkomsten en rechten der pandji's (districtshoofden) en mantri's (onderdistrictshoofden); en verder eene reorganisatie van het politiewezen, vooralsnog alleen in het gedeelte van het rijk, genaamd Mataram, waar de landhuur geconcentreerd is. In het belang der veiligheid werd in Djokjokarta ook een aanvang gemaakt met het tot stand brengen van behoorlijke afsluitingen der toegangswegen tot de dessa's, eene doelmatiger plaatsing der wachthuizen, zooveel mogelijk met vermindering van het aantal, en de sterke ompaggering zoowel van de dessa's als van elk erf. Tot voorbereiding van deze voorzieningen, wier volledige uitvoering evenwel nog minstens drie of vier jaren tijds zal vorderen, werd van elke dessa eene schetskaart gemaakt. Meermalen ondervond het bestuur bij het tot stand brengen van verbeteringen in de Vorstenlanden den krachtigen steun der Europeesche landhuurders. Evenals in 1888 de sultan van Djokjokarta, droeg in 1890 ook de soesoehoenan van Soerakarta de rechtsmacht over zijne onderdanen, voor zooveel deze zich mochten schuldig maken aan beschadiging van telegraafverbindingen, aan het Gouvernement over. Verder werd de verlangde medewerking van den soesoehoenan verkregen tot eene wijziging der bepalingen op het rechtswezen in de Vorstenlanden (verg. hoofdstuk **F** § 2). [2]) Ook wijzigde de

[1]) Gedrukte stukken, zitting 1890—1891 — **187**.

[2]) De sultan van Djokjokarta behoefde in deze niet vooraf gekend te worden, in verband met de bij zijne optreding eens vooral gedane toezegging van zich te zullen nederleggen bij al hetgeen het Gouvernement ten opzichte van het rechtswezen voor zijn gebied nader mocht verordenen.

vorst in menig opzicht het ceremonieel op zijne hoofdplaats, in het voordeel van het prestige van den vertegenwoordiger der Regeering.

Omtrent de zelfstandige prinsen in de Vorstenlanden is voor dit verslag alleen bericht dat het Mangkoe Negorosche Huis nog steeds in zeer gedrukte geldelijke omstandigheden verkeert. Onder den invloed van het Europeesch bestuur zijn evenwel in de administratie en exploitatie der aan het hoofd van dat Huis behoorende bezittingen wijzigingen gebracht, waarvan men binnen weinige jaren meer regelmaat in 's prinsen financiën verwacht.

Op Madura draagt de invoering van ons rechtstreeksch bestuur, waartoe voor het middengedeelte des eilands (Pamakassan) reeds in 1863, doch voor de beide andere toenmalige panembahanschappen Sumanap en Bangkallan achtereenvolgens eerst in 1883 en 1885 is overgegaan, voor land en volk goede vruchten. Eene schaduwzijde vormden echter de benarde geldelijke omstandigheden waarin de afstammelingen en nabestaanden der laatste panembahans sedert de opheffing van het zelfbestuur verkeerden. Wel was de afschaffing van het apanagebezit der Madureesche grooten gepaard gegaan met de toekenning van geldelijke toelagen uit 's lands kas, maar bij de bepaling van het bedrag dier toelagen was geen rekening gehouden met de geldelijke verplichtingen waaronder zij tegenover geldschieters, meest vroegere huurders der apanages, gebukt gingen. Deze schuldeischers nu, het verhaal missende dat zij vroeger in de gepachte apanages vonden, lieten na de inlijving niets na om de leden der panembahansfamiliën, althans die van Sumanap en Bangkallan, tot afbetaling van hunne vorderingen te nopen, en daar de Madureesche grooten hiertoe geheel onmachtig waren, zagen zij zich door hunne schuldeischers, meerendeels vreemde oosterlingen, met gijzeling bedreigd, welk rechtsmiddel reeds op eenige adellijken werd toegepast. Toen uit dezen toestand inderdaad politieke gevaren dreigden, trad het Gouvernement tusschenbeide. Nadat de resident zich op omzichtige wijze had vergewist dat althans de voornaamste schuldeischers gezind waren om, bij spoedige vereffening van de schulden, hunne vorderingen aanzienlijk te verminderen, besloot de Indische Regeering, behoudens eene zooveel mogelijk te bedingen reductie, de schulden der vroegere geapanageerden over te nemen en de aldus verlaagde schuldvorderingen uit 's lands kas te voldoen, onder voorwaarde dat de betrokken Madureesche grooten de door de Regeering voor te schieten sommen zouden terugbetalen door matige inhoudingen op hunne toelagen. Het gevolg is geweest dat reeds kort na de machtiging ruim ³/₄ gedeelte der schulden werd afbetaald gemiddeld tegen p. m. 38 pct., terwijl, wat het overige ¹/₄ betreft, volgens eene opgaaf van November 1890, gerekend werd dat met hoogstens 50 pct. als afkoopsom genoegen zou worden genomen. De voor een en ander noodig geraamde fondsen werden door den Gouverneur-Generaal beschikbaar gesteld door kredietopening boven de begrooting; zie de ordonnantie van 25 Augustus 1890 (Indisch Staatsblad n⁰. 175), sedert bekrachtigd bij de wet van 15 April 1891 (Indisch Staatsblad n⁰. 161).

Twee regentsplaatsen vielen in 1890 op Java open, namelijk in het regentschap Pekalongan door ongevraagd eervol ontslag, en in het regentschap Bondowosso (residentie Bezoeki) door overlijden van den titularis. In de plaats van den regent van Pekalongan, wiens zonen nog te jong voor het ambt waren, werd gekozen de patih van het regentschap Batang, die buiten de familie van den ontslagene stond. In Bondowosso daarentegen ging de waardigheid over op den oudsten wettigen zoon van den overleden regent. Aan velen die zich in hoogeren of lageren rang bij het inlandsch bestuur als verdienstelijke ambtenaren of hoofden hadden doen kennen verleende de Indische Regeering openlijke onderscheidingen, o. a. aan vier regenten. Aan den regent van Lebak (Bantam) werd namelijk het praedicaat »adipati", aan dien van Banjoemas het recht tot het voeren van den gelen songsong en aan de regenten van Bandong (Preanger Regentschappen) en Ledok (Bagelen) de gouden medaille voor burgerlijke verdiensten toegekend. De regent van Magettan (residentie Madioen) kreeg vergunning om naar zijne standplaats terug te keeren, nadat het in 't vorig verslag (blz. 3) bedoelde onderzoek nopens den sluikhandel in opium in zijn regentschap te zijnen voordeele was afgeloopen.

Ten aanzien van de veiligheid van personen en goederen gedurende 1890 werden slechts uit enkele gewesten minder gunstige berichten ontvangen, en wel, behalve uit de Vorstenlanden, uit Rembang, Soerabaija, Probolinggo, Banjoemas en Madura. Gevallen van moord kwamen als gewoonlijk het meest voor in de residentiën Madura en Rembang, en wel respectievelijk 97 en 61 malen, terwijl in Bantam slechts één dergelijk misdrijf werd gerapporteerd. Het aantal ketjoepartijen (roof in gewapende bende) bedroeg in Soerakarta 9, in Djokjokarta 7, in Batavia 7, in Kadoe 6, in Madioen 4, in Japara 2 en in elke der residentiën Samarang en Rembang 1; ook uit Madura werd gemeld dat daar in 1890 een paar kleine ketjoepartijen plaats vonden. Bovendien werd in Soerakarta 17 malen, in Djokjokarta, evenals in Banjoemas, 3 malen en in elke der residentiën Batavia en Kediri éénmaal roof op den publieken weg gepleegd, terwijl 6 gevallen van zee- en strandroof in Straat Madura ter kennis van het bestuur kwamen. Over veediefstallen viel vooral te klagen in Soerakarta en Madioen (in deze beide gewesten, naar het schijnt, als een gevolg van slechte tijdsomstandigheden ten gevolge van het mislukken van den padi-oogst), en overigens ook in Japara, Rembang en Probolinggo, zoomede op Madura.

Wat den padi-oogst betreft, deze viel ook in verschillende streken buiten Madioen en Soerakarta minder voordeelig uit, maar gelukkig mocht men zich vrij algemeen in het goed slagen van de overige voedingsgewassen verheugen, zoodat, waar men met schaarschte of duurte van de rijst had te kampen, deze tegenspoed nergens het karakter van eene volksramp aannam. In Madioen en in enkele gedeelten van Krawang en Kediri werd, om dit te verhoeden, de bevolking van bestuurswege aan rijst en zaadpadi geholpen. Voor de bij de koffiecultuur ingedeelde bevolking waren de met die cultuur behaalde verdiensten ditmaal uitermate gering, doordien de plantsoenen schier algemeen eene ongekend geringe productie afwierpen. De teelt van suikerriet gaf over 't geheel bevredigende uitkomsten, ofschoon men hier en daar nog in belangrijke mate met de sereh ziekte te kampen had. De tabaksteelt slaagde naar wensch.

Over het algemeen waren in 1890 de omstandigheden niet van dien aard om te leiden tot verlevendiging van het handelsvertier ¹).

Was de staat der volksgezondheid doorgaans niet ongunstig (zie daarover meer in hoofdstuk [illegible], afd. V), natuurrampen, als overstroomingen en aardbevingen, deden zich gelukkig niet in wijden kring voor, uitgenomen de aardbeving van 12 December in Midden-Java, waardoor voornamelijk de afdeelingshoofdplaats Joana der residentie Japara geteisterd werd. Gelukkig vielen slechts weinig menschenlevens bij de ramp te betreuren (verg. de n^{os}. der Javasche Courant van 16 en 30 December 1890). De vulkanen Smeroe en Lamongan werkten met tusschenpoozen het geheele jaar door.

Met betrekking tot de door het bestuur geleide vrijwillige emigratie uit Bagelen naar het zuiden der Preanger Regentschappen valt aan te teekenen dat bij het einde van 1890 in het geheel 964 personen waren verhuisd, waarvan 261 reeds langer dan acht maanden in hunne nieuwe

¹) In hoofdstuk [illegible] hierachter vindt men den landbouw, de nijverheid en den handel der inlandsche bevolking meer in bijzonderheden besproken, maar uit den aard der zaak kunnen die jaarlijksche mededeelingen niet anders dan beknopt zijn en derhalve van den oeconomischen toestand der bevolking geen volledig beeld geven. In November 1890 is echter aan de hoofden van gewestelijk bestuur opgedragen om, voor zooveel zij lang genoeg aan het hoofd van hun gewest staan om van nabij met de toestanden bekend te zijn, een zakelijk algemeen overzicht samen te stellen van den voor- of achteruitgang der bevolking op oeconomisch of maatschappelijk gebied, bestemd om, voor zoover het door belangrijkheid van inhoud daarvoor in aanmerking komt, in zijn geheel te worden opgenomen onder de bijlagen van het Koloniaal Verslag van 1892 of van een lateren jaargang. Voorts is in Maart jl. het verlangen te kennen gegeven dat vanwege de gewestelijke bestuurders op Java en Madura bij de onder hen dienende assistent-residenten en controleurs of adspirant-controleurs het streven worde aangemoedigd om gegevens aangaande de details der inlandsche huishouding te verzamelen in den vorm van dessa-monographieën. Opdat soms belangrijke punten niet worden over het hoofd gezien en vergelijking van de monographieën onderling mogelijk zij, is voor dezen arbeid een schema aan de hand gedaan.

woonsteden (in het district Tjikemboelan der afdeeling Soekapoera) waren gevestigd en derhalve geen ondersteuning van gouvernementswege meer genoten [1]). De aangekomenen zijn gehuisvest in 328 woningen, hebben hunne net aangelegde erven met verschillende vruchtboomen, padi en tweede gewassen beplant en staan onder door hen zelven gekozen hoofden, die door den resident als zoodanig zijn bevestigd. Met het verkiezen van deze hoofden wordt steeds gewacht totdat minstens 25 gezinnen zich tot eene gemeente hebben vereenigd. In de opbrengst hunner erven en het verhuren van hunne diensten bij de inheemsche bewoners vinden de immigranten een voldoend middel van bestaan. Ook houden velen hunner zich met houtsnijwerk en het batikken van sarongs onledig, en deze slagen er in de vruchten van hun arbeid tegen redelijke prijzen van de hand te zetten. Wat de immigranten vooral aantrekt, is het vooruitzicht op het ongestoord individueel bezit van een door hen ontgonnen stuk vruchtbare sawah. De te ontginnen gronden zijn van zeer goede hoedanigheid, doch bestaan voor het meerendeel uit rawah's, waarvan de bewerking in de laatste maanden van 1890 door de vele zware regens met veel moeite gepaard ging, zoodat bij het einde des jaars in 't geheel nog slechts 98 bouws opengekapt en 47 bouws beplant waren.

Ten einde ook minvermogende Europeanen, inzonderheid gewezen militairen, in de gelegenheid te stellen in den kleinen land- of tuinbouw een middel van bestaan te vinden, zijn in September 1890 van gouvernementswege eenige vruchtbare en, ook wat het klimaat betreft, gunstig gelegen terreinen in de residentie Pasoeroean aangewezen, waar het bestuur bereid is in den eersten tijd geldelijk en stoffelijk de pogingen te steunen van hen die op die wijze eene lotsverbetering willen beproeven. De voorwaarden, waaromtrent verwezen wordt naar de bekendmaking in de Javasche Courant van 9 September 1890 [2]), zijn zóó ingericht dat het doel ook bereikbaar is voor hen die in andere gewesten van Java en Madura verblijf houden; aan de zoodanigen, die blijken als kolonisten te kunnen worden toegelaten, wordt namelijk, met de hunnen, van landswege overtocht naar de nieuwe vestigingsplaats verstrekt. Of en in welke mate de maatregel bij de bedoelde klasse van ingezetenen waardeering vindt, was, bij de afsluiting van dit gedeelte van het verslag, hier te lande nog niet gebleken.

§ 3. *Atjeh en onderhoorigheden.*

Gedurende het verslagjaar heeft het verzet tegen ons bestuur over het algemeen veel aan kracht verloren, hetgeen voornamelijk wordt toegeschreven aan de op blz. 6 van het vorig verslag vermelde sluiting van een groot deel der Noord- en Westkust voor allen in- en uitvoer en voor de vischvangst, ten gevolge waarvan de bendehoofden vele moeilijkheden hadden om hunne manschappen van het noodige te voorzien en bij de bevolking minder steun vonden. De hevigheid, waarmede de vijand onze versterkingen in Groot-Atjeh beschoot, verminderde dan ook merkbaar en beschadigingen aan telefoongeleidingen, spoorbaan en bruggen kwamen nagenoeg niet meer voor. De werkzaamheid des vijands bleef voornamelijk bestaan in het bemoeilijken van onze troepen bij het schoonkappen van de vóór onze linie gelegen vrije strook. Naarmate het kappen vorderde, werden de vijandige Atjehers evenwel door patrouilles en hinderlagen al meer en meer op den noodigen afstand gehouden; en dientengevolge leverden ook de verschillende herstellingen en het onderhoud van de ceintuurbaan minder bezwaar op. Binnen onze stelling was het zoowel overdag als des nachts veilig, dank zij de veelvuldige patrouilles en, sedert October 1890, het optreden van het korps marechaussee, van welks oprichting reeds op blz. 5 van het vorig verslag melding werd gemaakt. Het beschieten van onze posten en van de morgentreinen was overigens van weinig beteekenis; het geschiedde meestal door kleine benden, soms uit niet meer dan twee of drie man bestaande, die zich van post tot post bewogen en de bevolking in onrust hielden. Enkele malen werden de posten des nachts beschoten en dan soms met granaten. Uitgezonderd een paar gewonden werden ons door de beschietingen geene verliezen toegebracht.

Onzerzijds werd weder nu en dan buiten de linie tegen den vijand opgetreden, indien zulks noodig was om het vrije terrein buiten de ceintuurbaan van hoog struikgewas en van bamboedoeri te kunnen zuiveren. In den nacht van 7 op 8 Augustus 1890 slaagde een detachement van Lambaroe er in om de Atjehsche borstwering en loopgraven in de nabijheid van dien post te slechten, zonder door den vijand bemoeilijkt te worden. Toen deze den 8sten zijne werken trachtte te herstellen, werd hij door artillerievuur en een van Lambaroe uitgerukt detachement verdreven. Hoewel dit nog een paar malen werd herhaald, bleef het schoonkappen van het terrein vóór de posten Siroen en Lambaroe niettemin een zeer moeilijk en gevaarlijk werk en moesten daartoe een paar maal troepen van Kotta Radja worden gezonden.

In den nacht van 18 op 19 November stak de vijand de zuidelijke brug, welke het eiland Kotta Pohama met den vasten wal verbindt, in brand en nam op dat eiland eene hinderlaagstelling in. Het detachement, dat onder bevel van een luitenant uit Kotta Pohama aanrukte om den brand te blusschen, werd, op het eiland gekomen, onverwachts met geweervuur en met den klewang aangevallen; na een kort gevecht werd de vijand, met achterlating van vier dooden en eenige wapens en munitie, op de vlucht gejaagd. Wij bekwamen daarbij twee dooden en zes gewonden, allen mindere militairen. In dezelfde maand werden ons door het levendig vuur van den vijand ook eenige verliezen toegebracht bij het zuiveren van de vrije strook vóór den post Boekit Karang.

Een meldenswaardig treffen met den vijand viel nog voor in het begin van Maart van dit jaar. Op den 9den dier maand gelukte het den kapitein-postcommandant van Ketapang Doewa met een detachement van 75 bajonetten de ten zuid-oosten van zijn post gelegen Atjehsche benting Kandang bij verrassing te nemen en de bezetting van p. m. 20 man op de vlucht te drijven. Eene na het bezetten dezer versterking inmiddels zichtbaar geworden tweede vijandelijke benting, waaruit men op onze troepen vuurde, werd onmiddellijk daarop zonder verlies stormenderhand genomen. Nauwelijks echter waren deze beide versterkingen bezet, of de vijand kwam van drie zijden opzetten en trachtte onze troepen af te snijden. Ten einde dit te verhinderen, werden onverwijld ter assistentie uit Kotta Radja gezonden het 14de bataljon, de bergbatterij, een peloton cavalerie en twee compagnieën van het 12de bataljon, terwijl, in afwachting van de aankomst dier troepen, een detachement van Lamdjamoe, sterk 50 bajonetten, onder bevel van den postcommandant, kapitein H. van Wicheren, de bezetting van Kandang te hulp kwam. Bij den opmarsch kreeg deze officier een doodelijk schot, waaraan hij eenige uren later overleed. De beide genomen bentings werden tot en met 11 Maart bezet gehouden, ter bescherming van de manschappen die de vrije strook en de kampongs Aroen en Tingkem moesten schoonkappen; daarna werden zij geslecht. Onze verliezen bedroegen gedurende die dagen aan dooden één officier en 6 minderen, en aan gewonden 22, allen minderen, terwijl 7 anderen door matte kogels of schampschoten zeer licht werden verwond. De vijand moet vrij zware verliezen geleden hebben. Onder de gewonden was Toekoe Mad Amin, stiefzoon van wijlen Tengkoe di Tirou (zie lager), die met zijne bende naar Anak Galoeng aftrok, waardoor de VI Moekim nagenoeg van vijanden gezuiverd waren.

Sedert het terugtrekken van de bij Kandang verzameld geweest zijnde benden was het rondom onze linie buitengewoon rustig en werden onze posten nagenoeg niet meer beschoten.

Dat de toestand gedurende het verslagjaar over het algemeen gunstiger was geworden, bleek ook daaruit dat langzamerhand weder sommige der vroeger ten gevolge van den oorlog uitgeweken Groot-Atjehers binnen de linie terugkwamen, zoodat in het gebied der III Moekim Kajoe Adang en der III Moekim Oleh Karang, beide tot

[1]) In September 1890 heeft de Indische Regeering, ter bestrijding van de aan de zaak verbonden uitgaven, ten derde male een krediet toegestaan, thans van f 6000. Tot voortzetting van de proef zal in 1891 alsnog over f 10 000 mogen worden beschikt.

[2]) Zie ook blz. 26/27 der Memorie van Beantwoording op het Voorloopig Verslag der Tweede Kamer betreffende de Indische begrooting voor 1891 (Zitting 1890 — 1891 — 4 — n°. 38).

de sagi der XXVI Moekim behoorende, een vijftal nieuwe kampongs werden opgericht.

Zooals in het vorig verslag werd medegedeeld, werd in 1889 het vak der ceintuurbaan van den stoomtramweg tusschen Lambaroe en Lamreng, wegens de herhaalde beschadiging waaraan het blootstond, opgeheven en in plaats daarvan eene straalbaan aangelegd van Bringin naar Lamreng. In de maand Januari 1891 werd hierop in zoover teruggekomen, dat tot herstelling van het opgeheven vak der ceintuurbaan besloten werd, omdat, wegens de oprichting van het korps marechaussee, niet zooveel vrees meer voor beschadiging bestaat. Het aldus herstelde vak werd den 1sten Maart jl. in gebruik gesteld. De straalbaan van Bringin naar Lamreng blijft bestaan, doch het defensieve wachthuis bij Lehong Boeng Aroen is opgeruimd.

In de maand Januari jl. kwam het beruchte priesterhoofd Tengkoe di Tirou plotseling te overlijden. Tot zijn dood toe werd hij als leider van het verzet tegen onze heerschappij erkend, hoewel in den laatsten tijd zijn macht en invloed meer en meer daalden en de verschillende ons vijandige hoofden geheel naar eigen inzicht en meerendeels zonder onderling verband handelden. Tegenover Toekoe Banta van Lamreng en Toekoe Moeda Rajoet, twee hoofden der XXVI Moekim, had Tengkoe di Tirou reeds sinds geruimen tijd op een gespannen voet gestaan. Eerstgenoemde werd, toen hij zich op 5 Februari 1890 naar de IV Moekim Ateuh wilde begeven, door partijgangers van het priesterhoofd uit Toengkoep beschoten. Toekoe Banta verzamelde daarop zijn volk, verdreef zijne aanranders en begaf zich vervolgens naar Lamsabang, achter Toengkoep, waarheen hij Tengkoe di Tirou ter verantwoording opriep. Deze kwam en gaf de noodige genoegdoening, als gevolg waarvan eenige versterkingen in de IV Moekim Ateuh en de III Moekim Lamrabo door Tirou's volk werden ontruimd. Spoedig hierop evenwel, in Maart, beschoten lieden van Tengkoe di Tirou uit Toengkoep de kampong Lamreng, waardoor twee vrouwen werden verwond, zoodat opnieuw spanning tusschen de beide hoofden outstond. Deze spanning nam nog toe toen op 2 Mei Pedireezen uit Toengkoep den hoeloebalang van dat district op zijn terugweg van Lamreng naar Kroengkali aanvielen. De Atjehers van binnen en buiten de linie kwamen dat hoofd te hulp en verdreven de Pedireezen met een verlies van 7 dooden en 10 gewonden. De pogingen van Tengkoe di Tirou, die zich naar aanleiding van het voorgevallene naar de XXVI Moekim begaf om den vrede te herstellen, mislukten, en de verhouding tusschen hem en de hoofden der XXVI Moekim nam nu een zeer vijandelijk karakter aan, zoo zelfs dat, toen Toekoe Banta met tal van hoofden en volgelingen in October naar Kemala wilde gaan, Tengkoe di Tirou met zijne volgelingen hem den doortocht trachtte te beletten, en deze gewapenderhand moest worden geforceerd. Eindelijk kwam het in December tusschen Toekoe Banta en Tengkoe di Tirou tot een openlijken strijd, waarin de eerste aanvankelijk eenige voordeelen behaalde, doch, toen Tengkoe di Tirou, voornamelijk uit de XXII Moekim, versterking had ontvangen, het onderspit dolf. De kampong Ateuh werd gedeeltelijk in de asch gelegd, waarop Toekoe Banta naar binnen de linie de wijk nam. De imam van Ateuh en verschillende inwoners, wier huizen verbrand waren, volgden hem derwaarts.

Daags na het overlijden van Tengkoe di Tirou stierf Panglima Polim, het sagihoofd der XXII Moekim. Tot sagihoofd werd te Gleieng gekozen de minderjarige zoon van Panglima Polim, Radja Daoed, die onder voogdij werd gesteld van zijne bloedverwanten Toekoe Aier Alang en Toekoe Lam Aling. Van een en ander werd door een gezantschap aan het bestuur mededeeling gedaan.

Wie Tengkoe di Tirou (Sjech Saman) zal vervangen, is nog niet beslist. Verscheidene personen dongen naar het opengevallen ambt. Als zeer waarschijnlijk werd bericht dat de keus zou vallen op Habib Ibrahim, meer bekend onder den naam van Habib Samalangan. Er werd echter beweerd dat de opvolger van Tengkoe di Tirou niet met dezelfde volmacht zou worden aangesteld, omdat de overledene als geestelijk hoofd zich te groote wereldlijke macht had aangematigd.

Het bendehoofd Nja Makam gedroeg zich gedurende het verslagjaar vrij rustig; alleen hielden zijne partijgangers nog op het eiland Waij de onrust gaande. Zoo viel op 10 Mei 1890 eene bende uit Anak Itam de benting van het door ons aangestelde hoofd Toekoe Daoed te Balohan aan, doch moest, met achterlating van het lijk van den aanvoerder, terugtrekken. In October stelde Nja Makam zich in verbinding met ons bestuur en bepleitte in eene samenkomst met den civielen gezaghebber te Lambaroe zijne vermeende rechten op Poeloe Waij; toen hem evenwel bleek dat wij niet genegen waren die rechten te erkennen, en een verzoek om peper te mogen uitvoeren werd afgewezen, trok hij zich weder terug.

De hooger vermelde dwangmaatregel van sluiting van eenige landschappen ter Noord- en ter Westkust, die blijkens de mededeelingen in het vorig verslag (blz. 6) in 1889 en in den aanvang van 1890 eene vrij aanmerkelijke uitbreiding ondergaan had, werd sedert 15 Augustus 1890 — wat de Noordkust aangaat — uitgestrekt tot Diamantpunt, ten einde te voorkomen dat te Kerti en te Telok Semawé allerlei artikelen ten behoeve van de overige staatjes ter Noordkust zouden worden aangebracht. Hierbij werd echter bepaald dat op door het bestuur af te geven licenties het strikt noodige te Telok Semawé en te Kerti zou mogen worden uit- en ingevoerd. De sluitingsmaatregel werd door de marine (verg. hoofdstuk **E** § 6) met al de haar ten dienste staande middelen gehandhaafd, en hare zware taak ging niet zelden met gevaar gepaard, daar het aanhalen van prauwen en vischnetten dikwijls tot verzet van de opvarenden of van de strandbewoners aanleiding gaf.

De gunstige uitwerking van den sluitingsmaatregel bleek niet alleen uit den algemeen rustigeren toestand, maar ook daaruit dat verschillende hoofden, die min of meer vijandig jegens ons bestuur gezind waren, weder aanraking met ons zochten. Zoo kwamen, na gedurende langen tijd niet te Kotta Radja geweest te zijn, weder binnen de linie Toekoe Raijoet Nanta Moeda, hoeloebalang der VI Moekim, Sri Setia Oelama, het oude sagihoofd der XXV Moekim, die zich door zijn zoon wenschte te doen vervangen en daarop 's Gouvernements goedkeuring vroeg, en Panglima Nja Bintang, hoeloebalang der III Moekim Daroe, terwijl ook Panglima Poetih, het bekende bendehoofd dat te zamen met Toekoe Yoesoef den zuidelijken staatjes der Westkust veel overlast aandeed, in onderwerping kwam. De beruchte Toekoe Oemar had op zijn herhaald aandringen een onderhoud met den assistent-resident van Groot-Atjeh te Lamdjamoe en deed pogingen om in genade te worden aangenomen, waaraan echter door het bestuur geen gevolg werd gegeven. Toekoe Pakih van Pedir schreef herhaaldelijk brieven, waarin hij den berooiden toestand van zijn land blootlegde en dringend om heropening van de kust van Pedir verzocht; zelfs zond hij in October 1890 zijnen waarnemenden sjahbandar Krani Osman naar Kotta Radja om vergunning tot invoer te verkrijgen, welke vergunning echter niet werd verleend.

Na de sluiting der kusten en van het gebied buiten de linie werden de aanzoeken van den pretendent-sultan, van Toeankoe Hashim, Toeankoe Machmoed en anderen aan Toekoe Nek, om naar Kemala te komen, steeds dringender. Een dezer brieven gewaagde van de hoogst moeilijke omstandigheden, waarin men daar verkeerde, en behelsde het verzoek om veel goederen mede te nemen, omdat men te Kemala aan alles gebrek had. Sedert door tusschenkomst van bevriende hoofden was te kennen gegeven dat het Gouvernement bereid was, door herstel van het sultanaat en erkenning van Toeankoe Alaïdin Mohamad Daoed als sultan, een en ander onder Nederland's souvereiniteit, tot een normalen toestand te geraken, en desniettemin door de Kemala-partij niet rechtstreeks toenadering werd gezocht, lag het intusschen op den weg van het bestuur om, zonder de aanrakingen der gouvernementshoofden met Kemala te verbieden, op die zijdelingsche verzoeken niet in te gaan. Daarom liet de gewestelijke gouverneur de plannen van Toekoe Nek, om samen met Toekoe Banta van Lamreng zich naar Kemala te begeven, aan eigen initiatief over, en werd herhaaldelijk aan die beiden en aan andere hoofden, alsmede aan de verschillende zendelingen die reizen deden naar Kemala, ten duidelijkste verklaard dat aan die reizen geen waarde werd gehecht, zoolang de pretendent-sultan en Toeankoe Hashim zelven zich niet rechtstreeks tot het bestuur wendden. Uit verschil-

lende brieven en de berichten van hoofden, die naar Kemala waren geweest, bleek dat de pretendent niet afkeerig was van toenadering tot het Gouvernement, doch dat TOEANKOE HASHIM, die den toestand scheen te beheerschen, zich daarover niet uitliet. Alles te Kemala zag er armoedig uit; de voedingsmiddelen waren er schaarsch en duur; alleen aan rijst bestond geen gebrek.

Zoowel in Groot-Atjeh buiten onze linie, als in de onderhoorigheden liet de veiligheid van personen en goederen steeds veel te wenschen over; ter Oostkust nam de onveiligheid zelfs nog toe. Voornamelijk te dier kuste kwamen diefstallen en beroovingen van reizigers, soms met moord gepaard, gedurende het verslagjaar menigvuldig voor, en slechts zelden slaagde het bestuur er in de schuldigen in handen te krijgen. Zoo zwierf in September het bendehoofd NJA MOHAMAD, met eene bende van 25 à 30 volgelingen, in het Edische rond, overviel in den nacht van den 15den op den 16den dier maand de visscherskampong aan de Pedawa Pontong, pleegde er roof en moord en legde drie huizen in de asch. Ook ter Noordkust tusschen Diamantpunt en Telok Semawé kwamen enkele gevallen van roof voor, terwijl in September en October eene bende onruststokers van Perlak de kust nabij Madjapahit (Oostkust) onveilig maakte door het berooven der Chineesche en Atjehsche prauwen, die zich in of bij de riviermondingen van Langsar en van het noordelijkst gedeelte van Tamiang vertoonden. Ten gevolge van de sluiting der Noordkust is daar het verkeer overland van lieden, die handelsgoederen overbrengen, zeer vermeerderd; vooral in de staatjes tusschen Telok Semawé en Pasangan staan zij echter bloot aan de aanvallen van enkele hoofden, die er op uit zijn de reizigers te plunderen, zoodat dergelijke tochten thans alleen ondernomen worden door groote benden, voldoende bewapend om aan de roovers het hoofd te kunnen bieden.

De gezondheidstoestand mocht gedurende 1890 over het geheel vrij gunstig heeten. Het aantal berriberri-lijders onder de bezettingstroepen, wier getalsterkte in de laatste jaren weinig verandering onderging, bedroeg in 1890 3293, en was dus grooter dan in 1889 (2637), maar geringer dan in de drie daaraan voorafgegane jaren; verder behoorden malaria-koortsen tot de meest voorkomende ziekten. Cholera trad gedurende enkele maanden in geringe mate op binnen onze linie en op de Noord- en Oostkust, doch moet in Groot-Atjeh buiten de linie vele offers hebben gemaakt.

De rijstbouw binnen de linie breidt zich, hoewel langzaam, gestadig uit. Ter Oostkust, waar weinig rijst wordt verbouwd, moest eene aanzienlijke hoeveelheid uit de Straits-Settlements worden aangevoerd. In de Pasei-streek ter Noordkust heerschte ten gevolge van de blokkade zulk een gebrek dat ongeveer 4000 lieden in het begin van dit jaar naar Edi trokken. Daar hierdoor de rust in Edi weder dreigde verstoord te worden, gaf de gewestelijke gouverneur beperkte vergunning tot invoer van rijst ter Noordkust, ten einde het volksverloop naar de Oostkust zooveel mogelijk tegen te gaan.

De peperoogst op Poeloe Waij en ter Oostkust slaagde zeer goed.

Den 23sten April jl. legde de generaal-majoor H. K. F. VAN TEIJN, ten gevolge van het hem verleend verlof naar Europa, het civiel en militair gezag over dit gewest neder. Nadat inmiddels het civiel bestuur door den assistent-resident van Groot-Atjeh, en het militair commando door den oudsten aanwezigen hoofdofficier tijdelijk was waargenomen, trad den 5den Mei de kolonel van den generalen staf F. POMPE VAN MEERDERVOORT als civiel en militair gouverneur op.

Ten aanzien van de onderhoorigheden valt nog het volgende mede te deelen.

Onze versterking te Segli (Atjeh's Noordkust) werd het geheele jaar door af en toe, doch in de maanden September en October bijna dagelijks, uit door den vijand aangelegde bentings en loopgraven beschoten, zonder dat ons schade werd berokkend. De postcommandant moest dientengevolge een paar malen uitrukken om 's vijands werken te slechten en het omringende terrein van struikgewas en bamboedoeri te zuiveren, hetgeen zonder verliezen onzerzijds gelukte. In April jl. werd de vijand weder bedrijviger en legde bij nieuwe loopgraven aan.

In de onderlinge vijandschap tusschen Pedir en Gighen, tusschen Pasangan en Merdoe eenerzijds en Samalangan en Pedada aan de andere zijde, en eindelijk tusschen Pasangan en de Pasei-staatjes kwam geen verbetering. De hoofden van Gedong deden pogingen om met het bestuur in nadere aanraking te komen, en de broeders van den radja TONGKOE TJIHIK GEDONG, die, door zijn eed gebonden, steeds blijft weigeren ons gezag te erkennen, wendden zich met de landsgrooten tot den assistent-resident te Edi met het schriftelijk voorstel om het gezag over Gedong aan TONGKOE TJIHIK te ontnemen en op te dragen aan een zijner broeders. Aan hen werd medegedeeld dat alleen wanneer TONGKOE TJIHIK GEDONG, bij akte, vrijwillig afstand deed van het bewind en daarna zijne broeders hun verzoek te Kotta Radja brachten, hun voorstel in overweging zou worden genomen. Sedert berichtte de radja van Gedong schriftelijk aan den gewestelijken gouverneur dat hij afstand deed van het bestuur over zijn land ten behoeve van zijn jongeren broeder TONGKOE RADJA HITAM.

De gedurende het verslagjaar op de Oostkust voorgevallen belangrijke krijgsbedrijven werden gedeeltelijk reeds in 't vorig verslag vermeld en worden nader besproken in hoofdstuk **D** § 4 hierachter.

Nadat in Juli 1890 de expeditionaire macht van Java geheel en die van Kotta Radja grootendeels teruggekeerd waren, legde de gewestelijke gouverneur aan de staatjes ter Oostkust eene oorlogsschatting op, berekend per kojang uitgevoerde peper (voor zooveel niet reeds vóór de expeditie met medeweten van het bestuur verhandeld), en waarvan het bedrag afhankelijk werd gesteld van het grootere of kleinere aandeel der bevolking in het verzet, namelijk voor Perlak, Bagoh en Oleh Gadjah 40 dollar, voor Edi Tjoet 30 dollar, voor Simpang Olim 25 dollar, en voor alle andere staatjes 15 dollar per kojang. In 't laatst van Mei jl. was reeds 130 581 dollar geïnd, en in het geheel zal waarschijnlijk 140 000 dollar binnenkomen, waardoor dus de kosten der expeditie, die ruim f 300 000 hebben bedragen, gedekt zullen zijn. Bovendien werd bepaald dat het aandeel in de hassil van Soengei Raija en Pedawa Besar, toekomende aan TOEKOE TJIHIK PERLAK, en dat in de hassil van Edi Tjoet, Bagoh, Oleh Gadjah en Djolok Ketjil — alle onderhoorigheden van Djolok Besar — toekomende aan het hoofd van dat landschap, BINTARA PEKAN, van wien ook weinig medewerking was ondervonden, door het bestuur geïnd en telken jare eerst aan de rechthebbenden uitbetaald zal worden, wanneer de onlusten gedurende de volgende pepercampagne zich niet herhalen; mocht zulk wel het geval wezen, dan zullen die gelden worden verbeurd verklaard.

Toen in het laatst van Augustus duidelijk bleek dat de rust in Edi inderdaad, althans voorloopig, verzekerd was, werd het garnizoen te Edi op zijne vroegere sterkte teruggebracht. In het belang van eene goede communicatie maakte het bestuur in December een begin met den aanleg, op kosten der inlandsche staatjes, van een nieuwen weg van Bagoh over Gloempang naar Djolok Besar, zoodat in dit jaar Simpang Olim en Edi door een goeden weg zullen verbonden zijn.

In Februari jl. werd eene compagnie van het 3de bataljon infanterie uit Groot-Atjeh naar Edi gezonden tot dekking van aldaar te verrichten terreinopnemingen en tevens ter voorkoming van samenscholingen, die de rust opnieuw zouden kunnen verstoren. De gewestelijke gouverneur vergezelde deze compagnie, doch keerde spoedig weder naar Kotta Radja terug.

De houding van TONGKOE TJIHIK, radja van Edi, gaf zoowel vóór als tijdens de onlusten alle reden tot tevredenheid; met al de hem ten dienste staande middelen trachtte hij de Moslemin tegen te houden, maar vond daarin weinig steun bij zijne hoofden en bevolking, daar deze meer sympathie gevoelen voor hunne land- en geloofsgenooten dan voor ons bestuur en bovendien, ten gevolge van de verspreide vestiging in de pepertuinen, van de vijandschap der Moslemin meer te vreezen hebben dan van ons. Intusschen gaat het land merkbaar vooruit; de passar te Edi begint langzamerhand een geheel ander aanzien te krijgen; de onoogelijke opstalletjes van vroeger zijn voor een groot deel door behoorlijke huizen vervangen, terwijl dicht bij de monding der Edi-rivier eene nieuwe vestiging ontstaat,

die waarschijnlijk in de naaste toekomst eene aanzienlijke uitbreiding zal bekomen.

In Djolok Ketjil is de radja, Panglima Prang Nja Hakim, te oud om zich veel met bestuurszaken te bemoeien, terwijl zijn zoon Toekoe Arifin zich bijna uitsluitend op den handel toelegt; daardoor is het Toekoe Bintara Pekan van Djolok Besar, waaraan Djolok Ketjil ondergeschikt is, gemakkelijk gevallen zijn invloed daar uit te breiden en ongeveer alle macht in handen te krijgen.

Met uitzondering van de rechtstreeksche onderhoorigen van Tongkoe Bintara Moeda, hoofd van Bagoh, nam de geheele bevolking van Bagoh en Oleh Gadjah deel aan het tegen ons georganiseerd verzet in Edi, onder aanvoering van Tongkoe Oesoef, hoofd van Oleh Gadjah. Nadat de rust hersteld was, werd deze, in overleg met Tongkoe Bintara Pekan van Djolok Besar en Tongkoe Bintara Moeda, vervallen verklaard van zijne waardigheid als hoofd van Oleh Gadjah en hem het verder verblijf in de landschappen Bagoh en Djolok ontzegd. In November daarop kwam Tongkoe Oesoef te overlijden, waarna in December al de hoofden van Oleh Gadjah hunne opwachting bij het plaatselijk bestuur te Edi maakten, beloofden voortaan getrouw de bevelen van Tongkoe Bintara Moeda te zullen opvolgen, terwijl zij zich borg stelden voor de verdere rust en veiligheid in hun gebied.

Ook in Edi Tjoet lieten de meeste petoewa's zich door genoemden Tongkoe Oesoef overhalen tot deelneming aan het verzet, en werden daarin gesteund door Tongkoe Tjoet Lambak, broeder van den radja, die eene oude veete had tegen Tongkoe Tjihik Edi en deze gelegenheid wilde benuttigen om hem in moeilijkheden te wikkelen. De radja zelf, Panglima Prang Nja Boegam, een oud en afgeleefd man, hield zich onzijdig en keerde na afloop van de onlusten naar zijn geboorteland Blangmeh terug; zijn zoon Tongkoe Radja Nagoer, die hem is opgevolgd, koos onze zijde.

Aan al de wederspannige hoofden werd, met handhaving van de opgelegde boete, vergiffenis geschonken, met uitzondering van Tongkoe Tjoet Lambak, die te herhaaldelijk bewijzen van kwade trouw had gegeven dan dat hij nogmaals in genade zou kunnen worden aangenomen.

Habib Mohamad van Pedawa Besar gaf ook in 1890 weder bewijzen van zijne goede gezindheid jegens het Gouvernement. Toen in Maart en April van dat jaar de Moslemin in zijn gebied vielen, slaagde hij er in hen tot den terugtocht te dwingen, en sedert werd de rust daar niet meer verstoord.

In het begin van 1890 werden door eenige hoofden uit Perlak klachten ingebracht tegen hun radja, op grond dat hij hun de inkomsten waarop zij aanspraak hadden zou onthouden. Vóórdat het bestuur nog in de gelegenheid was geweest om een onderzoek in te stellen, sloten de ontevredenen zich aan bij de reeds te Pantoen Rajoet verzamelde Moslemin. Tongkoe Tjihik Perlak liet hen begaan, wel wetende dat hij gevaar liep de geheele bevolking tegen zich te krijgen wanneer hij onder deze omstandigheden tegen hen optrok, terwijl hij waarschijnlijk hoopte dat zij in den strijd tegen ons zoo groote verliezen zouden lijden, dat het voor hem later gemakkelijk zoude vallen hen ten onder te brengen. Deze berekening faalde echter ten deele, omdat de bedoelde benden te Pedawa Pontong hunne stellingen zonder gevecht prijsgaven en ook hunne positiën op de boekits Niboeng, Toealang en Mata Aijer slechts zwak verdedigden. Daar nu Perlak en onderhoorigheden voor allen in- en uitvoer gesloten werd totdat de vijandige hoofden, en met name Toekoe Tibang van Djingki, in onderwerping gekomen of verdreven zouden zijn, zag Tongkoe Tjihik Perlak zich eindelijk genoodzaakt in October tegen hen op te treden. In November bracht hij Toekoe Tibang en diens bondgenooten eene volkomen nederlaag toe, waardoor de hoofdnederzetting van Djingki, de kedei Kroet Lintang, in zijne handen viel, en Toekoe Tibang genoodzaakt werd om met zijn bondgenoot Nja Mohamad Sjam, hoofd van het ten zuiden van Soengei Raija gelegen Simpang Anas, zich terug te trekken, terwijl de meeste hoofden zich daarop onderwierpen. Ten einde Tongkoe Tjihik Perlak te steunen in zijn voornemen om Toekoe Tibang te vervolgen en Simpang Anas aan te tasten, en tevens meer terreinkennis op te doen, werd op 26 en 27 November met 150 bajonetten eene verkenning gemaakt naar het ons te eenenmale onbekende Pantoen Rajoet, het verzamelpunt der zoogenaamde Moslemin in tijden van onrust, waar eenige dagen te voren weder eene kleine bende zoude zijn gezien. Na een zeer vermoeienden marsch werd Pantoen Rajoet tegen den avond bereikt, doch geen vijand aangetroffen. Nadat twee onbezet bevonden versterkingen waren geslecht, werd den volgenden dag de terugmarsch aangenomen en Edi in acht uren bereikt. Intusschen zwierf Toekoe Tibang van Djingki in de bovenstreken bij Simpang Aijer Masin rond, waar het hem gelukte weder eene vrij talrijke bende te verzamelen, vooral van Groot-Atjehers uit Simpang Olim, onder aanvoering van zekeren Hadji Mataram. Laatstgenoemde viel den 20sten December de hooger genoemde hoofdvestiging van Djingki aan, doch werd door Tongkoe Tjihik Perlak teruggeslagen. De strijd werd nu met afwisselend geluk gevoerd totdat in Februari jl. door den radja van Perlak aan het plaatselijk bestuur werd te kennen gegeven dat alle vijandelijke versterkingen in zijn bezit waren. Said Djafar van Soengei Raija, hopende bij de moeilijkheden, waarin Tongkoe Tjihik Perlak verkeerde, zich van dezen onafhankelijk te kunnen maken, steunde aanvankelijk in het geheim de verbonden hoofden. Toen echter Tjihik Perlak beslissende voordeelen behaalde, sloot ook Said Djafar zich bij hem aan.

De bevolking van Langsar en Madjapahit nam, voor zoover bekend, geen deel aan de jongste ongeregeldheden in Edi.

Op de Westkust viel gedurende het verslagjaar weinig van beteekenis voor; de hooger reeds genoemde Toekoe Oemar, wiens benden in Rigas den gang van zaken bleven beheerschen, hield zich gedurende het grootste deel van 1890 in Groot-Atjeh op, en keerde eerst in het laatst van het jaar terug, nadat zijne pogingen om, onafhankelijk van den pretendent-sultan en de aanzienlijke adathoofden, in onderwerping te worden aangenomen hadden schipbreuk geleden. Nog steeds staat hij vijandig tegenover Telok Kroet en Lambesoi.

In Lagen en Telok Gloempang wist Toekoe Hoesin Longbatta, door zijn huwelijk met de moeder van het jeugdige hoofd Abdoer Rahman, zijn invloed te handhaven.

In het begin van dit jaar kwam het op Atjeh's Westkust tot een vijandelijk treffen. Den 17den Februari werden de sloepen van het oorlogsstoomschip *Merapi*, toen zij in de baai van Rigas eene aldaar op het strand liggende Atjehsche prauw wilden bemachtigen, hevig beschoten, waarbij de onzen 3 gesneuvelden en 5 gewonden bekwamen, allen mindere schepelingen, terwijl van het bemachtigen der prauw moest worden afgezien. Bij een door den waarnemenden assistent-resident gehouden plaatselijk onderzoek bleek dat voornamelijk volgelingen van Toekoe Oemar, in vereeniging met eene kleine bende van zekeren Toekoe di Roempit, aan die beschieting hadden deelgenomen, waarom besloten werd Toekoe Oemar's huis in de kampong Rigas te beschieten. Toen op den 21sten daaraanvolgende het oorlogsstoomschip *Bandjermasin* met dat doel in de Noordbaai van Rigas ten anker kwam, werd dat stoomschip onmiddellijk uit de kampong Rigas bestookt, waarop de *Bandjermasin* de kampong op twee plaatsen in brand schoot en eenige huizen een prooi der vlammen werden.

De verwachtingen op verbetering van den toestand in Malaboeh, na de in 't vorig verslag vermelde onderwerping van Toekoe Tjihik Mansoer, werden niet in allen deele vervuld. Al aanstonds toch rezen geschillen tusschen hem en den in 1884 door ons erkenden tweeden kedjoeroean van het landschap, op wiens rechten geen inbreuk mocht worden toegelaten, terwijl Mansoer aandrong op vermeerdering van de hassil en op een grooter aandeel in de inkomsten ten einde den berooiden toestand zijner financiën zoo spoedig mogelijk te verbeteren. Zijne heerschzucht wikkelde hem ook met andere mindere hoofden in twist. De gewestelijke gouverneur zag zich genoodzaakt tusschenbeide te treden en eene voorloopige regeling van de rechten der beide kedjoeroeans vast te stellen. Vóórdat deze regeling in werking kon treden, overleed Toekoe Mansoer den 30sten September in de bovenlanden van Malaboeh, alleen minderjarige kinderen nalatende. In zijne plaats werd de tweede kedjoeroean Toekoe Itam Taboh Mohamad

ALI HANAFIA door het bestuur als eerste kedjoeroean erkend en den 23sten Maart plechtig geïnstalleerd.

Te Koeala Oemah, op de oostkust van het eiland Si Maloer, werd aan NJA MASANG, iemand van Maleische afkomst, overlast aangedaan door aldaar gevestigde Atjehers, die zijne kampong verbrandden, zijn vee en bezittingen roofden en hem noodzaakten met zijne familieleden te vluchten. Aangezien de hoofdaanlegger, zekere NJA AMAT, weigerde zich aan de hem deswege opgelegde boete te onderwerpen, en het van belang was de inheemsche (over het algemeen niet-Atjehsche) bevolking bijstand te verleenen tegen de aanmatigingen en afpersingen der op Si Maloer gevestigde Atjehers, werd den 8sten October eene kleine expeditionaire colonne met de *Merapi* naar genoemd eiland gezonden om de kwaadwilligen te straffen. De kampong van den hoofdaanlegger en de huizen van twee zijner panglima's werden verbrand, terwijl de op Si Maloer aanwezige Atjehers hunne geweren moesten uitleveren. Bovendien moesten de twee voornaamste Atjehers eene waarborgsom van 200 dollar storten, en werden zij verantwoordelijk gesteld voor de verdere rust en orde op het eiland. NJA MASANG werd met zijne familieleden weder in zijne kampong geïnstalleerd. Bij dezen tocht ondervonden de onzen, die de Atjehsche kampong onverwachts op het lijf vielen, geen tegenstand.

Na afloop daarvan verstoomde de *Merapi* naar Koeala Bahroe, ter Westkust van Atjeh, om ook dáár hangende quaestiën, desnoods met geweld, te beëindigen. De vestigingen langs de kust, van en met Silekat tot en met Terbangan, waaronder ook Koeala Bahroe, moeten namelijk worden beschouwd als vazalstaatjes van Kloewat; langzamerhand evenwel werd het gezag van den kedjoeroean door de in die kuststaatjes gevestigde Atjehers ondermijnd, zoodat hij zelfs in den laatsten tijd geene producten langs de kust kon verschepen zonder dat de Atjehers daarvan rechten wilden heffen. Ten einde zijn gezag te herkrijgen, had hij de hulp van het Gouvernement ingeroepen, aan welk verzoek de gewestelijke gouverneur gevolg gaf. Wegens de zware branding langs de kust van Koeala Bahroe werd bij het ongeveer twintig paal zuidwaarts gelegen landschap Bakongan geankerd. De derwaarts ontboden kedjoeroean deelde mede dat geene vijandelijkheden waren voorgekomen tusschen hem en de Atjeh-partij, en dat deze, onder den indruk van de komst van een oorlogsschip met troepen aan boord, genegen was in eene schikking te treden. Tusschen het voornaamste hoofd van de Atjehsche nederzettingen, TOEKOE SEMAOEN van Bakongan, en den kedjoeroean van Kloewat kwam het nu tot eene overeenkomst, waarbij laatstgenoemde als radja werd erkend en het hoofd van Bakongan hem bijstand beloofde ter onderwerping of verdrijving van de wederspannige Atjehers; tevens werden daarbij de inkomsten van beide hoofden geregeld. Nadat dit verbond door beide partijen, in tegenwoordigheid van de ondergeschikte hoofden, bezegeld was, keerden de troepen naar Groot-Atjeh terug. De zegepraal van Kloewat was echter van korten duur. Met nieuwen moed bezield door een welgeslaagden overval op een oom van den radja van Troemon, die voor den Kloewatschen kedjoeroean partij had gekozen, betoonden de Atjehers zich weldra weder geheel onverschillig voor diens wettige rechten op het gezag, en de kedjoeroean riep opnieuw de hulp van het Gouvernement in. De *Merapi* werd ook ditmaal te zijner ondersteuning gezonden en verdreef door haar vuur den vijand uit Koeala Bahroe, waarop die plaats en eene daarbij gelegen benting door de lieden van Kloewat werden bezet. Nauwelijks vertoonde de vijand zich evenwel opnieuw, of de benting en de kampong werden zonder slag of stoot prijsgegeven; hieruit bleek dat de marine, tenzij zij voortdurend ter plaatse aanwezig was, den kedjoeroean niet afdoende behulpzaam kon zijn.

§ 4. *Midden-Sumatra.*

De met de onafhankelijke Battaks door onze ambtenaren ter Oostkust van Sumatra onderhouden betrekkingen droegen gedurende 1890, zonder eenige uitzondering, een vreedzaam karakter. In het van alle eigen bestuursorganisatie nagenoeg verstoken gebied ten noorden en noordoosten van het Toba-meer kwamen wel af en toe onderlinge vechterijen voor, maar ons gebied liet men met rust. De woelige stam der Raija-Battaks stelde er blijkbaar prijs op de goede verstandhouding met ons bestuur niet te verstoren. In de bovenstreken van het Delische landschap Padang zijn een aantal Raija's, onder hunne eigene hoofden, gevestigd, die er zich als rustige ingezetenen gedragen.

Het veelvuldigst waren onze aanrakingen met de hoofden der Karau-landen, en door velen hunner wordt zonder aarzeling gevolg gegeven aan oproepingen om naar Medan te komen, terwijl zij ook veelal de ontvangen raadgevingen opvolgen alsof zij door ons waren aangesteld. Onzerzijds aangespoord om, met terzijdestelling van hunne onderlinge twisten en veeten, tegen de Atjehsche roofbenden, die reeds sedert een paar jaren de Karau-streken op brandschatting stelden, gemeenschappelijk op te treden, wisten de vereenigde Karau-hoofden deze gelukzoekers zoo goed te weerstaan, dat de Atjehers in Augustus 1890 de geheele Battaksche hoogvlakte ontruimden. Door de ontwikkeling die zij in de benedenstreken zien, schijnen de Karau-Battaks aangelokt te worden om ook hun land, dat gezegd wordt mineralen te bevatten, voor de particuliere nijverheid open te stellen. Althans in het noordwestelijk deel der Karaulanden hebben reeds twee hoofden eene concessie verleend aan een drietal in de benedenstreken gevestigde Europeanen, die, alvorens van de concessie gebruik te maken, de Indische Regeering in de zaak hebben gekend. Dientengevolge is in Maart jl. den resident van Sumatra's Oostkust opgedragen de ondernemers in de uitvoering van hunne plannen vrij te laten, mits de betrokken hoofden, en ook zij door wier gebied men passeeren moet om het te ontginnen terrein te bereiken, zich bij ons bestuur, naar Battaksch gebruik, formeel verantwoordelijk stellen voor de veiligheid c. q. van ondernemers en werklieden.

Met de zuidelijker wonende Na Dollok-Battaks rezen eenige moeilijkheden door een hunnerzijds uit weerwraak gepleegden inval in eene kampong van Boven-Assahan, waarbij o. a. een inwoner gedood en eenige vrouwen en kinderen ontvoerd waren. Vermoedelijk zou het aan den sultan van Assahan wel gelukken de zaak in der minne te doen beëindigen, ofschoon de Na Dolloks vooralsnog niet genegen waren de eischen der Assahansche Battaks ten volle in te willigen.

Ter Westkust schrijdt onze invloed buiten het gouvernementsgebied mede steeds voort, meer bepaaldelijk in de vrij sterk bevolkte landschappen aan den oostelijken oever van het Toba-meer, die zich noordwaarts uitstrekken tot het gebied der Raija's en andere Battaksche stammen, waarmede ons bestuur ter Oostkust bemoeienis heeft. Behalve dat de Christen-zendelingen, met ons medeweten (zie lager hoofdstuk **K**, afd. III) in sommige der bewuste oeverlandschappen reeds een arbeidsveld hebben gevonden, heeft in het afgeloopen jaar een kortstondig machtsvertoon op en langs het meer er mede veel toe bijgedragen dat ongezocht betuigingen van trouw en vriendschap werden ontvangen van landschappen, die ons tot dusver geheel vreemd waren gebleven. Opmerkelijk was het dat in 1890 onze onderdanen in Toba noch van het zoogenaamde priesterhoofd SINGA MANGARADJA, die in vergetelheid buiten onze grenzen rondzwierf, noch van Atjehers of van Battaksche naburen overlast ondervonden. Het bedoelde machtsvertoon gold dan ook niet de bestraffing van pas bedreven euveldaden, maar werd nuttig geacht in het belang van ons overwicht tegenover een paar landschappen (Gopgoppan op den oostelijken oever van het meer en Lontoeng op het schiereiland Samosir), van waaruit in 1889 en vroeger rooftochten op ons gebied waren bedreven, en die steeds in gebreke bleven om de onzerzijds herhaaldelijk geëischte genoegdoening te geven. De expeditie — die begeleid werd door den assistent-resident van Toba en Silindong, en waaraan werd deelgenomen door 40 man uit het garnizoen van Lagoeboti (Toba) met 2 mortieren en de noodige prauwen voor het vervoer te water — duurde van 29 September tot 6 October, en had een volledig succes. Lontoeng betoonde zich bij de nadering der troepen aanstonds tot onderwerping bereid, maar door Gopgoppan, gesteund door het achtergelegene Gopgoppan Dolok, ook bekend onder den naam van Parik, werd aanvankelijk ernstige tegenstand geboden. Het vuur uit de meest nabij het strand gelegen hoeta van Gopgoppan noodzaakte de onzen te Si Gaoel te landen en van daar op te rukken ten einde den vijand in den rug aan te tasten, waarbij groote terreinmoeilijkheden waren te overwinnen. Uit drie hoeta's in het gebergte werd hevig

verzet geboden, maar de tegenstand hield op, nadat het voornaamste hoofd van Parik gesneuveld was. De bedoelde hoeta's werden vernield, evenals bij het afdalen naar het strand nog twee aan den rand van het gebergte gelegen hoeta's. Aan de overige 37 hoeta's van Gopgoppan en Parik werd boete opgelegd, voor de betaling waarvan werd ingestaan door twee voorname naburen, Si Gaoel en Ail. Het hoofd van Ail, benoorden Gopgoppan, en het hoofd van het aanzienlijke, uit p. m. 200 kampongs bestaande, landschap Oeloean behoorden tot hen die bij den assistent-resident werden toegelaten tot het afleggen van den eed van trouw en vriendschap jegens het Gouvernement. Door eerstbedoeld hoofd werd tevens ingestaan voor een elftal noordelijk van Ail gelegen landschappen, in 't geheel, met Ail, een gebied vormende van 102 kampongs. Vooral de tuchtiging van het als roofzuchtig bekend staande landschap Parik, dat wegens zijne ligging zelfs voor Battaks moeilijk genaakbaar is, bleek in wijden kring indruk te hebben gemaakt. Verliezen onzerzijds werden niet geleden; alleen één Europeesch korporaal en één onzer hoofden werden licht gewond.

Verliep het jaar 1890, zooals gezegd, zonder dat men in Toba van aanrandingen van buiten hoorde, in het noorden der afdeeling Padang Lawas werd in Juni 1890 de kampong Pagaran Djoeloe aangevallen door buiten onze grens wonende Battaks, behoorende tot de landschappen Djandji en Loemban Pinasa, gelegen in het stroomgebied der Boven Bila-rivier (oostelijk van Silindong), die eenigen onzer onderdanen roofden en tevens moord en brandstichting pleegden. Daar het niet mocht gelukken de geëischte voldoening langs minnelijken weg te verkrijgen, — ook zelfs niet nadat met de reeds aangekondigde zending van troepen verwijld was geworden tot na afloop van de expeditie tegen Gopgoppan, ten einde aan Djandji en Loemban Pinasa nog een ruimen bedenktijd te laten, — werd in November, mede uit Lagoeboti, naar de bedoelde grensstreek afgezonden eene colonne van 75 militairen, waaraan de controleur van Toba werd toegevoegd. Na drie zware dagmarschen, meerendeels door uiterst moeilijk bergterrein, werd den 21sten November Loemban Pinasa en den volgenden dag Djandji bereikt, maar aanrakingen met de schuldige kampongs konden niet worden verkregen, daar de bewoners zich uit de voeten hadden gemaakt. Het eenig teeken hunner aanwezigheid was eene nachtelijke beschieting, die den onzen geen ander nadeel toebracht dan de lichte verwonding van één militair. Nadat de tuchtiging was volbracht, nam de colonne den 27sten November den terugmarsch aan. [1]) Ook op dezen tocht kwamen de onzen met verschillende onafhankelijke landschappen in aanraking, wier hoofden, op hun verzoek, toegelaten werden tot het afleggen van den gebruikelijken eed van goede gezindheid jegens het Gouvernement.

Sedert 1888 had ons bestuur ook nog af te rekenen met het in dezelfde streek gelegen Battaksche landschap Garoga, wegens het verbranden in Maart van dat jaar van de tot ons gebied behoorende kampong Adian Batoe. Toen echter Garoga in September 1890 vernam dat er troepen zouden komen, haastte het zich de zoolang onvoldaan gebleven boete alsnog af te dragen en voorkwam daarmede verdere onaangenaamheden.

Omtrent de onafhankelijke of niet onder geregeld bestuur gebrachte grenslanden westelijk van Toba en Silindong is voor dit verslag slechts weinig gemeld. In de bovenlanden achter Baros bleef nog een grensgeschil hangende tusschen ons district Sorkam en twee soekoes van het onafhankelijke landschap Pasariboe Tobing. Een uitvloeisel hiervan was dat eene op Sorkamsch gebied gelegen kampong, gesticht door lieden uit het onafhankelijk gebied, die ongenegen waren onder genoemd district te ressorteeren, zich met Pasariboe Tobing vereenigde. Van de zijde van Naipospos, vanwaar in 1889 rooftochten in Silindong waren ondernomen (zie vorig verslag blz. 9), dreigden nieuwe gewelddadigheden; althans men had er onlangs, naar Battaksch gebruik, den oorlog verklaard aan een onzer kampongs in Hoerlang (mede in Silindong).

[1]) Ten blijke van de in ons Battaksch gebied reeds verkregen beschaving stipt men hier aan dat een inboorling van Silindong zich bij de colonne ophield als photograaf; een groot aantal afbeeldingen werden door hem gemaakt.

Met het aan de afdeeling L Kotta der residentie Padangsche Bovenlanden grenzend onafhankelijk landschap V Kotta aan den bovenloop der Kampar-rivier hadden onze ambtenaren in het afgeloopen jaar geen aanraking, en de handelsbetrekkingen verminderden wegens de moeilijkheden door onze handelaren daar ondervonden.

Bijzondere aanleiding was er in het afgeloopen jaar voor aanrakingen onzerzijds met Kwantan, het nog door geen politieken band aan ons verbonden gebied tusschen de Padangsche Bovenlanden (gouvernement Sumatra's Westkust) en Boven-Indragiri (residentie Riouw), en zulks in verband met het weder aan de orde gekomen denkbeeld om voor de aan de Ombilien-rivier te winnen steenkolen, die eerlang aan de Westkust zullen kunnen worden verkrijgbaar gesteld, ook een afvoerweg naar de Oostkust te zoeken. Een voor dat doel aan te leggen spoorweg, ter verbinding van de Ombilien-kolenvelden met de Siak-rivier, zou namelijk voor een gedeelte door de Kwantan-landen moeten loopen, en daarom was het noodig de betrokken hoofden hieromtrent te polsen en tevens de gelegenheid te openen om ongedeerd een verkenningstocht door de bewuste streek te doen ondernemen, met Siak als eindpunt. De politieke voorbereiding van een en ander, welke slechts langzaam kon vorderen, had een gunstig verloop [2]), zoodat in Januari jl. de Indische Regeering zich onbezwaard achtte machtiging tot den tocht te verleenen, waarvan zij de leiding opdroeg aan den chef van den spoorwegbouw ter Sumatra's Westkust, den hoofdingenieur J. W. IJzerman. Bedoelde reis, waaraan van gouvernementswege ook is deelgenomen door een officier van den topographischen dienst, een houtvester en een burger-opnemer, heeft nagenoeg een zestal weken geduurd en werd einde Maart volbracht. [3]) Nadat bij Paroe, een paar dagen reizens oostelijk van Sidjoendjoeng, de grens van het gouvernementsgebied was bereikt, ging de reis langs de Kwantan-rivier tot Loeboe Ambatjang (West-Kwantan) en verder door het Kwantansche district Loeboe Djambi. Van daar werd steeds verder het woud doorgetrokken in de richting van de Kampar-rivier, welke stroom, juist eene maand na het vertrek van Sidjoendjoeng, te Langgam (in de bovenlanden van Poeloe Lawan) bereikt werd. Volgens afspraak vonden hier de onzen de voor het laatste gedeelte van hunne reis benoodigde levensmiddelen, met de overbrenging waarvan belast was een uit Batavia afgezonden spoorweg-ingenieur, die zich over Siak en Pekan Baroe naar Langgam had begeven. Ofschoon tal van hindernissen waren ondervonden zoowel bij het afzakken van een deel der Kwantan-rivier als bij den verderen tocht overland, had het reisgezelschap alleen onder de koelies eenige zieken. Terwijl verondersteld was dat de streek tusschen Kwantan en Kampar uit eene aaneenschakeling van moerassen zou bestaan, bleek het terrein integendeel heuvelachtig te zijn met betrekkelijk weinig water. Tusschen Kampar en Siak ziet het er nagenoeg evenzoo uit; alleen vindt men in de nabijheid van de Siak-rivier nogal veel moerasgronden. Werden op de reis nergens politieke moeilijkheden ondervonden, een treurig incident deed zich voor eenige dagen nadat het Kwantansch gebied betreden was, toen namelijk (op 2 Maart), niet ver van de grenzen van het Kwantansche district Taloek, door eenige van daar afkomstige kwaadgezinden (omstreeks 10 à 12 man) de tot het reisgezelschap behoorende opne-

[2]) In het belang van die voorbereiding was aanvankelijk ook het bestuur van Riouw werkzaam, doch nader is het wenschelijk geoordeeld de aanrakingen uitsluitend van het bestuur ter Sumatra's Westkust te doen uitgaan. Intusschen had in September 1890 de controleur van Indragiri eene reis in de Rantau Kwantan gemaakt en bij die gelegenheid een onderhoud gehad met het algemeene hoofd, den te Baserah zetelenden jang di pertoean, die o. a. te kennen gaf met het Gouvernement gaarne in vrede en vriendschap te willen leven. Hetgeen de controleur op zijne reis gezien had, gaf hem den indruk dat de Kwantan-landen eene vrij talrijke, ijverige en welvarende bevolking, een vruchtbaren bodem, vele bosschen en een uitgebreiden veestapel bezitten. Het aantal inwoners meende hij op p. m. 40 000 te kunnen schatten, allen Mohammedanen. Van opium wordt door hen volstrekt geen gebruik gemaakt; zelfs moeten tegen het bezit of gebruik van dit heulsap straffen bedreigd zijn.

[3]) Nog twee Europeanen maakten als particulieren den tocht mede, namelijk een Nederlandsche natuuronderzoeker (zie hoofdstuk K afd. II) en een in de Padangsche Bovenlanden als tijgerjager bekend persoon.

mer, die alleen en ongewapend iets was achtergebleven, vermoord en beroofd, en, bij het verdrijven van de aanvallers, ook een Javaansche mandoor doodelijk gewond werd. Niettegenstaande het hoofd van Taloek (een slechts in naam aan den jang di pertoean onderworpen district) geruststellende verzekeringen had gegeven, was diens gebied opzettelijk gemeden geworden, nadat te elfder ure vernomen was dat de komst der onzen aldaar niet de algemeene goedkeuring wegdroeg. Aan den datoe van Taloek is door den gouverneur van Sumatra's Westkust opheldering van het gebeurde en uitlevering van de schuldigen gevraagd.

Met de buiten ons gebied gelegen zoogenaamde Batang Hari-districten, zuidwaarts van Kwantan, die meestentijds aan regeeringloosheid ten prooi zijn en waar de veiligheid alles te wenschen overlaat, werden onzerzijds geen aanrakingen gezocht of verkregen. Bekend is het dat in die streken de stemming jegens Europeanen niet gunstig is. Toen in het afgeloopen jaar een vreemdeling, de heer W. Houston Walker, van den resident van Palembang vergunning vroeg om zich naar Boven-Djambi te begeven tot het doen van mijnbouwkundige opsporingen, werd hem die vergunning geweigerd, en toen hij later, naar de Padangsche Bovenlanden gekomen, het voornemen te kennen gaf om van daar uit door de Batang Hari-districten naar Djambi te gaan, werd hem dit door den controleur van Moeara Laboe ten sterkste ontraden. Toch ondernam hij de reis, enkel vergezeld van zijn inlandschen bediende. Beiden werden in November of December jl. vermoord, naar het schijnt in eene boschstreek van het landschap Soengei Koenjit, zuidelijk van Si Goentoer. Omtrent de daders, vermoedelijk lieden uit Tabo (Boven-Djambi), die in Soengei Koenjit zich ophielden tot het zoeken van boschproducten, zijn geen stellige inlichtingen verkregen kunnen worden, niettegenstaande de sultan van Djambi door zijn gemachtigde in de Djoedjoean-streek een onderzoek ter zake had doen instellen, en onzerzijds door tusschenkomst van het larashoofd van Pasimpei (Padangsche Bovenlanden) de radja van Soengei Koenjit ondervraagd is geworden, die verklaarde ook van zijn kant den reiziger tegen het verder oostwaarts trekken gewaarschuwd te hebben en eenige van dezen »in bewaring gekregen" voorwerpen te onzer beschikking stelde.

In het meer zuidwaarts gelegen onafhankelijk gebied, bekend onder den algemeenen naam van Korintji-landen, westwaarts grenzende aan de gouvernements-afdeelingen Indrapoera (Padangsche Benedenlanden) en Mokko Mokko (Benkoelen) en oostwaarts aan de Djambische bovenlanden, schijnt over het algemeen een ordelijker staat van zaken te heerschen dan in de Batang Hari-districten. Vooral het in de beide voorgaande verslagen bedoelde eigenlijk Korintji, dat in zielental verreweg overtreft de mede als Korintjische landschappen gerekend wordende, doch van eigenlijk Korintji geheel afgescheiden, landschappen Serampas en Soengei Tenang [1], legt steeds duidelijker het streven aan den dag om met ons bestuur betrekkingen van goede nabuurschap te onderhouden. De groote uitbreiding, die in de laatste jaren aldaar aan de koffiecultuur schijnt gegeven te zijn, heeft het hare bijgedragen tot verlevendiging van de handelsbetrekkingen met ons gebied. Dat men in eigenlijk Korintji ook vertrouwen in ons bestuur stelt, blijkt uit een in 't laatst van 1890 door een der depati's van West-Korintji te Indrapoera overgebracht verzoek van het geheele Korintjisch bestuur om een gouvernements-ambtenaar als scheidsrechter te doen optreden in een sedert jaren hangend geschil tusschen de mandapa's (districten) Rawang en Karamantan over het bezit van eene voor de koffieteelt geschikte strook gronds. Dientengevolge is door den gouverneur van Sumatra's Westkust de assistent-resident van Painan gemachtigd de uitspraak op zich te nemen, mits partijen vooraf verklaarden zich daarbij te zullen nederleggen. De goede verstandhouding tusschen de verschillende bestuurshoofden der confederatie, onder wie de hoofddepati Batoe Apas (West-Korintji) als eerste hoofd wordt erkend, schijnt anders gewoonlijk weinig te wenschen over te laten. Vanouds erkende men in geheel Korintji zekere suprematie van Djambi, echter meer als huldebetoon dan uit besef van onderhoorigheid. Doordien de in 1858 als sultan van Djambi door ons afgezette Taha zich in de bovenlanden van dat rijk in meerdere of mindere mate als gebieder heeft weten staande te houden, werd in de eerste jaren de gebruikelijke schatting door Korintji aan hem opgebracht. Van lieverlede is die band echter losser geworden en thans moet Taha's invloed in Korintji geheel gebroken zijn. De landschappen Serampas en Soengei Tenang, ofschoon feitelijk zelfstandig, ieder onder een eigen hoofd, met den titel van pamoentjah, respectievelijk gevestigd te Tandjong Keseri en te Kotta Tapoes, erkennen op hunne beurt, bij overlevering, zekere patriarchale suprematie van den hoofddepati van Poelou Sangkar (Oost-Korintji), zonder dat echter aan die erkenning eenig recht tot inmenging in bestuurszaken of tot het vorderen van cijns verbonden is. Waren een kwart eeuw geleden de bewoners van Korintji nog voor het meerendeel heidensch, thans moeten schier allen tot den Islam zijn bekeerd. Tal van Korintjiërs verlaten hun land als koelies en trachten op die wijze de noodige middelen te vinden tot het volbrengen van de bedevaart.

[1]) De beide laatstgenoemde landschappen zouden, naar gissing, respectievelijk 2000 en 8000 inwoners tellen, terwijl voor eigenlijk Korintji, volgens eene matige raming (andere opgaven stellen het cijfer aanmerkelijk hooger), 50 000 à 60 000 als zielental wordt aangenomen.

§ 5. *Sumatra's Westkust.*

Een paar malen moest aan de grenzen van dit gewest door onze troepen tegen naburige Battaks worden opgetreden (verg. de voorgaande paragraaf), doch overigens bleef in 1890 de politieke rust bewaard.

In de betrekkelijk nog niet lang onder geregeld bestuur gebrachte Battaksche streken der residentie Tapanoli, waar de toestanden nog niet behoorlijk geconsolideerd zijn, schoot de door ons ingevoerde nieuwe regeling van het inlandsch bestuur (zie vorig verslag blz. 10) geleidelijk wortel. In Padang Lawas weigerden aanvankelijk drie kamponghoofden hunne akten van aanstelling in ontvangst te nemen, maar hun tegenstand werd door overreding overwonnen. De in 1887 uit het ons onderhoorige grenslandschap Loeboe Oelang Aling (Padangsche Bovenlanden) naar de onafhankelijke Batang Hari-landschappen gevluchte toeankoe keerde heimelijk terug. Daar hij zich ter zake van de jegens het Europeesch bestuur aan den dag gelegde kwade gezindheid nog te verantwoorden had, werd het larashoofd van Loeboe Tarab met eenige volgelingen uitgezonden om hem te vatten. De ontslagen toeankoe verzette zich echter gewapenderhand, met het gevolg dat hij bij zijne arrestatie gedood werd. De vrees voor nieuwe wanordelijkheden in het landschap was hierdoor geweken.

In de Mohammedaansche streken van het gewest was de geloofsijver niet minder opgewekt dan in de laatste jaren, terwijl nopens de geheel of gedeeltelijk heidensche streken wordt gemeld dat de Islam, meer bijzonder in Sipirok en Padang Lawas, bekeerlingen won, doch dat ook het Christendom steeds vorderingen maakte, hoofdzakelijk in Toba en Silindong.

Omtrent den oeconomischen toestand meldt het gewestelijk verslag dat, te oordeelen naar den in de laatste jaren zeer toegenomen uitvoer van goed loonende boschen andere producten, de volkswelvaart niet onbelangrijk moet vermeerderd zijn. Eene krachtige ontwikkeling van den binnenlandschen handel verwachtte men van de aanstaande openstelling van den spoorweg van Padang naar Padang Pandjang. (Die openstelling is op ~~30 Juni 1891~~ een feit geworden.) In 1890 wierpen de volkscultures over het algemeen een goeden oogst af, maar de voordeelen die de bevolking aan de koffieteelt ontleende waren gering; verminderende productie van de oude tuinen en onvoldoende verzorging van de meer verwijderde nieuwere aanplantingen, welker oogst zelfs niet steeds ten volle wordt ingezameld, worden als de voornaamste redenen genoemd van den achteruitgang dezer cultuur (zie daarover meer in hoofdst. O van dit verslag).

Zware en lang aanhoudende regens veroorzaakten in de laatste twee maanden van het afgeloopen jaar aardstortingen en overstroomingen, die veel schade aan bruggen en wegen toebrachten. Bij eene aardstorting in de nabijheid van de afdeelingshoofdplaats Taloe (Padangsche Benedenlanden) had men ook vele menschenlevens te betreuren.

Hoewel de staat der volksgezondheid niet overal gunstig kon worden genoemd, was de sterfte over het geheel ge-

nomen niet groot. Van epidemieën bleef het gewest gespaard.

Nopens de tot het gewest behoorende eilanden is weinig te berichten. In Noordelijk Nias werd, door toedoen van den controleur, een oorlog tusschen twee stammen voorkomen. Met de woeste en krijgszuchtige bevolking van Zuid-Nias had ons bestuur in 1890 geen aanraking. Van het daar voorgevallene werd alleen een geval van strandroof bekend. De Indische Regeering acht den tijd nog niet gekomen om ons meer dan tot dusver met dat gedeelte van het eiland in te laten. Het bezoeken van de Mentawei-eilanden door een gouvernements-ambtenaar bleef in 1890 achterwege, doch zou in 1891 plaats vinden.

Onder de bij de spoorwegwerken gebezigde of daartoe naar Padang gekomen Chineesche koelies hadden een paar malen, zoowel op genoemde hoofdplaats als bij de werken langs het Singkarah-meer, ongeregeldheden plaats, die aan onderlinge veeten schenen te moeten worden toegeschreven. Zonder bloedvergieten werden de wanordelijkheden door het bestuur bedwongen, ter hoofdplaats met den steun eener militaire patrouille.

§ 6. *Benkoelen.*

Gebeurtenissen van politieken aard deden zich in dit gewest niet voor. Op godsdienstig gebied valt te melden, dat onder het Redjangsche en Pasoemahsche bestanddeel der bevolking de Islam zich bleef uitbreiden, terwijl het Roomsch-katholieke zendingswerk in het berglandschap Pasoemah Oeloe Manna mede eenige vorderingen maakte, getuige de omstandigheid dat in den loop van 1890 de school dier missie door 74 leerlingen werd bezocht.

Met de veiligheid van personen en goederen bleef het even bevredigend gesteld als vroeger; zware misdrijven behoorden tot de zeldzaamheden.

Daarentegen liet in 1890 de staat der volksgezondheid over het algemeen te wenschen over, hetgeen voor een groot deel moest worden toegeschreven aan de weersgesteldheid, die in de eerste helft van het jaar zich kenmerkte door aanhoudende droogte en drukkende warmte en in de laatste helft door schier onafgebroken hevige regens; pokken, koortsen en buikziekten deden gedurende 1890 het sterftecijfer iets boven het normale stijgen. De vooral in 1889 door veepest gedunde veestapel bleef ook in 1890 niet van die ziekte verschoond, ofschoon de gevallen minder talrijk waren. Bij het eind van het jaar heerschte de epizoötie nog alleen in de afdeeling Kauer. Daar velen hun ploegvee verloren hadden, moest een groot gedeelte der bewaterbare velden onbewerkt blijven. Echter werd aan de teelt op droge velden uitbreiding gegeven, en zoowel de rijstbouw als de teelt van tweede gewassen slaagden over het algemeen naar wensch. Minder voordeelig viel de koffiepluk uit ten gevolge van het afregenen der bloesems vóór de vruchtzetting.

In den algemeenen toestand van den handel was, wegens den minderen omzet van koffie en kruidnagelen, weinig levendigheid te bespeuren, terwijl het regelmatig vervoer van handelsartikelen te wenschen overliet als een gevolg van het door de veepest ontstaan gebrek aan trekvee.

§ 7. *Lampongsche Districten.*

De uit dit gewest ontvangen berichten over 1890 verschillen in hoofdzaak weinig van die over 1889, in 't vorig verslag opgenomen. Bestuur noch bevolking hadden met bijzondere moeilijkheden te kampen. Echter moest, door het tegenvallen van den rijstoogst, meer dan anders van dit voedingsmiddel van elders betrokken worden, terwijl ook de inzameling van peper minder ruim was dan in 1889, hetgeen de in den aanvang des jaars geheerscht hebbende levendigheid in den handel merkbaar deed verflauwen. Aan de koffieteelt, ofschoon voorshands nog van geringe beteekenis, werd in de bovenlanden meer en meer uitbreiding gegeven.

Een 14-tal kampongs, die te klein werden geacht voor een zelfstandig bestaan, werden, bij gelegenheid dat de betrekking van kamponghoofd openviel, bij andere kampongs ingesmolten, nadat de betrokken bevolking in de gelegenheid was gesteld mogelijke bezwaren tegen de ontworpen samenvoeging in te brengen.

§ 8. *Palembang.*

Terwijl in de gouvernements-afdeelingen van dit gewest de bevolking zich over het algemeen in vrij goede rijstoogsten en in eene steeds toenemende koffieproductie mocht verheugen, zeer ten bate van hare welvaart, liet tevens de jegens het bestuur heerschende stemming niet te wenschen over.

De veiligheid van personen en goederen mocht voldoende worden genoemd, ondanks de geringe middelen die het bestuur tot handhaving daarvan ten dienste staan.

De houding van het Djambisch bestuur gaf reden tot tevredenheid. Inzonderheid beijverde de sultan zich om tot de opsporing te geraken van de in 't vorig verslag (blz. 11) bedoelde kwaadwilligen, die, onder aanvoering van Hadji Kedemang, in Februari 1890 ons grensetablissement in de onderafdeeling Rawas hadden bestookt. Hadji Kedemang en zijne zes volgelingen vielen ons dientengevolge in handen, en werden in Juli 1890, in het belang van de rust en orde in Palembang, uit het gewest verbannen en op verschillende plaatsen geïnterneerd. Gelijke maatregel werd in September d. a. v. alsnog toegepast op den Palembanger Mohammed Achir, die in 1885 zich had schuldig gemaakt aan de overrompeling van de gewapende kruisboot te Moeara Saba en aan het afloopen en in brand steken van den recherchepost te Simpang. Deze inlander was reeds in Februari 1887, in verband met gemelde feiten, in hechtenis genomen, doch was kort daarna naar Djambi ontsnapt, waar hij sedert voornamelijk van roof en diefstal had geleefd. Twee malen kwam de sultan in den loop van 1890 naar de hoofdplaats Djambi, bij één van welke gelegenheden hij eene ontmoeting had met den resident. Toen deze laatste zich in den aanvang van 1891 nogmaals ter hoofdplaats Djambi bevond, doch de sultan hiervan niet tijdig kon worden onderricht, bracht het hoofd van gewestelijk bestuur den Djambischen vorst op diens verblijfplaats in de bovenlanden een bezoek, voornamelijk ter bespreking van de voorwaarden betreffende de uitgifte van woeste gronden aan particulieren, waaromtrent in beginsel overeenstemming verkregen werd. Meermalen ondernam de te Djambi als politiek agent geplaatste controleur dienstreizen naar de bovenlanden, waar hem steeds eene in alle opzichten goede ontvangst te beurt viel. Aanrakingen met den zich daar ophoudenden ex-sultan Taha werden echter niet verkregen. Evenwel bleek niet dat deze of de hem toegedane hoofden ons bestuur moeilijkheden in den weg legden. Ook wordt bericht dat de verhouding tusschen de gouvernements-ambtenaren en de bevolking der Djambische grenslanden steeds beter wordt, in verband waarmede de handel met de onderafdeeling Rawas in levendigheid toenam. Een der twee in 1888 (verg. het verslag van dat jaar, blz. 12) met de waarneming der functiën van den minderjarigen pangeran ratoe belaste Djambische grooten, pangeran Masta Djaya Kesoema, die zijne bezittingen in de bovenstreken had en ongaarne langer de lasten van die waardigheid wenschte te dragen, omdat hij daardoor menigvuldiger naar de hoofdplaats moest afkomen dan zijne persoonlijke belangen medebrachten, werd in November 1890, op zijn verzoek, door den Gouverneur-Generaal eervol van de verdere waarneming van bedoelde taak ontheven. In zijne plaats werd, op voordracht van den sultan, benoemd de in de onmiddellijke nabijheid van de hoofdplaats gevestigde pangeran Nata Menggala.

Over het geheel had men in de gouvernementslanden niet over volksziekten te klagen, doch in Djambi moet in den aanvang van 1891 groote sterfte zijn aangericht door de cholera. In verschillende streken van het gewest deden zich af en toe gevallen van veetyphus voor.

De Islam bleef gestadig veld winnen, vooral in de heidensche streken, met name in het landschap Semindo Darat, waar de bevolking, door de uitbreiding die de koffiecultuur daar erlangt, meer en meer met handelaren van de hoofdplaats Palembang in aanraking komt.

§ 9. *Oostkust van Sumatra.*

Aan hetgeen in vorige verslagen omtrent de toestanden in dit gewest gezegd werd, valt voor 1890 weinig toe te voegen. De tabakscultuur, die de levensader van dit ge-

west' mag genoemd worden, bloeit hoofdzakelijk in de landschappen Deli en Langkat, en het is een verblijdend verschijnsel voor de toekomst dat de ondernemingen aldaar duurzaamheid beloven nu de ondervinding meer en meer bevestigt dat, bij goede verzorging en bewerking van den grond, de oogsten op velden die reeds eens of meermalen in cultuur zijn geweest niet behoeven onder te doen voor de teelt op maagdelijk terrein. Vandaar ook dat aan hetgeen door de ondernemers in die streken wordt tot stand gebracht, zooals woonhuizen, fermenteerschuren, hospitalen, wegen, afwateringswerken, enz., gaandeweg een meer permanent karakter wordt gegeven dan vroeger. In Serdang, waar reeds spoedig mede verschillende tabaksondernemingen zijn tot stand gekomen, leveren slechts sommige dikwerf goede winsten op. Over de in andere landschappen van het gewest met de tabakscultuur opgedane ondervinding wordt bericht dat in Batoe Bara, Padang en Bedagei sommige ondernemingen niet onbevredigend werkten, terwijl daarentegen andere er zulke slechte zaken maakten dat men tot sluiting moest overgaan. Van de ondernemingen in Assahan wordt gezegd dat zij genoegzaam gunstige uitkomsten opleverden om den goeden dunk, dien men hier van de toekomst der tabakscultuur heeft, te rechtvaardigen. Ook in Koealoe moeten de terreinen niet slecht zijn, maar vooralsnog maken hier de gebrekkige verkeersmiddelen de productiekosten te hoog om eene winstgevende cultuur mogelijk te maken. In Panei, Bila en Kotta Pinang heeft de Europeesche landbouwindustrie nog weinig ondervinding opgedaan: één onderneming in laatstgemeld landschap sleepte gedurende 1890 een kwijnend bestaan voort. In Siak moesten de laatste vier ondernemingen, die er gedurende 1890 nog op kleine schaal doorwerkten, de exploitatie staken [1]. Thans worden echter nog goede verwachtingen gekoesterd van de gronden in Tanah Poetih in het stroomgebied der Beneden-Rokkan, waar reeds twee ondernemingen in werking waren en in 1890 eene derde landbouwconcessie werd uitgegeven. Ook werd een perceel afgestaan in het naburige landschap Bangka. Hier is door het bestuur een weg getraceerd uit Loeboe Gaoeng aan Straat Roepat in recht westelijke richting naar de Rokkan-rivier, door welken weg eene goede verbinding zal worden verkregen tusschen Tanah Poetih en eene in genoemde straat aanwezige ruime en voor de grootste zeeschepen toegankelijke reede. In Pelalawan (in vorige verslagen steeds Poeloe Lawan genoemd) zijn in den laatsten tijd mede reeds eenige contracten uitgegeven, doch aan het in ontginning brengen van dit afgelegen zuidelijkste deel van het gewest schijnt vooralsnog niet te worden gedacht.

Voor zooveel betreft de streken, waar de tabakscultuur met voordeel gedreven wordt, werkten bestuur en particuliere ondernemers met gezamenlijke krachten aan het verbeteren van de gemeenschapsmiddelen. Dit geldt echter nagenoeg uitsluitend het verkeer te land. De talrijke waterwegen toch laten meerendeels alles te wenschen over, maar verbetering van eenige beteekenis zou schatten vorderen, die vooralsnog niet door de voordeelen zouden worden opgewogen. Het kustgebied van Tandjoeng (Batoe Bara) tot Poeloe Kompei en de Aroe-baai (Langkat) werd hydrographisch opgenomen, waardoor onze kennis van de vaarwaters en geulen, die tot de havens van het gewest toegang geven, aanzienlijk vermeerderde.

Zoowel met de zelfbesturende Maleische vorsten als met de Battaksche stammen in de binnenlanden onderhield het bestuur voortdurend aanrakingen, ten einde grieven te kunnen onderzoeken en geschillen in der minne te beslechten. Naar gelang voldoende topographische gegevens beschikbaar kwamen, werden de tot dusver onzekere grenzen tusschen sommige landschappen beter geregeld. Ook werden de verschillende vorsten en zelfstandige hoofden in het gewest bereid bevonden om ten aanzien van eenige punten met hunne politieke rechten en verplichtingen in verband staande, waaromtrent de bestaande akten geen of geen voldoende voorziening bevatten, suppletoire verklaringen te onderteekenen. Die punten betroffen de overdracht aan het Gouvernement van het recht van politieke verwijdering, den tegengang van den in- en uitvoer van oorlogsbehoeften en de erkenning van 's Gouvernements recht om binnen het gebied der inlandsche bestuurders mijnen te ontginnen of concessiën daartoe te verleenen en toezicht op mijnbouwondernemingen uit te oefenen.

De politieke rust werd in het gewest nergens gestoord. Van de Atjehsche benden, die een tijdlang in de onafhankelijke grenslanden zich ophielden, werd in het ons onderworpen gebied geen overlast ondervonden. Eenige van deze gelukzoekers, die in December 1890 de kans waagden om op onzen recherche-post te Poeloe Kompei (Langkat) eenige geweren te rooven, leden bij die poging een gevoelig verlies en sedert werd niets meer van hen vernomen.

In een paar geschillen van persoonlijken aard, die in Deli tusschen den radja moeda en den pangeran bandahara en tusschen dezen en de datoe's gerezen waren, vond de sultan aanleiding om de onderlinge verhouding der leden van het rijksbestuur en ieders rechtsbevoegdheid beter te regelen en te omschrijven. In overleg met ons bestuur werd daarom een reglement op de inlandsche rechtspleging ontworpen en in Juli 1890 door den sultan uitgevaardigd, waardoor eene rijke bron van onderlinge oneenigheden tusschen de leden van het rijksbestuur voorgoed gestopt en meerdere rechtszekerheid voor hunne onderhoorigen verkregen is.

In het rijk Serdang, en evenzeer in het zuidelijker gelegen landschap Bila, werden eenige regelingen getroffen, ten doel hebbende alle onzekerheid te doen ophouden omtrent het aan de besturende hoofden en de rijksgrooten toekomende aandeel in de landsinkomsten.

De sultan van Assahan kreeg moeilijkheden met de onafhankelijke Battaks van Na Dollok, die eenigen zijner onderdanen uit de bovenlanden ontvoerden. In zijne pogingen om langs minnelijken weg genoegdoening te erlangen, was de sultan nog niet geslaagd.

In Tanah Djawa, het Battaksche landschap achter Batoe Bara, welks radja reeds in 1888 eene verklaring geteekend en beëedigd had, waarbij hij zich onder ons gezag stelde, werden de inwendige onlusten gedempt en de strijd om het gezag beslecht (verg. vorig verslag blz 8). Hiermede was aan de voorwaarde, waarvan de Regeering de aanvaarding van de aangeboden suprematie afhankelijk had gesteld, voldaan. Bij gouvernementsbesluit dd. 8 Juni 1891 n°. 21 is de onderwerping van Tanah Djawa formeel bekrachtigd en de radja in zijne waardigheid erkend en bevestigd. Het landschap, dat wegens zijne natuurlijke gesteldheid eene goede toekomst belooft en eene bevolking van omstreeks 30 000 zielen telt, maakt nu deel uit van de afdeeling Batoe Bara, evenals reeds sedert 1888 en 1889 de in diezelfde streek (het Simeloengoen-gebied) gelegen kleinere landschappen Tandjong Kasan en Siantar. Reeds aanstonds was men in Tanah Djawa uit eigen beweging begonnen met het verbeteren van de wegen welke naar de benedenlanden voeren. Ofschoon aan de verschillende hoofden der landschappen, die de afdeeling Batoe Bara uitmaken, even goed als aan de radja's der andere rijkjes, het zelfbestuur gelaten is en van onze zijde ook geen inbreuk op hunne rechten gemaakt wordt, verkrijgt toch, zoo meldt het gewestelijk verslag, de verhouding van het Gouvernement tot die streken meer en meer het karakter van direct bestuur, zooals dat ook in de meeste streken van de Padangsche Bovenlanden gevonden wordt, terwijl de hoofden gaandeweg meer het standpunt van districtshoofden dan van zelfbesturende datoe's innemen. Alle zaken van eenig aanbelang worden, evenals een groot aantal van mindere beteekenis, den plaatselijk besturenden ambtenaar ter beslissing voorgelegd, hetzij in den karapatan, hetzij daarbuiten. Dit is een gevolg van de verhouding, waarin de hoofden vroeger tot Siak hebben gestaan, welke verhouding altijd veel meer afhankelijk is geweest dan in de andere onderhoorigheden.

De moeilijkheden met de in Tanah Poetih gevestigde kolonisten uit Tamboesei kunnen geacht worden voorgoed een eind te hebben genomen, sedert Dzain'l Abidin, die door de Tamboeseiërs nog altijd als vorst werd erkend, het land heeft verlaten. Na eenigen tijd te Bengkalis te hebben vertoefd, vertrok hij naar Malakka en liet sedert niets van zich hooren. In de Boven-Rokkan haalde de

[1] Ook de tinontginning in het stroomgebied der Tapong Kiri leverde hoogst ongunstige uitkomsten op. Niettegenstaande een aanzienlijk kapitaal reeds uitgegeven was, werd nog geen tin gewonnen; de onderneming heeft daarom haar personeel afgedankt en, volgens berichten van den aanvang van 1891, werd toen als laatste proef een deskundig onderzoek ingesteld in het meer noordelijk gelegen deel van het concessieterrein.

sedert kort onder ons gezag gekomen radja van Loeboe Bandhara zich de vijandschap op den hals van zijne onafhankelijke naburen, de landschappen Kapenoean en Ramba. Daar verlangde men uitlevering van den in 't vorig verslag (blz. 8) bedoelden Tengkoe Moeda, maar deze hield zich niet meer in Loeboe Bandhara op. De verwikkelingen schenen intusschen niet van ernstigen aard.

In Siak werd op 25 October 1890 de ongeveer een jaar te voren overleden sultan (verg. vorig verslag blz. 13) door zijn jongsten zoon Toengkoe Ngah opgevolgd, met wien, ter gelegenheid van zijne installatie, een aan de tegenwoordige toestanden en behoeften beantwoordend politiek contract werd gesloten. Toen door de verheffing van Toengkoe Ngah duidelijk werd dat de kuiperijen ten gunste van den tijdelijk uit Siak verwijderden oudsten zoon des overleden sultans zonder uitwerking bleven, staakte diens partij haar lijdelijk verzet tegen de nieuwe orde van zaken, en sedert bleven de verhoudingen in Siak naar wensch.

Eene nieuwe regeling van zaken zal eerlang ook moeten plaats vinden in het hooger reeds genoemde landschap Pelalawan, nu in April jl. Toengkoe Sentoel is overleden, die er nog altijd (zie het verslag van 1888, blz. 13/14) als waarnemend tongkoe besar het bewind voerde, daar eenige tegen hem gerezen klachten zijne definitieve verheffing tot nog toe hadden doen achterwege blijven.

§ 10. *Riouw en onderhoorigheden.*

Onze verhouding tot den sultan en den onderkoning van Lingga-Riouw en tot den soetan van Indragiri liet ook gedurende 1890 niets te wenschen over. Werd in laatstgemeld landschap het gezag van den wettigen soetan in de laatste jaren slechts in beperkte mate erkend, doordien de bovenstreken zich feitelijk onder een eigen soetan hadden gesteld, in 1890 slaagde ons bestuur er in aan de verwarde verhoudingen een einde te maken. Hoe zich die splitsing van Indragiri had toegedragen, moge uit het volgende blijken.

Reeds onder Soetan Said, die van 1826 tot 1876 over Indragiri het bewind voerde, veroorzaakte diens jongere broeder Oengkoe Boesoe het inlandsch bestuur vele moeilijkheden en verzette deze zich meermalen tegen de bevelen van den soetan; zelfs riep hij eenmaal, doch te vergeefs, de hulp in van den sultan van Lingga-Riouw, onder wiens nominale opperheerschappij Indragiri staat, om in plaats van zijn broeder met dat leen te worden bekleed. Om hem tevreden te stellen stond Soetan Said hem toe nabij Pranap aan de Simpang-kiri, een rechterzijtak van de Indragiri-rivier, in- en uitvoerrechten te heffen. Bij den dood van zijn broeder trachtte echter Oengkoe Boesoe opnieuw zich als soetan te doen erkennen, maar toen hij ook thans werd voorbijgegaan, wist hij in de bovenstreken zijne eerzucht te bevredigen, door zich te Pranap tot vorst te doen uitroepen met den titel van Radja Abdoerrachman. Een paar maanden later maakte de dood een einde aan zijn onrustig leven. De hierdoor teweeggebrachte staking der verdeeldheid in de vorstelijke familie was evenwel van korten duur, doordien de eenig overgebleven zoon van Soetan Said, die tot opvolger van zijn vader verkozen was en als Soetan Hoesin het gezag had aanvaard, reeds in 1883 stierf. Nu trad een voorloopig bestuur op, bestaande uit den radja moeda (onderkoning) en twee datoeks (rijksgrooten), met den controleur als raadsman, en eerst in Augustus 1885 achtte de Indische Regeering het oogenblik gekomen om den oudsten zoon van wijlen Soetan Hoesin, Radja Isa, tot soetan van Indragiri te verheffen. Met de optreding in 1883 van een voorloopig bestuur, in afwijking van de aloude adat, volgens welke het bewind niet onvervuld mag blijven, maar de opvolger onmiddellijk na het overlijden van den soetan in diens waardigheid optreedt, heeft Oengkoe Long, oudste zoon van Oengkoe Boesoe, getracht zijn voordeel te doen. Reeds tijdens het bestuur van Soetan Hoesin had hij toebereidselen gemaakt voor eene eventueele aanvaarding van het gezag, en nadat hij herhaaldelijk had aangedrongen op eene verkiezing en deze niet plaats vond, deed hij in 1884 zichzelf te Pranap tot soetan verkiezen met den titel van Radja Abdullah. Hij belemmerde den handel door het heffen van rechten en benadeelde daardoor tevens de hoofden te Ringat (Beneden-Indragiri) in hunne inkomsten. Meermalen werden onderhandelingen met hem aangeknoopt om hem van gedragslijn te doen veranderen, doch deze pogingen bleven vruchteloos. Hij stierf in 1888 en werd, krachtens evenbedoelde adat, opgevolgd door zijn zoon Oengkoe Nong, met den titel van Soetan Ibrahim. Ook met dezen trad Soetan Isa in onderhandeling, hem zelfs de helft der landsinkomsten aanbiedende; maar Oengkoe Nong eischte bovendien nog den titel van Oengkoe Tjik Besar (opvolger des soetans), wat niet kon worden ingewilligd. Intusschen ontbrak het Soetan Isa, evenals vorigen soetans, aan macht om zich buiten zijne onmiddellijke omgeving te doen gelden, en deze machteloosheid van het Indragirisch bestuur, die met de allerschromelijkste verwaarloozing van de belangen der bovenlanden gepaard ging, hebben eerst Oengkoe Long en later Oengkoe Nong zich ten nutte gemaakt om steeds hun gezag te versterken. Door het huwelijk van dezen laatste met de dochter van den jang di pertoean (sultan) van Kwantan [1]) nam zijne partij niet weinig in sterkte toe; en zoo de oproerige prinsen aanvankelijk alleen aanhang hadden gevonden in de Tiga Loerong, allengs was hun invloed zoo zeer uitgebreid, dat op het einde van 1889 Oengkoe Nong als vorst werd erkend van Tambangan tot Djapoera toe, en door het grootste deel der bevolking. Dit gedeelte van Indragiri werd dan ook door het soetansbestuur en door de bevolking beschouwd als een afzonderlijk rijk. Noch Soetan Isa, noch een zijner rijksgrooten, waagde het die landstreek te betreden, veelmin om met het bestuur daarover zich in te laten. Zelfs de ingezetenen van de kampong Poelou ter hoofdplaats Ringat, waar een broeder van Oengkoe Nong zich ophoudt, waren zijne partij toegedaan.

Zoo was de stand van zaken toen in den aanvang van 1890 het Europeesch bestuur, op verzoek van den soetan, zijne bemiddeling verleende om te trachten partijen tot eene schikking te brengen. Onze pogingen hadden een gunstigen uitslag. Oengkoe Nong en zijne voornaamste aanhangers lieten zich bewegen tot eene samenkomst met Soetan Isa en zijne rijksgrooten te Ringat. In eene op 20 Augustus 1890, onder leiding van den resident, aldaar gehouden algemeene vergadering, waarbij ook tegenwoordig waren de assistent-resident van Lingga en de controleur van Indragiri, werd men het eens omtrent de toekomstige verhoudingen en tevens over de geldelijke voorwaarden waarop het Indragirisch bestuur bereid zou zijn aan het Gouvernement over te dragen de tolheffing en de pachten binnen het landschap. Bij deze gelegenheid legde voorts Oengkoe Nong zijne geüsurpeerde waardigheid neer, erkende hij Soetan Isa als zijn wettigen vorst en verklaarde zich wijders bereid om in de bovenlanden, gelijk de radja moeda (onderkoning) in de benedenstreken, namens den soetan het bestuur te voeren, met den titel van soetan moeda en tegen genot van een derde deel der inkomsten, hetwelk hij, evenals zijn ambtgenoot, de radja moeda, met de hem ondergeschikte grooten heeft te deelen. De tot een en ander betrekkelijke voorstellen van den resident, en daaronder ook het ontwerp van de met het Indragirisch bestuur te sluiten overeenkomst, waren laatstelijk (Juni jl.) in behandeling bij het departement van binnenlandsch bestuur.

Ten gevolge van deze pacificatie begonnen de eertijds zoo bloeiende handel in deze streken en de drukke vaart op de Indragiri-rivier reeds merkbaar te herleven.

Daarentegen verkeerde de handel in het overig gedeelte van het gewest gedurende 1890 in eene vrij gedrukte stemming wegens de lage marktprijzen van de peper en de gambier, de voornaamste landbouwproducten op de eilanden van den Lingga-Riouw archipel.

De algemeene gezondheidstoestand gaf gedurende 1890 alle reden tot tevredenheid, en de veiligheid van personen en goederen liet, ook in Indragiri na het herstel der politieke rust aldaar, weinig te wenschen over.

Terwijl de peper-, gambier- en sago-aanplantingen op de eilanden bevredigende uitkomsten afwierpen, viel de rijstoogst in de tot het gewest behoorende landschappen op Sumatra's vasten wal minder gunstig uit. Door het inlandsch bestuur van Indragiri werden een viertal landbouwconcessiën aan Europeesche industrieelen uitgegeven voor de teelt van tabak, terwijl nog verscheidene aan-

[1]) Zie over dit aan Beneden-Indragiri grenzende onafhankelijk gebied blz. 9 hiervóór.

vragen in behandeling waren. Met de exploitatie werd op één der ondernemingen een aanvang gemaakt.

§ 11. *Banka.*

Zoowel op politiek als op godsdienstig gebied valt uit dit gewest over 1890 niets belangrijks te melden. Het aantal Chineesche en inlandsche Roomsch-katholieke Christenen nam door sterfgevallen en vertrek naar elders weder eenigszins af en bedroeg bij het einde des jaars 147, tegen 170 op ultimo 1889.

De veiligheid van personen en goederen liet weinig te wenschen over en ook de staat der volksgezondheid mocht bevredigend worden genoemd, hoewel ter hoofdplaats Muntok vele gevallen van berriberri voorkwamen en in het district Blinjoe het geheele jaar door de pokziekte zich vertoonde.

De handel nam in levendigheid eenigszins toe, doordien de mijnwerkers, ten gevolge van de grootere productie, eenige ruimere inkomsten hadden. De rijstteelt, het hoofdbedrijf der inheemsche bevolking, leverde in 1890 door de natte weersgesteldheid, die het schoonbranden der velden in den weg stond, ternauwernood genoeg op voor de behoefte. Schaarschheid van voedingsmiddelen deed zich echter niet voor, daar aardvruchten in ruime mate werden aangeplant en van elders rijst werd ingevoerd. Bovendien is de Bankanees spaarzaam en sober van aard, terwijl de hier en daar, op raad van het Europeesch bestuur, in de laatste jaren ondernomen bijcultures, o. a. van peper en gambier, langzamerhand van meer beteekenis worden.

§ 12. *Billiton.*

Onder de vrij talrijke Chineesche bevolking op dit eiland konden ook in 1890 rust en orde voldoende bewaard blijven. Een in 1889 onder haar opgericht geheim genootschap werd door het bestuur ontbonden, zonder dat die tusschenkomst, dank zij de bemoeienis van den luitenant-Chinees en den wijkmeester dier natie te Manggar (district Manggar), aanleiding tot verwikkelingen gaf. Eene kleine verstoring der orde onder de Chineezen te Gantoeng (district Linggang) werd zonder veel moeite bedwongen. De inheemsche bevolking gedroeg zich rustig. Ten bewijze dat onder haar het vertrouwen op het Europeesch bestuur toeneemt, deelt het gewestelijk verslag mede, dat bij voorkomende civiele quaestiën de klagers veelal de beslissing van den landraad inroepen, waaraan zij de voorkeur geven boven eene zoogenaamde minnelijke schikking door tusschenkomst van hunne hoofden, welke aan beide partijen dikwijls veel geld kost, zonder de zekerheid dat de getroffen overeenkomst zal worden nagekomen.

Op godsdienstig gebied viel niets bijzonders voor. Het aantal Christen-Chineezen (Roomsch-katholieken) nam met een 40-tal toe, hoofdzakelijk door immigratie uit Banka en China.

De weersgesteldheid was gedurende 1890 over het algemeen even abnormaal als in 1889, hetgeen nadeelig terugwerkte op den gezondheidstoestand. Gebrek aan voedingsmiddelen werd niet ondervonden, dank zij vooral de zeer gunstige uitkomsten van den oogst der tweede gewassen. In den handel bleef doorgaans vrij veel levendigheid heerschen.

§ 13. *Westerafdeeling van Borneo.*

Belangrijke politieke gebeurtenissen vielen in dit gewest niet voor. Geen der talrijke inlandsche staatjes baarde het bestuur ernstige moeilijkheden, evenmin als de geheime Chineesche genootschappen, op wier leiders voortdurend een waakzaam oog gehouden werd. In Landak werd, wegens ijlhoofdigheid van den waarnemenden panembahan, het bewind tijdelijk opgedragen aan een regentschap van vier rijksgrooten, onder leiding van den controleur, hetgeen al aanstonds ten bate van het landschap bleek te strekken. Door de ijverige bemoeiingen van een dezer regenten gelukte het eenige sedert lang gezochte Dajaksche kwaadwilligen in handen te krijgen, die zich, onder heimelijke begunstiging van twee naburige kampongs, reeds eenige jaren achtereen in eene versterkte plaats hadden weten schuil te houden. Aan een paar door den panembahan van Matan, wegens weerspannigheid tegen het gezag, bij ons bestuur aangeklaagde adellijken liet de resident eene aanzegging toekomen om ter hoofdplaats te verschijnen. Ofschoon zij niet tijdig aan die oproeping gehoor gaven, kwamen zij evenwel tot inkeer bij gelegenheid dat de controleur van Soekadana op eene reis naar Boven-Matan zich ophield in het nog nimmer te voren door een besturend ambtenaar bezochte landschap Bea Bea. Vrijwillig stelden zij zich daar ter beschikking, waarna zij dien ambtenaar naar zijne standplaats vergezelden om aldaar den uitslag af te wachten van het te hunnen aanzien in te stellen onderzoek. In het landschap Sintang vonden weder herhaaldelijk snelpartijen plaats; voornamelijk waren het de aan den bovenloop van de Kahajan-rivier wonende Tebidah-Dajaks, die de omliggende streken verontrustten. Pogingen om langs minnelijken weg aan hunne veelvuldige moorden een einde te maken mochten niet slagen, en verzoeken aan de hoofden der Tebidah's om uitlevering van de schuldigen bleven eveneens vruchteloos. Naar aanleiding hiervan zou de controleur der onderafdeeling Melawi in den aanvang van dit jaar met den panembahan van Sintang de Kahajan-rivier opvaren om de onruststokers zoo mogelijk in hechtenis te nemen. Dezelfde panembahan had ook te klagen over enkele aan de Boven-Ketoengan langs de Serawaksche grenzen verblijf houdende Dajaksche stammen wegens hun onwil tot het opbrengen van de verschuldigde belasting. De hoofden dier stammen, die op hunne beurt grieven schenen te hebben tegen des panembahan's vertegenwoordiger in die streken, waren echter niet genegen om in het belang van het onderzoek hunner zaak naar Sintang af te komen, en plaatselijke aanrakingen waren met hen nog niet verkregen kunnen worden. De panembahan van Salimbou, die zich gezag trachtte aan te matigen over de in het gouvernementsgebied aan de Ampanang wonende Dajaks, werd te dier zake door den resident ernstig terechtgewezen. Als toekomstige opvolger in het bestuur van Salimbou werd, overeenkomstig den wensch des panembahans en zijner mantri's, door de Indische Regeering aangewezen (besluit dd. 18 October 1890 n°. 10) 's vorsten oudste wettige zoon. De sultan van Sambas zond twee zijner jongere zonen naar Java ter opleiding aan de school voor zonen van inlandsche hoofden te Bandong. Zijn oudste zoon en vermoedelijke opvolger bezocht Java, ten einde met meer ontwikkelde maatschappelijke toestanden bekend te worden.

In de onder rechtstreeksch Europeesch bestuur staande streken moesten onze ambtenaren nu en dan tusschenbeide treden in geschillen tusschen de Dajaksche stammen onderling. Als een feit, getuigende van het doordringen van onzen invloed naar de zijde van het bovenstroomgebied van de in Koetei uitmondende Mahakkam-rivier, wordt in het gewestelijk verslag er op gewezen dat de hoofden der beruchte Penihin-Dajaks van de Oeloe Bongan (wier voorouders in 1825 den reiziger Muller op zijn tocht van Koetei naar Pontianak vermoordden) de hun wegens in den laatsten tijd bedreven sneltochten opgelegde boeten, althans voor een deel, kwamen afdragen bij den controleur der onderafdeeling Boven-Kapoeas. Nog valt te vermelden dat genoemde controleur eene reis maakte in het bovenstroomgebied van de Kapoeas tot Nanga Bongan, verder dan ooit een Europeaan was geweest. Van hier de Bongan-rivier opvarende, kan men in weinige dagen de Boven-Mahakkam bereiken. In Januari jl. hield de resident te Poetoes Sibau aan de Kapoeas-rivier eene bijeenkomst met tal van Taman-Dajaks, bij welke gelegenheid bij hun den wensch te kennen gaf om nadere betrekkingen met hunne aan de Bongan-rivier wonende rasgenooten aan te knoopen.

Behalve langs de Kapoeas-rivier werd door een der voor het gewest aangewezen gouvernements-stoomschepen in den loop van 1890 de vlag vertoond langs de kust tusschen Sambas en Matan, bij welke gelegenheid de monding der Matan-rivier afgebakend en die stroom vervolgens tot vóór de woning van den panembahan opgevaren werd, iets wat te voren slechts éénmaal, twintig jaren geleden, had plaats gehad.

In die gedeelten van het gewest, waar ons bestuur zich genoegzaam kan doen gelden, liet de veiligheid van personen en goederen weinig te wenschen over. Het blijft echter nog steeds onmogelijk om een eind te maken aan de sneltochten onder de Dajaks, ook zelfs onder hen die onder 's Gouvernements rechtstreeksch gezag staan. Dit euvel daargelaten, kan overigens de in de Dajaksche streken heerschende gezindheid jegens het Europeesch bestuur in algemeenen zin niet anders dan geroemd worden.

Onder de Dajaksche heidenen breidde de Islam zich slechts langzaam uit; het maken van proselieten onder hen wordt door de inlandsche zelfbesturen eer tegengegaan dan bevorderd, aangezien de bekeerlingen bij overgang tot het Mohammedaansch geloof van de betaling van hassil (grondhuur) aan de Maleische vorsten zijn vrijgesteld. Bij huwelijken van Maleiers met Dajaksche vrouwen heeft gewoonlijk overgang van de laatsten tot den Islam plaats. Noemenswaardige uitbreiding onderging ook de evangelisatie niet: van den te Smitau in de onderafdeeling Boven-Kapoeas der afdeeling Sintang gevestigden Roomsch-katholieken missionaris vernam het bestuur dat hij een 34-tal Dajaksche en 2 Chineesche kinderen den doop had toegediend.

De gezondheidstoestand der bevolking was gedurende 1890 slechts redelijk te noemen; gevallen van koorts kwamen veelvuldig voor, inzonderheid te Sintang na eene langdurige overstrooming van die plaats. De veestapel bleef van epidemische ziekten verschoond.

Over het algemeen viel de rijstoogst zeer ongunstig uit ten gevolge van de bijzonder natte weersgesteldheid, waardoor het jaar 1890, evenals het voorafgegane, zich kenmerkte. In het daardoor, voornamelijk in de afdeelingen Landak, Tajan en Sintang, ontstaan gebrek aan rijst werd door aanvoer van elders zooveel mogelijk voorzien. Voor een deel gaf bedoeld gebrek aanleiding dat de bevolking meer dan anders aan de inzameling van boschproducten zich liet gelegen liggen; in den uitvoer van getah, rottan en gomdammar viel dan ook eenige vermeerdering waar te nemen. Suikerriet werd in betrekkelijk groote hoeveelheden aangeplant voor den uitvoer naar Java, waarheen gedurende 1890 uit Pontianak en Sambas circa $3^1/_4$ millioen rietstokken, tegen 2 025 000 in 1889, werden verzonden. De bereiding van copra en klapperolie nam eene hooge vlucht; de belangrijk vermeerderde uitvoer van dit laatste product was grootelijks toe te schrijven aan de oprichting te Pontianak van eene met stoom gedreven olie- en zeepfabriek, welke in Augustus 1890 in werking kwam.

Ten opzichte van de kansen die dit gewest aanbiedt voor de tabakscultuur voor de Europeesche markt, en voor de ontginning van goudmijnen met betere hulpmiddelen dan den Chineeschen ontginners ten dienste staan, verkeert men nog in een tijdperk van proefneming. Voor zoover van de vele in Sambas en andere inlandsche staatjes voorgoed of nog slechts voorloopig in concessie verkregen terreinen reeds eenige in bewerking waren genomen, hadden de in 1889/90 verkregen uitkomsten over 't geheel nog weinig aan de verwachting beantwoord. Wat meer bijzonder de tabakscultuur betreft, schijnt het in 't leven roepen van meer ondernemingen vrij algemeen te worden afhankelijk gesteld van den uitslag van het tweede werkjaar (1890/91) op de onderneming Serabé, te Saka Mendoelang, de eenige in Sambas waar tot nog toe geregeld en op groote schaal gewerkt is. Het eerste jaar dezer onderneming liep hoogst ongunstig af, daar een groot kapitaal verloren ging. Niet dat de grond ongeschikt bleek te zijn of het klimaat doodend; de tabak toch werd door deskundigen geroemd en de sterfte onder het werkvolk was gering; maar de voorname oorzaak van de luttele hoeveelheid van den eersten oogst was gelegen in het slechte gehalte van de uit Singapore aangebrachte Chineesche koelies, waarmede gewerkt moest worden. Daar het voor de toekomst van het gewest van veel belang geacht wordt dat alsnog, met gebruikmaking van de opgedane ondervinding, alles aangewend worde tot het verkrijgen van zekerheid wat de bodem van Sambas met Chineesch werkvolk kan opleveren, heeft het Europeesch bestuur het onder deze buitengewone omstandigheden van zijne roeping geacht (October 1890) om, door het detacheeren op Serabé van eenige militairen uit het garnizoen van Pontianak, te trachten door machtsvertoon den geregelden gang van zaken op de onderneming zooveel mogelijk te verzekeren. Sedert is onder de koelies, wier aantal inmiddels met eene bezending uit Deli was aangevuld, weigering om te werken minder veelvuldig voorgekomen. Evenals in Februari te voren (zie vorig verslag, blz. 14, noot 2), sloegen zij wel is waar in November weder tot ongeregeldheden over, waarbij de Keh-Chineezen hunne landgenooten van den Hoklo-stam aanvielen, maar de aangerukte militaire patrouille maakte aan de ongeregeldheden, waarbij de hoofdtandil en drie koelies gewond werden, aanstonds zonder verder bloedvergieten een einde. Twaalf belhamels werden gearresteerd.

§ 14. *Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo.*

In geen der onder ons rechtstreeksch bestuur staande streken van dit gewest werden in het afgeloopen jaar de rust en orde verstoord. De sultanspartij uit het voormalige Bandjermasinsche rijk ondernam geen vijandelijkheden; zelfs bood haar aanvoerder GOESTI MOHAMAD SEMAN, door tusschenkomst van toemenggoeng MANGKOE SARI, gewezen districtshoofd van de Boven-Doessoen, in April 1890, evenals laatstelijk in 1888 (zie het verslag van dat jaar blz. 16), zijne onderwerping aan, thans met het beding dat hij met de zijnen te Bandjermasin zich zou mogen vestigen en van landswege huisvesting en onderstand bekomen. Daar hij, als zoon van ANTASARI, van de bij ordonnantie van 19 October 1862 (Indisch Staatsblad n°. 119) verleende amnestie was uitgesloten en, ingevolge art. 3 dier ordonnantie, bij vrijwillige overgave, alleen aanspraak heeft op lijfsbehoud, onder door den Gouverneur-Generaal vast te stellen voorwaarden, werd zijn verzoek door het gewestelijk bestuur buiten behandeling gelaten. Thans maakt het echter, ook in verband met een in Februari jl. bij den resident ingekomen nader schrijven van gemeld opstandelingenhoofd, een punt van overweging bij de Indische Regeering uit, of het wel wenschelijk is dat onze politiek tegenover de sultanspartij van Bandjermasin nog altijd door de amnestie-regeling van 1862 wordt beheerscht, en of eene onderwerping van MOHAMAD SEMAN op aannemelijke voorwaarden niet ten goede zou komen aan de werking van ons bestuur in de streken waar hij en zijne aanhangers zich ophouden.

Met de inlandsche zelfbesturen bleef eene goede verstandhouding bestaan. Tijdens zijn in November 1890 aan het landschap Boeloengan gebracht bezoek vernam de assistent-resident van Koetei en de Noordoostkust van Borneo van den aldaar geplaatsten controleur dat de stand van zaken in de ten noorden van Boeloengan gelegen streken over het algemeen bevredigend was, doch tevens dat in de kampong Soengei Tiagoe aan de (in de St. Lucia-baai uitmondende) Kalabahan-rivier [1]) door politiesoldaten van de British North-Borneo Company, onder aanvoering van twee harer beambten, bijna al de bewoners (Semataloen-Dajaks) waren gedood. Als aanleiding tot die slachting wordt opgegeven, dat een broeder van een dier twee beambten door Semataloen-Dajaks zou zijn vermoord. Over deze zaak is dezerzijds onderzoek en genoegdoening aangedrongen bij de Engelsche Regeering, die haar leedwezen er over betuigd heeft en de handelwijze der bedoelde ambtenaren zeer sterk afkeurde, evenals de Directie der genoemde Maatschappij reeds gedaan had.

Over de toestanden in dit gewest met opzicht tot de veiligheid, de uitbreiding van den Islam en de werking der Evangelische zending vindt men in het gewestelijk verslag geene andere mededeelingen opgeteekend dan reeds over vorige jaren vermeld zijn.

De staat der volksgezondheid was gedurende 1890 in algemeenen zin niet ongunstig te noemen, uitgenomen in de maanden April, Mei en Juni, toen de influenza epidemisch heerschte en wel zoo algemeen en intensief, dat van vele kampongs geen rapporten konden worden ingediend, daar niemand, tot het bestuur dier dorpen behoorende, van de ziekte bevrijd bleef.

Ofschoon in boschproducten meer omzet plaats vond dan in 1889, was de handel in het algemeen minder levendig, hoofdzakelijk ten gevolge van de slechte uitkomsten van den rijstbouw, die, evenals de teelt der andere voedingsgewassen, met de ongunstige weersgesteldheid, waardoor bijna het geheele jaar zich kenmerkte, te kampen had. Ook herhaalde en langdurige overstroomingen, ten gevolge van de buitengewoon hooge waterstanden in de rivieren, waren oorzaak dat in de lage streken vele aanplantingen niet tot wasdom konden komen. De pepercultuur onderging eenige uitbreiding en leverde zeer bevredigende uitkomsten

---

[1]) Deze rivier werd onzerzijds gerekend tot het gebied van Nederlandsch-Indië te behooren, doch, ingevolge de op blz. 2 hiervóór vermelde conventie met Engeland, valt zij binnen het gebied der British North-Borneo Company.

op. Door den sultan van Koetei wordt eene proef met de koffieteelt genomen. Over de Europeesche kolenontginning in Koetei zie men hoofdst. **O**, afd. II, van dit verslag.

§ 15. *Celebes en onderhoorigheden.*

In de gouvernementslanden gaf de veiligheid van personen en goederen, den aard der bevolking in aanmerking genomen, geen reden tot klagen; de toestanden in dat opzicht steken aldaar gunstig af bij die in het vorstengebied, ook wat die rijken betreft waar het gezag vergelijkenderwijze in goede handen is. De ontwikkeling der hoofden staat echter algemeen op lagen trap; zelfs binnen ons direct gebied gelukt het onzen ambtenaren slechts zelden de hoofden van het nut van schoolonderwijs voor hunne kinderen te overtuigen. Over het algemeen is de bevolking der gouvernementslanden het Europeesch bestuur zeer genegen. Zonder moeilijkheid is dan ook met 1 Januari 1891 kunnen worden overgegaan tot de invoering van de bij Indisch Staatsblad 1890 n°. 172 bedoelde reorganisatie van het belastingwezen voor die inlanders, die hun hoofdbestaan niet in de rijstcultuur vinden. Slechts in een deel van het district Borong (afdeeling Oosterdistricten) maakte een bij het bestuur ongunstig bekend staand persoon, een gewezen onderdistrictshoofd, van deze gelegenheid gebruik om de belastingschuldigen tegen den maatregel op te zetten. Toen in 't laatst van November de controleur in gemeld district den aanslag kwam regelen, hielden de belastingschuldigen van een drietal onderdistricten zich afwezig. Na de persoonlijke tusschenkomst van den gewestelijken gouverneur kon de aanslag echter doorgaan en vroegen de onwilligen vergiffenis voor hun lijdelijk verzet. De opruier en zijn voornaamste handlanger vielen te Makasser der politie in handen. In Juni 1891 zijn beide inlanders, met toepassing van art. 47 van het Regeeringsreglement, naar Bandong op Java gerelegeerd.

In de Bergregentschappen der afdeeling Noorderdistricten openbaarde zich eenige spanning in het regentschap Malawa bij gelegenheid dat door den controleur een onderzoek werd ingesteld naar 's Gouvernements rechten op de tot dusver tot Malawa gerekend wordende landstreek Gantarang Matinggi, welker bewoners beweerden onder het gezag van Goa te staan. Terwijl nopens deze aangelegenheid met het Goasch bestuur een overleg is aanhangig gemaakt, werd, bij wijze van voorzorg tegen mogelijke verdere aanmatiging der bewoners van Gantarang Matinggi, den controleur in October 1890 tijdelijk de beschikking gegeven over het detachement politiedienaren van Maros, waar zoolang het detachement van Saleijer gelegerd werd.

Ten aanzien van de onder vorstenbestuur staande landschappen valt het volgende aan te teekenen.

Met Boni bleven de betrekkingen alleszins naar wensch. (Ten gevolge van de met 1 Januari 1891 in werking getreden nieuwe overeenkomst betreffende de paketvaart in den Indischen Archipel bevaart de maandelijks van Makasser op andere plaatsen en eilanden van dit gewest dienstdoende mailboot voortaan de geheele golf van Boni en worden aldaar voor 't eerst aangedaan zoowel Paloppo — de hoofdplaats van het landschap Loewoe — als de aan de monding der Tjinrana-rivier gelegen Bonische havenplaats Palima.)

In Goa werden de zaken beter geleid sedert het bewind, wegens ziekelijkheid van den reeds bejaarden vorst, voorloopig was overgegaan in handen van den kroonprins. Onze justitie ondervond hiervan de bewijzen door vaardiger voldoening van de zijde van Goa aan de oproeping van getuigen en aan de verzoeken om uitlevering van derwaarts gevluchte misdadigers.

Nopens Soppeng wordt bericht dat een vrij groot deel der bevolking niet op de hand van den vorst was, omdat deze zich te veel liet beheerschen door een wegens zijne knevelarijen algemeen gehaten gunsteling. Sedert de optreding in 1885 van een nieuwen gewestelijken bestuurder was de vorst ook nog niet naar Makasser gekomen om aldaar het gebruikelijk huldebezoek af te leggen.

Sidenreng gaf steeds blijken van goede gezindheid jegens het Gouvernement. Zoo verleende de vorst, op uitnoodiging van ons bestuur, zijne bemiddeling om een in Maart 1890 tusschen de landschappen Sawitto en Soeppa ontstaan geschil, dat ongewenschte afmetingen dreigde aan te nemen, op vredelievende wijze uit den weg te ruimen, terwijl de assistent-resident ter beschikking veel hulp van hem ondervond op zijne in de maanden Juli tot en met November ondernomen reizen naar de Adja Tapparang en verder noordwaarts, gedurende welke reizen alsnog contracten gesloten werden met die onder den gemeenschappelijken naam van Masinrimpoeloe bekende landschappen, met welke onze verhouding nog niet op vasten voet geregeld was, namelijk met Doeri, Maiwa, Kassa en Batoelappa. Ook werden de met de reeds genoemde landschappen Sawitto en Soeppa, zoomede met Alietta, bestaande overeenkomsten, tijdens gemelde ambtenaar zich ook daar ophield, door nieuwe vervangen, die meer aan de behoefte voldeden.

In Wadjo bleven de oneenigheden tusschen verschillende grooten voortduren, welke twisten — waarin ook vele aanzienlijken uit Boni, Sidenreng en Soppeng betrokken zijn — echter niet tot gewelddadigheden oversloegen.

Aan inwendige verdeeldheid zijn ook sommige der Mandhar-staatjes ten prooi, inzonderheid Balangnipa, het voornaamste der bedoelde landschappen, waar vele machthebbenden, door de zwakheid en partijdigheid van den vorst, zich allerlei willekeur veroorloven, zeer ten nadeele van den kleinen man. Waarschijnlijk zal het Europeesch bestuur in de inwendige aangelegenheden van Balangnipa, welk landschap reeds in 1863 en 1873 door onze troepen getuchtigd werd, regelend moeten optreden om in deze toestanden verbetering te brengen. De ook in Madjene (Mandhar) bestaande tweespalt dreigde tot uitbarsting te komen toen het overlijden van den vorst in October 1890 de verkiezing van een opvolger noodig maakte. Onze inmenging bracht echter een geschikten candidaat op den voorgrond, den gemaal van de vorstin van het aangrenzende Mandharsche landschap Pambaoeang, die met algemeene stemmen als bestuurder van Madjene verkozen werd en, na door den daartoe gecommitteerden gouvernements-ambtenaar te zijn geïnstalleerd, aanstonds het bewind aanvaardde. Over den gang van zaken in Pambaoeang, waar de in het begin van 1889 overleden bestuurder, tevens vorst van Tjinrana, door zijne dochter was opgevolgd, viel niet te klagen. In Tjinrana was nog geen opvolger aangewezen, doordien de hadatsleden het over de keuze niet eens konden worden nadat de personen, die men op het oog had, voor eene verkiezing hadden bedankt. Nopens Binoeang, met welk landschap in October 1888 eene nieuwe overeenkomst is gesloten, is niets bijzonders gemeld. Evenals in Balangnipa moet ook in Mamoedjoe, het noordelijkste der Mandhar-staatjes, de veiligheid van personen en goederen veel te wenschen overlaten. Naar vernomen werd, zou in den uithoek van het landschap, te Karama, de in 't verslag van 1889 (blz. 18) bedoelde MATALOENROE het rooversbedrijf weder hebben ter hand genomen, zonder dat de vorst van Mamoedjoe tegen dien uit Tappalang afkomstigen woelgeest afdoende durft op te treden. Hierbij komt dat genoemde bestuurder tot in Mei 1889 tevens vorst van Tappalang is geweest, doch toen het bewind aldaar heeft nedergelegd omdat de hadatsleden hem gehoorzaamheid weigerden, terwijl als gevolg daarvan MATALOENROE's vader, een mede door velen gevreesd persoon, in Tappalang aan het bewind zou zijn gekomen. In de eerste maanden van 1890 was echter van diens verkiezing nog geen officieel bericht te Makasser ontvangen.

In de noordwaarts van de Mandhar-staatjes zich uitstrekkende Kailische landschappen, o. a. in Palos, Donggala, Towaëli, enz., wordt de toestand, ofschoon mede weinig geregeld, in zoover gunstiger genoemd dat van de hulpbronnen des lands (vruchtbare gronden, een rijke veestapel en goede gelegenheid voor de inzameling van boschproducten) over 't algemeen meer werk schijnt te worden gemaakt, waartoe bijdraagt de aan de Palos baai vanouds bestaande vestiging van ondernemende Boegineezen, zij het ook dat hunne neiging om zich ten koste van de inboorlingen te verrijken eene schaduwzijde vormt. In den loop van 1890 was onzerzijds in deze streken (en ook in de oostwaarts daarvan gelegen tot de residentie Menado behoorende landschappen aan de bocht van Tomini) zekere waakzaamheid noodig om te verhoeden dat vreemde ondernemers (Arabieren en Europeesche of Australische vreemdelingen) zich op onregelmatigen voet mijn- of landbouwconcessiën of andere rechten verschaften. Vermits hiertoe kort te voren, ook verder noordwaarts — in het landschap Tontoli — pogingen bleken te zijn aangewend, kwam het niet ondienstig voor om sommige bestuurders,

die geneigd waren gebleken aan aanzoeken van die strekking gehoor te geven, er aan te herinneren dat zij voor een en ander de voorafgaande toestemming van het Gouvernement behoeven. Tijdens het onderzoek betreffende deze aangelegenheid werd ook bevonden dat het gebied van Sigi, Dolo en Belomaroe (het eerste tevens — naar gezegd wordt — eene kuststrook aan de Tomini-bocht omvattende) in het politiek contract met Palos ten onrechte als aan dat staatje onderhoorig is vermeld. Daar deze drie landschappen ieder een eigen, van Palos onafhankelijk, bestuur bezitten, zal hunne verhouding tot het Gouvernement nog bij afzonderlijke akten dienen te worden geregeld. Deze aangelegenheid zou door den gouverneur van Celebes en den resident van Menado in onderling overleg worden behandeld, ook omdat op de hooger bedoelde kuststrook, waar in Mei 1890 namens den radja van Sigi eene concessie van mijnontginning en landbouw was uitgegeven, aanspraken werden gemaakt door den radja van Parigi (residentie Menado). Onder deze omstandigheden — daargelaten de tegen den inhoud van bedoeld concessiecontract bestaande bedenkingen — kon geen sprake zijn van eene goedkeuring daarvan, waartoe door den houder, een beurtelings te Singapore en op Borneo's Oostkust vertoevende Arabier, inmiddels aan de Indische Regeering het verzoek was gedaan (Indisch besluit dd. 16 October 1890 nº. 11). Een in de residentie Menado verblijf houdende Europeesche handelaar, die met den radja van Tontoli eene overeenkomst wenschte te sluiten voor het instellen van mijnbouwkundige onderzoekingen in dat landschap, kreeg daartoe de gevraagde toestemming. Tijdens de afsluiting in Indië van de mededeelingen voor deze paragraaf was te Batavia ook eene aanvraag uit Menado in behandeling om vergunning tot het verkrijgen van eene landbouwconcessie in het gebied van Sanggar op het eiland Soembawa, waartoe door den aanvrager reeds voorloopige onderhandelingen met den radja waren aangeknoopt. De sultan van Bima op hetzelfde eiland bood zijne verontschuldigingen aan ter zake van de in 't vorig verslag (blz. 17) bedoelde handelingen zijner onderdanen in een deel van Mangerai op Flores. Deze aan Bima onderhoorige landstreek kreeg in het voorjaar van 1890 een bezoek van den op Soembawa gevestigden controleur. Van Reo op Noord-Flores begaf deze zich dwars door Mangerai naar de zuidkust en vond bij de bevolking overal eene goede ontvangst.

De staat der volksgezondheid in dit gewest mocht gedurende de eerste helft van 1890 vrij bevredigend worden genoemd, doch in den verderen loop van het jaar brak de cholera uit, die zich bijna overal in meerdere of mindere mate verspreidde en, volgens ingekomen berichten, in de vorstenrijken, voornamelijk in Wadjo, Soppeng en Boni, vrij groote sterfte moet hebben aangericht.

Hoofdzakelijk ten gevolge van den geringen koffieoogst viel in den handel, evenals in 1889, niet dezelfde levendigheid op te merken als in de drie voorafgegane jaren. De rijstbouw leverde, vooral in de afdeeling Noorderdistricten, zeer bevredigende uitkomsten op, zoodat de invoer van rijst aanmerkelijk verminderde. Ook de oogst van djagong, aard- en peulvruchten slaagde naar wensch.

Het Mohammedanisme bleef zich langzaam uitbreiden onder de Alfoersche stammen van Midden-Celebes en het zuidwestelijk schiereiland, zoomede onder de To-donggo's op Soembawa.

§ 16. *Menado.*

De politieke rust werd nergens in dit gewest verstoord, en in de streken waar onze ambtenaren hun invloed kunnen doen gelden laat ook de veiligheid weinig te wenschen over, behoudens dat op de hoofdplaatsen, voornamelijk te Menado en Amoerang, nogal eens diefstallen voorkomen.

Zoowel in de Minahassa als in de sedert kort door het Gouvernement onder rechtstreeksch bestuur genomen Gorontalosche landschappen begint de bevolking meer het belang te begrijpen om zich aan cultures voor den algemeenen handel te wijden. Zoo werden in de afdeeling Menado op onderscheidene plaatsen notemuskaat-plantsoenen aangelegd, en telen in de afdeeling Kema reeds honderden inlanders tabak voor de Europeesche markt. Zoowel daar als elders in de Minahassa wordt ook de pepercultuur ter hand genomen en riepen velen 's residents hulp in om peperstekken te bekomen, aan welke aanvragen reeds zooveel mogelijk voldaan werd. Anderen waren voornemens proeven te nemen met de gambier- en de kruidnagelteelt. In de Gorontalosche landschappen zijn het, nevens de rijstbouw, de klapper- en kapokcultures die steeds uitbreiding krijgen. Ook worden daar nog steeds op groote schaal boschproducten ingezameld, voornamelijk rottan en gomkopal. Viel in 1890 in vele streken van het gewest de rijstproductie tegen, en deed in de Minahassa het ruwe weer den koffieoogst bijna geheel mislukken, de miloe (maïs), het voornaamste voedingsmiddel, leverde overal een ruim beschot, zoodat nergens gebrek bestond.

De volksgezondheid in de Minahassa liet meer dan gewoonlijk te wenschen over, hetgeen waarschijnlijk aan de ongunstige weersgesteldheid was te wijten. Er waren veel gevallen van koorts, buikziekte, berriberri en tuberculose.

Wat de gedeelten van het gewest betreft, die nog onder inlandsch zelfbestuur staan, is de Europeesche invloed, dank zij ook het werk der zending, 't meest merkbaar op de Sangi-eilanden, met hunne reeds grootendeels tot het Christendom overgegane bevolking [1]. Toen in October 1890 de resident Groot-Sangi bezocht, vond hij er den algemeenen toestand gunstig. De gezondheidstoestand liet niets te wenschen over. Voedingsmiddelen waren voldoende voorhanden en ook over de opbrengst der klappertuinen was men tevreden. Wel was de inzameling van klappers niet zoo overvloedig geweest als in 1889, maar dit werd gedeeltelijk vergoed door de hoogere prijzen die voor het product te bedingen waren. De hassil over 1889 was tot het verhoogde bedrag (zie vorig verslag blz. 17) door al de rijkjes van Groot-Sangi zonder eenig bezwaar opgebracht en overal werden langzamerhand de wegen verbeterd. Ook in andere opzichten werden op Groot-Sangi — zooals de resident van den controleur vernam — de in 1889 gegeven voorschriften tot verbetering van den maatschappelijken toestand vrij algemeen naar behooren nagekomen [2]. Ditzelfde kon echter niet van het eiland Siauw worden getuigd, waar de trawanten van den in 1889 verbannen radja den voorloopig als bestuurder opgetreden eersten mantri (president-radja) geheel beheerschten. Niet alleen was onder het nieuwe bestuur niets gedaan tot ontwikkeling van het landschap, verbetering der negorijen als anderszins, maar ook was de president radja partijdig te werk gegaan bij de heffing van hassil, terwijl eenige kapiteins-laut (die ter zake door den rijksraad tot dwangarbeid zijn veroordeeld) de geïnde gelden hadden verduisterd en te eigen bate aangewend. De president-radja en een paar mindere hoofden werden door den resident ontslagen en door anderen vervangen, die aangemaand werden de tekortkomingen van hunne voorgangers in het opvolgen van de regelingen van 1889 alsnog zooveel mogelijk goed te maken. Omtrent 's residents bezoek aan het eiland Tagoelandang is slechts gemeld, dat met den radja en de rijksgrooten, evenals op Groot-Sangi ook het geval was geweest met de bestuurders respectievelijk van Kandhar en van Taroena, eene suppletoire overeenkomst werd gesloten ten behoeve van de bescherming van telegraafkabels en tot tegengang van den in- en uitvoer van oorlogsbehoeften.

Achterlijker dan op de Sangi-eilanden [3] zijn de toestanden

---

[1] Ook in de Minahassa maakt het getal heidenen nog slechts eene zeer kleine minderheid uit. En onder hen, althans onder den om en in de nabijheid van Menado wonenden stam der Bantiks, die grootendeels nog heidensch is, moet zich, volgens de bestuursberichten, meer geneigdheid voordoen om tot het Christendom over te gaan, nu door het bestuur de zoogenaamde doodenmalen (fosso's) waren verboden geworden uit aanmerking van de vechterijen en andere buitensporigheden, waartoe deze heidensche feesten aanleiding gaven.

[2] Op de geheele oostkust van Groot-Sangi werd den 24sten December 1890 groote schade aangericht door zware regens, gepaard met hevige brandingen op zee, die den afvoer van het overtollige rivierwater verhinderden. Verlies van menschenlevens werd gelukkig voorkomen, daar de bewoners der bedreigde huizen met behulp van talrijke prauwen op het droge gebracht konden worden.

[3] De Sangi-eilanden deelen sedert den aanvang van 1891 in de voordeelen van eene geregelde stoomgemeenschap met Soerabaija, doordien de Koninklijke Paketvaartmaatschappij op een door haar om de vier weken in het oostelijk deel van den Archipel buiten contract onderhouden dienst (die echter nog slechts voorloopig is

op de onderhoorige Talaut-groep (waar de bevolking dan ook nog niet in staat wordt geacht hassil op te brengen), maar ook daar is men thans op weg van orde en ontwikkeling, nu het blijkt dat er de hand wordt gehouden aan de verschillende regelingen van inwendig beheer, op 15 September 1889 te Liroeng (standplaats van den posthouder) aangenomen in eene door den resident voorgezeten algemeene vergadering van Sangische en Talautsche hoofden. Die regelingen, waarop reeds in 't vorig verslag (blz. 17 en 224) werd gedoeld, hadden betrekking tot de organisatie van het districts- en kampongbestuur, de instelling van inlandsche rechtbanken (madjeli's), de verplichtingen tegenover de Sangische radja's, het verbeteren van den aanleg der kampongs (door het maken van wegen, het zindelijk houden van huizen en erven en het ompaggeren dezer laatsten), het beter behartigen van de teelt van veldgewassen en vruchtboomen, het niet dulden van slavernij, de bevordering der vaccine en van schoolonderwijs enz. Toen de resident zijne reis van October 1890 uitstrekte tot de Talaut-groep, bij welke gelegenheid de met hem medegekomen twee vaccinateurs en drie inlandsche onderwijzers werden geïnstalleerd en tevens de bevolking geholpen werd aan zaden voor de vrijwillig door haar voort 't eerst of op grootere schaal te ondernemen cultures, was inderdaad reeds in menig opzicht verbetering merkbaar. De verschillende kampongs die het stoomschip aandeed, en waar de resident aan wal ging, hadden een veel beter aanzien gekregen en er ging meer om dan vroeger. Van den posthouder werd vernomen dat zware misdrijven het geheele jaar niet waren voorgekomen, terwijl de vroeger telkens oprijzende geschillen tusschen de negorijen onderling waren uitgebleven. Slechts van weinig plaatsen was den posthouder ter oore gekomen dat de nieuwe regelingen aanvankelijk eenige tegenkanting hadden ondervonden en wel van de zijde van enkelen die niet als hoofden hadden kunnen worden erkend, maar deze moeilijkheden waren door eenig beleid en toegevendheid overwonnen. In 't algemeen kon dan ook gezegd worden dat de nieuwe bestuursregeling met al hare gevolgen nergens bepaalde stoornis veroorzaakt had. Over de bij de nieuwe »atoerans" gehuldigde suprematie der Sangische radja's schenen echter de Talautsche hoofden zich weinig te bekommeren. Een der in 1889 aangestelde djoegoegoe's werd door den resident vervangen, dewijl hij bleek niet voor zijne taak berekend te zijn.

Op de bij de Talaut-groep gelegen en aan het Sangische landschap Taroena onderhoorige Nanoesa-eilanden, met naar schatting 5000 zielen, was in het najaar van 1889 het inlandsch bestuur almede geregeld geworden, bij welke gelegenheid de onder de Nanoesa-groep ressorteerende twee Menangies- of Melangies-eilanden, ten noordoosten daarvan gelegen en te zamen, volgens verkregen inlichtingen, bewoond door een 50-tal gezinnen, waren vertegenwoordigd door het hoofd dezer eilanden. In October 1890 deed de resident weder de Nanoesa-groep aan, waar eveneens een nieuw tijdperk scheen ingetreden. Men was namelijk bezig wegen aan te leggen, de negorijen uit te breiden, de grootere stamhuizen af te breken en daarvoor familiehuizen in de plaats te stellen, en uitbreiding te geven aan de klapperteelt, terwijl hier en daar tabak werd aangeplant. Christenen zijn er op de Nanoesagroep nog niet, daar die eilanden te veraf gelegen zijn om door den naastbij — te Beo op Karakelang (Talaut) — wonenden zendelingleeraar te worden bezocht. Nevens de klapperteelt is het hoofdbedrijf op Nanoesa de scheepsbouw, en de daar gebouwde vaartuigen vinden aftrek tot zelfs in de staatjes op de noordkust van Celebes en in de residentie Ternate. [1])

ingesteld) genoemde eilanden laat aandoen op de reis tusschen Ternate en Menado of omgekeerd.

In de groote of hoofd-Molukken-lijn, die door de Maatschappij ingevolge contract moet worden onderhouden, mede een vierwekelijksche dienst, is thans voor 't eerst opgenomen de ter noordkust van Celebes gelegen hoofdplaats van het Gorontalosche district Kwandang, welke plaats wordt aangedaan op de reis van Amoerang (Minahassa) naar Tontoli (gouvernement Celebes) of omgekeerd.

[1]) Het in Augustus 1890 uitgevaardigd verbod tegen den invoer van sterke dranken op de Sangi-, Talaut- en Nanoesa-eilanden (zie vorig verslag blz. 168/169) is in December 1890 (Indisch Staatsblad nº. 236) tot opium uitgestrekt, een maatregel die, naar de resident verwachtte, door de radja's en hunne rijksgrooten met vreugde zou worden begroet, zoodat voor de handhaving daarvan op hunne medewerking scheen te kunnen gerekend worden.

Meermalen werden in 1890 door onze ambtenaren — in Mei/Juni o. a. door den resident, en vervolgens in Augustus en October door den assistent-resident van Gorontalo alléén — bezoeken gebracht aan die landschappen van Centraal-Celebes, welke zich westwaarts en zuidwaarts van de afdeeling Gorontalo langs de golf van Tomini uitstrekken, eensdeels om de machthebbenden van die vruchtbare, maar meerendeels schaars bevolkte landstreken meer met ons gezag vertrouwd te maken, anderdeels om te beletten dat de avonturiers, van wie in de voorgaande paragraaf sprake is, en waarvan sommige, in het zuidelijk deel van de bocht, zonder vergunning het binnenland waren ingetrokken om naar goud te zoeken, er in mochten slagen zich op onregelmatigen voet concessiën of andere rechten te verwerven, waarover zij reeds met onbevoegden in Posso onderhandeld hadden en door tusschenkomst van een hoofd uit Donggala (westkust van Celebes) openingen hadden laten doen aan den radja van Todjo. Een en ander bleek bij 's residents bezoek in Mei/Juni 1890, waarom hij den radja's, voor zooveel op de strandplaatsen aanwezig, of anders aan hunne vertegenwoordigers aldaar, aanbeval om geenerlei concessiën aan Westersche of Oostersche vreemdelingen te verleenen alvorens het Gouvernement in de zaak gekend te hebben.

Van de verschillende Tomini-staatjes scheen Maoeton, het noordelijkste, geheel in verval [2]) door gemis aan een geregeld bestuur. Sedert in 1881 de radja en in de latere jaren achtereenvolgens bijna al de rijksgrooten waren overleden, zonder dat in hunne plaatsen nieuwe waardigheidsbekleeders verkozen waren, was alleen nog de poenggawa (rijksbestierder) overgebleven als vertegenwoordiger van het inlandsch gezag. Dit had verdere verbrokkeling van het landschap in de hand gewerkt (verg. o. a. het verslag van 1879 blz. 24/25), zoodat van lieverlede al de Maoetonsche landstreken bezuiden Tinombo, met namen Sipago, Sogenti, Taäda, Kasimbar en Amfibaboe, zich onder eigen hoofden (poeanggi's) gesteld hadden, die het gezag van Maoeton niet meer erkenden. Ook in het nog bijeengebleven gedeelte van Maoeton trof men, tusschen Tomini en Toeladinggi, een paar plaatsen (nederzettingen van Boegineezen) aan, bestuurd door eene Boegineesche vorstin (magaoe), die zich van Maoeton geheel onafhankelijk beschouwden en ook niet gezind waren het Maoetonsch gezag te erkennen, maar wel onder de rechtstreeksche bevelen van het Europeesch bestuur wenschten te staan. Beide nederzettingen, Bolano en Lemboenoe geheeten en op een paar uren afstands van de kust gelegen, telden een 1000-tal zielen. Ten einde den boven geschetsten ongeregelden staat van zaken te doen ophouden, hield de resident in Januari jl. plaatselijk de noodige onderzoekingen en besprekingen, daarin bijgestaan door den assistent-resident van Gorontalo en den controleur van Limbotto, en mocht er binnen weinige dagen in slagen de verschillende stamhoofden (bobatoe's en olongia's) en voornaamsten van Maoeton te Tomini te doen bijeenkomen tot het verkiezen van een nieuw bestuur, hetgeen op 21 Januari plaats vond. De poenggawa werd tot radja verkozen en verder werden vier hoofden als rijksgrooten aangewezen, welke laatsten door den resident werden beëedigd en van eene aanstelling voorzien, terwijl de radja, die eene akte van verband onderteekende en beëedigde, onder nadere goedkeuring van den Gouverneur-Generaal in zijne waardigheid bevestigd werd. Het alsnu regelmatig ingestelde inlandsch bestuur werd bereid bevonden het met Maoeton bestaande contract van 26 Mei 1850 door eene nieuwe, aan de tegenwoordige eischen beantwoordende, overeenkomst te vervangen, tot welker onderteekening en beëediging nog denzelfden dag werd overgegaan. Daar de hooger bedoelde poeanggi's niet te Tomini ter vergadering waren opgekomen en hunne ver-

[2]) Maoeton is door een landweg, die van de kampong Woija, nabij Tomini, naar Dondo aan de baai van Tontoli voert, met de westkust van Celebes verbonden. De lengte van dien weg, welke geheel te paard kan worden afgelegd, wordt gerekend op ongeveer 36 uren. Nog een andere, maar veel minder bruikbare, verbindingsweg loopt van Parigi, bezuiden Maoeton, naar de Palos-baai, die in geregelde stoomgemeenschap staat met Singapore en de Oostkust van Borneo.

houding tot het Gouvernement derhalve nog regeling behoefde, hetgeen, wegens de onbelangrijkheid van ieders gebied, niet bij zelfstandige contracten scheen te moeten geschieden, bestond het voornemen de met hen te voeren besprekingen daarheen te leiden dat zij het contract met Maoeton zouden mede-onderteekenen, evenwel niet als onderdanen van den radja, maar als zijne bondgenooten. Wegens gebrek aan brandstof kon intusschen het stoomschip, dat voor deze reis diende, niet langer worden aangehouden, weshalve de afdoening tot een volgend bezoek moest verschoven worden, als wanneer ook onze verhouding tot de magaoe van Bolano en Lemboenoe en hare mantri's zou geregeld worden, door hen van aanstellingen te voorzien en hen bij akte ons gezag te doen erkennen.

In Bwool, een der rijkjes aan de noordkust van het gewest, ten westen van de Minahassa (welke staatjes in den aanvang van 1890 door den resident onder het ressort van den controleur van Amoerang zijn gebracht), kwam in Juni 1890 de radja te overlijden, die werd opgevolgd door zijn oudsten zoon. Eenige maanden later kwam de nieuwe radja naar de hoofdplaats Menado om door den resident in zijne waardigheid bevestigd te worden, bij welke gelegenheid (op 13 December) tevens een nieuw politiek contract met Bwool gesloten werd. Aangaande de overige staatjes ter noordkust van Celebes zijn ditmaal geen bijzonderheden gemeld.

§ 17. *Amboina.* [1])

In den politieken toestand in dit gewest kwam gedurende het afgeloopen jaar weinig verandering; wel zochten en verkregen de besturende ambtenaren — hier voor het meerendeel posthouders — steeds meer aanrakingen met de inheemsche stammen en nam ook hun invloed geleidelijk toe, maar bij de geringe beschikbare bestuursmiddelen en den lagen trap van ontwikkeling der inboorlingen op het meerendeel der tot het gewest behoorende eilanden werkt onze invloed slechts langzaam. Als eene bijdrage tot kenschetsing van de toestanden in sommige streken van het gewest en van de middelen die de ambtenaren aldaar soms te baat moeten nemen om rust en orde te handhaven, kan het volgende dienen. Tusschen een tweetal negorijen in het regentschap Watoelei (Aroë-eilanden) ontstond een geschil over het recht tot het dragen van zekere teekenen aan den tjawat (heupgordel), welke quaestie eene gereede aanleiding zou hebben opgeleverd tot een strijd, ware zij door den posthouder niet opgelost door haar te onderwerpen aan de bij de bevolking in zwang zijnde zoogenaamde waterproef. Deze bestaat daarin dat op vijf vademen afstands van elkander twee palen in zee worden geplaatst, waar het water eene diepte heeft van $^3/_4$ vadem, waarna op een gegeven teeken zich van beide partijen een duiker in het water begeeft, die het ondereind van den paal vasthoudt, zoolang het hem mogelijk is; de negorij wier vertegenwoordiger het langst onder water blijft heeft dan het pleit gewonnen.

Hoe gering het gehalte van sommige inlandsche hoofden is, bleek uit het onderzoek naar aanleiding van eene aanklacht welke door de wegens hare voortdurende twisten en gewelddadigheden beruchte bevolking der afdeeling Sejra (Tenimber-eilanden) was ingediend tegen een tweetal hoofden. Enkel om daarin hunne beslissing te kunnen doen gelden, waren deze hoofden er steeds op uit opzettelijk geschillen te doen ontstaan zoowel onder hunne eigen onderhoorigen als onder die van andere negorijen.

Over het geheel valt over den geest der bevolking jegens het Europeesch bestuur niet te klagen, al kost het op vele plaatsen nog dikwijls moeite de beslissingen zijner vertegenwoordigers te doen tenuitvoerleggen. Dit neemt niet weg dat, blijkens Indisch Staatsblad 1891 n°. 45, voor een niet onbelangrijk gedeelte van het gewest met 1 Januari 1891 is kunnen worden overgegaan tot de invoering van eene nieuwe belastingregeling onder de inheemsche bevolking, ook in streken waar zij tot dusver geen belasting had op te brengen, met namen op het eiland Amblaauw (onder Boeroe), op de eilanden Manipa, Kelang en Bonoa (bij West-Ceram), op de Banda-groep en op de tot de afdeeling Banda behoorende Ceramlaut- en Goram-eilanden. De nieuwe belasting, waardoor in het geheele gewest ook de van elders afkomstige inlanders zullen worden getroffen (de zoogenaamde inlandsche burgers voorloopig niet daaronder begrepen), strekt ter vervanging van de tot dusver enkel in de afdeelingen Amboina en Saparoea geheven zoogenaamde negorijbelasting, die in 1863 was ingevoerd toen de negorijbevolking aldaar werd ontheven van de verplichte teelt en levering van kruidnagelen.

In de twee zooeven genoemde afdeelingen werden gedurende 1890 rust en orde niet verstoord; het toebrengen van slagen en kwetsuren is echter ook in die meer beschaafde streken nog aan de orde van den dag, wat voornamelijk te wijten is aan het veelvuldig gebruik van spiritualiën. [2]) Uit de overige streken kwamen meermalen berichten in van plaats gehad hebbende moorden en tusschen negorijen gerezen twisten, aan welke laatste het bestuur zooveel mogelijk trachtte langs minnelijken weg een einde te maken.

In de afdeeling Wahaai (Noordkust van Midden-Ceram) — sedert 1 Januari 1891 voor het eerst in de geregelde stoompaketvaart opgenomen — werden onderscheidene personen van de negorij Hoena-oeloe door berg-Alfoeren gesneld, waaromtrent door het bestuur een onderzoek is ingesteld, met het gevolg dat de vermoedelijke daders in hechtenis zijn genomen om voor den bevoegden rechter terecht te staan. Om geen verderen overlast van hare vijanden te ondervinden, heeft de bevolking van Hoena-oeloe hare woonplaats verlaten en zich gevestigd op een daartoe door den besturenden ambtenaar aangewezen terrein aan het strand. De tot stand gekomen verzoening tusschen de berg-Alfoeren van Hoenitetoe (West-Ceram) en de strandnegorijen van het Talla-gebied, waarvan in het vorig verslag (blz. 18) melding is gemaakt, bleek oprecht gemeend te zijn. De opgelegde boeten werden geheel aangezuiverd, terwijl door de bergbevolking een aanvang werd gemaakt met het bouwen van woningen aan het strand, op de daartoe aangewezen plaatsen. In gezelschap van den posthouder van Kairatoe kwam o. a. het hoofd van Hoenitetoe te Amboina zijne opwachting maken bij den resident. Ten einde deze goede verhouding te bestendigen en, waar zij nog niet bestaat, in het leven te roepen, zijn door de Indische Regeering de noodige gelden beschikbaar gesteld voor den aankoop van geschenken om bij de aanrakingen met de Alfoeren te worden uitgereikt.

Te Kairatoe (West-Ceram) slaagde de posthouder er in om hoofden en bevolking te bewegen het vanouds bestaande gebruik om bij huwelijken een zwaren bruidschat te vorderen, wat dikwijls tot onaangenaamheden leidde, af te schaffen en den bruidschat op een geringer bedrag vast te stellen, terwijl op het eiland Bonoa door dien ambtenaar, in overleg met hoofden en bevolking, eene regeling werd getroffen, waardoor een einde werd gemaakt aan een tusschen een tweetal negorijen ontstaan geschil omtrent de uitoefening van de vischvangst. De vraag of het aanbeveling verdient meer bestuurspersoneel voor Ceram af te zonderen, maakt in Indië nog een punt van overweging uit. Op een verzoek van een Europeeschen handelaar te Ternate om in de territoriale zee van Ceram naar paarlschelpen en andere zeeproducten te mogen doen visschen en duiken, werd in Maart jl., onder zekere voorwaarden, door de Indische Regeering gunstig beschikt. Ook verklaarde zij zich, in voorloopige beschikking op eenige van andere zijde bij haar ingekomen verzoeken, in beginsel bereid om in bepaalde gedeelten van Ceram, namelijk op het westelijk schiereiland Hoamohel of Klein-Ceram, dan wel binnen het gebied van een paar welgezinde Alfoersche stammen, gronden aan particulieren uit te geven, hetzij voor boschexploitatie, hetzij voor eigenlijke landbouwdoeleinden (Februari 1891).

Blijkens het vorig verslag (blz. 87) was in April 1890 de gelegenheid om eene dergelijke onderneming op het eiland Boeroe te beginnen en aldaar tevens de paarlvisscherij enz. uit te oefenen ook geopend aan eene Rotterdamsche handelsfirma. Bij het einde des jaars was van die gelegen-

[1]) Nopens de afdeeling Banda waren, tijdens het ter perse leggen van dit gedeelte van het verslag, de voor dit hoofdstuk bestemde Indische mededeelingen nog niet ontvangen.

[2]) Sedert 1 Januari 1891 is op de Aroë-, Kei-, Tenimber- en Zuidwester-eilanden de invoer van sterke dranken verboden (verg. vorig verslag blz. 168/169).

heid nog geen gebruik gemaakt. Ook op dit eiland verkrijgen onze ambtenaren meer en meer aanrakingen met de berg-Alfoeren. Den posthouder van Masarete (West-Boeroe) gelukte het o. a. het hoofd van eene bergkampong over te halen om met zijne onderhoorigen het gebergte te verlaten en te Bobo aan het strand zich te vestigen.

Aan hetgeen gemeld is uit de thans door een controleur bestuurde nieuwe afdeeling Aroë-, Kei-, Tenimber- en Zuidwester-eilanden (zie vorig verslag blz. 69) valt het volgende te ontleenen.

Op de Aroë-eilanden ontstonden vaak geschillen onder de bevolking over het visschen op bepaalde paarlbanken, welke geschillen echter gewoonlijk door den posthouder ten genoegen van de betrokkenen werden beslecht. Twee Europeesche handelaren richtten tot de Regeering het verzoek om vergunning tot het visschen en duiken naar zeeproducten in het territoriale zeegebied dezer eilanden, doch deze verzoeken konden, als in strijd met de belangen der bevolking, niet ingewilligd worden.

Het tot stand komen van het in vorige verslagen bedoelde concessiecontract voor boschexploitatie op de Kei-eilanden ondervond in 1890 nog vertraging, doordien het, bij een door den betrokken posthouder ingesteld onderzoek, bleek dat slechts enkele hoofden der bevolking met de voorwaarden, waaronder de concessie is toegezegd, onvoorwaardelijk genoegen namen. Intusschen werd de resident gemachtigd om den gegadigde alvast de beschikking te doen erlangen over die gedeelten van het concessieterrein, tegen welker uitgifte zich geen bezwaren meer voordeden.

De posthouder van de afdeeling Babber (Zuidwester-eilanden) bezocht in April 1890 o. a. het ten zuiden van Babber gelegen eiland Marsella en had toen gelegenheid de gesteldheid aldaar eenigszins nauwkeuriger op te nemen dan bij vorige bezoeken het geval had kunnen zijn. Dit eiland heeft eene bevolking van 2500 zielen (heidenen). De 12 negorijen die men er vindt (vier op de westkust en de overige op de oostkust) zijn meerendeels op steile hoogten aangelegd en van steenen omheiningen voorzien, hetgeen, met het oog op den vroegeren toestand van onderlinge spanning, ook noodig was. Over het algemeen is de bevolking tegenwoordig rustiger en heeft zij van hare neiging tot oorlogvoeren veel verloren, wat grootendeels moet worden toegeschreven aan de plaatsing van een posthouder in de afdeeling Babber. De voortbrengselen van den landbouw bestaan op Marsella uit djagong, aardvruchten en verschillende katjangsoorten, doch het aangeplante is nauwelijks voldoende om in de behoefte te voorzien, zoodat meermalen aanvoer uit de zuidelijke negorijen van Babber moet plaats hebben. Wilde zoowel als tamme varkens, schapen en geiten zijn in overvloed aanwezig, terwijl het uitgestrekte rif, waarop Marsella ligt, gelegenheid te over aanbiedt voor de schildpad- en tripangvangst, waarvan dan ook veel werk gemaakt wordt.

Het oorlogsstoomschip *Flores* bezocht in de maanden Januari en Februari 1890 respectievelijk de afdeeling Larat (Tenimber-eilanden) en de Kei-eilanden om er de vlag te vertoonen, terwijl ook de resident herhaaldelijk met een gouvernementsstoomschip verschillende gedeelten van Ceram, Boeroe en andere streken van het gewest bezocht.

Op het gebied der evangelisatie kenmerkte zich het afgeloopen jaar door vooruitgang. Vooral in de ressorten der twee hulppredikers op Ceram (te Lokki voor het westelijk en te Amahei voor het oostelijk deel des eilands) ging een groot aantal heidenen tot het Christendom over, zoodat verscheidene nieuwe gemeenten gesticht werden. Ook in de afdeelingen Aroë, Letti en Kisser traden voortdurend heidenen tot de Christelijke gemeenschap toe, en dit zal waarschijnlijk nog meer het geval zijn sinds bij Indisch besluit dd. 19 November 1890 n°. 15 ook de hulppredikersplaats voor de afdeeling Aroë is kunnen worden vervuld.

In Maart jl. is door den Aartsbisschop van Batavia een geestelijke aangewezen om de vestiging te beproeven van eene Roomsch-katholieke missie onder de heidensche bevolking van Oost-Ceram, waartoe de Indische Regeering hare toestemming verleend had (zie vorig verslag blz. 115). Aangezien de geringe vorderingen van het Roomsch-katholieke missiewerk op de Kei-eilanden werden toegeschreven aan tegenwerking van de zijde der inlandsche hoofden, richtte de resident tot dezen eene aanschrijving, waarbij hun ernstig aanbevolen werd om personen, die gezind mochten zijn het Christendom te omhelzen, geen hinderpalen in den weg te leggen.

Over het algemeen gaf de gezondheidstoestand der bevolking alle reden tot tevredenheid, ofschoon hier en daar gevallen van koorts, influenza, buikziekte en berriberri voorkwamen.

De handel was gedurende het afgeloopen jaar weinig levendig, vooral in de maanden November en December, hetgeen hieraan wordt toegeschreven dat de oogst van kruidnagelen zeer gering was, zooals na den voordeeligen oogst van 1889 was te verwachten. Alleen dagelijksche benoodigdheden vonden veel aftrek; lijnwaden konden slechts tegen verliesgevende prijzen worden van de hand gezet. Volgens de opgaven van het havenkantoor liep de invoer te Amboina gedurende 1890 over eene waarde van f 1 054 395 en de uitvoer over eene waarde van f 687 638, welke sommen in 1889 bedroegen respectievelijk f 1 396 420 en f 806 728. Over het algemeen werden op gemelde hoofdplaats in handelszaken de Arabieren door de Chineezen overvleugeld. De handel tusschen de berg-Alfoeren van Ceram en Boeroe en de strandbewoners had geregeld plaats; de berg-Alfoeren brachten hars, sago, enz., en ontvingen daarvoor lijnwaden en koperwerk. Op dezen binnenlandschen handel moet echter door het bestuur steeds een wakend oog geslagen worden, ter voorkoming van invoer van buskruit en vuurwapenen, welke bij de Alfoeren zeer gewilde artikelen zijn.

Met opzicht tot den landbouw valt melding te maken van eene proef met de teelt van katjang kedelé, welk gewas in de afdeelingen Amboina, Saparoea en Wahaai en op eenige eilanden der Zuid-Molukken naar wensch slaagde.

§ 18. *Ternate.*

Ten opzichte van onze verhouding tot de sultanaten Ternate en Tidore deed zich niets merkwaardigs voor. Omtrent de verkiezing van een vermoedelijken opvolger van den sultan van Ternate, in de plaats van den in Januari jl. overleden kroonprins aldaar, is hier te lande nog geen bericht ontvangen. Op Batjan bleef de sultanswaardigheid, in Februari 1889 door overlijden opengevallen, nog onvervuld. Intusschen wordt er het bewind tijdelijk waargenomen door eene commissie uit de landsgrooten, onder leiding van den controleur, welke maatregel zeer in het belang der bevolking werkt, aangezien de controleur nu beter in de gelegenheid is rechtstreeksch toezicht op de handelingen der hoofden uit te oefenen en in belangrijke zaken persoonlijk kan beslissen. Het trok de aandacht dat het Mohammedaansch-godsdienstig leven zich op Batjan minder sterk uitte dan tijdens het leven van den laatsten sultan, die veel deed om de uitbreiding van zijn geloof in de hand te werken.

Uitgenomen wat de Papoeasche streken betreft (zie lager), viel over de veiligheid van personen en goederen in de sultanaten Ternate en Tidore weinig te klagen. Op Batjan was de toestand in dit opzicht niet zoo bevredigend, hetgeen wordt toegeschreven aan de minder goede elementen onder de Javaansche koelies, die op de ondernemingen der Batjan-maatschappij werkzaam zijn.

Voor zoover ter zake bij het bestuur berichten inkwamen, kon de algemeene gezondheidstoestand gedurende 1890 niet ongunstig worden genoemd.

Ter hoofdplaats Ternate was gedurende 1890 de groothandel weder minder levendig dan in het voorafgegane jaar, voornamelijk door de toenemende mededinging van Makasser en Banda in het aanknoopen van handelsbetrekkingen met Nieuw-Guinea. Op Batjan daarentegen was het vertier beduidend levendiger dan in 1889, waartoe ook bijdraagt de vermeerderde welvaart der bevolking aldaar. Binnenlandsche handel wordt gedreven tusschen Ternate en de kustplaatsen en eilanden van Nieuw-Guinea en Halmaheira met de omliggende eilanden, doch ook met dezen ruilhandel werden minder winsten behaald dan in vorige jaren. Van belang voor het gewest is de in Januari jl. in werking getreden nieuwe regeling van den paketvaartdienst, waardoor nu, om de twaalf weken, van uit Ternate zoowel de noord- als de zuidkust van Nieuw-Guinea met de op contract varende mailbooten kan worden

bezocht [1]). Reeds van de eerste reis in het begin van dit jaar maakten tal van personen gebruik tot het aanknoopen van handelsbetrekkingen met de Papoea's.

De gunstige rijstoogst had weinig invloed op den oeconomischen toestand, aangezien de bevolking, gelijk uit vorige verslagen bekend is, hoofdzakelijk met sago en voorts met maïs zich voedt, en de bij feestelijke gelegenheden benoodigde rijst gemeenlijk van handelaren koopt. Op Makian mislukten alle padi-, miloe- en tabaksaanplantingen, ten gevolge van de in 't laatst van Juni 1890 plaats gehad hebbende uitbarstingen van den vulkaan, waaruit het eiland bestaat, en het liet zich aanzien dat de bodem voor een groot gedeelte gedurende minstens één jaar voor cultures ongeschikt zoude zijn.

Nopens deze hevige eruptie vallen de volgende bijzonderheden te vermelden. Reeds sedert den 20sten Juni werkte de vulkaan dagelijks met meer of minder kracht, zoodat de bevolking in de gelegenheid was tijdig naar de naburige eilanden Motir, Halmaheira en Kajoa de wijk te nemen. In den nacht van den 27sten op den 28sten dier maand waren de uitbarstingen het hevigst; van verschillende zijden stroomde de gloeiende lava, onder hevige knallen, die als kanonschoten klonken, den berg af naar zee. De daardoor veroorzaakte hitte was zoo groot, dat zij doordrong tot op het ongeveer twee uren roeiens van Makian verwijderde eiland Motir. Den 29sten had weder — tusschen 7 en 8 uur 's avonds — eene hevige uitbarsting plaats, welke zich te middernacht mede bijna een uur lang herhaalde, terwijl ook in den loop van 30 Juni nog twee uitbarstingen plaats grepen, die ongeveer 1$^1/_2$ uur aanhielden. Ten gevolge van deze herhaalde werkingen werd het bovengedeelte van den vulkaan in drie deelen verdeeld, waarvan het noordoostelijkste aan de binnenzijde geheel uitgehold was Van de twaalf groote kampongs op Makian werden er tien verwoest; doch niemand van de bevolking (volgens inlandsche berichten telde het eiland ongeveer 16 000 zielen) verloor ten gevolge van de ramp het leven, daar allen door de vlucht zich hebben weten te redden. Aanstonds werd van verschillende zijden door toezending van levensmiddelen in de dringendste behoeften der vluchtelingen voorzien, terwijl later door de commissie, geroepen om te beschikken over het onbesteed gebleven gedeelte der, in verband met den watersnood op Java in 1861, indertijd bijeengebrachte gelden, nog een bedrag van f 3000 ter beschikking van den resident van Ternate werd gesteld en onder de noodlijdenden verdeeld, aan wie deze gelden zeer te stade kwamen om zich weder kleine huiselijke benoodigdheden aan te schaffen.

Tijdens de uitbarsting was de resident van de hoofdplaats afwezig, daar hij in het begin van Juni zich had ingescheept op het gouvernementsstoomschip *Raaf*, ten einde, vergezeld van het oorlogsstoomschip *Java*, op de zuidwestkust van Nieuw-Guinea een onderzoek in te stellen naar het lot van een Australischen kotter, *Isabel* genaamd, welk vaartuig, volgens ontvangen berichten, in het najaar van 1889 door Papoea's van Namatotta zou zijn afgeloopen. Zooals later is vernomen, had onze posthouder te Dobo (Aroë-eilanden), waar de *Isabel* in Augustus 1889 had vertoefd, den gezagvoerder ontraden met zijn klein en zwak bemand vaartuig naar dit schaars bezochte gedeelte van Nieuw-Guinea ten handel te gaan. Van Dobo, waar de *Java* de komst van de *Raaf* had afgewacht, vingen beide schepen het onderzoek aan. 't Eerst werd koers gesteld naar het onder den vasten wal van Nieuw-Guinea, ten noordoosten van Dobo, gelegen eiland Adi, laatstelijk in 1876 onzerzijds bezocht met het oorlogsstoomschip *Soerabaija*. Hier waren de aanrakingen met de bevolking (die Maleisch sprak) van zeer vriendschappelijken aard, doch van het gebeurde wist zij blijkbaar niets af. Tolken of gidsen voor de naburige kustgedeelten van Nieuw-Guinea waren op Adi niet te krijgen, evenmin als dit op Dobo het geval was geweest. Den 11den Juni werd de tocht voortgezet en stoomde men naar het, noordoostelijk van Adi, vlak bij den vasten wal van Nieuw-Guinea gelegen eilandje Namatotta, waar na eenig zoeken aan den zuidhoek eene blijkbaar kortelings verlaten kampong werd aangetroffen. Na eene verkenning met gewapende sloepen te hebben gehouden, stoomden de schepen de straat tusschen Namatotta en den vasten wal (Koningin Sophia-straat genaamd) in en werd een nauwkeurig onderzoek ingesteld van de omringende kust, waarbij men op Namatotta eene baai ontdekte, waaraan eene kleine kampong gelegen was, evenals de vorige geheel verlaten. Dat de inboorlingen zich schuilhielden bleek thans niet zonder reden te zijn, daar een deel der geroofde goederen en verscheidene voorwerpen afkomstig van de *Isabel* werden gevonden. Aanraking met de bewoners vermocht men niet te verkrijgen. Wel hoorde men hunne signalen en zag men ook een paar Papoea's, die in allerijl de vlucht namen, doch het bleek ondoenlijk hen in de dichte ongebaande wildernis op te zoeken of te achtervolgen. Zoowel deze kampong als de woningen aan den zuidhoek van Namatotta werden tot tuchtiging aan de vlammen prijsgegeven. Het verder onderzoek op de kust langs de Koningin Sophia-straat, hetwelk door de vele inhammen zeer tijdroovend was, leverde geen bijzonderheden op. Zooveel mogelijk bracht de marine het vaarwater in kaart. Ook het daarop gevolgd onderzoek langs de westzijde der Speelmans-baai of Telok Bitsjaroe bracht niet meer licht over de zaak. Een tweetal kleine rivieren werden door de sloepen opgevaren. Waar men woningen vond, was niet alleen de bevolking gevlucht, doch werden ook allerlei door haar aangelegde hindernissen, zooals voet- en buikrantjoe's, aangetroffen, waardoor zelfs een paar der onzen verwond werden. Mocht men al hier en daar, afgaande op het geluid van menschelijke stemmen, een eind weegs hebben kunnen doordringen, dan stootte men al spoedig op een moeras of eene dichte wildernis, waardoor terugkeeren noodzakelijk werd. Met betrekking tot de *Isabel* ontdekte men niets. Uit alles bleek dat de kust aan de Speelmans-baai sterk bevolkt was en dat er ook wel handelsvaartuigen kwamen. Na vruchteloos getracht te hebben met de bevolking aanrakingen te verkrijgen, zetten de schepen den tocht voort en ankerden den 23sten Juni in de Kaimana-baai. Hoewel men hoop mocht voeden hier, evenals op vroegere reizen, meer vertrouwen bij de bewoners te ontmoeten, waren alle pogingen tot toenadering te vergeefs. Het ingestelde onderzoek deed de reden van hunne vrees maar al te zeer uitkomen. In eene uit twaalf huizen bestaande kampong vond men verschillende verdachte voorwerpen waarvan sommige klaarblijkelijk van de *Isabel* afkomstig waren, terwijl men bij het opvaren van een riviertje, aan de westzijde der baai gelegen, na het opruimen van kunstmatige versperringen en allerlei hindernissen, een paar woningen ontdekte, waarin verscheidene zaken werden aangetroffen die den gezagvoerder van het vermiste vaartuig hadden toebehoord. Bovendien trof men hier en daar langs de kust zwaardere voorwerpen aan, alles in den grond of onder bladeren verborgen. Pogingen om met de landingsdivisie van de *Java* het land dieper in te dringen, hadden ook hier geen succes; steeds stuitte men op moerassen of ondoordringbare wildernissen. Nadat de geheele kust der Kaimana-baai zorgvuldig was onderzocht, waarbij nog eenige belangrijke voorwerpen, o. a. eene met den naam van het vaartuig voorziene reddingsboei van de *Isabel*, gevonden werden, ging men tot de tuchtiging over door het verbranden van de woningen en het vernielen van

[1]) Tot dusver had Ternate geen rechtstreeksche stoomverbinding met Nieuw-Guinea, doordien de twee eenige plaatsen aldaar die in de gesubsidieerde paketvaart begrepen waren, met namen Sekar en Skroë op Nieuw-Guinea's westkust, ingeschakeld waren in den driemaandelijkschen dienst, van Makasser en Amboina uit, naar de tot de residentie Amboina behoorende eilanden in de Harafoera- en Banda-zeeën. De plaatsen op en bij Nieuw-Guinea's noordkust, waar de mailboot, ingevolge den hooger vermelden nieuwen dienst, verplicht is aan te leggen, zijn: Saonek (Waigeoe), Samate (Salawatti), Doreh, Rhoon, Ansoes, Djamna en Humboldtsbaai, terwijl op de zuidkust de boot mede heeft door te varen tot het eindpunt van ons gebied, den 141sten lengtegraad. Op de eerste contractueele reis naar de zuidkust was het weer zoo ongunstig dat het op gemeld eindpunt, waar de mailboot *Camphuijs* twee etmalen ten anker had gelegen, niet wel mogelijk bleek gemeenschap met den wal te verkrijgen. Voor zoover was kunnen bespeurd worden, hadden ook de inboorlingen geen pogingen in 't werk gesteld om zich naar het stoomschip te begeven. Daarentegen waren wel op het eindpunt aan de noordkust aanrakingen met de inboorlingen verkregen kunnen worden. De reeds genoemde plaatsen Sekar en Skroë, welke hare stoomverbinding met de onderhoorigheden der residentie Amboina behouden hebben (thans uitgebreid tot een dienst om de acht weken), worden ook op den besproken nieuwen dienst langs de zuidkust aangedaan. Op dien naar Nieuw-Guinea's noordkust worden, voor 't eerst, tevens twee plaatsen op Halmaheira aangedaan, namelijk Gani en Patani.

tuinen en vruchtboomen. Als slotsom van het onderzoek kon met voldoende zekerheid worden aangenomen dat het vermiste vaartuig te Namatotta door de inboorlingen aangevallen en achtervolgd, in de Koningin Sophia-straat achterhaald en uitgemoord en daarna te Kaimana gesloopt en verbrand moest zijn. De bezochte kustgedeelten vertoonen meerendeels steile rotswanden, begroeid met zwaar geboomte. Hier en daar zijn de rotswanden beschilderd met kabalistische figuren, welke, daar zij aangetroffen werden in de nabijheid van rotsholen, vermoedelijk opschriften zijn van dooden-grotten. In dit gedeelte van Nieuw-Guinea zijn de Papoea's namelijk gewoon om hunne dooden niet te begraven, maar in rotsholen te plaatsen, waar men ze laat tot alleen de beenderen zijn overgebleven, die vervolgens in een » kabila " (kistje van pandanbladeren) verzameld en in huis boven den vuurhaard worden bewaard. De bewoners van het eiland Adi, de eenigen met wie de onzen op den besproken tocht aanrakingen konden verkrijgen, beweren van de Kei-eilanden (residentie Amboina) afkomstig te zijn en dan ook nog jaarlijks daarheen te gaan om aan de hoofden van Koor zekere hulde te brengen. Hunne woonplaats, eigenlijk de kampong Mangawito, werd, volgens hunne mededeelingen, door geen ander vaartuig bezocht dan door den schoener van een Arabier te Banda, die gewoon is eenmaal 's jaars hen van allerlei artikelen te voorzien, in ruil voor tripang en schildpad. In die artikelen drijven zij ook eenigen handel met Gisser, Ceramlaut en Karas. Op hun verzoek reikte de resident hun eene Nederlandsche vlag uit, benevens eenige kleine geschenken, terwijl hun werd aanbevolen geen zee- of strandroof te plegen. Tevens werd hun beduid dat zij niet aan de hoofden van Koor (Kei-eilanden), maar aan den sultan van Tidore onderhoorig waren. Daar het in 1858 in de kampong Mangawito geplaatste Nederlandsche wapenbord in 1888 door lieden van Karas was geroofd, liet de resident thans een nieuw wapenbord opstellen, dat hij aan de zorg der bewoners aanbeval.

Na van de zuidwestkust van Nieuw-Guinea te zijn teruggekeerd, ondernam de resident in het laatst van Juli 1890 een tocht naar de noordkust van dat eiland, in de eerste plaats met het doel om de in het binnenland, westelijk van Doreh, gevestigde Arfoe-Papoea's, die in September 1888 drie Ternataansche jagers van een handelaar te Ternate hadden vermoord, voor hunne euveldaad te straffen (waartoe reeds in 1889 het voornemen had bestaan, doch welke bestraffing, in verband met het toen reeds vergevorderde jaargetijde, was moeten worden uitgesteld), en ten andere om de aangelegenheden aan de Wandammen-baai nader te regelen, ten einde de rust en orde in die streken voor de toekomst te kunnen verzekeren. Was de resident door de Indische Regeering gemachtigd (zie vorig verslag blz. 20) om, des geraden, een detachement militairen op dezen tocht mede te nemen, de moeilijkheid om daarvoor aan boord van de *Raaf* voldoend logies te vinden, zoomede de omstandigheid dat het klimaat en het zware terrein waarop geageerd zou moeten worden het meenemen van troepen en van hun nasleep zeer bezwarend maakten, deden er de voorkeur aan geven zich van inlandsche hulptroepen te bedienen, te meer daar voor de begeleiding van dezen zou kunnen worden beschikt over een deel der landingsdivisie van het oorlogsstoomschip *Java*, welke bodem ook dezen tocht zou medemaken. Den 29sten Juli kwam de resident met de *Raaf* en de *Java* in de Kleine Geelvink-baai aan, vanwaar de tocht naar Arfoe zou ondernomen worden. Men moest hier echter tot 7 Augustus wachten, doordien eerst toen al de prauwen met de van Waigeoe en Salawatti ontboden 250 man ongeregelde troepen waren aangekomen, die onder de leiding gesteld werden van den posthouder van Patani (Halmaheira). Inmiddels was de resident door zware koortsen aangetast geworden, die hem noodzaakten om, nadat de gezamenlijke macht den 9den Augustus gedebarkeerd was, den volgenden dag met de *Raaf* naar Ternate terug te gaan. Aanstonds na het debarkement werd de tocht naar Arfoe ondernomen. Ofschoon de opmarsch onder gunstige omstandigheden aanving, althans de weg was goed en het weer uitstekend, deed echter de inlandsche hulpmacht, die weinig ontzag toonde voor de haar vergezellende hoofden, al spoedig van zekere onhandelbaarheid blijken. Vooral kostte het moeite van deze lieden koeliediensten gedaan te krijgen, terwijl velen onderweg de vivres in het bosch wegwierpen. Toen eindelijk den derden dag na den opmarsch ook de gidsen wegliepen, zag de commandant der landingsdivisie zich genoodzaakt den verderen tocht op te geven, en naar Ternate terug te keeren. Daar het bleek dat het uitsluitend de Alfoeren van Sorong waren die de schuld droegen van de mislukking van den tocht, werd hun sengadji door den resident uit zijne betrekking ontslagen.

Weinige weken later werd de tocht naar Arfoe hervat, thans, zonder hulp der marine, met eene hongivloot van p. m. 600 man, onder de leiding van den reeds genoemden posthouder, wien, in plaats van Papoea's, Tidoreezen als gidsen werden toegevoegd. Ten gevolge van het vroeg invallen van den westmoesson had de prauwenflottielje onderweg veel vertraging, zoodat de reis van de algemeene verzamelplaats naar de Kleine Geelvink-baai niet minder dan twaalf dagen vorderde. Den 1sten November ontscheepte de geheele macht. Terwijl men bezig was de prauwen op den wal te halen, vertoonde zich eene bende van een 30-tal Papoea's, aan wier uitdagingen de onzen door eenige schoten een einde maakten, daar de bende aanstonds uiteen stoof en zich niet meer vertoonde. Den 2den November werd met 500 man, waaronder 60 geweerdragenden (100 man, waaronder 20 geweerdragenden, bleven aan het strand achter ter bewaking van de prauwen), onder aanvoering van den posthouder de marsch naar het binnenland aanvaard, langs hetzelfde pad als door de landingsdivisie der marine gevolgd was. Daar geenerlei tegenspoed ondervonden werd, vorderde de marsch zoo goed dat men dien dag reeds verder kwam dan op den eersten tocht gedurende drie dagmarschen. Drie kampongs trok men voorbij, die blijkbaar in overhaasting door de bewoners verlaten waren geworden. De derde kampong werd niet, zooals de beide eersten, aanstonds in brand gestoken, maar onderging eerst drie dagen later (op den terugtocht) hetzelfde lot, nadat zij beide keeren den onzen tot nachtkwartier gediend had. Den 3den November werd de marsch vervolgd. Nog vóór den middag werd, met veel inspanning wegens het moeilijk bergterrein, het hoogste punt van een bergrug bereikt en kreeg men, op eene tegenover gelegen berghelling, twee kampongs in 't zicht, welke volgens de gidsen de Arfoesche hoofdkampongs waren waar de moord op de drie vogeljagers gepleegd was. De onzen stoven nu het voorliggende ravijn in, en hadden spoedig de berghelling bereikt, zonder eenigen tegenstand te ondervinden, daar ook hier de bewoners gevlucht waren, met medeneming van alle tilbare have. Daar de gidsen verklaarden verderop niet bekend te zijn, oordeelde de posthouder het niet raadzaam dieper het gebergte in te dringen, zoodat den volgenden dag (4 November) de terugtocht naar het strand werd aangenomen. Vooraf werden ook hier huizen en aanplantingen vernield, om zóó den Arfoe-Papoea's te toonen dat aanslagen tegen gouvernements-onderdanen niet ongestraft blijven. De streek, die men was doorgetrokken om de woonplaatsen der Mansibabeërsi — aldus heet eigenlijk de stam die het Arfoe-gebergte bewoont — te bereiken, was aanvankelijk vlak en zacht glooiend, doch veranderde langzamerhand in zwaar bergachtig terrein. Gedurende den geheelen tocht werd doorgaans de linkeroever der Aroewirivier gevolgd. Met uitzondering van enkele open terreinen nabij de woonplaatsen der inboorlingen, was de streek overal met bosch bedekt, waarin het wemelde van wilde varkens, kangoeroe's en vogels, waaronder casuarissen, kroonduiven en paradijsvogels. Sago werd in overvloed aangetroffen en op vele plaatsen zag men sago-klopperijen. De aangetroffen huizen waren allen van hout en boven den grond gebouwd, terwijl de kampongs bestonden uit één zeer groote houten woning, omgeven door eenige kleine huisjes en hutten.

Inmiddels had de resident gelegenheid gevonden om met het gouvernementsstoomschip *Havik* zijn voorgenomen bezoek aan de in 1889 getuchtigde Wandammen- en Wanropen-Papoea's te brengen, waarin hij, zooals hooger bleek, ruim een paar maanden te voren door ziekte was verhinderd geworden. Behalve door verschillende hoofden uit andere gedeelten der Geelvink-baai werd de resident op dezen tocht ook vergezeld door den zendelingleeraar van Rhoon, tot wien de bedoelde Papoea's zich, blijkens het vorig verslag (blz. 20), in Januari 1890 hadden vervoegd om de betuiging af te leggen dat zij zich aan het

Gouvernement en den sultan van Tidore wenschten te onderwerpen. Thans was de resident gekomen om de hoofden der getuchtigde kampongs over de nakoming van de afgelegde beloften te onderhouden en hun de gevraagde vergiffenis te schenken. In eene op 17 October, op een daartoe in gereedheid gebracht terrein te Wandammen, gehouden groote vergadering, waaraan ruim een 500-tal personen deelnamen, werden daarop door den resident, namens het Gouvernement, de plechtige beloften van trouw en gehoorzaamheid van de Papoea's van Wandammen en Wanropen aangenomen en aan de voornaamste hoofden akten van aanstelling en Nederlandsche vlaggen, benevens verschillende kleine geschenken uitgereikt. Bij deze gelegenheid vond ook tusschen de genoemde Papoea's en de overige stammen om en in de Geelvink-baai, die vertegenwoordigd waren door de hoofden van Doreh, Mansinam, Wandessi, Rhoon en Jaoer, eene algemeene verzoening plaats, waarna de resident met een bezoek aan de verschillende kampongs van Wandammen zijne komst besloot. Na vervolgens nog Wandessi, Rhoon en Ansoes bezocht en de bevolking aldaar aangespoord te hebben voortaan in vrede met elkander te leven, keerde de resident den 25sten October ter reede Doreh terug, met het doel aldaar den afloop der expeditie tegen de Arfoe's af te wachten. Van dit oponthoud maakte het hoofd van het gewest gebruik om te Doreh zelf, zoomede te Mansinam en te Andai vergaderingen met de bevolking te houden, waarbij deze lieden eveneens ernstig werden aangemaand in het vervolg zich rustig te gedragen en het rooven en moorden na te laten. Te Doreh werd vernomen dat de hoofden van een drietal in de nabijheid gelegen kampongs van de in het Arfoe-gebergte vermoorde Ternataansche jagers eene som gelds hadden ontvangen, waarvoor die jagers het recht gekocht hadden om in bedoeld gebergte te jagen. Aangezien de drie kamponghoofden door deze handeling geacht werden voor de veiligheid der bewuste Ternatanen zich verantwoordelijk gesteld te hebben, legde de resident hun, volgens Papoea'sch gebruik, de vergoeding der vermoorden op, aan welken eisch zij voldeden door de vrijheid te hergeven aan drie door hen gekochte ouderlooze slavenkinderen, wier afkomst onbekend was, en die de resident naar Ternate medenam om ze van bestuurswege in een weezengesticht te doen opnemen. Tevens gaven bedoelde hoofden de van de vermoorden genoten f 300 terug, door eene overeenkomstige waarde in goederen af te staan.

Op de terugreis van Wandammen met de *Havik* bezocht de resident ook het tegenover Salawatti gelegen gedeelte van Nieuw-Guinea's westkust, bewoond door de Papoea's Seget (zie o. a. het verslag van 1888, blz. 20), waar, volgens van den resident van Amboina ingekomen berichten, in het najaar van 1889 een aan Chineezen te Banda toebehoorend handelsvaartuig zou zijn afgeloopen. Het voorloopig onderzoek bracht aan het licht dat bedoeld vaartuig, terwijl het, door wind en stroom afgedreven, aan den zuidelijken ingang van Straat Seget ten anker lag, door de inboorlingen verraderlijk was overvallen, die de geheele bemanning, uit 2 Chineezen en 4 inlanders bestaande, vermoord en, na de aan boord aanwezige goederen en gelden geroofd te hebben, het vaartuig met de lijken der vermoorden verbrand hadden. Slechts aan de inlandsche huishoudster van een der Chineezen was het leven gespaard. Deze bevond zich nog te Seget en werd door den resident uit hare slavernij verlost. Het gelukte 22 der schuldige Papoea's gevankelijk aan boord van de *Havik* te doen brengen, die voor den Tidoreeschen rijksraad zouden terechtstaan. De uit twaalf huizen bestaande kampong der gearresteerden werd in brand gestoken, doch aan de vrouwen en kinderen, waarvan het meerendeel naar de landwaarts in gelegen tuinen gevlucht was, werd geen leed gedaan. Ten behoeve van deze laatsten bleef opzettelijk één der beste woningen voor vernieling gespaard. Door het voortgezet onderzoek te Ternate kwam nog aan het licht dat de bewoners van Seget zich in de laatste jaren aan meer moorden moeten hebben schuldig gemaakt, en zelfs rees het vermoeden dat die euveldaden, zooal niet met medewerking, dan althans met medeweten van sommige hoofden van Salawatti waren bedreven. Een en ander zou bij eene volgende reis naar Nieuw-Guinea tot meer klaarheid worden gebracht.

Naar de resident meldt is er alle reden om te verwachten dat de krachtige wijze, waarop in den laatsten tijd tegen de tuchteloosheid der Papoea's langs de Geelvink-baai en elders op Nieuw-Guinea door ons is opgetreden, een gunstigen invloed zal uitoefenen op den gang van zaken in dit gedeelte der Nederlandsche bezittingen.

§ 19. *Timor en onderhoorigheden.*

In de betreffende dit gewest ontvangen berichten over 1890 treden uit den aard der zaak de gebeurtenissen op Flores op den voorgrond, waar eensdeels, bij de onder militaire bedekking ondernomen mijnbouwkundige verkenningen in het door den stam der Rokka's bewoonde gebied [1]), de gesteldheid van het terrein en de tegenstand dien de bevolking aan den dag legde ons in grootere moeilijkheden wikkelden dan verwacht waren, en anderdeels in het gebied van den radja van Endeh de woelingen van het reeds in 't vorig verslag (blz. 22) genoemde berghoofd Baranoeri (niet Basanoeri) het Gouvernement mede tot een gewapend optreden noopten.

Met welken uitslag het mijnpersoneel is werkzaam geweest, in de streken waar het zich zoowel aan de zuid- als later aan de noordkust van Flores heeft kunnen ophouden, heeft reeds in de laatste gedeelten van het vorig verslag (zie aldaar blz. 228) kortelijk vermelding gevonden. Een nader overzicht, hoofdzakelijk betreffende het militaire deel der expeditie, moge thans hier volgen.

Zooals op blz. 21/22 van het vorig verslag gezegd is, had de krijgsmacht, die ingevolge Indisch besluit dd. 31 Maart 1890 n°. 1 naar de zuidkust van Flores gedirigeerd werd, in opdracht het te hervatten tin-onderzoek te beveiligen en naar bevind van zaken te handelen ten opzichte van de kampongs Ekofeto en Wolo Wio, waaruit de Rokka's afkomstig waren die in December te voren het toen zonder militair geleide naar Flores gezonden mijnpersoneel aangevallen en van alles beroofd hadden.

Den 11den Mei van Soerabaija vertrokken, landde de

---

[1]) Dat de Rokka-streek in Midden-Flores tot onze bezittingen ehoort, is met zoovele woorden gezegd in het Koloniaal Verslag van 1875, blz. 26. Uit het aldaar medegedeelde blijkt tevens dat de Rokka's (wier getal wel op 20 000 geschat wordt) aan ons gezag, hoe schaars het hen ook bereikte, toch niet vreemd waren. Administratief behoort Rokka (zie Indisch Staatsblad 1879 n°. 21) tot de door een posthouder, ter standplaats Amboegaga op de zuidkust, bestuurde onderafdeeling Endeh of Zuid-Flores. (Op de noordkust van Flores, van waaruit — zooals hierachter blijken zal — mede getracht is de veronderstelde tinstreek te bereiken, wordt ons gezag vertegenwoordigd door een posthouder te Maumeri en op de noordoostkust door een civiel gezaghebber te Larantoeka of Posto.)

Toen in September 1889 besloten werd tot het zenden van een mijningenieur naar Midden-Flores, was het niet de eerste maal dat de Indische Regeering het initiatief nam om van bestuurswege meer licht te doen opgaan nopens het aanwezen van tin in het binnenland van Flores. Zoo werd reeds door den Gouverneur-Generaal Sloet van de Beele den resident van Timor opgedragen (besluit dd. 15 Juni 1866 n°. 3) „om een vertrouwd ambtenaar in commissie te zenden naar het eiland Flores om te onderzoeken, of op de zuidkust van dat eiland in de nabijheid van de kampong Rokka tin aanwezig is". De Gouverneur-Generaal Mijer schreef, bij besluit van 13 November 1871 n°. 11, den resident van Timor aan „om den controleur der 1ste klasse bij het binnenlandsch bestuur in dat gewest S. Roos op te dragen om, bij gelegenheid van eene dienstreis, zoo nauwkeurig mogelijk na te gaan, of en zoo ja in welke mate in de landstreek Rokka tinerts gevonden en door de bevolking ontgonnen wordt," terwijl de Gouverneur-Generaal Van Rees, bij besluit van 5 Augustus 1887 n°. 4/c, den meergenoemden resident machtigde om den civielen gezaghebber E. F. Kleian „op te dragen, ter verkrijging van zekerheid omtrent het voorkomen van tinertshoudende gronden in het binnenland van het eiland Flores, zich te begeven naar het aan de zuidkust van dat eiland gelegen landschap Rokka, zoomede naar de daaraan grenzende staatjes, voor zoover het belang der zaak de voortzetting van de reis derwaarts mocht vorderen en geen bezwaren daartegen bestaan." De eerstvermelde beschikking (van 1866) schijnt zonder gevolg te zijn gebleven; — ook met die van 1871 was dit het geval, nadat daarop in 1872 in zoover was teruggekomen dat voor het onderzoek, in plaats van een Europeeschen ambtenaar, een op Soemba woonachtige Arabier was bestemd geworden (in het verslag van 1873, blz. 260, werd minder juist van een inlandsch hoofd gewag gemaakt). Over den tocht van den ambtenaar Kleian in 1887 (die ook reeds in 1875 en 1882 van de noordkust af het binnenland van Flores had bezocht) is gehandeld in het verslag van 1888, blz. 24.

colonne [1]), die onder bevel stond van den kapitein der infanterie P. J. Van Baarda, den 14den zonder moeilijkheden in de Aimere-baai ter zuidkust van Flores, waar te Wai Mokeh een strandbivak werd ingericht, dat spoedig ook door den resident en het hem vergezellend minder civiel personeel, waaronder een 35-tal te Amfoeang (Timor) als hulptroepen of voor andere diensten aangenomen Timoreezen, zoomede door den mijningenieur (den heer C. J. Van Schelle) en diens staf werd betrokken. Verkregen de onzen gedurende de eerste dagen, die hoofdzakelijk besteed werden aan kleine verkenningsdiensten, het zooveel mogelijk begaanbaar maken van paden en het verder in gereedheid brengen van logies, slechts aanrakingen met de niet kwaadgezinde strandkampongs Soei en Foan, de aldaar vernomen inlichtingen lieten weinig twijfel over, of wij hadden ons voor te bereiden op eene vijandige stemming der meer landwaarts in gelegen Rokka-kampongs. Daarvan getuigde dan ook het voorgevallene op 24 Mei, toen een vooruitgeschoven troepengedeelte, dat in de richting van Wawa eene tijdelijke kampeerplaats had betrokken tot beveiliging van de verbetering der paden van het strandbivak daarheen, bij zijn afmarsch naar het strandbivak, zonder eenige aanleiding onzerzijds, integendeel kort na een schijnbaar vredelievend onderhoud met in de nabijheid zich ophoudende inboorlingen, door een 50-tal met lansen gewapende Rokka's werd bestormd, die echter door onze salvo's, waarbij hun een verlies van 6 à 8 gewonden of dooden zal zijn toegebracht, werden tegengehouden, zoodat de onzen, die ongedeerd waren gebleven, den marsch naar het strandbivak zonder stoornis konden voortzetten. In den nacht van den 26sten rukte de hoofdmacht der colonne op naar Wawa (ongeveer 7 paal van het strand verwijderd), als eerste etappe in de richting naar Ekofeto. Eenige vijanden, die zich echter op een afstand hielden, werden door granaatschoten verdreven. Gelet op het buitengewoon bezwarende der transporten van en naar het strandbivak, ten gevolge van de steile en diepe ravijnen die moesten worden overgetrokken (sommige ravijnen waren meer dan 80 à 90 M. diep), en op den bij verder oprukken te verwachten tegenstand der Rokka's, deed zich al aanstonds behoefte gevoelen aan de overkomst van de te Makasser in reserve gehouden 50 militairen (inlanders) en aan vermeerdering van het aantal dwangarbeiders. Den 30sten werd eene poging aangewend om met de bevolking van de op 2 à 3 paal voorbij Wawa gelegen kampong Do vreedzame aanraking te verkrijgen, maar daarop bleek geen uitzicht te bestaan. Eene aangevangen operatie, om Do door wapengeweld te bezetten, moest voorshands worden opgegeven, omdat zich ook in den rug van het detachement vijanden ophielden, die het bivak Wawa bedreigden, en reeds, doch zonder den onzen verlies toe te brengen, een aanval gedaan hadden op een van het strandbivak afkomend vivrestransport.

Na aankomst van de van Makasser ontboden reserve-afdeeling werd in den nacht van den 7den Juni met het gros der te Wawa aanwezige macht opgerukt naar Do, welke plaats, 800 M. boven zee gelegen of 300 M. hooger dan Wawa, in strijd met hetgeen zich verwachten liet, den onzen zonder tegenweer werd gelaten. Enkele Rokka's, die zich, toen de beklimming begon van den 100 M. hoogen heuvel waarop Do gelegen was, in den kamponggrand hadden vertoond, waren verdwenen toen de tirailleurlinie den top had bereikt. De kampong zelve werd verlaten bevonden en bezet. Terwijl de eerste dagen besteed werden aan het schoonkappen van het terrein op en langs de hellingen van den bezetten heuvel en aan het bouwen van logies, bewogen zich bij voortduring talrijke benden Rokka's op de nabijgelegen bergruggen en in de voorliggende versterkingen, af en toe geweerschoten lossende en een uitdagend woest getier aanheffende. Nadat hun vuur op een onzer transporten door de onzen krachtig beantwoord was, waarbij zij verschillende gewonden bekwamen, schenen zij zich verder op te verzamelen. Althans, toen een deel der Timoreesche hulptroepen op verkenning werd uitgezonden, bleken twee der meest nabijgelegen versterkingen verlaten. Die werken werden een paar dagen later (den 13den Juni) door eene militaire patrouille geslecht, die ze slechts genaken kon door het overwinnen van boven beschrijving moeilijke terreinhindernissen. Het verbeteren van de verbindingspaden met Wawa, ter vergemakkelijking van den uiterst bezwarenden transportdienst, vorderde dag aan dag veel inspanning. Ook werd een deel onzer krachten in beslag genomen voor het zoeken van een geschikt tracé voor een pad tot het afdalen van den heuvel van Do in de richting naar Ekofeto, zoomede voor de verdere inrichting en bevestiging van onze stelling te Do, waarheen de resident en de twee mindere bestuurs-ambtenaren die ook aan de tin-expeditie van December 1889 hadden deelgenomen (de hooger reeds genoemde civiele gezaghebber Kleian en de posthouder van Endeh F. A. Brugman) de colonne gevolgd waren. Het bleek dat, om verder te kunnen voortrukken, de colonne aanzienlijk sterker diende te zijn en ook van berggeschut voorzien moest worden. De aan den overval in December 1889 schuldige kampongs Ekofeto en Wolo Wio waren namelijk gelegen aan de overzijde van eene bergreeks, op den hoofdrug waarvan, Goenoeng Sékengé genaamd, ter hoogte van 1400 M. boven zee, door de bevolking eene ongeveer 180 M. lange versterking was opgeworpen, en volgens alle berichten was het noodzakelijk het gebied dier kampongs door te trekken, alvorens de als tinertshoudend aangegeven streken te kunnen bereiken.

Ter bevordering van een meer afdoend en vooral sneller succes werd van Java eene ruimere versterking gezonden dan aangevraagd was [2]), en daar nu de troepenmacht zooveel grooter was geworden, ging op 30 Juni het bevel der colonne over op den met de nieuwe troepen van Java medegekomen majoor P. L. A. Collard. Ook het getal der aan de expeditie als hulptroepen toegevoegde Timoreezen, van wie wegens hunne vlugge bewegingen over het terrein veel partij getrokken werd, was inmiddels op eene grootere sterkte gebracht. Eene op 3 Juli ondernomen verkenning in de richting van Ekofeto leidde tot de bevinding dat de straks bedoelde groote versterking met vrucht scheen te kunnen beschoten worden uit eene $1\frac{1}{2}$ paal voorwaarts van Do gelegene verlaten kampong, Watoe Loko of ook wel Holeh genaamd. Na de noodige wegverbetering werd daarheen vier dagen later, met 2 bergkanons, opgerukt. De mijningenieur en de hooger genoemde civiele gezaghebber sloten zich bij de troepen aan. Binnen weinige uren was Watoe Loko zonder tegenstand bereikt en bezet. Reeds aanstonds na het eerste granaatschot vertoonden zich witte vlaggen ten teeken van toenadering, en een drietal Rokka's kwamen af om mede te deelen dat een der hoofden van Ekofeto, zekere Anggo Molo, die als de ziel van het verzet beschouwd werd [3]), geneigd zou zijn zich te onderwerpen. Aan de boodschappers werd te kennen gegeven dat tot den volgenden ochtend 8 uur op de komst van dit hoofd zou worden gewacht. Maar toen bij binnen den bepaalden tijd niets van zich liet hooren, werd in den voormiddag van den 8sten Juli granaat- en kartetsvuur op de versterking geopend en daarmede voortgegaan tot een opgekomen nevel den heuvel Sékengé aan het oog onttrok. Spoedig daarop kwamen lieden van Ekofeto, Wolo Wio en Langa huldegeschenken aanbieden, met de verklaring dat Anggo Molo zijne onderwerping wilde laten afhangen van de ontvangst die hun werd bereid. Inmiddels werd door de onzen met kracht doorgewerkt aan de inrichting van het bivak te Watoe Loko, ten einde zoo spoedig mogelijk te kunnen oprukken naar den hoofdrug en naar de achtergelegen kampongs Ekofeto en Wolo Wio, die, naar vernomen werd, uit verschillende zelfstandige onderdeelen

[1]) Zij bestond uit één gemengde compagnie van het 8ste bataljon infanterie, 2 Coehoornmortieren met bediening, en het noodige personeel voor de genie, de administratie, den geneeskundigen dienst en den trein, in 't geheel 9 officieren en 173 minderen (waaronder 6 en 151 van de infanterie), benevens 300 dwangarbeiders.

[2]) Met inbegrip van eenige nader rechtstreeks van Makasser gezonden militairen, bestond de nieuw gezonden troepenmacht in 't geheel uit 8 officieren en 211 minderen (waaronder 7 en 160 van de infanterie, mede allen van het 8ste bataljon). Daarbij waren ingedeeld 20 troepenpaarden en muildieren voor de bergartillerie, benevens alsnog 300 dwangarbeiders.

[3]) Volgens verklaringen van ons in handen gevallen Rokka's moet deze Anggo Molo (volgens zijne eigene verklaringen evenwel niet hij, maar zijn oudste zoon, die in eene ontmoeting met onze Timoreesche hulptroepen den 11den Juni was neergeschoten) de man geweest zijn, van wien de aanval in December 1889 op de onzen was uitgegaan. De aanleg van de meerbedoelde versterking was dan ook zijn werk geweest, en daarbij zouden alleen de bewoners van een drietal onder zijn invloed staande onderkampongs behulpzaam zijn geweest.

bestonden. In het belang van dien tocht werden ook patrouilles op verkenning uitgezonden, die zonder bijzondere ontmoetingen terugkeerden. Den 10den kwam werkelijk Anggo Molo zich op genade of ongenade overgeven, en door zijn toedoen verschenen den volgenden dag een 12-tal Rokka's in het bivak, die aan de onzen werden opgegeven als te behooren tot de gezochte schuldigen aan den overval in December 1889. Bij eene verkenning des anderen daags door den colonne-commandant in persoon onder dekking van eene patrouille ondernomen, vonden de onzen de versterking op den kam van den Sékengé verlaten. Op dien tocht werd de kampong Wolo Wio tot op p.m. 200 M. genaderd en bleek hare onderkampong Bo Rewoe ($2^1/_2$ paal van Watoe Loko verwijderd) eene geschikte plek op te leveren voor het aan gene zijde van den hoofdrug te vestigen bivak.

Uit de bovenvermelde feiten scheen te mogen worden afgeleid dat onder de Rokka's moedeloosheid ontstaan en dat het verzet gebroken was. Maar de ondervinding leerde spoedig dat men zich hierin vergiste, en dat Anggo Molo niet den invloed bezat dien hem werd toegeschreven, maar dat hij veeleer beschouwd moest worden als door zijne landgenooten tot het aanbieden van onderwerping gedwongen te zijn geworden. Niet onwaarschijnlijk toch gingen de Rokka's aan gene zijde van den Sékengé van de onderstelling uit, dat het ons alleen te doen was om de hoofdschuldigen aan den overval van December 1889 in handen te krijgen, en dat, wanneer wij hierin waren geslaagd, de expeditie wel als afgeloopen zou worden beschouwd en daarmede onze komst in de streek beoosten den Sékengé, waar vreemdelingen niet geduld schenen te worden, zoude zijn bezworen.

Aan het plan om verder op te rukken, in de richting van Ekofeto, werd den 14den Juli door den majoor Collard gevolg gegeven met het gros der toen te Watoe Loko aanwezige troepen, waarbij o. a. de noodige artillerie voor de bediening van 2 bergkanons en 1 mortier, zoomede een 40-tal Timoreezen als hulptroepen en 80 koelies. Bij de colonne, die in 't geheel aan militairen sterk was 9 officieren en 236 minderen, sloten zich de resident, de mijningenieur en de civiele gezaghebber aan; voorts gingen mee de tolken, Anggo Molo met volgelingen, Podjoe (het hoofd van eene kampong aan gene zijde van den Sékengé, welk hoofd den onzen sedert eenige dagen als leidsman en raadgever diende), zoomede eenige Rokka's die zich als gevangenen in onze handen bevonden. Binnen vijf kwartieruurs bereikte de infanterie den hoofdrug, waar de versterking onbezet werd bevonden. Er werd 500 à 600 M. afgedaald en positie genomen in eene kleine vlakte zóó dat men de rechts en links voorwaarts gelegen kampongs meer van nabij kon waarnemen. Daar het door de colonne gevolgde pad aanliep op Wolo Wio werden eenige boodschappers naar die kampong gezonden om de bewoners omtrent onze bedoelingen gerust te stellen, en vertrok Podjoe met dergelijke opdracht naar zijne kampong Bo Longa, van waaruit eene witte vlag woei. De artillerie, die met eene afzonderlijke dekking een anderen weg had moeten nemen, kwam omstreeks één uur later dan de infanterie op de kruin aan. Toen de uitgezonden boodschappers wegbleven, werd opgemarcheerd naar de uit vijf buurtschappen of onderkampongs bestaande kampong Wolo Wio. Vier dezer onderkampongs bleken verlaten, doch in de vijfde had zich een groot aantal met klewang, lans en geweer gewapenden verzameld, die onder groot misbaar en met hunne wapenen zwaaiend onzen naderenden troepen den doortocht schenen te willen beletten. Nadat zij door de tolken waren ingelicht, en inmiddels de resident ter plaatse verschenen was, kwam één Rokka vooruit om zijne onderwerping aan te bieden, welke de resident aannam op voorwaarde dat de wapenen aanstonds zouden worden afgelegd. Langzamerhand had dit ook plaats, maar al spoedig verschenen nieuwe gewapenden, die echter weder geleidelijk aftrokken, nadat hun zoo goed mogelijk was beduid dat men zich over onze komst niet ongerust had te maken, daar geen vijandelijkheden zouden worden gepleegd als de bevolking ons ongemoeid liet. Nog vóór het vallen van den avond waren troep en dwangarbeiders in eene der verlaten onderkampongs van Wolo Wio, Bo Rewoe genaamd, onder dak gebracht.

Ofschoon gedurende de eerste drie dagen de onzen zich zonder stoornis aan de inrichting van het bivak en aan verkenningen konden wijden, terwijl ook de opvoer van benoodigdheden niet bemoeilijkt werd, getuigde toch niets van toenadering van de zijde der Rokka's. Niet alleen bleven de uitgezonden boodschappers weg, uitgenomen alleen het hoofd van Bo Longa, die echter verklaarde geen zijner onderhoorigen te kunnen overhalen om ons verder als gids te dienen, maar in de vlakte tusschen Wolo Wio en de versterking op de kruin van den Sékengé vertoonden zich meer en meer gewapenden, waaronder velen te paard. Den 18den werd door lieden van Wolo Wio aanvallend te werk gegaan. Op eene patrouille werden schoten gelost, hetgeen tot een nu en dan afgebroken vuurgevecht leidde, waarbij in den verderen loop van den dag ook de artillerie in stelling kwam om eenige granaten te werpen in de gehuchten waaruit de gewapenden samenstroomden. Het transport, dat dienzelfden morgen uit Watoe Loko naar het bivak was afgezonden en als naar gewoonte door een escorte uit Bo Rewoe van de kruin van den Sékengé was afgehaald, vond, voorbij die kruin gekomen, de door klewanghouwen en lanssteken deerlijk verminkte lijken van een viertal onzer Timoreezen, die zonder vergunning zich uit het bivak op weg hadden begeven kort nadat het escorte Bo Rewoe verlaten had. Uit alles viel op te maken dat de moorden waren bedreven door Rokka's die ter zijde van den weg in hinderlaag moeten hebben gelegen en stellig het transport zouden hebben aangevallen als niet toevallig de Timoreezen zich iets vroeger op die plek hadden vertoond. Als straf voor de gepleegde vijandelijkheden en ook ter beveiliging van het bivak, waarop dien dag door Rokka's almede geschoten was, werden des namiddags de vier buurtschappen van Wolo Wio aan de vlammen prijsgegeven.

Den volgenden dag (19 Juli) vervoegde het hoofd van Bo Longa zich weder in het bivak. Hij gaf eenige inlichtingen omtrent de aanwezigheid van eene vlakte aan den voet der voorliggende vulkaangroepen en deelde mede dat in de nabijheid dier vlakte de plaatsen Mengé, Soa en Poma gelegen waren. Toen Podjoe twee dagen later ontboden werd om hem te vragen of hij ons bij eene verkenning in de richting van bedoelde vlakte den weg wilde wijzen, verklaarde hij zich hiertoe bereid, doch achtte het noodig de bevolking der door te trekken streken vooraf gerust te stellen aangaande onze bedoelingen. Den 23sten Juli evenwel kwam hij berichten dat de hoofden van Mengé en Ngaroe, die hij ingelicht had, geantwoord hadden dat zij geen aanrakingen met ons wenschten, omdat alleen Anggo Molo iets met ons uit te staan had, en dat, als de onzen toch kwamen, zij verzet zouden bieden. Niettemin beloofde Podjoe nogmaals eene poging te zullen doen om zijne landgenooten tot andere gedachten te brengen, maar kwam sedert niet meer terug.

Men zag zich dus gedwongen de verkenningen naar de vermoedelijke tinstreek zonder gidsen aan te vangen. Daartoe werden op 24 en 25 Juli door den mijningenieur, onder bescherming van sterke patrouilles, die in last hadden alle kampongs te mijden, in noordoostelijke en oostelijke richting tochten ondernomen naar de heuvels Kopo Lebo en Lebi Saga (ongeveer 250 M. boven Bo Rewoe gelegen), waar men een goed overzicht over het voorliggend terrein had. De bevinding kwam hierop neer dat het vulkanisch terrein (waarin geen aanleiding bestaat om opzettelijk naar tin te zoeken) zich veel verder uitstrekte dan vroeger werd vermoed, zoodat er waarschijnlijk minstens 3 à 4 dagmarschen noodig zouden zijn alvorens men de daarachter gelegen vlakte zou kunnen bereiken. Vooral bij de verkenning op 25 Juli kwam de vijandige gezindheid der bevolking aan den dag. Hoewel de dekkingspatrouille 100 bajonetten sterk was, moest in carré teruggetrokken en nu en dan halt gemaakt worden om door salvo's den opdringenden vijand van het lijf te houden. Eerst toen de Rokka's onze artillerie hadden zien post vatten op een oostwaarts van het bivak gelegen heuvel, staakten zij de vervolging. Op beide dagen moet de vijand vele verliezen geleden hebben; aan onze zijde werden slechts enkelen door randjoes gewond.

Daar de mogelijkheid bestond om op andere heuvels een beter overzicht op het terrein te verkrijgen, werd besloten de verkenningen voort te zetten en deze eerst dan te staken wanneer blijken mocht dat de aanwezige krijgsmacht niet langer in staat zou zijn de tochten te beschermen. In dezen stand van zaken vermeende de resident

dat zijne tegenwoordigheid niet langer vereischt werd, en hij verliet den 27sten Juli de Aimere-baai om via Endeh naar Koepang terug te keeren. Met deze gelegenheid werden ook de Timoreesche hulptroepen teruggevoerd, daar deze, naar het schijnt door bijgeloovige begrippen gedreven, sedert den op vier hunner landgenooten gepleegden moord niet meer te bewegen waren om tegen de Rokka's op te treden.

Terwijl werd voortgewerkt aan de betere beveiliging van het hoofdkwartier Bo Rewoe, begaven de mijningenieur en de colonne-commandant zich naar den bergrug Sékengé, waar inmiddels de vroeger door de Rokka's gebouwde versterking door de onzen geslecht was, om van daar uit te bepalen waarheen eene volgende verkenning zou worden gericht. Den 29sten werd daartoe uitgerukt naar den top Wolo Mere (1650 M. hoog en 12 paal noordelijk van de kust gelegen), die uitzicht gaf in noordelijke en westelijke richting. Ofschoon overal benden Rokka's zich vertoonden, die nu en dan enkele schoten losten, werd overigens bij deze laatste verkenning de heen- en terugtocht, die op zich zelf met vele bezwaren gepaard ging, niet verstoord. Trouwens op een gedeelte van den weg waren de onzen voor een vervolgenden vijand moeilijk bereikbaar en op het overig gedeelte werd hij in bedwang gehouden door eene uit het bivak gezonden troepenafdeeling, waarbij ook artillerie, die op een anderen nabij gelegen heuvel post had gevat. Ook deze verkenning bevestigde dat, zoover het oog reikte, het terrein van vulkanischen aard was, dus niet verondersteld kon worden tin te bevatten. Daarbij had zich tot dusver noch door aanwijzingen of mededeelingen van hoofden, noch door het aantreffen in de bemachtigde — trouwens van alle tilbare have ontbloote — kampongs van ertsen of van tinnen voorwerpen, eenige omstandigheid voorgedaan die de hoop wettigde op het vinden van eene tinstreek, uitgaande van het zuiden [1]. Het vestigen van nog meer etappes, dieper het binnenland in, moest worden ontraden met het oog op de vele krachten die zoo aan militairen als aan dwangarbeiders noodig zouden zijn om eene ongestoorde gemeenschap met de Aimere-baai te verzekeren. Vandaar dat het legerbestuur, met de tot dusver verkregen resultaten der expeditie bekend geworden, in de eerste dagen van September het denkbeeld aanbeval om, nadat alsnog Ekofeto zou getuchtigd zijn, niet verder uit het zuiden door te dringen, maar te trachten van de noordkust af de voorgespiegelde tinstreek te bereiken en daartoe zoo spoedig doenlijk eene afzonderlijke dekkingscolonne van Java te doen vertrekken, die zich dan misschien, voor hoe korten tijd ook, in verbinding zou kunnen stellen met onze uiterste etappe in het binnenland van de zuidkust, in welk laatste geval de zuidercolonne hare taak als afgedaan zou kunnen beschouwen. Dat de troepenmacht ter zuidkust hare stellingen intusschen behield, scheen wenschelijk om de Rokka's zooveel mogelijk af te houden van bemoeilijking der voorgestelde noordercolonne. Het aanhouden van de zuidercolonne werd geacht geen bezwaar op te leveren omdat de troep zich in eene gezonde streek bevond en hoofdzakelijk uit inlandsche landaarden was samengesteld die voor de aanvulling onzer krijgsmacht in Atjeh niet in aanmerking kwamen. Hetzelfde zou geschieden bij de formeering van eene noordercolonne.

In overeenstemming met dit voorstel werd bij besluit dd. 10 September 1890 n°. 1 bepaald dat, tot voortzetting van het onderzoek naar tinertshoudende gronden op Flores, de mijningenieur met het hem toegevoegd personeel de zuidkust zou verlaten om zich naar de noordkust, allereerst naar kampong Toa, te begeven; dat, tot dekking van zijne tochten, van Java derwaarts zou worden overgebracht eene niet kleinere troepenmacht dan reeds op Flores aanwezig was, en dat laatstbedoelde troepenmacht, in afwachting van nadere bevelen, ter zuidkust (aan de Aimere-baai en in het Rokka-gebied) in stelling zou blijven.

Na het verdwijnen op 23 Juli van het hoofd van de dicht bij ons hoofdkwartier gelegen kampong Bo Longa bleef alle vriendschappelijke aanraking met de bevolking uit. Eene nieuwe, laatste poging hiertoe, welke tevens strekken moest om hen in handen te krijgen, die met Anggo Molo de hoofdschuldigen waren aan den aanval van 16 December 1889, werd beproefd den 31sten Juli, toen met gemeld doel vijf der Rokka's, die als gevangenen waren aangehouden, werden losgelaten, en daaronder een broeder van Anggo Molo, zoomede een paar andere voorname Rokka's van Ekofeto. Op de stemming der bevolking werkte dit niets ten gunste uit; integendeel, van lieverlede trad de vijand langs onze geheele verbindingslijn met het strand driester op. Zoo werd, in voor de onzen hoogst ongunstige omstandigheden, door in hinderlaag verscholen Rokka's op 6 Augustus aangevallen een uit 45 dwangarbeiders bestaand vivrestransport tusschen Watoe Loko en de kruin van den Sékengé, waarbij een escorte van 1 inlandschen sergeant, 1 Europeeschen en 8 inlandsche fuseliers; en op 22 Augustus een vivrestransport tusschen het strandbivak en Wawa, sterk 113 dwangarbeiders, waarbij als escorte waren ingedeeld 1 Europeesche sergeant als commandant, 1 inlandsche sergeant en 14 inlandsche minderen. Door het onverhoedsch en overweldigend optreden van den vijand leden de onzen zoowel bij den eersten als bij den lateren overval opeens zware verliezen. [2] Mogen telkenmale de veiligheidsmaatregelen van den escorte-commandant te wenschen hebben overgelaten, èn op 6 èn op 22 Augustus waren er onder het kleine deel der patrouille, dat niet aanstonds buiten gevecht gesteld werd, eenige militairen (inlanders), aan wier moed en vastberadenheid het was toe te schrijven dat de onzen de gevechtsplaats behielden [3] en, dank zij ook de spoedig opgedaagde hulp, de talrijke Rokka's tot wijken werden genoopt, waarbij deze op eerstgemelden datum een verlies leden van 25 à 30 dooden en gewonden, terwijl op 22 Augustus de aanvallers 6 lijken in onze handen lieten en ongeveer een 30-tal hunner gesneuvelden of gewonden medevoerden. De groote massa der aanvallers bestond hoogstwaarschijnlijk uit bewoners en vroegere bewoners van Ekofeto en Wolo Wio.

Na het voorgevallene (dat reeds aanstonds aanleiding had gegeven onze posten tusschen het strandbivak en Bo Rewoe op eene grootere sterkte te brengen) scheen het wenschelijk om niet langer met de tot dusver uitgesteld gebleven strafoefening op Ekofeto te verwijlen. Trouwens de loslating op 31 Juli van eenige ons in handen gevallen bewoners dier kampong, op voorwaarde dat zij zouden trachten ons de nog ontkomen hoofdschuldigen aan den aanval in December 1889 uit te leveren of een deel der geroofde goederen dan wel vergoeding daarvoor aan te brengen, had niets uitgewerkt.

In den morgen van 23 Augustus rukte nu van Bo Rewoe de noodige troepenmacht uit naar eene nabijgelegen hoogte, waar opvolgend Ekofeto en een paar daarachter gelegen kampongs, met namen Weo Kholo en Bo Poma, die den dag te voren aan den aanval op het transport hadden

---

[1] Omstreeks een week na deze verkenning van den mijningenieur, die zich toen weder in het strandbivak ophield, kwam aan een der officieren van het hoofdkwartier Bo Rewoe een stukje metaal in handen, dat later bevonden is tin te zijn. Van den Rokka, die het afstond en voorgaf hoofd te zijn van Belang, eene kampong achter de hooge heuvelen ten zuiden van Wolo Wio, konden geen inlichtingen omtrent de herkomst van het metaal worden verkregen. Bij eene tweede komst van dit hoofd (11 Augustus) om voor zijne onderhoorigen vergunning te vragen in de op eenigen afstand van het bivak gelegen ladangs te oogsten, werden van hem een paar zware metalen (vermoedelijk tinnen) armbanden verkregen, die, volgens zijn zeggen, hem als erfstukken waren ten deel gevallen. Of de bewuste armbanden werkelijk geheel of voor een gedeelte uit tin bestonden, is uit de tot dusver ontvangen berichten niet gebleken. Een zoodanig versiersel bij eene andere gelegenheid, vermoedelijk in het voorjaar van 1890 (zie blz. 17 hiervóór), den controleur van Bima (gouvernement Celebes en onderhoorigheden) ter hand gekomen, en aan het bureau van het mijnwezen te Batavia afgestaan, werd aldaar scheikundig onderzocht en bleek te bevatten 59.8 pct. tin en 40.2 pct. lood.

[2] Op 6 Augustus vielen van de zich bij het transport bevindende militairen al dadelijk 5 gesneuvelden (waaronder zoowel de escorte-commandant als de 2de luitenant der infanterie A. J. Diemont, welke laatste, van Wawa naar Bo Rewoe overgeplaatst, zich tegelijk met het transport op weg had begeven) en 2 gewonden (daaronder een niet ingedeeld inlandsch tamboer), terwijl de patrouille van 22 Augustus 4 gesneuvelden (waaronder mede de onderofficier-commandant) en 6 gewonden bekwam. Uitgenomen genoemden officier en laatstbedoelden sergeant waren allen inlanders. Aan dwangarbeiders en andere tot het transport behoorende inlanders waren de verliezen der beide dagen in 't geheel 15 dooden en 43 gekwetsten, terwijl 3 dwangarbeiders vermist werden, die vermoedelijk door den vijand waren weggevoerd, evenals o. a. een 13-tal achterlaadgeweren.

[3] Vier hunner (daaronder een voor zijne kloeke houding tevens tot sergeant bevorderde korporaal) werden beloond met de bronzen medaille voor moed en trouw en vijf werden eervol vermeld.

medegedaan, door de artillerie werden onder vuur genomen. Na een vrij lang onderhouden geschutvuur deed eindelijk een granaatschot een brand ontstaan, die tot in den vroegen morgen van den 24sten doorwoedde en Ekofeto geheel vernielde. Van de uitwerking, die de tuchtiging onder de bewoners aanrichtte, kon niets worden bespeurd doordien de kampongs zwaar begroeid waren.

De geleidelijke opvoering van de bezettingen der posten, ten koste van het garnizoen in het hoofdkwartier Bo Rewoe, en de grootere sterkte welke diende te worden gegeven aan de escortes der transporten, — die nog af en toe door grootere en kleinere benden Rokka's, gelukkig zonder ernstig gevolg, werden belaagd, — maakten in de eerste dagen van September de overkomst noodig van de te Makasser steeds op compleet gehouden reserve van 50 man (op 2 Europeesche sergeants na, allen inlanders). Deze versterking werd den 9den aangebracht en aanstonds over de verschillende posten verdeeld, zoodat toen, alleen wat de infanterie betreft, Wai Mokeh (strandbivak) en Wawa elk door 75 man, Do en Watoe Loko elk door 60 man bezet waren, terwijl de infanterie-bezetting te Bo Rewoe, na aftrekking van de te Wai Mokeh en Watoe Loko in de ziekenzalen verpleegden, ongeveer 125 man bedroeg [1]).

Zoolang de colonne sedert nog ter zuidkust vertoefde, dat is tot in de tweede helft van November, toen ook machtiging was verleend om de lager te bespreken noordercolonne Flores te doen verlaten, viel er op en bij de verschillende posten op politiek en militair gebied weinig van belang voor. Af en toe werden door de escortes der transporten, dan wel in den naasten omtrek van onze posten, vijandige Rokka's waargenomen, maar enkele salvo's waren genoeg om hen te doen verdwijnen. Het invallen van den regentijd in de tweede helft van October, waardoor de verbindingswegen ontzaglijk veel herstel vorderden en toch telkens weder in schier onbegaanbaren staat geraakten, dwong echter tot veel inspanning voor den transporttrein. Ook de gezondheidstoestand werd daardoor in 't algemeen minder gunstig (o. a. overleed aan buiklijden de hooger genoemde kapitein Van Baarda, die, sedert de overgave van het bevel over de colonne aan den majoor Collard, als chef van den staf bij de expeditie was opgetreden). Vooral onder de dwangarbeiders nam het aantal zieken toe, zoodat er nog in de laatste weken dwangarbeiders aangevoerd moesten worden. Den 18den November was de colonne in haar geheel in het strandbivak Wai Mokeh samengetrokken, zonder op den tocht daarheen door den vijand te zijn bemoeilijkt. Twee dagen later was zij ingescheept aan boord van twee stoomschepen, die haar den 23sten te Soerabaija brachten. De gevangen genomen inboorlingen waren, vóórdat de onzen Zuid-Flores verlieten, na overleg met den resident, in vrijheid gesteld, met uitzondering van Anggo Molo, die naar Koepang werd overgebracht, doch later, op last van de Indische Regeering, naar zijn land is teruggezonden.

Had de zuidercolonne, in verband met de buitengewone moeilijkheden van het terrein en de houding der bevolking, bij haren opmarsch slechts met groote tusschenpoozen en met kleine etappes kunnen vooruitgaan, voor de op den 26sten September ter noordkust gekomen colonne, die onder bevel stond van den majoor der infanterie W. J. N. Bosboom [2]), was het, met het oog op het toen reeds vergevorderde seizoen, van dubbel belang dat zij in de gelegenheid was hare tochten spoediger voortgang te doen hebben.

Bij aankomst van de troepenmacht ter noordkust bevonden zich daar reeds de weinige dagen te voren, in voldoening aan het hooger aangehaalde gouvernementsbesluit van 10 September, uit de Aimere-baai vertrokken mijningenieur en zijn onderhebbend personeel, maar nog niet de civiele gezaghebber Kleian, die eerst met eene latere gelegenheid van de zuidkust had kunnen vertrekken en die, wegens zijne bekendheid ter noordkust, mede was aangewezen om deel van de noordercolonne uit te maken. Het debarkement der colonne, dat eenige vertraging ondervond, doordat het aanvankelijk gekozen landingspunt niet Toa, maar Toreng bleek te zijn, had eerst op 7 October en volgende dagen definitief plaats. Te Toreng, waar nog slechts een gedeelte der troepen ontscheept en onder dak gebracht was, werden wel vriendschappelijke aanrakingen, maar geen inlichtingen omtrent de naar het binnenland loopende bergpaden verkregen. Na de aankomst op 30 September van den meergenoemden civielen gezaghebber werd van Toreng oostwaarts gestoomd ter verkenning van het eigenlijk Toa, doch vermits dit punt geen geschikte landingsplaats aanbood, viel de keus op een verder oostwaarts, dicht bij de Gomon-baai, gelegen strandgedeelte, Wai Loba genaamd. Hier werd vervolgens een strandbivak met aanleghoofd en op 3 paal afstands van daar, te Remang, aan den linkeroever der Nanga Koli, een rivierbivak opgericht, terwijl het voorloopig bivak te Toreng werd opgebroken. Tolken werden verkregen van Rioeng, een westwaarts gelegen gebied, waarover straks meer, en van Maumeri, de standplaats van den posthouder van Noord-Flores, die zich mede doorgaans bij de colonne ophield. Door de tolken omtrent de bedoelingen van onze komst ingelicht, verschenen den 14den October de hoofden van een drietal hoogerop aan of nabij de Kelirivier gelegen kampongs in het bivak te Remang, waar zij nader verzekerden zich tegen een vredelievenden doortocht der onzen niet te zullen verzetten. Eene verkenningspatrouille, die des anderen daags (15 October) bedoelde kampongs langs een vlakken of weinig oploopenden weg gemakkelijk bereikte, vond dan ook niets verdachts. Door middel van de tolken had een onderhoud met hoofden en bevolking plaats, waarbij onzerzijds nogmaals geruststellende verzekeringen werden gegeven en het voornemen werd aangekondigd om, in het belang der van daar uit te ondernemen onderzoekingen naar tin, in een der bedoelde kampongs, met name Nbai (op p. m. 8 paal afstands van Remang) een tijdlang een gedeelte van onze militairen te doen verblijven. Dit voornemen scheen echter minder in den smaak te vallen, waarom nog een paar dagen met de uitvoering werd verwijld, in de verwachting dat nadere bespreking, waartoe de hoofden naar het strandbivak werden opgeroepen, de gerezen bezwaren zou doen verdwijnen. Alras bleek echter de stemming niet vertrouwbaar: de hoofden lieten zich wachten; op een transport van het strand- naar het rivierbivak werden schoten gelost, en toen den 18den de colonne-commandant met eene troepenafdeeling (waarbij ook artillerie en genie) en een groot transport levensmiddelen naar Nbai oprukte, zagen zich de onzen spoedig omgeven door eene bende van een 100-tal geweerdragenden en een grooter aantal met lansen gewapende ruiters, die slechts door machtsvertoon van onze zijde in toom schenen gehouden te worden. Gaandeweg evenwel verdween deze bende, zoodat de onzen Nbai zonder vijandelijkheden bereikten, ofschoon in de kampongs die doorgetrokken werden de mannelijke bevolking overal gewapend stond, terwijl vrouwen en kinderen niet werden gezien. In de nabijheid van Nbai werd het bivak betrokken, dat aanstonds van eene ijzerdraadversperring omgeven en op de flanken door een paar vuurmonden gedekt werd. Het duurde niet lang of er ontstond eenige toenadering, daar de bevolking eetwaren te koop kwam aanbieden en in de kampongs, waarlangs de transporten van en naar Remang kwamen, vrouwen en kinderen waren teruggekeerd. Den 22sten meldden zich een 7-tal inwoners van Soö, eene bergkampong (wellicht dezelfde als het lager te vermelden Soa), naar het scheen op vrij grooten afstand gelegen van de lager te noemen kampongs Moendé en Poma, in het bivak te Nbai, berichtende dat zij over een vijftal dagen zouden wederkeeren met vruchten, kippen, enz., en de onzen welgezind in hunne kampong zouden ontvangen. Intusschen was van Koepang (Timor) de resident overgekomen ten einde zich bij de colonne te voegen. Eene op den 24sten October door hem gehouden conferentie met den colonne-commandant en den mijningenieur (welke

[1]) Blijkens den sterktestaat van 1 October 1890 telde toen de expeditionaire colonne op Zuid-Flores 17 officieren en 495 minderen (144 Europeanen en 351 inlanders), deze laatsten verdeeld als volgt: infanterie 411, artillerie 54, genie 15, hospitaaldienst 12 en militaire administratie 3. De inlandsche infanteristen, ten getale van 315, waren voor het meerendeel Soendaneezen en overigens Timoreezen, Maleiers en Niassers.

[2]) Deze colonne was samengesteld uit één Europeesche en twee inlandsche compagnieën van het 5de bataljon, eene sectie bergartillerie met bediening en het noodige personeel voor de genie, de administratie, den geneeskundigen dienst en den trein, waarbij 500 dwangarbeiders. De geheele troepensterkte bestond uit 21 officieren en 530 minderen (waaronder respectievelijk 15 en 452 van de infanterie), benevens 21 paarden en muildieren.

laatste juist teruggekomen was van een tocht langs de kust, ten einde het terrein oostwaarts van het strandbivak te overzien en tevens den geologischen toestand in de omstreken van Maumeri op te nemen,) [1]) had ten doel de politieke en militaire maatregelen te bespreken, die in verband met het tinonderzoek dienden genomen te worden. Besloten werd dat gedurende de eerste vier dagen zooveel mogelijk vivres zouden worden in voorraad gebracht te Nbai, en dat, door uit te zenden tolken, getracht zou worden onze aanrakingen uit te breiden tot Moendé (7 à 8 paal van Nbai), in de richting waarvan het onderzoek naar tin een aanvang zou nemen. Den 27sten October werd het hoofdkwartier overgebracht naar Nbai. De ons reeds bekende hoofden, onder wie het hoofd van Nbai de voornaamste bleek te zijn, hadden thans ook eene ontmoeting met den resident en verklaarden zich genegen den troep te vergezellen op eene naar Moendé en Poma te maken verkenning; vooraf echter wenschten zij alle hoofden uit den omtrek in het bivak bij den resident te brengen, zich vleiende dat zulks den volgenden dag zou kunnen geschieden. Een dienzelfden morgen vernomen bericht dat de bevolking van Soa »de tinstreek" omheind had en drie versterkingen had opgeworpen, werd in zoover door hen bevestigd dat zij verklaarden dat de bedoelde versterkingen van uit Poma waarneembaar waren. De beloofde komst der hoofden uit den omtrek bleef achterwege. Het hoofd van Nbai toch kwam berichten dat zij, om hem onbekende redenen, waren weggebleven. Desniettemin had de voorgenomen verkenning in de richting van Moendé den 29sten October plaats, onder geleide van een neef van genoemd hoofd en van een Maleisch sprekenden inwoner van Nbai, die reeds op vroegere tochten van den civielen gezaghebber KLEIAN als tolk had dienst gedaan. Wegens ziekte van den mijningenieur, die, na in de nabijheid van Nbai nog eenige waschproeven te hebben doen nemen en gesteenten te hebben doen verzamelen, naar Makasser moest worden geëvacueerd, ging in zijne plaats als deskundige mede de tot het aanwezig mijnpersoneel behoorende opziener A. F. H. HEUSCH. Evenals de transporten geschiedde ook deze tocht, die langs een niet zeer moeilijk bergpad voerde, onder sterke militaire dekking. Op het verst bereikte punt bleek niet duidelijk of Moendé te naderen was langs een tusschen twee bergruggen loopend pad, dan wel of een bergrug moest worden overgetrokken. Naar de meening van den mijnopziener gaf het door hem overzien terrein niet den indruk dat er tinerts zou te vinden zijn. Twee kampongs ging men voorbij, welker bevolking niet de minste onrust aan den dag legde. Wel was dit het geval bij eene den volgenden dag, mede van Nbai uit, doch in andere richting, ondernomen verkenning, toen de mannelijke bevolking van de aan de Kolirivier gelegen kampong Dangan schreeuwende en tierende te hoop liep, ten einde den onzen te verhinderen hun weg door de kampong te nemen, hetgeen op raad van de gidsen dan ook werd nagelaten. Bij deze gelegenheid verrichtte de mijnopziener een paar ertswasschingen.

Gedurende de eerste acht dagen van November werden de tochten en mijnbouwkundige onderzoekingen, zoover als de onzen konden komen zonder de voeling met het hoofdkwartier te veel te verliezen, onverpoosd voortgezet. Waar men nederzettingen van de bevolking aantrof, werd wel is waar geen verzet geboden, maar voorlichting of hulp werd over 't algemeen evenmin verleend. Het scheen dat wij enkel geduld werden ter wille van onze overmacht en bewapening. Een tocht, met eene sterke militaire macht deels langs den linker Koli-oever, deels door de vallei van een zijriviertje, naar Moendé ondernomen, duurde twee dagen, waarbij den tweeden dag de bergkam, waarop Moendé ligt, met veel moeite werd beklommen. Wegens het steile brokkelige bergpad werd op het laatste gedeelte van den tocht de dekking achtereenvolgens op een minimum gebracht. De mijnopziener bevond de beklommen bergkam van vulkanischen aard, hetgeen, naar zijne meening, ook het geval was met het voorliggend gebergte, waarachter, volgens de medegenomen gidsen, Poma zou liggen. Op het omliggend gebergte zag men hier en daar groepen van huizen en tuinen, wier bewoners zich rustig hielden. Na eene voorafgaande voorloopige wegverkenning (den 5den November), werd den 6den een vierdaagsche tocht, weder onder sterke militaire dekking, ondernomen stroomopwaarts langs de Nanga Koli. Den eersten dag was de weg niet bijzonder moeilijk, doch moest een paar keeren van oever verwisseld worden, de laatste maal op een punt waar 0.9 M. water stond. Den tweeden dag kwam men slechts weinig vooruit, deels wegens een lastigen rivierovergang, deels doordien een met veel moeite afgelegd voetpad over naakte rotsblokken in het gebergte bleek te voeren, zoodat de troep genoodzaakt was terug te keeren om op hetzelfde punt dat men verlaten had weder den rivieroever te bereiken. Het gelukte op de plaats waar nachtverblijf werd gehouden een paar gidsen te vinden, onder wier geleide (dat echter weinig nut gaf) een klein deel der onzen, waaronder ook het mijnpersoneel, nu aan dezen dan weder aan genen oever van de rivier voorwaarts ging. Het gevolgde pad was zoo moeilijk dat men hier en daar op handen en voeten vooruit moest, terwijl het doorwaden van de rivier op een paar plaatsen, zoo door hare diepte als door den fellen stroom, niet zonder gevaar was. Overal in het tot dusver bezochte deel der Nanga Koli-vallei bleek men met vulkanisch terrein te doen te hebben, zoodat de mijnopziener het onnoodig achtte verder te gaan. Op het verste waarnemingspunt, waar de onzen zich bevonden (p. m. 11 paal van Nbai), werd het uitzicht aan drie zijden beperkt door een onbeklimbaar, uiterst steil gebergte, waarop ook geen huizen werden gezien. Weldra was de patrouille op de kampeerplaats wedergekeerd. De geheele verkenningscolonne vertrok den 9den weder naar Nbai, waar zij nog dienzelfden dag aankwam. Volgens het zeggen ook van de bevolking, daarover door onzen van Nbai medegenomen tolk op den terugtocht ondervraagd, bevatte de bezochte streek geen tin, maar zou dit wel het geval zijn in het stroomgebied van de Nanga Poetih, die gezegd werd te ontspringen bij Soa en ten westen van Rioeng in zee uit te monden.

Pogingen daarop door den resident in het werk gesteld om nog eene algemeene samenkomst van hoofden te Nbai te verkrijgen, bleven vruchteloos, daar aan de oproepingen geen gehoor werd gegeven. Geraadpleegd over de voortzetting van het tinonderzoek, verklaarde de mijnopziener dat dit niet als afgeloopen kon worden beschouwd zoolang niet tot Soa en voorbij de op 6 t/m 9 November bezochte zoogenaamde Rindoe-streek was doorgedrongen, welke tochten elk in 3 à 4 dagmarschen zouden zijn af te leggen, terwijl dan op de gewilde punten minstens 1 à 4 dagen zou moeten worden verbleven voor het eigenlijke onderzoek. Van militaire zijde werd echter voor die tochten de aanwezige troepenmacht — niettegenstaande in de eerste dagen van November de geëvacueerde militairen waren vervangen door eene van Soerabaija gezonden (aan het 8ste bataljon ontleende) aanvulling — geheel ontoereikend verklaard. Met het oog op den naderenden westmoesson en de dan te duchten hooge rivierstanden; het, althans in Soa, te verwachten verzet van de zijde der inboorlingen, en den reeds minder gunstigen gezondheidstoestand der colonne (alleen aan militairen telde men op 10 November 115 zieken, ruim voor de helft koortslijders) [2]), zou de voortzetting van het onderzoek, volgens het oordeel van den colonne-commandant, zelfs na bekomen ruime versterking, voor het oogenblik niet uitvoerbaar zijn. Krachtens de hem daartoe onder zekere voorwaarden door de Indische Regeering verstrekte machtiging besloot de resident mitsdien, in overeenstemming met den

[1]) Ook in de eerste weken na zijne aankomst op Noord-Flores had de heer VAN SCHELLE herhaaldelijk verkenningstochten langs de kust ondernomen, meestal in sloepen, terwijl zoowel bij Toreng als bij Wai Loba gesteenten werden verzameld en waschproeven genomen. Een monster bij Toreng verzameld ertszand bleek bij scheikundig onderzoek tin te bevatten. Te Maumeri bevond genoemde ingenieur dat sommige bewoners in het bezit waren van tinnen armbanden en zelfs van stukken tin, hetgeen, naar hem verzekerd werd, eveneens te Rioeng het geval moest zijn. Ook vernam hij dat op het eilandje Roesa Radja, aan welks kusten veel vischvangst wordt gedreven, de vischnetten bezwaard werden met tin, welk metaal door de bergbewoners van Flores zou verschaft worden. Verder wist men te Maumeri den ingenieur de wijze aan te geven waarop de bergbewoners bij de uitsmelting van tin zouden te werk gaan.

[2]) Volgens opgaven van den geneeskundigen dienst zijn er, te zamen bij de noorder- en bij de zuidercolonne, onder de militairen, alleen voor zooveel betreft de verpleegden in de hospitalen te Wai Mokeh en te Remang, 523 zieken geweest (211 Europeanen en 312 inlanders), waarvan 213 (en daaronder 79 Europeanen) van Flores werden geëvacueerd. Van de 310 overigen herstelden er 295 en overleden 15.

colonne-commandant, de expeditie niet verder door te zetten, maar de troepen tot vertrek gereed te doen houden. Reeds aanstonds (11 November) kwam een deel der bezetting van Nbai naar Remang af, waarheen den 22sten ook de staf der colonne werd verplaatst, nadat inmiddels, ter vergemakkelijking van den rivierovergang in den weg naar Remang, eene overbrugging was gemaakt en, met het oog op mogelijke vernieling door hoogen waterstand, vlotten waren in gereedheid gebracht. Bij het onderhandelen met de inboorlingen over den aankoop van materialen bood één hunner aan den officier van het genie-detachement op bedekte wijze eenige stukjes tin te koop aan, welk tin van Soa heette afkomstig te zijn. [1]) Den 23sten November werd Nbai en den 2den December Remang ontruimd zonder dat zich daarbij iets bijzonders voordeed. Op laatstgemelden datum ging de geheele colonne scheep naar Java. Voor het zoeken van aanraking met de zuidercolonne had geen aanleiding bestaan.

Alvorens den 24sten November de noordercolonne voorgoed te verlaten, had de resident weinige dagen te voren met het mijnpersoneel en den posthouder van Maumeri, en overigens enkel vergezeld door den chef van den staf der colonne, zich over zee begeven naar de baai van Rioeng, eenige uren stoomens westwaarts van de Gomon-baai, ten einde vooreerst eene ontmoeting met den bestuurder van Rioeng te hebben (wiens gebied zich uitstrekt van Pota onder Mangerai — het westelijk gedeelte van Flores dat administratief tot het gouvernement Celebes en onderhoorigheden behoort — ten westen, tot Toreng en Tado ten oosten), en ten andere na te gaan of bij de door Rioeng loopende Poetih-rivier wellicht tin te vinden zou zijn, zooals tijdens den tocht der colonne was vernomen. Tot het Rioengsch gebied moeten een 14-tal landschappen behooren, alle op vrij aanzienlijken afstand van de kust gelegen, waar, evenals schier overal in de door de troepen bezochte gedeelten van Flores, diegenen als hoofd fungeeren die zich door eenigen rijkdom of persoonlijken invloed boven het gros weten te verheffen, doch zij hebben over hunne onderhoorigen niet veel meer te zeggen dan ieder zelf gezind is toe te laten. Met den reeds bejaarden radja werd zonder veel moeite eene vriendschappelijke aanraking verkregen in eene halverweg tusschen zijne woonplaats en het strand gelegen kampong, Bero genaamd. De radja leverde eene vanouds in zijn bezit zijnde aanstellingsakte van den vorst van Goa (Celebes) uit, verbond zich onder eede tot gehoorzaamheid aan het Gouvernement, en werd daarop door den resident van eene Nederlandsche vlag en eene akte van erkenning voorzien, welke erkenning sedert door de Indische Regeering is goedgekeurd (besluit dd. 1 April 1891 n°. 16). Gepolst over het denkbeeld der plaatsing van een posthouder te Rioeng, gaf de radja niet aanstonds een bepaald antwoord, omdat hij daarover met zijne hoofden wenschte te rade te gaan. Als gevolg van dit overleg gaf hij drie dagen later te kennen de aanwezigheid van een gouvernementsambtenaar te Rioeng onnoodig te achten, daar hij toch in voorkomende gevallen zich kon wenden tot den posthouder te Maumeri. Aan dezen en aan diens chef, den gezaghebber van Larantoeka, is dan ook sedert van regeeringswege opgedragen af en toe Rioeng te bezoeken, om de bevolking van dit gedeelte der noordkust geleidelijk aan bestuursaanrakingen te gewennen en zoodoende onzerzijds beter bekend te worden met de toestanden en verhoudingen aldaar. Het onderzoek naar tin leverde ook hier niets op. De op een verder gedeelte der kust uitmondende Poetih-rivier werd, onder geleide van te Rioeng aangetroffen vreemde prauwvoerders, voor een gedeelte opgeroeid en verder op kleineren of grooteren afstand van hare kronkelingen een eindweegs overland gevolgd, alles door eene onbewoonde streek, doch het terrein bleek van gelijken aard te zijn als in het stroomgebied van de Koli-rivier.

Nopens de hooger met een enkel woord besproken moeilijkheden in een ander gedeelte van Flores, namelijk in de onderafdeeling Endeh ter zuidkust, valt het volgende aan te teekenen.

De door den radja van Endeh uit zijn gebied verbannen onruststoker Baranoeri wist, terwijl hij voorloopig te Koepang werd aangehouden (verg. vorig verslag blz. 22), in Juni 1890 van daar te ontsnappen en naar Endeh terug te keeren, waar hij onder zijne partijgenooten uit de bergkampongs weder genoegzamen aanhang vond om zijne vroegere roof- en plundertochten naar de strandkampongs te hervatten. Zijn wederoptreden verspreidde onder de doorgaans rustige strandbewoners een algemeenen schrik, zoodat velen de wijk namen naar het in de baai van Endeh gelegen eilandje Noesa Endeh en de hoofden 's Gouvernements hulp inriepen. Zoodra de resident van het voorgevallene kennis had bekomen, werden, hoofdzakelijk ter geruststelling van het strandvolk, 30 gewapende politiedienaren, onder leiding van een adjudant-onderofficier, van Koepang naar Endeh gezonden en ging de posthouder van Endeh, die zich bij de hooger bedoelde tin-expeditie in het binnenland van de Aimere-baai bevond, naar zijne standplaats terug, om den radja aan te sporen Endeh in staat van tegenweer te brengen en te trachten Baranoeri in handen te krijgen. Ten einde den radja en de strand-Endehneezen tot handelen te nopen, begaf in 't laatst van Juli ook de resident zich voor eenige dagen naar Endeh. Ofschoon de radja verklaarde dat zijne strijdmacht zich tegen het moedige en beter van vuurwapenen voorziene bergvolk, dat tot de aanhangers van Baranoeri behoorde, niet opgewassen gevoelde, beloofde hij toch ten stelligste alle middelen te zullen aanwenden om laatstgenoemde tot onderwerping te brengen. De belofte werd echter slecht nagekomen. Wel trokken af en toe kleine benden strand-Endehneezen tegen One Kore op — eene bergkampong p. m. 2 uur gaans van Endeh, waar Baranoeri zich versterkt had, — doch deze lieden bepaalden zich tot het lossen van eenige schoten en keerden dan terug. Eindelijk rukte eene grootere macht uit, ten deele uit gehuurde berg-Endehneezen samengesteld, maar ook deze aanvallers waren ongezind om de van paggers en loopgraven voorziene kampong binnen te dringen. Zij staken eenvoudig One Kore in brand (30 September), zonder te verhinderen dat Baranoeri ontkwam. Deze vluchtte naar de bergkampong Manoe Ngo Oh (p. m. $2^1/_2$ uur gaans van het strand). Reeds daags na den brand van One Kore verliepen de door den radja gehuurde berg-Endehneezen, zoodat hem niet genoeg gewapenden overbleven om tegen Manoe Ngo Oh iets van belang te ondernemen. In zijne pogingen om met veel opoffering nieuwe bergtroepen aan te werven slaagde de radja evenmin als in het aanknoopen van onderhandelingen met andere berghoofden om tot eene minnelijke uitlevering van Baranoeri te geraken. De strandbevolking kreeg weldra dubbelen overlast, daar niet alleen de benden van Baranoeri, maar ook sommigen dergenen die tot de huurtroepen van den radja hadden behoord, de nabij het strand gelegen klapper- en cassavetuinen plunderden. Onder deze omstandigheden besloot de Indische Regeering, opdat de resident in de Endehsche zaken krachtiger zou kunnen tusschenbeide treden, een oorlogsschip naar Endeh te doen opkomen. Het daartoe uit de Molukken ontboden schroefstoomschip 4de klasse *Java* kwam den 8sten Januari jl. voor Endeh. Intusschen waren een paar malen — op 17/18 October en daarna eerst weder op 8—10 December — de door den radja telkens met veel moeite bijeengebrachte, doch weinig strijdvaardige benden tegen het sterke Manoe Ngo Oh opgerukt, maar die pogingen, waarbij den radja de steun der betere bergtroepen ontbrak, hadden slechts zijne onmacht bevestigd om Baranoeri door wapengeweld tot onderwerping te krijgen. In December, toen de resident weder naar Endeh was overgekomen, werden nogmaals pogingen aangewend, thans van bestuurswege, om Baranoeri langs minnelijken weg tot rede te brengen, maar ook deze pogingen faalden.

De onwillige berghoofden hadden inmiddels gelegenheid gevonden Manoe Ngo Oh door nieuwe werken nog aanzienlijk te versterken, zoodat zij zich achter hunne verschansingen geheel veilig waanden. Dat een aanval op die stelling geen lichte taak was, ondervonden de onzen daags na aankomst van de *Java*, toen, op last van den resident, eene landingsdivisie van dien bodem, in vereeniging met de gewapende politiedienaren en ongeveer duizend man hulptroepen van den radja (welke benden evenwel niet in het vuur kwamen), uittrok om te trachten de tuchtiging van de vijandelijke versterkingen, welke te voren eenige uren door de *Java* met granaatvuur beschoten waren, te voltooien, en de kampongs, die Baranoeri's zijde hadden gekozen, zoo mogelijk te noodzaken tot zijne uitlevering,

[1]) Men zie ook de noten 1 op blz. 26 en 28.

Het bleek echter dat het scheepsgeschut, deels door den grooten afstand, deels door de deining, weinig uitwerking had gehad, terwijl de op steile hellingen aangelegde en onderling verbonden versterkingen den daarachter in kuilen opgestelden vijand gelegenheid gaven ongestraft de onzen te bestoken, zoodat de landingsdivisie, alvorens feitelijk nog in actie te zijn geweest, twee gekwetsten bekwam (de commandeerende officier en een marinier), terwijl ook een politiedienaar en een dwangarbeider gewond werden. Daar ons geweervuur aan de van lossen steen opgetrokken borstweringen weinig schade toebracht, werd het onraadzaam geacht den tocht door te zetten. In de beste orde en zonder bemoeilijking van de zijde des vijands kon de terugmarsch geschieden. Van een ageeren te land tegen Baranoeri scheen ook verder geen heil te verwachten. Voor het beschieten van zijne versterkingen van uit zee was evenwel verder dragend geschut noodig dan waarover de *Java* beschikte. Daarom werd nog het oorlogsstoomschip 1ste klasse *Van Speijk* naar Endeh gedirigeerd, dat aldaar den 18den Februari zich bij de *Java* voegde. Deze laatste bodem had intusschen nog af en toe eenige granaten in Manoe Ngo Oh geworpen, om blijk van onze aanwezigheid te geven, maar merkbare verandering in den toestand was daardoor niet teweeggebracht.

In de eerste dagen scheen de komst van de *Van Speijk* op Baranoeri en de met hem heulende kampongs geen indruk te maken. Bij eene verkenning, onder leiding van den posthouder en van eenige als Endehneezen verkleede politiesoldaten, door de troepen van den radja ondernomen, werd aan de onzen door den vijand toegeroepen dat zelfs de komst van meer oorlogsschepen de verdedigers van Manoe Ngo Oh niet bevreesd zou maken. Ook deed de vijand eenige uitvallen tegen eene der versterkingen die door volk van den radja waren opgeworpen. Den 28sten Februari werd nu de vijandelijke stelling door de beide marineschepen bestookt. De *Van Speijk* vuurde op Manoe Ngo Oh en de daaromheen liggende voorwerken, de *Java* op eene ter zijde gelegen afzonderlijke verschansing, welke laatste, nadat daarin eenige granaten waren neergekomen, door de verdedigers een poos ontruimd, maar nog dienzelfden dag weder bezet werd, toen het volk van den radja er niet durfde stand te houden. Den volgenden dag gingen de beide schepen met de beschieting voort, thans met gunstiger uitslag. Reeds de tweede granaatworp van de *Van Speijk* veroorzaakte een brand, die de kampong Manoe Ngo Oh, tevens de hoofdversterking, geheel in de asch legde. Door verdere goed gerichte schoten werden later op den dag nog 3 kleinere versterkingen vernield, hetgeen een groot deel der strijders van Baranoeri deed vluchten. Het beschieten werd nu op 3, 4 en 5 Maart voortgezet, en daarbij niet alleen de goed versterkte woning van Baranoeri getroffen, maar ook de achterliggende kampong Roa Riki belangrijk beschadigd. Van de zijde van Roa Riki werden op laatstgemelden datum onderhandelingen met den posthouder geopend, die er toe leidden dat deze ambtenaar drie dagen later in genoemde kampong (dezelfde waar in November 1889 — zie vorig verslag, blz. 22, — de toenmalige posthouder van Endeh met veel vriendschappelijkheid ontvangen was geworden) inderdaad eene ontmoeting met Baranoeri had, die, onder erkenning van schuld, beloofde zich den volgenden dag aan boord van de *Van Speijk* op genade of ongenade te zullen overgeven. De afspraak was dat de posthouder hem zou afhalen en verder begeleiden. Toen deze zich echter tot dat doeleinde weder naar Roa Riki had begeven (9 Maart), verklaarde Baranoeri nog niet aanstonds te kunnen medegaan. Blijkbaar gevoelde hij zich weder sterker door de komst van een 300-tal nieuwe strijders uit Woro Masi. De posthouder [1]) aarzelde niet, ofschoon slechts 3 gewapende politiedienaren bij zich hebbende, in Roa Riki te overnachten om te trachten Baranoeri bij zijne onderwerpingsplannen te doen volharden. Hij was zoo gelukkig daarin te slagen en Baranoeri te bewegen hem via One Kore naar Endeh te volgen. Nadat Baranoeri ter laatstgemelde plaatse de verschillende hoofden van Endeh had ontmoet en tusschen hen en het medegekomen bergvolk de vrede was gesloten, liet hij zich den 11den Maart door den posthouder aan boord van de *Van Speijk* brengen, waar hij zich voor den resident verootmoedigde, die hem vervolgens, in afwachting van de beslissing der Regeering omtrent zijn verder lot, naar Koepang medenam. [2]) Inmiddels hadden ook verschillende hoofden der met Baranoeri geheuld hebbende kampongs te Endeh hunne onderwerping aangeboden. Zoowel de *Java* als de *Van Speijk* verlieten nu Flores, terwijl de gedetacheerde politiedienaren naar Koepang terugggingen.

Ten opzichte van de overige onder Endeh ressorteerende streken valt slechts te melden dat de kampong Tonggo in November 1890 door de bevolking van het naburige landschap Keo, naar aanleiding van een grensgeschil, in de asch werd gelegd, ten gevolge waarvan verscheidene harer bewoners de wijk naar Noesa Endeh namen.

De gespannen toestand, waarin, blijkens het verslag van 1889 (blz. 24), het landschap Sicka (onderafdeeling Oost-Flores) na de in December 1888 aldaar plaats gehad hebbende ongeregeldheden verkeerde, nam in 1890 eene gunstige wending door de bemoeiingen van den te Sicka geplaatsten Roomsch-katholieken geestelijke, die eene verzoening wist tot stand te brengen [3]). In de overige onder den civielen gezaghebber van Larantoeka staande streken, met name op de Solor- en de Allor-eilanden, hadden aanhoudend kleine oorlogen en oneenigheden plaats, grootendeels als een gevolg van de machteloosheid der radja's en hoofden. Vooralsnog is het voor onze daar gevestigde posthouders niet raadzaam anders dan raadgevend tusschenbeide te treden. Die oneenigheden vinden in den regel hare aanleiding in gepleegde moorden, rooftochten, slavenquaesties of schending van grondgebied, waarvoor volgens de landsinstellingen slechts door het nemen van weerwraak voldoening kan worden verkregen.

Vorderden ditmaal de gebeurtenissen op Flores [4]) veelvuldige bestuursbemoeiing, elders in den Timor-archipel noopten de omstandigheden ons niet tot een buitengewoon optreden.

In het eigenlijke gouvernementsgrondgebied op Timor bleef alles rustig; van veediefstallen, het gewone euvel, hoorde men in 1890 minder dan anders. Wat de vaak in beroering zijnde zelfbesturende staatjes op dat eiland betreft, ook in 1890 bleven daar tweespalt en twisten niet uit. Zelfs met aangrenzende Portugeesche onderhoorigheden ontstonden herhaaldelijk geschillen, tot oplossing waarvan een gemeenschappelijk en plaatselijk optreden van het Portugeesch en het Nederlandsch bestuur noodig zou zijn, doch hiertoe is het tot dusver niet gekomen. Waar onze ambtenaren tijdig hun invloed kunnen doen gelden, gelukt het soms gewelddadigheden te voorkomen. Zoo bijv. in Juli 1890, toen een 40-tal gewapende lieden van Djenilo naar Atapoepoe (de standplaats van den posthouder van Beloe) waren gekomen, met het voornemen om eenige aldaar voor handelszaken zich ophoudende bewoners van het landschap Koesa aan te vallen. De posthouder slaagde er toen in om dat voornemen te verijdelen en den aanvoerder der bende door de hoofden van Djenilo eene boete te doen opleggen. In het landschap Klein-Sonnebait, welks bestuurder in 1889 door een hoofd van het landschap Amabi werd neergeschoten, trad een door de bevolking gekozen nieuwe radja op, die in November 1890 als zoodanig door ons bestuur werd bevestigd.

---

[1]) Als posthouder in Endeh was, na het vertrek wegens ziekte (Januari 1891) van den hooger (blz. 24) reeds genoemden ambtenaar Brugman, tijdelijk opgetreden de ambtenaar W. L. Rozet, posthouder te Paritti op Timor, wien voor zijn moedig en beleidvol gedrag in deze bij gouvernementsbesluit dd. 10 Mei 1891 n°. 7 de bijzondere tevredenheid van den Gouverneur-Generaal is betuigd.

[2]) Sedert is Baranoeri naar Java gerelegeerd, waar hem de hoofdplaats Poerwakarta (residentie Krawang) als verblijfplaats is aangewezen (gouvernementsbesluit dd. 11 Juni 1891 n°. 20).

[3]) In Augustus 1890 is door den in Januari te voren opgetreden resident zoowel te Larantoeka als te Maumeri een onderzoek ingesteld naar de onder zijn voorganger gerezen klachten aangaande de verhouding van de daar gevestigde Roomsch-katholieke missie tot het bestuur (zie vorig verslag blz. 22). Daar die verhouding reeds merkbaar verbeterd was en de door den resident bij gelegenheid van zijn onderzoek gehouden besprekingen en getroffen regelingen daartoe verder zullen bijdragen, is de Gouverneur-Generaal, blijkens eene mededeeling van October jl., tot de slotsom gekomen dat deze aangelegenheid verder kon blijven rusten.

[4]) Tot dusver deden de ingevolge contract varende paketbooten — in de maandelijks van Makasser uitgaande zoogenaamde Timorlijn — op Flores alleen Maumeri op de noordkust en Larantoeka op de noordoostkust aan. Van 1891 af wordt de Timor-lijn om de vier weken bevaren en zijn in dien verplichten dienst voor 't eerst opgenomen Endeh op de zuidkust van Flores, zoomede Allor, op de noordwestkust van het eiland van dien naam, waar wij mede een posthouder hebben.

De politieke toestand op Soemba werd door den aldaar geplaatsten civielen gezaghebber niet ongunstig genoemd, hoezeer de invloed der Endehneezen meer en meer toenam. Te Waingapoe (de standplaats van genoemden ambtenaar) vielen in Mei 1890 eenige ongeregeldheden voor, naar aanleiding van een twist tusschen het hoofd der Endehneezen te dier plaatse en een zoon van den radja van Lewa. De voor dezen laatste partij trekkende Soembaneezen werden met de Endehneezen handgemeen, doch het gelukte den gezaghebber de vechtenden te scheiden. Korten tijd nadat de Soembaneezen zich hadden verwijderd, keerden zij echter in grooteren getale en goed gewapend terug, doch trokken weder af toen eene eveneens van wapenen voorziene bevolkingspatrouille tegen hen oprukte. Weldra wist het bestuur eene verzoening tusschen de beide hoofdpersonen te bewerken.

Tusschen de vele kleine landschappen van Rotti doen zich gedurig grensgeschillen voor, die echter slechts zelden een ernstig verloop hebben en veelal door commissiën van hoofden tot oplossing worden gebracht. In 1890 kwam dit weder eenige malen voor.

Op Savoe overleed in Februari 1890 de beruchte radja van Seba, in wiens plaats zijn broeder, een veel meer handelbaar persoon, als bestuurder werd aangesteld.

Voor zoover ter zake berichten bij het bestuur inkwamen, was het afgeloopen jaar voor de stoffelijke belangen der bevolking in de meeste gedeelten van het gewest niet ongunstig. De verschillende voedingsgewassen leverden over het algemeen een bevredigend beschot, terwijl menschen en vee van epidemische ziekten verschoond bleven. Voorts konden voor de voornaamste producten, als: was, copra en tamarinde, betere prijzen bedongen worden. De uitvoer van die artikelen nam toe, evenals ook de uitvoer van paarden.

§ 20. *Bali en Lombok.*

In de gouvernements-afdeelingen Boeleleng en Djembrana, uitmakende het noordelijk en westelijk deel van Bali, lieten gedurende 1890 orde en rust niets te wenschen over. Onder de werking van ons bestuur verkeert de bevolking er in vele opzichten in betere omstandigheden dan in de omringende inlandsche landschappen. De hoofdplaats Boeleleng breidt zich snel uit, hoofdzakelijk door immigratie zoowel van inlanders uit de overige gedeelten van het eiland als van Chineezen en andere vreemde oosterlingen van elders, vooral uit Singapore. In de beide afdeelingen werd blijkbaar de algemeene veiligheid gebaat, deels door eenige gelukkige arrestaties, deels door het volgen van een doeltreffender stelsel van bestraffing waar het geldt vee- en andere diefstallen. Uit een stoffelijk oogpunt was het jaar 1890 niet bijzonder gunstig, en wel door de geringe koffieproductie, die niet naliet haren terugslag op den handel te doen gevoelen. Daarentegen viel de oogst der veldgewassen zoowel in Boeleleng als in Djembrana bevredigend uit. Gebrek aan voedingsmiddelen, zooals in het begin van het afgeloopen jaar in de omringende inlandsche staten heerschte, kwam dan ook in de gouvernementslanden niet voor.

Met de meeste der in het genot van zelfbestuur gelaten vorsten op Bali had het Europeesch bestuur in 1890, voor 't eerst sedert verscheidene jaren, weder persoonlijke aanrakingen [1]), en wel bij gelegenheid dat de controleur ter beschikking van den resident in September/October eene zending te vervullen had in het verst verwijderde landschap Badoeng, ter overbrenging van een brief van rouwbeklag van den Gouverneur-Generaal, in antwoord strekkende op de door een Badoengsch gezantschap naar Boeleleng overgebracht schrijven aan den Landvoogd, houdende kennisgeving van het overlijden in Maart te voren van den radja van Dèn Pasar, een der twee regeerders van Badoeng. Genoemde ambtenaar begaf zich derwaarts overland, vergezeld van twee Boelelengsche districtshoofden en het gebruikelijk gevolg, en bracht, na voorafgaande verwittiging, op de heenreis een bezoek aan de radja's van Bangli en Kloengkoeng (tot welk laatste landschap sedert 1883 Gianjar behoort), en op de terugreis aan die van Mengoei en Tabanan. De ontvangst was overal uitermate heusch, en blijkbaar scheen de komst van een gouvernementsvertegenwoordiger op prijs te worden gesteld.

De overgang van het medebestuur over Badoeng op den oudsten wettigen zoon van den overleden radja van Dèn Pasar, trouwens de eenige wettige candidaat, had bij niemand tegenkanting ontmoet. Ook moet hij een goedaardig en minzaam karakter bezitten. Op den radja van Pametjoetan, de andere medebestuurder van Badoeng, rustte dit medebestuur slechts in naam, daar hij, als lijdende aan eene zielsziekte, in de laatste jaren aan de zaken niet meer deelnam. Om die reden werd de akte van verband door den nieuw opgetreden radja van Dèn Pasar zoowel uit eigen hoofde als namens den radja van Pametjoetan onderteekend, evenals ook in 1864 bij het optreden van den vader des eerstgenoemden geschied was, omdat destijds dezelfde radja van Pametjoetan nog minderjarig was. Daar van de zijde van Badoeng bezwaar bestond tegen wijziging of aanvulling van het bestaande contract, werd ook nu, evenals in 1864, genoegen genomen met eene eenvoudige akte van verband, waarbij de radja's het in 1849 door hunne voorgangers met het Gouvernement gesloten contract ook voor zich verbindend erkenden en mitsdien beloofden de daarin omschreven dan wel daaruit voortvloeiende verplichtingen getrouw te zullen nakomen. De onderteekening van die akte had eerst plaats op 15 December 1890, ten overstaan van den resident (deze had zich daartoe over zee naar Badoeng begeven), waarna door hem de beide radja's, in naam en vanwege het Gouvernement, als regeerders van Badoeng werden erkend en bevestigd. Op een en ander werd goedkeuring verleend bij gouvernementsbesluit dd. 12 Februari 1891 n°. 7.

Ook in Karang-Asem overleed in Maart 1890 een der beide bestuurders, die door een jongeren broeder vervangen werd. Deze benoeming ging evenwel uit van de vorsten van Lombok, aan wie Karang-Asem door het Gouvernement ter besturing is afgestaan.

In de verhouding tusschen de Balische radja's onderling kwam gedurende 1890 weinig verandering ten goede. Badoeng, het kleinste der Balische rijkjes, schikt zich doorgaans naar Kloengkoeng en Tabanan, doch is vóór eenige jaren, over een naar Europeesche begrippen nietig geschil van persoonlijken aard, met Mengoei in vijandschap geraakt, en blijft, ofschoon de aanleidende oorzaak aan zich te wijten hebbende, nog steeds ongeneigd de eerste stappen tot toenadering te doen. Van veel langer dagteekent de gespannen verhouding waarin Mengoei met Tabanan verkeert, en dezelfde plagerijen (het afleiden van irrigatiewater en het afsluiten der verkeerswegen) die door Mengoei tegenover Badoeng worden toegepast, waaronder de welvaart in dit laatste landschap zichtbaar lijdt, past Tabanan op Mengoei toe, voor welk landschap zich de nadeelige gevolgen daarvan echter in mindere mate doen gevoelen. Kloengkoeng op zijne beurt wantrouwt zoowel Mengoei als Bangli, beducht dat de bestuurders aldaar er op uit zijn zich gedeelten van Gianjar toe te eigenen, bijaldien sommige hoofden van dit vroeger zelfstandige landschap de gehoorzaamheid aan Kloengkoeng mochten opzeggen.

Aan den krachtigen bijstand van den radja van Kloengkoeng was het te danken dat de opvarenden en een groot gedeelte der lading van eene uit het gouvernementsgebied afkomstige prauw, die in October 1890 nabij Poeloe Noesa strandde, konden worden gered.

De Balische radja's worden gezegd over het algemeen weinig besef te hebben van hunne taak als regeerders, daar zij de bemoeienis met bestuurszaken beneden hunne waardigheid schijnen te achten en dezen arbeid veelal aan hun schrijver of vertrouweling overlaten. Ook de groote apanagehouders bekommeren zich weinig over hunne onderhoorigen. De feitelijke uitoefening van het gezag berust dan ook geheel in handen van ondergeschikte hoofden, bij wie onverschilligheid omtrent de bevelen van hunne meerderen geen zeldzaamheid is. Hieraan wordt het dan ook toegeschreven dat aan het onderhoud van wegen en bruggen weinig of niets wordt gedaan. In Tabanan mag wellicht op dit punt eenige verbetering worden verwacht, daar de radja het voornemen heeft te kennen gegeven om personen die zich aan kleine vergrijpen hebben schuldig gemaakt, op het voorbeeld van hetgeen in het gouver-

[1]) Sedert in 1883, ter voorkoming van misverstand omtrent onze bedoelingen met de kort te voren plaats gehad hebbende verheffing van Bali en Lombok tot eene afzonderlijke residentie, ten opzichte van het bezoeken door onze ambtenaren van de zelfbesturende landschappen aldaar eenige beperking was voorgeschreven, waren dergelijke bezoekreizen, tenzij strikt noodig gebleken, achterwege gebleven. Die gedragslijn wordt echter thans niet langer noodig, noch wenschelijk geacht.

nementsgebied geschiedt, aan de wegen te werk te stellen. De in 't verslag van 1889 (blz. 24) vermelde Chineezen-vervolging, naar aanleiding van door aardbevingen aangerichte verwoestingen, bleek in Tabanan geen op zich zelf staand feit te zijn; telkens wanneer het land door de eene of andere ramp getroffen wordt, waarvan de machthebbenden zich de oorzaak niet kunnen verklaren, wordt de schuld aan de Chineezen geweten, waarop deze vreemdelingen, met uitzondering van eenige bevoorrechten, allen het land uitgejaagd en eerst weder toegelaten worden als de ramp geweken is. In de laatste jaren moet dit driemalen zijn voorgekomen, doch telkenmale keerden de Chineezen, die, niettegenstaande de afzetterijen waaraan zij blootstaan, met den opkoop van koffie goede zaken schijnen te maken, in even grooten getale terug.

Omtrent Lombok zijn voor deze paragraaf van het verslag geen bijzondere berichten ontvangen.

Onderscheidt de Hindoe-bevolking van dit gewest zich door hare verdraagzaamheid tegenover andersdenkenden, eene sterke tegenstelling hiermede vormen de Balische Mohammedanen, die steeds ijverig propaganda trachten te maken en tegenover hunne Hindoesche landgenooten eene groote minachting aan den dag leggen. Onderling aaneengesloten, beschermen zij hunne geloofsgenooten dikwijls in recht en onrecht, wanneer deze met heidenen in geschil geraken. Overigens toonen de Balische Mohammedanen zich zeer stipt in het vervullen van hunne godsdienstplichten.

Een naar onze begrippen onmenschelijk godsdienstig gebruik, waarmede in de gouvernements-afdeelingen Boeleleng en Djembrana reeds lang gebroken is, bleek in de zelfbestuur uitoefenende Balische landschappen nog altijd in zwang te zijn. Het te Boeleleng vernomen gerucht toch, dat bij drie weduwen van den overleden radja van Dèn Pasar het voornemen zou bestaan om zich met diens lijk te doen verbranden, werd den controleur, tijdens zijn aanwezen in Badoeng, zonder omwegen bevestigd. Alle pogingen van den controleur om den nieuw opgetreden radja van de wenschelijkheid te overtuigen om bedoelde vrouwen van haar plan te doen afzien, bleven zonder uitwerking. En toen weinige maanden later ook de naar Badoeng gekomen resident nogmaals beproefde het verbrandingsfeest wegens het overlijden van den radja zonder bedoelde gruwelen te doen afloopen, bleven de Badoengsche woordvoerders onverzettelijk bij hunne redeneering dat, waar de wettige vrouw van den overledene en twee zijner bijvrouwen telkens met aandrang op haar verzoek om hun echtgenoot in den dood te mogen volgen waren teruggekomen, dit moest beschouwd worden als eene ingeving der goden en de bestuurders van Badoeng niet alleen over zich zelven, maar over het geheele land groot onheil zouden brengen indien zij zich tegen den duidelijk geopenbaarden wil der goden zouden meenen te moeten verzetten.

In den loop des jaars, toen het verbrandingsfeest voor een familielid van den radja van Kloengkoeng gevierd was, moet ook daar het besproken gebruik nog gevolgd zijn.

D. Landmacht.

§ 1. *Levende strijdkrachten.*

Samenstelling van het leger. De wijzigingen gedurende 1890 in de »normale" formatie gebracht – buiten de jaarlijksche herziening van het cijfer der voor den hospitaaldienst benoodigde onderofficieren en minderen — waren geene andere dan die, bedoeld bij het reeds in 't vorig verslag (blz. 24, noot 1) besproken Koninklijk besluit dd. 27 Maart 1890 n°. 20 (Indisch Staatsblad n°. 104) [1]. Numeriek had een en ander ten gevolge eene vermindering van het aantal ter voldoening aan de normale formatie benoodigde officieren en als zoodanig dienstdoende adjudanten-onderofficier van 1452 tot 1437 (bij de militaire administratie werden 14 en bij de genie 3 officiersplaatsen opgeheven, terwijl 2 paardenartsen méér werden toegestaan) en eene vermeerdering van het aantal ter voldoening aan de normale formatie benoodigde onderofficieren en mindere militairen van 29 651 tot 29 698.

Weder deed zich de behoefte voor, en zelfs in nog grootere mate dan in 1889, om — bij wijze van tijdelijke voorziening — personeel in dienst te stellen of te houden boven of in afwijking van de normale formatie. Vandaar dat de feitelijk geldende, m. a. w. de »tegenwoordige" formatie op ult. 1890 de indiensthouding toeliet van 1447 officieren en fungeerende officieren zoomede van 34 015 onderofficieren en minderen. Dat deze overschrijding van de normale formatie zooveel grooter was dan op ult. 1889 — toen waren 32 512 militairen beneden den rang van officier in de »tegenwoordige" formatie begrepen — was hoofdzakelijk het gevolg hiervan: 1°. dat het, ter verzekering op den duur van eene geregelde aanvulling van de troepen in Atjeh, raadzaam werd geoordeeld (gouvernementsbesluit dd. 20 November 1890 n°. 23) de gelegenheid te openen het sinds 1887 toegestane overcompleet van 2750 inlanders (waaronder hoogstens 700 Amboineezen) op te voeren tot 4000 inlanders (waaronder hoogstens 760 Amboineezen), en 2°. dat het ingevolge gouvernementsbesluit dd. 2 April 1890 n°. 10 (zie Algemeene Orders n°. 26) in Atjeh opgerichte korps marechaussee te voet (verg. vorig verslag blz. 5) voorloopig mede een boven de formatie te voeren onderdeel van het leger uitmaakt.

In hoever de aanwezige sterkte bij het einde zoowel van 1889 als van 1890 aan de eischen der formatie beantwoordde, kan, afzonderlijk voor de verschillende landaarden, blijken uit het volgende staatje, terwijl een uitgewerkt overzicht, aangevende den toestand op ult. 1890, wordt aangetroffen in bijlage B hierachter.

OMSCHRIJVING.		OFFICIEREN (allen Europeanen of met dezen gelijkgestelden). a)	ONDEROFFICIEREN EN MINDEREN (allen militairen; zie noot c).					Bovendien behoorden tot het leger, *maar tellen niet in de formatie* (en zijn daarom in de voorgaande kolommen van dit overzicht *niet* begrepen) eenige in bijlage B nader gespecificeerde categorieën van officieren en militairen beneden dien rang, wier aantal bedroeg:	
			Europeanen.	Afrikanen.	Amboineezen.	Andere inlanders.	Totaal.	Officieren.	Onderofficieren en minderen.
Ult. 1889 telde de	„normale" formatie	1452	14 198	„	1482	13 971	29 651	. . . .	. . . .
	„tegenwoordige" (feitelijk geldende) formatie	1455	14 288	„	2182	16 042	32 512	. . . .	. . . .
	sterkte	b) 1347	14 159	67	1976	16 585	c) 32 787	d) 218	d) 400
Ult. 1890 telde de	„normale" formatie	1437	14 234	„	1482	13 982	29 698	. . . .	. . . .
	„tegenwoordige" (feitelijk geldende) formatie	1447	14 329	„	2242	17 444	34 015	. . . .	. . . .
	sterkte	e) 1384	13 663	57	2290	16 537	f) 32 547	d) 207	d) 362
Ult. 1890 alzoo méér of minder.	„normale" formatie	— 15	+ 36	„	„	+ 11	+ 47	. . . .	. . . .
	„tegenwoordige" (feitelijk geldende) formatie	— 8	+ 41	„	+ 60	+ 1 402	+ 1 503	. . . .	. . . .
	sterkte	g) + 37	— 496	— 10	+ 314	— 48	— 240	— 11	— 38

a) Onder de officieren zijn in deze kolom ook medegeteld de als zoodanig dienstdoende adjudanten-onderofficier, wier aantal zoowel

[1] De wijzigingen van lateren datum — Koninklijk besluit dd. 14 Januari 1891 n°. 31 (Indisch Staatsblad n°. 75) — zijn van geringe beteekenis. Zij hadden slechts ten doel eenige verbeteringen te brengen in de organisatie van het ondergeschikte personeel bij sommige militaire inrichtingen.

Een tot en met bovenaangehaald Koninklijk besluit van 27 Maart 1890 *bijgewerkte* afdruk van het organiek formatie-besluit van 28 Januari 1882 n°. 13 vindt men in de Algemeene Orders voor het Indisch leger 1890 n°. 52.

volgens de „normale" als volgens de „tegenwoordige" *formatie* in beide jaren 17 bedroeg.

b) Namelijk 1330 officieren (waaronder 35 gedetacheerd van het leger hier te lande) en 17 adjudanten-onderofficier dd. officier (waaronder 2 — bij de cavalerie — die slechts tot wederopzeggens ontbrekende tweede-luitenants vervingen).

c) Bovendien werden op ult. 1889 629 plaatsen van in de formatie begrepen *militairen* door burgerpersonen vervuld. Dit was het geval bij den hospitaal- en den topographischen dienst en bij de militaire bureaux.

(Met het verder nog gebezigde civiel personeel ter vervulling van emplooien, waarvoor de legerformatie bepaaldelijk *niet-militairen* aanwijst, wordt te dezer plaatse geen rekening gehouden. Ook dit personeel vindt men gespecificeerd op blz. 7 van bijlage B.)

d) Hier worden bedoeld, wat de officieren betreft: zij die zich met verlof buiten Nederlandsch-Indië bevonden, die welke nonactief waren of voor memorie werden gevoerd, en de gedetacheerden hier te lande (deze laatsten op ult. 1889 en 1890 achtereenvolgens ten getale van 38 en 42), — en wat de onderofficieren en minderen aangaat: de voor memorie gevoerden, de gedetineerden, de gestraften bij de strafdetachementen, de militairen die bij de subsistentenkaders op scheepsgelegenheid naar Nederland wachtten en zij die bij het suppletiedepôt vertoefden in afwachting van indeeling.

e) Namelijk 1364 officieren (waaronder 46 gedetacheerd van het leger in Nederland) en 20 adjudanten-onderofficier dd. officier (waaronder 3 — bij de cavalerie — die slechts tot wederopzeggens ontbrekende tweede-luitenants vervingen).

f) Bovendien 616 burgerpersonen, in dienst ter vervanging van ontbrekende *militairen* (verg. noot *c*).

g) 34 officieren en 3 adjudanten-onderofficier (van deze laatsten 2 bij de artillerie blijvend voor den officiersdienst aangewezen, en 1, bij de cavalerie, die tot wederopzeggens een ontbrekenden tweede-luitenant verving).

Uit vorenstaand overzicht ziet men dat de » sterkte" der in de formatie tellende officieren (zonder te rekenen de blijvend of tijdelijk voor den officiersdienst aangewezen adjudanten-onderofficier) gedurende 1890 van 1330 tot 1364 steeg. In verband hiermede en met de hiervóór bedoelde opheffing van eenige officiersplaatsen liet de voltalligheid van het officierskorps minder te wenschen over dan op ult. 1889. Tegenover de » normale" formatie was er thans een incompleet van slechts 56 officieren (op ult. 1889 van 105), en tegenover de » tegenwoordige" formatie een incompleet van 66 officieren (op ult. 1889 van 108) [1].

Niet zoo gunstig was in 1890 de toestand ten opzichte van de voltalligh ouding van onderofficieren en minderen, echter alleen wat de Europeanen betreft. Terwijl de »tegenwoordige" formatie bij het einde van 1890 41 Europeanen meer vorderde dan op ult. 1889, in totaal 14 329 man, ging in 1890 de sterkte aan Europeanen (en Afrikanen) terug van 14 226 tot 13 720 man, hetgeen een incompleet gaf van 609 man, terwijl op ult. 1889 slechts 62 Europeanen ontbraken. Daarentegen nam de sterkte aan Amboineezen toe (van 1976 tot 2290 man) en bleef die der overige inlanders nagenoeg onveranderd (16 537 op ult. 1890, tegen 16 585 op ult. 1889). Om het leger aan Amboineezen en andere inlanders compleet te hebben en tevens het maximum van 4000 man dezer landaarden te bereiken dat laatstelijk — bij het hiervóór aangehaalde gouvernementsbesluit van 20 November 1890 n°. 23 — als tijdelijke uitbreiding is toegestaan, moesten op ult. 1890 nog geworven worden 859 inlanders (niet-Amboineezen). Het benoodigde getal Amboineezen was reeds ruimschoots voorhanden, doch het overcompleet onder dien landaard (48 man) was niet zoo groot dat daardoor in de plaatsen kon worden voorzien van die Amboineesche fuseliers die niet valide genoeg waren om in de gelederen te dienen en daarom bij den hospitaaldienst gebezigd werden, terwijl ook een 67-tal Amboineesche infanteristen overgingen bij het in Atjeh opgerichte korps marechaussee te voet.

Vandaar dat bij de infanterie, waarbij zich nog een overcompleet aan Europeanen en gelijkgestelden voordeed (dat echter van 597 tot 209 man was ingesmolten), op ult. 1890 nog ontbraken 110 Amboineezen en 629 andere inlanders, doch dit was voor deze laatsten uitsluitend en voor de Amboineezen grootendeels een gevolg van de hoogere eischen der formatie door de opvoering der beoogde buitengewone legeruitbreiding aan Amboineezen van 700 tot 760 en aan andere inlanders van 2050 tot 3240 man. Die opvoering, welke in de formatie-tableaux uitsluitend bij de infanterie wordt verantwoord, deed dan ook de » tegenwoordige" formatie van dit wapen stijgen van 25 232 tot 26 482 man, maar door afneming van het Europeesch element in het leger en van het aantal inlandsche (niet-Amboineesche) infanteristen ging de sterkte der infanterie van 26 421 tot 25 952 man terug. Had dus het belangrijk overcompleet, dat op ult. 1889 bij dit wapen bestond, bij het einde van 1890 — eenig en alleen door formatie-uitbreiding — plaats gemaakt voor een incompleet, het getal zieken en geëvacueerden, dat der voor den velddienst afgekeurden; alsook het getal recruten was vrij beduidend kleiner geworden, zoodat, ondanks de vermindering van de totale sterkte der infanterie, onder de categorie der voor werkelijken dienst » beschikbaren" [2]) te rangschikken waren 20 770 infanteristen, tegen 20 159 op ult. 1889. Voor verdere specificaties hieromtrent, ook wat den toestand bij de andere wapens en diensten betreft, moge verwezen worden naar de uitgewerkte opgaven in tabel I van bijlage C hierachter.

Reeds is opgemerkt dat er bij het leger op ult. 1890 een incompleet bestond van 609 Europeanen en gelijkgestelden, terwijl toch bij de infanterie onder hen nog een overcompleet was van 209 man. Bij de andere wapens en diensten moest dus het incompleet onder het Europeesche element bedragen 818 man (op ult. 1889 bedroeg het 659 man). Dit tekort openbaarde zich, evenals bij het einde van 1889, hoofdzakelijk, namelijk ditmaal voor respectievelijk 287, 250 en 163 man, bij den hospitaaldienst, het schrijverspersoneel en de artillerie. Aan inlanders (niet-Amboineezen) was er, buiten de infanterie (zie hooger), *over 't geheel* een tekort van 278 man, doch in 158 dezer plaatsen werd door Amboineezen voorzien. Bij den hospitaaldienst alleen bedroeg het tekort aan inlanders zelfs 145 man, en zulks na aftrekking van nog 88 plaatsen die vervuld werden door daarbij niet organiek ingedeelde Amboineezen. Het incompleet aan militairen bij den hospitaaldienst en op de militaire bureaux (zooals gezegd bedragende 537 Europeanen en 145 inlanders) leverde echter geen ongerief op, omdat daarin nagenoeg geheel door

[1]) Over de verschillende wapens en diensten waren de cijfers van 108 op ult. 1889 en van 66 op ult. 1890 verdeeld als volgt:

	ult. 1889.	ult. '90
infanterie	— 43	— 28
cavalerie	— 4	— 1
artillerie	— 4	— 2
genie	— 3	+ 2
mil. administratie .	— 24	— 5
Transp.	— 78	— 34
Per transp.	— 78	— 34
officier. v. gezondh.	— 18	— 24
mil. apothekers. .	— 10	— 4
mil. paardenartsen.	„	— 1
andere diensten .	— 2	— 3
	— 108	— 66

Hierbij valt op te merken: dat bij de cavalerie het officiers-incompleet in beide jaren feitelijk kleiner was dan hier is opgegeven, omdat bij dat wapen eenige adjudanten-onderofficier tijdelijk als tweede-luitenant dienst deden; dat bij de artillerie het aantal van 17 blijvend voor den officiersdienst aangewezen adjudanten-onderofficier op ult. 1890 geheel voltallig was, terwijl er op ult. 1889 slechts 15 in dienst waren; en verder dat aan het incompleet onder de militaire apothekers werd tegemoetgekomen doordien men op ult. 1889 over 13 en op ult. 1890 over 12 geëxamineerde apothekersbedienden (onderofficieren) beschikte. Eindelijk zij nog aangeteekend dat het incompleet aan officieren van gezondheid spoedig afnam sedert 1 Januari 1891, op welken datum 15 pas aangestelde officieren van gezondheid op reis waren naar Java of wel in Nederland gereed om eerlang hunne bestemming te volgen, terwijl gedurende de eerste helft van 1891 hier te lande nog de benoeming volgde van een gelijk aantal.

[2]) Niet al deze „beschikbaren" (wier aantal bij de veld- en de depôtbataljons gestegen was van 10 779 tot 10 956) waren echter in staat om te velde te worden gezonden. Dit geldt namelijk voor een aantal reconvalescenten van berriberri, die in de sterktestaten onder de valide militairen worden verantwoord zoolang zij niet gesignaleerd zijn als slechts voor bentingdienst geschikt. Hun aantal is niet met juistheid op te geven.

Tot de drie van de 12 veldbataljons op Java die meer bijzonder als marschbataljons zijn aangewezen, gereed om aanstonds compleet te velde te worden gezonden, behoorde laatstelijk het 5de bataljon van Samarang. Na den terugkeer van dit korps van Noord-Flores bleek het wenschelijk het als marschbataljon door een ander te vervangen, en wel door het 7de bataljon van Magelang. De beide andere „marschbataljons" zijn het 6de, mede te Magelang, en het 9de te Weltevreden.

burgerpersoneel, namelijk door 612 [1]) niet-militairen, werd voorzien, waartoe de legerformatie vrijheid laat.

Plaatselijke indeeling. Van Magelang vertrok den 2den Juni 1890 op expeditie naar Edi (Oostkust van Atjeh) het 6de bataljon infanterie, doch was reeds den 15den Juli op Java terug. Tijdens de afwezigheid naar Flores van een groot gedeelte van het 8ste bataljon dat te Willem I, en van het 5de bataljon dat te Samarang gelegerd was, kwamen ter eerstgemelde plaats tijdelijk (van 30 Juni tot 25 November) in garnizoen het linkerhalf 1ste bataljon van Banjoebiroe, en te Samarang (van 20/22 September tot 6/7 December) de te Kedong Kebo gelegerde staf en twee compagnieën van het garnizoens-bataljon der 2de militaire afdeeling van Java. Andere troepenverplaatsingen kwamen niet voor.

De in 't vorig verslag bedoelde tijdelijke uitbreiding van de garnizoenen in Bantam (Java) en Toba (Sumatra's Westkust) bleef in 1890 nog gehandhaafd. In de Wester-afdeeling van Borneo werd een aan het garnizoen van Pontianak ontleend troepengedeelte om bijzondere redenen (zie blz. 15 hiervóór) voor zoolang noodig gedetacheerd op eene landbouwonderneming in Sambas.

De op ult. 1890 in elk militair commandement aanwezige troepensterkte vindt men opgegeven in bijlage C hierachter. Daaruit blijkt dat van de 33 931 man (met inbegrip van de officieren) waaruit op genoemden datum het leger bestond, in de drie militaire afdeelingen van Java zich bevonden 16 106 man, in Atjeh 5628 en elders in de buitenbezittingen 11 853; de overige 344 militairen waren, deels op, deels buiten Java, » op marsch ter bereiking van hunne bestemming ".

Aanvulling van het korps officieren. De veranderingen, hetzij definitief, hetzij tijdelijk gedurende 1890 voorgekomen in de actieve sterkte van het korps officieren wijzen in totaal op een verlies van 180, tegenover eene aanwinst van 214 officieren, dus op eene vermeerdering van 34 officieren. Eene specificatie der hierbedoeide verliezen [2]) en winsten is opgenomen in bijlage C hierachter (tabel III), waar men tevens de gelijksoortige cijfers over de vier voorafgegane jaren vindt vermeld. Onder de 214 officieren die in 1890 voor 't eerst of bij vernieuwing in de sterkte werden gebracht, waren 89 nieuw benoemden en 2 die van het Nederlandsche bij het Indische leger waren overgeplaatst. Deze 91 nieuw verkregen Indische officieren waren over de verschillende wapens en diensten verdeeld als volgt:

WAPEN OF DIENSTVAK.	Aantal officieren gedurende 1890					Totaal.
	in Indië benoemd.		in Nederland benoemd en in Indië in dienst gesteld.			
	Afkomstig van de Militaire school te Meester-Cornelis.	Opgeleid bij de korpsen of elders.	Speciaal opgeleid. *a*)	Opgeleid bij de korpsen of bij het instructie-bataljon.	Overgeplaatst van het leger in Nederland.	
Infanterie	10	"	19	15	*b*) 1	45
Cavalerie	"	"	4	"	*b*) 1	5
Artillerie	"	*c*) 1	6	"	"	7
Genie	"	*c*) 2	2	"	"	4
Genees-kundige dienst: officieren van gezondheid	"	"	17	"	"	17
Genees-kundige dienst: apothekers	"	"	4	"	"	4
Genees-kundige dienst: paardenartsen	"	"	1	"	"	1
Militaire administratie (kwartiermeesters)	4	"	"	4	"	8
Totalen	14	3	53	19	2	91

a) Van de in deze kolom vermelde officieren waren die van de infanterie, cavalerie, artillerie en genie opgeleid aan de Koninklijke Militaire Academie, die van den geneeskundigen dienst aan eene Nederlandsche universiteit, en wel de apothekers en de paardenarts uitsluitend aan die te Utrecht.

b) Afkomstig van de Koninklijke Militaire Academie.

c) Magazijnmeesters (opgeleid bij het wapen).

Over de in Indië bestaande gelegenheid tot opleiding voor den officiersrang wordt gehandeld onder *Militair onderwijs* (zie blz. 37). Het aantal cadetten, die zich bij de Koninklijke Militaire Academie te Breda voor den officiersrang bij het Indisch leger bekwaamden, beliep op ult. 1890 149 [3]), terwijl voor de toekomstige aanvulling van den Indischen militairen geneeskundigen dienst op genoemden datum hier te lande in opleiding waren 97 medische en 5 pharmaceutische studenten, deze laatsten allen te Utrecht. Van de 97 aanstaande officieren van gezondheid — onder welke er 20 destijds reeds het radicaal bezaten om het artsexamen af te leggen — studeerden er aan de universiteit te Leiden 31, te Utrecht 20, te Groningen 11 en te Amsterdam 35. Dit jaar zijn ter opleiding voor militair geneesheer 8 plaatsen en ter opleiding voor militair apotheker 2 plaatsen opengesteld.

Voorziening in de behoefte aan militairen beneden den rang van officier. Een uitgewerkt overzicht der winsten en verliezen aan militairen beneden den rang van officier zoowel over 1890 als over de vier voorafgegane jaren vindt men in het tweede gedeelte van de bovenaangehaalde tabel III van bijlage C. Daarom moge men zich hier slechts tot eenige korte aanteekeningen bepalen.

Evenals in 1889 wogen ook in 1890 de winsten aan Europeanen niet op tegen de verliezen, hoofdzakelijk weder door mindere aanbrengst van suppletietroepen en door toeneming van het aantal dergenen die met paspoort of gagement, vooral met tijdelijk gagement, het leger verlieten. Het aantal dezer laatsten, namelijk der voor den dienst » tijdelijk " ongeschikt bevondenen, toch bedroeg in 1890 408, tegen 200 in 1889 en 248 in 1888.

De sterkte aan Amboineezen ging in 1890, dank zij de gunstige uitkomsten der werving, zooals hiervóór is gezegd, belangrijk vooruit.

Daarentegen nam de sterkte der andere inlandsche landaarden, welke in het leger dienden, met 48 man af. Wel nam het aantal Soendaneezen, Madureezen, Niassers en Timoreezen toe (respectievelijk met 353, 101, 17 en 14 man), doch hiertegenover stond eene vermindering met 496 Javanen, 15 Boegineezen en 22 andere inlanders.

[1]) Dat in noot *f* op de voorgaande bladzijde een totaal van 616 burgerpersonen wordt genoemd, vindt zijne oorzaak hierin dat bij de lithographische inrichting van het departement van oorlog te Batavia nog 4 voor militairen bestemde betrekkingen door civiele personen worden vervuld.

[2]) Van de met verlof buiten Nederlandsch-Indië aanwezige, dus niet tot de actieve sterkte behoorende, officieren ontvielen er — voor zooveel de mutatiën gedurende 1890 in Indië bekend werden — 17, namelijk 6 door overlijden en 11 door pensionneering.

[3]) Namelijk voor de infanterie 105 (waarvan 24 reeds in het 4de studiejaar), voor de cavalerie 12 (allen nog in het 1ste, 2de of 3de studiejaar), voor de artillerie 19 en voor de genie 13 (waarvan respectievelijk 5 en 2 reeds in het 4de studiejaar). In 1891 zijn te Breda 37 plaatsen voor Oost-Indië opengesteld, zijnde 2 minder dan in 1890, toen het aanvankelijk op 32 bepaalde getal (zie vorig verslag blz. 27) nader verhoogd is tot 39.

Leverde de werving hier te lande in 1889 1316 man op, waaronder 401 vreemdelingen, in 1890 werden verkregen 1552 man en daaronder 337 vreemdelingen. Per maand waren de uitkomsten der werving als volgt:

Maanden.	1ste halfjaar 1890. Nederlanders: overgenomen van het leger hier te lande.	Nederlanders: buiten het leger geworven.	Vreemdelingen.	Totaal.	Maanden.	2de halfjaar 1890. Nederlanders: overgenomen van het leger hier te lande.	Nederlanders: buiten het leger geworven.	Vreemdelingen.	Totaal.
Jan. .	22	53	29	104	Juli.	54	34	25	113
Febr..	49	83	30	162	Aug.	46	39	30	115
Maart	82	58	33	173	Sept.	36	40	19	95
April.	70	64	36	170	Oct.	36	51	20	107
Mei. .	55	39	42	136	Nov.	32	48	25	105
Juni .	66	36	19	121	Dec.	73	49	29	151
	344	333	189	866		277	261	148	686
	677					538			

Onder de 621 man uit het leger hier te lande verkregen, telde men 207 militairen die bij het Indisch leger niet voorgoed overgingen, maar daarbij slechts gedetacheerd werden, en wel 12 onderofficieren — voor welke categorie de gelegenheid daartoe in 't laatst van 1890 heropend werd (verg. het verslag van 1889, blz. 36) — en 195 miliciens, van welke laatsten 56 in werkelijken dienst en 139 met groot verlof waren.

Bij de zeer hooge contingenten suppletietroepen, die in de jaren 1887 en 1888 werden bijeengebracht, valt het niet te verwonderen dat de resultaten der koloniale werving te Harderwijk sedert dien tijd weder aanzienlijk minder werden. Het is een sedert jaren waargenomen verschijnsel dat de werving steeds aan zeer sterke schommelingen onderhevig is; en de bedoelde geringere resultaten stelden de Regeering ten plicht opnieuw ernstig na te gaan wat gedaan kon worden om de werving te bevorderen. Zeker zou het te verkiezen zijn geweest de inderdaad zeer strenge eischen van physieke geschiktheid bij de koloniale werving niet te verminderen, want het is natuurlijk een voordeel het leger aan te vullen met personen bij wie ook geen enkel klein gebrek kan worden geconstateerd, maar, bij de zeer hooge numerieke eischen die tot geregelde aanvulling van het Indisch leger moeten gesteld worden, mag men geen enkel individu om gezondheidsredenen uitsluiten van wien nog goede diensten in de tropen verwacht mogen worden. Toen dan ook gebleken was dat hier te lande in een jaar tijds niet minder dan 748 personen krachtens het keuringsreglement moesten afgewezen worden voor den kolonialen dienst, terwijl de hen onderzocht hebbende geneesheer moest verklaren, dat hij, ongeacht de eischen van het keuringsreglement, nog goede diensten in Indië van hen verwachtte, werd met de Indische Regeering een overleg geopend omtrent de vraag of de eischen van het meergenoemde reglement niet verminderd dienden te worden. Wel kwamen daarbij zoowel de commandant van het leger als de Gouverneur-Generaal tot de slotsom, dat die vermindering wenschelijk was, maar het Opperbestuur heeft toch gemeend voorzichtig te handelen door haar niet aanstonds in volle toepassing te brengen. Men heeft zich er toe bepaald de wenschelijk geoordeelde lagere keuringseischen vooreerst alleen te stellen ten opzichte: *a.* van in Indië geboren personen, of van hen die minstens twee jaar aldaar vertoefd hebben, d. i. het acclimatisatie-proces reeds hebben doorstaan, en *b.* van de zoodanigen, die — door zich bij de koloniale reserve te verbinden — niet in de gelegenheid zijn om, zoodra als de kleine gebreken waarmede zij behept zijn hen eenigermate hinderlijk worden, daarvan misbruik te maken om *met genot van pensioen* (gagement) naar Nederland terug te keeren. Tot zoodanige regeling, tot stand gekomen bij Koninklijk besluit van 11 Maart 1891 n°. 18 (Nederlandsch Staatsblad n°. 73), bestond te meer aanleiding, omdat de meerbedoelde *lagere* eischen dezelfde zijn die bij aanneming van recruten in Indië gelden en ook bij aanneming van vrijwilligers voor den dienst hier te lande gesteld worden.

Te Harderwijk verbonden zich gedurende de eerste zes maanden van 1891 809 man (57 man minder dan gedurende hetzelfde tijdperk van 1890), namelijk 637 Nederlanders en 172 vreemdelingen. Onder de 637 Nederlanders telde men 355 man die uit het Nederlandsche leger overgingen, en wel 244 voorgoed, en 111 (14 onderofficieren benevens 97 miliciens) als gedetacheerd.

In Indië ging het in de eerste maanden van 1891 met de werving over het algemeen niet minder voorspoedig dan in 1890, zooals uit de volgende kwartaal-opgaven kan blijken.

	Europeanen en Afrikanen.	Amboineezen.	Andere inlanders.	Te zamen.
1ste kwartaal van 1890.	53	176	682	911
2de " " " .	48	111	502	661
3de " " " .	39	93	408	540
4de " " " .	34	62	539	635
	174	442	2131	2747
1ste kwartaal van 1891. (voorloopige opgaaf)	34	43	815	892

Met het oog op de nog altijd wenschelijke vermeerdering van het Amboineesche of daarmede gelijk te stellen element in het leger is in October 1890, na overleg met den resident van Menado, besloten ook op de Sangi- en Talaut-eilanden de werving open te stellen, uitsluitend echter onder het Christengedeelte der bevolking. De in 1888 (zie het verslag van dat jaar blz. 35) tijdelijk ingevoerde gunstige wervingsvoorwaarden voor inlanders (niet-Amboineezen) bleven gehandhaafd, uitgenomen (Indisch besluit d. 13 Augustus 1890 n°. 40) de voor geoefende manschappen der barissankorpsen op Madura opengestelde gelegenheid om voor vier jaren bij het leger over te gaan tegen dezelfde premie als bij zesjarige verbintenis wordt genoten, welke gunstige bepaling zoo goed als zonder uitwerking was gebleven. De ruim voldoende toeloop van Javaansche en Soendaneesche recruten levert het voordeel op dat minder krachtig gebouwde individuën kunnen worden uitgesloten, hetgeen aan de slagvaardigheid van het leger ten goede komt. Inlanders van eenigszins gevorderden leeftijd behoeven nu ook niet meer te worden aangenomen, hetgeen de afexerceering bespoedigt. De toeneming (van 556 tot 909) van het aantal Soendaneezen in het leger was zeer welkom ten einde het inlandsch gedeelte der in Midden-Java gelegerde infanteriеen andere korpsen zoo min mogelijk uit eigenlijke Javanen te doen bestaan. Wat de in de laatste jaren in klein aantal bij het leger dienende Timoreezen en Rottineezen betreft, wier aantal op ult. 1890 geklommen was tot 77, heeft de expeditie naar Zuid-Flores, waaraan 43 hunner deelnamen, geleerd dat zij ook te velde een zeer te waardeeren element uitmaken. In kracht, gespierdheid en vlugheid boven iederen anderen inlandschen landaard uitmuntende, bleken zij uitermate voor verkenningsdiensten geschikt te zijn.

Schier even gunstig als in 1889 was het ook in 1890 met de reëngagementen gesteld. Van de 4829 militairen (2326 Europeanen, 21 Afrikanen en 2482 Amboineezen en andere inlanders) die gedurende 1890 te kiezen hadden om òf het leger met gagement of paspoort te verlaten, òf eene nieuwe verbintenis aan te gaan, bleven er namelijk 3850, of ruim 79.7 pct., doordienen, hetgeen in 1889, toen van 4882 man de eerste of volgende verbintenis kwam te verstrijken, het geval was geweest met 3953 man of bijna 81 pct. Naar hunnen duur waren de bedoelde 3850 reëngagementen verdeeld als volgt:

	Voor 1 jaar.	Voor 2 jaren.	Voor 4 jaren.	Voor 6 jaren.	Totaal.	
Europeanen . .	104	777	163	468	1512	= 65 pct. van 2326
Afrikanen. . . .	3	1	1	8	13	= 62 " " 21
Amboineezen en andere inland.	128	1041	171	985	2325	= 93.7 " " 2482
	235	1819	335	1461	3850	= 79.7 " " 4829

Van de 979 militairen die zich niet reëngageerden, werden er 653 gegageerd (555 Europeanen, 8 Afrikanen en 90 Amboineezen en andere inlanders) en 326 gepasporteerd (259 Europeanen en 67 Amboineezen en andere inlanders).

Medailles voor langdurigen trouwen dienst (gouden, zilveren en bronzen) werden er in 1890 uitgereikt 1721, tegen 2352 het jaar te voren.

Met de op blz. 27 van het vorig verslag in het vooruitzicht gestelde oprichting, bij wijze van proefneming, van een korps bestemd om de wegens *tijdelijke* ongeschiktheid uit Indië terugkeerende militairen op te nemen en om hier te lande te dienen als kern voor de uitzending van suppletietroepen, werd in de maand October 1890 een aanvang gemaakt, nadat die oprichting en het beheer van het bedoelde korps nader geregeld waren geworden bij Koninklijk besluit van 24 Augustus te voren n°. 18 (Staatscourant van 7/8 September en Javasche Courant van 31 October daaraanvolgende). Ingevolge punt C, 1°., van dat besluit, hetwelk ook is afgekondigd in het Recueil Militair (blz. 322), moest de daarbij vastgestelde regeling geleidelijk in werking treden, en dienovereenkomstig heeft de oprichting van het korps, dat den naam draagt van »koloniale reserve", ook trapsgewijze plaats. Eerst — van October 1890 tot Maart 1891 — werd, onder toezicht van den korpscommandant, te Zutphen de eerste compagnie bijeengebracht, bestemd om wegens physieke ongeschiktheid uit Indië teruggekeerde militairen, die als *reconvalescenten* worden opgenomen, onder dagelijksch geneeskundig toezicht te stellen en zoodoende te trachten hun de gezondheid te doen herwinnen. Toen het, ondanks de bezwaren die de buitengewoon strenge winter aanvankelijk aan de oprichting dezer compagnie in den weg stelde, gelukt was haar tot eene sterkte van p. m. 100 man op te voeren, ging de staf van het korps, voor zooveel hij gevormd was, naar Nijmegen over, alwaar de korpscommandant nu de oprichting van het valide gedeelte van het korps ter hand nam, die uit den aard der zaak niet dan zeer langzaam kon vorderen, vooreerst omdat het altijd zeer moeilijk valt nieuwe wervingsvoorwaarden bij het volk te doen ingang vinden, maar ook omdat in het belang van de geregelde aanvulling van het Indische leger, welks sterkte aan Europeanen sedert den aanvang van 1890 weer merkbaar afneemt, zeer bedachtzaam gezorgd moest worden alle concurrentie met de koloniale werving te Harderwijk te vermijden. Het is intusschen een verblijdend verschijnsel dat de werving ter laatstgemelde plaatse in de laatste weken (Juni en Juli) weer aanzienlijk meer oplevert en dat het toch op 1 Augustus 1891 reeds gelukt was 63 valide onderofficieren en minderen te Nijmegen samen te brengen. Het zou voorbarig zijn reeds nu een oordeel te willen uitspreken over de levensvatbaarheid van het korps, omtrent welks verdere oprichting en instandhouding, ingevolge punt C, 4°., van het hooger genoemde Koninklijk besluit van 24 Augustus 1890 n°. 18, nader zal zijn te beslissen vóór 1 Januari 1894; maar tot dusver heeft de Regeering geen reden om te twijfelen aan het welslagen der proefneming. Op 1 Augustus 1891 telde het korps 12 officieren en 179 minderen.

Eindelijk dient hier nog gewag gemaakt te worden van eene andere poging om de geregelde aanvulling van het Indische leger beter te waarborgen, door namelijk te trachten het allengs uitstervende neger-element in dat leger te doen herleven. Toen op het einde van 1889 steeds duidelijker werd dat de resultaten der Europeesche werving in den eersten tijd weder niet zouden opwegen tegen de verliezen van het leger, achtte de Regeering het oogenblik gekomen om nader in te gaan op het reeds herhaaldelijk tot haar gekomen aanbod van eene Rotterdamsche firma, die bijzondere handelsrelatiën in Liberia heeft, om daar te lande negerrecruten voor den Indischen dienst aan te werven. Die firma wenschte de leiding, de kosten en de verantwoordelijkheid voor de werving geheel voor hare rekening te nemen; van de zijde der Regeering werd een officier van gezondheid, die naar Java moest vertrekken, in de gelegenheid gesteld om, door de zorgen der firma, de reis te doen om de Kaap de Goede Hoop, waarbij hij Liberia zou aandoen en de aan te werven recruten geneeskundig onderzoeken, die zich dan schriftelijk zouden moeten verbinden om den Staat der Nederlanden, na hunne ontscheping op Java, gedurende drie jaar als soldaat te dienen. Aan de firma zou per hoofd voor elken physiek geschikt bevonden op Java ontscheepten recruut eene recognitie van f 800 worden betaald, voor de helft na de ontvangst bij het Departement van Koloniën van het proces-verbaal van inscheping, voor de wederhelft na de ontscheping op Java. Ofschoon zij eerst als soldaat zouden worden aangemerkt nà de ontscheping, had toch de firma de wenschelijkheid te kennen gegeven om hen reeds gedurende de reis in uniform te kleeden, waartoe, op haar verzoek, de noodige equipementsstukken waren beschikbaar gesteld. Werkelijk zijn in den aanvang van 1891 186 negerrecruten, waaronder 17 tolken, te Samarang aangebracht, waarbij van de zijde der firma de door getuigen gewaarmerkte schriftelijke verbandsakte werd overgelegd, opgemaakt overeenkomstig de hierboven omschreven bepalingen, maar de Afrikanen — hoewel erkennende die akte te hebben onderteekend — verklaarden nochtans niet begrepen te hebben dat zij als soldaat gedurende drie jaar moesten dienen. Met hunne inlijving als soldaat namen zij spoedig genoegen; van een verplichten diensttijd van drie jaar wilden zij echter niet weten, en daar nu hunne verklaringen en die der tolken, gevoegd bij de omstandigheid dat hun gedurende de reis geen uniformen waren verstrekt geworden, die toch tot dit doeleinde waren medegegeven, twijfel deden rijzen omtrent de vraag of zij allen werkelijk ten volle bewust waren geweest van den aard en den duur der verbintenis, heeft de Regeering, die zelfs den *schijn* wilde ontgaan van misbruik te maken van hunne geringe ontwikkeling, hun aanvankelijk toegestaan zich nader voor slechts één jaar als soldaat te verbinden. De negerrecruten, die te Willem I in een afzonderlijk korps samengetrokken zijn, onder aanvoering van daartoe te voren aangewezen officieren, door Europeesch kader bijgestaan, bleken hiertoe allen genegen te zijn, en onder deze omstandigheden heeft de Regeering het wenschelijk geoordeeld te hunnen opzichte vooreerst eene afwachtende houding aan te nemen; maar tevens aanleiding gevonden om, in verband daarmede, de wederhelft der bedongen recognitie vooralsnog niet uit te betalen.

Kadervoorziening. In tabel IV van de meermalen aangehaalde bijlage C vindt men eene numerieke opgaaf van de in 1890 voorgekomen mutatiën onder de onderofficieren en korporaals der verschillende wapens, doch alleen voor zooveel Europeanen en Afrikanen betreft, kunnende een dergelijk overzicht nopens het Amboineesche en overig inlandsch kader niet met de vereischte nauwkeurigheid worden opgemaakt.

Onderstaand overzicht doet zien in hoever het aanwezig kader bij het einde van elk der jaren 1889 en 1890 de behoefte overschreed of daarbeneden bleef.

OMSCHRIJVING.		Formatie („tegenwoordige").		Sterkte.		Incompleet of overcompleet.	
		Ult. 1889.	Ult. 1890.	Ult. 1889.	Ult. 1890.	Ult. 1889.	Ult. 1890.
Infanterie. *a)*							
Europeanen.	Onderoffic.	1301	1301	*b)* 1348	*c)* 1312	+ 47	+ 11
	Korporaals.	998	998	*d)* 1035	*e)* 998	+ 37	„
Amboineezen.	Onderoffic.	46	46	69	71	+ 23	+ 25
	Korporaals.	66	66	71	77	+ 5	+ 11
Andere inlanders.	Onderoffic.	463	463	448	442	— 15	— 21
	Korporaals.	611	611	649	716	+ 38	+ 105
Cavalerie.							
Europeanen.	Onderoffic.	63	65	65	63	+ 2	— 2
	Korporaals.	59	60	58	59	— 1	— 1
Inlanders (niet-Amboineezen).	Onderoffic.	14	14	*f)* 14	*f)* 13	„	— 1
	Korporaals.	35	37	34	37	— 1	„
Artillerie.							
Europeanen.	Onderoffic.	364	364	322	319	— 42	— 45
	Korporaals.	175	175	164	152	— 11	— 23
Inlanders (niet-Amboineezen).	Onderoffic.	41	41	37	41	— 4	„
	Korporaals	56	56	47	51	— 9	— 5
Genie.							
Europeanen.	Onderoffic.	*g)* 140	*g)* 146	*h)* 132	*h)* 133	— 8	— 13
	Korporaals	79	88	78	87	— 1	— 1
Inlanders (niet-Amboineezen).	Onderoffic.	22	22	22	22	„	„
	Korporaals.	27	27	23	20	— 4	— 7

a) Wat uitsluitend de Europeanen betreft, zijn niet medegerekend, zoomin onder de formatie- als onder de sterktecijfers:

1°. de stafhoornblazers — graden van sergeant (of sergeant-majoor) en korporaal —, omdat de formatie het getal in *elk* dier graden niet aangeeft. (Van de benoodigde 50 waren er op elk der beide opgegeven

tijdstippen 49 in dienst, en wel laatstelijk 36 in den graad van onderofficier en 13 in dien van korporaal);

2°. het kader van de militaire school, van het korps pupillen en van het militair huis van arrest.

b) Hieronder 7 Afrikanen.
c) „ 7 „
d) „ 8 „
e) „ 13 „
f) 1 Amboinees.

g) Ten aanzien van de 8 conducteurs der genie 3de klasse (graden van sergeant en korporaal) geeft de formatie niet het getal in *elk* dier graden aan. Zij zijn hier allen onder de sergeanten begrepen.

h) De aanwezige conducteurs der genie 3de klasse (op ult. 1889 ten getale van 7 en op ult. 1890 ten getale van 6) zijn als sergeant gerekend, omdat niet blijkt hoeveel korporaals zich onder hen bevonden.

De voorafgaande cijfers doen zien dat in 1890 bij de artillerie en genie het bestaande vrij belangrijk incompleet aan kader, vooral aan Europeesche onderofficieren, nog eenigszins toenam; dat bij de cavalerie het kader op weinig na volledig was, en dat bij de infanterie, daargelaten dat eenige voor inlanders (niet-Amboineezen) bestemde onderofficiersplaatsen onvervuld moesten blijven, over 't algemeen een overcompleet zoo aan onderofficieren als aan korporaals bestond. Er valt hierbij echter in het oog te houden dat de *formatie*-cijfers in het staatje opgegeven nog dezelfde zijn als waarop de behoefte was berekend vóórdat in 1886 en later werd toegestaan de infanterie buitengewoon uit te breiden, voor welke uitbreiding, in 1886 bepaald op 1500 inlanders (Amboineezen en anderen) en in 1887 verhoogd tot 2750 man, in 1890 zelfs 4000 man als maximum is aangenomen.

Voor het kader der genie in Indië bevonden zich hier te lande — bij het korps genietroepen te Utrecht — op ult. 1890 in opleiding 13 man (2 korporaals, 6 geniesoldaten 1ste klasse en 5 der 2de klasse), tegen 15 man bij het einde van 1889. In 1890 werden afgeleverd 3 sergeanten, 2 korporaals en 2 geniesoldaten 1ste klasse, terwijl 1 korporaal overging bij de infanterie. In opleiding werden genomen 6 man, waarvan 3 nog niet gediend hadden. Op ult. 1890 waren bij de Indische genietroepen van hen die te Utrecht voor dit wapen waren opgeleid nog 26 man in dienst, en wel 22 gegradueerden (1 sergeant-majoor, 11 sergeanten, 2 fouriers en 8 korporaals) en 4 geniesoldaten (3 der 1ste en 1 der 2de klasse).

Het dreigend incompleet aan kader bij de artillerie gaf op het einde van 1890 aanleiding tot eene bijzondere aanvrage uit Indië om geoefend kader voor het bedoelde wapen uit te zenden, en het mocht, door overgang en detacheering van onderofficieren uit het leger hier te lande, gelukken van 1 December 1890 tot 1 Juli 1891 reeds niet minder dan 27 onderofficieren en 12 korporaals der artillerie ter uitzending beschikbaar te krijgen. Op laatstgemelden datum hadden daarvan reeds 17 onderofficieren en 11 korporaals hunne bestemming gevolgd.

Militair onderwijs. Naar aanleiding van de weinig gunstige resultaten in den laatsten tijd verkregen bij de overgangs- en eindexamens aan de onderofficiersschool te Meester-Cornelis zijn bij gouvernementsbesluit dd. 17 Mei 1890 (Indisch Staatsblad n°. 107), met het doel om daarin verbetering te brengen, eenige wijzigingen ingevoerd zoowel in het reglement voor de school als in de verschillende examen-programma's.

Bij het einde van 1890 telde de inrichting 25 élèves, zijnde 5 minder dan op ult. 1889. Op beide tijdstippen waren de élèves verdeeld als volgt:

CATEGORIEËN VAN ONDEROFFICIEREN.	Ult. 1889.			Ult. 1890.		
	1ste studiejaar.	2de studiejaar.	Te zamen.	1ste studiejaar.	2de studiejaar.	Te zamen.
Adspirant-officieren *a*)	4	6	10	11	1	12
Volontairs dingende naar den rang van officier *b*)	„	1	1	„	„	„
Andere onderofficieren	11	8	19	6	7	13
Te zamen	15	15	30	17	8	25
Hiervan bekwaamden zich:						
voor den offic.-rang bij de infanterie	15	11	26	15	8	23
voor den offic.-rang „ „ militaire administratie.	„	4	4	2	„	2
Te zamen als boven	15	15	30	17	8	25

a) Zie Indisch Staatsblad 1882 n°. 175 en 299 en 1885 n°. 111.
b) Elèves als de hierbedoelde (wier toelating geregeld was bij Indisch Staatsblad 1872 n°. 136) zijn na 31 December 1882 niet meer aangenomen en thans geheel uit de sterkte van het leger verdwenen.

Gedurende 1890 werden 14 élèves tot tweede-luitenant benoemd, waarvan 10 bij het wapen der infanterie en 4 bij de militaire administratie.

Aan de voorbereidende cursussen voor meerbedoelde school werd bij den aanvang van het leerjaar 1890/91 deelgenomen door 5 adspirant-officieren en 37 andere militairen. Van deze 42 leerlingen, zijnde 7 minder dan bij den aanvang van 1889/90, telde de voorbereidende cursus bij het 1ste depôtbataljon te Meester-Cornelis er 30 en die bij het 2de depôtbataljon te Magelang 12, waarvan respectievelijk 15 en 4 tot de hoogste klasse behoorden. In de eerste maanden van het leerjaar 1890/91 verminderde het aantal leerlingen met 2, zoodat er op 31 December 1890 nog 40 de lessen volgden, tegen 44 op ult. 1889. Naar hunne graden waren deze 44 en 40 leerlingen verdeeld als volgt:

CATEGORIEËN VAN LEERLINGEN.	Ult. 1889.			Ult. 1890.		
	Sergeanten.	Korporaals.	Te zamen.	Sergeanten.	Korporaals.	Te zamen.
Adspirant-officieren	4	9	13	„	2	2
Andere militairen	15	16	31	21	17	38
Te zamen	19	25	44	21	19	40

Ter aanneming als »adspirant-officier" meldden zich in 1890 voor de opengestelde 13 plaatsen niet meer dan 9 jongelingen aan. Slechts 2 hunner voldeden aan de eischen van het examen. Voor 1891 zijn 14 plaatsen opengesteld.

De kaderscholen (bij de cavalerie en de genie tevens korpsscholen) werden bij het begin en bij het einde van 1890 door onderstaand aantal leerlingen bezocht.

OMSCHRIJVING.		AANTAL LEERLINGEN.					
		1 Januari 1890. *a*)			31 December 1890.		
		Korporaals.	Minderen.	Te zamen.	Korporaals.	Minderen.	Te zamen.
Infanterie (vier kaderscholen).	Europeanen.	47	139	186	27	69	96
	Afrikanen.	„	3	3	1	1	2
	Amboineezen	2	15	17	1	28	29
	Andere inl.	25	91	116	22	102	124
	Totaal	74	248	322	51	200	251
Vesting- en garnizoens-artillerie (één kaderschool).	Europeanen.	7	17	24	6	10	16
	Inlanders	3	5	8	„	5	5
	Totaal	10	22	32	6	15	21
Veld- en berg-artillerie (één kaderschool).	Europeanen.	11	29	40	3	12	15
	Inlanders	5	7	12	1	6	7
	Totaal	16	36	52	4	18	22
Cavalerie (één kader- tevens korpsschool).	Europeanen.	3	7	10	4	9	13
	Inlanders	„	3	3	„	6	6
	Totaal	3	10	13	4	15	19
Genie (één kader- tevens korpsschool). *b*)	Europeanen.	12	3	15	5	9	14
	Inlanders	6	14	20	„	„	„
	Totaal	18	17	35	5	9	14

a) Voor de infanterie en de beide kaderscholen der artillerie zijn de cijfers van 31 December 1889, in het vorig verslag (blz. 30) opgegeven, niet dezelfde als de hiervermelde van 1 Januari 1890, omdat onder laatstbedoelde opgaven zijn begrepen de in den loop van het 1ste kwartaal 1890 bijgekomen nieuwe leerlingen, voor zooveel zij aangewezen waren om den cursus, gerekend van 1 Januari af, te volgen. In de opgaaf betreffende de kaderschool der veld- en bergartillerie zijn boven-

dien nog begrepen de leerlingen die in het 4de kwartaal 1889 den cursus gevolgd, doch op 1 Januari 1890 nog geen examen voor den hoogeren graad afgelegd hadden.

b) Aan de kader- en korpsschool der genietroepen wordt in den vervolge alleen lager onderwijs aan inlandsche minderen gegeven (korpsschool). De verdere vorming van inlandsch kader geschiedt buiten de school.

Ten slotte volgt hier een overzicht betreffende het gebruik dat bij het einde der jaren 1889 en 1890 van de 35 korpsscholen werd gemaakt.

OMSCHRIJVING.		Aantal leerlingen.					
		31 December 1889.			31 December 1890.		
		Onderofficieren en korporaals.	Minderen.	Te zamen.	Onderofficieren en korporaals.	Minderen.	Te zamen.
Infanterie (31 scholen).	Europeanen	162	361	523	156	401	557
	Afrikanen	"	4	4	2	4	6
	Amboineezen	8	81	a) { 89	4	86	b) { 90
	Andere inlanders	78	351	429	80	449	529
	Totaal	248	797	1045	242	940	1182
Cavalerie (1 school).	Europeanen	"	1	1	4	"	4
	Amboineezen	"	"	"	"	"	"
	Andere inlanders	"	2	2	"	6	6
	Totaal	"	3	3	4	6	10
Artillerie (2 scholen)	Europeanen	"	11	11	"	5	5
	Inlanders (niet-Amboineezen)	1	6	7	"	18	18
	Totaal	1	17	18	"	23	23
Genie (1 school).	Europeanen	16	12	28	21	6	27
	Inlanders (niet-Amboineezen)	10	21	31	"	5	5
	Totaal	26	33	59	21	11	32

a) Hieronder 50 zoons van inlandsche militairen.

b) Hieronder 75 zoons van inlandsche militairen.

Het korps pupillen te Gombong leverde in 1890 42 man aan het leger af (hetzelfde getal als in 1889); 24 verlieten op andere wijze het korps. Hoewel de formatie van het korps het gelijktijdig verblijf van 600 pupillen toelaat en de sterkte aan pupillen sedert 1885, het jaar waarin het korps werd gereorganiseerd, met p. m. 200 jongelingen is toegenomen, werd het door de formatie toegestane maximum aantal pupillen tot nog toe niet bereikt. Het korps telde op ult. 1889 467 en op ult. 1890 472 pupillen. Op 7 na, waren deze 472 pupillen allen in Indië geboren (20 uit Europeesche ouders en 445 kleurlingen). Onder hen bevonden zich 172 betalenden en 300 niet-betalenden; 13 van hen zijn kinderen van officieren, 256 van onderofficieren en soldaten (Europeanen) [1]), 20 van ambtenaren en 178 van particulieren; van 5 zijn de ouders onbekend.

Van de wet dd. 21 Juli 1890 (Nederlandsch Staatsblad n°. 126), betreffende de eerlang in werking te brengen nieuwe algemeene regeling van het militair onderwijs bij de landmacht hier te lande voor zoover daarbij de opleiding voor den officiersrang en de hoogere vorming van den officier zijn betrokken, werd onder dagteekening van 6 Maart 1891 (Indisch Staatsblad n°. 71) in Indië afkondiging gedaan, omdat bedoelde regeling ook betrekking heeft tot de vorming en de hoogere vorming van officieren — voor zooveel die opleiding hier te lande plaats heeft — ten behoeve van den dienst in de koloniën. De uitvoering der wet werd, voor zooveel noodig, door overleg tusschen de Departementen van Oorlog en van Koloniën voorbereid.

Met betrekking tot den stand op ult. 1890 van de opleiding hier te lande voor den officiersrang bij het Indische leger is reeds op blz. 34 hiervóór het een en ander gezegd. Ter aanvulling zij hier nog aangeteekend dat op ult. 1890 10 reeds tot officier bij het Indische leger benoemde gewezen cadetten (4 der artillerie en 6 der genie) hunne vakstudiën nog voltooiden aan de 1ste afdeeling der krijgsschool (te Breda), en dat op gemelden datum de lessen bij de tweede afdeeling der krijgsschool (te 's-Gravenhage) gevolgd werden door 9 officieren van het Indisch leger, allen eerste-luitenants, waarvan 3 (der infanterie) in 1889 en de 6 andere (4 der infanterie, 1 der artillerie en 1 der genie) in 1890 tot den cursus waren toegelaten (de zes laatsten hadden allen in Indië aan het toelatingsexamen voldaan), terwijl aan den intendance-cursus op ult. 1890 deelnamen 1 kapitein-kwartiermeester en 2 eerste-luitenants-kwartiermeester van genoemd leger, die allen hier te lande met goed gevolg het toelatingsexamen hadden afgelegd, de eerste in 1889 en de beide laatsten in 1890. Zes Indische officieren (2 der infanterie, 3 der artillerie en 1 der genie) volbrachten in 1890 den cursus voor algemeene krijgskundige studiën en 2 der Indische militaire administratie den intendance-cursus.

Wat aangaat de opleiding hier te lande van onderofficieren voor den officiersrang bij het Indische leger is ten slotte nog te vermelden dat op 1 Januari 1891 te Kampen voor den rang van tweede-luitenant-kwartiermeester in Indië werden opgeleid 17 onderofficieren, waarvan 7 in het tweede studiejaar en 10 in het eerste. Nopens het aantal onderofficieren die zich op gemelden datum hier te lande (mede bij den hoofdcursus te Kampen) voor tweede-luitenant bij de Indische infanterie bekwaamden, kunnen geen opgaven worden verstrekt, omdat, onder de thans nog werkende bepalingen, de opleiding voor het leger hier te lande en voor dat in Indië niet gescheiden is. Door de bovenaangehaalde wet van 21 Juli 1890 wordt echter ook ten behoeve van de zich voor Indisch infanterie-officier bekwamende onderofficieren eene afzonderlijke opleiding bij de cursussen hier te lande in het leven geroepen.

Bewapening. Tegen 49 158 stuks (volgens eene verbeterde opgaaf) op ult. 1889, waren bij het einde van 1890 onder militaire verantwoording 49 036 achterlaadgeweren kl. kal, waarvan in gebruik bij het leger, zoomede bij de schutterijen, legioenen en barissans, of voorhanden in de wapenmagazijnen der verschillende korpsen 33 983 (op Java en Madura 18 595, in Atjeh en onderhoorigheden 4 355 en elders in de buitenbezittingen 11 033), en als reservevoorraad opgelegd, meerendeels op Java, 15 053. Afgeschreven moesten worden gedurende 1890 82 geweren (77 als afgekeurd en 5 als vermist), terwijl 40 stuks aan civiele autoriteiten werden verstrekt voor het bewapenen van politiedienaren, enz.

Het ligt voor de hand dat, bij de zeer belangrijke verbeteringen die in de jongst verloopen jaren tot stand kwamen op het gebied der draagbare vuurwapenen, gevolgd door de invoering bij verschillende legers van repeteergeweren en zoogenaamd rookeloos of rookzwak buskruit, de Regeering zich eerlang ook ten opzichte van het Indische leger voor de gewichtige vraag gesteld zal zien, hoe, zonder al te grooten financieelen druk, de bewapening van infanterie en cavalerie weder zal zijn op te heffen tot op het tegenwoordig peil der techniek. Van de gelegenheid ter bestudeering van dit vraagstuk, welke zich voordeed door de proeven, die eene speciale commissie ten behoeve van de bewapening van het leger hier te lande neemt, werd daarom, in overleg met den Minister van Oorlog, gebruik gemaakt, door die proeven te doen bijwonen door eenige officieren van het Indische leger, wier opdracht, terwijl zij als zelfstandige commissie optreden, zich uitstrekt tot de indiening van een schriftelijk rapport omtrent de vraag: wat leeren de meerbedoelde proeven in het belang van de toekomstige bewapening der infanterie van het leger in Nederlandsch-Indië? Het

[1]) Voor de zonen van Afrikaansche, Amboineesche en andere inlandsche militairen bestaat bij de gewone korpsen van het leger gelegenheid om als pupil te worden opgeleid. Hiervan wordt echter luttel gebruik gemaakt: op ult. 1890 slechts door 8 jongelingen (7 zoons van Afrikaansche militairen en 1 zoon van een inlandschen militair).

Ten vervolge op de verleden jaar gedane opgaven teekent men hier aan dat het aantal kinderen van op ult. 1890 bij het leger dienende Europeesche militairen op dat tijdstip beliep 1292, waaronder 669 jongens (565 beneden den leeftijd van 8 jaren, 96 tusschen 8 en 15 jaren en 8 van 15 tot 17 jaren).

is op voorstel dezer commissie, gepresideerd door den gepensionneerden generaal-majoor van het wapen der infanterie in Nederlandsch-Indië J. H. ROMSWINCKEL, dat in Juli jl. een paar partijen rookzwak buskruit naar Java zijn gezonden om daarmede daar te lande conservatie-proeven te nemen, welker uitslag natuurlijk van zeer grooten invloed zal moeten zijn op de oplossing van het vraagstuk. Ten dienste van het onderwijs aan de militaire school te Meester-Cornelis zijn voorts eenige repeteergeweren uitgezonden; maar het scheen aanbeveling te verdienen de door de Indische Regeering ten behoeve van de schietschool aangevraagde uitzending van soortgelijke vuurwapenen vooralsnog niet te bewerkstelligen, in afwachting van hetgeen de hier te lande te nemen proeven zullen opleveren. Het is trouwens gebleken dat de door het legerbestuur gevraagde geweersoorten meerendeels òf vooralsnog niet verkrijgbaar zijn, òf wel zeer bezwaarlijk en dan nog slechts tot een zeer beperkt aantal.

Het cijfer der in verantwoording zijnde achterlaadkarabijnen vindt men niet opgegeven. Dit vuurwapen is ook aan het nieuw opgerichte korps marechaussee in Atjeh verstrekt, doch slechts voorloopig, zijnde als definitieve bewapening voor het korps bestemd, behoudens eenige wijziging, de hier te lande aangenomen karabijn-marechaussee.

De patroonfabriek te Soerabaija leverde in 1890 5 322 500 scherpe patronen en 6 244 300 patroonhulzen tot achterlaadgeweren kl. kal. en achterlaadkarabijnen af, benevens 237 488 scherpe patronen tot revolvers, tegen respectievelijk 4 000 000, 5 023 000 en 170 136 stuks in 1889. Waren bij het einde van laatstgemeld jaar bij de korpsen en in de oorlogsmagazijnen voorhanden 10 313 532 scherpe patronen tot achterlaadgeweren en achterlaadkarabijnen, op ult. 1890 bestond de voorraad uit 10 015 360 stuks.

Het voornemen bestaat de getrokken stalen achterlaadmortieren van 7.5 c.M. uitsluitend in dienst te stellen bij de vesting- en garnizoens-artillerie. In de eerste plaats zullen dan eenige van deze mortieren naar Atjeh worden gezonden. In beginsel is reeds besloten om, tegelijk met de indienststelling van bedoeld materieel, de mortieren geheel van de bergbatterijen af te scheiden en alsdan dit onderdeel van het wapen derhalve te ontlasten van de tot dusver daarbij ingedeelde zes bronzen Coehoornmortieren van 12 c.M. met bijbehoorend materieel voor bediening en vervoer benevens munitie-uitrusting.

De proeven om in Indië zelf tot den geregelden aanmaak van kiezelkruit te geraken werden in 1890 voortgezet. Thans wordt de gegronde hoop gekoesterd dat binnenkort die proeven zullen slagen.

Tevens is men er op bedacht om sommige soorten van projectielen, die tot dusver uit Nederland werden ontboden, voortaan te doen aanmaken bij den artillerie-constructiewinkel te Soerabaija, zooals granaten en granaatkartetsen tot 12 c.M. A. Daartoe zijn van hieruit de noodige gegevens verstrekt.

Kleeding en uitrusting. De verschillende proefnemingen, waarvan in 't vorig verslag (blz. 31) melding werd gemaakt, zijn nog niet afgeloopen Aan de Indische Regeering is de opdracht verstrekt om, na beëindiging van die proeven, al dadelijk een volledig voorstel aan te bieden tot definitieve vaststelling van de uniform, ook voor de officieren.

Huisvesting. Verschillende bij het einde van 1889 onvoltooid gebleven geniewerken kwamen in 1890 gereed.

Te Meester-Cornelis (Batavia) kwam zoowel in het permanente als in het temporaire kampement eene belangrijke verbetering tot stand door het aanbrengen van eene leiding van artesisch water voor kook- en drinkwater en het bouwen van bad- en waschkamers.

Te Magelang (Kadoe) werd een begin gemaakt met den bouw van een semi-permanent hospitaal 1ste klasse, terwijl te Malang (Pasoeroean) eene belangrijke uitbreiding van het bestaande hospitaal onderhanden is genomen. Te Oenarang (Samarang) kwam eene ziekenzaal voor 28 lijders in aanbouw, terwijl de ziekeninrichtingen te Meester-Cornelis en Samarang belangrijk werden verbeterd door het oprichten van afzonderlijke paviljoens, bestemd tot verpleging van lijders aan besmettelijke ziekten.

Te Padang (Sumatra's Westkust) werd een nieuw buskruitmagazijn gebouwd en te Padang Pandjang in hetzelfde gewest overgegaan tot geleidelijke verbetering van het oude temporaire infanteriekampement door de oprichting van nieuwe semi-permanente gebouwen.

In Atjeh werd het infanteriekampement te Kotta Alam verbouwd en uitgebreid, en werden de troepenkampementen te Panteh Perak verbeterd. Te Gedah werd eene nieuwe officierswoning bijgebouwd en eene bestaande verbeterd. Het oude en vervallen officierslogies te Penditi werd opgeruimd en door een 4-tal nieuwe woningen vervangen, terwijl ook te Panteh Perak 8 nieuwe woningen, bestemd voor luitenants, gereed kwamen. Voor het nieuw opgerichte korps marechaussee te voet werd logies gebouwd te Panteh Perak en te Olehleh. Te Kotta Radja werd de hand gelegd aan eene verbetering van de indeeling der gebouwen binnen den kraton en van de wacht- en arrestlokalen. Te Olehleh werd begonnen met eene noodzakelijke uitbreiding enz. van het kampement op de landtong; ook kwam aldaar eene nieuwe woning, zoomede een bureau voor den militairen commandant gereed. Op beide laatstgenoemde plaatsen werden voorts verschillende onder beheer van de militaire administratie staande magazijnen verbeterd.

Woningen, voor één of meer officieren bestemd, werden ook nog in aanbouw genomen: op Sumatra te Baros, Padang Sidempoean en Telok Betong, en op Borneo te Bandjermasin en Sintang.

De uitvoering van geen der tot stand gekomen bouwwerken kon aan particulieren worden opgedragen, aangezien de ter zake gehouden aanbestedingen mislukten. Voor de levering van materialen ten behoeve van die werken slaagden echter 9 aanbestedingen en 4 publieke inschrijvingen.

Voorbereidende stappen worden gedaan om te eeniger tijd ook met betrekking tot West-Java tot verwezenlijking te brengen het reeds in Midden- en Oost-Java in toepassing gekomen beginsel om de garnizoenen der kustplaatsen zooveel doenlijk te beperken en de troepen op gezonde plaatsen in het binnenland te legeren. In December jl. is namelijk door de Indische Regeering besloten om door een genie-officier, gezamenlijk met een meteoroloog (van het observatorium te Batavia), plaatselijk de noodige gegevens te doen verzamelen betreffende de klimatologie enz. van een zestal der belangrijkste in het binnenland der Preanger Regentschappen aan den spoorweg verbonden plaatsen, uit welke eventueel voor den bouw van militaire kampementen eene keuze zal zijn te doen.

Voeding. De in Mei 1890 (Indisch Staatsblad n°. 100) vastgestelde nieuwe voedingstarieven, waarop in 't vorig verslag gedoeld werd, zijn sedert in werking getreden, behalve in Atjeh, alwaar het nog altijd als noodzakelijk erkend wordt de bestaande bijzondere regelingen te blijven toepassen. Voorshands is besloten deze nog tot ult. 1891 te handhaven (Indisch besluit dd. 9 September 1890 n° 1). De werking der elders dan in Atjeh ingevoerde nieuwe tarieven kon in den aanvang van 1891 nog niet volledig worden beoordeeld. In verband met hunne invoering werd aanvankelijk — na 1 Juli 1890 — niet verder voortgegaan met de toekenning van bijslag op de soldij aan de militairen van het garnizoen te Balangnipa (Celebes en onderhoorigheden), doch op hygiënische gronden is in den aanvang van 1891 de bewuste tegemoetkoming opnieuw moeten worden toegelegd. Ook voor de overige in 't vorig verslag bedoelde garnizoenen (in de afdeeling Deli en te Tjilatjap) bleef de verdere toekenning van een bijslag op de soldij nog noodzakelijk.

Algemeene gezondheidstoestand en ziekenverpleging. Met de berriberri was het in 1890 bij het leger minder gunstig gesteld dan in het voorafgegane jaar, doch de ziekte verkreeg toch niet zulk eene uitbreiding als in 1888. In Atjeh blijven zich nog steeds de meeste gevallen voordoen (in 1890 3293, tegen 2008 in de gezamenlijke garnizoenen elders). In gemeld gewest heerschte de ziekte gedurende 1890 het sterkst in April en September, toen gemiddeld per dag 13.46 en 13.06 militairen werden aangetast; daarentegen beliep dit gemiddelde in Mei slechts 5.86 en in November slechts 5.13. Hieronder volgen eenige nadere opgaven over 1888, 1889 en 1890, ook wat betreft de

rechtstreeksche verliezen die het leger in die jaren door de berriberri leed.

		1888.	1889.	1890.
Nieuw bijgekomen lijders.	Java en Madura (met Billiton) . .	1870	1291	1148
	Atjeh en onderhoorigheden . . .	4170	2637	a) 3293
	Sumatra's Westkust	355	185	104
	Overige commandementen in de buitenbezittingen	577	748	756
	Te zamen. . .	6972	4861	5301
Van het voorafgegane jaar in behandeling gebleven		595	640	701
	Totalen . . .	7567	5501	6002
Aan berriberri stierven	Europeanen . . .	12	26	17
	Inlanders	359	269	221
	In 't geheel	371	295	238
en wegens die ziekte werden afgekeurd	Europeanen. . . .	132	147	120
	Inlanders	792	b) 597	693
	In 't geheel	924	744	813

a) Omtrent het getal berriberri-lijders in Atjeh gedurende de reeds verloopen maanden van 1891 zijn hier te lande nog slechts voorloopige opgaven ontvangen, die bovendien niet over maandelijksche tijdvakken loopen. Daaruit blijkt dat gedurende het tijdvak van 29 December 1890 t/m 4 Juni 1891 in het hospitaal te Panteh Perak, zoowel van Kotta Radja als van de posten, als lijdende aan berriberri werden opgenomen 1130 militairen (daaronder 2[illegible]0 Europeanen), terwijl over het tijdvak van 24 December 1889 t/m 31 Mei 1890 de overeenkomstige opgaven bedroegen: in totaal 1086 en voor de Europeanen alléén 288.

Met betrekking tot de opgaven over Januari t/m Maart 1890, voorkomende in noot 1 op blz. 33 van het vorig verslag, moet nog opgemerkt worden dat deze nader zijn gebleken betrekking te hebben tot het getal aanwezige lijders *bij het einde* van elke dier maanden.

b) Hieronder één Afrikaan.

Eene proef in Atjeh genomen, om berriberri-lijders met creosoot te behandelen, had geen afdoend resultaat, vooral omdat de lijders zoo spoedig mogelijk van Atjeh worden weggezonden. In het hospitaal te Buitenzorg vond eene nauwkeurige beproeving plaats, doch mede zonder dat daarvan op het verloop der ziekte eenige noemenswaardige invloed viel te bespeuren, met een aan de Regeering hier te lande aan de hand gedaan middel, dat, naar verzekerd werd, in Brazilië met goed gevolg tegen de berriberri werd aangewend. Het aanbevolen praeparaat, in Indië volgens de ontvangen aanwijzingen — in pillenvorm — aangemaakt, werd toegediend aan een 40-tal berriberri-lijders, waarbij andere in gelijken ziektetoestand verkeerende patiënten werden geobserveerd, aan wie, ter vergelijking, geenerlei geneesmiddel werd toegediend. Zoowel bij de droge als bij de natte berriberri bleken de resultaten dezer pillen zeer gering.

De cholera deed zich in 1890 weder zeer verspreid voor, doch gelukkig waren in geen enkel garnizoen de gevallen talrijk te noemen, zoals het volgende overzicht kan doen zien.

GARNIZOENEN, ENZ.	Aangetasten.				Overledenen.			
	Europeanen.	Afrikanen.	Aziaten.	Totalen.	Europeanen.	Afrikanen.	Aziaten.	Totalen.
Weltevreden	9	„	2	11	7	„	1	8
Meester-Cornelis	1	„	„	1	1	„	„	1
Buitenzorg	„	„	1	1	„	„	1	1
Samarang	8	„	6	14	6	„	6	12
Willem I.	7	„	3	10	6	„	3	9
Magelang	2	„	4	6	2	„	3	5
Salatiga	3	„	„	3	2	„	„	2
Djokjokarta.	3	„	2	5	2	„	1	3
Soerakarta	6	„	3	9	3	„	3	6
Ngawi	2	„	„	2	2	„	„	2
Soerabaija	31	„	12	43	24	„	10	34
Transporteeren.	72	„	33	105	55	„	28	83

GARNIZOENEN, ENZ.	Aangetasten.				Overledenen.			
	Europeanen.	Afrikanen.	Aziaten.	Totalen.	Europeanen.	Afrikanen.	Aziaten.	Totalen.
Per transport .	72	„	33	105	55	„	28	83
Malang	3	„	4	7	3	„	3	6
Kotta Radja	43	„	17	60	22	„	13	35
Lambaroe	1	„	1	2	„	„	„	„
Edi.	1	„	„	1	1	„	„	1
Expeditionaire troepen in Edi.	26	„	1	27	12	„	1	13
Padang	16	„	3	19	10	„	3	13
Oeloe Limou Manis . . .	3	„	„	3	„	„	„	„
Solok	„	„	6	6	„	„	4	4
Medan.	1	„	2	3	1	„	2	3
Bandjermasin	1	„	1	2	1	„	„	1
Makasser	„	„	1	1	„	„	1	1
Balangnipa	1	„	„	1	1	„	„	1
Totalen . .	168	„	69	237	106	„	55	161

Alle maatregelen werden getroffen om de verspreiding der ziekte in bovengenoemde garnizoensplaatsen zooveel mogelijk tegen te gaan of het ontstaan daarvan te voorkomen.

In het begin van April 1890 begon, ongeveer tegelijkertijd ter Sumatra's Westkust en in de Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo, de influenza onder de troepen epidemisch te heerschen. Spoedig daarop volgde ook het uitbreken van de epidemie in enkele garnizoenen van de 1ste en 2de militaire afdeeling op Java, van de Westerafdeeling van Borneo, van Palembang, van Sumatra's Oostkust, van Celebes, Menado en Timor, van Amboina en Ternate, van Banka en van Riouw, terwijl de 3de militaire afdeeling op Java, Atjeh en onderhoorigheden en de Lampongsche Districten verschoond bleven. De uitbreiding der epidemie was in de onderscheidene garnizoenen zeer verschillend. Terwijl in sommige gewesten bijna alle garnizoenen werden aangetast en het aantal influenza-lijders in verhouding tot de garnizoenssterkte groot was, werden in andere gewesten slechts één of twee garnizoensplaatsen bezocht en was somwijlen het aantal influenza-lijders zóó gering dat men nauwelijks van eene epidemie kon spreken. De ziekte, die onder de gewone verschijnselen verliep en meestal van korten duur was, had over 't algemeen een goedaardig karakter, zoodat het voor 't grootste deel der lijders niet noodzakelijk was om in de ziekeninrichting ter behandeling te worden opgenomen. Het aantal sterfgevallen aan influenza, of liever aan ziekten welke daarbij als complicatie optraden, was dan ook gering [1]).

Met verwijzing naar de bijlagen D en E hierachter, houdende meer uitgewerkte opgaven betreffende de ziekenverpleging bij het Indische leger, laat men hier een algemeen overzicht volgen der in de laatste drie jaren bij gemeld leger behandelde zieken (uitgenomen de militairen beneden den rang van officier die in het kwartier behandeld werden, zooals, gelijk boven gezegd, met het gros der influenza-lijders het geval was). Verder is met betrekking tot de in het overzicht voorkomende cijfers in het oog te houden dat de lijders, ook wat betreft de overledenen en hen die de ziekeninrichting verlieten als voor verderen dienst afgekeurd, gerangschikt zijn naar de ziekte waarvoor zij in behandeling kwamen, dus zonder er rekening mede te houden of zij tijdens hun

[1]) Een afzonderlijk „verslag van de influenza-epidemie in 1890 bij het leger in Nederlandsch-Indië", van de hand van dr. C. Winkler, officier van gezondheid der 2de klasse, is afgedrukt in het Geneeskundig Tijdschrift voor Nederlandsch-Indië, deel XXXI.

verblijf in de ziekeninrichting lijdende bleken aan eene andere ziekte.

Omschrijving. (Het overzicht omvat ook de officieren.)	Behandelden a) (zonder de *kwartier*zieke militairen beneden den rang van officier). 1888.	1889.	1890.	Voor verderen dienst afgekeurden (namelijk zij die als zoodanig de militaire ziekeninrichtingen verlieten). 1888.	1889.	1890.	In de militaire ziekeninrichtingen (of tijdens de evacuatie van Atjeh naar Padang en Batavia) overledenen. 1888.	1889.	1890.
Voornaamste ziektevormen b).	pct.	pct.	pct.	pct.	pct.	pct.	pct.	pct.	pct.
Malaria-ziekten. . . .	11 903 = 19.53	12 605 = 21.3	12 433 = 21.46	127 = 6.39	110 = 4.97	116 = 5.51	123 = 13.34	136 = 16.71	121 = 16.13
Cholera	295 = 0.48	205 = 0.35	215 = 0.37	„ „	„ „	„ „	169 = 18.33	149 = 18.30	148 = 19.73
Berriberri	7 194 = 11.80	4 867 = 8.22	5 614 = 9.69	707 = 35.54	510 = 23.01	638 = 30.29	334 = 36.22	241 = 29.61	204 = 27.2
Syphilis	1 115 = 1.83	1 000 = 1.69	975 = 1.68	26 = 1.31	22 = 0.99	26 = 1.24	7 = 0.76	1 = 0.12	2 = 0.27
Venerische ziekten. .	9 876 = 16.21	10 717 = 18.10	10 315 = 17.81	51 = 2.56	42 = 1.90	38 = 1.8	19 = 2.06	34 = 4.18	24 = 3.2
Overige ziekten . . .	30 570 = 50.15	29 799 = 50.34	28 385 = 48.99	1 078 = 54.20	1 532 = 69.13	1 288 = 61.16	270 = 29.29	253 = 31.08	251 = 33.47
Totaal . . .	60 953 = 100.	59 193 = 100.	57 937 = 100.	1 989 = 100.	2 216 = 100.	2 106 = 100.	922 = 100.	814 = 100	750 = 100.
Verdeeling van het totaal zieken naar den landaard.	pct.	pct.	pct.	pct.	pct	pct.	pct.	pct.	pct.
Europeanen.	31 742 = 52 07	31 437 = 53.11	29 079 = 50 19	646 = 32.48	954 = 43.05	796 = 37.8	335 = 36.33	337 = 41.4	276 = 36.8
Afrikanen	138 = 0.33	115 = 0.19	124 = 0.22	7 = 0.35	8 = 0.36	4 = 0.19	1 = 0.11	1 = 0.12	1 = 0.13
Inlanders (waaronder ook Amboineezen) .	29 073 = 47.60	27 641 = 46.70	28 734 = 49.59	1 336 = 67.17	1 254 = 56.59	1 306 = 62.01	586 = 63.56	476 = 58.48	473 = 63.07
Totaal . . .	60 953 = 100.	59 193 = 100.	57 937 = 100.	1 989 = 100.	2 216 = 100.	2 106 = 100.	922 = 100.	814 = 100.	750 = 100.

a) Het getal der van het voorafgegane jaar in behandeling gebleven lijders (onder de hier uitgetrokken cijfers begrepen) bedroeg als volgt:

	1 Jan. 1888	1 Jan. 1889.	1 Jan. 1890.	1 Jan. 1891.
Europeanen	1885	1975	2043	1812
Afrikanen	7	5	4	7
Inlanders (waaronder ook Amboineezen) . .	1545	1633	1624	1539
Totaal . . .	3437	3613	3671	3358

De *gemiddelde* legersterkte, zonder de garnizoenen te rekenen waar geen officier van gezondheid bescheiden was, beliep:
over 1888: 33 903 man (16 620 Europeanen, 109 Afrikanen en 17 174 Amboineezen en andere inlanders).
„ 1889: 33 659 „ (16 153 „ 117 „ „ 17 389 „ „ „ „).
„ 1890: 31 727 „ (14 641 „ 61 „ „ 17 025 „ „ „ „).

b) Zoowel de behandelden, als de afgekeurden en de overledenen zijn in dit overzicht verantwoord naar gelang van de ziekte, waarvoor zij in behandeling waren genomen, onverschillig of eene andere ziekte de oorzaak van hunne afkeuring of van hun overlijden is geweest.

De van hier uitgezonden ontsmettingsovens waren bij het begin van dit jaar nog niet alle opgesteld. Een algemeen verslag nopens de werking daarvan kon dan ook nog niet worden opgemaakt. Voorshands kon wel reeds worden gezegd dat de oven bij eene groote ziekeninrichting als het militair hospitaal te Batavia goed voldoet en in eene bepaalde behoefte voorziet.

De Chamberland-filters (systeem Pasteur), in Atjeh en te Soerabaija in gebruik, werden, om de reeds in 't vorig verslag (blz. 33) aangevoerde redenen, buiten gebruik gesteld. Als voorloopige maatregel werd het voor de militairen bestemde drinkwater aldaar gefiltreerd door middel van leksteenen, gevuld met patent gekorreld beenzwart of gepraepareerde houtskool en geplaatst op leggers-watervaten. Thans wordt proefondervindelijk nagegaan, welke van de inmiddels ontvangen twee soorten van filters, de gewijzigde Chamberland'sche of de verbeterde Cheavin'sche, voor het algemeen gebruik in de kazernes en hospitalen de voorkeur verdient.

Voor de verpleging van zieke militairen in het koele klimaat der Preanger Regentschappen werd in 1890 weder met gewenscht gevolg gebruik gemaakt van de particuliere gezondheidsetablissementen te Sindanglaija en Soekaboemi. De bepalingen betreffende de opneming van landsdienaren in genoemde etablissementen tegen verlaagd tarief ondergingen verandering, o. a. in dien zin dat gepensionneerde landsdienaren van dat recht zijn uitgesloten.

In Januari 1891 (Indisch Staatsblad n°. 23) werd een nieuw voedingstarief voor de verpleegden in de militaire ziekeninrichtingen vastgesteld.

Manoeuvres. Groote militaire manoeuvres vonden ook in het afgeloopen jaar op Java niet plaats. Echter werden aldaar en ter Sumatra's Westkust door de veldbataljons, in vereeniging met de andere ter plaatse aanwezige wapens, veldoefeningen op kleine schaal gehouden. Deze oefeningen bleven aan de verwachtingen voldoen. Nergens verwekten zij onrust onder de inlandsche bevolking, terwijl slechts zeer geringe bedragen wegens beschadiging van particuliere eigendommen behoefden te worden uitgekeerd.

Schietoefeningen. Aan de in 1890 gehouden twee cursussen van de infanterie-schietschool te Meester-Cornelis werd in 't geheel deelgenomen door 19 officieren en 47 minderen. In Februari 1890 (Algemeene Orders n°. 12) werd door het legerbestuur een reglement voor de schietschool vastgesteld.

Sedert April 1890 (zie Algemeene Orders n°. 19) is door het legerbestuur de gelegenheid opengesteld om in groote garnizoenen, hetzij ten laste der cantinefondsen, hetzij uit vrijwillige bijdragen, met uit 's lands voorraad — tegen betaling — te verstrekken munitie door onderofficieren eenmaal per jaar onderlinge schietwedstrijden met het achterlaadgeweer kl. kal. te doen houden.

Remonte. Alleen door voortdurend bijzondere zorg aan de remontering te besteden, slaagde men er in, het in 1890 voor de troepen benoodigde aantal paarden aan te schaffen. Daartoe was het echter noodig dat de remonteprijs voor Soerabaija met dien op de beide andere hoofdplaatsen van Java gelijkgesteld en derhalve van f 220 op f 260 gebracht werd (Indisch besluit dd. 9 Augustus 1890 n° 13). Tegen 205 stuks in 1889, werden in 1890 voor het leger 194 paarden aangekocht, meerendeels op verschillende vendutiës en overigens uit de hand. Daarvan werden er 136 bij de cavalerie en 58 bij de artillerie ingedeeld [1]). Intusschen leed men een vrij belangrijk verlies, doordien in de laatste helft van het jaar ongeveer 30 paarden te Salatiga wegens kwaden droes moesten worden afgemaakt en het aantal voor den dienst afgekeurde paarden in 1890 aanmerkelijk meer bedroeg dan in vorige jaren. De poging om van de paarden op het onbewoonde eilandje Poeloe Mojo nabij Soembawa (gouvernement Celebes en

[1]) Ult. 1890 telde men bij de cavalerie 699 paarden, en bij de artillerie 394 paarden en 150 muildieren.

onderhoorigheden) partij te trekken voor de remonteering (zie vorig verslag blz. 34) is geheel mislukt. Naar aanleiding van een van particuliere zijde aan het legerbestuur gedaan aanbod om in den aanvang van 1891 te Batavia aan te brengen eenige voor het leger geschikte kleine Australische paarden (hoog 4.1 à 4.4 Rijnl. voet), verleende de Indische Regeering in October 1890 machtiging om daarvan een 60-tal, mits bij de keuring goed bevonden, aan te koopen tegen een middenprijs van f 360 per stuk.

In den aankoop van voor het remonte-depôt te Poerabaija (Preanger Regentschappen) geschikte jonge (twee- à driejarige) paarden van Indische rassen slaagde men niet zoo gemakkelijk als wel verwacht werd. Niettegenstaande in April 1890 de gemiddeld te besteden maximum-prijs van f 150 op f 180 werd gebracht, konden in 1890 slechts 64 stuks verkregen worden. De omtrent de voeding der jonge paarden bij het remonte-depôt getroffen nadere regelingen, waarvan in 't vorig verslag sprake is, waren nog te kort in werking om daarvan reeds eene merkbare verbetering in den toestand der paarden te kunnen verwachten. De inrichting zelve laat niets te wenschen over; de weiden worden geleidelijk beter; het klimaat blijkt uitstekend te zijn; ziektegevallen van beteekenis kwamen niet voor. Alleen werden moeilijkheden ondervonden met de bewakers, die in dat gedeelte der Preanger Regentschappen ongeschikt blijken om met paarden om te gaan. Men tracht thans gewezen inlandsche militairen aan het depôt te verbinden. Slechts 11 paarden werden in den loop van het jaar afgeleverd. Dit geringe resultaat is uitsluitend toe te schrijven aan den minder goeden voedingstoestand, die het noodig maakte de paarden wat langer bij het depôt te houden.

Van de muildieren der artillerie werden er eenige ingedeeld bij de naar Flores gezonden expedities. Vooral op Zuid-Flores werd bij den transportdienst tusschen de verschillende posten van deze draagbeesten veel nut getrokken.

Postduiven. De proefneming betreffende het gebruik van postduiven in Atjeh heeft tot dusver geen zeer bevredigende uitkomsten opgeleverd. Wel was tusschen Kotta Radja en Poeloe Bras (38 K.M.) eene postduivengemeenschap tot stand gebracht, maar op de lange lijnen Kotta Radja-Malaboeh (180 K.M.) en Malaboeh-Singkel (280 K.M.) kon van zoodanigen dienst nog geen sprake zijn. Ofschoon men aanvankelijk meende dat de duiven, door de kustlijn te volgen, trapsgewijze africhting, door oefeningsvluchten over geleidelijk grootere afstanden, zouden kunnen ontberen, en dus geen bezwaar werd gezien in het gemis van tusschenstations op de beide laatstgenoemde trajecten, hadden slechts enkele van de tot dusver gebezigde duiven de bedoelde vluchten in haar geheel kunnen volbrengen. De meesten waren echter onderweg verloren gegaan, zonder dat daarvan met eenige zekerheid de oorzaak kon worden opgegeven. Nu het voor dezen eigenaardigen dienst aangewezen personeel (enkele onderofficieren en minderen der genie) de noodige ervaring aangaande de behandeling van de dieren verkregen heeft, wenscht het legerbestuur de proefneming nog voort te zetten. Tot aanvulling van de zeer geslonken duivenkoloniën is zeer onlangs de uitzending gevraagd van 100 koppels nieuwe duiven, voor welker aanschaffing de tusschenkomst is ingeroepen van de twee postduiven-vereenigingen hier te lande welke zich reeds vroeger voor deze zaak moeite hebben gegeven. Daar voorts de mogelijkheid wordt verondersteld dat het tot verkrijging van betere uitkomsten kan leiden, ook wat betreft de bewaring der ras-eigenschappen bij het in Indië verkregen gebroed, wanneer over duiven kon worden beschikt, voor welke het Indische klimaat minder verschilt als voor die uit Nederland (of België) afkomstig, tracht het legerbestuur ook duiven uit Perzië — zoo mogelijk 50 koppels — te verkrijgen, waartoe de bemiddeling van het Nederlandsch consulaat te Bender Bushir is ingeroepen.

Reglementen en voorschriften; handleidingen bij het militair onderwijs. Door het legerbestuur werden in 1890 vastgesteld en afzonderlijk in druk uitgegeven een »Reglement voor de infanterie-schietschool" (zie hooger), zoomede een »Reglement voor het korps marechaussee in Groot-Atjeh" (zie Algemeene Orders 1890 n°. 26). Ook verscheen in druk eene door het departement van oorlog tot ult. 1889 bijgewerkte »Verzameling op de Algemeene orders voor het Nederlandsch-Oostindisch leger". Ten gevolge van de bewapening der adjudanten-onderofficier en sergeant-majoors der infanterie met de revolver (zie vorig verslag blz. 31) werd uitgevaardigd een »Voorschrift omtrent de samenstelling, het onderhoud en de aanwending van de revolver en de daarmede te houden schietoefeningen bij de infanterie". Ten behoeve van de bereden wapens werd ingevoerd een »Voorloopig reglement op den inwendigen dienst der cavalerie", terwijl ook de 1ste aflevering van het 13de bijvoegsel van den »Instructie-inventaris voor de artillerie", zoomede een »Reglement voor den militair-veterinairen dienst" de pers verlieten. Bij de VIIde afdeeling van het departement van oorlog (onderafdeeling »topographische dienst") zag voorts het licht eene tweede herziene uitgave van de in 1875 verschenen »Terreinleer". Ook werden vastgesteld nieuwe »Instructiën voor den chef van den topographischen dienst, voor de chefs der opnemingsbrigades, voor de opnemers en voor de triangulatiebrigade van den topographischen dienst".

De door gebrek aan personeel herhaaldelijk gestaakte omwerking der »Administratieve voorschriften voor den dienst bij het wapen der genie" (zie daarover laatstelijk blz. 44 van het verslag van 1889) kon in het laatst van 1890, met vooruitzicht op geregelde voortzetting, weder onderhanden genomen worden.

Bij gouvernementsbesluit van 25 September 1890 n°. 2 (Algemeene Orders n°. 63) werd vastgesteld eene nieuwe »Instructie betreffende het inschrijven en verzenden van de conduitelijsten der hoofd- en verdere officieren van het Nederlandsch-Indisch leger".

Belooningen en straffen. Ten vervolge op vroegere regelingen — zie laatstelijk het Koninklijk besluit dd. 6 Juli 1886 n°. 33 (Indisch Staatsblad n°. 162) — betreffende de toepasselijkverklaring van het »Eereteeken voor belangrijke krijgsbedrijven" op de in Atjeh en onderhoorigheden in het tijdvak 1873 t/m 1885 door zee- en landmacht bewezen diensten, zijn bij Koninklijk besluit dd. 25 Mei 1891 n°. 42 (Staatscourant van den 5den Juni jl.) ook al degenen die in de jaren 1886 t/m 1890 aan de krijgsverrichtingen in genoemd gewest hebben deelgenomen gerechtigd verklaard om met genoemd eereteeken begiftigd te worden. De daarbij behoorende gesp draagt nu het opschrift »Atjeh 1873—1890", terwijl de over eenig vroeger tijdvak uitgereikte Atjeh-gespen tegen de nieuwe verwisselbaar zijn gesteld.

Spreekt het evengemeld Koninklijk besluit van 25 Mei 1891 in algemeenen zin de tevredenheid van de Koningin-Weduwe Regentes uit »over de inspanning en de volhardende dapperheid waarmede de zware taak der bezetting en bewaking van Atjeh en onderhoorigheden en de strijd aldaar worden volgehouden", ter zake van uitstekende militaire gedragingen in dat gewest vielen, sedert het medegedeelde in 't vorig verslag (blz. 34/35), aan enkele officieren en minderen van het Indisch leger nog afzonderlijke eereblijken ten deel. Als zich onderscheiden hebbende bij ontmoetingen met den Atjehschen vijand gedurende het tijdvak van 12 December 1889 tot 5 December 1890 werden namelijk benoemd tot ridder 4de klasse der Militaire Willemsorde 1 eerste- en 1 tweede-luitenant der infanterie, benevens 3 Europeesche minderen van dat wapen (een sergeant, een korporaal en een fuselier), werd aan een reeds met gemelde orde versierden kapitein van den generalen staf de eeresabel toegekend, en verwierven zich 3 Europeesche fuseliers eene eervolle melding (Koninklijke besluiten dd. 26 Juni 1890 n°. 27 en 13 April 1891 n°. 37).

Ter zake van de krijgsverrichtingen in Edi (Atjeh's Oostkust) in den loop van 1889, waarvoor reeds blijkens het vorig verslag (blz. 34/35) aan enkele officieren en mindere militairen eerbelooningen waren ten deel gevallen, werd alnog tot ridder 4de klasse van de Militaire Willemsorde benoemd een tweede-luitenant der infanterie (Koninklijk besluit dd. 24 Januari 1891 n°. 9) en alsnog eene eervolle melding toegekend aan een inmiddels tot adjudant-onderofficier bevorderden sergeant-majoor der infanterie (Koninklijk besluit dd. 13 September 1890 n°. 24).

Verder is hier nog te verwijzen naar het medegedeelde in noot 3 op blz. 26 hiervóór.

Aan de voorhanden opgaven omtrent het aantal militairen die om niet-eervolle redenen uit het leger of tijdelijk uit hun korps werden afgevoerd, ontleent men over de laatstverloopen drie jaren onderstaande statistiek.

JAREN.	Aantal militairen beneden den rang van officier,											
	die in den loop van het jaar op grond van het tegen hen geslagen vonnis uit het leger verwijderd werden.		die in den loop van het jaar met een briefje van ontslag uit het leger werden weggezonden.		die op 31 December gedetineerd waren in het militair huis van arrest te Samarang (nog tot het leger behoorende). *a*)		die op 31 December als gestraften bij de strafdetachementen waren geplaatst. *b*)		die in den loop van het jaar als vermist of als gedeserteerd uit de sterkte werden afgevoerd *c*)		die zich op 31 December als arrestanten in de provoosthuizen bevonden. *d*)	
	Europeanen.	Amb. en andere inlanders.	Europeanen.	Amb. en andere inlanders.	Europeanen.	Amb. en andere inlanders.	Europeanen.	Amb. en andere inlanders.	Europeanen.	Amb. en andere inlanders.	Europeanen.	Amb. en andere inlanders.
1888.	34	22	37	17	46	12	54	24	19	393	94	40
	56		54		58		78		412		134	
1889.	61	35	22	3	73	18	59	35	14	252	68	21
	96		25		91		94		266		89	
1890.	13	20	18	19	93	26	57	34	20	284	65	43
	33		37		119		91		304		108	

a) Overigens bevonden zich in gemeld arresthuis nog een aantal van den militairen stand vervallen verklaarde veroordeelden (allen Europeanen), en wel op ult. 1888 29, ult. 1889 32 en ult. 1890 26.

b) Sedert in de eerste helft van 1890 de in 't vorig verslag (blz. 59) besproken wijzigingen in de militaire strafwetgeving zijn in werking getreden, wordt het in deze rubriek bedoelde tuchtmiddel niet langer enkel op disciplinair gestraften toegepast, maar ook op de militairen die bij vonnis (als bijkomende straf) tot eene strengere tucht worden verwezen (zie Algemeene Orders 1890 nº. 49), en zulks in afwijking van vroeger, toen — althans sedert 1 Maart 1883 (verg. het verslag van 1884 blz. 36) — zoodanige door den militairen rechter opgelegde bijkomende straf werd ondergaan bij de korpsen, door plaatsing namelijk in de 2de klasse van militaire discipline. (Hoeveel militairen op ult. 1890 tot laatstbedoelden strafcursus te rekenen waren, vindt men niet opgegeven.)

c) Van de vroeger of later gedeserteerde of vermiste militairen werden weder in de sterkte teruggebracht, als vrijwillig teruggekeerd of door de politie opgevat, in 1888 11 Europeanen en 74 inlanders, in 1889 respectievelijk 5 en 96 en in 1890 6 en 95.
Als van de bezetting in Atjeh gedeserteerd zijn onder de in het staatje opgegeven getallen begrepen: over 1888 3 Europeanen, en over 1889 en 1890 telkens 2 inlanders. Bovendien werd in 1890 in Atjeh de poging van een inlandsch militair om te deserteeren door de bevolking verhinderd, die (te Bital) den man arresteerde en naar Lamdjamoe terugbracht. In Februari jl. liep een Europeesch sergeant in Atjeh naar den vijand over met medeneming van geweer en patronen.

d) Meerendeels waren deze militairen in preventief arrest. Slechts telde men onder hen: in 1888 en 1889 achtereenvolgens 3 en 10 (allen Europeanen) en in 1890 17 veroordeelden (9 Europeanen en 8 inlanders).

Onder het Europeesch kader (ten opzichte van Amboineezen of andere inlanders is zulks niet gemeld) werden in 1890 gedegradeerd of teruggesteld 25 onderofficieren en 50 korporaals, tegen in 1888 en 1889 achtereenvolgens 35 en 37 van de eersten en 67 en 65 van de laatsten.

Maatregelen en instellingen in het belang van het zedelijk en stoffelijk welzijn van den soldaat. Bij voortduring blijft het legerbestuur bedacht op hetgeen kan worden gedaan tot verhooging van het zedelijk peil der militairen. Bij gelegenheid dat bij gouvernementsbesluit dd. 20 Augustus 1890 nº. 1 de bepalingen betreffende het ter kerk gaan van militairen in overeenstemming werden gebracht met hetgeen ter zake voor het Nederlandsche leger is voorgeschreven, werden door de Indische Regeering tevens bekrachtigd eenige door het legerbestuur in den laatsten tijd reeds in werking gestelde verbeteringen met betrekking tot de voorschriften omtrent het verrichten van diensten op Zon- en godsdienstige feestdagen (zie nopens een en ander nº. 58 van de Algemeene Orders 1890).

Over de uitvoering te geven aan het Koninklijk besluit dd. 28 Mei 1889 nº. 19 (Indisch Staatsblad nº. 170) heeft de Indische Regeering in den aanvang van 1891 haar gevoelen doen kennen, hetwelk hierop nederkomt dat de ingevolge dat besluit voor de voorziening in de godsdienstige behoeften der militairen en van minder gegoede andere gemeenteleden te bestemmen personen niet buiten eenig kerkelijk verband zouden behooren te staan, en dat derhalve zoowel aan het Protestantsch Kerkbestuur als aan het Hoofd der Roomsch-katholieke missie in Nederlandsch-Indië de mededeeling ware te richten dat voor enkele niet onbelangrijke garnizoensplaatsen, waar een predikant of Roomsch-katholieke geestelijke ontbreekt, toelagen uit 's lands kas beschikbaar zijn voor door het Kerkbestuur voor te dragen zendelingleeraren of andere personen en door den Bisschop aan te wijzen hulppriesters die zich daarvoor — onverlet hun arbeid onder andere gemeenteleden — zouden hebben te belasten met de godsdienstige verzorging der mindere militairen in garnizoenen en kazernes. In Maart jl. is aan de Indische Regeering geantwoord dat met de gedachte wijze van uitvoering dezerzijds wordt ingestemd en dat het aanbeveling scheen te verdienen om, in afwachting dat de practijk uitspraak zal hebben gedaan, voorshands met betrekking tot den maatregel niet te veel te reglementeeren.

Daar het verschaffen van een meer gezellig verblijf aan de mindere militairen gedurende hun vrijen tijd ontegenzeggelijk moet medewerken tot wering van uitspattingen, is men in 1890 begonnen om de voor ontspanning beschikbare gedeelten der kwartieren, de zoogenaamde dagverblijven, beter te meubeleeren en te verlichten, zoomede van eenig servies en van middelen tot tijdverdrijf te voorzien. Aanvankelijk zijn op die wijze op 's lands kosten beter ingericht 10 dagverblijven (waarvan 1 in Atjeh) en bovendien uit de cantinefondsen 3 dagverblijven. Het onderhoud en de verlichting zullen nu verder geheel voor 's lands rekening genomen worden, en in 1891 zal de verbetering op nog 10 dagverblijven worden toegepast. Het is toch gebleken dat de maatregel door de militairen zeer wordt gewaardeerd; de verbeterde dagverblijven trekken bij voortduring veel bezoek, en zelfs viel op te merken dat vooral op soldijdagen vele militairen er ontspanning zochten; wel een bewijs, schrijft de legercommandant, dat de soldaat zich in de dagverblijven thuis gevoelt ook dan wanneer zijne middelen hem niet verhinderen elders zijne genoegens te zoeken.

Omtrent het door de »Afdeeling Batavia van den Nederlandschen Militairen Bond" (zie vorig verslag blz. 36) te Batavia gestichte Christelijk Militair Tehuis zijn voor dit verslag tot dusver geen berichten ontvangen.

De zorgen van het »Centraal Comité in Nederlandsch-Indië van het Roode Kruis", gedurende 1890 bestaande

in het toezenden van versnaperingen aan de troepen in Groot-Atjeh, in Edi en op Zuid- en Noord Flores, en in de verstrekking van kunstoogen aan een drietal militairen, waren weder zeer op prijs te stellen. In 't geheel werd voor een en ander f 6357 besteed. In de statuten van het Indisch Centraal Comité (Javasche Courant van 24 October 1873) kwam in November 1890 deze wijziging (zie Javasche Courant van 6 Januari 1891) dat daarin, waar sprake is van het optreden van het Comité, nu niet alleen van oorlog is gewag gemaakt, maar ook van oproer, verzet en andere omstandigheden die het noodzakelijk doen zijn dat in Nederlandsch-Indië de wapenen worden opgevat.

De militaire cantines bleven ook in het afgeloopen jaar aan het doel beantwoorden. Over het laatst bekende jaar (1889) wezen de gezamenlijke cantine-verantwoordingen een voordeelig saldo aan van f 100 350, tegen f 134 183 over 1888. Intusschen zijn in 1889 te Makasser (Celebes), Fort de Kock (Sumatra's Westkust) en Kotta-Alam (Atjeh) nieuwe cantines verrezen, terwijl verscheidene cantinegebouwen belangrijke uitbreidingen en herstellingen hebben ondergaan. Het gevolg hiervan was, dat de waarde aan gebouwen, meubilair en bibliotheken in hetzelfde jaar steeg van f 463 845 tot f 541 646, zoodat er in werkelijkheid van een belangrijken vooruitgang sprake kan zijn. In den geest van het medegedeelde in 't vorig verslag (blz. 36) is door het legerbestuur in den aanvang van 1891 eene regeling getroffen om ook in de niet aan de groote gemeenschapswegen gelegen garnizoenen door de cantines het bier te doen slijten zooveel mogelijk tegen prijzen die voor de middelen van den soldaat bereikbaar zijn, en wel door o. a. de vrachtkosten, die uit den aard der zaak voor de eene plaats veel hooger loopen dan voor de andere, te doen omslaan over al de cantines voor zoover zij tot hetzelfde militaire commandement behooren.

Ten opzichte van het militair spaarfonds is mede te deelen dat in 1889 (eene latere verantwoording is nog niet bekend) het aantal deelhebbers terugging van 3722 tot 3282 en hun gezamenlijk tegoed van f 242 923 tot f 227 492. Eene bepaalde reden voor deze wijziging in den stand van het fonds kan niet worden opgegeven.

Aan het in 1889 weder aan de orde gestelde denkbeeld, om o. a. gewezen militairen van gouvernementswege in de gelegenheid te stellen kleine grondbezitters te worden, werd, zooals reeds gemeld is op blz. 4 hiervóór, in 't laatst van 1890 een begin van uitvoering gegeven.

§ 2. *Fortificatiën.*

Van de in 1888 onderhanden genomen nieuwe versterkingen kwam die te Seroewaij (Oostkust van Sumatra) en Segli (Atjeh's Noordkust) geheel, en die te Loeboe Sikaping (Padangsche Bovenlanden), waarvan het reduit reeds in gebruik was genomen, nagenoeg gereed; dit laatste was ook het geval met de uitbreiding van de versterking te Taroetoeng (Tapanoli).

Aan de nieuwe etablissementen te Djambi en Lahat in Palembang, zoomede te Moeara Teweh en Tandjoeng in de Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo werd met kracht voortgewerkt.

De oprichting der nieuwe versterking te Edi (Atjeh's Oostkust), waarmede men in 1889 begonnen was, ondervond belangrijke vertraging door de krijgsbedrijven aldaar in Mei, Juni en Juli 1890.

In de Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo werd een aanvang gemaakt met den bouw van eene nieuwe versterking te Pengaron en in de Lampongsche Districten met de verbetering van de versterking te Telok Betong.

Na de voltooiing van het reduit te Loeboe Sikaping werd de versterking (redoute) te Rau (Padangsche Benedenlanden) ontruimd; de daartoe behoord hebbende gebouwen werden verkocht, terwijl de slechting der omwalling aan den land des tijds wordt overgelaten. (Bij Indisch Staatsblad 1890 n°. 153 werd de redoute te Rau uit de permanente versterkingen afgevoerd.)

Op Banka werd de versterking te Blinjoe, in de Westerafdeeling van Borneo werden die te Sintang en Singkawang en in de Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo die te Marabahan, Kwala Kapoeas, Kendangan, Rantau en Barabei beter stormvrij gemaakt. Eene dergelijke verbetering van de versterkingen te Padang Sidempoean (Tapanoli), Solok (Padangsche Bovenlanden) en Nanga Pinoh (Westerafdeeling van Borneo) werd onderhanden genomen.

In Groot-Atjeh werden geen nieuwe versterkingen opgericht, noch bestaande ingetrokken. De watervoorziening op de posten Tjot-Iri en Roempit, die in gebrekkigen toestand verkeerde, werd verbeterd door het boren van artesische putten en het bouwen van steenen reservoirs.

Met het oog op de verbindbaarheid der bepalingen nopens de verboden kringen bij vestingwerken enz. werd in 1890 ten aanzien van eenige nieuwe of gewijzigde versterkingen bij ordonnantie vastgesteld de klasse waartoe zij behooren. Zulks geschiedde ten opzichte van de hooger reeds genoemde nieuwe versterking te Seroewaij (Oostkust van Sumatra), van het te Boentok (Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo) gebouwde blokhuis, ter vervanging van de tegelijkertijd uit de permanente versterkingen afgevoerde redoute aldaar, en ten opzichte van het defensief kampement te Olehleh-Oost in Groot-Atjeh (Indisch Staatsblad 1890 n°. 1 en 153). Onder de versterkingen die tot geene klasse behooren, dat zijn die zonder verboden kring, werd bij ordonnantie van 17 Februari 1890 (Indisch Staatsblad n°. 51) gerangschikt de redoute te Gorontalo (residentie Menado).

§ 3. *Topographische dienst.*

Door de drie opnemingsbrigades, welke in het gouvernement Sumatra's Westkust werkzaam waren (zie vorig verslag blz. 36), werd de terreinarbeid geregeld voortgezet en eene oppervlakte van ruim 1657 K.M². op de schaal van 1 : 20 000 opgemeten [1]). De brigade in de residentie Westerafdeeling van Borneo breidde het opgemeten terrein uit met de belangrijke oppervlakte van 20 253 K.M². op de schaal van 1 : 200 000, terwijl het net van astronomisch bepaalde plaatsen in dat gewest vermeerderd werd met 27 punten, die berekend en verzekerd zijn. Bovendien werd voortgegaan met het vaststellen van de grenzen tusschen verschillende rijkjes aldaar.

Aan het in 't vorig verslag aangekondigd voornemen, om het hoofdkwartier der triangulatie-brigade van Padang (Padangsche Benedenlanden) naar Padang Sidempoean (Tapanoli) te verplaatsen, kon in October 1890 uitvoering worden gegeven. Nu in dat jaar het triangulatie-net ook in de Padangsche Benedenlanden voltooid is en de werkzaamheden in de residentie Tapanoli daardoor krachtiger kunnen voortgezet en de overgang naar de residentie Oostkust van Sumatra voorbereid kan worden, komt bedoelde verplaatsing aan het werk ten goede. Op 11 secundaire en op 132 tertiaire punten werden in 1890 pilaren gebouwd, waardoor het geheel aantal pilaren van 908 klom tot 1051 (57 op primaire, 83 op secundaire en 911 op tertiaire punten). Nieuwe primaire punten werden in 1890 niet bepaald, omdat het hiermede belaste personeel het geheele jaar besteedde aan verkenningen voor dat doel; het bleek toch niet gemakkelijk behoorlijke aansluiting te verkrijgen aan punten in de residentie Oostkust van Sumatra. Thans hebben die verkenningen echter den weg tot voortzetting van het primaire net doen vinden. Het aantal punten, waarvan de ligging in de projectie en de hoogte boven het zeeoppervlak berekend waren, vermeerderde in 1890 van 613 tot 672 (42 primaire, 52 secundaire en 578 tertiaire punten).

De uitkomsten van de definitieve herberekening der triangulatie van Java, welke arbeid hier te lande geschiedt, werden gedurende 1890 vastgesteld voor zooveel betreft de residentiën Banjoemas, Bagelen, Kadoe, Samarang en Japara. Aan het over die herberekening handelend verslag, dat intusschen geleidelijk ter perse wordt gelegd, werd door dr. J. A. C. OUDEMANS voortgewerkt. Ook werden ten behoeve van dat verslag gewestelijke kaarten van het triangulatie-net gereed gemaakt, waarvan er reeds verscheidene op steen zijn gebracht.

Van de bij het topographisch bureau te Batavia in be-

[1]) Naar de uitkomsten der opneming zullen de afstandspalen ter Sumatra's Westkust worden verplaatst en vernummerd. Reeds is bepaald (gouvernementsbesluit dd. 17 Juli 1890 n°. 32) dat bij die verplaatsing en vernummering als uitgangspunt zal dienen het station Padang van den staatsspoorweg en dat de onderlinge afstand der palen zal worden gebracht op 1.5 K.M.

werking zijnde kaarten kwamen gedurende 1890 gereed en zagen aldaar het licht:

in photo-lithographie: 1°. 10 detailbladen (1 : 20 000) van de topographische kaart van Sumatra, elk groot 5 minuten in het vierkant; 2°. 44 bladen der weg- en rivierkaarten (1 : 50 000), behoorende bij de bladen I Paloh, II Singkawang, III Pontianak, VI Dato en VII Siding van de chromo-lithographische kaart der residentie Westerafdeeling van Borneo;

in photo-lithographie met kleurendruk: de kaarten van de vierkante paal gouvernementsgrondgebied te Sanggou en te Soekadana in de Westerafdeeling van Borneo (1 : 50 000);

in photo-lithographie met krijtdruk: de kaart der Battaklanden en van het eiland Nias (1 : 200 000);

in chromo-lithographie: 1°. de bladen II Singkawang en VI Dato van de kaart der Westerafdeeling van Borneo (1 : 200 000); zoomede 2°. twee graad-afdeelingsbladen (1 : 80 000) van de topographische kaart van Sumatra, elk groot 20 minuten in het vierkant.

Voor verkochte kaarten werd in 1890 ontvangen f 6 267,14, tegen f 5 361,85 in 1889, terwijl de waarde van kosteloos en tegen regularisatie verstrekte kaarten, in laatstgemeld jaar f 5 399,54, in 1890 tot f 35 205,58 klom, ten gevolge van eene extra verstrekking van kaarten aan het departement van oorlog, bestemd tot aanzienlijke vermeerdering van den voorraad aldaar. Aan retributie voor het nemen van kopieën van kaarten werd ontvangen f 320, tegen f 50 in 1889.

Door ambtenaren van het binnenlandsch bestuur werden in het afgeloopen jaar geene andere bijdragen tot vermeerdering van de topographische kennis der buitenbezittingen bij het topographisch bureau te Batavia ingeleverd (zie Bijblad op het Indisch Staatsblad n°. 4356) dan eene op de aanwijzingen van inlandsche hoofden berustende kaart van het vroeger onafhankelijk landschap Tanah Djawa, thans deel uitmakende van de residentie Oostkust van Sumatra.

Met de samenstelling en reproductie van de residentiekaart der Preanger Regentschappen wordt hier te lande voortgegaan. Deze omvangrijke arbeid geschiedt bij de topographische inrichting van het Ministerie van Oorlog. Van de residentiekaarten van Kediri en Bagelen zagen bij die inrichting verbeterde herdrukken het licht.

§ 4. *Krijgsverrichtingen.*

Met terugzicht op hetgeen nopens de militaire verrichtingen in Atjeh en onderhoorigheden, in Midden-Sumatra en op Flores reeds gezegd is in het voorgaande hoofdstuk (zie aldaar de §§ 3, 4 en 19) valt te dezer plaatse hoofdzakelijk nog alleen te handelen over de krijgsbedrijven in het landschap Edi (Oostkust van Atjeh), waar landmacht en marine krachtig moesten optreden tot verdrijving van eenige Moslimsche benden die zich in gemeld landschap zochten te nestelen en waartegen de radja en zijn volk zich niet opgewassen gevoelden. Zooals reeds uit het vorig verslag (blz. 40) gebleken is, was hiertoe onze plaatselijk voorhanden macht, ofschoon reeds met één compagnie infanterie uit Kotta Radja aangevuld, niet voldoende. Niet alleen moest in de tweede helft van Mei 1890 eene nadere versterking, ook aan artillerie, cavalerie en genie, uit Groot-Atjeh worden afgezonden, maar zelfs werd het raadzaam geacht nog eene vrij sterke troepenmacht van Java te ontbieden, welke colonne, mede uit verschillende wapens samengesteld, den 10den Juni te Edi debarkeerde.

Den 23sten Mei werd de kampong Pedawa Pontong, waar de Moslemin zich versterkt hadden, onder vuur genomen en met 74 granaten en 10 granaatkartetsen getuchtigd. Aan deze beschieting werd tevens deelgenomen door twee aan wal gebrachte vuurmonden van het oorlogsstoomschip *Prins Hendrik*, onder bevel van een officier. De vijand bekwam hierbij 5 dooden en 2 gewonden, doch des avonds bleek dat de kampong nog niet verlaten was. Volgens ingekomen berichten zou de vijand in Pedawa Pontong, in de heuvelbentings en op den Boekit Mata Aijer circa 300 man sterk zijn, waaronder nagenoeg een 200-tal geweerdragenden. Ten einde de Moslemin te beletten zich westwaarts uit te breiden en om de door hen ingenomen stellingen zooveel mogelijk te beheerschen, werd den 25sten, onder dekking van het halve 14de bataljon van Kotta Radja, op den Boekit Panas eene tijdelijke versterking opgeworpen en door 40 man infanterie en 11 artilleristen bezet. Ons geschutvuur had tot uitwerking dat de vijand niet meer in zijne versterkingen bleef, maar zich legerde langs de hellingen aan de andere zijde der heuvels. Voor en na begonnen zich ook vijandelijke benden ten noorden en ten westen van Edi te vertoonen. Eene van die nieuwe benden, een paar honderd geweerdragenden sterk, nam den 28sten Mei bezit van eene door den radja van Edi op den Boekit Roembia tegenover het Chineesche kamp aangelegde versterking, welke daarop door de Edineesche bezetting lafhartig verlaten werd. Wel trachtten eenige goedgezinde Edineezen en mata-mata's den volgenden dag dien vijand weder te verdrijven en herhaalden zij die poging den 31sten, nadat hun aanval door ons geschut was voorbereid, doch beide keeren vruchteloos. De eerste maal werden hierbij 17, de tweede maal 11 hunner buiten gevecht gesteld, terwijl de Moslemin de eerste maal p. m. 20 dooden en gewonden bekwamen. Hoe weinig trouwens in het algemeen op het volk van den radja te rekenen viel, bleek o. a. den 29sten Mei toen het bericht werd ontvangen dat de uit 30 Edineezen en 27 mata-mata's bestaande bezetting van het versterkte huis van Toekoe Banta (het van verstandhouding met den vijand verdachte en daarom naar Kotta Radja opgezonden hoofd van Pedawa Pontong) haren post verlaten had, terwijl den volgenden dag des radja's versterking op den Boekit Sikimboeng, ofschoon betrekkelijk dicht bij de onze op den Boekit Panas gelegen, zonder slag of stoot door zijne lieden werd prijsgegeven. Deze laatste benting kon de vijand evenwel niet bezet houden. Om hem verder te verhinderen de Edi-rivier nabij de monding ongemerkt over te trekken, werden de twee aan weerszijden van de rivier opgerichte blokhuizen (een van den radja en een van ons) den 29sten elk bezet door 1 Europeeschen sergeant met 15 bajonetten; het Chineesche kamp werd inmiddels 's nachts bewaakt door 100 Chineezen, gesteund door een detachement van 40 bajonetten onder een officier. Den 31sten Mei begaf zich de gewestelijke gouverneur naar Edi om zelf de leiding van zaken aldaar op zich te nemen, in verband waarmede de bevelvoerende hoofdofficier, de luitenant-kolonel W. Helderman, door wien, overeenkomstig de hem verleende bevoegdheid, de opzending van de op Java gereed gehouden colonne per telegraaf was gevraagd geworden, den 15den Juni naar Kotta Radja terugkeerde.

Bij de komst van den gouverneur hielden de Edineezen nog 4 bentings bezet, en wel 2 aan de Pedawa Pontong-rivier, 1 op den Boekit Bintara Blang en 1 op den Boekit Ara, terwijl na eene gedane verkenning de oprichting van nog een blokhuis aan de Koeala Edi door den gouverneur bevolen werd. Bedoeld blokhuis werd bezet door 1 officier en 20 minderen.

Gesteund door het vuur van het oorlogsstoomschip *Samarang*, werden de vijandelijke stellingen den 2den Juni en volgende dagen met veel succes door de in stelling gebrachte 12 c.M. A. bestookt. Den eersten dag zag men 30 dooden of gekwetsten wegdragen en ook aan de vijandelijke borstweringen werd belangrijke schade toegebracht. Ten gevolge van dit vuur waagde de vijand het overdag niet meer zich op de kam der hoogten en in zijne bentings te vertoonen. Op den 3den Juni werd door de landmacht en de landingsdivisie van de *Samarang* een marsch gemaakt, en twee dagen later zou dit weder geschieden, toen bericht werd ontvangen dat een 100-tal vijanden, door omtrekking van den Boekit Panas, zich, p. m. 1800 M. verder, genesteld hadden op den Boekit Palawi en er loopgraven aanlegden. Door eene met veel beleid uitgevoerde beweging werd de vijand uit deze zijne stelling verdreven, 11 dooden en eenige wapens achterlatende. Aan onze zijde werden 8 minderen (2 Europeesche en 6 Amboineesche fuseliers) licht gewond.

Intusschen nam het toestroomen van vijandig volk voortdurend toe, en op den 6den Juni werd Toekoe Hitam van Tapian Batoe door de Moslemin uit zijn gebied verdreven. Dienzelfden dag begonnen zij ook weder op den Boekit Palawi loopgraven aan te leggen, doch toen een hunner aanvoerders door een granaatscherf doodelijk getroffen werd, trokken zij terug. Des anderen daags kwam

het hoofd van Edi Tjoet berichten dat hoofden en volk uit zijn gebied zich insgelijks bij de Moslemin hadden aangesloten. Eenige Atjehers, die in den loop van den dag getracht hadden de lijken hunner gevallen makkers weg te halen, werden door geschutvuur van den Boekit Panas verdreven.

Bij eene den 6den ondernomen marsch over den Boekit Panas en den Boekit Bintara Blang bleek het dat op de heuveltoppen ten zuiden en zuidwesten van Pedawa Pontong verschillende nieuwe vijandelijke versterkingen waren aangelegd. Ook werd gedurende de volgende dagen herhaaldelijk waargenomen dat de vijand bezig was op de hellingen vóór zijne versterkingen op den linkeroever der Edi-rivier loopgraven aan te leggen. Door artillerievuur werden de werkers verdreven, de arbeid waar mogelijk belet en, in vereeniging met het oorlogsstoomschip *Benkoelen*, dat de *Samarang* vervangen had, nu en dan vuur gegeven op 's vijands stellingen.

Zooals gezegd, was de van Java gezonden expeditionaire colonne den 10den Juni te Edi aan wal gekomen. Nadat des nachts uit eenige tongkangs eene brug was samengesteld en eene compagnie infanterie aan de overzijde der Edi-rivier in de kampong van Toekoe Hitam had post gevat, rukte in den vroegen morgen van den 11den de geheele te Edi aanwezige troepenmacht, versterkt met de landingsdivisie van de *Prins Hendrik* onder persoonlijk bevel van den gewestelijken gouverneur, tegen 's vijands stellingen op den Boekit Roembia aan den linkeroever der rivier op. Ofschoon de Moslemin in de loopgraven moedig standhielden, waren zij niet in staat het opdringen der stormloopende troepen tegen te gaan. Na een gevecht van anderhalf uur werd de versterking bezet, waarna de vijand zich uit zijne overige stellingen terugtrok. Slechts van een der loopgraven waagde de 15 man sterke bezetting het nog met den klewang in de hand een uitval te doen, maar werd na een kort gevecht afgemaakt. De tocht werd, zonder ernstig verzet te ondervinden, voortgezet tot Tapian Batoe, waarna de terugmarsch begon. Omstreeks 5½ uur in den namiddag waren de troepen binnen de versterking terug. Tapian Batoe werd nog denzelfden avond door Toekoe Hitam bezet. De onzen bekwamen dien dag geen gesneuvelden, doch 35 gewonden, namelijk de landmacht 2 officieren benevens 17 Europeesche en 14 niet-Europeesche minderen, en de marine-landingsdivisie 1 officier en 1 Europeesche mindere. Op de verschillende gevechtsplaatsen werden 83 gesneuvelde vijanden gevonden.

Tot tuchtiging van Tongkoe Oesoef, hoofd van Oleh Gadjah (Bagoh), voor zijne deelneming aan den strijd werd, in den vroegen morgen van den 13den Juni, naar gemelde kampong afgezonden het 6de bataljon met eenige artillerie, onder bevel van den majoor G. H. R. Halewijn, vergezeld van een ambtenaar bij het binnenlandsch bestuur, terwijl drie compagnieën van het 14de bataljon, met eenige cavalerie, waren aangewezen om, onder bevel van den majoor S. de la Parra (waarbij de gewestelijke gouverneur met zijnen staf zich aansloot), denzelfden tocht tot Edi Tjoet mede te maken. Reeds even voorbij Tapian Batoe werd de opmarsch van het 6de bataljon bemoeilijkt, doordien men op vier vijandelijke versterkingen stiet, maar na een kortstondig artillerie- en infanterievuur sloegen de verdedigers op de vlucht, met achterlating van één gesneuvelde, terwijl aan onze zijde één Amboinees licht gewond werd. Ook de andere versterkingen in Edi Tjoet, door den vijand langs den weg opgericht, werden spoedig door hem verlaten. Zoowel hier als voorbij Tapian Batoe werd de vervolging nog een poos voortgezet, waarbij de cavalerie nog eenige Atjehers neersabelde. De tocht tot de kedei van Edi Tjoet werd nu zonder verderen tegenstand volbracht. Na hier ongeveer een uur rust te hebben genomen, keerde de colonne de la Parra naar Edi terug, waar zij om 3 uur in den namiddag aankwam zonder verder iets van vijanden te hebben bespeurd, terwijl de colonne Halewijn den marsch vervolgde tot aan de Koeala Edi Tjoet.

In den voormiddag van denzelfden dag hadden de Moslemin van Pedawa Pontong zich opgesteld in het begroeid terrein ten zuidoosten van den Boekit Panas, vanwaar zij een vrij hevig vuur op de tijdelijke versterking onderhielden. Zonder verliezen aan onze zijde was die aanval echter door de te Edi achtergebleven troepen afgeslagen.

Na des nachts aan de Koeala Edi Tjoet te hebben gekampeerd, vervolgde de colonne Halewijn den 14den Juni haren tocht langs het strand tot Koeala Bagoh, en sloeg in den avond van dien dag het bivak op aan den linkeroever van de Bagoh-rivier. De opmarsch was vertraagd geworden omdat men door den opkomenden vloed zich genoodzaakt had gezien eene toevlucht te zoeken op hooger gelegen dicht begroeid terrein, dat over eene vrij groote uitgestrektheid moest worden opengekapt.

Den 15den werd rust gehouden. In den ochtend van den 16den rukten de troepen van de Koeala Bagoh op en bereikten, zonder tegenstand te ontmoeten, het hooger gelegen terrein, aan den linkeroever, tegenover de kedei van Bagoh. Bij eene kromming van den weg stuitte de colonne evenwel op eene versperring en twee vijandelijke versterkingen. Door eene omtrekkende beweging op schier onbegaanbaar terrein kwam men op de linkerflank van 's vijands stelling, die nu van twee zijden aangevallen en vermeesterd werd. Wij bekwamen daarbij 2 licht gewonden (mindere militairen); de vijand liet 7 dooden in onze handen. Door artillerievuur werden de Atjehers ook verdreven uit de kedei, die daarbij afbrandde. Onmiddellijk daarna werd de tocht naar Oleh Gadjah voortgezet. Op hare rechterflank ontmoette de colonne eene vijandelijke stelling, doch verjoeg de verdedigers, waarna zij zich op haren verderen weg den doortocht betwist zag door eene zware versterking, die door de onzen bezet werd nadat de vijand door artillerievuur tot ontruiming daarvan genoopt was.

Intusschen waren de troepen, ten gevolge van de doorgestane vermoeienissen, zóó afgemat dat het niet wel mogelijk was den vijand nog in het heuvelterrein van Oleh Gadjah op te zoeken. De colonne-commandant bepaalde zich daarom tot eene tuchtiging van de kedei door artillerievuur, waarna de terugmarsch naar het bivak aan de Koeala werd aangenomen. Aldaar aangekomen, bleek buikloop onder de troepen te zijn uitgebroken, zoodat thans besloten werd naar Edi terug te keeren. Den 17den werd de colonne door de gouvernementsstoomschepen *Zeemeeuw* en *Albatros*, met nog eenige tongkangs op sleeptouw, van de Koeala Bagoh afgehaald en was zij nog vóór den avond te Edi terug. Vijf Europeesche militairen waren aan buikloop bezweken, terwijl een groot aantal manschappen ziek was. Gewond werden op dezen tocht 4 Europeesche en 2 Amboineesche minderen; de verliezen des vijands bedroegen in Bagoh 13 dooden en eenige gewonden en in Edi Tjoet 13 dooden en 3 gewonden.

Op den 18den Juni kwamen zoowel uit de Pasei-streek als uit Pedawa berichten in, dat het naar Edi opgekomen vijandig volk voor een groot deel verliep en dat te Pedawa Pontong alleen nog standhielden enkele leiders, gezamenlijk met niet meer dan hoogstens 200 volgelingen.

De gezondheidstoestand van de van Oleh Gadjah teruggekeerde colonne verbeterde spoedig, zoodat reeds den 21sten de gewestelijke gouverneur met de geheele brigade, waarbij weder de marine-landingsdivisie van de *Prins Hendrik*, tegen de vijandelijke stellingen bij Pedawa Pontong kon oprukken. De eerste daarvan bestond uit het zeer versterkte Pedawa Pontong en eene aangrenzende, het geheel beheerschende, heuvelstelling, waarvan de Boekit Toekoe Imam Moeda de rechter- en de Boekit Moedang Ara Poentoeng de linkervleugel uitmaakte. Door omtrekking van 's vijands linkervleugel, die daarna in flank en in front werd aangevallen, werden wij zonder eenig verlies meester van dien vleugel en tevens van de hoogste punten der stelling, waarop de vijand, nagenoeg zonder tegenstand, zijne eerste positie geheel prijsgaf en onze troepen Pedawa Pontong binnenrukten.

Na voorbereiding door artillerievuur werd omstreeks den middag 's vijands tweede stelling, Niboeng-Toealang, in front gelijktijdig door twee infanterie-colonnes aangevallen. De eene colonne (drie compagnieën van het 6de bataljon) bestormde 's vijands rechtervleugel (benting op den Boekit Niboeng), de andere colonne (één compagnie van het 3de bataljon, de marine-landingsdivisie en één compagnie van het 14de bataljon) richtte zich tegen 's vijands linkervleugel (benting op den Boekit Toealang). Met achterlating van een 3-tal dooden gaf de vijand ook de geheele tweede stelling prijs, vóórdat tot den storm werd overgegaan. Wel hielden eenige vijanden aanvankelijk nog stand op den nabij gelegen heuvel Roeng, doch, zoodra tegen deze bende door eene compagnie van het 3de bataljon

werd opgerukt, vluchtte zij in allerijl naar eene sterke benting op den bijna ongenaakbaren top van den Boekit Mata Aijer.

Tegenover deze laatste stelling des vijands kwam de artillerie op den heuvel Roeng in batterij, en nadat zij 's vijands vuur nagenoeg tot zwijgen had gebracht, rukte de infanterie wederom in twee colonnes ten aanval vooruit: de colonne, die den Boekit Toealang had genomen, zou, versterkt met één compagnie van het 14de bataljon, de benting van de westzijde, — de andere 's vijands positie van de noordzijde aanvallen; de cavalerie dekte de linkerflank van deze laatste colonne. 's Vijands weerstandsvermogen scheen echter gebroken te zijn, want ook hier werd de storm niet afgewacht, maar na een vrij hevig geweervuur op de eerstgenoemde colonne, dat ons op 1 doode en 2 gewonden te staan kwam, de zeer sterke stelling prijsgegeven. Door dit voortdurend spoedig verlaten zijner stellingen was de vijand steeds in de gelegenheid zijne dooden en gewonden te vervoeren, en vielen, behalve op de Boekits Niboeng en Toealang, geene dooden of gewonden in onze handen.

Na het nemen van den Boekit Mata Aijer werd van den vijand niets meer bespeurd, weshalve de brigade, na het terrein in den omtrek verkend en 's vijands pondoks aan de vlammen prijsgegeven te hebben, den terugmarsch aannam. Onze verliezen bedroegen één gesneuvelde (1 Amboineesche mindere) en vier gewonden (2 Europeesche en 2 Amboineesche minderen); die des vijands beliepen 37 dooden en gewonden.

Tijdens den opmarsch van de brigade naar de eerste vijandelijke stelling werden Pedawa Pontong en de bentings op den Boekit Toekoe Imam Moeda door de oorlogsschepen *Sindoro* en *Benkoelen* onder vuur gehouden, terwijl de beide 12 c.M. achterlaadkanons van uit de versterking, en de veldstukken, zoomede de mortier van 20 c.M. van uit de benting op den Boekit Panas, op den sterken rechtervleugel der vijandelijke positie vuurden.

Den 23sten rukten weder twee colonnes uit: het 6de bataljon infanterie, waaraan eene sectie bergartillerie en eenige cavalerie werden toegevoegd, om een marsch te maken naar Pedawa Besar, terwijl de tweede colonne, samengesteld uit twee compagnieën van het 14de en één compagnie van het 3de bataljon, eene sectie artillerie en eenige cavalerie, in last had zich over Pedawa Pontong en Niboeng-Toealang naar den Boekit Mata Aijer te begeven, ten einde aldaar de vijandelijke versterkingen te slechten, en eene opnemingsbrigade te dekken, die deze in teekening moest brengen. Bij deze marschen werd van den vijand niets meer ontwaard; overal heerschte rust; de bevolking was bedrijvig, en vrouwen en kinderen werden in de kampongs aangetroffen.

Gedurende de volgende dagen werden die marschen in verschillende richtingen herhaald, terwijl met de opneming van het terrein voortgegaan en het bedekte terrein in de vlakte ten zuiden en oosten van onze versterking opgeruimd werd. Den 24sten werd de tijdelijke versterking op den Boekit Panas ingetrokken, en den 26sten het tijdelijk blokhuis tusschen de versterking en de Koeala Edi afgebroken en opgelegd, waarna den 29sten hetzelfde geschiedde met het blokhuis op den linkeroever der Koeala Edi.

Vermits de tocht naar Oleh Gadjah op den 16den Juni, ten gevolge van het opkomen van ernstige ziekteverschijnselen onder den troep, niet ten volle de gewenschte uitkomst had opgeleverd, werden het 6de bataljon en één compagnie van het 3de bataljon aangewezen om opnieuw naar Oleh Gadjah op te rukken, ten einde dat broeinest van fanatisme op meer afdoende wijze te tuchtigen en zoo mogelijk te vernietigen. Deze macht scheepte zich daartoe den 30sten van genoemde maand in op een dertigtal tongkangs, die door de *Benkoelen* en de reeds genoemde gouvernementsstoomschepen naar de Bagoh-rivier werden gesleept. Het opvaren van die rivier, zoomede het debarkeeren der troepen, werd door de gewapende sloepen gedekt. In den avond van denzelfden dag was de colonne bij de kedei Bagoh op beide oevers der rivier ontscheept.

Met achterlating van één compagnie van het 6de bataljon, werd in den vroegen ochtend van den 1sten Juli tegen Oleh Gadjah opgerukt en over het heuvelterrein de vijandelijke positie (bestaande uit de kedei en eene versterkte kotta van Tongkoe Oesoef) omgetrokken, nadat de vijand eerst van een door hem bezetten heuvel door artillerievuur verdreven was. Toen daarop de colonne in den rug van de kedei en de kotta verscheen, verliet de vijand in allerijl zijne stelling. De kedei en het huis van Tongkoe Oesoef werden in de asch gelegd. Niettegenstaande het zeer levendig geweervuur van den vijand werd slechts één der onzen (een dwangarbeider) gewond. Om 12 uur des middags bevond de colonne zich weer in het bivak (kedei Bagoh) en zij keerde nog dien dag naar Edi terug, waar zij den volgenden dag ontscheepte.

Aangezien de rust in het landschap Edi volkomen hersteld was, werd den 1sten Juli aan de Indische Regeering machtiging verzocht de van Java aangekomen expeditionaire colonne derwaarts te doen terugkeeren, terwijl den 3den Juli de te Edi aanwezige compagnie infanterie van het 3de bataljon en eene sectie artillerie naar Kotta Radja werden teruggezonden.

Bij een marsch over Pedawa Pontong en Boekit Mata Aijer naar Seneboeh-Koeijoen op den 5den Juli werd voor het laatst nog iets van den vijand bespeurd, doch hij nam, na eenige geweerschoten gelost te hebben, overhaast de vlucht.

Den 7den Juli keerden de gewestelijke gouverneur met zijn staf, en de van Groot-Atjeh gezonden detachementen cavalerie, genie enz. te Kotta Radja terug. De troepen van Java embarkeerden bij gedeelten den 7den, 9den en 11den op de daarvoor gezonden stoomschepen. Voorloopig bleven te Edi nog achter de beide compagnieën van het 14de bataljon infanterie en 1 kanon van 12 c.M. A.

Sedert werd de rust niet meer verstoord, hoewel de berichten omtrent het voornemen van den vijand om weer naar Edi te trekken nog eenigen tijd aanhielden en ook uit de Pasei-streek dergelijke berichten inkwamen. Toen daarvan echter niets meer vernomen werd, keerden ook de laatst achtergebleven troepen den 24sten en 31sten Augustus naar Kotta Radja terug.

In het begin van September herhaalden die berichten zich, en in den avond van den 15den dier maand werden werkelijk schoten gehoord in de richting van Koeala Pedawa Pontong, die evenwel een gevolg bleken te zijn geweest van eene gehouden wraakoefening. Eene in het laatst van September te Simpang Olim verzamelde bende bleek verder geen vijandelijkheden tegen Edi in den zin te hebben.

De bezetting van Edi maakte intusschen voortdurend marschen in alle richtingen, en daar ook een marsch naar Pantoen Raijoet, de gewone verzamelplaats der Moslemin in tijden van onrust, wenschelijk werd geoordeeld, werd die bezetting den 21sten November van uit Groot-Atjeh tijdelijk aangevuld met 1 officier en 27 bajonetten, 1 opnemer en de noodige dwangarbeiders. Den 26sten November des morgens om $3^1/_2$ uur werd alsnu met eene colonne van 150 bajonetten, benevens ambulance en trein, onder bevel van den postcommandant, den kapitein H. F. C. van Bijlevelt, uitgerukt en over Pedawa Besar naar Pantoen Raijoet gemarcheerd. Na een zeer moeielijken marsch van p. m. 12 uren werd des namiddags om 6 uur Pantoen Raijoet bereikt, dat geheel verlaten was. Twee op heuveltoppen aangetroffen bentings verkeerden in goeden staat, doch waren reeds sedert eenigen tijd niet bezet geweest. In een dezer bentings bivakkeerde de colonne. Beide werden den volgenden morgen geslecht, waarna om 10 uur des voormiddags de terugmarsch werd aangenomen; tegen den avond was de colonne weder te Edi. De bovenbedoelde tijdelijke aanvulling der bezetting keerde den 5den December naar Kotta Radja terug. Ook na dien tijd bleef het rustig. De troepen gingen voort marschen in verschillende richtingen te maken en Tongkoe Tjihik Edi zou eene benting op den Boekit Roembia (linkeroever) laten oprichten.

Hoofdzakelijk tot dekking van terreinopnemingen werd in Februari 1891 andermaal eene compagnie van het 3de bataljon infanterie uit Kotta Radja naar Edi gezonden. De gewestelijke gouverneur vergezelde deze compagnie, doch keerde spoedig weder naar Groot-Atjeh terug. Bedoelde opnemingen strekten zich uit tot op 1 à 2 uren in den omtrek der versterking, en daarbij werden terreinen doorloopen die vroeger steeds de zetel waren van vijandige benden, terwijl thans niet de minste vijandelijkheid werd ondervonden en de bevolking rustig aan haren arbeid bleef.

Ook in Groot-Atjeh hadden onze troepen gedurende 1890

weder eene zware taak te vervullen, niettegenstaande de daar zich ophoudende benden veel van hare werkzaamheid verloren. Na hetgeen daaromtrent reeds in hoofdstuk **C**, § 3, is aangeteekend, moge men zich kortheidshalve van eene bespreking in bijzonderheden der daar plaats gegrepen hebbende ontmoetingen met den Atjehschen vijand onthouden. Gelukkig waren de onzerzijds daarbij geleden verliezen minder groot dan in 1889.

De militaire voorvallen, zoo in Groot-Atjeh als in de onderhoorigheden, kwamen in 1890 aan de landmacht te staan op 12 gesneuvelden, allen militairen beneden den rang van officier (7 Europeanen, 2 Amboineezen en 3 andere inlanders), en op 136 gewonden, namelijk 13 officieren en 123 minderen (70 Europeanen, 25 Amboineezen en 28 andere inlanders), terwijl ten gevolge van in Atjeh bekomen wonden overleden, mede voor zooveel de landmacht betreft, 1 officier, 2 Europeesche en 2 inlandsche minderen.

Hoewel de gezondheidstoestand van de troepen in Atjeh over het algemeen geen reden tot groote bezorgdheid gaf en de berriberri in het laatst van het jaar zelfs aanmerkelijk in hevigheid afnam, moesten toch niet minder dan 42 officieren, 1064 Europeesche en 2303 niet-Europeesche minderen worden geëvacueerd. Bij eene gemiddelde driemaandelijksche sterkte van 205 officieren, 2103 Europeesche en 2867 niet-Europeesche minderen, waren gedurende het afgeloopen jaar dan ook voor aanvulling noodig 113 officieren, 1644 Europeesche en 3501 niet-Europeesche minderen, zoodat alle krachten moesten worden ingespannen om de bezetting op de organieke sterkte te houden.

§ 5. *Korpsen niet rechtstreeks tot het leger behoorende.*

Schutterijen. Bij de meeste schutterijen op Java bleef in de laatste jaren de getalsterkte onevenredig klein in verhouding tot het toenemend aantal Europeesche ingezetenen, hetgeen grootendeels op rekening was te stellen van het onvoldoende der tot dusver bestaande regeling van het geneeskundig onderzoek der schutterplichtigen. Thans is hierin — ook met opzicht tot de schutterij te Padang voor welke te dezer zake dezelfde bepalingen als voor Java golden — door de Indische Regeering voorzien. Bij ordonnantie van 19 Juli 1890 (Indisch Staatsblad n°. 152) is namelijk eene nieuwe verscherpte regeling uitgevaardigd omtrent het constateeren van lichamelijke ongeschiktheid voor den dienst bij de schutterijen op Java en ter Sumatra's Westkust, terwijl tevens het in sommige opzichten verouderd keuringsreglement van 1838 door een nieuw vervangen is. In het afzonderlijk reglement voor de schutterij in het gouvernement Celebes en onderhoorigheden werd in Maart 1891 (Indisch Staatsblad n°. 69) eene wijziging gebracht om duidelijk te doen uitkomen dat de buiten de hoofdplaats woonachtige schutterplichtigen mede verplicht zijn om aan de schutterlijke kas te Makasser bij te dragen. De wijziging bij Indisch Staatsblad 1891 n°. 3 gebracht in het afzonderlijk reglement voor de schutterijen in de residentie Amboina is op zich zelf van geen belang; zij houdt slechts verband met de gebleken noodzakelijkheid om eene andere dan de in het reglement genoemde localiteit aan te wijzen als de plaats waar te Neira (Banda) de tot arrest verwezen onderofficieren en minderen der schutterij die straf moeten ondergaan.

Uit het volgende staatje blijkt op welke plaatsen schutterijen zijn ingesteld, en welke sterkte die korpsen hadden op ult. 1890, vergeleken met hetzelfde tijdstip van 1889.

GEWESTEN.	PLAATSEN.	31 Dec. 1889.		31 Dec. 1890.	
		Officieren.	Onder-officieren en minderen.	Officieren.	Onder-officieren en minderen.
Batavia.	Batavia	30	a) 818	28	a) 782
Samarang	Samarang. . . .	11	b) 325	13	b) 277
	Transporteeren.	41	1143	41	1059
	Per transport	41	1143	41	1059
Soerabaija. . . .	Soerabaija . . .	26	c) 624	26	c) 661
Djokjokarta . . .	Djokjokarta . .	4	83	3	67
Soerakarta. . . .	Soerakarta . . .	4	93	3	63
Sum. Westkust.	Padang	8	90	7	96
Celeb. en onderh.	Makasser. . . .	5	98	5	92
Menado	Menado.	8	344	7	308
Id.	Gorontalo . . .	d)	d)	d)	d)
Amboina.	Amboina	e) 20	e) 663	e) 19	e) 600
Id.	Saparoea	f) 5	f) 184	f) 5	f) 142
Id.	Hila.	1	36	1	30
Id.	Kajeli.	1	36	1	36
Id.	Neira	5	115	5	101
Id.	Aij.	g) 1	g) 17	g) 1	g) 17
Ternate.	Ternate.	7	190	9	213
	Totalen.	136	3716	133	3485

a) Zonder het korps muzikanten en de tamboers (respectievelijk 25 Europeanen en 11 inlanders).

b) Vermoedelijk zonder de tamboers.

c) Zonder de tamboers (inlanders), ten getale van 9 op ult. 1889 en van 10 op ult. 1890.

d) Nog niet opgericht.

e) Hieronder ook artillerie-schutterij (op ult. 1889 2 officieren en 75 minderen en op ult. 1890 2 officieren en 61 minderen). Een groot aantal der ingedeelden bij de infanterie is niet met geweren, maar met pieken gewapend. Op genoemde tijdstippen beliep het aantal dezer piekeniers achtereenvolgens 311 en 309.

f) Ook de schutterij te Saparoea bestaat gedeeltelijk uit piekeniers, wier aantal op ult. 1890 niet is opgegeven (op ult. 1889 beliep het 42).

g) Gedetacheerd van Neira en niet in de voor die plaats opgegeven sterkte begrepen.

Pradjoerits. Detachementen pradjoerits zijn opgericht in 15 gewesten van Java, en wel op 12 gewestelijke hoofdplaatsen en op 44 andere plaatsen (verg. het vorig verslag van 1889 blz. 48). De formatie van deze 56 detachementen, bij welke 57 Europeesche onderofficieren als instructeurs-commandanten zijn ingedeeld, onderging in 1890 geen verandering en bestond dus in 't geheel uit 2073 inlanders (67 sergeanten, 163 korporaals, 56 tamboers en 1787 pradjoerits). Nagenoeg al de detachementen waren op ult. 1890 voltallig; slechts bij een viertal ontbraken toen in 't geheel 6 man.

Lijfwachten-dragonders in Soerakarta en Djokjokarta en legioenen aldaar. Omtrent het beheer en de verantwoording van de draagbare wapenen bij deze korpsen werden in April jl. (zie de Javasche Courant van den 10den dier maand) doelmatiger bepalingen in het leven geroepen, en zulks met wijziging van de voor bedoelde korpsen bestaande organieke regelingen.

Zooals uit het volgend overzicht blijkt, liet de voltalligheid aan officieren en minderen zoowel bij de lijfwachten-

dragonders (Europeanen) als bij de legioenen (inlanders) niet te wenschen over.

KORPSEN.	Wapen enz.	Formatie op 31 December 1889 en 1890. Offi-cieren.	Min-deren.	Paar-den.	Sterkte op 31 December 1889. Offi-cieren.	Min-deren.	Paar-den.	1890. Offi-cieren.	Min-deren.	Paar-den.
Lijfwachten-dragonders (uitsluitend Europeanen): Soerakarta.	Cavalerie.	1	49	40	1	49	32	1	49	37
Lijfwachten-dragonders (uitsluitend Europeanen): Djokjokarta	Id.	1	49	40	1	48	40	1	47	39
	Totaal .	2	98	80	2	97	72	2	96	76
Legioen van pangeran PRANG WEDONO (Soerakarta), (uitsluitend bestaande uit inlanders).	Staf.	a) 5	„	b) „	5	„	„	5	„	„
	Infanterie.	26	641	b) „	26	641	„	26	641	„
	Cavalerie.	4	72	60	4	72	c)	4	72	c)
	Artillerie. d)	4	67	50	4	67	c)	4	67	c)
	Depôt. e)	„	10	„	„	10	„	„	10	„
	Muzikanten.	„	26	„	„	26	„	„	27	„
	Totaal .	39	816	110	39	816	c)	39	817	c)
Legioen van pangeran PAKOE ALAM (Djokjokarta), (uitsluitend bestaande uit inlanders).	Staf.	f) 3	„	„	3	„	„	4	„	„
	Infanterie.	18	405	„	15	405	„	18	405	„
	Cavalerie.	1	25	c)	1	25	c)	1	25	c)
	Totaal .	22	430	c)	19	430	c)	23	430	c)

a) Hieronder 2 officieren van administratie (1 majoor-intendant en 1 eerste-luitenant-kwartiermeester).

b) De 4 en 2 paarden, in 't vorig verslag bij den staf en bij de infanterie van het legioen vermeld, behooren niet tot de formatie en zijn daarom nu weggelaten.

c) Niet opgegeven.

d) De artillerie bestaat uit eene halve lichte veldbatterij van 7 c.M.

e) Dit depôt, bestemd voor de africhting van recruten, bestaat uit 2 onderofficieren en 4 korporaals der infanterie, 2 sergeanten en 1 korporaal der artillerie en 1 korporaal der cavalerie.

f) Hieronder 1 eerste-luitenant-kwartiermeester.

Barissans op Madura. Deze inlandsche infanterie-korpsen, bestemd om in de residentie Madura in de behoefte aan gewapende macht te voorzien en in buitengewone omstandigheden voor militaire doeleinden te worden gemobiliseerd, worden thans gereorganiseerd overeenkomstig het bij gouvernementsbesluit dd. 4 April 1891 n°. 12 vastgestelde nieuwe reglement, waarin alles is opgenomen wat met betrekking tot de Madureesche barissans te regelen valt. De strekking dezer reeds in het verslag van 1888 (blz. 48) aangekondigde reorganisatie is hoofdzakelijk om de waarde der barissans als strijdmacht te verhoogen en door verbetering der voorwaarden van dienstneming, met gelijktijdige inkrimping der formatie, de voltalligheid beter te verzekeren. De barissans, wier kleeding, wapening en oefeningen op gelijken voet als voor de infanterie van het leger geregeld zijn, zullen voortaan geheel in geld bezoldigd worden, met afschaffing dus van de nog gebruikelijke geheele of gedeeltelijke betaling in sawahs [1]). Daar de onderofficieren en minderen niet worden gekazerneerd (hunne wapening en kleeding worden in de tot de kampementen behoorende magazijnen bewaard), placht hun, als prikkel om hen voor oefeningen en diensten te doen opkomen, voor die dagen dat zij dienst doen, boven de gewone inkomsten, eene toelage (zoogenaamde belandja) te worden tegoedgedaan. Deze belandja-betaling is bij het nieuwe reglement behouden gebleven. Evenals reeds vroeger voor de officieren der barissans was bepaald, zullen nu voortaan ook de onderofficieren en minderen dezer korpsen bij eervollen langdurigen werkelijken dienst begiftigd worden met het te dier zake voor de schutterijen ingestelde eereteeken (zie art. 59 van het nieuwe barissan-reglement). Het voornemen bestaat om, op een door den resident van Madura nader vast te stellen datum, de niet-uitvallende officieren den eed van trouw te doen afleggen onder de van regeeringswege uit te reiken nieuwe vaandels, ter vervanging van de tot dusver gevoerde panembahan-vaandels, en de onderofficieren en minderen, bestemd om bij de gereorganiseerde korpsen te blijven doordienen, eene nieuwe verbintenis te doen aangaan. Eerst nadat een en ander heeft plaats gehad, zijn voor officieren, onderofficieren en minderen der barissans verbindbaar de in het nieuwe reglement opgenomen, maar tevens afzonderlijk bij ordonnantie (Indisch Staatsblad 1891 n°. 96) uitgevaardigde strafbepalingen tot handhaving van de tucht bij de barissan-korpsen. Onder de overgangsbepalingen is het noodige opgenomen betreffende de toekenning van pensioen of onderstand aan die leden der barissans, welke ten gevolge van de reorganisatie daarvan geen deel meer blijven uitmaken.

Op ult. 1890 bestond het korps barissan te Pamakassan, geheel in overeenstemming met de toen nog geldende formatie, uit 10 officieren benevens 256 onderofficieren en minderen, waren bij het korps te Bangkallan in dienst 25 officieren en 748 onderofficieren en minderen (toenmalige formatie 29 en 1010) en bij het korps te Sumanap 24 en 455 (toenmalige formatie 24 en 847). Eischten dus vroeger de Madureesche barissans, om voltallig te zijn, in 't geheel 63 officieren en 2113 minderen, volgens de nieuwe organisatie (welke zoo spoedig mogelijk zal worden ingevoerd) zullen die cijfers niet meer behoeven te bedragen dan 38 en 1365, en wel voor het korps te Bangkallan 18 en 681 en voor elk der beide andere korpsen 10 en 342.

§ 6. *Koninklijk Koloniaal Militair Invalidenhuis op Bronbeek.*

In 1890 werden in het invalidenhuis opgenomen 45

[1]) De officieren en adjudanten-onderofficier waren reeds sedert Augustus 1888 (verg. het verslag van 1889 blz. 48/49) in het genot van de hun bij het nieuwe reglement toegelegde traktementen, evenwel, wat de barissans te Bangkallan en Sumanap betreft, verminderd met de inkomsten die uit apanage-velden genoten werden. (Voor de officieren bij de barissans te Pamakassan was dit apanage-bezit toen reeds afgeschaft.)

gewezen koloniale militairen, terwijl uit de sterkte werden afgevoerd 43 invaliden, namelijk 29 op verzoek, 10 wegens overlijden en 4 wegens wangedrag. Het aantal verpleegden was daardoor bij het einde van 1890 geklommen van 148 tot 150 (26 onderofficieren en 124 minderen). Op 9 na (en daaronder 2 onderofficieren), die afkomstig waren van de landmacht in West-Indië, hadden allen gediend bij het leger in Oost-Indië. Over het geheele jaar verdeeld, was het aantal verpleegden in 1890 gemiddeld per dag 152, tegen 156 in 1889. De gezondheidstoestand gaf geen stof tot klagen. Op het einde van elk kwartaal van 1890 waren in de infirmerie opgenomen achtereenvolgens 16, 12, 12 en 18 invaliden, welke cijfers over 1889 waren 18, 12, 16 en 17.

Door de indienststelling van de in 't vorig verslag (blz. 42) bedoelde 4 burger-ziekenoppassers bedroeg het aantal bij het gesticht in functie zijnde invaliden in 1890 4 minder dan in 1889, namelijk 23, waaronder 7 onderofficieren. In verband met het gereedkomen van eene brand- en waterleiding in het gesticht en van de aansluiting daarvan met Arnhem, was de betrekking van machinist, die mede in den laatsten tijd door een der invaliden werd vervuld, overbodig geworden, weshalve deze betrekking uit de formatie werd afgevoerd, tegen vermeerdering van het getal oppassersplaatsen met één (Koninklijk besluit dd. 4 November 1890 n°. 84). Een daarvoor geschikt invalide zal nu kunnen worden aangewezen om, in plaats van den machinist, met dikwerf voorkomende kleine herstellingen aan smidswerk enz. te worden belast.

De uitgaven, in 1890 ten behoeve van het gesticht gedaan, beliepen volgens voorloopige opgaven f 75 423, tegen f 74 577 (volgens de afgesloten rekening) in 1889. Daarentegen kwam in genoemde jaren aan het gesticht ten goede een bedrag van respectievelijk f 18 837 en f 20 152, wegens ten bate van het invalidenhuis ingehouden gagementen der verpleegden.

E. Zeemacht.

De in 1889 benoemde Staatscommissie, aan welke was opgedragen advies uit te brengen over de vraag of de bestaande indeeling van het materieel der oorlogsmarine in Nederlandsch-Indië in een Nederlandsch auxiliair eskader en in eene Indische militaire marine al dan niet behoort te worden bestendigd, heeft in April jl. hare taak volbracht en is bij Koninklijk besluit dd. 18 Juni jl. n°. 45 ontbonden, onder dankbetuiging voor de wijze waarop zij zich van hare opdracht heeft gekweten. Het door de commissie aan de Koningin-Weduwe, Regentes, uitgebracht rapport dd. 20 April 1891 is in Juni jl. in druk aan de Staten-Generaal medegedeeld en ook in den handel verkrijgbaar gesteld. Het rapport maakt thans bij de Regeering een onderwerp van overweging uit.

§ 1. *Algemeen beheer.*

Bij Koninklijk besluit van 2 Maart 1891 n°. 7 werd de vice-admiraal P. Ten Bosch eervol ontheven van de betrekking van commandant der zeemacht en chef van het departement der marine in Nederlandsch-Indië, met ingang van den dag waarop gemelde vlagofficier het bewuste commandement en beheer zou overgeven aan den bij hetzelfde besluit tot zijn opvolger aangewezen schout-bij-nacht Jhr. J. A. Roëll, adjudant in buitengewonen dienst van H. M. de Koningin. Op 7 Juli jl. heeft bedoelde overgave plaats gehad.

§ 2. *Oorlogsmarine.*

a. Personeel.

Uit het volgend overzicht kan blijken in hoever de bij het einde der jaren 1889 en 1890 aanwezige sterkte van het tot de oorlogsmarine in Nederlandsch-Indië behoorende Europeesche en inlandsche personeel de »bepaalde" sterkte nabijkwam dan wel overschreed.

OMSCHRIJVING.		Personeel der eigenlijke marine (Indisch en auxiliair eskader).			Stoomvaartdienst.			Mariniers.		Totalen.			
		Officieren.	Onderofficieren en minderen.		Officieren-machinist.	Onderofficieren en minderen.		Officieren.	Onderofficieren en minderen (Europeanen).	Officieren.	Onderofficieren en minderen.		
			Europeanen.	Inlanders.		Europeanen.	Inlanders.				Europeanen.	Inlanders.	Te zamen.
Ult. 1889	Bepaalde sterkte *a*) . .	241	1587	543	2	314	413	7	479	250	2380	956	3336
	Aanwezige sterkte *b*) . .	220	1424	*c*) 510	3	307	403	5	435	228	2166	913	3079
Ult. 1890	Bepaalde sterkte *a*) . .	235	1526	526	1	294	383	7	467	243	2287	909	3196
	Aanwezige sterkte *b*) . .	209	1497	*d*) 664	2	294	476	6	490	217	2281	1140	3421

a) Zonder de verhooging, die onder de benaming van „bovenrol" is toegestaan (in September 1890, wat de inlandsche schepelingen betreft, tijdelijk van 10 op 20 pct. gebracht), doch met inbegrip van het personeel (13 officieren en 1 schrijver) dat *vast* was aangewezen voor het vervullen van betrekkingen aan wal.

b) Onder de aanwezige sterkte zijn ook de van boord geëvacueerden begrepen, ten getale van 5 officieren en 139 minderen op ult. 1889 en van 4 en 147 op ult. 1890. Behalve het vast personeel aan wal werden nog gebezigd in functiën of voor doeleinden, waarop bij de bepaalde sterkte niet was gerekend: op ult. 1889 5 officieren en 7 minderen en op ult. 1890 8 officieren en 31 minderen. Ook dit personeel, mede onder de aanwezige sterkte begrepen, komt dus in mindering van de beschikbare bemanningssterkte.

c) Hieronder 21 inlanders die dienst deden als hofmeester, kajuits- of officierskok, voor welke „qualiteiten" bij de „bepaalde" sterkte op Europeanen is gerekend.

d) Hieronder 22 inlanders als voren.

Zoowel aan Europeesche onderofficieren en mindere schepelingen als aan inlanders waren in 1890 de verliezen minder dan de aanvulling, hetgeen eene vermeerdering der sterkte teweegbracht van 104 Europeanen en 227 inlanders. Het volgende staatje bevat daaromtrent de gewone opgaven.

AARD DER MUTATIËN.	EUROPEANEN. Officieren.	EUROPEANEN. Onderofficieren en minderen.	INLANDERS (onderofficieren en minderen).
Aanvulling.			
Aangebracht uit Nederland:			
per oorlogsstoomschip *Van Galen.*	27	235	. . . .
" " *Atjeh.* . .	30	284	. . . .
" mail	36	626	. . . .
Te zamen . . .	93	1145	
Aangenomen in Indië	"	"	522
Teruggekeerde gedeserteerden of vermisten	"	"	10
	93	1145	
Totalen. . .	1238		532
Verliezen.			
Teruggekeerd naar Nederland:			
per oorlogsstoomschip *Van Galen* .	20	220	. . . .
" " *De Ruyter* .	21	287	. . . .
" mail	58	478	. . . .
Te zamen . . .	99	985	
Ontslagen.	2	6	172
Overleden.	3	32	54
Gedeserteerd of vermist.	"	7	79
	104	1030	
Totalen. .	1134		305

De *gemiddelde* sterkte van het personeel der oorlogsvloot wordt opgegeven over 1890 te hebben bedragen 239 officieren benevens 2412 Europeesche en 998 inlandsche onderofficieren en mindere schepelingen, in 't geheel derhalve 3649 koppen, tegen 3514 over 1889. Hoeveel man (officieren en minderen te zamen) bij het einde van 1890 in de rol van elk der 26 schepen en vaartuigen, waaruit destijds de oorlogsmarine bestond, was ingeschreven, kan blijken uit bijlage F hierachter. Die tabel doet zien dat van de aanwezige 2498 Europeanen en 1140 inlanders er respectievelijk 790 en 198 waren ingeschreven in de rol der schepen, uitmakende het auxiliair eskader. Afzonderlijk voor het matrozenpersoneel, waren de cijfers van ult. 1890 voor al de 26 schepen en vaartuigen te zamen als volgt:

GRADEN.	Europeanen. Bepaalde sterkte.	Europeanen. Aanwezige sterkte.	Inlanders. Bepaalde sterkte.	Inlanders. Aanwezige sterkte.
Matrozen 1ste klasse . .	193	162	24	21
" 2de klasse . .	262	246	24	26
" 3de klasse *a*) .	384	474	206	198
Lichtmatrozen	144	*b*) 134	206	303
Te zamen . .	983	1016	460	548
Ult. 1889 waren deze totalen	1025	979	474	445

a) Voor inlandsche matrozen van een minderen graad dan de 1ste of 2de klasse is de benaming enkel matrozen (zonder bijvoeging 3de klasse).

b) Hieronder 1 „jongen".

Op enkele schepen kwam in 1890 reeds in beproeving het in 't vorig verslag bedoelde nieuwe schaftingstarief voor de Europeesche schepelingen, dat, om meer afwisseling in de voeding te brengen, de verstrekking voorschrijft ook van stokvisch, hutspot in blik en Australisch vleesch in blik. Zoodra deze nieuwe artikelen in genoegzamen voorraad voorhanden zouden zijn, zou de proefneming tot alle schepen worden uitgebreid. De in den loop van 1889 in beproeving gekomen nieuwe schaftingstarieven voor de inlandsche bemanningen (ook voor het inlandsch personeel der gouvernementsmarine) zijn in Februari 1891 (Indisch Staatsblad n°. 49 en 82) voorgoed in toepassing gebracht. (Ingevolge n°. 43 van datzelfde Staatsblad maken nu de schaftingstarieven geen deel meer uit van het algemeen reglement voor het korps inlandsche schepelingen, zoodat wijzigingen in de voeding niet langer bij algemeene verordening behoeven te worden vastgesteld.)

Wat de kleeding en uitrusting betreft is, mede na voorafgaande proefneming, sedert 1 Januari 1891 voor de Europeesche onderofficieren met den graad van korporaal en voor de mindere schepelingen een hoed van gevlochten bamboe ingevoerd, voorzien van het zwart zijden lint van model. De witte mutsovertrekken en nekkleppen zijn daardoor komen te vervallen. Ten einde tot meer vereenvoudiging in zake het schoeisel der schepelingen te geraken, werd bepaald dat in tenue voortaan alleen lederen schoenen zullen gedragen worden, doch dat het geoorloofd zal zijn om na den middag en onder bepaalde omstandigheden een bijzonder licht en gemakkelijk soort van schoenen van wit doek te dragen, dit laatste bij wijze van proef.

De gezondheidstoestand op de vloot gedurende 1890 was over het algemeen niet ongunstiger te noemen dan in voorgaande jaren. In de wateren van Atjeh evenwel, waar berriberri doorgaans 't meest voorkomt en in 1890 een grooter aantal schepen dienst deed dan in 1889, klom het aantal door die ziekte aangetasten, vooral onder de inlandsche bemanningen, tot een hooger cijfer dan in laatstgemeld jaar. Op geen der schepen intusschen trad de berriberri epidemisch op. De talrijke evacuaties gaven der Indische Regeering in September 1890 aanleiding machtiging te verleenen om de sterkte van het korps inlandsche schepelingen der oorlogsmarine, boven de reglementair toegestane 10 pct. » bovenrol", tijdelijk nog met 10 pct. te doen uitbreiden. De gebruikelijke statistische opgaven betreffende den geneeskundigen dienst bij de zeemacht zijn over 1890 nog niet ontvangen, doch die over de jaren 1885 t/m 1889 zijn afgedrukt aan het slot van de reeds aangehaalde bijlage F hierachter. Wel kan intusschen over 1890 worden opgegeven dat in gemeld jaar onder het peroneel der oorlogsmarine: *a*. voor langer verblijf in Indië of voor verderen dienst aldaar wegens lichamelijke ongeschiktheid werden afgekeurd 199 Europeanen en 144 inlanders, en *b*. wegens ziekten of gebreken in Indië overleden 23 Europeanen en 53 inlanders, ongerekend nog 13 andere sterfgevallen, betreffende namelijk één luitenant-ter-zee 2de klasse en één marinier die overleden ten gevolge van in den strijd bekomen verwondingen, en 11 anderen (10 Europeanen en 1 inlander) die verdronken of door eenig noodlottig toeval omkwamen. Uit het volgende vijfjarig staatje kan blijken hoe deze cijfers zich voordoen tegenover die der vier voorafgegane jaren, en hoevelen ter zake van berriberri werden afgekeurd.

Jaren.	Wegens ziekte of gebreken naar Nederland teruggezonden of, wat inlanders betreft, voor verderen dienst afgekeurd. *a*) Europeanen.	Wegens ziekte of gebreken ... *a*) Inlanders.	Overleden, gesneuveld, verdronken of op andere wijze omgekomen. *b*) Europeanen.	Overleden, gesneuveld, ... *b*) Inlanders.
1886. . . .	186 (75)	302 (292)	27 (9)	51 (1)
1887. . . .	103 (17)	68 (56)	25 (8)	17 (1)
1888. . . .	171 (30)	83 (74)	54 (4)	37 (1)
1889. . . .	*c*) 320 (59)	129 (112)	29 (6)	39 (1)
1890. . . .	199 (76)	144 (117)	35 (12)	54 (1)

a) De cijfers in deze rubriek tusschen ( ) vermeld, wijzen aan hoevelen wegens berriberri onder de eerstvermelde totalen begrepen zijn.

b) In deze rubriek vindt men tusschen ( ) vermeld het aantal dergenen die sneuvelden, aan hunne voor den vijand bekomen wonden overleden, verdronken, door eenig ander noodlottig toeval omkwamen, dan wel zelfmoord pleegden.

c) Tegen in andere jaren 4 à 6, werden in 1889 niet minder dan 89 Europeanen afgekeurd wegens oogziekte (welke ziekte zich toen epidemisch had voorgedaan aan boord van het ramtorenschip *Prins Hendrik der Nederlanden*).

b. Materieel.

Sterkte en toestand. Op 1 April 1891 waren in Indië als eigenlijke oorlogsschepen dezelfde 21 bodems (daaronder ook gerekend de torpedoboot *Cerberus*) *in dienst* als op 1 April 1890, slechts met deze uitzondering dat bij de schroefstoomschepen 4de klasse op 18 Februari 1891 inviel de weder in orde gebrachte en van nieuwe ketels voorziene *Madura* (van December 1889 af buiten dienst geweest), om de plaats te vervangen van de *Pontianak*, die op dienzelfden datum, tot het ondergaan van herstellingen en ook om van nieuwe ketels te worden voorzien, tijdelijk aan de actieve sterkte onttrokken werd. Ook de 2 wachtschepen bleven nog dezelfde, doch van de 3 opnemingsvaartuigen werd op 11 November 1890 voorgoed buiten dienst gesteld, wegens afkeuring, de *Hydrograaf* [1]), welk schroefstoomschip op dien datum vervangen werd door het schroefstoomschip 4de klasse *Banda*, dat — reeds sedert September 1888 tijdelijk buiten dienst geweest — inmiddels van nieuwe ketels voorzien en speciaal tot opnemingsvaartuig ingericht was geworden. Overigens bevonden zich op 1 April 1891 nog in Indië, maar maakten geen deel van de actieve sterkte uit: 1° het raderstoomschip 4de klasse *Soembing* dat te Soerabaija in reserve lag; 2°. het raderstoomschip 2de klasse *Bromo*, dat aldaar tot wachtschip wordt ingericht ter vervanging in 1892 van de *Soerabaija*, die dan ontvalt; en 3°. het straks genoemde schroefstoomschip 4de klasse *Pontianak*.

Voor de *Banda* en de *Bromo*, die, zooals gezegd, in 't vervolg niet meer voor algemeene diensten zullen gebezigd worden, het eene omdat het voor den hydrographischen dienst is aangewezen, het andere omdat het wachtschip wordt, komen in 1892 bij het Indisch eskader in de plaats de hier te lande op stapel gezette schroefstoomschepen 4de klasse *Lombok* en *Sumbawa* (verg. noot 1 op blz. 44 van het vorig verslag).

Zoowel op 1 April 1890 als op 1 April 1891 was de vastgestelde sterkte der scheepsmacht in Indië compleet, behoudens dat men aldaar nog niet beschikte over de nieuwe pantserdek-korvet. Wel vorderde de formatie, voor zooveel de raderstoomschepen 4de klasse betreft, 4 dezer bodems en waren er slechts 3 in dienst, doch daarin werd voorzien doordien er aan schroefstoomschepen 4de klasse één boven de formatie in dienst was (12 in stede van 11).

Uit het volgende staatje kan meer in bijzonderheden blijken hoe op beide datums de oorlogsmarine in Nederlandsch-Indië was samengesteld.

SOORT DER SCHEPEN.	Bepaalde actieve sterkte voor:		Aanwezige oorlogsbodems, enz.							
			op 1 April 1890.				op 1 April 1891.			
			In dienst.		Tijdelijk uit de sterkte afgevoerd.		In dienst.		Tijdelijk uit de sterkte afgevoerd.	
	1890.	1891.	Voor stations- of andere diensten gebezigd.	Bij het marine etablissement vertoevende.	In conservatie.	In herstelling.	Voor stations- of andere diensten gebezigd.	Bij het marine etablissement vertoevende.	In conservatie.	In herstelling.
Indisch eskader.										
Raderstoomschepen 2de klasse	1	1	1	"	"	1	1	"	"	1
Idem 4de "	4	4	3	"	1	"	3	"	1	"
Schroefstoomschepen 4de "	11	11	10	2	"	2	12	"	"	1
Idem (bestemd voor den hydrographischen dienst)	1	1	1	"	"	"	1	"	"	"
Schoenerbrikken (voor id.)	2	2	1	1	"	"	2	"	"	"
Pantserdek-korvet *a*)	1	1	"	"	"	"	"	"	"	"
Wachtschepen	2	2	2	"	"	"	2	"	"	"
Torpedoboot	1	1	1	"	"	"	1	"	"	"
	23	23	19	3	1	3	22	"	1	2
Auxiliair eskader.										
Gepantserde schepen	2	2	2	"	"	"	2	"	"	"
Schroefstoomschepen 1ste klasse	2	2	2	"	"	"	2	"	"	"

a) Met den bouw van dit oorlogsstoomschip, *Sumatra* gedoopt, is men in het voorjaar van 1891 hier te lande gereed gekomen. Het is in Mei jl. in dienst gesteld en zal eerlang naar Indië vertrekken. Door eene commissie die de verschillende inrichtingen aan boord heeft nagegaan, wordt over de *Sumatra* over het algemeen een gunstig oordeel geveld. Wel is bij de 4-uurs vollekrachts proef de voorgeschreven vaart van 17 mijl niet ten volle bereikt, maar op het behaalde gemiddeld is van grooten invloed geweest de omstandigheid dat, door het warm loopen van een der metalen — niet het gevolg van een organisch gebrek maar waarschijnlijk van onoplettendheid — de proeftocht gedurende eenigen tijd werd gestoord.

Aan kleine vaartuigen, niet in bovenstaande tabel begrepen, behoorden tot het Indisch eskader op 1 April 1891: 17 stoomsloepen, hetzelfde getal als op 1 April 1890, zoomede 6 stoombarkassen en 2 stoomjachten, tegen 7 en 1 op laatstgemelden datum. In het behandelde tijdvak ontvielen 2 stoomsloepen, die door nieuwe vervangen werden (waartoe de uit Nederland ontvangen rompen te Soerabaija voorzien werden van machines en ketels af komstig van vroeger afgekeurde stoomsloepen), zoomede 1 stoombarkas, die niet vervangen werd [2]). Daarentegen werd een te Singapore aangekocht particulier stoomschip, *Koerier* gedoopt, als tweede stoomjacht in dienst gesteld (Juni 1890), bestemd om, evenals het stoomjacht *Satelliet*, bij de in Atjeh aanwezige scheepsmacht als advies- en communicatievaartuig te worden gebezigd. Terwijl de *Koerier* voor dat doel bij het station Noordelijk Sumatra is ingedeeld, verricht de *Satelliet* dezelfde diensten bij de vereenigde scheepsmacht ter Noordkust.

Omtrent den toestand van de verschillende bodems, voor zooveel zij tot het Indisch eskader behooren, valt het volgende aan te teekenen.

Raderstoomschepen 2de en 4de klasse (aanwezig 6, waarvan 4 in dienst). Van de 2 raderstoomschepen 2de klasse was de *Merapi*, die in 't laatst van 1889 nieuwe ketels had gekregen, steeds voortdurend in dienst, terwijl de transformatie van de *Bromo* tot wachtschip werd onderhanden genomen. In het begin van 1892 kan die bodem gereed zijn. Van de 4 raderstoomschepen 4de klasse waren de *Onrust*, *Oenarang* en *Sindoro* voortdurend in dienst en bleef de *Soembing* in conservatie. In Maart/April 1890

[1]) Sedert werd van dit vaartuig nog partij getrokken door het in de naar Soerabaija leidende vaarwaters tijdelijk als loodsuitlegger dienst te laten doen in de plaats van de daarvoor gebezigde schoeners van het loodswezen die herstelling behoefden.

[2]) In het bij de marine gebezigde aantal stoombarkassen bracht dit feitelijk geen vermindering, omdat het Indisch eskader in den loop van 1890 weder de beschikking verkreeg over de stoombarkas die in October 1888 (verg. het vorig verslag, blz. 46) tijdelijk was afgestaan aan het departement der burgerlijke openbare werken ten dienste van den baggerarbeid te Samarang.

onderging de *Onrust* eenige kleine herstellingen bij het particuliere dok op het eiland Amsterdam (baai van Batavia). De *Oenarang* dokte in November/December 1890 te Soerabaija, ten einde onder water te worden schoongemaakt en nagezien. Tevens werden eenige weinig omvangrijke herstellingen aan schip, machine en ketels verricht. De *Sindoro* vertoefde in Mei/Juni 1890 en daarna gedurende eenige dagen van November te Pinang tot het ondergaan van herstellingen. In Januari/Februari 1891 dokte dezelfde bodem te Singapore, ten einde onder water te worden schoongemaakt en eenige herstellingen aan de ketels te ondergaan. De *Soembing* en de *Sindoro* verkeerden in goeden, de *Onrust* en de *Oenarang* in bruikbaren staat.

Schroefstoomschepen 4de klasse. Doordien de *Banda* in November 1890 als opnemingsvaartuig werd in dienst gesteld, ging het aanwezig getal der voor algemeene diensten bestemde schroefstoomschepen 4de klasse terug van 14 tot 13. Daarvan was op 1 April 1891 tijdelijk buiten dienst (zie blz. 52) de *Pontianak*. Van de 12 in dienst zijnde schroefstoomschepen 4de klasse kon van de meesten, met namen *Flores*, *Ceram*, *Java*, *Madura*, *Benkoelen*, *Batavia*, *Bandjermasin* en *Sambas*, gezegd worden dat zij in goeden staat, van de 4 andere (*Bali*, *Padang*, *Samarang* en *Makasser*) dat zij in vrij goeden staat verkeerden. In de eerste helft van 1890 is achtereenvolgens bij de *Java*, de *Ceram* en de *Flores* de koperen dubbeling door eene zinken huid vervangen [1]. Voorts hebben 't laatst herstellingen ondergaan de *Bali* en de *Madura*, welke herstellingen afliepen in April 1890 en Februari 1891. De *Madura* is nu ook ingericht voor bewapening met het snelvurende kanon van 3.7 c.M. (verg. het verslag van 1889 blz. 53) Gedurende het behandelde tijdvak werden de *Batavia* en de *Benkoelen* te Pinang, de *Bandjermasin*, *Sambas*, *Makasser*, *Padang* en *Samarang* te Singapore in het dok opgenomen, ten einde onder water te worden schoongemaakt en meer of minder uitgebreide herstellingen aan schip, machine en ketels te ondergaan.

Opnemingsvaartuigen. Het schroefstoomschip 4de klasse *Hydrograaf* ontviel, zooals reeds gezegd, in November 1890 aan den dienst en werd door de *Banda* vervangen. De schoenerbrikken *Blommendal* en *Melvill van Carnbée* verkeerden in goeden staat.

Wachtschepen. De korvet *Gedeh* (wachtschip te Tandjong Priok) verkeerde in bruikbaren staat. Hoewel nog steeds sterk door witte mieren aangetast, wordt dit vaartuig geacht nog een tweetal jaren voor zijne bestemming geschikt te zullen blijven. De toestand van het vroegere raderstoomschip 2de klasse *Soerabaija* (wachtschip te Soerabaija) maakte een onderzoek van het vaartuig in het droge dok noodig. Het bleek toen dat het huidkoper verteerd en de romp onder water op verscheidene plaatsen vervuurd was. Nadat eenige voorzieningen getroffen waren, om te trachten het schip met de minst mogelijke kosten nog zoolang boven water te houden totdat een ander wachtschip (de hooger bedoelde *Bromo*) gereed komt, werd het echter raadzaam geoordeeld de *Soerabaija* niet meer ter reede op diep water te doen ankeren, maar haar naar de keel van het bassin te verhalen en aldaar den wachtscheepsdienst te doen verrichten.

Stationneering, enz. Gerekend tot 31 Maart 1891 (tot zoover loopen de ontvangen berichten) waren in de toen verloopen twaalf maanden van de voor oorlogsbodems aangewezen stations, buiten Atjeh, slechts bezet geweest dat der Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo en dat van Menado en de Molukken, doch niet doorloopend, en zelfs waren beide stations, waar laatstelijk respectievelijk de *Oenarang* en de *Java* aanwezig waren, sedert het najaar van 1890 onbezet, het eerste reeds van 21 October, het andere van 29 December af, omdat de *Oenarang* naar Java moest opkomen om vrij belangrijke herstellingen te ondergaan en de *Java* voor militaire diensten in de residentie Timor moest gebezigd worden. Op 1 April jl. waren beide bodems te Soerabaija aanwezig: de *Java* om gedokt en schoongemaakt te worden, terwijl de *Oenarang* er sedert 't laatst van December voor den dienst gereed lag. Sedert de eerste dagen van April jl. was op Java ook weder beschikbaar, als uit de wateren van Endeh (Flores) teruggekeerd, de *Van Speyk*, de eenige bodem van het auxiliair eskader die niet in Atjeh gebezigd werd [2]. In de Westerafdeeling van Borneo hield zich doorgaande de *Onrust* op, minder om aldaar stationsdienst te verrichten dan wel om er de vlag te vertoonen. Al de andere eigenlijke oorlogsbodems, uitgenomen de torpedoboot *Cerberus*, hielden zich in de Atjehsche wateren op. Onafhankelijk van het station Noordelijk Sumatra, waarvoor 6 oorlogsbodems waren aangewezen (laatstelijk het raderstoomschip 2de klasse *Merapi*, de schroefstoomschepen 4de klasse *Benkoelen*, *Bali*, *Flores* en *Bandjermasin*, zoomede het raderstoomschip 4de klasse *Sindoro*), bestond namelijk de vereenigde scheepsmacht, bestemd voor de afsluiting van Atjeh's noordkust [3], uit 10 oorlogsbodems, zijnde van het auxiliair eskader de *Koning der Nederlanden*, de *Prins Hendrik* en de *Atjeh*, en van het Indisch eskader de schroefstoomschepen 4de klasse *Makasser*, *Padang*, *Batavia*, *Samarang*, *Sambas*, *Madura* en *Ceram*.

Te Tandjong Priok (haven van Batavia) bleef de *Gedeh* en te Soerabaija de *Soerabaija* als wachtschip gestationneerd.

Over de benuttiging van de opnemingsvaartuigen wordt lager gehandeld onder »*Hydrographische dienst*".

De voor spartorpedo's ingerichte torpedoboot *Cerberus* bleef te Soerabaija station houden en maakte van daar uit kleine tochten tot oefening. Af en toe werd het vaartuig ter behoorlijke conservatie »van het levende deel" in het dok opgenomen. In het bassin te Soerabaija vertoevende, heeft de *Cerberus* hare ligplaats onder eene opzettelijk daarvoor vervaardigde drijvende overdekkingskap. In Mei 1890 deed de torpedoboot een reisje naar de Zuidkust van Madura, ten einde aldaar een onderzoek in te stellen naar eene gelegenheid waar met schepen, van vischtorpedo's voorzien, practische oefeningen in het lanceeren zouden kunnen gehouden worden. Ofschoon sedert van de Indische Regeering voorstellen ontvangen zijn omtrent het maken van een inschietbassin voor vischtorpedo's en daarbij behoorende inrichtingen (verg. vorig verslag blz. 48, noot), is dezerzijds evenwel, met het oog op de hoogst aanzienlijke kosten, geen vrijheid gevonden tot de uitvoering daarvan bij de Indische begrooting gelden aan te vragen. Wel zijn vischtorpedo's opgenomen in de bewapening van de nieuwe pantserdekkorvet *Sumatra*, maar omtrent eene meer algemeene invoering van dit torpedo-materieel ten behoeve van de marine in Indië schijnt het wenschelijk vooralsnog met eene beslissing te verwijlen, ook omdat dit onderwerp van zelf aan de orde komt bij de behandeling van de voorstellen der op blz. 50 hiervóór bedoelde Staatscommissie.

Van de tot het Indisch eskader behoorende kleine stoomvaartuigen waren de meesten mede in Atjeh, namelijk de stoomjachten *Satelliet* en *Koerier* als advies- en communicatievaartuigen [4], 3 van de 6 stoombarkassen en 12 van de 17 stoomsloepen. Overigens waren toegevoegd aan de wachtschepen 2 stoombarkassen en 1 stoomsloep, en aan de opnemingsvaartuigen 1 stoombarkas en 2 stoomsloepen, terwijl 1 stoomsloep in conservatie was te Soerabaija en 1 in de uitrusting begrepen was van het elders dan in Atjeh gebezigde schroefstoomschip 4de klasse *Java*. Vier stoomsloepen werden te Soerabaija op stapel gezet.

Steenkolen. Ingevolge door het Departement van Koloniën gesloten contracten werden gedurende 1890 ten behoeve van de militaire- en gouvernements-marine uit Engeland in Indië aangebracht 14 011 ton steenkolen, meerendeels

[1] Verg. blz. 31 der Memorie van Antwoord op het Voorloopig Verslag der Tweede Kamer betreffende de Indische begrooting voor 1891 (Zitting 1890—1891 — 4 — n°. 38).

[2] In Juli 1890 uit de Atjehsche wateren bij de vlag opgekomen, bleken machines en ketels van de *Van Speyk* zulke aanzienlijke herstellingen te behoeven dat die bodem gedurende den geheelen verderen loop van het jaar daardoor aan den dienst onttrokken was. Eerst in Februari jl. waren de bedoelde werkzaamheden beëindigd.

[3] Omvattende de kuststreek van de Atjeh-rivier tot de westelijke grens van Telok Semawé en sedert 15 Augustus 1890 ook het verdere oostelijk deel der noordkust tot Diamantpunt.

[4] In November 1890 werd de *Satelliet* te Singapore in het dok opgenomen, ook tot het ondergaan van eenige herstellingen aan romp, machines en ketel, terwijl in Februari 1891 de *Koerier* te Pinang werd gedokt om onder water te worden schoongemaakt.

Cardiff-kolen. Van die soort werden op een vijftal bestemmingsplaatsen de volgende hoeveelheden geleverd tegen de daarachter vermelde prijzen: te Soerabaija 6517 ton tegen f 29,86, f 30,44, f 30,81 en f 32,05 per ton, te Bandjermasin 699 ton à f 37,55, te Amboina 2280 ton à f 38,05, te Ternate 1197 ton à f 39,05 en te Hansisi (Timor) 1014 ton à f 37,05 Voor de in Engeland aangeschafte 2304 ton New-Castle-kolen werd, voor levering te Soerabaija, een prijs bedongen van f 28,45 per ton. Overigens werd dezerzijds nog gecontracteerd voor de levering te Soerabaija van 511 ton smeedkolen tegen f 30,90 per ton.

Voor de gedurende 1890 te Singapore en te Pinang aangeschafte hoeveelheden, bestaande uit 4566 ton Cardiff- en 1583 ton New-Castle-kolen, werd betaald per ton: voor eerstgemelde soort te Singapore 12,10 à 14,64 en te Pinang dooreengenomen 15,23 dollar, en voor de New-Castle-kolen ter eerstgemelde plaats 10,35 à 14,33 en te Pinang gemiddeld 14,84 dollar.

Door de in de wateren van Borneo dienstdoende oorlogs- en gouvernementsstoomschepen en ter aanvulling van onze depôts te Pontianak en Sintang werden van verschillende leveranciers ingekocht 1994 ton Borneo-kolen, namelijk in de Westerafdeeling van Borneo 1405 ton, gemiddeld tegen f 18,31 per ton, en in de Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo 589 ton tegen f 16, f 14, f 10 en f 8 per ton. Van laatstgenoemde hoeveelheid werden 241 ton geleverd door de Oost-Borneo-Steenkolenmaatschappij tegen f 16 per ton. Met de door genoemde Maatschappij geleverde (pas uitgegraven) kolen uit de mijn Batoe-Panggal (Koetei) werd in den loop van 1890 aan boord van het raderstoomschip 4de klasse *Oenarang* eene proef genomen, ten einde na te gaan in hoever deze kolen — zij het dan ook voor een deel — de duurdere Cardiff-kolen zouden kunnen doen ontberen. De proef leidde tot de bevinding dat de Batoe-Panggal-kolen, hoewel van betere qualiteit dan andere tot dusver beproefde soorten van Koetei-kolen, nog niet in aanmerking konden komen om, zelfs voor schepen met lage-druk stoomketels als de *Oenarang*, de Cardiff-kolen te vervangen, en zulks zoowel door het grooter verbruik als door het geringer stuwingsvermogen, terwijl ook voor de schepen van 's lands vloot, in sommige gevallen waar verrassend moet worden opgetreden, als een bezwaar is aan te merken de zware rook die bij verbranding uit den schoorsteen ontsnapt. De mogelijkheid bestaat evenwel dat wanneer de Koetei-kolen niet meer aan de oppervlakte der mijnvelden, maar in de diepte zullen gewonnen worden, zij de aangeduide nadeelen in mindere mate zullen opleveren.

Gedurende het behandelde tijdvak werd tweemalen, eens op het eiland Kuiper (baai van Batavia) en eens te Soerabaija, broeiing geconstateerd in de aldaar opgeslagen West-Hartley-Main-kolen. Tijdige ontdekking en welberaamde maatregelen voorkwamen ernstige gevolgen van deze zelfontbranding.

De plannen betreffende het tot stand brengen van een particulier kolenstation op het eiland Way nabij Atjeh's noordkust (zie vorig verslag blz. 46) zijn nog in voorbereiding.

§ 3. *Gouvernementsmarine.*

a. Personeel.

Zonder de 2 Europeesche opvarenden te rekenen van het communicatievaartuig *Bogor* te Batavia, dat slechts in zoover tot de gouvernementsmarine behoort dat het daarbij in administratie is, vereischte dit deel der Indische zeemacht, voor zooveel de stoomvloot betreft, op ult. 1890 een personeel van 119 Europeanen, namelijk 18 gezagvoerders (waaronder één bestemd om bij het departement der marine te Batavia gedetacheerd te zijn), 42 stuurlieden, 42 machinisten en 17 machinist-leerlingen, zoomede 566 inlanders. Dit Europeesch personeel was, op één derdestuurman na, voltallig, terwijl men voor de inlandsche bemanningen zelfs beschikte over 670 koppen, alzoo over een overcompleet van 104 koppen. Toch kon het meer ervaren deel der inlandsche bemanningen (in de graden van mandoor, timmerman, roerganger, matroos 1ste klasse en vuurstoker 1ste klasse) weder niet geheel naar eisch worden aangevuld, daar hierin een tekort van 59 man bestond. Intusschen kwam het overcompleet in de mindere graden zeer te stade om den dienst gaande te houden, daar zich onder de inlandsche opvarenden, vooral in de wateren van Atjeh, talrijke gevallen van berriberri en andere ziekten voordeden. Op ult. 1890 waren 73 inlandsche schepelingen der gouvernementsmarine in ziekeninrichtingen opgenomen, terwijl er gedurende dat jaar 113 voor den dienst werden afgekeurd. Het personeel der Europeesche stuurlieden kon vrij geregeld worden aangevuld door van hier uitgezonden jongelingen, afkomstig van de Kweekschool voor de Zeevaart te Amsterdam. Voor de vervulling der openvallende plaatsen van machinist-leerling was in Indië steeds voldoende stof te vinden.

De bij het einde van 1890 in dienst zijnde 17 adviesbooten vorderden eene bemanning van 187 inlanders, terwijl de sterkte uit 185 koppen bestond. Deze opvarenden behoeven geene vaste verbintenis aan te gaan en maken dan ook geen deel uit van het vaste korps.

b. Materieel.

Sterkte en toestand. In het thans te behandelen tijdvak (1 April 1890 - 31 Maart 1891) werd het aantal gouvernementsstoomschepen aangevuld van 16 tot 18, door de indienststelling, achtereenvolgens op 30 April 1890 en 20 Februari 1891, van de hier te lande gebouwde zeestoomschepen *Raaf* en *Zeeduif*. Het aan de formatie nog ontbrekende 19de gouvernementsstoomschip, *Zwaan* gedoopt, is hier te lande in aanbouw, terwijl onlangs, als reserveschepen, op stapel zijn gezet — op de werf van de Nederlandsche Stoombootmaatschappij te Rotterdam — de *Flamingo* en de *Pelikaan*. Blijkens het vorig verslag lag het in de bedoeling om ook bij het marine-etablissement te Soerabaija een stoomschip voor de gouvernementsmarine te doen op stapel zetten, en wel van het kleinere, voor den dienst op de rivieren, bestemde type, waartoe machine en ketel van hier zouden worden uitgezonden. Nader is gebleken dat het om geldelijke en andere redenen meer aanbeveling verdient het rivierstoomschip in zijn geheel hier te lande te doen vervaardigen, doch niet verder afgewerkt dan voor den proeftocht noodig is, zoodat aftimmering en beschieting kunnen plaats hebben bij de ineenzetting van den (stalen) romp in Indië. Voor de definitieve opmaking van een bestek zijn in April jl. nog nadere gegevens uit Indië ontboden.

Onder de thans in Indië aanwezige 18 gouvernementsstoomschepen telde men 5 rivierstoomschepen, zooals nader blijken kan uit bijlage G hierachter. Op het oudste dezer rivierstoomschepen — de *Boni* — na, waarop niet langer dan tot in het aanstaande jaar gerekend zal mogen worden, verkeeren de vier andere (*Singkawang*, *Koetei*, *Djambi* en *Indragiri*), ofschoon mede reeds ettelijke jaren in dienst, nog in betrekkelijk goeden staat. Echter begint zich in de buitenhuid van de *Koetei* vervuring te vertoonen, terwijl de werktuigen van de *Indragiri* mede niet meer in den besten staat verkeeren. Van de zeestoomschepen is het oudste de *Ternate*; deze bodem zal waarschijnlijk in 1892 mede ontvallen. Drie andere, namelijk de hooger genoemde *Zeeduif* en *Raaf*, zoomede de *Reiger*, zijn nog pas of eerst sedert vrij korten tijd in dienst. Van de 9 andere zullen in 1891 moeten dokken en herstellingen ondergaan de *Arend* en de *Condor*, hetgeen in 1890 het geval is geweest met de *Havik* en de *Valk*, die nu weer in betrekkelijk goeden staat verkeeren, welk laatste mede gezegd kan worden van de *Zwaluw* en van de *Zeemeeuw*. Ook de sedert vier à vijf jaren tot gouvernementsstoomschepen vertimmerde voormalige hopperbarges *Gier*, *Albatros* en *Sperwer* kunnen nog goede diensten bewijzen, maar moeten, als zijnde ijzeren schepen (al de andere zeestoomschepen der gouvernementsmarine, uitgenomen de houten *Ternate*, zijn van composite-bouw), ongeveer om de zes maanden dokken; de machines dezer drie schepen, die bewijzen beginnen te geven dat daarvan reeds veel gevergd is, moeten dan steeds worden nagezien.

Naarmate men bij de gouvernementsmarine ruimere beschikking krijgt over stoomschepen of naarmate het blijkt dat door veranderde omstandigheden de diensten der adviesbooten overbodig worden, wordt tot inkrimping van het aantal dezer zeilvaartuigen overgegaan. Onlangs (1ste kwartaal 1891) zijn namelijk ingetrokken 3 van de 4 advies-

booten ter Sumatra's Westkust, de adviesboot te Japara, die te Riouw, die te Palembang, en nog 2 andere in de gewesten Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo en Celebes en onderhoorigheden. De formatie is daardoor van 19 tot 11 stuks teruggebracht, namelijk voor laatstgenoemd gewest tot 2, voor de Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo tot 3, en voor Sumatra's Westkust tot 1, terwijl van de overige er 2 tehuis behooren in de Westerafdeeling van Borneo en 3 in de residentie Timor en onderhoorigheden. Bij het einde van 1890 waren 17 dezer vaartuigen in dienst, daar aan de toen geldende formatie ontbrak de adviesboot te Palembang en één van de twee voor de Westerafdeeling van Borneo toegestaan. In den loop van gemeld jaar werden 2 adviesbooten afgekeurd en verkocht, waarvoor slechts één in de plaats kwam, ontleend aan de 5 die in conservatie waren.

Stationneering. Zooals uit de reeds vermelde bijlage G van dit verslag kan blijken, kwam er gedurende het tijdvak van 1 April 1890 tot 31 Maart 1891 weinig verandering in de wijze, waarop de stoomvloot der gouvernementsmarine over de verschillende gewesten verdeeld was.

In de wateren van Atjeh bleven gestationneerd de *Zeemeeuw*, de *Condor* en de *Albatros*. De *Condor* moest echter in Februari/Maart jl. tijdelijk ter Sumatra's Westkust gebezigd worden, welk gewest al sedert Januari 1890 een gouvernementsstoomschip miste, terwijl de *Albatros* tweemaal, doch telkens voor korten tijd, uit het station afwezig was om te Singapore te dokken en eenige voorzieningen te ondergaan. Voor de Oostkust van Sumatra bleef de *Ternate* aangewezen, die echter van half September 1890 tot begin Februari 1891 (gedurende welk tijdsverloop nog ruim één maand voor herstellingen te Soerabaija werd vertoefd) in het station Banka en Billiton moest dienst doen tijdens de afwezigheid naar Noord-Flores (residentie Timor) van de *Gier*, welk stoomschip, in verband met eenige daarna noodig gebleken voorzieningen, eerst in het begin van Februari 1891 van Tandjong Priok (Batavia) in de wateren van Banka terugkeerde. In de residentie Zuider- en Oosterafdeeling was, na het vertrek in December 1889 van de *Tagal* (sedert voor verderen dienst afgekeurd), gedurende bijna het geheele jaar 1890 alleen de *Boni* gestationneerd. Wel was voor dit gewest, na de afkeuring van de *Tagal*, de *Raaf* aangewezen, doch dit stoomschip moest eerst dringende diensten verrichten in de residentie Ternate, waar het dan ook van 't laatst van Mei tot in 't begin van September verbleef en toen via Flores en Soerabaija, op welke laatste plaats het eenige voorzieningen onderging, eerst medio December naar zijn eigenlijk station kon worden gedirigeerd.

Tot dusver hadden de wateren van Ternate en Menado één station uitgemaakt, dat tot medio Februari 1890 bezet was door de *Havik*. Die bodem moest echter in genoemde maand naar Java opkomen om voorzieningen te ondergaan, en toen deze in het begin van Augustus waren afgeloopen, kreeg de *Havik* alleen de residentie Ternate tot station, en kwam daar nog in dezelfde maand aan. In Februari jl. evenwel moest de *Havik* in het station Amboina de *Arend* gaan vervangen, die op hare beurt, na in 1890 steeds in de wateren van Amboina dienst te hebben gedaan, naar Soerabaija moest opkomen om herstellingen te ondergaan [1]). Toen in Juli 1890, door de aanwijzing van de *Havik* uitsluitend voor de residentie Ternate, het station Menado/Ternate gesplitst werd, kreeg de residentie Menado als eigen stoomschip voorloopig de *Valk* uit het gouvernement Sumatra's Westkust, welke bodem sedert de laatste maanden op Java had vertoefd tot het ondergaan van herstellingen. Thans is echter de uit Nederland aangekomen *Zeeduif*, ook omdat zij eene grootere kolenberging heeft, voor de residentie Menado bestemd zoodra dit nieuwe schip eenige voor Indië noodige vertimmeringen te Soerabaija zal hebben ondergaan.

In de Westerafdeeling van Borneo bleven de *Singkawang* en de *Djambi* gestationneerd. De *Singkawang* was gedurende $1\frac{1}{2}$ maand uit het station afwezig om het residentie-stoomjacht van Pontianak naar Tandjong Priok over te brengen en aldaar eenige voorzieningen te ondergaan. In het gouvernement Celebes en onderhoorigheden bleef de *Sperwer*, en in de residentiën Timor, Riouw en Palembang bleven de *Zwaluw*, de *Indragiri* en de *Koetei* gestationneerd. Laatstgenoemd schip vertoefde echter in October/November 1890 ter Oostkust van Sumatra, terwijl de *Sperwer* in 1890 een paar malen uit het station afwezig was (eens voor eene dienstreis naar Menado en vervolgens om te Soerabaija eenige voorzieningen te ondergaan) en gedurende een gedeelte van Januari jl. in de wateren van Madura dienst verrichtte. Voor de twee stations Soerabaija/Madura en Bali/Lombok met Bezoeki en Pasoeroean moest voorshands nog alleen de *Reiger* blijven aangewezen, die van 't laatst van December 1890 tot begin Februari 1891 te Soerabaija herstellingen onderging.

Het correspondentie-stoomschip *Bogor*, dat met de gouvernementsmarine slechts administratief in betrekking staat, bleef in de vaart tusschen Batavia en de eilanden Onrust en Kuiper, doch vereischte telkens voorziening aan de machines. Soms deed de *Bogor* ook andere diensten.

Over de stationneering van de 17 op ult. 1890 nog in dienst zijnde adviesbooten is hooger reeds gehandeld.

§ 4. *Maritieme inrichtingen.*

Het in 1889 te Kertosono (Kediri) opgerichte buskruitmagazijn der marine werd op 15 Mei 1890 in dienst gesteld. Met betrekking tot het technisch en administratief beheer ressorteert het onder het marine-etablissement te Soerabaija.

De verbouwing bij dit laatste etablissement werd ook gedurende 1890 met kracht voortgezet. Het nieuwe groote magazijn werd voltooid, het bestaande magazijn hersteld en bij het nieuwe getrokken, zoodat het geheel nu aan alle eischen voldoet. Bij het einde van 1890 waren de nieuw gebouwde werkplaatsen voor smederij, draaierij, bankwerkerij en stelwinkel, op het plaatsen en stellen van enkele werktuigen en accessoires na, gereed. In den loop van dat jaar werden zij in gebruik genomen. De oude draaierij en smederij werden ingericht tot modelmakerij en modellenbergplaats en daarna mede in gebruik gesteld. De nieuwe ijzergieterij naderde hare voltooiing, terwijl van de nieuwe ketelmakerij de fundamenten gelegd werden. Voor het nieuw te bouwen ijzermagazijn kwam men in het begin van 1890 gereed met het ballasten van het daarvoor aangewezen terrein.

Het vast beambten-personeel bij het etablissement, dat, op een tweetal vice-commandeurs na, compleet was, werd met één vice-commandeur vermeerderd. Voor een groot gedeelte kon de nieuwe formatie toegepast worden bij de benoeming van het personeel voor het onderdeel »marine-stoomwezen".

Doordat bijna de geheele vloot zich ter Noordkust van Atjeh bevond en de daar vertoevende oorlogs- en gouvernementsstoomschepen gemakshalve te Singapore of te Pinang dokten en herstellingen ondergingen, was er gedurende het behandelde tijdvak zeer weinig werk aan het marine-etablissement en had, als gevolg daarvan, eenig verloop van volk plaats. Voor hetgeen er te verrichten viel, was bij de werf en de fabriek voldoende volk te verkrijgen.

Gedurende het afgeloopen jaar was de gezondheidstoestand van het op en nabij het etablissement wonend personeel zeer gunstig. Van de 274 zieken stierven 6 Europeanen; hoeveel inlanders overleden, kan niet worden opgegeven, daar deze, na de eerste hulp te hebben ontvangen, gewoonlijk naar hunne kampongs terugkeeren. Het aantal choleragevallen bleef tot 8 beperkt, waarvan 4 (onder de Europeanen) een doodelijken afloop hadden. Verwondingen kwamen voor ten getale van 82; één der verwonde inlanders overleed onder de behandeling van den geneesheer.

Bij het vak van scheepsbouw werden 83 werken onderhanden genomen, waarvan 2 ten behoeve van het auxiliair eskader, 24 ten behoeve van de Indische militaire marine, 27 voor de gouvernementsmarine en 30 voor andere diensttakken. Van die werken waren er bij het einde van 1890 nog 18 onafgedaan. Aangebouwd werden gedurende 1890 één ijzeren lichtopstand van 13 M. en één van 10 M. ten behoeve van de kustverlichting, zoomede één ijzeren drijfprivaat, terwijl de ijzeren kiellichter voltooid werd. De sleephelling benoorden de nieuwe sloepmakerij bewees bij

[1]) In Mei jl. is voor het station Ternate aangewezen de hooger genoemde *Zeemeeuw*, die in het station Atjeh vervangen zou worden door de *Havik*. Na afloop van de bovenbedoelde herstellingen komt namelijk de *Arend* weder voor Amboina beschikbaar.

het ophalen van werkvlotten, corps-morts en boeien goede diensten.

Het 5000-tons ijzeren dok, waarvan in 1890 gedurende 311 dokdagen gebruik werd gemaakt, werd in Maart jl. buiten dienst gesteld om gereed te worden gemaakt voor opneming in den dokput. Het 3000-tons ijzeren dok was 137 dagen in gebruik en moest in September 1890 aan den dienst worden onttrokken om mede in den dokput te worden opgenomen, waartoe in October d. a. v. werd overgegaan; de herstellingen werden daarop met kracht aangevat (o. a. werden de ketels verwisseld) en zijn in April van dit jaar gereed gekomen [1]). Het 1400-tons ijzeren dok verkeerde in zeer goeden staat en telde in 1890 341 dokdagen. Voor de drie dokken dus gedurende 1890 een totaal van 789 dokdagen, waarvan 346 op rekening kwamen van de Indische militaire marine, 100 van de gouvernementsmarine en 343 van andere vaartuigen.

De fabriek had in 1890 45 werkorders, en wel 2 voor het auxiliair eskader, 23 voor de Indische militaire marine, 12 voor de gouvernementsmarine en 8 voor andere diensttakken; bij het einde van het jaar waren daarvan 9 nog onafgedaan. Behalve bedoelde 45 werkorders had de fabriek nog 6 werkorders voor den aanmaak van stoomketels, waarvan er bij het einde van het jaar 3 onuitgevoerd bleven; totaal dus 51 werkorders, waarvan 39 werden afgewerkt. In de oorlogsschepen *Banda* en *Madura* werden nieuwe ketels geplaatst, terwijl drie ketels voor het baggermaterieel gereed kwamen en nieuwe ketels voor de *Bali* en de *Prins Hendrik der Nederlanden* onderhanden werden genomen. Ketels voor stoomsloepen werden naar behoefte aangemaakt. Overigens werd nog voldaan aan tal van bestellingen ten behoeve van de in dienst zijnde schepen, alsmede reparatiewerk uitgevoerd voor het marine-etablissement en voor verschillende niet tot de marine behoorende diensttakken.

In het volgend overzicht zijn de verrichte werkzaamheden gedurende de laatste vijf jaren eenigermate onder cijfers gebracht.

JAREN	Aantal verrichte dagdiensten: door ambachtslieden.	Aantal verrichte dagdiensten: door koelies. *a)*	Uitbetaalde arbeidsloonen: aan taakwerk.	Uitbetaalde arbeidsloonen: aan daggelden.	Uitbetaalde arbeidsloonen: te zamen. *b)*	Geldswaarde der verwerkte materialen.	Verbruikte hoeveelheid (in K. G.): ijzer (bewerkt en onbewerkt).	Verbruikte hoeveelheid (in K. G.): steenkolen (waaronder ook smeedkolen en cokes). *c)*	Aantal arbeiders gemiddeld dagelijks te werk (buiten hen die op taak werkten). *d)*	Gemiddeld dagloon: voor ambachtslieden.	Gemiddeld dagloon: voor koelies.
Marine-etablissement (zonder de marine-fabriek).											
1886	464 334	109 709	f 160 372	f 392 805	f 553 177	f 426 263	Niet opgegeven.	Niet opgegeven.	1 980	f 0,72	f 0,44
1887	408 234	114 958	195 585	351 823	547 408	517 329	337 913	1 854 680	1 744	0,74	0,43^5
1888	350 980	116 354	135 544	366 493	502 037	392 869	261 669	1 374 420	1 540	0,77^5	0,48
1889	310 586	131 537	90 960	300 918	391 878	329 342	332 966	1 189 190	1 474	0,74^5	0,50
1890	428 378	215 319	118 573	424 686	543 259	465 459	427 779	2 030 421	2 119	0,79	0,43
Marine-fabriek.											
1886	201 025	9 060	*d)*	f 171 285	f 171 285	f 99 359	283 440	1 021 977	695	f 0,83	f 0,50
1887	209 922	8 846	. . . . .	197 100	197 100	151 400	445 518	1 421 917	729	0,93	0,50
1888	261 723	5 969	. . . . .	226 222	226 222	146 124	395 881	1 463 724	889	0,85	0,50
1889	203 396	18 248	. . . . .	199 116	199 116	102 839	239 086	1 314 062	678	0,93	0,50
1890	133 482	32 402	. . . . .	124 693	124 693	64 450	330 628	1 030 558	553	0,82^5	0,44

a) Ook de koelies (waaronder in deze opgaven tevens de politieoppassers en magazijnsknechts zijn medegeteld) zijn vrije lieden.

b) Onder de bij het eigenlijke marine-etablissement in de opgegeven vijf jaren uitbetaalde arbeidsloonen was, ter zake van overwerk, achtereenvolgens begrepen f 8 866, f 4 655, f 3 104, f 2 606 en f 11 077.

c) Hieronder is niet begrepen het steenkolenverbruik der baggervloot.

d) Bij de marine-fabriek wordt niet op taak gewerkt.

§ 5. *Speciale diensten onder beheer van het departement der marine.*

Kustverlichting, bebakening en loodswezen. De inrichtingen ten behoeve van de verlichting en bebakening der Koninginne-baai nabij Padang (verg. vorig verslag blz. 50) kwamen tot stand. Zij bestaan uit een schitterlicht der 4de orde op Oedjong Soengei Bramei (zuidoosthoek der baai), een rood hijschlicht der 6de orde op den kop van den zeebreker in de Emma-haven, een ijzeren verkenmerk op het rif Pasir, eene Herbertsbakenton aan de zuidzijde van een der drie riffen bezuiden genoemd rif, en een vijftal kleine ijzeren tonnen, ter aanduiding van het vaarwater naar de steigers. Het kustlicht op Oedjong Soengei Bramei, geplaatst op een opengewerkten ijzeren opstand van 10 M. hoogte, werd op 11 April jl. ontstoken; de lichtbron is 167.5 M. boven volzee verheven.

Het kustlicht der 4de orde op Zwaantjesdroogte (Straat Madura) werd van een nieuw licht- en rotatie-toestel en van lampen met grooter lichtvermogen voorzien.

De van Zwaantjesdroogte afkomstige lichttoestel werd, na deugdelijk gerepareerd te zijn, gebezigd om het vaste havenlicht te Batavia te transformeeren in een schitterlicht, dat den 24sten September 1890 ontstoken werd. Slechts gedurende eenige dagen was het oude licht gebluscht geweest. Door deze verbetering is een einde gemaakt aan de vele en niet ongegronde klachten die vroeger omtrent de zichtsverheid en de herkenning van bedoeld havenlicht waren ingebracht.

Door betere lampen werd ook een grooter lichtvermogen gegeven aan het bakenlicht op Poeloe Boeroe (Atjeh), aan het havenlicht te Probolinggo en aan dat te Gorontalo (Menado).

In Straat Macclesfield (Zuidoostkust van Banka) werden in Juni 1890 de klapperolie-hijschlichten vervangen door krachtiger vaste parafine-lichten op ijzeren opstanden.

Tot verbetering van de zichtbaarheid van het bakenlicht op Poeloe Daoen, behoorende tot het stelsel van verlichting van den zuidelijken ingang van Straat Banka, werd op 1 October 1890 aldaar een wit licht geplaatst ter vervanging van het roode. Voorbereid wordt de oprichting van een kustlicht der 2de orde op het westelijkste der Nangka-eilanden, waarmede de verlichting van Straat Banka zal voltooid zijn.

In de oeververlichting ter Sumatra's Oostkust werd ver-

[1]) Dit dok zal nog slechts eenige maanden te Soerabaija ter beschikking van de marine verblijven, daar het bestemd is om eerlang naar de haven Tandjong Priok (Batavia) te worden overgebracht, ter uitvoering in zooverre van de in 't vorig verslag (blz. 49, noot 1) bedoelde overeenkomst betreffende de exploitatie van die haven en het in gebruik geven van droge dokken aldaar, waarover meer in hoofdst. L, afd. II, van dit verslag.

betering gebracht door de aanwending van lantaarns met branders van meer lichtgevend vermogen. Eene regeling werd getroffen tot verzekering van het toezicht op die oeverlichten, waarbij geen vast personeel is geplaatst. Een der oeverlichten ter Sumatra's Oostkust, dat te Si Paré-Paré, kon worden gebluscht (1 Augustus 1890). Het van hier verzonden gaslichtschip, bestemd om aan den ingang van de Deli-rivier het aanvankelijk daar geplaatste houten lichtschip te vervangen (zie vorig verslag blz. 50), werd, na te Singapore verder in orde te zijn gebracht, den 7den September 1890 in dienst gesteld. Het is een stalen schip, voorzien van een 5 M. hoogen toren, die met ijzeren pooten op het dek rust en waarop de gaslantaarn geplaatst is. In den toren bevindt zich eene bel. De hoogte van de lichtbron boven water bedraagt 6.8 M. Aanvankelijk voldeed het licht vrij goed, doch na eenige maanden viel te constateeren dat het meermalen, zonder bekende oorzaken, ophield te branden. In het begin van Februari jl. werd tijdelijk het oude lichtschip weder in gebruik gesteld, ten einde de oorzaak van het aangeduide gebrek nauwkeurig te kunnen opsporen. Hierin is men geslaagd. Het gebrek, dat aan eene kleine oorzaak lag, is verholpen en sedert de eerste dagen van April brandt de gasvlam nu weder goed.

Het door middel van drie gasboeien verlichte Oostervaarwater van Soerabaija zal nog van eene vierde gasboei voorzien worden, terwijl zoodanig drijvend licht ook zal geplaatst worden in het Westervaarwater aldaar. De drie tot dusver in werking zijnde gasboeien voldoen over het algemeen goed, hoewel het daarbij enkele malen ook wel voorkomt dat het licht zonder bekende oorzaak weigert te branden.

Omtrent den gezondheidstoestand van het bij de kustlichten geplaatste personeel — onlangs (Indisch Staatsblad 1891 n°. 68) uitgebreid met het noodige personeel voor het pas ontstoken kustlicht in de Koninginne-baai nabij Padang — gelden dezelfde opmerkingen als in 't vorig verslag gemaakt werden.

Ten opzichte van den dienst der bebakening valt te vermelden, dat, in verband met de verondieping van de westelijke geul van het Westervaarwater van Soerabaija, de aldaar geplaatste Herberts-bakentonnen zijn weggenomen. De bebakening van het Oostervaarwater en van de oostelijke geul van het Westervaarwater zal wijziging en vereenvoudiging ondergaan wanneer ook aldaar gasboeien geplaatst zullen zijn (zie hooger). Aan de riviermondingen ter Sumatra's Oostkust en aan den ingang der Palembang-rivier werd de bebakening weder verbeterd en uitgebreid. Met het oog op de toeneming der scheepvaart aldaar werd ook eene bebakening aangebracht aan den ingang der kleine Koeboe-rivier in de Padang Tikar-baai (Westerafdeeling van Borneo). Ter vergemakkelijking van de vaart naar de reede van Tandjong Pandan (Billiton) werden op een paar riffen in het daarheen leidende zuidelijk vaarwater twee groote driebeenige bakens met driehoek opgesteld.

Ten einde bij den loodsdienst voor de naar Soerabaija leidende vaarwaters het bezwaar op te heffen dat loodsen, die binnenvallende schepen hadden aangebracht, soms langer dan één etmaal noodig hadden om naar hunne kruisposten terug te keeren, doordien de voor de gemeenschap met de loodsstationschepen bestemde zeilvaartuigen niet tegen de sterke strooming aldaar waren opgewassen, is in 't laatst van 1890 (Indisch Staatsblad n°. 263) besloten beide scheepjes in conservatie te nemen en ze te vervangen door eene bij de spoorweg- en havenwerken ter Sumatra's Westkust overtollig geworden stalen stoombarkas. Het zal nu niet meer behoeven voor te komen, dat, door niet tijdigen terugkeer der loodsen, voor de naar Soerabaija opkomende schepen soms geen loods beschikbaar is.

In 1890 bracht de loodsdienst voor Soerabaija en Grissee aan loodsgelden f 138 600 op, tegen f 140 388 in 1889. Te Banjoewangi (loodsdienst voor Straat Bali) werd aan loodsgelden ontvangen f 7406 en te Tjilatjap f 9066, welke sommen in 1889 bedroegen f 9864 en f 9828. Sedert 1 Januari 1891 (zie de ordonnantie in Indisch Staatsblad 1890 n°. 202) wordt ook van de schepen die de haven Tandjong Priok (Batavia) binnenvallen loodsgeld geheven, en wordt aldaar tevens eene retributie gevorderd van de schepen die aan de kaaimuren der binnenhaven meren [1].

In verband met verschillende wijzigingen die de reglementen voor de drie eerstbedoelde loodsdiensten bleken te behoeven, werden die reglementen bij ordonnantie van 21 Juni 1890 (Indisch Staatsblad n°. 133) opnieuw vastgesteld, met bepaling dat deze herziening op 1 Januari 1891 zou in werking treden. Soortgelijke bepalingen voor het loodswezen van Tandjong Priok werden vastgesteld bij ordonnantie van 24 December 1890 (Indisch Staatsblad n°. 261).

Het voltallig houden van het loodspersoneel leverde geen bezwaren op.

Haveninrichtingen. Ten einde aan de eigenlijke havenpolitie te Tandjong Priok (haven van Batavia) voldoende middelen ten dienste te stellen tot handhaving van eene goede orde in die haven en langs het Priok-kanaal (verg. het verslag van 1887 blz. 45) werd, speciaal voor deze doeleinden, de politie der afdeeling Stad en voorsteden van Batavia in Juni 1890 op voorloopigen voet, en in Februari jl. voorgoed, met een 20-tal politieoppassers uitgebreid. Met betrekking tot het vervullen van de functiën van havenmeester te Benkoelen, te Bangkallan en te Sampang op Madura, zoomede op verschillende eilanden in de residentie Amboina, werden nieuwe maatregelen getroffen; zie Indisch Staatsblad 1891 n°. 54, 58 en 83. Tot de bemoeienis van den havenmeester te Pontianak (Westerafdeeling van Borneo) werd gebracht het toezicht op- en de zorg voor- het losse materieel en de pompen van het hulpdok, dat de marine aldaar bezit aan den oever der Kapoeas-rivier (zie Indisch Staatsblad 1890 n°. 169).

In het belang van eene behoorlijke toepassing van het algemeen politiereglement voor reeden, ankerplaatsen en havens in Nederlandsch-Indië (Indisch Staatsblad 1885 n°. 87) werden alsnog voor de gewestelijke hoofdplaatsen Tandjong Pinang (Riouw) en Benkoelen de grenzen der reede bepaald (Indisch Staatsblad 1890 n°. 94 en 132).

Hydrographische dienst. Het opnemingsvaartuig *Hydrograaf* voltooide de opneming van Straat Sapoedi en het costelijk deel van Straat Madura, verrichtte daarna opnemingen op de zuidoostkust van Borneo bij Poeloe Laut en kwam in Augustus 1890 te Soerabaija, waar het, wegens afkeuring, in November buiten dienst werd gesteld en vervangen door het schroefstoomschip 4de klasse *Banda*, dat den 1sten December naar de zuidoostkust van Borneo vertrok om de aldaar door de *Hydrograaf* aangevangen opnemingen te vervolgen. De beide opnemingsbrikken zetten de opnemingen voort van de oostkust van Sumatra, de eene bezuiden Bangka en de andere bij Deli.

De voorgeschreven vierjaarlijksche opneming van het westervaarwater van Straat Madura had in 1890 weder plaats. Daar het vroeger voor deze opneming gebezigde eigen stoomjacht *Satelliet* in de wateren van Atjeh dienst deed, moest nu voor dezen hydrographischen arbeid een particulier stoomschip worden gehuurd.

Door den in 't laatst van 1886 speciaal voor het verrichten van sterrekundige plaatsbepalingen aangewezen luitenant-ter-zee 1ste klasse L. A. H. Lamie werden zijne laatstelijk volbrachte waarnemingen becijferd, waarna bedoelde zeeofficier in Augustus 1890 naar Nederland terugkeerde. Daar vermeerdering van het aantal astronomisch bepaalde punten dringend noodig is, kwam in April jl. te zijner vervanging een ander zeeofficier, de luitenant-ter-zee 2de klasse R. Posthumus Meyjes, te Batavia aan, die gedurende eenigen tijd bij de sterrewacht te Utrecht voor werkzaamheden op astronomisch gebied was opgeleid.

Bij het hydrographisch bureau te Batavia werden in 1890 uitgegeven de volgende kaarten als: Noordkust Java, blad VII; Idem, blad VIII; Eiland Java, blad III; Reede Sangkapoera (Bawean); Reede Sumanap (Madura); Reede Tandjong Pandan (Billiton); Ankerplaatsen Sermata- en

[1]) Sedert 1 Juli 1891 (zie Indisch Staatsblad n°. 131) moet ook steigergeld betaald worden voor het meren aan de steigers der binnenhaven, en huur voor het opslaan van steenkolen op het daarvoor aangewezen gedeelte van het haventerrein te Priok. Tevens ligt het in de bedoeling om te Priok, zoomede aan den Grooten en den Kleinen Boom te Batavia, de verstrekking van artesisch water aan de schepen niet meer geheel kosteloos te doen plaats hebben.

Tenimber-eilanden; en Ankerplaatsen Nieuw-Guinea.

De onderdepôts van zeekaarten, ten getale van 5 op Java en 7 in de buitenbezittingen, bleven in 1890 aan hunne bestemming beantwoorden. In Mei jl. (Indisch Staatsblad 1891 n°. 126) is ook een onderdepôt ingesteld te Laboean Deli (Oostkust van Sumatra). Wegens verkochte zeekaarten werd in 1890 in Indië ontvangen f 4927.

§ 6. *Verrichtingen der zeemacht.*

Zooals blijkt uit § 2 van dit hoofdstuk en meer in bijzonderheden uit bijlage F hierachter, was ook in 1890 het grootste gedeelte van de actieve oorlogsvloot van Nederlandsch-Indië in de Atjehsche wateren samengetrokken, voornamelijk in verband met den nog steeds volgehouden en in Augustus 1890 zelfs weder eenigszins uitgebreiden dwangmaatregel betreffende de sluiting van een groot deel van het kustgebied aldaar voor allen in- en uitvoer en voor de vischvangst, een en ander als uitvloeisel van de ordonnantiën in Indisch Staatsblad 1888 n°. 33 en 195 [1]) en 1890 n°. 103 [2]). Terwijl de bekruising van de west- en van de oostkust was opgedragen aan de tot het station Noordelijk Sumatra behoorende oorlogsbodems, wier aantal in April 1890 van 5 op 6 gebracht werd, was voor de bewaking der noordkust eene afzonderlijke scheepsmacht aangewezen, laatstelijk sedert Augustus 1890 — toen ook de kuststreek van Telok Semawé tot Diamantpunt in den sluitingsmaatregel werd begrepen — van 9 op 10 oorlogsbodems gebracht. Om als communicatievaartuig voor algemeene en huishoudelijke belangen bij deze laatste scheepsmacht dienst te doen, was daarbij een stoomjacht ingedeeld, hetgeen eveneens bij de tot het station Noordelijk Sumatra behoorende schepen het geval was. Bovendien deden voortdurend nog 3 gouvernementsstoomschepen in de wateren van Atjeh dienst.

Met veel toewijding kweet ook in 1890 de marine zich weder van de haar opgelegde taak, niet alleen in Atjeh, maar ook waar zij elders in Nederlandsch-Indië ons gezag moest steunen.

Om het toezicht op de te bewaken Atjehsche kustgedeelten zoo afdoend mogelijk te doen zijn, verplaatsten zich de aldaar dienstdoende oorlogsstoomschepen meermalen, zoowel bij dag als bij nacht, binnen de grenzen van het aan elk hunner toevertrouwde kruisgebied [3]), terwijl de gewapende stoombarkassen, stoomsloepen en andere lichte vaartuigen bijna aanhoudend in de vaart waren of op brandwacht lagen, ten einde tot dicht onder den wal toezicht uit te oefenen en daardoor de sluiting der kust onverpoosd en afdoende te verzekeren. Overtredingen tegen de verbodsbepalingen betreffende de vischvangst, die nog meermalen bij de mondingen der riviertjes bedreven werden door kleine sampans, die bij de nadering der onzen weder haastig in die kwala's verdwenen, werden gewoonlijk bestraft door de naastbij gelegen kampong met enkele granaten te tuchtigen. Ten einde de op brandwacht liggende sloepen minder zichtbaar te maken, werden deze grijs geschilderd. Verder geschiedde het varen des nachts steeds met gedekte lichten, terwijl de ten anker liggende vaartuigen geene ankerlantaarns heschen. In verband hiermede waren voor de oorlogs- en de gouvernementsstoomschepen geheime verkenningsseinen bepaald. Na hetgeen reeds in hoofdstuk **C**, § 3, hiervóór is gezegd omtrent de tot dusver van den sluitingsmaatregel verkregen resultaten, kunnen uitweidingen omtrent het voorgevallene op de verschillende kruisposten te dezer plaatse achterwege blijven. Trouwens vindt men daarover in bijzonderheden gehandeld in de door middel van de Javasche Courant [4]) openbaar gemaakte kwartaalberichten van de verrichtingen der zeemacht in Indië.

Eenige malen werd van de marine ook partij getrokken bij militaire verrichtingen te land, en zulks niet enkel in Atjeh, in het bijzonder bij de krijgsverrichtingen in Edi (verg. blz. 45/47 hiervóór), maar ook op Nieuw-Guinea en in Endeh op Flores (verg. blz. 21/22 en 29/30).

Voor zooveel nog vaste marinestations buiten Noordelijk Sumatra konden worden bezet, waren de verrichtingen der stationschepen van gelijken aard als vroeger, bestaande in het bekruisen van de kusten, baaien en rivieren, het vertoonen van de vlag, het weren van zeeroof en slavenhandel en het verzamelen van hydrographische gegevens.

Wat de verrichtingen der stoomschepen van de gouvernementsmarine betreft, kan mede naar de bovenbedoelde kwartaalberichten worden verwezen, die thans ook uitvoerig vermelden welke diensten in verschillende gedeelten van den Archipel van dit bestanddeel der Indische zeemacht gevorderd werden.

F. Rechtswezen.

§ 1. *Rechterlijke macht.*

Hooggerechtshof. Ingevolge art. 11 van de door het Opperbestuur vastgestelde bepalingen betreffende 's Hofs organisatie en zijne verdeeling in kamers (Indisch Staatsblad 1874 n°. 101 en 1882 n°. 66) was de president bevoegd om »in zaken van veel gewicht of van grooten omvang" één of meer raadsheeren boven het bepaalde getal als bijzitters te benoemen. Daar het Hof van oordeel was dat deze bepaling alleen betrekking had op rechtszaken, en de wenschelijkheid zich had doen gevoelen dat de president alsnog bevoegdheid bekwam om, wanneer het Hof door of vanwege den Gouverneur-Generaal werd gevraagd om bericht, consideratiën en advies omtrent onderwerpen van wetgevenden aard, soms ook één of meer leden niet tot de betrokken kamer behoorende tot zoodanige adviezen te doen medewerken, is bij Koninklijk besluit van 19 Mei 1891 n°. 30 (Indisch Staatsblad n°. 179) het aangehaalde art. 11 aangevuld met eene nieuwe alinea van die strekking.

Raad van justitie te Batavia. De verdeeling der werkzaamheden, aan elke der beide kamers van dit college opgedragen, was tot dusver geregeld bij Indisch besluit dd. 9 Mei 1867 n°. 2 (Bijblad op het Indisch Staatsblad n°. 1971). Bij besluit dd. 5 Januari 1891 n°. 29 is door den Gouverneur-Generaal eene nieuwe regeling ter zake vastgesteld, welke van die van 1867 slechts in zoover verschilt dat nu, in navolging van het in 't vorig verslag (blz. 51) bedoelde besluit dd. 9 April 1890 n°. 19, betrekking hebbende tot de verdeeling der werkzaamheden bij den raad van justitie te Samarang, tevens is bepaald dat de president bevoegd is om belangrijke zaken, niet behoorende tot de eigenlijke rechtspraak, alsmede zaken

---

[1]) Ten einde den sluitingsmaatregel niet aan kracht te doen verliezen door onbelemmerde toelating van het vervoer van goederen overland van binnen onze postenlinie in Groot-Atjeh naar gedeelten van het gesloten kustgebied en ten einde, in verband daarmede, ook aan beperking te kunnen onderwerpen het vervoer van goederen van Kotta Radja en Olehleh naar andere plaatsen binnen onze postenlinie, is bij ordonnantie van 4 November 1890 (Indisch Staatsblad n°. 221) op dit punt alsnog de noodige wettelijke voorziening getroffen. Ook is het wenschelijk geacht de bestaande politiekeur tegen de aanwezigheid van vuurwapenen aan boord van inlandsche vaartuigen in de Atjehsche wateren door eene regeling bij algemeene verordening te vervangen en het verbod tevens tot blanke wapenen uit te strekken. Daartoe strekte de ordonnantie in Indisch Staatsblad 1890 n°. 220. Een represaille-maatregel van tijdelijken aard ten opzichte van het landschap Perlak ter Oostkust van Atjeh, waar eene tegen ons gekante partij den boventoon voerde, werd genomen bij de ordonnantie dd. 19 November 1890 (Indisch Staatsblad n°. 230).

[2]) In November 1890 (Indisch Staatsblad n°. 232) is de hier aangehaalde ordonnantie, betreffende het verbod van vischvangst langs het gesloten kustgebied, aangevuld in dien zin dat de gewestelijke gouverneur bevoegdheid bezit om ten aanzien van één of meer der gesloten kuststaatjes op het verbod uitzonderingen toe te laten.

[3]) De door de scheepsmacht voor de afsluiting der noordkust te bewaken kustlijn (van de Koeala Atjeh tot Diamantpunt) was in negen kruisposten verdeeld, die steeds zooveel mogelijk elk door een afzonderlijken oorlogsbodem bezet waren, terwijl voor één der belangrijkste posten, wanneer de omstandigheden het maar eenigszins toelieten, af en toe twee oorlogsschepen waren aangewezen. Niet altijd echter waren al de tien schepen beschikbaar, daar het steeds terugkeerende kolenladen te Olehleh, het opkomen om (te Singapore of te Pinang) te dokken, enz. telkens bodems aan de divisie onttrok, hoewel in de laatste oorzaak van afwezigheid meermalen tegemoetgekomen kon worden door detacheering van één der tot het station Noordelijk Sumatra behoorende oorlogsbodems. Kon zulks niet plaats hebben, dan werden tijdelijk twee der kruisposten aan één schip ter bewaking toevertrouwd.

[4]) Zie voor die over 1890 de nommers van 30 September en 24 October 1890 en 10 Februari en 7 Juli 1891.

(uitgezonderd gratie-requesten) waaromtrent door of van wege den Gouverneur-Generaal bericht, consideratiën en advies worden gevraagd, door 's raads beide kamers in vereenigde zitting te doen behandelen.

Revisie van landraadsvonnissen. Overbrenging daarvan bij de raden van justitie. Evenals reeds vroeger (verg. het verslag van 1880 blz. 55/56) is in 1890 nogmaals opzettelijk nagegaan of het aanbeveling kon verdienen de revisie der vonnissen, in zake van misdrijf door de landraden op Java en Madura gewezen, van het Hooggerechtshof over te brengen naar de drie raden van justitie. Het denkbeeld is door de Indische autoriteiten beslist ontraden. Niet alleen zouden de raden van justitie in hunne tegenwoordige samenstelling die vermeerdering van werkzaamheden niet kunnen dragen, maar ook de maatregel op zich zelf werd niet wenschelijk geacht, eensdeels omdat de leden der raden van justitie doorgaans nog de noodige ervaring missen, anderdeels omdat door het verdeelen van de revisie over drie colleges de gelijkheid in de rechtsbedeeling verloren moet gaan.

Inlandsche rechtbanken. Nadat de Indische begrooting voor 1891 gelegenheid had verschaft tot de in 't vorig verslag (blz. 51) bedoelde aanstelling van nog drie rechtsgeleerde landraadvoorzitters in het ressort der rechtbank van omgang in de eerste afdeeling van Java, is daartoe, ingevolge de ordonnantie van 29 Januari 1891 (Indisch Staatsblad n°. 24), in Maart jl. overgegaan. In verband hiermede werd in gemelde afdeeling, omvattende de residentiën Batavia, Bantam, Krawang, Preanger Regentschappen en Cheribon, de betrekking van omgaand rechter opgeheven en zijn met diens functiën belast de in gemelde gewesten geplaatste rechtskundige landraadvoorzitters, ieder binnen het ressort der door hem voorgezeten landraden (zie Indisch Staatsblad 1891 n°. 60). Dientengevolge is thans op Java en Madura de scheiding van rechterlijke macht en administratief gezag volledig tot stand gekomen.

Aan den rechtskundigen voorzitter van de landraden te Demak en Poerwodadi (residentie Samarang), die reeds sedert eenigen tijd vergunning had om, in plaats van te Demak, zooals was voorgeschreven bij Indisch Staatsblad 1874 n°. 123, te Poerwodadi verblijf te houden, werd in Mei 1890 (Indisch Staatsblad n°. 111) laatstgemelde plaats organiek als standplaats aangewezen.

Aan den inlandschen officier van justitie in het regentschap Sidoardjo (residentie Soerabaija) werd in Januari 1891 (Indisch Staatsblad n°. 28) een tweede adjunct-djaksa toegevoegd.

Presentiegeld aan leden van inlandsche rechtbanken; bijzondere onderscheidingen. Werd reeds in 't vorig verslag (blz. 51) medegedeeld dat en waarom is afgezien van het denkbeeld om voor inlanders, die aan zekere voorwaarden voldoen, het lidmaatschap van eene inlandsche rechtbank tot een bezoldigd ambt te maken, uit de nader ontvangen Indische adviezen is gebleken dat ook de toekenning van zeker presentiegeld aan de niet met een bezoldigd ambt bekleede inlandsche leden van landraden of andere inlandsche rechtbanken *als algemeene regel* evenmin noodig als wenschelijk wordt geacht. Waar in bijzondere gevallen de toekenning van eene schadeloosstelling voor het bijwonen van de zittingen noodig blijkt, wordt daartoe overgegaan. Nog in het afgeloopen jaar (Indisch Staatsblad 1890 n°. 32) is eene voorziening van dien aard genomen ten opzichte van de landraden in de residentie Amboina en van dien te Menado. Overigens krijgen zoowel op Java en Madura als in de buitenbezittingen èn bezoldigde èn niet-bezoldigde leden van inlandsche rechtbanken, zoo het bijwonen van de zittingen voor hen niet te vermijden uitgaven wegens transport- en verblijfkosten medebrengt, deze uitgaven van landswege vergoed.

In het afgeloopen jaar werd aan den hoofddjaksa bij den landraad te Kotta Radja (Atjeh) de gouden, en aan den Chineeschen adviseur bij den residentieraad te Soerakarta de zilveren medaille voor burgerlijke verdiensten toegekend, terwijl een padanda (rechter) in den raad van kerta's te Negara (Djembrana), bij gelegenheid van het hem op zijn verzoek verleend eervol ontslag uit 's lands dienst, werd begiftigd met een zilveren schenkblad, voorzien van een opschrift met het Nederlandsche wapen.

Inlandsche officieren van justitie. In verband met de in de Tweede Kamer der Staten-Generaal geopperde bedenkingen tegen het in 't vorig verslag (blz. 52) bedoelde plan tot oprichting, bij wijze van proef, van een cursus speciaal voor de opleiding van inlandsche officieren van justitie, is in het voorjaar van 1891 de Indische Regeering uitgenoodigd om, afgescheiden van de aanhangige overwegingen betreffende eene uitbreiding der leervakken aan de scholen voor zonen van inlandsche hoofden en andere aanzienlijke inlanders, tevens een plan te ontwerpen betreffende het inrichten, aanvankelijk van ééne dier scholen, tot opleiding van inlandsche ambtenaren in het algemeen.

Jurisdictie-geschil. In September 1890 werd, ingevolge art. 162, 4°., van het reglement op de rechterlijke organisatie en het beleid der justitie in Nederlandsch-Indië, de beslissing van den Gouverneur-Generaal ingeroepen in een tusschen het Hooggerechtshof en het Hoog Militair Gerechtshof bestaand verschil van meening omtrent de competentie in de strafzaak van een militair, die zich aan verschillende misdrijven had schuldig gemaakt zoowel met als zonder medewerking van een burger als medeplichtige. De Gouverneur-Generaal verwees de berechting der feiten, welke door bedoelden militair waren gepleegd zonder hulp van een burger, naar den bevoegden militairen rechter.

Politierechtspraak. Tegen het denkbeeld om aan de controleurs op Java en Madura eenige meerdere bemoeienis met de politie te geven, en in het bijzonder hun de rechtspraak ter politierol op te dragen (zie vorig verslag blz. 52), zijn door de Indische Regeering bedenkingen geopperd, die eene nadere correspondentie hebben ten gevolge gehad. Dezerzijds is daarbij ten slotte aanbevolen om, op plaatsen waar de meeste behoefte bestaat aan rechtspraak door een niet te ver verwijderden rechter, de politierol te doen houden door controleurs, wanneer men kan aannemen dat aldaar hun tijd niet te veel door hunne eigenlijke werkzaamheden wordt in beslag genomen. Het antwoord hierop van den Gouverneur-Generaal is nog niet ontvangen.

§ 2. *Rechtswezen in het algemeen.*

Wetgeving voor inlanders. Met het doel om de inlandsche Christenen bij de rechtsbedeeling niet langer te onderwerpen aan formaliteiten of verplichtingen, die een Mohammedaansch karakter dragen, is op voorstel van de Indische Regeering bij Koninklijk besluit van 11 Augustus 1891 n°. 20 bepaald dat, waar volgens de bestaande voorschriften de tegenwoordigheid van adviseurs ter terechtzitting en hunne raadpleging worden vereischt, die voorschriften niet van toepassing zijn indien in strafzaken de beklaagde en in burgerlijke zaken de verweerder den Christelijken godsdienst belijdt.

Eenige Arabieren te Soerabaija wendden zich in het afgeloopen jaar tot den Gouverneur-Generaal met het verzoek om hunne geschillen omtrent huwelijks- en erfrecht niet meer door den priesterraad te doen berechten, maar daartoe, op de plaatsen waar hunne landgenooten onder eigen hoofden staan, een Arabischen raad op te richten. Dit verzoek werd door de Indische Regeering afgewezen.

Rechtswezen in de Vorstenlanden op Java. Ingevolge overleg, voor zooveel noodig, met de betrokken inlandsche vorsten en krachtens de reeds verkregen Koninklijke machtiging zullen de bepalingen van 1831 betreffende de regeling van het rechtswezen in de Vorstenlanden, afgekondigd in Indisch Staatsblad 1876 n°. 140, eerlang nader in dien zin worden aangevuld en gewijzigd dat de inlandsche gouvernements-ambtenaren en beambten aldaar, ter zake van misdrijven en overtredingen in hunne ambtelijke betrekking gepleegd, niet langer hebben terecht te staan voor de rechtbanken der inlandsche vorsten, maar voor de naar onze wetten rechtsprekende residentieraden in de Vorstenlanden.

Rechtswezen ter Sumatra's Westkust. In Januari en Maart 1891 werden door den Gouverneur-Generaal de noodige bepalingen uitgevaardigd (Indisch Staatsblad 1891 n°. 9 en 88, 89 en 90), ten einde de rechterlijke inrich-

ting in sommige gedeelten van het gewest, wat de zetels en de samenstelling van verschillende rechtbanken en gerechten betreft, verband te doen houden met kort te voren tot stand gekomen wijzigingen in de administratieve indeeling.

Rechtswezen in Atjeh en onderhoorigheden. Tot dusver waren de onderdanen der vorsten en hoofden in de Atjehsche onderhoorigheden, wanneer zij in overtreding waren van de beperkende bepalingen omtrent den invoer en het vervoer van opium in genoemd gewest (Indisch Staatsblad 1879 nº. 216), alleen dan niet justitiabel voor de gouvernements-rechtbanken of rechters als zij de overtreding gepleegd hadden binnen het gebied van hun vorst of hoofd. Evenals reeds in 1887 (Indisch Staatsblad nº. 52) bepaald was met opzicht tot de verbodsbepalingen betreffende den in-, uit- en doorvoer van buskruit en vuurwapenen in Atjeh en onderhoorigheden, zullen voortaan, ingevolge de ordonnantie van 9 December 1890 (Indisch Staatsblad nº. 238), de overtredingen op het stuk van invoer of vervoer van opium aldaar zonder uitzondering door de gouvernements-rechtbanken of rechters worden berecht. Door gemelde ordonnantie is, alsnog ook met betrekking tot de verbodsbepalingen betreffende den in-, uit- en doorvoer van buskruit en vuurwapenen, tevens komen te vervallen dat gedeelte der vroegere ordonnantiën, 't welk, ingeval de overtreding binnen het gebied der vorsten en hoofden had plaats gehad, de verdeeling der beloopen boeten enz. aan dezen overliet.

Rechtswezen op Banka. Van de blijkens het vorig verslag (blz. 52) door het Opperbestuur verleende machtiging — Koninklijk besluit dd. 30 Mei 1890 nº. 28 (Indisch Staatsblad nº. 176) — om het reglement op het rechtswezen voor dit gewest (Indisch Staatsblad 1874 nº. 33) in dier voege te wijzigen dat tot president van den landraad te Muntok, tevens residentierechter, ook kan worden aangewezen een ambtenaar die den graad van doctor in de rechtswetenschap niet bezit, werd door den Gouverneur-Generaal gebruik gemaakt bij ordonnantie van 26 Augustus 1890 (Indisch Staatsblad nº. 177).

Rechtswezen in de residentiën Menado en Amboina. Naar aanleiding van de in het verslag van 1888 (blz. 60/61) bedoelde aanschrijving heeft de Gouverneur-Generaal een onderzoek doen instellen naar de werking van de in 1882 tot stand gekomen reorganisatie van het rechtswezen in het oostelijk gedeelte van den Indischen Archipel, en wel in 't bijzonder naar de gevolgen van de opheffing der raden van justitie te Amboina, Banda en Ternate en de vereeniging van het rechtsgebied dezer colleges met en onder dat van den raad van justitie te Makasser. Bij dat onderzoek is gebleken, dat de bezwaren, welke, naar sommiger meening, door de opheffing der bedoelde drie raden van justitie en door den verren afstand van den raad van justitie te Makasser worden ondervonden, overdreven zijn, en dat de opgeheven drie colleges, die steeds weinig te doen hadden gehad, indien zij waren blijven bestaan, slechts een zeer klein aantal van de nu door den raad van justitie te Makasser afgedane zaken te behandelen zouden gehad hebben [1]). Door de uitgebreide competentie, welke bij de organisatie van 1882 aan de residentie-gerechten in de betrokken gewesten is verleend, konden voorts verreweg de meeste gedingen in de tot het ressort Makasser behoorende gewesten Celebes en onderhoorigheden, Menado, Amboina, Ternate en Timor plaatselijk worden berecht. Bestond er dus geen aanleiding om de wederoprichting van één of meer der opgeheven rechtscolleges aanbevelenswaardig te achten, toch is eene nadere voorziening wenschelijk geoordeeld om, voor zooveel redelijkerwijze mogelijk was, tegemoet te komen aan den grooten afstand van den raad van justitie en de daardoor veroorzaakte meerdere kosten voor hen die ten civiele hadden te procedeeren, zoodra de vordering meer dan f 500 bedraagt en zij dus de grens van bevoegdheid van het residentiegerecht overschrijdt. Te dien einde is nu, na verkregen Koninklijke machtiging, sedert 1 Mei 1891 de competentie van de residentiegerechten, voor zooveel zij in het bewuste ressort, buiten het gouvernement Celebes en onderhoorigheden zelf, door rechtskundigen worden voorgezeten, namelijk van die ter hoofdplaats Menado, ter hoofdplaats Amboina, te Saparoea, te Wahaai en te Neira, uitgebreid in dier voege dat deze gerechten voortaan in burgerlijke zaken kennis nemen van vorderingen tot een bedrag van f 1500 en overigens gelijke bevoegdheid bezitten als het residentiegerecht ter hoofdplaats van de residentie Oostkust van Sumatra. Tot de bedoelde wijziging der reglementen op het rechtswezen in de residentiën Menado en Amboina hebben betrekking het Koninklijk besluit van 18 December 1890 nº. 23 en twee ordonnantiën van 28 Maart 1891 (Indisch Staatsblad 1891 nº. 92, 93 en 94).

In het reglement voor Menado was kort te voren — ordonnantie van 15 Maart 1891 (Indisch Staatsblad nº. 77) — onder nadere en sedert verleende Koninklijke goedkeuring, nog eene wijziging gebracht, met het doel om de bewoordingen van art. 17, welke het vergaderen van den landraad buiten de plaats waar hij gevestigd is slechts toelieten wanneer daarvoor gewichtige redenen bestonden, in overeenstemming te brengen met de ruimere opvatting, die daaraan sedert eenige maanden met opzicht tot den landraad te Menado in de practijk was gegeven, door namelijk dit college — en dan samengesteld uit leden in de betrokken afdeeling tehuis behoorende — in alle zaken zonder onderscheid op de afdeelings-hoofdplaatsen der Minahassa te doen zitting houden, hetgeen, wegens het groot verschil in plaatselijke en bijzondere toestanden, noodzakelijk was gebleken voor eene deugdelijke rechtsbedeeling.

Rechtswezen in de residentie Bali en Lombok. Met toestemming van den Gouverneur-Generaal — zie art. 20 van het reglement op het rechtswezen voor Bali en Lombok (Indisch Staatsblad 1882 nº. 142) — houdt, ingevolge gouvernementsbesluit dd. 3 April 1891 nº. 25, het residentiegerecht in dit gewest voortaan op Bali niet enkel ter hoofdplaats Boeleleng, maar ook op de hoofdplaats Negara der afdeeling Djembrana zitting.

Toepasselijkverklaring van de Europeesche wetgeving op de vreemde oosterlingen. In afwachting van eene wettelijke regeling van het Chineesch erfrecht zijn de boedelkamers in Nederlandsch-Indië namens de Indische Regeering aangeschreven om ten aanzien van de vraag, of de bepalingen van het Burgerlijk Wetboek omtrent de legitime portie toepasselijk zijn op de Chineezen (zie het verslag van 1889 blz. 60), zich te gedragen naar de jongste jurisprudentie van het Hooggerechtshof, volgens welke die vraag in ontkennenden zin moet worden beantwoord.

Rechtspersoonlijkheid van vereenigingen; naamlooze vennootschappen. In 1890 werden in Indië, op den voet van het Koninklijk besluit van 28 Maart 1870 nº 2 (Indisch Staatsblad nº. 64), 30 vereenigingen als rechtspersoon erkend, waarvan 3 waren aangegaan voor onbepaalden tijd, 1 voor 75 jaren, 16 voor 29 jaren of voor bijna 30 jaren en 10 voor 25 jaren. Drie daarvan waren Chineesche vereenigingen, van welke twee de stichting beoogden van een begrafenisfonds, terwijl één eene vereeniging was tot gezellig verkeer. Van de 27 overige vereenigingen verdienen afzonderlijke vermelding: de »Afdeeling Batavia van den Nederlandschen Militairen Bond tot bevordering van het welzijn van den soldaat" (Javasche Courant dd. 7 Februari 1890); de »Suikervereeniging Oosthoek" te Bezoeki tot bevordering van de belangen der suikerindustrie in de oostelijke residentiën van Java (Javasche Courant dd. 21 Februari 1890); de »Kedirische Landbouwvereeniging" te Kediri, tot bevordering van de belangen van den landbouw in de koloniën (Javasche Courant dd. 21 Februari 1890); de »Deli-Plantersvereeniging te Medan", tot bevordering van de belangen van landbouw en industrie ter Oostkust van Sumatra (Javasche Courant dd. 27 Juni 1890); de maçonnieke vereeniging »Loge Deli" te Medan, tot ontwikkeling van moreele en intellectueele beschaving en bevordering van liefdadigheid (Javasche Courant dd. 8

[1]) Ware de toestand van vóór 1 Juli 1882 van kracht gebleven, dan zouden namelijk, gerekend tot 1 Juli 1888, dus volgens eene statistiek over zes jaren, de opgeheven raden van justitie te Amboina, Banda en Ternate, te zamen genomen, gemiddeld jaarlijks niet meer dan 7 misdrijf- en 19 civiele zaken in eersten aanleg te berechten hebben gehad.

Juli 1890); het »Onderling ondersteuningsfonds" te Samarang, ten doel hebbende het doen van uitkeeringen bij overlijden aan de betrekkingen der leden (Javasche Courant dd. 5 September 1890), en het »Perkarbeiders-hospitaal" te Banda, tot geneeskundige behandeling van zieke perkarbeiders in dienst van de leden (Javasche Courant dd. 18 November 1890). Onder de in 1890 als rechtspersoon erkende vereenigingen was er ook eene, welke de oprichting beoogde van eene Fröbelschool (te Makasser). Verder waren daaronder 1 wedloopsocieteit (te Sidoardjo), 1 tooneelvereeniging (te Soerakarta), 1 leesgezelschap (te Salatiga), 6 schietvereenigingen (te Pasoeroean, Menes, Kendal, Cheribon, Djombang en Blitar), 1 cricketclub (te Batavia), 1 gymnastiekclub (te Soerabaija) en 8 vereenigingen voor gezellig verkeer. Van 11 reeds vroeger erkende vereenigingen werden in 1890 gewijzigde, dan wel geheel nieuwe, statuten goedgekeurd.

De bewilliging van den Gouverneur-Generaal, die volgens het Indisch Wetboek van Koophandel vereischt wordt alvorens in Indië naamlooze vennootschappen wettig kunnen tot stand komen, werd in 1890 verleend voor 30 dergelijke maatschappijen, waarvan 6 gevestigd waren te Batavia, 8 te Samarang, 12 te Soerabaija, 1 te Djokjokarta, 1 te Klatten (Soerakarta), 1 te Salatiga (Samarang) en 1 te Pekalongan. Het meerendeel waren weder cultuurmaatschappijen, namelijk 11 voor het in cultuur brengen of de verdere exploitatie van erfpachtsgronden op Java, 2 voor de verdere exploitatie van huurlanden in Soerakarta, 2 voor het voortzetten van de suikerindustrie op thans nog met de Regeering in contract staande ondernemingen op Java, 3 voor het drijven van nieuw opgerichte indigo-ondernemingen in Banjoemas en Kediri, en 1 voor het drijven van de tabakscultuur in Assahan (Oostkust van Sumatra). Van de voor andere doeleinden opgerichte 11 Indische vennootschappen hadden er 6 de overneming ten doel van door de inbrengers tot dusver voor eigen rekening gedreven zaken, namelijk van eene scheepsleverantiezaak te Batavia, eene toko enz. te Samarang en Salatiga, eene apothekerszaak te Pekalongan, eene dito te Samarang, eene hôtelzaak te Salatiga en de uitgaaf van een dagblad te Batavia. De 5 andere vennootschappen werden voor nieuwe industrieele ondernemingen in het leven geroepen, namelijk voor de vestiging van een kantoor in vendu- en commissiezaken te Soerabaija, — het in werking brengen van eene stoomvaartonderneming, inzonderheid voor het vervoer van suikerrietstekken, — het bouwen en exploiteeren van eene rijstpelinrichting te Buitenzorg, — de opening van eene algemeene winkelzaak te Batavia, — zoomede de oprichting van een koffiepel- en drogingsetablissement in de residentie Pasoeroean. Van de vóór 1890 in Indië opgerichte vennootschappen erlangden in dat jaar 13 bewilliging op in hare statuten gebrachte wijzigingen, en 3 op verlenging van haren duur.

Voor verdere opgaven betreffende de in 1890 in Indië tot stand gekomen naamlooze vennootschappen zij verwezen naar bijlage H hierachter, in welk overzicht, in navolging van vroeger, tevens zijn opgenomen de in het jongst verloopen jaar hier te lande — ingevolge bewilliging bij Koninklijk besluit — tot stand gekomen naamlooze vennootschappen, namelijk van die, welker werkkring tot Nederlandsch-Indië betrekking heeft. Als zoodanig vermeldt het overzicht er 31 en daarenboven 3, welke geen nieuwe lichamen waren, maar hier te lande goedkeuring op hare statuten behoefden, omdat de zetel der vennootschap uit Indië naar Nederland werd overgebracht. Van de bedoelde 31 nieuwe Nederlandsche vennootschappen voor Indische zaken waren er 25 eigenlijke cultuurmaatschappijen (10 hadden meer bijzonder betrekking tot erfpachtsondernemingen op Java, 4 tot suikerfabrieken aldaar, 1 tot beide, 1 tot een particulier land op Java, 8 tot tabaksondernemingen ter Oostkust van Sumatra en 1 tot eene landbouwonderneming in Palembang); voorts had 1 vennootschap niet de exploitatie, maar den handel in gronden ten deel, had 1 betrekking tot cultuur- en handelszaken in het algemeen, betroffen er 3 mijnzaken (één de petroleum-ontginning aan de Lepan-rivier in Langkat ter Sumatra's Oostkust en twee het opsporen en ontginnen van goudmijnen, meer bijzonder in Sambas in de Westerafdeeling van Borneo), terwijl eindelijk 1 vennootschap ten doel had het verzekeren van roerende en onroerende goederen tegen brandschade.

Gelijkstelling met Europeanen; rechtstoestand van personen. Art. 109, laatste alinea, van het Regeeringsreglement vond in 1890 toepassing ten aanzien van 27 personen (allen Christen-inlanders). In 7 gevallen kon de bij het aangehaald wetsvoorschrift bedoelde gelijkstelling met Europeanen niet aanstonds worden verleend, omdat de aanvragers nog niet op de voorgeschreven wijze (Indisch Staatsblad 1883 n°. 192) in het wettig bezit van een geslachtsnaam waren gekomen, terwijl nog aan één persoon in 1890 vergunning werd verleend tot het aannemen van een geslachtsnaam, wiens gelijkstelling met Europeanen echter eerst in 1891 plaats had.

Voorts werd, in beschikking op een ten behoeve van een minderjarig pleegkind gedaan verzoek om vergunning tot het aannemen van een geslachtsnaam en om gelijkstelling met Europeanen, te kennen gegeven dat de aanvrager van het eerste gedeelte van zijn verzoek aankondiging zou hebben te doen in het officieel nieuwsblad, en dat op het verzoek om gelijkstelling eerst zou kunnen worden beschikt, nadat zijn pleegkind een leeftijd zou hebben bereikt, waarop diens opvoeding geacht kon worden voltooid te zijn. Zeven verzoeken om gelijkstelling met Europeanen, alle van Christen-inlanders, werden afgewezen, omdat de belanghebbenden niet voldeden aan de gestelde vereischten. Aan een persoon van Bengaleesche afkomst, die door het plaatselijk bestuur als vreemde oosterling was aangemerkt en daartegen bezwaren bij den Gouverneur-Generaal inbracht, met verzoek om te bevelen dat hij geheel als inlander worde beschouwd, werd te kennen gegeven dat voor tusschenkomst van de Regeering in deze geen termen werden gevonden.

§ 3. *Burgerlijk recht, handelsrecht en burgerlijke rechtsvordering.*

Eigendomsoverdracht van onroerende zaken; inschrijving van hypotheken. In verband met eene reorganisatie van het personeel op de kantoren der assistent-resident te Bangkallan en Sumanap op Madura kwam het wenschelijk voor om de bedoelde assistent-residenten te ontheffen van hunne bemoeienis met het verlijden van akten van eigendom en hypotheek in hunne afdeelingen, en om derhalve op Madura, evenals in de meeste andere gewesten van Nederlandsch-Indië het geval is, bedoelde akten voortaan te doen verlijden ten overstaan van den resident. In dien zin werd het noodige verordend bij ordonnantie van 21 Maart 1891 (Indisch Staatsblad n°. 84).

Omtrent de blijkens het vorig verslag in Indië aan de orde gestelde herziening van de overschrijvingsordonnantie van 1834 (Indisch Staatsblad n°. 27) is nog niets naders mede te deelen. Intusschen werden bij ordonnantie van 4 Maart 1891 (Indisch Staatsblad n°. 67) een paar artikelen der bedoelde verordening gewijzigd, ter verzekering van eene betere contrôle op de heffing van de belasting die onder den naam van »recht van overschrijving" op den overgang van vast goed geheven wordt.

Waarneming der belangen van den lande in burgerlijke gedingen bij de inlandsche rechtbanken in de buitenbezittingen. In navolging van Indisch Staatsblad 1877 n°. 250, houdende dat de inlandsche officieren van justitie op Java en Madura bij de landraden als vertegenwoordigers van de Regeering optreden in alle burgerlijke gedingen waarbij de belangen van den lande zijn betrokken, is bij ordonnantie van 7 Augustus 1890 (Indisch Staatsblad n°. 164) eene gelijksoortige voorziening voor de buitenbezittingen getroffen. Tot dusver moest men zich daar telkens met bijzondere op die ambtenaren verstrekte machtigingen behelpen.

Oogstverband. Ten vervolge op de in 't vorig verslag (blz. 54) gedane opgaaf wordt hier aangeteekend dat gedurende 1889 (over 1890 is het cijfer nog niet opgegeven), op den voet van het Koninklijk besluit dd. 24 Januari 1886 n°. 22 (Indisch Staatsblad n°. 57), werden verleden 114 akten van oogstverband (5 meer dan in 1888). In de meeste gevallen was het verbondene gelegen binnen het ressort van den raad van justitie te Samarang. Voor rechter-

commissarissen aldaar werden namelijk 65 akten verleden. In 16 en 33 gevallen was het verbondene gelegen binnen het ressort der raden van justitie te Batavia en Soerabaija.

Faillissement. Betreffende de in de Indische wetgeving op het faillissement te brengen wijzigingen, met het doel de daarbij vaak voorkomende misbruiken tegen te gaan, heeft in de tweede helft van 1890 een voorbereidend overleg plaats gehad tusschen het Indisch Bestuur en de Regeering hier te lande. Dientengevolge mogen thans spoedig uit Indië de noodige voorstellen worden tegemoetgezien om, zonder te wachten op eene beslissing aangaande de voor Nederland aan de orde zijnde herziening der wetgeving op het faillissement, voor Indië alvast in tweeërlei opzicht voorziening aan te brengen, door wijziging namelijk van het Wetboek van Koophandel, in dier voege dat 1°. bemoeilijkt worde de faillietverklaring op eigen aangifte, en 2°. uitgebreid worde de bevoegdheid om den gefailleerde in verzekerde bewaring te nemen ingeval hij aan zijne verplichtingen niet voldoet, welke wijzigingen dan door den Gouverneur-Generaal geheel of ten deele zullen kunnen worden toepasselijk verklaard op de vreemde oosterlingen, ten opzichte van welke klasse van ingezetenen zij het dringendst noodig schijnen.

Geheel afgescheiden van het vorenstaande is inmiddels, bij Koninklijk besluit dd. 9 Januari 1891 n°. 13 (Indisch Staatsblad n°. 86), eene wijziging gebracht in art. 109, 1ste lid, van gemeld Wetboek, krachtens welke bepaling tot dusver zoowel iedere schuldeischer in een faillissement (of in een staat van kennelijk onvermogen) als de weeskamer (in Indië het aangewezen college om als curator op te treden) vóór de verificatie bevoegd was te vorderen dat de deugdelijkheid eener vordering door den schuldeischer of zijn daartoe bijzonderlijk gemachtigde onder eede werd bevestigd. Daar zich het geval had voorgedaan dat zoodanige beëediging, in een faillissement waarbij de Indische Regeering was betrokken, ook van den Gouverneur-Generaal gevorderd was geworden (verg. vorig verslag blz. 164), terwijl het behoud der bepaling, althans voor zoover de aan iederen schuldeischer verleende bevoegdheid betreft, ook in het algemeen niet noodig en niet wenschelijk werd geacht, is nu bij de gewijzigde bepaling bovenbedoelde bevoegdheid alleen aan de weeskamer voorbehouden.

Gedurende 1890 werden veel minder faillietverklaringen uitgesproken dan in de laatste jaren, namelijk 50, terwijl het aantal in 1887 had bedragen 110, in 1888 89 en in 1889 75. De meesten der gefailleerden waren ook nu weder vreemde oosterlingen. Van hen geraakten er in staat van faillissement in gemelde vier jaren achtereenvolgens 97, 70, 65 en 39, ongerekend nog die vreemde oosterlingen die failleerden als lid van vennootschappen onder eene firma. De 50 failletverklaarden van 1890 waren naar hunne beroepen of bedrijven verdeeld als volgt: 14 kooplieden, 10 tokohouders, 7 handelaars in lijnwaden, 3 waronghouders, 5 kleinhandelaars, 2 handelaars in rijst, 2 handelaars in andere artikelen, 1 toko- en logementhouder, 1 logementhouder, 1 houdster van commensalen, 1 opiumpachter en zijne 2 borgen en 1 boekhandelaar tevens drukker. Omtrent de hoegrootheid van het passief en het actief hunner boedels vindt men opgaven in bijlage J hierachter. Van de bedoelde 50 faillissementen werden er 11 nog in hetzelfde jaar beëindigd, waarbij aan de concurrente schuldeischers kon worden uitgekeerd: in één geval méér dan 75 pct., in vier gevallen tusschen 25 en 50 pct., in drie gevallen tusschen 10 en 25 pct., in twee gevallen minder dan 10 pct., terwijl in één geval het actief slechts kon strekken tot goedmaking van de op het faillissement gevallen kosten. Volledige opgaven omtrent de in 1890 of eenig vorig jaar beëindigde faillissementen zijn tot dusver niet ontvangen.

Gemengde huwelijken. In het afgeloopen jaar kwamen 74 huwelijken (3 minder dan in 1889) tot stand tusschen personen behoorende tot de inlandsche (of tot de met deze gelijkgestelde) bevolking en Europeanen, nadat de eerstbedoelden, overeenkomstig de bij art. 15 der overgangsbepalingen tot de nieuwe wetgeving gestelde voorwaarde, zich vooraf hadden onderworpen aan de Europeesche wetgeving betreffende het burgerlijk en handelsrecht. Zooals uit het volgende staatje blijkt, bevonden zich onder die 74 niet-Europeanen 37 Christenen (allen vrouwen).

Ressort van den Raad van Justitie te:	Huwelijken tusschen Europeesche mannen en				Totaal.
	inlandsche (niet Christen) vrouwen.	inlandsche (Christen) vrouwen.	Chineesche (niet Christen) vrouwen.	Chineesche (Christen) vrouwen.	
Batavia . .	11	6	1	2	20
Samarang. .	8	6	3	1	18
Soerabaija .	5	4	„	„	9
Padang . .	8	2	„	„	10
Makasser . .	1	16	„	„	17
Totaal . .	33	34	4	3	74

§ 4. *Strafrecht en strafvordering.*

Strafwetboek voor Europeanen. De staatscommissie belast met het ontwerpen van een nieuw wetboek van strafrecht voor de Europeanen in Nederlandsch-Indië heeft haren arbeid voltooid. Het maakt thans bij de Regeering een punt van overweging uit wat verder ter voorbereiding is te doen.

Intrekking van art. 327 van het strafwetboek voor inlanders. In verband tot hetgeen blijkens het medegedeelde in de voorgaande paragraaf in Indië wordt voorbereid met betrekking tot eenige wijzigingen in de wetgeving op het faillissement, heeft de Gouverneur-Generaal, terugkomende op de vroeger dienaangaande door de Indische Regeering gekoesterde meening (zie blz. 54 van het Koloniaal Verslag van 1885), bij ordonnantie van 25 Juli 1890 (Indisch Staatsblad n°. 154) ingetrokken art. 327 van het strafwetboek voor inlanders, volgens hetwelk het niet of niet behoorlijk houden van koopmansboeken niet strafbaar was wanneer de oorzaak daarvan gelegen was in onbedrevenheid.

Opsporing van opium-overtredingen. De streken waar van de diensten der controleurs bij het binnenlandsch bestuur tijdelijk partij getrokken wordt voor het opsporen van opium-overtredingen (verg. vorig verslag blz. 54) zijn bij een gouvernementsbesluit van 8 April 1891 (zie de Javasche Courant van den 10den dier maand) nog vermeerderd met de geheele residentie Cheribon en met de contrôle-afdeelingen Banjoemas en Karang Kobar der residentie Banjoemas.

Maatregelen tegen bedrog in den boterhandel. In antwoord op de vraag (zie vorig verslag blz. 55), welke maatregelen, in aansluiting aan de Nederlandsche wet van 23 Juni 1889 (Nederlandsch Staatsblad n°. 82), in Indië zouden kunnen genomen worden ten einde het bedrog in den boterhandel tegen te gaan, is door de Indische Regeering bericht, dat zij, na de kamers van koophandel te hebben gehoord, de totstandkoming van zoodanige maatregelen voor Indië niet noodig, en zelfs niet wenschelijk acht.

Uitlevering van vreemdelingen. In het afgeloopen jaar werden, door tusschenkomst van onze consuls-generaal te Singapore en Pinang, door het Bestuur der Straits-Settlements uitgeleverd een Hongaar, die te Medan diefstal en oplichting had gepleegd en wiens voorloopige aanhouding door den resident der Oostkust van Sumatra was gevraagd, zoomede een Franschman, assistent op eene tabaksonderneming in gemeld gewest, die van manslag verdacht werd. Van onze zijde werd aan het Britsch Koloniaal Bestuur uitgeleverd een Chinees, die beschuldigd werd van met bedriegelijke oogmerken te Pinang valsche muntspeciën te hebben in-

gevoerd en in het bezit daarvan zou zijn aangetroffen, terwijl nog door evengenoemden resident ter beschikking van het bestuur te Pinang werd gesteld een van daar gedroste dwangarbeider. Van een verzoek om uitlevering van een persoon, die verdacht werd in Deli (Oostkust van Sumatra) manslag te hebben gepleegd en naar Noord-Borneo was gevlucht, moest worden afgezien, omdat er geen gelegenheid bestond den voortvluchtigen beschuldigde van Noord-Borneo rechtstreeks naar eene Nederlandsch-Indische haven over te brengen, terwijl onze consul-generaal te Singapore, in verband met de Habeas Corpus Act, in overweging gaf hem niet over Singapore te doen vervoeren.

Aan een door den consul van Frankrijk te Batavia gedaan verzoek om, met het oog op eene eventueele uitlevering, een door het Crimineel Hof te Tongkin bij verstek ter dood veroordeelden persoon te doen opsporen en aanhouden, kon niet worden voldaan, aangezien uitlevering alleen kan plaats hebben wegens misdrijven, genoemd in art. 2 van het Koninklijk besluit dd. 8 Mei 1883 n°. 26 (Indisch Staatsblad n°. 188) en het door den bedoelden veroordeelde gepleegd misdrijf — verstandhouding met de vijanden van den Franschen Staat en het verstrekken van wapens en oorlogsbehoeften aan die vijanden — niet tot die misdrijven behoort.

Door onzen waarnemenden consul-generaal te Bangkok (Siam) werd het welmeenen van de Indische Regeering gevraagd nopens het door hem te geven gevolg aan een verzoek van den Siameeschen Minister van Buitenlandsche Zaken om uitlevering van twee Nederlandsch-Indische inboorlingen, die in Siam zouden moeten terechtstaan wegens kinderroof. Naar aanleiding van dit verzoek werd hem in overweging gegeven aan genoemden Minister te doen weten dat de Nederlandsche wetten, evenals die van andere Westersche mogendheden, verbieden eigen onderdanen aan vreemde Regeeringen uit te leveren ter zake van misdrijven in het buitenland gepleegd, en daarbij tevens in herinnering te brengen dat in art. 9 van het tusschen Nederland en Siam gesloten tractaat van 17 December 1860 (Indisch Staatsblad 1863 n°. 20) onder meer is overeengekomen dat alle strafzaken, waarin de gedaagde een Nederlandsch onderdaan is, zullen onderzocht en beslist worden door den Nederlandschen consul of door zulk eenen strafrechter, als nu of later bevoegd zal zijn daarin onderzoek en uitspraak te doen overeenkomstig de Nederlandsche wetten.

Gratie en remissie van straffen. De Gouverneur-Generaal had in 1890 nopens 54 verzoeken om gratie van de doodstraf te beslissen. Aan 41 veroordeelden, waaronder 3 militairen (1 Europeaan en 2 inlanders), werd lijfsgenade geschonken; aan de 13 anderen, waaronder 1 militair (inlander) en 1 Chinees, werd de doodstraf voltrokken, evenals aan 4 tot die straf veroordeelde inlanders (waaronder 1 militair), die niet om gratie hadden verzocht, en te wier aanzien geene termen waren gevonden om ongevraagd van het recht van gratie gebruik te maken.

Ter gelegenheid van de viering van den geboortedag van wijlen Z. M. den Koning erlangden in 1890 37 Europeesche, benevens 1265 inlandsche en met dezen gelijkgestelde veroordeelden geheele of gedeeltelijke kwijtschelding van straf.

Gunstig werd in 1890 ook beschikt op de verzoeken om gratie van 88 ter zake van berriberri in ziekengestichten verpleegde veroordeelden tot dwangarbeid. De Regeering ging daartoe echter eerst over (zie Bijblad op het Indisch Staatsblad n°. 4331), nadat door eene geneeskundige commissie te hunnen aanzien verklaard was, dat verdere verpleging geen uitzicht op herstel gaf. Van deze gegratieerden waren er 82 van inlandschen en 6 van Chineeschen landaard.

Bij wijze van belooning werd gratie of remissie van straf verleend aan 29 veroordeelden tot dwangarbeid, die, tijdens het ondergaan van hunne straf, door het een of ander feit zich bijzonder verdienstelijk hadden gemaakt. 22 hunner hadden in Atjeh, de 7 anderen (waaronder 1 Chinees) hadden elders bij verschillende gelegenheden, o. a. bij de verpleging van cholera- en pokkenlijders, buitengewone diensten bewezen. Aan één inlander, die ten gevolge van eene voor den vijand bekomen verwonding zoodanig verminkt was geworden dat hij niet meer in staat was geheel in zijn onderhoud te voorzien, werd algeheele kwijtschelding van zijne verdere straf verleend en een onderstand van f 5 's maands toegekend.

De door den Gouverneur-Generaal in 1890 verleende gratie of remissie van straf strekte zich in het geheel uit tot 1614 personen, en wel tot 1580 burgerlijke en tot 34 militaire veroordeelden. Het volgende staatje geeft daarvan een nader overzicht.

Aard der straffen.	Europeanen.	Chineezen.	Arabieren.	Inlanders.	Totaal.
Doodstraf	a) 1	"	"	b) 40	41
Tuchthuisstraf	c) 9	"	"	d) 1	10
Detentie	6	"	"	"	6
Gevangenis	e) 34	"	"	f) 3	37
Dwangarbeid *in* en *buiten* den ketting	"	59	3	g) 1407	1469
Bannissement.	"	"	"	h) 3	3
Wegzending naar een oord van ballingschap	"	"	"	2	2
Geldboete	21	10	"	12	43
Ontzetting van de rechten en bevoegdheden vermeld in art. 20 van het strafwetboek voor Europeanen.	1	"	"	"	1
Provoost	i) 2	"	"	"	2
Totaal . . .	74	69	3	1468	1614

a) Militair, tot de doodstraf veroordeeld ter zake van feitelijke insubordinatie en insubordinatie door woorden jegens twee superieuren.

b) Hieronder 2 militairen, waarvan 1 veroordeeld ter zake van feitelijke insubordinatie en insubordinatie door bedreigingen en 1 ter zake van moord. Van de overige 38 ter dood veroordeelde inlanders, aan wie lijfsbehoud geschonken werd, hadden 33 zich schuldig gemaakt aan moord of doodslag (in 8 gevallen gevolgd door diefstal), 2 aan diefstal bij nacht in een bewoond huis door twee gewapende personen door middel van buiten- en binnenbraak met geweld en gebruikmaking van wapens gepleegd, 1 aan diefstal onder omstandigheden als voren en bovendien aan moedwillige brandstichting, 1 aan moedwillige brandstichting, en 1 aan medeplichtigheid aan overspel, grove beleediging van het hoogste boven hem gestelde inlandsch hoofd, brandstichting en poging tot moord op twee personen.

c) Hieronder 1 militair.

d) Schepeling der militaire marine.

e) Hieronder 15 militairen, en 3 schepelingen der militaire marine.

f) Waarvan 1 militair, en 2 schepelingen der militaire marine.

g) Hieronder 8 militairen.

h) Balineezen.

i) Leden der schutterij.

§ 5. *Gevangeniswezen.*

Evenals in de vier voorafgegane jaren nam ook in 1889 (het laatste jaar waarover tot nog toe volledige opgaven bekend zijn) het aantal gevangenen in Nederlandsch-Indië toe. Op ult. 1885 bevonden zich 24 110 veroordeelden en preventief gevangenen in hechtenis, op ult. 1888 29 415 en op ult. 1889 33 120. (In de jaren vóór 1885 had het hoogste cijfer, namelijk 30 841, zich voorgedaan in 1881.) Deze belangrijke toeneming was oorzaak dat in onderscheidene gevangenissen het gemiddeld sterktecijfer de beschikbare ruimte overschreed. Aan deze overbevolking, welke, blijkens bijlage L hierachter, ook in 1890 zich voordeed, werd zooveel mogelijk tegemoetgekomen door het in gebruik stellen van afzonderlijke hulplokalen, dan wel door tijdelijke benuttiging van ander ter plaatse aanwezig logies. Hier en daar werden ook de gevangenissen uitgebouwd. Met het oog op de aan die uitbreiding verbonden hooge kosten (in 1890 voor tien gevangenissen te zamen bedragende ruim f 172 000) wordt thans in Indië overwogen of in het bouwen van nieuwe en het uitbreiden van bestaande gevangenissen voor inlanders, bijvoorbeeld door het aannemen van eene gewijzigde constructie, geen bezuiniging mogelijk is.

Elf gevangenissen op Java en Madura en twaalf in de buitenbezittingen ondergingen in het afgeloopen jaar meer

of minder aanzienlijke herstellingen, terwijl aan verschillende andere belangrijke verbeteringen werden aangebracht, deels ter wille van de gezondheid (badinrichtingen, gepleisterde vloeren, enz.), deels om meer waarborgen te hebben tegen ontvluchting (afrasteringen, ringmuren enz.). Voorts kwamen op tien plaatsen nieuwe gevangenissen tot stand: op Java en Madura op de districtshoofdplaatsen Djasinga (Batavia), Leuwimoending (Cheribon), Padangan (Rembang), Soekaradja (Banjoemas) en Balega (Madura), en in de buitenbezittingen te Loeboe Lintang (Benkoelen), Seroeway (Oostkust van Sumatra), Tajan (Westerafdeeling van Borneo), Alloë (Celebes en onderhoorigheden) en Waingapoe (Timor).

Aan de oprichting van de drie strafinrichtingen die nog noodig zijn alvorens sprake kan wezen van de invoering van het nieuwe stelsel van dwangarbeid (het dwangarbeidersdepôt te Batavia, dat te Padang en de, 't best te Samarang te vestigen, centrale vrouwengevangenis) is nog niet begonnen kunnen worden, omdat men eerst sedert kort geslaagd is de noodige terreinen te verkrijgen, die, ook uit het oogpunt van gezonde ligging, aan de vereischten voldoen.

Onder de 29 415 gevangenen op ult. 1888 en 33 120 op ult. 1889 bevonden zich achtereenvolgens 4058 en 4361 preventief in hechtenis gestelden [1]), zoomede 7738 en 8693 politioneel veroordeelden. Hoe de opgegeven totalen naar de kunne en den landaard der personen verdeeld waren, kan uit het volgende overzicht blijken.

LANDAARD.	31 December 1888 (verbeterde opgaaf). Burgerlijke en militaire veroordeelden en preventief in hechtenis gestelden.			Kunne der burgerlijke gevangenen.				31 December 1889. Burgerlijke en militaire veroordeelden en preventief in hechtenis gestelden.			Kunne der burgerlijke gevangenen.			
	Veroordeelden wier vonnis reeds in kracht van gewijsde was gegaan.	Veroordeelden wier vonnis nog niet in kracht van gewijsde was gegaan en preventief in hechtenis gestelden.	Totaal gevangenen.	Mannen.	Vrouwen.	Te zamen.	Militaire gevangenen (land- en zeemacht).	Veroordeelden wier vonnis reeds in kracht van gewijsde was gegaan.	Veroordeelden wier vonnis nog niet in kracht van gewijsde was gegaan en preventief in hechtenis gestelden.	Totaal gevangenen.	Mannen.	Vrouwen.	Te zamen.	Militaire gevangenen (land- en zeemacht).
Europeanen *a*) . . .	188	104	292	*b*) 114	2	116	176	230	78	308	*c*) 126	2	128	180
Inlanders	21 843	5 560	27 403	*d*) 25 843	1 468	27 311	92	24 556	6 186	30 742	*d*) 29 154	1 507	30 661	81
Vreemde oosterlingen .	1 334	386	1 720	1 689	31	1 720	„	1 537	533	2 070	2 035	35	2 070	„
Te zamen (ongerekend de gegijzelden) *e*).	*f*) 23 365	*h*) 6 050	29 415	27 646	1 501	29 147	268	*g*) 26 323	*i*) 6 797	33 120	31 315	1 544	32 859	261
Van hen bevonden zich:														
op Java en Madura. .	14 272	4 785	19 057	17 483	1 393	18 876	181	16 428	5 484	21 912	20 280	1 435	21 715	197
in de buitenbezittingen .	9 093	1 265	10 358	10 163	108	10 271	87	9 895	1 313	11 208	11 035	109	11 144	64
Te zamen als boven .	23 365	6 050	29 415	27 646	1 501	29 147	268	26 323	6 797	33 120	31 315	1 544	32 859	261

a) Onder de opgaven die betrekking hebben tot de militairen of tot de van den militairen stand tijdelijk of voorgoed ontzette personen zijn ook enkele Afrikanen begrepen.

b) Hieronder 48 uit het leger of de marine afgevoerde militairen (personen die van den militairen stand vervallen zijn verklaard of aan wie tijdelijk het recht is ontzegd om als militair te dienen).

c) Hieronder 45 gewezen militairen of gewezen schepelingen als voren.

d) Hieronder ook gewezen inlandsche militairen of schepelingen die door hunne veroordeeling tijdelijk of voorgoed ophielden tot de gewapende macht te behooren. Hoe groot hun aantal was, is niet afzonderlijk opgegeven.

e) Het aantal gegijzelden beliep op ult. 1888 224 en op ult. 1889 169, waaronder respectievelijk 111 en 72 wegens niet-betaling van geldboeten waartoe zij veroordeeld waren.

f) Hiervan waren 495 burgerlijke veroordeelden nog niet op hunne definitieve strafplaatsen aangebracht, namelijk 1 Europeaan, 481 inlanders en 13 vreemde oosterlingen.

g) Hiervan 525 als voren, namelijk 512 inlanders en 13 vreemde oosterlingen.

h) Hieronder 134 preventief in hechtenis gestelde militairen (97 Europeanen of met hen gelijkgestelden en 37 inlanders). Onder de 5916 niet-militairen (7 Europeanen, 5523 inlanders en 386 vreemde oosterlingen) telde men 1992 reeds gevonnisden, maar wier zaak nog in behandeling was of nog aangebracht kon worden bij den hoogeren rechter.

i) Hieronder 83 preventief in hechtenis gestelde militairen (61 Europeanen of met hen gelijkgestelden en 22 inlanders). Onder de 6714 niet-militairen (17 Europeanen, 6164 inlanders en 533 vreemde oosterlingen) telde men 2436 reeds gevonnisden als bedoeld aan het slot der voorgaande noot.

Gegevens omtrent de mutatiën onder de gevangenen gedurende 1889, en omtrent de verschillende straffen der veroordeelden vindt men in bijlage K hierachter. Nopens de sterfte onder de gevangenen zijn voorshands nog alleen *volledige* opgaven voorhanden over 1889. Wegens overlijden werden in dat jaar uit de sterkte afgevoerd 2219 gevangenen (tijdens het ondergaan van hunne straf stierven 1794 veroordeelden en gedurende de preventieve hechtenis of vóór het tijdstip waarop het vonnis in kracht van gewijsde was gegaan 425), terwijl in 1888 de sterfte bedragen had 2871 (veroordeelden 2518 en preventief in hechtenis gestelden of nog niet definitief gevonnisden 353). Vergeleken met het gemiddeld aantal gevangenen op 1 Januari en 31 December van elk der genoemde jaren geeft dit, wat de veroordeelden betreft wier vonnis reeds in kracht van

[1]) Onder de hier opgegeven preventief in hechtenis gestelden zijn niet medegerekend die gevangenen, op ult. 1888 ten getale van 1992 en op ult. 1889 van 2436, in wier zaak wel reeds uitspraak was gedaan, maar wier vonnissen nog niet in kracht van gewijsde waren gegaan.

gewijsde was gegaan, eene sterfteverhouding van ruim 7 pct., tegen ruim 11 pct. over 1888, terwijl die verhouding voor de preventief in hechtenis gestelden enz. bedraagt over 1889 ruim 6.6 en over 1888 ruim 6.3 pct.

Was in 1888 het sterftecijfer onder de gevangenen te Batavia, in het gouvernement Sumatra's Westkust en in de residentie Oostkust van Sumatra bijzonder hoog, in 1889 was de toestand in die gewesten veel beter en overleden aldaar respectievelijk 445, 411 en 357 veroordeelden, tegen 931, 454 en 426 in 1888. Ook op vele andere plaatsen was de gezondheidstoestand der gevangenen in 1889 gunstiger dan in 1888. Wat het jaar 1890 betreft, is nopens den gezondheidstoestand der gevangenen (verg. ook bijlage L hierachter) het volgende gemeld. In Atjeh was het in dit opzicht zeer gunstig gesteld; epidemische ziekten kwamen aldaar onder de gevangenen in het geheel niet voor. Te Padang echter, het groote depôt van kettinggangers voor Atjeh, was de toestand minder bevredigend; aldaar heerschte o. a. in de maanden April, Mei en Juni 1890 influenza en daarna tot in de maand September cholera, aan welke laatste ziekte niet weinigen bezweken. Het groot aantal ziekte- en sterfgevallen te Padang, in verband met den toestand aldaar in de aan 1890 voorafgegane jaren, gaf aanleiding tot het instellen van een onderzoek naar de mogelijkheid om in het gouvernement Sumatra's Westkust de tot dwangarbeid voor langer dan één jaar veroordeelde inlanders, meer dan thans geschiedt, over de verschillende plaatsen te verdeelen, alwaar voor den spoorwegaanleg of andere openbare werken van hunne arbeidskrachten valt partij te trekken. Dat onderzoek was bij de afsluiting in Indië van de mededeelingen voor dit gedeelte van het verslag nog niet afgeloopen. Ook op enkele andere plaatsen liet de gezondheidstoestand onder de gevangenen voortdurend te wenschen over; o. a. ter hoofdplaats Menado, waar de berriberri reeds geruimen tijd heerscht. De residentie Menado werd, op grond hiervan, in het afgeloopen jaar niet als strafplaats aan veroordeelden aangewezen, en indien niet spoedig afdoende verbetering in den toestand kan worden gebracht, zal zelfs voor de van elders daarheen verwezen dwangarbeiders naar eene andere strafplaats moeten worden omgezien.

In de voor de opneming van geëvacueerde berriberrilijders bestemde hospitalen te Buitenzorg en Oeloe Limau Manis (Sumatra's Westkust) wisselde de verpleegsterkte bij het einde van elke maand van 1890 af als volgt:

	Buitenzorg.	Oeloe Limau Manis.		Buitenzorg.	Oeloe Limau Manis.
Januari	1553	135	Juli.	1529	218
Februari. . . .	1515	130	Augustus . . .	1479	211
Maart	1502	144	September. . .	1433	214
April.	1505	149	October	1481	221
Mei.	1512	150	November. . .	1289	203
Juni	1539	180	December . . .	1305	181

In eerstgenoemd hospitaal stierven in 1890 in het geheel 61 lijders, terwijl 518 lijders wegens herstel en 558 wegens strafeindiging uit die inrichting werden ontslagen, en 890 nieuwe lijders daarin werden opgenomen.

Overigens kan ten aanzien van de berriberri worden bericht, dat in de besmette gewesten door het bestuur het mogelijke tot verbetering gedaan werd, en dat, vermoedelijk als een gevolg hiervan, op verschillende plaatsen, waar die ziekte soms jaren lang met onverminderde kracht had gewoed, in 1890 minder gevallen voorkwamen.

De arbeid der Europeesche gevangenen was in 1890 nagenoeg van gelijken aard als vroeger. Het kleermakerswerk en het boekbinderswerk, waarmede de Europeesche veroordeelden hoofdzakelijk worden bezig gehouden (met het eerste te Samarang gedurende 308 dagen gemiddeld 44 man, en met het andere te Weltevreden gedurende 229 dagen gemiddeld 15 man), leverde nog bovendien eenig geldelijk voordeel op, daar het afgeleverde aan werkloon bij particulieren zou gekost hebben respectievelijk f 11 812 en f 7403, terwijl er nu slechts voor uitgegeven is f 4080 en f 1200. Het zoogenaamd zuinig snijden bij de kleermakerij kan gerekend worden een voordeel te hebben opgeleverd van f 2356. Te Soerabaija werden in 271 werkdagen door gemiddeld 9 Europeesche veroordeelden 10 847 lederen hoofdkussens vervaardigd. Op dezen arbeid werd, door de duurte van het leder, geen winst behaald. Zeven van de Europeesche gevangenen te Samarang en twee van die te Weltevreden werden, krachtens geneeskundig certificaat, van arbeid vrijgesteld. De Europeesche preventief gevangenen namen nergens aan den arbeid deel.

In de centrale strafinrichting voor inlandsche vrouwelijke gevangenen te Soerabaija werkten in 1890 gedurende 310 dagen gemiddeld 270 vrouwen in het kleermakers-atelier, waar zij bezig werden gehouden met het vervaardigen van kleedingstukken en slaapfournituren voor de inlandsche gevangenen en de verpleegden in de ziekengestichten, het confectioneeren van hemden voor inlandsche schepelingen der marine en het naaien van vlaggen. Door haren arbeid werd aan maakloon, volgens hetgeen bij particulieren zou zijn betaald, uitgespaard f 5590, waarvan evenwel moest worden afgetrokken f 600 wegens kosten van arbeidstoezicht en herstellingen aan de naaimachines. Het voordeel, door zuinig snijden behaald, werd berekend op f 104. Gemiddeld 19 vrouwen per dag werden, op last van den behandelenden geneesheer, van werkzaamheden vrijgesteld, terwijl aan een 34-tal oude en gebrekkige vrouwen lichte huishoudelijke bezigheden waren opgedragen.

De berichten omtrent de tewerkstelling van inlandsche veroordeelden buiten de gevangenissen en kettingkwartieren luiden in hoofdzaak als in vorige verslagen. Vooral bij den spoorwegbouw op Sumatra en de daarmede in verband staande havenwerken aan de Koninginne-baai werd van dwangarbeiders veel partij getrokken; over maandelijksche tijdvakken berekend, waren er in 1890 doorgaans 1267 voor deze werken afgezonderd, tegen 1211 in 1889. Naar Atjeh werden gezonden, meerendeels uit het depôt te Padang en voor een gedeelte ook uit Medan, 749 dwangarbeiders, tegen 762 in 1889, terwijl van daar terugkeerden (wegens ziekte en afloop van straftijd) 557, tegen 581 (verbeterde opgaaf) in 1889. Om andere redenen (overlijden en desertie) werden uit het korps dwangarbeiders in Atjeh afgevoerd 278 man, zoodat de sterkte bij het einde van 1890 bedroeg 348 of 16 man minder dan in Mei 1887 als normaal cijfer was aangenomen. Behalve voor koeliediensten werden zij o. a. ook gebezigd voor het onderhouden van de pandei- en aloë-aanplantingen die tot beveiliging van Kampong Bahroe en den Atjeh-passar moeten dienen. Bij de krijgsverrichtingen in Edi ter Oostkust van Atjeh (Juni en Juli 1890) hebben 566 dwangarbeiders van de drie hoofdplaatsen op Java en van Medan de expeditionaire troepen vergezeld tot het verrichten van koeliediensten, terwijl bij de expeditie naar Zuid- en naar Noord-Flores (residentie Timor) gedurende de maanden Mei tot en met November 1890 ruim 1300 tot dwangarbeid veroordeelden voor het verrichten van koeliediensten werden gebezigd. Aanzienlijk was ook het aantal dwangarbeiders die steeds bij de militaire ziekeninrichtingen en de kustlicht-etablissementen werden tewerkgesteld. Overigens werd in 1890 van deze categorie van veroordeelden op ettelijke plaatsen partij getrokken bij de uitvoering van allerlei civiele en militaire bouwwerken (het maken van fondament-sleuven, het als handlangers bedienen van metselaars en timmerlieden, het aandragen van materialen, enz.). Vooral was dit het geval in de residentie Oostkust van Sumatra, waar het bestuur zich voor koeliediensten bij de talrijke voor gouvernementsrekening ondernomen werken van openbaar nut in den regel van dwangarbeiders moet bedienen. Door de inlandsche veroordeelden werden ook wel dakpannen en metselsteenen van zeer goede qualiteit ten behoeve van openbare werken vervaardigd. Dit geschiedde te Ambarawa (Samarang), Wonogiri (Soerakarta), Magettan (Madioen) en ter hoofdplaats Ternate. Elders werd van hunne diensten partij getrokken bij de uitvoering van werken (bijvoorbeeld bij artesische putboringen) waarmede personeel van het mijnwezen was belast; ook voor het verrichten van graafwerk enz., zoomede bij de paleontologische onderzoekingen in het gouvernement Sumatra's Westkust en op Midden-Java. Ter Sumatra's Westkust werden, behalve bij den spoorwegbouw (zie hooger), ook vele dwangarbeiders gebezigd voor het aanleggen van nieuwe en het onderhouden van bestaande transportwegen. Ook in vele andere gewesten verzamelden zij steenen en puin voor de groote wegen of verrichtten zij andere werkzaamheden ter ontheffing van heerendienstplichtigen. Het onderhouden en verbeteren van zeebeschoeiingen, land- en waterwegen, bruggen en duikers zou op vele plaatsen zonder de diensten der veroordeelden groote kosten hebben veroorzaakt. Te Telok Betong (Lampongsche Districten) werden een 100-tal dwangarbeiders uitsluitend aangewezen

voor het geleidelijk in orde brengen — hetgeen nog wel tot in 1893 zal moeten duren — van eenige wegen, die na de Krakatau-uitbarsting slechts inderhaast op onvoldoende wijze waren vernieuwd; te Kalianda in hetzelfde gewest werd op gelijke wijze een door die uitbarsting vernield havenhoofd weder tot stand gebracht. Zoowel in Palembang als in Benkoelen bediende men zich mede nog van dwangarbeiders voor het verbeteren van den over het Barissan-gebergte leidenden militairen weg tot verbinding van beide gewesten. Op Banka werden waterleidingen ten behoeve van de gouvernementsmijnen door dwangarbeiders gegraven. In vele gewesten werden zoodanige gestraften ook gebezigd tot het verrichten van koeliediensten bij de verschillende landspakhuizen, het begieten van wegen, het weghalen met karren van de vuilnis langs de huizen der ingezetenen, het schoonhouden van marktpleinen, het omkappen van boomen, het planten van schaduwboomen langs de wegen; verder tot het ophoogen van terreinen, het verbeteren en plaveien met daartoe door hen bekapte kalksteenen van goten en riolen, het uitdiepen van waterleidingen en het aanleggen van plantsoenen.

Aan de veroordeelden (zoowel mannen als vrouwen), die niet buiten de gevangenis mochten of konden worden tewerkgesteld en die niet genoegzaam konden worden bezig gehouden met huishoudelijke werkzaamheden, werd, waar dit geschieden kon, opgedragen het vlechten van ligmatjes voor de inlandsche gevangenen en verpleegden. Groote hoeveelheden van die artikelen werden in 1890 vervaardigd in de gevangenissen te Samarang, Soerabaija, Sidaijoe (Soerabaija), Bangil (Pasoeroean) en Koepang (Timor), en er wordt naar gestreefd om dergelijk vlechtwerk, dat als taakwerk kan worden uitgevoerd, ook elders in de gevangenissen te doen verrichten. In andere gevangenissen vervaardigden zij òf draagkorven en andere zaken noodig voor den arbeid der buiten die inrichtingen tewerkgestelden, òf pluksel, cement enz. ten behoeve van 's lands dienst.

In den regel werd weder te vergeefs getracht preventief in hechtenis gestelde inlanders en met hen gelijkgestelden, zij het alleen in het belang van hunne gezondheid, aan lediggang te onttrekken. Op sommige plaatsen lieten zij zich echter tot lichte bezigheden vinden.

De tucht onder de gevangenen liet over het algemeen niet meer te wenschen over dan vroeger. In de voor Europeanen bestemde burgerlijke gevangenissen moest een paar malen gebruik worden gemaakt van de bevoegdheid om een gevangene gedurende één, twee of drie maanden eenzaam te doen opsluiten (art. 56 van het reglement van orde en tucht in Indisch Staatsblad 1871 n°. 78). Ongeregeldheden van ernstigen aard vielen slechts hier en daar voor. Te Batavia sloeg een der veroordeelden den mandoor dood, die de van het werk terugkeerende dwangarbeiders vergezelde. Ook enkele gevallen van verwonding van veroordeelden door mede-veroordeelden deden zich voor. In het berriberri-gesticht te Buitenzorg kwamen in 1890 14 verwondingen voor, door berriberri-lijders begaan op medeverpleegden aldaar; twee dier verwondingen hadden een doodelijken afloop. Vier preventief gevangenen (Europeanen) ontsnapten in Februari 1890 des nachts uit de centrale gevangenis te Samarang door middel van braak. Zij kwamen echter den volgenden dag weder in handen van de politie. Ten opzichte van 29 andere gevangenissen (11 op Java en Madura en 18 in de buitenbezittingen) vindt men nog vermeld dat er 70 inlandsche veroordeelden of preventief in hechtenis gestelden wisten te ontsnappen, waarvan 11 door middel van braak. Van de laatsten werden er 5 weder gevat, van de 59 anderen 31. Uit de centrale gevangenis voor vrouwen te Soerabaija ontvluchtte een der bewoonsters, die echter spoedig weder werd gevat. Ook kwamen 3 vrouwelijke veroordeelden, die in 1889 uit gemelde gevangenis waren ontvlucht, in 1890 weder in handen van de politie. Uit het berriberri-hospitaal te Buitenzorg ontvluchtten 18 verpleegde veroordeelden, uit het hospitaal te Poerwakarta 2 en uit dat te Soerakarta mede 2; van deze 22 gedrosten werden er 12 weder gevat. Talrijker waren de ontvluchtingen onder de buiten de gevangenis tewerkgestelde veroordeelden. De daaromtrent van de meeste gewesten over 1890 [1]) ontvangen opgaven zijn opgenomen in de hooger aangehaalde bijlage L. Andere vergrijpen tegen de orde en tucht bestonden voor het grootste gedeelte in het zich verwijderen van het werk, luiheid en onwil op het werk, het niet opvolgen van gegeven bevelen, brutaliteit tegen het personeel, vechterijen, rustverstoring, dieverijen, het binnensmokkelen van opium, het bezit van verboden voorwerpen, het zoekmaken van kleedingstukken, enz. Voor zooveel de gepleegde feiten niet ter kennisneming van den rechter stonden, werden door de daartoe bevoegde ambtenaren en officieren (zie de Indische Staatsbladen 1871 n°. 78, 1884 n°. 117 en 1890 n°. 117) op de bedrijvers de voorgeschreven straffen wegens schending der orde en tucht toegepast.

Onder de inlandsche veroordeelden tot dwangarbeid waren er 29, die zich door verdienstelijke daden onderscheidden, waarvoor hun eene belooning werd toegekend, bestaande in geheele of gedeeltelijke kwijtschelding van straf.

Aan 11 gewezen veroordeelden werd eene geldelijke schadeloosstelling uitgekeerd, omdat zij te laat op vrije voeten waren gesteld. In drie gevallen vond de Indische Regeering termen om de schadeloosstelling terug te vorderen van het hoofd van plaatselijk bestuur, dat hen niet op het juiste tijdstip had ontslagen.

In de gedurige klachten over het slechte toezicht van inlandsche gevangenisbeambten vond de Indische Regeering aanleiding om, met afwijking van het aangenomen beginsel om geen voor inlanders bestemde betrekkingen door Europeanen te doen vervullen (zie Bijblad op het Indisch Staatsblad n°. 4147), er in toe te stemmen dat openvallende betrekkingen van inlandsch cipier op gewestelijke en afdeelingshoofdplaatsen aan gewezen Europeesche onderofficieren ten deel vallen, mits deze personen niet definitief benoemd, maar slechts tijdelijk met de waarneming der betrekking belast worden. Als een gevolg hiervan zijn reeds hier en daar, in stede van inlanders, Europeanen als cipier aangesteld. Bij eenige gevangenissen, waar de dienst het vorderde, onderging het toezichthoudend of bedienend personeel eene noodzakelijk gebleken uitbreiding.

Op grond van de uitkomsten der in 't vorig verslag (blz. 58) bedoelde proefnemingen is onlangs besloten aan de veroordeelden voortaan kleedingstukken van bruin, in stede van blauw katoen te verstrekken. Op last van de Indische Regeering wordt tevens een onderzoek ingesteld omtrent de vraag of het in het belang van de gezondheid der dwangarbeiders geen aanbeveling zou verdienen om, in plaats van hunne kleeding om het halfjaar te vernieuwen, zooals thans in de meeste gewesten gebruikelijk is, hun telken jare ineens twee stellen kleederen tegelijk te doen ontvangen, welke stellen dan beurtelings uitgestoomd of op andere wijze gereinigd zouden kunnen worden om afwisselend als werk- en als slaapkleeding dienst te doen.

Volgens de boekingen bij het departement van justitie beliepen de kosten van het gevangeniswezen, ongerekend hetgeen voor de gebouwen werd uitgegeven, over het laatst bekende jaar (1889) f 2 489 398 (tegen f 2 382 925, volgens verbeterde opgaven, over 1888), waarvan aan traktementen en toelagen van ambtelijk personeel bij de gevangenissen en kettingkwartieren f 201 069 en aan bezoldiging van mandoors, belast met het toezicht over de veroordeelden tot dwangarbeid of tot tenarbeidstelling aan de publieke werken, f 138 617 (tegen respectievelijk f 197 883 en f 122 868 in 1888). Verder vindt men nog aangeteekend dat voor de Europeesche gevangenen te Weltevreden en Samarang, bij eene gemiddelde dagelijksche sterkte van 114 man in 1889 en van 95 man in 1890, in eerstgemeld jaar werd uitgegeven f 56 704 en in 1890 f 56 778, dat is achtereenvolgens f 1,36 en f 1,64 per hoofd en per dag. In deze berekening zijn ook medegeteld de kosten van onderhoud der gebouwen.

§ 6. *Militair recht en militaire rechtspraak.*

Sedert Maart 1891 (Indisch Staatsblad n°. 50) is de berechting van de militaire strafzaken ter Sumatra's Oostkust niet meer opgedragen aan den krijgsraad te Palembang, maar aan dien te Weltevreden, hetgeen door de kort te voren in werking getreden nieuwe regeling der paketvaartdiensten doelmatiger was geworden.

[1]) In 1889 moesten, wegens ontvluchting, voor zooveel niet vóór het einde des jaar vrijwillig of gedwongen teruggekeerd, uit de sterkte worden afgevoerd 1709 veroordeelden en 143 preventief in hechtenis gestelden (burgerpersonen) en 1 veroordeelde militair. In 1888 bedroegen die getallen 1710, 178 en 1.

§ 7. *Gewestelijke en plaatselijke verordeningen.*

Tot nog toe werd in Nederlandsch-Indië het nemen van maatregelen tegen dolle of onbeheerde honden overgelaten aan de hoofden van gewestelijk bestuur. De wettigheid der te dien aanzien in sommige gewestelijke of plaatselijke politiekeuren voorgeschreven maatregelen werd echter in twijfel getrokken, op grond dat het afmaken van loslooponde honden die een eigenaar hebben een onderwerp is dat tot de competentie van den algemeenen strafwetgever behoort. Bij ordonnantie van 9 Juli 1890 (Indisch Staatsblad n°. 144) is daarom te dezer zake eene regeling in algemeen verbindenden vorm gemaakt.

Van de in 1890 door de gewestelijke bestuurders uitgevaardigde politieverordeningen (welke steeds plaatsing vinden in de Javasche Courant) komen de volgende in aanmerking om hier te worden vermeld.

Door de residenten van Soerabaija en Madura werden uitgevaardigd verbodsbepalingen in het belang der beveiliging van den tusschen beide gewesten uitgelegden onderzeeschen telegraafkabel (Javasche Courant dd. 11 Februari en 24 Januari 1890); door den resident van Bezoeki, eene verordening op het nummeren der huizen in de wijken van Europeanen en vreemde oosterlingen te Djember, Banjoewangi en Panaroekan (Javasche Courant dd. 29 April 1890); door den resident van Batavia en den gouverneur van Celebes en onderhoorigheden, verbodsbepalingen tegen het verstoren der orde van de oefeningen der gewapende macht (Javasche Courant dd. 29 Augustus en 24 October 1890); door den resident van Bali en Lombok, eene verordening op het presteeren van gemeentediensten door de vreemde oosterlingen, gevestigd ter hoofdplaats Boeleleng en in de havenplaatsen Temoekoes en Sangsit der afdeeling Boeleleng (Javasche Courant dd. 26 Augustus 1890); door den resident van Cheribon, verbodsbepalingen tegen beschadiging van de drinkwaterleidingen te Cheribon en tegen verspilling van het water dier leidingen (Javasche Courant dd. 13 Juni 1890), en eindelijk door dien van Madioen, eene verordening, waarbij, met wijziging van de in 1886 ter zake uitgevaardigde keur, aan inlanders en met dezen gelijkgestelden (uitgezonderd grooten, hoofden en ambtenaren en hun gevolg) de verplichting wordt opgelegd tot het dragen van licht, zoo zij zich na zonsondergang op den openbaren weg vertoonen (Javasche Courant dd. 15 April 1890).

§ 8. *Bijzondere rechten.*

Recht van verblijf. Vergunning tot vestiging in Nederlandsch-Indië werd in 1890 verleend aan onderstaand aantal Nederlanders en Westersche- en Oostersche vreemdelingen.

Landaard.	Aantal personen die in 1890 in Nederlandsch-Indië vergunning tot vestiging kregen:			
	bij besluit van den Gouverneur-Generaal.		bij besluit van den hoogsten gewestelijken gezaghebber in eenig gewest buiten Java en Madura.	
Nederlanders	85		35	
Belgen	1		"	
Franschen	5		3	
Duitschers	15		26	
Engelschen	9		13	
Schotten	1		"	
Ieren	1		"	
Denen	"		1	
Zwitsers	2		12	
Italianen	1		"	
Oostenrijkers	"		4	
Turken	1		"	
Amerikanen	1		1	
Perzen	1		"	
		123		a) 95
Chineezen	861		1993	
Arabieren	b) 104		55	
Andere vreemde oosterlingen	26		37	
		991		2085
Totaal.	. . .	1114	. . .	2180

a) Van deze 95 Europeanen en met hen gelijkgestelden werden er alleen in de residentie Oostkust van Sumatra 72 toegelaten (24 Nederlanders, 20 Duitschers, 12 Zwitsers, 8 Engelschen, 3 Franschen, 3 Oostenrijkers, 1 Deen en 1 Amerikaan).

b) Het verzoek van een dezer Arabieren was — in 1889 — aanvankelijk afgewezen.

In 104 gevallen werden in 1890 de aanvragen om vergunning tot vestiging in beraad gehouden, omdat de verzoekers (1 Nederlander, 1 Rus, 2 Europeanen, wier nationaliteit niet met zekerheid kon worden opgegeven, 1 Amerikaan, 1 Pers, 68 Chineezen, 19 Arabieren en 11 Bengaleezen), ofschoon voor het oogenblik in hun onderhoud kunnende voorzien, nog te korten tijd in Indië waren om te kunnen doen blijken dat zij op den duur genoegzame middelen van bestaan zouden bezitten of door werkzaamheid kunnen verkrijgen; de termijn van zes maanden, waarvoor aan deze personen toelatingskaarten waren uitgereikt, werd daarom voorloopig verlengd. [1]) Daarentegen werd aan 64 Chineezen, als in het geheel geen middel van bestaan hebbende, vergunning tot vestiging geweigerd.

Als wederrechtelijk in Nederlandsch-Indië zich ophoudende, werden in 1890 door het openbaar gezag van daar verwijderd: 25 Europeanen (waaronder 16 Nederlanders, 2 Duitschers [2]), 3 Franschen en 3 Zweden, die als behoeftigen op kosten van den lande naar Nederland werden opgezonden, en 1 Nederlander, die als hebbende geen middel van bestaan, op last van den resident van Samarang werd verwijderd), 268 Chineezen, 7 Arabieren en 12 Bengaleezen [3]). Nog werden uit Nederlandsch-Indië verwijderd eenige zonder middel van bestaan zich op Billiton ophoudende Chineezen, wier juiste getal niet is opgegeven.

Over het algemeen kan gezegd worden dat, ten gevolge van de in 1887 en 1889 aan de gewestelijke bestuurders gerichte aanschrijvingen (zie o a. het vorig verslag blz. 60/61), thans genoegzaam gewaakt wordt tegen de vestiging in Nederlandsch-Indië van Oostersche of Westersche vreemdelingen die als ongewenschte ingezetenen te beschouwen zijn. De Indische Regeering is dan ook, blijkens eene mededeeling van Augustus 1890 (in antwoord strekkende op eene haar vroeger gedane vraag, waaraan in 't vorig verslag werd herinnerd), tot de slotsom gekomen dat, na de belangrijke wijziging die de practijk der toelatingsverordeningen door de bovenbedoelde aanschrijvingen heeft ondergaan, thans geene nadere voorzieningen meer vereischt worden om een meer afdoend toezicht op de in Indië aankomende Chineesche of andere nieuwelingen te verzekeren.

De in 't vorig verslag (blz. 61) bedoelde maatregel betreffende de verhooging van het zegelrecht der vergunningen tot vestiging of inwoning, en betreffende de opheffing der vrijstelling van zegelrecht voor de toelatingskaarten, reisvergunningen enz., heeft zijn volledig beslag gekregen door het Indisch besluit dd. 13 September 1890 en de ordonnantie van dienzelfden datum (Indisch Staatsblad nos. 186, 187 en 188).

Daar het bleek dat bij de uitreiking van passen voor reizen in Nederlandsch-Indië aan vreemde oosterlingen niet voldoende er op gelet placht te worden of de belanghebbenden wel reeds vergunning tot inwoning hadden verkregen, dan wel nog slechts eene toelatingskaart bezaten, in welk laatste geval zij zich, volgens art. 2 der toelatingsordonnantie (Indisch Staatsblad 1872 n°. 40), alleen mogen

[1]) Het verzoek van één der hierboven bedoelde 19 Arabieren was aanvankelijk afgewezen.

Van de in 1887, 1888 en 1889 in beraad gehouden aanvragen waren er bij den aanvang van 1890 nog hangende (zie vorig verslag blz. 60) 5 van 1887, 5 van 1888 en 144 van 1889. Thans blijkt dat 87 (3 van 1888 en 84 van 1889) van deze aanvragen in den loop van 1890 werden ingewilligd, namelijk die van 1 Europeaan, 48 Chineezen, 36 Arabieren en 2 Bengaleezen, zoodat nog 67 aanvragen van vóór 1890 bij het einde van dat jaar onbeslist bleven. De evenbedoelde 87 vergunningen tot inwoning zijn in de tabel hierboven medegeteld.

[2]) Aan 1 Duitscher, wiens verwijdering door den resident van Bantam was gelast en die van het daartoe uitgevaardigd bevel in hooger beroep kwam bij den Gouverneur-Generaal, werd alsnog vergunning tot vestiging verleend.

[3]) Van de 268 Chineezen waren er uit de gewesten Soerabaija, Samarang, Soerakarta en Djokjokarta verwijderd respectievelijk 110, 42, 14 en 87; de overige 15 uit de gewesten Bali, Japara en Probolinggo; de 7 Arabieren en 12 Bengaleezen werden allen verwijderd uit de residentie Soerabaija.

ophouden in de voor den algemeenen handel geopende havens en op de plaatsen of in de streken, op de toelatingskaart uitdrukkelijk vermeld, werden de gewestelijke besturders in September 1890 van regeeringswege uitgenoodigd op de aan Oostersche vreemdelingen uit te reiken passen steeds eene aanteekening te plaatsen, vermeldende of de houder al dan niet in het bezit is van eene vergunning tot vestiging.

Aan 76 Europeanen en met dezen gelijkgestelden (waaronder voor zoover met zekerheid kan worden nagegaan 8 Nederlanders) werd in 1890, overeenkomstig Indisch Staatsblad 1881 n°. 226, vergunning verleend om in de Nederlandsch-Indische bezittingen te reizen, en wel aan 18 aanvragers (waarvan één reeds in 1889 vergunning had gekregen om op Java te reizen) zonder aanduiding van een bepaald gedeelte dier bezittingen. Van de overige vergunningen strekten er 19 voor Java alleen, 23 voor de Westerafdeeling van Borneo, 3 voor Celebes, 3 voor Menado, 2 voor Palembang, 1 voor de Preanger Regentschappen, 1 voor Java en Madura, 1 voor Sumatra (met uitzondering van Atjeh), 1 voor de residentie Padangsche Bovenlanden, 1 voor de residentie Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo, 1 voor Java, Sumatra en Celebes, 1 voor Java en Sumatra en 1 voor de gewesten Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo, Westerafdeeling van Borneo, Menado en Celebes. Deze laatste vergunning gold een onderagent van het Britsche en buitenlandsche Bijbelgenootschap te Londen, wiens doel was Borneo en Celebes als bijbelverkooper en bijbellezer te bereizen. Wat het bijbellezen betreft, hield de vergunning (gouvernementsbesluit dd. 26 April 1890 n°. 38) tevens de bepaling in, dat zulks slechts mocht geschieden in besloten plaatsen en niet dan na verkregen toestemming van het betrokken hoofd van plaatselijk bestuur, terwijl daarvoor in de inlandsche staten nog bovendien vereischt werd de nadere vergunning van den hoogsten gewestelijken gezaghebber. Ook een der drie hooger vermelde vergunningen tot reizen op Celebes werd verleend aan een in dienst van genoemd Bijbelgenootschap reizend persoon, die zich enkel de verspreiding van den Bijbel ten doel stelde, en wien als voorwaarde gesteld werd, zooals reeds werd medegedeeld in noot 2 op blz. 113 van 't vorig verslag, dat in inlandsche staten door hem met de verspreiding geen aanvang zou mogen worden gemaakt dan na zich telkens overtuigd te hebben dat daartegen bij den betrokken besturenden ambtenaar geen bezwaar bestond (gouvernementsbesluit dd. 27 Januari 1890 n°. 5). Aan de drie enkel voor Menado (aan Australische ingezetenen) verleende vergunningen werd de voorwaarde verbonden, dat zij de tot het gewest behoorende zelfbesturende rijken niet zouden mogen bezoeken, tenzij onder geleide van een der betrokken besturende ambtenaren.

De gevallen, waarin termen gevonden werden om aan in Nederlandsch-Indië geboren personen, op grond dat zij als voor de openbare rust en orde gevaarlijk moesten worden beschouwd, eene bepaalde plaats als verblijfplaats aan te wijzen of hun het verblijf in bepaalde gedeelten van Nederlandsch-Indië te ontzeggen, waren in 1890/91 op verre na niet zoo veelvuldig als in 1889/90 (zie vorig verslag, blz 61/62). Op die wijze werden in het tijdvak tusschen 1 Juli 1890 en 30 Juni 1891 onschadelijk gemaakt: de 7 Djambineezen en de Palembanger van wie sprake is op blz. 11 hiervóór; de 2 opiumsmokkelaars (in Nederlandsch-Indië geboren Chineezen), bedoeld op blz. 165 van het vorig verslag; de 2 op blz. 16 hiervóór bedoelde inlanders uit de afdeeling Oosterdistricten (gouvernement Celebes en onderhoorigheden), die zich aan opruiing tot verzet tegen het bestuur hadden schuldig gemaakt; de op blz. 29 hiervóór genoemde Endehnees Baranoeri, zoomede een ons in handen gekomen Atjeher, die zich meermalen aan het beschieten van onze posten had schuldig gemaakt, en een onderdaan van den sultan van Djokjokarta, die als een aanvoerder van ketjoepartijen bekend stond. Deze laatste werd in December 1890 naar Padang, de Atjeher in September 1890 naar Wonosobo (Bagelen) gerelegeerd. Met toepassing van het in 1889 aangenomen beginsel (zie het verslag van dat jaar, blz. 75, en dat van 1890, blz. 4, noot 1) werd ten opzichte van de hooger bedoelde Djambineezen en van den in Djokjokarta geboren inlander tot den maatregel overgegaan buiten inmenging van het sultansbestuur.

Op verzoeken om opheffing van vroeger genomen besluiten tot politieke verwijdering werd in 1890 slechts gunstig beschikt voor zooveel betreft een in 1878 te Menado geïnterneerd inlandsch politiehoofd van het in de afdeeling Buitenzorg gelegen particulier land Tjitrap, wiens verzoek om terugkeer in 1885 was afgewezen (zie het verslag van 1886, blz. 50), doch tegen wiens terugkeer thans geene bedenkingen meer bestonden (gouvernementsbesluit dd. 18 September 1890 n°. 23).

Ook ging de Indische Regeering in sommige gevallen er toe over om in de aan geïnterneerden aanvankelijk aangewezen verblijfplaatsen verandering te brengen, hetzij om hen in staat te stellen beter in hun onderhoud te voorzien, hetzij omdat wegens politieke of andere redenen de aanvankelijk aangewezen verblijfplaats minder geschikt moest worden geacht. Ten einde enkele geïnterneerden tot het zoeken van eenig emplooi of ander middel van bestaan de daarvoor gewenschte meerdere vrijheid van beweging toe te staan, werden de te hunnen aanzien vroeger genomen beschikkingen in dien zin gewijzigd, dat hun het verblijf in Nederlandsch-Indië werd ontzegd, met uitzondering van die gedeelten, waar zij voor gemeld doel 't best meenden te kunnen slagen. Niettemin werd gezorgd dat zij toch onder voldoend politietoezicht bleven. De gewijzigde beschikkingen werden aan de betrokkenen bij gerechtelijke akte beteekend.

Drukpers. In 1890 werden berecht 8 drukpersovertredingen, alle ter zake van laster, smaad en hoon (hiervan 6 gepleegd jegens openbare ambtenaren), terwijl in één geval rechtsingang werd geweigerd. Aan drie der beklaagden werden enkel geldboeten (respectievelijk van f 200, van f 100 en van f 50 en f 5) opgelegd, aan twee enkel gevangenisstraf (aan den een voor den tijd van negen maanden en aan den ander voor den tijd van acht dagen); één werd veroordeeld tot veertien dagen dwangarbeid buiten den ketting, terwijl bij de beide andere uitspraken werd opgelegd respectievelijk één maand gevangenisstraf, benevens twee geldboeten van f 50 elk, en drie dagen gevangenisstraf benevens eene boete van f 10. Bij het einde van 1890 waren nog 3 drukpersvervolgingen aanhangig.

Slavernij. Bijzondere maatregelen van bestuurswege tot dadelijke wering van de slavernij, voor zooveel zij in enkele gedeelten van ons rechtstreeksch gebied buiten Java en Madura nog bestaat, werden in 1890 niet genomen.

Ter aanvulling van hetgeen reeds in vorige verslagen is gemeld nopens den feitelijken toestand ten deze in de buitenbezittingen vindt men in de over 1890 ontvangen berichten slechts het volgende opgeteekend.

Binnen het rechtstreeksch gouvernementsgebied ter Sumatra's Westkust worden nog alleen slaven aangetroffen in de afdeeling Padang Lawas, waar hun aantal in 1890 slechts verminderde van 1228 tot 1221 en in de afdeeling Toba en Silindong, waar hun getal reeds beneden de 100 is gedaald. Over de behandeling dezer onvrijen valt niet te klagen. Zoowel uit laatstgenoemde afdeeling als uit de aangrenzende onafhankelijke landschappen nemen slaven en pandelingen gedurig de wijk naar zuidelijker streken binnen ons gebied, waar geen slavernij meer bestaat. Deze personen zijn dan vrij, doch de rechten van hunne meesters worden, voor zooveel de schuld betreft, erkend. Hiermede nemen onze onafhankelijke naburen slechts noode genoegen, maar tot verwikkelingen is het nimmer gekomen en zelfs begint men zich in deze regeling te schikken. Evenals vroeger in de reeds onder ons bestuur gebrachte streken, wordt thans ook in de onafhankelijke landschappen de staat van slavernij opzettelijk met dien van pandelingschap verward. De meesters noemen daar hunne pandelingen gaarne slaven, ofschoon het aantal van de laatsten betrekkelijk zeer gering is. Door den invloed van het bestuur en den arbeid der zendelingen zal in Toba en Silindong de slavernij spoedig verdwijnen.

Uit de Westerafdeeling van Borneo, waar, blijkens het vorig verslag, eigenlijke slavernij alleen voorkomt in de rijkjes, uitmakende de afdeeling Sintang, wordt thans nog bericht dat in de afdeeling Landak eene klasse van personen (kawan poesaka) wordt aangetroffen, wier toestand weinig of niet van slavernij verschilt. Niet alleen voor zich zelven, maar ook voor hunne kinderen zijn deze lieden

verbonden voor schuld, ontstaan door boeten, hun wegens overtreding van de godsdienstvoorschriften of uit anderen hoofde door het inlandsch zelfbestuur opgelegd, welke boeten meestal op zulke hooge bedragen worden gesteld, dat voor hen aan betaling niet te denken valt. Dientengevolge worden zij en hunne afstammelingen als lijfeigenen toegewezen aan den radja of andere leden van het inlandsch bestuur. Volgens art. 21 van het met Landak bestaande politiek contract dd. 5 Juli 1883 zal deze toestand den 5den Juli 1903 ophouden. Omtrent de slavernij in de rijkjes der afdeeling Sintang meldt de resident nog het volgende. Vóórdat (in 1854) met de verschillende radja's contracten waren gesloten, waren in hun gebied slavernij en slavenhandel in vollen bloei. Sedert is daarin veel verbetering gekomen, al bestaat de slavernij er nog feitelijk. De Europeesche ambtenaren hebben er zich toe moeten bepalen te trachten door overreding en raadgeving de inlandsche zelfbesturen langzamerhand er toe te brengen een beteren toestand in het leven te roepen. Die pogingen hebben reeds het gunstig gevolg gehad dat in den laatsten tijd geen slavenhandel meer voorkomt, en men is er in geslaagd aan de slaven en andere onvrijen het recht te doen toekennen om, ook zonder toestemming van hunne meesters, zich vrij te koopen, en wel tegen een losprijs van f 100 voor een volwassen persoon en van f 50 voor een minderjarige. Daar de onder ons rechtstreeksch bestuur staande Dajaks en de inlandsche zelfbesturen geen oorlogen meer kunnen voeren of rooftochten ondernemen met het doel om in het bezit van slaven te geraken, wordt de slavernij nog alleen door afstamming in stand gehouden. Reeds velen hebben zich vrijgekocht, maar voor de meeste slaven is het bedrag der afkoopsom te hoog. Er zal dus nog een geruime tijd moeten verloopen alvorens in de bedoelde inlandsche rijkjes de geheele afschaffing der slavernij door vrijkoop zal zijn verkregen. Naar het oordeel der plaatselijke autoriteiten is het evenwel niet raadzaam door ingrijpende maatregelen of door het vrijkoopen van de slaven en lijfeigenen van regeeringswege aan de slavernij in de afdeeling Sintang overhaast een einde te maken. Intusschen is nog onlangs (September 1890) aan de besturende ambtenaren in de Westerafdeeling van Borneo herinnerd dat zij van elke zich voordoende gunstige gelegenheid gebruik dienen te maken om verbetering in den toestand te doen aanbrengen, met het doel om aan de slavernij of de daarop gelijkende instellingen geleidelijk een einde te maken.

In de Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo viel met betrekking tot het hier besproken onderwerp in 1890 weinig meldenswaardigs voor. Geen enkel geval van slavenhandel kwam ter kennis van het bestuur. Ook in dit gewest wordt, waar het te pas komt, bij de inlandsche zelfbesturen aangedrongen op maatregelen hunnerzijds om slavernij en slavenhandel in hun gebied te doen ophouden. In het landschap Toewalan, behoorende tot de afdeeling Sampit, namen een vijftal personen, die door een Dajaksch hoofd in slavernij werden gehouden, de gelegenheid dat hun meester afwezig was te baat om zich uit de voeten te maken en in de nabijheid der hoofdplaats Sampit zich onder de hoede van het bestuur te stellen.

Tijdens de secretaris voor de inlandsche zaken in het gouvernement Celebes en onderhoorigheden in Mei 1890 met een gouvernementsstoomschip zich te Donggala (Palosbaai) bevond, kwamen des nachts een tiental personen aan boord, die verklaarden uit Mandhar geroofd en te Donggala verkocht te zijn. Deze personen werden medegenomen naar Tontoli en aan den posthouder aldaar overgegeven, met last een onderzoek ter zake in te stellen bij zijne eerstvolgende komst te Donggala. Nopens de uitvoering van deze opdracht is nog geen bericht ontvangen. Over de slavernij in de gouvernementslanden van genoemd gewest zie men het medegedeelde in 't vorig verslag, blz. 63.

Naar aanleiding van een in het najaar van 1890 gebracht bezoek aan de Sangi- en Talaut-eilanden, waar de radja's in 1889 de slavernij hadden afgeschaft, kon de resident van Menado melden dat de positie der vrijgelatenen reeds overal, behalve nog in het landschap Siauw, naar hun genoegen geregeld was, en dat zij voldoende middelen bezaten om in hun onderhoud te voorzien. Aan één der radja's, dien van Taboekan, die krachtig tot den maatregel had medegewerkt, werd te dier zake door de Indische Regeering (Augustus 1890) de zilveren medaille voor burgerlijke verdiensten geschonken.

In het gewestelijk verslag betreffende de residentie Ternate wordt er op gewezen dat nog slavernij wordt aangetroffen onder de Papoea's op Nieuw-Guinea en omliggende eilanden. Aldaar worden bij onderlinge twisten menschen geroofd of als bloedschuld uitgewisseld, die daarna tot slaven worden gemaakt; soms worden zij bij twisten en feesten geofferd. Ons gezag is in die streken evenwel nog van te weinig beteekenis en onze kennis van de toestanden aldaar nog te gering om afdoenden invloed te kunnen uitoefenen tot wering van bedoelde onmenschelijke gebruiken.

Ter kennis van ons bestuur op Timor werd gebracht dat lieden van Portugeesch-Timor de daar gevestigde Alloreezen en Soloreezen belasten met den opkoop van slaven op Allor. In het landschap Mesara op Savoe werden twee personen door den radja tot slaaf verklaard, omdat zij eene aanklacht tegen diens zoon hadden ingebracht. Een Savoeneesche radja kreeg van den radja van Ketewer (Soemba) eene slavin als tegengeschenk voor een paard. Uit een onderzoek bleek dat een op Soemba woonachtige Arabier, in afbetaling van eene schuld van iemand uit Endeh (Zuid-Flores), een slaaf (een jongen van ongeveer 9 jaren) voor de som van f 100 had ontvangen. Af en toe kwamen op Soemba gevallen voor, dat de radja's en hoofden slaven om nietige redenen van het leven lieten berooven. Een 20-tal slaven, waarvan 15 afkomstig van Soemba en 5 van Mangerai (West-Flores), die door koop in het bezit van Endehneezen waren geraakt, werden door de bemoeienis van het bestuur naar hunne woonplaatsen teruggezonden. In het gebied van Larantoeka (Oost-Flores) worden voornamelijk kinderen geruild tegen olifantstanden, varkens en geiten. In dezen toestand kan vooralsnog geen verbetering worden gebracht. De slaven worden echter goed behandeld, zoodat zelfs geen onderscheid tusschen slaaf en meester merkbaar is. De slaven zelven weten ook zeer goed dat zij zich slechts tot het bestuur hebben te wenden om uit de slavernij te worden verlost, doch verlangen dit niet.

Pandelingschap. Zooals bekend, is in de gouvernementslanden het nemen van pandelingen tot zekerheid van schuld reeds sedert jaren verboden (zie laatstelijk Indisch Staatsblad 1872 n°. 114). Voor zooveel is opgegeven, werden overtredingen van dit verbod in 1890 alleen geconstateerd ter hoofdplaats Makasser. De overtreders, ten getale van drie, werden door den landraad veroordeeld tot geldboeten. Dat in de gouvernementslanden nog hier en daar verborgen pandelingschap bestaat, is niet twijfelachtig. De gouverneur van Celebes en onderhoorigheden wijst er op, dat de inlander aldaar, door zijne geringe beschaving, weinig waarde hecht aan zijne vrijheid, en dat het pandelingschap in de oogen der bevolking niets vernederends heeft. Geraakt een inlander in schulden, die hij niet kan voldoen, zoo vindt hij het natuurlijk dat hij dienstbaar wordt aan zijn schuldeischer. Het pandelingschap — schrijft gemeld bestuurshoofd — is dan ook eene diep ingewortelde volksinstelling, welke nog jaren zal blijven bestaan. Daarbij komt dat het lot der pandelingen zeer dragelijk is.

Over het pandelingschap in de niet onder ons rechtstreeksch bestuur staande streken zijn voor dit verslag geen bijzonderheden gemeld.

§ 9. *Personen en instellingen met het rechtswezen in verband.*

Praktizijns. In 1890 werden zoowel bij den raad van justitie te Samarang als bij dien te Soerabaija twee rechtsgeleerde praktizijns aangesteld, terwijl bij laatstgenoemd college een rechtsgeleerde praktizijn op verzoek eervol werd ontslagen, die daarop werd toegelaten bij het Hooggerechtshof. Bij dit opperrechterlijk college verkregen twee rechtsgeleerde praktizijns een eervol ontslag, waarvan één op verzoek, en de andere, een gewezen rechterlijk ambtenaar, in verband met zijne herplaatsing bij de rechterlijke macht. Een niet-gegradueerd procureur bij den raad van justitie te Soerabaija werd als zoodanig toegelaten bij den raad van justitie te Samarang. Daarentegen werden bij laatstgemeld college een niet-gegradueerd procureur en

een advocaat tevens procureur op verzoek eervol ontslagen. Deze laatste praktizijn was reeds sedert het begin van 1889 uit Indië afwezig. Een rechtsgeleerde praktizijn bij den raad van justitie te Makasser (een gewezen rechterlijk ambtenaar), die — tijdelijk in Nederland vertoevende — in 1890 weder ter beschikking van den Gouverneur-Generaal was gesteld om in eene rechterlijke betrekking te worden benoemd (verg. vorig verslag blz. 180), werd, in verband met zijne daarop gevolgde toevoeging aan een landraad-voorzitter, alsnog eervol als advocaat en procureur ontslagen.

Door den raad van justitie te Soerabaija werd in 1890 het voorstel gedaan tot afzetting van een bij dien raad toegelaten rechtsgeleerden praktizijn, in welk voorstel evenwel door de Indische Regeering, na ingewonnen advies van het Hooggerechtshof en den directeur van justitie, niet werd getreden.

Notariaat. Van de 5 notarissen, die bij het begin van 1890 met buitenlandsch verlof afwezig waren, keerde in dat jaar één in Indië terug, terwijl in den loop van 1890 geen notaris met buitenlandsch verlof uit Indië vertrok. Een candidaat, die in 1883 het notaris-diploma behaald had, verkreeg in 1890 eene aanstelling als notaris.

Ten gevolge van de in 't vorig verslag (blz. 64) vermelde regelingen van Mei en Juni 1890, waarbij een 7-tal nieuwe standplaatsen voor notarissen werden in het leven geroepen, werden nog in dat jaar afzonderlijke notarissen tevens vendumeesters benoemd te Soekaboemi (Preanger Regentschappen) en Kotta Radja (Atjeh). Op de vijf andere nieuwe standplaatsen bleven de met het notarisambt als bijbetrekking belaste ambtenaren nog in functie. Onlangs is bepaald (Indisch Staatsblad 1891 n°. 151) dat, bij het aftreden van den fungeerenden notaris te Tandjong Pandan (Billiton), ook daar een afzonderlijk notaris wordt aangesteld.

In verband met de opheffing van het landsvendukantoor te Grissee (Soerabaija) werd de notaris op die afdeelings-hoofdplaats van ambtswege met de functiën van vendumeester belast (Indisch Staatsblad 1890 n° 138). Door de verheffing tot eene afzonderlijke afdeeling van de tot dusver onder den assistent-resident van Siboga (residentie Tapanoli) ressorteerende onderafdeelingen Toba en Silindong (Indisch Staatsblad 1890 n°. 81) is, in de plaats van eerstgenoemd afdeelingshoofd, voor genoemde twee onderafdeelingen als fungeerend notaris opgetreden de te Taroetoeng gevestigde assistent-resident der nieuwe afdeeling.

Deurwaarders. De deurwaarder bij den landraad te Samarang, tegen wien bij vonnis van den raad van justitie aldaar rechtsingang was verleend, o. a. ter zake van het misdrijf, bedoeld bij art. 110 van het wetboek van strafrecht voor Europeanen, werd, in afwachting van de verder omtrent hem te nemen beslissing, in de uitoefening van zijne functiën geschorst.

Het ambt van deurwaarder bij den landraad te Tangerang (residentie Batavia) werd in April 1890 ingetrokken.

Tolken. Blijkens het vorig verslag (blz. 64) waren omstreeks medio 1890 van de toen tot den Indischen dienst behoorende 9 Europeesche tolken voor de Chineesche taal 4 in Indië in functie (te Samarang, Muntok, Medan en Pontianak), terwijl de 5 overigen zich met verlof hier te lande bevonden. Twee dezer laatsten keerden sedert naar Indië terug (één in het laatst van 1890, de andere in het begin van dit jaar) en werden respectievelijk te Soerabaija en Samarang geplaatst, terwijl aan één der in Indië aanwezige tolken in September 1890 op zijn verzoek eervol ontslag uit 's lands dienst werd verleend. Omstreeks het midden van het loopende jaar waren, ten gevolge van een en ander, in Indië aanwezig 5 en met verlof in Nederland 3 tolken voor de Chineesche taal.

Omtrent het overig tolken- en translateurspersoneel in Nederlandsch-Indië is over 1890 slechts te vermelden dat te Batavia een translateur voor de Maleische taal en een translateur voor de Soendasche taal werden benoemd.

Wees- en boedelkamers. Nopens de administratie van elke der vijf wees- en boedelkamers zijn over 1890 de volgende opgaven ontvangen.

WEES- EN BOEDELKAMER TE	WEESKAMERS.					BOEDELKAMERS.					Totaal der inkomsten (som der kolommen 4 en 9).
	Inkomsten voor den lande.			Rente gedurende het beheerjaar gekweekt. a)	Rente over het beheerjaar aan geadministreerden tegoedgedaan. b)	Inkomsten voor den lande.			Rente gedurende het beheerjaar gekweekt.	Rente (ad 5 pct.) over het beheerjaar aan geadministreerden tegoedgedaan.	
	Beheerloon.	Leges.	Te zamen.			Beheerloon.	Leges.	Te zamen.			
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
Batavia	f 16 065	f 3 964	f 20 029	f 201 294	f 160 097	f 8 193	f 1 720	f 9 913	f 167 737	f 118 669	f 29 942
Samarang	5 346	2 576	7 922	72 341	45 374	15 990	3 931	19 921	24 881	14 861	27 843
Soerabaija	19 501	3 405	22 906	78 228	83 701	8 954	734	9 688	53 876	37 348	32 594
Padang	1 565	862	2 427	11 509	12 425	1 893	514	2 407	3 001	1 286	4 834
Makasser	1 766	677	2 443	11 017	8 431	618	215	833	10 821	2 400	3 276
Te zamen	f 44 243	f 11 484	f 55 727	f 374 389	f 310 028	f 35 648	f 7 114	f 42 762	f 260 316	f 174 564	f 98 489

a) Hierbij is op te merken dat elke weeskamer, die van een zustercollege kapitalen ter uitzetting ontvangt, de daarmede gekweekte rente verantwoordt alsof die verkregen was van eigen kapitalen.

b) De kapitalen, waarover bij elke weeskamer over 1890 rente was uit te keeren (voor dat jaar bepaald op 5 pct.), vindt men opgegeven in de Javasche Courant van 3 April 1891.

De kosten der wees- en boedelkamers beliepen over 1890, volgens eene voorloopige boeking, f 363 080, terwijl die over 1889 nader worden opgegeven te hebben bedragen f 363 149.

Regelmatigheidshalve werden de voorschriften die de instructie voor de weeskamers en het reglement voor het college van boedelmeesteren behelsden, ter zake van de aansprakelijkheid der ambtenaren van de wees- en boedelkamers jegens den Staat voor door hen veroorzaakte schade, bij ordonnantie van 25 Januari 1891 (Indisch Staatsblad n°. 21) alsnog in overeenstemming gebracht met de in 1880 en 1888 [1]) omtrent dit onderwerp bij Koninklijk besluit vastgestelde regelen (verg. het verslag van 1889 blz. 78).

Ten aanzien van de uitzetting op hypotheek van de door de wees- en boedelkamers beheerde gelden gold nog altijd eene bepaling van 1852, volgens welke de te bedingen rente niet minder mocht bedragen dan 6 ten hon-

[1]) Tot eene verbetering in het hierbedoelde Koninklijk besluit dd. 21 November 1888 n°. 16 had betrekking dat van 19 December 1890 n°. 21 (Nederlandsch Staatsblad n°. 186, Indisch Staatsblad 1891 n°. 78).

derd in het jaar. In de laatste jaren werd echter door de wees- en boedelkamers — en ook door de andere » onder bescherming van het Gouvernement" staande administratiën welke onder het voorschrift vielen, met namen de civiele en militaire weduwen- en weezenfondsen, zoomede de diakonie-, kerk- en armbesturen — groote moeilijkheid ondervonden om, bij de overigens in deze haar gestelde eischen, hypotheek-beleeningen te sluiten tegen 6 pct. rente. De Indische Regeering heeft zich dan ook in Juni jl. (Indisch Staatsblad 1891 n°. 137) genoopt gezien bedoeld minimum los te laten en te bepalen dat bij het sluiten door de hooger genoemde instellingen van beleeningen tegen onderpand van vast goed de hoogste rente zal worden gevraagd, welke naar gelang van de omstandigheden zal kunnen worden bedongen.

G. Algemeene Rekenkamer en Comptabiliteit.

§ 1. *Algemeene Rekenkamer.*

Gedurende het jaar 1890 waren nog twee leden van de Rekenkamer met buitenlandsch verlof afwezig, in verband waarmede, ingevolge de alinea's 2 en 3 van art. 60 der comptabiliteitswet, zooals deze in 1882 (Indisch Staatsblad 1883 n°. 33) gewijzigd zijn, twee tijdelijke leden in het college zitting hadden (verg. vorig verslag blz. 65). Een dezer laatsten, de heer H. C. MAURENBRECHER, verkreeg op zijn verzoek, met ingang van 2 September 1890, een eervol ontslag uit 's lands dienst, waarna door den Gouverneur-Generaal tot tijdelijk lid werd benoemd de inspecteur van financiën in de eerste afdeeling B. M. H. HEUVELDOP, die op 30 September 1890 zitting nam. Daar het te verwachten was dat de waarneming langer dan zes maanden zou moeten duren, is die benoeming aan de Koninklijke goedkeuring onderworpen en sedert bekrachtigd bij Koninklijk besluit van 4 November 1890 n°. 72.

In Indië heeft zich onlangs verschil van gevoelen voorgedaan nopens de vraag of, wanneer tegelijkertijd voor twee of meer afwezige leden tijdelijke vervangers zijn aangewezen en een der eerstbedoelden terugkomt, het laatst aangewezen tijdelijk lid moet aftreden dan wel degene die zitting heeft genomen ten gevolge van de verhindering van het teruggekeerde lid. Het Opperbestuur, door de Indische Regeering in dit meeningsverschil betrokken, heeft zich bij de laatstgenoemde zienswijze aangesloten, op grond dat zoodanige oplossing der quaestie, waaromtrent de wet geen bepaald voorschrift bevat, meer dan eenige andere strookt met al. 2 van art. 60 der comptabiliteitswet, en verder uit overweging dat het karakter van het tijdelijk lidmaatschap het best wordt gehandhaafd wanneer ieder tijdelijk lid aftreedt zoodra de omstandigheid, die aanleiding gaf tot *zijne* benoeming, ophoudt te bestaan.

Naar aanleiding van eene vraag van de Indische Regeering deelde de Rekenkamer in den aanvang van 1890 mede, dat de som van f 40 000, welke gedurende de laatste jaren telkens bij de begrooting werd toegestaan voor tijdelijke uitbreiding van het personeel bij de bureaux van het college, in allen gevalle nog tot ult. 1892 in haar geheel noodzakelijk is, daar eerst omstreeks dien tijd het intreden van een normalen toestand mag worden verwacht met opzicht tot de examinatie der verantwoordingen van het materieel beheer, de ontvangsten en de uitgaven.

Omtrent de werkzaamheden bij de verschillende bureaux der Kamer gedurende 1890 is het volgende mede te deelen.

Terwijl het onderzoek van de bewijzen van uitgaaf der algemeene ontvangers van 's lands kassen over 1889 in Juni 1890 afliep, waren op ult. December daaraanvolgende reeds nagezien de bewijzen over de eerste zeven maanden van 1890. De stand van dit werk kon alsnu normaal worden genoemd. Nog in de eerste helft des jaars, en wel reeds in Mei, werd beëindigd de examinatie van de duplicaat-ordonnantiën en mandaten der verschillende departementen van algemeen bestuur over 1888, terwijl de toen begonnen examinatie van soortgelijke stukken over 1889 bij het einde des jaars grootendeels gereed was. Op dat tijdstip was verder het onderzoek der verantwoordingen betreffende de ontvangsten over 1888 geheel, en over 1889 op 140 stuks na, afgeloopen. Het meerendeel dier onafgedane verantwoordingen moest wachten op het binnenkomen van andere bescheiden. Van de materieele verantwoordingen werden geëxamineerd de op ult. 1889 nog ter behandeling overgeblevene van 1888 en verder die over het jaar 1889, op een klein gedeelte na. Overigens werd het onderzoek van de rekeningen van de weduwen- en weezenfondsen, de wees- en boedelkamers, de schutterijen en van andere rekeningen met derden krachtig voortgezet. De examinatie van de op de oude vendu-administratie betrekking hebbende verantwoordingen werd beëindigd tot en met 1888, op eene enkele verantwoording na, waarvan de inzending zich liet wachten, terwijl inmiddels de over 1889 ingekomen rekeningen onderhanden werden genomen. Voor zooveel de nieuwe vendu-administratie aangaat, werden afgedaan de verantwoordingen over 1888 nagenoeg geheel, en die over 1889 naar gelang ze ontvangen werden.

De begrootingsrekening over 1887 werd door de Rekenkamer ontvangen, deels in Maart, deels in Juni 1890, en doorgezonden op den 26sten van laatstgenoemde maand. Met de rekening over 1888, in December 1890 en Februari 1891 bij haar overgebracht, kwam de Rekenkamer op 3 Maart 1891 gereed. Hiermede is de achterstand in dit deel der Indische financieele administratie opgeruimd en zal dus voortaan slechts één begrootingsrekening per jaar zijn te behandelen. Het is intusschen wel aan te nemen dat de afdoening nog eenigszins zal kunnen worden bespoedigd, en dat het binnen eenige jaren mogelijk zal blijken om de rekeningen bij de Rekenkamer reeds over te brengen op ult. September van het tweede jaar volgende op het dienstjaar.

Nog kan worden vermeld dat de staten van restant-ontvangsten en onaangezuiverde vorderingen, sluitende met het einde der jaren 1880, 1881 en 1882, in April 1890, en die sluitende met ult 1883, 1884 en 1885 in Januari 1891 door de Rekenkamer werden doorgezonden, zoomede dat maatregelen zijn beraamd tot opruiming van de nog voortloopende vorderingen die minstens tien jaren oud zijn.

Voorts werden verschillende voorzieningen getroffen met opzicht tot de inrichting en de tijdstippen van inzending van aan de contrôle van het college onderworpen stukken, met het doel om eene vlugge en geregelde afdoening van de taak der Rekenkamer te bevorderen.

§ 2. *Comptabiliteit.*

Daar de ondervinding had geleerd dat met 6 (in stede van 7) inspecteurs van financiën kon worden volstaan, is in Januari 1891 de betrekking van inspecteur in de IIde afdeeling, omvattende de gewesten Cheribon, Banjoemas, Tagal en Pekalongan, opgeheven, en in verband daarmede het ressort van vier inspecteurs eenigszins gewijzigd (Indisch Staatsblad 1891 n°. 11)

Met gebruikmaking van de op blz. 66 van het vorig verslag bedoelde bij Koninklijk besluit dd. 24 October 1889 n°. 19 (Indisch Staatsblad 1890 n°. 3) aan den Gouverneur-Generaal verleende bevoegdheid, om te bepalen van welke der afgeschreven vorderingen nader zal worden boek gehouden zoolang er een debiteur is en de verjaring niet is ingetreden, is bij gouvernementsbesluit dd. 28 December 1890 (Indisch Staatsblad n°. 264) de eerste alinea van art. 6 der bepalingen omtrent de afschrijving van vorderingen welker inning aan de algemeene ontvangers van 's lands kassen is opgedragen (Indisch Staatsblad 1876 n°. 169) in dier voege gewijzigd, dat voortaan ten aanzien van twee categorieën van afgeschreven vorderingen als daarbij bedoeld de tot dusver vereischte boekhouding achterwege kan blijven. Bij dezelfde beschikking werd, met aanvulling en wijziging van Indisch Staatsblad 1879 n°. 295, ook de boekhouding beperkt met betrekking tot afgeschreven vorderingen behoorende tot het departement van oorlog en staande buiten de administratie der algemeene ontvangers.

Bij een gouvernementsbesluit van 30 Januari 1891 (Indisch Staatsblad n°. 29) werd nog de 1ste alinea van art. 7 der aangehaalde bepalingen van 1876 aangevuld met het doel om tegemoet te komen aan in de practijk ondervonden bezwaren, speciaal wat de residentie Batavia betreft, met betrekking tot de bij Indisch Staatsblad 1887 n° 64 geregelde afschrijving van vorderingen, voortspruitende uit in kohieren of andere registers begrepen belastingen.

In 1890 werd door den Gouverneur-Generaal ten aanzien van 63 beboetingen gebruik gemaakt van de hem bij het

Koninklijk besluit dd. 3 Februari 1878 n°. 3 (Indisch Staatsblad n°. 169) verleende bevoegdheid om administratief opgelegde boeten, voor zooveel zij het bedrag van f 2000 niet te boven gaan, geheel of gedeeltelijk kwijt te schelden. In 15 gevallen werden de boeten ten volle kwijtgescholden, en wel tot een gezamenlijk bedrag van f 4 435,97. Van de 48 overige beboetingen, te zamen beloopende f 2 453, werd f 2 195 kwijtgescholden. De boeten waren hoofdzakelijk opgelegd wegens verzuimde aangifte voor het recht van successie en overgang, of voor het overschrijvingsrecht van vaste goederen; overtreding van politieverordeningen, enz.

H. Algemeen burgerlijk beheer.

Sedert het tijdstip van afsluiting der mededeelingen in 't vorig verslag ging bij één der departementen van algemeen burgerlijk bestuur te Batavia het beheer in andere handen over. Als directeur van justitie werd namelijk den 2den Maart 1891 mr. L. A. P. F. BUYN, wien op zijn verzoek een eervol ontslag uit 's lands dienst was verleend, vervangen door mr. W. A. ENGELBRECHT, tot dusver vice-president van het Hooggerechtshof.

Het beheer van den tramweg binnen onze postenlinie in Groot-Atjeh, zoomede van eenige andere werken, welke in Atjeh voor militaire doeleinden moeten dienen, werd met 1 Maart 1890 van het departement der burgerlijke openbare werken overgedragen op het departement van oorlog (gouvernementsbesluit dd. 7 Januari 1890 n°. 8). Andere wijzigingen in den werkkring der departementen vonden niet plaats.

De bij Indisch Staatsblad 1888 n°. 43 aan den directeur der burgerlijke openbare werken toegekende bevoegdheid om den hoofdinspecteur, chef der afdeeling spoor- en tramwegen en stoomwezen bij zijn departement, inspectiën over de spoorwegdiensten op te dragen, werd in Februari 1891 (Indisch Staatsblad n°. 64) uitgestrekt tot het verdere personeel van gemelde afdeeling.

Ter zake van het door gouvernements-ambtenaren, zonder tusschenkomst van aannemers, ten vervoer geven aan de staatsspoorwegen van 's lands producten, materialen en andere goederen werden bij gouvernementsbesluit dd. 4 Maart 1891 n°. 8 de tot dusver bestaande huishoudelijke voorschriften omtrent de verplichtingen en de aansprakelijkheid van afzenders en geadresseerden vervangen door vaste regelen, en zulks ter uitvoering voor zooveel noodig [1]) van §§ I en II van het in 't verslag van 1886 (blz. 72/73) besproken gouvernementsbesluit dd. 19 Maart 1886 n°. 1 (Bijblad op het Indisch Staatsblad n°. 4291), bevattende de beginselen te volgen bij het transport van landsproducten goederen en gelden daar waar staatsspoorwegen zijn.

Bij de departementen van financiën, van justitie en van onderwijs, eeredienst en nijverheid moest nog buitengewoon personeel worden in dienst gehouden, waarvoor de noodige fondsen werden toegestaan.

Nopens het archiefwezen kan worden medegedeeld dat in de eerste maanden van 1891 van de pers kwamen het 8ste deel van het Nederlandsch-Indisch Plakkaatboek, loopende over de jaren 1765—1775, zoomede het Vde deel, behandelende het jaar 1663, van het »Daghregister, gehouden in 't Casteel Batavia". Aan het oud-archief te Batavia werden enkele stukken toegevoegd, afkomstig uit een te Grissee (Soerabaija) aan den dag gekomen archief, dateerende uit de voorgaande eeuw. Raadpleging van het oud-archief te Batavia door particulieren kwam weder nu en dan voor.

J. Departement van binnenlandsch bestuur.

I. GEWESTELIJK EN PLAATSELIJK BESTUUR; POLITIE.

§ 1. *Europeesch bestuur.*

In navolging van vroegere verslagen wordt hieronder een overzicht gegeven van het aantal in elk gewest bij het einde van het laatst verloopen jaar tewerkgestelde controleurs en adspirant-controleurs bij het binnenlandsch bestuur, voor zooveel zij aan de formatie ontleend waren.

GEWESTEN.	Controleurs 1ste klasse.	Controleurs 2de klasse.	Adspirant-controleurs.	Te zamen.
JAVA EN MADURA.				
Bantam	"	4	2	6
Batavia	1	"	"	1
Krawang	1	1	"	2
Preanger Regentschappen	5	6	8	19
Cheribon	2	5	2	9
Tagal	5	2	"	7
Pekalongan	2	2	2	6
Samarang	3	5	a) 5	13
Japara	1	2	2	5
Rembang	1	3	2	6
Soerabaija	3	7	5	15
Pasoeroean	6	4	3	13
Probolinggo	1	4	3	8
Bezoeki	2	3	2	7
Banjoemas	2	1	4	7
Bagelen	"	5	2	7
Kadoe	2	1	2	5
Madioen	4	2	3	9
Kediri	1	5	2	8
Madura	2	6	1	9
Totaal in dienst (overeenkomende met de normale formatie)	44	68	50	162
	112			
BUITENBEZITTINGEN.				
Sumatra's Westkust	17	18	3	38
Benkoelen	4	4	3	11
Lampongsche Districten	2	4	2	8
Palembang	6	10	4	20
Oostkust van Sumatra	8	5	1	14
Atjeh en onderhoorigheden	"	2	"	2
Riouw en onderhoorigheden	1	3	1	5
Westerafdeeling van Borneo	3	6	3	12
Zuider- en Oosterafd. van Borneo	7	5	"	12
Celebes en onderhoorigheden	2	9	4	15
Menado	3	5	3	11
Ternate	1	"	"	1
Amboina	2	1	"	3
Bali en Lombok	1	1	"	2
Totaal in dienst (overeenkomende met de normale formatie)	57	73	24	154
	130			

a) Hiervan werd één tijdelijk werkzaam gesteld in de residentie Madioen, ten einde tegemoet te komen aan het gemis van een controleur 1ste klasse, van daar weggenomen om in de residentie Pasoeroean behulpzaam te zijn in de behoorlijke afdoening van nog aanhangige erfpachtsaanvragen.

Bovendien waren op ult. 1890 nog 16 controleurs en 1 adspirant-controleur *boven de formatie* in dienst voor speciale onderzoekingen of in functiën op welker blijvende vervulling voorshands niet gerekend wordt, zooals nader kan blijken uit onderstaande opgaaf.

OMSCHRIJVING DER TEWERKSTELLING.	Controleurs 1ste klasse.	Controleurs 2de klasse.	Adspirant-controleurs.	Te zamen.
Voor onderzoekingen betreffende de regeling van- en het toezicht op de verplichte diensten der inlandsche bevolking in de gouvernementsresidentiën van Java en Madura	2	4	"	a) 6
Voor eene proefneming in de residentie Preanger Regentschappen met eene landrente-regeling op kadastralen grondslag	1	1	"	b) 2
Voor bijzondere werkzaamheden in de residentie Djokjokarta (verg. vorig verslag blz. 3)	"	1	"	1
Voor de landrente-aangelegenheden in de afdeelingen Boeleleng en Djembrana op Bali	"	1	"	c) 1
Afkomstig van het kader voor Java en Madura	3	7	"	10

[1]) Voor zooveel het vervoer per staatsspoorweg van 's lands gelden betreft, was in het onderwerp voldoende voorzien door de bestaande voorschriften (zie o. a. Bijblad op het Indisch Staatsblad n°. 274, aangevuld door van het departement van financiën uitgegane voorschriften).

Omschrijving der tewerkstelling.	Controleurs 1ste klasse.	Controleurs 2de klasse.	Adspirant-controleurs.	Te zamen.
Toegevoegd aan den civielen en militairen gouverneur van Atjeh en onderhoorigheden ten behoeve van de politieke aanrakingen met de bevolking	"	1	"	1
Toegevoegd aan den resident van Sumatra's Oostkust ten behoeve van de Delische Battakstreek (verg. het verslag van 1889, blz. 11)	1	"	"	1
Belast met de waarneming der betrekking van administrateur bij de tinmijnen op Banka	3	1	1	d) 5
Afkomstig van het kader voor de buitenbezittingen	4	2	1	7

a) In het begin van 1891 vermeerderd met een controleur 2de klasse.

b) Als voren met 2 controleurs 2de klasse en 4 adspirant-controleurs.

c) Sedert blijvend in dienst gesteld; zie lager.

d) In het begin van 1891 vermeerderd met 1 adspirant-controleur.

In het begin van 1891 kwam in de gewestelijke indeeling van het controleurspersoneel op de buitenbezittingen eenige wijziging, zonder dat dit echter tot uitbreiding van de formatie leidde. Terwijl namelijk ter Sumatra's Westkust één controleursplaats der 2de klasse werd opgeheven, doordien aan het hoofd der tot dusver door een controleur bestuurde onderafdeeling Batoe-eilanden (Padangsche Benedenlanden) een civiele gezaghebber werd gesteld (zie lager § 4), werd daarentegen het aantal controleurs in de residentie Bali en Lombok met één der 2de klasse vermeerderd, ten einde aldaar werkzaam te zijn in het belang van eene goede regeling en een richtig beheer der landrente in de afdeelingen Boeleleng en Djembrana en wat daarmede in verband staat, zoomede om te kunnen worden gebezigd voor de politieke aanrakingen met de inlandsche vorsten (Indisch Staatsblad 1891 n°. 98).

Over eene met het Indisch Bestuur gevoerd wordende gedachtenwisseling over het denkbeeld om aan de controleurs op Java en Madura eenige meerdere bemoeienis met de politie, enz. te geven, zie men hoofdstuk **F**, § 1, hiervóór. De streken, waar van deze ambtenaren tijdelijk partij wordt getrokken voor het opsporen van opiumovertredingen zijn in den laatsten tijd weder met eenige vermeerderd (verg § 4 van gemeld hoofdstuk **F**)

Voor een drietal bijzonder uitgestrekte ressorten van controleurs in de buitenbezittingen, waar bovendien door plaatselijke omstandigheden de kosten der dienstreizen zeer hoog loopen, is gebleken dat de dien ambtenaren toegelegde vaste reis-indemniteit ad f 50 's maands geheel ontoereikend is. Dit geldt namelijk de onderafdeelingen Gorontalo en Limbotto der afdeeling Gorontalo (residentie Menado), zoomede de afdeeling Padang Lawas (residentie Tapanoli). Opdat het persoonlijk toezicht der aldaar geplaatste controleurs onder de aangeduide omstandigheden niet kome te lijden, is, bij wijze van uitzonderingsmaatregel, besloten om zoowel aan den controleur van Gorontalo als aan dien van Limbotto bevoegdheid te schenken om voor hunne dienstreizen naar eenige bepaalde, verafgelegen en alleen over zee te bereiken gedeelten van hun ressort de transportkosten aan den lande in rekening te brengen, terwijl het voornemen bestaat om voor den controleur van Padang Lawas de hooger bedoelde vaste indemniteit van f 50 op f 100 's maands te brengen.

§ 2. *Inlandsch bestuur en politie.*

In het laatst van 1890 heeft de Gouverneur-Generaal als zijne meening doen kennen dat, bij den bestaanden staat van zaken op Java en Madura met betrekking tot de veiligheid, geen dringende behoefte bestaat aan eene algeheele reorganisatie van het politiewezen aldaar, terwijl ook het denkbeeld om bereden politie in dienst te stellen scheen te kunnen blijven rusten. Dit zal intusschen niet beletten dat, waar noodig, partieele voorzieningen worden getroffen tot uitbreiding van de politiemacht of tot verbetering van haar gehalte door het toekennen van ruimere bezoldiging als anderszins. Overigens is de Gouverneur-Generaal van oordeel, dat de plannen betreffende eene reorganisatie van de politie eerst weder met vrucht aan de orde zullen zijn te stellen nadat het onderzoek naar de verplichte diensten der inlandsche bevolking op Java en Madura zal zijn afgeloopen en men daardoor een juister inzicht zal hebben gekregen omtrent de feitelijke samenstelling van het politiewezen in elk gewest. De tijdelijke versterking, die in sommige gewesten de opiumpolitie in den laatsten tijd weder heeft ondergaan, komt ook aan de gewone politie ten goede, vermits aan de residenten uitdrukkelijk is opgedragen van de in dienst gestelde mantri's en hunne oppassers ook partij te doen trekken voor de uitoefening van de politie in het algemeen. Verder zijn nog de volgende partieele voorzieningen te vermelden.

In de residentie Preanger Regentschappen, waar in het gemis van politiepersoneel bij den assistent resident van Bandong tot hiertoe eenigermate voorzien was door onttrekking van enkele politieoppassers aan het voor de overige afdeelingen toegestaan getal, doch de ondervinding leerde dat deze maatregel niet kon bestendigd worden, is de politie onlangs (gouvernementsbesluit dd. 12 Februari 1891 n°. 2) vermeerderd met 1 hoofdoppasser en 6 oppassers. Daarentegen bleken in de residentie Krawang een 6-tal politieoppassers te kunnen worden gemist, waarmede tegelijkertijd de formatie aldaar verminderd is. In de residentie Bantam zijn in den loop van 1890 twee korpsen gewapende politiedienaren opgericht (één voor de afdeeling Tjiringin en één voor de afdeeling Lebak), grootendeels bestaande uit Amboineezen. Tot de organisatie van die korpsen, elk staande onder een Europeeschen onderofficier, tevens instructeur, heeft betrekking Indisch Staatsblad 1891 n°. 74. Op Banka, waar mede het politiepersoneel meer op militairen leest geschoeid diende te zijn, vooral na de in de laatste jaren plaats gehad hebbende opheffing van verschillende detachementen infanterie aldaar, is thans, met intrekking van het tot dusver aldaar bescheiden personeel van politieoppassers, insgelijks een korps gewapende politiedienaren opgericht onder een Europeeschen instructeur-commandant (Indisch Staatsblad 1891 n°. 105). Bij sommige der in 1886 (verg. het verslag van 1887 blz. 62) ook in de residentie Oostkust van Sumatra in dienst gestelde detachementen gewapende politiedienaren waren destijds mede Europeesche onderofficieren als instructeurs aangewezen, doch deze maatregel had niet aanstonds een blijvend karakter gekregen. Nu het echter gebleken is dat het daarmede beoogde doel, verhooging van de bruikbaarheid der politiedienaren door betere oefening en aanvoering en door behoorlijke handhaving van orde en tucht, ten volle wordt bereikt, is dit punt onlangs ook voor Sumatra's Oostkust voorgoed geregeld; zie Indisch Staatsblad 1891 n°. 35. In de residentie Timor en onderhoorigheden, waar de gewapende politiedienaren nog van gladloops-geweren waren voorzien, werden zij, evenals bij deze politiekorpsen elders reeds het geval is, met achterlaad-geweren bewapend. Tevens werd aldaar een maatregel genomen om de veelvuldige afwisseling onder de leden van het korps tegen te gaan (Indisch Staatsblad 1890 n°. 140). Elders heeft in den laatsten tijd eene andere verbetering der politiemiddelen plaats gehad, hierin bestaande dat de aanschaffing en het onderhoud van een klein getal zoogenaamde politiepaarden voor rekening van den lande is genomen, ten einde, bij het beperkt getal politieoppassers, niet te veel tijd te doen verloren gaan waar deze zich soms op verre afstanden moeten verplaatsen. Zoo is in 't laatst van 1890 en in het begin van 1891 tot zoodanigen maatregel besloten met betrekking tot de afdeelingen Boeleleng en Djembrana (residentie Bali en Lombok) en tot de afdeeling Toba en Silindong (residentie Tapanoli). Men zie ook wat in afd. II van dit hoofdstuk gezegd wordt onder »*Banka en onderhoorigheden.*"

Overeenkomstig het in 1884 aangenomen beginsel (verg. het verslag van 1885 blz. 63) is er in de jongste maanden, ter gelegenheid van de aanstelling van afzonderlijke algemeene ontvangers van 's lands kassen op sommige plaatsen, weder toe overgegaan om de betrekking van ondercollecteur in zoodanig ressort op te heffen, en wel die van den ondercollecteur voor het regentschap Pandeglang (residentie Bantam) en vier zoodanige betrekkin-

gen in de residentie Madura (Indisch Staatsblad 1891 n°. 53 en 58). Voorts is in Mei jl. (Javasche Courant van den 22sten dier maand) ook in Tagal één ondercollecteursplaats opgeheven, terwijl diens functiën als bijbetrekking zijn opgedragen aan twee inlandsche pakhuismeesters in dat ressort, ieder voor een kleineren kring, onder genot van eene toelage en onder bijstand van een inlandschen schrijver. Deze regeling strekt ten gerieve van de dessahoofden, die nu voor het afdragen van de door hen geïnde belastingen minder groote afstanden hebben af te leggen. In Februari te voren (Javasche Courant van den 20sten dier maand) zijn, met dit laatste doel, en ten einde eene anders noodzakelijke uitbreiding van het aantal ondercollecteurs te ontgaan, in 35 ressorten der residentie Preanger Regentschappen koffie inkoop- en zoutverkooppakhuismeesters (meest inlandsche) en verder drie districtshoofden als hulpondercollecteurs aangewezen. Ook aan hen, alsmede aan de schrijvers der districtshoofden, is eene toelage toegekend.

In het belang eener goede keuze van districtshoofden is door de Indische Regeering tot beginsel aangenomen (Augustus 1890) om voor dat ambt geen inlandsche ambtenaren, die nog niet bij het binnenlandsch bestuur gediend hebben, in aanmerking te doen komen dan nadat zij eerst als onderdistrictshoofd zijn werkzaam geweest en in die betrekking blijken van de vereischte geschiktheid hebben gegeven.

Aan sommige districts- of onderdistrictshoofden in de residentiën Preanger Regentschappen en Bantam werden nieuwe standplaatsen aangewezen (zie, wat eerstgemeld gewest betreft, de Javasche Courant dd. 5 en 19 September 1890 en 28 April 1891, en wat Bantam aangaat Indisch Staatsblad 1891 n°. 56), hetzij omdat hunne vroegere zetels voor de uitoefening van hunne functiën minder gunstig gelegen waren, hetzij omdat de verandering noodig was door eene nieuwe organisatie van het districtsbestuur, waarover zie nader § 4.

Over de in den laatsten tijd, in verband met de heerendienstonderzoekingen in Kadoe, Bagelen en Banjoemas, door de residenten aldaar gemaakte regelingen nopens de samenstelling van het dessabestuur, de aan de dessahoofden toekomende ambtsvelden, en verdere huishoudelijke belangen der dessa's wordt lager gehandeld in afd. II, § 1, van dit hoofdstuk. In Cheribon is de resident, zonder de komst der commissie voor het heerendienstonderzoek af te wachten, mede reeds in die richting werkzaam geweest, niet alleen door belangrijke beperking van de dessapolitiediensten [1]), maar ook door inkrimping van het veel te talrijk samengesteld dessabestuur. Het omtrent deze laatste aangelegenheid reeds vroeger door den resident gelaste onderzoek had namelijk aan het licht gebracht dat in Cheribon, naast het dessahoofd, den koewoe, het getal van hem geheel afhankelijke medebestuurders der dessa steeds aangroeide, en dientengevolge niet alleen de uitgestrektheid bouwgrond die zich in handen der dessabestuurders bevond gaandeweg grooter werd, maar ook allerlei ongeoorloofde geldheffingen en boeten meer in zwang kwamen. Aan deze laatste misbruiken, in de verschillende streken van zeer onderscheiden aard, werd, naarmate het Europeesche bestuur er door de ingestelde onderzoekingen kennis van kreeg, een einde gemaakt, en deze zijn nu allen verboden. Het verbod tegen het vorderen door de dessabesturen van omslagen of heffingen en het opleggen door hen van boeten is zoo algemeen mogelijk en bij bekkenslag in de dorpen bekend gemaakt, doch tevens is gezorgd dat daardoor niet werd belemmerd het ontvangen der vanouds gebruikelijke geschenken bij feestelijke gelegenheden.

Wat de samenstelling van het dessabestuur en het apanagebezit betreft, waaruit het dessabestuur de meeste inkomsten trekt, is door den resident o. a. het volgende gemeld.

Reeds sedert een drietal jaren was in Cheribon voorgeschreven om bij dessaverkiezingen het aantal bestuursleden en hunne apanages opnieuw en in overleg met de kiezers te bepalen, en zoo werd, behalve door het later bevolen algemeen onderzoek, de kennis verkregen om hetzelfde werk op groote schaal ineens voor het geheele gewest ter hand te nemen. Voor de berekening van het geoorloofd aantal leden van het dessabestuur werd als basis aangenomen het aantal aangeslagenen in het hoofdgeld. Eene dessa die f 40 hoofdgeld of minder opbracht, kreeg, nevens het dessahoofd, vier leden van bestuur, en eene dessa van f 50 hoofdgeld vijf leden, terwijl op elke 25 hoofdgeld-betalenden daarboven één lid meer zou komen. Dit werd als regel gesteld, maar waar omstandigheden van bevolking of plaats afwijkingen vorderden, werden deze toegestaan. De vermindering der leden van het dessabestuur zou geschieden in overeenstemming met de dessahoofden, en deze zouden hebben te bepalen wien of wie der beambten zij in hunne dessa, tot verkrijging van het bepaalde cijfer, wilden laten vervallen. De overblijvenden zouden behouden aan grond of aan pantjèns en alingans [2]) hetgeen zij bezaten, maar de aandeelen van beambten wier betrekkingen werden afgeschaft moesten tot de gemeente terugkeeren en hunne overige verdiensten worden ingetrokken. Alleen in het regentschap Indramaijoe, bij geheel individueel bezit, bleven de apanages, die vrijkwamen, ter beschikking van het dessabestuur. In het apanage werd een sikep-aandeel begrepen. Mocht door omstandigheden van grondverdeeling of beplanting een jaar uitstel voor de vermindering gevraagd worden, dan moest men dit toestaan, mits de regeling slechts werd getroffen. Door toe te geven waar dit eenigszins mogelijk was, heeft de resident, altijd in overeenstemming met de dessahoofden, door de tot stand gebrachte regelingen het aantal koewoes en leden van het dessabestuur in het gewest kunnen terugbrengen van 22 905 tot 13 306 personen en de hun toekomende ambtsvelden van 64 149 bouws sawah- en 1274 bouws tegalvelden tot respectievelijk 44 779 en 1020 bouws, zoodat aan ambtsvelden van de uitgevallen leden van het dessabestuur beschikbaar gekomen en in de vier regentschappen Cheribon, Madjalengka, Koeningan en Galoeh [3]) aan de bevolking teruggegeven zijn 19 370 bouws sawah- en 254 bouws tegalvelden. Bovendien was bij de in de laatste drie jaren gehouden dessaverkiezingen reeds eene vermindering verkregen van ruim 1700 bestuursleden en aan ambtsvelden van circa 6000 bouws sawah, zoodat door het vorenvermelde tot de heerendienstplichtigen in Cheribon zijn teruggekeerd p. m. 11 300 dessabeambten, en de bevolking heeft teruggekregen meer dan 25 000 bouws gronden, meest sawahs, terwijl nog bovendien, in de streken met individueel bezit, 200 pantjèns niet meer behoeven uit te komen. De dessahoofden en de aanblijvende leden van het dessabestuur zijn overal in het bezit van hunne apanage-aandeelen gehandhaafd gebleven. Waar eene vergrooting van de apanages der in dienst blijvende bestuursleden billijk werd geacht, in verband met de uitbreiding van hunne werkzaamheden ten gevolge van de inkrimping van het getal beambten, werd zoodanige vergrooting toegestaan. Het tot het juiste peil terugbrengen van de voorshands onveranderd gelaten apanages zal geleidelijk geschieden bij de verkiezing van nieuwe dessahoofden ingeval van overlijden of ontslag der tegenwoordige titularissen. Bij het einde van 1890 waren de vrijgekomen ambtsvelden reeds onder de bevolking verdeeld en hield men zich bezig met het afbakenen van die welke in het bezit der hoofden en leden van het dessabestuur zijn gebleven. Om bij de dessahoofden al hetgeen er bepaald was levendig te houden, en vooral opdat de kleine man er niet onkundig van zou blijven, is in het raadhuis van elke dessa opgehangen eene in het Javaansch of Soendaasch gedrukte tabel, bevattende o. a. aanwijzingen nopens de plaats, den naam en de uitgestrektheid der ambtsvelden van dessahoofden en bestuursleden, benevens

---

[1]) Voor elk der regentschappen werd bij besluit van den resident het aantal personen vastgesteld dat dagelijks als maximum voor de dessapolitie mocht uitkomen, met overlating aan de dessabesturen om de dienstplichtigen naar goedvinden in te deelen voor de bewaking van de bale-dessa (het raadhuis der gemeente), het betrekken der wachthuizen en het doen der nachtelijke rondes. Dat maximum bedraagt nu voor de vijf regentschappen te zamen 11 646 dienstplichtigen per dag, terwijl tot hiertoe daarvoor dagelijks plachten te moeten opkomen 27 543 dessalieden: eene besparing derhalve van niet minder dan 5⁴/₅ millioen dagdiensten per jaar.

[2]) Pantjèns en alingans krijgen in Cheribon de leden van het dessabestuur in dessa's zonder ambtsvelden.

[3]) Voor het regentschap Indramaijoe zijn in bovenstaande opgaaf begrepen 847 bouws ambtsvelden, enkel sawahs, doch daarin bracht, zooals gezegd, de inkrimping van het aantal dessabestuurders geen verandering.

vermelding van het aantal der dienstplichtigen die dagelijks voor de dessapolitie of als pantjèns bij het dessahoofd hebben op te komen, van het bedrag der door de dessa verschuldigde landrente en bedrijfsbelasting, van het aantal aangeslagenen in het hoofdgeld, en van de totale uitgestrektheid der tot de dessa behoorende sawahs, tegalvelden en tuinen.

Ter verdeeling onder een klein getal dessahoofden in de residentiën Krawang en Bantam, waar de meesten van ambtsvelden verstoken zijn [1]), werden door de Indische Regeering bestemd (gouvernementsbesluiten dd. 3 April en 18 November 1890 n°. 3 en 23) eenige te harer beschikking staande sawahgronden, namelijk ten behoeve van de hoofden van een 14-tal dessa's in Krawang $35^{3}/_{5}$ bouws, behoord hebbende tot het voormalig landbouwetablissement voor veroordeelden te Poerwakarta, en laatstelijk — tot ult. Augustus 1890 — aan verschillende personen verhuurd, zoomede $57^{168}/_{500}$ bouws in Bantam, welke mede jaarlijks van regeeringswege aan inlanders verhuurd plachten te worden, laatstelijk tot ult. Juni 1891. Van de bewuste sawahs in Bantam werden $45^{397}/_{500}$ bouws in de afdeeling Serang bestemd tot apanage van 14 dessahoofden, terwijl de overige $11^{271}/_{500}$ bouws, in de afdeeling Anjer, voor gemeld doel aan 3 dessahoofden toebedeeld werden. Over hetgeen te doen zou zijn om speciaal in Bantam het ambt van dessahoofd begeerlijker te maken, is een overleg met den resident aanhangig. Het denkbeeld is namelijk geopperd om ook in Bantam, in navolging van hetgeen vroeger reeds door het initiatief van inlandsche ambtenaren in enkele streken der Preanger Regentschappen is ingevoerd, eene regeling in het leven te roepen, hiertoe strekkende dat de dessagenooten aan het dessahoofd eene zekere hoeveelheid padi verstrekken als compensatie voor het gemis van ambtsvelden.

Samenvoeging of splitsing van dessa's vond in 1890 plaats in de volgende veertien gewesten.

GEWESTEN.	Aantal gevallen waarin in 1890 werd overgegaan tot:	
	samenvoeging van dessa's.	splitsing van dessa's.
Bantam	3	"
Preanger Regentschappen	6	"
Cheribon	1	1
Tagal	"	1
Pekalongan	a)	"
Samarang	1	1
Japara	11	b)
Soerabaija	1	"
Pasoeroean	3	3
Probolinggo	"	1
Banjoemas	"	c) 6
Bagelen	5	"
Madioen	1	2
Madura	1	2

a) Het gewestelijk verslag vermeldt alleen dat 23 dessa's, te klein om zelfstandig te blijven bestaan, met aangrenzende dorpen vereenigd werden.

b) Wat de splitsing van dessa's betreft, werd uit Japara bericht dat uit 6 bestaande dessa's 8 nieuwe werden gevormd.

c) Een dezer gevallen betrof de splitsing van 1 dessa in 4 andere.

Met intrekking van soortgelijke bepalingen van 1858 werd in April 1891 (Indisch Staatsblad n°. 109) vastgesteld een nieuw reglement op de rangen, titels, onderscheidingsteekenen en het kostuum van de gezagvoerende inlandsche hoofden in de Minahassa (residentie Menado), waarbij thans hetzelfde onderwerp tevens voor de van gouvernementswege aangestelde inlandsche hoofden in de afdeeling Gorontalo geregeld is.

§ 3. *Bestuur over vreemde oosterlingen.*

Op het beginsel dat de betrekkingen van hoofden over de vreemde oosterlingen in Nederlandsch-Indië, in het bijzonder die van officieren, eereposten behooren te zijn, geheel buiten bezwaar van den lande te vervullen, werd, om bijzondere redenen, uitzondering gemaakt ten behoeve van den in 1876 aangestelden kapitein der Arabieren te Soerabaija. Hem is namelijk, te rekenen van 1891, eene indemniteit (f 15 's maands) toegelegd als tegemoetkoming in de aan het ambt verbonden uitgaven voor bureaukosten en schrijfloonen, welke uitgaven hij, door 't verlies van zijn fortuin, moeilijk langer uit eigen middelen kon bestrijden.

Ter erkenning van zijne langdurige diensten werd in Februari jl. aan den majoor der Chineezen te Batavia de gouden medaille voor burgerlijke verdiensten toegekend.

Over de Arabieren ter hoofdplaats Ternate werd een afzonderlijk hoofd aangesteld met den titel van luitenant (Indisch Staatsblad 1890 n°. 157).

Sedert het medegedeelde in 't vorig verslag (blz. 68) werd het aantal plaatsen, waar Chineesche vestigingen zijn toegelaten, weder met een viertal vermeerderd. Het waren in Palembang de afdeelingshoofdplaats Talang Betoetoe en de onderafdeelingshoofdplaats Bandar, en voorts in de residentie Menado: Taroena, de standplaats van den controleur op Groot-Sangi (Sangi-eilanden), en Lirong, de standplaats van den posthouder op Salibaboe (Talaut-eilanden); zie Indisch Staatsblad 1891 n°. 12 en 1890 n°. 166. Eene lijst van de verschillende plaatsen op en buiten Java waar wijken voor Chineezen of voor andere vreemde oosterlingen zijn aangewezen, vindt men in den Regeeringsalmanak voor Nederlandsch-Indië, deel I, bijlagen FF en GG.

§ 4. *Verdere aanteekeningen betreffende het bestuur en de politie in sommige gewesten.*

Bantam. In Februari 1891 (Indisch Staatsblad n°. 55 en 56) is eene nieuwe indeeling der afdeeling Tjiringin vastgesteld, in verband met de omstandigheid dat de bevolking van de door tijgers onveilig gemaakte streken zich in de laatste jaren verplaatst had (verg. o. a. de verslagen van 1888 blz. 84 en 1890 blz. 130) [2]). In stede van in 4 districten en 16 onderdistricten is de afdeeling nu, door opheffing van het district Panimbang, in 3 districten en 13 onderdistricten verdeeld. Een der grensdessa's, welke niet meer bij het bewoonde gedeelte der afdeeling Tjiringin aansloot, werd gevoegd bij het district Tjilangkahan der afdeeling Lebak.

Batavia. Terwijl tot dusver het inlandsch bestuur op het gouvernementsdomein Bloeboer (afdeeling Buitenzorg) werd uitgeoefend door een assistent-demang (onderdistrictshoofd), bijgestaan door twee mindere beambten (een tjamat en een kandoeroean), is bij gouvernementsbesluit dd. 5 Juni 1891 n°. 13, in het belang van een beter bestuurs- en politietoezicht, gemeld domein in twee onderdistricten verdeeld, waarvan een onder rechtstreeksch bestuur van den demang van het district Buitenzorg. In verband met dit laatste, is voor het district Buitenzorg een assistent-demang in dienst gesteld, wien voor de politie ter hoofdplaats Buitenzorg een mantri-politie is toegevoegd. Daarentegen zijn de betrekkingen van tjamat en kandoeroean van Bloeboer opgeheven.

Preanger Regentschappen. Bij een gouvernementsbesluit van 6 Januari 1890 werd aan den controleur der contrôle-afdeeling Tjonggeang (afdeeling Soemedang), die tot dusver in de dessa Tjonggeang gevestigd was, de dessa Paseh tot standplaats aangewezen.

Van een drietal districten in de afdeelingen Soekapoera en Soekapoera-Kollot werd bij Indisch Staatsblad 1890 n°. 191 en 1891 n°. 116 de indeeling in zoover gewijzigd, dat het tot dusver rechtstreeks door den wedono bestuurde,

[1]) Blijkens bijlage S van het verslag van 1888 (zie tabel IV van die bijlage) is, behalve in de hier genoemde twee gewesten, het aantal dessa's zonder ambtsvelden mede aanzienlijk in de residentiën Preanger Regentschappen, Probolinggo en Bezoeki.

[2]) De premie op het vangen of dooden van tijgers is voor genoemde afdeeling Tjiringin ook voor 1891 weder bepaald gebleven op het tijdelijk van f 100 tot f 200 verhoogde bedrag voor een grooten of zoogenaamden koningstijger. Sedert in Mei 1888 tot die tijdelijke verhooging was overgegaan, werden in den verderen loop van dat jaar 17 koningstijgers aangebracht, in 1889 35, doch in 1890 slechts 1. De geringe aanbrengst in 1890 schrijft de resident niet toe aan het verdwijnen van deze roofdieren, maar hieraan dat de streken waar zij zich het meest ophouden in 1890 reeds geheel ontvolkt waren.

doch in beteekenis achteruit gegane, onderdistrict werd geplaatst onder een assistent-wedono, en daarentegen de wedono het rechtstreeksch bestuur kreeg over een der tot dusver onder een assistent-wedono geplaatste onderdistricten, dat door veranderde omstandigheden het voornaamste was geworden.

Japara. Bij Indisch Staatsblad 1891 n°. 85 zijn de Karimon-Djawa eilanden (27 in getal) [1]) tot een afzonderlijk district van de afdeeling Japara verheven en de functiën van wedono opgedragen aan den op die eilanden bescheiden inlandschen officier van justitie, die tot dusver door het gewestelijk bestuur steeds ondershands met de waarneming der bijbetrekking van wedono was belast, waardoor hij als zoodanig niet altijd met voldoende klem kon optreden. Nu op regelmatigen voet in de waarneming der functiën van districtshoofd is voorzien, zal de bevolking der Karimon-Djawa-groep tevens een eigen districtsgerecht kunnen krijgen, zoodat zij dan voor hare civiele gedingen niet langer de toevlucht zal behoeven te nemen tot het regentschapsgerecht op de dikwerf voor haar moeilijk te bereiken afdeelingshoofdplaats Japara.

Pasoeroean. Daar de onder den algemeenen naam van Lawang bekende Europeesche nederzettingen, tot dusver deels binnen het regentschap Malang, deels binnen het regentschap Bangil gelegen, zich in de laatste jaren sterk hebben uitgebreid, heeft zich meer en meer de wenschelijkheid doen gevoelen om aldaar een Europeeschen bestuursambtenaar te doen verblijf houden, hoofdzakelijk om de inlandsche ambtenaren in de goede vervulling van hunne ambtsplichten tegenover de vele Europeanen ter zijde te staan. Om hierin op de eenvoudigste wijze te voorzien, is in Mei jl. de grens tusschen de genoemde regentschappen (tevens afdeelingen) verlegd, in dier voege dat de bewuste nederzettingen voortaan enkel onder het regentschap en de afdeeling Bangil ressorteeren, en wel onder de uit de districten Poerworedjo en Wonoredjo bestaande contrôle-afdeeling Poerworedjo, met aanwijzing van de bedoelde nederzettingen als standplaats voor den controleur, die tot dusver op de districtshoofdplaats Poerworedjo verblijf hield (Indisch Staatsblad 1891 n°. 129). Door dezen maatregel is in de districtsindeeling van het gewest deze wijziging gekomen, dat de dessa Lawang en nog drie andere, tot dusver deel uitmakende van het tot het district Karanglo (regentschap Malang) behoorende onderdistrict Lawang, daarvan afgescheiden en gevoegd zijn bij het onderdistrict Bambangan van het district Poerworedjo (regentschap Bangil).

Sumatra's Westkust. In Februari 1891 (Indisch Staatsblad n°. 63) is het gebied, dat tot dusver de tot de Padangsche Benedenlanden behoorende assistent-residentie Aijer Bangies en Rau vormde, gesplitst en voor een gedeelte bij de residentie Padangsche Bovenlanden gevoegd. Het gedeelte dat tot de Padangsche Benedenlanden is blijven behooren, vormt nu de afdeeling Aijer Bangies, en is, evenals tot dusver, verdeeld in twee onderafdeelingen: Aijer Bangies en Batoe-eilanden. Terwijl vroeger elke dier onderafdeelingen door een controleur (ondergeschikt aan den assistent-resident van de thans gesplitste afdeeling) bestuurd werd, staat nu aan het hoofd van de nieuwe afdeeling een controleur, die tevens de onderafdeeling Aijer Bangies rechtstreeks bestuurt, terwijl voor de onderafdeeling Batoe-eilanden een civiele gezaghebber is aangewezen [2]). Behalve de twee genoemde onderafdeelingen behoorden vroeger tot de assistent-residentie Aijer Bangies en Rau de onderafdeeling Ophir-districten, waarin zich — te Taloe — de standplaats van den assistent-resident bevond, en de onderafdeeling Rau, Loeboe Sikaping en Panti, bestuurd door een controleur die te Rau, eene zeer ongezonde plaats, gevestigd was. Thans vormen die twee onderafdeelingen, met de onderafdeeling Bondjol (die reeds tot de Padangsche Bovenlanden behoort en door een controleur bestuurd werd), de afdeeling Loeboe Sikaping. De standplaats van den assistent-resident is nu Loeboe Sikaping, en hij bestuurt rechtstreeks de vroegere onderafdeeling Rau, Loeboe Sikaping en Panti, thans geheeten Loeboe Sikaping en Rau. De onderafdeeling Ophir-districten staat onder een controleur te Taloe. De controleur van Bondjol stond vroeger rechtstreeks onder den resident der Padangsche Bovenlanden [3]) en de verre afstand tusschen hunne standplaatsen leverde bezwaar op. Van Loeboe Sikaping is Bondjol minder ver verwijderd. Terwijl de bevolking van Bondjol er aan hechtte om tot de Padangsche Bovenlanden te blijven behooren, ontmoette de toevoeging van de onderafdeelingen Loeboe Sikaping-Rau en Ophir-districten bij die residentie geen bedenkingen.

Benkoelen en *Palembang.* Door eene commissie van ambtenaren en hoofden uit de afdeeling Kroë (residentie Benkoelen) en de onderafdeeling Ranaudistricten (residentie Palembang) werd, bij wijze van vergelijk, eene nieuwe grensregeling ontworpen tusschen de Kroësche marga Poegoeng Bandar en de tot Palembang behoorende marga Pematang Riboe, die ieder voor zich rechten meenden te kunnen doen gelden op eene aan het Ranau-meer gelegen streek, welke in de bestaande grensomschrijving (van 1855) kennelijk foutief was aangeduid. Daar door verloop van tijd niet meer kon worden nagegaan wie van beide partijen de meeste rechten had op het gebied in geschil, en de voorgestelde schikking, waardoor op dit punt tusschen de beide gewesten eene natuurlijke grens werd aangenomen, de goedkeuring van de Regeering wegdroeg, is de nieuwe grens vastgesteld bij gouvernementsbesluit dd. 11 Februari 1891 n°. 4 (Indisch Staatsblad n°. 48).

Oostkust van Sumatra. Als bestuurszetel in de onderafdeeling Serdang (afdeeling Deli) bleek, boven de indertijd gekozen kustplaats Rantau Pandjang, verre de voorkeur te verdienen Loeboe Pakam, niet alleen door gezondere ligging, maar ook doordien deze aan den Deli-spoorweg aangesloten plaats, nu de tabakscultuur zich gaandeweg naar het binnenland heeft verlegd, meer in het centrum der bedrijvigheid gelegen is. Daarom is in September 1890 (Indisch Staatsblad n°. 192) besloten dat de controleur van Serdang voortaan zal gevestigd zijn te Loeboe Pakam.

De kring van bemoeienis van den controleur der afdeeling Batoe Bara is onlangs uitgebreid door de op blz. 12 hiervóór reeds vermelde aanhechting aan ons gebied van het Battaksche landschap Tanah Djawa.

Billiton. De ondervinding sedert 1879 opgedaan (verg. het verslag van dat jaar blz. 83) heeft geleerd dat er geen reden bestaat om op Billiton langer een eenhoofdig inlandsch bestuur te handhaven, waarom dan ook, toen in April 1890 het algemeene hoofd (depati of districtshoofd) 's lands dienst verliet, zonder een zoon na te laten, zijne betrekking niet weder is vervuld en sedert, ingevolge machtiging van het Opperbestuur, besloten is (zie Indisch Staatsblad 1891 n°. 114) dien onnoodigen schakel tusschen het hoofd van gewestelijk bestuur en de onderdistrictshoofden te doen vervallen. In verband daarmede zijn de onderdistrictshoofden, wier getal met één vermeerderd is moeten worden ten behoeve van het tot dusver door den depati rechtstreeks bestuurde onderdistrict Tandjong Pandan, benoemd tot districtshoofden met toevoeging aan elk hunner van een van landswege bezoldigden inlandschen schrijver. Vroeger was den depati voor het bestuur van het onderdistrict Tandjong Pandan een onderdistrictshoofd toegevoegd, maar in 1881 (verg. het verslag van 1882, blz. 69) werd, bij wijze van voorloopige voorziening, over dien titularis beschikt ten behoeve van de (tijdelijke) splitsing van het onderdistrict Linggang in twee onderdistricten. Daar deze laatste maatregel gebleken is bestendigd te moeten worden, is bij het aangehaalde Staatsblad de

1) Ofschoon slechts 3 daarvan bewoond zijn, worden toch de meeste andere eilanden van de groep af en toe bezocht door de eigenaren der daar aanwezige aanplantingen van mengkoedoe, klappers, enz.

2) In de bestuursbehoeften van deze geïsoleerde onderafdeeling, waar de bevolking bijna uitsluitend uit Niassers bestaat, wier taal en zeden bijna ieder der op Poeloe Tello geplaatst wordende en elkander telkens afwisselende controleurs zich nog geheel moest eigen maken, scheen in voldoende mate, ja zelfs beter, voorzien te worden door een minder voor verplaatsing in aanmerking komenden ambtenaar van lageren rang, bij wien het niet zoozeer op algemeene ontwikkeling als wel op grondige kennis van taal en zeden aankomt.

3) Bondjol behoorde namelijk tot de afdeeling Agam, die rechtstreeks door den resident bestuurd wordt.

assistent-residentie Billiton verdeeld in vijf districten, met namen Tandjong Pandan, Boeding, Manggar, Linggang en Dindang, terwijl voorts daarbij bepaald is, dat de schrijvers, toegevoegd aan de districtshoofden, bij belet, afwezigheid of ontstentenis van dezen, in de uitoefening van al hunne functiën als hunne wettige vervangers optreden. Het aantal hoofden der sekah- (visschers-) bevolking werd bij deze gelegenheid van 5 op 6 gebracht, ten einde eene belangrijk toegenomen nederzetting dier bevolking (in Linggang) mede onder een van landswege bezoldigd hoofd te brengen.

Celebes en onderhoorigheden. Aan den tot dusver te Parang-loë geplaatsten controleur der tot de afdeeling Makasser behoorende onderafdeeling Tello Parang-loë werd, opdat hij zijn ressort beter zou kunnen besturen, in April 1890 (Indisch Staatsblad n°. 87) de kampong Tello tot standplaats aangewezen.

Menado. Ten behoeve van het in 1889, als een district van de onderafdeeling Limbotto der afdeeling Gorontalo, mede onder rechtstreeksch bestuur genomen landschap Attingola (verg. vorig verslag blz. 17) werd in Februari 1891 (Indisch Staatsblad n°. 36) alsnog het noodige inlandsch bestuurspersoneel toegestaan.

§ 5. *Bijzondere onderwerpen.* [1])

Emigratie van Nederlandsch-Indische koelies. [2]) Gedurende de tweede helft van 1890 werd door de Indische Regeering gunstig beschikt op drie verzoeken om dispensatie van het verbod in Indisch Staatsblad 1887 n°. 8 tegen het aanwerven van Nederlandsch-Indische inboorlingen voor arbeid in het buitenland. Bij twee dier beschikkingen (zie de Javasche Courant van 1 Augustus en 7 November 1890) werd op de gewone voorwaarden aan tusschenpersonen te Soerabaija en Samarang vergunning verleend om respectievelijk 250 en 530 Javaansche werklieden aan te werven voor het verrichten van koeliearbeid op ondernemingen in de Straits-Settlements. Van de aangeworvenen zouden er 500 worden tewerkgesteld op de »Penang Sugar-estates" en 280 op de ondernemingen der »Pahang Corporation (limited)". Bij de derde beschikking (Javasche Courant van 2 December 1890) kreeg de te Finschhafen (Duitsch Nieuw-Guinea) gevestigde directeur-generaal der Neu Guinea Compagnie toestemming om voor koeliearbeid aldaar 200 Javanen te doen overkomen.

Verzoeken om dispensatie tot aanwerving voor Britsch Noord-Borneo meende de Indische Regeering, om de reeds in hoofdstuk **C**, § 1, hiervóór vermelde reden, vooralsnog niet te mogen inwilligen. Ook volgde telkens eene afwijzende beschikking op de herhaalde verzoeken van een Europeeschen koeliemakelaar te Samarang om hem op Java de werving toe te staan van inlanders ten dienste van ondernemingen hetzij in de Straits-Settlements, hetzij in Suriname.

Op verzoek van de Indische Regeering werd in het najaar van 1890 door onzen consul-generaal te Melbourne (Australië) op de suikerplantages in Queensland een onderzoek ingesteld nopens de omstandigheden waarin de daar tewerkgestelde Javaansche immigranten verkeerden. Diens bevindingen luiden zeer bevredigend. De circa 600 Javanen op bedoelde suikerplantages geplaatst, allen met driejarige werkcontracten, schenen aldaar goed te kunnen aarden. De vraag of de aanwerving van Nederlandsch-Indische inboorlingen voor deze bestemming in het belang van de betrokkenen is te achten, beantwoordde de consul-generaal dan ook, zonder aarzeling, toestemmend.

Eenige algemeene opgaven betreffende de emigratie van Nederlandsch-Indische inboorlingen, voor zooveel deze via Singapore plaats heeft, naar streken binnen en buiten ons gebied zijn over 1890 weder verstrekt door ons consulaat-generaal ter genoemde plaatse. Uit die gegevens, reeds gepubliceerd als bijvoegsel tot de Javasche Courant van 19 Mei 1891, blijkt dat in het afgeloopen jaar te Singapore uit Nederlandsch-Indië aankwamen — ten deele, namelijk wat betreft de aangekomenen die zich niet bij het consulaat-generaal aanmeldden, volgens opgaven van inlandsche berichtgevers — 5039 inlanders (tegen 5412 in 1889), en wel 2092 die zich te Bandjermasin (Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo) hadden ingescheept, 1067 die van het eiland Bawean (Soerabaija) en 1880 [3]) die van Java's vasten wal waren vertrokken. Gedurende 1890 beliep het aantal Nederlandsch-Indische inboorlingen, die te Singapore ten overstaan van den »protector of emigrants" werkcontracten aangingen, 4021 (tegen 3943 in 1889), en wel voor arbeid in onze eigene bezittingen 1599 (ter Sumatra's Oostkust 1523, in Palembang 53 en in Sambas 23), terwijl de overige 2422 (in 1889 beliep dit aantal slechts 1787) contracteerden voor arbeid in vreemde bezittingen en daarvan alleen 2383 voor Britsch Noord-Borneo (tegen 1587 in 1889).

Met betrekking tot de emigratie die in onze eigene bezittingen, zonder het aandoen van vreemde havens, van het eene gewest naar het andere plaats heeft, vindt men, buiten hetgeen op blz. 3/4 hiervóór is gezegd omtrent de door het bestuur geleide emigratie van Javaansche gezinnen uit de overbevolkte residentie Bagelen naar het schaars bevolkte zuidelijk deel der Preanger Regentschappen, in de voor dit verslag ontvangen berichten alleen vermeld dat ter Sumatra's Oostkust ook vele lieden uit Mandheling (Tapanoli) en Agam (Padangsche Bovenlanden) werk komen zoeken en dan meestal voorgoed aldaar blijven, terwijl ook tal van gegageerde inlandsche militairen zich in Deli komen vestigen, waar zij zonder veel moeite een stuk grond kunnen krijgen om er eene woning op te bouwen en een kleinen moestuin aan te leggen. Daarentegen keeren de als koelies gecontracteerd hebbende Javanen en Bandjareezen, na afloop van de verbintenis, veelal naar hun land terug.

Door de in de residentie Preanger Regentschappen gevestigde Soekaboemische Landbouwvereeniging werd in den aanvang van 1890 de medewerking van het bestuur ingeroepen voor een door haar ontworpen plan, hetwelk zou moeten strekken ter bevordering van eene verhuizing naar de erfpachtsondernemingen in dat gewest van bijv. een 1000-tal gezinnen uit de naburige gewesten Bagelen en Krawang, die geacht werden daar niet dan met groote moeite in hun onderhoud te kunnen voorzien. De vereeniging zou zich namelijk willen verbinden om de bedoelde lieden, wanneer zij zich als arbeiders in de Preanger Regentschappen zouden willen verhuren, op de erfpachtsondernemingen eene plaatsing te bezorgen, mits van landswege de aan hunne overbrenging verbonden kosten werden gedragen. Van bemoeiingen in deze richting meende evenwel de Indische Regeering zich te moeten onthouden (gouvernementsbesluit dd. 10 Mei 1890 n°. 15). Eveneens werd buiten gevolg gelaten een verzoek van de Kedirische Landbouwvereeniging, hiertoe strekkende dat in de verschillende residentiën van Java, door eene bekendmaking van bestuurswege, onder de aandacht der inlandsche bevolking mocht worden gebracht dat voor duizenden werkzoekenden een uitweg bestond op de erfpachtsondernemingen in Kediri tegen goed loon en huisvesting. De Indische Regeering vond het namelijk ongeraden door bestuursmaatregelen in te grijpen in de verhouding van vraag en aanbod bij den loonarbeid (gouvernementsbesluit dd. 30 April 1890 n°. 12).

Brandgevaar. Bij ordonnantie van 26 Juni 1890 (Indisch Staatsblad n°. 134) werd de afdeelingshoofdplaats Gorontalo (residentie Menado) en bij ordonnantie van 11 December

[1]) Men zie ook hoofdstuk **F** onder § 7 *Gewestelijke en plaatselijke verordeningen.*

[2]) Over de immigratie ter Sumatra's Oostkust en in sommige andere buitenbezittingen van Chineesche en andere van buiten Nederlandsch-Indië afkomstige koelies, zoomede over de in den laatsten tijd weder verbeterde regelingen betreffende de onderlinge rechten en verplichtingen van hen en hunne werkgevers, wordt gehandeld in hoofdstuk **O**, afd. I, § 2.

[3]) Te Samarang 1245, te Soerabaija 317, te Batavia 199 en te Cheribon 119. Blijkens de ten residentiekantore te Samarang gehouden aanteekeningen beliep het aantal Javanen (met inbegrip van vrouwen en kinderen) die in 1890, na daar ter plaatse werkcontracten voor Sumatra's Oostkust te hebben aangegaan, via Singapore naar dat gewest vertrokken 3258 (in 1889 2692), terwijl met werkcontracten voor Sambas, Riouw, Palembang en Koetei van Samarang naar Singapore vertrokken 81, en met werkcontracten voor Pinang 261 Javanen.

1890 (Indisch Staatsblad n°. 240) werden ook een achttal plaatsen in de residentiën Padangsche Bovenlanden en Tapanoli (gouvernement Sumatra's Westkust) gerangschikt onder die, waar, ter voorkoming van brandgevaar, in de door het hoofd van gewestelijk bestuur aan te wijzen wijken of buurten, in 't vervolg bij de oprichting van woningen of gebouwen geen dakbedekking met atap of andere licht ontvlambare materialen meer zal zijn toegelaten. Voor de verschillende gewestelijke hoofdplaatsen op en buiten Java was bedoeld verbod reeds uitgevaardigd bij Indisch Staatsblad 1875 n°. 288, doch ter hoofdplaats Djokjokarta was het tot nog toe buiten uitvoering gebleven. Bij een besluit van den resident dd. 12 Juli 1890, genomen in overleg met den sultan en prins PAKOE ALAM, is nu echter het verbod voor die geheele hoofdplaats in werking gebracht; zie de Javasche Courant van 25 Juli 1890.

De ordonnantie van 18 Februari 1881 (Indisch Staatsblad n°. 57), houdende nieuwe algemeene voorschriften betreffende het vervoer te water van petroleum en andere licht ontvlambare oliën, is bij ordonnantie van 11 December 1890 (Indisch Staatsblad n°. 241) in dien zin gewijzigd, dat de bedoelde voorschriften voortaan ook van toepassing zijn op alle prauwen en vaartuigen die bedoelde stoffen langs rivieren of andere binnenwateren vervoeren, terwijl verder eene bepaling is gemaakt om het oponthoud van met petroleum geladen vaartuigen en prauwen in de nabijheid van andere vaartuigen of prauwen, welke vuur of licht aan boord hebben, zooveel mogelijk te voorkomen.

Grenzen van hoofdplaatsen. In Maart 1891 (Indisch Staatsblad n°. 80) is ook voor de residentie Preanger Regentschappen overgegaan tot vaststelling van de grenzen zoowel van de gewestelijke hoofdplaats als van de verschillende afdeelingshoofdplaatsen.

II. PERSOONLIJKE DIENSTEN.

§ 1. *Java en Madura.*

Bij ordonnantie van 17 December 1890 (Indisch Staatsblad n°. 248) kwam voor de verschillende gouvernementsresidentiën van Java en Madura, met uitzondering van die voor welke toen reeds gewestelijke heerendienstregelingen waren in het leven geroepen, de vijfjaarlijksche algemeene herziening der heerendiensten tot stand, ter vervanging van de over 1886 t/m 1890 gewerkt hebbende algemeene regeling. Met het oog op de aanhangige heerendienstonderzoekingen, ter voorbereiding van de geleidelijke voor elk gewest in het bijzonder tot stand te brengen regeling, is bij de ordonnantie van 17 December 1890 van het denkbeeld uitgegaan dat het geen aanbeveling verdiende om in de voor 1886 t/m 1890 gewerkt hebbende algemeene regeling ingrijpende veranderingen te brengen, zoodat met 1 Januari 1891 slechts de onderscheiding in algemeene en bijzondere diensten is komen te vervallen. Voorts zijn bij gouvernementsbesluit dd. 14 Maart 1891 n°. 9, strekkende tot aanvulling van de tegelijk met de aangehaalde ordonnantie vastgestelde voorschriften van uitvoering (zie bijl. O hierachter), uitdrukkelijk de gevallen aangewezen waarin het vorderen van heerendienst is toegelaten voor den arbeid aan zoodanige bruggen en duikers die deel uitmaken van bevloeiingswerken.

Gewestelijke heerendienstregelingen bestonden op ult. 1890 nog enkel voor twee residentiën, en wel voor Kadoe van 1 Januari en voor Bagelen van 1 September af, doch sedert 1 Maart 1891 is ook de residentie Banjoemas aan de algemeene regeling onttrokken (zie over een en ander lager), terwijl het vooruitzicht bestaat dat eerlang ook de residentiën Soerabaija, Pekalongan en Pasoeroean hare eigen regelingen zullen krijgen. De rapporten betreffende de afgeloopen onderzoekingen aldaar waren, volgens berichten van Juni jl., reeds bij de Indische Regeering ontvangen en de indiening van de rapporten omtrent de residentiën Preanger Regentschappen en Rembang werd toen spoedig tegemoetgezien. De onderzoekingen hebben thans plaats in de gewesten Batavia, Krawang, Cheribon, Tagal, Japara, Probolinggo, Bezoeki en Kediri, zoodat zij nog slechts ter hand moeten worden genomen in Bantam (waar het in 1889 raadzaam geachte uitstel thans niet langer noodig wordt geacht), Samarang en Madioen, zoomede op Madura. Men verwacht dat in al de genoemde residentiën het werk omstreeks medio 1892 zal kunnen zijn afgeloopen.

Uit de gewestelijke opgaven in bijlage M hierachter kan blijken dat het totaal heerendienstplichtigen (wanneer de half- en kwart-dienstplichtigen herleid worden tot ten volle dienstplichtigen) op ult. 1889 bedroeg 2 428 362 en op ult. 1890 2 446 606, en dat door hen, ter zake van door het Gouvernement rechtstreeks geregelde heerendiensten, dus zonder te rekenen de van hen gevorderde dessadiensten, het navolgend aantal dagdiensten gepresteerd werd:

	in 1889.	in 1890.
in Kadoe a)	927 037	742 852
„ Bagelen a)	1 145 074	1 024 179
„ de overige gewesten	21 959 237	19 035 144
Totaal werkelijk gevorderde dagdiensten	24 031 348	20 802 175
terwijl het totaal dagdiensten dat als maximum had mogen gevorderd worden, bedroeg	104 103 897	100 252 614

a) Wat deze residentiën betreft, is de vermindering van het aantal der gevorderde dagdiensten voor een goed deel toe te schrijven aan de aldaar respectievelijk met 1 Januari en 1 September 1890 ingevoerde gewestelijke heerendienstregeling. Van de bevolking in Bagelen werden gevorderd gedurende de eerste acht maanden van 1890, toen voor haar de algemeene regeling nog gold, 745 201 dagdiensten, d. i. gemiddeld per maand 93 150, en gedurende September t/m December, onder de werking der gewestelijke regeling, 278 978 dagdiensten, d. i. gemiddeld per maand 69 744. In 1889 werden in Bagelen gemiddeld per maand 95 423 dagdiensten voor heerendiensten gevorderd.

Uit de voorafgegane opgaven blijkt, dat in het geheel, ter zake van heerendienstplichtigen arbeid, in het afgeloopen jaar ruim 3 229 000 dagdiensten minder werden gepresteerd dan in 1889. De vermindering bedroeg voor de gewesten, waarvoor nog geene afzonderlijke heerendienstregelingen waren tot stand gekomen, 2 924 093 dagdiensten en vond haar oorzaak in de uitvoering van tal van werken in vrijen arbeid, waarvoor anders over heerendienstplichtigen zou zijn beschikt en in een meer nauwlettend toezicht opdat ten behoeve van het onderhoud der groote post- en binnenwegen enz. geen onnoodige arbeid verricht werd (verg. vorig verslag blz. 73). Ondanks eene uitbreiding van het aantal wachthuizen in Pekalongan en Madioen werd toch over 't geheel ook eene niet onbelangrijke besparing in het aantal wachtdiensten verkregen, en zulks doordien van tal van wachthuizen in Bantam, Samarang, Rembang, Japara en Pasoeroean de bezetting werd ingetrokken en bij andere wachthuizen het aantal bewakers beperkt werd. Waar het bij de heerendienstonderzoekingen enkele malen aan het licht kwam, dat in het een of ander district voor sommige categorieën van werken, die in vrijen arbeid behoorden te worden verricht, nog heerendiensten werden gevorderd, werd aan zoodanig misbruik een einde gemaakt; zoo bijv. in een paar districten der Preanger Regentschappen, waar, in strijd met de bepalingen, het herstellen van wachthuizen en van niet in zoogenaamde heerendienstwegen gelegen bruggen aan heerendienstplichtigen bleek te worden opgedragen.

Nu en dan werden ook onregelmatigheden van de zijde van inlandsche hoofden of ambtenaren ontdekt, bestaande in het te eigen bate vorderen van heerendiensten, het willekeurig vrijstellen van begunstigde personen, dan wel het verzwijgen van heerendienstplichtigen. Ofschoon de vermoedens of de klachten te dier zake gerezen of ingebracht niet altijd tot klaarheid konden worden gebracht, werden toch in 1890 weder verscheidene dorpshoofden, wier schuld genoegzaam werd aangetoond, daarvoor gestraft en ontslagen. Onder de eigenlijke inlandsche ambtenaren kwam het te eigen bate vorderen van heerendiensten slechts bij groote uitzondering voor. Tegen een districtshoofd in Probolinggo werd rechtsingang verleend, met bevel van dagvaarding in persoon, wegens knevelarij, bestaande o. a. in het bezigen voor eigen dienst van personen die voor de nachtpatrouille waren opgekomen.

Het stellen van plaatsvervangers voor het verrichten van heerendiensten kwam veel voor, het menigvuldigst bij het bezetten van wachthuizen, waarvoor, naar gelang van de plaats, f 0,10 tot f 0,50 daags werd betaald, terwijl in sommige streken door de heerendienstplichtigen vaste wakers werden bekostigd, tegen verstrekking van zekere hoeveelheid padi of wel tegen betaling van f 60 à f 96

per jaar, welke kosten dan over alle heerendienstplichtigen der betrokken dessa's werden omgeslagen. Voor het onderhoud van wegen werd aan een vervanger f 0,10 à f 0,25 daags betaald en voor de verstrekking van grind f 2 à f 6 per kubieken meter. Tot afkoop van alle diensten werd zelden overgegaan; in de weinige gevallen die men opgeteekend vindt, wordt als betaling opgegeven f 5 à f 40 per jaar.

In eenige gewesten werd, wegens de slechte tijdsomstandigheden waarin de bevolking verkeerde, aan de heerendienstplichtigen bij enkele werken eene geldelijke tegemoetkoming verleend. Zoo werd de resident van Tagal, evenals in 1889, gemachtigd om in 1890 aan al degenen die uit de armoedige streken in de districten Tandjoeng en Brebes in heerendienst moesten opkomen eene betaling toe te leggen van f 0,20 daags voor het verzamelen van grind en het herstellen van wegen, van f 0,15 voor het gewoon onderhoud der wegen en van f 0,10 voor het bezetten van wachthuizen, hetgeen eene uitgaaf van f 4414 ten gevolge had. Verder werden fondsen toegestaan: voor betaling van het heerendienstplichtig onderhoud van eenige rivierdijken in de residentie Soerabaija, zoomede voor de aanschaffing van verhardingsmateriaal, bestemd voor eene zware herstelling aan den grooten weg in de afdeeling Soerabaija; voor de uitvoering in vrijen arbeid van eene wegverlegging in het district Tengger der residentie Pasoeroean, en voor het in daghuur herstellen van eenige dammen in de afdeeling Trenggalek (residentie Kediri), welker onderhoud in vorige jaren steeds in dessadienst plaats vond.

Als een maatregel van algemeene strekking met betrekking tot de zoogenaamde dessaleidingen is te vermelden dat de Indische Regeering aanleiding heeft gevonden om de beperking op te heffen welke door het in 't verslag van 1886 (blz. 58) besproken gouvernementsbesluit van 23 December 1885 n°. 3/c aan het tot stand brengen of belangrijk verbeteren van zoodanige uit het initiatief der bevolking voortvloeiende werken was in den weg gelegd. Tot tegengang van de voortdurende vermeerdering van het aantal gebrekkige leidingen, welke te voren in verschillende gewesten door ambtenaren van het binnenlandsch bestuur, met terzijdestelling van de voorschriften omtrent de heerendiensten, in zoogenaamden dessadienst plachten te worden tot stand gebracht, was namelijk bij het aangehaald besluit van 1885 bepaald dat geen waterleidingen hoegenaamd, noch in heeren- noch in dessadienst, mochten worden aangelegd of op ingrijpende wijze verbeterd of hersteld zonder voorafgaande opneming door den dienst der burgerlijke openbare werken. Deze maatregel is echter van een te algemeen karakter gebleken. De krachten toch van het voor dergelijke opnemingen beschikbaar waterstaatspersoneel schieten tekort om binnen een niet al te lang tijdsverloop al de vereischte opnemingen te verrichten, en derhalve bleek het besluit van 23 December 1885 in de practijk eene ongewenschte vertraging te veroorzaken in het tot stand komen of op flinke schaal verbeteren van leidingen welke de bevolking gewoon is, bij onderling overleg van één of meer dessa's, tot bevordering van haren eigen landbouw aan te leggen onder toezicht, maar buiten tusschenkomst van het Europeesch bestuur. Daarom is nu bij gouvernementsbesluit dd. 10 Juni 1891 n°. 14 het voorschrift dat technische opneming moet voorafgaan alleen behouden voor werken aan waterleidingen welke, ingevolge de bestaande bepalingen (zie o. a. Bijblad op het Indisch Staatsblad n°. 4369), in de termen vallen om in heerendienst te worden aangelegd, hersteld en onderhouden. Opdat echter ten opzichte van het maken of op ingrijpende wijze verbeteren van leidingen in dessadienst de vroegere onregelmatigheden niet herleven, laat het nieuwe besluit zich met die soort van leidingen toch in zoover in, dat nu enkel verboden is belangrijke werken van dien aard te ondernemen zonder voorkennis en toestemming van het Europeesch bestuur.

Het in de laatste jaren als equivalent voor de in 1882 en 1885 afgeschafte categorieën van heerendiensten door elken heerendienstplichtige op te brengen hoofdgeld van f 1 per jaar kwam ook in 1890 weder geregeld binnen. Bij het einde des jaars viel nog slechts aan te zuiveren f 2096,35, waaronder f 113,85 aan reeds geïnde, doch door eenige dessahoofden en een dessaschrijver verduisterde gelden. Blijkens bijlage N hierachter beliep het te innen bedrag over 1890 f 2 701 285, of, na aftrekking van het collecteloon der dessahoofden, ad 8 pct., zuiver f 2 485 182,20, terwijl ter voorziening in de behoeften voortvloeiende uit de in 1882 en 1885 tot stand gekomen afschaffing van sommige soorten van heerendiensten, zoomede aan traktementen enz., van het boven de formatie in dienst gestelde personeel voor de heerendienst-onderzoekingen, werd uitgegeven (of toegestaan) f 1 777 002,97, zoodat volgens de verstrekte (ten deele echter globale) gegevens, ter verdere ontheffing van de heerendienstplichtigen, aan hoofdgeld over 1890 nog te beschikken bleef over f 708 179,23. Deze laatste som moet echter verminderd worden met hetgeen, in verband met de gewestelijke heerendienstregelingen voor Kadoe en Bagelen, voor die residentiën uit het aldaar opgebrachte hoofdgeld bovendien is toegestaan ter bestrijding van de met 1 Januari 1890 in Kadoe en met 1 September 1890 in Bagelen nader afgeschafte heerendiensten, en met het kleine excedent dat dan nog voor die beide gewesten overblijft en dat, overeenkomstig het blijkens 'tvorig verslag (blz. 71) aangenomen beginsel, uitsluitend aanwending moet vinden ten bate van de bevolking in het gewest waar het is opgebracht. Omtrent dit een en ander bevatten de voor dit verslag ontvangen gegevens (zie de aangehaalde bijlage N) geen voldoende specificatie. Intusschen is aan te teekenen dat voor de uitvoering in vrijen arbeid van de drieërlei soort van heerendiensten, laatstelijk in Kadoe afgeschaft (zie vorig verslag), en van de tweeërlei soort, laatstelijk in Bagelen afgeschaft, bij de gouvernementsbesluiten dd. 19 December 1889 n°. 1 en 6 Augustus 1890 n°. 1 ten laste van het hoofdgeld aldaar, voor zooveel het nog geen vaste aanwending had gevonden, is toegestaan *per jaar* respectievelijk f 40 402 en f 64 128, waardoor over het jaarlijksch bedrag van het hoofdgeld in elk dier beide gewesten bijna ten volle is beschikt [1]).

In de verschillende gewesten, uitgezonderd Kadoe en Bagelen, werd hetgeen het hoofdgeld meer opleverde dan noodig was ter bestrijding van de uitgaven verbonden aan de in 1882 en 1885 tot stand gekomen afschaffing van heerendiensten, in de eerste plaats weder bestemd ter uitvoering in daghuur van het werk (aanleg, herstel en onderhoud) aan bruggen en duikers gelegen in groote post- en binnenwegen buiten gewestelijke en afdeelingshoofdplaatsen, waarvoor krachtens de bestaande algemeene heerendienstregeling nog altijd over heerendienstplichtigen mag worden beschikt. Ter tijdelijke ontheffing van de heerendienstplichtigen van dezen verplichten arbeid werd voor 1890 in de verschillende gewesten van Java en Madura (Kadoe, Bagelen, Batavia en de Vorstenlanden uitgezonderd [2])) toegestaan f 377 253, terwijl in Kadoe en Bagelen, waar bedoelde heerendiensten, ofschoon ook daar reeds tijdelijk opgeheven, bij de gewestelijke regelingen alsnu definitief zijn afgeschaft, in vergoeding daarvoor uit het excedent-hoofdgeld dier gewesten jaarlijks zal mogen worden beschikt over respectievelijk f 15 162 en f 30 768 [3]).

Bij de heerendienstregeling voor Bagelen — ordonnantie van 6 Augustus 1890 (Indisch Staatsblad n°. 162) — is dezelfde grondslag van heerendienstplichtigheid als voor Kadoe vastgesteld, namelijk het bezit van bouwgrond, van erf of van tuin, en is ook de voor Kadoe geldende

---

[1]) In Kadoe bleef, volgens het vorig verslag (blz. 71) nog zonder dadelijke bestemming p. m. f 7000, in Bagelen, volgens aanvankelijke berekening, f 313, doch dit laatste excedent is sedert geklommen tot f 5113, omdat vooreerst nog achterwege blijft de indienststelling van twee uit het hoofdgeld te bekostigen speciale wegopzichters, waarvoor in de lager te vermelden som van f 33 360 (zie noot 3 hieronder) begrepen was f 4800. Eerstbedoelde bedragen van f 7000 en f 5113 blijven in elk der beide gewesten ter beschikking van den resident om waar noodig (op in te dienen gemotiveerde voorstellen) in het belang van de heerendienstplichtige bevolking te worden besteed.

[2]) In Batavia en de Vorstenlanden wordt namelijk het hoofdgeld niet geheven.

[3]) Van de hooger genoemde sommen ad f 40 402 voor Kadoe en f 64 128 voor Bagelen strekt overigens voor afschaffing van heerendiensten ten behoeve van aanleg, herstel en onderhoud van groote post- en binnenwegen (uitgezonderd het verzamelen van grind, ter verharding van die wegen, welk werk nog als heerendienst is behouden) respectievelijk f 25 000 en f 33 360 (zie over dit laatste bedrag noot 1 hierboven), terwijl voor het bewaken in daghuur van waterwerken alleen in Kadoe (in Bagelen is deze heerendienst — wilde men het beschikbare excedent niet overschrijden — vooralsnog niet kunnen worden afgeschaft) het resteerende bedrag van f 240 's jaars is bestemd geworden.

bepaling overgenomen, dat zij, die alleen een erf of tuin bezitten, een aandeel krijgen in de heerendiensten dat minstens de helft kleiner is dan hetgeen aan de bezitters van sawahs of tegals wordt opgelegd. Ook stemt de opsomming der categorieën van vrijgestelden in hoofdzaak met de regeling voor Kadoe overeen. Daar het, in tegenstelling met Kadoe, in Bagelen in verschillende dessa's voorkomt dat bezitters van meer dan één aandeel in den bouwgrond of van meerdere erven dubbel of meer heerendienstplichtig zijn, is in de ordonnantie de bepaling opgenomen dat, waar bij een vanwege het Europeesch bestuur in te stellen onderzoek de dessa doet blijken prijs te stellen op het behoud van het gebruik, dat personen, die meerdere aandeelen in den bouwgrond, de erven of tuinen hebben, ook meer heerendiensten moeten verrichten, dit gebruik wordt toegepast, behoudens goedkeuring van den resident omtrent de wijze van toepassing. Het maximum-aantal dagen voor den heerendienst kon, evenals voor Kadoe, van 42 tot 24 per jaar worden teruggebracht. Niet alleen toch werd verlichting van verplichten arbeid aangebracht door de reeds vermelde afschaffing èn van het werk aan groote post- en binnenwegen (uitgenomen het verzamelen van verhardingsmateriaal), èn van het werk aan de in die wegen buiten de hoofdplaats van het gewest of de afdeelingen gelegen bruggen en duikers, [1]) maar ook werden, als gevolg van de ingestelde onderzoekingen, eenige categorieën van heerendiensten door het gewestelijk bestuur meer in het belang der bevolking geregeld, welk laatste alléén eene besparing van één millioen dagdiensten ten gevolge zal hebben. De ingestelde onderzoekingen leerden dat, wilde men in Bagelen alle heerendiensten afschaffen, het hoofdgeld, om een voldoend equivalent op te leveren, van f 1 tot f 2,92 zou moeten worden verhoogd, maar tevens dat de oeconomische toestand eene verhooging van het bestaande hoofdgeld vooralsnog niet toelaat. Men heeft zich dus moeten bepalen tot afschaffing van diensten binnen het gewestelijk excedent, d. i. het restant van het hoofdgeld, verkregen na aftrekking van de uitgaven voor vroeger afgeschafte diensten. De in de heerendienstregeling voor Bagelen opgenomen voorschriften omtrent den duur van een dag arbeid, de verdeeling der diensten en het verbod tegen het vorderen van materialen of andere goederen zijn onveranderd aan de algemeene heerendienstregeling ontleend. Het voorschrift betreffende den maximum-afstand van 8 paal is evenwel, zooals ook in de regeling voor Kadoe geschiedde, in dier voege gewijzigd dat de heerendienstplichtigen in geen geval boven dien afstand mogen worden tewerkgesteld, ook niet met machtiging van den Gouverneur-Generaal. De onderlinge verdeeling der dessataken is, evenals vroeger, aan de dessa's zelven overgelaten, behoudens dat eene uitzondering is gemaakt voor die betreffende het verzamelen van grind. Te dier zake wordt namelijk elks aandeel voortaan door het bestuur vastgesteld.

Het onderzoek strekte zich ook uit tot de dessadiensten met het doel om deze binnen billijke grenzen te houden of terug te brengen. In verband met de uitkomsten van dat onderzoek werd bij besluit van den resident van 21 December 1889 eene regeling vastgesteld betreffende de samenstelling van het dessabestuur, de verkiezing en het ontslag der leden daarvan, het aan de dessahoofden toekomend aantal pantjèns en de uitgestrektheid der ambtsvelden van de dessabestuurders. Dit besluit vindt men, tegelijk met de door den Gouverneur-Generaal vastgestelde voorschriften tot uitvoering van de ordonnantie dd. 6 Augustus 1890, hierachter afgedrukt als bijlage O. Eene regeling der dessapolitiediensten, mede bij besluit van den resident, kon eerst in het begin dezes jaars haar beslag krijgen. [2]) De besparing aan heerendiensten, ten gevolge van de nieuwe regeling in Bagelen verkregen, wordt geraamd in haar geheel te zullen bedragen 1 426 000 dagdiensten. [3]) Met betrekking tot de dessapolitiediensten kunnen dienaangaande nog geen cijfers worden opgegeven.

Het onderhoud der groote post- en binnenwegen in vrijen arbeid is voor Bagelen op dezelfde wijze geregeld als voor Kadoe, en geschiedt door middel van vaste koelies tegen een loon van f 7,50 's maands, onder opzicht van mandoors, bezoldigd met f 10 's maands, terwijl zooveel mogelijk getracht wordt die koelies te doen vervangen door inlandsche aannemers, die zich verbinden om tegen een vast maandgeld ieder een zeker weggedeelte te onderhouden. Ook is toegestaan voor sommige wegen, die slechts bij uitzondering onderhoud vereischen, daglooners te bezigen. Het toezicht op de werkzaamheden blijft voorshands opgedragen aan de controleurs bij het binnenlandsch bestuur, daarin bijgestaan door de inlandsche ambtenaren.

Over de werking der besproken heerendienstregeling voor Bagelen was, wegens het korte tijdsverloop sedert hare invoering, bij het einde van 1890 nog geen voldoende ondervinding opgedaan.

Over die voor Kadoe, welke toen reeds een vol jaar gewerkt had zonder dat in de uitvoering moeilijkheden waren ondervonden, luidt het oordeel gunstig. Naar aanleiding van een in April jl. in Kadoe door hem persoonlijk ingesteld onderzoek kon ook de directeur van binnenlandsch bestuur daaromtrent zeer bevredigend rapporteeren. Zoowel de hoofden als de bevolking bleken met de verkregen uitkomsten zeer ingenomen te zijn. Als onmiddellijk gevolg van de vermindering van lasten, die uit de nieuwe regeling voor de bevolking is voortgevloeid, werd door de Europeesche ambtenaren gewezen op de weinige moeite die sedert ondervonden werd om de bevolking tot eene geregelde en tijdige bearbeiding van hare bouwvelden te bewegen.

Zooals hiervóór reeds ter loops is opgemerkt, valt sedert 1 Maart 1891 ook de residentie Banjoemas niet meer onder de algemeene heerendienstregeling. De toen aldaar ingevoerde gewestelijke regeling, vastgesteld bij ordonnantie dd. 14 Februari 1891 (Indisch Staatsblad n°. 57), verschilt met de regeling van Bagelen in de volgende opzichten: 1°. In Banjoemas zijn mede heerendienstplichtig de bezitters van een aandeel vischwater in de Kinderzee. 2°. De bepaling betreffende den meervoudigen heerendienstplicht komt in de regeling van Banjoemas niet voor, omdat de adat, waarop zij berust, aldaar weinig of niet wordt aangetroffen. 3°. De heerendienstplichtige arbeid aan groote post- en binnenwegen, in Bagelen ten volle afgeschaft, op het verzamelen en transporteeren van grind na, is voor Banjoemas, met behoud insgelijks van het in heerendienst verzamelen en transporteeren van grind, slechts afgeschaft kunnen worden op het onderhoud der niet-begrinde binnenwegen na. Het bestaande excedent van het hoofdgeld liet eene afschaffing van laatstbedoeld heerendienstplichtig onderhoud niet toe, en de oeconomische toestand van het gewest is niet van dien aard dat aan

---

[1]) Ten behoeve van bruggen en duikers binnen de grenzen van gewestelijke of afdeelingshoofdplaatsen mogen reeds sedert 1885 in geen gewest meer heerendiensten gevorderd worden.

[2]) Dit besluit is hier te lande tot dusver niet ontvangen. De in 't vorig verslag besproken besluiten van den resident van Kadoe dd. 4 en 18 December 1888, waarbij voor dat gewest regelingen omtrent de dessabesturen en de dessapolitiediensten zijn gemaakt, zijn in hun geheel gedrukt als bijlagen tot de Memorie van Antwoord op het Voorloopig Verslag der Tweede Kamer betreffende de Indische begrooting voor 1891 (Gedrukte stukken 1890-1891 — 4 — n°. 39).

[3]) Voor Kadoe beliep de jaarlijksche besparing, volgens de raming bij het ontwerpen van de gewestelijke heerendienstregeling ruim 241 000 dagdiensten. Ingevolge de sedert door den resident (besluit dd. 20 October 1890) vastgestelde leggers betreffende de verdeeling der heerendiensten bedraagt de besparing feitelijk bijna 624 000 dagdiensten 's jaars. Het aantal heerendienstplichtigen (dat der half-heerendienstplichtigen herleid tot heele) is bij die nieuwe leggers aangenomen op 91 713½, en het maximum-aantal dagdiensten waarvoor over hen in heerendienst mag worden beschikt bedraagt derhalve (91 713½ × 24 =) 2 201 124. Volgens de door den resident districtsgewijze vastgestelde verdeeling der heerendiensten bedraagt het aantal per jaar te vorderen dagdiensten:

voor het verzamelen van grind tot verharding van de groote post- en binnenwegen	589 059
voor het bezetten van wachthuizen	299 300
voor onderhoud en gewone herstellingen aan: dammen en waterwerken .	22 867
voor onderhoud en gewone herstellingen aan: dijken en waterleidingen .	78 457
Te zamen . . .	989 683
zoodat het jaarlijks beschikbaar blijvende aantal dagdiensten voor eersten aanleg, zware herstelling en vernieuwing van dammen, waterwerken, dijken en waterleidingen, en voor het vervoeren van troepen en personen op marsch, dit laatste à 5 cent per paal (zie Indisch Staatsblad 1875 n°. 110), bedraagt	1 211 441
Totaal als hiervóór . . .	2 201 124

eene verhooging van het hoofdgeld gedacht kan worden. [1]) Voor afschaffing van alle heerendiensten zou het hoofdgeld moeten worden verhoogd tot f 2,41. 4°. Het maximum-aantal dagen arbeid, dat van een heerendienstplichtige mag gevorderd worden, is bepaald op 42 per jaar, met dien verstande evenwel dat, buiten de diensten voor de nog aan te leggen bevloeiingswerken, niet meer dan 24 dagen in het jaar mogen worden gevorderd. Het eigenlijke maximum voor de gewone heerendiensten is dus 24 dagen; dit mag echter opgevoerd worden tot 42 speciaal ten behoeve van werken die op het irrigatieplan voorkomen, waaromtrent in beginsel is aangenomen dat de hoofdleidingen en dammen zullen aangelegd worden in vrijen arbeid en de secundaire werken in heerendienst. In Bagelen en Kadoe is zoodanige uitzondering op het tot 24 dagen teruggebrachte maximum, met het oog op de daar nog aan te leggen bevloeiingswerken, niet behoeven te worden gemaakt. De door den Gouverneur-Generaal, tegelijk met de ordonnantie van 14 Februari 1891, uitgevaardigde voorschriften van uitvoering vindt men hierachter afgedrukt in de reeds aangehaalde bijlage O, waarin ook zijn opgenomen twee besluiten van den resident van Banjoemas dd. 17 December 1890, het eene betreffende de samenstelling van het dessabestuur, de verkiezing en het ontslag der leden daarvan, het aantal pantjêns en de uitgestrektheid der ambtsvelden, het andere houdende zoodanige regeling en beperking van de dessa-politiediensten, dat daardoor eene besparing wordt verkregen van ruim 2 280 000 dag- of nachtwachtdiensten per jaar. De nieuwe regeling der heerendiensten heeft eene jaarlijksche besparing van ruim 1 203 000 dagdiensten ten gevolge.

§ 2. *Buitenbezittingen.*

Sumatra's Westkust. Voor dit gouvernement is het vorderen van heerendiensten van de inboorlingen nog slechts op voorloopigen voet geregeld (Indisch Staatsblad 1877 n°. 248). Behalve onderstaande opgaaf nopens den in 1890 in heerendienst verrichten arbeid ten behoeve van openbare werken, is omtrent het onderwerp niets gemeld wat niet reeds in vorige verslagen voorkwam.

ONDERDEELEN VAN HET GEWEST.	Aantal		Aantal dagdiensten gedurende 1890 gevorderd voor:					Gemiddeld aantal dagdiensten in 1890 van elken heerendienstplichtige gevorderd.
	tot arbeid bekwame mannen.	heerendienstplichtigen.	gewoon onderhoud van bruggen.	gewoon onderhoud van wegen. a)	andere burgerlijke landswerken.	militaire landswerken.	TOTAAL.	
Padangsche Bovenlanden	b) 68 646	b) 61 575	160 105	1 446 180	c) 53 645	„	1 659 930	26 à 27
Padangsche Benedenlanden. . . .	b) 169 514	b) 156 005	371 578	655 469	26 307	2 118	1 055 472	6 à 7
Tapanoli	58 553	42 471	207 541	315 783	47 889	„	571 213	13 à 14
Totalen in 1890 . . .	296 713	260 051	739 224	2 417 432	127 841	2 118	3 286 615	12 à 13
In 1889 waren de cijfers . . .	287 970	251 070	561 049	2 110 413	416 569	80	3 088 111	12 à 13

a) Ter ontheffing van de heerendienstplichtigen werd hier en daar voor het onderhoud der wegen gebruik gemaakt van veroordeelden tot dwangarbeid of van politioneel gestraften. In de residentie Tapanoli liet de Indische Regeering twee in heerendienst te onderhouden transportwegen in vrijen arbeid onderhouden.

b) De bestaande opgaven (van 1886) zijn hier nog behouden, aangezien de uitkomsten van de laatstelijk gehouden volkstelling nog niet volledig bekend waren toen de gegevens voor deze tabel werden bijeengebracht.

c) Hieronder ook heerendiensten verricht voor den aanleg van nieuwe wegen.

Aan de heerendienstplichtigen ter hoofdplaats Padang is de vrije keus gelaten om de heerendiensten af te koopen tegen een equivalent van f 4 per jaar en per hoofd (Indisch Staatsblad 1858 n°. 66 en 67). In hoever hiervan wordt gebruik gemaakt, vindt men niet opgegeven. Alleen blijkt dat in Indië de vraag aan de orde is gekomen, of het geen aanbeveling zou verdienen te Padang den algemeenen afkoop van heerendiensten verplicht te stellen, zooals dit sedert 1 Januari jl. te Makasser het geval is (zie lager).

Benkoelen. Daar in dit gewest geen andere bevloeiingswerken worden aangetroffen dan eenige in vrijen arbeid en langs particulieren weg tot stand gekomen waterleidingen, terwijl dammen en dijken, als uit hun aard in heerendienst zouden behooren te worden onderhouden, in Benkoelen mede niet voorkomen, bepalen zich de heerendiensten in dit gewest tot het aanleggen en onderhouden van groote post- en binnenwegen en van de in die wegen gelegen bruggen, zoomede tot het vervoeren, tegen de reglementair toegestane betalingen en alleen ingeval geen vrijwillige koelies te bekomen zijn, van gouvernementsgoederen en gelden en van in dienst reizende landsdienaren. Moeielijkheden bij het vorderen van de heerendiensten kwamen in het afgeloopen jaar eene enkele maal voor, toen 75 heerendienstplichtigen uit een drietal dessa's der marga XIV Kotta van de afdeeling Mokko Mokko naar het naburige Indrapoera uitweken, omdat zij het bestuur wilden dwingen hun drie maanden, instede van één maand, vrijstelling van heerendienst te verleenen voor de bewerking van hunne droge rijstvelden. Door het onstuimige weer werd in 1890 veel schade aan wegen en bruggen toegebracht, waardoor, zoo als uit het volgende overzicht blijkt, over het algemeen meer dagdiensten van de bevolking werden gevorderd dan in 1889.

[1]) Ter goedmaking van de kosten verbonden aan de aldus beperkte afschaffing van den heerendienstplichtigen arbeid aan groote post- en binnenwegen is ten laste van het excedent-hoofdgeld van Banjoemas toegestaan (gouvernementsbesluit dd. 22 Januari 1891 n°. 10) f 14 700 's jaars, terwijl de som die uit gemeld excedent is af te zonderen als vergoeding voor het afschaffen in Banjoemas der in de laatste jaren, bij wijze van tijdelijken maatregel, ook daar reeds niet meer gevorderde diensten aan bruggen en duikers gelegen in groote post- en binnenwegen buiten gewestelijke en afdeelings-hoofdplaatsen, bij hetzelfde besluit bepaald werd op f 17 700 's jaars, welke laatste som eenigszins hooger is dan die welke tot nog toe in rekening was gebracht, omdat, evenals in Kadoe en Bagelen, ook in Banjoemas gebleken is dat ten behoeve van sommige der bedoelde bruggen en duikers, als niet voorkomende in de door den waterstaat aangehouden leggers, nog dessa- of heerendiensten werden gevorderd. Op een zeer luttel bedrag na, heeft nu het in Banjoemas op te brengen hoofdgeld mede in zijn geheel eene vaste bestemming gekregen.

AFDEELINGEN.	Beschikbaar aantal heerendienst-plichtigen.	Aantal dagdiensten gedurende 1890 gevorderd: voor onderhoud in heerendienst van wegen en bruggen. a)	voor het vervoeren in heerendienst van gouvernementsreizigers en goederen.	Totaal.	Gemiddeld aantal dagdiensten in 1890 van elken heerendienst-plichtige gevorderd.
Benkoelen	2 159	b) 25 872	4 177	30 049	13 à 14
Ommelanden van Benkoelen	3 823	85 327	7 689	93 016	24 à 25
Laïs	3 526	47 577	365	47 942	13 à 14
Seloema	5 512	195 992	2 436	198 428	35 à 36
Manna en Pasoemah Oeloe Manna	6 715	278 410	695	279 105	41 à 42
Kauer	3 059	123 570	600	124 170	40 à 41
Mokko Mokko	4 471	153 225	1 061	154 286	34 à 35
Kroë	5 743	109 008	883	109 891	19 à 20
Totalen in 1890	35 008	1 018 981	17 906	1 036 887	29 à 30
In 1889 waren de cijfers	33 778	860 284	14 928	875 142	25 à 26

a) Of — en zoo ja hoeveel — dagdiensten in 1890 gevorderd werden voor het „aanleggen" in heerendienst van wegen en bruggen is niet gemeld.

b) Ter hoofdplaats Benkoelen zijn de heerendienstplichtigen, tegen een equivalent van f 2 's jaars per hoofd, van allen verplichten arbeid aan wegen en bruggen vrijgesteld (Indisch Staatsblad 1874 n°. 276). Met inbegrip van de vreemde oosterlingen, die ten opzichte van de wegen en bruggen in hunne eigene wijken aan dezelfde regeling zijn onderworpen, waren in 1890 1157 personen in dit equivalent aangeslagen, tegen 1224 in 1889.

Met 1 Januari 1892 treedt voor dit gewest eene nieuwe heerendienstregeling in werking, en zulks krachtens de ordonnantie dd. 9 Juli 1891 (Indisch Staatsblad n°. 170), waarbij, met intrekking van de regeling van 1869 (Indisch Staatsblad n°. 79), het onderwerp, zonder dat overigens in den aard der te vorderen diensten verandering komt, meer in bijzonderheden gereglementeerd is en tevens een maximum-aantal dagdiensten is vastgesteld dat per jaar van elken heerendienstplichtige mag gevorderd worden. Dit maximum bedraagt 42 dagdiensten, en met het oog op de vaak groote afstanden is in het belang der heerendienstplichtigen bepaald dat de verdeeling zoodanig geschiedt dat elke dienstplichtige, voor zooveel zulks doenlijk en wenschelijk is, maandelijks ineens voor drie of vier dagen achtereen heeft uit te komen. De vrijstelling, tegen equivalent, van de inlandsche bevolking ter hoofdplaats van de diensten aan wegen en bruggen (zie noot b onder het staatje hierboven) is bij de nieuwe ordonnantie gehandhaafd gebleven. De categorieën der van alle heerendiensten vrijgestelden zijn deels ingekrompen, deels uitgebreid, vergeleken met hetgeen tot dusver in de practijk gold. De door den Gouverneur-Generaal, mede onder dagteekening van 9 Juli 1891, vastgestelde voorschriften van uitvoering vindt men hierachter afgedrukt in bijlage O.

Lampongsche Districten. In dit gewest werd in 1890, krachtens de regeling in Indisch Staatsblad 1866 n°. 137, het navolgend, betrekkelijk gering, aantal dagdiensten in heerendienst gepresteerd.

AFDEELINGEN.	Beschikbaar aantal heerendienstplichtigen.	Aantal dagdiensten gedurende 1890 gevorderd: voor het onderhoud van wegen en bruggen. a)	voor het vervoeren van gouvernements-reizigers en goederen.	Totaal.	Gemiddeld aantal dagdiensten in 1890 van elken heerendienstplichtige gevorderd.
Hoofdplaats Telok Betong.	701	11 210	112	11 322	16 à 17
Ommelanden van Telok Betong	6 330	110 178	1 040	111 218	17 à 18
Sepoetih	6 558	107 435	854	108 289	16 à 17
Sekampong	3 963	93 764	580	94 344	24 à 25
Semangka	3 098	33 702	279	33 981	10 à 11
Toelang Bawang	8 614	92 810	1 416	94 226	10 à 11
Katimbang	2 945	45 874	1 009	46 883	15 à 16
Totalen in 1890	32 209	494 973	5 290	500 263	15 à 16
In 1889 waren de cijfers.	32 409	483 597	6 255	489 852	15 à 16

a) Voor den aanleg van wegen en bruggen mogen in dit gewest, krachtens de regeling in Indisch Staatsblad 1866 n°. 137 en de uitlegging daaraan gegeven bij gouvernementsbesluit dd. 2 October 1878 n°. 12, geen heerendiensten worden gevorderd.

Palembang. Terwijl in de benedenlanden van dit gewest, waar het vervoer veelal te water plaats heeft en men weinig bruggen aantreft, de druk der heerendiensten bijna niet gevoeld wordt, vordert daarentegen in de hoogere streken het onderhoud der transportwegen met de daarin gelegen talrijke bruggen veel arbeid van de heerendienstplichtigen. Nog altijd worden de heerendiensten in dit gewest beheerscht door de regeling in Indisch Staatsblad 1878 n°. 33, doch in Januari jl. is de resident gemachtigd om twee der in zijn gewest bescheiden controleurs in commissie te stellen tot het doen van onderzoekingen ter voorbereiding van eene nieuwe regeling.

Cijfers nopens den in 1890 verrichten heerendienstplichtigen arbeid zijn niet ontvangen. Evenals te Benkoelen is ook ter hoofdplaats Palembang de inlandsche en met haar gelijkgestelde bevolking, tegen een equivalent in geld (f 3 's jaars per volwassen mannelijk persoon), vrijgesteld van heerendiensten ten behoeve van het aanleggen en onderhouden van wegen en bruggen (Indisch Staatsblad 1877 n°. 198). In 1890 waren in dit equivalent aangeslagen 11 302 inlanders en vreemde oosterlingen, tegen 10 751 in 1889. De inning ging enkele malen met moeilijkheden gepaard, gedeeltelijk door lijdelijk verzet der belastingschuldigen, gedeeltelijk door de geringe medewerking der hoofden.

Banka en onderhoorigheden. In algemeenen zin gesproken, zijn in dit gewest de heerendiensten weinig bezwarend te noemen. Blijkens het vorig verslag (blz. 74) toch werden in 1889 (over 1890 zijn geen cijfers verstrekt), dooreen genomen over alle districten, van elken heerendienstplichtige niet meer dan 18 à 19 dagdiensten in 't geheel gevorderd. 't Meest drukten nog de diensten voor het vervoer (per tandoe of draagstoel) [1]) van landsdienaren, welk vervoer het bestuur intusschen zooveel mogelijk tracht te verminderen, eensdeels door de reizen en dan ook het vervoer van gouvernementsgoederen en gelden zooveel mogelijk (per gouvernementsstoomschip) over zee te doen geschieden, anderdeels door het gebruik van paarden aan te moedigen, welke dieren op Banka echter slechts in uiterst gering aantal worden aangetroffen. [2])

Tot nog toe was voor Banka alleen de aard der heerendiensten geregeld (zie Indisch Staatsblad 1868 n°. 78), doch voor deze gebrekkige regeling en voor de bepalingen die omtrent het onderwerp ook voorkomen in het » reglement op het inlandsch bestuur " op Banka (Indisch Staats-

[1]) Voor korte trajecten hebben enkele ambtenaren op Banka zich in den laatsten tijd wagentjes als in Japan gebruikelijk (zoogenaamde djinriksja's) aangeschaft, die door koelies getrokken kunnen worden.

[2]) Ingevolge eene regeeringsmachtiging van Maart jl. zullen op 's lands kosten een 12-tal paarden naar Banka worden gezonden om als zoogenaamde politiepaarden ter beschikking van de ambtenaren te worden gehouden en hen alzoo in de gelegenheid te stellen hunne dienstreizen te paard te doen. Tevens zullen in de binnenstreken van het eiland drie pasangrahans worden gebouwd om als pleisterplaats te dienen en tevens voor het houden van besprekingen met de hoofden, waardoor in vele gevallen tijdroovende oproepingen naar de gewestelijke hoofdplaats zullen kunnen achterwege blijven.

blad 1854 n°. 59) zal, ingevolge de ordonnantie van 9 Juli 1891 (Indisch Staatsblad n°. 171), met 1 Januari 1892 eene meer aan den eisch van art. 57 van het Regeeringsreglement beantwoordende regeling in de plaats treden, waarbij wel is waar de bestaande diensten, ofschoon duidelijker omschreven, gehandhaafd zijn gebleven, maar de wijze en de voorwaarden waarop zij gevorderd mogen worden thans mede aan stellige voorschriften gebonden zijn, en een maximum is aangenomen (42 dagdiensten per jaar) van hetgeen in gewone omstandigheden in heerendienst van elken dienstplichtige mag gevorderd worden.

De ingetrokken bepalingen van het reglement van bestuur van 1854 betroffen ook de verplichte diensten der vreemde oosterlingen op Banka, doch deze diensten zijn feitelijk gemeentelijke diensten, die tot dusver op Banka met heerendiensten werden verward. Daar de nieuwe ordonnantie zich uitsluitend tot de eigenlijke heerendiensten bepaalt, heeft zij geen betrekking tot de vreemde oosterlingen. Aan het beleid van den resident is overgelaten het maken van eene betere verdeeling der gemeentelijke diensten, zoodanig dat de vreemde oosterlingen overal het aandeel in deze diensten zullen dragen, dat zij rechtens verplicht zijn te presteeren.

Evenals dit in den laatsten tijd bij de uitvaardiging van nieuwe heerendienstregelingen voor andere gewesten geschiedde, zijn ook voor Banka en onderhoorigheden, nevens de bij ordonnantie vastgestelde regelen, door den Gouverneur-Generaal nog afzonderlijke voorschriften gegeven betreffende de toepassing der ordonnantie, welke voorschriften in hun geheel zijn afgedrukt in bijlage O hierachter.

Billiton. Nalatigheid of onwil in het verrichten der bij Indisch Staatsblad 1878 n°. 180 voorgeschreven heerendiensten kwam slechts enkele malen voor. Van de 6212 heerendienstplichtigen werden in 1890 gevorderd 133 201 dagdiensten (gemiddeld dus 21 à 22 per hoofd), waarvan 44 026 voor het onderhoud van wegen, bruggen en districtsgevangenissen, en 89 175 voor het overbrengen van brieven en het doen van wachtdiensten. Voor het brievenvervoer worden, langs de postwegen die van de gewestelijke hoofdplaats naar de districtshoofdplaatsen loopen, de wachthuizen ook overdag bezet. Op de hoofdplaatsen laten sommige heerendienstplichtigen zich doorgaans door anderen vervangen.

Sumatra's Oostkust. In die gedeelten van het gewest, waar de bevolking tot de gouvernements-onderdanen behoort, bestaan geen heerendiensten. [1]) In de onder vorstenbestuur staande landschappen worden door de inlandsche bestuurders slechts eenige weinige persoonlijke diensten van de bevolking gevorderd.

Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo. Ten aanzien van de in 1890 van de bevolking in de gouvernements-afdeelingen dezer residentie, ingevolge de regeling in Indisch Staatsblad 1879 n°. 92, gevorderde heerendiensten zijn slechts de volgende cijfers medegedeeld.

AFDEELINGEN.	Aantal heeren-dienst-plichtigen.	Aantal heerendienstplichtigen in 1890 gemiddeld dagelijks opgekomen:	
		in betaalden heerendienst. a)	in onbetaalden heerendienst. b)
Bandjermasin en Ommelanden	9 493	12	288
Amoenthai	62 048	16	1463
Doesoenlanden.	7 800	5	43
Dajaklanden.	3 000	0.5	7
Martapoera	22 202	9	609
Sampit	1 478	1	13

a) Voor het overbrengen van landsdienaren en gouvernementsgoederen. Zooveel doenlijk wordt in het vervoer te water door het huren van prauwen voorzien.

b) Voor het onderhoud van wegen en bruggen in de kampongs en het bezetten van wachthuizen.

Celebes en onderhoorigheden. Over de in 1890 van de bevolking in dit gewest gevorderde heerendiensten, overeenkomstig de toen nog van kracht zijnde voorloopige regeling in Indisch Staatsblad 1868 n°. 19, zijn geen bijzonderheden gemeld. In verband met het voornemen om in de onderafdeeling Makasser, bestaande uit de gewestelijke hoofdplaats en hare buitenwijken, de heerendiensten door eene belasting in geld te vervangen, werd in het laatst van 1890 de gewestelijke gouverneur gemachtigd om, in afwachting van de uitvaardiging der betrekkelijke regelingen, van 1 Januari 1891 af tijdelijk te beschikken over de noodige fondsen ter voorziening in de tot hiertoe in gemelde onderafdeeling van de bevolking gevorderde heerendiensten. [2]) De aangekondigde regelingen zijn sedert onder dagteekening van 21 April 1891 (Indisch Staatsblad n°. 111 en 112) tot stand gekomen. Dientengevolge wordt nu van alle »werkbare" mannen, behoorende tot de inlandsche bevolking te Makasser en in de buitenwijken dier hoofdplaats, voor zoover niet vallende in de categorieën van uitdrukkelijk vrijgestelden, als gedeeltelijk equivalent voor hare vrijstelling van alle heerendiensten (verg. vorig verslag blz. 75), eene belasting geheven van f 5 's jaars, een en ander gerekend van 1 Januari 1891 af.

Met betrekking tot de overige gedeelten van het gewest, voor zoover tot 's Gouvernements rechtstreeksch gebied behoorende, is tegelijkertijd — ordonnantie van 21 April 1891 (Indisch Staatsblad n°. 113) — mede gerekend van 1 Januari 1891, de in Indisch Staatsblad 1868 n°. 19 vervatte eenvoudige opsomming der door de inlandsche bevolking verschuldigde heerendiensten vervangen door eene nieuwe vollediger regeling, waarbij, wat den vorm betreft, de laatstelijk voor Java tot stand gekomen heerendienstregelingen tot voorbeeld hebben gestrekt. Een paar soorten van heerendiensten, die feitelijk reeds niet meer gevorderd plachten te worden of waarvoor reeds hetzelfde loon als bij vrijen arbeid werd betaald, zijn nu uit de opsomming verdwenen (die tot bediening van de overvaarten in drie der voornaamste afdeelingen van het gewest, en die voor het lossen, laden en verwerken van steenkolen in de gouvernementspakhuizen der afdeelingen Tontoli en Bima), terwijl de heerendiensten voor het oprichten en onderhouden van wachthuizen voortaan niet meer op de afdeelingshoofdplaatsen worden gevorderd. Ofschoon thans onder de in heerendienst aan te leggen en te onderhouden werken, in afwijking van de regeling van 1868, ook de duikers zijn genoemd, is de vermelding daarvan niet als eene uitbreiding van diensten aan te merken, vermits tot dusver bij het vorderen van heerendiensten tusschen bruggen en duikers geen onderscheid werd gemaakt. Evenals in de algemeene heerendienstregeling voor Java en Madura is het aantal dagdiensten, waartoe voortaan elke heerendienstplichtige in dit gewest hoogstens kan worden verplicht, bepaald op 42 per jaar, doch het is aan te nemen dat in de werkelijkheid veel minder zal behoeven gevorderd te worden. Immers, niettegenstaande in dit gewest het vorderen van persoonlijke diensten tot hiertoe aan geen maximum was gebonden, had slechts in één onderafdeeling het

[1]) Dit is ook het geval in de gewesten Riouw en onderhoorigheden, Westerafdeeling van Borneo, Ternate en Timor, zoomede in de afdeeling Banda der residentie Amboina. Ingevolge de ordonnantiën in Indisch Staatsblad 1866 n°. 41, 42 en 68, 1867 n°. 1 en 1870 n°. 25 is de bevolking van laatstgenoemde afdeeling en die van 's Gouvernements rechtstreeksch gebied in de vier eerstgemelde gewesten slechts dan tot heerendiensten gehouden, wanneer die tijdelijk gevorderd mochten worden tot wering van algemeene rampen dan wel tot afwending van algemeen gevaar. Men zie echter ook Indisch Staatsblad 1875 n°. 110.

[2]) Voor de nachtpolitie (het doen van rondes en het bezetten van wachthuizen) werd het grootste getal heerendienstplichtigen gevorderd. Voor het in dienst nemen van vrijwillig wachtvolk is nu van landswege hoogstens f 23 000 per jaar toegestaan. (In de wijken der vreemde oosterlingen zorgen deze voor de nachtpolitie.) Voor het vervoer der goederen van gouvernementsreizigers zullen geen heerendienstplichtigen in de onderafdeeling Makasser meer noodig zijn, nu bepaald is dat landsreizigers aldaar, in plaats van $2^{1}/_{2}$ cent, 5 cent per paal als koelieloon zullen mogen in rekening brengen, welke betaling eene voldoende vergoeding kan geacht worden om vrije koelies voor dit vervoer te krijgen. In de andere afgeschafte diensten (aanleg en onderhoud van wegen, bruggen, duikers en wachthuizen) zal nu voortaan de waterstaat voorzien, en zulks, om de kosten tot een minimum terug te brengen, met ruimere gebruikmaking van veroordeelden tot dwangarbeid. Het aanvoeren in heerendienst van het benoodigde verhardingsmateriaal voor de wegen ter hoofdplaats is als vanouds opgedragen gebleven aan de dienstplichtigen der tot de afdeeling Makasser behoorende Spermundes-eilanden.

hoogste aantal dagdiensten per dienstplichtige gemiddeld 27 per jaar bedragen, terwijl in alle andere onderafdeelingen het cijfer steeds lager was geweest. De regeeringsvoorschriften tot uitvoering van de nieuwe heerendienstverordening vindt men hierachter in bijlage O

Menado. Ingevolge de bij Indisch Staatsblad 1881 n°. 193 voor de Minahassa en bij Indisch Staatsblad 1889 n°. 250 voor de Gorontalosche landschappen uitgevaardigde heerendienstregelingen [1]) is het maximum-aantal dagdiensten per jaar al laar van de heerendienstplichtigen te vorderen beperkt tot 36. Bijzonderheden omtrent de werkelijke dienstprestatie in 1890 zijn niet gemeld. In een rapport van den resident van April 1890 is echter de mededeeling aangetroffen, dat in de Minahassa, vooral in kleinere negorijen, de bevolking gedrukt ging onder de aan hare negorijhoofden verschuldigde zoogenaamde pinontol- (huis-, tuin- en stal-) diensten, welke soms 25 à 35 dagdiensten per jaar van elken negorijdienstplichtige in beslag nemen.

Amboina. Met betrekking tot de heerendiensten in dit gewest zijn mede geen bijzonderheden over 1890 gemeld. Eene herziening van de tot nog toe geldende regeling (Indisch Staatsblad 1869 n°. 91) was in Indië ter hand genomen.

Bali en Lombok. In dit gewest is het onderwerp der verplichte persoonlijke diensten van de bevolking uit den aard der zaak door het Gouvernement alleen geregeld voor de onder rechtstreeksch bestuur staande afdeelingen Boeleleng en Djembrana. De ter zake, bij Indisch Staatsblad 1883 n°. 38, uitgevaardigde voorschriften dragen echter nog een voorloopig karakter. Onderzoekingen zijn aanhangig, aanvankelijk nog alleen in Boeleleng, in hoever eene verdere inkrimping van diensten mogelijk is. Intusschen werd reeds in 1890 eenige beperking aangebracht door het overbrengen van brieven van de afdeelingshoofdplaatsen Boeleleng en Djembrana naar Banjoewangi niet meer in heerendienst te doen geschieden en door voor de bewaking van de landsgebouwen op de beide eerstgenoemde plaatsen een kleiner getal heerendienstplichtigen te doen opkomen.

III. Landelijke inkomsten.

§ 1. *Java en Madura.*

Landrente. Wordt er in den laatsten tijd van regeeringswege ernstig naar gestreefd om de heeren- en dessadiensten der bevolking merkbaar te verlichten, een resultaat dat blijkens afd. II, § 1, hiervóór reeds in enkele gewesten gezegd kan worden bereikt te zijn, wat betreft de heffing van landrente komt der bevolking gedurende de eerste jaren ten goede het in den aanvang van 1890 (Indisch Staatsblad n°. 53) bij ordonnantie afgekondigd beginsel om den aanslag der geregeld beplante velden en andere voor vast aangeslagen gronden vier jaren achtereen op hetzelfde verlaagde cijfer te houden als waartoe de (onzuivere) aanslag voor 1889 was teruggebracht. Zag zich derhalve de bevolking tegen elke verhooging van dien aanslag gevrijwaard [2]), wel werd, waar de billijkheid het vorderde, vermindering toegepast, namelijk waar het gold gronden die na 1889 waren tenietgegaan of die, door verandering in hunne bestemming, kwamen te behooren tot de van landrente uitdrukkelijk vrijgestelde. In dergelijke gevallen werd afschrijving op den aanslag toegestaan. In 't geheel beliepen de over 1890 toegestane afschrijvingen en vrijstellingen — zooals altijd voor verreweg het grootste bedrag weder hare aanleiding vindende in deugdelijk geconstateerd misgewas en in het onbeplant blijven van voor vast aangeslagen gronden — f 1 893 593, dat is f 856 213 méér dan over 1889 Bij een in stand gebleven onzuiveren aanslag van f 16 482 537, hetzelfde bedrag dat (volgens verbeterde opgaven) voor 1889 gegolden had, was dus de bevolking ter zake van hare voor vast aangeslagen gronden over 1890 slechts verschuldigd . . f 14 588 944

en daar de niet geregeld beplante velden — waarvoor zij over 1889 aan landrente verschuldigd was geweest (mede volgens verbeterde opgaven) f 268 399 — voor 1890 bleken te moeten worden aangeslagen, ad. . . . 274 313

beliep het over 1890 door de bevolking aan landrente op te brengen bedrag slechts . . f 14 863 257

tegen in 1889 (volgens verbeterde opgaven) f 15 713 557

Voor opgaven als de bovenstaande ten aanzien van elk gewest in het bijzonder, zij verwezen naar bijlage P hierachter. In algemeenen zin mocht, luidens de ontvangen berichten, gezegd worden dat het opbrengen van de thans zeer matig gestelde landrente der bevolking in het afgeloopen jaar niet zwaar viel, te minder omdat — zooals de laatste twee kolommen van de aangehaalde bijlage, vergeleken met de gelijksoortige opgaven in bijlage Q van 't vorig verslag, kunnen doen zien — de rijstprijzen in de meeste gewesten gedurende 1890 hooger waren dan in 1889. Tegen f 36 397 op ult. 1889, was bij het einde van 1890 in de verschillende gewesten niet meer achterstallig dan f 25 804, waarvan als door de aangeslagenen nog te betalen f 22 934 (alleen in Soerabaija f 10 103) en als door dessahoofden verduisterd f 2870.

De rapporten der hoofden van gewestelijk bestuur omtrent de inning en de administratie der landrente luiden over 1890 gunstiger dan over het daaraan voorafgegane jaar (verg. vorig verslag blz. 76). Dank zij de krachtige bemoeienis der bestuursambtenaren wordt te dien opzichte de toestand gaandeweg beter, ofschoon nog lang niet alle moeilijkheden die zich voordeden overwonnen konden worden. Van het uitvaardigen van algemeene voorschriften, zoo bericht de directeur van binnenlandsch bestuur verder, is niet veel heil te verwachten in verband met de uiteenloopende toestanden.

Omtrent het stelsel bij eene te ontwerpen nieuwe landrente-regeling aan te nemen, is nog geen beslissing genomen. Men wenscht daaromtrent, en omtrent de vraag of ook ten deze tot gewestelijke regelingen zal zijn over te gaan, af te wachten de voortzetting in ruimeren kring, namelijk in het geheele gewest, van de in Juni 1889 aanvankelijk in eene der afdeelingen van de Preanger Regentschappen aangevangen proefneming met eene landrenteregeling op kadastralen grondslag. Was reeds in Juni 1890 besloten (zie vorig verslag blz. 76) om de voor dat doel begonnen metingen, in plaats van door één opnemingssectie, voortaan door vier zoodanige sectiën te doen plaats hebben, hetgeen dan ook sedert het laatst van 1890 het geval is, in April jl. is voor de overigens te doene onderzoekingen (nopens de productiviteit der gronden, den oeconomischen toestand enz.) het aan den met de algemeene leiding der proefneming belasten inspecteur toegevoegde aantal ambtenaren van het binnenlandsch bestuur van 2 op 8 gebracht, opdat deze met hunne werkzaamheden (kortheidshalve het schattingswerk te noemen) de metingen der nieuw gevormde drie opnemingssectiën op den voet kunnen volgen, en tevens om — voor zooveel dit in den eersten tijd nog noodig is — er voor te kunnen zorgen dat de opmeters, hoofdzakelijk inlandsche mantri's, hunne taak in de goede richting vervullen, met andere woorden dat de gegevens in zoodanigen vorm verkregen worden dat zij voor den landrente-aanslag bruikbaar zijn. Het ligt echter in de bedoeling om zoowel dit toezicht, als de werkzaamheden welke het verkrijgen van gegevens omtrent productie en oeconomische toestanden ten doel hebben, gaandeweg grootendeels te doen overgaan op de plaatselijke ambtenaren bij het binnenlandsch bestuur, naarmate zulks zal kunnen geschieden zonder de eenheid van werken in gevaar te brengen.

Volgens een in September 1890 door bovenbedoelden inspecteur, gezamenlijk met den technischen chef der metingen, uitgebracht rapport nopens de tot dusver verkregen uitkomsten bleken de in Juni 1890 (zie vorig verslag blz. 89) vastgestelde nieuwe voorschriften nopens de details der landrente-metingen goed te voldoen. Luidens bedoeld rapport

[1]) Over de met 1 Maart 1890 in werking getreden nieuwe heerendienst-ordonnantie voor Gorontalo werd in 't vorig verslag (blz. 75) gehandeld, doch toen is geen gewag gemaakt van de tot die regeling betrekkelijke voorschriften van uitvoering. Volledigheidshalve zijn deze alsnog bij dit verslag gevoegd (zie bijlage O hierachter).

[2]) Toen het in den aanvang van dit jaar bleek dat een der residenten in de meening verkeerde dat wel de dessa-aanslag mocht worden gewijzigd, wanneer daardoor slechts geen verandering kwam in den bestaanden totalen aanslag van het gewest (voor zooveel namelijk de voor vast aangeslagen gronden betreft), is, bij eene aan alle residenten gerichte circulaire van den directeur van binnenlandsch bestuur dd. 21 Mei jl., op last van de Indische Regeering, tegen zoodanige onjuiste opvatting gewaarschuwd.

scheen het niet mogelijk door het kadaster ten behoeve van den landrente-aanslag vlugger en eenvoudiger te doen werken dan op den nu ingevoerden voet, wilde men niet tekortdoen aan den graad van nauwkeurigheid die vereischt wordt om het verrichte werk voldoende vertrouwbaar en geschikt te doen zijn voor eene periodieke herziening en bijhouding, waardoor het alleen blijvende waarde kan verkrijgen. Ondanks de aangebrachte vereenvoudiging bleek de thans gevolgde methode verre de voorkeur te verdienen boven de wijze waarop vroeger door het kadaster ten behoeve van de landrente werd gemeten. Als eenheid van opmeting is aangenomen een zoodanig gedeelte der bouwgronden (kadastraal perceel) dat door zichtbare grenzen bepaald is, over zijne geheele uitgestrektheid in denzelfden cultuurtoestand verkeert en nagenoeg gelijke vruchtbaarheid bezit. Uit aanmerking van de verkieslijkheid op zich zelf, althans in streken met individueel grondbezit of waar communaal bezit met vaste aandeelen bestaat, van een individueel boven een perceelsgewijze opgemaakt landrentekadaster, werd in eene der dessa's zoowel eene perceelsgewijze als eene individueele meting bewerkstelligd, doch toen uit deze proef bleek, dat met eene meting van het bezit van elk individu afzonderlijk nagenoeg het dubbele zou gemoeid zijn van de kosten en van den tijd voor eene perceelsgewijze meting vereischt, is, ook met het oog op de bezwaren die aan de bijhouding verbonden zouden zijn, het denkbeeld van een individueel landrente-kadaster ter zijde gesteld, en zulks te meer, daar het aan eene perceelsgewijze kadastreering verbonden bezwaar, dat ook de aanslag der landrente niet anders dan perceelsgewijze kan plaats hebben, mocht aangenomen worden niet onoverkomelijk te zijn, zooals was aangetoond bij eene in dezelfde dessa genomen proef om de hoegrootheid van elks bezit in eenig kadastraal perceel te doen bepalen door de inlandsche hoofden en ambtenaren, in overleg met de betrokken grondbezitters. Ten aanzien van de met de metingen zooveel mogelijk gelijken tred houdende onderzoekingen, waarmede zich de aan den inspecteur toegevoegde 4 controleurs en 4 adspirant-controleurs onledig houden, wordt door den directeur van binnenlandsch bestuur bericht, dat de daarbij gevolgde werkwijze eveneens de noodige waarborgen oplevert, dat binnen bekwamen tijd ook van de factoren die, nevens de kennis van de uitgestrektheid der bouwgronden, voor den landrente-aanslag noodig zijn, zoodanige betrouwbare gegevens zullen kunnen verkregen worden als voor eene afdoende regeling van de landrenteheffing noodig moeten worden geacht.

Belasting op de vischvijvers. Bij de behandeling van het in 't vorig verslag bedoeld ontwerp eener ordonnantie tot regeling van de hierbedoelde belasting, welker aanslag niet naar vaste bepalingen, maar volgens plaatselijke gebruiken geschiedt, is gebleken, dat het bestuur, met opzicht tot het bedrijf der bezitters van vischvijvers, nog altijd niet over zoodanige gegevens beschikt als vereischt worden om daarop een deugdelijken grondslag van heffing te bouwen. In verband daarmede wordt eene algemeene regeling nog ontijdig geacht en intusschen omgezien naar middelen ten einde alvast in sommige gewesten, allereerst bijv. in Soerabaija, tot een meer stelselmatigen aanslag te geraken. Blijkens het volgende staatje, aanwijzende het bedrag van den aanslag in 1890 en in de vier voorafgegane jaren, heeft de vischvijver-belasting hare voornaamste beteekenis in de residentiën Soerabaija en Japara.

Gewesten.	1886.	1887.	1888.	1889.	1890.
Bantam . .	f 2 507	f 2 466	f 2 466	f 2 453	f 2 463
Krawang *a*) .	12 320	14 620	15 571	14 547	13 095
Tagal . . .	280	320	255	202	92
Samarang. .	2 217	2 206	2 192	2 192	2 276
Japara. . .	47 731	47 946	45 169	43 359	43 398
Rembang. .	4 166	4 546	4 356	3 765	5 647
Soerabaija .	200 992	204 108	204 426	189 620	192 456
Pasoeroean .	27 916	27 662	26 731	24 881	25 122
Probolinggo .	7 045	7 324	7 447	7 702	6 993
Bezoeki . .	8 974	8 710	8 813	8 792	8 460
Madura . .	11 413	11 640	11 662	11 665	11 677
Totalen. .	f 325 561	f 331 548	f 329 088	f 309 178	f 311 679

a) Onder de voor Krawang opgegeven cijfers is begrepen de

huurschat van de aan het Gouvernement toebehoorende vischvijvers, die elk jaar aan de meestbiedenden worden verhuurd.

Vogelnest- en andere grotten; vindplaatsen van schildpadeieren. Hangende eene beslissing omtrent de in Indië nog in behandeling zijnde vraag, of landsmiddelen, waaraan geen belastingheffing ten grondslag ligt, uit kracht van algemeene verordeningen verpacht, dan wel bij privaatrechtelijke overeenkomst verhuurd behooren te worden, werden de in sommige gewesten door het Gouvernement verpachte of verhuurde vogelnestgrotten, waarvoor de contracten ten einde liepen, weder op den bestaanden voet aan particulieren of aan de bevolking ter exploitatie afgestaan. In zes gewesten van Java en Madura zijn bedoelde grotten voor één of meer jaren verpacht, ter zake waarvan over 1890 was te ontvangen f 192 156 en over 1891 f 170 496 (verg. de tot hoofdstuk **M** behoorende bijlagen). In negen andere residentiën waren ze in 1890 verhuurd, doch van 1891 af is dit slechts in zeven gewesten het geval, daar het wenschelijk is gebleken de vogelnestgrotten in Banjoemas en Samarang vooreerst niet te doen exploiteeren, ten einde de zich daarin nestelende vogels, waarvan het aantal, door het inzamelen van de nesten, in den laatsten tijd zeer was achteruitgegaan, de gelegenheid te laten zich weder te vermenigvuldigen. De huursommen den lande toekomende — ook voor eenige in huur afgestane mestgrotten in Banjoemas — beliepen voor 1890 f 50 561,44 en voor 1891 f 49 193, en wel voor de grotten:

	1890.	1891.
in de Preanger Regentschappen (verhuurd voor het tijdvak 1872 t/m 1896)	f 2 187,00	f 2 187,00
„ Samarang (aan de bevolking verhuurd voor 1890)	19,01	„
„ Japara (telken jare aan de bevolking verhuurd wordende)	65,00	56,00
„ Banjoemas (verhuurd achtereenvolgens voor 1890 en voor 1891)	*a*) 1 213,43	*b*) 300,00
„ Bagelen (verhuurd voor het tijdvak 1872 t/m 1896)	37 100,00	37 100,00
„ Soerakarta en Djokjokarta (verhuurd achtereenvolgens voor 1890 en voor 1891) . .	8 700,00	8 700,00
„ Madioen (als voren)	1 027,00	600,00
„ Kediri (als voren)	250,00	250,00
	f 50 561,44	f 49 193,00

a) Ter zake van de in Banjoemas verhuurde mestgrotten beliep de bedongen huursom voor 1890 f 240, en niet f 252,63 zooals verleden jaar was gemeld.

b) Enkel voor de mestgrotten.

Het recht tot het inzamelen van schildpad-eieren op een gedeelte van het strand der residentie Preanger-Regentschappen is voor de jaren 1889, 1890 en 1891 verhuurd voor f 1585 's jaars.

§ 2. *Buitenbezittingen.*

Vogelnestgrotten. Onder dit hoofd is, wat de buitenbezittingen betreft, alleen in Benkoelen op eene jaarlijksche inkomst voor 's lands kas te rekenen, bedragende, zoolang de loopende huurovereenkomsten duren (verg. vorig verslag blz. 77), f 4040 's jaars.

Landelijke inkomsten en verhuur van vischvijvers in het gouvernement Celebes en onderhoorigheden. Uit het volgend overzicht kan blijken hoeveel deze bronnen van inkomst in de laatst verloopen drie jaren hebben opgebracht.

Aard der inkomst.	1888.	1889.	1890.
Vertiening der padi-velden *a*)	f 226 270,48^{5}	f 137 862,56	f 214 388,06
* *b*) Vertiening der suikerrietvelden	1 479,80	1 228,00	386,00
*Vertiening der zoutpannen	1 274,50	*c*) 191,00	*c*) 10,00
Tesang-heffing *d*)	9 427,25	5 550,90	8 956,50
*Koffiebelasting in de bergregentschappen der Noorderdistricten (zie Indisch Staatsblad 1873 nº. 29) .	5 430,00	5 283,00	5 247,00
*Koffiebelasting in eenige bergstreken der Oosterdistricten	1 500,00	1 500,00	1 500,00
*Bamboe-levering . . .	42,50	43,75	26,50
Verhuur van vischvijvers te Tello	960,00	960,00	960,00
Totalen. . .	f 246 384,53^{5}	f 152 619,21	f 231 474,06

a) De vertiening wordt geheven naar de geschatte geldswaarde

van den oogst.

b) Sedert 1 Januari 1891 zijn de met een * aangeduide heffingen opgegaan in de toen ingevoerde hoofdelijke belasting voor die inlanders die hun bestaan niet in de rijstcultuur vinden (Indisch Staatsblad 1890 n°. 172).

c) In de onderafdeeling Tello Parangloë (Makasser) werd in 1889 en 1890 geen zout aangemaakt. Vandaar de lagere opbrengst, vergeleken met de over 1888 opgegeven som.

d) Aandeel van het Gouvernement in de opbrengst der aan inlanders in gebruik afgestane gouvernements-padivelden.

Cijns uit onderhoorigheden der residentie Menado. Van de 12 hierbedoelde landschappen droegen er 6 den cijns over 1890 ten volle af, 1 gedeeltelijk, en bleven er 5 daarin geheel nalatig. Voor zooveel deze laatsten ook nog cijns over 1889 of vroeger verschuldigd waren, zuiverden zij echter dien achterstand in 1890 geheel of gedeeltelijk aan. Alleen Bolang Mongondo was zoowel in het een als in het ander nalatig. Eene nadere opgaaf vindt men in het volgend overzicht, waarbij nog is aan te teekenen dat van 1 Januari 1891 af, in verband met bekend geworden nadere gegevens omtrent het zielental aldaar, de door het Sangische landschap Siauw jaarlijks verschuldigde cijns van f 6500 op f 7500 is gebracht (gouvernementsbesluit dd. 13 Juni 1891 n°. 5), terwijl bij het op blz. 19 hiervóór bedoelde nieuwe contract met het landschap Bwool ter noordkust van Celebes de jaarlijksche schatting (van 1 Januari 1892 af) van f 400 tot f 1000 is verhoogd.

LANDSCHAPPEN.		Achterstand over 1889 en vroeger.		Over 1890:		Nog verschuldigd op 31 Dec. 1890.
		Nog verschuldigd op 1 Jan. 1890.	Afbetaald in 1890.	verschuldigd.	afbetaald.	
Noordkust van Celebes.	Bolang Mongondo	f 6405	"	f 4000	"	f 10 405
	Bolang Oeki . . .	500	f 250	250	"	500
	Bintaoena.	250	250	250	"	250
	Bolang Itam . . .	"	"	465	f 465	"
	Kaidipang	"	"	400	"	400
	Bwool.	400	400	400	400	"
Sangi-eilanden.	Siauw.	1300	1300	6500	6500	"
	Tagoelandang . .	"	"	1350	1350	"
	Taboekan.	950	950	4350	3250	1100
	Manganitoe . . .	"	"	2050	2050	"
	Kandhar	650	650	650	"	650
	Taroena.	"	"	2100	2100	"
Totalen . . .		f 10 455	f 3800	f 22 765	f 16 115	f 13 305

Landelijke inkomsten in de afdeelingen Boeleleng en Djembrana op Bali. In overeenstemming met den feitelijken toestand tijdens de invoering in 1882 van ons rechtstreeksch bestuur in de Balische landschappen Boeleleng en Djembrana wordt aldaar tot nog toe alleen belasting geheven van de sawahs, vermits eene vroeger bestaan hebbende belasting op de niet-bevloeibare velden (tegals) en op de aanplantingen van klapperboomen sedert jaren in onbruik was geraakt. In het afgeloopen jaar werd de sawahbelasting nog beheerscht door de in 1883 (verg. het verslag van 1884 blz. 75), bij wijze van huishoudelijke regeling, door den resident vastgestelde voorloopige voorschriften. Nadat in 1883 t/m 1886 een opzettelijk landrente-onderzoek had plaats gevonden, hoofdzakelijk bestaande in eene soebaksgewijze (waterschapsgewijze) opmeting en klassificatie der sawahs [1], is thans, gerekend van 1 Januari 1891 af, bij ordonnantie van 4 April jl. (Indisch Staatsblad 1891 n°. 97) eene definitieve regeling betreffende den aanslag en de inning der sawahbelasting (padjeg) tot stand gekomen, welke nagenoeg geheel in overeenstemming is met de tot dusver gegolden hebbende gebruiken, en voor beide afdeelingen gelijkelijk geldt, daar het verschil van toestanden, ten opzichte van de hierbedoelde aangelegenheid in Boeleleng en Djembrana bestaande, gebleken is niet van principieelen aard te zijn. Van de resultaten welke het bovenbedoeld onderzoek heeft opgeleverd omtrent de uitgestrektheid en de vruchtbaarheid der velden zal nu kunnen worden gebruik gemaakt ter verbetering van den aanslag. Van de invoering der definitieve regeling wordt, naarmate èn de herziening der indeeling in tenah's winih (zie art. 6 der ordonnantie) èn het werk der repartitie [2]) vorderen, een gelijkmatiger druk voor de sawah-eigenaars en tevens eene ruimere opbrengst der belasting verwacht, te meer nu, in het belang van eene goede uitvoering der belastingregeling en van een doorgaand toezicht op de sawahbeambten, tevens is overgegaan tot de indienststelling van een controleur voor de landrente-aangelegenheden in Boeleleng en Djembrana (tevens bestemd om te worden gebezigd voor de politieke aanrakingen met de zelfbesturende vorsten van Bali en Lombok). Aan dezen ambtenaar is o. a. toegevoegd een inlandsche landmeter voor het opmeten van nieuwe ontginningen en het bijhouden der soebak-kaarten. Tegelijk met de invoering van de nieuwe regeling is tevens een einde gemaakt (zie Indisch Staatsblad 1891 n°. 98) aan het tot nogtoe bestaande gebruik om uit de opbrengst der padjeg de bezoldigingen te bestrijden van de mindere hoofden en beambten van het dessa-, soebak- en tempelbestuur (in de laatste jaren gemiddeld bedragen hebbende in Boeleleng f 22 817 en in Djembrana f 3821), zoomede de kosten (f 700 à f 800) van de jaarlijksche groote offerfeesten, voor welke doeleinden voortaan de noodige posten op de jaarlijksche begrooting van uitgaven worden uitgetrokken. Wegens de geringe hoeveelheid gangbare munt op Bali in omloop — het gewone ruilmiddel bestaat er uit Chineesche duiten (kepengs), waarvan er gewoonlijk 1000 de waarde hebben van f 2,50 — is het aan de belastingschuldigen, als tot dusver, vrijgelaten gebleven de padjeg in natura of in geld te voldoen. Echter is in de verordening eene bepaling opgenomen om de betaling in gangbare munt zooveel mogelijk aan te moedigen.

Na aftrekking van de hooger bedoelde uitgaven vloeide ter zake van de sawahbelasting over het laatst bekende jaar (1889) zuiver in 's lands kas: in Boeleleng f 58 470,75 en in Djembrana (volgens eene verbeterde opgaaf) f 14 648,05, welke sommen over 1888 bedroegen f 59 950,10 en f 9 351,30.

De omtrent den aanslag en de afschrijvingen verstrekte cijfers vindt men, over 1890 nog slechts gedeeltelijk, in het volgende staatje vermeld.

JAREN.	Boeleleng.		Djembrana.	
	Timbangs ($^1/_3$ pikol) rijst.	Kepengs (Chineesche duiten). a)	Timbangs ($^3/_4$ pikol) padi.	Kepengs (Chineesche duiten). a)
Bedrag van den onzuiveren aanslag. b)				
1888.	56 903	1 900 568	14 210	28 625
1889.	c) 57 076	c) 2 040 622	17 159	1 235
1890.	57 358	1 906 978	14 898	9 910
Afschrijving wegens misgewas en het onbeplant blijven van velden.				
1888.	7 532	45 630	1 858	"
1889.	11 045	33 595	518	"
1890.	nog niet op te geven.	nog niet op te geven.	1 346	"

a) De tot kwijting der padjeg ontvangen Chineesche duiten worden van landswege publiek verkocht.

b) Zonder aftrekking van de uit de padjeg te doene betalingen, waarop hooger gedoeld werd.

c) Verbeterde opgaaf.

Hooger is gezegd dat in de laatste jaren, vóór de invoering van ons rechtstreeksch bestuur in Boeleleng en Djembrana, eene vroeger aldaar bestaan hebbende belasting op

[1]) Volgens de destijds verkregen uitkomsten trof men in Boeleleng 14 240, in Djembrana 3619 bouws sawahvelden aan. Deze velden behooren, naar gelang zij uit dezelfde leiding of uit denzelfden tak eener leiding bevloeid worden, tot bepaalde groepen (soebaks). De grootte dezer waterschappen loopt zeer uiteen: in Boeleleng van 6 tot 257 bouws, in Djembrana van 21 tot 225 bouws. Met behulp van de verrichte opmetingen en gehouden proefsneden is van elke soebak het aantal eenheids-aandeelen (tenah's winih) bepaald, waarnaar de belasting (padjeg) berekend wordt. Deze bedraagt $1^{65}/_{100}$ pikol *rijst* per tenah winih. Als tenah winih wordt aangemerkt in: de soebaks van de eerste of hoogste klasse eene uitgestrektheid sawah die $14^1/_2$ pikols rijst opbrengt; in de soebaks van de middelste en van de laagste klasse respectievelijk eene uitgestrektheid die 18 en 23 pikols opbrengt.

[2]) Ofschoon het aantal tenah's winih van elke soebak reeds bepaald is, moet namelijk nog worden nagegaan hoeveel voor rekening van elk veld komt, om te kunnen weten hoeveel belasting elke sawah-eigenaar individueel te betalen heeft.

de tegalvelden en klapperaanplantingen in onbruik was geraakt. Daar het tegenover de sawahbewerkende bevolking billijk werd geacht dat ook van andere soorten van gronden dan kunstmatig bevloeide velden belasting werd betaald, heeft in 1887 en 1888 een nauwkeurig onderzoek plaats gehad nopens de vroegere en tegenwoordige toestanden ten deze, waarmede eene globale (bloksgewijze) opmeting der tegals en tuinen is gepaard gegaan. Bedoeld onderzoek heeft geleerd dat en hoe zonder bezwaar eene heffing kon worden ingevoerd, niet alleen van de tegalvelden en klapperaanplantingen, maar ook van de tuinen (en erven) en de koffieplantsoenen. Op de invoering van zoodanige belasting, te beginnen met het aanstaande jaar, is bij de ontwerp-begrooting voor 1892 gerekend. Ten einde de ambtenaren op Bali intusschen voldoenden tijd zouden hebben om de noodige voorbereidende regelingen te treffen, zijn alvast bij ordonnantie dd. 23 April 1891 (Indisch Staatsblad n°. 117) de noodige voorschriften omtrent den aanslag en de inning dezer nieuwe belasting vastgesteld, waarvan de onzuivere aanslag wordt geraamd op f 37 000 's jaars. Van aanslag of inning in natura is bij deze belasting geen sprake. De aanslag (voor de tegalvelden, tuinen en erven per bouw, voor de klapper- en koffieplantsoenen per vruchtdragenden boom, een en ander naar drie klassen) zal geschieden in Chineesche duiten, doch de betaling zal kunnen geschieden in gangbare munt volgens een jaarlijks door den resident vast te te stellen maatstaf, welke herleiding er op berekend zal moeten zijn dat de betaling in gangbare munt zooveel mogelijk aangemoedigd worde.

IV. Agrarische aangelegenheden; uitgifte van grond.

§ 1. *Java en Madura.*

Conversie van communaal in erfelijk individueel bezit. De gevallen dat de bezitters van communale bouwgronden tot de hierbedoelde verandering in den vorm van hun grondbezit besloten, waren ook in 1890 weder zeer zeldzaam. Slechts van vier dessa's toch — allen in het district Sokka der afdeeling Karang Anjar (residentie Bagelen) — vindt men gemeld dat zij tot conversie overgingen op den voet van het Koninklijk besluit dd. 11 April 1885 n°. 22 (Indisch Staatsblad n°. 102). In de dessa Djonggol werden namelijk tusschen 53 deelgerechtigden erfelijk verdeeld $29\,^{75}/_{500}$ bouws communale gronden, in de dessa's Pangempan Kidoel en Karangpoelé, elke met 26 deelgerechtigden, $12\,^{136}/_{500}$ en $14\,^{202}/_{500}$ bouws, en in de dessa Karangdjati, met 14 deelgerechtigden, $10\,^{50}/_{500}$ bouws, terwijl buiten de conversie werden gehouden, als blijvend bestemd voor ambtsvelden, respectievelijk $5\,^{475}/_{500}$, $4\,^{446}/_{500}$, $4\,^{87}/_{500}$ en $1\,^{450}/_{500}$ bouws. In de gewestelijke verslagen worden ook ditmaal tal van redenen opgegeven die het tot stand komen van individueel bezit, in streken waar thans nog communaal bezit bestaat, tegenhouden. Men is vrij algemeen van meening dat de voordeelen van het individueel bezit door de inwoners van dessa's met communaal bezit nog niet voldoende erkend en gewaardeerd worden. Indien er onder hen al sprake van is om in den bestaanden vorm van het grondbezit verandering te brengen, stellen zij zich tevreden met communaal bezit met vaste aandeelen, welke toestand van dien van individueel bezit het minst verschilt. Zoo wordt uit Banjoemas bericht dat de dessa's, die bij de gouvernementssuikercultuur zijn ingedeeld geweest, na van die verplichte cultuur ontheven te zijn, evenbedoelden vorm van grondbezit in de plaats gesteld hebben van het zuivere communaal bezit. Ook in Rembang besloten een 8-tal dessa's de sawah's niet meer te verdeelen, onder voorbehoud echter dat, bij overlijden van een sawahbezitter, de beschikking over diens grond aan de dessa zou blijven, welk voorbehoud ten doel had niet-gewilde erfgenamen te kunnen buitensluiten. In een 24-tal dessa's van genoemd gewest heeft ook in vele jaren geene herverdeeling van den bouwgrond meer plaats gehad, echter zonder dat men het wenschelijk vond tot conversie over te gaan. In nog een 8-tal dessa's van hetzelfde gewest bleek, buiten voorkennis van het bestuur, reeds een toestand, niet veel verschillende van individueel bezit, ontstaan te zijn, daar in die dessa's, behalve de ambtsvelden van het dessabestuur, de bouwgronden reeds sinds 14 jaren niet meer verdeeld waren geworden en bij overlijden van de bezitters ook op de erfgenamen overgingen.

Omtrent de resultaten der conversie, in die weinige dessa's waar in de laatste jaren tot den maatregel was overgegaan, zijn alleen uit Madioen weder gunstige berichten ontvangen. In Soerabaija, waar in 1889 in een 10-tal dessa's der afdeeling Djombang het communaal door erfelijk individueel bezit was vervangen, schijnt de verandering geen stand te zullen houden. ¹) Men had er dessaregelingen gehandhaafd, die onbestaanbaar zijn met individueel bezit, en zoowel daar als elders was dan ook neiging te bespeuren om terug te keeren tot het communaal bezit met vaste aandeelen. Voor zoover de bevolking van de conversie wordt teruggehouden door de vrees dat zij leiden zal tot vermindering van het aantal personen over wie de heerendiensten worden omgeslagen, mag verwacht worden dat de voortgezette beperking van heerendiensten, zij het wellicht eerst na verloop van tijd, ook ten deze van gunstigen invloed zal zijn.

Vervanging van erfelijk individueel bezit door agrarischen eigendom. Van de 155 aanvragen om agrarischen eigendom, in 1890 op Java en Madura aanhangig gemaakt, te zamen betrekking hebbende op ruim 649 bouws, werden er 81, gezamenlijk voor 409 bouws, in Kediri ingediend, en onder de aanvragen in dat gewest waren er 6 die vrij groote uitgestrektheden betroffen, als van 64, 28, 14, 14, 12 en 10 bouws. Sommige der individueele bezitters, die hun grond in agrarischen eigendom wenschten te verkrijgen, maakten zelfs meer dan één aanvraag aanhangig: zoo waren de 28 verzoeken die in 1890 in Cheribon, en de 10 die in Samarang inkwamen, ingediend door respectievelijk 18 en 6 personen. Volledige opgaven omtrent het aantal gevallen, dat één persoon meer dan één aanvrage tegelijk of althans in hetzelfde jaar aanhangig maakte, zijn niet ontvangen. Geen der 155 aanvragen was bij het einde des jaars reeds uitgewezen, terwijl van vroeger aanhangig bleven 110 aanvragen (3 van 1886, 3 van 1887 en 104 van 1889), zoodat op ult. 1890 in 't geheel nog onafgedaan waren 265 aanvragen, gezamenlijk betrekking hebbende tot ruim 956 bouws.

Gedurende 1890 werden toegewezen 16 aanvragen (168 bouws), afgewezen 19 aanvragen (73 bouws) en kwamen te vervallen 5 aanvragen (19 bouws). Het totaal der sedert 1872 afgedane aanvragen, met inbegrip van de ingetrokkene, klom daardoor van 1756 (die betrekking hadden tot 13 777 bouws) tot 1796 (loopende over 14 037 bouws). In 982 dezer gevallen had de afdoening geleid tot toewijzing van de aanvraag, en — aangezien de agrarische eigendom, wanneer eenmaal de toewijzing (door den landraad) heeft plaats gehad, wordt afgestaan (ingeschreven) onafhankelijk van den aanvrager (zie art. 16 van Indisch Staatsblad 1872 n° 117) — kan dus gezegd worden ²) dat op ult. 1890 in de openbare registers waren ingeschreven 982 perceelen agrarische eigendom, ter gezamenlijke uitgestrektheid — zooals nader uit het volgend gewestelijk overzicht blijken kan — van ruim 4376 bouws.

---

¹) Over de proef met het opmaken en bijhouden van verzamelkaarten van de in Djombang geconverteerde gronden (zie vorig verslag, blz. 78, noot 1) is ook thans nog geen rapport ingekomen. Blijkens een bericht van Juli jl. had de directeur van binnenlandsch bestuur het wenschelijk geacht vooraf een onderzoek in loco naar de conversie-aangelegenheden in Djombang te doen instellen door den inspecteur voor de heerendiensten, wien was opgedragen zich met spoed van deze taak te kwijten.

²) Dit in antwoord op de opmerking nopens dit punt voorkomende op blz. 4 van het verslag der Commissie uit de Tweede Kamer der Staten-Generaal (Gedrukte stukken der zitting 1889—1890 — **55** — n° 1), in wier handen is gesteld geweest het Oost-Indische regeeringsverslag van 1888.

GEWESTEN.	Gedurende het tijdvak 1872 t/m 1890 werd het onderstaand aantal aanvragen om agrarischen eigendom (betrekking hebbende op de daarnevens vermelde uitgestrektheid): aanhangig gemaakt. 1872 t/m 1889. Getal aanvragen.	1872 t/m 1889. Uitgestrektheid (in bouws). a)	1890. Getal aanvragen.	1890. Uitgestrektheid (in bouws). a)	Te zamen. Getal aanvragen.	Te zamen. Uitgestrektheid (in bouws). a)	afgedaan of ingetrokken. Toegewezen. Getal aanvragen.	Toegewezen. Uitgestrektheid (in bouws). a)	Afgewezen. Getal aanvragen.	Afgewezen. Uitgestrektheid (in bouws). a)	Vervallen door intrekking als anderszins. Getal aanvragen.	Vervallen door intrekking als anderszins. Uitgestrektheid (in bouws). a)	Op 31 December 1890 nog in behandeling gebleven aanvragen. Getal aanvragen.	Op 31 December 1890 nog in behandeling gebleven aanvragen. Uitgestrektheid (in bouws). a)
Bantam	6	23^{483}	"	"	6	23^{483}	4	19^{374}	"	"	2	4^{109}	"	"
Krawang	6	10	"	"	6	10	4	7^{127}	"	"	2	2^{373}	"	"
Preanger Regentschappen	7	4^{365}	1	9^{128}	8	13^{493}	6	2^{153}	1	2^{212}	"	"	1	9^{128}
Cheribon	85	212^{155}	b) 28	33^{271}	113	245^{426}	1	0^{72}	9	66^{86}	2	17^{472}	101	161^{296}
Tagal	12	631^{220}	"	"	12	331^{220}	c) 12	314^{420}	d) 1	317	"	"	"	"
Pekalongan	219	$2\,059^{181}$	"	"	219	$2\,059^{181}$	74	875^{321}	85	816^{300}	60	367^{60}	"	"
Samarang	186	$2\,819^{123}$	e) 10	49^{44}	196	$2\,868^{167}$	50	124^{332}	43	777^{83}	81	$1\,891^{428}$	22	77^{324}
Japara	9	25^{256}	"	"	9	25^{256}	4	17^{315}	5	7^{441}	"	"	"	"
Rembang	108	202^{229}	"	"	108	202^{229}	74	92^{193}	5	75^{347}	29	34^{189}	"	"
Soerabaija	178	571^{218}	f) 12	f) 39^{396}	190	611^{114}	120	351^{317}	49	197^{244}	8	21^{380}	13	40^{173}
Pasoeroean	"	"	1	3^{147}	1	3^{147}	"	"	"	"	"	"	1	3^{147}
Probolinggo	18	4^{400}	"	"	18	4^{400}	17	3^{156}	"	"	1	1^{244}	"	"
Bezoeki	73	267^{219}	"	"	73	267^{219}	66	256^{154}	3	9^{338}	4	1^{227}	"	"
Banjoemas	3	31	"	"	3	31	"	"	"	"	3	31	"	"
Bagelen	1	5	"	"	1	5	"	"	"	"	1	5	"	"
Kadoe	163	$2\,898^{445}$	"	"	163	$2\,898^{445}$	9	113^{105}	63	$1\,296^{178}$	91	$1\,489^{162}$	"	"
Madioen	489	$3\,065^{364}$	g) 22	g) 105^{264}	511	$3\,171^{128}$	h) 327	h) $1\,241^{381}$	i) 119	$1\,601^{479}$	23	62^{218}	46	265^{50}
Kediri	343	$1\,520^{105}$	k) 81	k) 409^{40}	424	$1\,929^{145}$	l) 214	958^{417}	m) 112	494^{57}	20	67^{131}	81	409^{40}
Totalen	1 906	$14\,353^{263}$	155	649^{290}	2061	$15\,003^{53}$	n) 982	$4\,376^{137}$	o) 495	$5\,662^{265}$	327	$3\,997^{493}$	265	966^{15}

a) De met kleine cijfers aangeduide onderdeelen van bouws zijn vierkante Rijnlandsche roeden van 1/500 bouw.

b) Deze 28 aanvragen werden ingediend door 18 personen.

c) Hieronder één aanvraag die slechts gedeeltelijk werd toegewezen.

d) Deze afwijzing betreft de sub c bedoelde aanvraag.

e) Deze 10 aanvragen werden door 6 personen ingediend.

f) Hieronder één aanvraag betreffende ruim 15 bouws.

g) Hieronder 3 aanvragen betreffende respectievelijk ruim 12, 15 en 16 bouws.

h) Onder de toegewezen aanvragen was er één (in 1887 aanhangig gemaakt) betreffende ruim 89 bouws. Vier aanvragen waren slechts gedeeltelijk toegewezen.

i) Hieronder 4 aanvragen die gedeeltelijk toegewezen waren en daarom ook zijn medegeteld in de twee voorgaande kolommen.

k) Hieronder 1 aanvraag van ruim 64 bouws, 1 van 28 en 4 van respectievelijk 10, 12, 14 en 14 bouws.

l) Hieronder 3 aanvragen die slechts gedeeltelijk waren toegewezen.

m) Hieronder de 3 in de voorgaande noot bedoelde aanvragen.

n) Hieronder 8 aanvragen die slechts gedeeltelijk werden toegewezen, en daarom ook zijn medegerekend onder de afgewezen aanvragen.

o) Hieronder ook de 8 gedeeltelijk afgewezen en gedeeltelijk toegewezen aanvragen bedoeld in de voorgaande noot.

Was over het algemeen het motief tot het aanvragen van agrarischen eigendom gelegen in de vrees dat de krachtens erfelijk individueel gebruiksrecht bezeten grond te eeniger tijd weer tot het communaal bezit zou worden teruggebracht en dus niet op de erfgenamen van den bezitter zou overgaan, de in 1890 in Samarang ingekomen 10 aanvragen vonden hare aanleiding in het ontstaan van geschillen over den vorm van het bezit der betrokken gronden. De aanvragers vermeenden erfelijk individueel bezit te hebben, terwijl de dessagenooten de gronden tot communaal dessagebied wilden teruggebracht zien.

De 19 afwijzingen, welke in 1890 voorkwamen (in Samarang, Madioen en Kediri), betroffen gevallen waarin òf de gronden gezamenlijk met anderen ontgonnen waren en dus geacht moesten worden aan de gezamenlijke ontginners toe te behooren, òf het ontginningsbewijs, bedoeld bij Indisch Staatsblad 1874 n°. 79, ontbrak.

Van de 5 aanvragen, die in 1890 kwamen te vervallen, werden er 2 (in Kadoe) ingetrokken toen bij de behandeling van het gedaan verzet ter terechtzitting van den landraad bleek dat de overgelegde meetbrieven andere gronden betroffen. In Soerabaija was de intrekking van één aanvraag het gevolg van het overlijden van den aanvrager, door wiens erfgenamen echter eene nieuwe aanvraag werd ingediend.

Omtrent het gebruik, dat de agrarische eigenaars van hun recht maakten, is gemeld dat één hunner in Soerabaija 22 bouws aan suikerondernemers verhuurde, terwijl twee in agrarischen eigendom bezeten perceelen in Madioen bij Europeanen beleend werden onder hypothecair verband. In Kediri verpandden de agrarische eigenaars hunne eigendomsakten ondershands tegen zulk eene hooge rente dat zij van de opbrengst der gronden nagenoeg niets overhielden.

Verhuur van grond door inlanders aan niet-inlanders. De vraag, of en in hoever aan de verkrijging van zuiverder toestanden met betrekking tot de hierbedoelde grondverhuur bevorderlijk kan zijn eene wijziging der ordonnantiën in Indisch Staatsblad 1871 n°. 163 en 1879 n°. 209, maakt in Indië nog een onderwerp van overweging uit. Daarmede hangt ook samen de quaestie of er behoefte aan bestaat om voor in erfelijk individueel gebruik bezeten gronden een langeren huurtermijn toe te staan dan het tegenwoordig maximum van vijf jaren.

De uitgestrektheid grond, die in 1890 door inlanders aan Europeanen en vreemde oosterlingen werd verhuurd, bedroeg 105 984 bouws, waarvan alleen in Bezoeki, hoofdzakelijk ten behoeve van de tabakscultuur, 29 145 bouws, en in Soerabaija, meestal aan suikerfabrikanten, 19 227 bouws, terwijl in 1889 het totaal bedroeg 68 955 bouws, waarin toen de residentiën Soerabaija en Japara, met respectievelijk 17 101 en 8443 bouws, het grootste aandeel hadden. Terwijl in laatstgemeld jaar voor nog geen 12 pct. van de gehuurde gronden de overeenkomsten (ten getale van 2024) ter registratie werden aangeboden, beliep deze verhouding in 1890 ruim 30 pct. en steeg het aantal der op die wijze rechtsgeldig gemaakte overeenkomsten tot 16 335. Alleen in Bezoeki werden niet minder dan 15 208 overeenkomsten geregistreerd (in 1889 slechts 1518), als

gevolg van de vrees bij de huurders voor onderhuring van de gronden door de vele concurrenten.

De boven opgegeven uitgestrektheid van 105 984 bouws was over de verschillende gewesten verdeeld als volgt:

GEWESTEN.	Aantal bouws gehuurd bij geregistreerd contract.	Aantal bouws op andere wijze gehuurd (voor zoover deze verhuringen bij het bestuur bekend werden).	Te zamen.
Preanger Regentschappen.	7	„	7
Cheribon.	803	5 896	6 699
Tagal	628	7 497	8 125
Pekalongan.	„	4 713	4 713
Samarang	1 537	1 383	2 920
Japara	179	7 779	7 958
Rembang	4	597	601
Soerabaija	968	18 259	19 227
Pasoeroean	1 310	5 010	6 320
Transporteeren . .	5 436	51 134	56 570
Per transport . .	5 436	51 134	56 570
Probolinggo	3	4 090	4 093
Bezoeki	24 369	4 776	29 145
Banjoemas	9	1 609	1 618
Bagelen	„	903	903
Kadoe.	185	139	324
Madioen	1 115	3 948	5 063
Kediri.	742	7 526	8 268
Totalen .	31 859	74 125	105 984

Verdere statistische opgaven met betrekking tot de hierbedoelde verhuringen, voor alle gewesten te zamen, vindt men in het volgende vijfjarig overzicht.

JAREN.	Uitgestrektheid (in bouws), gehuurd: bij geregistreerde overeenkomsten.	bij mondelinge of bij schriftelijke niet-geregistreerde overeenkomsten.	Te zamen.	Van de in de voorgaande kolommen bedoelde gronden was de onderstaande uitgestrektheid (in bouws) bestemd voor de teelt van *suikerriet*. Gehuurd bij geregistreerde overeenkomsten.	Gehuurd bij mondelinge of bij schriftelijke niet-geregistreerde overeenkomsten.	Te zamen.	Verdere opgaven ten aanzien van de bij *geregistreerde* overeenkomsten gehuurde gronden. Aantal gewesten waar overeenkomsten ter registratie werden aangeboden.	Aantal geregistreerde overeenkomsten.	Aantal huurders. Europeanen.	Aantal huurders. Vreemde oosterlingen.	Van de bij geregistreerde overeenkomsten in huur genomen gronden was het navolgend aantal bouws in: communaal bezit.	individueel bezit.
1886	9503	35 669	45 172	5384	30 892	36 276 = 80,3 pct.	13	5196	110	97	4869	4634
1887	25 099	37 166	62 265	7040	32 315	39 355 = 63,2 „	13	17 235	61	66	7024	18 075
1888	13 864	51 210	65 074	6494	39 494	45 988 = 70,7 „	14	5168	75	45	6247	7617
1889	8 227	60 728	68 955	6161	52 214	58 375 = 84,6 „	12	2024	193	44	6194	2033
1890	31 859	74 125	105 984	5552	63 503	69 055 = 65,1 „	13	16 335	175	31	6815	25 044

De voor andere doeleinden dan voor de suikercultuur van de bevolking gehuurde gronden waren, volgens de ontvangen opgaven, in de behandelde vijf jaren te verdeelen als volgt.

ren.	Uitgestrektheid (in bouws) bij geregistreerde overeenkomsten gehuurd: voor de teelt van: padi alleen.	padi en tweede gewassen.	andere gewassen.	voor de oprichting van gebouwen.	Te zamen.	Uitgestrektheid (in bouws) bij mondelinge of bij schriftelijke niet-geregistreerde overeenkomsten gehuurd: voor de teelt van: padi alleen.	padi en tweede gewassen.	andere gewassen.	voor de oprichting van gebouwen.	Te zamen.	In 't geheel waren alzoo van de niet voor de suikercultuur gehuurde gronden bestemd (in bouws): voor de teelt van: padi alleen.	padi en tweede gewassen.	andere gewassen.	voor de oprichting van gebouwen.	Te zamen.
1886	45	261	3 732	81	4 119	1 847	462	2 439	29	4 777	1 892	723	6 471	110	8 896
1887	186	45	17 771	57	18 059	1 746	398	2 618	89	4 851	1 932	443	20 389	146	22 910
1888	49	22	7 254	45	7 370	1 865	829	8 968	54	11 716	1 914	851	16 222	99	19 086
1889	57	„	1 987	22	2 066	3 139	1 490	3 801	84	8 514	3 196	1 490	5 788	106	10 580
1890	653	„	25 630	24	26 307	3 632	1 738	5 154	98	10 622	4 285	1 738	30 784	122	36 929

Voor het meerendeel werden de huurovereenkomsten aangegaan voor één oogstjaar. Uitzondering hierop maakten alleen de gronden in Bezoeki, voor zooveel deze verhuurd werden voor de teelt van tabak en voor de oprichting van gebouwen.

De huurprijzen liepen, naar gelang van de soort, ligging en geaardheid der gronden, zeer uiteen. Voor gronden, bestemd om met suikerriet te worden beplant, vindt men als huur opgegeven (per jaar) voor Cheribon f 13,50 à f 50, Tagal f 8 à f 50, Pekalongan f 22,50 à f 35, Samarang f 30 à f 45, Japara f 12 à f 50, Rembang f 12,50 à f 45, Soerabaija f 16,50 à f 65, Pasoeroean f 12 à f 60, Probolinggo f 30 à f f 50, Bezoeki f 38 à f 55, Banjoemas f 25 à f 50, Bagelen f 35 à f 50, Madioen f 8 à f 50 en voor Kediri f 10 à f 30. Voor de met padi te beplanten gronden bleken de hoogste huurprijzen betaald te worden (namelijk respectievelijk f 50, f 45 en f 35 per bouw) in Soerabaija, Samarang en Kadoe. Bij het huren van gronden voor de indigoteelt liepen de huursommen van f 15 tot f 45 per bouw. Waar bij schriftelijke of mondelinge overeenkomst de gronden door tabaksondernemers werden gehuurd, werd doorgaans bedongen dat de verhuurder zijn grond met tweede gewassen mocht beplanten en dat de daarvan verkregen oogst zijn eigendom bleef, terwijl, als hij tabak daarop plantte, hij verplicht

was die tegen een vooraf bedongen prijs aan den huurder af te staan. In verband hiermede beliep dan ook de eigenlijke huur, althans in Bezoeki, waar alleen niet minder dan 24 365 bouws voor de tabakscultuur werden gehuurd, niettegenstaande de groote mededinging onder de tabaksplanters, gemiddeld slechts f 5 per bouw voor sawahs en f 3 per bouw voor tegalgronden. In Kediri werd f 5 à f 15 per bouw betaald.

Klachten over het niet nakomen van huurovereenkomsten werden in 1890 bij het bestuur niet voorgebracht, uitgenomen in Soerabaija, waar zich het bezwaar voordeed dat de ondernemers niet tijdig de beschikking kregen over de gehuurde gronden. Vermits echter die moeilijkheden uit niet-geregistreerde overeenkomsten ontsproten, kon het bestuur ten deze zijne tusschenkomst niet doen gelden.

Ontginning door inlanders van woesten (niet tot de dessa's behoorenden) grond. De medewerking der inlandsche ambtenaren tot opsporing van clandestiene ontginningen van staatsdomein (zie Indisch Staatsblad 1874 n°. 79) liet minder te wenschen over dan die der dessahoofden, wier belang het vaak medebrengt deze ontginningen te verzwijgen. Tegen 3598 gevallen in 1889, 3248 in 1888 en 2962 in 1887, kwamen in het afgeloopen jaar 3697 (in Rembang alleen 1310) gevallen van eigenmachtige ontginning aan het licht, waarvoor de betrokkenen politioneel werden gestraft.

In het geheel werden gedurende 1890 (aan inlanders) verleend 38 525 vergunningen tot ontginning van woesten grond, tot het staatsdomein behoorende, en wel voor gezamenlijk 31 304 bouws (tegen 37 556 vergunningen, voor 35 752 bouws, in 1889), waaronder, voor zooveel blijkt, slechts 6 vergunningen die elke 5 bouws of meer (tot 10 bouws) betroffen.

Over de verschillende gewesten was het aantal der hierbedoelde vergunningen verdeeld als volgt:

GEWESTEN.	Vergunningen aan inlanders tot ontginning van domeingrond, in 1890 verleend — naar gelang van de grootte of de begrenzing, enz. der aangevraagde terreinen — door: districtshoofden: aan onderstaand aantal personen.	districtshoofden: gezamenlijk voor de volgende uitgestrektheid (in bouws). a)	assistent-residenten: aan onderstaand aantal personen.	assistent-residenten: gezamenlijk voor de volgende uitgestrektheid (in bouws).	residenten: aan onderstaand aantal personen.	residenten: gezamenlijk voor de volgende uitgestrektheid (in bouws).	Totaal der personen die ontginningsvergunningen verkregen.	Totaal der bij de vergunningen bedoelde uitgestrektheden (in bouws).	Gemiddeld betrof dus elke vergunning (per persoon) onderstaande uitgestrektheid (in bouws van 500 vierkante Rijnlandsche roeden): Bouws.	Roeden
Bantam	2 386	1 597	"	"	"	"	2 386	1 597	0	335
Krawang	32	44	"	"	7	8	39	52	1	167
Preanger Regentschappen	5 276	3 718	483	210	2 440	2 231	8 199	6 159	0	375
Cheribon	3 828	1 048	37	11	260	188	4 125	1 247	0	151
Tagal	1 411	946	21	20	109	72	1 541	1 038	0	336
Pekalongan	552	267	11	7	2 425	1 018	2 988	1 292	0	216
Samarang	b) 1 884	b) 1 197	"	"	c) 1 379	c) 305	3 263	1 502	0	230
Japara	492	826	17	40	93	101	602	967	1	303
Rembang	477	358	"	"	14	14	491	372	0	378
Soerabaija	d) 683	d) 647	"	"	281	294	964	941	0	488
Pasoeroean	507	229	"	"	587	531	1 094	760	0	347
Probolinggo	43	56	80	66	98	220	221	342	1	274
Bezoeki	167	180	456	420	963	1 101	1 586	1 701	1	36
Banjoemas	2 385	2 046	185	124	109	75	2 679	2 245	0	419
Bagelen	1 684	793	26	15	40	10	1 750	818	0	233
Kadoe	198	102	"	"	75	49	273	151	0	276
Madioen	962	1 505	"	"	356	757	1 318	2 262	1	358
Kediri	4 398	6 913	32	38	432	650	4 862	7 601	1	281
Madura	117	180	24	69	3	8	144	257	1	392
Totalen	27 482	22 652	1 372	1 020	9 671	7 632	38 525	31 304	0	406
In 1889 waren de totalen	27 824	27 649	907	784	8 825	7 319	37 556	35 752	0	476

a) Bij de totalen van elk gewest is de oppervlakte tot geheele bouws afgerond.

b) Hiervan vroegen 168 personen 17 bouws aan om op die gronden koffie te planten (monosoeko).

c) Voor ditzelfde doel vroegen 1129 personen 167 bouws aan.

d) Hiervan werden door 632 personen 544 bouws aangevraagd voor het aanleggen van vischvijvers.

Uit de residentie Bantam werd bericht dat de in 1889 aangevraagde gronden aan de Peper-baai door de in den omtrek aldaar zich ophoudende inlanders werden verlaten, en dat wederom, voor een deel, ter ontginning werden aangevraagd de sawah- en tegalvelden, die in 1883 ten gevolge van de hooge vloedgolven, veroorzaakt door de uitbarsting van Krakatau, verwoest en verlaten waren geworden.

In de Preanger Regentschappen had ontginning, na bekomen vergunning, weder op groote schaal plaats; voor verreweg het grootste gedeelte werden de aangevraagde terreinen bestemd om vrijwillig met koffie te worden beplant. Sedert voor de met dat doel ter ontginning gevraagde hellende gronden het maken van terrassen niet meer wordt voorgeschreven, aangezien geoordeeld wordt dat voldoende waarborgen tegen afspoeling van de bouwkruin bestaan in de wijze waarop de bevolking bij hare vrijwillige (monosoeko) koffie-aanplantingen de gronden behandelt, nemen in genoemd gewest in de laatste jaren de ontginningsaanvragen zeer toe, waartoe ook bijdraagt de aan de aanvragers verleende vrijheid om tusschen de koffieboomen tweede gewassen te verbouwen, vrij van landrenteplichtigheid. Ook in andere gewesten, als Pasoeroean, Pekalongan en Samarang, werden, ten gevolge van deze faciliteiten, veel gronden voor het aanleggen van koffie-aanplantingen (monosoeko) aangevraagd.

De zooeven besproken verplichting — zie art. 5, 3°, der ontginnings-ordonnantie (Indisch Staatsblad 1874 n°. 79) — om bij hellend terrein, »zoo er gevaar bestaat voor afspoeling van de bouwkruin", den ter ontginning verkregen grond terrasgewijze te bebouwen, werd steeds opgelegd waar de grond werd aangevraagd voor de teelt van éénjarige gewassen. Niettemin blijkt voortdurend dat de inlander niet dan noode tot terrasseering overgaat, en dat doorgaans al spoedig, ten gevolge van verwaarloozing, weinig meer van terrassen-aanleg te bespeuren valt. De houtvester, die in last had om op zijne dienstreizen in de Preanger-Regentschappen zich van het meerdere of mindere nut van terrasgewijze bebouwing te overtuigen (verg. vorig verslag blz. 81), is van oordeel dat de aan terrasseering verbonden voordeelen, waar de terrassen goed worden aangelegd, het behoud van het bestaande voorschrift alleszins wettigen. De Indische Regeering heeft haar gevoelen omtrent dit punt nog niet doen kennen.

Van de vóór 1890 verleende ontginningsvergunningen vervielen er in dat jaar 1264, betrekking hebbende op 1242 bouws, hoofdzakelijk wegens het niet nakomen van

de gestelde voorwaarden. In sommige gevallen echter waren de redenen vertrek of overlijden van den aanvrager.

Uitgifte van grond in erfpacht. Het aantal perceelen, dat in 1890 op aanvrage van gegadigden in erfpacht werd *toegezegd*, bedroeg 65 (tegen 105 in 1889 en 78 in 1888). Hiervan werden 4, na indiening van de vereischte stukken, nog in hetzelfde jaar *afgestaan*. Bovendien werden in 1890 nog *afgestaan* 60 perceelen, waarop in vorige jaren erfpachtsrecht was toegezegd, terwijl 1 reeds vroeger, tot uitbreiding van eene bestaande onderneming, afgestaan perceel, dat echter niet tijdig aanvaard was, opnieuw werd afgestaan, thans zonder voorafgaande toezegging. Het totaal der in 1890 *afgestane* perceelen bedroeg derhalve 65, tegen 102 in 1889 en 42 in 1888.

Ingeschreven, dat wil zeggen: door de aanvragers *aanvaard*, werden 85 perceelen (40 die in 1890, en 45 die te voren waren afgestaan), met eene gezamenlijke uitgestrektheid van 16 130 bouws, waaromtrent de gebruikelijke opgaven residentie's gewijs in bijlage Q hierachter zijn verzameld. In 1888 waren aanvaard 36 en in 1889 74 perceelen, ter gezamenlijke grootte van respectievelijk 6513 en 17 765 bouws.

Onder de bedoelde 85 perceelen zijn ook medegeteld de 3 perceelen (ter gezamenlijke grootte van ruim 1157 bouws) van het vroeger onder de particuliere landen gerekende complex gronden, bekend onder den naam Kalinjamat en gelegen in de residentie Japara welke bij gouvernementsbesluit dd. 22 April 1889 n°. 22 (zie het verslag van 1889 blz. 97) in erfpacht werden afgestaan tot regeling van den onzekeren rechtstoestand van gemeld land. Deze 3 perceelen werden ten name van inlanders ingeschreven; al de 82 andere, op 8 na, ten name van Europeanen of cultuurmaatschappijen. Voor de bedoelde 8 perceelen (gezamenlijk 280 bouws) traden Chineezen als erfpachters op, en wel drie (één in de Preanger Regentschappen [1]) en twee in Kediri) die aldaar reeds erfpachtsgronden bezaten en de thans verkregen perceelen tot uitbreiding daarvan bestemden, en één (mede in Kediri) die voor 't eerst gronden in erpacht verkreeg (ruim 44 bouws). Van de door Europeanen of cultuurmaatschappijen aanvaarde 74 perceelen dienden er 31 tot uitbreiding van bestaande ondernemingen; zij waren althans aangevraagd voor zoolang de erfpacht nog duurde van vroeger aan dezelfde ondernemers afgestane gronden. Voor deze 31 perceelen, evenals voor de 7 uitbreidingen van Chineesche ondernemingen, werd dus de erfpachtsduur op een korteren termijn dan 75 jaar bepaald. Ook werden twee der in 1890 aanvaarde perceelen, ofschoon bestemd om zelfstandige ondernemingen [2]) te vormen, afgestaan het eene voor 50 en het andere voor 30 jaar, eenvoudig, naar het schijnt, omdat de aanvragers geen langeren termijn begeerden.

Waar bijzondere voorwaarden aan de erfpacht verbonden werden, waren deze van gelijken aard als vroeger. Zoo werd steeds bedongen het onaangeroerd laten van houtgewas in de nabijheid van bronnen, rivieren of beken (zie lager), het niet afsluiten en het in goeden staat houden van de over het perceel loopende voor publiek verkeer bestemde wegen of paden, het kosteloos beschikbaar stellen van eene strook gronds bijaldien ten behoeve van te maken waterleidingen ten dienste der omwonende bevolking het perceel moest worden doorsneden, enz. Uit de aangehaalde bijlage Q kan blijken dat in onderscheidene gevallen ook eene in eens af bepaalde retributie werd bedongen als schadeloosstelling aan 's lands kas voor het in de uitgifte begrepen houtgewas, of, bijaldien zich op de afgestane gronden koffieboomen mochten bevinden, wegens de derving van het daarvan nog te verwachten product. Bij drie der in 1890 tot stand gekomen erfpachtscontracten werd voorts het verbod van koffieteelt gestipuleerd [3]).

Niet minder dan 175 van de in 1890 bij de Regeering voorgebrachte aanvragen om erfpacht, sommige betreffende twee of meer perceelen tegelijk — zie de lijst in bijlage R hierachter, — werden *afgewezen*, en daaronder 5 van Chineezen, 2 van Arabieren en 1 van een inlander. Van een der afgewezen aanvragen, waarbij het een plan betrof om eene uitgestrekte landconcessie met eene spoorwegconcessie te combineeren, is reeds melding gemaakt op blz. 144 van 't vorig verslag en over de afwijzing daarvan zal gehandeld worden in hoofdstuk **L**, afd. III, hierachter. Ten aanzien van de overige aanvragen golden in de meeste gevallen een der volgende redenen van afwijzing: dat de begeerde gronden hetzij gelegen waren in voor de instandhouding der gouvernements-koffiecultuur gereserveerde streken [4]), hetzij benoodigd waren voor de uitbreiding van den landbouw der inlandsche bevolking; dat uit anderen hoofde de uitgifte strijdig werd geacht met de belangen der bevolking, of eindelijk dat de aangevraagde grond deel uitmaakte van het voor boschbehoud of boschvorming gereserveerd terrein, laatstelijk opnieuw en meer volledig aangewezen bij de ordonnantie van 2 Juni 1890 (Indisch Staatsblad n°. 115).

In verband met het bij deze laatste verordening tevens uitgevaardigde algemeene voorschrift betreffende het reserveeren van eene strook bosch rondom of ter weerszijde van bronnen, rivieren of beken, voor zoover zij in den oostmoesson in den regel waterhoudend zijn, kwam de vraag ter sprake, of nu, bij de uitgifte in erfpacht van gronden waar deze bepaling toepassing moet vinden, de bedoelde terreinstrooken niet van de erfpacht uitgesloten behoorden te worden. De Indische Regeering was echter van oordeel dat het geen aanbeveling verdiende dit tot regel te stellen, omdat het doel voldoende kan worden bereikt wanneer in elk voorkomend geval aan den betrokken houtvester wordt overgelaten te beslissen of de te reserveeren terreinstrooken, ook waar zij niet met hout begroeid zijn doch voor houtbeplanting (ter boschvorming) in aanmerking komen, in de erfpacht begrepen kunnen worden, dan wel daarvan uitgesloten en dus uitgemeten behooren te worden. In het eerste geval zal dan echter, evenals reeds tot dusver gestipuleerd placht te worden, het wegkappen van het houtgewas binnen de aan te geven kringen den erfpachter verboden moeten worden, en waar boschvorming verdient in de hand gewerkt te worden, zal de erfpachter beplanting van gouvernementswege met zoogenaamd wildhout van de door den houtvester aan te geven strooken te allen tijde moeten gedoogen. Aan de gewestelijke bestuurders is (bij eene

---

1) Ofschoon er, met het oog op de agrarische bepalingen, geen sprake kan zijn om Chineezen van het verkrijgen van grond in erfpacht uit te sluiten, is in het afgeloopen jaar, toen — meer bijzonder met betrekking tot de Preanger Regentschappen — de wenschelijkheid ter sprake kwam om de vestiging van Chineezen in de binnenlanden zooveel mogelijk tegen te gaan, aan den resident van genoemd gewest voor zooveel noodig opgemerkt, dat dáár, waar van de vestiging van Chineezen als erfpachters misbruiken zijn te vreezen, hun kan worden belet zich in het binnenland neder te zetten, en wel door te weigeren de vergunning, welke de vreemde oosterlingen, ingevolge art. 3 van Indisch Staatsblad 1866 n°. 57, steeds behoeven om zich, in het belang van landbouw en nijverheid of van 's lands pachten en openbare werken, te vestigen op plaatsen waar hun geen afzonderlijke wijken ter bewoning zijn aangewezen.

2) Tjitepoes Lantja of Friesland (in de Preanger Regentschappen), groot 108 bouws en bestemd voor de koffieteelt, en Germania (in Madioen), groot 16 bouws, bestemd voor het verbouwen van aardappelen en groenten. Op dit laatste perceel mag volgens het erfpachtscontract geen koffie worden geteeld.

3) Voor drie in 1883 en 1884 uitgegeven perceelen (Goenoeng Kassang en Oentoeng in de Preanger Regentschappen en Terbono in Japara) werd in 1890 zoodanig verbod opgeheven (gouvernementsbesluiten dd. 17 November 1890 n°. 2 en 28 Augustus 1890 n°. 4). Tot dusver werden bedoelde perceelen gebezigd: de beide eerstgenoemde voor de kinacultuur, het andere voor de teelt van kapok.

4) In 't vorig verslag (blz. 187) is reeds gezegd waarom het vooralsnog ontijdig wordt geacht tot eene nieuwe aanwijzing der bedoelde streken over te gaan.

Wat de in die streken gelegen gronden betreft, heeft bij de beoordeeling van de vraag of zij voor uitgifte in erfpacht konden in aanmerking komen niet altijd hetzelfde beginsel voorgezeten. Zoo ook in den laatsten tijd. Aan het over deze aangelegenheid handelend besluit dd. 26 Februari 1889 n°. 19, waarop gedoeld werd in 't verslag van 1889, blz. 94, en in de Javasche Courant dd. 8 Maart 1889, was namelijk aanvankelijk deze toepassing gegeven dat de uitgifte achterwege moest blijven wanneer mocht aangenomen worden dat op de aangevraagde gronden de koffieteelt een loonend bedrijf kon uitmaken. Nader is echter ingezien — en van regeeringswege werd zulks ter kennis gebracht van de gewestelijke bestuurders bij eene circulaire van den directeur van binnenlandsch bestuur dd. 17 Juni 1890 — dat door zoodanige uitlegging de bedoeling van het aangehaald besluit niet geheel juist werd weergegeven, vermits die bedoeling geene andere was dan terug te keeren tot het reeds in 1879 aangenomen beginsel (besluit dd. 29 Juni 1879 n°. 12, Bijblad op het Indisch Staatsblad n°. 3467), dat namelijk geen bezwaar kan bestaan tegen uitgifte, in gereserveerde streken, van gronden die, al zijn zij in het algemeen niet voor de koffiecultuur ongeschikt, door hunne ligging onmogelijk in aanmerking kunnen komen voor beplanting met koffie door de inlandsche bevolking.

circulaire van den directeur van binnenlandsch bestuur dd. 12 December 1890) opgemerkt dat bij het schatten van den te bedingen canon ook met de bedoelde beperking der rechten van den erfpachter rekening zal zijn te houden.

Bij het einde van 1890 bleven in verschillende gewesten nog tal van erfpachtsaanvragen in behandeling. Bovendien moesten 34 reeds afgestane perceelen (6145 bouws), waarvoor de termijn van inschrijving eerst in de eerste helft van 1891 kwam te verstrijken, nog ingeschreven, dat is door de aanvragers aanvaard worden, en waren nog enkel toegezegd 136 perceelen (ruim 55 000 bouws), waarvoor de termijn tot het inzenden van de vereischte kaarten en meetbrieven nog openstond, en die dus niet reeds voorgoed konden worden afgestaan. Het volgende staatje kan doen zien hoe de opgegeven cijfers over de verschillende gewesten verdeeld waren.

GEWESTEN.	Toegezegd maar nog niet afgestaan. a)		Afgestaan maar nog niet aanvaard.	
	Aantal perceelen.	Aantal bouws. b)	Aantal perceelen.	Aantal bouws. b)
Bantam	2	60	"	"
Preanger Regentschappen	38	11 140	16	2 164
Tagal	3	1 030	"	"
Pekalongan	5	460	"	"
Samarang	3	560	2	337
Japara	2	415	"	"
Rembang	1	400	"	"
Soerabaija	5	1 550	"	"
Pasoeroean	15	6 419	3	311
Probolinggo	7	5 930	"	"
Bezoeki	16	14 768	6	2 824
Banjoemas	1	500	"	"
Bagelen	5	123	"	"
Kadoe	1	niet opgegeven.	"	"
Madioen	"	"	1	42
Kediri	32	11 812	6	467
Totalen.	136	c) 55 167	34	6 145
De toezegging of de definitieve toewijzing vond plaats in de jaren: 1881 t/m 1888	43	15 140	5	446
1889	d) 33	16 206	5	2 372
1890	d) 60	23 821	24	3 327
Totalen als boven	136	c) 55 167	34	6 145

a) Waar in de aanvraag als geschatte grootte van het perceel tweeërlei uitgestrektheid was genoemd of de opgegeven grootte verschilde met de taxatie der commissie van onderzoek, is het kleinste cijfer in rekening gebracht.

b) Voor elk perceel is de uitgestrektheid tot volle bouws afgerond.

c) Van één perceel (dat in Kadoe) is de uitgestrektheid niet opgegeven.

d) Voor drie in 1889 toegezegde perceelen, en voor één perceel in 1890 toegezegd, werd in 1890 de toezegging ingetrokken, omdat de aanvragers niet tijdig de vereischte stukken hadden ingezonden en evenmin uitstel hadden gevraagd.

Terugneming van erfpacht vond in 1890 (bij gerechtelijke akte) plaats ten aanzien van 12 perceelen in hun geheel (gezamenlijk ongeveer 3179 bouws) en van 2 gedeelten van perceelen (te zamen voor 332 bouws), omdat hetzij de gronden ongeschikt waren bevonden voor bebouwing, hetzij de erfpachters geheel onvermogend waren. Waar dit laatste niet het geval was, werd tot de terugneming eerst overgegaan na voorafgaande aanzuivering van den canon tot en met het jaar van overschrijving ten name van het Gouvernement. In enkele gevallen stemde de Regeering in de terugneming toe, wanneer de erfpachters aanboden het achterstallige aan canon bij gedeelten terug te betalen en daartoe voldoende waarborgen konden leveren.

Eene lijst der in 1890 terug ontvangen erfpachtsperceelen vindt men aan het slot der hooger reeds aangehaalde bijlage Q. Overigens onderging de ingeschreven uitgestrektheid der erfpachtsgronden nog verandering door eene nieuwe inschrijving, tot de bij hermeting bevonden grootere uitgestrektheid, van de in 1881 aanvaarde perceelen Kalitjilik I (residentie Kediri) en Soember Gilang (residentie Pasoeroean), welke laatste gronden bij de nieuwe inschrijving, in verband met de reeds feitelijk bestaande splitsing, tevens in twee perceelen te boek werden gesteld. Kalitjilik I telt nu voortaan voor ruim 15 bouws méér en Soember Gilang A en B te zamen voor ruim 18 bouws méér. De op ult. 1889 in erfpacht bezeten uitgestrektheid (hierbij niet gerekend de lager afzonderlijk te bespreken erfpachtsperceelen die aanvankelijk huurgronden uitmaakten) werd door de opgegeven terugnemingen en door de bedoelde twee nieuwe inschrijvingen teruggebracht van 255 003 tot 251 525 bouws en het aantal perceelen van 969 tot 958. Daar echter, zooals hooger werd aangeteekend, in 1890 85 nieuwe perceelen werden uitgegeven (ingeschreven), gezamenlijk uitmakende 16 130 bouws, stonden dus op ult. 1890 te boek 1043 perceelen, eene totale oppervlakte uitmakende van 267 655 bouws.

Uit het volgende overzicht blijkt dat de uitgifte van grond in erfpacht haar grootsten omvang had in de residentiën Preanger Regentschappen en Kediri.

Overzicht van de op 31 December 1890 op Java en Madura in erfpacht bezeten gronden (uitgenomen die welke oorspronkelijk in huur waren afgestaan geweest). a)

GEWESTEN.	Aanvaard in 1873 t/m 1882.		Aanvaard in 1883 t/m 1889.		Totalen over de jaren 1873 t/m 1889.		Aanvaard in 1890.		Aanvaard in de opgegeven 18 jaren te zamen	
	Aantal perceelen.	Aantal bouws.	Aantal perceelen.	Aantal bouws.	Aantal perceelen.	Aantal bouws.	Aantal perceelen.	Aantal bouws.	Aantal perceelen.	Aantal bouws.
Bantam	9	2 472	3	625	12	3 097	1	36	13	3 133
Krawang	2	211	3	260	5	471	"	"	5	471
Preanger Regentschappen	133	31 312	137	20 125	b) 270	b) 51 437	16	1631	286	53 068
Cheribon	3	808	7	735	10	1 543	"	"	10	1 543
Tagal	3	727	1	127	4	854	"	"	4	854
Pekalongan	35	5 797	7	1 448	c) 42	c) 7 245	"	"	42	7 245
Samarang	42	6 623	12	668	54	7 291	2	131	56	7 422
Japara	4	1 409	9	1 187	13	2 596	3	1 157	16	3 753
Soerabaija	10	3 131	10	2 088	d) 20	d) 5 219	1	90	21	5 309
Pasoeroean	72	28 326	88	33 015	e) 160	e) 61 341	10	2 760	170	64 101
Probolinggo	12	3 921	33	12 000	f) 45	f) 15 921	5	770	50	16 691
Bezoeki	19	8 314	31	9 781	50	18 095	2	178	52	18 273
Banjoemas	2	700	"	"	2	700	"	"	2	700
Bagelen	5	553	5	1 327	10	1 880	"	"	10	1 880
Kadoe	20	3 743	2	587	22	4 330	"	"	22	4 330
Madioen	22	6 717	10	1 233	g) 32	g) 7 950	3	184	35	8 134
Kediri	80	28 895	127	32 660	207	h) 61 555	42	9 193	249	70 748
Totalen	473	133 659	485	117 866	i) 958	i) 251 525	85	16 130	1043	267 655

a) De uitgestrektheid van elk perceel is tot volle bouws afgerond.

b) Wegens terugneming van gronden verminderd met 5 perceelen en 1520 bouws en met een gedeelte van het perceel Tjiharoes, welk laatste nu niet langer voor 323, maar slechts voor 256 bouws te boek staat.

c) Om reden als voren verminderd met 3 perceelen en 466 bouws.

d) Idem met 1 perceel en 274 bouws.

e) Het aantal perceelen bleef onveranderd; wel werd één perceel (Koetoegan) teruggenomen, doch de gronden van Soember Gilang, tot dusver als één perceel te boek staande, werden, gerekend van 1881 af, als twee perceelen ingeschreven, en wel volgens nieuwe meetbrieven, welke 18 bouws méér aanwezen. Tegenover deze vermeerdering met 18 bouws, stond echter eene vermindering met 752 bouws, daar, behalve de 487 bouws van Koetoegan, ook nog teruggenomen werd een gedeelte, groot 265 bouws, van het perceel Pawon Sewoe, dat nu voortaan voor ruim 148 bouws te boek staat, in plaats van voor ruim 413 bouws.

f) Verminderd, wegens terugneming van gronden, met 1 perceel en 182 bouws.

g) Als voren met 1 perceel en 250 bouws.

h) Vermeerderd met 15 bouws, wegens nieuwe inschrijving, te rekenen van 1881, van het perceel Kalitjilik I, dat bij hermeting bevonden werd niet 251, maar 266 bouws te beslaan.

i) Naar gelang van het jaar van inschrijving was het aantal perceelen en de uitgestrektheid (met toepassing van de tot ultimo 1890 geregulariseerde veranderingen, ontstaan door terugneming van gronden of door nieuwe inschrijving van hermeten, gesplitste of vereenigde perceelen verdeeld als volgt:

	Aantal perceelen.	Aantal bouws.
1873	1	350
1874	16	5 833
1875	40	11 726
1876	42	10 189
1877	40	10 073
1878	50	11 846
1879	52	15 375
1880	64	16 335
1881	79	24 273
Transporteeren	384	106 000

	Aantal perceelen.	Aantal bouws.
Per transport	384	106 000
1882	89	27 659
1883	76	22 762
1884	73	16 337
1885	97	24 788
1886	60	10 287
1887	69	19 414
1888	36	6 513
1889	74	17 765
Totalen	958	251 525

Wegens gerechtelijke invordering van verschuldigde pachtpenningen werden op 19 Mei 1890 de erfpachtsrechten op de in één band vereenigd geweest zijnde perceelen Kosala I, II en III en Lebakmodja in de residentie Bantam (deels in 1874, deels in 1876 en 1880 ingeschreven) executoriaal verkocht. Het Gouvernement werd daarvan kooper. Op het einde des jaars had echter de overschrijving nog niet plaats gehad, om welke reden bedoelde perceelen uit het voorafgaand overzicht nog niet zijn afgevoerd. Evenmin is dit nog het geval met een aantal perceelen of gedeelten van perceelen, tot welker terugneming het Gouvernement in 1890 of vroeger zich onder zekere voorwaarden bereid had verklaard, maar aan welke voorwaarden door de erfpachters op ult. 1890 nog niet was voldaan.

Zooals bekend (zie o. a. het verslag van 1888 blz. 94), is de Regeering in 1887 te rade geworden de fiscale lasten zoowel voor nieuw te vestigen als voor reeds bestaande erfpachtsondernemingen op Java en Madura te verminderen, en wel door afschaffing van het hoofdgeld voor de op de perceelen gevestigde werklieden en door verschuiving van het tijdstip van ingang der verpondingsbelasting, terwijl voorts, voor zooveel in den vervolge uit te geven erfpachtsperceelen betreft, bij het bepalen van den canon meer matiging wordt betracht [1]) Sedert was de vraag aanhangig gemaakt, of in dit laatste opzicht ook niet iets zou moeten worden gedaan voor de reeds vroeger uitgegeven perceelen. De moeilijkheid om ten deze tot eene regeling te geraken, waardoor niet noodeloos landsinkomsten worden prijsgegeven, zoomede verschil van inzicht omtrent de wijze waarop erfpachters, die mochten blijken onder een te hoogen canon gedrukt te gaan, in dit deel hunner lasten zouden zijn tegemoet te komen, hebben tot dusver de oplossing van het vraagstuk vertraagd. Ten einde zich de noodige zekerheid te verschaffen of inderdaad eenige maatregel noodig is en, zoo ja, waarin die maatregel zal moeten bestaan, is in Januari jl. aan de hoofden van gewestelijk bestuur opgedragen een onderzoek te doen instellen ter beantwoording van de vraag, voor welke erfpachters verlaging van canon een onafwijsbare eisch is om hunne onderneming te doen voortbestaan, of, waar het nog onontgonnen perceelen betreft, eene onderneming in het leven te kunnen roepen. Omtrent het standpunt waarop de residenten zich, naar de bedoelingen van de Regeering, bij dit onderzoek hebben te plaatsen, opdat overal naar denzelfden maatstaf worde tewerkgegaan en geene factoren in aanmerking worden genomen die buiten spel behooren te blijven, werden de noodige instructies verstrekt bij eene circulaire van den directeur van binnenlandsch bestuur dd. 28 Januari 1891.

In vertoogen van particuliere zijde over de belangen der Europeesche landbouwnijverheid was o. a. het denkbeeld aangeprezen om, bij belangrijke verlaging van den canon en bij afschaffing van de verpondingsbelasting voor de erfpachtsondernemingen, door deze, nevens het patentrecht, zeker percentage van de winst aan den lande te doen opbrengen. Dit denkbeeld, ofschoon door de Indische Regeering tot een punt van overweging gemaakt, is haar echter onaannemelijk voorgekomen, zoowel omdat voor zoodanige verandering geen voldoende gronden aanwezig werden geacht, als omdat de schatkist het daardoor te lijden verlies niet zou kunnen dragen.

Met de aanzuivering van den door de erfpachters verschuldigden canon ging het in 1890 over het algemeen iets beter dan in 1889. Immers, terwijl in 1889 aan canon over dat jaar was op te brengen geweest f 893 521,78^{5}, en daarvan nog in hetzelfde jaar was gekweten f 260 435,78, werd in 1890 op den over dat jaar verschuldigden canon, ad f 951 127,52^{5}, voldaan f 363 954,40^{5}. Echter werd in laatstgemeld jaar aan achterstalligen canon over 1889 en vroeger slechts afbetaald f 547 032,69 terwijl in 1889 op den achterstand over 1888 en vroeger aangezuiverd was geworden f 622 254,99^{5}. Ten gevolge van een en ander bleef op ult. 1890 nog vorderbaar aan canon f 801 898,23, namelijk over 1890 f 587 173,12, over 1889 f 100 257,03 en over vorige jaren (1884 t/m 1888) f 114 468,08. [2]) Hierbij moet opgemerkt worden dat bovenstaande sommen niet enkel betreffen de als woeste gronden aanstonds in erfpacht uitgegeven perceelen, maar ook de in erfpachtsperceelen geconverteerde huurgronden, bedoeld in de volgende rubriek. De achterstand aan hoofdgeld voor de op de erfpachtsgronden gevestigde arbeiders (met 1 Januari 1888 afgeschaft) daalde in 1890 van f 1540 tot f 1420.

Vervanging van huur door erfpacht. Door eene in 1889 tot stand gekomen splitsing in vijf perceelen van de in 1878 als één erfpachtsperceel ingeschreven huurgronden der koffieonderneming Djatirongo in Samarang, beliep bij het einde van 1889 het totaal der in de openbare registers ingeschreven perceelen, waarvan de huur in erfpacht was geconverteerd, 93, ter gezamenlijke grootte van 42 632 bouws. Gedurende 1890 kwam in het aantal perceelen geen verandering, daar uitstel gevraagd en verleend werd voor de inschrijving van het huurperceel Papoh II in Kediri (zie vorig verslag blz. 84) in de erfpachtsregisters. Echter werd voor het perceel Tjarennang in Cheribon, door terugneming van 73 bouws wegens onvruchtbaarheid onbeplant gebleven terrein, de uitgestrektheid van 303 tot 230 bouws

[1]) Het bedrag van den canon voor de in 1890 aanvaarde perceelen liep van f 0,25 tot f 2,50 per bouw 's jaars; laatstgemeld bedrag werd voor 16 perceelen gevorderd. Tegen een canon van f 0,25 werd slechts 1 perceel ingeschreven. Voor de overige 68 perceelen werd de erfpachtsom bepaald als volgt: voor 1 op f 0,50, voor 26 op f 1, voor 1 op f 1,25, voor 20 op f 1,50, voor 1 op f 1,75 en voor 19 op f 2.

[2]) Over 1884 f 2294,79, over 1885 f 13 767,11, over 1886 f 19 022,73^{5}, over 1887 f 21 597,25^{5} en over 1888 f 57 786,19.

verminderd, zoodat het bovenbedoelde totaal van 42 632 bouws op ult. 1890 nog slechts bedroeg 42 559 bouws.

Het over de hierbedoelde categorie van erfpachtsgronden aan canon verschuldigd en betaald bedrag is niet afzonderlijk opgegeven, maar begrepen in de sommen aan het slot der voorgaande rubriek vermeld.

Verhuur van grond. Evenals op ult. 1889 werden ook bij het einde van 1890 nog 11 perceelen, uitmakende 5650 bouws, in huur bezeten. Aan huurschat was daarvoor over 1890 verschuldigd f 23 028,66. Voor eenige kleine stukken gouvernementsgrond in Bantam, Krawang en Soerabaija, die telkens slechts voor één jaar worden verhuurd, was bovendien nog te rekenen op f 463,50, f 199 en f 230. Op het gezamenlijk bedrag van deze huurpenningen, ad f 23 921,16, was bij het einde des jaars afbetaald f 17 265,62.

Nopens de in 't vorig verslag (blz. 84) bedoelde 13 perceelen in de afdeeling Djember (residentie Bezoeki), door een tabaksondernemer aldaar aangevraagd, was op ult. 1890 nog niet beslist of zij hem in huur, dan wel, overeenkomstig zijn later gedaan verzoek, in erfpacht zouden worden afgestaan.

Verkoop van grond. Bij de behandeling van aanvragen om tot het vestigen van inrichtingen van nijverheid (of van woonhuizen) kleine stukken gouvernementsgrond in eigendom te erlangen, was soms de vraag gerezen of, al lieten de agrarische bepalingen de inwilliging toe, de uitgifte wellicht zou moeten achterwege blijven wanneer de terreinen, in verband met bijzondere verordeningen of voorschriften, bijv. waar de aanvragers ze voor petroleum-bewaarplaatsen wenschten te bestemmen, geacht werden voor het opgegeven doel niet te kunnen dienen. Te dien opzichte is nu echter (Juni 1890) eens vooral beslist dat bij de beoordeeling van aanvragen om afstand van grond in eigendom het niet op den weg der Regeering ligt die verzoeken aan andere voorschriften dan aan de agrarische bepalingen te toetsen.

De gezamenlijke oppervlakte van de kleine stukken grond, die gedurende 1890 voor woonerven en nijverheidsinrichtingen aan particulieren in eigendom werden afgestaan, bedroeg 1 471 868 M². (een bij opbod publiek verkocht perceel in Pasoeroean, waarvan de uitgestrektheid niet is opgegeven, niet medegerekend), uitmakende ruim 207 bouws, waarvoor aan koopsommen ontvangen werd f 118 260,11. Voor elk gewest afzonderlijk waren de cijfers als volgt:

GEWESTEN.	Uitgestrektheid (in M²).	Bedongen koopsommen.
ONDERSHANDS VERKOCHT TEGEN TAXATIEPRIJS.		
Bantam	78 956	f 322 80
Batavia	45 258	9 435,05
Preanger Regentschappen	211 277	9 262,90
Cheribon	28 899	3 763,80
Tagal	38 949	3 945,10
Pekalongan	16 177	2 741,82
Samarang	124 559	12 899.60
Japara	2 633	521,70
Rembang	67 090	3 502,21
Soerabaija	23 362	7 253,70
Pasoeroean	184 156	17 726 35
Probolinggo	26 358	1 368,30
Bezoeki	80 937	4 458,46
Banjoemas	114 981	3 722,52
Bagelen	71 064	4 001.50
Kadoe	152 032	13 752.70
Dokjokarta	1 380	13.80
Madioen	35 153	1 358.45
Kediri	143 000	10 241,10
Madura	9 485	1 921,25
Totaal	1 455 706	f 112 213.11
PUBLIEK VERKOCHT BIJ OPBOD (Indisch Staatsblad 1876 nº. 117).		
Batavia	11 724	1 535,00
Preanger Regentschappen	3 100	461,00
Tagal	154	460,00
Japara	1 184	575 00
Pasoeroean	niet opgegeven.	3 016,00
Totaal	16 162	f 6 047,00
Totaal-generaal	1 471 868	f 118 260,11

Onder de bij opbod publiek verkochte perceelen was er één, groot 540 M², hetwelk behoort tot de haventerreinen te Tandjong Priok (Batavia). Voor nog acht, te gelijkertijd geveilde, perceelen aldaar van dezelfde grootte deden zich geen koopers voor, niettegenstaande de limiteprijs, die bij eene in den aanvang van 1889 gehouden veiling voor elk perceel bepaald was geweest op f 1250, thans tot f 675 was teruggebracht.

Uitgifte van grond met recht van opstal. Onder dezen titel werden in 1890 de volgende uitgestrektheden afgestaan.

Gewesten.	Uitgestrektheid (in M²).	Verschuldigde betaling.
Bantam	4 429	f 64,50
Preanger Regentschappen	9 720	40,55
Pekalongan	1 959	19,60
Samarang	15 242	425,55
Japara	6 197	60,80
Rembang	19 715	89,35
Pasoeroean	265 313	4 040,54
Probolinggo	379 210	3 599,55
Bezoeki	141 502	2 807,62^{5}
Banjoemas	18 763	36,50
Bagelen	1 540	13,45
Madioen	3 115	49,65
Kediri	83 950	3 930,35
Totaal	950 655	f 15 178,01^{5}

Uitgifte van grond in bruikleen. De proef om minvermogende Europeanen en met dezen gelijkgestelden (gewezen militairen en anderen) kosteloos in het bezit te stellen van kleine stukken grond, ten einde hun de gelegenheid te openen om in den kleinen land- of tuinbouw een middel van bestaan te vinden, heeft sedert de eerste maanden van 1891 een aanvang genomen in het district Tengger der residentie Pasoeroean. Aan 10 personen (waaronder 8 oud-militairen) zijn in de nabijheid van de dessa Poespo stukken grond — voor ieder tot de als maximum bepaalde uitgestrektheid van 5 bouws — afgestaan. In Mei jl. was het grootste gedeelte dezer gronden reeds ontgonnen en beploegd, terwijl ook eenige (bamboezen) woningen voltooid waren. In afwachting dat de woningen gereed kwamen, werd aan de kolonisten huisvesting verleend in gehuurde inlandsche woningen. Zoolang zij niet in staat zijn om iets te verdienen, wordt hun per gezin f 25 's maands tot levensonderhoud toegelegd (voor de oud-militairen met inbegrip van hun gagement). Voorloopig houden zij zich bezig met het toezicht op den ontginningsarbeid, die zeer bezwarend is gebleken en daarom met betaalde hulp van de inlandsche bevolking geschiedt, en met het nemen van proeven met de van bestuurswege verstrekte groentezaden op kleine stukken grond nabij hunne tijdelijke woningen. Over het algemeen heerscht er onder hen een goede geest en er zijn maatregelen getroffen om drankmisbruik bij hen te voorkomen. Het door de Indische Regeering, ter bestrijding van de aan de proefneming verbonden kosten, aanvankelijk toegestaan krediet van f 5000 is in Juni jl. nog met een gelijk bedrag aangevuld, ook ten einde de kolonisten van eenig ploegvee te kunnen voorzien. De aanwijzingen, die de resident te volgen heeft om de proef zooveel mogelijk te doen slagen, zijn vastgesteld bij gouvernementsbesluit dd. 6 September 1890 nº. 7 (Javasche Courant van den 9den dier maand). Bij die beschikking is o. a. bepaald dat tot het verkrijgen van grond op den hierbedoelden voet alleen in aanmerking komen zoodanige minvermogenden, op wier verleden niets te zeggen valt, waarvan zij door een certificaat van goed gedrag moeten doen blijken, of, wat de oud-militairen betreft, diegenen die met gagement of met recht op gagement den dienst hebben verlaten. De resident is bevoegd den kolonist die zich misdraagt, of de goede bedoelingen der Regeering tracht te verijdelen, het verder gebruik van het geoccupeerde perceel te ontzeggen, in welk geval het binnen een te stellen termijn door den bezitter moet worden ontruimd. Tot leiding en leering der kolonisten mogen hun tijdelijk één of meer ervaren tuinlieden worden ter zijde gesteld, terwijl voorts

is bepaald dat de resident hun de teelt van koffie zal kunnen toestaan, en aan denzelfden persoon, des geraden, later meer dan één perceel kan uitgeven.

Te Batavia en te Soerabaija werden, tot wederopzegging en zonder eenige vergoeding, een paar terreinen in recht van gebruik afgestaan, het eene voor de oprichting van een gebouw ten behoeve van eene cricket-club, het andere om te dienen tot opslag van steenkolen ten behoeve van de Koninklijke Paketvaartmaatschappij. De in 1889 aan een Chinees gedane toezegging van recht van gebruik op een stuk grond ter laatstgemelde plaats, mede om tot bergplaats te dienen, werd weder ingetrokken.

Beschikking door het Gouvernement over grond in het bezit van derden. Met intrekking van de te dien aanzien vroeger vastgestelde regelen, die enkel toepasselijk waren waar het gold spoorwegaanleg van staatswege, werden bij gouvernementsbesluit dd. 21 April 1890 nº. 3 (Bijblad op het Indisch Staatsblad nº. 4555) voorschriften vastgesteld nopens de onteigening, bij minnelijke overeenkomst, van gronden en andere onroerende gronden benoodigd voor de uitvoering van burgerlijke openbare werken in het algemeen.

Waar in het afgeloopen jaar voor eenig landswerk blijvend moest worden beschikt over gronden in het bezit van derden, behoefde nergens tot gerechtelijke onteigening te worden overgegaan. Overal konden de commissiën van taxatie het met de rechthebbenden eens worden over de te betalen schadeloosstelling voor minnelijken afstand van de benoodigde gronden. In Japara werden de voor dijkwerken langs de Serang-rivier benoodigde gronden gemiddeld verkregen tegen f 200 per bouw, in Soerabaija de gronden voor de Porrong-werken tegen f 400 per bouw sawah en f 125 per bouw woonerf, in Bagelen de voor een paar kleine waterstaatswerken benoodigde terreinen tegen f 350 per bouw sawah en f 200 per bouw tegalveld, en in Pasoeroean een terrein ter uitbreiding van een landsgebouw te Malang tegen f 580 per bouw.

§ 2. *Buitenbezittingen.*

a. Gouvernementslanden.

Verhuur van grond door inlanders aan niet-inlanders. Slechts twee verhuringen van den hierbedoelden aard zijn in de voor dit verslag uit de buitenbezittingen ontvangen berichten vermeld. Eene negorij in de afdeeling Amboina verhuurde eenige aanplantingen van kajoepoetih-boomen aan een Chinees ter hoofdplaats, en eenige hoofden in de afdeeling Amahei (Ceram) verhuurden gronden aan een ingezetene van Amboina voor het nemen van proeven met de teelt van verschillende gewassen.

Uitgifte van grond in erfpacht. Overeenkomstig het in 't vorig verslag (blz. 85) medegedeelde voornemen is — zie de ordonnantie van 4 Januari 1891 en de bij besluit van dienzelfden dag vastgestelde administratieve voorschriften (Indisch Staatsblad nº. 4 en 5) — het verkrijgen van woeste gronden ter ontginning in de buitenbezittingen gemakkelijker gemaakt. Kon tot dusver, behalve waar het gold de uitgifte in erfpacht van een eiland in zijn geheel (zie Indisch Staatsblad 1886 nº. 39), geen inschrijving van erfpachtsrecht plaats vinden en dus ook niet met de ontginning der gronden een aanvang gemaakt worden vóórdat deze waren opgemeten en in kaart gebracht — hetgeen in de buitenbezittingen, waar de diensten van een landmeter niet te allen tijde verkrijgbaar zijn, vaak veel vertraging en kosten na zich sleepte — ten aanzien van de onder de werking der nieuwe bepalingen ter behandeling komende erfpachtsaanvragen neemt de Regeering genoegen met eene schetskaart en eene nauwkeurige omschrijving van de grenzen van het perceel, welke grenzen, in de hoeken en daar waar zij door wegen of rivieren gesneden worden, door duurzame, goed zichtbare merkteekenen moeten zijn vastgelegd. De afbakening en de inschrijving van het erfpachtsrecht moeten plaats hebben binnen het jaar na de bereidverklaring van de Regeering om de gronden aan den aanvrager af te staan. Waar van deze vrijgevige regeling wordt gebruik gemaakt en dus niet aanstonds een meetbrief wordt overgelegd, wordt de jaarlijksche erfpachtsom op een vast bedrag bepaald, in verhouding tot de geschatte oppervlakte en naar den maatstaf van hoogstens f 1 per bouw (ook tot dusver het maximum voor gronden in de buitenbezittingen); het eenmaal vastgestelde bedrag wordt niet gewijzigd wanneer later de grond wordt opgemeten. Grensgeschillen ten aanzien van gronden, welke zonder meetbrief in erfpacht zijn uitgegeven, worden beslecht door het hoofd van gewestelijk bestuur, van wiens beslissing hooger beroep is toegelaten op den Gouverneur-Generaal.

Doordien de hooger bedoelde administratieve voorschriften, regelende hetgeen ten aanzien van erfpachtsaanvragen is in acht te nemen (Indisch Staatsblad 1891 nº 5), nu voor alle buitenbezittingen gelijkelijk gelden, is tevens de leemte weggenomen dat tot dusver zoodanige regelen niet waren vastgesteld voor de residentie Amboina en die overige buitenbezittingen, voor welke achtereenvolgens de voor dat gewest geldende erfpachtsordonnantie van toepassing was verklaard. De termijn, binnen welken de inboorlingen en andere belanghebbenden bezwaren tegen de uitgifte der aangevraagde gronden kunnen inbrengen, is nu voor alle gewesten van twee maanden tot één maand teruggebracht, welke laatste termijn — ook vroeger reeds aangenomen voor de residentie Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo — in de practijk gebleken is niet te kort te zijn.

Bij ordonnantie van 23 October 1890 (Indisch Staatsblad nº. 211) werd de agrarische wetgeving voor de buitenbezittingen in zoover vollediger gemaakt, dat de gelegenheid om huur van gronden door erfpacht te vervangen, waaromtrent tot dusver alleen met betrekking tot het gouvernement Celebes en onderhoorigheden eene voorziening was getroffen (Indisch Staatsblad 1876 nº. 35*b*), thans ook is geopend in de overige gewesten buiten Java en Madura voor welke erfpachtsregelingen bestaan.

Blijkens het vorig verslag (blz. 87, noot 1) was de vraag nog aanhangig of niet ook in de residentiën Westerafdeeling van Borneo, Timor en Bali en Lombok (de eenige gewesten der buitenbezittingen waar erfpachtsregelingen tot dusver ontbreken) de gelegenheid tot het verkrijgen van domeingrond in erfpacht zou behooren te worden opengesteld. Die vraag is echter in April jl. door de Indische Regeering ontkennend beantwoord. Voor het betrekkelijk kleine gouvernementsgebied aldaar schijnt haar voorshands de maatregel deels onnoodig, deels zelfs niet wenschelijk.

Gedurende 1890 onderging de in de buitenbezittingen in erfpacht bezeten uitgestrektheid gouvernementsgrond eene vrij belangrijke uitbreiding, hoofdzakelijk doordien verschillende Europeesche industrieelen zich in de residentie Palembang terreinen van grooten omvang voor het drijven van de tabakscultuur verzekerden. Van de vele perceelen aldaar, tot welker uitgifte de Indische Regeering zich bereid had verklaard, tegen een jaarlijkschen canon van f 0,20, f 0,25 of f 0,50 per bouw, werden er namelijk in gemeld gewest 6, ter gezamenlijke grootte van 37 337 bouws aanvaard door Europeesche ondernemers, en bovendien 3, gezamenlijk groot ruim 51 bouws, uitmakende eilandjes in de Moesi-rivier, door een Chinees, die aldaar de klapperteelt wenscht te drijven. Voorts werd in 1890 nog erfpacht gevestigd op 3 perceelen, allen ten name van Europeanen, en wel op 169 bouws in de Padangsche Benedenlanden, 2235 bouws op het eiland Bengkalis (residentie Oostkust van Sumatra) en 7467 bouws in de afdeeling Amoenthai der residentie Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo. Voor dit laatste perceel is de canon bepaald op f 0,25, voor de beide andere op f 0,50 per bouw 's jaars. Ten gevolge van een en ander, en in verband met eene eerst thans gemelde uitbreiding van het koffieland Tanaw in de Minahassa (residentie Menado) met 2 kleine perceelen (te zamen 12 bouws), van welke de erfpacht in December 1889 was ingeschreven, doch die in 't vorig verslag nog niet waren medegeteld, was dus bij het einde van 1890 de in de buitenbezittingen in erfpacht bezeten uitgestrektheid gouvernementsgrond geklommen tot 73 666 bouws, ingeschreven als 78 perceelen. Al de nieuwe perceelen zijn nader aangeduid in bijlage Q hierachter. Aan de uitgifte der in Palembang gelegen perceelen werd, voor zoover daartoe uithoofde van de groote uitgestrektheid reden bestond, de bijzondere voorwaarde verbonden, dat bij gebleken noodzakelijkheid, ter beoordeeling van het bestuur, door den erfpachter zal moeten gezorgd worden voor het aanleggen en in goeden staat houden van een weg of voetpad voor publiek verkeer over de hem afgestane gronden. Onder de 66 vóór 1890

aanvaarde perceelen waren er 2 (Louisaburg in de residentie Oostkust van Sumatra en Naean in de residentie Menado), tot welker geheele of gedeeltelijke terugneming de Regeering zich in 1889 had bereid verklaard op verzoek van de erfpachters, doch bij het einde van 1890 hadden deze zich nog niet aangemeld voor het doen opmaken van eene gerechtelijke akte betreffende zoodanige terugneming.

Aan canon, voor zooveel reeds verschuldigd, namelijk ter zake van de 44 perceelen, ingeschreven vóór de uitvaardiging van Indisch Staatsblad 1886 n°. 39, was over 1890 vorderbaar f 23 040,47^5. Bij het einde des jaars was hiervan slechts ontvangen f 12 472,22^5, terwijl toen nog te innen was aan achterstalligen canon over vorige jaren (1885 t/m 1889), uitsluitend ter zake van eenige perceelen in de Minahassa f 11 464,65^5.

Te zamen met een 2-tal perceelen, waarop reeds vóór 1890 erfpachtsrechten zijn toegewezen, bleven op het einde van 1890 13 perceelen over, die nog niet door de aanvragers waren aanvaard, waarvan 4 in de Padangsche Benedenlanden, 3 in de Padangsche Bovenlanden en 6 in Palembang.

Tien erfpachtsaanvragen werden in 1890 afgewezen, doch sommige slechts voorwaardelijk (verg. daaromtrent de opgaven aan het slot van bijlage R).

Een groot aantal erfpachtsaanvragen, sommige van welke reeds in 't vorig verslag besproken werden, bleven bij het einde van 1890 nog in behandeling. De meesten betroffen gronden in Palembang, doch sedert zijn vele van die aanvragen door de belanghebbenden weder ingetrokken. Echter zijn in de eerste maanden van 1891 zoowel in Palembang als in andere buitenbezittingen weder verschillende terreinen in erfpacht toegewezen, waaromtrent nadere mededeelingen voor het volgende verslag blijven voorbehouden.

Recht tot boschexploitatie. Geen der vier in 1890 of vroeger aan verschillende aanvragers door het Gouvernement in uitzicht gestelde twintigjarige concessiën voor boschexploitatie binnen bepaalde terreinen in de residentie Palembang (respectievelijk aan de Palembang-Maatschappij en aan de Toengkal Sumatra-Tabakmaatschappij) en binnen eenige gedeelten der tot de residentie Amboina behoorende eilanden Klein- en Groot-Kei en Boeroe (respectievelijk aan eene handelsfirma te Batavia en aan een Rotterdamsch handelshuis) was bij het einde van 1890 reeds tot stand gekomen. Wat de aanvragen voor Palembang betreft, stond de vertraging o. a. hiermede in verband dat de belanghebbenden de aanvankelijk gekozen terreinen door andere wenschten vervangen te zien. Aan de Toengkal Sumatra-Tabakmaatschappij werd eene ruiling toegestaan (gouvernementsbesluit dd. 28 Mei 1890 n°. 10), mits het contract (tot welks sluiting de resident gemachtigd werd) tot stand zou komen vóór 28 Mei 1891. Het namens de Palembang-Maatschappij gedaan verzoek om verwisseling van gronden kon niet aanstonds ingewilligd worden, omdat het niet voldoende bleek dat de verzoeker gemachtigd was om de verwisseling te vragen. Hem werd (bij gouvernementsbesluit dd. 8 December 1890 n°. 1) tot 8 Mei 1891 tijd gelaten om eene machtiging te vertoonen. [1]) Over de redenen die aan het tot stand komen van een concessiecontract voor Klein- en Groot-Kei (op den voet van het gouvernementsbesluit dd. 8 December 1889 n°. 3) vooralsnog in den weg stonden, is gehandeld op blz. 20 hiervóór. Echter blijkt uit het daar medegedeelde dat thans de resident is bevoegd verklaard om namens de Regeering het concessiecontract te sluiten, zij het dan tot die gedeelten van het concessieterrein beperkt, waarvoor de vereischte overeenstemming met de inlandsche hoofden reeds verkregen is.

Nog twee soortgelijke boschcontracten zijn sedert (gouvernementsbesluiten dd. 9 Februari 1891 n°. 2, en 6 Februari 1891 n°. 29) voorwaardelijk toegezegd voor nader aan te wijzen gronden binnen een bepaald gedeelte van het tot de residentie Amboina behoorende eiland Ceram (zie daarover blz. 19 hiervóór) en binnen het zuidelijk gedeelte van het tot de residentie Benkoelen behoorende eiland Engano. Ten aanzien van de concessie voor Ceram werd bepaald, evenals ook met opzicht tot Boeroe geschied is, dat het betrekkelijk contract, onder nadere goedkeuring van de Regeering, door den resident zou kunnen gesloten worden.

Verhuur van grond. In 1890 werden door het Gouvernement geen gronden in huur uitgegeven. Wel werd bij het reeds in 't vorig verslag vermelde besluit dd. 6 April 1890 n°. 3 voorwaardelijk toegewezen eene aanvrage voor p. m. 14 000 bouws in de afdeeling Toelang Bawang (residentie Lampongsche Districten), doch bij het einde des jaars was ter zake nog geen contract gesloten. Nu door de hooger vermelde ordonnantie van 4 Januari 1891, waar het geldt uitgifte van grond in erfpacht, voorafgaande opmeting achterwege kan blijven, schijnen de belanghebbenden de terreinen, die zij op het oog hadden, liever in erfpacht dan in huur te willen hebben. Bij de afsluiting in Indië van de mededeelingen voor dit hoofdstuk had echter een daartoe strekkend verzoek de Indische Regeering nog niet bereikt.

De in 't vorig verslag besproken overgang op een inlander van de huurrechten op de landen Laijang en Totaka nabij Makasser vond in den loop van 1890 plaats, te rekenen van 1 Juli 1888. De voor deze landen verschuldigde jaarlijksche huur, ad f 731,44^5, was over 1889/1890 nog niet voldaan. Evenmin was op ult. 1890 nog aangezuiverd de huursom over 1889 en 1890, ad f 3430 's jaars, ter zake van de zoogenaamde sagodoesoens op Ceram, terwijl over 1888 nog de helft was in te vorderen. Alleen kwam in 1890 binnen de huursom, ad f 434 's jaars, voor de onder Sumatra's Westkust ressorteerende, met klapperboomen begroeide eilandjes. Aan den nieuwen huurder van Laijang en Totaka werd vergund de achterstallige huurpenningen over 1888/1889 bij gedeelten aan te zuiveren.

Verkoop van grond [2]) In verschillende gewesten buiten Java en Madura werden in 1890 kleine stukken domeingrond aan particulieren in eigendom afgestaan. In onderstaand overzicht zijn daaromtrent de gebruikelijke opgaven bijeengebracht.

GEWESTEN.	Uitgestrektheid (in M^2.).	Bedongen koopprijs.
ONDERSHANDS VERKOCHT TEGEN TAXATIEPRIJS.		
Lampongsche Districten. . . .	29 318	f 584,00
Palembang	11 387	569,55
Sumatra's Oostkust	4 743	94,70
Atjeh en onderhoorigheden . .	78 611	7 301,52
Riouw en onderhoorigheden . .	15 556	311,15
Zuider- en Oosterafd. van Borneo	1 032	31,00
Celebes en onderhoorigheden. .	8 938	627,20
Menado	338 789	2 721,20
Amboina	6 400	2 422,30
Ternate	1 302	390,60
Totaal. . . .	496 076	f 15 053,22
PUBLIEK VERKOCHT BIJ OPBOD (Indisch Staatsblad 1876 n°. 117).		
Sumatra's Westkust	niet opgegeven	4 610,00
Palembang	371	128,00
Celebes en onderhoorigheden. .	2 005	755,79
Amboina	2 270	683,00
Totaal. . .	4 646	f 6 176,79
Totaal-generaal . . .	500 722	f 21 230,01

[1]) Het ontwerp-concessiecontract voor de Palembang-Maatschappij was laatstelijk vastgesteld bij gouvernementsbesluit dd. 25 Februari 1887 n°. 6/c.

Onder dagteekening van 13 December 1890 is door deelhebbers in de genoemde Maatschappij besloten tot ontbinding van de vennootschap en tot overdracht van al hare reeds verkregen of nog te verkrijgen rechten op concessiën in Palembang aan eene inmiddels, mede te Amsterdam, tot stand gekomen nieuwe vennootschap, de „Exploitatie-maatschappij Lalan", genoemd sub n°. VI in bijlage H hierachter.

[2]) Nopens de voorgenomen vestiging van een particulier kolenstation op Poeloe Waij (Atjeh en onderhoorigheden), van welke aangelegenheid in 't vorig verslag onder de hierbedoelde rubriek sprake was, in verband met de bereidverklaring der Regeering om voor dat doel grond in eigendom af te staan, is thans niets anders te melden dan hetgeen voorkomt op blz. 54 hiervóór.

De vraag omtrent de behoefte aan nadere voorzieningen tot tegengang van onwettig bezit van gouvernementsgrond door Europeanen en vreemde oosterlingen (zie vorig verslag blz. 88) is gebleken nog niet rijp te zijn voor eene beslissing.

In Januari 1890 was dezerzijds aan de Indische Regeering verzocht hare gedachten te laten gaan over de mogelijkheid en wenschelijkheid om de in 's Gouvernements rechtstreeksch gebied vigeerende verordeningen op de in- en overschrijving van vaste goederen en de daarmede verband houdende belastingen ook van toepassing te verklaren op de in het genot van zelfbestuur gelaten landschappen in de buitenbezittingen, voor zooveel aangaat de daar gevestigde, niet tot de inheemsche bevolking dier staatjes behoorende personen. De talrijke bezwaren aan zoodanigen maatregel verbonden, en het geringe geldelijke voordeel daarvan voor de schatkist te verwachten, hebben evenwel van de verwezenlijking van het denkbeeld doen afzien.

b. Inlandsche staten.

Oostkust van Sumatra. Het aantal in 1890 door den resident van dit gewest goedgekeurde nieuwe contracten, betreffende door de inlandsche zelfbesturen uitgegeven landbouwconcessiën, bedroeg 32, waarvan één ter vervanging van eene vervallen overeenkomst. Twee contracten betreffende gronden in Siak werden, op verzoek van partijen, ontbonden verklaard. Wegens de slechte uitkomsten met de tabakscultuur in Siak verkregen, werden alle ondernemingen in dat landschap gesloten.

Terwijl voor de gouvernementslanden de regel geldt dat alleen in Nederland of in Nederlandsch-Indië gevestigde personen en vennootschappen erfpachters kunnen zijn, werden in de inlandsche staten ter Oostkust van Sumatra ook elders gevestigde personen en vennootschappen tot het sluiten van landbouwcontracten toegelaten. Ten vorigen jare is de Indische Regeering met het Opperbestuur in overleg getreden nopens de vraag of dit laatste wel kon blijven geschieden. Dezerzijds is daarop de Indische Regeering uitgenoodigd om te overwegen of de handhaving van den voor de gouvernementslanden gestelden regel (zoo voor landbouw- als voor mijnbouwconcessiën) noodig is te achten. Ter Oostkust van Sumatra zijn tot dusver uit de contracten, aangegaan met buiten Nederland of Nederlandsch-Indië gevestigde personen en vennootschappen, geen moeilijkheden voortgevloeid, daar die contractanten zich steeds behoorlijk hebben doen vertegenwoordigen. Sinds eenigen tijd wordt door het gewestelijk bestuur de gewoonte gevolgd om, wanneer ten behoeve van in den vreemde gevestigde ondernemers goedkeuring op nieuwe contracten of op overdracht van bestaande contracten wordt gevraagd, deze niet te verleenen vóórdat eene waarborgsom is gedeponeerd bij het ter Sumatra's Oostkust bestaande agentschap der Nederlandsche Handelmaatschappij, op welke som het bestuur verhaal heeft ingeval de onderneming onverwachts gesloten mocht worden, zonder dat de werklieden worden betaald.

Riouw en onderhoorigheden. Tegen de goedkeuring van drie door het inlandsch bestuur van Indragiri aan Europeanen uitgegeven landbouwcontracten verklaarde de Indische Regeering geen bezwaar te hebben. Een vierde soortgelijk contract kon niet goedgekeurd worden wegens de al te groote uitgestrektheid van het daarbij afgestaan terrein (naar schatting 567 000 bouws). De gevraagde goedkeuring zou echter worden verleend wanneer de concessie tot 10 000 bouws werd teruggebracht. Een twaaltal andere concessiën waren bij het einde van 1890 nog bij den resident in behandeling.

Westerafdeeling van Borneo. In aansluiting aan het in 't vorig verslag (blz. 88) medegedeelde nopens de landverhuringen in inlandsche staten van dit gewest kan thans worden vermeld dat in Augustus 1890 de resident werd gemachtigd om, na telkens vooraf verkregen toestemming van de Indische Regeering, ook die landbouwcontracten goed te keuren welke betrekking hebben op gronden in andere staatjes dan Sambas gelegen, mits daarbij het voor genoemd landschap vastgesteld model-contract en de verder nopens deze aangelegenheid aangenomen beginselen gevolgd worden.

Omtrent eene wijziging van het voor Sambas aangenomen model-contract, ten doel hebbende de ondernemers te ontheffen van de verplichting om hunne gronden te doen opmeten, is nog geen beslissing gevallen. Het denkbeeld is namelijk in overweging genomen om voor de in de zelfbesturende inlandsche staatjes der verschillende buitenbezittingen uit te geven landbouwcontracten één uniform-model vast te stellen, bij de redactie waarvan dan rekening zou zijn te houden met hetgeen de practijk aangaande de daarin op te nemen bepalingen heeft geleerd.

Naar aanleiding van de door den resident gedane vraag, op welke voorwaarden door den sultan van Sambas concessiën tot houtaankap in zijn gebied zouden kunnen worden verleend, met de zekerheid dat daarop de goedkeuring der Indische Regeering zal worden verkregen, werd in Mei 1890 een model-contract voor de uitgifte van zoodanige concessiën aan den resident toegezonden, onder mededeeling dat voor het verkrijgen van houtkap- en landbouwconcessiën alleen in aanmerking komen de in art 11 van het agrarisch besluit (Indisch Staatsblad 1870 n°. 118) genoemde categorieën van personen. In Juli daarop werd de resident gemachtigd om de voor Sambas aangenomen regelen ook tot richtsnoer te nemen wanneer zijne goedkeuring wordt gevraagd op de in andere inlandsche staatjes uitgegeven concessiën voor boschexploitatie.

Het aantal aanvragen om vergunning tot het sluiten van landbouwcontracten met den sultan van Sambas, waarop in 1890 bewilliging werd verleend, bedroeg 29, meerendeels betrekking hebbende op perceelen van p. m. 10 000 bouws elk. Slechts eenmaal deed zich het geval voor, dat de goedkeuring van een landbouwcontract niet kon worden verleend, omdat de concessionaris in gebreke bleef het bewijs te leveren dat hij aan de gestelde eischen voldeed. In het geheel waren op het einde van 1890 door den sultan van Sambas reeds 42 landbouwconcessiën uitgegeven. Twee daarvan werden echter ontbonden; het eene op verzoek van den concessionaris, het andere wegens niet-voldoening van de verschuldigde betalingen. Slechts één der ondernemingen was tot nog toe in geregelde exploitatie (zie daarover het medegedeelde op blz. 15 hiervóór); zij behoort aan eene hier te lande gevestigde naamlooze vennootschap. Op twee andere werden proeven genomen met de cultuur van peper en koffie, op eene vierde werd suikerriet geteeld om als bibiet naar Java te worden uitgevoerd, terwijl de exploitatie van eene vijfde onderneming in den loop van 1890 gestaakt werd wegens gebrek aan werkkapitaal.

Wat de andere landschappen in dit gewest betreft, valt slechts te melden dat in 1890 bewilliging verleend werd op eene met den sultan van Pontianak gesloten overeenkomst.

Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo. Onder de drie in 't vorig verslag (blz. 89) bedoelde gegadigden voor het vestigen van landbouw-ondernemingen in Koetei, van wie, alvorens zij de gevorderde vergunning konden erlangen om van het inlandsch bestuur aldaar gronden voor den landbouw in concessie te krijgen, ontwerp-voorwaarden werden ingewacht, ingericht volgens de hun verstrekte wenken, was er slechts één die reeds in 1890 toonde van de hem geopende gelegenheid, om als concessionaris te worden toegelaten, gebruik te willen maken. In de ter goedkeuring aangeboden ontwerp-voorwaarden waren echter eenige bepalingen opgenomen, die bij de Indische Regeering bedenkingen ontmoetten, weshalve de aanvrager, of — juister gezegd — een in zijne plaats erkende nieuwe gegadigde, naar den resident verwezen, en deze laatste van instructiën voorzien werd betreffende de in de voorwaarden te brengen wijzigingen om het eventueel te sluiten contract, dat hoogstens tot 10 000 bouws betrekking zou mogen hebben (en niet noodwendig bij notarieele akte zou behoeven tot stand te komen), voor goedkeuring vatbaar te doen zijn (gouvernementsbesluit dd. 14 Juli 1890 n°. 1). Ook besliste thans de Indische Regeering (welke quaestie bij hare eerste beschikking nopens de hierbedoelde concessie-aanvraag was in het midden gelaten) dat de overeenkomst, na goedkeuring, niet in werking mocht treden dan nadat de concessionaris bij notarieele akte zich zou hebben verbonden tot vergoeding aan 's lands kas, op eene deswege te doene vordering, van de kosten van zoodanige bescherming ten behoeve van de in het leven te roepen onderneming als waartoe door of namens hem het verzoek mocht worden gedaan, verminderd met het bedrag, door den

ondernemer en zijne geëmployeerden c. q. den lande opgebracht ter zake van in het gewest geheven belastingen. (Verg. wat over dit beding gezegd is in 't vorig verslag, blz. 228.)

Blijkens het vorig verslag (blz. 89) was in den aanvang van 1890 eene vierde aanvraag om vergunning tot het sluiten van een concessiecontract met den sultan van Koetei bij de Regeering nog in behandeling. Deze aanvraag, die zoowel eene landbouw- als eene mijnconcessie beoogde, kon reeds daarom niet worden ingewilligd, omdat het in de bedoeling van den aanvrager bleek te liggen den sultan in eene maatschap te betrekken en alzoo de door den vorst uit de concessie te trekken inkomsten afhankelijk te maken van het al of niet welslagen der beoogde ondernemingen. Terwijl de Indische Regeering uit dien hoofde op het verzoek afwijzend meende te moeten beschikken (besluit dd. 6 Mei 1890 n°. 13), liet zij den aanvrager vrijheid daarop terug te komen, onder gelijke voorwaarden als bij vorige beschikkingen aan gegadigden voor gronden in Koetei waren gesteld, behoudens dat de verbintenis tot eventueele restitutie van beschermingskosten reeds aanstonds als eisch gesteld werd; en verder onder bepaling dat eene concessie voor mijnontginning het onderwerp van een afzonderlijk contract zou moeten uitmaken.

Tegen eene in den loop van 1890 ontvangen nieuwe aanvraag om goedkeuring van een met het Koeteisch bestuur reeds gesloten landbouwcontract moest bezwaar gemaakt worden, op grond dat daarin bepalingen voorkwamen, die den sultan zouden belemmeren in de vrije uitoefening van zijn recht tot het heffen van in- en uitvoerrechten in zijn gebied. De aanvrager werd daarom verwezen naar den resident, die met evengemeld bezwaar in kennis werd gesteld (gouvernementsbesluit dd. 18 Augustus 1890 n°. 28).

Celebes en onderhoorigheden. In het afgeloopen jaar werd door een ingezetene van Menado de goedkeuring der Indische Regeering gevraagd op eene met den radja van Sanggar (eiland Soembawa) gesloten overeenkomst, betreffende de exploitatie van een tot genoemd landschap behoorend terrein, ter grootte van p. m. 4000 bouws, deel uitmakende van de door de uitbarsting van den vulkaan Tambora in 1815 geheel ontvolkte en sedert tusschen Sanggar en Dompo verdeelde landschappen Tambora en Papekat. In verband met het plan om een voor alle buitenbezittingen gelijkelijk geldend model-landbouwcontract vast te stellen, bleef bedoeld verzoek bij het einde van 1890 nog buiten behandeling.

Gelijke goedkeuring werd door een Arabier gevraagd op eene hem, namens den radja van Sigi (Centraal Celebes), voor landbouw en mijnontginning verleende concessie. Over de redenen die de Indische Regeering deden besluiten dit verzoek af te wijzen (besluit dd. 16 October 1890 n°. 11), is reeds gehandeld op blz. 16/17 hiervóór.

Menado. Op eene aanvraag van een der zendeling-leeraren op de Sangi-eilanden, om hem den eigendom te verleenen van een viertal door hem geoccupeerde stukken grond in de landschappen Kandhar, Taboekan en Manganitoe op Groot-Sangi, werd door de Indische Regeering bij besluit dd. 17 April 1890 n°. 11 afwijzend beschikt. De aanvrager werd echter tot den resident verwezen, die in opdracht kreeg om te trachten langs anderen weg, namelijk door medewerking van de betrokken inlandsche hoofden, bedoeld grondbezit alsnog op wettigen voet te brengen. Dientengevolge werden in eene door den resident in October 1890 met de rijksbesturen van Groot-Sangi gehouden vergadering de voorwaarden vastgesteld, waarop genoemde zendeling de bedoelde gronden (uitmakende notemuskaat- en klappertuinen) voor den tijd van 75 jaar in huur zou kunnen erlangen.

V. Kadaster.

Nadat, zooals reeds op blz. 84/85 hiervóór is vermeld, het grootste gedeelte van het met de algemeene kadastreering van Java (kadastrale metingen in de binnenlanden) belaste personeel in de tweede helft van 1890 was samengetrokken geworden in de Preanger Regentschappen, ten einde de metingen, volgens eene op blz. 89 van 't vorig verslag reeds aangekondigde vereenvoudigde methode [1], in het bijzonder dienstbaar te kunnen doen zijn aan eene goede landrente-regeling, bleef elders op Java zoomede op Madura in hoofdzaak slechts dat kadaster-personeel werkzaam dat noodig was èn voor de bewaring, bijhouding en benutting van het zoogenaamde eigendomskadaster (kadastrale kaarten van gewestelijke en afdeelingshoofdplaatsen), welk kadaster op ult. 1890 reeds voltooid was in 15 gewesten (de Preanger Regentschappen daaronder begrepen), èn voor de opmaking van zoodanig kadaster in 3 van de 7 overige gewesten van Java en Madura, dat is in Rembang, Banjoemas en Bezoeki (in Bantam, Krawang, Soerakarta en Djokjokarta is aan een zoogenaamd eigendomskadaster nog niet de hand gelegd) [2].

Het Europeesch personeel voor het landrente-kadaster in de Preanger Regentschappen werkzaam, bestond op ult. 1890 uit 1 bewaarder 3de klasse, met den personeelen titel van ingenieur 3de klasse, als technische chef, en verder uit 6 landmeters en 13 adjunct-landmeters, sedert October/November 1890 verdeeld in vier sectiën, met Soekaboemi, Tjiandjoer, Bandong en Garoet als standplaatsen van de sectiechefs. De sectie Garoet, die 't laatst gevormd werd, kon eerst in 1891 met de detailmeting beginnen. Met andere kadastrale werkzaamheden dan die ten behoeve van het landrente-kadaster waren op ult. 1890 belast (bij het hoofdbureau te Batavia, de bewaringskantoren te Batavia, Samarang en Soerabaija, de ingenieurs-bureaux te Bandong en Soerabaija, de kadastrale bureaux van het eigendomskadaster in de gewesten waar dit werk gereed is, en bij de metingen ten behoeve van dat kadaster in de residentiën Rembang, Banjoemas en Bezoeki) 3 ingenieurs, 3 bewaarders, 11 landmeters en 18 adjunct-landmeters. Terwijl dus bij het einde van 1890 in de Preanger Regentschappen en elders op Java en Madura in 't geheel, evenals op ult. 1889, 55 technische ambtenaren van het kadaster in functie waren, bestond op eerstgemeld tijdstip het inlandsch personeel (hoofdmantri's, mantri's en élèves-mantri) uit 375 personen (11 minder dan op ult. 1889), waarvan er 260 waren aangewezen voor de metingen in de binnenlanden en de bijhouding van het eigendomskadaster (hoevelen hiervan alleen in de Preanger Regentschappen werkzaam waren vindt men niet opgegeven) en 115 voor de lager te bespreken bijhouding der in 1879 opgeheven kadastraal-statistieke opneming.

Omtrent de voornaamste in 1890 door het kadaster verrichte werkzaamheden geeft de volgende staat een overzicht.

---

[1]) In verband met deze nieuwe regeling van de kadastrale metingen in de binnenlanden kwam bij ordonnantie dd. 18 Juni 1890 (Indisch Staatsblad n°. 130) tevens de noodige wijziging tot stand in de bij Indisch Staatsblad 1880 n°. 147 vastgestelde regelen betreffende het gebruik dat van de uitkomsten der kadastrale metingen is te maken in de gerechtelijke akten betrekkelijk den eigendom en andere zakelijke rechten op onroerende goederen.

[2]) Deze vier gewesten zijn thans ook nog de eenige op Java en Madura, waar de functiën van gouvernementslandmeter niet reeds tot den werkkring van het kadaster zijn gebracht. Laatstelijk geschiedde dit met opzicht tot de residentie Bezoeki (verg. noot 9 onder het staatje op de volgende blz.)

GEWESTEN waar kadastrale opnemingen plaats hadden, of waar het kadaster is in gebruik gesteld.	Uitgestrektheid (in hectaren) der voor de samenstelling van het kadaster gemeten gronden.	Aantal gemeten perceelen. a)	In kaart werd gebracht: van het in 1889 gemetene.	In kaart werd gebracht: van het in 1890 gemetene.	Uitgestrektheid (in hectaren) der gemeten woeste gronden.	Aantal afgegeven: meetbrieven. b)	Aantal afgegeven: zoogenaamde landmeterskennissen. b)	Aantal afgegeven: extracten. b)	Aantal gevallen waarin inlichting of inzage werd verstrekt.	Bedrag van het ontvangen salaris.
Preanger Regentschappen. Soekaboemi	5 355	3 068	geheel	3/4	1 156	44	33	1	4	f 2 100.3
Preanger Regentschappen. Tjiandjoer	9 757	8 374	"	3/5	"	"	"	"	"	"
Preanger Regentschappen. Bandong	9 425	6 880	3/4	1/10	862	47	19	11	11	1 876,62
Preanger Regentschappen. Garoet	"	"	"	"	"	"	"	"	"	.
Soerabaija c)	8 5 2	2 800	gehee	geheel	"	d)	d)	d)	d)	d)
Pasoeroean e)	1 761	863	idem	2/3	4 100	110	135	105	3	11 755,34^{5}
Probolinggo e)	"	"	idem	geheel	3 783	37	67	30	2	7 100,00
Kediri f)	4 581	1 525	1/2	"	6 973	193	86	27	18	10 747,63
Rembang	684	2 634	geheel	1/	"	17	83	18	1	581,00
Banjoemas	1 124	2 507	"	1/3	159	15	24	13	"	606,15
Bezoeki	60	165	"	"	1 980	g)	g)	g)	g)	g)
Bewaringskantoren. Batavia	. . . .	. . . .	. . . .	. . . .	"	219	677	92	306	8 249,46
Bewaringskantoren. Samarang	. . . .	. . . .	. . . .	. . . .	415	234	253	39	32	4 382.86^{5}
Bewaringskantoren. Soerabaija	h) 7 485	h) 1 833	. . . .	h) 4/7	663	118	398	61	74	6 194.65
Kadastrale bureaux van het eigendomskadaster. i) Cheribon	. . . .	. . . .	. . . .	. . . .	"	287	226	13	9	2 332,75
Tagal	. . . .	. . . .	. . . .	. . . .	"	194	97	9	1	2 022,39
Pekalongan	. . . .	. . . .	. . . .	. . . .	92	95	98	"	"	1 089,50
Japara	. . . .	. . . .	. . . .	. . . .	117	75	73	15	1	928,70
Bagelen	. . . .	. . . .	. . . .	. . . .	"	39	26	"	2	320,75
Kadoe	. . . .	. . . .	. . . .	. . . .	"	230	87	4	7	1 240,75
Madioen	. . . .	. . . .	. . . .	. . . .	"	102	36	14	3	655,21^{5}
Madura	. . . .	. . . .	. . . .	. . . .	"	27	42	6	"	366,00
Totalen over 1890	k) 48 784	k) 30 649	. . . .	. . . .	l) 20 300	2 083	2 460	458	474	f 62 550,11^{5}
In de twee voorafgegane jaren waren de totalen: 1889	39 823	32 454	. . . .	. . . .	18 395	1 754	2 591	891	463	54 067,69
1888	48 472	31 305	. . . .	. . . .	14 953	1 850	2 226	295	494	46 421,74^{5}

a) De opgaven hebben alleen betrekking op nieuwe kadastrale metingen, zoodat de metingen voor bijhouding enz. er niet onder begrepen zijn.

b) Hieronder zijn niet begrepen de stukken en inlichtingen, die ten behoeve van 's lands dienst (dus gratis) verstrekt zijn.

c) De opgaven betreffen de met 1 October 1890 bij de landrente-metingen in de Preanger Regentschappen ingesmolten opmetingssectie (standplaats Modjokerto). Een klein gedeelte van het personeel ging echter niet naar de Preanger Regentschappen over, maar werd bij de kadastrale bewaring te Soerabaija geplaatst voor het afwerken van de opmeting der vischvijvers in de afdeeling Grissee (zie noot h).

d) Zie de opgaven betreffende het kantoor van bewaring te Soerabaija.

e) De opgaven betreffen zoowel den arbeid der in November 1890 naar de Preanger Regentschappen verplaatste opmetingssectie als de werkzaamheden van het kadastraal bureau voor de bijhouding van het eigendomskadaster.

f) Als voren. In Kediri werd het eigendomskadaster in den aanvang van 1890 voltooid.

g) In Bezoeki behooren de functiën van gouvernementslandmeter eerst sedert 1 November 1890 tot den werkkring van het kadaster (Indisch Staatsblad 1890 n°. 195).

h) Deze cijfers hebben betrekking op de in de afdeeling Grissee individueel opgemeten vischvijvers.

i) Zie de noten e en f.

k) Op ult. 1890 was nu kadastraal gemeten eene oppervlakte van 576 307 hectaren, verdeeld over 371 387 perceelen en blokken, welke voor ruim 5/6 waren in kaart gebracht, berekend en in de kadastrale boekhouding opgenomen.

l) De totale uitgestrektheid der door het kadaster gemeten in erfpacht aangevraagde woeste gronden was nu bij het einde van 1890 geklommen tot 162 433 hectaren.

Nevens de vele diensten die van het kadaster-personeel weder gevorderd werden ten behoeve van de commissie voor de vaststelling der verpondingswaarden, vonden nog in drie residentiën eenige werkzaamheden vanwege het kadaster plaats die niet in den voorafgaanden staat vermeld zijn. Te Batavia werden namelijk nog eenige onderzoekingen ingesteld naar den rechtstoestand der onbeheerde perceelen, waarmede dit werk ten einde werd gebracht. In Pasoeroean werden 11 430 hectaren woeste gronden opgemeten en in kaart gebracht ten behoeve van het koffiecultuur-plan. En op Madura was zulks, in het belang van den landrenteaanslag, het geval met 4470 hectaren landrenteplichtige gronden (verdeeld in 4500 perceelen) in het district Waroe der afdeeling Pamakassan.

Voor de aan inlandsch personeel toevertrouwde bijhouding der voormalige kadastraal-statistieke opneming waren, evenals in vorige jaren, 34 kantoren aangewezen, verdeeld over tien gewesten, in elk van welke een ambtenaar van het kadaster met het toezicht op deze bijhouding was belast, terwijl het algemeen toezicht op dit gedeelte van den dienst was opgedragen aan den bewaarder die te Batavia aan het hoofdbureau van den kadastralen dienst verbonden was. Omtrent het in 1890 door bedoeld inlandsch personeel verrichte veld- en bureauwerk (zie Bijblad op het Indisch Staatsblad n°. 3557, 4042 en 4357) bevat het volgende overzicht eenige opgaven.

GEWESTEN.	Aantal kantoren.	Aantal gerapporteerde grondveranderingen die opgemeten werden.		Aantal verzwegen grondveranderingen die opgemeten werden.	Aantal ontginningen die opgemeten werden.	Aantal grondveranderingen, gemeten ingevolge splitsing of samenvoeging van dessa's.		Aantal dessa's die hermeten werden tengevolge van vroeger foutieve metingen.		Aantal opgemeten jasans of poesaka-velden.		Aantal opgemeten ambts-velden.		Aantal afzonderlijk gemeten tegal-velden.		Aantal grondveranderingen waarvan de inhouden berekend werden.	Aantal veranderingen die op de net-kaarten overgebracht werden.	Aantal dessa-kaarten die vernieuwd werden
		Dessa's.	Blokken.	Blokken.	Blokken.	Dessa's.	Blokken.	Dessa's.	Blokken.	Dessa's.	Blokken.	Dessa's	Blokken.	Dessa's.	Blokken.			
Cheribon	2	320	1143	3 649	493	"	"	"	"	124	936	"	"	94	1991	6 425	6 425	24
Tagal	3	373	1059	5 683	365	"	"	24	877	106	1964	11	50	86	1037	10 694	8 296	48
Pekalongan . . .	2	472	1231	3 728	38	4	105	85	439	"	"	"	"	154	703	6 390	6 390	158
Samarang	6	791	2614	15 316	639	"	"	39	335	598	6428	"	"	"	"	21 488	23 614	436
Japara	4	211	476	5 893	227	"	"	"	"	164	3052	48	743	98	332	9 584	10 320	111
Rembang	1	16	28	223	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	335	285	10
Banjoemas. . . .	4	573	2104	5 760	501	8	268	7	229	117	3816	61	555	69	244	13 494	13 966	51
Bagelen.	5	735	3149	5 411	413	"	"	208	4 508	129	3919	292	3093	121	952	18 731	20 209	62
Kadoe	2	594	1433	3 753	137	"	"	4	4	1 177	1038	1 067	5355	1 211	3325	13 294	12 753	13
Madioen.	5	1 405	6116	10 876	494	1	131	5	16	188	7768	"	"	3	6288	23 513	23 513	64
Totalen over 1890	34	5 490	19353	60 262	3 307	13	504	372	6 408	2 603	28921	1 479	9796	1 836	14872	123 948	125 771	977
" " 1889	34	"	23469	68 785	2 932	45	293	296	2 687	985	3869	1 516	10492	157	1183	104 021	110 851	1 059
" " 1888	34	"	21066	72 446	6 694	"	128	"	1 194	"	"	"	172	"	197	93 094	97 296	1 178

VI. Transporten.

Belangrijke aannemings-contracten, betreffende transporten waarmede het departement van binnenlandsch bestuur bemoeienis heeft, kwamen in 1890 niet te verstrijken. Slechts was dit het geval met een vijftal contracten voor zoogenaamde reede-transporten en met een tweetal contracten voor den afvoer van gouvernementskoffie uit de inkooppakhuizen in Bantam naar de strandplaats Karang Antoe in hetzelfde gewest en uit die in de residentie Japara naar de hoofdplaats Samarang. Deze laatste twee aannemingen (het contract voor Bantam omvat tevens den opvoer van zout en het overbrengen van gelden) werden weder voor drie jaren (1891 t/m 1893) toegewezen, tegen prijzen die over 't algemeen iets hooger waren dan de volgens de afloopende contracten verschuldigde (verg. bijlage S hierachter). Een der vijf aanbestedingen voor transporten ter reede, namelijk die betreffende zoodanig vervoer te Tandjong Pinang (residentie Riouw), werd niet toegewezen wegens de te hooge inschrijving, bij gemis aan mededinging, weshalve de resident gemachtigd werd om voorshands in de behoefte te voorzien door het huren van transportmiddelen tegen de minst te bedingen prijzen. Na verloop van zes maanden zou dan, op grond van de geldelijke uitkomsten van dien tijdelijken maatregel, beslist kunnen worden wat verder 's lands belang zou medebrengen. De vier nieuwe contracten van dezen aard betroffen een grooter of kleiner gedeelte van het gouvernementsvervoer op de reeden van Batavia (met Tandjong Priok), Samarang, Soerabaija (waaronder het vervoer van gevangenen naar Kamal op Madura) en Benkoelen. Wat Soerabaija betreft, meende men, met het oog op den vruchteloozen afloop der in 1889 beproefde uitbesteding (zie vorig verslag blz. 91/92), ook thans nog de voorkeur te moeten geven aan eene onderhandsche verlenging voor den tijd van één jaar (1891), terwijl de voor Batavia gehouden uitbesteding weder tot één jaar werd beperkt, in afwachting van de beslissing die omtrent de exploitatie van de haven Tandjong Priok zou worden genomen. In beide gevallen waren de voor 1891 bedongen vrachtprijzen dezelfde als voor 1890. De nieuwe contracten betreffende Samarang en Benkoelen, die deels een uitgebreider, deels een beperkter karakter hadden dan de afgeloopene (verg. bijlage S), werden voor een langeren termijn dan één jaar gesloten, het eerste weder voor vijf jaren (1891 t/m 1895), doch dat voor Benkoelen — om het tegelijk te doen eindigen met de aanneming betreffende het zoutvervoer ter reede — slechts voor vier jaren (1891 t/m 1894). Daar het vervoer van anderen aard is geworden en ook een andere maatstaf van vrachtberekening is aangenomen, zijn de thans bedongen aannemingsprijzen niet wel te vergelijken met hetgeen laatstelijk betaald werd.

Met betrekking tot de gouvernementstransporten ter Sumatra's Westkust is aan te teekenen dat den aannemer voor den afvoer o. a. van de gouvernementskoffie van Padang Pandjang (Padangsche Bovenlanden) en Kaijoetanam (Padangsche Benedenlanden) naar Padang, op zijn verzoek, werd toegestaan (gouvernementsbesluit dd. 22 October 1890 nº. 11) om, voor zoover langs den in aanleg zijnden staatsspoorweg tusschen genoemde plaatsen reeds goederen met werktreinen ten vervoer toegelaten werden, daarvan ook voor het koffievervoer gebruik te maken. In de van landswege, volgens het nog tot ult. 1891 loopende aannemingscontract, te betalen vrachtprijzen zou dit geen verandering brengen.

Moeilijkheden met transportaannemers ter zake van de uitvoering van hunne contracten werden in 1890 niet ondervonden.

VII. Paketvaart en andere stoomvaartdiensten.

In den loop van 1890, het laatste jaar dat de paketvaart in den Indischen Archipel onderhouden werd door de Nederlandsch-Indische Stoomvaartmaatschappij, kwam in hare contractueele diensten geen verandering. Door hare booten werden in den verplichten dienst afgelegd 83 154 geographische mijlen (tegen 78 113 in 1889), waarvoor derhalve eene subsidie werd ontvangen (à f 3,90 per geographische mijl) van f 324 300,60. Buiten contract werden afgelegd 51 317 geographische mijlen (tegen 39 702 in 1889), terwijl het totaal der door de booten der Maatschappij vervoerde passagiers (met inbegrip van die op hare China-lijn) tot 94 543 klom, namelijk 61 425 gouvernementspassagiers en 33 118 particuliere reizigers; in 1889 waren deze getallen 52 433 en 30 352, of te zamen 82 785. De ontvangsten der Maatschappij (daaronder ook de bovenvermelde subsidie) worden opgegeven in 1890 te hebben bedragen f 4 272 121 (over 1889 f 3 155 724).

Zooals reeds in 't vorig verslag (blz. 92) werd aangekondigd, heeft meergenoemde Maatschappij — die weinige dagen vóór den afloop van haar contract een harer kleinere stoomschepen (de *Sumbawa*) verloor, doordien dit schip te Skroë (Nieuw-Guinea) in brand geraakte — met 1 Januari 1891, toen de contractueele paketvaart voor een nieuw tijdvak van 15 jaar op de Koninklijke Paketvaart-Maatschappij overging, zich aan het vervoer in den Indischen Archipel geheel onttrokken, en hare vloot voor het meerendeel aan de nieuwe paketvaartmaatschappij en voor het overige aan in den vreemde gevestigde stoomvaartondernemingen overgedaan.

Van de 13 nieuwe (alle op Nederlandsche werven gebouwde) stoomschepen, bestemd om, met de van de liquideerende Maatschappij over te nemen bodems, de vloot der nieuwe onderneming te vormen, waren er op 1 Januari 1891 nog slechts 10 door den Gouverneur-Generaal tot den dienst toegelaten (zie art. XXI der overeenkomst van 5 Juli 1888) [1]), hetgeen echter met het 11de en het 12de stoomschip reeds geschiedde onder dagteekening van 3 en 7 Januari 1891, doch met het 13de (de *Swaerdecroon*), dat ten gevolge van een op de werf te Rotterdam ontstanen brand door de bouwmeesters niet tijdig was afgeleverd, eerst onder dagteekening van 11 Juli jl.

Met betrekking tot de in het aangehaald art. XXI aan de Paketvaart-Maatschappij opgelegde verplichting om een zeker gedeelte van het aantal in dienst te stellen stoomschepen op Nederlandsche werven te doen bouwen, deed zich bij het in werking treden van de overeenkomst de vraag voor, of die verplichting betrekking heeft op *alle* voor de vaart in den Indischen Archipel bestemde schepen der Maatschappij, dan wel alleen op die, waarmede de *contractueele* lijnen bediend zouden worden. Deze vraag werd, na overleg met de Regeering hier te lande, in Februari jl. in laatstvermelden zin beslist. Daar met eene beslissing hieromtrent nauw samenhing de toepassing aan het artikel te geven voor zooveel betreft het aantal in den dienst der Maatschappij al aanstonds toe te laten schepen van vreemden oorsprong, was intusschen, ook met het oog op de omstandigheid dat de hier te lande bestelde nieuwe schepen op 1 Januari 1891 nog niet allen in Indië waren aangekomen, bij notarieele akte dd. 30 December 1890 meergemeld contractsartikel in dier voege gewijzigd dat niet van het op 1 Januari 1891, maar van het op 1 Juli 1891 door de Maatschappij in dienst gestelde getal stoomschepen minstens de helft van Nederlandschen oorsprong moest zijn.

In de laatste maanden van 1890 zijn in den loop der verplichte paketvaartdiensten en in het getal vaarbeurten, zooals een en ander bij het contract oorspronkelijk was omschreven, nog verschillende niet onbelangrijke wijzigingen gebracht, waardoor, binnen de perken van de volgens de oorspronkelijke regeling verschuldigde subsidie [2]), eensdeels het aandoen van eenige meerdere eilanden en plaatsen in het oostelijk gedeelte van den Archipel is mogelijk geworden [3]), anderdeels betere postaansluitingen zijn verkregen. Uit het tabellarisch overzicht in bijlage T hierachter kan blijken niet alleen hoe dientengevolge de contractueele diensten (gezamenlijk 95 126 geographische mijlen per jaar) zijn ingericht, maar tevens welke lijnen de Paketvaart-Maatschappij volgens hare jongste dienstregeling (van 1 Juli jl.) buiten contract doet bevaren (gezamenlijk 83 481 geographische mijlen per jaar). Van het denkbeeld om aan de nieuwe contractante voor de paketvaart alsnog ook op te dragen den in 't laatst van 1887 gestaakten, doch in Juli 1889 op meer beperkten voet voorloopig weder ingestelden dienst Batavia-Tjilatjap en terug, is afgezien, op grond van het geringe verkeer en omdat men het waarschijnlijk achtte dat dit nog minder zou worden wanneer eerlang de Preanger-spoorweg tot Tjilatjap zal zijn doorgetrokken en dus eene gemakkelijke gemeenschap met Batavia overland zal zijn tot stand gekomen [4]).

[1]) Over deze overeenkomst is uitvoerig gehandeld in het verslag van 1888 blz. 102/103.

[2]) Zooals de contractueele diensten thans geregeld zijn, zullen zij aan subsidie per jaar kosten (normaal) f 663 699, terwijl oorspronkelijk berekend was f 673 779.

[3]) Vergelijk ook wat hieromtrent voorkomt in de mededeelingen onder hoofdstuk **C**, betreffende de residentiën Menado (blz. 17 noot 3), Amboina (blz. 19), Ternate (blz. 21, noot) en Timor (blz. 30, noot 4). Sedert de afsluiting van de bedoelde mededeelingen is de dienstregeling der Paketvaart-Maatschappij voor het 2de halfjaar 1891 bekend geworden, volgens welke (buiten contract) nog eenige plaatsen op en buiten Java door hare booten zullen worden aangedaan die niet genoemd waren in het vaarplan over het 1ste halfjaar. Wat de zooeven vermelde vier gewesten betreft, behoort onder die plaatsen Liroeng op de Talaut-eilanden (residentie Menado), terwijl verder in de jongste dienstregeling als nieuw aan te doene plaatsen ook genoemd worden Panaroekan en Banjoewangi (Oost-Java) en Pasir (Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo). Blijkens onlangs ontvangen berichten was bij de Paketvaart-Maatschappij nog in overweging om in hare buiten contract bevaren lijnen ook op te nemen een dienst van Gorontalo naar de Tomini-bocht en den Banggaai-archipel. In verband met dit denkbeeld zou het stoomschip *Camphuys* eerlang zoodanige reis ondernemen bij wijze van proef.

[4]) Gedurende de laatste twaalf maanden sedert de heropening van de paketvaart op Tjilatjap (zie het verslag van 1889 blz. 103) waren zeven contractueele reizen en één extra-reis gemaakt, de laatste voor het overbrengen van eene belangrijke hoeveelheid dynamiet. Voor alle reizen te zamen was ontvangen aan vracht- en passagegelden f 23 546, waarvan voor de zeven contractueele reizen f 17 759 of per reis f 2537.

Toen de Paketvaart-Maatschappij in Januari jl. een harer reeds tot den dienst toegelaten nieuwe stoomschepen (de *Reynst* van 670 netto registertonnen en 700 indicateur-paardekrachten) verloor door stranding in de Boeton-passage (Zuid-Celebes), heeft zij, ter vervanging van dien bodem, alsnog overgenomen het stoomschip *Bawean* van de Nederlandsch-Indische Stoomvaartmaatschappij (in liquidatie). In verband hiermede bestond de vloot der Paketvaart-Maatschappij, voor zoover de haar toebehoorende schepen, volgens de tot dusver ontvangen berichten, dat is tot 11 Juli jl., tot den dienst waren toegelaten, uit de volgende 25 grootere en kleinere stoomschepen [5]) (de in den vreemde gebouwde schepen zijn die welke van de oude onderneming op de nieuwe zijn overgegaan).

NAMEN DER STOOMSCHEPEN.	Netto tonnenmaat (in register-tonnen).	Stoom-vermogen (in indicateur-paarde-krachten).	Gebouwd te:
Both	830.91	1 012	Vlissingen.
Reael	835.78	1 012	Idem.
Coen	833.60	1 000	Idem.
Maetsuycker	835.08	1 000	Idem.
de Carpentier	757.44	1 250	Rotterdam.
van Diemen	758.44	1 250	Idem.
van Goens	670.37	700	Amsterdam.
Speelman	669.10	700	Idem.
Reyniersz	432.34	550	Rotterdam.
van Riebeeck	434.40	550	Kinderdijk.
Swaerdecroon	418.19	550	Rotterdam.
Camphuijs	399.00	550	Amsterdam.
Generaal Pel	885.84	750	Dumbarton.
Gouverneur-Generaal Loudon	860.17	750	Greenock.
Tambora	850.76	700	Idem.
Graaf van Bylandt	793.90	800	Idem.
Japara	727.43	750	Idem.
Prins Alexander	782.28	550	Clyde.
Bawean	649.21	550	Sunderland.
Gouverneur-Generaal van Lansberge	510.06	480	Greenock.
Amboina	486.71	600	Clyde.
Gouverneur-Generaal Mijer	441.71	550	Idem.
Siak	240.12	300	Glasgow.
Karang	207.10	350	Greenock.
Ophir a)	205.34	350	Idem.

a) Dit stoomschip bezit, volgens certificaat van den expert te Batavia der Nederlandsche Vereeniging van Assuradeuren, slechts de vereischten om in de registers dier vereeniging te worden gerangschikt onder de klasse „A^2 voor de riviervaart".

De voor het vervoer van particuliere reizigers en goederen door de Maatschappij te stellen regelen en andere voor het publiek van belang zijnde regelingen, welke, ingevolge de laatste alinea van art. XXXVI van het contract, de sanctie van de Regeering behoefden (zie vorig verslag blz. 93), werden door den Gouverneur-Generaal vastgesteld of goedgekeurd bij besluit van 9 November 1890 n°. 9 en op enkele punten gewijzigd bij dat van 13 December 1890 n°. 6. In de Javasche Courant van 24 Juli 1891 zijn opgenomen de door de Maatschappij ingevoerde bepalingen voor het vervoer van pakketten (waaronder te verstaan zendingen tot 50 K.G.), zijnde het tarief voor dit vervoer, in opvolging van de 6de alinea van gemeld art. XXXVI, door den Gouverneur-Generaal goedgekeurd bij besluit van 9 November 1890 n°. 1. Bij gouvernementsbesluit dd. 28 Augustus 1890 n°. 12 werd ook goedgekeurd het tarief der aan boord verkrijgbare dranken, zooals is voorgeschreven in de bij het contract (bijlage D) behoorende Algemeene Bepalingen.

De door de Paketvaart-Maatschappij, als waarborg voor het tijdig en volledig in werking brengen van de met haar gesloten overeenkomst, hier te lande gedeponeerde fondsen

[5]) Behalve over deze 25 stoomschepen beschikt de Paketvaart-Maatschappij ook nog over de mede van hare voorgangster overgenomen stoomschepen *Sindoro* en *Minister Fransen van de Putte*, respectievelijk groot 699.02 en 465.32 netto registertonnen, met een stoomvermogen van 800 en 500 indicateur-paardekrachten, het eerste gebouwd te Greenock en het andere te Aberdeen.

(zie het verslag van 1888, blz. 103) zijn haar in 't laatst van April jl. teruggegeven.

Nevens de vloot der Paketvaart-Maatschappij waren in Indië voor particuliere rekening nog verscheidene grootere of kleinere stoomschepen in de vaart, waaromtrent eenige opgaven voorkomen sub II van de bovenbedoelde bijlage T. Tevens vermeldt die bijlage de te Singapore tehuis behoorende schepen, waarmede meer of min geregelde diensten op Nederlandsch-Indische plaatsen werden onderhouden. Van andere vreemde havens worden mede eenige geregelde diensten op Nederlandsch-Indische havens, althans op Batavia of andere plaatsen van Java, onderhouden, waaromtrent echter geen volledige opgaven zijn verkregen.

Blijkens het vorig verslag (blz. 93) wordt sedert 1 Januari 1891 het regeeringstoezicht op het vervoer door middel van de stoomschepen der Paketvaart-Maatschappij, en van andere stoomschepen die in Indië personen en goederen aan boord nemen, beheerscht door nieuwe bepalingen, vastgesteld bij ordonnantie van 4 Augustus 1890 (Indisch Staatsblad n°. 161). Bij ordonnantie dd. 19 Mei 1891 (Indisch Staatsblad n°. 132) zijn van de toepassing dezer bepalingen alsnog uitdrukkelijk uitgezonderd [1]) stoomschepen die uitsluitend voor de riviervaart worden gebezigd, zijnde het daarop uit te oefenen toezicht ter regeling overgelaten aan de hoofden van gewestelijk bestuur. Voor de ter uitvoering van de aangehaalde ordonnantie van 4 Augustus 1890 getroffen voorzieningen zij verwezen naar Indisch Staatsblad 1890 n°. 231 en 1891 n°. 99, betreffende de keuringen der stoomschepen, zoomede naar Indisch Staatsblad 1891 n°. 42 en 177, houdende aanwijzing welke diploma's van bekwaamheid, in verband met het te bevaren zeegebied, na ult°. 1891 gevorderd worden om op voor passagiersvervoer bestemde Nederlandsch-Indische stoomschepen te worden toegelaten als schipper, 1ste of 2de stuurman, 1ste of 2de machinist of machinedrijver.

In de voorwaarden waarop de Regeering zich voor het gouvernementsvervoer tusschen Nederland en Indië of omgekeerd van de stoomschepen der hier te lande gevestigde stoomvaartondernemingen »Nederland" en »Rotterdamsche Lloyd" bedient, is, behoudens eene onder dagteekening van 12 Mei 1890 tot stand gebrachte aanvulling van het tarief van vrachten voor de verzending van gouvernementsgoederen naar Indië, geen verandering gekomen, daar de op genoemden datum voorwaardelijk [2]) gesloten nieuwe postcontracten (zie vorig verslag blz. 93 en 151) de wettelijke bekrachtiging niet hebben verkregen en dus vervallen zijn. Dientengevolge, of krachtens nadere overeenkomst, zijn ook de overige met genoemde Maatschappijen getroffen nieuwe contractueele regelingen betreffende het gouvernementsvervoer, als in onafscheidelijk verband staande met de nieuwe postcontracten, niet in werking getreden.

Ten behoeve van eene hier te lande op te richten nieuwe stoomvaartmaatschappij, o. a. ook voor de vaart op Nederlandsch-Indië, werd in Februari jl. door eene cargadoorsfirma te Amsterdam, tevens agent voor de Java-lijn van de Ocean Steamship Company (Holt-line), aan het Departement van Koloniën mededeeling gevraagd van de vereischten waaraan de in de vaart te brengen stoomschepen zouden moeten voldoen om op gelijken voet als de schepen der twee zooeven genoemde Maatschappijen voor het gouvernementsvervoer in aanmerking te komen. Aan de adressante werd geantwoord dat er, wat het Departement van Koloniën betrof, geen aanleiding bestond om voor het gouvernementsvervoer tusschen Nederland en Nederlandsch-Indië, voor zoover dit met stoomschepen plaats vindt, van andere stoomschepen dan die der twee bovenvermelde stoomvaartmaatschappijen gebruik te maken, en dat, in verband daarmede, dezerzijds aan eene eventueel op te richten nieuwe stoomvaartmaatschappij geenerlei toezeggingen omtrent het gouvernementsvervoer gedaan en evenmin eischen omtrent de inrichting van haren dienst gesteld kunnen worden.

Een nieuwe maandelijksche maildienst tusschen Europa en Nederlandsch-Indië, o. a. via Amsterdam, werd in 't laatst van December 1890, van Hamburg uit, geopend onder den naam van »Sunda-Linie" door de Deutsche Dampfschiffsrhederei te Hamburg. Volgens de dienstregeling varen in deze lijn de stoomschepen *Salatiga*, *Tosari*, *Lawang* en *Priok*.

VIII. Veeartsenijdienst.

In het tijdvak van 1 April 1890 tot 31 Maart 1891 bleef de veetyphus, niettegenstaande zoowel het bestuurs- als het veterinair personeel het mogelijke deed om de verspreiding der besmetting tegen te gaan, zich nog altijd in verschillende gedeelten van de residentie Bantam vertoonen, terwijl in Juli 1890 de ziekte — echter in meer goedaardigen vorm — zich ook openbaarde in de tot dusver vrij gebleven afdeeling Tjiringin. Over het geheel waren de ziektegevallen minder talrijk dan in de eerste 8 à 9 maanden sedert het uitbreken der ziekte op 20 Juli 1889. Waren van dien datum af tot op 31 Maart 1890 in vier afdeelingen van Bantam 15 019 beesten aangetast geworden, in de sedert verloopen twaalf maanden bleef het totaal voor de vijf afdeelingen tot 11 557 ziektegevallen beperkt. Buiten Bantam kwam in het behandelde tijdvak veetyphus epidemisch alleen voor op eenige particuliere landerijen in de afdeelingen Tangerang, Buitenzorg en Meester-Cornelis der residentie Batavia, doch daar vielen slechts op te teekenen 1858 nieuwe ziektegevallen, tegen 7171 gedurende het in 't vorig verslag voor dit gewest behandelde tijdvak van 3 Maart 1889 tot 31 Maart 1890. De sterfteverhouding bleef als altijd zeer ongunstig. Van de 13 820 aangetaste beesten (daaronder ook de ziek verblevenen op ultimo Maart 1890, ten getale van 349 in Bantam en van 56 in Batavia) stierven namelijk 12 816 of bijna 93 pct., herstelden 712, werden afgemaakt 284 en bleven nog 8 in behandeling (3 en 2 in de afdeelingen Tjiringin en Lebak en 1 en 2 in de afdeelingen Buitenzorg en Meester-Cornelis). Hoe het verloop der ziekte over maandelijksche tijdvakken zich vertoonde, kan uit de hier te lande aanwezige gegevens alleen worden nagegaan voor zooveel betreft het eerste kwartaal van 1891. Over dat tijdvak verkrijgt men afdeelingsgewijs de volgende cijfers.

[1]) Zooals uit art. 22 der ordonnantie blijkt, geldt zij ook niet voor die Nederlandsche of vreemde (ter zee varende) stoomschepen, welke met hun Gouvernement een contract hebben voor geregeld mailvervoer of die kunnen aantoonen aan het in hun land bestaande regeeringstoezicht tot bescherming van personen en goederen tegen de gevaren der zee te hebben voldaan.

[2]) De overeenkomsten werden geacht niet gesloten te zijn als zij niet binnen zekeren termijn (die bij suppletoire overeenkomsten dd. 30/31 December 1890 nog met zes maanden en alzoo tot 1 Juli 1891 was verlengd) door de wet bekrachtigd waren.

AFDEELINGEN.	Aantal door veetyphus aangetaste buffels en runderen: op 31 December 1890 ziek verbleven.	aangetast gedurende de eerste drie maanden van 1891. Januari.	Februari.	Maart.	Totaal der vier voorgaande kolommen.	van 1 Januari t/m 31 Maart 1891 gestorven.	afgemaakt.	hersteld.	op 31 Maart 1891 ziek verbleven.
Bantam.									
Serang *a*)	1	9	4	1	15	10	2	3	„
Anjer *a*)	„	„	107	39	146	47	98	1	„
Pandeglang *a*)	7	56	15	12	90	80	4	6	„
Lebak	20	97	26	22	165	121	„	42	2
Tjiringin	„	14	24	23	61	9	47	2	3
	28	176	176	97	477	267	151	54	5
Batavia.									
Tangerang *b*)	3	2	„	„	5	5	„	„	„
Buitenzorg	„	„	„	25	25	24	„	„	1
Meester-Cornelis	„	„	„	7	7	5	„	„	2
	3	2	„	32	37	34	„	„	3

a) In de afdeelingen Serang, Anjer en Pandeglang is volgens latere berichten de ziekte thans geheel geweken, zoodat aldaar het verbod van in-, uit- en doorvoer van vee en wat daarmede in verband staat achtereenvolgens sedert 4 Mei, 13 Juni en 4 Juli jl. is kunnen worden opgeheven.

b) Voor de afdeeling Tangerang zijn thans, achtereenvolgens sedert 26 Februari, 14 April en 16 Juli jl., mede alle beperkende bepalingen ten opzichte van het veevervoer ingetrokken.

In de eerste helft van Juni 1891 is door den veearts te Buitenzorg (tot wiens ressort de residentie Krawang behoort) veetyphus geconstateerd in drie districten der tot dat gewest behoorende particuliere landen Pamanoekan en Tjiassem. Aldaar waren toen (in 13 dessa's) reeds bezweken 175 beesten, terwijl er nog 13 ziek waren. Aanstonds is voor die districten het afsluitingsstelsel in toepassing gebracht, terwijl ook maatregelen zijn verordend tegen den invoer van vee uit Krawang in Cheribon, en de resident van Banjoemas tevens heeft verboden de aanbrengst over zee naar Tjilatjap.

Sporadische gevallen van veepest vertoonden zich in Juli en Augustus 1890 in de residentie Rembang, waar 32 beesten aan die ziekte bezweken.

Mond- en klauwzeer werd gedurende 1890 weder in verschillende gewesten van Java en Madura waargenomen, doch bijkans overal had die ziekte een goedaardig karakter. Zij heerschte epidemisch in de residentiën Batavia, Banjoemas en Pasoeroean. Uit laatstgenoemd gewest, waar zich in 13 districten gevallen voordeden, zijn omtrent het verloop der ziekte geen juiste gegevens ontvangen, terwijl in Banjoemas in de afdeeling van dien naam (tot September) 283 en in de afdeeling Tjilatjap (tot Juli) 31 beesten daardoor aangetast werden (hieronder begrepen 39 en 8 stuks die tijdens de afsluiting der opgaven voor het vorig verslag nog ziek waren). Op 9 en 3 beesten na, herstelden allen. Ook in Batavia kwam de besmetting, hoogst waarschijnlijk veroorzaakt door vee dat uit Singapore was aangevoerd, in twee afdeelingen voor: in de afdeeling Stad en Voorsteden werden gedurende de maanden December 1890 tot en met Februari jl. aangetast 368 beesten, doch daarvan herstelden er 330, terwijl in de afdeeling Buitenzorg, waar de ziekte in Januari jl. uitbrak, tot ultimo April aangetast werden 211 beesten, waarvan er 11 stierven, 168 herstelden en 32 ziek bleven.

Sporadische gevallen van miltvuur deden zich hier en daar voor, onder andere in de residentiën Batavia, Tagal en Kediri. De aangetaste dieren stierven bijna allen. In enkele dessa's der afdeeling Madioen werden eenige gevallen van miltvuur geconstateerd, naast gevallen van maagdarmontsteking, mede met doodelijken afloop.

Verder wordt bericht dat in de residentie Samarang van Januari tot en met April 1891 680 buffels en runderen en 9 paarden stierven aan eene, onder verschillende namen bekende, niet besmettelijke ziekte.

Wijders openbaarde zich in enkele gewesten van Java en Madura kwade droes, doch deze ziekte had mede een sporadisch karakter.

Omtrent het voorkomen van veeziekten in de buitenbezittingen vindt men in de voor dit verslag ontvangen berichten alleen het een en ander aangeteekend betreffende een drietal gewesten op Sumatra. Van veetyphus hoorde men aldaar gedurende het tijdsverloop van 1 April 1890 tot 31 Maart 1891 alleen in de residentiën Benkoelen, Palembang en Oostkust van Sumatra. Blijkens het vorig verslag was in eerstgemeld gewest de ziekte in het voorjaar van 1890 nagenoeg geheel geweken, behalve in één district van de afdeeling Ommelanden. Nadat in Mei ook in dat district de ziekte had opgehouden, ontstond zij weder in Augustus in de afdeeling Manna-Pasoemah Oeloe Manna en in September in de afdeeling Kauer. In eerstgenoemde afdeeling duurde de besmetting slechts kort; na September deden er zich geen ziektegevallen meer voor, doch in de afdeeling Kauer, waar de veetyphus eerst in den loop van December ophield, werden in den tijd van omstreeks vier maanden aangetast 831 beesten, waarvan 799 stierven en 32 herstelden. Van Manna zijn geen cijfers bekend. Nauwelijks was in Kauer de ziekte verdwenen, of zij brak in de afdeeling Mokko-Mokko uit, waar in Januari 1891 aangetast werden 42, in Februari 45 en in Maart jl. 62 beesten, waarvan er in genoemde maanden stierven 40, 36 en 60. In de residentie Palembang bleef de ziekte thans tot één onderafdeeling beperkt, en wel tot Ogan Oeloe (afdeeling Kommering, Ogan Oeloe enz.), waar de veestapel ook in 1888/89 't meest geteisterd was geworden (van de 2285 toen aldaar aangetaste beesten waren er 2181 gestorven) en sedert — dat is van April tot September 1890, in welke laatste maand de ziekte als geweken kon worden beschouwd, — kwamen in Ogan Oeloe nog 229 nieuwe gevallen voor, waarvan 217 met doodelijken afloop. In Februari jl. vertoonde de ziekte zich opnieuw in de residentie Palembang, en wel in twee marga's der afdeeling Tebing Tinggi, waar in die maand 54 beesten werden aangetast. Hiervan stierven er 36, terwijl de overigen herstelden. De in het gewest bescheiden veearts, tot onderzoek derwaarts gezonden, kwam tot de geruststellende bevinding dat naar alle waarschijnlijkheid, dank zij ook de genomen voorzorgsmaatregelen, groote uitbreiding der epizoötie niet te duchten zou zijn. Reeds in Maart was de ziekte dan ook weer geweken. Uit de bovenlanden van Djambi werd in 1890 mede eene besmettelijke veeziekte gerapporteerd, die echter slechts van korten duur zou zijn geweest. In de residentie Oostkust van Sumatra heerschte de veetyphus in het behandelde tijdvak enkel in Juli en Augustus 1890. Vermoedelijk was de ziekte aldaar ingesleept door vee uit de Straits-Settlements. In 't geheel bezweken 177 beesten, verdeeld over de hoofdplaatsen Medan en Laboean Deli en over een viertal tabaksondernemingen.

Over andere veeziekten dan veetyphus vindt men met betrekking tot de buitenbezittingen alleen nog gemeld dat in de eerste drie maanden van 1891 mond- en klauwzeer viel waar te nemen op verschillende plaatsen in de residentiën Padangsche Bovenlanden, Palembang en Benkoelen, doch met een zoo goedaardig verloop dat bijna al de aangetaste beesten herstelden.

Ter beteugeling of voorkoming van besmettelijke veeziekten werd in 1890 uitgegeven f 13 580, tegen f 15 170 in 1889. Het blijkt niet of hieronder ook begrepen zijn de kosten van de tijdelijke versterking der politiemiddelen die in de residentie Batavia noodig was voor de handhaving der verbodsbepalingen tegen veevervoer in de afdeelingen Tangerang en Buitenzorg.

Van de uitbreiding die het Europeesch veeartsenijkundig personeel in den loop van 1890 heeft ondergaan, is reeds in 't vorig verslag (blz. 95) gewag gemaakt. Al de bij de nieuwe formatie toegestane 15 plaatsen zijn thans bezet. Wel ontstonden twee vacatures, maar onder de hier te lande aanwezige gediplomeerde veeartsen boden zich een tweetal voor den Indischen dienst aan, die in April en Mei jl. op Java werden in dienst gesteld. Aan het voornemen, om den veeartsen, door het uitzicht op buitengewone traktementsverhooging, een prikkel te geven om zich in één of meer andere inlandsche talen dan Maleisch te bekwamen, is uitvoering gegeven bij Indisch Staatsblad 1891 n°. 39. Nader is nog machtiging verleend (Indisch Staatsblad 1891 n°. 173) om, wanneer zoodanig taalexamen — in het Javaansch, Soendaasch of Madureesch — met gunstigen uitslag wordt afgelegd, den geëxamineerde de reiskosten van en naar Batavia (waar het examen wordt afgenomen) te vergoeden. Aangaande de diensten der inlandsche veeartsen, 19 in getal, zijn geen bijzonderheden gemeld.

Bij ordonnantie van 3 Juni 1891 (Indisch Staatsblad n°. 142) zijn de bepalingen omtrent de geleide-biljetten, die de bevolking in gewone omstandigheden voor haar vee behoeft bij vervoer uit het eene district naar het andere, herzien, ten einde ze beter passend te maken voor de buitenbezittingen. Tevens zijn echter eenige bijzondere bepalingen in het leven geroepen omtrent de afgifte der bedoelde biljetten en het begeleiden van vee in tijden dat eene besmettelijke veeziekte heerscht. In zoodanige omstandigheden zullen in den regel alleen Europeesche ambtenaren of beambten geleide-biljetten mogen afgeven, en zal, des noodig, kunnen bevolen worden dat het vervoer geschiede onder geleide van inlandsche veeartsen of politie-beambten.

Terwijl eene herziening van de bepalingen op de bestrijding van veeziekten in Indië bij de autoriteiten aldaar nog in behandeling is, zijn intusschen, bij ordonnantie van 17 October 1890 (Indisch Staatsblad n°. 207), de voorzieningen ten aanzien van miltvuur onder het vee (In-

disch Staatsblad 1875 n°. 104) verscherpt geworden, in dien zin dat, terwijl bij het uitbreken van die ziekte tot dusver het verbod van vervoer zich niet verder mocht uitstrekken dan tot vee op zich zelf, voortaan in zoodanig geval ook verboden zal moeten worden het vervoer van vleesch, huiden en van alle van vee afkomstige of daarbij behoorende zaken. Tevens is bij gemelde ordonnantie, zooals reeds werd medegedeeld op blz. 213 van het vorig verslag, eene algemeene voorziening getroffen, opdat bij het heerschen van miltvuur of eenige andere besmettelijke veeziekte, mits onder de noodige voorzorgen, uitzonderingen op het verbod kunnen worden toegelaten in het belang van het wetenschappelijk onderzoek van ziekteproducten of ziekelijk aangedane lichaamsdeelen van aan eene besmettelijke ziekte gestorven beesten.

Over het verordende met betrekking tot maatregelen tegen hondsdolheid zie men blz. 67 hiervóór.

Aan de te Batavia gevestigde »Vereeniging tot bevordering van veeartsenijkunde in Nederlandsch-Indië" werd ook voor 1891 eene subsidie van f 800 uitgekeerd.

K. Departement van onderwijs, eeredienst en nijverheid.

I. Onderwijs.

§ 1. *Onderwijs voor Europeanen en met hen gelijkgestelden.* [1])

Middelbaar onderwijs.

De wenschelijkheid deed zich gevoelen om, in navolging van het voorgeschrevene bij art. 8 van het reglement voor de Rijks- hoogere burgerscholen en landbouwscholen hier te lande (Nederlandsch Staatsblad 1864 n°. 91), ook ten opzichte van directeuren en leeraren van de gouvernements-inrichtingen voor middelbaar onderwijs in Indië eenig toezicht in het leven te roepen, voor zooveel betreft het geven van privaat onderwijs en het bekleeden van bijzondere betrekkingen. (Voor openbare betrekkingen, welke slechts door de Regeering worden opgedragen, kwam zulks onnoodig voor.) Bij gouvernementsbesluit dd. 1 Juni 1891 n°. 5 (Javasche Courant van den 5den dier maand) werd daarom bepaald dat de directeur en de leeraren van het gymnasium Willem III te Batavia en van de hoogere burgerscholen te Samarang en Soerabaija, zoomede de directrice en de leeraressen der hoogere burgerschool voor meisjes te Batavia, de vergunning van het college van curatoren of van de betrokken commissie van toezicht behoeven zoowel om bijzondere betrekkingen te bekleeden waaraan het genot van geldelijke of andere belooning verbonden is, als om tegen betaling of andere belooning in eenig vak, hetwelk onderwezen wordt aan de inrichting waarbij zij zijn aangesteld, onderricht te geven aan leerlingen dier inrichting of aan hen die voor het toelatingsexamen zich voorbereiden, alsmede vóór het einde van het schooljaar aan gewezen leerlingen, die de inrichting tusschentijds hebben verlaten; en zulks onverschillig of dit onderricht gegeven wordt in den vorm van privaatlessen, in afzonderlijke cursussen of aan bijzondere scholen.

Ter voorkoming van opdrijving van kosten wegens de daarmede samengaande uitbreiding van het leeraarspersoneel wordt niet dan bij onvermijdelijkheid splitsing van klassen in parallel-afdeelingen in 't leven geroepen of gehandhaafd. Blijkens de lager voorkomende opgaven waren bij de hoogere burgerscholen met vijfjarigen cursus te Batavia en Soerabaija zoowel het 1ste als het 2de studiejaar en was bij de gelijksoortige inrichting te Samarang alleen het 1ste studiejaar in parallel-afdeelingen gesplitst. Al die klassen waren elk in twee parallel-afdeelingen verdeeld, uitgenomen het in drie zoodanige afdeelingen gesplitste 1ste studiejaar te Batavia. Eene tijdelijke daling van het aantal leerlingen deed in den aanvang van 1890 in overweging nemen om die splitsing mede tot twee parallel-afdeelingen te beperken, doch van dit voornemen moest worden afgezien, toen na afloop van de toelatingsexamens voor den cursus 1890/91 de toevloed van leerlingen te Batavia zoo aanzienlijk was dat het 1ste studiejaar met 71 leerlingen begon. De andere gesplitste klassen telden toen elk ver over de 30 leerlingen (33 à 35), zoodat voor deze de bestaande verdeeling in twee parallel-klassen mede bleek bestendigd te moeten worden.

In Februari jl. is besloten (zie de Javasche Courant van den 10den dier maand) om, bij wijze van proef, ook vrouwelijke leerlingen tot de hoogere burgerscholen met vijfjarigen cursus toe te laten, mits hierdoor geen splitsing van klassen in parallel-afdeelingen noodig worde. Elke aanvrage van dien aard zal echter op zich zelve moeten worden overwogen en getoetst aan de plaatselijke omstandigheden, en daarop zal in het bijzonder ook het advies zijn in te winnen van den directeur der betrokken hoogere burgerschool.

Omtrent de kosten der gouvernements-inrichtingen voor middelbaar onderwijs en de daartegenover staande ontvangsten wegens geïnde schoolgelden zijn over de twee laatst verloopen kalenderjaren de volgende opgaven verstrekt.

INRICHTINGEN.	Uitgaven (behalve voor de gebouwen). a) 1889. (Verbeterde opgaven.)	1890. (Voorloopige opgaven.)	Ontvangsten wegens schoolgelden (voor zooveel bij het einde van het jaar reeds overgebracht bij 's lands kas). 1889. (Verbeterde opgaven.)	1890. (Voorloopige opgaven.)
Gymnasium Willem III te Batavia. afd. A. (Hoogere burgerschool met vijfjarigen cursus)	f 155 760	f 152 338	f 15 124	f 17 854
" B. (Inrichting voor de Indische taal-, land- en volkenkunde)	26 400	34 100	6 480	7 220
Hoogere burgerschool met driejarigen cursus voor meisjes te Batavia	30 574	26 835	6 135	7 395
Hoogere burgerschool met vijfjarigen cursus te Samarang	107 087	110 967	10 982	11 432
Idem te Soerabaija	118 586	120 205	13 638	13 557
Burgeravondschool te Soerabaija	13 145	14 250	b)	b)
Totalen	f 451 552	f 458 695	f 52 359	f 57 458

a) Aan onderhoud en herstelling van gebouwen enz. werd in 1890 besteed f 4567, tegen f 4200 in 1889.

b) Aan deze inrichting wordt gratis onderwijs gegeven.

1°. Inrichting voor de Indische taal-, land- en volkenkunde te Batavia (afd. B van het gymnasium Willem III).

Gedurende den in 1890 geëindigden cursus onderging het leeraarspersoneel geen verandering.

Het aantal leerlingen klom van 28 tot 37 (19 in het eerste en 18 in het tweede studiejaar). Van de 17 die zich aan het groot-ambtenaarsexamen onderwierpen, slaagden er 11; ook een oud-leerling nam bij die gelegenheid met gunstigen uitslag aan het examen deel. Bij de opening van den cursus 1890/91 waren in het eerste studiejaar 11 en in het tweede 25 leerlingen ingeschreven, welke getallen op ult. 1890 geklommen waren tot 12 en 27. Van deze 39 jongelieden waren er 12 voor de eerste, 20 voor de tweede, 5 voor de derde en 2 voor de vierde maal ingeschreven. De laatste 2 volgden in slechts enkele vakken het aan de inrichting gegeven onderwijs, tegen betaling

[1]) In de laatste helft van 1890 verscheen ter landsdrukkerij te Batavia het verslag van het Europeesch onderwijs in Nederlandsch-Indië over 1889. Een exemplaar daarvan is reeds afzonderlijk aan de Staten-Generaal aangeboden.

van verminderd schoolgeld, overeenkomstig de daartoe in 1888 verleende machtiging (zie het verslag van dat jaar blz. 106).

Onder de ingeschrevenen waren er 2 die afkomstig waren van hoogere burgerscholen hier te lande en 1 die voldaan had aan het eindexamen der rijkslandbouwschool te Wageningen. Van de hoogere burgerscholen te Batavia, Samarang en Soerabaija waren er respectievelijk 20, 6 en 10 afkomstig. Een der ingeschrevenen werd in de kosten zijner studiën tegemoet gekomen uit het te Batavia bestaande studiefonds. Gedurende den afgeloopen cursus had een andere leerling als studiebeurs nog genoten de helft der renten van het zoogenaamde Siam-fonds, doch voortaan komen die uitsluitend ten goede aan leerlingen van de hoogere burgerschool ter plaatse.

2°. Hoogere burgerscholen met vijfjarigen cursus voor jongens te Batavia (afd. A van het gymnasium Willem III), Samarang en Soerabaija.

Onderwijzend personeel. Van de hoogere burgerschool te Batavia vertrokken in 1890 drie leeraren met verlof naar Europa, terwijl een vierde tot eene andere betrekking werd benoemd. Een van de drie eerstbedoelden, wiens lessen onder andere leeraren verdeeld waren geworden, keerde reeds in het najaar van verlof terug en herkreeg zijne vroegere betrekking. De drie andere vacatures werden mede vervuld door van buitenlandsch verlof teruggekeerde ambtenaren. Van twee leeraren werd de tijdelijke aanstelling in eene definitieve veranderd. Te Samarang kwam onder het leeraarspersoneel slechts deze verandering voor dat de tijdelijk met het onderwijs in de wis- en natuurkundige vakken belaste adspirant-ingenieur van den waterstaat door een anderen ambtenaar van dien rang werd vervangen, terwijl te Soerabaija, in plaats van een met buitenlandsch verlof vertrokken docent, benoemd werd een onderwijzer bij het openbaar lager onderwijs, die slechts eene tijdelijke aanstelling ontving, omdat zijne geschiktheid voor het middelbaar onderwijs nog niet was gebleken. In den aanvang van 1891 (Indisch Staatsblad n°. 34) werden de in 1889 bij de hoogere burgerschool te Samarang op tijdelijken voet in het leven geroepen twee nieuwe leeraarsbetrekkingen alsnog in de formatie opgenomen.

Leerlingen. Bij de drie inrichtingen waren bij de opening van den cursus 1890|91 in 't geheel ingeschreven 359 leerlingen (zijnde 32 meer dan toen de cursus 1889/90 begon). Op 31 December 1890 was het getal tot 350 teruggegaan, waaronder, evenals bij de opening van den cursus, 5 Javanen, deze laatsten uitsluitend bij de hoogere burgerschool te Samarang. Voor elke der drie inrichtingen waren de cijfers als volgt:

Verdeeling der leerlingen.	Aantal leerlingen: waarmede de cursus 1889/90 begon.	Aantal leerlingen: waarmede de cursus 1889/90 eindigde.	Aantal leerlingen: bij het begin van den cursus 1890/91 aanwezig.	Aantal leerlingen: in 1890 op 1 Januari.	Aantal leerlingen: in 1890 op 31 December.
	Batavia.				
1ste studiejaar *a*) .	39	36	71	39	70
2de id. *b*) .	33	23	35	28	32
3de id. . .	22	16	14	20	14
4de id. . .	16	14	20	14	21
5de id. . .	12	11	14	12	14
Toehoorders . . .	2	1	1	3	1
Leerlingen voor enkele vakken . .	"	"	"	"	"
Te zamen . .	*c*) 124	101	155	116	152
	Samarang.				
1ste studiejaar *b*) .	34	31	34	32	32
2de id. . .	29	25	29	24	24
3de id. . .	12	10	19	10	19
4de id. . .	11	9	9	9	9
5de id. . .	*d*) 6	"	6	4	7
Toehoorders . . .	"	"	1	"	1
Leerlingen voor enkele vakken . .	4	1	"	2	"
Te zamen . .	*e*) 96	*f*) 76	*g*) 98	*f*) 81	*g*) 92
	Soerabaija.				
1ste studiejaar *b*) .	37	31	33	32	34
2de id. *b*) .	30	27	35	28	35
3de id. . .	18	18	16	19	16
4de id. . .	7	8	11	8	11
5de id. . .	13	13	10	13	9
Toehoorders . . .	1	1	"	*h*) 1	"
Leerlingen voor enkele vakken . .	1	1	1	1	1
Te zamen . .	*i*) 107	99	106	*h*) 102	106

a) Gesplitst in drie parallel-klassen.

b) Gesplitst in twee parallel-klassen.

c) Hieronder 1 Chinees (in het 2de studiejaar), die nog vóór het einde van 1889 werd afgeschreven.

d) Deze 6 leerlingen lieten zich bij het einde van het 1ste kwartaal van 1890 als gewone leerlingen afschrijven, ten einde verder in enkele vakken de lessen te volgen.

e) Hieronder 6 Javanen (3 in het 1ste, 2 in het 2de en 1 in het 4de studiejaar).

f) Hieronder 5 Javanen (2 in het 1ste, 2 in het 2de en 1 in het 4de studiejaar).

g) Hieronder 5 Javanen (1 in het 1ste, 2 in het 2de, 1 in het 3de en 1 in het 5de studiejaar).

h) Verbeterde opgaaf.

i) Hieronder 1 Chinees (in het 4de studiejaar), die nog vóór het einde van 1889 werd afgeschreven.

Onder de bij den aanvang van den cursus 1890/91 ingeschreven 359 leerlingen telde men 2 toehoorders en 1 leerling voor enkele vakken. De 356 gewone leerlingen bestonden uit 237 van den voorgaanden cursus, uit 11 oud-leerlingen (die zich vroeger hadden laten afschrijven) en uit 108 jongelieden die voor het eerst eene hoogere burgerschool bezochten (bij de toelatings-examens waren er van de 204 adspiranten 119 geslaagd en van dezen lieten dus 11 zich niet inschrijven). Aan het eindexamen der hoogere burgerscholen met vijfjarigen cursus, hetwelk in Mei en Juni 1890 te Batavia voor de 20ste maal werd afgenomen, onderwierpen zich (zie het verslag van de examen-commissie in de Javasche Courant van 22 Juli 1890) 29 leerlingen, van welke er 24 aan de eischen voldeden.

Hoe de cijfers over de drie inrichtingen verdeeld waren, ook wat de uitkomsten van de overgangs- en toelatingsexamens betreft, kan blijken uit het volgende overzicht.

HOOGERE BURGERSCHOOL TE:	Eind-examen van den cursus 1889/90.		Overgangs-examens tot den cursus 1890/91.		Toelatings-examens tot den cursus 1890/91				Van de in het toelatings-examen geslaagden lieten zich als leerling inschrijven:		Bij het begin van den cursus 1890/91 waren als gewone leerlingen ingeschreven:		
					voor de laagste klasse.		voor eene hoogere klasse.						
	Geexamineerd.	Geslaagd.	Geexamineerd.	Geslaagd.	Geexamineerd.	Geslaagd.	Geexamineerd.	Geslaagd.	van hen die voor de laagste klasse geslaagd waren.	van hen die voor eene hoogere klasse geslaagd waren.	leerlingen van den vorigen cursus.	in het toelatingsexamen geslaagdenen oudleerlingen die zich op nieuw lieten inschrijven.	Te zamen.
Batavia	12	10	97	69	87	56	2	2	56	1	90	64	154
Samarang	4	4	76	50	42	26	„	„	26	„	70	27	97
Soerabaija	13	10	85	45	73	35	„	„	25	„	77	28	105
Totalen . . .	29	24	258	164	202	117	2	2	107	1	237	119	356

De leeftijd der leerlingen was voor het meerendeel gelegen tusschen veertien en achttien jaar. Bij het einde van 1890 waren jonger dan 14 jaar te Batavia 11, te Samarang 10 en te Soerabaija mede 10 leerlingen; boven den achttienjarigen leeftijd waren er te Batavia 37, te Samarang 17 en te Soerabaija 20.

Onder de 152 leerlingen op ult. 1890 ingeschreven bij de hoogere burgerschool te Batavia waren er 118, wier ouders of voogden in het gewest zelf woonden, terwijl van de overige leerlingen 19 elders op Java en 15 in de buitenbezittingen tehuis behoorden. Te Samarang waren er onder de 92 leerlingen op ult. 1890 50, en te Soerabaija onder de 106 op dat tijdstip ingeschrevenen 69 uit het gewest zelf afkomstig.

In den loop of bij de sluiting van den in 1890 geëindigden cursus verlieten 57 leerlingen de hoogere burgerscholen zonder examen te hebben afgelegd (te Batavia 25, te Samarang 17 en te Soerabaija 15), waarvan 12 naar Nederland vertrokken, 6 naar eene andere hoogere burgerschool overgingen, 1 onder andere leiding zijne studiën voortzette, 9 zich wenschten te bekwamen voor adspirant-officier bij het leger en 1 voor officier bij het legioen van pangeran PAKOE ALAM (Djokjokarta), 7 in 's lands burgerlijken dienst overgingen, 1 in militairen dienst trad, 2 op landelijke ondernemingen en fabrieken en 5 bij den handel geplaatst werden, 6 wegens ziekte, 1 wegens onvoldoenden aanleg en 4 wegens financieele omstandigheden hunne studiën staakten, terwijl 2 zich zonder bekende redenen lieten afschrijven.

Het gedrag en de ijver der leerlingen waren over het algemeen bevredigend. Zeer gunstig onderscheidden zich zij die tot het 3de, 4de en 5de studiejaar aan de school te Batavia behoorden; nagenoeg allen legden hunne examens met goed gevolg af. Het schoolverzuim beliep te Batavia 4.8, te Samarang 4.33 en te Soerabaija 3.6 pct.

Aan 11 leerlingen te Batavia en 4 te Samarang werd voor korteren of langeren tijd voor het bekostigen van hunne studiën steun verleend door bijdragen uit particuliere studiefondsen en uit het Siam-fonds.

3°. Hoogere burgerschool met driejarigen cursus voor meisjes te Batavia.

Het onderwijzend personeel onderging eenige verandering. In Juli 1890 werd eene op eigen kosten uit Nederland overgekomen onderwijzeres benoemd tot leerares in de Duitsche taal- en letterkunde, in verband waarmede de tijdelijk met dat onderwijs belaste leeraar van het gymnasium van die taak werd ontheven. Door vertrek van eenige leeraren bij laatstgemelde inrichting vielen overigens nog eenige mutatiën voor onder het aan de school gedetacheerd mannelijk onderwijzend personeel, waardoor o. a. de lessen in de kennis der natuur een tijdlang door een der militaire apothekers te Batavia moesten worden waargenomen. In September 1890 ontving de tijdelijke leerares in de Nederlandsche taal- en letterkunde (zie vorig verslag blz. 97) eene vaste aanstelling, nadat hare geschiktheid voor die betrekking voldoende gebleken was.

In de lesverdeeling en het onderwijs werd eene niet onbelangrijke wijziging gebracht. De aan de school verbonden voorbereidende cursus (zie vorig verslag blz. 97) werd gestaakt; in plaats van de gebruikelijke les-tijden van een vol uur, werden les-tijden van $^3/_4$ uur ingevoerd; het programma der lessen werd in dien zin gewijzigd dat het onderwijs in de talen over de drie studiejaren beter verdeeld en het onderwijs in algebra afgeschaft werd, waardoor aan het gewone rekenonderwijs meer tijd kon worden besteed. Bij den aanvang van den nieuwen cursus bleek de noodzakelijkheid om het eerste studiejaar, dat toen 30 leerlingen telde, in twee parallel-afdeelingen te splitsen; wegens de beperkte krachten van het onderwijzend personeel kon echter die splitsing alleen worden doorgevoerd voor zoover betreft de door de leeraressen gedoceerde vakken.

Het aantal leerlingen, dat op ult. 1889 geklommen was tot 38, verminderde gedurende de laatste maanden van den toen loopenden cursus tot 29, waarvan 12 in het 1ste, 9 in het 2de en 8 in het 3de studiejaar. Bij het overgangsexamen konden 8 leerlingen tot het 2de en 6 tot het 3de studiejaar bevorderd worden, terwijl de 8 leerlingen van het hoogste studiejaar allen met gunstigen uitslag het eindexamen aflegden. Voor het toelatingsexamen meldden 30 meisjes zich aan, van wie 27 tot het 1ste en 2 tot het 2de studiejaar konden toegelaten worden. Van deze 29 geslaagden lieten 26 als leerlingen zich inschrijven, en wel 24 voor het 1ste en 2 voor het 2de studiejaar, terwijl in Juli nog 1 leerling na afgelegd examen en 1, die te Samarang het admissie-examen had afgelegd, tot de lessen werden toegelaten. De cursus 1890/91 begon met 47 gewone leerlingen (daaronder 30 in het 1ste studiejaar) en met 1 toehoorderes. Tot ult. 1890 kwamen verder geen veranderingen onder de leerlingen voor.

Het schoolverzuim bedroeg gemiddeld 3.3 pct., tegen 1.72 pct. in 1889.

Voor den gemiddelden leeftijd der leerlingen van het 1ste studiejaar vindt men opgegeven 15.03 jaar, van het 2de 15.5 jaar, en van het 3de 17.16 jaar. Over gedrag en ijver der meisjes wordt gunstig bericht.

4°. Burgeravondschool te Soerabaija.

In verband met het aan den directeur op verzoek verleende eervol ontslag werd in Juni 1890 de leiding ook van deze inrichting toevertrouwd aan den directeur van de hoogere burgerschool ter plaatse. Daar het meer en meer bleek dat de aan de burgeravondschool verkregen opleiding in hoofdzaak slechts ten goede kwam aan degenen die voor leerling-machinist zich wenschten te bekwamen, terwijl bij hare oprichting beoogd was de vorming tot nog andere ondergeschikte technische betrekkingen, is in April jl. (zie de Javasche Courant van den 24sten dier maand), bij wijze van proef, eene wijziging en uitbreiding van het leerplan ingevoerd, waardoor onder de vakken van onderwijs zijn opgenomen de stelkunde, de stoomwerktuigkunde, het landmeten en waterpassen, zoomede de burgerlijke bouwkunde en waterbouwkunde. De school zal alsnu volledige opleiding verstrekken voor de betrekkingen van opzichter bij de burgerlijke openbare werken en opnemer bij het kadaster en de irrigatie.

Door verschillende mutatiën onder de leerlingen in de eerste maanden van 1890 (o. a. verlieten toen twee van het hoogste studiejaar de school met een diploma) eindigde de cursus 1889/90 met 27 gewone leerlingen (19 behoorende tot het 1ste studiejaar, 7 tot het 2de en 1 tot het 3de). In verband met den uitslag der overgangsexamens namen 22 hunner in den nieuwen cursus plaats als volgt: 5 in het 1ste, 12 in het 2de en 5 in het 3de studiejaar. Bovendien kwamen tot het 1ste studiejaar te behooren 11 nieuwe leerlingen (van de 37 candidaten voor het toelatingsexamen slaagden slechts 13) en werden nog 2 jongelieden als toehoorders ingeschreven. De nieuwe cursus 1890/91 opende derhalve met 33 gewone leerlingen en 2 toehoorders. Vóór het einde van 1890 lieten nog 2 jongelieden als toehoorders en 20 als gewone leerlingen zich inschrijven (7 van deze laatsten na afgelegd examen en 13 als oud-leerlingen der burgeravondschool of van de hoogere burgerschool). Daarentegen werden 12 leerlingen uit de sterkte afgevoerd, zoodat het jaar sloot met 41 leerlingen (24 in het 1ste, 14 in het 2de en 3 in het 3de studiejaar), benevens 4 toehoorders. Van hen bekwaamden zich 24 voor machinist, 16 voor bouwkundige, 1 voor landmeter en 1 voor teekenaar, terwijl 3 nog geen beroep hadden gekozen. Het meerendeel der leerlingen werd in de gelegenheid gesteld om bij gouvernements inrichtingen en werkplaatsen of in particuliere ambachtsinrichtingen ook practisch zich te oefenen. Daartoe vonden 4 leerlingen eene plaatsing bij den artillerie-constructiewinkel, 16 bij het marine-etablissement, 10 bij den waterstaat, 1 bij de staatsspoorwegen en 6 bij particulieren. Voor de overigen zou nader eene gelegenheid tot practisch onderricht gezocht worden.

Het gedrag en de ijver der leerlingen lieten weinig te wenschen over.

5°. Particuliere inrichtingen voor middelbaar onderwijs.

Gelijk reeds in 't vorig verslag (blz. 98) werd medegedeeld, ontving de te Samarang bestaande »Wilhelmina-school" (particuliere meisjesinrichting voor middelbaar onderwijs) over het tweede halfjaar 1890 eene gouvernements subsidie van f 400 's maands. Daardoor kon, aanvangende met het leerjaar 1890/91, nog eene derde klasse aan de school toegevoegd en de cursus tot een driejarigen uitgebreid worden. Voorts heeft de directie der inrichting met opzicht tot het schoolgeld bepaald, dat leerlingen, voor wie het bedrag van f 20 's maands te bezwarend mocht zijn, tegen verminderd schoolgeld, en zij die geheel onvermogend zijn doch voldoenden aanleg en ijver tot studie bezitten, kosteloos tot de lessen kunnen toegelaten worden. Bedoelde subsidie werd in Maart jl. voor het jaar 1891 verminderd tot f 250 's maands, omdat gebleken was dat het vroeger toegestaan bedrag niet geheel overeenkomstig de inzichten der Regeering was besteed geworden. Voor het vervolg zal het elk jaar een punt van overweging uitmaken, in hoever geldelijke ondersteuning nog onontbeerlijk moet worden geacht, en of het gebruik, dat van de subsidie gemaakt wordt, geheel strookt met de voorwaarden waarop zij wordt verleend.

De school telde op 1 Januari 1890 18 leerlingen (11 in het 1ste en 7 in het 2de studiejaar) en 1 toehoorderes. Bij de overgangsexamens voor den nieuwen cursus konden 9 leerlingen van het 1ste naar het 2de studiejaar, en de 7 van het 2de allen naar het pas geopende 3de studiejaar overgaan. Bij het einde van den cursus verlieten de school 5 leerlingen (2 van het 1ste, 1 van het 2de en 2 van het 3de studiejaar). Aan de toelatingsexamens namen slechts 2 candidaten deel, waarvan 1 slaagde en als leerling werd ingeschreven, terwijl nog 13 meisjes zonder examen toelating verkregen, omdat zij bewijzen konden overleggen de lagere school met vrucht te hebben doorloopen. Tengevolge van deze mutatiën werd de cursus 1890/91 geopend met 14 leerlingen in het 1ste, 8 in het 2de en 5 in het 3de studiejaar, benevens 1 leerling voor bijzondere vakken, welk aantal vóór het einde van 1890 nog vermeerderde met 1 leerling voor het 1ste studiejaar en 1 toehoorderes.

Gedrag en ijver der leerlingen waren zeer bevredigend.

De sedert 1888 aan de Wilhelmina-school verbonden normaalklasse ter opleiding van hulponderwijzeressen voor het lager onderwijs telde op 1 Januari 1890 10 leerlingen (waaronder één voor bijzondere vakken) en 1 toehoorderes. Gedurende 1890 verlieten 5 leerlingen (waarvan 2 geslaagd in het examen voor hulponderwijzeres) en 1 toehoorderes de normaalklasse en werden 3 nieuwe leerlingen aangenomen, waardoor bij het einde des jaars nog 8 leerlingen bleven ingeschreven.

De in vorige verslagen besproken, mede te Samarang gevestigde, particuliere cursus voor middelbaar onderwijs in enkele vakken werd ook gedurende 1890 voortgezet. Een der leeraren van de hoogere burgerschool gaf gedurende de eerste vier maanden in de lokalen dier inrichting onderwijs in fabrieks-scheikunde ten behoeve van beambten op verschillende suikerfabrieken. In het geheel namen 8 personen aan den cursus deel, waarvan slechts 4 tot het einde toe de lessen konden volgen, daar de overigen reeds vroeger hunne werkzaamheden op de fabrieken moesten hervatten.

Lager onderwijs.

Zeer onlangs zijn van de Indische Regeering voorstellen ontvangen tot herziening van het reglement op het lager onderwijs voor Europeanen en met dezen gelijkgestelden. Deze voorstellen, waarbij ook rekening is gehouden met de wijzigingen die de voorschriften omtrent het lager onderwijs hier te lande hebben ondergaan bij de wet van 8 December 1889 (Nederlandsch Staatsblad n°. 175), zijn bij het Departement van Koloniën in behandeling.

Intusschen is bij ordonnantie van 13 Mei 1891 (Indisch Staatsblad n°. 130) art. 3 van het reglement in dien zin gewijzigd, dat alleen voor de openbare scholen het (tot dusver ook voor de gesubsidieerde scholen geldende) voorschrift is behouden dat zij toegankelijk moeten zijn voor alle kinderen, zonder onderscheid van godsdienstige gezindheid. Behoeft het onderwijs op eene te subsidieeren bijzondere school dus niet meer neutraal te zijn, zoodat ook scholen op godsdienstigen grondslag gesubsidieerd kunnen worden [1]), door de aan de subsidie te verbinden bijzondere voorwaarden heeft de Regeering het in hare macht om te voorkomen dat kinderen van andersdenkenden van zoodanige school worden geweerd, indien voor deze toelating wordt gevraagd ondanks de confessioneele richting van het onderwijs de hunne niet is.

Vermits onder de bestaande indeeling der inspectie van het Europeesch lager onderwijs, in slechts drie ressorten, op afgelegen plaatsen de scholen niet dan spaarzaam door den betrokken inspecteur konden worden bezocht, werd door den directeur van onderwijs, eeredienst en nijverheid de vorming van eene vierde inspectie-afdeeling aanbevolen. De Indische Regeering was echter van oordeel dat, in den tegenwoordigen toestand der Indische financiën, met een getal van drie inspecteurs moest worden volstaan, en zulks ook uit aanmerking dat toch voor elke school het dagelijksch toezicht berust bij eene plaatselijke schoolcommissie.

In den loop van 1890 werden 4 openbare lagere scholen wegens het gering aantal leerlingen tijdelijk gesloten, namelijk die te Batang (Pekalongan), Kraksaän (Probolinggo), Poerbolinggo (Banjoemas) en Patjitan (Madioen). Daarentegen werden 7 nieuwe scholen geopend, namelijk twee afzonderlijke meisjesscholen, ter hoofdplaats Madioen en te Blitar (Kediri), en vijf gemengde scholen, als: te Depok (Batavia), Soebang (Krawang), Djombang (Soerabaija), Koetoardjo (Bagelen) en Solok (Padangsche Bovenlanden). Bij het einde des jaars was dientengevolge het aantal openbare lagere scholen geklommen van 141 tot 144 (waaronder 27 meisjesscholen), namelijk op 65 plaatsen van Java en Madura 33 scholen voor meer uitgebreid lager onderwijs (eerste lagere scholen en meisjesscholen) en 76 voor gewoon lager onderwijs, en op 26 plaatsen in de buitenbezittingen 9 scholen van de eerste en 26 van de tweede categorie. Op welke plaatsen die scholen gevestigd waren, kan blijken uit bijlage U hierachter, welke plaatselijke opgaven tevens aanwijzen de samenstelling van het onderwijzend personeel op ult. 1890,

[1]) Een verzoek van de vereeniging voor „scholen met den Bijbel" te Batavia om gouvernementssubsidie over 1890, moest bij Indisch besluit dd. 7 November 1890 n°. 4, op grond van het destijds nog ongewijzigd art. 3, worden afgewezen.

zoomede de verdeeling der toen ingeschreven leerlingen in betalenden en niet-betalenden, in jongens en meisjes, en in scholieren van de laagste, de middelste en de hoogste klasse.

Van de 330 onderwijzers en 192 onderwijzeressen (waarvan respectievelijk 262 en 54 met hoofdakte) voor het Europeesch lager onderwijs aan 's lands dienst verbonden, waren er bij de lagere scholen slechts in functie 273 en 176, daar 2 onderwijzers en 1 onderwijzeres bij het middelbaar en 15 onderwijzers bij het inlandsch onderwijs gedetacheerd waren, terwijl de overigen zich met verlof buiten Indië bevonden en enkele aldaar op wachtgeld waren. Onder de 65 personen, die in 1890 bij het lager onderwijs voor 't eerst plaatsing kregen, waren er 20 (allen onderwijzers) die van hier waren uitgezonden, terwijl de 45 overigen (7 onderwijzers en 38 onderwijzeressen) zich allen in Indië hadden aangemeld. Van deze 7 onderwijzers hadden er 3 en van de 38 onderwijzeressen hadden er 22 daar te lande ook hunne akte van bekwaamheid behaald.

Voor alle openbare lagere scholen gezamenlijk beliep het aantal der in 1890 ingeschreven geweest zijnde leerlingen 17 681 (tegen 16 890 over 1889), waarvan bij het einde des jaars nog ingeschreven waren 12 377 (tegen 11 916 op ult. 1889), waaronder 6091 niet-betalenden (tegen 5795 op ult. 1889). Onder deze 12 377 leerlingen (7183 jongens en 5194 meisjes) telde men 808 kinderen van inlanders en 148 kinderen van vreemde oosterlingen (tegen respectievelijk 782 [1]) en 179 op ult. 1889). Hoe het totaal der 11 421 leerlingen van Europeesche afkomst naar den leeftijd (6 tot 16 jaren) verdeeld was, wordt mede in de aangehaalde bijlage U opgegeven. Van de 5304 leerlingen die gedurende 1890 bij de verschillende scholen uit de schoollijsten werden afgevoerd, hadden er 703 alle klassen doorloopen. Voor de overigen was de oorzaak der afschrijving meestal woonplaats-verandering der ouders, die dan op hunne nieuwe vestigingsplaats hunne kinderen doorgaans weder als leerling lieten inschrijven.

Wegens ontstentenis of afwezigheid van een deel van het onderwijzend personeel moesten in 1890 bij 10 scholen de lessen tijdelijk worden gewijzigd, zoodanig dat de leerlingen dagelijks in twee elkander afwisselende groepen onderwijs ontvingen. Verder waren twee scholen gedurende eenige dagen gesloten, de eene bij verwisseling van den eenigen onderwijzer, de andere wegens het heerschen van eene besmettelijke ziekte.

Op de scholen voor meer uitgebreid lager onderwijs, de zoogenaamde eerste lagere scholen en de meisjesscholen, worden boven het algemeen verplicht leerplan onderwezen de beginselen der Fransche taal en, wat de meisjesscholen betreft, ook de vrouwelijke handwerken. Evenwel wordt het Fransch ook onderwezen op verscheidene der overige scholen, hetgeen in 1890 voor 't eerst het geval werd te Pekalongan en te Pamakassan (Madura). Verder werd nog op twee der lagere scholen te Soerabaija (de 1ste gemengde school A en de 1ste meisjesschool) les gegeven in de beginselen der Engelsche taal, terwijl de vrouwelijke leerlingen op de (gemengde) school te Pekalongan tevens onderwijs in handwerken kregen. Overigens bestaan voor de leerlingen der openbare lagere scholen op de drie hoofdplaatsen nog afzonderlijke teekencursussen. Deze cursussen werden door nagenoeg een gelijk aantal leerlingen gevolgd als in 1889, namelijk op ult. 1890 te Batavia door 26, te Samarang door 92 en te Soerabaija door 20 leerlingen.

Evenals in verscheidene vorige jaren kwam ook in 1890 het schoolverzuim neer op gemiddeld 21 dagen per leerling. Van de scholen, die het geheele jaar in werking waren, had de 2de school te Gombong (Bagelen) het geringste cijfer (6 dagen verzuim per leerling) en de 2de school te Samarang het hoogste (39 dagen per leerling).

Aan 130 openbare lagere scholen, dat is 3 meer dan in 1889, waren kinderbibliotheken verbonden, welke te zamen 29 504 werkjes of 1484 meer dan in 1889 bevatten.

De uitgaven voor het Europeesch lager onderwijs blijven steeds klimmen, zooals het volgend tweejarig overzicht kan doen zien, waarin ook de ontvangsten wegens schoolgelden worden opgegeven [2]).

	1889. (Verbeterde opgaven.)	1890. (Voorloopige opgaven.)
Traktementen, leermiddelen, enz. . . .	f 1 480 186	f 1 517 357
Gebouwen, huishuur, enz.	472 161	467 631
Te zamen . . .	f 1 952 347	f 1 984 988
Geïnde schoolgelden.	212 716	216 985
Blijft ten laste van den lande.	f 1 739 631	f 1 768 003

Ten behoeve van twee scholen, de 1ste school te Soerakarta en de school te Joana (Japara), werden nieuwe landsgebouwen opgericht. Van vijf andere scholen werden de lokalen vergroot en verbeterd. De overige gebouwen werden behoorlijk onderhouden.

De boven aangehaalde bijlage U bevat ook opgaven omtrent de particuliere scholen, waarvan er in 1890 één voor meer uitgebreid lager onderwijs te Djombang (Soerabaija) werd geopend door eene onderwijzeres (de echtgenoote van een ter plaatse gevestigden gouvernementsonderwijzer), die in 1888/89 eene dergelijke inrichting te Neira (Banda) had bezeten. Hierdoor klom het aantal particuliere Europeesche scholen van 16 (5 te Batavia, 1 te Buitenzorg, 5 te Samarang, 4 te Soerabaija en 1 te Padang) tot 17, namelijk 12 voor meer uitgebreid lager onderwijs en 5 (waaronder 3 weeshuisscholen) voor gewoon lager onderwijs. Tot de eerste categorie behoorden o. a. 6 scholen van geestelijke zusters (2 te Batavia, 2 te Samarang, 1 te Soerabaija en 1 te Padang), 1 school van geestelijke broeders (te Soerabaija) en 1 »school met den Bijbel" (te Batavia). Bij het einde van 1890 werden de particuliere scholen (waaraan 24 mannen en 77 vrouwen als onderwijzend personeel verbonden waren) bezocht door 2399 leerlingen (720 jongens en 1679 meisjes), en onder hen 4 niet-Christen inlanders. Hun leeftijd liep van 6 tot 16 jaar (verg. de opgaven in bijlage U) [3]).

Eene bijzondere categorie van particuliere scholen vormen de zoogenaamde namiddagscholen, meerendeels door aan 's lands dienst verbonden onderwijzend personeel in het leven geroepen om de leerlingen der openbare lagere scholen, wier ouders of voogden dit wenschen, aanvullend onderwijs te doen erlangen in eenige vakken van lager en meer uitgebreid lager onderwijs, vooral ook met het doel, zooals opgegeven placht te worden, om eene betere aansluiting te verkrijgen van het lager bij het middelbaar onderwijs. Daar het deelnemen aan het onderwijs op de namiddagscholen van leerlingen die ook de gewone lagere scholen bezoeken in algemeenen zin minder aanbevelenswaardig werd geacht, is bij eene circulaire van den directeur van onderwijs, eeredienst en nijverheid dd. 31 Juli 1890 (Bijblad op het Indisch Staatsblad n°. 4533) de aandacht der Europeesche schoolcommissiën bij dit punt bepaald geworden en zijn die commissiën daarbij uitgenoodigd om, met het oog op de bestaande behoefte aan geleidelijken overgang van de lagere naar de middelbare scholen, het daarheen te leiden, dat het onderwijs aan de eerste lagere scholen (die voor meer uitgebreid lager onderwijs), zonder extra-lessen voor de leerlingen, door ruimere opvatting van het leerplan zoodanig worde ingericht, dat er aansluiting verkregen wordt met de lessen aan de hoogere burgerscholen, waarbij echter op den voorgrond dient te

---

[1]) Hieronder 344 kinderen van inlandsche Christenen (zoowel jongens als meisjes). Hoevelen er onder de 808 inlandsche leerlingen op ult. 1890 tot de Christen-inlanders behoorden, vindt men niet opgegeven.

[2]) In het ongst verschenen afzonderlijk schoolverslag (over 1889), bedoeld in de noot op blz. 104 hiervóór, vindt men voor het eerst de kosten en de geïnde schoolgelden opgegeven voor elke school in het bijzonder.

[3]) Uit de opgaven door de schoolautoriteiten verstrekt, waaraan de cijfers der aangehaalde bijlage zijn ontleend, blijkt dat het aantal Europeesche leerlingen van 6- tot en met 14-jarigen leeftijd op de openbare lagere scholen beliep 10 506 en op de particuliere scholen 1991, te zamen 12 497, terwijl volgens de opgaven der hoofden van gewestelijk bestuur (zie art. 23 van Indisch Staatsblad 1868 n°. 81) het totaal Europeesche kinderen van gemelden leeftijd in Nederlandsch-Indië (uitgenomen de residentie Ternate, van welk gewest de opgaven ontbreken,) op ult. 1890 zou hebben bedragen 13 433, waarvan luidens diezelfde opgaven school- *of huis*onderwijs zouden genieten 12 594. Van de alzoo geen onderwijs genietende 839 kinderen zouden woonachtig zijn op of nabij gewestelijke en afdeelingshoofdplaatsen 704 (waarvan 539 op Java en Madura) en op of in de buurt van kleinere plaatsen 135 (waarvan 102 op Java en Madura).

staan dat de leerlingen niet slechts de vereischte kundigheden aanleeren om in het toelatings-examen te slagen, maar vooral tevens tot zoodanigen graad van ontwikkeling worden gebracht dat zij geschikt zijn ook verder het middelbaar onderwijs met vrucht te volgen. Overigens wordt in de circulaire de wensch te kennen gegeven dat, op plaatsen waar het geven van namiddaglessen nuttig en wenschelijk mocht zijn, de vergunning om daartoe van de gouvernements-schoollokalen en -leermiddelen gebruik te maken niet verleend worde zonder voorafgaande machtiging van hem, directeur. Volgens de over 1890 ontvangen opgaven werden toen op 14 plaatsen 24 dergelijke namiddagscholen gehouden, daaronder echter 4 namiddagscholen die eenigszins eene bijzondere bestemming hadden, zooals: één te Batavia, waar leerlingen van beiderlei kunne zich bekwaamden voor het examen ter verkrijging van de hulpakte, één (in het Protestantsch weeshuis te Samarang) bestemd voor herhalingsonderwijs aan leerlingen die de lagere school reeds verlaten hebben, één te Pamakessan (Madura) uitsluitend voor onderwijs in handwerken voor meisjes, terwijl de namiddagschool te Padang alleen voor zangonderwijs bestemd was. Aan deze verschillende namiddaglessen namen in 't geheel 337 leerlingen deel, als: bij 2 namiddagscholen te Batavia 20, bij 4 te Samarang 56, bij 3 te Soerabaija 71, bij 2 te Soerakarta 28, bij 2 te Magelang 17, bij 2 te Pamakassan 28, bij 2 te Makasser 16, en verder bij de namiddagschool te Meester-Cornelis 27, te Koetoardjo 6, te Keboemen 3, te Modjokerto 14, te Sumanap (Madura) 13, te Padang 25 en te Menado 13.

Particuliere gymnastiekscholen bestonden te Soerabaija, Soerakarta, Djokjokarta en Makasser, welke op ult. 1890 te zamen 194 leerlingen telden.

Te Soerabaija bleven twee particuliere teekenscholen bestaan; ook te Samarang werd eene dergelijke school geopend. Laatstbedoelde drie inrichtingen telden op het einde van 1890 te zamen 44 leerlingen.

Slechts op negen plaatsen worden scholen voor voorbereidend onderwijs (bewaar- of Fröbelscholen) aangetroffen (sommige als onderdeelen van inrichtingen voor lager of voortgezet lager onderwijs). Die scholen waren op ult. 1890 19 in getal (3 minder dan bij het einde van 1889), en zij werden bezocht door 1260 kinderen (tegen 1323 op ult. 1889). Men vond er 5 te Batavia, 5 te Samarang, 2 te Soerabaija, 2 te Padang en de 5 andere te Meester-Cornelis, Tagal, Magelang, Djokjokarta en Soerakarta. Gesloten werden vier dergelijke scholen (te Buitenzorg, Probolinggo, Makasser en Neira), terwijl er slechts één (die te Meester-Cornelis) bijkwam. De omstandigheid dat de bestaande Fröbelscholen, die allen door het particulier initiatief zijn tot stand gekomen en voor het meerendeel slechts voor betalende kinderen bestemd zijn, niet of niet in voldoende mate tegemoet komen aan de behoeften der kinderen uit de laagste standen der Indo-Europeesche maatschappij, heeft in den laatsten tijd weder de vraag doen rijzen, in hoever de Regeering zich tot eenige voorziening ten deze geroepen kon achten, bepaaldelijk voor hen wier huiselijke opvoeding te wenschen overlaat. De zaak is thans in Indië op nieuw in behandeling genomen.

Ten behoeve van het hulppersoneel bij het lager onderwijs dat zich de verkrijging van de hoofdakte ten doel stelt bestaat te Batavia — en sedert 1891 (zie lager) ook te Soerabaija — gelegenheid om zich daartoe in de avonduren te bekwamen aan eene gouvernements normaalschool met tweejarigen cursus. Van deze normaallessen maakten gedurende 1890 in 't geheel gebruik 15 hulponderwijzers en 21 hulponderwijzeressen (waaronder respectievelijk 3 en 4 die niet aan openbare scholen verbonden waren), en daarvan waren bij het einde des jaars nog ingeschreven 10 mannelijke en 12 vrouwelijke leerlingen (waaronder 2 en 1 niet behoorende tot het onderwijzend personeel in 's lands dienst). Wegens voleindigden cursus of om andere redenen verlieten namelijk de normaalschool in den loop van het jaar 5 hulponderwijzers en 9 hulponderwijzeressen (2 der eersten en 1 der laatsten na het behalen van de hoofdakte), terwijl als nieuwe leerlingen toegelaten werden 6 hulponderwijzers en 9 hulponderwijzeressen.

Met het oog op de vele aanvragen van hulppersoneel bij het openbaar lager onderwijs om te Batavia te worden geplaatst, ten einde aldaar van de normaallessen te kunnen gebruik maken, is bij gouvernementsbesluit dd. 20 December 1890 n°. 8 de oprichting bevolen ook van eene normaalschool te Soerabaija. Bij diezelfde beschikking zijn de reeds van 1871 en 1878 dagteekenende voorschriften omtrent de normaallessen te Batavia (zie de n°s. 3300 en 3899 van het Bijblad op het Indisch Staatsblad) ingetrokken en is voor de beide scholen gezamenlijk een nieuw reglement vastgesteld, dat opgenomen is in de Javasche Courant van 25 December 1890. Bij het nieuwe reglement zijn sommige punten beter of vollediger geregeld, doch overigens de hoofdbeginselen van de ingetrokken regeling behouden. Voortaan zal nu echter van de leerlingen een matig schoolgeld (f 5 's maands) gevorderd worden, doch zij, die reeds de hoofdakte bezitten, zijn, indien zij, als tot nu toe, na verkregen vergunning toch nog de lessen willen bijwonen, van zoodanige betaling vrijgesteld.

Voor de opleiding van jonge dames tot hulponderwijzeres werd door eenige onderwijzers te Batavia eene vereeniging opgericht, onder den naam » Bataviasche normaalschool tot opleiding van onderwijzeressen ", welke vereeniging bij gouvernementsbesluit dd. 8 April 1891 n°. 9 als zedelijk lichaam erkend werd. Te Samarang is aan de particuliere Wilhelmina-school eene normaalklasse ter opleiding voor hulponderwijzeres verbonden (verg. blz. 107 hiervóór).

Aan de in 1890 gehouden onderwijzersexamens onderwierpen zich 111 candidaten (die te zamen 113 examens aflegden) [1]), en wel te Batavia 69 candidaten, te Samarang 15, te Soerabaija 20, te Padang 2, te Makasser 2 en te Amboina 3. Voor welke akten de candidaten (24 mannen en 87 vrouwen) zich aanmeldden, en hoedanig de uitslag der examens was, blijkt zoowel voor 1889 als voor 1890 uit het volgende overzicht.

Candidaten ter verkrijging van eene akte van bekwaamheid als:	1889.		1890.	
	Geslaagd.	Niet geslaagd.	Geslaagd.	Niet geslaagd.
hoofdonderwijzer	3	6	4	7
hulponderwijzer	1	15	3	4
hoofdonderwijzeres	"	"	1	1
hulponderwijzeres	30	32	21	30
onderwijzer in de Fransche taal	"	1	1	2
" " " Engelsche "	1	"	1	"
" " " Duitsche "	1	"	"	"
" " " gymnastiek	"	1	2	"
" " het teekenen	"	"	"	1
onderwijzeres in de Fransche taal	11	4	14	2
" " " Engelsche "	10	1	7	3
" " " Duitsche "	2	"	3	"
" " " wiskunde	"	"	"	1
" " het rekenen	"	"	"	1
" " " teekenen	2	"	1	"
" " de handwerken voor meisjes	2	"	1	2
Te zamen	63	60	59	54

Betreffende de sedert 1886 te Batavia bestaande particuliere ambachtsschool kan worden medegedeeld dat de cursus 1890/91, die met 65 leerlingen begonnen was, met 66 leerlingen eindigde. Er werden 37 leerlingen toegelaten, en wel 13 tot de lessen voor het timmermansen 24 tot die voor het smidsvak. Daarentegen lieten 36 leerlingen zich afschrijven, waarvan 2 wegens ziekte en 5 wegens huiselijke omstandigheden of onbekende redenen, terwijl de 29 anderen meerendeels de school verlieten na het erlangen van eene plaatsing (5 hunner na in het examen voor opzichter bij den waterstaat te zijn geslaagd). Over het algemeen valt nog te klagen over het ontijdig staken van de lessen. Zoo konden van de 36 personen, die gedurende 1890/91 de school verlieten, slechts 22 gezegd worden eene genoegzame voorbereiding te hebben genoten. Gedrag en ijver der leerlingen waren intusschen beter

[1]) Twee candidaten legden bij éénzelfde gelegenheid ieder twee examens af, namelijk 1 vrouwelijke candidaat te Batavia, die 2 akten behaalde (hulpakte en akte voor de Fransche taal), en 1 mannelijke candidaat te Makasser, die voor de gymnastiek slaagde, doch voor het teekenen werd afgewezen.

dan in vorige jaren; ook in hun gehalte was blijkbaar eenige verbetering gekomen. Terwijl toch in 1889 een tiental jongelieden wegens wangedrag of volkomen ongeschiktheid voor het ontvangen van verder onderwijs van de inrichting moesten worden verwijderd, behoefde een dergelijke maatregel in het laatste jaar geen enkele maal te worden toegepast. Mutatiën onder het onderwijzend personeel waren wederom vrij talrijk, doch het bestuur der inrichting mocht er in slagen de opengevallen plaatsen telkens op bevredigende wijze weder te doen vervullen. In Januari jl. werd de ambachtsschool naar nieuwe gebouwen overgebracht, welke, ook wat ruimte en ventilatie betreft, uitstekend voldoen. Er bestaat echter nog behoefte aan betere gereedschappen, modellen en andere hulpmiddelen. Met inbegrip van de gouvernementssubsidie, ad f 3000 's jaars, bedroegen de ontvangsten der inrichting over 1890 f 17 457 en de uitgaven f 15 485. Aan nieuw en gerepareerd werk werd afgeleverd voor eene som van f 2583.

§ 2. *Onderwijs voor inlanders.* [1])

Gouvernements-onderwijs.

Terwijl de in 't verslag van 1889 (blz. 113) bedoelde voorstellen, betreffende eene nadere organisatie van het onderwijs voor inlanders, welke voorstellen hoofdzakelijk beoogen bevordering van het particulier onderwijs, met beperking van het aantal gouvernementsscholen, in Indië nog in bewerking zijn, is intusschen de overtolligheid gebleken om langer eene afzonderlijke kweekschool in stand te houden voor onderwijzers ten dienste van het gering aantal gouvernements inlandsche scholen op het eiland Borneo, weshalve — gelet ook op het getal der nog ongeplaatste van daar afkomstige candidaat-onderwijzers — met machtiging van het Opperbestuur in de eerste dagen van April 1891 de kweekschool te Bandjermasin (Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo) is opgeheven (Indisch Staatsblad 1891 n°. 40). Bij het toen voor 't laatst gehouden eindexamen hebben nog 5 kweekelingen het diploma van candidaat-onderwijzer behaald, zoodat aangenomen kan worden dat gedurende vele jaren, zonder nieuwe kweekelingen van Borneo in opleiding te nemen, in de behoefte kan worden voorzien. Aan de kweekelingen die hunne studiën nog niet hebben volbracht, is de gelegenheid gegeven om hunne opleiding te voltooien aan de kweekschool te Probolinggo (Oost-Java), de kosten van hun overtocht derwaarts te dragen door den lande.

Ten einde het ambt van inlandsch onderwijzer aanlokkelijk te maken, was indertijd in het algemeen reglement op het inlandsch openbaar onderwijs (Indisch Staatsblad 1872 n°. 99) de bepaling opgenomen (art. 33, 2de lid), dat inlandsche onderwijzers en hulponderwijzers niet dan met hunne toestemming geplaatst mochten worden in een ander gewest dan dat waaruit zij afkomstig waren. Daar in de laatste jaren, vooral in de buitenbezittingen, als gevolg van deze beperking het ongerief werd ondervonden, dat de voorhanden stof aan onderwijzend personeel niet altijd kon benuttigd worden daar waar de belangen van het onderwijs dit vorderden, is bij ordonnantie van 29 Augustus 1890 (Indisch Staatsblad n°. 179) het voorschrift in dien zin gewijzigd, dat de directeur van onderwijs enz. voortaan bij de plaatsing van inlandsche onderwijzers, hulponderwijzers of kweekelingen bij gouvernements-inlandsche scholen in een ander gewest dan dat waarin zij thuis behooren slechts in zoover gebonden zal zijn, dat de nieuwe omgeving, wat betreft taal, geaardheid, zeden en gewoonten der bewoners, niet te veel afwijke van die waarin de candidaat is opgevoed.

In verband met het vorenstaande en uit aanmerking van het toenemend aantal naar plaatsing dingende candidaat-onderwijzers is het ook onnoodig geacht langer een paar voorzieningen van 1876 en 1877 in stand te laten, waarbij aan hen die zich eene plaatsing lieten welgevallen als onderwijzer in de afgelegen onderhoorigheden der residentiën Amboina en Menado, met namen op de Aroe- en Zuidwester-eilanden, zoomede op de Sangi- en Talaut-eilanden, bijzondere voordeelen waren uitgeloofd, namelijk eene gratificatie voor uitrusting en aanspraak op aflossing na twee- of driejarig verblijf. Bedoelde uitzonderingsbepalingen werden daarom bij gouvernementsbesluit dd. 24 Januari 1891 n°. 3 ingetrokken.

Tot de scholen in afgelegen streken, welke in 1890 door inspecteerend personeel werden bezocht, behoorden die op Ceram en op de zooeven genoemde Sangi- en Talaut-eilanden. Evenwel konden niet worden geïnspecteerd de scholen in de residentiën Palembang, Banka, Riouw en Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo.

Hoofdzakelijk ter bevordering van eene betere vorming van aanstaande inlandsche hoofden en ambtenaren, ook van minderen rang [2]), zijn in Indië overwegingen aanhangig nopens de vraag, op welke wijze — zij het ook zonder daarvoor een opzettelijken cursus in te voeren — bij het inlandsch onderwijs, in de eerste plaats bij de scholen voor zonen van inlandsche hoofden, en wellicht ook bij de gewone inlandsche scholen en, in verband daarmede, tevens bij de kweekscholen, weder eene plaats zou zijn in te ruimen aan het onderwijs in de beginselen der landbouwkunde en der landmeetkunde, en dus in meerdere of mindere mate zou verdienen te worden teruggekomen op de te dien aanzien in 1885 ingevoerde beperkingen. Afgescheiden hiervan is dezerzijds aanleiding gevonden (zie blz. 59 hiervóór) om aan het Indisch Bestuur in overweging te geven een plan te ontwerpen om aanvankelijk één der vier hoofdenscholen ook te bestemmen voor de opleiding van aanstaande inlandsche ambtenaren [3]).

Het weder opnemen onder de leervakken op de kweekscholen van de Nederlandsche taal (in 1886 uit het leerplan dier scholen afgevoerd, maar op de hoofdenscholen behouden gebleven) wordt door het meerendeel der gehoorde autoriteiten en ook door den Gouverneur-Generaal, die daaromtrent, naar aanleiding van eene dezerzijdsche aanschrijving van het najaar van 1889, in September 1890 zijn gevoelen deed kennen, ontraden, omdat het onderwijs in het Nederlandsch, van welke taal de beoefening bovendien grootendeels zou schaden aan de studie van andere meer noodige vakken, voor verreweg de grootste meerderheid der aanstaande inlandsche onderwijzers nutteloos zou zijn. Voor die enkelen onder de uit eene kweekschool voortgekomen inlandsche onderwijzers die zich, ter verrijking van hunne kennis, in het Nederlandsch mochten wenschen te bekwamen, ware daartoe krachtens eene bijzondere regeling de gelegenheid te openen, op de wijze zooals bijv. thans (zie lager) twee hunner worden opgeleid tot inlandsch hulponderwijzer van den 2den rang bij eene kweekschool [4]).

Kweekscholen. Na hetgeen omtrent deze inrichtingen reeds hooger is gezegd, laat men hier de gebruikelijke opgaven volgen omtrent de mutatiën die gedurende het laatst verloopen jaar onder de kweekelingen plaats vonden, en omtrent den uitslag der gehouden eind- en toelatingsexamens.

---

[1]) De verslagen, die nopens dit onderwijs afzonderlijk verschijnen, loopen thans tot 1887. In 't laatst van 1890 heeft namelijk ter landsdrukkerij te Batavia het licht gezien het derde „Algemeen vijfjarig verslag van het inlandsch onderwijs in Nederlandsch-Indië", behandelende de jaren 1883 t/m 1887. Een exemplaar daarvan is reeds aan de Staten-Generaal aangeboden. Men is er in Indië op bedacht om deze verslagen voortaan spoediger uit te geven, door ze reeds ter perse te doen leggen in het eerste jaar na ommekomst van het te behandelen vijfjarig tijdvak.

[2]) Omtrent de bedrevenheid van het inlandsch ambtelijk personeel in lezen, schrijven en rekenen zie men noot 2 op de volgende blz.

[3]) Vóórdat de hiertoe betrekkelijke aanschrijving dd. 31 Maart jl. den Gouverneur-Generaal kon bereikt hebben, was aan den directeur van binnenlandsch bestuur de opdracht verstrekt voorstellen in te dienen om te geraken tot de uitgave van een practisch leer- of handboek betreffende de staatsinstellingen van Nederlandsch-Indië, geschikt om den inlandschen ambtenaren in de uitoefening van hun ambt den weg te wijzen, terwijl de Nederlandsche tekst van zoodanige handleiding in de hoogste klasse der hoofdenscholen zou kunnen worden benuttigd om de leerlingen in het gebruik er van in te wijden.

[4]) Dat de Indische Regeering in het algemeen in de inlandsche ambtenaren en hoofden de kennis van de Nederlandsche taal waardeert, kan blijken uit noot 1 op blz. 112.

KWEEKSCHOLEN TE:	Nominaal aantal leerlingen.	Ingeschreven op 1 Jan. 1890.	Afgeschreven in 1890:			Bijgekomen in 1890:			Ingeschreven op 31 December 1890.		Bij het eind-examen van 1890:		Bij het toelatingsexamen van 1890:	
			wegens in 1890 of vroeger goed afgelegd eind-examen.	wegens andere redenen.	Te zamen.	na goed afgelegd toelatings-examen.	met certificaat.	Te zamen.	Totaal aantal kweekelingen.	Aantal kweekelingen der hoogste klasse.	geslaagd.	afgewezen.	geslaagd.	afgewezen.
Bandong	75	51	18	5	23	21	„	21	49	8	8	1	21	44
Probolinggo	75	53	8	24	32	29	„	29	50	5	8	„	28	35
Fort de Kock. . . .	50	40	11	4	15	9	5	14	39	9	11	„	9	44
Padang Sidempoean.	25	25	„	1	1	„	„	„	24	a) 12	2	1	„	„
Bandjermasin b) . .	25	14	„	„	„	„	„	„	14	a) 8	3	„	„	„
Makasser.	25	23	4	1	5	4	„	4	22	5	c) „	c) „	19	8
Amboina.	50	48	8	3	11	2	7	9	46	5	8	„	2	15
Totalen. . .	325	254	49	38	87	65	12	77	244	a) 52	40	2	79	146

a) Onder de op ult. 1890 nog als kweekeling ingeschrevenen waren er 2 te Padang Sidempoean en 3 te Bandjermasin die reeds in het eindexamen waren geslaagd.

b) De kweekschool te Bandjermasin is bij het einde van den cursus 1890/91 (4 April jl.) opgeheven (zie het hooger medegedeelde).

c) Te Makasser werd in 1890 het eindexamen niet afgenomen.

De billijkheid om in sommige tot dusver niet voorziene gevallen aan de kweekelingen bij het verlaten van de kweekschool vrij transport toe te kennen naar de plaats hunner herkomst leidde tot eene algemeene regeling op dit punt (Indisch Staatsblad 1890 n°. 214).

Over het algemeen viel over het gedrag der kweekelingen weinig te klagen, uitgenomen te Amboina, waar men dit toeschreef aan de tijdelijke opheffing van het internaat sedert in 't laatst van 1888 de gebouwen, als besmet door de berriberri, ontruimd (en de materialen verbrand) waren geworden. In 1890 kwam deze of eenige andere ziekte onder de kweekelingen der verschillende kweekscholen slechts weinig voor. Te Fort de Kock evenwel overleed één kweekeling aan berriberri.

Nevens den hoofd- en den tweeden onderwijzer — bij de kleinere kweekscholen alleen nevens den hoofdonderwijzer — is bij vier van de thans nog bestaande zes kweekscholen ook een Europeesche hulponderwijzer [1] in dienst. Van deze vier hulponderwijzers bezaten er twee op ultimo 1890 nog niet de akten voor het Maleisch en voor de land- en volkenkunde van Nederlandsch-Indië. Bij elke der twee andere kweekscholen is werkzaam een inlandsche hulponderwijzer van den 1sten rang, die de hulpakte voor het Europeesch lager onderwijs heeft. (Ook één van deze had zijne akte van bekwaamheid hier te lande behaald.) Tot dusver beschikt men nog niet over de bij Indisch Staatsblad 1886 n°. 47 bedoelde inlandsche hulponderwijzers van den 2den rang, dat zijn voor het gewone inlandsch onderwijs aan de kweekscholen opgeleide inlanders, maar die zich nog bovendien tegelijk of later in de Nederlandsche taal bekwaamd hebben en daarvan door een af te leggen examen hebben doen blijken, ten einde alsdan aan eene kweekschool de plaats van den Europeeschen hulponderwijzer te kunnen innemen. De aanneming van adspiranten voor zoodanigen cursus in de Nederlandsche taal was aanvankelijk verschoven gebleven (verg. het verslag van 1889, blz. 115). In den aanvang van 1891 is nu echter de opleiding van twee inlandsche hulponderwijzers van den 2den rang ter hand genomen. De een is de onderwijzer in de Javaansche taal aan de school voor zonen van inlandsche hoofden te Magelang en de ander is onderwijzer in de Maleische taal aan de kweekschool te Probolinggo, in welke betrekkingen zij gedurende bedoelde opleiding gehandhaafd blijven. Bij elke der genoemde inrichtingen heeft de Europeesche hoofdonderwijzer zich met hunne verdere vorming belast. Opgaven omtrent de tegenwoordige samenstelling van het onderwijzend personeel der kweekscholen vindt men in bijlage V hierachter.

In hoever nog door niet aan eene kweekschool opgeleide inlanders getracht werd het diploma van onderwijzer of hulponderwijzer te verkrijgen, bedoeid bij Indisch Staatsblad 1875 n°. 107, wordt lager opgegeven (zie blz. 113).

Scholen voor zonen van hoofden en andere aanzienlijke inlanders. De aanvragen om toelating tot deze scholen, meerendeels ten behoeve van zonen van inlandsche ambtenaren, bleven in den regel grooter dan het aantal beschikbare plaatsen. Bovendien werden sommige candidaten afgewezen omdat zij niet het bewijs konden overleggen den cursus eener gewone inlandsche school met goed gevolg te hebben doorloopen [2], noch op andere wijze konden aantoonen in staat te zijn de lessen met vrucht te volgen. Bij de drie hoofdenscholen op Java waren op ult. 1890 alle plaatsen, op 2 na, bezet. Voor de school te Tondano (residentie Menado) is het aantal leerlingen op dat tijdstip niet opgegeven; op ult. 1889 waren aldaar 35 van de 40 plaatsen bezet. Uit het volgende overzicht kan blijken dat bij drie der scholen de leerlingen allen of bijna allen internen waren

[1]) Een van deze vier is de bij Indisch Staatsblad 1887 n°. 212 met Europeanen gelijkgestelde inlander die indertijd te Amsterdam de hulpakte voor het lager onderwijs volgens de Nederlandsche wet heeft behaald.

[2]) Op Java en Madura werden de gewone inlandsche gouvernementsscholen gedurende 1887 (het laatste jaar waarover tot dusver hier te lande dergelijke opgaven bekend zijn) bezocht door 6088 kinderen van inlandsche ambtenaren en van aanzienlijke inlanders en door 25 172 kinderen wier ouders tot de gewone kampongbevolking behoorden (waaronder in de schoolstatistiek ook gerekend worden de dessa- en lagere hoofden). Voor de particuliere inlandsche scholen op Java en Madura (zendings- en andere) waren de beide laatste getallen 703 en 6623. Van het totaal der gewoon schoolonderwijs genietende kinderen van inlanders op Java en Madura behoorden er derhalve in 1887 6791 (dat is 17.6 pct.) tot de kinderen van ambtenaren en aanzienlijken.

Hoe het met de opleiding is gesteld geweest van het bij de inlandsche administratie thans in functie zijnde personeel kan eenigermate worden afgeleid uit eene bij het jongst verschenen algemeen vijfjarig verslag van het inlandsch onderwijs afgedrukte tabel, bevattende statistische opgaven omtrent de kennis van lezen, schrijven en rekenen onder de inlandsche ambtenaren en hoofden, ontleend aan de daaromtrent door het meerendeel der gewestelijke bestuurders in 1889 verstrekte gegevens. Volgens bedoelde tabel nu vond men op Java en Madura in 16 van de 20 gouvernementsresidentiën (ten aanzien van de gewesten Preanger Regentschappen, Soerabaija, Pasoeroean en Bagelen ontbreken de cijfers) 2282 inlandsche ambtenaren in den rang van mantri en hooger, waarvan 97.50 pct. bedreven waren in het lezen van hunne moedertaal, 96.93 pct. hunne moedertaal konden schrijven, 81.33 pct. het Maleische schrift konden lezen, 56.40 pct. het Maleisch konden schrijven, 97.89 pct. bedreven waren in de vier hoofdregelen van het rekenen met geheele getallen en 77.12 pct. de vier hoofdregelen van het rekenen met gewone en tiendeelige breuken verstonden. Voor de inlandsche ambtenaren en beambten beneden dien rang, zoomede voor de dessahoofden en de verdere leden van het dessabestuur waren deze verhoudingen ongunstiger, uitgenomen — althans wat het lezen en schrijven van de landstaal betreft — voor de dessaschrijvers.

en dat alleen te Probolinggo een betrekkelijk groot getal tot de uitwonende leerlingen behoorde.

School voor zonen van inlandsche hoofden, enz., te:	Nominaal aantal leerlingen.	Aantal ingeschreven leerlingen bij het einde van:						Aantal leerlingen die aan het eindexamen voldeden in:		
		1888.		1889.		1890.				
		Externen.	Internen.	Externen.	Internen.	Externen.	Internen.	1888	1889	1890
Bandong . . .	60	8	52	„	60	„	60	8	5	10
Magelang. . .	60	2	58	2	58	4	56	9	10	9
Probolinggo .	60	14	32	14	32	22	36	7	7	4
Tondano . . .	40	„	40	„	35	a)	a)	2	9	4
Totalen. .	220	24	182	16	185	a)	a)	26	31	27
		206		201						

a) Bij de afsluiting van deze opgaven te Batavia waren uit Tondano de cijfers van ult. 1890 nog niet ontvangen.

Als voermiddel bij het onderwijs wordt bij deze scholen, behalve door de inlandsche taalonderwijzers, in den regel de Nederlandsche taal gebezigd. Men zie overigens wat op blz. 110 omtrent de in overweging genomen nadere maatregelen met betrekking tot de hoofdenscholen is gezegd. Aangaande de rangen van het aan deze scholen verbonden inlandsch onderwijzend personeel werd eene nadere bepaling gemaakt bij Indisch Staatsblad 1890 n°. 198.

IJver en gedrag der leerlingen lieten weinig te wenschen over. Onder de leerlingen der scholen te Bandong, Magelang en Probolinggo kwamen in 1890 vele gevallen van koorts en op eerstgenoemde plaats ook van influenza voor; overigens was hun gezondheidstoestand over het algemeen niet ongunstig.

Aan schoolgelden werd in 1890 ontvangen f 6152, tegen f 6016 in 1889 en f 5633 in 1888.

In November 1890 werden de lokalen der hoofdenschool te Tondano met de onderwijzerswoning en de gebouwen tot huisvesting der leerlingen, zoomede de geheele inventaris der school, door brand vernield. Het vermoeden bestond dat de oorzaak van den brand aan kwaadwilligheid moest worden toegeschreven, doch zekerheid daaromtrent werd niet verkregen. Zonder veel stoornis konden al spoedig de lessen worden voortgezet in een gehuurd gebouw.

Met inbegrip van de 27 leerlingen, die in 1890 het einddiploma der hoofdenscholen behaalden, hadden tot dusver (volgens verbeterde opgaven) 189 leerlingen op Java en 31 in Menado dit diploma verworven. Tot ult. 1890 waren er van hen respectievelijk 121 en 24 in landsbetrekkingen geplaatst [1]).

Speciale scholen. Nu in April 1891 (Indisch Staatsblad n°. 100) besloten is de zoogenaamde Ambonsche school te Magelang (Kadoe), uitsluitend bestemd voor kinderen van inlandsche militairen, die Christenen en uit de residentiën Menado, Amboina, Ternate en Timor afkomstig zijn, op te heffen en aan de bedoelde kinderen, gelijk het geval is op andere plaatsen waar zich inlandsche militairen bevinden die Christenen zijn, toegang te verleenen tot de Europeesche school ter plaatse [2]), is in deze rubriek alleen nog melding te maken van twee tot het inlandsch onderwijs gerekend wordende speciale scholen, zijnde de »Depoksche school" te Depok (residentie Batavia) en de »Ambonsche burgerschool" ter hoofdplaats Amboina, op welke beide inrichtingen, elke bestuurd door een Europeeschen hoofdonderwijzer, ook de Nederlandsche taal tot de vakken van onderwijs behoort, terwijl op de laatstbedoelde school sedert Februari jl. (Indisch Staatsblad 1891 n°. 30) ook het Maleisch voorgoed in het programma is opgenomen. Met dit onderwijs is belast een inlandsche hulponderwijzer van den 1sten rang die indertijd hier te lande de hulpakte voor het lager onderwijs heeft behaald. Het overig hulppersoneel is niet geëxamineerd, althans niet aan eene kweekschool opgeleid. Bij gouvernementsbesluit dd. 24 April 1891 n°. 11 (Javasche Courant van den 28sten dier maand) zijn echter de eischen van bekwaamheid vastgesteld waaraan de hulponderwijzers aan beide inrichtingen in 't vervolg zullen hebben te voldoen, met bepaling dat het volgens dit programma te houden examen door den inspecteur of den betrokken adjunct-inspecteur van het inlandsch onderwijs ten overstaan van de betrokken schoolcommissie zal worden afgenomen op zoodanige tijdstippen als door die inspecteerende ambtenaren noodig zal worden geoordeeld. Niettegenstaande in de tweede helft van 1890 29 leerlingen van de »Depoksche school" overgingen naar de in Juli van gouvernementswege ter plaatse geopende Europeesche school (zie blz. 107 hiervóór), telde eerstbedoelde speciale school bij het einde des jaars nog 122 leerlingen, zijnde slechts 10 minder dan op ult. 1889. Verreweg de meesten (103) waren kinderen van Christen-inlanders, 6 waren van Mohammedaansche en 13 van Chineesche ouders. Bij de »Ambonsche burgerschool" waren gedurende 1890 ingeschreven 312 leerlingen, waaronder 114 niet-betalenden. Onder de betalenden, meest kinderen van aanzienlijke inlanders, waren 14 Chineezen. Bij het einde van 1890 telde de school 241 leerlingen (5 meer dan het jaar te voren), waaronder 41 meisjes. Aan schoolgeld werd ontvangen f 3785, terwijl de achterstand f 71 bedroeg.

Externen-scholen (bij sommige kweekscholen). Deze scholen, bestemd om de verstgevorderde kweekelingen der kweekscholen practisch te oefenen in het lesgeven onder toezicht, bezitten geen afzonderlijk onderwijzend personeel. Bij het einde van 1890 bestonden dergelijke oefenscholen te Bandong, Fort de Kock, Bandjermasin, Makasser en Amboina; zij werden in gemeld jaar bezocht door 398 leerlingen (1 meer dan in 1889). Te Probolinggo en te Padang Sidempoean, waar geen externen-school bestaat, wordt hetzij de gewone lagere school ter plaatse als oefenschool voor de verstgevorderde kweekelingen der kweekschool benuttigd, hetzij telkens een zeker getal leerlingen der lagere school naar het kweekschoolgebouw gezonden, om er door kweekelingen van de hoogste klasse onderwezen te worden.

Gewone lagere scholen. Door de opening van eene gouvernements inlandsche school te Tjilegon (Bantam) klom in 1890 op Java en Madura haar aantal van 202 tot 203 (die allen in werking waren), terwijl in de buitenbezittingen het aantal in werking zijnde openbare inlandsche scholen mede met één vermeerderde, dus tot 302 steeg, en 11 gouvernementsscholen aldaar bij het einde van 1890 nog tijdelijk gesloten bleven. In gemeld jaar werden namelijk in de buitenbezittingen van de 15 op ult. 1889 tijdelijk gesloten scholen een 4-tal heropend — de school te Telok Betong in de Lampongsche Districten en drie op de Talaut-eilanden (residentie Menado) — terwijl werden opgeheven de school te Boenga Bandar (residentie Tapanoli), omdat de bevolking aan de ter plaatse bestaande zendingsschool de voorkeur bleek te geven, en twee scholen op Amboina (in de kampong Noesanive ter hoofdplaats en te Larike), aan welker voortbestaan blijkens het voortdurend gering aantal leerlingen geen behoefte bestond. De opheffing van de school te Wakan in het district Amoerang der residentie Menado kan hier buiten sprake blijven, omdat zij werd overgebracht naar Romoönbawah in hetzelfde district.

Als gewoonlijk zijn ook thans de cijfers betreffende de schoolbevolking in de buitenbezittingen een jaar ten achteren, zoodat bijlage W hierachter, welke de gewone statistische opgaven betreffende het gouvernements- (en

[1]) Bij eene circulaire van den 1sten gouvernements-secretaris van 10 September 1890 deed de Gouverneur-Generaal de aandacht van de gewestelijke bestuurders vestigen op de wenschelijkheid dat vanwege de Europeesche ambtenaren bij het binnenlandsch bestuur bij de van de hoofdenscholen afkomstige inlandsche ambtenaren en hoofden het streven worde aangemoedigd zich in de Nederlandsche taal te blijven oefenen, o. a. door het met waardeering te bejegenen wanneer inlanders blijk geven hunne kennis van die taal te willen benuttigen.

[2]) In verband hiermede is de te Magelang, nevens de Europeesche meisjesschool, bestaande Europeesche (gemengde) school gesplitst in eene eerste en eene tweede lagere school, en is deze laatste, behalve voor andere niet-betalende leerlingen, ook bestemd voor de bewuste soldatenkinderen. Omtrent den toestand der thans opgeheven zoogenaamde Ambonsche school over 1890 werden geen gegevens ontvangen. Bij het einde van 1889 waren daarbij ingeschreven 35 jongens en 20 meisjes.

particulier) inlandsch onderwijs in elk gewest bevat, alleen voor Java en Madura het aantal leerlingen reeds over 1890 vermeldt, doch voor de gewesten daarbuiten nog slechts over 1889. Totaal-opgaven over de laatstverloopen vijf jaren, ook wat de samenstelling van het onderwijzend personeel betreft, vindt men in de volgende tabel, die geen rekening houdt met de vijf externen-scholen waarvan hooger sprake is.

JAREN.	Aantal gouvernements-scholen bij het einde des jaars		Samenstelling van het onderwijzend personeel.							Aantal leerlingen *gedurende* het behandelde jaar ingeschreven geweest. b)
			Aantal aan het hoofd van scholen geplaatste				Hulppersoneel.			
			onderwijzers,		tijdelijk waarnemende onderwijzers.					
	in werking.	tijdelijk gesloten.	van eene gouvernements-kweekschool afkomstig.	niet aan eene gouvernements-kweekschool opgeleid.	Hulponderwijzers.	Kweekelingen.	Aantal hulponderwijzers (behalve zij die tijdelijk aan het hoofd eener school waren geplaatst). a)	Aantal kweekelingen (behalve zij die tijdelijk aan het hoofd eener school waren geplaatst).	Totaal.	
Java en Madura.										
1886	199	1	180	16	3	"	200	249	648	30 980 (waaronder 98 meisjes).
1887	200	1	181	16	3	"	242	241	683	31 986 (" 94 ").
1888	200	1	183	15	2	"	261	229	690	31 441 (" 146 ").
1889	202	"	185	15	2	"	273	213	688	31 892 (" 172 ").
1890	203	"	186	14	1	"	280	212	693	31 615 (" 168 ").
Buitenbezittingen.										
1886	303	15	153	76	60	14	244	159	706	30 763 (" 6966 ").
1887	302	16	162	70	55	13	278	144	722	c) 31 132 (" 7303 ").
1888	298	16	166	69	49	11	332	121	748	35 383 (" 8203 ").
1889	301	15	174	72	45	10	368	112	781	d) 35 294 (" 8346 ").
1890	302	11	174	68	50	10	382	82	766	e)

a) Hieronder eenige teruggestelde onderwijzers en enkele onderwijzers, niet aan eene kweekschool opgeleid, die tijdelijk als hulponderwijzer werkzaam waren. Tevens zijn hieronder begrepen zij die het eindexamen eener kweekschool reeds met goed gevolg hadden afgelegd en, in afwachting van plaatsing aan het hoofd eener school, tijdelijk als hulponderwijzer waren werkzaam gesteld. Op 31 December 1890 waren op deze wijze werkzaam: op Java en Madura 93 en in de buitenbezittingen 103 candidaat-onderwijzers, (waarvan respectievelijk 11 en 12 boven de formatie) tegen 77 en 74 op ult. 1889. Gewestelijke opgaven betreffende de samenstelling van het inlandsch onderwijzend personeel der gouvernements inlandsche scholen op ult. 1890 vindt men in bijlage V hierachter.

b) Omtrent het aantal der *bij het einde* van eenig jaar ingeschreven leerlingen komen alleen opgaven voor in het afzonderlijk verschijnende algemeen schoolverslag, laatstelijk loopende over de jaren 1883 t/m 1887. Op ult. 1887 waren, volgens dat verslag, ingeschreven bij de gewone inlandsche gouvernementsscholen op Java en Madura 19 027 en in de buitenbezittingen 21 093 leerlingen, waaronder respectievelijk 77 en 5 meisjes.

c) Voor 5 scholen ontbreken de opgaven betreffende het aantal leerlingen.

d) Alsvoren voor 2 scholen.

e) Tijdens de afsluiting te Batavia van de opgaven voor deze tabel waren aldaar nopens het aantal leerlingen, gedurende 1890 bij de scholen in de buitenbezittingen ingeschreven geweest, nog geen volledige gegevens beschikbaar.

Op enkele plaatsen in Midden-Java werden namiddagscholen gehouden ten behoeve van de kinderen die, wegens plaatsgebrek, op de gouvernementsschool niet konden worden toegelaten. Ook in andere gedeelten van Java, zoomede in de buitenbezittingen, waren op enkele plaatsen de aanvragen om toelating tot de gouvernementsschool grooter dan het aantal beschikbare plaatsen. Dit was o. a. het geval te Batavia, te Buitenzorg en hier en daar in de Preanger Regentschappen. Van eenige overvulde scholen werd het aantal leerlingen geleidelijk verminderd tot de normale sterkte. Over het algemeen valt voor de meeste gewesten vermeerdering van het aantal leerlingen te constateeren. O. a. klom het cijfer der leerlingen in het gouvernement Celebes en onderhoorigheden van 530 in 1888 tot 619 in 1889.

In 1890 moesten weder eenige onderwijzers wegens ongeschiktheid, vergevorderden leeftijd of plichtverzuim ontslagen of teruggesteld worden. Over het algemeen echter werden gedrag en ijver van het onderwijzend personeel geroemd. Wat betreft de geschiktheid van de onderwijzers voor hun dienstwerk luidden de rapporten der inspecteerende ambtenaren niet altijd gunstig. Velen onder het inlandsch onderwijzend personeel ontbreekt het aan paedagogischen tact en aan levendigheid en opgewektheid bij het onderwijs.

Het aantal niet aan eene kweekschool opgeleide inlanders die, door aflegging van een der bij Indisch Staatsblad 1875 n°. 107 voorgeschreven examens, zich als onderwijzer of hulponderwijzer bij het openbaar onderwijs benoembaar wenschten te maken, was, ondanks de geringe kansen op plaatsing, betrekkelijk weer aanzienlijk. Wegens het groot aantal der gediplomeerden van eene kweekschool die, bij gemis van vacatures, nog niet aan het hoofd van eene school konden worden geplaatst (zie noot *a* onder het staatje hierboven), werd echter het onderwijzersexamen, bedoeld bij aangehaald Staatsblad, alleen op de Sangi-eilanden afgenomen, waar 1 van de 5 candidaten slaagde, doch tot het afleggen van het hulponderwijzersexamen werd op verschillende plaatsen gelegenheid gegeven, en wel in 't geheel aan 250 candidaten, waarvan 77 slaagden. Aan bedoeld examen onderwierpen zich namelijk te Pandeglang (Bantam) 1 candidaat (met goed gevolg), in Midden-Java 6, waarvan 3 slaagden, ter Sumatra's Westkust 3 en te Amahei op Ceram mede 3 (allen zonder goed gevolg), terwijl te Tondano en te Amoerang (Menado) slaagden 43 van de 131, te Taboekan en te Oeloe (Sangi-eilanden) 7 van de 30, te Amboina 12 van de 31, en te Saparoea 11 van de 45 candidaten.

De sedert het laatst van 1888 te Madioen genomen proef om aan de oudste leerlingen van de inlandsche scholen ter plaatse eenige theoretische en practische ambachtskennis (in timmer- en smidswerk) bij te brengen, met opoffering van een deel der voor het gewone onderwijs bestemde lesuren, is gebleken geen levensvatbaarheid te bezitten, zoodat zij dan ook in October 1890, met machtiging van de Indische Regeering (gouvernementsbesluit dd. 23 September 1890 n°. 23), is gestaakt. Niet alleen was het voor dit ambachts-onderwijs aangewezen technisch hulppersoneel door eigen drukke bezigheden niet altijd in staat de lessen waar te nemen, maar vooral stuitte men op de vele verzuimen van de zijde der leerlingen, die weinig lust in dit onderwijs betoonden, deels omdat zij het gedurende twee uur staan voor schaafbank of smidse te vermoeiend vonden, deels omdat zij na het verlaten van de school toch geen ambacht wenschten uit te oefenen. Vooral van de 1ste en de 2de school lieten zich slechts weinigen voor de

ambachtslessen inschrijven. De gevoerde gedachtenwisseling heeft echter een punt van algemeene strekking aan de orde doen komen: de vraag namelijk of voldoende nut wordt getrokken van het teekenonderwijs op de inlandsche scholen, een leervak vooral daarom voor den inlander nuttig te achten, omdat het op zijn kunst- en nijverheidszin ontwikkelend moet werken. Aan den directeur van onderwijs enz. werd opgedragen hieromtrent een onderzoek te doen instellen en zijne meening te doen kennen wat van gouvernementswege gedaan zou kunnen worden om van het bedoelde onderricht voldoende practische resultaten te verkrijgen.

Het in Indië in overweging genomen denkbeeld om van gouvernementswege eene proef te nemen met de oprichting van een paar speciale ambachtsscholen, — de eene voor onderricht in het vlechten met rottan, bamboe, enz. en de andere ten doel hebbende om bekwame timmerlieden te vormen, — is, wat laatstgemelde school betreft, nog aan de orde, maar met betrekking tot de vlechtschool afgestuit op de moeilijkheid om voor hare leiding iemand te vinden die de verschillende hoedanigheden in zich vereenigt welke voor het slagen van de proef onmisbaar worden geacht.

Leermiddelen. Ten behoeve van het inlandsch onderwijs kwamen in 1890 bij de landsdrukkerij te Batavia van de pers 5 herdrukken van leerboeken, en wel 3 van Maleische werkjes, 1 van een Soendaasch en 1 van een Javaansch werkje. Wegens ontoereikendheid van de bij de begrooting toegestane fondsen konden geen nieuwe manuscripten voor uitgave in aanmerking komen. Van de door verschillende schrijvers ingezonden werkjes moesten bovendien enkele als minder geschikt aan de samenstellers worden teruggezonden. De voorraad leermiddelen werd verder nog aangevuld met een tweetal hier te lande verschenen werken, waarop door de Regeering was ingeteekend.

In December 1890 werden door den directeur van onderwijs enz. voorschriften uitgevaardigd betreffende de verstrekking ten dienste van het inlandsch openbaar onderwijs van leermiddelen, schrijf- en teekenbehoeften, prijzen, gedrukten en hetgeen voor den aanmaak en het onderhoud van schoolmeubelen noodig is. Het doel dier voorschriften is om in dergelijke verstrekkingen voor het vervolg meer regelmaat te brengen en vooral alle weelde bij het aanvragen van schoolbehoeften tegen te gaan.

Aan particulieren werd in 1890 uit 's lands depôt van leermiddelen te Batavia aan inlandsche boekwerken en andere leermiddelen verstrekt voor eene waarde van f 3578, tegen f 3019 in 1889, terwijl bij de debitanten van gouvernementsschoolboeken buiten Batavia ontvangen werd f 551, tegen f 372 in 1889.

Geldelijk overzicht. Hieronder volgt eene opgaaf over de jaren 1889 en 1890 betreffende de kosten van het openbaar onderwijs voor inlanders, zoomede betreffende de ontvangsten wegens schoolgelden en verkoop van boekwerken.

	1889. (Verbeterde opgaven.)	1890. (Voorloopige opgaven.)
Traktementen, leermiddelen, enz.	f 1 043 844	f 1 064 083
Gebouwen en huishuur	73 011	88 197
Te zamen.	f 1 116 855	f 1 152 280
Geïnde schoolgelden	f 77 260	f 82 573
Verkoop van inlandsche boekwerken.	4 129	3 391
Te zamen	f 81 389	f 85 964
Blijft alzoo ten laste van den lande.	f 1 035 466	f 1 066 316

Volgens de meer gespecificeerde opgaven in het laatstverschenen afzonderlijk schoolverslag hadden in 1887 de uitgaven (met inbegrip van de kosten voor gebouwen) bedragen f 1 078 050, verdeeld als volgt: kweekscholen f 185 539, hoofdenscholen f 66 638, speciale en gewone scholen f 752 345, depôt van leermiddelen f 6384, subsidiën f 10 370, benevens traktementen van inspecteerend personeel en indemniteiten voor de secretarissen der plaatselijke schoolcommissiën f 56 774.

Particulier onderwijs.

Ter uitvoering van de in 't vorig verslag (blz. 103/104) vermelde machtiging van het Opperbestuur zijn bij ordonnantie van 10 November 1890 (Indisch Staatsblad n°. 224) de regelen betreffende de toekenning van subsidiën aan bijzondere inlandsche scholen in dien zin gewijzigd dat thans gelegenheid bestaat om geldelijke ondersteuning uit 's lands kas toe te kennen ook aan die bijzondere inlandsche scholen waar het onderwijs wordt gegeven op godsdienstigen grondslag.

Kweekscholen en opleidingsklassen. Het seminarie te Depok (Batavia), dat eenigermate als eene centrale inrichting voor geheel Nederlandsch-Indië is aan te merken en onder toezicht en beheer staat van het Genootschap van in- en uitwendige zending te Batavia, telde bij het einde van 1890, evenals bij het begin des jaars, 34 kweekelingen. Laatstelijk waren het 2 Javanen, 4 Soendaneezen, 12 Battaks, 5 Dajaks, 1 Amboinees en 10 Sangireezen, wier leeftijd tusschen de 16 en 20 jaren bedroeg. De 4 plaatsen die in 1890 openvielen (3 kweekelingen vertrokken met certificaat van goed volbrachte opleiding voor inlandsch onderwijzer en zendeling-helper) werden allen door nieuwe candidaten ingenomen. De seminaristen genieten kosteloos onderwijs, voeding en verpleging. Over den omvang van het onderwijs zie men het verslag van 1889 (blz. 115).

Wat de door zendeling-leeraren bestuurde opleidingsklassen betreft, vindt men in de voor dit verslag ontvangen berichten alleen gewag gemaakt van die te Modjowarno (Soerabaija), welke bij het einde van 1890 5 leerlingen telde, tegen 17 op ult. 1889.

Het Rijnsche Zendelinggenootschap te Barmen onderhoudt 2 kweekscholen: te Dahana (eiland Nias) tot vorming van inlandsche hulpzendelingen en te Pansoer na Pitoe in de Battaklanden (residentie Tapanoli) tot opleiding van onderwijzers en hulpzendelingen. Op ult. 1889 (latere berichten zijn niet ontvangen) telde eerstgenoemde school 5, de andere 35 leerlingen, waarvan 33 internen. In 1889 verliet één leerling de school te Dahana na afgelegd eindexamen. Van de 17 leerlingen, die in 1889 te Pansoer na Pitoe aan het eindexamen deelnamen, slaagden er 15.

De Protestantsche kweekschool tot opleiding van inlandsche onderwijzers en godsdienstvoorgangers te Tomohon (Menado), onderhouden door het Nederlandsch Zendelinggenootschap te Rotterdam, telde bij het einde van 1889 27 leerlingen, waarvan in 1890 2 werden afgevoerd en 1 overleed. Nieuwe leerlingen werden niet aangenomen, zoodat de school op ult. 1890 24 leerlingen telde, allen in de laagste klasse. Het onderwijs omvatte, behalve de vakken die op de lagere scholen worden onderwezen, nog meetkunde, gezondheidsleer, gymnastiek, handenarbeid en godsdienstleer.

Kost- en dagschool voor meisjes in de Minahassa. Ofschoon bij deze te Tomohon gevestigde school de vorming van tot den aanzienlijken stand behoorende inlandsche meisjes op den voorgrond staat, worden ook Europeesche kinderen toegelaten. Bij het einde van 1890 telde de inrichting 26 inlandsche en 11 Europeesche leerlingen (tegen 21 en 11 op ult. 1889), en wel 25 kostleerlingen (op 3 na allen inlandsche meisjes) en 12 dagscholieren. Bovendien kreeg 1 meisje uitsluitend les in de vrouwelijke handwerken (tegen 2 op ult. 1889) en 2 meisjes in Fransch en Engelsch.

Lagere scholen (zendings- en andere). Zooals blijken kan uit de gewestelijke opgaven in bijlage W hierachter nam in het laatst bekende jaar (1890 voor Java en Madura en 1889 voor de buitenbezittingen) het aantal particuliere inlandsche scholen, niettegenstaande er ook weder eenige, zoowel op als buiten Java en Madura, tenietgingen, op Java en Madura toe van 121 tot 137 (waaronder achtereenvolgens 32 en 35 zendingsscholen) en dat op de buitenbezittingen van 319 (verbeterde opgaaf) tot 335 (waaronder achtereenvolgens 218 en 230 zendingsscholen). De 137 scholen op Java en Madura waren op ult. 1890 allen in werking, doch op de buitenbezittingen was dit (op ult. 1889) slechts met 325 het geval.

Van de eerstbedoelde 137 scholen op Java en Madura werden er in 1890 72 door het Gouvernement gesubsidieerd, en van de 335 in de gewesten daarbuiten slechts 3, welke

subsidiën eene uitgave vorderden van f 14 963,75 [1]). Daar die subsidiën nog verleend waren vóórdat, door de hiervóór vermelde ordonnantie van 10 November 1890, de eisch vervallen was dat godsdienstig onderwijs moest zijn uitgesloten, waren het dus allen neutrale scholen, aan welke voorwaarde ook beantwoordde, ofschoon onder de zendingsscholen medegeteld, de onder leiding van een zendelingleeraar staande gesubsidieerde school te Samarang. De overige gesubsidieerde scholen waren bijna allen voortgekomen uit den boezem der bevolking, terwijl sommige ontstaan waren door bemoeienis van Europeesche ambtenaren.

Voor 't eerst kwam in 1890 eene particuliere inlandsche school in Djokjokarta tot stand, welke school door den sultan gesticht werd hoofdzakelijk ten dienste van de zonen van aanzienlijke hoofden en grooten, die tot nu toe geen ander onderwijs genoten dan wat hun door huisgenooten kon gegeven worden. (Van de gouvernementsschool ter plaatse maakte deze klasse geen gebruik, omdat dáár de scholieren hoofdzakelijk bestonden uit kinderen van gewone inlanders of van hoofden van lagen rang.) De oprichting van deze school kan beschouwd worden als een uitvloeisel van het sedert kort (verg. vorig verslag blz. 4) door den sultan aangenomen beginsel om in zijn gebied slechts dan den overgang van het ambt van vader op zoon te doen plaats hebben, wanneer de opvolger een schoolcursus met vrucht heeft doorloopen. Om de school op goede grondslagen te doen rusten, is in Februari jl. door de Indische Regeering machtiging verleend om daarbij, voorloopig voor den tijd van één jaar, gouvernements onderwijzend personeel te detacheeren, zullende, ter goedmaking van de kosten, de te innen schoolgelden ten bate van den lande komen.

Het geheele getal leerlingen, op de 35 zendings- en de 102 andere particuliere scholen van Java en Madura gedurende 1890 of een gedeelte van dat jaar ingeschreven geweest, bedroeg, volgens voorloopige opgaven, 9942 jongens en 590 meisjes (te zamen 10 532), tegen 8884 jongens en 605 meisjes (te zamen 9489) over 1889, toen in 't geheel 121 particuliere scholen (sommige slechts gedurende een gedeelte van het jaar) in werking waren geweest [2]).

Onder de 230 zendings- en de 105 andere particuliere scholen in de buitenbezittingen waren er respectievelijk 5 van de eersten en 5 van de laatsten op ult. 1889 tijdelijk gesloten. Er waren dus op dien datum in de gewesten buiten Java en Madura in werking 325 particuliere scholen, en bij de 312 waarvan opgaven nopens het aantal leerlingen zijn ontvangen, waren gedurende 1889 of gedurende een gedeelte van dat jaar in 't geheel ingeschreven geweest 12 649 jongens en 5137 meisjes (te zamen 17 786). Over 1888 waren de verbeterde totalen, voor 301 van de 315 scholen die bij het einde van dat jaar in werking waren, 11 848 jongens en 4850 meisjes (te zamen 16 698) [3]).

Met betrekking tot het onderwijzend personeel der particuliere inlandsche scholen zijn geen andere mededeelingen ontvangen dan in 't vorig verslag reeds voorkwamen.

Geestelijke scholen. Omtrent Mohammedaansche godsdienstscholen worden opgaven aangetroffen in afdeeling III van dit hoofdstuk.

Scholen voor vreemde oosterlingen. Ten aanzien van de in de verschillende gewesten bestaande Chineesche scholen, omtrent welker inrichting eenige bijzonderheden in 't vorig verslag (blz. 105) zijn vermeld, zijn thans onderstaande opgaven ontvangen, aanwijzende den toestand op ult. 1890.

GEWESTEN.	Aantal Chineesche scholen.	Aantal leerlingen.	*Aanmerkingen.*
Java en Madura.			
Batavia	a) 32	a) 374	a) Hiervan alleen ter hoofdplaats Batavia 14 Chineesche scholen, met 205 leerlingen. b) Ter hoofdplaats Samarang telde men 18 Chineesche scholen, met 292 leerlingen. c) Alleen voor de hoofdplaats Soerabaija worden opgegeven 11 Chineesche scholen, met 402 leerlingen. d) De opgaaf van 1889 behouden. e) Niet opgegeven. f) De opgaaf betreft alleen de hoofdplaats Padang. g) De met een * gemerkte opgaven betreffen den toestand bij het einde van 1888 of 1889; latere gegevens zijn voor de bedoelde drie gewesten niet beschikbaar. h) Onvolledig cijfer, daar de opgaven betreffende Landak, Tajan en Soengei Kakap ontbreken.
Cheribon	17	309	
Tagal	11	172	
Pekalongan	5	153	
Samarang	b) 23	b) 456	
Japara	7	181	
Rembang	11	240	
Soerabaija	c) 19	c) 551	
Pasoeroean	12	409	
Probolinggo	3	61	
Bezoeki	4	85	
Banjoemas	3	67	
Bagelen	5	75	
Kadoe	9	140	
Djokjokarta	d) 4	e)	
Madioen	2	18	
Kediri	12	137	
Madura	12	306	
Totaal	191	3734	
Buitenbezittingen.			
Sumatra's Westkust	f) 1	f) 106	
Palembang	g) 4*	75*	
Oostkust van Sumatra	1*	20*	
Riouw en onderhoorigheden	4	107	
Banka	42*	513*	
Billiton	5	60	
Westerafdeeling van Borneo	h) 45	386	
Celebes en onderhoorigheden	7	103	
Totaal voor de buitenbezittingen	109	1370	
„ „ Java en Madura	191	3734	
Totaal voor al de opgegeven gewesten	300	5104	
Blijkens het vorig verslag werd voor dezelfde gewesten, als op ult. 1889 aanwezig, opgegeven	311	5118	

Omtrent de scholen voor andere vreemde oosterlingen dan Chineezen zijn over 1890 alleen eenige opgaven betreffende Java en Madura ontvangen, welke voor 8 gewesten aanwijzen 22 scholen, met een totaal van 356 leerlingen, tegen 24 scholen en 403 leerlingen in 7 gewesten over 1889. Luidens de opgaven over 1890 werden namelijk van de hierbedoelde scholen aangetroffen: in Batavia 4 met 43 leerlingen, in Cheribon 4 met 51, in Tagal 2 met 18, in Pekalongan 4 met 38, in Samarang 2 met 52, in Rembang 2 met 30, in Pasoeroean 2 met 74 en in Bezoeki 2 met 50 leerlingen.

Op een aantal plaatsen maken de vreemde oosterlingen voor hunne kinderen gebruik van de inlandsche school of wel van de Europeesche. Bij het Europeesch openbaar lager onderwijs waren op ult. 1890 ingeschreven (verg. blz. 108 hiervóór) 148 kinderen van vreemde oosterlingen. Het aantal bij de inlandsche scholen ingeschreven vindt men alleen voor de hoofdplaats Batavia opgegeven [4]), waar op ult. 1890 de gouvernements- en de particuliere inlandsche scholen respectievelijk 18 en 136 kinderen van Chineezen onder hare leerlingen telden.

[1]) Daaronder ook aan 15 voor 't eerst gesubsidieerde scholen eene tegemoetkoming voor eens ad f 200 of f 300 in de kosten van eerste inrichting. De subsidies ten behoeve van leermiddelen en schoolbehoeften liepen voor de 75 scholen uiteen van f 50 tot f 250 per school en per jaar. Eerstgemeld bedrag werd toegelegd aan 1 school, 1 kreeg f 75, 2 f 100, 12 f 125, 25 f 150, 13 f 175, 13 f 200, 7 f 225 en 1 f 250. Bij de 72 gesubsidieerde scholen op Java en Madura waren gedurende 1890 ingeschreven geweest 6260 leerlingen.

[2]) Hoeveel leerlingen bij de zendings- en hoeveel bij de andere particuliere inlandsche scholen waren ingeschreven blijkt alleen uit het algemeen vijfjarig schoolverslag, doch dientengevolge tot nog toe over geen later jaar dan 1887. Gedurende dat jaar werden de gezamenlijke particuliere inlandsche scholen op Java en Madura bezocht door 7697 leerlingen (7241 jongens en 456 meisjes), waarvan er 2095 (1650 jongens en 445 meisjes) tot de leerlingen der zendingsscholen behoorden.

[3]) Het algemeen vijfjarig schoolverslag wijst voor de particuliere inlandsche scholen in de buitenbezittingen over 1887 een (niet volledig) totaal aan van 12 250 leerlingen (11 699 jongens en 551 meisjes), waarvan voor de zendingsscholen (uitgenomen die in de residentiën Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo en Timor) 9407 (9301 jongens en 106 meisjes).

[4]) Volledig is het cijfer alleen bekend uit het algemeen vijfjarig verslag van het inlandsch onderwijs, dat voor het laatste daarin behandelde jaar 1887 een totaal aanwijst van 1772 leerlingen van Chineesche en 121 van Arabische afkomst. Van deze 1893 vreemde oosterlingen hadden er gedurende 1887 1519 de openbare inlandsche scholen bezocht, 131 de zendingsscholen en 243 andere particuliere inlandsche scholen.

II. Kunsten en wetenschappen.

§ 1. *Studie van Oostersche talen en van de instellingen van den Islam.*

Over de werkzaamheden der ambtenaren voor de beoefening van Indische talen kan over het jaar 1890 het volgende worden medegedeeld.

Dr. H. Neubronner van der Tuuk bleef voortgaan met de aanvulling van zijn Balineesch- oud Javaansch woordenboek, waartoe hem eenige nieuwe Balineesche handschriften aanleiding gaven. Daar de uit Nederland ontboden voorraad Balineesche lettertypen (zie vorig verslag blz. 106) eerst in December 1890 van hier verzonden werd, kon met den druk van het woordenboek nog geen aanvang worden gemaakt.

De ambtenaar dr. J. G. H. Gunning was weder werkzaam in het belang der uitgave van het Javaansch-Nederlandsch woordenboek van Winter en Wilkens. Hij hield zich daartoe bezig met het verzamelen van gegevens op het gebied der Javaansche lexicographie, en met eene aandachtige bestudeering van de Javaansche wajang-litteratuur, voor zoover deze in druk verschenen is.

Dr. J. L. A. Brandes ging voort met zijne studiën van Java's oude inscriptiën. Ofschoon in 1890 nog enkele nieuwe opschriften werden gevonden, wordt het er echter voor gehouden dat de beschikbare verzameling thans wel als nagenoeg volledig is aan te merken. De onderzoekingen van den heer Brandes betreffende de verschillende redactiën der »Voorspellingen van Djayabaya" vorderden niet in die mate dat de uitkomsten reeds voor publiceering in aanmerking konden komen. Zij vereischen veel tijd, daar de Javaansche historische geschriften zonder registers moeilijk te gebruiken zijn. Daarom werd een aanvang gemaakt met het samenstellen van eene naamlijst, die, voor zoover betreft de door wijlen den hoogleeraar Meinsma uitgegeven » Babad tanah Djawi ", geheel gereed kwam, en vervolgens aan de hand van andere teksten werd uitgebreid en voortgezet. Aan dr. Brandes bleef de hulp van een Javaanschen schrijver voor het overschrijven van handschriften toegestaan.

De voltooiing van de, oorspronkelijk slechts in beknopten vorm, door mr. dr. J. C. G. Jonker samengestelde spraakkunst der Bimaneesche taal ondervond eenige vertraging, daar de schrijver het bij nadere overweging wenschelijk vond om aan zijn werk eenige uitbreiding te geven. De heer Jonker hield zich verder bezig met het opsporen en verzamelen van Boegineesche en Makassaarsche handschriften. In Januari jl. werd hem wederom voor den tijd van twee jaren de beschikking gegeven over eenige gelden ter bestrijding van uitgaven in het belang zijner studiën.

In het vorig verslag (blz. 106) is reeds mededeeling gedaan van de in Mei 1890 aan den controleur H. N. Kiliaan gedane opdracht om op Madura gegevens te verzamelen, waaruit een vast stelsel van spelling voor de Madureesche taal zou kunnen worden opgebouwd. Voor dezen ambtenaar is eene instructie vastgesteld, volgens welke zijne werkzaamheden meer in het bijzonder omvatten: het doen van nasporingen naar de oude litteratuur en schrijfwijze der bedoelde taal; het nauwkeurig bestudeeren van de hedendaagsche uitspraak, daarbij steeds de verschillende streken waarin de waarnemingen plaats vinden uiteen houdende; het toetsen aan het spraakgebruik van de door den druk bekend gemaakte Madureesche teksten; het opsporen van handschriften waaruit de vroegere en de hedendaagsche spelling in de onderscheidene deelen van Madura en onderhoorigheden zullen kunnen blijken; het opschrijven van volksverhalen, welke nog niet op papier mochten zijn gebracht, en eindelijk het verzamelen van al zulke gegevens welke slechts door een plaatselijk onderzoek kunnen verkregen worden. Blijkens het eerste door den heer Kiliaan ingediend halfjaarlijksch verslag waren zijne onderzoekingen in vorenstaanden zin reeds tamelijk gevorderd.

Dr. C. Snouck Hurgronje, die in den aanvang van 1889 met eene zending naar Indië belast was geworden voor het doen van onderzoekingen naar de instellingen van den Islam aldaar (zie de verslagen van 1889 en 1890 blz. 121 en 107), is in Maart jl. in Indischen dienst overgegaan als adviseur voor Oostersche talen en Mohammedaansch recht; in de betrekking derhalve die onvervuld was gebleven sedert het vertrek naar Nederland van den voormaligen adviseur mr. L. W. C. Van den Berg (zie lager). De krachtens gouvernementsbesluit dd. 6 Mei 1891 nº. 3 voor dr. Snouck Hurgronje in zijne nieuwe betrekking geldende instructie verschilt met die in Juni 1889 voor zijn tijdelijken werkkring vastgesteld (verg. het verslag van dat jaar blz. 122) in hoofdzaak hierin dat hem nu niet enkel de studie der instellingen van den Islam, maar ook de studie der Arabische en Maleische talen is opgedragen, en dat hij tevens met de leiding der studiën van anderen kan worden belast wanneer er personen zijn die, krachtens speciale opdracht van de Regeering, in de door hem beoefende vakken zich hebben te bekwamen. Voorts behelst de instructie niet meer de bepaling dat aan het door dr. Snouck Hurgronje in eenig gewest in te stellen onderzoek steeds overleg met het hoofd van gewestelijk bestuur moest voorafgaan. Uit het jongste jaarverslag van dr. Snouck Hurgronje blijkt dat hij in 1890 zijne onderzoekingen voortzette in de afdeeling Buitenzorg en in de residentiën Bantam, Samarang, Soerakarta, Madioen, Djokjokarta en Kadoe. Het bewerken van de verzamelde gegevens zal echter geruimen tijd vorderen; met het publiceeren van eenigszins belangrijke resultaten scheen trouwens beter gewacht totdat het onderzoek zich over geheel Java en Madura zal hebben uitgestrekt. Eerst dan zal ook de tijd gekomen zijn om allengs een aantal onderwerpen monographisch te behandelen, waaraan wederom een omvattende critische arbeid zal moeten voorafgaan. Bij de bedoelde onderzoekingen bleef de aandacht steeds in de eerste plaats gevestigd op de Mohammedaansche rechtspraak en de verdere werkzaamheden der geestelijkheid, zoomede op het Mohammedaansch onderwijs, op de mystieke genootschappen en op het eigenaardig » inlandsche " in de theorie en in de practijk van den Islam in Nederlandsch-Indië. Naar de heer Snouck Hurgronje meldt, versterkten zijne onderzoekingen hem meer en meer in de overtuiging dat hetgeen tot dusver omtrent de in de eerste plaats genoemde onderwerpen bekend was in vele opzichten zal blijken minder juist en volledig te zijn geweest [1]).

De reeds genoemde voormalige adviseur mr. Van den Berg, die, als ambtenaar met verlof, zijn in Indië aangevangen arbeid betreffende de Arabische en Maleische bronnen van het inlandsch recht hier te lande voortzet, kwam in het afgeloopen jaar gereed met zijne (Fransche) vertaling en bewerking van het Arabische rechtsboek Fath al-Qarîb, welk werk thans bij de firma E. J. Brill te Leiden voor 's lands rekening wordt gedrukt. Wat de Maleische rechtsbronnen betreft, is door den heer Van den Berg met de bewerking van die uit Zuid-Sumatra een aanvang gemaakt. De Maleische tekst is zoo goed als geheel gereed, terwijl de vertaling reeds vrij ver is gevorderd.

De twee in 't vorig verslag genoemde taalkundige werken, tot welker publicatie geldelijke steun ten laste van de Indische begrooting is verleend, hebben in den loop van 1891 het licht gezien, namelijk het Menangkabausch Maleisch-Nederlandsch woordenboek van den heer J. L. Van der Toorn, uitgegeven door het Koninklijk Instituut voor de taal-, land- en volkenkunde van Nederlandsch-Indië te 's-Gravenhage, zoomede de supplement-aflevering op het Nederlandsch-Chineesch woordenboek van den hoogleeraar dr. G. Schlegel, waardoor bedoeld woordenboek thans geheel is voltooid.

Dr. J. J. M. De Groot, laatstelijk tolk voor de Chineesche taal in Nederlandsch-Indië, die zich, blijkens de verslagen van 1888 (blz. 74) en 1890 (blz. 106, noot 1), gedurende de jaren 1886-1890 in China met wetenschappelijke onderzoekingen heeft bezig gehouden, heeft de uitkomsten zijner nasporingen neergelegd in een werk, dat hij, onder den titel: »The religious system of China. Its ancient forms, history and present aspect. Manners, customs and social institutions connected with it ", in acht deelen denkt te publiceeren. Aan de uitgave van

[1]) Vermelding verdient hier ook dat de Indische Regeering aan een Arabier te Batavia, die sedert jaren eene groote kennis van de theologisch-juridische litteratuur van den Islam had aan den dag gelegd (dezelfde op wien ook gedoeld werd in het vorig verslag blz. 115), in Mei jl. den titel verleende van „ adviseur honorair voor Arabische zaken ", als blijk van waardeering van de goede strekking der vele van zijne hand verschenen geschriften en van zijne meermalen belangeloos aan den lande bewezen nuttige diensten.

het eerste deel van bedoeld werk is van regeeringswege geldelijke steun toegezegd.

§ 2. *Oudheidkunde.*

Met het ontgraven van den voet van den Bôrô-Boedoer en het photographeeren van de daarop voorkomende basreliefs werd in October 1890 een aanvang gemaakt. De werkzaamheden hebben plaats onder toezicht van den opzichter die met de bewaking der ruïnen belast is, en onder leiding van den controleur van Moentilan (Kadoe). Niettegenstaande de westmoesson was ingetreden, werd toch onverpoosd doorgewerkt, zoodat bij het einde des jaars de arbeid op het terrein afgeloopen was. Het maken van de afdrukken ondervond echter veel vertraging wegens de ongunstige weersgesteldheid. De vervaardigde clichés, ten getale van ongeveer 170, zullen later aan het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen ter bewaring worden afgegeven.

Met behulp van de in Maart 1890 aan de Archaeologische Vereeniging te Djokjokarta toegekende gouvernementssubsidie van f 3000 (zie vorig verslag blz. 107) konden de werkzaamheden aan de tot de tempelgroep van Prambanan behoorende » tjandi Loro Djongrang " met kracht worden voortgezet, en op het einde van September 1890 waren de tempels zooveel mogelijk van puin bevrijd en gephotographeerd. Alleen moest toen nog de tempelrand, liggende op Solo'sch gebied, worden ontbloot, waarvoor de toestemming van den soesoehoenan gevraagd was. Bij de ontgravingen werden eenige zilveren munten en ringen, gouden plaatjes en eenige ijzeren voorwerpen gevonden, die aan het Bataviaasch Genootschap in bewaring zijn afgestaan.

§ 3. *Natuurwetenschappen.*

Magnetische en meteorologische waarnemingen. Bij het observatorium te Batavia werden gedurende 1890 de uurwaarnemingen (van welke op 31 December van dat jaar eene vijf en twintigjarige reeks werd afgesloten) onafgebroken voortgezet en de door zelfregistreerende instrumenten verkregen gegevens bewerkt. Het publiceeren van de uitkomsten der verschillende waarnemingen vorderde tot en met het jaar 1889 door de verschijning van het 12de deel der door de inrichting uitgegeven wordende » Observations ".

Met het verzamelen en voor de » Regenwaarnemingen " bewerken van de bij het observatorium uit ruim een 100-tal plaatsen op Java en Madura en uit ruim een 80-tal op de overige eilanden van Nederlandsch-Indië ontvangen wordende aanteekeningen omtrent regenmetingen werd voortgegaan. Van de meeste dier plaatsen zijn thans aanteekeningen over minstens tien jaren voorhanden. Eene uit de voorhanden aanteekeningen bewerkte kaart van den gemiddelden regenval op Java en Madura vindt men hierachter aan het slot der bijlagen. De in 1890 verschenen 11de jaargang der » Regenwaarnemingen " behandelt de in 1889 op en buiten Java gedane aflezingen. [1])

Op grond van de meteorologische gegevens over 1890 bij het observatorium verkregen, meldt de directeur der inrichting het volgende. Het jaar 1890 kenmerkte zich door een buitengewoon drogen westmoesson, gevolgd door een, wat de vochtigheid betreft, eveneens abnormalen oostmoesson, ten gevolge waarvan de temperatuur in de eerste maanden van 't jaar te hoog was, en in Mei t/m December onder de normale waarde bleef. In verband hiermede waren de bewolking, de betrekkelijke vochtigheid en de spanning van den waterdamp in de eerste maanden geringer en gedurende den oostmoesson grooter dan gewoonlijk. Over geheel Java was de verdeeling van den regenval dezelfde als te Batavia: buitengewone droogte in Januari t/m April, overmaat van regen gedurende de maanden Mei t/m October, gevolgd door een geringen regenval in November en December. Over het geheele jaar berekend bleef in 1890 de regenval beneden den normalen.

[1]) In den Regeeringsalmanak van Nederlandsch-Indië voor 1891 (deel II, blz. 15-19) komt, met betrekking tot die plaatsen waar de waarnemingen gedurende minstens vijf jaren zijn voortgezet (88 op Java en Madura en 75 in de buitenbezittingen), een overzicht voor van den gemiddelden regenval in elke maand, berekend naar de aflezingen van 1880 t/m 1889 of korter.

Op Borneo, Celebes en in de Molukken was de overmaat van regen gedurende de maanden Mei t/m October bijzonder groot en verhief zich daardoor de over 1890 opgeteekende hoeveelheid gevallen regen aanzienlijk boven het normale bedrag. Ook op Sumatra's Oostkust viel meer regen dan gewoonlijk, uitgenomen in de maanden Mei, November en December; vooral gedurende de laatste maand was de weersgesteldheid aldaar abnormaal droog. Ter Sumatra's Westkust vertoonde de regenval, als gewoonlijk, deze overal elders in den Archipel waargenomen afwijkingen niet en was hij vrij wel normaal. De grootste jaarlijksche regenval werd in 1890 waargenomen: op Java te Sindanglaija in de Preanger Regentschappen (5366 millimeter), op Sumatra te Singkel (5148 millimeter), en in het overige gedeelte van den Archipel te Saparoea (4719 millimeter). Daarentegen deed in genoemde deelen van Nederlandsch-Indië de kleinste regenval zich in 1890 voor respectievelijk te Kraksaän in Probolinggo (940 millimeter), te Medan Poetih ter Oostkust van Sumatra (1625 millimeter) en te Boeleleng op Bali (1028 millimeter).

De gegevens omtrent de getijden op Java's Zuidkust, verkregen door middel van de zelfregistreerende peilschaal te Tjilatjap opgesteld, werden volgens de methode der harmonische analyse bewerkt, terwijl voortgegaan werd met het excerpeeren van de door het Ministerie van Marine tijdelijk afgestane oude scheepsjournalen, benoodigd voor de samenstelling van een werk over wind- en zeestroomingen in den Indischen Archipel (zie vorig verslag blz. 107).

Ten einde althans op ééne plaats in Indië vorm en aard der aardbevingen nader te leeren kennen, werd in het afgeloopen jaar een EWING'sche seismograaf bij het observatorium opgesteld.

De bibliotheek van het observatorium werd door belangrijke ruilingen en schenkingen verrijkt. Tot de met buitenlandsche observatoria gewisselde bescheiden behoorden ook photographische afdrukken van magnetische storingen.

Natuurkundige, ethnographische en geographische mededeelingen. Omtrent het in Januari 1891 door dr. H. F. C. TEN KATE ondernomen anthropologisch-ethnographisch onderzoek van de Kleine Soenda-eilanden (zie vorig verslag blz. 107) kan reeds worden medegedeeld dat tochten gedaan waren op Flores, Timor, Samaoe, Adonara en Solor, en dat, volgens berichten van Juni jl., dr. TEN KATE toen voornemens was zich naar Soemba te begeven. Behalve belangrijke gegevens en verzamelingen op ethnographisch en zoölogisch gebied, waren door hem ook geologische voorwerpen verkregen op punten die niet door den hoogleeraar WICHMANN waren bezocht (zie het verslag van 1889 blz. 123).

Het hydrographisch onderzoek der Kei-eilanden (residentie Amboina) werd in September 1890 door den luitenant-ter-zee 2de klasse H. O. W. PLANTEN ten einde gebracht. Eene door hem vervaardigde kaart van die eilandengroep werd aan het departement der marine in Nederlandsch-Indië aangeboden.

Aan de Koninklijke Natuurkundige Vereeniging in Nederlandsch-Indië werd over het jaar 1891 opnieuw eene subsidie van f 5000 toegekend, ten behoeve der wetenschappelijke reis van den hoogleeraar dr. A. A. W. HUBRECHT (zie vorig verslag blz. 108). Die geleerde hield zich voornamelijk bezig met studiën op embryologisch gebied op Java en Sumatra. De voor het onderzoek benoodigde diersoorten werden niet alleen door professor HUBRECHT persoonlijk verzameld, maar werden ook verkregen door bemiddeling van belangstellenden of door andere personen die daarvoor in het genot werden gesteld van eene premie. Het op die wijze verkregen materiaal werd vervolgens in het centraal bureau te Batavia verwerkt, welk systeem men ook na den terugkeer van den heer HUBRECHT denkt te volgen.

Het Koninklijk Instituut voor de taal-, land- en volkenkunde van Nederlandsch-Indië te 's-Gravenhage is door de Indische Regeering voor het loopend jaar mede in het genot gesteld van eene subsidie van f 5000, en zulks ten behoeve van een geognostisch en ethnographisch onderzoek van de eilanden der Banda-zee. Tot het bewerkstelligen van een zoodanig onderzoek, waarvoor het plan reeds in 1889 werd gemaakt, en dat o. a. ook ten doel heeft het bepalen van de grenslijn tusschen het Azia-

tisch en het Australisch continent, waren door het Instituut de Leidsche hoogleeraren dr. K. MARTIN en nu wijlen dr. G. A. WILKEN uitgenoodigd. Eerstgenoemde is onlangs naar Indië vertrokken, ten einde met het geognostisch onderzoek een aanvang te maken; in hoeverre de dood van den hoogleeraar WILKEN verandering in de plannen van het Instituut zal maken, moet nog worden afgewacht.

Aan een door de redactie van het »Internationales Archiv für Ethnographie" (zie vorig verslag blz. 111 en hieronder § 4) uitgegeven werk van den hoogleeraar dr. M. WEBER, welk werk meer bepaaldelijk is gewijd aan het ethnologisch gedeelte der door dien geleerde in 1888/1889 in Nederlandsch-Indië verzamelde gegevens, werd van regeeringswege geldelijke steun verleend.

Door fondsen van de reeds genoemde Natuurkundige Vereeniging daartoe in staat gesteld, kwam in 1890 mede voor een wetenschappelijk doel in Nederlandsch-Indië de thans als docent aan het gymnasium Willem III te Batavia verbonden gewezen leeraar in de ontleedkunde aan de rijksnormaalschool voor teekenonderwijzers en aan de rijksschool voor kunstnijverheid te Amsterdam dr. J. F. VAN BEMMELEN. Deze natuuronderzoeker hield zich eenigen tijd op in het zuiden der Preanger Regentschappen aan de Wijnkoopsbaai, waar hij bezig was met het onderzoek naar zeedieren op de strandriffen en met de inzameling van schildpadeieren, ten einde daaruit materiaal te bereiden voor een onderzoek omtrent de ontwikkeling van het embryon. Vervolgens naar Sumatra's Oostkust vertrokken, bracht hij daar eenigen tijd door op de ten zuiden van Medan gelegen tabaksonderneming Deli Toewa, nabij het hooge gebergte en de onafhankelijke Battaklanden. Later zette hij zijne reis voort naar de hoofdplaats Padang, waar hij van de Indische Regeering vergunning verkreeg om deel uit te maken van den op blz. 9/10 hiervóór besproken verkenningstocht door Midden-Sumatra op last van het Gouvernement, onder leiding van den hoofdingenieur J. W. IJZERMAN, ondernomen om de mogelijkheid na te gaan of de aan de Ombilien-rivier te winnen steenkolen met voordeel ook naar de oostkust van Sumatra zouden kunnen worden afgevoerd. De heer VAN BEMMELEN stelde op dien tocht, in het belang van de rijksmusea hier te lande, onderzoekingen in ter vermeerdering der kennis van het dieren- en plantenrijk van Sumatra, waartoe hem door de Indische Regeering eene subsidie van f 800 werd toegekend, onder voorbehoud dat het aangekochte en verzamelde ter beschikking van de Regeering zou worden gesteld.

Onder de overige wetenschappelijke reizigers, die Nederlandsch-Indië gedurende het afgeloopen jaar bezochten, zijn te noemen: de heeren BEDOT en PICTET uit Genève, die zich voornamelijk onledig hielden met het verzamelen van pelagische fauna in de baai van Amboina; de heer J. Z. KANNEGIETER uit Amsterdam (zie vorig verslag blz. 108), die geruimen tijd Sumatra en Java bereisde ten einde eene uitgebreide collectie insecten, voornamelijk coleoptera, aan te leggen; verder dr. C. LAUTERBACH uit Breslau, professor dr. E. STAHL, dr. H. DRIESCH en dr. C. HERBST uit Jena, professor dr. W. SCHIMPER uit Bonn, dr. G KARSTEN uit Rostock, dr. A. STRUBELL uit Frankfort a/M, dr. F. A. F. C. WENT uit 's-Gravenhage en de phil. cand. BREWER uit Halle a/S. De meesten van hen namen ook voor korteren of langeren tijd in het botanisch laboratorium van 's lands plantentuin te Buitenzorg werktafels in.

Ten einde de belangen van de Nederlandsche rijksmusea zooveel mogelijk te behartigen, is meermalen door de Indische Regeering aan wetenschappelijke reizigers, die op eenigerlei wijze de ondersteuning van het Gouvernement inriepen, de voorwaarde gesteld dat zij ook trachten zouden voor onze musea verzamelingen bijeen te brengen. Van andere maatregelen ter bevordering van dergelijke inzendingen is reeds in het vorig verslag (blz. 108, noot 1) mededeeling gedaan. Sedert heeft de Indische Regeering nog eene regeling getroffen (gouvernementsbesluit dd. 15 Februari 1891 n°. 3) welke er waarschijnlijk veel toe zal bijdragen om het bijeenbrengen van voorwerpen voor de rijksmusea aan te moedigen. Zij heeft namelijk eene doorloopende machtiging verstrekt — en daarvan door tusschenkomst van de gewestelijke bestuurders doen kennis geven aan de verschillende plaatselijke autoriteiten en aan anderen op wier medewerking is prijs te stellen — om de opzending herwaarts en c. q. de nadere verpakking voor de zeereis — mits de zorg voor een en ander aan het bestuur worde overgelaten — voor den vervolge door en voor rekening van den lande te doen geschieden.

Wetenschappelijke onderzoekingen van landswege ingesteld. De militaire apotheker der 2de klasse bij het Indisch leger dr. M. GRESHOFF (wiens tijdelijke detacheering bij 's lands plantentuin te Buitenzorg ook voor het jaar 1891 is verlengd) ging voort met het hem van regeeringswege opgedragen chemisch-pharmacologisch onderzoek naar de plantenstoffen in Nederlandsch-Indië. Het eerste uitvoerig verslag omtrent dit uiterst belangrijke onderzoek verscheen als n°. VII der » Mededeelingen uit 's lands plantentuin te Buitenzorg" (bijvoegsel tot de Javasche Courant van 4 November 1890). Het voor deze onderzoekingen bij den plantentuin ingericht laboratorium onderging eene aanzienlijke verbetering door het maken van eene goede zuurkast en den aanleg eener gasleiding.

De daarvoor mede tijdelijk aan zijn dienstvak bij het Indisch leger onttrokken officier van gezondheid der 2de klasse M. E. F. T. DUBOIS zette zijne ter Sumatra's Westkust aangevangen palaeontologische nasporingen in grotten sedert April 1890 op Java voort en wel in Kediri en Madioen [1]. In eerstgenoemde residentie onderzocht de heer DUBOIS de grotten van het Kalkgebergte, waar bij de dessa Tjermee van het district Wadjak (afdeeling Ngrowo) reeds vroeger (bij mijnbouwkundige onderzoekingen) een fossiele menschenschedel van een met de tegenwoordige Australiërs (of Papoea's) verwant ras aangetroffen was. In genoemd district werden in de grot van Sinee menschenschedels van betrekkelijk jonge dagteekening gevonden; eene andere kleine grot van den Goenoeng Soenggentong bevatte tamelijk veel beenderen, liggende in eene zeer harde massa, bestaande uit breccie en druipsteen. In September 1890 vond men hier een tweeden fossielen menschenschedel, met dezelfde ras-kenmerken als de reeds vroeger ontdekte. Verder werd weinig belangrijks meer gevonden, zoodat deze onderzoekingen voorloopig gestaakt werden. Daar bij gouvernementsbesluit dd. 14 April 1890 n°. 28 machtiging was verleend om de palaeontologische onderzoekingen in grotten op Java ook uit te strekken tot die der zoogdierfauna van de jong-tertiaire en diluviale afzettingen, werd in Madioen als plaats van onderzoek gekozen het Pandan- of Kendenggebergte, op de grens tusschen deze residentie en de residentie Rembang. Bij Kedoeng Broeboes (district Tjaroeban der afdeeling Madioen), waar reeds vroeger door RADEN SALEH opgravingen verricht waren, werden goede uitkomsten verkregen. Slechts die punten waar het vaste gesteente (zandsteen of conglomeraat) niet diep onder de oppervlakte lag, waren rijk aan fossielen. Door het vinden van » bulimus" (eene soort van rivierschildpad) en van versteend hout (vermoedelijk vermolmd drijfhout) scheen aangetoond dat dit gesteente eene zoetwatervorming is. Meende men eerst uit de gevonden fossielen te moeten opmaken dat deze zoogenaamde padasvorming overeenstemde met de siwaliks van Britsch-Indië, en dus als plioceen beschouwd moest worden, latere ontdekkingen bewezen dat de formatie een pleistocene en geen jong-tertiaire was. De belangrijkste ontdekking was hier wederom die van een menschelijk fossiel, dat geacht wordt eene andere en waarschijnlijk lagere type te vormen dan eenige die men kent. Het staat nu vast, zoo meldt de heer DUBOIS in het verslag zijner werkzaamheden [2], dat deze mensch op Java leefde tegelijk met stegodonte olifanten, nijlpaarden en hyaena's en in een tijd dat Java met het vasteland van Azië verbonden was. In de afdeeling Ngawi werden ook beenderen (meestal van groote zoogdieren) gevonden in brecciën en tuffen, en (bij Pengilon, Alastoea en Banglee) in witte kleisteenen. In de eerste helft van Maart 1891 werd begonnen met het onderzoek van den Pati-Ajam in Japara, hetwelk aan het licht

[1]) Krachtens eene in Januari jl. toegestane nadere verlenging van den oorspronkelijk op één jaar bepaalden termijn zal de heer DUBOIS nog gedurende een derde jaar (tot ult. Maart 1892) met deze speciale taak belast kunnen blijven.

[2]) Hieromtrent verschijnen geregeld mededeelingen in de als bijvoegsels tot de Javasche Courant gepubliceerd wordende kwartaalverslagen van den dienst van het mijnwezen (verg. hoofdst. O, afd. II, hierachter).

bracht dat de fauna er volkomen dezelfde is als die van het Kendenggebergte, terwijl het gesteente ook bestaat uit zandsteen-conglomeraten, breccieën en tuffen.

's Lands plantentuin te Buitenzorg en daarbij behoorende inrichtingen. Nu door de in den aanvang van 1890 (zie vorig verslag blz. 108) plaats gehad hebbende uitbreiding der wetenschappelijke werkkrachten bij deze inrichting het veld van onderzoek verruimd is kunnen worden, is het reglement voor 's lands plantentuin, dat laatstelijk van 1868 dagteekende, bij gouvernementsbesluit dd. 22 Mei 1890 n°. 6 door een nieuw reglement vervangen, waarbij de inrichting in vijf afdeelingen is verdeeld, en verder in eene tijdelijke (IVde) afdeeling (pharmacologisch laboratorium), uitsluitend opgericht voor de hooger reeds besproken onderzoekingen van dr. M. Greshoff. De vijf eerstbedoelde afdeelingen zijn: herbarium en museum (afd. I), botanische laboratoria (afd. II); cultuurtuin en agricultuur-chemisch laboratorium (afd. III); botanische tuin te Buitenzorg en bergtuin te Tjibodas (afd. V), terwijl de laatste afdeeling omvat bureau, bibliotheek en photographisch atelier (afd. VI) Art. 1 van het nieuwe reglement omschrijft den aard en de bestemming der inrichting in deze bewoordingen: 's Lands plantentuin te Buitenzorg is eene wetenschappelijke instelling, wier werkzaamheid ligt op kruidkundig gebied in den ruimsten omvang, in het belang van de koloniën, van de botanische inrichtingen in Nederland en van de wetenschap in het algemeen. Terwijl de artt. 6-10 in bijzonderheden den werkkring aangeven van de chefs der afdeelingen I, II, III, IV en V (de VIde afdeeling staat onmiddellijk onder den met het beheer en de leiding van de geheele instelling belasten directeur), draagt het reglement in art. 3 den directeur in de eerste plaats op om er voor te waken dat de ontwikkeling der inrichting in hare verschillende afdeelingen gelijkmatig plaats hebbe en haar wetenschappelijk peil steeds stijge. Verder is in art. 4 den directeur tot taak gesteld: te zorgen voor de uitbreiding der relatiën van de inrichting zoowel in als buiten den Oost-Indischen Archipel, bovenal door ruil van planten of plantaardige producten en door het verspreiden van zaden en stekken van nuttige gewassen binnen de kolonie; te waken voor het nauwkeurig en geregeld verschijnen van de verschillende van den tuin uitgaande publicaties; in het oog te houden dat 's lands plantentuin, als wetenschappelijk middelpunt in Nederlandsch-Indië voor de kennis van het plantenrijk, de inrichting dient te zijn bij welke op dat gebied de Regeering en ook anderen voorlichting kunnen inwinnen ten behoeve van de practijk; er naar te streven de inrichting eene eerste plaats te doen blijven bekleeden onder de wetenschappelijke stations voor het onderzoek der tropische flora, en eindelijk zooveel mogelijk aan te wakkeren het bezoeken van 's lands plantentuin door buiten de kolonie gevestigde natuuronderzoekers.

Omtrent de werkzaamheden gedurende 1890 is in hoofdtrekken door den directeur dr. M. Treub het volgende gemeld.

In de Iste afdeeling (herbarium en museum), waarvan de adjunct-directeur dr. W. Burck chef is, werd weder voornamelijk voortgewerkt aan het bijeenbrengen en bewerken van het tuinherbarium, ten behoeve van de samenstelling van een nieuwen catalogus. Voorts werden in den omtrek van Buitenzorg en van Tjibodas kleine botanische tochten ondernomen om nieuwe gegevens betreffende de locale flora op te doen. Met de rangschikking, insereering en catalogiseering werd in het groote algemeen herbarium en in het museum voortgegaan, voor zoover de beperkte krachten dit toelieten. Bij de wetenschappelijke bewerking van het herbarium-materiaal werden door den adjunct-directeur onderscheidene plantenfamiliën en plantengeslachten meer speciaal bestudeerd. Omtrent de twee onder den naam van coca in Nederlandsch-Indië ingevoerde gewassen werd een onderzoek ingesteld, waarvan de resultaten met afbeeldingen werden gepubliceerd. Bij de inzameling en ordening van herbarium- en museum-materiaal werd weder veel hulp ondervonden van den als conservator werkzaam zijnden volontair, wien deswege andermaal door de Indische Regeering eene geldelijke belooning werd toegekend.

De IIde afdeeling (botanische laboratoria) bestaat uit de localiteit waarin de wetenschappelijke bezoekers van den tuin tijdelijk werkzaam zijn (het » botanisch station ") en uit het laboratorium van den chef der afdeeling (den blijkens het vorig verslag in den aanvang van 1890 uit Nederland aangekomen kruidkundige dr. J. M. Janse). In het » botanisch station " werden in 1890 gedurende korteren of langeren tijd werktafels ingenomen door twaalf wetenschappelijke bezoekers, een getal belangrijk grooter dan in een der vorige jaren. Een hunner was een Nederlandsche botanist, wiens komst eene eerste vrucht was van het in 1888 (zie het verslag van dat jaar blz. 120) hier te lande gestichte » Buitenzorg-fonds ". Het laboratorium van den chef der afdeeling is bestemd voor het doen van onderzoekingen en waarnemingen over levensvoorwaarden, bouw en ziekten der tropische cultuurgewassen. In de eerste helft van het jaar nam het inrichten van dit laboratorium veel tijd in beslag, waarbij men afhankelijk was van de vorderingen in den bouw der kleine gasinstallatie, die zoowel de beide botanische laboratoria van afdeeling II als het pharmacologisch laboratorium van afdeeling IV te bedienen heeft. De eerste voorloopige resultaten, door dr. Janse bij zijne experimenten over de serehziekte verkregen, zijn openbaar gemaakt in zijne » Proeve eener verklaring van sereh-verschijnselen ", verschenen als n°. VIII der » Mededeelingen uit 's lands plantentuin " (bijvoegsel tot de Javasche Courant van 16 Januari 1891) [1].

Het belangrijkste feit, met betrekking tot de IIIde afdeeling (cultuurtuin en agricultuur-chemisch laboratorium) te vermelden, is de bouw van het agricultuur-chemisch laboratorium met nevengebouwen, waaronder eene kleine gasinstallatie, zooals die in de IIde afdeeling werd opgericht. Vóór het einde des jaars kwam het ruime en doelmatig ingerichte laboratorium zoo goed als gereed. In den eersten tijd kon aan den chef dezer afdeeling dr. P. van Romburgh (mede in den aanvang van 1890 van hier uitgezonden) eene, zij het ook beknopte, werkgelegenheid in het pharmacologisch laboratorium worden gegeven. Na het betrekken van zijne woning in den cultuurtuin werkte genoemde landbouwscheikundige zoo goed mogelijk in een vertrekje der bijgebouwen. In weerwil van deze ongunstige omstandigheden konden door hem reeds eenige onderzoekingen worden ingesteld omtrent sommige producten van tropische cultuurgewassen. Meer in het bijzonder werden gambier en aetherische oliën aan een onderzoek onderworpen. In November 1890 verkreeg dr. van Romburgh vergunning om gedurende een drietal weken verschillende aanplantingen in West-Java te bezoeken. Bij deze gelegenheid werd in bijzondere mate hulp ondervonden van den hoofdadministrateur der Pamanoekan- en Tjiassemlanden. Het aantal verzendingen van stekken, planten en zaden, uit den cultuurtuin afkomstig, aan aanvragers in Nederlandsch-Indië neemt nog steeds aanmerkelijk toe. Eene vrij groote aanplanting van papaya's werd gemaakt, ten gevolge van dr. Greshoff's ontdekking van een nieuw alcaloïd, door hem » carpaïne " genaamd. Twee der in Nederlandsch-Indië inheemsche luffa-soorten werden, volgens uit Japan ontvangen aanwijzingen, op vrij groote schaal in den cultuurtuin uitgezet. De pepinières moesten, ten gevolge van den bouw van het laboratorium, naar een ander gedeelte van den tuin worden overgebracht.

De Vde afdeeling (botanische tuin en bergtuin), waarvan de hortulanus H. J. Wigman chef is, lokte als altijd het meeste bezoek. Ook uit deze afdeeling werd een groot aantal zaden en stekken van nuttige gewassen naar alle deelen van den Archipel aan tal van aanvragers verzonden. Voor de dringend noodzakelijke uitbreiding van het terrein van den botanischen tuin wordt zorg gedragen sedert, ingevolge Indisch Staatsblad 1890 n°. 38, de onteigening heeft plaats gehad van het in 't vorig verslag bedoelde terrein ter grootte van circa 15 bouws. Het nummeren en in kaart brengen van de boomen werd voortgezet, terwijl nieuwe etiquetten werden aangebracht, waar dit als een gevolg van de herziening der determinatiën mogelijk was. In den bergtuin te Tjibodas had eene aanzienlijke

[1] Als n°. IX is onlangs nog eene tweede studie van dr. Janse verschenen, getiteld: „Het voorkomen van bacteriën in suikerriet". Deze aflevering der „Mededeelingen" werd verspreid als bijvoegsel tot de Javasche Courant van 28 Juli 1891.

verbetering plaats, doordat het aldaar gelegen geheel ongeschikte en bouwvallige huis werd afgebroken en vervangen door een goed en doelmatig ingericht gebouw, terwijl voor den tuinman eene kleine afzonderlijke woning werd opgetrokken. Het nieuwe gebouw te Tjibodas bevat een groot laboratorium-vertrek (eene succursale van het » botanisch station" te Buitenzorg) en voorts de noodige gelegenheid tot tijdelijk verblijf.

Wat de VIde afdeeling (bureau, bibliotheek en photographisch atelier) betreft, is slechts te vermelden dat de van buitenlandsch verlof teruggekeerde teekenaar-photograaf zich zijn verlof in Europa ten nutte had gemaakt om de phototypie en zincographie aan te leeren en dat hem sedert de noodige toestellen voor de toepassing van die reproductie-methoden zijn verschaft. Ingevolge eene regeeringsmachtiging van Mei jl. zal ook eene zeer noodige vernieuwing en uitbreiding van het tot dusver als photographisch atelier gebruikt wordende gebouwtje worden ter hand genomen.

Behalve de twee hooger reeds genoemde n°s. VII en VIII der » Mededeelingen uit 's lands plantentuin" en het uitvoerige jaarlijksch » verslag omtrent den staat van 's lands plantentuin", [1]) verschenen in 1890 twee reeds in het vorig verslag (blz. 109) besproken afleveringen van de » Annales du jardin botanique de Buitenzorg", namelijk deel VIII (2de helft) en deel IX (1ste helft). Bij het einde des jaars waren drie nieuwe afleveringen van de » Annales" voor 1891 in bewerking, waartoe ook bijdragen waren aangeboden door vreemde Europeesche kruidkundigen die in het botanisch laboratorium van den tuin onderzoekingen hadden bewerkstelligd.

Tot de publicatiën van den tuin mag in zeker opzicht ook worden gerekend het nieuwe tijdschrift » Teijsmannia", van welks verschijning, sedert den aanvang van 1890, reeds in 't vorig verslag (blz. 111) melding is gemaakt, en dat zoowel indirect als direct tot 's lands plantentuin in betrekking staat: indirect omdat het door den hortulanus der inrichting wordt geredigeerd en bijna het geheele technisch Europeesch personeel van den tuin er aan medewerkt, terwijl de bibliotheek gelegenheid geeft de lezers spoedig bekend te maken met nieuwe wetenswaardigheden op het gebied van land- en tuinbouw; direct, doordat in het tijdschrift eene plaats wordt gegeven aan » Korte berichten uit 's lands plantentuin, uitgaande van den directeur der inrichting"; deze rubriek in het tijdschrift bevat namelijk mededeelingen van verschillenden aard op practisch gebied, welke niet uitvoerig genoeg zijn om als afzonderlijke nummers der » Mededeelingen uit 's lands plantentuin" te worden uitgegeven.

De in het voorjaar van 1885 te Tjipetir in het district Tjitjoeroeg der residentie Preanger Regentschappen, onder leiding van den adjunct-directeur van 's lands plantentuin, ondernomen proefaanplanting van getahpertja producerende boomsoorten verkeerde in zoodanigen toestand dat de plantsoenen aan den dienst van het boschwezen konden worden overgedragen, waaromtrent het noodige bepaald werd bij gouvernementsbesluit dd. 17 December 1890 n°. 9. Tijdens bedoelde proeftuin onder speciale leiding van den adjunct-directeur had gestaan, was ten opzichte van drie waardevolle soorten van getahpertja-boomen de zekerheid verkregen, dat zij onder de te Tjipetir aanwezige conditiën niet alleen goed groeien, maar ook zich laten vermenigvuldigen.

§ 4. *Genootschappen ter bevordering van wetenschappen en nijverheid; tijdschriften en nieuwsbladen.*

Het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen verkreeg in 1890 belangrijke aanwinsten voor zijne verzamelingen. Dit betreft vooral de archeologische afdeeling, welke verrijkt werd met een gedeelte der door de Indische Regeering uit een sterfboedel te Djokjokarta aangekochte verzameling Hindoe-oudheden en andere voorwerpen (zie vorig verslag blz. 107). Enkele dezer voorwerpen zijn als unica te beschouwen, terwijl bijna alle uitmunten door artistieke bewerking en goede conservatie.

Onder de nieuw ontvangen ethnographische voorwerpen bevinden zich enkele aan den Gouverneur-Generaal door inlandsche vorsten aangeboden geschenken. Ook bestemde de Indische Regeering ter opneming in de collectiën van het Genootschap de bij sommige der in 1888 in Midden-Java gearresteerde onruststokers aangetroffen djimats (voorwerpen of geschriften welke in de handen van kwaadgezinde inlanders moeten dienen om anderen tot hunne plannen over te halen). Het voornemen bestaat om ook later aan de justitie in handen komende overtuigingsstukken van dezen aard voor hetzelfde doel te bestemmen en de dus te vormen verzameling bij voorkomende gelegenheden te doen aanvullen met hetgeen zich aan dergelijke voorwerpen nog in de residentie-archieven bevindt. De gebouwen van het museum ondergingen eene uitbreiding, waardoor vooral de ethnographische verzameling beter tot haar recht kon komen. Het Genootschap heeft besloten eene poging te doen om de kennis der ethnographie van het eiland Engano, welks bevolking langzamerhand uitsterft, te vermeerderen. De resident van Benkoelen (tot welk gewest het eiland administratief behoort) zegde zijne medewerking toe, terwijl de in Indië vertoevende Italiaansche reiziger E. Modigliani, die zich reeds verdienstelijk maakte door eene beschrijving van het eiland Nias, besloot om, met den zedelijken steun der Indische Regeering en van het Genootschap, zijne aandacht aan het eiland Engano te wijden.

Sedert de mededeelingen in het vorig verslag gaf het Genootschap het XXVIIIste deel, benevens de eerste aflevering van het XXIXste deel zijner Notulen uit. Voorts verschenen de eerste vijf afleveringen van het XXXIVste deel van het Tijdschrift voor Indische taal-, land- en volkenkunde, bevattende o. a. bijdragen tot de kennis der talen en dialecten van Soemba, Sikka (Midden-Flores), Wandammen (Nieuw-Guinea), de Battaklanden en Billiton, door J. De Roo van Alderwerelt, L. F. Calon, G. L. Bink, C. A. Van Ophuyzen en A. G. Vorderman; eene beschrijving van Midden-Mangerai (West-Flores) door J. W. Meerburg; nota's over de onafhankelijke Battaklanden en over Bima (eiland Soembawa), respectievelijk door C. J. Westenberg en D. F. Van Braam Morris; een rapport over drie reizen naar Nederlandsch Nieuw-Guinea door F. S. A. De Clercq; mededeelingen van D. Gerth van Wijk over de verschillende Maleische redactiën van den Seri-Rama, en eene verhandeling van mr. W. A. J. Van Davelaar over de middenpersonen tusschen de districtsbeambten en de dessahoofden op Java. Van 's Genootschaps Verhandelingen verschenen weder twee afleveringen, bevattende eene Proeve van eene Lampongsch-Hollandsche woordenlijst en eene Verzameling Lampongsche teksten door O. L. Helfrich. Beide afleveringen vormen, met de in het verslag van 1889 (blz. 125) vermelde, het XLVste deel. Omtrent het » Nederlandsch-Indisch Plakkaatboek" en het » Daghregister gehouden in 't Casteel Batavia" is reeds op blz. 72 hiervóór het noodige medegedeeld.

Het aantal leden van het Genootschap bedroeg op ult. 1890 305, hieronder begrepen 28 eere- en 42 correspondeerende leden.

De Koninklijke Natuurkundige Vereeniging herdacht in Juli 1890 haar veertigjarig bestaan. Haar ledental onderging eenige vermeerdering en bedroeg op ult. 1890 394. Op de maandelijksche bestuursvergaderingen werd weder voortgegaan met het houden van populair-wetenschappelijke voordrachten, die ten bate van de buiten Batavia woonachtige leden afzonderlijk in druk werden uitgegeven. De boekerij der Vereeniging, waarvan de omvang en het gebruik steeds toenemen, verkeert in uitmuntenden toestand. Van het door de Vereeniging uitgegeven tijdschrift verscheen slechts één aflevering, de 2de van het Lste deel, bevattende verscheidene belangwekkende bijdragen op natuurhistorisch gebied. Aan de hiervóór reeds vermelde wetenschappelijke reizen van dr. J. F. Van Bemmelen werd door de Vereeniging een niet onbelangrijke geldelijke steun verleend. Zoowel ten gevolge hiervan als van belangrijke herstellingen aan de gebouwen was de financieele toestand der Vereeniging niet gunstig.

Van het tijdschrift der Nederlandsch-Indische Maatschappij van Nijverheid en Landbouw, welke instelling steeds in bloei toeneemt, verschenen het XLIste deel, benevens de eerste vijf afleveringen van het XLIIste, bevattende o. a.

[1]) Evenals de „Mededeelingen" wordt ook het jaarverslag van den tuin verspreid als bijvoegsel tot de Javasche Courant. Het in 1890 verschenen jaarverslag (over 1889) werd uitgegeven bij de Javasche Courant van 15 Augustus 1890.

het rapport van den toenmaligen hoofdinspecteur van financiën H. J. VAN DE GRAAFF dd. 23 Maart 1822, dat de aanleiding is geweest tot de Indische publicatie van 6 Mei 1823 (Indisch Staatsblad n°. 17), krachtens welke de landverhuur in de Javasche Vorstenlanden een tijdlang is verboden geweest, benevens de notulen der vergaderingen van de op andere plaatsen gevestigde afdeelingen der Maatschappij. Van deze afdeelingen scheidde die te Soerabaija zich af, omdat zij meer zelfstandig wenschte op te treden; daarentegen slootzich de Bataviasche Landbouwmaatschappij als eene nieuwe afdeeling bij de Maatschappij aan. De werkzaamheden gedurende het jaar 1890 zijn uitvoerig beschreven in het jaarverslag der Maatschappij opgenomen in deel XLI van haar tijdschrift.

De Vereeniging tot bevordering van geneeskundige wetenschappen in Nederlandsch-Indië bleef op de in vorige verslagen aangegeven wijze nuttig werkzaam. Het eenige antwoord, ingekomen op de door de Vereeniging uitgeschreven prijsvraag voor eene handleiding tot toepassing van de gezondheidsleer bij het bouwen in Nederlandsch-Indië (zie vorig verslag, blz. 110), kon door de jury niet voor bekroning in aanmerking worden gebracht. Daar echter de ingezonden studie, van de hand van den 1ste-luitenant der genie G. W. J. DE VOS, veel goeds bevatte en het bovendien te betreuren zou zijn wanneer deze eerste bijdrage op het gebied der bouwhygiëne in Nederlandsch-Indië verloren zou gaan, werd door de Vereeniging besloten het handschrift aan te koopen, om het, na herziening en aanvulling, in samenwerking met de » Afdeeling Nederlandsch-Indië " van het Koninklijk Instituut van ingenieurs in het licht te geven. Van het Geneeskundig Tijdschrift der Vereeniging werd het XXXste deel voltooid en verschenen de eerste drie afleveringen van deel XXXI.

De zooevengenoemde Afdeeling van het Koninklijk Instituut van ingenieurs behartigde wederom de belangen van bouwkunde en industrie en de beoefening der daarmede in verband staande wetenschappen in Nederlandsch-Indië. Op de gehouden bijeenkomsten werden door de te Batavia woonachtige leden verschillende technische vraagstukken behandeld en bijdragen geleverd, die met het verslag der werkzaamheden over het afgeloopen instituutsjaar verzameld zijn in het XIVde deel van het tijdschrift der Afdeeling.

Over de werkzaamheden der Vereeniging voor oudheid-, taal-, land- en volkenkunde te Djokjokarta is reeds gehandeld in § 2 hiervóór. De gehouden bestuursvergaderingen, vier in getal, waren in hoofdzaak gewijd aan besprekingen omtrent de werkzaamheden te Prambanan en over de oprichting van een oudheidkundig museum te Djokjokarta, waarin alle thans aldaar op het erf van het residentiekantoor en op particuliere erven verspreid liggende steenen beelden zouden kunnen worden verzameld. Het aantal leden der Vereeniging onderging geene verandering, terwijl haar financieele toestand gunstig mocht worden genoemd.

De Nederlandsch-Indische Juristen-vereeniging werd bij besluit der algemeene vergadering van 21 Februari jl. ontbonden.

De Vereeniging tot bevordering van veeartsenijkunde in Nederlandsch-Indië heeft over haar met ult. 1890 geëindigd zesde vereenigingsjaar, wegens ziekte van den voorzitter als anderszins, vooralsnog geen verslag kunnen uitbrengen. Van het tijdschrift der Vereeniging verschenen de afleveringen 2-4 van deel IV, benevens de eerste twee van deel V.

Van de overige in Nederlandsch-Indië verschijnende periodieke geschriften bereikte het Tijdschrift voor het binnenlandsch bestuur (zie het verslag van 1888, blz. 122) zijn 6den, het Indisch Militair Tijdschrift zijn 22sten jaargang, en » Het recht in Nederlandsch-Indië " zijn 57ste deel; de uitgave van het Maandschrift voor de huiselijke opvoeding en het schoolwezen (zie het verslag van 1886, blz. 91), sedert 1889 herdoopt in »Paedagogisch-litterarisch maandschrift ", vorderde tot de 3de aflevering van deel VI, en » Teysmannia" (zie de voorgaande blz.) tot de 6de aflevering van den 2den jaargang. Daarentegen werd de publicatie van het sedert 1887 verschijnend weekblad » de Landbouwer " in Juni 1891 gestaakt.

Op het eind van 1890 is te Amsterdam, onder den naam van » Maatschappij ter bevordering van het natuurkundig onderzoek der Nederlandsche Koloniën ", eene vereeniging opgericht die, hoewel overigens een zelfstandig lichaam uitmakende, in nauwe verbinding staat tot de eveneens te Amsterdam gevestigde commissie, waarvan melding werd gemaakt op blz. 126 van het verslag van 1889. De Maatschappij, wier statuten werden goedgekeurd bij Koninklijk besluit van 1 November 1890 n°. 77 en gepubliceerd in de Staatscourant van 20 Januari 1891, zal zich meer bepaaldelijk bewegen op het gebied der zoölogie, botanie, geologie, anthropologie en ethnographie; zij zal hare taak trachten te vervullen door het toekennen van geldelijken of anderen steun aan Nederlandsche of in Nederlandschen dienst staande natuuronderzoekers, door het subsidieeren en verspreiden van gedrukte mededeelingen en door het toekennen, zoo daartoe aanleiding bestaat, om de drie jaren van eene gouden » Valentijn "-medaille aan hem, die door persoonlijk onderzoek in loco de belangrijkste bijdrage heeft geleverd tot de natuurkundige of technische kennis van de Nederlandsche koloniën of van een deel daarvan. Voorts stelt zij zich voor om alleen, of in vereeniging met bovenbedoelde commissie, bij de Regeering of bij wetenschappelijke genootschappen al zoodanige adviezen of verzoeken in te dienen, als aan het natuurkundig onderzoek der koloniën kunnen geacht worden bevorderlijk te zijn.

Van de » Bijdragen ", uitgegeven door het te 's-Gravenhage gevestigde Koninklijk Instituut voor de taal-, land- en volkenkunde van Nederlandsch-Indië, werd het XXXIXste deel voltooid en verschenen tevens drie afleveringen van het XLste. Ook hierin kwamen weder belangrijke verhandelingen voor van de hand van wijlen den hoogleeraar dr. G. A. WILKEN, benevens vele linguïstische bijdragen door de heeren J. J. MEIJER, J. S. A. VAN DISSEL, G. K. NIEMANN en M. VAN DER ENT, terwijl de heer E. B. KIELSTRA weder twee vervolgen leverde van zijne studiën over de geschiedenis van Sumatra's Westkust. Afzonderlijk werd door het Instituut uitgegeven eene ethnographische en taalkundige studie van dr. J. JACOBS en J. J. MEIJER, betreffende den kleinen Boedhistischen bergstam der Badoewi's in Bantam, zoomede het op blz. 116 hiervóór bedoelde Menangkabausch Maleisch-Nederlandsch woordenboek.

Het Koninklijk Aardrijkskundig Genootschap te Amsterdam publiceerde sedert de vorige opgaaf de slotafleveringen van het VIIde deel van zijn tijdschrift en de eerste vijf afleveringen van deel VIII. Onder de daarin voorkomende op Nederlandsch-Indië betrekking hebbende artikelen verdienen vermelding het verslag van den hoogleeraar dr. A. WICHMANN over zijne, in opdracht van het Genootschap, volbrachte reis in den Indischen Archipel (zie het verslag van 1889, blz. 123), en eene beschrijving van de assistent-residentie Gorontalo, door G. W. W. C. Baron VAN HOËVELL.

De redactiën van » de Indische Gids ", van het » Tijdschrift voor Nederlandsch-Indië " en van het » Internationales Archiv für Ethnographie " zetten deze hare aan koloniale litteratuur gewijde, hier te lande verschijnende tijdschriften geregeld voort, terwijl ook het Indisch Genootschap te 's-Gravenhage zich bleef beijveren om over vraagstukken of aangelegenheden van koloniaal belang licht te verspreiden.

§ 5. *Landsdrukkerij, enz.*

Bij de landsdrukkerij te Batavia verlieten in 1890 de pers 11 686 838 afdrukken van 3039 modellen ten dienste van verschillende landsadministratiën, 2 568 011 afdrukken van 55 verschillende boekwerken, enz., en 103 440 afdrukken in de inlandsche en Chineesche talen van in het Indisch Staatsblad opgenomen verordeningen. In het geheel leverde de inrichting derhalve 14 358 289 afdrukken, tegen 14 541 065 in 1889. Van de bedoelde verordeningen werden er 44 gedrukt in het Maleisch, 22 in het Javaansch, 9 in het Soendaasch, 8 in het Madureesch, 3 in het Makassaarsch, 2 in het Boegineesch en 28 in het Chineesch.

De ontvangsten der landsdrukkerij bedroegen gedurende 1890 f 145 879, en de uitgaven (behalve die in Nederland gedaan voor aankoop van materieel en andere benoodigdheden) f 102 342, een en ander volgens voorloopige opgaven. In 1889 was, volgens verbeterde opgaven, ontvangen f 147 473 en uitgegeven f 100 187. De opgaven

van de hoofden van gewestelijk bestuur ontvangen omtrent de in Indië bestaande particuliere drukkerijen zijn bijeengebracht in eene bij hoofdstuk O, afd. V, van dit verslag behoorende lijst van fabrieken en andere industrieele inrichtingen.

III. Eeredienst.

§ 1. *Christelijke godsdienst.*

Met opzicht tot de Christelijke zending onder de inlandsche bevolking in Nederlandsch-Indië geeft bijlage Y hierachter een overzicht van de zendelingen en inlandsche hulpzendelingen, zoomede van de Roomsch-katholieke priesters en hulpleeraars, die aan het bekeeringswerk zich wijden in de verschillende ressorten, waarvoor de bij art. 123 van het Regeeringsreglement bedoelde bijzondere toelating verleend werd.

Ten vervolge op vroegere mededeelingen (verg. o. a. het vorig verslag blz. 111) nopens hetgeen in den laatsten tijd van regeeringswege is gedaan of aanbevolen om aan rechtmatige wenschen van de Christelijke zending onder de inlandsche bevolking tegemoet te komen, is thans gewag te maken van het reeds op blz. 59 hiervóór vermelde Koninklijk besluit dd. 11 Augustus 1891 n°. 20, waarbij, als een eerste stap om inlandsche Christenen bij de rechtsbedeeling te onttrekken aan formaliteiten of verplichtingen die een Mohammedaansch karakter dragen, het verplicht raadplegen van Mohammedaansche adviseurs is uitgesloten in rechtszaken, waarbij inlandsche Chistenen beklaagden of verweerders zijn.

Over den stand der uitvoering van de bij Koninklijk besluit dd. 28 Mei 1889 n°. 19 (Indisch Staatsblad n°. 170) getroffen speciale regeling ter voorziening in de godsdienstige behoeften van den Europeeschen soldaat en van andere minder gegoede leden der Protestantsche of Roomsch-katholieke gemeenten zie men het aangeteekende op blz. 43 hiervóór.

Bij gouvernementsbesluit dd. 6 November 1890 n°. 10 is, om moeilijkheden te vermijden, waartoe de tot dusver van de gewestelijke of plaatselijke bestuurders gevorderde contrôle (zie n°. 4015 van het Bijblad op het Indisch Staatsblad) meermalen aanleiding gaf, eene nieuwe regeling getroffen in zake de beoordeeling van de door geestelijken der onderscheidene gezindten in te dienen declaratiën wegens kerkelijke dienstreizen. Thans is de beslissing, in hoever al dan niet bedenking bestaat tegen de in rekening gebrachte reis-, verblijf- en transportkosten, dan wel tegen het bezoeken voor 's lands rekening van kleinere gemeenten, niet met name genoemd in de bestaande regelingen van kerkelijke dienstreizen, overgelaten aan den directeur van onderwijs, eeredienst en nijverheid, met bepaling dat deze zich, zoo noodig, kan doen voorlichten èn door de hoofden van gewestelijk bestuur (die ook bevoegd zijn om hem ongevraagd hunne opmerkingen mede te deelen), èn door de in dienst reizende geestelijken zelven, welke laatsten gehouden zijn om, des verlangd, de noodzakelijkheid van hunne kerkelijke bezoeken en van het aantal verblijfdagen in de gemeenten nader toe te lichten.

a. Protestantsche eeredienst.

Over eene herziening van de organisatie der Protestantsche Kerk in Nederlandsch-Indië heeft het opperkerkelijk college te Batavia in Maart jl. van zijn gevoelen doen blijken, onder overlegging van de adviezen der verschillende kerkeraden. Sedert heeft ook de directeur van onderwijs, eeredienst en nijverheid ter zake van advies gediend, zoodat, volgens berichten van Juli jl., de zaak toen in behandeling was bij den Raad van Indië.

Te Modjokerto (Soerabaija) werd, met goedkeuring van de Indische Regeering (besluit dd. 21 Juli 1890 n°. 13), een kerkeraad opgericht.

Omtrent het zielental der Protestantsche gemeenten in Nederlandsch-Indië, volgens de over 1890 verzamelde gegevens, vindt men opgaven in bijlage X hierachter, waarin ook vermeld zijn de verschillende kerkelijke afdeelingen, met het aantal predikanten, hulppredikers en inlandsche leeraars. Blijkens die opgaven telde men bij de Europeesche Protestantsche Christengemeenten 32 kerkelijke afdeelingen, waarvan 17 op Java en Madura (Bali en Lombok daaronder begrepen) en 15 in de overige gewesten, terwijl het aantal Europeesche gemeenteleden (met inbegrip van de militairen) respectievelijk 31 100 en 10 300 of te zamen 41 400 bedroeg. De inlandsche Christengemeenten (Protestantsche) waren verdeeld over slechts 3 kerkelijke afdeelingen op Java (in de residentiën Batavia, Samarang en Kadoe met Djokjokarta), met 1950 inlandsche Christenen (voor ongeveer de helft bestaande uit tot het leger behoorende Amboineezen), en over 29 afdeelingen in de buitenbezittingen met p. m. 184 000 gemeenteleden. Deze 32 afdeelingen betreffen alleen de *gevestigde* inlandsche Christengemeenten, die met de Indische Protestantsche Kerk zijn verbonden. Behalve deze zijn er nog Protestantsche *zendingsgemeenten*, met omstreeks 80 000 inlandsche Christenen, staande onder de leiding van p.m. 90 zendelingen (opgaven van 1 Juni 1891).

Het voornemen bestaat om de berichten, die aangaande den toestand en de uitbreiding der Protestantsche gemeenten in Indië voorkomen in de jaarverslagen van predikanten en hulppredikers (zie art. 7 van het Koninklijk besluit in Indisch Staatsblad 1870 n°. 71), voortaan in ruimeren kring bekend te maken. Het Protestantsch Kerkbestuur te Batavia zal daartoe jaarlijks uit de ingediende gemeenteverslagen een algemeen verslag samenstellen, dat ter landsdrukkerij te Batavia zal worden gedrukt, zoowel om aan de verschillende kerkeraden en verdere belangstellende autoriteiten of instellingen te worden verstrekt, als om voor het publiek verkrijgbaar gesteld te worden.

Predikanten, enz. Gedurende 1890 kwamen 4 nieuw benoemde predikanten in Indië aan en keerde 1 van de drie, die op ult. 1889 met buitenlandsch verlof afwezig waren, aldaar terug (aan de twee anderen werd bij het eindigen van hun verlof in het najaar van 1890, op verzoek, een eervol ontslag uit 's lands dienst verleend). Van de 32 op ult. 1889 in Indië dienstdoende predikanten vertrok er in 1890 1 met verlof naar Nederland en verlieten er 5 's lands dienst met pensioen. Bij het einde van 1890 waren dus 31 predikanten in Indië in functie, terwijl, bij wijze van overgangsmaatregel, de eenige nog in dienst zijnde hulpprediker 1ste klasse — te Bonthain (Zuid-Celebes) — mede de plaats van een predikant bleef innemen. Daar de formatie in 't geheel 39 predikanten toestaat, waren derhalve op ult. 1890 7 plaatsen onbezet, en wel 1 uithoofde van buitenlandsch verlof, 3 omdat de reeds hier te lande benoemde nieuwe titularissen nog niet in Indië waren aangekomen, en 3 omdat ter vervulling van de opengevallen plaatsen nog geen vervangers uit het Nederlandsche predikanten-personeel waren aangewezen. In verband met een en ander waren van de 17 standplaatsen op Java en Madura op ult. 1890 onbezet Cheribon, Madioen en Sumanap (Madura), en van de 15 in de buitenbezittingen Benkoelen, Palembang, Ternate en Koepang. De in 't vorig verslag besproken regelingen tot tijdelijke voorziening in den dienst van predikant te Cheribon en van dien te Sumanap (welke beide standplaatsen ook op ult. 1889 onbezet waren) bleven gehandhaafd [1]; insgelijks de reeds van vroeger dagteekenende voorzieningen met betrekking tot de waarneming van het dienstwerk der ontbrekende predikanten van Ternate en Koepang. De vacatures te Madioen, Benkoelen en Palembang ontstonden eerst in 1890. In de tweede helft van dat jaar werd Benkoelen, krachtens eene opdracht van het Kerkbestuur, bezocht door een der predikanten van Batavia.

Over de uitbreiding, in Juli 1890 gegeven aan de dienstbezoeken van de predikanten te Meester-Cornelis en Pasoeroean buiten hunne standplaats, is reeds in 't vorig verslag (blz. 112) het noodige gezegd. Ingevolge gouvernementsbesluit dd. 4 Augustus 1891 n°. 44 zal voortaan de gemeente te Garoet in de Preanger Regentschappen

[1] Aan de regeling voor Cheribon werd nog deze uitbreiding gegeven dat de zendeling-leeraar, met de waarneming van de predikantsfunctiën ter hoofdplaats Cheribon belast, zich in Februari 1890 tijdelijk ook zag opgedragen den dienst in de buitengemeenten Madjalengka en Koeningan, terwijl hem in September ook de waarneming werd toevertrouwd van den dienst bij de buitengemeente Indramaijoe, aanvankelijk tijdelijk opgedragen geweest aan een daar ter plaatse gevestigden zendeling-leeraar, die toen echter naar Nederland was vertrokken.

door den ter hoofdplaats van dat gewest gevestigden predikant vier malen, in plaats van twee malen, 's jaars worden bezocht.

Bij de inlandsche Christengemeenten, welke, in plaats van door predikanten, door hulppredikers 2de klasse worden bediend, bestonden bij het einde van 1890 slechts 2 vacatures (tegen 3 op ult. 1889). Voor 't eerst kon namelijk een hulpprediker voor de Aroë-eilanden worden aangewezen. Drie nieuwe hulppredikers kwamen in 1890 in Indië aan (twee opgeleid door de Utrechtsche en één door de Rotterdamsche Zendingsvereeniging), doch onder de 23 reeds in Indië dienstdoende titularissen ontstonden 2 vacatures (één door, op verzoek, verkregen eervol ontslag uit 's lands dienst, en één door vertrek met buitenlandsch verlof wegens ziekte). Ter aanvulling van de door ontslag opengevallen plaats was bij het einde des jaars wel reeds een nieuwe titularis hier te lande verkregen (die zijne opleiding mede vanwege de Utrechtsche Zendingsvereeniging had genoten), doch deze kwam eerst in den aanvang van 1891 in Indië aan. Daar deze toen te Wonrili op het eiland Kisser (residentie Amboina) is geplaatst, waren in den aanvang van het loopende jaar al de 25 reeds aangewezen standplaatsen vervuld, zijnde nog altijd één standplaats niet aangewezen. Al die 25 ressorten van hulppredikers 2de klasse zijn vermeld in de hooger reeds aangehaalde bijlage X.

In den loop van 1890 werden in de residentie Menado 5 en in den aanvang van 1891 in de residentie Amboina 8 kweekelingen voor het inlandsch leeraarsambt, na voldoend afgelegd eindexamen, tot die bediening toegelaten en geplaatst. Met inbegrip van diegenen aan wie indertijd door het Kerkbestuur het radicaal van inlandsch leeraar was verleend toen de zendeling-leeraren (onder wie zij als hulpzendelingen werkzaam waren) als hulppredikers 2de klasse in 's lands dienst overgingen, was nu, door de zooeven bedoelde nieuwe benoemingen, het aantal inlandsche leeraars, na aftrekking van de 2 in 1890 overledenen, geklommen van 85 tot 96, waarvan werkzaam waren: in de Minahassa (residentie Menado) 64, in de residentie Amboina 31 en op Timor 1. Voor bedoelde bestemming bekwaamden zich op ult. 1890 61 inlandsche jongelieden, zijnde 4 minder dan bij het einde van 1889, doordien aan den kweekeling die te Depok (Batavia) in opleiding was ontslag werd verleend, en 5 kweekelingen, zooals gezegd, het eindexamen aflegden, terwijl slechts 2 candidaten (uit de residentie Timor) als nieuwe kweekelingen werden aangenomen. Deze twee werden aan de leiding toevertrouwd van den hulpprediker op Rotti, naar wien ook overging een der kweekelingen van zijn ambtgenoot op Timor. In verband met een en ander waren van de bedoelde 61 inlanders op ult. 1890 in opleiding: bij den hulpprediker van Tomohon (Minahassa) 28, bij dien van Hoetoemoeri (tijdelijk te Amboina verblijf houdende) eveneens 28 (hieronder nog de 8 die in den aanvang van 1891 eindexamen deden), bij dien van Babauw (Timor) 2 en bij dien van Baä (Rotti) 3.

Openbare eeredienst, godsdienstonderwijs, enz. Ook voor 1890 werden, evenals in vroegere jaren, aan de gemeenten te Salatiga en Willem I in de residentie Samarang weder kleine sommen toegekend (respectievelijk f 25 en f 20 's maands) ter tegemoetkoming in de kosten van den openbaren eeredienst, terwijl enkele andere gemeenten de vanouds haar toegekende subsidiën bleven ontvangen.

Toelagen voor het geven van onderwijs in de Bijbelsche geschiedenis en de Christelijke zedeleer werden in 1890 toegekend ten behoeve van de Protestantsche gemeenten te Depok (Batavia), Soekaboemi en Tjiandjoer (Preanger Regentschappen) en Padang Sidempoean (Sumatra's Westkust), op welke plaatsen bedoeld onderwijs was opgedragen aan personen, niet behoorende tot de openbare onderwijzers en overigens tot het verstrekken van dat onderwijs bevoegd (hulppredikers, zendelingen, enz.).

Voor het godsdienstonderwijs bij inlandsche Christengemeenten werd voor 1890 in het geheel f 883 's maands uitgekeerd, speciaal voor zoodanige gemeenten in de residentie Amboina, waar geen uit 's lands kas bezoldigde Europeesche of inlandsche leeraren zijn geplaatst.

Protestantsche zending. Mogen voortaan (zie de voorgaande blz.) vanwege het Protestantsch Kerkbestuur te Batavia geregeld mededeelingen worden tegemoetgezien omtrent de aan haar algemeen toezicht opgedragen gevestigde Christengemeenten, met opzicht tot de zendingsgemeenten kan dienaangaande vooralsnog geen uitzicht geopend worden, bij gemis in Indië van eenige vereeniging die met *alle* Protestantsche zendelingen in nauwe betrekking staat [1]).

Intusschen is thans, gelijk hooger gezegd, een overzicht samengesteld van de verschillende in Indië ter uitoefening van hun dienstwerk toegelaten Protestantsche zendeling-leeraren en inlandsche hulpzendelingen, en van het arbeidsveld waarvoor zij toelating verkregen. Uit dat overzicht (bijlage Y), hetwelk den toestand aangeeft op 1 Juni 1891, blijkt dat het evangelisatiewerk van Protestantsche zijde werd uitgeoefend door p. m. 90 zendeling-leeraren, in betrekking staande tot een elftal genootschappen of vereenigingen, en dat onder hen arbeidden 65 inlandsche hulpzendelingen die de bij art. 123 van het Regeeringsreglement bedoelde bijzondere toelating hadden verkregen en die in dienst waren van acht der bedoelde genootschappen of vereenigingen. Bij deze opgaaf zijn buiten aanmerking gelaten de zendelingen die werkzaam zijn bij het op blz. 114 hiervóór bedoelde seminarie te Depok (Batavia), als niet met eigenlijken zendingsarbeid belast, zoomede een zendeling-leeraar tijdelijk in dienst van het Britsche en Buitenlandsche Bijbelgenootschap voor eene nieuwe vertaling van den Bijbel in het Javaansch.

In welke streken dit zendingspersoneel arbeidde, toont het volgende overzicht aan.

Zendingsgenootschappen of vereenigingen.	Aantal zendelingen.	Aantal inlandsche hulpzendelingen als boven bedoeld.	Gewesten, afdeelingen of ressorten, waarbinnen de zendelingen en inlandsche hulpzendelingen werkzaam zijn.
1. Nederlandsch Zendelinggenootschap te Rotterdam.	12	7	Hoofdplaats Samarang en omstreken, dessa Modjowarno en buitengemeenten (res. Soerabaija), afd. Malang (res. Pasoeroean), residentiën Kediri en Madioen, Battaklanden der afd. Deli (res. Oostkust van Sumatra), Minahassa en afd. Gorontalo (res. Menado), zoomede het eiland Savoe (res. Timor).
2. Nederlandsche Zendingsvereeniging te Rotterdam.	8	17	Residentiën Batavia, Krawang, Preanger Regentschappen en Cheribon.
3. Utrechtsche Zendingsvereeniging.	7	4	Eilanden Halmaheira en Nieuw-Guinea (res. Ternate), zoomede het eiland Boeroe (res. Amboina).
4. Nederlandsch Gereformeerde Zendingsvereeniging te Amsterdam.	4	5	Residentiën Tagal, Pekalongan, Banjoemas, Bagelen, Kadoe en Djokjokarta.
5. Christelijk Gereformeerde Kerk in Nederland.	4	2	Hoofdplaatsen Batavia en Soerabaija, zoomede het eiland Soemba (res. Timor).
6. Genootschap van in- en uitwendige zending te Batavia.	3	5	Afdeelingen Stad en Voorsteden van Batavia en Meester-Cornelis (res. Batavia), res. Bezoeki en afd. Mandheling en Angkola (res. Tapanoli).
7. Java-comité te Amsterdam.	*a*) 6	"	Sangi- en Talaut-eilanden (res. Menado).
8. Doopsgezinde Zendingsvereeniging te Amsterdam.	4	12	Residentie Japara en onderafd. Klein-Mandheling, Oeloe en Pakantan (res. Tapanoli).
9. Nederlandsch Luthersche Zendingsvereeniging te Amsterdam.	2	"	Batoe-eilanden (Padangsche Benedenlanden).
10. Rijnsche Zendelinggenootschap te Barmen.	35	13	Hoofdplaats Padang, Battaklanden van het gouvernement Sumatra's Westkust, eenige onafhankelijke Battaksche landschappen ten oosten
Transporteeren	85	65	

[1]) Het weinige wat in de hier te lande ontvangen bestuursberichten omtrent dit onderwerp voorkwam, heeft zijne plaats gevonden in hoofdstuk C hiervóór (§§ 5, 14 en 16). Men zie ook wat nopens den arbeid der hulppredikers in de residentie Amboina gezegd is in § 17 van gemeld hoofdstuk.

Zendingsgenootschappen of vereenigingen.	Aantal zendelingen.	Aantal inlandsche hulpzendelingen als boven bedoeld.	Gewesten, afdeelingen of ressorten, waarbinnen de zendelingen en inlandsche hulpzendelingen werkzaam zijn.
Per transport. .	85	65	van het Toba-meer, het eiland Nias, (res. Tapanoli) en de res. Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo.
11. Zendingsgemeente te Ermelo-Neukirchen.	4	"	Residentiën Samarang en Rembang.
Totaal voor de 11 hiervóór genoemde genootschappen of vereenigingen. . . .	89	65	

a) Drie van deze zendelingen waren indertijd uitgezonden door de (vroegere) Gossner'sche Zendingsvereeniging te Berlijn.

Aan vijf zendeling-leeraren, uitgezonden door vier verschillende genootschappen of vereenigingen, werd in 1890 de bij art. 123 van het Regeeringsreglement bedoelde bijzondere toelating verleend tot uitoefening van hun dienstwerk respectievelijk in de residentie Samarang, in de residentie Japara, in de onderafdeeling Klein-Mandheling, Oeloe en Pakantan der residentie Tapanoli, in de Dajaksche streken der residentie Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo en op het eiland Soemba (residentie Timor). Zes zendeling-leeraren, reeds vroeger als zoodanig in Nederlandsch-Indië toegelaten, namen nieuwe standplaatsen in of verzochten hun arbeidsveld verder te mogen uitstrekken. De vroeger door hen verkregen toelating werd dienovereenkomstig uitgebreid of gewijzigd. Een en ander gold een zendeling-leeraar, wiens toelating voor de afdeeling Soemedang (Preanger Regentschappen) tot de afdeeling Madjalengka (Cheribon) werd uitgestrekt, één wiens ressort van Samarang naar de residentiën Tagal en Pekalongan verplaatst werd, één die, in plaats van de residentie Kediri, de naburige residentie Madioen tot arbeidsveld kreeg, één die in de residentie Tapanoli ter Sumatra's Westkust zijne standplaats van de onderafdeeling Silindong (afdeeling Toba en Silindong) overbracht naar de onderafdeeling Batang Taro-districten (afdeeling Siboga), één tot dusver voor de Minahassa (Menado) toegelaten zendeling, die zich aan het zendingswerk in de Battaklanden der afdeeling Deli (Oostkust van Sumatra) wenschte te wijden, en eindelijk één die zijn voorloopig te Batavia aangevangen dienstwerk naar de Sangi- en Talaut-eilanden (residentie Menado) overbracht. Van sommige dezer beschikkingen werd reeds melding gemaakt in 't vorig verslag, evenzeer als van de nieuwe regeling in Januari 1890 getroffen met betrekking tot de toelagen aan zendelingen op de Sangi- en Talaut-eilanden, welke toelagen reeds van 1856 af dagteekenen (verg. het verslag van dat jaar blz. 57) en verleend waren, omdat bedoelde zendelingen hun arbeidsveld hoofdzakelijk vonden bij reeds bestaande, maar destijds in verlaten toestand verkeerende inlandsche Christengemeenten. In Januari 1891 (Indisch Staatsblad n°. 7) is nog bepaald dat de personen, die, bij het openvallen van één of meer dier bezoldigde plaatsen (5 op de Sangi- en 2 op de Talaut-eilanden), tot vervulling daarvan worden aangewezen, van de plaats waar zij zich in Nederlandsch-Indië bevinden naar die van hunne bestemming kunnen worden overgevoerd voor rekening van den lande.

Ten opzichte van den kring van toelating der zendelingen op Nias (gouvernement Sumatra's Westkust), zoo van de reeds aldaar werkzame als van de in 't vervolg aldaar toetelatene, werd in Augustus 1890 door de Indische Regeering als beginsel aangenomen dat tot het oprichten van zendingsposten buiten 's Gouvernements rechtstreeksch gebied op dat eiland telkenmale eene nadere vergunning vereischt wordt van den gewestelijken gouverneur, doch dat zoodanige vergunning, in verband met de ten aanzien van Zuidelijk Nias door het Gouvernement te volgen politieke gedragslijn (verg. blz. 11 hiervóór), voorloopig althans, niet zal mogen worden verleend voor het gedeelte des eilands, gelegen ten zuiden van eene denkbeeldige lijn, getrokken van Oedjoeng Zerimboe (op de westkust) tot Oedjoeng Goenoeng Lemboe (op de oostkust).

De sedert eenige jaren ook voor inlandsche hulpzendelingen gevorderde bijzondere toelating tot uitoefening van hun dienstwerk (zie n°. 4225 van het Bijblad op het Indisch Staatsblad) werd in 1890 gevraagd en voor zooveel noodig (verg. de hooger aangehaalde bijlage Y) ook verkregen ten behoeve van twee zoodanige helpers, bestemd om in de Battaklanden onder zendelingen van het Rijnsche Zendelinggenootschap werkzaam te zijn.

Vergunning tot uitoefening van het zendingswerk werd ook in de eerste maanden van 1891 weder aan verschillende pas uit Europa gekomen zendelingen verleend [1], terwijl twee reeds vroeger verleende toelatingen tot nieuwe ressorten werden uitgebreid. Bij de samenstelling van bijlage Y is met deze beschikkingen rekening gehouden.

Toen in het gebied van den sultan van Djokjokarta, door in Bagelen gedoopte onderdanen van dien vorst, eenige inlandsche Christengemeenten waren gesticht (verg. o. a. het verslag van 1889, blz. 5, en dat van 1890, blz. 3) en een der in Bagelen gevestigde zendelingen zijn ressort ook tot die gemeenten wenschte uitgebreid te zien, meende de Indische Regeering (zie het verslag van 1888 blz. 124) daartoe, om redenen van politieken aard, niet aanstonds vergunning te moeten verleenen. Nadat echter in 't laatst van 1890 van het sultansbestuur de verklaring was verkregen dat het tegen de dienstbezoeken van een zendeling-leeraar geen bedenking had, mits er geen opschudding of verstoring der openbare orde door ontstond, werd bij gouvernementsbesluit dd. 21 Januari 1891 n°. 6 de kring van toelating van den bewusten zendeling alsnog tot de residentie Djokjokarta uitgebreid, echter voorloopig (bij wijze van proef) voor den tijd van één jaar en onder voorwaarde dat, wanneer de uitoefening van zijn dienstwerk in Djokjokarta tot voor de rust schadelijke gevolgen mocht leiden, de te brengen dienstbezoeken, op daartoe ontvangen schriftelijke aanzegging van den resident, aanstonds zouden moeten worden gestaakt tot tijd en wijle door de Regeering in de zaak zou zijn beslist.

Aan de in de afdeeling Toba en Silindong (gouvernement Sumatra's Westkust) arbeidende zendelingen van het Rijnsche Genootschap werd bij gouvernementsbesluit dd. 1 Maart 1891 n°. 8, met uitbreiding van dat van 13 Mei 1890 n°. 12, in 't vorig verslag vermeld, vrijgelaten hun arbeidsveld ook buiten het gouvernementsgebied uit te strekken in een door natuurlijke grenzen omsloten kring van nog niet onder ons bestuur gebrachte Battaksche landschappen beoosten het Toba-meer, waar bijna al de hoofden in de laatste jaren den eed van trouw aan het Gouvernement hadden afgelegd. Behalve de reeds verleden jaar genoemde landschappen Si Goempar, Parparean en Parsambilan, behooren tot de bedoelde landschappen o. a. Si Antar en Si Torang. Evenals vroeger blijft echter aan deze vergunning de voorwaarde verbonden dat de zendelingen zich bepalen tot die plaatsen, welker hoofden het verzoek om hunne komst tot den naastbij wonenden besturenden ambtenaar richten en bij dien ambtenaar voor de persoonlijke veiligheid der zendelingen instaan.

Ter zake van zijne met goed gevolg bekroonde bemoeiingen om de in 1889 door het Gouvernement getuchtigde Wandammen- en Wanropen-Papoea's aan de Geelvink-baai (Nieuw-Guinea) tot onderwerping te brengen (verg. blz. 22/23 hiervóór) werd aan den zendeling-leeraar op het in die baai gelegen eilandje Rhoon bij gouvernementsbesluit dd. 1 Mei 1891 n°. 15 de dank van den Gouverneur-Generaal betuigd.

Aan een zendeling-leeraar te Batavia, in dienst van het aldaar gevestigde Genootschap van in- en uitwendige zending, werd in Februari 1890 eene geldelijke belooning toegekend voor de goede diensten door hem gedurende de laatste vier maanden van 1889 bewezen ter voorziening in de godsdienstige belangen van de militairen in garnizoen te Weltevreden.

Op blz. 68 hiervóór is reeds gezegd onder welke voorwaarden aan twee in dienst van het Londensche Bijbelgenootschap reizende colporteurs, bij hunne voorgenomen bezoekreizen op Borneo en Celebes, het verspreiden van

[1]) Voor één hunner, in dienst van het Nederlandsche Zendeling-genootschap te Rotterdam, is de hem in Maart 1891 verleende toelating voor de hoofdplaats der afdeeling Gorontalo (residentie Menado) in Augustus jl., op zijn nader verzoek, vervangen door eene toelating voor het tot dezelfde afdeeling behoorende landschap Posso aan de Tomini-bocht, ook genoemd op blz. 18 hiervóór.

den Bijbel en het houden van bijbellezingen werd toegestaan.

b. Roomsch-katholieke eeredienst.

Nopens het zielental der gevestigde Roomsch-katholieke gemeenten in Nederlandsch-Indië, welke in 1890 16 statiën of kerkelijke afdeelingen bleven vormen (in 1891 zou ook Makasser een vasten geestelijke krijgen en dus het aantal statiën op 17 gebracht worden), zijn voor dit verslag geen gegevens ontvangen. 't Laatst kwamen dienaangaande opgaven voor in het verslag van 1889 (blz. 130). Ten behoeve van bedoelde 16 statiën, waarvan die te Kotta Radja (Atjeh) nog slechts tijdelijk is ingesteld, zijn sedert Januari 1890 (zie vorig verslag blz. 114) toegestaan 23 uit 's lands kas bezoldigde geestelijken (1 van den eersten en 22 van den tweeden rang), doch het voornemen bestaat om, wanneer bij de begrooting voor 1892 daartoe de noodige fondsen zullen zijn aangewezen, voortaan van 's landswege nog bezoldiging toe te leggen aan 2 geestelijken van den derden rang en aan 3 inlandsche hulpleeraars.

Bij het einde van 1890 was van het van 's landswege bezoldigd personeel de pastoor van Cheribon met verlof naar Europa, terwijl de 22 andere bezoldigde geestelijken (de Aartsbisschop, 12 pastoors, 1 waarnemend pastoor en 8 onderpastoors) allen in functie waren. Behalve Cheribon waren bij het einde des jaars ook Medan (Oostkust van Sumatra) en Soengeislan (Banka) nog zonder een vasten geestelijke. Echter klom in 1890 het aantal geestelijken, die buiten bezwaar van den lande werkzaam waren, van 17 tot 21, waarvan er 11 als hulppriester bij gevestigde gemeenten werkzaam waren, 5 pas uit Nederland waren aangekomen en nog geen aangewezen werkkring hadden, en 5 als missionarissen door de Indische Regeering waren erkend. (Dit laatste was ook het geval met één der hierboven bedoelde 8 onderpastoors, in wiens functiën als bezoldigd geestelijke voorzien werd buiten bezwaar van den lande.) [1] Een en ander blijkt nader uit het volgende overzicht, afgesloten op ult. 1890.

Standplaatsen.	Aantal dienstdoende geestelijken: van landswege bezoldigd.		Aantal dienstdoende geestelijken: buiten bezwaar van den lande.		Te zamen.
	Pastoors.	Onderpastoors.	Hulppriesters.	Missionarissen.	
Gevestigde gemeenten.					
Statie Batavia. . . .	*a)* 1	*b)* 3	2	"	6
" Buitenzorg. .	1	"	"	"	1
" Cheribon. . .	"	"	"	"	"
" Samarang . .	1	1	1	"	3
" Ambarawa. .	1	"	"	"	1
" Magelang . .	1	"	"	"	1
" Djokjokarta .	1	"	1	"	2
" Soerabaija . .	1	2	1	"	4
" Padang. . . .	1	*c)* 1	1	"	3
" Medan (Oostkust Sumatra)	"	"	"	"	"
" Kotta Radja (Atjeh) . . .	1	"	"	"	1
" Soengeislan (Banka). . .	"	"	"	"	"
" Singkawang (Westerafd. van Borneo).	1	"	"	"	1
" Menado . . .	1	"	1	"	2
" Larantoeka (Flores) . . .	1	1	2	"	4
" Maumeri (Flores)	1	1	2	"	4
Transporteeren	13	9	11	"	33
Per transport	13	9	11	"	33
Zendingsposten.					
Tandjong Sakti (Benkoelen).	. . . . .	. . . . .	. . . . .	*d)*	"
Smitou (Westerafd. van Borneo) . . .	. . . . .	. . . . .	. . . . .	1	1
Langgoer op Klein-Kei (res. Amboina)	. . . . .	. . . . .	. . . . .	1	1
Bomphia (O.-Ceram)	. . . . .	. . . . .	. . . . .	*e)* "	"
Atapoepoe (Timor) .	. . . . .	. . . . .	. . . . .	2	2
Laoera op Soemba (res. Timor). . . .	. . . . .	. . . . .	. . . . .	1	1
Totaal der dienstdoende geestelijken op ult. 1890.	13	9	11	*d)* 5	38
Bovendien waren, als pas aangekomen, op genoemden datum nog niet in functie getreden .	"	"	5	"	
Totaal aanwezig getal geestelijken op ult. 1890.	13	9	16	*d)* 5	43

a) Geestelijke van den 1sten rang en hoofd der Roomsch-katholieke missie in Nederlandsch-Indië.

b) Een der onderpastoors is waarnemend pastoor.

c) De onderpastoor van Padang bevond zich niet op zijne eigenlijke standplaats, daar hij tijdelijk belast was met het missiewerk te Tandjong Sakti in de Pasoemah-landen (Benkoelen). Zijne functiën van onderpastoor te Padang werden inmiddels waargenomen buiten bezwaar van den lande door een hulppriester. (In Augustus 1891 is deze missionaris overleden.)

d) Zie noot *c.*

e) Voor deze missie, tot welker vestiging in Maart 1890 door de Indische Regeering vergunning werd verleend (verg. vorig verslag blz. 115), is in de eerste helft van 1891 door den Aartsbisschop een geestelijke aangewezen, en wel, met goedkeuring van de Indische Regeering (besluit dd. 27 Juni 1891 n°. 14), een der uit 's lands kas bezoldigde geestelijken (de onderpastoor van Maumeri op Flores), in wiens plaats van bezoldigd onderpastoor daarentegen buiten bezwaar van den lande — door een hulppriester — zal voorzien worden. Ook de verplaatsing van den als missionaris aangewezen geestelijke van Flores naar Ceram zal niet ten laste van den lande komen.

Voor den dienst bij de gevestigde gemeenten en voor het werk der zending beschikte derhalve de Roomsch-katholieke Kerk in Nederlandsch-Indië bij het einde van 1890 in 't geheel over 43 geestelijken, zijnde 5 meer dan het jaar te voren. Er kwamen namelijk in 1890 10 nieuwe geestelijken in Indië aan, terwijl door verlof, terugkeer naar Europa of overlijden tijdelijk of voorgoed aan den dienst ontvielen 5 geestelijken. In den aanvang van 1891 onderging het personeel eene nadere versterking met 3 nieuw aangekomen geestelijken, terwijl een gelijk getal nog vóór het einde des jaars vertrekt en ook de bezoldigde geestelijke, laatstelijk pastoor te Cheribon, die in den loop van 1890 met verlof herwaarts kwam, reeds weder de terugreis aanvaard heeft.

Bij de inlandsche Christengemeenten in de Minahassa (Menado), te zamen bij het einde van 1890 tellende omstreeks 5160 Roomsch-katholieken, waren, krachtens toelating van de Indische Regeering, ook 3 inlanders als Roomsch-katholieke hulpleeraars in dienst, terwijl verder in de statiën Batavia, Soengeislan (Banka) en Singkawang (Westerafdeeling van Borneo) als Roomsch-katholieke hulpleeraars werkzaam waren 5 Chineezen, respectievelijk te Batavia, te Soengeislan en te Blinjoe op Banka, te Manggar op Billiton en te Singkawang. Ook deze hulpleeraars, aan wie allen de bij art. 123 van het Regeeringsreglement bedoelde bijzondere toelating is verleend, zijn vermeld in bijlage Y hierachter. De laatstbedoelde, die te Singkawang, had toelating voor de geheele afdeeling Montrado,

[1]) De op blz. 122 hiervóór aangehaalde bijlage Y vermeldt 8 missionarissen, omdat in Januari 1891 als zoodanig door den Gouverneur-Generaal nog zijn erkend 2 der onbezoldigde hulppriesters, respectievelijk voor de reeds bezette zendingsposten Langgoer op Klein-Kei en Laoera op Soemba. Of deze nieuw toegelatenen bestemd zijn om de twee reeds aanwezige missionarissen te vervangen, dan wel of deze laatsten ook verder op die zendingsposten zullen werkzaam blijven, is uit de ontvangen gegevens niet op te maken.

die te Blinjoe voor de districten Djeboes, Blinjoe en Soengei-liat. De toelating van den in 1887 te Blinjoe als Roomsch-katholiek hulpleeraar erkenden Chinees werd in December 1890 door de Indische Regeering ingetrokken.

De kerkelijke dienstreizen naar de verschillende gemeenten buiten de standplaatsen der geestelijken werden in 1890 weder zooveel mogelijk overeenkomstig de bestaande bepalingen verricht. Bovendien werden op 's lands kosten nog de volgende buitengewone kerkelijke dienstreizen gedaan: door den waarnemenden pastoor te Batavia naar de verschillende standplaatsen van Roomsch-katholieke geestelijken in de residentie Timor en onderhoorigheden; door een anderen geestelijke van Batavia naar de Lampongsche Districten; door den pastoor van Kotta Radja naar de noordelijke kustplaatsen van Sumatra's Westkust, en door een der geestelijken van de statie Soerabaija naar het eiland Bali. Bovendien werden, van die statie uit, evenals in 1889, nog twee kerkelijke dienstreizen gedaan naar het gouvernement Celebes en onderhoorigheden, en zulks met tijdelijke uitbreiding van de organieke regeling, volgens welke dit gewest, als onderdeel van de statie Larantoeka op Flores, éénmaal 's jaars door een der geestelijken van daar moet worden bezocht. (Thans bestaat echter het voornemen — zooals reeds hiervóór is gezegd — om gemeld gouvernement tot eene afzonderlijke nieuwe statie te verheffen.) Eindelijk bezocht een der geestelijken van de statie Menado de residentiën Amboina en Ternate en deed twee kerkelijke dienstreizen in Menado, een en ander, krachtens speciale machtiging van regeeringswege, mede op kosten van den lande. In den dienst van den tijdelijk afwezigen pastoor van Cheribon werd voorzien gedeeltelijk door de te Batavia gevestigde en gedeeltelijk door de te Samarang geplaatste geestelijken, terwijl de vacante statie Medan tweemalen bezocht werd door den pastoor van Singkawang.

Tegemoetkoming in de kosten van den openbaren eeredienst werd van gouvernementswege slechts verleend aan de gemeente te Soerabaija, en wel, evenals vroeger, tot een bedrag van f 17,50 's maands.

Zooals uit het op de voorgaande blz. gegeven overzicht blijkt, waren op ult. 1890 bezet, of toen bestemd om eerlang bezet te worden, 6 Roomsch-katholieke zendingsposten, ongerekend dien aan de Kendari-baai (Zuid-Celebes), waar in 1885/1887, met toestemming van de Indische Regeering, een missionaris geplaatst is geweest, die echter sedert niet vervangen is. Nog tot de vestiging van twee nieuwe zendingsposten of tot het voorbereiden daarvan is in de laatste maanden van Roomsch-katholieke zijde de toestemming der Indische Regeering gevraagd en verkregen. Bij gouvernementsbesluit dd. 25 Mei 1891 n°. 4 is er namelijk in bewilligd dat één of twee missionarissen zich ter hoofdplaats Boeleleng op het eiland Bali vestigen, ten einde de Balineesche taal aan te leeren en, na afloop van hunne studiën, voorloopig ter genoemde standplaats, met het missiewerk onder de inlandsche bevolking een begin te maken, terwijl bij gouvernementsbesluit dd. 11 Juli 1891 n°. 5 in beginsel is toegestemd in het vestigen van eene Roomsch-katholieke missie in het zuidwestelijk gedeelte van Nieuw-Guinea, onder voorbehoud echter dat het zendingswerk zich bepale tot het Nederlandsche gebied, en derhalve de oostelijke grens van dat gebied, zijnde de 141ste lengtegraad [1], niet worde overschreden.

Omtrent den toestand der reeds bestaande Roomsch-katholieke zendingsposten zijn door den Aartsbisschop de volgende bijzonderheden medegedeeld.

Te Tandjong Sakti (residentie Benkoelen) had de geestelijke het zendingswerk aangevangen met opvoeding en kerkelijk onderwijs aan de inlandsche jeugd. De door hem opgerichte school telde gemiddeld 38 kinderen, waarvan er 10 bij den missionaris huisvesting genoten en verscheidene ook reeds tot het Christendom waren overgegaan.

[1]) Het punt, waar die grens de kustlijn snijdt, wordt sedert den aanvang van dit jaar geregeld door de op contract varende paketbooten aangedaan (verg. de noot op blz. 21 hiervóór).

Omtrent het missiewerk onder de Dajaks in de Boven-Kapoeas (Westerafdeeling van Borneo) viel nog niets te melden, daar de missionaris eerst in de tweede helft van 1890 te Smitou was aangekomen.

Het in 1888 ondernomen missiewerk op de Kei-eilanden (residentie Amboina) slaagde beter, sinds de aldaar gevestigde missionaris in den aanvang van 1890 (verg. vorig verslag blz. 115) zijne standplaats van Toeal naar Langgoer verplaatst had; vele heidenen waren reeds tot het Christendom overgegaan en in het algemeen gaf de bevolking blijken van goede gezindheid jegens den missionaris. Men zie ook wat op blz. 20 hiervóór omtrent deze missie is gezegd.

In den toestand der inlandsche Christengemeenten in de statiën Larantoeka [2]) en Maumeri op Flores en in het ressort der missionarissen te Atapoepoe op Timor was bij voortduring vooruitgang te bespeuren. Wegens gebrek aan personeel kon echter aan die missiën niet de gewenschte uitbreiding worden gegeven. De door geestelijken aldaar opgerichte en bestuurde opvoedingsgestichten voor inlandsche jongens en meisjes bleven goede uitkomsten opleveren en waren zeer bevorderlijk aan de zedelijke en maatschappelijke vorming der tot het Christendom overgegane bevolking.

De sedert 1889 te Laoera op Soemba gevestigde missie leverde reeds bevredigende uitkomsten op. In het begin van 1890 telde de gemeente aldaar 780 inlandsche Christenen, allen kinderen; ook volwassenen hadden zich tot overgang tot het Christendom bereid verklaard, doch de missionaris kende de taal nog niet voldoende om hen behoorlijk voor te bereiden.

§ 2. *Mohammedaansche godsdienst.*

Als naar gewoonte vindt men in hoofdstuk **C** van dit verslag weder opgeteekend wat in de uit de verschillende gewesten voor dit verslag ontvangen berichten over 1890 werd aangetroffen hetzij omtrent het godsdienstig leven der Mohammedaansche bevolking, hetzij omtrent Mohammedaansche propaganda in nog heidensche streken. Ook door den assistent-resident van Banda (residentie Amboina), wiens bijdrage voor het gewestelijk jaarverslag tijdens de afsluiting van hoofdstuk **C** nog niet was ontvangen, wordt gewezen op de gestadige uitbreiding van den Islam in zijn ressort, vooral in de onderafdeeling Ceramlaut en Goram, en in Oostelijk Ceram (onderafdeeling Waroe), hetgeen hij toeschrijft aan den invloed der Arabieren en aan de huwelijken die zij met inlandsche vrouwen aangaan.

De omtrent het Mohammedaansch godsdienstonderwijs van de gewestelijke bestuurders ontvangen berichten laten, evenals die van vorige jaren, aan volledigheid en eenvormigheid te wenschen over. Als gewoonlijk heeft men uit eenige gewesten alle Mohammedaansche scholen opgegeven, dus ook de veelal in iedere dessa aangetroffen langgar's, terwijl elders alleen zijn vermeld die scholen (pesantren's) welke eene opleiding verschaffen voor den priesterstand. Vandaar dat de opgaven onderling groote verschillen aanwijzen, zoodat zij voor vergelijking, ook in verband met de gegevens van vorige jaren, niet bruikbaar zijn. Het laat zich aanzien dat vollediger en juister gegevens eerst dan zullen kunnen verkregen worden, wanneer de op blz. 116 hiervóór besproken onderzoekingen van den adviseur voor Oostersche talen en het Mohammedaansch recht meer licht over den aard van het Mohammedaansch godsdienstonderwijs zullen hebben verspreid en de hoofden van gewestelijk bestuur dientengevolge hunne gegevens naar de door dien adviseur verstrekte aanwijzingen kunnen inrichten. Men laat hier de opgaven over 1890 volgen, zooals zij uit de verschillende gewesten ontvangen zijn.

[2]) Zooals reeds gezegd is in noot 3 op blz. 30 hiervóór, zijn de moeilijkheden die in 1889 in Larantoeka gerezen waren met betrekking tot de verhouding van de Roomsch-katholieke geestelijkheid aldaar tot het gewestelijk en plaatselijk bestuur, in den loop van 1890 uit den weg geruimd.

GEWESTEN.	Aantal Mohammedaansche godsdienst-scholen.	Aantal leerlingen.
JAVA EN MADURA.		
Bantam	a) 875	10 965
Batavia	1 314	11 889
Krawang	207	1 712
Preanger Regentschappen	1 285	26 428
Cheribon	1 120	12 598
Tagal	643	9 486
Pekalongan	517	7 662
Samarang	1 638	20 558
Japara	607	13 132
Rembang	497	13 134
Soerabaija	2 213	28 423
Pasoeroean	874	10 661
Probolinggo	1 572	10 296
Bezoeki	1 238	21 473
Banjoemas	b) †	†
Bagelen	†	†
Kadoe	100	1 218
Djokjokarta	c) „	c) „
Soerakarta	288	3 014
Madioen	391	5 214
Kediri	†	†
Madura	2 500	51 303
Totalen	17 879	259 166
BUITENBEZITTINGEN d).		
Sumatra's Westkust: Padangsche Benedenlanden	504	11 543
Sumatra's Westkust: Padangsche Bovenlanden	2 235	31 179
Sumatra's Westkust: Tapanoli	320	5 304
Benkoelen	e) 1	32
Palembang	f) 225	4 400
Billiton	95	302
Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo	1 051	11 936
Amboina	405	2 472
Totalen	4 836	67 168

a) Hieronder 164 pesantren's (scholen ter opleiding voor den priesterstand).

b) Waar een † is ingevuld, ontbreken de opgaven.

c) In Djokjokarta bestaan geen eigenlijke Mohammedaansche godsdienstscholen.

d) Van Atjeh, Menado en Ternate werden geen opgaven ontvangen. Uit de gewesten Lampongsche Districten, Sumatra's Oostkust, Riouw en onderhoorigheden, Banka, Westerafdeeling van Borneo, Celebes en onderhoorigheden, Timor en Bali en Lombok wordt gemeld dat eigenlijke godsdienstscholen aldaar niet worden aangetroffen maar dat er voor Mohammedaansche ouders doorgaans gelegenheid bestaat om hunne kinderen door een geestelijke te doen oefenen in het werktuigelijk lezen van den koran.

e) In de residentie Benkoelen bestaat slechts één eigenlijke godsdienstschool (te Soengei Ipoe in de afdeeling Mokko Mokko). Daarentegen ontvangt de inlandsche jeugd, evenals in de andere gewesten, eenig elementair godsdienstonderwijs bij de Mohammedaansche priesters, die dat onderricht gewoonlijk op ongeregelde tijden in hunne eigene woning verstrekken.

f) Hieronder 95 scholen voor meer uitgebreid godsdienstonderwijs.

De op de gewone wijze verzamelde cijfers omtrent het aantal Nederlandsch-Indische inboorlingen, die de bedevaart naar Mekka ondernamen, wijzen over 1890 op eene belangrijke toeneming in vergelijking met de opgaven der laatste jaren, welke vermeerdering hoofdzakelijk geldt de gewesten Bantam, Sumatra's Westkust, Palembang, Oostkust van Sumatra en Celebes en onderhoorigheden. (Ook in dit jaar zijn weder een bijzonder groot aantal bedevaartgangers naar Mekka vertrokken. Medio Mei jl. waren reeds 5093 passen aan den Nederlandschen consul te Djeddah ter viseering aangeboden.) Over de laatste drie jaren wijst de statistiek der uit Nederlandsch-Indië vertrokken en aldaar teruggekeerde Mekkagangers per gewest de volgende uitkomsten aan:

GEWESTEN.	Uit Nederlandsch-Indië vertrokken (volgens opgaven van de hoofden van gewestelijk bestuur).			Te Djeddah (Arabië) zich als Nederlandsch-Indische onderdanen bij het Nederlandsche consulaat aangemeld hebbende en als zoodanig erkende bedevaartgangers.			In Nederlandsch-Indië teruggekeerd (volgens opgaven van de hoofden van gewestelijk bestuur).		
	1888.	1889.	1890.	1888.	1889.	1890.	1888.	1889.	1890.
JAVA EN MADURA.									
Bantam	165	135	a) 588	161	132	534	89	98	397
Batavia	162	166	203	149	142	175	104	106	154
Krawang	16	31	16	17	31	16	15	23	17
Preanger Regentschappen	276	85	302	277	84	258	226	100	214
Cheribon	158	85	91	149	84	96	127	60	47
Tagal	50	25	61	46	24	54	52	32	32
Pekalongan	45	40	58	30	37	68	31	37	54
Samarang	218	133	118	229	106	134	177	87	86
Japara	66	6	28	60	7	24	63	14	22
Rembang	66	56	29	63	42	42	48	49	35
Soerabaija	587	241	301	632	188	313	370	157	267
Pasoeroean	66	75	58	72	52	61	80	62	56
Probolinggo	47	19	21	54	15	21	42	18	15
Bezoeki	57	19	30	53	17	29	41	25	19
Banjoemas	26	41	38	21	41	40	43	40	40
Bagelen	284	175	53	282	88	71	233	78	62
Kadoe	173	22	19	126	23	29	104	23	30
Djokjokarta	73	20	7	59	15	10	32	3	8
Soerakarta	30	21	18	30	17	15	22	11	35
Madioen	44	21	41	36	29	67	37	39	54
Kediri	107	57	63	130	54	66	120	53	56
Madura	217	103	114	209	102	119	143	97	93
Totalen	2933	1576	2257	2885	1330	2242	2199	1212	1793

a) In geen der jaren 1881 t/m 1889 was het aantal bedevaartgangers uit Bantam zoo aanzienlijk geweest als in 1890. In 1880 echter vertrokken er uit dat gewest 666. Het in 1890 weder in zoo grooten getale optrekken van Bantammers naar Mekka, waarvan de juiste oorzaak niet bekend is, staat wellicht in verband met den aanvang van een nieuwen cyclus der Javaansche tijdrekening.

GEWESTEN.	Uit Nederlandsch-Indië vertrokken (volgens opgaven van de hoofden van gewestelijk bestuur).			Te Djeddah (Arabië) zich als Nederlandsch-Indische onderdanen bij het Nederlandsche consulaat aangemeld hebbende en als zoodanig erkende bedevaartgangers.			In Nederlandsch-Indië teruggekeerd (volgens opgaven van de hoofden van gewestelijk bestuur).		
	1888.	1889.	1890.	1888.	1889.	1890.	1888.	1889.	1890.
BUITENBEZITTINGEN.									
Sumatra's Westkust	435	621	1213	391	526	1031	316	299	535
Benkoelen	23	56	46	28	56	37	16	45	26
Lampongsche Districten	26	59	104	29	59	102	51	51	64
Palembang	252	284	716	248	269	611	235	219	472
Oostkust van Sumatra	210	331	605	81	212	387	193	284	432
Atjeh	3	31	42	49	96	32	*b*)	*b*)	*b*)
Riouw	31	8	5	11	2	2	21	*b*)	*b*)
Banka	6	22	27	5	23	21	4	27	12
Billiton	"	2	18	"	2	10	"	2	6
Westerafdeeling van Borneo	187	122	141	164	106	135	130	112	92
Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo	173	182	253	185	163	274	209	198	212
Celebes en onderhoorigheden	108	50	*c*) 269	96	91	217	70	29	176
Menado	10	21	"	11	18	"	7	20	"
Amboina	16	29	59	25	24	38	6	13	16
Ternate	12	5	2	11	4	3	8	"	1
Timor	"	"	"	"	"	"	"	"	"
Bali en Lombok	6	7	28	7	7	29	4	2	17
Totalen voor de Buitenbezittingen	1498	1830	3528	1341	1658	2929	1270	1301	2061
Totalen voor Java en Madura	2933	1576	2257	2885	1330	2242	2199	1212	1793
Totalen voor geheel Nederlandsch-Indië	4431	3406	5785	4226	2988	5171	3469	2513	3854
Bovendien meldden zich bij het consulaat nog aan zonder passen *d*)				153	157	231			
en met passen die elders (buiten Nederlandsch-Indië) waren afgegeven				8	1	4			
Totaal				4387	3146	*e*) 5406			

b) Naar het schijnt had geen der bedevaartgangers uit Atjeh of Riouw na terugkomst aldaar zich weder bij het bestuur aangemeld.

c) Hieronder velen uit de vorstenrijken van Celebes, die zich te Makasser van eene Mekka-pas kwamen voorzien. Echter ondernemen nog altijd de meeste bedevaartgangers uit het vorstengebied de reis naar Mekka zonder zich bij ons bestuur aan te melden.

d) Sommige Nederlandsch-Indische onderdanen ondernemen de bedevaart eerst na vooraf korteren of langeren tijd in de Straits-Settlements te hebben vertoefd.

e) Hiervan lieten 5076 bedevaartgangers zich *bij aankomst* te Djeddah in de registers van het consulaat inschrijven (daaronder 33 die, als geen eigenlijke pas kunnende vertoonen, maar zich toch als Nederlandsch-Indische onderdanen kunnende legitimeeren, alsnog van eene pas door den consul werden voorzien). Na afloop van de bedevaart werden nog 196 nieuwe passen verleend aan naar Nederlandsch-Indië terugkeerende bedevaartgangers, terwijl 134 anderen, die verzuimd hadden bij aankomst zich aan te melden, eerst bij vertrek hunne pas lieten inschrijven. Onder deze laatsten waren er sommigen die reeds in 1889 of vroeger naar Mekka waren gekomen.

Onder de 5076 bij aankomst te Djeddah zich bij het consulaat aangemeld hebbende bedevaartgangers waren er 2212 die de reis rechtstreeks uit Nederlandsch-Indische havens hadden gemaakt met Nederlandsche stoomschepen (die van de maatschappijen »Nederland" en »Rotterdamsche Lloyd"), en van de 4324 Nederlandsch-Indische inboorlingen die bij vertrek hunne passen bij het consulaat kwamen lichten [1]), keerden er 1979 ook onder Nederlandsche vlag rechtstreeks naar Nederlandsch-Indië terug. De overigen kwamen of gingen voor het groote meerendeel via Singapore of Pinang. Sommigen echter hadden zich, bij vertrek van Padang, ingescheept op een stoomschip onder Britsche vlag, dat hen, in plaats van te Djeddah, te Bombay aan wal zette, zoodat zij van daar in Mekka aankwamen. Aan den terugvoer onder Nederlandsche vlag namen in 1890 geen stoomschepen van de maatschappij »Nederland" deel, doch wel drie van de Koninklijke Paketvaart-Maatschappij, die naar Indië op reis waren, en verder 1 mail- en 1 vrachtboot van de »Rotterdamsche Lloyd".

In overleg met de agenten der stoomschepen, waarmede bedevaartgangers uit Nederlandsch-Indië vertrokken, werd in de havens van inscheping zoo goed mogelijk onderzocht of de vertrekkenden inderdaad in het bezit waren van de op de Mekka-pas [2]) vermelde som, of althans minstens f 300 met zich namen (het minimum der kosten van de bedevaart met inbegrip van de thuisreis). Dit onderzoek leidde tot de conclusie dat er geen grond scheen te bestaan voor het vermoeden (zie vorig verslag blz. 118) dat velen de reis naar Mekka ondernemen zonder voldoende geldmiddelen. Velen echter verbruiken gedurende de bedevaart te veel, zoodat zij niet genoeg overhouden om de kosten van de terugreis te bestrijden. De vraag, of in dezen toestand niet door eenigen preventieven maatregel van regeeringswege verbetering kan worden gebracht, is in Indië nog in onderzoek. Ten gevolge van de buitengewone duurte der levens- en transportmiddelen in den Hedjaz kwam het in 1890 meer dan ooit voor, dat pelgrims, bij gemis aan reisgeld, in armoede moesten achterblijven, en hun aantal zou zeker nog grooter geweest zijn indien niet ongeveer 400 dezer lieden door verschillende personen waren in staat gesteld op schuld te vertrekken.

Na afloop van de bedevaart lieten niet minder dan 1229 pelgrims hunne bij aankomst te Djeddah ingeleverde passen onafgehaald. De reden daarvan bleef ten aanzien van

[1]) Hiervan waren er 4025 die voor de bedevaart van 1890 waren aangekomen. De overige 299 waren één of meer jaren in Mekka overgebleven (van 22 dezer laatsten dagteekende het verblijf in den Hedjaz reeds van de jaren 1881 t/m 1884, van 1 zelfs van 1878).

[2]) In het belang zoowel van de door ons consulaat te Djeddah uit te oefenen contrôle op de houders der passen als ter voorlichting van dezen zelven is in October 1890 door de Indische Regeering aan de gewestelijke bestuurders aanbevolen meer zorg te doen besteden aan het behoorlijk en volledig invullen van de aan Mekkagangers uit te reiken passen.

de meesten hunner onbekend. Vermoedelijk echter waren die passen afkomstig van pelgrims die in armoedige omstandigheden moesten achterblijven en van hen die tijdens de bedevaart kwamen te overlijden. De gezondheidstoestand in den Hedjaz liet in 1890 zeer veel te wenschen over. Cholera heerschte in hevige mate; ook eene in het voorjaar van 1890 uitgebroken pokken-epidemie eischte vele slachtoffers. Bovendien hadden de karavanen van bedevaartgangers veel te lijden van aanvallen der Bedoeïnen, die door den heerschenden nood tot roofzucht werden aangezet.

In het afgeloopen jaar is in Indië de vraag in behandeling geweest, of het — tot tempering van de zucht om ter bedevaart te gaan en tot vermindering van het aanzien dat in de oogen des inlanders nog altijd aan het dragen van de hadji-kleeding verbonden is — aanbeveling kon verdienen terug te komen op de sedert 1859 (Indisch Staatsblad nº. 42) omtrent dit onderwerp geldende bepaling, volgens welke die kleeding alleen toekomt aan hen die bewijzen de bedevaart te hebben volbracht. De Indische Regeering is echter tot het besluit gekomen, dat eenige nadere voorziening ten deze noodig noch wenschelijk is te achten, en dat derhalve het dragen van bedoelde kleeding noch geheel verboden, noch aan ieder vrijgelaten diende te worden.

IV. Instellingen van liefdadigheid; uitkeerings- en spaarfondsen.

Hetgeen omtrent de in Nederlandsch-Indië bestaande weeshuizen en andere gestichten van liefdadigheid over 1890 is gemeld, vindt eene plaats in bijlage Z hierachter. In hoofdzaak komen die berichten, ook wat de cijfers betreft, vrij wel overeen met vroegere mededeelingen.

De vier in Indië (op de drie hoofdplaatsen van Java en te Padang) bestaande hulp- of voorschotbanken voor het uitleenen van kleine sommen zonden geen verslag over 1890 in. Een reeds in 1878 te Batavia tot stand gekomen hulpfonds ten bate van noodlijdenden door brand of andere onheilen deelde, naar aanleiding van een in October 1890 aldaar in de wijk Kramat uitgebroken brand, f 500 uit. Het kapitaal van dit fonds, dat in het verslag van 1880 (blz. 101) opgegeven werd als destijds te hebben bedragen f 18 993, was op ult. 1890 geklommen tot f 24 379.

Nopens de bedeeling door kerkelijke armbesturen zijn alleen van een 6-tal Protestantsche gemeenten de volgende opgaven ontvangen.

DIACONIEËN.	Uitgekeerd		VERDERE BIJZONDERHEDEN.
	in 1889.	in 1890.	
Diakenen der Evangelische gemeente te Batavia.	f 5 558 (aan 54 personen)	f 5 600 (aan 59 personen)	De ontvangsten over 1890 bedroegen f 12 698 en de uitgaven f 15 802, namelijk f 5 600 aan bedeelingen en f 10 202 wegens kosten van het diaconie-armenhuis op Molenvliet
Diaconiefonds der Protestantsche gemeente te Pekalongan.	f 441 (aan 8 pers.)	f 454 (aan 6 pers.)	Aan collecten en giften werd in 1890 ontvangen f 534, tegen f 540 in 1889. Op ult. 1890 bezat het fonds nog f 313.
Idem te Samarang.	f 3 859	f 3 845	Aantal bedeelden niet opgegeven. Aan kerkcollecten als anderszins werd gedurende 1890 ontvangen f 3 817, tegen f 3 918 in 1889. Op ult. 1890 had men nog in kas f 383.
Idem te Bandjermasin.	f 531	f 411	Aantal bedeelden niet opgegeven. Aan collecten en giften werd ontvangen f 427, tegen f 425 in 1889. Het kassaldo op ult. 1890 bedroeg f 1464.
Idem te Amboina.	f 5 880 (aan 80 pers.)	f 6 130 (aan 84 pers.)	De hoogste bedeeling per gezin bedroeg f 10 's maands. Elke behoeftige krijgt bovendien eenmaal 's jaars een pak kleeren.
Idem te Neira (Banda).	f 2 203 (aan 26 pers.)	f 1 980 (aan 27 pers.)	De bedeelingen liepen van f 5 tot f 20 's maands per hoofd. Het diaconiefonds verkeerde in gunstigen toestand.

Aan Christen-armen, die niet in de termen vielen om door kerkelijke armbesturen te worden bedeeld, werden uit de van regeeringswege beheerde armengelden (het 1 per mille geheven van openbare verkoopingen en de armengiften door ambtenaren van den burgerlijken stand bij huwelijken gecollecteerd) de volgende sommen besteed.

Ressorten der van regeeringswege ingestelde commissiën tot ondersteuning van behoeftige Christenen.	Aantal bedeelden in 1890.	Bedrag in 1890 uitgekeerd.	Saldo waarover de commissiën op ult. 1890. nog te beschikken hadden.
Ressort der commissie te Batavia	147	f 13 060,82^5	f 47 137,64
Id. te Samarang	140	7 308,00	20 048,90^5
Id. te Soerabaija. . . .	76	9 655,55	38 808,07
Id. te Padang.	43	4 157,00	22 636,92^5
Totalen . . .	406	f 34 181,37^5	f 128 631,54
Over 1889 waren de totalen	393	35 108,43	126 558,97

Vanwege de Vereeniging tot uitoefening van Christelijke liefdadigheid te Batavia werden gedurende het op 30 September 1890 geëindigde boekjaar bedeeld, hoofdzakelijk in levensmiddelen, doorloopend 6 gezinnen en 34 op zich zelven staande personen (30 vrouwen en 4 mannen) en gedurende een zeker aantal maanden 9 gezinnen. Terwijl de Vereeniging in 1889/90 uitgaf f 2604, beliepen hare ontvangsten slechts f 1959. Met inbegrip van het voordeelig saldo der rekening over 1888/89, ad f 865, had zij echter te beschikken gehad over f 2824.

Voor rekening van de Vereeniging tot weezenverpleging te Padang waren, evenals in 1889, 4 kinderen ter verpleging afgestaan aan drie verschillende gezinnen. Eene door haar gehouden geldloterij, groot f 100 000, leverde eene bate op van f 28 203, terwijl de contributiën en bijzondere giften opbrachten f 885 en f 344, en aan rente gekweekt werd f 970. Met inbegrip van het batig saldo bij het einde van 1889 stegen de inkomsten der Vereeniging in 1890 tot f 39 097. Uitgegeven werd slechts f 1704.

Van andere in vorige verslagen genoemde eigenlijke liefdadigheidsvereenigingen werden geen berichten over 1890 verkregen.

Het te Batavia gevestigde » Studiefonds voor onbemiddelde leerlingen van goeden aanleg" ondersteunde bij het einde van het 14de boekjaar (30 September 1890) 10 jongelieden in de kosten van het middelbaar onderwijs. De uitgaven over 1889/90 bedroegen f 1862, terwijl slechts f 1354 ontvangen werd. Het kapitaal der Vereeniging ging in 1889/90 terug van f 5519 tot f 4810. Door het » Studiefonds Midden-Java" te Samarang werden in 1890 gedurende korteren of langeren tijd 5 leerlingen in de kosten hunner studiën tegemoet gekomen, waartoe werd uitgegeven f 996, terwijl ontvangen werd f 1509. Op ult. 1890 bezat het fonds f 3399.

Als instellingen die voorzorgen bij overlijden ten doel hebben zijn te vermelden de onderwijzersvereeniging »Onderling Hulpbetoon" te Batavia, het aldaar gevestigde uitkeerings- tevens weduwen- en weezenfonds voor Europeesche burgerlijke landsdienaren in Nederlandsch-Indië » Help u zelf" en het uitkeeringsfonds der vrijmetselaarsloge te Samarang. De kapitalen dier instellingen bedroegen bij het einde van 1890 respectievelijk f 124 814, f 100 091 en f 172 000, tegen f 119 217, f 84 917 en f 151 493 op ult. 1889. Eerstbedoelde vereeniging had in 1890 4 uitkeeringen te doen, elke van f 2000, ten behoeve van de weduwen van vier overleden leden. Verder werden pensioenen uitgekeerd aan 46 weduwen en 3 weezen. Ten laste van het in de tweede plaats genoemde fonds werd uitgegeven f 6000 aan uitkeeringen en f 350 aan weduwenpensioenen, terwijl uit het logefonds te Samarang 3 uitkeeringen werden gedaan, waarvan het bedrag niet is opgegeven. Het ledental der drie instellingen bedroeg in 1890 respectievelijk 197, 361 en 235.

Wat de in Nederlandsch-Indië bestaande begrafenisfondsen betreft, zijn opgaven ontvangen nopens het begrafenisfonds »Onderling Hulpbetoon" te Samarang en het » Kwitangsch begrafenisfonds" te Batavia. Bij het eerste waren op ult.

1890 330 leden ingeschreven, bij het andere 587. Aan bijdragen der leden en aan verdere inkomsten kwam in 1890 bij het fonds te Samarang f 5424 in en bij dat te Batavia f 8289, terwijl de uitgaven respectievelijk bedroegen f 3052 en f 6017 (waaronder aan uitkeeringen f 2280 en f 4830). De bezittingen van Onderling Hulpbetoon waren op ult. 1890 geklommen tot f 13 270, en die van het Kwitangsche fonds tot f 23 276.

Van de spaarbanken op de drie hoofdplaatsen van Java maakten bij het einde van 1890 11 699 inleggers gebruik (11 326 Europeanen, 189 inlanders en 184 vreemde oosterlingen) en van die te Padang en te Makasser 1144 (1037 Europeanen, 48 inlanders en 59 vreemde oosterlingen), welke totalen op ult. 1889 hadden bedragen 11 064 en 1022. Te Batavia, Samarang en Padang werd in 1890 meer teruggenomen dan ingebracht, doch te Makasser en vooral te Soerabaija was het omgekeerde het geval, zooals onderstaand overzicht nader aanwijst.

	Batavia.	Samarang.	Soerabaija.	Padang.	Makasser.	Te zamen.
Kapitaal (met bijgeschreven rente) op 1 Januari 1890	f 1 280 289,07^5	f 3 339 663,67^5	f 3 048 619,27	f 708 885,82	f 305 083,18	f 8 682 541,02
Gedurende 1890 ingebracht.	342 582,01	1 045 164,30	1 663 160,66^5	252 820,45^5	128 317,51	3 432 044,94
Te zamen . . .	f 1 622 871,08^5	f 4 384 827,97^5	f 4 711 779,93^5	f 961 706,27^5	f 433 400,69	f 12 114 585,96
Gedurende 1890 teruggenomen . . .	350 935,03^5	1 192 902,65	1 065 576,44^5	285 994,16	99 380,89	2 994 789,18
Blijft ingelegd. . .	f 1 271 936,05	f 3 191 925,32^5	f 3 646 203,49	f 675 712,11^5	f 334 019,80	f 9 119 796,78
Bijgeschreven wegens dividend en rente voor de inleggers over 1890. . . .	42 532,60	97 920,56	114 751,75	24 943,23	13 730,50	293 878,64
Kapitaal (met bijgeschreven rente) op 31 December 1890	f 1 314 468,65	f 3 289 845,88^5	f 3 760 955,24	f 700 655,34^5	f 347 750,30	f 9 413 675,42
Aantal inleggers op 31 December 1890	3190	4705	3804	789	355	12843
Reservefonds op 31 December 1890. .	f 121 000,00	f 307 509,80^5	f 84 525,52	f 37 988,76	f 24 813,63	f 575 837,71^5
" " " " 1889. .	121 000,00	307 509,80^5	77 473,37	32 544,12	21 296,09	559 823,88^5

Nopens de inleggers bij de spaarbank te Soerabaija (3804) blijkt niet hoe deze in spaarders voor grootere en voor kleinere bedragen verdeeld waren. Onder de 9039 inleggers op de vier andere plaatsen vond men er 237 met een inleg van f 2000 en hooger, 2144 voor sommen van f 1000 tot f 2000, 1178 voor sommen tusschen f 500 en f 1000, 2375 voor sommen van f 100 tot f 500 en 3105 voor minder dan f 100.

Is de deelneming van inlanders aan de spaarbanken op de hooger genoemde hoofdplaatsen uiterst gering, de in 1888 door den zendeling-leeraar van Modjowarno (residentie Soerabaija) uitsluitend voor inlanders opgerichte spaarbank vindt daarentegen onder de leden dier zendingsgemeente veel bijval, zoodat in 1890 het aantal inleggers klom van 51 tot 115, en hun gezamenlijke inleg, na aftrekking van de teruggenomen sommen en met bijschrijving van rente, van f 4789,85 tot f 8924. Ingebracht werd in 1890 f 6239,48 en teruggenomen f 2367,83. De inbrengers worden gezegd hoofdzakelijk hun geld aan de spaarbank toe te vertrouwen om niet in de verzoeking te komen het in de schrale maanden van het jaar aan te spreken. Het weder opvragen geschiedde veelal juist dan als de eigenaars het ruimer hadden, en het doel was dan voornamelijk om handel in padi te drijven.

V. Burgerlijke geneeskundige dienst.

Deze diensttak bezit geen geheel zelfstandige organisatie, maar is in vele opzichten vereenigd met den militairen geneeskundigen dienst. Voorstellen, in Januari jl. door den directeur van onderwijs, eeredienst en nijverheid ingediend tot reorganisatie van den burgerlijken geneeskundigen dienst, hadden voornamelijk ten doel de beide diensten van elkander af te scheiden. De Indische Regeering heeft echter gemeend dat zoodanige reorganisatie, waarvan bovendien het nut niet ontwijfelbaar vaststond, eerst bij een gunstiger toestand van 's lands geldmiddelen aan de orde ware te stellen.

Geneeskundig bestuurstoezicht. Nadat de Indische Regeering haar gevoelen had doen kennen over de opmerkingen, waartoe, blijkens het vorig verslag (blz. 120), hier te lande hadden aanleiding gegeven de door haar ontworpen nieuwe sanitaire reglementen — tegen besmettelijke ziekten in Indië en tegen het overbrengen daarvan over zee —, is in Juli jl. de Gouverneur-Generaal door het Opperbestuur gemachtigd om tot de uitvaardiging van die verordeningen over te gaan, met inachtneming van eenige alsnog aanbevolen wijzigingen. Deze aangelegenheid zal dus eerlang haar beslag krijgen.

In het afgeloopen jaar hield de inspecteur van den burgerlijken geneeskundigen dienst voor Java en Madura zich tot het uitoefenen van zijne inspectiën op in de residentiën Krawang, Tagal en Samarang. Zijne daaromtrent ingediende verslagen hielden verschillende aanwijzingen in ter bevordering van den algemeenen gezondheidstoestand en in het belang der hygiëne aan scholen, gevangenissen en ziekeninrichtingen. Bij uittreksel werd daarvan kennis gegeven aan de betrokken autoriteiten en besturende ambtenaren, die daardoor gelegenheid hadden de door den inspecteur gegeven wenken op te volgen en verschillende verbeteringen in te voeren of voor te bereiden. In December 1890 werd door den inspecteur ook in loco nagegaan in hoever de getroffen regelingen betreffende de voorziening in den geneeskundigen dienst onder het bij den spoorwegaanleg in het zuiden der Preanger Regentschappen werkzame personeel (zie vorig verslag, blz. 122, noot 4) aan de eischen voldeden. Bedoelde reis werd tevens dienstbaar gemaakt aan een bezoek van de residentie Djokjokarta, met het doel om aldaar eene betere regeling der vaccine in het leven te roepen.

Algemeene gezondheidstoestand. De meest belangrijke ziektevormen, die in 1890 heerschten, waren moeraskoortsen, pokken, cholera en influenza.

Als oorzaken van het optreden van moeraskoortsen werden aangemerkt: de belangrijke temperatuursverschillen, het openen van sawahgronden voor het planten van padi, en de ligging van sommige plaatsen in de nabijheid van moerassen, terwijl ook gebrek aan goed drinkwater hier en daar als een belangrijke factor voor de ontwikkeling dezer ziekte moest worden beschouwd. In min of meer hevige mate kwamen ditmaal moeraskoortsen voor, ofschoon niet epidemisch, in de afdeelingen Tangerang (Batavia) en Indramaijoe (Cheribon), ter hoofdplaats Cheribon en te Tjilatjap (Banjoemas), in de residentiën Samarang, Bagelen, Djokjokarta, Probolinggo en Pasoeroean op Java, en voorts in de gewesten Tapanoli (Sumatra's Westkust), Palembang, Riouw, Westerafdeeling van Borneo, Celebes en onderhoorigheden en Timor. Epidemisch heerschte de ziekte in de afdeelingen Serang, Pandeglang en Lebak der residentie Bantam, alwaar reeds in het voorjaar van 1890 vele sporadische gevallen waren voorgekomen, inzonderheid op plaatsen waar de veepest het hevigst woedde. In het tweede semester nam het aantal lijders in die mate toe dat de ziekte, die gelukkig geen kwaadaardig karakter droeg, verklaard moest worden epidemisch te heerschen. Op ruime schaal werden aan de zieke bevolking geneesmiddelen verstrekt, terwijl een dokter-djawa tijdelijk uit eene andere

afdeeling naar Serang overgeplaatst werd. Bij het einde des jaars was de ziekte in de afdeelingen Pandeglang en Lebak geweken; in Serang evenwel bleven de koortsen voortduren, vooral in de stranddessa's, waar pas herstelden door hervatting van hun bedrijf (de vischvangst) weder instortten. Ter hoofdplaats Rembang en in de aangrenzende aan zee gelegen kampongs werden in December 1890 verscheidene gevallen van koorts, waaronder vele met doodelijken afloop, waargenomen en nam de ziekte in Januari van dit jaar een epidemisch karakter aan, hoofdzakelijk ten gevolge van het uitblijven der regens. Door eene ruime verstrekking van chinine werd zooveel mogelijk tegen verdere verspreiding der ziekte gewaakt. Op 10 Februari jl. telde men in 3 dessa's nog 2077 lijders.

Pokken kwamen in de meeste gewesten sporadisch voor. Slechts in de afdeeling Brebes (residentie Tagal), in Mandheling (Sumatra's Westkust), en in sommige streken der residentiën Benkoelen en Palembang deden zich nog al veel gevallen van pokken voor. Door ontsmetting, afzondering der lijders, vaccinatie en revaccinatie, dikwijls op uitgebreide schaal, werd de verspreiding der ziekte zooveel mogelijk tegengegaan. Nergens trad de ziekte in 1890 epidemisch op.

Influenza kwam in het eerst in Februari 1890 voor in de afdeeling Djombang (Soerabaija). Later verspreidde de ziekte zich over bijkans alle gewesten, op sommige plaatsen in zoo hevige mate dat zij eene ware plaag kon worden genoemd. De ziekte heerschte niet overal gelijkmatig; soms werd zij op twee naburige plaatsen geconstateerd, in de eene slechts enkele personen aantastende, terwijl in de andere bijna geen huisgezin gespaard bleef. Haar verloop was evenwel goedaardig en in den regel waren het alleen ouden van dagen of afgeleefden, die er het slachtoffer van werden. In hevige mate woedde de influenza in de afdeeling Buitenzorg (residentie Batavia), vanwaar ruim 21 000 gevallen werden gerapporteerd en daaronder 1600 met doodelijken afloop, doch onder beide getallen zijn, volgens den chef van den geneeskundigen dienst, hoogst waarschijnlijk vele gevallen van gewone koorts begrepen. Verder kreeg de influenza groote uitbreiding in Klein-Mandheling (Sumatra's Westkust), in de residentie Sumatra's Oostkust, op het eiland Rotti (Timor) en vooral ook (zie blz. 15 hiervóór) in de residentie Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo.

Cholera werd gedurende 1890 in verscheidene residentiën in het geheel niet waargenomen. Slechts in twee afdeelingen van Cheribon, in de afdeeling Brebes (Tagal), in de residentie Bagelen en in de afdeeling Djambi (Palembang) deden zich nog al veel sporadische gevallen voor. Epidemisch heerschte de ziekte slechts gedurende een twee- of drietal weken ter hoofdplaats Djokjokarta (28 April-10 Mei) en in het district Galesong ten zuiden van Makasser (19 Juli-12 Augustus). Voor de residentie Djokjokarta, waar de cholera zich buiten de hoofdplaats sporadisch voordeed, worden 2291 lijders opgegeven, waarvan 918 overleden, doch op grond van dit goedaardig verloop meent de reeds genoemde dienstchef dat met recht betwijfeld kan worden of al de opgegeven gevallen wel choleragevallen zijn geweest. Volgens de van de gewestelijke bestuurders ontvangen opgaven, zou in 1890 het volgende aantal gevallen van cholera zich hebben voorgedaan (daaronder ook die welke buiten geneeskundige hulp bleven).

GEWESTEN.	Aantal aangetasten door cholera.	Aantal gevallen met doodeken afloop.	GEWESTEN.	Aantal aangetasten door cholera.	Aantal gevallen met doode lijken afloop.
Batavia	38	27	Kadoe	105	72
Preanger Reg.. .	*a*) †	†	Djokjokarta . . .	*c*) 2291	*c*) 918
Cheribon	5017	2202	Soerakarta . . .	†	†
Tagal	2735	1518	Madioen . . .	1	1
Samarang. . . .	1400	961	Kediri	*b*)	*b*)
Japara	*b*)	*b*)	Madura	139	87
Rembang. . . .	*b*)	*b*)	Sumatra's Westk..	315	260
Soerabaija. . . .	1501	1057	Palembang *d*) . .	†	†
Pasoeroean . . .	120	69	Sumatra's Oostk. .	125	82
Probolinggo. . .	10	9	Atjeh	202	138
Bezoeki	33	15	Zuider- en Ooster-		
Banjoemas . . .	940	447	afd. van Borneo.	†	131
Bagelen	†	± 1000	Celebes en onderh.	†	921

a) Waar een † is ingevuld, ontbreken de opgaven.
b) Slechts enkele sporadische gevallen.
c) Zie het hooger gezegde betreffende de opgaven uit Djokjokarta.
d) Alleen in de afdeeling Djambi, speciaal onder de bevolking uit het sultansgebied, alwaar de cholera, hoewel niet epidemisch, toch vrij hevig woedde.

Berriberri heerschte nog altijd op verscheidene plaatsen in meerdere of mindere mate, voornamelijk onder gevangenen. Zooals reeds in 't vorig verslag (blz. 121) is vermeld, worden desinfectie-maatregelen tegen de berriberri niet meer toegepast, doch is aan de besturende ambtenaren in het algemeen aanbevolen om zooveel mogelijk zorg te dragen dat in de onder hun toezicht staande ziekeninrichtingen steeds de meest mogelijke zindelijkheid worde betracht. Gunstige uitkomsten werden verkregen met de verpleging van berriberri-lijders in koele, als gezond bekend staande streken. Deze maatregel werd o. a. met goed gevolg toegepast op de veroordeelden te Makasser, Menado en Ternate, onder wie de ziekte in belangrijke mate heerschte. De berriberri-lijders werden namelijk in daartoe opgerichte tijdelijke loodsen verpleegd bij kampong Sambong Djawa te Makasser, in de 800 à 900 M. boven de zee gelegen kampong Senotto te Ternate, en in de omstreken van Tondano (Menado) op een p. m. 2200 voet boven de zee gelegen plaatsje, Tasoran genaamd. Omtrent de verpleging in de gestichten te Buitenzorg (Batavia) en te Oeloe Limau Manis nabij Padang van wegens berriberri geëvacueerde inlandsche veroordeelden zie men het medegedeelde op blz. 135.

Met het oog op het feit dat in verschillende landen de lepra zich uitbreidt, tracht men thans gegevens te verzamelen ter beantwoording van de vraag, hoe het met de verspreiding van die ziekte in de laatste jaren in Nederlandsch-Indië gesteld is. Te dien opzichte zijn aan de gewestelijke bestuurders op en buiten Java in December 1890 eenige vraagpunten gesteld, met verzoek die te beantwoorden in overleg met de in hun gewest bescheiden geneesheeren. Over de in Indië bestaande leprozengestichten wordt gehandeld op blz. 135.

Het geheele aantal der in 1890 vanwege den burgerlijken geneeskundigen dienst behandelde zieken was grooter dan in 1888, doch kleiner dan in 1889. Een en ander kan blijken uit het volgende driejarig overzicht (voor 1890 wordt bovendien verwezen naar de meer gedetailleerde opgaven in de bijlagen AA en BB hierachter).

VOORNAAMSTE ZIEKTEN.	Aantal behandelden.			Aantal overledenen.		
	1888.	1889.	1890.	1888.	1889.	1890.
Tusschenpoozende koortsen	127 540	233 879	193 486	5 477	16 535	12 346
Andere koortsen	3 656	3 271	8 637	66	179	124
Cholera	22 966	30 674	9 958	9 111	16 341	5 549
Pokken	27 061	9 313	13 395	2 278	1 129	1 396
Berriberri	5 282	6 661	6 489	1 025	767	582
Syphilis	17 498	17 233	14 973	55	45	87
Andere ziekten	97 248	92 322	100 787	3 166	4 233	3 610
Totalen	301 251	393 353	347 725	21 178	39 229	23 694
Van deze behandelden en overledenen telde men er op: Java en Madura. . .	222 615	324 653	265 601	14 986	35 848	20 364
de Buitenbezittingen .	78 636	68 700	82 124	6 192	3 381	3 330
Totalen als voren . . .	301 251	393 353	347 725	21 178	39 229	23 694
Hiervan telden in de opgaven der Europeesche plaatselijke geneesheeren .	163 025	199 658	235 916	14 067	22 062	15 183
dokters-djawa	138 226	193 695	111 809	7 111	17 167	8 511
Totalen als voren . . .	301 251	393 353	347 725	21 178	39 229	23 694

Wat de waarde betreft, aan de opgegeven cijfers te hechten, dient in aanmerking te worden genomen, dat de opgaven alleen betrekking hebben op lijders die door de gouvernements-geneesheeren of de hun ter assistentie toegevoegde dokters-djawa behandeld zijn. Behalve dus in gevallen van epidemie of buitengewone uitbreiding van ziekten onder de bevolking, waarbij van landswege meer algemeen geneeskundige hulp aan de lijders verleend wordt, zijn de statistieken alleen van toepassing op de verpleegden in inlandsche ziekeninrichtingen, op gevangenen en dwangarbeiders, zieke prostituées, verpleegden in liefdadigheidsinrichtingen, behoeftigen en in het algemeen op hen die, krachtens bestaande voorschriften, op geneeskundige behandeling aanspraak maken. Voor onderlinge vergelijking hebben de cijfers, alleen uit dat oogpunt beschouwd, eenige waarde, doch overigens geven zij geen denkbeeld van de verbreiding der verschillende ziektevormen onder de eigenlijk gezegde bevolking van Nederlandsch-Indië. Eindelijk dient ook opgemerkt te worden dat niet steeds al de ressorten der Europeesche plaatselijke geneesheeren of der dokters-djawa in de verstrekte opgaven begrepen zijn, hetzij omdat de geneeskundigen verzuimden een jaarrapport in te zenden, hetzij omdat eenige ressorten onbezet waren. Zoo hebben de cijfers der behandelden door de Europeesche plaatselijke geneesheeren betrekking tot 103 ressorten in 1888, 100 in 1889 en 99 in 1890, terwijl de cijfers der behandelden door dokters-djawa ontleend zijn aan de jaarrapporten betreffende achtereenvolgens 89, 94 en 75 standplaatsen.

In bijlage CC hierachter vindt men, als gewoonlijk, eene door de hoofden van gewestelijk bestuur verzamelde statistiek betreffende de in het afgeloopen jaar omgekomenen door ongelukken, moord en zelfmoord.

Laboratorium voor bacteriologie, enz. te Weltevreden. Het jaarverslag dezer inrichting over 1890, dat weder in zijn geheel in het te Batavia verschijnende »Geneeskundig Tijdschrift voor Nederlandsch-Indië" zal worden opgenomen, bevat zeer uitvoerige en uit een wetenschappelijk oogpunt belangrijke mededeelingen omtrent de werkzaamheden der laboranten en de door hen verkregen uitkomsten. Evenals in vorige jaren werd meermalen bijstand verleend aan geneesheeren te Batavia en elders, die in twijfelachtige ziektegevallen, tot staving van den aard der ziekte, een nader microscopisch onderzoek door de laboranten noodig oordeelden. De in 1889 aangevangen wetenschappelijke onderzoekingen met betrekking tot het acclimatisatie-proces werden voortgezet. Verder werd een groot deel van den beschikbaren tijd ingenomen door met goed gevolg beëindigde onderzoekingen betreffende eene in Indië vaak voorkomende besmettelijke veeziekte, die tot dusver in haren waren aard niet herkend was geworden en als een bijzondere vorm van veepest beschouwd werd. (Zooals reeds gezegd is op blz. 104 hiervóór is in 't laatst van 1890 bij algemeene verordening de noodige voorziening getroffen om, bij het heerschen van eene besmettelijke veeziekte, ten bate van onderzoekingen als de hierbedoelde, onder de noodige voorzorgen toe te laten het vervoer buiten de kringen van afsluiting van ziekteproducten of ziekelijk aangedane lichaamsdeelen van aan eene besmettelijke ziekte gestorven dieren.) In de behoefte aan geoefend bedieningspersoneel bij het laboratorium (de inrichting is nog altijd gevestigd in een daartoe afgezonderd klein gedeelte van het militair hospitaal te Weltevreden) werd voorzien door verlenging van de tijdelijke indienststelling van een sedert November 1889 aan de laboranten toegevoegden Europeeschen amanuensis.

Europeesche geneeskundigen. De bijlage BB hierachter bevat eene opgaaf van de ressorten der met de uitoefening van den burgerlijken geneeskundigen dienst belaste Europeesche geneesheeren, en van het aantal der binnen ieder ressort behandelde en overleden zieken.

Bij het einde van 1890 telde men 43 ressorten op Java en Madura, waar de dienst door burgergeneesheeren is waar te nemen (hierbij elke der hoofdplaatsen Batavia, Samarang en Soerabaija als één ressort rekenende, hoewel op elke van die plaatsen meerdere geneesheeren met den dienst belast zijn), terwijl op 18 andere standplaatsen door officieren van gezondheid, nevens hunne eigenlijke ambtsbezigheden, in den burgerlijken dienst is te voorzien. Van de eerstbedoelde ressorten waren 9 bij het einde des jaars vacant, tegen 11 op ult. 1889. Terwijl namelijk de toen onbezette standplaatsen Tangerang (Batavia), Indramaijoe (Cheribon), Rembang en Banjoemas, ten gevolge van de in 't vorig verslag (blz. 122) besproken verhooging van toelagen voor de uitoefening van den civiel geneeskundigen dienst, in 1890 weder een eigen geneesheer bekwamen, geraakte het ressort Poerwakarta (Krawang) vacant, en bleef het in Februari 1890 in de residentie Preanger Regentschappen ingestelde ressort Tassikmalaija-Soekapoera (met Galoeh in Cheribon) onvervuld. De 34 bezette ressorten werden bediend door 40 geneesheeren, waaronder 3 stadsgeneesheeren te Batavia, 2 stadsgeneesheeren te Samarang, 3 stadsgeneesheeren (en 1 geneesheer voor het marine-etablissement) te Soerabaija, en 31 » civiele geneesheeren" voor een gelijk aantal ressorten buiten de drie hoofdplaatsen van Java. Op 3 der onbezette standplaatsen van civiele geneesheeren, nl. Poerwakarta, Tassikmalaija (met Soekapoera en Galoeh) en Soemedang kon de dienst voorloopig worden opgedragen aan de aldaar geplaatste dokters-djawa, terwijl de onvervulde ressorten Pandeglang (met Tjiringin en Lebak), Bodjonegoro, Loemadjang, Bezoeki, Ngrowo (met Trenggalek) en Pamakassan (met Sampang) tijdelijk werden gebracht respectievelijk tot de ressorten van den te Serang geplaatsten officier van gezondheid en van de civiele geneesheeren te Toeban, Probolinggo, Kraksaän, Kediri en Sumanap. De 18 voor officieren van gezondheid aangewezen standplaatsen op Java waren allen bezet, met uitzondering van Madjalengka, Banjoewangi en Patjitan, waar eveneens door dokters-djawa tijdelijk in den dienst voorzien werd.

Op de buitenbezittingen was de burgerlijke geneeskundige dienst verdeeld over 5 ressorten van burgergeneesheeren en 52 van officieren van gezondheid. Vacant bleven de reeds sedert vele jaren onvervulde voor civiele geneesheeren bestemde ressorten Bonthain en Saleijer en de ook in 1889 onbezet gebleven voor officieren van gezondheid aangewezen standplaatsen Kepahiang, Toboali, Pengaron, Segiri en Wahaai. Bovendien geraakte in de laatste helft van 1890, door verplaatsing van den voor Gorontalo aangewezen officier van gezondheid, ook dat ressort vacant. Aldaar en te Bonthain, Saleijer en Wahaai werden dokters-djawa met den dienst belast, terwijl voor de overige ressorten geenerlei voorziening kon worden getroffen.

Ter vervulling van de bestaande of van nieuwe vacatures onder de civiele geneesheeren kon de Indische Regeering in 1890 beschikken over 4 gewezen civiele geneesheeren die uit Europa waren teruggekeerd en over 3 eervol ontslagen officieren van gezondheid.

Het aantal geneeskundigen, die in Nederlandsch-Indië uitsluitend particuliere praktijk uitoefenden, bedroeg op ult. 1890, met inbegrip van den geneesheer die tijdelijk belast was met den geneeskundigen dienst onder het personeel bij den spoorwegaanleg in de Preanger Regentschappen (zie noot 4 op blz. 122 van 't vorig verslag), 38, dus 5 meer dan bij het einde van 1889.

Van de gelegenheid om het practisch artsexamen af te leggen, werd in 1890 door 5 candidaten gebruik gemaakt, waarvan 3 slaagden.

Het aantal tandartsen vermeerderde in 1890 met 1, die hier te lande aan het vereischte examen had voldaan. Voor het tandheelkundig examen in Indië meldden zich geen candidaten aan.

Pharmaceutische dienst. Zooals reeds in het vorig verslag (blz. 123) werd vermeld, is sedert 1 Juli 1890 de nieuwe (derde) uitgave van de Nederlandsche Pharmacopoea ook voor Indië in toepassing gekomen. De Javasche Courant van 15 Juli 1890 bevat eene bekendmaking van den directeur van onderwijs, eeredienst en nijverheid, houdende opsomming van de vergiften, met aanwijzing van het merkteeken waarvan zij moeten zijn voorzien en met afzonderlijke aanduiding van die, welke in gesloten kasten moeten worden bewaard (overeenkomende met de lijsten A en B, gepubliceerd in de Nederlandsche Staatscourant van 22 October 1889).

Het aantal particuliere apotheken werd in 1890 vermeerderd met eene nieuwe apotheek te Batavia, terwijl voor 't eerst een particuliere apotheker zich vestigde te Medan (Oostkust van Sumatra). Dientengevolge telde men in Indië 37 particuliere apotheken (waarvan 33 op Java

en 4 in de buitenbezittingen, deze laatsten te Padang, Medan, Makasser en Banda-Neira), zoomede 1 stads-apotheek (te Batavia). Naar thans gemeld is, werd in vorige verslagen minder juist ook eene stads-apotheek voor Samarang opgegeven. Zoowel dáár als op andere plaatsen buiten Batavia worden namelijk de voor 's lands burgerlijken dienst benoodigde medicijnen òf gereed gemaakt in de militaire apotheken, òf door de geneesheeren die met de waarneming van den civiel geneeskundigen dienst belast zijn. De inrichting, die te Batavia als stads-apotheek bekend staat, ontleent overigens dien naam slechts hieraan, dat de eigenaren met het Gouvernement eene overeenkomst hebben gesloten voor de levering tegen verlaagd tarief van de ten behoeve van de staats-ziekeninrichtingen, gevangenissen en gestichten van weldadigheid benoodigde geneesmiddelen.

Sedert Augustus 1890 is vereenvoudiging gebracht in de verstrekking van geneesmiddelen voor de residentiën Palembang en Westerafdeeling van Borneo. Terwijl namelijk vroeger het benoodigde in die gewesten uit 's lands magazijn van geneesmiddelen te Batavia moest geleverd worden nadat de chef over den geneeskundigen dienst de aanvragen had in behandeling genomen, is het, door de oprichting van militaire apotheken te Palembang en Pontianak, mogelijk geworden om van daaruit rechtstreeks in de behoeften te voorzien.

Voor het examen van apotheker meldden zich in 1890 3, en voor dat van apothekersbediende 6 candidaten aan. Onder eerstgemeld 3-tal waren er 2, die alleen het 1ste natuurkundig examen aflegden; aan alle drie kon het diploma worden uitgereikt. Van de 6 andere candidaten slaagden er 4 (daaronder 1 militair).

Akten van toelating werden, behalve aan de zooeven bedoelde geslaagde candidaten, verleend aan 2 apothekers en 6 apothekersbedienden, die hier te lande het examen hadden afgelegd, benevens aan 1 gewezen militair apothekersbediende.

Europeesche vroedvrouwen. Het aantal der in Nederlandsch-Indië tot de uitoefening van de verloskundige praktijk toegelaten Europeesche vroedvrouwen vermeerderde in 1890 van 27 tot 31. Hiervan oefenden 21 (waaronder 6 stadsvroedvrouwen) hare praktijk uit te Batavia, Samarang en Soerabaija, 2 te Madioen, 2 te Djokjokarta en de 6 overigen te Bandong (Preanger Regentschappen), Pekalongan, Soerakarta, Poerworedjo (Bagelen), Bondowosso (Bezoeki) en Padang (Sumatra's Westkust).

Aan het examen voor vroedvrouw namen 3 candidaten deel, die allen slaagden. Inschrijvingen als leerling-vroedvrouw hadden niet plaats.

Inlandsche geneeskundigen. In de reeds aangehaalde bijlage BB vindt men eene opgaaf van de plaatsen in Nederlandsch-Indië, waar gediplomeerde inlandsche geneeskundigen (dokters-djawa) op het einde van 1890 waren werkzaam gesteld, terwijl daarin, voor elk van hunne ressorten, tevens is vermeld het aantal in dat jaar door hen behandelde zieken, voor zoover namelijk de cijfers niet reeds in de opgaven der Europeesche geneesheeren verantwoord zijn. In het geheel telde men bij het einde van 1890 op Java en Madura 61 en in de buitenbezittingen 42 standplaatsen van dokters-djawa, waarvan er echter op ultimo 1890 4 onbezet waren, namelijk Meester-Cornelis (Batavia), Modjokerto (Soerabaija), Poerworedjo (Bagelen) en Gorontalo (Menado). Daarentegen was in de residentie Bantam tijdelijk 1 dokter-djawa boven de formatie werkzaam gesteld, terwijl vijf standplaatsen elke door meer dan één dokter-djawa waren bezet. Te Batavia, Samarang en Soerabaija waren er namelijk 2, 3 en 4 in dienst, te Buitenzorg 3 en te Demak 2. In functie waren derhalve op Java en Madura 68 en in de buitenbezittingen 41 gediplomeerde inlandsche geneeskundigen, daaronder begrepen een radja op het eiland Rotti, die, als gewezen leerling van de school voor inlandsche geneeskundigen, met vergunning van de Indische Regeering de functiën van dokter-djawa uitoefent. Daarentegen zijn buiten aanmerking gelaten een tweetal te Soerakarta voor rekening van den soesoehoenan in dienst gestelde dokters-djawa. Blijkens het vorig verslag (blz. 123) waren op ultimo 1889 in dienst 111 dokters-djawa, derhalve thans 2 minder, hetgeen zijne oorzaak hierin vindt dat slechts 3 voor die bestemming in opleiding zijnde inlanders het diploma verwierven, terwijl er 5 door overlijden of ontslag wegens ongeschiktheid ontvielen. Zooals ook in 1890 weder enkele malen het geval was, worden in onvervulde ressorten van Europeesche geneesheeren meermalen dokters-djawa belast met de tijdelijke waarneming van den civiel geneeskundigen dienst en het opzicht over de vaccine. Ingevolge gouvernementsbesluit dd. 9 October 1890 n°. 7 zal zoodanige voorziening voortaan kunnen uitgaan van den directeur van onderwijs, eeredienst en nijverheid, zonder dat daarin, gelijk tot hiertoe gebruikelijk was, de Indische Regeering zal behoeven betrokken te worden.

Daar op de school ter opleiding van inlanders tot dokter-djawa (te Weltevreden) bij het eigenlijke vakonderwijs de Nederlandsche taal als voermiddel dient, is het van belang dat de nieuwe leerlingen bij hunne toelating tot de voorbereidende afdeeling der school reeds eenige kennis van die taal bezitten. Daarom tracht men sedert 1889 (zie n°. 4530 van het Bijblad op het Indisch Staatsblad) het jaarlijks opengesteld wordende aantal plaatsen zooveel mogelijk te doen innemen door inlandsche jongelieden die eene Europeesche school bezocht hebben. Hierin is men thans zoo goed geslaagd dat bij het begin van den cursus 1890/91 de aanvangsklasse der voorbereidende afdeeling is kunnen worden opgeheven, waardoor de duur der opleiding is bekort, en de kosten van het onderwijs naar verhouding verminderd zijn. De 17 in 1890 nieuw toegelatenen toch waren allen afkomstig van Europeesche lagere scholen. Met nog 29 reeds vroeger toegelaten leerlingen maakten zij bij het begin van den cursus 1890/91 de voorbereidende afdeeling uit, terwijl de geneeskundige lessen aanvingen met 45 leerlingen, in totaal derhalve 91 leerlingen (65 Javanen, 8 Maleiers, 4 inlandsche Christenen, 13 Amboineezen en 1 Indo-neger). Vóór het einde des jaars moesten echter 1 leerling der voorbereidende en 4 der geneeskundige afdeeling van de inrichting worden verwijderd, hetzij wegens gebrek aan aanleg en ijver, dan wel wegens ziekte, zoodat op ultimo 1890 de school in 't geheel 86 leerlingen telde. De mutatiën onder het onderwijzend personeel bepaalden zich tot de vervanging van één der aan de inrichting gedetacheerde officieren van gezondheid, die wegens overgang in 's lands civielen dienst zijne betrekking moest neerleggen, en tot de overplaatsing van één der Europeesche onderwijzers, wiens diensten na de opheffing der bovenbedoelde aanvangsklasse niet langer benoodigd waren. In Juni 1890 (Indisch Staatsblad n°. 119) is het ondergeschikt personeel met een inlandschen geneeskundige verminderd en met een Europeeschen suppoost vermeerderd, eene regeling die reeds te voren bij wijze van tijdelijken maatregel was ingevoerd. Het door den docent in de heelkunde samengestelde leerboek over bijzondere heelkunde met inbegrip van de operatieleer kwam van de pers en werd, evenals reeds vroeger het geval is geweest met diens leerboek over algemeene heelkunde, onder de in de verschillende gewesten dienstdoende dokters-djawa verspreid. Voorts kwam in handschrift gereed en zou mede voor 's lands rekening ter perse gaan het 2de deel van het leerboek over anatomie. De school kostte in 1890 den lande, wegens toelagen aan de docenten, bezoldiging enz. van de gewone onderwijzers en suppoosten, uitgaven voor leermiddelen, enz. f 22 874, en wegens toelagen aan de leerlingen f 20 106, te zamen dus f 42 980, tegen f 42 663 (volgens verbeterde opgaven) in 1889. In Maart jl. heeft de school 6 dokters-djawa afgeleverd, daar toen aan de geheele hoogste klasse der geneeskundige afdeeling, na afgelegd eindexamen, het diploma kon worden uitgereikt. Het door de examen-commissie uitgebracht verslag (zie de Javasche Courant van 21 Juli jl.) luidde over het algemeen gunstig. Evenals sedert Maart 1890 door den docent in de heelkunde (zie vorig verslag blz. 123) werd in Juli daaraanvolgende ook door den docent in de ontleedkunde eene polykliniek aan de school geopend, hoofdzakelijk om de verstgevorderde leerlingen in de gelegenheid te stellen meer speciaal voor de behoeften van de praktijk zich te bekwamen. Deze laatste polykliniek strekt ter kostelooze behandeling van onvermogende lijders aan inwendige ziekten. Beide klinieken beantwoordden aan het doel, daar de toeloop van lijders, vooral van die met uitwendige ziekten, zeer groot was.

Inlandsche vroedvrouwen. In den loop van 1890 bleven 26 inlandsche vroedvrouwen, afkomstig van de in 1875 opgeheven opleidingsschool te Weltevreden, onder genot

van een onderstand uit 's lands kas, in verschillende gewesten werkzaam, namelijk 1 in Krawang, 3 in de Preanger Regentschappen, 3 in Cheribon, 2 in Pekalongan, 2 in Samarang, 2 in Rembang, 2 in Banjoemas, 1 in Bagelen, 1 in Kadoe, 1 te Padang, 1 te Makasser en 7 in de Minahassa (Menado). Bedoelde onderstand wordt alleen dan toegekend, wanneer het blijkt dat de vroedvrouwen met hare praktijk niet genoeg verdienen om in haar levensonderhoud te voorzien; zij zijn dan tevens verplicht, zooveel mogelijk, aan de onvermogende bevolking op of in de nabijheid van hare standplaatsen kosteloos haren bijstand te verleenen. Hoevele geëxamineerde inlandsche vroedvrouwen verder nog zonder geldelijke tegemoetkoming het vak uitoefenden, is niet met zekerheid op te geven, daar de gewestelijke opgaven dienaangaande niet volledig zijn.

Eerlang zal weder de opleiding tot inlandsch vroedvrouw van gouvernementswege worden ter hand genomen, en wel als proef op de in 't vorig verslag (blz. 123) bedoelde wijze, waaromtrent het noodige geregeld is bij gouvernementsbesluit dd. 21 Mei 1891 n°. 3 (Javasche Courant van den 22sten dier maand). Bij dat besluit is namelijk bepaald, dat voorloopig aan 9 Europeesche geneeskundigen (zoo mogelijk aan 6 op Java en aan 3 in de buitenbezittingen) kunnen worden toegevoegd eenige geschikte inlandsche vrouwen, tot een gezamenlijk getal van hoogstens 18, om te worden opgeleid tot inlandsche vroedvrouwen, zullende ieder dezer geneesheeren over den tijd dier opleiding, die twee of hoogstens drie jaren duren mag, genieten f 25 's maands ter bestrijding van de kosten van voeding en huisvesting van iedere in opleiding zijnde vrouw en bovendien eene premie van f 1000 voor elke met goed gevolg voltooide opleiding. Tevens omschrijft het besluit de kundigheden waarvan de candidaat-vroedvrouwen, bij voltooide opleiding, door een ten overstaan van drie deskundigen af te nemen examen moeten doen blijken, met bepaling dat zij, alvorens tot zoodanig examen te worden toegelaten, onder leiding van een bevoegd geneeskundige eerst minstens tien normale verlossingen moeten hebben verricht. Ingevolge art. 4 van het besluit kan in bijzondere gevallen vergunning worden verleend om de candidaat-vroedvrouwen elders te huisvesten, wanneer redenen van overwegenden aard het onmogelijk of minder gewenscht maken haar te doen inwonen bij den geneeskundige, wien hare opleiding is toevertrouwd. Het programma van het examen komt in hoofdzaak overeen met de eischen die voor Europeesche vroedvrouwen in Indië gelden, behoudens eenige vereenvoudiging in de theoretische kennis. Tijdens de afsluiting der bijdrage voor dit gedeelte van het verslag, had in Indië reeds het vereischte aantal Europeesche geneesheeren voor de opleiding zich beschikbaar gesteld en wachtte de verdere uitvoering van het plan nog slechts op de aanwijzing van geschikte leerlingen-vroedvrouw en de ontvangst der uit Nederland ontboden hulpmiddelen voor het onderwijs (deze zijn in 't laatst van September jl. van hier verzonden).

Ziekengestichten. Met ingang van 1 Januari 1890 zijn alle in Nederlandsch-Indië bestaande burgerlijke zieken-inrichtingen, — ook die welke, als dienende ter verpleging van zieke gevangenen, vroeger tot het departement van justitie behoorden, — onder het beheer gebracht van het departement van onderwijs, eeredienst en nijverheid. Men is hiertoe overgegaan omdat bij de tot dusver bestaande afscheiding meermalen moeilijkheden werden ondervonden wanneer in eenzelfde gesticht verschillende categorieën van zieken werden opgenomen en men verplicht was de kosten van verpleging soms tamelijk willekeurig over de beide betrokken departementen te verdeelen. Bovendien werd in het algemeen eenige meerdere eenvormigheid in de administratie der ziekengestichten wenschelijk geacht. De overbrenging van die gestichten onder het departement van onderwijs, enz. scheen 't meest voor de hand te liggen, omdat de burgerlijke geneeskundige dienst reeds in menig opzicht in het beheer er van betrokken placht te worden.

Omtrent de op vele gewestelijke en afdeelingshoofdplaatsen gevestigde inlandsche ziekeninrichtingen — hoofdzakelijk dienende ter verpleging van zieke prostituées, inlandsche gevangenen, krankzinnigen en zwaar verwonde inlanders of lijders aan besmettelijke ziekten — zijn over 1890 geen bijzonderheden mede te deelen. Hier en daar werden, naar gelang van de behoefte, nieuwe ziekengestichten van dien aard geopend, dan wel speciale gebouwen opgericht op plaatsen, waar men vroeger de zieken tijdelijk opnam in eene bij de plaatselijke gevangenis behoorende ziekenzaal. De bestemming van dergelijke kleine inlandsche ziekeninrichtingen is nader omschreven in eene tot de gewestelijke bestuurders door den directeur van onderwijs, enz. gerichte circulaire dd. 6 October 1890. Personen werkzaam op ondernemingen van particulieren — zoo wordt daarin uitdrukkelijk gezegd — mogen in de inlandsche burgerlijke ziekeninrichtingen buiten de drie hoofdplaatsen van Java niet worden opgenomen; evenmin werklieden bij 's lands inrichtingen, spoorwegen enz., tenzij ingeval van verwonding in en door den dienst, dan wel als zij door het hoofd van plaatselijk bestuur onvermogend worden verklaard om zelf hunne verpleegkosten (buiten de gestichten) te betalen. In het algemeen — zoo vervolgt de circulaire — gaat de bemoeienis der Regeering ten opzichte van de hygiëne onder de inlandsche bevolking niet verder dan tot het verleenen van hulp bij epidemieën en endemisch heerschende ziekten en dient in het oog gehouden te worden dat van de geneesmiddelen, die ingevolge het in 1876 bepaalde (Bijblad op het Indisch Staatsblad n°. 4184) worden verstrekt aan autoriteiten op plaatsen waar geen geneeskundige hulp aanwezig is, in gewone omstandigheden geen gebruik mag worden gemaakt, maar alleen bij het epidemisch of endemisch heerschen van ziekten, met dien verstande nochtans dat de behandeling van zieken op particuliere landerijen uitsluitend voor rekening blijft van de landheeren.

De vijf groote burgerlijke ziekengestichten op de drie hoofdplaatsen van Java hebben eene meer algemeene bestemming, in zoover dat, nevens de personen die op vrije geneeskundige verpleging aanspraak maken, ook particuliere inlanders tegen betaling, of, zoo zij onvermogend zijn, gratis kunnen worden verpleegd. Aan de over 1890 ontvangen opgaven nopens de verpleegden in deze ziekengestichten is het volgende overzicht ontleend.

ZIEKENINRICHTINGEN.	Aantal verpleegden op 1 Januari 1890.	Bijgekomen gedurende den loop van het jaar.	Afgevoerd gedurende den loop van het jaar:			Aantal verpleegden op 31 December 1890.	Percentsgewijze verhouding tot het totaal der behandelden (na aftrekking van de geëvacueerden)		
			als geëvacueerd.	als hersteld.	als overleden.		van de herstelden.	van de overledenen.	van de nog onder behandeling geblevenen.
Stadsverband te Batavia	269	5 012	880	3 793	193	415	86.18	4.38	9.43
Idem te Samarang	306	2 959	„	2 438	492	335	74.67	15.07	10.26
Idem te Soerabaija *a*)	*b*) 169	2 565	„	2 136	368	230	78.12	13.46	8.41
Chineesch hospitaal te Batavia	145	473	„	300	119	199	48.54	19.25	32.20
Idem te Samarang	67	44	„	43	16	52	38.74	14.41	46.84
Totalen	956	11 053	880	8 710	1 188	1 231	78.26	10.67	11.06

a) Ten behoeve van de te Soerabaija aangebrachte zieke dwangarbeiders, die bij de militaire expeditie naar Flores waren ingedeeld geweest, werd op last van den resident een hulpstadsverband opgericht te Semoet, met benuttiging daartoe van een aldaar ledig staand koffiepakhuis.
b) Verbeterde opgaaf.

Reeds sedert eenigen tijd zijn overwegingen aanhangig omtrent eene gedeeltelijke verplaatsing van het stadsverband te Batavia, welks ligging, in eene dicht bevolkte wijk van de benedenstad en op een geïnfecteerden bodem, uit een hygiënisch oogpunt te wenschen overlaat. Het voornemen bestaat om van de bestaande inrichting alleen de permanente steenen gebouwen nog voor ziekenverpleging te benuttigen, doch de van tijdelijke materialen opgetrokken ziekenloodsen naar een gunstiger gelegen terrein in de bovenstad van Batavia te doen overbrengen. Voor-

dit werk wordt bij de ontwerp-begrooting voor 1892, als eerste termijn der op f 83790 geraamde kosten, f 40 000 aangevraagd. Tot den aankoop van het voor dit nieuwe stadsverband te bestemmen terrein te Djatibaroe is in Februari jl. door de Indische Regeering machtiging verleend.

De verpleging van inlandsche veroordeelden, lijdende aan berriberri, vindt bij voorkeur plaats in het zoogenaamde berriberri-hospitaal te Buitenzorg. Naar het schijnt blijven de omstandigheden, waaronder de lijders aan genoemde ziekte dáár verpleegd worden, bij uitstek gunstig op hun herstel werken. Opgaven omtrent de mutatiën onder de verpleegden aldaar vindt men op blz. 65 hiervóór. Van het in 't vorig verslag (blz. 124) vermelde plan om het berriberrigesticht te vestigen in een nieuw, in semi-permanenten bouwtrant, op te trekken gebouw heeft de Indische Regeering gemeend te moeten afzien, voornamelijk wegens hygiënische bezwaren tegen het nieuwe terrein dat men voor het gebouw op het oog had, en bovendien op grond van de bedenkingen die ingebracht werden tegen iedere wijziging in de omstandigheden, waaronder de zieken thans met goeden uitslag verpleegd worden. Daarentegen is in Februari jl. besloten om het door de tegenwoordige inrichting geoccupeerde terrein, tot dusver van den eigenaar gehuurd, van gouvernementswege aan te koopen, waarna de verpleegruimte met nog twee semi-permanente ziekenzalen, elk voor 100 personen, zal worden uitgebreid. Voor den aan het hoofd van het gesticht geplaatsten directeur (zie vorig verslag blz. 124) werd bij Indisch besluit van 23 Juni jl. eene instructie vastgesteld, waarbij ook aan de behandelende geneesheeren de noodige invloed verzekerd is in alles wat de verpleging en voeding der zieken betreft.

Omtrent de verpleging in het berriberri-hospitaal te Oeloe Limau Manis nabij Padang, meer speciaal bestemd voor zieke dwangarbeiders die van Atjeh naar Padang worden geëvacueerd, komen mede eenige cijfers voor op blz. 65.

Als afzonderlijke gestichten voor lepralijders zijn in de voor dit verslag verstrekte gegevens genoemd de twee inrichtingen in de Vorstenlanden op Java — te Wangkang (Soerakarta) en te Loano (Djokjokarta) — welke voor een deel door het vorstenbestuur en overigens uit bijdragen van ingezetenen en inlandsche grooten worden bekostigd; verder eene inrichting te Pelantoengan (Samarang), verbonden aan het militair hospitaal aldaar en bij uitzondering tevens voor Europeesche lepralijders bestemd; voorts een leprozengesticht te Kemang Pampang (Palembang) en een te Castella nabij de hoofdplaats Ternate, van welke laatste inrichting, die trouwens slechts een gering aantal lijders telde, in de jongste verslagen geen melding meer was gemaakt. Te Kemang Pampang waren op ult. 1890 22 zieken ingeschreven. In het hospitaal te Pelantoengan werden gedurende 1890 38 lepralijders (waaronder 27 Europeanen) behandeld, van welke er 3 overleden en 6 het gesticht verlieten. De leprozengestichten in Soerakarta en Djokjokarta telden bij het einde van 1890 94 en 52 lijders, tegen 138 en 24 op ult. 1889.

Aan de twee door Europeesche geneesheeren bestuurde particuliere gezondheidsetablissementen in de Preanger Regentschappen, van welke ook sprake is op blz. 41 hiervóór, werd in 1890, evenals vroeger, eene gouvernementssubsidie toegekend, en zulks onder de gewone voorwaarde dat voor een zeker getal landsdienaren gelegenheid besta voor opneming tegen verlaagd tarief.

In verband met ingekomen gunstige berichten omtrent de geschiktheid als gezondheidsoord van het plaatsje Tosari, in de residentie Pasoeroean op de helling van het Tenggergebergte gelegen, is bij gouvernementsbesluit dd. 5 Augustus 1891 n°. 1 eene regeling voor één jaar getroffen om dienaangaande eene proef te doen nemen. Aldaar en te Poespo, welke plaats zich scheen aan te bevelen als tusschenstation tusschen de warme kuststreken en het koele Tosari, zal namelijk van particuliere zijde localiteit worden verschaft voor de huisvesting en verpleging van respectievelijk 5 en 2 gouvernementslijders 1ste klasse, met wier geneeskundige behandeling zal belast worden een gedurende het proefjaar te Tosari te detacheeren officier van gezondheid. Voor het verschaffen van de bedoelde localiteit, het onderhoud en de verpleging van de lijders tegen een vastgesteld tarief, het huisvesten van den geneesheer en het beschikbaar stellen van vervoermiddelen voor diens reizen van Tosari naar Poespo en omgekeerd, zal van gouvernementswege aan de eigenares van een te Tosari reeds aanwezig logement voor den tijd van één jaar worden toegekend f 600 's maands. Wanneer daartoe van diezelfde zijde te Tosari en te Poespo gelegenheid zal zijn verschaft, zullen beide inrichtingen ook benuttigd worden ter opneming van een zeker getal lijders die aanspraak hebben op verpleging voor rekening van den lande, en wel aanvankelijk alleen van militairen der land- en zeemacht (hoogstens 12 te Tosari en 6 te Poespo). Bij het aangehaalde besluit is namelijk tevens machtiging verleend om te dier zake met bedoelde logementhoudster eene overeenkomst te sluiten, voorloopig voor één jaar, waarbij het van landswege voor bedoelde lijders (3 der 2de en 15 der 3de klasse) te betalen verpleeggeld bepaald is op hetzelfde bedrag als aan de eigenaren der hooger bedoelde twee gezondheids-etablissementen in de Preanger Regentschappen wordt tegoedgedaan (verg. vorig verslag, blz. 124, noot 1).

Prostitutie. In verband met nadere adviezen van de medische autoriteiten in Indië, waarin deze, op grond van jaren lange ervaring, aan het bestaande stelsel van bestrijding van de schadelijke gevolgen der prostitutie (reglementeering door de hoofden van gewestelijk bestuur en geneeskundig onderzoek der prostituées) eene gunstige werking toeschrijven en de overtuiging uitspreken dat afschaffing van het geneeskundig toezicht eene belangrijke uitbreiding der venerische ziekten zou ten gevolge hebben, heeft in Augustus jl. de Indische Regeering als hare meening te kennen gegeven dat er geen reden bestaat om ten deze van stelsel te veranderen. Over de quaestie, of in enkele nopens het onderwerp uitgevaardigde politiekeuren al het bepaalde wel behouden kan blijven, was de gedachtenwisseling destijds nog niet afgeloopen.

Krankzinnigenwezen. Het krankzinnigenwezen in Nederlandsch-Indië vormt een van den burgerlijken geneeskundigen dienst eenigszins afgescheiden diensttak, in zoover de geneesheeren-directeur van de drie krankzinnigengestichten (het centrale gesticht te Buitenzorg en de twee hulpgestichten te Samarang en Soerabaija) rechtstreeks aan den directeur van onderwijs, enz. en niet aan den chef van den geneeskundigen dienst ondergeschikt zijn, terwijl die gestichten ook niet aan de inspectiën door burgerlijke of militaire autoriteiten [1]) onderworpen zijn.

Ten einde eenigermate in de behoefte aan verplegingsruimte te voorzien, is in 1890 bij het gesticht te Buitenzorg eene uitbreiding van de zoogenaamde landbouwkolonie tot stand gekomen, waardoor een grooter aantal inlandsche mannelijke patiënten kan worden opgenomen, terwijl in April jl. een aanvang is gemaakt met de oprichting van eene landbouwkolonie ter huisvesting van rustige inlandsche vrouwelijke patiënten, waarvan de kosten geraamd zijn op f 6457. Inmiddels wordt in de tijdelijke huisvesting der op plaatsing in de gestichten wachtende krankzinnigen zooveel mogelijk voorzien door de lijders, die elders niet op voldoende wijze verpleegd kunnen worden, voorloopig te evacueeren naar eene daarvoor afgezonderde afdeeling van het Chineesch hospitaal te Batavia. In het belang van de verzorging der in deze hulpafdeeling opgenomen patiënten is sedert Augustus 1890 het bedieningspersoneel bij het Chineesch hospitaal tijdelijk met een vijftal oppassers versterkt.

Omtrent de verpleging in de drie krankzinnigengestichten is het volgende te melden. Bij het einde van 1890 waren te Buitenzorg onder behandeling 305, te Samarang 109 en te Soerabaija 104, of gezamenlijk 518 patiënten (371 mannen en 147 vrouwen), tegen respectievelijk 279, 103 en 105, of gezamenlijk 487 patiënten (346 mannen en 141 vrouwen) op ult. 1889. Het getal verpleegde Europeanen, op laatstbedoeld tijdstip 183, nam gedurende 1890 met 37 toe en met 29 af, zoodat bij het einde des jaars hun aantal was geklommen tot 191. Het cijfer der inlandsche patiënten (262 op ult. 1889) nam met 56 toe en met 37 af, zoodat het op ult. 1890 geklommen was tot 281. Van de vreemde

[1]) Nevens den inspecteur van den burgerlijken geneeskundigen dienst voor Java en Madura zijn met het toezicht op den burgerlijken geneeskundigen dienst aldaar tevens belast, ieder voor zooveel zijn ressort betreft, de drie dirigeerende officieren van gezondheid in de drie militaire afdeelingen van Java, welke militaire inspecteurs tevens het voorzitterschap bekleeden van de op de drie hoofdplaatsen van Java gevestigde geneeskundige raden.

oosterlingen en de Afrikanen die tot de verpleegden behoorden, op ult. 1889 ten getale van 39 en 3, werd in 1890 1 van elke categorie uit de sterkte afgevoerd, waartegenover 6 nieuwe lijders (allen vreemde oosterlingen) werden opgenomen. In het geheel werden bij de drie gestichten in het afgeloopen jaar 99 nieuwe lijders opgenomen (7 meer dan in 1889), terwijl uit de sterkte afgevoerd werden 68 patiënten (16 minder dan in 1889), namelijk 38 wegens overlijden, 29 als hersteld of verbeterd en 1 als niet-verbeterd. (In 1889 waren deze laatste drie getallen 48, 35 en 1.)

In bijlage DD hierachter zijn de onder de patiënten gedurende 1890 voorgekomen mutatiën opgegeven, gesplitst naar kunne en landaard. In het gesticht te Buitenzorg deden zich onder de patiënten 21 berriberri-lijders voor, deels nieuw ingebrachte krankzinnigen die reeds bij hunne opneming aan berriberri leden, deels nog van 1889 overgebleven berriberri-lijders. Nieuw aangetasten kwamen in 1890 niet voor. Drie der berriberri-lijders stierven. De overige ziektegevallen onder de krankzinnigen te Buitenzorg bepaalden zich in hoofdzaak tot koortsen en influenza. De vele koortsen, ter hoofdplaats Samarang heerschende, maakten ook tal van zieken onder de aldaar verpleegde krankzinnigen, onder wie echter slechts 3 gevallen van berriberri voorkwamen. In het gesticht te Soerabaija werden 23 berriberri-lijders behandeld, van wie er 8 overleden. Ter bevordering van het herstel der krankzinnigen werd zooveel mogelijk voor nuttige afleiding gezorgd, terwijl diegenen, die daartoe in staat waren, met verschillende voor hen passende werkzaamheden werden bezig gehouden. De mannelijke lijders te Samarang en Soerabaija vlochten kokosmatten en manden of werden met huiswerk belast; de vrouwen verrichtten naaiwerk en verschillende huiselijke bezigheden. Enkelen van de te Soerabaija verpleegden betoonden, na eenige oefening, eene bijzondere kunstvaardigheid in het vervaardigen van rottanstoelen in allerlei vormen. De meest uitgebreide gelegenheid tot werkverschaffing bestond bij het gesticht te Buitenzorg, waar speciale werkplaatsen daarvoor ingericht zijn, terwijl de inlandsche patiënten van de zoogenaamde landbouwkolonie in de bij het gesticht behoorende rijstvelden en koffieaanplantingen kunnen worden tewerkgesteld. De arbeid der lijders wordt zooveel mogelijk aan de behoeften van het gesticht zelf dienstbaar gemaakt en strekt zich ook uit tot het onderhoud van gebouwen, erven en tuinen, den aanmaak en de herstelling van meubilair, gereedschappen, kleederen, enz. Door de patiënten der landbouwkolonie werden in 1890 71 715 K.G. rijst en 1550 K.G. koffie geoogst. Het volgende staatje geeft een overzicht van de werkzaamheden, waarmede een groot deel van de patiënten te Buitenzorg in het afgeloopen jaar werd beziggehouden.

Aard der werkzaamheden.	15 Jan.	15 Maart.	15 Mei.	15 Juli.	15 Sept.	15 Nov.
MANNEN.						
Veld- en tuinarbeid	46	45	47	45	59	61
Grassnijden	3	4	4	4	3	3
Veehoeden	1	1	1	1	1	”
Houtzagen en houtkappen	17	17	17	11	17	15
Molenaarswerk	3	3	3	3	3	3
Timmerwerk	2	2	2	2	2	2
Smids- en koperslagerswerk	1	1	1	1	1	2
Kleermakerswerk	2	2	1	2	3	3
Schoenmakerswerk	”	”	2	2	3	2
Boekbinderswerk	4	3	4	4	4	4
Schilderwerk	1	1	”	”	”	1
Maken van matten voor stoelen	4	5	4	3	3	3
Bamboebewerking	2	3	2	1	1	3
Pluiswerk	7	7	10	13	15	16
Huiswerk	8	10	10	6	8	9
Schrijfwerk	2	2	1	2	1	1
Teekenwerk	”	1	”	”	1	”
Keukenwerk	1	1	1	1	1	1
Muziek	1	1	1	1	1	1
Totaal werkzame patiënten	105	109	111	102	127	130
Aanwezig getal patiënten. Europeanen	98	96	94	97	100	100
Aanwezig getal patiënten. Niet-Europ.	101	99	101	102	118	121
Totaal	199	195	195	199	218	221

Aard der werkzaamheden.	15 Jan.	15 Maart	15 Mei.	15 Juli.	15 Sept.	15 Nov.
VROUWEN.						
Buitenwerk	17	5	15	12	12	18
Tuinwerk	4	8	4	1	5	3
Naaiwerk	23	19	22	26	27	14
Keukenwerk	7	7	6	6	6	6
Huiswerk	4	14	3	5	2	10
Pluksel maken	”	”	3	1	”	”
Totaal werkzame patiënten	55	53	53	51	52	51
Aanwezig getal patiënten. Europeanen	26	27	27	29	30	29
Aanwezig getal patiënten. Niet-Europ.	54	55	55	55	55	53
Totaal	80	82	82	84	85	82

Vaccine. Met het vaccineeren van de Europeesche en inlandsche bevolking in Nederlandsch-Indië zijn ruim een 360-tal inlandsche vaccinateurs en hulpvaccinateurs belast, terwijl het opzicht over de vaccine wordt uitgeoefend door de met den civiel geneeskundigen dienst belaste burger- en militaire geneesheeren, ieder in zijn ressort. Onder het vaccinateurspersoneel kwamen in 1890 35 vacatures voor (5 door overlijden, 2 door overgang in eene andere betrekking en 28 door ontslag wegens ziekte of om andere redenen). Deze en nog 3 vóór 1890 ontstane vacatures werden, op 1 na, alle aangevuld. Bovendien werden 7 nieuwe vaccinateursplaatsen ingesteld ter betere voorziening in den vaccinedienst der residentiën Japara, Banjoemas, Kadoe, Lampongsche Districten, Westerafdeeling van Borneo en Ternate, en tot hulp van den directeur van het pas opgerichte parc-vaccinogène te Weltevreden (zie lager). Overigens bleven nog tijdelijke vaccinateurs werkzaam op de Kei-eilanden (residentie Amboina) en in eenige gedeelten der Westerafdeeling van Borneo, terwijl in Augustus 1890, mede op voorloopigen voet, een tweetal vaccinateurs op de Talaut-eilanden (residentie Menado) werden in dienst gesteld, één te Lirong op Salibaboe en één te Beo op Karakelang.

Toen in Januari 1890 vele gevallen van pokziekte in de onderafdeeling Klein-Mandheling (residentie Tapanoli) voorkwamen, werden twee hulpvaccinateurs aangewezen om bij de aldaar op groote schaal te verrichten vaccinatiën en revaccinatiën tijdelijk bijstand te verleenen. Op gelijke wijze werd in Februari jl. gehandeld bij het uitbreken van pokken onder de bevolking der onderafdeeling Redjang en Lebong (residentie Palembang). In enkele gewesten (o. a. in de residentie Lampongsche Districten en in het gouvernement Celebes en onderhoorigheden) onderging de bestaande indeeling in vaccine-districten eenige wijziging, terwijl in Bantam, Tagal en Samarang de regeling van den dienst binnen de vaccinedistricten zelve verbeterd werd.

Ten einde bij voortduring eene richtige contrôle op den vaccinedienst te kunnen uitoefenen, werd door den directeur van onderwijs, eeredienst en nijverheid bij eene circulaire van 6 Mei jl. onder de aandacht der gewestelijke bestuurders gebracht, dat veranderingen in de binnen ieder gewest bestaande regeling niet eigenmachtig kunnen worden ingevoerd, doch dat daartoe, bij gebleken noodzakelijkheid, voorstellen moeten worden ingediend door tusschenkomst van den chef over den geneeskundigen dienst, vergezeld van het advies van den gewestelijken eerstaanwezenden officier van gezondheid (art. 9 en 10 van de regeling in n°. 3860 van het Bijblad op het Indisch Staatsblad), en zoo mogelijk ook van de gewijzigde kampongstaten en vaccine-straalkaarten (Bijblad n°. 1230). In dezelfde aanschrijving werden de gewestelijke bestuurders ook uitgenoodigd om toe te zien, dat aan inlandsche vaccinateurs geen andere opdrachten worden gedaan dan die met hun werkkring in rechtstreeksch verband staan.

Gedurende 1890 werd op Java en Madura en in de gewesten daarbuiten een grooter aantal vaccinatiën en revaccinatiën bewerkstelligd dan in 1889, doch minder dan in 1888. Het volgende staatje geeft daarvan eene specificatie,

ook wat betreft het slagen der inentingen.

Jaren.	JAVA EN MADURA.				BUITENBEZITTINGEN.			
	Aantal vaccinatiën.	Waarvan geslaagd.	Aantal revaccinatiën.	Waarvan geslaagd.	Aantal vaccinatiën.	Waarvan geslaagd.	Aantal revaccinatiën.	Waarvan geslaagd.
1888a)	702 228	1 : 1.21	701 208	1 : 1.88	132 665	1 : 1.19	273 830	1 : 2.54
1889b)	644 043	1 : 1.11	444 338	1 : 1.56	104 679	1 : 1.19	104 643	1 : 2.25
1890c)	664 242	1 : 1.11	453 878	1 : 1.62	119 878	1 : 1.22	116 803	1 : 2.25

a) Aan de opgaven betreffende Sumatra's Oostkust ontbraken die van Laboean Deli.

b) Van Ternate werd geen opgaaf ontvangen, terwijl de gegevens van Amboina niet volledig zijn.

c) Ook over 1890 zijn uit de residentie Amboina geen volledige opgaven ontvangen.

Het in 't vorig verslag bedoelde parc vaccinogène, te Weltevreden (Batavia) van gouvernementswege opgericht, is in Mei jl. in werking getreden onder leiding van een voor memorie bij zijn korps gevoerden dirigeerenden officier van gezondheid van het Indisch leger. Volgens het bij gouvernementsbesluit dd. 4 April 1890 n°. 16 (Javasche Courant van den 10den dier maand) vastgestelde reglement is de inrichting bestemd tot het aankweeken en verstrekken van animale vaccinestof en tevens om als vaccinatiebureau voor koepok-inenting te dienen. In de gevallen waarin bijzondere personen zich vaccinestof willen aanschaffen, is de prijs van verstrekking bepaald op f 2,50 per buisje of glasplaatje. Gelegenheid om te worden gevaccineerd of gerevaccineerd, wordt voorloopig gegeven driemaal per maand voor betalenden en mede driemaal per maand (op afzonderlijke dagen) voor niet-betalenden. Voor hen die tegen f 1 per inenting en voor hen die tegen f 2,50 per inenting willen geholpen worden, zijn afzonderlijke uren vastgesteld. De geheven inkomsten worden verantwoord ten bate van 's lands kas.

L. Departement der burgerlijke openbare werken.

I. Openbare werken in het algemeen.

Beheer en toezicht. Op Java en Madura gaf het beheer en toezicht op de openbare werken tot geen moeilijkheden aanleiding, doch in de buitenbezittingen heeft het in sommige gewesten, met name in de residentiën Tapanoli, Padangsche Bovenlanden en Lampongsche Districten, te wenschen overgelaten. De oorzaak hiervan moet in hoofdzaak aan onvoldoend personeel worden toegeschreven, in verband met de groote uitgestrektheid dier gewesten en het moeilijk werken aldaar. Voor nagenoeg ieder bouwwerk, groot of klein, is deskundig toezicht noodig, en op plaatsen met beperkte hulpmiddelen is de voortgang der werken langzaam en vordert de uitvoering derhalve veel meer tijd dan elders. Bovendien wordt van het deskundig personeel op die plaatsen meer ervaring geëischt dan op plaatsen waar contrôle mogelijk is. Door goed personeel kunnen in dergelijke residentiën toch betrekkelijk geringe uitkomsten worden verkregen, terwijl minder geschikt personeel tot allerlei teleurstelling aanleiding geeft.

Bij een gouvernementsbesluit van 24 September 1890 (Indisch Staatsblad n°. 199) werd ingetrokken het in het reglement op het beheer en toezicht over den waterstaat en 's lands burgerlijke openbare werken opgenomen voorschrift (art. 3, alinea 2), dat de volgorde aangaf waarin opnemingen voor irrigatiewerken zouden worden verricht. Volgens dat voorschrift kwamen het eerst in aanmerking verbeteringen van bestaande leidingen, daarna bevloeiingen in zwaar bevolkte streken, en eindelijk irrigatiën van braak liggende of woeste gronden in weinig of niet-bevolkte streken. In de practijk bleek die bepaling te bindend.

Na de in 't vorig verslag besproken wijzigingen in de organisatie en den werkkring van de als proef ingestelde irrigatie-afdeeling Seraijoe luidden de door de residenten van Bagelen en Banjoemas op het einde van 1890 omtrent de werking van die proef uitgebrachte rapporten zeer gunstig. En daar voldoende ondervinding was verkregen zoowel omtrent de wijze waarop de verhouding tusschen het bestuur en het technisch personeel geregeld behoorde te worden, als aangaande de sterkte en samenstelling van dat personeel, noodig om geleidelijk te geraken tot een oeconomisch en degelijk beheer van de bevloeiingswerken in het gebied der irrigatie-afdeeling, en derhalve het oogmerk der proef bereikt was, is in April jl. door het Opperbestuur machtiging verleend om, nadat bij de begrooting voor 1892 de vereischte fondsen zullen zijn toegestaan voor de opneming in de formatie van het thans tijdelijk (boven de formatie) in dienst gestelde personeel voor het technisch waterbeheer in de genoemde twee gewesten, de irrigatie-afdeeling Seraijoe voorgoed te bestendigen, terwijl de Gouverneur-Generaal tevens gemachtigd is om, wanneer ten opzichte van andere gedeelten van Java en Madura eene betere regeling omtrent het beheer en toezicht over de bevloeiingswerken mede wenschelijk wordt geoordeeld, ook daar bij wijze van proef irrigatie-afdeelingen in het leven te roepen op gelijken voet als de thans in werking zijnde. Het ligt alsnu in de bedoeling om, aanvankelijk op tijdelijken voet, twee andere insgelijks zeer belangrijke irrigatie-afdeelingen in te stellen. De eerste zal het geheele stroomgebied omvatten van de Brantas- of Kediri-rivier, zoodat daartoe de residentiën Pasoeroean en Kediri en een groot deel van de residentie Soerabaija zullen behooren. Tot de tweede zal het stroomgebied van de Serang- en Toentang-rivieren, benevens dat van eenige kleinere rivieren in de residentiën Japara, Rembang en Samarang moeten worden gebracht. De voorbereiding van de irrigatie-afdeeling Serang-Toentang werd reeds in het vorig verslag besproken, als zijnde een noodzakelijk gevolg van de ophanden zijnde voltooiing der waterwerken in Demak (voor zooveel betreft het in 1885 aangenomen vereenvoudigde plan) en de daarmede gepaard gaande behoefte om het beheer en toezicht over die werken en over de waterverdeeling daaruit op deugdelijken voet te regelen. De voorgenomen instelling van eene irrigatie-afdeeling Brantas zal een einde maken aan de moeilijkheden die zich thans tusschen de daarbij betrokken gewesten herhaaldelijk voordoen met betrekking tot de waterverdeeling uit de Brantas en hare zijstroomen. Ook verwacht men van den maatregel een beter toezicht en beheer over de verschillende in vroegere jaren tot stand gekomen belangrijke bevloeiingswerken in dat gebied.

Technisch personeel. Het technisch personeel van den waterstaat en 's lands burgerlijke openbare werken, waarvan de samenstelling bij het Koninklijk besluit dd. 13 Januari 1890 n°. 74 (Indisch Staatsblad n°. 60) bepaald is op 60 hoofd- en verdere ingenieurs, 23 architecten en 155 opzichters, bestond op 30 April 1891, buiten het hieronder te vermelden à la suite gevoerd personeel, uit 58 hoofd- en verdere ingenieurs, 23 architecten en 155 opzichters, zoodat 2 ingenieurs aan de sterkte ontbraken. Daarentegen waren er op genoemd tijdstip 6 ingenieurs en 9 opzichters boven de formatie in dienst en à la suite van het korps gevoerd. (Van de drie bij den dienst der staatsspoorwegen op Java gedetacheerde waterstaats-ingenieurs — verg. vorig verslag, blz. 127 — verkreeg één definitieve plaatsing bij dien tak van dienst en werden de twee anderen, ter aanvulling van vacatures, bij den waterstaatsdienst teruggebracht.)

Hoe en waar het hierbedoeld technisch personeel op 30 April jl. was ingedeeld, blijkt uit het volgend overzicht.

INDEELING.	Hoofd- en verdere ingenieurs.	Architecten en opzichters.	Te zamen.
Personeel in vasten dienst.			
1°. Algemeene dienst.			
A. Technisch personeel bij het departement	5	1	6
Transporteeren.	5	1	6

INDEELING.	Hoofd- en verdere ingenieurs.	Architecten en opzichters.	Te zamen.
Per transport.	5	1	6
B. Waterstaatsafdeelingen. chefs	5	a) 5	10
B. Waterstaatsafdeelingen. toegevoegd personeel voor werken behoorende tot den algemeenen dienst b)	32	31	63
C. Opnemingen in het belang der verbetering van de bevloeiing der Solo-vallei c)	3	5	8
II Gewestelijke dienst.			
A. Gewesten die tot eene waterstaatsafdeeling behooren.			
1ste afdeeling.			
Bantam	"	5	5
Batavia	4	6	10
Krawang	"	1	1
Preanger Regentschappen	1	5	6
Lampongsche Districten	"	2	2
2de afdeeling.			
Cheribon	1	6	7
Tagal	"	4	4
Pekalongan	"	4	4
Banjoemas	"	6	6
Bagelen	"	5	5
3de afdeeling.			
Samarang	2	7	9
Kadoe	"	3	3
Soerakarta	"	1	1
Djokjokarta	"	1	1
Japara	"	3	3
Rembang	"	4	4
4de afdeeling.			
Soerabaija	3	7	10
Kediri	"	4	4
Madioen	"	5	5
Madura	"	4	4
5de afdeeling.			
Pasoeroean	"	4	4
Probolinggo	"	4	4
Bezoeki	"	5	5
Bali en Lombok	"	1	1
B. Gewesten die niet tot eene waterstaatsafdeeling behooren.			
Sumatra's Westkust	1	9	10
Atjeh en onderhoorigheden	"	1	1
Benkoelen	"	2	2
Palembang	"	5	5
Sumatra's Oostkust	1	5	6
Riouw	"	1	1
Banka	"	1	1
Billiton	"	1	1
Westerafdeeling van Borneo	"	1	1
Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo	"	2	2
Celebes en onderhoorigheden	"	3	3
Menado	"	3	3
Amboina	"	3	3
Ternate	"	1	1
Timor	"	1	1
Totaal van het personeel in vasten dienst	58	178	236
Personeel boven de formatie in dienst.			
Voor de waterwerken in de afdeeling Demak (residentie Samarang)	2	3	d) 5
Voor het technisch waterbeheer in de residentiën Banjoemas en			
Transporteeren.	2	3	5

INDEELING.	Hoofd- en verdere ingenieurs.	Architecten en opzichters.	Te zamen.
Per transport.	2	3	5
Bagelen (irrigatie-afdeeling Seraijoe)	2	4	e) 6
Voor het overbrengen van de fabriek voor de marine en het stoomwezen te Soerabaija naar het marine-etablissement ter plaatse	1	2	f) 3
Voor het doen van opnemingen en het maken van ontwerpen ten behoeve der irrigatie van de landstreek Sindang Pitoe (residentie Djokjokarta). g)	1	"	1
Totaal boven de formatie in dienst.	6	9	15
Totaal in vasten dienst (zie hooger).	58	178	236
Totaal-generaal.	64	187	251

a) In elke waterstaatsafdeeling is een opzichter aan den chef toegevoegd.

b) Tot den werkkring van den algemeenen dienst behoorden verschillende opnemingen of werken reeds in vorige verslagen genoemd. Daarvan kwam in het begin van 1890 tot stand de vernieuwing van het landhuis van den Gouverneur-Generaal te Tjipannas, terwijl gedurende 1890/91 de volgende nieuwe opnemingen of werken tot den werkkring van genoemden dienst werden gebracht: de opnemingen in het belang van de verbetering der wegen in de residentie Bantam, het maken van de 1ste en 2de sectie der werken voor de bevloeiing der Tjihea-vlakte uit de Tjisokkan (residentie Preanger Regentschappen) en de opnemingen ten behoeve van de irrigatie der landstreek Sindang Pitoe (residentie Djokjokarta). Met de leiding der laatstgenoemde opnemingen werd een ingenieur belast, die echter niet onder het hier opgegeven aantal werd gebracht, zijnde hij bij zijn korps à la suite gevoerd en alzoo opgenomen bij het personeel boven de formatie in dienst (zie aan het slot van de tabel).

c) Deze opnemingen behooren eveneens tot de werkzaamheden van den algemeenen dienst, doch worden afzonderlijk opgegeven, omdat de uitvoering geschiedt buiten bemoeienis van een afdeelingschef. Aan het hoofd daarvan staat een ingenieur, rechtstreeks ondergeschikt aan den chef van het departement.

d) De kosten van dit personeel komen ten laste van de sommen die bij de begrooting voor de uitvoering van de hierbedoelde werken zijn toegestaan.

e) Krachtens de in 1890/91 nog geldende tijdelijke regelingen met betrekking tot de irrigatie-afdeeling Seraijoe (zie hooger) komen de kosten van het personeel ten laste van de fondsen bij afdeeling IV der Indische begrooting (departement van binnenlandsch bestuur) uitgetrokken voor toezicht op de waterleidingen enz. in de twee genoemde residentiën.

f) De kosten van dit personeel komen ten laste van afdeeling VIII der Indische begrooting (departement der marine).

g) Bij Indisch besluit dd. 4 April 1891 n°. 7, waarbij de hierbedoelde opnemingen zijn bevolen, is tevens bepaald dat de met de leiding der werkzaamheden belaste ingenieur bij zijn korps à la suite zal worden gevoerd.

In het tijdvak van 1 Mei 1890 tot 30 April 1891 werden 9 ingenieurs in dienst gesteld. Daarvan waren 6 uit Nederland gezonden [1]), terwijl de 3 overigen in Indië verkregen werden. De hooger bedoelde 2 vacatures konden, wegens gemis aan candidaten, niet worden aangevuld. De plaatsen, die in het korps opzichters openvielen, konden door de uitzending van de in 't vorig verslag (blz. 128) bedoelde 19 candidaten geleidelijk worden aangevuld, en zelfs hadden op 30 April jl. nog 3 van hen geene definitieve

[1]) Hiervan waren er ter beschikking gesteld 3 in Februari 1890 en 3 in Juli/Augustus daaraanvolgende. Deze laatste drie strekten ter voldoening aan de aanvraag voor 1890 (verg. vorig verslag blz. 128). De 5 andere bij die aanvraag bedoelde ingenieurs werden eerst in 1891 verkregen, en wel één in Februari (deze is in Juli jl. in Indië geplaatst) en vier in de jongst verloopen maanden. Deze laatsten vertrekken eerlang.

plaatsing [1]). Dientengevolge bestond voor de 20 candidaten, die in 1890 in Indië met goed gevolg het opzichters-examen hadden afgelegd, nog geen gelegenheid om in het korps te worden opgenomen. Voor het examen in 1891 meldden zich 37 candidaten aan, van wie 12 werden afgewezen op grond dat zij zich te laat hadden aangemeld, de vereischte certificaten niet hadden overgelegd, of dat de door hen ingezonden certificaten niet voldeden aan de eischen. Van de tot het examen toegelaten 25 candidaten slaagden er 15.

Onder de reeds in dienst zijnde opzichters waren er 21 die zich aanmeldden voor de examens, vereischt om tot opzichter 1ste klasse of tot architect bevorderd te kunnen worden. In dit laatste examen slaagden er 6, in het andere 3. Bij gouvernementsbesluit dd. 20 September 1890 n°. 26 werd het reglement voor deze examens (Bijblad op het Indisch Staatsblad n°. 4503) gewijzigd voor zooveel betreft het in art. 11 genoemde cijfer, dat men gemiddeld voor elk vak, en in elk geval in de vakken » burgerlijke bouwkunde " en » waterbouwkunde ", moet verkregen hebben om geacht te kunnen worden aan het examen te hebben voldaan. Dit cijfer namelijk werd van 5 (= even voldoende) gebracht op 6 (= voldoende).

Als tijdelijke opzichters (werkbazen) waren in 1890 165 personen in dienst, tegen 271 in 1889, terwijl het getal met de functiën van landmeter belaste waterstaatsambtenaren in 1890 bedroeg 23, tegen 20 in 1889.

Uitvoering van werken. Ter uitvoering van het jaarlijksch werkplan waren achtereenvolgens voor 1888, 1889 en 1890 bij de begrooting toegestaan, en voor de verschillende onderhanden geweest zijnde werken werden in elk van die jaren uitgegeven, de onderstaande sommen, *daarbij niet gerekend de uit het excedent van het hoofdgeld van heerendienstplichtigen bestreden uitgaven* voor werken in het belang der bevolking.

OMSCHRIJVING DER WERKEN.		1888.		1889.		1890.	
		Toegestane sommen.	Verwerkte sommen. *a*)	Toegestane sommen.	Verwerkte sommen. *a*)	Toegestane sommen.	Verwerkte sommen.
I. Voor gewoon onderhoud en herstelling:	gebouwen onder burgerlijk beheer	f 923 280	f 917 504	f 837 360	f 836 451	f 924 000	f 931 192
	bevloeiingswerken	134 500	118 909	150 500	150 469	139 200	169 607
	bruggen, wegen en andere waterstaatswerken. . .	1 638 500	1 581 802	1 510 500	1 509 435	1 569 800	1 526 642
	Te zamen . . .	f 2 696 280	f 2 618 215	f 2 498 360	f 2 496 355	f 2 633 000	f 2 627 441
II. Voor vernieuwingen en nieuwe werken:	gebouwen onder burgerlijk beheer	f 1 317 220	f 1 302 114	f 976 880	f 976 147	f 876 320	f 1 179 274
	bevloeiingswerken	414 000	312 093	514 100	497 665	868 800	446 555
	bruggen, wegen en andere waterstaatswerken. . .	1 319 000	1 224 441	1 272 400	1 266 354	1 661 200	1 745 349
	Te zamen . . .	f 3 050 220	f 2 838 648	f 2 763 380	f 2 740 166	f 3 406 320	f 3 371 178
Alzoo voor I en II te zamen:	gebouwen onder burgerlijk beheer	f 2 240 500	f 2 219 618	f 1 814 240	f 1 812 598	f 1 800 320	f 2 110 466
	bevloeiingswerken	548 500	431 002	664 600	648 134	1 008 000	616 162
	bruggen, wegen en andere waterstaatswerken . . .	2 957 500	2 806 243	2 782 900	2 775 789	3 231 000	3 271 991
	Totaal	f 5 746 500	f 5 456 863	f 5 261 740	f 5 236 521	f 6 039 320	f 5 998 619
Werken die op de begrooting afzonderlijke posten uitmaken:	waterwerken in Demak	f 791 000	f 688 591	f 696 500	f 696 421	f 610 000	f 734 039
	werken ten behoeve van de vaarwaters in straat Madura	505 400	*b*) 474 205	642 600	*b*) 626 666	570 000	*b*) 605 175
	werken tot verdere uitrusting van de haven Tandjong Priok (Batavia)	"	"	546 000	277 281	500 000	248 931
	Te zamen . . .	f 1 296 400	f 1 162 796 *c*)	f 1 885 100	f 1 600 368 *c*)	f 1 680 000	f 1 588 145 *c*)
	Totaal-generaal. .	f 7 042 900	f 6 619 659	f 7 146 840	f 6 836 889	f 7 719 320	f 7 586 764

a) Verbeterde cijfers.

b) Aan de werken in het Westgat werd ten koste gelegd in 1888 f 114 784, in 1889 f 130 067, en in 1890 f 74 829, en aan de werken in het Oostgat achtereenvolgens f 359 421, f 496 599 en f 530 346.

c) Onder de verwerkte sommen is niet begrepen, als zijnde later ten laste gebracht van het departement van binnenlandsch bestuur, hetgeen door het departement der burgerlijke openbare werken, ter latere verrekening, werd uitgegeven wegens loonen aan vrije arbeiders bij de uitvoering van zoodanige werken, als anders in heerendienst plachten te worden tot stand gebracht. Het totaal bedrag dier loonen bedroeg in 1888 f 792 423, in 1889 f 608 659 en in 1890 f 596 205.

Uit het hiernevens opgenomen staatje kan blijken in hoever in elk van de bovenvermelde drie jaren bij de uitvoering van openbare werken een grooter of kleiner deel der in het werkplan begrepen werken door andere (niet voorziene) werken werd verdrongen.

Jaren.	Aantal werken (vernieuwingen en nieuwe werken) begrepen in het bij de begrooting aangenomen werkplan. *a*)	Aantal uitgevoerde werken, waarop bij het werkplan		Van het uitgevoerd aantal werken	
		wèl was gerekend.	niet was gerekend.	hadden reeds in het voorafgegane jaar moeten zijn voltooid.	waren door de hoofden van gewestelijk bestuur op eigen gezag ten uitvoer gelegd.
1888	479	468	218	103	37
1889	415	381	289	111	58
1890	535	483	376	110	28

a) Onder het opgegeven aantal werken zijn niet begrepen die

[1]) In Juni en Juli jl. zijn dezerzijds nog vier candidaten, die het diploma van opzichter bij den rijkswaterstaat hier te lande bezaten, ter beschikking van den Gouverneur-Generaal gesteld. Drie hunner zijn reeds naar Indië vertrokken.

waarvoor bij het werkplan globale posten zijn uitgetrokken, zooals vernieuwingen aan koffie-inkooppakhuizen, inlandsche scholen en bevloeiingswerken, noch ook de werken tot herstel van schade, veroorzaakt door rampen van hooger hand.

Met het oog op de weinige kansen die er in Indië tot nog toe bestaan (zie vorig verslag blz. 129) om zich bij de uitvoering van openbare werken met goed gevolg van de krachten der particuliere nijverheid te bedienen, werd in 1890 vanwege het departement der burgerlijke openbare werken uitbesteding alleen beproefd voor zoodanige werken, waarbij teleurstellingen zoo min mogelijk te verwachten waren. Toch konden er van de 210 in uitbesteding gebrachte werken slechts 63 worden gegund, welke aangenomen werden voor f 685 666, terwijl de kosten van uitvoering in eigen beheer geraamd waren op f 710 409. Daaronder was slechts één groot werk, de 3de sectie der werken ten behoeve van het vaarwater in het Oostgat van Soerabaija, dat begroot was op f 155 950 en aangenomen werd (door een Europeeschen industrieel) voor f 155 940. Van de bedoelde 63 werken werden er aangenomen 26 door Europeanen, 35 door Chineezen en 2 door inlanders, terwijl de gezamenlijke aannemingssommen respectievelijk bedroegen f 413 043, f 265 799 en f 6 824.

Zoowel in de Preanger Regentschappen als in Bantam moest een uitbesteed werk verder in eigen beheer worden uitgevoerd, omdat de aannemers buiten staat bleken hunne contracten gestand te doen. Om een einde te maken aan de door den aannemer van het 1ste gedeelte der Pekalen-werken in Probolinggo opgeworpen moeilijkheden werd in den aanvang van 1891, na minnelijke ontbinding van het aannemings-contract, ook ten opzichte van die werken tot verdere uitvoering in eigen beheer overgegaan.

Als een bezwaar dat zich bij aanbestedingswerken soms voordoet, wordt ook gewezen op de vaak weinige technische kennis der aannemers, hetgeen aanhoudend toezicht van de zijde van het waterstaatspersoneel vordert, welk toezicht meermalen in leiding der werkzaamheden overgaat, en de taak van dat personeel aanmerkelijk verzwaart.

Beter slaagde men er soms in om werken of onderdeelen van werken bij onderhandsch contract aan particulieren ter uitvoering op te dragen.

Het stelsel van zoogenaamd opleiden of aankweeken van aannemers is gebleken geen doel te treffen.

De voor de verschillende werken benoodigde materialen van inlandschen oorsprong, zoomede het portland-cement worden, voor zooveel de residentiën Batavia en Samarang betreft, bij aanneming geleverd. Ook de levering van teer ten dienste van alle burgerlijke openbare werken, de staatsspoorwegen daaronder begrepen, is in handen van aannemers. Deze wijze van aanschaffing gaf tot geen moeilijkheden aanleiding. Het benoodigde djatihout werd voor een groot deel door inkoop en voor een betrekkelijk klein gedeelte door eigen aankap verkregen.

II. Bijzonderheden nopens sommige werken.

Gebouwen. Aan woningen voor burgerlijk personeel werd in 1890 verwerkt f 358 608 ter zake van vernieuwingen en nieuwe werken, en f 332 225 voor onderhoud en herstelling. Onder andere werden voltooid 1 assistent-residentswoning (op de buitenbezittingen), 8 controleurswoningen (1 op en 7 buiten Java), en 1 woning voor een districtshoofd, terwijl bij het einde van het jaar in aanbouw bleven 14 controleurswoningen (5 op en 9 buiten Java) en 7 posthouderswoningen (in de Molukken). Regentswoningen werden niet voltooid, doch twee waren er onderhanden: een te Bangkallan op Madura en een te Poerworedjo in Bagelen [1]. De woningen voor het personeel bij de in- en uitvoerrechten te Belawan (Sumatra's Oostkust) kwamen gereed.

Verder beliepen de uitgaven voor nieuwe werken en vernieuwingen (dus ongerekend de kosten van gewoon onderhoud en herstelling) ter zake van andere categorieën van gebouwen over 1890 de volgende sommen: voor bureelen en andere gebouwen voor den algemeenen dienst (waaronder de algemeene pakhuizen) f 323 800, voor gevangenissen f 233 612, voor schoolgebouwen f 65 471, voor ziekengestichten f 46 891, en voor gebouwen van anderen aard (o. a. voor koffie- en zoutpakhuizen) f 150 892. Welke nieuwe gevangenissen in 1890 opgeleverd werden, is reeds vermeld op blz. 63/64 hiervóór. Zooals reeds op blz. 108 is aangeteekend, kwamen in 1890 op twee plaatsen nieuwe schoolgebouwen voor Europeanen tot stand en werden van vijf andere zoodanige scholen de lokalen vergroot en verbeterd. Ten dienste van het inlandsch onderwijs werden vijf schoolgebouwen opgericht of vergroot. Overigens vindt men onder de in 1890 voltooide nieuwe gebouwen nog genoemd: de entrepôtlokalen te Soerabaija, het tolkantoor te Belawan (Sumatra's Oostkust), zoomede een ziekengesticht te Soerakarta, hoedanig gesticht te Malang (Pasoeroean) in aanbouw werd genomen.

Wegen. De toestand der wegen op Java wordt, behoudens enkele uitzonderingen, zeer bevredigend genoemd [2]. Uit de buitenbezittingen wordt zulks alleen bericht wat de wegen op de hoofdplaatsen betreft. Met de wegen in de buiten-afdeelingen dier gewesten was het vaak, wegens gebrek aan verhardingsmateriaal en werkkrachten, minder goed gesteld. In het gouvernement Sumatra's Westkust hadden de wegen in 1890 veel van zware regens en bandjirs te lijden.

In 1890 werd voor het maken van nieuwe wegen uitgegeven f 15 346 en voor de verbetering van bestaande wegen f 214 130 (te zamen f 229 476), tegen f 42 310 en f 171 267 (te zamen f 213 577) in 1889, in welke sommen niet begrepen zijn de bijdragen van het departement van binnenlandsch bestuur voor de betaling van koelies, zijnde deze koelieloonen bestreden uit het excedent van het hoofdgeld van heerendienstplichtigen.

Aan de verbetering van den weg Menes-Pandeglang (Bantam) werd doorgewerkt. De aannemer echter kon het werk niet voltooien, zoodat de waterstaat het van hem moest overnemen. De in 1889 aangevangen aanleg van wegen van de dessa Tjiteureup naar Kali Tjaäh en naar de dessa Tjitapis in de afdeeling Tjiringin werd gestaakt, omdat het daarmede beoogde doel, namelijk om de bevolking aan te moedigen zich te Tjiteureup te vestigen, niet werd bereikt. De in 't vorig verslag bedoelde opnemingen voor de verbetering van den weg tusschen Goenoeng Kentjana en Rangkas Betoeng (afdeeling Lebak) werden beëindigd, waarna in een ander gedeelte dier afdeeling begonnen werd met opnemingen voor een weg van Sadjira over post Batok naar Djasinga (afdeeling Buitenzorg) en een zijtak naar Tjipannas.

Toen het in de tweede helft van 1890 bleek dat de krachten der eigenaren van de particuliere landerijen in de afdeeling Tangerang (residentie Batavia) tekort schoten om in de door mislukking van den oogst ontstane schaarschheid van voedingsmiddelen onder de opgezetenen dier landerijen te voorzien, kwam de Indische Regeering daarbij te hulp door aan bedoelde opgezetenen de gelegenheid te verschaffen door arbeid geld te verdienen. Onder meer werden fondsen toegestaan om in daghuur te verbeteren den binnenweg tusschen Tangerang en Mauk. Deze verbetering kwam voor een gedeelte tot stand. Toen namelijk regeeringshulp niet meer noodig bleek, werd het werk gestaakt.

In de Preanger Regentschappen werd voortgegaan met het verbeteren en gedeeltelijk verleggen van den weg van Paseh naar Karang Sambong (postweg Soemedang-Cheribon). De 3de en 4de sectiën kwamen gereed, terwijl de 2de sectie in uitvoering was en voor de 1ste sectie opnemingen werden gedaan. Een begin werd gemaakt met het maken van een weg van de spoorweghalte Rantja Ekek naar de districten Madjalaija en Tjipeudjeuh (afdeeling Tjitjalengka). In de afdeeling Bandong werd een nieuwe weg aangelegd van Tjankoewang naar Waroeng Lobak, waardoor de districten Tjikalong (afdeeling Tjiandjoer) en Bandong

[1] Schadeloosstelling voor het gemis van eene landswoning moest in 1890 worden toegelegd aan 1 resident. Overigens ontvingen zoodanige schadeloosstelling 30 assistent-residenten en 121 controleurs (in 1889 respectievelijk 29 en 130), benevens 11 regenten en 259 districtshoofden (in 1889 respectievelijk 15 en 251).

[2] Voor het planten van schaduwboomen langs de wegen is voor het seizoen 1890/91 ten behoeve van de verschillende gewesten van Java en Madura eene som van f 18 657 toegestaan. Dit werk geschiedt in vrijen arbied, hier en daar met behulp van dwangarbeiders of politioneel gestraften (verg. ook blz. 65/66 hiervóór).

korter met elkander worden verbonden. De opnemingen van den weg van Tjikalong naar het plateau van Pengalengan, eene verlenging van genoemden nieuwen weg, werden beëindigd. Voor een weg in het district Djampang Tengah (afdeeling Soekaboemi), van Njalindoeng naar het remontedepôt te Poerabaija, werd een nieuw tracé gevonden. Er werden ontwerpen opgemaakt voor den aanleg van een korteren weg van Tjiperai naar Lemboerawi en Patjet in het belang van de kina-ondernemingen op den Goenoeng Malawar, zoomede voor de verlegging van een gedeelte van den transportweg naar Krawang.

Met het doen van opnemingen voor het maken van een weg van Bodjonegoro (Rembang) naar het spoorwegstation Ngandjoek (Kediri) werd voortgegaan.

Ter hoofdplaats Soerabaija werden weder eenige wegen verbeterd door het aanbrengen van verharding met goeden steenslag, waarvoor een bedrag van f 49 055 werd toegestaan.

Wat de wegen in de residentie Pasoeroean betreft, is aan te teekenen dat in het district Tengger (afdeeling Pasoeroean) de weg van Pasrepan naar Poespo eene belangrijke verbetering onderging en de verbetering van dien van Poespo naar Tosari onderhanden werd genomen. Verder werden opnemingen gedaan ter verbetering van eenige andere wegen in gemeld district, zoomede voor de verlegging van den weg over den Radjegwesi tusschen Ngantang en Batoe (afdeeling Malang).

Door de ambtenaren bij den aanleg van den spoorweg Warong Pandreg – Tjilatjap werden in West-Banjoemas opnemingen verricht om, door middel van een rijweg, eene verbinding te maken tusschen Madjenang en de te bouwen spoorweghalte Maloewoeng.

In de residentie Madioen kwam men nagenoeg gereed met eene belangrijke verbetering van het gedeelte Slahoeng-Patjitan van den weg tusschen Ponorogo en Patjitan.

In de residentie Bezoeki bleef de groote postweg langs de oostkust van het gewest, namelijk daar waar hij door het uitgestrekte bosch van Soemberwaroe loopt, dat is in de nabijheid van het eindpunt Banjoewangi, ook in 1890 weder buiten onderhoud, bij gemis aan bevolking in die streek. Om op dit gedeelte den weg tot rijweg geschikt te maken, zou men zich van veroordeelden tot dwangarbeid moeten bedienen, hetgeen wegens kosten van voeding en toezicht toch nog f 40 000 's jaars zou vorderen, ongerekend eene uitgaaf van f 60 000 in eens voor de oprichting van barakken om de lieden onder dak te brengen. Dergelijke opofferingen acht evenwel de Indische Regeering door de eischen van het verkeer langs bedoelden weg niet gerechtvaardigd, te minder nu een dit jaar door de Paketvaart-Maatschappij buiten contract in het leven geroepen stoomvaartdienst (zie in bijlage T hierachter dienst XIV) de gelegenheid verschaft om van Banjoewangi de reis naar andere gedeelten van het gewest gedeeltelijk, namelijk tot Panaroekan, over zee te doen, en bovendien plannen beraamd worden om tusschen Banjoewangi en Djember langs de zuidelijke helling van het Rawoengebergte eene spoorwegverbinding tot stand te brengen. In Mei jl. heeft de Indische Regeering aan den resident te kennen gegeven dat het onnoodig wordt geacht bedoeld eindgedeelte aan de eischen van een grooten postweg te doen beantwoorden, maar dat het voldoende zal zijn dat het traject door het bosch van Soemberwaroe steeds begaanbaar zij voor ruiters en voetgangers.

In het gouvernement Sumatra's Westkust kwam met betrekking tot het aanleggen of verbeteren van wegen voor gewoon verkeer het volgende tot stand. In de Padangsche Benedenlanden werd voltooid de verbetering van den weg Tapan-Indrapoera en die van eenige kleinere wegen of gedeelten van wegen. Met de verandering van den weg Loeboe Alang-Priaman in een karreweg werd voortgegaan. In de Padangsche Bovenlanden bleef nog onderhanden zoowel de aanleg van een weg tusschen Fort de Kock en Si Pisang, als de verlegging van den weg tusschen Bondjol en Loeboe Sikaping. Een en ander moet dienen om een goeden transportweg tusschen laatstgemelde plaats en Fort de Kock te verkrijgen. Door bedoelden weg, zoo meldt de gewestelijke gouverneur, wordt de geheele vallei van de Soempoer, van de grens met Mandheling af tot aan de grens met Bondjol, in verbinding gebracht met de buitenwereld, waarvan zij tot nog toe door het omringende gebergte geheel was afgezonderd. In Tapanoli werd voor het weggedeelte Sopotindjak Tinggi-Boeloe Sama een geheel nieuw tracé gezocht. Voor het verleggen van dien weg in de gekozen richting werden tegen het einde van het jaar gelden toegestaan. Verder werd een tracé gevonden voor een karreweg van Tanah Batoe naar Sopotindjak Tinggi. Hierdoor zal Groot- en Klein-Mandheling eene goede gemeenschap krijgen met de zee.

In de residentie Benkoelen liep de verbetering van den weg tusschen Soekamarindo en Tandjong ten einde. Van den militairen weg van Benkoelen naar Kepahiang (residentie Palembang) werd een gedeelte verbeterd, terwijl voor de voortzetting van dit werk de noodige opnemingen werden gedaan.

In Groot-Atjeh kwamen de wegen in de nieuwe Chineesche kamp te Penajoeng gereed. Over een in aanleg genomen weg tot verbetering van de gemeenschap tusschen Simpang Olim en Edi ter Atjeh's Oostkust zie men het medegedeelde op blz. 6 hiervóór.

In de residentie Oostkust van Sumatra werden opgeleverd de wegen van Medan naar Laboean Deli en naar Kampong Besar. Aan het verbeteren van den grooten weg te Laboean Deli kon eerst tegen het einde van 1890 worden begonnen.

De verbetering van den weg van Bandjermasin naar Martapoera (Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo) werd voortgezet en nagenoeg voltooid.

Bruggen en duikers. Voor den bouw van nieuwe en de vernieuwing van bestaande bruggen en duikers werd in 1890 f 956 396 uitgegeven, tegen f 558 725 in 1889, in welke sommen niet begrepen zijn de bijdragen van het departement van binnenlandsch bestuur voor de betaling van koelies, zijnde deze koelieloonen bestreden uit het excedent van het hoofdgeld.

Van de 637 bruggen en duikers, waaraan in 1890 vernieuwingen werden aangebracht (hieronder begrepen de 46 werken van dien aard, die blijkens het vorig verslag bij het einde van 1889 nog in uitvoering waren), kwamen er 548 gereed. Aan 406 bruggen en duikers werden herstellingen verricht.

Voor de behoefte van 1890 waren uit Europa geëischt geworden de ijzerwerken voor den bovenbouw van 14 bruggen.

Werken in het belang van den landbouw. Met betrekking tot de in opneming en gedeeltelijk reeds in uitvoering zijnde belangrijke bevloeiingswerken [1]) op Java zijn over 1890 en de eerste maanden van 1891 de volgende mededeelingen te doen.

P r e a n g e r R e g e n t s c h a p p e n (*bevloeiing van de Tjihea-vlakte uit de Tjisokkan*). Het ontwerp voor het maken van de 1ste sectie der noodige werken, omvattende de prise d'eau aan de Tjisokkan en een daarmede in verband staand hoofdkanaal, met de noodige kunstwerken, voorloopig aansluitende aan eene bestaande waterleiding uit de Tjisoekarama, kwam eerst in het laatst van 1890 gereed. Met de uitvoering van dit gedeelte der werken, waarvan de kosten op f 312 852 geraamd zijn, werd in de eerste maanden van 1891 aangevangen en men rekent vóór het einde des jaars ruim ¹/₃ van die som te zullen hebben verwerkt. Tegelijk met de uitvoering van de reeds vastgestelde werken worden de ontwerpen gereed gemaakt voor de volgende sectiën. Deze zullen omvatten de verdere doortrekking van het hoofdkanaal en het maken van de voornaamste aftappingen daaruit.

C h e r i b o n (*Sindopradja- en Doetamati-leidingen*). Ook gedurende 1890 werden de opnemingen voor de verbetering der bevloeiing uit de hier genoemde leidingen geregeld voortgezet. Waarschijnlijk zullen die in 1891 geheel, of ten minste op weinig na, gereed komen.

De stuw- tevens spui-sluis Dadap aan het beneden-uiteinde der Sipetoeng-leiding, een der takken van het Doetamatikanaal, welke sluis, ten gevolge van het achteruitgaan van de strandlijn daar ter plaatse, gevaar liep door de zee verzwolgen te worden, moest afgebroken en meer landwaarts eene nieuwe gebouwd worden. Daarvoor werd f 6308 toegestaan.

[1]) Over werken van dien aard, door de inlandsche bevolking tot stand gebracht, zijn geen bijzonderheden gemeld. Men zie echter wat over de zoogenaamde dessaleidingen gezegd is op blz. 79 hiervóór.

Om de Sindopradja-leiding te beveiligen tegen de aanvallen der Tjimanok, daar waar deze rivier met scherpe bochten de leiding nadert, moesten bij een vijftal dessa's eenige oeververdedigingswerken worden uitgevoerd, waarvoor in het geheel een bedrag van f 27 514 werd toegestaan.

Het ontwerp voor de uitvoering van het eerste deel der voor de afdeeling Indramaijoe wenschelijk geachte irrigatiewerken is in den aanvang van 1891 gereed gekomen. Het beoogt de voeding van de Sindopradja-leiding uit de Tjimanok en hare scheiding van de Tjikeroe. De kosten zijn geraamd op f 710 000 bij uitvoering in vrijen arbeid. Blijkens berichten van Juli jl. had de Indische Regeering het dienstig geacht om, alvorens tot de uitvoering van dit ontwerp machtiging te verleenen, aan den directeur der burgerlijke openbare werken de vraag te onderwerpen, of de door hem in uitzicht gestelde verdere werken, namelijk tot verbetering zoowel van de Sindopradja-leiding zelve als van de waterverdeeling uit deze en uit de Doetamatileiding, met het oog op den niet zoo bijzonder ongunstigen irrigatietoestand in Indramaijoe, niet bij andere meer urgente werken behooren achter te staan, en dus, bij het tot stand komen van het reeds ter uitvoering voorgedragen werk, niet zonder overwegend bezwaar zouden kunnen achterwege blijven.

Tagal (*afdeeling Brebes* en *Waloeh-gebied*). De in 't vorig verslag genoemde werken voor de bevloeiing uit de Babakan-rivier kwamen gedurende 1890, op weinig na, gereed en konden in de eerste maanden van dit jaar in gebruik worden gesteld. Ook werd een aanvang gemaakt met de werken voor de bevloeiing uit de Keboejoetan en tot normaliseering van die rivier, ten einde voortaan voor overstroomingen van die zijde gevrijwaard te zijn. In het geheel werd, met inbegrip van de reeds in vorige verslagen vermelde werken, voor de bevloeiing en afwatering in West-Brebes een bedrag van f 702 296 beschikbaar gesteld, waarvan op ult. 1889 was verbruikt f 218 156 en gedurende 1890, doordien voor de bedoelde werken niet in voldoenden getale koelies beschikbaar waren, slechts verwerkt is kunnen worden f 187 353. De opnemingen van de geheele vlakke streek tusschen de Losari- en de Babakan-rivieren werden voortgezet en waren op het einde van 1890 nagenoeg geheel gereed, terwijl de uitkomsten er van in kaart werden gebracht

In aansluiting met deze opnemingen werd tevens een aanvang gemaakt met een nader onderzoek betreffende een reeds in vroegere jaren opgemaakt voorloopig ontwerp tot verbetering der bevloeiing van het terrein tusschen de Pamali- en de Babakan-rivieren (Oost-Brebes). Reeds is uit dit nader onderzoek gebleken dat, in verband met het vermogen der Pamali-rivier, het daaruit te irrigeeren gebied, in stede van op 21 000 bouws, zooals in het oorspronkelijk ontwerp bedoeld was, minstens op 30 000 bouws kan gesteld worden, wanneer de prise d'eau uit de Pamali meer stroomopwaarts aangelegd wordt. Met de verdere voorbereiding van dit plan zou gedurende 1891 geregeld worden voortgewerkt.

De in het oostelijk deel van Tagal, namelijk in de afdeeling Pamalang, onderhanden opnemingen in het gebied der Waloeh-rivier werden voortgezet. Bij het einde van 1890 was daarvoor uitgegeven f 24 988. De nieuwe prise d'eau in genoemde rivier kwam in het begin van 1891 geheel gereed en in werking.

Tagal en Pekalongan (*Tjomal-gebied*). Vermits op grond van geregeld voortgezette waarnemingen scheen aangenomen te moeten worden dat ter uitbreiding van de irrigatie in het gebied der Waloeh-rivier tevens zou moeten beschikt worden over een deel van het water der Tjomal-rivier, werden onderzoekingen ingesteld naar de wijze waarop zulks het best zou kunnen geschieden, terwijl, in afwachting van eene beslissing in deze aangelegenheid, voorloopig geen verdere voortgang werd gemaakt met het in vorige verslagen bedoeld ontwerp voor het maken van een hoofdkanaal uit de Tjomal voor de bevloeiing van ongeveer 25 000 bouws, aan den rechteroever dier rivier gelegen. Daarentegen werd, als met het evenbedoeld Tjomal-kanaal niet in verband staande, een aanvang gemaakt met een ontwerp voor de verbetering van de bevloeiing uit de Genteng-rivier, een der rechterzijstroomen van de Tjomal.

Samarang (*Demaksche waterwerken*). Zooals blijkt uit de opgaaf op blz. 139 hiervóór werd in 1890 aan de waterwerken in de afdeeling Demak f 734 039 verwerkt, dat is ruim f 124 000 meer dan geraamd was. Met de uitvoering van het in 1885 (zie het verslag van dat jaar blz. 122) aangenomen vereenvoudigde plan komt men dit jaar gereed. Opdat van de reeds tot stand gebrachte werken al het nut kunne getrokken worden dat zij beloven, ligt het in de bedoeling het dagelijksch beheer en toezicht daarover aan technisch personeel op te dragen (verg. blz. 137 hiervóór). Door ditzelfde personeel zal dan in 1892 een aanvang kunnen worden gemaakt met de werken tot bevloeiing en waterafvoer in het district Wedoeng, waarvan de kosten zijn geraamd op f 600 000. Omtrent de in 1890 met de Demaksche werken gemaakte vorderingen is het volgende aan te teekenen.

Met het graven van de leidingen en slooten voor de irrigatie uit de Serang-rivier kwam men geheel gereed. De in heerendienst te graven kleinere leidingen en slooten, tot de Toentang-irrigatie behoorende, bleven nog onderhanden. Intusschen kwam eene meer belangrijke leiding tot stand, ten doel hebbende de bevloeiing van een ten noorden van den postweg gelegen gedeelte der afdeeling. De nieuwe rechter Toentang-dijk werd geheel in werking gesteld. Zoowel deze als de nieuwe linker Serang-dijk voldoen goed aan hunne bestemming en vorderen weinig onderhoud. De nieuwe weg van Gadjah, over Dempet naar Krassak werd voltooid en in gebruik gesteld. Het gedeelte van het prauwvaartkanaal langs den postweg van Demak tot Djebor, zijnde het laatste of derde pand, werd verbeterd, terwijl vijf nieuwe bruggen daarover werden gebouwd. De uitwateringsluis te Djebor kwam ongeveer geheel en de schutsluis aldaar voor ongeveer de helft gereed. De inlaatsluizen van de drie groote afwateringskanalen, het Djebor-, het Sedoe- en het Gadjah kanaal, benevens deze kanalen zelve, werden voltooid en in het laatste gedeelte van 1890 in gebruik gesteld; al aanstonds werd er veel partij van getrokken. Eveneens werden voltooid de inlaatsluizen van die hoofdleidingen welke uit het prauwvaartkanaal worden gevoed en een gedeelte van de noordelijke streek der afdeeling moeten bevloeien. Ook deze hoofdleidingen kwamen gereed. Met het maken van eene spuisluis aan het einde van het eerste pand van het Serang-kanaal, waarin belangrijke opslibbing was waargenomen, kwam men bijna gereed. In de Serang-rivier werden bovenstrooms van den stuwdam en tegenover de inlaatsluis van het Serang-kanaal, met geringe kosten, eenige kribben uitgebracht, die ten doel hebben te voorkomen dat de opslibbing in dat riviergedeelte hinderlijk wordt voor de voeding van het Serang kanaal.

De opkomst van het werkvolk was, over het geheele jaar gerekend, voldoende en over die der heerendienstplichtigen viel niet te klagen.

Soerabaija en Rembang (*Solo-vallei*; *Keningwerken*). De opnemingen in de Solo-vallei brachten aan het licht dat eene opstuwing van de Solo-rivier, ter plaatse waar zij uit het gebergte treedt, de gelegenheid zal geven om het watervermogen, dat die stroom doorgaans in den westmoesson bezit, volledig voor bevloeiing te benuttigen. Bij opstuwing op dit punt, in plaats van nabij Bodjonegoro, zooals bij het plan van 1885 in de bedoeling lag, zal niet eene uitgestrektheid van 120 000 bouws of — zooals men bij het hervatten van de opnemingen in 1889 aanvankelijk meende — van 150 000 bouws kunnen worden bevloeibaar gemaakt, maar zal het irrigatiegebied zich over 223 000 bouws kunnen uitstrekken, waarvan 71 000 bouws in de afdeelingen Bodjonegoro en Toeban der residentie Rembang en 152 000 bouws in de afdeelingen Sidaijoe, Lamongan, Grissee en Soerabaija der residentie Soerabaija. Een behoorlijk stelsel van irrigatie dezer landstreek is onafscheidelijk verbonden aan eene goede afwatering, en ook in verband daarmede is weer op den voorgrond getreden eene verlegging van de monding der Solo-rivier in veel meer westelijke richting dan de laatstelijk gegraven nieuwe monding in de richting Oedjong Pangka, die beschouwd wordt als nog te dicht bij den ingang van het westgat van Soerabaija gelegen om de instandhouding van het vaarwater aldaar op afdoende wijze te verzekeren. Ten gevolge van een en ander hebben de opnemingen grootere uitgebreidheid verkregen dan waarop aanvankelijk gerekend was, zoodat zij nog het ge-

heele jaar 1891 in beslag zullen nemen. De ontwerpen voor de opstuwing en voor het kanaal, waardoor de rivier naar zee zal worden afgeleid, zijn gereed. De totale kosten voor de aan te leggen werken, die vroeger, toen van een irrigatie-gebied van 150 000 bouws sprake was, op f 12 millioen waren geraamd, zullen nu, bij de uitbreiding van dat gebied tot 223 000 bouws en met inbegrip van den eventueelen nieuwen Solo-mond, f 18 millioen bedragen, zijnde ruim f 80 per bouw bevloeid terrein. Daar dit werk gerekend wordt tot de zoodanige te behooren die eene voldoende directe bate aan de schatkist beloven om de renten van het daaraan te besteden kapitaal te dekken, bestaat het voornemen om, wanneer de noodige fondsen zullen zijn toegestaan bij eene zoo tijdig mogelijk in te dienen suppletoire begrooting (de indiening daarvan wacht op eenige nog ontbrekende gegevens uit Indië), reeds in den loop van 1892 den arbeid te doen aanvangen.

Omtrent de uitkomsten van een veel kleiner werk op irrigatiegebied, in 1889 in de residentie Rembang voltooid, strekkende tot het aanbrengen van bevloeiing over p. m. 3800 bouws in de vlakte der Kening-rivier (afdeeling Toeban) en tot verbetering van de afwatering aldaar (verg. vorig verslag blz. 131) luiden de over 1890 ontvangen berichten zeer bevredigend. Dat werk, waarmede eene verlegging van genoemde rivier is gepaard moeten gaan, en dat in zijn geheel f 340 000 (of p. m. f 90 per bouw) heeft gekost, is, na de werken in Demak (residentie Samarang), het eerste geweest, waarbij men zich niet bepaald heeft tot het maken van eene prise d'eau en van eene hoofdleiding, doch waarbij een volledig stelsel van aan- en afvoerleidingen is tot stand gebracht. Kon er vroeger in de bedoelde streek, omvattende een gedeelte van de districten Djatirogo en Singahan, van eenige bevloeiing gedurende den oostmoesson geen sprake zijn, en was in den westmoesson het slagen van de padicultuur geheel afhankelijk van een voldoenden en regelmatigen regenval, zoodat onder de gunstigste omstandigheden op eene productie van niet meer dan 20 pikols padi per bouw mocht gerekend worden, in 1889/90 is er niet alleen gedurende den westmoesson voldoende water beschikbaar geweest om de geheele uitgestrektheid van 3800 bouws met padi te beplanten, doch ook in den daarop gevolgden oostmoesson heeft de bevolking in voldoende hoeveelheid over water kunnen beschikken hetzij voor eene tweede beplanting met padi, hetzij voor de teelt van andere minder water behoevende gewassen. Wel is waar zijn ziekten in het padigewas, zooals ook elders in Rembang zijn voorgekomen, oorzaak geweest dat in den westmoesson de oogst in de geïrrigeerde streek over 't algemeen minder goed is geslaagd, maar daarentegen heeft de tweede aanplant van padi (in den oostmoesson), waartoe ruim 2000 van de 3800 bouws waren gebezigd, op de sawah's 1ste soort 30 pikols en op de sawah's 2de soort 26 pikols droge padi afgeworpen, overeenkomende met eene waarde van f 175 000. De aanplant van andere tweede gewassen op de overige 1800 bouws bracht in den oostmoesson niet zooveel op als wel verwacht mocht worden, hetgeen echter wordt toegeschreven aan de omstandigheid dat de bevolking nog niet geheel vertrouwd was met het ingevoerde stelsel van waterverdeeling. Volgens berichten van Juni jl. bleken de tot stand gebrachte werken meer en meer te voldoen, en bestond er kans dat in de geïrrigeerde streek eene suikerfabriek zou verrijzen.

P a s o e r o e a n (*werken tot bevloeiing uit de Pategoean, Djogonalan, Kedong Larangan, enz.*). De in 't vorig verslag (blz. 133) vermelde werken ter verdere verbetering van de bevloeiing uit de Pategoean- en Djogonalan-rivieren in de afdeeling Bangil, voor de uitvoering waarvan in Maart 1889 ruim f 110 000 was toegestaan, kwamen in 1890 geheel gereed en vorderden eene uitgaaf van f 98 890. Voor de bevloeiing in den westmoesson 1890/91 deden de nieuwe werken al dadelijk dienst, en volgens daaromtrent ontvangen berichten gaven zij voorloopig zeer goede uitkomsten. Tot de verdere uitvoering van het algemeen plan werd in het begin van 1891 f 82 750 toegestaan voor het verzekeren van eene geregelde bevloeiing van 1100 bouws uit de Djogonalan. Een ontwerp voor het maken van aftappingen uit de Pategoean-leiding, ter bevloeiing van 2200 bouws, was in het voorjaar van 1891 nog in bewerking, doch men dacht daarmede tijdig genoeg gereed te komen, om de uitvoering nog vóór het einde des jaars te kunnen ter hand nemen. Lag het aanvankelijk in de bedoeling om de bevloeiing uit de Pategoean-, Djogonalan- en Kedong Larangan-rivieren te doen plaats hebben over eene uitgestrektheid van ongeveer 5500 bouws van het irrigatiegebied dier rivieren, thans, nu meer volledige gegevens ten dienste staan, is de wenschelijkheid en noodzakelijkheid gebleken om binnen datzelfde gebied de bevloeiing te verzekeren van eene grootere uitgestrektheid, namelijk van ongeveer 9000 bouws. Dientengevolge zal met de uitvoering niet f 550 000, zooals aanvankelijk was geraamd, maar f 900 000 gemoeid zijn, waarvan bij het einde van 1891 vermoedelijk ongeveer f 500 000 nog te verwerken zal overblijven.

P r o b o l i n g g o (*Pekalen-werken*). Het eerste gedeelte dezer werken vorderde gedurende 1890 weder slechts zeer langzaam en was op het einde van dat jaar nog niet voltooid. Aan den aannemer van dit gedeelte kon van de aannemingsom, ad f 389 700, in het geheel slechts een bedrag van f 327 348 worden uitbetaald. Op diens verzoek werd in Januari jl. het met hem gesloten contract bij notarieele akte ontbonden, zoodat het onvoltooid geblevene nu in eigen beheer zal worden tot stand gebracht, evenals dit reeds geschiedt met het tweede gedeelte der Pekalen-werken, waarmede men vermoedelijk dit jaar gereed komt. Van het voor dit tweede gedeelte toegestaan bedrag, ad f 352 084, was bij het einde van 1890 f 235 871 verwerkt. Ten behoeve van het derde of laatste gedeelte der Pekalen-werken, bestaande in de secundaire aan- en afvoerleidingen, met de daarvoor en voor de in dessa- of in heerendienst te graven tertiaire leidingen noodige kunstwerken, kwamen de ontwerpen, voor zooveel betreft acht van de dertien bevloeiingsvakken, in den aanvang van 1891 gereed. Tot de uitvoering van deze ontwerpen, omvattende de kleinste helft (p. m. 4500 bouws) van het geheele irrigatiegebied (p. m. 10 000 bouws), is machtiging verleend bij gouvernementsbesluit dd. 25 Augustus 1891 n°. 16. Daarvoor is — gerekend op uitvoering geheel in vrijen arbeid — f 213 455 toegestaan. Het heeft een punt van overweging uitgemaakt, of het beginsel om de nevenwerken, in groote irrigatieplannen begrepen, zooveel mogelijk tot stand te brengen met gebruikmaking van heerendienstplichtigen (zie vorig verslag, blz. 132, noot 2) in dit geval niet ook op het graven van de secundaire leidingen zou kunnen worden toegepast, doch hiervan is door de Indische Regeering met betrekking tot de Pekalen-werken afgezien, op grond dat zulks de krachten van de bevolking zou te boven gaan. Van de bovenbedoelde 10 000 bouws zullen 2000 bouws voor 't eerst bewatering krijgen en van de overige 8000 bouws zal de bevloeiing verbeterd worden. Voor de beëindiging van het werk ten opzichte van de vijf bevloeiingsvakken, waarvan de ontwerpen voor de nevenwerken nog in behandeling zijn, zal vermoedelijk gevorderd worden f 167 000 en voor de afwerking van het van den aannemer onvoltooid overgenomen eerste gedeelte der werken nog p. m. f 50 000. Met inbegrip van deze sommen zullen dan de Pekalen-werken in 't geheel hebben gekost f 1 100 000 of ongeveer f 110 per bouw.

B e z o e k i (*Sampean-rivier*). Aan het opmaken van de ontwerpen voor de verbetering en uitbreiding der bevloeiing door middel van de bestaande aftappingen uit de Sampean-rivier werd geregeld voortgewerkt. Een dier ontwerpen, ten doel hebbende de verbetering der irrigatie op den linkeroever van genoemde rivier uit de Panaroekan-leiding, beoogt tevens de uitbreiding van het irrigatiegebied met 1400 bouws. Dat ontwerp kwam gereed en zou in den loop van dit jaar tot uitvoering kunnen komen. De voltooiing van de nieuwe brug over de Sampean-rivier te Widoeri (zie vorig verslag blz. 133) wachtte nog steeds op de aanbrengst van den uit Europa ontboden ijzeren bovenbouw.

B a n j o e m a s en B a g e l e n (*Seraijoe-gebied en zuidelijk deel der beide gewesten*). Gedurende 1890 werden voltooid de reeds in het vorig verslag genoemde, in het Seraijoe-gebied gelegen werken, als: 1°. een gedeelte der Karangtengah-leiding; 2°. de eerste hoofdaftapping uit die leiding, en 3°. verbeteringen aan de Singomerto- en Poetjang-leidingen. Deze werken, waarvoor was toegestaan respectievelijk f 162 788, f 166 411 en f 62 216, werden door een aannemer uitgevoerd. Na de voltooiing van de beide

eerstgenoemde werken werd veel tegenspoed ondervonden bij het in gebruik stellen daarvan, ten gevolge van herhaalde afschuivingen, die in sommige gedeelten der leidingen, waar deze belangrijk in ophooging waren, zich voordeden. De wenschelijkheid werd daarop ingezien om, alvorens de leidingen in gebruik te stellen, nog eenige bijwerken uit te voeren, voornamelijk bestaande in het verzwaren van die ophoogingen, terwijl verder — omdat de grond voor de ophoogingen gebezigd in sterke mate het water bleek door te laten en die eigenschap als de voorname oorzaak der afschuivingen moest worden beschouwd — tevens een onderzoek werd ingesteld naar de geschiktste en minst kostbare wijze om den bodem en de wanden der leidingen in ophooging waterdicht te maken. Voor de bedoelde bijwerken werd gedurende 1890 uitgegeven ongeveer f 18 000.

Aan het ontwerp tot verbetering van de in 't vorig verslag (blz. 133) bedoelde Blimbing-leiding werd nog geen begin van uitvoering gegeven, omdat twijfel ontstaan was of de van die uitvoering te verwachten voordeelen wel tegen de geraamde kosten (f 430 893) zouden opwegen, en, zooals lager blijken zal, in het Seraijoe-gebied andere werken aan de orde waren gesteld, die meer noodig werden geoordeeld, en omtrent de oeconomische gevolgen waarvan minder verschil van gevoelen bestond. Hiertoe behoort in de eerste plaats de bevloeiing uit de Seraijoe van het district Adiredjo in Zuid-Banjoemas en zoo mogelijk ook van een deel der afdeeling Karang Anjar in Bagelen; en verder de verbetering der bevloeiing in de districten Tjahjana en Bandjar uit de Pekadjangan-leiding. Er werd daarom besloten om voorloopig af te zien van de uitvoering van het volledig ontwerp voor de verbetering der Blimbing-leiding, in afwachting dat, door het zorgvuldig nagaan van de uitkomsten bij enkele in den laatsten tijd door den waterstaat gemaakte irrigatiewerken, meer volledige en vertrouwbare gegevens zouden zijn verkregen ter beoordeeling van de oeconomische gevolgen, verbonden aan het vervangen van eene op inlandsche wijze bestaande bevloeiing door een volledig op wetenschappelijken grondslag berustend stelsel, en inmiddels zich te bepalen tot de uitvoering van een belangrijk onderdeel van dat ontwerp, namelijk het maken van een stuwdam in de Blimbing-rivier, ten einde eene ruimere voeding van de Blimbing-leiding te verzekeren. Verder zullen eenige kleinere werken worden uitgevoerd tot behoud zooveel mogelijk van het bestaande.

Wat de in het bovenstroomgebied der Seraijoe gelegen Moengkoeng-leiding betreft, werd voor het verbeteren van eene bestaande aftapping daaruit, dienende tot bevloeiing van 720 bouws, en voor het maken van eene nieuwe aftapping ter bevloeiing van 379 bouws, te zamen een bedrag van f 20 483 toegestaan. Het ligt in de bedoeling om verder, door geleidelijke uitvoering van eenige nevenwerken onder toezicht van het personeel der irrigatie-afdeeling Seraijoe, het water van deze in eene zeer geaccidenteerde en tot nog toe schaars bevolkte streek aangelegde leiding voor den landbouw te benuttigen, voor zoover zulks zonder onevenredig kostbare kunstwerken mogelijk zal blijken.

Met de onderhanden opnemingen in het overig gebied der Seraijoe werd krachtig voortgegaan; die in de districten Bandjar en Tjahjana kwamen in zoover gereed dat met het opmaken van een voorontwerp voor de verbetering der Pekadjangan-leiding een aanvang kon worden gemaakt.

In het zuidelijk deel der residentie Bagelen beoosten de rivier Loh Oeloe vorderden de onderhanden opnemingen naar wensch. Een daarop gegrond ontwerp voor de verbetering en uitbreiding der bevloeiing uit de Kali Semo-leiding was in bewerking. In uitvoering kwam de verbetering der Kragilan-leiding, zijnde eene aftapping uit de Djali-rivier en dienende voor de bevloeiing van p. m. 1200 bouws, welk werk sedert werd voltooid. De verbeteringen bestonden in het maken van eene inlaatsluis met beweegbare waterkeeringen aan den bovenmond dier leiding, het verruimen van het profiel der leiding, het vervangen van eenige tijdelijke kunstwerken daarin door permanente, enz. In het geheel werd voor de verbetering der Kragilan-leiding toegestaan f 61 683.

Behalve de hiergenoemde werken kwamen in Bagelen en Banjoemas, onder toezicht van het personeel der irrigatie-afdeeling Seraijoe, verschillende werken van geringen omvang tot stand, die het behoud, de verbetering of de uitbreiding der bestaande bevloeiing ten doel hebben.

Ook de opnemingen in Zuid-Banjoemas en in de afdeeling Karang Anjar van Bagelen werden geregeld voortgezet. Een voorloopig ontwerp voor het maken van de in 't vorig verslag (blz. 134) besproken aftapping uit de Seraijoe voor de bevloeiing van het district Adiredjo (Zuid-Banjoemas) zou weldra gereed komen. Men zal dan kunnen nagaan in hoever het aanbeveling verdient om, door het doortrekken van die aftapping door het Karang-Bollong gebergte, ook een groot deel van Karang Anjar (Bagelen) te bevloeien.

Wegens het belang dat bergbosschen voor de irrigatie opleveren, verdient hier ook aangeteekend te worden dat maatregelen zijn genomen ter voorziening in de eerste behoeften van herbossching der ontwoude berghellingen in Bagelen. Met deze herwouding zou in 1890/91 begonnen worden in de districten Sapoeran en Kaliwiro (afdeeling Ledok), dat is in het bronnengebied van de meeste groote rivieren welke Zuid-Bagelen van water voorzien.

Kadoe (*Manggis-leiding*). Het definitief ontwerp voor het maken van eene aftapping uit de Progo-rivier tot voeding van de Manggis-leiding (zie vorig verslag blz. 134) kwam gereed. In het begin van dit jaar werd machtiging verleend tot de uitvoering daarvan in daghuur, waarvan de kosten op f 278 065 geraamd zijn. Nader werd f 37 421 toegestaan voor de verdere verbetering van het reeds bestaande gedeelte der Manggis-leiding. Een voorontwerp, beoogende het doortrekken van diezelfde leiding ter bevloeiing van ongeveer 4300 bouws (of van 1000 bouws meer dan waarop men aanvankelijk gerekend had), bezuiden de hoofdplaats Magelang, was in bewerking. De geheele uit de Manggis-leiding te bevloeien oppervlakte kan, nu de terreinopnemingen volledig zijn afgeloopen, op p. m. 5000 bouws gesteld worden. In verband daarmede zal ook het vroeger geraamde cijfer voor de totale kosten van den aanleg der verschillende werken eene verhooging dienen te ondergaan.

Djokjokarta (*Progo-leiding*). Zooals blijkt uit noot *g* op blz. 138 hiervóór worden nog in dit jaar ter hand genomen het terreinonderzoek en het projectwerk voor de laatstelijk in de twee voorgaande verslagen (zie het verslag van 1889, blz. 147, en dat van 1890, blz. 134) besproken bevloeiing van de landstreek Siudang Pitoe uit de Progo-rivier, zijnde voor deze voorbereiding bij gouvernementsbesluit dd. 4 April 1891 nº. 7 voor de laatste negen maanden van het loopende jaar eene som van f 10 500 toegestaan.

Madioen (*opnemingen in de afdeeling Magetan*). De opnemingen in het belang der verbetering van de bevloeiing van eene uitgestrektheid van p. m. 3000 bouws in de afdeeling Magettan gingen geregeld voort en zouden vermoedelijk in dit jaar ten einde worden gebracht. De tezelfder tijd ingestelde onderzoekingen, om de voor bevloeiing beschikbare waterhoeveelheid in die afdeeling te vermeerderen, hadden de mogelijkheid doen inzien om meer nut te trekken van het op de helling van den Lawoe gelegen meer, genaamd Telaga Passir, nabij Larangan, en wel door bij dat meer eene uitwateringsluis te bouwen, waardoor gelegenheid zou ontstaan om, in tijden van watergebrek, de geheele in dat meer opgezamelde waterhoeveelheid langzamerhand, overeenkomstig de behoefte, af te tappen. Voor het maken van die uitwateringsluis werd in het begin van 1891 f 9426 toegestaan. Binnenkort zullen voldoende gegevens verzameld zijn om eene beslissing mogelijk te maken ten aanzien van de middelen die voor eene meer algemeene verbetering der bevloeiing in de afdeeling Magettan in aanmerking komen.

Rivier- en andere waterkeeringswerken. Ter hoofdplaats Batavia werd de kaaimuur langs het Molenvliet over eene lengte van 100 strekkende meter vernieuwd. Aan den linkeroever van de Tjitaroem nabij Tandjong Poera werd eene krib gebouwd.

Te Samarang kwam de afsluiting van de Samarangsche rivier met bijkomende werken (zie vorig verslag blz. 135) gereed, uitgezonderd het op profiel brengen van het bandjirkanaal. In den westmoesson van 1890/91 werden daarvan goede diensten ondervonden. De afsnijding van eene bocht in de rivier boven de sluis bleek echter nog

noodig; daarmede werd in dit jaar een begin gemaakt. Het in 't vorig verslag bedoelde gedeelte eener nieuwe bedijking op den rechteroever der Serang-rivier (mede in de residentie Samarang), welk werk gedurende 1890 tot uitvoering is gekomen, was bij het einde van dat jaar zoo goed als voltooid. Voor de uitvoering van het daaraan sluitend gedeelte tot aan Tangoelangin werd in het begin van dit jaar een bedrag van f 219 870 toegestaan. Onder deze kosten zijn begrepen die voor het maken van een nieuwen weg door de dessa's Wates, Ngemplak en Tandjong-kali, ter vervanging van een gedeelte van den bestaanden weg, dat door de uitvoering van den nieuwen dijk daarbuiten gebracht wordt. Hetgeen verder benedenstrooms van Tangoelangin tot verbetering van de Serang-rivier zal moeten geschieden staat in zulk een nauw verband met het algemeene plan tot verbetering van de bevloeiing en afwatering in het district Wedoeng, dat het als een onderdeel van dat plan zal worden beschouwd (zie onder Samarang op blz. 142 hiervóór).

Naar gelang door de voltooiing van de thans in uitvoering zijnde en van de nog voor te stellen werken de beneden-Serang-rivier meer en meer geschikt wordt gemaakt tot afvoer van het bandjirwater, zal ook met de beteugeling der Joana-rivier (residentie Japara) voortgang gemaakt worden.

De herstelling aan vijf kribben in de Solo-rivier ter verdediging van den oever ter hoofdplaats Bodjonegoro (residentie Rembang) werd voltooid.

De toestand der rivierdijken in de residentiën Soerabaija en Kediri, waarvan het onderhoud in de laatste jaren in vrijen arbeid en onder technisch toezicht geschiedt, wordt gaandeweg beter. De opneming van de Brantas- en Soerabaija-rivieren werd voltooid en met het bewerken van de verkregen gegevens voor het maken van een algemeen plan tot dijk- en rivierverbetering werd een aanvang gemaakt. Ter hoofdplaats Soerabaija werden herstellingen verricht aan eenige gedeelten kaaimuur, terwijl langs de Pegirian-rivier steenglooiingen werden gemaakt.

De zoo goed als afgeloopen werken tot instandhouding van het vaarwater in den noordelijken ingang van straat Madura (Westgat van Soerabaija) bepaalden zich in 1890 tot het onderhoud van de dammen en het weggraven van nadeelig werkende bermen. Gebaggerd werd er niet meer. De moeilijkheden, die de scheepvaart in de kali Miring ondervond, ten gevolge van opslibbing boven de sluis aan de Solo-rivier en het verondiepen van de geul door de banken aan den benedenmond, werden in het afgeloopen jaar geheel weggenomen. Nagegaan werd op welke wijze de steenmassa's, benoodigd voor den eventueelen aanleg van een dam van Oedjoeng Piring naar Djamoean-rif, zouden kunnen verkregen worden. In 1890 had vanwege de marine weder de vierjaarlijksche opneming van bovenbedoeld vaarwater plaats. De uitkomsten werden, ter vergelijking met de toestanden in vroegere jaren, bewerkt en toonden eenigen achteruitgang aan. Het blijkt nu dat de verlegging van de monding der Solo-rivier in de richting Oedjoeng Pangka (baai van Sidaijoe) inderdaad slechts als een tijdelijk hulpmiddel tot behoud van het westervaarwater moet beschouwd worden. Op een meer afdoend middel om dat behoud te verzekeren, namelijk het verwijderen van de Solo-monding tot op grooteren afstand van den ingang van het westervaarwater, bijv. tot op de grens tusschen de residentiën Soerabaija en Rembang, is gerekend in het ontwerp tot bevloeiing van de Solo-vallei waarvan sprake is op blz. 142/143 hiervóór. Voor het tot stand brengen van deze nieuwe uitwatering is onder de f 18 millioen, waarop de totale kosten van de werken ten behoeve van de Solo-vallei geraamd zijn, eene som van f 5½ millioen begrepen. Volgens berichten van 't laatst van Mei jl. bestond het voornemen om te doen onderzoeken, in hoever de aanleg van den bovenbedoelden dam van Oedjoeng Piring naar Djamoean onvermijdelijk is om inmiddels het westervaarwater op diepte te houden tot tijd en wijle de doorgraving op de grens van Rembang zal zijn tot stand gekomen, en in hoever voor dat doel wellicht volstaan zou kunnen worden met een dam van minder lengte en minder hechte constructie dan waarop vroeger gerekend was.

Omtrent de werken ten behoeve van het Oostgat van Soerabaija (de Porrong-werken) valt te melden dat het eerste en het tweede gedeelte dier werken in het afgeloopen jaar in uitvoering bleven, en dat met het derde gedeelte een begin werd gemaakt; aan de gezamenlijke werken werd ruim f ½ millioen verwerkt.

In de residentie Pasoeroean werden voorzieningen aangebracht langs de oevers der Soerak-rivier ter beveiliging van den postweg.

De afsnijding in de Batang Anei ter Sumatra's Westkust, welk werk blijkens het vorig verslag (blz. 135) tijdelijk gestaakt werd wegens gebrek aan werkkrachten, is in 1891 weder opgevat.

Te Penajoeng (Groot-Atjeh) werd begonnen met den bouw van een stoomgemaal ten behoeve van de Chineesche kamp.

Havenwerken. Ter verdere uitrusting van de haven Tandjong Priok (Batavia) werd voortgegaan met den bouw van de in 't vorig verslag bedoelde opslagloodsen, den kolensteiger en de kolenloodsen. De opslaglokalen werden op 1 November 1890 in gebruik gesteld. Voor den kolensteiger aan het oosterboord werd een deel der benoodigde ijzerwerken eerst in het laatst van December uit Europa ontvangen, in welke maand ook aangebracht werden de ijzeren geraamten van een viertal kolenloodsen. De voltooiing van de werken op het steenkolen-etablissement werd tegen 1 Juli 1891 tegemoet gezien.

Twee politiewachthuizen werden gebouwd, benevens vier loodsen ten behoeve van de marine. De ooster-grindweg en de daarin gelegen brug werden, ten gevolge van het werk aan de kolenterreinen, verlegd. De westelijke havendam vorderde nagenoeg geen onderhoud, terwijl het verhoogen van den oostelijken dam werd voortgezet. In de beton-taluds langs het dokbassin was weder eenige werking; de kraandam en de leidam aan het oosterboord werden gedeeltelijk opnieuw opgezet. In de westergracht werd eene oeververdediging aangebracht. Er werd met twee baggermolens gewerkt, in hoofdzaak om aan de binnenhaven eene meerdere breedte te geven, hetgeen gevorderd werd in verband met den aanleg van den kolensteiger, en verder om die haven de vastgestelde diepte te doen behouden. In 't geheel werd 257 000 M³. gebaggerd, waarvan 45 000 M³. uit den zuidhoek der binnenhaven, die vrij belangrijk was opgeslibt onder den invloed van het scheepvaartkanaal en van het daarin uitmondende Goenoeng Sahari-kanaal, waarvan de sluizen, bij bandjirs in de Tjiliwong, worden opengezet. Bij dit baggerwerk waren de hopperbarges in gebruik [1]), terwijl daarbij ook geregeld dienst deden twee van de drie stoombarkassen.

De haven werd gedurende 1890 bezocht door 647 stoom- en 53 zeilschepen, zijnde van de eersten 60 meer, doch van de laatsten 8 minder dan in 1889.

Uit Koetei, Japan, Australië, Bengalen en Engeland werd in 1890 60 335 ton steenkolen per stoomschip en 17 378 ton per zeilschip te Priok aangevoerd, in het geheel 77 713 ton, tegen 68 630 ton in 1889 (per stoomschip 40 462 en per zeilschip 28 168 ton).

In 1890 werd te Priok nog voortgegaan met kostelooze verstrekking van artesisch drink- en ketelwater ten dienste der scheepvaart (verg. wat ter zake is gezegd in de noot op blz. 47 hiervóór). De hoeveelheid aan het laag reservoir verstrekt (door tusschenkomst van een particulier die voor dit doel de schepen bedient) bedroeg 4270 M³. voor drinkwater en 1230 M³. voor ketelwater, terwijl aan de uitlooppijpen aan den kaaimuur rechtstreeks aan de schepen verstrekt werd 8217 M³. voor drinkwater en 8131 M³. voor ketelwater, in totaal derhalve aan particulieren 21 848 M³. of gemiddeld per dag 60 M³.

In het dok der havenwerken (cylinderdok) werden 45 vaartuigen opgenomen, waarvan 29 elk afzonderlijk en van de overige telkens twee tegelijk. Daarvoor werden

[1]) Deze vaartuigen deden bovendien een aantal reizen, o. a. voor het overbrengen van steenkolen, materialen, baggermolens en andere vaartuigen, naar Cheribon, Tagal, Pekalongan, Samarang, Telok Betong, Padang, Pontianak en Deli. De hopper *Rembang* werd, na te Priok eene groote herstelling aan romp en machine te hebben ondergaan en aldaar van een nieuwen ketel voorzien te zijn geworden, naar de Emma-haven (bij Padang) gezonden ter vervanging van de *Bantam*, die op hare beurt naar Priok opkwam om gedokt te worden en herstellingen te ondergaan.

283 dokdagen berekend, terwijl ten behoeve van de cylinders van het dok zelf nog 34 dokdagen noodig waren, zoodat het dok, op 48 dagen na, het geheele jaar door in gebruik was.

Voor het gebruik van de stoomkranen langs den kaaimuur en van de groote kraan werd respectievelijk f 15 522 en f 1026 ontvangen.

In de werkplaatsen werd bijna geregeld zeer druk gewerkt, vooreerst als een gevolg van hetgeen op het haventerrein zelf nog in oprichting was ten dienste van de verdere uitrusting der haven en ook ten behoeve van het onderhoud en de herstellingen aan gebouwen en materieel aldaar, en verder ter uitvoering van bestellingen zoo van verschillende departementen van algemeen bestuur als van particulieren. Ten laste van het departement der burgerlijke openbare werken werd verwerkt ongeveer f 55 000, ten laste van de overige departementen f 103 000 en voor rekening van particulieren f 17 000. Een nieuwe baggermolen werd gebouwd; een hopperbarge en een paar kleine stoomscheepjes ondergingen belangrijke herstellingen, en voorts werden twee vaartuigen voor slibopruiming ten behoeve van de waterwerken in de afdeeling Demak afgeleverd. Een groot deel van het timmerwerk voor het landhuis van den Gouverneur-Generaal te Tjipannas en voor het civiel-etablissement te Djambi werd in de werkplaatsen gereed gemaakt. De werkplaatsen zelven ondergingen eenige verbeteringen. Nieuwe ketels werden aangemaakt, maar nog niet geplaatst; voor de electrische verlichting werd eene nieuwe machine uit Europa ontvangen en in dienst gesteld.

Eerlang zullen de werkplaatsen, enz., in opvolging van de bij de wet van 12 November 1890 (Nederlandsch Staatsblad n°. 169, Indisch Staatsblad 1891 n°. 6) goedgekeurde overeenkomst, hier te lande den 9den Juni te voren namens de Indische Regeering gesloten met den heer D. Croll, als concessionaris voor de exploitatie van eene reparatiewerf met dokgelegenheid te Tandjong Priok, in gebruik worden gegeven aan de » Droogdokmaatschappij Tandjong Priok " te Rotterdam, op welke vennootschap genoemde concessionaris al de uit voormelde overeenkomst voortspruitende rechten en verplichtingen heeft overgedragen [1]). De overeenkomst, die ten doel heeft de uitgifte in erfpacht van een gedeelte van het haventerrein met al de daarop aanwezige landswerken en gebouwen en de zich daarin bevindende werktuigen en het in gebruik geven van droge dokken, is gesloten voor een tijdvak van ruim 25 jaren (22 November 1890-31 December 1915). In de uitvoering der overeenkomst, voor zooveel betreft de optreding in Indië van een plaatselijk bestuur der vennootschap, is eenige vertraging ontstaan door ziekte en daardoor noodzakelijk gebleken vervanging van den technicus die als administrateur der onderneming naar Indië zou vertrekken. Thans echter zal zoodanig plaatselijk bestuur, welks aanwezigheid wordt vereischt voor de eerste tenuitvoerlegging van de overeenkomst (het afbakenen van terreinen, het medewerken tot de verschillende te doene schattingen, enz.) wel reeds in Indië zijn opgetreden. Daar sommige der in de overeenkomst genoemde termijnen een aanvang nemen van den dag waarop de Gouverneur-Generaal van den erfpachter het bericht zou hebben ontvangen dat de voor de uitvoering der onderneming tot stand te brengen naamlooze vennootschap is opgericht, wordt hier aangeteekend dat die kennisgeving te Batavia den 15den Juli jl. ontvangen is [2]).

[1]) Op den voet der bij de Koninklijke besluiten dd. 11 Februari en 27 April 1891 n°. 9 en 48 in ontwerp goedgekeurde statuten is genoemde naamlooze vennootschap den 12den Mei 1891 te Amsterdam opgericht met een maatschappelijk kapitaal van f 1 millioen, waarvan al aanstonds de helft was geplaatst, terwijl de wederhelft moet geplaatst zijn uiterlijk op 12 Mei 1896. De statuten der vennootschap zijn openbaar gemaakt in het Bijvoegsel tot de Staatscourant van 2 Juli jl.

[2]) Dientengevolge zal het 3000-tons (kist-) dok, waarover de marine thans te Soerabaija beschikt, vóór 15 Januari 1892 naar Tandjong Priok moeten zijn overgebracht om aan de Droogdokmaatschappij tijdelijk te worden in huur gegeven tot tijd en wijle het voor rekening van de Indische Regeering te bouwen nieuw groot dok voor Tandjong Priok gereed komt, waarvoor bij de Indische begrooting voor 1892 de aanvankelijk noodige gelden zijn aangevraagd. Vermoedelijk zal de „ Droogdokmaatschappij Tandjong Priok " reeds aanstonds de beschikking kunnen krijgen over het te Priok aanwezige cylinderdok waarvan hooger sprake was. Dit kleine voor platboomsvaartuigen gebouwde dok verdient namelijk, volgens nader uit Indië verkregen inlichtingen, wegens het weinige emplooi dat daarvan, met of zonder verbouwing, door de marine zou kunnen worden gemaakt, niet in aanmerking te komen om tijdelijk te Soerabaija de plaats van het 3000-tons dok te gaan innemen.

Nevens de voorafgaande eenigszins uitvoerige mededeelingen aangaande de nieuwe haven van Batavia, is met betrekking tot hetgeen in 1890 gedaan werd voor de instandhouding of verbetering van andere havens slechts het volgende gemeld.

Het oude havenkanaal te Batavia werd, waar noodig, door baggeren op voldoende diepte gehouden.

De havenwerken te Cheribon kwamen geheel gereed; de handel zal er echter eerst het volle nut van trekken na het gereed komen van de nieuwe recherchegebouwen.

Zoowel te Tagal als te Pekalongan werd de gemeenschap met de reede door baggeren op voldoende diepte gehouden. Op elke dezer plaatsen was een kleine baggermolen in werking.

De in 't vorig verslag (blz. 136) in uitzicht gestelde verdere verlenging van den westerhavendam te Samarang kwam in 1890 tot stand. Doordien de verlenging van bedoelden dam nu, in plaats van 210 M., bedraagt 310 M. en het oosterhoofd reeds in 1889 eene verlenging met 460 M. heeft ondergaan, rekent men den toestand weder voor een twaalftal jaren verzekerd te hebben. Ondanks deze extra verlenging van het westerhoofd met 100 M. zijn de kosten gebleven binnen de voor de verlenging der beide hoofden toegestane som van f 389 175. Voor het op diepte houden van het havenkanaal werd 40 800 M³. gebaggerd en uit de Samarangsche rivier tusschen de schutsluis en de gebouwen van den dienst der in- en uitvoerrechten werd nog 13 100 M³. specie verwijderd.

Te Soerabaija werd, tot het openhouden van de gemeenschap van de reede met den wal, in de Kali Mas, vooral in hare monding, gebaggerd en bijna 115 000 M³. grond opgebracht. De diepte in de geul was, uitgenomen gedurende November en een gedeelte van December, zeer voldoende. Door het uitbrengen van een hoofd zal getracht worden de aanslibbing in de geul te verminderen.

De rivier Gembong, vormende de haven van Pasoeroean, werd mede op voldoende diepte gehouden.

De haven te Probolinggo, hoewel daarin door handbaggeren weinig diepte kan verkregen worden, blijft als getijhaven voldoen.

Het drijvend loshoofd in de baai van Patjitan had veel van de branding te lijden en zal door een vast hoofd vervangen moeten worden.

De Padang-rivier werd op eene voor de scheepvaart voldoende diepte gehouden. Voor Siboga werd een losen laadsteiger ontworpen, terwijl te Goenoeng Sitoli (eiland Nias) met den bouw van een dergelijken steiger een aanvang werd gemaakt.

Drinkwatervoorziening. Ten einde tegemoet te komen aan de onvoldoende watervoorziening in sommige deelen van de hoofdplaats Batavia werd de bestaande buisleiding, voor zooveel zij van den zeer waterrijken artesischen put te Tanah Abang naar de benedenstad loopt, door eene wijdere leiding vervangen en werden naar verschillende punten van de stad leidingen gelegd, waardoor de van artesisch water voorziene kring belangrijk werd uitgebreid.

Te Tandjong Priok werd eenige uitbreiding aan de waterleiding gegeven ten behoeve van de aldaar gebouwde passanten-kazerne. Het watervermogen van de putten aldaar neemt gaandeweg af; door het schoonmaken van de putten zal getracht worden hierin verbetering te brengen.

Te Cheribon kwam de drinkwaterleiding gereed, waardoor in eene dringende en zeer lang gevoelde behoefte is voorzien.

Nabij de afdeelingshoofdplaats Poerwodadi (residentie Samarang) is door het graven van een aantal putten in de behoefte aan drinkwater op vrij bevredigende wijze voorzien. In de afdeeling Demak heeft het aanleggen van kanalen en leidingen voor de irrigatie tevens gestrekt tot vermindering van het door de bevolking in hooge mate ondervonden bezwaar in het verkrijgen van drinkwater in den oostmoesson.

De in 't vorig verslag (blz. 136) bedoelde drinkwaterleiding naar Lassem (Rembang) werd voltooid.

Omtrent het uitzicht op het tot stand brengen vanwege particulieren van eene machinale watervoorziening ter hoofdplaats Soerabaija kan worden aangeteekend dat bij gouvernementsbesluit dd. 28 September 1890 n°. 1 aan de heeren F. H. EIJDMAN en G. D. BIRNIE voorrang boven anderen is verleend voor de toekenning van een uitsluitend recht tot het aanvoeren ter gemelde hoofdplaats van zuiver water uit de bron Oemboelan nabij Pasoeroean. Hun is voor het indienen van de ontwerpen en het leveren van het bewijs dat zij op voldoenden financieelen steun kunnen rekenen om de aangevraagde concessie ten uitvoer te leggen, ten gevolge van een bij gouvernementsbesluit dd. 5 Maart 1891 n°. 35 verleend uitstel, ultimo Maart 1892 als uiterste termijn gesteld. Inmiddels is in Februari jl. van de zijde der adspirant-concessionarissen de voorrang voor het verkrijgen van de bewuste concessie aanvaard door de storting van het door de Regeering gevorderde waarborgkapitaal van f 10 000.

In het district Toeren van de residentie Pasoeroean werden eenige kleine drinkwaterleidingen gegraven.

Ten behoeve van de drinkwatervoorziening van Fort de Kock in de residentie Padangsche Bovenlanden (zie vorig verslag blz. 136) werden eenige voorloopige werkzaamheden verricht, waaronder ook het bouwen van een reservoir.

Ter hoofdplaats Pontianak (Westerafdeeling van Borneo) werd eene nortonpomp geslagen, zonder dat het echter gelukt is daarmede drinkwater te verkrijgen.

Over de op verschillende plaatsen vanwege den dienst der grondpeilingen verrichte artesische boringen tot het aan den dag brengen van drinkwater wordt gehandeld in hoofdstuk **O**, afd. II.

III. SPOOR- EN TRAMWEGEN EN STOOMWEZEN.

§ 1. *Spoor- en tramwegen.*

Op het einde van 1890 waren *in aanleg* p. m. 367 K.M. spoorweg, waarvan 353 K.M. staatslijnen (op Java 173 en op Sumatra 180), en 14 K.M. voor particuliere rekening (als verlenging van den Bataviaschen Oosterspoorweg).

Stoomtramwegen (voor publiek verkeer) waren op ult. 1890 niet *in aanleg*, behoudens het laatste gedeelte, zijnde de aansluiting Bibisbrug-Station Soerabaija (0.4 K.M.), van de lijn Soerabaija-Sepandjang der Oost-Java-Stoomtrammaatschappij.

Nieuwe baanvakken staatsspoorweg werden in 1890 niet aan het verkeer overgegeven, zoodat op ult. 1890, evenals op ult. 1889, *in exploitatie* waren ruim 914^6 K.M. staatsspoorweg, welke opbrachten f 5 457 901 (gemiddeld f 5967 per kilometer), terwijl over 1889, toen gemiddeld over het geheele jaar in exploitatie waren ruim 883^2 K.M., de ontvangsten bedragen hadden (volgens verbeterde opgaven) f 5 063 162 (gemiddeld f 5733 per kilometer).

Daarentegen onderging de *in exploitatie* zijnde lengte der particuliere spoorwegen in 1890 eene vermeerdering met ruim 44 K.M. (van 388 tot 432 K.M.) door de openstelling voor het verkeer in Augustus 1890 van het baanvak Bekassi-Tjikarang op Java en respectievelijk in Februari en December 1890 van de baanvakken Serdang-Bobongan en Timbang Langkat-Selesseh op Sumatra. Dientengevolge waren gedurende 1890 gemiddeld in exploitatie geweest 409^9 K.M., tegen 377^6 K.M. in 1889, met eene opbrengst van f 4 664 282 (gemiddeld f 11 379 per kilometer), tegen, volgens verbeterde opgaven, f 3 858 207 in 1889 (gemiddeld f 10 218 per kilometer).

Aan voor publiek verkeer bestemde stoomtramwegen kwam in 1890 voor 't eerst *in exploitatie* eene lengte van 17 K.M. door de openstelling, op 0.4 K.M. na, van de laatste gedeelten der lijn Soerabaija-Sepandjang van de Oost-Java Stoomtrammaatschappij. De totale lengte der particuliere stoomtramwegen klom daardoor van 237 tot 254 K.M. Gemiddeld over het geheele jaar waren in exploitatie geweest 244^3 K.M., tegen 184^6 K.M. in 1889. De ontvangsten bedroegen in laatstgemeld jaar f 724 808 en in 1890 f 885 550, doch deze opgaven zijn niet geheel volledig, als slechts betrekking hebbende tot respectievelijk 167^6 en 227^3 K.M., zijnde nopens de opbrengst van de 17 K.M. lange lijn der Poerwodadi-Goendih Stoomtrammaatschappij (welke lijn in 1891 in handen is gekomen van de Samarang-Joana Stoomtrammaatschappij) over 1889 en 1890 geen opgaven ontvangen. Het particulier stoomtramverkeer bracht dus in 1889 gemiddeld f 4324 en in 1890 gemiddeld f 3896 per kilometer op. Bij de vorenstaande opgaven zijn voor een der tramlijnen de ontvangsten weder, als vroeger, niet over het laatst verloopen kalenderjaar, maar over het laatste boekjaar berekend.

De in Groot-Atjeh, hoofdzakelijk voor militaire belangen, van staatswege aangelegde en geëxploiteerde stoomtramweg had — zooals hij in 1889 bestond — eene lengte van 39 K.M., waarin echter sedert eenige verandering is gekomen (zie lager sub B). Voor het oogenblik is de tegenwoordige lengte hier niet bekend. De opbrengst van dezen tramweg kan gesteld worden op p. m. f 85 000 's jaars (de juiste uitkomsten der exploitatie over 1890 zijn niet opgegeven).

Aan het voornemen der Indische Regeering om, nevens het jaarlijksch verslag der staatsspoorwegen [1]), ook een regeeringsverslag betreffende de particuliere spoor- en tramwegdiensten te doen verschijnen (zie vorig verslag blz. 136) zou, volgens in Augustus jl. uit Indië ontvangen berichten, eerlang worden gevolg gegeven.

A. Spoorwegen.

Bij ordonnantie van 15 November 1890 (Indisch Staatsblad n°. 226) zijn de artikelen 18 en 19 van het algemeen reglement voor de spoorwegdiensten in Nederlandsch-Indië — welke artikelen, handelende over de beschikking en het vernielen van spoorwegen in geval van oorlog, enz., mede van toepassing zijn op den dienst en het vervoer op de secundaire spoorwegen — gewijzigd naar aanleiding van een daartoe door het departement van oorlog ingediend voorstel.

Het toenemend verkeer op de Oosterlijnen der staatsspoorwegen op Java, dat reeds eene belangrijke uitbreiding van het rollend materieel heeft noodzakelijk gemaakt, eischte evenzeer vermeerdering der aanwezige trekkracht. Opdat bij de keuze van het type der aan te schaffen nieuwe locomotieven daarmede rekening zou kunnen worden gehouden, heeft de Indische Regeering in November 1890 reeds in beginsel goedgekeurd, dat op een nader te bepalen tijdstip de gedeelten Bangil-Malang, Bangil-Probolinggo en Kertosono-Blitar (te zamen ruim 196 K.M.) als secundaire spoorwegen zullen worden geëxploiteerd. Volgens het getuigenis der spoorwegautoriteiten behoeft er geen vrees te bestaan dat de eischen van het verkeer onder zoodanigen maatregel zullen lijden, terwijl er eene goedkoopere exploitatie door wordt teweeggebracht. Niet alleen kan men met het oog op de geringere snelheid, met kleinere en daardoor minder kostbare locomotieven volstaan, maar ook het kolenverbruik wordt geringer en afsluiting en bewaking van de baan vervallen. De staatsspoorweg ter Sumatra's Westkust — waarvan het gedeelte Poeloe Aijer-Padang- Padang Pandjang op 1 Juli jl. voor het algemeen verkeer is opengesteld, terwijl het gedeelte Padang Pandjang-Fort de Kock waarschijnlijk ook nog in dit jaar opengesteld zal worden — wordt mede als secundaire spoorweg geëxploiteerd.

1°. Staatsspoorwegen.

a. Aanleg en opneming.

In 1890 vonden geen andere opnemingen op Java plaats dan die voor de bepaling van het tracé voor de verbinding van den Preanger-spoorweg (voorbij Kawonganten) met de lijn Djokjokarta-Tjilatjap. Op Sumatra werden de opnemingen voor het baanvak Moeara Kalaban naar Sawah Loento (Ombilienkolenveld) voortgezet en voltooid.

---

[1]) In Januari jl. heeft de jaargang 1889 van gemeld verslag te Batavia het licht gezien (reeds afzonderlijk aan de Staten-Generaal aangeboden). Ter beoordeeling in hoever zulks de verschijning kan bespoedigen, is de jaargang 1890 — bij wijze van proef — hier te lande (bij eene particuliere inrichting) ter perse gelegd. Thans (November 1891) is ook deze jaargang verschenen.

In Februari/Maart jl. vond eene voorloopige terreinverkenning plaats ter beoordeeling van de mogelijkheid om het Ombilienkolenveld door een spoorweg met Sumatra's Oostkust te verbinden (verg. blz. 9 hiervóór).

Met het verrichten van eene opneming in Oost-Java, ten einde gegevens te verkrijgen ter beoordeeling van de vraag of de aanleg van een spoorweg van Djember naar Banjoewangi aanbeveling verdient, zou mede nog dit jaar worden begonnen, terwijl ook reeds besloten is een voorloopig onderzoek te doen instellen naar de mogelijkheid en wenschelijkheid van den aanleg van een spoorweg in de Minahassa, van Menado naar Kema (of naar eene voor de scheepvaart beter beschut gelegen plaats in straat Lembeh), met een zijtak door het binnenland.

Eerlang hoopt de Regeering de noodige opnemingen te doen verrichten ter voorbereiding van den aanleg van eenige spoorwegen op Java die haars inziens noodwendig aan de bestaande staatsspoorwegen toegevoegd moeten worden. De bedoelde spoorwegen zijn: 1°. eene lijn ter voortzetting van de stamlijn in oostelijke richting, van Proboliggo naar Panaroekan; 2°. eene lijn ter verbinding van Malang en Blitar, de tegenwoordige eindpunten van de Oosterlijnen in Pasoeroean en Kediri; en 3°. eene lijn van Batavia naar Bantam (die wellicht als stoomtramweg te exploiteeren zou zijn). Overigens ligt het in de bedoeling om een algemeen plan te doen ontwerpen, aanwijzende aan welke spoorwegen op Java nog behoefte bestaat, welke daarvan als gewone of als secundaire spoorwegen dan wel als stoomtramwegen aangelegd behooren te worden, in welke volgorde zij in aanmerking verdienen te komen, en welke lijnen om politieke of om andere redenen in ieder geval door den Staat dienen te worden tot stand gebracht.

In aanbouw van staatswege waren de spoorweg van Warong Bandreg naar Tjilatjap, zoomede de spoorweg ter Sumatra's Westkust van de zee naar het Ombilienkolenveld. Met betrekking tot dien aanleg is het volgende mede te deelen.

Spoorweg Warong Bandreg — Tjilatjap; juister: *Tjibatoe-Kasoegihan*. In het vorig verslag werd de richting beschreven van dezen spoorweg van het uitgangspunt te Tjibatoe (K.M. 213[7] van de Westerlijnen) tot Kawong-anten, terwijl toen nog niet was beslist of de lijn van daar rechtstreeks naar Tjilatjap, dan wel naar eenig ander punt van de lijn Djokjokarta-Tjilatjap zou worden gelegd. Uitvoerige onderzoekingen toonden aan dat, zoowel ter verkrijging van eene kortere doorgaande verbinding met Midden- en Oost-Java, als ter vermijding van eene belangrijke overbrugging van de Donau-rivier, aan eene aansluiting met de lijn Djokjokarta-Tjilatjap te Kasoegihan (18[8] K.M. oostwaarts van Tjilatjap gelegen) de voorkeur moest worden gegeven boven eene, ook om strategische redenen te ontraden, rechtstreeksche verbinding met gemelde havenplaats. In overleg met de Regeering hier te lande is in Augustus 1890 tot bedoelde gewijzigde richting besloten, terwijl nog nader zal worden onderzocht in hoever het tot stand brengen van eene tweede kortere verbinding met Tjilatjap in het belang van het locaal verkeer wenschelijk moet worden geacht.

In de richting tot Kawong-anten, circa 150 K.M. van Tjibatoe (het beginpunt der lijn), kwam geen verandering. Van Kawong-anten loopt de lijn aanvankelijk nog in eenigszins zuidelijke richting, daarna in nagenoeg zuiver oostelijke richting tot den 11 K.M. verder gelegen overgang der Djeroeklegi. Na voorbij den oostelijken oever dier rivier nog een paar heuvels te hebben doorsneden, komt de lijn 5 K.M. verder in de vlakte, welke tot het 7 K.M. verder gelegen Kasoegihan behouden blijft. De bevolking is in deze streek nagenoeg even schaars als in de te voren over circa 50 K.M. door den spoorweg doorsneden streek, doch aangezien door de over deze p. m. 23 K.M. gekozen richting de moerassen geheel zijn vermeden en dit gedeelte van den spoorweg dus in verhouding tot het overige zuidelijke gedeelte in gunstiger hygiënische verhoudingen verkeert, laat het zich aanzien dat deze streek spoedig bevolking uit de overige gedeelten der residentie Banjoemas tot zich zal trekken en de langs den spoorweg gelegen gronden in cultuur zullen worden gebracht. Hoewel voor een klein gedeelte der lijn de juiste lengte nog niet is op te geven, kan de totale lengte van den spoorweg op ruim 173 K.M. worden gesteld, of ongeveer 10 K.M. meer dan volgens het voorontwerp, waarvan p. m. 7 K.M. ter zake van de gewijzigde richting voorbij Kawong-anten. Door deze wijziging van het tracé is echter de doorgaande verbinding met Oost-Java circa 12 K.M. korter geworden. Om, van de Preanger Regentschappen uit, Tjilatjap te bereiken, moet daarentegen 26 K.M. meer worden afgelegd dan bijaldien de richting volgens het voorontwerp ware behouden gebleven. Van Tjitjalengka af zal dan de hoofdlijn tot Kasoegihan lang zijn 205 K.M., dus met den zijtak Tjibatoe-Garoet (lang 19 K.M.) in het geheel 224 K.M. of p. m. 19 K.M. meer dan volgens het voorontwerp, welk verschil een gevolg is eensdeels van de wijziging gebracht in het tracé Tjitjalengka-Garoet, anderdeels van de gekozen richting over Tassikmalaija en Manondjaija (zie vorig verslag blz. 137), zoomede van de aansluiting op de halte Kasoegihan, instede van te Tjilatjap.

In de indeeling van de lijn in 5 sectiën kwam geen verandering. Op 1 Mei jl. was, behalve op de 3de sectie, het grondverzet over de geheele lijn in uitvoering. Het verst gevorderd was de 1ste sectie, lang 28.2 K.M., waar, van de 2 123 425 M³. te verzetten grond, op genoemden datum was verzet 1 788 079 M³., terwijl de aardebaan over 24 456 M. gereed kwam en het spoor over 6462 M. van af Tjibatoe was gelegd. Aan de kunstwerken in deze sectie was op gemeld tijdstip 13 960 M³. metselwerk verricht, waardoor de onderbouw van 104 kunstwerken gereed kwam en die van 33 onderhanden bleef. Het scheidingsstation Tjibatoe kwam, met uitzondering van de ijzeren perronoverdekking, geheel gereed, evenals het ruim 2 K.M. verder ten behoeve van den magazijns- en werktreinendienst aangelegd tijdelijk emplacement Tjiboengoer, terwijl met den bouw der drie eerstvolgende halten (Warong Bandreg, Melangbong en Tjipeudjeuh) een aanvang was gemaakt. Op de 2de sectie, lang 29.4 K.M., werden in Augustus 1890 de aardewerken onderhanden genomen en was op 30 April jl. 936 199 M³. grond verzet, waardoor 3800 M. aardebaan gereed kwam. Aan metselwerk was verricht 863 M³., waardoor 5 kunstwerken gereed kwamen. Van de 3de sectie, waarvan de lengte p. m. 31 K.M. zal bedragen, waren ontwerpteekeningen van de 2de en 3de afdeeling nog in bewerking. Op de 4de sectie, lang 28.8 K.M., werd eerst in April jl. met het schoonmaken van het terrein en de onteigening der benoodigde gronden begonnen. Op de 5de sectie eindelijk, die in December 1890 voor een deel in uitvoering kwam en eene lengte heeft van 55.7 K.M., was op ult. April jl. 143 930 M³. grond verzet.

Tot ult. 1890 bedroegen de kosten van aanleg f 2 261 580.

De opkomst van het werkvolk kon tot nu toe over het algemeen voldoende worden genoemd. Het laat zich echter voorzien dat, wanneer men met het werk tot in de moerasstreek gevorderd zal zijn, het verkrijgen van de noodige koelies bezwaren zal ondervinden, en dat de loonen over het algemeen belangrijk hooger zullen zijn dan op het traject Tjitjalengka-Garoet.

De gezondheidstoestand onder het met den aanleg en de opneming belaste personeel liet beoosten Bandjar, vooral in de nabijheid van de Rawa Kling, veel te wenschen over. Aan malaria-koortsen, welke in die streek, voornamelijk bij hooge waterstanden, veelvuldig voorkomen, bezweken een Europeesche opzichter en verscheidene Chineesche aannemers en inlandsche werklieden. Zoowel door den speciaal ten behoeve van het spoorwegpersoneel aangewezen geneesheer te Bandjar en den hem toegevoegden dokter djawa, als door den eerstaanwezend officier van gezondheid te Tjilatjap werd al het mogelijke gedaan om de ziekte te bestrijden. Te Bandjar kwamen een tijdelijk hospitaal en de verder noodige tijdelijke gebouwen voor de verpleging der zieken gereed.

Voor zoover zich dit reeds berekenen liet, zal het gedeelte Tjibatoe-Tassikmalaija, lang circa 57 K.M., omstreeks het midden van 1892 door de werktreinen bereden, en eenige maanden later, wellicht in October daarop, voor het publiek verkeer opengesteld kunnen worden, terwijl tegen het einde van dat jaar van uit Kasoegihan vermoedelijk eene nagenoeg gelijke baanlengte voor werktreinen berijdbaar zal zijn, en tegen het einde van 1893 het tusschenliggende gedeelte van 61 K.M. gereed en dus de geheele spoorweg in exploitatie zal kunnen komen.

Spoorweg Koninginnebaai - Ombilienkolenveld, met zijtakken Padangrivier-Padang en Padang Pandjang-Fort de Kock (ter Sumatra's Westkust). Van dezen spoorweg, in zijn geheel (met inbegrip van het laatstelijk opgenomen eindgedeelte Moeara Kalaban - Ombilienkolenveld) p. m. 180 K. M. lang, is reeds op 1 Juli jl. een gedeelte, ter lengte van p. m. 71 K. M., in exploitatie gekomen, namelijk van den zijtak Padangrivier-Padang het gedeelte Poeloe Aijer-Padang en van de hoofdlijn het gedeelte Padang-Padang Pandjang, terwijl vóór het einde des jaars ook voor het verkeer zal worden opengesteld de ruim 19 K. M. lange zijtak Padang Pandjang-Fort de Kock. De stand der werkzaamheden op de overige gedeelten was op ult. April jl. als volgt. De aardebaan was toen tot Solok nagenoeg geheel en van daar tot Moeara Kalaban voor de helft gereed. (Voor het gedeelte Solok-Moeara Kalaban was de richting in November 1890 goedgekeurd.) Tot Katjang aan het meer van Singkarah werden alle kunstwerken voltooid; verderop bleven zij onderhanden. Het spoorleggen vorderde in de richting van het Ombilienkolenveld tot aan het station Batoetabal, omstreeks halverweg tusschen Padang Pandjang en Katjang. Het ontwerp van het eerste gedeelte der verlenging van den spoorweg van Moeara Kalaban tot Sawah Loento (Ombilienkolenveld), waarin o. a. een tunnel van 825 M. lengte voorkomt, werd goedgekeurd. Met de indiening van het ontwerp van het laatste gedeelte wordt gewacht totdat de juiste plaats van het stations-emplacement nabij de kolenmijn, in overleg met den dienst van het mijnwezen, bepaald kan worden. [1] De lengte van de richtingsgalerij bedroeg aan iedere zijde van den tunnel ongeveer 200 M., zoodat deze ongeveer 1 December 1891 kan zijn doorgeslagen. Met de bovengalerij werd begonnen. De verbinding met het kolenveld zal tegen het einde van 1892 tot stand komen.

In de Koninginnebaai (het beginpunt van de hoofdlijn naar Padang) kwam de havendam gereed en werd het kustrif ten behoeve van het stations-emplacement gedeeltelijk opgehoogd. De ijzeren schroefpalen van twee aanlegsteigers werden alle, die van den derden aanlegsteiger voor de grootste helft ingedraaid. Het ijzerwerk voor de gebouwen werd ult. April jl. nog uit Europa verwacht. Op Oedjoeng Soengei Bramei werd in genoemde maand een draailicht van de 4de orde ontstoken. Men verwacht dat de haven in den loop van 1892 in gebruik kan worden genomen.

b. Exploitatie.

Het in 't vorig verslag vermelde gouvernementsbesluit van 11 Februari 1890, waarbij aan het kosteloos vervoer van plantriet een einde werd gemaakt en bepaald werd dat — bij verzending in wagenladingen — plantriet tegen 40 pct. en voor verwerking bestemd suikerriet tegen 50 pct. van het gewone tarief 5de klasse vervoerd zou worden, heeft gunstig gewerkt. In 1889 waren op de Oosterlijnen vervoerd 68 113 ton suikerriet en suikerrietstekken. Voor hetgeen daarvan als voor suikerbereiding bestemd was opgegeven (2453 ton) was slechts f 3970 ontvangen. In 1890 bedroeg het vervoer 89 175 ton (of 30 pct. meer dan in 1889), en de opbrengst (voor zooveel men die in de hier te lande voorhanden gegevens aangeteekend vindt, namelijk voor 85 914 ton) f 148 333 [2]. Bij gouvernementsbesluit dd. 6 Januari 1891 n°. 1 werd het tarief voor plantriet met dat voor ter verwerking bestemd riet gelijkgesteld, zoodat thans beide artikelen (in geheele wagenladingen) vervoerd worden tegen 50 pct. van het gewoon tarief 5de klasse.

Nadat gedurende zes maanden op sommige der alleen voor voetgangers en vee toegankelijke vlakke overwegen, bij wijze van proef, de afsluitingen waren weggenomen (zie vorig verslag blz. 138) en gebleken was dat de veiligheid van het verkeer daardoor niet werd geschaad, werd bij gouvernementsbesluit van 21 Augustus 1890 n°. 29 tot wederopzeggens toe aan alle in exploitatie zijnde lijnen der staatsspoorwegen vrijstelling verleend van de verplichting tot afsluiting van overwegen als de bovenbedoelde.

Op de Oosterlijnen en op de lijn Djokjokarta-Tjilatjap werd, in aansluiting met een gelijktijdig op de lijn Samarang-Vorstenlanden der Nederlandsch-Indische Spoorwegmaatschappij in werking getreden gewijzigden treinloop, met ingang van 15 December 1890 mede eene gewijzigde dienstregeling voor den loop der treinen ingevoerd, waardoor zoowel het doorgaand als het locaal verkeer zeer werden gebaat (gouvernementsbesluit dd. 21 November 1890 n°. 3).

De zoogenaamde passartreinen tusschen de halte Idjoe en het station Gombong op de lijn Djokjokarta-Tjilatjap (zie vorig verslag blz. 138) leverden zulke gunstige uitkomsten op, dat de proef op uitgebreider schaal werd voortgezet. Een tusschen Wates en Djokjokarta sedert 1 Februari 1890 ingelegde passartrein werd in de hooger genoemde nieuwe dienstregeling definitief opgenomen, evenals twee respectievelijk sedert Februari en Mei 1890 tijdelijk opgerichte stopplaatsen Tambak en Wonosari. Behalve deze werden, tot ontwikkeling van het locaal verkeer, op de lijn Djokjokarta-Tjilatjap nog een viertal stopplaatsen, zoomede één stopplaats op de Oosterlijnen bij wijze van proef ingesteld.

Op de Westerlijnen werd, krachtens gouvernementsbesluit van 15 September 1890 n°. 15, het toekomstige scheidingsstation Tjibatoe (het punt waar de in aanleg zijnde lijn naar Tjilatjap zich scheidt van den zijtak naar Garoet) op 1 October voor het publiek verkeer opengesteld en voorloopig als halte aan die lijnen toegevoegd.

Aan het toenemend vervoer vooral van suikerriet en stekken op de Oosterlijnen kon niet dan met de uiterste krachtsinspanning het hoofd worden geboden, en het maakte, zooals reeds op blz. 147 hiervóór is gezegd, uitbreiding van het wagen- en locomotievenpark noodig. Ten gevolge van de voor de aanschaffing daarvan genomen maatregelen zou reeds vóór den drukken afvoertijd van 1891 over meer materieel kunnen worden beschikt.

In de werkplaatsen der Westerlijnen werden twee rijtuigen gebouwd, speciaal ingericht voor het vervoer van zieken en bestemd zoowel voor de staatslijnen Batavia-Tandjong Priok en Buitenzorg-Garoet als voor de particuliere lijn Batavia-Buitenzorg.

De bij wijze van proef ingevoerde avondtreinen tusschen Batavia en Tandjong Priok (zie vorig verslag blz. 138) zijn vooralsnog bestendigd gebleven. Wel laten de met dezen avonddienst verkregen geldelijke uitkomsten te wenschen over, maar het algemeen belang scheen te vorderen dat er ook na 5 uur des namiddags, zij het op beperkter schaal, tusschen genoemde plaatsen gelegenheid bestond om per spoor te reizen. Om intusschen eenigermate aan de geldelijke nadeelen tegemoet te komen, zijn bij gouvernementsbesluit van 15 September 1890 n°. 17 de vrachtprijzen voor reizigers 1ste en 2de klasse en voor bagage verhoogd.

Overeenkomstig de in 't vorig verslag (blz. 139) bedoelde regeeringsmachtiging werd voor de jaren 1890 en 1891 in de behoefte aan steenkolen voorzien bij overeenkomst, na onderhandsche mededinging. De voor 1890 ingeslagen hoeveelheden beliepen in 't geheel 22 500 ton, waarvoor betaald werd f 479 222 of gemiddeld ongeveer f 21,30 per ton, terwijl de voor 1889 aangeschafte hoeveelheden, gezamenlijk 22 000 ton, verkregen waren tegen f 448 020 of gemiddeld f 20,36* per ton. Behalve 2500 ton Koeteikolen (waarvoor betaald werd f 16 per ton) werden in 1890 uitsluitend Engelsche kolen (Lancashire en West-Hartley) ingekocht. Van Australische kolen werd geen gebruik gemaakt, omdat in den laatsten tijd de prijzen te hoog waren in verhouding tot de qualiteit. De Koeteikolen, geleverd door de Oost-Borneo Steenkolen-maatschappij gaven, hoewel goede eigenschappen bezittende, niet volkomen bevredigende uitkomsten. De met deze kolen genomen proeven toonden aan dat voor het gebruik eene wijziging van den vuurhaard der locomotief vereischt zou worden, waartoe vooralsnog niet kon worden overgegaan. Beter voldeden de Koetei-kolen bij menging met Engelsche kolen ($^1/_3$ Koetei-kolen en $^2/_3$ Engelsche).

Omtrent de uitkomsten van het verkeer gedurende 1890 [3]) zijn de volgende opgaven te verstrekken.

Oosterlijnen (p. m. 486 K. M.).

Gedurende 1890 bedroegen de bruto-ontvangsten f 3 667 183, dat is f 115 694 of 3,26 pct. meer dan in

[1]) Over de voorbereiding der kolenexploitatie zie men het medegedeelte in hoofdstuk **O**, afd. II.

[2]) De twee laatstgenoemde getallen zijn ontleend aan eene opgaaf van 24 December 1890, volgens welke voor het toen reeds bekende vervoer van 70 434 ton suikerrietstekken en 15 480 ton suikerriet was ontvangen f 127 094 en f 21 239.

[3]) De exploitatie van het reeds opengestelde eerste gedeelte van den staatsspoorweg ter Sumatra's Westkust, het gedeelte Poeloe Aijer - Padang - Padang Pandjang (70^{957} K.M.) bracht over de eerste maand (Juli 1891) f 35 703 op, dat is f 16,12 per dag-kilometer.

1889, terwijl, volgens voorloopige opgaven, over de eerste zes maanden van 1891 ontvangen werd f 1 753 103, zijnde f 179 578 meer dan als voorloopige uitkomst over hetzelfde tijdvak van 1890 werd opgegeven. De vermeerdering in opbrengst over 1890 is een gevolg van belangrijker reizigers- en goederenverkeer. Wel is waar was de koffieoogst in het afgeloopen jaar zeer gering en werden 27 862 ton koffie minder vervoerd dan in 1889 (namelijk slechts 6713 ton tegen 34 575 ton in laatstgemeld jaar), doch de daardoor verminderde opbrengst van vrachtgoederen werd ruimschoots opgewogen door het vermeerderd vervoer van andere goederen, waaronder vooral dat van suikerrietstekken en suikerriet (verg. de voorgaande blz.). Dat, niettegenstaande eene meerdere opbrengst van ruim f 115 000, de netto ontvangst p. m. f 68 500 minder bedroeg dan in 1889 en dus het verhoudingscijfer voor de exploitatiekosten ongunstiger is, wordt hoofdzakelijk toegeschreven aan de omstandigheid dat voor het belangrijke koffievervoer van 1889 een omvangrijker vervoer van veel lager geklassificeerde goederen in de plaats trad.

Een verkort overzicht van de uitkomsten der exploitatie over de laatste vijf jaren volgt hieronder.

OMSCHRIJVING.	1886.	1887.	1888.	1889 (verbeterde opgaven).	1890.
Lengte gemiddeld in exploitatie geweest	485^{476} K.M.	485^{476} K.M.	485^{476} K.M.	485^{476} K.M.	485^{476} K.M.
Bruto-ontvangsten	f 3 522 358,93^{5}	f 3 316 846,67	f 3 466 806,19	f 3 551 489,46	f 3 667 183,63^{5}
Exploitatiekosten	1 616 672,89	1 597 838,89^{5}	1 558 254,38^{5}	1 639 739,50^{5}	1 823 977,59
Netto-ontvangst	f 1 905 686,04^{5}	f 1 719 007,77^{5}	f 1 908 551,80^{5}	f 1 911 749,95^{5}	f 1 843 206,04^{5}
Exploitatiekosten in percenten van de bruto-ontvangst	45.90 pct.	48.17 pct.	44.94 pct.	46.17 pct.	49.74 pct.
Netto-ontvangst in percenten van de bruto-ontvangst	54.10 „	51.82 „	55.06 „	53.83 „	50.26 „
Netto-ontvangst in percenten van het aanlegkapitaal	5.59 „	5.05 „	5.53 „	5.57 „	5.35 „
Bruto-ontvangsten: per baankilometer	f 7 255,47^{5}	f 6 832,15	f 7 148,05	f 7 322,66	f 7 561,20
„ „ dagkilometer	19,87	18,72	19,53	20,06	20,71
„ „ treinkilometer	2,31	2,17^{5}	2,25	2,23	2,15
Exploitatiekosten: per baankilometer	3 330,07^{7}	3 291,28	3 212,89^{5}	3 380,90^{5}	3 760,78
„ „ dagkilometer	9,12	9,02	8,78	9,26	10,30
„ „ treinkilometer	1,06	1,04^{5}	1,01	1,03	1,07
Netto-ontvangst: per baankilometer	3 925,39^{8}	3 540,87	3 935,15^{5}	3 941,75^{5}	3 800,42
„ „ dagkilometer	10,75	9,70	10,75	10,80	10,41
„ „ treinkilometer	1,25	1,13	1,24	1,20	1,08

In 1890 werden vervoerd 10 899 reizigers 1ste klasse of 0,38 pct., 83 391 reizigers 2de klasse of 2,89 pct. en 2 785 743 reizigers 3de klasse of 96,73 pct., tegen respectievelijk 12 335, 77 293 en 2 563 980 in 1889. In het geheel werden dus in 1890 vervoerd 2 880 033 reizigers, met eene opbrengst van f 1 360 068, tegen 2 653 608 reizigers in 1889, met eene opbrengst van f 1 304 465. Het reizigersvervoer nam dus met 8,53 pct. en de opbrengst met 4,26 pct. toe.

Het vervoer van bagage bedroeg 2009 ton of 70 ton (ruim 3,3 pct) minder dan in 1889.

In het geheel werden 278 283 colli bestelgoed vervoerd tot een gezamenlijk gewicht van 2 416 ton, met eene opbrengst van f 123 959, tegen f 114 481 in 1889.

De vervoerde ijl- en vrachtgoederen bestonden uit 422 862 ton particuliere goederen en 22 624 ton landsgoederen, terwijl (zonder vrachtberekening) 40 129 ton dienstgoederen werden vervoerd, in het geheel alzoo 485 615 ton. Deze cijfers waren in 1889, met inbegrip van 65 660 ton plantriet voor particulieren zonder vrachtberekening vervoerd, respectievelijk 359 414, 35 523 en 30 818, of te zamen 425 755 ton. Het vervoer van ijl- en vrachtgoederen bracht in het geheel op f 1 983 089, waaronder wegens suikervervoer (84 296 ton) f 384 175, tegen f 1 931 962 in 1889, toen wegens suikervervoer (51 980 ton) ontvangen was f 241 133.

Het vervoer van 's lands reizigers en goederen bracht in 1890 in 't geheel f 352 145 op, waaronder wegens personenvervoer (33 248 reizigers) f 43 021, en wegens vrachtgoederenvervoer (22 624 ton) f 304 278. In 1889 bracht het landsvervoer f 436 909 op, waaronder wegens personenvervoer (26 865 reizigers) f 36 115 en wegens vrachtgoederenvervoer (34 999 ton) f 392 824. Bovendien werd in gemeld jaar nog ontvangen f 10 281 wegens, door aannemers van zoodanige landstransporten als waarvoor nog op den ouden voet gesloten aannemingscontracten van kracht waren, betaalde vracht voor het vervoer per spoor van 524 ton gouvernementskoffie en zout, welke vracht onder de opbrengst der voor particuliere rekening vervoerde goederen is verantwoord. [1])

Westerlijnen (p. m. 242 K. M.).

De twee gescheiden gedeelten der Westerlijnen, namelijk de lijn Buitenzorg–Tjitjalengka–Tjibatoe–Garoet (p. m. 233 K. M.) en de lijn Tandjong Priok–Batavia (p. m. 9 K. M.), hadden in 1890 eene bruto ontvangst van f 947 074 en f 189 834 of respectievelijk f 11,14 en f 58,12^{5} per dagkilometer, terwijl in 1889, toen eerstgemelde lijn gedurende 7$^{1}/_{2}$ maand slechts tot Tjitjalengka, dat is over ruim 182 K.M., in exploitatie was, de bruto ontvangst bedragen had respectievelijk f 846 011 en f 164 012, zijnde per dagkilometer f 11,50 en f 50,20^{5}. Voor de beide lijnen te zamen genomen beliep dus de bruto ontvangst in 1890 f 1 136 908, zijnde f 126 885 of ruim 12,5 pct. meer dan in 1889, doch de opbrengst per dagkilometer daalde van f 13,14^{5} tot f 12,87^{5}. De minder gunstige koffieoogst van 1890, tengevolge waarvan langs de Westerlijnen 5 312 ton koffie minder werden verzonden dan in 1889 (slechts 2 398 ton, tegen 7 710 ton in laatstgenoemd jaar), werkte in het nadeel zoowel van het opbrengstcijfer als van de verhouding tusschen exploitatiekosten en netto-ontvangst. Tot deze minder gunstige verhouding werkten verder mede: 1°. de avonddienst tusschen Batavia en Tandjong Priok, en 2°. de omstandigheid dat het nieuwe baanvak Tjitjalengka-Garoet, waarop het verkeer minder ontwikkeld is dan op de reeds langer opengestelde gedeelten van de Preanger-lijn, in 1890 gedurende het geheele jaar en in 1889 slechts gedurende 4$^{1}/_{2}$ maand in exploitatie was. Volgens voorloopige opgaven werd echter over de eerste zes maanden van 1891 op de beide gedeelten der Westerlijnen in 't geheel ontvangen f 675 761, of f 141 702 meer dan als voorloopige uitkomst over hetzelfde tijdvak van 1890 werd opgegeven.

Het volgende staatje bevat een verkort overzicht van de uitkomsten der exploitatierekening over de laatste vijf jaren.

---

[1]) Ingevolge later gesloten transportcontracten, waarbij, in overeenstemming met het in 1886 bepaalde (zie n°. 4291 van het Bijblad op het Indisch Staatsblad) het beginsel is gehuldigd, dat de door transportaannemers aan de staatsspoorwegen ter verzending aangeboden landsproducten, goederen en gelden *als landsvrachtgoed* worden vervoerd, dat is zonder voldoening in geld van de verschuldigde vracht, enz., werden in 1889 door aannemers op de Oosterlijnen gebracht 30 430 ton gouvernementskoffie en zout, waarvoor, ter zake van vracht, onder de hooger genoemde som van f 392 824 begrepen is f 351 757. In 1890 zijn al de door aannemers op den spoorweg gebrachte zendingen gouvernementszout en koffie (18 459 ton) als landsvrachtgoed vervoerd. Onder de hierboven, als opbrengst van het landsvrachtgoederenvervoer in 1890, genoemde som van f 304 278 is te dier zake begrepen f 265 634.

OMSCHRIJVING.	1886.	1887.	1888.	1889 (verbeterde opgaven).	1890.
Lengte gemiddeld in exploitatie geweest	191^{036} K.M.	191^{036} K.M.	191^{203} K.M.	210^{503} K.M.	241^{883} K.M.
Bruto-ontvangsten	f 915 636,90	f 857 426,07	f 881 835,24^{5}	f 1 010 023,15	f 1 136 908,83
Exploitatiekosten	584 034,11	565 162,62	547 925,05^{5}	659 441,05^{5}	799 733,64^{5}
Netto-ontvangst	f 331 602,79	f 292 263,45	f 333 910,19	f 350 582,09^{5}	f 337 175,18^{5}
Exploitatiekosten in percenten van de bruto-ontvangsten	63.78^{5} pct.	65.91 pct.	62.13^{5} pct.	65.29 pct.	70.34 pct.
Netto-ontvangst in percenten van de bruto-ontvangsten	36.21^{5} „	34.09 „	37.86^{5} „	34.71 „	29.66 „
Netto-ontvangst in percenten van het aanlegkapitaal	1.69^{5} „	1.49 „	1.70 „	a) 1.68^{7} „	1.49^{1} „
Bruto-ontvangsten: per baankilometer	f 4 793,00^{5}	f 4 488,29^{5}	f 4 612,03	f 4 798,14	f 4 700,24^{5}
„ dagkilometer	13,13	12,29^{5}	12,60	13,14^{5}	12,87^{5}
„ treinkilometer	1,73	1,66	1,67	1,72^{5}	1,60
Exploitatie-kosten: per baankilometer	3 057,19^{5}	2 958,41	2 865,67	3 132,69	3 306,28^{5}
„ dagkilometer	8,37^{5}	8,10^{5}	7,83	8,58	9,05^{5}
„ treinkilometer	1,10^{5}	1,09^{5}	1,03^{5}	1,12^{5}	1,12^{5}
Netto-ontvangst: per baankilometer	1 735,81	1 529,88^{5}	1 746,36	1 665,45	1 393,96
„ dagkilometer	4,75^{5}	4,19	4,77	4,56^{5}	3,82
„ treinkilometer	0,62^{5}	0,56^{5}	0,63^{5}	0,60	0,47^{5}

a) Het in de Westerlijnen vastgelegde kapitaal was op ult. 1889 geklommen tot f 22 575 694, waartoe het nieuwe baanvak Tjitjalengka–Garoet, eerst medio Augustus in exploitatie gekomen, bijdroeg f 2 871 035. Het hier uitgetrokken percentage is echter berekend over een aanlegkapitaal van f 20 781 297, zijnde voor evengenoemd baanvak niet het volle bedrag van f 2 871 035, maar slechts 4½/12 gedeelten daarvan (of f 1 076 638) in rekening gebracht. Berekend naar het volle bedrag van f 22 575 694, komt de opgegeven netto-ontvangst op slechts 1,55^{3} pct. van het aanlegkapitaal te staan.

In 1890 werden op de Westerlijnen in het geheel vervoerd 2 025 915 reizigers, namelijk 24 336 in de 1ste klasse, 112 108 in de 2de, 1 475 696 in de 3de en 413 775 in de 4de, of respectievelijk 1,20, 5,53^{5}, 72,84 en 20,42^{5} pct., welke verhoudingen in 1889, bij een totaal van 1 692 349 reizigers, bedragen hadden 1,37^{5}, 5,64^{5}, 70,80 en 22,18. De opbrengst van het reizigersvervoer, in 1889 f 361 959, klom in 1890 tot f 435 465.

Het vervoer van bagage bedroeg 9342 ton, waarvan over de lijn Buitenzorg-Garoet 456 en over de lijn Tandjong Priok-Batavia 8886 ton, zijnde voor eerstgenoemde lijn 55 en voor laatstgenoemde 405 ton meer dan in 1889.

In het geheel werden 48 628 colli bestelgoed vervoerd, tot een gezamenlijk gewicht van 451 ton, met eene opbrengst van f 18 411, tegen f 15 974 in 1889.

De vervoerde ijl- en vrachtgoederen bestonden uit 99 425 ton particuliere goederen en 26 320 ton landsgoederen, met eene totale opbrengst van f 609 922, tegen f 559 208 (voor 70 932 ton particuliere en 23 998 ton landsgoederen) in 1889, terwijl bovendien (ten behoeve van den dienst der exploitatie en dus zonder vrachtberekening) nog 7199 ton dienstgoederen werden vervoerd (in 1889 6055 ton) ¹).

Het vervoer van 's lands reizigers en goederen bracht in 1890 in 't geheel f 135 444 op, waaronder wegens personenvervoer (44 212 reizigers) f 8906, en wegens vrachtgoederenvervoer (26 320 ton) f 123 125. In 1889 bracht het landsvervoer f 238 069 op, waaronder wegens personenvervoer (40 040 reizigers) f 7335, en wegens vrachtgoederenvervoer (23 998 ton) f 225 036. Onder de laatstbedoelde 23 998 ton landsvrachtgoederen zijn begrepen 10 828, en onder de 26 320 ton van 1890 zijn begrepen 6227 ton zout en koffie door aannemers van gouvernementstransporten per spoorweg vervoerd, en wel »als landsvrachtgoed", dus *niet* als betalend vervoer (verg. de noot op de voorgaande blz). De daarvoor berekende vracht, onder de gemelde sommen van f 225 036 en f 123 125 begrepen, bedroeg respectievelijk f 206 822 en f 110 056.

Lijn Djokjokarta-Tjilatjap (ruim 187 K. M.).

In het verkeer op deze lijn begon zich in 1890 vooruitgang te openbaren. De bruto-ontvangsten, in 1889 bedragen hebbende f 501 650 (of f 7,35 per dagkilometer), stegen in 1890 tot f 653 809 (of f 9,58 per dagkilometer), dat is f 152 159 of 30,3 pct. meer. Deze meer bevredigende uitkomst moet voor een deel worden toegeschreven aan het toenemend reizigersverkeer, ten gevolge van het verlaagd 3de klasse tarief, voor een ander deel aan het belangrijker goederenvervoer in doorgaand verkeer met de Oosterlijnen, hetwelk van 6671 ton in 1889 steeg tot 14 698 ton in 1890. Daarenboven werd de oogst van de nieuwe in de residentie Banjoemas opgerichte suikerfabriek Klampok, zijnde 1190 ton suiker, in het afgeloopen jaar per spoor naar Tjilatjap afgevoerd. Nog zijn in de residentie Bagelen twee nieuwe suikerfabrieken (te Keboemen en Premboen) in aanbouw, die in dit jaar mede haren oogst per spoor naar Tjilatjap zullen afvoeren, zoodat kan worden verwacht dat de geldelijke uitkomsten dezer lijn in volgende jaren gunstiger zullen zijn dan tot dusver. Alle Djokjosche fabrieken (waaronder de 28 K. M. bewesten Djokjokarta gelegen fabriek Wates) bleven echter, even als in vorige jaren, haar product naar Samarang afvoeren. Ook over het eerste halfjaar van 1891 bleven de ontvangsten toenemende: volgens voorloopige opgaven beliepen zij over dat tijdvak f 343 259, tegen f 287 280 volgens de voorloopige opgaven over de eerste zes maanden van 1890.

De geldelijke uitkomsten der exploitatie in 1888, 1889 en 1890 (in 1887 werd de lijn eerst in de tweede helft des jaars geopend) blijken uit het volgende overzicht.

OMSCHRIJVING.	1888.	1889.	1890.
Lengte gemiddeld in exploitatie geweest	186^{074} K.M.	187^{283} K.M.	187^{283} K.M.
Bruto-ontvangsten	f 504 621,26	f 501 650,24	f 653 809,45
Exploitatie-kosten	469 398,22	469 599,26^{5}	482 759,07
Netto-ontvangst	f 35 223,04	f 32 050,97^{5}	f 171 050,08
Exploitatiekosten in percenten van de bruto-ontvangsten	93.01 pct.	93.61^{1} pct.	73.83^{8} pct.
Netto-ontvangst in percenten van de bruto-ontvangsten	6.99 „	6.38^{9} „	26.16^{2} „
Netto-ontvangst in percenten van het aanlegkapitaal	0.25 „	0.22^{7} „	1.21^{5} „
Bruto-ontvangsten: per baankilometer	f 2 713,01	f 2 682,62	f 3 496,30^{5}
„ dagkilometer	7,45^{2}	7,34^{9}	9,57^{9}
„ treinkilometer	1,03^{4}	1,14^{4}	1,40^{4}
Exploitatie-kosten: per baankilometer	2 523,65	2 511,22^{5}	f 2 581,59^{9}
„ dagkilometer	6,93^{2}	6,88	7,07^{2}
„ treinkilometer	0,96^{2}	1,07^{1}	1,03^{7}
Netto-ontvangst: per baankilometer	189,36	171,39^{5}	914,70^{6}
„ dagkilometer	0,52	0,46^{9}	2,50^{6}
„ treinkilometer	0,07^{2}	0,07^{3}	0,36^{7}

In 1890 werden vervoerd 1045 reizigers in de 1ste klasse, 14 630 in de 2de en 822 676 in de 3de klasse (respectievelijk 0.12, 1.75 en 98.13 pct.), derhalve in 't geheel 837 751 reizigers of gemiddeld per dag 2295, tegen 1752 gemiddeld per dag in 1889. Het reizigersvervoer bracht in laatstgemeld jaar f 196 045 op, en in 1890 f 242 365.

Het vervoer van bagage bedroeg 238 ton (of 51 ton meer dan in 1889) en bracht f 1381 op.

In het geheel werden 35 625 colli bestelgoed vervoerd

¹) De voor den aanlegdienst vervoerde goederen (in 1889 6081 en in 1890 8068 ton) behooren tot de betalende goederen.

tot een gezamenlijk gewicht van 201 ton, met eene opbrengst van f 11 840, terwijl in 1889 dit vervoer opbracht f 8118.

De vervoerde ijl- en vrachtgoederen bestonden uit 78 232 ton particuliere en 15 006 ton landsgoederen, terwijl (zonder vrachtberekening) 4477 ton dienstgoederen werden vervoerd, in 't geheel alzoo 97 715 ton. Deze cijfers waren in 1889 (met inbegrip van 10 073 ton voor particulieren kosteloos vervoerde suikerrietstekken) 61 639, 9282 en 9131, of te zamen 80 052 ton. Het vervoer van ijl- en vrachtgoederen bracht f 371 720 op, tegen f 261 234 in 1889.

Het vervoer van 's lands reizigers en goederen bracht in 1890 in 't geheel f 100 980 op, waaronder wegens personenvervoer (18 093 reizigers) f 16 646, en wegens vrachtgoederenvervoer (15 006 ton) f 83 294. In 1889 bracht het landsvervoer f 81 835 op, waaronder wegens personenvervoer (12 094 reizigers) f 11 492, en wegens vrachtgoederenvervoer (9282 ton) f 68 733. Onder de laatstbedoelde 9282 ton landsvrachtgoederen zijn begrepen 7745, en onder de 15 006 ton van 1890 zijn begrepen 6764 ton zout en koffie door aannemers van gouvernementstransporten per spoorweg vervoerd, en wel »als landsvrachtgoed", dus niet als betalend vervoer (verg. de noot op blz. 150). De daarvoor berekende vracht, onder de gemelde sommen van f 68 733 en f 83 294 begrepen, bedroeg respectievelijk f 61 826 en f 48 872.

2°. Particuliere spoorwegen.

De tegenwoordige Regeering heeft het in 't vorig verslag (blz. 140) vermelde plan, om rentegarantie te verbinden aan een viertal spoorweg-concessies, laten varen, omdat zij, in het algemeen het verleenen van rentegarantie voor spoorwegen minder aanbevelenswaardig achtende dan rechtstreekschen aanleg door den Staat, bovendien de toepassing van het stelsel van rentegarantie op de bedoelde vier concessies, die betreffende de lijnen Krawang-Cheribon, Cheribon-Samarang, Probolinggo-Panaroekan en Maos-Bandjarnegara (door het Seraijoe-dal), niet voldoende gemotiveerd achtte. Het werd zeer twijfelachtig geoordeeld of wel prijs moest worden gesteld op den aanleg van *spoor*wegen tusschen Krawang, Cheribon en Samarang en door het Seraijoe-dal, daar het zeer aannemelijk voorkwam dat daar kon worden volstaan met *tram*wegen, die zonder eenigen steun van de Regeering zouden zijn aan te leggen. Bovendien was in Indië twijfel gerezen aangaande de wenschelijkheid van eene lijn door het Seraijoedal in eene zoodanige richting als bedoeld werd in de concessie betreffende de lijn Maos-Bandjarnegara. De lijn Probolinggo-Panaroekan werd geacht voor aanleg door den Staat in aanmerking te komen, omdat zij als eene voortzetting van de stamlijn over Java is te beschouwen (zie blz. 148).

a. Aanleg.

In 1890 kwamen geen nieuwe particuliere spoorwegen in aanleg, terwijl van de op ult. 1889 onderhanden geweest zijnde verlengingen van bestaande lijnen — namelijk van den Bataviaschen Oosterspoorweg met p. m. 30 K.M en van den Delispoorweg met p. m. 29 K.M. — op ult. 1890 alleen nog in uitvoering bleef het eindgedeelte Tjikarang-Kedong Gedeh van eerstbedoelde verlenging, welk baanvak, ter lengte van 14 K.M., in Juni 1891 mede in exploitatie is gekomen. De door de Bataviasche Oosterspoorweg-Maatschappij gebouwde ijzeren spoorwegbrug over de Bekassi-rivier, ingevolge de ter zake met het Gouvernement gesloten overeenkomst (zie vorig verslag blz. 141) ook voor gewoon verkeer ingericht, werd op 1 Januari 1891 voor dat doel opengesteld.

b. Exploitatie.

Gedurende 1890 kwamen geen nieuwe particuliere spoorwegen in exploitatie, doch verkregen alleen de Bataviasche Oosterspoorweg en de Delispoorweg eenige uitbreiding (met respectievelijk ruim 16 en p.m. 29 K.M.).

Op de lijn Samarang-Vorstenlanden-Willem I werden in den loop van 1890 eenige speciale tarieven ingevoerd, waardoor voor sommige artikelen op bepaalde baanvakken de vrachtprijzen werden verlaagd, terwijl enkele overeenkomsten, als bedoeld bij art. 10 van het algemeen reglement voor de spoorwegdiensten (Indisch Staatsblad 1885 n°. 184), werden gesloten voor het vervoer beneden de algemeene tarieven van groote hoeveelheden van sommige goederen.

Bij gouvernementsbesluit dd. 16 Juli 1890 n°. 7 werden eenige wijzigingen goedgekeurd in de vrachtberekening voor het vervoer van paarden, vee, rijtuigen en lijken, hoofdzakelijk hierop neerkomende, dat het vervoer van vee, paarden en rijtuigen, dat in den regel met gemengde- of goederentreinen geschiedt, des gewenscht ook met personentreinen zal kunnen plaats vinden, tegen bijbetaling van 50 pct. der verschuldigde vracht, terwijl vee en paarden niet meer per stuk, doch per volle wagenlading, of daarvoor betalende, zullen worden bevracht. Het vervoer van lijken met personentreinen kan worden toegestaan, doch de spoorwegdienst is daartoe niet verplicht. In verband met de in 1889 ingevoerde tariefsklasse II*a* werd goedgekeurd (gouvernementsbesluit dd. 10 Januari 1890 n°. 27), dat niet alleen voor goederen 1ste en 2de klasse, maar ook voor goederen der klasse I*a* en II*a* wagens kunnen worden afgehuurd, terwijl tevens eene betere regeling werd ingevoerd voor de vrachtberekening van gemengde wagenladingen (goederen van verschillende tariefsklassen). Met alle suikerfabrikanten in de residentiën Soerakarta en Djokjokarta werden door de Nederlandsch-Indische Spoorwegmaatschappij weder overeenkomsten aangegaan voor het vervoer van den geheelen oogst tegen dezelfde vrachtprijzen per volle wagenlading als in 1889. Voor het vervoer van plantriet van Samarang en van andere tusschen die plaats en Soerakarta gelegen stations werd aan dezelfde contractanten in rekening gebracht per ton-kilometer voor het vervoer over de eerste 60 K.M. 2½ cent en voor het vervoer over elken K.M. daarboven 1 cent.

Op de lijn Batavia-Buitenzorg werden ten aanzien van het vervoer van paarden, vee, rijtuigen en lijken in de tariefsbepalingen gelijksoortige wijzigingen gebracht als op de lijn Samarang-Vorstenlanden-Willem I. Overigens kwam gedurende 1890 in de grondslagen der tarieven geen verandering.

Bij gouvernementsbesluit dd. 15 November 1890 n°. 24 werd bij wijze van proef voor den tijd van zes maanden toegestaan om op beide de zooeven genoemde lijnen van de Nederlandsch-Indische Spoorwegmaatschappij de uitsluitend voor voetgangers en vee toegankelijke overwegen niet van afsluitingen te voorzien.

Op den Bataviaschen Oosterspoorweg trad met 1 Augustus 1890 eene nieuwe tariefsregeling in werking, waardoor de reizigerstarieven aanmerkelijk werden verlaagd. Ten gevolge daarvan ondergingen de concessievoorwaarden bij gouvernementsbesluit van den 5den dier maand n°. 24 eene kleine wijziging voor zooveel betreft de vastgestelde maxima voor de te heffen vrachtprijzen.

In de tariefsbepalingen voor de lijn Tagal-Balapoelang kwam geen verandering. Waren tot dusver de tarieven betreffende deze lijn en de in die tarieven te brengen wijzigingen, ingevolge de concessie-bepalingen, onderworpen aan de voorafgaande goedkeuring van den Gouverneur-Generaal, bij gouvernementsbesluit dd. 4 Februari 1891 n°. 8 is van deze verplichting tijdelijk ontheffing verleend, namelijk voorloopig tot zoolang eenige aansluitende spoorweg mocht tot stand komen dan wel zooveel korter als de Gouverneur-Generaal zal noodig oordeelen.

Op de lijnen der Delispoorweg-Maatschappij werden in den loop van 1890 enkele wijzigingen in de tarieven gebracht, ten gevolge waarvan het systeem van berekening volgens tariefkilometers (o. a. toegepast bij de kostbare brug over de Kwala Deli) kwam te vervallen en van 15 Februari 1890 af de werkelijke lengten in rekening werden gebracht. Het berekend vast recht bij het vervoer van vrachtgoederen werd echter in verband daarmede verhoogd, nadat bij gouvernementsbesluit dd. 31 Januari 1890 n°. 30 art. 25 der concessievoorwaarden dienovereenkomstig gewijzigd was. Voor het vervoer van groote hoeveelheden atap langs dien spoorweg werden bijzondere overeenkomsten aangegaan, terwijl tot 10 Februari 1890 een speciaal tarief van kracht was voor het vervoer van vee op het baanvak Belawan-Medan. Omtrent het niet afsluiten van de alleen voor voetgangers en vee toegankelijke overwegen werd, ingevolge gouvernementsbesluit dd. 2 December 1890 n°. 48, eene zelfde proef genomen als voor de beide lijnen der Nederlandsch-Indische Spoorwegmaatschappij.

Aan de ontvangen opgaven omtrent de uitkomsten der exploitatie van de verschillende particuliere spoorwegen wordt het volgende ontleend.

Lijn Samarang-Vorstenlanden-Willem I (205 K.M.).

De bruto-ontvangsten van dezen spoorweg bedroegen in 1890 f 2 390 220, zijnde f 323 288 (of 15.6 pct.) meer dan in 1889, nagenoeg uitsluitend ten gevolge van toegenomen goederenvervoer, terwijl de voorloopige opgaven over de eerste zes maanden van 1891 eene ontvangst aanwijzen van f 1 070 653, zijnde f 125 226 meer dan volgens de voorloopige opgaven over de eerste helft van 1890.

In het volgend overzicht zijn de ontvangst-, uitgaaf- en winstcijfers der laatste vijf jaren vermeld.

OMSCHRIJVING.	1886.	1887.	1888.	1889.	1890.
Bruto-ontvangsten	f 2 618 414,37	f 2 409 539,43^{5}	f 2 189 749,13^{5}	f 2 066 932,77	f 2 390 220,71
Exploitatiekosten	1 126 631,81	1 059 137,38	971 299,81^{5}	951 998,38	915 038,39^{5}
Winst *a*)	f 1 491 782,56	f 1 350 402,05^{5}	f 1 218 449,32	f 1 114 934,39	f 1 475 182,31^{5}
Exploitatiekosten in percenten van de bruto-ontvangsten	43.03 pct.	43.96 pct.	44.4 pct.	46.1 pct.	38.3 pct.
Winst in percenten van de bruto-ontvangsten	56.97 „	56.04 „	55.6 „	53.9 „	61.7 „
Winst in percenten van het aanlegkapitaal	7.6 „	6.87 „	6.18 „	5.64 „	7.45 „
Bruto-ontvangsten per baankilometer	f 12 898,50	f 11 753,85	f 10 681,70	f 10 082,60	f 11 659,61
Bruto-ontvangsten „ dagkilometer	35,34	32,20	29,19	27,62	31,94
Bruto-ontvangsten „ treinkilometer	4,86	4,48	4,00	3,91	4,46
Exploitatiekosten per baankilometer	5 549,91	5 166,52	4 738,05	4 643,89	4 463,59
Exploitatiekosten „ dagkilometer	15,21	14,16	12,95	12,72	12,23
Exploitatiekosten „ treinkilometer	2,09	1,97	1,77	1,81	1,70
Winst per baankilometer	7 348,68	6 587,33	5 943,65	5 438,71	7 196,02
Winst „ dagkilometer	20,13	18,04	16,24	14,90	19,71

a) In de behandelde vijf jaren werd van de opgegeven winst op reserve-, vernieuwings- en amortisatiefondsen overgeschreven achtereenvolgens f 399 209,71, f 374 144,74, f 347 769,91, f 333 031,93 en f 371 826,49, terwijl het overblijvende op de winst- en verliesrekening werd gebracht. Aan aandeelhouders werd uit de netto-winst op deze lijn en uit die op de lijn Batavia-Buitenzorg uitgekeerd achtereenvolgens f 830 125, f 778 600, f 687 000, f 698 450 en f 887 375, of (over een kapitaal van f 11 450 000) achtereenvolgens 7,25, 6,80, 6, 6,10 en 7,75 pct.

In 1890 werden vervoerd in de 1ste, 2de en 3de klasse 5175, 36 748 en 975 959 reizigers (zijnde 0.51, 3.61 en 95.88 pct.), in het geheel dus 1 017 882 reizigers, tegen 968 259 (4939 in de 1ste, 36 224 in de 2de en 927 096 in de 3de klasse) in 1889. De opbrengst van het reizigersvervoer beliep in laatstgemeld jaar f 490 694 en in 1890 f 501 110.

Aan bagage werd vervoerd eene totale hoeveelheid van 591 ton, waarvoor ontvangen werd f 7036.

In het geheel werden vervoerd 282 ton bestelgoederen, met eene opbrengst van f 32 766.

De vervoerde ijl- en vrachtgoederen bestonden uit 238 186 ton particuliere en 31 974 ton dienstgoederen (meest ballast en grond), of te zamen 270 159 ton, met eene opbrengst van f 1 720 703, tegen f 1 430 243 (voor 204 877 ton particuliere en 59 513 ton dienstgoederen of te zamen 264 390 ton) in 1889. Onder de opgegeven 238 186 ton particuliere goederen in 1890 en de 204 877 ton in 1889 was alleen aan suiker begrepen respectievelijk 53 353 en 37 474 ton.

Het vervoer van levende dieren, rij- en voertuigen en lijken gaf eene opbrengst van f 11 323.

In mindering van de renteloos voorschot, ontstaan ten gevolge van de rentegarantie, kon in Juli jl. aan den Staat worden terugbetaald f 167 834,47, zoodat bedoeld voorschot thans nog bedraagt f 701 439,66.

Lijn Batavia-Buitenzorg (56 K.M.).

De bruto-ontvangsten waren in 1890 belangrijk hooger dan in de beide voorafgegane jaren, namelijk f 775 622, tegen f 716 944 in 1889 en f 636 285 in 1888, welke vermeerdering is toe te schrijven aan de meerdere opbrengst zoowel van personen- als goederenvervoer. Gedurende de eerste zes maanden van 1891 beliepen, volgens de voorloopige opgaven, de bruto-ontvangsten f 408 374, tegen f 364 100, volgens diezelfde opgaven, gedurende het eerste halfjaar 1890.

Over de laatste vijf jaren zijn omtrent de uitkomsten der exploitatie de volgende cijfers mede te deelen:

OMSCHRIJVING.	1886.	1887.	1888.	1889.	1890.
Bruto-ontvangsten	f 675 511,47	f 627 243,40	f 636 285,70	f 716 944,38	f 775 622,19
Exploitatiekosten	301 522,49	322 076,83	322 679,00^{5}	324 871,29^{5}	343 394,59
Winst *a*)	f 373 988,98	f 305 166,57	f 313 606,69^{5}	f 392 073,08^{5}	f 432 227,60
Exploitatiekosten in percenten van de bruto-ontvangsten	44.6 pct.	51.3 pct.	50.7 pct.	45.3 pct.	44.3 pct.
Winst in percenten van de bruto-ontvangsten	55.4 „	48.7 „	49.3 „	54.7 „	55.7 „
Winst in percenten van het aanlegkapitaal	10 „	8.2 „	8.4 „	10.5 „	11.6 „
Bruto-ontvangsten per baankilometer	f 11 646,75	f 11 200,78	f 11 362,24	f 12 802,57	f 13 850,39
Bruto-ontvangsten „ dagkilometer	31,91	30,69	31,04	35,08	37,95
Bruto-ontvangsten „ treinkilometer	2,77	2,56	2,55	2,80	2,91
Exploitatiekosten per baankilometer	5 198,67	5 751,37	5 762,13	5 801,27	6 132,04
Exploitatiekosten „ dagkilometer	14,24	15,76	15,74	15,90	16,80
Exploitatiekosten „ treinkilometer	1,24	1,32	1,30	1,27	1,29
Winst per baankilometer	6 448,08	5 449,41	5 600,11	7 001,30	7 718,35
Winst „ dagkilometer	17,67	14,93	15,30	19,18	21,15

a) In de behandelde vijf jaren werd van de opgegeven winst op „Reservefonds" overgeschreven achtereenvolgens f 67 551,15, f 62 724,34, f 63 628,57, f 71 694,44 en f 77 562,22, terwijl het overblijvende op de winst- en verliesrekening werd gebracht. Zie overigens het slot van de noot onder het staatje betreffende Samarang-Vorstenlanden.

In 1890 werden vervoerd in de 1ste, 2de en 3de klasse 19 608, 94 315 en 685 469 reizigers (zijnde 2.45, 11.8 en 85.75 pct.), in het geheel dus 799 392 reizigers, tegen 784 860 (19 512 in de 1ste, 94 075 in de 2de en 671 273 in de 3de klasse) in 1889. De opbrengst van het reizigersvervoer beliep in laatstgemeld jaar f 305 880 en in 1890 f 312 385.

Aan bagage werd vervoerd 197 ton, met eene opbrengst van f 8910.

In het geheel werden vervoerd 375 ton bestelgoed, waarvoor ontvangen werd f 17 316.

De vervoerde ijl- en vrachtgoederen bestonden uit 96 908 ton particuliere en 4006 ton dienstgoederen, te zamen 100 914 ton, voor welke hoeveelheid eene opbrengst werd

in rekening gebracht van f 401 188, tegen f 349 264 (voor 80 126 ton) in 1889.

Wegens vervoer van levende dieren, rij- en voertuigen werd ontvangen f 7 965.

Lijn Batavia-Bekassi-Kedong Gedeh (ruim 57 K.M.).

Door de opening op 14 Augustus 1890 van het gedeelte Bekassi-Tjikarang, lang $16^{3}/_{4}$ K.M., van de in datzelfde jaar in aanleg genomen verlenging tot Kedong Gedeh (grens tusschen de residentiën Batavia en Krawang) beliep op ultimo 1890 de in exploitatie zijnde lengte van dezen spoorweg 43^{5} K.M., tegen 26^{8} K.M. bij het einde van 1889. Gerekend over het geheele jaar waren in 1890 gemiddeld in exploitatie 33^{142} K.M., tegen 26^{808} in 1889.

De bruto-ontvangsten bedroegen in 1890 f 138 437 (tegen f 95 100 in 1889) en gedurende de eerste zes maanden van 1891, volgens voorloopige opgaven, f 85 048, tegen f 54 787 volgens de gelijksoortige gegevens over de eerste helft van 1890. Hierbij valt echter op te merken dat gedurende laatstgemeld tijdvak de lijn slechts tot Bekassi (26^{8} K.M.) in exploitatie was, terwijl gedurende de eerste vijf maanden van 1891 voor het verkeer waren opengesteld 43^{5} K.M. (tot Tjikarang), waarbij in den loop van Juni nog kwam het eindgedeelte Tjikarang-Kedong Gedeh (p. m. 14 K.M.).

Verdere opgaven omtrent de geldelijke uitkomsten der exploitatie over 1890 en de twee voorafgegane jaren (in 1887 was de lijn slechts gedurende 9 maanden in exploitatie) vindt men in het volgende staatje.

OMSCHRIJVING.	1888.	1889.	1890.
Lengte gemiddeld in exploitatie geweest	26^{808} K.M.	26^{808} K.M.	33^{142} K.M.
Bruto-ontvangsten	f 87 639,34	f 95 099,95	f 138 437,50
Exploitatiekosten	81 743,82	77 732,25	87 050,75
Netto-ontvangst *a*)	f 5 895,52	f 17 367,70	f 51 386,75
Exploitatiekosten in percenten van de bruto-ontvangsten	93.27 pct.	81.73 pct.	62.88 pct.
Netto-ontvangst in percenten van de bruto-ontvangsten	6.73 „	18.27 „	37.12 „
Netto-ontvangst in percenten van het aanlegkapitaal	0.427 „	1.21^{5} „	3.34 „

OMSCHRIJVING.	1888.	1889.	1890.
Bruto-ontvangsten: per baankilometer	f 3 269,14	f 3 547,44	f 4 177,10
„ dagkilometer	8,93	$9,71^{5}$	$11,44^{5}$
„ treinkilometer	0,74	$0,69^{2}$	$0,88^{4}$
Exploitatiekosten: per baankilometer	3 049,23	2 899,59	2 626,60
„ dagkilometer	8,33	7,94	$7,19^{5}$
„ treinkilometer	0,69	$0,56^{5}$	$0,55^{6}$
Netto-ontvangst: per baankilometer	219,91	647,85	1 550,50
„ dagkilometer	0,60	$1,77^{5}$	4,25

a) Van de opgegeven netto-ontvangst werd in de behandelde drie jaren ten bate van de „Vernieuwingsrekening" gebracht achtereenvolgens f $3\,063,74^{5}$, f 9 510 en f 24 822,31 en in 1890 bovendien f 7 760,26 (zijnde de netto-opbrengst van het in Augustus 1890 in exploitatie gekomen gedeelte Bekassi-Tjikarang) ten bate van de aanlegrekening van het gedeelte beoosten Bekassi. Het overblijvende werd in elk der drie jaren op de winst- en verliesrekening gebracht.

In 1890 werden vervoerd in de 1ste, 2de en 3de klasse 964, 28 173 en 523 593 reizigers (zijnde 0.17, 5.10 en 94.73 pct.), in het geheel dus 552 730 reizigers, met eene opbrengst van f 88 109, tegen 392 623 reizigers (868 in de 1ste, 19 605 in de 2de en 372 150 in de 3de klasse) in 1889, met eene opbrengst van f 66 421.

Het vervoer van bagage bracht f 5495 en dat van bestelgoederen ($20^{3}/_{4}$ ton) f 688 op.

De vervoerde ijl- en vrachtgoederen bestonden uit 12 116 ton particuliere goederen en 7176 ton goederen voor eigen dienst, met eene opbrengst van respectievelijk f 29 927 en f 8977, welke sommen, voor de in 1889 vervoerde 9135 ton particuliere en 1509 ton dienstgoederen, bedragen hadden f 22 260 en f 1671.

Wegens vervoer van levende dieren, rij- en voertuigen werd ontvangen f 588.

Lijn Tagal-Balapoelang (25 K.M.).

Ook gedurende 1890 leverde de exploitatie van deze lijn verlies, zooals uit het volgende vierjarig overzicht van de verkregen geldelijke uitkomsten blijken kan.

OMSCHRIJVING.	1887.	1888.	1889.	1890.
Bruto-ontvangsten	f $29\,881,98^{5}$	f 39 791,00	f 42 788,98	f 45 048,67
Exploitatiekosten	60 116,11	50 770,65	49 546,79	$54\,486,04^{5}$
Verlies	f $30\,234,12^{5}$	f 10 979,65	f 6 757,81	f $9\,437,37^{5}$
Exploitatiekosten in percenten van de bruto-ontvangsten	201 pct.	127.6 pct.	115.7 pct.	120.9 pct.
Verlies in percenten van het aanlegkapitaal	2.9 „	ruim 1 „	0.62 „	0.86 „
Bruto-ontvangsten: per baankilometer	f 1 195,28	f 1 591,64	f 1 711,66	f 1 801,95
„ dagkilometer	$3,27^{5}$	4,36	$4,84^{9}$	$4,93^{7}$
„ treinkilometer	$0,40^{1}$	0,55	$0,63^{1}$	$0,67^{4}$
Exploitatiekosten: per baankilometer	2 404,61	2 030,83	1 981,76	2 179,44
„ dagkilometer	6,59	5,56	$5,61^{4}$	$5,97^{1}$
„ treinkilometer	$0,80^{7}$	$0,70^{2}$	$0,72^{5}$	$0,81^{5}$

In 1890 werden vervoerd in de 1ste klasse 684 en in de 2de klasse (met inbegrip van 224 abonnementspassagiers) 76 649 reizigers (zijnde 0.88 en 99.12 pct), in het geheel dus 77 333 reizigers, met eene opbrengst van f 16 378, tegen 72 438 in 1889, met eene opbrengst van f 15 636. Het vervoer van bagage (11 330 K. G.) bracht f 198 op, tegen f 116 in 1889, en dat van bestelgoederen f 697 (over 9^{6} ton), tegen f 474 (over 5^{4} ton) in 1889. Aan vrachtgoederen werden vervoerd 20 112 ton, met eene opbrengst van f 23 276, tegen f 22 157 (voor 16 983 ton) in 1889. Het vervoer van levende dieren, rij- en voertuigen bracht f 86 op.

Lijn Belawan-Medan-Deli Toewa, met zijtakken Medan-Timbang Langkat en Medan-Serdang-Bobongan (103 K.M.).

Door de opening op 8 Februari 1890 van het 17^{732} K. M. lange baanvak Serdang-Bobongan (of Perbaoengan), uitmakende het eindgedeelte van den zijtak Medan-Serdang-Bobongan, en op 19 December 1890 van de verlenging tot Seleseh (10^{497} K. M.) van den zijtak Medan-Timbang Langkat werd de lengte van de in exploitatie zijnde lijnen van de Delispoorweg-Maatschappij van 74^{481} K. M. op 102^{710} K. M. gebracht. Gerekend over het geheele jaar waren dientengevolge in 1890 gemiddeld in exploitatie 90^{740} K. M., tegen gemiddeld 64^{861} in 1889. Was toen de bruto-opbrengst der onderneming f 936 441, dat is f $39,55^{5}$ per dagkilometer, in 1890 bedroeg zij f 1 314 953 of per dagkilometer f 39,70. In de eerste zes maanden van 1891, toen de volle lengte van 102^{710} K. M. in exploitatie was, werd (volgens voorloopige opgaven) ontvangen f 814 851, zijnde per dag-kilometer ruim f 43,83. Gedurende hetzelfde tijdvak van 1890 waren gemiddeld in exploitatie geweest

88^{493} K. M. en was, volgens de voorloopige maandstaten, ontvangen geworden f 671 143, zijnde per dag-kilometer f $41{,}90^{4}$.

In het volgend overzicht zijn de ontvangst-, uitgaaf en winstcijfers der laatste vijf jaren vermeld.

OMSCHRIJVING.		1 Aug. 1886 t/m 30 April 1887 (9 maanden).	1 Mei 1887 t/m 30 April 1888 (12 maanden).	1 Mei 1888 t/m 31 Dec. 1888 (8 maanden).	1889.	1890.
Gemiddelde lengte in exploitatie geweest		16^{743} K.M.	46^{315} K.M.	55^{072} K.M.	64^{861} K.M.	90^{740} K.M.
Bruto-ontvangsten *a*)		f 206 453.58^{5}	f 592 918,04	f 479 $476{,}84^{5}$	f 936 $440{,}89^{5}$	f 1 314 952,77
Exploitatiekosten		99 $729{,}76^{5}$	253 051,85	225 648,63	413 $603{,}99^{5}$	559 $880{,}97^{5}$
Netto-ontvangst *b*)		f 106 723,82	f 339 866,49	f 253 $828{,}21^{5}$	f 522 836,90	f 755 $071{,}79^{5}$
Exploitatiekosten in percenten van de bruto-ontvangsten		46.85^{4} pct.	42.67^{9} pct.	47.06^{1} pct.	44.16^{8} pct.	42.57^{8} pct.
Netto-ontvangst in percenten van de bruto-ontvangsten		53.14^{6} „	57.32^{1} „	52.93^{9} „	55.83^{2} „	57.42^{2} „
Netto-ontvangst in percenten van het aanlegkapitaal		3.4 „	8.3 „	6.25 „	9.77 „	10.63 „
Bruto-ontvangsten:	per baankilometer	f 12 330,74	f 12 801,86	f 8 706,36	f 14 $437{,}65^{5}$	f 14 491,43
	„ dagkilometer	45,17	34,98	$35{,}53^{5}$	$39{,}55^{5}$	39,70
	„ treinkilometer	4,77	4,31	4,17	3.39^{4}	4,43
Exploitatiekosten:	per baankilometer	5 777,32	463,71	4 097,34	6 $376{,}77^{5}$	6 170,47
	„ dagkilometer	21,46	14,93	16.72	17,47	16,90
	„ treinkilometer	2,21	1,84	1,96	$1{,}49^{9}$	1,88
Netto-ontvangst:	per baankilometer	6 553.42	7 338,15	4 609,02	8 060,88	8 321,26
	„ dagkilometer	24,01	20,05	$18{,}81^{5}$	$22{,}08^{5}$	22,80

a) Over het tijdvak 1 Augustus 1886 t/m 31 December 1888 bedraagt het hier uitgetrokken totaalcijfer der bruto-ontvangsten, ontleend aan de rekeningen der afgesloten boekjaren, f 1 278 848,47. De in de Javasche Courant opgenomen maandstaten wijzen echter een totaal aan van f 1 278 $874{,}52^{5}$, in welk totaal de maanden Augustus t/m December 1886 deelden voor f 92 037,08, het jaar 1887 voor f 460 301,85 en het jaar 1888 voor f 726 $235{,}59^{5}$.

b) De in Januari 1888 geopende particuliere telegraaf- en telephoondienst gaf bovendien een voordeelig saldo tot ult. April 1888 van f 1 296,94, welk saldo over de laatste acht maanden van dat jaar bedroeg f 2 $018{,}10^{5}$ en over 1889 en 1890 achtereenvolgens f 9 209,68 en f 9 861,54.

De netto winst, na aftrekking van rente, reserve voor aflossing van obligatiën en bij de statuten voorgeschreven afschrijvingen, [1]) bedroeg in 1886/87 en 1887/88 achtereenvolgens f 98 465 en f 245 531, over de laatste acht maanden van 1888 f 157 799 en over 1889 en 1890 achtereenvolgens f 246 935 en f 286 249. Van die sommen werd aan aandeelhouders uitgekeerd (in 1886/87 over een gestort kapitaal van f 2 110 000 en later over f 2 600 000) achtereenvolgens f 84 400, f 169 000, f 132 600, f 208 000 en f 234 000, zijnde respectievelijk per jaar 4, 6.5, 5.1, 8 en 9 pct. De voorgeschreven en de extra afschrijvingen ten bate van vernieuwingsfondsen en reservefonds bedroegen achtereenvolgens f 19 613, f 60 863, f 47 947, f 98 644 en f 131 495.

Met betrekking tot het verkeer langs den Deli-spoorweg kunnen over 1890 nog de volgende cijfers worden medegedeeld.

In het geheel werden vervoerd 994 444 reizigers (1ste klasse 25 796, 2de klasse 89 946 en 3de klasse 878 702), gevende eene opbrengst van f 604 659 of met inbegrip van de vracht, ad f 45 157, voor 2341 ton bagage f 649 816. In 1889 waren 743 619 reizigers en 1487 ton bagage vervoerd, met eene opbrengst van f 443 278 en f 30 044 of te zamen f 473 322. Het vrachtgoederenvervoer bestond uit 127 815 ton en bracht f 606 297 op, tegen 79 866 ton, met eene opbrengst van f 427 840, in 1889. In deze beide laatste totalen deelde het tabaksvervoer voor 10 228 ton met eene opbrengst van f 98 810 (hiervan over het eerste halfjaar 1889 alleen 9072 ton en f 89 677 opbrengst), terwijl in 1890, ten gevolge van de met 1 Juli 1889 ingevoerde tariefsverlaging (zie vorig verslag blz. 141), voor het vervoer van 11 256 ton tabak slechts werd ontvangen f 88 143. Aan dienstgoederen (in de voormelde opgaven niet begrepen) werden in 1890 vervoerd 9269 ton, tegen p. m. 7000 ton in 1889. Wegens het vervoer van levende dieren, rij- en voertuigen werd aan vracht ontvangen f 22 161, en aan diverse ontvangsten nog geïnd f 26 678, tegen respectievelijk f 11 632 en f 23 646 in 1889.

3⁰. Concessiën of aanvragen voor nieuwe lijnen.

Lijn Tandjong Priok - Meester Cornelis - Buitenzorg, langs den rechteroever der Tjiliwong, (p. m. 57 K. M.). Door de heeren J. P. JANNETTE WALEN en jhr. W. A. BAUD werd bij adres dd. 3 November 1890 het verzoek gedaan om voorrang boven anderen voor den aanleg en de exploitatie van een spoorweg als hier is aangeduid, die uit zijnen aard zou concurreeren met de bestaande verbinding van Buitenzorg met Tandjong Priok via Batavia. Op deze aanvraag is door de Indische Regeering afwijzend beschikt bij besluit dd. 12 Maart jl. n°. 21.

Lijn Cheribon-Samarang (244 K. M.). Bij gouvernementsbesluit dd. 1 Juli 1891 n°. 9 werden, met het oog op het toen nog aanhangig plan om aan de reeds op 3. December 1885 aanvaarde concessie voor deze lijn rentegarantie van staatswege te verbinden, voor één jaar, dat is tot 30 Juni 1892, verlengd de termijnen bij de concessievoorwaarden gesteld voor de indiening van de ten behoeve van de onteigening noodige grondkaarten enz., en van de teekeningen van locomotieven en verder rollend materieel, zoomede voor de overdracht der concessie aan eene naamlooze vennootschap.

Lijn Kedong Gedeh — Krawang — Karang Sambong — Cheribon (p. m. 160 K.M.). De termijn, waarvoor aan de Bataviasche Oosterspoorweg-Maatschappij voorrang was verleend voor eene concessie tot doortrekking van hare lijn tot Cheribon, is bij gouvernementsbesluit dd. 1 Juli 1891 n°. 10 weder voor één jaar, dat is tot 19 Juni 1892, verlengd. Ook dit uitstel hing samen met het destijds nog bestaande plan om aan het gedeelte Krawang-Cheribon rentegarantie te verleenen. Onafhankelijk van het tot stand komen van eene stoomverbinding Krawang-Cheribon rust op de Bataviasche Oosterspoorweg-Maatschappij in elk geval de verplichting om, wanneer de Regeering dit vóór Juni 1896 van haar vordert, haren reeds bestaanden spoorweg Batavia-Kedong Gedeh tot Krawang, dat is met nog 6^{3} K.M., te verlengen, binnen twee jaren na eene aanzegging daartoe te hebben ontvangen.

Lijn Cheribon — Karang Sambong — Warong Bandreg (p. m. 110 K.M.). Op een door den majoor bij den Indischen generalen staf F. J. HAVER DROEZE gedaan verzoek om voorrang voor den tijd van één jaar voor het verkrijgen van eene concessie, met rentegarantie van staatswege, betreffende een hoofd- of secundairen spoorweg van Cheribon naar eenig punt aan den staatsspoorweg Tjitjalengka-Tjilatjap (thans Tjitjalengka-Kasoegihan) werd bij gouvernementsbesluit dd. 4 Januari 1891 n°. 16 afwijzend beschikt, in verband met de aan de Bataviasche Oosterspoorweg-Maat-

[1]) Over 1889 bovendien na afschrijving van f 10 000 op het telephoonfonds en over 1890 na afschrijving ook van f 134 379 wegens waardevermindering van huizen.

schappij verleende prioriteit (zie de voorgaande rubriek) voor een spoorweg Kedong Gedeh-Cheribon, welke voor een deel samenvalt met de door den heer HAVER DROEZE beoogde verbinding.

Lijn van Maos door het Seraijoe-dal naar Bandjarnegara (p. m. 80 K.M.). Het in October 1889 aan de concessionarissen verleende uitstel voor het aanvaarden van de hun reeds in Juli 1885 verleende concessie betreffende deze lijn is bij gouvernementsbesluit dd. 20 October 1890 n°. 1 nader met één jaar, dat is tot 1 Januari 1892, verlengd. In Juli jl. is door de aanvragers, wier concessie mede in het — thans vervallen — plan van rentegarantie begrepen was, een nader uitstel verzocht, welk verzoek, blijkens berichten van September, door de Indische Regeering voorloopig in beraad werd gehouden in verband zoowel met de door haar veronderstelde mogelijkheid dat het plan van rentegarantie niet gehandhaafd zou blijven als met den in Indië inmiddels gerezen twijfel of niet eene andere richting dan die, waarvoor concessie is verleend, in het algemeen belang de voorkeur zou verdienen.

Lijn Djokjokarta — Magelang — Ambarawa (85 K.M.). De aanvraag van de Nederlandsch-Indische Spoorwegmaatschappij om concessie voor deze lijn is steeds in behandeling gebleven, met de andere — in de noot op blz. 152 van het verslag van 1889 vermelde — plannen, waarmede die aanvraag samenhing. In Mei jl. zijn die plannen echter op den achtergrond geraakt, doordien het denkbeeld aan de orde is gesteld om de beide aan bedoelde Maatschappij toebehoorende spoorweglijnen door aankoop in handen van den Staat te brengen.

Lijnen in de residentiën Probolinggo en Bezoeki. De in het vorig verslag (blz. 144) besproken aanvraag van mr. H. s' JACOB te Soerabaija, om concessie met rentegarantie voor eene lijn van Probolinggo door het binnenland der residentiën Probolinggo en Bezoeki naar Panaroekan (186 à 187 K.M.), met een zijtak van Randoe Agoeng over Loemadjang en Tempeh naar Pasirian (33 K.M.), werd in advies gehouden gedurende de behandeling van het plan nopens eene wettelijke regeling der te verleenen rentegarantiën, in welk plan ook deze lijn was opgenomen. Dat de tegenwoordige Regeering bedoeld plan heeft laten varen en van oordeel is dat een spoorweg door Probolinggo en Bezoeki van staatswege behoort te worden aangelegd, werd reeds gezegd op blz. 148 en 152 hiervóór.

De eveneens op blz. 144 van 't vorig verslag vermelde aanvraag van den heer H. J. PRINS te 's-Gravenhage, om concessie voor een spoorweg van Djember naar Banjoewangi (p. m. 100 K. M.), met gelijktijdigen afstand van 250 000 bouws in erfpacht, werd bij gouvernementsbesluit van 22 December 1890 n°. 18 afgewezen, daar zich overwegende bezwaren verzetten tegen den afstand van eene zoo groote uitgestrektheid land. De heer PRINS heeft daarop den 26sten Maart 1891 zijn wensch te kennen gegeven om voor den bedoelden spoorweg eene concessie te verkrijgen met rentegarantie voor een kapitaal van hoogstens f 8 millioen. Kaarten en gegevens, als bedoeld bij Indisch Staatsblad 1887 n° 84, werden echter door hem niet overgelegd, zoodat reeds daarom zijn verzoek niet kon worden ingewilligd. Op blz. 148 hiervóór is reeds medegedeeld dat besloten werd om van gouvernementswege opnemingen voor eene lijn Djember-Banjoewangi te doen.

Lijn in Kediri (van Kediri over Wates en Bentji naar Wlingi, met zijtak Bentji-Blitar). Voor deze verbindingen, als secundaire spoorweg aan te leggen, waarvoor reeds in Juni 1885 voorrang van concessie was verleend aan de heeren J. J. GEUL en J. CANTERS, welke toezegging echter in 1888, omdat er niet tijdig van gebruik was gemaakt, was komen te vervallen, werd in Mei 1890 weder eene voorloopige concessie gevraagd, thans door de heeren J. C. TEVES en J. J. GEUL. Hun verzoek werd echter bij gouvernementsbesluit dd. 19 Juli 1890 n°. 15 afgewezen.

Lijn in het landschap Assahan ter Oostkust van Sumatra (27 à 30 K.M.). De in Augustus 1890 aan den heer A. A. Hoos toegezegde voorrang van concessie voor een secundairen spoorweg van of nabij de hoofdplaats der afdeeling Assahan tot Tandjong Alam of Soengei Silau werd tijdig aanvaard, door de storting hier te lande op 19 December 1890 van het vereischte waarborgkapitaal, groot f 3000.

B. Stoomtramwegen.

De vraag is hier te lande in onderzoek of en door welke wijzigingen in de thans op het stuk van stoomtramwegen in Indië geldende bepalingen (zie het in Indisch Staatsblad 1885 n°. 113 opgenomen algemeen reglement op den aanleg en de exploitatie van stoomtramwegen voor algemeen verkeer in Nederlandsch-Indië) bevorderd zou kunnen worden dat van dergelijke banen in Indië meer partij getrokken worde en zij in de verkeersmiddelen daar te lande eene grootere plaats gaan innemen. De bepalingen, die in bedoeld reglement voorkomen omtrent de beschikking over stoomtramwegen in tijd van oorlog, ondergingen bij ordonnantie van 15 November 1890 (Indisch Staatsblad n°. 227) eene soortgelijke wijziging als tegelijkertijd gebracht werd (zie blz. 147 hiervóór) in het algemeen spoorwegreglement.

Staatsstoomtramweg in Atjeh
(p. m. 39 K.M.). [1])

Volledigheidshalve wordt in dit hoofdstuk weder melding gemaakt van den tramweg in Atjeh, ofschoon sedert 1 Maart 1890 het beheer daarover niet meer bij het departement der burgerlijke openbare werken, maar bij de militaire genie berust. In verband met den bijzonderen aard van dezen tramweg, zoowel wat zijne constructie als wat het daarvan te maken gebruik betreft, is daarop — zooals regelmatigheidshalve alsnog uitdrukkelijk is bepaald bij Indisch Staatsblad 1890 n°. 244 — evenmin het algemeen reglement voor stoomtramwegen als dat voor hoofd- of voor secundaire spoorwegen toepasselijk. Bij gouvernementsbesluit dd. 14 December 1890 n°. 1 is voorloopig eene nieuwe, minder kostbare, formatie van het personeel voor de exploitatie vastgesteld, welke, tegelijk met eene bij wijze van proef door den gewestelijken gouverneur ingevoerde nieuwe dienstregeling, in eene der eerste maanden van dit jaar in werking is getreden. Bij het aangehaald besluit zijn ook de tarieven voor het vervoer herzien, zoodat nu de vrachtprijzen voor passagiers, voor elke van de drie etappes Olehleh - Kotta Radja, Kotta Radja - Zuidwesterlijn en Kotta Radja - Oosterlijn, waarin de stoomtramweg is verdeeld, bedragen f 0,40 in de 1ste, f 0,25 in de 2de en f 0,10 in de 3de klasse, terwijl per etappe moet betaald worden voor bagage f 0,10 per colli, en voor vrachtgoederen f 0,20 per 100 K.G. (met inbegrip van laad- en losloon). Voor het vervoer van vrachtgoederen kunnen ook wagens worden gehuurd, en wel per uur tegen f 0,50 of f 1,00, en per dag tegen f 4 of f 8, naar gelang van open of van gesloten wagens wordt gebruik gemaakt. Het vervoer ten behoeve van den lande geschiedt onder dezelfde voorwaarden als het particulier vervoer, evenwel zonder betaling in geld, doch op plaatsbewijzen of vrachtbrieven tegen latere verrekening ten laste van het betrokken departement van algemeen bestuur, uitgenomen wat betreft het vervoer ten behoeve van het departement van oorlog, dat beschouwd wordt als vervoer voor eigen dienst en niet verrekend wordt. Omtrent de opbrengst der exploitatie over 1890 zijn geen opgaven ontvangen; over 1889 beliep de bruto opbrengst f 84 645, terwijl de exploitatiekosten, die in dat jaar bedroegen f 120 736, voor 1890 (volgens de opgaven ten dienste der begrootingsrekeningen) beliepen f 102 940.

[1]) Hier is, bij gemis voorshands aan juistere gegevens, nog de lengte vermeld die deze tramweg bezat vóórdat werd overgegaan tot het maken van de in 't vorig verslag (blz. 144, noot 2) bedoelde nieuwe straalbaan Bringin-Lamreng, welke in Februari 1890 in gebruik is gekomen. Wel was daarmede gepaard gegaan de opheffing van het vak Lamreng-Lambaroe der ceintuurbaan, maar sedert is het gevaar voor vijandelijke beschadiging van dit baanvak veel verminderd en dientengevolge is het met 1 Maart jl. weder in gebruik gesteld (verg. blz. 5 hiervóór).

Particuliere stoomtramwegen.

Lijn Samarang-Joana, met zijtakken Koedoes-Maijong en Demak-Wirosari (171.1 K.M., waaronder 11.8 K.M stadslijnen ter hoofdplaats Samarang). De ontvangsten der onderneming klommen van f 468 266 in 1889 tot f 518 420 in 1890, terwijl gedurende de eerste zes maanden van 1891, volgens de voorloopige maandopgaven, werd ontvangen f 243 000, tegen f 223 000 volgens soortgelijke opgaven over het eerste halfjaar 1890.

Over de laatste drie jaren leverde de exploitatie de volgende geldelijke uitkomsten op.

OMSCHRIJVING.	1888.	1889.	1890.
Lengte gemiddeld in exploitatie geweest	113^{7} K.M.	150^{7} K.M.	171^{1} K.M.
Bruto-ontvangsten	f 415 126,85	f 468 266,40	f 518 420,44
Exploitatiekosten	166 161,22	178 861,62	203 672,51
Netto-ontvangst *a*)	f 248 965,63	f 289 404,78	f 314 747,93
Exploitatiekosten in percenten van de bruto-ontvangsten	40.03 pct.	38.19 pct.	39.28^{7} pct.
Netto-ontvangst in percenten van de bruto-ontvangsten	59.97 „	61.80 „	60.71^{3} „
Netto-ontvangst in percenten van het aanlegkapitaal	7.10^{75} „	7.1 „	7.56^{6} „
Bruto-ontvangsten: per baankilometer	f 3 651,07	f $3\,107,27^{5}$	f $3\,029,92^{5}$
Bruto-ontvangsten: „ dagkilometer	9,98	8,51	8,30
Bruto-ontvangsten: „ treinkilometer	1,29	1,34	1,30
Exploitatiekosten: per baankilometer	1 461,40	1 186,87	1 190,37
Exploitatiekosten: „ dagkilometer	$3,99^{5}$	3,25	3,26
Exploitatiekosten: „ treinkilometer	$0,51^{5}$	0,51	$0,51^{5}$
Netto-ontvangst: per baankilometer	2 189,67	$1\,920,40^{5}$	$1\,839,55^{5}$
Netto-ontvangst: „ dagkilometer	$5,98^{5}$	5,26	5,04

a) Na aftrekking van rente en reserve voor aflossing van obligatiën bedroeg de netto winst in de behandelde drie jaren achtereenvolgens f 210 761, f 235 806 en f 253 880, waarvan o. a. werd gebracht ten bate van de verschillende fondsen (reservefonds, vernieuwingsfondsen en ondersteuningsfonds) f 39 650, f 39 288 en f 43 334, en ter uitkeering aan aandeelhouders werd bestemd f 150 000, f 162 500 en f 175 000, dat is (over een gestort kapitaal van f 2½ millioen) achtereenvolgens 6, 6.5 en 7 pct.

Gedurende 1890 werden op de lijnen der Maatschappij vervoerd in de 1ste klasse 30 540 en in de 2de klasse 1 054 822, te zamen 1 085 362 reizigers, met eene opbrengst van f 204 156, tegen 908 591 reizigers (1ste klasse 29 058 en 2de klasse 879 533), met eene opbrengst van f 179 328 in 1889. Het vervoer van bagage bracht f 2890 op, dat van bestelgoederen f 6257, en dat van stukgoederen en wagenladingen f 300 020, welke sommen over 1889 respectievelijk bedroegen f 2492, f 6096 en f 275 292. In het geheel werden in 1890 vervoerd, buiten de bagage en de bestelgoederen, 7481 ton stukgoederen, 79 068 ton wagenladingsgoed, 21 804 ton bouwmaterialen, enz., en 8891 ton suikerriet. In 1889 bedroegen deze hoeveelheden 6287, 68 622, 22 998 en 12 328 ton.

Lijn Batavia-Meester Cornelis (p. m. 14 K.M.). Onder dagteekening van 31 Juli 1890 werden door de Nederlandsch-Indische Tramwegmaatschappij de gewijzigde voorwaarden aanvaard, waaronder haar in Maart te voren (zie vorig verslag blz. 145) vergund was hare lijn tot Kampong Melaijoe, gelegen op 1,4 K.M. van de passar te Meester Cornelis, te verlengen. Met den aanleg van dit nieuwe gedeelte werd in het begin van Januari jl. een aanvang gemaakt en op het einde van Februari werd het baanvak passar Meester Cornelis-Kampong Melaijoe in exploitatie gebracht.

De ontvangsten der Maatschappij gedurende het met 30 Juni 1891 geëindigde boekjaar, waarin dus het verkeer over de grootere lengte van 1,4 K.M. slechts voor vier maanden medetelt, bedroegen, volgens voorloopige opgaven, f 266 500, terwijl, volgens de afgesloten rekening, over het op 30 Juni 1890 geëindigde exploitatiejaar 1889/90 de opbrengst was geweest f 259 899, waaronder ter zake van personenvervoer f 258 253. Over de laatste drie boekjaren, waaromtrent gespecificeerde opgaven voorhanden zijn, waren de geldelijke uitkomsten der exploitatie als volgt:

OMSCHRIJVING.	1887/1888.	1888/1889.	1889/1890.
Bruto-ontvangsten	f $235\,077,49^{5}$	f 239 705,10	f 259 899,01
Exploitatiekosten	$130\,028,32^{5}$	145 384,77	$149\,927,64^{5}$
Netto-ontvangst	f 105 049,17	f 94 320,33	f $109\,971,36^{5}$
Exploitatiekosten in percenten van de bruto-ontvangsten	55.3 pct.	60.6 pct.	57.6 pct.
Netto-ontvangst in percenten van de bruto-ontvangsten	44.7 „	39.4 „	42.4 „
Netto-ontvangst in percenten van het aanlegkapitaal	8.2 „	7.2 „	7.98 „
Bruto-ontvangsten: per baankilometer	f 18 805,20	f 19 176,40	f 20 791,92
Bruto-ontvangsten: „ dagkilometer	51,38	$52,63^{5}$	$56,79^{8}$
Bruto-ontvangsten: „ treinkilometer	$0,38^{7}$	$0,40^{6}$	$0,43^{8}$
Exploitatiekosten: per baankilometer	10 402,27	11 630,78	11 994,21
Exploitatiekosten: „ dagkilometer	28,42	$31,29^{5}$	$32,34^{6}$
Exploitatiekosten: „ treinkilometer	$0,21^{3}$	$0,24^{1}$	$0,24^{7}$
Netto-ontvangst: per baankilometer	8 402,93	7 545,62	8 797,71
Netto-ontvangst: „ dagkilometer	22,96	21,34	$24,45^{8}$

In 1889/1890 werden vervoerd (de reizigers met abonnementskaarten niet medegerekend) 3 274 508 personen, terwijl het totaal stijgt tot 3 722 525 wanneer men de geabonneerden voor gemiddeld twee ritten daags in rekening brengt. In de twee voorafgegane boekjaren was laatstgemeld totaal achtereenvolgens 2 187 720 en 3 305 810.

Lijn Poerwodadi-Goendih (17 K. M.). Nopens het verkeer langs dezen stoomtramweg, laatstelijk in handen van de in 1886 met een kapitaal van f 500 000 te Soerabaija opgerichte Poerwodadi-Goendih Stoomtrammaatschappij, zijn weder geen cijfers ontvangen. In 1891 zijn echter alle aandeelen der bedoelde Maatschappij aangekocht door de Samarang-Joana Stoomtrammaatschappij, met wier tramlijnen deze stoomtramweg een geheel uitmaakt. Waarschijnlijk zullen dus nopens deze lijn de gebruikelijke gegevens omtrent de uitkomsten der exploitatie in 't vervolg niet meer behoeven te ontbreken.

Lijn Soerabaija-Sepandjang en *lijn Modjokerto-Ngoro.* Van eerstgemelde lijn, in haar geheel lang 20 K. M. (daaronder begrepen een eerst dit jaar voltooid vak ter lengte van 0,4 K. M., uitmakende den overgang van de Kali Mas nabij de Bibisbrug te Soerabaija), werden in den loop van 1890 achtereenvolgens verschillende sectiën, ter gezamenlijke lengte van ruim 17 K.M., voor het verkeer opengesteld, tegen 2,5 K.M. in 't laatst van 1889. Dientengevolge bedroeg de gemiddeld geëxploiteerde lengte in laatstgemeld jaar slechts 0,2 K. M., doch in 1890 10,1 K. M. De ontvangsten in 1890 beliepen wegens personenvervoer f 62 227 en aan diversen f 83, in 't geheel dus f 62 310, zijnde per jaar-kilometer f 6169, en per dag-kilometer f $16,91^{4}$, terwijl in de eerste zes maanden van 1891, over welk tijdvak gemiddeld p. m. 20 K. M. in exploitatie waren, de lijn heeft opgebracht (volgens voorloopige opgaven) f 60 900, zijnde per dag-kilometer f 16,80.

De lijn Modjokerto-Ngoro, lang 33,6 K. M., was gedurende 1890 het geheele jaar over hare volle lengte in exploitatie, terwijl in 1889 de geëxploiteerde lengte gemiddeld bedroeg 4,2 K. M. Op deze lijn werd in 1890 ontvangen wegens personenvervoer (met inbegrip van bagage) f 19 469, wegens goederenvervoer (waaronder 11 880 ton suiker) f 25 244, en wegens diversen f 207, in totaal derhalve f 44 920, zijnde per jaar-kilometer f 1337 en per dag-kilometer f $3,66^{3}$. De tweede helft des jaars droeg tot deze ontvangst het meest bij, daar gedurende het eerste semester van 1890 slechts ontvangen werd f 12 300. In hetzelfde tijdvak van 1891 bracht echter de lijn (volgens voorloopige opgaven) f 23 900 op, zijnde per dag-kilometer f 3,90.

Nadere opgaven omtrent de geldelijke uitkomsten der exploitatie voor beide lijnen te zamen vindt men in ommestaand overzicht.

OMSCHRIJVING.	1889.	1890.
Lengte gemiddeld in exploitatie geweest.	4^4 K.M.	43^7 K.M.
Bruto-ontvangsten.	f 16 836,91	f 107 231,17^5
Exploitatiekosten	9 632,15	58 103,71^5
Netto-ontvangst *a*).	f 7 204,76	f 49 127,46
Exploitatiekosten in percenten van de bruto-ontvangsten	57.2 pct.	54.19 pct.
Netto-ontvangst in percenten van de bruto-ontvangsten	42.8 „	45.81 „
Netto-ontvangst in percenten van het aanlegkapitaal.	0.8 „	3.58 „
Bruto-ontvangsten: per baankilometer	f 3 826,57	f 2 453,80
„ „ dagkilometer	10,58	6,72^4
„ „ treinkilometer	niet opgegeven.	0,63
Exploitatiekosten: per baankilometer	2 189,12	1 329,60
„ „ dagkilometer	6,05	3,64^3
„ „ treinkilometer. . . .	niet opgegeven.	0,34^4
Netto-ontvangst: per baankilometer	1 637,45	1 124,20
„ „ dagkilometer	4,53	3,08^1

a) Van de netto-ontvangst der beide jaren werd in 1890 ten bate gebracht van het reservefonds, de vernieuwingsfondsen en het ondersteuningsfonds f 10 957 en aan aandeelhouders uitgekeerd (over een gestort kapitaal van f 1½ millioen) f 45 000 of 3 pct.

In den aanvang van 1891 is voor rekening van dezelfde onderneming (de Oost-Java Stoomtrammaatschappij) de bouw onderhanden genomen van eene aan den stoomtramweg Modjokerto-Ngoro, te Gemekan, aansluitende zijlijn naar de suikerfabrieken Semengko en Dinoijo, ter lengte van 8^5 K.M., welke lijn vermoedelijk nog tijdig gereed zou komen om daarlangs reeds den suikeroogst van het loopende jaar te vervoeren. Nadat bij gouvernementsbesluit dd. 31 Januari 1891 n°. 13 de aanvankelijk voor deze lijn vastgestelde voorwaarden van vergunning eenige wijziging hadden ondergaan, om aan bezwaren van de zijde der aanvragers tegemoet te komen, werd de vergunning in de eerste helft van Februari jl. door de Oost-Java Stoomtrammaatschappij aanvaard (gouvernementsbesluit dd. 24 Februari 1891 n°. 21). Het hier te lande gestorte waarborgkapitaal bedraagt f 3000.

3°. Vergunningen of aanvragen voor nieuwe stoomtramwegen.

Sedert Augustus 1890 (tot zoover reikten de mededeelingen in 't vorig verslag) zijn van de toen nog te aanvaarden vergunningen voor stoomtram-aanleg twee, betreffende kleine verlengingen of uitbreidingen van bestaande lijnen, in uitvoering gekomen [1]), doch ter zake van de bewilligde nieuwe lijnen, waarvoor blijkens het vorig verslag de termijn van aanvaarding nog openstond, drie in getal (zie lager n° XXIV, XXV en XXVI), werd tijdig uitstel gevraagd, hoedanig uitstel door de Indische Regeering voor den tijd van één jaar is verleend, doch onder bepaling dat elk nader uitstel zal zijn uitgesloten. Inmiddels zijn weder zes nieuwe vergunningen voor stoomtram-aanleg verleend, betrekking hebbende tot lijnen welker lengte uiteenloopt van p. m. 20 tot 68 K.M., en die gezamenlijk 226 K.M. bedragen. Zij betreffen trajecten in de residentiën Batavia, Preanger Regentschappen, Pekalongan, Soerabaija en Pasoeroean (zie lager n°. I, II, III, XVII, XXII en XXIII). Als gewoonlijk is de duur der vergunningen bepaald op 50 jaren en de spoorwijdte op 1.067 M. De volgende tabel, die tevens de afgewezen of nog aanhangig gebleven aanvragen voor stoomtram-aanleg vermeldt, bevat nopens een en ander nadere bijzonderheden.

Volgnummer.	Richting der lijnen, namen der aanvragers en datum der aanvrage.	Datum en n°. van het gouvernementsbesluit waarbij de vergunning is verleend.	Tot hoelang de aanvragers tijd hadden of hebben voor het aanvaarden van de vergunning.	Lengte in K.M. (globaal) en bedrag van het gevorderde waarborgkapitaal.	VERDERE BIJZONDERHEDEN.
	BATAVIA.				
I.	Van de benedenstad Batavia (in de nabijheid der stations van de Nederlandsch-Indische Spoorwegmaatschappij en van de Bataviasche Oosterspoorweg-Maatschappij) naar Tangerang, met een zijtak van Djembatan Doea naar Paal Merah (V. W. VAN GOGH en L. H. C. COSTER; 29 November 1890).	24 Jan 1891 n°. 4.	24 Jan. 1892.	31 K.M. (waarborgkapitaal f 15 000).	De lijn moet binnen vier jaren na het aanvaarden van de vergunning gereed en in exploitatie zijn gebracht. Bij de voorwaarden van vergunning heeft het Gouvernement zich het recht voorbehouden om, wanneer gewijzigde omstandigheden zulks later mochten vorderen, te allen tijde aan de ondernemers de verplichting op te leggen dat deze tramweg te Batavia in aansluiting worde gebracht met één of meer der van daar uitgaande spoorweglijnen. De adressanten vroegen tevens voorrang voor eene latere doortrekking van de lijn tot Serang (Bantam). Hieromtrent werd echter door de Indische Regeering geenerlei toezegging gedaan.
	PREANGER-REGENTSCHAPPEN.				
II.	Van Tassik Malaija over Singaparna naar den linkeroever der Tjiwoelan nabij Mangoenredja, op eerstgenoemde plaats in aansluiting met den staatsspoorweg naar Tjilatjap (K. VAN HORCK; 23 December 1890).	6 Febr. 1891 n°. 17.	6 Febr. 1892	19.5 K.M. (waarborgkapitaal f 10 000).	Deze lijn zou binnen drie jaren na het aanvaarden van de vergunning gereed en in exploitatie moeten zijn. (In October 1890 had dezelfde aanvrager voor deze lijn, althans voor het gedeelte Tassik Malaija-Singaparna, voorwaardelijke toezegging dan wel voorrang boven anderen gevraagd, welk verzoek echter bij gouvernementsbesluit dd 21 November 1890 n°. 7 was afgewezen.)
	PEKALONGAN.				
III.	Van het havenkantoor te Pekalongan naar de hoofdplaats en van daar over Boewaran en Wonopringo naar Karanganjar, met een zijtak naar Kedongwoeni, en van Pekalongan over Masin naar Pandansari (J. LEDEBOER; 18 Maart 1891).	8 Mei 1891 n°. 7.	8 Mei 1892.	37.5 K.M. (waarborgkapitaal f 15 000).	Bouwtijd 3 jaren. De vergunning werd verleend voorloopig met uitzondering van het gedeelte Pekalongan-Haven, aangezien dit lijntje reeds is opgenomen in de spoorwegconcessie Samarang-Cheribon. In verband daarmede is in de voorwaarden van vergunning bepaald dat, bij het tot stand komen van den spoorweg Cheribon-Samarang, de tram-

[1]) Van deze lijntjes, betreffende namelijk de verlenging van Passar Meester Cornelis tot Kampong Melaijoe van den stoomtramweg Batavia—MeesterCornelis, en de aan den stoomtramweg Modjokerto-Ngoro toegevoegde zijlijn Gemekan-Dinoijo, is reeds sub 2°. hiervóór gewag gemaakt.

Volg-nummer.	Richting der lijnen, namen der aanvragers en datum der aanvrage.	Datum en n°. van het gouvernementsbesluit waarbij de vergunning is verleend.	Tot hoelang de aanvragers tijd hadden of hebben voor het aanvaarden van de vergunning.	Lengte in K.M. (globaal) en bedrag van het gevorderde waarborg-kapitaal.	VERDERE BIJZONDERHEDEN.
					wegen op het station Pekalongan van dien spoorweg met dezen in aansluiting zullen moeten worden gebracht, terwijl, bij het eventueel vervallen van de bedoelde spoorwegconcessie, de verbinding van de tramwegen met de haven binnen een door het Gouvernement te stellen termijn door de ondernemers moet worden tot stand gebracht, op daartoe ontvangen aanzegging van de Indische Regeering.
IV.	Van Tjomal (passar) langs de fabrieken Tjomal en Sragi naar de hoofdplaats Pekalongan, met een zijtak naar de fabriek Tirto, en van de hoofdplaats Pekalongan naar Batang en de fabriek Klidang, met een zijtak naar de fabriek Kalimati (J. Ledeboer; 24 April 1891).	—	—	Lengte niet opgegeven.	Aan den adressant is te kennen gegeven (gouvernementsbesluit dd. 5 Juni 1891 n°. 30) dat zijne aanvraag niet in overweging kon worden genomen, zoolang de spoorwegconcessie Samarang–Cheribon nog van kracht is.
	Banjoemas.				
V.	Van de suikerfabriek Klampok naar Banjoemas en van laatstgenoemde plaats naar de halte Maos van den staatsspoorweg Djokjokarta–Tjilatjap (Soerabaijasche Bank- en Handelsvereeniging de Rijk, Groskamp & C°.; 18 November 1890).	—	—	Idem.	De aanvraag was niet behoorlijk toegelicht en kon bovendien niet in behandeling worden genomen, zoolang de in 1885 verleende spoorwegconcessie Maos–Bandjarnegara nog van kracht is (zie blz. 156 hiervóór). Op het verzoek werd daarom afwijzend beschikt bij gouvernementsbesluit dd. 20 December 1890 n°. 4.
VI.	Stoomtramverbindingen in de residentie Banjoemas, waaronder in de eerste plaats van Banjoemas naar Maos (Vrouwe F. M. A. Ostermann, geb. Dinger; 25 November 1890).	—	—	Idem.	De aanvraag strekte om prioriteit boven anderen te verkrijgen, waarvan echter, ingevolge Indisch Staatsblad 1885 n°. 114, met betrekking tot stoomtramwegen geen sprake kan zijn. Zoowel daarom als om de sub V vermelde reden werd het verzoek afgewezen (gouvernementsbesluit dd. 20 December 1890 n°. 5).
VII.	Van Kalibagor over Soekaradja (in aansluiting aldaar met den aan dezelfde aanvragers reeds geconcessionneerden spoorweg door het Seraijoe-dal) naar Poerbolinggo (R. A. Eekhout c. s.; 8 Mei 1885).	19 Sept. 1885 n°. 2/c.	(Zie de laatste kolom).	20 K. M. (waarborgkapitaal f 7000).	De termijn van aanvaarding der vergunning voor het tot stand brengen van dezen stoomtramweg hield verband met het tijdstip waarop de spoorwegconcessie zou aanvaard worden.
	Djokjokarta.				
VIII.	Van het station der Nederlandsch-Indische Spoorwegmaatschappij te Djokjokarta naar Brossot (Nederlandsch-Indische Spoorwegmaatschappij; 6 Februari en 18 Juli 1888).	—	—	26 K. M. (waarborgkapitaal f 11 000).	Omtrent deze aanvraag werd geen nadere beslissing genomen, daar de zaak verband hield (zie vorig verslag blz. 146 n°. XI) met de quaestie der spoorversmalling op een gedeelte van den spoorweg Samarang–Vorstenlanden, welk punt een onderdeel uitmaakte van de plannen waaromtrent onderhandelingen met de Nederlandsch-Indische Spoorwegmaatschappij zijn gevoerd. Bedoelde plannen zijn echter, zooals reeds op blz. 156 hiervóór is medegedeeld, sedert Mei jl. op den achtergrond geraakt.
	Madioen.				
IX.	Van Madioen naar Ponorogo (A. van Rijckevorsel en Ch. Voûte; 11 Juli 1890).	—	—	Lengte niet opgegeven.	De aanvraag hield tevens het verzoek in om het voor den aanleg van den tramweg benoodigde hout te mogen kappen in de gouvernementsdjatibosschen in het district Oeteran. Daar bovendien de ingediende bescheiden onvolledig waren, werd de aanvraag afgewezen (gouvernementsbesluit dd. 21 Januari 1891 n°. 8).
	Japara.				
X.	Van de dessa Tajoe naar Joana, en aldaar in aansluiting met den tramweg naar Samarang (M. C. Nering Bögel en P. Dunlop; adres zonder dagteekening).	—	—	24 K. M.	Bij gouvernementsbesluit dd. 20 November 1890 n°. 6 werd de aanvraag afgewezen, als zijnde niet voldoende toegelicht.
	Samarang.				
XI.	Van Samarang over Kendal naar Weleri, op eerstgenoemde plaats aansluitende aan den stoomtramweg Samarang–Joana (Samarang–Joana Stoomtrammaatschappij; 30 October 1890 en 21 Maart 1891).	—	—	45 K. M.	De aanvraag kan niet in overweging worden genomen zoolang de spoorwegconcessie Samarang–Cheribon nog van kracht is. Nadat dit aan de Samarang–Joana Stoomtrammaatschappij geantwoord was (gouvernementsbesluit dd. 17 December 1890 n°. 21) werd van haar het in de tweede plaats vermeld adres ontvangen, houdende verzoek de gevraagde vergunning te mogen erlangen voor het geval bedoelde spoorwegconcessie mocht komen te vervallen. Dit verzoek is door de Indische Regeering in advies gehouden.

Volg-nummer.	Richting der lijnen, namen der aanvragers en datum der aanvrage.	Datum en n°. van het gouvernementsbesluit waarbij de vergunning is verleend.	Tot hoelang de aanvragers tijd hadden of hebben voor het aanvaarden van de vergunning.	Lengte in K.M. (globaal) en bedrag van het gevorderde waarborgkapitaal.	VERDERE BIJZONDERHEDEN.
	SAMARANG en REMBANG.				
XII.	Van Wirosari naar Blora (Samarang-Joana Stoomtrammaatschappij; 28 Februari en 11 September 1891).	—	—	43 K.M.	Bij besluit dd. 26 Mei 1891 n°. 37 verklaarde de Indische Regeering zich voorwaardelijk bereid de aanvraag in te willigen. De Stoomtrammaatschappij zou zich namelijk moeten verbinden om, binnen een nader vast te stellen termijn, ook eene lijn Blora–Soerabaija aan te leggen in aansluiting met den staatsspoorweg te Soerabaija, en zoowel hare reeds bestaande lijn voor zooveel die de hoofdverbinding met Soerabaija zou uitmaken, namelijk het gedeelte Samarang–Demak–Poerwodadi–Wirosari, als de nieuwe gedeelten Wirosari–Blora en Blora–Soerabaija in te richten en te exploiteeren als secundairen spoorweg. Bij het in de tweede plaats vermeld adres heeft de Stoomtrammaatschappij, onder mededeeling dat zij, wanneer de gestelde voorwaarden gehandhaafd bleven, van haar plan, om eene verbinding tot Blora tot stand te brengen, zou moeten afzien, verzocht dat haar de gevraagde vergunning alsnog worde verleend op den voet der voor haar tegenwoordig tramnet bestaande voorwaarden. Dit adres is bij de Indische Regeering in behandeling.
	SAMARANG, REMBANG en SOERABAIJA.				
XIII.	Van Wirosari over Randoeblatoeng, Ploentaran, Padangan, Bodjonegoro, Babat, Lamongan en Grissee naar Soerabaija (H. O. E. BENNEWITZ; 14 Maart 1891).	—	—	Lengte niet opgegeven.	De aanvraag werd bij gouvernementsbesluit dd. 13 Juli 1891 n°. 1 afgewezen, als strekkende blootelijk tot het erlangen van prioriteit van vergunning, waarvan ingevolge Indisch Staatsblad 1885 n°. 114 met betrekking tot stoomtramwegen geen sprake kan zijn.
	JAPARA–REMBANG–SOERABAIJA.				
XIV.	Van Joana (Japara) over Rembang, Blora, Padangan, Bodjonegoro, Bowerno en Babat naar de dessa Kaboeh in de afdeeling Lamongan der residentie Soerabaija (E. FABIUS; 6 April 1891).	—	—	Idem.	In verband met de door de Samarang–Joana-Stoomtrammaatschappij reeds eerder gedane stappen tot uitbreiding van haar tramnet in oostelijke richting (zie n°. XII) werd bij gouvernementsbesluit dd. 26 Mei 1891 n°. 38 aan den adressant te kennen gegeven dat zijne aanvraag voorloopig in advies werd gehouden. (Voor een stoomtramweg van Papar in Kediri naar de hier genoemde dessa Kaboeh in Soerabaija is vergunning verleend aan mr. D. MOUNIER; zie lager n°. XXV.)
	SOERABAIJA.				
XV.	Van Krian naar Djerebeng, Waroe, Sidoardjo, Koepang, Prambon en Modjosari, en van Prambon naar Porrong (N. P. C. VAN MEERBEECK; 2 en 7 Mei 1890).	—	—	28.5 K.M.	De aanvraag, welke een stoomtramweg betrof die in hoofdzaak dezelfde richting zou krijgen als die, waarvoor in Mei 1890 door de Indische Regeering de aan TH. BOOM c. s. verleende vergunning was ingetrokken (zie vorig verslag blz. 146 n°. II), werd, op grond van het geheel ontbreken van de vereischte stukken, bij gouvernementsbesluit dd. 30 Juli 1890 n°. 11 afgewezen.
XVI.	Van Sepandjang over Krian naar Modjokerto, met een zijtak van Krian naar Prambon (Oost-Java Stoomtrammaatschappij; 29 Januari 1890).	—	—	43 K.M.	Door de beoogde lijn zouden o. a. de thans gescheiden stoomtramwegen Modjokerto–Ngoro en Soerabaija–Sepandjang met elkaar in verbinding worden gebracht, en daardoor eene tweede stoomlijn worden in het leven geroepen tusschen de reeds aan den staatsspoorweg aangesloten plaatsen Modjokerto en Soerabaija. Daar het toelaten van concurreerende lijnen, in het stadium waarin tot nog toe de ontwikkeling van het spoorweg- en stoomtramverkeer in Indië zich bevindt, geacht werd geen aanbeveling te verdienen, werd bij gouvernementsbesluit dd. 7 Januari 1891 n°. 16 de aanvrage afgewezen.
XVII.	Van Modjosari naar Penarip (E. FABIUS; 30 October 1890).	18 Jan. 1891 n°. 2.	18 Jan. 1892.	14.5 K.M. (waarborgkapitaal f 7500).	De lijn zal te Penarip in aansluiting moeten worden gebracht met den bestaanden stoomtramweg Modjokerto–Ngoro, en wanneer de aangevraagde lijn Kalianjar–Modjosari tot stand mocht komen (zie n°. XXIV) ter laatstgenoemde plaats ook met dien stoomtramweg. De bouwtijd van den hierbedoelden stoomtramweg Modjosari–Penarip is bepaald op drie jaren.

Volg-nummer.	Richting der lijnen, namen der aanvragers en datum der aanvrage.	Datum en n°. van het gouvernementsbesluit waarbij de vergunning is verleend.	Tot hoelang de aanvragers tijd hadden of hebben voor het aanvaarden van de vergunning.	Lengte in K.M. (globaal) en bedrag van het gevorderde waarborgkapitaal.	VERDERE BIJZONDERHEDEN.
XVIII.	Van Soerabaija naar Grissee (F. W. de Rijk; 30 Augustus 1890 en 5 Februari 1891).	—	—	18 K. M.	De adressant verzocht dat hem, in afwachting van de indiening der gevorderde bescheiden, voorrang voor deze lijn mocht worden verleend. Ook omdat anderen reeds vroeger zich voor het verkrijgen van eene vergunning voor een tramweg tusschen beide plaatsen moeite hadden gegeven (zie onder n°. XX), werd de aanvraag afgewezen (gouvernementsbesluit dd. 13 Juli 1891 n°. 2).
XIX.	Van Krian over Prambon en Modjosari naar Modjokerto en van laatstgenoemde plaats over Lengkong naar de suikerfabriek Balongbendo (H. F. Polack; 14 Maart 1891).	—	—	Lengte niet opgegeven.	Ook op deze aanvraag, strekkende ter erlanging van prioriteit, werd afwijzend beschikt (gouvernementsbesluit dd. 5 Mei 1891 n°. 20). De beoogde tramverbinding viel bovendien samen, wat het gedeelte Modjosari-Modjokerto betreft met de onder n°. XVII bedoelde lijn, en wat het overig gedeelte aangaat met de onder n°. XVI vermelde aanvraag der Oost-Java-Stoomtrammaatschappij.
XX.	Van Soerabaija naar Grissee (J. E. L. Berghuis, 4 Maart 1891).	—	—	18 K. M.	De aanvrager had reeds in 1882 pogingen aangewend om voor het tot stand brengen van deze lijn vergunning te erlangen. Zijne aanvraag was echter destijds afgewezen in verband met aan anderen gedane toezeggingen voor eene spoorwegconcessie. Op grond van bedoelde (later nog eens herhaalde) aanvrage wenschte hij thans als eerste aanvrager te worden aangemerkt. Bij het afsluiten in Indië van de opgaven voor dit gedeelte van het verslag was dit verzoek nog in overweging, ook in verband met de onder n°. XII vermelde beschikking.
XXI.	Van Sepandjang naar de suikerfabriek Balongbendo (Oost-Java Stoomtrammaatschappij; 17 Januari 1891).	—	—	Lengte niet opgegeven.	Op deze aanvraag, welke — op het gedeelte Balongbendo-Modjokerto na — dezelfde lijn betreft als de onder n°. XVI vermelde, is afwijzend beschikt bij gouvernementsbesluit van 27 Juni 1891 n°. 96.
	Pasoeroean.				
XXII.	Van Malang over Gondanglegi naar Kepandjen, met een zijtak van Loembang Widoro naar Dampit (B. A. Barkey, 11 September 1890).	3 Dec. 1890 n°. 11.	3 Dec. 1891.	56 K. M. (waarborgkapitaal f 20 000).	Vermits tegen de tramverbindingen, zooals zij nader door den aanvrager ontworpen waren, het aanvankelijk door de Indische Regeering geopperd bezwaar (zie vorig verslag blz. 146 n°. VII) niet bestond, en de belanghebbende zijne gewijzigde aanvraag tijdig had ingediend, werd bij gouvernementsbesluit dd. 3 December 1890 n°. 11 de gevraagde vergunning verleend. De ontworpen stoomtramweg, die binnen drie jaar na het aanvaarden van de vergunning moet gereed en in exploitatie gebracht zijn, zal met den staatsspoorweg in aansluiting moeten worden gebracht op het station Malang, en, bij het mogelijk tot stand komen van staatswege van eene spoorwegverbinding Malang-Blitar over Kepandjen, ook op laatstgenoemde plaats.
XXIII.	Van Pasoeroean over Warongdowo en Poerwosari naar Pandaän, met zijtakken van Warongdowo over Gondangwetan en Talang naar Banjoebiroe en van Gondangwetan naar Pasrepan (J. A. Boulet; 13 December 1890).	26 Maart 1891 n°. 1.	26 Maart 1892.	67.5 K. M. (waarborgkapitaal f 20 000).	De beoogde tramverbindingen (waarvan de bouwtijd bepaald is op drie jaren) zijn als voedingslijnen van den staatsspoorweg te beschouwen. Wel is waar zal het gedeelte Sengon-Pandaän, wanneer de stoomtram bedoeld sub n°. XXIV mede tot stand komt, eene concurreerende lijn vormen, omdat de stoomtramverbinding Sengon-Pandaän-Gempol slechts 25 K.M. en de staatsspoorweglijn Sengon-Bangil-Gempol 33 K.M. bedraagt, maar hiervan wordt geen noemenswaardige afbreuk gevreesd, omdat het verkeer tusschen genoemde plaatsen geheel van localen aard is en op het vervoer per stoomtram, al is de afstand 8 K.M. korter, toch niet in tijd zal gewonnen worden. Aan den aanvrager is de verplichting opgelegd den stoomtramweg zoowel te Pasoeroean als op een der halten Sengon of Soekoredjo met den staatsspoorweg in aansluiting te brengen.
	Pasoeroean en Soerabaija.				
XXIV.	Van Kalianjar over Bangil, Pandaän en Melikan naar Modjosari, met een zijtak van Melikan naar Gempol, te Bangil en nabij Gempol in aansluiting te brengen met den staatsspoorweg Soerabaija-Pasoeroean (jhr. E. A. Dibbets, voor wien later in de plaats is getreden mr. D. Mounier; 7 Mei 1889 en 2 Mei 1891).	13 Aug. 1890 n°. 7.	13 Aug. 1891 (verlengd tot 13 Aug. 1892).	Lengte niet opgegeven (waarborgkapitaal f 15 000).	De rechten, voortvloeiende uit de aan den oorspronkelijken aanvrager in Augustus 1890 verleende vergunning voor het tot stand brengen van dezen stoomtramweg, zijn sedert overgedragen op mr. D. Mounier, welke overdracht door de Indische Regeering is goedgekeurd bij besluit dd. 7 Juli 1891 n°. 15. Bij dezelfde beschikking is uitstel voor de aanvaarding verleend tot 13 Augustus 1892, onder aanteekening dat geen nadere verlenging van dien termijn zal worden toegestaan.

Volg-nummer.	Richting der lijnen, namen der aanvragers en datum der aanvrage.	Datum en n°. van het gouvernementsbesluit waarbij de vergunning is verleend.	Tot hoelang de aanvragers tijd hadden of hebben voor het aanvaarden van de vergunning.	Lengte in K.M. (globaal) en bedrag van het gevorderde waarborgkapitaal.	VERDERE BIJZONDERHEDEN.
	KEDIRI en SOERABAIJA.				
XXV.	Van Papar over Paree en Kandangan naar Djeroekwangi (grens Kediri-Soerabaija) en van daar over Ngoro, Djombang, Dollok en Plosso naar Kaboeh in de afdeeling Lamongan, te Papar en te Djombang in aansluiting te brengen met de halten van den staatsspoorweg en te Ngoro met den particulieren stoomtram Ngoro–Modjokerto (mr. D. MOUNIER, 16 Augustus 1889).	16 Juli 1890 n°. 30.	16 Juli 1891, (verlengd tot 16 Juli 1892).	67.5 K.M. (waarborgkapitaal f 20 000).	Bij het verleenen van een jaar uitstel voor het aanvaarden van deze vergunning (gouvernementsbesluit dd. 7 Juli 1891 n°. 16) is tevens bepaald dat nadere verlenging zal zijn uitgesloten.
	PROBOLINGGO.				
XXVI.	Van Probolinggo (in aansluiting aldaar aan den staatsspoorweg) over Kraksaän naar Phaiton (A. H. NIERSTRASZ; 8 April 1890).	10 Juli 1890 n°. 6.	10 Juli 1891, (verlengd tot 10 Juli 1892).	37 K.M. (waarborgkapitaal f 10 000).	Bij het verleenen van uitstel tot 10 Juli 1892 voor het aanvaarden van de vergunning betreffende dezen stoomtramweg (gouvernementsbesluit dd. 4 September 1891 n°. 4) is tevens bepaald dat geen nadere verlenging van dien termijn zal worden toegestaan.
	BEZOEKI.				
XXVII.	Van Triboengan (nabij Panaroekan) over Sitoebondo naar Kapongan, op eerstgenoemde plaats in aansluiting met den door denzelfden aanvrager ontworpen spoorweg van Probolinggo over Klakah, Randoe Agoeng, Djember en Bondowosso naar Panaroekan (mr. H. s'JACOB; 13 Juni 1889).	—	—	11 K.M.	De aanvraag was door de Indische Regeering voorloopig buiten behandeling gehouden, totdat zou zijn beslist omtrent de aangevraagde spoorwegconcessie (zie blz. 156 hiervóór), waarmede de tramweg een geheel uitmaakt.
	MADURA.				
XXVIII.	Van Kamal naar Bangkallan en van laatstgenoemde plaats over Sampang en Pamakassan naar Sumanap (F. W. DE RIJK; 30 Augustus 1890 en 15 Februari 1891).	—	—	Lengte niet opgegeven.	De aanvraag van Augustus 1890 werd afgewezen wegens onvoldoende toelichting (gouvernementsbesluit dd. 21 December 1890 n°. 9), terwijl op het in de tweede plaats vermeld adres, dat slechts het verzoek om prioriteit inhield, afwijzend werd beschikt, in verband met het steeds gevolgde beginsel om geen prioriteit voor stoomtramwegen te verleenen (gouvernementsbesluit dd. 1 Maart 1891 n°. 15).

C. Paardentramlijnen.

Ter hoofdplaats Soerakarta is een tramweg als de hierbedoelde in aanleg, loopende van af het station Djebres van den staatsspoorweg tot aan de halte Poerwosari, voorheen Poerwodadi, der Nederlandsch-Indische Spoorwegmaatschappij. Nadat de Indische Regeering bij besluit dd. 25 April 1890 n°. 16 vergunning tot het aanleggen en exploiteeren van dezen tramweg had verleend, mits de aanvraagster (Vrouwe W. A. H. VERLOOP geb. FUCHTER) van den Soesoehoenan toestemming zou hebben verkregen om van de openbare wegen ter-hoofdplaats Soerakarta voor dit doel gebruik te maken, zijn in April 1891 de voorwaarden der vergunning door den resident vastgesteld, ingevolge de daartoe op hem verstrekte machtiging, waarbij o. a. was voorgeschreven dat de duur der vergunning zou moeten worden bepaald op 10 jaren, de spoorwijdte op 1.067 M. en het vóór den aanvang der werkzaamheden te storten waarborgkapitaal op f 3000. De onderneming is in Juni jl. overgegaan op eene te Soerakarta te vestigen naamlooze vennootschap »Solosche Tramwegmaatschappij", met een kapitaal van f 200 000 (zie de akte van oprichting in een der bijvoegsels tot de Javasche Courant van 18 September 1891).

§ 3. *Stoomwezen.*

De aanwending van stoomkracht voor particuliere industrieele inrichtingen en in particuliere schepen nam ook in het afgeloopen jaar weder toe, zoals uit het volgende vijfjarig overzicht blijken kan, waarin van de ketels in spoorweglocomotieven geen sprake is.

Aanwezig op ult.	Stoomketels in gebruik bij particulieren (ongerekend de ketels in spoorweglocomotieven en die in vaartuigen).						Stoomketels in particuliere vaartuigen.		Algemeen totaal.		Door elkaar beliep het verwarmings-oppervlak (in M².):	
	Java, Madura en Billiton.		Buitenbezittingen.		Te zamen.							
	Aantal.	Verwarmings-oppervlak (in M².).	Aantal.	Verwarmings-oppervlak (in M².).	Aantal.	Verwarmings-oppervlak (in M².).	Aantal.	Verwarmings-oppervlak (in M².).	Aantal.	Verwarmings-oppervlak (in M².).	per ketel te land.	per scheepsketel.
1886.	1 324	80 443	42	592	1 366	81 035	194	10 929	1 560	91 964	59.3	56.3
1887.	1 321	79 555	45	611	1 366	80 162	213	11 133	1 579	91 295	58.7	52.3
1888.	1 351	83 944	48	703	1 399	84 647	206	11 330	1 605	95 977	60.5	55
1889.	1 412	88 982	53	742	1 465	89 724	215	11 117	1 680	100 841	61.2	51.7
1890	1 426	92 477	66	1007	1 492	93 484	241	12 584	1 733	106 068	62.7	52.2

Over 1890 viel derhalve te wijzen op eene toeneming met 53 stoomketels en op eene vermeerdering van verwarmingsoppervlak met 5227 M². Wel werden 113 stoomketels (waaronder 11 scheepsketels), met een verwarmingsoppervlak van 5714 M²., aan het gebruik onttrokken, doch daarentegen werden in dienst gesteld 166 ketels (waaronder 37 scheepsketels) met een verwarmingsoppervlak van 10 941 M². Van deze 166 ketels waren er 35 reeds vroeger in gebruik, doch daarna tijdelijk buiten dienst geweest; al de 131 andere (waaronder 35 die in vaartuigen waren geplaatst) waren nieuwe ketels, die te zamen een verwarmingsoppervlak bezaten van 8943 M².

Uit de volgende opgaaf kan blijken waar de laatstbedoelde 131 ketels waren vervaardigd.

VERVAARDIGD IN:	Ketels voor gebruik te land.		Scheepsketels.		Te zamen.	
	Aantal.	Verwarmingsoppervlak (in M².).	Aantal.	Verwarmingsoppervlak (in M².).	Aantal.	Verwarmingsoppervlak (in M².).
Nederland.	11	562.75	10	1069.30	21	1632 05
Nederlandsch-Indië .	13	161.61	1	12.00	14	173.61
Belgie	2	115.00	„	„	2	115.00
Duitschland	20	2779.82	1	5.90	21	2785.72
Frankrijk	5	700.00	„	„	5	700.00
Engeland en Schotland	43	2834 03	16	558.46	59	3392.49
Engelsch-Indië. . .	„	„	2	6.15	2	6.15
China	„	„	2	23.04	2	23.04
Onbekend.	2	50.00	3	65.70	5	115.70
Totaal. . . .	96	7203.21	35	1740.55	131	8943.76

Voor 2 ketels, met een verwarmingsoppervlak van ruim 12 M²., werden tijdelijke vergunnings-akten uitgereikt, omdat nog niet aan alle voorschriften voldaan was.

Omtrent de bestemming van de in 1890 in gebruik geweest zijnde ketels en het aantal in elk gewest vindt men opgaven in bijlage EE hierachter.

Wegens vergoeding der kosten van beproeving en onderzoek werd in 1890 ontvangen f 16 470, tegen f 15 330 gedurende 1889.

IV. Post- en telegraafdienst [1].

§ 1. *Vereenigde dienst.*

Het aantal der kantoren en hulpkantoren van den vereenigden dienst en dat der tot den dienst van de staatsspoorwegen behoorende telegraafkantoren, die ten behoeve van het publiek voor het onderling verkeer en voor het verkeer met de kantoren van den post- en telegraafdienst zijn opengesteld, onderging in den loop van 1890 (zooals reeds gedeeltelijk op blz. 149 van het vorig verslag werd vermeld en zooals nog nader, voor zooveel noodig, in § 4 van deze afdeeling zal worden uiteengezet) de volgende wijzigingen.

De hulppostkantoren te Bindjei en Tandjong Poera (beiden ter Oostkust van Sumatra) werden tot postkantoren verheven, en het hulppost-, tevens telephoon- en spoorwegtelegraafkantoor te Gombong (Bagelen) werd door een post- tevens telegraafkantoor vervangen. Ook werd, ten einde beter in de behoefte aan een geregeld post- en telegraafverkeer van onderscheidene landelijke ondernemingen in de residentie Oostkust van Sumatra te kunnen voorzien, het in die residentie gelegen post- tevens telegraafkantoor te Bandar Chalipah naar Tebing Tinggi [2]) overgebracht (Indisch Staatsblad 1890 n°. 225). Verder werd te Bodja (Samarang) een hulppost- tevens telephoonkantoor opgericht en werd aan het hulppostkantoor te Fort van der Capellen (Padangsche Bovenlanden) de telephoondienst toegevoegd. Door een en ander werd het aantal der postkantoren met 2 en dat der post- tevens telegraafkantoren met 1 vermeerderd, zoodat het totaalcijfer van beide categorieën van kantoren van 115 tot 118 steeg (waarvan 74 op Java en Madura), en werd het aantal der hulppostkantoren met 2 verminderd en daardoor van 70 op 68 gebracht (waarvan 45 op Java en Madura), terwijl het aantal der telephoonkantoren met 1 vermeerderde en dus van 28 tot 29 steeg, waarvan er 25 (en daaronder 22 op Java en Madura) met hulppostkantoren vereenigd waren.

Het aantal der spoorwegtelegraafkantoren, buiten die van particuliere ondernemingen (en ook niet medegerekend die telegraafkantoren der staatsspoorwegen, welke gevestigd zijn op plaatsen waar telegraafkantoren van den post- en telegraafdienst bestaan) werd, door de openstelling van 11 nieuwe spoorweghalten op Java en de sluiting van het hooger bedoelde spoorwegtelegraafkantoor te Gombong, van 106 op 116 gebracht, waarvan 13 (tegen 14 in 1889) op plaatsen waar tevens hulppostkantoren gevestigd zijn. Het aantal der particuliere spoorwegtelegraafkantoren (die thans ook voor het buitenlandsch verkeer zijn opengesteld) klom van 16 tot 17, waarvan 5 in Tagal (van de Java-Spoorwegmaatschappij) en 12, dus 1 meer dan in 1889, ter Oostkust van Sumatra (van de Deli-spoorweg-Maatschappij), daaronder begrepen die te Tagal en te Laboean Deli en Medan, alwaar tevens gouvernements-telegraafkantoren bestaan.

Een overzicht betreffende de op 31 December 1890 voor het algemeen verkeer opengestelde kantoren volgt hieronder.

Omschrijving der kantoren.	Java en Madura.	Sumatra.	Borneo.	Celebes.	Andere eilanden.	Te zamen.
GOUVERNEMENTSKANTOREN.						
Post- tevens telegraafkantoren *a*)	73	25	„	1	1	100
Postkantoren	1	6	2	2	7	18
	74	31	2	3	8	11
Hulppost- tevens telephoonkantoren .	22	3	„	„	„	25
„ „ spoorwegtelegraafkantoren *b*)	13	„	„	„	„	13
Overige hulppostkantoren (zonder telephoon- of spoorwegtelegraafdienst (*c*) . .	10	7	8	5	„	30
Overige spoorwegtelegraafkantoren (zonder hulppostdienst) *d*).	103	„	„	„	„	103
Overige telephoonkantoren (zonder hulppostdienst). .	1	3	„	„	„	4
Totaal der gouvernementskantoren.	223	44	10	8	8	293
PARTICULIERE KANTOREN.						
Particuliere spoorwegtelegraafkantoren *e*)	5	12	„	„	„	17
Algemeen totaal der kantoren op 31 December 1890 . .	228	56	10	8	8	310
De algemeene totaalcijfers waren op 31 Dec. 1889. .	216	55	10	8	8	297
en op 31 Dec. 1888 .	214	48	10	8	8	288

a) In deze opgaaf is niet begrepen het telegraafkantoor te Tjipannas (Preanger Regentschappen), dat slechts tijdens het verblijf van den Gouverneur-Generaal aldaar geopend is; evenmin het hulptelegraafkantoor te Batavia (in de benedenstad) en het hulppost- tevens hulptelegraafkantoor te Tandjong Priok (haven van Batavia), die beiden door het personeel van het post- tevens telegraafkantoor te Weltevreden (bovenstad van Batavia) worden bediend.

b) Hieronder één kantoor (Kroija), dat slechts gedurende vier maanden 's jaars voor den postdienst is opengesteld.

c) In deze opgaaf is niet begrepen het sub *a* bedoelde hulpkantoor te Tandjong Priok.

d) Onder de spoorwegtelegraafkantoren zijn hier niet medegerekend de stations of halten der staatsspoorwegen op plaatsen waar telegraafkantoren van den post- en telegraafdienst gevestigd zijn.

e) Hieronder drie kantoren (1 op Java en 2 op Sumatra) op plaatsen waar ook gouvernements-telegraafkantoren gevestigd zijn.

[1]) Van het laatst verschenen afzonderlijke verslag van den Indischen post- en telegraafdienst, betreffende het jaar 1889, is in Juni jl. een exemplaar aan de Staten-Generaal aangeboden.

[2]) Dit kantoor wordt Tebingtinggi-Deli genoemd ter onderscheiding van een gelijknamig kantoor in de residentie Palembang, dat nu als Tebingtinggi-Palembang wordt aangeduid.

Het Europeesch personeel van den post- en telegraafdienst bestond bij den aanvang van 1891 uit 457 ambtenaren, namelijk 1 hoofdinspecteur, chef van den dienst, 10 inspecteerende ambtenaren, 116 kantoorchefs [1], 165 commiezen, 40 adjunct-commiezen [2], 68 hulppostcommiezen, 55 klerken en 2 aan de werkplaats van den post- en telegraafdienst verbonden technici (één als chef van het atelier en de andere als instrumentmaker).

De groote toeneming der werkzaamheden bij het Nederlandsch-Indische postagentschap te Singapore maakte het in het laatst van 1890 noodig om aldaar, behalve den vroeger (zie blz. 144 van het verslag van 1878) daarvoor toegestanen ambtenaar van den Indischen post- en telegraafdienst, nog een ambtenaar van gemelden dienst te werk te stellen [3].

Ten behoeve van de verheffing der hulppost- tevens telephoonkantoren te Lassem (Rembang) en Toeren (Pasoeroean) tot post- en telegraafkantoren (beiden op 1 April jl. geopend) werd de formatie van het voormeld personeel bij Indisch Staatsblad 1891 n°. 37 vermeerderd met 2 kantoorchefs en verminderd met 2 hulppostcommiezen. Sedert zijn nog, voorloopig boven de formatie, hulppostkantoren opgericht te Perbaoengan en Loeboe Pakam (beiden ter Oostkust van Sumatra), waar halten van de Delispoorweg-Maatschappij bestaan; en zulks zal ook eerlang geschieden op de halte van den staatsspoorweg te Rantja Ekek (Preanger Regentschappen); terwijl verder onlangs bepaald is (Indisch Staatsblad 1891 n°. 187a) dat, tegen opheffing van het hulppostkantoor te Taloe (Sumatra's Westkust), een dusdanig kantoor te Kroë (Benkoelen) zal gevestigd worden.

In den loop van 1890 hadden examens plaats voor de rangen van adjunct-inspecteur en van commies der 3de klasse. Voor eerstbedoeld examen hadden zich aangemeld 1 commies der 1ste klasse, 2 commiezen der 2de klasse en 2 der 3de klasse, en voor het andere examen 34 adjunct-commiezen en klerken. Van de eerstbedoelde 5 candidaten (waarvan er 3 slaagden) waren 4 in het bezit van het diploma van goed volbracht eindexamen eener hoogere burgerschool met vijfjarigen cursus en 1 bovendien van een getuigschrift wegens afgelegd examen B der Polytechnische school; en onder de 35 adspiranten voor den rang van commies der 3de klasse (waarvan er 19 slaagden) waren 2 in het bezit van eerstbedoeld diploma.

Bij den aanvang van 1891 was, evenals in 1890, het aantal inspecteerende ambtenaren compleet. De waarnemend inspecteur der 2de klasse (zie vorig verslag blz. 149) kon in zijn rang van inspecteur der 1ste klasse worden herplaatst. Ook onder het personeel der kantoren bestonden op 1 Januari jl. geen vacatures, doch op dien datum waren nog beschikbaar 10 commiezen der 3de klasse en 10 adjunct-commiezen benevens 1 klerk, die het examen voor den hoogeren rang, respectievelijk van commies der 2de en commies der 3de klasse, hadden afgelegd, terwijl 4 adspirant-adjunct-commiezen, in afwachting van eene benoeming tot adjunct-commies, buiten bezwaar van den lande bij de kantoren werkzaam waren.

Het aantal der afdeelingen, waarin het Nederlandsch-Indisch post- en telegraafgebied, ingevolge art. 3 der »Algemeene Bepalingen" in Indisch Staatsblad 1876 n°. 281 (sedert vervangen door die in n°. 140 van 1891), is gesplitst, werd in Juni 1890 van 7 op 8 gebracht. Terwijl toch voor Java, waar, door de tot stand gekomen spoorwegen, het onderhoud der telegraaflijnen en het toezicht daarop geleidelijk gemakkelijker was geworden, met één afdeeling minder kon worden volstaan, moest daarentegen voor Sumatra, alwaar op het uitgestrekte telegraafnet beter toezicht dringend noodig bleek, het aantal met twee vermeerderd worden. Tot deze wijziging kon voorloopig zonder vermeerdering van het aantal der inspecteerende ambtenaren worden overgegaan, doordien de tot dusver aan het hoofdbureau van den post- en telegraafdienst geplaatste adjunct-inspecteur tijdelijk met het beheer eener afdeeling werd belast; maar voor eene behoorlijke voorziening in den dienst zal de formatie met één adjunct-inspecteur moeten worden uitgebreid, omdat het sinds 1878 ongewijzigde aantal der inspecteerende ambtenaren (5 inspecteurs en 5 adjunct-inspecteurs) niet meer geëvenredigd is aan de behoeften van het steeds toegenomen post- en telegraafverkeer. Op dezen maatregel is dan ook bij de ontwerp-begrooting voor 1892 gerekend.

Het inlandsche personeel van den vereenigden dienst bestond bij den aanvang van 1891 uit 1041 personen (waaronder 78 postiljons met eigen paarden), tegen 1107 personen bij het begin van 1890 en 1063 bij het begin van 1889.

Het debiet van gezegeld papier en plakzegels is thans aan *alle* kantoren en hulpkantoren van den post- en telegraafdienst opgedragen, vermits de nog alleen voor Soerabaija gehandhaafde uitzondering onlangs (zie Indisch Staatsblad 1891 n°. 139) kon worden opgeheven.

Over de laatste drie jaren, waarvan de gegevens volledig bekend zijn (hetgeen over 1890 vooralsnog niet het geval is), waren de geldelijke uitkomsten van den post- en telegraafdienst (daaronder ook de ontvangsten van de in § 3 te bespreken paardenposterij) als volgt.

	1887.		1888.		1889.	
ONTVANGSTEN.						
Brievenpost (zie overigens de lager voorkomende specificatie)	f 853 580		f 857 504		f 893 583	
Binnenlandsche paardenpost (zie als voren)	3 731		3 678		3 453	
Telegraphie (idem) a)	487 700		516 897		570 775	
Opbrengst van verkocht materieel, en andere toevallige baten	12 116		10 001 b)		2 261	
		f 1 357 127		f 1 388 080		f 1 470 072
Memorieposten. Porten van dienstbrieven						
Memorieposten. Verstrekkingen van postpaarden aan dienstreizigers	f 286 217		f 245 910		f 225 706	
Memorieposten. Binnenlandsche regeeringstelegrammen	101 181		92 071		116 649	
Memorieposten. In regularisatie aan andere diensttakken verstrekte goederen.	387		502		1 352	
		387 785		338 483		343 707
Totaal der ontvangsten		f 1 744 912		f 1 726 563		f 1 813 779

a) De ontvangsten der telegraphie over 1888 zijn met f 5221 en die over 1889 met f 6352 verminderd, ten gevolge van de ten laste van die jaren gebrachte terugbetalingen wegens de respectievelijk over 1886 en 1887 en over 1888 te veel ontvangen bedragen voor perstelegrammen. Vandaar het verschil met de in een verder gedeelte dezer afdeeling te vermelden cijfers.

b) Deze som levert, ten gevolge van nader ingekomen verbeterde cijfers, eenig verschil op met de opgaaf in 't vorig verslag.

[1]) Bij de formatie van het personeel, zooals die bij Indisch Staatsblad 1890 n°. 180 nader gewijzigd en opnieuw vastgesteld werd, waren 118 kantoorchefs toegestaan, maar doordien de postkantoren te Koepang (Timor) en Edi (Atjeh) nog steeds worden beheerd door niet tot den postdienst behoorende ambtenaren (zie blz. 127 van het verslag van 1886), kan voor de 118 post-, en post- tevens telegraafkantoren met 116 kantoorchefs worden volstaan.

[2]) De adjunct-commiezen zijn, bij de in de vorige noot bedoelde wijziging der formatie, in twee categorieën verdeeld geworden, waarvan de 20 oudsten met f 960 en de overige 20 met f 600 's jaars kunnen bezoldigd worden.

[3]) Aanvankelijk kon daarvoor over een ambtenaar van den gewonen kantoordienst beschikt worden, maar in Maart 1891 moest er toe worden overgegaan om voor dit doel een commies der 3de klasse tijdelijk boven de formatie in dienst te stellen.

	1887.	1888.	1889.
Totaal der ontvangsten (zie de voorgaande blz.) . . .	f 1 744 912	f 1 726 563	f 1 813 779
UITGAVEN.			
Traktementen enz. van het personeel (daaronder ook huishuur-indemniteit der kantoorchefs) . . .	f 1 085 514	f 1 110 296 *c*)	f 1 139 682
Reis- en verblijfkosten, zoomede bureau- en lokaalbehoeften . . .	85 576	67 105 *c*)	67 900
Aanschaffing, onderhoud, enz. van materieel . . .	112 213	100 051 *c*)	81 986 *d*)
Kosten vallende op de overbrenging van brievenmalen, zoowel buiten als binnen Nederlandsch-Indië; verrekeningen met de Nederlandsche en vreemde postadministratiën, enz., enz. . . .	421 638	442 266	450 490 *d*)
Onderhoud, herstelling en uitbreiding van telegraaflijnen . . .	144 923 *e*)	1 138 269 *f*)	86 030
Uitgaven voor de binnenlandsche paardenposterij . . .	261 239	234 560	199 445
Onderhoud en vernieuwing van gebouwen voor de posterijen . . .	26 844	35 020	22 939
Totaal der uitgaven . . .	2 137 947	3 127 567	2 048 472
Nadeelig verschil *g*) . . .	f 393 035	*c*) f 1 401 004	*d*) f 234 693

c) Als bij noot *b* op de voorgaande blz.

d) Hieronder ook eenige in Nederland gedane uitgaven welke, tijdens de afsluiting van het te Batavia in druk verschenen jaarverslag van den post- en telegraafdienst over 1889, in Indië nog niet bekend waren.

e) Hieronder eene som van pl. m. f 88 000 voor den aanleg der telegraaflijn van Padang Sidempoean (Sumatra's Westkust) naar Medan (Oostkust van Sumatra).

f) Hieronder eene som van f 1 090 263 voor het leveren en leggen van een kabel met toebehooren voor de telegraphische verbinding van Java via Bali met Celebes.

g) Wanneer reeds in de behandelde jaren, zoools van 1892 af het geval zal zijn, het aandeel van den lande in de opbrengst der voor geabonneerden in werking gestelde *particuliere* telephonen (zie § 4 hierna) onder de ontvangsten van den post- en telegraafdienst (departement der burgerlijke openbare werken) ware verantwoord, in stede van — zooals tot nu toe geschied is — onder den door het departement van financiën beheerden algemeenen begrootingspost „Ontvangsten van gemengden aard en toevallige baten", zou het hier opgegeven nadeelig verschil *minder* hebben bedragen achtereenvolgens f 9069, f 10 303 en f 11 930.

Uit het voorafgaande overzicht blijkt, dat in 1889 de brievenposterij f 36 079 en de telegraphie f 53 878 meer opbrachten dan in 1888, ongerekend de fictieve vermeerdering (wat de telegraphie betreft) van f 24 578 wegens meer verzonden regeeringstelegrammen. De binnenlandsche paardenposterij bracht in 1889, aan geïnde en fictieve ontvangsten te zamen, f 20 429 minder op dan in 1888. Verder werd aan toevallige baten f 7740 minder en wegens in regularisatie aan andere departementen afgegeven materieel f 850 meer ontvangen. Door een en ander was het totaal bedrag der ontvangsten f 87 216 hooger dan in 1888 (waarvan f 81 992 aan werkelijke en f 5 224 aan fictieve ontvangsten). De uitgaven waren f 1 079 095 lager dan in 1888, toen f 1 090 263 werd betaald voor den telegraafkabel van Java via Bali naar Celebes. Laat men deze buitengewone uitgaaf in 1888 buiten rekening, dan bedroegen de uitgaven in 1889 f 11 168 meer dan in 1888; doch vermits, zooals gezegd, f 87 216 meer werd ontvangen, was het nadeelig verschil tusschen de gewone inkomsten en uitgaven f 76 048 minder dan in 1888.

§ 2. *Brievenposterij.*

Correspondentie met Nederland en vreemde landen. In 1890 werden door de stoomschepen der maatschappij »Nederland" 51 reizen tusschen Nederland en Indië volbracht, die in aanmerking kwamen voor betaling volgens art. 13 van het met de Maatschappij gesloten postcontract, en wel 25 uit- en 26 thuisreizen. Aan vracht voor de op deze reizen vervoerde brievenmalen was aan den Staat in rekening te brengen f 43 470 (of gemiddeld f 852 per reis), namelijk voor de uitreizen f 25 825 (of gemiddeld f 1033) en voor de thuisreizen f 17 645 (of gemiddeld f 678). De wegens te late aankomst op sommige reizen door de Maatschappij beloopen boete, ad f 2062, kon geheel worden teruggegeven wegens vroegere aankomst op andere reizen; maar daarentegen moest op het gewaarborgde cijfer van f 156 000 (voor minstens 52 reizen per jaar toegezegd) eene som van f 3000 gekort worden wegens eene niet volbrachte uitreis. De bijpassing bedroeg alzoo f 109 530 (of gemiddeld f 2148) en de totale betaling f 153 000 (of gemiddeld f 3000 per reis). Over 1889 werd aan de Maatschappij voor 53 reizen (26 uit- en 27 thuisreizen) betaald: aan vracht f 41 234 (of gemiddeld f 778) en aan bijpassing f 114 766 (of gemiddeld f 2165), alzoo te zamen f 156 000 (of gemiddeld f 2943 per reis). Terwijl de aan deze Maatschappij wegens het postvervoer toekomende betalingen (vracht en bijpassing) door de Nederlandsche en Indische postadministratiën elk voor de helft worden gedragen, komen de kosten (alleen vracht), vallende op het postvervoer met de schepen der stoomvaartmaatschappij »Rotterdamsche Lloyd", ingevolge het met haar in 1887 gesloten eenjarig en sedert op denzelfden voet verlengde contract, ten laste van de afzendende postadministratie. Voor de in 1890 in deze lijn gedane 29 uitreizen had de Nederlandsche postadministratie aan vracht te voldoen f 16 856 (of gemiddeld f 581 per reis) en voor de 26 thuisreizen de Indische postadministratie f 10 105 (of gemiddeld f 389 per reis), te zamen alzoo voor 55 reizen f 26 961 (of gemiddeld f 490 per reis). In 1889 ontving de »Rotterdamsche Lloyd" over 53 reizen (27 uit- en 26 thuisreizen) een totaal bedrag van f 28 489 (of gemiddeld f 537 per reis).

De in 't vorig verslag (blz. 151) bedoelde nieuwe postcontracten met genoemde stoomvaartmaatschappijen zijn niet tot uitvoering gekomen, doordien (zooals reeds op blz. 102 hiervóór is vermeld) de voorbehouden nadere bekrachtiging door de wet niet verkregen werd. Onlangs zijn van beide maatschappijen voorstellen ingekomen tot het sluiten van nieuwe contracten.

Van de in den loop van 1887 geopende gelegenheid om door tusschenkomst van de Nederlandsche postadministratie en van de meergemelde stoomvaartondernemingen postpakketten, het gewicht van 5 K.G. niet te boven gaande, naar en uit eenige plaatsen in Indië te verzenden, werd in 1890 weder in iets ruimere mate gebruik gemaakt dan in het voorafgegane jaar, zooals onderstaande opgaaf nader aanwijst:

	1888.	1889.	1890.
uit Nederland naar Indië verzonden . .	5520	6638	7900
in „ uit „ ontvangen . .	1259	1010	1330
Verzonden en ontvangen te zamen. . .	6779	7648	9230

Om de in 't vorig verslag (blz. 151) vermelde redenen geschiedt de bewuste pakketverzending naar en van Indië voorloopig nog buiten rechtstreeksche bemoeienis van de Indische postadministratie. Het voornemen bestaat echter om in het volgend jaar een pakketpostdienst, aanvankelijk op beperkte schaal, binnen Nederlandsch-Indië in te voeren, die zoo spoedig doenlijk ook tot het verkeer met

Nederland en met andere landen zal worden uitgebreid (verg. blz. 168 hierna).

De afmetingen, welke de monsters of stalen van koopwaren niet mogen te boven gaan, werden in het verkeer tusschen Nederland en Indië, zoowel voor de verzendingen per mail als per zeepost, in Maart jl. verhoogd tot 30 centimeter in de lengte, 20 in de breedte en 10 in de hoogte. Daar deze maxima niet zonder nadere internationale regelingen in het verkeer met vreemde landen konden worden ingevoerd, werden zij voor het verkeer van Indië met andere landen dan Nederland opnieuw op de oude afmetingen, namelijk 20 centimeter in de lengte, 10 in de breedte en 5 in de hoogte, vastgesteld bij Indisch Staatsblad 1891 n°. 127. Laatstbedoelde bepaling zal echter, met ingang van 1 Juli a. s., vervallen, aangezien bij het (nader te vermelden) nieuwe postverdrag van Weenen voor de monsters dezelfde maximum-afmetingen zijn toegestaan als thans voor het verkeer tusschen Nederland en Indië gelden; terwijl dan tevens in het verkeer van Indië, zoowel met Nederland als met andere landen, voor monsters in den vorm van rollen nog eene afzonderlijke maximum-afmeting, namelijk eene lengte van 30 en eene middellijn van 15 centimeter, zal gelden.

In de wijze, waarop door de Indische uitwisselingskantoren de correspondentie voor het buitenland verzonden wordt, kwam eene geringe verandering. De correspondentie, die tot dusver door het postagentschap te Singapore in gesloten brievenmalen per Fransche paketbooten naar Aden werd verzonden, werd met ingang van Maart 1891 te Singapore afgegeven aan den Franschen mailagent, die tusschen Hongkong en Marseille vaart, in verband waarmede het postkantoor te Batavia, hetwelk de voor Aden bestemde correspondentie door tusschenkomst van genoemd postagentschap verzond, die correspondentie nu ook rechtstreeks aan voornoemden mailagent uitwisselt.

De brievenmalen, welke uit Europa in Indië worden aangebracht, werden in Januari 1891 vermeerderd met die, welke met de stoomschepen der nieuwe Sunda-lijn (zie blz. 102 hiervóór) door de Duitsche uitwisselingskantoren München-Kufstein, Frankfort-Bazel en Luxemburg-Bazel via Genua aan het postagentschap te Singapore en aan de postkantoren te Batavia en Samarang verzonden worden. Met dezelfde gelegenheid verzendt ook het Italiaansche uitwisselingskantoor te Genua eene brievenmaal aan het postagentschap te Singapore. Door dit postagentschap zou in October 1891 een aanvang gemaakt worden met het verzenden van brievenmalen met deze nieuwe stoomvaartverbinding via Marseille (daar Genua op de terugreizen niet wordt aangedaan) aan het Nederlandsche uitwisselingskantoor Antwerpen-Amsterdam en aan het Duitsche uitwisselingskantoor Altmünsterol-Mühlhausen.

Algemeene Postvereeniging. In het internationale postreglement van Parijs van 1878, herzien te Lissabon in 1885 (Bijblad op het Indisch Staatsblad n°. 4288), werden een paar kleine wijzigingen gebracht, bestaande in eene aanvulling der omschrijving van het gebied der Algemeene Postvereeniging (noodig geworden door de oprichting van Spaansche postinrichtingen in de golf van Guinea) en in de vaststelling van de klasse, volgens welke het regentschap Tunis en de onafhankelijke Congo-staat in de kosten van het internationale bureel te Bern hebben bij te dragen.

In het begin van 1891 werden Britsch Noord-Borneo en Duitsch Oost-Afrika, en met ingang van 1 October jl. de Britsche koloniën in Australazië (namelijk: Nieuw-Zuid-Wales, Victoria, Queensland, West-Australië, Zuid-Australië, Tasmanië, Nieuw-Zeeland, Britsch Nieuw-Guinea en de Fidsji-eilanden) in de voormelde Vereeniging opgenomen.

Het aan de Algemeene Postvereeniging ten grondslag strekkende postverdrag van Parijs van 1 Juni 1878 (Nederlandsch Staatsblad 1879 n°. 41, Indisch Staatsblad 1879 n°. 194), gewijzigd en aangevuld bij de additioneele akte van Lissabon van 21 Maart 1885 (Nederlandsch Staatsblad 1886 n°. 45, Indisch Staatsblad 1886 n°. 119), en het ter uitvoering daarvan dienende — reeds hierboven genoemde — internationale postreglement werden, evenals de overige uit voormeld verdrag voortgevloeide overeenkomsten en reglementen, aan eene herziening onderworpen op het internationale postcongres, dat van 20 Mei tot 4 Juli jl. te Weenen gehouden werd [1]. Op dit congres werden de gezamenlijke Nederlandsche koloniën, die ingevolge art. 21 van het postverdrag recht hebben op één stem en waarvoor op de beide vorige congressen de gedelegeerden van Nederland waren opgetreden, thans ook door een afzonderlijken gedelegeerde vertegenwoordigd. Indertijd was voor de gezamenlijke Nederlandsche koloniën alleen toegetreden tot het hoofdverdrag der Vereeniging (zie laatstelijk blz. 141 van het verslag van 1885), terwijl voor Nederland ook tot eenige der andere uit dit verdrag voortgevloeide conventies (namelijk de overeenkomsten betreffende de uitwisseling van brieven met aangegeven geldswaarde en postwissels, en het verdrag omtrent de postpakketten) was toegetreden; thans werden op 4 Juli jl. te Weenen onderteekend:

zoowel voor Nederland als voor de gezamenlijke Nederlandsche koloniën:

het hoofdverdrag der Vereeniging, met bijbehoorend slot-protocol, en reglement ter uitvoering van dit verdrag;

de overeenkomst betreffende de uitwisseling van postwissels, met bijbehoorend reglement, en

het verdrag omtrent den pakketpostdienst, met bijbehoorend slot-protocol, en reglement ter uitvoering van dit verdrag;

en voor Nederland en Nederlandsch-Indië:

de overeenkomst betreffende de invordering van gelden per post (» le service des recouvrements" genaamd), met bijbehoorend reglement.

Wat de overige drie te Weenen gesloten nieuwe of herziene overeenkomsten aangaat, waarvan alleen de »overeenkomst betreffende de uitwisseling van brieven en doosjes met aangegeven geldswaarde" vermelding verdient omdat zij voor Nederland onderteekend werd, bestond geen aanleiding om daartoe voor één of meer der Nederlandsche koloniën toe te treden; tot de zooeven bedoelde overeenkomst niet, zoowel omdat deze wijze van verzending (die, zooals de titel der nieuwe overeenkomst aanduidt, thans ook tot doosjes met juweelen en andere kostbaarheden werd uitgebreid) niet in het binnenlandsch postverkeer der Nederlandsche koloniën is toegelaten, als omdat — zooals reeds op blz. 144 van het verslag van 1878 werd vermeld — uit zoodanige overeenkomst voor de koloniale postadministratiën zelfs groote verliezen zouden kunnen voortvloeien.

De nieuwe te Weenen gesloten akten zullen met 1 Juli a. s. in werking treden, maar met het oog op de omstandigheid dat de postpakketdienst nog in het binnenlandsche postverkeer van Indië moet worden ingevoerd, alsook om de koloniale posterijen de gelegenheid te geven zich behoorlijk op de uitvoering van den nieuwen internationalen dienst voor te bereiden, is in het proces-verbaal der zittingen van het congres geconstateerd dat de Nederlandsche koloniën vrij zijn om eerst met 1 Januari 1893 aan den internationalen postpakketdienst deel te nemen.

Postwisselverkeer met Nederland en vreemde landen. Blijkens de uit Indië ontvangen opgaven (die voor 1890 nog van voorloopigen aard zijn) werd aldaar gestort, ter overmaking naar Nederland en vreemde landen, in 1889 f 1 160 522 en in 1890 f 1 194 017, terwijl in omgekeerde richting in elk dier jaren werd overgemaakt, volgens de in Indië uitbetaalde Nederlandsche en vreemde postwissels, achtereenvolgens f 136 097 en f 127 151.

Hieronder volgt eene opgaaf van het aantal postwissels en de daarmede uit en naar Indië overgemaakte geldswaardige bedragen over de laatste vijf jaren.

Jaren.	Aantal postwissels.	Bedrag.
1886	25 518	f 1 414 760
1887	26 135	1 387 223
1888	27 137	1 345 178
1889	26 811	1 296 619
1890	27 877	1 321 168
Totaal	133 478	f 6 764 948

[1] Het postverdrag van Parijs, dat met 1 April 1879 in werking trad, strekte ter vervanging van het postverdrag van Bern van 9 October 1874 (Nederlandsch Staatsblad 1875 n°. 80, Indisch Staats-

Verreweg het grootste gedeelte (namelijk bijna 91 pct.) der verzendingen vond in gemelde jaren plaats uit Indië, en wel:

naar Nederland.	103 228	postwissels, ad	f 5 364 693
„ vreemde landen. . .	17 957	„ „	816 212
te zamen uit Indië. . .	121 185	„ „	f 6 180 905

Daarentegen werden in omgekeerde richting slechts overgemaakt:

uit Nederland	9 485	postwissels, ad	f 435 649
„ vreemde landen . . .	2 808	„ „	148 394
te zamen naar Indië . .	12 293	„ „	f 584 043

Volgens de afrekeningen met de Nederlandsche postadministratie (die om verscheidene redenen eenig verschil moeten opleveren met de bovenstaande opgaven) liep gedurende de voormelde vijf jaren het totale verkeer over eene som van f 6 777 441, waarvan uit Indië f 6 196 339 en naar Indië f 581 102 was overgemaakt, zoodat over gemeld tijdvak in Europa f 5 615 237 meer voor rekening van de Indische postadministratie moest worden uitbetaald dan de Nederlandsche en vreemde postbesturen schuldig waren wegens in Indië voor hunne rekening uitbetaalde postwissels [1]). Over de jaren 1888, 1889 en 1890 vindt men hieromtrent gespecificeerde opgaven in de bijlage FF hierachter.

In het postwisselverkeer tusschen Nederland en Indië werd met ingang van 1 Mei 1891 toegelaten dat op de strook van den wissel eene korte mededeeling omtrent de strekking van het overgemaakte bedrag wordt opgenomen.

Door de toetreding voor Nederlandsch-Indië tot de nieuwe, te Weenen gesloten, internationale postwisselovereenkomst (zie blz. 166) zal het buitenlandsche postwisselverkeer van Indië met ingang van 1 Juli 1892 op den voet van die overeenkomst plaats vinden.

Posterijen in Indië. Over de in 1890 en in de reeds verloopen maanden van 1891 gebrachte veranderingen in het aantal en de categorieën der kantoren voor den postdienst is reeds gehandeld op blz. 163 en 164 hiervóór.

De bevoegdheid zoowel tot het behandelen van aangeteekende stukken, als tot het afgeven en uitbetalen van binnenlandsche postwissels, welke reeds geschonken was aan 38 hulppostkantoren (daaronder niet meer gerekend die te Bindjei, Tandjong Poera en Gombong, omdat zij in 1890 tot eene hoogere klasse zijn overgegaan), werd in 1890 nader verleend aan 4 hulppostkantoren, en wel aan die te Bodja (Samarang), Sidaijoe (Soerabaija), Tangerang (Batavia) en Ngandjoek (Kediri). Dientengevolge bezaten bij het einde des jaars 42 van de 68 hulppostkantoren [2]) deze dubbele bevoegdheid. Een der 26 overige hulppostkantoren) dat te Soekoredjo in Samarang) bezat alleen de eerstbedoelde bevoegdheid.

Gelegenheid om door middel van den postdienst gelden op quitantie te doen invorderen, bestond bij het einde van 1890 bij 118 kantoren, namelijk bij die welke tot eene hoogere klasse dan de hulppostkantoren behooren, dat zijn de postkantoren en de post- tevens telegraafkantoren. De volgende opgaaf doet zien in welke mate het publiek in de laatste vijf jaren van deze gelegenheid gebruik maakte.

Jaren.	Ter invordering aangeboden quitanties.		Betaalde quitanties.		Onbetaald gebleven quitanties.	
	Aantal.	Bedrag.	Aantal.	Bedrag.	Aantal.	Bedrag.
1886	11 401	f 214 764	5 754	f 97 216	5 647	f 117 548
1887	21 358	345 881	11 434	177 669	9 924	168 212
1888	27 629	437 261	15 199	238 007	12 430	199 254
1889 *a*)	34 004	502 833	19 262	285 822	14 742	217 011
1890 *a*)	33 738	450 445	21 635	286 069	12 103	164 376
Totaal . .	128 130	f 1 951 184	73 284	f 1 084 783	54 846	f 866 401

a) De cijfers van 1889 zijn ontleend aan verbeterde opgaven; die over 1890 zijn van voorloopigen aard.

Deze incasseeringsdienst zal, door de hooger bedoelde toetreding voor Nederlandsch-Indië tot de nieuwe, te Weenen gesloten, overeenkomst tot invordering van gelden, met 1 Juli 1892 tot het verkeer met Nederland en eenige andere landen, die deze overeenkomst medeonderteekend hebben, kunnen worden uitgebreid.

In de regeling van het brievenvervoer in en tusschen de verschillende gewesten kwamen in 1890 de volgende veranderingen. Nieuwe postdiensten werden geopend: tusschen Bodja en Kaliwoengoe (Samarang) zesmaal per week door postiljons met eigen paard; tusschen Wonogiri (Soerakarta) en Patjitan (Madioen) en tusschen Bandar Chalipah en Tebing Tinggi (Oostkust van Sumatra) driemaal per week door postboden. De postdienst zesmaal per week tusschen Weltevreden en Bekassi (Batavia) per spoortrein, en tusschen Bekassi en Poerwakarta (Krawang) per kar met postiljon met eigen paard, werd, in verband met de openstelling voor het algemeen verkeer van het traject Bekassi-Tjikarang van den Bataviaschen Oosterspoorweg, veranderd in een postdienst zesmaal per week tusschen Weltevreden en Tjikarang (Batavia) per spoortrein en tusschen Tjikarang en Poerwakarta per kar met postiljon met eigen paard. Van den stoomtramweg tusschen Demak en Wirosari (Samarang) werd op het traject Demak-Poerwodadi (Samarang) voor het vervoer der brievenpost gebruik gemaakt. Het brievenvervoer in het gouvernement Sumatra's Westkust werd opnieuw geregeld en vastgesteld; de postdiensten per bode tusschen Padang Pandjang en Solok, tusschen Padang Pandjang en Fort van der Capellen en tusschen Fort de Kock en Paijakombo werden daarbij van tweemaal tot driemaal per week uitgebreid. Door een ander was bij het einde van 1890 het brievenvervoer in Indië (uitgenomen dat over zee en langs eenige rivieren, en zonder ook te rekenen de op Java en Madura, uitsluitend voor de overbrenging van dienstbrieven, bestaande zoogenaamde districtspost) geregeld over 10 217 K.M. (ult. December 1889 over 10 096 K.M.), daaronder niet begrepen enkele meerendeels door postprauwen bediende trajecten in de residentiën Palembang en Oostkust van Sumatra, zoomede op Borneo en Celebes, waarvan de lengte niet bekend is. Eens of meermalen daags werd de dienst uitgeoefend op Java en Madura over 2563 en op de buitenbezittingen (per Deli-spoorweg en op de tramlijn Kotta Radja - Olehleh) over 49 K.M. [3]); zesmaal per week (uitgenomen des Zondags) over 912 K.M. alleen op Java en Madura; driemaal per week op Java en Madura over 374 en op de buitenbezittingen over 672 K.M., terwijl de overige postgelegenheden in het binnenlandsch verkeer, voor zoover daartoe niet van stoomvaartdiensten wordt gebruik gemaakt, allen met grootere tusschenpoozen onderhouden worden, en zulks uitsluitend op de buitenbezittingen. Aldaar werd namelijk een dienst tweemaal per week onderhouden over 2085, eens per week over 2797 en driemaal, tweemaal of eens per maand over 765 K.M. De besproken postlijnen (ter gezamenlijke lengte van 3849 K.M. op Java en Madura en 6368 K.M. op de buitenbe-

blad 1877 n°. 82), waarbij de Algemeene Postvereeniging opgericht werd en waartoe voor de gezamenlijke Nederlandsche koloniën, met ingang van 1 Mei 1877 (zie Nederlandsch Staatsblad 1877 n°. 18, Indisch Staatsblad 1877 n°. 83), werd toegetreden op de voorwaarden die vermeld zijn in Indisch Staatsblad 1877 n°. 144 (verg. het verslag van 1877 blz. 154).

[1]) Sinds de openstelling van den dienst (1874) bedroeg dit saldo 18 090 889, bij een totaal verkeer van f 20 802 707, waarvan in dat tijdvak van 17 jaren f 19 446 798 uit- en f 1 355 909 naar Indië was overgemaakt.

[2]) Het hulppost- en telegraafkantoor te Tandjong Priok (haven van Batavia), dat reeds de bevoegdheid bezat tot het behandelen van aangeteekende stukken en in 1890 ook werd aangewezen tot het afgeven en uitbetalen van binnenlandsche postwissels, wordt hier niet medegeteld, omdat het beschouwd wordt als een onderdeel van het post- tevens telegraafkantoor te Weltevreden.

[3]) Per Deli-spoorweg geschiedt het postvervoer, sinds de oprichting van een hulppostkantoor te Belawan (zie vorig verslag blz. 148), over 6 K.M. meer dan in 1889.

zittingen) werden met de volgende middelen bediend:

over	1283 en	44	K.M. per	spoortrein; a)
„	154 „	5	„ „	tramdienst;
„	364 „	91	„ „	kar met 2 paarden; b)
„	1016 „	44	„ „	„ „ 1 paard; c)
„	266		„ „	„ „ postiljon met eigen paard;
„	590		„ „	postiljon met eigen paard;
„	176 „	4961	„ „	postlooper; d)
„		602	„ „	postprauw; d)
„		621	„	met heerendienstplichtigen (op Banka en Billiton).
Totaal	3849 en	6368	K.M. e)	

a) In de opgaaf in het vorig verslag (blz. 152) waren de trajecten Weltevreden—Meester Cornelis en Poerworedjo—Koetoardjo bij vergissing tweemaal berekend.

b) Deze ritten zijn allen uitbesteed.

c) Ook deze ritten zijn voor het meerendeel uitbesteed; over 133 K.M. (op Java en Madura) is zulks niet het geval.

d) Over 239 K.M. op Sumatra is het vervoer per postlooper en over 219 K.M. aldaar het vervoer per postprauw uitbesteed. In de opgaaf van het staatje, en dus ook onder laatstvermeld cijfer, is niet begrepen het traject Palembang-Pangkallan Benteng, tusschen welke plaatsen het vervoer per postprauw mede door een aannemer geschiedt. De lengte van dit traject toch is niet opgegeven.

e) De 6368 K.M. op de buitenbezittingen zijn verdeeld als volgt: Sumatra 3988, Banka en Billiton 621, Borneo 972 en Celebes 787 K.M.

Het brievenvervoer over zee geschiedt bij aanneming: tusschen Soerabaija en Kamal (Madura), tusschen Amboina, Saparoea, Amahei en Wahaai (Molukken), tusschen Pontianak en Sintang over Tajan en Sanggou, en tusschen Pontianak en Singkawang door de monding der Kapoeasrivier (Westerafdeeling van Borneo).

In de plaatselijke diensten te Samarang, Soerabaija, Soerakarta, Probolinggo, Ambarawa, Bandong en Padang werd gedurende 1890 mede bij aanneming voorzien.

Op de meeste der door aannemers bediende postritten zijn de brievenpostwagens ingericht voor het vervoer van reizigers. Overeenkomsten met aannemers voor het leveren van bespanningen ten dienste van het vervoer van gouvernementsreizigers bleven gedurende 1890 in werking voor dezelfde trajecten als in 't vorig verslag werden genoemd. Nadere opgaven deswege vindt men in bijlage XX van den Indischen Regeeringsalmanak voor 1891 (deel I).

De in 't vorig verslag (blz. 153) bedoelde ambulante (of spoorweg-) postdienst zou met 1 October 1891 in werking treden langs al de bestaande lijnen der staatsspoorwegen op Java. Bij alle stations en halten dier lijnen, op plaatsen waar geen post- of hulpkantoor gevestigd is, zal nu gelegenheid ontstaan tot het verzenden en ontvangen van brieven en verdere stukken (uitgezonderd de aangeteekende), terwijl aldaar ook de meest gebruikelijke soorten van frankeerzegels, alsmede briefkaarten, verkrijgbaar zullen zijn. De voor die plaatsen ontvangen stukken zullen niet aan huis worden bezorgd, doch bij de stations en halten ter beschikking van de geadresseerden worden gehouden, die evenwel omtrent de bezorging of doorzending van hunne stukken met de stations- of halte-chefs schikkingen kunnen treffen (evenals bij art. 26 van Indisch Staatsblad 1881 n°. 224 bepaald is omtrent de bezorging van brieven enz. buiten den gewonen bestellingskring van een post- of hulppostkantoor). Ook zou weldra worden overgegaan tot de oprichting van de, mede in het vorig verslag bedoelde, » bestelhuizen", die, voor zoover zij niet aan den ambulanten postdienst gelegen zijn, door eenvoudige postbodenloopen met elkander en het naastbij gelegen post- of hulppostkantoor in verbinding zullen gebracht worden [1]). In verband hiermede wordt tevens onderzocht in hoever de districtspost (zie het verslag van 1883 blz. 72 en Bijblad op het Indisch Staatsblad n°. 3875) geleidelijk uit handen van het binnenlandsch bestuur in die van den post- en telegraafdienst zou kunnen overgaan, en uit een voorloopig bericht valt op te maken, dat de districtspost op verscheidene plaatsen, over het geheel zonder verhooging van uitgaven, in een gewonen postdienst, met oprichting van bestelhuizen, zal kunnen worden veranderd.

Zooals reeds op blz. 165 hiervóór is vermeld, bestaat het voornemen om in het volgend jaar een pakketpostdienst, aanvankelijk op beperkte schaal, binnen Nederlandsch-Indië in te voeren. Een eerste stap tot vergemakkelijking van de invoering van dezen nieuwen dienst in Indië is, wat het vervoer te land betreft, reeds gedaan door de invoering van den zooeven bedoelden ambulanten postdienst, en wat het zeevervoer binnen Indië betreft, heeft art. XI § 5 van het op 1 Januari jl. in werking getreden contract met de Koninklijke Paketvaartmaatschappij (Bijblad op het Indisch Staatsblad n°. 4569) reeds in deze zaak voorzien. De nieuwe dienst zal slechts gaandeweg in Indië zijn uit te breiden en hij zal, in verband met de hooger bedoelde toetreding voor Nederlandsch-Indië tot het te Weenen gesloten internationaal verdrag betreffende de postpakketten, ook tot het verkeer met Nederland en de andere landen, die tot het verdrag zijn toegetreden, kunnen worden uitgebreid.

Het aantal der met den verkoop van frankeerzegels en andere postwaarden belaste depôthouders daalde, door vertrek of bedanken van een 12-tal, wier plaatsen niet konden worden aangevuld, tot 2 (één te Soerakarta en één te Padang).

De in Indisch Staatsblad 1881 n°. 224 opgenomen. » Algemeene Bepalingen" ter uitvoering van het reglement voor den postdienst in Nederlandsch-Indië, die (blijkens het medegedeelde op blz. 153 van het vorig verslag) laatstelijk bij Indisch Staatsblad 1890 n°. 129 gewijzigd waren, werden nader gewijzigd en aangevuld bij Indisch Staatsblad 1890 n°. 215 met betrekking tot het gebruik van briefkaarten, de afgifte van duplicaat-postwissels en de uitreiking van aangeteekende stukken. Ten opzichte van de briefkaarten werd het aanhechten van plakzegels toegelaten en bij de duplicaat-postwissels het bezwaar weggenomen dat deze niet dan na afloop van de verificatie der afrekeningen over de maanden waarin de uitbetaling van den oorspronkelijken wissel had kunnen geschieden, mochten worden afgegeven, terwijl overigens de wijze van uitreiking van aangeteekende stukken aan de belanghebbenden werd vereenvoudigd.

Eene latere wijziging dier »Algemeene Bepalingen", betrekking hebbende op de maximum-afmetingen der monsters of stalen van koopwaren in het buitenlandsch verkeer, is reeds vermeld op blz. 166 hiervóór.

Statistiek. In het volgende staatje (nader uitgewerkt in de bijlage FF) vindt men een verkort overzicht, over de laatste drie jaren, van de voornaamste uitkomsten zoowel van het binnen- als van het buitenlandsch postverkeer van Nederlandsch-Indië.

OMSCHRIJVING.	1888.	1889. a)	1890. a)
1°. BRIEVEN, DRUKWERKEN, ENZ. b)			
a. Binnenlandsch verkeer.			
Aantal gefrankeerde brieven . .	3 302 841	3 637 119	3 664 677
„ ongefrankeerde brieven .	231 432	236 030	241 134
Totaal der portbetalende brieven	3 534 273	3 873 149	3 905 811
Aantal dienstbrieven	1 048 990	1 211 049	1 228 716
Totaal der brieven . .	4 583 263	5 084 198	5 134 527
Aantal drukwerken	3 212 529	3 659 669	3 975 749
„ monsters	28 094	40 978	39 368
„ documenten	8 175	9 159	10 823
Totaal der drukwerken, enz. .	3 248 798	3 709 806	4 025 940
Totaal der brieven, drukwerken, enz.	7 832 061	8 794 004	9 160 467
b. Buitenlandsch verkeer.			
Aantal ontvangen brieven . . .	550 761	579 808	684 938
„ verzonden brieven . . .	514 639	540 114	557 410
Totaal der brieven	1 065 400	1 119 922	1 242 348

[1]) Daar ten gevolge van een en ander de „Algemeene bepalingen omtrent het beheer van den gouvernements post- en telegraafdienst" (Indisch Staatsblad 1876 n°. 281), die reeds eenige malen gewijzigd waren, eene nadere wijziging en aanvulling moesten ondergaan, zijn zij met ingang van 1 Juli jl. opnieuw vastgesteld bij Indisch Staatsblad 1891 n°. 140.

OMSCHRIJVING.	1888.	1889. *a)*	1890. *a)*
Aantal ontv. en verz. drukwerken *c)*	3 175 450	3 580 175	3 769 350
„ „ „ „ monsters .	22 716	26 204	25 025
„ „ „ „ documenten.	2 874	4 952	4 717
Totaal der drukwerken, enz. .	3 201 040	3 611 331	3 799 092
Totaal der brieven, drukwerken, enz.	4 266 440	4 731 253	5 041 440
2°. VERKOCHTE BRIEFKAARTEN. *d)*			
Aantal *binnenlandsche* briefkaarten	1 001 246	1 079 205	1 164 902
„ *buitenlandsche* „	50 847	50 575	53 258
Totaal der verkochte briefkaarten	1 052 093	1 129 780	1 218 160
3°. AANGETEEKENDE STUKKEN. (Reeds onder de voorgaande opgaven begrepen.)			
Binnenlandsch verkeer *e)* . . .	330 037	360 043	377 286
Buitenlandsch „ *f)* . . .	86 675	96 117	104 774
Te zamen	416 712	456 160	482 060
4°. POSTWISSELS EN QUITANTIES.			
Aantal *binnenlandsche* postwissels	127 797	135 003	142 259
„ *buitenlandsche* „	27 137	26 811	27 877
Totaal der postwissels	154 934	161 814	170 136
Aantal quitanties ter invordering.	27 629	34 004	33 738
Aantal postw. en quit. te zamen.	182 563	195 818	203 874
Bedrag der *binnenl.* postwissels .	f 5 452 088	f 5 916 591	f 6 307 372
„ „ *buitenl.* „ .	1 345 178	1 296 619	1 321 168
Bedrag der postwissels	f 6 797 266	f 7 213 210	f 7 628 540
„ „ quitanties	437 261	502 833	450 445
Bedrag der postw en quit. te zamen	f 7 234 527	f 7 716 043	f 8 078 985
5°. REBUTEN.			
Aantal onbestelbare brieven . .	12 454	12 618	11 384
„ geweigerde brieven en onafgehaalde poste-restante-brieven	40 887	40 543	39 091
Totaal der rebuten	53 341	53 161	50 475
6°. ONTVANGSTEN. *g)*			
Verkochte frankeerzegels . . .	f 628 332	f 663 102	f 688 619
„ briefomslagen . . .	32 440	28 769	25 717
„ briefkaarten	54 338	58 053	62 587
Verkochte zegels, enz. te zamen	f 715 110	f 749 924	f 776 923
Porten van ongefrankeerde en ontoereikend gefrankeerde brieven en verdere stukken *h)*. .	47 608	45 702	44 996
Recht op afgegeven binnen- en buitenlandsche postwissels . .	91 474	94 858	100 059
Verschillende ontvangsten. . .	3 312	3 099	2 875
Totaal der ontvangsten. . . .	f 857 504	f 893 583	f 924 853

a) De cijfers over 1889 zijn verbeterd; die over 1890 zijn nog van voorloopigen aard.

b) Van het aantal der in het binnen- en buitenlandsch verkeer verzonden en ontvangen briefkaarten wordt geen aanteekening gehouden; het debiet wordt sub 2°. vermeld.

c) Van de in het *buiten*landsch verkeer (in het vorig verslag, blz. 153, stond ten onrechte *binnen*landsch verkeer) verzonden en ontvangen drukwerken wordt niet het *aantal*, maar het *gewicht* geboekt. Het *aantal* is hier berekend door het gemiddeld gewicht op 40 gram (gelijk 25 stuks in één kilogram) te stellen.

d) Zie noot *b*.

e) Hiervan 828 aangeteekende stukken met ontvangstberichten in 1888, 852 in 1889 en 668 in 1890.

f) Als voren respectievelijk 385, 435 en 337.

g) Namelijk de gewone ontvangsten der brievenposterij. De ontvangsten wegens opruiming van materieel en afgekeurde trekdieren, wegens beboeting van personeel en andere toevallige baten (waaronder ook de verkoopprijs van materieel en trekdieren, afkomstig van postritten, waarvan de bediening aan aannemers overging) zijn hieronder niet begrepen. Deze verschillende ontvangsten leverden in 1888 f 10 001, in 1889 f 2261 en in 1890 f 2568 op.

h) Het geldswaardig bedrag der verbruikte *port*zegels is over 1888 met f 15 466, over 1889 met f 14 587 en over 1890 met f 14 121 verminderd wegens afgeschreven porten van onbestelbare, geweigerde en aan een nader adres verzonden niet- of ontoereikend gefrankeerde brieven of andere stukken.

Zooals de voorgaande opgaven doen zien, werden in 1890 in het binnenlandsch verkeer meer brieven (zoowel portbetalende als dienstbrieven) verzonden dan in 1889. Ook het aantal der verzonden drukwerken en documenten nam toe (alleen dat der monsters onderging eene geringe vermindering). Het totaalcijfer van de in 1890 in het binnenlandsch verkeer verzonden brieven en verdere stukken (briefkaarten uitgezonderd) toont eene vermeerdering aan van ruim 366 400 stuks tegenover 1889 en van ruim 1 328 400 stuks tegenover 1888. Ook de uitkomsten van het buitenlandsch verkeer wijzen voor bijna alle in het staatje genoemde verzendingen eene niet onbelangrijke vermeerdering aan (alleen het aantal der ontvangen en verzonden monsters en documenten toont eene geringe vermindering aan). Het totaalcijfer van de in 1890 in dit verkeer plaats gevonden verzendingen (ook hieronder de briefkaarten niet begrepen) wijst eene vermeerdering aan van bijna 310 200 stuks tegenover 1889 en van 775 000 stuks tegenover 1888. Voor de (reeds onder de voorgaande opgaven begrepen) aangeteekende verzendingen waren zoowel in het binnen- als in het buitenlandsch verkeer de cijfers weder hooger dan die over het daaraan voorafgegane jaar. Het aantal en het bedrag der binnenlandsche postwissels namen beiden toe, doch het bedrag weder in grootere mate dan het aantal, zoodat het gemiddeld bedrag, dat van f 42,66 in 1888 tot f 43,83 in 1889 was gestegen, ook in 1890 klom, en wel tot f 44,34. Van de buitenlandsche postwissels namen eveneens het aantal en het bedrag toe, doch vooral het eerste, zoodat het gemiddelde bedrag, dat in 1888 en 1889 achtereenvolgens f 49,57 en f 48,36 beliep, in 1890 tot f 47,39 terugging. Het aantal der postquitanties ging eenigszins achteruit en in sterkere mate ook het bedrag daarvan, zoodat het gemiddelde bedrag slechts f 13,35, tegen f 14,79 in 1889 en f 15,83 in 1888 was.

§ 3. *Paardenposterij.*

Vermits over de ritten op Java en Madura, op welke in het leveren van bespanningen aan gouvernementsreizigers door aannemers wordt voorzien, reeds gehandeld is in de voorgaande paragraaf, is hier alleen te bespreken de door het bestuur op sommige binnenwegen in eigen beheer onderhouden wordende paardenposterij. Ter bestrijding van de kosten dezer posterij, die zich over twaalf gewesten uitstrekt, was bij de Indische begrooting voor 1890 uitgetrokken f 216 500, welk bedrag gebaseerd was op het volgende plan van verdeeling.

GEWESTEN.	Voor onderhoud.	Voor voeding der paarden.	Te zamen.
Bantam	f 6 792	f 3 777	f 10 569
Krawang	2 852	2 016	4 868
Preanger Regentschappen	*a)* 11 834	4 063	15 897
Cheribon	18 029	6 517	24 546
Pekalongan	*b)* 2 665	3 036	5 701
Samarang	9 882	3 408	13 290
Japara	6 482	8 600	15 082
Rembang	14 427	13 842	28 269
Soerabaija	17 242	16 750	33 992
Bezoeki	21 891	13 222	35 113
Madioen	*c)* 8 639	6 690	15 329
Kediri	8 910	4 934	13 844
Totalen . .	f 129 645	f 86 855	f 216 500

a) Deze som was inmiddels in September 1889 verlaagd to f 9000, doch werd in Maart 1890 weder verhoogd tot f 9500.

b) Deze som was inmiddels in Juni 1889 verhoogd tot f 2965.

c) Deze som werd in September 1890 gebracht op f 10 289.

Voor zoover bij de afsluiting in Indië van de gegevens voor dit gedeelte van het verslag de uitgaven over 1890 reeds bekend waren, werd in werkelijkheid uitgegeven voor gewoon onderhoud f 117 356, en voor voeding der paarden f 80 621, in 't geheel derhalve f 197 977

De besproken paardenposterij onderging in 1890 op enkele ritten eenige wijziging. In 't vorig verslag (blz. 154) is reeds melding gemaakt van de uitbreiding van het traject Patjitan-Ngerko (Madioen) tot Tegalombo. In Maart 1890 werd het aantal postpaarden te Bandong (Preanger Regentschappen) met 4 vermeerderd. In Mei 1890 werd het traject Soemedang-Tassikmalaija-Manondjaija (Preanger Regentschappen), door de opheffing van twee stations tusschen Tjipakoe en Melambong, in twee niet meer aan elkander sluitende trajecten gesplitst. De paarden dier stations werden overgebracht naar een nieuw traject Manondjaija-Bandjar, zoodat thans bediend worden de ritten Soemedang-Tjipakoe en die van Melambong over Tassikmalaija en Manondjaija naar Bandjar. In September 1890 werd het aantal postpaarden in de afdeeling Ngawi (Madioen) te Ngawi met 8 en te Gendingan met 4 uitgebreid. De verschillende ritten, zooals die bij het einde van 1890 bediend werden, vindt men genoemd in bijlage WW van deel I van den Indischen Regeeringsalmanak voor 1891.

Omtrent het van de bedoelde paardenposterij in de laatstverloopen drie jaren gemaakte gebruik vindt men eenige opgaven in het volgende staatje.

JAREN.	Ontvangsten:			Aantal verstrekkingen:		
	wegens verstrekkingen aan dienstreizigers (fictieve ontvangsten).	wegens verstrekkingen aan andere reizigers.	Te zamen.	aan dienstreizigers.	aan andere reizigers.	Te zamen.
1888	f 245 910	f 3 678	f 249 588	8 298	107	8 405
1889	225 706	3 452	229 158	7 903	111	8 014
1890	252 876	2 067	254 943	8 950	69	9 019

§ 4. *Telegrafen en telephonen.*

Door de openstelling van het post- tevens telegraafkantoor te Gombong (Bagelen) op 23 Februari 1890 was bij het einde van 1890 het aantal der kantoren van de gouvernementstelegraaf geklommen van 99 tot 100 (70 op Java, 3 op Madura, 25 op Sumatra, 1 op Bali en 1 op Celebes). Verder waren nog op 2 plaatsen (Batavia en Tandjong Priok) hulpkantoren van dezen tak van dienst gevestigd. Het kantoor te Tjipannas, dat slechts bij bijzondere gelegenheden geopend is, telt in deze cijfers niet mede; ook in 1890 was dit kantoor in het geheel niet geopend.

Bovendien werden 2 nieuwe gouvernements-telephoonkantoren geopend, waartegen er echter één verviel [1], zoodat hun aantal in 1890 gebracht werd van 28 op 29 (22 op Java, 1 op Madura en 6 op Sumatra). De nieuwe kantoren waren die te Bodja (Samarang) en te Fort van der Capellen (Sumatra's Westkust), geopend 20 Mei en 15 October 1890, respectievelijk in aansluiting aan de post- tevens telegraafkantoren te Kendal en te Padang Pandjang. Over de particuliere telephoonkantoren wordt lager gehandeld.

Spoorwegtelegraafkantoren waren er bij het einde van 1890: langs de staatslijnen 116 (verg. noot *d* onder het staatje op blz. 163 hiervóór), allen op Java, dus 10 meer dan op ult. 1889 [2], en langs particuliere spoorwegen 17 (5 op Java en 12 op Sumatra), zijnde 1 meer dan bij het einde van 1889, doordien de Delispoorweg-Maatschappij haar kantoor te Selesah (Langkat) voor het publiek verkeer openstelde [3]).

Zooals reeds in vorige verslagen is medegedeeld, kunnen bij alle postkantoren op de buitenbezittingen telegrammen aangenomen worden ter verzending door de Nederlandsch-Indische telegraafkantoren, of door de op Pinang en Singapore gevestigde kantoren der » Eastern Extension Australasia and China Telegraph Company". Ter verzending door tusschenkomst van de laatstbedoelde kantoren werden 143 telegrammen in 1889 en 197 in 1890 aangeboden, en wel te Bengkalis (Oostkust van Sumatra) achtereenvolgens 9 en 18, te Kotta Radja (Atjeh) 47 en 70, te Olehleh (Atjeh) 28 en 45, te Pontianak (Westerafdeeling van Borneo) 24 en 34, te Tandjong Pinang (Riouw) 32 en 27, en te Tandjong Pandan (Billiton) 3 en 3 telegrammen.

De gemeenschap langs den telegraafkabel in Straat Soenda (van Anjer naar Kalianda) werd in 1890 niet gestoord. Ook de kabels tusschen Java en Bali (van Landangan, nabij Sitoebondo, naar Boeleleng) en tusschen Bali en Celebes (van Boeleleng naar Makasser) bleven in 1890, behoudens de korte storing wegens de reeds in 't vorig verslag (blz. 155) medegedeelde beschadiging van laatstbedoelden kabel, in uitstekenden toestand verkeeren. Tegen de eigenaren van het stoomschip, welks gezagvoerder op 10 Maart 1890 bedoelde beschadiging door onachtzaamheid veroorzaakte, werd een gerechtelijke eisch tot schadevergoeding ingesteld.

Het voornemen bestaat om in het volgend jaar eene kabelverbinding tusschen Olehlen (Atjeh) en Laboean Deli (Oostkust van Sumatra) tot stand te brengen, waarvoor de vereischte fondsen bij de Indische begrooting voor 1892 zijn aangevraagd.

Zooals uit het volgende overzicht blijken kan, ondergingen in 1890 de telegraaf- en telephoonverbindingen eene vermeerdering met 44.12 K.M. lijn- en evenveel draadlengte [4]), waarvan van ieder dier beide lengten 19 K.M. op Java en 25.12 K.M. lijn op Sumatra.

		Lengte der lijnen (in K.M.).		Draadlengte (in K.M.).	
		Ult. 1889.	Ult. 1890.	Ult 1889.	Ult. 1890.
Landlijnen	Java	a) 3884.05	3903.05	a) 5977.46	5996.46
	Madura . .	170.59	170.59	233.89	233.89
	Sumatra . .	b) 2764.55	2789.67	b) 2841.25	2866.37
	Te zamen . . .	c) 6819.19	6863.31	c) 9052.60	9096.72
Kabels	Java-Madura .	4.67	4.67	4.67	4.67
	Java-Sumatra .	57.98	57.98	57.98	57.98
	Java-Bali *d*) . .	151.13	151.13	181.16	181.16
	Bali-Celebes *d*)	696.12	696.12	704.94	704.94
	Te zamen . .	909.90	909.90	948.75	948.75
	Totalen. . . .	c) 7729.09	7773.21	c) 10001.35	10045.47

a) Dit cijfer is lager dan dat in 't vorig verslag (blz. 155), omdat toen voor het traject Djember-Loemadjang 25.24 K.M. te veel waren berekend.

b) Het in 't vorig verslag opgegeven cijfer is met 3.59 K.M. vermeerderd, die toen voor het traject Padang-Solok te min waren berekend.

c) Voor het verschil van 21.65 K.M. met de opgave in 't vorig verslag, zie de noten *a* en *b*.

d) Met inbegrip van de ondergrondsgeleidingen, welke te Sitoebondo en te Makasser uit 4 draden bestaan.

Op de vijf kabels der hooger genoemde Engelsche telegraafmaatschappij (één van Batavia en één van Banjoewangi naar Singapore, twee van Banjoewangi naar Port Darwin, in het noorden der kolonie Zuid-Australië, en één van Banjoewangi naar de Roebuck-baai, in West-Australië),

[1]) Door de verheffing van het hulppost- tevens telephoon- en spoorwegtelegraafkantoor te Gombong tot post- tevens telegraafkantoor.

[2]) Er werden namelijk in 1890 spoorwegtelegraafkantoren geopend op 9 halten van de Westerlijnen en op 2 halten van de lijn Djokjokarta-Tjilatjap der staatsspoorwegen op Java; daarentegen verviel het (reeds in de voorgaande noot bedoelde) spoorwegtelegraafkantoor te Gombong.

[3]) Over den particulieren telegraaf- (en telephoon-) dienst der Delispoorweg-Maatschappij wordt in een verder gedeelte dezer paragraaf gehandeld. De particuliere telegraafdienst bij de zooeven bedoelde 5 kantoren op Java, die van de Java-Spoorwegmaatschappij (in de residentie Tagal), — zie Bijblad op het Indisch Staatsblad nº. 4561 — bracht in 1889 f 573,70 en in 1890 f 762,31 op.

[4]) De geheele vermeerdering betreft de telephoon-verbindingen.

die eene gezamenlijke lengte van 4619 zeemijlen hebben [1], werden in den loop van 1890 de volgende storingen ondervonden, als: op den kabel van Batavia naar Singapore van 8-10 Januari, van 25-27 Januari en van 19-24 Maart; op den kabel van Banjoewangi naar Singapore van 26-27 Juni (voor herstelling) en op één der kabels van Banjoewangi naar Port Darwin van 11-20 Juli 1890.

Aan de Maatschappij is op 10 Juni jl. (zie de Staatscourant van den 13den dier maand) vergunning verleend tot het leggen van eene telegraphische verbinding tusschen Laboean Deli (Oostkust van Sumatra) en het eiland Pinang (Straits-Settlements), met bepaling dat deze verbinding moet voltooid en in werking gebracht zijn binnen één jaar na de dagteekening dier vergunning [2]. Het eindkantoor der Maatschappij zal niet te Laboean Deli, maar te Medan, de hoofdplaats der residentie Oostkust van Sumatra, gevestigd worden.

Het binnenlandsch telegraafverkeer (de regeeringstelegrammen niet medegerekend) bracht f 482 761 en het buitenlandsch verkeer (bruto) f 652 669 op, dat is respectievelijk f 4486 en f 7070 minder dan in 1889. [3] Wel nam het aantal der telegrammen, zoowel in het eene als in het andere verkeer, ook in 1890 toe, maar de inhoud werd weder korter, hetgeen bij een woord-tarief steeds van invloed is op de opbrengst van het verkeer. Telde in 1888 elk binnenlandsch telegram gemiddeld 12.75 woorden, in 1889 was dit gemiddelde gedaald tot 12.54 woorden om in 1890 slechts 12.15 woorden te beloopen [4], gevende eene gemiddelde opbrengst van respectievelijk f $1,51^{2}$, f $1,54^{5}$ en f $1,51^{4}$ per telegram en van respectievelijk f $0,11^{86}$, f $0,12^{28}$ en f $0,12^{46}$ per woord. De stijging van de gemiddelde opbrengst per woord is gedeeltelijk een gevolg van het vaste recht per telegram (f 0,20 voor den 1sten, f 0,40 voor den 2den en f 0,60 voor den 3den kring), dat boven den prijs per woord betaald wordt, maar wijst ook op eene toeneming van het verkeer in de beide kringen waarvoor het tarief het hoogste is. [5] Wordt toch in den eersten kring 4 cent per woord betaald, in de 2de en 3de kringen bedraagt het woord-tarief respectievelijk 8 en 12 cent, welk tarief voor het gebruik van den kabel Java-Bali-Celebes met respectievelijk 6, 8 en 10 cent per woord verhoogd wordt.

Wat het buitenlandsch verkeer betreft, beliep voor de uit Nederlandsch-Indië afkomstige of daarheen bestemde telegrammen het gemiddeld woordental achtereenvolgens 8.69, 8.57 en 8.34, terwijl dit gemiddelde voor de doorgezonden (of transit-) telegrammen respectievelijk 13.09, 12.74 en 12.41 woorden bedroeg.

De op blz. 155 van 't vorig verslag bedoelde gelegenheid tot het verzenden van perstelegrammen tegen verlaagd tarief werd op 1 April 1891 mede opengesteld in het verkeer van Indië met Singapore en Pinang, en wel tegen een tarief van respectievelijk $21\frac{1}{2}$ en $42\frac{1}{2}$ cent per woord (of ongeveer $\frac{1}{3}$ van het gewone tarief van respectievelijk $62\frac{1}{2}$ cent en f 1,25 per woord). In dit verlaagde tarief bedraagt het aandeel van Nederlandsch-Indië (de Indische eind-taks) $2\frac{1}{2}$ cent per woord. Verder werd, met ingang van 1 Augustus jl. wat de verzendingen uit Nederland, en met het einde van September wat de verzendingen uit Indië betreft, het tarief van de tusschen Nederland en Indië te wisselen perstelegrammen (in verband met eene vermindering der Britsch-Indische transit-taks van 24 tot 12 centimen) nader verlaagd van f 1,42 tot op f 1,35 per woord. (Ook in dit tarief bedraagt de Nederlandsch-Indische eind-taks $2\frac{1}{2}$ cent per woord.)

Het ontworpen nieuwe binnenlandsche telegraaftarief waarvan sprake is in 't vorig verslag (blz. 156), werd in Indië in nadere behandeling genomen, terwijl inmiddels de noodige gegevens worden bijeenverzameld om de vermoedelijke gevolgen eener eventueele invoering behoorlijk te kunnen nagaan.

Het aantal der tot het internationaal telegraafverdrag van St Petersburg van Juli 1875 (zie Nederlandsch Staatsblad 1875 n°. 112 en Indisch Staatsblad 1876 n°. 256) toegetreden telegraafadministratiën onderging, na de reeds ten vorigen jare vermelde vermeerdering, in 1890 geen verandering en bleef dus 42 bedragen [6]. Het nieuwe, ter uitvoering van dit verdrag, strekkende reglement, dat den 21sten Juni 1889 te Parijs onderteekend en door alle staten, die tot het verdrag zijn toegetreden, goedgekeurd werd, trad met 1 Juli jl. in werking. De wijzigingen, die dientengevolge in de tarieven en voorwaarden van verzending voor het buitenlandsch verkeer van Indië gebracht zijn, werden vermeld, deels in de Javasche Courant van 5 Juni 1891, deels in het n°. van den 23sten dier maand, een en ander nog aangevuld in het n°. van 16 October. Het tarief voor de telegrammen uit Indië naar Europa, tot dusver langs de meest gebruikelijke wegen bedragende f $4,12^{5}$ per woord, werd nu voor de verzendingen uit Java verlaagd tot f $3,72^{5}$ per woord [7] en voor de verzendingen uit de andere eilanden, die in het telegraafnet zijn opgenomen (namelijk Bali, Celebes, Madura en Sumatra), tot f 4,05 per woord.

Het aandeel van Nederlandsch-Indië in de opbrengst van het buitenlandsch telegraafverkeer werd, zooals reeds op blz. 156 van het vorig verslag is vermeld, met ingang van 1 Juli 1891 voor de telegrammen, bestemd voor- of afkomstig van- de eilanden buiten Java, verhoogd van $7\frac{1}{2}$ tot 40 cent per woord, terwijl het voor de telegrammen gewisseld met Java, alsmede voor het transit-verkeer, op $7\frac{1}{2}$ cent per woord bepaald bleef. De wijziging te dier zake gebracht in de concessie der » Eastern Extension Australasia and China Telegraph Company " werd vermeld in de Staatscourant van 19/20 April 1891. Bij eene nadere wijziging dier concessie, ten behoeve van de hooger bedoelde vergunning voor eene telegraafkabelverbinding tusschen de Oostkust van Sumatra en Pinang (zie de Staatscourant van 13 Juni 1891), werd voor de over dezen kabel verzonden telegrammen eene uniforme eind- en transit-taks van 40 cent voor Nederlandsch-Indië vastgesteld. Voor de telegrammen die over de nieuwe verbinding (aansluitende op de kabels Pinang-Singapore-Java) uit Sumatra naar een der andere eilanden van Nederlandsch-Indië, of van een dier eilanden naar Sumatra, zouden worden verzonden,

---

1) Hiervan 539 voor den kabel Batavia-Singapore, 920 voor den kabel Banjoewangi-Singapore, 2270 voor de beide kabels naar Port Darwin en 890 voor dien naar de Roebuck-baai.

2) De Maatschappij heeft in Mei jl. een tweeden kabel tusschen Madras (Britsch-Indië) en Pinang doen leggen (ongeveer 1450 zeemijlen) en daarentegen den kabel van Rangoon (Achter-Indië) naar Pinang (864 zeemijlen) laten ophalen. Laatstbedoelde kabel zal nu gebruikt worden voor de verbinding Sumatra-Pinang, die dientengevolge reeds zeer spoedig zal tot stand komen. De Maatschappij schijnt het voornemen te hebben het resteerend gedeelte van den kabel te bezigen voor het leggen van eene derde verbinding tusschen Pinang en Singapore.

3) De netto opbrengst der buitenlandsche telegrammen was echter f 5070 hooger dan in 1889, doordien het aandeel der Indische telegraafadministratie in die opbrengst f 94 950 bedroeg, tegen f 89 880 in 1889. Men zie overigens noot *a* onder het eerste staatje op de volgende blz.

4) Naar gelang van de telegraafkringen bedroeg het gemiddeld aantal woorden per telegram in 1888 en 1889 (over 1890 is nog geen specificatie ontvangen):

	1888.	1889.	Vermindering in 1889.
in den 1sten kring. . . .	11.70	11.56	0.14
„ „ 2den „ . . .	12.26	12.23	0.03
„ „ 3den „ . . .	14.71	14.15	0.56
Te zamen . . .	12.75	12.54	0.21

5) In 1888 en 1889 (over 1890 is nog geen specificatie ontvangen) werd, naar gelang van de telegraafkringen, het volgende aantal telegrammen verzonden:

	1888	1889	Vermeerdering in 1889
in den 1sten kring	96 905	104 710	7 805
„ „ 2den „	108 656	123 088	14 432
„ „ 3den „	79 321	88 523	9 202
Te zamen	284 882	316 321	31 439

6) Alleen vermeerderde het aantal der particuliere administratiën met één, door de toetreding in April jl. van de „ Compagnie des télégraphes et des téléphones de la Plata ", die kantoren in de Argentijnsche Republiek en in Uruguay heeft geopend.

7) Voor de telegrammen uit Nederland naar Java werd het tar e op f 3,73 per woord vastgesteld (zie de Staatscourant van 23 Jun 1891).

werd echter eene eind-taks van slechts 20 cent per woord aangenomen. Die telegrammen zullen dan tegen een tarief van 50 cent per woord verzonden kunnen worden, doordien de Maatschappij daarvoor haar kabeltarief tot op 30 cent per woord zal verlagen. Bij deze beide wijzigingen der concessie werden de Indische eind- en transit-takseu voor de pers-telegrammen (zie hooger) niet veranderd, zoodat die op respectievelijk $2^1/_2$ en 2 cent per woord bepaald bleven.

Aan een verzoek van de kamer van koophandel en nijverheid te Batavia om, ten behoeve van de correspondentie met Europa en Amerika, het telegraafkantoor te Weltevreden des avonds langer geopend te doen zijn, werd, voorloopig bij wijze van proef, in zoover gevolg gegeven dat, met ingang van 1 November 1890, de kantoortijd te Weltevreden voor bedoeld telegraphisch verkeer van 6 tot 8 uur 's avonds werd verlengd, uitgenomen op Zon- en feestdagen.

Het volgende staatje bevat een algemeen overzicht van het telegraafverkeer van Nederlandsch-Indië over de jaren 1888, 1889 en 1890, terwijl uitvoeriger opgaven zijn te vinden in de hooger aangehaalde bijlage FF.

OMSCHRIJVING.	1888. Aantal telegrammen.	1888. Gezamenlijk aantal woorden.	1888. Opbrengst. a)	1889. Aantal telegrammen.	1889. Gezamenlijk aantal woorden.	1889. Opbrengst. a)	1890. Aantal telegrammen.	1890. Gezamenlijk aantal woorden.	1890. Opbrengst. a)
Binnenlandsche betalende telegrammen . .	284 882	3 632 571	f 430 816	316 321	3 968 069	f 487 247	318 949	3 876 035	f 482 761
Buitenlandsche telegrammen b)	108 529	1 202 183	91 302	118 192	1 268 793	89 880	128 846	1 341 409	94 950
Te zamen. . .	393 411	4 834 754	f 522 118	434 513	5 236 862	f 577 127	447 795	5 217 444	f 577 711
Binnenlandsche regeeringstelegrammen c) .	24 444	790 980	f 92 071	28 860	924 243	f 116 649	30 150	977 097	f 122 566
Totalen d)	417 855	5 625 734	f 614 189	463 373	6 161 105	f 693 776	477 945	6 194 541	f 700 277

a) Voor het *buitenlandsch* verkeer is alleen de netto-opbrengst uitgetrokken, namelijk hetgeen aan de Indische telegraafadministratie als aandeel in de opbrengst toekomt. Feitelijk is echter als zuivere opbrengst aan 's lands kas ten goede gekomen: in 1888, in plaats van f 91 302, slechts f 86 081, en in 1889, in plaats van f 89 880, slechts f 83 528, zijnde ten laste van eerstgemeld jaar terugbetaald wegens in 1886 en 1887 te veel ontvangen transit-taks op doorgezonden pers-telegrammen f 5221, en ten laste van 1889, wegens hetgeen in 1888 te dier zake te veel ontvangen was, f 6352. De bruto-opbrengst van het buitenlandsch verkeer heeft in 1888, 1889 en 1890 achtereenvolgens f 587 551, f 659 739 en f 652 669 bedragen.

b) Meer dan de helft der *buitenlandsche* telegrammen waren transit-(doorgezonden) telegrammen, waarvan in de richting van Singapore naar Australië nagenoeg evenveel als omgekeerd. Uit Nederlandsch-Indië waren *afkomstig* in 1888 24 822, in 1889 28 638 en in 1890 31 110 buitenlandsche telegrammen, terwijl het aantal voor Nederlandsch-Indië *bestemde* buitenlandsche telegrammen achtereenvolgens 24 918, 28 203 en 32 195 beliep.

c) Hieronder zijn niet begrepen de diensttelegrammen (zoogenaamde dienst- of postnota's); zie daaromtrent de bijlage FF. De uitgetrokken opbrengst der regeeringstelegrammen is als fictief te beschouwen.

d) De opbrengst is voor een gedeelte (namelijk voor zoover betreft de binnenlandsche regeeringstelegrammen) fictief.

De binnenlandsche telegrammen (met uitzondering van de regeeringstelegrammen) waren, naar gelang van hun inhoud, te verdeelen als volgt:

	1888.	1889.	1890.
Handels- en scheepvaart-telegrammen . . .	121 344	136 561	139 115
Pers-telegrammen	2 214	2 076	1 341
Telegrammen van gemengden aard. . . .	161 324	177 684	178 493
Te zamen . . .	284 882	316 321	318 949
waarvan in de Nederlandsche en vreemde talen	174 512	181 463	183 322
en in de inlandsche talen	110 370	134 858	135 627
Te zamen als voren . . .	284 882	316 321	318 949

In de voorgaande cijfers is ook begrepen het verkeer zoowel met de spoorwegtelegraafkantoren als met de gouvernements-telephoonkantoren.

In welke mate deze telephoonkantoren tot het verkeer bijdroegen, kan uit het volgende overzicht blijken.

OMSCHRIJVING.	1888. Aantal telegrammen.	1888. Gezamenlijk aantal woorden.	1889. Aantal telegrammen.	1889. Gezamenlijk aantal woorden.	1890. Aantal telegrammen.	1890. Gezamenlijk aantal woorden.
Bij de gouvernements-telephoonkantoren werden:						
aangeboden ter verzending naar de gouvernements-telegraafkantoren. . . .	5316	61 767	6 657	76 031	7 885	90 649
ontvangen van de gouvernements-telegraafkantoren	5475	61 242	6 776	77 599	8 125	91 463
Te zamen	10 791	123 009	13 433	153 630	16 010	182 112
Opbrengst (gerekend tot het aansluitingskantoor) a) ten bate van den post- en telegraafdienst . . .	f 4 618		f 5 759		f 6 844	
Opbrengst (gerekend tot het aansluitingskantoor) a) ten bate van de telephoonbeambten	f 2 460		f 3 072		f 3 642	
Bovendien werd met de telephoonkantoren nog gewisseld (zonder betaling) het hiernevens vermeld aantal regeeringstelegrammen	1253	41 526	1949	65 562	3091	87 405

a) Een aanzienlijk deel der met de telephoonkantoren gewisselde betalende telegrammen was echter niet voor het aansluitingskantoor, maar voor een verder gelegen kantoor bestemd of daarvan afkomstig. Vermits zonder de bestaande telephoongeleiding de meeste dier telegrammen niet zouden zijn verzonden, kunnen de seinkosten over den verder af te leggen weg mede als opbrengst van den telephoondienst worden beschouwd. Doet men dit, dan klimt de opbrengst tot ongeveer het dubbele van de hierboven genoemde bedragen.

Van de telephoonlijnen, die de Nederlandsch-Indische Telephoonmaatschappij op de drie hoofdplaatsen van Java exploiteert, wordt in toenemende mate gebruik gemaakt. In 1890 klom het aantal geabonneerden te Batavia (daaronder ook Tandjong Priok, Weltevreden en Meester Cornelis) van 430 tot 467; te Samarang van 172 tot 184, en te Soerabaija van 262 tot 284 (te zamen alzoo van 864 tot 935). Werd in 1889 ter eerstgenoemde plaats door elken geabonneerde gemiddeld 1571 malen door tusschenkomst van het centraalbureau van de telephoon gebruik ge-

maakt, te Samarang 1269 malen en te Soerabaija 1054 malen, in 1890 waren deze gemiddelden respectievelijk 1742, 1209 en 1049, daar het totaal der aangevraagde verbindingen bedragen had respectievelijk 813 581, 222 432 en 297 805. De bruto-ontvangsten, in 1888 en 1889 achtereenvolgens f 103 037 en f 119 300, bedroegen over 1890 f 123 480, namelijk voor Batavia c. a. f 60 280, voor Samarang f 25 690 en voor Soerabaija f 37 510. Als cijns aan den lande (10 pct.) was dus verschuldigd eene som van f 12 348, tegen f 11 930 in 1889 en f 10 303 in 1888 [1]).

De in de landschappen Deli, Langkat en Serdang ter Oostkust van Sumatra bestaande particuliere telegraaf- en telephoondienst der Delispoorweg-Maatschappij (zie n°. 4405 van het Bijblad op het Indisch Staatsblad) had 144 aansluitingen bij het einde van 1890 (tegen 105 op ult. 1889 en 81 op ult. 1888). Aan abonnementsgelden voor telephoonverbindingen werd in 1890 geïnd f 27 102, terwijl de telegraaf f 1900 opbracht, te zamen alzoo f 29 002 (tegen f 22 880 in 1889 en f 11 284 in 1888). Voor kosten van personeel en van onderhoud der telegraaf- en telephoon-inrichtingen werd in 1890 f 19 141 uitgegeven (tegen f 13 679 in 1889 en f 7969 in 1888), zoodat een batig saldo overbleef van f 9861 (tegen f 9201 in 1889 en f 3315 in 1888).

In het tijdvak van 1 Juli 1890 t/m 30 Juni 1891 werden, op de gebruikelijke voorwaarden (zie o. a. het verslag van 1889 blz. 167), waartoe ook deze behoort dat de vergunning binnen zes maanden moet zijn aanvaard, door den Gouverneur-Generaal drie vergunningen (voor een duur van 25 jaren) verleend tot het aanleggen ten gebruike voor geabonneerden van telephoonverbindingen, met centraal-telephoonkantoren, en wel achtereenvolgens onder dagteekening van 30 October 1890, 14 April en 27 Juni 1891 (Javasche Courant dd. 4 November 1890, 17 April en 30 Juni 1891) *a.* aan het bestuur van de Soekaboemische Landbouwvereeniging te Soekaboemi, voor het regentschap Tjiandjoer (Preanger Regentschappen); *b.* aan den heer F. Muschter te Soerabaija, voor de afdeeling Blitar (Kediri), en *c.* aan den heer W. van der Heyden te Pasoeroean, voor de hoofdplaats Pasoeroean en de afdeeling van dien naam, terwijl aan den heer J. Laan te Soerabaija, wien den 18den Maart 1890 (zie vorig verslag blz. 158) eene dergelijke vergunning was verleend voor de afdeeling Malang (Pasoeroean) en voor het district Wlingi (Kediri), in September 1890 alsnog een uitstel voor de aanvaarding werd toegestaan tot 18 Maart 1891, doch toen ook op laatstgenoemden datum de vergunning nog ongebruikt bleek te worden gelaten, werd zij ingetrokken (gouvernementsbesluit dd. 14 April 1891 n°. 30), evenals ook het geval werd met de niet tijdig aanvaarde vergunning der Soekaboemische Landbouwvereeniging hierboven bedoeld.

Voor zooveel hier te lande reeds is gebleken, is de hooger in de tweede plaats bedoelde vergunning, die voor de afdeeling Blitar (Kediri), in October jl aanvaard (gouvernementsbesluit van den 27sten dier maand n°. 9), en zijn onder dagteekening van 18 Juli en 17 Augustus 1891 (Javasche Courant van den 21sten van elk dier maanden) nog twee nieuwe vergunningen verleend, namelijk 1°. aan den heer van der Heyden voornoemd alsnog voor verschillende kringen buiten de residentie Pasoeroean, te weten voor de afdeelingen Djombang en Modjokerto der residentie Soerabaija, de afdeelingen Probolinggo, Madioen en Kediri der gelijknamige gewesten, en de afdeeling Djember der residentie Bezoeki, en 2°. aan den heer J. van Hengst te Buitenzorg, voor de afdeelingen Malang (Pasoeroean) en Loemadjang (Probolinggo).

Wat de vergunningen betreft tot het aanleggen van telephoonverbindingen voor eigen gebruik der ondernemers zal het voldoende zijn zich bij de vermelding daarvan te bepalen tot die welke in het afgeloopen jaar verleend werden: acht in getal, alle tot wederopzeggens verleend op voorwaarden welke nagenoeg eensluidend waren met die welke als normaal-voorwaarden vastgesteld zijn bij gouvernementsbesluit dd. 12 Juli 1890 n°. 1 (Javasche Courant van den 15den dier maand). Twee dezer vergunningen werden verleend voor verbindingen in de residentie Batavia, namelijk aan de Bataviasche Oosterspoorweg-Maatschappij voor eene verbinding tusschen hare stations te Tjikarang en Kedong Gedeh, en aan den Chineeschen huurder der in de afdeeling Buitenzorg gelegen particuliere landen Tjibaroessa, Tjilingsi en Klapa Noenggal voor verbindingen tusschen de kongsihuizen op die landen, in aansluiting tevens aan het in dezelfde handen zijnde land Roemah Abang, gelegen aan den grooten weg van Bekassi naar Krawang (gouvernementsbesluiten dd. 31 Mei en 25 Juni 1890 n°. 19 en 10); eene andere vergunning, verleend aan het bestuur der reeds hooger genoemde Soekaboemische Landbouwvereeniging, betrof eene verbinding tusschen de in de afdeeling Soekaboemi (Preanger Regentschappen) gelegen theeondernemingen Tjisalak, Parakansalak, Pakoewon, Moendjoel, Sinagar, Tjiboengoer en Panoembangan, het woonhuis van den bij die ondernemingen werkzamen ingenieur-werktuigkundige en de halten Paroengkoeda en Tjibadak der Westerlijnen van den staatsspoorweg, met inrichting van deze halten tot centraal-telephoonkantoren der bedoelde verbinding (gouvernementsbesluit dd. 25 April 1890 n°. 10); vier vergunningen werden verleend aan de administrateurs van even zoovele suikerfabrieken in de residentie Bezoeki, en wel aan ieder hunner om de fabriek (respectievelijk genaamd Pandji, Pokaän, Olean en Wringin Anom) in verbinding te brengen met de woning van haren te Sitoebondo gevestigden agent (gouvernementsbesluiten dd. 26 Februari, 18 Maart, 11 en 26 Juli 1890 n°. 7, 27, 17 en 15), terwijl eindelijk de achtste vergunning verleend werd aan den hoofdadministrateur der landbouwonderneming Batang Leko (Palembang), voor eene verbinding tusschen het etablissement dier onderneming te Auerdoeri, tevens woning van den administrateur, en het kantoor van den controleur bij het binnenlandsch bestuur te Sekaijoe (gouvernementsbesluit dd. 29 Maart 1890 n°. 36).

V. Geleidingen voor electrische verlichting, enz.

Bij ordonnantie van 13 September 1890 (Indisch Staatsblad n°. 190) zijn bepalingen vastgesteld betreffende den aanleg en het gebruik van geleidingen voor electrische verlichting en het overbrengen van kracht door middel van electriciteit in Nederlandsch-Indië. Volgens die bepalingen zullen geleidingen (tenzij zij uitsluitend loopen over gronden bij één bijzonder persoon of één bijzondere onderneming in gebruik) alleen op last of met vergunning van den Gouverneur-Generaal kunnen worden aangelegd en in gebruik gesteld. De vergunning wordt alleen verleend aan Nederlanders in Nederlandsch-Indië gevestigd of woonplaats gekozen hebbende en aan naamlooze vennootschappen, die in Nederlandsch-Indië gevestigd of aldaar behoorlijk vertegenwoordigd zijn. Wanneer echter de geleidingen alleen ten nutte van den aanvrager zullen dienen, kan de vergunning ook verleend worden aan ingezetenen van Nederlandsch-Indië, die geen Nederlanders zijn. De vergunningen worden zonder eenig uitsluitend recht en voor een bepaalden tijd van hoogstens 40 jaren verleend, en mogen niet aan anderen worden overgedragen dan met toestemming van den Gouverneur-Generaal, en alleen aan personen of naamlooze vennootschappen, die voor dezelfde zaak eene vergunning zouden kunnen verkrijgen. Voor het gebruik, ten behoeve van de voormelde geleidingen, van openbare wegen of wateren en van andere ter vrije beschikking van de Regeering staande gronden is eene door den Gouverneur-Generaal bij de vergunning vast te stellen jaarlijksche vergoeding per strekkenden meter geleiding (kabels of bundels van verscheidene geleiddraden als één geleiding gerekend) verschuldigd, tenzij de geleidingen in het algemeen belang zijn aangelegd of ten algemeenen nutte dienen, in welk geval geen betaling gevorderd wordt.

M. Departement van financiën.

I. Financiën.

§ 1. *Begrooting.*

a. Begrootingswetten.

Begrooting 1891. De wetten van 31 December 1890 (Nederlandsch Staatsblad n°. 219 t/m 222), houdende vast

[1]) Verg. de noot *g* onder het staatje op blz. 165.

stelling der begrooting van Nederlandsch-Indië voor 1891, werden in Indië afgekondigd den 29sten Januari 1891. Tegelijk werden aldaar openbaar gemaakt de Koninklijke besluiten van 10 Januari 1891 nº. 26 en 27, houdende splitsing in artikelen van de beide hoofdstukken der begrooting van uitgaven. Zie over een en ander Indisch Staatsblad 1891 nº. 14 t/m 19.

De bedoelde begrootingswetten ramen de ontvangsten en uitgaven als volgt:

Middelen in Nederland (hoofdstuk I der Middelen)	f 17 094 607	
Middelen in Indië (hoofdstuk II der Middelen)	96 757 738	
		f 113 852 345
Uitgaven in Nederland (hoofdstuk I der Uitgaven)	f 24 249 834	
Uitgaven in Indië (hoofdstuk II der Uitgaven)	112 929 008	
		137 178 842
Nadeelig verschil		f 23 326 497

Bij art. 2 der wet tot vaststelling van het Iste hoofdstuk der Middelen werd bepaald dat in het begrootings-tekort zal worden voorzien door middel van eene uitkeering uit het nader bij de wet vast te stellen batig slot der algemeene rekening wegens de ontvangsten en uitgaven van Nederlandsch-Indië over den dienst van 1887.

Een wetsontwerp, strekkende om de begrooting van uitgaven met f 200 000 te verhoogen ten behoeve van de voorbereiding der exploitatie van het Ombilien-kolenveld, werd nog bij de Staten-Generaal aanhangig gemaakt, doch is, wegens het late tijdstip waarop het in de Tweede Kamer kon behandeld worden, in dien zin gewijzigd dat eene verhooging van de begrooting voor 1892 werd voorgedragen met f 650 000. Dit wetsontwerp is nog in behandeling.

Ten laste van de bij het IIde hoofdstuk toegestane sommen voor onvoorziene uitgaven zijn bij de wet van 20 Juni 1891 (Nederlandsch Staatsblad nº. 114, Indisch Staatsblad nº. 191) kredieten toegestaan tot een gezamenlijk bedrag van f 957,70⁵, ter voldoening van onverevend gebleven vorderingen betreffende de dienstjaren 1886, 1887 en 1888.

Ten vervolge van de in 't vorig verslag voorkomende mededeelingen omtrent de begrootingen over 1889 en 1890 valt nog het volgende aan te teekenen.

Begrooting 1889. Bij Koninklijk besluit van 4 November 1890 nº. 160 (Nederlandsch Staatsblad nº. 162, Indisch Staatsblad nº. 252) werd van het IIde op het Iste hoofdstuk der begrooting van uitgaven eene som van f 694 000 overgeschreven. Voorts werden bij de wetten van 31 December 1890 (Nederlandsch Staatsblad nº. 201 en 202, Indisch Staatsblad 1891 nº. 119 en 120) in de beide hoofdstukken nog onderscheidene andere wijzigingen gebracht, welke eveneens niet van invloed waren op het eindcijfer.

Begrooting 1890. Het krediet, groot f 500 000, in Augustus 1890 door den Gouverneur-Generaal boven de begrooting van uitgaven geopend, is bekrachtigd bij de wet van 15 April 1891 (Nederlandsch Staatsblad nº. 90, Indisch Staatsblad nº. 161).

Bij Koninklijk besluit van 28 October 1891 nº. 24 (Nederlandsch Staatsblad nº. 173) werd eene som van f 747 500 van het IIde op het Iste hoofdstuk van voornoemde begrooting overgeschreven. Twee wetsvoordrachten, strekkende om — eveneens zonder verhooging van het eindcijfer — de beide hoofdstukken nog nader te wijzigen, zijn onlangs bij de Staten-Generaal aanhangig gemaakt.

b. Begrootingsrekeningen.

Zooals reeds gezegd is op blz. 71 hiervóór, is men in Indië met de opmaking en afsluiting van de dienstjaarlijksche begrootingsrekeningen betreffende de daar te lande gedane ontvangsten en uitgaven reeds tot en met het jaar 1888 gevorderd en is daarmede de achterstand in het werk der rekeningen opgeruimd. De *algemeene* rekening betreffende Nederlandsch-Indië over gemeld dienstjaar, dus ook omvattende de ontvangsten en uitgaven hier te lande gedaan, wijst de volgende eindcijfers aan:

Ontvangsten in Nederland	f	23 876 395,51
„ „ „ (uit het voordeelig saldo van den dienst 1885 overgebracht)		2 000 000,00
Ontvangsten in Indië		95 813 721,78⁵
Totaal der ontvangsten	f	121 690 117,29⁵
Uitgaven in Nederland	f	22 419 325,81
„ „ Indië		105 929 407,13
Totaal der uitgaven	f	128 348 732,94
Nadeelig verschil	f	6 658 615,64⁵

Het in 't vorig verslag aangekondigde wetsontwerp tot vaststelling van het slot der algemeene rekening betreffende het dienstjaar 1887 is in Mei jl. bij de Staten-Generaal aanhangig gemaakt [1]).

§ 2. *Landskassen in Indië en kasbeheer in Nederland.*

Ten einde te Pandeglang (Bantam) den assistent-resident en te Pamakassan (Madura) den gewestelijken secretaris van het kasbeheer te ontheffen, werden in den aanvang van 1891 (Indisch Staatsblad nº. 53 en 58) op beide plaatsen afzonderlijke algemeene ontvangers in dienst gesteld. Bij het laatst aangehaald Staatsblad werd tot een gelijken maatregel overgegaan met betrekking tot de drie overige landskassen op Madura (te Bangkallan, Sampang en Sumanap), die tot dusver werden beheerd door den commies op het bureau der aldaar geplaatste assistent-residenten. Daar aan het ambt van algemeen ontvanger tevens de functiën van ondercollecteur verbonden zijn, konden gemelde maatregelen o. a. gepaard gaan met de intrekking van een vijftal plaatsen van ondercollecteur (verg. blz. 73/74 hiervóór). Ook nog andere vereenvoudigingen van personeels-organisatiën waren er het gevolg van. Voor sommige landskassen werd in Mei 1891 (Indisch Staatsblad nº. 124) deels de aan het ambt van algemeen ontvanger verbonden bezoldiging en toelage voor schrijfbehoeften, deels de samenstelling en bezoldiging van het kassiers- en geldtellerspersoneel meer in overeenstemming gebracht met den tegenwoordigen omvang der kas-administratie op de betrokken plaatsen. Waren bij den aanvang van 1890 de twee landskassen in de (sedert gesplitste) assistent-residentie Aijer Bangies en Rau ter Sumatra's Westkust gevestigd respectievelijk te Aijer Bangies en te Rau, elke onder beheer van den met het bestuur der betrokken onderafdeeling belasten controleur, in verband zoowel met de verplaatsing in April 1890 van het garnizoen van Rau naar Loeboe Sikaping, als met de splitsing der genoemde assistent-residentie in eene door een controleur te Aijer Bangies bestuurde afdeeling Aijer Bangies en in eene door een assistent-resident te Loeboe Sikaping bestuurde afdeeling Loeboe Sikaping, zijn nu de beide landskassen op de nieuwe afdeelingshoofdplaatsen gevestigd, onder beheer van het hoofd der afdeeling; zie Indisch Staatsblad 1890 nº. 201 en 1891 nº. 63.

Als naar gewoonte wordt onder de bijlagen hierachter (zie bijlage GG) aangetroffen een overzicht, afzonderlijk voor Java en Madura en voor de buitenbezittingen, van de in de gezamenlijke landskassen bij het einde van elke maand van het afgeloopen jaar aanwezige betaalmiddelen. Uit bedoeld overzicht, dat thans ook vermeldt hoeveel zich onder de kassaldo's in de buitenbezittingen aan zilveren pasmunt bevond, blijkt dat de kassen het ruimst voorzien waren op 31 December, toen de gezamenlijke kassaldo's bedroegen op Java en Madura f 27 004/m en in de buitenbezittingen f 7 287/m, terwijl de laagste cijfers waren: voor Java en Madura f 17 321/m (op ult. Januari) en voor de buitenbezittingen f 5 204/m (op ult. September). De op 31 December 1890 in de gezamenlijke kassen voorhanden som van f 34 291/m bestond uit f 18 133/m aan bankpapier, f 13 087/m aan zilveren standpenningen (hieronder nog 16 447 stuks Mexicaansche dollars, tegen

[1]) De tot dit wetsontwerp betrekkelijke stukken zijn nog niet in druk verschenen. Zulks was, toen het vorig verslag ter perse ging, ook het geval met de wetsontwerpen betreffende de rekeningen over elk der jaren 1883 t/m 1886. Deze rekeningen hebben sedert het licht gezien, en wel onder de voor de Tweede Kamer der Staten-Generaal gedrukte stukken van de zitting 1889/1890, zie de nos. **74**, **75**, **132** en **181**.

378 957 stuks op 31 December 1889), f 955/m aan zilveren pasmunt en f 2 116/m aan koperen munt. Bij het einde van eene der vorige maanden van 1890 was het hoogste kassaldo aan zilveren standpenningen f 14 243/m (op ult. April), terwijl de maand Januari met het laagste cijfer sloot, namelijk met slechts f 11 591/m aan zilveren standpenningen. De groote vermindering, welke, blijkens het zooeven opgegevene, het aantal der in de Indische kassen voorhanden Mexicaansche dollars gedurende het jaar 1890 heeft ondergaan, is hoofdzakelijk een gevolg van den verkoop te Singapore van een paar groote partijen (respectievelijk 104 043 en 156 294 stuks) uit den bij de kassen op Banka aanwezigen voorraad, en zulks ter uitvoering van de in 't vorig verslag (blz. 159, noot 2) bedoelde regeeringsmachtiging van Augustus 1890. Dank zij de in deze kosteloos en met de meeste welwillendheid door de Javasche Bank verleende medewerking, werd voor de eerste partij f 2,21 en voor de andere partij f 2,29 per stuk verkregen. De voorraad te Bengkalis (4410 stuks) werd plaatselijk van de hand gedaan tegen f 2,28 per stuk. Kort vóórdat onder dagteekening van 23 Juli 1890 de koers, waarvoor deze muntsoort bij 's lands kassen mocht worden uitgegeven, op f 2,20 was bepaald (zie mede vorig verslag), waren nog 64 400 en 605 stuks, bij de kassen te Medan en Riouw aanwezig, van de hand gezet tegen den toen geldenden officieelen koers van f 2,10. Dat het Gouvernement zich in 1890 nog niet ten volle van de Mexicaansche dollars ontdeed, stond in verband met de loopende overeenkomst betreffende de aanbrengst van Chineezen voor den mijnarbeid op Banka, waarbij nog was bedongen dat de den wervers toekomende betalingen in bedoelde muntsoort zouden worden voldaan.

Buitengewone aanvulling der Indische kassen door specie-uitzending of wisseltrekking is voor 1891 niet noodig gebleken. Echter is, met het oog op de behoefte aan vermeerdering der in Indië in omloop zijnde zilveren pasmunt, eene hier te lande aangemunte hoeveelheid van f 500 000 aan Indische kwartguldens en f 500 000 aan Indische tiencentstukken in de eerste maanden van 1891 naar Indië verscheept.

De ruimte aan Indisch kasgeld hier te lande is in de laatste maanden minderende, zooals blijkt uit de volgende cijfers, aanwijzende het credit-saldo der rekening van het Departement van Koloniën met 's Rijks schatkist bij het einde van elke maand gedurende het tijdvak van October 1890 t/m September 1891:

October	1890	f	15 877 067	April	1891	f	10 146 076
November	„		17 590 574	Mei	„		11 174 755
December	„		16 674 870	Juni	„		9 542 202
Januari	1891		15 593 811	Juli	„		9 464 976
Februari	„		13 891 143	Augustus	„		9 248 554
Maart	„		11 939 385	September	„		7 903 939

§ 3. *Verkoop van producten.*

Veilingen. Terwijl uitvoeriger opgaven betreffende de hier te lande en in Indië voor 's lands rekening gehouden producten-veilingen als naar gewoonte eene plaats vinden in hoofdstuk **O** hierachter, worde hier slechts aangeteekend dat, blijkens de verantwoordingstukken van de Nederlandsche Handelmaatschappij, waaraan het als bijlage HH hierachter gevoegde algemeen overzicht is ontleend, de door hare tusschenkomst hier te lande in 1890 gehouden gouvernementsveilingen van koffie, tin en kinabast in totaal opbrachten bruto f 35 870 909 en netto f 33 078 098 [1]). De onkosten (waaronder in bedoelde verantwoording alleen zijn te verstaan die op de aflading, het vervoer en den verkoop gevallen, dus niet de in Indië ter zake van de producten gedane uitgaven) [2]) beliepen alzoo f 2 792 811, verdeeld als volgt: kosten van aflading in Indië f 194 173; premiën van zeeassurantie (over eene verzekerde waarde — op het tijdstip waarop de assurantiën gesloten werden — van f 6 340 022) f 180 101; kosten van vervoer over zee (van Java en Menado) waaronder ook premiën aan de gezagvoerders en lossingskosten f 1 048 726; makelaarscourtage f 330 003; registratierecht en opcenten f 266 262; pakhuishuur, veilingskosten, kassiersloon, wetenschappelijke bemoeiingen f 235 482, en commissieloon der Handelmaatschappij f 538 064.

Bij gouvernementsbesluit dd. 11 April 1891 n°. 1 (Javasche Courant van den 17den dier maand) werden, met intrekking van die in Maart 1887 vastgesteld, nader de voorwaarden geregeld waarop te Batavia en te Padang de gouvernementskoffieveilingen worden gehouden. De nieuwe voorwaarden zijn alleen wat vollediger, maar brengen overigens in het bestaande geen wijziging.

In de voor dit verslag ontvangen berichten is niet gemeld welk gevolg gegeven is aan het in 't vorig verslag (blz. 160) besproken voornemen (zie ook n°. 4537 van het Bijblad op het Indisch Staatsblad) om van bestuurswege kleine hoeveelheden inferieure koffie in publieke veiling te doen brengen op hoofdplaatsen van gewesten en afdeelingen van Java, waar de handel niet voldoende in de plaatselijke behoefte aan koffie voorziet.

Bevrachtingen. In aansluiting aan de opgaven in vorige verslagen laat men hier volgen, met verwijzing overigens naar bijlage JJ, een overzicht van de door tusschenkomst van de factorij der Nederlandsche Handelmaatschappij voor rekening van het Gouvernement herwaarts verscheepte hoeveelheden producten, voor zooveel betreft de beladingen in de gedurende 1890 uit Indië vertrokken schepen.

Stoom- en zeilschepen (allen onder Nederlandsche vlag).	Aantal beladingen.	Verscheepte hoeveelheden (in pikols):				De opgegeven hoeveelheden waren in scheepsmaat uitgedrukt te stellen op ongeveer het navolgend aantal lasten.	Percentsgewijze verhouding tot het totaal der verscheepte hoeveelheden.
		Koffie.	Tin.	Kinabast.	Te zamen.		
Stoomschepen van de stoomvaartmaatschappij „Nederland" . .	31	138 768^{11}	33 702^{73}	4 136^{06}	176 607^{20}	5 919	59.00
Id. van de „Rotterdamsche Lloyd" . . .	20	79 542^{23}	25 049^{07}	„	104 591^{30}	3 415	34.03
Te zamen in stoomschepen. .	51	218 310^{64}	58 751^{80}	4 136^{06}	281 198^{50}	9 334	93.03
Zeilschepen	4	12 651^{05}	9 093^{17}	„	21 744^{22}	699	6.97
Totalen. . . .	55	230 961^{69}	67 844^{97}	4 136^{06}	302 942^{72}	10 033	100.00
In 1889 waren de beladingen aldus verdeeld: in stoomschepen.	59	282 471	71 575	6 055	360 101	12 318	61.53
in zeilschepen .	13	219 076	4 786	„	223 862	7 700	38.47
Totalen. . . .	72	501 547	76 361	6 055	583 963	20 018	100.00

[1]) Met inbegrip van de ontvangsten en uitgaven ter zake van beschadigde producten die buiten de veilingen te gelde werden gemaakt, of wegens bij de inlading te min ontvangen producten, klimmen de genoemde sommen tot f 36 891 841 en f 34 021 420 (verg. noot *b* van de aangehaalde bijlage HH).

[2]) Gegevens omtrent de laatstbedoelde uitgaven, verband houdende met de productiejaren, vindt men in hoofdstuk **O**.

Onder de 51 reizen van stoomschepen, die blijkens het voorafgaande staatje in 1890 benuttigd werden voor het vervoer van gouvernementsproducten, behoorden ook enkele reizen die eene der beide genoemde stoomvaartondernemingen liet doen buiten den verplichten maildienst. Daarentegen is het in 1890 ook enkele malen voorgekomen dat op eene geregelde vaartbeurt in den dienst der Rotterdamsche Lloyd het stoomschip zonder gouvernementsbelading vertrok. Voor het vervoer van koffie per stoomschip werd in 1890 steeds betaald f 70 per last (alleen bij afhaal van Tjilatjap op Java's zuidkust f 75) en voor één lading per zeilschip f 45 per last, terwijl de vrachten voor tin beliepen: per stoomschip f 25 en f 20 per last (dit laatste bedrag bij aflading in stoomschepen van de Rotterdamsche Lloyd) en per zeilschip (drie beladingen) f 10 per last. Kinabast werd uitsluitend met stoomschepen van de maatschappij »Nederland" vervoerd, en wel steeds tegen f 65 per last.

Assurantie. In verband met den aangenomen regel om bij het vervoer van gouvernementsproducten over zee alleen dat gedeelte der ladingen tegen zeeschade te verzekeren dat in stoomschepen eene waarde van f 600 000 en in zeilschepen eene waarde van f 500 000 te boven gaat, viel in 1890 slechts te assureeren eene gezamenlijke waarde van f 710 000. Drie ladingen koffie en kinabast door stoomschepen op Java ingenomen, en één lading koffie door een zeilschip van Menado afgehaald, overtroffen namelijk de grens van 's Gouvernements eigen risico met respectievelijk f 314 000 en f 396 000. Voor dit laatste excedent was als assurantie-premie te betalen $3\frac{7}{16}$ pct.; voor de drie andere excedenten $1\frac{1}{16}$ pct. wat de koffie en $\frac{15}{16}$ pct. wat den kinabast betreft.

Van de in 1889 gesloten assurantiën, die, blijkens het vorig verslag (blz. 160), over een bedrag liepen van f 9 408 934, werd in 1890 een bedrag van f 223 180 geannulleerd.

Ten vervolge op gelijksoortige mededeelingen over 1889 en vroeger, in vorige verslagen opgenomen, wordt hierbij aangeteekend dat van de in 1890 blijkens de boven aangehaalde bijlage HH door de Nederlandsche Handelmaatschappij geldelijk verantwoorde producten (volgens den maatstaf, waarnaar de assurantiën gesloten werden, te stellen op eene gezamenlijke waarde van f 36 376 862) tegen zeeschade was verzekerd geweest eene waarde van f 7 292 372 (uitsluitend op ladingen in zeilschepen), zoodat voor gouvernementsrisico was overgevoerd voor eene waarde van f 29 084 490 (in stoomschepen f 23 269 475 en in zeilschepen f 5 815 015); dat de aan assuradeuren betaalde premiën beliepen f 208 773,40⁵, terwijl de beloopen zeeschaden een totaal bereikten van f 1 581 739,68, waarvan door assuradeuren gedragen werd f 932 332,24 en voor rekening van het Gouvernement is gebleven f 649 407,44 (op ladingen in stoomschepen f 114,11 en op ladingen in zeilschepen f 649 293,33).

§ 4. *Andere bronnen van inkomst.*

A. Verpachte middelen.

Opiumpacht.

Nopens het vraagstuk in hoever beheer in regie van het opium-monopolie in Nederlandsch-Indië wenschelijk is, wordt nog het advies van de Indische Regeering tegemoet gezien [1]. Intusschen is dezerzijds aan den Gouverneur-Generaal het verlangen te kennen gegeven, dat, in afwachting van eene beslissing nopens deze quaestie, mogelijke verbeteringen in de werking van het bestaande stelsel niet achterwege blijven. Hier te lande is in studie genomen het denkbeeld om voor het bereid opium eene doelmatige verpakking van de hoeveelheden, die mogen gedebiteerd worden, in te voeren, een heilzaam middel tot bestrijding van den sluikhandel, in de eerste plaats, onder het tegenwoordig stelsel, van dien welke van de pachters is te duchten.

1) Het aan dit vraagstuk gewijde rapport van den heer W. P. Groeneveldt, betreffende zijne zending naar Fransch Indo-China, is gedrukt als bijlage van de Memorie van Beantwoording op het Voorloopig Verslag der Tweede Kamer betreffende de Indische begrooting voor 1892 (Zitting 1891 — 1892 — 4 — n°. 44), en is tevens afzonderlijk bij de Algemeene Landsdrukkerij verkrijgbaar gesteld.

1°. Java en Madura.

Aan de mededeelingen die, als gebruikelijk, te doen zijn met betrekking tot de pacht over het laatst verstreken jaar (1890) laat men hier een overzicht voorafgaan van de pachtsommen waarvoor de pacht over het loopende jaar (1891) is afgestaan, het eerste onder de werking van het in 't vorig verslag (blz. 161) besproken nieuwe pachtreglement [2]. De verdere voorwaarden der pacht van 1891 weken overigens niet af van de reeds bestaande regelingen, behoudens de instelling van eenige nieuwe verboden kringen en eene kleine uitbreiding van het toegestaan aantal verkoopplaatsen, op welk een en ander mede reeds verleden jaar gewezen werd. In verband met het nieuwe pachtreglement, en om tegelijk daarmede in werking te treden, werden in 't laatst van 1890 (Indisch Staatsblad n°. 243 en 254) nog een paar organieke regelingen met betrekking tot de pacht uitgevaardigd, de eene strekkende tot aanwijzing van de ambtenaren en beambten, die bevoegd zijn contrôle uit te oefenen op het vervoer van opium door de pachters en hun personeel (deze regeling geldt ook voor die gewesten of gedeelten van gewesten buiten Java en Madura waar het Javasche pachtstelsel werkt), en de andere houdende herziening van de bepalingen tot tegengang van den invoer, het bezit, het vervoer en den verkoop van het heulsap in de verboden kringen op Java en Madura.

Waren bij de verpachtingen voor 1890 de aanbiedingen voor alle perceelen, uitgezonderd het perceel Rembang, belangrijk minder geweest dan die voor den termijn 1887 t/m 1889 per jaar verkregen, voor het jaar 1891 is de pacht in 13 van de 19 perceelen afgestaan tegen hoogere pachtsommen dan voor 1890, welke vermeerderingen gezamenlijk beliepen f 1 361 340, waar tegenover voor de 6 andere perceelen (Tagal, Rembang, Banjoemas, Bagelen, Madioen en Madura) eene vermindering, vergeleken met 1890, stond van f 216 600. Een en ander blijkt nader uit het volgende overzicht:

PACHT-PERCEELEN.	Jaarlijksche pachtsom a)		
	voor den driejarigen pachttermijn 1887 t/m 1889. a)	voor den éénjarigen pachttermijn 1890	voor den éénjarigen pachttermijn 1891.
Batavia-Krawang-Lampongsche Districten	f b) 846 000	f c) * 721 200	f d) ** 871 200
Cheribon	170 760	120 600	* 121 560
Tagal	362 400	* 288 240	e) 276 000
Pekalongan	361 200	228 000	e) 240 000
Samarang	1 860 000	1 381 320	1 404 120
Japara	540 360	301 800	e) 464 820
Rembang	648 000	651 480	e) 542 400
Soerabaija	1 452 000	1 080 000	1 200 000
Pasoeroean	581 880	* 420 120	432 120
Probolinggo	248 520	* 177 840	232 920
Bezoeki	142 440	* 126 240	** 147 960
Banjoemas	180 840	151 440	* 139 200
Bagelen	223 320	* 134 520	e) 132 120
Kadoe	366 000	252 000	274 920
Djokjokarta	498 000	240 000	360 000
Soerakarta	1 020 000	540 000	f) 744 120
Madioen	1 140 480	660 000	e) 587 880
Kediri	2 232 000	1 440 000	1 896 720
Madura	157 200	126 120	117 600
Totalen.	f 13 031 400	f 9 040 920	f 10 185 660

a) De vermelde sommen zijn die waarvoor de pacht oorspronkelijk was afgestaan. Sommige pachtcontracten toch zijn tusschentijds ontbonden, met het gevolg dat het Gouvernement zich met lagere aanbiedingen moest tevreden stellen. Voor het verschil bleven echter de afgetreden pachters aansprakelijk.

b) Hieronder ook de pachtsom voor Bantam, voor zooveel er de pacht in 1887/1889 nog werkte, dat is in de afdeelingen Serang en Anjer, die echter met 1 Januari 1890 tot de verboden kringen zijn gaan behooren, evenals reeds vroeger het geval was met het overig deel van het gewest.

c) De pachtsommen, waarbij men * geplaatst vindt, hebben betrekking tot ingekrompen pachtperceelen, ten gevolge van de uitbreiding van reeds bestaande verboden kringen, of, waar het gold gewesten die tot dusver in hun geheel voor de pacht waren opengesteld ge-

2) Eene afzonderlijke (toegelichte) uitgave van dit reglement, als bedoeld in 't vorig verslag, verscheen nog in de eerste dagen van 1891. Volgens berichten van Juli jl. zou spoedig ook het licht zien eene op gelijke wijze bewerkte Maleische vertaling.

weest, ten gevolge van het in 't leven roepen van één of meer zoodanige kringen.

d) Het teeken ** geldt ter aanduiding dat het pachtperceel met 1 Januari 1891 opnieuw inkrimping heeft ondergaan. De twee perceelen waar dit het geval was (het perceel Batavia–Krawang–Lampongsche Districten en het perceel Bezoeki) waren desniettemin de twee eenige waar de aanbiedingen niet alleen hooger waren dan voor 1890, maar ook die voor elk der jaren 1887 t/m 1889 overtroffen. Voor Bezoeki wordt de vermoedelijke reden daarvan niet opgegeven, maar voor eerstgemeld perceel schreef de resident van Batavia deze niet verwachte uitkomst toe aan de omstandigheid dat bij de hooge biedingen persoonlijke redenen in het spel waren, namelijk de bedoeling van eene kongsi, die vroeger het perceel Soerabaija in beheer had gehad, om den pachter te verdringen, uit wraakneming dat deze voor 1890 tevens het perceel Soerabaija in handen had gekregen.

e) De perceelen Tagal, Pekalongan, Japara, Rembang, Bagelen en Madioen werden eerst na herverpachting afgestaan (voor Japara en Rembang werd de nadere opveiling bij inschrijving gehouden). Die herverpachtingen brachten aanmerkelijk meer op. Immers bij de eerste verpachting was het hoogste bod voor elk van die perceelen slechts geweest respectievelijk f 204 000, f 172 800, f 276 120, f 360 000, f 106 800 en f 361 320, in totaal derhalve f 1 481 040, terwijl de nu verkregen pachtsommen voor de zes bedoelde perceelen een totaal bedragen van f 2 243 220 of f 762 180 meer.

f) Het perceel Soerakarta werd voor 1891 ondershands afgestaan en wel aan een ander dan de hoogste bieder bij de openbare verpachting, doch tegen de door dezen geboden som. Bedoelde hoogste bieder behoorde namelijk tot eene kongsi, welke nog onder eene groote schuld aan den lande gebukt ging. De kongsi, aan welke het perceel ondershands werd gegund, had tevens voor 1891 het perceel Samarang in handen gekregen, hetgeen haar voor de wering van den sluikhandel in die aan elkander grenzende gewesten zeer te stade kwam.

Bij de op 12 Juli 1891 (Indisch Staatsblad n°. 174) weder voor één jaar geregelde verpachting voor 1892 zijn in hoofdzaak de voorwaarden gevolgd, die gedurende het toen loopende jaar van kracht waren. Ten aanzien van de tot dusver steeds in een der Javasche pachtperceelen begrepen residentie Lampongsche Districten heeft de Indische Regeering bij de voorwaarden voor 1892 zich de bevoegdheid voorbehouden de pacht betreffende dit gewest hetzij weder vereenigd met Batavia en Krawang, hetzij als een afzonderlijk perceel af te staan. Geschiedt dit laatste, dan zal de pachter aanspraak kunnen maken op eene maximum-verstrekking van 300 katti's opium en die der beide andere gewesten op een maximum van 7920 katti's, te zamen dus 8220 katti's, terwijl wanneer de drie gewesten één pachtperceel blijven uitmaken de maximum-verstrekking voor 1892 bepaald is op het ook voor 1891 aangenomen cijfer van 8160 katti's, alzoo 60 katti's minder. Het voor de Lampongsche Districten toegestaan aantal verkoopplaatsen is, onverschillig of het gewest een afzonderlijk perceel mocht gaan uitmaken of niet, van 4 op 5 gebracht. Voor al de andere gewesten zullen in 1892 de pachters op dezelfde maxima van verstrekking aanspraak hebben als in 1891 en is ook geen verandering gemaakt in het getal verkoopplaatsen.

Zooals uit de twee vorige verslagen blijken kan, werd, ingaande met het pachtjaar 1890, eene niet onbelangrijke uitbreiding aan de verboden kringen gegeven en werd van 1 Januari 1891 af op dien weg nog iets verder gegaan. In 't laatst van eerstgenoemd jaar is opzettelijk nagegaan of het verbod in de toen voor 't eerst voor het opium gesloten streken werkelijk doel trof. Er was toch beweerd, dat maatregelen als de bedoelde, ten gevolge van het pachtstelsel, niet wel tot hun recht kunnen komen en vaak geene andere uitwerking hebben dan dat het opium in de door pachters en anderen belaagde verboden kringen goedkooper wordt, omdat men voor den verkoop er van geen pachtschat heeft te betalen. Deze bewering werd echter door de ingekomen berichten der residenten sterk weersproken. Volgens hunne rapporten mocht aangenomen worden dat, ondanks het pachtstelsel, de maatregel wel degelijk gebaat heeft, en dat, dank zij ook de toegestane versterking der politiemiddelen [1]), de verwachting die er van gekoesterd werd, namelijk dat hij in elk geval zou leiden tot beteugeling van de uitbreiding van het opiumverbruik, vervuld is. De resident van Bantam wees als een gunstig gevolg van den genomen maatregel op de omstandigheid dat in zijn thans geheel voor het opium gesloten gewest de prijzen, die voor het opium besteed werden, zelfs hooger waren dan vóór 1 Januari 1890, hetgeen, volgens den resident van Probolinggo, evenzeer op sommige plaatsen in den nieuwen verboden kring in dat gewest het geval was. Ook wat de overige in Indisch Staatsblad 1889 n°. 157 genoemde gewesten aangaat, bleek dat — immer mogelijke uitzonderingen daargelaten — het opium in de verboden kringen niet tegen lagere prijzen verkocht werd dan daarbuiten, en dat hier en daar, ten gevolge van de meerdere gevaren, door de uitvaardiging van het verbod aan het schuiven in de verboden kringen verbonden, reeds op eenige vermindering van het opiumgebruik viel te wijzen.

De antwoorden van de hoofden van gewestelijk bestuur op de nadere vragen betreffende het verkoopen van opium buiten de kitten voor of van wege de pachters (zie vorig verslag blz. 161) bevestigden bij den directeur van financiën den totaalindruk, dien hij van vroegere rapporten ontvangen had: dat, als resultaat van het tot wering van dien verkoop door de Regeering verrichte, mocht worden aangenomen dat niet meer met medeweten of oogluiking van de hoofden van gewestelijk of plaatselijk bestuur opium buiten de kitten gesleten werd; maar dit resultaat was dan ook zoo niet het eenige dan toch het voornaamste. Door vier residenten werd in hunne antwoorden verklaard dat de pachters geacht kunnen worden zich bij het debiet nog van tusschenpersonen tot bevordering van den verkoop van opium buiten de kitten te bedienen, en talrijker was het aantal der gewestelijke bestuurders, uit wier antwoorden blijkt dat nog steeds opium buiten de kitten gesleten wordt, daargelaten of de pachter in dien verkoop al dan niet de hand heeft. De rapporten deden over het geheel uitkomen, dat schier overal de pachters een aanzienlijk rabat geven bij verkoop van groote hoeveelheden in verpakkingen van enkele mata's en dat koopers van dergelijke partijen het gekochte in hoeveelheden van enkele mata's onder de consumenten verspreiden, hun voordeel vindende in het rabat dat zij vanwege den pachter ontvangen. Als vaststaande kan dan ook worden aangenomen dat de hierbedoelde personen staan tusschen den verkooper in de kit en de consumenten, al moge in tal van gevallen te betwisten vallen of de handeling, waardoor de verspreiding van het opium geschiedt, al dan niet verkoop is. Dat het aantal van dergelijke personen aanzienlijk moet zijn, valt af te leiden uit de opgaven van de residenten van Rembang, Soerabaija en Probolinggo. Met het oog op een en ander moet het dan ook eenige bevreemding wekken, dat de vorige resident van laatstgenoemd gewest zonder voorbehoud meende te kunnen verklaren dat aan den verkoop van opium buiten de kitten in dat gewest een eind was gemaakt, en valt evenmin onvoorwaardelijk af te gaan op eene soortgelijke, vroeger door den resident van Japara afgelegde verklaring (zie blz. 161 van het vorig verslag).

Naar aanleiding van het in voormelde antwoorden voorkomende werd voor de gewesten Krawang en Bagelen met Januari 1891 tot eenige versterking der opiumpolitie overgegaan. In Kediri, een van de zes gewesten waar met 1 Januari 1891 het getal wettige verkoopplaatsen is vermeerderd geworden (zie vorig verslag blz. 161), was reeds in October te voren de opiumpolitie belangrijk uitgebreid, omdat het er voor gehouden werd dat bedoelde onwettige verkoop er niet zeldzaam was wegens de talrijke erfpachtsondernemingen. In die residentie werd het getal Europeesche opium-rechercheurs van 1 op 3 gebracht en dat der mantri's van 3 op 5. Bedoelde rechercheurs kregen

[1]) Tot handhaving van het verbod in de afdeeling Serang der residentie Bantam zijn in April jl. tijdelijk in dienst gesteld 1 mantri-politie en 4 politieoppassers, zoodat nu de versterking der politie in de met 1 Januari 1890 tot gesloten kringen verklaarde gedeelten van een achttal gewesten geklommen is (zie vorig verslag blz. 161, noot) tot 15 mantri's en 17 oppassers. Ook in de van vroeger dagteekenende verboden kringen van Banjoemas is, ter bevordering van de handhaving van het verbod, de politie alsnog tijdelijk uitgebreid en wel in November 1890 met 3 mantri's en 6 oppassers, terwijl de met 1 Januari 1891 tot verboden kringen verklaarde streken in hetzelfde gewest, in Krawang en in Bezoeki van toen af eene tijdelijke versterking van politiemiddelen hebben gekregen, bestaande uit 3 mantri's en 4 oppassers. Voor de met 1 Januari 1891 ingestelde nieuwe verboden kringen in Cheribon werd geen uitbreiding van politiemiddelen noodig geacht. Echter zijn de controleurs aldaar alsnog van eene opdracht in het belang der opsporing van opiumovertredingen voorzien geworden, evenals tevens geschiedde met de controleurs van een paar ressorten met verboden kringen in Banjoemas (verg. blz. 62 hiervóór).

ieder de beschikking over 2 oppassers, terwijl ook de voor het gewest toegestane fondsen voor geheime politie werden verhoogd. In Soerabaija werd in Juli 1890 het aantal opiummantri's tijdelijk met één vermeerderd, met het oog op de afbreuken die aan den pachter aldaar werden berokkend door zijn voorganger, die voor 1890 de pacht in de aangrenzende residentie Pasoeroean, zoomede in Probolinggo in handen had gekregen.

Aanvragen om meer personeel ten behoeve van de opiumpolitie in andere residentiën, hoofdzakelijk tot beteugeling van de verspreiding van het over zee aangebracht clandestien opium, werden in 't laatst van 1890 in Indië voorloopig buiten behandeling gelaten in verband met de aanhangig gemaakte overwegingen (zie vorig verslag blz. 161) betreffende de mogelijkheid om de maatregelen tegen den opium-sluikhandel te land voor een deel onder dezelfde centrale leiding te brengen als het geval is met de maatregelen ter zee. Dezerzijds is het noodig geacht aan den Gouverneur-Generaal alvast te doen blijken dat, voor zooveel wenschelijk geachte voorzieningen tot verbetering van de opium-politie te land de medewerking van het Opperbestuur vereischen, daartoe strekkende voorstellen worden tegemoet gezien. Tevens is er op gewezen dat de Regeering er voor behoort te zorgen dat zij bij de bestrijding van den opiumsluikhandel zooveel mogelijk onafhankelijk zij van de pachters, wier bemoeiingen in geen geval verder mogen gaan dan het op het spoor brengen van overtredingen. Was het, tijdens het optreden van den tegenwoordigen Minister, reeds te laat om nog wijzigingen in de voorwaarden van verpachting te brengen, met het oog op vroegere aanschrijvingen van eene andere strekking werd echter wijders aan den Gouverneur-Generaal te kennen gegeven, dat het geheel aan hem wordt overgelaten om het aantal opiumverkoopplaatsen zoo te bepalen als, in verband met het zedelijk doel dat de pacht beoogen moet en met de verschillende omstandigheden, waarop te letten valt, in Indië het meest wenschelijk wordt geacht.

Bij de bestrijding van de sluikoperatiën ter zee bleek ook in 1890 weder dat de voor dat doel gebezigde stoomhopperbarges maar al te zeer de eigenschappen missen, vereischt om met goed gevolg op de smokkelstoomschepen te kunnen jacht maken [1]). Intusschen viel eenige vermindering te bespeuren in de van Singapore uitgevoerde hoeveelheden, die vermoed worden voor een goed deel haren weg naar Java te vinden. Terwijl in 1889 met de van Singapore op Bali varende schepen werden verzonden 1100 kisten opium, bedroegen, volgens ontvangen berichten, die uitvoeren in 1890 slechts 987 kisten, terwijl te Boeleleng (Bali) werden ontscheept 843 kisten, zoodat eene belangrijk mindere hoeveelheid onderweg gelost zou moeten zijn dan in 1889, gedurende welk jaar 744 van de 1100 kisten op Bali waren ontscheept. Bovendien werden van Singapore naar Makasser uitgevoerd 490 kisten, tegen 448 in 1889. Hierbij dient echter niet verzwegen te worden dat voor de kennis van de vermoedelijke hoeveelheden van het op Java clandestien ingevoerde opium aan de voormelde, door de autoriteiten te Singapore opgegeven, cijfers slechts eene zeer betrekkelijke waarde kan worden toegekend. Zoo is bijwijlen gebleken dat opium, waarvoor eene andere bestemmingsplaats dan Bali werd opgegeven, op dit eiland werd gelost, en omgekeerd opium, dat bestemd heette te zijn om op Bali ontscheept te worden, naar andere meer oostelijk gelegen plaatsen werd gezonden. Ook is in 1890 door bepaalde feiten het reeds vroeger gerezen vermoeden bevestigd, dat somtijds opium, dat uit de van Singapore op Makasser varende stoomschepen over Bali naar laatstgenoemde plaats was verscheept, weder over Bali naar Singapore werd teruggezonden, doordien men er geen plaatsing voor had weten te vinden. Door den hoofdinspecteur voor de opiumaangelegenheden werd aangenomen, dat de sluikinvoer van opium van Bali naar Java met inlandsche vaartuigen, dank zij de bestendiging van de tot nog toe aldaar toegepaste maatregelen van kustbewaking, in 1890 belangrijk was afgenomen, bij welke mededeeling gewezen werd op de verminderde prauwbeweging tusschen het eiland Bali en de plaatsen aan de noordoostkust van Java.

Voor den sluikinvoer van opium werd in 1890 door de smokkelaren vooral de residentie Rembang gekozen, hetgeen volgens den hoofdinspecteur moest worden beschouwd als een gevolg van de sedert de laatste jaren ter kuste van de residentie Soerabaija toegepaste bewaking, alwaar de sluikinvoeren van opium vroeger voornamelijk plaats vonden, doch thans — naar men in Indië meende te mogen opmaken uit de in dit en in de vorige verslagen voorkomende overzichten der bewerkstelligde aanhalingen — belangrijk zijn verminderd. Ook het feit, dat de gedurende 1890 ontvangen telegraphische berichten omtrent in aantocht zijnde sluikwaar immer Rembang als plaats van bestemming opgaven, wordt door den hoofdinspecteur als eene onmiskenbare aanwijzing beschouwd van de verlegging van het operatieterrein van den smokkelhandel. Bij meer toereikende middelen van bestrijding zou dan ook nabij de Rembangsche kust aan de sluikers waarschijnlijk meer afbreuk zijn gedaan. Van de talrijke in Rembang gedane aanhalingen betroffen er vijf belangrijke hoeveelheden. Op het eiland Maroengan, behoorende tot de afdeeling Rembang, werd namelijk de hand gelegd op eene partij van circa 1400 katti's (14 pikols), zonder dat echter de herkomst daarvan tot klaarheid kon worden gebracht, terwijl evenmin is kunnen worden ontdekt voor wiens rekening het opium was aangevoerd; daarentegen werden wel opgespoord — en ook door den landraad veroordeeld — de schuldigen, betrokken in eene aanhaling van 12 pikols in het district Waroe. De vermoedelijke overtreder in eene aanhaling van 9 pikols nabij Lassem werd van rechtsvervolging ontslagen, hoofdzakelijk op grond dat zij, die in de zaak als getuigen zouden moeten worden gehoord, feitelijk medeplichtigen waren van den beschuldigde. De twee andere der bedoelde vijf aanhalingen, één in het district Binangoen en één nogmaals in het district Waroe, betroffen te zamen 9 pikols. In deze beide gevallen kon mede eene vervolging worden ingesteld, waaromtrent echter, bij de afsluiting in Indië van de mededeelingen voor dit gedeelte van het verslag, door den rechter nog geen uitspraak was gedaan.

Uitgenomen nog één vrij belangrijke aanhaling in de residentie Japara (bestaande uit 422 katti's ruw en 12 katti's bereid opium), betroffen schier al de verder aan het licht gekomen opiumovertredingen geringe hoeveelheden. Immers, zondert men de aanhalingen in Rembang en Japara uit [2]) — en evenzeer die in Bantam, van welke laatste aanhalingen niet is opgegeven tot welke hoeveelheden zij betrekking hadden — dan blijkt dat in de 19 andere gewesten van Java en Madura gedurende 1890 in 't geheel 4802 opiumaanhalingen werden gedaan [3]), waarbij de hand werd gelegd op eene totale hoeveelheid (het bereid opium herleid naar het gewicht in ruwen staat) van niet meer dan 871 katti's, zijnde nog geen 3 thails (1 thail = $^1/_{16}$ katti) gemiddeld per aanhaling. Met inbegrip van de 440 gevallen in Rembang, de 377 in Japara en de 31 in Bantam klimt het totaal der in 1890 gedane aanhalingen tot 5650 [3]), tegen 5042 in 1889, welke laatsten eene totale hoeveelheid van ruim 6142 katti's betroffen. Schier in alle gewesten kwamen dan ook meer opiumovertredingen dan in 1889 aan het licht, hetgeen door sommige residenten o. a. wordt toegeschreven aan krachtige handhaving van het verbod tegen verkoop buiten de kitten. In het volgende staatje zijn de cijfers voor elk gewest afzonderlijk bijeengebracht.

1) Bij de Indische begrooting voor 1892 zijn gelden toegestaan om nog in dat jaar twee speciaal voor de opiumrecherche te bouwen snelvarende stoomscheepjes te kunnen aanschaffen. De blijkens het vorig verslag (blz. 164, noot 1) noodig geachte nadere gegevens omtrent de aan die bodems te stellen eischen waren van het Indisch Bestuur ontvangen.

2) Niet alleen omdat de 6 hiervóór afzonderlijk besproken aanhalingen in beide gewesten buiten verhouding groot waren, vergeleken bij hetgeen bij andere gelegenheden daar en elders werd aangehaald, maar ook omdat de in de statistiek der opium-aanhalingen van 1890 opgegeven totale hoeveelheid opium, waarop, bij al de 440 in dat jaar in Rembang voorgekomen aanhalingen gezamenlijk, de hand zou zijn gelegd (slechts 3656 katti's), kennelijk onjuist is.

3) Ten aanzien van de residentie Bagelen is de opgaaf niet volledig (zie noot / onder het staatje op de volgende bladzijde).

GEWESTEN.	Getal aanhalingen in 1890.			Aangehaalde hoeveelheden opium (naar het gewicht in ruwen staat). b)			
	Ruw opium.	Bereid opium. a)	Totaal	Katti's	Thail's	Tji's	Matta's
Bantam	„	31	31	c)	c)	c)	c)
Batavia	„	132	132	258	6	„	$2\frac{1}{2}$
Krawang . . .	„	7	7	2	2	9	6
Preanger Reg. .	„	40	40	8	13	1	„
Cheribon . . .	1	d) 36	37	5	5	1	1
Tagal.	„	83	83	28	„	2	-
Pekalongan . .	„	101	101	52	13	1	8
Samarang. . . .	399	502	901	149	1	6	$9\frac{1}{2}$
Japara.	38	339	377	518	15	„	1
Rembang . . .	55	385	440	e) 3656	3	7	5
Soerabaija . . .	20	540	560	93	12	8	$7\frac{1}{2}$
Pasoeroean. . .	1	132	133	36	1	1	2
Probolinggo . .	„	55	55	5	12	7	7
Bezoeki	3	62	65	22	5	9	5
Banjoemas . . .	„	30	30	33	5	7	$1\frac{1}{2}$
Bagelen. . . .	„	f) 33	33	4	14	3	$2\frac{1}{2}$
Kadoe	7	56	63	„	12	7	$7\frac{1}{2}$
Djokjokarta . .	98	44	142	7	11	7	$7\frac{1}{2}$
Soerakarta . . .	g) 1362	384	1746	113	6	5	5
Madioen. . . .	186	291	477	20	12	1	$8\frac{1}{2}$
Kediri	„	99	99	17	11	5	2
Madura	„	98	98	9	8	5	4
Totalen over 1890	2170	3480	5650	e) 5046	1	1	3
In 1889 waren de cijfers	2639	2403	5042	6142	2	6	$6\frac{1}{4}$
en gemiddeld in elk der jaren 1880 t/m 1889.	1694	3872	5566	7889	„	„	„

a) Hieronder niet gerekend de aanhalingen welke ruw en bereid opium tegelijk betreffen, als zijnde deze aanhalingen reeds in de voorgaande kolom medegeteld.

b) De in 1890 aangehaalde hoeveelheden bereid opium bedroegen te zamen ongeveer 386 katti's. In de tabel zijn die partijen in rekening gebracht als 772 katti's in ruwen staat.

c) Niet opgegeven.

d) Ongerekend 8 aanhalingen, waarbij slechts overblijfselen van opium werden gevonden.

e) Deze hoeveelheid, en derhalve ook het totaal voor alle gewesten te zamen, is kennelijk onjuist (verg. noot 2 op blz. 178).

f) Hieronder niet begrepen de aanhalingen in de verboden kringen. Omtrent de laatstbedoelde aanhalingen wordt zoo aanstonds afzonderlijk gehandeld.

g) Hieronder 115 aanhalingen als bedoeld sub a.

Met het oog op de mogelijkheid dat voor het ter sluik vervoeren van opium werd gebruik gemaakt van de postkarren der aannemers van het brievenvervoer, welke voertuigen de politie tot dusver steeds ongehinderd doorliet, is in Januari 1891 aan de chefs der postkantoren voorgeschreven de postkarren, onverschillig door wien zij gesloten worden, steeds te plombeeren, zoodat het niet langer mogelijk zal zijn die karren onderweg te openen zonder de plombeering te schenden. Niet-geplombeerde postkarren kunnen dus voortaan als een gewoon vervoermiddel door de politie worden onderzocht.

Uit de voor dit verslag aangaande de werking der verboden kringen ontvangen rapporten, welke loopen over het jaar 1890 en dus geen betrekking hebben op die streken welke eerst met 1 Januari 1891 voor het opium gesloten zijn, bleek over het algemeen dat in de reeds vanouds bestaande verboden kringen weinig aanhalingen voorkwamen. Wat intusschen dienaangaande gemeld is, bepaalt zich enkel tot de residentie Preanger Regentschappen, in haar geheel vanouds voor het opium gesloten, evenals het district Gandasoli (residentie Krawang), zoomede tot de in 1863 en 1865 tot verboden kringen verklaarde districten Djasinga en Tjibaroessa der residentie Batavia. (Overigens behooren nog tot de streken, die op 1 Januari 1890 reeds sedert meerdere jaren voor het opium gesloten zijn, grootere of kleinere gedeelten van de residentiën Bantam, Cheribon, Soerabaija, Probolinggo, Banjoemas en Bagelen.) In de Preanger Regentschappen dan werden bij de 40 in 1890 voorgekomen aanhalingen 15 inlanders en 32 Chineezen in overtreding bevonden, tegen 4 en 30 bij 27 aanhalingen in 1889. Deze laatste overtredingen liepen echter over 28 katti's opium, die van 1890 slechts over 8 katti's. Ook in de twee genoemde districten van Batavia was het aantal aanhalingen, ofschoon alle weder onbeduidende hoeveelheden betreffende, grooter dan in 1889, hetgeen door den resident aan de versterking der politiemiddelen wordt toegeschreven. In het district Gandasoli (Krawang) werd weder van geene enkele opiumovertreding gehoord.

In die streken, waar eerst in 1890 het verbod was in werking gekomen, waren hier en daar de bevonden overtredingen vrij veelvuldig. In de afdeelingen Serang en Anjer (residentie Bantam) werden 25 aanhalingen gedaan en in het district Leuwiliang (residentie Batavia) 24. Veel aanzienlijker was het aantal aanhalingen in de residentie Bagelen, waar met 1 Januari 1890 het aantal voor het opium gesloten districten van 5 op 17 was gebracht. In dat gewest werden namelijk in 1890 255 personen wegens overtreding van het verbod veroordeeld. De bij de overtreders aangehaalde hoeveelheden opium waren echter van weinig beteekenis. Terwijl in Bagelen en ook in Bezoeki (in welk laatste gewest met 1 Januari 1890 één district voor het opium gesloten werd) de lieden, die op overtreding van het verbod werden betrapt, meerendeels inlanders waren, in de verboden kringen tehuis behoorende, waren in Bantam en in Batavia de overtreders allen Chineezen.

Het verbruik van opium uit 's lands voorraad was in 1890 iets grooter dan het middencijfer per jaar over den driejarigen pachttermijn 1887 t/m 1889, doch, vergeleken bij de uitkomsten in vorige pachtjaren, werd in elk der laatstverloopen vier jaren veel minder wettig verkregen opium gesleten dan in eenig vorig jaar sedert de (weder-) invoering met 1 Januari 1873 van het ook thans nog werkende maximum-stelsel, een feit, dat het mag niet worden ontveinsd, omtrent de uitkomsten van de bestrijding van den sluikhandel geen gunstig vermoeden oplevert. In het tijdvak van 1873 t/m 1886 hadden namelijk de pachters van opium uit 's lands voorraad jaarlijks gesleten tusschen 112 948 katti's (in 1873) en 153 318 katti's (gemiddeld per jaar over den driejarigen pachttermijn 1875 t/m 1877) [1]. Daarentegen was het middencijfer per jaar over den laatsten driejarigen pachttermijn 1887 t/m 1889, toen de pachters recht hadden op hoogstens 175 380 katti's jaars, slechts 103 419 katti's, terwijl over 1890, bij eene verstrekbare maximum hoeveelheid van 172 980 katti's, de pachters daarvan 105 825 katti's sleten. Aan dezen werden namelijk in laatstgenoemd jaar verstrekt 112 720 katti's, doch daarvan werd op ult. 1890 door hen overgehouden en aan den lande teruggeleverd eene hoeveelheid van 6895 katti's. In het volgende staatje is opgegeven hoe in de verschillende pachtperceelen de percentsgewijze verhouding was van het werkelijk verbruik aan uit 's lands voorraad verstrekt opium tot de hoeveelheid waarop de pachters recht hadden, zoowel over elk der jaren (gemiddeld) van den driejarigen pachttermijn 1887 t/m 1889, als over den éénjarigen pachttermijn van 1890.

[1] Daar eerst bij het einde van een pachttermijn het werkelijk verbruik van opium uit s'lands voorraad van regeeringswege kan worden geconstateerd, omdat de pachters dan aan den lande moeten terugleveren wat zij overhouden, kan, bij pachttermijnen van langeren duur dan één jaar, de verbruikte hoeveelheid per jaar slechts door een middencijfer worden aangeduid.
De jaarlijks verstrekbare maxima wisselden in gemelde veertien jaren (1873 t/m 1886) af tusschen 117 360 katti's (in 1873) en 176 580 katti's (in 1881 t/m 1883).

PACHT-PERCEELEN.	Hoogste verstrekbare hoeveelheid ruw opium (in katti's) *per jaar*, gedurende den pachttermijn:		Hoeveelheid katti's ruw opium waarover de pachters uit 's lands voorraad beschikten (na aftrekking van het bij het einde van de pacht aan den lande teruggeleverde).		Percentsgewijze verhouding van de in de beide voorgaande kolommen opgegeven hoeveelheden tot de maxima waarop de pachters recht hadden gedurende onderstaande termijnen.	
	1887 t/m 1889.	1890.	Gemidderd per jaar gedurende 1887 t/m 1889. *a*)	Gedurende 1890. *b*)	1887 t/m 1889.	1890.
Bantam, Batavia, Krawang en Lampongsche Districten *c*)	8 160	8 160	7 095	6 623	86.94	81.16
Cheribon	2 400	2 400	1 778	2 398	72.27	99.91
Tagal	6 000	6 000	2 464	2 797	41.06	46.61
Pekalongan	6 600	4 800	2 334	2 483	35.36	51.73
Samarang	24 000	24 000	13 963	14 720	58.18	61.33
Japara	9 000	9 000	5 384	6 875	59.82	76.39
Rembang	18 000	18 000	5 988	9 947	33.26	55.26
Soerabaija	21 600	21 600	13 982	12 152	64.73	56.26
Pasoeroean	6 000	6 000	3 318	4 600	55.30	76.66
Probolinggo	3 600	3 600	2 587	2 598	71.86	72.16
Bezoeki	2 820	2 820	1 819	1 985	64.50	70.39
Banjoemas	3 600	3 600	2 776	2 955	77.11	82.08
Bagelen	3 000	2 400	2 063	1 526	68.76	63.58
Kadoe	5 400	5 400	2 891	2 249	53.53	41.65
Djokjokarta	6 000	6 000	4 332	2 690	72.20	44.83
Soerakarta	18 000	18 000	8 196	9 008	45.53	50.05
Madioen	12 000	12 000	7 309	4 027	60.90	33.56
Kediri	15 000	15 000	13 033	13 748	86.88	91.65
Madura	4 200	4 200	2 107	2 444	50.16	58.19
Totalen	175 380	172 980	103 419	105 825	58.96	61.17

a) Hoeveel in elk der jaren 1887 en 1888 aan de pachters verstrekt werd, kan blijken uit bijlage JJ van het verslag van 1889, terwijl dezelfde bijlage van het verslag van 1890 de verstrekkingen van 1889 en het teruggeleverde bij het einde van de pacht over gemelde drie jaren vermeldt.

b) In bijlage KK hierachter vindt men opgegeven hoeveel in 1890 aan de pachters werd verstrekt en hoeveel bij het einde van dien pachttermijn door hen aan den lande werd teruggeleverd.

c) Bij de verpachting voor 1890 werd onder het vereenigde perceel niet meer begrepen de residentie Bantam, zijnde met ingang van dat jaar de afdeelingen Serang en Anjer (de eenige streken in Bantam waar de pacht nog werkte) mede tot de verboden kringen gebracht.

Bovenstaande opgaven doen zien dat in 1890 de pachter in Cheribon de eenige was die over de hem toekomende maxima bijna ten volle beschikte, terwijl daarentegen de pachter van Madioen niet meer vroeg dan 33.56 pct. van de voor zijn perceel toegestane maxima. Over het driejarig tijdvak 1887 t/m 1889 liepen die verhoudingen tusschen 33.26 (voor het perceel Rembang) en 86.94 (voor het perceel Bantam-Batavia-Krawang-Lampongsche Districten).

In aansluiting aan het voorkomende in vorige verslagen laat men hier volgen een overzicht van het bedrag per katti waarop het verstrekt opium gerekend werd den pachter (aan pachtsom en inkoopsprijs) te zijn te staan gekomen, waarbij tevens gevoegd zijn eenige opgaven betreffende de door de pachters gemaakte prijzen, welke laatste opgaven evenwel lang geen onvoorwaardelijk vertrouwen verdienen, maar waarvoor geen juistere zijn in de plaats te stellen (verg. het verslag van 1882, blz. 153, zoomede de circulaires van den directeur van financiën in n°. 4054 van het Bijblad op het Indisch Staatsblad).

PACHTPERCEELEN. (De gewesten Batavia, Krawang en Lampongsche Districten vormden één perceel.)	Wegens pachtsom en inkoopsprijs (deze laatste à f 30 de katti) is het in 1890 verstrekte *ruw* opium den pachter per katti gemiddeld te staan gekomen op:	Gemiddelde opbrengst welke door de pachters gedurende 1890 zou zijn verkregen van één katti *ruw* opium.	Gemiddelde verkoopprijzen van *bereid* opium gedurende 1890 *a*)	
			per thail (1/16 katti).	per matta (1/100 thail).
Batavia / Krawang / Lampongsche Districten	f 123,90	f 179,85	f 16,80 / 17,30^5 / 22,92	f 0,20 / 0,28^5 / 0,33^5
Cheribon	f 80,25	f 154,68	f 12,00	f 0,13^5
Tagal	120,66^5	134,43	12,50	0,13^5
Pekalongan	108,07	138,83	9,96	0,15
Samarang	122,09	137,58	14,00	0,17
Japara	71,34^5	125,59	15,00	0,18
Rembang	93,87	103,61	13,21^5	0,16^5
Soerabaija	111,94^5	118,24	13,00	0,14
Pasoeroean	119,39	148,89	14,00	0,16^5
Probolinggo	97,75	165,00	14,00	0,19^5
Bezoeki	93,60	140,69	*b*)	0,12
Banjoemas	78,08	160,00	14,00	0,25
Bagelen	108,69	118,71	12,19	0,19^5
Kadoe	136,10^5	187,32	15,50	0,20
Djokjokarta	110,07	183,44	12,12	0,16
Soerakarta	86,75^5	177,63	13,00	0,15^5
Madioen	164,04	197,39	16,62	0,18
Kediri	131,05^5	163,92	12,00	0,20
Madura	77,96^5	97,45	10,50	0,15

a) Al naar gelang van de bijvoeging van andere bestanddeelen (tabak, gambier, enz.), levert het ruw opium tusschen de 50 en 80 pct. aan bereid opium uit.

b) Niet opgegeven.

Voor het pachtperceel Batavia c. a. werd in 1890 bewilligd in eene vermeerdering der toegestane hoeveelheid Levantsch opium, tegen evenredige vermindering der hoeveelheid Bengaalsch opium, terwijl het omgekeerde voor het pachtperceel Pasoeroean werd toegestaan. Dientengevolge hadden de pachters, gerekend voor alle perceelen te zamen, in 1890 recht op 73 740 katti's Levantsch en 99 240 katti's Bengaalsch opium, en beschikten zij voor elke van die soorten over 48 748 en 63 972 katti's. Daar den pachters voor het verstrekt opium, onverschillig van welke soort, f 30 per katti wordt in rekening gebracht, terwijl het in 1890 verstrekt opium, volgens de prijzen, besteed voor de in 1889 voor 's lands rekening in Indië aangebrachte partijen, gerekend kan worden den lande slechts gekost te hebben f 9,12 per katti voor de Levantsche en f 10,70 per katti voor de Bengaalsche soort, is de winst voor den lande op de verstrekte 112 720 katti's te stellen op ruim f 2 252 500. Over het in 1889 verstrekt opium, bestaan hebbende uit 42 448 katti's Levantsche en 61 555 katti's Bengaalsche soort, aan het Gouvernement gekost hebbende gemiddeld respectievelijk f 13,76 en f 10,28 per katti, was de winst voor 's lands kas te stellen geweest op f 1 903 220.

Gedurende 1890 werd 's lands opiumvoorraad aangevuld met 421 kisten (43 521½ katti's) Levantsch en 594 kisten (59 400 katti's) Bengaalsch opium, welke partijen, geleverd te Batavia, Samarang en Soerabaija, gemiddeld per 100 katti's kwamen te staan op f 1258,82 voor eerstgemelde en op f 1120,21 voor laatstgemelde soort, welke middenprijzen over de in 1889 aangebrachte partijen bedroegen f 911,96^5 en f 1070,29 [1]).

Vermits bij de met 1 Januari 1890 in werking getreden nieuwe pachtvoorwaarden de termijnen voor de voldoening van pachtsom en inkoopsprijs van opium zijn bekort, in dier voege dat een en ander moet betaald zijn nog in dezelfde maand waarover de betaling loopt, in stede van op den 20sten der volgende maand, was in 1890 bij uitzondering pachtsom te innen over 13 maanden, namelijk f 1 085 950 over December 1889 en f 9 040 920 over het volle jaar 1890. Derhalve was aan pachtpenningen vorder-

[1]) Ook in 1891 geschiedt de aanschaffing van het Bengaalsch opium nog door tusschenkomst van de factorij der Nederlandsche Handelmaatschappij. Inmiddels zijn met de factorij opnieuw (verg. het verslag van 1887 blz. 141) onderhandelingen gevoerd over eene vermindering harer commissie of harer onkostenrekening. Daar echter te dezer zake geen overeenstemming is kunnen worden verkregen, zal de afschaffing voor 1892 geschieden, onder toezicht van onzen consul te Calcutta, door het handelshuis daar ter plaatse dat ook belast is met de aankoopen ten dienste van het Gouvernement van Fransch Indo-China.

baar f 10 126 870. Instede van die som werd echter slechts ontvangen f 9 948 129,36[5], daaronder ook een niet afzonderlijk vermeld bedrag aan pachtpenningen die reeds in 1889 of vroeger voldaan hadden moeten zijn, zoomede aan boeten wegens te late betaling. De aanzuivering van het verschuldigde over 1890 liet minder te wenschen over dan in 1889. Terwijl toen in niet meer dan 6 van de 19 pachtperceelen alles ontvangen werd wat verschuldigd was, bleven ter zake van het pachtjaar 1890 slechts achterstallig de pachters van Rembang, Japara, Madioen en Kediri. De laatstgenoemde drie lieten (over December) onaangezuiverd respectievelijk f 3150, f 43 700 en f 32 600, welke sommen echter reeds in de maand Januari 1891 werden voldaan. Voor het perceel Rembang moest de pacht worden ontbonden, nadat 's pachters debet over October op 14 November nog niet was aangezuiverd [1]). In verband met verschillende omstandigheden werd het raadzaam geoordeeld die ontbinding niet dadelijk aan pachters en borgen te beteekenen, waartoe eerst kon worden overgegaan op 20 December 1890. Wel had de pachter sedert 14 November 1890 den achterstand over October te voren en zelfs een gedeelte van zijn debet over November 1890 aangezuiverd, doch dit kon niet tekort doen aan het recht van het Gouvernement om de ontbinding te doen beteekenen, welk recht het ontleende aan het enkele feit dat de pachter zijn debet over October 1890 niet ten volle binnen veertien dagen na den vervaldag voldaan had. Ten gevolge van die ontbinding werd gedurende de laatste twaalf dagen van December in het opiumdebiet voorzien door onderhandschen afstand van de pacht voor eene som van f 17 000. Voor de betaling zoowel van het verschil tusschen die som en hetgeen volgens het ontbonden contract over evengemeld tijdvak verschuldigd was, als van den achterstand, een en ander te zamen f 68 500, bleef de afgetreden pachter aansprakelijk. Over de kansen op aanzuivering van die schuld wordt lager gehandeld, waar sprake is van nog andere vorderingen op bedoelden pachter.

Sedert de opgaven in 't vorig verslag kwam in mindering van 's lands vorderingen ter zake van de pacht over 1887 t/m 1889 niet meer dan f 124 609,24[5] binnen, zoodat de verleden jaar opgegeven restantsommen, volgens ten deele herziene berekeningen bedragen hebbende (met inbegrip van beloopen boeten) f 7 233 016,51, bij de afsluiting in Indië van de gegevens voor dit gedeelte van het verslag nog beliepen f 7 108 407,26[5]. Omtrent elk der perceelen, waartoe de achterstand betrekking heeft, is aangaande den stand der inning het volgende gemeld.

Ter zake van de vijf perceelen Cheribon, Tagal, Pekalongan, Japara en Rembang bleef, zooals in het vorig verslag gezegd is, op 31 Maart 1890 door den lande nog te vorderen f 776 741,15[5], doch was door de Indische Regeering aan de schuldenaren (de Chineezen Han Liong Ing en Lim Kok Sing c. s.) vergund (besluit dd. 26 April 1890 n°. 8) hun debet in maandelijksche termijnen van minstens f 25 000 af te betalen. Aan het gestelde beding, dat voor de richtige betaling van het verschuldigde zekerheid zou moeten worden gesteld ten genoegen van den hoofdinspecteur voor de opiumaangelegenheden, werd voldaan. Tot de overeengekomen maandelijksche afbetalingen werd de kongsi echter niet bij machte bevonden. Voor het over de maanden April t/m Augustus 1890 verschuldigde minimum van f 125 000 stelde zij nadere zekerheid tot een bedrag van f 122 160. In mindering van den achterstand strekte eene som van f 7170, uitmakende het totaal der bedragen, welke in October 1890 werden aangezuiverd op de tot de eerste zekerheidstelling behoorende schuldvorderingen ten laste van twee Chineezen, zoomede eene som van f 72,50 wegens te veel betaalde zegelgelden. Het nog verschuldigde wegens pachtpenningen en opiumverstrekking over de pacht 1887 t/m 1889, ad f 769 498,65[5], is thans gedekt voor een bedrag van f 674 990 nominaal. Boven de genoemde som van f 769 498,65[5] is ter zake van boete wegens niet tijdige betaling van pachtsommen en kosten van opiumverstrekking van de kongsi nog te vorderen f 125 480,09[5] — voor de richtige betaling waarvan eveneens strekt de eerstgestelde zekerheid — derhalve in 't geheel f 894 978,75, ongerekend nog de hooger genoemde som van f 68 500 ter zake van de opiumpacht in Rembang over 1890. Voor de richtige voldoening van laatstgemeld bedrag kon de kongsi geen waarborgen stellen. Ten einde 's lands aanzienlijke vordering op de kongsi voor zooveel mogelijk geïnd te krijgen, heeft de Indische Regeering het raadzaam geoordeeld, vooreerst slechts langzamerhand over te gaan tot realiseering van de gestelde zekerheid en tot het aanspreken van de personeele borgen, behoudens de noodige voorzorgen ter voorkoming van schade, wanneer de debiteuren mochten trachten zich op de eene of andere wijze aan hunne verplichtingen te onttrekken. Den betrokken landsadvocaat is door tusschenkomst van den directeur van financiën opgedragen om, voor zooveel noodig in overleg met den hoofdinspecteur voor de opiumaangelegenheden, 's lands belang in deze te behartigen.

Aan den debiteur wegens de pacht in Probolinggo (Tan Liong Tjoan), van wien, blijkens het vorig verslag (blz. 163), nog in te vorderen viel eene som van f 9 372,20 wegens boeten verschuldigd over het tijdvak November 1887 t/m Februari 1888, werd vergund die som te voldoen in twee maandelijksche termijnen, de eerste vervallende op 10 Juni 1890 en de tweede op 10 Juli 1890, welke betalingen geregeld plaats hadden. Hiermede was de geheele achterstand van den gewezen pachter voldaan.

Op de schuld wegens de pacht van Kediri, waarvoor debiteur is Tan Kok Tong, en welke schuld blijkens het vorig verslag (blz. 163) bedroeg f 701 260, werd op 31 December 1890 de eerste jaarlijksche aflossingstermijn van f 75 000 betaald. Bovendien werd nog aangezuiverd eene som van f 6700, terwijl mede nog in mindering van de schuld strekte een bedrag van f 3641,20, zijnde de netto-opbrengst van den verkoop van een der tot zekerheid van 's lands vorderingen verbonden perceelen. Derhalve bleef de schuld nog bedragen f 615 918,80.

Met betrekking tot de schuld wegens het perceel Pasoeroean werd in het verslag van 1889 (blz. 173, noot 2) aangeteekend, dat door den oorspronkelijken pachter Poea Soen Yang, in mindering van zijne schuld (welke toen werd opgegeven als te hebben bedragen f 250 184,13, doch volgens nadere berekening gesteld moet worden op f 249 537,60), was afbetaald f 73 370,31[5]. Deze aan berichten van den toenmaligen resident ontleende mededeeling blijkt echter minder juist te zijn geweest, daar bedoelde betaling in werkelijkheid gestrekt heeft in mindering van het debet van den op 1 Februari 1888 opgetreden nieuwen pachter van Pasoeroean Kwee Liong Tjiang, over de eerste twee maanden van diens pacht, welke nieuwe pachter een der borgen was van Poea Soen Yang. De negen panden, welke als zekerheid voor de schuld van laatstgenoemde waren verbonden, zijn geëxecuteerd en hebben opgebracht f 1992,38[5]. Poea Soen Yang, die geen roerende goederen bleek te bezitten waarop verder beslag was te leggen, bood aan om op de schuld, thans nog bedragende f 247 545,21[5], maandelijks f 15 à f 20 af te betalen. Dit aanbod is geheel onaannemelijk geoordeeld, en daar nog hoop scheen gekoesterd te mogen worden dat toepassing van lijfsdwang hier meer zou uitwerken, is aan den betrokken landsadvocaat opgedragen tot zoodanigen maatregel de noodige stappen te doen.

Op de vordering ten laste van den faillieten boedel van den reeds genoemden Chinees Kwee Liong Tjiang, die van 1 Februari 1888 t/m 26 April 1889 de pacht in Pasoeroean in handen had, welke vordering volgens het vorig verslag (blz. 164), ongerekend de door het land voor het faillissement betaalde gerechtskosten, f 683 866,08 bedroeg, werd ook sedert niets ontvangen, daar de liquidatie van dien boedel nog steeds niet was afgeloopen.

Ter zake van de schuld wegens het perceel Soerakarta gingen de oorspronkelijke pachter Tan Tong Hay en zijne borgen ook in 1890 voort met geregelde afbetaling der voor de eerste vier jaren, gerekend van de ontbinding der pacht op 19 Mei 1888, overeengekomen halfjaarlijksche aflossingstermijnen van f 4500, zoodat in Mei en November 1890 binnenkwam f 9000, waardoor de aflossingen geklommen waren tot f 22 500. Daarmede is voort te gaan tot 19 Mei 1892, als wanneer de dan nog overblijvende schuld in haar geheel vorderbaar zal zijn. Bij de ontbinding der pacht op 19 Mei 1888 bedroeg de achterstand f 761 651,70, ongerekend nog de aansprakelijkheid van den aftredenden pachter voor hetgeen het Gouvernement als gevolg van de ontbinding gedurende den verderen duur van den pachttermijn aan pachtsom minder zou ontvan-

[1]) Ook vorige maandtermijnen voldeed de pachter niet altijd op den vervaldag, maar toch steeds zoo tijdig dat hij zich voor een maatregel als de hierbedoelde had weten te vrijwaren.

gen, welke mindere opbrengst, blijkens eene voorloopige opgaaf in het verslag van 1889 (blz. 173, noot 3), destijds gesteld werd op f 316 322,25, gevende een totaal schuldbedrag van f 1 077 973,95. Sedert heeft, ingevolge het beding in de ontbindingsakte, eene herberekening van 's lands vordering plaats gehad en is het totaal, na aftrekking van de tot en met 19 Mei 1890 voldane vier aflossingstermijnen elk van f 4500, nader vastgesteld op f 1 171 137,44[5]. Voor hetgeen deze som meer beloopt dan het in de ontbindingsakte bedoeld bedrag van f 761 651,70 is op 23 Juni 1890 door TAN TONG HAY en zijne borgen, mede ingevolge het bij die akte gesteld beding, eene nadere obligatie in authentieken vorm afgegeven. Door de afbetaling van f 4500 in November 1890 is de vordering gedaald tot f 1 166 637,44[5].

Op de schuld wegens de pacht van Madioen kwam in 1890 niets binnen. Zoals op blz. 164 van het vorig verslag is medegedeeld, waren de oorspronkelijke pachter DJIE BOK HIEN en zijne borgen bij vonnissen van den raad van justitie te Soerabaija van 23 April 1890 op eigen aangifte failliet verklaard, nadat zij voor den raad van justitie te Samarang gedagvaard waren voor eene pachtschuld van f 1 360 774, invorderbaar door lijfsdwang. De schuldvordering, die in de ontbindingsakte niet geheel juist was berekend en in werkelijkheid bleek te bedragen f 1 402 116,99[5] (na aftrekking van de in 't vorig verslag vermelde betalingen van f 25 069,80 en f 18 168,49[5]), werd ingediend aan de weeskamer te Soerabaija en bij de verificatie van de schulden der failliete boedels van DJIE BOK HIEN en zijne borgen zonder tegenspraak geverifieerd. Daar het vonnis tot gijzeling van die Chineezen verkregen was *na* hunne faillietverklaring, werd aanvankelijk geoordeeld dat, in verband met art. 756 van het Indisch Wetboek van Koophandel, eene ten uitvoerlegging van dat vonnis achterwege moest blijven. Intusschen was de vraag gerezen of het toch niet mogelijk zijn zou tot die tenuitvoerlegging over te gaan na de insolvent-verklaring (art. 837 van hetzelfde Wetboek), en hoewel het, gelet op sommige uitspraken van het Hooggerechtshof van Nederlandsch-Indië, mogelijk werd geacht, dat een eventueel te voeren proces door de Regeering zou worden verloren, werd het, met het oog op de groote belangen welke hierbij voor den lande op het spel stonden, raadzaam geoordeeld het tegen DJIE BOK HIEN en zijne borgen verkregen vonnis alsnog te executeeren, ten einde den toeleg dier Chineezen, om zich aan hunne geldelijke verplichtingen tegenover den lande te onttrekken, zoo mogelijk te verijdelen. Dientengevolge zijn zij, nadat zij bij vonnis van den raad van justitie te Soerabaija insolvent waren verklaard, op 10 Januari jl. in gijzeling gesteld, tegen welken maatregel zij verzet hebben aangeteekend.

Eveneens werd niets ontvangen in mindering van 's lands vorderingen in den faillieten boedel van HO TJIAUW ING, ter zake van de pacht in Samarang, Soerakarta, Kadoe, Djokjokarta en Madioen, in totaal bedragende f 1 901 675,83. In het geschil met een der medecrediteuren, die aan den Gouverneur-Generaal de bevoegdheid betwistte om de gevorderde eeden tot staving van 's lands vorderingen af te leggen dan wel door een gemachtigde te doen afleggen (zie vorig verslag blz. 164), is op 23 April jl. door het Hooggerechtshof uitspraak gedaan, waarbij het op 2 Juli 1890 door den raad van justitie te Samarang ten nadeele van de tegenpartij der Regeering gewezen vonnis bekrachtigd en de appellant in de kosten van het geding veroordeeld werd. Met betrekking tot de in 't vorig verslag geuite vermoedens dat HO TJIAUW ING zich aan frauduleuse handelingen zou hebben schuldig gemaakt, is nog aan te teekenen dat in Augustus jl. bedoelde Chinees te dier zake is in hechtenis gesteld, nadat de verzochte gevangenneming was toegestaan door het Hooggerechtshof, en zulks met vernietiging van een vonnis van den raad van justitie te Samarang, waarbij de gevraagde rechtsingang was geweigerd uit overweging dat een opiumpachter niet als koopman zou zijn aan te merken.

Als laatste pachtperceel waarvoor het over 1887 t/m 1889 den lands toekomende nog niet is voldaan, is te noemen het perceel Madura. In 't vorig verslag werd gezegd dat de vervolging van den debiteur GO KIE HOK voorloopig bleef rusten in afwachting van den uitslag der gedane stappen om op hem en zijn eenigen nog in Indië aanwezigen borg ONG TJING OE lijfsdwang toe te passen ter zake van hun achterstand op de pacht der rundslacht in de residentie Madura, waarvan GO KIE HOK voor het jaar 1889 pachter was geworden. De nadere verrichtingen ten deze hadden ten gevolge dat tegen beide Chineezen ter zake vonnissen van lijfsdwang werden verkregen. Daar echter beide debiteuren bij vonnis van den raad van justitie te Samarang op eigen aangifte failliet werden verklaard, werd besloten tot den verkoop van de perceelen, die voor een bedrag van f 19 000 hypothecair waren verbonden tot zekerheid van de schulden wegens de opiumpacht (verg. het verslag van 1889 blz. 174). Daar die verkoop zuiver opbracht f 11 660,66, is nu de vordering waarvoor het Gouvernement ter zake van de opiumpacht van Madura in het faillissement der beide Chineezen crediteur is, van f 207 328,81 (welk bedrag, volgens nadere berekening, voor de in 't vorig verslag genoemde som van f 193 487,09[5] in de plaats komt) teruggebracht op f 195 668,15. Voor dit bedrag werden die vorderingen zonder tegenspraak geverifieerd. Daar de failliete boedels van gemelde Chineezen insolvent zijn verklaard, is last gegeven hen, zoodra dit in verband met de afwikkeling van de failliete boedels mogelijk is, alsnog te doen gijzelen, met gebruikmaking van de reeds omstreeks September 1889 tegen hen ter zake van den achterstand op de opiumpacht verkregen vonnissen van lijfsdwang.

Ten aanzien van de achterstanden op de pacht van 1887 t/m 1889, die, zooals uit het voorafgaande is af te leiden, voor een groot deel wel oninbaar zullen zijn, verklaarde de Gouverneur-Generaal in een schrijven van 31 October 1889: » Na nauwkeurige lezing en ernstige overweging der stukken ben ik, met den Raad van Indië, overtuigd dat zoowel de directeur van financiën en zijn voorganger als de hoofdambtenaar H. L. CH. TE MECHELEN volkomen te goeder trouw en naar hun beste weten door hunne handelingen en adviezen het belang van den Staat hebben trachten te bevorderen".

Omtrent de oorzaken van den achterstand zegt de Raad van Indië in het rapport, waarop de Gouverneur-Generaal hier doelt, o. a.: » Dat zoovele pachters niet aan hunne contractueele verplichtingen hebben kunnen voldoen, is alleen het gevolg geweest van ongunstigen economischen toestand, geenszins van opdrijving der pacht of andere verkeerde maatregelen. De gegadigden konden in 1886 niet verwachten dat de toen reeds ingetreden malaise nog langer zou aanhouden en zulk een noodlottigen invloed zou hebben op de welvaart der inlandsche bevolking, als thans achterna het geval blijkt te zijn. Toen de Indische Regeering zich voor dat feit gesteld zag, eischten billijkheid en goede staatkunde onderscheid te maken tusschen den ongelukkigen pachter, die door force majeure zijne verplichtingen niet kon naleven, en hem, die ze te kwader trouw niet nakwam. Waar aangaande dit laatste overtuiging of slechts gegrond vermoeden bestond, was ontbinding van het contract de eisch. Voor zoover den Raad is gebleken, is dit onderscheid altijd behoorlijk in het oog gehouden, al wil hij de mogelijkheid niet ontkennen dat enkele malen is gedwaald, door in rechten ontbinding te vragen van contracten met opiumpachters, die door eenige faciliteiten in de aanzuivering der achterstallige pachtpenningen zich hadden kunnen staande houden, of door uitstel te verleenen aan pachters van wie eerst later bleek dat zij die gunst niet hadden verdiend. Als vasten regel te stellen, dat tegen elken achterstalligen pachter terstond in rechten tot ontbinding van het contract moest worden geprocedeerd, zou van weinig doorzicht hebben getuigd en onvermijdelijk op nog grooter schade voor de schatkist zijn uitgeloopen. En al moge het succes steeds bijval ondervinden, het blijft altijd eene groote onbillijkheid, après coup, tegengeslagen maatregelen af te keuren, die, toen zij genomen werden, volkomen gerechtvaardigd waren".

Tot zoover de mededeelingen omtrent de achterstanden op de opiumpacht over 1887 t/m 1889. Omtrent de achterstanden over pachttermijnen aan 1887 voorafgaande, is nog het volgende te melden.

In mindering van de vorderingen ter zake van de pachten in Kadoe en Samarang over 1871, in Soerakarta over 1875 en op Madura over 1881 werd ook in 1890 niets afbetaald.

Op den achterstand ter zake van de pacht in Banjoemas over 1877, groot f 65 583,42, werd insgelijks niets gekweten, niettegenstaande het Gouvernement verklaard had voorloopig genoegen te zullen nemen met maandelijksche

afbetalingen van f 50 of zelfs van mindere bedragen. De resident meldt namelijk dat de debiteur en zijn medeborg althans voorshands niet bij machte zijn om iets van hun debet af te lossen. Thans wordt overwogen of voor de richtige betaling van het verschuldigde niet eenige waarborgen zouden te verkrijgen zijn en of strenge maatregelen eenig resultaat zouden beloven.

Tot invordering van de schuld, groot f 161 473,17^5, wegens de pacht in Pasoeroean over 1884 t/m 1886, zijn de debiteuren TAN SOE LIEN en zijne beide borgen TAN SOE KING en TAN SOE KIEN in gijzeling gesteld, terwijl tevens de executoriale verkoop gelast is van de ten behoeve van den lande verbonden perceelen. Eene door TAN SOE LIEN tegen de Indische Regeering aanhangig gemaakte vordering tot nietigverklaring van zijne gijzeling werd door den raad van justitie te Soerabaija ongegrond verklaard. Van deze beslissing is hij in appel gekomen, welke zaak, tijdens de afsluiting in Indië van de mededeelingen voor dit gedeelte van het verslag, nog aanhangig was bij het Hooggerechtshof. Ook tegen den executorialen verkoop zijner perceelen is door gemelden Chinees verzet aangeteekend, doch de president van genoemden raad van justitie heeft zich onbevoegd verklaard in kort geding van het verzoek om schorsing van dien verkoop kennis te nemen. Hoewel TAN SOE LIEN van die beslissing in hooger beroep was gekomen, werd de executie doorgezet en tot den verkoop overgegaan. De perceelen brachten te zamen f 32 620 op.

2°. Buitenbezittingen.

De op den voet van het in 't vorig verslag (blz. 166) bedoelde nieuwe pachtreglement (Indisch Staatsblad 1890 n°. 155) en op de bij Indisch Staatsblad 1890 n°. 159 alleen voor het pachtjaar 1891 vastgestelde verdere voorwaarden in 't laatst van 1890 in de gewesten Sumatra's Westkust, Benkoelen, Palembang en Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo gehouden opium-verpachtingen leidden voor laatstgemelde residentie tot het bedingen van eene veel lagere pachtsom (f 24 012) dan voor 1890 (f 32 280), en omgekeerd voor Sumatra's Westkust tot eene veel hoogere (f 330 120) dan voor 1890 (f 288 120). In Benkoelen en Palembang, waar voor laatstgemeld jaar eene pachtsom verkregen was van f 27 600 en f 72 360, werd de pacht voor 1891 afgestaan tegen respectievelijk f 27 612 en f 72 000; hier derhalve geen noemenswaardig verschil. Bij de opveiling van de pacht voor Sumatra's Westkust deed zich weder het verschijnsel voor dat bij de aanbieding van de pacht in perceelen voor elk der drie perceelen afzonderlijk slechts eene betrekkelijk geringe som werd geboden (ditmaal voor elk dier perceelen zelfs niet meer dan f 12 000), terwijl daarentegen voor de drie perceelen vereenigd als hoogste bod werd verkregen de reeds genoemde som van f 330 120. In Palembang en in de Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo deden zich bij de perceelsgewijze verpachtingen in 't geheel geen gegadigden voor. Voor de vereenigde perceelen van Palembang kon echter het verkregen hoogste bod aannemelijk worden geacht, doch in de Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo was dit, ten gevolge van samenspanning van de zijde der gegadigden, niet het geval. Uit dien hoofde werd aldaar eene herverpachting bij inschrijving gehouden, waarvan de uitkomst in zoover aan de verwachting beantwoordde dat de pacht kon worden toegewezen tegen eene hoogere som dan bij de eerste verpachting als hoogste bod verkregen was. Voor het perceel Benkoelen, voor hetwelk de eerste opveiling mede al te ongunstig uitviel, werd de pacht bij openbare herverpachting afgestaan tegen een bod dat de pachtsom van 1890 nog eenigszins te boven ging.

Voor het jaar 1892 zijn met betrekking tot de vier genoemde gewesten nagenoeg gelijke pachtvoorwaarden vastgesteld als voor 1891; alleen wat Palembang betreft zijn voor een der drie perceelen de van landswege verstrekbare maxima met 360 katti's 's jaars vermeerderd, tegen gelijke vermindering voor een der beide andere perceelen, terwijl voor eerstbedoeld perceel bovendien 2 verkoopplaatsen meer zijn toegestaan; verg. Indisch Staatsblad 1891 n°. 175.

Bij het einde van 1890 waren de wegens pachtsom en wegens koopprijs van opium (f 30 per katti) door de pachters in de vier genoemde gewesten verschuldigde sommen behoorlijk voldaan. De winst voor den lande op het voor de behoefte van 1890 verstrekte opium kon, evenals voor Java en Madura (verg. blz. 180 hiervóór), voor de Levantsche soort op f 20,88 en voor de Bengaalsche op f 19,30 per katti gesteld worden en, aangezien aan de pachters der vier meerbedoelde gewesten gezamenlijk werden afgegeven respectievelijk 5381$^3/_4$ en 7401$^1/_2$ katti's, was het in 1890 te dier zake door den lande genoten voordeel te stellen op f 255 220, tegen f 231 218 op de verstrekkingen in 1889.

In het volgende staatje is opgegeven hoe in elk der vier gewesten de percentsgewijze verhouding was van het werkelijk verbruik van uit 's lands voorraad verstrekt opium tot de hoeveelheid waarop de pachters recht hadden zoowel over elk der jaren (gemiddeld) van den driejarigen pachttermijn 1887 t/m 1889 als over den eenjarigen pachttermijn van 1890.

GEWESTEN.	Hoogste verstrekbare hoeveelheid ruw opium (in katti's) *per jaar* gedurende den pachttermijn		Hoeveelheid katti's ruw opium waarover de pachters uit 's lands voorraad beschikten (na aftrekking van het bij het einde van de pacht aan den lande teruggeleverde).		Percentsgewijze verhouding der in de beide voorgaande kolommen opgegeven hoeveelheden tot de maxima waarop de pachters recht hadden gedurende onderstaanden pachttermijn.	
	1887 t/m 1889.	1890.	Gemiddeld per jaar gedurende 1887 t/m 1889. *a*)	Gedurende 1890. *b*)	1887 t/m 1889.	1890.
Sumatra's Westkust *c*)	11 360	11 360	7 589$^1/_2$	7 702	66.80	67.79
Benkoelen.	480	480	290	400	60.41	83.33
Palembang	2 700	2 700	1 927	2 287$^1/_2$	71.37	84.70
Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo	720	480	352	*d*) 368	48.88	76.66
					. . . .	. . . .
Totaal.	*e*) 15 260	*e*) 15 020	10 158$^1/_2$	*d*) 10 757$^1/_2$	66.56	71.62

a) Uit het vorig verslag (blz. 166) kan blijken hoeveel in elk dezer drie jaren aan de pachters verstrekt werd, zijnde voor de vier gewesten gezamenlijk geweest: voor 1887 8947, voor 1888 9737$^1/_2$ en voor 1889 12 665$^1/_2$ katti's, van welke hoeveelheden op ult. 1889 werden overgehouden en aan den lande teruggeleverd 874 katti's (ter Sumatra's Westkust 462, in Benkoelen 53$^1/_4$, in Palembang 346$^1/_2$ en in de Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo 12$^1/_4$).

b) In 1890 waren *verstrekt*: voor Sumatra's Westkust 9273 katti's (5381$^3/_4$ katti's Levantsch en 3891$^1/_4$ katti's Bengaalsch), voor Benkoelen 473 voor Palembang 2669$^1/_2$ en voor de Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo 368 katti's (een en ander uitsluitend Bengaalsch opium), derhalve eene totale verstrekking van 12 783$^1/_2$ katti's. Van deze hoeveelheden werden bij het einde van het pachtjaar overgehouden en aan den lande teruggeleverd, voor zooveel de drie eerstgenoemde gewesten betreft, 2026 katti's, zijnde tot dusver niet opgegeven hoeveel door den pachter in de Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo over 1890 werd overgehouden.

c) Onder de cijfers betreffende Sumatra's Westkust zijn ook begrepen de hoeveelheden toegestaan en verstrekt voor den invoer in het landschap Troemon. Daarvoor is eene hoeveelheid van 2000 katti's per jaar als maximum bepaald.

d) Dit cijfer zal wellicht later blijken nog eene vermindering te hebben ondergaan (verg. het slot van noot *b*).

e) Hiervan was aan Levantsch opium verstrekbaar een maximum van 6800 katti's, uitsluitend voor de pacht ter Sumatra's Westkust. Het verdere waarop de pachter aldaar recht had en de voor de drie overige gewesten toegestane maxima betreffen Bengaalsch opium.

Volgens de verkregen opgaven, voor welker juistheid evenwel niet kan worden ingestaan, werd het bereid opium gesleten tegen onderstaande gemiddelde prijzen:

	per thail ($^1/_{16}$ katti).	per matta ($^1/_{100}$ thail).
ter Sumatra's Westkust tegen	f 9,25	f $0{,}09^5$
in Benkoelen tegen	10,00	0,14
„ Palembang „	12,70	$0{,}12^5$
„ de Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo tegen.	15,53	0,16

Verder wordt opgegeven dat in eerstgemeld gewest per thail ook wel betaald werd minstens f 6,50 en hoogstens f 15, en per matta in gelijke verhouding, terwijl in de gouvernementslanden van Palembang, waar de prijzen per thail uiteenliepen tusschen f 8 en f 16, het opium per matta niet goedkooper verkrijgbaar was dan tegen f 0,09 en niet duurder dan tegen f 0,18. Ruw oipum, dat ter Sumatra's Westkust alleen in de residentie Tapanoli, en in Palembang slechts in de afdeeling Tebing Tinggi gesleten werd, gold in Tapanoli f 3,25 à f 3,50 per thail, en in Tebing Tinggi f 5,50 per thail en f 0.05^5 per matta.

Gedurende 1890 hadden in de vier gewesten 27 aanhalingen plaats, terwijl de aangehaalde hoeveelheden (die grootendeels uit bereid opium bestonden), berekend naar het gewicht in ruwen staat, circa 93 katti's en 11 thails bedroegen. In het gouvernement Sumatra's Westkust werd namelijk de hand gelegd bij 10 aanhalingen op ongeveer $8^3/_4$ katti's (in 1889 bij 7 aanhalingen op p. m. $5^1/_4$ katti's en één bol), in Benkoelen bij één aanhaling op $6^3/_4$ katti's (in 1889 bij 3 aanhalingen op p. m. $2^3/_4$ katti's), in Palembang (meerendeels in Djambi) bij 13 aanhalingen op 77 katti's (in 1889 bij 7 aanhalingen, enkel in Djambi, op p. m. $2^1/_2$ thails), en in de Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo bij 3 aanhalingen op ruim 1 katti (in 1889 bij 5 aanhalingen op p. m. 21 katti's).

Blijkens het vorig verslag had het Gouvernement nog vorderingen ter zake van achterstand enz. op de pachten van Palembang en van Sumatra's Westkust over een deel van den pachttermijn 1884 t/m 1886. In 1890 werd alleen op de vordering ten laste van den in gijzeling gestelden gewezen opiumpachter van Sumatra's Westkust LIE GOAN DJOE een klein bedrag ontvangen, namelijk f 2201,40. Inmiddels is ook tegen de borgen van den debiteur een vonnis tot lijfsdwang verkregen (12 Februari 1891), krachtens hetwelk zij op 6 April d. a. v. in gijzeling zijn gesteld. De tot dusver om verschillende redenen achterwege gelaten executie van de aan die borgen toebehoorende vaste goederen in de residentie Benkoelen is nu opnieuw ter hand genomen. Hoeveel de schuld thans nog bedraagt, vindt men niet opgegeven; evenmin met betrekking tot de pacht van Palembang.

Voor die buitenbezittingen waar de opiumpacht op anderen voet is ingericht dan op Java en Madura, heeft de Indische Regeering, na zich omtrent de feitelijke toestanden aldaar te hebben doen inlichten (zie vorig verslag blz. 168), in December 1890 in beginsel besloten tot eene geleidelijke herziening van de veelszins verouderde en gebrekkige pachtreglementen, met het doel om — voor zoover de eischen der practijk en de beschikbare middelen het toelaten — ook in die gewesten de pachtregeling meer in overeenstemming te brengen met het standpunt door de Regeering in den laatsten tijd tegenover bedoelde pacht in de overige gewesten aangenomen. Van ingrijpende pogingen om het opiumgebruik in de niet onder het Javasche pachtstelsel vallende buitenbezittingen op eenigszins belangrijke wijze te beperken, zal echter, met het oog op de plaatselijke omstandigheden en de inrichting van het bestuur, slechts in weinige gevallen — zoo verklaart de Indische Regeering — sprake kunnen zijn. Intusschen viel uit de verkregen inlichtingen op te maken dat in de gewesten waarvan sprake is, Atjeh en Bali alleen uitgezonderd, de eigenlijke inheemsche bevolking zich over het algemeen van opium onthoudt. Niet ondienstig achtte de Indische Regeering het dan ook om aan de hoofden dier gewesten op het hart te drukken om niets na te laten wat kan verhinderen dat het gebruik van opium tot de inlandsche bevolking doordringe. Daartoe strekte eene regeeringsaanschrijving van 23 December 1890, waarbij tevens alsnog onder de aandacht werd gebracht, ook van de gewestelijke bestuurders in Atjeh en Bali en Lombok, in welke gevallen de Regeering in overweging wenscht te nemen de toepassing op opiumsmokkelaars van de politieke maatregelen van uitzetting en interneering.

Het op blz. 177 van het verslag van 1889 vermelde denkbeeld om, evenals voor Nieuw-Guinea reeds in Mei 1889 (Indisch Staatsblad n°. 108) is verordend, ook voor andere streken der buitenbezittingen, voor zooveel er het recht tot verkoop van opium van gouvernementswege niet aan pachters is afgestaan, den invoer daarvan te verbieden, bleek slechts verwezenlijkt te kunnen worden voor zooveel betreft de Sangi-, Talaut- en Nanoesa-eilanden der residentie Menado, voor welke eilanden bij de ordonnantie van 6 December 1890 (Indisch Staatsblad n°. 236) een dergelijk verbod is uitgevaardigd (verg. noot 1 op blz. 18 hiervóór). Voor de overige der bewuste streken is van het in het leven roepen van een dergelijk verbod moeten worden afgezien, ook omdat het onmogelijk zou zijn te handhaven.

De opiumpachtcontracten in de buitenbezittingen, die bij het einde van 1890 nog bleven voortloopen, betroffen Riouw [1]), Billiton, Celebes en onderhoorigheden en Bali en Lombok, zoomede sommige perceelen van de residentiën Oostkust van Sumatra en Amboina.

In het volgende overzicht vindt men de voor den nieuwen pachttermijn 1891 of 1891 en 1892 verkregen pachtsommen vermeld, waarbij echter niet is opgenomen het perceel Bengkalis (residentie Oostkust van Sumatra), waarvoor, om de lager te vermelden reden, eene tusschentijdsche verpachting is noodig geweest.

Gewesten of gedeelten van gewesten, voor welke in 't laatst van 1890 eene nieuwe verpachting van het opiummiddel werd gehouden.	Pachtsom *per jaar* over den afgeloopen termijn en duur daarvan.	Pachtsom *per jaar* over den nieuwen pachttermijn en duur daarvan.
Atjeh (alleen het gedeelte van Groot-Atjeh binnen de postenlinie, zoomede de eilanden Waij en Bras)	f 120 000 (1888 t/m 1890)	f 336 000 (1891)
Banka	210 000 (1890)	216 000 (1891 en 1892)
Westerafdeeling van Borneo .	112 320 (1888 t/m 1890)	103 200 (id.)
Menado (alleen de Minahassa en gedeelten der afdeeling Gorontalo) *a*)	11 448 (1890)	9 600 (1891)
Amboina (de hoofdplaats Amboina en verder alleen Kajeli op Boeroe) *b*)	16 740 (id.)	21 360 (id.)
Ternate (alleen ter hoofdplaats) *a*)	2 990 (id.)	4 290 (id.)
Timor (alleen ter hoofdplaats).	3 600 (id.)	2 988 (id.)
Totaal . . .	f 477 098	f 693 438

a) Opium uit 's lands voorraad ontvangen (in die gewesten waar eene andere dan de voor Java geldende pachtregeling van kracht is) alleen de pachters in Menado en Ternate. De eerste kreeg in 1890, evenals in 1889, 145 katti's (uitsluitend Bengaalsch opium), en heeft daarvoor te betalen f 83.33^5 per bol van $2^1/_2$ katti's of f $33{,}33^5$ per katti. De pachter van Ternate beschikte in 1889 over 35 en in 1890 over 23 katti's. Gelijk in het vorig verslag reeds is medegedeeld, zijn de pachtvoorwaarden aldaar zoo ingericht, dat als hoogste bieder wordt aangemerkt hij, die aanneemt de grootste hoeveelheid opium uit 's lands voorraad te ontvangen tegen den prijs van f 130 per katti, in welken prijs de pachtsom begrepen is.

b) Overigens bestaat in dit gewest de pacht alleen op de Banda-eilanden, waar zij laatstelijk is afgestaan voor drie jaren tegelijk (1889 t/m 1891).

De pacht in Atjeh werd, in afwijking van het tot nog toe gevolgd gebruik, niet tweeledig (voor één en voor meer jaren), maar alleen voor 1891 opgeveild. De reden daarvan was dat geen zekerheid bestond, dat de in 't vorig verslag besproken nieuwe bepalingen (Indisch Staatsblad 1890 n°. 128) geen nadeeligen invloed op de te bedingen pachtsom zouden uitoefenen, en het, gelet op de zoo aan

[1]) 's Gouvernements pachtgebied in dit gewest zal eene uitbreiding ondergaan, wanneer, overeenkomstig het op blz. 13 hiervóór besproken denkbeeld, in het landschap Indragiri op Sumatra's vasten wal, nevens andere pachten, ook het aldaar bestaande opiummonopolie van het inlandsch bestuur wordt overgenomen. Bij de Indische begrooting voor 1892 is daarop reeds gerekend.

veranderingonderhevige toestanden in genoemd gewest, niet onmogelijk werd geacht dat later, zonder schade voor onze politieke belangen, tot eene voor 's lands kas voordeeliger regeling teruggekeerd zou kunnen worden. De zoo geheel onverwacht gunstige uitkomst der verpachting is volgens den gewestelijken gouverneur toe te schrijven aan eene bijzonder krachtige concurrentie van de zijde der tegenstanders van de kongsi Thio Tiauw Siat, die gedurende tal van jaren bijna alle pachten in Atjeh in handen had en de macht had bezeten, door het weren van mededinging, de pacht zoo laag mogelijk te houden [1].

Voor Banka geschiedde de verpachting tweeledig, namelijk voor 1891 en voor de jaren 1891 en 1892. Voor het eenjarig tijdvak werd echter geen bod verkregen.

Het perceel Westerafdeeling van Borneo, dat eveneens voor 1891 en voor de jaren 1891/1892 werd opgeveild, lokte aanvankelijk voor het eenjarig tijdvak een bod van slechts f 65 400 en voor het tweejarige van f 96 000 uit, zijnde respectievelijk f 46 920 en f 16 320 per jaar minder dan de jaarlijksche pachtsom voor den driejarigen termijn 1888/1890. Deze ongunstige uitkomst werd door den resident geweten niet alleen aan mindere mededinging, doch ook aan de omstandigheid dat vóór de verpachting aan de gegadigden bekend was gemaakt dat, te beginnen met den nieuwen pachttermijn, niet meer zou worden geduld de bestaande praktijk, volgens welke, in strijd met de voorwaarden (zie Indisch Staatsblad 1857 n°. 105, aangevuld en gewijzigd bij Indisch Staatsblad 1876 n°. 209 en 1879 n°. 201), alleen op enkele afdeelingshoofdplaatsen de pachtboeken in de Maleische taal met Latijnsche karakters, doch overal elders in de Chineesche taal werden gehouden. De genomen maatregel werd van nadeeligen invloed op de pacht geoordeeld, omdat plaatselijk geen genoegzaam aantal personen te vinden waren, die het Maleisch met Latijnsche karakters kunnen schrijven, zoodat dergelijke personen met groote kosten van elders zouden moeten worden verkregen. Daar de resident er geen bezwaar in zag de boekhouding in de Chineesche taal te doen geschieden, en bovendien gevreesd werd dat de pachter door den maatregel genoopt zou worden het aantal kitten in te krimpen, hetgeen om verschillende redenen bedenkelijk werd geacht, werden, in overeenstemming met 's residents voorstel, bij ordonnantie van 7 November 1890 (Indisch Staatsblad n°. 223) de pachtvoorwaarden in dien zin gewijzigd, dat de kit- of waronghouders slechts *zooveel mogelijk* verplicht zijn om de boeken in de Maleische taal met Latijnsche karakters te houden. Bij de op de nieuwe voorwaarden gehouden herverpachting voor de jaren 1891 en 1892 werd een bod verkregen van f 103 200, of f 9120 minder dan de jaarlijksche pachtsom voor den driejarigen termijn 1888/1890, welk bod niet zoo gunstig was als de aangebrachte wijziging der bepalingen had mogen doen verwachten. Deze minder bevredigende uitkomst zou volgens den resident te wijten zijn aan inmiddels ontstane samenspanning van de zijde der gegadigden, en daar het te laat was geworden om te trachten die samenspanning te breken door middel van eene herverpachting bij inschrijving, werd het middel definitief toegewezen.

Ook in de Minahassa (residentie Menado) werd de pacht eerst na herverpachting afgestaan.

Voor alle gewesten buiten Java en Madura te zamen (dus met inbegrip van de hooger reeds besproken gewesten Sumatra's Westkust, Benkoelen, Palembang en Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo) beliep het verschuldigde aan pachtsom over 1890 - zie bijlage LL hierachter - f 4 817 078. Bedoelde pachtsommen kwamen geregeld binnen, uitgenomen een (trouwens reeds in Januari jl. aangezuiverde) achterstand van f 700 wegens de pacht in de Westerafdeeling van Borneo, zoomede eene veel belangrijker vordering, ontstaan op den pachter Oei Soei In van het perceel Bengkalis (residentie Oostkust van Sumatra). De tegen dezen laatste bij den betrokken rechter (den landraad te Tandjong Pinang) geëischte ontbinding van het met hem gesloten contract — zie vorig verslag (blz. 167) — werd op 16 Juli 1890 uitgesproken. De pachter was toen achterstallig f 121 891, zijnde het verschuldigde aan pachtsom en boete over de maanden Juli 1889 tot en met Januari 1890, daar hij met de betaling van de sedert verschenen pachtsommen, zij het ook niet steeds op de bepaalde dagen, geregeld was doorgegaan. Daar tegen het vonnis van ontbinding door de borgen appel was aangeteekend, werd het aanvankelijk voorzichtig geacht van de vergunning om het vonnis voorloopig ten uitvoer te doen leggen geen gebruik te maken, tegen welk uitstel geen bezwaar bestond, omdat de achterstand inmiddels niet was aangegroeid. Hoezeer ook over Juli en Augustus 1890 het verschuldigde tijdig was betaald, werd in October daarop, op advies van den landsadvocaat, die in de door de borgen ingestelde procedure 's lands belangen behartigt, tot de tenuitvoerlegging besloten, ook om de tegenpartij niet te versterken in de bij haar destijds veldwinnende meening, dat de Indische Regeering afstand zou willen doen van de ontbinding. Dientengevolge werd door het hoofd van gewestelijk bestuur eene schikking getroffen tot tijdelijke voorziening in het opiumdebiet, in afwachting van de bij ordonnantie dd. 24 October 1890 (Indisch Staatsblad n°. 213) nog voor de laatste elf maanden van den op ult. 1891 eindigenden pachttermijn bevolen nieuwe verpachting. De pacht bracht zoowel voor het tusschentijdvak der tijdelijke voorziening — 1 December 1890 t/m 31 Januari 1891 — als voor de verdere elf maanden van 1891 (voor welk laatste tijdvak zij na de gehouden openbare verpachting werd afgestaan) slechts f 7500 's maands op, of f 8330 's maands minder dan de krachtens het oorspronkelijk contract verschuldigde som van f 15 830 's maands. De gewezen pachter bleef aansprakelijk zoowel voor de betaling van den vorenbedoelden achterstand, ad f 121 891, en van dien over de maanden October en November 1890, bedragende met inbegrip van de boeten (ook die wegens niet tijdige betaling van de pachtsom over September 1890) f 35 459,20, als voor de mindere opbrengst na de ontbinding der pacht ad f 108 290. Nadat den betrokken resident was opgedragen, door executie van de goederen van den gewezen pachter, de schuld — in totaal, blijkens het boven opgegevene, bedragende f 265 640,20 — zooveel mogelijk te realiseeren, werd van de zijde van den debiteur en een der borgen eene minnelijke schikking omtrent de betaling van den achterstand beproefd, doch vermits die schikking o. a. eene kwijtschelding van een gedeelte der schuld beoogde, waarvoor naar het oordeel van den Gouverneur-Generaal geen gronden waren aan te nemen, kon in het voorstel niet worden getreden. Daarom is last gegeven den verkoop der goederen van Oei Soei In door te zetten, tenzij alsnog eene meer aannemelijke schikking zijnerzijds werd voorgeslagen. De tenuitvoerlegging van het verkregen vonnis van ontbinding der pachtovereenkomst op de goederen van de borgen Tan Tjing Siang en Tan Ki Nam bleef tot nogtoe achterwege, zoowel in verband met het door hen aangeteekend verzet tegen dat vonnis, als in verband met een door den laatstgenoemde tegen de Indische Regeering bij het Hooggerechtshof in eersten aanleg aanhangig gemaakt geding, waarin de eisch strekt tot schadevergoeding wegens het op zijne goederen gelegd beslag, bewerende genoemde borg bij de pachtovereenkomst geen partij te zijn geweest. In het eerstbedoelde geding werd op 4 April jl. door den raad van justitie te Batavia uitspraak gedaan, waarbij het vonnis van ontbinding, behoudens eene kleine uitzondering, voor den borg Tan Tjing Siang bekrachtigd, maar ten opzichte van Tan Ki Nam vernietigd werd. De betrokken landsadvocaat is gemachtigd van het nadere vonnis, voor zoover het tegen den laatstgenoemden borg gewezen is, cassatie aan te vragen. In de andere procedure met Tan Ki Nam werd op 5 Februari jl. door het Hooggerechtshof een arrest gewezen, waarbij dit opperrechterlijk college zich onbevoegd heeft verklaard van den eisch kennis te nemen. Van deze uitspraak heeft de tegenpartij der Regeering besloten in hooger beroep te gaan bij den Hoogen Raad der Nederlanden.

[1]) Het recht op de licentiën tot invoer of vervoer van opium in de onderhoorigheden van Atjeh heeft — niettegenstaande het (zooals op blz. 167 van het vorig verslag is gezegd) bij Indisch Staatsblad 1890 n°. 141 van f 2 per katti tot f 3 werd verhoogd — in 1890 slechts opgebracht f 11 400, tegen f 45 200 in 1889. Deze achteruitgang is, volgens berichten van het hoofd van gewestelijk bestuur, o. a. te wijten aan de sluiting van de Noordkust en van het noordelijk gedeelte der Westkust van Atjeh, in verband waarmede reeds gedurende 1889 de verstrekking van opiumlicentiën aan de aangrenzende staatjes werd beperkt.

Andere verpachte middelen.

Van 's lands zoogenaamde kleine pachtmiddelen behoefden in 't laatst van 1890 *niet* te worden verpacht, omdat de loopende pachtovereenkomsten nog tot ult. 1891 of ult. 1892 van kracht bleven:

op Java en Madura, de tabakspacht (in Bantam, Batavia en Krawang); de pacht der Krawangsche houtbosschen; de pacht der pandhuizen in de verschillende gewesten (uitgenomen in Krawang); zoomede de pacht der vogelnestklippen in Probolinggo en van sommige van die in de residentiën Soerabaija, Bezoeki en Madura;

in de buitenbezittingen, de verschillende pachtmiddelen in de residentie Oostkust van Sumatra, en de pacht van sommige overvaarten in het gouvernement Celebes en onderhoorigheden.

Behalve ter Sumatra's Oostkust werden dus in alle gewesten op en buiten Java alle of de meeste pachtmiddelen voor 1891, sommige ook voor het driejarig tijdvak 1891 t/m 1893, opgeveild, en zulks in de meeste gevallen op de laatstelijk geldende voorwaarden, behoudens enkele reeds in 't vorig verslag besproken nieuwe bepalingen met opzicht tot de speelpacht in Batavia, tot de pacht der overvaarten op Java en Madura (tevens werden 4 nieuwe overvaarten aldaar voor 't eerst in pacht aangeboden, terwijl er 3 waren vervallen door het gereed komen van bruggen), zoomede met opzicht tot de pacht van het gedistilleerd in de meeste gewesten der buitenbezittingen.

Ook ditmaal waren eenige herverpachtingen noodig, en wel in Tagal, Japara en ter Sumatra's Westkust (uitgenomen het perceel Batoe-eilanden) voor alle middelen, en in 13 gewesten (daaronder 10, behoorende tot Java en Madura) voor sommige middelen. Slechts voor de rundslacht in Rembang, de overvaarten in Tagal en het gedistilleerd in het gouvernement Sumatra's Westkust mislukte de nadere opveiling en werden voor de tweede maal herverpachtingen gehouden, voor laatstgenoemd middel bij inschrijving in verband met veronderstelde samenspanning van gegadigden.

Uit de bijlagen MM en NN hierachter, waarin voor elk gewest en voor elk middel de bedongen pachtsommen zoowel voor de twee laatstverloopen jaren als voor 1891 zijn vermeld, kan blijken dat de nieuwe verpachtingen als einduitkomst gaven eene stijging, tegenover 1890, met f 148 201, namelijk voor Java en Madura met f 52 907 (tegenover het in 14 gewesten aldaar verkregen voordeelig verschil van gezamenlijk f 103 991 stond voor de 8 andere een nadeelig verschil van gezamenlijk f 51 084) en voor de buitenbezittingen met f 95 294 (in 12 gewesten gezamenlijk f 147 807 méér, doch ter Sumatra's Westkust, in de Westerafdeeling van Borneo en in Ternate gezamenlijk f 52 513 minder dan voor 1890). Hierbij valt op te merken dat de residentie Oostkust van Sumatra, welke alleen 47 à 48 pct. bijdraagt tot hetgeen over 1889 en 1890 de kleine middelen in alle buitenbezittingen gezamenlijk opbrachten, voor 1891 noch vermeerdering noch vermindering gaf, omdat er, zooals hooger gezegd, voor dat jaar geen verpachtingen te houden waren. Het hoogere eindcijfer voor Java en Madura verkregen dankte men vooral aan de stijging van de pachtsommen voor de rundslacht, die voor de meeste gewesten hooger waren dan voor 1890. In de buitenbezittingen stegen vooral de pachten in Atjeh, waar alleen f 68 280 meer verkregen werd, hetgeen wordt toegeschreven aan sterke mededinging van naijverigen op de bestaande pachtkongsi, evenals zich bij de opiumverpachting aldaar voordeed (zie blz. 185 hiervóór), en in verscheidene andere gewesten werden inzonderheid hoogere sommen geboden voor de pacht van het gedistilleerd, en hier en daar ook voor de pacht der dobbelspelen. Ter Sumatra's Westkust, waar het gedistilleerd mede een belangrijk pachtmiddel uitmaakt, werd daarvoor geen hoogere pachtsom verkregen dan omstreeks hetzelfde bedrag waartegen het middel voor 1888 en vervolgens voor 1889 was afgestaan, terwijl, vergeleken bij de hooge pachtsom voor 1890, eene belangrijke daling viel waar te nemen. Uit den aard der zaak heeft hiertoe bijgedragen de met 1 Januari 1891 in werking getreden bepaling (zie vorig verslag blz. 168) dat de militaire cantines in dat gewest vrijgesteld zijn van retributie aan den pachter. Op Java deed zich eene belangrijke daling voor in de opbrengst der pacht van de vogelnestklippen in Rembang, welk middel trouwens bij de laatste verpachting — in het najaar van 1887, toen de pacht mede voor drie jaren was gegund, — eene buitensporig hooge som had opgebracht, uitsluitend door persoonlijken naijver tusschen de bieders.

De eindcijfers over elk der jaren 1889, 1890 en 1891 van de pachtsommen der gezamenlijke kleine middelen op Java en Madura en van die in de buitenbezittingen [1]) vindt men in het volgende staatje.

JAREN.	Java en Madura.	Buitenbezittingen.	Totaal.
1889 . . .	f 3 134 489	f 1 897 483,00	f 5 031 972,00
1890 . . .	3 031 898	1 936 056,00	4 967 954,00
1891 . . .	3 084 805	2 031 350,78	5 116 155,78

Ook gedurende 1890 werden op en buiten Java de over dat jaar verschuldigde pachtpenningen over het algemeen geregeld aangezuiverd. Bij den aanvang van 1891 waren wel is waar 16 pachters op Java te zamen f 15 834 achterstallig, doch, met uitzondering van een enkele, die eerst in Maart zijn debet aanzuiverde, hadden allen den achterstand reeds in Januari 1891 voldaan. De in 't vorig verslag (blz. 169) bedoelde schikking omtrent de voldoening der betalingstermijnen over Januari, Februari en Maart ter zake van de tabakspacht (in Bantam, Batavia en Krawang) kwam de pachter ook voor 1891 na. In de buitenbezittingen viel onder ult. 1890 voor 12 pachten op een gezamenlijken achterstand te wijzen van f 39 931, waarop in Januari 1891 ruim de grootste helft en in de drie volgende maanden eenige kleinere sommen werden aangezuiverd, met het gevolg dat op 1 Mei 1891 nog slechts achterstallig waren de pachter van de dobbelspelen in Celebes voor een bedrag van f 11 994,64⁵ en die van het gedistilleerd in Amboina voor eene som van f 2102. Deze laatste is inmiddels failliet verklaard, zoodat zijn debet is opgegeven aan de weeskamer als curatrice. Ten aanzien van den achterstand op de speelpacht is den gouverneur van Celebes opgedragen de noodige maatregelen te nemen tot behartiging van 's lands belangen.

In mindering van hun achterstand op de speelpacht te Batavia over 1888 werden door de debiteuren ook in 1890 weder eenige stortingen gedaan. In verband met veranderde financieele omstandigheden der schuldenaren wegens achterstand op de pacht der rundslacht in Soerakarta over 1887 en over 1888 werd eenige wijziging gebracht in het bedrag der overeengekomen afbetaling bij termijnen.

De achterstand over 1889 op de pacht van hetzelfde middel in de residentie Madura verminderde tot f 4352,10, doordien de tot zekerheid hypothecair verbonden perceelen werden verkocht. Voor de restantschuld heeft het Gouvernement eene vordering op den faillieten boedel van den gewezen pachter.

Onder de zoogenaamde kleine pachtmiddelen die, althans op Java en Madura, voor 's lands kas het belangrijkst zijn, behoort, nevens de pacht der rundslacht, die der pandhuizen, welk middel op genoemde eilanden laatstelijk voor den driejarigen termijn 1889 t/m 1891 is afgestaan, doch in de gewesten daarbuiten, voor zooveel dáár deze pacht werkt, meerendeels slechts voor één jaar, uitgenomen in de gewesten Sumatra's Westkust en Sumatra's Oostkust, waar de pandhuizen respectievelijk voor de jaren 1891 t/m 1893 en 1889 t/m 1891 zijn verpacht. Ten einde ontduikingen, die thans nog vermoed worden van de zijde der houders van pandhuizen straffeloos plaats te vinden, zooveel mogelijk tegen te gaan, zijn de bepalingen die deze pacht regelen bij ordonnantie dd. 1 Juli 1891 en bij een besluit van dien dag (Indisch Staatsblad n°. 163 en 164) in verschillende opzichten gewijzigd, ingaande met 1 Januari 1892 (alleen voor Sumatra's Westkust met 1 Januari 1894). Vermits de onrechtmatige heffingen der pandhuishouders, waarover hier en daar te klagen viel, voor een goed deel geacht konden worden haren oorsprong te vinden in het ingewikkelde van het

[1]) Bij de begrooting voor 1892 is gerekend op eene uitbreiding van 's Gouvernements pachtgebied in de residentie Riouw door de overneming van het inlandsch bestuur van de in het landschap Indragiri (ter oostkust van Sumatra) werkende pachten (verg. de noot op blz. 184 hiervóór).

tot dusver voorgeschreven tarief der te berekenen rentemaxima, is bij de in de tweede plaats vermelde beschikking het bestaande tarief voor Java en Madura, en voor de vijf gewesten der buitenbezittingen waar datzelfde tarief werkte, in het belang der beleeners vereenvoudigd. In de eenigszins op andere leest geschoeide tarieven voor Palembang, Atjeh, Banka, Billiton en Sumatra's Oostkust is geen verandering noodig bevonden.

In de berichten over 1890 vindt men omtrent bedoelde pacht nog het volgende aangeteekend.

Klachten omtrent overtreding van het rentetarief kwamen alleen op Java en Madura bij het bestuur in, en wel in 14 gewesten. In 4 daarvan kon telkenmale — in 3 der andere vaak of meestal — geen voldoend bewijs voor de overtreding verkregen worden; overigens werden de beklaagden met boeten gestraft, terwijl eenige zaken als hierbedoeld bij het einde van het jaar nog hangende waren. Nog werd één pachter in Batavia en één in Japara met boete gestraft wegens het niet indienen aan het plaatselijk bestuur en het niet ter bestemder plaats aanplakken van de voorgeschreven verantwoording betreffende den verkoop van onuitgeloste panden, terwijl in laatstgenoemd gewest almede boeten werden opgelegd, eenmaal wegens het niet afgeven van een pandbrief, elf malen wegens bemoeilijking van beleeners in hun verlangen om zich, vóór den verkoop van hunne panden, te overtuigen van den staat waarin die panden verkeerden, en eindelijk éénmaal wegens overtreding van de voorschriften op de boekhouding. In Djokjokarta kwamen vier overtredingen als de laatstbedoelde aan het licht, in Rembang één, en in Madioen mede één. In al deze zes gevallen werden de overtreders gestraft. Evenals blijkens het vorig verslag reeds geschiedde in de afdeeling Sidaijoe (residentie Soerabaija) en te Bangkallan (residentie Madura), werden in 1890 ook in de afdeeling Modjokerto (Soerabaija) en in een drietal andere residentiën op Java en Madura, alsook in de Westerafdeeling van Borneo, de openbare verkoopingen van pandgoederen gehouden op de passars. Deze regeling, zoomede in verschillende gewesten het verleenen van krediet bij de openbare verkoopingen, leidden tot gunstige uitkomsten. Van het toegestaan aantal van 481 pandhuizen (380 op Java en Madura en 101 in de tien gewesten der buitenbezittingen waar de pacht werkt) waren er in 1890 (volgens verbeterde opgaven) 28 onverpacht moeten blijven bij gemis aan gegadigden, namelijk 9 op en 19 buiten Java. In 1891 is die toestand onveranderd gebleven, behoudens dat in de buitenbezittingen het onverpacht gebleven aantal pandhuizen geklommen is tot 24.

In zeven gewesten der buitenbezittingen, namelijk in die bedoeld bij Indisch Staatsblad 1880 n°. 17 en 1882 n°. 183, is het houden van pandhuizen aan een ieder vrijgelaten, mits eene licentie verkregen zij van het hoofd van gewestelijk bestuur (zie Indisch Staatsblad 1869 n°. 85 en 1871 n°. 136 en 164). In 1890 bedroeg het aantal licenties in de residentie Riouw 5, Menado 3, Ternate 2, Amboina 1 en Timor 2, terwijl er in de residentiën Lampongsche Districten en Bali en Lombok geen enkele werd aangevraagd. De licentiehouders, die in de te berekenen beleeningsrente niet, zooals de pachters, aan maxima gebonden zijn, bedongen van de pandgevers 3 à 5 pct. per maand; alleen in Riouw werd 10 pct. 's maands gevorderd. Toch werd in laatstgemeld gewest het grootste aantal beleeningen gesloten, namelijk in 1890 24 631, terwijl in de residentie Amboina het cijfer bedroeg 4238, in Menado 17 862, op Ternate 8394 en op Timor 16 263. Op de beleende panden werd voorgeschoten respectievelijk f 97 445, f 13 366, f 79 048, f 13 773 en f 44 651.

Een ingesteld onderzoek of nog bij andere pachtmiddelen dan bij de pacht der pandhuizen (zie hooger) en bij die der overvaarten (zie vorig verslag, blz. 168, noot), onrechtmatige heffingen in zwang waren, heeft vrij duidelijk aan het licht gebracht, dat daarover slechts zelden viel te klagen, en dat, waar dergelijke onrechtmatigheden zich sporadisch voordeden, de eerste inmenging van het bestuur voldoende is geweest om daaraan een einde te maken. Wel bleek in verschillende gewesten de gewoonte te bestaan dat de aan den pachter der rundslacht verschuldigde belasting geheel of gedeeltelijk voldaan wordt met de huiden der geslachte beesten, maar tegen dat gebruik, dat voor beide partijen als eene gewenschte transactie zou kunnen worden beschouwd, meende de Regeering niet anders te moeten opkomen dan tot wegneming van den mogelijk bij de belastingschuldigen bestaanden waan dat de pachters der slachtbelasting het recht zouden hebben de huiden, in stede van geld, te eischen. De hoofden der gewesten, waar bedoelde pacht werkt, zijn dan ook uitgenoodigd er voor te zorgen dat periodiek aan de bevolking worde bekend gemaakt dat zij niet verplicht is voor de geheele of gedeeltelijke betaling der verschuldigde belasting de huid van het geslachte beest aan den pachter af te staan.

Blijkens het verslag van 1889 (blz. 178, noot 1) was destijds van hier uit bij de Indische Regeering de wenschelijkheid ter sprake gebracht om eene systematische herziening van de bepalingen der verschillende kleine middelen op en buiten Java ter hand te nemen. De overweging dezer aangelegenheid heeft echter het Indisch Bestuur tot de overtuiging gebracht dat het meer aanbeveling verdient, om, zooals reeds geschiedt, voort te gaan met geleidelijk, naarmate daartoe redenen bestaan, de pachtbepalingen van het een of ander middel hetzij door eene geheel nieuwe regeling te vervangen, hetzij in hare onderdeelen te verbeteren. Dat in dit opzicht niet wordt stilgezeten, kan, behalve uit hetgeen omtrent de herziening van pachtreglementen reeds te dezer plaatse voorafging of in 't vorig verslag voorkomt, nog blijken uit de nieuwe of gewijzigde bepalingen (Indisch Staatsblad 1891 n°. 196 en 201) die met 1 Januari 1892 in werking treden omtrent de speelpacht in het gouvernement Celebes en onderhoorigheden en in de residentie Westerafdeeling van Borneo. Betreffende een der pachtmiddelen op Bali, bestaande in het recht van vervoer van vee uit de afdeeling Djembrana over zee naar Banjoewangi, werd bij Indisch Staatsblad 1891 n°. 194 eene wijziging gebracht, die ten doel heeft den pachter te kunnen verplichten zijn materieel uit te breiden in overeenstemming met de behoeften van den toenemenden veehandel.

B. Onverpachte middelen en inkomsten.

In- en uitvoerrechten. Ten aanzien van de opbrengst dezer beide middelen in 1890 valt op te merken, dat de perceptie op Java en Madura is teruggegaan en in het gouvernementstolgebied der buitenbezittingen over 't geheel is toegenomen, hoewel daar iets minder aan uitvoerrecht werd ontvangen. Op Java en Madura hebben de invoerrechten opgebracht f 35 368 minder en op de bezittingen daarbuiten f 87 157 meer dan in 1889. Bij de beoordeeling van de ontvangen invoerrechten is niet over het hoofd te zien dat de marktwaarde der goederen in het algemeen gedaald was, zoodat, waar de belasting ad valorem geheven wordt, in 1890 meer goederen dan vroeger ingevoerd hadden moeten zijn om een zelfde rechtenbedrag te ontvangen. Toonden de ontvangsten wegens invoerrecht derhalve over 't geheel nog eene vermeerdering aan van f 51 789, hiertegenover stond, hoofdzakelijk als gevolg van den minderen uitvoer van koffie, eene mindere opbrengst aan uitvoerrechten ten bedrage van f 122 309, waarvan voor Java en Madura alleen f 119 250. Hoe de tol-ontvangsten van 1890, ook die wegens pakhuishuur, zich voordeden tegenover de drie jaren aan 1889 voorafgegaan, — in welk tijdvak het algemeen tarief eenige ingrijpende wijzigingen onderging, — kan blijken uit het volgende overzicht.

Jaren.	Invoerrecht.	Uitvoerrecht.	Pakhuishuur.	Te zamen.
		Java en Madura.		
1886 a)	f 5 916 168	f 1 286 688	f 31 092	f 7 233 948
1887 b)	5 779 559	783 492	29 430	6 592 481
1888	5 916 898	693 746	22 140	6 632 784
1889	6 292 358	724 271	24 535	7 041 164
1890	6 256 990	605 021	23 621	6 885 632
		Buitenbezittingen.		
1886 a)	f 1 085 121	f 243 596	f 2 660	f 1 331 377
1887 b)	1 213 827	269 192	1 591	1 484 610
1888	1 316 914	264 759	2 075	1 583 748
1889	1 487 349	321 532	1 070	1 809 951
1890	1 574 506	318 473	2 064	1 895 043
		Totalen voor het gouvernements-tolgebied.		
1886 a)	f 7 001 289	f 1 530 284	f 33 752	f 8 565 325
1887 b)	6 993 386	1 052 684	31 021	8 077 091
1888	7 233 812	958 505	24 215	8 216 532
1889	7 779 707	1 045 803	25 605	8 851 115
1890	7 831 496	923 494	25 685	8 780 675

a) Met 1 Juli 1886 is het normale invoerrecht van 6 pct. der waarde

verhoogd tot 10 pct., tegen afschaffing van het uitvoerrecht op thee (f 1 per 100 K.G.) en tegen verlaging van dat op koffie en suiker (respectievelijk van f 3 en f 0,30 tot f 1 en f 0,15 per 100 K.G.). Een en ander geldt echter niet voor Moeara Kompeh in Djambi, noch voor de residentie Oostkust van Sumatra, waar speciale tarieven werken, die in 1886 onveranderd werden gelaten.

b) Met 1 Maart 1887 is, mede alleen daar waar het algemeen tarief werkt, het invoerrecht op petroleum verminderd van p. m. f 0,70 tot f 0,25 per hectoliter, en sedert 1 Juni van dat jaar is de heffing van uitvoerrecht op suiker voor den tijd van vijf jaar, dus tot 31 Mei 1892, geschorst. Een wetsvoorstel om dien termijn nog met één jaar te verlengen, is in bewerking.

De opgegeven cijfers waren voor het gouvernementstolgebied waar het algemeen tarief werkt, en voor dat waar speciale tarieven in werking zijn, te verdeelen als volgt: [1])

Jaren.	Algemeen tarief.		Speciale tarieven.		Totalen.
	Java en Madura.	Acht gewesten der buitenbezittingen. *a*)	Djambi (residentie Palembang).	Sumatra's Oostkust.	
1886	f 7 233 948	f 842 053	f 35 724	f 453 600	f 8 565 325
1887	6 592 481	906 889	50 757	526 964	8 077 091
1888	6 632 784	949 105	42 127	592 516	8 216 532
1889	7 041 164	1 079 435	45 960	684 556	8 851 115
1890	6 885 632	1 025 373	51 056	818 614	8 780 675

a) Namelijk Sumatra's Westkust, Benkoelen, Lampongsche Districten, Palembang (behalve Djambi), Banka, Billiton, Westerafdeeling van Borneo en Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo.

Kantoorsgewijze vindt men de ontvangst over 1890 opgegeven in tabel I van bijlage OO hierachter.

Hoeveel de voornaamste der bij in- of uitvoer belaste goederen tot de heffing bijdroegen, vindt men hieronder opgegeven zoowel over 1890 als over 1888 en 1889.

Omschrijving der goederen.	1888.	1889.	1890.
INVOERRECHT.			
Manufacturen	f 2 069 026	f 2 267 470	f 2 180 031
Gambier	800 573	784 372	795 054
Gedistilleerd	715 948	784 729	808 716
Petroleum	197 755	267 863	276 611
Tabak en sigaren	366 538	340 678	338 281
Eetwaren (voor zooveel in de handelsverslagen onder dit hoofd genoemd, doch visch en boter uitgezonderd)	468 579	508 210	539 043
Visch	472 787	437 649	443 615
Kramerij	254 261	292 713	297 542
Wijn	189 570	174 693	194 143
Garens	183 733	167 775	157 242
Thee	244 751	200 336	199 910
Kleederen en modewaren	168 547	180 906	164 119
Papier, schrijf- en teekenbehoeften	129 005	126 284	123 871
Boter	123 857	112 343	97 288
Aardewerk (gebakken) en porcelein	72 888	98 402	102 636
Meel	88 070	99 592	113 628
Was	62 378	66 096	75 109
Bier	73 054	83 550	79 839
Leder en lederwerk	53 950	58 603	51 992
Drogerijen en medicijnen	48 804	55 812	87 681
IJzer en staal en dito werk	54 943	74 004	75 598
Glas en glaswerk	43 216	58 703	59 426
Meubelen	49 404	51 686	67 803
Mineraalwater	43 671	65 673	56 643
Andere artikelen (die elk minder dan f 50 000 aan invoerrecht opbrachten, voor zoover niet reeds afzonderlijk genoemd)	265 824	429 890	455 559
Bovendien ontvangen aan „nagevorderd invoerrecht", niet per artikel gespecificeerd.	1 276	210	"
	f 7 242 408	f 7 788 242	f 7 841 380
Af: terugbetalingen	8 596	8 535	9 884
Zuiver ontvangen	f 7 233 812	f 7 779 707	f 7 831 496

[1]) In het tot de residentie Riouw behoorende landschap Indragiri op Sumatra's vasten wal zal, tegelijk met de pachten (verg. de noot op blz. 184), eerlang ook de tolheffing uit de handen van het inlandsch bestuur in die van het Gouvernement overgaan.

Omschrijving der goederen.	1888.	1889.	1890.
UITVOERRECHT.			
Koffie	f 353 601	f 337 072	f 207 719
Tabak *a*)	240 055	*b*) 298 412	312 955
Tin	174 782	182 048	176 569
Indigo	68 869	72 720	61 124
Andere artikelen (die elk minder dan f 50 000 aan uitvoerrecht opbrachten)	121 443	*b*) 155 657	166 432
Bovendien ontvangen aan „nagevorderd uitvoerrecht", niet per artikel gespecificeerd.	8	"	134
	f 958 758	f 1 045 909	f 924 933
Af: terugbetalingen	253	107	1 439
Zuiver ontvangen	f 958 505	f 1 045 802	f 923 494

a) De residentie Oostkust van Sumatra droeg tot het uitvoerrecht op tabak in de behandelde jaren achtereenvolgens f 118 038, f 148 252 en f 148 015 bij, schier uitsluitend aan tabak voor de Europeesche markt. Het aldaar op anderen tabak geheven uitvoerrecht bedroeg slechts f 755, f 750 en f 828.

b) Verbeterde opgaaf.

Over het eerste halfjaar van 1891 waren de ontvangsten, vergeleken met die over hetzelfde tijdvak van 1890, als volgt:

	Java en Madura. 1890 1ste halfjaar.	Java en Madura. 1891 1ste halfjaar.	Buitenbezittingen. 1890 1ste halfjaar.	Buitenbezittingen. 1891 1ste halfjaar.
Invoerrecht	f 3 028 162	f 3 337 231	f 764 682	f 883 101
Uitvoerrecht	307 289	350 545	208 290	264 160
Pakhuishuur	15 375	23 458	934	3 002
	f 3 350 826	f 3 711 234	f 973 906	f 1 150 263

De stijging der ontvangsten wegens pakhuishuur gedurende de eerste zes maanden van 1891 is wellicht een gevolg van de in 't vorig verslag besproken opheffing sedert 1 October 1890, uitgenomen voor petroleum, van de gelegenheid om goederen in particulier entrepôt op te slaan. Om den handel te gemoet te komen, wordt, ingevolge de ordonnantie van 30 September 1891 (Indisch Staatsblad n°. 212), met 1 Januari 1892 de entrepôthuur voor Adrianopel- en alizarine-rood geverfde goederen, welke slechts kunnen worden opgeslagen daar waar over speciale entrepôtlokalen voor zelfontbrandbare goederen beschikt kan worden, verminderd van 6 tot $2^1/_2$ cent per kubieken meter en per dag, zooals reeds voor entreposeering van petroleum verschuldigd is. Voor Tandjong Priok, waar een afzonderlijk tarief geldt, is voor de bedoelde rood geverfde goederen bij dezelfde ordonnantie de entrepôthuur van 4 tot 2 cent verminderd.

Te Tjilatjap, de sedert 1887 aan het spoorwegnet verbonden haven op Java's zuidkust, werden ook in 1890, evenals in 1889, de douanelokalen weder, tegen eene lage pakhuishuur, beschikbaar gesteld voor den opslag van ten uitvoer bestemde suiker, tabak en thee. Bij de ordonnantie van 15 Juli 1890 (Indisch Staatsblad n°. 150), waarop in 't vorig verslag (blz. 171) reeds in 't voorbijgaan werd gewezen, is voor den opslag van goederen in het zoogenaamde gouvernementspakhuis bij het tolkantoor te Belawan (Oostkust van Sumatra) het vaste tarief van 6 cent per 100 kubieke decimeter en per tiental dagen vervangen door eene regeling, die vrijheid laat om meer rekening te houden met de omstandigheden. Er is nu namelijk bepaald dat het tarief om de zes maanden door het hoofd van gewestelijk bestuur wordt vastgesteld.

Bij de ordonnantiën van 26 October 1890 (Indisch Staatsblad n°. 217) en 25 Juni 1891 (Indisch Staatsblad n°. 157) zijn uit de bij Indisch Staatsblad 1882 n°. 240 vastgestelde lijst van havens, opengesteld voor beperkten invoer en algemeenen uitvoer, achtereenvolgens afgevoerd Panaroekan (residentie Bezoeki) en Patjitan (residentie Madioen). Kon voor deze laatste plaats, wegens het uiterst geringe scheepvaartverkeer, op het behoud van een tolkantoor geen prijs worden gesteld, voor de haven Panaroekan daarentegen waren, gelet op den bloei waarin zich een

groot gedeelte van de residentie Bezoeki verheugen mag, gegevens voorhanden om haar te doen overgaan tot de categorie der havens waar invoer direct uit het buitenland is toegelaten. Derhalve behoort nu Panaroekan sedert het laatst van 1890 tot de èn voor algemeenen invoer èn voor algemeenen uitvoer opengestelde havens. Bij ordonnantie van 25 Juni 1891 (Indisch Staatsblad n°. 156) is genoemde plaats tevens, evenals bij Indisch Staatsblad 1882 n°. 295 geschied is met bijna alle andere voor algemeenen invoer geopende havens, tevens in het bijzonder aangewezen voor den invoer van gedistilleerde dranken, zoodat voor de berekening van het invoerrecht geen herleiding in verhouding tot eene alcoholsterkte van 100 pct. gevorderd wordt, maar de heffing naar de werkelijke sterkte plaats vindt.

In 1890 werden ter zake van overtreding of ontduiking der bepalingen op de heffing en verzekering van in- en uitvoerrechten 143 bekeuringen ingesteld, tegen 164 in 1889 en 155 in 1888. Van deze bekeuringen werden 130 bij onderhandsche schikking beëindigd, 5 aan de beslissing van den rechter onderworpen (waarvan, tijdens de afsluiting dezer opgaven in Indië, nog aanhangig waren 2), en 8, als ten onrechte ingesteld, buiten gevolg gelaten.

Accijnzen. Zooals zich, op grond van de in 't vorig verslag (blz 172) besproken verbeteringen in de verordening, regelende de accijnsheffing van gedistilleerd, verwachten liet, heeft de opbrengst van dit middel in 1890 hare stijgende richting voortgezet. Vertoonde zich in de opbrengst van den tabaksaccijns weder weinig verandering, anders was dit met den petroleum-accijns, die gestadig meer blijft opleveren. Een en ander blijkt nader uit het volgende overzicht, dat, voor zooveel het jaar 1890 betreft, zijne aanvulling vindt in tabel I van bijlage OO hierachter.

		1888.	1889.	1890.	1ste half-jaar 1891.
Accijns op binnenlandsch gedistilleerd (alleen op Java en Madura) *a*) . .		f 101 847	f 134 637	f 161 523	f 82 509
Accijns op tabak	Java en Madura	f 109 989	f 101 814	f 105 013	f 55 416
	Borneo	8 706	10 233	9 477	7 138
		f 118 695	f 112 047	f 114 490	f 62 554
Accijns op petroleum	Java en Madura	f 1 170 935	f 1 612 292	f 1 683 346	f 984 804
	Buitenbezitt. .	114 614	103 424	156 944	47 778
		f 1 285 549	f 1 715 716	f 1 840 290	f 1 032 582

a) Onder de ontvangst is begrepen in 1889 f 100 en in 1890 f 63 aan accijns uit de opbrengst bij publieken verkoop van verbeurd verklaard inlandsch gedistilleerd.

In 1890 werden 152 bekeuringen ingesteld ter zake van overtreding der bepalingen op den accijns van inlandsch gedistilleerd, terwijl het aantal bekeuringen in 1889 bedroeg 66 en in 1888 niet meer dan 51. Van die 152 bekeuringen werden 7 buiten gevolg gelaten, 19 bij onderhandsche schikking beëindigd, en 126 aan het oordeel des rechters onderworpen, waarop, voor zoover — bij de afsluiting dezer opgaven in Indië — bekend was, in 9 gevallen vrijspraak volgde.

Haven- en ankeragegelden (in de havens waar in- en uitvoerrechten worden geheven van wege het Gouvernement), zoomede *loods- en kaaigelden* (enkel te Tandjong Priok). Deze middelen, waarvan die te Tandjong Priok eerst met 1 Januari 1891 zijn ingevoerd (zie Indisch Staatsblad 1890 n° 202), worden mede door de tolkantoren verantwoord. De haven- en ankeragegelden brachten in 1890 op Java en Madura slechts f 192 926 en in de buitenbezittingen slechts f 51 666 op, te zamen f 244 592, tegen respectievelijk f 220 812 en f 55 059, of te zamen f 275 871, in 1889. Daarentegen was gedurende de eerste zes maanden van 1891 de ontvangst hooger dan in hetzelfde tijdvak van 1890, namelijk in 't geheel f 133 720, tegen f 102 547 in het eerste halfjaar 1890 (bieronder voor de buitenbezittingen respectievelijk f 27 051 en f 26 390).

Over de maanden Januari t/m Juni 1891 werd aan loods- en kaaigelden te Tandjong Priok geïnd f 44 091. (Over andere nieuwe heffingen te Tandjong Priok, die met 1 Juli 1891 zijn of eerst in 1892 zullen worden ingevoerd, zie men de noot op blz. 57 hiervóór. Deze heffingen zullen echter zijn te verantwoorden onder de middelen en inkomsten van de departementen van marine en der burgerlijke openbare werken.)

De omstandigheid dat, krachtens de nieuwe bepalingen op de verpondiug (Indisch Staatsblad 1886 n°. 78), de vaststelling der kohieren betreffende dat middel geschiedt door den directeur van financiën, maakte ook eene wijziging noodig van het indertijd (Indisch Staatsblad 1879 n°. 306) bij ordonnantie vastgestelde formulier van het dwangschrift voor de invordering der bedoelde belasting. Bij de overweging van dit punt is de aandacht er op gevallen dat de vaststelling van de formulieren der dwangschriften voor de invordering van in kohieren enz. begrepen belastingen tot nog toe bij algemeene verordening was geschied, terwijl zulks door art. 2 van het Koninklijk besluit van 3 Juli 1879 (Indisch Staatsblad n°. 267) niet vereischt wordt, zijnde daarbij slechts bepaald dat die vaststelling geschiedt door den Gouverneur-Generaal. In verband hiermede zijn in Februari 1891 (Indisch Staatsblad n°. 46) de op dit punt bij ordonnantie getroffen regelingen ingetrokken, en is voor alle daarvoor in aanmerking komende belastingen in de zaak voorzien bij gewoon gouvernementsbesluit (Indisch Staatsblad 1891 n°. 47).

Vermits gebleken was dat in menig gewest de inning van onder het departement van financiën ressorteerende, bij dwangschrift invorderbare, belastingen te wenschen overliet, is in Juni jl. door den directeur van financiën hierop de aandacht der gewestelijke bestuurders gevestigd met herinnering aan de middelen die hun ten dienste staan om de behoorlijke inning te bevorderen.

Personeele belasting. Aan het in 't vorig verslag (blz. 173) te kennen gegeven voornemen tot wijziging en aanvulling van die bepalingen der ordonnantie betreffende de personeele belasting (en ook van die betreffende het patentrecht), welke de herzieningen vermindering van aanslagen in die belasting beheerschen, werd gevolg gegeven bij de ordonnantiën van 21 December 1890 (Indisch Staatsblad n°. 250 en 251).

Gedurende 1890 kwamen ter zake van de personeele belasting 19 doleantiën voor, tegen 30 in 1889.

Uit het volgende overzicht blijkt dat zoomin de aanslag als de opbrengst van 1890 noemenswaardig verschil opleverde met de cijfers van 1889.

	1889. (Verbeterde opgaven.)		1890. (Voorloopige opgaven.)	
	Java en Madura.	Buitenbezittingen.	Java en Madura.	Buitenbezittingen.
Aanslag	f 710 460	f 169 952	f 699 098	f 173 868
Af: wegens toegestane verminderingen	43 550	10 536	39 030	9 530
Alzoo werkelijk te heffen .	f 666 910	f 159 416	f 660 068	f 164 338
Bovendien verschuldigd aan schattingskosten, voor zooveel zij aan de aangeslagenen in rekening waren te brengen	5 453	495	4 906	427
Derhalve in het geheel door de aangeslagenen verschuldigd	f 672 363	f 159 911	f 664 974	f 164 765
Geïnd bedrag *a*)	f 687 503	f 179 631	f 703 514	f 170 743

a) Onder het geïnd bedrag is hier en bij andere lager te vermelden belastingen niet alleen opgenomen wat op den aanslag van hetzelfde jaar is ontvangen, maar ook wat van den achterstand over vorige jaren is aangezuiverd, en wat de personeele belasting betreft ook hetgeen gestort is wegens te verhalen kosten van schatting. Voorts zijn onder de geïnde sommen bij deze en andere in dit hoofdstuk te vermelden belastingen begrepen de boeten wegens te late betaling, terwijl daarentegen, ingevolge art. 20 der comptabiliteitswet, in mindering is gebracht hetgeen, ten gevolge van verkeerden aanslag over het behandelde of over eenig vorig jaar, dan wel uit anderen hoofde, aan de belastingschuldigen is terugbetaald.

Gewestelijke opgaven vindt men in tabel II van bijlage OO hierachter, waarin, evenals vroeger, de aanslagen van Europeanen en vreemde oosterlingen nog vereenigd zijn opgegeven. Te beginnen met de opgaven over 1892 zullen de opgaven betreffende die twee categorieën van aangeslagenen worden uiteengehouden.

Patentrecht. Zooals reeds in de voorgaande rubriek is gezegd, hebben de voorschriften, die ook voor deze belasting gelden met betrekking tot de herziening van aanslagen, bij Indisch Staatsblad 1890 n°. 251 de in 't vorig verslag aangekondigde wijziging ondergaan.

Het in 1890 ter behandeling gekomen aantal doleantiën tegen den aanslag in het patentrecht beliep 39, zijnde 2 minder dan in 1889.

De inwerkingtreding met 1 Januari 1890, vooralsnog alleen op Java en Madura, van de nieuwe verpondingsordonnantie (Indisch Staatsblad 1886 n°. 78) deed eene leemte gevoelen in de bepalingen omtrent het patentrecht (en ook in die omtrent de bedrijfsbelasting), waarin alsnog voorzien werd bij ordonnantie van 30 November 1890 (Indisch Staatsblad n°. 235). Aan de patentverordening (en ook aan de regeling der bedrijfsbelasting) ligt namelijk het beginsel ten grondslag om dat gedeelte van het inkomen, dat reeds door eene grondbelasting wordt getroffen, niet nogmaals te belasten. Onder de werking der oude verpondingsordonnantie nu was bedoeld gedeelte $^1/_{10}$ der verpondingswaarde, omdat art. 9 dier verordening (Indisch Staatsblad 1823 n°. 5) als verpondingswaarde aangaf tienmaal het gemiddelde inkomen over eenige jaren, maar in de nieuwe verpondingsordonnantie ontbreekt dergelijke vaste verhouding tusschen de verpondingswaarde van een onroerend goed en het inkomen dat door de verponding wordt getroffen. Door de aangehaalde ordonnantie van 30 November 1890 is nu uitgemaakt dat ook voortaan voor de toepassing der vrijstelling van patentrecht (of bedrijfsbelasting) in aanmerking komt $^1/_{10}$ van de verpondingswaarde van het onroerend goed dat gebezigd wordt voor de onderneming of het bedrijf ter zake waarvan patentrecht (of bedrijfsbelasting) verschuldigd is.

De in 't vorig verslag besproken quaestie betreffende eene nadere regeling van de patentplichtigheid van hier te lande gevestigde, doch in Indië haar bedrijf uitoefenende naamlooze vennootschappen is nog in behandeling.

Zoowel op Java en Madura als in de buitenbezittingen leverde in 1890 het patentrecht meer op dan in 1889, zooals uit de volgende vergelijking blijken kan.

	1889. (Verbeterde opgaven.)		1890. (Voorloopige opgaven.)	
	Java en Madura.	Buitenbezittingen.	Java en Madura.	Buitenbezittingen.
Aanslag.	f 667 528	f 189 760	f 730 949	f 217 885
Af: wegens toegestane verminderingen . . .	20 827	3 787	22 054	5 262
Alzoo werkelijk te heffen	f 646 701	f 185 973	f 708 895	f 212 625
Geïnd bedrag (zie de noot onder het tweede staatje op de voorg. blz. . .	a) f 640 226	f 183 933	f 762 195	f 214 512

a) In 't vorig verslag (blz. 173) werd, als in 1889 geïnd, slechts vermeld f 573 096. Bij deze voorloopige opgaaf was evenwel geen rekening gehouden met de ontvangsten, welke in gemeld jaar door enkele bijzondere comptabelen waren gedaan, doch eerst in Januari van het daarop volgend jaar bij 's lands kas overgebracht en verhandeld waren.

Zooals uit tabel III van bijlage OO hierachter blijken kan, droegen in 1890 de meeste gewesten tot de stijging der opbrengst bij. Maatregelen zijn genomen om voortaan, nevens het bedrag van den aanslag per gewest, ook het getal der aangeslagenen (enkel Europeanen en met dezen gelijkgestelden) te vermelden.

Verponding (op Java en Madura en in sommige buitenbezittingen) en *belasting op de specerijperken* (op de Banda-eilanden). Voor zooveel eerstgenoemde belasting op Java en Madura werkt, dat is in de gouvernementsresidentiën, dus met uitzondering vooralsnog (zie laatstelijk het verslag van 1889 blz. 182) van de gewesten Soerakarta en Djokjokarta (waar zij trouwens alleen op de gouvernementsonderdanen zou mogen worden toegepast) [1]), is de verponding in 1890 voor 't eerst geheven volgens de nieuwe bepalingen (Indisch Staatsblad 1886 n° 78), waarvan, zooals bekend, de hoofdstrekking is eene betere taxatie der verpondingswaarde, zijnde het quotum van heffing ($^3/_4$ pct. der verpondingswaarde) behouden gebleven. Tot nog toe is ook in de buitenbezittingen de heffing van verponding niet tot alle gewesten uitgestrekt, maar werkt die belasting slechts ter Sumatra's Westkust en in Menado, zoomede in eenige gedeelten der gewesten Oostkust van Sumatra, Celebes en onderhoorigheden, Amboina en Ternate, in welke zes gewesten (in de vier laatstgenoemde ook in de tot dusver uitgezonderde gedeelten) nu — ingevolge een gouvernementsbesluit van 27 Januari 1891 (Indisch Staatsblad n°. 22) — de verponding op den voet der bovenbedoelde nieuwe bepalingen voor het eerst verschuldigd zal zijn over het jaar 1892. [2])

Eenige bij de toepassing op Java en Madura van de nieuwe verpondingsordonnantie in de practijk gerezen bezwaren, meerendeels punten van uitvoering betreffende, konden niet uit den weg worden geruimd zonder eenige wijziging of aanvulling van sommige harer voorschriften. Daartoe strekten de ordonnantiën van 23 December 1890 (Indisch Staatsblad n°. 260) en 8 Juli 1891 (Indisch Staatsblad n°. 169).

Ingevolge art. 10 der nieuwe verpondingsordonnantie wordt de verpondingswaarde telkens voor een tijdvak van vijf jaren vastgesteld en geldt dus op Java en Madura de aanslag voor 1890 ook voor de jaren 1891 t/m 1894. In bijna geen enkel gewest leidde de toepassing der nieuwe bepalingen tot eene belangrijke verhooging van het aanslagcijfer (in Bantam en Samarang verkreeg men zelfs een lager totaal), maar over 't geheel verkreeg men toch eene verhooging van aanslag ad f 81 668. Terwijl toch over 1889 op Java en Madura aan verponding was op te brengen geweest f 1 465 125, was voor 1890 te rekenen op f 1 546 793, tot welke stijging de eigendomsperceelen bijdroegen f 51 124, de erfpachtsperceelen f 28 269 [3]) en de overige verpondingsplichtige perceelen f 2275. In de reeds genoemde streken buiten Java en Madura, waar in 1890 de oude verpondingsordonnantie nog werkte, beliep de aanslag voor dat jaar f 113 337, tegen f 111 471 voor 1889.

Gespecificeerde opgaven per gewest over beide jaren vindt men in tabel n°. IV van bijlage OO hierachter, waarin, wat het jaar 1890 betreft, thans ook afzonderlijk is vermeld hoeveel op Java en Madura de aanslag bedroeg der perceelen die in agrarischen eigendom, of die met recht van vruchtgebruik, gebruik of bewoning bezeten worden. Overigens is die tabel nog op denzelfden voet ingericht als vroeger, doch men is er in Indië op bedacht om in den vervolge aan bedoelde statistiek, althans telkens over het eerste jaar van den vijfjaarlijkschen aanslag, zoodanige inrichting te geven dat zij het getal aangeslagenen vermeldt, verdeeld naar de rubrieken » Europeanen", » Chineezen", » Andere vreemde oosterlingen" en » Inlanders", benevens het aandeel dat elk van deze groepen van belastingschuldigen heeft in het totaal bedrag van den aanslag.

Als gewoonlijk laat men hier volgen eene recapitulatie van gemelde tabel n°. IV.

---

1) De overweging dat, naarmate ondernemers van land- of mijnbouw zich meer en meer in de zelfbesturende rijken der buitenbezittingen gaan nederzetten, verzwaring van onze bestuurstaak en allicht dus ook vermeerdering van 's lands uitgaven niet kunnen uitblijven, gaf in den aanvang van 1890 aanleiding dat dezerzijds met de Indische Regeering een overleg werd geopend nopens de vraag, of het denkbeeld niet te verwezenlijken ware om eene bijdrage tot de landsinkomsten hierin te vinden dat in zoodanige landschappen de gronden, die aan niet tot de inheemsche bevolking behoorende personen in erfpacht of met recht van opstal zijn uitgegeven of door hen voor woon- of pakhuizen zijn ingenomen, in openbare registers werden ingeschreven en van die gronden door het Gouvernement dezelfde rechten en belastingen werden geheven als verschuldigd zijn in de onder ons rechtstreeksch bestuur staande streken. Daargelaten of de maatregel, wat de geldelijke uitkomsten betreft, niet tot groote teleurstelling zou leiden, daar de concessiën, zooals die in inlandsche staten plegen uitgegeven te worden, voor het meerendeel niet door de gedachte regeling zouden getroffen worden, werden de tegen het plan aangevoerde bezwaren — principieele en andere — zoo overwegend geacht dat van stappen in de bewuste richting, immers vooralsnog, is afgezien.

2) Zooals reeds vermeld is in het verslag van 1889 (blz. 182/183) zal de commissie voor de vaststelling der verpondingswaarden haren arbeid geleidelijk ook nog tot andere buitenbezittingen hebben uit te breiden.

3) In deze vermeerdering deelden de erfpachtsperceelen in de residentie Kediri alleen voor ruim f 15 000.

Aanslag:	1889.		1890. (Voorloopige opgaven.)	
Verponding op Java en Madura . . . 1°. eigendomsperceelen	f 1 328 041		f 1 379 015	
2°. perceelen bezeten in agrarischen eigendom.			150	
3°. erfpachtsperceelen	100 206		127 787	
4°. opstalperceelen			39 153	
5°. perceelen bezeten met recht van vruchtgebruik, gebruik of bewoning	36 878		88	
		f 1 465 125		f 1 546 793
Verponding op de buitenbezittingen (eene splitsing als voor Java en Madura is niet opgegeven)	f 111 471		f 113 337	
Belasting op de Bandasche specerijperken	75 687		73 550	
		187 158		186 887
Totaal van den aanslag		f 1 652 283		f 1 733 680
Geïnd bedrag: (over 1889 volgens verbeterde opgaven).				
Java en Madura	f 1 492 755		f 1 611 425	
Buitenbezittingen	176 668		177 971	
		f 1 669 423		[illegible]

Bedrijfsbelasting. Zoowel door afneming van het getal belastingschuldigen, als doordien velen tot eene lagere klasse van aanslag werden teruggebracht, leverde de bedrijfsbelasting op Java en Madura over 1890 weder minder op dan over 1889, daar het totaal van den aanslag van f 2 290 402 (verbeterd cijfer) terugging tot f 2 177 987. In deze vermindering, ad f 112 415, deelde de aanslag der inlanders voor f 99 429 en die der vreemde oosterlingen voor f 12 986. Slechts in eenige weinige gewesten van Java werd een iets hoogere aanslag dan voor 1889 verkregen, doch deze gunstige verschillen openbaarden zich doorgaans enkel in den aanslag der vreemde oosterlingen. In verband met de in 1889 (zie het verslag van dat jaar blz. 184) aanhangig gemaakte vraag, of het minimum van aanslag (f 1 per jaar) voor sommige categorieën van inlandsche belastingschuldigen niet te drukkend moest worden geacht, is onderzocht in welke mate de voor het minimum aangeslagen inlanders in de geheele of gedeeltelijke afbetaling van hunne bedrijfsbelasting bij het einde des jaars nalatig waren gebleven. Dit onderzoek heeft, naar het oordeel der vorige Regeering, aanleiding gegeven de vraag ontkennend te beantwoorden. Van het denkbeeld om bij de bedrijfsbelasting het minimum voor den aanslag van inlanders te doen vervallen en geringe inkomsten (beneden de f 25 's jaars) van de belasting vrij te stellen (welk een en ander eene derving van inkomsten van f 150 000 's jaars zou teweegbrengen) heeft de vorige Regeering gemeend, gelet op den stand der geldmiddelen, in Juli jl. te moeten afzien. Bij de voorgenomen versterking der middelen zal herziening der bedrijfsbelasting in dit opzicht niet achterwege mogen blijven. In het hooger opgegeven totaal van den aanslag op Java en Madura, ten bedrage van f 2 177 987, deelden de inlanders voor f 1 531 742 en de vreemde oosterlingen voor f 646 245. Vergeleken bij de cijfers van 1886, toen de inlanders aan bedrijfsbelasting hadden op te brengen f 1 921 241 en de vreemde oosterlingen f 787 742, te zamen f 2 708 983, was dus in de laatst verloopen vier jaren de aanslag der eersten teruggegaan met ruim 20 pct. en die der vreemde oosterlingen met bijna 18 pct. Ofschoon de minder gunstige tijdsomstandigheden, die zich in de laatste jaren op Java en Madura hebben doen gevoelen, niet voorbijziende, heeft toch de Indische Regeering, gelet op de voortdurende daling dezer belasting, twijfel geopperd of ook misschien in de laatste jaren bij den aanslag motieven in het spel zijn geweest, welke aan de toepassing der belastingverordening vreemd behooren te blijven. Aan de residenten op Java en Madura is daarom voor zooveel noodig aanbevolen (regeeringscirculaire dd. 31 Juli 1891) voor eene richtige heffing der bedrijfsbelasting zorg te dragen.

In de buitenbezittingen werkt de bedrijfsbelasting niet onder de inlanders, uitgenomen te Palembang. Met 1 Januari 1892 zal zij echter ook worden ingevoerd voor eene zekere categorie van inlanders in de afdeelingen Boeleleng en Djembrana op Bali. Aldaar zullen namelijk, ingevolge de ordonnantie van 27 Juni 1891 (Indisch Staatsblad n°. 160), in de door den resident telken jare aan te wijzen wijken of kampongs waar de niet tot de oorspronkelijke Balische bevolking behoorende personen de meerderheid der bewoners uitmaken, in de bedrijfsbelasting worden aangeslagen alle inlanders die, hetzij voor eigen rekening, hetzij in dienst van anderen, een handel, beroep, bedrijf, handwerk, ambacht of nering uitoefenen. Op die wijze zal de nieuwe belasting voor de inlandsche bevolking in Boeleleng en Djembrana (Chineezen en Arabieren betaalden er reeds bedrijfsbelasting) beperkt blijven tot de zoogenaamde Balische Mohammedanen (nevens enkele tot het Mohammedaansch geloof overgegane Balineezen, voornamelijk Boegineezen, Makassaren, Javanen en andere van elders afkomstige inlanders), die bijna de eenige inlanders zijn die op Bali industrieën buiten den landbouw uitoefenen, en tot dusver van alle belasting vrij waren, daar de belasting op de sawahs en die op de tegalvelden en tuinen (verg. blz. 86/87 hiervóór) enkel de landbouwers treft, en deze laatsten schier zonder uitzondering alleen onder de oorspronkelijke, de Hindoesche, bevolking worden aangetroffen. Uit een geldelijk oogpunt is de besproken uitbreiding der bedrijfsbelasting van weinig belang. Voor de beide afdeelingen te zamen toch wordt de opbrengst geraamd op omstreeks f 2600 's jaars.

Aangaande de uitkomsten, welke de bedrijfsbelasting in de buitenbezittingen over 1890 opleverde, valt het volgende te melden. Ter hoofdplaats Palembang hadden de inlanders aan bedrijfsbelasting op te brengen f 26 792, tegen in 1889 (volgens verbeterde opgaven) f 29 042; het overig deel van den aanslag voor de buitenbezittingen, bedragen hebbende in 1889 f 546 997 en in 1890 f 643 024, werd geheel van de vreemde oosterlingen verkregen. Daartoe droegen de aangeslagenen alleen in de residentie Oostkust van Sumatra in 1889 f 323 946 en in 1890 f 412 241 bij. Voor de te Palembang aan de bedrijfsbelasting onderworpen inlanders bedraagt het minimum van aanslag, evenals op Java en Madura, f 1 's jaars, doch voor de vreemde oosterlingen in de verschillende buitenbezittingen is het minimum hooger dan op Java en Madura, namelijk f 3 's jaars.

Voor elk gewest afzonderlijk zijn de gebruikelijke opgaven betreffende het getal aangeslagen inlanders, Chineezen en andere vreemde oosterlingen, hunne verdeeling in klassen van betaling, het bedrag dat ieder dezer landaarden had op te brengen en hetgeen zij daarvan bij het einde des jaars nog schuldig bleven, bijeengebracht in tabel n°. V van bijlage OO hierachter. Hieronder volgt eene samentrekking, waaruit tevens kan worden gezien hoeveel in 1890 ontvangen werd aan achterstand en boeten over vorige jaren.

	Java en Madura.	Buitenbezittingen.	Te zamen.
Aanslag over 1890 . .	f 2 177 987,34[5]	669 816,50	f 2 847 803,84
Op den aanslag werd nog in 1890 betaald. *a*)	f 2 095 016,37	f 506 916,50	f 2 601 932,87
Aan achterstand over vorige jaren en boeten werd in 1890 bovendien betaald. . . .	50 810,00	72 656,77	123 466,77
Totaal in 1890 geïnd (zie noot *a* onder het tweede staatje op blz. 189) .	f 2 145 826,37	f 579 573,27	f 2 725 399,64
In 1889 werd geïnd (volgens verbeterde opgaven).	f 2 333 351,00	f 584 419,00	f 2 917 770,00

a) Deze opgaaf doet zien dat bij het einde van 1890 op den aanslag over dat jaar onaangezuiverd bleef: op Java en Madura f 82 970,97[5] en

op de buitenbezittingen f 162 900, in welk laatste cijfer de residentie Oostkust van Sumatra deelt voor f 88 316. Hierbij valt echter op te merken dat de aangeslagenen op de landbouwondernemingen in die residentie (en deze maken er verreweg de groote meerderheid uit) hunne bedrijfsbelasting niet reeds bij het einde van het aanslagjaar behoeven aangezuiverd te hebben, maar eerst op 1 Maart van het daarop volgende jaar.

Belasting op de rijtuigen van inlanders. De aanslag in deze, enkel op Java bestaande, belasting kwam over 1890 te staan op f 195 659, zijnde f 5991 meer dan over 1889. Voor de residentie Batavia bleef het voor 1889 vastgestelde cijfer ook voor 1890 behouden, doch in 14 andere gewesten ging de aanslag met f 8854,50 vooruit en slechts in Krawang, Pekalongan, Japara en Soerabaija werd iets minder verkregen dan voor 1889, welke nadeelige verschillen te zamen f 2863,50 bedroegen (verg. tabel n°. VI van bijlage OO hierachter). In de residentiën Soerakarta en Djokjokarta werkt deze belasting niet. Terwijl in 1889 (volgens verbeterde opgaven) werd geïnd f 216 036, kwam in 1890 ter zake van deze belasting f 204 646 binnen.

Zegelrecht. Aan den uitzonderingstoestand, dat te Soerabaija het debiet van gezegeld papier en plakzegels nog niet, overeenkomstig de normale regeling (Indisch Staatsblad 1885 n°. 133), was opgedragen aan den chef van het postkantoor, is in den loop van 1891 (Indisch Staatsblad n°. 139) een einde gekomen, door het aftreden van den ambtenaar, die er tot dusver in de afzonderlijke betrekking van collecteur van het zegel (tevens ontvanger van het recht van successie en overgang) [1]) was gehandhaafd gebleven. Behalve te Soerabaija, was in 1890 het zegeldebiet op nog 12 kleine plaatsen (2 in de residentie Madura en 10 in de buitenbezittingen) aan andere ambtenaren dan die van den postdienst opgedragen. In 't geheel vloeide in dat jaar, volgens opgaven van den directeur van financiën, aan zegelrecht in 's lands kas f 956 420, namelijk op Java en Madura f 767 478 en in de buitenbezittingen f 188 942, welke laatste sommen (volgens verbeterde gegevens) in 1889 bedragen hadden f 717 056 en f 179 513, te zamen f 896 569. Voor zooveel het debiet in laatstgemeld jaar aan de chefs der postkantoren (met de daaronder ressorteerende hulppostkantoren) was opgedragen, vindt men eene verantwoording van de ontvangsten per kantoor in bijlage Y van het laatst verschenen verslag omtrent den post- en telegraafdienst in Nederlandsch-Indië over 1889. Daaruit blijkt dat bij de postkantoren te Batavia, Weltevreden en Samarang te dezer zake werd ontvangen f 124 420, f 66 149 en f 78 463 en bij 111 kleinere kantoren f 515 941 (bij 69 op Java en Madura f 338 569 en bij 42 in de buitenbezittingen f 177 372), in 't geheel derhalve bij de 114 kantoren (één meer dan op ult. 1888 door de opening in September 1889 van een post- tevens telegraafkantoor te Bangkallan op Madura) f 784 973.

Ten gevolge van de toepasselijkverklaring voor de residentiën Benkoelen, Lampongsche Districten en Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo (Indisch Staatsblad 1891 n°. 102) en, onder eenig voorbehoud, ook voor de residentie Riouw en onderhoorigheden (Indisch Staatsblad 1891 n°. 219) van de voor de residentie Oostkust van Sumatra geldende regeling van de onderlinge rechten en verplichtingen der werkgevers en der van elders afkomstige werklieden op ondernemingen van land- of mijnbouw, geldt de daarin opgenomen vrijstelling van zegelrecht ook voor de voortaan in eerstgemelde vier gewesten te sluiten werkovereenkomsten.

Recht op de openbare verkoopingen. De omzet bij de vendukantoren was in 1890 grooter dan in het voorafgegane jaar. Bij de eigenlijke lands-vendukantoren bedroeg de omzet in 1889 f 21 180 896 en in 1890 f 23 201 367, terwijl bij de overige vendukantoren (die der 2de klasse) de omzet in 1890 beliep f 5 176 588, tegen f 4 967 402 (volgens verbeterde opgaven) in 1889. De in 1890 bij de eerstbedoelde kantoren gehouden verkoopingen worden berekend, na aftrekking van de kosten dier kantoren, voor 's lands kas eene bate te hebben opgeleverd van f 323 493, terwijl de inkomst die den lande over hetzelfde jaar uit de overige vendukantoren (die der 2de klasse) toekwam, volgens voorloopige opgaven, bedroeg f 153 650, te zamen dus f 477 143, tegen f 458 711 (volgens verbeterde opgaven) in 1889.

Meer gespecificeerd blijkt een en ander uit het volgend overzicht.

VENDUKANTOREN.	Inkomsten voor het Gouvernement (onzuiver bedrag).	Traktementen, bureau- en andere kosten. a)	Zuivere winst aan vendu-procenten en andere inkomsten voor het Gouvernement.	Omzet.	Onder den omzet zijn begrepen de voor gouvernementsrekening verkochte goederen ter waarde van:	Achterstallige debetposten, die bij het einde van het dienstjaar meer dan 12 maanden oud waren.
1889.						
Landsvendukantoren	f 533 092	f 226 853	f 306 240	f 21 180 896	f 9 015 563	f 378 026
Vendukantoren der 2de klasse: beheerd door ambtenaren als bijbetrekking b)	. . . . . .	. . . . . .	90 827	2 897 482	71 743	. . . . . .
Vendukantoren der 2de klasse: beheerd door notarissen . . .	. . . . . .	. . . . . .	61 644	2 069 920	47 211	. . . . . .
Te zamen . .	f 533 092	f 226 853	f 458 711	f 26 148 298	f 9 134 517	f 378 026
1890.						
Landsvendukantoren	f 537 038	f 213 544	f 323 493	f 23 201 367	f 10 191 579	f 57 543
Vendukantoren der 2de klasse: beheerd door ambtenaren als bijbetrekking c)	. . . . . .	. . . . . .	92 963	3 155 798	74 783	. . . . . .
Vendukantoren der 2de klasse: beheerd door notarissen . . .	. . . . . .	. . . . . .	60 687	2 020 790	33 914	. . . . . .
Te zamen . .	f 537 038	f 213 544	f 477 143	f 28 377 955	f 10 300 276	f 57 543

a) Hieronder begrepen wegens praktizijns- en gerechtskosten, niet ten laste van een bepaald kantoor uitgetrokken, in 1889 f 11 632,89 en in 1890 f 706.

b) Aan de in 't vorig verslag (blz. 175) genoemde sommen ontbraken geheel of ten deele de opgaven betreffende vijf kantoren. Thans zijn de gegevens volledig.

c) Van negen, meerendeels kleine, kantoren in de buitenbezittingen waren, tijdens de afsluiting in Indië van de gegevens voor deze tabel, nog geen volledige opgaven ingekomen.

In mindering van in vroegere jaren verleende voorschotten werd gedurende 1890 terug ontvangen f 11 069,33[5].

Op elke der nieuwe afdeelingshoofdplaatsen Aijer Bangies (Padangsche Benedenlanden) en Loeboe Sikaping (Padangsche Bovenlanden) werd een vendukantoor der 2de klasse ingesteld, onder beheer van den besturenden ambtenaar (Indisch Staatsblad 1891 n°. 63), hetgeen gepaard ging met opheffing van het tot dusver te Taloe (Padangsche Benedenlanden) gevestigde vendukantoor 2de klasse (verg. blz. 76 hiervóór). Twee andere door ambtenaren als bijbetrekking beheerde vendukantoren 2de klasse — te Soekaboemi en Kotta Radja — gingen over in handen van de ter plaatse opgetreden afzonderlijke notarissen (verg. blz. 70 hiervóór).

Overschrijvings-, benevens *successie- en overgangsrecht.* Ten einde eerstbedoeld middel, door betere contrôle tegen het verzwijgen van aangiften, meer productief te maken (zie vorig verslag blz. 175), zijn bij de reeds op blz. 61 hiervóór aangehaalde ordonnantie dd. 4 Maart 1891 (Indisch Staatsblad n°. 67) de verouderde en niet meer voldoende gebleken bepalingen der overschrijvings-ordonnantie (Indisch Staatsblad 1834 n°. 27), die handelen over de verplichting van notarissen, landmeters en vendumeesters om van de

[1]) De administratie van het recht van successie en overgang te Soerabaija is nu als bijbetrekking overgegaan op den 1sten commies ten residentiekantore.

met hunne medewerking plaats grijpende overgangen van zakelijke rechten onder de levenden geregeld kennis te geven aan den ambtenaar met wiens bijstand het bewijs van den overgang moet worden verleden, door in de tegenwoordige toestanden passende, meer volledige voorschriften vervangen. Vermits aan het overschrijvingsrecht ook zijn onderworpen de overgangen, bij overlijden, van onroerende goederen, nagelaten door vreemde oosterlingen en door inlanders, wat de laatsten betreft alleen wanneer de vererving niet in de rechte linie geschiedt, en daar het er voor te houden was dat van dergelijke overgangen de overschrijvingsambtenaren in nog mindere mate kennis kregen, is in September 1890, langs administratieven weg, eene voorziening genomen ter bevordering dat ook in dit opzicht de belangen van den fiscus meer tot hun recht komen. Aan de gewestelijke bestuurders op en buiten Java is namelijk opgedragen 1°. om overal de hoofden der vreemde oosterlingen uit te noodigen in de opgaven van sterfgevallen van personen onder hunnen landaard, welke opgaven zij maandelijks door tusschenkomst van de hoofden van plaatselijk bestuur moeten indienen aan de boedelkamers, tevens te vermelden of de overledene onroerende goederen of schepen heeft nagelaten, en, zoo ja, die goederen en schepen zooveel mogelijk te omschrijven (zullende dan de hoofden van plaatselijk bestuur bedoelde opgaven, voor zooveel daarin overgangen worden vermeld die aan overschrijvingsrecht zijn onderworpen, ten spoedigste moeten doen toekomen aan den overschrijvingsambtenaar); en 2°. om zelven hunne bijzondere aandacht te wijden aan hetgeen gedaan kan worden ter verzekering van de behoorlijke inning van het recht van overschrijving voor zoover dit door inlanders verschuldigd is.

Ondanks het gemis van contrôle, waarin nu door de zooeven besproken voorschriften van September 1890 getracht is te voorzien, is toch een vrij bevredigend geldelijk resultaat verkregen van den maatregel van 1885 (Indisch Staatsblad n°. 103), waarbij met 1 Juli 1885 op Java en Madura en met 1 Januari 1886 in de buitenbezittingen het overschrijvingsrecht is uitgebreid tot de overgangen (ook in de rechte lijn) van de door vreemde oosterlingen bij overlijden nagelaten onroerende goederen of schepen, tegen intrekking van de successiebelasting bij overlijden van vreemde oosterlingen, welke alleen vererving in de zijlinie trof. Volgens de in 1890 verzamelde opgaven over de toen laatst verloopen vier jaren was namelijk onder de totale opbrengst van het overschrijvingsrecht, bedragen hebbende in 1886 f 462 248, in 1887 f 461 574, in 1888 f 457 944 en in 1889 f 531 799 (de beide laatste sommen volgens verbeterde opgaven), ter zake van het geheven op overgangen bij overlijden van vreemde oosterlingen begrepen geweest achtereenvolgens f 85 155, f 110 897, f 60 824 en f 153 380, of gemiddeld per jaar f 102 564. De in 1885 afgeschafte successiebelasting op boedels van vreemde oosterlingen bracht in de laatste tien jaren van hare werking, namelijk over 1875 t/m 1884, per jaar gemiddeld slechts f 28 479 op. De laatste vijf jaren van dit tijdperk waren echter voordeeliger, maar leverden toch gemiddeld slechts f 39 578 's jaars op, dus nog altijd per jaar ruim f 60 000 minder dan de boven opgegeven gemiddelde opbrengst over 1886 t/m 1889 van het recht van overschrijving bij overgang door overlijden, een verschil dat nog te meer uitkomt wanneer men de ongunstige tijdsomstandigheden in aanmerking neemt waardoor het tijdvak van 1886 t/m 1889 zich gekenmerkt heeft. In 1890 heeft het overschrijvingsrecht opgebracht f 606 247, namelijk f 543 162 op Java en Madura en f 63 085 in de buitenbezittingen. Hoeveel daaronder begrepen is wegens overgangen bij overlijden van vreemde oosterlingen is niet opgegeven.

Intusschen maakt het in Indië een punt van onderzoek uit, of het aanbeveling kan verdienen en eene voldoende bate zou beloven om onder de overgangen die bij overlijden van vreemde oosterlingen door overschrijvingsrecht worden getroffen (onroerende goederen en schepen) ook op te nemen de bij erfenis of legaat verkregen hypothecaire schuldvorderingen.

Viel in de opbrengst van het overschrijvingsrecht, zooals hooger blijkt, in 1890 eene stijging te bespeuren, die van het successie- en overgangsrecht (alleen werkende onder Europeanen en met hen gelijkgestelden) was minder gunstig. Terwijl zij in de jaren 1885 t/m 1889 achtereenvolgens beliep f 83 816, f 85 821, f 36 249, f 68 883 en f 45 526 (de beide laatste sommen volgens verbeterde opgaven), werd in 1890 ontvangen f 31 400, welke cijfers opnieuw de wisselvalligheid dezer belasting aantoonen. Dat ook bij deze heffing zooveel mogelijk tegen ontduiking wordt gewaakt, is reeds gezegd op blz. 186 van het verslag van 1889.

In Mei 1890 werd door de Indische Regeering beslist dat de in art. 43, 1ste lid, der ordonnantie op het recht van successie en overgang (Indisch Staatsblad 1836 n°. 17), als uitzondering op den regel, genoemde korte verjaringstermijn betrekking heeft op de invordering alleen van successierecht, doch niet van overgangsrecht.

Licentiën aan Chineezen voor het houden van dobbelspelen. In die streken van Java en Madura waar het recht tot het houden van Chineesche dobbelspelen niet in pacht is afgestaan, dat is buiten de residentiën Batavia, Samarang en Soerabaija, leverden de door de hoofden van plaatselijk bestuur uitgereikte verlofbriefjes aan Chineezen tot het houden van hazardspelen (Indisch Staatsblad 1880 n°. 53) in 1890 f 16 050 op, tegen f 8600 in 1889.

Belastingen van verschillenden aard die slechts in het een of ander gewest worden geheven. Met uitzondering van de luttel opbrengende belasting op sommige passars van de particuliere landerijen in de residentie Batavia en van de hoofdelijke belasting in de afdeeling Gorontalo (residentie Menado), waarvan met 1 Januari 1890 de eerste is opgegaan in de toen in werking getreden nieuwe verpondingsregeling, terwijl voor de andere eene definitieve regeling in toepassing kwam (verg. noot *f* op de volgende bladzijde), bleven al de onder deze rubriek te rangschikken belastingen, nader vermeld in onderstaand overzicht, gedurende 1890 op den bestaanden voet in werking, met dien verstande echter dat (verg. de noot op blz. 185 hiervóór) in Juli 1890 de belasting op den invoer van opium in de Atjehsche onderhoorigheden met $^1/_3$ werd verhoogd.

Ten aanzien van sommige der in het overzicht vermelde belastingen is, gelijk reeds op blz. 176 van het vorig verslag vermeld werd, tot hare vervanging besloten. Hieronder zal blijken of reeds in 1891 dan wel eerst in 1892 tot die vervanging is of zal worden overgegaan.

Gedurende de twee laatst verloopen jaren leverden de verschillende hierbedoelde belastingen de volgende geldelijke uitkomsten op.

OMSCHRIJVING. (De met een * aangeduide belastingen gelden uitsluitend inlanders.)	1889. (Verbeterde opgaven.)		1890. (Voorloopige opgaven.)	
	Aanslag.	Geind bedrag (zie noot *a* onder het tweede staatje op blz. 189 hiervóór).	Aanslag.	Geind bedrag (zie noot *a* onder het tweede staatje op blz. 189 hiervóór).
Belasting op sommige passars van de particuliere landerijen in de residentie Batavia *a*)	f 2 878	f 2 628	. . . . . .	. . . . . .
Belasting op het slachten van buffels, rundvee, paarden en veulens in de Preanger Regentschappen en in het district Gandasoli van de residentie Krawang	*b*) 61 806	61 762	*b*) f 74 903	f 74 209
* Hoofdelijke belasting in Benkoelen	127 325	152 581	128 455	140 020
Belasting voor het aanleggen en onderhouden van wegen en bruggen ter hoofdplaats Benkoelen (verg. noot *b* op blz. 82 hiervóór)	2 448	2 102	2 314	864
* Hoofdelijke belasting in de Lampongsche Districten	131 866	160 086	144 500	129 510
* Hoofdelijke belasting in Palembang (buiten de hoofdplaats)	887 329	886 530	894 047	904 031
Belasting voor het aanleggen en onderhouden van wegen en bruggen ter hoofdplaats Palembang (verg. blz. 82 hiervóór)	32 253	24 508	33 906	22 073

OMSCHRIJVING. (De met een * aangeduide belastingen gelden uitsluitend inlanders.)	1889. (Verbeterde opgaven.)		1890. (Voorloopige opgaven.)	
	Aanslag.	Geïnd bedrag (zie noot a onder het tweede staatje op blz. 189 hiervóór).	Aanslag.	Geïnd bedrag (zie noot a onder het tweede staatje op blz. 189 hiervóór).
* Hassilbelasting in Atjeh en onderhoorigheden (zie het verslag van 1880 blz. 6)	. . . . . .	27 158	. . . . . .	78 044
Belasting op den invoer van opium in de Atjehsche onderhoorigheden c)	. . . . . .	45 200	. . . . . .	11 400
* Hoofdelijke belasting in het gewest Billiton	19 344	29 793	19 557	20 379
Belasting op het rijstgewas in de Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo	151 913	171 199	118 131	158 863
* Hoofdelijke belasting in hetzelfde gewest	202 325	207 073	205 970	190 375
Recht voor de afgifte van licentiën tot het graven van diamant in sommige gedeelten van dezelfde residentie (zie o. a. het verslag van 1879 blz. 169 en dat van 1887 blz. 204)	. . . . . .	282	. . . . . .	1 612
* Huis- en warongtax te Makasser. d)	2 542	2 956	2 485	3 113
* Hoofdelijke belasting op de eilanden Saleijer, Bonerate en Kalaoe en op de onder Makasser behoorende eilanden. d)	71 443	70 065	71 830	71 275
* Hoofdelijke belasting in de residentie Menado. Minahassa	e) 181 256	203 708	187 822	161 963
* Hoofdelijke belasting in de residentie Menado. Afdeeling Gorontalo, voor zooveel betreft de onder rechtstreeksch bestuur genomen landschappen Gorontalo, Limbotto, Bone, Boalemo en Attingola (Indisch Staatsblad 1889 n°. 96 en 257) f)	44 540	46 655	66 695	57 981
* Belasting op de hoofden der huisgezinnen van de negorijbevolking in de residentie Amboina (de afdeeling Banda uitgezonderd) g)	49 354	51 134	48 873	41 715
Belasting op de waarde der huizen en onroerende eigendommen ter hoofdplaats Amboina (zie het verslag van 1875 blz. 167) h)	7 230	7 442	7 641	7 651

a) Deze belasting is met 1 Januari 1890 vervallen door de heffing van toen af van de verponding volgens de nieuwe regeling.

b) De hier opgegeven som is eigenlijk niet het cijfer van aanslag, maar betreft het door de dessahoofden te verantwoorden bedrag wegens uitgereikte vergunningen tot slachten. In 1890 werden uitgereikt 23 097 slachtbriefjes à f 3 (voor het slachten van 22 384 buffels en 713 runderen) en 1403 slachtbriefjes à f 4 (voor het slachten van 1403 paarden).

c) In Juli 1890 (zie blz. 167 van het vorig verslag) is deze belasting met $^1/_3$ verhoogd. Wat den achteruitgang van dit middel betreft, zie men de noot op blz. 185 hiervóór.

d) Voor deze belastingen is met 1 Januari 1891 in de plaats getreden de hoofdelijke belasting bedoeld op blz. 16 en in noot b op blz. 86 hiervóór; zie Indisch Staatsblad 1890 n°. 172.

e) Aan eene onlangs hier te lande ontvangen opgaaf, waaruit blijkt hoeveel de aanslag van 1889 bedroeg in elk der 18 districten van de Minahassa, ontleent men nog de volgende ontleding: aanslag voor de 4 districten der afdeeling Menado f 33 426, voor de afdeeling Kema (2 districten) f 28 855, voor de afdeeling Tondano (5 districten) f 65 763, voor de afdeeling Amoerang (mede 5 districten) f 40 797, en voor de afdeeling Belang (2 districten) f 12 415, totaal als boven f 181 256.

f) In 1889 werkte nog gedeeltelijk de voorloopige regeling dezer belasting, bedoeld op blz. 83 van het verslag van 1889, zoodat de opbrengst destijds nog niet ten volle aan 's lands kas ten goede kwam. Te rekenen van 1890 af (Indisch Staatsblad 1889 nos. 96 en 257) werd echter de belasting tot het volle bedrag bij 's lands kas verantwoord; en heeft zij ook toepassing gevonden in het district Attingola.

g) Deze belasting, die feitelijk slechts werkte in de afdeelingen Amboina en Saparoea, is, te rekenen van 1 Januari 1891 (Indisch Staatsblad n°. 45), vervangen door eene nieuwe, meer algemeen werkende, hoofdelijke belasting voor de inlanders in dit gewest, behoudens dat voor de eigenlijk gezegde inheemsche bevolking de belasting slechts toepassing vindt in de afdeelingen Amboina en Saparoea, op het eiland Amblaauw (afdeeling Kajeli), op de eilanden Manipa, Kelang en Bonoa (bij West-Ceram), op de Bandagroep en op de tot de afdeeling Banda behoorende Ceramlaut- en Goram-eilanden. Verg. ook het aangeteekende op blz. 19 hiervóór.

h) Bij de invoering met 1 Januari 1892 van de nieuwe verpondingsregeling in dit gewest, komt — zooals reeds gezegd is op blz. 173 van het vorig verslag — deze belasting te vervallen (verg. Indisch Staatsblad 1890 n°. 136 en 1891 n°. 22).

II. Muntstelsel; geldmarkt.

§ 1. *Muntwezen.*

Zeer onlangs is dezerzijds weder met de Indische Regeering in overleg getreden nopens de reeds meermalen (zie o. a. het verslag van 1887, blz. 151) ter sprake gekomen vraag, of er geen maatregelen te nemen zijn tot beperking van de steeds op ruime schaal in verschillende streken van Nederlandsch-Indië voorkomende circulatie van oude koperen duiten.

Zooals reeds gezegd is op blz. 175 hiervóór, is in de eerste maanden van 1891 de in Indië aanwezige hoeveelheid zilveren pasmunt vermeerderd met eenige nieuw aangemunte partijen, ter gezamenlijke waarde van f 1 millioen, voor de helft bestaande uit Indische kwartguldens en voor de andere helft uit Indische tiencentstukken. (In den aanvang van 1890, toen de Indische Regeering hare aanvraag deed, werd een bedrag van f 1 millioen voor de behoefte der naaste toekomst voldoende geacht.)

Tot beantwoording van de vraag waar de belangrijke hoeveelheden zilvergeld gebleven zijn, die in 1888 en 1889 naar Indië werden verscheept (zie vorig verslag blz. 176/177) hebben zoowel de directie der Javasche Bank als de factorij der Nederlandsche Handelmaatschappij zich beijverd het hare bij te brengen. De op dit punt ingestelde onderzoekingen moeten doen aannemen dat van de bedoelde specie-invoeren, over het tijdvak April 1888 t/m Maart 1890 te stellen op p. m. f 30 millioen (uitvoer van zilver had in bedoeld tijdvak zoo goed als niet plaats), in die twee jaren een bedrag van circa f 8 millioen in de kelders der Javasche Bank en in 's lands kassen is terecht gekomen, terwijl de overige f 22 millioen geacht kunnen worden in den geldsomloop te zijn opgenomen. Behoudens het deel dat door Mekkagangers wordt medegenomen en waarvan het cijfer niet bekend is, rekent men dat van deze uit den zichtbaren voorraad verdwenen f 22 millioen ongeveer f 12 millioen emplooi hebben gevonden in de buitenbezittingen en het overige op Java. De raming van f 12 millioen voor de buitenbezittingen grondt zich hierop, dat, voor zooveel aan de factorij bekend was, de zilver-uitvoeren voor rekening van particulieren van Java naar de buitenbezittingen, bepaaldelijk naar Palembang, Telok Betong, Billiton en Bandjermasin, in 1888 en 1889 een totaal bereikten van ruim f $4^1/_4$ millioen, terwijl in hetzelfde tijdvak door de Javasche Bank, tot aanvulling van hare kassen aldaar, naar Padang en Makasser werden verzonden f $2^3/_4$ millioen aan zilver, en uit 's lands kassen meer aan zilver geremitteerd werd van Java naar de buitenbezittingen dan omgekeerd ongeveer f $4^3/_4$ millioen. Dat van deze f $11^3/_4$, stel 12, millioen, die alzoo de buitenbezittingen aan zilver van Java ontvingen, een beduidend deel naar Java zou zijn teruggevloeid, wordt niet aannemelijk geacht. Evenmin schijnt gedacht behoeven te worden aan wegvloeiing uit Atjeh via de Straits naar Nederland. Minder eenstemmig is het oordeel over de door sommigen geuite veronderstelling dat bijv. op Borneo en Celebes van al het (ook in vroegere jaren) naar de buitenbezittingen weggevloeide zilver groote sommen in enkele inlandsche schatkamers zouden zijn opgeborgen. Enkele berichtgevers meldden dat niet onbelangrijke sommen aan de circulatie onttrokken worden door de gewoonte der inlanders, bijv. van de koffieplantende bevolking in de bovenlanden van Palembang, om het door hen verdiende geld in bamboezen kokers in den grond te verstoppen. Ook een aanzienlijk deel der sommen die in het gouvernement Sumatra's Westkust

wegens onteigening van gronden ten behoeve van den spoorwegaanleg in handen der bevolking zijn gekomen wordt gezegd — althans tijdelijk, dat is totdat het geld weder in vaste goederen zou zijn belegd, — in den grond te zijn begraven. Onder de redenen die in de laatste jaren de behoefte aan specie in de buitenbezittingen hebben doen toenemen behoort, behalve de ontwikkeling van den landbouw in sommige streken aldaar, ook deze, dat in het oostelijk deel van den Indischen Archipel de vroeger in de minst beschaafde streken bestaande ruilhandel voor een groot deel vervangen is door den handel tegen gereed geld. Als eene krachtig werkende oorzaak om meer behoefte aan ruilmiddelen op Java te doen ontstaan, wordt gewezen op de zeer groote vermeerdering die in de laatste jaren zich heeft voorgedaan in de vraag naar diensten van de bevolking die in geld betaald worden, waarbij inzonderheid is te denken aan de ontginning van woeste gronden door particulieren ten behoeve van de koffiecultuur, en aan het nieuwe bedrijf, als gevolg van de serehziekte ontstaan, namelijk de cultuur van en de handel in suikerrietstekken. Intusschen werd geenszins de mogelijkheid ontveinsd dat de besproken uitzetting van den geldsomloop op Java wellicht spoedig kon blijken wat al te groot te zijn geweest, hetgeen dan zou blijken door wederuitvoer van zilvergeld. Inderdaad doet dit verschijnsel zich in de jongste maanden voor. Werd in 1890 en in de eerste drie maanden van 1891, ondanks den sedert medio 1890 ten gunste van den wederuitvoer van specie geheel veranderden stand van de wisselmarkt op Java, geen zilveren specie uit Nederlandsch-Indië uitgevoerd, in het tijdvak van 15 April t/m 7 October 1891 is van Java naar Nederland weder niet minder dan f 8 650 000 (aan rijksdaalders) teruggevloeid.

In de verschillende gewesten, doch voornamelijk op Java en Madura, werden in 1890 1625 valsche muntstukken achterhaald, namelijk 201 rijksdaalders, 531 guldens, 275 halve guldens, 363 kwartguldens en 255 $\frac{1}{10}$ guldens. Van deze namaaksels werden de meesten, namelijk respectievelijk 527, 269 en 250 stuks in de residentiën Pasoeroean, Madioen en Soerabaija aangehouden, en wel in Pasoeroean bij één aanhaling 486 stuks tegelijk. De door de Indische Regeering herwaarts gezonden partijen bestonden uit 950 stuks (191 rijksdaalders, 497 guldens, 85 halve guldens, 150 Indische kwartguldens en 27 Indische $\frac{1}{10}$ guldens), waaronder zich echter, zooals bij onderzoek door het Muntcollege bleek, 2 echte muntstukken bevonden. Onder de valsche muntstukken waren 10 meer of minder zilverhoudende rijksdaalders (7 met het jaartal 1854 en 3 met het jaartal 1866), die met valsche stempels geslagen (niet gegoten) waren. De groote meerderheid der overige namaaksels, die allen gegoten waren, bestond in hoofdzaak uit tin, of tin en lood, soms aan de oppervlakte verzilverd. Voorts werden 37 koper- en zilverhoudende stukken aangetroffen, en 3 koperhoudende stukken waarvan de kern geen zilver inhield. Van de bedoelde 37 stukken werden 4 rijksdaalders, 23 guldens en 2 halve guldens op hun zilvergehalte onderzocht, dat voor de rijksdaalders afwisselde tusschen 113,9 en 492,9 duizendste zilver, voor de guldens tusschen 249 en 563,4 en voor de halve guldens tusschen 384 en 407,3.

De van regeeringswege genomen maatregelen tot wering van valsche munt zijn oorzaak, dat de bevolking zich afkeerig betoont van al zoodanige zilveren munt, die, hoewel overigens goed en gaaf, ten gevolge van een barst, eene spleet of eene vaak niet zichtbare holte, geen helderen klank heeft. Ten einde het heilzaam werkend wantrouwen tegen ondeugdzame munt niet te doen verflauwen, zijn in December 1890 maatregelen genomen om zulke muntstukken van lieverlede aan den omloop te onttrekken. Tot dat einde worden de in 's lands kassen voorkomende dofklinkende muntstukken verzameld, om vervolgens eens in het jaar herwaarts te worden opgezonden.

Verminkt geld was in 1890 in mindere mate in de wandeling dan in 1889. Slechts op 365 verminkte muntstukken, waarvan bijna de helft in de residentie Kadoe, werd de hand gelegd, terwijl in 1889 het aantal bedragen had 752. In drie gevallen vond eene veroordeeling ter zake plaats, daar voldoende bewijs werd gevonden dat van de stukken was gebruik gemaakt met de wetenschap dat zij ondeugdelijk waren.

Wegens het vervaardigen van valsch geld werden 21 en wegens het in omloop brengen daarvan 9 veroordeelingen in 1890 uitgesproken, terwijl 42 personen werden veroordeeld ter zake van het uitgeven van nagemaakte muntstukken, na kennis te hebben bekomen van hunne ondeugdelijkheid. Vrijspraak volgde op 6 aanklachten wegens muntnamaak en op 4 aanklachten wegens het uitgeven van valsch geld. In drie gevallen, namelijk twee ter zake van het vervaardigen en één ter zake van het uitgeven van valsch geld, werden de beklaagden van rechtsvervolging ontslagen. Geen der beklaagden behoorde tot de Europeesche bevolking. Al de bij de afsluiting der opgaven in 't vorig verslag nog als aanhangig vermelde zaken omtrent muntmisdrijf werden door de bovenbedoelde rechterlijke uitspraken beëindigd. Ten aanzien van de in 1890 gedane aanhalingen was in 10 gevallen (waarvan 6 betrekking hebben op het vervaardigen en 4 op het uitgeven van valsch geld), bij het afsluiten in Indië van de mededeelingen voor dit hoofdstuk, het onderzoek nog niet afgeloopen of de uitspraak van den rechter nog niet gevallen. Vermelding verdient dat te Tandjong Priok (Batavia), aan boord van een voor de kustvaart gebezigden schoener, een Chineesche opvarende werd aangehouden, die op dat vaartuig valsche munt vervaardigde.

§ 2. *Geldmarkt.*

Onder deze paragraaf wordt in de eerste plaats verwezen naar het als bijlage PP hierachter afgedrukte » Overzicht van de geldmarkt van Java in 1890 ", samengesteld door den heer S. B. Zeverijn, president van de Javasche Bank.

Het volgende staatje vermeldt eenige door de Handelsvereeniging te Batavia verstrekte opgaven omtrent de wisselkoersen te dier plaatse gedurende 1890.

Maanden van 1890.	Op Amsterdam. Guldens Nederlandsch Courant voor f 100 Indisch Courant.		Op Londen (6 maanden zicht).	Op Singapore (zicht).	Op China (zicht).
	Gouvernement (8 dagen na zicht).	Particulieren (6 maanden na dato).	Een pond sterling voor guldens en centen.	Een dollar voor guldens en centen.	Een dollar voor guldens en centen.
Januari	f 99½	f 101	f 11,97½ à f 12,00	f 1,96 à f 1,98½	f 1,96 à f 1,98½
Februari	$99\frac{8}{10}$	101	11,97½ " 12,00	1,92 " 1,96½	1,93 " 1,95½
Maart	"	101 à f 101½	11,95 " 11,97½	1,89½ " 1,93½	1,90 " 1,94½
April	"	101½ " 102¼	11,90 " 11,97½	1,91½ " 2,01½	1,92 " 1,98½
Mei	"	102¾ " 103	11,80 " 11,90	2,01 " 2,05½	1,99 " 2,02½
Juni	"	102¾ " 103	11,80 " 11,85	2,02 " 2,12½	2,00 " 2,09½
Juli	"	102¾	11,80 " 11,82½	2,07 " 2,19½	2,05 " 2,16½
Augustus	"	101½ " 103	11,80 " 11,90	2,19 " 2,34½	2,16 " 2,32½
September	"	100½ " 101½	11,90 " 12,00	2,24 " 2,34½	2,24 " 2,32½
October	"	100½ " 101	12,02½	2,12 " 2,22	2,12 " 2,22
November	"	100½ " 101	12,02½ " 12,05	2,06 " 2,14½	2,05 " 2,13½
December	"	100¾ " 102½	11,92½ " 12,05	2,12 " 2,20½	2,09 " 2,19½

In de eerste twee maanden van 1890 waren de Engelsche sovereigns te Batavia genoteerd op f 12,10 à f 12,35 en de Australische op f 12,10 à f 12,70, doch in den verderen loop van dat jaar bewoog zich de prijs van eerstgemelde specie tusschen f 12 à f 12,35 en die van de Australische sovereigns tusschen f 12 en f 12,50.

§ 3. *Javasche Bank.*

Daar op 31 Maart 1891 het tienjarig tijdvak kwam te eindigen waarop aan de Javasche Bank was toegestaan om als circulatiebank in Nederlandsch-Indië werkzaam te zijn, is bij Koninklijk besluit dd. 6 Januari 1891 n°. 6 (Indisch Staatsblad n°. 49) haar dit recht opnieuw verleend, en wel voor een tijdperk van vijftien jaren, met bepaling dat dit tijdperk geacht wordt stilzwijgend telkens met tien jaren verlengd te zijn, tenzij door den Gouverneur-Generaal, ingevolge Koninklijke machtiging, of door de Bank ten minste twee jaren vóór het einde van het dan loopend tijdperk, door opzegging, van ongeneigdheid tot verlenging blijk zij gegeven. De maatregel der octrooi-vernieuwing is gepaard gegaan met onderscheidene nadere voorzieningen in het belang zoowel van de instelling zelve, wier operatieterrein daarbij is verruimd, en die in verband daarmede de bevoegdheid heeft erlangd om eene delegatie hier te lande te hebben, als van den Staat, die o. a., te rekenen van 1 April 1900, een aandeel in de winsten zal hebben. In overeenstemming met de voorwaarden van het nieuwe octrooi wijzigde de Bank hare statuten, op welke wijziging bewilliging werd verleend bij gouvernementsbesluit dd. 5 Maart 1891 n°. 2 (Javasche Courant van den 10den dier maand), terwijl bij gouvernementsbesluiten dd. 10 April 1891 n°. 15 en 18 (Javasche Courant van den 14den daaraanvolgende) werden goedgekeurd de door de bankdirectie ontworpen nieuwe reglementen voor de inrichting en den werkkring respectievelijk van de agentschappen der Bank in Indië en van hare delegatie hier te lande. (Aan dit laatste reglement is, door opneming in de Staatscourant van 24/25 Mei 1891, ook hier te lande openbare bekendheid gegeven.) Ter uitvoering van art. 20 van het nieuwe bankoctrooi werd, na verkregen Koninklijke machtiging, bij gouvernementsbesluit dd. 29 September 1891 n°. 7 (Javasche Courant van den 2den October daaraanvolgende) de verhouding van de verplichte metaaldekking tot de obligo's der Bank weder, evenals onder de werking van het afgeloopen octrooi, bepaald op 2/5 gedeelten.

Gedurende het op 31 Maart 1891 geëindigde 63ste boekjaar werd van de diensten der Bank door handel en nijverheid een veel ruimer gebruik gemaakt dan in het zeer ongunstige boekjaar 1889/90.

Het *gemiddeld* bedrag der uitzettingen in eigenlijke bankoperatiën, in 1888/89 nog f 10 047/m, doch in 1889/90 gedaald tot f 6 334/m, klom weder tot f 9 056/m (in handelspapier f 5 909/m, in vendupapier f 861/m, in beleeningen f 607/m en in voorschotten in rekeningcourant f 1 679/m). Bij het einde van het boekjaar stond in bankoperatiën f 8 039/m uit, namelijk in handelspapier f 3 817/m, in vendupapier f 607/m, in beleeningen f 471/m en in voorschotten in rekeningcourant zelfs f 3 144/m. Het *totaal* der disconteeringen klom van f 27 428/m tot f 59 149/m, waartoe voornamelijk bijdroeg het hooge cijfer — f 32 842/m, tegen f 6 462/m in 1889/90 — aan buitenlandsche wissels, die weder bij de Bank zoogenaamd gedisconteerd of, juister gezegd, tot tijdelijke geldopneming beleend werden. Aan vendupapier werd iets minder gedisconteerd dan in 1889/90; daarentegen aan promessen en bankkredietwissels meer dan toen. Onder deze drie hoofden waren namelijk de totalen van 1890/91 f 3 724/m, f 18 973/m en f 3 610/m. Namen de uitzettingen in handelspapier derhalve in 1890/91 belangrijk toe, ook in beleeningen en voorschotten in rekening-courant ging aanzienlijk meer om dan in 1889/90, maar toch niet zooveel als in 1888/89. In genoemde drie boekjaren was het totaal der uitzettingen in deze twee vormen [1]), gesplitst over de verschillende soorten van onderpand, als volgt:

	1888/89.	1889/90.	1890/91.
Effecten	f 19 459/m	f 6 398/m	f 11 597/m
Invoergoederen	1 287/m	1 304/m	4 295/m
Uitvoerproducten	4 563/m	4 557/m	3 193/m
Goud en zilver	2 186/m	2 573/m	3 396/m
	f 27 495/m	f 14 832/m	f 22 481/m

1) Deze twee soorten van operatiën worden in het verslag der Bank niet meer elk afzonderlijk behandeld, omdat zij al meer en meer in elkaar vloeien, in dien zin dat geldopnemers den vorm van rekening-courant-voorschotten hoe langer zoo meer voor enkele soorten van zaken verkiezen boven den gewonen beleeningsvorm.

De toegenomen kredietvraag mocht voor een groot deel worden toegeschreven aan het verlaagde rentetarief, dat sedert April 1890 (verg. vorig verslag blz. 178) niet hooger is dan het gemiddelde van hetgeen in Europa voor het gebruik van geld betaald wordt, [2]) maar ook zijn op de ontwikkeling en uitbreiding van de zaken der Bank van invloed geweest: het openen van — bij andere instellingen reeds gebruikelijke — disconto-kredieten op in blanco geëndosseerde accepten; de belangrijke verlaging der provisie van assignatiën, vooral die in betrekking tot de Vorstenlanden; de intrekking der reglementeering van het in te willigen percentage voor beleeningsvoorschotten, zoodat de bankdirectie weder vrijheid had om het percentage der beleeningsvoorschotten telkens en voor elk geval naar goedvinden te regelen, niet slechts naar gelang van de dalende of rijzende neiging van den marktprijs van het artikel, maar ook naarmate van de hoogere of lagere reputatie der respectieve beleeningnemers; het openen van kostelooze giro-rekeningen en het franco incasseeren van de door rekeninghouders bij de Bank gedeponeerde promessen. Ook werd de handel zeer geriefd door eene in Augustus 1890 ingevoerde nieuwe regeling betreffende de sluitingsuren van de kassen der Bank, waarbij nog een extra tijd werd bepaald voor de dagen waarop de mail sluit.

De vaste beleggingen der Bank ondergingen in 1890/91 nog weinig verandering, omdat het maximum van f 3 millioen (de helft van het bankkapitaal), dat onder het toen nog werkende octrooi voor kapitaalbelegging mocht gebezigd worden (thans is de bevoegdheid uitgebreid tot het geheele kapitaal van f 6 millioen), reeds zoo goed als geheel in hypotheken en pandbrieven was belegd, namelijk op ult. Maart 1890 voor een bedrag van f 2 980/m en op ult. Maart 1891 voor een bedrag van f 2 988/m. Op diezelfde wijze was van het reservefonds, op genoemde tijdstippen achtereenvolgens bedragen hebbende f 533 061 en f 533 386, belegd respectievelijk f 525/m en f 522/m. In 't geheel bestonden derhalve de vaste uitzettingen der Bank op ult. Maart 1891 uit f 3 510/m, en wel in hypotheken f 1 317/m en in pandbrieven f 2 193/m. In den loop van het boekjaar ging de Bank er toe over om bij het sluiten van nieuwe hypotheken niet langer onvoorwaardelijk vast te houden aan den bij het tarief voor die soort van beleggingen gehandhaafden rentevoet van 6 pct., daar dit bedrag gebleken was den marktprijs van hypotheekrente te boven te gaan. Het in hypotheken uitgezet bedrag was verdeeld als volgt: woon- en pakhuizen f 482/m, particuliere landerijen f 725/m en suikerfabrieken f 110/m.

De ophooping van specie in de kelders der Bank, waarop in 't vorig verslag gewezen werd, hield ook in 1890/91 aan. Haar metaalvoorraad steeg namelijk tot gemiddeld f 48 662/m, zijnde weder f 2 778/m meer dan in 1889/90. Maar belangrijker nog groeide de biljetten-circulatie aan, welke gemiddeld te stellen was op f 54 156/m, dat is f 5 200/m meer dan in 1889/90. Op 31 Maart 1891 bestond de speciekas uit f 49 143/m, namelijk aan wettige betaalmiddelen f 48 102/m (hiervan f 4 730/m aan gouden munt) en aan sovereigns, dukaten [3]) en 20-francs-stukken f 1 041/m, terwijl de biljetten-omloop bestond uit f 54 263/m.

Door de stijging van het cijfer der biljetten-emissie beliep het totaal bedrag van de dadelijk opeischbare schulden der Bank in 1890/91 gemiddeld f 63 340/m. Aangezien van deze obligo's 40 pct., alzoo f 25 336/m door specie moet gedekt zijn, en de metaalvoorraad, zooals hooger gezegd, gemiddeld f 48 662/m bedroeg, bleef dus een beschikbaar metaalsaldo over van gemiddeld f 23 326/m.

Terwijl de gewone lasten der Bank in 1890/91 bedroegen f 314 574, wegens aanmaak van bankbiljetten werd uitgegeven f 10 544, en werd afgeschreven op gebouwen en

2) Van de f 9 056/m die gemiddeld in eigenlijk gezegde bankoperatiën hebben uitgestaan, werd dan ook aan rente slechts geboekt f 348 094 of 3.84 pct., tegen f 294 661 of 4.65 pct. van f 6 334/m in het voorafgegane boekjaar.

3) In den goudhandel der Bank speelde in het afgeloopen boekjaar de afzet van dukaten eene grootere rol dan in een der vier voorafgegane boekjaren, en daar de afnemers van dit goud, direct of indirect, bijna uitsluitend inlanders zijn, die dit muntstuk als spaar- of sierpenning bezigen, dan wel als grondstof voor de vervaardiging van gouden sieraden, wordt hieruit afgeleid dat zich in den jongsten tijd onder de inlandsche bevolking in sommige streken weder eenige meerdere welvaart begon te openbaren.

inventaris f 21 163, zoomede wegens verliezen f 13 134, in totaal derhalve f 359 415 aan lasten, waren de bruto-winsten der Bank f557 642, namelijk aan rente op eigenlijke bankoperatiën (na bijtelling van hetgeen was overgebracht van het voorafgegane boekjaar en na aftrekking van hetgeen bestemd werd ter overschrijving op het thans loopende boekjaar) f 348 095, aan rente op vaste beleggingen f 156 805, zoomede uit anderen hoofde f 52 742. Als netto winst over 1890/91 bleef derhalve f 198 227 over, of, met inbegrip van het onverdeeld gebleven saldo van het voorafgegane boekjaar (ad f 224) f 198 451, welk bedrag, op f 451 na, dat op nieuwe rekening werd overgebracht, geheel voor dividend werd bestemd, zoodat per aandeel van f 500 kon worden uitgekeerd f 16,50 of 3.3 pct, tegen f 14 of 2.8 pct. over 1888/90.

N. Burgerlijke en militaire landsdienaren.

Examens voor ambtenaren. Ten aanzien van de in 1891 gehouden examens ter voorziening in betrekkingen bij den administratieven dienst en de rechterlijke macht is het volgende te vermelden.

Voor den administratieven dienst waren 42 plaatsen opengesteld, waarvan 14 te vervullen door in Indië geslaagde candidaten voor het groot-ambtenaarsexamen. Van de uit Nederland te zenden 28 geëxamineerden zouden er 14 kunnen zijn die, in plaats van aan genoemd examen, aan het faculteitsexamen hadden voldaan. Voor de rechterlijke macht werden aanvankelijk aangevraagd 10 personen, waarvan 5 in het groot ambtenaarsexamen geslaagden en 5 die met goed gevolg het faculteitsexamen hadden afgelegd. Ten gevolge van eene suppletoire aanvraag van de Indische Regeering werd echter het aantal voor rechterlijke betrekkingen uit te zenden candidaten nader op 15 gesteld. De 5 nieuwe plaatsen zouden geheel aan geslaagden in het faculteitsexamen ten goede komen, aangezien op het tijdstip waarop de nadere aanvraag ontvangen werd reeds vaststond dat het getal uit het groot-ambtenaarsexamen te verkrijgen rechtsgeleerde candidaten hoogstens slechts 3 zou kunnen bedragen.

Van de 12 doctoren in de rechtswetenschap, beschikbaar uit het faculteitsexamen (4 van de 16, die zich gedurende het universiteitsjaar 1890/91 aan bedoeld examen hadden onderworpen, waren afgewezen) wenschte 1 plaatsing bij den administratieven dienst, doch de 11 overigen konden allen, overeenkomstig hun verlangen, in aanmerking komen om uitgezonden te worden ter vervulling van rechterlijke betrekkingen, daar het groot-ambtenaarsexamen slechts 2 rechtsgeleerde candidaten opleverde, die beiden plaatsing bij de rechterlijke macht wenschten (de derde candidaat behoorde tot de afgewezenen). Bij het faculteitsexamen was door ieder der geslaagden slechts in één taal examen afgelegd, en wel door 3 in het Javaansch en door 9 in het Maleisch.

Ter deelneming aan het groot-ambtenaarsexamen hadden zich aangemeld 3 doctoren in de rechtswetenschap en 38 niet-rechtsgeleerden, namelijk 26 die hunne bevoegdheid om aan het examen deel te nemen grondden op het met goeden uitslag afgelegd eindexamen eener hoogere burgerschool met vijfjarigen cursus in Nederland; 4 op hetzelfde examen in Indië afgelegd; 3 op het met goeden uitslag afgelegd eindexamen van een gymnasium met zesjarigen cursus; 1 op het diploma van landbouwkundige verworven aan de rijkslandbouwschool te Wageningen, 2 op het met gunstigen uitslag afgelegd eerste natuurkundig examen, 1 op het bewijs van bekwaamheid tot het volgen van universitaire studiën, en 1 op het doctoraat in de staatswetenschap. Behalve de drie rechtsgeleerde candidaten, die allen slechts in één taal (het Maleisch) examen wenschten af te leggen, hadden zich opgegeven 7 voor het examen in één taal (Maleisch), 17 voor het Javaansch en het Maleisch, 1 voor het Javaansch en Soendaneesch, 1 voor het Javaansch, Maleisch en Soendaneesch, 11 voor het Javaansch, Maleisch en Madureesch en 1 voor vier talen, nl. Javaansch, Maleisch, Soendaneesch en Madureesch. Vóór of tijdens het examen trokken zich 4 candidaten terug, terwijl er 14 werden afgewezen (waaronder 1 doctor in de rechtswetenschap). Het diploma kon derhalve aan 2 doctoren in de rechtswetenschap en 21 niet-rechtsgeleerden worden uitgereikt.

Het aantal taalexamens, afgelegd door de candidaten die aan het examen in zijn geheel deelnamen, kan blijken uit het volgende overzicht.

Van de candidaten die:		onderwierpen zich aan het examen in: één taal. Maleisch.	één taal. Javaansch.	twee talen. Maleisch en Javaansch.	twee talen. Javaansch en Soendaneesch.	drie talen. Maleisch, Javaansch en Soendaneesch.	drie talen. Maleisch, Javaansch en Madureesch.	vier talen. Maleisch, Javaansch, Soendaneesch en Madureesch.	Totaal der taal-examens.
geslaagd zijn:	rechtsgeleerden	2	"	"	"	"	"	"	2
	niet-rechtsgeleerden	2	"	8	"	1	9	1	52
afgewezen zijn:	rechtsgeleerden	1	"	"	"	"	"	"	1
	niet-rechtsgeleerden	4	1	6	1	"	1	"	22
		9	1	14	1	1	10		
		10		15		11		1	77

Nopens de taalexamens der geslaagde niet-rechtsgeleerde candidaten zij hier aangeteekend dat 6 maal een hooger middencijfer per taal dan gemiddeld over de overige examenvakken werd behaald, dat die middencijfers 3 maal gelijkstonden en derhalve in 12 gevallen het gemiddeld taalcijfer lager was. Het taalcijfer door de beide geslaagde rechtsgeleerden verworven was hooger dan het middencijfer hunner overige examenvakken. De uitslag der taalexamens op zich zelven blijkt uit het volgend staatje.

Door de geëxamineerden die:		werden de taal-examens in het volgend aantal gevallen afgelegd: met gunstigen uitslag. Maleisch.	met gunstigen uitslag. Javaansch.	met gunstigen uitslag. Soendaneesch.	met gunstigen uitslag. Madureesch.	met ongunstigen uitslag. Maleisch.	met ongunstigen uitslag. Javaansch.	met ongunstigen uitslag. Soendaneesch.	met ongunstigen uitslag. Madureesch.
geslaagd zijn *a*)	rechtsgeleerden	2	"	"	"	"	"	"	"
	niet-rechtsgeleerden	21	9	1	3	"	10	1	7
afgewezen zijn:	rechtsgeleerden	1	"	"	"	"	"	"	"
	niet-rechtsgeleerden	10	2	"	"	1	7	1	1
		34		1	3	1	17	2	8

a) Van de candidaten die slaagden, legden er een voldoend of meer dan voldoend examen af: in één taal 14, in twee talen 5 en in drie talen 4 candidaten.

In algemeenen zin luidde het oordeel der examencommissie omtrent de afgelegde examens, hoewel nog niet bepaald gunstig, bevredigender dan omtrent die van 1890. Voor verdere bijzonderheden zij verwezen naar het verslag der commissie opgenomen in de Staatscourant van 21 Juli 1891.

Bleef hier te lande zoowel bij het faculteits- als bij het groot-ambtenaarsexamen het cijfer der geslaagden beneden het aantal opengestelde plaatsen (zooals uit het voorafgegane blijkt, werden voor de rechterlijke macht slechts 13 van de benoodigde 15 en voor den administratieven dienst slechts 22 van de benoodigde 28 verkregen), bij het in 1891 in Indië afgenomen groot-ambtenaarsexamen was het tegendeel het geval. Voor geslaagden aldaar toch waren, zooals hooger gezegd, 14 plaatsen opengesteld, terwijl er van de 26 candidaten die het onderzoek in zijn geheel doorstonden (één trok zich tusschentijds terug) 18 het diploma verwierven. Van de 27 candidaten, die zich hadden aangemeld, had 1 voldaan aan het eerste natuurkundig examen aan eene Nederlandsche universiteit, bezat 1 het diploma van landbouwkundige en hadden de 25 anderen in Indië met goed gevolg den vijfjarigen cursus eener hoogere burgerschool doorloopen.

Wat de inlandsche talen betreft, lieten 17 candidaten zich examineeren in Maleisch en Javaansch, 8 alleen in Maleisch en 1 alleen in Javaansch. Van de 18 geslaagden behaalden 5 gemiddeld per taal een hooger- en 10 een lager cijfer dan gemiddeld voor elk ander vak, terwijl de 3 overigen gemiddeld voor de taalvakken een even hoog cijfer verkregen als voor elk der andere vakken.

Het volgend staatje geeft een overzicht van de afgenomen taalexamens.

Van de geëxamineerden die:	hadden zich opgegeven voor het examen in:			terwijl van de verschillende taalexamens er werden afgelegd:			
				met voldoenden uitslag.		met onvoldoenden uitslag.	
	Maleisch.	Javaansch.	Maleisch en Javaansch.	Maleisch.	Javaansch.	Maleisch.	Javaansch.
geslaagd zijn a)	5	1	12	15	8	2	5
afgewezen zijn	3	"	5	2	1	6	4
Totalen	8	1	17	17	9	8	9

a) Van de candidaten die geslaagd zijn legden er 6 een voldoend of meer dan voldoend examen af in twee talen en 11 in één taal. Door één der geslaagden, wiens taalstudie zich alleen tot het Maleisch had bepaald, werd een onvoldoend examen in die taal afgelegd.

Blijkens het door de examencommissie uitgebracht verslag, hetwelk opgenomen is in een der bijvoegsels van de Javasche Courant dd. 30 Juni jl., maakte het examen op haar over het algemeen een niet zoo gunstigen indruk als in vorige jaren.

Overeenkomstig hetgeen in de practijk reeds gold, werd aan het voorschrift omtrent de onderlinge rangschikking voor eene benoeming tot adspirant-controleur van hen die in Indië aan het groot-ambtenaarsexamen hebben voldaan (zie n°. 4124 van het Bijblad op het Indisch Staatsblad) bij gouvernementsbesluit dd. 15 December 1890 n°. 33 regelmatigheidshalve alsnog de bepaling toegevoegd — voor de geëxamineerden hier te lande vervat in het Koninklijk besluit dd. 28 Mei 1886 n°. 28 (Indisch Staatsblad n°. 148) — dat bij gelijke eindcijfers op de ranglijst van het examen het lot nopens de anciënniteit beslist.

Aan het zoogenaamd klein-ambtenaarsexamen, dat in 1890 op verschillende tijdstippen en plaatsen in Indië werd afgenomen, onderwierpen zich in het geheel 817 candidaten, waarvan 472 of ruim 57 pct. aan de vereischten voldeden. In 1889 bedroeg het aantal candidaten 481, waarvan 250 of ongeveer 52 pct. slaagden.

Over de bij Koninklijk besluit dd. 9 Januari 1891 n°. 10 (Indisch Staatsblad n°. 104) tot stand gekomen nieuwe regeling betreffende de benoembaarheid tot technisch ambtenaar bij het boschwezen in Indië, wordt gehandeld bij de bespreking van dien diensttak in hoofdstuk **O** hierachter.

Pensioenen en gagementen. De milde beginselen in art. 22 der nieuwe wet op de Nederlandsche burgerlijke pensioenen dd. 9 Mei 1890 (Nederlandsch Staatsblad n°. 78) nedergelegd aangaande het gevolg dat een veroordeelend vonnis met betrekking tot de verdere uitkeering van pensioen voor den gepensionneerde en c. q. voor zijne vrouw of kinderen teweegbrengt of kan teweegbrengen, zijn bij Koninklijk besluit dd. 14 Januari 1891 n°. 30 (Indisch Staatsblad n°. 65) ook aangenomen ten opzichte van gepensionneerde Indische burgerlijke ambtenaren, van gepensionneerde of gegageerde Europeesche officieren en minderen van het Indische leger, en van hunne weduwen en kinderen, voor zooveel zoodanige weduwen en kinderen pensioen of onderstand genieten uit 's lands kas. Ten opzichte van de ten laste van het civiele of van het militaire weduwen- en weezenfonds komende pensioenen en onderstanden zullen de nieuwe beginselen toepasselijk worden verklaard door wijziging van het reglement voor elk dier fondsen, waartoe de Gouverneur-Generaal door het Opperbestuur gemachtigd is.

De in het reglement op de Indische burgerlijke pensioenen (Indisch Staatsblad 1881 n°. 142) uit de toenmaals vigeerende wet op de Nederlandsche burgerlijke pensioenen overgenomen bepaling (art. 16, laatste lid), dat naturalisatie in een vreemd land of aanneming van vreemden adeldom verlies van het pensioen ten gevolge heeft, is nader geoordeeld, met het oog op de omstandigheid dat in Indië het bekleeden van landsbedieningen door vreemdelingen geen zeldzaamheid is, voor Indische gepensionneerden geen recht van bestaan te hebben, en daarom bij Koninklijk besluit dd. 22 April 1891 n°. 34 (Indisch Staatsblad n°. 172) ingetrokken. Tevens is eene mildere regeling getroffen omtrent de gevallen waarin de Regeering zich de bevoegdheid voorbehoudt om aan Indische burgerlijke gepensionneerden het pensioen te ontnemen. Zooals het laatste lid van art. 16 thans luidt, bedreigt het namelijk met verlies van pensioen alleen die titularissen die buiten Koninklijke toestemming zich in vreemden krijgsdienst begeven of eene door eene vreemde Regeering opgedragen openbare bediening aannemen.

Eene andere wijziging van het hooger bedoelde reglement op de Indische burgerlijke pensioenen, welke tot stand kwam bij Koninklijk besluit dd. 7 Januari 1891 n°. 20 (Indisch Staatsblad n°. 95), betrof art. 17, houdende verbod tegen verpanding of beleening van het pensioen, uitgenomen in die gevallen dat de beleening geschiedt bij plaatselijke en gemeentebesturen of bij liefdadige dan wel tot algemeen nut werkende instellingen, en de bepalingen, waarnaar die lichamen voorschot op pensioen verleenen, goedgekeurd zijn: in Nederland door Gedeputeerde Staten der provincie en in Indië door de hoofden van gewestelijk bestuur. In navolging nu van de reeds hooger genoemde nieuwe wet op de Nederlandsche burgerlijke pensioenen dd. 9 Mei 1890, waarbij, tot beteren waarborg voor de handhaving van de onvervreemdbaarheid der pensioenen, als autoriteit door welke de hooger bedoelde lichamen als voorschotgevers op pensioen moeten zijn toegelaten, voor Gedeputeerde Staten der provincie de Minister van Financiën is in de plaats gesteld, is bij het aangehaald Koninklijk besluit dd. 7 Januari 1891, met betrekking tot de beleening hier te lande van Indische burgerlijke pensioenen, de besproken bevoegdheid van Gedeputeerde Staten der pro-

vincie overgedragen op den Minister van Koloniën.

Omtrent het pensionneeren van inlandsche burgerlijke landsdienaren gold tot dusver eene vaste regeling nog alleen voor Java en Madura, doch bij de vaststelling daarvan — zie het Koninklijk besluit dd. 24 Augustus 1887 n°. 18 in Indisch Staatsblad n°. 192 — werd tevens de bepaling gemaakt, dat, indien zulks noodig bleek, hare toepasselijkverklaring op alle, dan wel op één of meer, gewesten der buitenbezittingen zou kunnen plaats vinden bij koloniale ordonnantie. Van deze bevoegdheid is voor de gezamenlijke buitenbezittingen door den Gouverneur-Generaal gebruik gemaakt bij ordonnantie dd. 23 September 1891 (Indisch Staatsblad n°. 208).

Reis- en verblijfkosten. Bij Koninklijk besluit van 27 Augustus 1890 n°. 22 (Indisch Staatsblad n°. 209) is, ter vervanging van het sedert 1862 bestaande reisreglement, waarin door de talrijke wijzigingen en aanvullingen niet gemakkelijk de weg meer te vinden was, een nieuw reglement vastgesteld op het reizen in Nederlandsch-Indië van Europeesche burgerlijke landsdienaren en andere voor 's lands rekening reizende personen (niet-inlanders), op wie niet de militaire reisregelen toepasselijk zijn. Met het oog op de gebleken moeielijkheid om eene regeling tot stand te brengen, welke in alle zich voordoende gevallen voorziet, zijn in het nieuwe reglement slechts algemeene en aan weinig verandering blootstaande beginselen opgenomen, terwijl de ter uitvoering van die beginselen noodige speciale regelingen aan den Gouverneur-Generaal ter vaststelling zijn overgelaten. Vermits de samenstelling der bedoelde speciale regelingen veel tijd vordert, is intusschen bij Indisch besluit van 20 Februari 1891 n°. 13 (Javasche Courant van den 24sten dier maand) bepaald, dat alle bestaande voorschriften betreffende verstrekking van transportmiddelen en tegemoetkoming in reis- en verblijfkosten aan burgerlijke landsdienaren, voor zoover die niet bepaald met het nieuwe reglement in strijd zijn, voorloopig van kracht blijven.

Overtocht. Uit het overtochtsreglement (Indisch Staatsblad 1882 n°. 125) is bij het Koninklijk besluit dd. 13 Augustus 1891 n°. 25 (Indisch Staatsblad n°. 218) eene bepaling weggenomen, die in de practijk tot ongerief bleek te leiden en op welker handhaving ook geen prijs was te stellen, en wel de beperking die tot dusver verbonden was aan het recht van vrijen overtocht van Nederland naar Indië voor de in Europa bij volmacht gehuwde echtgenoote van den in actieven dienst in Indië aanwezigen officier der landmacht of burgerlijken landsdienaar, welke beperking hierin bestond dat dit recht kwam te vervallen wanneer de reis niet aanvaard was binnen zes maanden na de voltrekking van het huwelijk. Thans is dus het recht op vrijen overtocht in het besproken geval aan geen termijn meer gebonden.

Ten aanzien van eene andere bepaling van het overtochtsreglement bleek in de practijk de toepassing hier te lande en in Indië verschillend. Om ten deze tot overeenstemming te geraken, werd bij gouvernementsbesluit dd. 12 September 1890 n°. 11, na overleg met de Regeering hier te lande, aangeteekend dat het laatste lid van art. 1 van het reglement moet worden opgevat in dien zin dat het hoofd des gezins, die zich voor gouvernementsrekening op de reis naar of uit Indië door leden van zijn gezin wenscht te doen *volgen*, de vergunning welke hij daartoe noodig heeft — in het eene geval van den Minister van Koloniën en in het andere van den Gouverneur-Generaal — moet vragen alvorens hij de reis aanvaardt.

Weduwen- en weezenfonds van burgerlijke ambtenaren. Blijkens de jongst verschenen jaarrekening van dit fonds, loopende over 1890 en opgenomen in een der bijvoegsels van de Javasche Courant van 21 Augustus jl., was het aantal ten laste van hetzelve bedeeling genietende weduwen en weezen in gemeld jaar toegenomen, en wel dat der eersten van 1880 tot 1893 en dat der laatsten van 2032 tot 2083.

Van de noodzakelijkheid waarin de Indische Regeering zich gebracht heeft gezien om voor de verschillende onder hare contrôle staande instellingen bij welke kapitalen in beheer zijn — en dus ook voor de civiele en militaire weduwen- en weezenfondsen — bij een besluit van 1 Juni 1891 (Indisch Staatsblad n°. 137) het voorschrift te doen vervallen dat zij geen gelden op hypotheek mochten uitzetten tegen eene lagere rente dan 6 ten honderd in het jaar, werd reeds melding gemaakt op blz. 70/71 hiervóór. Daar het voorschrift omtrent bedoelde minimumrente bij uitzondering ook voorkwam in het reglement voor het civiel weduwen- en weezenfonds werd te gelijkertijd (Indisch Staatsblad 1891 n°. 136) het betrekkelijk artikel ingetrokken. Kort daarop (Indisch Staatsblad 1891 n°. 154) onderging bedoeld reglement nog eene wijziging van ondergeschikten aard, en wel wat betreft de vervanging — in het artikel handelende over de onvervreemdbaarheid der weduwenpensioenen en onderstandsgelden — van de woorden » Gedeputeerde Staten der provincie " door » den Minister van Koloniën " (verg. wat daaromtrent hooger is gezegd onder *Pensioenen en gagementen*).

In October jl. heeft de hoogleeraar dr. P. Van Geer op zich genomen een onderzoek op wetenschappelijken grondslag naar den toestand van het fonds in te stellen, op gelijke wijze als zulks door hem verricht is voor het Indisch militair weduwen- en weezenfonds (zie aan het slot van dit hoofdstuk).

Nopens de ontvangsten en uitgaven van het fonds laat men hieronder een vergelijkend overzicht volgen over de jaren 1888, 1889 en 1890.

Jaren.	Ontvangsten.				Uitgaven.				Recapitulatie.				
	Contributiën. *a*)	Rente van uitgezette kapitalen.	Restitutiën, boeten, enz.	Inkomsten uit aan het fonds toebehoorende eigendommen.	Pensioenen en onderstanden.	Administratiekosten.	Restitutiën, proceskosten, enz.	Uitgaven voor aan het fonds toebehoorende eigendommen.	Totaal der ontvangsten.	Totaal der uitgaven.	Voordeelig verschil.	Nadeelig verschil.	Van het voordeelig verschil is af te trekken, of bij het nadeelig verschil op te tellen, wegens verliezen op beleeningen:
1888. . .	f1 160 040	f 137 378	f 3 834	*b*) f 9 832	f1 309 591	f 20 799	f 14 000	*c*) f 24 341	f1 311 084	f1 368 731	„	f 57 647	*d*) f 22 785
1889. . .	*e*)1 435 900	125 289	1 236	1 542	*e*)1 515 392	20 747	8 664	590	1 563 967	1 545 393	f 18 574	„	*f*) 16 776
1890. . .	1 520 966	123 809	2 176	*g*) 14 974	1 384 247	21 409	13 010	*h*) 5 280	1 661 925	1 423 946	*i*) 237 979	„	6 929

a) De gewone contributie aan het fonds bedroeg over 1888 nog 5 pct., maar werd voor 1889 en 1890 (en ook voor 1891) bepaald op 6 pct.

b) Hieronder ook de opbrengst van verkochte eigendommen.

c) Onder dit bedrag is begrepen f 21 868 wegens den aankoop van „uitgewonnen" perceelen.

d) De teruggang in kapitaal, volgens de hier voorkomende opgaaf (met inbegrip van de in de voorgaande kolom bedoelde som van f 57 647) bedragende f 80 432, moet, volgens verbeterde cijfers nopens de ontvangsten en uitgaven over 1887 en 1888, nog vermeerderd worden met f 1987,78.

e) Zooals op blz. 181 van het vorig verslag is medegedeeld, loopt de jaarrekening van 1889 betreffende de hier te lande voor het fonds gevoerde administratie, bij wijze van overgangsregeling, over 5 kwartalen. Ware dit niet het geval geweest, dan zou onder de hoofden „Contributiën" en „Pensioenen en Onderstanden", in stede van f 1 435 900 en f 1 515 392, slechts te verantwoorden zijn geweest f 1 414 127 en f 1 349 952.

f) Het voordeelig verschil dat, na aftrekking van het in deze kolom genoemd bedrag van f 16 776, tot f 1 798 daalt, moet, volgens nader ontvangen verbeterde cijfers nopens de ontvangsten en uitgaven over 1889, nog vermeerderd worden met f 119,48.

g) Hieronder f 13 500 als netto provenu van verkochte eigendommen.

h) Onder dit bedrag is begrepen f 4465 wegens den aankoop van „uitgewonnen" perceelen.

i) Bij vergelijking van het voordeelig verschil tusschen ontvangsten en uitgaven over 1890, ad f 237 979, met dat over 1889 uitgetrokken, ad f 18 574, houde men in het oog dat wanneer de in noot e vermelde bijwerking van de jaarrekening betreffende de hier te lande voor het fonds gevoerde administratie niet had plaats gehad, deze laatstgenoemde post f 162 241 zou hebben bedragen.

Op het einde van de behandelde drie jaren was de stand der bezittingen van het fonds als volgt:

	Ult. 1888.	Ult. 1889.	Ult. 1890.
Hypotheken	f 1 414 603,47^5	f 1 217 495,34^5	f 900 301,56
Inschrijvingen op het Grootboek der Nederlandsche Werkelijke Schuld	1 477 032,32^5	1 677 032,32^5	1 877 017,45
Beschikbaar bij 's lands kas	a) 129 260,49	b) 128 286,46^5	476 544,93
Kapitaal van het fonds	a) f 3 020 896,29	b) f 3 022 814,13^5	f 3 253 863,94
Minimumwaarde (koopsom en kosten van overschrijving enz.) der door het fonds bij uitwinning aangekochte onroerende goederen.	92 266,66^5	c) 92 528,96^5	d) 82 444,02^5
Totaal bezit. . .	a) f 3 113 162,95^5	b) f 3 115 343,10	f 3 336 307,96^5

a) In verband met het aangeteekende in noot d onder het voorgaande staatje is dit bedrag thans f 1 987,78 lager dan de in het verslag van 1889 gedane opgaaf.

b) Dit bedrag is, in verband met het aangeteekende in noot f hiervóór, f 119,48 hooger dan de in het vorig verslag gedane opgaaf.

c) De onroerende eigendommen van het fonds bleven in 1889 dezelfde als die welke op ult. 1888 ten name van het fonds waren ingeschreven geweest. Het geringe verschil in boekwaarde tusschen de cijfers betreffende beide jaren is het gevolg van eene verbeterde opgave voor twee perceelen.

d) De wijziging die deze opgaaf heeft ondergaan, vergeleken met het cijfer van ult. 1889, houdt verband met het aangeteekende in de noten g en h hiervóór.

Weduwen- en weezenfonds voor officieren der landmacht. Het laatst gepubliceerde verslag dezer instelling betreft het jaar 1889 en is opgenomen in een der bijvoegsels tot de Javasche Courant van 1 Mei 1891. Daaruit blijkt, dat het aantal der uitkeering genietende personen weder eenigszins toenam: wel was het cijfer der bij het fonds ingeschreven kinderen gedaald van 850 tot 836 (daaronder respectievelijk 151 en 155 weezen), doch dat der weduwen was geklommen van 719 tot 745.

De teruggang in kapitaal van het fonds was, blijkens het onderstaand overzicht, belangrijk grooter dan in het jaar 1888, doch dit is nagenoeg uitsluitend te wijten aan eene bijwerking van de jaarrekening betreffende de hier te lande voor het fonds gevoerde administratie, welke rekening steeds liep over de eerste drie kwartalen van het jaar van verantwoording en over het vierde kwartaal van het voorafgegane jaar, terwijl de rekening van 1889 nu omvat èn het vierde kwartaal van 1888, èn het volle jaar 1889. Daar voor het 4de kwartaal van 1889 hier te lande in uitgaaf viel te boeken f 125 975 en in ontvangst f 31 148, werd dus door de overgangsregeling — verband houdende met de vervroegde pensioensbetaling waarover gehandeld is in het verslag van 1889, blz. 192, — het nadeelig verschil tusschen ontvangsten en uitgaven f 94 827 hooger dan anders het geval zou zijn geweest. Uit het volgende staatje kan worden afgeleid, dat, zonder deze buitengewone omstandigheid, de teruggang van het kapitaal van het fonds in 1889, in stede van f 123 167, slechts zou hebben bedragen f 28 340.

Jaren.	Ontvangsten.				Uitgaven.				Recapitulatie.					
	Contributiën en andere bijdragen. a)	Rente van uitgezette kapitalen.	Huren.	Diversen.	Pensioenen, gratificatiën, onderstanden en begrafeniskosten.	Administratiekosten.	Restitutiën, reiskosten, drukloonen, kosten van rechtskundige adviezen, enz.	Uitgaven voor aan het fonds toebehoorende eigendommen.	Totaal der ontvangsten.	Totaal der uitgaven.	Voordeelig verschil.	Nadeelig verschil.	Van het voordeelig verschil is af te trekken, of bij het nadeelig verschil op te tellen, wegens verliezen op beleeningen:	Blijft als teruggang in kapitaal, ongerekend de vermeerdering der onroerende bezittingen van het fonds (zie het tweede staatje hieronder).
1887	f 598 185	f 166 159	f 4 225	f 1 000	f 723 606	f 6 600	f 1 644	f b) 17 809	f 769 569	f 749 659	f c) 19 910	„	f d) 29 219	f e) 2 813
1888	585 803	162 605	5 237	262	743 738	6 600	2 148	b) 2 929	f) 753907	755 415	„	f g) 1 508	15 912	h) 15 954
1889 i)	640 026	146 257	5 351	2 034	885 516	6 600	2 424	b) 12 629	793 668	907 169	„	113 501	9 666	123 167

a) De gewone contributie aan het fonds bedroeg voor elk der behandelde jaren 6 pct. (Dit cijfer is ook voor 1890 en 1891 behouden.)

b) Hieronder ook de betaalde koopsommen, met onkosten, voor de bij uitwinning door het fonds aangekochte perceelen.

c) Dit voordeelig saldo moet, blijkens door de Algemeene Rekenkamer gebrachte wijzigingen in de rekeningen van ontvangsten en uitgaven van het fonds over de jaren 1886 en 1887, verhoogd worden met f 6495,72^5.

d) Hierbij is in mindering gebracht een tegoed ad f 3960, ter zake van de toenmaals nog bij het vendudepartement berustende netto-opbrengst van bij uitwinning verkochte perceelen, zoomede de geschatte waarde (f 1500) van 5 aandeelen in eene cultuurmaatschappij, aan het fonds afgestaan ter gedeeltelijke voldoening van de op eene beleening geleden schade

e) Hierbij is rekening gehouden met het in noot c bedoelde voordeelig verschil.

f) Ongerekend de naar de rekening van 1887 overgebrachte bedragen van f 6495,72^5 en f 3960, bedoeld in de noten c en d.

g) Dit nadeelig verschil moet, blijkens de door de Algemeene Rekenkamer gebrachte wijzigingen in de rekeningen van ontvangsten en uitgaven over 1888, verminderd worden met f 1465,74.

h) Hierbij is rekening gehouden met de in de vorige noot bedoelde vermindering van het nadeelig verschil.

i) Zooals hooger is gezegd, loopen de in de verantwoording van 1889 begrepen ontvangsten en uitgaven *in Nederland* bij uitzondering over 5 kwartalen.

De stand der bezittingen van het fonds, ook wat de onroerende goederen betreft, kan nader blijken uit het volgende staatje.

	Ult. 1887.	Ult. 1888.	Ult. 1889.
Hypotheken	f a) 2 626 933,25[5]	f a) 2 521 943,68	f a) 2 547 334,58[5]
Inschrijvingen op het Grootboek der Nederlandsche Werkelijke Schuld	224 986,42	224 986,42	224 986,42
Beschikbaar bij 's lands kas.	b) 149 616,98[5]	c) 238 652,26	90 093,92
Kapitaal van het fonds.	f 3 001 536,66	f 2 985 582,36	f 2 862 414,92[5]
Geschatte waarde der door het fonds bij uitwinning aangekochte perceelen.	45 100,00	d) 48 085,38	d) 62 200,00
Totaal bezit . .	f 3 046 636,66	f 3 033 667,74	f 2 924 614,92[5]

a) Hieronder f 1500 bedoeld in noot *d* hiervóór.

b) Hierbij ook gerekend de in noot *e* hiervóór bedoelde som van f 6 495,72[5].

c) Hieronder begrepen de som van f 1 465,74 bedoeld in noot *g* hiervóór.

d) De onroerende eigendommen van het fonds vermeerderden in 1888 met drie bij uitwinning aangekochte perceelen, waarvan de waarde gezamenlijk bedroeg f 1035, en in 1889 met een aantal perceelen waarvan de gezamenlijke waarde f 14 000 beliep. Dat de waarde der onroerende goederen desniettemin op ult. 1888 f 2 985,38 hooger wordt gesteld dan op ult. 1887 en op ult. 1889 f 14 114,62 hooger dan op ult. 1888, is ten deele een gevolg van de hoogere taxatie van sommige perceelen.

In het verslag van 1889 (blz. 194) werd gezegd dat de ongunstige vooruitzichten van het fonds aanleiding hadden gegeven om den toestand waarin het verkeert van wetenschappelijke zijde te doen onderzoeken. Dit onderzoek, ingesteld door den hoogleeraar dr. P. VAN GEER, is in Mei jl. beëindigd, en heeft tot voorstellen van ingrijpenden aard geleid [1]), waaromtrent met de Indische Regeering in overleg wordt getreden.

O. Nijverheid.

I. LANDBOUW, BOSCHWEZEN EN VEETEELT.

§ 1. *Java en Madura.*

a. Landbouw.

1°. Inlandsche landbouw. [2])

Blijkens de over 1890 ontvangen opgaven, verzameld in bijlage QQ hierachter, besloegen de voor geregelde cultuur ontgonnen bouwvelden in de verschillende gewesten van Java (de Vorstenlanden en de particuliere landerijen niet medegerekend) en op Madura eene oppervlakte van 3 563 761 bouws, zijnde 8341 bouws minder dan vogens de opgaven over 1889. Wanneer men de opgaven der verschillende gewesten op zich zelven beschouwt, vallen voor 7 gewesten verminderingen op te merken tot een totaal van 30 761 bouws [3]), waartegenover voor de overige gewesten eene toeneming staat van gezamenlijk 22 420 bouws.

Naar gelang van de soort van bouwland was het totaal der voor geregelde cultuur ontgonnen bouwvelden, bij het einde van 1889 bedragende 3 572 102 bouws, en bij het einde van 1890, zoals hooger vermeld, 3 563 761 bouws, verdeeld als volgt:

		1889.	1890.
Aantal bouws:	sawahs van levend water voorzien. .	1 675 223 a)	1 692 355
	„ „ regen afhankelijk . . .	1 014 118	1 003 654
	moeras-sawahs	54 591	51 711
	geregeld beplante tegalvelden . . .	828 170	816 041
	Totalen . . .	3 572 102	3 563 761

a) Over 1888 werd de uitgestrektheid aan sawahs als de hierbedoelde opgegeven als te hebben bedragen 1 701 577 bouws, derhalve voor 1889 een teruggang met 26 354 bouws, welke vermindering was toe te schrijven (zie de noot onder het staatje op blz 182 van het vorig verslag) aan eene met de cijfers over 1888 en vorige jaren grootelijks verschillende opgaaf betreffende de sawahs in Rembang (namelijk voor 1889 een veel lager cijfer dan vroeger wegens de van levend water voorziene en daarentegen een veel hooger cijfer dan vroeger wegens de van den regen afhankelijke sawahs). Daar de opgaven, ten deze uit genoemd gewest over 1890 ontvangen, in gelijke mate afwijken van de cijfers over 1888 en vroeger, schijnt dus te kunnen worden aangenomen dat deze laatsten minder juist zijn geweest.

Van de bovenbedoelde 3 563 761 bouws (3 235 086 bouws in de gouvernementslanden van Java en 328 675 op Madura) bleven onbeplant 158 432 bouws, tegen 103 150 in 1889, terwijl de voor twee oogsten gebezigde (tweemaal bebouwde) oppervlakte 1 609 719 bouws besloeg, tegen 1 358 528 in 1889. Indien men de voor twee oogsten gebezigde velden tweemaal in rekening brengt, blijkt dat in 1889 en 1890 respectievelijk 4 827 480 en 5 015 048 bouws der voor geregelde cultuur ontgonnen velden beplant geworden zijn, welke totalen tot 4 987 578 en 5 185 993 bouws stijgen wanneer ook nog worden medegerekend de voor één en de voor twee oogsten in bebouwing genomen gronden, behoorende tot de niet voor geregelde cultuur ontgonnen velden.

Naar gelang van de verschillende soorten van bouwland waren de voor rijst en voor andere éénjarige cultures gebezigde gronden verdeeld als volgt:

SOORTEN VAN BOUWLAND.		Aantal bouws					
		beplant geweest (voor 1ste gewas)		beplant geweest (voor 2de gewas)		alzoo in het geheel beplant geweest.	onbeplant gebleven.
		met padi.	met andere eenjarige gewassen.	met padi.	met andere eenjarige gewassen.		
1.		2.	3.	4.	5.	6.	7.
		1889.					
Voor geregelde cultuur ontgonnen velden.	Bewaterbare sawahs	1 554 494	108 191	166 177	550 078	2 378 940	12 538
	Sawahs van den regen afhankelijk . . .	931 903	34 205	34 811	215 872	1 216 791	48 010
	Moeras-sawahs	49 895	112	1 254	1 977	53 238	4 584
	Tegalvelden (geregeld beplante).	104 074	686 078	3 305	385 054	1 178 511	38 018
		2 640 366	828 586	205 547	1 152 981	4 827 480	103 150
Velden niet in geregelde cultuur		69 618	61 609	320	28 551	160 098	. . . . .
Totalen . . .		2 709 984	a) 890 195	205 867	1 181 532	4 987 578	103 150
		1890.					
Voor geregelde cultuur ontgonnen velden.	Bewaterbare sawahs	1 562 597	110 101	199 114	649 270	2 521 082	19 657
	Sawahs van den regen afhankelijk . . .	877 290	36 340	24 882	278 374	1 216 886	90 024
	Moeras-sawahs	46 876	108	4 010	1 244	52 238	4 727
	Tegalvelden (geregeld beplante).	90 087	681 930	5 868	446 957	1 224 842	44 024
		2 576 850	828 479	233 874	1 375 845	5 015 048	158 432
Velden niet in geregelde cultuur		72 468	62 602	„	35 875	170 945	. . . . .
Totalen . . .		2 649 318	b) 891 081	233 874	1 411 720	5 185 993	158 432

a) Hieronder de bij de gouvernements-suikercultuur ingedeelde velden, ter uitgestrektheid, met inbegrip van wegen en slooten door en om de riettuinen, van 8975 bouws.

b) Id. id. 5882 bouws.

1) Verg. blz. 29 der Memorie van Antwoord op het Voorloopig Verslag der Tweede Kamer betreffende de Indische begrooting voor 1892 (Zitting 1891—1892 — 4 — n°. 43).

2) De aan de verplichte levering onderworpen koffiecultuur wordt in haar geheel afzonderlijk behandeld sub 2°.

3) Voor geen dezer gewesten wordt de vermindering toegelicht, ook niet voor de Preanger Regentschappen, waar zij te aanzienlijk is (voor de verschillende soorten van sawahs 8330 en voor de geregeld bebouwde tegalvelden 10 690 bouws) om geheel aan het te niet gaan (bijv. door aardstorting enz.) of aan veranderde bestemming der gronden te kunnen worden toegeschreven. Vermoedelijk zijn dus óf de voor genoemde residentie over 1890 ontvangen opgaven onvolledig, óf die over vorige jaren te hoog.

Voor elk gewest afzonderlijk vindt men de cijfers van 1890 nader gespecificeerd in de bijlagen QQ, RR en SS, waarvan de tweede, de rijstcultuur betreffende, tevens de bij schatting verkregen oogstcijfers doet kennen.

Van de 5 185 993 bouws, in gemeld jaar door de inlandsche bevolking beplant, waren voor hare eigen cultures bestemd (als de tweemaal beplante velden ook tweemaal in rekening worden gebracht) 5 180 111, en voor de gouvernements-suikercultuur in gebruik (met inbegrip van de door wegen en slooten in en om de riettuinen ingenomen oppervlakte) nog slechts 5882 bouws.

Van de voor eigen cultuur beplante velden werd verreweg het grootste deel aangewend voor de rijstcultuur. In de gouvernementslanden van Java en op Madura werden namelijk:

beplant met rijst	geslaagde velden .	2 507 744	bouws of 86.98 pct.
	mislukte „ .	375 448	„ „ 13.02 „
		2 883 192	
beplant met andere eenjarige gewassen	geslaagde velden .	2 258 685	bouws of 98.34 pct.
	mislukte „ .	38 234	„ „ 1.66 „
		2 296 919	

In het volgende overzicht vindt men de voornaamste totalen over 1890 betreffende de eigen beplantingen der bevolking, en de daarvan verkregen (geschatte) productie aan padi, in vergelijking gebracht met de gelijksoortige opgaven over de vier voorafgegane jaren.

JAREN.	Aantal bouws door de bevolking *voor eigen rekening* beplant:				Geschatte opbrengst der met *padi* beplante velden (in pikols *padi*).		Gemiddelde *padi*-productie per bouw (in pikols) berekend over: *b*)		Van de gemiddelde marktprijzen van *rijst* (per pikol) in de verschillende gewesten *c*) bedroeg:	
	met padi als eerste gewas.	met eenig ander gewas als eerste gewas.	met padi als tweede gewas.	met eenig ander gewas als tweede gewas.	In 't geheel.	Alleen van den tweeden aanplant. *a*)	de beplante velden.	de geslaagde beplantingen.	de hoogste marktprijs.	de laagste marktprijs.
1886	2 724 706	883 123	130 217	1 212 794	70 395 000	2 835 700	24^{66}	25^{68}	f 9,00	f 1,10
1887	2 796 164	857 322	167 598	1 145 742	71 613 200	3 391 600	24^{16}	24^{65}	10,00	1,00
1888	2 739 276	883 075	138 951	1 167 034	67 970 700	2 632 400	23^{62}	24^{65}	10,25	1,00
1889	2 709 984	881 220	205 867	1 181 532	65 527 000	3 944 600	22^{47}	23^{83}	10,00	1,25
1890	2 649 318	885 199	233 874	1 411 720	60 892 600	4 694 500	21^{12}	24^{28}	11,00	1,50

a) Nopens het product van den tweeden aanplant van padi op moeras–sawahs en tegalvelden zijn geen opgaven verstrekt. Uit het eerste staatje hiervóór blijkt dat de uitgestrektheid van dien aanplant in 1890 bedroeg 9878 bouws. Aannemende dat van die velden gemiddeld 15 à 20 pikols per bouw werd verkregen, wat zeker eer te hoog dan te laag is gerekend, dan zou de totale productie van bedoelde tweede beplantingen bedragen hebben 150 000 à 200 000 pikols, een cijfer dat op de gezamenlijke totalen van weinig invloed is.

b) Nu er geen reden meer is de opgaven betreffende Madura over 1886 t/m 1889 afzonderlijk te vermelden en de cijfers derhalve met die van Java weder vereenigd zijn opgegeven, zijn de in deze rubriek voorkomende middencijfers voor gemelde vier jaren opnieuw berekend geworden.

c) Eene opgaaf van de hoogste en de laagste marktprijzen gedurende de verschillende maanden van 1890, en voor elk gewest afzonderlijk, vindt men aan het slot van bijlage QQ.

Ten aanzien van sommige volkscultures in het bijzonder zijn de volgende mededeelingen ontvangen. (De residentiën Soerakarta en Djokjokarta zijn daarbij, evenals bij de voorafgegane algemeene opgaven, nog buiten beschouwing moeten blijven, omdat de aangewende pogingen ter bekoming van vertrouwbare opgaven van de uitgestrektheid van de bouwvelden der bevolking aldaar en van hetgeen daarvan beplant en geslaagd is, tot nog toe geen voldoende resultaten hebben opgeleverd. Men zie nog het aangeteekende in de noot op de volgende bladzijde.)

Rijstcultuur.

Luidens de ontvangen opgaven (zie bijlage RR) werd in de gouvernementslanden op Java en in de residentie Madura door de inlandsche bevolking in 1890 voor eigen rekening met padi beplant eene uitgestrektheid van 2 883 192 bouws (eersten en tweeden aanplant te zamen genomen), zijnde 32 659 bouws minder dan in 1889 [1]). Tegen eene toeneming der beplantingen in 9 gewesten met gezamenlijk 42 119 bouws stond eene vermindering in 11 gewesten met 74 778 bouws. De vermeerdering gold voornamelijk Samarang, Japara, Bagelen en Kediri, waar zij respectievelijk 6572, 8715, 8997 en 7805 bouws beliep. De belangrijkste verminderingen betroffen de residentiën Bantam, Preanger Regentschappen, Tagal, Pasoeroean, Banjoemas en Madura, respectievelijk bedragende 8037, 10 725, 5821, 7436, 20 073 en 8944 bouws. Voor een deel moesten deze velden wegens langdurige droogte, voor een ander deel wegens te veel regen onbeplant worden gelaten.

Waren reeds in de twee voorafgegane jaren de uitkomsten van den padi-oogst in algemeenen zin niet zoo gunstig geweest als bijv. in 1885, 1886 of 1887, de schattingen omtrent de in 1890 geoogste hoeveelheid wijzen tegenover het voor 1888 en voor 1889 opgegeven totaal zelfs op eene vermindering met respectievelijk 7^{1} en 4^{6} millioen pikols. Terwijl in 8 gewesten gezamenlijk ruim 2 millioen pikols meer werden geoogst dan in 1889, werden in de overige 12 gewesten gezamenlijk ongeveer 6^{6} millioen pikols minder verkregen. Tot het voordeelig verschil droegen de residentiën Japara en Probolinggo alleen ruim 1 millioen pikols bij, en in de vermindering deelden de residentiën Krawang, Tagal, Pekalongan, Rembang, Soerabaija, Banjoemas, Madioen en Madura gezamenlijk met ongeveer 6 millioen pikols.

Hoofdzakelijk moet de geringe padi-oogst van 1890 worden toegeschreven aan onvoldoenden regen in den westmoesson, ten gevolge waarvan het gewas ook meer dan anders door ziekten geteisterd werd. Dit laatste was voornamelijk het geval in Madioen, waar de mislukkingen zich 't meest voordeden. In Tagal, Soerabaija en Banjoemas had het gewas in sommige streken ook veel van veldmuizen te lijden, evenals in de Preanger-Regentschappen en Japara, ofschoon in deze gewesten de uitkomsten van den rijstbouw gunstiger waren dan in 1889, terwijl in Bantam, waar de productie minder bedroeg dan in dat jaar, vele velden niet geregeld konden worden bewerkt wegens gebrek aan ploegvee ten gevolge van in de laatste jaren door de veeziekte geleden verliezen. Daar het zich liet aanzien dat in Madioen, in welk gewest een groot deel der padi-aanplantingen mislukt was, de bevolking voor den aankoop van zaadpadi prijzen zou moeten besteden die boven hare krachten gingen, werd in Augustus 1890 door de Indische Regeering eene som van f 153 662 beschikbaar gesteld ten einde haar, zoo noodig, van gouvernementswege aan zaadpadi te helpen, onder beding van terugbetaling van het kostende na afloop van den oogst van 1891. De verstrekking zou echter alleen dan mogen plaats hebben, wanneer de prijs van het plantmateriaal zoo hoog was dat de landbouwers, zonder hulp van bestuurswege,

[1]) Op het betrekkelijk stationnair blijven van de rijstbeplantingen, tegen voortgaande uitbreiding van de teelt van andere veldgewassen, werd laatstelijk gewezen in het verslag van 1889 (blz. 195). Men zie ook de vergelijkende gewestelijke overzichten nopens zielental, bouwgrond, beplantingen, padiproductie enz., bij gemeld verslag afgedrukt als bijlagen A[1]. en SS, het eerste behandelende elk der jaren 1878 t/m 1887, het andere bevattende vijfjarige gemiddelden over het tijdvak 1873 t/m 1887.

onder den druk van woekeraars zouden geraken. Door de gunstige uitkomsten van den tweeden aanplant van padi is tot voorschreven einde niet meer dan f 102 603 behoeven te worden besteed.

Omtrent de zorg voor goede bibiet is o. a. met betrekking tot de residentie Bantam gemeld, dat in de afdeelingen Serang en Anjer, waar de sawahs meerendeels van den regen afhankelijk zijn, vele landbouwers, met het oog op de slechte uitkomsten welke hunne op de oude wijze aangelegde kweekbedden opleverden, er toe overgingen om hunne bibiet te kweeken op hooggelegen tegalvelden en in klappertuinen, soms tamelijk ver van de sawahs verwijderd. Bij de in die streken bestaande schaarschheid aan irrigatiewater voldeed die wijze van werken goed. In eenige streken van de afdeeling Trenggalek der residentie Kediri pleegt de bevolking van de geoogste padi al dadelijk een uitgezocht gedeelte af te zonderen en in algemeene (dessa- of kampong-) loemboengs te bewaren om als zaad te worden gebezigd. In de afdeeling Soemedang (Preanger Regentschappen) werden proefaanplantingen aangelegd van Sarilaija-padi, afkomstig van het particuliere land Indramaijoe-west (Cheribon).

Proeven tot verbetering der cultuurwijze werden in 1890 genomen in de residentiën Bantam, Preanger-Regentschappen, Pekalongan, Samarang, Pasoeroean, Probolinggo, Bezoeki en Bagelen, zoomede, onder de persoonlijke leiding van den adviseur-honorair voor inlandsche zaken K. F. Holle, op het land Bloeboer in de afdeeling Buitenzorg der residentie Batavia. Omtrent den uitslag dier proeven valt nog slechts mede te deelen dat in de residentie Pasoeroean, bij het snijden van het gewas op een proefveld, kon geconstateerd worden dat uit eene hoeveelheid bibiet, die iets meer dan de helft van de gewoonlijk gebruikte kwantiteit bedroeg, bij ijler uitzaaien een nagenoeg gelijk beschot werd verkregen als bij de gewone werkwijze.

Het korrelsgewijze uitzaaien vindt, naar luid van de ontvangen rapporten, in de meeste gewesten vooral in de bergstreken tegenstand. In de lager gelegen landen wordt daartegen minder bezwaar gemaakt en vindt deze wijze van uitzaaien dan ook meer en meer ingang. Echter geschiedt dit uitzaaien vaak nog te dicht opeen, zooals bijv. uit Madioen wordt gemeld, waar men dientengevolge 70 à 80 katti's padi per bouw bezigde (tegen 100 à 110 katti's die voor het uitleggen in aren noodig zijn).

In de noordelijke streken van Soerabaija werden in de laatste jaren de homogronden bemest.

Het telen van padi als tweede gewas vond in Krawang in 't geheel niet, in Bantam hoogst zeldzaam, doch in de overige gewesten in meerdere of mindere mate plaats. Sawahs die te drassig zijn om met polowidjo (de gewone tweede gewassen) te worden beplant, komen het eerst in aanmerking om er padi als tweede gewas op te telen. Dit laatste geschiedde in 1890 vooral op ruime schaal in Bagelen, daar in de zuidelijke afdeelingen van dat gewest de productie van den eersten aanplant niet voldoende was voor de behoefte van de dichte bevolking. Ook in de overige gewesten, uitgenomen in Cheribon, Pekalongan, Pasoeroean, Bezoeki en Banjoemas, besloegen de aanplantingen van padi als tweede gewas in 1890 eene grootere uitgestrektheid dan in 1889.

Kon het snijden van het gewas schier overal geregeld plaats hebben, nopens het eiland Kangean (Madura) wordt gemeld dat de beschikbare handen er in den regel ontoereikend zijn om alle padi op het juiste tijdstip te oogsten, waardoor de bewoners zich ook in 1890 genoopt zagen om met het oogsten reeds te beginnen vóórdat het gewas nog overal gerijpt was. Elders gaat men tot het snijden van onrijpe padi slechts over wanneer het gewas omgevallen is, of om eenige andere bijzondere reden. De daaruit verkregen rijst wordt over het algemeen slechts gebruikt voor de bereiding van inlandsch gebak.

Hier en daar kwam in 1890 schaarschte aan rijst voor, voornamelijk in die streken waar het misgewas het grootst was. Meestal werd daarin voorzien door ruimeren aanvoer van dat voedingsmiddel, dan wel door uitbreiding van de teelt van tweede gewassen. Tegemoetkoming van regeeringswege werd, behalve in Madioen (zie hooger), verleend in de Preanger-Regentschappen, Krawang, Tagal en Kediri. Zoo werden fondsen beschikbaar gesteld om behoeftigen in de afdeeling Soekapoera (residentie Preanger-Regentschappen) door werkverschaffing den kost te doen verdienen en om sommigen in de districten Krawang en Tjabangboengin (residentie Krawang) en Lengkong (residentie Kediri) aan rijst en zaadpadi te helpen. In de districten Brebes en Tandjoeng (Tagal) werd de bevolking van 21 en 30 dessa's gedurende eenige maanden van het jaar voor de door haar verrichte heerendiensten betaald; ook liet het bestuur eenige verbeteringen in de waterverdeeling op sommige punten in Tagal, bij wijze van ondersteuning, in vrijen arbeid uitvoeren.

In- en uitvoer van padi en rijst tusschen de verschillende gewesten onderling had bijna overal plaats. In Zuid-Banjoemas nam de rijsthandel in 1890 eene hooge vlucht door den uitvoer per staatsspoor van pl. m. 200 000 pikols padi naar Bagelen, Djokjokarta, enz. Te Samarang werd rijst ook ingevoerd van Singapore en in Java's Oosthoek van Saigon en Achter-Indië. Daarentegen werd veel rijst uitgevoerd van Bantam naar de Lampongsche Districten en Banka; van Tagal naar Pontianak en Palembang, van Banjoewangi (Bezoeki) naar Bali; van Indramaijoe (Cheribon) naar Europa en Azië en van Cheribon naar Singapore. Men zie overigens wat nopens den rijsthandel voorkomt in de tot afd. V van dit hoofdstuk behoorende bijlage, bevattende uittreksels uit de gewestelijke jaarverslagen over 1890, voor zooveel de mededeelingen omtrent den handel betreft. Met betrekking tot Soerakarta en Djokjokarta — uit welke gewesten, zooals hooger is gezegd, aan het bestuur geen cijfers nopens den inlandschen landbouw ten dienste staan — blijkt uit gemelde bijlage dat in Djokjokarta op verre na niet genoeg rijst geteeld wordt voor de behoefte, zoodat er geregeld een vrij groote invoer uit andere gewesten plaats vindt, en dat in Soerakarta zoowel in 1889 als in 1890 de rijstoogst gedeeltelijk mislukte. [1])

Andere éénjarige gewassen.

Algemeen. De teelt van andere veldgewassen dan padi nam ook in 1890 onder de inlandsche bevolking van Java en Madura (de Vorstenlanden en de particuliere landerijen uitgezonderd) in bijna alle gewesten weder toe. Zooals hooger is opgegeven, waren in 1889 en 1890 van de gronden der bevolking in bebouwing geweest (de voor den tweeden oogst bestemd geweest zijnde velden ook tweemaal in rekening brengende) achtereenvolgens 4 987 578 en 5 185 993 bouws. Van deze totalen nu dienden voor de teelt van:

		1889		1890	
suikerriet op hoog gezag.		8 975 =	0.18 pct.	5 882 =	0.11 pct.
voor eigen cultuur	padi. . . .	2 915 851 =	58.47 „	2 883 192 =	55.60 „
	andere veld-gewassen. .	2 062 752 =	41.35 „	2 296 919 =	44.29 „
		4 987 578 =	100.00 „	5 185 993 =	100.00 „

Van de met andere veldgewassen dan padi voor eigen cultuur in bebouwing geweest zijnde velden mislukten in 1889 51 996 en in 1890 38 234 bouws, zoodat geoogst werd in eerstgemeld jaar van 2 010 756 en in 1890 van 2 258 685 bouws. Naar gelang van de geteelde gewassen en naar gelang de beplantingen geschied waren voor een 1sten of voor een 2den oogst, waren laatstgemelde totalen te verdeelen als volgt:

Andere éénjarige gewassen dan padi.	1889.			1889.		
	1ste gewas.	2de gewas.	Totaal bouws.	1ste gewas.	2de gewas.	Totaal bouws.
Voedingsgewassen.						
djagong	487 968	489 876	a) 977 844	480 240	594 095	b) 1 074 335
katjang	85 774	134 252	220 026	81 122	165 153	246 275
andere voedingsgewassen (uitgenomen padi) . .	180 399	409 927	590 326	185 715	514 748	700 463
	754 141	1 034 055	1 788 196	747 077	1 273 996	2 021 073

a) Hiervan op Madura, waar veelal djagong in plaats van rijst wordt

[1]) Van elders blijkt nog dat gedurende 1890 in Soerakarta werden ingevoerd voor plaatselijk verbruik p. m. 133 000 pikols rijst, en dat in Djokjokarta, in de regentschappen Kalassan, Bantool en Sleeman, dat zijn die waar de landverhuur werkt, de jaarlijks met rijst beplante uitgestrektheid, rekenende dat ½ daarvan tweemaal per jaar beplant wordt, kan gesteld worden op 45 000 bouws en de gemiddelde productie op 30 pikols padi per bouw, hetgeen dus voor 3 van de 11 regentschappen zou uitmaken een oogst van 1 350 000 pikols padi.

Andere éénjarige gewassen dan padi.	1889.			1890.		
	1ste gewas.	2de gewas.	Totaal bouws.	1ste gewas	2de gewas.	Totaal bouws.
Nijverheidsgewassen.						
tabak	35 864	75 132	110 996	40 058	62 877	102 935
suikerriet	66 398	4 680	71 078	76 553	11 742	88 295
katoen	3 618	12 709	16 327	4 030	13 667	17 697
indigo	7 939	16 220	24 159	9 476	19 209	28 685
	113 819	108 741	222 560	130 117	107 495	237 612
Totalen	867 960	1 142 796	2 010 756	877 194	1 381 491	2 258 685
Verdeeld naar de verschillende soorten van bouwland lieten dezelfde totalen zich splitsen als volgt:						
Sawahs (zoo bewaterbare als andere)	131 964	734 949	866 913	137 723	903 717	1 041 440
Tegalvelden in geregelde cultuur	675 547	379 669	1 055 216	677 011	442 470	1 119 481
Te zamen aan geregeld ontgonnen bouwvelden	807 511	1 114 618	1 922 129	814 734	1 346 187	2 160 921
Tegalvelden niet in geregelde cultuur	60 449	28 178	88 627	62 460	35 304	97 764
Totalen als boven.	867 960	1 142 796	2 010 756	877 194	1 381 491	2 258 685

geteeld, alleen 324 269 bouws (en daaronder 188 659 bouws waarvan djagong als 1ste gewas werd geoogst).

b) Alleen voor Madura waren de cijfers der djagong-beplantingen: als 1ste gewas 192 673 en als 2de gewas 155 952 bouws, te zamen 348 625.

In 1890 werden dus andere gewassen dan padi door de bevolking geoogst van 247 929 bouws *méér* dan in 1889, dat is van 174 527 bouws sawahs en van 73 402 bouws tegalvelden *méér*. Deze toeneming openbaarde zich bij alle met namen genoemde gewassen, uitgezonderd tabak, en bijna geheel in hetgeen als 2de gewas was aangeplant, daar de teelt als 1ste gewas slechts met 9 234 bouws was vooruitgegaan.

Hoe de cijfers zich voor elk gewest voordeden, kan blijken uit bijlage SS hierachter.

Andere voedingsgewassen dan rijst. De cijfers, hiervóór vermeld, doen zien dat, terwijl de rijstbeplantingen in de gouvernementslanden van Java en op Madura in 1890 2 883 192 bouws besloegen, andere *voedings*gewassen er geoogst werden van 2 021 073 bouws, en wel in de voornaamste plaats *djagong*, namelijk van 1 074 335 bouws. Dit gewas wordt, behalve inzonderheid op Madura, ook in de residentiën Probolinggo en Bezoeki nog op grooter schaal verbouwd dan rijst. Terwijl toch aan de rijstcultuur in deze drie gewesten werd dienstbaar gemaakt (1sten en 2den aanplant te zamen genomen) respectievelijk 84 486, 49 269 en 86 323 bouws (te zamen 220 078), besloegen aldaar de djagong-beplantingen (zonder nog de mislukte velden te rekenen) respectievelijk 348 625, 84 525 en 95 334 bouws (te zamen 528 484). Voor Pasoeroean waren die cijfers: rijst 91 905, en djagong 75 940 bouws, doch voor de 16 andere gewesten respectievelijk 2 571 209 en 469 911 bouws.

In welke mate voor de teelt van djagong in 1890 gebruik werd gemaakt van sawahs en van tegalvelden doet onderstaande opgaaf zien, aanwijzende het aantal bouws waarvan geoogst is.

	1ste gewas.	2de gewas.	Totaal bouws.
sawahs	24 618	334 813	359 431
tegalvelden	455 622	259 282	714 904
Totaal	480 240	594 095	1 074 335

Omtrent de opbrengst van den djagong-oogst zijn geen opgaven ontvangen. Men mag echter aannemen dat de oogst over het algemeen bevredigend is geweest. Van mislukkingen op groote schaal werd althans nergens vernomen. In het district Tengger (Pasoeroean) werd eene proef genomen met het verbouwen van Amerikaansche djagong, doch zonder gunstigen uitslag.

De in 't vorig verslag (blz. 184) aangekondigde proeven met de teelt van *kedeleh* vielen zeer ongelijk uit. Echter zijn dienaangaande slechts uit vier gewesten eenige bijzonderheden gemeld. In Bantam werd het niet-slagen toegeschreven aan mindere deugdzaamheid van het gebezigde zaad (op 's lands kosten zouden in 1891 ter verstrekking aan de Bantamsche bevolking verschere zaden worden aangeschaft), op Madura, waar de aanplantingen nogal van belang waren, gedeeltelijk aan minder goede keuze van gronden. In Samarang waren de uitkomsten beter. In Bagelen mislukte een groot gedeelte der aanplantingen ten gevolge van zware slagregens, doch waar dit niet het geval was verkreeg men in die residentie een bevredigend beschot.

Bij wijze van proef werd voortgezet in de afdeeling Soekaboemi (Preanger Regentschappen) de teelt van Hollandsche *bruine boonen*, en in Probolinggo de teelt van *groene erwten* en *capucijners*. De bruine boonen vinden afzet ten behoeve van de marine. Of daartoe ook zullen kunnen dienen de in Probolinggo nog op zeer kleine schaal gekweekte groene erwten, zou afhangen van de bevinding die over de opgekochte hoeveelheid zou worden uitgesproken. Opkoop van capucijners werd door de marine niet gewenscht.

In de afdeeling Soemedang (Preanger Regentschappen) beijverde het bestuur zich de teelt van *aardappelen* aan te moedigen, en wel door kostelooze verstrekking van poters uit het district Madja (Cheribon).

Nijverheidsgewassen. In verhouding tot den omvang van hare teelt van rijst en andere voedingsgewassen, hetzij voor eigen gebruik, hetzij voor den handel, nemen de door de inlandsche bevolking in de gouvernementslanden van Java en Madura gedreven zoogenaamde nijverheidscultures, die zich bijna uitsluitend bepalen tot tabak, suikerriet, katoen en indigo (nopens andere worden geen cijfers opgegeven), over het geheel slechts eene weinig beduidende plaats in. Genoemde cultures te zamen toch maken nog geen 5 pct. van de eerstbedoelde beplantingen uit.

Wat de *tabaks*cultuur betreft, deze nam over 't geheel in 1890 weder af. Het totaal der (geslaagde) beplantingen — voor ruim de helft als tweede gewas — daalde van 110 996 tot 102 935 bouws. Naar de ontvangen cijfers te oordeelen waren de aanplantingen nog het belangrijkst in Rembang, Banjoemas, Bezoeki, Kadoe en Kediri, waar zij te zamen 66 309 bouws besloegen, tegen 73 308 bouws in 1889. In Rembang zijn het voornamelijk de landbouwers in de afdeelingen Toeban en Bodjonegoro, die op deze cultuur zich toeleggen. Het daar gewonnen product is uitsluitend voor de inlandsche markt bestemd. Behalve naar Soerabaija wordt een deel daarvan ook uitgevoerd naar Madura en Bandjermasin. Te Toeban wordt ook tabak verwerkt tot sigaren. In de streken rondom het Diëng-plateau wordt mede een levendige handel in tabak gedreven, met name in Kadoe en in de afdeeling Ledok (Bagelen), waarheen zelfs opkoopers van Borneo zich begeven. Het product uit Java's Oosthoek is meer bestemd voor de Europeesche markt.

In de afdeelingen Soekaboemi (Preanger-Regentschappen) en Malang (Pasoeroean) werden proeven genomen met de teelt van Sumatra-tabak.

Prijsopgaven van tabak voor de inlandsche markt werden alleen uit Soerabaija ontvangen, waar voor het te veld staande gewas f 30 à f 40 per bouw, en voor het bereide product f 10 à f 30 per pikol werd besteed.

Nopens de door de bevolking voor eigen rekening op hare bouwgronden gedreven teelt van *suikerriet* vindt men hieronder een vergelijkend overzicht over de jaren 1889 en 1890. (De mislukte velden zijn buiten rekening gelaten.)

Gewesten van Java en Madura.	Beplante uitgestrektheden in bouws (geslaagd).	
	Oogstjaar 1889.	Oogstjaar 1890.
Cheribon	4 482	5 644
Tagal	5 167	5 575
Pekalongan	1 824	2 171
Samarang	1 735	2 007
Japara	6 519	8 266
Rembang	2 199	2 582
Soerabaija	16 169	23 803
Pasoeroean	6 863	10 258
Probolinggo	5 435	5 947
Bezoeki	3 853	4 208
Madioen	3 315	3 496
Kediri	8 280	10 212
Overige gouvernementsresidentiën	5 237	4 126
Te zamen	71 078	88 295

Op Java en Madura door de inlandsche bevolking buiten bemoeienis van het bestuur met suikerriet beplante velden.	Beplante uitgestrektheden in bouws (geslaagd).	
	Oogstjaar 1889.	Oogstjaar 1890.
Bewaterbare sawahs	57 779	72 727
Niet-bewaterbare sawahs	2 452	3 052
Tegalvelden	10 847	12 516
Te zamen als op de voorgaande blz.	71 078	88 295
Daarvan waren beplant als: 1ste gewas . .	66 398	76 553
2de " . .	4 680	11 742
Te zamen als boven . . .	71 078	88 295

Zooals uit bovenstaand overzicht blijkt, nam de teelt van suikerriet in nagenoeg alle gewesten toe; het meest in Soerabaija, Pasoeroean en Kediri, in beide laatstgenoemde gewesten meer in het bijzonder in de afdeelingen Malang en Blitar, waar het riet geteeld werd ter bekoming van serehvrije bibiet ten behoeve van elders gelegen suikerondernemingen, welker aanplantingen door de serehziekte geteisterd werden.

Het door de bevolking gekweekte riet wordt overigens meerendeels in natura verhandeld op de passars. Voor een deel wordt er, met gebruikmaking van buffel-molens of handpersen, ook suiker uit bereid.

In streken, waar suikerfabrieken gelegen zijn, verkoopt de inlander zijn riet ook wel aan fabrikanten en bedingt daarvoor 18 à 25 cents per pikol, gevende p. m. f 100 per bouw. In Bagelen bracht de verkoop van riet als bibiet ongeveer f 140 per bouw op. Voor onverwerkt riet werd per bouw betaald f 80 à f 100 (Japara) tot f 150 (Kediri), terwijl bij verkoop van het te veld staande gewas in Pasoeroean f 60 per bouw werd bedongen en de opbrengst per bouw van tot suiker verwerkt riet uiteenliep van f 60 tot f 250 bruto. Is de planter tevens bereider, dan wordt die bruto-opbrengst geschat tot f 300 per bouw te kunnen bedragen. In Bantam, waar planter en bereider in den regel verschillende personen zijn, schat men de verdiensten van den eersten op f 50 à f 75 per bouw, en die van den bereider op p. m. f 150 per bouw. De onkosten der bereiding worden gerekend meermalen 50 pct. van de bruto-opbrengst te bedragen.

De aanplantingen van *katoen* (kapas) bleven nagenoeg op hetzelfde lage cijfer (17 697 bouws) als waartoe zij in 1889 waren ingekrompen, toen zij — van 30 153 bouws in 1888 — teruggingen tot 16 327 bouws. De gewesten, waar deze cultuur nog van eenige beteekenis is, zijn Cheribon, Samarang, Japara, Rembang en Madura, waar in 1890 respectievelijk 1501, 6477, 2533, 2234 en 1938 bouws daarvoor gebezigd werden. Aan de geringe prijzen, waarvoor buitenlandsche lijnwaden en garens te bekomen zijn, moet het voornamelijk worden toegeschreven dat de teelt van katoen zich niet uitbreidt. De oogst was over het algemeen gunstig, behalve in eenige streken van Samarang, waar hevige regens de aanplantingen deden verloren gaan.

In de Preanger-Regentschappen werden proeven genomen met buitenlandsch katoenzaad, en met uit 's lands plantentuin afkomstige zaden. De uitkomsten daarvan konden nog niet worden gemeld.

De in 1890 met *indigo*, meerendeels als 2de gewas, beplante uitgestrektheid bedroeg 28 685 bouws, tegen p. m. 24 000 bouws in elk der drie voorafgegane jaren. Ruim de helft dezer aanplantingen vond men in de residentiën Samarang, Japara, Rembang, Soerabaija en Madura, doch eigenlijk in geen enkel gewest was de cultuur van bijzondere beteekenis. Over het algemeen viel de oogst naar wensch uit. In Samarang werd ten behoeve van een Europeeschen ondernemer eene proef genomen met de teelt van Guatemala-indigo.

Rameh wordt als cultuurgewas hier en daar op zeer kleine schaal aangetroffen in de residentiën Bantam, Preanger-Regentschappen en Pasoeroean. Elders wordt deze vezelplant ook wel op erven aangekweekt.

In de Preanger-Regentschappen werden proeven genomen met de teelt van *jute* uit zaad, verkregen uit 's lands plantentuin. Enkele dezer aanplantingen slaagden zeer goed. Ook werden in gemeld gewest proefaanplantingen aangelegd van eene in de afdeeling Soemedang aldaar in het wild aangetroffen vezelplant, bekend onder den naam van *kitja tjangkir*.

Klappercultuur.

Bijplantingen van klapperboomen hadden overal in meerdere of mindere mate plaats. Geschiedde zulks meestal alleen ter vervanging van gestorven of omgekapte boomen, in enkele streken werd daarmede ook uitbreiding der cultuur beoogd. In Bantam werden de in 1883 door de uitbarsting van Krakatau verwoeste kuststrooken geleidelijk opnieuw met klappers beplant.

De bereiding van copra schijnt meer en meer ter hand genomen te worden. In Japara wordt de handel in dat artikel gezegd te zijn toegenomen; terwijl in Rembang een begin van verkoop van copra in het groot voor den uitvoer naar Singapore werd waargenomen. Ook elders hield men met bereiding van copra zich onledig. Voor copra werd in Bantam f 4 à f 6 per pikol betaald.

Klapperolie blijft mede steeds een artikel van uitvoer. Van Bantam wordt o. a. veel olie uitgevoerd naar de Lampongsche Districten en van Cheribon naar Singapore. Het fabrikaat gold, naar gelang van streek en marktprijs, f 15 à f 40 per pikol. De prijzen der klappernoten liepen van f 1,50 tot f 5 per 100 stuks.

Bamboecultuur.

Op het bijplanten van bamboe, waar naar dat artikel veel vraag bestaat, wordt van bestuurswege voortdurend toegezien. In de benedenlanden wordt veelal in de behoefte voorzien door aanvoer uit de bergstreken, waartoe de bamboe in vlotten langs de rivieren afgevoerd wordt. Uit de Preanger Regentschappen wordt op die wijze veel bamboe afgevoerd naar Batavia en langs de Tjimanok naar Indramaijoe; uit Kediri langs de Brantas naar Soerabaija. Ook in de residentie Bezoeki, vooral in de afdeeling Djember, werd veel bamboe verhandeld.

Nipahcultuur.

In Samarang, Soerabaija en Banjoemas onderging deze cultuur eenige uitbreiding, voornamelijk omdat aan de kuststreken, bij gebrek aan alang-alang, de bladeren van den nipapalm voor dakbedekking gebezigd worden. In West-Java, vooral in Bantam en Buitenzorg, worden uit de bladeren van de zoetwatersoort nipa-vloermatten vervaardigd, die wegens hare duurzaamheid zeer gewild zijn.

Arèncultuur.

Eene bepaalde aankweeking van den arènpalm komt over het algemeen weinig voor. Waar men zich voornamelijk op de bereiding van arènsuiker toelegt, worden daartoe bijna uitsluitend de in de bosschen voorkomende palmen gebezigd, die buiten bemoeienis der bevolking zich vermenigvuldigen; eigenlijke bijplantingen hadden slechts op erven plaats. In Pekalongan intusschen worden ook wel arènpalmen geplant ter afbakening van monosoeko-koffietuinen. En in Kediri werden, bij uitzondering, de bijplantingen van eenige beteekenis, omdat door de uitgifte van groote uitgestrektheden bosch in erfpacht, en het, als gevolg daarvan, verdwijnen van de daroengans (vestigingen van arèn-tappers), langzamerhand schaarschte ontstaan is aan Javaansche suiker. In de Preanger Regentschappen wordt de arènpalm het meest op prijs gesteld. Hij is daar van onschatbaar nut voor de bevolking. De omzet in dat gewest van arènsuiker alleen vertegenwoordigt eene waarde van duizenden guldens.

Andere niet-eenjarige gewassen.

De aanplantingen van *kapok*boomen werden in Samarang, Japara, Soerabaija en Kediri uitgebreid. Het daar verkregen product wordt voor een deel uitgevoerd naar Europa, waar de Java-kapok, evenals de Java-copra, een goeden naam heeft. Uit de pitten wordt hier en daar smeerolie gewonnen.

De cultuur van *peper*, vooral staartpeper, nam in Bantam, de Preanger Regentschappen, Banjoemas en Bagelen toe. In Pekalongan en Kadoe leverde deze cultuur tot nog toe geene goede uitkomsten op.
In de afdeeling Galoeh (Cheribon) werd zoowel de cultuur van *getahpertja* als die van *kruidnagelen* aangemoedigd.
In Pekalongan werd eene proef genomen met de teelt van *cacao*, welke echter geen gunstig verloop had. Ook in het district Djaboeng der residentie Soerabaija werden proefaanplantingen van cacao aangelegd.
De cultuur van *pinang* onderging hier en daar uitbreiding. Door Chineezen werden veel pinangnoten opgekocht ter bereiding van looistof. Zoowel de noten als de bereide looistof werden uitgevoerd, o. a. naar China en Singapore.
Evenals in vorige jaren werd ook in 1890 aan eenige hoofden van gewestelijk bestuur de beschikking gegeven over kleine geldsommen ter aanmoediging van de cultuur van gewassen, waarvan de bevolking nut of voordeel kan trekken. Met hetzelfde doel werden ook zaden en stekken verstrekt uit 's lands plantentuin, voor zoover die inrichting daartoe in de gelegenheid was. Dat de Indische Regeering in die richting hare hulp wenscht te verleenen, werd voor zooveel noodig onder de aandacht der residenten gebracht bij de reeds in 't vorig verslag (blz. 185) besproken circulaire van den directeur van binnenlandsch bestuur dd. 16 Juni 1890.

2°. Koffiecultuur aan de verplichte levering onderworpen.

Sedert de indiening van het vorig verslag zijn ontvangen de in Indië uitgebrachte adviezen omtrent het rapport der staatscommissie betreffende de gouvernements-koffiecultuur. Die adviezen, voor zooveel Java betreft, worden als bijlagen lit. TT hierachter overgelegd.
Ten aanzien van de uitkomsten van het gehouden onderzoek omtrent de verhouding tusschen arbeid en loon bij de gouvernements-koffiecultuur op Java (zie vorig verslag blz. 186) heeft de Indische Regeering zich aangesloten bij het gevoelen van den directeur van binnenlandsch bestuur dat aan de verzamelde gegevens slechts geringe waarde mag worden toegekend. Bij de onderlinge vergelijking van de opgaven uit de verschillende koffieproduceerende gewesten omtrent den duur van den arbeid, benoodigd voor de onderscheidene werkzaamheden bij de gouvernements-koffiecultuur, zijn namelijk verschillen geconstateerd waarvoor geene goede verklaring was te vinden. De verzamelde gegevens zullen, naar de meening der Indische Regeering, alleen kunnen dienen ter raadpleging bij de uitvoering van de ten aanzien der gouvernements-koffiecultuur te treffen maatregelen.
Gedurende het tijdvak van 1 November 1889 t/m 31 October 1890, waartoe de voor dit verslag ontvangen tabellen betreffende de koffieaanplantingen der inlandsche bevolking op Java in hoofdzaak betrekking hebben (zie de bijlagen UU, VV en WW hierachter), werden in enkele gewesten, voornamelijk echter in de Preanger Regentschappen en Madioen, weder een aantal dessa's van verplichte bijplantingen ontheven en derhalve uit de cultuurplannen afgevoerd, meerendeels op grond dat de omstandigheden waaronder zij aan den cultuurarbeid hadden deel te nemen niet in overeenstemming waren met de beginselen die, volgens het in 't verslag van 1887 (blz. 160) besproken besluit dd. 28 Juli 1887 n°. 36, de gouvernements-koffiecultuur op Java beheerschen. Zoo bleek ten aanzien van een betrekkelijk groot aantal koffieplantende dessa's in eerstgenoemd gewest, aan welke geen geschikte terreinen konden worden aangewezen binnen een kring van zes paal, dat bijplantingen op verderen afstand (altijd binnen het maximum van twaalf paal) niet langer mochten worden opgelegd, omdat bezwaarlijk kon worden verklaard, zooals gemeld besluit sub § C vordert, dat de bevolking op die wijze een middel kon vinden om haar bestaan te verbeteren. Op 31 October 1890, dat is bij den aanvang van het plantjaar 1890/91 waren dan ook, als ingedeeld bij de koffiecultuur op hoog gezag, in de cultuurplannen nog slechts begrepen 4200 dessa's met 323 721 cultuurdienstplichtigen, zijnde 365 dessa's en 14 277 cultuurdienstplichtigen minder dan op ult. October 1889. En bij de vaststelling in de eerste maanden van 1891 van de voorstelstaten voor de bijplantingen van 1891/92 moest opnieuw tot inkrimping worden overgegaan, zoodat nog 107 dessa's afvielen (24 in de Preanger Regentschappen, 5 in Pasoeroean, 43 in Bezoeki en 35 in Banjoemas), omdat op passenden afstand van de woningen der planters geen voor koffie geschikte gronden voorhanden waren, of wel, zooals met betrekking tot de 35 dessa's in Banjoemas het geval was, de bodem te ongeschikt bleek om eene voortzetting van de teelt te rechtvaardigen. Voor een 9-tal dessa's in Bezoeki droeg tot hare ontheffing ten deze ook bij dat andere bedrijven dan de landbouw de hoofdmiddelen van bestaan uitmaken en de verplichte cultuur de behoorlijke uitoefening van die bedrijven ten zeerste in den weg stond. In welke streken der genoemde gewesten tot de besproken maatregelen werd overgegaan kan blijken uit eene vergelijking van het als bijlage WW hierachter opgenomen districtsgewijze overzicht met de gelijksoortige tabel bij het vorig verslag afgedrukt als bijlage UU. Bedoelde statistiek doet ook zien dat, nevens de in de cultuurplannen begrepen 4093 (4200 — 107) dessa's, bij de cultuur nog waren ingedeeld, ofschoon niet meer in de cultuurplannen begrepen, 2164 dessa's (zijnde 303 minder dan verleden jaar), die enkel waren belast met het onderhoud van nog niet afgeschreven aanplantingen.
Moest, zooals zooeven gezegd, in een gedeelte van Banjoemas, namelijk in het district Pegadingan der afdeeling Tjilatjap, wegens de ongunstige gesteldheid van den bodem tot intrekking van de koffiecultuur worden overgegaan, in de beide andere koffiedistricten dier afdeeling, met namen Madjenang en Dajeuhloehoer, werden de terreinen mede ongeschikt bevonden voor eene loonende cultuur van Java-koffie, doch dáár verwachtte men van de Liberia-koffieteelt goede uitkomsten, zoodat de tot die districten behoorende dessa's, in afwachting van de uitkomsten, welke met de door een vijftal daarvan tot stand te brengen proefaanplantingen dier koffiesoort zullen worden verkregen, in de cultuurplannen werden aangehouden.
Hetzelfde had plaats met 28 en 7 dessa's van de afdeelingen Bondowosso en Banjoewangi der residentie Bezoeki. (Over de proeven met de teelt van Liberia-koffie op hoog gezag wordt lager meer in bijzonderheden gehandeld.)
Met het oog op de gedane voorstellen om, naar een vast bedrijfsplan, gronden door herwouding weder geschikt te maken voor de cultuur van koffie, werden in Bezoeki bovendien nog 11 dessa's in het cultuurplan behouden, doch tijdelijk van verdere bijplantingen vrijgesteld.
Ook voor Kadoe werden voorstellen gedaan tot het nemen van proeven met de teelt van Liberia-koffie in de districten Ngasinan, Soemowono en Lempoeijang, terwijl eenige in dat gewest gelegen dessa's, zonder voorshands met verdere bijplanting van Java-koffie belast te worden, mede met het oog op een eventueel op te maken bedrijfsplan, in de cultuurplannen bleven aangehouden.
De in 't vorig verslag (blz. 188) besproken ordonnantie van 2 Juni 1890 (Indisch Staatsblad n°. 116), waarbij de bepalingen van 1879 tot tegengang op Java van de onttrekking van koffie aan de verplichte levering zijn verscherpt, bleek eenige wijziging en aanvulling te behoeven, vooreerst om duidelijk te doen uitkomen dat niet landbouwers en landbouwondernemers in het algemeen, maar bepaaldelijk bezitters van koffietuinen en ondernemers voor de bereiding van aan den lande te leveren koffie bedoeld worden als uitgezonderd te zijn van het verbod om binnen een aangewezen kring koffie boven eene bepaalde hoeveelheid in hun bezit te hebben zonder toestemming van den resident, en ten andere om alsnog aan te geven hoe met verbeurd verklaarde koffie in poedervorm moet gehandeld worden. Ter voorziening in de bedoelde leemten strekte de ordonnantie van 10 Februari 1891 (Indisch Staatsblad n°. 41).
De gouvernementskoffie-oogst van 1890 was geringer dan in eenig vroeger jaar. In het tijdvak van 1837 t/m 1889 waren de laagste cijfers geweest 254 568 pikols in 1887 en 436 721 pikols in 1864, terwijl in 1890 niet meer werd ingezameld dan 95 585 pikols. Op de oorzaken, die den oogst van 1890 zoo ongekend laag deden zijn, werd reeds in 't vorig verslag gewezen. Hoe zich de uitkomsten van 1890 voordoen tegenover de resultaten der vier voorafgegane jaren, ook wat betreft de kosten voor den lande op het product gevallen en de hier te lande behaalde veilingsprijzen, kan blijken uit het volgende vijfjarig

overzicht, dat voor het jaar 1890 zijne aanvulling vindt in bijlage UU hierachter.

JAREN.	Hoeveelheid koffie (in pikols) bij de pakhuizen *ingekocht.* a)					Totaal der *uitgeleverde* hoeveelheid (in pikols), d. i. na bijtelling van overwichten en na aftrekking van minder-bevindingen.	Gezamenlijke kosten van de aan het Gouvernement geleverde koffie, gerekend tot aan de opschuring in de afscheep-pakhuizen.	Gemiddelde prijs waarop de pikol koffie aan het Gouvernement te staan kwam, gerekend tot aan de opschuring in de afscheep-pakhuizen.	Opbrengst van de in Nederland geveilde gouvernem. (Java-) koffie per pikol.	
	Gouvernementsresidentiën.			Soerakarta en Djokjo-karta.	Algemeen totaal.				Bruto.	Netto (alleen na aftrekking van de kosten van afscheping, vervoer en verkoop).
	Preanger Regent-schappen.	Pasoe-roean.	Overige gewesten.							
1886. . . .	135 654	295 039	366 748	19 635	817 076	817 716	f 13 673 589	f 16,72	f 37,12^{6}	f 32,74^{5}
1887. . . .	42 819	99 191	102 480	10 078	254 568	254 534	4 333 815	17,02^{5}	59,53^{6}	54,57^{1}
1888. . . .	63 818	277 157	208 906	14 640	564 521	564 976	9 065 348	16,04^{5}	50,86^{06}	45,71^{5}
1889. . . .	125 156	245 315	197 866	8 820	577 157	577 561	9 719 033	16,82^{5}	63,31^{03}	57,81^{16}
1890. . . .	28 035	32 526	32 564	2 460	95 585	95 686	1 863 978	19,48	67,45^{49}	61,84^{56}

a) Ook de aangehaalde en verbeurd verklaarde koffie is onder de opgegeven cijfers begrepen. In de besproken jaren bedroegen de hoeveelheden achtereenvolgens 151, 258, 254, 230 en 238 pikols, meestal inferieure soort. Het *ingekochte* product bestond in 1890 uit 94 095 pikols 1ste soort en 1 252 pikols inferieure soort, waarvan uit de Vorstenlanden (enkel uit Soerakarta) respectievelijk 2195 en 263 pikols. De als *inferieure* soort *ingekochte* hoeveelheden bedroegen in de jaren 1886 t/m 1889 achtereenvolgens 11 322, 5043, 6731 en 18 241 pikols, waarvan uit de Vorstenlanden (enkel uit Soerakarta) 570, 675, 760 en 1300 pikols.

De oogst van 1891 werd, volgens de jongste berichten, dat is bij het einde van November jl., geraamd op ruim 385 000 pikols. Gedurende de eerste negen maanden van dat jaar werden ingeleverd 374 559 pikols, namelijk in Pasoeroean 173 913, in de Preanger Regentschappen 62 591 en in de overige gewesten 138 055 pikols.

Op grooter schaal dan in een der laatste jaren moest gedurende het op 31 October 1890 geëindigde plantjaar, wegens sterfte, afgeleefdheid of kwijnenden toestand, tot afschrijving van koffieboomen worden overgegaan. Blijkens de gewestelijke opgaven in bijlage VV hierachter bereikten die afschrijvingen in de op hoog gezag aangelegde geregelde plantsoenen — die anders, door de in 1889/1890 tot stand gebrachte bijplanting van ruim 7½ millioen jonge boomen, geklommen zouden zijn tot 114½ millioen boomen — het aanzienlijk cijfer van ver over de 20 millioen boomen of ruim 17½ pct., welke verhouding in 1880/1881 9½ pct. was geweest, terwijl zij in het plantjaar 1885/1886, dus nadat de bladziekte een ernstig karakter had aangenomen, en in de drie daarop gevolgde plantjaren toch niet meer had bedragen dan tusschen 13 en 14½ pct. Door deze belangrijke afschrijvingen bleven de op hoog gezag aangelegde geregelde plantsoenen op 31 October 1890 nog te boek staan voor circa 94½ millioen boomen.

Stond men in 1890, als gevolg van de aanzienlijke afschrijvingen, voor eene vermindering van het cijfer der op hoog gezag (in geregelde plantsoenen) geplante koffieboomen met niet minder dan ruim 12 millioen, voor de vrijwillig aangelegde plantsoenen (waaronder ook te verstaan zijn de onder dien naam, in plaats van de verplichte cultuur, buiten directe inmenging der ambtenaren, tot stand gebrachte aanplantingen) wijzen de ontvangen ramingen — zie de districtsgewijze opgaven in bijlage WW hierachter — op eene toeneming van ruim 6 millioen boomen, namelijk op een totaal van 186 millioen, tegen 180 millioen in 1889. Alleen in de Preanger Regentschappen zou de omvang dezer plantsoenen zijn toegenomen van ruim 58 tot ruim 65 millioen boomen, en in Pekalongan van circa 4 millioen tot ruim 6½ millioen, terwijl voor Pasoeroean, Tagal en Probolinggo de ramingen, ad 55¾, 19¾ en 17 millioen, weinig verschillen met die over 1889, en voor de overige gewesten, in stede van 27 millioen voor 1889, thans slechts geraamd worden op 22 millioen boomen. Het behoeft intusschen niet gezegd dat deze ramingen op zeer onzekeren grondslag berusten. Ter beoordeeling van de mate waarin van de koffieteelt als volkscultuur wordt werk gemaakt, schijnt meer waarde te mogen worden toegekend aan de cijfers, aanwijzende het aantal koffieplanters onder de inlandsche bevolking die vrijwillig aangelegde plantsoenen bezitten, welke opgaven voor 1889 een totaal aanwezen van 136 778 en voor 1890 van 136 066 [1]). Voor de residentiën Preanger Regentschappen en Pasoeroean wordt hun aantal gesteld op respectievelijk 55 050 en 20 982 en voor de andere gewesten op 60 034, voor welke getallen verleden jaar werd opgegeven 53 275, 20 801 en 62 702. Ook volgens deze opgaven is dus de vrijwillige koffiecultuur het belangrijkst in de residentiën Preanger Regentschappen en Pasoeroean. Elders is zij 't meest van beteekenis in de hooge Slamat-streek der residentie Tagal, aan de westelijke helling van den Willis in het district Poeloeng der residentie Madioen, en in het district Tengger der residentie Probolinggo, terwijl eene meerdere ontwikkeling dier cultuur valt waar te nemen in het hooge gedeelte der residentie Pekalongan.

Uit Tagal wordt gemeld, dat in de hoogere Slamat-streek deze cultuur aan de bevolking, bij geringe lasten, goede voordeelen oplevert en met recht als eene volkscultuur kan worden aangemerkt. Toch heeft de vrijwillige cultuur in dat gewest haar toppunt bereikt, aangezien de beschikbare gronden van het maagdelijk boschterrein grootendeels verbruikt zijn. De nog overgebleven boschterreinen op den Slamat zijn onder geregeld beheer gebracht (zie Indisch Staatsblad 1890 n°. 115) en kunnen niet meer voor de koffiecultuur worden gebezigd, zoodat in de afdeeling Brebes van uitbreiding van monosoeko-aanplantingen op terreinen, waarvan overvloedige productiën worden verkregen, voorshands althans geen sprake meer kan zijn. In de afdeelingen Tagal en Pamalang beginnen monosoeko-aanplantingen langzamerhand door ouderdom uit te sterven. Over maagdelijke gronden ter uitbreiding van de cultuur kon daar niet meer worden beschikt, zoodat ook in die streken de koffieproductie hoe langer zoo meer zal moeten achteruitgaan. In de lagere gedeelten van het gewest kan de cultuur geen hooge vlucht nemen wegens de mindere geschiktheid van klimaat en bodem en de herhaalde aanvallen van bladziekte.

Over de beteekenis van de cultuur in de twee genoemde districten van Madioen en Probolinggo kan geoordeeld worden uit onderstaande opgaaf der oogsten van de laatste twintig jaren, gerekend bij gemiddelden van vijfjarige tijdvakken.

	Gemiddelde productie per jaar (in pikols): 1871 t/m 1875	1876 t/m 1880.	1881 t/m 1885.	1886 t/m 1890.
District Poeloeng (Madioen) .	15 284	17 457	23 629	11 175
" Tengger (Probolinggo)	16 681	21 243	30 418	18 065

Uit deze opgave blijkt dat de productie in Poeloeng in het laatste vijfjarig tijdvak lager was dan in een der drie

[1]) Hiervan bezaten er 37 670 hunne aanplantingen op in de cultuurplannen begrepen terreinen, namelijk 28 082 in de Preanger Regentschappen, 2800 in Pasoeroean en 6788 in de overige gewesten.

In 1890 werd voor het aanleggen van vrijwillige koffieplantsoenen over 3648 bouws van deze terreinen beschikt (in de Preanger Regentschappen over 2477, in Pasoeroean over 389, in Pekalongan over 370, in Madioen over 205, in Samarang over 166 en in Banjoemas over 41 bouws), terwijl nog 981 bouws, in de cultuurplannen begrepen, beschikbaar werden gesteld ten behoeve van den eigen landbouw der bevolking (hiervan 122 bouws in de Preanger Regentschappen, 791 in Pekalongan en de overige 68 bouws in Probolinggo, Banjoemas en Madioen).

voorafgegane, doch dat in Tengger de opbrengst in het laatste tijdvak, hoewel belangrijk minder dan in het tijdvak 1881/1885, meer heeft bedragen dan in 1871/1875 en de cultuur zich dus nog eenigszins heeft kunnen handhaven.

De ontwikkeling der monosoeko-aanplantingen in Pekalongan, waarop hooger gedoeld werd, viel meer bijzonder waar te nemen in de contrôle-afdeeling Karang-anjar. Bijna alle bewoners van de hoog gelegen dessa's, en in mindere mate ook die van de lagere, zijn daar in het bezit van vrijwillig aangelegde koffieaanplantingen. In Pekalongan wordt dan ook de koffieteelt geoordeeld nog wel eene toekomst te hebben als volkscultuur, voor zooveel namelijk de hoogere bergstreken betreft, waar bodem en klimaat medewerken en nog goede gronden aanwezig zijn. Het bestuur tracht aldaar den lust voor de cultuur te bevorderen door de dessa's, welker bewoners vrijwillig voldoende koffie planten, van verplichte bijplantingen vrij te stellen. Onder den invloed daarvan werden in 1890 in de afdeeling Karang-anjar voor het aanleggen van vrijwillige koffieplantsoenen aangevraagd 370 bouws voor den verplichten bijplant gereserveerde en 403 bouws niet-gereserveerde gronden. Van deze 773 bouws waren bij het einde des jaars reeds 620 bouws beplant, terwijl in 1889 de vrijwillig met koffie beplante gronden in Pekalongan eene oppervlakte van niet meer dan 382 bouws besloegen.

Voor zooveel op de te dien aanzien ontvangen opgaven is af te gaan (zie de meervermelde bijlage WW), zou bij het einde van het plantjaar 1889/1890 de geheele oppervlakte, begroeid met aan de verplichte levering onderworpen koffie, in de verschillende gouvernementsresidentiën hebben bedragen 195 560 bouws, dat is slechts weinig minder dan bij het einde van het plantjaar 1888/1889. Tegenover de inkrimping van de op hoog gezag aangelegde aanplantingen van 80 166 tot 70 429 bouws stond namelijk eene uitbreiding van de vrijwillige plantsoenen, of van die welke onder dien naam, tegen vrijstelling van verplichte bijplanting, waren tot stand gebracht, van 118 509 tot 125 131 bouws. Zooals de aangehaalde bijlage meer in bijzonderheden kan doen zien, deelden in bedoeld totaal van 195 560 bouws de residentiën Pasoeroean, Preanger Regentschappen, Probolinggo, Tagal en Banjoemas voor respectievelijk 59 290, 52 971, 12 361, 11 334 en 10 637 bouws, terwijl de opgaven voor acht andere gewesten tusschen 2767 en 9802 bouws uiteenloopen en voor vier gewesten minder dan 2000 bouws bedragen.

Het in September 1890 aan een der houtvesters opgedragen onderzoek, voorloopig in de residentie Probolinggo (verg. vorig verslag blz. 187), naar de terreinen welke in en buiten de onder geregeld beheer gebrachte bosschen voor de gouvernementskoffiecultuur benuttiging zouden kunnen vinden, werd beëindigd voor zooveel betreft het district Gading; de uitkomsten van dat onderzoek waren evenwel in September jl. nog niet ter kennis van de Indische Regeering gekomen. Intusschen wordt door bedoelden ambtenaar het aangevangen werk in de andere districten van genoemd gewest voortgezet.

De in den westmoesson 1890/1891 op hoog gezag tot stand te brengen bijplantingen werden bepaald op een totaal van 5 758 405 koffieboomen, zijnde bijna 1½ millioen boomen minder dan de voor 1889/1890 opgelegde planttaak. Ook wat de te planten schaduwboomen ten dienste van in de drie eerstvolgende westmoessons bij te planten koffieboomen betreft, was over 't geheel de aan de cultuurdienstplichtigen opgelegde taak weder veel kleiner dan voor 1889/1890 was bepaald. Ditmaal bleek deze laatste arbeid slechts te moeten worden bewerkstelligd ten dienste van 1 125 216 later te planten koffieboomen, terwijl in 1889/1890 de in den grond te brengen schaduwboomen hadden moeten dienen voor eene latere koffiebijplanting van 1 526 945 boomen. Met bedoelde aanplantingen hetzij van koffie- en schaduwboomen, hetzij van schaduwboomen alleen, waren belast 1819 van de 4200 bij de cultuur ingedeelde dessa's, uitmakende 132 836 van de 323 721 cultuurdienstplichtigen. Aan 2381 dessa's, tellende 190 885 dienstplichtigen, werd dus geene planttaak opgelegd. Voor 679 dessa's met 52 835 cultuurdienstplichtigen was die vrijstelling een gevolg van de omstandigheid, dat de gemiddelde inlevering gedurende de laatste drie jaren de vastgestelde minimum-levering had bereikt. Andere redenen van vrijstelling waren: gegronde twijfel of de cultuur van Java-koffie wel loonend zoude zijn, waarom het beter voorkwam, in afwachting van den uitslag van een opzettelijk in te stellen plaatselijk onderzoek, de betrokken dessa's tijdelijk van bijplanting vrij te stellen (Bantam, Banjoemas, Bagelen, Tagal en Kediri); — ongeschiktheid van den bodem voor dadelijke herbeplanting met Java-koffie (Bantam, Tagal, Japara, Pasoeroean, Bezoeki en Kadoe); — het aanleggen van uitgestrekte vrijwillige aanplantingen (dit gold o. a. 317 dessa's in de Preanger Regentschappen en 60 dessa's in Pekalongan); — het bemesten van de bestaande plantsoenen tegen vrijstelling van het aanleggen van nieuwe (Cheribon, Samarang, Soerabaija en Kadoe); — onvoldoende ontwikkeling van het plantmateriaal op het tijdstip van overplanting (Liberia-aanplant in Pekalongan); — drukkende heerendiensten voor herstelling van door bandjirs vernielde wegen, waterleidingen en dammen (Pasoeroean en Probolinggo); — de vele arbeid, welken het onderhoud van de plantsoenen vorderde (Pasoeroean); — vrees voor volksverloop uit dessa's met eene vlottende bevolking en waar het aantal huisgezinnen reeds dermate was afgenomen, dat het bezwarende voor de overgeblevenen alleen reeds aan het onderhoud der bestaande tuinen verbonden geen bijplanting toeliet (vier dessa's in Probolinggo). In Pekalongan, speciaal wat de districten Bandar-Goemiwang en Sawangan betreft, werden de bijplantingen op hoog gezag tot een minimum beperkt om de ontwikkeling der vrijwillige koffiecultuur der bevolking niet in den weg te staan en het goede onderhoud van de uitgestrekte monosoeko-aanplantingen der laatste jaren mogelijk te maken, en in de afdeeling Malang (residentie Pasoeroean) werd nog in veel meerdere mate ontheffing van de koffieplantende bevolking van cultuurarbeid in den westmoesson van 1890/1891 geboden, omdat zij door den buitengemeen ongunstigen koffieoogst in moeilijke omstandigheden verkeerde, en haar de gelegenheid diende gegeven te worden door aankweeking op ruime schaal van tweede gewassen dan wel op andere wijze in haar levensonderhoud te voorzien.

Het bezwarende van voorafgaande beschaduwing der met alang-alang en glagah begroeide terreinen, niet alleen in het district Karanglo (zie vorig verslag blz. 189), maar ook elders in de residentie Pasoeroean, leidde er toe voor de betrokken dessa's den arbeid te verlichten. Dit geschiedde door eene meer economische regeling van den arbeid en door vermindering van het aantal te planten boomen, en wel door voor terreinen die twee jaren vooraf moeten worden beschaduwd, in stede van telken jare te vorderen het in den grond brengen van 12 à 13 schaduwboomen (het voor eene planttaak van 50 koffieboomen benoodigd aantal), ineens te doen aanplanten 25 dadapboomen (dus voor twee jaren tegelijk), daarna de dessa's gedurende één westmoesson van alle bijplanting, zoowel van dadap als van koffie, vrij te stellen, en den daarop volgenden westmoesson het vooraf beschaduwde terrein ineens met 100 koffieboomen te doen beplanten. Het volgende jaar komt daarop weder eene dubbele dadap-planttaak, daarna één westmoesson vrij, één westmoesson eene dubbele koffie-planttaak, en zoo vervolgens. Waar het dienstig werd geacht dat eene driejarige beschaduwing moest voorafgaan, regelde men het in Pasoeroean zóó, dat het eerste jaar eene drievoudige dadap-planttaak zou worden volbracht, het tweede en derde jaar niets, het derde jaar eene drievoudige planttaak van koffie en zoo vervolgens. Het planten van een dubbel of van een drievoudig aantal dadapstekken en koffieboomen wordt gezegd geen bezwaar op te leveren met het oog op het betrekkelijk gering aantal van 25 tot 37 à 38 dadapstekken en de omstandigheid dat in Pasoeroean de kweekplanten zonder kluit, dus als tjaboetan, worden overgeplant. Wellicht zal het ook in andere gewesten noodig worden geacht de voorafgaande beschaduwing op bovenbedoelden voet te regelen.

Over 't algemeen geschiedden overigens de aanleg en het onderhoud der tuinen weder volgens de regeling omschreven bij de tot de cultuurplannen behoorende nota's van toelichting, met inachtneming van de in de »Handleiding voor de gouvernements-koffiecultuur" gestelde algemeene voorschriften. Dienovereenkomstig werd weder getracht den arbeid zooveel mogelijk te beperken, o. a. door op boschgronden het oorspronkelijk woudgeboomte gedeeltelijk te behouden en voor beschaduwing dienst te laten doen, zoomede door, waar mogelijk, alle grond-

bewerking na te laten en geene terrassen of plantkuilen te maken en de bibiet, hetzij gekweekt, hetzij opslag uit de oude tuinen, zonder kluit over te planten. Zooals reeds vroeger in Malang was gebleken (zie het verslag van 1889, blz. 201, noot 2) werd ook in 1890 de ervaring opgedaan dat het gedeeltelijk behouden van het bosch niet overal is aan te bevelen; in de afdeeling Blitar der residentie Kediri werden met die methode op de laag gelegen reserve-terreinen in geenen deele gunstige uitkomsten verkregen. Het bleek aldaar dat op de maagdelijke boschgronden onder de hooge woudboomen de beste kweekplantjes spoedig een schraal voorkomen aannamen en hunne bladeren verloren, terwijl daarentegen, waar het bosch geheel geveld en door dadap vervangen was, de tuinen zonder uitzondering een veel beter aanzien hadden. In verband met de hoogteligging is het noodig de regeling van de schaduw in de hand te hebben, wat alleen met een geregeld plantsoen van uitgezocht schaduwhout het geval kan zijn. Daarbij laat het woudgeboomte in de tuinen door de vele en zware wortels geene behoorlijke grondbewerking toe, welke in de afdeeling Blitar voor het welslagen van het plantsoen noodig is gebleken. Het werd daarom noodig geacht de in de nota's van toelichting op de cultuurplannen dier afdeeling voorgeschreven cultuurwijze in dien zin te veranderen.

Waar voor windbreking moest worden gezorgd, bleven de randboomen bij boschontginning gespaard. Ook met het oog op de nog steeds heerschende bladziekte en hetgeen door dr. W. Burck omtrent de verspreiding dier ziekte is medegedeeld (verg. het verslag van 1889 blz. 203) werd een dergelijke maatregel van voorzorg zeer gewenscht geacht.

Schadelijk onkruid werd zooveel mogelijk verwijderd. Om op gemakkelijker wijze dan door het maken van terrassen tegen afspoeling van de bouwkruin te waken, bleef aanbevolen (zie vorig verslag blz. 189) om, bijaldien grondbewerking moest plaats hebben, dunne stammen, takken, onkruid, enz. op rijen tusschen het koffieplantsoen te leggen, en daartegen bij elke grondbewerking de aarde op te hoopen of bij regens op te vangen, zoodat zich allengs zonder veel moeite als van zelve terrassen zouden kunnen vormen. Voor onderhoud werd in de jonge aanplantingen op lossen en mullen humusbodem het onkruid, wanneer het althans niet schadelijk was, enkel boven den grond afgeslagen. Onkruid, dat door zware wortels de koffieboomen in hunne ontwikkeling zou kunnen storen, werd zooveel mogelijk met wortel en al verwijderd. Vaste gronden vorderden bewerking met den patjol. In de vruchtdragende plantsoenen werd het onkruid alleen neergeslagen en grondbewerking verder nagelaten.

Ter verlichting van den arbeid werd ook in 1890 weder op onderscheidene plaatsen van de vergunning gebruik gemaakt om veldgewassen tusschen de jonge koffie te telen. Veelal geschiedde dit echter alleen in de vrijwillig aangelegde plantsoenen, voor zooveel hunne uitgestrektheid, in tegenstelling met de aandeelen van hoogstens 50 boomen per jaar in de op hoog gezag aangelegde tuinen, groot genoeg was om het telen van eenig veldgewas tusschen de koffie voor den planter loonend te doen zijn. Op sommige plaatsen werd het telen van veldgewassen in den geheelen tuin der dessa door de gezamenlijke deelhebbers aan een enkelen persoon vergund, onder voorwaarde dat het onderhoud van het koffieplantsoen door hem, tegelijk met den arbeid aan het tusschengewas besteed, zou worden verricht. Waar geen gebruik van de vergunning tot tusschenbeplanting werd gemaakt, of geene overeenkomsten als de laatstbedoelde door de planters onderling werden getroffen, moet zulks worden toegeschreven aan de omstandigheid dat de dessa reeds voldoende bouwvelden bezat, dan wel dat op korteren afstand dan dien van den tuin tot de woningen gelegenheid tot uitbreiding dier velden bestond.

Door de buitengewoon geringe vruchtdracht, ten gevolge waarvan de keuze van voor zaad geschikte boomen en vruchten voor de bijplantingen van 1890/91 zeer werd beperkt, werd een nadeelige invloed op het verkrijgen van goede zaadkoffie uitgeoefend. Desniettemin leverde zoowel de toepassing van de in 1889 gegeven wenken ten aanzien van een zorgzaam winnen van koffiezaad als de uitgeloofde ruimere betaling (zie het verslag van 1889, blz. 202) aanvankelijk niet onbevredigende uitkomsten op.

Aangezien meer en meer bleek dat de zaden en de jonge planten van Liberia-koffie zich langzamer ontwikkelen dan die van Java-koffie, terwijl juist, voor zoover de ondervinding geleerd heeft, groot plantmateriaal voor Liberiasoort te verkiezen is, werd allereerst wat die koffiesoort betreft van het verkrijgen van zaad werk gemaakt. In het geheel werden voor de verplichte en de vrijwillige bijplantingen van Liberia-koffie in 15 van de 17 koffiegewesten door de residenten aangevraagd 37 pikols zaad. Daarvan kon uit 's lands cultuurtuin te Buitenzorg niet meer dan 1 pikol worden verstrekt, terwijl uit den in 1878 aangelegden proeftuin te Kasri (Pasoeroean) eene gelijke hoeveelheid kon worden verkregen. De rest werd ingekocht van particulieren.

Omtrent het Padang-zaad werden steeds gunstige berichten ontvangen. De daarvan verkregen planten ontkwamen evenwel aan de bladziekte evenmin als die van gewoon Java-zaad, en werden in Pekalongan zelfs in hevige mate door de ziekte aangetast. De krachtige ontwikkeling der kweekplanten in de andere gewesten leidde er echter toe dat toch weder eenige kleine hoeveelheden (in 't geheel 16 pikols) werden bestemd voor de bijplantingen van 1891/1892 in een zevental residentiën. Dit zaad werd ingekocht van particulieren ter Sumatra's Westkust.

Verwisseling van Java-zaad geschiedde ook in 1890 op onderscheidene plaatsen. In de gouvernementsdistricten van Krawang benuttigde men weder zaad van de Pamanoekan en Tjiassemlanden. In Tagal en Samarang voorzagen de hoogere streken de lagere van zaad, terwijl aan laatstgenoemd gewest tevens Malang-zaad werd verstrekt. In Pasoeroean kreeg de contrôleafdeeling Kepandjen zaad uit Batoe, terwijl in de residentie Banjoemas de afdeelingen Tjilatjap, Poerbolinggo en Banjoemas zaad bezigden uit de afdeeling Bandjarnegara. De tot deze laatste afdeeling behoorende districten ruilden onderling zaad. In Madioen werd in de afdeelingen Madioen en Patjitan zaad gebezigd, afkomstig van het district Poeloeng, en in Bezoeki zaad uit Probolinggo. Naar Pasoeroean werd bovendien zaad gezonden van het Mokkakoffie-plantsoen in de afdeeling Bandjarnegara der residentie Banjoemas.

De Mokka-aanplantingen in Probolinggo stonden goed en daarvan werd dan ook weder zaad uitgelegd.

Het Maragogype-plantsoen in de afdeeling Ambarawa (Samarang) had een veel gunstiger aanzien dan in 1889.

Met het spenen van opslag op de bedden werd voortgegaan, naar gelang de daarmede verkregen uitkomsten aan de verwachting voldeden. Voor de monosoeko-aanplantingen wordt de opslag veelal op de erven gespeend en dikwijls als overjarige bibiet na wortelbesnoeiing in de tuinen overgeplant. Voor de verplichte bijplantingen wordt voornamelijk in de residentie Pasoeroean gebruik gemaakt van zonder dakbedekking onder geboomte in de nabijheid der tuinen gespeenden opslag, waarvan nog slechts de lobbladeren ontwikkeld zijn (keppellan). Alleen in de contrôle-afdeelingen Kotta Malang en Kepandjen van dat gewest werden zaailingen gebruikt, terwijl men in Bangil opslag, waaruit bladparen zich reeds hadden ontwikkeld, overspeende, daar met keppellan in die afdeeling minder goede resultaten werden verkregen. Eene proef, met het spenen van opslag in enkele dessa's der residentie Probolinggo genomen, voldeed niet; de verkregen bibiet had meer dan de van zaad gekweekte van bladziekte te lijden. Daarentegen roemde men in de residentie Samarang en in de afdeelingen Magettan, Ngawi en Ponorogo der residentie Madioen het van gespeenden opslag verkregen plantmateriaal zeer.

Bij den aanleg der bedden werden de daarvoor in de »Handleiding voor de gouvernements-koffiecultuur" aangegeven regelen gevolgd. De dakbedekking werd, naar de plaatselijk opgedane ondervinding, soms doorloopend horizontaal, soms — en dan voor elk bed afzonderlijk — hellend aangebracht. Eenige van de hoog in het gebergte gelegen dessa's der residentie Samarang, die open bedden bezigden, staken tusschen het kweeksel bladeren van varens in den grond om zoo de jonge plantjes tegen de zon te beschutten. Hoewel die wijze van aanleg aan de bevolking weinig moeite kost, vereischt zij veel meer arbeid, doordat de plantjes bijna elken dag dienen te worden begoten, wat bij dakbedekking niet het geval is. Aan de laatste werd dan ook na de genomen proef de voorkeur gegeven.

In de Preanger Regentschappen kwam van het Liberia-koffiezaad, uit 's lands cultuurtuin en uit de kleine proefaanplantingen in de afdeeling Bandong gewonnen, niet veel tot ontkieming, zoodat geen voldoende voorraad plantmateriaal van die koffiesoort aanwezig was. Ook kwamen de in het Djampang-gebergte binnen de afdeeling Soekaboemi uitgepoote Liberia-zaden niet naar wensch op. Verder was in de afdeeling Batang (Pekalongan) het Liberia-plantmateriaal voor overplanting in 1890/91 onvoldoende ontwikkeld, ofschoon de zaden reeds in Februari 1890 in den grond waren gebracht, waarom besloten werd het nog één jaar op de bedden te laten staan en het eerst in 1891/92 voor overplanting te bestemmen. Intusschen werden op de kweekbedden der Liberia-planten dadapstekken gepoot, opdat in den oostmoesson van 1891 de planten beschaduwd zouden zijn, zonder dat de dakbedekking behoefde te worden vernieuwd.

De kweekplanten hadden ook in 1890 op de bedden van bladziekte te lijden. Terwijl oogenschijnlijk gezond plantmateriaal op de meeste plaatsen in voldoende mate voorhanden was, werd uit een paar gewesten het tegendeel gemeld, namelijk uit Tagal, waar de bibiet van één dessa ten gevolge van bladziekte onbruikbaar geworden was, en uit Pekalongan, waar bij het doorkomen van den regenmoesson de Padang-bibiet zoodanig door de ziekte werd aangetast dat zij totaal ongeschikt voor overplanting werd.

Bemesting, tegen vrijstelling van bijplanting, had plaats in de afdeeling Kendal der residentie Samarang door 35, in de afdeeling Modjokerto der residentie Soerabaija door 3, en in de afdeeling Temanggoeng der residentie Kadoe door 120 dessa's, terwijl in Cheribon alleen in het district Rantja der afdeeling Galoeh werd bemest.

Bepaalde draineering op groote schaal paste men nergens toe. Alleen werd gezorgd voor goeden afvoer van regenwater en, waar noodig, ook van ondergrondwater door het graven van greppels.

Getopt werd weder alleen op aan sterken wind blootgestelde plekken en in plantsoenen met boomen, welker stamontwikkeling niet in verhouding stond tot de hoogte, of die veel aan tak- of bladverlies leden. Behalve in Krawang, Japara, Soerabaija, Bagelen en Kadoe werd gedurende 1890 die bewerking in alle bij de verplichte cultuur betrokken gewesten verricht, zij het dan ook in sommige op zeer beperkte schaal. Zoo werd in Tagal alleen in twee tuinen van het district Boemidjawa der afdeeling Brebes getopt en verder in de residentie Pekalongan alleen in de contrôle-afdeeling Karang-anjar, in de residentie Samarang alleen in de afdeeling Salatiga, in de residentie Pasoeroean alleen in de contrôle-afdeeling Toeren, in de residentie Probolinggo alleen in de afdeeling Loemadjang, in de residentie Bezoeki alleen in de afdeeling Bondowosso, en in de residentie Banjoemas alleen in de afdeeling Poerwokerto.

Voor beschaduwing plantte men dezelfde boomsoorten als waarvan vroeger melding is gemaakt, en wel liefst dadap en, waar deze niet slaagde, voornamelijk albizzia moluccana; in de Preanger Regentschappen bovendien nog andere woudboomen, als poespa, kikiang, soeren en andere, en in soekasorangan-aanplantingen, ter aanvulling, ook vruchtboomen, als nangka, doerian, enz. De nadeelen, aan albizzia moluccana verbonden, namelijk dat de stammen veel door insecten worden aangetast en bij eenigszins sterken wind afknappen en in hun val koffieplantsoen vernielen, ondervond men vooral in Bagelen. Voor laag gelegen plantsoenen, waar de dadap niet lang genoeg leeft, werd daarom voor beschaduwing van de koffieboomen op hoogeren leeftijd gebruik gemaakt van de gewone sengon of djeungdjing (albizzia stipulata), die tusschen de dadap wordt geplant. Meer in het bijzonder gold dit de Liberia-aanplantingen, die op de lage terreinen, waar sedert het heerschen der bladziekte de cultuur van Java-koffie allengs onbestaanbaar is geworden, een tamelijk hoogen leeftijd kunnen bereiken. Bij eene plantwijdte in de Liberia-koffietuinen van 12 op 12 voet, welke voor bedoelde terreinen als norm mag worden aangenomen, wordt de albizzia stipulata alsdan 24 op 24 voet uit elkander geplant, dus voor elke vier koffieboomen één schaduwboom. De albizzia stipulata groeit wel niet zoo snel als de albizzia moluccana en eischt meer zorg bij het planten, maar leeft langer en biedt beter weerstand aan wind. Behalve de rups en de luis, kwamen geen bepaalde plagen in de schaduwboomen voor, en dan nog herstelden zich de boomen, met enkele uitzonderingen, altijd van de door deze insecten aangerichte schade.

De stand van de bladziekte (hemileia vastatrix) bleef sedert het medegedeelde in 't vorig verslag onveranderd. Wel werd uit sommige gewesten gemeld dat de plaag op het einde van 1890 meer sporadisch voorkwam, maar die toestand mag slechts als een tijdelijke worden beschouwd en moet, behalve aan de geringe vruchtdracht, wellicht ook worden toegeschreven aan de omstandigheid dat een groot gedeelte van het in de minst gunstige conditiën verkeerend plantsoen allengs door de ziekte ten onder ging en in het overgebleven gedeelte de invloed daarvan niet zoo duidelijk in het oog viel. Toch nam, met het beter doorkomen van de regens en de voortschrijdende ontwikkeling der vrucht, de bladziekte ook overal weder grooter verhoudingen aan en werden daarvan weder nadeelige gevolgen voor den oogst ondervonden. Op gronden, waar de aanplantingen niet in zeer gunstige omstandigheden verkeeren, en waar vroeger Java-koffie nog met goeden uitslag kon worden geteeld, gaat het plantsoen thans onder den invloed der heerschende ziekte onverbiddelijk ten onder. De teelt van Java-koffie wordt daardoor meer en meer beperkt tot de terreinen met superieuren bodem, voor zoover deze onder het bestaande stelsel nog binnen het bereik der dessa's worden aangetroffen. Er mag dan ook worden verwacht — zoo bericht de directeur van binnenlandsch bestuur — dat de afschrijvingen een hoog cijfer zullen blijven behouden, zoolang nog aanplantingen van eenig belang worden aangetroffen op de voor Java-koffie minst geschikte terreinen, namelijk de laag gelegene, met niet bepaald vruchtbaren bodem. De besprenkeling van de planten op de kweekbedden met tabakswater, hetgeen men hier en daar beproefde, werkte niet ongunstig. Na de overplanting worden echter in den regel alle boompjes weder door bladziekte aangetast. Als gevolg daarvan is het dikwijls moeielijk om, wanneer bodem en klimaat niet krachtig medewerken, het plantsoen zelfs tot eenige ontwikkeling te brengen. Middelen welke in de practijk voldoen tot bestrijding der ziekte werden niet gevonden. Wel werden in sommige gewesten, ter keering van het overbrengen der ziektekiemen door wind, paggers van snel opschietende gewassen geplant, maar over den invloed, welke daardoor op het plantsoen werd uitgeoefend, kan nog niet worden geoordeeld.

In vergelijking met de bladziekte waren de overige plagen van het koffiegewas van weinig beteekenis. In Bantam kwam in de hoog gelegen plantsoenen, naast de bladziekte, ook de bladluis voor, terwijl hier en daar in dat gewest en in de afdeeling Loemadjang der residentie Probolinggo schade werd aangericht door den boorkever. In hevige mate werden ook de tuinen in Krawang door de bladluis geplaagd, doch in dien toestand viel op het einde van 1890, uitgenomen een paar tuinen, veel verbetering te bespeuren. In de Preanger Regentschappen en in Cheribon vertoonde zich, evenals in 1889, de zoogenaamde homo wèdang, terwijl in Tagal op p. m. 4000 à 5000 voet hoogte nog altijd de krapok-ziekte voorkwam. In Samarang vertoonden zich hier en daar de schildluis en de zoogenaamde roest, terwijl in één dessa van de afdeeling Salatiga de aanplantingen te lijden hadden van eene ziekte, bij de bevolking bekend onder den naam van » homo gosong". Het kenmerkend verschijnsel dier ziekte is dat de bladeren der daardoor aangetaste boomen het voorkomen krijgen alsof zij verschroeid zijn; — nieuwe bladvorming heeft daarbij evenwel ongestoord plaats. In geringe mate werd in de afdeeling Bondowosso der residentie Bezoeki last ondervonden van de » oeret" en in Banjoemas van de zwarte roest en djamoer-oepas.

De achteruitgang der cultuur van Java-koffie, welke blijkens het vorenstaande valt waar te nemen, heeft meer en meer de aandacht doen vestigen op de Liberia-koffie. De met de verspreide proefaanplantingen op gouvernementsgrond, maar vooral de door particuliere landbouwondernemers verkregen uitkomsten zijn van dien aard, dat de Liberia-koffiecultuur nog zeer goede kansen belooft op terreinen welker hoogte boven zee tot 2500 voet bedraagt, en waar de Java-koffie een treurig bestaan voortsleept. De Liberia-koffie is sterker gebleken, weerstaat daardoor

de aanvallen der bladziekte beter, en slaagt op voor Java-koffie minder geschikte gronden nog zeer goed, zelfs op die waar reeds herhaaldelijk Java-koffie werd geplant. Bovendien wordt bericht dat de bezwaren, welke aanvankelijk geacht werden aan het drijven van de teelt van Liberia-koffie als cultuur op hoog gezag verbonden te zijn uit het oogpunt van pluk en bereiding, meer en meer blijken ongegrond of althans overdreven te zijn en dus wel zullen kunnen worden overwonnen. Met het oog op een en ander hadden dan ook in het laatst van 1890 en in den aanvang van 1891, op aanvragen van de residenten, verstrekkingen van Liberia-zaad op ruimere schaal dan te voren plaats. De bevolking wordt gezegd op onderscheidene plaatsen een blijk te geven van ingenomenheid met de nieuwe koffiesoort, welke haar, in tegenstelling met de Java-koffie, een goed product belooft. Bij het einde van het plantjaar 1889/1890 bedroeg het aantal Liberia-koffieboomen in de op hoog gezag aangelegde aanplantingen bijna ½ millioen, meerendeels in de Preanger Regentschappen (177 133), Madioen (98 822), Probolinggo (79 588), Samarang (62 430), Cheribon (32 716), Pekalongan (21 180), en voor het overige (namelijk wat 26 249 boomen betreft) in Tagal, Soerabaija, Bezoeki en Kediri. En wanneer de voor de westmoessons van 1890/91 en 1891/1892 bevolen bijplantingen van deze koffiesoort (achtereenvolgens bepaald op ruim 63 000 en 347 000 jonge boomen) volledig worden tot stand gebracht [1]), zal het aantal Liberia-boomen, in op hoog gezag aangelegde tuinen aanwezig, geklommen zijn tot ruim 900 000, beslaande, bij eene plantwijdte van 12 op 12 voet, eene oppervlakte van ruim 1800 bouws.

Behalve in de op hoog gezag aangelegde tuinen worden in bijna alle koffiegewesten kleine vrijwillig tot stand gebrachte Liberia-aanplantingen in tuintjes en op erven aangetroffen, en, naar gemeld wordt, laat het zich aanzien dat die aanplantingen allengs zich zullen uitbreiden.

Op de qualiteit van het koffieproduct van 1890 viel niet te roemen, voor zoover betreft de residentiën Japara, Banjoemas, Kadoe, Madioen en Kediri en de afdeeling Banjoewangi der residentie Bezoeki. Moeielijke droging ten gevolge van veelvuldige regens werd als reden daarvan opgegeven. In de andere gewesten was de hoedanigheid goed of vrij goed. Alleen werd weder geklaagd over de aanwezigheid van zoogenaamde drijfboonen, vooral in de Preanger-koffie, hetgeen aanleiding heeft gegeven om daarop de aandacht der besturende ambtenaren te doen vestigen (Mei 1891), opdat, waar heerschende plagen (zooals bladziekte, djamoer-oepas en dergelijke) niet soms tot ontijdig plukken dwingen, de bevolking er toe gebracht worde om het onrijp plukken na te laten en zich ook moeite geve voor eene goede droging en eene zorgvuldige sorteering vóór de inlevering van het product. Langs dien weg scheen het voorkomen van drijfboonen tot een minimum te kunnen worden beperkt. Uit Samarang werd gemeld dat de boonen klein van stuk waren. Hetzelfde werd waargenomen in Kediri, terwijl de koffie dáár bovendien geringer in gewicht was dan gewoonlijk. Het in de afdeeling Kraksaän der residentie Probolinggo opgeschuurde product had in de hoog gelegen streken van vocht te lijden. In de residentie Banjoemas vertoonde zich in vele koffiepakhuizen de snuitkever, waartegen zooveel mogelijk maatregelen werden genomen, die echter, ook ten gevolge van de aanhoudende natte weersgesteldheid, slechts onvoldoende hielpen.

Wat de bereiding van het product betreft, doen de voor dit verslag ontvangen berichten weder zien dat de pogingen van bestuurswege aangewend, om, althans in sommige centra van koffieproductie, het benuttigen van meer doeltreffende bereidingstoestellen bij den inlander ingang te doen vinden, bij voortduring luttel uitwerking hebben. Van de in 1888 en 1889 van bestuurswege opgerichte 7 trogmolens (3 in Pasoeroean, 2 in Probolinggo en 2 in Samarang) werden in 1890 alleen de 2 in Samarang gebruikt, doch slechts ter verwerking van 21 pikols. Was de reden daarvan voor een deel te zoeken in den geringen oogst, de hoofdoorzaak lag in de omstandigheid dat de bevolking in de aanbevolen wijze van verwerking geen voordeel zag Ook was er niemand onder de welgestelde tuinbezitters in Pasoeroean die de van bestuurswege geopende gelegenheid aangreep om zich op crediet en tegen goedkoopen prijs een trogmolen aan te schaffen van het in 1889 (zie vorig verslag blz. 191), op het eigen initiatief van den inlandschen eigenaar, in de dessa Ngabab (afdeeling Malang) in werking gestelde model. Van het denkbeeld om van bestuurswege meer in zwang te brengen het gebruik van andere molentjes, zoogenaamde gilesans (niet: gilirans, zooals het vorig verslag ze noemt), werd afgezien, nadat van de factorij der Nederlandsche Handelmaatschappij bericht was ontvangen dat de met die werktuigjes (zoowel met de door water gedreven gilesans als met de handgilesans) bereide partijen koffie schier doorloopend minder in prijs hadden opgebracht dan het op de gewone wijze bereide product. Dit was het geval met 7 van de 8 partijen die van de met gilesans verwerkte koffie in veiling waren gebracht, dat is met 3870 van de 3881 pikols. Ten opzichte van de met trogmolens verwerkte Pasoeroean-koffie werd echter het resultaat verkregen dat twee van de drie geveilde partijen een hoogeren prijs dan de op gewone wijze bereide Pasoeroean-koffie behaalden.

Van de bevoegdheid die, volgens de in 1890 te dezer zake nog geldende bepalingen van Indisch Staatsblad 1873 n°. 54, voor een ieder bestond om de aan de verplichte levering onderworpen koffie in onbereiden staat (natte of droge bes-koffie) van de bevolking op te koopen en die, hetzij op de gewone, hetzij op zoogenaamd West-Indische wijze bereid, in 's lands pakhuizen in te leveren, in het laatste geval tegen genot van eene van taxatie afhankelijke premie van f 2 of f 3 per pikol boven den gewonen door den lande te betalen inkoopsprijs, werd in 1890, ook als gevolg van den uiterst geringen oogst, al zeer luttel gebruik gemaakt. Door 5 Europeanen en 31 inlanders, die zich in 1890 met dit bedrijf onledig hielden, werden in 't geheel slechts 2282 pikols ingeleverd, waarvan 581 pikols op de gewone wijze en 1701 pikols op West-Indische wijze bereid. Deze laatste hoeveelheid werd ingeleverd door drie der bedoelde Europeanen, die hunne etablissementen hadden te Batoe, Gintoeng en Kedoengredjo in de districten Penanggoengan en Ngantang der afdeeling Malang (residentie Pasoeroean), en daarvoor werd als premie tegoedgedaan: voor 1388 pikols, te Batoe verwerkt, f 3, en voor de 313 pikols van de beide andere inrichtingen f 2 per pikol.

In 't vorig verslag (blz. 192) werd gewezen op de onbevredigende werking der aangehaalde bepalingen van Indisch Staatsblad 1873 n°. 54, waarvan gebruik werd gemaakt ten nadeele van de inlandsche bevolking [2]), terwijl zij niet ten gevolge hadden dat een beter bereid product in 's lands pakhuizen kwam, noch ook dat vele handen vrijkwamen voor den pluk. Bij ordonnantie van 20 April 1891 (Indisch Staatsblad n°. 110) zijn nu omtrent de toelating van particulieren tot het bereiden van de koffie der inlandsche bevolking nieuwe regelen gesteld. Deze nieuwe regelen — wier toepasselijkheid op reeds bestaande koffiebereidings-inrichtingen sedert verschoven werd tot 1892 (zie Indisch Staatsblad 1891 n°. 238) — berusten op de volgende beginselen. Tot de *fabriekmatige* bereiding of afwerking van de door den inlander aan den lande te leveren koffie is voortaan alleen gerechtigd hij die daartoe eene licentie heeft bekomen van het hoofd van gewestelijk bestuur, terwijl de *gewone* inlandsche bereiding alleen is geoorloofd aan de inlandsche bezitters van tuinen en aan de aandeelhebbers van *gouvernementstuinen*, alsmede aan hunne hulpplukkers, en dan alleen nog voor zoover de koffie betreft, welke door hen van eigen plantsoen of door

[1]) Zoals straks is gezegd, kon dit in 1890/1891 niet het geval zijn in Pekalongan, waar de Liberia-bijplanting (voor dien werkmoesson bepaald op 12 390 boomen), tot 1891/1892 is moeten worden uitgesteld.

[2]) Met toepassing van de bepalingen tot tegengang van de onttrekking van koffie aan de verplichte levering — zie de op blz. 206 hiervóór aangehaalde verordeningen in Indisch Staatsblad 1890 n°. 116 en 1891 n°. 41 — en van de ter plaatselijke uitvoering daarvan door den resident van Pasoeroean vastgestelde regelingen, werd in 1890 in dat gewest, wegens gebleken woekerpraktijken en andere malversatiën voor één Europeeschen pelmolenaar en voor de Chineesche opkoopers en bereiders, die geen voldoende droogruimte hadden, de vergunning ingetrokken om meer dan één pikol koffie in hun bezit te hebben.

het uitoefenen van het plukrecht in *gouvernementstuinen*, dan wel als hulpplukkers wordt verkregen. De licentie, houdende vergunning tot opkoop en fabriekmatige bereiding of afwerking, geldt voor hoogstens vijftien jaren en voor den daarin te noemen kring van dessa's; zij bepaalt tevens den minimumprijs door den ondernemer voor de op te koopen bes-koffie te besteden, afzonderlijk voor natte en voor gedroogde, en vermeldt verder al zoodanige voorwaarden (o. a. de plaats waar het etablissement zal moeten worden opgericht en de capaciteit der onderneming) als voor elk geval noodig worden geoordeeld. Van de licentie mag eerst gebruik worden gemaakt nadat geconstateerd is dat de inrichting van het etablissement en de toestand der werktuigen eene deugdzame verwerking van het product en betere qualiteit dan bij inlandsche bereiding waarborgen. Ook na het verleenen van de vergunning om van de licentie gebruik te maken, blijft de onderneming aan voortdurende contrôle van gouvernementswege onderworpen. De koffie die wel machinaal bewerkt, maar niet op West-Indische wijze bereid is, kan ook door anderen dan de licentiehouder in 's lands pakhuizen worden ingeleverd. Voor het door of namens hem in te leveren product der West-Indische bereidingswijze ontvangt de ondernemer hetgeen deze koffie in de hier te lande of in Indië te houden veilingen meer opbrengt dan de gemiddelde prijs, behaald voor de gelijktijdig verkochte koffie van inlandsche bereiding uit hetzelfde gewest. Verder bepaalt de ordonnantie de gevallen waarin het hoofd van gewestelijk bestuur bevoegd is de licentie in te trekken, waartegen echter beroep op den Gouverneur-Generaal is toegelaten. Opdat de ordonnantie naar geest en bedoeling toepassing vinde, zijn nog verschillende wenken opgenomen in eene, na voorafgaande goedkeuring door de Indische Regeering, door den directeur van binnenlandsch bestuur aan de gewestelijke bestuurders gerichte circulaire.

Het aantal koffie-inkooppakhuizen vermeerderde in 1890 met 1 in de Preanger Regentschappen en 1 in Pasoeroean, doch verminderde met 1 in Tagal, 1 in Bagelen, 2 in Madioen en 1 in Kediri, waardoor het totaal voor geheel Java, uitgenomen de Vorstenlanden, daalde van 416, met eene bergruimte voor 1 000 800 pikols, tot 413, met eene bergruimte voor 989 800 pikols.

Wegens een tekort aan koffie uit den oogst van 1889 en eene poging om door valschheid in geschrifte dat tekort te dekken, werd een pakhuismeester in de afdeeling Limbangan (residentie Preanger Regentschappen) ontslagen. Hetzelfde geschiedde met twee pakhuismeesters in het district Tengger der residentie Pasoeroean wegens het verduisteren van koffie in hunne woningen. Bij het ledig vallen van het strandpakhuis te Banjoewangi (Bezoeki) werd een tekort boven de toegestane spillage bevonden van ruim 40 pikols, hetwelk voor een deel werd toegeschreven aan verlies door snuitkevers veroorzaakt en voor het overige aan het slordig beheer van den pakhuismeester, wien dan ook ter zake eene vergoeding werd opgelegd van f 1550. Kleine tekorten werden mede in enkele pakhuizen van Japara geconstateerd, doch zij waren het gevolg van den maatregel om de vrij vochtig ingekochte koffie in het pakhuis opnieuw te doen drogen en sorteeren.

Met betrekking tot de hier te lande en in Indië gehouden gouvernementsveilingen van Java-koffie is aan te teekenen dat in 1890, zooals tot dusver gebruikelijk was, weder negen veilingen werden gehouden, doch in 1891, in verband met de beschikbare hoeveelheden uithoofde van den zeer geringen oogst van 1890, slechts zes veilingen. In de veilingen van 1890 werden 423 320 pikols en in die van 1891 124 761 pikols te gelde gemaakt. De te Batavia gehouden veilingen waren — als naar gewoonte — in elk der genoemde jaren vier in getal, elke van 25 000 pikols. De alzoo in beide jaren hier te lande en in Indië verkochte totale hoeveelheid van 748 081 pikols Java-koffie bestond uit 74 647 pikols uit de oogsten van 1886, 1887 en 1888, 458 508 pikols oogst 1889, 94 852 pikols oogst 1890 en 150 074 pikols oogst 1891. Wat de in elke veiling behaalde middenprijzen betreft, wordt naar de volgende overzichten verwezen, waarin echter de uitkomsten van de laatstelijk (op 10 December 1891) te Batavia gehouden veiling nog niet zijn kunnen worden opgenomen.

VEILINGEN IN NEDERLAND.

Dagteekening der veiling.	Verkochte hoeveelheid (in pikols).	Aan de koopers in rekening gebrachte netto hoeveelheid (in K.G.).	Gemiddelde opbrengst per $^1/_2$ K.G. *voor alle soorten dooreengenomen.* Bruto. *a*)	Netto. *b*)
1890.				
4 Februari	54 597	3 283 230	f 0,55^{28}	f 0,50^{70}
11 Maart	54 613	3 282 038	0,57^{42}	0,52^{86}
15 April	49 186^{70}	2 960 824^{5}	0,55^{69}	0,50^{99}
20 Mei	50 029^{49}	3 021 326^{5}	0,50^{23}	0,45^{80}
24 Juni	43 297^{82}	2 604 669^{5}	0,54^{70}	0,50^{16}
5 Augustus	49 866^{97}	2 998 683	0,56^{31}	0,51^{65}
9 September	49 659^{02}	2 993 487^{5}	0,56^{89}	0,52^{23}
14 October	42 130^{01}	2 527 660	0,60^{01}	0,55^{27}
18 November	29 940^{52}	1 834 923^{5}	0,58^{75}	0,54^{02}
			. . . . .	. . . .
	c) 423 320^{53}	25 506 842^{5}	0,55	f 0,51^{32}
1891. *d*)				
3 Maart	20 295^{26}	1 218 232^{5}	f 0,61^{87}	f 0,57
7 April	20 218^{15}	1 213 133	0,61^{54}	0,56^{87}
12 Mei	20 283^{76}	1 218 451^{5}	0,61^{48}	0,56^{62}
16 Juni	13 654^{62}	820 180^{5}	0,60^{71}	0,55^{95}
8 September	25 047^{90}	1 509 211	0,55^{06}	0,50^{45}
20 October	25 262^{01}	1 538 556^{5}	0,48^{58}	0,44^{09}
			. . . . .	. . . . .
	e) 124 761^{70}	7 517 765	f 0,57^{54}	f 0,52^{83}

a) Veilingsprijs, verhoogd met de aan de koopers in rekening gebrachte 1 pct. veilingskosten, doch verminderd met $1^1/_2$ pct. korting voor contante betaling.

b) Na aftrekking alleen van de kosten van afscheping, vervoer en verkoop, dus zonder de in Indië op het product gevallen onkosten, waarover zie bijlage UU hierachter.

c) Hieronder respectievelijk 1874 en 9651 pikols uit de oogsten van 1886 en 1887, 45 599^{58} pikols uit den oogst van 1888 en 366 195^{95} pikols uit den oogst van 1889.

d) In verband met de geringe voorraden, als een gevolg van den ongunstigen oogst van 1890, zijn in 1891 hier te lande, in plaats van negen, slechts zes veilingen van gouvernementskoffie gehouden.

e) Hieronder respectievelijk 4 000, 2 522 en 25 312^{75} pikols uit de oogsten van 1887, 1888 en 1889, 42 852^{06} pikols uit den oogst van 1890 en 50 074^{89} pikols uit den oogst van 1891.

VEILINGEN IN INDIË.

Dagteekening der veiling.	Gewesten waaruit de verkochte koffie afkomstig was.	Verkochte hoeveelheid (in pikols).		Gemiddelde opbrengst per pikol.	
1890 *a*)					
5 Aug.	Preanger Regentsch.	*b*) 11 000		f 68,10	
	Id.	*c*) 14 000		62,99	
			25 000		f 65,23^{8}
5 Sept.	Id.	*c*) 10 000		f 64,78	
	Id.	8 000		62,38	
	Tagal	6 200		62,89	
	Pasoeroean	*d*) 800		68,95	
			25 000		63,67^{8}
9 Oct.	Preanger Regentsch.	*c*) 8 000		f 67,00^{5}	
	Id.	5 000		65,65^{9}	
	Pasoeroean	9 600		64,24	
	Soerabaija	800		64,00	
	Soerakarta	400		63,80	
	Kediri	*e*) 1 200		64,85	
			25 000		65,42^{3}
14 Nov.	Preanger Regentsch.	*f*) 2 000		f 66,43^{5}	
	Id.	5 000		64,69	
	Pasoeroean	*d*) 200		69,35	
	Id.	*g*) 4 000		64,78^{5}	
	Id.	*h*) 3 800		63,94	
	Probolinggo	5 000		64,31	
	Bezoeki	3 200		64,88	
	Kediri	*e*) 1 800		65,87	
			25 000		64,80
			100 000		f 64,78^{5}
1891 *a*)					
10 Sept.	Preanger Regentsch.	10 000		f 56,11	
	Pasoeroean.	*i*) 400		63,37^{5}	
	Id.	*d*) 2 200		59,99	
	Id.	*g*) 12 400		54,95	
			25 000		55,99^{2}
8 Oct.	Id.	*d*) 200		f 53,10	
	Id.	24 800		43,87^{9}	
			25 000		43,95^{2}
12 Nov.	*k*)		25 000		54,17^{5}

a) De in 1890 verkochte 100 000 pikols waren voor respectievelijk 11 000, 37 000 en 52 000 pikols afkomstig uit de oogsten van 1888, 1889 en

1890; het in 1891 op Java verkochte product was uitsluitend uit den nieuwen oogst

b) Legkoffie (oogst 1888).
c) Id. (oogst 1889).
d) Te Sisir (Pasoeroean) op West-Indische wijze bereid.
e) Uit den oogst van 1889.
f) West-Indische bereiding (oogst 1889).
g) Malang-koffie.
h) Tengger-koffie.
i) Te Poenten-Kedoengredjo op West-Indische wijze bereid.
k) Uit welk gewest de op 12 November jl. geveilde koffie afkomstig was, is niet opgegeven.

3°. Gouvernements-suikercultuur.

Het aantal suikerondernemingen, waarmede overeenkomsten op den voet der wet van 21 Juli 1870 (Indisch Staatsblad n°. 117) van kracht waren, bedroeg in 1890, evenals in het daaraan voorafgegane jaar, 89, doch slechts 87 daarvan waren in 1890 in werking, daar de eigenaren van Baijoeman (Probolinggo), die reeds in 1888 voor de verdere contractsjaren afstand gedaan hadden van hun recht op gouvernementsriet, hunne fabriek weder gesloten hielden (nochtans bleef hun de beschikking gelaten over de contractueele gronden ter beplanting met eigen middelen), en de eigenaren van Sariredjo (Pasoeroean) hunne gouvernements- en particuliere beplantingen (respectievelijk 32 en 87 bouws) lieten verwerken deels, namelijk voor 28 bouws, bij de op contract met het Gouvernement werkende fabriek Piered, deels, voor de overige 91 bouws, bij de particuliere fabriek Pengkol, beide mede in Pasoeroean gelegen.

Met inbegrip van de aanplantingen ten behoeve van Sariredjo, beliep het totaal der beplantingen voor den oogst van 1890 bij 88 ondernemingen 43 048 bouws, doch bij de 87 ondernemingen, die gewerkt hadden, werden slechts 42 954 bouws riet vermalen, daar — zooals gezegd — 91 bouws riet van Sariredjo werden verwerkt bij eene particuliere fabriek en van 3 bouws het riet door overstrooming niet kon gesneden worden. Van de bedoelde 43 048 bouws waren beplant door tusschenkomst van het Gouvernement ⅔ van de oorspronkelijk overeengekomen uitgestrektheid, namelijk 5492 bouws, en door eigen middelen der ondernemers 37 556 bouws, zijnde 2771 bouws gouvernementsbeplantingen *minder*, doch 4880 bouws particuliere beplantingen *meer* dan waarover diezelfde ondernemingen voor den oogst van 1889 te beschikken hadden gehad (in totaal 40 939 bouws). [1])

In 't geheel waren er in 1890 59 ondernemingen die over een grooteren aanplant dan in 1889 beschikten, en wel gezamenlijk over 2762 bouws meer; 2 ondernemingen breidden hare particuliere beplantingen uit juist in evenredigheid tot de inkrimping der gouvernementsbeplantingen; 21 ondernemingen maakten de derving van gouvernementsriet slechts op 347 bouws na goed door uitbreiding van hare particuliere beplantingen (dan wel door opkoop van particulier riet), terwijl eindelijk 6 ondernemingen, met namen Pakkies (Japara), Wringin Agoeng (Rembang), Brangkal (Soerabaija), De Maas (Bezoeki), Poerwodadi (Madioen) en Poerwoasri (Kediri), ook hare particuliere beplantingen inkrompen, zoodat zij aan gouvernements- en particulier riet in 't geheel 306 bouws minder te verwerken hadden.

Bij doorslag over alle gewesten werd in 1890 per verwerkten bouw riet eene gemiddelde productie verkregen van 97.34 pikols suiker, tegen 89.41 (volgens verbeterde opgaven) in 1889.

Bijna alle ondernemingen gingen voort met de werkwijze te verbeteren, dan wel zoodanig in te richten dat grootere productie kon worden verkregen zonder in meer uitgaven te vervallen. In Cheribon werd in de fabriek Karang Sambong een nieuwe tweede molen in gebruik gesteld en ontving de fabriek Paroengdjaija eene nieuwe vacuum-installatie. In Tagal verkreeg de fabriek Djatibarang een nieuwen molen, de fabriek Doekoewringin eene nieuwe vacuumpan en de fabriek Bandjardawa eene nieuwe kookpan met bijbehoorende luchtpomp. Belangrijke verbeteringen in de geheele installatie onderging de fabriek Besito in Japara. In Soerabaija werden in de fabriek Balangbendo nieuwe molens tot winning van meer sap in werking gebracht en oude ketels vervangen, terwijl de fabrieken Koning Willem II en Bangsal na-persmolens verkregen, de eerste bovendien nog een quadruple-effet en twee nieuwe ketels, en de fabriek Goedo een nieuwe triple-effet met toebehooren bekwam. In Probolinggo was de onderneming Soekodono in December 1889 begonnen hare fabriek geheel en al te verbouwen en in te richten volgens de allernieuwste stelsels, terwijl de ondernemingen in de afdeeling Kraksaän van dat gewest de laatste uitvindingen op het gebied van sapwinning en kristallisatie in toepassing brachten. Bij de fabriek De Maas in Bezoeki werd een nieuwe centrifuge aangebracht en bij de fabriek Boedoeran in hetzelfde gewest een nieuwe stoomketel. Bij de fabriek Djati in Kediri werd een zelfwerkende sapmeter in werking gesteld. Het tweemaal persen geschiedde in vele fabrieken; zelfs werd op de fabriek Tjomal in Tagal, evenals in 1889, met uitstekend gevolg driemalen geperst, de derde keer na voorafgaande imbibeering van de ampas met warm water.

In hoever de productie in de verschillende gewesten uiteenliep, kan uit het volgende overzicht blijken, waarin tevens de cijfers van 1889 zijn opgenomen, wat Probolinggo betreft met uitzondering van de ook in de opgaven over dat jaar buiten beschouwing gebleven fabriek Baijoeman.

GEWESTEN.	Aantal ondernemingen in contract met het Gouvernement.	1889.			1890.		
		Totaal der suikerproductie (buiten de stroop).	Gemiddelde productie per bouw. Laagste en hoogste cijfers der verschillende ondernemingen.	Gemiddelde productie per bouw. Bij doorslag over al de ondernemingen.	Totaal der suikerproductie (buiten de stroop).	Gemiddelde productie per bouw. Laagste en hoogste cijfers der verschillende ondernemingen.	Gemiddelde productie per bouw. Bij doorslag over al de ondernemingen.
Cheribon	9	227 496	51.79 à 102.34	71.65	277 317	48.30 à 120.50	75.90
Tagal	8	395 687	66.30 „ 134.89	96.06	499 958	92.60 „ 167.30	111.80
Pekalongan	3	136 855	58.98 „ 110.40	95.50	157 754	74.10 „ 145.60	115.00
Samarang	4	130 813	49.16 „ 81.86	65.53	203 891	88.20 „ 101.00	95.30
Japara	9	391 643	59.79 „ 106.50	84.20	375 370	23.90 „ 114.00	78.80
Rembang	1	31 190	72.20	72.20	31 582	87.00	87.00
Soerabaija	19	915 394	81.56 „ 114.40	96.16	1 093 760	74.20 „ 140.90	111.60
Pasoeroean	12	328 519	57.27 „ 98.61	80.08	371 076	63.90 „ 106 80	85.80
Probolinggo	9	405 055	72.61 „ 100.86	a) 91.45	514 586	76.30 „ 130.60	111.50
Bezoeki	5	254 735	90.74 „ 124.59	106.36	302 530	103.40 „ 142.70	120.30
Banjoemas	1	63 987	135.00	135.00	41 500	83.60	83.60
Madioen	2	140 247	105.08 „ 115.71	111.30	70 790	34.50 „ 76.30	58.50
Kediri	6	248 368	53.56 „ 103.41	81.08	241 343	46.80 „ 94.90	74.30
Totalen	88	b) 3 669 989	49.16 à 135.00	a) 89.41	c) 4 181 457	23.90 à 167.30	97.34

a) Verbeterde opgaaf.
b) Verkregen van 41 048 bouws, namelijk van de 40 939 bouws aangeplant bij de hier opgegeven 88 ondernemingen, en van 109 bouws gouvernementsaanplant ten behoeve van de in noot 1 hieronder bedoelde onderneming Djakatra-Oost (Pasoeroean).
c) Verkregen van 42 954 bouws, waaronder van één der bedoelde 88 ondernemingen (Sariredjo in Pasoeroean) slechts een klein gedeelte harer beplantingen, namelijk 28 van de 119 bouws (zie hooger).

[1]) In 't vorig verslag was de gezamenlijke uitgestrektheid der particuliere rietbeplantingen in Probolinggo 345 bouws te laag berekend. Dientengevolge moest voor het totaal der beplantingen bij al de thans bedoelde 88 ondernemingen gelezen worden niet 40 594, maar 40 939 bouws, of, met inbegrip van de 109 bouws, voor den oogst van 1889 nog beplant geweest ten behoeve van de onderneming Djakatra-Oost in Pasoeroean, 41 048 bouws. Van deze onderneming is echter in de bovenstaande opgaven betreffende het oogstjaar 1890 geen sprake meer, omdat zij in Mei 1889 opgehouden heeft met het Gouvernement in betrekking te staan. Het riet van de bedoelde 109 bouws was destijds verwerkt geworden bij eene der andere contractsfabrieken in Pasoeroean.

Voor opgaven nopens elke fabriek in het bijzonder wordt verwezen naar bijlage XX hierachter. De hoogste gemiddelde productie bereikte de onderneming Tjomal in Tagal, die ruim 167 pikols per bouw maakte, tegen p. m. 135 pikols per bouw in 1889. De onderneming Kalibagor in Banjoemas, die vele jaren achtereen de hoogste gemiddelde productie bereikt had, maakte in 1890 slechts 83.60 pikols per bouw (tegen p. m. 135 pikols in 1889), hetgeen moet worden toegeschreven aan de schrale bemesting harer gronden, aan de ongunstige weersgesteldheid en aan de serehziekte, waardoor de uitkomsten van haren oogst ver van bevredigend waren. De laagste gemiddelde productie, namelijk 23 90 pikols per bouw, maakte de onderneming Rendeng in Japara, wier oogst tengevolge van de serehziekte bijzonder slecht uitviel.

Voor de meeste ondernemingen in Cheribon, Tagal, Pekalongan, Rembang, Soerabaija, Pasoeroean, Probolinggo en Bezoeki, die van genoemde ziekte bevrijd bleven, was de weersgesteldheid zeer gunstig en dientengevolge de oogst bevredigend, waardoor zij op betere uitkomsten dan in vorige jaren konden wijzen, terwijl de ondernemingen in Japara, Banjoemas, Madioen en Kediri in meerdere of mindere mate van regens hadden te lijden.

De volgende staat bevat een vijfjarig overzicht van den omvang der beplantingen en van de verkregen productie (deze laatste verdeeld in suikers van verschillende standmonsters).

OOGST-JAREN.	Aantal ondernemingen.	Uitgestrektheid der suikerrietvelden (in bouws):				Verkregen hoeveelheid pikols suiker (buiten de stroop), gerangschikt naar de in Indië gebruikelijke sorteeringen.					
		beplant door tusschenkomst van het Gouvernement.	vrijwillig beplant (gronden door de ondernemers gehuurd en gronden waarvan zij het riet door opkoop verkregen). *a*)	in het geheel beplant geweest (gouvernements- en vrijwillige beplantingen te zamen).	waarvan het riet is *verwerkt* geworden (dus na aftrekking van de mislukte of vernielde aanplantingen). *b*)	Superieure nummers (geschikt voor dadelijk gebruik).	Hooge nummers (20 t/m 15).	Middel-nummers (14 t/m 9).	Lage nummers (8 en lager) waaronder ook stroopsuiker.	Totale productie (buiten de stroop). *c*)	Gemiddelde productie per bouw *verwerkt* riet.
1886. .	*d*) 93	17 405	24 387	41 792	41 684	48 146	196 352	2 828 075	602 534	3 717 607	89.18
1887. .	*e*) 90	*f*) 14 163	26 305	40 468	40 348	20 757	134 232	3 173 998	579 451	3 953 738	97.99
1888. .	*g*) 89	11 179	29 053	40 232	40 154	52 815	258 996	2 937 283	545 549	3 774 643	94 00
1889. .	*h*) 89	8 372	*i*) 32 676	*i*) 41 048	*i*) 41 048	65 263	374 117	2 576 191	654 418	3 669 989	*i*) 89.41
1890. .	*j*) 88	5 492	37 556	43 048	42 954	76 443	787 134	2 644 766	673 114	4 181 457	97.34

a) De oppervlakte, waarvan in elk der oogstjaren 1886 t/m 1889 het opgekochte riet afkomstig was, bedroeg achtereenvolgens (bij schatting) 1624, 357, 219 en 1382 bouws. Over het oogstjaar 1890 is het cijfer niet kunnen worden opgegeven.

b) Hetgeen om verschillende redenen niet, dan wel op vrije ondernemingen, verwerkt is, blijft hier buiten aanmerking.

c) Ten aanzien van 1 onderneming in 1886 en 1 onderneming in 1887 zijn de sorteeringen niet of slechts ten deele opgegeven. De aldus niet gespecificeerde hoeveelheden van respectievelijk 42 500 en 45 300 pikols zijn wel onder de totalen maar uit den aard der zaak niet ond vier voorafgaande kolommen medegeteld.

d) Zonder Ardjosari in Pasoeroean, voor welke onderneming, laatstelijk met 236 bouws aanplant, het contract in 1885 ontbonden werd.

e) Hieronder niet meer begrepen de ondernemingen De Goede Hoop, Gaijam en Dankbaarheid in Pasoeroean, welker contracten in Mei 1887 ontbonden werden. In de opgaven over 1886 telden zij onder de gouvernementsbeplantingen voor 403 bouws, onder de vrijwillige beplantingen voor 438 bouws en onder de productie voor 52 273 pikols.

f) Ongerekend de 335 bouws, voor den oogst van 1887 bovendien op hoog gezag beplant geweest ten behoeve van de drie in de voorgaande noot bedoelde ondernemingen, welk riet te velde is verkocht en waarvan dus de productie niet bekend is.

g) Zonder Baijoeman in Probolinggo, zijnde ten behoeve van deze onderneming voor den oogst van 1888 niet op hoog gezag geplant, doordien de ondernemers in gebreke waren gebleven de benoodigde stekken te leveren, terwijl voor volgende oogsten door hen van het recht op gouvernementsriet is afgezien. Onder de opgaven over 1887 telde deze onderneming voor 192 bouws (gouvernements-) aanplant en voor eene productie van 17 910 pikols.

h) Insgelijks zonder de in de voorgaande noot bedoelde onderneming Baijoeman, doch wel nog medegerekend (zie noot 1 op de voorgaande bladzijde) de onderneming Djakatra-Oost in Pasoeroean, waarvoor in Mei 1889 het contract ontbonden werd.

i) Verbeterde opgaaf.

j) Zonder Baijoeman en zonder Djakatra-Oost (zie de noten *g* en *h*).

Zooals uit de aangehaalde bijlage XX voor elke onderneming afzonderlijk blijken kan, werd voor de 88 ondernemingen ten behoeve van welke nog op hoog gezag geplant wordt (dus zonder Baijoeman in Probolinggo) ter zake van de gouvernementsbeplantingen voor den oogst van 1890 uitgegeven:

wegens betalingen aan de bevolking (grondhuur en plantloon)	f 927 044,43
wegens belooningen aan de dessahoofden	17 832,23
wegens cultuurprocenten aan de inlandsche ambtenaren.	68 980,60^{5}
en wegens bezoldiging van mantri's (wier aantal in 1890 ingekrompen werd van 33 tot 27)	20 580,00
in 't geheel dus . . .	f 1 034 437,26^{5}

terwijl van dezelfde ondernemingen over 1890 vorderbaar was:

wegens terugbetaling van plantloon, enz.	f 999 966,01
wegens 50 pct. van den cijns voor de gouvernementsbeplantingen	287 335,69
te zamen . . .	f 1 287 301,70,

welk bedrag vóór het einde des jaars geheel was afbetaald. In den aanvang van 1891 werd van den door de eigenaren van Gending (Probolinggo) gekweten cijns een bedrag van f 146,28 terugbetaald, wegens door den Gouverneur-Generaal verleende vrijstelling van cijns over 3 bouws door overstrooming vernield en dus niet verwerkt riet.

Ter zake van achterstalligen cijns en plantloon over 1887 en vroegere jaren (dus zonder de ter zake van sommige dier achterstanden beloopen boeten) had 's lands kas van een achttal nog op contract met het Gouvernement werkende ondernemingen bij den aanvang van 1890 de volgende sommen te vorderen:

van de in Cheribon gelegen en onder één beheer staande ondernemingen Gempol, Glagamidang, Ardjowinangon en Paroengdjaija	f 415 130,08^{5}
van de ondernemingen Tjiledoek en Tersana, mede in Cheribon gelegen en onder één beheer staande	172 666,87
van de onderneming Yossowilangon in Pasoeroean . .	28 309,53^{5}
van de onderneming De Hoop of Soemberredjo in hetzelfde gewest	59 217,98^{5}
Te zamen . . .	f 675 324,47^{5}

Zooals in 't vorig verslag reeds is aangeteekend, werd van de schuld der vier eerstgenoemde ondernemingen in Februari 1890 afbetaald	f 19 491,48	
op den voet der comptabiliteitsbepalingen in Indisch Staatsblad 1876 n°. 169 werden in 1890 (gouvernementsbesluiten van 11 October en 26 December 1890 n°. 5 en 15) als voorloopig oninbaar afgeschreven de vorderingen op de twee laatstgenoemde in Pasoeroean gelegen ondernemingen, ad .	87 527,52	
		107 019,00
zoodat overbleef.		f 568 305,47^{5}

waarvan f 395 638,60^{5} verschuldigd door de eigenaren van de vier eerstgenoemde ondernemingen [1]) en het overige, ad f 172 666,87, door de eigenaren van Tjiledoek en Tersana. [2])

---

[1]) De schuld dezer vier ondernemingen wordt, ingevolge eene bijzondere overeenkomst, voldaan uit de opbrengst van het product der fabrieken. Tijdens de afsluiting in Indië van dit gedeelte van het verslag was eene rekening over het oogstjaar 1890 nog niet ontvangen, zoodat nog niet kon worden opgegeven hoeveel uit de opbrengst van den oogst van dat jaar aan den lande zou worden afbetaald.

[2]) Aan deze laatsten, die gemelden achterstand hadden aan te zuiveren uiterlijk op ult. 1890, werd bij gouvernementsbesluit dd. 29 Januari 1891 n°. 25 vergund voorloopig een bedrag van f 30 000 te voldoen, en met de kwijting van het restant ad f 142 666,87 te verwijlen tot 31 Maart 1892. De afbetaling van f 30 000 heeft plaats gehad in Maart 1891.

Van de overige met het Gouvernement in betrekking staande ondernemingen was alleen Baijoeman in Probolinggo in de verschuldigde betalingen achterstallig. Daar de eigenaren in 1888 afstand hebben gedaan van het recht op gouvernementsbeplanting der contractueele gronden, zijn deze voor de drie oogstjaren 1889, 1890 en 1891 in onbeplanten staat te hunner beschikking gesteld. Wat de eerste twee dezer oogstjaren betreft, was te dier zake van hen te vorderen aan cijns (voor de helft) en aan grondhuur: over 1889 f 9 248,83 en over 1890 f 6 086,53, te zamen f 15 335,36, waarbij nog kwam aan boete (wegens het niet binnen de bepaalde termijnen aanzuiveren van het verschuldigde over 1889) f 5 780,50. In den loop van 1890 kon echter uit den boedel van een overleden mede-eigenaar der bedoelde onderneming worden ingevorderd f 11 078,64, welk bedrag in de eerste plaats diende tot aanzuivering van het aan cijns en grondhuur vorderbaar bedrag over 1889, en voor het overige tot gedeeltelijke kwijting der boete over 1889 en der over 1890 te doene betalingen, zoodat op ult. 1890 van de eigenaren van Baijoeman nog vorderbaar bleef: aan cijns (voor de helft) en restant-grondhuur over 1890 f 5 412,82, aan restant-boete wegens te late voldoening van cijns en grondhuur over 1889 f 4 624,40, benevens een voor memorie uitgetrokken bedrag aan boete wegens niet tijdige betaling van het over 1890 vorderbaar bedrag.

Betreffende de schuld der vier niet meer met het Gouvernement in contract staande ondernemingen (alle in Pasoeroean), zijnde Ardjosari, waarvoor het contract in 1885 werd ontbonden, en De Goede Hoop, Dankbaarheid en Gaijam, waarvoor de contracten in 1887 werden ontbonden, is aan te teekenen dat 's lands vordering op de gewezen eigenaren van Ardjosari bij gouvernementsbesluit dd. 26 December 1890 n°. 15, op den voet der comptabiliteitsbepalingen, wegens voorloopige oninbaarheid werd afgeschreven. Blijkens de twee vorige verslagen had het Gouvernement ter zake van bedoelde vier ondernemingen op ult. 1889 te vorderen, voor zooveel betreft het onbetaald geblevene aan cijns en plantloon tot en met het jaar van ontbinding der contracten, dus ongerekend boeten, schadeloosstellingen, proceskosten, enz., f 219 822,89[5], waaronder voor Ardjosari begrepen was f 138 198,33. Laatstgenoemd bedrag is echter te verminderen tot f 137 498,33, daar nog f 700 verrekend werd met hetgeen als cijns werd voldaan door koopers van het in 1885 van gouvernementswege verkochte riet van Ardjosari. Vermoedelijk zullen ook de vorderingen ter zake van de drie andere ondernemingen als voorloopig oninbaar moeten worden afgeschreven.

Met betrekking tot den gang van zaken bij de gouvernements-suikercultuur gedurende 1890 valt het volgende aan te teekenen.

Met uitzondering van de ondernemingen Sragi en Wonopringgo in Pekalongan en Koning Willem II, Djombang en Goedo in Soerabaija geschiedde de overgave van het door tusschenkomst des bestuurs geplante riet aan de ondernemers overal vóór of op 1 Juni. Bij de twee eerstgenoemde fabrieken vond die overgave op 20, bij de fabriek Koning Willem II op 13, en bij de twee laatstgenoemde Soerabaijasche fabrieken enkele dagen na 1 Juni plaats. De reden dier niet tijdige overgave werd niet vermeld.

Rietdiefstallen kwamen hier en daar voor, doch zij bepaalden zich alle tot enkele stokken. Ook de in enkele plantsoenen plaats gehad hebbende rietbranden waren meerendeels van weinig beteekenis; als vermoedelijke oorzaak daarvan werd opgegeven onvoorzichtigheid, wraak of haat tegen het toezichthoudend of ander personeel bij de fabriek wegens oneenigheden of het aangeven van kleine rietdiefstallen.

Moeielijkheden bij het snijden en het vervoeren van het riet werden slechts bij de fabriek Gemoe in Samarang, de fabrieken in Japara, de fabriek Koning Willem II in Soerabaija en de fabrieken in de afdeeling Bangil der residentie Pasoeroean ondervonden, bij Gemoe doordat hare aanplantingen (voor het grootste gedeelte in 1889 voor het eerst) te ver van de fabriek, namelijk op p. m. 12 paal afstands, waren aangelegd en het aantal karrevoerders niet naar evenredigheid werd vermeerderd; bij de fabrieken in Japara ten gevolge van aanhoudende regens; bij de fabriek Koning Willem II door de invoering van eene nieuwe snijwijze, en bij de fabrieken in Bangil door het heerschen van mond- en klauwzeer onder het vee. Groot waren die moeielijkheden echter niet.

Bij de meeste ondernemingen werd zoowel voor het snijden als voor het vervoeren van het riet gebruik gemaakt van de diensten der omwonende bevolking. Ter erlanging van een vast aantal werklieden voor den veld- en fabrieksarbeid werden door sommige ondernemers contracten gesloten met de bevolking, hetgeen niet tot moeielijkheden aanleiding gaf.

De stand der loonen voor den veldarbeid onderging geen verandering. Voor dagwerk werd f 0,15 à f 0,60 en voor taakwerk f 0,40 à f 0,80 per man daags betaald. Het twee-derde of de helft gold als loon voor vrouwen en kinderen. Hoeveel lieden gedurende den maal-tijd en bij het afwerken van het product bij de ondernemingen hebben gewerkt, kan wegens onvolledigheid der door de ondernemers verstrekte gegevens niet worden opgegeven.

Behalve in de residentie Probolinggo, waar ten gevolge van het zeer laat invallen van den westmoesson van 1889/90 over de velden gedeeltelijk eerst in Mei en Juni kon worden beschikt, kwamen de gronden, bestemd om in 1890 (voor den oogst van 1891) op hoog gezag met suikerriet te worden beplant, overal tijdig beschikbaar. Het beplanten ving het vroegst aan in de eerste dagen van Mei en eindigde het laatst in de eerste helft van October.

Met het oog op de serehziekte maakten verscheidene ondernemingen voor den aanplant weder gebruik van bibiet, afkomstig uit serehvrije streken, zooals Borneo, Tangerang (Batavia) en Java's Oosthoek, en om zich van beter en minder kostbaar plantmateriaal voor het vervolg te verzekeren, legden zij hier en daar bibiettuintjes in het gebergte aan.

Ten aanzien van de in 't vorig verslag (blz. 196) besproken bemoeiingen der Indische Regeering tot het doen aanleggen op Banka van proef-aanplantingen van serehvrij suikerriet uit Bengalen kan worden aangeteekend dat de in het belang van die proef in September 1890 op 's lands kosten naar Britsch-Indië vertrokken kruidkundige aldaar een 20-tal rietvariëteiten heeft bijeenverzameld, die onder de noodige voorzorgen naar Singapore zijn verscheept en van daar — in de tweede helft van December — met een opzettelijk gehuurd stoomschip aanstonds naar Banka zijn overgebracht, waar de stekken zonder verwijl op een inmiddels plantklaar gemaakt vroeger boschterrein, ter grootte van p. m. 15 bouws, in de nabijheid van Toboali zijn in den grond gebracht. Blijkens berichten van Januari 1891 zag toen de geheele aanplanting er uitstekend uit.

Over het algemeen werd door de ondernemers er naar gestreefd hunne vrije aanplantingen, in verband tot de vermindering der gouvernements-beplantingen, uit te breiden. Zij huurden de daarvoor benoodigde gronden van de bevolking en lieten die in dagloon of op taak bewerken. De huurprijzen liepen per bouw in Cheribon van f 15 tot f 20, in Tagal van f 20 tot f 40, in Pekalongan van f 22,50 tot f 32,50, in Samarang van f 30 tot f 45, in Japara en Rembang van f 25 tot f 50, in Soerabaija van f 20 tot f 60, in Pasoeroean van f 30 tot f 65, in Probolinggo van f 35 tot f 50, in Bezoeki van f 42,50 tot f 50, in Madioen van f 15 tot f 20 en in Kediri van f 15 tot f 30, terwijl in Banjoemas f 45 per bouw betaald werd [1]). De landrente der gronden bleef ten laste van de verhuurders.

Ter bemesting van de gronden werd door de ondernemers gebruik gemaakt zoowel van dierlijken als van plantaardigen mest, zooals boengkil, djarak, katjang, enz. Ook bedienden de ondernemers zich daarbij van rietasch, suikerschuim, kalk, zwavelzure ammonia, afval uit ovens, beenderenmeel enz.; in Samarang ook van kunstmest van de laatste uitvindingen.

Bij de bewerking der gronden werd in de meeste gewesten het REIJNOSO-systeem toegepast. In Probolinggo, waar alléén zware kleiachtige gronden bij voorkeur volgens dat systeem werden bewerkt, en in Bezoeki verkozen ondernemers en bevolking de oude cultuurwijze (broedjoelan), in het laatste gewest omdat door den grooten veestapel die werkwijze voor de bevolking gemakkelijker was.

[1]) In hoofdstuk J van dit verslag (zie blz. 89 hiervóór) zijn veelal andere huursommen vermeld; de verklaring schijnt hierin gelegen dat te dezer plaatse is opgegeven wat voor de in 1890 *gebezigde* gronden als huur werd betaald, terwijl in hoofdstuk J gedoeld wordt op de sommen, bedongen voor de gronden *waarvoor in 1890 de huurovereenkomsten gesloten werden* (ook door anderen dan de op contract met het Gouvernement werkende ondernemers).

4°. Gouvernements kina-onderneming.

Behoudens de niet onbelangrijke schade tegen het einde van den westmoesson 1889/1890 door hevige winden in de plantsoenen aangericht en de vernielingen door rupsen veroorzaakt, dit laatste 't meest in ijle plantsoenen, had de gouvernements-kina-onderneming (in de Preanger Regentschappen) gedurende 1890 met geene wederwaardigheden te kampen. Alleen deed zich bij een der etablissementen (Nagrak) nog vrij ernstig de wortelziekte gevoelen, waartegen echter besproeiing met eene oplossing van sublimaat met goed gevolg als voorbehoedmiddel werd aangewend. Tijdens den oostmoesson werden de jonge plantsoenen van onkruid gezuiverd, terwijl in de oudere tuinen eene diepere grondbewerking werd toegepast. In October werd een aanvang gemaakt met het bewerkstelligen van nieuwe beplantingen, waartoe o. a. in ontginning werden genomen eenige met bosch begroeide terreinstrooken op het Malawargebergte, verspreid liggende tusschen de vier voornaamste etablissementen Tirtasari, Tjinjiroean, Tjibeureum en een gedeelte van Tjibitoeng. Bij voltooiing van deze ontginningen, eene gezamenlijke uitgestrektheid van omstreeks 100 bouws beslaande, zullen bedoelde etablissementen een goed afgerond complex vormen en verdere ontginningen voorgoed kunnen worden gestaakt. De gedurige afwisseling van regen en droogte gedurende den westmoesson 1890/1891 was niet gunstig voor het jonge gewas, zoodat vele pas in den vollen grond overgebrachte planten stierven. Daar echter de kweekerijen ruim voorzien waren van goed ontwikkelde exemplaren konden de geleden verliezen gemakkelijk worden hersteld. Gedurende 1890 werden de plantsoenen met ruim een half millioen boomen vermeerderd. Het aantal in den vollen grond geplante Ledgeriana-boomen nam zelfs met 570 000 stuks toe, tegen vermindering, door rooiing enz., van het getal boomen van de mindere soorten met 24 000 stuks. Door ook voor aanvulling der kweekerijen te zorgen, gingen deze slechts met circa 330 000 planten terug. Een en ander blijkt nader uit het volgende overzicht.

CINCHONA-SOORTEN.	Planten in de kweekerijen.		Boomen in den vollen grond.	
	Ult. 1889.	Ult. 1890.	Ult. 1889.	Ult. 1890.
Ledgeriana	1 075 000	510 000	1 335 000	1 005 000
Succirubra	174 000	410 000	616 000 (Succirubra en Caloptera)	605 000 (Succirubra en Caloptera)
Caloptera	"	"		
Officinalis	"	"	68 500	55 000
Overige soorten	"	"	4 300	3 000
Totalen	1 249 000	920 000	2 023 800	2 569 800

Evenals bij het planten, legde men zich ook bij het oogsten (rooien) meer en meer toe op het verkrijgen van gesloten plantsoenen, niet alleen omdat deze minder te lijden hebben van insecten-plagen, maar ook omdat de chemische onderzoekingen der basten waarschuwen tegen het openhouden van de aanplantingen. Dientengevolge werd dan ook slechts een minimum-product ingezameld, lang niet in verhouding staande tot den bijgroei van bast. Het ongunstige verschil met de inzameling in de drie voorafgegane jaren betrof echter uitsluitend succirubra- en josephiana-bast. De in 1890 geoogste hoeveelheid bast bedroeg namelijk (in drogen staat) 267 281 K.G., tegen ruim 351 000 K.G. in elk der jaren 1887 en 1889 en p. m. 371 000 K.G. in 1888. Aan ledgerianabast alléén werd in 1887 t/m 1889 achtereenvolgens geoogst 184 856, 165 788 en 165 711 K.G., terwijl in 1890 de hoeveelheid beliep 171 135 K.G.

Verdere bijzonderheden nopens hetgeen bij de gouvernements-kina-etablissementen zoowel op botanisch als op chemisch gebied werd verricht, vindt men in het als bijlage YY hierachter in uittreksel medegedeelde jaarverslag over 1890 van den directeur der gouvernements kina-onderneming.

Hieronder volgen nog eenige mededeelingen omtrent de geldelijke uitkomsten.

In 1890 werd hier te lande te gelde gemaakt de gouvernements kina-oogst van 1889. De herwaarts gezonden partijen leverden 351 681^{25} K.G. uit, waarvan in veiling werden verkocht 350 270 K.G. en vóór de veilingen aan monsters werden verstrekt 1411^{25} K.G. Uitvoerige opgaven omtrent de in elke veiling verkochte soorten en behaalde prijzen vindt men in bijlage ZZ hierachter. Daaruit blijkt dat de algemeene middenprijs voor de in veiling verkochte basten beliep f 0,37^{09} per half K.G. en de gemiddelde unit-prijs (per half K.G. bast en per procent chinine-sulphaat) f 0,09, tegen respectievelijk f 0,33^{1} en f 0,08$^{1}/_{8}$ in 1889. Voor ledgeriana-bast steeg de middenprijs van f 0,45 per half K.G. in 1889 tot f 0,47^{8} in 1890. Dat ook de andere (meer inferieure) soorten meer opbrachten dan in 1889, wordt verklaard door de omstandigheid dat in den laatsten tijd slechts het beste deel daarvan geoogst werd. Voor pharmaceutische basten in den gewenschten vorm en van gewilde kleur, voor pijpen liefst van 1 M. lengte, ongeschonden, zilvergrijs van kleur, dubbel gerold en met mossen bedekt, werden in 1890 zelfs prijzen bedongen van f 1 en meer per half K.G.

Dat de gouvernements kina-onderneming, ondanks den gedaalden stand der kinamarkt, nog een overschot boven de daarop vallende jaarlijksche uitgaven overlaat, kan blijken uit het volgende vijfjarig overzicht, waarbij bovendien in het oog is te houden dat wanneer men den oogst van ledgeriana-bast gelijken tred met den bijgroei deed houden de jaarlijksche productie veel aanzienlijker zou zijn en dus de uitkomsten zich gunstiger zouden voordoen. [1]).

OOGST-JAREN.	Oogst in (K.G.). Ledgeriana-bast.	Andere soorten van bast.	Te zamen.	De ten verkoop herwaarts verscheepte oogst woog bij uitlevering hier te lande netto (in K.G.)	Kosten op het product gevallen. Totaal der uitgaven voor de gouvernements-kina-onderneming waaronder ook de kosten voor den afvoer van het product naar de haven van afscheep.	Verdere kosten op het product gevallen, namelijk die van inlading, vervoer over zee en verkoop.	Te zamen.	Opbrengst bij te gelde making hier te lande (*in het jaar volgende op het oogstjaar*) waaronder ook de opbrengst der vóór de veilingen verstrekte monsters.	Overschot boven de jaarlijksche uitgaven. a)	Bij de beoordeeling van het in de voorgaande kolom opgegeven saldo houde men in het oog dat de gemiddelde veilingsprijs van het product in de jaren 1887 t/m 1891 (zie het hoofd van kolom 9) per $^{1}/_{2}$ K.G. afwisselden als volgt:
1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.	11.
1886.	119 382	143 467	262 849	260 012^{74}	f 124 368	f 39 239	f 163 607	f 285 359	f 121 752	f 0,54^{76}
1887.	184 856^{5}	166 800	351 656^{5}	348 716^{70}	b) 136 551	48 088	184 639	298 405	113 766	0,42^{73}
1888.	165 788^{5}	205 111	370 899^{5}	366 750	b) 144 488	45 966	190 454	242 575	52 121	0,33^{01}
1889.	165 711^{5}	186 039^{5}	351 751	351 681^{25}	114 212	43 961	158 173	261 268	103 095	0,37^{09}
1890.	171 135^{5}	96 145^{5}	267 281	c) * 268 127	119 199	* 30 500	* 149 699	* 188 215	* 38 516	* 0,35

a) Dit overschot is nog te vermeerderen met de opbrengst der in Indië gehouden veilingen van zaden en enten, in de jaren 1886 t/m 1890 achtereenvolgens bedragen hebbende f 1385, f 160, f 2133, f 3044 en f 2014, en met de waarde der in Indië voor den geneeskundigen dienst teruggehouden hoeveelheden bast (in 1888 1109 en in 1880 1169^{5} K.G.).

b) Onder de kosten der gouvernements kina-onderneming over 1887 en 1888 zijn eenige buitengewone uitgaven begrepen (achtereenvolgens f 5383 en f 9589) ter zake van aanschaffing van uit Europa ontboden droogtoestellen.

c) De sommen, waarbij men een * vindt geplaatst, kunnen nog slechts bij benadering worden opgegeven.

In de samenstelling van het vaste personeel der gouvernements kina-onderneming kwam in 1890 geen ver-

[1]) Ook in 1891 heeft men zich bij het inzamelen van bast meer op hoedanigheid dan op hoeveelheid toegelegd. Toch werden gedurende de maanden Januari t/m September jl. omstreeks 225 000 K.G. bast verkregen, tegen p. m. 125 000 K.G. in de eerste drie kwartalen van 1890.

andering.[1]) Na het in 't vorig verslag vermelde ontslag van den boomkweeker (die niet vervangen is) bestond het mindere vaste Europeesche personeel organiek uit 1 hoofdopziener, 7 opzieners (verdeeld in drie klassen) en 2 élèves-opziener, doch in den aanvang van 1891 (Indisch Staatsblad n°. 38) is de formatie, met gelijktijdige betere regeling van de bezoldigingen, bepaald op 8 opzieners (zonder verdeeling in klassen) en 1 élève-opziener. Als vast inlandsch personeel waren op ult. 1890 in dienst 4 timmerlieden, 2 pakhuismandoors, 30 mandoors, 254 boedjangs en 1 bediende bij het chemisch laboratorium. Over gebrek aan werkvolk viel in 1890 niet te klagen. Was ook al het aanbod van werkkrachten in enkele maanden van het jaar niet groot, de plantsoenen verkeerden voortdurend in zulk een goeden staat van onderhoud dat een tijdelijke schaarschte van werkvolk voor den veldarbeid niet werd gevoeld.

5°. Landbouwondernemingen uitsluitend op contracten met de bevolking berustende, en ondernemingen tot opkoop en bereiding van landbouwproducten.

Suikerondernemingen. Volgens de ontvangen opgaven kwamen in 1890 7 nieuwe fabrieken tot stand voor de verwerking van buiten tusschenkomst des bestuurs op gronden der bevolking aangeplant suikerriet (1 in Rembang 3 in Soerabaija, 1 in Bagelen en 2 in Kediri),[2]) en werd er 1, die in de laatste jaren niet meer medetelde omdat er in 1886 het bedrijf was gestaakt (Ardjowinangon in Rembang), weder in werking gesteld. Daarentegen hielden er van de 55 in 1889 als nog aanwezig vermelde ondernemingen in 1890 2 op te bestaan, zijnde Maribaija en Lemahabang in Tagal, waarvan de eerste voor 1889 stond opgegeven met een aanplant van 250 bouws en eene productie van 17 741 pikols suiker, terwijl de laatste reeds in dat jaar schijnt gesloten te zijn geweest. De opgaven over 1890, verzameld in bijlage AAA hierachter, vermelden dus 61 suikerondernemingen, uitsluitend berustende op overeenkomsten met de bevolking.

In 1890 werkten 53 van de 61 fabrieken[3]), namelijk 4 die voor 't eerst over een rietoogst beschikten (de in 1889 reeds medegetelde nieuwe fabriek Bogoh in Kediri en 3 thans voor 't eerst vermelde nieuwe fabrieken: Waroe in Rembang, zoomede Pinggirsari en Soetjen in Kediri), 2 heropende fabrieken (de hiervóór reeds vermelde in Rembang, met name Ardjowinangon, zoomede Klampok in Banjoemas, welke laatste in 1889 tijdelijk gesloten was geweest), en eindelijk 47 van de 49 fabrieken die ook in 1889 aan den gang waren geweest.

In elk der twee genoemde jaren waren de cijfers van aanplant en productie als volgt:

Oogstjaar 1889.	Bouws aanplant.	Pikols suiker.
Kalitandjoeng . .	295	14 569
Maribaija . . .	250	17 741
Klampok	c)	„
47 overige ondernemingen . . .	15 829	1 300 472
49 ondernemingen	16 374 d)	1 332 782
Gemiddelde productie per bouw	81.39 pikols	

Oogstjaar 1890.	Bouws aanplant.	Pikols suiker.
Kalitandjoeng . .	a)	„
Maribaija b)	. . . . .	. . . . .
Klampok	290	20 300
Ardjowinangon, Bogoh, Waroe, Pinggirsari en Soetjen	838	28 321
47 overige ondernemingen . . .	17 349	1 464 334
53 ondernemingen	18 477 e)	1 512 955
Gemiddelde productie per bouw	81.88 pikols	

a) De 112 bouws riet, waarover Kalitandjoeng in 1890 te beschikken had, werden elders verwerkt.

b) Maribaija hield, zooals hooger gezegd, in 1890 op te bestaan.

c) De 30 bouws riet, waarover Klampok in 1889 te beschikken had, werden elders verwerkt.

d) Ten aanzien van 12 der hierbedoelde 49 ondernemingen vindt men nog aangeteekend dat, behalve de hoeveelheden hoofdsuiker waarvoor hare productie in dit totaal begrepen is, nog verkregen werden 58 532 pikols, deels stroop-, deels zaksuiker.

e) Voor 1890 geldt het in de voorgaande noot vermelde met betrekking tot 19 van de 53 ondernemingen, en wel voor eene productie aan stroop- en zaksuiker van 102 872 pikols.

De hoogste productie per bouw in 1890 (130 pikols) maakte de fabriek Kemantran in Tagal; daarop volgen Pokaän in Bezoeki met 125.67 pikols, Tirto in Pekalongan met 123.07 pikols en Papoh in Soerabaija met 121.95 pikols per bouw. In 1888 beliep de hoogste gemiddelde productie 124.86 en in 1889 114.89 pikols per bouw, telkenmale bij Pokaän, welke onderneming thans de tweede plaats inneemt.

Naar de uitgestrektheid harer aanplantingen voor den oogst van 1890 waren de 53 in dat jaar gewerkt hebbende fabrieken (20 van Europeanen, 17 van naamlooze vennootschappen, 14 van Chineezen, 1 deels behoorende aan een Europeeschen ondernemer en deels aan eene naamlooze vennootschap, en 1 in handen van Europeanen en Chineezen gezamenlijk) te verdeelen als volgt:

Categorieën der eigenaars.	Aantal ondernemingen.	Uitgestrektheid der rietaanplantingen waarover de ondernemers te beschikken hadden.	Laagste en hoogste gemiddelde productie per bouw.
Ondernemingen van Europeanen of van naamlooze vennootschappen.	a) 22	400 à 630 bouws	30.80 à 130.00 pikols
	8	325 „ 392 „	38.07 „ 123.07 „
	b) 9	3 „ 298 „	10.64 „ 88.92 „
Ondernemingen van Chineezen.	2	401 à 415 „	58.62 à 94.19 „
	4	302 „ 396 „	44.70 „ 55.03 „
	8	40 „ 289 „	15.00 „ 72.29 „

a) Hieronder de onderneming Soekodono (Soerabaija), die deels aan een Europeeschen ondernemer, deels aan eene naamlooze vennootschap toebehoort.

b) Hieronder de onderneming Soetjen (Kediri), die ten deele aan een Chinees toebehoort.

Het riet werd verkregen door aanplant — op risico van de ondernemers — op sawahs en tegals, daartoe voor één oogstjaar (16 maanden) van de bevolking gehuurd tegen f 5 à f 50 per bouw. In Madioen, Soerabaija en Tagal lieten sommige der ondernemers deze huurovereenkomsten registreeren. In enkele streken van de afdeeling Modjokerto (Soerabaija) bedroeg de huurprijs voor één bouw sawah f 65, wegens de concurrentie door de aldaar opgerichte nieuwe fabrieken. Sommige ondernemers in Cheribon sloten ook overeenkomsten voor de bewerking, de beplanting, het onderhoud, de irrigatie en de bewaking der tuinen, tegen betaling van f 200 à f 220 per bouw, en onder voorwaarde dat de meerdere opbrengst aan riet per bouw boven eene zekere, vooraf bedongen, hoeveelheid (gewoonlijk 600 pikols), afzonderlijk zou worden betaald, terwijl uit Pasoeroean wordt gemeld dat met de verhuurders weleens contracten voor het plantklaar maken werden aangegaan. Opkoop van door de bevolking vrijwillig geteeld riet vond plaats in de residentiën Cheribon, Kediri en Rembang, tegen f 0,15 à f 0.30 per pikol, aan de fabriek geleverd.

In de meeste gewesten oefenden de vele regens gedurende den maal-tijd een ongunstigen invloed uit op het suikergehalte van het rietsap, terwijl enkele fabrieken zelfs het malen tijdelijk moesten staken. Daarentegen wordt uit Kediri, Rembang, Probolinggo en Soerabaija gemeld dat de weersgesteldheid over het algemeen zeer meeviel.

De serehziekte richtte belangrijke schade aan in Bagelen en

---

[1]) Aan den scheikundige, die als adjunct-directeur aan de onderneming verbonden is, werd in Juni jl. door de Indische Regeering vergunning verleend om zich, met behoud van bezoldiging, naar Britsch-Indië te begeven ten einde, ingevolge eene hem, behoudens bewilliging van de Regeering, verstrekte opdracht van de Bandongsche en Soekaboemische Landbouwvereenigingen, een onderzoek in te stellen naar de aldaar toegepast wordende methode van fabriekmatige chinine-bereiding.

[2]) Bovendien vindt men in de voor dit verslag ontvangen berichten gewag gemaakt van het voornemen om 3 fabrieken te bouwen in de afdeeling Malang (residentie Pasoeroean), tot de oprichting waarvan in 1890 vergunning was verleend, terwijl ook voorbereidende maatregelen waren genomen voor de oprichting van eene fabriek in de afdeeling Banjoewangi (residentie Bezoeki).

[3]) De 8, die in 1890 niet gewerkt hadden, waren: Tjigobang, Waled en Kalimaro in Cheribon, die weder, evenals in 1889, gesloten bleven, Kalitandjoeng in hetzelfde gewest, die haren rietoogst elders liet vermalen, zoomede de vier pas opgerichte fabrieken Pohdjedjer, Sedati en Ngelom in Soerabaija en Premboen in Bagelen.

Japara, tengevolge waarvan in die gewesten de suikercampagne niet zoo voordeelig was als die van 1889. In Soerabaija bleef die ziekte ook in 1890 zich vertoonen, evenwel zonder nadeeligen invloed, dank zij de bijzonder gunstige weersgesteldheid.

Voor bemesting der tuinen bezigde men algemeen boengkil; op enkele ondernemingen werden daartoe bovendien asch, phosphorzure kalk, Peru-guano, stalmest, enz. benuttigd.

De grondbewerking geschiedde volgens het zoogenaamde gewijzigde Reynoso-systeem, behalve in Bezoeki en op de fabriek Banjoepoetih in Japara, waar uitsluitend de oude cultuurwijze (broedjoelan) werd toegepast, in eerstgenoemd gewest met gebruikmaking van Europeesche ploegen, die zeer in den smaak der bevolking vielen.

Kleine diefstallen van rietstokken grepen dikwijls plaats.

Tabaksondernemingen. Blijkens het vorig verslag (blz. 200) zouden er bij het einde van 1889 in de gouvernementslanden van Java, ongerekend de geheel of ten deele voor het tabaksbedrijf bestemde op erfpachts- of huurgronden gevestigde ondernemingen, 61 tabaksondernemingen aanwezig zijn geweest, doch, naar hetgeen thans is gemeld, waren er daaronder 3 medegeteld (waarvan geen opgaven ontvangen waren) die inderdaad niet meer bestonden, met namen Soembergading in Bezoeki en Poerwodadi en Galoewan in Kediri. Het juiste getal was dus 58, en daarvan hielden er 4 in 1890 op te bestaan: Ngembeh in Soerabaija, Malang in Pasoeroean, Bendogerit en Koetoredjo in Kediri, en werden er 2 bij andere ingesmolten, zoodat er nog 52 overbleven. Daarentegen werd er 1 heropend (Tales Ngoenoet in Kediri) en kwamen er 4 nieuwe tot stand (Malang in Pasoeroean, toebehoorende aan een Chinees, en Lempeni II in Probolinggo, zoomede Soembersari en Karanganjar in Bezoeki, de drie laatste in handen van Europeanen). De in bijlage BBB hierachter verzamelde opgaven vermelden dan ook, als op uit. 1890 bestaande, 57 tabaksondernemingen, waarvan 4 geen opgaven inzonden, 50 eene totale productie maakten van 5 621 400 K.G. bladtabak en 6 311 040 K.G. krossok, en 3 tijdelijk het bedrijf staakten of tijdelijk gesloten bleven.

Van 37 der gewerkt hebbende ondernemingen is de productie zoowel over 1889 als over 1890 bekend. In eerstgemeld jaar bedroeg deze 4 131 349 K.G. bladtabak en 3 364 270 K.G. krossok, en in 1890 respectievelijk 5 190 400 en 5 444 124 K.G., zoodat de overige 13 ondernemingen waarvan enkel over 1890 productiecijfers op te geven zijn (omdat zij òf in 1889 niet of nog niet gewerkt hadden, òf over dat jaar geen opgaven hadden ingezonden) in 1890 opleverden 431 000 K.G. bladtabak en 866 916 K.G. krossok. De lage prijzen, die de bladtabak op de Europeesche markt behaalde, waren oorzaak dat de meeste ondernemers zich meer wijdden aan den opkoop van krossok. Over 't geheel genomen viel in 1890 de oogst van tabak bevredigend uit.

Over de verschillende gewesten was de productie der 41 ondernemingen, waarvan over 1889, en der 50 ondernemingen, waarvan over 1890 opgaven zijn ingekomen, verdeeld als volgt:

GEWESTEN.	1889. Aantal ondernemingen waarvan productieopgaven zijn ingekomen.	1889. Verkregen hoeveelheid tabak (in K.G.). Bladtabak.	1889. Verkregen hoeveelheid tabak (in K.G.). Krossok.	1890. Aantal ondernemingen waarvan productie opgaven zijn ingekomen.	1890. Verkregen hoeveelheid tabak (in K.G.). Bladtabak.	1890. Verkregen hoeveelheid tabak (in K.G.). Krossok.
Samarang . .	1	120 000	"	1	7 500	"
Soerabaija . .	1	57 500	"	"	"	"
Pasoeroean .	4	75 640	278 070	6	62 000	642 940
Probolinggo.	9	676 500	477 900	11	727 500	970 300
Bezoeki . . .	16	2 832 500	2 528 500	18	4 191 500	3 992 500
Banjoemas .	4	268 500	71 000	5	229 400	155,400
Kadoe	"	"	"	1	21 000	"
Kediri	6	383 200	508 800	8	382 500	549 900
Totalen	a) 41	4 413 840	3 864 270	b) 50	5 621 400	6 311 040

a) Van 14 ondernemingen waren over 1889 geen opgaven verkregen (6 in Probolinggo, 2 in Bezoeki, 1 in Banjoemas, 2 in Kadoe en 3 in Kediri) en 3 waren in 1889 tijdelijk gesloten geweest (2 in Pasoeroean en 1 in Probolinggo).

b) Van 4 ondernemingen waren over 1890 geen opgaven verkregen (3 in Probolinggo en 1 in Bezoeki) en 3 waren tijdelijk gesloten geweest (2 in Probolinggo en 1 in Kadoe).

De tabak werd door de bevolking, meestal uit eigen beweging verbouwd, hetzij als eerste, hetzij als tweede gewas en zoowel op sawahs als op tegalvelden. Soms echter werden den inlandschen landbouwer door de tabaksondernemers voorschotten en zaadplantjes verstrekt, mits hij zich verbond om het product tegen een vooraf overeengekomen prijs aan hen te verkoopen. Uit Banjoemas wordt gemeld, dat ééne dessa zich speciaal toelegde op het kweeken van zaadplantjes, die binnen het gewest gretig koopers vonden. Voor bladtabak, aan de droogschuren gebracht, werd in Kadoe f 7 per 1000 planten betaald, in Bezoeki f 5 à f 20, in Probolinggo f 6 à f 8, in Pasoeroean f 4 à f 8, in Banjoemas f 10, en in Kediri f 4,50 à f 6, terwijl de planters de mindere soort tabak, bekend onder den naam van krossok, met f 7 à f 15 per pikol betaald kregen. In Bezoeki, waar het tabaksbedrijf zijn grootsten omvang heeft, was veel in zwang dat de tabaksondernemers, bij geregistreerde overeenkomsten (verg. blz. 88 hiervóór), de velden van de bevolking huurden voor f 5 per bouw en per jaar, waarbij van de zijde der huurders o.a. bedongen werd dat de bewerking der gronden en het onderhoud der aanplantingen onder hun toezicht moesten geschieden.

De meest voorkomende tabaksoorten zijn afkomstig van Deli- en Kadoe-zaad; de eerste soort is, door de fijnere bladeren, meer gewild.

Ondernemingen voor het pellen van rijst en het bereiden van cassave. Bij het einde van 1890 telde men in de Preanger Regentschappen 38 door buffels of door water gedreven rijstpelmolens, waarvan 3 tijdelijk waren gesloten, terwijl de 35 overige gezamenlijk 86 400 pikols rijst afleverden. Voor Krawang vindt men opgegeven 95 aan Chineezen toebehoorende soortgelijke rijstpellerijen, die in 1890 74 912 pikols rijst aan de markt brachten, verkregen van 185 780 pikols padi. (Overigens vindt men in laatstgenoemd gewest, te Kebonsari op de particuliere Pamanoekan- en Tjiassemlanden, een groote stoomrijstpelmolen, alwaar dagelijks 380 pikols padi verwerkt kunnen worden.) In Bantam bestonden 2 rijstpelinrichtingen, waaromtrent evenwel geen bijzonderheden zijn gemeld. Dit laatste is ook het geval ten aanzien van de stoomrijstpellerijen te Indramaijoe (Cheribon) en ter hoofdplaats Soerabaija.

Molens voor de bereiding van cassavemeel werden in 1890 ter hoofdplaats Bandong (Preanger Regentschappen), ten getale van 2, aangetroffen. De geraspte cassavewortels werden door de ondernemers opgekocht tegen f 1,50 à f 2 per pikol, al naar gelang het meel nat dan wel gedroogd werd ingeleverd. Het in 1890 verkregen product (64 000 pikols) werd grootendeels naar Singapore uitgevoerd.

Indigo-ondernemingen. Vijf indigo-ondernemingen, berustende op overeenkomsten met de inlandsche bevolking, werden in 1890 opgericht (één in Rembang en vier in Kediri), maar verwerkten nog geen product. Zij behoorden toe hetzij aan Europeanen, hetzij aan naamlooze vennootschappen. De 11 ondernemingen, die in 1890 in werking waren, verkregen tengevolge van de groote droogte geen zoo gunstigen oogst als in 1889. De ondernemers telen het gewas op van de bevolking gehuurde sawahs en tegals. De huurprijzen per bouw bedroegen in Tagal f 20, in Madioen f 15 à f 20, in Rembang f 40 en in Kediri f 15 à f 25.

Nopens de beplante uitgestrektheid en de productie over de laatste twee jaren vindt men opgaven in het volgend staatje.

Gewesten.	Onder-nemingen. a)	1889. Beplante uitge-strektheid (in bouws).	1889. Productie (in K.G.).	1890. Beplante uitge-strektheid (in bouws).	1890. Pro-ductie (in K.G.).
Tagal.	Lebaksioe . .	b) 321	3 000	c) 180	3 750
Pekalongan .	Pandansari. .	213	7 300	300	7 350
Id.	Plelen	273	10 500	350	8 400
Samarang . .	Radjoet . . .	144	3 400	193	7 500
Rembang. . .	Ngadjoe d) . .	. . . . . .	. . . . . .	60	e)
Pasoeroean. .	Soembernilo .	100	2 500	80	2 335
Madioen . . .	Geger.	f) 260	6 500	250	5 100
Id.	Tjaroeban . .	200	7 445	200	7 400
Kediri	Semen	150	6 250	200	6 000
Id.	Tegowangi. .	300	9 600	300	7 500
Id.	Garoem. . . .	250	7 000	300	5 500
Id.	Plosso	160	7 000	150	4 600
Id.	Wonoredjo d)	. . . . . .	. . . . . .	115	e)
Id.	Pelas d) . . .	. . . . . .	. . . . . .	165	e)
Id.	Soember d) .	. . . . . .	. . . . . .	g)	e)
Id.	Pagoe d). . .	. . . . . .	. . . . . .	100	e)
	Totalen	2 371	70 495	h) 2943	65 435

a) De ondernemingen Plelen en Soembernilo behooren aan Chineezen, de onderneming Radjoet aan een Europeaan en een Chinees, en de 13 overige ondernemingen aan Europeanen of aan naamlooze vennootschappen.

b) 124 bouws 1ste, 105 bouws 2de en 92 bouws 3de snit.

c) Voor deze opgaaf schijnt te moeten worden gelezen 267 bouws, daar de ondernemer beschikte over 150 bouws 1ste, 80 bouws 2de, 25 bouws 3de snit en 12 bouws 4de snit.

d) Deze onderneming werd in 1890 opgericht.

e) In 1890 werd nog geen product bereid.

f) Hiervan 130 bouws overjarige aanplant.

g) Niet opgegeven.

h) Zie noot c.

Opkoop van thee. Hieromtrent wordt ditmaal bericht dat slechts de erfpachters van Sindangsari en Waspada (Preanger Regentschappen) met den opkoop zich bezig hielden. Voor de opgekochte bladeren werden dezelfde prijzen als in 1889 besteed. Cijfers nopens de hoeveelheden op die wijze verkregen thee zijn niet verstrekt.

Andere ondernemingen. Over het bereiden door particulieren van de door de inlandsche bevolking aan den lande te leveren koffie is gehandeld op blz. 211 hiervóór. Een ter hoofdplaats Pasoeroean voor particuliere koffieplanters werkende koffiepelmolen leverde in 1890 6500 pikols koffie af.

De onderneming tot bereiding van djarak-olie in de afdeeling Djombang (Soerabaija) kocht djarakpitten op tegen f 2,50 à f 2,75 per pikol.

In Kediri bleven een paar ondernemers voortgaan met den opkoop van kapok (zie vorig verslag blz. 202). Na zuivering werd het product van de hand gezet tegen f 25 per pikol.

6°. Landbouw op gronden door het Gouvernement in erfpacht of in huur afgestaan.

Volgens de opgaven in bijlage CCC — waarin echter ook ettelijke nog niet in ontginning gebrachte erfpachts-*perceelen* als zoovele ondernemingen gerekend zijn, — bestonden bij het einde van 1890 op Java 610 *ondernemingen* (5 minder dan op ult. 1889), welke beschikten over gronden door het Gouvernement *in erfpacht* afgestaan, en 8 ondernemingen (evenals op ult. 1889), welke gronden van het Gouvernement *in huur* hadden. De huurgronden besloegen in het geheel eene uitgestrektheid van 5650 bouws (waarvan 349 bouws deel uitmakende van 2 der 610 erfpachtsondernemingen), de erfpachtsgronden 310 211 bouws, namelijk 267 652 bouws die in woesten staat in erfpacht waren afgestaan, en 42 559 bouws, die, toen daarvoor erfpacht werd verleend, als huurgronden reeds in cultuur waren.

De vorenbedoelde 618 ondernemingen zijn, volgens de aangehaalde bijlage CCC, te verdeelen aldus

a) 488 ondernem. (984 perc.), groot 262 087 bouws, waar één of meer cultures werden gedreven;
17 „ (25 „) „ 6 735 bouws, niet voor eigenlijke landbouwdoeleinden bestemd, of vroeger in exploitatie geweest, maar sedert één of meer jaren tijdelijk dan wel voorgoed verlaten, en
b) 113 „ (138 „) „ 47 039 bouws, waar aan de ontginning pas of nog in het geheel niet de hand was gelegd.

618 ondern. (1147 perc.), groot 315 861 bouws.

a) Bij 7 der hierbedoelde ondernemingen (gezamenlijk uitmakende 15 perceelen en 2724 bouws), met namen Bakoem, Argalingga, Astralina, Soekangangon c. a. en Sindanglaija in de Preanger Regentschappen, Slama-aram in Pekalongan en Aren Maron in Japara, wordt de landbouw slechts als bijzaak gedreven. De vier eerstgenoemde en de twee laatstgenoemde ondernemingen worden namelijk hoofdzakelijk voor de veefokkerij benuttigd, terwijl Sindanglaija gedeeltelijk tot park dient.

b) Hieronder 14 ondernemingen, die elk uit meer dan één perceel (gezamenlijk uit 39 perceelen) bestaan. De andere 99 perceelen, zoo groote als kleine, zijn als even zoovele zelfstandige ondernemingen geteld, omdat voorshands niet blijkt hoevelen daarvan bestemd zijn om bij reeds bestaande ondernemingen te worden getrokken, wat vermoedelijk wel met ettelijke perceelen het geval zal wezen. Hierop doelde de mededeeling in den aanhef dezer rubriek.

Van de 138 perceelen, waaruit het geschatte aantal van 113 ondernemingen bestond, waren er 48 (te zamen groot 14 111 bouws) uitgegeven in de laatste drie jaren.

Wat de laatstbedoelde 113 ondernemingen betreft, dient opgemerkt te worden dat van niet minder dan 63 daarvan over 1890 geen gegevens bij het bestuur zijn ingekomen, zoodat de mededeeling, dat zij nog niet of eerst kortelings in ontginning waren, berust op berichten van vroegere jaren.

Over de verschillende gewesten was het aantal der in exploitatie zijnde en dat der niet meer of nog niet in exploitatie zijnde erfpachts- en huurondernemingen bij het einde van 1890 verdeeld als volgt.

GEWESTEN.	Ondernemingen in exploitatie. Aantal ondernemingen.	Ondernemingen in exploitatie. Aantal perceelen.	Ondernemingen in exploitatie. Uitgestrektheid (in bouws).	Ondernemingen niet meer of nog niet in exploitatie. a) Aantal ondernemingen.	Ondernemingen niet meer of nog niet in exploitatie. a) Aantal perceelen.	Ondernemingen niet meer of nog niet in exploitatie. a) Uitgestrektheid (in bouws).
Bantam	7	13	4 324	2	4	1 851
Batavia	1	1	406	„	„	„
Krawang	3	3	1 309	3	4	363
Preanger Regentschappen.	133	274	52 579	30	32	9 333
Cheribon	6	13	3 068	1	1	203
Tagal	2	2	642	1	2	212
Pekalongan. . .	22	46	9 918	1	1	158
Samarang. . . .	41	84	20 689	5	6	944
Japara.	9	17	3 787	„	„	„
Soerabaija. . . .	9	19	4 670	2	2	638
Pasoeroean. . .	66	139	53 889	33	38	15 452
Probolinggo . .	14	26	7 727	12	24	8 963
Bezoeki.	23	45	15 548	8	8	3 023
Banjoemas . . .	2	3	800	„	„	„
Bagelen.	2	8	1 564	3	3	1 185
Kadoe.	16	25	5 236	„	„	„
Madioen.	20	37	9 520	1	1	119
Kediri	112	229	66 411	28	37	11 330
Totalen.	488	984	262 087	130	163	53 774
Hiervan stonden ten name van Chineezen of van inlanders b)	51	86	18 970	4	5	1 095

a) Hieronder bij uitzondering eenige weinige ondernemingen die wel in exploitatie zijn, maar waar de gronden enkel als weideplaats dienen, zonder dat er eenige cultuur wordt gedreven, zijnde, behalve enkele in Kediri (in de ontvangen opgaven niet nader aangeduid gevonden), Tjiganea in Krawang (10 bouws), zoomede Pasir Tjilandak (498 bouws) en Panaroewan (882 bouws) in de Preanger Regent-

schappen, deze laatste onderneming bestaande uit 3 perceelen. Voorts is in deze rubriek onder de cijfers van Samarang als eene onderneming medegeteld het perceel Blorok (15 bouws), dat enkel tot woonverblijf dient.

b) Ten name van inlanders stonden 5 ondernemingen, gezamenlijk groot 2019 bouws, waarvan 4 in exploitatie waren en bij 1 de ontginning gestaakt was. Onder de 50 ondernemingen van Chineezen zijn er 3 medegeteld, gezamenlijk groot 1012 bouws, die aan Europeanen en Chineezen gezamenlijk toebehoorden.

Bij 174 van de 488 voor den landbouw in exploitatie zijnde erfpachts- of huurondernemingen wordt meer dan één cultuur gedreven, en wel op de meeste daarvan koffie.

Hieronder vindt men over de laatste drie jaren opgegeven hoeveel de productie der vijf hoofdgewassen bedroeg, waarbij tevens is aangeteekend van hoevele ondernemingen nopens de uitkomsten der exploitatie geen opgaven zijn ingekomen, en van hoeveel ondernemingen, waar de gronden reeds in cultuur waren, van één of meer der hoofdgewassen nog geen product werd geoogst.

Hoofdgewassen en oogstjaren.		PRODUCTIE.	Van onderstaand aantal ondernemingen (waar dezelfde cultuur werd gedreven) werd òf nopens de productie niets gemeld, òf nog niet geoogst.
Koffie . . .	1888	*a*) 298 338 pikols (bij 226 ondern.)	76 (43) *b*)
	1889	*c*) 317 115 „ („ 225 „)	83 (50)
	1890	*d*) 61 389 „ („ 197 „)	137 (61)
Kinabast .	1888	*e*) 1 362 726 K.G. („ 54 „)	72 (43)
	1889	*e*) 1 966 514 „ („ 58 „)	65 (39)
	1890	*e*) 2 436 375 „ („ 54 „)	64 (31)
Thee. . . .	1888	*f*) 2 219 996 „ („ 25 „)	11 (3)
	1889	*f*) 2 943 092 „ („ 30 „)	6 (1)
	1890	*f*) 2 526 318 „ („ 27 „)	11 (2)
Tabak. . .	1888	*g*) 400 621 „ („ 25 „)	2 (1)
	1889	*g*) 215 100 „ („ 14 „)	4 („)
	1890	*g*) 1 330 625 „ („ 11 „)	4 („)
Suiker. . .	1888	*h*) 150 845 pikols („ 7 „)	4 („)
	1889	*h*) 170 058 „ („ 9 „)	5 („)
	1890	*h*) 198 194 „ („ 8 „)	5 („)

a) Hieronder voor 15 ondernemingen 10 996 pikols koffie in de hoornschil, en voor 3 ondernemingen 144 pikols Liberia-koffie.

b) De cijfers tusschen ( ) vermeld wijzen het aantal ondernemingen aan waar in het opgegeven jaar nog niet geoogst werd.

c) Hieronder voor 8 ondernemingen 13 978 pikols koffie in de hoornschil, en voor 7 ondernemingen 136 pikols Liberia-koffie.

d) Hieronder voor 4 ondernemingen 1498 pikols koffie in de hoornschil, en voor 13 ondernemingen 644 pikols Liberia-koffie.

e) Volgens handelsberichten zouden in de jaren 1888, 1889 en 1890 te Amsterdam voor particuliere rekening zijn geveild onderstaande hoeveelheden Java-kinabast (in K.G.), hoofdzakelijk afkomstig van erfpachtsondernemingen aldaar, doch ten deele ook van particuliere landerijen in West-Java en van huurondernemingen in de Vorstenlanden.

Veilingsjaren.	Ledgeriana.	Officinalis.	Succirubra.	Andere soorten.	Totalen.
1888	848/m	30/m	139/m	68/m	1085/m
1889	1306/m	25/m	149/m	111/m	1591/m
1890	2142/m	28/m	306/m	146/m	2622/m

De maandstaten van den uitvoer van Java en Madura doen zien dat in de jaren 1888, 1889 en 1890 voor particuliere rekening werden uitgevoerd achtereenvolgens 1 630 776, 2 256 837 en 2 819 523 K.G., waarvan werden opgegeven als bestemd naar Nederland respectievelijk 1 451 847, 2 118 080 en 2 703 115 K.G.

f) Voor enkele ondernemingen is onder de opgegeven productie ook begrepen het product afkomstig van eigen aanplantingen der bevolking (op gronden niet tot de onderneming behoorende) of van aanplantingen op van de bevolking gehuurde gronden.

g) Onder de opgegeven productie is begrepen aan krossok in 1888 65 375, in 1889 18 000 en in 1890 niet minder dan 855 500 K.G.

h) Als bij noot *f*. Voor 1 onderneming is onder de productie van 1888 en 1889 medegerekend achtereenvolgens 16 000 en 5000 pikols stroopsuiker en onder de productie van 1890 40 000 pikols zaksuiker. Slechts van 6 of 7 ondernemingen blijkt hoeveel bouws riet verwerkt werden, welke opgaven doen zien dat in 1888 van 1670 bouws riet verkregen werden (zonder de stroop- of zaksuiker te rekenen) 134 845 pikols, in 1889 van 1244 bouws 105 833 pikols, en in 1890 van 1515 bouws 111 682 pikols, derhalve achtereenvolgens ruim 80, ruim 85 en circa 74 pikols gemiddeld per bouw.

Meestal als bijcultures wordt op een aantal erfpachts- en op een paar huurondernemingen ook werk gemaakt van de teelt van cacao, peper, staartpeper, muscaatnoten, coca, kapok, karet (gom-elastiek), klapperboomen, indigo, enz., en sommige van die cultures worden gezegd langzamerhand toe te nemen.

Ten aanzien van het werkvolk op de ondernemingen, hunne loonen, enz. zijn geen bijzonderheden gemeld. Een paar verzoeken van landbouwvereenigingen, strekkende om het bestuur in de verkrijging van werkvolk te betrekken, werden door de Indische Regeering afgewezen (verg. blz. 77 hiervóór).

Over de quaestie der vermindering van fiscale lasten voor de erfpachtsondernemingen is gehandeld op blz. 93 hiervóór.

7°. Landbouw op landen aan particulieren in eigendom afgestaan.

Omtrent den toestand van den landbouw op de particuliere landerijen op Java, ten getale van 432, waarvan alleen 338 in de residentie Batavia, zijn, buiten hetgeen lager voorkomt omtrent de mislukking van den padioogst in het district Mauk der afdeeling Tangerang van genoemd gewest, geen bijzonderheden gemeld. Slechts op een betrekkelijk klein getal particuliere landerijen worden voortbrengselen voor de Europeesche markt geteeld. Althans met betrekking tot de in 1889 en 1890 verkregen productie aan suiker, koffie, thee, tabak, kinabast, cacao, muskaatnoten, kruidnagelen of vanille zijn slechts opgaven ingekomen aangaande p.m. een 90-tal landerijen, meerendeels behoorende tot die in de afdeelingen Buitenzorg, Tangerang en Meester Cornelis der residentie Batavia. [1]) Voor elk van die landerijen afzonderlijk zijn de bedoelde productiecijfers vermeld in bijlage DDD hierachter.

In het volgend overzicht zijn de gebruikelijke gewestelijke opgaven omtrent de uitgestrektheid, het zielental en de verpondingswaarde der particuliere landerijen bijeengebracht.

GEWESTEN.	Aantal landerijen.	Uitgestrektheid der landerijen (in bouws).	Aantal opgezetenen bij het einde van 1890.	Geschatte waarde naar welke voor elk der jaren 1890 t/m 1894 de aanslag der particuliere landerijen in de verponding is berekend.
A. LANDERIJEN VAN EUROPEANEN.				
Bantam . .	2	42 795	58 232	f 800 000
Batavia . .	*a*) *105	*494 340	482 838	19 095 284
Krawang .	1	300 000	145 956	2 700 000
Cheribon .	2	257 240	136 174	2 948 750
Tagal. . .	1	3 497	12 301	424 000
Samarang .	*14	*13 566	40 306	1 920 500
Soerabaija .	*7	*804	7 015	448 700
Pasoeroean.	1	850	3 392	700 000
Te zamen	*133	*1 113 092	886 214	f 29 037 234
B. LANDERIJEN VAN CHINEEZEN.				
Batavia . .	*163	*336 060	458 739	f 17 572 377
Krawang .	1	86 080	27 303	900 000
Samarang .	*23	*5 551	20 471	1 656 220
Japara . .	2	2 008	4 480	158 000
Soerabaija .	26	5 381	24 588	2 223 200
Te zamen	*215	*435 080	535 581	f 22 509 797
C. LANDERIJEN VAN ANDERE VREEMDE OOSTERLINGEN OF VAN INLANDERS.				
Batavia . .	*70	*18 310	42 389	f 1 634 412
Samarang .	4	*1 421	6 365	254 944
Soerabaija .	10	642	7 032	572 400
Te zamen	*84	*20 373	55 786	f 2 461 756
RECAPITULATIE.				
Algemeene totalen . .	*432	*1 568 545	1 477 581	*b*) f 54 008 787

a) De opgaven, waarbij een * geplaatst is, berusten geheel of ten deele op verbeterde of vollediger gegevens.

b) Over 1889 werd als totale verpondingswaarde der particuliere landerijen opgegeven f 52 630 612, waarvan voor de landerijen destijds aan Europeanen toebehoorende f 27 701 932, voor die destijds in het bezit van Chineezen f 22 427 730, en voor die destijds aan andere vreemde oosterlingen of aan inlanders toebehoorende f 2 500 950.

[1]) Voor een 10-tal landerijen in de afdeeling Tangerang vindt men over 1890 nog eene productie aan natte indigo vermeld van 7380 K.G., terwijl van een viertal landerijen in de afdeeling Buitenzorg in gemeld jaar werden verkregen 2863 K.G. vogelnestjes. Aan dit laatste artikel leverden de Tegalwaroe-landen in Krawang in 1890 p. m. 15 K.G. op.

Voor zoover daaromtrent opgaven ontvangen werden, bedroegen de in 1889 en 1890 op verschillende landerijen door de opgezetenen met padi beplante uitgestrektheden en de daarvan verkregen productie als volgt:

Particuliere landerijen gelegen in:	Met padi beplante uitgestrektheid (in bouws).		Verkregen padi-productie (in pikols).	
	1889.	1890.	1889.	1890.
Bantam	6 872	13 415	258 600	140 000
Batavia	156 412	173 083	3 930 400	3 009 600
Krawang. . . .	41 307	40 073	529 700	740 000
Cheribon. . . .	48 982	47 657	737 500	906 000
Tagal	2 025	1 960	32 000	32 000
Samarang. . . .	18 796	18 420	121 100	174 000
Japara.	548	295	5 100	2 600
Soerabaija . . .	1 995	1 789	37 600	17 000
Pasoeroean . . .	531	587	niet opgegeven	niet opgegeven
Totalen. .	277 468	297 279	5 652 000	5 021 200

Onder de particuliere landerijen in de residentie Batavia zijn het vooral die in de afdeeling Tangerang (meerendeels aan Chineezen toebehoorende), wier geldelijke opbrengst gezegd wordt voor de eigenaren gestadig achteruit te gaan, en zulks als een gevolg van de aldaar geheerscht hebbende veepest, lage suikerprijzen en af en toe slechte oogsten, dit laatste veelal als nasleep van de veepest, daar door gemis van ploegvee de bewerking der gronden niet steeds naar eisch kon geschieden. De toestand der landheeren (waarvan velen, naar de resident meldt, hunne landen verhuurd hebben tegen prijzen die te nauwernood voldoende zijn om de rente der op de landen rustende hypotheken te dekken) wordt dan ook gezegd van dien aard te zijn dat zij, bij ongunstige omstandigheden van eenigszins langen duur, niet genoegzaam bij machte zijn de opgezetenen bij te staan of tegemoet te komen. Vooral in 1890 waren de omstandigheden benard voor de 19 particuliere landerijen in het district Mauk der genoemde afdeeling, met een zielental van p. m. 85 000 inlanders en 13 000 Chineezen. Onder andere leverde de padioogst aldaar, die anders tusschen de 300 000 à 400 000 pikols bedraagt, in 1890 slechts p. m. 140 000 pikols op, een en ander met inbegrip van het aandeel der landheeren. Aanvankelijk deden de eigenaren het mogelijke om de bevolking voor gebrek te bewaren, doch toen hunne middelen uitgeput raakten, meende de Indische Regeering niet langer achterwege te mogen blijven met hulp te verleenen. Aan de opgezetenen werd namelijk in het begin van October 1890 de gelegenheid geopend om tijdelijk, dat is tot zoolang zij met het hervatten van den sawahbouw weder geld zouden kunnen verdienen, den kost te vinden door betaalden arbeid aan wegen en bruggen in het district. Dientengevolge heeft de Indische Regeering gedurende de maanden October t/m Maart 1891 (verg. blz. 140 hiervóór) aan den door de landheeren te onderhouden binnenweg van Tangerang naar Mauk doen verwerken f 80 042 en aan eenige bruggen en duikers f 3225.

Ten opzichte van de aan de orde gestelde herziening van het reglement op de particuliere landerijen in West-Java (Indisch Staatsblad 1836 n°. 19) kan worden aangeteekend dat aan de met het ontwerpen van bedoelde herziening belaste commissie te Batavia (zie vorig verslag blz. 205) met 1 April 1891 een secretaris is toegevoegd, als hoedanig een rechterlijk ambtenaar (lid van den raad van justitie te Batavia) is aangewezen, en dat de vergaderingen der commissie toen weldra een aanvang zouden nemen. Intusschen was reeds veel voorbereidend werk verricht als gevolg van de speciale opdracht, welke door de Indische Regeering, ter gelegenheid van de benoeming der commissie (Juli 1890), aan een der leden was verstrekt. Wegens herhaalde ongesteldheden van meer of minder ernstigen aard van het bedoelde lid is echter die voorbereiding gedurende bijna vijf maanden gestaakt moeten worden, en daar diens onderzoekingen ook gebleken zijn meer tijd te vorderen dan aanvankelijk was geraamd, is de daarvoor gestelde tijdruimte van zes tot op negen maanden verlengd (gouvernementsbesluit dd. 9 September 1891 n°. 1).

De nadeelen, aan het particulier landbezit voor de opgezetenen verbonden geacht, hebben reeds meer dan eens het denkbeeld op den voorgrond doen treden, of het op den weg van de Regeering kon liggen om te trachten min of meer geleidelijk den eigendom der particuliere landerijen weder tot zich te trekken. Ten einde de noodige gegevens te erlangen om die vraag in gezette behandeling te nemen, worden thans op de particuliere Tegalwaroe-landen in de residentie Krawang door een Europeeschen en een inlandschen ambtenaar bij het binnenlandsch bestuur in dat gewest, bijgestaan door eenige mantri's van het kadaster, onderzoekingen ingesteld naar de inkomsten welke die landen bij overgang in handen van het Gouvernement zouden kunnen opleveren en naar de, in verhouding tot die inkomsten, te besteden koopprijzen. Met de leiding van deze onderzoekingen is belast een der aan den directeur van binnenlandsch bestuur toegevoegde inspecteurs der cultures.

Een soortgelijk onderzoek is inmiddels ingesteld met betrekking tot het land Tjikoppo Maijak in de afdeeling Buitenzorg (residentie Batavia), waarvan de eigenaar (het civiel weduwen- en weezenfonds) zich wenschte te ontdoen. Dit onderzoek leerde echter dat het twijfelachtig was of de door den Staat uit Tjikoppo Maijak te verkrijgen inkomsten eene eenigszins behoorlijke rente zouden opleveren van de daarvoor billijk geraamde koopsom. En daar ook het belang der opgezetenen den overgang aan het Gouvernement niet noodzakelijk deed achten, heeft de Indische Regeering gemeend op het voorstel niet te moeten ingaan. Bovendien werd het land, dat eene grootte heeft van 1280 bouws, van te geringe uitgestrektheid geacht om als proefneming met het oog op eventueelen verderen aankoop van particuliere landerijen te kunnen dienen.

8°. Landbouw op verhuurde landen in Soerakarta en Djokjokarta. [1])

De in 't vorig verslag besproken bemoeiingen van het Europeesch bestuur bij de vorsten van Soerakarta en Djokjokarta, welke ten doel hadden om voor beide rijken op zooveel mogelijk gelijkvormigen voet tegemoet te komen aan de moeilijkheden die zich voor de ondernemers vaak voordoen bij de vernieuwing van huurovereenkomsten voor gronden ten behoeve van de Europeesche landbouwnijverheid aldaar, hebben tot een bevredigenden uitslag geleid. Wel komen de dientengevolge door den soesoehoenan van Soerakarta en door den sultan van Djokjokarta uitgevaardigde bepalingen omtrent den voet en de voorwaarden, waarop eene tienjarige huurverlenging van de aan Europeanen verhuurde apanagegronden is toegestaan, niet volkomen overeen, maar het verschil is niet zoo belangrijk dat de Indische Regeering reden vond om tegen de getroffen regelingen bezwaar te maken. Aan beide vorsten liet de Gouverneur-Generaal in Mei jl. zijn dank overbrengen voor hunne in deze betoonde medewerking tot bevordering van de belangen der Europeesche landhuurders.

Met de in 't vorig verslag bedoelde voorstellen betreffende eenige in het landverhuur-reglement (Indisch Staatsblad 1884 n° 9) te brengen verbeteringen heeft het Opperbestuur zich, wat de algemeene strekking daarvan betreft, in Maart 1891 vereenigd. Enkele punten vereischten evenwel nog nadere overweging in Indië, hetgeen de eindafdoening dezer aangelegenheid schijnt te vertragen.

In het aantal ondernemingen in de residentie Djokjokarta kwam in 1890 geen verandering; het bleef dus 50 bedragen.

In Soerakarta daarentegen kwamen in 1890 twee nieuwe (indigo-) ondernemingen tot stand, te weten Podjokbatoer (regentschap Kartasoera, afdeeling Klatten) en Gebang Winong (regentschap en afdeeling Sragen), terwijl thans voor 't eerst wordt vermeld dat, onder den naam van Baki Pandejan, in het reeds genoemde regentschap Kartasoera, niet één, maar twee ondernemingen bestaan, elke in verschillende handen. Dientengevolge klom het aantal

[1]) Aan het slot dezer onder-paragraaf komen tevens eenige mededeelingen voor omtrent de door inlandsche grooten in de Vorstenlanden voor eigen rekening (dus op onverhuurde gronden) gedreven suiker- en indigo-ondernemingen, zoomede omtrent eenige andere voor rekening van het hoofd van het Mangkoe Negorosche huis op diens gronden gedreven cultures.

ondernemingen in Soerakarta van 140 tot 143. [1])

Het volgende overzicht bevat de gebruikelijke opgaven nopens de totale uitgestrektheid der verhuurde landen, de met gewassen voor de Europeesche markt beplante oppervlakte en het totaal der door de inlandsche verhuurders bedongen pachtsommen.

Jaren.	Aantal ondernemingen volgens de registers.	Uitgestrektheid (in bouws) van de aan Europeanen verhuurde gronden, *voor zooveel de huurovereenkomsten door het bestuur bekrachtigd waren.*	Totaal der door de inlandsche verhuurders bedongen jaarlijksche pachtsommen, met inbegrip van de overeengekomen geldswaarde voor eenige leveringen van de zijde der ondernemers, welker opbrengst in natura *facultatief* is. *a*)	Uitgestrektheid (in bouws) der aanplantingen, *voor zooveel betreft de voor de Europeesche markt geteelde producten.*
		Soerakarta.		
1889	140	247 269	f 1 053 404	34 050 (bij 122 ondernemingen)
1890	143	258 655	1 095 413	34 044 (bij 132 ondernemingen)
		Djokjokarta.		
1889	50	92 550	f 672 678	17 741 (bij 50 ondernemingen)
1890	50	92 814	674 285	17 828 (bij 50 ondernemingen)

a) Dit laatste was het geval bij 7 ondernemingen in Soerakarta en bij 8 ondernemingen in Djokjokarta. De leveringen in natura bestonden uit zekere hoeveelheden kippen, eenden, klappers, thee, vruchten, setjang, olie, enz., zoomede uit de navolgende opbrengsten:

		pikols koffie.	pikols rijst.	pikols suiker.	pikols gras.
in Soerakarta	1889	4	48	9	11 497
	1890	4	336	80	11 497
in Djokjokarta	1889	„	8 113	„	11 865
	1890	„	8 222	„	11 865

Wat de op de huurlanden geteelde voornaamste producten betreft, laat men hieronder een vijfjarig overzicht volgen van de verkregen hoeveelheden. (Over 1889 en 1890 vindt men de cijfers voor elke onderneming afzonderlijk gespecificeerd in bijlage DDD.)

JAREN.	Suiker (pikols).	Indigo (K.G.).	Tabak (K.G.).	Koffie (pikols).
		Soerakarta.		
1886	419 697	346 034	639 977	20 823
1887	402 148	301 502	792 816	22 694
1888	351 345	331 799	1 050 360	29 724
1889	306 163	351 306	1 014 163	18 967
1890	332 256	289 534	1 052 964	8 378
		Djokjokarta.		
1886	629 570	217 648	34 813	52
1887	640 644	249 930	27 783	6
1888	486 630	258 917	44 460	55
1889	319 670	261 313	47 200	62
1890	474 790	236 774	27 960	65

Blijkt uit het voorafgaande overzicht dat de productie van indigo en koffie op de huurlanden in 1890 merkelijk geringer was dan in 1889, de suikerproductie, ofschoon nog lang niet zoo belangrijk als in 1886 en 1887, was toch veel grooter dan in 1889. In laatstgemeld jaar toch werden verkregen 625 833 pikols, doch in 1890 807 046 pikols, niettegenstaande de uitgestrektheid der rietaanplantingen — trouwens slechts opgegeven voor den oogst van 1889 met betrekking tot 26 van de 35 ondernemingen en voor den oogst van 1890 met betrekking tot 27 van de 36 ondernemingen — niet noemenswaardig verschilde [2]). Bij de bedoelde 26 ondernemingen werd in 1889 van 9664 bouws riet verkregen 478 298 pikols suiker, en bij de in de tweede plaats vermelde 27 ondernemingen in 1890 van 9712 bouws riet 631 630 pikols, weshalve gemiddeld per bouw gemaakt werd in 1889 ruim 49, doch in 1890 ruim 65 pikols. De hoogste gemiddelde suikerproductie per bouw werd in 1890 verkregen: in Soerakarta door de ondernemingen Tjandisewoe [3]), Tjokro Toeloeng en Kartasoera, namelijk 78,57, 73,17 en 63,27 pikols, en in Djokjokarta door de ondernemingen Melati-Tjebongan, Bantool en Tegalweroe, namelijk 101.86, 93.29 en 90.71 pikols.

Wat de opgegeven totale productie van 625 833 pikols in 1889 en 807 046 pikols in 1890 betreft, is op te merken dat zij slechts betrekking heeft tot respectievelijk 32 en 33 ondernemingen, zijnde van drie ondernemingen in Soerakarta, met namen Djetis, Tegalroekmi en Wonolopo in beide jaren geen cijfers nopens aanplant en productie vermeld. Alleen is opgegeven dat het daar geteelde suikerriet verkocht werd aan de door het hoofd van het Mangkoe Negorosche Huis voor eigen rekening geëxploiteerde suikerfabrieken.

Van deze fabrieken, 3 in getal, werd Madoerenggo, welke in 1889 4200 pikols suiker had afgeleverd, in 1890 niet in werking gebracht, doch op de beide andere, met namen Tjalamadoe en Tasikmadoe, werden respectievelijk 400 en 466 bouws riet vermalen en daaruit verkregen 24 003 en 24 048 pikols, zijnde gemiddeld p. m. 60 en $51\frac{1}{2}$ pikols per bouw. In 1889 hadden beide fabrieken 15 600 en 15 400 pikols gemaakt, zijnde voor Tjalamadoe (van de andere fabriek is zulks niet opgegeven) 39 pikols per bouw. Overigens wordt voor rekening der Mangkoe Negorosche financiën nog geëxploiteerd de mede in Soerakarta gelegen indigo-onderneming Mojoretno of Metesseh. Aldaar verkreeg men in 1890 van een aanplant van 450 bouws eene productie van 4900 K.G. indigo, tegen 5043 K.G. in 1889 van een aanplant van p. m. 380 bouws.

Betreffende andere cultures op de onverhuurde Mangkoe Negorosche landen is nog gemeld dat in 1890 daarvan geoogst werden 2321 pikols koffie, welke door bedoelden prins als vanouds aan den lande werden geleverd, benevens 8110 K.G. kinabast. Ook blijkt dat in 1890 het hoofd van gemeld huis zich losmaakte van twee — van zijne voornaamste en in beteren staat verkeerende koffieplantsoenen verwijderd gelegen — kleinere koffieafdeelingen, met namen Goeboeg en Keposong. Bedoelde tuinen (van welke Keposong in 1890 140 pikols opleverde en voor 1891 een oogst van 400 à 500 pikols deed verwachten) zijn namelijk, met voorkennis van den resident, voor den tijd van twintig jaren tegen eene jaarlijksche pachtsom van respectievelijk f 2000 en f 10 000 's jaars [4]) verhuurd aan Europeanen, die, om verschillende redenen (niet het minst omdat deze het te verkrijgen product tegen marktprijs van de hand kunnen zetten), bedoelde weinig waardvolle aanplantingen nog met voordeel schenen te kunnen exploiteeren, terwijl er onder het bestaande beheer de koffieteelt dreigde teniet te gaan, tenzij, zoo meldt de resident, tot eene intensieve cultuur werd overgegaan, die de prins niet zou kunnen drijven zonder er kapitaal in te steken en zonder te veel te vorderen van de werkkrachten der bevolking. Afgescheiden van het voordeel dat in de verhuring der koffielanden Goeboeg en Keposong voor de Mangkoe Negorosche financiën wordt gezien, wijst de resident er ook op dat dientengevolge de contrôle op de onder 's prinsen eigen beheer staande koffietuinen (die op de hellingen van den Lawoe en het Zuidergebergte) gemakkelijker en de

[1]) De tot dusver in de lijst der Solosche huurlanden als één onderneming vermelde landen Gawar en Watoe Penganten (regentschap en afdeeling Boijolali) moeten, volgens de registers, als twee ondernemingen worden beschouwd. Telde men uit dien hoofde in 1890 één onderneming meer, daartegenover staat dat de onderneming Soeroeh haar zelfstandig bestaan verloor door vereeniging met het huurland Trijagan.

Men zie ook het tweede gedeelte van noot 4 hiernevens.

[2]) Van de bedoelde 36 ondernemingen telde men er 19 in Soerakarta, zijnde 2 meer dan in 1889, doordien Gondangramee en Kebak, die in 1890 wel een rietoogst verwerkten, voor den oogst van 1889 niet of nog niet geplant hadden, en 17 in Djokjokarta, zijnde 1 minder dan in 1889, doordien bij Ngemplak de teelt van suikerriet gestaakt en tot die van indigo overgegaan was.

[3]) De fabriek dezer onderneming staat op het grondgebied der residentie Djokjokarta.

[4]) Met betrekking tot Keposong vindt men nog aangeteekend, dat de huurder aan bekti en tjapgelden bovendien ineens af voldeed f 34 000.

In de hooger aangehaalde lijst der Solosche huurlanden (bijlage DDD hierachter) wordt van Goeboeg en Keposong nog geen gewag gemaakt.

administratie eenvoudiger is geworden. Door 's residents bemoeiingen was een krachtig en ordelijk beheer van de cultures in de Mangkoe Negorosche landen voorbereid, welke maatregelen in den loop van 1891 zouden in werking treden, en verwacht werden ook van gunstigen invloed te zijn op de hoeveelheid aan den lande te leveren koffie. De cultuurafdeelingen, waartoe die maatregelen betrekking hebben, omvatten, over eene uitgestrektheid van p. m. 600 vierkante palen, op 31 December 1890 9 223 700 koffieboomen (waaronder 291 200 Liberia-soort), 289 500 kinaboomen, 66 800 cacaoboomen, 243 500 kapokboomen en 57 200 peperranken, terwijl op kweekbeddingen zich bevonden 1 244 800 Liberia-koffieplantjes, 700 000 kinaplantjes, 3367 muskaatboompjes en 75 200 peperplantjes.

In Djokjokarta vindt men vier door inlandsche grooten voor eigen rekening gedreven indigo-ondernemingen, met namen Pakem, Soembernilo, Pengasih en Wonotjatoer, van welke de drie eersten in 1889 afleverden, van 2334 bouws aanplant, 36 141 K.G. indigo, en in 1890, van 1487 bouws aanplant, 25 678 K.G. indigo. Voor Wonotjatoer was het productiecijfer achtereenvolgens 1823 en 2142 K.G., zijnde het cijfer van aanplant alleen over 1890 opgegeven, toen het 84 bouws bedroeg.

b. Boschwezen.

Djaticultuur. Luidens de Indische mededeelingen kan de gesteldheid der djatibosschen op Java gezegd worden in de laatste jaren over 't algemeen veel te zijn verbeterd, ten gevolge zoowel van het sedert 't laatst van 1887 ingevoerd meer intensief beheer als van de in al de 13 houtvestersafdeelingen (zoogenaamde boschdistricten), op meer of minder uitgebreide schaal (verg. tabel 1 van bijlage EEE hierachter) [1], voortgezette wederbeplanting van door houtcontractanten leeggekapte jaarperceelen en van sedert jaren in ontredderden staat verkeerende boschgedeelten. Deze herbeplanting met djati strekte zich gedurende het cultuurjaar 1889/90 uit over 1209 hectaren der eerstbedoelde en 1061 hectaren der laatstbedoelde terreinen, en daarvoor werd uitgegeven f 72 719, dat is over 2270 hectaren (3200 bouws) gemiddeld ruim f 32 per hectare (f 22,72 per bouw) [2]. Bijna overal slaagde men er in met de bevolking voor deze cultuur overeen te komen op dezen voet, dat zij tegen eene zekere betaling per bouw aannam voor aanleg en onderhoud van het plantsoen te zorgen, terwijl haar werd toegestaan om tusschen de djati voor eigen rekening landbouwgewassen te telen, zonder te dier zake landrente verschuldigd te zijn.

Cultuur van zoogenaamd wildhout. Op evenbedoelden voet kwamen ook, doch op meer bescheiden schaal (slechts in een 6-tal boschdistricten), aanplantingen van andere houtsoorten dan djati, zoogenaamde wildhout-aanplantingen tot stand. Onder anderen werd met goeden uitslag voortgegaan met het herwouden van den Sindoro en den Merbaboe, terwijl op dezen laatsten berg tevens proefaanplantingen van diverse boomsoorten werden aangelegd. In het Tengger-gebergte bepaalde men zich tot het reboiseeren van kale bergterreinen in het district Tengger (residentie Pasoeroean) over eene uitgestrektheid van 86 hectaren.

In de vlakte van Krawang werd het planten van caoutchouc produceerende boomen voortgezet, terwijl daarmede een aanvang werd gemaakt in Tagal en Samarang. Het plan bestaat om in streken, waar grond en klimaat zich daartoe eigenen, de djatibosschen door een 50 M. breeden gordel van caoutchouc produceerende boomen te begrenzen, waartoe eenige kisten met jonge Urostigma elasticum (karet) naar verschillende boschdistricten werden gezonden.

De met gunstigen uitslag bekroonde proeven met de teelt van Swietenia mahagony (mahoniehout) konden in 1890 niet worden voortgezet, omdat geene zaden beschikbaar waren.

Voor de cultuur van wildhout (daaronder begrepen het reboiseeren in het belang van de irrigatie en de koffiecultuur), voor het kweeken van nuttige boomsoorten, gelijk de getahpertja produceerende boomen te Tjipetir (Preanger Regentschappen) [3], en voor de wegenbeplanting, werd in het cultuurjaar 1889/90 f 20 970 uitgegeven.

Boschinrichting. Behalve door cultuur wordt er in de laatste jaren naar gestreefd om door andere doeltreffende maatregelen den toestand der bosschen te regelen en te verbeteren. Op blz. 209 van het vorig verslag is vermeld, waarin deze maatregelen bestaan. Zij werden in 1890 met meer kracht uitgevoerd dan in de daaraan voorafgegane jaren, en wel hoofdzakelijk in die boschdistricten waar uitgestrekte djatibosschen zijn gelegen.

In het boschdistrict Samarang c.a. werden van het complex Oost-Grobogan, groot 3200 hectaren, de boschgrenzen geregeld en door duurzame grensteekens vastgelegd. Van het grootendeels reeds in 1889 opgenomen complex Noordwest-Wirosari, groot 5800 hectaren, werd het grensproject goedgekeurd en werden de minuutkaarten (op de schaal van 1 : 10 000), evenals de overzichtskaarten (1 : 25 000), voltooid; van laatstgenoemde kaarten werd aan alle betrokken bosch- en bestuursambtenaren een exemplaar uitgereikt. In het in 1888 opgenomen complex Noord-Kradenan c.a., groot 3800 hectaren, werd met het aanleggen van het in 1889 aangevangen sleuvennet voortgegaan, zoodat op het einde van 1890 reeds 43½ K.M. indeelingssleuven waren voltooid. Deze sleuven, welke naar de plooiing van het terrein gekozen waren, strekten voor eene in die buurt bestaande houtkaponderneming tot groot nut bij het aanleggen van boschtramwegen en het uitsleepen van hout. Ten behoeve van de exploitatie der bosschen in het district Singen-lor werd een onverharde weg gemaakt van 7 K.M. lengte naar de spoorweghalte Broemboeng, welke weg reeds door een der houtcontractanten benut wordt als baan voor een door hem aangelegden tramweg. Ook deze baan zal voortdurend voor het houttransport veel gemak opleveren. De in 1888 aangelegde onverharde wegen in het district Poerwodadi deden bij voortduring dienst voor het houttransport van het boschperceel Monggot, en daarvan zou ook na de uitkapping van dit perceel blijvend partij kunnen worden getrokken.

In het boschdistrict Rembang-Blora werd een groot deel van het complex West-Ngawen, groot 5800 hectaren, duurzaam afgebakend, en tevens begonnen met het aanleggen van een sleuvennet, terwijl de opneming en afbakening van het complex Sedan, groot circa 11 000 hectaren, en de aanleg van den houtafvoerweg Tjakah-Kedewan (lang 15 K.M.) in het complex Djepon voltooid werden.

In het boschdistrict Toeban-Bodjonegoro werden door den betrokken houtvester, zonder hulp van een opnemer voor het geodesische werk, de opneming en afbakening voortgezet. Eene spoedige regeling der boschgrenzen wordt vooral in dit boschdistrict zeer urgent geacht, doch wegens gebrek aan personeel moest hier aan de opneming een voorloopig karakter worden gegeven. Afgebakend werden in Toeban 40- en in Bodjonegoro 33 K.M. boschgrens. In de districten Djatirogo en Ngoempak werd een 17 K.M. lange weg met 15 noodbruggen en 84 duikers gemaakt.

Een voorloopig karakter droeg ook de afbakening van het complex Dero, groot 3300 hectaren, in het boschdistrict Ngawi-Zuidwest Rembang.

In Soerabaija werden de opneming en afbakening van het complex Djaboeng-Modjoagoeng, groot 5079 hectaren,

[1] Die bijlage vermeldt tevens de uitgestrektheid der in elk boschdistrict aanwezige djatibosschen: in totaal 642 372 hectaren (daaronder niet begrepen de djatibosschen in Bantam, in Djokjokarta en op Madura, waaromtrent nog geen juiste opgaven zijn te verstrekken). De kaart, aan het slot der bijlagen van dit verslag voorkomende, bevat eene situatie-schets van de djati- en wildhoutbosschen op Java en Madura.

[2] In Djokjokarta, waar den sultan is toegestaan gratis het djatihout te doen kappen dat hij voor zich en ten behoeve van bruggen en gebouwen noodig heeft, is tot dusver de zorg voor de djatibijplantingen aan het inlandsch bestuur overgelaten. Om aan de djaticultuur aldaar betere leiding te geven, is echter in het najaar van 1890 een der gouvernementsopzieners van het boschwezen tijdelijk aan den resident van Djokjokarta toegevoegd, en zulks tot tijd en wijle de opzieners van den sultan met die cultuur voldoende vertrouwd zullen zijn. Bedoelde gouvernements-opziener wordt zoolang bij zijn korps à la suite gevoerd.

[3] Deze thans aan den dienst van het boschwezen overgedragen proeftuin stond tot het laatst van 1890 onder leiding van den adjunct-directeur van 's lands plantentuin (verg. blz. 120 hiervóór).

voltooid, en ofschoon hier eveneens zonder geodesische hulp werd gearbeid, zal het tot stand gekomen werk als definitief kunnen worden aangenomen.

In Madioen werd een grensontwerp voor het complex Nglentoek c.a. gemaakt, terwijl in het complex Ngablak het sleuvennet werd voortgezet.

In het boschdistrict Probolinggo-Bezoeki kon, wegens gebrek aan personeel, niets aan inrichting worden gedaan, terwijl in Kediri eenige voorbereidende metingen werden verricht.

In het boschdistrict Tagal-Cheribon werden de complexen Paglongsoran c. a. en Tjomal definitief opgenomen en afgebakend.

In het boschdistrict Preanger Regentschappen-Krawang werden voorbereidende metingen verricht, terwijl de afbakening der complexen Djemah-Kidoel, Djemah-Kaler en Sindang, groot respectievelijk 4192, 2484 en 1348 hectaren, aangevangen en voor een goed deel voltooid werd.

In het boschdistrict Pekalongan-Kendal werd de circa 15 K.M. lange afvoer- en indeelingsweg Ngareanak-Maganggang voltooid.

In Japara bepaalde zich het inrichtingswerk in hoofdzaak tot het onderhoud der definitieve afbakeningen Selowessi en Ngarengan.

In alle boschdistricten werden daarenboven de in het cultuurjaar 1889/90 aangelegde plantsoenen opgemeten en in kaart gebracht, terwijl in het belang van het beheer zooveel mogelijk voor het aanleggen en onderhouden van behoorlijke rij- en voetpaden in de bosschen gezorgd werd.

Verder werden in bijna alle boschdistricten gedurende 1890 nieuwe boschperceelen ingericht, bestemd om aan de particuliere industrie ter exploitatie te worden uitbesteed. In 1891 zou een aanmerkelijk grooter aantal perceelen gereed komen, welke einde 1890 nog onderhanden waren. Aan de inrichting der uit te besteden perceelen, bestaande uit afbakening, opmeting, kaarteering, doodringen van een gedeelte der boomen, massa- en waardeschatting en opmaking der voorwaarden, werd de noodige zorg besteed zoowel om zooveel mogelijk later quaesties te voorkomen, als om den gegadigden een vertrouwbare basis voor hunne inschrijvingen en gegevens omtrent de voordeeligste wijze van exploitatie te verschaffen.

Overigens hadden alle inrichtingsmaatregelen ten doel verzekering en bepaling van de uitgestrektheid van het bosch-areaal door afbakenen, meten en kaarteeren; ontsluiting van tot dusver niet of moeilijk bereikbare boschgedeelten door het aanleggen van wegen; verzamelen van alle gegevens omtrent terrein-, grond- en boschgesteldheid, benoodigd voor het opmaken van voorloopige en definitieve bedrijfsplannen, die ten doel hebben aan het beheer der betrokken boschdistricten een vasteren grondslag te geven. Met het opmaken van de voorloopige bedrijfsplannen werd in den loop van 1890 in alle boschdistricten begonnen. Een naar eisch opgemaakt voorloopig bedrijfsplan kwam reeds gereed, en wel voor zooveel betreft het boschdistrict Samarang-Vorstenlanden. In Juli jl. is door den Gouverneur-Generaal goedgekeurd dat, voor zooveel de omstandigheden het toelaten, het boschbedrijf in genoemd boschdistrict bij wijze van proef naar dit plan worde uitgevoerd, in verband waarmede het aan den betrokken houtvester toegevoegde opzieners-personeel, op tijdelijken voet, met 1 opziener 1ste en 2 opzieners der 2de klasse werd vermeerderd. Het voor Samarang-Vorstenlanden ontworpen proefschema zal ook aan de voor de overige boschdistricten op te maken voorloopige bedrijfsplannen ten grondslag worden gelegd.

In het geheel werd in 1890 voor inrichtingswerkzaamheden een bedrag van f 52 563 uitgegeven.

Exploitatie der djati- en wildhoutbosschen. Overeenkomstig de bepalingen van het boschreglement (Indisch Staatsblad 1874 n° 110) vond de exploitatie van 's lands djatibosschen plaats door middel van de particuliere nijverheid, slechts in één geval (wat betreft het djatiperceel Ngleboer in Rembang) nog met verplichting tot levering van het hout aan den lande (ten behoeve van het marine-etablissement te Soerabaija), tegen vergoeding aan den ondernemer van kap-, sleep- en vervoerloon. Al de 47 overige djatiperceelen, waarvoor in 1890 contracten in werking waren of in werking kwamen (32 contracten waren gesloten met Europeanen en 15 met Chineezen), waren aan de ondernemers afgestaan ter exploitatie met vrije beschikking over het gekapte hout.

Met inbegrip van Ngleboer (in handen van eene Europeesche firma te Batavia) zijn dus over 1890 opgaven te doen ten aanzien van 48 aan particulieren ter exploitatie afgestane djatibosch-perceelen [1]) (31 voor leegkapping van te herbosschen perceelen, 11 voor leegkapping van zoogenaamde afbakeningsperceelen, en 6 enkel voor het zuiveren der bosschen van doodstaand en omverliggend hout zoomede van stronken) [2]). De ten aanzien van elke dier ondernemingen verkregen opgaven zijn bijeengebracht in tabel II van de reeds aangehaalde bijlage EEE. Uit het daarin medegedeelde betreffende de exploitatie van Bandoong c. a. in de districten Kradenan en Wirosari (residentie Samarang) blijkt o.a., dat 100 000 djatihouten dwarsleggers werden verscheept naar Zuid-Afrika, ten behoeve van den spoorweg in de Transvaalsche Republiek, welk hout voor meer dan de helft uit genoemd zuiveringsperceel afkomstig was. Op ult. 1890 waren nog contracten in werking voor 38 ondernemingen, zijnde 3 meer dan bij het einde van 1889. [3])

In 1890 toch liepen voor 10 ondernemingen (alle voor leegkapping) de contracten ten einde, en kwamen daarentegen, krachtens nieuw gesloten contracten, de volgende 13 ondernemingen tot stand, namelijk 4 voor leegkapping van te herbosschen perceelen, 8 voor leegkapping van afbakeningsperceelen, en 1 enkel voor het zuiveren van een djatiperceel.

Houtkapondernemingen waarvoor de contracten in 1890 zijn in werking getreden.

Gewesten.	Naam van het djatiperceel.	Uitgestrektheid van het contractsgebied: in hectaren.	Uitgestrektheid van het contractsgebied: in bouws.	Contractsduur.	Aan den lande verschuldigde: jaarlijksche pachtsom.	Aan den lande verschuldigde: retributie per te verkrijgen M³. timmerhout van 5 M. lengte en daarboven.	Aan den lande verschuldigde: retributie per te verkrijgen stapelmeter brandhout.
Leegkappingsperceelen.							
Preanger Regentsch.	Tjongkrang. *a*)	192	270½	3 jaar	f 3 900,00	”	”
Krawang.	Sadang. *a*)	41	58	1 ”	4 110,00	”	”
Tagal.	Sepet. *a*)	658	927	9 ”	52 777,77	”	”
Pekalongan.	Gringsing.	14	20	1 ”	”	f 20,00	f 0,40
Samarang.	Nolokerten.	84	118	2 ”	”	21,26	0,86
Id.	Banjoe Oeripan	300	422⅗	4 ”	27 194,00	”	”
Id.	Tjandiroeboe.	231	325½	2 ”	”	15,59	0,26
Id.	Banjoemeneng.	282	397	3 ”	”	18,80	0,40
Soerabaija.	Boeloebantjang	99	139½	1 ”	”	21,00	1,22
Madioen.	Borrok.	446	628	3 ”	”	20,32	1,00
Id.	Modjopoerno.	395	556½	2 ”	”	11,20	0,42
Id.	Bibis.	75	106	1 ”	”	20,32	1,25
Zuiveringsperceel.							
Rembang.	Toengahgoeng.	776	1093	2 jaar	”	14,00	0,35

a) De perceelen Tjongkrang, Sadang en Sepet zijn afgestaan aan Chineezen; al de andere aan Europeanen. Van deze laatste perceelen kwamen er 3 in Samarang en de 2 perceelen in Soerabaija en Rembang in handen van denzelfden ondernemer. Een andere ondernemer werd contractant voor de 3 perceelen in Madioen.

Gedurende 1890 werd in verschillende boschdistricten meer gekapt dan in 1889. Van de bovenbedoelde 48 ondernemingen werd namelijk bij 40 eene gezamenlijke houtmassa verkregen van 71 968 M³ timmerhout (hiervan 2832 M³ aangekapt bij Ngleboer ten behoeve van den lande) en 190 239 stapelmeter verkoopbaar brandhout, tegen

[1]) Hierbij niet gerekend de in Soerakarta bestaande houtkapondernemingen. Aan sommige landhuurders aldaar is namelijk door het Gouvernement, als eigenaar der djatibosschen, het recht van aankap op hunne landen verleend, tegen eene in termijnen te betalen retributie.

[2]) De contractanten voor zuiveringsperceelen, evenals die voor afbakeningsperceelen, hebben geen vaste jaarlijksche pachtsom op te brengen, maar betalen naar gelang van de gekapte hoeveelheden eene per eenheid bepaalde retributie; verg. de in Februari 1889 vastgestelde model-aanbestedingsvoorwaarden in n°. 4498 van het Bijblad op het Indisch Staatsblad.

[3]) Intusschen werden bij 2 van deze 38 ondernemingen de werkzaamheden in 1890 reeds beëindigd.

50 133 M³ brandhout en 145 998 stapelmeter verkoopbaar brandhout bij 36 ondernemingen in 1889. Bij 3 ondernemingen was de aankap reeds in 1889 afgeloopen, zoodat in 1890 alleen nog hout afgevoerd werd, en bij de 5 andere was nog niet met de velling begonnen. Behalve de bovenbedoelde door contractanten verkregen hoeveelheden hout werden, deels door het boschpersoneel (hoofdzakelijk door uitdunning bij wijze van cultuurmaatregel), deels op last (voor dadelijke behoeften van 's lands dienst) of krachtens licentie (door de bevolking of door particulieren), nog gekapt 9632 M³ djati- en 2436 M³ ander timmerhout, benevens 5554 sadingpalmen en verder 9786 stapelmeter brandhout. Door landhuurders in Soerakarta (zie noot 1 op de voorgaande blz.) werden nog gekapt 13 851 M³ djati-timmerhout en 44 907 stapelmeter brandhout, terwijl in de Preanger Regentschappen in eigen beheer werd gekapt (verg. het verslag van 1889 blz. 226) 1052 M³ rasamalahout. In het geheel werd dus, voor zooveel bekend, op Java gedurende 1890 gekapt eene hoeveelheid van 95 451 M³ djati-timmerhout, 3488 M³ ander timmerhout, 5554 sadingpalmen en 244 932 stapelmeter djati-brandhout.

Omtrent den afzet van djatihout op Java en Madura in 1890 en de daarvoor bedongen prijzen zijn wederom geen volledige opgaven kunnen worden verzameld. De dienaangaande bijeengebrachte gegevens zijn opgenomen in tabel III van bijlage EEE.

Geldelijke uitkomsten van het boschbeheer. Blijkens het onderstaande overzicht, waarin verschillende posten beter gegroepeerd zijn dan in vorige verslagen, worden over het jaar 1890 de baten, door den lande ontleend aan 's lands bosschen op Java en Madura, door den dienst van het boschwezen berekend op f 990 028, en de lasten op f 497 534, derhalve een voordeelig verschil van f 492 494, terwijl wanneer men de posten ter zijde laat, welke betrekking hebben tot het hout dat door de contractanten van Ngleboer (Rembang) gekapt werd ten dienste van de marine (welk contract in April 1894 ten einde loopt), de berekende baten dalen tot f 839 873, de berekende lasten tot f 418 109 en het voordeelig verschil tot f 421 764. Zoowel in het eene als in het andere geval zijn de geldelijke uitkomsten over 1890 gunstiger dan over een der twee voorafgegane jaren ¹), daar blijkens het vorig verslag (blz. 212) het voordeelig verschil werd gesteld over 1888 op f 77 954 en over 1889 op f 243 556 of — de posten betreffende Ngleboer uitzonderende — over 1888 op f 173 873 en over 1889 op f 241 498.

Baten.

1°. Gestort door contractanten met vrije beschikking over het gekapte hout:		
a. wegens de hun ter exploitatie afgestane djatiperceelen (zoowel te herbosschen perceelen als bij de grensregeling der bosschen daarvan afgesneden boschterreinen, zoogenaamde afbakeningsperceelen); aan pachtsom voor één of meer jaarperceelen	f	*a*) 437 958,76
aan retributie per M³. of per stapelmeter in verhouding tot de verkregen houtwerken		*b*) 22 259,43
b. wegens het zuiveren van djatiperceelen: aan retributie naar gelang van de verkregen houtwerken . .		*c*) 150 947,53⁵
2°. retributie voor krachtens vergunning gekapte houtwerken door niet-inlanders		27 141,16
3°. idem door inlanders		9 132,59⁵
4°. zuiver rendement van op vendutie verkocht voor 's lands dienst niet bruikbaar hout		40 068,05
5°. geregulariseerde waarde van de aan het departement der marine verstrekte djati-houtwerken, afkomstig van de boschexploitatie Ngleboer		150 154,66
6°. geregulariseerde waarde van het aan de departementen der burgerlijke openbare werken en van oorlog verstrekte hout, verkregen door aankap op last of op andere wijze		47 488,39
7°. tariefswaarde van ten behoeve van het departement van binnenlandsch bestuur op last gekapt hout, doch niet geregulariseerd		88 360,05⁵
8°. andere ontvangsten (hieronder ook retributie voor het afstaan van hout op erfpachtsperceelen)		16 517,79
Totaal der baten . . .	f	990 028,42⁵

Lasten.

1°. Kosten van nieuw djati- en wildhoutplantsoen:			
a. djaticultuur	f 72 718,93		
b. wildhoutcultuur.	*d*) 20 970,32	f	93 689,25
2°. uitgaven voor de inrichting der bosschen:			
a. grensregeling, afbakening enz., zoowel van de djatibosschen in het algemeen als van uit te besteden boschperceelen			23 607,85⁵
b. waardebepaling van uit te besteden boschperceelen			2 120,08⁵
c. aanleg van houtafvoerwegen			11 453,86⁵
d. indeeling der djatibosschen door sleuven, paden en wegen			10 963,28
e. onderhoud van bestaande wegen, paden en bruggen			2 114,32
f. cerneering van de in de eerste drie jaren te kappen boomen			1 391,12⁵
g. diverse kleine uitgaven			912,75
3°. uitgaven voor het kappen en sleepen van hout:			
a. voor het in eigen beheer kappen en sleepen van hout			*e*) 14 375,85
b. uitbetaald aan de contractanten voor den aankap van houtwerken ten dienste der marine in het boschperceel Ngleboer			79 425,33
4°. uitgaven voor personeel en diversen:			
a. traktementen van den inspecteur, de houtvesters en de adspirant-houtvesters			80 725,00
b. idem van de opzieners.			31 025,00
c. reis-, verblijf- en transportkosten van het personeel			64 710,79⁵
d. kosten der boschpolitie en van verder inlandsch personeel (schrijvers, roeiers, oppassers).			67 562,00
e. kosten van tijdelijk personeel			11 983,00
f. schrijfbehoeften			1 475,00
Totaal der lasten . . .		f	497 534,51
Totaal der baten (zie hiervóór) . . .			990 028,42⁵
Voordeelig verschil . . .		f	492 493,91⁵

a) Hieronder f 23 727,07 wegens het aan sommige landhuurders in Soerakarta verleend recht van aankap in de op hunne landen aanwezige djatibosschen, en verder f 4521,33 wegens door gewone houtcontractanten betaalde vergoedingen ter zake van de door het boschpersoneel overgenomen zorg voor het plantklaar maken van leeggekapte jaarperceelen en f 4240,20 wegens door hen beloopen boeten. Aan eigenlijke pachtsommen werd door de in bijlage EEE vermelde ondernemers over de in 1890 verschuldigde jaartermijnen gestort f 396 970,16 (waaronder voor Senggowar in Kediri twee jaartermijnen tegelijk) en aan achterstallige pachtsom (voor twee ondernemingen) f 8500.

b) Hieronder f 91,04 aan boete. Boven het opgegeven bedrag was nog te ontvangen aan door den ondernemer van Boeloebantjang (Soerabaija) over 1890 verschuldigde retributie f 7484,54⁵.

c) Ofschoon het boschperceel Ngleboer (Rembang), waar ten behoeve van de marine gekapt wordt, niet tot de hierbedoelde zuiveringsperceelen behoort, is echter onder de hier uitgetrokken som begrepen een bedrag van f 9035,79 door de contractanten betreffende dat perceel als retributie betaald voor het afstaan aan hen van houtwerken die voor de marine niet bruikbaar waren. Onder de opgegeven ontvangst van f 150 947,53⁵ is voorts begrepen wegens aanzuivering van achterstallige retributie door gewezen contractanten voor zuiveringsperceelen f 8670,16, en wegens boete f 263,33⁵.

d) Ten laste van dezen post zijn ook gebracht de uitgaven: *a.* voor het beplanten van wegen, hetgeen vroeger in onbetaalden heerendienst geschiedde; *b* voor herbossching in het belang van door het departement der burgerlijke openbare werken in uitvoering genomen irrigatiewerken, en *c.* voor de cultuur van getahpertja produceerende boomen te Tjipetir (Preanger Regentschappen), met welke proefaanplanting de dienst van het boschwezen eerst sedert het laatst van 1890 bemoeienis heeft (verg. noot 3 op blz. 223 hiervóór)

e) Hieronder f 13 913,85 wegens aankap en transport van rasamalahout in de Preanger Regentschappen.

¹) De jaren vóór 1888 kunnen hier buiten aanmerking blijven, omdat het thans gevolgde meer intensief beheer der djatibosschen eigenlijk eerst in 't laatst van 1887 een aanvang heeft genomen.

Verdere algemeene mededeelingen. De in 't vorig verslag (blz. 212) aangekondigde nieuwe regeling betreffende de opleiding in Europa van jongelieden voor den technischen dienst van het boschwezen in Indië heeft haar volledig beslag gekregen bij Koninklijk besluit dd. 9 Januari 1891 n°. 10 (Indisch Staatsblad n°. 104), nadat reeds in het najaar van 1890 ten aanzien van de toen ter opleiding aangenomen 2 candidaten eene overgangsregeling was in toepassing gebracht. Omtrent de strekking der nieuwe regeling zij het volgende aangeteekend. Terwijl tot dusver jongelieden die in het bezit waren van het diploma der rijkslandbouwschool te Wageningen (of, als de zoodanigen zich niet in voldoend aantal aanboden, jongelieden die aan het eindexamen eener hoogere burgerschool met vijfjarigen cursus hadden voldaan) in de gelegenheid gesteld werden om in Pruissen — bij houtvesters en aan de boschacademie te Eberswalde — de speciale kennis op te doen die zij voor het boschwezen in Indië behoefden, heeft de nieuwe regeling ten gevolge dat met de speciale boschopleiding reeds hier te lande (te Wageningen) een aanvang wordt gemaakt. Daarvoor is bij genoemde rijkslandbouwschool een voorbereidende cursus in het leven geroepen, en uitsluitend uit hen, die dien cursus gevolgd hebben, worden, bij gebleken behoefte en na een vergelijkend examen,

voortaan de jongelieden gekozen die de voor den technischen dienst van het boschwezen verder vereischte opleiding voor rekening van de Indische geldmiddelen ontvangen. De aldus aangenomen kweekelingen hebben de voorgeschreven studiën te volbrengen deels te Tharand in Saksen, deels, gedurende enkele maanden, bij 's Rijks herbarium te Leiden. Door alzoo voor de aanstaande boschambtenaren meer partij te trekken van de krachten en hulpmiddelen van het onderwijs hier te lande, zullen de studiën in het buitenland van 3 jaar bekort kunnen worden tot 17 maanden. Ook zal de oefening in de practijk van het boschwezen nu geschieden in eene bergachtige streek, die zich beter eigent voor opleiding ten behoeve van den Indischen boschdienst dan de vlakke streken waar de élèves tot dusver hunne studiën maakten. In 1891 zijn geen boschkweekelingen voor den Indischen dienst aangenomen kunnen worden (en in 1892 zal dit evenmin het geval kunnen zijn), omdat de hooger bedoelde voorbereidende cursus te Wageningen twee jaar duurt en eerst met het leerjaar 1891/92 een aanvang heeft genomen. De vóór 1890 aangenomen kweekelingen, 4 in getal, waarvan 2 in opleiding genomen in 1888 en 2 in 1889, hadden hunne studiën te voleindigen op den ouden voet, tenzij zij den cursus in Pruissen volbrachten zes maanden binnen den daarvoor gestelden tijd, als wanneer zij zich dat semester zouden hebben ten nutte te maken voor oefening aan het rijksherbarium te Leiden. Aan deze voorwaarde is door de twee in 1888 aangenomen kweekelingen reeds voldaan, zoodat deze, na gedurende de maanden April t/m September 1891 zich nader te Leiden bekwaamd te hebben, in October daarop ter beschikking van den Gouverneur-Generaal zijn gesteld.

Door hunne aankomst zal de sterkte van het in Indië aanwezig [1]) technisch boschpersoneel gebracht worden van 14 op 16 ambtenaren (1 inspecteur, 13 houtvesters en 2 adspirant-houtvesters), zijnde nog 1 minder dan de formatie, terwijl echter feitelijk het incompleet 2 zal bedragen, omdat, ingevolge een gouvernementsbesluit dd. 24 December 1890, één der houtvesters, ten einde dezen in staat te stellen zich onverdeeld te wijden aan het hem in 1888 opgedragen omvangrijk onderzoek naar de boschboomflora van Java (zie vorig verslag blz. 212), — zoolang die taak duurt — à la suite van zijn korps gevoerd wordt.

In Juli jl. werd door den Gouverneur-Generaal, ter voorziening in de toen bestaande onvolledigheid van het korps houtvesters en in nog verder te verwachten vacatures, welke niet allen tijdig genoeg door in opleiding zijnde Nederlandsche adspiranten zouden kunnen worden vervuld, het voorstel gedaan, dat zou worden omgezien naar een 5-tal buitenlandsche boschbouwkundigen, die genegen waren zich tijdelijk aan den Indischen dienst te verbinden. Dientengevolge zijn in December jl. een 5-tal Saksische »Forstassessoren" ter beschikking van den Gouverneur-Generaal gesteld om te worden benoemd tot tijdelijk adspirant houtvester en, na twee jaren dienst als zoodanig, tot tijdelijk houtvester der 3de klasse. Het ligt in de bedoeling hen in 't geheel niet langer dan vijf jaren in dienst te houden, tegen den afloop van welken termijn in Indië zal kunnen worden beschikt over de in 1893 als rijks-alumni aan te nemen Nederlandsche jongelieden, wier opleiding volgens het nieuwe programma in het najaar van 1895 zal te voltooien zijn. Inmiddels zullen, bij een gewonen loop van zaken, in 't laatst van 1892 voor uitzending in aanmerking komen de 2 in 1889, en in 't laatst van 1893 de 2 in 1890 als kweekeling voor het boschwezen aangenomen Nederlandsche jongelieden.

Het hooger bedoeld botanisch boschbouwkundig onderzoek naar de boomsoorten van Java werd in 1890 voortgezet in de Preanger Regentschappen, en wel in de wouden aan de zuidkust bij de Wijnkoops-baai, op het Gedehgebergte, in de districten Djampang Tengah en Djampang Koelon der afdeeling Soekaboemi, in de afdeeling Soemedang, en op het Kendeng-gebergte ten zuiden van Bandong. Van p. m. 750 boomen aldaar, die tot nader onderzoek gemerkt werden, werd een herbarium verzameld en van een klein deel werden bloemen en vruchten in spiritus geconserveerd. Ook van een groot aantal ongemerkte boomen werd herbarium- en alcohol-materiaal verzameld. Deze verzamelingen werden voorloopig systematisch geordend. In loco waren van de gemerkte soorten korte boschbouwkundige beschrijvingen volgens een vast model opgemaakt en de kenmerken genoteerd, welke door drogen verloren gaan, zooals kleur, reuk, smaak, enz. Dat het onderzoek niet meer vorderde, was hieraan toe schrijven dat de daarmede belaste houtvester gedurende ruim $2\frac{1}{2}$ maand aan die taak onttrokken werd wegens eene hem opgedragen reis naar de eilanden Bras en Way (Groot-Atjeh), ten einde der Indische Regeering eenige gegevens te verschaffen nopens de mogelijkheid om van daar deugdzame timmerhoutsoorten te verkrijgen.

In Midden-Java werd door den met het beheer over het boschdistrict Samarang-Vorstenlanden belasten houtvester het in 1889 bijeengebrachte materiaal op het gebied der boschboomflora aangevuld.

Tegen het einde van 1890 hadden de verschillende verzamelingen reeds een zoo grooten omvang gekregen, dat het wenschelijk werd geacht ze in een afzonderlijk lokaal op te stellen. Bij gebrek aan ruimte in de inrichtingen van 's lands plantentuin werd aan het departement van binnenlandsch bestuur daarvoor een lokaal ingeruimd. Het dagelijksch onderhoud is aan een inlandschen oppasser opgedragen, terwijl, onder toezicht van den speciaal met bedoeld onderzoek belasten houtvester, door een inlandschen teekenaar van ruim 190 soorten eenvoudige doelmatige platen naar het herbarium-materiaal werden vervaardigd. Van al de in dit kleine boschwezen-museum aanwezige verzamelingen werd een voorloopige catalogus opgemaakt.

Onder de leiding van den directeur van 's lands plantentuin voltooide laatstbedoelde houtvester in het herbarium van genoemde inrichting een reeds vroeger aangevangen onderzoek naar de ontwikkelingsgeschiedenis van de djatikiem, en maakte hij de uitkomsten daarvan voor de pers gereed. [2])

Een door den inspecteur van het boschwezen, in vereeniging met twee houtvesters, ontworpen nieuw reglement op het beheer van 's lands bosschen op Java en Madura (zie vorig verslag blz. 212) ter vervanging van dat van 1874, hetwelk in vele opzichten voor den tegenwoordigen toestand van het boschwezen minder bruikbaar wordt geacht, werd in Juli jl. den directeur van binnenlandsch bestuur aangeboden. In verband met diens advies is deze aangelegenheid thans bij de Indische Regeering in behandeling.

c. Veeteelt.

De ten aanzien van dit onderwerp ontvangen mededeelingen over 1890 komen in hoofdzaak overeen met die van het voorafgegane jaar. Hoewel het vee in 1890 hier en daar van veepest en andere ziekten te lijden had (verg. blz. 102/103 hiervóór), kon de toestand van den veestapel op Java en Madura over het algemeen niet ongunstig worden genoemd, doch de weinige moeite die de inlander — uitgenomen de Madurees — zich over het algemeen voor de verzorging van zijn vee geeft, zoo wat voeding als stalling betreft, de zware diensten die hij daarvan vordert, zonder uitsluiting van jonge of bezette beesten, zijne groote mate van onverschilligheid ten opzichte van de voortteling, zijn gering begrip van eene goede veeteelt, en — in de lagere streken — het gebrek aan goede weidegronden, werden weder genoemd als zoovele beletselen voor de verbetering van het gehalte van het vee. Het bestuur kan in deze weinig meer doen dan eensdeels aan de bevolking het belang voor oogen te houden dat zij zooveel mogelijk zorge voor het rein houden van de kralen, waarin de beesten zich bevinden, en anderdeels behoorlijk toe te zien op de naleving der verbodsbepalingen tegen het

[1]) In 't vorig verslag (blz. 212 noot) werden reeds eenige mutatiën vermeld die in den aanvang van 1890 onder het hier bedoelde personeel voorvielen. Sedert kwamen nog deze veranderingen voor, dat de eenige destijds in dienst zijnde adspirant-houtvester in Januari 1891 werd bevorderd tot houtvester 3de klasse, en dat in April 1891 één der houtvesters 2de klasse wegens ziekte met verlof naar Europa vertrok. Van de 3 technische boschambtenaren, die op ult. 1889 met verlof uit Indië afwezig waren, hebben er sedert 2 's lands dienst met pensioen verlaten, doch de derde zou in den aanvang van 1892 naar Indië teruggaan.

[2]) Opgenomen in deel LI, tweede aflevering, van het Natuurkundig Tijdschrift voor Nederlandsch-Indië.

mishandelen van vee en het slachten van nog voor de voortteling geschikte wijfjesbuffels en koeien.

De statistiek, die van den veestapel wordt aangehouden, wijst, volgens de op 31 December 1889 afgesloten opgaven (cijfers van lateren datum zijn nog niet bekend), voor dat jaar, wat de meeste gewesten betreft, weder op eene meer of minder belangrijke toeneming. Bedoelde opgaven vindt men in het volgende overzicht, dat tevens het in elk gewest aanwezig getal voertuigen voor personen- en goederenvervoer vermeldt.

GEWESTEN.	Buffels.	Runderen.	Paarden.	Te zamen.	Aantal beesten gemiddeld per 1000 inlanders. a)				Aantal voertuigen:	
					Buffels.	Runderen.	Paarden.	Te zamen.	voor personenvervoer.	voor goederenvervoer.
Bantam	94 100	1 300	5 300	100 700	164	2	9	175	569	1 463
Batavia	210 300	14 500	20 800	245 600	220	15	22	257	3 876	4 441
Krawang	71 000	1 900	7 000	79 900	197	5	19	221	255	964
Preanger Regentschappen. .	217 100	11 000	46 500	274 600	128	6	27	161	1 361	1 958
Cheribon.	168 400	2 400	19 900	190 700	118	1	14	133	1 409	5 746
Tagal.	146 700	1 800	17 900	166 400	139	1	17	157	867	4 124
Pekalongan.	64 400	5 500	9 400	79 300	118	10	17	145	520	2 542
Samarang	219 900	79 500	17 000	316 400	152	55	11	218	1 436	4 075
Japara	133 100	2 700	10 600	146 400	151	3	12	166	2 104	4 693
Rembang	239 500	144 200	42 100	425 800	195	117	34	346	1 304	1 603
Soerabaija	142 800	234 100	41 500	418 400	72	119	21	212	3 183	11 969
Pasoeroean.	10 700	201 900	49 800	262 400	12	228	56	296	2 594	10 537
Probolinggo	6 000	154 100	32 000	192 100	12	300	62	374	1 549	13 981
Bezoeki	22 400	225 700	64 500	312 600	36	360	103	499	1 165	6 007
Banjoemas	115 400	78 800	b) 11 700	b) 205 900	99	67	10	176	360	848
Bagelen	82 800	109 200	11 400	203 400	63	83	8	154	892	1 378
Kadoe	47 200	91 900	9 300	148 400	63	123	12	198	251	105
Djokjokarta	59 800	75 700	6 700	142 200	89	112	10	211	330	4 320
Soerakarta	186 700	112 600	31 300	330 600	164	99	27	290	988	5 955
Madioen.	163 400	133 000	44 200	340 600	152	124	41	317	445	1 159
Kediri	204 800	90 700	36 300	331 800	193	86	34	313	1 066	3 815
Madura	27 900	473 000	26 200	527 100	19	324	18	361	1 213	360
Totalen 31 Dec. 1889. .	2 634 400	2 245 500	561 400	5 441 300	115	98	25	238	27 737	92 043
id. „ „ 1888. .	2 630 400	2 208 100	c) 546 900	c) 5 385 400	117	96	24	237	25 721	87 733

a) Vermits het vee, dat aan Europeanen en andere niet-inlanders toebehoort, niet afzonderlijk is opgegeven en bovendien in elk gewest slechts een zeer klein gedeelte van de opgegeven totalen kan uitmaken, is bij deze berekening van de veronderstelling uitgegaan, dat de geheele veestapel het eigendom is der inlandsche bevolking.

b) Door eene misstelling was in de tabel over 1888 (zie vorig verslag blz. 213) het aantal paarden in Banjoemas opgegeven als 1600, in plaats van 11 600. In verband daarmede moest voor het totaal van den veestapel in dat gewest op ult. 1888 gelezen worden, niet 195 100 stuks, maar 205 100 stuks.

c) Verbeterde opgaaf (verg. de voorgaande noot).

Bij gebrek aan groen voeder wordt het vee dikwijls naar andere plaatsen gezonden, waar de weiden voldoende voedsel opleveren. Verder worden de bladeren van cassave, katjang, maïs, suikerriet en andere gewassen, zoomede zemelen (dedek) als veevoeder gebezigd, terwijl ook de rijstvelden na afloop van den oogst voor weidegronden worden benut.

Evenals in vorige jaren werden in 1890 aan de Buitenzorgsche- en Preanger-wedloopsocieteiten gouvernementssubsidiën toegekend, respectievelijk van f 5000 en f 2000, terwijl in het begin van 1891 ook aan de in 1890 tot stand gekomen wedloopsocieteit te Sidhoardjo (Soerabaija) eene geldelijke tegemoetkoming van f 2000 werd verleend. Bovendien werden in 1890 gelden toegestaan voor het houden van inlandsche wedrennen en veetentoonstellingen met volksfeesten op de hoofdplaatsen van de residentiën Tagal, Banjoemas, Bagelen en Kadoe en op de afdeelingshoofdplaatsen Tjiandjoer en Tassikmalaija (Preanger Regentschappen).

Nopens de verbetering van het paardenras door castratie van voor de voortteling minder geschikte beesten (zie vorig verslag blz 213) waren, tijdens de afsluiting in Indië van de mededeelingen voor dit gedeelte van het verslag, voorstellen in bewerking bij het departement van binnenlandsch bestuur.

De berichten omtrent den binnenlandschen veehandel luiden vrij gunstig; hier en daar worden geregeld veemarkten gehouden.

Behalve uit Madura wordt Java ook uit Bali en Singapore van slachtvee voorzien, terwijl paarden voor particuliere rekening werden ingevoerd van Soembawa, Rotti, Savoe, Soemba en Australië. Het vee, dat op de verschillende landbouwondernemingen wordt aangehouden, dient meestal tot mestwinning. In de Preanger Regentschappen, Pekalongan, Japara en Kediri vindt men echter eenige erfpachtsondernemingen, welke uitsluitend of hoofdzakelijk aan de veefokkerij worden dienstbaar gemaakt.

Op eenige der ondernemingen in de Preanger Regentschappen worden op kleine schaal ook paardenstoeterijen aangetroffen. Over het remontedepôt in dat gewest ten dienste van het leger zie men blz. 42 hiervóór.

§ 2. *Buitenbezittingen.*

Tot dusver zijn nog enkel met betrekking tot sommige der buitenbezittingen overzichten van de oeconomische gesteldheid ontvangen als bedoeld in hoofdstuk **C** van dit verslag (zie de noot op blz. 3 hiervóór). Daar deze overzichten, betreffende de gewesten Benkoelen, Lampongsche Districten, Palembang, Oostkust van Sumatra, Banka, Billiton en Timor, allen, op één na, hier te lande zijn ingekomen toen de eerste gedeelten van dit verslag reeds ter perse waren gelegd, schijnt het 't meest eigenaardig daarop te dezer plaatse de aandacht te vestigen. Men vindt de bedoelde zeven overzichten hierachter in hun geheel afgedrukt als bijlage FFF.

Aan het in 't vorig verslag (blz. 214) medegedeelde voornemen om de agrarische wetgeving voor de buitenbezittingen in dien zin te wijzigen dat het verkrijgen in erfpacht van domeingrond aldaar gemakkelijker worde gemaakt, is in den aanvang van 1891 door de Indische Regeering gevolg gegeven. Men zie daaromtrent en omtrent nog enkele andere agrarische voorzieningen voor de buitenbezittingen het medegedeelde op blz. 95 hiervóór.

Ook is in den loop van 1891 voorzien in de behoefte aan zoogenaamde koelie-ordonnantiën voor de gewesten Benkoelen, Lampongsche Districten, Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo en Riouw en onderhoorigheden, door voor de eerste drie dezer gewesten bij ordonnantie van 10 April 1891 (Indisch Staatsblad nº. 102) en voor

Riouw — wat dit gewest betreft enkel met opzicht tot de door Europeanen gedreven ondernemingen — bij ordonnantie van 19 October 1891 (Indisch Staatsblad n°. 219) toepasselijk te verklaren de voor de residentie Oostkust van Sumatra geldende bepalingen ter regeling van de onderlinge rechten en verplichtingen der werkgevers en der van elders afkomstige werklieden op ondernemingen van land- (of mijn-) bouw, zooals die bepalingen laatstelijk in 1889 waren herzien en in Maart 1891 (Indisch Staatsblad n°. 72) nog op onderscheidene punten waren verbeterd. In de bedoelde gewesten zullen nu werklieden, van buiten Nederlandsch-Indië afkomstig, niet anders mogen worden in dienst genomen dan krachtens eene schriftelijke overeenkomst, ingericht op den voorgeschreven voet en te registreeren door het hoofd van plaatselijk bestuur, terwijl, wanneer ook schriftelijke geregistreerde werkovereenkomsten worden aangegaan (hetgeen echter facultatief is gelaten) met werklieden uit Nederlandsch-Indië zelf, doch van buiten het betrokken gewest afkomstig, de koelie-ordonnantie ook te hunnen opzichte geldt.

De overigens bestaande koelie-ordonnantiën, met namen die voor Sumatra's Westkust, Palembang, Westerafdeeling van Borneo, Amboina en Ternate, schrijven echter het aangaan van schriftelijke, te registreeren, werkovereenkomsten ook voor ten opzichte van de laatstbedoelde categorie van werklieden, wat Sumatra's Westkust betreft, ook voor de van de onderhoorige eilanden afkomstige inlanders.

Blijkens het verslag van 1889 (blz. 230) werd het door de Indische Regeering aan eene ruimere benuttiging van den boschrijkdom der buitenbezittingen bevorderlijk geacht om meer licht te doen opgaan nopens de technische eigenschappen van nog weinig bekende houtsoorten aldaar. Hetgeen dienaangaande door ambtenaren van het binnenlandsch bestuur en chefs van departementen is bericht, heeft echter niet tot de beoogde uitkomst geleid. Meer vrucht werd verwacht van een technisch plaatselijk onderzoek, en het ligt dan ook in de bedoeling zoodanig onderzoek te doen ter hand nemen na afloop van het gelijksoortig onderzoek dat thans op Java wordt ingesteld (zie blz. 226 hiervóór). Het eerst zullen daarvoor de bosschen op Sumatra in aanmerking verdienen te komen, en wel bij voorkeur de zoodanige die voor den afvoer van hout en andere boschproducten niet te ongunstig gelegen zijn.

Na deze mededeelingen van meer algemeenen aard laat men thans volgen, voor elk der buitenbezittingen in het bijzonder, wat omtrent landbouw, boschwezen en veeteelt in hoofdzaak voorkomt in de gewestelijke jaarberichten over 1890.

1°. Atjeh en onderhoorigheden.

Rijst en *tweede gewassen.* Binnen de postenlinie, waar de rijstteelt op sawahs werd uitgebreid, was de oogst in 1890, in vergelijking met dien van 1889, bevredigend te noemen. Daarentegen was de productie in de onderhoorigheden over 't algemeen gering (verg. wat dienaangaande is gezegd op blz. 6 hiervóór), deels, naar bericht werd, ten gevolge van de sluiting der kusten, waardoor in het gebrek aan ploegvee voor de bewerking der velden niet kon worden voorzien, deels ten gevolge van late uitzaaiing der bibiet. Als een gevolg van den slechten oogst was de gemiddelde marktprijs van de rijst in sommige staatjes hooger dan in 1889.

Als tweede gewassen worden genoemd tabak, welke na de padi op sawahs wordt verbouwd, lombok, katjang, djagong en komkommers, die in tuinen worden aangeplant. De opbrengst was evenwel niet voldoende voor de plaatselijke behoefte.

Klappers. Omtrent de uitgestrekte klapperaanplantingen, welke bijna overal worden aangetroffen, wordt vermeld dat de vruchten doorgaans te jong worden geplukt, waardoor de voordeelen dezer cultuur gedeeltelijk verloren gaan. De bereiding van klapperolie buiten de linie nam toe, sedert door de blokkade schaarschte aan petroleum ontstond. Hoewel die industrie ook binnen de linie meer ter harte werd genomen, voorzag zij niet voldoende in de plaatselijke behoefte, die dan ook aanvoer van dat artikel uit Pinang eischte. De uitvoer van copra van Atjeh naar Pinang daalde van 1443 pikols in 1889 tot 170 pikols in 1890.

Peper. Ten gevolge van de sluiting der kusten zouden in enkele streken ter Westkust de pepertuinen verlaten zijn. Hier en daar ter Oostkust werden echter de aanplantingen, zij het ook in geringe mate, uitgebreid. De ter Oostkust in 1890 verkregen productie was ruimer dan in vorige jaren, zooals blijkt uit het volgende driejarig overzicht.

Landschappen ter Oostkust van Atjeh *a*).	Aantal pikols peper geoogst in:		
	1888.	1889.	1890.
Modjopahit	3 943	4 721	6 100
Langsar	346	757	772
Soengei Raija	3 256	6 779	10 583
Perlak	17 761	22 589	24 000
Pedawa	6 262	3 709	6 279
Edi Besar	29 041	*b*) 48 896	55 582
Edi Tjoet	7 936	8 691	13 636
Bagoh	8 431	1 251	12 511
Djolok Besar	2 207	1 800	1 825
Djolok Ketjil	223	520	565
Tandjong Semantoh	386	240	152
Simpang Olim	4 445	3 186	2 282
Kerti	52	442	748
Totalen	84 289	103 581	135 035

a) Van de niet genoemde landschappen zijn geen productieopgaven verkregen kunnen worden.

b) Hieronder begrepen 4000 pikols, afkomstig van Pedawa.

Luidens het jaarverslag [1]) van onzen consul-generaal te Pinang, naar welke plaats de uitvoer van Atjeh bijna uitsluitend plaats vindt, beliep de hoeveelheid Atjeh-peper aldaar in 1890 aangebracht (daaronder ook eenig product uit de Tamiangsche landschappen der residentie Oostkust van Sumatra) 130 842 pikols, tegen 140 596 in 1889 en 131 318 in 1888.

Binnen de linie werden kleine aanplantingen aangelegd, doch was men in de keuze van daarvoor geschikte gronden zeer beperkt wegens de moerassigheid van den bodem. Op het eiland Waij daarentegen namen de aanplantingen belangrijk toe.

De in de landschappen Tripah, Kwala Batoe, Tenom en Wailah ter Westkust in het wild groeiende staartpeper wordt gedeeltelijk naar Pinang uitgevoerd. Cijfers daaromtrent vindt men niet vermeld.

Tabak. Met uitzondering van het landschap Edi, waar uitbreiding der aanplantingen viel waar te nemen, bleef de cultuur van tabak stationnair. Te Olehleh werden vrij aanzienlijke hoeveelheden Java- en Padang-tabak aangevoerd.

Andere cultures. In 1890 werden slechts 17 452 pikols pinang- of betelnoten uit Atjeh te Pinang aangebracht, tegen 66 452 in 1889 en 93 665 in 1888.

Aanplantingen van suikerriet worden overal aangetroffen. Het product, waarvan een gedeelte op de passars binnen de linie wordt verhandeld, dient hoofdzakelijk voor eigen gebruik.

De cultuur van muskaatnoten wordt gedreven in de staatjes aan de Westkust. De noten worden voor een klein gedeelte uitgevoerd. Te Pinang werden in 1890 uit Atjeh aangebracht 209 pikols noten en 40 pikols foelie, tegen 60 en 7 pikols in 1889.

De koffiecultuur is van geen beteekenis.

Boschproducten. In de bosschen vindt men vele rottansoorten, waarvan echter alleen de » rottan saga " als handelsartikel waarde heeft.

Getahsoorten worden in geringe hoeveelheden uitgevoerd naar Pinang en Padang. De uitvoer naar laatstgemelde plaats vindt men niet opgegeven, doch te Pinang kwamen in 1890 uit Atjeh ter markt 59 pikols getahpertja, 201 pikols gomelastiek en 3 pikols gom benzoïn, tegen respectievelijk 31, 197 en 41 pikols in 1889. Aan bindrotting werd te Pinang uit Atjeh aangebracht in 1889 eene hoeveelheid van 6516 pikols, doch in 1890 slechts 958 pikols.

[1]) O. a. gedrukt als bijvoegsel tot de Javasche Courant van 3 November 1891.

De houtkaponderneming in Langsar (zie vorig verslag blz. 215) werd in 1890 opgeheven.

Veeteelt. De veestapel werd in 1890 aanmerkelijk gedund door buikziekte, terwijl aanvoer van elders door de sluiting der kusten niet kon plaats hebben. Cijfers omtrent den omvang van den veestapel zijn niet verstrekt.

2°. Sumatra's Westkust.

Rijst en tweede gewassen. Over het algemeen viel de rijstoogst in 1890 bevredigend uit. Slechts hier en daar vond mislukking plaats ten gevolge van overstroomingen of ziekten in het gewas.

In vier negorijen van de onderafdeeling Pangkalan Kotta Baroe en XII Kotta Kampar (residentie Padangsche Bovenlanden) werden sawahs op groote schaal aangelegd.

Uit Padang werd rijst naar binnen het tolgebied gelegen plaatsen uitgevoerd tot eene hoeveelheid van 37 725 pikols. De marktprijzen van de rijst liepen in 1890 van f 4,50 tot f 9, en die van de padi van f 2 tot f 4,50 per pikol.

Op verschillende plaatsen werden door Maleiers rijstpelmolens opgericht tot verwerking van het van de bevolking opgekochte product. Bijzonderheden omtrent die inrichtingen zijn niet gemeld.

Tweede gewassen worden voornamelijk in de bergstreken verbouwd. In de vlakte maakt men van de teelt dier gewassen weinig werk, omdat padi er in overvloed verkrijgbaar is.

In sommige streken neemt de teelt van tabak onder de tweede gewassen eene voorname plaats in. Vooral de Paijakombo-tabak is bekend. Wat geur en brand betreft, is deze van goede hoedanigheid, doch de bereiding laat te wenschen over, waarom zij voor den uitvoer naar Europa en Amerika niet gewild is. De uitvoer naar Pinang en Singapore, en van daar naar China, neemt echter toe. In 1890 werden naar Pinang 281 000 en naar Singapore 151 000 K.G. tabak uitgevoerd, tegen 136 000 en 80 000 K.G. in 1889.

Aanplantingen van katjang-kedelé vindt men in de Padangsche Bovenlanden. De bevolking laat echter aan de cultuur van die katjangsoort zich niet veel gelegen liggen, omdat, naar zij beweert, het daarmede in aanraking gekomen water, op sawahs vloeiende die met padi zijn beplant, dit laatste gewas doet mislukken. De op verschillende plaatsen aangelegde proefaanplantingen met van Java afkomstig katjangzaad slaagden over het algemeen vrij goed. Uit de residentie Tapanoli werd gemeld dat de aanplantingen op vele plaatsen niet behoorlijk werden verzorgd, omdat de bevolking het nut dier cultuur vooralsnog niet beseft en meer voordeel ziet in de rijst- en koffieteelt.

Klappers. De klappercultuur breidt zich steeds uit, waartoe het voordeel dat de handel in copra opleverde (te Padang betaalde men in 1890 voor één pikol f 7,50 à f 8, tegen f 6 à f 6,50 in 1889) veel bijdroeg. De in 1890 uitgevoerde hoeveelheid copra, hoewel minder bedragende dan in 1889, vertegenwoordigde toch nog eene waarde van f 262 416.

Koffie. De Indische adviezen omtrent de door de staatscommissie voor de gouvernements koffiecultuur met betrekking tot Sumatra's Westkust gedane voorstellen (zie het verslag van 1889, blz. 232, noot 1) vindt men hierachter afgedrukt als bijlage TT II.

Aan het cultuurverslag over 1890 worden aangaande de teelt en levering van koffie ter Sumatra's Westkust de volgende bijzonderheden ontleend.

Bij die cultuur waren ingedeeld: in de Padangsche Bovenlanden 446, in de Padangsche Benedenlanden 165 en in Tapanoli 419 kampongs, terwijl het aantal ingedeelde huisgezinnen beliep respectievelijk 159 819, 11 142 en 12 779, in totaal derhalve 1030 kampongs en 183 740 gezinnen.

Door 177 704 dezer gezinnen werden in den westmoesson 1889/90 bijgeplant 9 476 612 boomen, dat is dooreengenomen ruim 53 boomen per gezin. Naar gelang van plaatselijke omstandigheden, inzonderheid wat betreft de door de planters af te leggen afstanden, liep echter het cijfer zeer uiteen, zoodat er gezinnen waren die slechts 7, andere die 104 boomen bijplantten. Van bijplanting in 1890 waren vrijgesteld 6036 gezinnen, hetzij omdat zij reeds genoeg boomen te onderhouden hadden, of gemiddeld reeds meer dan 3 pikols per gezin inleverden, hetzij omdat op niet te verren afstand geschikte gronden ontbraken. Volgens de laatst afgesloten opgaven, vermoedelijk die van ult. 1890, werd het aantal vruchtdragende boomen gesteld op ruim 71 millioen, waarvan $65\frac{1}{3}$ millioen in de Padangsche Bovenlanden, $2\frac{2}{3}$ millioen in de Padangsche Benedenlanden en circa $3\frac{1}{2}$ millioen in Tapanoli.

Afschrijving van tuinen en indeeling van tot dusver vrijgestelde dessa's vonden niet plaats.

Vrijwillige aanplantingen werden op vrij groote schaal aangelegd in de onderafdeelingen Soepaijang en Soeliki (Padangsche Bovenlanden), terwijl verscheidene verlaten plantsoenen in Paijakombo, die nog een vrij gunstig aanzien hadden, door de bevolking weder in onderhoud werden genomen.

Aanleg van kweekbedden geschiedde alleen dàn, wanneer geen opslag te bekomen was. Ook het graven van plantkuilen behoorde tot de uitzonderingen.

Over het algemeen kwam in 1890 de weersgesteldheid ter Sumatra's Westkust aan de koffiecultuur ten goede. Daaraan is het dan ook grootendeels toe te schrijven dat de ingeleverde productie in dat jaar het midden hield tusschen den vrij bevredigenden oogst van 1888 en den zeer ongunstigen van 1889, zooals nader kan blijken uit het volgende overzicht.

	Ingeleverde hoeveelheid (in pikols) in: *a*)				
	1886.	1887.	1888.	1889.	1890.
Padangsche Bovenlanden . . .	37 176	67 478	82 230	36 138	51 744
Padangsche Benedenlanden. . .	2 266	3 364	4 197	2 202	2 867
Tapanoli	8 769	12 785	12 698	9 996	10 439
Totalen. .	48 211	83 627	99 125	48 336	*b*) 65 050

a) In den regel behoeft slechts weinig product bij de inlevering als 2de soort te worden aangemerkt. Over 1886 en 1889 is de hoeveelheid, als 2de soort ingekocht, niet opgegeven, doch in 1887, 1888 en 1890 bedroeg zij achtereenvolgens 1196, 2061 en 761 pikols.

b) De gezamenlijke kosten, op dit product gevallen, worden opgegeven te hebben bedragen f 1 288 075 (dat is gemiddeld f 19.82 per pikol), waarvan aan inkoopsprijs f 970 032, kosten van personeel voor het toezicht op de cultuur f 40 105, kosten van pakhuispersoneel f 39 180, kosten voor de gebouwen der pakhuizen f 11 180, kosten van vervoer naar de strandpakhuizen f 177 810, cultuurprocenten aan de inlandsche hoofden f 49 696, en andere kleine uitgaven f 72.

De oogst van 1891 werd geschat op ruim 59 500 pikols. Gedurende de eerste negen maanden des jaars waren ingeleverd 38 546 pikols, zijnde 10 826 pikols minder dan de hoeveelheid welke gedurende de maanden Januari t/m September 1890 in de pakhuizen was gekomen.

Omtrent de bereiding der koffie valt te melden dat in de onderafdeeling Sipirok (Tapanoli), behalve de gewone, ook de West-Indische bereidingswijze werd toegepast.

Van de indertijd in de Padangsche Bovenlanden van bestuurswege verstrekte handpelmolens (zie vorig verslag blz. 215) werd in 1890 in 't geheel geen gebruik gemaakt.

Meer gelegenheid tot inlevering van koffie werd geopend door de oprichting van een nieuw pakhuis in de Padangsche Bovenlanden, en de verplaatsing van een bestaand pakhuis naar een beter gelegen punt. Bij het einde van 1890 bestonden 90 inkooppakhuizen (54 in de Padangsche Bovenlanden, 12 in de Padangsche Benedenlanden en 24 in Tapanoli).

In den geregelden afvoer van het product, welke vroeger soms te wenschen overliet (verg. o. a. het verslag van 1889 blz. 233), kwam verbetering doordien de aannemer reeds zooveel mogelijk van den in aanleg zijnden staatsspoorweg gebruik maakte (verg. blz. 100 hiervóór).

Van gouvernementswege werd in 1890 te Padang verkocht eene hoeveelheid van 50 775 pikols Sumatra-koffie. Opgaven omtrent de in elke der vier veilingen zoowel voor 1ste als voor 2de soort behaalde middenprijzen vindt

men in het volgende overzicht, dat tevens de uitkomsten vermeldt der eerste drie veilingen van 1891.

Tijdstippen der veilingen.	Soort der koffie.	Hoeveelheden (in pikols).	Opbrengst.	Gemiddeld per pikol.
1890.				
25 Maart.	1ste	8 085	f 573 032,50	f 70,87^{5}
	2de	140	5 677,00	40,55
25 Juni	1ste	13 110	876 021,50	66,82
	2de	150	5 250,00	35,00
19 September . . .	1ste	17 525	1 200 220,25	68,48^{5}
	2de	150	6 900,00	46,00
24 December . . .	1ste	11 415	717 892,50	62,89
	2de	200	9 050,00	45,25
Total n. . .	1ste	50 135	f 3 367 166,75	f 67,16
	2de	640	26 877,00	41,99^{5}
1891.				
19 Mei	1ste	30 166	f 1 972 986,00	f 65,40^{5}
	2de	275	12 467,50	45,33^{5}
14 Juli	1ste	7 610	501 340,50	65,88
	2de	40	1 612,00	40,30
22 September . . .	1ste	12 219	746 111,80	61,06
	2de	115	4 020,00	34,95^{5}

Muskaatnoten. De uitvoer van noten en foelie gedurende 1890 bedroeg respectievelijk 4129 en 516 pikols, tegen 3740 en 655 pikols in 1889. De marktprijzen der noten daalden van f 140 à f 150 in 1889 tot f 60 à f 95 in 1890, terwijl voor de foelie f 140 à f 150 per pikol werd bedongen, tegen f 120 à f 140 in 1889.

Gambier. De teelt van gambier, die voornamelijk in de afdeeling L Kotta (Padangsche Bovenlanden) wordt gedreven, breidde zich in 1890 uit, vooral in de tot gemelde afdeeling behoorende onderafdeeling Pangkallan Kotta Baroe en XII Kotta Kampar, waar ook naar verbetering der bereidingswijze gestreefd wordt. De uit de overige gedeelten der gemelde afdeeling afkomstige gambier wordt gezegd in qualiteit verre te staan boven het product van Riouw of van de Straits-Settlements, en dan ook belangrijk hooger in prijs te zijn. Voor uitvoer naar Europa en Amerika, waar men het artikel voornamelijk in leerlooierijen bezigt en daarvoor geen fijne qualiteit behoeft, is de Paijakombo-gambier minder gewild. De van Sumatra's Westkust uitgevoerde gambier (waarvan de hoeveelheid niet is opgegeven) gaat dan ook schier uitsluitend naar Java om te dienen bij het betelkauwen en tot medicijn. Voor het product werd in 1890 f 20 à f 38 per pikol betaald, tegen f 30 à f 40 in het voorafgegane jaar.

Peper. Aanplantingen van eenige beteekenis vindt men in de onderafdeelingen Painan en Indrapoera der afdeeling Painan (Padangsche Benedenlanden). De gedurende 1890 uit Padang verscheepte hoeveelheid peper (226 pikols witte en 10 046 pikols zwarte) was uit Atjeh afkomstig.

Andere cultures. Hieromtrent valt hetzelfde te vermelden als in het verslag van 1889 werd aangeteekend.

De indigocultuur heeft, voor zooveel de Padangsche Benedenlanden betreft, slechts iets te beteekenen in de Ommelanden van Padang, en wat de Padangsche Bovenlanden aangaat, in enkele streken van de afdeelingen Tanah Datar en L Kotta.

De in laatstgenoemde afdeeling bestaande kina-aanplantingen hadden een goed aanzien.

Boschproducten. Volgens door het bestuur verstrekte opgaven moet de uitvoer van benzoë 212 pikols hebben bedragen, tegen 364 pikols in 1889.

De handel in cassia (wilde kaneel) was veel levendiger dan in 1889, terwijl de prijzen daarvan hooger waren. Opkoopers waren in den regel Chineezen, die het product naar Padang verzonden, van waar het verder werd uitgevoerd. Die uitvoer, in 1889 5296 pikols, bedroeg in 1890 10 380 pikols.

Veeteelt. Volgens de ontvangen opgaven was in 1890 het aantal runderen en buffels over 't geheel iets achteruit gegaan, hoofdzakelijk doordien de invoeren (uit de Kwantanlanden, de Batang Hari-districten, Korintji en Bengalen) niet opwogen tegen de uitvoeren naar de residentie Oostkust van Sumatra en de afdeeling Mokko Mokko der residentie Benkoelen. Onder ult. 1890 waren de cijfers betreffende den veestapel als volgt:

	Paarden.	Runderen.	Buffels.
Padangsche Bovenlanden	17 400	105 300	105 100
Padangsche Benedenlanden.	3 100	56 700	54 300
Tapanoli.	5 800	13 800	31 400
Totaal op ult. 1890 . . .	26 300	175 800	190 800
tegen „ „ 1889 . . .	26 300	176 100	192 900

Enkele gevallen van kwaden droes onder de paarden uitgezonderd, werd de veestapel gedurende 1890 niet door besmettelijke ziekten geteisterd.

Met de oprichting van de drie door den gewestelijken gouverneur aangewezen stations voor inheemsche dekhengsten (zie vorig verslag blz. 216) was men bij het einde van 1890 nog niet gereed gekomen.

Aan de in 1889 opgerichte »Fort de Kock'sche Wedloopsocieteit" verleende de Indische Regeering in Augustus 1890 eene geldelijke tegemoetkoming van f 2000.

Particuliere landbouwnijverheid. Opgaven omtrent de uitkomsten van den landbouw op de door het Gouvernement in de buitenbezittingen aan particuliere ondernemers in erfpacht (of in huur) afgestane perceelen vindt men thans aan het slot van de op blz. 219 hiervóór bedoelde bijlage CCC, welke in de eerste plaats de op Java bestaande ondernemingen van dien aard vermeldt. Ter Sumatra's Westkust vermeerderde in 1890 het aantal erfpachtsondernemingen met één, Anei genaamd, in de afdeeling Priaman der Padangsche Benedenlanden, groot 169 bouws, zoodat het totaal bedroeg 26, tér gezamenlijke grootte van 13 721 bouws. (Hiervan behoorden er 4 aan inlanders en 2 aan Chineezen.) Anei en 4 reeds van 1879, 1882 en 1889 dagteekenende ondernemingen (deze vijf gezamenlijk groot 2636 bouws) waren niet of nog niet in exploitatie. Van de 21 overige erfpachtsondernemingen waren er 17, gezamenlijk groot 10 994 bouws, voor de koffiecultuur in exploitatie, van welke er 15 eene productie verkregen in 1889 van 13 658 en in 1890 van 12 409 pikols, terwijl bij 2 nog niet geoogst werd. De andere 4 ondernemingen, gezamenlijk slechts 91 bouws groot, dienden hoofdzakelijk voor de teelt van rijst (voor één daarvan wordt ook eene kleine productie van muskaat- en klappernoten gemeld).

De op de ondernemingen gebezigde arbeiders bestonden grootendeels uit Javanen, Niassers en Hindoes.

Voor rekening van een tabaksondernemer ter Oostkust van Sumatra moet in 1890 met goed gevolg eene proefaanplanting van tabak zijn bewerkstelligd geworden in de Padangsche Benedenlanden, en wel in de onderafdeeling Indrapoera der afdeeling Painan. Ofschoon de Indische Regeering zich in Juni 1890 bereid had verklaard om voor het nemen van proeven met de teelt van tabak eene uitgestrektheid van 225 bouws domeingrond (in twee perceelen) in Indrapoera aan den bewusten Deli-planter in erfpacht af te staan, met uitzicht op het verkrijgen van hoogstens 5000 bouws, had deze echter bij het einde van 1890 bedoelde perceelen nog niet te zijnen name doen inschrijven en evenmin stappen gedaan tot het verkrijgen van meer gronden in Indrapoera.

Op gronden, indertijd van de inlandsche hoofden verkregen, wordt in de Padangsche Bovenlanden, en wel op den Boekit Lankoet in de onderafdeeling Pangkallan Kotta Baroe en XII Kotta Kampar (afdeeling L Kotta), nog eene koffieonderneming, Langsan genaamd, gedreven door een Chinees. Aldaar werd in 1890 een oogst van 119 pikols verkregen, tegen 377 in 1888 en 50 in 1889.

In de Ommelanden van Padang (Padangsche Benedenlanden) vindt men 21 particuliere landerijen, waarvan er 20 (van één is de grootte niet gemeld) worden opgegeven eene oppervlakte te beslaan van ruim 2300 bouws. De grootte van elk dier landen liep uiteen tusschen 5 en 917 bouws, en onder de eigenaren treft men zoowel inlanders en Chineezen als Europeanen aan. De meeste dezer landen dienen in hoofdzaak voor de klappercultuur en sommige tevens voor de teelt van rijst of indigo, terwijl op een paar

ook hetzij groenten worden gekweekt, hetzij vruchten, muskaatnoten of kruidnagelen worden geoogst.

3°. Benkoelen. [1])

Rijst en tweede gewassen. In de afdeelingen Mokko Mokko, Manna, Kauer en Kroë is de padicultuur op sawahs van eenige beteekenis. Overigens wordt in dit gewest de rijst op ladangs verbouwd, waaraan gedurende 1890 uitbreiding werd gegeven. Ondanks aansporingen was de bevolking niet genegen zich meer toe te leggen op den aanleg van sawahs, omdat zij meent dat ladangs eene grootere productie afwerpen. In 1890 werden zelfs minder sawahs bewerkt dan in 1889, hetgeen voor een gedeelte moet worden toegeschreven aan de sterfte onder het vee.

In de afdeeling Manna en in het district Seblat van de afdeeling Mokko Mokko mislukte een gedeelte van het gewas wegens groote droogte tijdens de vruchtzetting. In de daardoor ontstane schaarschte aan rijst werd voorzien door aanvoer van Padang en van de afdeelingen Seloema en Kauer, terwijl bovendien tijdig tweede gewassen werden aangeplant. Overigens leverden de velden een voor de behoefte voldoend beschot op.

Uitvoer van rijst naar andere gewesten had niet plaats. In de afdeeling Laïs was in 1890 de rijst het goedkoopst, namelijk f 2 à f 6,50 per pikol, doch in de andere afdeelingen liepen de laagste prijzen van f 4 tot f 10 en de hoogste van f 4,50 tot f 12,50 per pikol.

Als tweede gewassen werden op ladangs — tusschen de padi — of in tuinen (talangs) verbouwd djagong, zoomede verschillende soorten van aard- en peulvruchten die tot voeding dienen. De opbrengst strekte tot plaatselijk verbruik. Dit was ook het geval met de teelt van groenten en oliegevende gewassen.

In de bergdistricten van de afdeeling Kroë legde men zich ook toe op de vischteelt op sawahs. Bij het laten droogloopen van de velden, dat jaarlijks drie malen geschiedt, namelijk bij het beplanten, bij het oogsten en na de poeasa (vasten), worden de kleinere visschen gevangen, doch de grootere voor de voortteling ongemoeid gelaten.

Koffie. In de hooge streken der afdeelingen Manna, Kauer en Kroë breidde de koffiecultuur zich uit, terwijl in de stranddistricten belangrijke aanplantingen van Liberia-koffie werden aangelegd. Aan het toppen, het wegnemen van waterloten en het wieden wordt weinig gedaan. In de drie genoemde koffieafdeelingen werd een oogst verkregen van 3726 pikols, tegen 5910 pikols in 1889. De mindere productie was een gevolg van menigvuldige zware regens gedurende den bloeitijd, waardoor de bloesems, vóór de vruchtzetting, afvielen.

De marktprijzen van de Manna-koffie liepen van f 45 tot f 52 per pikol, terwijl de Kauer-koffie f 49 per pikol gold en voor de koffie uit Kroë f 53 à f 57 per pikol werd betaald. Het product uit de afdeeling Manna wordt door Chineezen van Benkoelen en Bandar, dat van de afdeelingen Kauer en Kroë door inheemsche kleinhandelaren opgekocht en uitgevoerd naar Padang, Java, Bandar en Moeara Doea (Palembang).

Peper. In de afdeelingen Seloema, Manna, Kauer en Kroë werd in 1890 een oogst verkregen van 40 pikols witte- en 39 pikols zwarte peper, waarvan een gedeelte zijn weg vond naar Batavia en Padang, terwijl het overige werd aangehouden in de hoop dat de lage marktprijzen (van de zwarte peper gemiddeld f 27 en van de witte f 35 à f 40 per pikol) zouden stijgen.

Goede peperstekken waren uit de door het bestuur aangelegde proeftuinen (zie vorig verslag blz. 218) in voldoende hoeveelheid te bekomen.

Andere cultures. De klapperteelt breidt zich in de stranddistricten gestadig uit. Voor de behoefte van het gewest aan klappers en olie leveren de aanplantingen ruim voldoende op. Op het eiland Engano wordt in copra en klapperolie ruilhandel gedreven met Maleiers en Chineezen.

De arènpalm wordt in het geheele gewest aangekweekt en inzonderheid in de afdeeling Kroë, waar men uitgestrekte regelmatige aanplantingen aantrof. Arènsuiker werd in geringe hoeveelheid naar Batavia uitgevoerd.

Van de cultuur van bamboe werd weinig werk gemaakt.

De teelt van tabak wordt meer en meer verdrongen door de meer loonende en minder zorg vereischende koffiecultuur. In 1890 was het weer voor dit gewas minder gunstig en werden slechts geoogst 286 pikols, waarvan een gedeelte werd uitgevoerd. Meer en meer wordt echter Javatabak ingevoerd.

De teelt van kruidnagelen breidde zich uit in de afdeelingen Ommelanden van Benkoelen, Seloema, Manna en Kauer. Voor het product (109 pikols) werd gemiddeld f 35 per pikol betaald.

Overal werden nog kleine aanplantingen van notemuskaat aangetroffen, doch veel lust bestaat er voor deze cultuur niet meer. Naar Batavia en Padang werden uitgevoerd 111 pikols noten en 12 pikols foelie.

De aanplantingen van cardamom ondergingen eene vrij belangrijke uitbreiding. Eene hoeveelheid van p. m. 7600 K.G. (125 pikols) werd in 1890 naar Batavia uitgevoerd. De gemiddelde prijs per katti ($^1/_{100}$ pikol) was f 0,75 à f 1.

Sirih, pinang en mengkoedoe werden hoofdzakelijk slechts voor eigen gebruik aangeplant.

Dit was ook het geval waar kapok, gambier en rameh verbouwd werd, welke cultures echter over 't algemeen van weinig beteekenis waren.

Veeteelt. Volgens nader verkregen opgaven (verg. blz. 103 hiervóór) zouden in dit gewest in 1889 omstreeks 6000 en in 1890 ruim 1300 buffels en runderen aan veepest bezweken zijn. Dientengevolge en door andere oorzaken was het aantal buffels, dat op ult. 1888 bedroeg 15 124, bij het einde van 1890 gedaald tot 7404, en was de runderstapel in dezelfde twee jaren teruggegaan van 4525 tot 2460. Meer en meer begint men runderen, in plaats van buffels, als trekbeesten te bezigen en worden de buffels meer uitsluitend als ploegvee benuttigd. In verband met de meerdere vraag naar vee waren de prijzen voor een trek- of ploegbuffel in 1890 gestegen tot gemiddeld f 125 en voor een trekos tot gemiddeld f 175 per stuk, terwijl daarvoor in 1888 slechts betaald werd f 60 en f 80. Slachtbuffels of slachtrunderen golden hoogstens f 80 à f 90.

Paarden vindt men voornamelijk in de afdeeling Kroë, waar zij als draagbeesten voor den afvoer der koffie dienen. Te Kroë werden in 1890 voor dat doel 97 stuks van Batavia ingevoerd. Het aantal in het geheele gewest wordt opgegeven bij het einde van 1890 687 stuks te hebben bedragen.

Geiten werden in grooten getale naar Palembang uitgevoerd. Op ult. 1890 telde men 15 140 geiten en 808 schapen.

Particuliere ondernemingen. In 1890 bestonden in dit gewest niet meer dan twee particuliere landbouwondernemingen, die echter nog te kort in werking waren om reeds product af te werpen. Het waren de erfpachtsonderneming Aijer Pringan in de afdeeling Seloema, waar 55 van de p. m. 81 bouws met peper waren beplant, en eene op 2 paal afstands van de hoofdplaats Benkoelen gelegen onderneming voor de teelt van peper en Liberia-koffie, toebehoorende aan een Chinees. Van de door hem in eigendom bezeten 44½ bouws zijn tot dusver 20 in cultuur gebracht. Beide ondernemingen bedienen zich uitsluitend van plaatselijk werkvolk.

4°. Lampongsche Districten. [1])

Rijst. Voor het grootste gedeelte wordt in dit gewest de rijstbouw nog op ladangs (droge velden) gedreven. De in 1890 van de ladangs verkregen oogst was bijzonder klein, ten gevolge van menigvuldige zware regens, die de bewerking der velden en bijgevolg de uitzaaiing der bibiet hadden vertraagd. Daarentegen leverden de sawahs — met uitzondering van die der marga Waij Lima (afdeeling Ommelanden van Telok Betong), welke door overstroomingen grootendeels werden vernield, — een overvloedig beschot op, zoodat uit de afdeeling Katimbang, waar de meeste sawahs worden aangetroffen, zelfs groote hoeveel-

[1]) Voor uitvoeriger mededeelingen nopens de residentiën Benkoelen en Lampongsche Districten wordt verwezen naar bijlage FFF.

heden rijst naar andere afdeelingen konden worden uitgevoerd. Desniettemin was de in het geheele gewest verkregen opbrengst over het algemeen niet voldoende voor de behoefte, zoodat belangrijke hoeveelheden rijst uit Java en Singapore moesten worden ingevoerd, en overigens andere voedingsgewassen, als djagong, obi, ketella, enz. beschikbaar waren. Gebrek heerschte nergens. De aangevoerde rijst werd verkocht tegen prijzen die de koopkracht van de bevolking niet te boven gingen. Toch waren er enkele streken waar de prijs steeg tot f 13,50 per pikol.

Klappers. Zooveel doenlijk plant men den klapperboom aan. De noten dienen echter voor binnenlandsch verbruik; uitvoer van olie of copra heeft niet plaats.

Peper. Van meer beteekenis is nog steeds de pepercultuur. De regenachtige weersgesteldheid, in den tijd dat de vrucht droogte noodig had om tot rijpheid te komen, veroorzaakte echter dat de oogst van 1890 — naar schatting — nog geen 25 000 pikols bedroeg, terwijl in 1889 eene productie van ruim 45 000 pikols werd verkregen. Ook de marktprijs, die in 1889 van f 30 tot f 18 per pikol was gedaald, ging in 1890 nog verder terug en wel tot f 15 per pikol. Ten gevolge van een en ander werden gedurende 1890 veel minder nieuwe plantsoenen aangelegd dan in 1889.

Koffie. Hier en daar begint de bevolking in deze cultuur meer voordeel te zien dan in de teelt van peper. In de afdeelingen Toelang Bawang en Sepoetih wordt van het planten van koffie al vrij veel werk gemaakt.

Andere cultures. De hieromtrent ontvangen mededeelingen komen overeen met hetgeen in de verslagen van 1888 en 1889 is gemeld.

Boschproducten. Gedurende 1890 werden, wegens de slechte rijst- en peperoogsten, grootere hoeveelheden boschproducten dan in 1889 ter markt gebracht. Cijfers van uitvoer zijn niet opgegeven.

Veeteelt. De veestapel bestond bij het einde van 1890 uit 541 paarden, 2218 runderen, 15 141 buffels, 8292 geiten en 2116 schapen. Ziekten van epizoötischen aard kwamen niet voor.

Particuliere ondernemingen. In 1890 kwamen in dit gewest nog geen op gouvernementsgronden gevestigde ondernemingen tot stand. (Op eenige aanvragen om vrij groote uitgestrektheden woeste gronden in erfpacht te bekomen, is in 1891 gunstig beschikt.) Alleen vond men in dit gewest twee particuliere (Europeesche) ondernemingen, die gevestigd waren op gronden krachtens de bepalingen in Indisch Staatsblad 1885 n°. 45 van de inlandsche rechthebbenden gehuurd, namelijk één ter grootte van 134 bouws in de afdeeling Ommelanden van Telok Betong, en de andere, bestaande uit het door de Krakatau-ramp van 1883 onbewoond geraakte eiland Seboekoe Besar (afdeeling Katimbang). Op dit eiland beproeft de ondernemer de teelt van klappers en kleine gewassen, terwijl hij overigens brandhout uitvoert naar Java. De exploitatie gaat uiterst langzaam, door ziekten onder het aangevoerde personeel (Bantammers). Bij de eerstbedoelde onderneming wordt hoofdzakelijk de pepercultuur gedreven, doch in 1890 viel de oogst slecht uit; hij bedroeg niet meer dan p. m. 250 pikols, tegen 950 pikols in 1889. In den laatsten tijd doet de ondernemer tevens Liberia-koffie planten. Ook hij werkt met Bantammers, gemiddeld ten getale van 60 man.

5°. Palembang. [1]

Rijst en andere voedingsgewassen. Uitgenomen enkele streken, waar in de laatste jaren meer en meer werk wordt gemaakt van den natten rijstbouw, geschiedt de rijstteelt in hoofdzaak nog op droge velden en wordt aan de bewerking van den grond weinig zorg besteed. De rijstoogst van 1890 was over het algemeen bevredigend te noemen, hoewel de landbouwer hier en daar bezwaren ondervond. Zoo werd in sommige streken een deel van het gewas door overstroomingen verwoest en moesten in de onderafdeeling Kikim (afdeeling Lematang Oeloe enz.) verscheidene sawahs onbeplant blijven, omdat de voor de irrigatie aangelegde waterleidingen niet voldoende waren onderhouden en dientengevolge niet meer aan het doel beantwoordden. Op de zoogenaamde ladang-renah, dat zijn velden die met vloed onderloopen en aan het aangevoerde slib eene groote vruchtbaarheid schijnen te ontleenen, was de oogst meer dan overvloedig; zelfs kwam men in de afdeeling Ilirau en Banjoeasin dientengevolge handen tekort om het product binnen te halen. Van daar en uit een paar andere afdeelingen werd dan ook rijst uitgevoerd, doch over 't geheel is de productie van het gewest niet voldoende voor de behoefte, zoodat de invoeren van elders bedoelde uitvoeren overtroffen. De prijzen van de rijst liepen in 1890 van f 4 tot f 12 per pikol.

De voornaamste andere voedingsgewassen die geteeld worden, schier uitsluitend voor eigen gebruik, zijn: djagong, obi, ketella of cassave, enkele boonensoorten, erwten, uien, aardappelen, enz. Alleen de cassave wordt in de benedenstreken (meestal als tweede gewas) ook voor den verkoop geteeld. Chineesche opkoopers, die voor het ruwe product f 1 à f 4 per pikol betalen, bereiden er cassavemeel van, dat voor een deel wordt uitgevoerd (naar Singapore).

Koffie. De koffiecultuur wordt hier en daar met voorliefde gedreven en gaat vooruit. De oogst van 1890 viel echter minder bevredigend uit dan in 1889, hetgeen hoofdzakelijk moet worden toegeschreven aan de vele en zware regens gedurende bijna het geheele jaar.

Met uitzondering van het product uit de onderafdeeling Redjang en Lebong (afdeeling Tebing Tinggi), dat via Benkoelen wordt uitgevoerd, vond de koffie uit de bovenstreken haren weg via Palembang gedeeltelijk naar Singapore, gedeeltelijk naar havens binnen Nederlandsch-Indië. Volgens opgaven van den ambtenaar der in- en uitvoerrechten en accijnsen bedroeg de uitvoer naar Singapore 16 820, naar Batavia 22 174 en naar andere havens binnen Nederlandsch-Indië 211 pikols, in 't geheel 39 205 pikols, tegen 42 339 pikols volgens de tol-opgaven over 1889. Voor het meerendeel wordt de koffie in het binnenland opgekocht door Palembangers en Chineezen van de hoofdplaats. De prijzen, die in 1889 van f 45 tot f 52 per pikol liepen, bewogen zich in 1890 tusschen f 50 en f 57.

In de lagere streken van dit gewest, waar tot dusver van de cultuur nog geen werk was gemaakt, werd de bevolking aangespoord om proeven te nemen met het planten van Liberia-koffie, waartoe haar de hulp van het bestuur in het verkrijgen van goed zaad werd toegezegd.

Peper. Deze cultuur begint zich langzamerhand uit te breiden. Behalve de aanplantingen in de nabijheid van de hoofdplaats Tebing Tinggi, vindt men tuinen op eenigszins uitgebreide schaal in de onderafdeelingen Lematang Ilir, Kikim, Lematang Oeloe, Kommering Oeloe en Ogan Oeloe. Uit de tuinen in laatstgenoemde twee onderafdeelingen, behoorende tot de afdeeling Moeara Doea, kreeg men een goeden oogst, terwijl van de aanplantingen nabij de hoofdplaats Tebing Tinggi nog weinig viel te zeggen, en de tuinen in de overige hier genoemde streken voor de toekomst wel wat beloofden. Ruim 4000 pikols werden in 1890 uitgevoerd, waarvan de gemiddelde marktwaarde f 35 per pikol beliep.

Andere cultures. Onder de verdere cultures, die voor de bevolking handelswaarde bezitten, zijn de volgende te noemen.

Kapas (katoen), welk gewas zoowel vóór als nà den rijstoogst geplant wordt, en in 1890 een belangrijk beschot opleverde. Aanzienlijke hoeveelheden werden uit de binnenlanden naar de hoofdplaats afgevoerd. Het ruwe product gold f 15, het gezuiverde f 25 per pikol.

Van kapok (boomwol) worden in de streken langs de Moesi-rivier uitgestrekte aanplantingen aangetroffen. Ook dit product werd grootendeels naar de hoofdplaats afge-

[1] Voor uitvoeriger mededeelingen wordt verwezen naar bijlage FFF.

voerd. Uitgevoerd werden p. m. 4800 pikols, gemiddeld ter waarde van f 15 per pikol.

De tabakscultuur is voor de bevolking in de onderafdeelingen Ranaudistricten, Redjang en Lebong en Sindangstreken eene bron van inkomsten. Naarmate echter de koffieteelt in die streken beter gedijt, schijnt deze laatste de tabakscultuur te zullen verdringen. De prijzen van de Ranau-tabak liepen van f 150 tot f 250 per pikol, en die van de veel minder deugdzame Sindang-tabak van f 20 tot f 30.

In de benedenstreken van dit gewest is de uit het sap van den arènpalm verkregen suiker een belangrijk artikel voor den binnenlandschen handel.

De klapperteelt en de aanplantingen van den Nieuw-Guinea-palm zijn voor den uitvoer van geen belang, evenmin de cultuur van gambier (waarvan slechts in de onderafdeeling Rawas uitgestrekte aanplantingen worden aangetroffen), noch ook die van pinang, sago, indigo, pandan, bamboe en rameh.

Met muskaatnoten en kruidnagelen zijn sedert eenige jaren proeven genomen, doch van hetgeen zij beloofden was nog niets met zekerheid te zeggen.

Boschproducten. Onder de zeer fraaie en deugdzame houtsoorten, die in dit gewest worden aangetroffen, bekleeden de temboesoe en onglèn (ijzerhoutsoorten) eene voorname plaats. De aankap van dit hout mag niet geschieden zonder dat voor iederen te vellen boom minstens twee levenskrachtige plantjes geleverd en op de door het bestuur aangewezen plaats in den grond gebracht zijn.

De inzameling van boschproducten blijft in de binnenlanden van dit gewest nog steeds zeer belangrijk, ofschoon het schaarscher worden er van voor de inzamelaars meer moeite oplevert dan vroeger. Hier en daar is de bevolking in de laatste jaren er dan ook op bedacht geworden om boschvoortbrengselen van belangrijke koopwaarde tegen algeheele uitroeiing te beschermen, door zich op de aankweeking daarvan toe te leggen. Dit is met name het geval ten aanzien van goede rottansoorten en van benzoë. Vooral de benzoëboom komt o. a. in de afdeelingen Moesi Ilir en Iliran en Banjoeasin reeds in uitgebreide aanplantingen voor, terwijl in den laatsten tijd in de afdeelingen Tebing Tinggi en Moeara Doea ook poearlaka (cardamom) wordt aangeplant.

Ondanks de gedaalde prijzen (f 60 à f 75 per pikol) werd in 1890 aan benzoë uitgevoerd voor eene waarde van f 900 000. Van de andere boschvoortbrengselen vindt men geen cijfers nopens den uitvoer gemeld; alleen is opgegeven dat de gemiddelde prijzen per pikol bedroegen: voor dammar (hars) f 35, voor gomelastiek en getahpertja f 100, voor lakahout f 60 en voor rottan, naar gelang van soort, f 30 à f 50.

Veeteelt. Over het geheel is de veestapel in dit gewest, vooral na de door veepest en andere ziekten geleden verliezen [1]), niet van veel beteekenis, zooals uit het volgende overzicht van de getalsterkte op ult. 1890 blijken kan.

	Buffels.	Runderen.	Paarden.	Geiten.	Schapen.	Varkens.
Hoofdplaats Palembang .	119	178	165	829	72	897
Afdeeling Tebing Tinggi.	6 030	1 688	89	8 331	866	42
Idem Lematang Oeloe, Ilir, Kikim en de Pasoemahlanden	4 661	611	94	10 081	184	„
Idem Kommering- en Ogan-Oeloe, Enim en de Ranaudistricten . .	3 813	68	130	7 222	388	„
Idem Moesi-Ilir	1 098	26	27	1 808	122	„
Idem Ogan en Kommering-Ilir en Blidah	1 083	185	14	4 599	56	„
Idem Iliran en Banjoeasin.	646	9	2	1 337	„	„
Hoofdplaats Djambi . . .	22	15	„	„	„	„
Totalen. . .	17 472	2 780	521	34 207	1 688	939

In een paar onderafdeelingen der afdeeling Tebing Tinggi verkochten vele inlanders hunne buffels om te Benkoelen koeien van Bengaalsch ras te kunnen koopen, die door grootte, kracht en vlugheid gunstig van de inheemsche beesten zich onderscheiden. Ook uit de Lampongsche districten worden runderen (stieren en ossen) als trekvee ingevoerd. Slachtvee wordt bijna uitsluitend betrokken uit de Straits-Settlements, Bali en ook uit Djambi.

De veeprijzen waren als volgt: buffels golden per stuk f 60 à f 85, trekossen en stieren f 80 à f 200, slachtvee en koeien f 40 à f 100, geiten f 4 à f 10, schapen f 5 à f 15 en varkens f 10 à f 20. Prijzen van paarden zijn niet opgegeven.

Particuliere ondernemingen. Terwijl op ult. 1890 nog geen der in vorige verslagen bedoelde concessies tot boschexploitatie was tot stand gekomen (verg. blz. 96 hiervóór), werden in 1890 wel de eerste erfpachtscontracten voor gronden in dit gewest gesloten, en wel met vijf verschillende ondernemers ter zake van 9 perceelen, gezamenlijk groot 37 388 bouws. Op twee dier perceelen, met namen Batang Leko en Toengkal, werd reeds eenige tabak geoogst (respectievelijk 428 en 130 pikols), doch, in verhouding tot de beplante uitgestrektheid, voldeed de verkregen hoeveelheid niet aan de verwachting; over de qualiteit scheen echter niet te klagen. Was aanvankelijk van Delizaad gebruik gemaakt, thans zou eene proef worden genomen met reeds geacclimatiseerd zaad. Voor de eigenlijke cultuurwerkzaamheden moeten de ondernemers zich van werkvolk buiten het gewest bedienen (verg. vorig verslag blz. 219). Omtrent de exploitatie der zeven andere in 1890 aanvaarde erfpachtsperceelen zijn, blijkens het slot van bijlage CCC, vooralsnog geen bijzonderheden gemeld. Alleen blijkt dat drie daarvan, uitmakende drie eilandjes in de Moesi-rivier, ter gezamenlijke grootte van p. m. 52 bouws, door den erfpachter (een Chinees) zouden bestemd worden voor de klapperteelt.

6°. Oostkust van Sumatra. [2])

Rijst en andere voedingsgewassen. De rijstcultuur in dit gewest gaat er niet op vooruit en voorziet, althans in de dichtst bevolkte streken, op verre na niet in de behoefte, zoodat, ofschoon de oogst van 1890 over 't geheel niet ongunstig uitviel, toch belangrijke invoeren van dat voedingsmiddel noodig waren. Voor het meerendeel wordt de rijst op ladangs of op afgeplante tabaksvelden verbouwd. Bevloeibare sawahs vindt men slechts in sommige streken der Battak-doessoen, terwijl van den regen afhankelijke natte rijstvelden worden aangetroffen nabij de hoofdplaats Laboean-Deli der onderafdeeling van dien naam, in een deel van Assahan en Batoe Bara, en in de moerassige streken van Bila en Panei. Van de zijde der tabaksondernemers in Deli zijn plannen in voorbereiding om op hunne concessievelden sawahs te doen aanleggen, niet alleen om zoodoende eene gevestigde bevolking op de ondernemingen te verkrijgen, maar ook om door regelmatige bevloeiing de productieve kracht van den grond, ten bate van de teelt van tabak, te verhoogen. Gedurende 1890 verschilden de rijstprijzen weinig van die van 1889; zij liepen van f 6 tot f 9 per pikol.

De teelt van andere voedingsgewassen heeft weinig te beteekenen. Djagong en katjang worden meestal in kleine hoeveelheden tusschen de padi verbouwd. Obi en ketella worden ook wel in afzonderlijke tuintjes aangekweekt.

Andere cultures. De hieromtrent ontvangen mededeelingen komen grootendeels overeen met die, opgenomen in de verslagen van 1888 en 1889.

Vooral in het noordelijk deel van het gewest breidde de pepercultuur zich nog steeds uit. De oogst was over het algemeen bevredigend en het product werd tegen goede prijzen van de hand gezet. Volgens opgaven van de tolkantoren werden in 1890 meer dan 25 000 pikols zwarte en ongeveer 170 pikols witte peper uitgevoerd, tegen 10 000 en 100 in 1889.

Ook de oogst der notemuskaat-aanplantingen (die voornamelijk worden aangetroffen in Padang en Bedagei, Beneden-Langkat en Serdang) was gunstig en kon gesteld worden op 2250 pikols noten en 630 pikols foelie, tegen respectievelijk 1900 en 270 in 1889. De plantsoenen worden door de inlandsche eigenaren meestal verpacht aan Chineezen.

[1]) Zie over de in 1890/1891 geheerscht hebbende epizoötiën in sommige streken van het gewest het medegedeelde op blz. 103 hiervóór.

[2]) Voor uitvoeriger mededeelingen wordt verwezen naar bijlag FFF hierachter.

Dit laatste is ook het geval met de vrij aanzienlijke sago-aanplantingen, die men op de tot Siak behoorende eilanden aantreft. De jaarlijksche productie daarvan kan gesteld worden op 10 000 pikols. In Siak zelf en in Kwaloe wordt sago door de inlandsche bevolking verhandeld en, naar schatting tot eene hoeveelheid van 500 en 400 pikols 's jaars, uitgevoerd naar Singapore.

Uit de afdeeling Batoe Bara werden groote hoeveelheden klappers, ook in gedroogden staat (als copra), uitgevoerd, terwijl te Bengkalis invoer van klappers uit Malakka plaats vond.

Voornamelijk uit Tamiang en Beneden-Langkat heeft uitvoer van pinangnoten plaats. De in 1890 uitgevoerde hoeveelheid wordt geschat op p. m. 4000 pikols.

Boschproducten. De vraag naar van nipa vervaardigde atap, waarmede nagenoeg alle schuren en woningen op de tabaksondernemingen worden gedekt, nam in 1890 zoodanig toe dat, niettegenstaande belangrijke aanvoeren uit Perak plaats hadden, de prijs van dat materiaal — gewoonlijk niet meer bedragende dan 20 dollars per 1000 stuks — tot 30 dollars steeg.

Getah en rottan, afkomstig uit de afdeelingen Bengkalis en Laboean Batoe, werden in beduidende hoeveelheden naar Pinang en Singapore uitgevoerd. De uitgevoerde hoeveelheden worden gesteld voor getahpertja op 3000, voor andere getahsoorten op 1200, en voor rottan op 15 000 pikols, ter waarde van respectievelijk f 350 000, 75 000 en f 180 000.

De uitvoer van harssoorten had niet te beteekenen, en de inzameling van was, in 1888 en 1889 achtereenvolgens 650 en 160 pikols, daalde, zonder bekende reden, in 1890 tot 110 pikols, ter waarde van circa f 10 000.

In het zuidelijk gedeelte van dit gewest, waar uitgestrekte bosschen met deugdzaam hout worden aangetroffen, houden tal van Chineezen zich bezig met het zagen van planken en het kappen van balken op de zoogenaamde » panglongs ". Schier al deze Chineesche zagerijen, ten getale van circa 70, worden aangetroffen in de kuststreken en op de eilanden tot Siak en Pelelawan behoorende. Zij werken, naar schatting, met een 1600-tal arbeiders.

Veeteelt. Behalve in de Battak-doessoen, waar men nogal karbouwen aantreft, bestaat in dit gewest geen eigen veestapel der bevolking en legt men zich nergens op veeteelt toe. In de meeste streken ontbreken dan ook geschikte weidegronden. Een aanhoudende toevoer zoowel van trekdieren als van slachtvee is noodig om in de behoefte te voorzien. In groote hoeveelheden worden verder varkens, kippen en eenden ingevoerd. De geldswaarde van het in 1890 van elders aangebrachte levend vee kan op minstens f 700 000 worden gesteld. Omtrent de getalsterkte van het aanwezige vee zijn geen opgaven verstrekt.

Particuliere ondernemingen. Slechts twee ondernemingen in dit gewest, beide op het eiland Bengkalis, beschikten over in erfpacht verkregen gouvernementsgronden. Bij één daarvan, Louisaburg, reeds van 1878 dagteekenende, waren in 1890 slechts 20 van de 528 bouws beplant, en wel met peper, doch de ranken droegen nog geen vrucht. Ten behoeve van de andere onderneming werd het erfpachtscontract (betreffende 2235 bouws) eerst in Februari 1890 gesloten, en met de ontginning was bij het einde des jaars nog geen aanvang gemaakt. Voor welk doel de gronden bestemd zijn, is niet gemeld.

De particuliere landbouwnijverheid in dit gewest werkt dan ook tot nog toe schier uitsluitend in de inlandsche staten krachtens concessie-contracten van het inlandsch bestuur. (Nopens de als ondernemers toe te laten personen en vennootschappen zie men het medegedeelde op blz. 97 hiervóór.)

Bijlage GGG hierachter vermeldt 297 landbouwconcessies, betrekking hebbende tot eene gezamenlijke uitgestrektheid van 811 279 bouws, en in 1890 uitmakende 276 ondernemingen, op 2 na, alle beoogende de teelt en bereiding van tabak. Voor zooveel blijkt, waren er van deze 276 ondernemingen: 100 die nog niet of niet meer in exploitatie waren; 17 die pas geopend of heropend waren, maar in 1890 nog niet oogstten; 2, van welker productie geen opgaaf ontvangen werd, 1 (Lau Boentoe in Langkat), welke hoofdzakelijk voor den houtkap dient, maar waar ook eenige pepertuinen werden aangetroffen [1]; 1 (Tanabang in Serdang), waar enkel de koffiecultuur wordt gedreven [2], en eindelijk 155, welke in 1890 eene tabaksproductie verkregen van gezamenlijk 42 033 874 Amsterdamsche ponden tabak [3].

Uit het volgende overzicht kan o. a. blijken hoe de uitgestrektheid der in concessie gegeven gronden en de verkregen tabaksproductie over de verschillende afdeelingen van het gewest verdeeld waren.

AFDEELINGEN.	ONDERAFDEELINGEN EN LANDSCHAPPEN.	Aantal landbouwconcessies op ult. 1890 nog van kracht.	Uitgestrektheid (in bouws), waartoe de concessiecontracten betrekking hadden.	Aanwezig getal ondernemingen in 1890. *a*)	Aantal tabaksondernemingen waarvan productie opgaven ontvangen zijn.	In 1890 verkregen tabaksproductie (in Amst. ponden) bij de in de voorgaande kolom bedoelde ondernemingen.
Deli.	Rijk Deli	58	123 750	55	46	18 056 054
Id.	Padang en Bedagei	36	47 700	32	16	2 900 859
Id.	Rijk Langkat.	55	149 250	49	36	11 339 488
Id.	Rijk Serdang	46	109 479	43	25	5 850 879
Batoe Bara.	—	18	31 050	15	11	1 253 008
Assahan.	—	30	90 700	28	15	2 411 134
Laboean Batoe.	—	10	57 800	10	3	114 077
Bengkalis.	—	44	201 550	44	3	108 375
	Totalen . . .	297	811 279	276	155	42 033 874

a) Hieronder zoowel de ondernemingen die in 1890 geopend of heropend werden, maar in dat jaar nog geen oogst opleverden, als die welke gesloten werden of nog niet in exploitatie kwamen.

Meer en meer bevestigde zich de reeds in de laatste jaren opgedane ervaring dat, bij goede grondverzorging en bewerking door bemesting en verbeteringen in de cultuur, van de zoogenaamde » afgeplante " velden tabak te

[1]) Eene concessie uitsluitend voor houtkap, Soengei Rawa genaamd, werkt in Siak. Het voor dat doel voor 35 jaren (tegen eene jaarlijksche betaling van 900 dollars) door het inlandsch bestuur afgestaan terrein beslaat naar schatting 60 000 bouws. Deze onderneming, in handen van de naamlooze vennootschap „ Houtaankap Siak ", werkte in 1890 met 95 Chineezen, 4 Hindoes en 30 Javanen. De in dat jaar op Soengei Rawa gekapte hoeveelheid hout bedroeg 6000 M^3, terwijl op Lau Boentoe in Langkat 900 M^3 werd gekapt. (In het verslag van 1888 werd nog van 2 andere contracten voor houtkap in Siak gewag gemaakt, maar deze schijnen buiten gevolg te zijn gebleven, althans in de latere berichten worden zij in het geheel niet meer genoemd.) Ook moet nog eene Europeesche houtonderneming in Serdang gevestigd zijn, maar of deze het hout uit eigen aankap verkrijgt, dan wel enkel als houtzagerij gedreven wordt, is uit de ontvangen opgaven niet op te maken.

[2]) Bij deze onderneming werden 53½ pikols koffie geoogst.

[3]) Bij vier dezer ondernemingen werden op kleine schaal nog andere cultures aangetroffen, namelijk bij St. Cyr (in Deli) Liberia-koffie en cacao, bij Mariëndal en Bekalla (mede in Deli) koffie, en bij Blimbing (in Batoe Bara) getahpertja. Deze cultures leverden echter nog weinig of niets op. Voorts werd bij Kalahoen Pinang (in Deli) eene proef genomen met den aanplant van looffa, tot dusver evenwel met geen resultaat.

verkrijgen is, die in hoedanigheid en quantiteit weinig of niet behoeft onder te doen voor het product van maagdelijke gronden.

Zooals bekend, wordt voor den eigenlijken cultuurarbeid uitsluitend Chineesch werkvolk gebezigd. In de behoefte aan deze categorie van werkkrachten werd in 1890 reeds voor een groot deel voorzien door rechtstreeksche immigratie uit China. Van daar werden namelijk in 1890 ter Sumatra's Oostkust rechtstreeks aangebracht 6938 koelies, waarvan er 5940 werkcontracten sloten, terwijl de overigen deels naar China werden teruggezonden, wegens ongeschiktheid voor den arbeid, deels zich vestigden als ambachtslieden of zich als bedienden verhuurden. Behalve de rechtstreeks uit China aangevoerde immigranten werd in 1890 een ongeveer gelijk aantal nog aangebracht van Pinang en Singapore. Daartegenover kan het aantal Chineesche koelies, dat dit gewest verliet, gesteld worden op ongeveer 6000. Hoewel de meesten hunner, na ommekomst van hunne werkovereenkomst, zich naar de Straits Settlements begeven (vanwaar zij dan weder voor een deel met nieuwe werkcontracten terugkomen), verdient vermelding dat de gedurende 1890 rechtstreeks naar China teruggekeerde 873 koelies, door middel van niet-endosseerbare en alleen in China betaalbare wissels, aan overgespaarde gelden eene som medenamen van 102 586 dollars, alzoo gemiddeld ongeveer 118 dollars per hoofd. Voor andere dan eigenlijke cultuurwerkzaamheden bedienen de ondernemers zich van werklieden van niet-Chineeschen landaard. Zoo worden voor boschkappen en het bouwen van schuren Battaks, Gajoes, Bandjareezen, Baweanners, en ook Javanen gebezigd, voor het aanleggen van wegen en draineeringen voornamelijk Javanen, voor het verzorgen van trekvee zooveel mogelijk Klingaleezen. In 1890 werkten er op de gezamenlijke ondernemingen ver over de 80 000 werklieden, waarvan ruim ²/₃ Chineezen, terwijl de overige arbeiders grootendeels uit Nederlandsch-Indië zelf afkomstig waren. Een en ander blijkt nader uit het volgende overzicht.

LANDAARD DER ARBEIDERS.	Deli.	Langkat.	Serdang.	Padang en Bedagei.	Assahan.	Batoe Bara.	Laboean Batoe.	Bengkalis.	Totalen.
Chineezen	21 962	14 225	6 202	4 026	4 734	2 387	270	niet opgegeven.	53 806
Javanen	5 674	3 691	2 073	1 169	1 418	674	148	id.	14 847
Klingaleezen	1 358	743	109	146	68	10	27	id.	2 461
Baweanners	621	176	219	24	88	84	"	id.	1 212
Bandjareezen	1 002	1 444	245	146	1 066	177	18	id.	4 098
Maleiers	85	207	54	25	"	"	1	id.	372
Mandhelingers	65	111	10	25	50	"		id.	261
Allas en Gajoes	10	53	"	"	"	"	"	id.	63
Battaks	1 108	667	1 252	284	120	"	3	id.	3 434
Lieden wier landaard niet is opgegeven	"	"	"	"	"	398	"	id.	398
Totalen	31 885	21 317	10 164	5 845	7 544	3 730	467	niet opgegeven.	a) 80 952

a) Voor zooveel daaromtrent opgaven verstrekt zijn, waren van deze 80 952 werklieden er 74 722 bij contract aangenomen en werkten de overige 6230 buiten contract. De Chineezen en de Klingaleezen waren allen bij contract aangenomen. Ook was dit het geval met bijna al de op de ondernemingen in dienst zijnde Javanen en Baweanners. Buiten contract (op taakwerk of als daglooners) werkten ruim de helft der Bandjareezen en verder de inboorlingen van Sumatra (Maleiers, Mandhelingers, Allas, Gajoes en Battaks), zoomede de 398 lieden wier landaard in het staatje niet is opgegeven.

Aan de bezwaren, blijkens 't vorig verslag (blz. 220) van de zijde der ondernemers ingebracht tegen sommige bepalingen der in Indisch Staatsblad 1889 n°. 138 opgenomen verordening, regelende de onderlinge rechten en verplichtingen der werkgevers en der van elders afkomstige werklieden in dit gewest, is zooveel mogelijk tegemoet gekomen bij de ordonnantie van 11 Maart 1891 (Indisch Staatsblad n°. 72), waarop reeds gedoeld is op blz. 228 hiervóór.

De oogst van Sumatra-tabak was in 1890 grooter dan in eenig vorig jaar, terwijl ook de qualiteit van het product — waaronder vooral de zoozeer gewilde lichte kleuren — over het algemeen werd geroemd. Toch waren de voor het product van 1890 behaalde marktprijzen over het geheel zeer teleurstellend, ten gevolge zoowel van tijdelijk overvoerde markten als van de nieuwe tariefswetgeving in Amerika, waarheen de in Europa verkochte Sumatra-tabak voor een groot deel haren weg vindt. Volledige cijfers omtrent de verkoopen van Sumatra-tabak in 1891 en den verkregen algemeenen middenprijs zijn nog niet beschikbaar. De verkoopen van 1890 (oogst 1889) hadden, volgens handelsberichten, bestaan uit 184 304 pakken (à 76½ K.G. netto per pak), waarvan hier te lande verkocht waren 161 507 pakken, welke in het geheel opbrachten f 36 597 000, zijnde in doorsnee p. m. f 1,48 per ½ K.G., en 22 797 pakken te Bremen, Londen en Hamburg aan de markt kwamen, waar zij opbrachten in 't geheel f 3 961 000, zijnde in doorsnee p. m. f 1,13⁵ per ½ K.G. Uit dezelfde handelsberichten blijkt voorts nog dat de hier te lande verkochte tabak van de ondernemingen in eigenlijk Deli dooreengenomen opbracht f 1,67 per ½ K.G., terwijl voor die uit andere streken van het gewest lagere middenprijzen werden verkregen, voor het Siak-product zelfs niet meer dan f 0,40 per ½ K.G. Met inbegrip van de gemelde afdoeningen in het buitenland bracht de geheele Sumatra-oogst van 1889 (berekend op 28 198 512 K.G.) ruim f 40½ millioen op, dat is dooreengenomen bijna f 1,44 per ½ K.G., terwijl de in 1889 te gelde gemaakte oogst van 1888, daaronder dus ook de afdoeningen elders dan in Nederland (zie het verslag van 1889 blz. 239), had opgebracht f 35½ millioen, zijnde gemiddeld per ½ K.G. f 1,28⁵.

7°. Riouw en onderhoorigheden.

De rijstcultuur wordt in dit gewest hoofdzakelijk gedreven in de onderhoorigheden op Sumatra's vasten wal. De oogst was in 1890, ten gevolge van de late beplanting der velden en van ziekten in het gewas, niet zoo gunstig als in vorige jaren. Dientengevolge waren de invoeren van dit voedingsmiddel uit Singapore grooter dan gewoonlijk.

Aan de gambier- en peperplantsoenen, voornamelijk toebehoorende aan Chineezen, werd geen uitbreiding gegeven. De daarvan verkregen oogsten, die bevredigend moeten zijn uitgevallen, werden veelal naar Singapore en slechts voor een klein gedeelte naar Java verscheept. In het geheel bedroeg de uitvoer, volgens schatting, 140 000 pikols gambier (nagenoeg evenveel als in 1889) en 75 000 pikols peper (¹/₅ meer dan in 1889). De hooge prijzen, die in het begin van 1890 voor die artikelen werden besteed, namelijk voor de witte peper f 56, voor de zwarte peper f 24, voor de gambier 1ste soort f 25 en voor de gambier 2de soort f 22 per pikol, daalden gaandeweg tot respectievelijk f 38, f 13,50, f 23 en f 19.

De onbelangrijke Liberia-koffieaanplantingen in de afdeelingen Battam en Lingga leverden weinig product op.

Omtrent de sagoteelt, in sommige streken van het gewest de hoofdcultuur der inheemsche bevolking, zijn ditmaal geen bijzonderheden gemeld, evenmin nopens de te Dai (Lingga) en te Meral (Karimon) bestaande inrichtingen tot fabriekmatige bereiding van het product.

De teelt van cassave heeft eenige beteekenis op het eiland Singkep. Het uit het product bereide meel dient slechts voor plaatselijk verbruik.

In de afdeelingen Battam en Karimon breidde de ananasteelt zich uit met behulp van door industrieelen te Singapore verstrekt werkkapitaal.

Kadjangmatten werden in groote hoeveelheden van Karimon naar Singapore uitgevoerd.

Ten gevolge van den verbeterden politieken toestand in Indragiri nam de uitvoer van boschproducten uit dat landschap belangrijk toe.

Van de vier door Europeanen van het inlandsch bestuur van Indragiri verkregen landbouwconcessies, tot welker goedkeuring de Indische Regeering machtiging of voorwaardelijk machtiging verleende (zie blz. 97 hiervóór), leidde er nog slechts één tot het vestigen van eene onderneming, waar een aanvang werd gemaakt met de teelt van tabak; verder blijkt reeds dat van één der concessies geen gebruik zou worden gemaakt.

De sedert eenige jaren op het eiland Battam, op een met goedkeuring van de Indische Regeering van het inlandsch bestuur van Lingga Riouw in huur verkregen perceel, tot stand gebrachte onderneming voor koffie- en hennepteelt (zie o. a. het verslag van 1889 blz. 240) zond over 1890 geen berichten in.

8°. Banka. [1])

Rijst en andere voedingsgewassen. De rijstcultuur wordt op Banka algemeen op droge velden (ladangs) gedreven. Eenige in het district Toboali, op aansporing van het bestuur, aangelegde proefsawahs, ter uitgestrektheid van p. m. 25 bouws, voldeden vrij wel aan de verwachting, in aanmerking genomen het late tijdstip der beplanting en de vernielingen van het gewas door veldmuizen aangericht. Wegens den aard en de gesteldheid van den bodem is echter de gelegenheid tot sawahaanleg zeer beperkt. Levert de rijstcultuur slechts in zeer gunstige jaren iets meer op dan voor de behoefte der bevolking noodig is, in 1890 viel de oogst verre van bevredigend uit, hoofdzakelijk ten gevolge van de menigvuldige met hevige winden gepaarde regens, die de bewerking en beplanting der ladangs deden vertragen. Ter voorziening in de schaarschte aan rijst werd eene groote hoeveelheid (45 700 pikols) van dat voedingsmiddel uit Java, Palembang en Singapore aangevoerd, terwijl bovendien aardvruchten tijdig werden aangeplant.

De prijzen van de rijst liepen tusschen f 5 en f 7, die van de padi tusschen f 2,50 en f 5 per pikol.

Van andere eigenlijke voedingsgewassen plant de bevolking bij voorkeur obie kajoe. Ook suikerriet en pisang wordt nogal geteeld, welke gewassen ook aftrek vonden bij de mijnwerkers.

Klappers, arèn, sago en pinang. Niet zonder goed gevolg tracht het bestuur de bevolking van het nut der bijplanting van deze palmsoorten te overtuigen. Omtrent de aanwezige beplantingen zijn echter geen bijzonderheden gemeld. Alleen is bericht dat het aantal klapperboomen in 1890 vermeerderde met 9600 stuks. Van de districten Blinjoe en Toboali werden noten uitgevoerd naar Palembang, terwijl uit Singapore 17 700 liters klapperolie werden ingevoerd.

Peper. In de laatste jaren is, op aanmoediging van het bestuur, ook tot het planten van peper overgegaan, en in sommige streken van het gewest belooft deze cultuur inderdaad eene goede toekomst. In 1890 was voornamelijk in het district Pangkalpinang uitbreiding waar te nemen, waar het aantal ranken van 76 000 op 120 000 werd gebracht. Uitgevoerd werden (naar Java) 285 pikols witte peper.

Gambier. Hier en daar wijdt de bevolking zich ook aan de gambierteelt, doch over 't algemeen neemt deze cultuur weinig toe. Toch heeft eenige uitvoer plaats, die in 1890 350 pikols bedroeg, alles naar Palembang. Het product gold f 15 à f 20 per pikol.

Boschproducten. De bosschen op Banka zijn nog slechts eene schaduw van hetgeen zij oudtijds waren. Boomen van zware afmetingen beginnen meer en meer zeldzaam te worden. In verband daarmede is ook de voorraad boschproducten verminderd. Echter worden nog altijd, ofschoon niet meer in belangrijke hoeveelheden, ingezameld dammar, getah, honig, bijenwas en verschillende plantaardige vetten. Slechts van enkele dier artikelen zijn cijfers van uitvoer opgegeven. De uitvoer van gomsoorten beliep in 1890 5400 pikols, die van honig en was respectievelijk 320 en 127 pikols, alles naar Java, Palembang en Singapore.

Veeteelt. Van veeteelt wordt op Banka tot nog toe geen werk gemaakt, ofschoon, volgens den resident, de gelegenheid daartoe niet zoo ongunstig is als veelal verondersteld wordt. In de districten Toboali en Blinjoe tieren dan ook een paar kudden karbouwen en runderen goed voort. Intusschen is de veestapel nog gering, daar in de verschillende districten hoogstens eenige tientallen dezer beesten worden aangetroffen. In al de negen districten van het eiland telde men bij het einde van 1890 slechts 71 karbouwen, 225 runderen, 113 paarden, 8 schapen en 281 geiten. Pogingen om op Banka het getal paarden te doen toenemen worden van bestuurswege voorbereid. In 1891 is namelijk besloten om geleidelijk een 25-tal paarden op 's lands kosten te doen aanbrengen, deels om als zoogenaamde politiepaarden ter beschikking van de besturende ambtenaren te worden gesteld, deels om eenige fokmerries tegen goedkoopen prijs onder het bereik der bevolking te brengen.

9°. Billiton. [1])

Rijst en tweede gewassen. Ook op dit eiland wordt de rijst alleen op ladangs (droge velden) verbouwd, en de grond is voor den landbouw zoo weinig geschikt dat een rijstveld na elken oogst 8 à 11 jaar ongebruikt moet blijven. De productie is bovendien gering. Bij een zeer gunstigen oogst, hoedanige spaarzaam voorkomt, wordt hoogstens een 30-voud van de velden verkregen. In 1890 kon, wegens de abnormale weersgesteldheid, slechts een zesde gedeelte van de bewerkte ladangs worden beplant. De rijst, waarvan steeds belangrijke invoeren noodig zijn, was dientengevolge hoog in prijs (f 5,50 à f 9 per pikol), zoodat de bevolking in enkele streken zich een tijdlang uitsluitend voedde met cassave (obi menggala). Dit voedingsmiddel neemt hier onder de tweede gewassen de voornaamste plaats in. In gunstige oogstjaren wordt zelfs cassavemeel naar Singapore uitgevoerd. Djagong wil op Billiton niet tieren. De geringe aanplantingen dienen, even als het suikerriet, der bevolking slechts tot versnapering. Proeven met het verbouwen van katjang kedele, met zaad uit 's lands plantentuin verstrekt, zijn geheel mislukt.

Klappers, pinang, arèn en sago. De kuststreken van dit gewest eigenen zich bijzonder voor de klappercultuur. Gedurende 1890 werden ruim 27 000 boomen bijgeplant. De noten vonden grootendeels haren weg naar Singapore en Palembang, en golden f 3 de 100 stuks; klapperolie wordt slechts voor plaatselijk verbruik bereid.

Ook de pinangcultuur, ofschoon nogal zorg vereischende, wordt gezegd zich van lieverlede uit te breiden. Het aantal boomen schijnt vroeger echter te hoog te zijn geschat. Thans toch wordt het totaal gesteld op 123 000 (in 1888 op 152 000). De noot wordt, na ontbolsterd en gedroogd te zijn, via Singapore naar China uitgevoerd, in 1890 tot een hoeveelheid van 594 pikols, ter waarde van f 5 à f 6 per pikol.

Aan den arènpalm wordt alleen eenig onderhoud besteed, voor zoover hij in de kampongs wordt aangetroffen. De uit het sap vervaardigde suiker dient alleen voor eigen gebruik.

De sago wordt alleen gebezigd als varkensvoeder, daar de bevolking niet bekend is met de bereiding voor eigen gebruik. De aanplant bestond op ult. 1890 uit ongeveer 12 000 boomen, welke opgaaf mede lager is dan vroeger.

Peper. De in de laatste jaren door Chineezen ondernomen peperplantsoenen (waarbij geen gebruik wordt gemaakt van schaduwboomen) breidden zich uit. Enkele aanplantingen van drie jaren oud hadden zich reeds in vrucht gezet en deden een bevredigenden oogst verwachten. Sedert kort vertoonde zich echter hier en daar eene ziekte in de peperranken, zich openbarende in het rood worden van de stengels en bladeren, hetgeen eene langzame weg-

[1]) Voor uitvoeriger mededeelingen nopens de gewesten Banka en Billiton wordt verwezen naar bijlage FFF hierachter.

kwijning van de aangetaste ranken ten gevolge had. Blijft deze ziekte voortwoekeren, zoo meldt het hoofd van gewestelijk bestuur, dan valt het nog te bezien of de peperteelt op den duur zal kunnen worden volgehouden, daar, uit gebrek aan inheemsche, uitsluitend met Chineesche koelies wordt gewerkt.

Intusschen was hier en daar ook de inheemsche bevolking er toe overgegaan peper te planten.

Boschproducten. Het vellen van marbau- en ijzerhoutboomen in de reeds zoo schaars van goed timmerhout voorziene bosschen werd streng tegengegaan, terwijl tevens werd gewaakt tegen het roekeloos kappen van boomen voor het kolenbranden. Na afloop van den padi-oogst houdt de bevolking zich bezig met het inzamelen in de bosschen van dammar, getahpertja, garoe, was, honig en rottan, welke producten door Chineesche handelaren worden opgekocht en naar Singapore uitgevoerd. De inzameling en de uitvoer, waaromtrent echter geen cijfers zijn verstrekt, moeten in de laatste twee jaren nogal zijn toegenomen.

Veeteelt. Een eigenlijke veestapel bestaat op Billiton niet, wegens het weinige en slechte gras dat men er aantreft. Nu en dan worden enkele voor de slachtbank bestemde koeien van Singapore aangevoerd. Van varkens heeft een vrij aanzienlijke invoer plaats, deels van Singapore, deels van Batavia en Pontianak. Schapen en geiten zijn gering in aantal. Paarden zijn alleen in het bezit van sommige Europeanen en van enkele Chineesche en inlandsche hoofden.

10°. Westerafdeeling van Borneo.

Rijst en *tweede gewassen.* Evenals in het voorafgegane jaar konden in 1890 vele velden, ten gevolge van aanhoudende zware regens, weder niet met padi worden beplant, terwijl op andere veel schade aan het gewas werd toegebracht door insecten, wilde varkens en veldratten. De rijstproductie was dan ook lang niet voldoende voor de behoefte, terwijl de op aansporing van het bestuur op groote schaal tot stand gebrachte aanplantingen van tweede gewassen (voornamelijk cassave en djagong) wegens dezelfde oorzaken mede weinig opleverden. Buitengewone maatregelen om de bevolking tegemoet te komen waren intusschen niet noodig, daar de handel zorg droeg voor tijdigen aanvoer — uit Singapore — van eene groote hoeveelheid (ruim 219 000 pikols) Siam-rijst.

Klappers. De klapper-aanplantingen breidden zich uit. Ook de handel in olie en copra nam toe. Werden van eerstgenoemd artikel in 1889 uitgevoerd 358 130 liters, in 1890 steeg dit cijfer tot 611 000 liters, terwijl de in 1890 uitgevoerde copra eene waarde vertegenwoordigde van ruim f 846 000, tegen f 656 000 in 1889.

In de afdeelingen Mampawa en Sambas wordt uit het sap van den klapperbloemsteel suiker bereid, deels ter voorziening in eigen behoefte, deels bestemd voor den uitvoer naar Singapore.

Koffie. In Mampawa werd eene proefaanplanting van Liberia-koffie aangelegd met door 's lands plantentuin te Buitenzorg verstrekt zaad, terwijl in de Batang Loeparlanden (afdeeling Sintang) een proeftuin tot stand kwam van 500 Java- en Liberia-koffieboomen, waarvan de laatste soort een zeer goed aanzien had.

De aanplantingen in Sambas (zie vorig verslag blz. 221) ondergingen ook gedurende 1890 geen uitbreiding. Volgens opgaven van den sultan was echter het aantal vruchtdragende boomen geklommen tot 18 700, waarvan 10 000 Liberia-soort.

Peper. Op de cultuur van peper legde men zich voornamelijk toe in de afdeelingen Sambas, Montrado en Pontianak. Uitvoer van het product vond, als gewoonlijk, plaats naar Singapore, waarheen in 1890 eene hoeveelheid van 238 pikols, tegen 371 in 1889, werd verscheept.

Suikerriet. Zoowel uit Pontianak als uit Sambas werden rietstekken uitgevoerd om als plantmateriaal te dienen voor suikerondernemingen op Java. De verwerking van het riet tot suiker vond hier en daar in de afdeelingen Sambas en Mampawa door de bevolking plaats, doch op primitieve wijze, namelijk door persing met handmolens en uitkoking. De aldus verkregen suiker en stroop vonden haren weg naar Singapore en Serawak.

Andere cultures. Van de sagocultuur werd, wegens de lage marktwaarde van het product, niet veel werk gemaakt. Uitgevoerd werden gedurende 1890 ruim 4700 pikols sago, tegen ongeveer 9000 pikols gedurende 1889.

In de behoefte aan kapok werd voorzien door aanvoer uit Singapore.

Nipapalmen worden in overvloed in het wild aangetroffen. De van nipabladeren vervaardigde atap, matten en dekbladen voor inlandsche sigaretten werden op de passars te koop aangeboden en gedeeltelijk naar Singapore uitgevoerd.

De teelt van gambier heeft weinig te beteekenen.

Boschproducten. In den uitvoer van getah, rottan en gomdammar viel in 1890 eenige vermeerdering waar te nemen. Ten gevolge van de zware regens tijdens den bloeitijd der tengkawang-boomen leverden deze weinig product op. Terwijl in 1889 voor eene waarde van f 356 200 aan tengkawangvet was uitgevoerd, vertegenwoordigde het in 1890 uitgevoerde product slechts eene waarde van f 70 670.

Veeteelt. Eene niet onbelangrijke toeneming van den veestapel viel in den loop van 1890 te bespeuren in de afdeelingen Pontianak, Sambas, Montrado en Soekadana. De uitvoer van varkens naar Serawak vertegenwoordigde eene waarde van ongeveer f 21 500.

Particuliere ondernemingen. De in dit gewest bestaande of in wording zijnde particuliere landbouwondernemingen betreffen alle de exploitatie van gronden door inlandsche vorsten afgestaan. Zooals reeds gezegd is op blz. 97 hiervóór, was bij het einde van 1890 nog slechts op 5 ondernemingen (in Sambas) met de beplanting een aanvang gemaakt, op één van welke — Semajam, met een concessieterrein van 10 000 bouws, — de exploitatie echter gestaakt werd wegens gemis aan verder werkkapitaal. De ondernemer van Lembang (10 000 bouws) en die van Sakkong (4500 bouws) bepaalden zich voorloopig tot proeven met de teelt van peper en koffie; de eerste had daartoe 15, de andere 21½ bouws beplant, en zij werkten slechts met respectievelijk 12 en 60 daglooners. Op Kartiassa (5500 bouws), toebehoorende aan den ondernemer van Sakkong, werd suikerriet geteeld, bestemd om als bibiet naar Java te worden verzonden. Bij deze onderneming werd gewerkt met 50 daglooners; zij had 100 bouws in cultuur en leverde in 1890 ruim 2 212 000 rietstekken op. De vijfde onderneming, Serabé (10 000 bouws), had 80 bouws beplant met tabak, doch de productie viel zeer tegen, wat de hoeveelheid betreft; zij bedroeg slechts p. m. 1000 K.G., hetgeen hoofdzakelijk te wijten was aan het slechte gehalte der gebezigde Chineesche koelies [1]). Het aantal der van buiten het gewest afkomstige op contract in dienst genomen koelies op Serabé bedroeg 140, dat der daglooners 30.

11°. Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo.

Rijst en *andere voedingsgewassen.* De rijstoogst was over het algemeen niet gunstig te noemen. In de laag gelegen landen kwamen de velden, nadat zij beplant waren, ten gevolge van zware en langdurige regens te diep onder water, waardoor de aanplantingen voor een groot deel mislukten. Het natte weder veroorzaakte ook veel vertra-

[1]) De buitengewone bescherming, met het oog hierop gedurende het tweede oogstjaar van bestuurswege aan deze onderneming verleend (zie daarover blz. 15 hiervóór), heeft in November jl. een einde genomen. Bedoeld oogstjaar is voor de onderneming andermaal ongunstig geweest, daar de oogst, die in Juli 1891 nog niet was binnengehaald, door de toen ingevallen droogte grootendeels mislukte. Bijaldien doorgewerkt wordt, zou men trachten de werkzaamheden in 't vervolg zóó te regelen dat de tabak reeds vóór den drogen tijd gesneden kon zijn. Intusschen zou met 1 November 1891 het grootste gedeelte der Chineesche koelies ontslagen en naar Singapore teruggezonden zijn.

ging in de bewerking der hooger gelegen velden (ladangs goenoeng), waardoor groote uitgestrektheden onbeplant moesten blijven. Het gewas had bovendien te lijden van buitengewoon veel ongedierte. Opmerking verdient dat de rijstbouw in dit gewest niet op zulk een lagen trap staat als in vele andere buitenbezittingen. Op de droge velden wordt de zaadpadi gepoot, terwijl, voor zooveel de natte velden aangaat, bijzonder veel zorg wordt gedragen voor de kweekbedden. De uitzaaiing geschiedt korrelsgewijs, en bij het overplanten, dat in den regel tweemalen plaats vindt, wordt het jonge gewas getopt. Eene 200- à 300-voudige productie behoort dan ook tot de gewone omstandigheden. Voor de droge rijstcultuur worden telkens nieuwe gronden in gebruik genomen en de laag gelegen velden verkrijgen steeds nieuwe vruchtbaarheid door het slib dat de herhaalde overstroomingen aanbrengen.

Productie-opgaven werden niet ontvangen.

Na afloop van den rijstoogst worden o. a. geteeld, doch in 1890 over 't algemeen mede met geen gunstigen uitslag, djagong, gembili, cassave, kladi, katjang en katjang-kedelé.

Tabak. Omtrent de teelt van tabak voor de inlandsche markt zijn geen bijzonderheden gemeld.

Of de sedert kort begonnen opkoop voor de Europeesche markt (bij de onderneming Tandjong in de afdeeling Amoenthai) aan de verwachting zal beantwoorden, viel nog niet te zeggen. De opkooper betaalde f 10 à f 20 per duizend planten, geleverd aan de schuren, en de inleveraars worden gezegd zich meer en meer op de cultuur toe te leggen. De ondernemer heeft eenige vaste koelies in dienst tegen f 15 's maands, terwijl de in de schuren tewerkgestelde daglooners en dagloonsters betaald worden met f 0,25 à f 0,33 daags. Gedurende 1890 verkreeg de ondernemer eene productie van 12 000 K.G., tegen 20 000 K.G. in 1889.

Andere cultures. De peper- en kapokaanplantingen breidden zich meer en meer uit. In de afdeeling Martapoera bedroeg de peperoogst ongeveer 2000 pikols. Nopens de teelt van kapas, suikerriet en indigo is weinig anders te zeggen dan dat deze cultures op gelijke hoogte bleven als vroeger. De suikerrietaanplantingen, die eenige fabrikanten van Oost-Java hadden doen aanleggen, werden verlaten, omdat het riet van de serehziekte niet bleek vrij te zijn.

Boschproducten. De omzet in boschproducten was in 1890 aanzienlijker dan in het voorafgegane jaar. Cijfers nopens den uitvoer zijn niet verstrekt. In de laatste jaren wordt, op aansporing van het bestuur, eenig werk gemaakt van de aankweeking van bindrotting, welk artikel in de benedenlanden nagenoeg niet meer in het wild voorkomt.

Particuliere ondernemingen. In de gouvernementslanden van dit gewest bestonden op ult. 1890 twee erfpachtsondernemingen; voor één daarvan — met name Soengei Besar (110 bouws in het district en de afdeeling Martapoera) — kwam het erfpachtscontract in Juli 1889 tot stand; voor de andere — met name Pandam (7467 bouws in het district Balangan der afdeeling Amoenthai) — in October 1890. De erfpachter van Soengei Besar beoogt de teelt van koffie en peper; eene oppervlakte van 14 bouws was bij het einde van 1890 beplant en reeds eene kleine hoeveelheid (1 pikol) Liberia-koffie werd in 1890 geoogst. Van Pandam, voor de tabakscultuur bestemd, waren ult. 1890 300 bouws beplant. Het vochtige weer in 1890 was echter voor het gewas niet gunstig. Terwijl de oogst in Juli 1890 nog getaxeerd werd op 135 000 Amst. ponden, was bij het einde van het jaar nog slechts 55 000 Amst. ponden verkregen. Voor verdere opgaven nopens deze twee ondernemingen zie men het slot van bijlage CCC.

Omtrent het tot stand komen van landbouwconcessies in de onder inlandsch zelfbestuur staande gedeelten van dit gewest, met name in het rijk Koetei, is voorshands niets naders mede te deelen dan reeds is aangeteekend op blz. 97/98 hiervóór. Alleen blijkt nog dat op gronden, die slechts voor korten termijn (vijf jaren) van den sultan van Koetei waren gehuurd, vanwege de factorij der Nederlandsche Handelmaatschappij, bij wijze van proef, werd voortgegaan met het kweeken van plantriet voor hare suikerfabrieken op Java.

12°. Celebes en onderhoorigheden.

Rijst en tweede gewassen. In vergelijking met de in 1889 verkregen uitkomsten was de rijstoogst in 1890 gunstig te noemen, dank zij de menigvuldige regens, waardoor op enkele plaatsen de sawahs zelfs tweemalen konden worden beplant. Desniettemin was de productie als gewoonlijk niet voldoende voor de behoefte, zoodat weder eene belangrijke hoeveelheid rijst van Bali, Java en Singapore moest worden aangevoerd. De herhaalde aansporingen van bestuurswege tot betere bewerking der sawahs bleven zonder resultaat, ten gevolge van de weinige medewerking der hoofden en den afkeer der bevolking van alles wat naar nieuwigheid zweemt, waardoor ook in het onderhoud van het te veld staande gewas geen verbetering viel te bespeuren.

De tweede gewassen (djagong, katjang, lamé, ketella, enz.), die grootendeels in afzonderlijke tuinen en slechts hier en daar op sawahs tusschen de padi werden geteeld, wierpen overvloedige oogsten af.

Koffie. Nieuwe plantsoenen werden hoofdzakelijk aangelegd in de onderafdeeling Bonthain (afdeeling Zuiderdistricten), waar, evenals in de onderafdeeling Binamoe van dezelfde afdeeling, bovendien eene proef werd genomen met het uitplanten van Liberia-zaad, uit 's lands plantentuin te Buitenzorg verkregen.

De oogst van 1890 was bijzonder gering; daarentegen steeg de marktprijs zelfs tot f 62 per pikol. Het product zoowel uit het gouvernementsgebied als uit het rijk Goa en uit een deel van Boni wordt door inlandsche en Chineesche kleinhandelaren opgekocht en naar Makasser gebracht, van waar het verder door Chineesche en Europeesche opkoopers wordt uitgevoerd. Gedurende 1890 werden 104 164 pikols koffie, — waaronder begrepen restanten van vorige oogsten, — van Makasser verscheept, terwijl bij het einde des jaars 24 421 pikols aldaar bleven opgeslagen. Naar gelang van de bestemming waren de uitvoeren van Makasser (dus ongerekend de koffie die uit inlandsche staten rechtstreeks naar Singapore wordt verscheept) in de laatste twee jaren verdeeld als volgt (in pikols):

	1889.	1890.
naar Nederland	50 213	49 970
„ Amerika	16 529	16 449
„ Singapore [1]	9 374	9 327
„ plaatsen binnen Nederlandsch-Indië	28 556	28 418
Totalen	104 672	104 164

Omtrent de wijze waarop de koffiecultuur in dit gewest wordt gedreven zie men het medegedeelde in het verslag van 1889 blz. 242.

Andere cultures. Aan de vrij groote vraag naar bibiet van serehvrij suikerriet ten behoeve van eenige fabrieken op Java (zie vorig verslag blz. 223) kon, wegens den geringen oogst, slechts gedeeltelijk worden voldaan.

De tabaksoogst viel in de afdeeling Noorderdistricten goed uit, doch in de afdeeling Zuiderdistricten waren de aanhoudende regens oorzaak dat het grootste deel van het gewas mislukte.

Aan de cultuur van indigo wordt weinig gedaan.

Van Saleijer werd eene belangrijke hoeveelheid kapok naar den vasten wal van Celebes uitgevoerd.

Hoewel de cultuur van kapas van weinig beteekenis was, wierp zij voor de behoefte voldoende uitkomsten af.

Bosschen. Slechts op de eilanden Djampea en Kalao zijn de bosschen nog van eenige beteekenis. Overal elders hebben zij door uitkappingen veel geleden (zie vorig verslag blz. 223).

---

[1]) Volgens het jaarverslag over 1890 van ons consulaat-generaal te Singapore werden aldaar in beide jaren uit de verschillende gedeelten van Nederlandsch-Indië aangebracht de volgende hoeveelheden koffie (in pikols):

	uit Bali.	uit Sumatra (hoofdzakelijk Palembang).	uit Java.	uit Celebes en de overige gedeelten van Nederlandsch-Indië.	Totaal.
1889	26 416	18 723	2 363	15 925	63 427
1890	4 200	16 800	1 028	4 891	26 919

Veeteelt. Het ploegvee nam in aantal een weinig toe zoowel door aanfok als door invoer van buiten het gewest. Enkele gevallen van miltvuur, veelal met doodelijken afloop, kwamen voor in de onderafdeelingen Bikeroe en Kadjang (Oosterdistricten) en Segiri (Noorderdistricten).

Te Makasser werd slachtvee van Bali aangevoerd.

Eene door een Europeeschen ondernemer gedreven veefokkerij te Bonthain (Zuiderdistricten) leverde goede uitkomsten op.

Particuliere ondernemingen. Van de twee op erfpachtsgronden gevestigde (koffie-) ondernemingen in dit gewest, met namen Bakoengan in de afdeeling Zuiderdistricten (457 bouws) en Koetoeloe in de afdeeling Noorderdistricten (52 bouws), is de laatste gesloten geworden, terwijl de andere hare aanplantingen (200 bouws) niet uitbreidde. De ondernemer van Bakoengan oogstte in 1890 slechts p. m. 50 pikols, zijnde de helft minder dan in 1889.

De door het Gouvernement verhuurde landen Laijang en Totaka in de afdeeling Makasser (49 bouws) leverden in 1890 den nieuwen huurder op (verg. blz. 96) 17 pikols rijst en 5000 klappers.

Voorts worden door zes verschillende ondernemers (niet-inlanders) in vruchtgebruik bezeten, tegen eene jaarlijksche betaling aan 's lands kas van f 966,48, eenige zoogenaamde gouvernements-rijstvelden in de afdeeling Noorderdistricten. Deze terreinen, uitmakende 783 » velden", beslaan, op een 90-tal velden na, waarvan de uitgestrektheid niet is opgegeven, eene oppervlakte van ruim 153 bouws. De daarvan verkregen productie is niet opgegeven.

De door particulieren, meerendeels Chineezen en inlanders, in eigendom bezeten landerijen worden in de voor dit verslag ontvangen opgaven aangeduid als uit te maken 31 ondernemingen (21 in de afdeeling Makasser, 9 in de afdeeling Noorderdistricten en 1 in de afdeeling Zuiderdistricten). Die in de afdeeling Makasser, gezamenlijk groot p. m. 950 bouws, bestaan voornamelijk uit wooneryen, padivelden en tuinen, terwijl sommige landen voor een gedeelte tot vischvijvers en zoutpannen zijn ingericht en andere ten deele uit wei- en boschland bestaan. Alleen de verkregen hoeveelheid padi is opgegeven, doch deze zou voor de bedoelde 21 landen niet meer hebben bedragen dan 2500 pikols [1]. Omtrent de opbrengst door de landeigenaren in de afdeeling Makasser verkregen van hunne tuinen, die meestal voor klapper- en vruchtenteelt schijnen te dienen, zijn geen cijfers verstrekt. De 9 landerijen in de Noorderdistricten, wier gezamenlijke uitgestrektheid niet is op te geven, bestaan enkel uit padivelden en klappertuinen, en de daarvan verkregen padiproductie wordt opgegeven in 1890 te hebben bedragen p. m. 23 000 pikols. In de afdeeling Zuiderdistricten wordt alleen het land Biroe, groot ruim 8 bouws, in eigendom bezeten, waarvan p. m. 2 bouws beplant zijn (met klapper- en vruchtboomen). Als gevolg van de invoering met 1 Januari 1892 van de nieuwe verpondingsregeling in dit gewest, wordt van het rijstgewas der particuliere landerijen door het Gouvernement geen » vertiening" meer geheven; verg. Indisch Staatsblad 1889 n°. 187 en 1891 n°. 22.

13°. Menado.

Rijst en andere vrije cultures. De rijstbouw wierp in 1890 alleen goede uitkomsten af in de afdeeling Tondano der Minahassa en in de afdeeling Gorontalo, ofschoon de productie aldaar niet overvloedig kon worden genoemd. In de overige afdeelingen der Minahassa, waar weinig of geen sawahs worden aangetroffen, deden zware stormen en vele regens een gedeelte van den rijstoogst mislukken. In sommige streken scheen men zich meer te zullen gaan toeleggen op het maken van sawahs. Zoowel ter hoofdplaats Menado als te Gorontalo werd Java- en Saigon-rijst ingevoerd.

De oogst van de miloe (maïs), het voornaamste voedingsmiddel, viel overal zeer goed uit.

In de afdeeling Tondano leverden vooral de met katjangkedelé beplante velden een overvloedig product op.

[1]) Vermoedelijk betreft deze opgaaf het aandeel der landeigenaren in de padi-opbrengst, daar deze hunne padivelden veelal niet voor eigen rekening doen bewerken, maar ze „in tesang" afstaan (verg. vorig verslag blz. 223).

Omtrent het slagen van de teelt van tabak, hier en daar een niet onbelangrijk tweede gewas, is niets gemeld. Men zie echter lager onder » *Particuliere ondernemingen*".

Aan de teelt van Preanger-boonen werd door sommigen uitbreiding gegeven.

Ook de klappercultuur werd meer ter harte genomen, waartoe de stijging van de prijzen der copra veel bijdroeg.

De notemuskaat-aanplantingen wierpen in 1890 een minder ruimen oogst af dan in 1889, als een gevolg van hevige winden, die vele noten onrijp deden afvallen. Intusschen werd hier en daar van deze cultuur meer werk gemaakt. Vooral in de lagere streken der Minahassa, waar de koffie niet gedijt, tracht het bestuur de bevolking voor de notencultuur te winnen.

In de afdeeling Kema werden pepertuinen aangelegd, waartoe een 1000-tal stekken uit 's lands plantentuin te Buitenzorg werden verstrekt.

Van de sagocultuur maakt de bevolking voortdurend veel werk; de bladeren van den sagopalm worden voor dakbekleeding gebezigd.

Nipa en bamboe komen overvloedig in het wild voor, doch worden niet ter markt gebracht.

Koffie. Naar aanleiding van het rapport der staatscommissie voor de gouvernements-koffiecultuur (zie het verslag van 1889 blz. 243, noot 2) heeft de Indische Regeering ook met betrekking tot de Minahassa hare inzichten doen kennen. De ontvangen adviezen zijn hierachter afgedrukt als bijlage TT III.

Reeds in 't vorig verslag (blz. 224) werd er op gewezen dat de gouvernements-oogst van Menado-koffie zich in 1890, door ongunstige weersinvloeden, als zeer onbeduidend liet aanzien. Inderdaad werden dan ook slechts 959 pikols in 's lands pakhuizen gebracht, terwijl in 1889, trouwens een der beste koffiejaren in de Minahassa, de ingeleverde hoeveelheid 21 513 pikols had bedragen. Ook in 1891 viel weder op een kleinen oogst te rekenen. Van de 3500 pikols, waarop hij geschat werd, was tot ult. September bij 's lands pakhuizen ontvangen 2405 pikols (in 1889 daarentegen waren gedurende de eerste negen maanden ingeleverd 21 105 pikols).

Dat in vele streken de koffiecultuur in de Minahassa voor de cultuurdienstplichtigen weinig loonend is, kan hieruit blijken, dat in het gunstige oogstjaar 1889 voor 114 van de 226 destijds in de cultuurplannen als cultuurdienstplichtig aangewezen negorijen de gemiddelde productie per huisgezin minder dan 1 pikol bedroeg (de totale inlevering dier 114 negorijen - met 5403 cultuurdienstplichtigen — was slechts 1791 pikols). Daarentegen leverden de overige 112 negorijen (met 8210 cultuurdienstplichtigen) in 1889 17 873 pikols in, dat is dooreengenomen bijna $2^1/_5$ pikol per gezin [2]). Volgens den resident kan men aannemen dat een cultuurdienstplichtige gemiddeld per jaar moet uitkomen 70 à 80 dagen in hoog gelegen goed beschaduwde tuinen en 90 à 100 dagen in lager gelegen en ijler geplante tuinen.

Wegens aanhoudend verkregen ongunstige resultaten werden in April 1890 door den resident, onder nadere en sedert verleende goedkeuring van de Indische Regeering, 107 [3]) negorijen (waarvan alleen 51 in de afdeeling Amoerang), verreweg voor het meerendeel gelegen op eene mindere hoogte dan 600 voet boven zee, voorgoed vrijgesteld van verdere bijplanting in op hoog gezag aange-

[2]) Zooals hiervóór is gezegd, had de levering van 1889 bedragen 21 513 pikols, derhalve 1849 pikols meer dan zooeven voor de bedoelde 226 negorijen is opgegeven. Deze 1849 pikols zullen vermoedelijk de inlevering hebben uitgemaakt van de niet meer in de cultuurplannen begrepen negorijen, op ult. 1889 ten getale van 39, die, als voorgoed van verdere bijplanting ontheven, nog slechts bestaande aanplantingen onderhielden (verg. bijlage EEE van 't vorig verslag).

[3]) Hieronder 4 negorijen van het district Bantik (afdeeling Menado) met 242 cultuurdienstplichtigen, welk district in de opgaven van 1889 (zie de in de voorgaande noot bedoelde bijlage EEE) reeds niet meer was medegeteld. Waren bedoelde 4 negorijen — ofschoon nog slechts belast geweest met het onderhoud van bestaande aanplantingen — in 1889 inderdaad nog als cultuurdienstplichtig aan te merken, dan zouden op ult. 1889 niet 265, maar 269 negorijen bij de cultuur zijn ingedeeld geweest, namelijk 226 als in de cultuurplannen begrepen en 43 als enkel belast met het onderhoud van nog aanwezige aanplantingen.

legde geregelde tuinen en de aanplantingen dier negorijen teruggegeven aan de betrokken bevolking als pasini-tuinen, zoodat het onderhoud en de verdere behandeling daarvan overgelaten is aan het negorijbestuur. Niet al deze 107 negorijen en hare tot pasini-tuinen verklaarde aanplantingen waren echter meer in de cultuurplannen begrepen, zoodat voor een deel der bedoelde negorijen de vrijstelling eigenlijk slechts gold het verplichte onderhoud van bestaande (nog niet afgeschreven) aanplantingen.

Zoowel in verband met deze inkrimping der cultuur, als om de nog in de cultuurplannen aangewezen gebleven negorijen hare krachten meer te kunnen doen wijden aan een behoorlijk onderhoud van het bestaande, werd voor 1890/91 slechts eene bijplanting opgelegd van 80 970 boomen, verdeeld over 33 negorijen (in de afdeelingen Menado en Belang) met 2552 cultuurdienstplichtigen. (Voor 1889/90 waren de bijplantingen bepaald geweest op 410 025 boomen.) Bij het einde van 1890 waren bij de cultuur nog ingedeeld 162 negorijen (met 11 479 cultuurdienstplichtige gezinnen), namelijk 16 in de afdeeling Menado, 10 in de afdeeling Kema, 85 in de afdeeling Tondano, 34 in de afdeeling Amoerang en 17 in de afdeeling Belang, terwijl het aantal vruchtdragende boomen in gemelde afdeelingen wordt opgegeven op ult. 1890 te hebben bedragen respectievelijk 348 000, 75 000, 3 020 000, 1 530 000 en 239 000, in totaal derhalve 5 212 000 [1]).

Over de laatste vier jaren had de inlevering, afdeelingsgewijs, bedragen (daarbij rekening houdende met de bij het ledig vallen van de pakhuizen geconstateerde meer- of minderbevindingen) de navolgende hoeveelheden (in pikols):

	1887.	1888.	1889.	1890.
afd. Menado.	307	407	1 809	170
„ Kema	60	88	322	$3^1/_2$
„ Tondano	3144	4606	13 857	$538^1/_2$
„ Amoerang.	579	1964	4 432	109
„ Belang	408	651	1 078	139
Totalen *a*) . . .	*b*) 4498	7716	*b*) 21 498	*c*) 960

a) De als 2de soort ingekochte hoeveelheden beliepen in elk der opgegeven jaren achtereenvolgens 18, 22, 40 en 5 pikols.

b) Van den oogst van 1887 gingen, kort na de afscheping, door stranding teloor ruim 4000 pikols, en van dien van 1889, mede door scheepsramp, p. m. 4500 pikols.

c) De gezamenlijke kosten, op dit product gevallen, worden opgegeven te hebben bedragen f 36 480 (dat is gemiddeld f 38 per pikol), waarvan aan inkoopsprijs f 14 349, kosten van personeel voor het toezicht op de cultuur f 8595, kosten van pakhuispersoneel f 10 137, kosten voor de gebouwen der pakhuizen en huur van eene inkoopgelegenheid f 1824, kosten van afpakking en vervoer naar de strandpakhuizen f 440, benevens cultuurprocenten aan de inlandsche hoofden f 1135.

In de afdeelingen Tondano en Belang werd door het huren van eene gelegenheid tot inkoop van koffie de inlevering van het product voor de bevolking vergemakkelijkt. Bij het einde van 1890 waren 22 inkooppakhuizen geopend. Slechts weinige planters hadden meer dan 4 paal af te leggen om hunne koffie in te leveren.

De in 1890 hier te lande voor gouvernementsrekening verkochte Menado-koffie bedroeg ruim 13 141 pikols, meerendeels uit den oogst van 1889, en bracht, zooals reeds in 't vorig verslag (blz. 224) werd opgegeven, gemiddeld ruim f 0,64 per $^1/_2$ K.G. op. In de gouvernements-koffieveilingen van 1891 zijn ruim 5115 pikols Menado-koffie te gelde gemaakt, mede meerendeels nog uit den oogst van 1889, waarvoor verkregen werd per $^1/_2$ K.G. gemiddeld f $0,68^6$. De gewone veilingsopgaven daaromtrent vindt men in het volgende staatje.

DAGTEEKENING der VEILINGEN.	Verkochte hoeveelheid (in pikols).	Aan de koopers in rekening gebrachte netto hoeveelheid (in K.G.).	Gemidd. opbrengst per $^1/_2$ K.G.	
			Bruto. *a*)	Netto. *b*)
1 September 1891.	2579^{66}	$151\,895^5$	f $0,69^{46}$	f $0,63^{75}$
20 October „	2536	151 096	$0,67^{73}$	$0,62^{11}$
Totalen . .	*c*) 5115^{66}	$302\,991^5$	f $0,68^{60}$	f $0,62^{94}$

a) Veilingsprijs verhoogd met de aan de koopers in rekening gebrachte 1 pct. veilingskosten, doch verminderd met $1^1/_2$ pct. korting voor contante betaling.

b) De hier in mindering gebrachte onkosten zijn alleen die van aflading uit de afscheeppakhuizen in Menado, zeevervoer en verkoop.

c) Hiervan uit den oogst van 1889 4344 en uit den oogst van 1890 771^{66} pikols.

De in geringe hoeveelheid uit de afdeeling Gorontalo afkomstige koffie (aldaar is de koffiecultuur geheel vrij) wordt te Menado en te Makasser ter markt gebracht. Omtrent de productie aan Gorontalo-koffie en de behaalde prijzen zijn geen opgaven ontvangen.

Boschproducten. De inzameling van boschproducten had in de afdeeling Gorontalo weder op groote schaal plaats. Hoofdzakelijk rottan en gomkopal werden van daar in belangrijke hoeveelheden uitgevoerd.

Veeteelt. Toeneming van den veestapel viel niet te bespeuren. In- en uitvoer van vee zijn niet noemenswaardig.

Particuliere ondernemingen. Aan het slot van bijlage CCC hierachter vindt men vermeld al de in vier afdeelingen der Minahassa bestaande 14 erfpachtsondernemingen, gezamenlijk beschikkende over 10 732 bouws domeingrond, ingeschreven als 27 perceelen. Van de 14 ondernemingen bestonden er 2 uit de eilandjes Talissé en Kinabohoetan, waarvan het eerste over 400 bouws was beplant met klapper-, muskaat- en cacaoboomen, en het andere over 64 bouws enkel met klapperboomen, welke beplantingen nog geen of geen noemenswaardig product afwierpen. Vijf andere der bedoelde 14 ondernemingen waren nog niet in exploitatie (voor één daarvan — met name Naean, groot 510 bouws, — had de Indische Regeering zich voorwaardelijk bereid verklaard de erfpacht terug te nemen), terwijl de 7 overige ondernemingen voor de koffiecultuur in exploitatie waren. Opgaven nopens de op ult. 1890 beplante uitgestrektheid en de in dat jaar verkregen productie zijn slechts ten aanzien van 6 ondernemingen verkregen, bij welke de beplantingen 1741 bouws besloegen en de verkregen koffieproductie slechts beliep 833 pikols. In deze productie deelden o. a. de koffielanden Bojong en Masarang voor niet meer dan 200 en 300 pikols, terwijl zij in 1889 hadden verkregen respectievelijk 4000 en 3000 pikols. Op de koffieonderneming Poené trof men ook een notemuskaatplantsoen aan, waarvan 4 pikols werden geoogst.

In de afdeeling Kema bestonden twee tabaksondernemingen, uitsluitend werkende op overeenkomsten met de bevolking. Zij verkregen in 1890 door opkoop respectievelijk 500 en 900 pikols tabak. Van één dier ondernemingen, met name Aijer Madidi, wordt gemeld dat de ondernemer de zaadplantjes verstrekte, doch dat overigens de bevolking op eigen risico plantte.

Als in eigendom bezeten, meerendeels door Europeanen en met hen gelijkgestelden en voor het overige door Chineezen, worden in de voor dit verslag ontvangen opgaven een 90-tal landen of perken vermeld, van welke, voor zooveel daarvan blijkt, dat is ten aanzien van 74 hunner, de grootte uiteenloopt tusschen 1 bouw of minder en 250 bouws. Voor 46 van de 62 landerijen of perken in de afdeeling Menado bedraagt de gezamenlijke grootte p. m. 1420 bouws, voor de 26 in de afdeeling Amoerang p. m. 159 bouws en voor de 2 in de afdeeling Kema p. m. 117 bouws. Van een 11-tal dier landerijen waren over 1890 nopens de verkregen productie geen opgaven ingekomen; enkele andere waren onbeplant (zonder dat blijkt of zij dienden voor andere doeleinden dan land- of tuinbouw); weder andere schijnen enkel dienstbaar te worden gemaakt aan de teelt van klapper- en vruchtboomen, en slechts voor een 42-tal wordt eene productie voor de Europeesche markt opgegeven, schier uitsluitend bestaande uit muskaatnoten en foelie, daar slechts voor een 4-tal landen nog bovendien als productie wordt opgegeven hetzij koffie, kruidnagelen, vanille en cacao, hetzij alleen cacao. De op de bedoelde 42 landen aanwezige notemuskaat-aanplantingen zouden in 1890 afgeworpen hebben 49 pikols noten *uit* den dop, 780 pikols noten *in* den dop (deze laatste hoeveelheid gelijkstaande met 520 pikols noten *uit* den dop), benevens 136 pikols foelie. Bijna de helft van die hoeveelheden noten en foelie, namelijk 362 pikols noten

[1]) Volgens eene opgaaf van April 1890 besloegen de gouvernements-koffietuinen in de Minahassa p. m. 3900 bouws en de pasinituinen p. m. 3200 bouws.

in den dop en 69 pikols foelie, werd verkregen van de landen Karapatang c. a. en Pakowa in de afdeeling Menado, beide tevens — voor zoover blijkt — de grootste, als beslaande respectievelijk 168 en 250 bouws. Bovendien produceerde Karapatang c. a. in 1890 nog 60 pikols koffie en 15 Amst. ponden cacao, en Pakowa ½ pikol koffie, benevens eenige kleine hoeveelheden cacao, kruidnagelen en vanille. Ook op de 2 andere landen, waar nevens notemuskaat- ook cacaoboomen worden aangetroffen, wierpen deze laatsten slechts een zeer onbeduidenden oogst af.

Zoowel de landeigenaren als de erfpachters, en ook de ondernemer van Aijer Madidi hiervóór bedoeld, bedienen zich voor een groot deel van werkvolk dat van de Sangi- en Talaut-eilanden afkomstig is.

14°. Amboina.

Sago, djagong, rijst en *tweede gewassen.* De sagopalm komt menigvuldig voor in de bosschen op de eilanden Ceram en Boeroe, die beschouwd kunnen worden als de voorraadschuren van sago voor het overig gedeelte van het gewest, uitgezonderd enkele negorijen van de afdeeling Amboina, waar het voedingsmiddel eveneens in ruime hoeveelheid voorhanden is. Als prijzen worden opgegeven f 0,25 à f 1 per toeman (mandje), of f 0,75 à f 1 per 100 lempengs (koekjes).

Djagong wordt hoofdzakelijk aangeplant op de Zuidooster-, Zuidwester- en Tenimber-eilanden, waar het product bij de bevolking als voedingsmiddel de plaats van rijst inneemt. De oogst wordt gezegd bevredigend te zijn geweest.

Ter voorziening in eigen behoefte wordt rijst verbouwd in sommige streken van Ceram en op de Zuidooster- en Zuidwester-eilanden. Op de Letti-eilanden wordt het product ook gebezigd als ruilmiddel bij het handelsverkeer met de volkstammen van Portugeesch Timor. De ter hoofdplaats Amboina van Java en Singapore aangevoerde rijst (ruim 29 500 pikols) gold, evenals in 1889, f 7 à f 9 per pikol.

Van de tweede gewassen komt cassave het meest voor, terwijl hier en daar kleine aanplantingen van obi, gierst en verschillende katjangsoorten worden aangetroffen. De met katjang kedelé genomen proeven slaagden naar wensch.

Klappers. Geregelde klapper-aanplantingen van eenigen omvang worden aangetroffen in een gedeelte van de afdeeling Banda; elders in dit gewest vindt men den klapperboom op de erven tusschen andere vruchtboomen. Nopens de uitvoeren van klappers en klapperolie zijn geen opgaven verstrekt; alleen wordt gemeld dat opkoop van klappernoten om als copra naar Europa te worden uitgevoerd veelvuldig plaats had in de onderafdeeling Ceramlaut en Goram der genoemde afdeeling Banda. In de verschillende gedeelten van het gewest liepen de prijzen der noten uiteen tusschen f 3 à f 8 per 100 stuks, die der olie tusschen f 20 à f 30 per pikol. De copra gold f 5 à f 8 per pikol.

Koffie. Deze teelt, voor zoover daarvan op sommige eilanden van dit gewest, eenig werk gemaakt wordt, is van weinig beteekenis. De geoogste koffie dient dan ook meestal voor eigen gebruik. Volgens benaderende opgaven zouden de gezamenlijke plantsoenen in de afdeelingen Amboina en Saparoea bestaan uit 248 000 en 71 000 boomen; die op de Banda- en op de Kei-eilanden uit p. m. 15 000 en 10 000 boomen.

Kruidnagelen. In de afdeeling Amboina werd in 1890 aan de plantsoenen flinke uitbreiding gegeven, zoodat zij bij het einde des jaars uit ruim 168 000 boomen bestonden. In de afdeeling Saparoea had mede bijplanting op groote schaal plaats, maar door belangrijke sterfte in de oude aanplantingen bleef het getal boomen stationnair; het bedroeg, evenals op ult. 1889, ruim 219 000 stuks. Zooals na den voordeeligen oogst van 1889 te verwachten was, viel de kruidnagelproductie van 1890 bijzonder gering uit. Ter hoofdplaats Amboina werden gedurende 1890 uitgevoerd 2893 pikols nagelen, ter waarde van f 132 183.

Muskaatnoten. Ook aan deze cultuur werd uitbreiding gegeven, waartoe veel bijdroegen de goede prijzen die voor het product werden besteed, zoomede de omstandigheid, dat de eigenaren der plantsoenen het product niet naar de verkoopplaatsen behoefden te brengen, daar de opkoopers — voornamelijk Chineezen — hunne handlangers naar de negorijen en kampongs zonden. In de afdeeling Amboina zouden de plantsoenen in 1890 van circa 127 000 tot ruim 144 000 en in de afdeeling Saparoea van p. m. 8500 tot ruim 9300 boomen vermeerderd zijn. Productiecijfers zijn niet bekend. Als uitgevoerd van de hoofdplaats Amboina worden opgegeven 3796 pikols noten in den dop en 302 pikols foelie, ter gezamenlijke waarde van f 152 389.

Andere cultures. De cultuur van cacao gaat hoe langer zoo meer achteruit. Gedurende 1890 werden uitgevoerd 117 pikols, gedeeltelijk afkomstig van de onderneming Awaija (zie lager).

Tabak wordt hier en daar op Ceram en Boeroe, zoomede op de Letti-, Dammer- en Babber-eilanden verbouwd, doch het product is van geringe qualiteit, daar de bevolking zich weinig laat gelegen liggen aan het onderhoud der aanplantingen en aan de keuze van het te bezigen zaad. In sommige streken van dit gewest bedient men zich van tabak van buiten het gewest afkomstig. Zoo werden in 1890, voor zoovers bekend, van dit artikel 303 pikols ingevoerd, ter waarde van f 20 696.

De teelt van suikerriet op de Banda-eilanden en op Ceram heeft weinig te beduiden.

Veeteelt. In de afdeeling Banda waren bij het einde van 1890 aanwezig 25 paarden, 325 runderen, 95 schapen, 1251 geiten en 135 varkens, terwijl met betrekking tot de overige afdeelingen slechts wordt gemeld dat uitbreiding van den veestapel niet viel waar te nemen.

Eene te Amboina door een Chinees genomen proef met de oprichting van eene paardenstoeterij beantwoordde niet aan de verwachting.

Particuliere ondernemingen. Van de 4 erfpachtsondernemingen in dit gewest waren er 2 (Pisang op het eiland van dien naam en Eldorado op Zuidelijk Rhun) over hare volle uitgestrektheid (29 en 180 bouws) beplant, terwijl op Rozengain op het eiland Rozengain 220 van de 400, en op Arcadië op Noordelijk Rhun 200 van de 287 bouws waren beplant. Pisang leverde in 1890 1000 klappers, 5000 stuks djagong en 2000 stuks kasbi op. De drie andere perceelen waren muscaatnoten-ondernemingen, welker gezamenlijke productie bedroeg 55½ pikols noten en 11 pikols foelie (verg. het slot van bijlage CCC). Bij deze 4 ondernemingen waren 154 werklieden in dienst.

De specerijperken op de eilanden Neira, Lonthoir (of Groot-Banda) en Aij, ten getale van 34, welke in 1887/88 afgeworpen hadden aan muscaatnoten (herleid naar het gewicht in bereiden staat, dat is als noten uit den dop) 10 184 pikols en aan foelie 2664 pikols, en in 1888/89 respectievelijk 4568 en 1259 pikols, produceerden in 1890/91 aan noten, mede naar het gewicht in bereiden staat, 8287 pikols (3133 pikols uit den dop en 7731 pikols in den dop) en aan foelie 2192 pikols. Op enkele dier perken worden ook kleine aanplantingen van koffie, klappers, pinang, cacao en vanille aangetroffen. Het aantal werklieden, meerendeels Javanen en Boetonneezen, bedroeg 2251. Hoeveel daarvan als vaste arbeiders in dienst waren, is voor de meeste perken niet opgegeven.

De aan een Europeaan toebehoorende op contracten met de bevolking werkende onderneming Awaija op het eiland Ceram, waarvan laatstelijk sprake was in het verslag van 1889 (blz. 246), leverde gedurende 1890 een oogst op van 25 pikols cacao, 2 pikols koffie, 30 pikols copra en ruim 8000 Amst. ponden tabak. Het werkvolk aldaar bestond uit 106 vaste arbeiders (Javanen en Benongkoreezen) en 34 daglooners.

Nopens de in het aangehaalde verslag van 1889 mede besproken onderneming voor houtkap enz. op de Kei-eilanden zijn over 1890 geen berichten ingekomen. Ten aanzien van de bezwaren die zich tot nog toe verzet hadden tegen het sluiten van een concessie-contract waardoor bedoelde onderneming op vasten voet zou kunnen worden gebracht, zij verwezen naar de mededeelingen op blz. 96 hiervóór. Aldaar blijkt tevens dat de Indische Regeering, op daartoe bij haar ingekomen aanvragen, zich bereid heeft verklaard om ook op de eilanden Boeroe en Ceram

zekere terreinen voor boschexploitatie in concessie af te staan.

15°. Ternate.

Rijst, sago en tweede gewassen. De padi-aanplant op Makian mislukte geheel, ten gevolge van eene uitbarsting van den vulkaan op dat eiland. Daardoor ontstond evenwel geen schaarschte aan voedingsmiddelen, omdat de bevolking, evenals die van het overig gedeelte van dit gewest, zich voornamelijk met sago voedt, en sagopalmen op de andere eilanden overvloedig in het wild worden aangetroffen. Eene groote hoeveelheid rijst werd van Makasser, Java en Singapore ter hoofdplaats Ternate ingevoerd en aldaar verkocht tegen f 7,50 à f 8 per pikol. Met den aanvoer van dat voedingsmiddel in de overige streken van het gewest belasten zich de buiten de hoofdplaats gevestigde kleinhandelaren.

Sagoboomen vindt men in grooten getale op Halmaheira. Het product wordt voor een belangrijk deel uitgevoerd.

Cassave, kladi en obi worden voor eigen gebruik aangeplant. Djagong wordt zoowel op erven als op ladangs verbouwd. Door de weinige zorg, die aan de tuinen wordt besteed, is de oogst dikwijls beneden het middelmatige. De prijs van dit voedingsartikel bedroeg in 1890 f 0,20 à f 0,40 per 100 stuks.

Klappers. De omtrent deze cultuur ontvangen mededeelingen komen overeen met die in de beide vorige verslagen.

Cacao. De cacao-cultuur gaat hoe langer zoo meer achteruit, omdat nagenoeg alle plantsoenen voortdurend te lijden hebben van eene ziekte waardoor de meeste vruchten zwart worden en onrijp afvallen.

Andere cultures. De tabaks-aanplant op Makian is mede door de vulkanische uitbarsting van Juni 1890 geheel mislukt. Op Halmaheira en in sommige streken van Nieuw-Guinea wordt de cultuur hier en daar op kleine schaal gedreven; aan het onderhoud der aanplantingen wordt echter weinig zorg ten koste gelegd.

Suikerriet teelt de bevolking voor eigen gebruik.

Aan verzorging der op Halmaheira en Nieuw-Guinea groeiende muskaatboomen en aan bijplanting wordt niets gedaan.

Kapas wordt op Batjan verbouwd: het product dient tot vervaardiging van kleedjes voor eigen gebruik.

Boschproducten. Behalve hetgeen hieromtrent reeds in de twee voorgaande verslagen is aangeteekend, wordt in het gewestelijk verslag medegedeeld dat de prijzen van dammar en gom-kopal in 1890 iets gestegen waren, en dat uit de hoofdplaats Ternate aan dammar voor eene waarde van f 86 000 en aan massooischors voor eene waarde van f 9000 werd uitgevoerd.

Veeteelt. Cijfers omtrent de getalsterkte van den veestapel, die zich gedurende 1890 eenigszins moet hebben uitgebreid, zijn niet verstrekt.

Particuliere ondernemingen. De eenige cultuuronderneming, die in dit gewest op betrekkelijk ruime schaal werkt, is die der Batjan-Maatschappij. Ofschoon deze naamlooze vennootschap, krachtens het op haar overgegaan in 1881 met het inlandsch bestuur van Batjan gesloten contract (zie Bijblad op het Indisch Staatsblad n°. 3726), over een concessie-terrein van eenige honderdduizenden bouws beschikken kan, had zij bij het einde van 1890 niet meer dan 1900 bouws » ter exploitatie aangewezen ", voor welke gronden zij dus, boven den door genoemd inlandsch bestuur voor de geheele concessie bedongen vasten jaarlijkschen cijns van f 1500, f 1 's jaars per bouw als pacht aan het sultanaat heeft op te brengen. Een niet onbelangrijk gedeelte van bedoelde 1900 bouws wacht echter nog op ontginning. In den laatsten tijd schijnt de Maatschappij alleen voor de tabakscultuur met ontginningen voort te gaan, daar zij voor de uitbreiding van hare overige cultures, als koffie, muskaatnoten en kruidnagelen, vooralsnog, althans zoolang nopens het slagen dier cultures niet meer zekerheid bestaat, de afgeplante tabaksvelden wenscht te benuttigen. Om van hare concessie meer partij te trekken, is de Maatschappij er reeds in één geval toe overgegaan (verg. het verslag van 1888, blz. 235, noot) gronden aan derden in onderpacht af te staan, maar om daarmede op ruimere schaal te kunnen voortgaan en zuivere rechtsverhoudingen te verzekeren, is het noodig en wenschelijk gebleken te dier zake nadere voorzieningen te stipuleeren in een met het Batjansch bestuur te sluiten aanvullingscontract. Reeds is daaromtrent tusschen partijen in hoofdzaak overeenstemming verkregen, en bij besluit dd. 2 Mei 1891 n°. 14 heeft de Gouverneur-Generaal zich bereid verklaard aan zoodanige suppletoire overeenkomst, mits ingericht volgens een daarbij gevoegd ontwerp, zijne goedkeuring te hechten. Omtrent de in 1890 door de Maatschappij van hare cultures verkregen resultaten is slechts gemeld dat de oogst van koffie bedroeg 50 pikols en die van tabak 150 000 Amst. ponden. Met koffie waren op ult. 1890 beplant 700 bouws en met tabak 102 bouws. De Maatschappij had 1330 contractskoelies (1015 Javanen en 315 lieden van de Talaut-eilanden), benevens 315 daglooners in dienst.

Nopens de kleine landelijke ondernemingen, op Ternate nabij de hoofdplaats gevestigd, hoofdzakelijk vanille- en koffietuinen, zijn geen bijzonderheden gemeld.

16°. Timor en onderhoorigheden. [1])

Rijst en andere voedingsgewassen. In vele streken van dit gewest is de rijstcultuur van weinig beteekenis en wordt zij zeer zorgeloos gedreven. De natte rijstbouw wordt alleen op vrij groote schaal uitgeoefend op Rotti. Ook worden eenige sawahs aangetroffen in het gouvernementsgebied op Timor (om de baai van Koepang) en hier en daar op Savoe en Soemba.

De overige voedingsgewassen die geteeld worden, doch slechts voor eigen behoefte, zijn djagong, oebi en eenige katjangsoorten. Zijn die voedingsmiddelen niet overvloedig, dan neemt de inlander in dit gewest zijne toevlucht tot de in 't wild groeiende lontarboomen, waaruit hij, met nagenoeg geen moeite, eene voedzame stroop weet te bereiden.

Over het algemeen viel in 1890 de oogst der verschillende voedingsgewassen bevredigend uit, uitgenomen hier en daar op Timor, waar nogal vele aanplantingen mislukten door de laat ingevallen en overvloedige regens, en veldmuizen insgelijks groote schade aan het gewas aanrichtten. Ook doordien vele inlanders in dit gewest meer en meer als hoofdvoedingsmiddel rijst boven djagong gaan verkiezen, hadden in 1890 nogal belangrijke invoeren van rijst plaats, en wel van Singapore, Soembawa, Soerabaija, Bali en Makasser.

Klappers en pinang. Van de klapperteelt wordt hoofdzakelijk op Flores werk gemaakt. Nadat de uitvoer te Endeh, door de aldaar geheerscht hebbende onlusten, eenigen tijd had stilgestaan, werden van daar aanzienlijke hoeveelheden copra verscheept (in 't geheel 12 000 pikols). Bovendien werden van daar uitgevoerd p. m. 300 000 noten en 350 pikols olie.

Pinang wordt in vrij groote hoeveelheden op Timor gewonnen, en wel in Amanoebang, Amfoang en Baumata.

Tabak. De in dit gewest geteelde tabak is over het algemeen van geringe qualiteit en slechts voor eigen gebruik bestemd. Alleen van Noord-Flores, waar deze cultuur op vrij groote schaal en met zekere zorg gedreven wordt, komt het product in den handel. De uitvoer van deze Glitting-tabak heeft voor een deel plaats naar andere plaatsen van het gewest en voor het overige naar Makasser.

Andere cultures. Hier en daar kweekt men katoen tot het weven van eigen kleedingstukken (kains). De kapokboom komt in het wild voor. Op verschillende plaatsen treft men ook wilde muskaatboomen aan, maar van hunne aankweeking wordt geen werk gemaakt. Nopens de in sommige Timorsche landschappen bestaande koffieaanplantingen (meerendeels van Chineezen) is ditmaal niets gemeld.

Boschproducten. Onder de op Timor ingezamelde boschproducten nemen, ondanks de in de laatste jaren gedaalde

[1]) Voor uitvoeriger mededeelingen wordt verwezen naar bijlage FFF hierachter.

prijzen, was en sandelhout nog altijd de voornaamste plaats in. Opgaven nopens den uitvoer dezer artikelen komen in de hier te lande ontvangen berichten slechts voor over driejarige tijdvakken, en daaruit blijkt dat in de jaren 1888 t/m 1890 van Timor, dat is van Koepang en Atapoepoe, werden uitgevoerd 2591 pikols was (tegen 2974 in 1885 t/m 1887 en 2946 in 1882 t/m 1884), zoomede 23 622 pikols sandelhout (tegen achtereenvolgens 17 731 en 11 941 in de twee voorafgegane driejarige tijdvakken). Ook van Rotti werd was uitgevoerd, en wel in 1882 t/m 1884 198, in 1885 t/m 1887 318 en in 1888 t/m 1890 558 pikols. De prijs van dit artikel, in 1889 zelfs gedaald tot f 70 per pikol, was in 1890 weer opgekomen tot f 90 (vroeger werd wel tot f 200 per pikol bedongen), terwijl de prijzen van sandelhout hun laag standpunt over 't algemeen bleven behouden (f 20 per pikol 1ste soort), ofschoon voor de mindere soorten mede iets meer werd betaald dan in 1889, en wel voor de 2de soort f 14 en voor 3de soort f 8 (tegen f 13,50 en f 6,50 in 1889). Het sandelhout van Soemba wordt reeds sedert vele jaren niet meer uitgevoerd; de plekken, waar het nog groeit, worden door den Soembanees als heilig beschouwd. Verder worden op Timor en op de overige eilanden ingezameld tamarinde, waarvoor f 1 à f 1,25 per pikol was te bedingen, zoomede op Timor en Flores geelhout en wilde kaneel (geelhout kon in 1890 slechts bedingen f 2,50 per pikol; de prijs der wilde kaneel bleef echter op f 5,50 per pikol). Ook de wortels en stronken van mengkoedoe, bestemd voor het rood verven van kleedingstukken, worden ingezameld en uitgevoerd.

Veeteelt. Cijfers nopens de getalsterkte van den veestapel in dit gewest kunnen niet worden verstrekt. In het algemeen kan gezegd worden dat nog altijd veel paarden worden aangetroffen op de eilanden Soemba, Savoe en Rotti, ondanks de niet onbelangrijke uitvoeren en de groote sterfte die zich soms onder de beesten voordoet ten gevolge van ziekten en, tegen het einde van den oostmoesson, vaak door gebrek aan voedsel. In minderen getale zijn de paarden op Timor en Flores, terwijl zij op de Solor- en Allor-eilanden in 't geheel niet aangetroffen worden. Karbouwen vindt men het meest op Rotti, van waar ook uitvoer van deze dieren plaats had; op de andere eilanden komen karbouwen minder veelvuldig voor, en op Timor moet hun getal, door de vroeger geheerscht hebbende veepest, zeer gedund zijn. Overal loopen paarden en karbouwen in het wild en van verzorging is nergens sprake.

Op de verschillende eilanden worden echter wel varkens gefokt.

Runderen zijn in dit gewest niet inheemsch. Ter hoofdplaats Koepang (Timor), zoomede te Maumeri en Larantoeka (Flores) bezitten sommige inwoners eenige runderen van Australisch ras.

Volgens de door den resident verzamelde opgaven zou de uitvoer van paarden naar plaatsen buiten het gewest, meest naar Java, Makasser en Mauritius, in de laatste negen jaren bedragen hebben als volgt:

Uitgevoerd	1882 t/m 1884.	1885 t/m 1887.	1888 t/m 1890.
van Koepang	1494	1395	410 stuks
„ Rotti	1622	802	904 „
„ Soemba.	4909	3912	4246 „
„ Savoe	615	1387	965 „
Totalen. . . .	8640	7496	6525 stuks

Op Timor betaalden de opkoopers f 35 à f 50 per paard, op Rotti f 35 à f 60, op Savoe f 50 à f 100 en op Soemba f 80 à f 300.

17°. Bali en Lombok.

Rijst en tweede gewassen. Zooals bekend, staat in dit gewest, zoowel in het gouvernementsgebied (verg. blz. 86 hiervóór) als in de vorstenrijken, de rijstcultuur op hoogeren trap dan in vele andere streken der buitenbezittingen. In de gouvernementsafdeelingen Boeleleng en Djembrana viel in 1890 de oogst van dit gewas over het algemeen bevredigend uit. In de vorstenrijken — vooral op het eiland Lombok en het rijk van Klongkong — moet de productie overvloedig zijn geweest, te oordeelen naar de belangrijke hoeveelheid (naar schatting 70 000 pikols), die blijkens de ter hoofdplaats Boeleleng aangehouden registers van doorvoer, uit genoemde rijken naar elders werd uitgevoerd. In het oostelijk gedeelte van de afdeeling Boeleleng, waar de rijst grootendeels op droge velden (tagalans) wordt geteeld, was de opbrengst niet voldoende voor de behoefte, doch in het tekort werd voorzien door de aanplanting op groote schaal van djagong en andere tweede gewassen, inzonderheid van katjang-kedelé.

Klappers. De in 1890 verkregen klapperoogst was overvloediger dan die van 1889, doch niet zoo ruim als die van 1888. Gedurende 1890 werden uitgevoerd (vermoedelijk betreft deze opgaaf de uitvoer te Boeleleng) 274 000 noten en p. m. 12 000 pikols copra.

Tabak. Ook van deze hier belangrijke cultuur waren de uitkomsten, zoo wat hoeveelheid als hoedanigheid betreft, beter dan in 1889. Van den oogst 1890 werden ongeveer 6000 pikols door kleinhandelaren van Saleijer opgekocht en uitgevoerd. De bevolking had zich echter van het product voor het grootste gedeelte nog niet ontdaan, vermoedelijk in de verwachting dat de prijzen zouden stijgen.

Koffie. Aan hetgeen omtrent deze cultuur voorkomt in het verslag van 1889 (blz. 247) kan worden toegevoegd, dat de aanplantingen aan de noordelijke hellingen van het Zuidergrensgebergte der afdeeling Boeleleng in 1890 werden uitgebreid.

De oogst was, ten gevolge van de menigvuldige regens tijdens den bloeitijd, belangrijk minder dan in 1889. Naar Singapore en Soerabaija werden slechts 13 000 pikols uitgevoerd, tegen p. m. 45 000 pikols in 1889. Voor de bereide koffie werd f 55 à f $57\frac{1}{2}$, en voor de onbereide vrucht f 10 à f $12\frac{1}{2}$ per pikol betaald.

Veeteelt. Cijfers nopens den veestapel, vooral belangrijk in de vorstenrijken, kunnen niet worden verstrekt. Gedurende 1890 zouden uit het gouvernementsgebied en uit de vorstenrijken (vooral uit Tabanan en Karang-Asem) p. m. 9000 runderen zijn uitgevoerd, terwijl uit Lombok uitvoer van paarden naar Singapore plaats vond. Ziekten onder het vee deden zich niet voor.

II. Mijnbouw.

§ 1. *Dienst van het mijnwezen.* [1])

Personeel. Bij het einde van 1890 beschikte de Indische Regeering, evenals op ult. 1889, over 12 mijningenieurs. Drie hunner (de hoofdingenieur-chef van het korps, een aan dezen toegevoegde ingenieur 2de klasse en — tijdelijk — de van Flores teruggekeerde ingenieur 1ste klasse) waren bij het hoofdbureau te Batavia werkzaam, vijf anderen waren op Banka in functie (zoo voor het mijnbouwkundig onderzoek als voor de tinontginning), terwijl de vier overigen (twee hoofdingenieurs en een aan ieder hunner toegevoegde ingenieur) belast waren deels met den dienst der grondpeilingen op en buiten Java, deels met de geologisch-mijnbouwkundige opneming van Java.

Op ult. 1890 behoorden tot de formatie, maar waren niet in functie, 2 mijningenieurs (één was sedert medio September 1887 met binnenlandsch verlof buiten bezwaar van den lande, en één was wegens ziekte met verlof in Nederland), terwijl ter aanvulling van het korps, bij eene compleete sterkte uit 15 personen moetende bestaan, bestemd was de in 't vorig verslag (blz. 227) bedoelde candidaat, die — in November 1890 na volbrachte opleiding ter beschikking van den Gouverneur-Generaal gesteld — in Februari 1891 zijne betrekking van mijningenieur der 3de klasse aanvaardde.

In laatstgenoemde maand vertrokken echter 2 mijninge-

[1]) Voor uitvoeriger mededeelingen wordt verwezen naar de als bijvoegsels tot de Javasche Courant gepubliceerde kwartaalverslagen, waarvan die over 1890 zijn te vinden bij de nos. der bedoelde courant van 1 Augustus en 23 September 1890, zoomede van 30 Januari en 22 Mei 1891, en die over het 1ste halfjaar van 1891 bij de nos. van 21 Juli en 20 November 1891.

nieurs met buitenlandsch verlof, en toen in Augustus daarop een ander actief dienende mijningenieur een eervol ontslag uit 's lands dienst verzocht en verkreeg, en dus de beschikbare sterkte tot 10 was gedaald, terwijl er geen uitzicht bestond op het weder invallen bij het korps van de twee hiervóór bedoelde mijningenieurs die op ult. 1890 niet in actieven dienst waren [1]), is, bij wijze van voorloopige voorziening, ten behoeve van den dienst van het mijnwezen tijdelijk beschikt over twee kapiteins der genie (gouvernementsbesluiten dd. 28 Juli en 26 September 1891 n°. 10 en 11), die — zoolang zij daartoe tijdelijk ter beschikking zijn van den directeur van onderwijs, eeredienst en nijverheid — bij het leger worden gevoerd voor memorie.

Eerlang zullen echter weder twee plaatsen door mijningenieurs vervuld worden, daar in November 1891 hier te lande voor den Indischen dienst zijn aangewezen twee nieuwe candidaten die hunne opleiding volbrachten.

Vier anderen worden nog voor den Indischen dienst opgeleid, namelijk de 2 in 1890 en de 2 in 1891 als mijnkweekeling aangenomenen, terwijl het voornemen bestaat in 1892 6 plaatsen open te stellen. De voorgenomen nieuwe regeling der opleiding tot mijningenieur voor den Indischen dienst (zie vorig verslag blz. 227) maakt nog een onderwerp van nader overleg met de Indische Regeering uit.

Als chef van het chemisch laboratorium van het mijnwezen bleef fungeeren een leeraar in de wis- en scheikunde aan het gymnasium Willem III te Batavia.

Het ondergeschikte personeel van den dienst van het mijnwezen bestond op ult. 1890 uit 3 topografen, 23 opzieners (waaronder 2 tijdelijk), 10 boormeesters (waaronder 5 tijdelijk), 1 machinist, 1 tijdelijk werktuigkundige en 1 teekenaar, welke laatste betrekking tijdelijk door een topograaf op wachtgeld werd vervuld.

Palaeontologische, geologische en mijnbouwkundige onderzoekingen van gouvernementswege. Krachtens eene speciale opdracht van de Indische Regeering wijdde zich ook in 1890 een daartoe tijdelijk aan zijn dienstwerk onttrokken officier van gezondheid aan palaeontologische onderzoekingen op Java (verg. blz. 118 hiervóór).

Ten einde op Java, bij het aantreffen van fossiliën in gouvernementsgrond, te waken tegen vernietiging of beschadiging daarvan, tracht het bestuur zooveel mogelijk tegen te gaan het opgraven door onbevoegden. Bij circulaire werd in deze de medewerking der gewestelijke bestuurders ingeroepen, met uitnoodiging om van het ontdekken van fossiliën in gouvernementsgrond steeds aanstonds kennis te geven aan den directeur van onderwijs, eeredienst en nijverheid.

Het met eene (globale) geologische opneming van Java en bijbehoorende kleine eilanden belaste mijnbouwkundig personeel volbracht in 1890 de opneming der residentiën Bantam en Preanger Regentschappen. Tevens werden nog eenigszins nader onderzocht enkele terreinen van Midden- en Oost-Java, welke bijzondere moeilijkheden opleverden. Het terreinwerk is in hoofdzaak beëindigd; alleen de eilanden Karimon-Djawa, Sapoedi en Kangean zijn nog niet opgenomen, terwijl bij het samenstellen van de geologische profielen wellicht enkele detailonderzoekingen noodzakelijk zullen blijken.

Met het wetenschappelijk onderzoek der op Java gevonden versteeningen houdt zich de hoogleeraar dr. K. MARTIN te Leiden onledig. Aan dezen palaeontoloog is in Juni jl. opgedragen (verg. vorig verslag blz. 228, noot 3) om de uitkomsten van zijn onderzoek voor de pers te bewerken. Van deze monographie, welke onder den titel »Die Fossilien von Java" voor rekening van de Indische geldmiddelen wordt gedrukt, is reeds de eerste aflevering verschenen.

Het in September 1889 aan een hier te lande (toen met verlof) aanwezigen mijningenieur opgedragen microscopisch onderzoek van gesteenten, in de jaren 1883 t/m 1888 verzameld bij geologisch-mijnbouwkundige opnemingen in de residentie Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo (zie vorig verslag blz. 228, noot 1), is in den loop van 1891 voltooid. De beschrijving der onderzochte gesteenten is opgenomen in het hier te lande verschijnende »Jaarboek van het mijnwezen in Nederlandsch Oost-Indië", jaargang 1891.

Aan denzelfden (inmiddels uit 's lands dienst getreden) mijningenieur is ook opgedragen een gelijksoortig petrographisch onderzoek van gesteenten, afkomstig van de in 1887 tijdelijk gestaakte geologisch-mijnbouwkundige opnemingen in de residentie Westerafdeeling van Borneo.

De op Banka bescheiden mijningenieurs zetten hunne detailonderzoekingen in het belang der tinontginning voort, en wel over het algemeen met gunstigen uitslag. Aan de topographische opneming van het district Muntok werd zooveel mogelijk voortgewerkt.

Diepe grondpeilingen. In verschillende gewesten vonden vanwege den dienst van het mijnwezen diepe boringen plaats ter verkrijging van goed drinkwater.

In Bantam werd in het tweede halfjaar 1890 en in het eerste halfjaar 1891 op twee plaatsen geboord, eerst te Kramat Watoe en daarna te Bodjonegara, doch in beide dessa's bleken de kansen niet gunstig, zoodat op respectievelijk p. m. 50 en 37.5 M. diepte de boringen gestaakt werden. Van een vroeger geboorden put (in het blokhuis te Serang) trachtte men door »schoonspoelen" het watergevend vermogen te verhoogen. Er werd echter slechts eene kleine vermeerdering, van 0.75 tot 0.90 L. per minuut, verkregen, terwijl de put in 1888 een debiet van 2.41 L. had opgeleverd.

Ter hoofdplaats Soerakarta, waar blijkens het vorig verslag de boring van een derden put was aangevangen, doorsneed men twee bronnen, één op 64 en één op 90 M. diepte, die respectievelijk 350 en 180 L. per minuut opleverden, op 2.10 M. beneden den beganen grond afgetapt. Daarna werd met eene boring aangevangen te Langenardjo, een buitenverblijf van den Soesoehoenan. In het tweede kwartaal 1891 had men eene diepte van ongeveer 200 M. bereikt, doch het uit een zevental lagen aangeboorde water bleek niet als drinkwater te kunnen worden gebezigd.

In de residentie Samarang werd de boring te Wedoeng tot 212 M. diepte voortgezet, echter zonder drinkwater aan te treffen. Eene te Salatiga ondernomen boring had met vele moeilijkheden te kampen wegens de zeer harde vulkanische laag waarop men stuitte. In drie maanden tijds was men slechts tot 34 M. diepte gevorderd.

De sedert Augustus 1889 te Djambi (residentie Palembang) in 't werk gestelde pogingen, om binnen de militaire versterking aldaar goed drinkwater aan te boren, zijn in de tweede helft van 1891, na veel moeite, geslaagd. De put levert door uitpompen een debiet van p. m. 20 L. per minuut, terwijl het water, blijkens scheikundig onderzoek, geschikt is voor drinkwater.

Ook te Rantau Pandjang (residentie Oostkust van Sumatra) werden in 1890/91 de in 't laatst van 1889 aangevangen boringen voortgezet. Op verschillende diepten werden waterhoudende lagen aangetroffen, die echter alle een meestal met organische stoffen en nitro-verbindingen verontreinigd product leverden. Hetzelfde was het geval bij eene in 't laatst van 1890 ondernomen tweede boring terzelfder plaatse.

Aan drie administrateurs van landbouw-ondernemingen in de residentie Soerakarta werd, onder zekere beperkende voorwaarden, vergunning verleend (gouvernementsbesluiten dd. 3 Juli 1890 n°. 1 en 14 Maart en 5 Juni 1891 n°. 10 en 25) tot het boren van respectievelijk 9, 2 en 5 artesische putten ten behoeve van die ondernemingen, terwijl afwijzend moest worden beschikt (besluit dd. 22 Mei 1891 n°. 5) op het verzoek van een ingezetene van Batavia om van de artesische buisleiding eene aansluitings-leiding naar zijn erf te maken, dan wel een artesischen put aldaar te mogen boren.

§ 2. *Tin.*

Banka.

Voor de verschillende, meerendeels verspreide, voorschriften, die tot dusver de gouvernements-tinwinning op Banka beheerschten, o. a. nog vervat in eene — voor het overige voorshands in stand gebleven — resolutie van 1832 (Indisch Staatsblad n°. 45), is in den loop van 1891

[1]) De ingenieur die reeds sedert meer dan drie jaren, buiten bezwaar van den lande, à la suite van het korps werd gevoerd, werd in Juni 1891 op verzoek eervol uit 's lands dienst ontslagen, terwijl de ingenieur, die zich hier te lande met verlof bevond, met 1 Augustus 1891 eervol uit 's lands dienst ontslagen werd wegens gebleken physieke ongeschiktheid om den Indischen dienst te gaan hervatten.

in de plaats getreden eene bij gouvernementsbesluit dd. 31 Mei 1891 n°. 2 (Indisch Staatsblad n°. 134 en 135) tot stand gekomen nieuwe codificatie, bestaande 1°. uit een bij ordonnantie vastgesteld algemeen reglement voor de tinwinning op Banka, tevens regelende de verhouding tusschen het Gouvernement en de personen die aan deze nijverheid deelnemen, en 2°. uit een bij gewoon besluit vastgesteld reglement voor de betaling van den arbeid bij bedoelde tinwinning. Beide reglementen sluiten zich geheel aan den bestaanden toestand aan, met eenige verbeteringen waar deze mogelijk schenen.

Over het op 9 Februari 1891 afgesloten exploitatiejaar 1890/91 luiden de berichten omtrent de met den mijnarbeid verkregen uitkomsten zeer gunstig. Niettegenstaande in een viertal van de negen mijndistricten, door beschadiging aan de ontginningswerken ten gevolge van al te overvloedige regens, de aanvankelijk geraamde productie niet geheel was verkregen, kon toch de belangrijke hoeveelheid van p. m. 107 190 pikols tin worden ingeleverd, en bleef bovendien in drie districten nog eenig reeds uitgegraven erts onversmolten, geschat op 1350 pikols tin. Nog nimmer had de tinlevering in eenig jaar een zoo hoog cijfer bereikt (in het tot dusver gunstigste jaar 1856 had de levering bedragen 100 656 pikols). Over de vijf laatstverloopen werkjaren waren de uitkomsten, ook wat de gemiddelde levering per hoofd betreft, als volgt:

Werkjaar.	Duur van het werkjaar.	Ingeleverde hoeveelheid tin (in pikols):			Totaal der levering (in pikols).	In verhouding tot het getal arbeiders werd het navolgend aantal pikols *gemiddeld per hoofd* ingeleverd:		De door zoogenaamde ontginners der 3de klasse, (tra-smelters en nalezers) ingeleverde hoeveelheid kwam *per inleveraar a)* gemiddeld te staan op het volgend aantal pikols.
		door ontginningen die in hoofdzaak volgens door of namens den resident gegeven aanwijzingen werken (ontginningen der 1ste klasse).	door particuliere ontginningen (ontginningen der 2de klasse).	door zoogenaamde ontginningen der 3de klasse, waaronder te verstaan de verdere bewerking (door tra-smelters en nalezers) van door de eigenlijke ontginningen verworpen ertshoudenden grond en tinslakken.		door ontginners der 1ste klasse.	door ontginners der 2de klasse.	
1886/87 . .	1 April 1886 - ult. Febr. 1887	54 395=70.56 pct.	16 220=21.04 pct.	6475= 8.40 pct.	77 090	10.03	10.77	40.47
1887/88 . .	1 Maart 1887 - medio April 1888	57 675=68.34 „	18 359=20.75 „	8363=10.91 „	84 397	9.98	10.09	47.79
1888/89 . .	Medio Apr. 1888 - medio Mrt. 1889	45 521=69.01 „	14 761=22.38 „	5682= 8.61 „	65 964	6.90	8.46	39.45
1889/90 . .	Medio Maart 1889 - 31 Jan. 1890	59 535=66.38 „	22 949=25.59 „	7207= 8.03 „	89 691	8.75	11.37^5	34.65
1890/91 . .	31 Januari 1890 - 9 Februari 1891	70 819=66.07 „	26 948=25.14 „	9423= 8.79 „	107 190	10.75	12.10^5	59.26

a) De in deze kolom vermelde gemiddelden kunnen niet als maatstaf dienen voor de hoofdelijke productie, daar niet bekend is hoeveel arbeiders tot het verkrijgen van de door elken inleveraar ingebrachte hoeveelheid hebben medegewerkt.

Verschillende omstandigheden werkten tot de gunstige uitkomsten van 1890/91 mede. Het graafwerk ondervond geene vertraging door droogte of te weinig regen, en het werkverzuim, door ziekte of andere redenen, was gering, terwijl, in verband met de op hen uitgeoefende contrôle, de bij de gouvernementsmijnen (bij het hooger bedoelde nieuwe algemeen reglement aangeduid als ontginningen der 1ste klasse) op taak werkende arbeiders een voldoenden ijver aan den dag legden. Terwijl de ertsrijkheid der bewerkte terreinen gemiddeld even groot was als in het exploitatiejaar 1889/90, steeg in 1890/91 de hoofdelijk verkregen productie voor de gouvernementsmijnen met 2 pikols, voor de particuliere mijnen (voortaan te heeten ontginningen der 2de klasse) met $^3/_4$ pikol. Aan de mijnwerkers en mijnmandoors werd dan ook in 1890 eene hoogere gratificatie uitgereikt voor betoonden bijzonderen ijver.

In den loop van het exploitatiejaar 1890/91 werden voor den mijnarbeid goedgekeurd en bij de mijnen ingedeeld 226 Hakka-, zoomede 858 Haynam- en andere Chineezen, terwijl bij het einde van 1890 machtiging werd verleend tot het aanwerven ten behoeve van het werkjaar 1891/92 van 1000 nieuwelingen, en wel 300 Hakka-, 100 Hoklo- zoomede 600 Haynam- en andere Chineezen. Op rekening van het jaar 1890/91 werden gebracht 208 Hakka-, zoomede 528 Haynam- en andere Chineezen, die tegen eene premie van respectievelijk 40 en 30 Mexicaansche dollars per hoofd werden aangeworven, waarvan 15 dollars op het debet der mijnen werden geboekt.

Bij het einde van het exploitatiejaar 1890/91 bedroeg het aantal eigenlijke ontginningen 325, zijnde 34 minder dan het jaar te voren; het aantal ontginningen der 1ste klasse ging namelijk terug van 96 tot 92, en de gemiddelde sterkte van het daarbij ingedeelde personeel (deelhebbers, jaarlooners en kolenbranders) van 6801 tot 6588 man, terwijl het aantal ontginningen der 2de klasse verminderde van 263 tot 233, welk laatste echter gepaard ging met toeneming van werkkrachten, daar het cijfer dezer particuliere ontginners klom van 2017 tot 2226 man. Betreffende de werkkrachten bij de zoogenaamde ontginningen der 3de klasse, dat is nopens het aantal tra-smelters en nalezers, vindt men slechts het getal »inleveraars" vermeld, dat in 1889/90 208, en in 1890/91 159 bedroeg.

Hoe de cijfers over elk mijndistrict waren verdeeld, ook wat betreft de door de drieërlei soort van ontginningen geleverde hoeveelheden tin, kan blijken uit bijlage HHH hierachter.

Naar die bijlage is tevens overgebracht de tot dusver in den tekst van het verslag opgenomen berekening omtrent de geldelijke uitkomsten die de tinwinning op Banka voor 's lands kas oplevert. Wat de aan de mijnwerkers toekomende betalingen betreft (over de uitkomsten voor den lande wordt lager gehandeld), doet gemelde berekening zien dat de ontginningen der 1ste klasse voor het door haar in 1890/91 ingeleverde tin (70 819 pikols) genoten f 1 286 741 [1]), en de ontginningen 2de en 3de klasse (voor 36 371 pikols) f 588 855, dat is gemiddeld per pikol respectievelijk f 18,17 en f 16,19 (tegen respectievelijk f 20,32 en f 16,33 in 1889/90) [2]). Onder eerstgemelde som van f 1 286 741 is echter begrepen een bedrag van f 131 816 ter zake van buitengewone (zoogenaamde afrekenings- of suppletievoorschotten) die bij de afrekening aan sommige ontginningen 1ste klasse moesten worden verleend, om deze in staat te stellen aan hare geldelijke verplichtingen tegenover de koelies, enz. te voldoen. Voor dit bedrag werden bedoelde ontginningen gedebiteerd, zoodat te dier

---

1) Hierbij zijn niet in rekening gebracht (als op den productieprijs van het tin geen invloed uitoefenende) de genoten voorschotten, tot een bedrag van f 135 692, die moesten strekken om ontginningen 1ste klasse in staat te stellen tot het uitbetalen van reëngagementsgelden aan nieuwe of weder ingeschreven werklieden, tot het inkoopen tegen contante betaling van handelsgoederen en benoodigdheden voor de huishouding der mijnen en tot het betalen van werk dat boven de verplichte taken of door niet tot de kongsi's behoorende lieden verricht werd. Deze voorschotten toch werden bij de afrekening ten volle in geld terugbetaald.

Aangezien de afrekening met de ontginningen plaats had met het invallen van het Chineesch nieuwjaar, waren bij die gelegenheid nadere voorschotten tot afbetaling van de koelies, zoovals in vorige jaren geschiedde, niet meer noodig.

2) De levering gemiddeld per hoofd beliep echter, wat de ontginningen der 1ste klasse betreft (voor die der 2de en 3de klasse gezamenlijk is zulks niet bekend), in 1889/90 slechts 8$^3/_4$, doch in 1890/91 10$^3/_4$ pikols, zoodat door elken bij de ontginningen 1ste klasse ingeschreven werkman over 1890/91 werd genoten p. m. f 195,32, tegen f 177,90 in 1889/90 (de rijst tegen f 5 per pikol berekend).

zake de schuld, welke voor de overige ontginningen 1ste klasse over 1890/91 met f 97 018 verminderde, vermeerderde met f 131 816 en dus in totaal klom, van f 1 295 655 bij het einde van het werkjaar 1889/90, tot f 1 330 453 bij het einde van het werkjaar 1890/91.

Het voor memorie voeren van oude schuld kon, behalve op de onder bijzondere betalingsvoorwaarden werkende mijn n°. 16 in Blinjoe, nog worden toegepast op 2 andere mijnen in dat district en op een 5-tal in de districten Pangkalpinang, Soengeislan en Toboali. Deze zeven ontginningen ontvingen dientengevolge gezamenlijk f 19 721 boven de verplichte minimum-uitkeering van f 5 per pikol. Het totaal der voor memorie gevoerde oude schulden dezer ontginningen beliep f 128 382.

Van de gelegenheid om, in plaats van rijst in natura, geld te ontvangen, werd door de mijnwerkers op eenigszins ruimere schaal dan in 1889/90 gebruik gemaakt, vooral toen met 1 Augustus 1890, in verband met de hoogere aannemingsprijzen der levering [1], de premie tot f 2,50 werd verhoogd. In het geheel werden aan premiën voor rijst-conversie genoten: door de ontginningen 1ste klasse f 12 621,50 en door enkele particuliere mijnen (ontginningen 2de klasse) f 447,25. De particuliere ontginners namen in 1890/91 weder zeer weinig rijst uit 's lands voorraad (p. m. 2651 pikols), zoodat hun bij de afrekening, aan premiën voor het aantal pikols rijst dat op krediet minder genoten was dan de hoeveelheid ingeleverd tin had bedragen, f 75 443 ten goede kwam.

Eene uitzondering op het in de overige districten gevolgd betalingsstelsel maken de ontginningen der 2de en 3de klasse in het district Muntok (ontginningen der 1ste klasse waren in dit district, sedert de vroeger gestaakte tinwinning er in 1883 was hervat, nog niet weder geopend), in zoover dat voor het door die ontginningen geleverde tin — echter met beperking van de elders op Banka gebruikelijke verstrekkingen en voorschotten — de betaling per pikol tin f 20 bedraagt, in stede van f 13,50. De in 1890/91 aan de particuliere mijnwerkers aldaar, tot een bedrag van f 29 000, verleende voorschotten hadden ten doel de lieden aan bedrijfskapitaal te helpen. Die voorschotten, welke bij de afrekening ten volle in geld werden teruggestort, werden verleend onder waarborg van voor de smelting gereed liggend erts, tot een maximum van 70 pct. der waarde van de daaruit volgens taxatie te verkrijgen minimum-hoeveelheid tin, berekend tegen f 20 per pikol. In 1891/92 zouden de particuliere mijnwerkers in het district Muntok nog meer gesteund worden. Bij gouvernementsbesluit dd. 6 November 1890 n°. 17 werd namelijk een bedrag van f 30 000 aangewezen om daaruit in genoemd district niet alleen in het algemeen voorschotten als de bovenbedoelde te verleenen, maar ook om aan de op onderzocht terrein werkende mijnen aldaar voorschotten te verleenen tot een maximum van 50 pct. der betalingswaarde van de vermoedelijk te verkrijgen tinproductie, berekend naar eene op de resultaten van het mijnbouwkundig onderzoek berustende raming. Bij hetzelfde besluit verklaarde de Indische Regeering geen bezwaar te hebben tegen het openen in het district Muntok van ontginningen der 1ste klasse op de gewone voorwaarden, mits aan deze ontginningen geen rijst uit 's lands voorraad zou worden verstrekt; deze verstrekking zou echter geheel mogen worden vervangen door voorschot en premie voor rijst, zooals die ook in de andere districten bij het niet nemen van rijst door de ontginningen 1ste klasse worden genoten. Op dezen voet hebben bij den aanvang van het werkjaar 1891/92 drie nieuwe mijn-kongsi's terreinen van vrij groote uitgestrektheid in bewerking genomen, nadat het mijnbouwkundig onderzoek die terreinen voor de exploitatie voldoende geschikt had bevonden.

Wat de overige mijndistricten betreft, werd bij gemeld besluit ook machtiging verleend om reeds in 1891/92 ten opzichte van enkele ontginningen 1ste klasse, voor welke, op grond van de door de mijningenieurs op te maken ramingen, de reglementaire betaling niet toereikend is te achten, in toepassing te brengen eene bij het sedert uitgevaardigde nieuwe betalingsreglement (zie hooger) aangenomen nieuwe regeling, volgens welke voor het te leveren tin eene vaste betaling, tot een maximum van f 21 per pikol, kan worden toegezegd, mits alle in den loop van het werkjaar genoten verstrekkingen en voorschotten bij de sluiting daarvan uit de betalingswaarde van het tin, berekend naar den toegezegden prijs, worden aangezuiverd.

Ofschoon door de bij de ontginningen 1ste klasse ingeschreven werklieden gemiddeld per hoofd meer werd genoten dan in 1889/90 (zie noot 2 op blz. 245) en het verlies voor 's lands kas op de rijstverstrekking te stellen was op f 2 per pikol, tegen in 1889/90 op f 1, waren — ten gevolge van de hoogere productie — de kosten, waarop het in 1890/91 gewonnen tin den lande gemiddeld per pikol kwam te staan, lager dan in 1889/90. De totale kosten over laatstgemeld exploitatiejaar, met inbegrip van die voor het vervoer van tin van Banka naar Java [2], hebben namelijk, volgens het in Indië samengestelde overzicht (zie de bijlage HHH hierachter), bedragen f 2 179 469, dat is over de toen geleverde 89 691 pikols gemiddeld f 24,30 per pikol gerekend tot in de pakhuizen op Java, terwijl dezelfde kosten over het exploitatiejaar 1890/91 bedroegen f 2 472 479, dat is, omgeslagen over eene tinlevering van 107 190 pikols, gemiddeld f 23,06^{5} per pikol. Op gelijke wijze als in vorige jaren de verder op het tin gevallen kosten berekenende tot op het tijdstip van verkoop hier te lande (achtereenvolgens ruim f 3,32 en bijna f 3,24^{5} per pikol), dan komt men, bij een gemiddelden verkoopprijs van p. m. f 68,96 in 1889 en van p. m. f 69,25^{5} in 1890, tot eene approximatieve winst per pikol van f 41,33^{5} in het eene, en f 42,94^{5} in het andere jaar.

Uit het volgende overzicht kan blijken hoe de hier te lande voor het Banka-tin bedongen prijzen — gerekend per 50 K.G. — uiteenliepen in de verschillende in 1890 en 1891 gehouden veilingen.

Dagteekening der veilingen.	Qualiteit.	Verkochte hoeveelheid (in pikols).	Aan de koopers in rekening gebrachte hoeveelheid (in K.G.).	Gemiddelde opbrengst per 50 K.G.	
				Bruto. a)	Netto. b)
1890.					
30 Januari . . .	Gewoon.	12 529^{25}	768 259	f 56,76	f 54,16
26 Maart. . . .	Id	14 068^{76}	862 437	54,59	51,93
29 Mei.	Id.	14 667^{89}	900 039	56,51	53,82
31 Juli	Id.	14 520^{89}	889 349	55,88	53,22
25 Sept.	Id.	14 477^{79}	888 072	60,16	57,47
27 Nov.	Id.	14 274^{52}	878 735	54,69	52,12
	Geraffineerd.	518^{22}	31 572	55,02	c) 50,54
	Residu.		1 003	27,50	c) 25,26
Totalen . . .	Gewoon.	84 539^{10}	5 186 891	f 56,43^{5}	f 53,79^{5}
	Geraffineerd.	518^{22}	31 572	55,02	c) 50,54
	Residu.		1 003	27,50	c) 25,26
1891.					
29 Jan.	Gewoon.	14 046^{89}	865 498	f 53,98	f 51,42
	Geraffineerd.	514^{43}	31 509	53,75	c) 49,27
19 Maart. . . .	Gewoon.	12 337^{79}	759 804	54,30	51,80
	Geraffineerd.	637^{06}	38 194	53,75	c) 49,27
28 Mei	Gewoon.	13 677^{01}	843 098^{5}	54,48	51,87
30 Juli. . . .	Id.	14 620^{42}	899 491	54,35	51,76
30 Sept. . . .	Id.	14 582^{84}	897 132	54,48	51,8
26 Nov.	Id.	14 848^{84}	912 537	55,08	52,45
Totalen . . .	Gewoon.	84 113^{79}	5 177 560^{5}	f 54,45	f 51,87
	Geraffineerd.	1 151^{49}	69 703	53,75	c) 49,27

a) Veilingsprijs verhoogd met de aan de koopers in rekening gebrachte 1 pct. veilingskosten en verminderd met 1½ pct. voor contante betaling.

b) De hier in mindering gebrachte onkosten zijn alleen die wegens aflading op Java, vervoer herwaarts en verkoop hier te lande.

c) De netto opbrengst van het als geraffineerd tin en van het als residu verkochte product kan niet dan bij benadering worden berekend.

[1] De levering te Batavia van de in 1890/91 voor Banka benoodigde rijst, geraamd op 94 000 pikols, werd aangenomen voor f 5,72 per pikol, dat is f 1,34 per pikol meer dan de aannemingsprijs voor 1889/90 beliep. De levering voor de behoefte van 1891/92 (100 000 pikols) is in Juni jl. toegewezen tegen f 4,94 per pikol.

[2] Dit vervoer maakt een geheel uit met het overbrengen van Java naar Banka van de voor de mijnwerkers benoodigde rijst, enz. Volgens het met ult. 1891 geëindigd driejarig aannemingscontract moest voor een en ander betaald worden f 27,25 per kojang (van p. m. 30 pikols). Ingevolge de laatstelijk gehouden uitbesteding zal in de jaren 1892 t/m 1894 slechts een transportloon van f 25,20 per kojang verschuldigd zijn.

De kosten der nadere bewerking hier te lande hebben voor de in 1890 en 1891 verkochte partijen bedragen f 3475.24^{5}, in mindering waarvan echter strekt de opbrengst ad f 552,81 van de 1003 K.G. residu.

Ten gevolge van de in Indië genomen maatregelen tot bevordering van de zuiverheid van het Banka-tin worden de blokken, die geacht worden niet ten volle aan de eischen te voldoen, op Banka afgescheiden gehouden ten einde aan eene omsmelting te worden onderworpen. Eenige onzuivere partijen zijn aanvankelijk herwaarts gezonden en hier te lande geraffineerd geworden (verg. de twee voorgaande verslagen). Van dit, als geraffineerd tin verkocht, product zijn de laatste partijen in 1890 en 1891 te gelde gemaakt (die vermeld in bovenstaand overzicht). Eene proef-raffinage te Blinjoe, met het aldaar voorhanden onzuivere of van mindere zuiverheid verdacht tin, heeft geleerd dat de kosten dezer bewerking op Banka nagenoeg evenveel bedragen als hier te lande. Omtrent die proef, welke in Augustus t/m November 1890 plaats had onder directe leiding van een mijningenieur en onder dagelijksch toezicht van een mijnopziener, is nog aan te teekenen dat zij 6445 blokken betrof, wegende 3205.08 pikols, waaruit verkregen werden 6353 blokken (3111.18 pikols) zuiver en 17 blokken (8.31 pikols) nog niet geheel zuiver tin, te zamen 6370 blokken, wegende 3119.49 pikols, benevens eene niet gewogen hoeveelheid slakken. Ongerekend de 17 blokken onzuiver tin en de slakken, bedroeg het bij de zuivering geleden verlies dus 93.90 pikols of 2.93 pct., welk percentage vermoedelijk op 2.5 pct. zal zijn te stellen wanneer ook gerekend wordt op het in eerstgenoemde producten nog aanwezige tin.

Billiton.

Over het op 1 Mei 1891 geëindigde boekjaar 1890/91 der Billiton-maatschappij leverde de tinwinning op Billiton aan product uit het in dat boekjaar uitgegraven erts eene hoeveelheid van 94 835 pikols tin op, tegen 92 431 pikols, verkregen uit het in 1889/90 gewonnen erts. De administratieve productie, dat is de in de pakhuizen der Maatschappij gedurende het boekjaar ingeleverde hoeveelheid tin, bedroeg echter 96 488 pikols, zijnde 209 pikols meer dan in 1889/90. Gemiddeld waren in laatstgemeld boekjaar ingeschreven geweest 7820 mijnwerkers, terwijl in 1890/91 de gemiddelde sterkte der ingeschrevenen beliep 8644. Met de toeneming van werkkrachten hield dus, zoo wordt in de ontvangen berichten gemeld, de productie geen gelijken tred, daar de gemiddelde hoofdelijke levering, niettegenstaande de weersgesteldheid in beide boekjaren voor den mijnarbeid bijna gelijkelijk gunstig was te noemen, van 12.31 tot 11.16 pikols daalde. Door de vermindering van terreinen die tegen de gewone betaling (f 20 per pikol tin) ontginbaar waren, moest weder belangrijke uitbreiding aan het quantum- of toeslagstelsel gegeven worden. Die betalingswijze omvatte in het afgeloopen boekjaar ruim 39 pct. van de geheele levering (tegen ruim 31 pct. in 1889/90), en in verband daarmede steeg de kostprijs van al het geleverde tin van f 22,09 tot f 22,86 per pikol.

In het volgende overzicht vindt men de levering (administratieve productie) van 1890/91 per district gespecificeerd, en de totaalcijfers, ook wat het aantal mijnen en de werkkrachten betreft, in vergelijking gebracht met de uitkomsten der vier voorafgegane boekjaren.

Namen der mijndistricten.	Aantal mijnen in bewerking geweest.	Gemiddeld aantal ingeschreven mijnwerkers (met inbegrip van verlofgangers).	Verkregen productie (in pikols *erts* gereed voor de smelting).	Verkregen hoeveelheid *tin* (in pikols) voor zooveel gedurende het boekjaar, ingeleverd. *a*)
Tandjong Pandan . .	19	899	10 500	7 280,72
Manggar	21	3 038	60 500	40 305,85
Linggang.	18	2 693	40 500	26 139,61
Boeding	22	1 464	24 400	16 819,27
Dindang	14	550	8 600	5 942,43
Totalen over 1890/91.	94	*b*) 8 644	144 500	96 487,88
" " 1889/90.	*c*) 94	7 820	144 000	96 278,77
" " 1888/89.	97	7 237	118 700	79 193,98
" " 1887/88.	94	7 245	121 800	77 840,48
" " 1886/87.	92	6 591	130 800	89 193,09

a) Dus met inbegrip van hetgeen het voorhanden gebleven erts uit het voorafgegane boekjaar uitleverde, doch zonder de nasmelting behoorende tot de productie van het opgegeven boekjaar. Wat het jongste boekjaar betreft, is dus onder de levering van 96 487,88 pikols wèl begrepen de nasmelting van Mei 1890 (ad 16 016 pikols) doch niet de nasmelting van Mei 1891 (ad 14 363 pikols).

b) Hieronder 1525 werkzoekenden en 320 verlofgangers, zoodat in de mijnen gemiddeld slechts waren ingedeeld 6799 mijnwerkers.

c) Verbeterde opgaaf.

Nieuwe mijnen werden in het afgeloopen boekjaar niet geopend, terwijl er 3, waarvan de terreinen uitgewerkt waren, bij de sluiting van het boekjaar werden ingetrokken, zoodat er op 1 Mei jl. 91 in bewerking bleven. De hooge waterstand bracht hier en daar veel schade toe aan bruggen en wegen, terwijl de aanhoudende regens de herstelling daarvan belemmerden en in eenige mijnen grooten wateraandrang veroorzaakten. Dit laatste en de grootere diepte in enkele groeven maakten eene verdere uitbreiding van de machinale bemaling noodig. Behalve eenige nieuwe pulsometers werden een door stoom gedreven Greindl-pomp en eene noria met ijzeren waterrad opgesteld.

De sterkte van het mijnwerkerspersoneel, op 1 Mei 1890 8334 man (waaronder 1672 werkzoekenden en 228 verlofgangers), verminderde in den loop van het boekjaar door ontslag, desertie, evacuatie en overlijden [1]) met 994 man, en vermeerderde met 1176 vrijwilligers en 584 aangeworven nieuwelingen; het aantal werkkrachten bedroeg dus op 30 April jl. 9100 man (waarvan 1756 werkzoekenden en 228 verlofgangers). Het getal vrouwen en kinderen in de mijnen nam gedurende het kalenderjaar 1890 een weinig toe en bedroeg op het einde daarvan 1116 (26 meer dan op ult. 1889).

Door de politie werden twee aanhalingen gedaan van clandestien uitgevoerd tin aan boord van het Engelsche stoomschip *Ban What Soon*. Volgens mededeeling der Maatschappij zou ook uit de mijnen clandestien tin worden afgevoerd.

Voor rekening van de onderneming werden gedurende het jongste boekjaar te Batavia weder zes tweemaandelijksche veilingen van het product gehouden, gezamenlijk bestaande uit ruim 88 864 pikols, waarvan 58 623 in de vier veilingen die nog in 1890 gehouden werden, en de overige 30 241 pikols in de eerste twee veilingen van 1891. De in die veilingen verkregen middenprijzen bedroegen achtereenvolgens f 64,86, f 67,05, f 67,53, f 63,20, f 62,60 en f 62,46, dat is over al de zes veilingen dooreengenomen f 64,60 per pikol, tegen f 63,10 over de zes veilingen van 1889/90. Daar de eerste twee veilingen van 1890, die nog in het boekjaar 1889/90 vielen, uit 26 830 pikols hadden bestaan, werd dus in het kalenderjaar 1890 door de Maatschappij aan de markt gebracht eene hoeveelheid van 85 453 pikols. Over de opbrengst daarvan vloeide aan vendusalaris in 's lands kas een bedrag van f 69 099.

Ter zake van het in 1890 voor particuliere rekening van Java uitgevoerde Billiton-tin (5 039 174 K.G.) werd aan uitvoerrecht ontvangen f 176 311.

De voor gouvernementsrekening in 1890 hier te lande te gelde gemaakte ruim 2375 pikols Billiton-tin, door de Maatschappij opgebracht als cijns (3 pct.) over de door haar in het boekjaar 1888/89 verkregen hoeveelheid tin, bracht bruto f 162 982 en netto f 155 153 op.

De over het boekjaar 1890/91 door de Maatschappij verschuldigde cijns, ten bedrage van 2894^{64} pikols, werd door haar in Juli jl. bij 's lands pakhuizen te Batavia ingeleverd.

Sumatra.

De » Siak-Tin- en landbouwmaatschappij" ging gedurende 1890 nog voort met de uitvoering der door het inlandsch bestuur van Siak in 1886 verleende concessie betreffende een uitgestrekt terrein in de bovenlanden van dat landschap, doch de verkregen uitkomsten waren, ten gevolge zoowel van de betrekkelijke armoede als van de afgelegen ligging en daardoor moeilijke bereikbaarheid der bekende tinhoudende gronden, van dien aard dat de Maat-

[1]) In 't geheel overleden 160 mijnwerkers. Berriberri kwam minder voor dan in 1889/90. Van de 428 verpleegde berriberrilijders stierven er 61, werden 274 naar China geëvacueerd en bleven op ult. April 1891 nog 48 onder behandeling, zoodat slechts 45 de hospitalen hersteld verlieten.

schappij bij het einde van het jaar de werkzaamheden, die meerendeels nog van voorbereidenden aard waren geweest, staakte. Door een paar deskundigen zou echter nog een nader onderzoek worden ingesteld naar den toestand der tot dusver nog niet of weinig onderzochte gedeelten van het concessieterrein.

Riouw en onderhoorigheden.

Door de » Singkep-Tinmaatschappij " werden in 1890 een drietal groeven geopend, terwijl met het grondonderzoek geregeld werd voortgegaan. Ook werden vanwege de Maatschappij eenige noodige gebouwen opgericht en voetpaden aangelegd, terwijl zij een klein stoomschip en een paar zeilvaartuigen aankocht. De uitkomsten der exploitatie konden den resident eerst bij den afloop van het boekjaar (31 Juli 1891) worden medegedeeld en waren bij de afsluiting in Indië der bijdrage voor dit gedeelte van het verslag nog niet te Batavia bekend geworden.

Uit de hier te lande sedert publiek gemaakte berichten omtrent de Singkep-ontginning is echter het volgende aan te teekenen.

Gedurende het boekjaar 1890/91 (het eerste ontginningsjaar) werden 778 blokken tin verkregen, wegende 420 pikols. De vele werkzaamheden in de eerste maanden van het boekjaar 1891/92 hadden echter de afscheping van het voorhanden tin vertraagd. Daarbij had de onderneming weder veel te kampen gehad met berriberri en andere ziekten onder de nieuw aangeworven werklieden. Volgens berichten van den directeur der onderneming van September jl. had deze, bij zijne exploratie van het eiland, de afzetting van het tin over het algemeen gunstig bevonden, en was, ten gevolge van eene nieuwe regeling der betalingswijze, meer tevredenheid onder de arbeiders ontstaan. Met het inlandsch bestuur van Riouw was de Maatschappij in onderhandeling over eene verlenging der haar voor 25 jaren verleende concessie met nog 25 jaren.

§ 3. *Steenkolen.*

Java.

Concessie Tanisari (district Tjiheulang, residentie Preanger Regentschappen). Deze concessie is door den ondernemer, den heer A. G. BOSCH, met goedkeuring van de Indische Regeering (besluit dd. 21 April 1891 n°. 46) overgedragen op de te Batavia opgerichte » Maatschappij Tanisari tot exploitatie van kolenmijnen ". [1]) In 1890 had nog geen geregelde ontginning plaats, maar wijdde men zich aan proefnemingen, terwijl een begin werd gemaakt met het aanleggen van galerijen. De productie was daardoor zeer gering. Het jaarlijks verschuldigde vast recht (f 428,24) werd tijdig in 's lands kas gestort.

Concessie Sedan (district Sedan, residentie Rembang). Of deze in October 1890 aan den heer A. W. DE RIJK verleende concessie tijdig (dat is vóór of op 9 April 1891) is aanvaard, dan wel of uitstel verkregen is, vindt men in de tot dusver hier te lande ontvangen berichten niet gemeld. Alleen is vernomen dat gedurende eenigen tijd een mijnbouwkundige zich op het concessieterrein met het uitvoeren van onderzoekingen zou hebben bezig gehouden, en dat in Juni jl. een in Duitschland gediplomeerd mijningenieur voor rekening van den concessionaris naar Rembang zou vertrokken zijn.

Aanvraag om kolendelving. Afwijzend moest worden beschikt (gouvernementsbesluiten dd. 6 Augustus en 12 December 1890 n°. 27 en 10) op een met de mijnverordeningen strijdig verzoek van den heer J. FAES om, zonder verkregen concessie, eene steenkolendelving tot eigen gebruik te beginnen op het door hem in erfpacht bezeten perceel Bintang in het district Tjiheulang (residentie Preanger Regentschappen).

[1]) De akte van oprichting dezer naamlooze vennootschap, gedrukt als bijvoegsel tot de Javasche Courant van 17 Maart 1891, is goedgekeurd bij gouvernementsbesluit dd. 2 Maart 1891 n°. 3. Het maatschappelijk kapitaal bedraagt f 300 000, verdeeld in 600 aandeelen à f 500. Hiervan werden 200 aandeelen als volgefourneerd beschouwd door inbreng van de onderneming, waren 200 aandeelen reeds geplaatst (en daarop 30 pct. gestort) en waren de overige 200 aandeelen bestemd ter latere uitgifte.

Sumatra.

Gouvernementsontginning van het Ombilien-kolenveld (Sumatra's Westkust). Ten behoeve van de voorloopige exploitatie van staatswege van dit kolenveld, waartoe bij de wet van 28 December 1891 (Nederlandsch Staatsblad n°. 223) fondsen zijn beschikbaar gesteld, werd reeds in 1890 zoo in Europa als in Indië een aanvang gemaakt met voorbereidende studies en onderzoekingen, ook met het oog op de directe verlading van het product uit de mijn in spoorwegwagons en de aflading op de eindstations. Nadat de hoofdingenieur, chef der afdeeling » mijnwezen ", in het belang der zaak, voornamelijk tot het verzamelen van gegevens voor het opmaken van eene ontwerp-begrooting van aanleg- en ontginningskosten, eene commissiereis naar Sumatra's Westkust had gemaakt, werd bij gouvernementsbesluit dd. 5 Mei 1891 n°. 14 met de leiding der voorbereidende werkzaamheden ten behoeve der ontginning belast de hoofdingenieur chef van den dienst der staatsspoorwegen ter Sumatra's Westkust, wien voor deze werkzaamheden een der op Java dienstdoende mijningenieurs werd toegevoegd. Deze mijningenieur kwam nog vóór het einde van genoemde maand te Sawah Loento (verg. blz. 149 hiervóór), van waar uit door hem een begin werd gemaakt met het meer gedetailleerde onderzoek van het gedeelte van het kolenterrein tusschen deze plaats en Soengei Doerian. Het gedeelte kolenveld, dat het geschiktst wordt geacht om het eerst in exploitatie te worden gebracht, bevat boven de tot de ontginning daarvan aan te leggen groote transportgalerij, naar berekening van gemelden mijningenieur, 7½ millioen M³. kolen, met eene geraamde opbrengst van circa 6 millioen ton. In den omtrek komen houtsoorten voor, welke voldoende duurzaamheid schijnen te bezitten om in de mijn, althans voor doeleinden van tijdelijken aard, te worden gebezigd.

Concessie-aanvraag Boekit Soenoer (residentie Benkoelen). Aan de in 't vorig verslag (blz. 234) bedoelde aanvragers, de heeren J. WALLAND en R. WIJNEN, die de ontginning van steenkolen beoogden in een ongeveer 20 vierkante K.M. groot terrein nabij den Boekit Soenoer (afdeeling Ommelanden van Benkoelen), werd, op een nader door hen ingediend verzoek, bij gouvernementsbesluit dd. 6 Juni 1891 n°. 21, met dispensatie van het bepaalde bij art. 6 § *b* van Indisch Staatsblad 1874 n°. 128 (betreffende de over te leggen plattegrond-teekening van het ontginningsterrein), voorloopige toezegging gedaan van concessie onder nader vast te stellen bijzondere voorwaarden, mits zij binnen één jaar zouden aantoonen Nederlanders of ingezetenen van Nederland te zijn en over eene som van f 100 000 tot uitvoering van de concessie te kunnen beschikken.

Borneo.

a. Gouvernementsconcessiën.

Concessie Oranje Nassau (afdeeling Martapoera, residentie Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo). Wegens tijdelijke afwezigheid van den concessionaris, den heer J. P. VAN DER PLOEG, die naar Nederland was vertrokken, bleef de uitvoering dezer concessie nog achterwege. Het jaarlijks verschuldigde vast recht (f 125) werd echter door den concessionaris behoorlijk voldaan.

Concessie Kotta Baroe (op het eiland Laut der residentie Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo). Aan de heeren P. VAN DIJK en M. J. BOISSEVAIN, die deze hun in December 1890 verleende concessie (zie vorig verslag blz. 234) hadden te aanvaarden vóór of op 10 Juni 1891, werd bij gouvernementsbesluit van den 6den dier maand n°. 1 op hun verzoek, zoowel voor die aanvaarding als voor de voldoening der bedongen schadeloosstelling aan de rechthebbenden op eenige in de concessie begrepen inlandsche kolenwinningen, zes maanden uitstel verleend.

b. Concessiën door inlandsche vorsten verleend.

Concessie langs een gedeelte der Mahakkam-rivier (Koetei). De » Steenkolenmaatschappij Oost-Borneo ", die in het sultanaat Koetei over een concessieterrein, naar berekening

groot 50 000 bouws, aan de beide oevers der Mahakkam-rivier beschikt (van de uitmonding der Djawa-rivier tot vijf K.M. boven Tengaron), gaf in 1890 nog geen aanzienlijke uitbreiding aan hare werkkrachten, omdat zij het verkieslijker achtte eerst eene kern van geoefende mijnwerkers aan hare onderneming te verbinden en slechts geleidelijk tot uitbreiding over te gaan. Voor het grondonderzoek had zij twee Duitsche vakkundigen in dienst, terwijl een topograaf speciaal belast was met de terreinopneming. Ook had de Maatschappij voor het transport der kolen een eigen stoomschip, de *Paknam*, aangeschaft. Hare eerst geopende mijn Batoe Panggal, eene heuvelontginning op kleine schaal, leverde in 1890 5326 ton kolen op, tegen 907 ton in 1889, doch voor 1891 werd de productie aan »verkoopkolen" op ruim het dubbel geraamd, namelijk op p. m. 1000 ton 's maands. Eene tweede mijn was geopend te Pelarang, waaruit echter slechts 163 ton werden verkregen, doordien het overlijden van den aannemer in het ontginningswerk vertraging teweegbracht. Met eene derde ontginning was in Juli 1890 een aanvang gemaakt te Loa Rantei, ongeveer ½ uur stoomens boven Batoe Panggal, in rijke lagen, die als de voortzetting der Batoe Panggal-lagen werden beschouwd. Van deze mijn verwachtte men reeds in 1891 eene flinke productie, die in 1892 vermoedelijk tot 3000 ton 's maands zou kunnen worden opgevoerd.

Over het oordeel door de marine over de Batoe Panggal-kolen geveld, zie men blz. 54 hiervóór, en over het gebruik er van bij den dienst der staatsspoorwegen op Java blz. 149.

In het concessiecontract werd, met goedkeuring van de Indische Regeering (besluit dd. 27 Juni 1891 n°. 25), eene wijziging aangebracht, en wel in het artikel handelende over de aan den sultan voor zijne stoomjachten of eventueel op te richten fabrieken te leveren steenkolen. Onder meer is nu bepaald dat de, tegen betaling enkel van de ontginningskosten, aan den sultan af te stane hoeveelheid kolen in geen geval meer zal behoeven te bedragen dan 1000 ton 's jaars.

Lager (in § 6) wordt gehandeld over de door de Maatschappij gedane stappen om ook kolenterreinen in andere landschappen ter Oostkust van Borneo in concessie te krijgen.

Concessie Mathilde (Koetei). Op een onder dagteekening van 29 Augustus 1888 door het Koeteisch bestuur met den heer J. H. MENTEN gesloten concessiecontract voor de winning van steenkolen in een terrein, ter berekende grootte van p. m 15 000 bouws, aan de Balik Pappan-baai werd, nadat daarin de door de Indische Regeering noodig geoordeelde veranderingen waren aangebracht, en de ondernemer tevens bij authentieke akte de gevorderde verplichtingen jegens het Gouvernement had aanvaard (zie vorig verslag blz. 234), goedkeuring verleend bij gouvernementsbesluit dd. 30 Juni 1891 n°. 4, behoudens eene stipulatie betreffende de vrijheid van handelen der Indische Regeering ten opzichte van eene eventueele overneming van de heffing van in- en uitvoerrechten in Koetei. De duur dezer concessie bedraagt 75 jaar, welke termijn op 30 Juni 1891 is ingegaan. De aan den sultan van Koetei (als eenig rechthebbende) op te brengen jaarlijksche cijns bedraagt f 0,50 per geproduceerde en niet ten eigen behoeve der onderneming verbruikte ton kolen, in te gaan met 1 Januari 1895 en te voldoen, tot een minimum van f 2000 's jaars, uiterlijk binnen drie maanden na afloop van het jaar. Voor verdere aanwijzingen nopens den inhoud van het concessiecontract zie men het verslag van het mijnwezen over het tweede kwartaal van 1891 (bijvoegsel tot de Javasche Courant van 20 November 1891).

c. Inlandsche ontginningen.

In de voor dit verslag ontvangen berichten vindt men alleen gewag gemaakt van inlandsche ontginningen in de residentie Westerafdeeling van Borneo. Daarvan wordt gezegd dat die in het landschap Salimbou van vrij veel belang schijnen. De Salimbou-kolen worden voor het grootste gedeelte aan het Gouvernement verkocht à f 1 per pikol (ongerekend de transportkosten). Ook op andere plaatsen in de afdeeling Sintang van genoemd gewest worden kolen aangetroffen, als: in de Knepay-streek, Blitang, Ketoenggou, Tampoenah en Boenoet. Tot dusver bleken die kolen evenwel van minder goede hoedanigheid te zijn dan die van Salimbou. Eene opgaaf van de hoeveelheid gewonnen product werd niet verstrekt. Men zie echter het medegedeelde op blz. 54 hiervóór.

§ 4. *Petroleum.*

Java.

Op het terrein der aan de naamlooze vennootschap »Dordtsche Petroleum-Maatschappij" toebehoorende concessie »Djabakotta" (in de residentie Soerabaija) werden gedurende 1890, nevens de reeds bestaande acht putten, nog een tiental andere geboord, waarvan slechts enkele bevredigende uitkomsten gaven. Aan den directeur der onderneming werd vergunning verleend tot het bouwen van eene raffineerfabriek aan het Wonokromo-kanaal. Het emplacement der fabriek beslaat ongeveer 2 bouws en is door eene ingedijkte sloot van de naburige erven afgescheiden. Alle gebouwen zijn bovendien voorzien van brandvrije daken, zoodat voor de omgeving zeer weinig gevaar bestaat. Tevens werd aan genoemden directeur vergund eene ongeveer 7000 M. lange buisleiding aan te leggen van het ontginningsterrein naar de raffineerderij, ten einde den duur en de kosten van het transport der ruwe grondstof te verminderen. Het door de onderneming in 1890 afgeleverd product bestond uit 26 881 kisten (à 36 liters) petroleum, 472 800 liters residu, 9015 liters gasoline en 8625 liters smeerolie, tegen respectievelijk 5569 kisten petroleum, 73 800 liters residu en 720 liters smeerolie in 1889; gasoline werd toen niet afgeleverd. De gemiddelde dagelijksche opbrengst aan petroleum bedroeg dus ruim 73 kisten; men hoopt echter de productie te kunnen opvoeren tot minstens 200 kisten daags. De gewonnen petroleum vindt, zelfs tegen den prijs der Amerikaansche olie, genoeg afnemers; de benzine en het residu zijn, naar bericht werd, als brandstof zeer gewild, terwijl de smeerolie o. a. bij de exploitatie der staatsspoorwegen aangewend wordt. Ter vergemakkelijking van het vervoer werd eene aansluiting met Decauville-spoor gemaakt naar de spoorweghalte Wonokromo.

Blijkens het vorig verslag (blz. 235) was in Juli 1890 door de Indische Regeering afwijzend beschikt op eene niet aan de eischen voldoende aanvraag om concessie tot winning van petroleum enz. in een terrein in het district Goenoeng Kendeng, mede in de residentie Soerabaija. Sedert is namens de inlandsche rechthebbenden op den grond op deze aanvraag teruggekomen, doch tijdens de afsluiting in Indië van dit gedeelte van het verslag was dit nader verzoek nog in behandeling.

Sumatra.

De exploitatie van de petroleumbronnen in de Lepanstreek in het landschap Langkat der residentie Oostkust van Sumatra, waarvoor de door het inlandsch bestuur aan wijlen den heer A. J. ZYLKER verleende concessie in de tweede helft van 1890 is overgegaan op de in 't vorig verslag genoemde naamlooze vennootschap, is sedert met kracht voorbereid, zoodat men verwachtte dat tegen het einde van 1891 de installatiewerken gereed zouden zijn en het product in den handel zou kunnen worden gebracht. De voorbereidende werken, die werden ondernomen onder leiding van een werktuigkundig ingenieur en van een mijnbouwkundige, bestonden in het aanleggen van een smal-spoor van af het hoofdetablissement aan de havenplaats Pangkallan Brandan (aan de Soengei Babalan) tot aan de petroleumbronnen over eene lengte van ongeveer 11 K.M., in het daarstellen van buisleidingen over denzelfden afstand, in het oprichten van reservoirs van groote afmetingen, van distilleertoestellen c. a., van werkplaatsen voor het vervaardigen van de emballage (blikken en kisten), van woningen voor personeel, enz. In het voorjaar van 1891 verwachtte men de aanbrengst van de nog benoodigde machinerieën. De put te Telaga Toenggal, hoewel bij het einde van 1890 reeds ongeveer vijf jaren open, was in debiet nog altijd niet verminderd.

Borneo.

In verband met de daarin aangebrachte wijzigingen is

thans bij gouvernementsbesluit dd. 30 Juni 1891 n°. 4 goedgekeurd het onder dagteekening van 29 Augustus 1888 door den heer J. H. Menten met het Koeteisch bestuur gesloten contract (zie vorig verslag blz. 235) betreffende de winning van petroleum en andere bitumineuse zelfstandigheden in een terrein nabij de Mahakkam-rivier gelegen, en gedeeltelijk grenzende aan het concessieterrein der » Steenkolenmaatschappij Oost-Borneo ". Ook ten aanzien van zijne petroleum-concessie heeft de heer Menten bij authentieke akte jegens het Gouvernement de verplichting aanvaard tot eventueele terugbetaling aan 's lands kas van bijzondere beschermingskosten enz. ten behoeve zijner onderneming en tot wering daarbij van Chineesche mijnwerkers van Banka. De goedkeuring van het concessiecontract is door de Indische Regeering verleend op dien voet dat zij zich daardoor niet gebonden kan achten in hare eventueele plannen om de heffing van in- en uitvoerrechten in Koetei van het inlandsch bestuur over te nemen. De concessie, die den naam draagt van » concessie Louise", is verleend voor 75 jaren, welke termijn is ingegaan 30 Juni 1891. Als jaarlijksche cijns is door den sultan van Koetei bedongen f 0,50 voor elken door de onderneming geproduceerden en binnen het landschap Koetei verkochten, dan wel daarbuiten vervoerden M³ petroleum, asphalt of ander product (natuurlijk gas uitgezonderd). De cijns is verschuldigd op ult. December van elk jaar, bedraagt in geen geval minder dan f 2500 's jaars, en moet binnen drie maanden na afloop van het jaar voldaan zijn. Over het eerste jaar van de werking der concessie wordt bedoeld minimum verminderd naar reden van het gedeelte van het jaar dat verloopen is vóór de goedkeuring van het concessiecontract. Voor nadere aanwijzingen nopens den inhoud van het concessiecontract zie men het bijvoegsel tot de Javasche Courant van 20 November 1891.

§ 5. *Andere delfstoffen.*

Java.

Uitgenomen het oprichten van een paar eenvoudige gebouwtjes en het nemen van proeven werd ook in 1890 op de in de residentie Soerabaija gelegen terreinen der mijnconcessiën » Kedoeng Waroe " en » Genoek Watoe " (beide ten doel hebbende het winnen van jodium en jodiumverbindingen) niet gewerkt. De noodige machinerieën waren nog niet uit Europa ontvangen.

Evenmin kwam nog tot uitvoering de concessie » Goenoeng Woengkal " in de residentie Pasoeroean tot het winnen van zandsteen.

De concessionaris voor het winnen van marmer en kiezelgesteente uit het in de residentie Kediri gelegen mijnveld Wadjak, de heer B. D. van Rietschoten, vertrok naar Europa ten einde te trachten het noodige kapitaal bijeen te krijgen. Een begin met de ontginning werd nog niet gemaakt, doch de titel van aankomst van het zakelijk recht werd op 19 December 1890 ter bestemde plaatse ingeschreven.

Sumatra.

Door den gemachtigde van de liquidateuren der » Mijnbouwmaatschappij Tambang-Salida " werd de verklaring afgelegd dat die vennootschap geene rechten hoegenaamd meer heeft op het zakelijk recht van mijnontginning als concessie Tambang Salida in 1887 door de Indische Regeering verleend, voor het winnen van goud- en andere ertsen in een terrein van ruim 9000 bouws in de afdeeling Painan (Padangsche Benedenlanden). Door deze verklaring kon bedoelde concessie geacht worden te zijn vervallen, daar van eene teruglevering van het zakelijk recht aan het Gouvernement, door overschrijving in de publieke registers (zie vorig verslag blz. 236), geen sprake kon zijn, nadat was gebleken dat de titel van aankomst daarvan niet was openbaar gemaakt op de wijze bij de wet of algemeene verordening voorgeschreven. Bij gouvernementsbesluit dd. 29 Maart 1891 n°. 19 werd machtiging verleend tot het uitbetalen van eene som van f 3000 aan de betrokken inlandsche hoofden in de afdeeling Painan, strekkende o. m. als vergoeding voor het gemis der retributie, welke zij, ingevolge de adat, van genoemde Maatschappij zouden hebben kunnen heffen.

Door den heer R. D. Verbeek, wien in 1888 door de Indische Regeering toezegging van concessie gedaan werd voor het winnen van edele en andere metalen in een mijnveld, naar berekening groot 27 520 bouws, in de afdeeling XIII en IX Kotta der residentie Padangsche Bovenlanden, werd in 1889/1890, in vereeniging met een Engelschen deskundige, een plaatselijk onderzoek ingesteld naar den rijkdom van het terrein, over de resultaten van welk onderzoek zij, naar bericht werd, zeer tevreden waren. Intusschen heeft de aanvrager tot dusver niet voldaan aan de voorwaarde dat hij, alvorens de concessie te kunnen verkrijgen, moet aantoonen voor de uitvoering daarvan over eene som van f 300 000 te kunnen beschikken. Op zijn verzoek is hem bij gouvernementsbesluit dd. 26 Juni 1891 n°. 42 nader één jaar uitstel verleend (tot 2 Juli 1892) om hiervan te doen blijken, echter onder opmerking dat de Regeering zich voorbehoudt om c. q. in 1888 hem medegedeelde concessievoorwaarden alsnog zoodanig te wijzigen als bij uitvaardiging van nieuwe bepalingen omtrent mijnontginningen haar noodig mocht voorkomen.

Over inlandsche mijnontginningen op Sumatra werden geen bijzonderheden medegedeeld.

Borneo.

a. Gouvernementsconcessiën.

Concessie Goenoeng Lawak (residentie Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo). Deze in 1885 op de » Borneo Mijnmaatschappij " overgegane concessie voor het winnen van diamant, goud, platina en steenkolen te Tjempaka (district en afdeeling Martapoera) bleef ook in 1890 onuitgevoerd. Intusschen werd het aan 's lands kas verschuldigde jaarlijksch vast recht voldaan.

b. Concessiën door inlandsche vorsten verleend.

Concessiën in het landschap Sambas (residentie Westerafdeeling van Borneo). De in Augustus 1889 door de Indische Regeering goedgekeurde contracten betreffende de twee concessiën » Sambas Gold Mines " en » West Borneo Gold Field ", betreffende het winnen van goud en andere ertsen en delfstoffen over eene uitgestrektheid van (naar berekening) respectievelijk 48 670 en 20 000 bouws, zijn, zooals reeds in 't vorig verslag vermeld werd, ingebracht in eene in Mei 1890 opgerichte naamlooze vennootschap, de » West Borneo Goudmaatschappij " te Amsterdam. Bij besluit dd. 5 Maart 1891 n°. 7 verleende de Indische Regeering goedkeuring op deze overdracht, echter onder zekere voorwaarden, welke 1°. ten doel hadden de concessievoorwaarden nog op een paar punten aan te vullen (o. a. wat betreft sommige van de concessie uit te sluiten terreinen), en 2°. de Maatschappij de verplichting oplegden om bij authentieke akte zekere verplichtingen jegens het Gouvernement op zich te nemen (betreffende de eventueele terugbetaling aan 's lands kas van bijzondere beschermingskosten enz. ten behoeve van de te vestigen onderneming en de wering daarbij van Chineesche mijnwerkers van Banka). Omtrent de uitvoering der beide concessiën is bericht dat onder de leiding van twee buitenlandsche deskundigen een twaalftal putten werden geboord of gegraven, doch dat de uitkomsten zeer onbevredigend waren, daar men nog geen belangrijke goudhoudende aderen of lagen had aangetroffen.

Nadat vanwege den concessionaris, den heer P. van Dijk, gelijke verplichtingen jegens het Gouvernement waren aanvaard als waarvan zooeven sprake was, trad op 16 Augustus 1890 ook in werking, krachtens de toen door de Indische Regeering verleende goedkeuring op het contract (zie vorig verslag blz. 236), de concessie door het inlandsch bestuur van Sambas onder dagteekening van 9 November 1889 aan den heer van Dijk verleend voor de winning van goud- en andere ertsen en delfstoffen in twee perceelen, ter vermoedelijke grootte van respectievelijk 1757 en 473 bouws, mede, evenals de twee 't eerst uitgegeven concessiën hiervóór bedoeld, tegen een cijns van 2½ pct. der waarde op het ontginningsterrein van de jaarlijks van de onderneming afgevoerde delfstoffen, met beding als minimum van f 0,10 per bouw over de geheele uitgestrektheid van het concessieveld,

dus van f 223 's jaars. Verdere opgaven nopens den inhoud van het contract zijn te vinden in een der bijvoegsels tot de Javasche Courant van 30 Januari 1891. Naar over 1890 gemeld is, hadden de uitkomsten dezer concessie, Ban Pin San geheeten, toen nog niet aan de verwachting voldaan. Echter werd in het begin van 1891 ongeveer 5 K.G. goud, ter waarde van p. m. f 7000, naar Europa verzonden. De werkzaamheden geschiedden onder leiding van dr. J. BOSSCHA JZN., die door de Indische Regeering als plaatselijk hoofd van de onderneming is erkend.

Concessieterreinen in het landschap Koetei (residentie Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo). Een, overeenkomstig de wenken der Indische Regeering (zie vorig verslag blz. 236) gewijzigd, nieuw concessiecontract werd onder dagteekening van 23 Januari 1891 gesloten tusschen het inlandsch bestuur van Koetei en den heer G. MURRAY, waarbij aan laatstgenoemde voor den tijd van 75 jaren concessie tot mijnontginning werd verleend in een daarbij aangeduid terrein, naar berekening groot 10 000 bouws, gelegen in het binnenland van Koetei (op 21 etmalen reizens van de kust), en zulks tot het winnen van goud, zilver, diamanten, tin, lood, koper en andere delfstoffen. Nadat de heer MURRAY ter zake van de door hem beoogde onderneming bij authentieke akte dezelfde verplichtingen jegens het Gouvernement had aanvaard die ook van andere concessionarissen in Koetei en Sambas gevorderd zijn (zie hiervóór), is bij gouvernementsbesluit dd. 27 Maart 1891 n°. 27 op gemeld concessiecontract goedkeuring verleend, onder voorwaarde dat door den concessionaris binnen negen maanden eene kaart zou moeten zijn overgelegd, waaruit, beter dan uit de schriftelijke omschrijving in het contract, de begrenzingen van het concessieterrein zouden zijn na te gaan.

Aan een contract voor mijnontginning, zoowel voor de winning van goud en edelgesteenten als van steenkolen, in een terrein naar schatting ter grootte van 20 000 bouws in het district Melak ter weerszijden van de Mahakkamrivier boven Moeara Pahoe (of Pahan), door het inlandsch bestuur van Koetei gesloten met den heer L. W. H. DE MUNNICK, kon de gevraagde goedkeuring door de Indische Regeering niet worden verleend, op grond van bedenkingen tegen den vorm en inhoud dier overeenkomst, doch aan genoemden ondernemer werd vrijgelaten haar door eene andere te vervangen, bij welke rekening zou moeten worden gehouden met de bedenkingen der Regeering (gouvernementsbesluit dd. 2 September 1891 n°. 6).

c Inlandsche ontginningen.

Omtrent de inlandsche mijnontginningen in de residentie Westerafdeeling van Borneo is aan te teekenen dat deze zich, evenals vroeger, bepaalden tot het graven naar goud in de afdeelingen Sintang, Mampawa, Sambas, Montrado en Pontianak (het vroegere Mandhor-gebied), en naar goud en diamanten in de afdeelingen Landak en Tajan. Voor zoover bekend, bedroeg de goudopbrengst in Mampawa 25 à 30, in Landak 375 en in Montrado 761½ thails, eene waarde vertegenwoordigende van f 60 à f 75 per thail. In den regel wordt voor het graven naar goud of diamanten door inlanders en met hen gelijkgestelden en voor het wasschen door hen van goud- en diamanthoudende gronden in dit gewest eene licentie van den pachter gevorderd (zie Indisch Staatsblad 1862 n°. 134 en 1886 n°. 16). In de afdeelingen van het gewest, waar deze pacht niet met andere kleine pachtmiddelen vereenigd is afgestaan, werd door het Gouvernement voor 1890 als pachtsom bedongen f 6204 en voor 1891 f 4824. Volgens opgaven der tolkantoren werd in 1890 voor f 52 285 aan ongemunt goud uitgevoerd, tegen f 46 515 in 1889. De controleur van Landak bericht dat in 1890 van daar naar Pontianak werden vervoerd 419 karaat diamanten, tegen 1206 en 1869 karaat respectievelijk in 1889 en 1888. De verminderde opbrengst moest hoofdzakelijk worden toegeschreven aan den voortdurenden hoogen waterstand der rivier.

Uit de residentie Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo is gemeld dat de van bestuurswege aan inlanders of met dezen gelijkgestelden in 1890 uitgereikte licentiën voor het winnen van diamant in de afdeeling Martapoera f 1637 opbrachten, zijnde f 1391 meer dan in 1889. Voor het graven en wasschen van goud, dat in de tot diezelfde afdeeling behoorende onderafdeeling Tanahlaut een kleinen tak van bedrijf uitmaakt, en waarvoor de goudgravers eene licentie van den pachter behoeven, was over 1890 door dien pachter aan den lande verschuldigd 15½ thails zuiver stofgoud. Voor 1891 is echter als pachtsom bedongen 25¼ thails, hetgeen, berekend tegen f 90 per thail, uitmaakt f 2272,50. Er werd in 1890 gewerkt in 11 groote en 18 kleine parits, die gezamenlijk 300 thails stofgoud opleverden.

§ 6. *Vergunningen tot mijnbouwkundige opsporingen.*

Voor zooveel de gouvernementslanden betreft, werden in het tijdvak van 1 Juli 1890 t/m 30 Juni 1891 door de betrokken hoogste gewestelijke gezaghebbers 13 vergunningen als hierbedoeld verleend, soms voor één jaar, maar meestal voor drie of vijf jaren, en steeds onder beding dat de vergunning verviel wanneer niet binnen het jaar (soms binnen de zes maanden) met de onderzoekingen werd aangevangen. Van de bedoelde vergunningen, alle nader vermeld in bijlage HHH hierachter, werden er verleend voor terreinen in de residentie Preanger Regentschappen 1, in Cheribon 1, in Rembang 3, in Soerabaija 1, Padangsche Bovenlanden 1, Padangsche Bovenlanden *en* Tapanoli 1, Benkoelen 2, Westerafdeeling van Borneo (rechtstreeksch gouvernementsgebied) 1, en Menado 2.

Aan een Europeeschen ingezetene van Djokjokarta werd, op zijn verzoek, door de Indische Regeering vergund (besluit dd. 7 December 1890 n°. 5) om ter zake van mijnbouwkundige opsporingen in een gedeelte van het rijk van Djokjokarta eene overeenkomst met den sultan te sluiten. Ten aanzien van hetgeen daarbij in acht te nemen viel, werd de adressant naar den resident verwezen. Kort daarop verzocht dezelfde aanvrager vergunning om met gelijk doel overeenkomsten te mogen aangaan met den soesoehoenan van Soerakarta en met het hoofd van het Mangkoe Negorosche Huis. Met dit zijn verzoek werd de aanvrager tot den resident van Soerakarta verwezen (gouvernementsbesluit dd. 25 Maart 1891 n°. 2), die ten deze van instructiën was voorzien. [1])

In de buitenbezittingen waren de door inlandsche zelfbestuurders met particulieren gesloten overeenkomsten, ten doel hebbende het vergunnen van mijnbouwkundige onderzoekingen en opsporingen in hun gebied, weder zeer talrijk. Aldaar traden in het tijdvak van 1 Juli 1890 t/m 30 Juni 1891, ten gevolge van bekrachtiging door het Europeesch bestuur, p. m. een 60-tal dergelijke vergunningen in werking. De meeste betroffen weder terreinen in de Westerafdeeling van Borneo; in die residentie werd door de inlandsche besturen der volgende landschappen het daarnevens vermeld aantal opsporingsvergunningen verleend (alle aan Europeanen, meest vreemdelingen, behoudens in één geval aan een Chinees): [2]) Sambas 6, Mampawa 3, Pontianak 1, Koeboe 1, Simpang 1, Soekadana 3, Landak 4, Taijan 2, Meliou 1, Sekadou 22, Sintang 2, Silat 1, Soehaid 1 en Boenoet 2. In stede van op het maximum van vijf jaren is in al de tot deze vergunningen betrekkelijke contracten de duur van het opsporingsrecht bepaald op slechts drie jaren, terwijl de vergunning van rechtswege ophoudt van kracht te zijn als de onderzoekingen niet binnen het jaar zijn aangevangen. Vele der houders trachtten dan ook, zooals de resident meldt, slechts door een schijnonderzoek zich voor intrekking van de vergunning te vrijwaren. Voorloopig is echter door de Indische Regeering hierin geen aanleiding tot eenigen maatregel gevonden, zoo wel om ernstige reflectanten niet af te schrikken als omdat het kan gebeuren dat ook bij de ernstigste bedoelingen in het

---

[1]) Ter zake van 's Gouvernements bevoegdheden op het stuk van mijnontginning in Soerakarta is door den soesoehoenan, onder dagteekening van 25 Mei 1891, eene gelijke suppletoire verklaring afgelegd als in 1888 door den sultan van Djokjokarta (verg. het verslag van 1889 blz. 6).

[2]) Voorshands worden nog alleen die vergunningen vermeld, welke door den resident in het behandelde tijdvak bekrachtigd werden. Bij uitzondering loopen echter de opgaven betreffende de Westerafdeeling van Borneo niet tot ult. Juni 1891, maar tot den 15den van die maand.

eerste jaar weinig of niets kan worden verricht. Aan sommige houders van opsporingsvergunningen in de Westerafdeeling van Borneo of aan de door hen gezonden deskundigen werd door de Indische Regeering, met dispensatie in zooverre van het bepaalde bij Indisch Staatsblad 1889 n°. 215, vergund zekere hoeveelheden dynamiet en bijbehoorende ontstekingsmiddelen in te voeren. Een paar hunner verzochten ook dat gedurende eenigen tijd een gouvernements-mijningenieur te hunner beschikking mocht worden gesteld, maar op deze verzoeken werd afwijzend beschikt. Een der houders droeg het hem voor het tijdvak van 19 Juli 1890 t/m 18 Juli 1893 verleend opsporingsrecht, betreffende een terrein in Sintang, met goedkeuring van de Indische Regeering, over op eene in December 1890 (met een maatschappelijk kapitaal van f 30 000) te Batavia opgerichte naamlooze vennootschap »Mijnbouw-maatschappij Sintang", op welker akte van oprichting goedkeuring werd verleend bij gouvernementsbesluit dd. 12 Januari 1891 n°. 11 (Javasche Courant van den 23sten dier maand).

Ook in de residentiën Oostkust van Sumatra en Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo erlangden eenige overeenkomsten als de hierbedoelde de sanctie van het Europeesch bestuur. Inzonderheid in eerstgemelde residentie trok de veronderstelde minerale rijkdom van eenige streken de aandacht van onderscheidene personen. Men trachtte voornamelijk goudhoudende gronden te vinden en scheen ook het oog te hebben op ontginning van steenkolen. Het waren meer bepaaldelijk de bovenstreken van Bila en Kwaloe, Boven-Langkat [1]) en Boven-Deli, welke met dit doel bereisd werden. In de tweede helft van 1890 en de eerste helft van 1891 werden door den resident bekrachtigd 6 contracten door het inlandsch bestuur van Langkat en 1 contract door den vorst van Deli gesloten, waarbij aan eenige Europeanen of maatschappijen (verg. de bovenaangehaalde bijlage HHH) voor den maximum-duur van vijf jaren recht van opsporing in zekere daarbij aangewezen terreinen van genoemde rijken werd verleend.

Wat de Zuider- en Oosterafdeeling betreft, werd de goedkeuring der Indische Regeering verleend op twee overeenkomsten, door de inlandsche zelfbesturen van Pasir en Koetei gesloten met één en denzelfden ondernemer, omtrent welke overeenkomsten echter in de voor dit verslag ontvangen berichten geen bijzonderheden voorkomen. Voor de in Mei 1889 door de zelfbesturen van de benoorden Koetei gelegen landschappen Sambalioeng, Goenoeng Taboer en Boeloengan met de hooger in § 3 genoemde »Steenkolenmaatschappij Oost-Borneo" gesloten overeenkomsten tot het ontginnen van steenkolen in genoemde rijken, welke concessiën, blijkens het vorig verslag (blz. 234), om verschillende redenen door de Indische Regeering niet voor goedkeuring waren vatbaar bevonden (besluit dd. 6 Januari 1890 n°. 1), zijn in den loop van 1890 in de plaats gekomen vergunningen voor den tijd van vijf jaren tot het doen van mijnbouwkundige onderzoekingen. Vermits de verleende vergunningen van te algemeene strekking waren, daar zij het geheele gebied der bewuste landschappen omvatten, konden de te dier zake gesloten contracten mede niet voor goedkeuring in aanmerking komen. Bij gouvernementsbesluit dd. 2 September 1891 n°. 6 werd de vertegenwoordiger der genoemde Maatschappij, in beschikking op zijn verzoek om goedkeuring der bewuste contracten, tot den resident verwezen. Aan dezen laatste gaf de Indische Regeering te kennen dat bij opsporingen ten behoeve van eene in het leven te roepen kolenontginning in de residentie Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo het recht van opsporing, zonder aangetoonde noodzakelijkheid, zich over geen grootere oppervlakte dan van 20 000 bouws behoort uit te strekken, en dat als regel in één landschap niet meer dan één vergunning van dien aard aan denzelfden persoon of hetzelfde lichaam behoort te worden verleend. De aangehaalde beschikking van 2 September 1891 betrof nog eene vierde overeenkomst, waarbij aan meergemelde Steenkolenmaatschappij recht van opsporing was verleend in een gedeelte van het rijk Pasir (bezuiden Koetei), welk opsporingsterrein door de Indische Regeering mede te uitgestrekt werd geoordeeld.

Door den soetan van Indragiri (eene op den vasten wal van Sumatra gelegen onderhoorigheid der residentie Riouw) was aan een Europeeschen ondernemer bij overeenkomst mede vergunning tot mijnbouwkundige opsporingen verleend; het verzoek om goedkeuring van dit contract was echter, voor zoover de Indische berichten liepen, nog in behandeling.

De voorafgaande vergunning van de Indische Regeering werd gevraagd tot het sluiten van eene dusdanige overeenkomst met de hoofden der landschappen VIII Kotta (Kampar Kiri), Si Blimbing en V Kotta, welk verzoek echter — evenals een ander, betreffende terreinen in de residentie Tapanoli buiten het direct gouvernementsgebied gelegen, — vooralsnog niet kon worden ingewilligd.

Van verschillende zijden werden ook mijnbouwkundige opsporingen beoogd in zelfbesturende landschappen, behoorende tot de residentie Menado. In verband met de in die streken heerschende toestanden werden evenwel de bij de Regeering ingekomen verzoeken, om ter zake met de inlandsche bestuurders overeenkomsten te sluiten, voorloopig in beraad gehouden. Tegen het op onregelmatigen voet verkrijgen van mijn- (of landbouw-) concessiën in sommige der bedoelde landschappen, met name aan de Tomini-bocht en in naburige tot het gouvernement Celebes en onderhoorigheden behoorende streken, zijn in den laatsten tijd van wege het Europeesch bestuur zooveel mogelijk maatregelen genomen (verg. blz. 16/17 en 18 hiervóór). Aan een Europeeschen ingezetene der residentie Menado, die mijnbouwkundige opsporingen beoogde in zekere streek van het tot laatstgemeld gewest behoorende landschap Tontoli, werd nochtans, op zijn verzoek, vergund om met het inlandsch bestuur eene overeenkomst van die strekking aan te gaan.

III. Zout.

De over 1890 ontvangen opgaven omtrent het gouvernementszoutmonopolie op Java en Madura wijzen voor alle gewesten gezamenlijk op een debiet van 1 057 430 pikols, zijnde meer dan in eenig vorig jaar en 58 768 pikols meer dan in 1889, toen (volgens verbeterde opgaven) bij de gezamenlijke pakhuizen 998 662 pikols verkocht werden. Vergeleken met laatstgemeld jaar nam in 1890 in 15 van de 21 gewesten het debiet toe met 63 617 pikols (in elk der gewesten Rembang, Soerabaija en Madura zelfs met meer dan 10 000 pikols), waartegenover in Batavia, Krawang, Tagal, Bezoeki, Bagelen en Kadoe een teruggang viel waar te nemen, gezamenlijk ten bedrage van 4849 pikols.

Op de buitenbezittingen, voor zoover het gouvernementsmonopolie aldaar werkt, was het totaal van het debiet in 1890 mede vrij aanzienlijk en grooter dan in voorgaande jaren. Het bedroeg in 1890 211 998 pikols, tegen 206 963 pikols (volgens verbeterde opgaven) in 1889. In de gewesten Sumatra's Westkust, Benkoelen, Palembang, Banka en Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo werd bij de gezamenlijke verkooppakhuizen eene hoeveelheid van 6634 pikols meer gesleten dan in 1889, doch in de Lampongsche Districten en de Westerafdeeling van Borneo ging het debiet in het geheel achteruit met 1599 pikols.

In bijlage JJJ hierachter worden de verkochte hoeveelheden (ook het debiet in 1888 en 1889) opgegeven voor elke verkoopplaats in het bijzonder. Het aantal verkoopplaatsen bedroeg bij het einde van 1890 op Java en Madura 171 en in de zooeven genoemde gewesten der buitenbezittingen 40.

De geldelijke opbrengst van het debiet in 1890 wordt, blijkens dezelfde bijlage, voor de pakhuizen op Java en Madura berekend op f 7 016 688, en voor die in de buitenbezittingen op f 1 215 087, te zamen f 8 231 775, tegen f 7 820 437 (volgens verbeterde opgaven) in 1889 en f 7 610 619 in 1888.

Op twee plaatsen werd in 1890 voor 't eerst een gouvernements zoutverkooppakhuis geopend, namelijk te Klatten (Soerakarta) en te Belah (Madioen). Blijkens de twee vorige verslagen zou voortaan van gouvernementswege zout ook worden verkrijgbaar gesteld te Goenoeng Kentjana (Ban-

[1]) In het aan Boven-Langkat grenzende onafhankelijk gebied der Karau-Battaks werden reeds eenige terreinen door Europeesche ondernemers van een tweetal hoofden in huur verkregen. Over deze concessie, welke voornamelijk goudontginning beoogt, werd reeds gehandeld op blz. 8 hiervóór.

tam), Tangeung (Preanger Regentschappen), Salam (Kadoe), Andoelang (Madura) en Indrapoera (Padangsche Benedenlanden), maar op geen dezer plaatsen kwam in 1890 het noodige voor den verkoop gereed. Evenmin werden in 1890 reeds geopend een negental verkooppakhuizen, tot welker oprichting in de tweede helft van het jaar besloten werd, namelijk 1 in Pekalongan (te Doro), 4 in Rembang (te Pamottan, Rengel, Boeloe en Soegihwaras) en 4 in de Lampongsche Districten (te Menggala, Soekadana, Kotta Agoeng en Kotta Boemi).

Overal geschiedde in 1890 de gouvernementsverkoop van zout nog bij de maat (op Java en Madura tegen f 6,72 per pikol als normaalprijs). De in 't vorig verslag aangekondigde proef om, voorloopig alleen bij de pakhuizen te Batavia, Samarang en Soerabaija, het zout bij het gewicht te verkoopen (tegen f 0,12 per K.G., dat is — daar een pikol zout gerekend kan worden gemiddeld p. m. 58 K.G. te wegen — tegen f 6,96 per pikol) is eerst in 1891 in toepassing gekomen, namelijk te Batavia in 't laatst van Januari en op de beide andere plaatsen eenige maanden later. Over de uitkomsten van de proef kon, tijdens de afsluiting in Indië van de mededeelingen voor dit gedeelte van het verslag, nog geen volledig oordeel worden uitgesproken. Intusschen bleek te Batavia dat, sedert de invoering van de zoutweging, eenige afnemers in het groot er toe overgingen zich bij de pakhuizen te Tangerang, te Bekassi en zelfs te Buitenzorg te voorzien. Daarom werd bij de Indische besluiten dd. 19 Juli en 25 September 1891 n°. 1 en 5 bepaald dat ook op de drie zooeven genoemde verkoopplaatsen het zout voorshands bij het gewicht, in plaats van bij de maat, zou worden verkocht. Blijkens het in 't vorig verslag aangehaalde Indisch besluit dd. 10 Juli 1890 n°. 5 (Javasche Courant van den 15den dier maand) gaat de proef gepaard met belangrijke reductie der aan de pakhuismeesters tot dusver toegekende spillage. Bij gouvernementsbesluit dd. 10 December 1890 n°. 6 werd nog bepaald dat de weging, èn van den voorraad zout waarmede de proef begint, èn van de (bij de maat) in ontvangst genomen nieuwe aanvoeren, zoomede de verkoop uit het eerste vak dat in het pakhuis met nagewogen zout gevuld is, zouden moeten geschieden onder contrôle van commissiën, bestaande uit vertrouwde personen. Op die wijze schenen de noodige voorzorgen genomen om de verlaagde spillage-cijfers en in het algemeen de bruikbaarheid van het nieuwe stelsel nauwkeurig aan de eischen der praktijk te toetsen.

Mede ter wering van misbruiken wordt eene oplossing gezocht van de vraag, hoe te geraken tot eene (in het groot uitvoerbare) doelmatige en niet te kostbare verpakking van het in Indië van gouvernementswege te debiteeren zout. Op de door de Indische Regeering nopens dit onderwerp uitgeschreven prijsvraag (zie vorig verslag blz. 238), waaraan nog zooveel mogelijk nadere bekendheid in het buitenland is gegeven, zijn p. m. 180 antwoorden ingekomen, waaronder ook eenige die, in stede van hier te lande, in Indië waren ingediend. Naar het oordeel der Commissie van keuring voor het Departement van Koloniën te Amsterdam, aan wier beoordeeling al die antwoorden werden onderworpen (zie het verslag der Commissie in een der bijvoegsels tot de Staatscourant van 9 Januari 1892), gaven zij geen aanleiding om, zooals de uitgeschreven bepalingen in uitzicht stelden, een concours te doen houden ten opzichte van de toepassing der aangeprezen verpakkingsmethoden. In Januari 1892 zijn de antwoorden aan de Indische Regeering toegezonden, die over het toekennen der uitgeloofde premie zal moeten beslissen.

Wat den aanmaak van het gouvernementszout betreft, blijkt uit het volgende overzicht dat het in 1890 verkregen nieuw zout — als een gevolg van de voor de zoutwinning nadeelige natte weersgesteldheid tijdens den oostmoesson — nog niet het $^2/_3$ bedroeg van den reeds niet gunstigen zoutoogst van 1889. Terwijl toch in laatstgemeld jaar door de zoutmakers op Madura ingeleverd werden 34 703 kojangs of 1 041 090 pikols (tegen 52 662 kojangs of 1 579 860 pikols in 1888), werden in 1890 slechts verkregen 20 796 kojangs of 623 880 pikols. Over de drie afdeelingen van Madura, waar zoutpannen bewerkt werden (in 1890 702 te Sampang, 1081 te Boender bij Pamakassan en 1563 te Sumanap), waren de cijfers van aanmaak in 1889 en 1890 verdeeld als volgt:

ZOUTAANMAAKPLAATSEN IN DE ONDERSTAANDE AFDEELINGEN DER RESIDENTIE MADURA.	Ingeleverde hoeveelheid zout (in kojangs van 30 pikolmaten).		Betaling door de zoutmakers gemiddeld per hoofd genoten (à f 10 per kojang).		Kosten waarop de kojang zout aan het Gouvernement te staan kwam. a)		Aanwezige zoutvoorraad in de depôts (in kojangs) bij het einde van het jaar. b)	
	1889.	1890.	1889.	1890.	1889.	1890.	1889.	1890.
Sampang	11 951	6 077	f 170,23	f 86,55	f 11,54	f 13,15	33 120	23 597
Pamakassan	8 583	6 644	80,21	62,00	11,10	11,00	43 600	42 536
Sumanap	14 169	8 075	118,02[5]	48,47	15,37	16,24	93 190	80 320
Te zamen . . .	34 703	20 796	f 122,82	f 65,67	f 12,67	f 13,46	169 910	146 453

a) Vermoedelijk met inbegrip van de kosten van toezicht, opschuring en afscheping en met bijberekening van spillage (verg. vorig verslag, blz. 238, noot b).

b) Bovendien lagen opgeschuurd in de doorvoerpakhuizen en waren in de verkooppakhuizen voorhanden (met inbegrip van de hoeveelheden derwaarts onderweg) 25 390 kojangs op ult. 1889 en 24 228 kojangs op ult. 1890.

Voor de opschuring van het ingeleverde zout had men bij het einde van 1890 te beschikken over 162 depôtpakhuizen, namelijk 22 te Sampang, 40 te Boender en 100 te Sumanap, verdeeld over respectievelijk 2, 2 en 7 etablissementen.

Ten einde met beter gevolg te kunnen optreden tegen heimelijken aanmaak van zout op Madura en tegen verboden handel in het artikel op dat eiland is bij gouvernementsbesluit dd. 13 Februari 1891 n°. 7 eenig speciaal politiepersoneel bij de aanmaakplaatsen in dienst gesteld, en wel voorloopig op tijdelijken voet, namelijk voor den tijd van twee jaren. Te Sumanap is bedoeld toezicht opgedragen aan een Europeeschen schout, te Sampang en te Boender aan een tweetal inlandsche mantri's, terwijl aan ieder dezer drie beambten de noodige politieoppassers, benevens een roeivaartuig met bemanning zijn toegevoegd.

Door een ondernemer van landbouw in de residentie Djokjokarta werd het plan ontworpen om in dat gewest een etablissement op te richten voor de fabriekmatige bereiding van zout, ter geheele of gedeeltelijke voorziening in de behoefte van het gouvernementsmonopolie, waartoe hij met de Indische Regeering een contract wenschte aan te gaan, bij wijze van proef aanvankelijk voor één jaar, tot levering van eene zekere hoeveelheid zout, ter voorziening van de pakhuizen in eenig naburig gewest, voor welke proeflevering, te bewerkstelligen aan de spoorweghalte Kedoengdoeng, het Gouvernement hoogstens f 15 per kojang zou hebben te betalen. Ofschoon voorshands geen termen werden gevonden tot inwilliging van het verzoek (gouvernementsbesluit dd. 19 Februari 1891 n°. 2), is toch door de Indische Regeering de vraag aan de orde gesteld of — wanneer althans eene evenredige inkrimping van den zoutaanmaak op Madura in het belang van de bevolking aldaar niet moet worden ontraden — het geen aanbeveling zou verdienen om ook ergens op Java weder gelegenheid te openen, en wel in de nabijheid van de staatsspoorweglijnen, tot het verkrijgen van zout voor een gedeelte der behoefte, en zulks hoofdzakelijk in het belang der besparing van transportkosten. Over de wenschelijkheid c. q. van eene te nemen proef, hetzij in eigen beheer, hetzij door tusschenkomst van een Europeeschen ondernemer, is het advies gevraagd van den directeur van onderwijs, eeredienst en nijverheid.

De aan een zevental dessa's in de afdeeling Grobogan der residentie Samarang vrijgelaten zoutwinning uit de

modderwellen van Koewoe leverde in 1890 eene productie van 17 539 pikols zout, tegen 16 894 pikols in het voorafgegane jaar, waarvoor de bedoelde zoutmakers als cijns hadden te betalen (verg. Indisch Staatsblad 1876 n°. 258) f 8393,10, tegen f 7789,80 in 1889.

IV. Koopvaart en scheepsbouw.

§ 1. *Koopvaart.*

Sedert de afsluiting der mededeelingen in 't vorig verslag hebben te Batavia de jaargangen 1889 en 1890 van de » Statistiek van den handel, de scheepvaart en de in- en uitvoerrechten in Nederlandsch-Indië" het licht gezien, welke beide jaargangen vóórdat zij ter perse gingen, ter beoordeeling in algemeenen zin van de aannemelijkheid van de voornaamste der geleverde cijfers, in handen zijn gesteld geweest van een bevoegd handelsman. Zoodanige examinatie zal ook in 't vervolg plaats vinden. Tot enkele wijzigingen in de inrichting dezer jaarlijksche handelsstatistiek is mede reeds in beginsel besloten.

Hier volgen de totaalcijfers van de beide jaren.

Algemeene in- en uitvoer. *a)*

OMSCHRIJVING.	Waarde van hetgeen van buiten Nederlandsch-Indië werd ingevoerd: op Java en Madura.	in de buitenbezittingen.	Te zamen.	Waarde van hetgeen naar buiten Nederlandsch-Indië werd uitgevoerd: van Java en Madura.	van de buitenbezittingen.	Te zamen.
1889.						
Voor rekening van particulieren.						
Goederen	f 89 699 320	f *b)* 50 180 584	f 139 879 904	f 112 702 683	f *c)* 51 381 959	f 164 084 642
Ongemunt goud en zilver	29 496	5 405	*d)* 34 901	"	46 405	*e)* 46 405
Speciën (gouden en zilveren)	13 414 456	7 046 065	*f)* 20 460 521	17 710	441 682	*g)* 459 392
Totalen	f 103 143 272	f 57 232 054	f 160 375 326	f 112 720 393	f 51 870 046	f 164 590 439
Voor rekening van het Gouvernement.						
Goederen	f 3 720 284	f 1 289 161	f 5 009 445	f 32 227 431	f 844 744	f 33 072 175
Speciën (gouden en zilveren)	8 000 000	"	*g)* 8 000 000	"	"	"
Totalen	f 11 720 284	f 1 289 161	f 13 009 445	f 32 227 431	f 844 744	f 33 072 175
1890.						
Voor rekening van particulieren.						
Goederen	f 88 955 261	f *b)* 52 331 032	f 141 286 293	f 109 060 509	f *c)* 49 614 728	f 158 675 237
Ongemunt goud en zilver	4 054	31 740	*h)* 35 794	10 000	62 285	*e)* 72 285
Speciën (gouden en zilveren)	2 545 084	6 704 195	*i)* 9 249 279	46 404	607 516	*g)* 653 920
Totalen	f 91 504 399	f 59 066 967	f 150 571 366	f 109 116 913	f 50 284 529	f 159 401 442
Voor rekening van het Gouvernement.						
Goederen	f 4 204 650	f 1 397 701	f 5 602 351	f 16 851 726	f 296 452	f 17 148 178
Speciën (gouden en zilveren)	4 000 000	"	*g)* 4 000 000	"	"	"
Totalen	f 8 204 650	f 1 397 701	f 9 602 351	f 16 851 726	f 296 452	f 17 148 178

a) Wel te onderscheiden van den invoer ten verbruik en van den uitvoer uit het vrije verkeer. Daaromtrent zijn alleen opgaven voorhanden betreffende Java en Madura, en wel in de maandelijks door middel van de Javasche Courant gepubliceerde staten. Was het tot dusver niet duidelijk of deze maandstaten, sedert daarin — van 1884 af — eene rubriek „Diversen" was opgenomen, toch nog altijd, gelijk het opschrift zou doen vermoeden, slechts de *voornaamste* handelsartikelen betroffen, uit de van de Indische Regeering ter zake verkregen inlichtingen is thans gebleken dat bedoelde rubriek „Diversen" het gezamenlijk waardecijfer omvat van *al* de in de staten niet met namen vermelde goederen. Een totaalcijfer, hetzij van den invoer ten verbruik, hetzij van den uitvoer uit het vrije verkeer, is echter uit de besproken maandstaten niet te putten, omdat van vele der daarin genoemde handelsartikelen enkel de hoeveelheden zijn opgegeven.

b) Over de verschillende gewesten der buitenbezittingen verdeeld als volgt:

	1889.	1890.
Atjeh en onderhoorigheden	f 2 633 989	f 2 908 768
Sumatra's Westkust	7 323 894	7 296 262
Benkoelen	6 834	8 127
Lampongsche Districten	14 158	9 751
Palembang (gouvernementsgebied)	2 696 712	2 297 815
Id. (Djambi)	324 274	402 609
Oostkust van Sumatra	19 475 419	20 589 443
Riouw en onderhoorigheden	2 696 852	3 736 101
Banka	536 038	561 551
Billiton	695 692	660 260
Transporteeren	f 36 403 862	f 38 470 687
Per transport	f 36 403 862	f 38 470 687
Westerafdeeling van Borneo	1 600 815	2 724 230
Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo	872 055	803 587
Celebes en onderhoorigheden	7 276 878	6 586 476
Menado	873 135	1 149 484
Ternate	277 156	317 128
Amboina	631 935	477 130
Timor en onderhoorigheden	77 724	34 832
Bali en Lombok	2 167 024	1 767 478
Totaal	f 50 180 584	f 52 331 032

c) Over de verschillende gewesten der buitenbezittingen verdeeld als volgt:

	1889.	1890.
Atjeh en onderhoorigheden	f 709 723	f 149 026,
Sumatra's Westkust	7 883 978	7 720 256
Benkoelen	329	"
Lampongsche Districten	16 451	19 652
Palembang (gouvernementsgebied)	3 529 053	3 584 814
Id. (Djambi)	874 291	680 461
Oostkust van Sumatra	15 751 977	16 151 629
Riouw en onderhoorigheden	5 371 998	5 834 576
Banka	27 891	85 486
Billiton	365 491	683 333
Transporteeren	f 34 531 182	f 34 909 233
Per transport	f 34 531 182	f 34 909 233
Westerafdeeling van Borneo	2 726 288	2 940 240
Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo	1 235 608	1 864 453
Celebes en onderhoorigheden	7 520 806	5 869 096
Menado	972 130	1 181 628
Ternate	590 207	469 082
Amboina	1 474 552	1 215 797
Timor en onderhoorigheden	72 211	101 826
Bali en Lombok	2 258 975	1 063 373
Totaal	f 51 381 959	f 49 614 728

d) Hieronder aan ongemunt goud f 34 837.
e) Alles ongemunt goud.
f) Hieronder aan gouden munt f 2 606 982.
g) Alles zilveren munt.
h) Hieronder aan ongemunt goud f 35 474.
i) Hieronder aan gouden munt f 70 160.

Wat den goedereninvoer betreft, leveren de over beide jaren opgegeven waardecijfers betrekkelijk weinig verschil op (tegenover die van 1888 — zie vorig verslag — getuigen zij echter van eene belangrijke toeneming). Wanneer men echter in aanmerking neemt dat de marktwaarde van vele invoerartikelen in 1890 over het algemeen lager was dan in 1889, mag men aannemen dat in eerstgemeld jaar de toeneming in hoeveelheid der voor particuliere rekening aangebrachte goederen vrij aanzienlijk grooter is geweest dan uit het verschil van nog geen f $1^1/_2$ millioen, waarmede de invoerwaarde van 1890 die van 1889 overtreft, is af te leiden. Meer verschil doet zich voor ten aanzien van den goederenuitvoer, waarvan de waarde — voor zooveel den uitvoer voor particuliere rekening betreft — in 1890 bijna f $5^1/_2$ millioen lager staat uitgetrokken dan in 1889 en ruim f 4 millioen lager dan in 1888, hoofdzakelijk ten gevolge van den geringen uitvoer van koffie, en deze verschillen zouden grooter zijn geweest wanneer niet voor dit product in 1890 eene hoogere waardeberekening ware aangenomen. Dat de toegenomen uitvoer van suiker in 1890, tegenover 1889, de door den geringen koffieoogst van 1890 veroorzaakte vermindering in de uitvoerwaarde niet nog meer vergoedde dan het geval was (aan suiker werd in 1890 voor eene waarde van ruim f 4 millioen meer uitgevoerd dan in 1889), is een gevolg van lagere waardeberekening van dit laatste product in 1890.

Voor specificatiën omtrent de landen van herkomst en bestemming en omtrent den aard der in- en uitgevoerde goederen wordt verwezen naar de uitvoerige tabellen, hierachter afgedrukt als bijlage KKK, als aanvulling van welke cijfers eenigermate kan dienen een door de factorij der Nederlandsche Handelmaatschappij te Batavia samengesteld Beknopt verslag van den in- en uitvoerhandel in de residentie Batavia over 1890, dat hierachter voorkomt als bijlage LLL.

Het aandeel van de zeilvaart nam in 1890 zoowel bij den in- als bij den uitvoer weder af. Terwijl in 1889 de waarde der invoeren per zeilschip nog ruim 14 pct. uitmaakte van de totale waarde der voor particuliere rekening aangebrachte goederen, daalde in 1890 die verhouding tot ruim 11 pct., en bij de uitvoeren van goederen voor particuliere rekening daalde het aandeel van de zeilvaart van ruim 19 pct. der uitvoerwaarde in 1889 tot bijna 16.5 pct. in 1890.

Als op de in de statistiek vermelde havenplaatsen (zie bijlage MMM hierachter) ingeklaard bij aankomst van buiten Nederlandsch-Indië worden dan ook over 1890 vermeld, behalve 1799 op inlandsche wijze getuigde zeilschepen (gezamenlijk metende 140 867 M³.), slechts 219 op Europeesche wijze getuigde zeilschepen (gezamenlijk metende 422 125 M³.), tegen 3063 stoomschepen (gezamenlijk metende 3 033 255 M³.), terwijl in 1889 het getal der in de tweede plaats bedoelde zeilschepen nog bedragen had 308 (577 253 M³.), tegen 1763 op inlandsche wijze getuigde zeilschepen (157 374 M³.) en 3142 stoomschepen (3 524 186 M³.). Wat de uitklaringen (bij vertrek naar buiten Nederlandsch-Indië) betreft, waren in beide jaren de cijfers der stoomschepen iets lager dan bij inklaring (in 1889 echter niet de inhoudsgrootte), terwijl ten opzichte van de zeilschepen in 1889 het getal uitklaringen dat der inklaringen overtrof, doch in 1890 minder zeilschepen uitgeklaard dan ingeklaard werden, ofschoon toch nog de inhoudsgrootte der toen uitgeklaarde zeilschepen grooter was dan die der ingeklaarde. De aangehaalde bijlage MMM vermeldt zoowel de landen waar de schepen tehuis behoorden als de landen of plaatsen vanwaar zij kwamen of waarheen zij vertrokken.

Betreffende de kustvaart ontleent men aan de hooger bedoelde handels- en scheepvaartstatistiek over 1889 en 1890 de volgende recapitulatie (verg. overigens het slot der reeds vermelde bijlage MMM), waarbij die stoomschepen welke binnen Nederlandsch-Indië geregelde diensten op bepaalde lijnen verrichtten afzonderlijk zijn vermeld.

Waar aangekomen en vanwaar vertrokken:	Aantal stoomschepen		Aantal zeilschepen		Inhoudsgrootte (in M³.):			
					der stoomschepen		der zeilschepen	
	die gewone kustvaartreizen deden.	die geregelde diensten op bepaalde lijnen verrichtten. a)	op Europeesche wijze getuigd.	op inlandsche wijze getuigd.	die gewone kustvaartreizen deden.	die geregelde diensten op bepaalde lijnen verrichtten. a)	op Europeesche wijze getuigd.	op inlandsche wijze getuigd.
Aangekomen:								
1889.								
op Java en Madura van eenige haven in de buitenbezittingen	166	136	447	1 635	198 294	253 397	158 001	33 825
in eenige buitenbezitting uit een der andere gewesten van Nederlandsch-Indië	382	229	436	2 886	427 044	371 988	178 257	40 851
Totalen . . .	548	365	883	4 521	625 338	625 385	336 258	74 676
1890.								
op Java en Madura van eenige haven in de buitenbezittingen	186	155	395	1 605	228 016	322 376	140 826	37 742
in eenige buitenbezitting uit een der andere gewesten van Nederlandsch-Indië	342	247	490	3 068	383 442	446 500	176 554	61 596
Totalen . . .	528	402	885	4 673	611 458	768 876	317 380	99 338
Vertrokken:								
1889.								
van Java en Madura naar eenige haven in de buitenbezittingen	151	136	433	1 724	189 634	262 915	163 139	35 958
van eenige buitenbezitting naar een der andere gewesten van Nederlandsch-Indië	364	229	408	3 301	366 503	366 887	157 897	46 329
Totalen . . .	515	365	841	5 025	556 137	629 802	321 036	82 287
1890.								
van Java en Madura naar eenige haven in de buitenbezittingen	194	156	426	1 844	240 207	320 980	160 883	41 142
van eenige buitenbezitting naar een der andere gewesten van Nederlandsch-Indië	313	249	478	3 132	331 652	459 979	169 954	58 393
Totalen . . .	507	405	904	4 976	571 859	780 959	330 837	99 535

a) Van het vertrek en de aankomst der hierbedoelde stoomschepen is alleen melding gemaakt bij de plaatsen van aanvang en einde der reis (verg. de tabellen XII en XIII der gedrukte handelsstatistieken). Het getal dezer geregelde diensten op zich zelf (zonder te rekenen die welke verricht werden tusschen havens op Java en Madura onderling) bedroeg — zie blz. LII der gedrukte handelsstatistiek — in 1889 190 en in 1890 210, terwijl de inhoudsgrootte der daartoe gebezigde stoomschepen, voor elke reis telkens op nieuw geteld, gezamenlijk bedroeg achtervolgens 318 924 en 386 237 M³.

§ 2. *Nederlandsch-Indische koopvaardijvloot.*

Volgens de ter zake over 1890 ontvangen opgaven, gewestelijk gerangschikt in bijlage NNN hierachter, behoorden op het einde van dat jaar in Nederlandsch-Indië te huis de volgende schepen en vaartuigen:

78	stoomschepen, [1])	metende	77 442 M³.	of 27 365	registerton
197	fregatten, barken, brikken, schoeners en kotters . .	„	84 179 „	„ 29 745	„
1524	kleinere zeilschepen (op inlandsche wijze getuigd).	„	73 453 „	„ 25 955	„
1799	stoom- en zeilschepen;	metende	235 074 M³.	of 83 065	registerton,

tegen een totaal van 1713 bodems, metende 224 875 M³. of 79 461 registerton op ult. 1889.

Het aantal der in de verschillende gewesten te huis behoorende zeeschepen, welke op Europeesche wijze zijn getuigd en dus voorzien zijn van een Nederlandsch-Indischen zeebrief, bedroeg, blijkens dezelfde bijlage NNN, op ult. 1890 66 stoomschepen, metende 79 107 M³., en 242 zeilschepen, metende 105 054 M³.

Eerste zeebrieven werden in 1890 uitgereikt aan 33 bodems, metende 25 760 M³., waarvan 11 stoom- en 22 zeilschepen, metende respectievelijk 16 823 en 8 937 M³. Van de 11 stoomschepen waren er 8 in Nederland gebouwd, met eene gezamenlijke inhoudsgrootte van 14 918 M³., terwijl de 3 in den vreemde gebouwde stoomschepen een gezamenlijken inhoud hadden van 1905 M³. Wat de 22 zeilschepen betreft, daarvan waren er 17 in Indië, 1 hier te lande en 4 in den vreemde gebouwd, respectievelijk ter inhoudsgrootte van 3266, 1613 en 4058 M³.

Het in Indië uit te oefenen regeeringstoezicht op stoomschepen die aldaar personen of goederen aan boord nemen, wordt, zooals reeds vermeld is op blz. 102 hiervóór, sedert 1 Januari 1891 door nieuwe bepalingen beheerscht (Indisch Staatsblad 1890 n°. 161, aangevuld bij Indisch Staatsblad 1891 n°. 132) [2]). De tot uitvoering van die bepalingen strekkende regeling der eischen van bekwaamheid voor de schippers, stuurlieden, machinisten en machinedrijvers op de voor passagiersvervoer bestemde Nederlandsch-Indische stoomschepen (Indisch Staatsblad 1891 n°. 42 en 177), welke regeling bestemd was om met 1 Januari 1892 in werking te treden, is in December 1891 (Indisch Staatsblad n°. 258), voor zooveel de onder de bemanning dier schepen toe te laten machinisten en machinedrijvers betreft, nog voor één jaar, dat is tot ult°. 1892, buiten werking gesteld.

In navolging van de voor Nederland te dien aanzien getroffen regeling (Nederlandsch Staatsblad 1891 n°. 75) werden in September 1891 (Indisch Staatsblad n°. 200) door de Indische Regeering de noodige instructies verstrekt om de vrijstelling van meting, die de van gewone Duitsche meetbrieven voorziene schepen op grond van art. 37 der Indische verordening op de scheepsmeting (Indisch Staatsblad 1881 n°. 66 en 217) reeds in Indië genieten, aldaar ook te doen deelachtig worden aan de schepen die de bijzondere bewijzen van meting bezitten welke in het Duitsche Rijk worden afgegeven voor de vaart door het Kanaal van Suez.

§ 3. *Scheepsbouw.*

Met betrekking tot het scheepsbouwbedrijf in Indië komen de over 1890 ontvangen berichten schier geheel overeen met de in vorige verslagen opgenomen mededeelingen. Voor zoover daaromtrent opgaven zijn verstrekt, werden op de weinige door Europeanen geëxploiteerde en meerendeels aan prauwenveren toebehoorende werven in 1890 gebouwd: in de residentie Batavia 1 stoombarkas en 4 houten prauwen (door de firma TAYLOR & LAWSON), in de residentie Soerabaija 87 op inlandsche wijze getuigde zeilvaartuigen en 2 sloepen, te Padang (Sumatra's Westkust) 1 inlandsch getuigd zeeschip (door het Padangsch prauwenveer) en te Toeal op het eiland Noehoetawoen, behoorende tot de onderafdeeling Klein-Kei der residentie Amboina, 1 op Europeesche wijze getuigd zeilvaartuig, terwijl door inlanders of vreemde oosterlingen, hoofdzakelijk bij aanneming, zouden zijn gebouwd: 1 Europeesch getuigd zeeschip (in de Westerafdeeling van Borneo) en 1039 inlandsche vaartuigen, waaronder 812 minder metende dan twee ton. Van deze inlandsche vaartuigen werden er o. a. 402 gebouwd in de residentie Amboina, voornamelijk op de Kei-eilanden, 149 in de residentie Oostkust van Sumatra, meerendeels te Bagan Api Api in de onderafdeeling Tanah Poetih, 144 in de Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo, op 13 na alle in de afdeeling Pasir-Tanah Boemboelanden, en 115 in het gouvernement Celebes en onderhoorigheden, waarvan 73 in de afdeeling Oosterdistricten.

Nevens de twee reeds bestaande op betrekkelijk kleine schaal werkende particuliere dokinrichtingen, namelijk die op het eiland Amsterdam in de baai van Batavia, en de inrichting te Soerabaija die een van de marine afkomstig dok exploiteert, is sedert kort — te Tandjong Priok (haven van Batavia) — eene derde particuliere inrichting voor de groote scheepvaart tot stand gekomen, namelijk de reparatiewerf met dokgelegenheid der » Droogdokmaatschappij Tandjong Priok ", over welke onderneming reeds gehandeld is op blz. 146 hiervóór. De Maatschappij voor de exploitatie van het dok op het eiland Amsterdam kwam in het laatst van 1890 terug op haar reeds vroeger, laatstelijk in Juli te voren (zie vorig verslag blz. 45 noot 1), afgewezen verzoek om ten behoeve van hare onderneming het dichter bij Batavia gelegen eiland Onrust, zoomede eenige tot het opgeheven gouvernements marine-etablissement aldaar behoord hebbende inrichtingen, in gebruik te erlangen. Daar echter tegen het uit handen geven van Onrust voor dit doel uit het oogpunt der defensie bezwaren bestonden, werd bij de vroegere afwijzende beschikking door de Indische Regeering volhard (gouvernementsbesluit dd. 10 Juni 1891 n°. 19). In December 1891 is besloten tot den publieken verkoop van verschillende op Onrust aanwezige gebouwen en inrichtingen.

Eene lijst der Europeesch getuigde schepen, welke in 1890 in de wateren van den Nederlandsch-Indischen Archipel door schipbreuk teloorgingen of aan welke andere zeerampen overkwamen, vindt men in de bijlage OOO hierachter.

V. ANDERE ONDERWERPEN.

Binnenlandsche handel. Over het algemeen viel in 1890 geen noemenswaardige vooruitgang in den binnenlandschen handel op Java en Madura waar te nemen, hetgeen hoofdzakelijk aan de geringe uitkomsten van den rijstbouw in onderscheidene streken en aan den buitengewoon ongunstigen koffieoogst moet worden toegeschreven. Hier en daar heerschte echter groote levendigheid in den rijsthandel, terwijl in sommige streken de omzet in andere landbouwproducten, in lijnwaden en in voortbrengselen der inlandsche nijverheid van meer beteekenis was dan in 1889.

De plaatsen op Java, waar geregeld markt wordt gehouden, namen weder in aantal toe. Zoo kwamen 7 nieuwe passars tot stand in de residentie Batavia (waarvan 6 in de afdeeling Meester Cornelis), 3 in de residentie Tagal, 2 in de Preanger Regentschappen, 2 in Pekalongan, 2 in Soerakarta, en 1 in elke der residentiën Cheribon, Rembang en Banjoemas, terwijl 4 passars in de Preanger Regentschappen en 1 in Soerabaija uitbreiding ondergingen, de laatste (te Karang-pilang in het district Goenoeng Kendeng) ten gevolge van de openstelling van den stoomtramdienst tusschen Soerabaija en Sepandjang, en 1 passar in de residentie Samarang werd verplaatst.

Voor verdere bijzonderheden omtrent den binnenlandschen handel op Java en Madura gedurende 1890 word verwezen naar de als bijlage PPP hierachter gevoegde uittreksels uit de van de hoofden van gewestelijk bestuur ontvangen jaarverslagen.

Ter aanvulling van de in vorige gedeelten van dit verslag voorkomende mededeelingen omtrent het vertier in landbouw- en boschproducten in verschillende buitenbe-

1) Verg. ook blz. 101 hiervóór en de daar aangehaalde bijlage T van dit verslag.

2) De met dit toezicht belaste commissiën van keuring zijn gevestigd op de drie hoofdplaatsen van Java en voorts in elf van de zestien gewesten der buitenbezittingen op de gewestelijke hoofdplaats of de voornaamste zeeplaats (Indisch Staatsblad 1890 n°. 231 en 1891 n°. 99 en 192). De zes gewesten buiten Java en Madura, waar zoodanige keuringscommissie niet is ingesteld, zijn: Benkoelen, Lampongsche Districten, Banka, Menado, Timor en Bali en Lombok.

zittingen [1]), laat men hier nog enkele meer algemeene mededeelingen betreffende het handelsvertier in de gewesten buiten Java en Madura volgen.

Ter Sumatra's Westkust bleef in sommige streken de spoorweg-aanleg vooruitgang in den kleinhandel teweegbrengen. In de afdeeling Toba en Silindong der residentie Tapanoli nam de binnenlandsche handel toe ten gevolge van nauwere aanrakingen met de onafhankelijke grenslanden. Lijnwaden en rijst werden ter Sumatra's Westkust op de weekmarkten, welker aantal met 6 vermeerderde, bij groote hoeveelheden verhandeld, terwijl een belangrijke omzet van boschproducten, voornamelijk dammar en getah, in de Padangsche Bovenlanden en van copra in de afdeeling Priaman (Padangsche Benedenlanden) plaats vond. De uitvoer van laatstgenoemd artikel vertegenwoordigde in Priaman alleen eene waarde van f 247 211.

In Benkoelen deed gebrek aan ploegvee ten gevolge van de veepest vertraging ontstaan in het vervoer der handelsartikelen. Daaraan en aan de geringe oogsten van enkele voorname uitvoerproducten moet het hoofdzakelijk worden toegeschreven dat in den binnenlandschen handel weinig vertier was waar te nemen. Toch nam het debiet van lijnwaden toe, doordien men er al minder en minder toe overging zelf kleedingstoffen te vervaardigen, en kenmerkte de handel in rijst, waaraan in de afdeelingen Manna en Mokko Mokko gebrek bestond, zich door eenige levendigheid.

In de Lampongsche Districten bracht de in 1890 verkregen geringe peperproductie eene merkbare verslapping teweeg van den in het begin van het jaar nog zeer levendigen binnenlandschen handel. Slechts de handel in rijst was, uithoofde van den gedeeltelijk mislukten oogst, in sommige streken van het gewest vrij belangrijk.

In de residentie Palembang neemt de binnenlandsche handel bij voortduring in bloei toe, waartoe ook verbetering van de communicatie-middelen bijdraagt. Als gewoonlijk ging in verschillende landbouw- en boschproducten veel om, terwijl lijnwaden, zijden stoffen en weeldeartikelen in de binnenlanden grif van de hand konden worden gezet.

Ter Oostkust van Sumatra bleef de binnenlandsche handel bijna geheel in handen van Chineezen en nam ook in 1890 het vertier weder toe. Zoowel in rijst en lijnwaden als in andere artikelen van dagelijksch gebruik en in landbouwgereedschappen mocht de omzet zeer aanzienlijk worden genoemd.

Omtrent den binnenlandschen handel in Atjeh en onderhoorigheden valt te melden, dat de passars te Kotta Radja en Olehleh druk bleven bezocht; dat van de in het gebied buiten de postenlinie bestaande markten slechts die van Oleh Glé (in de VI Moekim), waarheen ook Pedireezen trekken om zich van het noodige te voorzien, van eenige beteekenis is, en dat de passar te Edi van lieverlede een ander aanzien heeft gekregen, doordat de oude barakken voor een groot deel door behoorlijke huizen zijn vervangen, terwijl in de nabijheid van de monding der Edirivier eene nieuwe vestiging is ontstaan die voor aanzienlijke uitbreiding vatbaar scheen.

In de residentie Riouw en onderhoorigheden bleef de handel in lijnwaden vrij wel stationnair, behalve in het landschap Indragiri, waar het artikel een belangrijk debiet vond. Aldaar was ook de invoer van rijst uit Singapore vrij aanzienlijk. Overigens zijn omtrent den binnenlandschen handel in dit gewest dezelfde mededeelingen ontvangen als die in het vorig verslag (blz. 244) zijn opgenomen.

Op Banka viel in 1890 omtrent den binnenlandschen handel niets bijzonders waar te nemen. Eene in 1889 te Pangkalpinang bij wijze van proef opgerichte passar werd druk bezocht.

Op Billiton bleef zoowel de handel in lijnwaden, waarmede uitsluitend Chineezen zich onledig houden, als die in artikelen, voor de consumptie bestemd, vrij levendig. Vooral waren in 1890 de invoeren van rijst belangrijk zoowel van Java als van Singapore.

Ter Westerafdeeling van Borneo ondervond de binnenlandsche handel in 1890 de gevolgen van den slechten rijstoogst. Terwijl in lijnwaden, aardewerk, kramerijen en tabak minder omging dan in 1889, werd rijst, van buiten het gewest afkomstig, bij groote hoeveelheden verhandeld.

Ook in de Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo werkten de ongunstige uitkomsten van den rijstbouw in 1890 nadeelig terug op den binnenlandschen handel, voornamelijk op de vraag naar lijnwaden. De omzet in boschproducten, welke voor het meerendeel naar Singapore werden verscheept, was echter belangrijker dan in 1889.

In het gouvernement Celebes en onderhoorigheden, waar reeds in 1889 zoowel de groot- als de kleinhandel den terugslag ondervonden hadden van den geringen koffieoogst, bleef de handelsomzet ook in 1890 over 't algemeen nog gedrukt, daar de koffieoogst toen nog veel ongunstiger uitviel dan in 1889. In de afdeeling Noorderdistricten was echter het koopvermogen der bevolking grooter dan in 1889, ten gevolge van het ruime beschot dat de rijstbouw aldaar opleverde.

Ook in de Minahassa (residentie Menado) kwam, door het bijna geheel mislukken van den koffieoogst, minder geld in handen der bevolking dan anders, hetgeen zich, althans in de goede koffiestreken, in mindere levendigheid van het handelsvertier afspiegelde. Daarbij viel in een groot gedeelte van het gewest de rijstoogst mede niet gunstig uit, hetgeen echter ten goede kwam aan de afdeeling Tondano, waar het gewas zoo gunstig slaagde, dat van daaruit voor een groot deel in de behoefte der andere afdeelingen kon worden voorzien. In het district Tonsea (afdeeling Kema) leverde de tabakscultuur aan velen goede verdiensten op. Wat den handel met plaatsen buiten het gewest betreft, kon gezegd worden dat in de Minahassa het verkeer met Solok en Noord-Borneo zich weder eenigszins begon te ontwikkelen. Te Gorontalo bleef de afscheep van rottan zeer belangrijk. Tot de voorname artikelen voor den uitvoer behooren aldaar ook copra, dammar, gomkopal, koffie en notemuskaat, terwijl hoofdzakelijk manufacturen, kramerijen, aardewerk, arak en petroleum worden ingevoerd. De instelling van passardagen op een paar der voornaamste plaatsen van de Sangi-eilanden (zie vorig verslag blz. 245) droeg goede vruchten. Het vertier bleek er door vergemakkelijkt en verlevendigd te worden. In zekeren zin werkten die passars ook beschavend, daar de bezoekers, vooral de vrouwen, zich liefst in hunne beste kleeding daarheen begeven. Van een paar plaatsen in de Minahassa vindt men vermeld dat het houden van passardag op Zondag er was afgeschaft. Dit was het geval te Tondano en te Kakas.

Op Amboina was de binnenlandsche handel vrij slap, vooral gedurende de maanden November en December, hetgeen voor een deel aan de bijzonder geringe opbrengst van den kruidnagelenoogst moest worden toegeschreven. Veel aftrek vonden slechts rijst en petroleum, terwijl lijnwaden met verlies van de hand werden gezet, ten gevolge van de steeds toenemende concurrentie onder de Chineesche en Arabische handelaren. Op Ceram en Boeroe ondervond de ruilhandel tusschen de berg-Alfoeren en de strandbewoners geen stoornis. Op dien handel moet door het bestuur steeds een wakend oog worden gehouden, ten einde den invoer te voorkomen van kruit en vuurwapenen, die bij de Alfoeren zeer gewilde artikelen zijn. De handel met de Aroë-eilanden bestaat voornamelijk in paarlen, paarlemoerschelpen, paradijsvogelhuiden, tripang en een weinig karet, welke artikelen om de drie maanden met de zoogenaamde Papoea- of Aroë-boot naar Makasser worden verzonden. Het ging den handelaren (Chineezen, Makassaren en Boegineezen) echter niet meer zoo voordeelig als vroeger, daar de verkoopers hunne waren meer op prijs hielden. De prauwenvaart van uit Makasser naar de Aroë-eilanden wordt hoofdzakelijk nog alleen op de zoogenaamde achterwalseilanden onderhouden, zijnde die op Dobo (Aroë's voorwal), sedert de opening van de mailvaart op Dobo, zoo goed als tenietgegaan.

In de residentie Ternate bleef de handel (hoofdzakelijk ruilhandel), evenals in 1889, eenigszins gedrukt, behalve

[1]) In de op blz. 227 hiervóór bedoelde overzichten betreffende de oeconomische gesteldheid van sommige gewesten buiten Java en Madura, hierachter afgedrukt als bijlage FFF, wordt de handel in die gewesten in bijzonderheden besproken. Ten overvloede zij herinnerd dat die overzichten, voor zoover tot dusver hier te lande ontvangen, betreffen de gewesten Benkoelen, Lampongsche Districten, Palembang, Oostkust van Sumatra, Banka, Billiton en Timor en onderhoorigheden.

op Batjan, waar zoowel de in- als de uitvoer weder aanmerkelijk toenamen. De passars op de hoofdplaats Ternate werden echter druk bezocht. Voor den invoer op Nieuw-Guinea bestond veel vraag naar lijnwaden, die, evenals rijst, petroleum, kramerijen, glas-, aarde-, ijzer-, staal- en koperwerk, garen, jenever, tabak, enz. werden omgezet tegen copra, getahpertja, gomkopal, haaivinnen, gedroogd en gerookt herten- en varkensvleesch, hertenhoornen, huiden, cacao, massooi, mengkoedoe, notemuskaat, foelie, paarlemoerschelpen, schildpad, tripang, was, dammar, sago of ethnographische voorwerpen.

Omtrent den binnenlandschen handel op de tot de residentie Timor en onderhoorigheden behoorende eilanden valt niets bijzonders te vermelden. Het handelsverkeer tusschen die eilanden onderling was onbeduidend. Passars worden slechts aangetroffen in de onderafdeeling Beloe (eiland Timor), op de Solor- en Alor-eilanden en te Maumeri (Noord-Flores). Lijnwaden vonden over het algemeen veel koopers; op Noord-Flores waren de sarongs van Boeton, Makasser en Saleijer mede zeer gewild. Voor den uitvoer worden meestal bestemd was, sandelhout, copra, lontarsuiker in den vorm van stroop, tamarinde en paarden, terwijl, behalve lijnwaden, voornamelijk arak, glas-, aarde- en ijzerwerk en kramerijen worden ingevoerd.

Op Bali en Lombok hadden de buitengewoon geringe koffieoogst van 1890 en de weinig bevredigende rijstproductie van 1889 de koopkracht der bevolking verminderd, waardoor de binnenlandsche handel geruimen tijd gedrukt was. De goedgeslaagde rijstoogst van 1890 bracht in dien toestand eenige verbetering. Ten gerieve van de veehandelaars kwam in 't laatst van het jaar in de onmiddellijke nabijheid van de strandkampong (tevens handelsplaats) Pabean-Boeleleng eene veeloods tot stand.

Visscherijen. De berichten omtrent den stand van het visschersbedrijf waren over het algemeen zeer bevredigend. Op Madura moet echter het ongeregeld intreden van de verschillende moessons en ter Westerafdeeling van Borneo het ruwe weder op de kusten oorzaak geweest zijn van verminderde vischvangst gedurende 1890. Verder werd in verschillende streken ook geklaagd over vermindering van den vischrijkdom, vermoedelijk als gevolg van roofvisscherij. Dit was o. a. het geval aan de kusten van de residentiën Cheribon, Pekalongan, Samarang, Pasoeroean en Probolinggo. Ten deze is van regeeringswege een onderzoek aanhangig gemaakt, ten einde daarna te overwegen of en zoo ja welke maatregelen te nemen zouden zijn om roofvisscherij tegen te gaan.

Verbeteringen in de hulpmiddellen bij de vischvangst werden nergens waargenomen.

Omtrent de vischteelt op sawahs zijn alleen eenige mededeelingen ontvangen betreffende Java en Madura. Vooral in de Preanger-Regentschappen moet dit bedrijf aan de bevolking nog al voordeel opleveren. Aldaar werden alleen in de afdeeling Soekaboemi ruim 1000 bouws aan dit doel dienstbaar gemaakt. Ook in enkele streken van Bantam, Batavia, Krawang, Cheribon en Banjoemas wordt van de vischteelt op sawahs werk gemaakt. In de bergstreken van Pekalongan werd met dit bedrijf eene proef genomen, waartoe vischsoorten waren verkregen uit Wonosobo (Bagelen) en Bandjarnegara (Banjoemas).

Ten aanzien van de verschillende takken van visscherij in de zeven gewesten der buitenbezittingen, bedoeld in de noot op de voorgaande blz., vindt men vrij uitvoerige mededeelingen in bijlage FFF hierachter. Overigens is omtrent dit onderwerp uit de residentiën Ternate en Amboina nog het volgende gemeld.

De sultans van Ternate en Tidore verpachtten in 1890 hun recht tot uitoefening van de paarlvisscherij en tot inzameling van andere zeeproducten te Kau en Patani aan particulieren, die met duikertoestellen werkten. De winsten waren echter gering, daar de duikers de paarlen voor een deel heimelijk aan opkoopers te Ternate van de hand zetten. Paarlschelpen werden, naar gelang van de qualiteit, tegen f 60 à f 100 per pikol verkocht. Andere zeeschelpen brachten f 10 à f 15 per pikol op.

De bevolking der Aroë-eilanden (residentie Amboina) beschouwt de paarlvisscherij als haar monopolie, en daar iedere inmenging van particulieren in dat bedrijf door haar wordt geweerd, maakte de Indische Regeering bezwaar om te dier zake eenige rechten aan een paar Europeesche ondernemers te verleenen. Wel zijn in den laatsten tijd voor andere streken van dit gewest, onder zekere voorwaarden, vergunningen tot paarlvisscherij enz. door het Gouvernement toegezegd of verleend, namelijk in April 1889 aan eene handelsfirma te Batavia voor zooveel betreft de territoriale zee der Kei-eilanden, in April 1890 aan een Rotterdamsch handelshuis voor het zeegebied van Boeroe, en in Maart 1891 aan een Europeeschen handelaar te Ternate voor de territoriale zee van een gedeelte der Ceramsche kust. De aanvrage van laatstbedoelden ondernemer stond op zich zelve; die der beide anderen hadden tevens betrekking tot landontginning en boschexploitatie op de betrokken eilanden (verg. blz. 96 hiervóór) [1]. Nopens het door de aanvragers aan hunne plannen gegeven gevolg zijn nog geene mededeelingen ontvangen.

Fabrieks- en handwerksnijverheid. Omtrent het fabriekswezen in Nederlandsch-Indië, voor zooveel het niet de verwerking van landbouwproducten ten doel heeft en dus reeds besproken is in afd. I van dit hoofdstuk [2], zijn weder gelijksoortige opgaven verkregen als vroeger. Vermeldde de lijst, bij het vorig verslag gevoegd, 107 fabrieken niet rechtstreeks met het landbouwbedrijf in verband staande (99 die in werking waren en 8 die tijdelijk gesloten waren), benevens 35 drukkerijen, de opgaven over 1890 (zie bijlage QQQ hierachter) doen zien dat bij het einde van dat jaar bestonden 110 fabrieken als de bedoelde (waarvan 103 in werking), benevens 34 drukkerijen. Een der drukkerijen te Soerabaija ging in 1890 teniet. Van de 107 fabrieken, over 1889 vermeld, hielden er sedert dat jaar 5 op te bestaan (te Probolinggo eene mineraalwaterfabriek en te Illoe op Ceram eene houtzagerij, benevens 3 fabrieken die reeds in 1889 niet meer gewerkt hadden, zijnde te Batavia eene bierbrouwerij en eene cementfabriek en te Pegandon in de residentie Samarang eene arakstokerij). Tijdelijk gesloten werden in 1890 eene ijsfabriek te Cheribon, eene arakstokerij te Tagal en een atelier voor hout- en ijzerbewerking te Soerakarta. Daarentegen werd heropend eene arakstokerij te Redjasa in de residentie Pasoeroean, en kwamen nieuw in werking eene smederij te Soerabaija, twee arakstokerijen te Poerworedjo (Bagelen), eene ijsfabriek te Kediri, een houtzaagmolen in Palembang, eene fabriek voor de herstelling van stoom- en andere werktuigen en eene houtzagerij, beide ter Oostkust van Sumatra, zoomede eene olie- en zeepfabriek te Pontianak (Westerafdeeling van Borneo).

Aangaande den meer of minder bloeienden toestand der drukkerijen zijn geen opgaven ontvangen. Van vele der tot het fabriekswezen gerekende inrichtingen zijn te dien aanzien mede geene bijzonderheden gemeld. Slechts van een 68-tal zijn nopens de uitkomsten voldoende aanwijzingen ontvangen, en wel voor 43 daarvan in gunstigen of bevredigenden zin. De uitkomsten van de 25 andere gaven geen reden tot tevredenheid.

Over de inlandsche handwerksnijverheid, en meer in het bijzonder de verschillende door inlanders beoefende takken van kunstnijverheid, bevatten de bestuursberichten over 1890 over het algemeen niet meer bijzonderheden dan die welke reeds in de bijlage PPP van het verslag van 1889 werden opgenomen (men zie voor een 7-tal gewesten der buitenbezittingen ook bijlage FFF hierachter). Verscheidene ambtenaren gaven gevolg aan de van regeeringswege gedane uitnoodiging om den stand der kunstnijverheid in de afdeeling of het gewest hunner plaatsing in meer uitvoerige rapporten te beschrijven. Bijzondere vermelding verdienen

[1] Ook de aanvrage van een contract voor boschexploitatie binnen een gedeelte van het eiland Engano (residentie Benkoelen), waarvan op de aangehaalde bladzijde insgelijks sprake is, ging gepaard met het verzoek om vergunning tot uitoefening van het recht van visscherij binnen de territoriale zee van het eiland. Tot het verleenen ook van deze laatste vergunning, onder nader te bepalen voorwaarden, verklaarde de Indische Regeering zich in Februari 1891 bereid.

[2] Zooals suiker- en indigofabrieken, rijstpelmolens, koffiepellerijen enz. Oneigenaardig was in de bij het vorig verslag als bijlage OOO overgelegde lijst van industrieele inrichtingen, die niet tot deze categorieën behoorden, medegerekend eene te Batavia bestaande fabriek tot sortering van koffie en zuivering van rijst. Deze is thans uit de opgaven weggelaten.

o. a. de monographieën omtrent kunstnijverheid in de residentie Madioen, in de afdeeling Bandjarnegara der residentie Banjoemas, en in de residentie Kadoe. Aan de opstellers [1]) werd deswege de bijzondere tevredenheid der Indische Regeering betuigd, terwijl omtrent de publicatie der genoemde geschriften in dier voege werd beslist (April 1891) dat het eerste en het laatste in het Tijdschrift der Nederlandsch-Indische Maatschappij van Nijverheid en Landbouw en het rapport omtrent de afdeeling Bandjarnegara in het tijdschrift van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen verschijnen zullen; voor die publicatie werd eenige geldelijke ondersteuning van regeeringswege toegezegd.

Ter aanmoediging van de inlandsche industrie in Kadoe werd in Augustus 1891 ter hoofdplaats van dat gewest eene tentoonstelling van inlandsche nijverheidsvoortbrengselen gehouden, waartoe, op voorstel van den resident, eenige geldelijke steun van gouvernementswege werd verstrekt.

Thans tracht men in Indië eene verzameling bijeen te brengen van voor den Europeeschen smaak geschikt te achten voortbrengselen van inlandsche volksvlijt, ten einde die voorwerpen, met opgaaf van prijzen, herwaarts te zenden en alzoo het publiek hier te lande van nabij bekend te doen worden met hetgeen de inlander op dit gebied leveren kan. De directeur van het Koloniaal Museum te Haarlem, daartoe namens de Indische Regeering aangezocht, heeft in Augustus jl. zijne medewerking toegezegd, om de voorwerpen in ontvangst te nemen en onderzoek te doen naar de beste gelegenheid voor den verkoop.

Loonen van ambachtslieden en koelies. Voor de verschillende gewesten op en buiten Java vindt men in den volgenden staat opgegeven het gemiddeld bedrag der in 1890 door ambachtslieden en koelies genoten dagloonen.

GEWESTEN.	In 1890 beliep het gemiddeld loon per dag	
	voor ambachtslieden.	voor koelies.
Bantam	f 0,50 à f 1,50 *a*)	f 0,25 à f 0,40
Batavia	0,60 en hooger	0,20 „ 1,00
Krawang	0.50 à f 1,00	0,20 „ 0,25
Preanger Regentschappen	0,25 „ 1,00	0,15 „ 0,30
Cheribon	0,30 „ 1,00	0,15 „ 0,25
Tagal	0,30 „ 1,00	0,18 „ 0,25 *b*)
Pekalongan	0.30 „ 1,00	0,17 „ 0,35
Samarang	1,60 „ 2,00	0,15 „ 0,50
Japara	*c*) †	†
Rembang	0,35 „ 1,25	0,15 „ 0,35
Soerabaija	0,75 „ 1,50 *d*)	0,35 „ 0,50 *e*)
Pasoeroean	0,60 „ 1,33	0,25 „ 0,40
Probolinggo	†	†
Bezoeki	0,50 „ 1,50	0,25 „ 0,50
Banjoemas	0,50 „ 1,00	0,20 „ 0,30
Bagelen	0,40 „ 0,75	0.20 „ 0,25 *f*)
Kadoe	0,50 „ 1,00	0,15 „ 0,35
Djokjokarta	†	†
Soerakarta	0,50 „ 1,00	0,25 „ 0,35
Madioen	0,40 „ 1,00	0.25 „ 0,40
Kediri	0,50 „ 1,50	0,25 „ 0,45 *g*)
Madura	0,70 „ 1,50	0,25 „ 0,30 *h*)
Sumatra's Westkust *i*)	†	†
Benkoelen	0,75 „ 1,25	0,33 „ 0,40
Lampongsche Districten	1,00 „ 2,00	0,40 „ 0,60 *j*)
Palembang	1,00 „ 2,50	0,50 „ 1,50
Oostkust van Sumatra	0,75 „ 1,50	0.40 „ 0,50
Atjeh	1,00 „ 1,50	0,75 „ 1,00
Riouw	1,00 „ 2,00	0.50 „ 0,70 *k*)
Banka	1,00 „ 2,25	0,60 „ 0,75
Billiton	1,25 „ 2,50	gemiddeld 0,60
Westerafdeeling v. Borneo *l*)	0,75 „ 2,00	†
Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo	0,50 „ 3,00	0,30 „ 0,50
Menado	0,50 „ 2,00	0,40 „ 0,60
Celebes	1,00 „ 3,00	0,60 „ 1,00
Amboina	0,75 „ 1,50	0,40 „ 0,50
Ternate	0,50 „ 1,00	0,25 „ 0,50
Timor	1,50 „ 3,00 *m*)	0,40 „ 0.50
Bali en Lombok	†	†

a) Ervaren smeden konden soms f 2,50 per dag verdienen.

b) Vrouwen werden met f 0,15 à f 0,20, kinderen met f 0,10 à f 0,15 per dag betaald.

c) Waar een † is ingevuld, is het bedrag der loonen niet opgegeven.

d) Voor zeer bekwame ambachtslieden bedroeg het dagloon f 2,50 à f 3.

e) In de dessa's der noordelijke afdeelingen van dit gewest liepen de koelieloonen slechts van f 0,20 tot f 0,30 per dag.

f) Op taak werkende, konden koelies tot f 0,50 per dag verdienen.

g) In de afdeeling Blitar waren de koelieloonen hooger, namelijk 0,45 à f 0,65 per dag.

h) Op de hoofdplaats Pamakassan konden koelies iets meer bedingen.

i) Nopens de loonen ter Sumatra's Westkust zijn geen cijfers opgegeven; alleen werd gemeld dat, op plaatsen waar men met den spoorweg-aanleg bezig was, de loonen steeds hoog waren, terwijl zij elders in het gewest stationnair bleven.

j) Als eene bijzonderheid wordt uit de Lampongsche Districten medegedeeld, dat in de binnenlanden zelfs voor f 1 per dag soms geen koelies te krijgen waren.

k) De koelies op de gambier- en peperplantages genieten, behalve voeding en huisvesting, eene maandelijksche betaling van $ 4 tot $ 8.

l) In de Westerafdeeling van Borneo waren de loonen stijgende als een gevolg van de groote vraag naar koelies ten behoeve van de land- en mijnbouwondernemingen en van de opnemingsbrigade.

m) Alleen op de hoofdplaats Koepang worden enkele ambachtslieden aangetroffen.

[1]) Wat Madioen betreft, de controleurs bij het binnenlandsch bestuur H. N. KILIAAN en W. C. E. C. E. BAAK, en wat Bandjarnegara en Kadoe betreft, respectievelijk de aspirant-controleur A. M. K. DE DOES en de hoofdonderwijzer aan de school voor zonen van inlandsche hoofden te Magelang W. MEIJER.

Maten en gewichten. Gedurende 1890 werden door den ambtenaar voor de regeling van het ijkwezen (de eenige deskundige gouvernements-ijker in Nederlandsch-Indië) in het geheel 11 789 maten en gewichten en weegwerktuigen in de gouvernementspakhuizen en andere landsinrichtingen in de residentiën Batavia, Krawang, Preanger Regentschappen, Djokjokarta, Soerakarta, Kediri en Madura en in de afdeeling Galoeh (Cheribon) aan een onderzoek onderworpen. Daarvan konden 10 937 stuks (3314 na voorafgaande justeering of reparatie) den ijk ondergaan, terwijl 852 stuks moesten worden afgekeurd.

Door 3867 particulieren werd van de aanwezigheid van den ijker gebruik gemaakt voor het doen verifieeren van hunne meet- en weegwerktuigen. Daartoe werden 15 11? voorwerpen ter ijking aangeboden, waarvan 1101 moesten worden afgekeurd en 14 010 den ijk konden ondergaan (daaronder 427 welke vooraf gejusteerd of in bruikbaren toestand moesten gebracht worden).

Op verscheidene plaatsen kwam vervalsching aan het licht van gewichten in gebruik bij koffie-inkooppakhuizen. In de afdeeling Buitenzorg (residentie Batavia) werden ook valsche ijkmerken ontdekt.

De opbrengst der ijkgelden bedroeg in 1890 f 3414 tegen f 3962 (volgens eene verbeterde opgaaf) in 1889.

Kamers van koophandel en nijverheid. Van de vijf in Indië bestaande kamers van koophandel en nijverheid zonden alleen die te Batavia, Samarang en Makasser verslagen in omtrent hare werkzaamheden over 1890; de beide eerstgenoemde lieten die verslagen ook in druk verschijnen. In Maart 1891 verscheen ook in druk een »Verslag over handel en nijverheid gedurende 1889, uitgebracht door de kamer van koophandel en nijverheid te Padang". [2]) Op verzoek van den resident van Batavia verstrekte de kamer te Batavia eenige beknopte mededeelingen omtrent den algemeenen toestand van handel en nijverheid op gemelde hoofdplaats over 1890. Van de kamer te Soerabaija werd geen jaarverslag ontvangen.

Tentoonstellingen. Als naar gewoonte werd ook in 1890 door de Buitenzorgsche wedloopsocieteit eene tentoonstelling gehouden van paarden van in- en uitheemsche rassen.

Ter gelegenheid van de jaarlijksche wedrennen had ook te Poerworedjo (Bagelen) eene tentoonstelling van paarden plaats, terwijl te Tagal aan eene tentoonstelling van bloemen en vee van gouvernementswege eenige geldelijke ondersteuning werd verleend. Over eene in Augustus 1891 te Magelang (Kadoe), mede met ondersteuning uit 's lands

[2]) Het verslag was van meer algemeenen aard dan het in 1890 van dezelfde kamer ontvangen jaarbericht over 1889, waarop in 't vorig verslag (blz. 246) werd gedoeld.

kas, gehouden tentoonstelling van voortbrengselen van inlandsche nijverheid is reeds hiervóór gewag gemaakt.

Loterijen. In 1890 stond de Indische Regeering slechts één geldloterij toe, en wel die, groot f 300 000, waarvan reeds in 't vorig verslag (blz. 246) melding is gemaakt, en welke moest strekken om den wederopbouw te bekostigen van het kerkgebouw der Roomsch-katholieke gemeente te Batavia. In Juni 1891 werd eene loterij tot gelijk bedrag toegestaan ten behoeve van de oprichting en instandhouding van een fröbelschool voor kinderen van minvermogende en behoeftige huisgezinnen ter hoofdplaats Samarang.

De Minister van Koloniën,
W. VAN DEDEM.

VERBETERINGEN.

Blz. 14, kolom 2, reg. 10 en 18, staat: Kahajan-rivier, lees: Kajan-rivier.
» 95, » 2, » 14 v. o., staat: 12, lees: 14.
» 95, » 2, » 10 v. o., staat: 73 666, lees: 73 668.
» 101, » 1, » 15 v. o. staat: 95 126, lees: 95 159.
» 137, » 1, » 6 onder het staatje staat: 1890, lees: 1891.
» 162, » 2, » 6 v. o, staat: § 3, lees: § 2.

INHOUD

VAN HET

VERSLAG BETREFFENDE NEDERLANDSCH (OOST-) INDIË
VAN 1891.

(5. 3.)

BIJLAGE A, n°. I—IX.

(Zie blz. 1 van het verslag.)

STATISTIEK betreffende de bevolking van Nederlandsch-Indië over 1889, benevens districtsgewijze opgaven nopens de oppervlakte van Java en Madura.

N°. I. ALGEMEEN OVERZICHT van de getalsterkte der bevolking van Nederlandsch-Indië (m
tijdstip van 1888, benevens districtsgewijze opgaven van de oppervlakte van Java en

GEWESTEN.	Oppervlakte in vierkante geographische mijlen (meerendeels volgens topographische opmetingen). a)	EUROPEANEN.		CHINEEZEN.		ARABIEREN.		ANDERE VREEMDE OOSTERLINGEN.		INLANDERS.	
		Totaal.	Waaronder van het mannelijk geslacht.	Totaal.	Waaronder van het mannelijk geslacht.	Totaal.	Waaronder van het mannelijk geslacht.	Totaal.	Waaronder van het mannelijk geslacht.	Totaal.	Waaronder van het mannelijk geslacht.
Java en Madura.											
Bantam	b) 144.2	264	168	1 664	873	14	8	17	10	574 168	273 338
Batavia	122.6	10 544	5 580	78 513	43 249	2 311	1 373	167	111	952 832	472 329
Krawang	89 9	191	121	4 404	2 244	74	40	»	»	361 086	177 176
Preanger Regentschappen.	372.3	1 628	985	3 540	2 001	97	50	5	2	1 708 285	820 002
Cheribon	123.7	853	468	19 220	10 149	1 545	934	126	64	1 426 626	691 007
Tagal	68.7	786	433	7 452	3 957	590	356	15	10	1 055 804	521 931
Pekalongan	32 4	621	300	5 507	2 959	874	466	40	21	544 156	262 195
Samarang	c) 93.9	5 765	3 049	19 405	11 345	771	413	1 043	530	1 444 989	696 645
Japara	54.6	823	462	11 232	5 665	79	41	120	60	877 416	421 096
Rembang	135.6	621	352	17 499	8 551	d) 422	d) 240	e)	e)	1 230 447	606 855
Soerabaija.	f) 108.4	7 824	4 170	16 836	9 781	2 483	1 367	480	257	1 970 578	960 980
Pasoeroean	96.2	1 704	916	6 157	3 406	996	519	62	25	884 265	434 588
Probolinggo	63.6	1 279	707	2 848	1 530	432	257	»	»	513 225	251 132
Bezoeki.	184.1	912	549	1 516	827	1 417	725	»	»	625 771	309 232
Banjoemas.	g) 101.4	741	393	4 728	2 588	10	5	56	20	1 168 550	572 843
Bagelen.	62.3	895	503	3 005	1 576	h) 5	h) 4	i) 64	i) 47	1 321 326	648 543
Kadoe	37.2	790	376	5 813	3 217	105	57	j) 32	18	745 802	k) 368 363
Djokjokarta	l) 56.7	2 075	1 304	3 047	1 928	84	49	135	100	671 782	321 447
Soerakarta.	m) 113.3	2 555	1 414	8 083	4 928	78	50	242	156	1 138 348	548 739
Madioen	107.2	934	548	3 837	2 053	4	3	54	38	1 073 393	530 329
Kediri	127.7	1 671	993	8 812	4 965	»	»	»	»	1 058 279	530 128
Madura.	n) 83.2	443	230	4 461	2 324	1 552	830	150	83	1 459 335	707 663
Totalen voor Java en Madura . . .	2 379.2	43 919	24 021	237 579	130 116	13 943	7 787	2 808	1 552	22 806 463	11 126 561
Buitenbezittingen (zie blz. 4 en 5 van dezen staat) . .	. . . .	11 585	6 353	209 451	o) 167 928	o) 6 741	o) 3 663	o) 7 165	o) 5 696		
Totaal-generaal	. . . .	55 504	30 374	447 030	o) 298 044	o) 20 684	o) 11 450	o) 9 973	o) 7 248		

-Indië (met uitzondering van het personeel van leger en vloot) bij het einde van 1889, vergeleken met hetzelfde
Java en Madura (in hectaren).

…ar- …der het …elijk …cht.	Totaal zielental op 31 December 1889.	Op 31 December 1888 bedroeg het cijfer:	Op ult. 1889 meer of minder dan op ult°. 1888: in totaal.	Op ult. 1889 meer of minder dan op ult°. 1888: alleen aan inlanders.
338	576 127	569 252	+ 6 875	+ 6 707
329	1 044 367	1 032 577	+ 11 790	+ 8 686
176	365 755	350 383	+ 15 372	+ 15 343
002	1 713 555	1 686 042	+ 27 513	+ 27 282
007	1 448 370	1 427 283	+ 21 087	+ 20 809
931	1 064 647	1 050 344	+ 14 303	+ 14 144
195	551 198	554 984	— 3 786	— 3 899
645	1 471 973	1 464 228	+ 7 745	+ 6 992
096	889 670	885 011	+ 4 659	+ 3 596
855	1 248 989	1 241 093	+ 7 896	+ 8 673
980	1 998 201	1 961 562	+ 36 639	+ 36 153
588	893 184	875 110	+ 18 074	+ 18 203
132	517 784	515 733	+ 2 051	+ 2 032
232	629 616	612 693	+ 16 923	+ 16 780
843	1 174 085	1 159 591	+ 14 494	+ 14 395
543	1 325 295	1 315 476	+ 9 819	+ 9 569
363	752 542	753 961	— 1 419	— 1 704
447	677 023	667 287	+ 9 736	+ 9 775
739	1 149 306	1 142 993	+ 6 313	+ 6 409
329	1 078 222	1 064 140	+ 14 082	+ 14 019
128	1 068 762	1 038 742	+ 30 020	+ 29 180
563	1 465 941	1 450 589	+ 15 352	+ 15 434
561	23 104 612	22 819 074	+ 285 538	+ 279 578

AANMERKINGEN.

a) De thans in deze kolom ingevulde cijfers zijn ontleend aan nieuwe berekeningen van het Topographisch Bureau te Batavia (verg. hoofdstuk **A** van het verslag hiervóór) en verschillen daarom eenigszins met de vroeger verstrekte gegevens. Waar het tegendeel niet is aangeduid, is voor die gewesten waartoe eilanden behooren alleen de oppervlakte op den vasten wal ingevuld. Per *district* vindt men de oppervlakte, in *hektaren* uitgedrukt, opgegeven op blz. 6 t/m. van deze bijlage, uitgenomen wat de residentiën Djokjokarta en Soerakarta betreft.

b) Hieronder 2.9 vierkante geographische mijlen voor de eilanden Pandjang, Toenda, Trouwerseiland, Dwars in den weg, Deli- of Klappereiland, Prinseneiland, Meeuweneiland en Merak.

c) Zonder de tot de residentie Soerakarta behoorende enclaves.

d) Hieronder ook andere vreemde oosterlingen dan Chineezen en Arabieren.

e) Begrepen onder het cijfer der Arabieren.

f) Hieronder 3.6 vierkante geographische mijlen voor het eiland Bawean.

g) Hieronder 2.2 vierkante geographische mijlen voor het eiland Noesa Kambangan.

h) In 't vorig verslag waren bij vergissing nihil-opgaven ingevuld.

i) Afrikanen.

j) In 't vorig verslag werd bij vergissing opgegeven 9 andere vreemde oosterlingen, terwijl het aantal bedroeg 31.

k) In 't vorig verslag stond 268 112. Daarvoor moest gelezen worden 368 112.

l) Zonder het tot de residentie Soerakarta behoorende land Ngaren, dat in Djokjokarta gelegen is.

m) Met inbegrip van de enclaves in Samarang en Djokjokarta (verg. de aanmerkingen *c* en *l*).

n) Hieronder 1.7 vierkante geographische mijl voor de eilanden Kambing, Gili Radja, Gili Gonteng, Poeteran en Gili Yang.

o) Ongerekend de opgaaf betreffende de vorstenrijken van Bali en Lombok.

De gewestelijke hoofdplaatsen telden bij het einde van 1889 onderstaand aantal inwoners:

NAMEN der gewestelijke hoofdplaatsen.	ZIELENTAL. Europeanen.	Inlanders.	Chineezen.	Arabieren.	Andere vreemde oosterlingen.	TOTAAL.
Serang	129	3 772	452	14	17	4 384
Batavia	7 969	67 925	27 049	2 051	132	105 126
Poerwakarta	86	4 333	156	73	„	4 648
Bandong	339	16 424	974	263	„	18 000
Cheribon	576	44 415	5 488	671	171	51 321
Tagal	410	12 699	2 147	590	15	15 861
Pekalongan	378	29 641	3 009	847	40	33 915
Samarang	3 547	50 214	11 971	664	880	67 276
Patti	137	19 721	1 557	27	„	21 442
Rembang	213	14 394	2 681	7	„	17 295
Soerabaija	6 421	1) 91 193	8 285	1 618	361	107 878
Pasoeroean	437	23 049	2 036	180	62	25 764
Probolinggo	590	6 724	2 157	284	7	9 762
Bezoeki	124	6 923	460	319	„	7 826
Banjoemas	223	4 593	433	„	„	5 249
Poerworedjo	441	15 663	1 051	5	64	17 224
Magelang	586	16 533	2 076	97	2	19 294
Djokjokarta	1 535	55 063	2 606	84	135	59 423
Soerakarta	1 000	85 985	4 063	78	242	91 368
Madioen	435	16 404	1 236	2	11	18 088
Kediri	342	13 060	2 391	„	„	15 793
Pamakassan	102	5 717	709	235	„	6 763

1) In 't vorig verslag werd hiervoor opgegeven 117 168. Deze vermindering is in de ontvangen opgaven niet toegelicht.

GEWESTEN.		Oppervlakte in vierkante geographische mijlen (meerendeels volgens zeer globale gegevens).	EUROPEANEN.		CHINEEZEN.		ARABIEREN.		ANDERE VREEMDE OOSTERLINGEN.	
			Totaal.	Waaronder van het mannelijk geslacht.	Totaal.	Waaronder van het mannelijk geslacht.	Totaal.	Waaronder van het mannelijk geslacht.	Totaal.	Waaronder van het mannelijk geslacht.
Buitenbezittingen.										
Sumatra's Westkust	Padangsche Benedenlanden .	2 200.6	1 725	820	7 003	5 302	138	74	711	475
	Padangsche Bovenlanden . .		554	306	1 083	834	28	18	156	101
	Tapanoli . . .		250	151	1 163	756	1	1	180	120
Benkoelen.		455.6	198	109	621	331	23	15	c) 41	36
Lampongsche Districten. .		475.0	83	52	362	257	71	47	16	6
Palembang		2 558.4	415	213	5 626	3 765	2 259	1 063	128	128
Oostkust van Sumatra . .		768.6	1 530	1 242	80 582	77 929	80	78	4 685	3 948
Atjeh en onderhoorigheden f)		928.0	295	193	3 917	3 388	50	41	410	348
Riouw » »		825.4	145	70	24 195	22 082	4	4	332	233
Banka		237.0	219	122	24 000	16 522	199	114	22	13
Billiton.		k) 84.2	110	71	11 255	9 929	2	2	»	»
Westerafdeeling van Borneo.		2 805.9	303	164	32 172	19 315	1 303	712	379	217
Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo		6 567.8	647	344	3 243	1 834	1 064	582	79	51
Celebes en onderhoorigheden.		2 149.9	1 466	711	5 106	2 199	289	185	7	1
Menado	Minahassa . . .	1 267.2	838	412	2 572	1 308	202	121	»	»
	Afd. Gorontalo .		71	40	250	162	34	25	»	»
Amboina		890.2	2 086	1 014	978	597	590	349	2	2
Ternate.		4 339.7	342	156	498	260	96	51	»	»
Timor en onderhoorigheden.		1 042.6	257	131	1 120	575	117	63	»	»
Bali en Lombok	gouv.-afdeeling Boeleleng en	190.0	43	28	657	574	128	83	17	17
	Djembrana .		8	4	13	9	63	35		
	vorstenrijken .		»	»	z) 3 035	(?)	(?)	(?)	(?)	(?)
Totalen voor de Buitenbezittingen.		27 786.1	11 585	6 353	209 451	bb) 167 928	bb) 6 741	bb) 3 663	bb) 7 165	bb) 5 696

q) Hieronder begrepen p. m. 80 000 zielen als bevolking der Sangi-eilanden.

r) Betreft de Talaut-eilanden. (Elders vindt men evenwel voor de Talaut-eilanden opgegeven 35 000 zielen.)

s) Wederom zijn, bij gemis aan betere gegevens, de oude opgaven gevolgd, te weten 197 000 voor de landschappen aan de Tomini-bocht en 24 000 voor die langs de Noordkust van Celebes.

t) Betreft de afdeelingen Amboina en Saparoea, zoomede de eigenlijk gezegde Banda-eilanden. Vergeleken met het cijfer voor dezelfde streken in 't vorig verslag genoemd, ten bedrage van 96 635, schijnt de thans ingevulde opgaaf te laag.

u) Betreft het overig deel der residentie Amboina uitgenomen de afdeeling Larat, waaromtrent over 1889 geen gegevens ontvangen zijn.

v) Betreft alleen de inlandsche gouvernements-onderdanen in de sultanaten Ternate, Tidore en Batjan.

w) Onderdanen van de inlandsche bestuurders van Ternate (63 600), van Tidore (33 200) en Batjan (1800).

x) Omtrent het zielental der inlandsche bevolking in de residentie Timor kunnen geen cijfers worden verstrekt, behalve wat betreft het gedeelte dat als Christenen gerekend wordt en volgens de opgaven over 1889 (zie blz. 28 dezer bijlage) 54 946 bedroeg.

y) Hieronder ruim 2400 op Bali niet-inheemsche inlanders.

z) De bestaande opgaaf behouden.

aa) Alsvoren. Uit het verslag van 1882 (bijlage A, blz. 5) kan blijken hoe dit totaal over de verschillende vorstenrijken verdeeld was.

bb) Zonder het cijfer voor de vorstenrijken op Bali.

cc) Wegens de onvolledigheid der gegevens wordt hier geen totaal uitgetrokken.

INLANDERS. *a*)					
Cijfers die als tamelijk nauwkeurig kunnen worden aangemerkt.	Cijfers bij benadering verkregen.	Cijfers berustende op loutere gissing.	Te zamen op 31 Dec. 1889.	Volgens het vorig verslag bedroeg het cijfer der inlanders op 31 Dec. 1888.	AANMERKINGEN.
b) 316 500	»	»	316 500	316 534	
b) 670 500	»	»	670 500	670 494	
b) 193 900	»	»	193 900	193 860	
»	158 500	»	158 500	154 000	
126 500	»	»	126 500	123 890	
d) 570 800	»	*e*) 76 000	646 800	631 865	
»	»	198 000	198 000	191 000	
»	»	*g*) 286 000	286 000	*h*) 47 000	
»	*i*) 58 400	15 000	73 400	*j*) 85 000	
56 100	»	»	56 100	55 208	
27 000	»	»	27 000	26 436	
122 700	*l*) 261 700	»	384 400	383 349	
m) 437 600	*n*) 122 500	*o*) 136 000	696 100	686 353	
»	*p*) 388 300	»	388 300	390 000	
q) 223 600	»	*r*) 60 000	283 600	280 913	
80 900	»	*s*) 221 000	301 900	301 536	
t) 74 800	»	*u*) 160 000	234 800	*h*) 214 635	
v) 3 600	*w*) 98 600	»	102 200	101 941	
x)	*x*)	*x*)	*x*)	*x*)	
»	*y*) 79 100	»	79 100	93 000	
»	15 400	»	15 400		
»	»	*aa*) 1 240 000	1 240 000	1 240 000	
cc)	*cc*)	*cc*)	*cc*)	*cc*)	

a) De mannelijke bevolking is niet afzonderlijk vermeld uithoofde van de onvertrouwbaarheid of onvolledigheid van het meerendeel der uitgetrokken cijfers.

b) De bestaande opgaven, berustende op eene in 1865 gehouden opneming van het zielental, zijn ook voor 1889 behouden.

c) Hieronder ook inlanders niet in het gewest tehuis behoorende.

d) Hieronder ook de inlandsche bevolking van de hoofdplaats Djambi, met Moeara Kompeh, Moeara Saba, Moeara Toengkal en Saba.

e) Raming voor het rijk Djambi, buiten de hoofdplaats en de gouvernements-nederzettingen in Djambi (verg. de voorgaande aanmerking).

f) Van de in de staatjes ter oost- en ter westkust van Atjeh aanwezige vreemde oosterlingen is alleen opgegeven het aantal te Edi en te Malaboeh.

g) Dit cijfer betreft het bezette gebied van Groot-Atjeh en de inlandsche staatjes aan de noord-, oost- en westkust. Van het niet bezette deel van Groot-Atjeh is het zielental zelfs bij benadering niet op te geven.

h) Onvolledig cijfer.

i) Dit cijfer komt overeen met de opgaaf over 1887, doch niet met die over 1888, welke — zonder dat die vermeerdering werd toegelicht — 70 000 zielen aanwees.

j) Deze opgaaf was vermoedelijk te hoog (verg. de voorgaande aanmerking).

k) In vorige verslagen werd als oppervlakte van Billiton opgegeven 119 vierkante geographische mijlen, waaronder — zooals thans blijkt — de omliggende eilandjes niet begrepen waren. Bij deze opgaaf was nog altijd gevolgd de statistieke kaart van MELVILL VAN CARNBEE van 1849. De thans, mede alleen voor den vasten wal van Billiton, ingevulde oppervlakte van 84.2 vierkante geographische mijlen berust op minder globale gegevens dan die van 1849. De nieuwe opgaaf is namelijk berekend volgens de topographische kaart van het eiland Billiton, samengesteld naar de vluchtige opneming in de jaren 1877 en 1878 op de schaal van 1 : 200 000. Omtrent de grootte der omliggende eilandjes is geen cijfer gemeld.

l) Dit cijfer betreft alleen de eigenlijke Dajaksche bevolking.

m) Betreft de afdeelingen Bandjermasin en Ommelanden, Martapoera, Amoenthai en Dajaklanden.

n) Betreft de afdeelingen Sampit, Doesoenlanden en Pasir-Tanah-Boemboelanden.

o) Betreft de afdeeling Koetei en noordoostkust van Borneo.

p) Betreft alleen de gouvernementslanden. Nopens de vorstenrijken zijn, evenmin als vroeger, ramingen ontvangen.

De gewestelijke hoofdplaatsen telden bij het einde van 1889 onderstaand aantal inwoners:

NAMEN der gewestelijke hoofdplaatsen.	ZIELENTAL.					
	Europeanen.	Inlanders.	Chineezen.	Arabieren.	Andere vreemde oosterlingen.	TOTAAL.
Padang	1 559	32 166	5 799	137	596	40 257
Benkoelen	146	4 309	391	„	„	4 846
Telok-Betong	32	2 471	274	70	„	2 847
Palembang	307	46 586	3 896	2 191	128	53 108
Medan	232	1 021	2 962	25	379	4 619
Kotta Radja	282	niet opgegeven.	2 187	35	308	niet opgegeven.
Tandjong Pinang	116	1 670	1 641	„	„	3 427
Muntok	25	2 987	811	27	3	3 853
Tandjong Pandan	43	1 639	853	4	„	2 539
Pontianak	179	3 724	3 653	699	151	8 406
Bandjermasin	434	35 950	2 069	824	74	39 351
Makasser	899	15 301	3 984	142	7	20 333
Menado	510	5 883	2 068	162	„	8 623
Amboina	716	6 540	359	263	„	7 878
Ternate	niet opgegeven.	niet opgegeven.	niet opgegeven.	niet opgegeven.	niet opgegeven.	niet opgegeven.
Koepang	145	7 625	594	43	„	8 407
Boeleleng	43	5 603	406	146	25	6 223

Vervolg van tabel I.

OVERZICHT van de oppervlakte van elk district van Java en Madura (in hectaren), uitgenomen wat betreft de residentiën Djokjokarta en Soerakarta.

De op blz. 2 van deze bijlage vermelde cijfers, aangevende de oppervlakte van elk gewest van Java en Madura in vierkante geographische mijlen, berusten op onderstaande districtsgewijze berekeningen, bij het Topographisch Bureau te Batavia onlangs verricht door metingen op de detailbladen der topographische kaarten (schaal 1 : 10 000 en 1 : 20 000) [1]. Als uitkomst zijn opgegeven de gemiddelden van twee onafhankelijk van elkander verrichte metingen, die weinig uiteenliepen en daarenboven nog door eene vereffening werden gezuiverd van niet te vermijden fouten. De berekeningen werden, naar de uitkomsten der metingen, verricht door twee onafhankelijk van elkander werkende personen, terwijl de uitkomsten dan alleen als juist werden aangenomen wanneer zij geheel overeenstemden. Eindelijk werden tot contrôle nog eenige metingen verricht, waarbij de chromolithographische overzichts- of residentiekaarten (schaal 1 : 100 000) tot grondslag dienden. Ook deze metingen gaven vrijwel gelijkluidende uitkomsten. Van de op de kaarten voorkomende tot de verschillende gewesten behoorende eilanden werd slechts van enkele der grootere eilanden de oppervlakte gemeten en berekend (zie onder BANTAM, PREANGER REGENTSCHAPPEN, SOERABAIJA, PROBOLINGGO, BANJOEMAS en MADURA). De residentiën Djokjokarta en Soerakarta werden niet districtsgewijze, doch slechts in haar geheel berekend.

Namen der districten, enz.	Berekende oppervlakte (in hectaren).	
Bantam.		
Regentschap Serang.		
Serang	18 304.1	
Tjiroeas	13 889.5	
Oender andir	6 156.4	
Tanara	7 360.0	
Tjikandi	30 251.4	
Anjer	29 062.7	
Tjilegon	20 756.8	
Kramatwatoe	10 866.6	
		136 647.5
Regentschap Pandeglang.		
Pandeglang	11 033.6	
Baros	10 772.8	
Tjiomas	24 058.4	
Kolelet	13.123.8	
Tjimanoek	22 853.4	
		81 842.0
Regentschap Tjiringin		
Tjiringin	24 345.2	
Menes	26 069.2	
Transporteeren	50 414.4	218 489.5

Namen der districten, enz.	Berekende oppervlakte (in hectaren).	
Per transport	50 414.4	218 489.5
Panimbang	70 262.1	
Tjibalioeng	106 756.9	
		227 433.4
Regentschap Lebak.		
Rangkasbetoeng	24 591.0	
Lebak	50 714.9	
Sadjira	42 136.0	
Paroeng Koedjang	66 697.6	
Tjilangkahan	144 477.0	
		328 616.5
Totaal voor de res. Bantam (Java's vaste wal)		774 539.4
(of 141.3 vierk. geogr. mijlen).		
Voornaamste der onderhoorige eilanden.		
Poeloe Pandjang	739.6	
P. Toenda of P. Babi	290.9	
Tindjil of Trouwers-eiland	610.4	
Dwars in den weg (Sangijang)	733.6	
Deli- of Klappereiland	968 8	
Prinsen-eiland of P. Panaitan	12 205.6	
Transporteeren	15 548.9	

Namen der districten, enz.	Berekende oppervlakte (in hectaren).	
Per transport	15 548.9	
P. Pentjang of Meeuwen-eiland	452.8	
P. Merak	51.5	
		16 053.2
Batavia.		
Afd. Batavia Stad en Voorsteden. [2]	10 668.10	10 668.10
Afd. Meester Cornelis.		
Meester Cornelis	27 785.54	
Kebaijoran	19 576.18	
Bekassi	93 056.24	
Tjabangboengin	15 721.10	
		156 139.06
Afd. Tangerang.		
Tangerang	45 339.18	
Bolaradja	51 980.42	
Mauk	33 587.08	
		130 906.68
Transporteeren	.....	297 713.84

[1] Op de schaal 1 : 10 000 zijn opgenomen de gewesten Cheribon, Tagal, Pekalongan, Samarang, Japara, Banjoemas, Bagelen, Kadoe, Djokjokarta, Soerakarta en Madioen, dit laatste uitgenomen de afdeeling Patjitan, welke op de schaal 1 : 20 000 is opgenomen. De elf overige gewesten zijn in hun geheel op de schaal 1 : 20 000 opgenomen, behoudens deze uitzonderingen dat de schaal 1 : 40 000 gebezigd is voor het zuidwestelijk en het zuidoostelijk deel van Bantam, zoomede voor de afdeeling Banjoewangi der residentie Bezoeki, en de schaal 1 : 50 000 voor het westelijk en zuidoostelijk deel der residentie Preanger Regentschappen.

[2] Van deze afdeeling zijn de districtsgrenzen niet op de kaart aangegeven en is dus de oppervlakte van elk district niet afzonderlijk kunnen worden berekend.

Namen der districten, enz.	Berekende oppervlakte (in hectaren).	
Per transport	. . . . .	297 713.84
Afd. Buitenzorg.		
Buitenzorg	51 705.56	
Tjibaroessa	113 461.22	
Tjibinong	40 169.12	
Paroeng	40 815.62	
Djasinga.	64 285.82	
Leuwiliang	64 465.92	
		374 903.26
Totaal voor de res. Batavia (Java's vaste wal). . . .		672 617.10
(of 122.6 vierk. geogr. mijlen).		
Krawang.		
Regentschap Krawang		
Sindangkasih . . .	26 714.20	
Wanaijassa	19 549.04	
Gandasoli	36 098.96	
Krawang.	45 453.24	
Adiarsa	61 675.04	
Tjabangboengin . .	34 601.52	
		224 092.00
Pamanoekan- en Tjiassemlanden. (Particuliere landen).		
Segalaherang . . .	22 879.00	
Batoesirap	19 948.32	
Tjiherang	25 482.68	
Pegaden	28 595.88	
Pamanoekan . . .	34 839.40	
Tjiassem	40 414.60	
Malang	16 575.88	
Kalidjati	23 588.48	
		212 324.24
Tegalwaroe-landen. (Particuliere landen).		
Soemedang	17 707.88	
Tjampel	8 216.84	
Tegalwaroe	19 817.20	
Kandangsapi . . .	10 880.64	
		56 622.56
Totaal voor de res. Krawang (Java's vaste wal) . . .		493 038.80
(of 89.9 vierk. geogr. mijlen).		
Preanger Regentschappen.		
Regentschap Bandong.		
Radjamandala . . .	34 093.884	
Tjihea.	16 910.356	
Tjilokotot	33 767.608	
Rongga	59 011.756	
Koppo	6 690.824	
Tjisondari	40 145.928	
Bandjaran.	43 381.496	
Transporteeren	254 001.852	

Namen der districten, enz.	Berekende oppervlakte (in hectaren).	
Per transport.	254 001.852	
Oedjoengbroeng-koelon. . . .	19 520.436	
Oedjoengbroeng-wetan. . . .	22 036.172	
Tjipeudjeuh . . .	20 065.544	
Madjalaija	28 199.860	
Tjitjalengka . . .	14 120.056	
Timbanganten . .	33 873.792	
Tjikemboelan . . .	15 121.816	
Bloeboerlimbangan .	14 897.556	
		401 837.084
Regentschap Tjiandjoer.		
Tjitjoeroeg	30 690.210	
Plaboean	81 144.938	
Tjiheulang	20 138.256	
Djampang-koelon	158 562.944	
Djampang-tengah	409 900.206	
Tjimahi	18 775.940	
Goenoengparang .	22 496.600	
Tjipoetri.	19 407.400	
Tjikalong	27 098.616	
Tjiblagoeng . . .	9 255.304	
Baijabang	6 453.992	
Maleber	7 710.096	
Pesser	16 834.512	
Tjikondang. . . .	33 133.556	
Djampang-wetan	89 757.892	
Tjidamar	184 055.958	
		812 416.397
Regentschap Soemedang.		
Tandjongsari . . .	26 160.628	
Soemedang. . . .	29 495.204	
Dermaradja. . . .	20 008.172	
Tjibeureum. . . .	30 591.180	
Tjonggeang . . .	24 214.700	
Dermawangi . . .	20 883.084	
Melambong . . .	22 369.220	
Tjiawi	17 552.108	
Indihiang	15 111.516	
Singaparna . . .	27 044 480	
Tassikmalaija . . .	16 691.396	
		250 121.688
Regentschap Limbangan.		
Wanakerta. . . .	10 734.268	
Wanaradja	9 176.560	
Soetji	11 710.496	
Panembong . . .	9 883.284	
		41 504.608
Regentschap Soekapoera.		
Kandangwesi . . .	69 289.000	
Negara	42 764.516	
Batoewangi . . .	39 614.928	
Tradjoe	32 080.052	
Karang	41 133.296	
Paroeng.	24 817.012	
Soekaradja	11 774.740	
Panjeredan	15 209.532	
Pasirpandjang. . .	17 611.352	
Mandala.	74 972.592	
Tjidoelang	35 431.560	
Parigi	20 770.969	
Transporteeren	425 469.549	1 505 879.777

Namen der districten, enz.	Berekende oppervlakte (in hectaren).	
Per transport	425 469.549	1 505 879.777
Bandjar	44 681.639	
Kawasan.	33 093.266	
Tjikemboelan . . .	14 741.050	
Kalipoetjang . . .	18 979.700	
		536 965.204
Totaal voor de res. Preanger Reg. (Java's vaste wal).		2 042 844.981
(of 372.3 vierk. geogr. mijlen)		
Eiland Noesa Were		33.75
Cheribon.		
Regentschap Cheribon.		
Cheribon	12 399.91	
Beber.	19 039.90	
Mandirantjan . . .	13 535.06	
Sindanglaut . . .	16 447.44	
Lossari	20 771.53	
Ploembon	6 704.10	
Palimanang . . .	18 878.93	
Gegesik-lor . . .	20 768.74	
		128 545.61
Regentschap Indramaijoe.		
Indramaijoe . . .	10 267.16	
Karang-ampel . .	19 090.00	
Sleman	17 798.44	
Kandanghauer. (Part. land): Lelea	10 843.25	
Lossarang . .	10 278.12	
Kandanghauer .	56 225.00	
Leuweungmalang	50 098.81	
Indramaijoe-West. (Part. land): Pasekan . .	10 350.87	
Lobener . .	7 261.06	
Oedjoeng . .	17 076.69	
Djatitoedjoe .	23 938.81	
		233 228.21
Regentschap Madjalengka.		
Radjagaloeh . . .	15 883.42	
Madjalengka . . .	15 133.33	
Djatiwangi. . . .	22 577.91	
Madja	19 287.70	
Telaga	32 289.12	
		105 171.48
Regentschap Galoeh.		
Tjiamis	24 413.60	
Rantja	37 407.42	
Pendjaloe	25 339.50	
Kwali	25 252.19	
		112 412.71
Transporteeren	. . . . .	579 358.01

Namen der districten, enz.	Berekende oppervlakte (in hectaren).	
Per transport	. . . . .	579 358.01
Regentschap Koeningan.		
Koeningan	12 905.40	
Kadoegedeh . . .	21 091.31	
Loerabgoeng . . .	44 232.26	
Tjiawigebang . . .	12 434.26	
Lebakwangi . . .	8 720.02	
		99 383.25
Totaal voor de res. Cheribon (Java's vaste wal) . . .		678 741.26
(of 123.7 vierk. geogr. mijlen).		
Tagal.		
Regentschap Tagal.		
Tagal	3 169.61	
Adiwerna	4 262.73	
Maribaija	15 495.37	
Doekoehwringin . .	8 960.02	
Pangka	9 536.41	
Gantoengan	18 522.92	
		59 947.06
Regentschap Pamalang.		
Pamalang	25 304 51	
Tjomal	16 462.30	
Randoedongkal .	21 949.24	
Banjoemoedal . . .	23 949.88	
Watoekoempoel . .	23 817.63	
		111 483.56
Regentschap Brebes.		
Brebes	25 342.94	
Tandjoeng	26 441.79	
Bandjarhardjo . . .	37 699.25	
Balapoelang . . .	29 401.88	
Boemidjawa. . . .	15 451.75	
Boemiaijoe	36 211.17	
Salem.	35 085.09	
		205 633.87
Totaal voor de res. Tagal (Java's vaste wal). . . .		377 064.49
(of 68.7 vierk. geogr. mijlen).		
Pekalongan.		
Regentschap Pekalongan.		
Pekalongan. . . .	7 398.46	
Pekadjangan . . .	5 732.41	
Wiradessa	6 261.63	
Sragi	11 747.46	
Bandargoemiwang .	27 450.78	
Sawangan	33 848.66	
		92 439.40
Transporteeren	. . . .	92 439.40

Namen der districten, enz.	Berekende oppervlakte (in hectaren).	
Per transport	. . . . .	92 439.40
Regentschap Batang.		
Batang	9 018.10	
Soebah	21 190.82	
Keboemen	13 256.46	
Bandarsedaijoe. . .	24 034.47	
Bawang.	18 107.15	
		85 607.00
Totaal voor de res. Pekalongan (Java's vaste wal). .		178 046.40
(of 32.4 vierk. geogr. mijlen).		
Samarang.		
Regentschap Samarang.		
Samarang	7 778.11	
Srondol	9 057.19	
Singen-Koelon. . .	8 945.40	
Singen-Kidoel. . .	27 445.19	
Singen-lor	23 994.59	
Grogol	13 528.17	
		90 748.65
Regentschap Demak.		
Demak	20 816.13	
Wedoeng	23 188.76	
Manggar	37 074.73	
Samboeng	16 048.03	
		97 127.65
Regentschap Kendal.		
Kendal	7 373.24	
Kaliwoengoe . . .	18 409 36	
Troeko	13 249.92	
Perboean	6 926 13	
Selokaton	28 054.97	
Bodja.	35 526.41	
		109 540.03
Regentschap Grobogan.		
Poerwodadi . . .	35 036.16	
Grobogan	17 821.76	
Wirosari.	38 801.47	
Kradenan	36 020.61	
		127 680.00
Regentschap Salatiga.		
Salatiga.	29 535.14	
Tengaran	16 243.56	
Ambarawa [3]) . . .	22 486.91	
Oengaran [3]). . . .	22 053.83	
		90 319.44
Totaal (ongerekend de Solosche enclaves) voor de res. Samarang (Java's vaste wal) . .		515 415.77
(of 93.9 vierk. geogr. mijlen).		
Enclaves behoorende tot het rijk Soerakarta		15 799.40

Namen der districten, enz.	Berekende oppervlakte (in hectaren).	
Japara.		
Regentschap Patti.		
Patti	11 747.16	
Selowessi	24 675.16	
Glonggong. . . .	11 960 44	
Bogorameh. . . .	19 583.92	
Tenggelles	14 432.77	
Tengkalsewoe. . .	19 542.61	
Angkatan	10 627.17	
		112 569.23
Regentschap Japara.		
Japara	26 750.87	
Maijong	15 462.67	
Bandjaran	54 414.64	
		96 628.18
Regentschap Koedoes.		
Koedoes	7 212.49	
Tjendono	14 279.69	
Oendakan	22 507.97	
		44 000.15
Regentschap Joana.		
Joana.	6 288.93	
Mantoop.	8 761.74	
Mergotoehoe . . .	31 440.30	
		46 490.97
Totaal voor de residentie Japara (Java's vaste wal)		299 688.53
(of 54.6 vierk. geogr. mijlen).		
Rembang.		
Regentschap Rembang.		
Binangon	12 024.44	
Waroe	12 387.32	
Kragan	9 898.28	
Soelang	26 924.12	
Pamotan.	16 666.36	
Sedan	25 368.44	
		103 268.96
Regentschap Toeban.		
Djenoe	23 294.00	
Rembes	29 663.24	
Rengel	38 088.32	
Djatirogo	30 564.80	
Bantjar	33 166.44	
Singgahan	40 982.60	
		195 759.40
Regentschap Bodjonegoro.		
Temaijang	46 258.48	
Bowerno.	32 528.16	
Pelem	23 406.32	
Ngoempak	59 150.80	
Padangan	68 033 24	
Tinawoen	21 453.92	
		250 830.92
Transporteeren	. . . . .	549 859.28

[3]) De districten Ambarawa en Oengaran, te zamen vormende de afdeeling Ambarawa, staan niet onder den regent van Salatiga, maar rechtstreeks onder den assistent-resident van Ambarawa.

Namen der districten, enz.	Berekende oppervlakte (in hectaren).	
Per transport	. . . . .	549 859.28
Regentschap Blora.		
arangdjati. . . .	27 020.16	
jepon	35 401.96	
nolan	26 735.16	
ndoeblatoeng . .	53 547.72	
gawen	51 706.68	
		194 411.68
Totaal voor de res. Rembang (Java's vaste wal). . . .		744 270.96
(of 135.6 vierk. geogr. mijlen.)		
Soerabaija.		
Regentschap Soerabaija.		
oerabaija	12 699.64	
jabakotta	10 603.96	
oenoeng Kendeng .	32 003.44	
		55 307.04
egentschap Grissee.		
rissee	16 330.76	
engawandjero . .	19 039.68	
oenoeng Kendeng .	17 642.40	
		53 012.84
Regentschap Modjokerto.		
odjokerto	10 944.00	
odjokasri	23 747.00	
odjosari-lor . . .	17 521.76	
odjosari-kidoel . .	6 484.12	
jaboeng	60 431.28	
odjoredjo	29 219.52	
odjoagoeng . . .	32 849.64	
odjodadi	30 170.40	
		211 367.72
Regentschap Sidoardjo.		
Djenggolo II . . .	12 293.08	
Rawapoelo I . . .	11 432.68	
Djenggolo I. . . .	13 281.24	
Djenggolo IV. . .	8 538.72	
Djenggolo III. . .	10 320.20	
Rawapoelo II . . .	8 036.76	
		63 902.68
Regentschap Sidaijoe.		
Tambangan. . . .	23 288.12	
Kedokan.	28 139.00	
Pridjek	35 067.12	
		86 494.24
Regentschap Lamongan.		
Tengahan	17 677.92	
Goenoeng Kendeng .	21 627.84	
Mantoep	45 605.68	
Lengkir	20 158.12	
		105 069.56
Totaal voor de res. Soerabaija (Java's vaste wal)		575 154.08
(of 104.8 vierk. geogr. mijlen).		

Namen der districten, enz.	Berekende oppervlakte (in hectaren).	
Eiland (tevens district) Bawean.		19 930.92
Pasoeroean.		
Regentschap Pasoeroean.		
Pasoeroean	2 606.04	
Kraton	3 872.64	
Ngempit	3 179.80	
Wangkal	5 706.48	
Kebontjandi . . .	4 482.80	
Grati	6 979.12	
Djati	8 650.72	
Winongan	3 638.80	
Redjasa	4 300.80	
Tengger.	42 955.88	
		86 373.08
Regentschap Malang.		
Malang	12 405.08	
Karanglo	27 758.84	
Penanggoengan . .	24 713.44	
Ngantang	35 919.76	
Senggoro	68 092.64	
Toeren	99 876.64	
Gondanglegi . . .	56 395.84	
Pakis.	48 139.96	
		373 302.20
Regentschap Bangil.		
Bangil	3 272.44	
Gemping	10 340.28	
Pandakan	19 496.32	
Gempol	8 328.68	
Poerworedjo . . .	17 454.84	
Wonoredjo	9 444.64	
		68 337.20
Totaal voor de res. Pasoeroean (Java's vaste wal). . . .		528 012.48
(of 96.2 vierk. geogr. mijlen).		
Probolinggo.		
Afd. Probolinggo [4].		
Probolinggo . . .	10 448.76	
Dringoe	8 096.76	
Soemberkareng . .	6 895.72	
Tengger.	47 462.48	
Tongas	10 519.96	
		83 423.68
Afd. Kraksaän [4].		
Kraksaän	10 562.00	
Paiton	15 789.68	
Gending.	9 594.36	
Padjarakan. . . .	6 033.08	
Gading	49 796.96	
		91 776.08
Transporteeren	. . . . . .	175 199.76

Namen der districten, enz.	Berekende oppervlakte (in hectaren).	
Per transport.	. . . . . .	175 199.76
Afd. Loemadjang [4])		
Loemadjang . . .	27 072.36	
Tempeh.	67 618.32	
Ranoelemongan . .	44 255.72	
Kandangan. . . .	34 771.56	
		173 717.96
Totaal voor de res. Probolinggo (Java's vaste wal). . . .		348 917.72
(of 63.6 vierk. geogr. mijlen).		
Eiland Ketapang		80.28
Bezoeki.		
Regentschap Bezoeki.		
Bezoeki	10 179.24	
Binor.	6 985.36	
Mlandingan . . .	7 579.28	
Boengatan	13 640.72	
Wringin.	24 133.32	
		62 517.92
Regentschap Panaroekan.		
Sitoebondo	2 923.40	
Panaroekan. . . .	16 437.56	
Pradjekan	42 104.56	
Kapongan	8 411.68	
Kalitikoes	15 691.20	
Soemberwaroe. . .	73 800.48	
		159 368.88
Regentschap Bondowosso.		
Bondowosso . . .	18 613.08	
Penanggoengan . .	18 945.00	
Wonosari	44 014.24	
Djember.	78 293.96	
Soekokerto	79 270.52	
Tanggoel	63 690.60	
Poeger	107 241.48	
		410 068.88
Regentschap Banjoewangie.		
Banjoewangi . . .	98 920.64	
Rogodjampi . . .	279 428.48	
		378 349.12
Totaal voor de res. Bezoeki (Java's vaste wal). . . .		1 010 504.80
(of 184.1 vierk. geogr. mijlen).		
Banjoemas.		
Regentschap Banjoemas.		
Banjoemas	13 366.85	
Transporteeren	13 366.85	

[4]) De afdeelingen Probolinggo, Kraksaän en Loemadjang vormen één regentschap.

Namen der districten, enz.	Berekende oppervlakte (in hectaren).	
Per transport	13 366.85	
Soekaradja	13 842.97	
Poerworedjo . . .	21 446.00	
Kaliredjo.	18 250.47	66 906.29
Regentschap Poerwokerto.		
Poerwokerto . . .	19 618.10	
Adjibarang	32 115.98	
Djamboe	23 891.40	75 625.48
Regentschap Poerbolinggo.		
Poerbolinggo . . .	20 958.87	
Kertanegara . . .	26 836.50	
Tjahjana.	34 140.42	81 935.79
Regentschap Bandjarnegara.		
Singomerto	25 338.45	
Bandjar	26 141.50	
Karangkobar . . .	23 166.80	
Batoer.	15 812.00	90 458.75
Regentschap Tjilatjap.		
Tjilatjap	57 097.14	
Adiredja	30 443.67	
Madjenang	33 139.13	
Pegadingan	60 665.99	
Daijaloehoer. . . .	47 843.80	229 189.73
Totaal voor de res. Banjoemas (Java's vaste wal)		544 116.04
(of 99.2 vierk. geogr. mijlen).		
Eiland Noesa Kambangan . .		12 091.97

Bagelen.

Namen der districten, enz.	Berekende oppervlakte (in hectaren).	
Regentschap Poerworedjo.		
Poerworedjo. . . .	10 873.33	
Loano.	23 590.55	
Tjangkrep	15 113.04	49 576.92
Regentschap Koetoardjo.		
Koetoardjo	7 565.89	
Kemiri	14 094.69	
Pitoeroeh.	8 455.08	
Djenar	9 688.67	
Wonoroto	8 235.80	48 040.13
Regentschap Keboemen.		
Keboemen	27 369.28	
Kedoengtawon. . .	8 916.94	
Premboen	8 719.54	
Ambal.	10 428.76	55 434.52
Transporteeren.		153 051.57

Namen der districten, enz.	Berekende oppervlakte (in hectaren).	
Per transport.		153 051.57
Regentschap Karang-Anjar.		
Karang-Anjar . . .	10 921.34	
Gombong	16 434.77	
Soka	16 870.43	
Petanahan	5 974.33	
Poering	10 797.58	
Karangbolong . .	16 781.33	77 779.78
Regentschap Ledok.		
Wonosobo	10 103.96	
Kalialing	18 386.23	
Leksono	15 955.39	
Sapoeran	40 691.81	
Kaliwiro	25 807.76	110 945.15
Totaal voor de res. Bagelen (Java's vaste wal). . . .		341 776.50
(of 62.3 vierk. geogr. mijlen).		

Kadoe.

Namen der districten, enz.	Berekende oppervlakte (in hectaren).	
Regentschap Magelang.		
Magelang	9 075.11	
Bandongan. . . .	16 745.40	
Balak.	15 439.26	
Ngasinan	14 955.43	
Probolinggo . . .	23 911.21	
Remameh	7 778.35	
Menoreh.	25 865.77	113 770.53
Regentschap Temanggoeng.		
Djetis.	15 402.17	
Kadoe	16 165.08	
Lempoeijang . . .	23 995.42	
Prapak	10 388.13	
Soemowono. . . .	24 287.23	90 238.03
Totaal der res. Kadoe (Java's vaste wal. .		204 008.56
(of 37.2 vierk. geogr. mijlen).		

Djokjokarta.

Totaal op den vasten wal (ongerekend de Solosche enclave) . 310 951.42
(of 56.7 vierk. geogr. mijlen)

Soerakarta.

Namen der districten, enz.	Berekende oppervlakte (in hectaren).	
Gezamenl. districten.	602 608.47	
Transporteeren.	602 608.47	

Namen der districten, enz.	Berekende oppervlakte (in hectaren).	
Per transport	602 608.47	
Land Ngaren (enclave in de res. Djokjokarta). . .	3 281.15	
Enclaves in de res. Samarang. . . .	15 799.40	
Totaal voor het rijk Soerakarta (Java's vaste wal) . . .		621 689.02
(of 113.3 vierk. geogr. mijlen).		

Madioen.

Namen der districten, enz.	Berekende oppervlakte (in hectaren).	
Regentschap Madioen.		
Bagi	11 136.54	
Tjaroeban	43 222.45	
Oeteran	22 789.75	
Kanigoro	30 211.42	107 360.16
Regentschap Magetan.		
Magettan	10 368.59	
Balepandjang . . .	10 237.24	
Parang	19 294.80	
Maospati	12 599.74	
Goranggareng. . .	9 512.11	
Keniten	13 618.64	75 631.12
Regentschap Ngawi.		
Sepreh	33 866.06	
Dero	27 484.60	
Sinee	23 192.14	
Gendingan	32 723.15	
Djogorogo	22 658.45	139 924.40
Regentschap Ponorogo.		
Ponorogo	13 052.25	
Somoroto	32 986.32	
Djebeng.	17 323.55	
Poeloeng	29 608.72	
Koetoe	10 479.42	
Ardjowinangoen . .	20 874.10	124 324.36
Regentschap Pajitan.		
Patjitan	20 249.68	
Pringkoekoe . . .	35 612.76	
Tegalombo. . . .	28 115.60	
Semanten	28 283.12	
Lorok	28 718.68	140 979.84
Totaal voor de res. Madioen (Java's vaste wal)		588 219.88
(of 107.2 vierk. geogr. mijlen).		

Namen der districten, enz.	Berekende oppervlakte (in hectaren.)	
Kediri.		
Regentschap Kediri.		
Kediri	10 303.36	
Modjoroto	41 885.60	
Djambean	42 484.76	
Soekoredjo	49 494.24	
Papar.	23 669.80	167 837.76
Regentschap Ngrowo.		
Toeloeng-agoeng . .	10 805.96	
Ngoenoet	34 574.16	
Pakoentjen	14 390.28	
Tanggoel.	10 827.84	
Kalangbret	18 751.92	
Wadjak	25 511.60	114 861.76
Regentschap Trenggalek.		
Trenggalek. . . .	19 617.32	
Ngasinan	19 341.48	
Pakis	8 251.60	
Panggoel	43 622.96	
Ngraijoen.	23 577.32	
Kampak.	26 257.48	140 668.16
Regentschap Berbek.		
Berbek	12 738.52	
Siwalan	25 634.32	
Ngandjoek	6 932.36	
Transporteeren	45 305.20	423 367.68

Namen der districten, enz.	Berekende oppervlakte (in hectaren.)	
Per transport	45 305.20	423 367.68
Kertosono	10 026.44	
Lengkong	20 800.12	
Waroedjaijeng. . .	15 885.48	
Gemenggeng . . .	18 265.48	110 282.72
Regentschap Blitar		
Blitar.	26 293.04	
Wlingi	52 024.40	
Srengat	16 600.64	
Lodoijo	72 176.36	167 094.44
Totaal voor de res. Kediri (Java's vaste wal).		700 744.84
(of 127.7 vierk. geogr. mijlen.)		
Madura.		
Regentschap Pamakassan.		
Pamakassan. . . .	26 155.04	
Lambang-lor . . .	15 270.52	
Boender.	18 081.20	
Waroe	19 199.08	78 705.84
Regentschap Bangkallan.		
Bangkallan . . .	16 109.76	
Arosbaija	23 927.00	
Transporteeren	40 036.76	78 705.84

Namen der districten, enz.	Berekende oppervlakte (in hectare.)	
Per transport	40 036.76	78 705.84
Sapoeloe.	26 421.00	
Tanahmerah . . .	20 764.36	
Kwanjar	16 809.48	
Balega	25 524.36	129 555.96
Regentschap Sumanap.		
Sumanap	7 815.76	
Timor-laut. . . .	20 524.20	
Barat-laut	17 318.00	
Timor-daija . . .	35 260.24	
Barat-daija	33 930.20	114 848.40
Regentschap Sampang.		
Sampang-barat . .	24 443.08	
Sampang-timoer. .	26 342.92	
Sampang-laut. . .	35 367.00	
Sampang-daija . .	37 717.80	123 870.80
Totaal voor den vasten wal van het eiland Madura . . .		446 981.00
(of 81.5 vierk. geogr. mijlen).		
Sommige der onderhoorige eilanden.		
Kambing	154.76	
Gili Radja	1 126.36	
Gili Gonteng . . .	1 850.16	
Poeteran.	5 158.12	
Gili Yang	948.36	9 237.76

N°. II. VERDEELING van de Europeesche en met deze gelijkgestelde

GEWESTEN.	PERSONEN — Europa. Nederland.		Groot-Brittannië.		België.		Frankrijk.		Spanje.		Portugal.		Zweden en Noorwegen.		Denemarken.		Duitschland.		Zwitserland.		Italië.		Oostenrijk-Hongarije.	
	M. 1)	V. 2)	M.	V.	M.	V.	M.	V.	M.	V.	M.	V.	M.	V.	M.	V.	M.	V.	M.	V.	M.	V.	M.	V.
Java en Madura.																								
Bantam	27	6	»	2	1	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	6	»	1	1	»	»	»	»
Batavia	860	538	29	7	30	12	51	23	1	1	1	»	5	1	1	»	125	25	30	1	6	3	12	»
Krawang.	17	7	1	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	3	»	»	»	»	»	»	»
Preanger Regentschappen	191	61	2	1	7	2	6	»	»	»	»	»	»	»	2	»	31	7	2	1	5	»	1	»
Cheribon.	86	36	3	»	»	»	3	2	»	»	»	»	»	»	»	»	5	»	1	»	»	»	2	»
Tagal.	75	26	»	»	»	»	1	»	»	»	»	»	»	»	»	»	13	4	2	1	»	»	1	»
Pekalongan.	57	26	1	1	1	»	1	»	»	»	»	»	1	»	»	»	7	»	»	1	»	»	»	»
Samarang	915	776	13	3	39	2	25	3	»	»	»	»	1	»	2	»	73	18	14	2	5	»	7	2
Japara	59	12	»	»	2	»	»	»	»	»	»	»	»	»	1	1	6	2	2	»	»	»	1	»
Rembang	54	23	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	4	1	»	»	1	»	»	»
Soerabaija	948	535	29	12	13	17	16	7	1	»	»	»	2	»	»	»	66	14	11	1	10	»	3	2
Pasoeroean	217	89	2	»	11	5	4	1	»	»	»	»	»	»	1	»	23	8	4	3	»	»	2	»
Probolinggo	121	42	3	1	4	»	2	»	»	»	»	»	»	»	3	1	11	»	2	»	»	»	»	»
Bezoeki	151	41	4	»	1	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	7	1	3	»	»	»	»	»
Banjoemas	54	20	1	1	1	»	1	»	»	»	1	»	»	»	»	»	2	1	1	»	»	»	1	»
Bagelen	97	34	»	3	5	»	1	1	»	»	»	»	»	»	»	»	7	»	2	»	»	»	»	»
Kadoe.	49	55	»	»	5	»	1	»	»	»	»	»	»	»	»	»	10	2	4	»	»	»	1	1
Djokjokarta.	93	58	1	»	4	»	4	»	»	»	»	»	1	»	»	»	7	»	3	»	2	»	1	»
Soerakarta	121	36	1	»	7	»	2	»	»	»	»	»	1	»	1	»	22	»	1	»	»	»	2	»
Madioen	107	24	»	1	3	»	12	»	»	»	»	»	1	»	»	»	13	2	7	2	»	»	1	1
Kediri.	189	52	7	3	5	1	1	1	»	»	»	»	»	»	»	»	23	8	3	»	1	1	»	»
Madura	31	7	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	1	»	»	»	»	»	»	»
Te zamen. . .	4 519	2 504	97	35	139	39	131	38	2	1	2	»	12	1	11	2	465	93	93	13	30	4	35	6
	7 023		132		178		169		3		2		13		13		558		106		34		41	

1) Personen van het mannelijk geslacht (volwassenen en kinderen te zamen).

bevolking naar het geboorteland, volgens opgaven van 31 December 1889.

GEBOREN IN:																								Totaal.	
								Azië.								Amerika.									
Rusland.		Europeesch Turkije.		Donau-vorstendommen en Montenegro.		Griekenland.		Nederlandsch-Indië.		Armenië.		Perzië.		Overig Azië.		Noord-		Zuid-		Afrika.		Australië.			
M.	V.	M.	V.	M.	V.	M.	V.	M.	V.	M.	V.	M.	V.	M.	V.	M.	V.	M.	V.	M.	V.	M.	V.	M.	V.
»	»	»	»	»	»	»	»	132	87	»	»	»	»	»	»	1	»	»	»	»	»	»	»	168	96
7	»	2	2	1	»	»	»	4 350	4 330	9	3	4	»	32	12	6	»	3	»	15	6	»	»	5 580	4 964
»	»	»	»	»	»	»	»	100	63	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	121	70
1	»	»	»	»	»	»	»	732	565	1	»	»	»	3	5	»	»	1	»	»	»	»	1	985	643
»	»	»	»	»	»	»	»	364	345	2	»	1	1	»	»	»	»	»	1	1	»	»	»	468	385
»	»	»	»	»	»	»	»	337	322	»	»	2	»	1	»	»	»	»	»	1	»	»	»	433	353
1	»	1	2	»	»	»	»	230	291	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	300	321
1	»	»	»	»	»	»	»	1 858	1 856	4	»	7	»	17	8	1	»	»	»	67	46	»	»	3 049	2 716
1	»	»	»	»	»	»	»	390	346	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	462	361
»	»	»	»	»	»	»	»	293	245	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	352	269
»	»	3	1	»	»	»	»	3 037	3 055	20	8	2	»	2	1	3	1	»	»	3	»	1	»	4 170	3 654
»	»	»	»	»	»	»	»	644	680	5	1	2	»	»	»	»	»	»	»	1	1	»	»	916	788
»	1	2	»	»	»	»	»	551	524	2	»	1	»	1	3	1	»	1	»	2	»	»	»	707	57
»	»	»	»	»	»	»	»	372	320	»	1	5	»	»	»	2	»	3	»	1	»	»	»	549	36
1	»	»	»	»	»	»	»	330	324	»	»	»	»	»	1	»	»	»	1	»	»	»	»	393	348
»	»	»	»	»	»	»	»	389	354	2	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	503	392
1	»	»	»	»	»	»	»	303	356	»	»	1	»	»	»	»	»	»	»	1	»	»	»	376	414
»	»	»	»	»	»	»	»	1 186	713	1	»	»	»	»	»	»	»	»	»	1	»	»	»	1 304	771
»	»	»	»	»	»	»	»	1 241	1 105	1	»	1	»	»	»	1	»	2	»	10	»	»	»	1 414	1 141
1	»	»	»	»	»	»	»	399	356	»	»	»	»	4	»	»	»	»	»	»	»	»	»	548	386
»	»	»	»	»	»	»	»	757	612	1	»	2	»	1	»	»	»	»	»	3	»	»	»	993	678
»	»	»	»	»	»	»	»	198	206	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	230	213
14	1	8	5	1	»	»	»	18 193	17 055	48	13	28	1	61	30	15	1	10	2	106	53	1	1	24 021	19 898
15		13		1		»		35 248		61		29		91		16		12		159		2		43 919	

2) Personen van het vrouwelijk geslacht (vrouwen en kinderen te zamen).

Vervolg van Tabel II.

PERSONEN

Europa.

GEWESTEN.	Nederland.		Groot-Brittannië.		België.		Frankrijk.		Spanje.		Portugal.		Zweden en Noorwegen.		Denemarken.		Duitschland.		Zwitserland.		Italië.		Oostenrijk-Hongarije.	
	M.	V.	M.	V.	M.	V.	M.	V.	M.	V.	M.	V.	M.	V.	M.	V.	M.	V.	M.	V.	M.	V.	M.	V.
Buitenbezittingen.																								
Sumatra's Westkust: Padangsche Benedenlanden	132	82	1	»	5	»	1	»	»	»	»	»	»	»	»	»	18	5	4	»	»	»	1	»
Sumatra's Westkust: Padangsche Bovenlanden.	69	36	»	»	3	2	4	»	»	»	»	»	»	»	»	»	14	2	4	»	»	»	»	»
Sumatra's Westkust: Tapanoli. .	26	10	»	1	»	»	1	»	»	»	»	»	»	»	»	»	23	18	»	»	»	»	»	»
Benkoelen	14	5	»	»	»	»	2	»	»	»	»	»	»	»	»	»	2	»	»	»	»	»	»	»
Lampongsche Districten	8	4	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»
Palembang	43	27	»	1	»	»	2	»	»	»	»	»	»	»	»	»	13	3	3	»	1	1	»	»
Oostkust van Sumatra .	462	50	61	5	3	2	34	9	1	»	»	»	9	3	16	3	254	72	3	»	4	»	25	4
Atjeh en onderhoorigh.	65	36	1	»	1	»	4	»	»	»	»	»	»	»	»	»	19	»	»	»	»	»	6	1
Riouw » »	9	2	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	1	»	»	»	»	»	1	»
Banka	21	15	»	»	1	»	2	»	»	»	»	»	»	»	»	»	5	1	»	»	»	»	»	»
Billiton	19	4	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	1	»	»	»	»	»	»	»
Westerafd. van Borneo.	43	22	5	»	2	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	6	3	2	»	»	»	»	»
Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo . .	50	28	»	»	1	2	3	»	»	»	»	»	»	»	»	»	14	7	3	»	»	»	»	»
Celebes en onderhoorigh.	51	29	»	»	2	»	2	3	»	»	»	»	»	»	»	»	16	»	2	»	»	»	»	»
Menado: Minahassa 3)	69	23	»	»	1	»	»	»	»	»	»	»	1	»	»	»	13	2	»	»	»	»	»	»
Menado: Afd. Gorontalo	6	2	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	4	»	»	»	»	»	»	»
Amboina.	71	28	»	»	3	»	»	4	»	»	»	»	»	»	»	»	5	»	»	»	»	»	»	»
Ternate	45	24	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	1	»	»	»	»	»	»	»
Timor en onderhoorigh.	31	14	1	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»
Bali en Lombok (alleen de gouvernementsafdeelingen Boeleleng en Djembrana . . .	7	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»
Te zamen. . .	1 241	441	69	7	22	6	55	16	1	»	»	»	10	3	16	3	409	66	90	3	5	1	33	5
	1 682		76		28		71		1		»		13		19		475		93		6		38	
Totalen voor geheel Nederlandsch-Indië	5 760	2 945	166	42	161	45	186	54	3	1	2	»	22	4	27	5	874	159	183	16	35	5	68	11
	8 705		208		206		240		4		2		26		32		1 033		199		40		79	

3) ieronder begrepen de Sangi- en Talaut-eilanden.

GEBOREN IN:

								Azië.								Amerika.									
Rusland.		Europeesch Turkije.		Donauvorstendommen en Montenegro.		Griekenland.		Nederlandsch-Indië.		Armenië.		Perzië.		Overig Azië.		Noord-		Zuid-		Afrika.		Australië.		Totaal.	
M.	V.	M.	V.	M.	V.	M.	V.	M.	V.	M.	V.	M.	V.	M.	V.	M.	V.	M.	V.	M.	V.	M.	V.	M.	V.
»	»	»	»	»	»	»	»	657	818	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	1	»	»	»	820	905
»	»	»	»	»	»	»	»	211	208	»	»	»	»	1	»	»	»	»	»	»	»	»	»	306	248
»	»	»	»	»	»	»	»	101	70	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	151	99
»	»	»	»	»	»	»	»	91	84	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	109	89
»	»	»	»	»	»	»	»	44	27	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	52	31
»	»	»	»	»	»	»	»	151	170	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	213	202
3	»	5	»	»	»	»	»	240	169	1	1	»	»	39	10	4	1	2	1	6	1	1	1	1 242	288
»	»	»	»	9	»	2	»	82	64	2	1	2	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	193	102
»	»	»	»	»	»	»	»	56	67	»	»	»	»	3	6	»	»	»	»	»	»	»	»	70	75
»	»	»	»	»	»	»	»	93	81	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	122	97
»	»	»	»	»	»	»	»	41	35	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	10	»	»	»	71	39
»	»	»	»	»	»	»	»	105	114	»	»	»	»	1	»	»	»	»	»	»	»	»	»	164	139
»	»	»	»	»	»	»	»	269	264	»	»	»	»	»	»	4	2	»	»	»	»	»	»	344	303
»	»	»	»	»	»	»	»	634	722	2	»	»	»	1	»	»	1	1	»	»	»	»	»	711	755
1	»	»	»	»	»	»	»	327	400	»	»	»	»	»	1	»	»	»	»	»	»	»	»	412	426
»	»	»	»	»	»	»	»	30	29	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	40	31
»	»	»	»	»	»	»	»	931	1 044	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	1 010	1 076
»	»	»	»	»	»	»	»	110	162	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	156	186
»	»	»	»	»	»	»	»	99	112	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	131	126
»	»	»	»	»	»	»	»	17	18	1	»	7	»	»	1	»	»	»	»	»	»	»	»	32	19
4	»	5	»	9	»	2	»	4 289	4 658	6	2	9	»	45	18	8	4	3	1	17	1	1	1	6 349	5 236
4		5		9		2		8 947		8		9		63		12		4		18		2		11 585	
18	1	13	5	10	»	2	»	22 482	21 713	54	15	37	1	106	48	23	5	13	3	123	54	2	2	30 370	25 134
19		18		10		2		44 195		69		38		154		28		16		177		4		55 504	

N°. III. BEROEPEN EN BEDRIJVEN, uitgeoefend door Europeanen en met dezen gelijkgestelden, volgens de over 1889 verzamelde opgaven.

GEWESTEN.	Personen in 's lands burgerlijken dienst en door het Gouvernement bezoldigd.	Personen door het Gouvernement benoemd of toegelaten, maar niet van landswege bezoldigd (geneeskundigen, notarissen enz.).	Handelaren met hunne geëmploieerden.	Nijverheidsondernemers en zij die ambachten voor eigen rekening uitoefenen met hunne geëmploieerden en Europeesche werklieden.	Landbouwindustrieelen, met hunne administrateurs en verdere geëmploieerden.	Personen in dienst bij inlandsche vorsten en grooten.	Bedrijven niet onder eene der vorige groepen te brengen.	Gewezen landsdienaren die een pensioen of onderstand genieten uit 's lands kas (daaronder ook gegageerde of onderstand genietende militairen). a)
Java en Madura.								
Bantam	49	1	7	5	28	7	»	9
Batavia	1 620	93	463	274	125	»	161	599
Krawang	20	5	1	3	56	»	1	6
Preanger Regentschappen.	217	11	18	36	181	b) »	49	121
Cheribon	95	11	37	15	97	»	43	20
Tagal	66	6	24	24	100	»	24	30
Pekalongan	51	4	13	11	83	»	11	27
Samarang	379	39	207	181	154	»	492	630
Japara	66	8	14	14	124	»	20	24
Rembang	97	9	9	8	34	»	7	30
Soerabaija	661	42	478	c) 162	286	»	145	356
Pasoeroean	116	16	42	45	259	1	43	95
Probolinggo	99	5	23	26	182	»	31	14
Bezoeki	75	9	16	13	229	»	9	19
Banjoemas	113	6	24	12	23	1	18	32
Bagelen	135	3	9	11	12	»	19	93
Kadoe	70	10	18	26	27	»	17	134
Djokjokarta	83	10	15	44	268	35	12	92
Soerakarta	121	11	32	66	422	32	29	147
Madioen	136	15	29	35	77	»	43	93
Kediri	139	5	29	27	330	»	41	32
Madura	97	2	2	3	1	2	4	8
Te zamen	4 505	321	1 510	1 041	3 098	78	1 219	2 611

a) Hieronder ook degenen, die na hun ontslag uit 's lands dienst het een of ander beroep of bedrijf, in de voorgaande rubrieken bedoeld, zijn gaan uitoefenen. De zoodanigen zijn dientengevolge in dezen staat tweemaal vermeld.

b) In 't vorig verslag werden in deze kolom 57 personen vermeld die in de voorgaande kolom hadden moeten zijn opgenomen.

c) In 't vorig verslag werd hiervoor opgegeven 271. Deze belangrijke vermindering is niet toegelicht.

GEWESTEN.	Personen in 's lands burgerlijken dienst en door het Gouvernement bezoldigd.	Personen door het Gouvernement benoemd of toegelaten, maar niet van landswege bezoldigd (geneeskundigen, notarissen enz.).	Handelaren met hunne geëmploieerden.	Nijverheidsondernemers en zij die ambachten voor eigen rekening uitoefenen met hunne geemploieerden en Europeesche werklieden.	Landbouwindustrieelen, met hunne administrateurs en verdere geëmploieerden.	Personen in dienst bij inlandsche vorsten en grooten.	Bedrijven niet onder eene der vorige groepen te brengen.	Gewezen landsdienaren die een pensioen of onderstand genieten uit 's lands kas (daaronder ook gegageerde of onderstand genietende militairen). a)
Buitenbezittingen.								
Sumatra's Westkust. . .	384	30	61	45	47	»	70	159
Benkoelen	35	»	2	»	2	»	»	6
Lampongsche Districten .	30	»	3	»	2	»	»	»
Palembang	79	5	21	7	14	»	2	16
Oostkust van Sumatra . .	100	18	70	114	851	»	29	9
Atjeh en onderhoorigheden.	108	»	43	10	»	»	3	1
Riouw » »	23	»	1	5	1	1	1	3
Banka.	66	1	»	»	1	»	»	7
Billiton	12	4	1	38	»	»	»	29
Westerafdeeling van Borneo	55	»	6	9	7	»	3	10
Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo	100	10	17	7	4	»	7	48
Celebes	184	15	86	44	13	1	67	47
Menado { Minahassa . . .	64	5	19	8	32	»	37	12
Menado { Afd. Gorontalo .	9	»	14	»	»	»	»	»
Amboina.	112	6	46	42	143	»	4	73
Ternate	25	9	7	3	19	»	9	18
Timor.	30	23	9	4	2	»	2	8
Bali en Lombok (alleen de gouvernementsafdeelingen Boeleleng en Djembrana).	15	»	9	»	»	2	1	»
Te zamen	1 431	126	415	336	1 138	4	235	446

N°. IV. BEROEPEN EN BEDRIJVEN uitgeoefend door inlanders e

GEWESTEN.	1. Hoofden der bevolking en ambtenaren of beambten in dienst van het Gouvernement.	2. Hoofden van dessa's of kampongs, zoomede de nog in functie zijnde leden van het dessa- of kampongbestuur.	3. Aangestelde of erkende geestelijken (hetzij verbonden aan de missigits, hetzij eenige andere geestelijke waardigheid bekleedende).	4. Hadji's.	5. Onderwijzers: in den godsdienst.	5. Onderwijzers: op particuliere scholen.	6. Doekoens en Chineesche dokters.	7. Gewezen hoofden, ambtenaren, beambten en geestelijken, die een pensioen of onderstand genieten uit 's lands kas (hieronder ook gewezen inlandsche militairen).	8. Pachters en onderpachters van 's lands middelen en hunne geëmploieerden.	9. Houders van pandhuizen en hunne geëmploieerden (voor zoover niet reeds begrepen in rubriek 8).	10. Handelaren (waaronder tokohouders, waronghouders, rondventers, wisselaren, geldschieters, enz.).	11. Personen die hun bestaan vinden in het landbouwbedrijf.	12. Eigenaren van vischvijvers.
													INLAN
Java en Madura.													
Bantam	593	6 301	1 582	3 705	906	»	405	133	74	3	a) 6 564	148 504	482
Batavia	1 204	2 322	2 129	3 883	1 366	577	1 089	371	38	»	b) 8 183	159 175	613
Krawang. . . .	286	6 161	212	338	169	8	30	30	38	»	2 507	64 115	190
Preanger Regentschappen . . .	1 951	11 751	1 989	c) 8 304	c) 1 923	4	788	368	54	»	29 765	c)243 185	3 399
Cheribon	859	21 915	2 426	2 657	1 263	1	700	268	»	»	b)21 948	192 641	95
Tagal	660	10 643	564	1 679	1 025	2	1 095	112	55	8	26 452	122 475	71
Pekalongan . . .	392	7 651	930	1 766	523	6	382	76	e) 81	11	8 031	66 520	»
Samarang . . .	1 042	21 833	1 965	7 166	1 877	11	1 029	499	41	»	30 332	223 358	485
Japara.	577	18 015	1 325	2 476	646	7	441	270	77	25	10 216	112 359	4 292
Rembang. . . .	826	21 881	1 325	1 184	512	13	717	176	b) 23	1	16 417	173 325	1 223
Soerabaija . . .	1 367	33 882	1 450	6 391	1 974	17	907	246	63	6	29 134	240 202	6 295
Pasoeroean . . .	695	12 609	1 051	1 705	842	8	884	275	14	1	18 180	115 439	895
Probolinggo . .	443	4 800	726	396	713	2	466	44	4	»	f) 7 739	62 051	638
Bezoeki	748	6 850	486	743	1 139	»	269	83	1	1	c) 6 228	88 785	251
Banjoemas . . .	634	19 183	790	1 006	155	22	1 210	410	77	4	14 711	116 450	34
Bagelen	680	23 847	b) 344	1 952	322	10	1 461	426	31	5	b)42 050	216 663	7
Kadoe.	472	19 133	211	1 414	149	3	809	433	15	»	17 656	135 442	»
Djokjokarta . . .	17	12 669	2 103	545	171	»	862	444	»	»	6 791	44 467	49
Soerakarta . . .	239	29 164	1 983	772	4 253	8	465	34	45	»	7 359	194 346	»
Madioen	c) 872	19 246	1 071	1 216	443	13	294	387	43	5	10 391	117 380	»
Kediri	1 190	14 156	1 106	1 019	714	15	416	215	82	»	8 446	140 541	»
Madura	668	7 531	1 347	1 176	2 418	3	824	584	66	3	20 021	214 401	2 275
Te zamen. . .	16 415	331 543	27 115	51 493	23 503	730	15 543	5 884	922	73	349 121	3 191 824	21 294

[1]) De dezerzijds in Indië aanhangig gemaakte vraag betreffende eene betere inrichting van deze tabel heeft voor het tegenwoordig verslag nog niet tot veranderingen geleid. De soms hoogst aanzienlijke verschillen met de opgaven in 't vorig verslag zijn niet overal toegelicht. Trouwens zijn sommige rubrieken telken jare bijzonder aan veranderingen onderhevig.

en vreemde oosterlingen, volgens de over 1889 verzamelde opgaven. [1])

13.	14.	15.	16.	17.		18.	19.	20.	21.	22.	23.	24.	25.	26.	27.
				Personen die hun bestaan vinden in											
Veefokkers en veehandelaren.	Visschers en zeevarenden.	Zoutmakers.	Wagen- en karrevoerders en verhuurders.	den scheepsbouw.	den mijnbouw.	Goud- en zilversmeden.	Wapensmeden.	Meubelmakers.	Pajoengmakers.	Blauwververs.	Muzikanten, wajangvertooners, ronggengs, bordeelhouders, enz.	Ambachts- en handwerkslieden niet vallende onder de voorafg. rubrieken (waaronder ook aannemers, koelies, enz.).	Huisbedienden.	Bedrijven niet tot eene bijzondere groep te brengen.	Totaal van alle rubrieken te zamen.

DERS.

32	2 679	»	1 610	13	»	110	143	74	»	133	213	a) 425	1 685	522	176 891
16 522	2 773	»	4 351	2	»	559	126	326	1	85	817	15 993	12 295	5 907	240 707
995	439	»	439	15	»	102	30	29	»	21	487	819	465	125	78 050
2 875	891	»	692	»	»	296	651	549	38	365	1 128	11 442	b) 7 636	6 265	336 309
2 566	4 982	»	2 176	16	»	479	340	183	16	367	1 332	c) 18 188	1 150	328	276 896
233	4 840	»	1 989	33	»	316	242	d) 230	8	731	1 047	14 726	1 079	1 498	191 813
2 322	2 268	»	2 296	13	»	238	75	61	3	500	335	8 501	966	147	104 094
515	5 330	956	4 260	27	93	757	247	126	8	1 713	938	11 302	3 964	»	319 924
27	2 919	»	2 584	»	»	379	84	253	3	662	895	7 561	1 972	b) 409	168 574
258	8 364	»	993	30	4	826	249	370	»	258	2 286	36 255	1 125	116	268 757
178	6 326	»	9 798	154	45	1 083	285	625	44	2 120	3 115	50 920	2 336	»	398 963
190	2 606	»	7 933	»	»	421	b) 264	211	14	1 112	824	b) 25 093	1 123	9 884	202 273
18	3 572	»	10 287	»	»	258	153	43	2	139	306	9 413	1 239	380	103 832
57	1 792	»	3 210	»	»	297	90	c) 52	c) 4	709	470	4 043	557	2 063	118 928
108	945	»	634	6	37	404	138	123	27	561	1 199	2 563	703	1 529	163 663
b) 5 656	938	»	335	»	»	251	277	49	54	2 202	722	b) 4 709	1 631	b) 2 636	307 258
473	»	»	103	»	»	81	42	»	2	159	237	1 701	770	1 459	180 764
329	183	210	3 400	»	»	256	201	525	71	960	800	66 046	7 262	25 565	173 926
6 727	251	»	b) 3 304	»	»	565	123	286	35	891	1 220	8 156	12 808	4 301	277 235
227	270	»	891	3	»	192	60	18	6	549	1 058	3 873	1 112	689	160 309
162	174	»	2 761	»	»	294	142	24	1	648	1 208	1 638	1 546	4 370	180 868
36 940	23 434	2 993	815	91	b) »	729	229	b) 52	26	1 655	677	6 503	1 637	6 209	332 707
77 410	75 976	4 159	64 861	403	179	8 893	4 191	4 209	363	16 540	21 364	309 870	64 461	74 402	4 762 741

a) Het verschil met de opgaaf over 1888 kan niet worden toegelicht.
b) De opgaaf over 1888 was foutief.
c) Het verschil met de opgaaf over 1888 is het gevolg van juistere gegevens.
d) Hieronder alle personen die het timmermansbedrijf uitoefenen.
e) Vele Chineesche geëmploieerden bij de pachters zijn vervangen door inlanders.
f) Vermeerderd ten gevolge van de uitbreiding der Europeesche landbouw industrie.

Vervolg van tabel IV.

GEWESTEN.	1. Hoofden der bevolking en ambtenaren of beambten in dienst van het Gouvernement.	2. Hoofden van dessa's of kampongs, zoomede de nog in functie zijnde leden van het dessa- of kampongbestuur.	3. Aangestelde of erkende geestelijken (hetzij verbonden aan de missigits, hetzij eenige andere geestelijke waardigheid bekleedende).	4. Hadji's.	5. Onderwijzers: in den godsdienst.	5. Onderwijzers: op particuliere scholen.	6. Doekoens en Chineesche dokters.	7. Gewezen hoofden, ambtenaren, beambten en geestelijken, die een pensioen of onderstand genieten uit 's lands kas (hieronder ook gewezen inlandsche militairen).	8. Pachters en onderpachters van 's lands middelen en hunne geëmploieerden.	9. Houders van pandhuizen en hunne geëmploieerden (voor zoover niet reeds begrepen in rubriek 8).	10. Handelaren (waaronder tokohouders, waronghouders, rondventers, wisselaren, geldschieters, enz.).	11. Personen die hun bestaan vinden in het landbouwbedrijf.	12. Eigenaren van vischvijvers.
Buitenbezittingen.													
Sumatra's Westkust.	2 548	15 712	6 315	9 026	2 502	156	1 349	321	14	2	12 349	175 494	7 372
Benkoelen . . .	365	1 859	364	439	53	»	106	39	8	2	433	38 350	139
Lampongsche Districten	221	1 032	339	1 174	184	»	43	7	8	»	1 089	32 453	»
Palembang . . .	750	4 384	1 214	4 049	683	4	319	224	4	7	4 056	136 857	247
Oostkust van Sumatra	625	1 239	239	3 347	281	»	199	106	22	2	4 598	63 490	»
Atjeh en onderhoorigheden *l*) . .	112	4	5	20	2	1	3	36	3	»	112	19	»
Riouw en onderhoorigheden . .	227	39	20	606	1	»	83	57	27	3	691	6 770	»
Banka.	272	193	196	374	81	2	71	59	»	»	228	21 603	»
Billiton	45	114	64	72	45	2	55	»	»	»	161	3 980	»
Westerafdeeling van Borneo. . . .	271	766	344	1 823	97	11	106	216	»	»	2 251	89 532	»
Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo. . . .	484	2 094	1 460	3 084	404	76	109	115	1	»	4 543	151 847	50
Celebes en onderhoorigheden (alleen de gouvernementsafdeelingen)	533	1 455	1 307	952	1 349	33	1 261	268	178	»	6 879	99 890	378
Menado *m*) Minahassa	480	1 187	518	14	11	128	»	24	10	»	146	28 363	1 098
Menado *m*) afd. Gorontalo . .	68	185	342	63	101	»	14	9	»	»	1 345	14 576	»
Amboina *n*). . .	686	1 052	902	263	153	1	446	178	70	»	2 411	35 760	»
Ternate *n*) . . .	110	2	28	25	2	»	8	44	2	1	150	3	»
Timor en onderhoorigheden *n*) . .	200	*o*) †	1	24	16	16	»	6	»	»	†	†	»
Bali en Lombok (alleen de gouvernementsafdeelingen Boeleleng en Djembrana) . .	70	439	172	158	65	»	200	8	129	»	788	27 320	»
Te zamen. . .	8 067	31 756	13 830	25 513	6 030	430	4 372	1 717	476	17	42 230	926 307	9 284

g) Het cijter in 't vorig verslag was foutief en had 1863, instede van 1263, moeten zijn.
h) Het aantal veefokkers en veehandelaren was in 't vorig verslag abusievelijk medegerekend in kolom 11.
i) Thans zijn ook medegerekend de koelies bij de pepertuinen.
k) In Palembang hebben vele veefokkers dit bedrijf gestaakt door verlies van hun vee, ten gevolge van ziekten.

13. Veefokkers en veehandelaren.	14. Visschers en zeevarenden.	15. Zoutmakers.	16. Wagen- en karrevoerders en verhuurders.	17. Personen die hun bestaan vinden in den scheepsbouw.	17. den mijnbouw.	18. Goud- en zilversmeden.	19. Wapensmeden.	20. Meubelmakers.	21. Pajoengmakers.	22. Blauwververs.	23. Muzikanten, wajangvertooners, ronggengs, bordeelhouders, enz.	24. Ambachts- en handwerkslieden niet vallende onder de voorafg. rubrieken (waaronder ook aannemers, koelies, enz.).	25. Huisbedienden.	26. Bedrijven niet tot eene bijzondere groep te brengen.	27. Totaal van alle rubrieken te zamen.
32 440	3 910	»	2 965	286	125	826	318	35	55	422	25	9 622	2 052	738	286 979
41	493	»	252	71	1	96	108	5	»	»	»	g) 1 846	94	351	45 515
h) 965	294	»	256	20	»	71	9	1	»	»	»	i) 1 784	83	»	40 033
k) 1 510	2 188	»	381	866	»	304	337	109	»	16	89	6 280	333	126	165 337
84	c) 4 888	»	c) 3 983	380	»	145	59	»	»	»	153	2 328	1 173	286	87 627
14	70	»	52	»	»	1	3	2	»	»	5	305	340	»	1 109
»	1 970	»	»	116	»	16	21	»	»	»	98	271	29	11	11 056
12	886	»	»	17	16	41	»	»	»	»	»	670	148	56	24 925
»	1 120	»	1	65	»	20	23	3	»	1	7	550	57	90	6 475
87	1 392	»	»	289	480	375	20	2	»	»	21	2 744	298	42	101 167
2 605	5 357	»	»	318	289	468	145	46	»	201	96	4 160	344	5 230	183 526
621	32 487	814	94	475	»	632	164	76	»	285	6	c) 8 638	c) 877	4 768	164 420
6	1 606	»	580	»	»	63	35	22	»	»	15	536	576	89	35 507
49	2 070	97	»	212	10	18	53	21	»	»	1	2 581	88	53	21 956
1 980	15 632	2 112	»	887	»	146	»	269	»	5	139	6 857	4 301	8 882	83 132
1	380	»	2	»	»	4	2	»	»	»	15	171	50	2	1 002
†	†	†	»	†	»	†	1	»	»	»	»	†	†	†	264
12 075	435	113	5	24	»	180	113	2	»	410	3 156	3 215	45	1 002	50 124
52 490	75 178	3 136	8 571	4 026	921	3 406	1 411	593	55	1 340	3 826	52 558	10 888	21 726	1 310 154

l) Vermoedelijk is bij de opgaven betreffende dit gewest alleen te denken aan de binnen de postenlinie gevestigde bevolking.
m) Hieronder niet begrepen de Sangi- en Talaut-eilanden, waarvoor ten behoeve van deze tabel geen cijfers kunnen worden verstrekt. Hetzelfde geldt ook voor de leenstaatjes langs de Noordkust van Celebes en voor de Tomini-eilanden.
n) Tot welke gedeelten van het gewest de opgaven betrekking hebben, blijkt niet.
o) Waar men een † vindt ingevuld, ontbreken bruikbare gegevens.

Vervolg van tabel IV.

GEWESTEN.	1. Hoofden der bevolking en ambtenaren of beambten in dienst van het Gouvernement.	2. Hoofden van dessa's of kampongs, zoomede de nog in functie zijnde leden van het dessa- of kampongbestuur.	3. Aangestelde of erkende geestelijken (hetzij verbonden aan de missigits, hetzij eenige andere geestelijke waardigheid bekleedende).	4. Hadji's.	5. Onderwijzers: in den godsdienst.	5. Onderwijzers: op particuliere scholen.	6. Doekoens en Chineesche dokters.	7. Gewezen hoofden, ambtenaren, beambten en geestelijken, die een pensioen of onderstand genieten uit 's lands kas.	8. Pachters en onderpachters van 's lands middelen en hunne geëmploieerden.	9. Houders van pandhuizen en hunne geëmploieerden (voor zoover niet reeds begrepen in rubriek 8).	10. Handelaren (waaronder tokohouders, waronghouders, rondventers, wisselaren, geldschieters, enz.).	11. Personen die hun bestaan vinden in het landbouwbedrijf.	12. Eigenaren van vischvijvers.
											VREEMDE		
Java en Madura.													
Bantam	»	5	»	1	»	»	1	»	22	»	164	»	15
Batavia	50	108	11	»	1	31	111	2	143	63	7 423	5 078	365
Krawang. . . .	3	9	»	»	»	2	3	»	55	2	402	50	3
Preanger Regentschappen . . .	7	5	1	»	»	»	6	»	21	14	976	10	3
Cheribon	32	27	»	19	7	12	15	8	87	73	2 996	11	»
Tagal.	5	19	4	18	7	8	2	»	106	87	1 109	6	»
Pekalongan . . .	»	17	»	»	6	4	6	»	104	32	1 187	12	»
Samarang . . .	76	»	6	42	5	26	13	1	425	p) »	3 399	7	1
Japara.	5	31	10	»	»	9	10	»	233	59	990	7	»
Rembang. . . .	5	40	»	»	1	30	12	»	254	q) 65	1 442	»	»
Soerabaija . . .	16	36	2	»	3	24	30	»	345	200	4 048	123	»
Pasoeroean . . .	4	15	3	»	»	5	9	»	117	44	925	»	1
Probolinggo. . .	2	2	»	»	1	2	9	»	81	34	555	»	»
Bezoeki	7	1	1	»	1	3	1	»	99	26	503	»	»
Banjoemas . . .	1	12	»	»	1	»	4	»	89	15	929	4	3
Bagelen	3	7	»	»	1	2	2	»	68	19	b) 519	»	»
Kadoe	2	12	»	4	1	10	11	»	118	73	900	»	»
Djokjokarta . . .	3	10	b) »	b) 9	»	5	2	»	239	92	812	»	»
Soerakarta . . .	17	7	»	14	»	5	6	»	599	30	1 523	»	»
Madioen	5	6	»	»	»	2	4	»	227	54	418	3	»
Kediri.	5	12	»	»	»	6	6	»	399	68	853	3	»
Madura	7	4	»	»	11	3	3	»	144	45	764	»	»
Te zamen. . .	255	385	38	107	46	189	266	11	3 975	1 095	32 837	5 314	391
De opgegeven totalen waren naar den landaard der personen verdeeld als volgt:													
Chineezen . . .	211	368	31	1	11	182	252	2	3 968	1 095	29 374	5 289	335
Arabieren . . .	23	14	5	40	27	7	13	»	6	»	3 026	25	54
Andere vreemde oosterlingen . .	21	3	2	66	8	»	1	9	1	»	437	»	2
Te zamen. . .	255	385	38	107	46	189	266	11	3 975	1 095	32 837	5 314	391

p) De onder deze rubriek behoorende personen zijn begrepen onder het cijfer in rubriek 8.
q) De thans in rubriek 9 vermelde personen waren in 't vorig verslag medegerekend onder die van rubriek 8.

13. Veefokkers en veehandelaren.	14. Visschers en zeevarenden.	15. Zoutmakers.	16. Wagen- en karrevoerders en verhuurders.	17. Personen die hun bestaan vinden in den scheepsbouw.	17. den mijnbouw.	18. Goud- en zilversmeden.	19. Wapensmeden.	20. Meubelmakers.	21. Pajoengmakers.	22. Blauwververs.	23. Muzikanten, wajangvertooners, ronggengs, bordeelhouders, enz.	24. Ambachts- en handwerkslieden niet vallende onder de voorafg. rubrieken (waaronder ook aannemers, koelies, enz.).	25. Huisbedienden.	26. Bedrijven niet tot eene bijzondere groep te brengen.	27. Totaal van alle rubriek n te zamen
OOSTERLINGEN.															
»	10	»	5	11	»	»	»	11	»	»	»	b) 84	20	5	354
666	114	»	446	66	»	85	36	277	»	212	168	4 840	133	864	21 293
32	45	»	98	4	»	»	5	4	»	6	»	345	8	3	1 079
36	»	»	42	»	»	»	3	71	1	1	»	223	b) 110	37	1 567
15	11	»	164	»	»	»	3	40	»	56	2	1 061	24	2	4 665
76	»	»	46	»	»	»	»	11	2	4	»	244	43	5	1 802
17	9	»	26	»	»	1	»	12	»	1	1	8	7	9	1 459
51	3	»	131	»	»	»	15	188	2	30	4	1 081	146	»	5 652
30	»	»	14	»	»	»	»	»	1	71	2	247	169	12	1 900
5	»	»	23	»	»	»	»	1	3	b) 197	»	r) 215	14	»	2 307
3	43	»	56	»	»	3	»	191	»	5	»	992	»	»	6 120
»	1	»	11	»	»	»	»	39	»	2	»	210	»	252	1 638
»	»	»	14	»	»	»	»	10	»	7	»	163	»	18	898
»	10	»	5	»	»	»	»	»	»	»	»	90	»	10	757
1	»	»	34	»	»	»	»	6	1	2	»	70	1	15	1 188
19	»	»	7	»	»	»	»	4	1	2	»	191	»	2	847
3	»	»	13	»	»	»	»	18	3	42	»	381	b) »	48	1 639
2	»	»	5	»	»	»	»	29	»	8	»	189	17	161	1 583
4	»	»	7	»	»	3	»	12	2	4	»	524	45	36	2 838
»	»	»	42	»	»	»	»	17	1	»	»	27	36	6	848
2	»	»	46	»	»	3	1	36	2	9	»	178	»	208	1 837
»	62	»	31	1	»	»	»	»	»	18	1	7	11	14	1 126
962	308	»	1 266	82	»	95	63	977	19	677	178	11 370	784	1 707	63 397
918	249	»	1 208	82	»	92	57	976	19	677	178	11 092	711	1 682	59 060
38	58	»	48	»	»	2	»	1	»	»	»	215	12	13	3 627
6	1	»	10	»	»	1	6	»	»	»	»	63	61	12	710
962	308	»	1 266	82	»	95	63	977	19	677	178	11 370	784	1 707	63 397

r) Vermeerderd door toeneming van het aantal Chineesche koelies in toko's, enz.

Vervolg van tabel IV.

GEWESTEN.	1. Hoofden der bevolking en ambtenaren of beambten in dienst van het Gouvernement.	2. Hoofden van dessa's of kampongs, zoomede de nog in functie zijnde leden van het dessa- of kampongbestuur.	3. Aangestelde of erkende geestelijken (hetzij verbonden aan de missigits, hetzij eenige andere geestelijke waardigheid bekleedende).	4. Hadji's.	5. Onderwijzers: in den godsdienst.	5. Onderwijzers: op particuliere scholen.	6. Doekoens en Chineesche dokters.	7. Gewezen hoofden, ambtenaren, beambten en geestelijken, die een pensioen of onderstand genieten uit 's lands kas (hieronder ook gewezen inlandsche militairen).	8. Pachters en onderpachters van 's lands middelen en hunne geëmploieerden.	9. Houders van pandhuizen en hunne geëmploieerden (voor zooverre niet reeds begrepen in rubriek 8).	10. Handelaren (waaronder tokohouders, waronghouders, rondventers, wisselaren, geldschieters, enz.).	11. Personen die hun bestaan vinden in het landbouwbedrijf.	12. Eigenaren van vischvijvers.
Buitenbezittingen.													
Sumatra's Westkust	19	1	1	»	»	1	9	»	140	29	947	251	»
Benkoelen . . .	1	2	1	»	»	»	2	»	6	4	95	2	»
Lampongsche Districten	1	3	»	»	»	»	1	»	4	»	140	3	»
Palembang . . .	6	52	3	45	14	4	9	6	15	16	1 249	s) 914	»
Oostkust van Sumatra	27	6	4	2	»	4	50	»	621	37	5 341	54 755	»
Atjeh en onderhoorigheden . . .	9	5	»	30	4	4	4	32	»	»	992	124	»
Riouw en onderhoorigheden . .	26	75	10	»	»	10	41	»	263	8	1 214	8 517	»
Banka.	61	59	11	»	»	47	15	4	46	15	300	268	»
Billiton	8	»	2	»	1	5	12	»	26	20	380	10	»
Westerafdeeling van Borneo. . . .	92	53	17	»	16	60	41	3	149	9	1 731	4 397	»
Zuider- en Oosterafd. van Borneo	9	25	2	5	10	»	2	»	23	10	320	39	»
Celebes en onderhoorigheden . .	9	5	1	4	1	7	8	»	263	11	613	5	5
m) Menado { Minahassa	»	7	3	1	»	1	1	1	18	4	367	9	»
Menado { afd. Gorontalo . .	1	»	»	»	»	»	»	»	4	»	108	»	»
Amboina	6	1	»	»	1	1	»	»	7	»	551	»	»
Ternate	2	4	»	»	»	»	»	»	4	2	10	2	»
Timor	2	3	1	»	2	»	2	»	4	2	340	30	»
Bali en Lombok (alleen de gouvernementsafdeelingen Boeleleng en Djembrana) . .	2	4	1	»	»	»	3	»	65	»	u) 303	16	1
Te zamen . .	281	305	57	87	49	144	200	46	1 658	167	15 001	69 342	6
De opgegeven totalen waren naar den landaard der personen verdeeld als volgt:													
Chineezen . . .	262	285	43	4	17	140	197	45	1 632	167	13 252	67 715	6
Arabieren. . . .	12	15	14	67	32	3	2	1	2	»	1 233	249	»
Andere vreemde oosterlingen . .	7	5	»	16	»	1	1	»	24	»	516	1 378	»
Te zamen . .	281	305	57	87	49	144	200	46	1 658	167	15 001	69 342	6

s) Toegenomen door de uitbreiding van den landbouw.
t) Vermeerderd door van Singapore aangekomen wajangvertooners.
u) Vermeerderd door immigratie.

13. Vee-fokkers en veehandelaren.	14. Visschers en zeevarenden.	15. Zoutmakers.	16. Wagen- en karrevoerders en verhuurders.	17. Personen die hun bestaan vinden in den scheepsbouw.	17. den mijnbouw.	18. Goud- en zilversmeden.	19. Wapensmeden.	20. Meubelmakers.	21. Pajoengmakers.	22. Blauwververs.	23. Muzikanten, wajangvertooners, ronggengs, bordeelhouders, enz.	24. Ambachts- en handwerkslieden niet vallende onder de vooraf. rubrieken (waaronder ook aannemers, koelies, enz.).	25. Huisbedienden.	26. Bedrijven niet tot eene bijzondere groep te brengen.	27. Totaal van alle rubrieken te zamen.
6	34	»	51	20	»	»	»	95	»	19	9	1 959	34	142	3 767
4	2	»	2	»	»	»	»	3	»	»	»	34	»	»	158
»	»	»	»	»	»	»	»	1	»	»	»	111	2	»	266
12	21	»	13	»	»	»	»	29	3	9	11	1 008	9	5	3 453
c) 102	5 487	»	745	123	»	313	97	197	»	10	881	c) 10 094	863	1 054	80 813
38	223	»	45	27	»	24	10	14	1	2	49	1 843	66	30	3 576
»	1 493	»	»	»	»	15	15	4	»	»	171	3 984	335	444	16 625
8	490	»	»	»	9 347	4	»	1	»	2	14	964	41	461	12 158
4	27	»	»	»	8 107	3	1	»	»	»	23	407	310	30	9 376
23	327	»	»	36	1 478	100	10	19	»	25	57	4 048	242	51	12 984
54	14	»	»	»	158	16	»	»	1	»	»	131	59	22	900
16	4	1	5	»	»	22	19	45	»	4	t) 76	190	61	»	1 375
»	7	»	8	»	»	»	1	15	»	»	»	125	»	10	578
»	7	»	»	»	»	2	»	6	»	»	»	18	»	»	146
»	15	»	»	»	»	4	»	2	»	6	»	23	»	»	617
7	»	»	2	»	»	»	»	»	»	»	»	13	»	»	46
»	»	»	»	»	»	8	»	»	»	»	»	»	»	»	394
6	8	»	4	»	»	8	»	»	»	»	»	217	16	»	654
280	8 159	1	875	206	19 090	519	153	431	5	77	1 291	25 169	2 038	2 249	147 886
245	8 085	1	235	206	19 090	506	153	430	5	77	1 279	23 469	1 964	1 978	141 488
12	49	»	4	»	»	4	»	1	»	»	»	197	15	3	1 915
23	25	»	636	»	»	9	»	»	»	»	12	1 503	59	268	4 483
280	8 159	1	875	206	19 090	519	153	431	5	77	1 291	25 169	2 038	2 249	147 886

N°. V. VERMEERDERING EN VERMINDERING gedurende 1889 van het aantal vreemde oosterlingen in elk gewest, ten gevolge van vestiging en vertrek.

GEWESTEN.	CHINEEZEN.				ARABIEREN.				ANDERE VREEMDE OOSTERLINGEN.			
	Gekomen van:		Vertrokken naar:		Gekomen van:		Vertrokken naar:		Gekomen van:		Vertrokken naar:	
	andere gedeelten van Ned.-Indië.	het vasteland van Azië.	andere gedeelten van Ned.-Indië.	het vasteland van Azië.	andere gedeelten van Ned.-Indië.	het vasteland van Azië.	andere gedeelten van Ned.-Indië.	het vasteland van Azië.	andere gedeelten van Ned.-Indië.	het vasteland van Azië.	andere gedeelten van Ned.-Indië.	het vasteland van Azië.
Java en Madura.												
Bantam	121	6	51	5	»	»	»	»	1	»	»	»
Batavia	6 287	1 148	4 353	1 180	1 307	143	818	195	33	20	5	[illegible]
Krawang	236	13	112	168	3	»	1	6	3	»	1	[illegible]
Preanger Regentschappen	239	96	313	90	5	»	5	3	»	»	»	[illegible]
Cheribon	380	119	365	70	7	12	11	4	3	»	4	»
Tagal	396	4	363	6	8	14	5	12	7	»	6	»
Pekalongan	80	274	79	214	2	8	»	4	»	»	4	»
Samarang	1 371	1 080	1 581	625	118	5	33	4	28	14	81	[illegible]
Japara	208	5	174	2	3	»	7	»	17	»	23	»
Rembang	398	435	329	259	»	1	»	3	»	»	»	»
Soerabaija	530	92	382	117	34	53	27	50	4	31	»	[illegible]
Pasoeroean	329	40	361	42	25	»	9	»	»	1		»
Probolinggo	174	»	127	2	14	»	7	»	»	»	»	»
Bezoeki	103	14	75	1	26	2	30	3	»	»	»	»
Banjoemas	140	22	117	20	»	»	»	»	»	»	»	»
Bagelen	137	21	188	21	»	5	»	»	»	5	»	»
Kadoe	170	14	182	11	1	»	1	»	»	»	»	»
Djokjokarta	78	»	63	30	»	»	»	»	8	»	3	»
Soerakarta	782	23	743	127	3	»	1	»	5	»	6	»
Madioen	489	3	494	14	»	»	»	»	2	»	2	[illegible]
Kediri	1 240	30	509	28	»	»	»	»	»	»	»	»
Madura	121	»	107	»	2	2	4	»	»	»	»	»
Totaal	14 009	3 439	11 068	3 032	1 558	245	959	284	111	71	135	[illegible]

GEWESTEN.	CHINEEZEN.				ARABIEREN.				ANDERE VREEMDE OOSTERLINGEN.			
	Gekomen van:		Vertrokken naar:		Gekomen van:		Vertrokken naar:		Gekomen van:		Vertrokken naar:	
	andere gedeelten van Ned.-Indië.	het vasteland van Azië.	andere gedeelten van Ned.-Indië.	het vasteland van Azië.	andere gedeelten van Ned.-Indië.	het vasteland van Azië.	andere gedeelten van Ned.-Indië.	het vasteland van Azië.	andere gedeelten van Ned.-Indië.	het vasteland van Azië.	andere gedeelten van Ned.-Indië.	het vasteland van Azië.
uitenbezittingen.												
matra's westkust, Padangsche Benedenlanden	910	674	201	48	5	»	7	6	47	16	74	12
matra's westkust, Padangsche Bovenlanden.	98	51	151	94	2	»	2	»	3	3	37	8
matra's westkust, Tapanoli . .	36	49	32	32	»	»	»	»	10	16	14	8
koelen	18	»	11	»	»	»	3	»	»	»	»	»
pongsche Districten.	38	21	34	2	7	»	4	»	»	»	»	»
lembang	178	508	126	184	45	5	21	3	»	2	»	10
stkust van Sumatra .	6 150	26 478	6 931	20 029	45	83	41	79	245	683	411	797
tjeh en onderhoorigh.	49	640	84	362	10	2	»	4	65	33	6	8
iouw » »	»	3 090	»	122	»	»	»	»	»	10	»	73
nka.	1 000	2 003	1 007	1 325	3	1	6	»	»	»	1	»
lliton	158	1 685	334	1 584	1	»	»	»	»	»	»	»
esterafd. van Borneo.	1 787	907	2 153	788	7	11	86	72	18	39	63	79
uider- en Oosterafd. van Borneo.	153	30	78	39	30	16	6	2	»	22	»	11
elebes en onderhoorigh.	697	183	1 065	87	50	23	29	12	»	15	»	15
enado, Minahassa . .	90	121	88	15	12	9	4	7	»	»	»	»
enado, Afd. Gorontalo	5	2	7	3	»	»	»	»	»	»	»	»
mboina.	36	25	23	7	51	22	22	18	3	»	3	»
ernate	»	8	1	»	»	»	2	»	»	»	»	»
imor.	7	10	12	38	5	2	3	3	»	»	»	»
ali en Lombok (alleen de gouvernementsafdeelingen Boeleleng en Djembrana) . . .	13	114	7	86	18	13	11	»	»	9	»	11
Totaal . . .	11 423	36 599	12 345	24 845	291	187	247	206	391	848	609	1 032

N°. VI. AANTAL den Christelijken godsdienst belijdende inlanders en vreemde oosterlingen bij het einde van 1889 in Nederlandsch-Indië aanwezig.

GEWESTEN.	Inlanders.		Chineezen.		Andere vreemde oosterlingen.	
	M. 1)	V. 2)	M.	V.	M.	V.
Java en Madura.						
Bantam.	2	»	»	»	»	»
Batavia.	683	817	9	12	»	»
Krawang	24	23	1	»	1	»
Preanger Regentschappen	91	102	16	11	»	»
Cheribon	58	46	47	33	»	»
Tagal	113	131	»	»	»	»
Pekalongan	238	252	»	»	»	»
Samarang	383	319	18	16	»	»
Japara	702	741	»	»	»	»
Rembang	1	5	»	1	»	»
Soerabaija	1778	1828	9	»	»	»
Pasoeroean	497	476	»	»	»	»
Probolinggo	7	6	»	»	»	»
Bezoeki.	15	17	»	1	3	1
Banjoemas.	3) 331	205	»	»	»	»
Bagelen	1237	1231	»	»	»	»
Kadoe	»	»	7	5	»	»
Djokjokarta	682	399	»	»	»	»
Soerakarta.	7	4) 14	3	1	»	»
Madioen	53	62	»	1	»	»
Kediri	620	576	»	»	»	»
Madura.	»	»	»	»	»	»
Totalen. . .	7522	7250	110	81	4	1
	14 772		191		5	

GEWESTEN.	Inlanders.		Chineezen.		Andere vreemde oosterlingen.	
	M.	V.	M.	V.	M.	V.
Buitenbezittingen.						
Sumatra's Westkust. Padangsche Benedenlanden	15	39	2	»	»	»
Sumatra's Westkust. Padangsche Bovenlanden	»	4	»	»	»	»
Sumatra's Westkust. Tapanoli. . .	7399	8433	»	»	»	»
Benkoelen	7	1	»	»	»	»
Lampongsche Districten	2	»	1	»	»	»
Palembang	6	2	4	»	»	»
Oostkust van Sumatra .	2	1	15	»	32	6
Atjeh en onderhoorigh.	1	9	17	4	1	2
Riouw » »	»	2	2	»	»	»
Banka.	9	10	103	48	»	»
Billiton	1	»	40	17	»	»
Westerafd. van Borneo.	1	1	90	58	»	»
Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo . .	624	556	28	21	»	»
Celebes en onderhoorigh.	22	18	»	»	»	»
Menado Minahassa 5) .	64746	63620	9	6	»	»
Menado Afd. Gorontalo	158	108	»	»	»	»
Amboina	30526	30088	1	»	»	»
Ternate	294	318	»	»	»	»
Timor en onderhoorigh.	6) 22962	6) 31984	1	1	»	»
Bali en Lombok (alleen de gouvernementsafdeelingen Boeleleng en Djembrana)	2	2	»	»	»	»
Totalen . . .	126777	135196	313	155	33	8
	261973		468		41	

1) Personen van het mannelijk geslacht.

2) „ „ „ vrouwelijk „

3) Hieronder eenige personen, die, hoewel niet gedoopt, zich mede tot de Christenen rekenen.

4) Deze vrouwen zijn allen met Europeanen gehuwd.

5) Van de Sangi- en Talaut-eilanden zijn ook over 1889 voor deze tabel geen opgaven ingekomen. Er wordt echter gemeld dat van de p. m. 80 000 zielen op eerstgemelde eilanden verreweg het meerendeel gerekend wordt het Christendom te belijden, althans zich Christen noemt; immers ruim 1/3 gedeelte is gedoopt en de overigen zijn meer of minder onder Christelijken invloed, uitgenomen eenige honderdtallen Mohammedanen.

6) Wat de mannen aangaat, leveren de thans ontvangen opgaven betreffende Timor en onderhoorigheden weinig verschil op met de cijfers over 1887 en 1888. Anders is dit echter met betrekking tot het thans voor de vrouwen uitgetrokken cijfer, waarvoor over 1887 werd gemeld 21 224 en over 1888 21 378. Vermoedelijk heeft men bij de zooveel hoogere opgaaf over 1889 aan eene misstelling te denken.

Nº VII. AANTAL inlanders en vreemde oosterlingen in elk REGENTSCHAP van Java en Madura bij het einde van 1889.

Regentschappen, enz.	Inlanders.		Vreemde oosterlingen.
	Totaal.	Aantal huisgezinnen.	
Bantam.			
Serang	247 033	61 552	1 097
Pandeglang	120 829	24 003	111
Tjiringin	80 120	18 333	266
Lebak	126 186	34 461	221
	574 168	138 349	1 695
Batavia.			
Afd. Stad en Voorsteden	66 323	18 658	29 136
» Meester Cornelis	223 795	67 865	11 332
» Tangerang	263 146	64 182	28 115
» Buitenzorg	399 568	96 467	12 408
	952 832	247 172	80 991
Krawang.			
Krawang	187 827	43 068	3 247
Particul. landen *a*) Pamanoekan en Tjiassemlanden	145 956	33 539	559
Particul. landen *a*) Tegalwaroelanden	27 303	6 919	672
	361 086	83 526	4 478
Preanger Regentschappen.			
Bandong	492 780	88 366	2 053
Tjiandjoer	439 281	98 651	1 095
Soemedang	409 607	78 786	172
Limbangan	117 317	22 839	236
Soekapoera	249 300	46 764	86
	1 708 285	335 406	3 642
Cheribon.			
Cheribon	518 443	98 534	10 799
Indramaijoe *b*)	281 636	65 165	4 757
Madjalengka	257 087	55 912	2 057
Galoeh	189 803	32 798	342
Koeningan	179 657	36 919	2 936
	1 426 626	289 328	20 891
Tagal.			
Tagal	329 045	67 156	4 448
Pamalang	271 462	55 052	1 071
Brebes	455 297	99 137	2 538
	1 055 804	221 345	8 057

Regentschappen, enz.	Inlanders.		Vreemde oosterlingen.
	Totaal.	Aantal huisgezinnen.	
Pekalongan.			
Pekalongan	342 364	60 305	4 810
Batang	201 792	42 365	1 611
	544 156	102 670	6 421
Samarang.			
Samarang	315 759	67 414	14 361
Demak	300 612	57 381	1 481
Kendal	339 228	*c*) 72 518	933
Grobogan	202 176	38 758	1 967
Salatiga *d*)	287 214	66 250	2 477
	1 444 989	302 321	21 219
Japara.			
Patti	333 506	56 788	2 162
Japara	216 910	52 846	2 418
Koedoes	167 949	23 717	4 065
Joana	158 162	31 399	2 761
Karimon Djawa-eilanden *e*)	889	207	25
	877 416	164 957	11 431
Rembang.			
Rembang	274 607	48 248	6 973
Toeban	367 919	72 910	5 868
Bodjonegoro	361 420	53 145	3 100
Blora	226 501	43 890	1 980
	1 230 447	218 193	17 921
Soerabaija.			
Soerabaija	305 791	63 642	10 313
Grissee	189 734	38 004	2 290
Modjokerto	605 036	122 098	4 420
Sidoardjo	391 121	93 042	2 104
Sidaijoe	244 025	41 386	424
Lamongan	194 385	42 570	243
Bawean (eiland) *f*)	40 486	11 280	5
	1 970 578	412 022	19 799
Pasoeroean.			
Pasoeroean	257 504	54 119	2 647
Malang	419 252	78 411	2 625
Bangil	207 509	41 799	1 943
	884 265	174 329	7 215

a) Deze maken geen regentschap uit.

b) Onder de opgaaf betreffende het regentschap Indramaijoe zijn begrepen de particuliere landen Indramaijoe West- en Kandanghauer te zamen met eene bevolking van 136 274 zielen.

c) Het in 't vorig verslag opgegeven cijfer (73 360) is foutief.

d) Hieronder de afdeeling Ambarawa.

e) De Karimon-Djawa-eilanden maken een afzonderlijk district van de afdeeling Japara uit, maar behooren niet tot een bepaald regentschap.

f) Het eiland Bawean maakt eene afzonderlijke afdeeling uit, doch staat niet onder een inlandschen regent.

Regentschappen, enz.	Inlanders. Totaal.	Inlanders. Aantal huis gezinnen.	Vreemde oosterlingen.
Probolinggo.			
Probolinggo.	513 225	111 000	3 280
Bezoeki.			
Bezoeki	86 735	17 474	779
Panaroekan	152 020	34 615	651
Bondowosso	305 261	55 866	770
Banjoewangi	81 755	15 711	733
	625 771	123 666	2 933
Banjoemas.			
Banjoemas	259 644	51 835	1 151
Poerwokerto.	226 776	43 102	985
Poerbolinggo	273 609	54 043	592
Bandjarnegara	182 948	41 016	1 011
Tjilatjap	225 573	46 001	1 055
	1 168 550	235 997	4 794
Bagelen.			
Poerworedjo.	254 664	46 617	1 102
Koetoardjo	240 128	47 683	279
Keboemen	261 255	52 189	628
Karanganjar	307 089	51 210	404
Ledok.	258 190	45 937	661
	1 321 326	243 636	3 074
Kadoe.			
Magelang	502 214	102 878	3 442
Temanggoeng	243 588	50 996	2 508
	745 802	153 874	5 950
Djokjokarta.			
Djokjokarta (hoofdplaats)	55 063	g) †	2 825
Kalassan	116 011	†	97
Sleeman	136 703	†	119
Bantoel	125 787	†	63
Nanggoelan.	36 359	†	7
Sentolo	24 492	†	7
Pengasih	27 134	†	6
Kalibawang.	24 889	†	6
Goenoeng Kidoel . . .	43 185	†	91
Brossot of Adikarto (Karang Kemoening) . .	82 159	†	45
	671 782	†	3 266
Soerakarta.			
Afd. Soerakarta . . .	270 273	88 521	4 765
» Klatten	313 289	123 246	1 573
» Boijolali	231 683	48 738	926
» Sragen.	127 175	32 862	685
» Wonogiri	195 928	68 730	454
	1 138 348	362 097	8 403
Madioen.			
Madioen	209 406	37 705	1 431
Magettan.	249 834	54 887	668
Ngawi.	170 221	33 126	1 027
Ponorogo.	294 880	59 618	456
Patjitan	149 052	27 416	313
	1 073 393	212 752	3 895
Kediri.			
Kediri	303 108	57 487	3 741
Ngrowo	234 901	43 517	1 657
Trenggalek.	145 601	28 350	324
Berbek	221 417	46 546	1 768
Blitar.	153 252	29 705	1 322
	1 058 279	205 605	8 812
Madura.			
Pamakassan.	226 275	44 957	944
Bangkallan.	409 726	77 644	1 839
Sumanap.	524 328	123 278	2 690
Sampang.	299 006	66 183	690
	1 459 335	312 062	6 163

g) Waar men een † vindt ingevuld, zijn geen vertrouwbare opgaven kunnen worden verkregen.

N°. VIII. AANTAL geboorten en sterfgevallen onder inlanders en vreemde oosterlingen op Java en Madura gedurende 1889.

GEWESTEN.	M. [1] V. [2]	INLANDERS.		Percentsgewijze verhouding van geboorten en sterfte tot het *gemiddelde* [3]) zielental.		VREEMDE OOSTERLINGEN.		Percentsgewijze verhouding van geboorten en sterfte tot het *gemiddelde* [3]) zielental.	
		Geboren.	Gestorven.	Geboren.	Gestorven.	Geboren.	Gestorven.	Geboren.	Gestorven.
Bantam . . .	M.	8 374	6 245			54	28		
	V.	8 141	4 562			67	14		
		16 515	10 807	2.89	1.89	121	42	7.47	2.59
Batavia. . . .	M.	13 119	11 104			1 272	892		
	V.	13 576	10 057			1 034	900		
		26 695	21 161	2.81	2.23	2 306	1 792	2.90	2.25
Krawang . . .	M.	2 140	1 218			125	83		
	V.	2 402	1 223			128	95		
		[4]) 4 542	[4]) 2 441	[5])	[5])	253	178	5.68	3.99
Preanger Regentschappen . .	M.	20 399	13 178			87	47		
	V.	20 948	12 325			91	32		
		41 347	25 503	2.44	1.50	178	79	4.90	2.17
Cheribon . . .	M.	21 119	14 639			369	259		
	V.	20 979	13 485			360	221		
		42 098	28 124	2.99	1.99	729	480	3.52	2.32
Tagal	M.	15 841	11 058			120	79		
	V.	15 448	9 475			145	64		
		31 289	20 533	2.98	1.96	265	143	3.32	1.79
Pekalongan . .	M.	6 294	5 675			110	99		
	V.	6 164	5 205			93	75		
		12 458	10 880	2.28	1.99	203	174	3.19	2.73
Samarang . . .	M.	24 598	23 371			328	358		
	V.	23 948	23 730			304	302		
		48 546	47 101	3.37	3.27	632	660	2.99	3.13
Japara	M.	9 714	8 213			171	175		
	V.	9 499	7 938			150	140		
		19 213	16 151	2.19	1.84	321	315	2.81	2.76
Rembang . . .	M.	14 566	11 456			311	225		
	V.	14 583	8 325			232	221		
		29 149	19 781	2.38	1.61	543	446	2.97	2.44
Soerabaija . . .	M.	26 577	16 493			403	405		
	V.	25 812	15 153			372	339		
		52 389	31 646	2.68	1.62	775	744	3.93	3.78

1) Mannelijke kunne.
2) Vrouwelijke kunne.
3) Als zoodanig is aangenomen de middensom van de bevolkingssterkte bij het einde van elk der jaren 1888 en 1889.
4) De opgaven betreffende Krawang zijn — wat de inlanders betreft — zoo aanzienlijk lager dan die over voorgaande jaren dat het er voor moet worden gehouden dat zij niet tot het geheele gewest, maar wellicht alleen tot de Gouvernementsdistricten betrekking hebben.
5) In verband met de voorgaande noot oningevuld gelaten.

N°. IX. AANTAL der gedurende 1889 in de registers van den burgerlijken stand in Nederlandsch-Indië

GEWESTEN.	M. [1] V. [2]	INLANDERS.		Percentsgewijze verhouding van geboorten en sterfte tot het *gemiddelde* [3]) zielental.		VREEMDE OOSTERLINGEN.		Percentsgewijze verhouding van geboorten en sterfte tot het *gemiddelde* [3]) zielental.	
		Geboren.	Gestorven.	Geboren.	Gestorven.	Geboren.	Gestorven.	Geboren.	Gestorven.
Pasoeroean. . .	M.	15 055	7 572			133	130		
	V.	13 744	6 683			117	102		
		28 799	14 255	3.29	1.62	250	232	3.46	3.21
Probolinggo . .	M.	8 061	7 397			54	77		
	V.	7 554	6 172			52	56		
		15 615	13 569	3.04	2.65	106	133	3.24	4.07
Bezoeki. . . .	M.	8 361	4 800			73	49		
	V.	8 188	4 083			57	36		
		16 549	8 883	2.68	1.44	130	85	4.49	2.94
Banjoemas . .	M.	16 707	12 707			77	93		
	V.	16 214	11 771			73	50		
		32 921	24 478	2.83	2.11	150	143	3.14	2.99
Bagelen. . . .	M.	17 822	10 890			47	52		
	V.	17 413	10 713			50	41		
		35 235	21 603	2.67	1.64	97	93	3.13	3.00
Kadoe	M.	10 298	10 475			101	102		
	V.	9 594	11 193			110	77		
		19 892	21 668	2.66	2.90	211	179	3.62	3.07
Djokjokarta [6]) .	M.	7 412	2 046			70	73		
	V.	6 553	1 795			57	42		
		13 965	3 841	2.09	0.57	127	115	3.89	3.52
Soerakarta [6]). .	M.	9 775	5 200			147	115		
	V.	11 238	5 041			102	55		
		21 013	10 241	1.85	0.90	249	170	2.96	2.02
Madioen . . .	M.	15 114	8 950			36	33		
	V.	14 497	8 153			48	26		
		29 611	17 103	2.77	1.60	84	59	2.16	1.51
Kediri	M.	14 699	9 222			116	133		
	V.	14 069	8 558			74	68		
		28 768	17 780	2.75	1.70	190	201	2.25	2.38
Madura. . . .	M.	14 440	14 567			105	87		
	V.	14 954	13 225			92	79		
		29 394	27 792	2.02	1.91	197	166	3.18	2.68
Totaal . . .	M. en V.	596 005	445 544	2.63	1.83	8 117	6 629	3.22	2.63

6) De opgaven uit Djokjokarta en Soerakarta schijnen inzonderheid weinig vertrouwen te verdienen.

N°. IX. AANTAL der gedurende 1889 in de registers van den burgerlijken stand in Nederlandsch-Indië ingeschreven geboorten, huwelijken, echtscheidingen en sterfgevallen.

GEWESTEN.	Geboorten. a)				Huwelijken.		Echtscheidingen.	Sterfgevallen (buiten de levenloos geborenen). b) In Indië geborenen, die den ouderdom bereikten van:													
	Mannelijke kunne.	Vrouwelijke kunne.	Levenloos aangegeven. Mannelijke kunne.	Levenloos aangegeven. Vrouwelijke kunne.	Waarbij man en vrouw beiden tot de Europeesche of met deze gelijkgestelde bevolking behoorden.	Gemengde huwelijken (tusschen Europeanen of met dezen gelijkgestelden en inlanders of met dezen gelijkgestelden).		nog geen 2 jaar. M. c)	nog geen 2 jaar. V. d)	2—10 jaar. M.	2—10 jaar. V.	10—20 jaar. M.	10—20 jaar. V.	20—40 jaar. M.	20—40 jaar. V.	40—60 jaar. M.	40—60 jaar. V.	60 jaar en daarboven. M.	60 jaar en daarboven. V.	Te zamen. M.	Te zamen. V.
Java en Madura.																					
Bantam	7	6	»	1	1	»	»	1	2	»	2	»	1	1	»	»	1	1	1	3	7
Batavia	249	210	11	6	111	18	7	46	44	13	10	7	6	21	20	15	18	9	8	111	106
Krawang	7	3	»	»	»	»	»	2	»	»	»	»	»	1	»	»	»	»	»	3	»
Preanger Regentschappen	31	40	1	»	8	3	1	2	7	»	2	1	2	3	»	2	»	»	1	8	12
Cheribon	18	17	»	»	9	2	2	6	»	1	»	»	»	4	1	1	1	1	2	13	4
Tagal	7	15	1	»	10	1	1	3	»	1	1	»	»	1	»	6	»	»	2	11	3
Pekalongan	13	12	1	»	5	»	»	1	2	1	1	»	1	4	2	1	1	»	»	7	7
Samarang.	180	182	9	3	58	8	4	45	36	14	19	7	3	18	13	14	7	5	13	103	91
Japara.	16	22	»	»	7	»	»	2	2	1	2	1	1	»	»	1	»	1	1	6	6
Rembang.	12	17	»	»	3	2	»	2	»	1	1	»	»	2	1	2	»	1	1	8	3
Soerabaija.	150	150	3	5	73	2	6	38	31	18	14	10	3	16	17	15	7	8	13	105	85
Pasoeroean	48	46	1	5	20	4	»	3	7	1	1	1	4	5	4	2	3	1	4	13	23
Probolinggo.	21	34	»	1	4	»	2	6	8	1	2	»	»	2	4	2	»	»	1	11	15
Bezoeki	22	21	»	2	4	1	»	4	1	»	1	»	»	3	4	2	»	1	»	10	6
Banjoemas	13	15	2	»	4	1	»	5	3	2	2	1	1	1	1	1	1	1	»	11	8
Bagelen	32	31	»	»	12	3	1	10	2	»	»	»	»	1	3	1	»	1	»	13	5
Kadoe	33	27	1	1	5	1	»	5	3	2	1	»	»	4	1	1	1	»	»	12	6
Djokjokarta	46	42	2	3	12	1	3	4	6	2	»	2	1	»	4	4	»	2	1	14	12
Soerakarta	101	94	3	3	28	3	2	9	9	10	3	2	7	11	14	6	4	1	7	39	44
Madioen	36	27	1	2	4	3	»	6	2	2	»	1	»	2	1	1	»	1	»	13	3
Kediri	32	31	1	»	7	1	»	5	6	2	2	»	»	»	4	5	1	2	»	14	13
Madura	4	6	»	3	4	»	1	3	1	»	»	»	»	2	»	»	»	»	1	5	2
Te zamen . . .	1078	1048	37	35	389	54	30	208	172	72	64	33	30	102	94	82	45	36	56	533	461
Over 1888 waren de cijfers.	1174	1037	29	35	380	53	38	212	187	97	77	41	28	105	95	99	70	44	45	598	502

GEWESTEN.	Sterfgevallen (vervolg). Buiten Indië geborenen, die den ouderdom bereikten van:													
	nog geen 2 jaar. M.	nog geen 2 jaar. V.	2—10 jaar. M.	2—10 jaar. V.	10—20 jaar. M.	10—20 jaar. V.	20—40 jaar. M.	20—40 jaar. V.	40—60 jaar. M.	40—60 jaar. V.	60 jaar en daarboven. M.	60 jaar en daarboven. V.	Te zamen. M.	Te zamen. V.
Java en Madura.														
Bantam	»	»	»	»	»	»	4	1	»	1	1	»	5	2
Batavia	»	»	»	»	2	»	40	4	30	5	7	3	79	12
Krawang	»	»	»	»	»	»	»	»	1	»	»	»	1	»
Preanger Regentschappen	»	»	»	»	»	1	6	»	1	»	1	»	8	1
Cheribon	»	»	»	»	»	»	5	»	1	»	»	1	6	1
Tagal	»	»	»	»	»	»	2	»	2	»	»	»	4	»
Pekalongan	»	»	»	»	»	»	»	1	2	»	»	»	2	1
Samarang.	»	»	»	»	1	2	80	3	32	2	5	1	118	8
Japara.	»	»	»	»	»	»	3	»	1	»	»	»	4	»
Rembang.	1	»	»	»	»	»	»	»	1	»	»	»	2	»
Soerabaija.	»	»	2	1	3	»	47	2	19	1	3	1	74	5
Pasoeroean	»	»	»	»	1	1	10	»	4	2	3	1	18	4
Probolinggo.	»	»	1	»	»	»	4	»	4	»	»	»	9	»
Bezoeki	»	»	»	»	»	»	9	»	2	»	1	»	12	»
Banjoemas	»	»	»	»	»	»	3	»	2	»	2	»	7	»
Bagelen	»	»	»	»	1	»	2	»	3	»	»	»	6	»
Kadoe	»	»	»	»	2	»	14	»	4	»	»	»	20	»
Djokjokarta	»	»	»	»	»	»	6	»	2	»	1	»	9	»
Soerakarta	»	»	»	»	»	»	14	1	9	»	1	1	24	2
Madioen	»	»	»	»	»	»	3	»	4	»	1	1	8	1
Kediri	»	1	»	»	»	»	2	»	1	»	2	»	5	1
Madura	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»
Te zamen . . .	1	1	3	1	10	4	254	12	125	11	28	9	421	38
Over 1888 waren de cijfers.	1	3	2	1	19	2	269	14	90	12	33	10	414	42

a) Ten aanzien van vijf gewesten vindt men opgegeven dat onder de ingeschrevenen zijn begrepen 41 vóór 1889 geborenen doch in dat jaar erkend (17 van de mannelijke en 24 van de vrouwelijke kunne), namelijk in Pekalongan 6 en 5, in Rembang 2 en 4, in Bezoeki 3 en 4, in Banjoemas 4 en 6, en in Kadoe 2 en 5. b) Behalve de in den staat gespecificeerde sterfgevallen zijn nog als in 1889 overleden aangegeven 37 personen (15 in Samarang, 17 in Soerabaija, 1 in Pasoeroean en 4 in Kadoe), wier ouderdom en geboorteplaats niet bekend waren, of van wie alleen het eerste, dan wel alleen het laatste kon worden opgegeven. Van 17 dezer personen vindt men de kunne niet vermeld; onder de 20 overigen waren 5 van het vrouwelijk geslacht. c) Personen van de mannelijke kunne. d) Personen van de vrouwelijke kunne.

GEWESTEN.	Geboorten. e)				Huwelijken.		Echtscheidingen.	Sterfgevallen (buiten de levenloos geborenen). f) In Indië geborenen, die den ouderdom bereikten van:														Buiten Indië geborenen, die den ouderdom bereikten van:													
	Mannelijke kunne.	Vrouwelijke kunne.	Levenloos aangegeven. Mannelijke kunne.	Levenloos aangegeven. Vrouwelijke kunne.	Waarbij man en vrouw beiden tot de Europeesche of met deze gelijkgestelde bevolking behoorden.	Gemengde huwelijken (tusschen Europeanen of met dezen gelijkgestelden en inlanders of met dezen gelijkgestelden).		nog geen 2 jaar.		2—10 jaar.		10—20 jaar.		20—40 jaar.		40—60 jaar.		60 jaar en daarboven.		Te zamen.		nog geen 2 jaar.		2—10 jaar.		10—20 jaar.		20—40 jaar.		40—60 jaar.		60 jaar en daarboven.		Te zamen.	
								M.	V.	M.	V.	M.	V.	M.	V.	M.	V.	M.	V.	M.	V.	M.	V.	M.	V.	M.	V.	M.	V.	M.	V.	M.	V.	M.	V.
Buitenbezittingen.																																			
Sumatra's Westkust: Padangsche Benedenlanden	49	42	2	»	24	2	1	10	6	3	3	2	1	3	3	2	3	»	1	20	17	»	»	»	»	1	1	g) 44	2	4	1	2	»	51	4
Sumatra's Westkust: Padangsche Bovenlanden	13	21	»	»	4	»	»	5	3	1	»	1	»	1	2	»	»	1	»	9	5	1	»	»	»	»	»	11	»	2	»	»	»	14	»
Sumatra's Westkust: Tapanoli	8	7	1	1	4	1	»	2	»	1	»	»	»	»	»	»	»	»	»	3	»	»	»	»	»	»	»	7	»	»	»	»	»	7	»
Benkoelen	3	8	»	»	2	»	»	»	1	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	1	»	»	»	»	»	»	1	»	»	»	»	»	1	»
Lampongsche Districten	2	1	»	»	»	»	»	1	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	1	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»
Palembang	12	15	»	»	2	»	»	2	1	»	»	»	»	2	»	»	»	»	»	4	1	»	»	»	»	»	2	6	»	4	»	»	»	10	2
Oostkust van Sumatra	30	34	»	»	12	3	»	3	2	»	2	1	»	4	»	»	»	»	»	8	4	»	»	»	»	»	»	13	1	3	»	1	1	17	2
Atjeh en onderhoorigh.	30	25	»	»	5	»	»	5	6	4	4	2	»	9	3	»	2	»	»	20	15	»	»	»	»	1	»	105	2	9	1	»	»	115	3
Riouw » »	1	8	3	»	»	»	»	1	»	»	»	»	»	2	»	1	»	»	»	4	»	»	»	»	»	1	»	1	»	»	»	»	»	2	»
Banka	11	6	»	»	»	1	»	2	2	»	»	»	»	2	3	1	»	»	»	5	5	»	»	»	»	»	»	1	»	1	»	»	1	2	1
Billiton	»	1	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»
Westerafd. van Borneo	12	8	»	»	4	»	»	1	1	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	1	1	»	»	»	»	»	»	2	»	»	»	»	»	2	»
Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo	19	20	»	»	5	3	1	1	»	»	»	»	»	2	»	»	»	»	»	3	»	»	»	»	»	»	»	8	»	2	»	»	»	10	»
Celebes en onderhoorigh.	40	32	1	»	15	1	»	7	8	2	1	1	3	2	3	6	1	3	1	21	17	»	»	»	»	1	»	7	»	2	»	1	»	11	»
Menado: Minahassa	25	22	1	»	1	4	»	6	5	1	2	»	1	1	2	1	»	1	2	10	12	»	»	»	»	»	»	»	»	1	1	»	»	1	1
Menado: Afl. Gorontalo	1	2	»	»	»	2	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»
Amboina	55	40	4	1	10	10	»	8	6	1	3	»	»	5	7	5	1	4	2	23	19	»	»	»	»	»	»	5	1	5	»	1	»	11	1
Ternate	5	7	1	»	4	2	»	3	1	»	»	»	1	»	2	»	2	1	»	4	6	»	»	1	»	»	»	»	»	1	»	»	»	2	»
Timor en onderhoorigh.	6	3	»	»	1	»	»	2	»	2	1	»	1	»	1	2	2	»	»	6	5	»	»	»	»	»	»	»	»	1	»	»	»	1	»
Bali en Lombok (alleen de gouvernementsafdeelingen Boeleleng en Djembrana)	2	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»
Te zamen	324	302	13	2	93	29	2	59	42	15	16	7	7	33	26	18	11	10	6	142	108	1	»	1	»	4	3	211	6	35	3	5	2	257	14
Over 1888 waren de cijfers	344	307	12	5	74	30	3	69	51	6	21	9	4	35	17	12	17	12	9	143	119	»	1	1	»	2	»	157	4	32	1	3	»	195	6

e) Ten aanzien van twee gewesten vindt men opgegeven dat onder de ingeschrevenen zijn begrepen 20 vóór 1889 geborenen doch in dat jaar erkend, namelijk van de mannelijke kunne 12 in 't gouvernement Celebes en onderhoorigheden, en van de vrouwelijke kunne 5 aldaar en 3 in de Padangsche Bovenlanden. f) Behalve de in den staat gespecificeerde sterfgevallen is nog, als in 1889 overleden, ingeschreven (in het gouvernement Celebes en onderhoorigheden) 1 in Indië geboren mannelijk persoon, wiens ouderdom onbekend was. g) Hieronder 4 die aan boord van stoomschepen waren overleden.

(5. 4.)

BIJLAGE B.

(Zie hoofdst. D, § 1, van het verslag.)

NEDERLANDSCH OOST-INDISCH LEGER. — Formatie en sterkte op 31 December 1890.

A. NORMALE F

	OMSCHRIJVING.	Luitenant-generaal.	Generaals-majoor.	Kolonels.	Luitenant-kolonels.	Majoors.	Kapiteins.	Luitenants.	Totaal.	Adjudanten-ond. officier dd. als officier.
		OFFICIEREN EN ADJUDANTEN-ONDEROFFICIER DIENSTDOENDE ALS OFFICIER.								
Staf van den Gouverneur-Generaal *a*)		»	»	»	*b*) 1	»	*b*) 2	*b*) 1	4	»
Commandant van het leger en chef van het departement van oorlog		1	»	»	»	»	»	»	1	»
Afdeeling »Kabinet" en Iste afdeeling (Personeel en Militaire zaken, benevens Cavalerie) van het departement van oorlog *a*)		»	»	»	*c*) 1	»	*d*) 3	*e*) 4	8	»
Generale staf. *a*)	Hoofdbureau (VIIde afdeeling van het dep. van oorlog).	»	*f*) 1	»	1	*g*) 1	*g*) 3	»	6	»
	Topographische dienst	»	»	»	*h*) 1	*i*) 1	*j*) 7	*k*) 8	17	»
	Gewestelijke dienst	»	»	»	»	»	5	»	5	»
Gewestelijke staf. *a*)	Iste militaire afdeeling op Java	»	»	1	»	»	*l*)	*m*) 1	2	»
	2de » » » »	»	1	»	»	»	*l*)	*m*)*n*) 2	3	»
	3de » » » »	»	»	1	»	»	*l*)	*m*) 1	2	»
	Sumatra's Westkust	»	»	1	»	»	*l*)	*m*) 1	2	»
	Atjeh en onderhoorigheden	»	»	1	»	»	*l*)	*m*)*n*) 2	3	»
	Sumatra's Oostkust	»	»	»	1	»	»	*m*) 1	2	»
	Westerafdeeling van Borneo	»	»	»	»	»	»	*m*) 1	1	»
	Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo	»	»	»	1	»	»	*m*) 1	2	»
	Celebes, Menado en Timor	»	»	»	»	»	»	*m*) 1	1	»
Plaatselijke staf. *a*)	Batavia	»	»	»	1	»	»	*m*) 2	3	»
	Samarang	»	»	»	*h*) 1	»	»	*m*) 1	2	»
	Magelang	»	»	»	»	»	»	*m*) 1	1	»
	Soerabaija	»	»	»	1	»	»	*m*) 1	2	»
	Padang	»	»	»	1	»	»	*m*) 1	2	»
	Kotta Radja	»	»	»	1	»	»	*m*) 1	2	»
Infanterie.	Hoofdbureau (IIde afdeeling van het departement van oorlog) en infanterie-schietschool	»	*o*) 1	»	*p*) 1	*q*) 1	1	*t*) *r*) 5	9	»
	Infanterie-troepen	»	»	*s*) 1	13	23	149	550	736	»
Cavalerie		»	»	*u*) 1	»	1	*v*) 7	*w*) 23	32	»
Artillerie. *x*)	Hoofdbureau (IIIde afdeeling van het departement van oorlog) en staf van het wapen	»	*ij*) 1	*z*) 1	1	*aa*) 6	3	*bb*) 9	21	3
	Artillerie-troepen	»	»	»	1	1	23	65	90	14
	Dienst der artillerie-magazijnen en werkplaatsen	»	»	»	*cc*) 1	*dd*) 2	*dd*) 6	*dd*) 12	21	»
Genie.	Hoofdbureau (IVde afdeeling van het departement van oorlog) en staf van het wapen	»	*ij*) 1	*z*) 1	1	4	14	*ee*) 35	56	»
	Genie-troepen en werklieden	»	»	»	»	1	2	8	11	»
	Dienst der geniemagazijnen	»	»	»	»	»	2	*ff*) 3	5	»
Dienst der militaire administratie.	Hoofdbureau (Vde afdeeling van het dep. van oorlog).	»	»	1	*gg*) 1	*hh*) 2	3	*ii*) 6	13	»
	Gewestelijke intendance	»	»	»	»	5	17	14	36	»
	Administratie bij de korpsen, garnizoenen, ziekeninrichtingen en magazijnen	»	»	»	»	»	13	56	69	»
Geneeskundige dienst.	Hoofdbureau (VIde afdeeling van het dep. van oorlog)	»	»	1	*gg*) 1	»	1	»	3	»
	Korps officieren van gezondheid	»	»	»	4	9	51	*jj*) 117	181	»
	» militaire apothekers	»	»	»	1	1	6	*jj*) 35	43	»
	» » paardenartsen	»	»	»	»	»	*kk*)	*kk*) 8	8	»
Militaire school *a*)		»	»	»	»	»	1	*ll*) 5	6	»
Korps pupillen *a*)		»	»	»	»	»	1	*jj*) 6	7	»
Militair huis van arrest *a*)		»	»	»	»	»	1	*mm*) 1	2	»
	TOTAAL OFFICIEREN	1	5	10	36	58	*nn*) 321	*nn*) 989	1420	17
									1437	
Op 31 December 1889 waren de totalen		1	5	10	36	58	321	1004	1435	17
									1452	

FORMATIE.

OMSCHRIJVING.	ONDEROFFICIEREN EN MINDEREN.					Paarden.
	Europeanen.	Afrikanen.	Amboineezen.	Andere inlanders.	Totaal.	
Topographische dienst. . .	88	»	»	»	oo) 88	»
Infanterie. Staf van het wapen (infanterie schietschool)	4	»	»	2	6	»
Infanterie. 18 veldbataljons. . .	4882	»	1280	4114	10276	»
Infanterie. 4 depôtbataljons . .	1490	»	200	876	2566	»
Infanterie. garnizoens-infanterie, subsistentenkaders en detachementen, suppletie-depôt en strafdetachementen . . .	3046	»	2	6586	9634	»
Cavalerie.	447	»	»	400	847	700
Artillerie. Staf van het wapen .	12	»	»	»	12	»
Artillerie. Artillerie-troepen. veld- en bergbatterijen op Java.	651	»	»	498	1149	517
Artillerie. Artillerie-troepen. vesting-artillerie op Java . . .	450	»	»	239	689	»
Artillerie. Artillerie-troepen. artillerie der buitenbezittingen.	439	»	»	363	802	69
Artillerie. Dienst der artillerie-magazijnen en werkplaatsen	371	»	»	62	pp)433	»
Genie. Staf van het wapen .	51	»	»	»	51	»
Genie. Genie-troepen en werklieden	383	»	»	204	587	»
Genie. Dienst der geniemagazijnen	18	»	»	»	18	»
Militaire administratie . . .	90	»	»	»	90	»
Personeel van den hospitaaldienst	884	»	»	636	1520	»
Korps militaire schrijvers. .	589	»	»	»	589	»
Korps stafmuzikanten . . .	41	»	»	»	qq) 41	»
Kader en élèves der militaire school en leerlingen der voorbereidende cursussen .	rr) 151	»	»	2	153	»
Kader van het korps pupillen	110	»	»	»	ss) 110	»
Kader bij het militair huis van arrest en de militaire provoosthuizen.	37	»	»	»	37	»
TOTAAL ONDEROFFICIEREN EN MINDEREN	14234	»	1482	13982	29698	1286
RECAPITULATIE.						
Infanterie	9422	»	1482	11578	22482	»
Cavalerie	447	»	»	400	847	700
Artillerie	1923	»	»	1162	3085	586
Genie.	452	»	»	204	656	»
Andere onderdeelen van het leger.	1990	»	»	638	2628	»
	14234	»	1482	13982		
TOTAAL ALS BOVEN . .	29 698				29698	1286
	14198	»	1482	13971		
Op 31 December 1889 was het totaal	29 651				29651	1286

Toelichtingen.

a) *A la suite* van hun wapen of dienstvak worden gevoerd de hoofd- en subalterne officieren, deel uitmakende van: *a*. den staf van den Gouverneur-Generaal (voor zooveel zij tot de landmacht behooren); *b*. de afdeeling „Kabinet" en de 1ste afdeeling van het departement van oorlog; *c*. den generalen staf en het bij den topographischen dienst gedetacheerde, niet tot den eigenlijken generalen staf behoorende, officierspersoneel; *d*. den gewestelijken staf; *e*. den plaatselijken staf; *f*. het kader van de militaire school; *g*. het kader van het korps pupillen en *h*. het kader van het militair huis van arrest.

Overigens worden bij de artillerie à la suite van hun wapen gevoerd 3 tot den staf van het wapen behoorende officieren, namelijk de inspecteur der draagbare wapenen (majoor of kapitein) en twee kapiteins (voorzitter der commissie van proefneming en voorzitter der commissie tot herziening van den instructie-inventaris), zoomede de 13 officieren bij de artillerie-werkplaatsen.

b) Een van de vier officieren kan behooren tot de marine, en de drie, tot de landmacht behoorende, zijn uit de verschillende wapens of dienstvakken te kiezen. De Gouverneur-Generaal kan van deze formatie (welke voor den luitenant den rang van eerste-luitenant aanwijst) afwijken, mits ten gevolge van die afwijking, voor zooveel het bedrag der traktementen betreft, geen hoogere uitgaven worden vereischt dan de formatie toestaat.

c) Kan ook zijn majoor; hij wordt gekozen uit de infanterie, cavalerie, artillerie of genie.

d) Een dezer kapiteins (de chef van het kabinet van den legercommandant, tevens diens adjudant) kan behooren hetzij tot den generalen staf, hetzij tot de infanterie, cavalerie, artillerie of genie; de beide anderen zijn alleen uit genoemde vier wapens te kiezen.

e) Drie te kiezen uit de infanterie, cavalerie, artillerie of genie en één kwartiermeester (allen eerste- of tweede-luitenants).

f) Deze generaal-majoor (chef van den generalen staf) kan ook zijn kolonel.

g) De majoor en één der kapiteins zijn in den regel met eenige bijzondere opdracht belast.

h) Of majoor.

i) Deze majoor, chef der triangulatie-brigade, kan ook zijn kapitein.

j) Eén bij het topographisch bureau, en vier die chef zijn van eene opnemingsbrigade; de beide andere kapiteins (die ook kunnen zijn eerste-luitenants) zijn geplaatst bij de triangulatie-brigade.

k) De hierbedoelde 8 eerste- of tweede-luitenants (2 bij het topographisch bureau, 2 bij de triangulatie-brigade en 4 bij de opnemingsbrigades) behooren niet tot den generalen staf. (De overige tot den topographischen dienst behoorende officieren, bedoeld in de drie voorgaande noten, worden alleen dan gerekend tot dien staf te behooren indien zulks in het besluit betreffende hunne plaatsing bij den topographischen dienst bepaaldelijk is uitgedrukt.)

l) De kapiteins zijn uitgetrokken bij den generalen staf.

m) Eerste- of tweede-luitenant.

n) Waarvan één is adjudant en één adjunct.

o) Chef van het wapen der infanterie.

p) De luitenant-kolonel bij het hoofdbureau der infanterie kan vervangen worden door een majoor, in welk geval in de plaats van een der overige majoors van het wapen een luitenant-kolonel optreedt.

q) Directeur der infanterie-schietschool; kan ook zijn kapitein.

r) Hiervan 2 luitenants van de infanterie-schietschool.

s) Is commandant der infanterie te Magelang.

t) Van de 555 luitenants kunnen hoogstens 300 den rang hebben van eerste-luitenant.

u) De commandant van het regiment cavalerie kan ook zijn luitenant-kolonel; in dien rang wordt hij steeds tot het commando geroepen.

v) Eén is instructeur bij de cavalerie van het legioen van MANGKOE NEGORO.

w) Hieronder twee adjudanten in den rang van eerste- of tweede-luitenant; van de overige 21 luitenants kunnen er 11 zijn eerste-luitenant.

x) Zie het tweede lid van noot *a*.

ij) Chef van het wapen; kan ook zijn kolonel. Is de chef van het wapen generaal-majoor, dan kan een kolonel worden aangewezen voor de vervulling van een der plaatsen van luitenant-kolonel die de formatie toestaat.

z) De tweede hoofdofficier bij het hoofdbureau kan ook zijn luitenant-kolonel of majoor; is hij majoor, dan treedt in de plaats van een der overige majoors van het wapen een luitenant-kolonel op.

aa) Een der majoors (de inspecteur der draagbare wapenen) kan ook zijn kapitein. Onder de 6 majoors is begrepen 1 majoor-magazijnmeester (die ook kapitein kan zijn).

bb) Van de 74 luitenants kunnen hoogstens 42 den rang bezitten van eerste-luitenant.

cc) Deze hoofdofficier, directeur van den artillerie-constructiewinkel, kan ook zijn majoor.

dd) De twee majoors (de onderdirecteur van den constructiewinkel en de directeur der pyrotechnische werkplaats, tevens inspecteur der buskruitfabricage) kunnen ook zijn kapitein; twee der kapiteins (de constructeur bij eerstgemelde inrichting en de officier-vuurwerker bij laatstgemelde werkplaats) kunnen ook zijn eerste-luitenant; de voor de werkplaatsen toegestane 8 luitenants kunnen zijn zoowel eerste- als tweede-luitenant. Onder de opgegeven cijfers zijn ook 8 officieren-magazijnmeester begrepen, waarvan 4 kunnen zijn kapitein (magazijnmeester der 1ste klasse) en 4 eerste- of tweede-luitenant (magazijnmeester der 2de of 3de klasse). Zie ook noot *aa*. *ee*) Van de hierbedoelde 43 luitenants kunnen er hoogstens 24 den rang bezitten van eerste luitenant. *ff*) Eerste- of tweede-luitenants. *gg*) Kan ook zijn majoor, in welk geval bij een der onderdeelen van het dienstvak, waar de formatie bepaaldelijk een majoor toestaat, in diens plaats een luitenant-kolonel optreedt. *hh*) Eén der majoors kan ook zijn kapitein. *ii*) Van de 76 luitenants-kwartiermeester kunnen er hoogstens 41 den rang bezitten van eerste-luitenant. *jj*) Allen eerste-luitenants. *kk*) Voor de paardenartsen, die kunnen behooren tot de 1ste, 2de of 3de klasse (kapitein, eerste- of tweede-luitenant), is het aantal in elk dier rangen niet bepaald. Zij zijn hier gemakshalve allen onder de luitenants uitgetrokken. *ll*) 4 van de infanterie en 1 kwartiermeester (eerste- of tweede-luitenants). *mm*) Eerste-luitenant. *nn*) Zie aanmerking *kk*. *oo*) Ongerekend 21 inlanders (niet-militairen), nader gespecificeerd in aanmerking *b* op blz. 7 dezer bijlage. *pp*) Ongerekend 33 Europeanen en 17 inlanders (niet-militairen), nader gespecificeerd in aanmerking *f* op blz. 7 dezer bijlage. *qq*) Ongerekend 1 inlander tromdrager (niet-militair). *rr*) Waarvan 140 élèves en leerlingen, en daaronder hoogstens 30 adspirant-officieren. *ss*) Benevens 600 pupillen.

B. VERGELIJKEND OVERZICHT van de

OMSCHRIJVING.		OFFICIEREN EN ADJUDANTEN-ONDEROFFICIER DIENSTDOENDE ALS OFFICIER. — TEGENWOORDIGE FORMATIE. Luitenant-generaal.	Generaals-majoor.	Kolonels.	Luitenant-kolonels.	Majoors.	Kapiteins.	Luitenants.	Totaal.	Adj.-onderoffic. dd. als officier.	AANWEZIGE STERKTE. Luitenant-generaal.	Generaals-majoor.	Kolonels.	Luitenant-kolonels.	Majoors.	Kapiteins.	1ste luitenants.	2de luitenants.	Totaal.	Adj.-onderoffic. dd. als officier.
Staf van den Gouverneur-Generaal		„	„	„	1	„	2	1	4	„	„	„	„	„	1	1	1	„	b) 3	„
Commandant van het leger en chef van het departement van oorlog		1	„	„	„	„	„	„	1	„	1	„	„	„	„	„	„	„	1	„
Afdeeling „Kabinet" en Iste afdeeling (Personeel en Militaire zaken, benevens Cavalerie) van het departement van oorlog		„	„	„	1	„	3	4	8	„	„	„	„	„	1	3	4	„	c) 8	„
Generale staf.	Hoofdbureau (VIIde afdeeling van het departement van oorlog)	„	1	„	1	1	3	„	6	„	„	1	„	1	1	3	„	„	6	„
	Topographische dienst	„	„	„	1	1	7	8	17	„	„	„	„	1	„	5	10	„	d) 16	„
	Gewestelijke dienst	„	„	„	„	„	5	„	5	„	„	„	„	„	„	5	„	„	5	„
Gewestelijke staf.	1ste militaire afdeeling op Java	„	„	1	„	„	„	1	2	„	„	„	1	„	„	„	1	„	e) 2	„
	2de „ „ „ „	„	1	„	„	„	„	2	3	„	„	1	„	„	„	„	2	„	e) 3	„
	3de „ „ „ „	„	„	1	„	„	„	1	2	„	„	„	1	„	„	„	1	„	e) 2	„
	Sumatra's Westkust	„	„	1	„	„	„	1	2	„	„	„	1	„	„	„	1	„	e) 2	„
	Atjeh en onderhoorigheden	„	„	1	„	„	„	2	3	„	„	1	„	„	„	„	2	„	e) 3	„
	Sumatra's Oostkust	„	„	„	1	„	„	1	2	„	„	„	„	1	„	„	1	„	e) 2	„
	Westerafdeeling van Borneo	„	„	„	„	„	„	1	1	„	„	„	„	„	„	„	1	„	e) 1	„
	Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo	„	„	„	1	„	„	1	2	„	„	„	„	1	„	„	1	„	e) 2	„
	Celebes, Menado en Timor	„	„	„	„	„	„	1	1	„	„	„	„	„	„	„	1	„	e) 1	„
Plaatselijke staf.	Batavia	„	„	„	1	„	„	2	3	„	„	„	„	1	„	„	1	„	e) 2	„
	Samarang	„	„	„	1	„	„	1	2	„	„	„	„	1	„	„	2	„	e) 3	„
	Magelang	„	„	„	„	„	„	1	1	„	„	„	„	„	„	„	1	„	e) 1	„
	Soerabaija	„	„	„	1	„	„	1	2	„	„	„	„	1	„	„	„	„	e) 1	„
	Padang	„	„	„	1	„	„	1	2	„	„	„	„	1	„	„	1	„	e) 2	„
	Kotta Radja	„	„	„	1	„	„	1	2	„	„	„	„	1	„	„	1	„	e) 2	„
Infanterie	Hoofdbureau (IIde afd. van het depart. v. oorlog) en infanterie-schietschool	„	1	„	1	1	1	5	9	„	„	1	„	„	2	1	5	„	9	„
	Infanterie-troepen	„	„	1	14	25	151	551	742	„	„	„	1	16	24	149	302	222	714	„
Cavalerie		„	„	1	„	1	8	24	34	„	„	„	„	1	1	9	13	9	33	3
Artillerie.	Hoofdbureau (IIIde afdeeling van het departement van oorlog) en staf van het wapen	„	1	1	1	6	3	9	21	3	„	1	„	3	6	2	9	„	21	3
	Artillerie-troepen	„	„	„	1	1	23	64	89	14	„	„	„	1	1	24	34	27	87	14
	Dienst der artillerie-magazijnen en werkplaatsen	„	„	„	1	2	6	12	21	„	„	„	„	„	2	8	9	2	21	„
Genie.	Hoofdbureau (IVde afdeeling van het departement van oorlog) en staf van het wapen	„	1	1	1	4	14	35	56	„	„	1	1	1	4	15	20	16	58	„
	Genie-troepen en werklieden	„	„	„	„	1	2	8	11	„	„	„	„	„	1	2	4	5	12	„
	Dienst der genie-magazijnen	„	„	„	„	„	2	3	5	„	„	„	„	„	„	1	2	1	4	„
Dienst der militaire administratie.	Hoofdbureau (Vde afdeeling van het departement van oorlog)	„	„	1	1	2	4	6	14	„	„	„	1	2	1	5	5	„	14	„
	Gewestelijke intendance	„	„	„	„	5	17	14	36	„	„	„	„	„	5	18	10	„	33	„
	Administratie bij de korpsen, garnizoenen, ziekeninrichtingen en magazijnen	„	„	„	„	„	13	56	69	„	„	„	„	„	„	13	27	27	67	„
Geneeskundige dienst.	Hoofdbureau (VIde afdeeling van het departement van oorlog)	„	„	1	1	„	1	„	3	„	„	„	1	1	„	1	„	„	3	„
	Korps officieren van gezondheid	„	„	„	4	9	51	117	181	„	„	„	„	5	7	50	95	„	f) 157	„
	„ militaire apothekers	„	„	„	1	1	6	35	43	„	„	„	„	1	1	14	23	„	39	„
	„ „ paardenartsen	„	„	„	„	„	a)	a) 8	8	„	„	„	„	„	„	1	3	3	7	„
Militaire school		„	„	„	„	„	1	5	6	„	„	„	„	„	„	1	5	„	g) 6	„
Korps pupillen		„	„	„	„	„	1	6	7	„	„	„	„	„	„	1	6	„	b) 7	„
Militair huis van arrest		„	„	„	„	„	1	1	2	„	„	„	„	„	„	1	1	„	b) 2	„
Korps marechaussee te voet		„	„	„	„	„	1	1	2	„	„	„	„	„	„	1	1	„	b) 2	„
TOTAAL OFFICIEREN		1	5	10	37	60	a) 326	a) 991	1430	17	1	6	7	40	58	334	606	312	1364	20
									1447										1384	
Op 31 December 1889 waren de totalen		1	5	10	37	59	323	1003	1438	17	1	6	7	38	56	328	604	290	1330	17
									1455										1347	

TEGENWOORDIGE FORMATIE en de AANWEZIGE STERKTE.

VERDERE AANTEEKENINGEN.

Tegenwoordige formatie.

Zie de toelichtingen op de normale formatie (blz. 3 dezer bijlage).

a) Zie aanmerking *kk* op blz. 2 dezer bijlage.

Verschillen met de normale formatie. 1)

Infanterie. Ook gedurende 1890 bleven 2 hoofdofficieren der infanterie tijdelijk — dus boven de normale formatie — toegestaan, namelijk 1 luitenant-kolonel, aangewezen om den civielen en militairen gouverneur van Atjeh ter zijde te staan, en 1 majoor ten behoeve van het (gesplitste) depôtbataljon ter Sumatra's Westkust.

Eene andere buiten de normale formatie omgegane wijziging, die echter geen invloed heeft op het *totaalcijfer* der infanterie, bestond in de weder gehandhaafd gebleven tijdelijke toevoeging aan evengemeld *depôtbataljon*, met het oog op de vele daarbij af te richten recruten, van 4 officieren en 36 onderofficieren en minder kader (16 Europeanen en 20 inlanders), tegen tijdelijke afvoering van deze officieren en mindere militairen uit het voor de *strafdetachementen* toegestaan personeel.

In verband met de te verwachten aanbrengst op Java van een 190-tal Afrikanen, bestemd om aanvankelijk een afzonderlijk recrutenkorps te vormen, werd in December 1890 bepaald dat van de daarbij in te deelen 10 officieren een viertal — 1 majoor, 2 kapiteins en 1 eerste- of tweede-luitenant-adjudant — tijdelijk boven de formatie zullen worden gevoerd. (De overige 6 officieren, evenals de verder bij dit recrutenkorps in te deelen 128 Europeesche onderofficieren en minderen, zouden uit de bestaande legerafdeelingen moeten worden verkregen.)

Cavalerie. Ten behoeve van het remontedepôt te Poerabaija (residentie Preanger-Regentschappen) zijn voorloopig, boven de normale formatie, toegestaan 1 ritmeester, kapitein of luitenant en 1 adjudant-onderofficier (of militair van minderen graad) der cavalerie of artillerie.

In den aanvang van 1890 werd voorts besloten om tijdelijk de normale formatie ook uit te breiden met de in Bantam gedetacheerde cavalerie, en wel met 1 adjudant-onderofficier dienstdoend officier, 26 onderofficieren en minderen (14 Europeanen en 12 inlanders) en 23 troepenpaarden.

Artillerie. Van de facultatieve versterking der bergbatterij in Atjeh o. a. met een artillerie-transporttrein (zie § 77 der legerformatie) behoefde sedert September 1886 geen gebruik meer te worden gemaakt, zoodat uit dien hoofde uit de „tegenwoordige" formatie konden worden *afgevoerd* 1 luitenant, zoomede 15 Europeesche en 25 inlandsche onderofficieren en minderen, benevens 34 troepenpaarden.

Administratie. Meer: 1 kapitein-intendant, tijdelijk toegestaan om, ter vervanging van een militair ambtenaar 1ste klasse, op te treden als chef van het bureau „boekhouding" der Vde afdeeling van het departement van oorlog.

Korps marechaussee. Dit korps, in den loop van 1890 in Groot-Atjeh opgericht, wordt tijdelijk boven de formatie van het leger gevoerd, en wel tot eene sterkte van 2 officieren, 14 Europeesche en 204 niet-Europeesche minderen.

Aanwezige sterkte.

Onder de sterkte der officieren zijn begrepen

1°. *in hunne respectieve rangen*, de officieren gedetacheerd uit Nederland, overeenkomstig het Koninklijk besluit dd. 18 Augustus 1871 n°. 10 (Indisch Staatsblad n°. 176), te weten: van de infanterie 5 kapiteins en 19 eerste-luitenants, en van de artillerie 1 kapitein en 1 eerste-luitenant;

2°. *onder het cijfer der 2de luitenants:* de *niet* op den voet van voormeld besluit uit Nederland gedetacheerde officieren, ten getale van 20, te weten:
7 eerste- en 7 tweede-luitenants der infanterie;
3 eerste-luitenants en 1 tweede-luitenant der genie;
2 paardenartsen der 2de klasse;

3°. 3 adjudanten-onderofficier, dienstdoende officieren (bij de cavalerie), die slechts tot wederopzeggens toe ontbrekende tweede-luitenants vervangen.

Onder de sterkte zijn *niet* begrepen:

1°. de officieren met verlof buiten Nederlandsch-Indië, ten getale van 157 (generale staf 3, infanterie 69, cavalerie 3, artillerie 10, genie 6, militaire administratie 27, officieren van gezondheid 33, apothekers 3 en paardenartsen 3);

2°. de officieren op non-activiteit (3 van de infanterie, 1 van de genie en 1 van de artillerie) of voor memorie gevoerd (3 van de infanterie);

3°. de officieren gedetacheerd in Nederland ten getale van 42 (generale staf 1, infanterie 31, cavalerie 1, artillerie 4, genie 2 en militaire administratie 3).

b) Allen der infanterie.

c) De majoor (chef der Iste afdeeling) behoort tot de artillerie; de kapitein, adjudant van den legercommandant en tevens chef van diens „Kabinet", is mede afkomstig van de artillerie, maar behoort tot den generalen staf; de beide andere kapiteins behooren tot de infanterie. Van de luitenants behooren er drie tot de infanterie en één tot de militaire administratie.

d) Hieronder 17 officieren voor den eigenlijken stafdienst bestemd (13 afkomstig van de infanterie, 1 van de artillerie en 3 van de genie). Van de overige 10 waren er 9 infanterie-officier en 1 genie-officier.

e) De officieren die bij den gewestelijken en plaatselijken staf dienst deden, waren allen van de infanterie.

f) Hieronder 8 tijdelijk (voor den tijd van vijf jaren) aangestelde officieren van gezondheid 2de klasse (vreemdelingen).

g) Hiervan 5 der infanterie en 1 der militaire administratie.

De verdeeling naar het geboorteland was voor de officieren en voor de adjudanten-onderofficier, dienstdoende als officier, als volgt:

	Officieren.	Adj.-onderoff. dd. als officier.
afkomstig uit Nederland	1015	10
„ „ Nederlandsch-Indië	308	1
„ „ België	„	„
„ „ Duitschland . . .	28	8
„ „ Frankrijk	„	1
„ van elders	13	„
Totaal . . .	1364	20

1) Gemakshalve worden, waar de wijzigingen officieren *en* minderen betreffen, tegelijk ook de vermeerderingen of verminderingen in het cijfer der laatstbedoelden vermeld, ofschoon de toelichtingen op de „tegenwoordige" formatie der militairen beneden den rang van officier eigenaardig hare plaats behoorden te vinden op blz. 7 dezer bijlage.

B. VERGELIJKEND OVERZICHT van de

OMSCHRIJVING.	ONDEROFFICIEREN EN MINDEREN (uitgenomen de als officier dienstdoende adjudanten-onderofficier), benevens PAARDEN.											
	TEGENWOORDIGE FORMATIE. *a*)						AANWEZIGE STERKTE.					
	Europeanen.	Afrikanen.	Amboineezen.	Andere inlanders.	Totaal.	Paarden.	Europeanen.	Afrikanen.	Amboineezen.	Andere inlanders. *c*)	Totaal.	Paarden en muildieren. *d*)
Topographische dienst	88	»	»	»	*b*) 88	»	75	»	»	»	*e*) 75	»
Infanterie. Staf van het wapen (infanterie-schietschool)	4	»	»	2	6	»	4	»	»	2	6	»
Infanterie. 18 veldbataljons	4882	»	1280	4114	10276	»	4583	47	1732	4575	10937	»
Infanterie. 4 depôtbataljons	1506	»	200	896	2602	»	1434 (4 depôtbataljons en tijdelijke legeruitbreiding)	4	216	2352	4006	»
Infanterie. Tijdelijke legeruitbreiding	»	»	760	3240	4000	»						
Infanterie. Garnizoens-infanterie, subsistenten-kaders en detachementen, suppletie-depôt en strafdetachementen	3030	»	2	6566	9598	»	3299	»	76	6876	10251	»
Infanterie. Op marsch ter bereiking van hunne bestemming	. .	. .	. .	. .	. .	. .	258	2	108	384	752	»
Cavalerie	462	»	»	412	874	723	447	»	3	419	869	699
Artillerie. Staf van het wapen	12	»	»	»	12	»	12	»	»	»	12	»
Artillerie. Artillerie-troepen. Veld- en bergbatterijen op Java	636	»	»	473	1109	483	583	»	»	518	1101	472
Artillerie. Artillerie-troepen. Vestingartillerie op Java	450	»	»	239	689	»	404	»	»	283	687	»
Artillerie. Artillerie-troepen. Artillerie der buitenbezittingen	509	»		369	878	69	466	»	»	348	814	72
Artillerie. Dienst der artillerie-magazijnen en werkplaatsen	387	»	»	62	*f*) 449	»	366	»	»	14	*g*) 380	»
Genie. Staf van het wapen	51	»	»	»	51	»	48	»	»	»	48	»
Genie. Genie-troepen en werklieden	395	»	»	204	599	»	387	»	»	200	587	»
Genie. Dienst der genie-magazijnen	18	»	»	»	18	»	15	»	»	»	15	»
Militaire administratie	90	»	»	»	90	»	90	»	»	»	90	»
Geneeskundige dienst (apothekersbedienden)	»	»	»	»	»	»	12	»	»	»	12	»
Personeel van den hospitaaldienst	867	»	»	661	*h*) 1528	»	576	4	88	428	*i*) 1096	»
Korps militaire schrijvers	589	»	»	»	589	»	339	»	»	»	*k*) 339	»
Korps stafmuzikanten	41	»	»	»	*l*) 41	»	29	»	»	»	*m*) 29	»
Kader en élèves der militaire school en leerlingen der voorbereidende cursussen	151	»	»	2	*n*) 153	»	79	»	»	2	*o*) 81	»
Kader van het korps pupillen	110	»	»	»	110	»	109	»	»	»	109	»
Kader bij het militair huis van arrest en de militaire provoosthuizen	37	»	»	»	37	»	34	»	»	»	34	»
Korps marechaussee te voet	14	»	»	*p*) 204	218	»	14	»	67	136	217	»
TOTAAL ONDEROFFICIEREN EN MANSCHAPPEN	14329	»	2242	17444	34015	1275	*q*) 13663	57	*r*) 2290	*s*) 16537	32547	*d*) 1243
RECAPITULATIE.												
Infanterie	9422	»	2242	14818	26482	»	9578	53	2132	14189	25952	»
Cavalerie	462	»	»	412	874	723	447	»	3	419	869	699
Artillerie	1994	»	»	1143	3137	552	1831	»	»	1163	2994	544
Genie	464	»	»	204	668	»	450	»	»	200	650	»
Andere onderdeelen van het leger	1987	»	»	867	2854	»	1357	4	155	566	2082	»
	14329	»	2242	17444			13663	57	2290	16537		
TOTAAL ALS BOVEN	*t*) 34 015				34015	1275	*u*) 32 547				32547	*d*) 1243
Op 31 December 1889 waren de totalen	14288	»	2184	16042			14159	67	1976	16385		
	t) 32 512				32512	1252	*v*) 32 787				32787	*w*) 1296

VERDERE AANTEEKENINGEN.

a) Tot toelichting van de verschillen met de „normale" formatie diene het volgende:

Infanterie. De noodzakelijkheid bleek om boven de tijdelijk toegestane buitengewone legeruitbreiding met 700 Amboineezen en 2050 andere inlanders nog een aantal van p. m. 1250 inlandsche militairen boven de formatie te voeren (waaronder hoogstens 60 Amboineezen), in 't geheel dus 4000 man, waaronder 760 Amboineezen. Uitgenomen deze uitbreiding, bepaalt zich bij de infanterie het verschil tusschen „normale" en „tegenwoordige" formatie tot de op blz. 5 dezer bijlage reeds vermelde tijdelijke uitbreiding van het *depôtbataljon* ter Sumatra's Westkust, tegen evenredige vermindering van het onder de garnizoens-infanterie uitgetrokken personeel der *strafdetachementen*.

Cavalerie. Ten behoeve van het remonte-depôt in de Preanger Regentschappen en van het in Bantam tijdelijk gebezigde detachement cavalerie zijn (zooals reeds op blz. 5 dezer bijlage is gezegd) tijdelijk boven de normale formatie toegestaan: 15 Europeanen, 12 inlanders en 23 troepenpaarden.

Artillerie. Voor de bergbatterijen is, om de op blz. 5 dezer bijlage vermelde reden, de „tegenwoordige" formatie 40 man (met 34 troepenpaarden) kleiner dan de „normale".

Daarentegen is, ten einde de verschillende posten in Atjeh van de noodige artilleriebezetting te voorzien, voor de artillerie der buitenbezittingen tijdelijk boven de normale formatie toegestaan eene vermeerdering van 70 Europeesche en 6 inlandsche onderofficieren en minderen.

Het personeel der artillerie-werkplaatsen is bovendien tijdelijk uitgebreid met 16 élèves-geweermaker (Europeesche kanonniers 1ste klasse).

Genie. Ten behoeve van een militairen postduivendienst in Atjeh zijn tijdelijk, dus boven de normale formatie, bij de genietroepen toegestaan 6 Europeesche sergeanten of korporaals en 6 Europeesche geniesoldaten 1ste klasse.

Hospitaaldienst. In verband met tijdelijke toestanden wijst de „tegenwoordige" formatie van het hospitaalpersoneel 17 Europeanen minder, daarentegen 25 inlanders meer aan dan waarop de „normale" formatie is berekend.

b) Ongerekend het bij de formatie toegestane niet-militair personeel, namelijk 18 inlandsche teekenaars bij den topographischen dienst en 3 inlandsche élèves-graveur bij het lithographisch etablissement.

c) Naar gelang van hunne verschillende landaarden waren de niet-Amboineesche inlandsche militairen op ult. 1890 over de verschillende wapens en diensten verdeeld als volgt:

	Javanen	Soendaneezen.	Madureezen.	Boegineezen.	Maleiers, enz.	Totalen.
Infanterie	12 501	597	527	317	247	14 189
Cavalerie	304	95	„	17	3	419
Artillerie	947	195	9	7	5	1 163
Genie	169	7	1	13	10	200
Hospitaaldienst	356	15	15	31	11	428
Kader milit. school	2	„	„	„	„	2
Korps marechaussee	136	„	„	„	„	136
Totalen	14 415	909	552	385	276	16 537

Onder de 276 Maleiers enz. zijn begrepen 101 Niassers, 77 Timoreezen en 98 van nog andere landaarden (op 26 der laatstbedoelden en 3 Niassers na, dienden allen bij de infanterie).

d) Muildieren zijn alleen bij de artillerie ingedeeld. Bij de velden bergbatterijen op Java (waarbij ook gerekend is op de tijdelijk in Atjeh gedetacheerde bergbatterij van Magelang) telde men op ult. 1890 354 troepenpaarden en 118 muildieren (waaronder in Atjeh 33 en 23), en bij de sectiën bergartillerie ter Sumatra's Westkust en op Celebes te zamen 40 troepenpaarden en 32 muildieren.

e) Van de bij de formatie voor *militairen* uitgetrokken betrekkingen van graveur, helper-graveur en steendrukker bij het lithographisch etablissement werden er 4 door civiele personen (Europeanen) vervuld. Deze civiele ambtenaren zijn in de opgegeven sterkte *niet* begrepen, en evenmin de 21 inlanders (niet-militairen) bedoeld in aanmerking *b*.

f) Ongerekend het bij de formatie toegestane niet-militair personeel, namelijk bij den artillerie-constructiewinkel 30 Europeanen en 11 inlanders, bij de patroonfabriek 2 Europeanen, bij de buskruitmolens 6 inlanders, en bij de geweermakersschool 1 Europeaan.

g) Bovendien 30 Europeanen en 10 inlanders aan niet-militair personeel (zie de voorgaande aanmerking).

h) Nevens de hier uitgetrokken militairen moeten, volgens de laatstelijk vastgestelde classificatie der ziekeninrichtingen, daarbij nog geëmploieerd zijn 265 niet-militairen (52 Europeanen of Chineezen en 213 inlanders), en verder 886 dwangarbeiders.

i) Bovendien waren nog in dienst 360 niet-militairen (158 Europeanen of Amboineezen, 63 Chineezen en 139 niet-Amboineesche inlanders) ter voorziening in het tekort aan *militairen* voor den hospitaaldienst, en verder aan niet-militair personeel als bedoeld in de voorgaande aanmerking 257 vrije personen (52 Europeanen en Chineezen en 205 inlanders), zoomede 831 dwangarbeiders.

k) Ter voorziening in het tekort aan *militairen* als schrijvers waren bovendien nog in dienst 252 niet-militairen (214 Europeanen, 23 Amboineezen en 15 andere inlanders).

l) Ongerekend 1 inlander-tromdrager (niet-militair). Daarentegen zijn wel medegerekend 10 pupillen (of soldaten), bij de normale formatie facultatief toegestaan ter beproeving of ter opleiding als muzikant.

m) Bovendien 1 inlander-tromdrager (niet-militair); ult. 1890 was bij de stafmuziek geen enkele pupil meer in opleiding (zie de voorgaande aanmerking).

n) Hiervan aan kader 13 man (11 Europeanen, 1 inlandsch tamboer en 1 inlandsch hoornblazer). Van de 140 plaatsen, toegestaan voor élèves en leerlingen, kunnen er hoogstens 30 door „adspirant-officieren" worden ingenomen.

o) Hiervan 25 élèves (sergeanten) bij de militaire school en 42 leerlingen bij de voorbereidende cursussen (19 met den graad van sergeant, 18 met den graad van korporaal en 5 „adspirant-officieren").

p) De formatie van het korps marechaussee, buiten de 14 Europeanen, is hier onder de rubriek „Andere inlanders" vermeld, ofschoon daarvoor zoowel Amboineezen als andere niet-Europeanen kunnen worden gekozen.

q) Eene verdeeling naar het geboorteland is ten aanzien van dit totaal in de hier te lande voorhanden gegevens niet bekend gesteld. Met inbegrip van de 192 Europeanen, behoorende tot de militairen waarvan sprake is in aanmerking *u* sub 1°., was de verdeeling aldus:

afkomstig uit Nederland	8 449
„ „ Nederlandsch-Indië (262 aldaar geboren uit Europeesche ouders en 1320 kleurlingen)	1 582
„ „ België	1 134
„ „ Duitschland	1 943
„ „ Zwitserland	316
„ „ Frankrijk	119
„ „ Luxemburg	195
„ van elders	117
	13 855

r) Verdeeld aldus: 1075 Amboineezen, 1079 Menadoneezen en 136 Alfoeren.

s) Zie aanmerking *c*.

t) Het aantal pupillen (in de opgegeven specificatie *niet* begrepen) bedraagt volgens de formatie: bij het korps pupillen ten hoogste 600 Europeanen, en bij de korpsen 418 niet-Europeanen (62 Afrikanen en Amboineezen en 356 niet-Amboineesche inlanders).

u) In de opgegeven sterkte zijn *niet* begrepen:

1°. de volgende categorieën van militairen, *welke ook niet in de formatie tellen*, als:

a. zij die zich bij het suppletie-depôt bevonden in afwachting van indeeling (allen Europeanen)	„	
b. de bij de subsistentenkaders op scheepsgelegenheid naar Nederland wachtenden (allen Europeanen)	42	
c. de gestraften bij de strafdetachementen (57 Europeanen en 34 niet-Amboineesche inlanders)	91	
d. de gedetineerden in het militair huis van arrest (93 Europeanen, 1 Amboinees en 25 andere inlanders)	119	
	252	
2°. de militairen voor memorie gevoerd, namelijk de onderofficieren-instructeur der korpsen pradjoerits op Java, der barissans op Madura en der gewapende politiedienaren in Bantam en ter Sumatra's Oostkust; de onderofficieren en minderen belast met de waarneming der betrekking van militair ambtenaar of van betrekkingen buiten het leger zoolang hunne militaire verbintenis nog niet is geëindigd, zoomede de met gevangenis gestrafte militairen die niet in het militair huis van arrest zijn opgenomen (91 Europeanen, 1 Amboinees en 18 andere inlanders)		110
3°. de pupillen:		
a. bij het pupillenkorps (allen Europeanen)	472	
b. bij de korpsen opgenomen Afrikaansche en inlandsche soldatenkinderen (7 zoons van Afrikanen en 1 zoon van een inlander)	8	
		480
4°. het korps militaire ambtenaren (ook niet in de op blz. 3 en 6 uitgetrokken *formatie*cijfers begrepen)		26
5°. de civiele personen, in dienst ter vervanging van ontbrekende militairen (zie de aanmerkingen *e*, *i* en *k*), namelijk 399 Europeanen of Amboineezen, 63 Chineezen en 154 inlanders (niet-Amboineezen)		616
6°. de civiele personen, aangewezen voor emplooien waarvoor ook organiek op niet-militairen is gerekend (zie de aanmerkingen *e*, *g*, *i* en *m*), ten getale, met inbegrip nog van 1 Europeeschen opzichter over de dwangarbeiders in Atjeh, van 320 vrije personen (83 Europeanen of Chineezen en 237 inlanders) en 831 dwangarbeiders		1151
Totaal		2635

v) Ongerekend 400 militairen, 476 pupillen en 1729 niet-militairen (waaronder 771 dwangarbeiders) als bedoeld sub *u* hierboven, namelijk:

militairen als bedoeld sub *u* 1°.	296
militairen voor memorie	104
pupillen	476
het korps militaire ambtenaren	22
civiele personen als bedoeld sub *u* 5°.	629
civiele personen als bedoeld sub *u* 6°. (307 vrije lieden en 771 dwangarbeiders)	1078
Totaal	2605

w) Hieronder 159 muildieren.

(5. 5.)

BIJLAGE C.

(Zie hoofdst. D, § 1, van het verslag.)

VERSCHILLENDE OPGAVEN betreffende de samenstelling en distributie van het leger (alleen onderofficieren en minderen) over 1890, benevens een statistiek over de jaren 1886 t/m 1890 betreffende de aanvulling en verliezen zoo aan officieren als aan onderofficieren en minderen.

Koloniaal verslag van 1891. [Nederl. (Oost-) Indië. Bijlage C.]

I. Statistiek van de tijdelijk niet beschikbare, maar toch in de sterkte tellende (tot de formatie behoorende) onderofficieren en minderen, in vergelijking met de sterkte en met de »tegenwoordige" formatie, bij het einde van elk der jaren 1889 en 1890.

a. **Algemeen overzicht.**

ONDEROFFICIEREN EN MINDEREN.	31 December 1889.				31 December 1890.			
	Infanterie.	Cavalerie, artillerie en genie.	Hospitaal-dienst, schrijvers-personeel, enz., enz.	Totalen.	Infanterie.	Cavalerie, artillerie en genie.	Hospitaal-dienst, schrijvers-personeel, enz., enz.	Totalen.
Zieken en geëvacueerden . . .	2828 *a*) (1441)	478 (359)	100 (68)	*b*) 3406 (1868)	2530 (1251)	364 (258)	104 (68)	*b*) 2998 (1577)
Ongeschikt voor den velddienst *c*)	658 (197)	72 (45)	"	730 (242)	301 (168)	44 (36)	"	345 (204)
Recruten	1840 (399)	183 (75)	"	2023 (474)	1419 (310)	268 (76)	"	1687 (386)
Om andere redenen tijdelijk niet beschikbaar *d*)	936 (462)	125 (85)	32 (17)	1093 (564)	932 (446)	118 (81)	29 (25)	1079 (552)
Te zamen tijdelijk niet beschikbaar.	6262 (2499)	858 (564)	132 (85)	7252 (3148)	5182 (2175)	794 (451)	133 (93)	6109 (2719)
Daar de aanwezige sterkte bedroeg	26421 (10019)	4443 (2784)	1923 (1423)	32787 (14226)	25952 (9631)	4513 (2728)	2082 (1361)	32547 (13720)
bleven alzoo beschikbaar (met inbegrip echter van de kwartierzieken *e*)	20159 (7520)	3585 (2220)	1791 (1338)	25535 (11078)	20770 (7456)	3719 (2277)	1949 (1268)	26438 (11001)
„Tegenwoordige" formatie . .	25232 (9422)	4649 (2896)	2631 (1970)	32512 (14288)	26482 (9422)	4679 (2920)	2854 (1987)	34015 (14329)

a) De tusschen () geplaatste cijfers duiden aan hoeveel Europeanen en Afrikanen onder de daarnevens uitgetrokken getallen begrepen zijn.

b) Onder het getal zieken waren begrepen op ult. 1889: 722 geëvacueerden (410 Europeanen, 22 Amboineezen en 290 andere inlanders) en op ult. 1890: 659 geëvacueerden (304 Europeanen, 15 Amboineezen en 340 andere inlanders).

c) Namelijk de zoodanigen die door eene geneeskundige commissie verklaard zijn alleen geschikt te wezen voor benting-, bureau- of hospitaaldienst.

d) Men heeft hierbij op het oog de gedetacheerden bij en de leerlingen van de kaderscholen, de militairen die in afwachting van ontslag naar elders zijn vertrokken (waaronder te verstaan de op paspoort of gagement wachtende militairen voor zooveel zij na hun ontslag in Indië wenschten te blijven), zij die tijdelijk ter beschikking gesteld zijn van andere autoriteiten, zonder voor memorie te worden gevoerd, krijgsraad-arrestanten en door den rechter veroordeelde militairen die hunne straf in eenig provoosthuis ondergaan, en eindelijk vermisten voor zoover zij nog niet uit de sterkte zijn afgevoerd.

e) Onder de voor den werkelijken dienst geschikten zijn medegerekend de reconvalescenten van berriberri, die, hoewel niet gesignaleerd als slechts geschikt voor bentingdienst (op den sterktestaat dan ook niet onder de tijdelijk ongeschikten vermeld), toch ook niet als genoeg valide kunnen worden beschouwd om te velde te worden gezonden. Het aantal militairen tot deze categorie behoorende kan niet met juistheid worden opgegeven.

b. **Specificatie alleen voor de infanterie.**

ONDEROFFICIEREN EN MINDEREN.	31 December 1889.					31 December 1890.				
	Veld-bataljons. (N°. 1 t/m 18).	Depôt-bataljons. (N°. 1 t/m 4).	Garnizoens-infanterie, subsistenten-kaders, suppletie-depôt, straf-detachementen en infanterie-schietschool.	Op reis ter bereiking van hunne bestemming.	Te zamen aan infanterie.	Veld-bataljons. (N°. 1 t/m 18).	Depôt-bataljons. (N°. 1 t/m 4).	Garnizoens-infanterie, subsistenten-kaders, suppletie-depôt, straf-detachementen en infanterie-schietschool	Op reis ter bereiking van hunne bestemming.	Te zamen aan infanterie.
Formatie („tegenwoordige") *a*)	10 276	*b*) 5352	9604	. . . . .	25 232	10 276	*b*) 6602	9604	. . . . .	26 482
Sterkte *a*).	11 241	4351	10320	509	26 421	10 937	4006	10 257	752	25 952
Af: de tijdelijk niet beschikbaren, als:										
zieken en geëvacueerden.	1239	848	741	. . . . .	2828	1255	665	610	. . . . .	2530
ongeschikten voor den velddienst	293	1	364	. . . . .	658	3	6	292	. . . . .	301
recruten	17	1738	85	. . . . .	1840	107	1308	4	. . . . .	1419
om andere redenen tijdelijk niet beschikbaar .	262	415	259	. . . . .	936	205	438	289	. . . . .	932
	1811	3002	1449		6262	1570	2417	1195		5182
Alzoo beschikbaar. . .	9430	1349	8871			9367	1589	9062		
	19 650			509	20159	20018			752	20 770
Naar den landaard bestond het voor werkelijken dienst geschikte en beschikbare gedeelte uit:										
Europeanen	3944	650	2712	164	7470	3776	672	2710	258	7416
Afrikanen.	47	1	"	2	50	36	2	"	2	40
Amboineezen	1439	53	2	117	1611	1557	53	69	108	1787
Andere inlanders . . .	4000	645	6157	226	11028	3998	862	6283	384	11527
Te zamen als boven	9430	1349	8871	509	20159	9367	1589	9062	752	20770

a) Welk aandeel het Europeesch en het Amboineesch en overig inlandsch element in de hier uitgetrokken totalen heeft, is te zien uit den uitvoerigen formatie- en sterktestaat, afgedrukt als bijlage B van dit verslag.

b) De formatie der vier depôtbataljons bedraagt 2602 onderofficieren en minderen; maar het cijfer klimt onder ult. 1889 tot 5352 en onder ult. 1890 tot 6602 man, wanneer bij deze korpsen wordt verantwoord de tijdelijk toegestane legeruitbreiding, in 1890 van 2750 tot 4000 Amboineezen en andere inlanders verhoogd.

II. Aanwezige sterkte op ult. 1890, gesplitst naar de militaire commandementen, met afzonderlijke opgaaf, voor zooveel dit blijkt, van het personeel der infanterie.

MILITAIRE COMMANDEMENTEN.	I. Infanterie (uitgenomen het aantal infanteristen begrepen in rubriek III).					II. Andere wapens en diensten (uitgenomen het aantal niet-infanteristen begrepen in rubriek III).					III. Verpleegd in de ziekeninrichtingen en geëvacueerden a).					IV. Totaal militairen.					V.
	Officieren.	Adjudanten onderofficier dd. officier.	Onderofficieren en minderen. Europeanen en Afrikanen.	Onderofficieren en minderen. Amboineezen en andere inlanders.	Te zamen.	Officieren.	Adjudanten onderofficier dd. officier.	Onderofficieren en minderen. Europeanen en Afrikanen.	Onderofficieren en minderen. Amboineezen en andere inlanders.	Te zamen.	Officieren.	Adjudanten onderofficier dd. officier.	Onderofficieren en minderen. Europeanen en Afrikanen.	Onderofficieren en minderen. Amboineezen en andere inlanders.	Te zamen.	Officieren.	Adjudanten onderofficier dd. officier.	Onderofficieren en minderen. Europeanen en Afrikanen.	Onderofficieren en minderen. Amboineezen en andere inlanders.	Te zamen.	Troepenpaarden en muildieren.
1ste mil. afd. van Java b)	134	„	1511	1877	3388	154	10	656	320	976	11	„	298	152	450	299	10	2465	2349	4814	267
2de „ „ „ „	153	„	2128	2992	5120	148	6	943	766	1709	15	„	612	405	1017	316	6	3683	4163	7846	669
3de „ „ „ „	36	„	405	1007	1412	70	1	418	312	730	5	„	164	138	302	111	1	987	1457	2444	89
Te zamen op Java (en Billiton)	323	„	4044	5876	9920	372	17	2017	1398	3415	31	„	1074	695	1769	726	17	7135	7969	15104	1025
Atjeh en onderhoorigheden	125	„	1667	2522	4189	72	2	599	468	1067	„	„	103	67	170	197	2	2369	3057	5426	120
Sumatra's Westkust	80	„	1027	2513	3540	68	1	314	196	510	2	„	267	327	594	150	1	1608	3036	4644	49
Sumatra's Oostkust	21	„	197	598	795	13	„	49	30	79	„	„	20	41	61	34	„	266	669	935	„
Palembang	28	„	222	704	926	17	„	105	54	159	„	„	19	36	55	45	„	346	794	1140	„
Benkoelen c)	5	„	59	170	229	1	„	13	10	23	„	„	12	29	41	6	„	84	209	293	„
Lampongsche Districten	3	„	23	56	79	2	„	8	2	10	„	„	6	7	13	5	„	37	65	102	„
Banka	7	„	46	209	255	3	„	33	20	53	„	„	6	11	17	10	„	85	240	325	„
Riouw	4	„	57	100	157	2	„	21	19	40	„	„	4	2	6	6	„	82	121	203	„
Westerafd. van Borneo	18	„	168	417	585	12	„	65	34	99	„	„	5	11	16	30	„	238	462	700	„
Z. en Oosterafd. van Borneo	26		279	707	986	16	„	100	29	129	1	„	15	32	47	43	„	394	768	1162	„
Celebes, Menado en Timor. gouv. Celebes en onderh	21	„	201	376	577	17	„	86	78	164	„	„	24	19	43	38	„	311	473	784	49
res. Menado	3	„	25	98	123	1	„	4	5	9	„	„	„	3	3	4	„	29	106	135	„
res. Timor	1	„	14	35	49	1	„	„	2	2	„	„	„	1	1	2	„	14	38	52	„
Amboina en Ternate. res. Amboina	21	„	201	413	614	13	„	73	47	120	„	„	13	44	57	34	„	287	504	791	„
res. Ternate	4	„	41	112	153	1	„	6	2	8	„	„	3	4	7	5	„	50	118	168	„ „
Te zamen in de verschillende commandementen der buitenbezittingen (uitgenomen Atjeh)	242	„	2560	6508	9068	167	1	877	528	1405	3	„	394	567	961	412	1	3831	7603	11434	98
Wijders telde het leger nog: aan korpsen en instellingen niet in bovenstaande opgaven begrepen d)	....	....	....	....	....	....	....	....	....	....	....	....	....	....	....	15	„	251	2	253	„
aan militairen op marsch ter bereiking van hunne bestemming	....	....	....	....	....	....	....	....	....	....	....	....	....	....	....	14	„	134	196	330	„
Totale legersterkte	690	„	8271	14906	23177	611	20	3493	2394	5887	34	„	1571	1329	2900	1364	20	13720	18827	32547	1243

a) In den *emplacement*staat, waaraan de hier voorkomende opgaven zijn ontleend, worden de zieken en geëvacueerden niet wapensgewijze vermeld, zooals wèl het geval is in de aan den *sterkte*-staat ontleende tabel I sub *a* op blz. 2 van deze bijlage. De sterktestaat bevat echter geen territoriale opgaven nopens de distributie van het leger, zooals voor de onderwerpelijke tabel noodig zijn. Bovendien heerscht er tusschen beide opgaven met betrekking tot de geëvacueerden in zoover verschil dat de sterktestaat al de geëvacueerden vermeldt (11 officieren en 659 onderofficieren en minderen), de emplacementstaat daarentegen alleen diegenen die geëvacueerd zijn naar plaatsen *buiten* het commandement waartoe hun korps behoort (10 officieren en 561 onderofficieren en minderen).

b) Tot de eerste militaire afdeeling van Java behooren ook de militaire posten op Billiton, op ult. 1890 in het geheel sterk 1 officier en 60 onderofficieren en minderen der infanterie (7 Europeanen en 53 inlanders) en 2 militairen (inlanders) behoorende tot het personeel van den hospitaaldienst.

c) Tot het militair commandement van Benkoelen behoort het garnizoen van Kepahiang (Palembang), op ult. 1890 sterk 1 officier en 61 onderofficieren en minderen (15 Europeanen en 46 inlanders), waarvan 54 infanteristen (13 Europeanen en 41 inlanders).

d) Hier worden bedoeld: het korps stafmuzikanten te Weltevreden, het kader en de élèves der militaire school te Meester Cornelis en de leerlingen der voorbereidende cursussen aldaar en te Magelang, het kader van het korps pupillen te Gombong, het kader van het militair huis van arrest te Samarang, zoomede het personeel der provoosthuizen te Batavia, Samarang, Willem I, Soerabaija, Padang, Kotta Radja, Palembang en Bandjermasin. Van de hierbedoelde militairen bevindt zich dus alleen het personeel der provoosthuizen gedeeltelijk in de buitenbezittingen, namelijk in Atjeh 3 en te Padang, Palembang en Bandjermasin 6 Europeesche provoostgeweldigers en stokkeknechts.

III. Verantwoording der verliezen en winsten aan officieren, onderofficieren

a. Officieren (ook die uit Nederland gedetacheerd, doch

JAREN.	Aanwezige STERKTE der *in de formatie tellende* officieren op 1 Januari (allen Europeanen of met dezen gelijkgestelden) *a*).	VERLIEZEN. Voorgoed ontvallen. Overleden (daaronder ook de gesneuvelden) *b*).	Gepensioneerd.	Eervol ontslagen zonder pensioen *c*).	Niet-eervol ontslagen of veroordeeld.	Opheffing van detacheering van tijdelijk in Indië dienende officieren van het leger hier te lande.	Tijdelijk ontvallen. Met buitenlandsch verlof vertrokken.	Gedetacheerd geworden bij het leger hier te lande.	Op non-activiteit gesteld, voor memorie gebracht of tijdelijk toegevoegd aan autoriteiten buiten het leger.	Totalen.	WIN… Nieuw benoemd. Speciaal opgeleid: bij de Koninklijke Militaire Academie.	bij andere inrichtingen hetzij hier te lande hetzij elders (geneeskundigen en pharmacenten).	Verkregen uit de korpsen van het leger hier te lande.	Verkregen in Indië zelf (meerendeels afkomstig van de Militaire school te Meester Cornelis).	Overgeplaatst van het leger hier te lande.
1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.	11.	12.	13.	14.	15.	16.
1886. . . .	1350 (55)	*f*) 18	40	7	2	10	58	10	13	158	31	34	21	10	3
1887. . . .	1389 (56)	*g*) 10	48	6	4	10	96	9	9	192	40	29	22	11	"
1888. . . .	1382 (55)	14	30	16	3	15	76	11	18	183	33	20	27	14	2
1889. . . .	1387 (48)	*f*) 23	54	11	1	16	90	7	*g*) 15	217	35	15	19	12	1
1890. . . .	1330 (35)	*g*) 13	40	5	1	9	72	8	32	180	31	22	19	17	2

b. Onderofficieren

JAREN.	ALGEMEEN OVERZICHT. Landaarden.	Effectieve sterkte op 1 Januari.		*Af:* verliezen gedurende het opgegeven jaar.	*Bij:* winsten gedurende het opgegeven jaar.	Effectieve sterkte op 31 December.	*Af:* de *niet* in de formatie tellende categorieën van militairen *h*).	Derhalve wordt de sterkte der *in de formatie tellende* onderofficieren en minderen op 31 December.	Specificatie der … Overleden (hieronder ook de gesneuvelden). *i*) Europeanen en Afrikanen.	Amboineezen. *l*)	Andere inlanders.	Gepasporteerd. Europeanen en Afrikanen.	Amboineezen.	Andere inlanders.	Gegageerd. Europeanen en Afrikanen.	Amboineezen.	Andere inlanders.	Tot officier bevorderd (alleen Europeanen).
1886 . .	Europeanen	13924		1895	1996	14025	188	13837	439	126	539	534	56	589	735	27	532	10
	Afrikanen	91		8	3	86	"	86										
	Amboineezen	1664		230	167	1601	2	1599	1104			1179			1294			10
	Andere inl.	13692		2303	2916	14305	48	14257										
			29371	4436	5082	30017	238	29779										
1887 . .	Europeanen	14025		1485	2240	14780	173	14607	240	44	388	550	54	749	542	20	440	11
	Afrikanen	86		4	6	88	"	88										
	Amboineezen	1601		127	404	1878	2	1876	672			1353			1002			11
	Andere inl.	14305		2139	3587	15753	34	15719										
			30017	3755	6237	32499	209	32290										
1888 . .	Europeanen	14780		1829	2242	15193	209	14984	376	50	565	561	40	921	751	41	504	13
	Afrikanen	88		20	9	77	"	77										
	Amboineezen	1878		136	240	1982	6	1976	991			1522			1296			13
	Andere inl.	15753		2419	2828	16162	30	16132										
			32499	4404	5319	33414	245	33169										
1889 . .	Europeanen	15193		2283	1492	14402	243	14159	389	63	451	661	54	868	991	47	412	12
	Afrikanen	77		11	1	67	"	67										
	Amboineezen	1982		166	163	1979	3	1976	903			1583			1450			12
	Andere inl.	16162		2023	2496	16635	50	16585										
			33414	4483	4152	33083	296	32787										
1890 . .	Europeanen																	
	Afrikanen	14402		2200	1653	13855	192	13663	322	60	459	694	30	1027	976	40	454	17
	Amboineezen	67		14	4	57	"	57										
	Andere inl.	1979		132	444	2291	1	2290	841			1751			1470			17
		16635		2265	2226	16596	59	16537										
			33083	4611	4327	32799	252	32547										

h) Namelijk de gedetineerden, de gestraften bij de strafdetachementen, de militairen die bij de subsistentenkaders op scheepsgelegenheid naar Nederland wachtten en zij die bij het suppletie-depôt vertoefden in afwachting van indeeling. (De „voor memorie" gevoerd wordende militairen blijven hier buiten aanmerking omdat zij, zoolang zij in die positie verkeeren, tijdelijk uit de sterkte zijn afgevoerd.)

i) Het aantal der gesneuvelde onderofficieren en minderen bedroeg in de opgegeven vijf jaren achtereenvolgens 6, 16, 7, 26 en 21 (respectievelijk 1, 4, 2, 14 en 9 Europeanen en 5, 8, 5, 9 en 10 niet-Amboineesche inlanders, alsmede in 1887 4 Amboineezen, in 1889 1 Afrikaan en 2 Amboineezen en in 1890 2 Amboineezen). Als overleden aan de gevolgen van in den strijd bekomen wonden, vindt men over gemelde jaren vermeld achtereenvolgens 19, 17, 7, 17 en 5 militairen beneden den rang van officier en daaronder respectievelijk 9, 12, 5, 10 en 2 Europeanen.

k) Onder deze rubriek worden gerekend: vermisten; met een briefje van ontslag verwijderden; militairen die bij de lijfwachten-dragonders of bij de gouvernementsmarine overgingen; zij die om andere redenen, zonder toekenning van paspoort of gagement, van hunne dienstverbintenis ontheven werden; uit Nederland gedetacheerde militairen die derwaarts terugkeerden, en eindelijk adjudanten-onderofficier die aangewezen worden om dienst te doen als officier.

l) Hier en in de verdere kolommen van dit overzicht worden onder Amboineezen ook verstaan Menadoneezen en Alfoeren.

m) Onder de in deze kolommen opgegeven getallen zijn begrepen achtereenvolgens 8, 4, 20, 11 en 14 Afrikanen. Van hen overleden er 1 in

en minderen tegenover de sterkte, over de jaren 1886 t/m 1890.

zonder de adjudanten-onderofficier dienstdoend officier).

S T E N.							Bovendien behoorde op ult. December tot het leger, maar telde *niet* in de sterkte, het navolgend aantal officieren *d*)			
In activiteit hersteld en van „voor memorie" terug.	Van buitenlandsch verlof teruggekeerd.	Terug van detacheering bij het leger hier te lande.	In dienst gesteld als gedetacheerd van het leger hier te lande.	Totalen.	Voor- of nadeelig verschil tusschen winsten en verliezen.	Derhalve was bij het einde van het jaar de STERKTE der in *de formatie tellende* officieren geklommen of gedaald tot:	met verlof buiten Nederlandsch Indië.	op non-activiteit of „voor memorie".	gedetacheerd bij het Nederlandsche leger of bij inrichtingen hier te lande *e*).	Te zamen.
17.	18.	19.	20.	21.	22.	23.	24.	25.	26.	27.
17	56	12	13	197	+ 39	1389 (56)	132	4	43	179
8	55	10	10	185	— 7	1382 (55)	148	5	43	196
14	58	12	8	188	+ 5	1387 (48)	149	7	43	199
13	47	12	6	160	— 57	1330 (35)	172	8	38	218
30	61	11	21	214	+ 34	1364 (46)	157	8	42	207

A A N M E R K I N G E N.

a) De cijfers, in de kolommen 2 en 23 tusschen ( ) geplaatst, wijzen aan hoevele tot het Nederlandsche leger behoorende officieren (als gedetacheerd in Indië) in de opgegeven sterkte van het Indische officierskorps begrepen waren.

b) In de behandelde vijf jaren sneuvelden 5 officieren (4 in 1889 en 1 in 1890), en overleden er 2 (1 in 1886 en 1 in 1890) aan de gevolgen van voor den vijand bekomen wonden.

c) Meerendeels tijdelijk (voor vijf jaren) benoemde officieren van gezondheid (vreemdelingen). Onder de 5 in 1890 zonder pensioen ontslagen officieren waren 4 vreemde geneeskundigen begrepen.

d) Eene specificatie naar gelang van de wapens of diensten waartoe de *niet* in de sterkte tellende officieren behoorden, vindt men op blz. 5 van de jaarlijksche bijlage B.

e) Hieronder ook de officieren die de lessen bij de 2de afdeeling van de krijgsschool of bij den intendance-cursus volgden. Van de tijdelijk bij het leger hier te lande dienende Indische officieren vervingen er bij het einde van elk der opgegeven jaren achtereenvolgens 27, 27, 27, 23 en 26 de plaatsen van in Indië gedetacheerde officieren van het Nederlandsche leger.

f) Hieronder 2 gedetacheerde officieren van het Nederlandsche leger.

g) Hieronder 1 officier als voren.

en minderen.

VERLIEZEN.											
Gevonnisd.			Afgevoerd als „voor memorie" gebracht.			Gedeserteerd of om andere dan in de voorgaande kolommen opgegeven redenen afgevoerd *k*).			Totalen.		
Europeanen en Afrikanen.	Amboineezen.	Andere inlanders.	Europeanen en Afrikanen.	Amboineezen.	Andere inlanders.	Europeanen en Afrikanen.	Amboineezen.	Andere inlanders.	Europeanen en Afrikanen *m*).	Amboineezen.	Andere inlanders.
72	2	23	31	1	10	82	18	610	1903	230	2303
97			42			710			4436		
55	2	31	17	„	„	74	7	531	1489	127	2139
88			17			612			3755		
34	„	22	22	„	2	92	5	405	1849	136	2419
56			24			502			4404		
61	„	35	22	„	4	158	2	253	2294	166	2023
96			26			413			4483		
13	„	20	33	„	4	159	2	301	2214	132	2265
33			37			462			4611		

Specificatie der WINSTEN.																	
Aangekomen suppletietroepen uit Nederland.			Werving in Indië *o*).							Als terug van desertie, als niet meer „voor memorie" gevoerd of om andere redenen weder in de sterkte opgenomen.				Totalen.		
Nederlanders.	Vreemdelingen *n*).	Te zamen.	Europeanen en Afrikanen *p*).	Amboineezen, Menadoneezen en Alfoeren *q*).	Javanen (waaronder Soendaneezen) *r*).	Madureezen.	Boegineezen.	Maleiers.	Te zamen.	Europeanen en Afrikanen *s*).	Amboineezen.	Andere inlanders.	Te zamen.	Europeanen en Afrikanen *t*).	Amboineezen.	Andere inlanders.
1324	436	1760	206 (29)	162 (5)	2643 (10)	56	72 (5)	42 (1)	3181 (50)	33	5	103	141	1999	167	2916
														5082		
1573	414	1987	231 (21)	398 (2)	3359 (22)	43	66 (2)	29 (2)	4126 (49)	28	6	90	124	2246	404	3587
														6237		
1321	687	2008	205 (26)	237 (3)	2606 (29)	94	26 (3)	30 (1)	3198 (62)	38	3	72	113	2251	240	2828
														5319		
902	381	1283	170 (18)	161 (2)	2130 (18)	129	81 (2)	62	2733 (40)	40	2	94	136	1493	163	2496
														4152		
1073	363	1436	174 (26)	442 (5)	1875 (18)	147 (2)	50 (1)	59	2747 (52)	47		95	144	1657	444	2226
														4327		

1887, 1 in 1888, 2 in 1889 en 1 in 1890; werden gepasporteerd 3 in elk der jaren 1886, 1888 en 1889; verlieten het leger met gagement: in 1886 t/m 1890 achtereenvolgens 5, 2, 15, 5 en 12, en werd in elk der jaren 1887, 1888, 1889 en 1890 1 om andere dan de genoemde redenen uit de sterkte afgevoerd.

n) De suppletietroepen bestonden dus in de opgegeven jaren achtereenvolgens voor p. m. 25, 21, 34, 29.7 en 25.3 pct. uit vreemdelingen.

o) De in deze rubriek tusschen ( ) geplaatste cijfers wijzen het aantal aan van hen die reeds vroeger gediend hebben; dit aantal is in het daarboven geplaatste cijfer begrepen.

p) Onder de in deze kolom opgegeven getallen zijn begrepen achtereenvolgens 3, 6, 9, 1 en 3 Afrikanen. Onder hen was er één (in 1888) die reeds vroeger gediend had.

q) De in deze kolom voorkomende getallen zijn voor elk der opgegeven jaren aldus te specificeeren: Amboineezen achtereenvolgens 61 107, 49, 48 en 258; Menadoneezen 81, 278, 166, 105 en 175, en Alfoeren (niet-Christenen) 20, 13, 22, 8 en 9.

r) Het aantal Soendaneezen, in de opgegeven cijfers begrepen, beliep achtereenvolgens 23, 56, 78, 198 en 453.

s) Onder deze rubriek was in de opgegeven jaren slechts 1 Afrikaan begrepen en wel in 1890.

t) Zie de noten *p* en *s*.

IV. Numerieke opgaaf betreffende de mutatiën onder de Europeesche (en

Omschrijving der mutatiën.	Infanterie b).										Cava				
	Onderofficieren.					Korporaals.					Onderofficieren.				
	1886.	1887.	1888.	1889.	1890.	1886.	1887.	1888.	1889.	1890.	1886.	1887.	1888.	1889.	1890.
															Uit de sterkte
Overleden	22	29	34	34	34	32	16	23	24	23	1	3	„	1	2
Gepasporteerd	81	90	66	80	112	38	30	28	39	42	5	5	4	1	5
Gegageerd	82	58	c) 73	105	169	c) 43	c) 34	c) 39	d) 54	c) 97	2	1	3	2	8
Bevorderd tot officier	„	„	1	„	14	„	„	„	„	„	„	„	„	„	„
„ „ dienstdoend officier	„	„	„	„	„	„	„	„	„	„	„	„	„	„	1
„ „ onderofficier	„	„	„	„	„	170	173	c) 174	d) 192	227	„	„	„	„	„
Gecondemneerd	1	2	„	2	1	„	2	1	2	„	„	„	„	„	„
„Voor memorie" gebracht	13	12	13	13	27	„	„	„	„	1	„	1	„	„	„
Gedegradeerd of teruggesteld	39	27	22	25	20	79	79	46	45	40	4	2	3	6	1
Geremplaceerd	„	„	„	„	„	„	„	„	„	„	„	„	„	„	„
Vermist	1	„	„	1	„	4	„	„	„	2	„	„	„	„	„
Eervol ontslagen (volontairs)	1	1	1	„	„	„	„	„	„	„	„	„	„	„	„
Overgegaan bij andere wapens of diensten	31	35	17	22	37	24	28	15	12	24	„	1	„	„	„
„ „ de militaire school of bij de voorbereidende cursussen	5	24	16	6	55	2	„	„	„	„	„	„	„	„	„
Naar Nederland teruggekeerd	„	„	„	„	2	„	„	„	„	2	„	„	„	„	„
Totaal	276	278	c) 243	288	471	c) 392	c) 362	d) 326	g) 368	c) 458	12	13	10	10	17
															In de sterkte
Uit Nederland aangekomen	95	145	115	68	85	125	68	73	24	77	2	5	6	2	2
Verkregen uit de korpsen	170	173	c) 174	d) 192	229	302	g) 229	d) 231	d) 335	h) 313	11	7	4	9	12
In Indië aangeworven	4	8	5	6	11	1	1	1	2	2	„	„	„	„	1
Teruggesteld van dienstdoend officier	„	„	„	„	„	„	„	„	„	„	„	1	1	„	„
Van „voor memorie" terug	13	9	11	13	18	1	„	„	„	„	„	1	„	„	„
Van „vermist" terug	„	„	„	„	„	„	„	„	„	1	„	„	„	„	„
Overgenomen van andere wapens of diensten	8	11	8	„	38	6	5	12	1	21	„	„	„	„	„
Teruggeplaatst van de militaire school of van de voorbereidende cursussen	2	2	1	„	55	„	„	„	„	„	„	„	„	„	„
Voorloopig gepasporteerd, doch bij herkeuring weder geschikt bevonden	„	„	„	„	„	„	„	„	„	„	„	„	„	„	„
Totaal	292	348	c) 314	d) 279	436	435	g) 303	d) 317	d) 362	h) 414	13	14	11	11	15
Alzoo *meer* in de sterkte gebracht dan afgevoerd	16	70	71	„	„	43	„	„	„	„	1	1	1	1	„
Alzoo *minder* in de sterkte gebracht dan afgevoerd	„	„	„	9	35	„	59	9	6	44	„	„	„	„	2

a) Nopens het Amboineesch en overig inlandsch kader kan een overzicht als in deze tabel voorkomt niet met de vereischte nauwkeurigheid worden opgemaakt.
Het aantal gegradueerden van Afrikaanschen landaard, uitsluitend bij de infanterie, bedroeg op 31 December 1890 7 sergeanten en 13 korporaals.

b) Hierbij buiten aanmerking gelaten het kader bij het militair huis van arrest en bij het korps pupillen.

c) Hieronder 1 Afrikaan.

Afrikaansche) *a*) onderofficieren en korporaals gedurende de jaren 1886 t/m 1890.

LERIE.					ARTILLERIE.										GENIE.									
Korporaals.					Onderofficieren.					Korporaals.					Onderofficieren.					Korporaals.				
1886.	1887.	1888.	1889.	1890.	1886.	1887.	1888.	1889.	1890.	1886.	1887.	1888.	1889.	1890.	1886.	1887.	1888.	1889.	1890.	1886.	1887.	1888.	1889.	1890.

afgevoerd.

2	3	2	5	"	8	4	6	7	8	5	4	5	2	3	3	6	5	6	1	"	2	2	2	3
2	2	2	8	"	14	22	19	17	23	2	5	5	14	10	3	3	4	10	5	3	3	3	3	6
"	1	1	6	4	19	14	18	27	20	7	3	7	6	5	8	11	15	19	13	4	4	5	2	4
"	"	4	"	"	1	"	1	*e*) 2	*e*) 1	"	"	"	"	"	"	"	"	"	*e*) 2	"	"	"	"	"
"	"	"	"	"	3	2	6	6	6	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"
11	7	"	9	12	"	"	"	"	"	27	29	17	19	46	"	"	"	"	"	5	12	19	25	14
1	"	"	1	"	1	"	"	2	"	"	1	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"
"	"	"	"	"	1	1	"	"	2	1	1	1	"	"	"	"	1	"	"	"	"	"	"	"
4	2	4	4	1	2	8	8	6	4	8	6	16	6	7	1	1	2	"	"	5	4	1	10	2
"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"
"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"
"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"
"	*f*) 1	"	1	"	2	3	4	2	4	3	6	1	3	"	"	2	"	"	"	1	5	"	1	"
"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"
"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"
20	16	13	34	17	51	54	62	69	68	53	55	52	50	71	15	23	27	35	21	18	30	30	43	29

gebracht.

1	2	6	3	7	12	34	20	13	10	2	20	9	"	1	3	4	1	7	8	7	6	8	3	3
18	11	7	30	11	27	29	30	21	47	64	56	21	45	56	5	12	19	25	14	20	17	25	35	34
"	"	"	"	"	1	"	"	"	"	"	"	"	"	"	2	"	1	2	"	"	"	"	"	"
"	"	"	"	"	4	2	6	8	4	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"
"	"	"	"	"	"	2	"	1	1	"	1	"	"	"	"	1	1	1	"	"	"	"	"	"
"	"	"	"	"	1	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"
"	2	"	"	"	5	"	1	"	3	2	1	"	"	2	3	"	"	1	"	"	1	1	"	1
"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"
"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"
19	15	13	33	18	50	67	57	43	65	68	78	30	45	59	13	17	22	36	22	27	24	34	38	38

"	"	"	"	1	"	13	"	"	"	15	23	"	"	"	"	"	"	1	1	9	"	4	"	9
1	1	"	1	"	1	"	5	26	3	"	"	22	5	12	2	6	5	"	"	"	6	"	5	"

d) Hieronder 2 Afrikanen.

e) Magazijnmeester of magazijnmeesters.

f) Overgegaan bij de lijfwacht-dragonders.

g) Hieronder 4 Afrikanen.

h) Hieronder 6 Afrikanen.

(5. 6.)

BIJLAGE **D**.

(Zie hoofdst. **D**, § 1, van het verslag.)

STATISTIEK van de behandelde zieken, de overledenen en de afgekeurden bij het Indische leger in de jaren 1886 tot en met 1890. *a*)

I. Algemeen overzicht.

JAREN.	Gemiddelde sterkte (voor zooveel betreft de garnizoenen enz. waar officieren van gezondheid zijn geplaatst).	Behandeld.	Hersteld.	Overleden.	Afgekeurd.	Percentsgewijze verhouding van de overledenen tot de:		Percentsgewijze verhouding van de afgekeurden tot de:	
						behandelden.	sterkte.	behandelden.	sterkte.
				Java en Madura. *b*).					
1886	14 495	37 859	34 738	292	1 057	0.77	2.01	2.79	7.29
1887	16 198	40 813	37 391	275	1 174	0.67	1.69	2.88	7.25
1888	18 055	33 300	29 252	428	1 598	1.29	2.37	4.79	8.85
1889	17 415	33 320	29 154	390	1 827	1.17	2.24	5.48	10.49
1890	15 654	32 591	28 643	359	1 611	1.10	2.29	4.94	10.29
				Atjeh en onderhoorigheden.					
1886	3 277	12 582	11 176	618	328	4.91	18 86	2.61	10.01
1887	4 312	12 035	10 972	293	125	2.43	6.79	1 04	2.89
1888	5 123	9 931	8 874	299	126	3.01	5.83	1.27	2.46
1889	5 187	9 360	8 254	283	62	3.02	5.46	0.66	1.20
1890	5 177	9 043	8 269	224	154	2 47	4.33	1.70	2.97
				Overige buitenbezittingen. *c*).					
1886	10 313	24 464	23 370	169	*d*) 190	0.69	1.64	0.77	1.84
1887	10 744	26 001	24 707	155	*d*) 271	0.59	1.44	1.04	2.52
1888	10 725	17 722	16 303	195	*d*) 265	1.10	1.82	1.49	2.47
1889	11 057	16 513	15 084	141	*d*) 327	0.85	1.27	1.98	2.96
1890	10 896	16 303	14 811	167	*d*) 341	1.02	1.53	2.09	3.13
				Algemeene totalen.					
1886	28 085	74 905	69 284	1 079	1 575	1.44	3.84	2.10	5.61
1887	31 254	78 849	73 070	723	1 570	0.92	2.31	1.99	5.02
1888	33 903	60 953	54 429	922	1 989	1.51	2.72	3.26	5.87
1889	33 659	59 193	52 492	814	2 216	1.38	2.42	3.74	6.58
1890	31 727	57 937	51 723	750	2 106	1.29	2.36	3.64	6.64

a) Bij het vergelijken van de cijfers der laatste drie jaren met die over 1886 en 1887 houde men in het oog dat vroeger geen vaste regel bestond omtrent het al dan niet mederekenen van de kwartierzieken beneden den rang van officier, maar dat, van 1888 af, in de gegevens voor het „summier ziekenrapport", waaraan de in deze bijlage vervatte statistiek is ontleend, met bedoelde kwartierzieken geen rekening meer wordt gehouden. De cijfers van 1888 t/m. 1890 hebben dus alleen betrekking tot de militairen die in ziekeninrichtingen en tot de officieren die in het garnizoen werden behandeld.

Wat de rubriek „overledenen" betreft, zijn van 1888 af in deze tabel ook niet meer verantwoord die op het slagveld gebleven of elders gestorven militairen die in eene militaire ziekeninrichting alleen werden ingebracht om van daar uit begraven worden.

b) In de opgaven betreffende Java en Madura is ook de bezetting van Billiton begrepen.

Wat de afgekeurden betreft, moet nog opgemerkt worden dat de opgaaf omvat al degenen die te Weltevreden of Soerabaija afgekeurd werden, onverschillig of zij uit garnizoenen van Java dan wel van de Buitenbezittingen afkomstig waren.

c) Zonder Billiton.

d) Ongerekend (verg. noot *b*) de afgekeurden afkomstig uit de garnizoenen in de gewesten Benkoelen, Lampongsche Districten Palembang, Sumatra's Oostkust, Riouw, Banka, Billiton, Wester afdeeling van Borneo en Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo als behoorende tot het ressort van de geneeskundige commissiën tot onderzoek en afkeuring van militairen te Weltevreden en Soerabaija.

II. Overzicht van de voornaamste ziektevormen.

Ziektevormen.	Jaren en groepen van gewesten. a)	Behandeld. Euro-peanen.	Behandeld. Afri-kanen.	Behandeld. In-landers.	Behandeld. Te zamen.	Hersteld. Euro-peanen.	Hersteld. Afri-kanen.	Hersteld. In-landers.	Hersteld. Te zamen.	Overleden. Euro-pe-anen.	Overleden. Afri-ka-nen.	Overleden. In-lan-ders.	Overleden. Te za-men.	Afgekeurd. Euro-pe-anen.	Afgekeurd. Afri-ka-nen.	Afgekeurd. In-lan-ders.	Afgekeurd. Te za-men.
Malaria-ziekten.	1890 I	4374	19	2524	6917	4092	19	2340	6451	30	»	39	69	44	»	50	94
	1890 II	1153	»	951	2104	1116	»	906	2022	9	»	14	23	1	»	3	4
	1890 III	1342	»	2070	3412	1249	»	1992	3241	10	»	19	29	9	»	9	18
Totalen .	. . . . .	6869	19	5545	12433	6457	19	5238	11714	49	»	72	121	54	»	62	116
In de vier voorafgaande jaren waren de totalen	1886	11610	11	8914	20535	11245	11	8738	19994	71	»	47	118	41	»	21	62
	1887	10929	24	11247	22200	10505	23	10948	21476	45	»	61	106	51	»	38	89
	1888	6663	15	5225	11903	6265	14	4897	11176	60	1	62	123	53	»	74	127
	1889	7496	12	5097	12605	7035	12	4783	11830	66	»	70	136	48	»	62	110
Cholera	1890 I	95	»	36	131	30	»	5	35	65	»	30	95	»	»	»	»
	1890 II	39	»	16	55	18	»	4	22	20	»	12	32	»	»	»	»
	1890 III	18	»	11	29	3	»	3	6	13	»	8	21	»	»	»	»
Totalen .	. . . . .	152	»	63	215	51	»	12	63	98	»	50	148	»	»	»	»
In de vier voorafgaande jaren waren de totalen	1886	84	»	18	102	32	»	4	36	52	»	14	66	»	»	»	»
	1887	10	»	2	12	5	»	2	7	5	»	»	5	»	»	»	»
	1888	195	»	100	295	77	»	36	113	107	»	62	169	»	»	»	»
	1889	158	2	45	205	47	1	8	56	111	1	37	149	»	»	»	»
Dysenterie . . . (tropische)	1890 I	15	»	7	22	10	»	6	16	3	»	»	3	1	»	»	1
	1890 II	1	»	»	1	»	»	»	»	»	»	»	»	1	»	»	1
	1890 III	2	»	1	3	»	»	»	»	2	»	1	3	»	»	»	»
Totalen .	. . . . .	18	»	8	26	10	»	6	16	5	»	1	6	2	»	»	2
In de vier voorafgaande jaren waren de totalen	1886	50	»	5	55	27	»	3	30	17	»	2	19	1	»	»	1
	1887	21	»	2	23	8	»	2	10	9	»	»	9	4	»	»	4
	1888	17	»	14	31	9	»	8	17	5	»	6	11	1	»	»	1
	1889	18	»	3	21	10	»	»	10	5	»	3	8	2	»	»	2
Leverziekte . . .	1890 I	123	»	14	137	83	»	7	90	11	»	4	15	21	»	3	24
	1890 II	38	»	2	40	34	»	2	36	2	»	»	2	»	»	»	»
	1890 III	79	»	7	86	60	»	4	64	3	»	3	6	3	»	»	3
Totalen .	. . . . .	240	»	23	263	177	»	13	190	16	»	7	23	24	»	3	27
In de vier voorafgaande jaren waren de totalen	1886	220	»	20	240	184	»	14	198	12	»	3	15	7	»	2	9
	1887	194	»	19	213	151	»	11	162	12	»	3	15	15	»	»	15
	1888	226	»	30	256	170	»	21	191	12	»	2	14	15	»	3	18
	1889	275	»	39	314	206	»	26	232	12	»	5	17	27	»	5	32
Berriberri	1890 I	174	»	1052	1226	94	»	484	578	2	»	40	42	60	»	446	506
	1890 II	866	6	2430	3302	797	5	2135	2937	10	»	121	131	19	»	54	73
	1890 III	255	1	830	1086	206	»	547	753	3	»	28	31	8	»	51	59
Totalen .	. . . . .	1295	7	4312	5614	1097	5	3166	4268	15	»	189	204	87	»	551	638
In de vier voorafgaande jaren waren de totalen	1886	3551	3	5850	b) 9404	2974	3	4489	7466	108	»	412	520	203	»	567	770
	1887	1947	1	4846	c) 6794	1738	1	3687	5426	15	»	246	261	94	»	433	527
	1888	1876	6	5312	7194	1661	5	3865	5531	9	»	d) 525	d) 534	88	»	619	707
	1889	1177	3	3687	4867	865	2	2548	3415	21	»	220	241	104	1	405	510

Ziektevormen.	Jaren en groepen van gewesten. a)	Behandeld.				Hersteld.				Overleden.				Afgekeurd.			
		Europeanen.	Afrikanen.	Inlanders.	Te zamen.	Europeanen.	Afrikanen.	Inlanders.	Te zamen.	Europeanen.	Afrikanen.	Inlanders.	Te zamen.	Europeanen.	Afrikanen.	Inlanders.	Te zamen.
Lepra	1890 I	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»
	1890 II	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»
	1890 III	1	»	»	1	1	»	»	1	»	»	»	»	»	»	»	»
Totalen .	. . . . .	1	»	»	1	1	»	»	1	»	»	»	»	»	»	»	»
In de vier voorafgaande jaren waren de totalen	1886	1	»	2	3	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»
	1887	2	»	3	5	»	»	»	»	»	»	»	»	1	»	»	1
	1888	3	»	5	8	»	»	1	1	»	»	»	»	3	»	4	7
	1889	2	»	1	3	»	»	»	»	»	»	»	»	2	»	1	3
Syphilis	1890 I	589	1	124	714	501	1	105	607	1	»	1	2	15	»	5	20
	1890 II	50	»	9	59	38	»	8	46	»	»	»	»	1	»	»	1
	1890 III	148	»	54	202	134	»	42	176	»	»	»	»	1	»	4	5
Totalen .	. . . . .	787	1	187	975	673	1	155	829	1	»	1	2	17	»	9	26
In de vier voorafgaande jaren waren de totalen	1886	854	1	210	1065	759	1	182	942	3	»	1	4	21	»	5	26
	1887	959	2	254	1215	853	2	213	1068	3	»	1	4	14	»	17	31
	1888	883	3	229	1115	782	3	183	968	6	»	1	7	14	»	12	26
	1889	802	8	190	1000	712	7	160	879	»	»	1	1	12	»	10	22
Venerische ziekten	1890 I	5141	56	2853	8050	4654	51	2573	7278	3	»	14	17	9	»	28	37
	1890 II	337	1	181	519	303	1	172	476	1	»	3	4	»	»	»	»
	1890 III	807	»	939	1746	741	»	833	1574	1	»	2	3	»	»	1	1
Totalen .	. . . . .	6285	57	3973	10315	5698	52	3578	9328	5	»	19	24	9	»	29	38
In de vier voorafgaande jaren waren de totalen	1886	5840	28	2948	8816	5388	25	2717	8130	4	»	9	13	4	»	18	22
	1887	6940	36	3437	10413	6428	35	3151	9614	2	»	19	21	12	»	27	39
	1888	6380	50	3446	9876	5819	48	3124	8991	9	»	10	19	10	»	41	51
	1889	6724	44	3949	10717	6172	43	3601	9816	8	»	26	34	8	»	34	42
Overige ziekten.	1890 I	8319	37	7038	15394	7384	32	6172	13588	40	1	75	116	455	4	470	929
	1890 II	1498	3	1462	2963	1369	3	1358	2730	15	»	17	32	42	»	33	75
	1890 III	3615	»	6123	9738	3278	»	5718	8996	32	»	42	74	106	»	149	255
Totalen .	. . . . .	13432	40	14623	28095	12031	35	13248	25314	87	1	134	222	603	4	652	1259
In de vier voorafgaande jaren waren de totalen	1886	18043	58	16584	e) 34685	16830	52	15606	32488	173	»	151	324	341	4	340	685
	1887	18846	95	19033	f) 37974	17473	84	17750	35307	151	1	150	302	332	3	529	864
	1888	15499	64	14712	30275	14003	55	13383	27441	127	»	118	245	462	7	583	1052
	1889	14785	46	14630	29461	13056	37	13161	26254	114	»	114	228	751	7	737	1495
Algemeene totalen. .	1886	40253	101	34551	74905	37439	92	31753	69284	440	»	639	1079	618	4	953	1575
	1887	39848	158	38843	78849	37161	145	35764	73070	242	1	480	723	523	3	1044	1570
	1888	31742	138	29073	60953	28786	125	25518	54429	335	1	d) 586	d) 922	646	7	1336	1989
	1889	31437	115	27641	59193	28103	102	24287	52492	337	1	476	814	954	8	1254	2216
	1890	29079	124	28734	57937	26195	112	25416	51723	276	1	473	750	796	4	1306	2106

a) Onder I is te verstaan Java en Madura (met inbegrip van Billiton); onder II Atjeh en onderhoorigheden, doch onder de bij deze groep gebrachte militairen zijn begrepen zij die, na evacuatie uit Atjeh, herstelden van — stierven aan — of afgekeurd werden wegens de onmiddellijke gevolgen van hunne in Atjeh opgedane ziekte; onder III de Buitenbezittingen, met uitzondering van Billiton en Atjeh.

Bij het vergelijken van de cijfers over de laatste drie jaren met dei over 1886 en 1887 houde men rekening met het aangeteekende in noot a op blz. 1 dezer bijlage.

b) Blijkens nader verkregen opgaven beliep het totaal der in 1886 wegens berriberri in behandeling gekomen militairen (daaronder die welke van het voorafgegane jaar in behandeling waren gebleven), niet 9404, maar 8926. Men heeft hier nog eerstgenoemd totaal behouden, omdat niet blijkt hoe het verbeterde totaal over de verschillende landaarden verdeeld was.

c) Ook hier is, om dezelfde reden als in de voorgaande noot een foutief totaal behouden. Het juiste totaal beliep, volgens nade verkregen opgaven, 6529.

d) Waaronder 3 die reeds waren afgekeurd, doch, in afwachting van hunne stukken, weder in de ziekeninrichting moesten worden opgenomen.

e) Hiervoor moet gelezen worden 35 163. Het blijkt echter niet hoe dit verbeterd totaal over de verschillende landaarden is te verdeelen.

f) Hiervoor moet gelezen worden 38 239. Overigens als in de voorgaande noot.

III. Verdeeling van de in tabel n°. 1 bedoelde behandelden, hersteldeu, afgekeurden

ZIEKENINRICHTINGEN, ENZ.	Gemiddelde sterkte over 1890. *a*)			Onder behandeling gebleven op 31 December 1889.			Aantal der gedurende					
							bijgekomenen:					
							uit het garnizoen.			bij evacuatie. *b*)		
	Europeanen.	Afrikanen.	Inlanders.	Europeanen.	Afrikanen.	Inlanders.	Europeanen.	Afrikanen.	Inlanders.	Europeanen.	Afrikanen.	Inlanders.
JAVA EN MADURA												
Hospitaal te Weltevreden	1191	»	939	198	»	155	*d*)3938	1	*d*)2410	222	»	310
Ziekenzaal » Meester-Cornelis	908	»	825	6	»	»	318	»	136	»	»	»
Hospitaal » Buitenzorg	359	»	377	35	»	27	48	»	426	6	»	37
» » Serang	69	»	126	4	»	4	95	»	172	8	»	8
Ziekenzaal » Palimanang *c*)	18	»	52	2	»	7	17	»	67	»	»	»
» » Tandjong Pandan (Billiton)	7	»	47	1	»	2	6	»	20	1	»	1
Gezondheids etablissement te Sindanglaija	2	»	»	90	»	»	»	»	»	192	»	8
» » Soekaboemi	3	»	»	87	»	3	»	»	»	226	»	49
Ziekenzaal te Batoe Djadjar	60	»	24	10	»	»	95	»	30	»	»	»
Hospitaal » Samarang	639	1	347	135	»	69	1884	5	1110	266	1	90
Bad-etablissement te Pelantoengan	20	»	13	12	»	»	14	»	»	37	»	13
Reconvalescenten-gesticht te Oenarang	13	»	13	51	»	4	10	1	5	265	»	23
Ziekenzaal te Babakan *f*)	»	»	»	»	»	»	45	»	21	»	»	»
Hospitaal » Willem I	471	13	539	119	4	63	*g*)1784	*g*) 67	*g*)1323	3	»	»
Ziekenzaal » Banjoebiroe	216	15	247	1	»	»	18	»	»	»	»	»
Hospitaal » Magelang	1281	10	1455	205	»	117	2971	10	2925	16	»	1
» » Salatiga	369	1	318	64	»	21	732	2	349	13	»	»
» » Djokjokarta	188	»	179	19	»	9	519	»	243	16	»	17
» » Soerakarta	236	15	181	38	»	23	511	20	471	1	»	2
» » Kedongkebo	155	»	276	30	»	31	568	1	719	»	»	»
» » Gombong	591	»	9	*h*) 14	»	1	818	»	3	18	»	4
» » Ngawi	175	»	52	16	»	6	229	»	210	»	»	»
Ziekenzaal » Klatten	104	»	8	14	»	»	201	»	5	»	»	»
Hospitaal » Tjilatjap	15	»	5	»	»	»	29	»	8	»	»	2
Ziekenzaal » Patjitan *i*)	4	»	60	»	»	3	»	»	9	»	»	»
Hospitaal » Soerabaija	670	»	652	65	»	60	1079	1	858	144	»	188
» » Malang	361	»	704	54	»	70	743	»	822	38	1	40
Ziekenzaal » Banjoewangi	3	»	23	»	»	»	3	»	9	»	»	»
Expeditionnaire troepen op Flores *k*)	...	...	...	...	...	...	211	»	312	»	»	»
» » in Edi (Atjeh's oostkust *k*).	...	...	...	...	...	...	104	»	26	»	»	»
Totalen voor Java en Madura met Billiton	8128	55	7471	1270	4	675	17490	108	12689	1472	2	793

a) De hiervermelde sterktecijfers hebben alleen betrekking tot die garnizoenen, enz. waar officieren van gezondheid zijn geplaatst (zie echter noot *g*).

b) Daar ook evacuatiën plaats vonden rechtstreeks van uit de in deze tabel genoemde garnizoenen, zoomede van plaatsen waar geen geneesheer was, zijn de totaalcijfers der „bij evacuatie" bijgekomenen hooger dan die in de rubriek „geëvacueerden."

c) Verg. noot *k*.

d) Hieronder ook eenige van Meester-Cornelis afkomstige lijders, die niet vooraf in de ziekenzaal daar ter plaatse waren opgenomen geweest.

e) De opgaven loopen tot 30 September 1890 (vermoedelijk was na dien tijd geen officier van gezondheid voor Palimanang beschikbaar geweest).

en overledenen over de verschillende ziekeninrichtingen, enz.

het jaar 1890:

herstelden.			geëvacueerden.			afgekeurden.			overledenen.			Blijven onder behandeling op 31 December 1890.		
Europeanen.	Afrikanen.	Inlanders.	Europeanen.	Afrikanen.	Inlanders.	Europeanen.	Afrikanen.	Inlanders.	Europeanen.	Afrikanen.	Inlanders.	Europeanen.	Afrikanen.	Inlanders.
(MET BILLITON). c)														
3534	1	2103	337	»	62	253	»	559	17	»	48	217	»	103
297	»	129	19	»	5	»	»	»	1	»	1	7	»	1
478	»	390	77	»	63	»	»	»	»	»	3	34	»	34
89	»	177	11	»	2	»	»	»	1	»	2	6	»	3
17	»	74	2	»	»	»	»	»	»	»	»	...	...	...
4	»	17	4	»	3	»	»	»	»	»	1	»	»	2
142	»	2	102	»	1	»	»	»	1	»	»	37	»	5
225	»	41	51	»	3	»	»	»	2	»	1	35	»	7
86	»	23	16	»	5	»	»	»	»	»	1	3	»	1
1661	3	933	190	»	41	287	3	216	18	»	18	129	»	61
30	»	6	13	»	2	»	»	»	1	»	»	19	»	5
241	1	20	27	»	4	»	»	»	3	»	2	55	»	6
43	»	19	2	»	2	»	»	»	»	»	»	...	...	...
1631	65	1237	169	1	44	»	»	»	13	»	14	93	5	91
18	»	»	1	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»
2898	10	2838	70	»	20	»	»	»	20	»	30	204	»	155
724	2	343	23	»	5	»	»	»	4	»	1	58	»	21
477	»	221	36	»	7	»	»	»	5	»	5	36	»	36
501	19	459	10	»	6	»	»	»	5	1	8	34	»	23
550	1	712	26	»	6	»	»	»	4	»	6	18	»	26
814	»	7	22	»	1	»	»	»	1	»	»	h) 13	»	»
218	»	195	4	»	4	»	»	»	3	»	»	20	»	17
200	»	5	7	»	»	»	»	»	»	»	»	8	»	»
22	»	8	6	»	2	»	»	»	»	»	»	1	»	»
»	»	10	»	»	2	»	»	»	»	»	»	»	»	»
1035	»	727	42	»	39	65	1	227	32	»	36	114	»	77
701	1	806	45	»	36	»	»	»	8	»	13	81	»	77
2	»	7	1	»	2	»	»	»	»	»	»	»	»	»
129	»	166	79	»	134	»	»	»	3	»	12	...	...	...
81	»	17	10	»	8	»	»	»	13	»	1	...	...	...
16848	103	11692	1402	1	509	605	4	1002	155	1	203	1222	5	751

f) Te Babakan waren slechts gedurende een gedeelte des jaars troepen gelegerd.
g) Hieronder ook eenige van Banjoebiroe afkomstige lijders, die niet vooraf in de ziekenzaal daar ter plaatse waren opgenomen geweest.
h) Te Gombong waren onder de in behandeling geblevenen op ult. 1889 begrepen 62 en op ult. 1890 8 pupillen.
i) Te Patjitan was slechts van 1 Januari tot 31 Juli een officier van gezondheid.
k) De hierbedoelde expeditionnaire troepen waren afkomstig van Java. De cijfers betreffende Flores hebben betrekking tot de verpleegden in de veldhospitalen te Wai Mokeh (Zuid-Flores) en de Remang (Noord-Flores), doch wat enkel de officieren betreft, ook tot hen die buiten die inrichtingen verplreegd weden.

ZIEKENINRICHTINGEN, ENZ.	Gemiddelde sterkte over 1890. *a*)			Onder behandeling gebleven op 31 December 1889.			Aantal der gedurende bijgekomenen: uit het garnizoen.			bij evacuatie. *b*)		
	Europeanen.	Afrikanen.	Inlanders.	Europeanen.	Afrikanen.	Inlanders.	Europeanen.	Afrikanen.	Inlanders.	Europeanen.	Afrikanen.	Inlanders.
												ATJEH EN
Hospitaal te Panteh Perak *l*)	1882	4	1805	209	»	189	2195	11	3231	789	»	667
Ziekenzaal » Olehleh	113	»	229	1	»	»	53	»	34	»	»	»
» » Lambaroe	100	»	102	2	»	2	105	»	103	34	»	73
» » Lamjong	60	»	79	»	»	2	71	»	135	44	»	32
» » Ketapan Doea	66	»	80	»	»	»	65	»	89	84	»	76
» » Edi	127	»	188	1	»	19	268	»	344	»	»	»
» » Segli	74	»	90	2	»	3	167	»	166	»	»	»
» » Malaboeh *m*)	33	»	61	2	»	2	97	»	201	»	»	»
» op Poeloe Bras	39	1	44	»	»	2	38	»	99	»	»	»
Geëvacueerde lijders van Atjeh { hospitaal te Padang *n*)	...	...	...	174	»	150	...	...	...	1256	7	2677
Geëvacueerde lijders van Atjeh { » » Weltevreden	...	...	...	1	»	»	...	...	...	78	»	108
Totalen voor Atjeh en onderhoorigheden	2494	5	2678	392	»	369	3059	11	4402	2285	7	3633
												OVERIGE
Hospitaal te Padang	823	1	1222	78	»	95	1222	»	1617	118	»	67
Reconvalescenten-gesticht te Oeloe Limau Manis	31	»	30	43	»	60	14	»	15	292	1	215
» » » Kaijoetanam	8	»	8	1	»	80	2	»	4	10	»	145
Hospitaal te Padang Pandjang	410	»	436	27	»	9	611	»	499	192	»	231
» » Fort de Kock	213	»	374	9	»	17	290	»	506	7	»	32
Ziekenzaal » Paijakombo	19	»	62	9	»	4	25	»	104	18	»	4
» » Solok	72	»	139	9	»	9	126	»	229	»	»	»
» » Loeboe Sikaping *o*)	14	»	55	»	»	4	10	»	173	»	»	»
» » Lagoeboti	21	»	70	3	»	»	54	»	120	»	»	»
» » Padang Sidempoean	64	»	114	10	»	9	58	»	113	»	»	»
» » Siboga	10	»	39	2	»	2	13	»	113	26	»	22
» » Singkel	40	»	53	1	»	»	47	»	63	6	»	2
Ambulance te Taroetoeng	51	»	107	1	»	2	84	»	168	»	»	»
Ziekenzaal » Goenoeng Sitoli	13	»	93	»	»	9	11	»	154	1	»	1
» » Benkoelen	78	»	154	6	»	7	207	»	343	5	»	5
» » Kepahiang *p*)	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...
» » Telok Betong	36	»	66	»	»	4	119	»	338	»	»	»
Hospitaal te Palembang	150	»	300	10	»	16	211	»	402	6	»	32
» » Lahat	100	»	250	6	»	31	147	»	362	»	»	1
Ziekenzaal » Tebing Tinggi	34	»	89	2	»	3	37	»	120	»	»	»
» » Bandar	45	»	66	3	»	1	62	»	101	»	»	»

l) Onder de sterkteopgaven zijn ook begrepen de posten waar geen geneesheer was en van waar de zieken rechtstreeks naar het hospitaal te Panteh Perak werden gezonden, terwijl bij de overledenen zijn medegeteld de lijders die overleden terwijl zij van Atjeh naar Padang werden vervoerd. Onder de restantcijfers van ult. 1890 zijn begrepen 32 Europeanen en 56 inlanders die op 30 December van Atjeh geëvacueerd, eerst op 2 Januari 1891 te Padang zijn aangekomen.

m) Onder de restantcijfers op ult. 1890 zijn begrepen 5 inlanders die op 31 December van Malaboeh geëvacueerd, eerst op 20 Januari 1891 te Padang zijn aangekomen.

het jaar 1890:

herstelden.			geëvacueerden.			afgekeurden.			overledenen.			Blijven onder behandeling op 31 December 1890.		
Europeanen.	Afrikanen.	Inlanders.	Europeanen.	Afrikanen.	Inlanders.	Europeanen.	Afrikanen.	Inlanders.	Europeanen.	Afrikanen.	Inlanders.	Europeanen.	Afrikanen.	Inlanders.
ONDERHOORIGHEDEN.														
1902	4	1448	1105	7	2384	»	»	»	44	»	131	142	»	124
51	»	33	3	»	1	»	»	»	»	»	»	»	»	»
109	»	134	31	»	40	»	»	»	1	»	»	»	»	4
71	»	94	41	»	73	»	»	»	»	»	»	3	»	2
91	»	128	56	»	37	»	»	»	»	»	»	2	»	»
192	»	276	70	»	78	»	»	»	2	»	6	5	»	3
146	»	112	20	»	56	»	»	»	»	»	»	3	»	1
44	»	64	51	»	129	»	»	»	»	»	3	4	»	7
28	»	49	8	»	49	»	»	»	»	»	1	2	»	2
997	5	2185	340	1	488	58	»	64	10	»	24	25	1	66
44	»	62	29	»	18	6	»	26	»	»	2	»	»	»
3675	9	4585	1754	8	3353	64	»	90	57	»	167	186	1	209
BUITENBEZITTINGEN.														
1098	»	1535	145	»	47	89	»	105	14	»	9	72	»	83
19	»	15	237	»	188	»	»	»	10	»	2	83	1	85
13	»	12	»	»	147	»	»	»	»	»	»	»	»	70
723	»	692	34	»	8	»	»	»	6	»	5	67	»	34
284	»	523	8	»	17	»	»	»	1	»	1	13	»	14
42	»	110	2	»	»	»	»	»	3	»	»	5	»	2
119	»	223	7	»	2	»	»	»	1	»	6	8	»	7
10	»	165	»	»	5	»	»	»	»	»	1	»	»	6
53	»	108	4	»	2	»	»	»	»	»	1	»	»	9
55	»	115	5	»	2	»	»	»	2	»	»	6	»	5
27	»	123	14	»	11	»	»	»	»	»	»	»	»	3
40	»	58	10	»	3	»	»	»	1	»	1	3	»	3
83	»	164	1	»	»	»	»	»	»	»	2	1	»	4
10	»	156	»	»	4	»	»	»	»	»	»	2	»	4
191	»	317	18	»	25	»	»	»	1	»	2	8	»	11
....	....	....	....	....	....	....	....	....	....	....	....	...	...	...
95	»	306	18	»	28	»	»	»	»	»	1	6	»	7
209	»	400	10	»	34	»	»	»	1	»	1	7	»	15
141	»	370	1	»	13	»	»	»	1	»	1	10	»	10
35	»	116	»	»	1	»	»	»	»	»	1	4	»	5
62	»	66	2	»	11	»	»	»	»	»	14	1	»	11

n) Onder de bijgekomen lijders zijn begrepen 178 Europeanen en 272 inlanders, die van Oeloe Limau Manis, Kajoetanam, Fort de Kock of Pajjakombo werden teruggezonden om voor de geneeskundige commissie te verschijnen.

o) Over de vier eerste maanden van 1890 betreffen de opgaven de verpleegden te Rau, zijnde met 1 Mei 1890 het garnizoen aldaar opgeheven en naar Loeboe Sikaping verplaatst.

p) Te Kepahiang ontbrak in 1890 een officier van gezondheid.

ZIEKENINRICHTINGEN, ENZ	Gemiddelde sterkte over 1890. a)			Onder behandeling gebleven op 31 December 1889.			Aantal der gedurende bijgekomenen uit het garnizoen.			Aantal der gedurende bijgekomenen bij evacuatie. b)		
	Europeanen.	Afrikanen.	Inlanders.	Europeanen.	Afrikanen.	Inlanders.	Europeanen.	Afrikanen.	Inlanders.	Europeanen.	Afrikanen.	Inlanders.
Ziekenzaal te Djambi	40	»	97	3	»	1	32	»	111	»	»	»
Hospitaal » Medan	159	»	267	15	»	17	194	»	304	24	»	29
Ziekenzaal » Seroewaij	32	»	74	»	»	3	75	»	197	»	»	3
» » Bengkalis	32	»	74	1	»	4	28	»	33	9	»	26
» » Tandjong Poera	48	»	101	4	»	12	107	»	175	3	»	36
» » Bindjei	40	»	100	2	»	1	77	»	113	»	»	»
» » Tandjong Pinang	92	»	133	4	»	3	127	»	156	31	»	100
Hospitaal » Muntok	68	»	151	5	»	7	134	»	264	8	»	17
Ziekenzaal » Toboali q)	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...
» » Pangkalpinang	9	»	47	»	»	»	14		62	2	»	4
Hospitaal » Pontianak	111	»	124	19	»	6	135	»	120	6	»	29
Ziekenzaal » Sintang	45	»	98	2	»	3	45	»	109	1	»	14
» » Singkawang	43	»	98	»	»	1	55	»	97	»	»	»
» » Bengkaijang	16	»	45	»	»	»	20	»	40	»	»	»
» » Sambas	19	»	58	1	»	»	21	»	35	»	»	1
Hospitaal » Bandjermasin	210	»	263	26	»	33	224	»	345	80	»	130
Ziekenzaal » Barabei	43	»	78	6	»	9	81	»	95	10	»	14
» » Amoenthai	52	»	107	4	»	5	57	»	91	18	»	26
» » Moeara Teweh	35	»	59	3	»	4	53	»	71	»	»	»
» » Pengaron q)	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...
Hospitaal » Makasser	266	»	359	27	»	28	353	»	427	58	»	103
Ziekenzaal » Balangnipa	26	»	53	4	»	5	21	»	22	»	»	»
» » Pangkadjene	16	»	40	2	»	2	9	»	26	»	»	»
» » Segiri q)	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...
» » Menado	25	»	88	»	»	6	10	»	50	»	»	1
» » Gorontalo r)	6	»	37	»	»	»	14	»	5	»	»	»
» » Koepang	16	»	39	»	»	1	13	»	30	»	»	»
Hospitaal » Amboina	197	»	275	23	»	49	244	»	291	21	»	63
» » Banda	68	»	118	5	»	3	142	»	162	»	»	2
Ziekenzaal » Ternate	51	»	83	4	»	15	74	»	125	»	»	6
» » Saparoea	18	»	40	1	»	»	9	»	19	1	»	11
» » Wahaai s)	4	»	43	»	»	»	»	»	35	»	»	»
Totalen voor de buitenbezittingen (behalve Atjeh en Billiton)	4019	1	6876	381	»	580	5718	»	9154	953	1	1372
	14641	61	17025	2043	4	1624	26267	119	26245	4710	10	5798
Algemeene totalen	31727			3671			52631			10518		

q) Te Toboali, te Pengaron en te Segiri ontbrak in 1890 een officier van gezondheid.
r) In de laatste twee maanden van 1890 ontbrak te Gorontalo een officier van gezondheid.
s) Voor Wahaai zijn de opgaven niet volledig, als enkel betrekking hebbende tot de lijders aan berriberri en dan nog slechts over de maanden Januari t/m. November 1890.

het jaar 1890:

herstelden.			geëvacueerden.			afgekeurden.			overledenen.			Blijven onder behandeling op 31 December 1890.		
Europeanen.	Afrikanen.	Inlanders.	Europeanen.	Afrikanen.	Inlanders.	Europeanen.	Afrikanen.	Inlanders.	Europeanen.	Afrikanen.	Inlanders.	Europeanen.	Afrikanen.	Inlanders.
30	»	102	3	»	5	»	»	»	»	»	2	2	»	3
194	»	235	27	»	91	»	»	»	6	»	6	6	»	18
62	»	183	10	»	14	»	»	»	»	»	1	3	»	5
30	»	36	6	»	23	»	»	»	»	»	»	2	»	4
105	»	203	6	»	13	»	»	»	»	»	1	3	»	6
69	»	111	8	»	2	»	»	»	»	»	»	2	»	1
122	»	153	35	»	99	»	»	»	»	»	4	5	»	3
113	»	231	31	»	48	»	»	»	1	»	2	2	»	7
....	....	....	....	....	....	....	....	....	....	....	....	...	...	...
9	»	50	7	»	15	»	»	»	»	»	1	»	»	»
131	»	118	21	»	28	»	»	»	»	»	2	8	»	7
38	»	98	6	»	24	»	»	»	1	»	»	3	»	4
54	»	94	»	»	»	»	»	»	1	»	1	»	»	3
19	»	39	»	»	»	»	»	»	»	»	»	1	»	1
22	»	34	»	»	»	»	»	»	»	»	1	»	»	1
266	»	432	50	»	55	»	»	»	5	»	3	9	»	18
87	»	103	7	»	8	»	»	»	»	»	1	3	»	6
67	»	117	8	»	1	»	»	»	»	»	»	4	»	4
31	»	44	22	»	26	»	»	»	»	»	1	3	»	4
....	....	....	....	....	....	....	....	....	....	....	....	...	...	...
378	»	437	1	»	»	29	»	77	5	»	10	25	»	34
20	»	16	2	»	6	»	»	»	1	»	2	2	»	3
9	»	26	1	»	1	»	»	»	»	»	»	1	»	1
....	....	....	....	....	....	....	....	....	....	....	....	...	...	...
10	»	46	»	»	7	»	»	»	»	»	1	»	»	3
14	»	5	»	»	»	»	»	»	»	»	»	...	...	...
13	»	30	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	1
263	»	325	»	»	»	9	»	32	3	»	4	13	»	42
125	»	151	14	»	12	»	»	»	»	»	3	8	»	1
72	»	121	3	»	9	»	»	»	»	»	6	3	»	10
10	»	20	1	»	9	»	»	»	»	»	»	»	»	1
»	»	5	»	»	27	»	»	»	»	»	3	»	»	»
5672	»	9139	785	»	1071	127	»	214	64	»	103	404	1	579
26195	112	25416	3941	9	4933	796	4	1306	276	1	473	1812	7	1539
51723			8883			2106			750			3358		

(5. 7.)

BIJLAGE E.

(Zie hoofdst. D, § 1, van het verslag.)

STATISTIEK betreffende de in 1890 in de militaire ziekeninrichtingen behandelde militaire lijders met BERRIBERRI *a*), benevens afzonderlijke meer uitvoerige opgaven betreffende den loop der ziekte in Atjeh en onderhoorigheden, deels ook over 1888 en 1889.

I. Verdeeling van de lijders over de verschillende plaatsen.

Militaire commandementen.	Garnizoenen *b*), reconvalescenten-gestichten, enz.	Aanwezige sterkte der garnizoenen		AANTAL BERRIBERRI-LIJDERS.						
		op 31 Dec. 1889.	op 31 Dec. 1890.	Op 1 Jan. 1890 nog van het voorafgegane jaar in verpleging gebleven.	In den loop van 1890					Op 31 Dec. 1890 nog in verpleging.
					bijgekomen. *c*)	geëvacueerd.	hersteld. *d*)	afgekeurd. *e*)	overleden.	
1ste militaire afdeeling op Java.	Weltevreden	*f*) 2368	*f*) 2128	59	1064(354)	38	544(19)	476	35	30
	Meester Cornelis.	1654	1554	»	135	135	»	»	»	»
	Buitenzorg.	754	703	21	63 (39)	35	30	»	1	18
	Sindanglaija *g*)	. . . . .	. . . . .	2	45 (45)	15	16	»	»	16
	Tandjong Pandan (Billiton) *h*)	36	37	»	1	1	»	»	»	»
2de militaire afdeeling op Java.	Samarang	884	823	1	15 (9)	»	6	6	2	2
	Willem I	1270	1106	»	2	1	»	»	1	»
	Djokjokarta	385	407	1	13	8	5	»	1	»
	Soerakarta.	357	389	»	2	»	»	»	2	»
	Gombong	22	24	»	1	»	»	»	»	1
	Expeditionnaire troepen op Flores	. . . . .	. . . . .	»	37	21	9	»	7	»
3de militaire afdeeling op Java.	Soerabaija	1121	1152	23	284 (91)	39	63(18)	183	13	9
	Malang	1151	1265	»	63 (39)	20	12		1	30
Atjeh en onderhoorigheden.	Kotta Radja . . . . . . }	2468	2895	119	3215(1563)	3124	9	»	*i*)114	*j*) 87
	Kotta Alam . . . . . . }			»	176	176	»	»	»	»
	Olehleh.	397	408	»	269	269	»	»	»	»
	Lamtih	56	63	»	40	40	»	»	»	»
	Kotta Pohama	92	81	»	47	47	»	»	»	»
	Pakan Kroeng Tjoet . . .	52	65	»	59	59	»	»	»	»
	Lamjong	170	150	»	58	58	»	»	»	»
	Boekit Karang	66	60	»	7	7	»	»	»	»
	Roempit.	161	135	»	75	75	»	»	»	»
	Lambaroe	203	226	»	80	77	2	»	1	»
	Lampermei.	170	167	»	126	126	»	»	»	»
	Lamreng	94	87	»	47	47	»	»	»	»
	Siroen	54	61	»	21	21	»	»	»	»

a) In dit overzicht zijn ook begrepen die lijders bij wien de ziekteverschijnselen van berriberri eerst waarneembaar werden tijdens zij ter zake van een andere ziekte onder behandeling waren, doch bleven buiten beschouwing zij die, ofschoon als berriberri-lijders opgenomen, door eene andere ziekte bleken te zijn aangetast.

Daarentegen zijn de geëvacueerden tweemalen in de rubriek „bijgekomen" verantwoord, namelijk ter plaatse waar zij oorspronkelijk in behandeling kwamen en nogmaals ter plaatse waarheen zij geëvacueerd werden. Dit laatste is echter niet het geval met de van Kotta Radja en Malaboe naar Padang, Oeloe Limau Manis, Kajjoetanam, Pajjakombo, Fort de Kock en Weltevreden geëvacueerden. Deze zijn namelijk niet onder de cijfers van gemelde plaatsen opgenomen, maar worden onder „Atjeh en onderhoorigheden" afzonderlijk verantwoord.

b) Ter verkrijging van overeenstemming tusschen de cijfers welke in de kolom der bijgekomen lijders tusschen haakjes zijn geplaatst, en die in de volgende kolom, zijn ditmaal ook de garnizoenen vermeld, waar geen officier van gezondheid is geplaatst.

c) De in deze kolom tusschen ( ) vermelde cijfers wijzen het aantal lijders aan dat bij evacuatie is bijgekomen.

d) De in deze kolom tusschen ( ) geplaatste cijfers wijzen het aantal lijders aan dat *gedeeltelijk* is afgekeurd. Hieronder zijn niet begrepen zij aan wie een bepaald garnizoen moest worden aangewezen. Dit geschiedde ten aanzien van 375 militairen.

e) De lijders, onverschillig uit welke garnizoenen zij afkomstig zijn, kunnen slechts verantwoord worden bij elk der zes garnizoenen waar geneeskundige commissiën tot onderzoek en afkeuring van militairen gevestigd zijn.

f) Hieronder ook het garnizoen van Rijswijk.

g) Op deze plaats is geen garnizoen, doch een reconvalescenten-gesticht.

h) De garnizoenen op Billiton worden gerekend te behooren tot de 1ste militaire afdeeling op Java.

i) Onder de overledenen zijn er 39 begrepen die overleden na hun vertrek uit Atjeh, namelijk op reis naar Padang. Deze 39 lijders zijn niet medegeteld onder het cijfer der geëvacueerden.

j) Onder het restantcijfer van ult. 1890 te Kotta Radja zijn medegerekend de 79 lijders, die op dien datum van Atjeh op reis waren naar Padang.

Militaire commandementen.	Garnizoenen b), reconvalescenten-gestichten, enz.	Aanwezige sterkte der garnizoenen: op 31 Dec. 1889.	Aanwezige sterkte der garnizoenen: op 31 Dec. 1890.	AANTAL BERRIBERRI-LIJDERS. Op 1 Jan. 1890 nog van het voorafgegane jaar in verpleging gebleven.	In den loop van 1890: bijgekomen. c)	In den loop van 1890: geëvacueerd.	In den loop van 1890: hersteld. d)	In den loop van 1890: afgekeurd. e)	In den loop van 1890: overleden.	Op 31 Dec. 1890 nog in verpleging.
Atjeh en onderhoorigheden. (*Vervolg*).	Tjot-Iri	55	70	»	32	32	»	»	»	»
	Ketapan Doea	127	155	»	118	117	»	»	1	»
	Lamdjamoe	103	120	»	116	116	»	»	»	»
	Blang	54	64	»	32	32	»	»	»	»
	Lampeneroet	71	70	»	22	22	»	»	»	»
	Segli	220	143	»	61	60	»	»	»	1
	Edi	215	233	»	63	63	»	»	»	»
	Poeloe Bras	78	86	»	121	119	»	»	2	»
	Malaboeh	88	87	»	71	70	»	»	»	k) 1
	Geëvacueerden naar: Padang	.....	.....	229	3436 (3436)	682	2848	42	l) 21	72
	Geëvacueerden naar: Oeloe Limau Manis	.....	.....	80	284 (284)	257	»	»	1	106
	Geëvacueerden naar: Kaijoetanam	.....	.....	76	110 (110)	126	»	»	»	60
	Geëvacueerden naar: Fort de Kock	.....	.....	»	287 (287)	11	266	»	1	9
	Geëvacueerden naar: Paijakombo	.....	.....	»	1 (1)	»	1	»	»	»
	Geëvacueerden naar: Weltevreden	.....	.....	»	152 (152)	m) 42	77 (11)	31	2	»
Sumatra's Westkust	Padang	2263	1914	6	60 (27)	18	26 (2)	20	»	2
	Oeloe Limau Manis g)	.....	.....	»	6 (6)	5	»	»	»	1
	Kaijoetanam g)	.....	.....	1	10 (10)	10	»	»	»	1
	Padang Pandjang	634	670	»	20	8	11	»	1	»
	Fort de Kock	896	817	»	21 (12)	2	17	»	»	2
	Padang Sidempoean	188	169	1	3	»	3	»	»	1
	Siboga	48	52	1	13 (2)	4	10	»	»	»
	Baros	65	54	»	3	3	»	»	»	»
	Singkel	89	101	1	2 (1)	2	1	»	»	»
	Goenoeng Sitoli	77	98	1	24	6	18	»	»	1
Benkoelen.	Benkoelen	224	232	2	18 (2)	16	»	»	1	3
	Kepahiang	53	61	1	6	2	5	»	»	»
Lampongsche Districten.	Telok Betong	91	102	»	15	9	5	»	»	1
Palembang.	Palembang	400	410	1	23 (17)	20	4	»	»	»
	Tebing Tinggi	133	126	1	4	»	5	»	»	»
	Bandar	116	120	»	86	15	47	»	14	10
	Lahat	355	344	»	5 (1)	3	»	»	»	2
Sumatra's Oostkust.	Medan	415	409	5	75 (15)	69	3	»	1	7
	Seroewai	101	110	»	7 (2)	6	1	»	»	»
	Bengkalis	54	54	1	22 (13)	15	7	»	»	1
	Siak	49	52	»	13	13	»	»	»	»
	Bindjei	153	127	»	1	1	»	»	»	»
	Boekit Koeboe	53	44	»	10	10	»	»	»	»
	Tandjong Poera	144	139	»	14 (8)	4	10	»	»	»
Banka.	Muntok	197	205	1	38 (16)	35	4	»	»	»
	Toboali	35	39	»	2	2	»	»	»	»
	Pangkalpinang	47	46	»	26 (2)	16	9	»	1	»
Westerafdeeling van Borneo.	Pontianak	264	209	2	39 (20)	12	27	»	»	2
	Nanga Pinoh	30	30	»	13	13	»	»	»	»
	Sintang	161	135	»	77 (13)	20	54	»	»	3
	Sambas	75	73	»	1	»	1	»	»	»
Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo.	Bandjermasin	451	433	27	127 (50)	54	95	»	2	3
	Amoenthai	143	165	»	3 (1)	2	1	»	»	»
	Barabei	121	118	»	6	1	5	»	»	»
	Martapoera	51	45	»	2	2	»	»	»	»
	Tandjoeng	48	53	»	1	1	»	»	»	»
	Boentok	27	21	»	3	3	»	»	»	»
	Pengaron	49	60	»	1	1	»	»	»	»
	Moeara Teweh	88	92	1	48	39	8	»	1	1
	Marabahan	52	47	»	1	1	»	»	»	»
	Rantau	39	37	»	1	1	»	»	»	»
Celebes, Menado en Timor.	Makasser	650	584	3	64 (12)	»	27 (7)	37	1	2
	Segiri	51	53	»	1	1	»	»	»	»
	Pangkadjene	55	54	»	2	2	»	»	»	»
	Balangnipa	80	74	»	1	1	»	»	»	»
	Menado	133	92	»	3	3	»	»	»	»
	Koepang	52	52	»	5	1	4	»	»	»

k) Deze lijder behoorde tot de geëvacueerden die op ult. 1890 naar Padang onderweg waren.
l) Hieronder niet begrepen de 39 overledenen bedoeld in noot *i*.
m) Deze lijders zijn uit het cijfer der 1ste militaire afdeeling van Java afgevoerd.

Militaire commandementen.	Garnizoenen b), reconvalescenten-gestichten, enz.	Aanwezige sterkte der garnizoenen op 31 Dec. 1889.	Aanwezige sterkte der garnizoenen op 31 Dec. 1890.	AANTAL BERRIBERRI-LIJDERS. Op 1 Jan. 1890 nog van het vooraf-gegane jaar in verpleging gebleven.	In den loop van 1890: bijgekomen. c)	geëvacueerd.	hersteld. d)	afgekeurd. e)	overleden.	Op 31 Dec. 1890 nog in verpleging.
Amboina en Ternate.	Amboina	530	487	29	108(69)	»	94(3)	18	3	22
	Banda	164	163	4	59 (1)	22	38	»	2	1
	Ternate	140	146	1	18	8	6	»	2	3
	Amaheij.	32	28	»	12	12	»	»	»	»
	Aij	11	11	»	1	1	»	»	»	»
	Saparoea	53	59	»	7 (6)	6	»	»	»	1
	Wahaai n)	46	43	»	35	27	5	»	3	»
	Totalen . .			701	12017					
	Af: de geëvacueerden (zie noot a) . .			. . . . . .	6716					
				701	5301	6716	4439(60)	o) 813	p) 238	512
	Totaal behandelden . .			q) 6002			q) 6002			

n) De cijfers voor Wahaaij hebben slechts betrekking op de eerste elf maanden van 1890.
o) Hoevelen zich hieronder bevonden die ter zake van eene andere ziekte dan berriberri in behandeling waren gekomen, kan niet worden opgegeven.
p) Deze zijn allen aan berriberri overleden, maar onder hen bevonden zich 34 lijders die, bij hunne opneming in het hospitaal, ter zake van eene andere ziekte in behandeling waren genomen.
q) Hieronder 388 lijders bij wie de ziekteverschijnselen van berriberri eerst waarneembaar werden tijdens zij ter zake van eene andere ziekte waren in behandeling gekomen.

II. Verdeeling van de lijders over de verschillende maanden.

MAANDEN.	Restant op den 1sten Jan. 1890.	In den loop van 1890: bijgekomen. Nieuwe lijders. r) Europeanen.	Afrikanen.	Amboineezen.	Andere inlanders.	Te zamen.	Geëvacueerden.	Te zamen.	hersteld. s)	afgekeurd.	overleden.	Op 31 Dec. 1890 nog in verpleging.
Januari	701	166	»	8	395	569	535	1104	311 (»)	144	17	. . .
Februari	. . . . . .	79	»	17	345	441	559	1000	378 (13)	135	11	. . . .
Maart	. . . . . .	98	1	27	335	471	456	927	476 (3)	133	11	. . . .
April	. . . . . .	112	2	38	391	543	713	1256	327 (1)	47	21	. . . .
Mei.	. . . . . .	85	»	18	248	351	367	718	199 (8)	48	16	. . . .
Juni	. . . . . .	82	»	9	284	375	680	1055	375 (12)	79	14	. . . .
Juli	. . . . . .	112	1	43	416	572	574	1146	461 (3)	59	37	. . . .
Augustus	. . . . . .	75	»	57	354	486	846	1332	350 (7)	44	37	. . . .
September	. . . . . .	126	1	40	355	522	688	1210	471 (8)	47	24	. . . .
October	. . . . . .	98	1	23	262	384	562	946	400 (1)	22	22	. . . .
November	. . . . . .	58	»	14	203	275	396	671	447 (1)	19	13	. . . .
December	. . . . . .	70	1	31	210	312	340	652	244 (3)	36	15	512
		1161	7	335	3798							
	701	5301				5301	6716	12017	4439 (60)	813	238	512
Totaal behandelden	6002								6002			

r) Voor de alleen in Atjeh bijgekomen nieuwe lijders vindt men eene verdeeling naar gelang van de landaarden in tabel n°. IV dezer bijlage.
s) De in deze kolom tusschen ( ) vermelde cijfers wijzen het aantal lijders aan dat *gedeeltelijk* is afgekeurd (verg. noot d).

III. Verdeeling van de lijders volgens hunnen landaard.

LANDAARD.	Restant op 1 Januari 1890.	In den loop van 1890: bijgekomen. Nieuwe lijders.	Geëvacueerden.	Te zamen.	hersteld. t)	afgekeurd.	overleden.	Op 31 Dec. 1890 nog in verpleging.
Europeanen	187	1161	1702	2863	1113 (17)	120	17	98
Afrikanen	»	7	8	15	5 (»)	»	»	2
Amboineezen	35	335	386	721	327 (»)	6	4	33
Andere inlanders	479	3798	4620	8418	2994 (43)	687	217	379
	701	5301	6716	12017	4439 (60)	813	238	512
Totaal behandelden	6002				6002			

t) Zie de voorgaande noot.

IV. Maandcijfers (ook over 1888 en 1889) betreffende de

JAREN.	MAANDEN.	STERKTE GEMIDDELD PER DAG AAN OFFICIEREN EN MINDEREN.				AANTAL BIJGEKOMEN LIJDERS: PER MAAND.				AANTAL BIJGEKOMEN LIJDERS: GEMIDDELD PER DAG.			
		Europeanen.	Amboineezen (hieronder ook Afrikanen).	Inlanders.	Te zamen.	Europeanen.	Amboineezen (hieronder ook Afrikanen).	Inlanders.	Te zamen.	Europeanen.	Amboineezen (hieronder ook Afrikanen).	Inlanders.	Te zamen.
1888.	Januari	2548	252	2212	5012	214	51	253	518	6.9	1.64	8.16	16.70
	Februari	2550	255	2289	5094	113	*w*) 24	220	357	3.89	0.83	7.59	12.31
	Maart	2627	281	2261	5169	116	22	300	438	3.74	0.71	9.68	14.13
	April	2665	311	2115	5091	99	9	249	357	3.3	0.3	8.3	11.9
	Mei.	2788	332	2147	5267	120	15	233	368	3.87	0.48	7.52	11.87
	Juni	2723	340	2123	5186	61	15	177	253	2.03	0.5	5.9	8.43
	Juli	2777	332	2088	5197	64	34	171	269	2.06	1.09	5.52	8.67
	Augustus	2804	305	2057	5166	76	41	170	287	2.45	1.32	5.48	9.25
	September	2713	286	2129	5128	126	*w*) 37	206	369	4.2	1.23	6.87	12.3
	October	2768	257	2150	5175	166	*x*) 35	200	401	5.36	1.13	6.45	12.94
	November	2673	254	2021	4948	112	*w*) 22	170	304	3.73	0.73	5.67	10.13
	December	2645	277	2125	5047	55	12	182	249	1.77	0.39	5.87	8.03
		....	....	....	....					....	....	....	....
	Totalen	2691	290	2143	5124	1322	*ij*) 317	2531	4170	3.61	0.87	6.91	11.39
1889.	Januari	2710	297	2231	5238	83	14	181	278	2.68	0.45	5.84	8.97
	Februari	2708	308	2262	5278	36	3	64	103	1.28	0.11	2.28	3.67
	Maart	2753	316	2274	5343	19	»	40	59	0.61	»	1.29	1.9
	April	2753	332	2240	5325	19	3	26	48	0.63	0.1	0.87	1.6
	Mei.	2705	320	2290	5315	7	4	33	44	0.23	0.13	1.06	1.42
	Juni	2669	333	2388	5390	18	18	109	145	0.6	0.6	3.63	4.83
	Juli	2593	404	2146	5143	84	29	171	284	2.71	0.94	5.51	9.16
	Augustus.	2568	339	2205	5112	93	32	200	325	3	1.03	6.45	10.48
	September	2524	323	2188	5035	66	20	225	311	2.2	0.67	7.5	10.37
	October	2504	296	2057	4857	87	*w*) 40	257	384	2.81	1.29	8.29	12.39
	November	2610	272	2159	5041	97	32	189	318	3.23	1.07	6.3	10.6
	December	2616	278	2277	5171	139	*w*) 10	189	338	4.48	0.32	6.1	10.9
		....	....	....	....					....	....	....	....
	Totalen	2643	318	2226	5187	748	*x*) 205	1684	2637	2.05	0.56	4.61	7.22
1890.	Januari	2534	326	2339	5199	114	7	148	269	3.68	0.23	4.77	8.68
	Februari	2490	352	2357	5199	44	15	140	199	1.57	0.54	5	7.11
	Maart	2460	329	2347	5136	63	*w*) 37	138	238	2.03	1.19	4.45	7.67
	April	2458	334	2307	5099	84	*x*) 40	280	404	2.8	1.33	9.33	13.46
	Mei.	2545	312	2368	5225	55	16	111	182	1.77	0.51	3.58	5.86
	Juni	2667	357	2520	5544	66	9	175	250	2.2	0.3	5.83	8.33
	Juli	2642	358	2467	5467	85	*w*) 44	267	396	2.74	1.42	8.61	12.77
	Augustus	2540	313	2267	5120	61	56	253	370	1.97	1.81	8.16	11.94
	September	2400	291	2136	4827	106	*w*) 39	247	392	3.53	1.3	8.23	13.06
	October	2328	366	2178	4872	78	*w*) 24	146	248	2.52	0.77	4.71	8
	November	2427	418	2347	5192	44	13	97	154	1.47	0.43	3.23	5.13
	December	2435	400	2414	5249	54	*w*) 32	105	191	1.74	1.03	3.39	6.16
		....	....	....	....					....	....	....	....
	Totalen	2494	346	2337	5177	854	*z*) 332	2107	3293	2.34	0.91	5.77	9.02

u) Hieronder zijn ook begrepen de overledenen onder de uit Atjeh naar Padang geëvacueerden.

v) Aangezien de restantcijfers bij het einde van elke maand belangrijk verschillen naar gelang van den datum waarop de laatste evacuatie gedurende die maand plaats had, teekent men hier aan dat die vertrekdagen vielen als volgt:

in 1888 op 22 Januari, 19 Februari, 18 Maart, 29 April, 26 Mei, 23 Juni, 20 Juli, 19Augustus, 25 September, 29 October, 26 November en 24 December.

in 1889 op 21 Januari, 18 Februari, 31 Maart, 28 April, 25 Mei, 23 Juni, 20 Juli, 19 Augustus, 21 September, 29 October, 27 November en 25 December.

„ 1890 „ 21 Januari, 17 Februari, 18 Maart, 27 April, 18 Mei, 18 Juni, 29 Juli, 25 Augustus, 23 September, 21 October, 18 November en 30 December.

militaire berriberri-lijders in Atjeh en onderhoorigheden.

Percentsgewijze verhouding van de gemiddeld dagelijks bijgekomen lijders tot de gemiddelde sterkte per dag.				GEËVACUEERD VAN ATJEH.				OVERLEDEN *u*).				Aantal der bij het einde van elke maand in Atjeh en onderhoorigheden onder behandeling gebleven lijders (dus ongerekend de elders onder behandeling gebleven geëvacueerden) *v*).			
Europeanen.	Amboineezen (hieronder ook Afrikanen).	Inlanders.	Te zamen.	Europeanen.	Amboineezen (hieronder ook Afrikanen).	Inlanders.	Te zamen.	Europeanen.	Amboineezen (hieronder ook Afrikanen).	Inlanders.	Te zamen.	Europeanen.	Amboineezen (hieronder ook Afrikanen).	Inlanders.	Te zamen.
0.27	0.65	0.37	0.33	176	32	224	432	»	»	8	8	75	27	109	211
0.15	0.32	0.33	0.24	136	40	217	393	»	1	13	14	51	11	104	166
0.14	0.25	0.43	0.27	106	20	230	356	2	1	11	14	55	14	163	232
0.11	0.10	0.39	0.23	137	21	337	495	1	»	15	16	14	2	66	82
0.14	0.15	0.35	0.22	87	11	216	314	»	1	25	26	40	5	61	106
0.07	0.15	0.28	0.16	60	11	132	203	1	»	10	11	22	7	85	114
0.07	0.32	0.26	0.17	59	26	160	245	2	2	26	30	23	14	75	112
0.08	0.43	0.26	0.18	63	31	143	237	1	4	26	31	33	21	92	146
0.15	0.43	0.32	0.24	99	43	183	325	1	3	28	32	59	13	89	161
0.19	0.44	0.3	0.24	187	42	218	447	1	1	22	24	35	7	55	97
0.14	0.28	0.28	0.19	104	25	154	283	»	1	16	17	36	3	60	99
0.06	0.14	0.27	0.16	67	9	149	225	1	»	22	23	18	5	74	97
....	....	....	....												
0.13	0.3	0.32	0.22	1281	311	2363	3955	10	14	222	246	....	....	....	....
0.1	0.15	0.26	0.17	74	12	173	259	5	3	19	27	22	4	66	92
0.05	0.03	0.1	0.07	45	7	108	160	2	»	4	6	12	»	17	29
0.02	»	0.06	0.04	29	»	55	84	»	»	2	2	1	»	»	1
0.02	0.03	0.04	0.03	15	3	21	39	»	»	1	1	5	»	3	8
0.01	0.04	0.05	0.05	10	3	27	40	»	»	»	»	2	1	9	12
0.02	0.18	0.15	0.09	8	7	58	73	2	»	2	4	11	10	56	77
0.1	0.23	0.26	0.18	57	23	140	220	2	3	20	25	37	16	77	130
0.12	0.3	0.29	0.2	86	27	126	239	2	3	19	24	43	19	135	197
0.09	0.21	0.34	0.21	88	26	215	329	»	4	30	34	26	9	128	163
0.11	0.44	0.4	0.25	98	*w*) 42	332	472	2	2	16	20	13	5	40	58
0.12	0.39	0.25	0.21	78	30	176	284	3	2	8	13	30	6	45	81
0.17	0.11	0.27	0.21	127	*w*) 14	153	294	2	1	5	8	39	2	78	119
....	....	....	....												
0.077	0.176	0.207	0.14	715	*x*) 194	1584	2493	20	18	126	164	....	....	....	....
0.14	0.07	0.2	0.16	119	9	137	265	3	»	5	8	29	»	83	112
0.06	0.15	0.21	0.14	57	8	156	221	»	»	1	1	16	7	67	90
0.08	0.36	0.19	0.15	53	*w*) 28	113	194	»	»	6	6	26	16	88	130
0.11	0.4	0.4	0.26	87	*x*) 45	219	351	3	»	4	7	23	11	145	179
0.07	0.16	0.15	0.11	46	18	97	161	3	1	10	14	30	8	152	190
0.08	0.08	0.23	0.15	70	11	231	312	»	1	14	15	25	6	88	119
0.1	0.4	0.35	0.23	98	*w*) 45	277	420	1	1	27	29	11	5	66	82
0.08	0.58	0.36	0.23	57	39	225	321	1	»	27	28	15	22	74	111
0.15	0.45	0.39	0.27	76	*w*) 52	238	366	»	»	16	16	44	*w*) 9	75	128
0.11	0.21	0.22	0.16	94	*w*) 19	164	277	3	»	10	13	26	*w*) 14	52	92
0.06	0.1	0.14	0.1	51	23	110	184	»	»	2	2	19	4	38	61
0.07	0.26	0.14	0.12	70	*w*) 35	134	239	»	»	4	4	2	1	6	9
....	....	....	....												
0.09	0.26	0.25	0.17	878	*z*) 332	2101	3311 *aa*)	14	3	126	143	....	....	....	....

w) Hieronder één Afrikaan.

x) Hieronder 2 Afrikanen.

y) Hieronder 5 Afrikanen.

z) Hieronder 7 Afrikanen.

aa) Hieronder ook begrepen de geëvacueerden die zich op ult. 1890 naar Padang onderweg bevonden.

V. Verdeeling van de in 1890 in Atjeh bijgekomen militaire berriberrilijders over de

KORPSEN, DIENSTEN, ENZ.	JANUARI.				FEBRUARI.				MAART.				APRIL.				MEI.				JUNI.			
	Europeanen.	Amboineezen en Afrikanen.	Inlanders.	Te zamen.	Europeanen.	Amboineezen en Afrikanen.	Inlanders.	Te zamen.	Europeanen.	Amboineezen en Afrikanen.	Inlanders.	Te zamen.	Europeanen.	Amboineezen en Afrikanen.	Inlanders.	Te zamen.	Europeanen.	Amboineezen en Afrikanen.	Inlanders.	Te zamen.	Europeanen.	Amboineezen en Afrikanen.	Inlanders.	Te zamen.
3de bataljon infanterie	18	1	„	19	7	10	„	17	7	w) 28	„	35	11	29	„	40	9	9	„	18	9	5	„	14
12de „ „	9	„	16	25	3	„	6	9	2	„	10	12	3	„	39	42	3	„	9	12	2	„	23	25
14de „ „	7	„	29	36	4	„	14	18	8	„	14	22	8	„	41	49	6	„	16	22	4	„	25	29
15de „ „ Kotta Alam	4	„	3	7	1	„	10	11	5	„	4	9	10	„	5	15	6	„	6	12	3	„	15	18
15de „ „ Olehleh	„	„	5	5	„	„	14	14	1	„	21	22	„	„	25	25	„	„	8	8	„	„	12	12
Subsistenten-kader	1	„	„	1	1	„	„	1	1	„	„	1	2	„	„	2	1	„	„	1	2	„	„	2
Cavalerie	2	„	„	2	„	„	„	„	1	„	„	1	2	„	„	2	„	„	„	„	„	„	„	„
Vesting-artillerie	1	„	„	1	3	„	2	5	1	„	„	1	1	„	2	3	„	„	„	„	2	„	1	3
Berg-artillerie	2	„	1	3	1	„	„	1	„	„	1	1	1	„	2	3	1	„	„	1	„	„	1	1
Genie	„	„	„	„	1	„	1	2	„	„	„	„	3	„	1	4	„	„	„	„	„	„	„	„
Plaatselijk commando	2	„	„	2	„		„	„	„	„	„	„	„	„	„	„	1	„	„	1	1	„	„	1
Administratie	„	„	„	„	„	„	„	„	„	„	„	„	„	„	„	„	„	„	„	„	„	„	„	„
Geneeskundige dienst	„	„	„	„	„	„	„	„	„	„	„	„	„	„	„	„	„	„	„	„	„	„	„	„
Hospitaaldienst	4	1	„	5	3	1	„	4	3	„	2	5	9	2	11	22	4	1	10	15	„	2	1	3
Marechaussees te voet	„	„	„	„	„	„	„	„	„	„	„	„	„	„	„	„	„	„	„	„	„	„	„	„
Provoosthuis	„	„	„	„	„	„	„	„	„	„	„	„	1	„	2	3	„	„	1	1	„	„	1	1
Olehleh	1	„	11	12	3	„	5	8	„	„	12	12	1	„	4	5	1	„	4	5	3	„	5	8
Lamtih	1	„	„	1	„	„	3	3	„	„	„	„	„	„	7	7	„	„	1	1	„	„	1	1
Kotta Pohama	1	„	1	2	„	„	2	2	„	„	2	2	„	„	4	4	„	„	3	3	1	„	6	7
Pakan Kroeng Tjoet	3	„	3	6	1	„	8	9	„	„	6	6	1	„	2	3	„	„	„	„	„	„	6	6
Lamjong	„	„	6	6	„	„	6	6	„	„	5	5	2	„	12	14	2	„	„	2	2	„	1	3
Boekit Karang	„	„	„	„	„	„	2	2	„	„	„	„	„	„	1	1	„	„	1	1	1	„	1	2
Roempit	1	„	14	15	1	„	9	10	1	„	7	8	„	„	11	11	„	„	3	3	„	„	„	„
Lambaroe	„	„	5	5	1	„	3	4	„	„	1	1	„	„	11	11	3	„	10	13	3	„	4	7
Lampermej	7	„	5	12	„	„	12	12	„	„	5	5	2	„	8	10	1	„	1	2	„	„	10	10
Lamreng	3	„	3	6	1	„	1	2	1	„	3	4	1	„	8	9	„	„	1	1	„	„	4	4
Siroen	1	„	„	1	„	„	„	„	1	„	1	2	1	„	3	4	1	„	4	5	1	„	„	1
Tjot Iri	„	„	2	2	„	„	2	2	1	„	1	2	2	„	7	9	1	„	4	5	„	„	„	„
Ketapan Doea	3	„	9	12	„	„	5	5	3	„	10	13	2	„	16	18	2	„	3	5	5	„	10	15
Lamdjamoe	3	„	3	6	1	„	9	10	1	„	8	9	2	„	15	17	1	„	4	5	6	„	2	8
Blang	2	„	1	3	„	„	6	6	„	„	2	2	2	„	1	3	„	„	2	2	„	„	1	1
Lampeneroet	„	„	1	1	„	„	2	2	„	„	3	3	„	„	„	„	„	„	„	„	„	„	4	4
Segli	„	„	„	„	„	„	„	„	„	„	1	1	„	„	13	13	„	„	„	„	1	„	4	5
Edi	3	2	4	9	2	2	„	4	3	1	„	4	1	2	„	3	„	2	2	4	„	1	1	2
Poeloe Bras	2	„	10	12	„	„	5	5	2	„	8	10	1	„	14	15	„	„	12	12	2	„	12	14
Malaboeh	2	„	1	3	2	„	2	4	„	„	„	„	1	„	2	3	1	„	„	1	6	„	10	16
In het hospitaal aangetast tijdens de verpleging wegens een andere ziekte	31	3	15	49	8	2	11	21	21	8	11	40	14	x) 7	13	34	11	4	6	21	12	1	14	27
Totalen	114	7	148	269	44	15	140	199	63	37 w)	138	238	84	40 x)	280	404	55	16	111	182	66	9	175	250

bb) Hieronder 3 Afrikanen. *cc)* Afrikaan. *dd)* Hieronder 7 Afrikanen.

verschillende korpsen enz. te Kotta Radja en over de verschillende kleinere posten in dat gewest.

JULI.				AUGUSTUS.				SEPTEMBER.				OCTOBER.				NOVEMBER.				DECEMBER.				TOTALEN.			
Europeanen.	Amboineezen en Afrikanen.	Inlanders.	Te zamen.	Europeanen.	Amboineezen en Afrikanen.	Inlanders.	Te zamen.	Europeanen.	Amboineezen en Afrikanen.	Inlanders.	Te zamen.	Europeanen.	Amboineezen en Afrikanen.	Inlanders.	Te zamen.	Europeanen.	Amboineezen en Afrikanen.	Inlanders.	Te zamen.	Europeanen.	Amboineezen en Afrikanen.	Inlanders.	Te zamen.	Europeanen.	Amboineezen en Afrikanen.	Inlanders.	Te zamen
6	33	,,	39	6	49	,,	55	16	w) 35	,,	51	22	18	,,	40	7	10	,,	17	8	w) 23	,,	31	126	bb) 250	,,	376
2	,,	34	36	5	,,	42	47	2	,,	36	38	3	,,	15	18	1	,,	3	4	2	,,	16	18	37	,,	249	286
,,	,,	29	29	8	,,	36	44	27	,,	81	108	14	,,	42	56	5	,,	21	26	4	,,	12	16	95	,,	360	455
10	,,	27	37	10	,,	7	17	15	,,	7	22	2	,,	,,	2	3	,,	5	8	3	,,	15	18	72	,,	104	176
,,	,,	16	16	,,	,,	20	20	,,	,,	18	18	,,	,,	12	12	,,	,,	3	3	,,	,,	12	12	1	,,	166	167
2	,,	,,	2	2	,,	,,	2	2	,,	,,	2	1	,,	,,	1	3	,,	,,	3	1	,,	,,	1	19	,,	,,	19
1	,,	,,	1	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	1	,,	,,	1	,,	,,	,,	,,	1	,,	,,	1	8	.	,,	8
5	,,	,,	5	,,	,,	1	1	3	,,	2	5	1	,,	,,	1	1	,,	,,	1	,,	,,	1	1	18	,,	9	27
3	,,	1	4	1	,,	4	5	1	,,	5	6	3	,,	,,	3	,,	,,	2	2	1	,,	3	4	14	,,	20	34
1	,,	,,	1	2	,,	1	3	1	,,	1	2	1	,,	,,	1	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	9	,,	4	13
,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	2	,,	,,	2	,,	,,	,,	,,	3	,,	,,	3	1	,,	,,	1	10	,,	,,	1
,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,
,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,
7	3	5	15	5	1	4	10	1	2	4	7	4	cc) 1	3	8	6	,,	4	10	,,	,,	2	2	46	w) 14	46	106
,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,
,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	1	,,	,,	1	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	1	1	,,	2	3	1	4	8
,,	,,	12	12	2	,,	11	13	3	,,	6	9	1	,,	5	6	,,	,,	5	5	3	,,	4	7	18	,,	84	102
,,	,,	6	6	1	,,	2	3	1	,,	3	4	1	,,	5	6	,,	,,	2	2	1	,,	5	6	5	,,	35	40
,,	,,	2	2	,,	,,	6	6	,,	,,	8	8	2	,,	1	3	,,	,,	7	7	,,	,,	1	1	4	,,	43	47
3	,,	2	5	1	,,	5	6	2	,,	9	11	,,	,,	,,	,,	,,	,,	1	1	1	,,	5	6	12	,,	47	59
1	,,	6	7	,,	,,	4	4	1	,,	7	8	1	,,	1	2	,,	,,	1	1	,,	,,	,,	,,	9	,,		58
,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	1	1	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	1	,,	6	7
,,	,,	5	5	,,	,,	4	4	2	,,	4	6	1	,,	2	3	,,	,,	4	4	,,	,,	6	6	6	,,	69	75
3	,,	14	17	3	,,	9	12	2	,,	3	5	1	,,	1	2	,,	,,	1	1	1	,,	1	2	17	,,	63	80
,,	,,	13	13	4	,,	32	36	3	,,	9	12	1	,,	4	5	,,	,,	4	4	2	,,	3	5	20	,,	106	126
1	,,	9	10	,,	,,	7	7	,,	,,	,,	,,	,,	,,	4	4	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	7	,,	40	47
3	,,	,,	3	1	,,	3	4	,,	,,	1	1	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	9	,,	12	21
,,	,,	1	1	,,	,,	2	2	,,	,,	6	6	,,	,,	1	1	,,	,,	1	1	1	,,	,,	1	5	,,	27	32
6	,,	16	22	,,	,,	2	2	7	,,	6	13	3	,,	4	7	2	,,	1	3	2	,,	1	3	35	,,	83	118
3	,,	15	18	1	,,	9	10	2	,,	6	8	4	,,	10	14	5	,,	4	9	1	,,	1	2	30	,,	86	116
1	,,	2	3	,,	,,	6	6	1	,,	4	5	,,	,,	,,	,,	,,	,,	1	1	,,	,,	,,	,,	6	,,	26	32
1	,,	2	3	1	,,	1	2	,,	,,	2	2	,,	,,	1	1	,,	,,	,,	,,	3	,,	1	4	5	,,	17	22
2	,,	6	8	1	,,	5	6	2	,,	5	7	2	,,	7	9	2	,,	4	6	2	,,	4	6	12	,,	49	6
9	1	3	13	3	4	4	11	1	1	,,	2	2	2	1	5	1	1	1	3	1	2	,,	3	26	21	16	62
1	,,	10	11	,,	,,	14	14	,,	,,	7	7	1	,,	15	16	1	,,	3	4	1	,,	,,	1	11	,,	110	121
2	,,	14	16	,,	,,	4	4	,,	,,	2	2	1	,,	7	8	2	,,	11	13	,,	,,	1	1	17	,,	54	71
12	w) 7	17	36	4	2	8	14	8	1	4	13	5	3	5	13	2	2	8	12	13	6	11	30	141	bb) 46	3	310
85	44 w)	267	396	61	56	253	370	106	39 w)	247	392	78	24 w)	146	248	44	13	97	154	54	32 w)	105	191	854	dd) 332	210	3293

(5. 8.)

BIJLAGE F.

(Zie hoofdst. E, § 2, van het verslag.)

OVERZICHT over 1890 van de samenstelling der oorlogsmarine in Nederlandsch-Indië, en statistiek over 1885 t/m 1889 [1]) betreffende de zieken, overledenen en afgekeurden onder het personeel der bedoelde marine.

1) Over 1890 zijn de opgaven nog niet volledig bekend.

I. Overzicht van de samenstelling der oorlogsmarine

NAAM EN SOORT DER SCHEPEN.	Materiaal van den romp.	Te water gelaten te:	Te water gelaten in:	Wanneer in Nederl.-Indië aangekomen of aldaar in dienst gesteld.	Afmetingen (in meters). Lengte tusschen de loodlijnen [1]).	Afmetingen (in meters). Wijdte buitenwerks (gemeten over de rusten of raderkasten).	Afmetingen (in meters). Grootste diepgang (achter).	Waterverplaatsing (in tonnen zeewater).	Inhoudsgrootte (in tonnen van 2.83 M³.). Bruto.	Inhoudsgrootte (in tonnen van 2.83 M³.). Netto.
										INDISCH
Schroefstoomschepen 4de klasse.										
Java	ijzer gezinkt	Fijenoord	1885	8 Juni 1886	60.53	9.50	4.30	1298.5	593	267
Pontianak	comp. bouw gekoperd	Amsterdam	1873	7 Sept. 1874	45.00	9.22	3.60	732	334	162
Bandjermasin	id.	id.	1874	7 Sept. 1874	45.00	9.22	3.60	732	334	162
Sambas	id.	Feijenoord	1874	8 Oct. 1874	45.00	9.22	3.60	732	334	162
Samarang	ijzer gezinkt.	id.	1876	6 Juni 1877	48.70	9	3.60	853	386	173
Batavia	id.	Amsterdam	1876	3 Sept. 1877	48.70	9	3.60	853	386	173
Makasser.	id.	id.	1876	7 Nov. 1877	48.70	9	3.60	853	386	173

1) Uitgenomen de met een * gemerkte afmetingen geven de thans als „Lengte tusschen de loodlijnen" ingevulde cijfers de volle lengte op de lastlijn der schepen aan, en zulks in verband met de bij beschikking van den Minister van Marine dd. 31 Maart 1890 n°. 51 vastgestelde regelen voor het meten van de lengte en den diepgang van schepen en vaartuigen der zeemacht (zie Circulaire voor de Zeemacht n°. 79). Uit dien hoofde is thans kunnen vervallen de in de overzichten bij vorige Koloniale Verslagen opgenomen kolom, aanwijzende de „Lengte voor het dokken".

Ten aanzien van de met een * gemerkte opgaven zijn nog, bij gemis hier te lande aan betere gegevens, de cijfers volgens de vroegere metingswijze behouden.

Stoomvermogen (in indicateur paardekrachten).	Aantal vuurmonden.	Grootste vaart onder stoom per wacht van 4 uren (in geogr. mijlen).	BEMANNING. Bepaalde sterkte (ongerekend de 10 pct. bovenrol). Europeanen.	Inlanders.	Aanwezige sterkte volgens op onderstaand tijdstip laatst ontvangen weekrapport. 31 Dec. 1889. Europeanen.	Inlanders.	31 Dec. 1890. Europeanen.	Inlanders.	Waar bij het einde van 1890 gestationneerd.	Verdere aanteekeningen (die ook het 1ste kwartaal 1891 betreffen en, wat het jaar 1890 aangaat, zich aansluiten aan de opgaven in bijl. F van 't vorig verslag).
ESKADER.										
1055	4	12	a) 82	b) 28	75	34	74	35	Bestemd voor diensten buiten de stations.	Vertrok den 19den Mei 1890 van Soerabaija, alwaar het schip was gedokt en eenige voorzieningen had ondergaan, naar de Zuidwestkust van Nieuw-Guinea om onderzoek te doen naar het afloopen in 1889 van een handelsvaartuig; stevende na beëindiging van dit onderzoek naar Amboina, bezette den 2den Juli het station Menado-Molukken, ondernam den 15den Juli een tocht via Banda, Gisser en Samaté naar de Kleine Geelvink-baai (Noordkust van Nieuw-Guinea), ten einde steun bij te zetten aan de poging der hulptroepen van Waigeoe en Salawatti tot tuchtiging van de Arfoe-Papoea's wegens een in 1888 op eenige Ternatanen bedreven moord, keerde den 22sten Augustus te Amboina terug, maakte van 3 October tot 9 November tot het vertoonen der vlag eene reis naar eenige zeeplaatsen in de residentie Menado, kwam den 22sten December te Makasser en verliet den 29sten dier maand het station Menado-Molukken met bestemming naar Endeh (Flores), ten einde aldaar in overleg met den resident van Timor de kampongs van een weerspannig berghoofd van uit zee te tuchtigen. Nadat die taak volbracht was, stoomde de *Java* in 't laatst van Maart 1891 voorloopig naar Soerabaija.
360	3	6 à 7	76	24	61	22	72	19	Atjeh.	Nam tot 16 Januari 1891 deel aan de afsluiting van Atjeh's Noordkust en vertrok toen via Batavia naar Soerabaija. Aldaar den 18den Februari tot het ondergaan van herstellingen tijdelijk buiten dienst gesteld.
370	3	6 à 7	76	28	67	23	72	26	Atjeh.	Maakte tot 13 Juni 1890 deel uit van de scheepsmacht, belast met de afsluiting der Noordkust van Atjeh, werd toen ingedeeld bij het station Noordelijk Sumatra, vertoefde van 6 September tot 4 October te Singapore om te dokken en eenige voorzieningen te ondergaan, nam daarna tot 2 December weder deel aan de afsluiting der Noordkust van Atjeh en werd vervolgens andermaal toegevoegd aan het station Noordelijk Sumatra.
374	3	6 à 7	76	28	66	27	74	28	Atjeh.	Werd den 13den Juni 1890 onttrokken aan het station Noordelijk Sumatra en toegevoegd aan de scheepsmacht, belast met de afsluiting der Noordkust van Atjeh. Van 6 Juli tot 27 Augustus was deze bodem te Singapore om te dokken en eenige voorzieningen te ondergaan.
460	3	6 à 7	76	28	67	24	87	31	Atjeh.	Deed tot 13 Juni 1890 dienst in het station Noordelijk Sumatra en werd toen ingedeeld bij de scheepsmacht, belast met de afsluiting der Noordkust van Atjeh. Van 6 November tot 13 December vertoefde deze bodem te Singapore om te dokken en eenige voorzieningen te ondergaan.
405	3	6 à 7	76	28	65	30	67	26	Atjeh.	Behoorde sedert 8 Januari 1890 tot de scheepsmacht, belast met de afsluiting van de Noordkust van Atjeh. Van 12 tot 23 Januari 1891 vertoefde het schip te Pinang om te dokken en eenige herstellingen te ondergaan.
394	3	6 à 7	76	28	68	26	70	19	Atjeh.	Bleef in het behandelde tijdvak toegevoegd aan de scheepsmacht, belast met de afsluiting der Noordkust van Atjeh; het schip had tusschen 6 September en 20 October 1890 te Singapore gedokt en eenige voorzieningen ondergaan.

a) Vermeerderd met een smid-geweermaker.
b) Verminderd met 3 inlandsche vuurstokers 1ste klasse en 3 inlandsche vuurstokers 2de klasse.

NAAM EN SOORT DER SCHEPEN.	Materiaal van den romp.	Te water gelaten		Wanneer in Nederl.-Indië aangekomen of aldaar in dienst gesteld.	Afmetingen (in meters).			Water-verplaatsing (in tonnen zee-water).	Inhoudsgrootte (in tonnen van 2.83 M³.).	
		te:	in:		Lengte tusschen de loodlijnen [1]).	Wijdte buitenwerks (gemeten over de rusten of raderkasten).	Grootste diepgang (achter).		Bruto.	Netto.
Padang	ijzer gezinkt	Fijenoord	1878	3 April 1879.	48.70	9	3.60	853	386	173
Benkoelen	id.	id.	1879	29 Juli 1880.	48.70	9	3.60	853	386	173
Madura	id.	Amsterdam	1880	29 Oct. 1880.	48.70	9	3.60	853	386	173
Bali	id.	Fijenoord	1878	14 Nov. 1883.	48.70	9	3.60	853	386	173
Flores	staal gezinkt	Amsterdam	1887	28 Oct. 1887.	46.35	7.80	3.15	550	340	179
Ceram	id.	Vlissingen	1887	29 Oct. 1887	46.35	7.80	3.15	550	340	179
Raderstoomschepen 2de klasse.										
Merapi	ijzer gezinkt	Fijenoord.	1874	16 Aug. 1875	60.30	16.80	4	1352	789	355
Bromo	id.	Amsterdam	1874	3 Sept. 1875	60.30	16.80	4	1352	789	355
Raderstoomschepen 4de klasse.										
Oenarang	ijzer.	Soerabaija *e*)	1875	1 Juni 1877	*51.50	15.65	2.40	624	430	230

c) Vermeerderd met 1 kapitein-luitenant ter zee en 1 smid-geweermaker.
d) Verminderd met 1 smid-geweermaker.
e) In Nederland vervaardigd en te Soerabaija ineengezet.

Stoom-vermogen (in indicateur paardekrachten).	Aantal vuurmonden.	Grootste vaart onder stoom per wacht van 4 uren (in geogr. mijlen).	BEMANNING. Bepaalde sterkte (ongerekend de 10 pct. bovenrol).		Aanwezige sterkte volgens op onderstaand tijdstip laatst ontvangen weekrapport.				Waar bij het einde van 1890 gestationneerd.	*Verdere aanteekeningen* (die ook het 1ste kwartaal 1891 betreffen en, wat het jaar 1890 aangaat, zich aansluiten aan de opgaven in bijl. F van 't vorig verslag).
					31 Dec. 1889.		31 Dec. 1890.			
			Europeanen.	Inlanders.	Europeanen.	Inlanders.	Europeanen.	Inlanders.		
409	4	6 à 7	76	28	68	26	71	12	Atjeh.	Deed tot 6 Mei 1890 dienst in het station Noordelijk Sumatra, nam toen deel aan de afsluiting der Noordkust van Atjeh, kwam den 11den Juni in gemeld station terug, doch werd den 15den Augustus weder toegevoegd aan de scheepsmacht, belast met de afsluiting der Noordkust van Atjeh. Van 20 October tot 26 November vertoefde deze bodem te Singapore om te dokken en eenige voorzieningen te ondergaan.
516	4	6 à 7	76	28	69	24	69	19	Atjeh.	Maakte tot 6 Mei 1890 deel uit van de scheepsmacht belast met de afsluiting der Noordkust van Atjeh en werd toen ingedeeld bij het station Noordelijk Sumatra. Van 3 tot 26 December was deze bodem uit het station afwezig om te Pinang te dokken en eenige voorzieningen te ondergaan.
559	4	6 à 7	....	....	....	....	....	....	Soerabaija (in herstelling).	Na van 6 December 1889 af buiten dienst te zijn geweest, om van nieuwe ketels te worden voorzien, den 18den Februari 1891 te Soerabaija weder in dienst gesteld. Den 24sten vertrok deze bodem daarop naar Batavia, en stevende den 15den Maart naar Atjeh, om deel uit te maken van de scheepsmacht, belast met de afsluiting der Noordkust van dat gewest. Op 23 Maart kwam het schip daartoe te Segli aan.
446	4	6 à 7	*c*) 78	28	54	24	184	92	Atjeh.	Was sedert 't laatst van 1889 te Soerabaija tot het ondergaan van herstellingen, vertrok op 1 Mei 1890 via Batavia naar Singapore, vertoefde aldaar eenigen tijd in commissie en kwam den 8sten Juni in het station Noordelijk Sumatra, waar de *Bali* den stations- en veiligheidsdienst ter reede Olehleh van de *Merapi* overnam.
811	4	12	*d*) 59	23	57	32	65	22	Atjeh.	Bleef tot 15 Mei 1890 in het station Menado-Molukken, onderging toen eenige voorzieningen te Soerabaija en vertrok den 25sten Juni van daar via Batavia en Deli naar Atjeh, waar deze bodem, na alvorens de noodige diepzeeloodingen te hebben verricht tot het bepalen van het tracé voor een uit te leggen telegraafkabel tusschen Deli en Olehleh, werd toegevoegd aan het station Noordelijk Sumatra. Den 31sten Januari 1891 werd deze bodem te Pinang in het droge dok opgenomen en keerde den 4den Februari naar het station terug.
804	4	12	59	23	55	15	60	22	Atjeh.	Behoorde sedert 9 Januari 1889 tot de scheepsmacht, belast met de afsluiting van Atjeh's Noordkust. Van 3 tot 30 Juni 1890 vertoefde deze bodem te Singapore om te dokken en eenige voorzieningen te ondergaan.
813	6	7	103	37	90	26	94	22	Atjeh.	Verrichtte tot 10 Juni 1890 dienst in het station Noordelijk Sumatra, maakte toen deel uit van de scheepsmacht, belast met de afsluiting van Atjeh's Noordkust, doch werd den 15den September weder toegevoegd aan het station Noordelijk Sumatra.
788	6	8	....	....	80	24	....	....	Soerabaija (in timmering).	Sedert 15 Maart 1890 te Soerabaija tijdelijk buiten dienst, om vertimmerd en tot wachtschip ingericht te worden.
370	4	6 à 7	71	22	59	17	57	24	Bestemd voor diensten buiten de stations.	Bezette tot 21 October 1890 het station Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo, vertrok toen naar Soerabaija, onderging daar vrij belangrijke herstellingen en lag van den 27sten December 1890 af ter reede Soerabaija beschikbaar voor den dienst.

NAAM EN SOORT DER SCHEPEN.	Materiaal van den romp.	Te water gelaten te:	Te water gelaten in:	Wanneer in Nederl.-Indië aangekomen of aldaar in dienst gesteld.	Afmetingen (in meters). Lengte tusschen de loodlijnen[1]).	Afmetingen (in meters). Wijdte buitenwerks (gemeten over de rusten of raderkasten).	Afmetingen (in meters). Grootste diepgang (achter).	Waterverplaatsing (in tonnen zeewater).	Inhoudsgrootte (in tonnen van 2.83 M³.). Bruto.	Inhoudsgrootte (in tonnen van 2.83 M³.). Netto.	Stoomvermogen (in indicateur paardekrachten).
Soembing	ijzer.	Soerabaija *e)*	1877	1 Aug. 1879	*59.84	16	2.30	652	565	301	495
Sindoro	id.	id. *e)*	1878	15 April 1880	*59.84	16	2.30	652	565	301	679
Onrust	id.	id. *e)*	1863	1 Mei 1863	*46	12.36	1.80	293	277.5	184	198
Torpedoboot. (groot model).											
Cerberus	staal	Vlissingen	1888	20 Maart 1889	*38.10	3.96	1.41	83	74.78	33.65	912.5
Opnemingsvaartuigen.											
Hydrograaf (schroefstoomschip 4de klasse.)	comp. bouw gekoperd.	Amsterdam	1873	27 Sept. 1874	45.00	9.05	3.50	654	334	162	229
Banda (schroefstoomschip 4de klasse.)	id.	Fijenoord	1872	19 Aug. 1873	45.00	9.05	3.60	695	327	161	198
Blommendal (schoenerbrik.)	comp. bouw gezinkt	Amsterdam	1882	28 Dec. 1882	29.20	8.36	3.50	299	176	*g)*	....
Melvill van Carnbee (schoenerbrik.)	id.	id.	1882	1 Jan. 1883	29.20	8.36	3.50	299	176	*g)*	....
Wachtschepen.											
Gedeh	hout gekoperd	Soerabaija	1874	10 Sept. 1875	*69	17.60	3.75	1422	1710.3	1625	....
Soerabaija	id.	id.	1867	1 Nov. 1871	*64	15.60	4.30	1416	1326	*g)*	....

AUXILIAIR ESKA

Ramtorenschepen.											
Koning der Nederlanden	ijzer	Amsterdam	1874	15 Juni 1878	*i)* 83.50	15.20	6	5400	2600	1228	4500
Prins Hendrik der Nederlanden	id.	Birkenhead	1866	25 Mei 1876	*i)* 71.50	13.42	5.70	3375	1860	850	2000

f) Vermeerderd met 3 torpedisten.
g) Blijkt niet uit de hier te lande voorhanden opgaven.
h) Nader is gebleken dat het in de vorige verslagen uitgetrokken getal 122 onjuist was.
i) In de opgegeven lengte is de ram begrepen.

e n o.	Stoom-vermogen (in indicateur paardekrachten).	Aantal vuurmonden.	Grootste vaart onder stoom per wacht van 4 uren (in geogr. mijlen).	BEMANNING.						Waar bij het einde van 1890 gestationneerd.	Verdere aanteekeningen (die ook het 1ste kwartaal 1891 betreffen en, wat het jaar 1890 aangaat, zich aansluiten aan de opgaven in bijl. F van 't vorig verslag).
				Bepaalde sterkte (ongerekend de 10 pct. bovenrol).		Aanwezige sterkte volgens op onderstaand tijdstip laatst ontvangen weekrapport.					
						31 Dec. 1889.		31 Dec. 1890.			
				Europeanen.	Inlanders.	Europeanen.	Inlanders.	Europeanen.	Inlanders.		
	495	4	8 à 9	....	....	....	....	....	....	......	Sedert October 1888 in conservatie te Soerabaija.
	679	4	8	70	22	62	21	67	18	Atjeh.	Bleef in het behandelde tijdvak voor het station Noordelijk Sumatra aangewezen. Om te dokken en eenige voorzieningen te ondergaan, was de *Sindoro* van 19 Mei tot 19 Juni en van 7 tot 14 November 1890 te Pinang en vervolgens van 5 Januari tot 16 Februari 1891 te Singapore.
	198	4	6	45	22	41	21	45	20	Pontianak.	Vertrok den 18den Maart 1890 van Palembang naar Batavia, dokte aldaar en kwam den 26sten April 1890 te Pontianak, ten einde in de Westerafdeeling van Borneo, waar noodig, de vlag te vertoonen.
55	912,5	...	21.21	*f*) 15	3	15	4	14	9	Soerabaija.	Maakte van uit Soerabaija kleine tochten tot oefening van het personeel.
	229	2	5	....	....	25	51	....	....	......	Beëindigde de opneming van de eilanden en vaarwaters beoosten Madura, verrichtte daarna opnemingen ter Zuidoostkust van Borneo en kwam den 2den Augustus 1890 te Soerabaija waar het schip den 11den November, wegens afkeuring, werd buiten dienst gesteld.
	198	3	7 à 8	25	58	....	....	22	59	Zuidoostkust van Borneo.	Na te Soerabaija belangrijke herstellingen te hebben ondergaan en tot opnemingsvaartuig te zijn ingericht, werd de *Banda* den 11den November 1890 in dienst gesteld. Den 1sten December vertrok deze bodem naar de Zuidoostkust van Borneo en zette aldaar de door de *Hydrograaf* aangevangen opneming voort.
	....	2	....	19	48	17	46	19	49	Zuidoostkust van Sumatra.	Zette de opneming van de Zuidoostkust van het eiland Sumatra met de aangrenzende vaarwaters voort.
	....	2	....	19	48	16	43	17	44	Laboean Deli (Oostkust van Sumatra).	Vervolgde de opneming van de Noordoostkust van Sumatra tusschen de Deli-rivier en den zuidelijken ingang van straat Malakka met de aangrenzende vaarwaters en riviermondingen.
25	....	6	....	*h*) 121	39	178	49	257	232	Batavia.	
)	....	4	....	*h*) 121	32	184	96	137	114	Soerabaija.	Onderging in December 1890 eenige herstellingen aan het marine-etablissement te Soerabaija.

...ESKADER.

28	4500	8	12	234	73	220	67	197	68	Atjeh.	Behoorde sedert 25 Juni 1889 tot de vereenigde scheepsmacht ter Noordkust van Atjeh. Van 20 December 1890 tot 3 Januari 1891 was het schip te Singapore om te dokken en eenige voorzieningen te ondergaan.
50	2000	8	11	229	57	202	48	174	36	Atjeh.	Bleef in het behandelde tijdvak toegevoegd aan de vereenigde scheepsmacht ter Noordkust van Atjeh. Van 29 Juni tot 26 Augustus 1890 was het schip te Singapore om te dokken en eenige voorzieningen te ondergaan.

NAAM EN SOORT DER SCHEPEN.	Materiaal van den romp.	Te water gelaten te:	Te water gelaten in:	Wanneer in Nederl.-Indië aangekomen of aldaar in dienst gesteld.	Afmetingen (in meters). Lengte tusschen de loodlijnen [1].	Afmetingen (in meters). Wijdte buitenwerks (gemeten over de rusten of raderkasten).	Afmetingen (in meters). Grootste diepgang (achter).	Waterverplaatsing (in tonnen zeewater).	Inhoudsgrootte (in tonnen van 2.83 M³.). Bruto.	Inhoudsgrootte (in tonnen van 2.83 M³.). Netto.
Schroefstoomschepen 1ste klasse.										
De Ruijter	ijzer gezinkt	Amsterdam	1880	27 Oct. 1885	84.60	13.10	6.80	3479	2160	997
Van Speijk	id.	id.	1882	10 Aug. 1887	84.60	13.10	6.80	3479	2160	997
Atjeh	id.	id.	1876	31 Jan. 1890	84.60	13.10	6.50	3565	2160	997

k Hieronder ook eenig aan de bemanningssterkte onttrokken personeel (5 officieren, waaronder 1 officier-machinist, en 7 minderen), gebezigd in functiën, waarop bij de „Bepaalde sterkte" niet was gerekend.
l) Als voren, namelijk 8 officieren, waaronder 2 officier-machinisten, en 31 minderen.

Stoom-vermogen (in indicateur paardekrachten).	Aantal vuurmonden.	Grootste vaart onder stoom per wacht van 4 uren (in geogr. mijlen).	BEMANNING. Bepaalde sterkte (ongerekend de 10 pct. bovenrol).		Aanwezige sterkte volgens op onderstaand tijdstip laatst ontvangen weekrapport.				Waar bij het einde van 1890 gestationneerd.	*Verdere aanteekeningen* (die ook het 1ste kwartaal 1891 betreffen en, wat het jaar 1890 aangaat, zich aansluiten aan de opgaven in bijl. F van 't vorig verslag).
					31 Dec. 1889.		31 Dec. 1890.			
			Europeanen.	Inlanders.	Europeanen.	Inlanders.	Europeanen.	Inlanders.		
3305	14	14	....	....	168	33	....	....	....	Vertrok den 24sten April 1890 naar Nederland.
2891	14	14	279	65	251	60	161	55	Soerabaija. (in herstelling).	Verliet den 4den Juli 1890 de vereenigde scheepsmacht ter Noordkust van Atjeh, vertoefde toen te Soerabaija tot het ondergaan van eenige belangrijke herstellingen en vertrok, na beëindiging van die werkzaamheden, den 8sten Februari 1891 via Pasoeroean en Banjoewangi naar Endeh (Flores), ten einde, in vereeniging met de *Java*, de kampongs van een oproerig berghoofd van uit zee te tuchtigen. In 't laatst van Maart was die taak volbracht en keerde de *Van Speyk* naar Soerabaija terug.
2700	14	14	279	61	....	....	258	39	Atjeh.	Kwam den 31sten Mei 1890, na eene zending naar de Perzische Golf te hebben volbracht, te Olehleh en maakte, ter vervanging van de *Van Speyk*, deel uit van de vereenigde scheepsmacht ter Noordkust van Atjeh. De *Atjeh* vertoefde van 6 tot 24 Februari 1891 te Singapore om te dokken en eenige voorzieningen te ondergaan en kwam vervolgens voor een speciaal doel eene korte poos naar Batavia op, doch vertrok nog vóór het einde van Maart weder naar Atjeh.
RECAPITULATIE.										
Indisch eskader . .			1495	653	1539	705	1694	942		
Auxiliair eskader . .			1021	256	841	208	790	198		
Totaal ingeschreven in de rol der schepen.			2516	909	2380 k)	913	2484 l)	1140		
Personeel aan wal (in functiën waarop bij de bepaalde sterkte was gerekend) . .			14	»	14	»	14	»		
Totaal-generaal .			2530	909	2394	913	2498	1140		

II. Statistiek van de bij het Indisch en het auxiliair eskader in Nederlandsch-Indië gedurende de laatst bekende vijf jaren behandelde zieken, de afgekeurden en de overledenen.

A. Algemeen overzicht.

JAREN.	Aantal zieken aan boord der oorlogsschepen in behandeling op 1°. Januari.	Aantal ziektegevallen gedurende den loop van het jaar bijgekomen.	Te zamen.	Daarvan: herstelden aan boord der oorlogsschepen.	Daarvan: werden geëvacueerd naar de hospitalen, herstellingsoorden, enz.	Daarvan: overleden of kwamen om aan boord der oorlogsschepen.	Daarvan: bleven op 31 December aan boord der oorlogsschepen in behandeling.	Van de geëvacueerden overleden er: a)	Recapituleerende opgaven: Gemiddelde sterkte op de vloot (volgens de ziekenrapporten)	Aantal ziektegevallen gedurende den loop van het jaar voorgekomen.	Percentsgewijze verhouding tot de sterkte.	Totaal overledenen (zie de kolommen 7 en 9).	Percentsgewijze verhouding tot de sterkte.
1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.	11.	12.	13.	14.
Europeanen.													
1885	92	6084	6176	4641	1366	23	146	33	2524	6084	241	56	2.21
1886	146	5938	6084	4529	1372	13	170	16	2671	5938	222.3	29	1.08
1887	170	4852	5022	3982	858	14	168	11	2555	4852	189.9	25	0.978
1888	168	4884	5052	3760	1126	15	151	39	2615	4884	186.8	54	2.06
1889	151	4580	4731	3427	1129	15	160	14	2394	4580	191.3	29	1.21
Inlanders.													
1885	28	2075	2103	1465	579	7	52	45	1015	2075	204.4	52	5.12
1886	52	2086	2138	1319	761	9	49	37	900	2086	231.8	46	5.11
1887	49	1645	1694	1258	398	8	30	9	942	1645	174.6	17	1.80
1888	30	1534	1564	1094	415	7	48	29	950	1534	161.5	b) 37	3.89
1889	48	1715	1763	1215	469	14	65	25	913	1715	187.8	39	4.27

a) Hieronder ook gesneuvelden en zij die overleden terwijl zij met particuliere schepen werden vervoerd.
b) Hierbij ook een schepeling die door verdrinking om het leven kwam.

B. Rangschikking van de lijders (voor zooveel gedurende het behandelde jaar in verpleging gekomen) naar de voornaamste ziektevormen. c)

BEHANDELD WEGENS:	EUROPEANEN. 1885.	1886.	1887.	1888.	1889.	INLANDERS. 1885.	1886.	1887.	1888.	1889.
Endemische ziekten	2044	2169	1588	1157	928	1037	1004	620	475	520
Sporadische ziekten	1292	1087	910	1246	1162	258	218	44	209	195
Epidemische ziekten.	49	14	4	74	32	5	69	204	107	59
Verwondingen of accidenten	622	650	691	646	651	217	163	205	150	187
Chirurgische ziekten	729	662	589	583	603	163	164	140	136	148
Oogziekten	136	164	92	184	329	98	123	103	94	187
Venerische ziekten	1083	1006	865	895	790	270	305	288	325	379
Koortsvrije huidziekten.	129	186	113	99	85	27	40	41	38	40
Totalen . . .	6084	5938	4852	4884	4580	2075	2086	1645	1534	1715

c) Hoevelen ter zake van berriberri of cholera onder behandeling kwamen, vindt men niet afzonderlijk opgegeven.

C. Rangschikking als voren van de afgekeurden en de overledenen (ook reeds over 1890).

JAREN.	Berriberri. Europeanen.	Berriberri. Inlanders.	Cholera. Europeanen.	Cholera. Inlanders.	Malaria-ziekten. Europeanen.	Malaria-ziekten. Inlanders.	Sporadische ziekten. Europeanen.	Sporadische ziekten. Inlanders.	Chirurgische ziekten. Europeanen.	Chirurgische ziekten. Inlanders.	Oogziekten. Europeanen.	Oogziekten. Inlanders.	Venerische ziekten. Europeanen.	Venerische ziekten. Inlanders.	Gesneuveld. d) Europeanen.	Gesneuveld. d) Inlanders.	Verdronken of op andere wijze omgekomen. Europeanen.	Verdronken of op andere wijze omgekomen. Inlanders.	Totalen. Europeanen.	Totalen. Inlanders.
Afgekeurden. e)																				
1885	25	142	»	»	57	1	116	24	»	»	»	»	»	»	. . .	. . .	. . .	. . .	198	167
1886	75	292	»	»	60	5	51	5	»	»	»	»	»	»	. . .	. . .	. . .	. . .	186	302
1887	17	56	»	»	11	»	50	5	19	2	5	4	1	1	. . .	. . .	. . .	. . .	103	68
1888	30	74	»	»	6	»	117	6	13	2	4	»	1	1	. . .	. . .	. . .	. . .	171	83
1889	59	112	»	»	31	»	133	4	6	4	89	8	2	1	. . .	. . .	. . .	. . .	320	129
1890	76	117	1	»	23	1	78	9	15	3	6	14	»	»	. . .	. . .	. . .	. . .	199	144
Overledenen.																				
1885	1	40	32	3	7	2	7	2	2	3	»	»	»	»	3	»	4	2	56	52
1886	»	41	9	1	5	»	2	5	2	3	»	»	»	»	3	1	6	»	27	51
1887	»	12	»	»	4	»	12	3	1	1	»	»	»	»	3	»	5	1	25	17
1888	»	29	38	2	5	1	7	4	»	»	»	»	»	»	1	»	3	1	54	37
1889	1	31	18	2	1	3	3	2	»	»	»	»	»	»	»	»	6	1	29	39
1890	4	47	7	1	5	4	6	1	1	»	»	»	»	»	2	»	10	1	35	54

d) Vermoedelijk zijn hieronder ook medegerekend diegenen die aan de gevolgen van hunne voor den vijand bekomen wonden overleden.
e) Hieronder, wat de Europeanen betreft, de wegens ziekte naar Nederland teruggekeerden.

(5. 9.)

BIJLAGE G.

(Zie hoofdst. E, § 3, van het verslag.)

OVERZICHT van de samenstelling der Gouvernements-marine in Nederlandsch-Indië over het jaar 1890.

NAAM EN SOORT DER SCHEPEN.	Materiaal van den romp.	Te water gelaten		Wanneer bij de gouvernements-marine in dienst gesteld.	Afmetingen (in meters).			Waterverplaatsing (in tonnen zeewater).	Stoomvermogen (in paardekrachten) nominaal.	Aantal vuurmonden.	Grootste vaart onder stoom per wacht van 4 uren (in geogr. mijlen).
		te:	in:		Lengte.	Wijdte buitenwerks (gemeten over de rusten of raderkasten).	Grootste diepgang (achter).				
ZEESTOOMSCHEPEN.											
Schroefstoomschepen.											
Havik	comp. bouw (gekoperd)	Glasgow	1878	4e kwart. 1878	43.26	6.10	3.20	338	50	6	7
Zeemeeuw	id.	Id.	1878	26 Sept. 1878	43.26	6.10	3.20	338	50	6	8 1/4
Valk	id.	Vlissingen	1880	15 Oct. 1880	43.26	6.10	3.20	338	50	6	7 3/4
Arend	id.	Id.	1880	15 Dec. 1880	43.26	6.10	3.20	338	50	6	8
Zwaluw	id.	Id.	1882	. . Oct. 1882	43.26	6.10	3.20	338	50	6	7 1/2
Condor	id.	Amsterdam	1885	19 Mei 1886	43.26	6.10	3.20	338	50	6	7 1/2
Gier	ijzer	New-Castle.	1877	15 Aug. 1886	45.50	9	2.90	550	70	6	8
Albatros	id.	Renfrew (Schotland)	1877	20 Maart 1887	43.50	8.75	3	601	70	6	8
Sperwer	id.	New-Castle.	1877	28 Juli 1887	45.50	9	3	550	70	6	7
Reiger	comp. bouw (gekoperd)	Fijenoord.	1887	30 Juni 1888	42.80	6.70	3.32	402	50	6	7
Raaf	id.	Vlissingen.	1889	30 April 1890	47.10	7.35	2.80	420	50	6	9
Raderstoomschepen.											
Tagal	hout (gekoperd)	Soerabaija.	1875	1 Nov. 1876	48.15	11.20	2.80	370	80	6	6 1/2
Ternate	id.	Id.	1876	1 Aug. 1877	43.30	11.34	2.80	300	80	6	7
RIVIERSTOOMSCHEPEN.											
Raderstoomschepen.											
Boni	ijzer	Liverpool.	1855	 1859	37.54	12	1.5	100	60	5	5 1/4
Singkawang	hout (gekoperd)	Soerabaija.	1876	1 Jan. 1877	33.66	9.20	2	176	30	4	6
Koetei	id.	Id.	1878	. . April 1879	33.66	9.20	2.20	176	30	4	5 1/2
Djambi	id.	Dassoon (Rembang)	1881	1 Jan. 1882.	33.66	9.20	2	150	30	4	6
Indragiri	id.	Id.	1881	1 Jan. 1882	33.66	9.20	2.20	176	30	4	6
		Vast korps inlandsche schepelingen.									
VAARTUIGEN VOOR SPECIALE DIENSTEN.											
Raderstoomschip.											
Bogor	hout (gekoperd)	Soerabaija	1873	30 Sept. 1873	33.66	9.20	1.90	176	30	. . . . .	7
		Vast korps Europeesche schepelingen									
KLEINE ZEILVAARTUIGEN.											
17 adviesbooten . .	Ieder vaartuig bemand met 11 inlanders en bewapend met 2 één-ponds bronzen kanonnen, 6 achterlaadgeweren en 5 sabels										

BEMANNING.							
Bepaalde sterkte.		Aanwezige sterkte volgens op onderstaande tijdstippen ingediende rapporten.				Waar gestationneerd op 31 December 1890.	VERDERE AANTEEKENINGEN (die ook de eerste drie maanden van 1891 betreffen).
		1 Januari 1890.		1 Januari 1891.			
Europeanen.	Inlanders.	Europeanen.	Inlanders.	Europeanen.	Inlanders.		
8	37	8	33	8	37	Ternate *a*)	
8	37	7	36	8	37	Atjeh	
8	37	8	41	8	37	Menado *b*)	
8	37	8	38	8	43	Amboina *c*)	
8	37	8	38	8	56	Timor	
8	37	7	32	8	42	Atjeh *d*)	
8	37	8	35	8	43	Banka en Billiton *e*)	
8	37	8	41	8	47	Atjeh *f*)	
8	37	8	37	8	44	Celebes *g*)	
8	37	8	36	8	46	Madura *h*)	
8	37	.....	.....	8	42	Zuider-en Oosterafdeeling van Borneo *i*)	
.....	.....	7	38	.....	.....	..... *k*)	
8	37	8	44	7	50	Oostkust Sumatra *l*)	
6	30	6	30	6	34	Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo	
4	23	4	24	4	23	Westerafdeeling van Borneo *m*)	
4	23	4	24	4	23	Palembang *n*)	
4	23	4	21	4	23	Westerafdeeling van Borneo	
4	23	4	24	4	25	Riouw	
.....	566	.....	572	.....	670		
2	*o*) 11	2	*o*) 11	2	*o*) 11	Batavia *p*)	
q) 120	.....	*r*) 117	.....	*r*) 119	.....		
.....	*s*) 209	.....	*t*) 198	.....	185	1 op Java en 16 in de buitenbezittingen *u*)	

a) De *Havik*, den 17den Februari 1890 uit het station Menado-Ternate te Soerabaija aangekomen, onderging tot 7 Augustus voorzieningen en werd daarna aangewezen uitsluitend voor den dienst in de wateren van Ternate, waar het schip den 25sten van dezelfde maand aankwam. Sedert 24 Februari 1891 vertoefde de *Havik* in het station Amboina, wijl het aldaar gestationneerde stoomschip *Arend* naar Soerabaija moest opkomen om herstellingen te ondergaan.

b) De *Valk* kwam den 31sten Januari 1890 uit het station Sumatra's Westkust te Soerabaija, onderging tot 8 Juli herstellingen en vertrok den 13den daaraanvolgende naar Menado, waar het schip op 1 April 1891 nog in station lag.

c) De *Arend*, na in 1890 steeds in het station Amboina dienst te hebben gedaan, kwam den 20sten Maart 1891 te Soerabaija om te worden gedokt en herstellingen te ondergaan.

d) De *Condor* kwam den 7den Februari 1891 te Padang, deed tot 13 Maart daaraanvolgende dienst ter Sumatra's Westkust en keerde toen in de wateren van Atjeh terug.

e) De *Gier* vertrok den 8sten September 1890 uit het station Banka met bestemming om, na te Tandjong Priok gedokt te hebben, voor korten tijd ter Sumatra's Westkust dienst te doen. Den 14den van dezelfde maand werd de *Gier* echter naar Flores gedirigeerd ten einde gedurende het tin-onderzoek op dat eiland de gemeenschap tusschen Zuid- en Noord-Flores te onderhouden. Zij kwam, na afloop van dat onderzoek, te Soerabaija, vertrok den 2den December van daar naar Batavia, onderging te Tandjong Priok eenige voorzieningen en keerde den 7den Februari 1891 naar het station Banka terug.

f) De *Albatros* was van 27 Februari tot 27 Maart 1890 en van 12 December 1890 tot 9 Januari 1891 uit het station Atjeh afwezig, om te Singapore te dokken en eenige voorzieningen te ondergaan.

g) De *Sperwer* was van 15 Mei tot 27 Juni 1890 uit het gouvernement van Celebes afwezig om eene dienstreis naar Menado te volbrengen; te Makasser teruggekeerd, vertoefde het schip daar tot 16 Augustus, vertrok toen naar Soerabaija tot het ondergaan van eenige voorzieningen, betrok den 2den October weder het station Celebes, deed van 4 tot 14 Januari 1891 dienst voor het gewest Madura en keerde vervolgens naar Makasser terug.

h) De *Reiger* bleef aangewezen voor de gewesten Soerabaija, Madura, Bali en Lombok, Bezoeki en Pasoeroean; het schip was van 22 December 1890 tot 4 Februari 1891 te Soerabaija in herstelling.

i) De *Raaf* kwam den 30sten April 1890 in dienst en werd aangewezen voor het station Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo. Alvorens dit station te betrekken, verrichtte zij van 26 Mei tot 8 September dienst voor het gewest Ternate, deed van 17 tot 23 September eene reis naar Flores, onderging daarna de noodige voorzieningen te Soerabaija en kwam den 18den December te Bandjermasin aan.

k) De *Tagal* werd, na op 18 December 1889 uit het station der Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo naar Soerabaija te zijn opgekomen, aldaar voor verderen dienst afgekeurd en den 24sten Maart 1890 buiten dienst gesteld. Sedert is deze bodem publiek verkocht.

l) De *Ternate* was van 12 September 1890 tot 2 Februari 1891 tijdelijk aan het station Sumatra's Oostkust onttrokken om in de wateren van Banka en Billiton dienst te doen; het schip vertoefde van 5 November tot 7 December 1890 te Soerabaija om eenige herstellingen te ondergaan.

m) De *Singkawang* was van 5 April tot 18 Mei 1890 uit het station Westerafdeeling van Borneo afwezig om het residentievaartuig *Karimata* naar Tandjong Priok (Batavia) over te brengen en zelve aldaar eenige voorzieningen te ondergaan.

n) De *Koetei* deed van 2 October tot 9 November 1890 dienst ter Oostkust van Sumatra.

o) Deze opvarenden behoeven geene vaste verbintenis aan te gaan.

p) De *Bogor*, bestemd voor de gemeenschap tusschen Batavia en de eilanden Onrust en Kuiper, deed soms ook andere diensten.

q) Het korps Europeesche schepelingen was op 1 Januari 1891 organiek 121 man sterk, zijnde één gezaghebber gedetacheerd bij het departement der marine.

r) Hierbij moet nog gerekend worden op den gezaghebber, bedoeld in de voorgaande aanmerking.

s) Berekend over eene compleete sterkte van 19 vaartuigen.

t) Op 1 Januari 1890 waren in dienst 18 vaartuigen.

u) In de volgende zes gewesten was het getal adviesbooten volgens de formatie compleet, namelijk in Japara 1, ter Sumatra's Westkust 4, in Riouw 1, in de Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo 4, in Celebes 3 en in Timor mede 3. Daarentegen was in de Westerafdeeling van Borneo slechts aanwezig 1 van de 2, die er volgens de formatie moeten zijn, terwijl in de residentie Palembang de eenige adviesboot, die er organiek moet zijn, ontbrak.

(5. 10.)

BIJLAGE H.

(Zie hoofdst. F, § 5, van het verslag.)

LIJST VAN NAAMLOOZE VENNOOTSCHAPPEN, in 1890 in NEDERLANDSCH-INDIË en in NEDERLAND tot stand gekomen, deze laatsten voor zooveel haar werkkring zich uitstrekt tot NEDERLANDSCH-INDIË.

Volgnummer.	Naam van de vennootschap.	Waar gevestigd.	Doel.	Duur.	Kapitaal.	Datum en nummer van het besluit waarbij bewilliging op de akte van oprichting of op het ontwerp daarvan is verleend.	Datum en nummer der officieele courant, waarin de akte van oprichting is openbaar gemaakt.
	A. In Nederlandsch-Indië tot stand gekomen.						
						Indisch besluit dd.	Javasche Courant dd.
1	Cultuurmaatschappij Poentjoe.	Samarang.	Het in cultuur brengen van het tot dusver aan één der oprichters van de vennootschap toebehoord hebbende, in 1889 uitgegeven erfpachtsperceel Poentjoe in de residentie Kediri, en verder c. q. van andere perceelen woeste gronden, waarvan het erfpachtsrecht door de vennootschap hetzij direct van de Indische Regeering wordt verkregen, hetzij van derden wordt overgenomen of gekocht.	75 jaren.	f 150 000 (verdeeld in 300 aandeelen van f 500).	23 Jan. 1890, n°. 13.	14 Febr. 1890 n°. 13.
2	Cultuurmaatschappij Bakkie-Pandean.	Klatten (Soerakarta).	De overneming en de verdere exploitatie van de door twee der vennooten in de vennootschap ingebrachte, in de residentie Soerakarta gelegen onderneming van landbouw, genaamd Bakkie Pandean en onderhoorigheden, zoomede de exploitatie van nader door de vennootschap in te huren gronden, te verkrijgen door eventueele overneming of ruil van huurrechten.	ruim 50 jaren.	f 200 000 (verdeeld in 200 aandeelen van f 1 000).	3 Febr. 1890, n°. 22.	16 Dec. 1890, n°. 100.
3	Soerabaijasche maatschappij tot het drijven van een kantoor in vendu- en commissiezaken.	Soerabaija.	Het drijven van vendu- en commissiezaken in den uitgebreidsten zin des woords.	25 jaren.	f 30 000 (verdeeld in 30 aandeelen van f 1 000).	8 Febr. 1890, n°. 11.	28 Febr. 1890, n°. 17.
4	Cultuurmaatschappij Margo Molio.	Samarang.	Het drijven van landbouw in Nederlandsch-Indië, in de eerste plaats door het in cultuur brengen van de tot dusver aan één der oprichters van de vennootschap toebehoord hebbende erfpachtsperceelen Soegihwaras I en Margo Molio I en II, alle drie gelegen in de residentie Kediri.	75 jaren.	f 300 000 (verdeeld in 300 aandeelen van f 1 000).	19 Febr. 1890, n°. 9.	14 Maart 1890, n°. 21.

Volgnummer.	Naam van de vennootschap.	Waar gevestigd.	Doel.	Duur.	Kapitaal.	Datum en nummer van het besluit waarbij bewilliging op de akte van oprichting of op het ontwerp daarvan is verleend.	Datum en nummer der officieele courant, waarin de akte van oprichting is openbaar gemaakt.
						Indisch besluit dd.	Javasche Courant dd.
5	Bataviasche Stoomvaart-onderneming.	Batavia.	Het koopen en in de vaart brengen van één of meer stoomschepen, geschikt voor het vervoer van suikerrietstokken voor bibiet bestemd en van andere lading en, voor zoover de ruimte aan boord zulks toelaat, ook van passagiers.	20 jaren.	f 75 000 (verdeeld in 75 aandeelen van f 1000).	8 Maart 1890, nº. 27.	18 Maart 1890, nº. 22.
6	Cultuur-maatschappij Pakoedo.	Soerabaija.	Het in cultuur brengen van het tot dusver aan een der oprichters van de vennootschap toebehoord hebbende erfpachtsperceel Pakoedo, gelegen in de residentie Bezoeki.	ruim 72 jaren.	f 100 000 (verdeeld in 100 aandeelen van f 1 000).	22 Maart 1890, nº. 34.	15 April 1890, nº. 30.
7	Houtaankap- en cultuur-maatschappij Madjenang.	Soerabaija.	De verdere exploitatie van de tot dusver aan de gezamenlijke oprichters der vennootschap toebehoord hebbende, in de residentie Soerakarta gelegen landbouw-onderneming Madjenang, met den daaraan verbonden houtaankap.	75 jaren.	f 250 000 (verdeeld in 250 aandeelen van f 1 000).	25 Maart 1890, nº. 28.	28 Maart 1890, nº. 25.
8	Hotel Kali Taman.	Salatiga.	De overneming en verdere exploitatie van het tot dusver aan twee der oprichters van de vennootschap toebehoord hebbende Hotel Kali Taman te Salatiga (Samarang).	10 jaren.	f 50 000 (verdeeld in 100 aandeelen van f 500).	2 April 1890, nº. 19.	29 April 1890, nº. 34.
9	Cultuur-maatschappij Djoerang Banteng	Soerabaija.	De exploitatie voor den landbouw, in de eerste plaats van het door twee der vennooten in de vennootschap ingebrachte, in 1883 in erfpacht uitgegeven perceel Djoerang Banteng, gelegen in de residentie Kediri, en verder van andere door de vennootschap reeds verkregen of later te verkrijgen erfpachtsperceelen.	ruim 68 jaren.	f 450 000 (verdeeld in 450 aandeelen van f 1 000).	13 April 1890, nº. 1.	6 Mei 1890, nº. 36.
10	Cultuur-maatschappij Poerbolinggo.	Samarang.	Het aanplanten en verwerken van producten voor de Europeesche markt in de residentie Banjoemas, in de eerste plaats door exploitatie van de tot dusver aan de drie oprichters der vennootschap toebehoord hebbende, in genoemde residentie gelegen, particuliere indigo-onderneming Poerbolinggo.	ruim 74 jaren.	f 200 000 (verdeeld in 200 aandeelen van f 1 000).	16 Mei 1890, nº. 19.	17 Juni 1890, nº. 48.
11	Cultuur-maatschappij Tjoeroeg.	Samarang.	De verdere exploitatie van de ten behoeve der vennootschap op publieke vendutie gekochte, op erfpachtsgronden gevestigde koffie-onderneming Tjoeroeg en onderhoorigheden, gelegen in de residentie Samarang.	ruim 74 jaren.	f 50 000 (verdeeld in 100 aandeelen van f 500).	16 Mei 1890, nº. 20.	17 Juni 1890, nº. 48.
12	Couranten-drukkerij »Bataviasch Handelsblad".	Batavia.	Het drukken en uitgeven van het dagblad, bekend onder den naam van »Bataviasch Handelsblad", en van de met dat blad uitgegeven Zondags- en Mail-editie, van welke bladen het recht tot uitgaaf c. a. door één der vennooten in de vennootschap is ingebracht.	20 jaren.	f 50 000 (verdeeld in 500 aandeelen van f 100).	29 Mei 1890, nº. 16.	10 Juni 1890, nº. 46.

Volgnummer.	Naam van de vennootschap.	Waar gevestigd.	Doel.	Duur.	Kapitaal.	Datum en nummer van het besluit waarbij bewilliging op de akte van oprichting of op het ontwerp daarvan is verleend.	Datum en nummer der officieele courant, waarin de akte van oprichting is openbaar gemaakt.
						Indisch besluit dd.	Javasche Courant dd.
13	Maatschappij tot exploitatie der suikerfabriek Kandang Djati.	Soerabaija.	De verdere exploitatie van de aan de gezamenlijke oprichters der vennootschap tot dusver toebehoord hebbende, op contract met het Gouvernement werkende suikerfabriek Kandang Djati (residentie Probolinggo).	50 jaren.	f 450 000 (verdeeld in 450 aandeelen van f 1000).	5 Juni 1890, n°. 5.	1 Juli 1890, n°. 52.
14	Cultuur-maatschappij Pelas.	Djokjokarta.	De bereiding voor de Europeesche markt van indigo van eigen of gekochte aanplantingen in eene, onder den naam van Pelas-Oedan Awoe, op te richten fabriek in het onderdistrict Pelas (afdeeling en residentie Kediri).	ongeveer 50 jaren.	f 40 000 (verdeeld in 40 aandeelen van f 1000).	26 Juni 1890, n°. 12.	8 Aug. 1890, n°. 63.
15	Cultuur-maatschappij Wonoredjo.	Samarang.	Het aanplanten en verwerken van indigo in de residentie Kediri, in de eerste plaats op de door één der vennooten in de vennootschap ingebrachte, nieuw opgerichte indigofabriek Wonoredjo, met bijbehoorende van de bevolking gehuurde gronden.	ruim 74 jaren.	f 36 000 (verdeeld in 72 aandeelen van f 500).	4 Juli 1890, n°. 13.	12 Aug. 1890 n°. 64.
16	Samarangsche Bazar.	Samarang.	De overneming en voortzetting van eene door één der vennooten in de vennootschap ingebrachte toko-, expeditie- en commissiezaak te Samarang en tokozaak te Salatiga (Samarang).	25 jaren.	f 50 000 (verdeeld in 100 aandeelen van f 500).	14 Juli 1890, n°. 20.	5 Aug. 1890, n°. 62.
17	Maatschappij tot exploitatie van het land »Kalikebo".	Soerabaija.	Het in cultuur brengen van in erfpacht te verkrijgen woeste gronden, in de eerste plaats van het aan een derde reeds toegezegde, maar door dezen, tijdens de oprichting der vennootschap, nog niet in erfpacht verkregen perceel Kalikebo in de residentie Kediri.	75 jaren.	f 50 000 (verdeeld in 40 aandeelen van f 1250).	22 Juli 1890, n°. 30.	26 Aug. 1890, n°. 68.
18	Pel-inrichting »Buitenzorg".	Batavia.	Het bouwen van eene pelinrichting te Buitenzorg en het opkoopen van padi en rijst, ten einde die te verwerken en te verkoopen en c. q. ook het huren van rijstlanden.	20 jaren.	f 50 000 (verdeeld in 100 aandeelen van f 500).	12 Aug. 1890, n°. 32.	29 Aug. 1890, n°. 69.
19	Assahan Tabak-maatschappij Telok Dalam.	Samarang.	Het ontginnen, bebouwen en exploiteeren van ter Oostkust van Sumatra gelegen gronden, welke daartoe aan de vennootschap in huur, erfpacht of eigendom zijn of zullen worden afgestaan, en wel in de eerste plaats van de gronden, bekend onder den naam van Telok Dalam, in 1889 door het inlandsch bestuur van Assahan aan een der oprichters van de vennootschap in concessie gegeven en door dezen bestemd voor de teelt van tabak; voorts het drijven van handel in de door de vennootschap verkregen producten en hetgeen daarmede in verband staat.	29 jaren.	f 1 000 000 (verdeeld in 5000 aandeelen van f 200).	25 Aug. 1890, n°. 15.	19 Sept. 1890, n°. 75.

Volgnummer.	Naam van de vennootschap.	Waar gevestigd.	Doel.	Duur.	Kapitaal.	Datum en nummer van het besluit waarbij bewilliging op de akte van oprichting of op het ontwerp daarvan is verleend.	Datum en nummer der officieele courant, waarin de akte van oprichting is openbaar gemaakt.
						Indisch besluit dd.	Javasche Courant dd.
20	Cultuur-maatschappij Krian.	Soerabaija.	De verdere exploitatie van de aan de gezamenlijke oprichters der vennootschap tot dusver toebehoord hebbende, op contract met het Gouvernement werkende, suikeronderneming Krian (residentie Soerabaija).	ruim 50 jaren.	f 720 000 (verdeeld in 60 aandeelen van f 12 000).	31 Aug. 1890, n°. 1.	26 Sept. 1890, n°. 77.
21	Winkelmaatschappij Eigen Hulp.	Batavia.	De exploitatie te Weltevreden (Batavia) en c. q. elders »van eene algemeene winkelzaak — zoowel voor eigen rekening als in commissie of consignatie — ten gerieve van alle standen, alwaar artikelen van dagelijksche behoefte en elken aard tot concurreerende prijzen zullen worden verkrijgbaar gesteld".	ruim 20 jaren	f 500 000 (verdeeld in 5000 aandeelen van f 100).	6 Sept. 1890, n°. 1.	19 Sept. 1890, n°. 75.
22	Cultuur-maatschappij Nobo.	Soerabaija.	De verdere exploitatie voor de koffiecultuur van de door één der vennooten in de vennootschap ingebrachte, in 1889 en 1890 door hem in erfpacht verkregen perceelen Nobo I t/m IV, gelegen in de residentie Kediri, zoomede van zoodanige andere gronden als later ter uitbreiding der onderneming, hetzij in eigendom, hetzij in huur, opstal of erfpacht door de vennootschap mochten worden verkregen.	ruim 75 jaren.	f 250 000 (verdeeld in 250 aandeelen van f 1000).	4 Oct. 1890, n°. 4.	9 Nov. 1890, n°. 88.
23	De Pekalongansche Apotheek.	Pekalongan.	De aankoop en voortzetting van eene te Pekalongan gedreven apothekerszaak.	25 jaren.	f 10 000 (verdeeld in 100 aandeelen van f 100).	4 Oct. 1890, n°. 5.	13 Jan. 1891, n°. 4.
24	Cultuur-maatschappij Goenoeng Rosa.	Batavia.	De exploitatie van eene cultuuronderneming op een door de vennootschap te verkrijgen perceel woeste gronden in het district Pesser der residentie Preanger Regentschappen, welk perceel aan een der vennooten door de Regeering in erfpacht was toegezegd.	ongeveer 75 jaren.	f 175 000 (verdeeld in 350 aandeelen van f 500).	21 Oct. 1890, n°. 18.	28 Oct. 1890, n°. 86.
25	Koffiepellerij Kraton.	Soerabaija.	Het oprichten en verder exploiteeren hetzij voor eigen rekening, hetzij bij voorkeur door verhuur aan derden, van een koffiepel- en drogings-etablissement in het district Kraton (afdeeling en residentie Pasoeroean).	ruim 34 jaren.	f 70 000 (verdeeld in 70 aandeelen van f 1000).	21 Oct. 1890, n°. 19.	18 Nov. 1890, n°. 92.
26	Scheepsleverantie-maatschappij.	Batavia.	Het drijven van leverantiezaken in scheeps- en huishoudelijke benoodigdheden, met overneming en voortzetting eener te Meester-Cornelis gevestigde onderneming van dien aard, tot dusver door één der vennooten voor eigen rekening gedreven.	ruim 20 jaren.	f 110 000 (verdeeld in 1100 aandeelen van f 100).	30 Oct. 1890, n°. 3.	7 Nov. 1890, n°. 89.
27	Loemadjang Cultuur-maatschappij.	Soerabaija.	De cultuur en de bereiding van koffie en (of) van andere gewassen op door de vennootschap in	ruim 66 jaren.	f 360 000 (verdeeld in 360 aandeelen van f 1000).	31 Oct. 1890, n°. 1.	25 Nov. 1890, n°. 94.

Volgnummer.	Naam van de vennootschap.	Waar gevestigd.	Doel.	Duur.	Kapitaal.	Datum en nummer van het besluit waarbij bewilliging op de akte van oprichting of op het ontwerp daarvan is verleend.	Datum en nummer der officieele courant, waarin de akte van oprichting is openbaar gemaakt.
			erfpacht te verkrijgen gronden, in de eerste plaats door verdere exploitatie van de in de residentie Probolinggo gelegen, op erfpachtgronden gevestigde koffieonderneming Danoeredjo, tot dusver toebehoord hebbende aan de gezamenlijke oprichters der vennootschap.			Indisch besluit dd.	Javasche Courant dd.
28	Samarangsche volksapotheek.	Samarang.	De overneming en verdere exploitatie van de door een der vennooten in de vennootschap ingebrachte apothekerszaak te Samarang, bekend onder den naam »Rotterdamsche Apotheek", en de handel in alle in eene apotheek gewoonlijk verkrijgbare artikelen.	ruim 25 jaren.	f 50 000 (verdeeld in 500 aandeelen van f 100).	7 Nov. 1890, n°. 19.	2 Dec. 1890, n°. 96. 10 Febr. 1891, n°. 12.
29	Cultuur-maatschappij. Bendoredjo.	Soerabaija.	De verdere ontginning en exploitatie van het door één der vennooten in de vennootschap ingebrachte, in 1890 door de Regeering in erfpacht uitgegeven perceel woeste gronden, genaamd Kali Tjankring en gelegen in de residentie Kediri, zoomede het in cultuur brengen van later door de vennootschap in erfpacht te verkrijgen woeste gronden, o. a. van de in genoemde residentie gelegen perceelen Bendoredjo I en II, door de Regeering aan bedoelden inbrenger in erfpacht reeds toegezegd.	75 jaren.	f 500 000 (verdeeld in 500 aandeelen van f 1000).	7 Nov. 1890, n°. 21.	2 Dec. 1890, n°. 96.
30	Cultuur-maatschappij Sirah Kentjong.	Soerabaija.	Het in cultuur brengen en de exploitatie van door de vennootschap in erfpacht te verkrijgen gronden, in de eerste plaats van het door een der vennooten in de vennootschap ingebrachte, in 1882 door de Regeering in erfpacht uitgegeven nog onontgonnen perceel Sirah Kentjong in de residentie Kediri.	50 jaren.	f 200 000 (verdeeld in 200 aandeelen van f 1000).	17 Nov. 1890, n°. 10.	16 Dec. 1890, n°. 100.

B. In Nederland tot stand gekomen.

						Kon. besluit dd.	Staatscourant dd.
a)	Pagoerawan-Tabakmaatschappij.	Amsterdam.	De exploitatie van tabaksplantages op het eiland Sumatra, de verkoop van het product en alle daarmede in verband staande landbouw-, industrieele en handelsverrichtingen, zijnde daartoe door twee der oprichters in de vennootschap o. a. ingebracht een drietal hun door de inlandsche besturen van Pagoerawan, Si Paré Paré en Tandjoeng (Oostkust van Sumatra) verleende landbouwconcessies, met namen Soengei Radja, Tandjoeng Koeba, enz.	ruim 70 jaren.	f 750 000 (verdeeld in 750 aandeelen van f 1000).	19 Oct. 1889, n°. 30.	6 Sept. 1890, n°. 209.

a) Van deze vennootschap, waarvan de statuten reeds in 1889 zijn goedgekeurd, wordt thans nog melding gemaakt, omdat zij niet voorkomt in bijlage H van 't vorig verslag.

Volgnummer.	Naam van de vennootschap.	Waar gevestigd.	Doel.	Duur.	Kapitaal.	Datum en nummer van het besluit waarbij bewilliging op de akte van oprichting of op het ontwerp daarvan is verleend.	Datum en nummer der officieele courant, waarin de akte van oprichting is openbaar gemaakt.
I.	Amsterdam-Assahan Tabak-maatschappij.	Amsterdam.	Het ontginnen en bebouwen van gronden ter Oostkust van Sumatra, in de eerste plaats van het perceel Aier Kasoengei, in 1889 door het inlandsch bestuur van Assahan aan een der oprichters van de vennootschap in concessie gegeven, het telen, voor de markt bereiden en verkoopen van tabak en andere producten, en verder alles wat met dat bedrijf in verband staat.	ruim 35 jaren.	f 700 000 (verdeeld in 700 aandeelen van f 1000).	Kon. besluit dd. 16 Febr. 1890, n°. 30.	Staatscourant, dd. 3 Juni 1890, n°. 127.
II.	Djelem-Exploitatie-maatschappij.	Amsterdam.	De verdere exploitatie van de door één der vennooten in de vennootschap ingebrachte, op erfpachtsgronden gevestigde koffieondernemingen Djelem of Dilem en Soekaradja (residentie Kediri).	25 jaren.	f 200 000 (verdeeld in 400 aandeelen van f 500).	20 Febr. 1890, n°. 20.	29 April 1890, n°. 99.
III.	Javasche Cultuur-maatschappij.	Amsterdam.	1°. De exploitatie der op contract met het Gouvernement werkende suikerfabrieken Bandjardawa in Tagal, Djaboeng in Probolinggo en Pesantren in Kediri, zoomede van de particuliere suikerfabrieken Bagoe in Probolinggo en Perning in Soerabaija, alle vijf ondernemingen door één der vennooten in de vennootschap ingebracht; 2°. de verdere ontginning en exploitatie der door de vennootschap aan te koopen, op erfpachtsgronden gevestigde koffieondernemingen Kedawoeng (of Kroewoek) en Rotoredjo, gelegen in de residentie Kediri; — en 3°. het voor de markt bereiden en verkoopen der producten van de bovenbedoelde fabrieken en ondernemingen, zoomede het exploiteeren van zulke andere fabrieken of plantages als de vennootschap later in Nederlandsch-Indië in eigendom, huur of erfpacht mocht verkrijgen.	50 jaren.	f 2 500 000 (verdeeld in 2500 aandeelen van f 1000).	21 Febr. 1890, n°. 36.	27 Maart 1890, n°. 73.
IV.	Sambas (Borneo) Goudmijn-maatschappij.	Amsterdam.	Het aanvaarden van concessiën tot mijnbouwkundige onderzoekingen en opsporingen (waartoe door twee der vennooten in de vennootschap werden ingebracht het door hen van het inlandsch bestuur van Sambas in de Westerafdeeling van Borneo verkregen opsporingsrecht in zekere terreinen aldaar en het hieraan verbonden uitzicht om bedoelde terreinen in concessie te erlangen); voorts het aanvaarden en exploiteeren van concessiën tot ontginning op Borneo van goud- en andere mijnen of van landbouwondernemingen aldaar, benevens alle daarmede in verband staande industrieele, landbouw- of handelsverrichtingen.	ruim 74 jaren.	f 60 000 (verdeeld in 60 aandeelen van f 1000).	8 Maart 1890, n°. 30.	29 April 1890 n°. 99.

Volgnummer.	Naam van de vennootschap.	Waar gevestigd.	Doel.	Duur.	Kapitaal.	Datum en nummer van het besluit waarbij bewilliging op de akte van oprichting of op het ontwerp daarvan is verleend.	Datum en nummer der officieele courant, waarin de akte van oprichting is openbaar gemaakt.
						Kon. besluit dd.	Staatscourant dd.
V.	Cultuur-maatschappij Seboroh.	Amsterdam.	De verdere exploitatie der door één der vennooten in de vennootschap ingebrachte particuliere suiker-onderneming Seboroh (residentie Probolinggo).	ongeveer 50 jaren.	f 450 000 (verdeeld in 450 aandeelen van f 1000).	11 Maart 1890, n°. 31.	17 April 1890, n°. 89.
VI.	Exploitatie-maatschappij Lalan.	Amsterdam.	Het tijdelijk in exploitatie nemen van de aan de te Amsterdam gevestigde Palembang-Maatschappij geconcedeerde of nog te concedeeren gronden in de residentie Palembang, en met name die, gelegen aan de rivier Lalan.	10 jaren.	f 180 000 (verdeeld in 600 aandeelen van f 300).	1 April 1890, n°. 30.	29 April 1890, n°. 99.
VII.	Nederlandsch-Indische Exploitatie-maatschappij.	Amsterdam.	Het in erfpacht of in eigendom aanvragen, aannemen, overnemen, verkoopen of verhuren van zoowel binnen als buiten Nederlandsch-Indië gelegen gronden, en het verleenen van hulp tot het in exploitatie brengen van zoodanige aan de vennootschap toebehoorende, dan wel haar toevertrouwde gronden.	ruim 50 jaren.	f 100 000 (verdeeld in 400 aandeelen van f 250).	8 April 1890, n°. 26.	3 Juni 1890, n°. 127.
VIII.	Tabakmaatschappij Wehrburg.	Rotterdam.	Het telen van tabak en c. q. van andere producten op de door twee der vennooten in de vennootschap ingebrachte, van de inlandsche besturen van Padang en Bedagei (Oostkust van Sumatra) in concessie verkregen gronden, bekend onder de namen Kedei Meinoe, Bah Gilang, Dolok Merawan en Soengei Sialang.	75 jaren.	f 750 000 (verdeeld in 750 aandeelen van f 1000).	8 April 1890, n°. 27.	12 Juni 1890, n°. 135.
IX.	West-Borneo Goud-maatschappij.	Amsterdam.	Het aanvaarden en exploiteeren zoowel van concessiën tot ontginning van goud- of andere mijnen in de residentie Wester-afdeeling van Borneo (in de eerste plaats van de concessiën tot mijnontginning in Sambas in 1889 door twee der vennooten verkregen van het inlandsch bestuur aldaar), als van concessiën voor landbouwondernemingen in gemeld gewest, benevens alle hiermede in verband staande industrieele-, landbouw- of handelsverrichtingen.	ruim 74 jaren.	f 300 000 (verdeeld in 5000 aandeelen van f 60 of £ 5).	12 April 1890, n°. 28.	14 Juni 1890, n°. 137.
X.	Cultuur-maatschappij Kali Lengkong.	Amsterdam.	De exploitatie van het tot dusver aan een der vennooten toebehoord hebbende erfpachtsperceel Kali Lengkong (ook wel genaamd Goenoeng Woengkal Kidoel), zijnde een deel van het in 1884 door de Regeering uitgegeven perceel Tjandi Poero, gelegen in de residentie Probolinggo, en het in cultuur brengen of exploiteeren van zoodanige andere landen, als waartoe later mocht besloten worden.	75 jaren.	f 200 000 (verdeeld in 200 aandeelen van f 1000).	26 April 1890, n°. 33.	26 Juni 1890 n°. 147.
XI.	Cultuur- en Handels-onderneming Blimbing.	Wormerveer.	Het koopen of onder anderen titel verkrijgen of huren van gronden in Nederlandsch-Indië, het bebouwen daarvan, het verkoopen	ruim 4 jaren.	f 100 000 (verdeeld in 40 aandeelen van f 2500).	28 April 1890, n°. 30.	29/30 Juni 1890, n°. 150.

Volgnummer.	Naam van de vennootschap.	Waar gevestigd.	Doel.	Duur.	Kapitaal.	Datum en nummer van het besluit waarbij bewilliging op de akte van oprichting of op het ontwerp daarvan is verleend.	Datum en nummer der officieele courant, waarin de akte van oprichting is openbaar gemaakt.
						Kon. besluit dd.	Staatscourant dd.
			van het verkregen product, en in het algemeen alle landbouw-, industrieele en handelsverrichtingen in Nederlandsch-Indië en wat daarmede in verband staat, zijnde voor de opgegeven doeleinden door twee der vennooten in de vennootschap ingebracht de zaken eener tot dusver bestaan hebbende commanditaire vennootschap.				
—	Maatschappij ter exploitatie van het land Widodaren. *b*)	's-Gravenhage.	De voortzetting der exploitatie van de op erfpachtsgronden gevestigde koffieonderneming Widodaren (residentie Bezoeki), en het in cultuur brengen c.q. van andere door de vennootschap in erfpacht te verkrijgen gronden.	75 jaren.	f 204 000 verdeeld in 204 aandeelen van f 1000).	2 Mei 1890, nº. 65.	11 Juni 1890, nº. 134.
XII.	Assahan-Cultuur-maatschappij.	Amsterdam.	Het ontginnen en bebouwen van gronden ter Oostkust van Sumatra (waartoe door één der vennooten in de vennootschap werd ingebracht eene hem in Januari 1890 door het inlandsch bestuur van Assahan verleende concessie), het telen, voor de markt bereiden en verkoopen van tabak en andere producten, en verder alles wat met dat bedrijf in verband staat.	ruim 35 jaren.	f 500 000 (verdeeld in 500 aandeelen van f 1000).	16 Mei 1890, nº. 24.	1 Aug. 1890, nº. 178.
XIII.	Cultuur-maatschappij Bantoor.	Amsterdam.	Het aankoopen en exploiteeren van reeds bestaande cultuurondernemingen of het in cultuur brengen van zoogenaamde woeste gronden waarvan het erfpachtsrecht door de vennootschap is of wordt verkregen, hetzij direct van de Indische Regeering, dan wel van derden wordt overgenomen of gekocht, zijnde door twee der deelhebbers al aanstonds in de vennootschap ingebracht de op erfpachtsgronden gevestigde koffieondernemingen Kali Gading en Kali Loeminoe in het district Gondanglegi der residentie Pasoeroean, zoomede de hun eveneens toebehoord hebbende nog onontgonnen erfpachtsperceelen Balesari, Baleardjo-bales, Wates en Ringit, allen mede in het district Gondanglegi.	ruim 24 jaren.	f 500 000 (verdeeld in 500 aandeelen van f 1000).	24 Mei 1890, nº. 29.	16 Juli 1890, nº. 164.
XIV.	Koninklijke Nederlandsche Maatschappij tot exploitatie van petroleumbronnen in Ned.-Indië.	's-Gravenhage.	Het opsporen en het exploiteeren van petroleumbronnen in Nederlandsch-Indië, en wel in de eerste plaats de exploitatie van petroleumterreinen aan de Lepaurivier in het landschap Langkat, waartoe in 1883 door één der vennooten eene concessie verkregen is van het inlandsch bestuur aldaar.	ongeveer 68 jaren.	f 1 300 000 (verdeeld in 1300 aandeelen van f 1000).	28 Mei 1890, nº. 20.	10/11 Aug. 1890, nº. 186.

Deze naamlooze vennootschap was tot dusver te Soerabaija gevestigd (zie onder nº. 7 in bijlage H van het Koloniaal Verslag van 1886).

Volgnummer.	Naam van de vennootschap.	Waar gevestigd.	Doel.	Duur.	Kapitaal.	Datum en nummer van het besluit waarbij bewilliging op de akte van oprichting of op het ontwerp daarvan is verleend.	Datum en nummer der officieele courant, waarin de akte van oprichting is openbaar gemaakt.
—	Cultuur-maatschappij Tarik. c.)	Amsterdam.	De verdere exploitatie van de op huurgronden in de residentie Soerakarta gevestigde koffie-onderneming Tarik, zoomede de exploitatie van door de vennootschap tot uitbreiding dier onderneming c. q. te huren gronden en van gronden waarover zij eventueel door overdracht of ruil van huurrechten de beschikking zal erlangen.	ruim 49 jaren.	f 60 000 (verdeeld in 120 aandeelen van f 500).	Kon. besluit dd. 31 Mei 1890, n°. 28.	Staatscourant dd. 24/25 Aug 1890, n°. 198.
XV.	Cultuur-maatschappij Kali Djompo.	Haarlem.	De exploitatie van het laatstelijk aan een der deelhebbers in de vennootschap toebehoord hebbende erfpachtsperceel Petoengroto I, thans genaamd Kali Djompo, gelegen in de residentie Bezoeki, en van zoodanige andere gronden als de vennootschap later in Nederlandsch-Indië in eigendom, erfpacht of huur mocht verkrijgen.		f 170 000 (verdeeld in 170 aandeelen van f 1000).	14 Juni 1890, n°. 35.	30 Aug. 1890, n°. 203.
XVI.	Preanger-Landbouw-maatschappij.	Amsterdam.	De overneming, ter exploitatie voor de teelt van Liberia-koffie, cacao of andere gewassen, van twee tot dusver aan één der vennooten toebehoord hebbende erfpachtsperceelen in de residentie Preanger Regentschappen, genaamd Tjipetir I en II, en verder de exploitatie van zoodanige andere gronden als de vennootschap later in Nederlandsch-Indië in eigendom, erfpacht of huur mocht verkrijgen.	ruim 75 jaren.	f 150 000 (verdeeld in 150 aandeelen van f 1000).	15 Juni 1890, n°. 25.	8 Aug. 1890, n°. 184.
XVII.	Cultuur-maatschappij Ngampo.	Rotterdam.	Het in eigendom, erfpacht of onder anderen titel verkrijgen van gronden in Oost-Java, in de eerste plaats de overneming van het in 1887 door de Regeering in erfpacht uitgegeven (nog onontgonnen) perceel Alas Ngampo (residentie Probolinggo), het in cultuur brengen der door de vennootschap verkregen of te verkrijgen gronden en de verkoop der producten.	ruim 72 jaren.	f 150 000 (verdeeld in 150 aandeelen van f 1000).	17 Juni 1890, n°. 22.	30 Aug. 1890, n°. 203.
—	Maatschappij tot exploitatie van de koffie-onderneming Soeko Ramé. d)	's-Gravenhage.	De verdere exploitatie van de op erfpachtsgronden gevestigde koffieonderneming Soeko Ramé (residentie Pasoeroean).	75 jaren.	f 600 000 (verdeeld in 600 aandeelen van f 1000).	17 Juni 1890, n°. 23.	15 Aug. 1890, n°. 190.
XVIII.	Cultuur-maatschappij Tjikandi Oedik.	Amsterdam.	De exploitatie als eene landbouwonderneming van het tot dusver aan een der vennooten toebehoord hebbende particuliere land Tjikandi Oedik (residentie Bantam), en van zoodanige andere landen als de vennootschap eventueel later in eigendom, erfpacht, of onder eenigen anderen titel mocht verkrijgen.	ruim 50 jaren.	f 600 000 (verdeeld in 600 aandeelen van f 1000).	24 Juni 1890, n°. 32.	22 Aug. 1890, n°. 196.

c) Deze naamlooze vennootschap was tot dusver te Soerakarta gevestigd (zie onder n°. 15 in bijlage H van het Koloniaal Verslag van 1887).

d) Deze naamlooze vennootschap was tot dusver te Soerabaija gevestigd (zie onder n°. 26 in bijlage H van het Koloniaal Verslag van 1887).

Volgnummer.	Naam van de vennootschap.	Waar gevestigd.	Doel.	Duur.	Kapitaal.	Datum en nummer van het besluit waarbij bewilliging op de akte van oprichting of op het ontwerp daarvan is verleend.	Datum en nummer der officieele courant, waarin de akte van oprichting is openbaar gemaakt.
						Kon. besluit dd.	Staatscourant dd.
XIX.	Maatschappij tot exploitatie der suikerfabriek Kalibagor.	Amsterdam.	De verdere exploitatie der op contract met het Gouvernement werkende suikerfabriek Kalibagor (residentie Banjoemas), door één der vennooten in de vennootschap ingebracht, zoomede het exploiteeren van zoodanige andere landbouwondernemingen als de vennootschap later in Nederlandsch-Indië in eigendom, huur of erfpacht mocht verkrijgen.	50 jaren.	f 750 000 (verdeeld in 750 aandeelen van f 1000).	1 Juli 1890, n°. 37.	27 Aug. 1890, n°. 200.
XX.	Cultuur-maatschappij Tangoenan.	's-Gravenhage.	De verdere exploitatie van de aan de gezamenlijke oprichters der vennootschap tot dusver toebehoord hebbende particuliere suikeronderneming Tangoenan in de residentie Soerabaija.	ongeveer 25 jaren.	f 500 000 (verdeeld in 500 aandeelen van f 1000).	14 Juli 1890, n°. 30.	12/13 Oct. 1890, n°. 240.
XXI.	Rotterdamsche Cultuur-maatschappij.	Rotterdam.	De verdere exploitatie van de tot dusver aan twee der vennooten toebehoord hebbende, uit zes erfpachtsperceelen bestaande koffie- en kinaonderneming Selokaton, residentie Samarang, en het in cultuur brengen of exploiteeren van zoodanige landen als waartoe later mocht worden besloten.	ongeveer 75 jaren.	f 1 200 000 (verdeeld in 1200 aandeelen van f 1000).	14 Juli 1890, n°. 31.	18 Sept. 1890 n°. 219.
XXII.	Nederlandsche Assahan-Cultuur-maatschappij	Amsterdam.	Het ontginnen en bebouwen van gronden ter Oostkust van Sumatra (in de eerste plaats van de door sommige der deelhebbers in de vennootschap ingebrachte, op hen overgegane gronden in het landschap Assahan, uitmakende twee in 1889 door het inlandsch bestuur verleende concessiën), het telen, voor de markt bereiden en verkoopen van tabak en andere producten, en verder alles wat met dat bedrijf in verband staat. Ook zal tot den werkkring der vennootschap kunnen behooren het verkoopen der producten van en het verschaffen van bedrijfskapitaal aan andere ondernemingen.	ruim 30 jaren.	f 2 000 000 (verdeeld in 2000 aandeelen van f 1000).	20 Juli 1890, n°. 42.	1 Oct. 1890 n°. 230.
XXIII.	Nederlandsch-Indische Brandwaarborg-maatschappij.	Amsterdam.	Het verzekeren van roerende en onroerende goederen tegen schade door brand, brandblussching, ontploffing en al wat met brandschade door de wet wordt gelijkgesteld, waartoe door de vennootschap kantoren worden gevestigd te Amsterdam en Batavia, zoomede agentschappen waar zij dit in haar belang noodig acht.	25 jaren.	f 1 000 000 (verdeeld in 200 aandeelen van f 5000).	31 Juli 1890, n°. 36.	3 Oct. 1890, n°. 232.
XXIV.	Tabak-maatschappij Pietersburg.	Amsterdam.	Het ontginnen en met tabak of andere gewassen bebouwen van gronden gelegen ter Oostkust van Sumatra of elders, waarvan de eigendom, erfpacht of andere daarop betrekking hebbende rechten in de vennootschap werden ingebracht	75 jaren.	f 1 000 000 (verdeeld in 1000 aandeelen van f 1000).	15 Aug. 1890, n°. 27.	1 Oct. 1890, n°. 230.

Volgnummer.	Naam van de vennootschap.	Waar gevestigd.	Doel.	Duur.	Kapitaal.	Datum en nummer van het besluit waarbij bewilliging op de akte van oprichting of op het ontwerp daarvan is verleend.	Datum en nummer der officieele courant, waarin de akte van oprichting is openbaar gemaakt.
						Kon. besluit dd.	Staatscouratn dd.
			(hetgeen het geval was met eene op één der deelhebbers overgegane, door het inlandsch bestuur van Assahan verleende concessie) of van later in de vennootschap in te brengen gronden; voorts het exploiteeren van de daartoe behoorende inrichtingen en verder het drijven van eigen- en commissiehandel in de door de vennootschap verkregen producten of fabrikaten, het aangaan van consignatiecontracten en het doen van voorschotten in verband met een en ander.				
XXV.	Cultuur-maatschappij Djaë.	Amsterdam.	Het aankoopen en exploiteeren van reeds bestaande cultuurondernemingen, in de eerste plaats van de aan de gezamenlijke oprichters der vennootschap reeds toebehoorende, op erfpachtsgronden gevestigde koffieonderneming Djaë (of Djahee) in de residentie Soerabaija, zoomede het in cultuur brengen van mogelijk later door de vennootschap in erfpacht te verkrijgen woeste gronden.	25 jaren.	f 300 000 (verdeeld in 300 aandeelen van f 1000).	25 Aug. 1890, nº. 36.	28 Oct. 1890, nº. 253.
XXVI.	Maatschappij tot exploitatie van het koffieland Petong Rotto.	's-Gravenhage.	De verdere exploitatie van de tot dusver aan de gezamenlijke oprichters der vennootschap toebehoord hebbende, op erfpachtsgronden gevestigde koffieonderneming Petong Rotto (residentie Kediri).	ongeveer 50 jaren.	f 300 000 (verdeeld in 60 aandeelen van f 5000.)	9 Sept. 1890, nº. 30.	5 Jan. 1891, nº. 3.
XXVII.	Nederlandsch-Indische Tabakmaatschappij.	Amsterdam.	Het ontginnen en met tabak of andere gewassen bebouwen van gronden ter Oostkust van Sumatra of elders, waarvan de eigendom, erfpacht of andere daarop betrekking hebbende rechten in de vennootschap werden ingebracht (hetgeen het geval was met eene in 1889 door één der vennooten van het inlandsch bestuur van Assahan verkregen concessie betreffende terreinen aldaar, bekend onder den naam van Bandar Poeloe) of van later in de vennootschap in te brengen gronden; voorts het exploiteeren van de daartoe behoorende inrichtingen, en verder het drijven van eigen- en commissiehandel in de door de vennootschap verkregen producten of fabrikaten, het aangaan van consignatiecontracten en het doen van voorschotten in verband met een en ander.	75 jaren.	f 800 000 (verdeeld in 800 aandeelen van f 1000).	13 Sept. 1890, nº. 31.	23 Oct. 1890, nº. 249.
XXVIII	Maatschappij tot exploitatie van het land Soember Agoeng.	's-Gravenhage.	De verdere exploitatie van de aan de gezamenlijke oprichters der vennootschap tot dusver toebehoord hebbende, op erfpachtsgronden gevestigde koffieonder-	ruim 65 jaren.	f 600 000 (verdeeld in 480 aandeelen van f 1250).	1 Nov. 1890, nº. 98.	28 Jan. 1891, nº. 23.

Volgnummer.	Naam van de vennootschap.	Waar gevestigd.	Doel.	Duur.	Kapitaal.	Datum en nummer van het besluit waarbij bewilliging op de akte van oprichting of op het ontwerp daarvan is verleend.	Datum en nummer der officieele courant, waarin de akte van oprichting is openbaar gemaakt.
						Kon. besluit dd.	Staatscourant dd.
			neming Soember Agoeng (of Soember Peting) in de residentie Pasoeroean.				
XXIX.	Medan Tabak-maatschappij.	Amsterdam.	Het ontginnen en bebouwen, hoofdzakelijk met tabak, van gronden gelegen in de residentie Oostkust van Sumatra, het exploiteeren van de daartoe benoodigde inrichtingen en c. q. het drijven van eigen- en commissiehandel en het doen van voorschotten op producten en goederen.	ruim 49 jaren.	f 4 000 000 (verdeeld in 4000 aandeelen van f 1000).	15 Nov. 1890, n°. 41.	27 Jan. 1891, n°. 22.
XXX.	Cultuur-maatschappij Watoetoelies-Poppoh.	's-Gravenhage.	De verdere exploitatie van de aan de gezamenlijke oprichters der vennootschap tot dusver toebehoord hebbende suikerfabrieken Watoetoelies en Poppoh (of Papoh), gelegen in de residentie Soerabaija, de eerste werkende op contract met het Gouvernement.	ongeveer 50 jaren.	f 1 200 000 (verdeeld in 960 aandeelen van f 1250).	13 Dec. 1890, n°. 26.	1/2 Maart 1891, n°. 51.
XXXI.	Tabak-maatschappij Soeka Djadi.	Amsterdam.	Het ontginnen en bebouwen van gronden ter Oostkust van Sumatra, het telen, voor de markt bereiden en verkoopen van tabak en andere producten en verder alles wat met dat bedrijf in verband staat	ongeveer 35 jaren.	f 700 000 (verdeeld in 700 aandeelen van f 1000).	30 Dec. 1890, n°. 31.	16 April 1891, n°. 88.

(5. 11.)

BIJLAGE J.

(Zie hoofdst. F, § 3, van het verslag.)

OVERZICHT van de FAILLIETVERKLARINGEN en van den loop der daardoor ontstane faillissementen gedurende het jaar 1890.

	Bijzondere kooplieden behoorende tot de: Euro-peanen.	Chineezen.	andere vreemde oosterlingen. a)	Vennootschappen onder eene firma. b)	Naamlooze vennootschappen.	Te zamen.
In 1890 voorgekomen failliet-verklaringen: op eigen aangifte van den schuldenaar.	5	26	6	3	»	40
op vordering van de schuldeischers .	1	8	1	»	»	10
op vordering van het Openbaar Ministerie	»	»	»	»	»	»
Totaal. . . .	**6**	**34**	**7**	**3**	»	**50**
Onder de boedels bevonden er zich:						
met een *passief* van minder dan f 2 500.	1	10	3	»	»	14
» » » f 2 500 tot 5 000.	2	3	1	»	»	6
» » » 5 000 » 10 000.	»	5	»	»	»	5
» » » 10 000 » 25 000.	2	2	1	»	»	5
» » » 25 000 » 50 000.	»	5	1	2	»	8
» » » meer dan 50 000.	»	6	»	1	»	7
c) Te zamen. .	**5**	**31**	**6**	**3**	»	**45**
en met een *actief* van minder dan f 2 500	1	9	4	»	»	14
» » » » f 2 500 tot 5 000	2	4	»	»	»	6
» » » » 5 000 » 10 000	2	3	1	»	»	6
» » » » 10 000 » 25 000	»	8	»	»	»	8
» » » » 25 000 » 50 000	»	2	1	2	»	5
» » » » meer dan 50 000	»	5	»	1	»	6
c) Te zamen. .	**5**	**31**	**6**	**3**	»	**45**
Bij het einde des jaars waren van de bovenbedoelde faillissementen *beëindigd* (zie ommezijde) door accoord . .	1	4	1	1	»	7
» vereffening.	2	2	»	»	»	4
Te zamen. .	**3**	**6**	**1**	**1**	»	**11**
en bleven dus nog *onbeëindigd*.	3	28	6	2	»	39
Totaal als boven . . .	**6**	**34**	**7**	**3**	»	**50**

a) Hieronder 2 inlanders, die zich bij notarieele akte aan het voor de Europeanen geldende burgerlijk en handelsrecht hadden onderworpen.
b) In één geval behoorden de firmanten niet tot de Europeanen.
c) Van 5 boedels kon het bedrag van passief en actief nog niet worden opgegeven.

		Bijzondere kooplieden, behoorende tot de:			Vennootschappen onder eene firma.	Naamlooze vennootschappen.	Te zamen.
		Europeanen.	Chineezen.	andere vreemde oosterlingen.			
Afloop van de in 1890 aangebrachte en nog in hetzelfde jaar beëindigde faillissementen:							
Boedels waarin de *preferente* schuldeischers *ten volle* werden voldaan:	bij accoord. .	1	3	1	1	»	6
	» vereffening	1	2	»	»	»	3
	d) Te zamen .	**2**	**5**	**1**	**1**	»	**9**
Boedels waarin aan de *concurrente* schuldeischers werd uitgekeerd:							
minder dan 10 pct	bij accoord. .	»	»	»	»	»	»
	» vereffening	1	1	»	»	»	2
van 10 tot 25 pct	bij accoord. .	»	»	1	1	»	2
	» vereffening	»	1	»	»	»	1
van 25 tot 50 pct	bij accoord. .	»	4	»	»	»	4
	» vereffening	»	»	»	»	»	»
van 50 tot 75 pct	bij accoord. .	»	»	»	»	»	»
	» vereffening	»	»	»	»	»	»
meer dan 75 pct.	bij accoord. .	1	»	»	»	»	1
	» vereffening	»	»	»	»	»	»
Alzoo. . .	bij accoord. .	1	4	1	1	»	7
	» vereffening	1	2	»	»	»	3
	e) Te zamen. .	**2**	**6**	**1**	**1**	»	**10**
Boedels waarin de *kosten* van het faillissement (het loon der weeskamer en c. q. der raadslieden daaronder begrepen) in verhouding tot het *actief* bedroegen:	minder dan 10 pct.	1	3	1	1	»	6
	van 10 tot 25 »	1	2	»	»	»	3
	» 25 » 50 »	»	»	»	»	»	»
	» 50 » 75 »	»	»	»	»	»	»
	meer dan 75 »	1	»	»	»	»	1
	f) Te zamen .	**3**	**5**	**1**	**1**	»	**10**

d) In één boedel —dien van eene (Europeesche) houdster van een commensalenhuis— werd het actief geheel door de kosten van het faillissement geabsorbeerd. Omtrent één boedel (van een Chineeschen handelaar) kon door de weeskamer (te Samarang) nog geen volledige opgaaf van de kosten worden gedaan; in dien boedel had alleen uitkeering aan de concurrente schuldeischers plaats.

e) Zie het eerste lid der voorgaande noot.

f) Zie het tweede lid van noot *d*.

(5. 12.)

BIJLAGE K.

(Zie hoofdst. F, § 5, van het verslag.)

STATISTIEK

VAN DE

GEVANGENEN IN NEDERLANDSCH-INDIË

over 1889.

Toelichtingen. In sommige kolommen komen de cijfers, aanwijzende het aantal gevangenen op 31 December 1888, niet overeen met de eindcijfers van den staat over 1888, bij het vorig verslag opgenomen als bijlage K. De oorzaak is gelegen in het nader inkomen van verbeterde opgaven.

In de rubriek »van desertie teruggebracht" is alleen opgenomen het aantal van hen die *vóór* het jaar, waarover de statistiek loopt, ontvlucht en *in dat jaar* weder gevat zijn. Evenzoo zijn in de rubriek »door desertie verminderd" niet alle in den loop van het jaar ontvluchten opgenomen, maar alleen diegenen hunner, die bij het eind van het jaar nog niet weder gevat waren.

De op blz. 2—5 vermelde mutatiën onder de in de Buitenbezittingen aanwezige veroordeelden tot dwangarbeid betreffen ook de in Atjeh gedetacheerde dwangarbeiders. Onder deze laatsten waren de mutatiën gedurende 1889 als volgt: in de sterkte werden gebracht 762 uit andere gewesten daarheen gedetacheerde dwangarbeiders en 1 van desertie teruggekeerde. Daarentegen werden uit de sterkte afgevoerd: wegens overlijden 52, wegens expiratie van straf 48, wegens terugzending naar Java of Padang 533 en wegens desertie 29 dwangarbeiders. Dientengevolge klom het getal der in Atjeh van elders gedetacheerde veroordeelden tot dwangarbeid gedurende 1889 van 333 (319 inlanders en 14 vreemde oosterlingen) tot 434 (418 inlanders en 16 vreemde oosterlingen.

De sub litt. C in deze statistiek (zie blz. 6) vermelde 6714 burgerlijke preventief in hechtenis gestelden en burgerlijke veroordeelden wier vonnis nog niet in kracht van gewijsde was gegaan, waren verdeeld als volgt:

LANDAARD. NB. Waar men twee getallen nevens elkaar geplaatst vindt, heeft het eerste betrekking tot mannen *en* vrouwen, het andere, tusschen ( ) geplaatst, *alleen* tot vrouwen.	Aantal burgerpersonen op ult. 1889						Totalen.
	wier zaak nog moest worden berecht			wier zaak reeds door den eersten rechter was afgedaan, maar voor wie de termijn tot het aanteekenen van revisie, appel of cassatie nog niet was verstreken.	die nog wachtten op de tenuitvoerlegging van het vonnis of arrest (art. 321 Inlandsch Reglement).	wier vonnis nog door het hoofd van gewestelijk bestuur moest worden bekrachtigd of geviseerd.	
	in eersten aanleg.	in revisie.	in appel of cassatie.				
Europeanen	14	2	„	„	1	„	17
Inlanders	3851 (186)	1182 (35)	66 (3)	625 (27)	299 (10)	141 (6)	6164 (267)
Vreemde oosterlingen . . .	413 (9)	79	7	15	19 (2)	„	533 (11)
Te zamen	4278 (195)	1263 (35)	73 (3)	640 (27)	319 (12)	141 (6)	6714 (278)

A. Veroordeelden opgenomen in de *burgerlijke gevangenissen*

I. EUROPEANEN.

OORZAKEN VAN VERMEERDERING OF VERMINDERING.	Veroordeelden tot tuchthuis- en kruiwagenstraf en, voor zooveel de tot de militaire marine behoorende personen betreft, tot gevangenis- en militaire gevangenisstraf.				Veroordeelden tot gevangenisstraf en, voor zooveel de tot de militaire marine behoorende personen betreft, tot militaire detentie of hechtenis.					
	Burgerpersonen		Personen van den militairen stand vervallen verklaard of wien tijdelijk is ontzegd het recht om als militair te dienen.	Nog tot de militaire marine behoorende personen.	Burgerpersonen.		Militairen nog tot het leger behoorende.	Tot de landmacht behoord hebbende personen die van den militairen stand zijn vervallen verklaard, of wien tijdelijk is ontzegd het recht om als militair te dienen.	Nog tot de militaire marine behoorende personen.	in den ketting
	Mannen.	Vrouwen.			Mannen.	Vrouwen.				Mannen.
JAVA en										
Aanwezig op 31 December 1888. . . .	15	2	5	5	43	"	19	13	"	906
Bijgekomen gedurende 1889:										
nieuw veroordeeld	2	"	4	8	91	3	43	4	6	81
uit andere gewesten overgeplaatst .	"	"	"	"	2	"	"	1	"	269
van desertie teruggebracht . . .	"	"	"	"	"	"	"	"	"	20
	— 2	— "	— 4	— 8	— 93	— 3	— 43	— 5	— 6	— 370
	17	2	9	13	136	3	62	18	6	1276
Verminderd gedurende 1889:										
door overlijden	"	"	"	"	"	"	"	"	"	82
" strafeindiging.	"	"	6	10	89	3	34	8	5	168
" verandering van strafplaats. . .	"	"	"	"	1	"	"	1	"	256
" desertie	"	"	"	"	"	"	"	"	"	18
	— "	— "	— 6	— 10	— 90	— 3	— 34	— 9	— 5	— 524
Aanwezig op 31 December 1889. . . .	17	2	3	3	46	"	28	9	1	752
	25				84					
BUITEN										
Aanwezig op 31 December 1888. . . .	"	"	"	"	"	"	4	"	"	3985
Bijgekomen gedurende 1889:										
nieuw veroordeeld	"	"	"	"	3	"	21	"	2	1148
uit andere gewesten overgeplaatst . .	"	"	"	"	"	"	"	"	"	1411
van desertie teruggebracht.	"	"	"	"	"	"	"	"	"	30
	— "	— "	— "	— "	— 3	— "	— 21	— "	— 2	— 2589
	"	"	"	"	3	"	25	"	2	6574
Verminderd gedurende 1889:										
door overlijden	"	"	"	"	"	"	1	"	"	417
" strafeindiging	"	"	"	"	2	"	19	"	"	573
" verandering van strafplaats . .	"	"	"	"	"	"	"	"	"	1376
" desertie	"	"	"	"	"	"	"	"	"	81
	— "	— "	— "	— "	— 2	— "	— 20	— "	— "	— 2447
Aanwezig op 31 December 1889. . . .	"	"	"	"	1	"	5	"	2	4127
	"				8					
GEHEEL NEDER										
Aanwezig op 31 December 1888. . . .	15	2	5	5	43	"	23	13	"	4891
	27				79					
" " 31 December 1889 . .	17	2	3	3	47	"	33	9	3	4879
	25				92					

of strafplaatsen, voor zooveel zij zich reeds op de hun aangewezen strafplaats bevonden.

II. INLANDERS.

Burgerpersonen.												Militairen nog tot het leger of de marine behoorende.	
Veroordeelden tot dwangarbeid:				Veroordeelden tot wegzending naar een oord van ballingschap				Politioneel veroordeelden:				Veroordeelden tot dwangarbeid en, voor zooveel de militaire marine betreft, tot gevangenis, militaire gevangenis, militaire detentie of hechtenis.	Veroordeelden tot tenarbeidstelling of gevangenisstraf.
buiten den ketting voor langer dan één jaar.		*buiten* den ketting voor niet langer dan één jaar.		Ter vervanging van dwangarbeid *in* den ketting.		Ter vervanging van dwangarbeid *buiten* den ketting.		tot tenarbeidstelling aan de publieke werken.		tot gevangenisstraf.			
Mannen.	Vrouwen.	Mannen.	Vrouwen.	Mannen.	Vrouwen.	Mannen.	Vrouwen.	Mannen.	Vrouwen.	Mannen.	Vrouwen.		
MADURA.													
3541	352	2380	164	5	〃	11	〃	4785	646	329	4	27	〃
732	95	5606	336	〃	〃	2	〃	89882	11624	52794	485	51	3
932	〃	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	〃	...
51	1	216	2	〃	〃	〃	〃	305	13	1	〃	〃	〃
3715	96	5822	338	〃	〃	2	〃	90187	11637	52795	485	51	3
7256	448	8202	502	5	〃	13	〃	94972	12283	53124	489	78	3
575	21	73	7	〃	〃	1	〃	131	9	〃	〃	1	〃
1354	117	4386	300	1	〃	6	〃	89077	11550	52516	485	47	1
1149	〃	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	3	...
90	6	349	7	〃	〃	〃	〃	644	66	1	〃	〃	〃
3168	144	4808	314	1	〃	7	〃	89852	11625	52517	485	51	1
4088	304	3394	188	4	〃	6	〃	5120	658	607	4	27	2
8726				10				6389				29	
BEZITTINGEN.													
2627	3	450	19	1	〃	6	1	1045	46	1	〃	15	1
834	〃	790	35	〃	〃	3	〃	28228	1117	1309	70	16	9
797	〃	...	...	...	...	...	..	...	...	...	...	〃	...
31	〃	25	〃	〃	〃	〃	〃	35	〃	〃	〃	〃	〃
1662	〃	815	35	〃	〃	3	〃	28263	1117	1309	70	16	9
4289	3	1265	54	1	〃	9	1	29308	1163	1310	70	31	10
179	〃	14	1	〃	〃	〃	〃	37	1	〃	〃	2	〃
713	2	726	38	〃	〃	3	〃	27845	1108	1305	70	19	8
475	〃	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	〃	...
41	〃	45	〃	〃	〃	〃	〃	137	〃	〃	〃	〃	〃
1408	2	785	39	〃	〃	3	〃	28019	1109	1305	70	21	8
2881	1	480	15	1	〃	6	1	1289	54	5	〃	10	2
7504				8				1348				12	
LANDSCH-INDIË.													
6168	355	2830	183	6	〃	17	1	5830	692	330	4	42	1
14427				24				6856				43	
6969	305	3874	203	5	〃	12	1	6409	712	612	4	37	4
16230				18				7737				41	

A. Veroordeelden opgenomen in de *burgerlijke gevangenissen*

III. VREEMDE OOSTERLINGEN.

OORZAKEN VAN VERMEERDERING OF VERMINDERING.	Veroordeelden tot dwangarbeid: *in* den ketting.	Veroordeelden tot dwangarbeid: *buiten* den ketting voor langer dan één jaar.		Veroordeelden tot dwangarbeid: *buiten* den ketting voor niet langer dan één jaar.		Politioneel veroordeelden: tot tenarbeidstelling aan de publieke werken.		Politioneel veroordeelden: tot gevangenisstraf.	
	Mannen.	Mannen.	Vrouwen.	Mannen.	Vrouwen.	Mannen.	Vrouwen.	Mannen.	Vrouwen.
JAVA en									
Aanwezig op 31 December 1888	34	136	6	75	2	203	12	3	″
Bijgekomen gedurende 1889:									
nieuw veroordeeld	3	90	6	253	12	3555	102	601	17
uit andere gewesten overgeplaatst	6	38	″	......	......	......	......	......	......
van desertie teruggebracht	1 — 10	″ — 128	″ — 6	3 — 256	″ — 12	6 — 3561	″ — 102	″ — 601	″ — 17
	44	264	12	331	14	3764	114	604	17
Verminderd gedurende 1889:									
door overlijden	5	11	″	8	2	7	″	″	″
″ strafeindiging	3	38	″	204	7	3540	109	599	16
″ verandering van strafplaats	9	26	″	......	......	......	......	......	......
″ desertie	1 — 18	4 — 79	″ — ″	3 — 215	″ — 9	22 — 3569	″ — 109	1 — 606	″ — 16
Aanwezig op 31 December 1889	26	185	12	116	5	195	5	4	1
	344					205			
BUITEN									
Aanwezig op 31 December 1888	93	59	″	34	″	663	1	″	″
Bijgekomen gedurende 1889:									
nieuw veroordeeld	41	15	″	71	3	6829	28	117	″
uit andere gewesten overgeplaatst	43	16	″	......	......	......	......	......	......
van desertie teruggebracht	2 — 86	″ — 31	″ — ″	″ — 71	″ — 3	3 — 6832	″ — 28	″ — 117	″ — ″
	179	90	″	105	3	7495	29	117	″
Verminderd gedurende 1889:									
door overlijden	13	3	″	1	″	191	1	″	″
″ strafeindiging	15	20	″	48	3	6374	27	116	″
″ verandering van strafplaats	30	8	″	......	......	......	......	......	......
″ desertie	8 — 66	2 — 33	″ — ″	2 — 51	″ — 3	181 — 6746	″ — 28	″ — 116	″ — ″
Aanwezig op 31 December 1889	113	57	″	54	″	749	1	1	″
	224					751			
GEHEEL NEDER									
Aanwezig op 31 December 1888	127	195	6	109	2	866	13	3	″
	439					882			
″ ″ 31 December 1889	139	242	12	170	5	944	6	5	1
	568					956			

of strafplaatsen, voor zooveel zij zich reeds op de hun aangewezen strafplaats bevonden.

RECAPITULATIE (I, II en III).

	Europeanen.							Inlanders.			Vreemde oosterlingen.	
	Burgerpersonen.		Militairen der landmacht veroordeeld tot gevangenisstraf.	Militairen nog tot de marine behoorende.		Personen van den militairen stand vervallen verklaard (of wien tijdelijk is ontzegd het recht om als militair te dienen).		Burgerpersonen.		Militairen van de land- of zeemacht, veroordeeld tot dwangarbeid, tenarbeidstelling, gevangenisstraf, mil. gevangenisstraf, mil. detentie of hechtenis.	Veroordeelden tot dwangarbeid.	Politioneel veroordeelden.
	Veroordeelden tot tuchthuisstraf.	Veroordeelden tot gevangenisstraf.		Veroordeelden tot gevangenis- of militaire gevangenisstraf.	Veroordeelden tot militaire detentie of hechtenis.	Veroordeelden tot tuchthuis- en kruiwagen straf.	Veroordeelden tot gevangenisstraf.	Veroordeelden tot dwangarbeid of tot wegzending naar een oord van ballingschap.	Politioneel veroordeelden.			
MADURA												
	17	43	19	5	″	5	13	7359	5764	27	253	218
	2	94	43	8	6	4	4	8852	154785	54	364	4275
	″	2	″	″	″	″	1	1201	....	″	44	....
	″	″	″	″	″	″	″	290	319	″	4	6
	2	96	43	8	6	4	5	10343	155104	54	412	4281
	19	139	62	13	6	9	18	17702	160868	81	665	4499
	″	″	″	″	″	″	″	759	140	1	26	7
	″	92	34	10	5	6	8	6332	153628	48	252	4264
	″	1	″	″	″	″	1	1405	....	3	35	....
	″	″	″	″	″	″	″	470	711	″	8	23
	″	93	34	10	5	6	9	8966	154479	52	321	4294
	19	46	28	3	1	3.	9	8736	6389	29	344	205
							15812					
BEZITTINGEN.												
	″	″	4	″	″	″	″	7092	1092	16	186	664
	″	3	21	″	2	″	″	2810	30724	25	130	6974
	″	″	″	″	″	″	″	2208	....	″	59	....
	″	″	″	″	″	″	″	86	35	″	2	3
	″	3	21	″	2	″	″	5104	30759	25	191	6977
	″	3	25	″	2	″	″	12196	31851	41	377	7641
	″	″	1	″	″	″	″	611	38	2	17	192
	″	2	19	″	″	″	″	2055	30328	27	86	6517
	″	″	″	″	″	″	″	1851	....	″	38	....
	″	″	″	″	″	″	″	167	137	″	12	181
	″	2	20	″	″	″	″	4684	30503	29	153	6890
	″	1	5	″	2	″	″	7512	1348	12	224	751
							9855					
LANDSCH-INDIË.												
	17	43	23	5	″	5	13	14451	6856	43	439	882
							22777					
	19	47	33	3	3	3	9	16248	7737	41	568	956
							25667					

OORZAKEN VAN VERMEERDERING OF VERMINDERING.	B. Veroordeelden aanwezig in de *burgerlijke gevangenissen*, die zich nog niet op hunne definitieve strafplaats bevonden.						C. Preventief gevangenen in de *burgerlijke gevangenissen* aanwezig, daaronder begrepen degenen die reeds gevonnisd waren, maar wier zaak nog in behandeling was bij den hoogeren rechter, of voor wie de termijn tot het aanteekenen van revisie, appèl of cassatie nog niet was verstreken.					
	Europeanen.		Inlanders.		Vreemde oosterlingen.		Europeanen.		Inlanders.		Vreemde oosterlingen.	
	Mannen.	Vrouwen.	Mannen.	Vrouwen.	Mannen.	Vrouwen.	Mannen.	Vrouwen.	Mannen.	Vrouwen.	Mannen.	Vrouwen.
JAVA en												
Aanwezig op 31 December 1888 . . .	"	"	448	3	10	"	6	"	4344	193	161	9
	"		451		10							
	461											
Bijgekomen gedurende 1889:												
nieuw veroordeeld	....	....	....	....	....	....	......	......	......	......	......	......
„ aangebracht	....	....	....	....	....	....	28	"	47915	4394	1795	75
van desertie teruggebracht	....	....	....	....	....	....	"	"	70	1	"	"
							28	"	47985	4395	1795	75
							34	"	52329	4588	1956	84
Verminderd gedurende 1889:												
door overlijden	....	....	....	....	....	....	"	"	202	15	53	1
" strafeindiging	....	....	....	....	....	....	......	......	......	......	......	......
" executie van de opgelegde straf	....	....	....	....	....	....	14	"	30086	2586	800	31
" ontslag.	....	....	....	....	....	....	4	"	17044	1753	852	43
" desertie	....	....	....	....	....	....	"	"	62	2	1	"
" opzending naar Nederland . .	....	....	....	....	....	....	......	......	......	......	......	......
							18	"	47394	4356	1706	75
Aanwezig op 31 December 1889. . . .	"	"	462	15	13	"	16	"	4935	232	250	9
	"		477		13		5442					
	490											
BUITEN												
Aanwezig op 31 December 1888. . . .	1	"	30	"	3	"	1	"	949	37	215	1
	1		30		3							
	34											
Bijgekomen gedurende 1889:												
nieuw veroordeeld	....	....	....	....	....	....	......	......	......	......	......	......
" aangebracht	....	....	....	....	....	....	2	"	9139	564	8056	27
van desertie teruggebracht	....	....	....	....	....	....	"	"	14	"	1	"
							2	"	9153	564	8057	27
							3	"	10102	601	8272	28
Verminderd gedurende 1889:												
door overlijden.	....	....	....	....	....	....	"	"	112	1	39	"
" strafeindiging	....	....	....	....	....	....	......	......	......	......	......	......
" executie van de opgelegde straf	....	....	....	....	....	....	1	"	5300	213	5846	17
" ontslag	....	....	....	....	....	....	1	"	3671	352	2094	9
desertie	....	....	....	....	....	....	"	"	57	"	21	"
" opzending naar Nederland. . .	....	....	....	....	....	....	......	......	......	......	......	......
							2	"	9140	566	8000	26
Aanwezig op 31 December 1889. . . .	"	"	35	"	"	"		"	962	35	272	2
	"		35		"		1272					
	35											
GEHEEL NEDER												
Aanwezig op 31 December 1888. . . .	1	"	478	3	13	"	7	"	5293	230	376	10
	495						5916					
" " 31 December 1889. . . .	"	"	497	495	13	"	17	"	5897	267	522	11
	525						6714 *a*)					

a) Zie de specificatie op blz. 1 van deze bijlage.

D. Veroordeelden, opgenomen in de *militaire gevangenissen* of in de provoosthuizen.			E. Preventief gevangenen, aanwezig in de *militaire* provoosthuizen (militairen der landmacht).		F. Veroordeelden voor Nederland bestemd, aanwezig in de militaire provoosthuizen (niet meer als militairen te rekenen).	G. Gegijzelden												H. Doortrekkende gevangenen.					
Veroordeelden tot militaire detentie.		Veroordeelden tot mil. gevangenis niet meer als militairen te rekenen (Europeanen).	Europeanen en Afrikanen.	Inlanders (waaronder ook Amboineezen).		wegens schulden.						wegens niet-betaling van geldboete.											
Europeanen en Afrikanen.	Inlanders (waaronder ook Amboineezen).					Europeanen.		Inlanders.		Vreemde oosterlingen.		Europeanen.		Inlanders.		Vreemde oosterlingen.		Europeanen.		Inlanders.		Vreemde oosterlingen.	
						Mannen.	Vrouwen.	Mannen.	Vrouwen.	Mannen.	Vrouwen.	Mannen.	Vrouwen.	Mannen.	Vrouwen.	Mannen.	Vrouwen.	Mannen.	Vrouwen.	Mannen.	Vrouwen.	Mannen.	Vrouwen.
MADURA.																							
46	12	29	54	18	1	1	"	14	1	52	3	3	"	79	8	7	"	"	"	251	12	15	"
																		"		263		15	
																				278			
112	29	23	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...						
...	...	...	142	71	23	5	"	45	8	74	4	30	2	6270	144	208	2	...	...	...	...	...	...
1	"	"	"	"	"	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...
113	29	23	142	71	23													...	...	...	...	...	...
159	41	52	196	89	24	6	"	59	9	126	7	33	2	6349	152	215	2						
1	3	1	"	1	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"		"	"						
81	20	19	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...
...	...	...	132	62	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...
...	...	...	30	18	...	5	"	44	7	77	5	27	2	6310	149	210	1	...	...	...	...	...	...
1	"	"	"	"	"	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...
...	...	...	...	...	24	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...
83	23	20	162	81	24													...	...	...	...	...	...
76	18	32	34	8	"	1	"	15	2	49	2	6	"	39	3	5	1	"	"	175	5	30	1
94		32	42		"	69						54						"		180		31	
																				211			
BEZITTINGEN.																							
5	"	"	43	19	"	"	"	28	1	12	1	"	"	12	"	2	"	"	"	122	1	4	"
																		"		123		4	
																				127			
30	3	7	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...						
...	...	...	99	60	17	"	"	414	3	14	1	3	"	265	25	49	2	...	...	...	...	...	...
"	"	"	"	"	"	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...
30	3	7	99	60	17													...	...	...	...	...	...
35	3	7	142	79	17	"	"	442	4	26	2	3	"	277	25	51	2						
"	"	"	"	1	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"						
31	3	7	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...
...	...	...	82	42	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...
...	...	...	33	22	...	"	"	421	4	20	1	3	"	264	24	47	2	...	...	...	...	...	...
"	"	"	"	"	"	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...
...	...	...	...	...	16	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...
31	3	7	115	65	16																		
4	"	"	27	14	1	"	"	21	"	6	1	"	"	13	1	4	"	"	"	106	1	5	"
4		"	41		1	28						18						"		107		5	
																				112			
LANDSCH-INDIË.																							
51	12	29	97	37	1	1	"	42	2	64	4	3	"	91	8	9	"	"	"	373	13	19	"
63		29	134		1	113						111						405					
80	18	32	61	22	1	1	"	36	2	55	3	6	"	52	4	9	1	"	"	281	6	35	1
98		32	83		1	97						72						323					

A. Veroordeelden op 31 December 1889 opgenomen in de *burgerlijke gevangenissen of strafplaatsen* … zij zich reeds op de hun aangewezen strafplaats bevonden.

GEWESTEN. NB. De cijfers in de meeste kolommen tusschen () geplaatst, duiden het getal vrouwelijke gevangenen aan; haar aantal is in de daarnevens geplaatste getallen begrepen.	EUROPEANEN. Burgerpersonen (waaronder ook veroordeelden door den militairen rechter, voor zooveel zij van den militairen stand zijn vervallen verklaard, of hun tijdelijk is ontzegd het recht om als militair te dienen): Veroordeelden tot tuchthuis- en kruiwagenstraf.	EUROPEANEN. Burgerpersonen: Veroordeelden tot gevangenisstraf.	EUROPEANEN. Militairen nog tot het leger behoorende.	EUROPEANEN. Nog tot de militaire marine behoorende personen.	INLANDERS. Veroordeelden tot dwangarbeid: in den ketting.	INLANDERS. Veroordeelden tot dwangarbeid: buiten den ketting: voor langer dan één jaar.	INLANDERS. Veroordeelden tot dwangarbeid: buiten den ketting: voor niet langer dan één jaar.	INLANDERS. Veroordeelden tot wegzending naar een oord van ballingschap.	INLANDERS. Politioneel veroordeelden: tot tenarbeidstelling aan de publieke werken.	INLANDERS. Politioneel veroordeelden: tot gevangenisstraf.	INLANDERS. Militairen nog tot het leger of de marine behoorende: Veroordeelden tot dwangarbeid en, voor zooveel de marine betreft, tot gevangenisstraf, militaire gevangenisstraf, militaire detentie of hechtenis.	INLANDERS. Militairen nog tot het leger of de marine behoorende: Veroordeelden tot tenarbeidstelling of gevangenisstraf.	VREEMDE OOS… Veroordeelden tot dwangarbeid: in den ketting.	VREEMDE OOS… Veroordeelden tot dwangarbeid: buiten den ketting: voor langer dan één jaar.	VREEMDE OOS… Veroordeelden tot dwangarbeid: buiten den ketting: voor niet langer dan één jaar.
JAVA en															
Bantam	"	"	"	"	3	5	46 (2)	"	61	24	"	"	"	"	1
Batavia	1	15	9	4	677	2040 (2)	180 (7)	"	424 (10)	"	5	"	23	128(1)	31(1
Krawang	"	"	"	"	"	"	41 (1)	1	25	"	"	"	"	"	2
Preanger Regentschappen	"	"	"	"	"	"	130 (9)	3	293 (24)	"	"	"	"	"	1
Cheribon	"	"	"	"	1	2	205 (4)	"	147 (5)	38(2)	"	"	"	"	5
Tagal	"	"	"	"	"	"	162 (6)	"	162 (13)	12	"	"	"	"	2(1
Pekalongan	"	"	"	"	2	"	118 (4)	"	101 (11)	15	"	"	"	"	2
Samarang	21 (2)	34	19	"	5	1012	180 (19)	"	395 (52)	172	7	2	"	20	3
Japara	"	"	"	"	5	16	137 (6)	"	289 (16)	7	"	"	"	"	7
Rembang	"	"	"	"	1	"	200 (10)	"	475 (30)	61	"	"	"	"	21(1
Soerabaija	"	6	"	"	36	1300(302)	291 (13)	2	498 (51)	38(1)	15	"	3	49(11)	7
Madura	"	"	"	"	"	"	88 (4)	1	385 (64)	19(1)	"	"	"	"	1
Pasoeroean	"	"	"	"	4	6	200 (8)	"	234 (39)	12	"	"	"	"	5
Probolinggo	"	"	"	"	"	"	163 (12)	"	118 (15)	13	"	"	"	"	"
Bezoeki	"	"	"	"	5	4	100 (4)	2	157 (22)	22	"	"	"	"	1
Banjoemas	"	"	"	"	7	4	354 (11)	1	248 (23)	56	"	"	"	"	4
Bagelen	"	"	"	"	3	"	322 (22)	"	247 (59)	3	"	"	"	"	1(1
Kadoe	"	"	"	"	"	"	116 (4)	"	336 (66)	6	"	"	"	"	3
Djokjokarta	"	"	"	"	1	1	21 (4)	"	98 (14)	"	"	"	"	"	3
Soerakarta	"	"	"	"	"	"	149 (18)	"	515 (89)	1	"	"	"	"	9
Madioen	"	"	"	"	"	"	202 (9)	"	272 (28)	38	"	"	"	"	8(1
Kediri	"	"	"	"	2	2	177 (11)	"	298 (27	74	"	"	"	"	4
Te zamen	22 (2)	55	28	4	752	4392(304)	3582(188)	10	5778(658)	614(4)	27	2	26	197(12)	121 (5
BUITEN															
Sumatra's Westkust	"	"	"	"	2711	656	43 (2)	4	219 (5)	"	2	"	71	13	"
Benkoelen	"	"	"	"	64	114	120 (3)	"	279 (4)	"	"	"	"	1	"
Lampongsche Districten	"	"	"	"	3	228	2	"	132 (2)	1	"	"	"	8	"
Palembang	"	"	"	"	44	360 (1)	143 (2)	"	107 (1)	"	"	"	"	3	9
Oostkust van Sumatra	"	"	"	"	278	652	25	"	286 (15)	"	"	"	7	13	17
Atjeh en onderhoorigheden	"	"	3	"	416	2	"	"	7 (2)	"	1	"	16	"	1
Riouw en onderhoorigheden	"	"	"	"	1	59	"	"	1	"	"	"	"	2	2
Banka en onderhoorigheden	"	"	"	"	12	347	1	1	6 (2)	"	"	"	"	8	1
Billiton	"	"	"	"	47	5	6	"	8 (3)	"	"	"	4	1	5
Westerafdeeling van Borneo	"	"	"	"	115	8	3	"	23 (2)	"	2	1	4	1	9
Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo	"	"	"	"	188	5	42 (1)	"	92 (5)	2	2	"	6	1	5
Menado	"	"	"	"	65	63	22 (2)	"	15	"	"	"	1	"	"
Celebes en onderhoorigheden	"	1	"	2	94	238	41 (3)	"	63 (5)	2	"	"	3	3	"
Amboina	"	"	2	"	36	55	8	2 (1)	37 (3)	"	3	1	"	2	2
Ternate en onderhoorigheden	"	"	"	"	12	21	1	1	26	"	"	"	"	"	"
Timor	"	"	"	"	33	37	"	"	3 (1)	"	"	"	1	1	"
Bali en Lombok	"	"	"	"	8	32	38 (2)	"	39 (4)	"	"	"	"	"	3
Te zamen	"	1	5	2	4127	2882 (1)	495 (15)	8 (1)	1343 (54)	5	10	2	113	57	54
GEHEEL NEDER															
Totalen op 31 December 1889	22 (2)	56	33	6	4879	7274(305)	4077 (203)		7121 (712)	616 (4)	37	4	139	254(12)	175 (5
	117 (2)				16230 (508)			18 (1)	7737 (716)		41		568 (17)		
Totalen op 31 December 1888	22 (2)	56	23	5	4891	6523(355)	3013(183)		6522 (692)	334 (4)	42	1	127	201 (6)	111 (2
	106 (2)				14427 (538)			24 (1)	6856 (696)		43		439 (8)		

voor zooveel … TERLINGEN. Politioneel veroordeelden: tot tewerkstelling aan de publieke werken.	tot gevangenisstraf.	B. Veroordeelden aanwezig in de *burgerlijke gevangenissen*, die zich op 31 December 1889 nog niet op hunne definitieve strafplaats bevonden. Europeanen.	Inlanders.	Vreemde oosterlingen.	C. Preventief gevangenen op 31 December 1889 in de *burgerlijke gevangenissen* aanwezig, daaronder begrepen degenen die reeds gevonnisd waren, maar wier zaak nog in behandeling was of nog aangebracht kon worden bij den hoogeren rechter. Europeanen.	Inlanders.	Vreemde oosterlingen.	D. Veroordeelden op 31 December 1889 opgenomen in de *militaire gevangenissen* of in de provoost-huizen. Veroordeelden tot militaire detentie. Europeanen en Afrikanen.	Inlanders (waaronder Amboineezen).	Veroordeelden tot militaire gevangenisstraf, niet meer als militairen te rekenen (Europeanen).	E. Preventief gevangenen op 31 December 1889 in de militaire provoost-huizen (militairen der landmacht). Europeanen en Afrikanen.	Inlanders (waaronder ook Amboineezen).	F. Veroordeelden voor Nederland bestemd op 31 December 1889 aanwezig in de militaire provoost-huizen (niet meer als militairen te rekenen).	G. Gegijzelden op 31 December 1889: wegens schulden. Europeanen.	Inlanders.	Vreemde oosterlingen.	wegens niet-betaling van geldboete. Europeanen.	Inlanders.	Vreemde oosterlingen.	H. Doortrekkende gevangenen op 31 December 1889. Europeanen.	Inlanders.	Vreemde oosterlingen.
MADURA.																						
3	"	"	1	"	"	17	"	"	"	"	"	"	"	"	"	2	"	2	"	"	5	"
44	"	"	39 (4)	5	1	262 (11)	21 (1)	1	"	"	9	4	"	"	1	13	"	"	"	"	29 (1)	29 (1)
"	"	"	"	"	"	26 (1)	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"
9	"	"	20	"	"	145 (10)	3	"	"	"	"	"	"	"	"	1	"	"	"	"	2 (1)	"
3	"	"	12	"	"	221 (8)	9	"	"	"	"	"	"	"	"	1	"	"	"	"	3 (1)	"
7	"	"	2	"	"	247 (7)	2	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	7	"
3	"	"	4 (1)	"	"	115 (5)	"	"	"	"	"	"	"	"	"	1 (1)	"	"	1	"	3	"
23 (1)	"	"	45 (3)	2	6	267 (16)	9 (1)	75	18	32	22	3	"	1	2	9	1	"	"	"	16 (1)	1
11	"	"	13	"	"	186 (3)	7 (1)	"	"	"	"	"	"	"	"	2	"	"	"	"	6	"
40 (1)	1 (1)	"	45 (1)	1	"	343 (4)	13	"	"	"	"	"	"	"	"	3	"	"	"	"	11	1
10 (1)	"	"	26	2	9	423 (14)	9	"	"	"	3	1	"	"	1	3	1	"	"	"	61	"
2	2	"	27	2	"	203 (2)	8 (1)	"	"	"	"	"	"	"	4	"	"	"	"	"	4	"
9	"	"	14	"	"	164 (13)	3	"	"	"	"	"	"	"	3	"	"	"	"	"	3	"
1	"	"	22 (1)	"	"	448 (19)	2	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	4	"
4 (1)	"	"	13	"	"	158 (6)	"	"	"	"	"	"	"	"	1	"	"	"	"	"	6	"
1	"	"	37 (1)	"	"	281 (15)	"	"	"	"	"	"	"	"	"	2	"	"	"	"	"	"
2	"	"	12	"	"	277 (21)	2 (1)	"	"	"	"	"	"	"	"	1	"	16	"	"	1	"
7	1	"	26	"	"	277 (13)	4	"	"	"	"	"	"	"	"	1	"	"	"	"	"	"
"	1	"	4 (1)	"	"	193 (15)	131	"	"	"	"	"	"	"	"	7 (1)	"	1 (1)	3	"	"	"
13 (1)	"	"	84 (2)	"	"	444 (35)	23 (4)	"	"	"	"	"	"	"	5 (2)	3	4	"	"	"	"	"
4	"	"	"	"	"	268 (4)	7	"	"	"	"	"	"	"	"	1	"	14 (2)	2 (1)	"	11 (1)	"
4	"	"	31 (1)	1	"	202 (10)	6	"	"	"	"	"	"	"	"	1	"	9	"	"	8	"
200 (5)	5 (1)	"	477 (15)	13	16	5167 (232)	259 (9)	76	18	32	34	8	"	1	17 (2)	51 (2)	6	42 (3)	6 (1)	"	180 (5)	31 (1)
BEZITTINGEN.																						
5	"	"	7	"	"	201 (3)	10	"	"	"	9	5	1	"	17	1	"	1	"	"	12	"
"	"	"	"	"	"	9	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	2	"
1	"	"	"	"	"	46 (2)	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	5	"
5	"	"	"	"	"	132 (5)	6	1	"	"	4	2	"	"	"	"	"	"	"	"	36	2
620	"	"	"	"	"	134 (6)	203 (1)	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	4	"	"	10 (1)	3
13	"	"	"	"	"	23 (7)	2	2	"	"	7	2	"	"	"	"	"	"	"	"	1	"
15	"	"	"	"	"	"	21 (1)	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	3	"
38	"	"	"	"	"	3	3	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"
8	"	"	"	"	"	5	5	"	"	"	"	"	"	"	"	1 (1)	"	1	1	"	"	"
30 (1)	1	"	5	"	"	25 (1)	21	"	"	"	"	"	"	"	"	1	"	"	3	"	1	"
2	"	"	9	"	"	62 (3)	"	1	"	"	2	"	"	"	2	"	"	3	"	"	16	"
"	"	"	5	"	"	56 (2)	1	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	7	"
5	"	"	4	"	1	192 (4)	"	"	"	"	1	2	"	"	2	3	"	2	"	"	13	"
1	"	"	1	"	"	36 (1)	2	"	"	"	4	3	"	"	"	"	"	2 (1)	"	"	1	"
"	"	"	"	"	"	46	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"
1	"	"	"	"	"	9	"	"	"	"	"	"	"	"	"	1	"	1	"	"	"	"
6	"	"	4	"	"	18 (1)	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"
750 (1)	1	"	35	"	1	997 (35)	274 (2)	4	"	"	27	14	1	"	21	7 (1)	"	14 (1)	4	"	107 (1)	5
LANDSCH-INDIË.																						
950 (6)	6 (1)	"	512 (15)	13	17	6164 (267)	533 (11)	80	18	32	61	22		1	38 (2)	58 (3)	6	56 (4)	10 (1)	"	287 (6)	36 (1)
956 (7)		525 (15)			6714 (278)			130			83		1	97 (5)			72 (5)			323 (7)		
879 (13)	3	1	481 (3)	13	7	5523 (230)	386 (10)	51	12	29	97	37		1	44 (2)	68 (4)	3	99 (8)	9	"	386 (13)	19
882 (13)		495 (3)			5916 (240)			92			134		1	113 (6)			111 (8)			405 (13		

(5. 13.)

BIJLAGE L.

(Zie hoofdst. F, § 5, van het verslag.)

STATISTISCHE OPGAVEN over 1890 betreffende het groote meerendeel der gevangenissen in Nederlandsch-Indië.

GEWESTEN en PLAATSEN waar de gevangenissen worden aangetroffen, nopens welke opgaven zijn ingekomen (uitgezonderd in den regel de plaatsen waar kleine, zoogenaamde districtsgevangenissen, worden aangetroffen).	Aantal gevangenen: op wier huisvesting bij het bouwen van de gevangenis gerekend was.	Aantal gevangenen: gemiddeld in 1890 dagelijks opgenomen geweest. a)	Aantal gedurende 1890 onder de gevangenen voorgekomen: ziektegevallen.	Aantal gedurende 1890 onder de gevangenen voorgekomen: sterfgevallen.	Ontvluchtingen: Tijdens deze zich *buiten* de gevangenissen te werk bevonden, ontvlucht te in 1890 onderstaand aantal inlandsche gevangenen.	Ontvluchtingen: Aantal der in 1890 of vroeger ontvluchte inlandsche gevangenen die in 1890 vrijwillig of gedwongen terugkeerden. b)
BANTAM.						
Serang	280	72	15	»	11	8 (1)
Tjilegon	60	24	31	»	3	3
Pandeglang	80	21	63	»	1	»
Rangkas Betoeng	80	27	»	»	»	»
Menes	60	26	8	»	»	»
Java's Eerste Punt c)	....	14	d) †	†	»	»
BATAVIA.						
Weltevreden (civiel gedeelte van het civiel en militair gevangenhuis)	145	31	29	»	-	»
Batavia dwangarbeiderskwartier	1290	1075	3272	e) 82	106	87
Batavia inlandsche gevangenis	300	287	758	f) 26	»	»
Meester-Cornelis	250	222	155	4	10	7
Bekassi	63	102	108	3	3	3 (2)
Kebaijoran	60	78	57	»	5	4
Tangerang	300	131	194	3	»	»
Buitenzorg gevangenis	259	225	1547	2	67	54
Buitenzorg berriberri-gesticht	....	1484	2450	61	18	10
KRAWANG.						
Poerwakarta	100	101	g) 63	2	19	14
PREANGER REGENTSCH.						
Bandong	150	200	118	»	7	6
Soekaboemi	100	140	h) 42	»	6	4
Tjiandjoer	100	68	i) 53	2	12	9
Tjitjalengka	75	68	53	3	9	9
Soemedang	77	66	55	»	1	1
Tassikmalaija	50	51	13	1	1	»
Manondjaija	68	30	2	»	2	1
Garoet	60	56	69	»	»	»
Mangoenredja	75	1	46	»	»	»
CHERIBON.						
Cheribon	350	322	326	32	52	51
Indramaijoe	230	234	229	11	16	13
Madjalengka	115	101	57	1	10	10
Koeningan	56	35	102	»	2	2
Tjiamies	70	43	49	»	2	2
TAGAL.						
Tagal	192	224	194	3	26	20
Brebes	152	364	671	11	39	29
Pamalang	75	145	145	»	11	6

a) Op verschillende plaatsen, waar de overbevolking der gevangenis te groot was, werd daarin voorzien door het in gebruik stellen van afzonderlijke hulplokalen, dan wel door tijdelijke benuttiging van ander ter plaatse aanwezig logies. Op deze extra-ruimte is bij de opgaven in de voorgaande kolom niet gerekend.

b) Tusschen ( ) vindt men afzonderlijk vermeld (ofschoon reeds onder het andere getal begrepen) hoevelen er van de in 1890 teruggekeerde of teruggebrachte gevangenen behoorden tot de ontvluchten van 1889 of vroeger.

c) Deze plaats wordt hier alleen opgegeven, omdat zich aldaar een licht-etablissement bevindt waarbij veroordeelden tot dwangarbeid zijn te werk gesteld.

d) Waar men een † vindt ingevuld, ontbreken de gegevens.

e) Hieronder 6 lijders aan pokken, 4 lijders aan cholera en 11 aan berriberri.

f) Hieronder 4 lijders aan cholera en 16 aan berriberri. De meeste berriberrilijders werden naar Buitenzorg geëvacueerd.

g) Hieronder 4 lijders aan cholera en 11 aan berriberri.

h) Hieronder 6 berriberri-gevallen.

i) Hieronder 7 berriberri-gevallen.

GEWESTEN en PLAATSEN waar de gevangenissen worden aangetroffen, nopens welke opgaven zijn ingekomen (uitgezonderd in den regel de plaatsen waar kleine, zoogenaamde districtsgevangenissen, worden aangetroffen).	Aantal gevangenen: op wier huisvesting bij het bouwen van de gevangenis gerekend was.	Aantal gevangenen: gemiddeld in 1890 dagelijks opgenomen geweest. a)	Aantal gedurende 1890 onder de gevangenen voorgekomen: ziektegevallen.	Aantal gedurende 1890 onder de gevangenen voorgekomen: sterfgevallen.	Ontvluchtingen: Tijdens deze zich buiten de gevangenissen te werk bevonden, ontvluchte in 1890 onderstaand aantal inlandsche gevangenen.	Ontvluchtingen: Aantal der in 1890 of vroeger ontvluchte inlandsche gevangenen die in 1890 vrijwillig of gedwongen teruggekeerden. b)
PEKALONGAN.						
Pekalongan	300	236	63	9	20	14
Batang	100	144	120	»	8	5
SAMARANG.						
Samarang centrale gevangenis.	295	69	81	»	»	»
Samarang dwangarbeiderskwartier	600	698	j) 69	64	111	58
Samarang inl. gevangenis	400	280	292	16	32	15(3)
Kendal	180	203	k) 266	18	12	7(1)
Demak	256	164	44	10	12	3
Poerwodadi	263	185	204	1	3	1
Ambarawa	150	136	27	4	13	5
Salatiga	100	142	48	3	7	5
JAPARA.						
Patti	250	282	105	3	33	27(9)
Joana	200	117	107	4	7	2
Koedoes	150	184	450	5	12	11(2)
Japara	100	245	566	3	20	13
REMBANG.						
Rembang	150	218	105	12	31	21
Toeban	354	517	685	11	41	3019)
Bodjonegoro	200	235	439	5	16	10
Blora	150	269	194	4	11	5(2)
SOERABAIJA.						
Soerabaija 's lands gevangenis	l)1224	1224	m)935	273	99	83(83)
Soerabaija centr. gevangenis voor vrouwen.	600	270	n) 369	20	»	»
Sidoardjo	200	300	o) 31	8	60	41(8)
Grissee	131	67	185	†	5	5
Modjokerto	400	258	131	4	60	38(7)
Djombang	130	250	†	5	81	53
Sidaijoe	165	130	1	1	3	3
Lamongan	78	132	549	4	»	»
Sangkapoera (Bawean)	20	6	†	»	»	»
PASOEROEAN.						
Pasoeroean	300	250	123	8	30	14
Malang	300	336	134	1	64	25
Bangil	164	125	p) 94	1	13	12
PROBOLINGGO.						
Probolinggo	200	212	q) 97	7	33	83(19)
Kraksaän	200	300	r) 369	24	31	
Loemadjang	200	217	s) 67	3	44	

GEWESTEN en PLAATSEN waar de gevangenissen worden aangetroffen, nopens welke opgaven zijn ingekomen (uitgezonderd in den regel de plaatsen waar kleine, zoogenaamde districtsgevangenissen, worden aangetroffen).	Aantal gevangenen: op wier huisvesting bij het bouwen van de gevangenis gerekend was.	Aantal gevangenen: gemiddeld in 1890 dagelijks opgenomen geweest. a)	Aantal gedurende 1890 onder de gevangenen voorgekomen: ziektegevallen.	Aantal gedurende 1890 onder de gevangenen voorgekomen: sterfgevallen.	Ontvluchtingen: Tijdens deze zich buiten de gevangenissen te werk bevonden, ontvluchte in 1890 onderstaand aantal inlandsche gevangenen.	Ontvluchtingen: Aantal der in 1890 of vroeger ontv…
BEZOEKI.						
Bezoeki	145	51	55	3	7	
Sitoebondo	200	135	123	3	5	
Bondowosso	160	157	t) 127	4	3	
Djember	100	120	u) 70	18	10	
Banjoewangi	60	29	50	»	2	
BANJOEMAS.						
Banjoemas	250	221	v) 107	2	22	
Poerwokerto	100	190	w) 312	11	8	
Poerbolinggo	170	30	115	4	1	
Bandjarnegara	120	31	129	1	3	
Tjilatjap	300	81	266	3	20	
BAGELEN.						
Poerworedjo	170	178	396	3		
Koetoardjo	105	194	152	3		
Keboemen	150	158	350	1	32	
Karang Anjar	100	236	96	1		
Wonosobo	150	105	34	1		
KADOE.						
Magelang	231	755	x) 21	68	73	
Temanggoeng	100	142	x) 20		4	
DJOKJOKARTA.						
Djokjokarta	275	346	ij) 110	18	33	
SOERAKARTA.						
Soerakarta nieuwe gevangenis.	500	543	225	71	146	
Soerakarta oude id.	120					
Soekoardjo	40	19	1	»	»	
Kartasoera	60	68	»	»	»	
Wonogiri	100	111	9	3	5	
Boijolali	60	127	220	5	35	
Ampel	60	99	98	2	»	
Sragen	200	133	151	»	13	
Klatten	80	117	1	1	18	
MADIOEN.						
Madioen	351	339	†	2	29	
Ngawi	132	288	†	5	27	
Magettan	351	241	†	8	9	
Ponogoro	†	165	†	4	12	
Patjitan	120	66	†	1	6	

j) Gemiddeld per dag.

k) Op 1 Januari 1890 waren o. a. in behandeling 14 berriberri-lijders, waarbij in den loop van het jaar nog 11 lijders kwamen (het laatste geval op 25 Augustus). Van deze 25 lijders zijn 4 overleden en de overigen allen genezen. Behalve berriberri deden zich in de gevangenis enkele sporadische gevallen van cholera voor, waarvan 4 met doodelijken afloop.

l) Hiervan 1200 plaatsen voor inlanders en 24 voor Europeanen.

m) Hiervan leden 97 gevangenen aan berriberri, 35 aan cholera, 741 aan huidziekten en 62 aan oogziekten.

n) In de maand Mei kwamen 18 cholera-gevallen voor, waarvan 15 met doodelijken afloop. De benedenlokalen der gevangenis, waarin de ziekte voornamelijk slachtoffers maakte, werden tijdelijk ontruimd en de werkloods der veroordeelde vrouwen van een steenen vloer voorzien.

o) Hieronder 2 berriberri-lijders, waarvan 1 overleed.

p) Hieronder 8 pokkenlijders, waarvan 1 overleed.

q) Hieronder 8 berriberri-lijders, waarvan 1 overleed.

r) Hieronder 18 berriberri-lijders, waarvan 3 overleden.

s) Hieronder 12 berriberri-lijders, waarvan 3 overleden.

t) Hieronder 7 gevallen van berriberri, waarvan 4 met doodelijken af…

u) Hieronder 62 gevallen van berriberri, waarvan 18 met doodelij… afloop.

v) Hieronder 2 lijders aan pokken en 2 aan berriberri.

w) Hieronder 16 lijders aan pokken en 8 aan cholera.

x) Gemiddeld daags.

ij) Naar de meening van den resident zijn velen der gevangenen … gesteld geworden doordien zij, aan opium gewend, dat heulsap in … gevangenis moesten missen.

GEWESTEN en PLAATSEN waar de gevangenissen worden aangetroffen, nopens welke opgaven zijn ingekomen (uitgezonderd in den regel de plaatsen waar kleine, zoogenaamde districtsgevangenissen, worden aangetroffen).	Aantal gevangenen: op wier huisvesting bij het bouwen van de gevangenis gerekend was.	Aantal gevangenen: gemiddeld in 1890 dagelijks opgenomen geweest. a)	Aantal gedurende 1890 onder de gevangenen voorgekomen: ziektegevallen.	Aantal gedurende 1890 onder de gevangenen voorgekomen: sterfgevallen.	Ontvluchtingen: Tijdens deze zich *buiten* de gevangenissen te werk bevonden, ontvlucht te in 1890 onderstaand aantal inlandsche gevangenen.	Ontvluchtingen: Aantal der in 1890 of vroeger ontvluchte inlandsche gevangenen die in 1890 vrijwillig of gedwongen teruggekeerden. b)
KEDIRI.						
Kediri	400	310	123	12	125	45
Toeloeng Agoeng	200	142	81	2	3	2 (1)
Trenggalek	375	125	97	4	»	»
Ngandjoek (Berbek)	250	215	167	5	36	26 (2)
Blitar	300	149	1950	3	17	17
MADURA.						
Pamakassan	150	118	288	3	2	2
Bangkallan	400	290	163	z) 13	24	18
Sampang	150	113	41	1	8	6
Sumanap	150	190	116	3	»	»
SUMATRA'S WESTKUST.						
Padang	600	2065	aa) 2108	236	231	228
Loeboe Begaloeng	50	39	†	†	†	†
Poeloe Tello	20	9	5	»	»	»
Loeboe Sikaping	10	17	»	»	2	2
Priaman	60	70	87	»	»	»
Kaijoetanam	20	23	18	»	49	46
Painan	30	35	22	»	7	6
Pau	30	32	2	2	45	21
Balei Selasa	10	16	25	»	»	»
Loeboe Basoeng	20	22	»	»	»	»
Indrapoera	36	8	18	»	»	»
Palembaijan	12	160	8	1	42	38
Bondjol	16	65	7	»	43	42
Paijakombo	70	46	6	»	1	»
Padang Pandjang	50	66	7	»	34	6
Fort van der Capellen	34	30	22	»	9	5
Singkarah	16	46	1	1	4	4
Boea	8	10	»	»	»	»
Sidjoengdjoeng	6	6	»	»	»	»
Solok	50	194	213	5	19	13
Aijer Bangies	21	5	3	»	»	»
Taloe	21	13	»	»	»	»
Rau	36	6	»	»	»	»
Fort de Kock	100	41	12	»	31	31
Manindjoe	30	13	»	»	1	1
Soeliki	10	1	»	»	»	»
Soepaijang	8	1	3	»	»	»
Alahan Pandjang	8	22	16	»	»	»
Moeara Laboe	8	4	9	»	»	»
Padang Sidempoean	50	63	1038	3	6	bb) 8 (3)
Penjaboengan	20	18	†	cc) 1	3	3
Batang Taro	9	133	1825	dd) 2	21	18
Goenoeng Sitoli	15	20	22	»	»	»
Siboga	60	126	181	»	11	8
Baros	50	1	2	»	2	»
Singkel	25	7	105	»	1	1
Taroetoeng	15	12	»	»	»	»
Baligé	15	10	»	»	2	2
BENKOELEN.						
Benkoelen	200	245	319	26	29	26
Mokko Mokko	25	88	†	1	3	3
Manna	40	79	274	2	5	5
Kroë	25	47	575	5	2	2
Bintoehan (Kauer)	15	19	30	»	1	1
Loeboe Lintang (Seloema)	30	35	934	1	2	2
Laïs	15	48	540	»	12	11
Taba Penandjong (Ommelanden van Benkoelen)	32	40	47	2	5	5
LAMPONGSCHE DISTRICTEN.						
Telok Betong	70	202	ee) 1066	88	14	11
Tandjong Karang	30	73	38	4	6	4
Sipoetih (Goenoeng Soegih)	20	28	6	»	»	»
Sekampong (Soekadana)	20	46	138	7	7	6
Toelang Bawang (Menggala)	30	59	146	»	»	1
Kalianda	20	25	56	»	»	»
Semangka (Kotta Agoeng)	15	18	22	»	»	»
PALEMBANG.						
Palembang	160	181	101	10	3	7
Tandjong Radja	40	56	250	»	1	1
Sekaijoe	40	40	ff) 20	1	5	5
Talang Betoetoe	20	29	371	4	9	6
Moeara Doea	50	53	167	1	7	6
Batoeradja	30	33	20	1	1	»
Banding Agoeng	20	7	12	»	»	»
Lahat	100	55	241	†	14	10
Moeara Enim	30	26	gg) 1	»	»	»
Bandar (Pasoemahlanden)	40	47	33	hh) 20	4	4
Boengamas	40	14	»	»	2	1
Tebing Tinggi	50	68	1651	2	8	8
Talang Padang (Ampat Lawang)	40	30	1460	3	†	
Kepahiang (Redjang en Lebong)	40	73	1573	3	8	8
Djambi	50	91	178	5	42	36

z) Hieronder 2 gevallen van cholera.

aa) Van Juni tot September heerschte te Padang de cholera, waaraan 60 gevangenen bezweken. Evenals in 1889 werd in 1890 weder gebruik gemaakt van lokalen buiten 's lands gevangenis, ten gevolge waarvan de ziekte zooveel mogelijk buiten die inrichting werd gehouden. Evacuatie naar het berriberri-etablissement te Oeloe Limau Manis had naar gelang van de beschikbare ruimte plaats; de meeste lijders herstelden aldaar na langer of korter verblijf.

bb) Bij de arrestatie van de 5 in 1890 gedeserteerden, verzetten 2 zich gewapenderhand, zoodat de politie eveneens van haar wapens moest gebruik maken, waardoor de delinquenten wonden bekwamen aan de gevolgen waarvan zij overleden.

cc) Berriberri-lijder.

dd) Hiervan één ten gevolge van doodslag

ee) Hieronder 62 gevallen van berriberri.

ff) Gemiddeld per maand.

gg) Gemiddeld per dag.

hh) Berriberri-lijders.

GEWESTEN en PLAATSEN (w)aar de gevangenissen worden aangetroffen, nopens welke opgaven (zij)n ingekomen (uitgezonderd in den regel de plaatsen waar kleine, zoogenaamde districtsgevangenissen, worden aangetroffen).	Aantal gevangenen: op wier huisvesting bij het bouwen van de gevangenis gerekend was.	Aantal gevangenen: gemiddeld in 1890 dagelijks opgenomen geweest. a)	Aantal gedurende 1890 onder de gevangenen voorgekomen: ziektegevallen.	Aantal gedurende 1890 onder de gevangenen voorgekomen: sterfgevallen.	Ontvluchtingen: Tijdens deze zich *buiten* de gevangenissen te werk bevonden, ontvluchtte in 1890 onderstaand aantal inlandsche gevangenen.	Ontvluchtingen: Aantal der in 1890 of vroeger ontvluchte inlandsche gevangenen die in 1890 vrijwillig of gedwongen teruggekeerden. b)
Soeroelangoen (Rawas)	25	14	395	†	1	»
Moeara Bliti (Moesi Oeloe)	25	20	60	1	5	5
Oelak Tanding (Sindangstreken)	25	9	340	»	2	2
OOSTKUST VAN SUMATRA.						
Medan	200	584	ii) 607	64	104	35(5)
Laboean Deli	100	221	393	29	53	12(1)
Bindjei (Boven-Langkat)	147	296	769	46	35	5
Tandjong Poera (Beneden-Langkat)	50	195	450	21	13	2
Rantau Pandjang (Serdang)	50	150	533	29	40	5
Seroewaij (Tamiang)	25	37	81	»	6	1
Tebing Tinggi (Padang en Bedagei)	50	164	198	5	5	3
Laboean Roekoe (Batoe Bara)	50	99	77	27	16	7
Tandjong Balei (Assahan)	150	132	536	58	19	8
Laboean Batoe	25	35	47	1	»	»
Bengkalis	100	96	72	8	2	1(1)
Tanah Poetih	20	47	96	10	9	4
Siak	37	50	29	1	»	2(2)
ATJEH.						
Kotta Radja	100	39	1553	9	†	†
Olehleh	20	15	91	»	†	†
Edi	†	35	†	1	4	»
Dwangarbeiders bij de krijgsmacht ingedeeld.	364	jj) 348	†	†	†	†
RIOUW EN ONDERHOORIGH.						
Tandjong Pinang	200	83	2103	8	7	»
Lingga	15	12	46	4	3	3
Ringat	15	9	12	»	2	1
BANKA.						
Muntok	300	141	2133	8	1	1
Djeboes	15	16	159	»	»	»
Blinjoe	15	14	»	»	»	»
Soengeiliat	15	17	»	»	6	6
Merawang	15	19	33	»	1	1
Pangkalpinang	15	44	141	»	1	1
Soengeislan	15	38	98	1	1	1
Koba	15	40	1	»	1	1
Toboali	15	15	315	»	»	»
BILLITON.						
Tandjong Pandan	40	85	kk) 7	1	1	1
WESTERAFD. VAN BORNEO.						
Pontianak	160	328	206	ll) 10	2	2
Tajan	†	†	†	†	†	†
ZUIDER- EN OOSTERAFD. VAN BORNEO.						
Bandjermasin	250	172	mm) 89	4	»	»
Amoenthai	90	68	62	»	»	»
Barabei	20	9	31	1	»	»
Tandjong	65	32	2	1	»	»
Martapoera	90	38	321	»	2	»
Pengaron	25	19	»	»	»	»
Rantau	30	11	14	»	»	»
Moeara Teweh	20	43	»	»	»	»
Kendangan (Amandit en Negara)	20	33	7	»	3	»
Kwala Kapoeas	20	9	»	»	»	»
Boentok	39	3	»	»	»	»
Bati-Bati	30	3	»	»	»	»
Sampit	20	2	»	»	»	»
Kotta Baroe (Poeloe Laut)	25	2	»	»	»	»
CELEBES EN ONDERH.						
Makasser	400	295	nn) 579	108	10	
Tello	8	4	†	†	2	»
Maros	76	46	†	1	»	»
Pangkadjene	10	17	†	1	2	
Segiri	15	15	»	»	»	»
Tjamba	15	10	»	»	3	
Bonthain	50	61	†	1	8	
Djeneponto	30	44	»	»	4	
Alloë	15	13	»	»	2	
Takalar	30	40	»	»	2	
Balangnipa	40	35	†	oo) 12	»	»
Boelekomba	20	28	†	2	»	»
Kaijang	30	17	»	»	»	»
Bikeroe	15	19	»	»	»	»
Benteng (Saleijer)	120	†	†	2	»	»
Bima	8	6	18	»	»	»
MENADO.						
Menado	175	103	pp) 326	†	»	»
Belang	12	9	17	»	»	»
Tondano	25	123	86	5	4	
Amoerang	15	7	8	»	2	»
Kema	15	25	†	»	»	»
Aijermadidi	8	25	10	»	»	»
Gorontalo	54	22	23	†	1	»
Taroena (Sangi-eil.)	9	7	†	†	»	»
TERNATE.						
Ternate	250	116	2624	qq) 10	»	»
AMBOINA.						
Amboina	200	110	rr) 46	5	»	»
Banda	100	32	16	»	»	»
Wahaai (Ceram)	26	11	7	3	1	»
Serwaroe (Letti)	20	6	1	1	»	»
TIMOR.						
Koepang	70	58	96	2	1	
Babauw	15	2	»	»	»	»
Waingapoe (Soemba)	15	1	»	»	»	»
BALI EN LOMBOK.						
Boeleleng	75	116	112	2	8	
Djembrana	18	29	29	»	»	1(1)

ii) De meest voorkomende ziektegevallen waren acute buikziekte, koorts, berriberri en dysenterie; aan cholera overleden in het geheel 4 personen.
jj) Sterkte op ultimo 1890.
kk) Gemiddeld per dag.
ll) Hieronder 7 preventief gevangenen die aan berriberri leden.
mm) Hieronder 6 lijders aan cholera, waarvan 2 stierven.

nn) Hieronder 167 lijders aan berriberri en 41 aan cholera.
oo) Hieronder 8 lijders aan berriberri.
pp) Hieronder 168 gevallen van berriberri; 144 berriberri-lijders we[rden] naar andere plaatsen geëvacueerd.
qq) Hieronder 7 berriberri-lijders.
rr) Hieronder 25 berriberri-lijders, waarvan 3 overleden.

(5. 14.)

BIJLAGE M.

(Zie hoofdst. J, afd. II, § 1, van het verslag.)

OVERZICHT van de verrichte heerendiensten [1]) op Java en Madura, met uitzondering van de residentiën Soerakarta en Djokjokarta, gedurende 1890.

[1]) Nopens de gemeentelijke diensten worden geen statistische opgaven ingediend.

GEWESTEN. *a)*	Aantal heerendienstplichtigen van wie per hoofd en per jaar *als maximum* konden gevorderd worden:			Totaal heerendienstplichtigen		Maximum aantal dagdiensten dat alzoo in 1890 (volgens het in kolom 6 genoemde aantal heerendienstplichtigen) had mogen gevorderd worden.	Aantal gedurende 1890 werkelijk gevorderde dagdiensten ter zake van **bijzondere diensten**, en wel:		Totaal der **bijzondere diensten.**
	42 dagdiensten.	21 dagdiensten.	10 dagdiensten.	volgens de samentrekking van de kolommen 2 tot en met 4.	wanneer men het aantal, genoemd in de kolommen 3 en 4, herleidt naar den maatstaf van volle heerendienstplichtigheid (zie kolom 2).		voor het bezetten van wachthuizen.	voor het bewaken van waterwerken.	
1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.
Bantam	*b)* 108 410	»	»	*b)* 108 410	*b)* 108 410	*d)* 4 667 180	324 737	19	324 756
Batavia	*c)* 184 792	»	»	*c)* 184 792	*c)* 184 792	*d)* 7 803 454	1 068 466	»	1 068 466
Krawang	23 672	5 300	899	29 871	26 538	1 114 596	146 448	1 095	147 543
Preanger Regentschappen	81 034	56 055	68 667	205 756	125 411	5 267 262	256 678	6 297	262 975
Cheribon	123 517	65 341	53 217	242 075	168 858	7 092 036	262 070	49 934	312 004
Tagal	77 884	24 024	12 095	114 003	92 775	3 896 550	179 215	2 160	181 375
Pekalongan	51 932	17 924	»	69 856	60 894	2 557 548	170 959	730	171 689
Samarang	185 021	17 771	1 649	204 441	194 299	8 160 558	439 118	33 214	472 332
Japara	91 673	9 015	3 009	103 697	96 898	4 069 716	387 185	»	387 185
Rembang	137 320	5 662	521	143 503	140 276	5 891 592	345 769	1 629	347 398
Soerabaija	184 776	56 045	70 523	311 344	229 589	9 642 738	415 811	211 770	627 581
Pasoeroean	71 109	57 185	10 871	139 165	102 286	4 296 012	321 282	4 745	326 027
Probolinggo	40 836	23 616	20 919	85 371	57 624	2 420 208	311 345	2 982	314 327
Bezoeki	78 083	7 967	7 687	93 737	83 896	3 523 632	185 420	5 395	190 815
Banjoemas	85 339	15 076	15 414	115 829	96 548	4 055 016	361 464	3 650	365 114
Madioen	80 075	17 237	6 495	103 807	90 240	3 790 080	367 813	23 587	391 400
Kediri	85 571	32 138	11 130	128 839	104 291	4 380 222	207 331	2 704	210 035
Madura	224 308	23 526	16 432	264 266	239 985	10 079 370	383 533	»	383 533
Te zamen voor bovenstaande gewesten (dus uitgenomen Kadoe en Bagelen, waarover hieronder afzonderlijk)	1 915 352	433 882	299 528	2 648 762	2 203 610	92 707 770	6 134 644	349 911	6 484 555
Kadoe (zie noot *a*).	....	....	....	....	....	....	....	....	....
Bagelen: 1 Jan. t/m 31 Aug.	134 934	20 798	9 536	165 268	147 603	4 132 884	74 388	29 375	103 763
Bagelen: 1 Sept. t/m 31 Dec. (zie noot *a*).	....	....	....	....	....	....	....	....	....
Totaal-generaal der in 1890 gepresteerde dagdiensten	....	....	....	....	....	....	....	....	....

a) Voor de residentiën Kadoe en Bagelen, waar, respectievelijk met 1 Januari en 1 September 1890, nieuwe (gewestelijke) heerendienstregelingen zijn ingevoerd, worden hier de over den nieuwen toestand loopende cijfers afzonderlijk medegedeeld:

		Kadoe. (1 Jan. t/m 31 Dec. 1890.)		Bagelen. (1 Sept. t/m 31 Dec. 1890.)		Te zamen.	
Aantal heerendienstplichtigen van wie per hoofd en per jaar als maximum konden gevorderd worden	24 dagdiensten	85 835		135 606		221 441	
	12 „	11 829		31 281		43 110	
Totaal heerendienstplichtigen (het aantal dienstplichtigen voor 12 dagen arbeid 's jaars herleid tot dienstplichtigen voor 24 dagen arbeid 's jaars)		$91\,749^{5}$		$151\,246^{5}$		242 996	
Maximum aantal dagdiensten dat gedurende de opgegeven tijdvakken alzoo van de heerendienstplichtigen had mogen gevorderd worden		2 201 988		1 209 972		3 411 960	
Aantal werkelijk gevorderde dagdiensten ter zake van: arbeid aan dijken, dammen en waterwerken.	onderhoud en gewone herstellingen	32 409	742 852	107 373	278 978	139 782	1 021 830
	aanleg, zware herstellingen of vernieuwingen	9 343		51 966		61 309	
verzamelen en transporteeren van grint tot verharding van groote post- en binnenwegen		366 695		67 269		433 964	
het bezetten van wachthuizen		333 756		37 221		370 977	
het bewaken van waterwerken		„		15 149		15 149	
het vervoeren van personen en troepen op marsch en hunne goederen op den voet van Indisch Staatsblad 1875 nº. 110		649		„		649	

Aantal gedurende 1890 werkelijk gevorderde dagdiensten ter zake van **algemeene diensten** *e*), en wel:									Totaal der **algemeene diensten** (kolommen 14 en 18 + kolom 19).	**Totaal-generaal** der in 1890 gepresteerde dagdiensten (kolommen 10 en 20 te zamen).
voor onderhoud van:				voor eersten aanleg, zware herstelling of vernieuwing van:				ten behoeve van niet alleen reizende militairen (zie Ind. Staatsbl. 1875 n°. 110).		
groote post- en binnen-wegen.	bruggen en duikers.	dijken, dammen en water-werken.	TE ZAMEN.	groote post- en binnen-wegen.	bruggen en duikers.	dijken, dammen en water-werken.	TE ZAMEN			
11.	12.	13.	14.	15.	16.	17.	18.	19.	20.	21.
413 561	»	33 960	447 521	20 676	432	1 337	22 445	»	469 966	794 722
248 961	16 489	7 588	273 038	»	426	2 878	3 304	»	276 342	1 344 808
191 994	»	89 178	281 172	»	»	5 563	5 563	»	286 735	434 278
827 694	»	29 707	857 401	3 074	1 200	530	4 804	»	862 205	1 125 180
616 987	»	126 879	743 866	550	»	20 471	21 021	»	764 887	1 076 891
870 504	»	26 025	896 529	6 100	»	15 195	21 295	»	917 824	1 099 199
185 185	»	24 736	209 921	93 422	»	14 902	108 324	»	318 245	489 934
1 100 827	»	193 053	1 293 880	4 185	»	104 602	108 787	1 720	1 404 387	1 876 719
512 060	»	17 506	529 566	»	»	3 150	3 150	»	532 716	919 901
572 668	»	13 916	586 584	»	»	»	»	»	586 584	933 982
1 489 711	»	214 899	1 704 610	»	»	2 547	2 547	»	1 707 157	2 334 738
989 601	»	44 938	1 034 539	5 900	»	4 219	10 119	»	1 044 658	1 370 685
365 886	»	37 060	402 946	»	»	8 239	8 239	»	411 185	725 51
515 211	»	70 833	586 044	14 888	»	22 224	37 112	»	623 156	813 971
373 143	»	22 513	395 656	25 151	»	51 853	77 004	866	473 526	838 640
318 934	»	150 450	469 384	576	»	2 286	2 862	»	472 246	863 646
851 601	»	11 938	863 539	4 826	»	135 137	139 963	»	1 003 502	1 213 537
385 718	»	2 644	388 362	»	»	6 906	6 906	»	395 268	778 801
10 830 246	16 489	1 117 823	11 964 558	179 348	2 058	402 039	583 445	2 586	12 550 589	19 035 144
. . . .	. . .	. . . .	. . . .	. . .	. . .	. . . .	. . . .	. . .	. . . .	742 852
412 814	»	144 612	557 426	18 200	»	65 812	84 012	»	641 438	745 201
. . . .	. . .	. . . .	. . . .	. . .	. . .	. . . .	. . . .	. . .	. . . .	278 978 — 1 024 179
. . . .	. . .	. . . .	. . . .	. . .	. . .	. . . .	. . . .	. . .	. . . .	20 802 175

b) Hieronder 11 396 heerendienstplichtigen, woonachtig op de particuliere landen Tjikandi Oedik en Tjikandi Ilir, van wie als maximum 52 dagdiensten per hoofd en per jaar kunnen worden gevorderd.

c) De voorgaande opmerking geldt ook voor het hier uitgetrokken getal heerendienstplichtigen, waaronder 4219 van het domein Bloeboer.

d) Zie de twee voorgaande noten.

e) Bij de beoordeeling van de cijfers onder de hier voorkomende twee hoofdrubrieken houde men in het oog dat, speciaal wat de wegen betreft, onder de voor „onderhoud" uitgetrokken dagdiensten soms ook begrepen zijn die voor „herstelling" gevorderd, waartusschen niet altijd eene scherpe afscheiding wordt betracht. Aan de juistheid op zich zelven van de cijfers in de kolommen 11 en 15 is uit dien hoofde geen volkomen vertrouwen te schenken.

(5. 15.)

BIJLAGE N.

(Zie hoofdst. J, afd. II, § 1, van het verslag.)

OVERZICHT aanwijzende zoowel de opbrengst van het hoofdgeld van de heerendienstplichtigen (equivalent voor afgeschafte heerendiensten) in de gouvernementslanden van Java en Madura (met uitzondering van de residentie Batavia), als de daaruit bestreden uitgaven, over 1890.

GEWESTEN.	Totaal bedrag van den aanslag van het hoofdgeld over 1890 (à f 1 per heeren-dienst-plichtige). a)	Kosten van aanslag en invordering, zijnde het aan de dessa-hoofden toekomende collecteloon van 8 pct.	Zuiver bedrag van den aanslag.	In 1890 werd, ten gevolge van de afschaffing					
				I. het oprichten, herstellen en onderhouden van districts-gevangenissen, passangrahans en passantenhuizen.	II. het bewaken van 's lands pakhuizen.	III. het bedienen van niet verpachte overvaarten.	IV. schadeloosstelling aan de inlandsche hoofden voor het gemis van pantjèns.	V. het overbrengen van brieven (districtspost).	VI. het leveren van gras voor de paarden der binnenlandsche posterij. b)
1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.
Bantam	f 97 277	f 7 782,16	f 89 494,84	f 646,05	f 660,00	„	f 51 620,00	f 6 576,00	f 4 155,
Batavia	d)	d)	d)	„	e)	„	„	5 000,00	„
Krawang	30 137	2 410,96	27 726,04	34,00	60,00	„	15 900,00	1 848,00	1 872,
Preanger Regentschappen	202 633	16 210,64	186 422,36	f)	1 484,80	f 999	134 680,00	17 634,00	3 935,
Cheribon	194 072	15 525,76	178 546,24	6 686,34^{5}	675,00	„	65 203,00	4 398,60	6 388,
Tagal	116 527	9 322,16	107 204,84	„	960,00	720	42 825,00	3 982,00	„
Pekalongan	69 986	5 598,88	64 387,12	89,60	240,00	„	37 830,00	2 622,00	2 312,
Samarang	201 699	16 135,92	185 563,08	628,55	180,00	„	63 245,00	5 634,00	3 228,
Japara	103 333	8 266,64	95 066,36	970,00	300,00	„	42 580,00	3 098,00	7 194,
Rembang	147 267	11 781,36	135 485,64	„	„	„	50 615,00	5 136,00	10 722,
Soerabaija	332 655	26 612,40	306 042,60	2 087,00	600,00	„	86 798,32^{5}	12 400,00	16 306,
Pasoeroean	144 660	11 572,80	133 087,20	10 956,00	1 732,00	„	51 742,50	8 063,00	„
Probolinggo	92 468	7 397,44	85 070,56	106,65	1 730,00	„	33 005,00	3 524,00	„
Bezoeki	93 737	7 498,96	86 238,04	930,00	336,00	„	50 950.00	4 534,00	13 209,
Banjoemas	118 084	9 446,72	108 637,28	1 336,23	780,00	„	51 780,00	7 044,00	„
Bagelen	160 588	12 847,04	147 740,96	165,25	120,00	„	55 405,00	5 172,00	„
Kadoe	97 617	7 809,36	89 807,64	924,00	3 280,00	„	31 787,50	3 794,00	„
Madioen	103 807	8 304,56	95 502,44	712,55	1 026,00	„	59 085,00	6 620,50	6 877,
Kediri	130 047	10 403,76	119 643,24	1 065,00	384,00	„	69 255,00	6 534,00	4 342,
Madura	264 691	21 175,28	243 515,72	1 573,00	6 720,00	„	55 442,50	6 062,00	„
Bij: (zie noot *h*)	....	.....	.....	....	....	...	.....	....	...
Af: (zie noot *c*)	....	.....	.....	....	....	...	.....	....	...
Totalen	i) f 2 701 285	f 216 102,80	f 2 485 182,20	f 28 910,22^{5}	f 21 267,80	f 1 719	f 1 049 748,82^{5}	f 119 676,10	f 80 544,
Over 1889 waren de totalen	2 686 813	214 945,04	2 471 867,96	24 429,91^{5}	23 216,40	1 314	1 048 172,16^{5}	118 829,90	83 062,

a) Kolom 2. Voor de meeste gewesten wijkt het in deze bijlage opgegeven getal heerendienstplichtigen eenigszins af van dat in bijlage M (kolom 5), hetgeen zijne oorzaak hierin vindt dat de tweeërlei opgaven niet op hetzelfde tijdstip zijn afgesloten.

b) Kolom 10. Waar in deze kolom geen cijfers voorkomen, geschiedt de bediening der binnenlandsche paardenposterij door aannemers.

c) Kolom 18. De *gewestelijke* opgaven in deze kolom zijn dus nog te verminderen (zie het hoofd van kolom 17) met de uitgaven, bedoeld sub XI t/m XIV (kolommen 15 en 16), waarvan alleen een voor alle gewesten samengevat bedrag bekend is. Dit bedrag (dat bovendien niet de werkelijk gedane uitgaven, maar het bij de begrooting daarvoor uitgetrokkene betreft) moet dan ook van het *totaal* der hierbedoelde kolom 18 worden afgetrokken. Dit is ook het geval met de uitgaaf van f 9560 voor Batavia, omdat in die residentie het hoofdgeld niet wordt geheven, en met de som van f 41 743,47^{5} bedoeld aan het slot van noot *h*.

d) Kolommen 2—4. In de residentie Batavia wordt het hoofdgeld niet geheven.

e) Kolom 6. In de residentie Batavia is de gewone politie met de bewaking van 's lands pakhuizen belast.

f) Kolom 5. Het uitgegeven bedrag is niet met juistheid op te gev[...] omdat eenige werken werden uitbesteed.

g) Kolom 18. De voor Kadoe en Bagelen in deze kolom uitgetrokken sommen zijn nog te verminderen met hetgeen is uitgegeven ter voorziening [...] de aldaar respectievelijk met 1 Januari en 1 September 1890 nader afgeschaft[...] heerendiensten (andere dan die vermeld in de kolommen 5 t/m 16). Hoeve[...] dientengevolge nog in mindering komt, is echter in deze tabel niet vermeld. Overigens valt nog op te merken dat ten opzichte van die residentiën voor welke gewestelijke heerendienstregelingen zijn tot stand gekomen, zooals op ult. 1890 het geval was met Kadoe en Bagelen, het beginsel geldt dat het hoofdgeld uitsluitend ten bate moet komen van het gewest waar het is opgebracht.

h) Kolommen 1 en 17. Vermits onder de gewestelijke sommen van kolom 17 niet begrepen zijn de uitgaven bedoeld sub XI t/m XIV (kolommen 15 en 16) dienen deze hier nog bijgeteld, derhalve f 100 000 (XI) + f 188 600,05^{5} (XII t/m XIV) en daarbij zijn nog te voegen de mede uit het hoofdgeld bestreden wordende traktementen, toelagen enz. van het boven de formatie in dienst gestelde personeel voor de heerendienstonderzoekingen, over 1890 bedragen hebbende f 41 743,47^{5}. Dit tot verklaring van de hier uitgetrokken som van f 330 343,53.

i) Kolom 2. Van den aanslag over 1890 was bij het einde van het jaar

1885 en vroeger van sommige heerendiensten, uitgegeven voor:

Uitgaven bovendien uit het hoofdgeld bestreden, in afwachting dat tot verdere afschaffing van één of meer categorieën der nog overgebleven heerendiensten kan worden overgegaan (onder die uitgaven zijn echter in dit overzicht tevens begrepen die, bestreden ten laste van het zoowel voor 1889 als voor 1890 bij de begrooting toegestaan crediet van f 1 500 000 voor buitengewone hulp aan de inlandsche bevolking in verband met de voor haar ongunstige tijdsomstandigheden).

VII. het vervoer van gevangenen en de bewaking van districtsgevangenissen.	VIII. het onderhoud van wachthuizen en mijlpalen.	IX. het onderhoud van passarloodsen.	X. het bewaken en het dagelijksch onderhoud van passangrahans.	XI. het vervoeren van gouvernements-reizigers en goederen.	XII. gewoon onderhoud van bruggen en duikers op hoofdplaatsen van residentiën en afdeelingen. XIII. herstel, vernieuwing en bouw van id. XIV. het kappen en sleepen van het voor de in heerendienst uit te voeren werken benoodigde hout.	Totaal der uitgaven die het gevolg waren van afschaffing van heerendiensten (uitgenomen de uitgaven bedoeld sub XI t/m XIV).	Na *aftrekking* van de in de voorgaande kolom bedoelde uitgaven bleef van den zuiveren aanslag van het hoofdgeld beschikbaar. *c)*	Voor werken aan zoodanige bruggen en duikers, gelegen in de in heerendienst te onderhouden wegen, als worden aangetroffen *buiten* gewestelijke en afdeelingshoofdplaatsen. Gewoon onderhoud.	Idem. Herstel, vernieuwing en oprichting.	Voor verbetering en aanleg van wegen en waterwerken.	Te zamen.
11.	12.	13.	14.	15.	16.	17.	18.	19.	20.	21.	22.
f 480,00	f 317,80	f 56,40	f 240,00			f 64 751,75	f 24 743,09	f 5 035	f 25 064	f 9 564	f 39 663
4 560,00	"	"	"			9 560,00	"	"	"	"	"
900,00	44,00	"	54,50			20 712,50	7 013,54	565	659	5 400	6 624
4 147,20	1 124,15	"	8 275,00			172 279,22	14 143,14	12 530	31 913	85 904	130 347
4 902,00	1 212,17	300,00	1 430,00			91 195,45	87 350,79	7 360	11 591	9 210	28 161
7 080,00	"	"	2 628,00			58 195,00	49 009,84	7 450	9 799	198 466	215 715
2 760,00	103,55	89,60	1 808,50			47 855,89	16 531,23	5 140	13 775	"	18 915
7 200,00	672,85	156,60	885,00	(niet		81 830,00	103 733,08	4 570	12 473	1 954	18 997
5 362,00	1 331,00	338,00	1 440,00	voor		62 613,95	32 452,41	1 374	6 746	138 651	146 771
5 160,00	525,15	176,25	1 200,00	elk	(niet voor	73 534,40	61 951,24	4 580	13 258	7 410	25 248
6 000,00	2 275,00	1 680,00	1 296,00	gewest	elk gewest	129 442,46^{5}	176 600,13^{5}	29 242	15 540	63 631	108 413
5 448,00	2 063,00	805,00	2 730,00	afzon-	afzonderlijk	83 539,50	49 547,70	8 474	15 920	35 365	59 759
4 860,00	94,15	"	1 649,45	derlijk	op te geven).	44 969,25	40 101,31	4 059	11 255	102 242	117 556
5 142,93	800,00	200,00	2 505,00	op te		78 607,45^{5}	7 630,58^{5}	7 332	28 652	16 277	52 261
1 056,00	840,00	"	3 300,00	geven)		66 136,23	42 501,05	5 650	15 146	96 169	116 965
4 320,00	102,00	163,50	1 961,50			67 409,25	g) { 80 331,71	5 944	15 195	153 495	174 634
2 914,00	1 487,00	300,00	1 080,00			45 566,50	g) { 44 241,14	"	3 932	1 212	5 144
5 438,00	970,05	180,00	2 409,55			83 319,39^{5}	12 183,04^{5}	6 043	5 202	19 722	30 967
5 662,82	790,00	"	1 690,00			89 723,13^{5}	29 920,10^{5}	5 946	23 281	8 618	37 845
2 910,60	795,00	75,00	1 840,00			75 418,10	168 097,62	7 747	13 882	4 602	26 231
						f 1 446 659,44	f 1 048 082,76				
. . . .	. . . .	. . .	. . . .	. .	. . . .	h) 330 343,53	"				
. . .	. . . .	. . .	. . . .	. .	. . . .	. . . . .	339 903,53				
j) f 86 303,55	f 15 546,87	f 4 520,35	f 38 422,50	j) f 100000	j) f 188 600,05^{5}	k) f 1 777 002,97	l) f 708 179,23	m) f 129 041	m) f 273 283	m) f 957 892	n) f 1 360 216
j) 85 142,92	10 801,28	5 713,10	32 856,00	j) f 100000	j) 166 000,00	1 730 160,82^{5}	741 707,13^{5}	m) 133 276	m) 235 280	m) 1 129 341	1 497 897

… niet meer dan f 2096,35 achterstallig, waaronder nog een bedrag van f 113,85, dat wel geïnd, doch door dessahoofden en een dessaschrijver verduisterd was.

… Bij de begrooting voor 1890 was de (onzuivere) aanslag geraamd op f 2 700 000.

j) Kolommen 15 en 16. Deze som betreft niet de werkelijk gedane uitgaven, maar het bij de begrooting uitgetrokken bedrag.

k) Kolom 17. Dit totaalcijfer verdient geen volkomen vertrouwen, omdat de bedragen, voorkomende in de kolommen 5 t m 14, slechts de voorloopige uitkomsten betreffen, terwijl voor eenige gewesten, waar de werkzaamheden bedoeld in de kolommen 5 en 10 aan aannemers zijn opgedragen, de sommen deels niet, deels slechts approximatief opgegeven zijn. Zie overigens noot *g*.

… Voor de in 1890 te doene uitgaven, bedoeld sub I t m XIV, was bij de begrooting voor gemeld jaar uitgetrokken f 1 803 588, zoodat van den onzuiveren aanslag van het hoofdgeld — bij dezelfde begrooting, na aftrekking van het collecteloon, op f 2 484 000 berekend — nog zou overblijven f 680 412, welke laatste som bij art. 117 der meergemelde begrooting werd aangewezen ter voorziening in eenige andere behoeften van 's lands dienst, waarvoor tot dusver over heerendienstplichtigen werd beschikt. Bij Indisch besluit van 1 Juli 1890 n°. 6 is echter ter bestrijding van de kosten der heerendienstonderzoekingen (zie noot *h*) ten laste van het hoofdgeld nog beschikbaar gesteld een crediet van f 41 743,47^{5}, zoodat gemelde som van f 680 412 tot f 638 668,52^{5} verminderd is.

l) Kolom 18. Bij de begrooting van 1890 (art. 117) werd gerekend op een voordeelig verschil als het hierbedoelde ten bedrage van f 680 412.

m) Kolommen 19, 20 en 21. De in deze kolommen uitgetrokken sommen betreffen het *toegestaan* bedrag.

n) Kolom 22. In verband met het bij de begrooting van 1890 beschikbaar gestelde bedrag werd machtiging verleend om: 1°. voor de uitvoering van werken bedoeld in de kolommen 19, 20 en 21; 2°. voor traktementen gedurende drie maanden van het tijdelijk boven de formatie in dienst gesteld technisch personeel enz.; alsmede 3°. voor tegemoetkoming aan de noodlijdende bevolking in enkele streken, te beschikken ten laste van art. 117 over f 883 112,22 en ten laste van art. 119 over f 1 253 397,59 of te zamen over f 2 136 509,81. Voor zoover de voorloopige uitkomsten van het jaar 1890 bekend zijn, werd uitgegeven ten laste van art. 117 f 560 507,17 en van art. 119 f 1 015 251,01 of te zamen f 1 575 758,18 (Dat het overzicht hierboven slechts f 1 360 216 aan uitgaven vermeldt, moet worden toegeschreven aan de omstandigheid dat ten laste van art. 119 uitgaven werden gedaan, die niet opgenomen zijn in de kolommen 19, 20 en 21, zooals voor het verstrekken van zaadpadi voor de bevolking in de Preanger Regentschappen en voor werkverschaffing aan hulpbehoevenden.)

(5. 16.)

BIJLAGE O.

(Zie hoofdst. J, afd. II, van het verslag.)

VOORSCHRIFTEN TER UITVOERING van de in den laatsten tijd (November 1889 t/m Juli 1891) vastgestelde HEERENDIENSTREGELINGEN:

I. voor de verschillende gouvernementsresidentiën van Java en Madura, uitgenomen Kadoe en Bagelen;

II. voor de residentiën Bagelen en Banjoemas; [1])

III. voor de gewesten Benkoelen, Banka en onderhoorigheden en Celebes en onderhoorigheden, zoomede voor de afdeeling Gorontalo der residentie Menado.

I. Voorschriften door den Gouverneur-Generaal vastgesteld bij besluit dd. 17 December 1890 n°. 2 (gewijzigd bij dat van 14 Maart 1891 n°. 9), tot uitvoering van de ordonnantie van eerstgemelde dagteekening (Indisch Staatsblad 1890 n°. 248), betreffende de vijfjaarlijksche algemeene herziening der heerendiensten voo de verschillende gouvernementsresidentiën van Java en Madura voor welke destijds nog geen gewestelijke heerendienstregelingen waren uitgevaardigd.

Art. 1. Bij de regeling der verschillende heerendiensten wordt het volgende in acht genomen:

A. Diensten voor het aanleggen, herstellen en onderhouden van groote post- en binnenwegen, bruggen en duikers (met uitzondering van die op hoofdplaatsen van residentiën en afdeelingen), dammen, waterwerken, dijken en waterleidingen.

1°. Deze diensten worden zooveel mogelijk gevorderd en uitgevoerd op vaste tijdstippen van het jaar, niet samentreffende met de cultuurdiensten en met den tijd, waarin de heerendienstplichtigen zich aan hun eigen cultures en daarmede samenhangende werkzaamheden moeten wijden.

2°. De diensten, waarbij overnachting volstrekt onvermijdelijk is, worden als dubbele diensten in rekening gebracht.

3°. Bij het vragen van de machtiging, bedoeld in art. 1 § 7 der ordonnantie van 17 December 1890 (Staatsblad n°. 248) moet voor ieder voorkomend geval worden aangetoond dat, ook door de uitvoering van het werk over een langer tijdvak te verdeelen, het onmogelijk is zich aan de grens van 8 palen te houden.

Aan de hoofden van gewestelijk bestuur wordt vrijgelaten, om, wanneer in zoodanig geval geenerlei billijke regeling te treffen is, tot de uitvoering van het werk in vrijen arbeid het voorstel te doen.

4°. Onder koeliearbeid worden in geen geval verstaan de werkzaamheden, waarvoor de bijzondere ervaring van den ambachtsman vereischt wordt.

5°. In buitengewone omstandigheden, als: het bezwarende van het werk, de spoed waarmede het verricht moet worden, het gelijktijdig samentreffen met vele andere in het belang der eigen of der gouvernements-cultures vereischte werkzaamheden, kan door den Gouverneur-Generaal, doch telkens voor elk geval in het bijzonder, eene tegemoetkoming voor voeding worden toegekend.

6°. Het bakken van metselsteenen, het branden van kalk, het stampen van metselsteenen tot cement en het aanbrengen van koraal- of riviersteenen, grind en zand kunnen, voor zooveel de plaatselijke omstandigheden dit toelaten, voor de hierbedoelde werken geschieden in heerendienst.

De bevolking mag echter niet gedwongen worden karren of trekvee te leveren voor het transport van die materialen of zulke gereedschappen ter verwerking van die materialen

[1]) Onder n°. II vindt men in deze bijlage tevens afgedrukt de door de residenten van Bagelen en Banjoemas vastgestelde regelingen betreffende de samenstelling enz. van de dessabesturen en betreffende de dessa-politiediensten. Soortgelijke regelingen voor Kadoe zijn gedrukt als bijlagen tot de Memorie van Antwoord op het Voorloopig Verslag der Tweede Kamer betreffende de Indische begrooting voor 1891. (Gedrukte stukken 1890 — 1891 — 4 n°. 39), terwijl de door den Gouverneur-Generaal vastgestelde voorschriften tot uitvoering van de heerendienstregeling voor dit laatste gewest hunne plaats hebben gevonden in bijlage N van het vorig verslag.

10/10

als zij zich daartoe opzettelijk zou moeten aanschaffen.
De werkzaamheden tot verkrijging van deze materialen en de te bewijzen koeliediensten worden tusschen de verschillende dessa's zoo billijk mogelijk verdeeld. Zijn de materialen slechts op verre afstanden te verkrijgen, zoo zal hun transport van de eene dessa aan de andere overgedragen worden, zoodanig, dat de heerendienstplichtigen in geen geval op grooteren afstand dan van 8 paal tot dat einde worden tewerkgesteld.

7°. Geene nieuwe werken worden in heerendienst ondernomen, noch verfraaiingen aan bestaande werken aangebracht, zonder vooraf verkregen machtiging van den Gouverneur-Generaal.

Zijne voorafgaande machtiging of nadere goedkeuring is tevens noodig voor het geval moet worden of is afgeweken van het, bij de autorisatie van het werk, toegestane aantal dagdiensten van heerendienstplichtigen.

Die machtiging of nadere goedkeuring wordt niet verleend, zoo niet is aangetoond dat door onvoorzienen tegenspoed bij het werk overschrijding van het toegestane aantal dagdiensten onvermijdelijk is.

Voor de vordering van diensten ten behoeve van zware reparatiën aan- en vernieuwingen van reeds bestaande werken wordt de machtiging vereischt van het hoofd van plaatselijk of gewestelijk bestuur.

Van het bepaalde bij de voorafgaande alinea's zijn uitgezonderd de dammen, waterwerken, dijken en waterleidingen, die de bevolking gewoon is bij onderling overleg van één of meer dessa's tot bevordering van haar eigen landbouw aan te leggen onder toezicht, maar buiten tusschenkomst van het Europeesch bestuur.

8°. Bij het regelen van de hierbedoelde diensten moet nog op het volgende gelet worden:

De aanleg, het herstel en onderhoud van:

A. Groote post- en binnenwegen.

Onder de binnenwegen, welker onderhoud in heerendienst geschiedt, worden verstaan die, welke hoofdplaatsen van residentiën, afdeelingen, districten en onderdistricten onderling verbinden, of welke van deze leiden naar gouvernementspakhuizen of naar andere belangrijke plaatsen.

Daaronder zijn niet begrepen de kleinere wegen, die slechts de gemeenschap tusschen de dessa's onderling en tusschen deze en de groote post- en binnenwegen vormen, waarvan het onderhoud komt ten laste van de betrokken gemeenten.

Voor zooveel wegen betreft op hoofdplaatsen van residentiën en afdeelingen of andere belangrijke plaatsen wijst het hoofd van gewestelijk bestuur aan welke van die wegen in heerendienst behooren te worden onderhouden.

Ook bepaalt dat hoofd, welke van de in zijn gewest in heerendienst te onderhouden wegen niet behoeven te worden begrind.

Het onderhoud der groote post- en binnenwegen wordt onderscheiden:

a. in gewoon onderhoud, waartoe gerekend wordt het aanbrengen van alle voorzieningen die geen uitstel gedoogen, als: het dichten van gaten, het vullen van holten met grind, het doorsteken van verstopte goten, het verzekeren van een onbelemmerden afvoer van water, het wegschrappen van modder, het wegruimen van hetgeen het verkeer kan belemmeren, enz.

Voor deze werkzaamheden komen, al naar gelang van omstandigheden op gezette tijden of zoo noodig dagelijks, dienstplichtigen van de daarin betrokken dessa's uit.

Het dessabestuur is gehouden op de goede vervulling van deze werkzaamheden voortdurend toezicht te houden.

b. in het verzamelen van grind of ander verhardingsmateriaal;

c. in gewone herstellingen, daaronder begrepen het uitspreiden van grind over geheele baanvakken om den weg tot zijn vorig niveau terug te brengen, het herstellen van de dijken langs den weg, het uitdiepen van goten, enz.;

d. in zware reparatiën, als: het aanbrengen van eene verharde onderlaag met koraal- of riviersteenen of het vernieuwen van dezelve, dan wel algemeene veranderingen in den bestaanden toestand der wegen, zooals het vervangen van aarden dijken door dijken met riviersteenen, het bevloeren met steenen van de goten waar zoodanige bevloering niet reeds bestaat, het beleggen van de zijwanden der wegen met groote steenen tot het verkrijgen van meerdere tonrondheid, enz.

De onder *b* en *c* genoemde diensten worden eens dan wel slechts enkele keeren in het jaar en niet dan met voorkennis van den betrokken controleur op de door hem bepaalde tijdstippen gevorderd. Die, bij *d* bedoeld, geschieden slechts na vooraf verkregen machtiging van den resident

Het gewoon onderhoud der groote post- en binnenwegen, sub *a* hiervoren bedoeld, wordt onder de dessa's zoo billijk mogelijk in bepaalde aandeelen verdeeld, met dien verstande dat alleen bij onvermijdelijke noodzakelijkheid, met inachtneming van het bepaalde omtrent den afstand bij art. 1 § 7 der ordonnantie van 17 December 1890 (Staatsblad n°. 248), aan verder dan 4 palen van den weg gelegen dessa's aandeelen in dit onderhoud mogen worden toegewezen.

Regel is overigens dat, waar het verhardingsmateriaal niet binnen een afstand van 4 palen voorhanden is, het verzamelen en het brengen daarvan binnen het bereik der met het gewoon onderhoud belaste dessa's afzonderlijk aan andere daartoe geschikt gelegen dessa's opgedragen wordt.

Met de gewone herstellingen, sub *c* vermeld, worden de dessa's belast, aan wie het gewoon onderhoud is opgedragen.

B. Bruggen en duikers [1]).

De bruggen en duikers, welke in heerendienst moeten worden aangelegd, hersteld en onderhouden, zijn:

1°. die, gelegen in de in heerendienst te onderhouden wegen buiten de hoofdplaatsen van gewesten en afdeelingen, behalve wanneer zij liggen over niet in heerendienst te onderhouden waterleidingen;

2°. die, gelegen in dessawegen over in heerendienst te onderhouden waterleidingen, wanneer hunne constructie niet toelaat de uitvoering of het herstel en onderhoud aan de zorg der dessa's over te laten.

De bruggen en duikers in de in heerendienst te onderhouden wegen buiten de hoofdplaatsen van gewesten en afdeelingen, liggende over niet in heerendienst te onderhouden waterleidingen, evenals die in dessawegen gelegen, behoudens de uitzondering sub 2°. hiervoren, vallen onder de zorg van de betrokken gemeenten.

Bruggen en duikers, die aan waterwerken gekoppeld zijn en daarvan een onafscheidelijk deel uitmaken, blijven bij de toepassing dezer bepalingen buiten aanmerking.

C. Dammen, waterwerken, dijken en waterleidingen.

De dammen, waterwerken, dijken en waterleidingen, die in heerendienst behooren te worden onderhouden, worden door het hoofd van gewestelijk bestuur aangewezen.

Bij de vordering van diensten ten behoeve van deze werken behoort, voor zooveel doenlijk, de regeling te worden gevolgd hiervoren betrekkelijk het onderhoud en herstel van wegen aangegeven.

B. Diensten voor het bezetten van wachthuizen.

Het getal en de plaatsing der wachthuizen langs de groote post- en binnenwegen worden door het hoofd van gewestelijk bestuur zoodanig geregeld als in het belang der veiligheid noodzakelijk wordt geoordeeld.

De wachthuizen worden in den regel alleen des nachts en met niet meer dan vier man bezet, welk getal waar noodig, bijv. bij de wachthuizen op de grenzen en kruiswegen, tot zes man kan worden vermeerderd. Waar de be-

---

[1]) Het bepaalde sub *B*, zooals het hier voorkomt, is vastgesteld bij gouvernementsbesluit dd. 14 Maart 1891 n°. 9.

Oorspronkelijk luidde dat gedeelte als volgt:

„De bruggen en duikers, welke in heerendienst moeten worden onderhouden, zijn die, gelegen in de in heerendienst te onderhouden wegen buiten de hoofdplaatsen van residentiën en afdeelingen, behalve wanneer zij liggen over waterleidingen die niet in heerendienst worden onderhouden."

„Deze bruggen en duikers, evenals die in dessawegen, vallen onder de zorg der betrokken gemeenten."

zetting van een wachthuis in het belang der veiligheid ook overdag niet kan worden ontbeerd, zijn twee wachters voldoende.

Het hoofd van gewestelijk bestuur wijst de dessa's aan, die met de bezetting der verschillende wachthuizen worden belast, stelt voor elk wachthuis het aantal wachters vast en bepaalt voor elke dessa de dagen, waarop de wachtdiensten moeten worden verricht, en het aantal wachters dat zij op die dagen heeft te leveren.

Voor passars is bewaking onnoodig. De nachtpatrouilles moeten, bij het doen der ronde, langs en door de passarloodsen gaan en toezien dat zich daar geen slecht volk ophoudt.

C. Diensten voor het bewaken van waterwerken.

Bij waterwerken, welker gestadige bewaking in zekere tijden van het jaar noodig is, om bijvoorbeeld bij plotseling opkomenden hoogen waterstand schade of vernieling te voorkomen, worden, wanneer daartoe oogenblikkelijk de handenarbeid van eenige personen noodig is, dagelijks heerendienstplichtigen in voldoend aantal gereed gehouden, tot welker levering bepaalde dessa's worden aangewezen.

Het hoofd van gewestelijk bestuur wijst die waterwerken aan.

D. Diensten voor het vervoer van personen en troepen op marsch en hunne goederen.

Met het vervoeren van personen en troepen op marsch en hunne goederen worden belast eenige aan de groote post- en binnenwegen gelegen dessa's, doch alleen dan, wanneer daartoe voor de bij de reglementen bepaalde loonen geene vrijwillige koelies te bekomen zijn.

De verstrekking van koelies voor het bovenbedoeld transport geschiedt alleen in de bij de reglementen bepaalde gevallen en tot het daarbij vastgesteld getal.

Voor dezen dienst wordt aan de heerendienstplichtigen betaald hetgeen bij de reglementen is bepaald.

Met de dessa's, aan welke het vervoer van personen en troepen op marsch en hunne goederen is opgedragen, wordt overeengekomen omtrent het voorzien in het voor deze diensten vereischte materieel.

Art. 2. De verplichting, om de passars schoon te houden, rust op de dessa's waar zij gelegen zijn, doch alleen dan, wanneer daarin niet door de verkoopers wordt voorzien, zooals nu reeds op vele plaatsen gebruikelijk is.

Op de hoofdplaatsen van residentiën en afdeelingen, waar men vrij algemeen groote passarloodsen aantreft, kan het schoonhouden daarvan zoo noodig aan de politioneel veroordeelden worden opgedragen.

De bewaking van tempels en heilige graven, voor zoover deze niet aan bepaalde geestelijke instellingen is opgedragen, wordt tot de gemeentediensten gerekend.

Art. 3. De residenten zullen:

a. van de te maken regelingen registers doen samenstellen volgens het hierbij behoorend model A [1]) en die aan hunne goedkeuring doen onderwerpen; zullende eene districtsgewijze samentrekking van die registers, door tusschenkomst van den directeur van binnenlandsch bestuur, zoodra mogelijk aan de Regeering moeten worden ingediend;

b. na afloop van de regeling aan de regenten, districts-, onderdistricts- en dessahoofden verstrekken een exemplaar van de hun, residenten, door den directeur van binnenlandsch bestuur toe te zenden, in de landstaal overgebrachte voorschriften, naar welke de vordering der heerendiensten geschiedt, zoomede een extract uit de sub *a* bedoelde registers, ieder voor zoover zijn ressort betreft, met opgave, voor de diensten bedoeld sub § 2, 2° en 3°., van art. 1 der ordonnantie van 17 December 1890 (Staatsblad n°. 248), van het aantal heerendienstplichtigen dat daarvoor dagelijks behoort uit te komen;

c. bij het jaarlijksch verslag der heerendiensten een staat overleggen, ingericht naar het hierbij gevoegd model B [1]), waaruit afdeelingsgewijs moet blijken welke heerendiensten zijn verricht; zullende door de controleurs maandelijks, naar hetzelfde model, eene opgaaf in simplo van de in elk district verrichte diensten moeten worden opgemaakt. Deze opgaaf, zoodanig ingericht dat zij voor een geheel jaar kan dienen, wordt uiterlijk op den 15den der maand, volgende op die waarover zij loopt, den resident ter viseering aangeboden, en door dezen daarna, met of zonder aan- of opmerking, aan den betrokken inzender ter nadere invulling teruggezonden.

Art. 4. Bij voorstellen tot uitvoering van werken in heerendienst moet steeds eene door het hoofd van plaatselijk bestuur afgegeven verklaring worden overgelegd, dat de voor het werk benoodigde heerendienstplichtigen beschikbaar zijn, en dat niet wordt tekortgedaan aan het voorgeschrevene in art. 1 § 7 der ordonnantie van 17 December 1890 (Staatsblad n°. 248).

---

[1]) Dit model schijnt hier achterwege te kunnen worden gelaten.

II. Voorschriften door den Gouverneur-Generaal vastgesteld bij besluiten dd. 6 Augustus 1890 n°. 1 en 16 Februari 1891 n°. 4, tot uitvoering van de ordonnantiën van diezelfde dagen (Indisch Staatsblad 1890 n°. 162 en 1891 n°. 57), houdende regeling van de heerendiensten respectievelijk in de residentiën Bagelen en Banjoemas.

Art. 1. Onder de bezitters van bouwgrond, bedoeld in art. 1 § 1 der ordonnantie tot regeling van de heerendiensten in de residentie Bagelen [*Banjoemas*] [1]), worden begrepen zoowel zij die hunnen grond in individueel bezit, als zij die hunnen grond in communaal bezit hebben. [2])
De heerendienstplichtigheid rust op beide vormen van bezit in gelijke mate.
Het voorgeschreven onderzoek naar den uitdrukkelijken wensch der dessa om het gebruik te laten bestaan dat personen, die meerdere aandeelen in den bouwgrond, de erven of tuinen hebben, ook meer heerendiensten moeten verrichten, geschiedt door de controleurs bij het binnenlandsch bestuur en de uitkomst daarvan moet bij procesverbaal geconstateerd worden.

Art. 2. Ingevolge art. 1 § 3 der hierbedoelde ordonnantie worden van de heerendienstplichtigen in de residentie Bagelen [*Banjoemas*] [1]) vijf soorten van verplichten arbeid gevorderd:
1°. het aanleggen, herstellen en onderhouden van dammen, waterwerken, dijken en waterleidingen;
2°. het verzamelen van grind tot verharding der groote post- en binnenwegen, *zoomede het onderhoud der niet-begrinde binnenwegen*; [1])
3°. het bezetten van wachthuizen;
4°. het bewaken van waterwerken;
5°. het vervoeren van personen en troepen op marsch en hunne goederen.
Dientengevolge zijn afgeschaft alle diensten tot nu toe gevorderd voor:
a. den aanleg, het herstel en onderhoud van groote post- en binnenwegen, met uitzondering van het verzamelen van grind *en van het onderhoud der niet-begrinde binnenwegen*; [1])
b. den aanleg, het herstel en onderhoud van bruggen en duikers, gelegen in de sub *a* bedoelde wegen buiten de hoofdplaatsen van gewest en afdeelingen.

Art. 3. Bij de regeling der verschillende in stand gebleven diensten wordt het volgende inachtgenomen.

A. Dammen, waterwerken, dijken en waterleidingen.

De dammen, waterleidingen of andere waterwerken, die in heerendienst behooren te worden onderhouden, worden door den resident aangewezen. Deze wijst de dessa's aan, die met het onderhoud van ieder werk of iedere leiding belast zijn. [3])

B. Het verzamelen van grind tot verharding der groote post- en binnenwegen, zoomede het onderhoud der niet begrinde binnenwegen.

Onder binnenwegen worden verstaan die, welke de hoofdplaatsen van het gewest, van de afdeelingen, districten en onderdistricten onderling verbinden, of welke van deze leiden naar gouvernementspakhuizen of naar andere belangrijke plaatsen, *met dien verstande dat in den regel slechts één verbindingsweg tusschen twee der bedoelde plaatsen voor de toepassing dezer voorschriften in aanmerking komt.* [1])
Onder binnenwegen zijn niet begrepen de kleinere wegen, die slechts de gemeenschap tusschen de dessa's onderling of tusschen deze en de groote post- en binnenwegen vormen, waarvan het onderhoud komt ten laste der betrokken gemeenten.
De resident wijst de wegen aan, die niet behooren te worden begrind, daarbij als regel aannemende dat per as niet berijdbare of weinig bereden wegen geen begrinding behoeven dan voor zoover betreft de daarin voorkomende steilten en modderige plaatsen. [4])
Het verzamelen van grind geschiedt éénmaal 's jaars op vaste tijdstippen, en op plaatsen, door den resident aan te wijzen. Deze tijdstippen worden zooveel mogelijk zoodanig gekozen dat zij niet samentreffen met de cultuurdiensten en met den tijd waarin de heerendienstplichtigen zich aan hunne eigen cultures en andere werkzaamheden, waarin zij hun bestaan vinden, moeten wijden.
Ook bij de bepaling der plaatsen, waar het grind moet worden verzameld, wordt gezorgd dat de bevolking daardoor zoo weinig mogelijk worde bezwaard.
Het bestuur wijst aan elke dessa een aandeel in de begrinde wegen aan en bepaalt tegelijkertijd voor elke categorie van heerendienstplichtigen de hoeveelheid van het daarvoor benoodigde grind per individu jaarlijks te verzamelen [5]).

---

[1]) Wat cursief gedrukt is, heeft alleen betrekking tot de residentie Banjoemas.

[2]) In de Voorschriften betreffende Banjoemas komt ad art. 1 het volgende als noot voor:
Daar in de landstaal zoowel voor eene weduwe als voor eene gescheiden vrouw hetzelfde woord wordt gebezigd, moet onder de aandacht der inlandsche hoofden en ambtenaren gebracht worden dat gescheiden vrouwen niet krachtens art. 1 § 2 *der ordonnantie mogen worden vrijgesteld van heerendienst.*

[3]) Voor Banjoemas luiden de twee voorafgaande volzinnen aldus:
De dammen, waterwerken, dijken en waterleidingen, die in heerendienst behooren te worden onderhouden, worden door den resident aangewezen, die daaromtrent het advies inwint van den chef der irrigatie-afdeeling Seraijoe. Deze zal ook geraadpleegd behooren te worden bij het ramen der dagdiensten, voor het onderhoud dier werken in de registers van de verdeeling der heerendiensten op te nemen. Het bestuur wijst de dessa's aan, die met het onderhoud van ieder werk of iedere leiding belast zijn.

[4]) In plaats van de voorafgaande alinea komt in de Voorschriften betreffende Banjoemas het volgende voor:
De resident wijst de wegen aan, die in betaalden arbeid moeten worden onderhouden en welke de niet begrinde binnenwegen zijn, daarbij als regel aannemende, dat per as niet berijdbare of weinig bereden wegen geen begrinding behoeven dan voor zoover betreft de daarin voorkomende belangrijke steilten of modderige plaatsen, waar ééns voor altijd steenen in den grond behooren te worden gestampt. Ook stelt de resident eene schaal vast voor de begrindingsbreedte en dikte der grindlaag voor iedere soort van bedoelde wegen, zoomede voor het getal dagdiensten, benoodigd tot het verzamelen of transporteeren van 1 *kubieken meter grind op verschillende afstanden tusschen de vindplaats en het wegaandeel, en voor het getal dagdiensten 's jaars benoodigd tot het onderhoud en de gewone herstellingen van* 1 *strekkenden meter onbegrinden binnenweg.*

[5]) Hierachter volgen in de Voorschriften betreffende Banjoemas de twee volgende alinea's:
Het onderhoud der niet begrinde binnenwegen zal als volgt worden ingericht:
Eens of tweemalen per maand, op een vasten dag, moet

Het dessabestuur is gehouden op de goede vervulling van deze werkzaamheden nauwlettend toezicht te houden.

C. Het bezetten van wachthuizen.

Het getal en de plaatsing der wachthuizen langs de groote post- en binnenwegen worden door den resident zoodanig geregeld als in het belang der veiligheid noodig wordt geoordeeld, met dien verstande dat langs de wegen buiten de hoofdplaatsen, verdachte punten uitgezonderd, de wachthuizen niet nader bij elkander komen te staan dan één paal [6]).

De wachthuizen worden in den regel alleen des nachts en met niet meer dan vier man bezet, welk getal waar noodig, bijvoorbeeld bij de wachthuizen op de grenzen en kruiswegen (voor Banjoemas leze men: *belangrijke* kruiswegen), tot zes man kan worden vermeerderd.

Waar de bezetting van een wachthuis in het belang der veiligheid ook overdag niet kan worden ontbeerd, zijn twee wachters voldoende.

De resident wijst de dessa's aan, die met de bezetting der verschillende wachthuizen worden belast, stelt voor elk wachthuis het aantal wachters vast en bepaalt voor iedere dessa de dagen, waarop de wachtdiensten moeten worden verricht, en het aantal wachters dat zij op die dagen heeft te leveren.

D. Het bewaken van waterwerken.

Bij waterwerken, welker gestadige bewaking in zekere tijden van het jaar noodig is, om bij voorbeeld bij plotseling opkomenden hoogen waterstand schade of vernieling te voorkomen, worden, wanneer daartoe oogenblikkelijk de handenarbeid van eenige personen noodig is, dagelijks dienstplichtigen in voldoend aantal gereed gehouden, tot welke levering bepaalde dessa's worden aangewezen. [7])

Het hoofd van gewestelijk bestuur wijst die waterwerken aan *en stelt het getal wakers vast dat 's nachts of overdag daartoe moet uitkomen, na daaromtrent het advies te te hebben ingewonnen van den chef der irrigatie-afdeeling Seraijoe* [1]).

E. Het vervoeren van personen en troepen op marsch en van hunne goederen.

Met het vervoeren van personen en troepen op marsch worden belast eenige aan de groote post- en binnenwegen gelegen dessa's, doch alleen dan, wanneer daartoe voor de bij de reglementen bepaalde loonen geen vrijwillige koelies te bekomen zijn.

De verstrekking van koelies voor het bovenbedoeld transport geschiedt alleen in de bij de reglementen bepaalde gevallen en tot het daarbij vastgesteld getal.

Voor dezen dienst wordt aan de dienstplichtigen betaald hetgeen bij de reglementen is bepaald.

Met de dessa's, aan welke het vervoeren van personen en troepen op marsch en hunne goederen is opgedragen, wordt overeengekomen omtrent het voorzien in het voor deze diensten vereischt materieel.

---

een zoo beperkt mogelijk, door het plaatselijk bestuur te bepalen en met den moesson verband houdend, getal heerendienstplichtigen bij beurtregeling uitkomen om »en bloc" de gaten met aarde te vullen, het hoog opgeschoten gras neer te slaan en waar noodig de afwateringsgeulen uit te diepen. Andere dan genoemde werkzaamheden mogen, daar zij onnoodig zijn, in den regel niet gevorderd worden.

[6]) Voor Banjoemas luidt deze alinea als volgt:
Het getal en de plaatsing der in heerendienst te bezetten wachthuizen worden door den resident zoodanig geregeld als in het belang der veiligheid noodig wordt geoordeeld.

[7]) Voor Banjoemas luidt het slot dezer alinea aldus:
»worden, wanneer daartoe oogenblikkelijk de handenarbeid van eenige personen noodig is, dan wel wanneer eene goede waterverdeeling dit vereischt, dagelijks dienstplichtigen in voldoend aantal gereed gehouden, tot welke levering bepaalde dessa's door het bestuur aangewezen worden."

Art. 4 [8]). De resident zal:

a. van de verdeeling der heerendiensten registers doen samenstellen volgens het hierbij behoorend model A [9]) en die aan zijne goedkeuring doen onderwerpen, zullende eene districtsgewijze samentrekking van die registers door tusschenkomst van den directeur van binnenlandsch bestuur zoodra mogelijk aan de Regeering worden ingediend;

b. aan de regenten, districts-, onderdistricts- en dessahoofden verstrekken een exemplaar van de hem, resident, door den directeur van binnenlandsch bestuur toe te zenden, in de landstaal overgebrachte voorschriften, naar welke de vordering der heerendiensten geschiedt, zoomede een extract van de door hem gearresteerde registers, ieder voor zooveel zijn werkkring aangaat; welk extract zal moeten vermelden de heerendiensten, respectievelijk aan elk regentschap, district, onderdistrict en elke dessa opgelegd, en het aantal heerendienstplichtigen dat daarvoor dagelijks behoort uit te komen;

c. bij het jaarlijksch verslag der heerendiensten een staat overleggen, ingericht naar het hierbij overgelegd model B, [10]) waaruit afdeelingsgewijs moet blijken welke heerendiensten zijn verricht;

zullende de daarbij betrokken ambtenaren maandelijks overeenkomstig hetzelfde model eene opgaaf moeten opmaken van de gepresteerde diensten in ieder district, welke opgaaf behoort te worden getrokken uit een door de districts- en onderdistrictshoofden aan te houden dessa'sgewijze ingericht register, waarin voor de verschillende heerendienstwerken wekelijks worden opgeteekend de door de dessahoofden gerapporteerde diensten, tot dagen van 12 uur herleid.

De dessahoofden houden daartoe aanteekening van het aantal heerendienstplichtigen dat dagelijks voor de verschillende werkzaamheden is uitgekomen, en van het aantal uren dat zij hebben gearbeid.

De bovenbedoelde maandstaat, welke zoodanig wordt ingericht dat hij voor een geheel jaar kan dienen, wordt in simplo opgemaakt en den resident uiterlijk op den 15den van elke maand, volgende op die waarover hij loopt, ter viseering aangeboden. Nadat hij door den resident met of zonder aan- of opmerking voor »gezien" geteekend zal zijn, wordt hij aan den betrokken inzender ter verdere invulling teruggezonden.

Uit die staten wordt de jaarstaat samengesteld.

d. door de controleurs bij het binnenlandsch bestuur ieder voor zijne afdeeling een contrôlestaat op de aan iedere dessa opgelegde heerendiensttaak doen aanhouden, ingericht volgens het hierbij behoorend model C; [10])

zullende de controleurs verplicht zijn dien staat op hunne tournées bij zich te hebben, ten einde zich zoo noodig elk oogenblik te kunnen vergewissen dat de te maken regeling behoorlijk wordt nageleefd.

Art. 5. Het besluit van 21 December 1885 n°. 1/*c* (Bijblad op het Staatsblad van Nederlandsch-Indië n°. 4192) wordt voor de residentie Bagelen buiten werking gesteld [11]).

---

[8]) In de voorschriften betreffende Banjoemas begint dit artikel aldus:
De resident zal:

a. *ten behoeve van de hem in art.* 3 *opgedragen regeling der verschillende onderwerpen, van den directeur van binnenlandsch bestuur ontvangen de betrekkelijke gegevens, verzameld in het resumé van het bij gouvernementsbesluit dd.* 26 *Juli* 1889 *n°.* 50 *bevolen onderzoek naar de verplichte diensten der inlandsche bevolking in de residentie Banjoemas.*

Overigens is de inhoud dezelfde, behoudens dat voor *a*, *b*, *c* en *d*, gelezen wordt *b*, *c*, *d* en *e*.

[9]) Dit model en de lager bedoelde modellen B en C wijken slechts in zooverre af van die voor Kadoe vastgesteld (zie vorig verslag bijlage N) als het verschil in de categorieën van diensten dit medebrengt. Het wordt daarom onnoodig geacht die modellen hier op te nemen.

[10]) Zie de voorgaande noot.

[11]) In de Voorschriften voor Banjoemas luidt het slot-artikel:
Het besluit van 17 *December* 1890 *n°.* 2 (zie sub I dezer bijlage) *wordt voor de residentie Banjoemas buiten werking gesteld.*

10/10

Extract uit het Register der handelingen van den resident van Bagelen. [1])

N°. 6510/10.

POERWOREDJO, den 21sten December 1889.

De resident van Bagelen:

Gelezen de nota van den inspecteur van cultures, belast met het toezicht op en de regeling van de verplichte diensten der inlandsche bevolking op Java en Madura.

Overwegende dat de noodzakelijkheid gebleken is het misbruik, door verscheidene dessahoofden gemaakt van de aan de inlandsche gemeenten gelaten bevoegdheid tot regeling harer huishoudelijke belangen, door eene gewestelijke verordening zooveel mogelijk te voorkomen en te beteugelen.

Gelet op de 2e alinea van art. 71 van het Regeeringsreglement, art. 1 § 4 van de ordonnantie in Staatsblad 1885 n°. 211 en de artt. 29 t/m 31 van het Inlandsch Reglement.

Nog gelet op de missive van den resident van Bagelen, dd. 24 Maart 1880 n°. 1515.

Heeft goedgevonden en verstaan:

Met intrekking van alle ter zake bestaande gewestelijke regelingen te bepalen als volgt:

Art. 1. Het dessabestuur bestaat:

a. in dessa's met:

30 of	minder werkbare	mannen	uit	een	maximum	van	4	dessabestuurders.
31 t/m 45	»	»	»	»	»	»	5	»
46 t/m 60	»	»	»	»	»	»	6	»
61 t/m 90	»	»	»	»	»	»	7	»
91 t/m 150	»	»	»	»	»	»	9	»
151 t/m 210	»	»	»	»	»	»	12	»
211 t/m 270	»	»	»	»	»	»	14	»
271 t/m 330	»	»	»	»	»	»	17	»
331 t/m 390	»	»	»	»	»	»	19	»
391 t/m 480	»	»	»	»	»	»	21	»
481 t/m 600	»	»	»	»	»	»	24	»
601 t/m 750	»	»	»	»	»	»	26	»
751 t/m 930	»	»	»	»	»	»	28	»
931 t/m 1140	»	»	»	»	»	»	31	»

b. voor de gehuchten afzonderlijk in de districten Loano, Sapoeran, Kaliwiro en een gedeelte (bergdessa's) van het district Kemiri, met:

10 of	minder werkbare	mannen	uit	een	maximum	van	1	dessabestuurder.
11 t/m 30	»	»	»	»	»	»	2	dessabestuurders.
31 t/m 45	»	»	»	»	»	»	3	»
46 t/m 60	»	»	»	»	»	»	4	»
61 t/m 90	»	»	»	»	»	»	5	»
91 t/m 150	»	»	»	»	»	»	7	»
151 t/m 210	»	»	»	»	»	»	10	»

Art. 2. Uitbreiding van het aantal gehuchten (pedoekoean) is niet geoorloofd, tenzij 12 of meer werkbare mannen tegelijk zulk eene nieuwe vestiging wenschen tot stand te brengen.

Art. 3. De leden van het dessabestuur worden in overleg met de kiesgerechtigden door het dessahoofd gekozen en ontslagen onder nadere bekrachtiging van het betrokken districtshoofd.

Het districtshoofd houdt van de namen der dessabestuurders aanteekening in een daartoe bestemd register.

Art. 4. Het aantal pantjens, waarover de dessahoofden mogen beschikken, bedraagt voor dessa's (met inbegrip van de doekoeans)

met	1 t/m 49	heerendienstplichtigen,	1 pantjen
»	50 t/m 74	»	2 pantjens
»	75 t/m 99	»	3 »
»	100 t/m 124	»	4 »
»	125 t/m 149	»	5 »
»	150 en meer	»	6 »

met dien verstande evenwel dat de hoofden van de gemeenten zonder bouwgronden (kampongs) één pantjen meer krijgen.

Art. 5. Het is den dessahoofden noch den leden van het dessabestuur geoorloofd, ten eigen bate, andere diensten, onder welke benaming ook, van de inlandsche bevolking te vorderen, tenzij de bevolking zich vrijwillig bij de keuze van het dessahoofd daartoe hebbe verbonden.

Art. 6. De ambtsvelden der dessahoofden mogen bedragen het $^1/_{10}$ deel zoowel der communale sawah's als der gemeentelijk bezeten tegalans, terwijl de gezamenlijke ambtsvelden der dessabestuurders evenzoo het $^1/_{10}$ deel der communale sawah's en het $^1/_{10}$ deel der gemeentelijk bezeten tegalan-gronden niet mogen overschrijden.

Deze regeling geldt echter niet voor de dessa's wier totale uitgestrektheid communale velden minder dan 20 bouws bedraagt, kunnende aldaar de bestaande toestand ten opzichte van de ambtsvelden bestendigd blijven.

Wat de dessa's betreft, waar conversie van communaal in erfelijk individueel bezit van alle of van een gedeelte der bouwvelden heeft plaats gehad, wordt voor de vaststelling van het maximum-apanagebezit als maatstaf genomen de uitgestrektheid der communale sawah's en tegals onmiddellijk vóór de conversie.

Waar de ambtsvelden thans eene kleinere uitgestrektheid hebben dan bij de eerste alinea bepaald, of waar in het geheel geen apanage bestaat, behoort het ontbrekende aangevuld, of een ambtsveld gevormd te worden uit de sawah of tegal gantoengan.

De districtshoofden hebben te zorgen, en worden er voor aansprakelijk gesteld, dat geen andere bouwgronden voor dat doel worden gebezigd en dat de belangen van hen, die volgens billijkheid bij het openvallen van een koelieaandeel daarop aanspraak hebben, door deze regeling zoo min mogelijk worden geschaad.

De ambtsvelden worden van bestuurswege afgebakend, opgemeten en in kaart gebracht.

Art. 7. Deze regelingen mogen geen inbreuk maken op verkregen rechten. Waar deze daardoor zouden worden verkort, treden zij eerst geheel of gedeeltelijk in werking bij de keuze van een nieuw dessahoofd, ter vervanging van den tegenwoordigen titularis.

Art. 8. Uitzonderingen op de bij de vorige artikelen bedoelde regelingen worden niet toegelaten dan met voorkennis en goedkeuring van den resident.

Art. 9. Op de processen-verbaal der dessa-verkiezingen, zoomede op de akten van aanstelling der dessahoofden wordt aangeteekend zoowel het aantal leden van het dessabestuur en dat der pantjens als de uitgestrektheid der ambtsvelden, wat dit laatste betreft, zoowel zij op dat tijdstip zijn en zooals zij overeenkomstig de hierboven ge-

[1]) Zie noot 1 op blz. 1 dezer bijlage. In den aanvang van 1891 zijn bij besluit van den resident ook geregeld de dessapolitiediensten in Bagelen. Dit besluit is echter hier te lande nog niet ontvangen.

geven voorschriften worden kunnen. Mede wordt daarop bekend gesteld tot welke andere diensten de bevolking zich jegens het dessabestuur verbonden heeft, overeenkomstig het bepaalde bij art. 5 van dit besluit.

Art. 10. Met betrekking tot de bij dit besluit geregelde onderwerpen wordt door de districtshoofden een register aangehouden, ingericht overeenkomstig het aan dit besluit gehecht model.

Extract uit het Register der besluiten van den resident van Banjoemas.

Banjoemas, 17 December 1890.

N°. 6158/12.

De resident van Banjoemas.

Gelezen de nota van den inspecteur van cultures F. Fokkens van den 10den October 1890;

Overwegende dat uit het in die nota bekendgestelde o. a. blijkt dat de aan de inlandsche gemeenten gelaten bevoegdheid tot regeling harer huishoudelijke belangen veelal door het dessahoofd ten eigen bate, of door de bevolking ten nadeele van dessahoofd en dessabestuur, misbruikt wordt;

dat mitsdien de noodzakelijkheid aan het licht is getreden om door eene gewestelijke verordening bedoeld misbruik zooveel mogelijk te voorkomen en te beteugelen;

Gelet op de 2de alinea van art. 71 van het Regeeringsreglement, op art. 28 der instructie van de residenten (Staatsblad 1867 n°. 114), op art. 1 § 4 van de ordonnantie in Staatsblad 1885 n°. 211 en de artt. 29 t/m 31 van het zoogenaamd Inlandsch Reglement.

Heeft goedgevonden en verstaan:

Ten eerste: Te bepalen als volgt:

Art. 1. Het dessabestuur (het dessahoofd er niet bij gerekend) bestaat:

a. in dessa's met:

30 of minder	werkbare	mannen	uit	een	maximum	van	4	personen.
31 t/m 45	»	»	»	»	»	»	5	»
46 t/m 60	»	»	»	»	»	»	6	»
61 t/m 90	»	»	»	»	»	»	7	»
91 t/m 150	»	»	»	»	»	»	9	»
151 t/m 210	»	»	»	»	»	»	12	»
211 t/m 270	»	»	»	»	»	»	14	»
271 t/m 330	»	»	»	»	»	»	17	»
331 t/m 390	»	»	»	»	»	»	19	»
391 t/m 480	»	»	»	»	»	»	21	»
481 t/m 600	»	»	»	»	»	»	24	»
601 t/m 750	»	»	»	»	»	»	26	»
751 t/m 930	»	»	»	»	»	»	28	»
931 t/m 1100	»	»	»	»	»	»	31	»

b. bij gebleken noodzakelijkheid, ter beoordeeling van het hoofd van plaatselijk bestuur, voor de gehuchten of complexen van gehuchten afzonderlijk, behoorende: tot de bergdessa's in de afdeeling Banjoemas, tot de dessa's in de onderdistricten Tjilongok en Kranggan van het district Adjibarang (afdeeling Poerwokerto), tot de dessa's in het district Tjahjana en in het onderdistrict Djalegong van het district Kertanegara (afdeeling Poerbolinggo), tot de bergdessa's in de districten Singomerto en Bandjar, zoomede tot de dessa's in het district Batoer (afdeeling Bandjarnegara), zoomede tot de dessa's in het district Adiredja (afdeeling Tjilatjap), met:

10 of minder	werkbare	mannen	uit	een	maximum	van	1	persoon.
11 t/m 30	»	»	»	»	»	»	2	personen.
31 t/m 45	»	»	»	»	»	»	3	»
46 t/m 60	»	»	»	»	»	»	4	»
61 t/m 90	»	»	»	»	»	»	5	»
91 t/m 150	»	»	»	»	»	»	7	»
151 t/m 210	»	»	»	»	»	»	10	»

Art. 2. Daar waar mogelijkheid bestaat om bestaande dessa's of gehuchten uit te breiden, is het niet veroorloofd nieuwe nederzettingen te stichten, tenzij 12 of meer werkbare mannen tegelijk zulk eene nieuwe vestiging wenschen tot stand te brengen.

Art. 3. De leden van het dessabestuur worden in overleg met de kiesgerechtigden door het dessahoofd gekozen en ontslagen onder nadere bekrachtiging van het betrokken districtshoofd.

Het districtshoofd houdt van de namen der dessabestuurders en van de redenen van hun ontslag aanteekening in een daartoe bestemd register.

Art. 4. Het aantal pantjens waarover de dessahoofden mogen beschikken bedraagt voor dessa's (met inbegrip der gehuchten) met:

1 t/m 50	pantjen-	dienstplichtigen	2	personen
51 t/m 125	»	»	3	»
126 t/m 200	»	»	4	»
201 t/m 350	»	»	5	»
351 en meer	»	»	6	»

In die dessa's van de afdeeling Tjilatjap, waar voor de leden van het dessabestuur geen ambtsvelden zijn gereserveerd, hebben de gezamenlijke dessabestuurders aanspraak op hetzelfde getal pantjens als aan het dessahoofd afzonderlijk toegekend wordt.

Art. 5. De ambtsvelden van het dessahoofd mogen bedragen het 1/10 deel zoowel der communale sawahs als der gemeentelijk bezeten tegallans, terwijl de ambtsvelden der gezamenlijke dessabestuurders evenzoo het 1/10 deel der communale sawahs en het 1/10 deel der gemeentelijk bezeten tegalan-gronden niet mogen overschrijden.

Deze regeling geldt echter niet voor de dessa's met uitsluitend individueel bezeten gronden of wier communale bouwgronden te zamen minder dan 20 bouws bedragen, kunnende aldaar de bestaande toestand ten opzichte van de ambtsvelden bestendigd blijven.

Wat de dessa's betreft, waar conversie van communaal in erfelijk individueel bezit plaats greep of zal grijpen van alle of van een gedeelte der bouwvelden, worde voor de vaststelling van het maximum-apanagebezit als maatstaf genomen de uitgestrektheid der communale sawahs en tegals onmiddelijk vóór de conversie.

Waar de ambtsvelden thans eene kleinere uitgestrektheid hebben dan bij de eerste alinea bepaald, of waar in het

geheel geen apanage bestaat, behoort het ontbrekende aangevuld of een ambtsveld gevormd te worden uit de onbeheerd geraakte sawah- of tegalgronden.

De districtshoofden hebben te zorgen, en worden er voor aansprakelijk gesteld, dat geen andere bouwgronden voor dat doel gebezigd worden, en dat de belangen van hen, die volgens billijkheid bij het openvallen van een koelieaandeel daarop aanspraak hebben, door deze regeling zoo min mogelijk worden geschaad.

De ambtsvelden worden van bestuurswege afgebakend, opgemeten en in kaart gebracht. Een aandeelhebber in den communalen bouwgrond mag, bij aanstelling tot dessahoofd of dessabestuurder, zijn koelieaandeel vrij van diensten blijven behouden.

Art. 6. Het is den dessahoofden noch den leden van het dessabestuur geoorloofd ten eigen bate andere diensten of voordeelen, onder welke benaming ook, van de inlandsche bevolking te vorderen, tenzij deze zich vrijwillig bij de keuze van het dessahoofd daartoe hebbe verbonden.

Art. 7. Deze regelingen mogen geen inbreuk maken op verkregen rechten. Waar deze daardoor zouden worden verkort, treden zij eerst geheel of gedeeltelijk in werking bij de keuze van een nieuw dessahoofd ter vervanging van den tegenwoordigen titularis.

Art. 8. Op de processen-verbaal der dessaverkiezingen, zoomede op de akten van aanstelling der dessahoofden, wordt aangeteekend zoowel het aantal leden van het dessabestuur en dat der pantjens als de uitgestrektheid der ambtsvelden, wat dit laatste betreft, zooals zij op dat tijdstip zijn en zooals zij overeenkomstig de hierboven gegeven voorschriften worden kunnen.

Mede wordt daarop bekend gesteld tot welke andere diensten of voordeelen de bevolking zich jegens het dessahoofd of dessabestuur verbonden heeft, overeenkomstig het bepaalde bij art. 6 van dit besluit.

Art. 9. Met betrekking tot de bij dit besluit geregelde onderwerpen worden door de districtshoofden registers aangehouden, ingericht overeenkomstig de aan dit besluit gehechte modellen A en B.

Art. 10. Uitzonderingen op het bij de vorige artikelen bepaalde worden niet toegelaten dan met voorkennis en goedkeuring van den resident.

Ten tweede. De Europeesche en inlandsche ambtenaren bij het binnenlandsch bestuur, ieder voor zoover zijn ressort betreft, op te dragen om toe te zien dat aan de bij dit besluit genomen maatregelen stipt de hand worde gehouden.

Extract uit het Register der besluiten van den resident van Banjoemas.

N°. 6158/12.

BANJOEMAS, 17 *December* 1890.

De resident van Banjoemas,

Gelezen de nota van den inspecteur der cultures F. FOKKENS van den 10den October 1890;

Overwegende dat blijkens het in die nota bekend gestelde de onbezoldigde politiediensten, waartoe de inlandsche bevolking in de residentie Banjoemas tot nu toe verplicht is, belangrijk kunnen worden verminderd, zonder de veiligheid in gevaar te brengen;

Verder overwegende dat betreffende de dessapolitie nog geen schriftelijke door het gewestelijk gezag gemaakte bepalingen bestaan;

Gelet op art. 1 § 4 van de ordonnantie van 21 December 1885 (Staatsblad n°. 211), op de voorschriften ter uitvoering dier ordonnantie (Bijblad n°. 4192), op de 2de alinea van art. 71 van het Regeeringsreglement, op art. 28 der instructie van de residenten (Staatsblad 1867 n°. 114), en ten slotte op de artt. 38 en 39 van het zoogenaamd Inlandsch Reglement;

Heeft goedgevonden en verstaan:

Ten eerste. Te bepalen als volgt:

a. van de dessadienstplichtige bevolking in de residentie Banjoemas mogen geen andere onbezoldigde politiediensten worden gevorderd dan de hierondervolgende:

1°. djaga patrol dessa,
2°. ronda dessa (kliling),
3°. djaga djoendjang,
4°. het vervoeren der gevangenen van de dessa naar de districtshoofdplaatsen,
5°. het politietoezicht op de pasasrs gedurende de marktdagen, en
6°. het politietoezicht aan de halten van den staatsspoorweg.

b. Onder »djaga patrol dessa" wordt verstaan eene bewaking van dessawachthuizen, terwijl de »ronda dessa (kliling)" een door dessabestuurders aangevoerde patrouilledienst is, die binnen de bewoonde kom van de moederdessa of het gehucht verricht wordt van uit de woning van dessahoofd of dessabestuurders.

Bij de djaga patrol dessa en ronda dessa (kliling) te zamen wordt in elke dessa of elk gehucht, ongerekend de dessabestuurders, aanvoerende den laatstgenoemden patrouilledienst, hoogstens $^1/_7$ der dessapolitiedienstplichtigen voor iederen nacht ingedeeld, terwijl waar mogelijk de uitkomst per nacht op $^1/_{10}$, $^1/_{14}$, $^1/_{15}$, $^1/_{20}$ enz. dier wachtdienstplichtigen behoort te worden gesteld, daarbij er naar strevende om zonder de veiligheid in gevaar te brengen den druk dier politiediensten tot het minimum te reduceeren.

Het uitkomen van ieder der dessapolitiedienstplichtigen behoort op een vasten week- of passardag te geschieden.

De dessahoofden stellen, in overleg met de districtshoofden, de wijze vast, waarop de sub *a* 1°. en 2°. vermelde diensten, hetzij beide, hetzij een van beide, in elke dessa of elk gehucht zullen plaats hebben, en de laatstgenoemde hoofden houden, volgens bijgaand model A, registers aan van het voor iedere dessa of ieder gehucht vastgesteld aantal wakers.

c. Elken nacht verzamelt zich bij de districts- en onderdistrictshoofden eene wacht (djaga djoendjang), bestaande uit leden van het dessabestuur, daartoe bij beurten uit de verschillende tot het betrokken onderdistrict behoorende dessa's aan te wijzen.

Die wacht behoort iederen nacht ploegsgewijze in verschillende richtingen te worden uitgezonden tot controle op de verrichting van de sub *b* bedoelde diensten in een zoo groot mogelijk aantal dessa's van het betrokken onderdistrict, ter hoofdplaats van gewest en afdeeling, benevens van enkele districten; echter behoort een gedeelte van die wacht aangewend te worden tot eene alsdan niet door dessahoofden of prijaji's aangevoerde patrouille ten behoeve van de bewaking dier hoofdplaatsen zelve.

De districtshoofden houden registers aan volgens bijgaand model B, aangevende van elke dessa en voor elken

dag der week het aantal personen dat voor dezen wachtdienst behoort uit te komen, met dien verstande evenwel dat deze wacht voor elk onderdistrict uit geen grooter aantal personen mag bestaan dan hieronder is vastgesteld (*zie bijlage A*).

d. De sub *a* 1°., 2°. en 3°. genoemde diensten mogen alleen des nachts worden gevorderd;

e. Het vervoeren van gevangenen van de dessa naar de districtshoofdplaatsen heeft door de zorg van het dessabestuur plaats;

f. Het transport van brieven tusschen de dessa's onderling mag niet langer van de wachtdienstplichtigen gevorderd worden, doch behoort door het dessabestuur te geschieden;

g. Voor de uitoefening van politie behoort bij aankomst en vertrek der treinen aan ieder der halten van den staatsspoorweg te Soempijoeh, Kemandjen, Kroja, Maos, Kesoegian en Goemilir een dessapolitiebeambte, uit de meest nabijgelegen dessa gerequireerd, aanwezig te zijn;

h. Voor de uitoefening der politie op de passars zal o de vaste marktdagen aldaar aanwezig zijn een door h hoofd van plaatselijk bestuur nader te bepalen getal dess politiebeambten, dat echter het maximum van 5 man n overschrijden mag.

Ten tweede. Met wijziging in zoover van de dezerzijdsche besluiten van 18 Februari 1886 n°. 750/12 en 9 Maart daaraanvolgende n°. 1035/12 het aantal en de plaatsen der wachthuizen die in heerendienst moeten worden bewaakt, nader vast te stellen op de wijze, aangegeven in den aan dit besluit gehechten staat (*zie bijlage B*).

Ten derde. De Europeesche en inlandsche ambtenaren bij het binnenlandsch bestuur, ieder voor zoover zijn ressort betreft, op te dragen om toe te zien dat aan de bij dit besluit genomen maatregelen stipt de hand worde gehouden.

BIJL. A.

STAAT, bedoeld bij ten eerste, sub *C*, van het besluit van den resident van Banjoemas dd. 17 December 1890 n°. 6158/12.

Afdeeling en district.	Onderdistrict.	Maximum-aantal personen iederen nacht in te deelen bij de djaga djoendjang.		
		Dessabestuurders.	Dessahoofden.	Prijaji's.
Afd. Banjoemas.				
Banjoemas.	Banjoemas.	25 *a*)	1	2
	Soemagede.	6	»	»
	Pasinggangan.	5	»	»
	Tjindaga.	10	»	»
Soekaradja.	Soekaradja-wetan	10	»	»
	Kalibagor.	10	»	»
	Ledoegdoewoer.	20	»	»
	Karangtengah-kidoel.	20	»	»
Poerworedjo.	Poerworedjo.	15	»	»
	Brengkok.	10	»	»
	Poerwasaba.	12	»	»
	Merden.	12	»	»
Kaliredjo.	Soempijoeh.	15	»	»
	Karangdjati.	15	»	»
	Poerwodadi.	15	»	»
Afd. Poerwokerto.				
Poerwokerto.	Poerwokerto.	20	1	»
	Kalibakal.	8	»	»
	Patikradja.	8	»	»
	Karangkemiri.	8	»	»
Adjibarang.	Adjibarang.	10	»	»
	Kranggan.	10	»	»
	Tjilongok.	8	»	»
Djamboe.	Djatilawang.	12	»	»
	Rawalo.	8	»	»
	Banteran.	8	»	»

Afdeeling en district.	Onderdistrict.	Maximum-aantal personen iederen nacht in te deelen bij de djaga djoendjang.		
		Dessabestuurders.	Dessahoofden.	Prijaji's.
Afd. Poerbolinggo.				
Poerbolinggo.	Poerbolinggo.	20	1	2
	Wiranaja.	6	»	»
	Kalimanah-koelon.	8	»	»
	Madja-asem.	8	»	»
Kertanegara.	Bobotsari.	10	»	»
	Selaganggeng.	6	»	»
	Karanganjar.	6	»	»
	Djalegong.	6	»	»
Tjahjana.	Boekatedja.	10	»	»
	Ketjobong.	6	»	»
	Bantarwaroe.	6	»	»
	Bodas Karangdjati.	6	»	»
Afd. Bandjarnegara.				
Singomerto.	Bandjarnegara.	20	1	1
	Bawang.	8	»	»
	Madoekara.	6	»	»
	Prigi.	8	»	»
Bandjar.	Wanadadi.	10	»	»
	Bandjarmangoe.	6	»	»
	Poenggelan.	6	»	»
	Getas.	6	»	»
	Rakit.	6	»	»
Karangkobar.	Karangkobar.	8	»	»
	Kalibening.	6	»	»
	Wanajasa.	6	»	»

a) Met inbegrip van de gewone dessalieden (kleine man), wier deelneming hier bij uitzondering bestendigd blijft wegens gebrek aan dessabestuurders.

10/11

Afdeeling en district.	Onderdistrict.	Maximum-aantal personen iederen nacht in te deelen bij de djaga djoendjang. Dessa-bestuurders.	Dessa-hoofden.	Prijaji's.
Batoer.	Batoer.	8	»	»
	Pagentan.	6	»	»
Afd. Tjilatjap	Pedjawaran.	6	»	»
Tjilatjap.	Tjilatjap.	20	1	1
	Selarang.	8	»	»
	Djeroeklegi.	4	»	»
	Kalidjeroek.	4	»	»
Adiredja.	Adiredja.	12	»	»
	Widarapajoeng.	12	»	»
	Tegal.	12	»	»
	Sampang.	12	»	»
Madjenang.	Madjenang.	6	»	»
	Panimbang.	4	»	»
	Tjisalak.	4	»	»
Pegadingan.	Sidaredja.	6	»	»
	Karangpoetjoeng.	4	»	»
	Loembir.	4	»	»
	Tjinangsi.	4	»	»
Dajeuhloehoer	Wanaredja.	6	»	»
	Madoera.	4	»	»
	Datar.	4	»	»

BIJL. B.

RECAPITULATIE [1]) van den staat, bedoeld bij ten tweede van het besluit van den resident van Banjoemas dd. 17 December 1890 n°. 6158/12.

AFDEELING EN DISTRICT.	Aantal wachthuizen die bezet moeten worden: alleen des nachts.	zoowel des nachts als overdag.	Aantal wakers: des nachts.	overdag.	Totaal.
Afd. Banjoemas.					
Banjoemas	8	1	27	2	29
Soekaradja	5	3	24	6	30
Poerworedjo	1	2	9	4	13
Kaliredjo	6	1	21	2	23
Te zamen	20	7	81	14	95
	27				
Afd. Poerwokerto.					
Poerwokerto	11	1	36	2	38
Adjibarang	4	2	19	4	23
Djamboe	1	4	18	8	26
Te zamen	16	7	73	14	87
	23				
Afd. Poerbolinggo.					
Poerbolinggo	11	2	39	4	43
Kertanegara	1	5	23	10	33
Tjahjana	6	8	45	16	61
Te zamen	18	15	107	30	137
	33				
Afd. Bandjarnegara.					
Singomerto	5	10	45	20	65
Bandjar	»	6	20	12	32
Karangkobar	»	4	14	8	22
Batoer	»	3	10	6	16
Te zamen	5	23	89	46	135
	28				
Afd. Tjilatjap.					
Tjilatjap	14	2	49	4	53
Adiredja	1	6	21	12	33
Madjenang	»	3	12	6	18
Pegadingan	»	1	3	2	5
Dajeuhloehoer	»	5	18	10	28
Te zamen	15	17	103	34	137
	32				
Afdeeling Banjoemas	20	7	81	14	95
» Poerwokerto	16	7	73	14	87
» Poerbolinggo	18	15	107	30	137
» Bandjarnegara	5	23	89	46	135
» Tjilatjap	15	17	103	34	137
Residentie Banjoemas	74	69	453	138	591
	143				

[1]) Het wordt onnoodig geacht hier de namen der wachthuizen en het voor elk daarvan bepaalde aantal wachters op te geven. Dit aantal bedraagt doorgaans 3 man per wachthuis (voor slechts enkele wachthuizen 4), terwijl voor die wachthuizen, welke ook overdag bezet moeten worden, voor den dienst bij dag steeds niet meer dan 2 wakers aangewezen zijn.

Recapitulatie [1]) van den staat der onbezoldigde dessapolitiediensten, verricht in de residentie Banjoemas.

Afdeelingen van het gewest.	Aantal dessa-politie-dienst-plichtigen (kleine man).	AANTAL DESSAPOLITIEDIENSTEN PER NACHT TE PRESTEEREN VOLGENS — DEN BESTAANDEN TOESTAND. Djaga patrol dessa (kleine man). Overdag.	Djaga patrol dessa (kleine man). 's Nachts.	Ronda dessa. Kleine man. Overdag.	Ronda dessa. Kleine man. 's Nachts.	Ronda dessa. Dessa-bestuur. Overdag.	Ronda dessa. Dessa-bestuur. 's Nachts.	Ronda ladrag 's nachts (in de afdeeling Poerwokerto). Kleine man.	Ronda ladrag 's nachts (in de afdeeling Poerwokerto). Dessa-hoofden en dessa-bestuur.	Djaga soerat (kleine man). Overdag.	Djaga soerat (kleine man). 's Nachts.	Ronda kotta district of onderdistrict. Kleine man. Overdag.	Ronda kotta district of onderdistrict. Kleine man. 's Nachts.	Ronda kotta district of onderdistrict. Dessa-hoofden en dessa-bestuur. Overdag.	Ronda kotta district of onderdistrict. Dessa-hoofden en dessa-bestuur. 's Nachts.	Totaal dessapolitiediensten. Kleine man. Overdag.	Totaal dessapolitiediensten. Kleine man. 's Nachts.	Totaal dessapolitiediensten. Gedeelte van het totaal aantal dessa-politie-dienstplichtigen dat alzoo uitkomt.	Totaal dessapolitiediensten. Dessa-hoofden en dessa-bestuur. Overdag.	Totaal dessapolitiediensten. Dessa-hoofden en dessa-bestuur. 's Nachts.	Totaal-generaal.	DE VOORGESTELDE REGELING. Kleine man 's nachts. Djaga patrol dessa.	Kleine man 's nachts. Ronda dessa-kliling.	Kleine man 's nachts. Totaal.	Kleine man 's nachts. Gedeelte van het totaal aantal dessa-politie-dienstplichtigen dat alzoo uitkomt.	Dessa-bestuur 's nachts. Ronda dessa.	Dessa-bestuur 's nachts. Djaga djoendjang.	Totaal-generaal.	Het aantal dessapolitiediensten volgens de voorgestelde regeling bedraagt dus, in vergelijking met dat volgens den bestaanden toestand: meer.	minder.
Banjoemas . . .	28 907	„	875	„	3 215	„	584	„	„	„	„	2	272	13	77	2	4 362	1/7	13	661	5 038	579	2 565	3 144	1/9	455	200	3 799	„	1 239
Poerwokerto . .	27 016	„	1333	„	2 238	„	414	257	149	2	5	„	78	1	30	2	3 911	1/7	1	593	4 507	1 086	2 055	3 141	1/9	378	100	3 619	„	888
Poerbolinggo . .	36 306	„	2029	32	4 054	„	645	„	„	„	„	„	49	„	31	32	6 132	1/6	„	676	6 840	1 323	3 485	4 808	1/8	460	98	5 366	„	1 474
Bandjarnegara .	23 947	21	253	427	2 217	„	495	a) 752	„	11	„	„	54	3	78	459	3 276	1/7	3	573	4 311	59	2 080	2 139	/11	266	116	2 521	„	1 790
Tjilatjap	26 389	164	341	46	3 363	„	446	„	„	104	89	„	24	„	4	314	3 817	1/6	„	450	4 581	190	3 093	3 283	1/8	306	130	3 719	„	862
Totaal . . .	142 565	185	4831	505	15 087	„	2584	257 / 752	149	117	94	2	477	17	220	809	21 498	1/8	17	2953	25 277	3 237	13 278	16 515	17/32	1865	644	19 024	„	6 253 of per jaar 2 282 345

a) Betreft niet de „ronda ladrag", doch de „ronda kolom".

[1]) De opgaven per onderdistrict en per district schenen hier achterwege te kunnen blijven.

III. Voorschriften door den Gouverneur-Generaal vastgesteld tot uitvoering van de (Indisch Staatsblad n°. 250), 21 April en 9 Juli

Afd. Gorontalo der residentie Menado, voor zooveel betreft het rechtstreeksch gouvernementsgebied (gouvernementsbesluit dd. 30 November 1889 n°. 2).

§ 1. Bij de regeling en verdeeling der verschillende diensten wordt het volgende in acht genomen:

A. *Algemeene diensten.*

I. Zij worden zooveel mogelijk gevorderd en uitgevoerd op vaste tijdstippen van het jaar, niet samentreffende met de cultuurdiensten en met den tijd waarin de heerendienstplichtigen zich aan hun eigen landbouw en de daarmede gepaard gaande werkzaamheden moeten wijden.

De afstand, binnen welken de heerendienstplichtigen benoodigd voor het aanleggen, onderhouden en herstellen van de bovenbedoelde werken, dan wel tot het verzamelen of vervoeren van de daartoe benoodigde materialen, kunnen worden opgeroepen, zal zoo min mogelijk overschrijden 8 (acht) palen, terwijl in ieder geval de diensten, waarbij overnachting volstrekt onvermijdelijk is, als dubbele diensten in rekening zullen worden gebracht, met dien verstande, dat geen overschrijding van de grens van 8 palen mag plaats hebben, dan op machtiging van den Gouverneur-Generaal, nadat voor ieder voorkomend geval zal zijn aangetoond dat, ook al wordt de uitvoering van het werk over een langer tijdperk verdeeld, het onmogelijk is zich aan die grens te houden, en met vrijlating voorts aan den resident om, wanneer geenerlei billijke regeling te treffen is, tot de uitvoering van het werk in vrijen arbeid het voorstel te doen.

Onder koeliediensten worden in geen geval verstaan *die* werkzaamheden, waarvoor de bijzondere ervaring van den ambachtsman een bepaald vereischte is.

Zoo buitengewone omstandigheden, als: het bezwarende van het werk, de spoed waarmede het verricht moet worden, het gelijktijdig samentreffen met vele andere in het belang der eigen of der gouvernemen scultures vereischte werkzaamheden, daartoe aanleiding geven, kan door den Gouverneur-Generaal, doch telkens voor elk geval in het bijzonder, eene tegemoetkoming voor voeding worden toegekend.

Het bakken van metselsteenen, het branden van kalk, het aankappen van hout en wat dies meer zij, kan, voor zooveel de plaatselijke omstandigheden dit toelaten, voor de hierbedoelde werken geschieden in heerendienst.

De bevolking mag echter niet gedwongen worden tot het leveren van karren of trekvee voor het transport van die materialen of van zulke gereedschappen ter verwerking dier materialen als zij zich daartoe opzettelijk zou moeten aanschaffen.

De werkzaamheden tot het verkrijgen van deze materialen en de te bewijzen koeliediensten worden tusschen de verschillende negorijen zoo billijk mogelijk verdeeld.

Gouvernement Celebes en onderhoorigheden, voor zoovee betreft het onder rechtstreeksch bestuur staande gebied, doch uitgenomen de hoofdplaats Makasser met buitenwijken (gouvernementsbesluit dd. 21 April 1891 n°. 10).

Art. 1. Bij de regeling der verschillende heerendiensten wordt het volgende in acht genomen:

I. *Diensten voor het aanleggen en onderhouden van wegen, bruggen en duikers, het maken en onderhouden van wachthuizen (met uitzondering van die op de afdeelingshoofdplaatsen) en het bouwen en onderhouden van regentswoningen.*

1°. Deze diensten worden zooveel mogelijk gevorderd en uitgevoerd op vaste tijdstippen van het jaar, niet samentreffende met den tijd waarin de heerendienstplichtigen zich aan hunne eigen cultures en daarmede samenhangende werkzaamheden moeten wijden.

2°. De diensten, waarbij overnachting volstrekt onvermijdelijk is, worden als dubbele diensten in rekening gebracht.

3°. Bij het vragen van de machtiging bedoeld in art. 1, § 9, der ordonnantie van 21 April 1891 (Staatsblad n°. 113) moet voor ieder voorkomend geval worden aangetoond dat, ook door de uitvoering van het werk over een langer tijdvak te verdeelen, het onmogelijk is zich aan de grens van 8 palen te houden.

Aan den gouverneur van Celebes en onderhoorigheden wordt vrijgelaten om, wanneer in zoodanig geval geenerlei billijke regeling te treffen is, tot de uitvoering van het werk in vrijen arbeid het voorstel te doen.

4°. Onder den arbeid door de heerendienstplichtigen te verrichten worden in geen geval verstaan de werkzaamheden waarvoor de bijzondere ervaring van den ambachtsman vereischt wordt.

5°. In buitengewone omstandigheden, als: het bezwarende van het werk, de spoed waarmede het verricht moet worden, het gelijktijdig samentreffen met vele andere in het belang der eigen cultures vereischte werkzaamheden, kan door den Gouverneur-Generaal, doch telkens voor elk geval in het bijzonder, eene tegemoetkoming voor voeding worden toegekend.

6°. Het bakken van metselsteenen, het branden van kalk, het stampen van metselsteenen tot cement, het aanbrengen van verhardingsmateriaal, het kappen en sleepen van hout en, voor zooveel den bouw en het onderhoud van regentswoningen betreft, ook de inzameling van boschproducten, zooals rotan, bamboe, gemoeti enz. kunnen, voor zooveel de plaatselijke omstandigheden dit toelaten, voor de hierbedoelde werken geschieden in heerendienst.

De bevolking mag niet gedwongen worden karren of trekvee te leveren voor het transport van die materialen of zulke gereedschappen ter verwerking dier materialen als zij zich daartoe opzettelijk zou moeten aanschaffen.

De werkzaamheden tot verkrijging dezer materialen en de te bewijzen koeliediensten worden tusschen de verschillende kampongs zoo billijk mogelijk verdeeld.

Zijn de materialen slechts op verre afstanden te verkrijgen, zoo zal hun transport van de eene kampong aan de andere

heerendienst-regelingen, uitgevaardigd bij de ordonnantiën van 30 November 1889 1891 (Indisch Staatsblad n°. 113, 170 en 171).

Residentie Benkoelen (gouvernementsbesluit dd. 9 Juli 1891 n°. 6).

Art. 1. Bij de regeling der verschillende diensten wordt het volgende in acht genomen:

A. *Diensten voor het aanleggen en onderhouden van groote post- en binnenwegen en van in die wegen gelegen bruggen.*

1°. Deze diensten worden zooveel mogelijk gevorderd en uitgevoerd op vaste tijdstippen van het jaar, niet samentreffende met den tijd waarin de heerendienstplichtigen aan hun eigen cultures en daarmede samenhangende werkzaamheden zich moeten wijden.

2°. De afstand binnen welken de heerendienstplichtigen, benoodigd voor het aanleggen en onderhouden van wegen en bruggen, dan wel tot het verzamelen of vervoeren van de daartoe benoodigde materialen, kunnen worden opgeroepen, zal zoo min mogelijk overschrijden 8 palen, terwijl in ieder geval de diensten, waarbij overnachting volstrekt onvermijdelijk is, als dubbele diensten in rekening worden gebracht, met vrijlating aan het hoofd van gewestelijk bestuur om, wanneer het onmogelijk blijkt aan den voorgeschreven maximum-afstand zich te houden en geenerlei billijke regeling te treffen is, — welk een en ander voor elk voorkomend geval in het bijzonder zal moeten worden aangetoond — tot de uitvoering van eenig werk in vrijen arbeid het voorstel te doen.

3°. Onder koeliearbeid worden in geen geval verstaan de werkzaamheden, waarvoor de bijzondere ervaring van den ambachtsman vereischt wordt.

4°. In buitengewone omstandigheden als: het bezwarende van het werk, de spoed waarmede het verricht moet worden, het samenvallen met vele andere werkzaamheden, kan, doch telkens voor elk geval in het bijzonder, tot toekenning eener tegemoetkoming voor voeding den Gouverneur-Generaal een voorstel worden gedaan.

5°. Het bakken van metselsteenen, het branden van kalk, het stampen van steen tot cement, het aanbrengen van koraal- of riviersteenen, grond of zand en wat dies meer zij, kunnen, voor zooveel de plaatselijke omstandigheden dit toelaten, voor de hierbedoelde werken geschieden in heerendienst.

De bevolking mag echter niet gedwongen worden karren of trekvee te leveren voor het transport van die materialen of van zulke gereedschappen ter verwerking dier materialen als zij zich daartoe opzettelijk zou moeten aanschaffen.

De werkzaamheden tot het verkrijgen van deze materialen en de te bewijzen koeliediensten worden tusschen de verschillende doesoens zoo billijk mogelijk verdeeld.

Zijn de materialen slechts op verre afstanden te verkrijgen, zoo zal hun transport van de eene doesoen aan de andere

Residentie Banka en onderhoorigheden (gouvernementsbesluit dd. 9 Juli 1891 n°. 7).

Art. 1. Bij de regeling der verschillende heerendiensten in de residentie Banka en onderhoorigheden wordt het volgende in acht genomen:

A. *Diensten voor het herstellen en onderhouden van groote post- en binnenwegen, bruggen en duikers (met uitzondering van die op de hoofdplaats der residentie) benevens van de thans in gebruik zijnde waterwegen.*

1°. Deze diensten worden zooveel mogelijk gevorderd en uitgevoerd op vaste tijden van het jaar, niet samentreffende met die, waarin de heerendienstplichtigen zich aan hunne cultures en daarmede samenhangende werkzaamheden, of aan eene slechts op bepaalde tijden van het jaar uitgeoefend wordende visscherij moeten wijden, dan wel met die, waarin bij de tinontginning behoefte bestaat aan meer werkkrachten dan gewoonlijk.

2°. Wanneer het voor de uitvoering van eenig werk binnen den afstand van 8 palen beschikbaar aantal heerendienstplichtigen onvoldoende is, en, hetzij door de uitvoering over een langer tijdvak te verdeelen, hetzij op eenige andere wijze, geene billijke regeling te treffen is, wordt aan den resident vrijheid gelaten tot de uitvoering van het werk, geheel of gedeeltelijk in vrijen arbeid, het voorstel te doen.

3°. Onder koeliearbeid worden in geen geval verstaan de werkzaamheden, waarvoor de bijzondere ervaring van den ambachtsman vereischt wordt.

4°. In buitengewone omstandigheden, als: het bezwarende van het werk, de spoed waarmede het verricht moet worden, het samentreffen met vele andere, in het belang van den landbouw of van andere industrieën der bevolking vereischte werkzaamheden kan, doch telkens voor elk geval in het bijzonder, tot toekenning eener tegemoetkoming voor voeding den Gouverneur-Generaal een voorstel worden gedaan.

5°. Het bakken van metselsteenen, het branden van kalk, het stampen van metselsteenen tot cement, het halen van koraal- of andere steenen en zand, zoomede van reeds bekapt hout uit de tot het Staatsdomein behoorende bosschen kunnen, voor zooveel de plaatselijke omstandigheden dit toelaten, voor de hierbedoelde werken geschieden in heerendienst.

De bevolking mag echter niet gedwongen worden tot de levering van zulke gereedschappen ter verwerking dier materialen als zij zich daartoe opzettelijk zou moeten aanschaffen.

De werkzaamheden voor het verkrijgen van deze materialen worden tusschen de betrokken kampongs zoo billijk mogelijk verdeeld.

Gorontalo.

II. Geen nieuwe werken worden in heerendienst ondernomen, noch verfraaiingen aan bestaande werken aangebracht, zonder vooraf verkregen machtiging van den Gouverneur-Generaal.

Voor de vordering van diensten ten behoeve van zware reparatiën aan- en vernieuwingen van reeds bestaande werken wordt, met uitzondering van die voor het gewoon onderhoud benoodigd, machtiging vereischt van den resident.

Hiervan zijn uitgezonderd zoodanige kleine werken, als de bevolking gewoon is bij onderling overleg van één of meer negorijen aan te leggen, onder toezicht maar buiten tusschenkomst van het Europeesch bestuur.

III. Bij het regelen van de verschillende diensten moet nog op het volgende gelet worden:

De aanleg, het herstel en onderhoud van:

a. Groote wegen. Onder groote wegen, welker onderhoud in heerendienst geschiedt, worden verstaan die, welke de hoofdplaatsen der residentiën, der afdeelingen, der districten onderling verbinden of welke van deze leiden naar gouvernements-pakhuizen.

Daaronder zijn niet begrepen de kleinere wegen welke slechts de gemeenschap tusschen de negorijen onderling en tusschen deze en de groote wegen daarstellen, waarvan het onderhoud komt ten laste der betrokken gemeenten.

Het onderhoud der groote wegen wordt onder de negorijen in bepaalde aandeelen verdeeld, welke in verhouding staan tot de door elke negorij verschuldigde werkkrachten en den afstand waarop het werk moet geschieden.

Waar het verhardingsmateriaal niet dan met groote moeite binnen den afstand van vier palen van de plaats waar het moet worden gebezigd is te verkrijgen, of wel waar de verzameling en het vervoer er van door de met het onderhoud der wegen belaste negorijen, de daarvoor beschikbare werkkrachten dier negorijen zou overschrijden, wordt de verzameling van het materiaal, en het brengen daarvan binnen het bereik der negorijen met het onderhoud belast, afzonderlijk opgedragen aan negorijen, verder af en daartoe meer geschikt gelegen.

Alleen bij onvermijdelijke noodzakelijkheid worden aandeelen in het onderhoud der groote wegen toegewezen aan negorijen verder dan vier palen van die wegen verwijderd.

Celebes en onderhoorigheden.

overgedragen worden, zoodanig dat de heerendienstplichtigen in geen geval op grootere afstanden dan van 8 paal tot dat einde worden te werk gesteld.

7°. Geen nieuwe werken worden in heerendienst ondernomen, noch verfraaiingen aan bestaande werken aangebracht, zonder vooraf verkregen machtiging van den Gouverneur-Generaal. Zijne voorafgaande machtiging of nadere goedkeuring is tevens noodig voor het geval moet worden of is afgeweken van het, bij de autorisatie van het werk, toegestane aantal dagdiensten van heerendienstplichtigen.

Die machtiging of nadere goedkeuring wordt niet verleend, zoo niet is aangetoond dat door onvoorzienen tegenspoed bij het werk overschrijding van het toegestane aantal dagdiensten onvermijdelijk is.

Voor de vordering van diensten ten behoeve van zware reparatiën aan en vernieuwingen van reeds bestaande werken wordt de machtiging vereischt van het hoofd van plaatselijk bestuur.

8°. Bij het regelen der hierbedoelde diensten moet nog op het volgende gelet worden.

A. Het aanleggen en onderhouden van wegen, bruggen en duikers.

Onder de wegen, welker onderhoud in heerendienst geschiedt, worden verstaan die, welke hoofdplaatsen van afdeelingen, onderafdeelingen en districten of regentschappen onderling verbinden of van deze leiden naar andere belangrijke plaatsen.

Daaronder zijn niet begrepen de kleinere wegen, die slechts de gemeenschap tusschen de kampongs onderling en tusschen deze en de in de voorafgaande alinea bedoelde wegen daarstellen. Het onderhouden van deze kleinere wegen komt ten laste der betrokken kampongs.

De wegen op de hoofdplaatsen van afdeelingen, onderafdeelingen en andere belangrijke plaatsen, die in heerendienst moeten worden onderhouden, worden aangewezen door den gouverneur van Celebes en onderhoorigheden, die tevens bepaalt welke van de in het gewest in heerendienst te onderhouden wegen niet behoeven te worden verhard.

Het onderhoud der wegen wordt onder de kampongs zoo billijk mogelijk in bepaalde aandeelen verdeeld, met dien verstande dat alleen bij onvermijdelijke noodzakelijkheid, met inachtneming van het bepaalde omtrent den afstand in art. 1 § 9 der ordonnantie van 21 April 1891 (Staatsblad n°. 113), aan verder dan 4 palen van den weg gelegen kampongs aandeelen in dit onderhoud mogen worden toegewezen.

Waar het verhardingsmateriaal voor de te verharden wegen niet binnen een afstand van 4 palen voorhanden is, of wel de inzameling daarvan de krachten van de binnen dien afstand gelegen kampongs zoude te boven gaan, wordt die inzameling en het brengen van het materiaal binnen het bereik van de met het onderhoud belaste kampongs afzonderlijk aan andere daartoe geschikt gelegen kampongs opgedragen.

Benkoelen.

overgedragen worden, zoodanig dat de heerendienstplichtigen zooveel mogelijk op geen grooter afstand dan van 8 palen tot dat einde worden te werk gesteld.

6°. Geen nieuwe werken worden in heerendienst ondernomen, noch verfraaiingen aan bestaande werken aangebracht, zonder vooraf verkregen machtiging van den Gouverneur-Generaal.

Voor de vordering van diensten ten behoeve van zware reparatiën aan- en vernieuwingen van reeds bestaande werken wordt de machtiging vereischt van het hoofd van gewestelijk bestuur.

Hiervan zijn uitgezonderd zoodanige kleine werken als de bevolking gewoon is bij onderling overleg van één of meer doesoens aan te leggen onder toezicht doch buiten tusschenkomst van het Europeesch bestuur.

7°. Bij het regelen der hierbedoelde diensten moet nog op het volgende gelet worden:

De aanleg en het onderhoud van:

I. Groote post- en binnenwegen.

De groote postwegen welker onderhoud in heerendienst geschiedt zijn die van:

1°. Benkoelen over Lais en Mokko-Mokko naar de grens van Indrapoera;

2°. Benkoelen over Taba Penandjoeng naar de grens van Palembang;

3°. Benkoelen over Loeboe Lintang, Manna en Bintoehan naar pasar Kroë.

En de binnenwegen die van:

1°. Manna naar Tandjong Sakti;

2°. Bintoehan naar Kepahiang Semindo Oeloe Lawas;

3°. Kroë naar Liwa.

Alle overige wegen zijn als gemeentewegen te beschouwen.

Het onderhoud der groote post- en binnenwegen wordt onderscheiden in:

a. gewoon onderhoud, waartoe gerekend wordt: het aanbrengen van alle voorzieningen, die geen uitstel gedoogen, als: het dichten van gaten, het vullen van holten met grind, het doorsteken van verstopte gaten, het verzekeren van een onbelemmerden afvoer van water, het wegdragen van modder, het wegruimen van hetgeen het verkeer kan belemmeren, enz.

Voor deze werkzaamheden komen al naar gelang van omstandigheden op gezette tijden of, zoo noodig, dagelijks op hun beurt dienstplichtigen van de daarin betrokken doesoen uit.

Het doesoen-bestuur is gehouden op de goede vervulling van deze werkzaamheden voortdurend toezicht te houden;

b. de verzameling van grind of ander verhardingsmateriaal;

c. gewone herstellingen, daaronder begrepen het uitspreiden van grind over geheele baanvakken om den weg tot zijn vorig niveau terug te brengen, het herstellen van dijken langs den weg, het uitdiepen van goten, enz.;

d. zware reparatiën als: het aanbrengen van eene verharde onderlaag met koraal- of riviersteenen, of het vernieuwen daarvan, dan wel algemeene veranderingen in den bestaanden toestand der wegen, zooals het vervangen van aarden dijken door dijken met kaliesteenen, het bevloeren met steenen der goten waar zoodanige bevloering niet reeds bestaat, het beleggen der zijwanden van de wegen met groote steenen tot het verkrijgen van meerdere tonrondheid, enz.

De onder *b* en *c* genoemde diensten worden eens dan

Banka en onderhoorigheden.

6°. Geen heerendienst wordt gevorderd voor eersten aanleg, vernieuwing (zware reparatie), noch voor verfraaiing van werken als hierbedoeld.

Voor de vordering van diensten ten behoeve van herstellingen, anders dan tot gewoon onderhoud, aan bestaande werken wordt in elk afzonderlijk geval de machtiging vereischt van den resident, die de gevraagde machtiging niet verleent, dan na zich vooraf overtuigd te hebben dat daardoor het maximum jaarlijks vorderbaar aantal dagdiensten der betrokken kampongs niet zal worden overschreden.

7°. Bij het regelen van de hierbedoelde diensten moet nog op het volgende worden gelet.

Het herstellen en onderhouden van:

a. Groote post- en binnenwegen.

Onder de binnenwegen, welker herstelling en onderhoud in heerendienst geschieden, worden verstaan die, welke hoofdplaatsen van afdeelingen (districten) en onderdistricten onderling verbinden of welke van deze leiden naar andere belangrijke plaatsen.

Daaronder zijn niet begrepen de kleinere wegen, die slechts de gemeenschap tusschen kampongs onderling en tusschen deze en de groote post- en binnenwegen vormen, waarvan het onderhoud komt ten laste van de betrokken kampongbewoners, noch ook de wegen van en naar de mijnen, waarvan het onderhoud blijft opgedragen aan de mijnwerkers.

Voor zooveel wegen betreft op de hoofdplaats der residentie of op andere belangrijke plaatsen, wijst de resident aan welke van die wegen in heerendienst behooren te worden onderhouden.

Bij het onderhoud der groote post- en binnenwegen wordt er naar gestreefd om geleidelijk te komen tot verharding, daar waar de aard van den bodem of de gesteldheid van het terrein zulks het meest noodzakelijk maakt.

Voor het gewoon onderhoud, — waaronder verstaan wordt het aanbrengen van alle voorzieningen die geen uitstel gedoogen, zooals het dichten van gaten, het verzekeren van een onbelemmerden waterafvoer, het wegkrabben van van moskorsten, het wegruimen van hindernissen die het verkeer kunnen belemmeren enz., — komen, al naar gelang van omstandigheden, op gezette tijden of zoo noodig dagelijks, dienstplichtigen uit van de naastbij gelegen kampongs. De kamponghoofden zijn gehouden op de goede vervulling van deze werkzaamheden voortdurend toezicht te houden.

De diensten voor herstellingen, anders dan tot gewoon onderhoud, worden zooveel mogelijk slechts eens of enkele malen in het jaar gevorderd.

Gorontalo.

b. Bruggen en duikers. De bruggen en duikers welke in heerendienst worden aangelegd, hersteld en onderhouden zijn die, welke in de groote wegen zijn gelegen.

Wanneer voor het onderhoud van bruggen, in beheer bij het departement der burgerlijke openbare werken, koeliediensten noodig zijn, kunnen ook die in heerendienst worden gevorderd.

Ten aanzien van bruggen en duikers, in negorij- en binnenwegen gelegen, behoort de regel te gelden, dat zij vallen onder de zorg der betrokken gemeenten.

c. Wachthuizen. In het belang der algemeene veiligheid langs de groote wegen geplaatst, worden de wachthuizen in heerendienst aangelegd, hersteld en onderhouden, zooveel doenlijk door negorijen welke reeds met hunne bezetting zijn belast.

Langs de negorijwegen of in de negorijen zelve gelegen zijnde en tot handhaving der gemeentelijke veiligheid gevorderd wordende, blijft hun aanleg, herstel en onderhoud voor rekening der betrokken gemeenten.

d. Het vervoeren van gouvernements-reizigers en goederen.

Met het vervoeren van gouvernements-reizigers en goederen worden belast eenige aan de groote wegen gelegen negorijen, doch alleen dan, wanneer daartoe voor de bij de reglementen bepaalde loonen geen vrijwillige koelies te bekomen zijn.

De verstrekking van heeren- en bedienden-rijpaarden mag niet van de bevolking gevorderd worden.

Waar geen rijpaarden vrijwillig ingehuurd kunnen worden, kunnen de gouvernements-reizigers, volgens n°. 9 van art. 6 § 1 van Staatsblad 1862 n°. 153 *a*, in plaats van rijpaarden, dragers voor draagstoelen aanvragen.

Celebes en onderhoorigheden.

De bruggen en duikers die in heerendienst worden aangelegd en onderhouden zijn die, gelegen in de in heerendienst te onderhouden wegen.

Bruggen en duikers in kampongwegen gelegen worden buiten rechtstreeksche bemoeienis van het bestuur aan de zorg der betrokken kampongs overgelaten.

B. Het maken en onderhouden van wachthuizen met uitzondering van die op afdeelingshoofdplaatsen.

Deze diensten worden zooveel doenlijk gepresteerd door de kampongs die met de bezetting der wachthuizen belast zijn.

De gouverneur van Celebes en onderhoorigheden bepaalt het aandeel, en zoo noodig ook de plaatsing dier wachthuizen. Zonder diens machtiging mag van een en ander niet worden afgeweken.

C. Het bouwen en onderhouden van regentswoningen.

De regentswoningen, voor het bouwen en onderhouden waarvan heerendienstplichtigen kunnen worden opgeroepen, zijn die waarin de zoogenaamde ornamenten bewaard worden. In elk regentschap is niet meer dan één zoodanige woning.

Voor de hierbedoelde diensten mogen nimmer al de dienstplichtigen van eene kampong gelijktijdig, doch hoogstens ⅓ van hun aantal te werk gesteld worden.

De heerendienstplichtigen mogen niet gedwongen worden zich bijzondere gereedschappen aan te schaffen, maar moeten, voorzien van een kapmes, koevoet en andere gereedschappen, die geacht kunnen worden in het bezit te zijn van iederen inboorling, op het werk komen.

Ambachtslieden moeten, wanneer van hen werk als zoodanig verlangd wordt, door den betrokken regent worden betaald even alsof zij vrije arbeiders waren.

Ook moet door den betrokken regent voorzien worden in eene behoorlijke voeding der dienstplichtigen, in geval langer dan acht uren per dag, den tijd voor de heen- en terugreis van en naar hunne woonplaatsen daaronder begrepen, van hunne diensten gebruik gemaakt wordt.

II. *Het vervoeren van gouvernements-reizigers en goederen.*

Voor het presteeren van deze diensten worden zooveel doenlijk eenige aan de wegen gelegen kampongs aangewezen. Aan de heerendienstplichtigen worden daarvoor betaald de bij de reglementen en bepalingen vastgestelde loonen.

Indien het vervoer van gouvernementsgoederen over zee met particuliere vaartuigen minder dan, of wel evenveel kost als dat over land, zal steeds van de eerste wijze van vervoer gebruik gemaakt moeten worden. Slechts wanneer het vervoer over zee aanmerkelijk langer zou duren dan dat over land, kan hetzelve, in spoedeischende gevallen, over land plaats hebben.

De verstrekking van koelies voor reizigers heeft alleen

Benkoelen.

wel slechts enkele keeren in het jaar, en niet dan met voorkennis van den betrokken controleur, op de door hem bepaalde tijdstippen gevorderd.

Die, sub *d* bedoeld, geschieden slechts na vooraf verkregen machtiging van den resident.

Ook tot betere contrôle der verrichte dagdiensten wordt, telkens als de behoefte daaraan blijkt, door den betrokken controleur voor een of meer werkzaamheden onder *b*, *c* en *d* bedoeld een voorstelstaat in duplo aan den resident ingediend, houdende, behalve vermelding van het te verrichten werk, o. a. opgave doesoensgewijze van de hoeveelheid grind die c. q. behoort te worden verzameld, van het aantal dagdiensten voor het werk benoodigd, van het aantal dagen binnen hetwelk het werk geraamd wordt beëindigd te zullen kunnen worden, en derhalve ook van het aantal dienstplichtigen dat elken dag behoort uit te komen.

II. Bruggen.

De bruggen welke in heerendienst moeten worden onderhouden zijn die, gelegen in de in heerendienst te onderhouden wegen.

De in gemeentewegen gelegen bruggen vallen onder de zorg der betrokken doesoens.

B. *Het vervoeren van gouvernementsgoederen en gelden en van in dienst reizende landsdienaren.*

Met het vervoeren van goederen en gelden van den lande en van in dienst reizende landsdienaren worden belast eenige aan de groote post- en binnenwegen gelegen doesoens, doch alleen dan, wanneer daartoe voor de bij de reglementen bepaalde loonen geene vrijwillige koelies te bekomen zijn.

De verstrekking van koelies voor het bovenbedoeld transport geschiedt alleen in de bij de reglementen bepaalde gevallen en tot het daarbij vastgesteld getal.

Voor dezen dienst wordt aan de dienstplichtigen betaald hetgeen bij de reglementen is bepaald.

Met de doesoens, aan welke het bovenvermeld vervoer

Banka en onderhoorigheden.

b. Bruggen en duikers.

De bruggen en duikers die in heerendienst moeten worden hersteld en onderhouden zijn die, gelegen in de in heerendienst te onderhouden groote post- en binnenwegen, buiten de hoofdplaats van de residentie.

De bruggen en duikers, gelegen in kampongwegen, vallen onder de zorg van de betrokken kampongbewoners; die in de wegen van en naar de mijnen, onder de zorg van de mijnwerkers.

Voor zooveel de heerendienstplichtige arbeid ten behoeve van bruggen en duikers niet geregeld wordt bij de ramingen der geldelijke uitgaven van de uit te voeren werken, heeft de vordering van dien arbeid zooveel doenlijk plaats op dezelfde wijze als voor het herstellen en onderhouden van wegen is aangegeven.

Het tijdelijk bewaken van belangrijke bruggen, wanneer die, ten gevolge van overstrooming of hoogen waterstand in de rivieren, in gevaar verkeeren, wordt beschouwd als een maatregel tot afwending van algemeen gevaar of van rampen van hooger hand.

c. Waterwegen.

De waterwegen die in heerendienst moeten worden onderhouden, worden door den resident aangewezen.

De voor dit onderhoud benoodigde diensten worden zooveel mogelijk gevorderd van de sekah's.

B. *Transportdiensten.*

Voor het verrichten van deze diensten worden als regel aangewezen de aan de groote verkeerswegen gelegen kampongs.

Voor het vervoer te water worden zooveel mogelijk de orang sekah gebruikt.

Het bestuur ziet toe dat voor het verrichten van deze diensten aan de heerendienstplichtigen wordt betaald hetgeen daarvoor volgens bestaande wettelijke bepalingen en reglementen van landswege wordt te goed gedaan.

Gorontalo.

Zooveel doenlijk wordt het dagelijks gereedstellen van dienstplichtigen vermeden en het benoodigd getal alleen in geval van behoefte opgeroepen.

De verstrekking van koelies voor het transport van gouvernementsdienaren en hunne bagage geschiedt alléén in de bij de reglementen bepaalde gevallen en tot het daarbij vastgesteld getal. Voor dezen dienst wordt aan de dienstplichtigen betaald hetgeen bij de reglementen is bepaald en, daarvoor door den lande aan zijne dienaren wordt te goed gedaan.

B. *Bijzondere diensten.*

I. Voor de passangrahans en passars wordt bewaking onnoodig geacht.

De nachtpatrouilles moeten bij het doen der ronde langs en door de passarloodsen gaan en toezien dat zich daar geen slecht volk ophoude.

De verplichting om de passars schoon te houden rust op de negorijen, waar zij gelegen zijn, doch alleen dan, wanneer daarin niet door de verkoopers wordt voorzien.

Op de hoofdplaatsen der afdeelingen kan het schoonhouden der passarloodsen zoo noodig aan de politioneel veroordeelden worden opgedragen.

II. Het schoonhouden van kerkhoven en begraafplaatsen behoort òf te geschieden uit bijzondere fondsen, òf te worden opgenomen onder de gemeentediensten.

III. Het bezetten van wachthuizen.

Het getal en de plaatsing der wachthuizen langs de groote wegen wordt zoodanig geregeld als in het belang der veiligheid noodig wordt geoordeeld.

De wachthuizen worden in den regel alleen des nachts bezet; die op verdachte plaatsen en, waar noodig, op grenzen en kruiswegen met niet meer dan *zes* man en de overigen met niet meer dan *vier* man.

Waar de bezetting van een wachthuis in het belang der veiligheid ook overdag niet kan worden ontbeerd, zijn twee wachters voldoende.

IV. Het vervoeren van gevangenen.

Uit de negorij naar de districtshoofdplaats is het vervoeren van gevangenen een gemeentelijke dienst.

Het verder vervoer naar de hoofdplaats der afdeeling behoort zooveel mogelijk te geschieden door oppassers.

Alleen waar dit geleide onvoldoende is, dan wel geheel ont-

Celebes en onderhoorigheden.

plaats in de bij de reglementen bepaalde gevallen, tot het daarbij bepaalde aantal en voor zoover tot de daarbij vastgestelde loonen geen vrije koelies te bekomen zijn.

Voor zoover het vervoer van personen en troepen op marsch betreft, op den voet van de ordonnantie van 3 Mei 1875 (Indisch Staatsblad n°. 110), wordt met door het bestuur aan te wijzen kampongs overeengekomen omtrent de voorziening in het vereischte materieel.

III. *Het bewerken der zoogenaamde ornaments-padivelden, het leveren van volgelingen aan regenten en andere hoofden, bij dienstreizen en bij plechtige gelegenheden, zoomede tot de door hen te vieren feesten.*

Bij het bewerken der zoogenaamde ornaments-padivelden mogen van de heerendienstplichtigen geene buffels of andere trekbeesten voor het ploegen, eggen, enz. gevorderd worden.

Het leveren van volgelingen bij dienstreizen en plechtige gelegenheden, zoomede tot het vieren van feesten geschiedt alleen ten behoeve van de door den Gouverneur-Generaal of door den gouverneur van Celebes en onderhoorigheden aangestelde bestuurshoofden, te weten: regenten, onder-regenten (soelewatangs), districts- en kamponghoofden.

Bij het vorderen van deze diensten dient de grootst mogelijke billijkheid in de verdeeling in acht genomen te worden.

Door de betrokken hoofden moet, bij reizen, in de voeding hunner dienstplichtige volgelingen voorzien worden.

IV. *Het verzamelen en aanvoeren te Makasser van het te dier plaatse voor de wegen benoodigde verhardings-materiaal.*

De aanvoer te Makasser van het voor de wegen aldaar benoodigde verhardingsmateriaal geschiedt door de verzamelaars daarvan met hunne eigene vaartuigen. De heerendienstplichtige die voor dit doel zijn vaartuig afstaat, wordt voor een deel vrijgesteld van de werkzaamheden die voor de inzameling van het materiaal vereischt worden. Deze werkzaamheden worden overigens over de heerendienstplichtigen zoo gelijkmatig mogelijk verdeeld.

V. *Het bezetten van wachthuizen en het doen van nachtelijke rondes.*

De kampongs die met het bezetten van wachthuizen belast zullen zijn, worden door den gouverneur van Celebes en onderhoorigheden aangewezen. Die gewestelijke bestuurder bepaalt tevens welke wachthuizen, behalve des nachts, ook overdag zullen bezet worden, en steltvoor elk wachthuis het aantal wakers, c. q. zoo bij nacht als bij dag, vast.

Voor zooveel noodig worden op voorstel van de hoofden van plaatselijk bestuur door den gouverneur voornoemd mede regelen vastgesteld ten aanzien van de nachtelijke rondes en patrouilles.

Benkoelen.

is opgedragen, wordt overeengekomen omtrent het voorzien in het voor deze diensten vereischte materieel.

Banka en onderhoorigheden.

a. Vervoer van gouvernementsgoederen en gelden, zoomede van postpakketten.

Behalve in spoedvereischende gevallen geschiedt het vervoer van gouvernementsgoederen en gelden op zoodanige tijdstippen als met de vordering van andere diensten en met de belangen der bevolking het best vereenigbaar is.

Spoedvereischende gevallen uitgezonderd, worden de diensten voor het vervoer van postpakketten zooveel mogelijk op gezette tijden gevorderd, en het aantal der met de bediening van elk traject te belasten heerendienstplichtigen voor vastgeregeld.

b. Vervoer van gouvernements-reizigers (personen en troepen op marsch daaronder begrepen) en hunne goederen.

De verstrekking van heerendienstplichtigen voor dit vervoer heeft alleen plaats bij de in de reglementen bepaalde gevallen, en tot het daarbij vastgesteld aantal als maximum.

Elke heerendienstplichtige behoeft niet meer te dragen dan $^1/_3$ (een derde) pikol.

Voor het vervoer van troepen of personen op marsch, op den voet van de ordonnantie van 3 Mei 1875 (Indisch Staatsblad n°. 110), wordt met door het bestuur aan te wijzen kampongs overeengekomen omtrent de voorziening in het vereischte materieel.

In alle andere gevallen moet zoodanig materieel door de reizigers zelven worden verschaft.

De reizen, andere dan die van personen en troepen op marsch, worden onderscheiden in spoed- en gewone reizen, volgens regelen aan te geven door den resident, die, zoo noodig, in elk voorkomend geval beslist.

Voor spoedreizen heeft de verstrekking van koelies op zoodanige wijze plaats dat het vervoer onafgebroken kan doorgaan tot aan de plaats van bestemming.

De heerendienstplichtige, die het daartoe noodige bericht (soerat oesoel) vooruit brengt, wordt gerekend tot het door den reiziger gevraagd aantal.

Spoedreizen gaan voor.

Voor gewone reizen gaat het vervoer slechts onafgebroken door in hetzelfde district (afdeeling) of tot aan de naastbij zijnde districts- (afdeelings-) hoofdplaats.

Voor gewone reizen worden geen koelies verstrekt op trajecten waarop reeds reizigers onderweg zijn, tenzij de zekerheid bestaat dat daaruit geen overlast voor de bevolking zal voortvloeien.

Indien de reiziger langer dan één uur, na den zooveel mogelijk overeenkomstig zijn verlangen bepaalden tijd, met zijn vertrek verwijlt, kan het hoofd van plaatselijk bestuur vorderen dat eene nieuwe aanvraag worde gedaan, waaraan geen gevolg behoeft te worden gegeven, dan nadat aan de aanvankelijk in gereedheid gehouden koelies het hun toekomend loon is uitbetaald geworden.

Voor zooveel zulks van den reiziger zelven afhangt, is deze gehouden gemiddeld $2^1/_2$ paal per uur af te leggen.

Op deze laatste bepaling is uitzondering toegelaten voor reizen die in het belang van den dienst moeten onderbroken worden, ter beoordeeling van het hoofd van plaatselijk bestuur.

Gorontalo.

breekt, wordt daartoe over heerendienstplichtigen beschikt.

Voor het geleide mogen geen personen worden aangewezen die als getuigen in de zaak moeten optreden.

Opdat het getal geleiders zooveel mogelijk kunne worden beperkt, wordt steeds van goede handboeien of stangen gebruik gemaakt.

De tot begeleiding der gevangenen aangewezen dienstplichtigen worden om de zes palen of daaromtrent, naar gelang zulks met den afstand der étappen overeenkomt, door anderen vervangen.

V. Het bewaken der districtsgevangenissen.

Zoolang over oppassers van het districtshoofd voor dezen dienst niet voldoende kan worden beschikt, behoort die aan de heerendienstplichtigen opgedragen te blijven.

De heerendienstplichtigen behoeven daartoe echter niet dagelijks, doch alleen dan uit te komen wanneer daaraan behoefte bestaat.

§ 2. De resident van Menado is verplicht:

a. om van de te maken regelingen staten te doen samenstellen, ingericht, voor zoover dit is overeen te brengen met de plaatselijke toestanden en met de ordonnantie van 30 November 1889 (Indisch Staatsblad n°. 250) en de bij dit besluit vastgestelde voorschriften, volgens het model letter A gevoegd bij het gouvernementsbesluit van 31 December 1880 n°. 48 (Bijblad op het Staatsblad van Nederlandsch-Indië n°. 3765); zullende die staten, voorzien van eene samentrekking voor ieder district, door hem resident moeten worden geviseerd en gearresteerd zoodra mogelijk en in elk geval vóór de definitieve invoering der nieuwe heerendienstregeling;

b. om na afloop der regeling aan de districts-, onderdistricts- en negorijhoofden uit te reiken een exemplaar van een in de Maleische taal opgesteld kort overzicht der voorschriften, waarnaar de vordering der heerendiensten geschiedt, zoomede eene opgave van de regeling zelve, ieder voor zooveel zijn werkkring aangaat, welke opgave zal moeten vermelden welke heerendiensten, zoo algemeene als bijzondere, aan elk district, onderdistrict en negorij opgelegd zijn en, voor zooveel mogelijk, het aantal heerendienstplichtigen dat daarvoor dagelijks behoort uit te komen;

c. om bij het jaarlijksch verslag der heerendiensten een staat over te leggen, ingericht volgens het model (letter B) gevoegd bij het gouvernementsbesluit van 31 December 1880 n°. 48 (Bijblad op het Indisch Staatsblad n°. 3765), waaruit afdeelingsgewijze moet blijken welke heerendiensten zijn verricht; zullende de daarbij betrokken ambtenaren maandelijks, overeenkomstig hetzelfde model, aan hem, resident, eene opgave moeten indienen van de gedane diensten in ieder district, uit welke opgaven de jaarlijksche staat behoort te worden samengesteld.

§ 3. Bij voorstellen tot uitvoering van werken in heerendienst moet worden overgelegd eene aantooning, ingericht volgens het model, bedoeld bij de circulaire van den directeur van binnenlandsch bestuur van 27 Januari 1871 n°. 599 (Bijblad op het Indisch Staatsblad n°. 2448) en het voorgeschrevene bij n°. 2688 van dat Bijblad.

Celebes en onderhoorigheden.

Art. 2. De gouverneur van Celebes en onderhoorigheden zal:

a. van de te maken regelingen registers doen samenstellen volgens het hierbij behoorende model A, en die aan zijne goedkeuring doen onderwerpen; zullende eene onderafdeelingsgewijze samentrekking van die registers, door tusschenkomst van den directeur van binnenlandsch bestuur, zoodra mogelijk aan de Regeering moeten worden ingediend.

b. na afloop van de regeling aan de regenten en verdere ondergeschikte inlandsche bestuurs-ambtenaren een in de landstaal overgebracht resumé van de voorschriften, naar welke de vordering der heerendiensten geschiedt, doen geworden, zoomede een extract uit de sub *a* bedoelde registers, ieder voor zooveel zijn ressort betreft, met opgave voor de diensten bedoeld sub § 4, 6°. van artikel 1 der ordonnantie van 21 April 1891 (Indisch Staatsblad n°. 113) van het aantal heerendienstplichtigen dat daarvoor dagelijks behoort uit te komen;

c. bij het jaarlijksch verslag der heerendiensten een staat overleggen, ingericht naar het hierbij gevoegd model B, waaruit afdeelingsgewijs moet blijken welke heerendiensten zijn verricht; zullende de gouverneur, ter verkrijging van de daarvoor noodige gegevens, zich naar hetzelfde model maandelijks door de onder hem dienende ambtenaren, hoofden van afdeelingen, elk voor zooveel zijn ressort betreft, eene opgaaf doen indienen van de in de afgeloopen maand in elk regentschap (of district) verrichte diensten.

Art. 3. Bij voorstellen tot uitvoering van werken in heerendienst moet steeds eene door het hoofd van plaatselijk bestuur afgegeven verklaring worden overgelegd, dat de voor het werk benoodigde heerendienstplichtigen beschikbaar zijn, en dat niet te kort wordt gedaan aan het voorgeschrevene in art. 1 § 9 der ordonnantie van 21 April 1891 (Indisch Staatsblad n°. 113).

Benkoelen.

Art. 2. De resident van Benkoelen zal:

a. van de te maken regelingen registers doen samenstellen volgens het hierbij behoorend model A, en die aan zijne goedkeuring doen onderwerpen; zullende eene afdeelingsgewijze samentrekking van die registers, door tusschenkomst van den directeur van binnenlandsch bestuur, zoodra mogelijk aan den Gouverneur-Generaal moeten worden ingediend;

b. na afloop der regeling aan de districts- en doesoenhoofden doen uitreiken een exemplaar van een in de Maleische taal overgebracht kort overzicht der voorschriften, waarnaar de vordering der heerendiensten geschiedt, zoomede een extract uit de sub *a* bedoelde registers, ieder voor zooveel zijn ressort aangaat, welk extract zal moeten vermelden welke heerendiensten aan elk district en elke doesoen opgelegd zijn en, voor zooveel mogelijk, het aantal heerendienstplichtigen dat daarvoor dagelijks behoort uit te komen;

c. bij het jaarlijksch verslag der heerendiensten een staat overleggen, ingericht naar het hierbij gevoegd model B, waaruit afdeelingsgewijze moet blijken welke heerendiensten zijn verricht; zullende de resident daartoe maandelijks eene opgave doen indienen van de in de laatstverloopen maand in elke afdeeling verrichte heerendiensten.

Art. 3. Bij voorstellen tot uitvoering van werken in heerendienst moet steeds eene door het hoofd van plaatselijk bestuur afgegeven verklaring worden overgelegd, dat de voor het werk benoodigde heerendienstplichtige beschikbaar zijn.

Banka en onderhoorigheden.

Art. 2. De resident zal:

a. van de te maken regelingen districtsgewijze registers doen samenstellen volgens het hierbij behoorend model A, en die aan zijne goedkeuring doen onderwerpen; zullende eene samentrekking van die registers, door tusschenkomst van den directeur van binnenlandsch bestuur, zoodra mogelijk aan den Gouverneur-Generaal worden ingediend;

b. na afloop van de sub *a* bedoelde regeling aan de districtshoofden verstrekken een exemplaar van de in de Maleische taal overgebrachte voorschriften naar welke de vordering der heerendiensten geschiedt;

c. bij het jaarlijksch verslag der heerendiensten een staat overleggen, ingericht naar het hierbij gevoegd model B, waaruit districtsgewijs moet blijken welke heerendiensten zijn verricht; zullende de resident daartoe maandelijks eene opgave doen indienen van de in de laatstverloopen maand in elk district verrichte heerendiensten.

(5. 17.)

BIJLAGE P.

(Zie hoofdst. J, afd. III, § 1, van het verslag.)

AANSLAG EN OPBRENGST

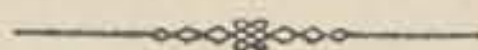
VAN DE

LANDRENTE

OP

JAVA EN MADURA,

over 1890.

16/9

GEWESTEN.	Volgens verbeterde opgaven besloegen de voor vast aangeslagen gronden, op welke de onzuivere aanslag voor 1889 toepasselijk was, — welke aanslag ingevolge *Indisch Staatsblad* 1890, n°. 53, onveranderlijk ook geldt voor de jaren 1890 t/m 1893 — de navolgende uitgestrektheid (in bouws):					De wisselvallig beplante — niet voor vast aangeslagen — gronden, waarvan de aanslag telken jare opnieuw te regelen is, hadden over 1890 de navolgende uitgestrektheid (in bouws):
	Sawahs.	Tegalvelden.	Nipabosschen.	Boomgaarden.	Woonerven (belastbare).	
1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.
. . . .	91 478	26 318	205	6 422	147	13 385
Batavia (alleen het domein Bloeboer) . .	854	82	»	»	136	»
Krawang	51 849	»	»	1 082	1 755	3 212
Preanger Regentschappen	239 631	43 525	36	27 041	11 341	27 691
Cheribon	214 071	25 098	112	5 386	9 703	2 406
Tagal	155 928	8 355	»	»	7 129	231
Pekalongan	68 919	10 490	268	909	3 222	»
Samarang.	254 100	28 919	251	1 967	11 803	10 793
Japara	143 109	10 771	»	»	13 841	7 784
Rembang	228 104	47 576	»	291	6 843	»
Soerabaija	313 062	38 479	1 804	4 459	14 588	381
Pasoeroean	84 275	53 559	311	484	3 898	1 975
Probolinggo	49 179	52 123	»	»	6 586	4 548
Bezoeki.	88 282	52 831	»	5 709	3 912	2 563
Banjoemas	130 267	42 704	326	19 361	21 258	9 797
Bagelen	128 073	37 832	80	5 200	14 130	10 436
Kadoe	83 593	53 109	»	872	2 441	3 682
Madioen	169 835	20 342	»	857	40 951	10 364
Kediri	143 934	36 762	»	42	27 714	4 566
Madura	95 075	233 311	1 068	187	462	12 364
Totaal . . .	2 733 618	822 186	4 461	80 269	201 860	126 178

a) Voor sommige gewesten leveren de thans uitgetrokken sommen meer of minder belangrijke verschillen op met de aanvankelijk gedane opgaven (zie vorig verslag, bijlage Q, kolom 15). Meerendeels is de oorzaak hierin gelegen dat als voor vast aangeslagen gronden ten onrechte bleken te zijn aangemerkt wisselvallig beplante gronden, dan wel omgekeerd. Vandaar dat de opgaven betreffende den aanslag dezer laatste velden (zie kolom 1[illegible] van den onderwerpelijken staat) eene evenredige verhooging of verlaging hebben ondergaan. *In totaal* leveren dus deze wijzigingen geen verschil op. Uit anderen hoofde werd verleden jaar, wat de voor vast aangeslagen gronden betreft, *te min* opgegeven: voor de residentiën Preanger Regentschappen, Tagal en Banjoemas respectievelijk f 10, f 4 552,17 en f 36, te zamen f 4 598,17, en *te veel*: voor de residentiën Samarang en Madioen respectievelijk f 0,25 en f 143,50. Derhalve blijkt nu het *totaal* van den *onzuiveren* aanslag over 1889 niet geweest te zijn f 16 746 483,02, maar f 16 750 937,44

b) Bij het vergelijken van de cijfers, in deze kolom vermeld, met die over 1889 in bijlage Q (kolom 16) van het vorig verslag, moet rekening gehouden worden met de jaarlijksche inkrimping van de rietaanplantingen op hoog gezag met $^1/_{13}$, zoomede met de verwisseling der gronden.

Bestaande onzuivere aanslag. *a)* NB. Betreft de voor vast aangeslagen gronden volgens de gegevens over 1889; zie de kolommen 2 t/m 6.	De voor 1890 op den bestaanden onzuiveren aanslag, bedoeld in kolom 8, toe te passen vrijstellingen of afschrijvingen bedroegen als volgt:					In 1890 was aan landrente werkelijk te heffen:		
	wegens het bezigen van gronden voor de gouvernements-suikercultuur. *b)*	wegens deugdelijk geconstateerd misgewas. *c)*	wegens andere buitengewone en gewichtige redenen.	wegens het onbeplant blijven van voor vast aangeslagen gronden *f)*, zoomede wegens het te niet gaan of de veranderde bestemming van gronden zóó dat zij daardoor zijn komen te behooren tot de uitdrukkelijk van landrente vrijgestelde gronden.	Totaal der verminderingen wegens vrijstellingen of afschrijvingen.	ter zake van de voor vast aangeslagen gronden (de onzuivere aanslag vermeld in kolom 8, verminderd volgens kolom 13).	ter zake van de niet voor vast aangeslagen gronden, bedoeld in kolom 7.	In 't geheel.
8.	9.	10.	11.	12.	13.	14.	15.	16.
f 550 362,66	»	f 28 462,44	»	f 107 793,95	f 136 256,39	f 414 106,27	f 19 046,64	f 433 152,91
6 918,59	»	»	»	340,92	340,92	6 577,67	»	6 577,67
160 596,30^5	»	28 220,32	»	45 055,46	73 275,78	87 320,52^5	6 040,73	93 361,25^5
1 075 520,57	»	19 068,24^5	»	14 387,80^5	33 456,05	1 042 064,52	47 732,82^5	1 089 797,34^5
1 152 061,90	f 3 644,42^5	5 588,91	»	11 501,28^5	20 734,62	1 131 327,28	5 477,10	1 136 804,38
834 761,27	3 185,59	83 494,14^5	»	70 914,73	157 594,46^5	677 166,80^5	583,50	677 750,30^5
403 144,00	1 927,36	40 666,14	»	10 010,03	52 603,53	350 540,47	»	350 540,47
1 070 218,10^5	2 580,00	53 850,01^5	»	18 981,83^5	75 411,85	994 806,25^5	26 231,67	1 021 037,92^5
588 828,55	4 021,58^5	45 264,93	»	13 789,54	63 076,05^5	525 752,49^5	16 485,55	542 238,04^5
810 875,00	220,00	193 241,46	»	52 874,26^5	246 335,72^5	564 539,27^5	»	564 539,27^5
1 932 833,18^5	13 671,00	211 713,88	f *d)* 6 076,24^5	33 368,38	264 829,50^5	1 668 003,68	1 385,81^5	1 669 389,49^5
1 146 055,21	9 617,81	427,48^5	»	2 368,25	12 413,54^5	1 133 641,66^5	5 597,38	1 139 239,04^5
724 821,00	11 163,00	3 074,45	»	39 595,68	53 833,13	670 987,87	10 640,00	681 627,87
1 062 867,00	4 387,48^5	5 374,44^5	»	4 316,26	14 078,19	1 048 788,81	7 959,00	1 056 747,81
829 561,16	670,70	3 617,21	*e)* 3 784,92^5	8 641,14	16 713,97^5	812 847,18^5	19 593,50	832 440,68^5
909 275,00	»	17 396,00	»	5 639,00	23 035,00	886 240,00	21 147,00	907 387,00
613 022,09	»	9 554,91	»	9 607,36	19 162,27	593 859,73	33 573,99	627 433,72
679 096,24	520,77	343 020,49^5	»	24 915,26	368 456,52^5	310 639,71^5	18 429,86	329 069,57^5
1 174 322,00	2 203,00	175 284,25	»	10 321,00	187 808,25	986 513,75	14 550,00	1 001 063,75
757 398,00	»	55 676,29	»	18 501,89	74 178,18	683 219,82	19 839,00	703 058,82
f 16 482 537,74^5	f 57 812,72^5	f 1 522 996,02	f 9 861,17	f 502 924,04	f 1 893 593,95^5	f 14 588 943,79	f 274 313,56	f 14 863 257,35

c) De mislukking van den oogst was het gevolg van ziekten onder het gewas, overstrooming, gebrek aan besproeiingswater, enz. De voorschriften betreffende het verleenen van de hierbedoelde vrijstellingen zijn opgenomen in n°. 3583 van het Bijblad op het Indisch Staatsblad.

d) Deze vrijstelling betrof verscheidene dessa's, waar de bevolking door een schralen oogst en andere oorzaken in armoedige omstandigheden verkeerde.

e) Hieronder f 864,50, zijnde landrente (voor de helft) van drie perdikan-dessa's, die jaarlijks slechts 50 pct. van den aanslag hebben te voldoen. Het overig bedrag, ad f 2 920,42^5, betreft een gedeelte van de landrente van ruim 496 bouws sawahs, welke, wegens gebrek aan bevloeiingswater, met djagong, in plaats van met padi, waren moeten beplant worden.

f) Het onbeplant blijven was veelal toe te schrijven aan watergebrek en onvoldoende werkkrachten.

GEWESTEN.	In 1889 was aan landrente werkelijk te heffen (volgens verbeterde opgaven):			In 1890 viel derhalve meer of minder te heffen dan in 1889.	Bedrag hetwelk door de bevolking op 31 December 1890 nog niet was aangezuiverd.	Bedrag hetwelk door de bevolking aangezuiverd, doch door met de inning belaste personen verduisterd was.	Marktprijs der padi per pikol gedurende 1890	
	ter zake van de voor vast aangeslagen gronden (de onzuivere aanslag, op de voorgaande blz. vermeld in kolom 8, verminderd met de vrijstellingen en afschrijvingen over 1889, vermeld in 't vorig verslag en wel in kolom 20 van bijlage Q.	ter zake van de niet voor vast aangeslagen gronden (zie de, thans voor zooveel noodig verbeterde, opgaven in 't vorig verslag, en wel in kolom 22 van bijlage Q. g)	In 't geheel.				Hoogste.	Laagste.
	17.	18.	19.	20.	21.	22.	23.	24.
Bantam	f 425 779,94^{5}	f 19 445,64	f 445 225,58^{5}	— f 12 072,67^{5}	f 103,51	»	f 4,50	f 0,50
Batavia (alleen het domein Bloeboer) . . .	6 617,44	»	6 617,44	— 39,77	248,09	»	2,65	1,50
Krawang.	103 683,79^{5}	7 032,35	110 716,14^{5}	— 17 354,89	95,75	f 77,25	2,50	1,25
Preanger Regentschappen	1 033 991,67^{5}	51 513,88	1 085 505,55^{5}	+ 4 291,79	884,61^{5}	135,28	3,50	0,50
Cheribon	1 111 881,66	5 477,10	1 117 358,76	+ 19 445,62	137,29	»	3,50	1,00
Tagal	720 295,04^{5}	597,00	720 892,04^{5}	— 43 141,74	3 565,64	»	4,00	1,50
Pekalongan	381 688,75^{5}	»	381 688,75^{5}	— 31 148,28^{5}	»	»	4,00	1,50
Samarang	974 975,29^{5}	34 105,70	1 009 080,99^{5}	+ 11 956,93	0,66	88,00	3,75	1,00
Japara.	557 114,76	15 466,45	572 581,21	— 30 343,16^{5}	415,75	200,25	4,00	1,50
Rembang	743 837,39	»	743 837,39	— 179 298,11^{5}	1 523,05	»	5,00	1,50
Soerabaija	1 835 230,68^{5}	1 385,81^{5}	1 836 616,50	— 167 227,00^{5}	10 103,66	286,00	5,00	1,50
Pasoeroean	1 128 876,25^{5}	5 771,50	1 134 647,75^{5}	+ 4 591,29	2 107,75	325,50	8,00	1,40
Probolinggo.	669 787,11	10 640,00	680 427,11	+ 1 200,76	2 642,16	»	4,00	1,33
Bezoeki	1 048 449,54^{5}	6 042,00	1 054 491,54^{5}	+ 2 256,26^{5}	»	»	6,00	1,50
Banjoemas	798 134,38	3 522,00	801 656,38	+ 30 784,30^{5}	350,69	472,51	6,50	1,00
Bagelen	881 458,00	19 677,00	901 135,00	+ 6 252,00	»	»	5,00	1,10
Kadoe.	551 036,11	34 098,00	585 134,11	+ 42 299,61	1,60	465,96^{5}	3,75	1,75
Madioen	629 916,03	20 030,26	649 946,29	— 320 876,71^{5}	371,82	»	5,50	1,50
Kediri.	1 105 564,00	13 877,00	1 119 441,00	— 118 377,25	382,00	819,70	4,50	1,00
Madura	736 839,79^{5}	19 718,00	756 557,79^{5}	— 53 498,97^{5}	»	»	5,50	1,50
Totaal . . .	f 15 445 157,67	f 268 399,69^{5}	f 15 713 557,36^{5}	— f 850 500,01^{5}	f 22 934,03^{5}	f 2 870,45^{5}	f 8,00	f 0,50

g) Om de in het 1ste lid van noot *a* hiervóór vermelde reden is verleden jaar in de aangehaalde kolom 22:

te weinig opgegeven:

voor Samarang	f	22 013,45
„ Japara		2 331,45
„ Soerabaija		1 385,81^{5}
„ Pasoeroean		4 705,60
„ Probolinggo. . . .		6 609,00
„ Bagelen		586,25
in 't geheel te weinig. .	f	37 631,56^{5}

te veel opgegeven:

voor Bantam	f	80,56
„ Bezoeki		78,00
„ Banjoemas		187,53
in 't geheel te veel . . .	f	346,09
„ „ „ „ weinig . .		37 631,56^{5}
Blijft te weinig . . .	f	37 285,47^{5}

(**5.** 18.)

BIJLAGE **Q.**

(Zie hoofdst. **J**, afd. IV, van het verslag.

OVERZICHT betreffende de door het Gouvernement op Java en Madura en op de Buitenbezittingen IN ERFPACHT afgestane WOESTE GRONDEN, die in 1890 door de ondernemers aanvaard werden, zoomede van die perceelen welke, krachtens minnelijke ontbinding van het erfpachtsrecht, in 1890 door het Gouvernement teruggenomen werden.

I. Aanvaarde perceelen.

Volgnummer.	Regentschap en afdeeling.	Districten.	Namen der perceelen.	Namen der ondernemers.	Uitgestrektheid der perceelen (in bouws van 500 vierk. Rijnl. roeden of van 7096.5 M²).	Datum waarop het erfpachtsrecht is ingegaan. (Waar alleen de datum is vermeld, is de duur van het erfpachtsrecht bepaald op 75 jaren.) a)	Bedrag per bouw 's jaars van de erfpachtsom.	Verdere bijzonderheden.
			JAVA en MADURA.					
			Bantam.					
1	Reg. en afd. Lebak.	Sadjira.	—	C. G. Kolff CLzn.	$36\frac{90.33}{500}$	4 Sept. 1890.	f 1,00	
			Preanger Regentschappen.					
2	Reg. en afd. Bandong.	Bandjaran.	Tandjoeng Pinang.	J. G. en G. J. M. Van Angelbeek.	$535\frac{238}{500}$	19 April 1890.	f 1,00	
3	Id.	Radjamandala.	Friesland of Tjitepoes Lantja.	S. J. Meijer.	$108\frac{41}{500}$	4 Maart 1890 (voor 50 jaren).	1,00	Voor het op de gronden aanwezige houtgewas is (in eens af) aan den lande eene retributie van f 168 te voldoen.
4	Reg. Bandong, afd. Tjitjalengka.	Madjalaija.	Tjikembang.	Rotterdamsche Kinacultuur-Maatschappij „Tjikembang".	$18\frac{410}{500}$	10 Juli 1890.	1,00	Koffieteelt verboden (gouvernementsbesluit van 16 Januari 1890 nº. 7).
5	Id.	Tjipeudjeuh.	Uitbreiding van Argasari.	Amsterdamsche Kinacultuur-Maatschappij.	$65\frac{164}{500}$	15 April 1890 (niet voor de volle 75 jaren).	1,00	Koffieteelt verboden (gouvernementsbesluit van 16 October 1889 nº. 11). Als schadeloosstelling voor eens voor de derving van het vermoedelijk nog te oogsten product van de op 't perceel aanwezige koffieboomen is eene retributie van f 90 bedongen.
6	Reg. en afd. Tjiandjoer.	Djampang Wetan.	Tjitiïs III.	Kinacultuur-Maatschappij Tjitiïs te Batavia.	$64\frac{248.3}{500}$	26 Juni 1890 (niet voor de volle 75 jaren).	1,00	

a) Waar men de bijvoeging vindt „niet voor de volle 75 jaren", wordt daarmede bedoeld dat de erfpacht komt te eindigen te gelijk met die van andere vroeger in het bezit van den aanvrager gekomen perceelen.

Volgnummer.	Regentschap en afdeeling.	Districten.	Namen der perceelen.	Namen der ondernemers.	Uitgestrektheid der perceelen (in bouws van 500 vierk. Rijnl. roeden of van 7096.5 M²).	Datum waarop het erfpachtsrecht is ingegaan. (Waar alleen de datum is vermeld, is de duur van het erfpachtsrecht bepaald op 75 jaren.) *a*)	Bedrag per bouw 's jaars van de erfpachtsom.	Verdere bijzonderheden.
7	Reg. en afd. Tjiandjoer.	Djampang Wetan.	Tjiodeng.	G. Th. Ingram.	$539\frac{405.9}{500}$	25 Oct. 1890.	f 1,00	
8	Reg. Tjiandjoer, afd. Soekaboemi.	Goenoeng Parang.	Slabintanah (uitbreiding van Soekosari).	H. M. Leroux.	$19\frac{415.2}{500}$	2 Oct. 1890 (niet voor de volle 75 jaren).	1,50	Koffieretributie f 3; houtretribu f 389.50.
9	Id.	Id.	Perbawati.	G. C. T. W. Mundt.	$184\frac{228.35}{500}$	1 April 1890.	1,50	Koffieteelt verboden (gouvern mentsbesluit van 12 October 18 nº. 6). Koffieretributie f 90.
10—14	Id.	Id.	Uitbreiding van Wanasari.	Lie Bian Seng.	$1\frac{340}{500}$ $\frac{333.7}{500}$ $\frac{244.9}{500}$ $1\frac{108.4}{500}$ $7\frac{254.7}{500}$	27 Jan. 1890 (niet voor de volle 75 jaren).	1,50	Koffieretributie f 60.
15	Id.	Tjiheulang.	Bintang.	J. Faes.	$31\frac{148.56}{500}$	5 Juni 1890.	0,50	
16	Reg. en afd. Soemedang.	Tandjoengsari.	Uitbreiding van Tjidjeroek.	Cultuurmaatschappij Tjidjeroek.	$19\frac{343}{500}$	29 Maart 1890 (niet voor de volle 75 jaren).	1,00	Koffieteelt verboden (gouvern mentsbesluit van 16 Novemb 1889 nº. 4).
17	Reg. Soekapoera, afd. Soekapoera-Kollot.	Batoewangi.	Tjiharoes II.	Preanger Koffiecultuur-Maatschappij Tjiharoes Rahajoe.	$33\frac{93}{500}$	27 Sept. 1890 (niet voor de volle 75 jaren).	2,50	
			Samarang.					
18	Afd. Ambarawa.	Oenarang.	Pringkoeroeng.	M. P. Voûte.	$95\frac{218.59}{500}$	25 Febr. 1890.	f 0,25	
19	Reg. en afd. Kendal.	Selokaton.	Pringwedoes.	C. B. Versteegh.	$36\frac{154.9}{500}$	4 Maart 1890 (niet voor de volle 75 jaren).	1,00	
			Japara.					
20—22	Reg. en afd. Japara.	Majong.	Kalinjamat.	Wees- en boedelkamer te Samarang, als beheerdster van den desolaten boedel van wijlen RADEN ADIPATI ARIO TJIKROSOMO.	$373\frac{463}{500}$ $391\frac{24}{500}$ $392\frac{67}{500}$	5 April 1890.	f 1,00	Deze perceelen maakten deel ui van het vroeger onder de pa ticuliere landen gerekende com plex gronden, bekend onder de naam van Kalinjamat; zij werde alsnog in erfpacht afgestaan to regeling van den onzeker rechtstoestand van gemeld lan (verg. het verslag van 1889 bl 97).
			Soerabaija.					
23	Reg. en afd. Modjokerto.	Djaboeng.	Pengadjaran (Penawangan).	J. G. C. Bouman.	$90\frac{145}{500}$	18 Febr. 1890.	f 1,50	
			Pasoeroean.					
24	Reg. en afd. Malang.	Toeren.	Petoeng Hardjo (of Balee Hardjo) (uitbreiding van Soember Gentong).	C. J. Koch.	$126\frac{387}{500}$	27 Febr. 1890 (niet voor de volle 75 jaren).	f 1,50	

Volgnummer.	Regentschap en afdeeling.	Districten.	Namen der perceelen.	Namen der ondernemers.	Uitgestrektheid der perceelen (in bouws van 500 vierk. Rijnl. roeden of van 7096.5 M²).	Datum waarop het erfpachtsrecht is ingegaan. (Waar alleen de datum is vermeld, is de duur van het erfpachtsrecht bepaald op 75 jaren.) a)	Bedrag per bouw 's jaars van de erfpachtsom.	Verdere bijzonderheden.
25	Reg. en afd. Malang.	Toeren.	Soember Gentong A (uitbreiding van Soemberkerto).	C. J. Koch.	$13\frac{431}{500}$	27 Febr. 1890 (niet voor de volle 75 jaren).	f 1,50	
26	Id.	Id.	Kaliklepoe.	Id.	$289\frac{156}{500}$	10 Juli 1890.	2,00	
27	Id.	Id.	PagerGoenoeng.	Id.	$529\frac{46}{500}$	Id.	1,50	Koffieretributie f 360.
28	Id.	Id.	Klakah.	Id.	$271\frac{468}{500}$	Id.	1,50	
29	Id.	Id.	Soemberbokor A.	Id.	$488\frac{331.78}{500}$	27 Febr. 1890.	1,50	Idem f 210.
30	Id.	Id.	Soemberbokor B.	Id.	$447\frac{89.9}{500}$	Id.	1,50	
31	Id.	Id.	Modjosari.	Gebr. Van Delden.	$305\frac{434.5}{500}$	9 Jan. 1890.	1,25	
32	Id.	Id.	Soembersat.	C. G. Lagerweij.	$110\frac{394}{500}$	30 Jan. 1890.	2,50	Idem f 960.
33	Id.	Gondanglegi.	Uitbreiding van Soemberperkoel en Soember Gesing.	J. Leegstra.	$175\frac{339}{500}$	18 Febr. 1890 (niet voor de volle 75 jaren).	1,00	
			Probolinggo.					
34	Reg. Probolinggo, afd. Loemadjang.	Tempeh.	Goenoeng Toenggangan I.	Amsterdamsche Koffiecultuur-Maatschappij.	$46\frac{350}{500}$	7 Aug. 1890.	f 2,00	
35	Id.	Id.	Goenoeng Toenggangan II.	Id.	$19\frac{350}{500}$	27 Aug. 1890.	2,00	
36	Id.	Id.	Besoek Keboean.	J. H. Groskamp.	$209\frac{171}{500}$	1 Febr. 1890.	2,50	
37	Id.	Id.	Soemberkerep I.	G. Lebret.	$273\frac{159}{500}$	13 Maart 1890.	2,50	
38	Id.	Id.	SoemberkerepII.	Id.	$221\frac{195}{500}$	Id.	2,50	
			Bezoeki.					
39	Reg. Bondowosso, afd. Djember.	Djember.	Dantji.	A. J. Van Delden.	$58\frac{465}{500}$	16 Sept. 1890.	f 2,50	
40	Id.	Id.	Tjoerah Nongko.	Id.	$119\frac{79}{500}$	Id.	2,50	
			Madioen.					
41	Reg. en afd. Ngawi.	Sinee.	Boelah-pandeh.	D. P. Portier.	$118\frac{487}{500}$	14 Nov. 1890.	f 1,00	Houtretributie f 2642.50, te voldoen in twee halfjaarlijksche termijnen.
42	Id.	Id.	Ngemboeng.	C. W. Persijn	$48\frac{350}{500}$	31 Maart 1890.	1,00	
43	Reg. en afd. Magettan.	Balepandjang.	Germania.	R. E. M. Stenzel.	$16\frac{181}{500}$	18 Febr. 1890 (voor 30 jaren).	1,00	Koffieteelt verboden (gouvernementsbesluit dd. 19 Januari 1890 n°. 19).

Volgnummer.	Regentschap en afdeeling.	Districten.	Namen der perceelen.	Namen der ondernemers.	Uitgestrektheid der perceelen (in bouws van 500 vierk. Rijnl. roeden of van 7096.5 M²).	Datum waarop het erfpachtsrecht is ingegaan. (Waar alleen de datum is vermeld, is de duur van het erfpachtsrecht bepaald op 75 jaren.) *a*)	Bedrag per bouw 's jaars van de erfpachtsom.	Verdere bijzonderheden.
			Kediri.					
44	Reg. en afd. Kediri.	Djambean.	Margo-moelio I (uitbreiding van Soegihwaras I).	Mr. B. K. W. A. Baron Sloet van Hagensdorp.	$401\frac{14}{500}$	31 Juli 1890 (niet voor de volle 75 jaren).	f 2,00	
45	Id.	Id.	Margo Moelio II.	Id.	$83\frac{359}{500}$	Id.	2,00	
46	Id.	Id.	Koendjang Koendjang II (uitbreiding van Koendjang Koendjang).	A. W. De Rijk.	$35\frac{354}{500}$	18 Aug. 1890 (niet voor de volle 75 jaren).	2,00	
47	Id.	Id.	Kalitjangkring.	C. E. Douwes Dekker.	$381\frac{108}{500}$	18 Mei 1890.	1,50	
48	Id.	Id.	Berni III (uitbreiding van Berni).	Th. Smits.	$125\frac{369}{500}$	26 Sept. 1890 (niet voor de volle 75 jaren).	2,50	
49/50	Id.	Id.	Uitbreiding van Pandantojo.	Naamlooze vennootschap „Pandantojo" te Gorssel.	$95\frac{9}{500}$ $67\frac{31}{500}$	6 Maart 1890 (niet voor de volle 75 jaren).	2,50	
51	Id.	Id.	Metengan (id.).	Id.	$18\frac{251}{500}$	Id. (id.).	2,50	
52	Id.	Id.	Ngantjar (id.).	Id.	$126\frac{228}{500}$	Id. (id.).	2,50	
53	Id.	Id.	Boemiredjo.	W. C. M. Versteegh.	$202\frac{205}{500}$	9 Jan. 1890.	2,00	
54	Id.	Id.	Koendjang.	A. W. De Rijk.	$499\frac{398}{500}$	3 Maart 1890.	2,00	
55	Id.	Id.	Bedali IV (uitbreiding).	Naamlooze vennootschap „Bedali".	$189\frac{413}{500}$	10 Febr. 1890 (niet voor de volle 75 jaren).	2,00	
56	Id.	Id.	Soemberpoetjoeng I.	G. P. Balkstra.	$519\frac{290}{500}$	27 Febr. 1890.	2,00	Houtretributie f 15.
57	Id.	Id.	Sèsèk III (uitbreiding).	C. J. F. Brest van Kempen.	$271\frac{356}{500}$	9 Jan. 1890 (niet voor de volle 75 jaren).	2,00	
58	Id.	Id.	Tawang II (uitbreiding).	J. F. Haase.	$15\frac{483}{500}$	13 Jan. 1890 (niet voor de volle 75 jaren).	2,50	
59	Id.	Id.	Djadjar.	Id.	$99\frac{236}{500}$	13 Jan. 1890.	2,50	
60	Id.	Id.	Alasdoewit (uitbreiding).	H. W. Van Dalfsen.	$318\frac{22}{500}$	13 Maart 1890 (niet voor de volle 75 jaren).	1,75	
61	Id.	Id.	Galoean.	Id.	$318\frac{381}{500}$	13 Maart 1890.	1,00	
62	Id.	Soekoredjo.	Nobo IV (uitbreiding).	Fraser Eaton & C°.	$202\frac{155}{500}$	9 Jan. 1890 (niet voor de volle 75 jaren).	1,50	
63	Id.	Id.	Kebondoeren III (uitbreiding van Kebondoeren).	L. M. Tijl Jr.	$44\frac{307}{500}$	27 Nov. 1890 (niet voor de volle 75 jaren).	2,00	
64	Id.	Id.	Dinojo I.	D. Birnie.	$294\frac{333}{500}$	18 Oct. 1890.	2,00	Koffieretributie f 150.
65	Id.	Id.	Dinojo II.	Id.	$278\frac{104}{500}$	Id.	2,00	

Volgnummer.	Regentschap en afdeeling.	Districten.	Namen der perceelen.	Namen der ondernemers.	Uitgestrektheid der perceelen (in bouws van 500 vierk. Rijnl. roeden of van 7096.5 M²).	Datum waarop het erfpachtsrecht is ingegaan. (Waar alleen de datum is vermeld, is de duur van het erfpachtsrecht bepaald op 75 jaren.) *a*)	Bedrag per bouw 's jaars van de erfpachtsom.	Verdere bijzonderheden.
66	Reg. en afd. Kediri.	Soekoredjo.	Karang Dinojo III (uitbreiding).	D. Birnie.	$61\frac{494}{500}$	15 Nov. 1890 (niet voor de volle 75 jaren).	f 2,00	Koffieretributie f 120.
67	Id.	Id.	Poendjoel.	A. W. De Rijk.	$283\frac{253}{500}$	27 Aug. 1890.	1,00	
68	Id.	Id.	Ngrangkah I.	F. Gierlings.	$506\frac{350}{500}$	4 Aug. 1890.	1,50	
69	Id.	Id.	Ngrangkah II.	Id.	$131\frac{335}{500}$	Id.	1,50	
70	Id.	Id.	Ngrangkah III.	Id.	$89\frac{240}{500}$	Id.	1,00	
71	Id.	Id.	Bandoelan III (uitbreiding).	B. D. Van Rietschoten.	$534\frac{146}{500}$	6 Nov. 1890 (niet voor de volle 75 jaren).	1,00	
72	Id.	Id.	Kawedoesan IV (uitbreiding).	Tan Kwat Hien.	$142\frac{63}{500}$	21 Juli 1890 (niet voor de volle 75 jaren).	2,00	
73	Id.	Id.	Damarwoelan I.	J. A. H. Kluit.	$466\frac{59}{500}$	24 Juni 1890.	1,00	
74	Id.	Id.	Damarwoelan II.	Id.	$310\frac{274}{500}$	Id.	1,00	
75	Id.	Id.	Kepoeng IV (uitbreiding).	Erven wed. J. Van Nelle te Rotterdam.	$9\frac{271}{500}$	12 Sept. 1890 (niet voor de volle 75 jaren).	2,50	
76	Id.	Id.	Kebondoeren IV (uitbreiding).	L. M. Tijl Jr.	$20\frac{414}{500}$	27 Nov. 1890 (niet voor de volle 75 jaren).	2,00	
77	Id.	Id.	Kalasan I.	Id.	$334\frac{5}{500}$	27 Jan. 1890.	2,00	
78	Id.	Id.	Boloredjo II (uitbreiding).	Han Liang Gwan.	$82\frac{267}{500}$	27 Aug. 1890 (niet voor de volle 75 jaren).	1,00	
79	Reg. en afd. Ngrowo.	Ngoenoet.	Soemberagoeng	Tan Khik Kwan	$44\frac{74}{500}$	17 April 1890.	1,00	
80	Reg. en afd. Blitar.	Wlingi.	Bintang II (uitbreiding).	W. De Rooij.	$366\frac{266}{500}$	19 Aug. 1890.	1,50	
81	Id.	Id.	Goenoeng Soegih.	F. Van Heel.	$401\frac{275}{500}$	29 Mei 1890.	1,50	
82	Id.	Id.	Kalikebo.	Maatschappij tot exploitatie van het land „Kalikebo".	$398\frac{218}{500}$	29 Dec. 1890.	1,00	
83	Id.	Id.	Djoewok Krisik.	G. F. A. Calati.	$143\frac{380}{500}$	27 Maart 1890.	2,50	
84	Id.	Id.	Wonoredjo II (uitbreiding).	O. M. Van den Dungen.	$218\frac{82}{500}$	6 Maart 1890 (niet voor de volle 75 jaren).	1,00	
85	Id.	Srengat.	Kalitjilik IV (uitbreiding).	B. D. Van Rietschoten.	$53\frac{309}{500}$	6 Nov. 1890 (niet voor de volle 75 jaren).	2,00	

BUITENBEZITTINGEN.

Sumatra's Westkust.

1	Afd. Priaman, (Padangsche Benedenlanden).	Oeloekan.	Anei.	A. Th. Gossiaux.	$169\frac{20}{500}$	11 Sept. 1890.	f 10,50	

Volgnummer.	Regentschap en afdeeling.	Districten.	Namen der perceelen.	Namen der ondernemers.	Uitgestrektheid der perceelen (in bouws van 500 vierk. Rijnl. roeden of van 7096.5 M².).	Datum waarop het erfpachtsrecht is ingegaan. (Waar alleen de datum is vermeld, is de duur van het erfpachtsrecht bepaald op 75 jaren.) a)	Bedrag per bouw 's jaars van de erfpachtsom.	Verdere bijzonderheden.
			Palembang.					
II	Iliran en Banjoe-asin.	—	Eilandje Boe-soeng.	Goei Tiang Mo.	$1\frac{104}{500}$	12 Febr. 1890.	f 0,25	
III	Id.	—	Eilandje Ajam Ajam.	Id.	$5\frac{281}{500}$	Id.	0,25	
IV	Id.	—	Eilandje Men-gris.	Id.	$44\frac{387}{500}$	Id.	0,25	
V	Id.	Marga Koe-boe Toeng-kal.	Toengkal.	Toengkal (Suma-tra) Tabakmaat-schappij.	$4252\frac{51}{500}$	18 Juli 1890.	0,25	
VI	Id.	—	Batang Leko.	C. C. Lau.	$15319\frac{201}{500}$	5 April 1890.	0,25	
VII	Id.	—	Tanah Petay.	G. Krul.	$5047\frac{431}{500}$	18 Juli 1890.	0,25	
VIII	Moesi Ilir.	Marga Poen-doeng.	Babat.	M. Schutte.	$12107\frac{345}{500}$	26 Juli 1890.	0,20	Houtretributie f 10 000, te voldoen in vijf gelijke jaarlijksche termijnen, aanvangende met het eerste jaar der erfpacht.
IX	Id.	Marga Man-tri Malajoe.	Seneng Ati.	H. Muller Szn.	$547\frac{247}{500}$	6 Aug. 1890.	0,20	
X	Id.	—	Auer Doeri.	C. C. Lau.	$62\frac{229.5}{500}$	7 Nov. 1890.	0,50	
			Oostkust van Sumatra.					
XI	Afd. Bengkalis.	Onderafd. Bengkalis.	—	M. Schutte.	$2234\frac{327}{500}$	25 Febr. 1890.	f 0,50	
			Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo.					
XII	Amoenthai.	Balangan.	Pandam.	J. en W. F. Sa-lomonson.	7467	1 Oct. 1890.	f 0,25	
			Menado.					
—	Menado.	Kakaskassen en Bantik.	Uitbreiding van Tanaw.	Naamlooze vennootschap tot exploitatie van het land „Tanaw".	11	17 Dec. 1889 (niet voor de volle 75 jaren).	f 1,00	Van de reeds in 1889 plaats gehad hebbende inschrijving dezer perceelen werd te Batavia eerst kennis ontvangen na de afsluiting der opgaven over dat jaar. Vandaar dat zij niet werden genoemd in bijlage R van 't vorig verslag.
—	Id.	Id.	Id.	Id.	$0\frac{469.1}{500}$	Id.	1,00	

II. Perceelen die, krachtens minnelijke ontbinding van het erfpachtsrecht, in hun geheel of ten deele aan het Gouvernement teruggeleverd werden.

A. In 1890 in hun geheel aan den lande teruggeleverde perceelen.

Volgnummer.	Regentschap en afdeeling.	Districten.	Namen der perceelen.	Namen der ondernemers.	Uitgestrektheid der perceelen (in bouws van 500 vierk. Rijnl. roeden of van 7096.5 M²).	Datum waarop het erfpachtsrecht is ingegaan.	Bedrag per bouw 's jaars van de erfpachtsom.	Datum der gerechtelijke akte waarbij de erfpacht ontbonden werd.	Datum en nummer van het gouvernementsbesluit waarbij van de terugneming van het perceel aanteekening is gehouden.	*Aanmerkingen.*
	Preanger Regentschappen.									
1	Reg. Bandong, afd. Tjitjalengka.	Madjalaja.	Goenoeng Kentjana.	H. J. Roelofs.	$242\frac{186}{500}$	6 Jan. 1886	f 5,00	14 Aug. 1890	6 Oct. 1890 n°. 1.	
2	Reg. en afd. Tjiandjoer.	Djampang Wetan.	Tjiwangi II.	Ch. P. Hall.	$407\frac{368}{500}$	25 Sept. 1879	3,50	24 Sept. 1890	16 Nov. 1890 n°. 18.	
3	Reg. Tjiandjoer, afd. Soekaboemi.	Djampang Tengah.	Tjimerang.	Danoeredja.	$543\frac{324}{500}$	25 Juni 1882	3,00	14 Oct. 1890	17 Dec. 1890 n°. 22.	
4	Reg. Soekapoera, afd. Soekapoera Kollot.	Batoewangi.	Kinalaja I.	H. G. Vaupel.	$123\frac{79}{500}$	11 April 1884	5,00	31 Dec. 1890	26 Jan. 1891 n°. 28.	
5	Id.	Id.	Kinalaja II.	Id.	$202\frac{458}{500}$	6 Maart 1885	5,00	Id.	26 Jan. 1891 n°. 4.	
	Pekalongan.									
6	Reg. en afd. Pekalongan.	Sawangan.	Simego (Karang Mego).	W. J. C. Veenstra.	$153\frac{16}{500}$	6 Jan. 1881	f 2,50	30 Dec. 1890	13 Febr. 1891 n°. 24.	
7	Id.	Id.	Goemelem.	Id.	$76\frac{58}{500}$	Id.	2,50	Id.	Id.	
8	Reg. en afd. Batang.	Soebah.	Ketangan.	J. G. Boon.	$236\frac{365}{500}$	7 Dec. 1874	3,10	24 Dec. 1890	14 Febr. 1891 n°. 22.	
	Soerabaija.									
9	Reg. en afd. Modjokerto.	Djaboeng.	Toekoem.	Jhr. Mr. B. Ph. de Beaufort en A. L. Bennink Janssonius.	$274\frac{116.9}{500}$	19 Aug. 1884	f 6,00	10 Juni 1890	2 Oct. 1890 n°. 20.	
	Pasoeroean.									
10	Reg. en afd. Malang.	Gondanglegi.	Koetoegan.	J. F. Brandon.	$487\frac{141}{500}$	25 Juli 1882	f 5,00	6 Febr. 1890	4 Sept. 1890 n°. 21.	
	Probolinggo.									
11	Reg. Probolinggo, afd. Loemadjang.	Kandangan.	Alaspetoeng II.	Firma Fraser Eaton & Co. en A. E. Mac Neill.	$181\frac{428}{500}$	24 Nov. 1879	f 6,00	16 Aug. 1890	10 Oct. 1890 n°. 56.	
	Madioen.									
12	Reg. en afd. Ponorogo.	Poeloeng.	Kalitjatjoer.	A. Stoll.	$250\frac{6}{500}$	17 Jan. 1883	f 2,00	24 Dec. 1890	16 Jan. 1891 n°. 21.	

B. In 1890 aan den lande teruggeleverde gedeelten van perceelen.

Volgnummer.	Regentschap en afdeeling.	Districten.	Namen der perceelen.	Namen der ondernemers.	Uitgestrektheid der perceelen (in bouws van 500 vierk. Rijnl. roeden of van 7096.5 M²).	Datum waarop het erfpachtsrecht is ingegaan.	Bedrag per bouw 's jaars van de erfpachtsom.	Datum der gerechtelijke akte waarbij de erfpacht ontbonden werd.	Datum en nummer van het gouvernementsbesluit waarbij van de terugneming van het perceel aanteekening is gehouden.	*Aanmerkingen.*
			Preanger Regentschappen.							
I	Reg. Soekapoera, afd. Soekapoera Kollot.	Batoewangi.	Tjiharoes	J. G. der Kinderen Tzn.	$67\frac{136.7}{500}$	29 Aug. 1880	f 5,00	21 Juni 1890	6 Aug. 1890 n°. 20.	De grootte van het perceel bedraagt thans nog 25 429/500 bouws.
			Cheribon.							
b) —	Madjalengka.	Telaga.	Tjarennang.	Erven Baud.	$71\frac{453}{500}$	1 Jan. 1881	f 3,90	8 April 1890	24 Juni 1890 n°. 48.	Als voren nog 2 434/500 bouws.
b) —	Id.	Id.	Id.	Id.	$1\frac{305}{500}$	Id.	3,90	Id.	Id.	
			Pasoeroean.							
II	Pasoeroean.	Tengger.	Pawonsewoe.	Mangonan-Djero-maatschappij te Soerabaija.	$265\frac{232}{500}$	18 Aug. 1880	f 5,00	8 Jan. 1890	17 Mei 1890 n°. 20.	Als voren nog 14 61/500 bouws.

b) Deze perceelen zijn niet, zooals de andere, altijd in erfpacht bezeten geweest, maar maakten (vóór 1881) deel uit van in huur afgestane perceelen.

(5. 19.)

BIJLAGE R.

(Zie hoofdst. J, afd. IV, van het verslag.)

OVERZICHT betreffende de in erfpacht aangevraagde gronden op Java en Madura en de Buitenbezittingen, die gedurende 1890 aan de aanvragers geweigerd werden.

Volgnummer.	Regentschappen.	Districten.	Geschatte uitgestrektheid (in bouws).	Door wien en wanneer aangevraagd.	Datum en nummer der afwijzende beschikking.	Redenen van de afwijzing.
			JAVA EN MADURA.			
			Bantam.			
1	Serang	Serang	*a*) Eilandjes Doewa-Besar en Doewa-Ketjil	D. J. P. Ripassa 22 Oct. 1889	10 Jan. 1890 n°. 36	De uitgifte zou in strijd zijn met de belangen der inlandsche bevolking, die een deel der gronden in gebruik genomen en ontgonnen had, en overigens nog in andere opzichten van de in erfpacht gevraagde eilandjes partij trok.
2	Tjiringin	(niet opgegeven)	30 000	J. Händel 17 Aug. 1889	24 Aug. 1890 n°. 20	Den adressant is te kennen gegeven, dat hij op zijn verzoek kan terugkomen, zoodra de gronden door hem op het terrein duidelijk zouden zijn aangewezen overeenkomstig het bepaalde bij § 1 van letter B der voorschriften omtrent de wijze van uitvoering der bepalingen op de uitgifte van woeste gronden in erfpacht, opgenomen in Indisch Staatsblad 1872 n°. 237 *b*.
			Krawang.			
3	Krawang	Sindangkasih.	104	Tjio Na Tjiouw 14 Sept. 1890	5 Dec. 1890 n°. 15	De aangevraagde gronden behooren gereserveerd te blijven voor de uitbreiding van den landbouw der bevolking en voor weideplaats van haar vee.
			Preanger Regentschappen.			
4	Bandong	Oedjoeng Broeng Wetan	125	E. D. G. Van Lennep en Mr. J. P. Metman 21 Juli 1889	7 Juli 1890 n°. 1	Het op de gronden voorkomende bosch dient met 't oog op klimatologische belangen behouden te blijven.
5	Id.	Radjamandala	150	J. G. Der Kinderen Tzn. 3 April 1888	14 Nov. 1890 n°. 16	Het op de gronden voorkomende wildhoutbosch is onder geregeld beheer gebracht.
6	Id.	Bandjaran	500	J. Van Gogh 27 Juni 1889	3 Maart 1890 n°. 1	Als bij n°. 5.
7	Id.	Id.	150	G. C. Brunting 18 Oct. 1889	19 April 1890 n°. 25	De aangevraagde gronden behooren gereserveerd te blijven voor de vrijwillige koffieaanplantingen der bevolking.

a) De uitgestrektheid dezer eilandjes is niet opgegeven.

$^{16}/_{10}$

Volgnummer.	Regentschappen.	Districten.	Geschatte uitgestrektheid (in bouws).	Door wien en wanneer aangevraagd.	Datum en nummer der afwijzende beschikking.	Redenen van de afwijzing.
8	Bandong	Tjipeudjeuh	56	H. W. J. Voermans 3 April 1890	7 Sept. 1890 n°. 29	De aangevraagde gronden, deel uitmakende van het in 1889 door den lande terug ontvangen erfpachtsperceel Sariredjo, zijn getrokken bij de onder geregeld beheer gebrachte wilhoutbosschen.
9	Id.	Madjalaija	262	Sech Abdulrachman bin Abdullah Hassan 10 Jan. 1890	24 Aug. 1890 n°. 22	Het op dit perceel (het in 1889 door den lande teruggenomen erfpachtsperceel Tegalpadoeng II) voorkomende bosch dient in 't belang van de irrigatie behouden te blijven.
10	Tjiandjoer	Tjikondang	200 100	A. A. G. E. Van Polanen Petel en de Naamlooze vennootschap Kinacultuur-Maatschappij te Batavia 5 Juli 1890	12 Aug. 1890 n°. 44	Als bij n°. 5.
11	Id.	Pesser	40	A. Blanchemanche 24 Aug. 1890	5 Dec. 1890 n°. 13	De gronden moeten beschikbaar blijven voor de uitbreiding van den eigen landbouw der bevolking.
12	Id.	Tjitjoeroeg	250	A. Massink 29 Juli 1889	3 April 1890 n°. 2	Het op dit perceel aanwezige wildhoutbosch dient in het algemeen belang behouden te blijven.
13	Id.	Id.	60	Id. 24 April 1890	9 Aug. 1890 n°. 28	Als bij n°. 11.
14	Id.	Id.	500	J. C. Heijnis 21 Mei 1890	12 Aug. 1890 n°. 46	Als bij n°. 5.
15	Id.	Id.	2 × 500	A. Massink 22 Mei 1890	12 Aug. 1890 n°. 47	Idem.
16	Id.	Plaboean	100	R. L. Bergmans 17 Sept. 1889	4 April 1890 n°. 8	Als bij n°. 3.
17	Id.	Id.	500	J. Van Hengst 22 Mei 1890	12 Dec. 1890 n°. 23	Als bij n°. 5.
18	Id.	Djampang Tengah	338	J. Th. Hamaker 24 Juli 1890	26 Aug. 1890 n°. 45	Het perceel, bekend onder den naam van Menggala, was reeds in 1883 door een ander in erfpacht verkregen, te wiens name het nog stond ingeschreven.
19	Id.	Tjimahi	75	Sech Bakram bin Aboed bin Soengkar 16 Oct. 1889	4 Maart 1890 n°. 31	Als bij n°. 3.
20	Soekapoera	Batoewangi	150	D. A. J. Kessler 25 Juni 1889	23 Febr. 1890 n°. 8	Het op het perceel voorkomende bosch dient in het belang van regenval en irrigatie behouden te blijven.
21	Id.	Id.	30	Id. 14 Oct. 1889	30 Juli 1890 n°. 22	Als bij n°. 5.
22	Id.	Negara	8640	H. Revius 17 Maart 1889	26 Maart 1890 n°. 8	Als bij n°. 2.
			Tagal.			
23	Brebes	Boemiaijoe	75	A. Borgen 28 April 1890	14 Aug. 1890 n°. 12	Als bij n°. 3.

Volg-num-mer.	Regent-schappen.	Districten.	Geschatte uitge-strektheid (in bouws).	Door wien en wanneer aangevraagd.	Datum en nummer der afwijzende beschikking.	Redenen van de afwijzing.
			Pekalongan.			
24	n g	Bandar Sidaijoe	51	D. Krieger 20 Juni 1889	14 April 1890 n°. 36	Als bij n°. 11.
25	Id.	Id.	71	A. L. F. Van Krieken 23 Juni 1889	12 Jan. 1890 n°. 19	De aangevraagde gronden voorzien in de behoefte der bevolking aan alang-alang en zijn noodig voor de uitbreiding van den inlandschen landbouw. De inwilliging van het verzoek zou derhalve in strijd zijn met de belangen der bevolking.
26	Id.	Id.	7	G. C. De Burlet 12 Juli 1889	20 Sept. 1890 n°. 25	De gronden waren reeds aan een anderen aanvrager toegezegd.
27	Id.	Soebah	150	R. Doelitzsch 7 Aug. 1889	29 Jan. 1890 n°. 30	Als bij n°. 3.
			Samarang.			
28	Afd. Ambarawa	Oenarang	50	M. P. Voûte 21 Sept. 1889	16 Febr. 1890 n°. 16	De aangevraagde gronden, die als weideplaats dienen en voorzien in de behoefte aan brandhout van de inlandsche bevolking, dienen ook voor de uitbreiding van haren landbouw behouden te blijven.
29	Salatiga	Salatiga	121 56	Th. Werleman 5 Nov. 1889	18 Maart 1890 n°. 61	De aanvrage betrof de in 1889 aan het Gouvernement teruggekeerde erfpachtsperceelen Moedjo en Kedaijon, welker wederuitgifte niet wenschelijk werd geacht, aangezien de gronden nader bleken gereserveerd te moeten blijven ter uitbreiding van den landbouw der inlandsche bevolking.
30	Demak	Manggar	60	H. Herder 18 Maart 1890	16 Sept. 1890 n°. 41	Het perceel is grootendeels met djatihout begroeid.
			Japara.			
31	Joana	Mergotoehoe	347	Ch. L. Reijgers 12 Juli 1890	22 Aug. 1890 n°. 12	Als bij n°. 3.
			Soerabaija.			
32	Modjokerto	Djaboeng	500	A. W. De Rijk 19 Oct. 1889	3 Jan. 1890 n°. 17	De gronden, gelegen in eene bij Koninklijk besluit voor de instandhouding der gouvernementskoffiecultuur gereserveerde streek, vielen in de termen om voor die cultuur beschikbaar te worden gehouden.
33	Id.	Id.	280	Id. 5 Febr. 1890	30 April 1890 n°. 9	Als bij n°. 4.
34	Id.	Id.	500	Id. 25 Febr. 1890	4 April 1890 n°. 5	De gronden waren reeds in 1889 (gouvernementsbesluit dd. 1 December 1889 n°. 8) aan denzelfden aanvrager geweigerd. Bij die afwijzende beschikking werd volhard.
35/37	Id.	Id.	3 × 500	F. Voorneman 8 en 15 April 1890	16 Sept. 1890 n°. 45	Als bij n°. 5.
38	Id.	Id.	500	W. L. Mac Neill 7 Juli 1890	11 Nov. 1890 n°. 18	De gronden behooren beschikbaar te blijven, deels voor de verplichte koffie-bijplantingen, deels voor de uitbreiding der vrijwillige koffieteelt van de bevolking.

Volg-nummer.	Regentschappen.	Districten.	Geschatte uitgestrektheid (in bouws).	Door wien en wanneer aangevraagd.	Datum en nummer der afwijzende beschikking.	Redenen van de afwijzing.
39	Modjokerto	Djaboeng	500	W. W. Pasteur 21 Juli 1890	10 Nov. 1890 n°. 22	Als bij n°. 5.
40/41	Id.	Id.	2 × 500	J. Vreede 23 Juli 1890	23 Sept. 1890 n°. 44	Idem.
42	Id.	Id.	250	H. Van Groll 13 Oct. 1890	5 Dec. 1890 n°. 12	De gronden behooren gereserveerd te blijven voor de instandhouding der gouvernementskoffiecultuur.
			Pasoeroean.			
43	Bangil	Poerworedjo	125	Internationale Crediet- en Handelsvereeniging »Rotterdam" 19 Dec. 1889	1 Sept. 1890 n°. 4	Op eene vroegere aanvrage van dezelfde vennootschap was afwijzend beschikt bij besluit dd. 15 Juli 1889 n°. 3, uit overweging dat de gronden gereserveerd dienden te blijven voor de gouvernementskoffiecultuur. Thans werd het verzoek afgewezen omdat het Gouvernement het terrein te eeniger tijd nog voor andere doeleinden dacht noodig te hebben.
44	Id.	Id.	500	R. Mac Gillavry 28 April 1890	17 Oct. 1890 n°. 14	Als bij n°. 7.
45	Id.	Id.	500	Internationale Crediet- en Handelsvereeniging »Rotterdam" 13 Mei 1890	6 Aug. 1890 n°. 28	Als bij n°. 38.
46	Malang	Malang	39	P. L. H. Stennekes 17 Dec. 1887	25 Maart 1890 n°. 47	Als bij n°. 32.
47	Id.	Ngantang	800	J. E. Wiederhold 14 Dec. 1889	22 Jan. 1890 n°. 14	Idem.
48	Id.	Id.	1300	E. M. Tol en W. W. Van Epen 13 Jan. 1890	24 Febr. 1890 n°. 21	Als bij n°. 7.
49	Id.	Toeren	75	C. Zweerus . . Nov. 1889	7 Juli 1890 n°. 15	De gronden dienen gereserveerd te blijven zoowel voor de uitbreiding van de vrijwillige koffieaanplantingen der bevolking als voor de teelt van voedingsmiddelen.
50/51	Id.	Id.	800 (2 perc.)	Gebr. Van Delden 10 Nov. 1889	13 Juli 1890 n°. 21	Als bij n°. 42.
52	Id.	Id.	300	C. M. A. De Rijk 11 Nov. 1889	17 Oct. 1890 n°. 15	De gronden waren reeds in 1889 (gouvernementsbesluit dd. 4 November 1889 n°. 10) aan denzelfden aanvrager geweigerd. Bij deze afwijzende beschikking werd volhard.
53	Id.	Id.	500	F. H. Neumann 9 Dec. 1889	4 Juni 1890 n°. 6	Als bij n°. 5.
54	Id.	Id.	500	H. J. W. C. Jonkers 17 Dec. 1889	21 Juli 1890 n°. 20	Als bij n°. 38.
55/56	Id.	Id.	200 100	Nahapiet en Co. en Sarkies Johannes en Co. 25 Dec. 1889	27 Nov. 1890 n°. 19	Idem.
57	Id.	Id.	500	F. H. Neumann 25 Juli 1890	9 Oct. 1890 n°. 32	Betreft hetzelfde perceel als onder n°. 53. Bij de afwijzende beschikking van 4 Juni 1890 n°. 6 werd volhard.

Volgnummer.	Regentschappen.	Districten.	Geschatte uitgestrektheid (in bouws)	Door wien en wanneer aangevraagd.	Datum en nummer der afwijzende beschikking.	Redenen van de afwijzing.
58	Malang.	Toeren	500	H. J. W. C. Jonkers 17 Dec. 1889	27 Nov. 1890 n°. 19	Als bij n°. 38.
59	Id.	Karanglo	300	G. L. B. Deltour 27 Febr. 1889	1 April 1890 n°. 6	De aangevraagde gronden dienen met 't oog op klimatologische belangen voor herwouding beschikbaar te blijven.
60	Id.	Id.	150	W. C. M. Versteegh 25 Mei 1889	1 April 1890 n°. 6	Als bij n°. 59.
61	Id.	Id.	500	L. B. Barkeij 9 Dec. 1889	3 Juli 1890 n°. 29	Idem.
62	Id.	Id.	500	J. C. Sluiter 27 Dec. 1889	3 Juli 1890 n°. 29	Idem.
63	Id.	Id.	500	J. C. A. Soetens 18 Juli 1890	22 Nov. 1890 n°. 11	De gronden dienen gereserveerd te blijven voor de instandhouding van de gouvernementskoffiecultuur en voor de uitbreiding van den eigen landbouw der bevolking.
64	Id.	Gondanglegi	(niet opgegeven)	H. L. Constant 25 Oct. 1889	14 Juli 1890 n°. 7	Als bij n°. 38.
65	Id.	Id.	1000	A. W. De Rijk 11 Nov. 1889	3 Oct. 1890 n°. 9	Als bij n°. 11.
			Probolinggo.			
66/67	Probolinggo	Tengger	600 500	J. J. F. Valkenhoff 24 Febr. 1890	24 Mei 1890 n°. 12	Als bij n°. 32.
68/69	Id.	Id.	2 × 1000	J. C. Sluijter 7 Juli 1890	24 Nov. 1890 n°. 32	Als bij n°. 42.
70	Id.	Gading	410	Ch. Hill 20 Aug. 1888	15 Mei 1890 n°. 5	Het op het perceel aanwezige bosch dient in het belang der irrigatie behouden te blijven.
71	Id.	Id.	550	C. F. W. K. Happé 28 April 1889	22 Dec. 1890 n°. 30	De gronden waren reeds in 1885 (gouvernementsbesluit dd. 8 September 1885 n°. 41) aan denzelfden aanvrager geweigerd. Bij die beschikking werd volhard, ook omdat het op het perceel aanwezige wildhoutbosch voor irrigatiebelangen diende behouden te blijven.
72	Id.	Id.	300 130	W. Kramer 27 Maart 1890	13 Dec. 1890 n°. 19	Als bij n°. 5.
73	Id.	Tempeh	250	L. F. C. Oberman 5 April 1890	23 Nov. 1890 n°. 9	Als bij n°. 11.
74/75	Id.	Id.	350 400	Th. W. Van Leeuwen 19 Sept. 1890	23 Nov. 1890 n°. 2	Als bij n°. 62.
76	Id.	Kandangan	500	J. H. Groskamp 27 Juli 1889	7 Sept. 1890 n°. 18	Het op de gronden aanwezige bosch voorziet in de behoefte der bevolking aan boschproducten en timmerhout; overigens zijn de gronden benoodigd voor de uitbreiding van den inlandschen landbouw.
77	Id.	Id.	26	C. L. F. Plantema 30 Sept. 1889	11 Maart 1890 n°. 44	De gronden, waarop vrijwillige koffieaanplantingen voorkomen waarvan de bevolking geen afstand wil doen, moeten bovendien gereserveerd blijven voor de uitbreiding van de teelt van voedingsmiddelen.

Volgnummer.	Regentschappen.	Districten.	Geschatte uitgestrektheid (in bouws).	Door wien en wanneer aangevraagd.	Datum en nummer der afwijzende beschikking.	Redenen van de afwijzing.
78	Probolinggo	Kandangan	75	J. R. Engelhard 18 Sept. 1889	10 Oct. 1890 n°. 55	Als bij n°. 42.
79	Id.	Ranoelomongan	300	H. A. Salomonson 31 Mei 1890	24 Nov. 1890 n°. 33	Idem.
			Bezoeki.			
80	Bondowosso	Wonosari	1500	C. Suermondt 12 Juli 1889	20 Aug. 1890 n°. 14	Als bij n°. 5.
81	Id.	Id.	2000	G. F. A. M. Mollinger 18 Dec. 1889	22 Juli 1890 n°. 46	Als bij n°. 38.
82	Id.	Bondowosso	750	Id. 13 Nov. 1889	24 Febr. 1890 n°. 19	Als bij n°. 42.
83	Id.	Penanggoengan	500	J. C. Abbels 25 Aug. 1890	15 Oct. 1890 n°. 23	Als bij n°. 38.
84/85	Id.	Tanggoel	700 800	A. J. Van Delden 8 Juli 1888	2 Maart 1890 n°. 9	De uitgifte der perceelen tot de gevraagde volle uitgestrektheid zou in strijd zijn met de belangen der bevolking; aan den adressant werd daarom te kennen gegeven, dat hij op zijn verzoek zou kunnen terugkomen, wat betreft p. m. 400 bouws, nader door het plaatselijk bestuur aan te wijzen.
86	Id.	Id.	5000 (in 10 perc.)	Ch. Hill 17 Sept. 1889	5 Nov. 1890 n°. 24	Het op de gronden aanwezige bosch voorziet in de behoefte der bevolking aan boschproducten, de rawa's in hare behoefte aan visch. Overigens zijn de gronden benoodigd voor de uitbreiding van den inlandschen landbouw.
87	Id.	Id.	4 × 500	Th. Booth 25 Febr. 1890	2 Aug. 1890 n°. 14	Als bij n°. 5.
88	Id.	Poeger	500	H. C. Raedt van Oldenbarnevelt 18 Juli 1889	3 Oct. 1890 n°. 17	Het op een deel der gronden aanwezige bosch voorziet in de behoefte der bevolking aan alang-alang en boschproducten; overigens zijn de gronden benoodigd voor de uitbreiding van den inlandschen landbouw.
89	Id.	Id.	500	Firma J. Koning en Van Delden 20 Juni 1890	20 Sept. 1890 n°. 35	Het op de gronden aanwezige bosch voorziet in de behoefte der bevolking aan boschproducten.
90	Id.	Djember	400	A. F. Van der Heyden 16 Juni 1888	12 Aug. 1890 n°. 45	Het op de gronden aanwezige bosch voorziet in de behoefte der bevolking aan brandhout; overigens zijn de gronden benoodigd voor de uitbreiding van den inlandschen landbouw.
91	Id.	Id.	350	J. Van Lennep 25 Febr. 1889	18 Juni 1890 n°. 38	Het op de gronden aanwezige bosch dient behouden te blijven ter voorziening in de behoefte der bevolking aan bamboe, alang-alang en boschproducten.
92	Id.	Id.	1000	H. C. Raedt van Oldenbarnevelt 20 Juni 1889	20 Sept. 1890 n°. 36	Als bij n°. 5.
93	Id.	Id.	100	R. Doorn 17 Sept. 1889	25 Juni 1890 n°. 12	Als bij n°. 70.

Volg-nummer.	Regentschappen.	Districten.	Geschatte uitgestrektheid (in bouws).	Door wien en wanneer aangevraagd.	Datum en nummer der afwijzende beschikking.	Redenen van de afwijzing.
94	Bondowosso	Djember	2000	A. W. De Rijk, C. W. Groskamp, D. J. Jut en Mr. J. J. C. Enschedé 8 en 29 Nov. 1889	3 Jan. 1890 n°. 24	De gronden waren laatstelijk bij gouvernementsbesluit dd. 31 Augustus 1889 n° 14 aan dezelfde aanvragers geweigerd. Bij die afwijzende beschikking werd volhard.
95	Id.	Id.	500	Firma J. Koning en Van Del en 20 Juni 1890	20 Sept. 1890 n°. 35	Als bij n°. 5.
96/97	Id.	Soekokerto	2 × 1000	Mr. J. W. Ramaer 25 en 29 Oct. 1889	18 Sept. 1890 n°. 6	Als bij n°. 32.
98	Id.	Id.	1000	G. F. A. M. Mollinger 18 Dec. 1889	Id.	Idem.
99	Id.	Id.	1500	W. J. Geertsema 17 Febr. 1890	Id.	Idem.
100		Id.	500	L. M. Tijll Jr. 21 Maart 1890	Id.	Idem.
101	Id.	Id. en Djember	350	P. Van der Heijden 30 Jan. 1889	4 Maart 1890 n°. 35	Als bij n°. 11.
102	Banjoewangi	Banjoewangi	75	Tan Kam Siong 4 Febr. 1890	2 Aug. 1890 n°. 18	Idem.
103	Id.	Id. en Rogodjampi	480	R. W. M. Vogler 8 Aug. 1889	26 Jan. 1890 n°. 12	De gronden waren reeds in 1887 door een ander in erfpacht verkregen, te wiens name zij nog stonden ingeschreven.
104	Bondowosso en Banjoewangi	Djember, Soekokerto, Rogodjampi en Banjoewangi	250 000	H. J. Prins 15 Jan. 1890	22 Dec 1890 n°. 18	Over de redenen van afwijzing van deze aanvrage, samenhangende met een plan van spoorwegaanleg door de genoemde districten, wordt gehandeld in hoofdstuk L, afd. III, van het verslag hiervóór.
105	Panaroekan	Panaroekan	600	G. F. Lucardie 4 Jan. 1890	15 Oct. 1890 n°. 6	De gronden zijn deels bestemd voor de uitbreiding van den inlandschen landbouw, deels voor beplanting met djati.

Bagelen.

106	Ledok	Sapoeran	249	J. C. Teves 1 Aug. 1890	26 Nov. 1890 n°. 18	De aanvraag had betrekking op het perceel Pakis Aroem, tot welks terugneming het Gouvernement zich bereid had verklaard. Echter maakte de Regeering bezwaar om het, na terugontvangst, weder voor uitgifte in erfpacht te bestemmen, daar het beter werd geacht de gronden beschikbaar te houden voor de uitbreiding van den landbouw der inlandsche bevolking.

Madioen.

107	Madioen	Kanigoro	500	Ch. Voûte 10 Sept. 1890	28 Oct 1890 n°. 36	Als bij n°. 89.
108	Ngawi	Sinée	60	Vrouwe M. Kläring 26 April 1890	28 Oct. 1890 n°. 19	De gronden behooren tot een complex van djatibosschen en zijn bestemd om als zoodanig onder geregeld beheer te worden gebracht.
109	Id.	Gendingan	75	K. W. Augustijns 2 Jan. 1890	1 Aug. 1890 n°. 34	Als bij n°. 108.

Volgnummer.	Regentschappen.	Districten.	Geschatte uitgestrektheid (in bouws).	Door wien en wanneer aangevraagd.	Datum en nummer der afwijzende beschikking.	Redenen van de afwijzing.
110	Ngawi	Sinée en Gendingan	200 (2 perc.)	K. W. en A. J. Augustijns 4 Nov. 1889	25 Juni 1890 n°. 11	Als bij n°. 108.
			Kediri.			
111	Kediri	Djambean	300	E. R. A. Tollens en W. J. Immink 5 April 1889	29 Juni 1890 n°. 24	Als bij n°. 4.
112	Id.	Id.	500	Th. J. Van Stockum 28 April 1889	17 Aug. 1890 n°. 13	Als bij n°. 26.
113	Id.	Id.	300	G. A. Jacobsz 6 Mei 1889	29 Juni 1890 n°. 20	Als bij n°. 4.
114	Id.	Id.	500	W. A. Birkenholz 10 Mei 1889	17 Aug. 1890 n°. 14	Als bij n°. 26.
115	Id.	Id.	1200 (2 perc.)	J. J. Geul 22 Mei 1889	18 April 1890 n°. 2	De uitgifte zou in strijd zijn met de belangen der bevolking.
116	Id.	Id.	500	F. H. Haase 22 Juni 1889	17 Aug. 1890 n°. 13	Als bij n°. 26.
117	Id.	Id.	40	P. W. Roeters van Lennep 17 Juli 1889	5 Juni 1890 n°. 18	Als bij n°. 11.
118	Id.		(niet opgegeven)	A. W. De Rijk 29 Juli 1889	18 April 1890 n°. 3	Als bij n°. 115.
119	Id.	Id.	80	The Hoe Liep 8 Aug. 1889	24 Aug. 1890 n°. 16	Als bij n°. 11.
120	Id.	Id.	100	H. Nicolay 10 Nov. 1889	21 Jan. 1890 n°. 25	Als bij n°. 42.
121	Id.	Id.	300	W. J. Immink 11 Nov. 1889	21 Jan. 1890 n°. 30	De gronden moeten voor een gedeelte gereserveerd worden voor de instandhouding der gouvernementskoffiecultuur, voor een ander deel bestaan zij uit bouwgronden van de bevolking.
122	Id.	Id.	500	A. P. W. Meis 24 Nov. 1889	21 Jan. 1890 n°. 31	De gronden waren reeds bij gouvernementsbesluit dd. 22 Januari 1889 n°. 18 aan denzelfden aanvrager geweigerd. Bij die afwijzende beschikking werd volhard.
123	Id.	Id.	250	A. P. Kuypers 6 Dec. 1889	21 Jan. 1890 n°. 26	Als bij n°. 42.
124	Id.	Id.	200	A. W. De Rij 9 Jan. 1890	3 Oct. 1890 n°. 16	Als bij n°. 26.
125	Id.	Id.	150	P. Slot 13 Jan. 1890	12 Juli 1890 n°. 4	De gronden waren reeds eerder door een ander aangevraagd.
126	Id.	Id.	400	W. H. Van der Leeuw 22 Jan. 1890	18 April 1890 n°. 1	Als bij n°. 115.
127	Id.	Id.	200	M. Beer 27 Juni 1890	28 Aug. 1890 n°. 13	De gronden worden gebezigd als weideplaats en zijn overigens noodig voor de uitbreiding van den eigen landbouw der bevolking.

Volgnummer.	Regentschappen.	Districten.	Geschatte uitgestrektheid (in bouws).	Door wien en wanneer aangevraagd.	Datum en nummer der afwijzende beschikking.	Redenen van de afwijzing.
128	Kediri	Djambean	200	Th. J. Van Stockum 15 Sept. 1890	28 Oct. 1890 n°. 37	Als bij n°. 42.
129	Id.	Id.	250	F. H. Haase 24 Sept. 1890	10 Dec. 1890 n°. 3	Als bij n°. 11.
130	Id.	Soekoredjo	150	J. J. M. Elias	17 Mei 1890 n°. 6	Het op een deel der gronden aanwezige bosch voorziet in de behoefte der bevolking aan hout en boschproducten. Overigens als bij n°. 62.
131	Id.	Id.	800	J. J. Geul 1 Juli 1889	26 Dec. 1890 n°. 16	Een gedeelte der aangevraagde gronden bestond uit bouwvelden en vrijwillige koffieaanplantingen der bevolking, waarvan zij geen afstand wenschte te doen, terwijl het overig deel der gronden beschikbaar diende te blijven voor de uitbreiding dier vrijwillige koffieaanplantingen.
132	Id.	Id.	15	J. J. M. Elias 2 Sept. 1889	18 April 1890 n°. 23	Het op het perceel voorkomende bosch dient behouden te blijven ter voorziening in de behoefte aan hout voor 's lands werken.
133	Id.	Id.	200	Id. 16 Sept. 1889	18 April 1890 n°. 24	Een gedeelte der aangevraagde gronden bestond uit bouwvelden der bevolking met wooneerven, enz., van welk een en ander de rechthebbenden niet genegen waren afstand te doen; terwijl het overig deel der gronden beschikbaar moet blijven voor verdere uitbreiding van den landbouw der bevolking.
134/135	Id.	Id.	200 60	M. Den Boer 8 Maart 1890	5 Juni 1890 n°. 17	Als bij n°. 11.
136	Id.	Id.	(niet opgegeven)	B. D. Van Rietschoten 26 Maart 1890	16 Dec. 1890 n°. 48	Als bij n°. 5.
137	Id.	Id.	100	R. S. Thal Larsen en G. A. Jacobs 25 Juni 1890	22 Nov. 1890 n°. 9	Als bij n°. 11.
138	Id.	Modjoroto	500	Mas Kertoredjo 3 Juli 1890	5 Dec. 1890 n°. 14	Als bij n°. 5.
139	Berbek	Siwalan	500	A. Greve 28 Juli 1889	26 Juni 1890 n°. 27	Als bij n°. 59.
140	Blitar	Blitar	150	G. Holtius 12 Oct. 1888	30 Juli 1890 n°. 1	Als bij n°. 5.
141	Id.	Id.	500	C. C. Kayser 18 April 1889	20 Juli 1890 n°. 21	Idem.
142	Id.	Id.	500	J. B. Kayser 26 Juni 1889.	20 Juli 1890 n°. 19	Idem.
143	Id.	Id.	600	A. H. Hilling 26 Juni 1889	15 April 1890 n°. 42	Als bij n°. 42.
144	Id.	Id.	150	A. Keasberry 12 Sept. 1889	4 Mei 1890 n°. 19	De aangevraagde gronden waren niet als woest aan te merken.
145	Id.	Id.	70	H. W. C. B. Brandligt 7 Oct. 1889	4 Mei 1890 n°. 16	De gronden waren gedeeltelijk reeds aan een ander afgestaan en behoorden overigens beschikbaar te blijven voor de instandhouding der gouvernementskoffiecultuur.

Volnummer.	Regentschappen.	Districten.	Geschatte uitgestrektheid (in bouws).	Door wien en wanneer aangevraagd.	Datum en nummer der afwijzende beschikking.	Redenen van de afwijzing.
146/148	Blitar	Blitar	400 400 250	Th. Ch. Etty en J. A. H. Kluyt 11 Dec. 1889	14 April 1890 n°. 22	Als bij n°. 42.
149	Id.	Id.	150	G. Holtius 18 Sept. 1890	16 Nov. 1890 n°. 27	De aangevraagde gronden waren dezelfde als bedoeld bij n°. 140. Bij de afwijzende beschikking dd. 30 Juli 1890 n°. 1 werd volhard.
150	Id.	Wlingi	500	Firma Prins, Tissot en Co. 20 Juli 1888	26 Febr. 1890 n°. 16	De aangevraagde gronden, uitmakende het perceel Kali Parang II, stonden in de registers nog ten name van een ander, die van de bereidverklaring der Regeering om het perceel terug te ontvangen nog geen gebruik gemaakt had.
151	Id.	Id.	500	Id. 10 Aug. 1888	26 Febr. 1890 n°. 13	De aanvrage betrof andere gronden dan die bedoeld bij n°. 150 (namelijk het perceel Koelon Bambang), doch werd om gelijke reden afgewezen.
152	Id.	Id.	1500	G. P. Balkstra 23 Nov. 1888	26 Aug. 1890 n°. 29	Als bij n°. 5.
153	Id.	Id.	500	O. M. Van den Dungen 30 Jan. 1889	26 Febr. 1890 n°. 25	Als bij n°. 150. (De aanvrage betrof mede het perceel Kali Parang II.)
154	Id.	Id.	500	Id. 9 Febr. 1889	26 Febr. 1890 n°. 17	Als bij n°. 151. (De aanvrage betrof mede het perceel Koelon Bambang.)
155		Id.	500	A. W. De Rijk 13 Febr. 1889	26 Febr. 1890 n°. 23	Als bij n°. 150 en 153. (De aanvrage betrof mede het perceel Kali Parang II.)
156	Id.	Id.	500	A. Greve 11 April 1889	30 Juli 1890 n°. 2	Als bij n°. 5.
157	Id.	Id.	300	W. H. De Rooy 12 April 1889	30 Juli 1890 n°. 4	Idem.
158	Id	Id.	300	J. W. Morren 4 Juni 1889	15 April 1890 n°. 48	Als bij n°. 62.
159	Id.	Id.	(niet opgegeven)	L. M. Tijll Jr. 10 Juni 1889	19 Mei 1890 n°. 19	Als bij n°. 11.
160	Id.	Id.	500	A. H. Hilling 26 Juni 1889	14 April 1890 n°. 22	Als bij n°. 42.
161	Id.	Id.	200	J. A. Cramer . . Juli 1889	15 April 1890 n°. 46	Idem.
162	Id.	Id.	4	S. Ph. M. J. en A. F. J. Moormann 31 Juli 1889	4 Mei 1890 n°. 21	De gronden waren ter ontginning afgestaan aan de inlandsche bevolking.
163	Id	Id.	300	Ch. H. J. Waersegers 12 Nov 1889	11 Nov. 1890 n°. 26	Het aangevraagde perceel bestond deels uit reeds in erfpacht afgestane, deels uit reeds door een ander in erfpacht aangevraagde gronden.
164	Id.	Id.	300	Id. 14 Nov. 1889	19 Mei 1890 n°. 12	Als bij n°. 11.
165	Id.	Id.	500	A. A. Van der Moore 13 Maart 1890	18 Juni 1890 n°. 19	Als bij n°. 26.
166	Id.	Id.	200	A. Greve 13 Maart 1890	28 Aug. 1890 n°. 15	Als bij n°. 3.

Volgnummer.	Regentschappen.	Districten.	Geschatte uitgestrektheid (in bouws).	Door wien en wanneer aangevraagd.	Datum en nummer der afwijzende beschikking.	Redenen van de afwijzing.
167	Blitar	Wlingi	500	Ong Hwai In 18 Maart 1890	3 Sept. 1890 n°. 19	Een gedeelte der gronden werd reeds aan een ander toegezegd, terwijl de uitgifte van de overige uitgestrektheid in strijd zou zijn met de belangen van den lande en van de bevolking.
168	Id.	Id.	50	Cultuurmaatschappij » Bintang " 2 April 1890	14 Juli 1890 n°. 4	Als bij n°. 11.
169	Id.	Id.	500	N. D. Tielman 26 April 1890	28 Aug. 1890 n°. 16	De gronden bestaan gedeeltelijk uit reeds in erfpacht aangevraagde gronden en dienen voor het overige behouden te blijven voor de uitbreiding van den inlandschen landbouw.
170	Id.	Id.	50	Th. Ch. Etty 13 Mei 1890	7 Sept. 1890 n°. 28	Als bij n°. 5.
171	Id	Lodoijo	500	J. G. O. Andela 17 Oct. 1889	2 Mei 1890 n°. 23	Als bij n°. 11.
172	Id.	Id.	500	Ong Hway In 24 Oct. 1889	Id.	Idem.
173	Id.	Id.	500	G. Holtius 22 Febr. 1890	21 Juli 1890 n°. 14	Idem.
174	Id.	Srengat	(niet opgegeven)	A. P. Kuypers 20 Nov. 1889	20 Mei 1890 n°. 9	Als bij n°. 3.
175	Id.	Id.	120	C. E. Douwes Dekker 7 Jan. 1890	20 Mei 1890 n°. 10	Als bij n°. 11.

BUITENBEZITTINGEN.

Gouvernement Sumatra's Westkust.

I	Afd. VIII en IX Kotta's (Residentie Padangsche Bovenlanden)	Laras Talang	600	J. G. Ten Boom 15 Febr. 1890	4 Juni 1890 n°. 1	De gronden waren deels reeds aan een ander toegezegd, en konden deels niet voor uitgifte in aanmerking komen, in verband ook met de belangen der gouvernements-koffiecultuur. Toen de aanvrager, bij adres dd. 25 Juni 1890 op zijn verzoek terugkwam, werd bij de afwijzende beschikking van 4 Juni volhard (gouvernementsbesluit dd. 12 November 1890 n°. 25).

Benkoelen.

II	Afd. Kroë	Marga Liwa	(niet opgegeven)	H. Cramer 21 Aug. 1890	15 Dec. 1890 n°. 19	Het verzoek ware eerst in overweging te nemen, wanneer de gronden duidelijk door den aanvrager op het terrein zonden zijn aangewezen.
III	Id.	Eilandje Doea (bij Engano)	Id.	W. H. Dalitz 25 Aug. 1890	16 Dec. 1890 n°. 55	Het geheele eilandje is beplant met klapperboomen, terwijl de inlandsche bevolking van hare rechten daarop geen afstand wenscht te doen.

Palembang.

VI	Afd. Ogan, Komering Ilir en Blidah	Marga Masoedi	10000	J. G. Nieuwkerk qq. L. F. H. Raat 2 Aug. 1888	26 April 1890 n°. 5	De bevoegdheid van den in de eerste plaats genoemden persoon om als gemachtigde van den aanvrager op te treden moest in twijfel worden getrokken. Bovendien waren inmiddels de gronden door een ander aangevraagd.

Volg-nummer.	Regentschappen.	Districten.	Geschatte uitgestrektheid (in bouws).	Door wien en wanneer aangevraagd.	Datum en nummer der afwijzende beschikking.	Redenen van de afwijzing.
V	Gouvernementsgebied ter hoofdplaats Djambi	—	(niet opgegeven)	A. K. H. Klokke van Steenwijk 1 Sept. 1889	9 April 1890 n°. 4	Aan den adressant werd te kennen gegeven, dat zijn verzoek eerst in overweging zou kunnen genomen worden nadat de gronden duidelijk waren aangewezen.
VI	Afd. Moesi Ilir en onderafd. Sindang streken der afd. Tebing Tinggi	—	5000	J. Geldorp 1 Sept. 1889	27 Febr. 1890 n°. 3	Aangezien de verlangde gronden niet duidelijk waren aangegeven, werd den aanvrager medegedeeld, dat hij op zijn verzoek zou kunnen terugkomen, met inachtneming van de op het stuk van uitgifte van gronden in erfpacht geldende bepalingen.
VII	Onderafd. Ogan Oeloe en Enim der afd. Kommering, Ogan Oeloe, Enim en Ranau-districten	—	4000	P Carli 12 Sept. 1889	27 Febr. 1890 n°. 4	Als bij n°. VI.
VIII	Afd. Iliran en Banjoeasin	—	726	L. J. Ruyssenaers, qq. de Palembang maatschappij te Amsterdam 25 Jan. en 5 Sept. 1890	8 Dec. 1890 n°. 1	De Indische Regeering achtte de door den adressant bij zijn tweede adres overgelegde akte niet voldoende tot staving zijner bevoegdheid om als gemachtigde van de „ Palembang Maatschappij " op te treden; hem werd daarom alsnog vijf maanden tijd gelaten om, onder overlegging van een nader bewijs, op zijn verzoek terug te komen.
			Menado.			
IX	Afd. Kema (Minahassa)	Eiland Bangka (district Maoembi)	—	G. H. Van Embden Andres 12 Febr. 1889	31 Mei 1890 n°. 3	Afgewezen in verband met reeds vroeger aan anderen voorwaardelijk toegezegde rechten op gemeld eiland.
			Amboina.			
X	Banda	Eiland Rozengain	104	Crediet- en Handels-vereeniging » Banda " te Amsterdam 25 Juni en 10 Aug. 1889	18 Sept. 1890 n°. 7	In verband met Indisch Staatsblad 1872 n°. 237 c (art. 2 litt. d) kon de aanvrage niet worden ingewilligd, vermits het perceel uit djatibosch bestond.

(5. 20.)

BIJLAGE S.

(Zie hoofdst. J, afd VI, van het verslag.)

OVERZICHT van de met 1 Januari 1891 in werking getreden AANNEMINGS-CONTRACTEN betreffende het vervoer van PRODUCTEN, GOEDEREN, enz., voor zooveel daarbij het departement van binnenlandsch bestuur betrokken is.

Volgnummer.	Gewesten waar het transport werd uitbesteed en aard van het transport.	Duur der aanneming.		Aannemingsprijzen.			Geraamde te vervoeren hoeveelheden per jaar.
		Volgens het nieuwe contract.	Volgens het afgeloopen contract.	Maatstaf.	Volgens het nieuwe contract.	Volgens het afgeloopen contract.	
	Java en Madura. *a)*						
	BANTAM.						
I.	Vervoer van koffie, zout en gelden in de residentie Bantam.	1891 t/m 1893.	1888 t/m 1890.	voor koffie: per pikol en per paal.	f 0,01^{25}	f 0,01^{8}	3455 pikol koffie.
				voor zout: per pikolmaat en per paal.	0,01^{8}	0,01^{25}	29500 pikolmaten zout.
				voor gelden: per pikol en per paal.	*b)* 0,04	*b)* 0,04	niet opgegeven.
	BATAVIA.						
II.	Vervoer van materialen en goederen:						
	a. van Batavia naar de havens (de buiten-, binnen- en kolenhaven), het kanaal, de grachten en de reede van Priok, en omgekeerd;	1891.	1890.	per kojang.	4,50	4,50	2065 kojang.
	b. van Batavia naar de reede en buitenreede van Batavia en de omliggende eilanden en aangrenzende plaatsen, en omgekeerd.			per kojang.	4,50	4,50	110 kojang.
	SAMARANG.						
III.	Vervoer van reizigers, paarden, muildieren, vee, gelden, steenkolen, materialen en andere goederen van de hoofdplaats Samarang naar de reede en buitenreede aldaar, en omgekeerd, en tusschen de op die reede liggende vaartuigen onderling.	1891 t/m 1895.	1886 t/m 1890.	voor personen, paarden, muildieren en vee: per kojang laadruimte.	3,94	*c)*	2724 kojang laadruimte, wat betreft het vervoer van personen, paarden, muildieren, vee, materialen en goederen.
				voor materialen en goederen: per kojang.	3,94	*c)*	
				voor geld: per 50 K.G.	0,25	*c)*	5400 K.G. geld.
				voor steenkolen: per ton van 1000 K.G.	1,99	*c)*	500 ton steenkolen.
				voor munitie: per 25 K.G.	0,07	*c)*	42000 K.G. munitie.

a) Bij de aannemingen, waar zulks te pas kwam, is uitdrukkelijk uitgesloten het vervoer van gelden, materialen en goederen, bestemd voor of afkomstig van den dienst der staatsspoorwegen.

b) Deze vrachtprijs was reeds bij de voorwaarden van aanbesteding bepaald.

c) Eene zuivere vergelijking van de thans bedongen aannemingsprijzen met die, volgens het afgeloopen contract verschuldigd geweest, is niet wel mogelijk, vermits vroeger het vervoer van steenkolen niet was aanbesteed en de prijzen voor het vervoer van geld en munitie per kojang berekend waren. Bovendien is thans uitdrukkelijk van de bemoeienis van den aannemer uitgesloten het onder het departement van oorlog ressorteerende vervoer zoowel van personen met hunne bagage als van dienst- en rijkspaarden en muildieren. Dit vervoer zou namelijk afzonderlijk worden uitbesteed, ook met de bedoeling om het voortaan per stoomvaartuig te doen geschieden.

9/10

Volgnummer.	Gewesten waar het transport werd uitbesteed en aard van het transport.	Duur der aanneming.		Aannemingsprijzen.			Geraamde te vervoeren hoeveelheden per jaar.
		Volgens het nieuwe contract.	Volgens het afgeloopen contract.	Maatstaf.	Volgens het nieuwe contract.	Volgens het afgeloopen contract.	
	JAPARA.						
IV.	Afvoer van de koffie, afkomstig uit de oogsten der jaren 1891, 1892 en 1893, uit de residentie Japara naar 's lands algemeene pakhuizen ter hoofdplaats Samarang.	1891 t/m 1893.	1888 t/m 1890.	over land, per pikol en per paal.	f 0,05	f 0,02^5	660 pikol.
				over zee, per pikol en per zeemijl.	0,04^5	0,02	
	SOERABAIJA.						
V.	Levering van de benoodigde prauwen tot den overvoer van goederen, paarden, slachtvee, gelden en steenkolen, zoomede van personen van en naar de reede van Soerabaija, en van gevangenen ook van Soerabaija naar Kamal (residentie Madura).	1891.	1890.	per kojang en per reis.	2,10	2,10	
	Buitenbezittingen.						
	BENKOELEN.						
VI.	Vervoer van reizigers, paarden, muildieren, slachtvee, gelden, steenkolen, materialen en andere goederen van de hoofdplaats Benkoelen naar de reede aldaar, en omgekeerd, en tusschen de op die reede liggende vaartuigen onderling.	1891 t/m 1894.	1886 t/m 1890.	voor personen, paarden, muildieren en slachtvee: per kojang laadruimte.	5,50	d)	275 kojang laadruimte, wat betreft het vervoer van personen, muildieren, vee en materialen en goederen.
				voor materialen en goederen: per kojang.	5,50	d)	
				voor geld: per 50 K.G.	0,50	d)	400 K.G. geld.
				voor steenkolen: per ton van 1000 K.G.	0,25	d)	2 ton steenkolen.
				voor munitie: per 25 K.G.	0,37	d)	3000 K.G. munitie.

d) Eene zuivere vergelijking van de thans bedongen aannemingsprijzen met die, volgens het afgeloopen contract verschuldigd geweest, is niet wel mogelijk, vermits de prijzen voor het personenvervoer vroeger per hoofd en thans per kojang laadruimte berekend zijn, vroeger het vervoer van steenkolen niet was aanbesteed en de prijzen voor het vervoer van geld en munitie per kojang berekend waren.

(5. 21)

BIJLAGE T.

(Zie hoofdst. J, afd. VII, van het verslag.)

I. STOOMVAARTDIENSTEN in Nederlandsch-Indië van de Koninklijke PAKETVAART-MAATSCHAPPIJ, volgens de dienstregeling van 1 Juli 1891.

Nummer van den dienst.	Gesubsidieerde diensten ingevolge de overeenkomst, door het Gouvernement onder dagteekening van 5 Juli 1888 met de Paketvaart-Maatschappij gesloten, en de daarin, vóór hare in werking treding (1 Januari 1891), gebrachte wijzigingen (zie n°. 4569 van het Bijblad op het Indisch Staatsblad). a)								Niet-gesubsidieerde diensten.
	Omschrijving van den dienst.	Vaarbeurten.	Getal etmalen als maximum voor het volbrengen van de reis vastgesteld.	Contractueel af te leggen afstand (in geogr. mijlen) per reis.	Per jaar alzoo af te leggen (normaal): onderstaand aantal reizen.	Per jaar alzoo af te leggen (normaal): onderstaand aantal geogr. mijlen.	Bedrag van de subsidie: per geogr. mijl.	Bedrag van de subsidie: gerekend per jaar (normaal).	
I	Van Batavia naar Edi (Atjeh's oostkust), over Telok Betong, Kroë, Benkoelen, Padang, Olehleh (Groot-Atjeh) en Segli (Atjeh's noordkust), en over dezelfde plaatsen terug. b)	Eens in de 14 dagen.	$21^1/_2$	706	26	18 356	f 1,50	f 27 534,00	
II	Van Padang naar Olehleh, over Priaman, AijerBangies, Natal, Siboga, Baros, Singkel, Goenoeng Sitoli (Nias), Troemon, en de ter Atjeh's westkust gelegen plaatsen Tampat Toean, Soesoe en Malaboeh, en over al deze plaatsen terug.	Eens in de 4 weken.	c) 22	380	13	4 940	7,00	34 580,00	In dienst n°. II wordt *buiten contract* bevaren het traject Olehleh—Pinang en terug, zijnde per reis 152 geogr. mijlen of per jaar 1976 geogr. mijlen, terwijl, als dienst II *a*, *buiten contract* een dienst wordt onderhouden, mede eenmaal in de 4 weken, van Padang naar Singapore, over Natal, Siboga, Baros, Singkel, Goenoeng Sitoli, Malaboeh, Olehleh en Pinang, en terug langs dezelfde plaatsen, zijnde per reis 720 geogr. mijlen of per jaar 9360 geogr. mijlen.
III	Van Batavia naar Singapore, over Muntok (Banka) en Tandjong Pinang (Riouw), en over dezelfde plaatsen terug.	Eens in de 14 dagen.	d) 5	272	26	7 072	10,00	70 720,00	Bovendien wordt als dienst III *a* *buiten contract* een dienst onderhouden, mede eens in de 14 dagen, van Batavia over Tandjong Pandan (Billiton) naar Singapore, en over Tandjong Pandan terug, zijnde per reis 280 geogr. mijlen of per jaar 7280 geogr. mijlen.

a) Uit bijlage U van het verslag van 1888 kan blijken hoe de verschillende diensten en het getal vaarbeurten bij de aangehaalde overeenkomst oorspronkelijk waren geregeld.

b) Bij gouvernementsbesluit dd. 16 November 1890 n°. 1 is bepaald dat voorloopig in het begin van elk kwartaal het eiland Engano wordt aangedaan op de terugreis van Benkoelen naar Telok Betong, en op de daaropvolgende uitreis van Telok Betong naar Benkoelen, zullende in geen dier beide gevallen Kroë behoeven te worden aangedaan; dit aandoen van Engano mag de reis één etmaal langer doen duren dan hierboven is opgegeven, doch brengt geen wijziging in de uit te keeren subsidie.
Wel wordt subsidie toegestaan voor den af te leggen grooteren afstand (ad 9 geographische mijlen voor de reis heen en terug) wanneer te Olehleh de paketboot wordt aangewezen voor het maken van eene reis van daar naar Poeloe Bras en terug, voor hoedanige reis een half etmaal wordt toegestaan.

c) Bij gouvernementsbesluit dd. 19 Mei 1891 n°. 13 is deze termijn tot wederopzeggens met 7 etmalen verlengd, en zulks ten einde de Paketvaart-Maatschappij in de gelegenheid te stellen om op dezen dienst, doch uitsluitend in haar eigen belang, ook Pinang door de paketboot te doen bezoeken.

d) De heen- en terugreis elke binnen 60 uren.

Nummer van den dienst.	Gesubsidieerde diensten ingevolge de overeenkomst, door het Gouvernement onder dagteekening van 5 Juli 1888 met de Paketvaart-Maatschappij gesloten, en de daarin, vóór hare in werking treding (1 Januari 1891), gebrachte wijzigingen (zie nº. 4569 van het Bijblad op het Indisch Staatsblad). *a*)								Niet-gesubsidieerde diensten.
	Omschrijving van den dienst.	Vaarbeurten.	Getal etmalen als maximum voor het volbrengen van de reis vastgesteld.	Contractueel af te leggen afstand (in geogr. mijlen) per reis.	Per jaar alzoo af te leggen (*normaal*)		Bedrag van de subsidie		
					onderstaand aantal reizen.	onderstaand aantal geogr. mijlen.	per geogr. mijl.	gerekend per jaar (*normaal*).	
IV	Van Batavia naar Djambi, over Muntok, Palembang, Moeara Saba en Simpang (de beide laatste plaatsen in Djambi), en over al deze plaatsen terug.	Eens in de 4 weken.	14	318	13	4 134	f 7,00	f 28 938,00	Bovendien wordt als dienst IV *a* *buiten contract* een dienst onderhouden, *tweemaal* in de 4 weken, van Batavia over Muntok naar Palembang, en van daar rechtstreeks terug naar Batavia, zijnde per reis 181 geogr. mijlen of per jaar 4706 geogr. mijlen.
V	Van Batavia over Belawan (Deli), Edi, Belawan, Tandjong Balei (Assahan), Laboean Bilik (Paneh), Bengkalis, Siak, Bengkalis, Laboean Bilik, Tandjong Balei naar Belawan en van daar rechtstreeks terug naar Batavia.	Eens in de 4 weken.	24	695	13	9 035	7,00	63 245,00	Bovendien worden eenmaal in de 4 weken *buiten contract* de volgende diensten onderhouden: dienst V *a*, van Batavia rechtstreeks naar Belawan en terug (zijnde per reis 432 geogr. mijlen of per jaar 5616 geogr. mijlen), en dienst V *b*, van Belawan over Tandjong Balei, Laboean Bilik en Bengkalis naar Singapore, en over dezelfde plaatsen terug (zijnde per reis 240 geogr. mijlen of per jaar 3120 geogr. mijlen).
VI	Van Batavia over Tandjong Pandan of Poeloe Perlak (Billiton) naar Pontianak, en langs denzelfden weg terug naar Batavia.	Eens in de 4 weken.	$8^1/_2$	257	13	3 341	8,00	26 728,00	
VII	Van Batavia langs de noordkust van Java naar Soerabaija en terug, en wel: *a.* de eene week van Batavia over Samarang naar Soerabaija en omgekeerd, en *b.* de andere week van Batavia over Cheribon, Tagal, Pekalongan en Samarang naar Soerabaija, en over dezelfde plaatsen terug.	Eens in de week.	*c*) 6	*f*) {210 / 235	52	11 570	1,50	17 355,00	Gelijke dienst wordt, geheel op dezelfde wijze en mede eens in de week, *buiten contract* onderhouden als dienst VII *a*, zijnde alzoo gemiddeld per reis $222^1/_2$ geogr. mijlen of per jaar 11570 geogr. mijlen. Bovendien vertrekt eens in de 4 weken, *buiten contract*, nog een paketboot van Batavia over Samarang naar Soerabaija, en terug over Samarang. Deze dienst maakt deel uit van dienst XIV (zie lager).
VIII	Van Soerabaija over Sangkapoera (Bawean), Bandjermasin en Kotta Baroe (Poeloe Laut) naar Samarinda (Koetei), en over dezelfde plaatsen terug.	Eens in de 4 weken.	$16^1/_2$	386	13	5 018	10,00	50 180,00	In dienst VIII wordt *buiten contract* bevaren het traject Singapore—Soerabaija en terug, zijnde per reis 380 geogr. mijlen of per jaar 4940 geogr. mijlen, terwijl, als dienst VIII *a*, *buiten contract* een dienst wordt onderhouden, mede eenmaal in de 4 weken, van Singapore naar Pasir (Oostkust van Borneo) over Soerabaija, Bawean, Bandjermasin en Kotta Baroe, en over dezelfde plaatsen terug, zijnde per reis 698 geogr. mijlen of per jaar 9074 geogr. mijlen.
IX	Van Soerabaija over Makasser naar de Molukken en terug, en wel, bij het verlaten van Makasser, om de andere reis: *a.* over Amboina, Banda, Amboina, Kajeli (Boeroe), Batjan,	Eens in de 4 weken.	*g*) $28^1/_2$	*h*) 900	13	11 700	5,00	58 500,00	

c) De heen- en terugreis elke binnen 3 etmalen.

f) Op de vaarbeurten, waarin ook Cheribon, Tagal en Pekalongan worden aangedaan, wordt de reis, heen- en terug, 25 geographische mijlen langer; van daar deze tweeledige opgaaf.

g) De reizen tusschen Soerabaija en Makasser moeten binnen 56 uren worden volbracht.

h) De afstand tusschen Amoerang en Tontoli of omgekeerd, die bij de oorspronkelijke regeling bepaald was op 63 geographische mijlen, is bij de opneming van Kwandang in dit traject (gouvernementsbesluit dd. 2 September 1890 nº. 36) bepaald op 71 geographische mijlen, in verband waarmede de geheele in dienst IX af te leggen afstand per reis van 892 op 900 geographische mijlen is gebracht.

Nummer van den dienst.	Gesubsidieerde diensten ingevolge de overeenkomst, door het Gouvernement onder dagteekening van 5 Juli 1888 met de Paketvaart-Maatschappij gesloten, en de daarin, vóór hare in werking treding (1 Januari 1891), gebrachte wijzigingen (zie n°. 4569 van het Bijblad op het Indisch Staatsblad). a)								Niet-gesubsidieerde diensten.
	Omschrijving van den dienst.	Vaarbeurten.	Getal etmalen als maximum voor het volbrengen van de reis vastgesteld.	Contractueel af te leggen afstand (in geogr. mijlen) per reis.	Per jaar alzoo af te leggen (normaal): onderstaand aantal reizen.	Per jaar alzoo af te leggen (normaal): onderstaand aantal geogr. mijlen.	Bedrag van de subsidie: per geogr. mijl.	Bedrag van de subsidie: gerekend per jaar (normaal).	
	Ternate, Gorontalo, Menado i), Amoerang, Kwandang, Tontoli, Palosbaai, Paré-Paré, Makasser en terug naar Soerabaija, en b. in tegenovergestelde richting, dus over Paré-Paré, Palosbaai enz. naar Makasser en terug naar Soerabaija.								
X	Van Makasser over Bonthain, Boelekomba, Saleijer, Sindjai, Palima (aan de Tjinranarivier), Paloppo (Loewoe) en Boeton, naar de Kendari-baai, en van daar over Boeton, Paloppo, Palima, Sindjai, Saleijer, Bonerate k), Saleijer, Boelekomba en Bonthain terug naar Makasser.	Eens in de 4 weken.	$22\frac{1}{2}$	j) 458	13	5 954	f 11,40	f 67 875,60	
XI	Van Makasser over Bima (Soembawa) enz. naar Allor en terug, en wel bij het verlaten van Bima om de andere reis: a. over Waingapoe of Nangamessi (Soemba), Endeh (Flores), Savoe, Rotti, Koepang (Timor), Allor, Atapoepoe (Timor), Koepang, Larantoeka (Flores) en Maumeri (mede op Flores); b. in tegenovergestelde richting, dus over Maumeri, Larantoeka, enz. naar Bima en Makasser.	Eens in de 4 weken.	15	415	13	5 395	12,50	67 437,50	In dienst XI wordt *buiten contract* bevaren, mede eens in de 4 weken, het traject Soerabaija—Boeleleng (Bali)—Ampenan (Lombok)—Makasser, en over dezelfde plaatsen terug, zijnde per reis 270 geogr. mijlen of per jaar 3510 geogr. mijlen. Bovendien wordt in de lijn van Allor over Atapoepoe naar Koepang of omgekeerd, telkens na het aandoen van Atapoepoe, de reis nog uitgestrekt *buiten contract* naar Dilly (Portugeesch Timor) en van daar terug naar Atapoepoe. De afstanden van dit traject tellen in de opgaaf betreffende dienst XIV (zie lager).
XII	Van Amboina over Banda en de eilanden in de Harafoera- en Banda-zeeën, en terug naar Banda en Amboina, en wel, bij het verlaten van Banda, om de andere reis: a. over Gisser, Sekar (zuidwestkust van Nieuw-Guinea), Skroë (mede aldaar), Toeal (Klein Kei), Dobo (Aroë-eilanden), Lelingloewan (La-	Eens in de 8 weken.	$17\frac{1}{2}$	$432\frac{1}{2}$	$6\frac{1}{2}$	2 811 (ruim)	15,00	l) 38 925,00	In dienst XII wordt *buiten contract* bevaren, mede eens in de 8 weken, het traject Singapore—Soerabaija—Boeleleng (Bali)—Ampenan (Lombok)—Makasser—Amboina, en over dezelfde plaatsen terug, zijnde per reis 950 geogr. mijlen of per jaar 6175 geogr. mijlen.

i) Wanneer bij aankomst op de reede van Menado de gemeenschap met den wal verbroken is, zal de paketboot voor Kema kunnen ankeren zonder dat zulks wijziging brengt in de te betalen subsidie.

j) De afstand tusschen de in de Golf van Boni gelegen plaatsen Sindjai en Paloppo of omgekeerd, die bij de oorspronkelijke regeling bepaald was op 42 geographische mijlen, is bij de opneming in dit traject van Palima (gouvernementsbesluit dd. 27 Augustus 1890 n°. 5) tot 38 geographische mijlen teruggebracht. Daar dit traject op elke reis tweemalen wordt afgelegd, is de geheele in dienst X af te leggen afstand per reis van 466 tot 458 geographische mijlen verminderd.

k) Bij gouvernementsbesluit dd. 6 December 1890 n°. 9 is vergund dat de paketboot, zoo het belang van schip en lading zulks medebrengt, in stede van te Bonerate, te Kampong Baroe (eiland Kalao) aanlegge, zonder dat hierdoor de te betalen subsidie wijziging ondergaat.

l) Bij de oorspronkelijke regeling was bepaald dat dienst XII slechts eens in de twee maanden zou bevaren worden. De Maatschappij heeft zich echter verbonden (gouvernementsbesluit dd. 16 November 1890 n°. 1) de vaarbeurten eens in de acht weken te doen plaats hebben, zonder voor het grooter aantal mijlen dat dientengevolge zal worden afgelegd subsidie in rekening te brengen, met dien verstande nochtans dat op alle achtwekelijksche reizen de contractueele bepalingen van toepassing zullen zijn. De hier uitgetrokken subsidie is dus berekend voor slechts 6 reizen per jaar, en daar $6\frac{1}{2}$ reis per jaar wordt afgelegd, is de extra bevaren $\frac{1}{2}$ reis ($216\frac{1}{4}$ geographische mijlen) te rekenen tot de *buiten contract* afgelegd wordende afstanden.

Nummer van den dienst.	Gesubsidieerde diensten ingevolge de overeenkomst, door het Gouvernement onder dagteekening van 5 Juli 1888 met de Paketvaart-Maatschappij gesloten, en de daarin, vóór hare in werking treding (1 Januari 1891), gebrachte wijzigingen (zie nº. 4569 van het Bijblad op het Indisch Staatsblad). *a*)								Niet-gesubsidieerde diensten.
	Omschrijving van den dienst.	Vaarbeurten.	Getal etmalen als maximum voor het volbrengen van de reis vastgesteld.	Contractueel af te leggen afstand (in geogr. mijlen) per reis.	Per jaar alzoo af te leggen (*normaal*): onderstaand aantal reizen.	Per jaar alzoo af te leggen (*normaal*): onderstaand aantal geogr. mijlen.	Bedrag van de subsidie: per geogr. mijl.	Bedrag van de subsidie: gerekend per jaar (*normaal*).	
	rat), Oearatan (Sejra), Tepa (Babber), Woeloer (Dammer), Serwaroe (Letti), Kisser en Ilwaki (Wetter); *b.* in tegenovergestelde richting, dus over Ilwaki (Wetter), Kisser, enz. naar Banda en Amboina.								
XIII	Van Amboina over Wahaai (Ceram's noordkust), Ternate, Gani (zuidelijk Halmaheira), Patani (oostelijk Halmaheira), Saonek (Waigeoe), Samate (Salawatti), langs Nieuw-Guinea's noordkust (aldaar over Doreh, het eilandje Rhoon, Ansoes op het eiland Japen, het eilandje Djamna naar de Humboldtsbaai, en over dezelfde plaatsen terug naar Doreh); vervolgens weder over Samate, Saonek, Patani, Gani, Ternate en Wahaai naar Amboina; van daar — over Banda, Gisser, Sekar, Skroë en Dobo — naar het uiterste punt van de zuidkust van Nederlandsch Nieuw-Guinea (op 141° O. L.), en over de zooeven genoemde vijf plaatsen terug naar Amboina.	Eens in de 12 weken.	58	1 396	4⅓	6 049 (ruim)	f 20,00	*m*) f 111 680,00	
XIV	. . . .	. . . .	. . . .	. . . .	. . .	. . . .	. . . .	. . . . . .	Deze dienst wordt geheel *buiten contract* onderhouden, zijnde een dienst, eens in de 4 weken, langs Java's Noordkust naar Bali, Makasser, de Molukken en Timor, en wel van Batavia over Samarang, Soerabaija, Panaroekan (Bezoeki), Banjoewangi (Bezoeki), Boeleleng (Bali), Ampenan (Lombok), Makasser, Gorontalo, Menado, Siauw (Sangi-eilanden), Taroena (Groot-Sangi), Liroeng op Salibaboe (Talaut-eilanden), Ternate, Batjan, Amboina, Banda, Dilly (Portugeesch Timor), Koepang (Nederlandsch Timor), Makasser, Ampenan, Boeleleng, Banjoewangi, Panaroekan en Soerabaija naar Batavia, zijnde per reis 1226 geogr. mijlen of per jaar 15 938 geogr. mijlen.
						95 375			
				Af (zie noot *l*)		216			Met inbegrip van de 216 geogr. mijlen, bedoeld in noot *l*, worden dus jaarlijks *buiten contract* afgelegd, op al de in deze kolom vermelde diensten te zamen, 83 481 geogr. mijlen.
						n) 95 159		*n*) f 663 698,10	

II.

m) Berekend over het ronde getal van 4 reizen per jaar.

n) Deze cijfers ondergaan eenige verhooging wanneer een veertiendaagsche dienst 27 malen in hetzelfde jaar voorkomt, en ook wanneer nu en dan (verg. noot *b*) in dienst nº. I eene reis mocht noodig zijn van Olehleh naar Poeloe Bras en terug.

Op blz. 101 van het verslag hiervóór is de jaarlijks contractueel af te leggen afstand (normaal) minder juist opgegeven als 95 126 geographische mijlen. Bij deze opgaaf was namelijk voor dienst XII gerekend op 7 reizen per jaar, in plaats van op 6 reizen (verg. noot *l*), en voor dienst XIII op 4 reizen per jaar, in plaats van op 4⅓ reis, waardoor voor dienst XII waren berekend 432 geographische mijlen *te veel*, en voor dienst XIII 465 geographische mijlen *te weinig*.

II. Andere (NIET GESUBSIDIEERDE) stoomvaartdiensten in Nederlandsch-Indië over 1890 (daaronder niet begrepen die welke toenmaals door de Nederlandsch-Indische Stoomvaart-Maatschappij buiten contract werden onderhouden).

NAMEN VAN DE vaartuigen.	NAMEN VAN DE eigenaars.	Waar de vaartuigen te huis behoorden.	Woonplaats der eigenaars.	Grootte (in netto register-tonnen). a)	Stoom-vermogen (in paarde-krachten).	Diensten.
A. Onder Nederlandsche vlag. b)						
Castor,	Nieuw Bataviasch Prauwenveer,	Batavia,		19.66	20	Voor sleepdiensten en voor het onderhouden van de gemeenschap met de reede van Batavia en omliggende eilanden.
Pollux,	Id.,	Id.,		19.66	20	Idem.
Tilly,	Bataviaasch Prauwenveer,	Id.,		20.53	20	Idem.
Marie,	Id.,	Id.,		10.33	12	Idem.
Elisabeth,	Id.,	Id.,		22.99	25	Idem.
Rita,	Taylor en Lawson,	Id.,		c) †	†	Idem.
Priok,	Dokmaatschappij van het eiland Amsterdam,	Id.,		11	18	Idem.
Beatrice,	P. Landberg en Zoon en B. C. De Jong,	Id.,		7	5	Idem.
Albertine,	Id.,	Id.,		13	16	Idem.
Betsy,	Möller & C°.,	Id.,		†	6	Voor eigen gebruik.
Lily,	Oey Goan Ling,	Id.,		†	6	Idem.
Lucy,	(Opiumpachter),	Id.,		†	6	Idem.
Prins Hendrik der Nederlanden.	De Lange & Co.,	Id.,		177.26	50	Bestemming niet opgegeven.
Billiton,	Billiton-Maatschappij,	Batavia,	's-Gravenhage,	173.22	60	Op ongeregelde tijdstippen in de vaart tusschen Tandjong Pandan (Billiton) en Batavia.
Baron van Tuijll,	Id.,	Id.,	Id.,	212.70	50	Idem.
Marie,	Tagalsch Prauwenveer,	Cheribon,	Batavia,	1.50	5	Vervoer van personen en sleepdiensten van en naar de reede van Cheribon en omliggende plaatsen.
Pekalongan,	Id.,	Id.,	Id.,	1.44	10	Idem.
Tagal,	Id.,	Tagal,	Id.,	2.63	8	Vervoer van personen en sleepdiensten van en naar de reede van Tagal.
Charlotte,	Samarangsch Stoombootveer,	Samarang,		22.79	25	Vervoer van personen en goederen en sleepdiensten van en naar de reede en buitenreede van Samarang en de Noordkust van Java.
Henriëtta,	Id.,	Id.,		82.24	60	Idem.
Victoria,	Van Bruggen en Kruisinga,	Id.,		9.50	60	Idem.

a) Van sommige vaartuigen, in dezen staat met een * gemerkt, is het niet zeker of de grootte wel in netto registertonnen (van 2,83 M³.) is opgegeven.

b) Omtrent de verschillen welke dit overzicht oplevert bij vergelijking met de opgaven in deel I van den Regeeringsalmanak van Nederlandsch-Indië voor 1891 (blz. 164 t/m 167) zijn geen toelichtingen verstrekt.

c) Het teeken † duidt aan, dat gegevens ter invulling van de betrekkelijke kolom ontbreken.

NAMEN VAN DE vaartuigen.	NAMEN VAN DE eigenaars.	Waar de vaartuigen te huis behoorden.	Woonplaats der eigenaars.	Grootte (in netto register-tonnen). a)	Stoomvermogen (in paardekrachten).	Diensten.
Louise,	Nieuw Samarangsch Prauwenveer,	Samarang,		1	4.5	Voor sleepdiensten van en naar de reede en buitenreede van Samarang.
Mercurius,	Stoombootveer Soerabaija,	Soerabaija,		†	10	In geregelde vaart (meermalen daags) tusschen Soerabaija en Grissee.
Brantas,	Id.,	Id.,		†	12	Idem.
Betsy,	Id.,	Id.,		†	15	Idem.
Bromo,	Id.,	Id.,		†	15	Idem.
Eersteling,	Kwee Khee Soe,	Id.,		228.48	20	In de vaart tusschen Soerabaija en Bandjermasin.
Rajah Kongsi Atjeh,	Thio Tiauw Siat,	Olehleh (Atjeh),		384.63	†	In de vaart tusschen Olehleh en Pinang.
Hok Canton,	Id.,	Id.,		422.73	†	Idem.
Carolina,	Palembangsche reederij,	Palembang,		192.65	†	In de vaart tusschen Palembang en Singapore.
Mayflower,	Id.,	Id.,		227.67	†	Idem.
Medan,	Stoomvaartmaatschappij »Deli",	Laboean Deli (Sumatra's Oostkust),		514	110	Vervoer van personen en goederen tusschen Laboean Deli (Sumatra's Oostkust) en Pinang.
J. Nienhuijs,	Id.,	Id.,		514	110	Idem.
Resident Schiff,	Oei Soei In,	Lingga (Riouw),		58.16	20	Op ongeregelde tijdstippen varende tusschen Lingga, Tandjong-Pinang en Singapore.
Resident Schiff Baroe,	Firma Kim Hoe Bie,	Tandjong Pinang (Riouw),		68.25	40	In geregelde vaart (dagelijks) tusschen Tandjong Pinang en Singapore.
Sri Tandjong Pinang,	Tjoe Moh Kam,	Id.,		78.66	†	Idem.
Emily,	Firma Goan Ho Bie,	Id.,		79.70	30	Idem.
Bintang,	Erven van wijlen Gho Kim Pao,	Id.,		55.71	25	In geregelde vaart (dagelijks) tusschen Karimon, Singapore en Tandjong Pinang.
Singkep,	Singkep Tin-Maatschappij,	Singkep (Riouw),	Amsterdam.	†	25	In de vaart tusschen Singkep, Lingga, Tandjong Pinang en Singapore.
Sri Blitoeng,	Stoombootmaatschappij »Blitoeng",	Tandjong Pandan (Billiton),		50	18	Op ongeregelde tijdstippen varende tusschen de hoofdplaats en de verschillende districtshoofdplaatsen van Billiton.
Sri Sintang,	Hemmes & C°.,	Pontianak (Westerafdeeling van Borneo),		147.81	50	Eenmaal 's maands van Pontianak via Tajan en Sanggou naar Sintang en terug, en daarna van Pontianak naar Singkawang en terug in contract met het Gouvernement.
Emanuel,	Id.,	Id.,		10	15	Vervoer van personen en goederen.
Voorwaarts,	Wong Ki Sam,	Id.,		22.19	30	In dienst van den opiumpachter. Vervoert nu en dan personen en goederen.
Resident Broers,	Go Tjoen Bie,	Bandjermasin (Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo),		262.79	20	In de vaart tusschen Bandjermasin en Soerabaija.
Sri Bandjar,	Ang Eng Tjo en Tio Koei Liong,	Id.,		544.15	120	In de vaart tusschen Bandjermasin, Soerabaija en Singapore.
Sri Pegatan,	Daing Tahir,	Poeloe Laut (Id.),		277.25	70	Idem.

NAMEN VAN DE vaartuigen.	NAMEN VAN DE eigenaars.	Waar de vaartuigen te huis behoorden.	Woonplaats der eigenaars.	Grootte (in netto register-tonnen). *a*)	Stoom-vermogen (in paarde-krachten).	Diensten.
Pak Nam,	Steenkolen-Maatschappij »Oost-Borneo",	Koetei (Zuider- en Oosterafd. van Borneo),	Amsterdam,	470.96	90	In de vaart tusschen Koetei, Soerabaija en Singapore.
Coredo,	C. W. R. Van Renesse van Duivenbode,	Ternate,		28.37	†	In de vaart op Nieuw-Guinea.
Succes,	Batjan-Maatschappij,	Ternate,	's-Gravenhage,	9.47	†	Voor sleepdiensten en commissiereizen van den administrateur der Batjan-Maatschappij tusschen Batjan en omliggende eilanden.
		B Onder vreemde vlag.				
Poh Ann,	Oei Bon Tek, Ko Tjing Tiong en Lie Tjing Yang,	Singapore,		* 1458.48	110	Tusschen Singapore en Makasser over Soerabaija, Boeleleng en Ampenan, en terug over dezelfde plaatsen.
Mac Alister,	Oei Bon Tek, Lim Ho Pio en Lie Tjing Yang,	Id.,		* 1389.80	120	Idem.
Teresa,	Oei Bon Tek en Lie Tjoen Goan,	Id.,		* 2266.29	130	Idem.
Ban Yong Seng,	Kongsi «Hong Djoe,"	Id.,		* 1035	†	Tusschen Singapore en de Molukken (soms ook Makasser en Java) via Laboean en Solok.
Hong Ann,	Id.,	Id.,		846	†	Idem.
Ruby,	Singapoorsche reederij,	Id.,		148.54	40	Tusschen Singapore, Palembang en Muntok.
Ban Wat Hin,	Mansfield & Co.,			172	90	Tusschen Singapore en Pontianak over Tandjong Pandan (Billiton) en Sambas.
Isabella,	Oei Boen Hin, Pangeran Wira Koesoema en H. Oehlers,	Id.,		* 127	25	Tusschen Singapore en Djambi
Kaiser,	Kim Tjin Soei,	Id.,		34.52	25	Tusschen Singapore en Tandjong Pinang (Riouw).
Helena,	Lan Ngoan Tjong,	Id.,		†	†	Tusschen Karimon (Riouw) en Singapore.
Sri Manggar,	Tjia Goan Hien,	Id.,		†	†	Idem.
Panggan,	Tan Toa Thie & Kim Sim Eng,	Id.,		†	†	Tusschen Batam (Riouw) en Singapore.
Ban Wat Soon,	Kongsi »Ban Sing",	Id.,		199	80	Tusschen Singapore, Billiton en Pontianak.
Hebe,	Ocean Steamship Company,	Id.,		* 346	90	Tusschen Singapore en Laboean Deli (Oostkust van Sumatra).
Ganymede,	Id.,	Id.,		* 236	80	Idem.
Calypso,	Id.,	Id.,		* 390	110	Idem.
Schwalbe,	Norddeutsche Lloyd,	†		* 753	85	Tusschen Singapore en Belawan (Deli).
Sumatra,	Id.,	†		* 415	85	Idem.
Sam Tor,	Ban Hin,	Singapore,		* 68	25	Tusschen Singapore, Tebing Tinggi, Bengkalis en Bagan Api Api (Sumatra's Oostkust).
Marie Austin,	Oei Soei In,	Id.,		* 220	60	Idem
Chan Tai,	Khoo Tiang Po,	Id.,		45.45	20	Tusschen Pinang, Tandjong Balei (Assahan) en Batoe Bara

NAMEN VAN DE vaartuigen.	NAMEN VAN DE eigenaars.	Waar de vaartuigen te huis behoorden.	Woonplaats der eigenaars.	Grootte (in netto register-tonnen). *a*)	Stoom-vermogen (in paarde-krachten).	Diensten.
Flying Fish,	A. Hing,	Singapore,		45.22	23	Tusschen Pinang, Tandjong Be[…] lei en Koealoe (Sumatra'[…] Oostkust).
Ho Kwei,	Chong Moh & C°.	Id.,		* 209	80	Tusschen Pinang en Laboea[…] Deli.
Langkat,	Id.,	Id.,		* 187	60	Idem.
Rosa,	Id.,	Id.,		* 266	75	Idem.
Jin Ho,	Tjong Ho,	Id.,		* 99	45	Tusschen Pinang en Tandjon[…] Poera (Langkat).
Milton,	Heng Ho,	Id.,		* 160	40	Idem.
Good Luck,	Ban Tjin Hong,	Id.,		* 81	†	Idem.
Kian Ann,	Hong Goan,	Id.,		* 101	45	Tusschen Singapore, Malakka, Bengkalis, Siak en Pekan Ba[…] roe (Sumatra's Oostkust).
Pakan,	Id.,	Id.,		* 84	25	Idem.

(5. 22)

BIJLAGE U.

(Zie hoofdst. K, afd. I, § 1, van het verslag.)

OVERZICHT betreffende de in Nederlandsch-Indië aanwezige LAGERE SCHOLEN voor EUROPEANEN en met dezen gelijkgestelden bij het einde van 1890, zoomede eene recapitulatie der opgaven over 1886 t/m 1890.

Openbare scholen. *a*)

GEWESTEN.	PLAATSEN.	Aantal scholen. Gemengde scholen. Eerste scholen.	Aantal scholen. Gemengde scholen. Andere.	Aantal scholen. Meisjesscholen.	Aantal scholen. Totaal.	Onderwijzend personeel. Hoofdonderwijzers.	Onderwijzend personeel. Hoofdonderwijzeressen.	Onderwijzend personeel. Hulponderwijzers.	Onderwijzend personeel. Hulponderwijzeressen.	Onderwijzend personeel. Kweekelingen. Mannelijke.	Onderwijzend personeel. Kweekelingen. Vrouwelijke.	Onderwijzend personeel. Totaal.	Aantal leerlingen. Betalende.	Aantal leerlingen. Niet-betalende.	Aantal leerlingen. Totaal.	Naar schoolklasse en kunne waren de leerlingen verdeeld als volgt: Laagste klasse.	Middelste klasse.	Hoogste klasse.	Jongens.	Meisjes.	Aantal inlanders en vreemde oosterlingen onder de leerlingen begrepen.
Java en Madura.																					
Bantam	Serang. . . .	»	1	»	1	1	»	1	»	»	»	2	15	30	45	26	12	7	27	18	4
Batavia.	Batavia . . .	2	5	2	9	7	2	18	16	1	1	45	788	718	1506	627	640	239	838	668	31
Id.	Meester-Cornelis	1	1	1	3	2	1	3	4	»	»	10	175	116	291	116	118	57	150	141	4
Id.	Depok. . . .	»	1	»	1	1	»	»	1	»	»	2	24	21	45	21	16	8	24	21	»
Id.	Buitenzorg . .	1	1	1	3	2	1	3	7	»	»	13	240	163	403	189	165	49	221	182	10
Krawang	Poerwakarta. .	»	1	»	1	1	»	»	1	»	»	2	12	18	30	18	8	4	14	16	7
Id.	Soebang . . .	»	1	»	1	1	»	»	»	»	»	1	15	9	24	17	2	5	23	1	»
Preanger Regentschappen . . .	Bandong . . .	»	1	1	2	1	1	2	2	»	»	6	92	89	181	84	60	37	92	89	12
Id.	Tjiandjoer	»	1	»	1	1	»	»	1	»	»	2	14	12	26	13	11	2	13	13	7
Id.	Soekaboemi . .	»	1	»	1	1	»	1	1	»	»	3	36	35	71	40	24	7	44	27	3
Id.	Garoet. . . .	»	1	»	1	1	»	»	1	»	»	2	42	12	54	38	13	3	32	22	10
Cheribon	Cheribon . . .	»	1	1	2	1	1	1	2	»	»	5	41	71	112	41	57	14	58	54	1
Id.	Indramaijoe . .	»	1	»	1	1	»	»	1	»	»	2	17	14	31	14	14	3	12	19	1
Tagal	Tagal	»	1	1	2	1	1	2	2	»	1	7	60	78	138	72	50	16	72	66	6
Pekalongan . . .	Pekalongan . .	»	1	»	1	1	»	2	1	»	»	4	51	80	131	79	46	6	64	67	5
Samarang	Samarang . .	2	3	1	6	5	1	10	11	»	»	27	468	383	851	401	339	111	540	311	26
Id.	Ambarawa . .	»	1	1	2	1	1	2	2	»	»	6	52	109	161	101	44	16	98	63	23
Id.	Salatiga . . .	1	1	1	3	2	1	2	3	»	»	8	120	131	251	123	82	46	148	103	14
Id.	Kendal . . .	»	1	»	1	1	»	»	1	»	»	2	25	18	43	25	12	6	24	19	12
Id.	Oenarang. . .	»	1	»	1	1	»	»	1	»	»	2	26	22	48	26	21	1	25	23	2
	Transporteeren	7	26	10	43	33	10	47	58	1	2	151	2313	2129	4442	2071	1734	637	2519	1923	178

a) De zeven in 1890 in werking gekomen nieuwe scholen werden geopend: de gemengde school te Depok (Batavia) en de meisjesschool te Blitar (Kediri) in Juli, de gemengde school te Soebang (Krawang), die te Koetoardjo (Bagelen) en die te Solok (Sumatra's Westkust), zoomede de meisjesschool ter hoofdplaats Madioen in Augustus, en eindelijk de gemengde school te Djombang (Soerabaija) in September. Vier scholen werden in den loop van 1890 wegens het te gering aantal leerlingen tijdelijk gesloten, namelijk: die te Kraksaän (Probolinggo) in April, die te Batang (Pekalongan) en te Patjitan (Madioen) in Juli, en die te Poerbolinggo (Banjoemas) in Augustus.

2/10

GEWESTEN.	PLAATSEN.	Aantal scholen. Gemengde scholen. Eerste scholen.	Aantal scholen. Gemengde scholen. Andere.	Aantal scholen. Meisjesscholen.	Aantal scholen. Totaal.	Onderwijzend personeel. Hoofdonderwijzers.	Onderwijzend personeel. Hoofdonderwijzeressen.	Onderwijzend personeel. Hulponderwijzers.	Onderwijzend personeel. Hulponderwijzeressen.	Onderwijzend personeel. Kweekelingen. Mannelijke.	Onderwijzend personeel. Kweekelingen. Vrouwelijke.	Onderwijzend personeel. Totaal.	Aantal leerlingen. Betalende.	Aantal leerlingen. Niet-betalende.	Aantal leerlingen. Totaal.	Naar schoolklasse en kunne waren de leerlingen verdeeld als volgt: Laagste klasse.	Middelste klasse.	Hoogste klasse.	Jongens.	Meisjes.	Aantal inlanders en vreemde oosterlingen onder de leerlingen begrepen.
	Per transport	7	26	10	43	33	10	47	58	1	2	151	2313	2129	4442	2071	1734	637	2519	1923	178
Japara	Patti	»	1	»	1	1	»	1	1	»	»	3	30	36	66	33	26	7	38	28	9
Id.	Japara. . . .	»	1	»	1	1	»	»	1	»	»	2	19	25	44	20	18	6	25	19	4
Id.	Koedoes . . .	»	1	»	1	1	»	1	1	»	»	3	40	26	66	32	29	5	39	27	2
Id.	Joana	»	1	»	1	1	»	»	1	»	»	2	9	22	31	18	13	»	15	16	5
Rembang	Rembang. . .	»	1	»	1	1	»	1	1	»	»	3	24	45	69	20	27	22	37	32	2
Id.	Toeban . . .	»	1	»	1	1	»	»	1	»	»	2	14	17	31	16	10	5	17	14	3
Id.	Bodjonegoro . .	»	1	»	1	1	»	1	1	»	»	3	43	24	67	32	27	8	40	27	13
Soerabaija	Soerabaija . .	2	4	2	8	6	2	13	15	»	»	36	658	447	1105	540	440	125	618	487	17
Id.	Grissee . . .	»	1	»	1	1	»	»	1	»	»	2	16	16	32	8	14	10	19	13	1
Id.	Modjokerto . .	»	1	»	1	1	»	2	1	»	»	4	36	59	95	48	38	9	59	36	1
Id.	Sidoardjo. . .	»	1	»	1	1	»	1	1	»	»	3	30	39	69	45	17	7	44	25	4
Id.	Djombang . .	»	1	»	1	1	»	1	»	»	»	2	17	18	35	33	2	»	20	15	»
Pasoeroean . . .	Pasoeroean . .	»	1	1	2	1	1	1	4	»	»	7	89	100	189	75	85	29	94	95	4
Id.	Malang . . .	»	1	1	2	1	1	2	2	»	»	6	119	73	192	107	66	19	100	92	2
Id.	Bangil. . . .	»	1	»	1	1	»	»	1	»	»	2	4	26	30	16	12	2	13	17	2
Id.	Lawang . . .	»	1	»	1	1	»	1	»	»	»	2	37	9	46	27	9	10	17	29	»
Probolinggo . . .	Probolinggo. .	1	1	1	3	2	1	2	3	»	1	9	132	72	204	97	72	35	102	102	»
Id.	Loemadjang. .	»	1	»	1	1	»	»	1	»	»	2	19	13	32	30	2	»	19	13	3
Bezoeki.	Bezoeki . . .	»	1	»	1	1	»	»	1	»	»	2	18	8	26	16	7	3	13	13	2
Id.	Sitoebondo . .	»	1	»	1	1	»	1	»	»	»	2	31	21	52	23	20	9	31	21	2
Id.	Bondowosso . .	»	1	»	1	1	»	1	»	»	»	2	25	12	37	23	13	1	20	17	4
Id.	Djember . . .	»	1	»	1	1	»	1	»	»	»	2	21	4	25	17	7	1	17	8	2
Id.	Banjoewangi. .	»	1	»	1	1	»	»	1	»	»	2	17	18	35	17	16	2	18	17	5
Banjoemas . . .	Banjoemas . .	»	1	»	1	1	»	1	1	»	»	3	45	46	91	39	44	8	55	36	8
Id.	Tjilatjap . . .	»	1	»	1	1	»	2	»	»	»	3	31	38	69	45	21	3	47	22	11
Id.	Bandjarnegara .	»	1	»	1	1	»	»	1	»	»	2	37	14	51	30	15	6	34	17	22
Bagelen	Poerworedjo. .	»	1	1	2	1	1	2	2	»	»	6	102	68	170	92	63	15	108	62	47
Id.	Keboemen . .	»	1	»	1	1	»	»	1	»	»	2	31	14	45	31	13	1	33	12	25
Id.	Koetoardjo . .	»	1	»	1	1	»	1	»	»	»	2	19	25	44	31	12	1	24	20	13
Id.	Wonosobo . .	»	1	»	1	1	»	1	»	»	»	2	31	15	46	29	15	2	31	15	22
Id.	Gombong. . .	»	b) 2	»	2	2	»	11	»	»	»	13	31	442	473	173	282	18	446	27	16
Kadoe	Magelang. . .	»	1	1	2	1	1	2	3	»	»	7	120	93	213	116	68	29	112	101	31
Djokjokarta . . .	Djokjokarta . .	1	1	1	3	2	1	5	8	»	»	16	336	199	535	297	189	49	310	225	85
Soerakarta . . .	Soerakarta . .	1	2	1	4	3	1	6	7	»	»	17	250	306	556	302	192	62	312	244	26
Id.	Boijolali . . .	»	1	»	1	1	»	2	»	»	»	3	5	65	70	32	33	5	43	27	1
Id.	Klatten . . .	»	1	»	1	1	»	1	1	»	»	3	10	68	78	46	26	6	47	31	»
Madioen	Madioen . . .	»	1	1	2	1	1	1	3	»	»	6	84	86	170	87	69	14	85	85	18
Id.	Ngawi. . . .	»	1	»	1	1	»	1	1	»	»	3	44	31	75	37	32	6	48	27	19
Kediri	Kediri	»	1	»	1	1	»	1	2	»	»	4	55	62	117	62	43	12	63	54	4
Id.	Ngandjoek . .	»	1	»	1	1	»	»	1	»	»	2	28	9	37	14	20	3	16	21	2
Id.	Blitar	»	1	1	2	1	1	1	2	»	»	5	66	70	136	79	39	18	75	61	15
Id.	Toeloeng Agoeng	»	1	»	1	1	»	1	1	»	»	3	34	30	64	39	18	7	29	35	4
Madura.	Pamakassan. .	»	1	»	1	1	»	1	»	»	»	2	25	17	42	18	19	5	30	12	11
Id.	Sumanap. . .	»	1	»	1	1	»	1	»	»	»	2	13	23	36	19	10	9	18	18	»
Id.	Bangkallan . .	»	1	»	1	1	»	»	»	»	»	1	14	12	26	12	10	4	17	9	3
Te zamen voor Java en Madura.		12	76	21	109	88	21	118	130	1	3	361	5172	4992	10164	4992	3937	1235	5917	4247	648
Buitenbezittingen.																					
Sumatra's Westkust	Padang . . .	1	1	1	3	2	1	5	3	»	»	11	226	119	345	172	105	68	235	110	8
Id.	Fort de Kock .	»	1	»	1	1	»	2	»	»	»	3	39	28	67	39	17	11	37	30	5
Id.	Padang Pandjang	»	1	»	1	1	»	»	1	1	»	3	26	10	36	18	12	6	15	21	»
Id.	Solok	»	1	»	1	1	»	»	»	»	»	1	13	12	25	9	16	»	8	17	»
Id.	Padang Sidempoean.	»	1	»	1	1	»	»	»	»	»	1	3	10	13	6	6	1	6	7	»
	Transporteeren	1	5	1	7	6	1	7	4	1	»	19	307	179	486	244	156	86	301	185	13

b) Een dezer scholen is uitsluitend bestemd voor de jongens die tot het ter plaatse gevestigde korps pupillen behooren. In verband met de voor deze school noodige afwijkingen van de bepalingen van het algemeen schoolreglement (Indisch Staatsblad 1868 nº. 81), hoofdzakelijk wat orde en tucht betreft, zijn bij ordonnantie van 19 April 1890 (Indisch Staatsblad nº. 91) voor de pupillenschool eenige bijzondere regelen vastgesteld.

GEWESTEN.	PLAATSEN.	Aantal scholen. Gemengde scholen. Eerste scholen.	Andere.	Meisjesscholen.	Totaal.	Onderwijzend personeel. Hoofdonderwijzers.	Hoofdonderwijzeressen.	Hulponderwijzers.	Hulponderwijzeressen.	Kweekelingen. Mannelijke.	Vrouwelijke.	Totaal.	Aantal leerlingen. Betalende.	Niet-betalende.	Totaal.	Naar schoolklasse en kunne waren de leerlingen verdeeld als volgt: Laagste klasse.	Middelste klasse.	Hoogste klasse.	Jongens.	Meisjes.	Aantal inlanders en vreemde oosterlingen onder de leerlingen begrepen.
	Per transport	1	5	1	7	6	1	7	4	1	»	19	307	179	486	244	156	86	301	185	13
Benkoelen. . . .	Benkoelen . .	»	1	»	1	1	»	1	»	»	»	2	13	28	41	24	11	6	23	18	2
Palembang . . .	Palembang . .	»	1	»	1	1	»	1	1	»	»	3	32	31	63	35	19	9	25	38	»
Oostkust v. Sumatra.	Medan. . . .	»	1	»	1	1	»	»	1	»	»	2	42	14	56	30	22	4	26	30	1
Atjeh en onderhoorigheden . . .	Kotta Radja. .	1	1	»	2	2	»	3	»	»	»	5	49	63	112	89	16	7	63	49	18
Riouw	Tandjong Pinang	»	1	»	1	1	»	1	»	»	»	2	28	12	40	22	10	8	18	22	1
Banka	Muntok . . .	»	1	»	1	1	»	1	»	»	»	2	16	5	21	12	8	1	16	5	10
Westerafdeeling van Borneo	Pontianak . .	»	1	»	1	1	-	»	1	»	»	2	25	14	39	20	15	4	20	19	2
Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo	Bandjermasin .	»	1	1	2	1	1	2	2	»	»	6	52	78	130	61	50	19	60	70	5
Celebes en onderhoorigheden . .	Makasser. . .	1	1	1	3	2	1	4	3	»	»	10	140	121	261	137	88	36	153	108	20
Id.	Maros	»	1	»	1	1	»	1	»	»	»	2	»	22	22	11	9	2	12	10	»
Id.	Bonthain . . .	»	1	»	1	1	»	1	»	»	»	2	4	32	36	17	15	4	19	17	2
Id.	Boelekomba . .	»	1	»	1	1	»	1	»	»	»	2	3	35	38	14	13	11	20	18	1
Menado.	Menado . . .	»	1	1	2	1	1	3	2	»	»	7	87	126	213	127	65	21	123	90	55
Id.	Tondano . . .	»	1	»	1	1	»	1	»	»	»	2	35	16	51	28	20	3	41	10	36
Id.	Amoerang . .	»	1	»	1	1	»	1	»	»	»	2	36	20	56	27	27	2	40	16	36
Id.	Gorontalo. . .	»	1	»	1	1	»	1	»	»	»	2	25	8	33	18	11	4	25	8	13
Amboina	Amboina . . .	»	1	1	2	1	1	2	3	»	»	7	62	146	208	109	67	32	118	90	20
Id.	Saparoea . . .	»	1	»	1	1	»	1	»	»	»	2	23	43	66	43	21	2	39	27	23
Id.	Neira	»	1	1	2	1	1	3	2	»	»	7	95	51	146	88	45	13	71	75	29
Ternate	Ternate . . .	»	1	»	1	1	»	2	»	»	»	3	24	40	64	34	24	6	36	28	15
Timor	Koepang . . .	»	1	»	1	1	»	1	»	»	»	2	16	15	31	16	12	3	17	14	6
Te zamen voor de buitenbezittingen.		3	26	6	35	29	6	38	19	1	»	93	1114	1099	2213	1206	724	283	1266	947	308
» » » Java en Madura (zie bl. 2.)		12	76	21	109	88	21	118	130	1	3	361	5172	4992	10164	4992	3937	1235	5917	4247	648
Totalen voor geheel Ned.-Indië. . .		15	102	27	144	117	27	156	149	2	3	454	6286	6091	12377	6198	4661	1518	7183	5194	c) 956

Bijzondere scholen.

GEWESTEN.	PLAATSEN.	Gewoon lager onderwijs.	Meer uitgebr. lager onderwijs.	Totaal.	Hoofdonderwijzers.	Hoofdonderwijzeressen.	Hulponderwijzers.	Hulponderwijzeressen.	Mannelijke.	Vrouwelijke.	Totaal.	Betalende.	Niet-betalende.	Totaal.	Laagste klasse.	Middelste klasse.	Hoogste klasse.	Jongens.	Meisjes.	Aantal inlanders en vreemde oosterlingen.
Batavia.	Batavia . . .	»	5	5	2	2	8	33	»	4	50	. . .	. . .	1050	362	319	369	319	731	»
Id.	Buitenzorg . .	1	»	1	»	1	»	»	»	»	1	. . .	. . .	5	2	3	»	2	3	»
Samarang. . . .	Samarang. . .	d) 4	1	5	e) 2	3	1	11	»	2	19	. . .	. . .	553	271	189	93	140	413	»
Soerabaija. . . .	Soerabaija . .	»	4	4	2	2	8	17	»	»	29	. . .	. . .	657	289	184	184	245	412	f) 4
Id.	Djombang . .	»	1	1	»	1	»	»	»	»	1	. . .	. . .	12	7	3	2	7	5	»
Sumatra's Westkust	Padang . . .	»	1	1	»	1	»	6	»	»	7	. . .	. . .	122	44	40	38	7	115	»
Totalen voor geheel Ned.-Indië. . .		5	12	17	7	10	17	67	»	6	107	. . .	. . .	2399	975	738	686	720	1679	f) 4

c) Hieronder 808 kinderen van inlanders en 148 van vreemde oosterlingen.
Het aantal leerlingen van *Europeesche* afkomst bedroeg bij het einde van 1890: aan de openbare scholen 11 421 en aan de bijzondere scholen 2395, die naar hun leeftijd verdeeld waren als volgt:

	6 jaar.	7 jaar.	8 jaar.	9 jaar.	10 jaar.	11 jaar.	12 jaar.	13 jaar.	14 jaar.	15 jaar.	16 jaar.	Totaal.
Openbare scholen	776	1 243	1 409	1 330	1 317	1 304	1 176	1 087	864	649	266	11 421
Bijzondere scholen.	186	209	228	222	233	246	223	222	222	177	227	2 395

d) Hieronder 3 weeshuisscholen (de jongensschool en de meisjesschool van het Roomsch-katholieke weeshuis en de Protestantsche weeshuisschool).

e) Hieronder één waarnemende hoofdonderwijzer.

f) Inlandsche (niet-Christen) leerlingen. Omtrent den leeftijd der 2395 *Europeesche* leerlingen zie men noot c.

RECAPITULATIE.

RECAPITULATIE over de laatste vijf jaren.

TIJDSTIP.	Aantal scholen. Gemengde scholen.	Aantal scholen. Meisjes scholen.	Onderwijzend personeel bij die scholen in dienst. Aantal mannen. Hoofd- en hulponderwijzers. g)	Onderwijzend personeel. Aantal mannen. Kweekelingen.	Onderwijzend personeel. Aantal vrouwen. Hoofd- en hulponderwijzeressen. g)	Onderwijzend personeel. Aantal vrouwen. Kweekelingen.	Aantal leerlingen. Betalende.	Aantal leerlingen. Niet betalende.	Landaard der leerlingen. Kinderen van Europeesche en daarmede gelijkgestelde afkomst.	Landaard der leerlingen. Kinderen van inlanders. h)	Landaard der leerlingen. Kinderen van vreemde oosterlingen.	Kunne der leerlingen. Jongens.	Kunne der leerlingen. Meisjes.	Verdeeling der leerlingen naar hunne schoolklasse. Laagste klasse.	Verdeeling. Middelste klasse.	Verdeeling. Hoogste klasse.	Aantal leerlingen die gedurende het opgegeven jaar de school verlieten na *alle* klassen te hebben doorloopen. i)
Openbare scholen.																	
Ult. 1886..	108	23	251	5	140	13	5718	5029	9863	632	252	6227	4520	5420	4044	1283	507
(totaal)	131		469				10 747		10 747			10 747		10 747			
„ 1887..	108	23	243	6	164	11	5837	5398	10 351	666	218	6582	4653	5635	4304	1296	498
(totaal)	131		424				11 235		11 235			11 235		11 235			
„ 1888..	112	23	254	5	169	7	5876	5651	10 630	697	200	6724	4803	5726	4399	1402	560
(totaal)	135		435				11 527		11 527			11 527		11 527			
„ 1889..	116	25	274	2	160	2	6121	5795	10 955	782	179	6959	4957	5916	4543	1457	563
(totaal)	141		438				11 916		11 916			11 916		11 916			
„ 1890..	117	27	273	2	176	3	6286	6091	11 421	808	148	7183	5194	6198	4661	1518	703
(totaal)	144		454				12 377		12 377			12 377		12 377			
Bijzondere scholen.																	
	Gewoon lager onderwijs.	Meer uitgebreid lager onderwijs.															
Ult. 1886..	5	12	21	1	62	6	...	...	1991	7	1	607	1392	807	748	444	110
(totaal)	17		90						1999			1999		1999			
„ 1887..	7	10	24	2	66	3	...	...	2123	10	„	614	1519	922	707	504	131
(totaal)	17		95						2133			2133		2133			
„ 1888..	6	12	24	2	72	4	...	...	2324	6	„	690	1640	997	807	526	143
(totaal)	18		102						2330			2330		2330			
„ 1889..	5	11	27	„	72	5	...	...	2351	3	„	725	1629	984	793	577	154
(totaal)	16		104						2354			2354		2354			
„ 1890..	5	12	24*	„	77	6	...	...	2395	4	„	720	1679	975	733	686	186
(totaal)	17		107						2399			2399		2399			

g) Onder de hulponderwijzers en hulponderwijzeressen der openbare scholen zijn niet medegeteld die, welke bij sommige dezer scholen voorloopig (zonder bezoldiging) waren werkzaam gesteld. Van de eersten is voor de behandelde jaren slechts van 2 (in 1888) melding te maken. Het aantal onbezoldigde hulponderwijzeressen bedroeg bij het einde van elk der behandelde jaren achtereenvolgens 17, 14, 22, 38 en 5

h) Onder het opgegeven aantal inlandsche leerlingen was bij het einde van elk der behandelde jaren achtereenvolgens begrepen het volgend aantal kinderen van Christen-inlanders: 259, 287, 318, 344 en 338, allen (op één in 1888 na) behoorende tot de leerlingen der openbare scholen.

i) De opgaven voor de bijzondere scholen in deze kolom zijn onvolledig.

(5. 23.)

BIJLAGE V.

(Zie hoofdst. K, afd. I, § 2, van het verslag.)

OVERZICHT betreffende de samenstelling op 31 December 1890 van het ONDERWIJZEND PERSONEEL, verbonden aan de KWEEKSCHOLEN voor inlandsche onderwijzers en aan de gewone OPENBARE SCHOLEN voor INLANDERS in Nederlandsch-Indië. *a*)

Kweekscholen.

KWEEKSCHOLEN.		Hoofd- en 2de onderwijzers								Europeesche hulponderwijzers								Inlandsche			Totaal van het onderwijzend personeel.
			met akte voor:								met akte voor:							hulponderwijzers van den 1sten of 2den rang.	onderwijzers in:		
	Nominaal aantal kweekelingen.	Aantal.	Maleisch.	land- en volkenkunde.	Javaansch.	Soendaasch.	Madureesch.	Makassaarsch.	Boegineesch.	Aantal.	Maleisch.	land- en volkenkunde.	Javaansch.	Soendaasch.	Madureesch.	Makassaarsch.	Boegineesch.		de talen.	het handteekenen.	
Bandong	75	2	2	2	»	1	»	»	»	*b*) 1	1	1	»	»	»	»	»	»	*c*) 3	1	7
Probolinggo . . .	75	2	2	2	1	»	»	»	»	1	»	»	»	»	»	»	»	»	*d*) 3	1	7
Fort de Kock . .	50	2	2	2	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	*e*) 1	*f*) 2	*g*) »	5
Padang Sidempoean	25	1	1	1	»	»	»	»	»	1	»	»	»	»	»	»	»	»	*h*) 1	*i*	3
Bandjermasin. . .	*j*) 25	*k*) 1	»	»	»	»	»	»	»	1	»	»	»	»	»	»	»	»	*l*) 2	*m*) »	4
Makasser	25	1	1	1	»	»	»	1	»	1	1	1	»	»	»	1	»	»	*n*) 3	*o*) »	5
Amboina	50	2	2	2	1	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	*e*) 1	*p*) 2	1	6
Totalen .	325	11	10	10	2	1	»	1	»	5	2	2	»	»	»	1	»	2	16	3	37

a) De zoogenaamde speciale scholen voor inlanders — sedert April 1891 alleen te Depok en te Magelang — zijn in dit overzicht niet begrepen.
b) In 1889 was de titularis als inlandsche hulponderwijzer van den 1sten rang aan deze kweekschool werkzaam. In verband met zijne gelijkstelling met Europeanen (Indisch Staatsblad 1887 n°. 212) werd hij in 1890 alsnog benoemd tot Europeesch hulponderwijzer.
c) Eén voor het Soendaasch, één voor het Javaansch en één voor het Maleisch.
d) Eén voor het Madureesch, één voor het Javaansch en één voor het Maleisch.
e) Inlandsch hulponderwijzer van den 1sten rang, bezittende de akte van bekwaamheid als hulponderwijzer bij het Europeesch lager onderwijs.
f) Beiden voor het Maleisch.
g) Met de lessen in het teekenen was de Europeesche 2de onderwijzer belast.
h) Voor het Battaksch. Het Maleisch werd onderwezen door den hoofdonderwijzer.
i) Met de lessen in het teekenen was de hoofdonderwijzer belast.
j) De kweekschool te Bandjermasin is in April 1891 opgeheven.
k) Te Bandjermasin werd de betrekking van hoofdonderwijzer tijdelijk waargenomen.
l) Eén voor het Biadjoe Dajaksch en één voor het Maleisch.
m) Met de lessen in het teekenen was de Europeesche hulponderwijzer belast.
n) Eén voor het Boegineesch, één voor het Makassaarsch en één voor het Maleisch.
o) Met de lessen in het teekenen was belast de hulponderwijzer bij de 1ste Europeesche openbare lagere school ter plaatse.
p) Beiden voor het Maleisch.

6/10

Gewone scholen.

Gewesten.	Aantal gouvernements-scholen.	Onderwijzers: van kweekscholen afkomstig.	Onderwijzers: bij wijze van onderscheiding bevorderd tot de 3de klasse (op Java en Madura).	Onderwijzers: bij wijze van onderscheiding bevorderd tot de 1ste klasse (in de buitenbezittingen).	Onderwijzers: 4de klasse (op Java en Madura).	Onderwijzers: 2de klasse (in de buitenbezittingen).	Waarnemende onderwijzers: Hulp-onderwijzers.	Waarnemende onderwijzers: Kweekelingen.	Hulp-onderwijzers.	Kweekelingen.	Totaal
Ressort van de kweekschool te Bandong.											
Bantam	5	5	»	»	»	»	»	»	3	3	11
Batavia	a) 7	6	»	»	»	»	»	»	8	6	20
Krawang	6	6	»	»	»	»	»	»	4	6	16
Preanger Regentschappen	27	27	»	»	»	»	»	»	43	11	81
Cheribon	10	9	»	»	1	»	»	»	16	9	35
Tagal	4	4	»	»	»	»	»	»	4	8	16
Pekalongan	3	2	»	»	1	»	»	»	2	5	10
Banjoemas	14	13	»	»	1	»	»	»	21	16	51
Bagelen	18	18	»	»	»	»	»	»	25	35	78
Kadoe	6	6	»	»	»	»	»	»	12	4	22
Totalen	100	96	»	»	3	»	»	»	138	103	340
Ressort van de kweekschool te Probolinggo.											
Samarang	10	10	»	»	»	»	»	»	11	19	40
Japara	7	7	»	»	»	»	»	»	6	11	24
Rembang	10	10	»	»	»	»	»	»	11	14	35
Djokjokarta	1	»	»	»	1	»	»	»	4	1	6
Soerakarta	5	5	»	»	»	»	»	»	4	8	17
Madioen	16	16	»	»	»	»	»	»	32	16	64
Soerabaija	14	13	»	»	1	»	»	»	15	16	45
Pasoeroean	9	7	»	»	2	»	»	»	14	1	24
Probolinggo	9	6	»	»	3	»	»	»	10	3	22
Bezoeki	5	5	»	»	»	»	»	»	7	4	16
Kediri	a) 11	6	3	»	1	»	»	»	20	8	38
Madura	6	5	»	»	»	»	1	»	8	8	22
Bali en Lombok	2	2	»	»	»	»	»	»	»	1	3
Totalen	105	92	3	»	8	»	1	»	142	110	356
Ressort van de kweekschool te Fort de Kock.											
Padangsche Benedenlanden	14	10	»	»	»	4	»	»	b) 29	2	45
Padangsche Bovenlanden	18	15	»	2	»	1	»	»	b) 39	2	59
Transporteeren	32	25	»	2	»	5	»	»	68	4	104

a) Bij één school schijnt de plaats van hoofdonderwijzer of waarnemende onderwijzer bij het einde des jaars vacant te zijn geweest.
b) Hieronder een tot de 3de klasse teruggestelde onderwijzer 2de klasse.

Gewesten.	Aantal gouvernementsscholen.	Onderwijzers					Waarnemende onderwijzers.		Hulp-onderwijzers.	Kweekelingen.	Totaal.
		van kweekscholen afkomstig.	bij wijze van onderscheiding bevorderd tot de 3de klasse (op Java en Madura).	bij wijze van onderscheiding bevorderd tot de 1ste klasse (in de buitenbezittingen).	4de klasse (op Java en Madura).	2de klasse (in de buitenbezittingen).	Hulp-onderwijzers.	Kweekelingen.			
Per transport	32	25	»	2	»	5	»	»	68	4	104
Benkoelen	c) 9	4	»	»	»	2	b) 2	»	10	3	21
Lampongsche Districten. . .	3	3	»	»	»	»	»	»	4	1	8
Palembang	5	4	»	»	»	»	1	»	4	3	12
Oostkust van Sumatra . . .	d) 1	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»
Atjeh en onderhoorigheden .	c) 2	1	»	»	»	»	»	»	1	»	2
Riouw.	3	3	»	»	»	»	e) 1	»	»	2	6
Banka.	2	2	»	»	»	»	»	»	»	1	3
Billiton	2	1	»	»	»	»	1	»	»	1	3
Totalen	f) 59	43	»	2	»	7	5	»	87	15	159
Ressort van de kweekschool te Padang Sidempoean.											
Tapanoli (met het eiland Nias).	18	12	»	2	»	4	»	»	30	4	52
Ressort van de kweekschool te Bandjermasin.											
Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo.	6	5	»	1	»	»	»	»	19	»	25
Ressort van de kweekschool te Makasser.											
Celebes en onderhoorigheden .	13	13	»	»	»	»	»	»	10	»	23
Ressort van de kweekschool te Amboina.											
Menado: Minahassa en Gorontalo	c) 84	46	»	4	»	g) 26	7	»	h) 123	41	247
Menado: Sangi- en Talaut-eilanden	29	1	»	»	»	1	17	10	5	5	39
Ternate en onderhoorigheden .	2	1	»	»	»	»	1	»	4	»	6
Amboina: Amboina en de overige (niet afzonderlijk genoemde) eilanden	a) 68	40	»	2	»	i) 14	11	»	k) 83	12	162
Amboina: Banda-eilanden . .	3	1	»	»	»	1	1	»	2	»	5
Amboina: Zuidwester-eilanden.	6	»	»	»	»	»	6	»	8	2	16
Amboina: Aroë-eilanden. . .	1	»	»	»	»	1	»	»	»	»	1
Transporteeren	193	89	»	6	»	43	43	10	225	60	476

c) Hieronder 1 tijdelijk gesloten school.
d) Tijdelijk gesloten.
e) Volgens het cijfer in de derde kolom zou deze waarnemende onderwijzer overcompleet zijn. Toelichting ter zake ontbreekt.
f) Hieronder 3 tijdelijk gesloten scholen (te Bintoehan in Benkoelen, te Bengkalis ter Sumatra's Oostkust, en te Edi-Besar in Atjeh en onderhoorigheden).
g) Hieronder 3 tot de 2de klasse teruggestelde onderwijzers der 1ste klasse.
h) Hieronder 4 onderwijzers der 2de klasse tijdelijk als hulponderwijzers werkzaam.
i) Hieronder 3 tot de 2de klasse teruggestelde onderwijzers der 1ste klasse. In het vorig verslag (bijlage W) werd abusievelijk slechts van één melding gemaakt.
k) Hieronder één tot de 3de klasse teruggestelde onderwijzer der 2de klasse.

Gewesten.	Aantal gouvernements-scholen.	Onderwijzers: van kweekscholen afkomstig.	Onderwijzers: bij wijze van onderscheiding bevorderd tot de 3de klasse (op Java en Madura).	Onderwijzers: bij wijze van onderscheiding bevorderd tot de 1ste klasse (in de buitenbezittingen).	Onderwijzers: 4de klasse (op Java en Madura).	Onderwijzers: 2de klasse (in de buitenbezittingen).	Waarnemende onderwijzers: Hulponderwijzers.	Waarnemende onderwijzers: Kweekelingen.	Hulponderwijzers.	Kweekelingen.	Totaal.
Per transport	193	89	»	6	»	43	43	10	225	60	476
Timor: Timor	l) 8	2	»	1	»	»	1	»	3	2	9
Timor: Rotti	m) 13	8	»	»	»	2	1	»	8	»	19
Timor: Savoe	d) 1	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»
Totalen	n) 215	99	»	7	»	45	45	10	236	62	504
RECAPITULATIE.											
In het ressort der kweekscholen te:											
Bandong	100	96	»	»	3	»	»	»	138	103	340
Probolinggo	105	92	3	»	8	»	1	»	142	110	356
Totalen voor Java, Madura en Bali en Lombok	o) 205	188	3	»	11	»	1	»	p) 280	213	696
Fort de Kock	f) 59	43	»	2	»	7	q) 5	»	r) 87	15	159
Padang Sidempoean	18	12	»	2	»	4	»	»	30	4	52
Bandjermasin	6	5	»	1	»	»	»	»	19	»	25
Makasser	13	13	»	»	»	»	»	»	10	»	23
Amboina	n) 215	99	»	7	»	s) 45	45	10	t) 236	62	504
Totalen voor de Buitenbezittingen (behalve Bali en Lombok)	u) 311	172	»	12	»	56	50	10	v) 382	81	763
Totaal-generaal	u) 516	360	3	12	11	56	51	10	w) 662	294	1 459

l) Hieronder 4 tijdelijk gesloten scholen.
m) Hieronder 2 tijdelijk gesloten scholen.
n) Hieronder 8 tijdelijk gesloten scholen (1 in Gorontalo, 4 op Timor, 2 op Rotti en 1 op Savoe).
o) Tot het ressort van de kweekschool te Probolinggo behooren ook de beide scholen op Bali. Het totaal aantal scholen op Java en Madura is dus 203 en dat in de buitenbezittingen (met inbegrip van 11 tijdelijk geslotene) 313.
p) Hieronder 93 candidaat-onderwijzers (van eene kweekschool afkomstig), die, in afwachting van plaatsing aan het hoofd eener school, tijdelijk als hulponderwijzers waren werkzaam gesteld.
q) Hieronder een tot de 3de klasse teruggestelde onderwijzer der 2de klasse.
r) Hieronder 3 als voren.
s) Hieronder 6 tot de 2de klasse teruggestelde onderwijzers der 1ste klasse.
t) Hieronder 4 tijdelijk als hulponderwijzers werkzame onderwijzers der 2de klasse en één tot de 3de klasse teruggestelde onderwijzer der 2de klasse.
u) Hieronder 11 tijdelijk gesloten scholen.
v) Hieronder 103 candidaat-onderwijzers als bedoeld in noot p.
w) Hieronder 196 candidaat-onderwijzers als bedoeld in noot p.

(5. 24,)

BIJLAGE W.

(Zie hoofdst. K, afd. 1, § 2, van het verslag.)

OVERZICHT

BETREFFENDE

de in Nederlandsch-Indië aanwezige INLANDSCHE SCHOLEN bij het einde van 1889, benevens eenige voorloopige opgaven over 1890.

GEWESTEN.	Aantal scholen op 31 December 1889.					Aantal scholen op 31 December 1890.					Aant[al leerlin]gen	
	Gouvernementsscholen.	Particuliere scholen.			Totaal.	Gouvernementsscholen.	Particuliere scholen.			Totaal.	Gouvernementsscholen.	
		Gesubsidieerd.	Niet-gesubsidieerd.				Gesubsidieerd.	Niet-gesubsidieerd.				
			Zendingsscholen.	Andere.				Zendingsscholen.	Andere.		1889.	1890.
Java en Madura.												
Bantam	4	»	»	»	4	b) 5	»	»	»	5	387	426
Batavia	7	»	c) 3	7	17	7	»	c) 4	d) 10	21	864	862
Krawang	6	»	»	»	6	6	»	»	»	6	551	551
Preanger Regentsch.	27	»	e) 2	2	31	27	f) 2	g) 3	f) »	32	2 687	2 963
Cheribon	10	»	h) 1	»	11	10	»	h) 1	»	11	1 615	1 652
Tagal	4	1	»	1	6	4	i) 2	»	i) »	6	848	833
Pekalongan	3	3	»	2	8	3	k) 5	»	k) 2	10	523	529
Samarang	10	l) 11	m) 4	»	25	10	l) 11	m) 4	»	25	2 025	2 121
Japara	7	3	n) 3	1	14	7	o) 1	n) 3	p) 2	13	991	1 121
Rembang	10	1	»	2	13	10	q) 2	»	q) 1	13	1 625	1 679
Soerabaija	14	7	r) 7	4	32	14	s) 11	r) 8	t) 1	34	2 051	2 298
Pasoeroean	9	2	u) 4	3	18	9	v) 3	u) 4	v) 1	17	1 062	1 146
Probolinggo	9	»	»	1	10	9	»	»	1	10	892	875
Bezoeki	5	»	»	»	5	5	»	»	»	5	576	610
Banjoemas	14	3	w) 1	2	20	14	3	w) 1	x) 3	21	2 151	2 336
Bagelen	18	7	»	»	25	18	7	»	»	25	4 401	4 814
Kadoe	6	»	»	»	6	6	»	»	ij) 1	7	1 117	1 271
Djokjokarta	1	»	»	»	1	1	»	»	z) 1	2	399	351
Soerakarta	5	1	»	4	10	5	aa) 2	»	bb) 4	11	870	898
Madioen	16	8	»	1	25	16	cc) 10	»	dd) 1	27	3 187	3 200
Kediri	11	10	ee) 6	1	28	11	10	ee) 6	ff) 2	29	2 107	2 124
Madura	6	2	»	»	8	6	gg) 3	»	hh) 1	10	963	955
		ii) 59	31	31			ii) 72	34	31			
Totalen	202	121			323	jj) 203	137			340	31 892	33 615

Aant[leer]lingen gedurende 1889 en 1890.

ents- n.	Particuliere scholen a)				Totaal.	
	Gesubsidieerd.		Niet Gesubsidieerd.			
890.	1889.	1890.	1889.	1890.	1889.	1890.
426	»	»	»	»	387	426
862	»	»	404	518	1 268	1 380
551	»	»	»	»	551	551
2 963	»	»	177	63	2 864	3 026
1 652	»	»	17	9	1 632	1 661
833	71	148	73	»	992	981
529	161	246	98	147	782	922
2 121	1 172	1 133	113	74	3 310	3 328
1 121	183	127	204	256	1 378	1 504
1 679	68	205	284	83	1 977	1 967
2 298	883	941	1 426	1 470	4 360	4 709
1 146	82	159	* 410	250	* 1 554	1 555
875	»	»	12	14	904	889
610	»	»	»	»	576	610
2 336	304	394	137	313	2 592	3 043
4 814	693	938	»	»	5 094	5 752
1 271	»	»	»	75	1 117	1 346
351	»	»	»	155	399	506
898	61	190	508	596	1 439	1 684
3 200	705	810	55	22	3 947	4 032
2 124	831	819	* 233	202	* 3 171	3 145
955	124	150	»	25	1 087	1 130
3 615	5 338	6 260	* 4 151	4 272	* 41 381	44 147

TOELICHTINGEN.

(Waar men een † geplaatst vindt, ontbreken de gegevens. De met een * geteekende cijfers zijn onvolledig. Die welke onderstreept zijn, moeten als verbeterde of aangevulde opgaven worden aangemerkt.)

a) Afzonderlijke opgaven omtrent het aantal leerlingen op de zendings- en de andere particuliere scholen werden niet ontvangen.

b) Te Tjilegon werd in 1890 eene gouvernementsschool geopend.

c) Van deze zendingsscholen waren er 2 ter hoofdplaats Batavia (te Kwitang en te Pasar Baroe), 1 te Buitenzorg en bovendien in 1890 nog 1 nieuwe zendingsschool te Tangerang.

d) Ter hoofdplaats Batavia werden in 1890 3 nieuwe particuliere scholen opgericht, namelijk te Tanah-abang, te Patoeakan en te Opotoko; verder werd eene nieuwe school geopend te Tangerang terwijl die te Buitenzorg werd gesloten.

e) Zendingsscholen (te Soekaboemi en Tjiandjoer) van de Nederlandsche Zendingsvereeniging.

f) De twee eenige in de Preanger Regentschappen (buiten de zendingsscholen) bestaande particuliere scholen (te Tjikalong en Tjiblagoeng) werden in 1890 voor 't eerst gesubsidieerd.

g) Hierbij één nieuwe zendingsschool te Goenoeng Parang (Soekaboemi).

h) Zendingsschool te Heuleut (afdeeling Madjalengka) van de Nederlandsche Zendingsvereeniging.

i) De onder de opgaven van 1889 als niet-gesubsidieerd vermelde particuliere school (te Kebaloetan) werd in 1890 gesubsidieerd.

k) De onder 1889 als niet-gesubsidieerd vermelde 2 particuliere scholen (te Karanganjar en Paninggaran) werden in 1890 gesubsidieerd; tevens kwamen in laatstgenoemd jaar 2 nieuwe particuliere scholen (te Kadjen en Dara) tot stand.

l) Hieronder 1 school te Samarang, onder leiding staande van een zendeling-leeraar, welke school ook door niet-Christenen wordt bezocht.

m) Zendingsscholen (te Kalitjeret, Tjemeh, Wonoredjo en Kedong Djati) van de Ermelosche Zendingsvereeniging of van zendelingen uit Neukirchen.

n) Zendingsscholen te Mergaredja en Kedoengpendjalin van de Doopsgezinde Zendingsvereeniging en te Kajoe Apoe van het Nederlandsch Zendelinggenootschap.

o) Voor 2 der onder 1889 vermelde scholen, die te Klamboe en Mlawat, werd de subsidie in 1890 gestaakt; de school te Mlawat ging daarna teniet.

p) Hieronder de school te Klamboe, die in de opgaven over 1889 als gesubsidieerde school voorkomt (verg. de voorgaande noot).

q) Een der twee onder 1889 als niet-gesubsidieerd vermelde particuliere scholen, die te Bowerno, werd in 1890 gesubsidieerd.

r) 6 zendingsscholen van het Nederlandsch Zendelinggenootschap, 1 zendingsschool te Pesapan, uitgaande van de Christelijk Gereformeerde Kerk, en onder de opgaaf over 1890 nog eene nieuwe zendingsschool te Tebel.

s) De 4 onder 1889 als niet-gesubsidieerd vermelde particuliere scholen (te Kebowan, Boender, Kesamben en Kaboeh) werden in 1890 alle gesubsidieerd.

t) De in 1890 opgerichte school te Pagendengan.

u) Zendingsscholen van het Nederlandsch Zendelinggenootschap.

v) Van de 3 onder de opgaven van 1889 als niet-gesubsidieerd vermelde scholen werd in 1890 één (die te Adiredjo) gesubsidieerd, en ging die te Gratitoenon in laatstgenoemd jaar teniet.

w) Zendingsschool te Poerbolinggo, uitgaande van de Nederlandsche Gereformeerde Zendingsvereeniging.

x) Hieronder eene in 1890 opgerichte school te Madoekara.

ij) Nieuwe particuliere school ter hoofdplaats Magelang.

z) Nieuwe school ter hoofdplaats Djokjokarta, opgericht door den sultan en bestemd voor kinderen van aanzienlijken. Het onderwijs wordt er gegeven door gouvernementspersoneel. (Zie blz. 115 van het verslag hiervóór.)

aa) Eén der onder de opgaven van 1889 als niet gesubsidieerd vermelde 4 particuliere scholen (die te Ampel) werd in 1890 gesubsidieerd.

bb) Zie de voorgaande noot. Voorts werd in 1890 eene nieuwe school opgericht, en wel ter hoofdplaats Soerakarta.

cc) Hieronder 2 pas opgerichte scholen (te Ngadiredjo en Ngoempoel).

dd) De onder 1889 vermelde particuliere school te Boengkal werd in 1890 gesloten; daarentegen kwam eene nieuwe school tot stand te Ngawi.

ee) Zendingsscholen van het Nederlandsche Zendelinggenootschap; van de onder de opgaven over 1889 begrepen scholen te Sambiroto en Segaran zijn in 1890 geen mededeelingen ontvangen; daarentegen wordt in dat jaar melding gemaakt van zendingsscholen te Woengoredjo en Poerworedjo.

ff) Hieronder eene nieuw opgerichte school te Palemahan.

gg) Hieronder eene pas opgerichte school (te Ardjasa op het eiland Kangean).

hh) Nieuwe particuliere school te Ketapang.

ii) Hieronder 1 gesubsidieerde zendingsschool te Samarang; het aantal zendingsscholen bedroeg derhalve in 1889 32 en in 1890 35.

jj) Zie noot *b*.

Het aantal meisjes bedroeg in 1890 op de gouvernementsscholen 168 (tegen 172 in 1889), als: Bantam 17, Batavia 13, Krawang 26, Preanger Reg. 34, Cheribon 11, Samarang, Banjoemas, Bagelen en Madioen te zamen 26, Soerabaija 30, Pasoeroean 3 en Kediri 8.

Voor de particuliere scholen werden over 1890 opgegeven 590 meisjes (tegen 605 in 1889) als: Batavia 3, Preanger Regentschappen 12, Samarang, Japara en Banjoemas te zamen 132, Soerabaija 337, Pasoeroean 35 en Kediri 71.

EILANDEN EN GEWESTEN.	Aantal scholen bij het einde der onderstaande jaren.								
	Gouvernementsscholen (met inbegrip van de tijdelijk geslotene). b)			Particuliere scholen.				Totaal.	
				Zendingsscholen.		Andere.			
	1888.	1889.	1890.	1888.	1889.	1888.	1889.	1888.	1889.
Buitenbezittingen.									
Sumatra. Padangsche Benedenlanden (Gouv. Sumatra's Westkust).	14	14	14	»	»	4	c) 2	18	16
Sumatra. Padangsche Bovenlanden (Gouv. Sumatra's Westkust).	18	18	18	»	»	»	»	18	18
Sumatra. Tapanoli (Gouv. Sumatra's Westkust).	18	18	d) 17	e) 52	e) 58	»	»	70	76
Sumatra. Benkoelen	9	9	9	f) 2	f) 1	»	»	11	10
Sumatra. Lampongsche Districten	3	3	3	»	»	»	»	3	3
Sumatra. Palembang	5	5	5	»	»	1	g) 1	6	6
Sumatra. Oostkust van Sumatra	1	1	1	»	»	»	»	1	1
Sumatra. Atjeh	2	2	2	»	»	»	»	2	2
Nias (gouvernement Sumatra's Westkust	1	1	1	h) 4	h) 4	»	»	5	5
Riouw en Lingga	3	3	3	»	»	»	»	3	3
Banka	2	2	2	»	»	»	»	2	2
Billiton	2	2	2	»	»	»	»	2	2
Borneo. Westerafdeeling	»	»	»	»	»	1	1	1	1
Borneo. Zuider- en Oosterafdeeling	6	6	6	i) 9	i) 10	»	»	15	16
Celebes. Gouv. Celebes en onderh.	12	j) 13	13	»	»	»	»	12	13
Celebes. Minahassa en Gorontalo (res. Menado)	84	84	84	k) 131	l) 137	m) 3	m) 3	218	224
Celebes. Sangi-eilanden (res. Menado)	25	25	25	»	»	o) 50	o) 51	75	76
Celebes. Talaut-eilanden (res. Menado)	4	4	4	»	»	»	»	4	4
Ternate (res. Ternate)	1	1	1	»	»	»	»	1	1
Batjan (res. Ternate)	1	1	1	»	»	»	»	1	1
Halmaheira en Nieuw Guinea (res. Ternate)	»	»	»	s) 5	s) 6	»	»	5	6
Ceram (res. Amboina)	12	12	12	»	»	v) 11	v) 11	23	23
Boeroe (res. Amboina)	1	1	1	»	»	v) 5	v) 5	6	6
Manipa (res. Amboina)	1	1	1	»	»	»	»	1	1
Bonoa (res. Amboina)	1	1	1	»	»	»	»	1	1
Amboina (res. Amboina)	31	31	x) 29	»	»	v) 3	v) 3	34	34
Haroekoe (res. Amboina)	6	6	6	»	»	»	»	6	6
Saparoea (res. Amboina)	12	12	12	»	»	v) 1	v) 1	13	13
Noessalaut (res. Amboina)	6	6	6	»	»	»	»	6	6
Banda-eilanden (res. Amboina)	3	3	3	»	»	v) 1	v) 1	4	4
Aroë-eilanden (res. Amboina)	1	1	1	»	»	v) 2	v) 4	3	5
Zuidwester-eilanden (res. Amboina)	6	6	6	»	»	v) 2	v) 5	8	11
Timor (res. Timor)	8	8	8	ij) 3	ij) 3	»	»	11	11
Rotti (res. Timor)	13	13	13	»	»	aa) 17	aa) 17	30	30
Savoe (res. Timor)	1	1	1	cc) 7	cc) 6	»	»	8	7
Flores (res. Timor)	»	»	»	dd) 3	dd) 3	»	»	3	3
Soemba (res. Timor)	»	»	»	cc) 2	cc) 2	»	»	2	2
Bali en Lombok	1	ee) 2	2	»	»	»	»	1	2
Totalen	ff) 314	gg) 316	hh) 313	ii) 218	kk) 230	ll) 101	mm) 105	633	651

t) Heeft betrekking op 4 scholen.
u) Heeft betrekking op 5 scholen.
v) De particuliere scholen op de verschillende tot de residentie Amboina behoorende eilanden stonden onder toezicht van den predikant te Amboina, terwijl onderwijs werd gegeven door inlandsche godsdienstleeraars. In 1889 schijnen er 5 particuliere scholen te zijn bijgekomen (2 op de Aroë-eilanden en 3 op de Zuidwester-eilanden).
w) Van 5 scholen op Ceram ontbreken de opgaven.
x) De gouvernementsschool te Noesanive (hoofdplaats Amboina) en die te Larike werden in 1890 opgeheven.
ij) 1 Roomsch-katholieke jongensschool te Atapoepoe en 2 tijdelijk gesloten Protestantsche zendingsscholen te Oehani en Barati.

z) Deze opgaaf betreft slechts 1 school (verg. de voorgaande noot).
aa) Negorijscholen, waarvan in 1888 15, doch bij het einde van 1889 slechts 12 in werking waren.
bb) De opgaaf betreft 15 scholen, doch, wat 1889 betreft, waren 3 daarvan slechts gedurende een gedeelte van het jaar in werking geweest.
cc) De zendingsscholen op Savoe en Soemba staan onder bestuur van de Christelijk Gereformeerde Zendingsvereeniging; op Savoe werd in 1889 één dezer scholen opgeheven.
dd) 2 Roomsch-katholieke jongensscholen (te Larantoeka en Maumeri) en 1 Roomsch-katholieke meisjesschool (te Larantoeka).
ee) In 1889 werd eene gouvernementsschool geopend te Djembrana.

Aantal leerlingen in den loop der onderstaande jaren. *a)*					
Gouvernements-scholen.		Particuliere scholen.		Totaal.	
1888.	1889.	1888.	1889.	1888.	1889.
1 964	1 904	120	56	2 084	1 960
2 169	2 082	»	»	2 169	2 082
1 993	2 164	1 802	2 344	3 795	4 508
725	728	†	18	725	746
137	137	»	»	137	137
448	476	91	101	539	577
. . . . .	. . . . .	»	»	. . . . .	. . . . .
79	81	»	»	79	81
69	74	60	73	129	147
145	155	»	»	145	155
114	109	»	»	114	109
122	133	»	»	122	133
»	»	46	46	46	46
635	633	332	347	967	980
530	619	»	»	530	619
12 300	11 746	9 622	*n)* 10 173	21 922	21 919
3 582	*p)* *3 333	*q)* *2852	*r)* *2 563	*6 434	*5 896
. . . . .	†	»	»	. . . . .	†
128	95	»	»	128	95
117	131	»	»	117	131
»	»	*t)** 209	*u)** 204	* 209	* 204
1 003	1 084	*w)** 90	*w)** 111	*1 093	*1 195
75	77	122	150	197	227
36	35	»	»	36	35
100	104	»	»	100	104
3 114	3 207	146	110	3 260	3 317
940	945	»	»	940	945
2 016	2 239	45	27	2 061	2 266
654	806	»	»	654	806
154	157	10	6	164	163
32	37	†	79	32	116
621	611	120	327	741	938
393	387	*z)* 24	*z)* 46	417	433
946	920	*bb)* 370	*bb)* 369	1 316	1 289
. . . . .	. . . . .	180	170	180	170
»	»	421	425	421	425
»	»	36	41	36	41
42	85	»	»	42	85
nn) 35 383	*oo)* 35 294	*pp)* 16 698	*qq)* 17 786	52 081	53 080

T O E L I C H T I N G E N.

(Waar men een † geplaatst vindt, ontbreken de opgaven. De met een * geteekende cijfers zijn onvolledig. Die welke onderstreept zijn, moeten als verbeterde of aangevulde opgaven worden aangemerkt.)

Afzonderlijke opgaven omtrent het aantal leerlingen op de zendings- en op de ande particuliere scholen werden niet ontvangen.

a) Onder het opgegeven aantal leerlingen was, voor zoover werd medegedeeld, het navolgend aantal meisjes begrepen (wat de particuliere scholen betreft over 1888 volgens verbeterde gegevens):

	1888.	1889.
Gouvernementsscholen.	8 203	8 346
Particuliere scholen.	4 850	5 137
Te zamen	13 053	13 483

b) Bij het einde van de opgegeven drie jaren beliep het getal der tijdelijk geslotene gouvernementsscholen achtereenvolgens 16, 15 en 11. Bedoelde scholen waren de navolgende (het jaartal daarbij vermeld is dat van de tijdelijke sluiting): te Bintoehan in Benkoelen (1887), te Telok Betong in de Lampongsche Districten (deze in 1883 tijdelijk geslotene school werd in 1890 heropend), te Bengkalis in de residentie Oostkust van Sumatra (1885), te Edi-Besar in het gouvernement Atjeh en onderhoorigheden (1883), te Tilamoeta in Gorontalo (1882), 4 op de Talaut-eilanden (van deze in 1885 tijdelijk gesloten scholen werden er 1 in 1889 en 3 in 1890 heropend), 4 op Timor, namelijk de scholen te Baoeng (1884) zoomede te Oeboeffoe, Oesao en Oleo (1885), 2 op Rotti, namelijk te Lelenoek (1882) en te Landoe (1887), en die te Seba op Savoe (1884).

c) De scholen te Tandjoeng Doerian en Pasar-Baroe werden in den loop van 1889 opgeheven.

d) De school te Boenga Bandar werd in den loop van 1889 opgeheven.

e) Van deze scholen behoorden er in 1888 aan het Rijnsche Zendelinggenootschap te Barmen 48, aan het Genootschap van in- en uitwendige zending te Batavia 3 en aan de Doopsgezinde Zendingsvereeniging 1, welke getallen over 1889 bedroegen 52, 5 en 1.

f) Van de twee Roomsch-katholieke zendingsscholen in Benkoelen werd er in 1889 één gesloten.

g) Deze school (te Sekajjoe) heeft in 1890 gouvernements-subsidie gekregen.

h) Scholen van het Rijnsche Zendelinggenootschap te Barmen. In 't vorig verslag (bijlage X) werd over 1888 1 school te veel opgegeven.

i) Zendingsscholen van het Rijnsche Zendelinggenootschap te Barmen; één er van (te Tameang Lajjang) werd eerst in 1889 geopend.

j) In 1889 werd eene gouvernementsschool geopend te Tontoli.

k) 118 scholen van het Nederlandsche Zendelinggenootschap (zoogenaamde genootschapsscholen) en 13 Roomsch-katholieke scholen, alle in de Minahassa.

l) 124 Protestantsche genootschapsscholen en 13 Roomsch-katholieke scholen. In 1889 werden 6 nieuwe genootschapsscholen opgericht, doch 3 zoodanige scholen werden wegens gebrek aan onderwijzend personeel tijdelijk gesloten.

m) Twee dezer scholen, die te Soeloeoen en Bengkol, worden door het Gouvernement gesubsidieerd.

n) De Protestantsche scholen in de Minahassa werden gedurende 1889 bezocht door 9111 leerlingen (5622 jongens en 3489 meisjes). Volgens opgaven van het Nederlandsch Zendelinggenootschap bestonden op ult. 1889 in de Minahassa 123 genootschapsscholen, waarvan 3 tijdelijk gesloten waren (2 reeds in 1888 en 1 in 1889). Bij de 120 scholen die gedurende het geheele jaar 1889 in werking waren geweest en bij de in October 1889 tijdelijk gesloten school waren, volgens diezelfde opgaven, op ult. 1889 ingeschreven 7492 leerlingen (4585 jongens en 2907 meisjes), waarvan ruim 64 pct. gezet opkwamen.

o) Negorijscholen, meerendeels opgericht door bemoeiingen van Christen-zendelingen. (In de bij het vorig verslag gevoegde tabel werden 4 dezer scholen te weinig opgegeven.) In 1889 schijnt nog eene nieuwe negorijschool te zijn in werking gekomen.

p) Heeft betrekking op 24 van de 25 gouvernementsscholen.

q) Heeft betrekking op 46 scholen.

r) Heeft betrekking op 44 scholen.

s) Zendingsscholen der Utrechtsche Zendingsvereeniging; onder de opgaven van 1889 is begrepen eene in dat jaar opgerichte zendingsschool te Soakonora (Halmaheira).

ff) Hieronder 298 scholen die in werking en 16 die tijdelijk gesloten waren.

gg) Als voren 301 en 15.

hh) Als voren 302 en 11.

ii) 199 Protestantsche en 19 Roomsch-katholieke scholen. Van de eersten waren er 2 (op Timor) tijdelijk gesloten. In 't geheel waren dus ult. 1888 216 zendingsscholen in werking.

kk) 212 Protestantsche en 18 Roomsch-katholieke scholen. Van de eersten waren er 5 (3 in de Minahassa en 2 op Timor) tijdelijk gesloten. In 't geheel waren dus ult. 1889 225 zendingsscholen in werking.

ll) 99 in werking en 2 (op Rotti) tijdelijk gesloten.

mm) 100 in werking en 5 (op Rotti) tijdelijk gesloten.

nn) Dit totaal betreft al de 298 gouvernementsscholen die op ult. 1888 in werking waren.

oo) Dit totaal betreft 299 van de 301 gouvernementsscholen die op ult. 1889 in werking waren.

pp) Verbeterde opgaaf. Dit totaal betreft 301 van de 315 particuliere scholen die op ult. 1888 in werking waren.

qq) Dit totaal betreft 312 van de 325 particuliere scholen die op ult. 1889 in werking waren.

via
ster-
enzo
rean,
long
met
ibon
long
arang
tiga,
bang
abaij
eroes
oling
anap
wore
elang
akart
ioen,

ang,
de

De
De
In d

(5. 25)

BIJLAGE X.

(Zie hoofdst. K, afd. III, van het verslag.)

OVERZICHT betreffende de verschillende RESSORTEN der PROTESTANTSCHE KERK in NEDERLANDSCH-INDIË volgens opgaven over 1890.

Europeesche Christengemeenten.

STANDPLAATSEN DER PREDIKANTEN, met bijbehoorende kerkelijke afdeeling.	Aantal Protestantsche Europeanen. a)	Aantal predikanten.
Java en Madura.		
ria met Weltevreden, de benedenstad en den naasten omtrek	6 400	4 pred.
ter-Cornelis, met Tangerang en de residentiën Krawang en Bantam.	1 100	1 »
nzorg, met de assistent-residentie van dien naam en de assistent-residentie Soekaboemi reanger Regentschappen) . . . , ... , ...	1 500	1 »
ong, met de residentie Preanger-Regentschappen (uitgenomen de afdeeling Soekaboemi) met de assistent-residentie Galoeh (residentie Cheribon)	850	1 »
ibon, met de residentie Cheribon (uitgenomen de afdeeling Galoeh).	570	(ult. 1890 vacant) b)
longan, met de residentiën Pekalongan en Tagal	700	1 pred.
rang, met de assistent-residentiën Kendal, Demak en Grobogan	2 600	2 »
iga, met de assistent-residentiën Salatiga en Ambarawa	1 120	1 »
bang, met de residentiën Rembang en Japara.	1 020	1 »
baija, met de residentie Soerabaija (daaronder ook het eiland Bawean)	5 500	3 »
roean, met de residentie Pasoeroean	1 000	1 »
linggo, met de residentiën Probolinggo, Bezoeki en Bali en Lombok	1 460	1 »
nap, met de residentie Madura.	330	(ult. 1890 vacant) c)
woredjo, met de residentiën Bagelen en Banjoemas.	1 550	1 pred.
lang, met de residentiën Kadoe en Djokjokarta	2 000	1 »
karta, met de residentie Soerakarta	1 900	1 »
oen, met de residentiën Madioen en Kediri	1 500	(ult. 1890 vacant)
Totaal voor de 17 kerkelijke afdeelingen op Java en Madura (met Bali en Lombok)	31 100	
Buitenbezittingen.		
ng, met de Padangsche Benedenlanden en de residentie Tapanoli.	1 100	1 pred.
de Kock, met de residentie Padangsche Bovenlanden	420	1 »
Transporteeren. . .	1 520	

De cijfers zijn in ronde getallen opgegeven; de militairen zijn er onder begrepen.
De dienst te Cheribon werd in 1890 tijdelijk waargenomen door een zendeling van de Nederlandsche Zendingsvereeniging.
In den dienst werd tijdelijk voorzien door bezoekreizen van een der predikanten te Soerabaija.

STANDPLAATSEN DER PREDIKANTEN, met bijbehoorende kerkelijke afdeeling.	Aantal Protestantsche Europeanen. *a*)	Aantal predikante
Per transport . . .	1 520	
Benkoelen, met de residentiën Benkoelen en Lampongsche Districten en de assistent-residentie Tebing Tinggi (residentie Palembang).	300	(ult. 1890 vaca
Palembang, met de residentie Palembang (uitgenomen de afdeeling Tebing Tinggi) en de residentie Banka	590	(id.)
Medan, met de residentiën Oostkust van Sumatra en Riouw en onderhoorigheden.	1 250	1 pred.
Kotta-Radja, met het gouvernement Atjeh en onderhoorigheden	1 900	1 »
Pontianak, met de residentie Westerafdeeling van Borneo en de assistent-residentie Billiton .	400	1 »
Bandjermasin, met de residentie Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo	500	1 »
Makasser, met de afdeelingen Makasser en Noorderdistricten en de tot de afdeeling Zuiderdistricten behoorende onderafdeeling Takalar	1 200	1 »
Bonthain, met de afdeeling Zuiderdistricten (uitgenomen de onderafdeeling Takalar), de afdeeling Oosterdistricten en het eiland Saleijer	360	1 hulppredi 1ste klasse
Menado, met de residentie Menado	530	1 pred.
Ternate, met de residentie Ternate	290	(ult. 1890 vacan
Amboina, met de residentie Amboina (uitgenomen de assistent-residentie Banda)	920	2 pred.
Banda, met de assistent-residentie Banda	350	1 »
Koepang, met de residentie Timor en het eiland Soembawa (gouvern. Celebes en onderh.) .	190	(ult. 1890 vacan
Totaal voor de 15 kerkelijke afdeelingen in de Buitenbezittingen (met uitzondering van Bali en Lombok)	10 300	
Totaal voor Java en Madura	31 100	
Totaal voor geheel Nederlandsch-Indië	41 400	

Inlandsche Christengemeenten. *g*).

GEMEENTEN OF AFDEELINGEN VAN INLANDSCHE CHRISTENEN.	Aantal Protestantsche inlanders.	Predikante hulppredike (2de klass inlandsche leeraars e godsdienst onderwijze
Java en Madura.		
Depok met Toegoe (gemeenten in de residentie Batavia).	700	1 hulppr. 2de
Samarang	300	de 2 pred. v. Sam
Magelang met Djokjokarta	*h*) 950	de pred. van Mag
Totaal voor 3 gemeenten of afdeelingen op Java en Madura . . .	1 950	

d) Een der predikanten van Batavia volbracht in de tweede helft van 1890 eene kerkelijke dienstreis in dit ressort.

e) Bij aftreden van den hulpprediker 1ste klasse te Bonthain wordt ook in dat ressort een predikant geplaatst; verg. Indisch Staatsblad 1887 n

f) Zoowel te Ternate als te Koepang is de dienst van predikant tijdelijk opgedragen aan een hulpprediker 2de klasse, respectievelijk aan die de inlandsche Christengemeenten op Batjan en te Babauw. Zoolang die opdracht duurt, houden deze hulppredikers op gemelde hoofdplaatsen ver

g) Hieronder zijn alleen begrepen de *gevestigde* inlandsche gemeenten die met de Indische Protestantsche Kerk zijn verbonden. Behalve deze er nog Protestantsche *zendingsgemeenten* met omstreeks 80 000 inlandsche Christenen en p. m. 90 zendeling-leeraren (opgaven van 1 Juni 1891).

h) Amboineesche militairen.

GEMEENTEN OF APDEELINGEN VAN INLANDSCHE CHRISTENEN.	Aantal Protestantsche inlanders.	Predikanten, hulppredikers (2de klasse), inlandsche leeraars en godsdienst-onderwijzers.
Buitenbezittingen.		
Kotta Radja, met Atjeh	h) 450	1 inl. godsdienstleeraar
Menado (de hoofdplaats), met Gorontalo	4 000	de pred. van Menado.
Aijermadidi, met omliggende gemeenten	17 560	1 hulpp. 2de kl.
Tondano, » » »	20 660	1 id.
Tomohon, » » »	5 690	1 id.
Sonder, » » »	14 460	1 id.
Langowan, » » »	12 950	1 id. i)
Ratahan, » » »	5 430	1 id.
Koemelemboeai, » » »	7 970	1 id.
Amoerang, » » »	10 330	1 id.
Tanawangko, » » »	6 770	1 id.
Maoembi, » » »	7 060	1 id.
Banda, met de Banda-eilanden	1 120	de pred. van Banda.
Amboina, met het zuidoostelijk deel van het eiland Amboina	4 400	de 2 pred. van Amboina.
Allang (op Amboina), met het westelijk deel van het eiland Amboina en met het eiland Boeroe.	3 950	1 hulppr. 2de kl.
Waai (op Amboina), met het noordoostelijk deel van het eiland Amboina	3 600	1 id.
Hoetoemoeri (op Amboina), met het zuidoostelijk » » » »	5 000	1 id. k)
Haroekoe, met het eiland Haroekoe	5 700	1 id.
Saparoea, » » » Saparoea	15 600	1 id. l)
Ameth (op Noessalaut), met het eiland Noessalaut	4 800	1 id.
Amaheij (op Ceram), met Oost-Ceram	6 300	1 id.
Lokki (op Ceram), met West-Ceram en de eilanden Bonoa en Manipa	3 250	1 id.
Wonrili (op Kisser), met de eilanden Kisser en Roma	1 770	(ult. 1890 vacant.)
Serwaroe (op Letti), met de eilanden Letti, Moa en Loewang	730	1 hulppr. 2de kl.
Djoerdjela (op Wammer), met Wammer en de overige eilanden der Aroë-groep	300	1 id.
Batjan, met Ternate	780	1 id. m)
Babauw (Timor), met Timor (behalve Koepang)	2 850	1 id. n)
Koepang (Timor)	950	en 1 inl. leeraar.
Baä (op Rotti), met het eiland Rotti	9 550	1 hulppr. 2de kl.
Totaal voor 29 gemeenten of afdeelingen in de Buitenbezittingen	183 980	
Totaal voor Java en Madura (zie de voorgaande bladzijde)	1 950	
Totaal voor geheel Nederlandsch-Indië	185 930	

i) Aan de gevestigde inlandsche Christengemeenten (Protestantsche) in de Minahassa, ten getale van 237, waren op ult. 1890 bovendien verbonden 64 inlandsche leeraars. Bij 115 gemeenten fungeerden als voorgangers de aan de scholen van het Zendelinggenootschap geplaatste inlandsche onderwijzers.

k) De hulpprediker van Hoetoemoeri (op Amboina) is tijdelijk ter hoofdplaats Amboina gevestigd, waar hij tevens belast is met de opleiding van kweekelingen voor het inlandsch leeraarsambt in de residentie Amboina.

l) Bij de gevestigde inlandsche Christengemeenten op de Ambonsche eilanden, ten getale van 130, waren op ult. 1890 bovendien in dienst 23 inlandsche leeraars en 60 zoogenaamde goeroes (deze laatsten meestal mannen die eenigen tijd als „toean agama" werkzaam waren en daardoor eenige kennis van Bijbelsche geschiedenis en van gemeentelijken arbeid opdeden).

m) Deze hulpprediker is tijdelijk gevestigd ter hoofdplaats Ternate (verg. noot f).

n) Deze hulpprediker is tijdelijk gevestigd ter hoofdplaats Koepang (verg. noot f).

(5. 26)

BIJLAGE Y.

(Zie hoofdst. K, afd. III, § 1 van het verslag.)

OVERZICHT van de in Nederlandsch-Indië tot het zendingswerk toegelaten ZENDELINGEN en inlandsche HULPZENDELINGEN (Protestanten), zoomede van de zoodanige toelating verkregen hebbende GEESTELIJKEN en inlandsche (of Chineesche) HULPLEERAARS (Roomsch-Katholieken), afgesloten op 1 Juni 1891. [1])

PROTESTANTSCHE ZENDING.

ZENDELINGEN.

NAMEN DER ZENDELINGEN.	Standplaats.	Ressort voor hetwelk de bijzondere toelating, bedoeld bij art. 123 van het Regeerings-Reglement, verleend is.	Gouvernementsbesluit waarbij de toelating tot het tegenwoordig ressort verleend is.	Gouvernementsbesluit waarbij aan den zendeling *voor het eerst* toelating tot uitoefening van het zendingswerk in Nederlandsch-Indië verleend werd. [2])
		Nederlandsch Zendelinggenootschap te Rotterdam.		
1. W. Hoezoo	Samarang	Samarang en omstreken	26 Jan. 1852 n°. 5	26 Jan. 1852 n°. 5. [3])
2. J. Kruijt	Modjowarno	Dessa Modjowarno, district Modjoagoeng, afd. Djombang (res. Soerabaija)	24 Maart 1864 n°. 65	28 Juli 1861 n°. 53 (voor de res. Banjoemas).
3. A. Kruijt	Id.	Id.	1 Aug. 1884 n°. 14	1 Aug. 1884 n°. 14.
4. J. Kreemer	Kendal-Paijak	Kendal Paijak, afd. Malang (res. Pasoeroean)	— [4])	15 Oct. 1870 n°. 20 (voor de res. Kediri).
5. C. Poensen	Kediri	Residentiën Kediri en Madioen [5])	7 Dec. 1862 n°. 4	7 Dec. 1862 n°. 4.
6. Ph. Bieger [6])	Ngoeloek nabij Ponorogo (voorloopig)	Residentie Madioen	22 Nov. 1890 n°. 30	23 Aug. 1888 n°. 7 (voor Savoe en de van dit eiland afkomstige vestigingen van inlandsche Christenen op het mede tot de res. Timor behoorende eiland Soemba).

[1]) Van de in den loop van 1890 of in de eerste maanden van 1891 in Indië aangekomen zendeling-leeraren, door wie op of vóór 1 Juni 1891 nog geen toelating was gevraagd of verkregen, is in dit overzicht geen melding gemaakt. Zoo zijn om die reden in dit overzicht nog niet genoemd de zendelingen DROST te Meester-Cornelis (van de Nederlandsche Zendingsvereeniging te Rotterdam), GERIKE te Siboga, LETT op Nias en LATEGAHN op Borneo (de drie laatsten van het Rijnsche Zendelinggenootschap te Barmen).

[2]) Waar de oorspronkelijke toelating eene andere streek of plaats betrof dan waar de zendeling thans werkzaam is, wordt het eerste ressort tusschen ( ) vermeld.

[3]) Deze zendeling was toenmaals in dienst van het Java'sch Medewerkend Zendelinggenootschap.

[4]) Voor het tegenwoordig ressort blijkt geen toelating te zijn verleend.

[5]) De residentie Madioen is in 1890 een op zich zelf staand arbeidsveld geworden onder den zendeling BIEGER (zie n°. 6).

[6]) Deze zendeling was eertijds in dienst van de Nederlandsch Gereformeerde Zendingsvereeniging te Amsterdam. Zijn vroeger arbeidsveld op de eilanden Savoe en Soemba is sedert overgedragen aan de zending van de Christelijk Gereformeerde Kerk. Tijdens de afwezigheid van den zendeling POENSEN (zie n° 5) was de zendeling BIEGER, krachtens eene bij gouvernementsbesluit dd. 20 Mei 1889 n°. 22 verleende toelating, in de residentie Kediri werkzaam. Die toelating is bij het aangehaalde besluit dd. 22 November 1890 n°. 30 gehandhaafd gebleven.

NAMEN DER ZENDELINGEN.	Standplaats.	Ressort voor hetwelk de bijzondere toelating, bedoeld bij art. 123 van het Regeerings-Reglement, verleend is.	Gouvernementsbesluit waarbij de toelating tot het tegenwoordig ressort verleend is.	Gouvernementsbesluit waarbij aan den zendeling *voor het eerst* toelating tot uitoefening van het zendingswerk in Nederlandsch-Indië verleend is. [2])
7. H. C. Kruijt	Boelok Hawar	Battaklanden van de afd. Deli (res. Oostkust van Sumatra) [7])	9 Juli 1890 n°. 8	27 Febr. 1885 n°. 22 (voor de Minahassa der res. Menado).
8. A. De Lange	Tanawangko	Minahassa (res. Menado)	22 Febr. 1875 n°. 22	22 Febr. 1875 n°. 22.
9. J. H. Rooker	Tomohon	Id.	31 Mei 1891 n°. 13	31 Mei 1891 n°. 13.
10. A. C. Kruijt	Gorontalo	Hoofdplaats Gorontalo der afd. van dien naam (res. Menado) [8])	4 Maart 1891 n°. 9	4 Maart 1891 n°. 9.
11. A. Hulstra	Tomohon (tijdelijk)	Id. [9])	— [9])	— [9])
12. J. Wijngaarden	Seba	Eiland Savoe (res. Timor)	17 Febr. 1891 n°. 30	17 Febr. 1891 n°. 30.
		Nederlandsche Zendingsvereeniging te Rotterdam. (Zie noot 1.)		
13. C. Albers	Meester-Cornelis	Afdeelingen Meester-Cornelis, Tangerang en Buitenzorg der res. Batavia, zoomede de res. Krawang	14 Juli 1886 n°. 6/c	27 Juni 1865 n°. 38 (voor de afdeelingshoofdplaats Tjiandjoer en de res. Preanger Regentschappen).
14. L. Tiemersma	Tangerang	Residentie Batavia	31 Juli 1889 n°. 15	26 April 1887 n°. 9 (voor de afd. Buitenzorg).
15. S. Van Eendenburg	Pangharepan, district Tjimahi (Soekaboemi)	Residentie Preanger Regentschappen	24 Oct. 1883 n°. 18	24 Oct. 1883 n°. 18.
16. A. De Voogd	Tjiandjoer	Id.	24 Oct. 1889 n°. 4	24 Oct. 1889 n°. 4.
17. A. Dijkstra	Cheribon	Residentie Cheribon	13 Juni 1865 n°. 11	13 Juni 1865 n°. 11.
18. J. Verhoeven [10])	—	Afd. Madjalengka (res. Cheribon)	6 Juni 1878 n°. 14	6 Juni 1878 n°. 14.
19. A. De Haan [11])	Tjideres (Madjalengka)	Id.	28 Mei 1890 n°. 28	1 Nov. 1881 n°. 42 (voor de afd. Soemedang der res. Preanger Regentschappen).
20. O. Van der Brug	Indramaijoe	Afd. Indramaijoe (res. Cheribon)	26 Febr. 1891 n°. 8	26 Febr. 1891 n°. 8.
		Utrechtsche Zendingsvereeniging.		
21. H. Hendriks	Tifoe	Eiland Boeroe (res. Amboina)	5 April 1886 n°. 3/c	5 April 1886 n°. 3/c.
22. H. Van Dijken	Duma	Eiland Halmaheira (res. Ternate)	13 Juli 1886 n°. 16	13 Juli 1886 n°. 16.
23. J. M. Van Baarda	Soakonora	Id.	10 April 1881 n°. 40	10 April 1881 n°. 40.
24. J. L. Van Hasselt	Mansinam	Eiland Nieuw-Guinea (res. Ternate)	1 April 1863 n°. 42	1 April 1863 n°. 42.

[7]) Aan de toelating is de voorwaarde verbonden, dat de onafhankelijke streken niet bezocht mogen worden dan met nadere speciale vergunning van den resident.

[8]) Sedert is bericht ontvangen dat aan dezen zendeling, met intrekking van de aangehaalde beschikking van 4 Maart 1891 n°. 9, bij gouvernementsbesluit dd. 19 Augustus 1891 n°. 25 vergunning is verleend tot uitoefening van zijn dienstwerk in het landschap Posso aan de Tomini-bocht (afd. Gorontalo).

[9]) Deze zendeling, in September 1888 uitgezonden met toenmalige bestemming voor het zendingswerk in de binnenlanden van Timor, werd, vóór hij de toelating daartoe verkregen had, door het Zendelinggenootschap nader aangewezen voor de tijdelijke waarneming van het bestuur der kweekschool voor inlandsche onderwijzers en voorgangers te Tomohon. Nu echter de pas uitgezonden zendeling J. H. Rooker (zie n°. 9) voor de leiding dezer kweekschool is bestemd, is de zendeling Hulstra met het dienstwerk te Gorontalo belast ter vervanging van den naar Posso vertrekkenden zendeling Kruyt (zie n°. 10). Bij gouvernementsbesluit dd. 8 September 1891 n°. 5 is hem alsnu de gevorderde bijzondere toelating verleend.

[10]) Deze zendeling, die te Tjideres (Madjalengka) gevestigd was, is in den loop van 1890 tijdelijk naar Europa vertrokken.

[11]) Deze zendeling, aanvankelijk te Soemedang (Preanger Regentschappen) gevestigd geweest, heeft zich eerst na het vertrek van den zendeling Verhoeven (zie n°. 18) naar Tjideres (Cheribon) verplaatst. De vroeger aan hem voor de afdeeling Soemedang (Preanger Regentschappen) verleende vergunning is bij het besluit van 28 Mei 1890 n°. 28 gehandhaafd gebleven.

NAMEN DER ZENDELINGEN.	Standplaats.	Ressort voor hetwelk de bijzondere toelating, bedoeld bij art. 123 van het Regeerings-Reglement, verleend is.	Gouvernementsbesluit waarbij de toelating tot het tegenwoordig ressort verleend is.	Gouvernementsbesluit waarbij aan den zendeling *voor het eerst* toelating tot uitoefening van het zendingswerk in Nederlandsch-Indië verleend werd. [2])
25. W. L. Jens	Doreh	Eiland Nieuw-Guinea (res. Ternate)	7 Juni 1878 n°. 14	7 Juni 1878 n°. 14.
26. G. L. Bink	Rhoon	Id.	2 Juli 1871 n°. 23	2 Juli 1871 n°. 23.
27. J. A. Van Balen	Wandessi	Geelvinkbaai op Nieuw-Guinea	24 Febr. 1884 n°. 13	24 Febr. 1884 n°. 13.
		Nederlandsch-Gereformeerde Zendingsvereeniging te Amsterdam.		
28. J. P. Zuidema	Poerworedjo (res. Bagelen)	Residentiën Tagal, Pekalongan, Banjoemas en Bagelen	4 Maart 1889 n°. 22	4 Maart 1889 n°. 22.
29. R. J. Horstman	Pekalongan	Residentiën Tagal en Pekalongan	21 Maart 1890 n°. 35	18 Dec. 1885 n°. 7/c (voor de res. Samarang).
30. A. Vermeer	Banjoemas	Residentie Banjoemas	27 Juni 1865 n°. 41	22 Oct. 1862 n°. 19 (voor de res. Tagal).
31. J. Wilhelm	Poerworedjo (res. Bagelen)	Residentie Bagelen	13 Oct. 1881 n°. 43	13 Oct. 1881 n°. 43.
		Residentiën Tagal, Pekalongan en Banjoemas	8 Juli 1888 n°. 3	
		Residentie Kadoe	23 Maart 1889 n°. 15	
		en later nog eene voorwaardelijke toelating voor de res. Djokjokarta voor den tijd van één jaar [12])	21 Jan. 1891 n°. 6	
		Christelijk-Gereformeerde Kerk in Nederland.		
32. D. Huijsing	Batavia	Residentie Batavia en meer bepaaldelijk de gewestelijke hoofdplaats	18 Juli 1883 n°. 28	18 Juli 1883 n°. 28.
33. A. Bolwijn	Soerabaija	Residentie Soerabaija en meer bepaaldelijk de gewestelijke hoofdplaats	17 Aug. 1887 n°. 4/c	17 Aug. 1887 n°. 4/c.
34. J. J. Van Alphen	Kabineiro (Soemba)	Eiland Soemba (res. Timor)	28 Febr. 1882 n°. 10	28 Febr. 1882 n°. 10.
35. W. Pos	Melolo (Soemba)	Id.	19 Jan. 1890 n°. 21	19 Jan. 1890 n°. 21.
		Genootschap van in- en uitwendige zending te Batavia.		
36. P. B. Haag	Batavia	Afdeelingen Stad en Voorsteden van Batavia en Meester-Cornelis, het eiland Onrust en de reede van Batavia	30 Jan. 1879 n°. 23	8 Sept. 1877 n°. 51. (Bij deze beschikking was de toelating slechts voor één jaar verleend.)
37. H. Van der Spiegel	Soember Pakem (afd. Djember)	Residentie Bezoeki	5 Dec. 1889 n°. 55	5 Dec. 1889 n°. 55.
38. J. Dammerboer	Hoeta Rimbaroe	Afdeeling Mandheling en Angkola (res. Tapanoli)	2 Mei 1861 n°. 34	2 Mei 1861 n°. 34.
		Gossnersche Zending (vroegere).		
39. F. Kelling	Eiland Tagoelandang (Sangi-eilanden)	Sangi-eilanden (res. Menado) [13])	15 Juli 1856 n°. 4	15 Juli 1856 n°. 4.

[12]) Aan deze laatste toelating (tot het gebied van den sultan van Djokjokarta) is namelijk de voorwaarde verbonden, dat, wanneer de resident aanleiding mocht vinden om de verdere komst van den zendeling in Djokjokarta te ontraden, deze laatste, op schriftelijk verzoek van den resident, zijne bezoeken aan de Christelijke gemeenten binnen het gewest zal hebben te staken tot tijd en wijle dienaangaande door de Regeering zal zijn beslist.

[13]) Zooals o. a. blijkt uit het verslag hiervóór (blz. 124) zijn van regeeringswege voor 5 zendelingen op de Sangi- en voor 2 op de Talaut-eilanden toelagen uit 's lands kas toegestaan, ad f 1800 's jaars voor ieder hunner. Een der plaatsen op de Talaut-eilanden is sedert Juni 1890 vacant.

NAMEN DER ZENDELINGEN.	Standplaats.	Ressort voor hetwelk de bijzondere toelating, bedoeld bij art. 123 van het Regeerings-Reglement, verleend is.	Gouvernementsbesluit waarbij de toelating tot het tegenwoordig ressort verleend is.	Gouvernementsbesluit waarbij aan den zendeling *voor het eerst* toelating tot uitoefening van het zendingswerk in Nederlandsch-Indië verleend werd. [2])
40. C. F. Steller	Manganitoe (Groot-Sangi)	Sangi-eilanden (res. Menado) [13])	15 Juli 1856 n°. 4	15 Juli 1856 n°. 4.
41. C. F. W. Tauffmann	Taboekan (Groot-Sangi)	Taboekan (eiland Groot-Sangi) [13])	28 Jan. 1886 n°. 6/c	2 Sept. 1859 n°. 9 (voor de Talaut-eilanden). [14])
		Java-Comité te Amsterdam.		
42. M. Kelling	Dagoh (Groot-Sangi)	Sangi- en Talaut-eilanden (res. Menado) [13])	13 Jan. 1888 n°. 1/c	13 Jan. 1888 n°. 1/c.
43. P. Kelling	Eiland Siauw (Sangi-eilanden)	Id. [13])	31 Juli 1890 n°. 9	3 Nov. 1889 n°. 11 (voor de res. Batavia).
44. J. C. G. Ottow	Beo op Karakelang (Talaut-eilanden)	Id. [13])	13 Jan. 1888 n°. 1/c	13 Jan. 1888 n°. 1/c.
		Doopsgezinde Zendingsvereeniging te Amsterdam.		
— P. Jansz	Soerakarta	Deze zendeling verrichtte sedert 1882 geen eigenlijken zendingsarbeid, maar hield zich, als tijdelijk in dienst van het Britsche en Buitenlandsche Bijbelgenootschap te Londen, onledig met eene nieuwe vertaling van den Bijbel in het Javaansch.		3 Febr. 1853 n°. 9 (voor de afd. Japara der residentie van dien naam).
45. P. A. Jansz	Mergoredjo	Residentie Japara	23 Febr. 1879 n°. 22	23 Febr. 1879 n°. 22.
46. J. Fast	Id.	Id.	4 April 1890 n°. 22	4 April 1890 n°. 22.
7. G Nikkel	Pakantan	Landschap Oeloe en Pakantan der onderafd. Klein-Mandheling, Oeloe en Pakantan (afd. Mandheling en Angkola, res. Tapanoli)	18 Juni 1888 n°. 13	18 Juni 1888 n°. 13.
48. N Wiebe	Moeara Sipongi	Onderafd. Klein-Mandheling, Oeloe en Pakantan	8 Dec. 1890 n°. 14	8 Dec. 1890 n°. 14.
		Nederlandsch-Luthersche Zendingsvereeniging te Amsterdam.		
49. C. W. Frickenschmidt [15])	Poelo Tello	Batoe-eilanden (afd. Aijer Bangies en Rau der Padangsche Benedenlanden)	20 Mei 1889 n°. 21	20 Mei 1889 n°. 21.
		Rijnsche Zendelinggenootschap te Barmen. (Zie noot 1.)		
50. L. Nommensen (Ephorus der Rijnsche Zending in de Battaklanden)	Si Goempar (beoosten het Tobameer) [16])	Landschappen Angkola en Sipirok, behoorende tot de gelijknamige onderafdeelingen der afd. Mandheling en Angkola; - landschappen Silindong en Si Goempoelan, behoorende tot de onderafd. Silindong der afd. Toba en Silindong, - benevens Ommelanden van Baros (onderafd. Baros der afd. Siboga), alle welke afdeelingen behooren tot de residentie Tapanoli [16])	14 Aug. 1862 n°. 52	14 Aug. 1862 n°. 52.

[14]) In 1872 staakte deze zendeling het zendingswerk en bracht sedert verscheidene jaren te Menado in een anderen werkkring door, totdat hij in 1886 weder om eene bijzondere toelating verzocht.

[15]) Deze zendeling, opgeleid door het Rijnsche Zendelinggenootschap te Barmen, is overgegaan in dienst van de Nederlandsch-Luthersche Zendingsvereeniging.

[16]) Nadat bij gouvernementsbesluit dd. 13 Mei 1890 n°. 12 (verg. vorig verslag blz. 113) aan de zendelingen der Rijnsche zending weder was vrijgelaten, voor zooveel althans betrof de aan de onderafdeeling Toba grenzende kleine landschappen Si Goempar, Parparean en Parsambilan, in de nog niet onder ons bestuur gebrachte Battaksche streken hun dienstwerk uitteoefenen, werd bij gouvernementsbesluit dd. 1 Maart 1891 n°. 8 gelijke beschikking genomen ten opzichte

NAMEN DER ZENDELINGEN.	Standplaats.	Ressort voor hetwelk de bijzondere toelating, bedoeld bij art. 123 van het Regeerings-Reglement, verleend is.	Gouvernementsbesluit waarbij de toelating tot het tegenwoordig ressort verleend is.	Gouvernementsbesluit waarbij aan den zendeling *voor het eerst* toelating tot uitoefening van het zendingswerk in Nederlandsch-Indië verleend is. [2]
51. F. W. Steinsiek	Lagoeboti	Onderafdeeling Toba der afd. Toba en Silindong	26 Dec. 1888 n°. 2	26 Dec. 1888 n°. 2.
52. P. Pöhlig	Si Antar (beoosten het Toba-meer)	Onafhankelijke Battaksche landschappen Parparean, Si Antar, Si Torang en Parsambilan, allen ten oosten van het Tobameer [17]	1 Maart 1891 n°. 8 [18]	1 Maart 1891 n°. 8. [18]
53. J. L. Christiansen	Parparean (beoosten het Toba-meer)	Id. [17]	Id. [18]	Id. [18]
54. J. G. Jung	Parsambilan (beoosten het Toba-meer)	Landschap Ari Tonang der onderafd. Toba [19]	Id.	Id.
55. G. Pilgram	Baligé	Landschap Baligé der onderafd. Toba	25 Mei 1881 n°. 16	25 Mei 1881 n°. 16.
56. H. H. Culemann	Sipoholon	Sipoholon en omstreken (onderafd. Silindong)	3 Febr. 1889 n°. 8	1 Mei 1887 n°. 2/c (voor het landschap Lintong ni Hoeta Si Hombing der onderafd. Toba).
57. H. Püse	Hoeta Barat	Afd. Toba en Silindong (res. Tapanoli)	25 Maart 1889 n°. 23	15 Dec. 1878 n°. 23 (voor Bahal Batoe in de onderafd. Silindong).
58. W. H. Metzler	Pea Radja	Landschappen Silindong en Sipoholon (onderafd. Silindong)	15 Dec. 1878 n°. 23	15 Dec. 1878 n°. 23.
59. F. A. Mohri	Id. [20]	Landschappen Si Goempoelan en Pangaloan (onderafd. Silindong)	19 April 1870 n°. 27	31 Dec. 1868 n°. 39 (voor het eiland Nias).
60. V. Kessel	Si Morangkir	Landschap Si Morangkir (onderafd. Silindong)	4 Maart 1889 n°. 18	24 Mei 1881 n°. 51 (voor het landschap Baligé der onderafd. Toba).
61. P. H. Johannsen	Pansoer-na-Pitoe	Onderafd. Silindong der afd. Toba en Silindong (res. Tapanoli)	4 April 1866 n°. 32	4 April 1866 n°. 32
62. J. H. Meerwaldt	Id.	Pansoer-na-Pitoe en omstreken (onderafd. Silindong)	3 Febr. 1884 n°. 5	3 Febr. 1884 n°. 5.
63. H. W. Volkmann [21]	Si Goempoelan	Landschap Si Goempoelan (onderafd. Silindong)	19 Oct. 1886 n°. 3/c [21]	19 Oct. 1886 n°. 3/c.
64. P. Bonn	Pangaloan	Landschap Hoeta Pea Si Radja Deang (Lagoeboti) der onderafd. Toba	2 Oct. 1884 n°. 30	2 Oct. 1884 n . 30.
65. F. G. Strötker	Si Mengoemban	Landschap Si Mengoemban in de onderafd Sipirok	28 Febr. 1891 n°. 10	28 Febr. 1891 n°. 10.

van nog eenige andere onafhankelijke Battaksche landschappen die, met de drie reeds genoemde, een door natuurlijke grenzen omsloten kring ten oosten van het Toba-meer uitmaken, en waar meest alle hoofden in de laatste jaren den eed van trouw aan het Gouvernement hebben afgelegd. Bij laatstgemeld besluit is namelijk aan den gouverneur van Sumatra's Westkust te kennen gegeven dat de Indische Regeering geen bezwaar heeft tegen uitoefening van het zendingswerk door zendelingen van het Rijnsche Genootschap in dat gedeelte der nog niet onder ons bestuur gebrachte Tobasche landschappen, dat gelegen is tusschen de Pasir di Babana (uitwatering van het Toba-meer), het Randgebergte, het gouvernementsgebied en het Toba-meer, doch zulks onder voorwaarde dat de zendelingen hunne bezoeken bepalen tot die plaatsen welker hoofden het verzoek om hunne komst tot den naastbij wonenden besturenden ambtenaar richten en bij dezen voor de veiligheid der zendelingen instaan. De zendeling NOMMENSEN heeft, ten gevolge van de eerstvermelde beschikking (van Mei 1890), o. a. in Si Goempar het zendingswerk ter hand genomen.

17) Voor dit ressort, als gelegen buiten ons bestuursgebied, is geen eigenlijke toelating verleend. Alleen heeft de Indische Regeering verklaard tegen uitoefening van het zendingswerk aldaar geen bezwaar te hebben (verg. de voorgaande noot).

18) Dit besluit hield geen eigenlijke toelating in (verg. de voorgaande noot).

19) Toen deze zendeling voor het landschap Ari Tonang toelating verkreeg, werd hem tevens vrijgelaten zijn dienstwerk uit te strekken tot de nabijgelegen onafhankelijke Battaksche landschappen Moeara, Poelo Pardapoer en Adé Adé.

20) De zendeling MOHRI, die tijdens de afwezigheid naar Europa van den in 't laatst van 1890 op Sumatra teruggekeerden zendeling METZLER (zie n°. 58) diens werkkring te Pea Radja had waargenomen, zou in het voorjaar van 1891 op zijne beurt naar Europa gaan.

2) De zendeling VOLKMANN had zijn nieuw zendingsressort, zijnde de onderafdeeling Batang Taro-districten der afdeeling Siboga, mede in de residentie Tapanoli, waarvoor hem bij gouvernementsbesluit dd. 10 Juli 18.0 n°. 20 toelating was verleend, en waar hij zich te Borbor Loemoet dacht te vestigen, tijdens de afsluiting dezer opgaven nog niet aanvaard.

NAMEN DER ZENDELINGEN.	Standplaats.	Ressort voor hetwelk de bijzondere toelating, bedoeld bij art. 123 van het Regeerings-Reglement, verleend is.	Gouvernementsbesluit waarbij de toelating tot het tegenwoordig ressort verleend is.	Gouvernementsbesluit waarbij aan den zendeling *voor het eerst* toelating tot uitoefening van het zendingswerk in Nederlandsch-Indië verleend is. [2])
66. Ph. C. Schutz	Boenga Bandar (afd. Mandheling en Angkola)	Battaklanden van Sumatra's Westkust	29 Maart 1869 n°. 2	29 Maart 1869 n°. 2.
67. L. Hanstein	Sipirok	Onderafd. Sipirok der afd. Mandheling en Angkola (res. Tapanoli)	14 Nov. 1887 n°. 7	24 Mei 1881 n°. 51 (voor de onderafd. Silindong).
68. T. E. Irle [22])	Sipiongot (Padang Bolak)	Gedeelten der afd. Padang Lawas (res. Tapanoli), namelijk Sipiongot en de streek gelegen binnen het gebied van den Dollok	4 Febr. 1889 n°. 20	27 Jan. 1882 n°. 40 (voor Pakanten in de onderafd. Klein-Mandheling enz. der afd. Mandheling en Angkola van de res. Tapanoli).
69. J. Schreij	Siboga	Siboga en omstreken in de onderafd. Siboga der gelijknamige afdeeling (res. Tapanoli)	3 Febr. 1884 n°. 5	3 Febr. 1884 n°. 5.
70. F. Kramer	Goenoeng Sitoli	Eiland Nias (afd. Siboga) [23])	12 Juni 1873 n°. 12	12 Juni 1873 n°. 12.
71. F. H. Lagemann	Dahana	Id.	22 Nov. 1882 n°. 12	22 Nov. 1882 n°. 12.
72. W. H. Sündermann	— [24])	Id.	3 Dec. 1876 n°. 21	3 Dec. 1876 n°. 21.
73. J. A. Fehr	Ombalata	Id.	15 Mei 1881 n°. 20	15 Mei 1881 n°. 20.
74. J. W. Thomas	Bawo Desolo	Id.	17 Juni 1872 n°. 18	17 Juni 1872 n°. 18.
75. J. W. Dornsaft	Padang	Hoofdplaats Padang (Sumatra's Westkust) [25])	10 April 1881 n°. 43	10 April 1881 n°. 43.
76. F. E. Braches	Bandjermasin	Res. Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo	5 Sept 1871 n°. 30	5 Sept. 1871 n°. 30.
77. C. Stursberg	Kwala Kapoeas (afd. Dajaklanden)	*Id. [26])	2 Juni 1882 n°. 31	2 Juni 1882 n°. 31.
78. W. H. Steinbrecher [27])	Id.	*Id.	1 Febr. 1891 n°. 15	1 Febr. 1891 n°. 15.
79. C. C. Hendrich	Mandoemai (afd. Dajaklanden)	*Id.	23 Juni 1868 n°. 13	23 Juni 1868 n°. 13.
80. H. Th. Tromp	Pangkoh in Beneden-Kahaijan (afd. Dajaklanden)	Id.	5 Sept. 1871 n°. 30	5 Sept. 1871 n°. 30.
81. D. A. Renken [28])	Id.	*Id.	25 Juni 1890 n°. 7	25 Juni 1890 n°. 7.
82. G. A. Alt	Kwala Roengan in Midden-Kahaijan (afd. Dajaklanden)	*Id.	26 Aug. 1888 n°. 13	26 Aug. 1888 n°. 13.

[22]) Deze zendeling, vroeger te Pakantan gevestigd in dienst van de Doopsgezinde Zendingsvereeniging, is op zijne hier genoemde standplaats overgegaan in dienst van het Rijnsche Zendelinggenootschap te Barmen.

[23]) Ten opzichte van den kring van toelating der zendelingen op Nias, zoo van de aldaar reeds werkzame als van de in 't vervolg aldaar toe te latene, werd in Augustus 1890 door de Indische Regeering als beginsel aangenomen — met opdracht aan den gouverneur van Sumatra's Westkust om daarvan aan de op Nias aanwezige zendelingen mededeeling te doen — dat zij tot het oprichten van zendingsposten buiten 's Gouvernements rechtstreeksch gebied op dat eiland (verg. vorig verslag blz. 10) telkenmale eene nadere vergunning van den gewestelijken gouverneur behoeven, maar tevens dat voorloopig geene zendingsstations zullen worden toegelaten in het zuidelijk deel van het eiland, dat is ten zuiden van eene denkbeeldige lijn getrokken van Oedjoeng Zerimboe op de westkust naar Oedjoeng Goenoeng Lemboe op de oostkust.

[24]) Deze zendeling, die laatstelijk te Dahana gevestigd was, is in den loop van 1890 tijdelijk naar Europa vertrokken.

[25]) Deze zendeling arbeidt te Padang hoofdzakelijk onder de Niassers aldaar.

[26]) De met een * gemerkte toelatingen waren verleend òf alleen voor de Dajaksche streken van het gewest (n°. 77, 81, 82 en 85), òf alleen voor zoodanige plaatsen als de resident zou aanwijzen n°. 78, 79 en 83).

[27]) Deze zendeling zou zich te Kwala Koeron gaan vestigen om zendeling Michel (zie n°. 83) behulpzaam te zijn.

[28]) Deze zendeling was slechts voorloopig te Pangkoh, als zijnde voor Mandoemai bestemd tot hulp van den daar geplaatsten zendeling (zie n°. 79).

NAMEN DER ZENDELINGEN.	Standplaats.	Ressort voor hetwelk de bijzondere toelating, bedoeld bij art. 123 van het Regeerings-Reglement, verleend is.	Gouvernementsbesluit waarbij de toelating tot het tegenwoordig ressort verleend is.	Gouvernementsbesluit waarbij aan den zendeling *voor het eerst* toelating tot uitoefening van het zendingswerk in Nederlandsch-Indië verleend is. [2])
83. J. Michel	Kwala Koeron in Boven-Kahaijan (afd. Dajaklanden)	*Res. Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo	10 Aug 1879 n°. 12	10 Aug. 1879 n°. 12
84. E. W. Feige	Tamiang Laijang (afd. Doesoenlanden)	Id.	5 Sept. 1871 n°. 30	5 Sept. 1871 n°. 3
85. H. H. W. Sündermann	Id.	*Id.	31 Juli 1887 n°. 14	31 Juli 1887 n°. 1
		Zendingsgemeente te Ermelo-Neukirchen.		
86. H. Heider	Tjemeh	Dessa Soeroean en omstreken (afd. Demak der res. Samarang)	15 Aug. 1886 n°. 21	15 Aug. 1886 n°. 21.
87. F. Kamp	Klampoh	Dessa Midjen en omstreken (mede in de afd. Demak)	13 Dec. 1887 n°. 1/*c*	13 Dec. 1887 n°. 1/*c*.
88. A. Jüngst	Kedoeng Djati	Dessa Njemoh en omstreken (afd. Salatiga der res. Samarang)	28 Febr. 1888 n°. 5/*c*	28 Febr. 1888 n°. 5/*c*.
89. G. A. Zimmerbeutel	Kalitjeret	Res. Samarang en res. Rembang	5 Aug. 1890 n°. 12 24 Febr. 1891 n°. 26	5 Aug. 1890 n°. 12.

HULPZENDELINGEN.

Namen der hulpzendelingen en gouvernementsbesluit waarbij aan hen de toelating verleend werd.	Ressort voor hetwelk de bijzondere toelating verleend werd.
Nederlandsch Zendelinggenootschap te Rotterdam.	
1. Asiël Ider (28 Dec. 1886 n°. 3/*c*)	Dessa Modjowarno, district Modjoagoeng, afd. Djombang (res. Soerabaija).
2. Joram Djongko (id.)	Gehucht Bongsoredjo, district en afd. als voren.
3. Sesam Midin (id.)	Dessa Kertoredjo, district Modjoredjo, afd. Djombang.
4. Semson Sagia (id.)	Dessa Segaran, district Modjosari Kidoel, afd. Modjokerto (res. Soerabaija).
5. Warna (id.)	Dessa Mlatten, district Rawapoelo II, afd. Sidoardjo (res. Soerabaija).
6. Soleiman Sabrang (id.)	Dessa Wioeng, district Goenoeng Kending (afd. en res. Soerabaija).
7. Mattheus Makadin (id.)	Particuliere kampong Wonoredjo ter hoofdplaats Soerabaija.

De hulpzendelingen n°. 1–7 waren allen werkzaam onder den zendeling J. Kruijt te Modjowarno.

Namen der hulpzendelingen en gouvernementsbesluit waarbij aan hen de toelating verleend werd.	Ressort voor hetwelk de bijzondere toelating verleend werd.
Nederlandsche Zendingsvereeniging te Rotterdam	
8. Titus, te Bandong (15 Juli 1886 n°. 4/*c*)	Regentschap Bandong (res. Preanger-Regentschappen).
9. Sarioen (7 Aug. 1886 n°. 13)	Afd. Soekaboemi (res. Preanger-Regentschappen).
10. Petroes (7 Aug. 1886 n°. 13)	Afd. Soekaboemi (res. Preanger-Regentschappen).
11. Elipas (id.)	Afd. Tjiandjoer (res. Preanger Regentschappen).
12. Leonard (12 Oct. 1886 n°. 1/*c*)	Afd. Buitenzorg (res. Batavia).
13. Naftali (id.)	Id.
14. Ibrahim (id.)	Id.
15. Elias (id.)	Id.
16. Natanael (id.)	Afd. Meester Cornelis (res. Batavia).
17. Matias (id.)	Id.
18. Ananias (id.)	Id.
19. Joenoes (id.)	Id.
20. Petroes (id.)	Id.
21. Satoe (id.)	Afd. Tangerang (res. Batavia).
22. Sondjot (id).	Id.
23. Sakeoes (id.)	Id.
24. Josef (id.)	Res. Krawang.

Toen hun de toelating verleend werd, was de hulpzendeling n°. 8 werkzaam onder den zendeling A. De Haan; de hulpzendelingen n°. 9–11 onder den zendeling S. Van Eendenburg, en de hulpzendelingen n°. 12–24 onder den zendeling C. Albers.

Namen der hulpzendelingen en gouvernementsbesluit waarbij aan hen de toelating verleend werd.	Ressort voor hetwelk de bijzondere toelating verleend werd.

Utrechtsche Zendingsvereeniging.

Jacob Tayhoetoe (26 Dec. 1887 n°. 9)	Afd. Masarete, bestaande uit het westelijk gedeelte van het eiland Boeroe en de kleinere daaromheen gelegen eilanden (res. Amboina).
26. Marcus Naya (id.)	Id.
27. Jacob Herodias Pattiselanno (id.)	Id.
28. Johannes Pieter (id.)	Id.

De hulpzendelingen n°. 25–28 waren werkzaam onder den zendeling H. Hendriks.

Nederlandsch Gereformeerde Zendingsvereeniging te Amsterdam.

29. Timotheus Sitimoerti, te Poerworedjo (4 Oct. 1886 n°. 1/c)	Residentie Bagelen.
30. Sadra Soerapranata, te Karang Djosso (id.)	Id.
31. Johannes Kramawidjaja te Karang Djosso (21 Maart 1887 n°. 2/c)	Id.
32. Ismaël Atmawidjaja, te Kedoengpring (id.)	Id.
33. Marcus Bongsoredjo, mede te Kedoengpring (id.)	Id.

De hulpzendelingen n°. 29–33 waren werkzaam onder den zendeling J. Wilhelm.

Christelijk Gereformeerde Kerk in Nederland.

34. Benjamin Kamin (8 Jan. 1887 n°. 2/c)	Hoofdplaats Soerabaija.
35. Balok Arpassak (id.)	Id.

De hulpzendelingen n°. 34 en 35 waren werkzaam onder den zendeling A. Bolwijn.

Genootschap van in- en uitwendige zending te Batavia.

36. Man Ebing, te Soember Pakem in de afd. Djember der res. Bezoeki (22 Sept. 1886 n°. 2/c)	Res. Bezoeki, zoomede de afdeelingen Pamakassan, Sampang en Bangkallan der res. Madura.
37. Alexander Harahap, te Si Masom (17 Sept. 1887 n°. 2/c)	Onderafdeeling Angkola der afd. Mandheling en Angkola (res. Tapanoli).
38. Samuel Dja Oetara, ook wel genaamd Samuel Hasiboean, te Maompang (id.)	Id.
39. Johannes Harahap, te Si Matorkis (id.)	Id.
40. Samuel Tandjoeng, te Hoeta Imbaroe (id.)	Id.

De hulpzendeling n°. 36 was, toen hij de toelating verkreeg, werkzaam onder (wijlen) den zendeling J. P. Esser; de hulpzendelingen n°. 37–40 onder den zendeling J. Dammerboer.

Namen der hulpzendelingen en gouvernementsbesluit waarbij aan hen de toelating verleend werd.	Ressort voor hetwelk de bijzondere toelating verleend werd.

Doopsgezinde Zendingsvereeniging te Amsterdam.

41. Passrah Korsa, te Kedoeng Djalin (2 Sept. 1886 n°. 2/c)	Afdeeling Japara (res. Japara).
42. Jahoeda Limboen, mede te Kedoeng Djalin (id.)	Id.
43. Soehanan Semadin, insgelijks te Kedoeng Djalin (id.)	Id.
44. Roestiman Toenggoel Woeloeng, te Bondo (id.)	Id.
45. Sapot, te Mergoredjo (id.)	Afd. Joana (res. Japara).
46. Hoesoep, mede te Mergoredjo (id.)	Id.
47. Dermodjati, insgelijks te Mergoredjo (9 Maart 1887 n°. 5/c)	Id.
48. Jakoeb Raman, te Tegalombo (id.)	Id.
49. Jesojo Sardroeno, mede te Tegalombo (id.)	Id.
50. Philemon, te Kaijoe Apoe (2 Sept. 1886 n°. 2/c)	Afd. Koedoes (res. Japara).
51. Ananias Madjaja, te Banjoetawa (12 Dec. 1889 n°. 27)	Residentie Japara.
52. Si Kampong galar Paulas Loebis (17 Sept. 1887 n°. 2/c)	Pakantan (onderafd. Klein Mandheling enz. der afd. Mandheling en Angkola (res. Tapanoli).

De hulpzendelingen n°. 41–51 waren werkzaam onder den zendeling P. A. Jansz, en die sub n°. 52 genoemd onder den toenmaligen zendeling te Pakantan T. E. Irle.

Rijnsche Zendelinggenootschap te Barmen.

53. Johannes Siregar (17 Sept. 1887 n°. 9)	Banoea Rea in de onderafd. Silindong der afd. Toba en Silindong (res. Tapanoli).
54. Kleophas Loemban Tobing (29 Oct. 1890 n°. 11)	Hoeta Djoeloe (Lagoeboti), onderafd. Toba der afd. Toba en Silindong (res. Tapanoli).
55. Ernst Paseriboe (id.)	Si Goempar (onafhankelijke Bataklanden beoosten de onderafd. Toba). [29]
56. Marcus Siregar, te Lantjat (17 Sept. 1887 n°. 9).	Onderafd. Sipirok der afd. Mandheling en Angkola (res. Tapanoli).
57. Petrus Hasoetian, te Prau Sorat (id.)	Id.
58. Jonata Taosisi (17 Sept. 1887 n°. 2/c)	Ombalata op het eiland Nias (res. Tapanoli).

[29]) Eigenlijke toelating is aan dezen hulpzendeling niet verleend (vergelijk noot 16).

Namen der hulpzendelingen en gouvernementsbesluit waarbij aan hen de toelating verleend werd.	essort voor hetwelk de bijzondere toelating verleend werd.	Namen der hulpzendelingen en gouvernementsbesluit waarbij aan hen de toelating verleend werd.	Ressort voor hetwelk de bijzondere toelating verleend werd.
59. Josoea Kaolama (17 Sept. 1887 n°. 2/c)	Ombalata op het eiland Nias (res. Tapanoli)	64. J. Sandan (3 Juni 1887 n°. 9)	Onderdistricten Beneden- en Midden-Kapoeas en Beneden- en Midden-Kahaijan der afd. Dajaklanden (res. Zuider- en Oosterafd. van Borneo).
60. Joeda Kadecho (id.)	Dahana (eiland Nias).		
61. Taoelo Tohachi (id.)	Id.	65. Daniël Akar (12 Juli 1888 n° 27)	District Oost-Doesoen der afd. Doesoenlanden (res. Zuider- en Oosterafd. van Borneo).
62. Simoni Kangaro (17 Sept. 1887 n°. 9)	Toehim Boroea (eiland Nias).		
63. Daniëli Sogoro (id.)	Hilinaä (eiland Nias).		

De hulpzendelingen n°. 53-65 waren werkzaam onder zendelingen van het Rijnsche Zendelinggenootschap.

ROOMSCH-KATHOLIEKE ZENDING.

MISSIONARISSEN. [30]

Namen der geestelijken, zoomede gouvernementsbesluit hunner erkenning als missionaris.	In welke hoedanigheid en voor welke streek of plaats erkend.	Namen der geestelijken, zoomede gouvernementsbesluit hunner erkenning als missionaris.	In welke hoedanigheid en voor welke streek of plaats erkend.
1. J. P. N. Van Meurs (15 Juli 1887 n°. 32 en 19 Juni 1888 n°. 16) [31]	Missionaris voor de afd. Manna en Pasoemah Oeloe Manna (res. Benkoelen).	5. H. A. Jansen (29 Mei 1889 n°. 18)	Apostolisch missionaris buiten bezwaar van den lande in de landschappen Fialarang en Djeniloe (onderafd. Beloe op Timor), met Atapoepoe als standplaats.
2. H. F. Looymans (6 Juli 1890 n°. 1)	Apostolisch missionaris buiten bezwaar van den lande te Smitou in de Boven-Kapoeas (res. Westerafd. van Borneo). [32]	6. A. A. J. Mathijsen (17 Febr. 1890 n°. 4)	Id. te Atapoepoe op Timor.
3. J. D. Kusters (12 Mei 1888 n°. 34)	Id. in de afd. Kei (res. Amboina), met Langgoer als standplaats.	7. B. G. Schweitz (17 Juli 1888 n°. 3)	Id. op het eiland Soemba (res. Timor), met Laoera als standplaats. [34]
4. K. W. H. Van der Heijden (19 Jan. 1891 n°. 20)	Id. [33]	8. G. Wust (19 Jan. 1891 n°. 20)	Id. [35]

[30]) Alleen die Roomsch-katholieke geestelijken zijn vermeld, die uitdrukkelijk voor het zendingswerk toelating verkregen hebben, dan wel als „missionaris" of „apostolisch missionaris" door den Gouverneur-Generaal zijn erkend. In de statie Larantoeka (eiland Flores der residentie Timor), en naar het schijnt nog in enkele andere statiën (kerkelijke afdeelingen), wordt echter ook door de van bestuurswege als onbezoldigde „hulppriesters" erkende geestelijken missiewerk verricht.

Tot de vestiging van een Roomsch-katholieken zendingspost aan de Kendari-baai (Zuid-Celebes) werd vergunning verleend bij gouvernementsbesluit dd. 4 Januari 1883 n°. 50, maar nadat aldaar gedurende een paar jaren (1885/1887) een hulppriester buiten bezwaar van den lande was werkzaam geweest, is het missiewerk er niet verder ter hand genomen.

Bij gouvernementsbesluit dd. 18 Maart 1890 n°. 6 is ook bewilligd in het beproeven, ter standplaats Bomphia, van eene Roomsch-katholieke missie onder de heidensche bevolking van Oost-Ceram (residentie Amboina). Voor deze missie was op 1 Juni 1891 nog geen missionaris aangewezen (zie echter noot e op blz. 125 van het verslag hiervóór).

[31]) Bij het eerst aangehaald besluit werd dezen geestelijke (onderpastoor te Padang en als zoodanig uit 's lands kas bezoldigd) vergund om voor het bestudeeren van taal, land en volk in de Pasoemah-landen tijdelijk verblijf te houden te Tandjong Sakti (Benkoelen), en zulks met behoud van zijne betrekking van onderpastoor, welke door een onbezoldigd geestelijke zou worden waargenomen. Bij het in de tweede plaats genoemde besluit werd hem vergund een begin te maken met het bekeeringswerk onder de inlandsche bevolking der afd. Manna en Pasoemah Oeloe Manna (Benkoelen). In den loop van 1891 is deze geestelijke wegens ziekte tijdelijk naar Java gekomen en aldaar in Augustus jl. overleden.

[32]) Reeds bij gouvernementsbesluit dd. 7 Augustus 1884 n°. 11 was in beginsel toestemming verleend tot het beproeven van eene Roomsch-katholieke missie onder de Dajaks in de residentie Westerafdeeling van Borneo op de door den resident 't geschiktst te achten plaatsen. Bij besluit van 29 Juli 1889 n°. 7 verklaarde de Indische Regeering geen bezwaar te hebben tegen de vestiging van eene missie, bij wijze van proef, onder de Dajaks van Sambas en Montrado, met Bengkaijang als standplaats, en onder de Dajaks der Boven-Kapoeas, met Smitou als standplaats.

[33]) Uit de tot dusver hier te lande ontvangen berichten blijkt niet of deze geestelijke bestemd is om nevens den in 1888 op Klein-Kei toegelaten missionaris (zie n°. 3) werkzaam te zijn, dan wel dezen te vervangen.

[34]) Bij gouvernementsbesluit dd. 6 Augustus 1887 n°. 1/c verklaarde de Indische Regeering geen bezwaar te hebben tegen de door den Aartsbisschop gewenschte plaatsing, buiten bezwaar van den lande, van een geestelijke op Soemba, voorloopig om taal, land en volk te leeren kennen als voorbereiding tot het eigenlijke missiewerk op dat eiland. Echter werd bepaald dat de aan te wijzen geestelijke zich in de vlakte van Memboro (West-Soemba) niet zou vestigen dan op zoodanige plaats als door den resident voldoende veilig zou worden geacht. Bij gouvernementsbesluit dd. 17 Juli 1888 n°. 3 werd de hier bedoelde geestelijke als missionaris voor Soemba erkend, met Laoera als standplaats.

[35]) De opmerking in noot 33 geldt ook met betrekking tot de missie op Soemba.

HULPLEERAARS.

Namen der hulpleeraars en gouvernementsbesluit waarbij aan hen de toelating verleend werd.	Ressort voor hetwelk de bijzondere toelating verleend werd.
1. Tjoeng Lie Sen, te Batavia (3 Dec. 1890 n°. 15)	Hoofdplaats Batavia.

Deze hulpleeraar (Chinees) was werkzaam onder de leiding der geestelijken te Batavia.

Namen der hulpleeraars en gouvernementsbesluit waarbij aan hen de toelating verleend werd.	Ressort voor hetwelk de bijzondere toelating verleend werd.
2. Koe Leoek Joannes, te Soengeislan (12 Nov. 1887 n°. 3/c)	Soengeislan op Banka.
3. Sjun A. Toek, te Blinjoe (3 Dec. 1890 n°. 15)	Districten Djeboes, Blinjoe en Soengeiliat op Banka.

Deze hulpleeraars (Chineezen) waren werkzaam onder de leiding van den pastoor te Soengeislan.

Namen der hulpleeraars en gouvernementsbesluit waarbij aan hen de toelating verleend werd.	Ressort voor hetwelk de bijzondere toelating verleend werd.
4. Jie A Foei, te Manggar (12 Nov. 1887 n°. 3/c)	Manggar op Billiton.
5. Tjoe Fo Sjoen, te Singkawang (26 Juni 1890 n°. 5)	Afd. Montrado (res. Westerafd. van Borneo).

De hulpleeraars (Chineezen) nos. 4 en 5 waren werkzaam onder de leiding van den pastoor van Singkawang, tot wiens kerkelijke afdeeling ook Billiton behoort.

Namen der hulpleeraars en gouvernementsbesluit waarbij aan hen de toelating verleend werd.	Ressort voor hetwelk de bijzondere toelating verleend werd.
6. Laurens Meiruntu, te Menado (5 Sept. 1887 n°. 4)	Zeven districten in de Minahassa (res. Menado), met namen Menado, Kakaskassen en Tombariri (afd. Menado), Tonsea (afd. Kema), Sonder (afd. Amoerang) en Langowan en Tomohon (afd. Tondano).
7. Cornelis Langitan, te Tomohon (id.)	Id.
8. Gabriël Counang, te Tomohon (id.)	Id.

De kring van toelating dezer inlandsche hulpleeraars maakt het voornaamste deel uit van de statie (kerkelijke afdeeling) Menado. Zij waren werkzaam onder de leiding van den pastoor van Menado.

(5. 27.)

BIJLAGE Z.

(Zie hoofdst. K, afd. IV, van het verslag.)

OVERZICHT betreffende de in Nederlandsch-Indië bestaande WEESHUIZEN en ANDERE INSTELLINGEN VAN LIEFDADIGHEID, over 1889 en 1890.

GESTICHTEN.	Aantal verpleegden bij het einde van:		VERDERE BIJZONDERHEDEN.
	1889.	1890.	
Parapattan weezengesticht te Batavia.	58 (22 jongens en 36 meisjes).	niet opgegeven.	Omtrent dit gesticht, dat van gouvernementswege gesubsidieerd wordt (met f 6000 's jaars), waren, tijdens de afsluiting in Indië van dit gedeelte van het verslag, nog geen opgaven over 1890 ontvangen.
Diaconie-armenhuis op Molenvliet (Batavia).	30 (6 vrouwen, 10 meisjes en 14 jongens).	40 (5 vrouwen, 12 meisjes en 23 jongens).	Op ult. 1890 behoorden bovendien nog tot het gesticht, maar werden daarin niet verpleegd, 2 meisjes, die bij familiën te Batavia en Padang in betrekking waren. De algemeene gezondheidstoestand in het gesticht was ook in 1890 zeer gunstig. De kosten van verpleging, onderhoud van gebouwen, enz. bedroegen gedurende 1890 f 10 202, tegen f 10 912 in 1889.
Djattigesticht te Batavia.	36 (17 jongens en 19 meisjes).	*a*) 40	Gedurende 1890 werden 15 nieuwe weezen opgenomen. Daarentegen verlieten het gesticht 8 verpleegden die bij het korps pupillen te Gombong werden ingelijfd, en 3 die door hunne verwanten werden teruggenomen. De ontvangsten bleven beneden de uitgaven; de juiste sommen zijn niet opgegeven. In 1889 werd ontvangen f 12 150 en uitgegeven f 12 541.
Vincentius-gesticht voor verlaten kinderen te Weltevreden.	51 (20 jongens en 31 meisjes).	57 (26 jongens en 31 meisjes).	Dit gesticht staat onder leiding der eerwaarde zusters Ursulinen te Weltevreden. De tot de verzorgden behoorende jongens werden, als vroeger, buiten het gesticht verpleegd. Aan vaste bijdragen werd gedurende 1890 ontvangen f 3840, tegen f 3120 in 1889.
Bedelaarsgesticht te Tagal.	19 (gemiddeld per dag).	18 (gemiddeld per dag).	In dit gesticht wordt aan hulpelooze inlanders tijdelijk een onderkomen verschaft. Gedurende 1890 werden achtereenvolgens niet minder dan ruim 6700 personen opgenomen en weer ontslagen. Twee stierven tijdens hun verblijf in het gesticht. Het aantal verpleegden op één dag liep tusschen de 16 en 20. De kosten van het gesticht worden opgegeven in 1890 slechts te hebben bedragen f 602, tegen f 663 over 1889.
Protestantsch weeshuis te Samarang.	*a*) 170	*a*) 173	De gezondheidstoestand der verpleegden was in 1890 over het algemeen ongunstiger dan in 1889; er kwamen vele gevallen van koorts voor. Desniettemin overleden slechts 3 kinderen, tegen 7 in 1889. Behalve bedoeld aantal van 3 kinderen werden er nog 19 uit de sterkte afgevoerd; daarentegen werden nieuw opgenomen 25 kinderen, waarvan 13 jongens en 12 meisjes. Bij het einde van 1890 bedroeg het aantal verpleegden dus 173. De ontvangsten beliepen f 47 576 (met inbegrip van de jaarlijksche gouvernementssubsidie ad f 38 016); de uitgaven f 45 849. Over 1889 waren de sommen f 47 323 en f 46 693.
Roomsch-katholiek weeshuis te Samarang.	*a*) 240 (verbeterde opgaaf).	*a*) 238	Onder de 238 weezen, die op ult. 1890 in het gesticht verpleegd werden, waren wederom 220, te wier behoeve eene gouvernementssubsidie (f 40 220) uitbetaald werd. Van de voor particuliere rekening verpleegde weezen overleden er 2. In 't geheel werden 20 weezen uit de sterkte afgevoerd, waaronder 18 die voor gouvernementsrekening verpleegd werden. Voor deze laatsten kwam een gelijk aantal anderen in de plaats. De gezondheidstoestand was zeer bevredigend. De ontvangsten (met inbegrip van de gouvernementssubsidie) bedroegen in 1890 f 44 868; de uitgaven f 42 738. Over 1889 waren deze sommen f 45 469 en f 45 466.

a) De kunne der verpleegden is niet opgegeven.

16/10

GESTICHTEN.	Aantal verpleegden bij het einde van: 1889.	1890.	VERDERE BIJZONDERHEDEN.
Oudemannenhuis te Samarang.	62	56	Onder de op ult. 1890 verpleegden telde men 27 Europeanen (19 Nederlanders, 2 Belgen, 2 Franschen, 1 Noor, 1 Duitscher, 1 Zwitser en 1 Italiaan), 10 Afrikanen en 19 Amboineezen. Aan uitputting en ouderdomsgebreken overleden 8 der gealimenteerden.
Bedelaarsgesticht te Patjerongan (Samarang).	144	113	Nieuw opgenomen werden gedurende 1890 52 personen; daarentegen verlieten het gesticht 43 personen en overleden er 40, waardoor het aantal verpleegden op ult. 1890 tot 113 daalde. Het tekort van 1889, ten bedrage van f 11 391, werd in den loop van 1890 gedekt ten laste van de fondsen der Chineesche hospitalen. De uitgaven gedurende 1890 bedroegen f 9772, waarvan bij het einde des jaars f 6704 onvoldaan bleef.
Verzorgingsgesticht te Soerakarta.	60 (40 jongens en 20 meisjes).	63 (47 jongens en 16 meisjes).	Dit gesticht, in 1875 tot stand gebracht met het doel aan geëmploieerden op landelijke ondernemingen, voor zoover zij meer dan 3 paal van eene gouvernementsschool verwijderd zijn, de gelegenheid te verschaffen om hunne kinderen van het gouvernementsonderwijs te doen gebruik maken, is, ten gevolge van de verminderde bijdragen, in de laatste jaren achteruitgaande.
Verzorgingsgesticht te Djokjokarta.	21 (14 jongens en 7 meisjes).	24 (16 jongens en 8 meisjes).	De gezondheidstoestand der kinderen was vrij gunstig. De uitgaven over 1890 bedroegen f 6020 en konden slechts gedeeltelijk worden gedekt door de ontvangsten, ten bedrage van f 3891. Voor elk kind wordt per maand gemiddeld f 21,93 besteed, terwijl de ontvangsten per hoofd slechts f 8,13[5] bedroegen. In 1889 waren deze cijfers f 24,50 en f 8,66.
Jongensweezeninrichting te Soerabaija.	b) 72 (62 internen en 10 externen).	b) 67 (57 internen en 10 externen).	Van de op 31 Maart 1889 tot het gesticht behoorende 72 pupillen werden er in den loop van het boekjaar 1889/90 5 (allen internen) afgeschreven, en wel 1 op verzoek zijner familie, 1 die eene betrekking kreeg op eene koffieonderneming, 1 wegens twintigjarigen leeftijd en 2 wegens slecht gedrag. Van de 57 pupillen, die op ult. Maart in het gesticht verpleegd werden, waren 5 bij den artillerie-constructiewinkel en 1 bij den waterstaat in verschillende ambachten werkzaam. Bovendien werd 1 pupil opgeleid voor schoenmaker en 1 voor letterzetter. Van de overige 49 internen genoot 1 het onderwijs aan de hoogere burgerschool en volgden 48 het onderwijs aan de openbare lagere school, welke in de inrichting gevestigd is. Over 1889/90 bedroegen de ontvangsten der inrichting f 20 194, en de uitgaven f 19 728, tegen f 17 207 en f 18 813 in 1888/89.
Protestantsch weeshuis te Soerabaija.	26 (2 jongens en 24 meisjes).	25 (1 jongen en 24 meisjes).	Gedurende 1890 werd 1 meisje opgenomen en verlieten het gesticht 1 jongen en 1 meisje. De ontvangsten bedroegen f 6833, de uitgaven f 6938. Over 1889 waren deze cijfers f 5638 en f 6945.
Roomsch-katholiek weeshuis te Soerabaija.	34 (meerendeels meisjes).	35 (meerendeels meisjes).	Van de op ult. 1890 tot het gesticht behoorende pupillen waren 8 bij particulieren uitbesteed. De overige 27, allen meisjes, vonden in het weeshuis zelf verpleging. Twee meisjes verlieten in den loop van het jaar het gesticht, terwijl drie nieuwe werden opgenomen. Aan ontvangsten werd geboekt f 6950; de uitgaven beliepen f 5865. Over 1889 waren deze sommen f 6700 en f 6282.
Bedelaarsgesticht te Soerabaija (Semaroeng-gesticht).	44	44	Gedurende 1890 werden 15 personen nieuw opgenomen, 't zelfde getal dat uit de sterkte werd afgevoerd (13 wegens overlijden en 2 die uit het gesticht ontslagen werden). De uitgaven voor het gesticht, bestreden wordende uit de fondsen der Chineesche hospitalen, bedroegen in 1890 f 5920, tegen f 4752 in 1889.
Immigranten-asyl te Medan Sumatra's Oostkust).	75 (gemiddeld per dag).	140 (gemiddeld per dag).	Bijzonderheden omtrent deze inrichting zijn niet gemeld.
Roomsch-katholieke opvoedingsgestichten voor kinderen van inlanders op Timor (te Atapoepoe) en op Flores (te Larantoeka en Maumeri).	460	niet opgegeven.	Deze gestichten, door geestelijken opgericht en bestuurd, waren zeer bevorderlijk aan de zedelijke en maatschappelijke vorming der tot het Christendom overgegane inlandsche bevolking.

b) De opgaaf van 1890 is, evenals die van 1889, afgesloten onder ult. Maart van de genoemde jaren.

(5. 28.)

BIJLAGE **AA.**

(Zie hoofdst. **K**, afd. V, van het verslag.)

OVERZICHT betreffende de door Europeesche geneesheeren bij den burgerlijken geneeskundigen dienst in Nederlandsch-Indië en door dokters-djawa gedurende 1890 BEHANDELDE LIJDERS, met vermelding van den aard der ZIEKTEN.

AARD DER ZIEKTEN EN GEBREKEN.		Java en Madura.			Buitenbezittingen.		
		Behandeld.	Overleden.	Verhouding van de overledenen tot de behandelden.	Behandeld.	Overleden.	Verhouding van de overledenen tot de behandelden.
Febris intermittens,	Tusschenpoozende koorts,	a) 105 507 60 414	5 563 6 504	1 : 18.96 1 : 9.28	15 091 12 474	151 128	1 : 99.94 1 : 97.45
» biliosa,	Galkoorts,	669 268	45 3	1 : 14.86 1 : 89.33	7 34	1 4	1 : 7 1 : 8.50
» gastrica,	Gastrische koorts,	4 835 394	30 5	1 : 161.16 1 : 78.80	164 74	2 1	1 : 82 1 : 74
» catarrhalis,	Catarrhale »	1 267 280	8 6	1 : 158.37 1 : 46.66	139 486	3 12	1 : 46.33 1 : 40.50
Typhus,	Zenuwzinkingkoorts,	17 »	3 »	1 : 5.66 »	3 »	1 »	1 : 3 »
Cholera,	Braakloop, bloedbederfkoorts,	7 053 983	3 665 441	1 : 1.92 1 : 2.22	1 429 493	1 156 287	1 : 1.23 1 : 1.72
Encephalitis,	Hersen-ontsteking,	22 »	12 »	1 : 1.83 »	4 »	3 »	1 : 1.33 »
Ophtalmiae,	Oog- »	3 062 1 422	24 »	1 : 127.58 »	1 100 1 091	1 1	1 : 1100 1 : 1091
Parotitis,	Oorklier- »	68 35	5 »	1 : 13.60 »	41 30	» »	» »
Angina,	Keel- »	744 134	16 1	1 : 46.50 1 : 134	368 74	3 »	1 : 122.66 »
Pleuritis,	Borstvlies- »	72 4	1 »	1 : 72 »	19 23	» »	» »
Pneumonia,	Long- »	223 45	15 7	1 : 14.86 1 : 6.43	58 79	11 5	1 : 5.27 1 : 15.80
Hepatitis,	Lever- »	123 7	19 2	1 : 6.47 1 : 3.50	27 18	5 4	1 : 5.40 1 : 4.50
Enteritis,	Darm- »	1 415 267	210 29	1 : 6.73 1 : 9.21	854 255	83 19	1 : 10.29 1 : 13.42
	Transporteeren	125 077 64 253	9 616 6 998	. . . .	19 304 15 131	1 420 461	. . . .

a) De voor elke ziekte in de tweede plaats vermelde cijfers hebben betrekking tot de behandelden door dokters-djawa.

AARD DER ZIEKTEN EN GEBREKEN.		Java en Madura. Behandeld.	Java en Madura. Overleden.	Java en Madura. Verhouding van de overledenen tot de behandelden.	Buitenbezittingen. Behandeld.	Buitenbezittingen. Overleden.	Buitenbezittingen. Verhouding van de overledenen tot de behandelden.
	Per transport	125 077 64 253	9 616 6 998	. . . .	19 304 15 131	1 420 461	. . . .
Dysenteria,	Dysenterie,	585 327	169 50	1: 3.46 1: 6.54	304 376	110 86	1: 2.76 1: 4.37
Apoplexia,	Beroerte,	21 3	13 2	1: 1.61 1: 1.50	14 2	5 »	1: 2.80 »
Epilepsia,	Vallende ziekte,	30 10	2 2	1: 15 1: 5	20 3	» 1	» 1: 3
Morbi mentis,	Zielsziekte,	795 188	140 16	1: 5.67 1: 11.75	109 24	14 »	1: 7.78 »
Asthma,	Aamborstigheid,	570 234	15 5	1: 38 1: 46.80	318 140	3 1	1:106 1:140
Colica,	Koliek,	1 562 246	345 4	1: 4.52 1: 61.50	501 535	2 13	1:250.50 1: 41.15
Apthae tropicae,	Indische spruw,	30 »	2 »	1: 15 »	39 8	» »	» »
Gastricismus,	Maagstoornis,	627 83	2 »	1:313.50 »	524 115	4 1	1:131 1:115
Diarrhoea,	Doorloop,	1 987 1 301	67 33	1: 29.65 1: 39.42	2 012 1 739	82 164	1: 24.53 1: 10.60
Helminthiasis,	Wormziekte,	1 158 412	7 4	1:165.42 1:103	618 693	» 1	» 1:693
Rheumatismus acutus,	Snelverloopend rheumatisme,	2 190 244	57 2	1: 38.42 1:122	623 493	1 1	1:623 1:493
» chronicus,	Slepend »	457 80	3 1	1:152.33 1: 80	468 54	» 1	» 1: 54
Scrophulosis,	Klierziekte,	106 17	» »	» »	41 35	» 1	» 1: 35
Phtisis pulmonalis,	Longtering,	165 20	55 8	1: 3 1: 2.50	145 29	16 14	1: 9.06 1: 2.07
Carcinomata,	Kankergezwellen,	31 1	16 1	1: 1.94 1: 1	14 »	5 »	1: 2.8 »
Lepra,	Melaatschheid,	134 11	19 3	1: 7.05 1: 3.66	59 25	1 »	1: 5.9 »
Vitia cordis,	Hartgebreken,	115 1	16 1	1: 7.19 1: 1	55 4	14 2	1: 3.93 1: 2
Haemorrhagiae,	Verbloedingen,	66 37	6 1	1: 11 1: 37	38 17	» »	» »
Variolae,	Pokken,	9 009 3 698	998 225	1: 9.02 1: 16.43	113 575	26 47	1: 4.35 1: 12.23
Morbilli,	Mazelen,	346 286	3 14	1:115.33 1: 20.43	124 419	2 6	1: 62 1: 69.83
Framboesiae,	Framboosgezwellen,	280 461	» »	» »	61 314	» »	» »
Scabies,	Schurft,	4 090 1 705	15 1	1:272.66 1:1705	1 918 1 180	3 »	1:639.33 »
Herpes,	Voortkruipende huiduitslag,	612 100	8 »	1: 76.50 »	176 84	» »	» »
Syphilis primaria,	Venusziekte I,	8 311 2 789	24 6	1:346.29 1:464.83	796 271	1 »	1:796 »
» secundaria,	» II,	1 722 911	33 22	1: 52.18 1: 41.41	132 41	1 »	1:132 »
	Transporteeren	160 076 77 418	11 631 7 399	. . . .	28 526 22 307	1 710 800	. . . .

AARD DER ZIEKTEN EN GEBREKEN.		Java en Madura. Behandeld.	Java en Madura. Overleden.	Java en Madura. Verhouding van de overledenen tot de behandelden.	Buitenbezittingen. Behandeld.	Buitenbezittingen. Overleden.	Buitenbezittingen. Verhouding van de overledenen tot de behandelden.
	Per transport	160 076 77 418	11 631 7 399	. . . .	28 526 22 307	1 710 800	. . . .
Vulnera,	Wonden,	2992 938	119 21	1 : 25.14 1 : 44.66	1 505 845	17 12	1 : 88.53 1 : 70.42
Contusiones,	Kneuzingen,	757 108	9 1	1 : 84.11 1 : 108	528 391	2 »	1 : 264 »
Abcessus,	Ettergezwellen,	758 167	5 »	1 : 151.60 »	564 217	9 »	1 : 62.66 »
Ulcera,	Zweren,	3 773 1 601	38 6	1 : 99.29 1 : 266.83	3 703 2 296	26 10	1 : 142.42 1 : 229.60
Fistulae,	Pijpzweren,	24 3	1 »	1 : 24 »	9 2	» »	» »
Herniae,	Ingewandsbreuken,	98 3	11 »	1 : 8.91 »	37 16	» »	» »
Hydrocelae,	Waterzaksbreuken,	28 2	» »	» »	18 »	» »	» »
Luxationes,	Ontwrichtingen,	40 33	» »	» »	10 24	» »	» »
Fracturae,	Beenbreuken,	163 72	6 5	1 : 27.16 1 : 14.40	43 34	2 2	1 : 21.5 1 : 17
Mors violenta,	Gewelddadige dood,	551 3	551 3	1 : 1 1 : 1	15 »	15 »	1 : 1 »
Berriberri,	Berriberri,	4 277 35	154 3	1 : 27.77 1 : 11.66	1 429 748	325 100	1 : 4.39 1 : 7.48
Catarrhus bronchiorum,	Luchtpijptak-ontsteking,	82 227	1 1	1 : 82 1 : 227	4 696	» 4	» 1 : 174
Morbi reliqui,	Overige ziektevormen,	9 356 2 016	319 80	1 : 29.32 1 : 25.20	16 550 1 607	232 64	1 : 71.34 1 : 25.11
	Totalen . .	182 975 82 626	12 845 7 519	1 : 14.24 1 : 10.99	52 941 29 183	2 338 992	1 : 22.64 1 : 29.42

F
van d
van
stedel
diens

Pand
(m

*Seran

Bata

*Mees
Tang
*Buite

Poer

Pr

Band
afd

Tjian
Soeka
Soem
Limb
afd
Soe
(ve

Tassi
poe
res

Cheri

(5. 29.)

BIJLAGE BB.

(Zie hoofdst. K, afd. V, van het verslag.)

OPGAAF betreffende de RESSORTEN der stedelijke en plaatselijke GENEESHEEREN bij het einde van 1890 en van de STANDPLAATSEN der DOKTERS-DJAWA, een en ander met vermelding van het aantal BEHANDELDE en OVERLEDEN ZIEKEN.

RESSORTEN van de met de uitoefening van den plaatselijken of stedelijken geneeskundigen dienst belaste Europeesche geneesheeren. *a*)	PLAATSEN waar dokters-djawa zijn gevestigd. *b*)	Behandeld door Europeesche geneesheeren.		Behandeld door dokters-djawa.	
		Behandeld.	Overleden.	Behandeld.	Overleden.
JAVA EN MADURA.					
Bantam.					
Pandeglang en Tjiringin (met Lebak)	———	*c*) ††	††	. . .	. . .
———	Pandeglang	. . .	. . .	*d*) †	†
———	Tjiringin	. . .	. . .	3 107	35
———	Lebak	. . .	. . .	134	1
*Serang (met Anjer) *e*)	———	*e*) 19 720	*e*) 1 446	(zie noot *i*)	(zie noot *i*)
Batavia.					
Batavia (3) *f*) Stadsverband		5 934	196	*g*)	*g*)
Batavia (3) *f*) Chineesch hospitaal	Batavia (2) *f*)	618	117	. . .	. . .
——— *h*)	Batavia (Tandjong Priok) *h*)	. . .	. . .	1 013	14
*Meester-Cornelis	Meester-Cornelis *i*)	286	4	*i*) †	†
Tangerang	———	253	6	. . .	. . .
*Buitenzorg	Buitenzorg (3) *k*)	3 518	66	*k*) 99	»
Krawang.					
Poerwakarta	Poerwakarta *l*)	††	††	445	4
Preanger Regentschappen. *m*)					
Bandong en de contrôle-afd. Tjitjalengka *n*)	———	674	10	. . .	. . .
———	Bandong	. . .	. . .	†	†
Tjiandjoer	———	1 825	208	. . .	. . .
Soekaboemi	———	3 241	132	. . .	. . .
Soemedang	Soemedang *o*)	††	††	456	20
Limbangan, de contrôle-afd. Trogong en de afd. Soekapoera Kollot *n*) (verg. ook noot *m*)	———	428	9	. . .	. . .
———	Mangoenredja	. . .	. . .	171	52
———	Goemilir *p*)	. . .	. . .	†	†
Tassikmalaija en Soekapoera (met Galoeh in de res. Cheribon) *q*)	———	††	††	. . .	. . .
———	Manondjaija (voor de afd. Soekapoera-Tassikmalaija) *r*)	. . .	. . .	513	6
Cheribon.					
Cheribon en Koeningan	———	524	38	. . .	. . .
———	Cheribon	. . .	. . .	333	11
———	Koeningan	. . .	. . .	498	15

TOELICHTINGEN.

a) In de met een * geteekende ressorten is de uitoefening van den burgerlijken geneeskundigen dienst opgedragen aan officieren van gezondheid.

b) In deze kolom worden in den regel slechts die standplaatsen van dokters-djawa vermeld welke *bij het einde van* 1890 vervuld waren; waar echter uit een in den loop van het jaar vervallen ressort toch cijfer-opgaven van behandelde en overleden zieken ontvangen werden, is dat ressort ook opgenomen, doch ter onderscheiding van de andere in cursieve letters; zie *Modjokerto* en *Gorontalo*.

c) De met †† aangeduide ressorten van Europeesche burgergeneesheeren of officieren van gezondheid geraakten in den loop van 1890 of reeds vroeger onbezet, zonder dat bij het einde van 1890 reeds een definitieve titularis den dienst had overgenomen. Voor de meeste der bedoelde standplaatsen kon eene tijdelijke voorziening worden genomen, hetzij door naburige plaatselijke geneesheeren tijdelijk met de waarneming van het vacante ressort of een deel daarvan te belasten, hetzij door den dienst voorloopig te doen waarnemen door den ter plaatse of in de nabijheid gevestigden dokter-djawa. Vandaar dat men omtrent sommige van de vacante ressorten toch opgaven omtrent het aantal behandelden en overledenen vindt ingevuld. Waar de waarneming voorloopig aan dokters-djawa was opgedragen, zijn de cijfers van behandelden en overledenen in de laatste twee kolommen van de tabel verantwoord.

d) Waar een † is ingevuld, ontbreken de opgaven.

e) Voor de bij-waarneming van den civiel geneeskundigen dienst in het overig gedeelte van de residentie Bantam wordt door den officier van gezondheid te Serang eene extra-toelage genoten van f 100 's maands. De opgaven van behandelde en overleden zieken betreffen dan ook de geheele residentie Bantam.

f) Waar in eenig ressort meer dan één Europeesch geneesheer of dokter-djawa gevestigd is, wordt het aantal in tusschen haakjes geplaatste cijfers aangegeven. De werkkring der stadsgeneesheeren te Batavia is geregeld bij Indisch Staatsblad 1875 n°. 46; de dokters-djawa te Batavia zijn beiden werkzaam bij het stadsverband aldaar.

g) De cijfers der door de 2 dokters-djawa te Batavia behandelde zieken zijn begrepen in de opgaven der stadsgeneesheeren betreffende het stadsverband.

h) Te Tandjong Priok is de waarneming van den civiel geneeskundigen dienst aan den aldaar gevestigden dokter-djawa opgedragen, onder genot van eene toelage ad f 25 's maands; op diens werkzaamheden wordt toezicht uitgeoefend door den eerstaanwezenden officier van gezondheid aan boord van het aldaar gestationneerde wachtschip, die voor deze verrichtingen eene toelage van f 100 's maands ontvangt.

i) De dokter-djawa van Meester Cornelis bevond zich tijdelijk ter hoofdplaats Serang, waar hij den

15/10

RESSORTEN van de met de uitoefening van den plaatselijken of stedelijken geneeskundigen dienst belaste Europeesche geneesheeren. *a*)	PLAATSEN waar dokters-djawa zijn gevestigd. *b*)	Behandeld door Europeesche geneesheeren.		Behandeld door dokters-djawa.	
		Behandeld.	Overleden.	Behandeld.	Overleden.
Indramaijoe	Indramaijoe	585	17	525	3
*Madjalengka en Palimanang	Madjalengka *o*)	††	††	3 448	76
——	Tjiamis (afd. Galoeh) *r*)	. . .	. . .	123	2
Tagal.					
Tagal	——	3 259	1 392	. . .	. . .
——	Brebes	. . .	. . .	94	3
——	Pamalang	. . .	. . .	9 497	797
Pekalongan.					
Pekalongan	——	633	26	. . .	. . .
——	Batang	. . .	. . .	437	»
Samarang.					
Samarang (2) *s*)	Samarang (2) *s*)	5 796	546	*s*)	*s*)
*Salatiga	——	661	96	. . .	. . .
*Ambarawa (Willem I)	——	197	47	. . .	. . .
*Oenarang	——	1 656	193	. . .	. . .
Kendal	——	903	35	. . .	. . .
——	Demak (2) *t*)	. . .	. . .	19 106	5 106
——	Grobogan	. . .	. . .	12 018	147
Japara.					
Japara en Koedoes	——	6 296	317	. . .	. . .
——	Japara	. . .	. . .	1 140	3
Patti en Joana	——	1 465	22	. . .	. . .
——	Joana	. . .	. . .	†	†
Rembang.					
Rembang en Blora	——	935	5	. . .	. . .
——	Blora	. . .	. . .	635	16
Toeban	——	9 168	454	. . .	. . .
Bodjonegoro *u*)	Bodjonegoro	††10 760	†† 51	†	†
Soerabaija.					
Soerabaija (3) *v*)	Soerabaija (4) *v*)	6 355	410	*v*)	*v*)
Id. (Marine-etablissement)	——	†	†	. . .	. . .
Sidoardjo		534	9	. . .	. . .
Modjokerto	*Modjokerto w*)	681	185	548	9
Djombang	——	1 601	291	. . .	. . .
Grissee (met Lamongan en Sidaijoe) *x*)	——	1 367	152	. . .	. . .
——	Lamongan	. . .	. . .	549	4
——	Sidaijoe	. . .	. . .	557	47
——	Bawean	. . .	. . .	2 593	56
Pasoeroean.					
Pasoeroean	Pasoeroean	950	32	36	»
Bangil	——	10 387	278	. . .	. . .
*Malang	Malang	1 012	18	275	3
Probolinggo.					
Probolinggo	——	1 533	168	. . .	. . .
Kraksaän	——	2 323	151	. . .	. . .
Loemadjang *ij*)	Loemadjang	†† 655	†† 66	430	19
Bezoeki.					
Bezoeki *z*)	Bezoeki	†† 388	†† 29	117	4
Djember (met Bondowoso) *aa*)	——	18 392	1 188	. . .	. . .
Sitoebondo	——	10 824	1 636	. . .	. . .
*Banjoewangi	Banjoewangi *bb*)	††	††	†	†
Banjoemas.					
Banjoemas	——	2 738	399	. . .	. . .
——	Poerwokerto	. . .	. . .	4 311	447
——	Poerbolingo	. . .	. . .	52	4
——	Bandjarnegara	. . .	. . .	457	13
*Tjilatjap (verg. noot *m*)	Tjilatjap	1 319	61	400	2
——	Kroja	. . .	. . .	5 503	190

TOELICHTINGEN.

aldaar geplaatsten officier van gezondheid ter assistentie was toegevoegd in verband met de in die residentie Bantam heerschende koortsepidemie.

k) De 3 dokters-djawa te Buitenzorg waren alle werkzaam bij het berriberri-gesticht aldaar; de door hen ingediende opgaven van behandelde zieken hebben echter blijkbaar betrekking op lijders die buiten het gesticht werden behandeld.

l) De dokter-djawa te Poerwakarta is, onder genot van eene toelage ad f 25 's maands, belast met de waarneming van den civiel geneeskundigen dienst in de residentie Krawang, voor zoolang aldaar geen Europeesche geneesheer gevestigd is.

m) Onder de civiele geneesheeren in de residentie Preanger Regentschappen is niet medegerekend de slechts tijdelijk (ten laste der fondsen voor aanleg van den spoorweg WaroengBandreg–Tjilatjap) in dienst gestelde Europeesche geneesheer, die sedert Maart 1890 ter standplaats Bandjar belast is met de kostelooze geneeskundige behandeling van de bij den spoorwegaanleg tewerkgestelde ambtenaren en beambten met hunne gezinnen en bedienden en van de werklieden met hunne gezinnen. Met den dienst onder het westelijk van Tassikmalaija ingedeeld personeel is belast de plaatselijke geneesheer te Garoet, wien daarvoor eene afzonderlijke toelage wordt tegoedgedaan. Zoodanige toelage is ook verleend aan den officier van gezondheid te Tjilatjap onder wiens behandeling komt het aldaar vertoevend of derwaarts geëvacueerde spoorwegpersoneel.

n) De omvang van dit ressort is eenigszins gewijzigd ten gevolge van de bij noot *q* hieronder bedoelde vorming van een nieuw ressort in de Preanger Regentschappen.

o) De ter opgegeven plaatse gevestigde dokter-djawa is, bij ontstentenis van een civiel geneesheer, tegen genot van eene toelage ad f 25 's maands, belast met de waarneming van den civiel geneeskundigen dienst.

p) De dokter-djawa te Goemilir (oostelijk van Bandjar gelegen) is, onder genot van eene toelage ad f 25 's maands, ter assistentie toegevoegd aan den bij noot *m* bedoelden tijdelijken geneesheer te Bandjar.

q) In Februari 1890 is dit nieuwe ressort voor den plaatselijken geneeskundigen dienst ingesteld, omvattende de afdeelingen Soekapoera en Tassikmalaija, met de Cheribonsche afdeeling Galoeh, en met Manondjaija als standplaats van den geneesheer. In verband daarmede zijn de reeds bestaande ressorten Bandong–Tjitjalengka en Soekapoera–Limbangan in dier voege gewijzigd, dat van het eerste is afgescheiden een deel der afdeeling Tjitjalengka, hetwelk nu, met de afdeelingen Limbangan en Soekapoera Kollot, het ressort uitmaakt van den geneesheer te Garoet (dien van het oude ressort Soekapoera–Limbangan).

r) Bij ontstentenis van een Europeeschen geneesheer voor het in de voorgaande noot bedoelde nieuwe ressort, zijn de dokters-djawa te Manondjaija en te Tjiamis, ieder onder genot van eene toelage ad f 25 's maands, voorloopig belast met de waarneming van den civiel geneeskundigen dienst, de eerste in Soekapoera–Tassikmalaija en de andere in Galoeh. In de bijlage AA van het vorig verslag is abusievelijk ook Tassikmalaija als standplaats van een dokter-djawa vermeld.

s) De werkkring der 2 stadsgeneesheeren te Samarang is geregeld bij Indisch Staatsblad 1875 nº. 235; de dokters-djawa aldaar zijn beiden geplaatst bij het stadsverband en hunne opgaven zijn blijkbaar begrepen onder die der stadsgeneesheeren. Op het einde van 1890 bevond zich ook tijdelijk te Samarang de dokter-djawa van Poerworedjo (Bagelen); hij was namelijk bij het dwangarbeiderskwartier te Mlatten gedetacheerd.

t) Een der dokters-djawa in Demak is speciaal aangewezen voor geneeskundige behandeling van het personeel bij de aldaar in uitvoering zijnde waterstaatswerken.

u) De dienst wordt waargenomen door den civielen geneesheer te Toeban, tegen eene extra-toelage van f 100 's maands.

v) De werkkring der 3 stadsgeneesheeren te Soerabaija is geregeld bij Indisch Staatsblad 1875 nº. 235; van de vier hun ter assistentie toegevoegde

RESSORTEN van de met de uitoefening van den plaatselijken of stedelijken geneeskundigen dienst belaste Europeesche geneesheeren. *a)*	PLAATSEN waar dokters-djawa zijn gevestigd. *b)*	Behandeld door Europeesche geneesheeren.		Behandeld door dokters-djawa.	
		Behandeld.	Overleden.	Behandeld.	Overleden.
Bagelen.					
*Poerworedjo	Poerworedjo *cc)*	3 832	120	†	†
———	Koetoardjo	. . .	. . .	†	†
———	Keboemen	. . .	. . .	†	†
*Gombong	———	10 130	800	. . .	. . .
———	Karanganjar	. . .	. . .	†	†
———	Wonosobo	. . .	. . .	†	†
Kadoe.					
*Magelang	———	5 083	126	. . .	. . .
———	Moentilan	. . .	. . .	†	†
———	Temanggoeng	. . .	. . .	†	†
Djokjokarta.					
*Djokjokarta	Djokjokarta	5 769	367	4 222	68
Soerakarta. *dd)*					
*Soerakarta	———	393	104	. . .	. . .
Boijolali	———	622	3	. . .	. . .
*Klatten	———	571	62	. . .	. . .
Madioen.					
Madioen, Magettan en Ponorogo	———	1 758	4	. . .	. . .
———	Madioen	. . .	. . .	575	12
———	Ponorogo	. . .	. . .	501	4
*Ngawi	———	200	3	. . .	. . .
*Patjitan	Patjitan *ee)*	††	††	2 029	150
Kediri.					
Kediri	Kediri	6 748	409	†	†
Ngrowo en Trenggalek *ff)*	———	††	††	. . .	. . .
———	Toeloeng Agoeng	. . .	. . .	434	11
———	Trenggalek	. . .	. . .	312	4
———	Ngandjoek	. . .	. . .	618	22
Blitar	———	526	21	. . .	. . .
Madura. *gg)*					
Pamakassan en Sampang *hh)*	———	†† 1 173	†† 22	. . .	. . .
———	Pamakassan (voor de afdn. Pamakassan en Sampang) *ii)*	. . .	. . .	3 595	118
Sumanap	Sumanap	3 177	65	287	14
Bangkallan	Bangkallan	2 599	233	433	7
Totalen voor Java en Madura *kk)*.		182 975	12 845	82 626	7 519
		BUITENBEZITTINGEN.			
Sumatra's Westkust.					
Padang	Padang	6 360	332	2 285	311
———	Koninginnebaai *ll)*	. . .	. . .	3 774	18
———	Oeloe Limau Manis	. . .	. . .	†	†
*Kaijoetanam	———	263	1	. . .	. . .
———	Priaman	. . .	. . .	†	†
*Rau	———	87	»	. . .	. . .
*Fort de Kock	———	1 348	10	. . .	. . .
———	Fort van der Capellen	. . .	. . .	1 981	46
*Paijakombo	———	3 280	5	. . .	. . .
*Padang Pandjang	Padang Pandjang *mm)*	163	2	†	†
*Solok	———	1 568	20	. . .	. . .
———	Moeara Laboeh	. . .	. . .	†	†
*Padang Sidempoean	Padang Sidempoean	2 586	13	†	†
———	Penjaboengan	. . .	. . .	†	†
*Siboga	———	1 143	18	. . .	. . .
*Singkel	———	625	4	. . .	. . .
*Taroetoeng	———	1 248	»	. . .	. . .
*Lagoeboti	———	243	»	. . .	. . .
*Goenoeng Sitoli (Nias)	———	336	»	. . .	. . .

TOELICHTINGEN.

dokters-djawa zijn twee werkzaam bij het stadsverband, één bij het Pegirian-gesticht en één belast met den dienst onder de in het fort Prins Hendrik geïnterneerde vrouwelijke veroordeelden. De opgaven der door deze dokters-djawa behandelde zieken zijn blijkbaar begrepen in die der stadsgeneesheeren.

w) De dokter-djawa van Modjokerto werd in den loop van 1890 naar Banjoewangi overgeplaatst; de standplaats is echter niet definitief vervallen, daar in het begin van dit jaar weder een inlandsche geneeskundige aan den Europeeschen geneesheer te Modjokerto is toegevoegd.

x) Voor de bij-waarneming van den dienst in de afdeelingen Sidatjoe en Lamongan wordt eene extra-toelage genoten van f 100 's maands. Bij gouvernementsbesluit dd. 2 Juli 1890 n°. 17 is den betrokken geneesheer de verplichting opgelegd de genoemde afdeelingen minstens twee malen 's maands te bezoeken.

ij) De dienst wordt waargenomen door den civielen geneesheer van Probolinggo, tegen eene extra-toelage van f 150 's maands.

z) De dienst wordt waargenomen door den civielen geneesheer van Kraksaän, tegen eene extra-toelage van f 100 's maands.

aa) Voor de bij-waarneming van den dienst in de afdeeling Bondowosso wordt eene extra-toelage genoten, die in November 1890 van f 50 tot f 100 's maands is verhoogd. Aan den geneesheer is toen tevens de verplichting opgelegd de afdeeling Bondowosso éénmaal per week te bezoeken.

bb) Bij ontstentenis van een officier van gezondheid was de dokter-djawa sinds October 1890 belast met den garnizoensdienst, onder genot van eene toelage ad f 25 's maands.

cc) De dokter-djawa van Poerworedjo bevond zich tijdelijk te Samarang; verg. noot *s.*

dd) In de residentie Soerakarta bevinden zich geen gouvernements-dokters-djawa; echter zijn daar twee inlandsche geneeskundigen voor rekening van den soesoehoenan in dienst gesteld, waarvan één werkzaam bij het Mangkoe Negorosche legioen.

ee) Bij ontstentenis van een officier van gezondheid was de dokter-djawa tijdelijk belast met den garnizoensdienst, onder genot van eene toelage ad f 25 's maands.

ff) De dienst werd waargenomen door den civielen geneesheer te Kediri, tegen eene extra-toelage van f 100 's maands. Bij gouvernementsbesluit dd. 2 Juli 1890 n°. 17 is aan dien geneesheer de verplichting opgelegd de afdeelingen Ngrowo en Trenggalek minstens tweemalen 's maands te bezoeken.

gg) De civiele geneesheeren in de residentie Madura zijn tevens belast met den geneeskundigen dienst bij de korpsen barissans aldaar, onder genot van extra-toelagen ad f 300 's maands voor Bangkallan, f 150 's maands voor Pamakassan en f 150 's maands voor Sumanap.

hh) De dienst wordt waargenomen door den civielen geneesheer te Sumanap, tegen eene extra-toelage van f 100 's maands.

ii) Den dokter-djawa van Sampang is tijdelijk Pamakassan als standplaats aangewezen, voor zoolang namelijk op die hoofdplaats een Europeesche geneesheer ontbreekt. Voor de bij-waarneming van den civiel geneeskundigen dienst in de afdeeling Sampang ontvangt hij eene toelage van f 25 's maands, terwijl bovendien, zoolang Pamakassan geen eigen geneesheer bezit, nog eene extra-toelage tot gelijk bedrag wordt genoten ter zake van de meerdere werkzaamheden in die afdeeling.

kk) Deze totalen omvatten de opgaven van 53 ressorten voor Europeesche geneesheeren en 43 door dokters-djawa vervulde standplaatsen op Java en Madura.

ll) De dokter-djawa aan de Koninginnebaai is bepaaldelijk aangewezen ter voorziening in de behoefte aan geneeskundige hulp voor het personeel bij den spoorweganleg ter Sumatra's Westkust; hij ontvangt daarvoor eene toelage van f 25 's maands boven zijn traktement.

mm) Ook de dokter-djawa van Padang Pandjang verleent, tegen genot van eene toelage ad f 25 's maands, geneeskundige hulp aan het personeel bij den spoorwegaanleg, en wel voor de 7de sectie der lijn, gelegen tusschen Si Loenkang en Sawah Loento

RESSORTEN van de met de uitoefening van den plaatselijken of stedelijken geneeskundigen dienst belaste Europeesche geneesheeren. *a)*	PLAATSEN waar dokters-djawa zijn gevestigd.	Behandeld door Europeesche geneesheeren.		Behandeld door dokters-djawa.		*TOELICHTINGEN.*
		Behandeld.	Overleden.	Behandeld.	Overleden.	
Benkoelen.						
*Benkoelen	Benkoelen	256	3	849	54	
———	Seblat	. . .	. . .	†	†	
———	Manna	. . .	. . .	707	11	
———	Kroë	. . .	. . .	1 708	127	
Lampongsche Districten.						
*Telok Betong	Telok Betong	1 276	92	218	»	
Palembang.						
*Palembang	Palembang	364	5	228	11	
*Tebing Tinggi	———	283	3	. . .	. . .	
*Kepahiang	———	††	††	. . .	. . .	
*Lahat	———	337	»	. . .	. . .	
*Bandar	———	429	17	. . .	. . .	
———	Moeara Doea	. . .	. . .	226	3	
*Djambi	———	304	5	. . .	. . .	
Oostkust van Sumatra.						
*Medan	———	1 074	175	. . .	. . .	
Laboean Deli	———	485	38	. . .	. . .	
*Bindjei	———	574	46	. . .	. . .	
*Tandjong Poera	———	619	31	. . .	. . .	
———	Rantau Pandjang	. . .	. . .	718	46	
*Seroewai	———	†	†	. . .	. . .	
———	Tandjong Balei *nn)*	. . .	. . .	831	67	
*Bengkalis	———	763	54	. . .	. . .	
Atjeh.						
*Edi	———	†	†	. . .	. . .	
Riouw.						
*Tandjong Pinang	———	250	16	. . .	. . .	
Banka.						
*Muntok	Muntok	470	14	454	12	
*Pangkalpinang	———	253	11	. . .	. . .	
*Toboali	———	††	††	. . .	. . .	
Billiton.						
Tandjong Pandan	———	†	†	. . .	. . .	
Westerafd. van Borneo.						
*Pontianak	———	237	6	. . .	. . .	
*Sintang	———	219	8	. . .	. . .	
*Singkawang	———	181	1	. . .	. . .	
*Bengkaijang	———	755	13	. . .	. . .	
*Sambas	Sambas	137	1	88	1	
Zuider- en Oosterafd. van Borneo.						
*Bandjermasin	———	12 322	290	. . .	. . .	
*Pengaron	———	††	††	. . .	. . .	
*Amoenthai	———	2 367	26	. . .	. . .	
*Barabei	———	162	»	. . .	. . .	
*Moeara Teweh	———	99	3	. . .	. . .	
Celebes en onderh.						
*Makasser	———	1 734	315	. . .	. . .	
*Pangkadjene	———	746	618	. . .	. . .	
*Segeri	———	††	††	. . .	. . .	
*Balangnipa	———	111	29	. . .	. . .	
Bonthain	Bonthain *oo)*	††	††	931	110	
Saleijer	Saleijer *oo)*	††	††	556	17	

nn) Bij gemis van een vaccinateur te Tandjong Balei is de dokter-djawa tevens met den vaccinedienst belast, onder genot van eene toelage ad f 's maands.

oo) Bij ontstentenis van een Europeeschen geneesheer is de dokter-djawa met de waarneming van den civiel geneeskundigen dienst belast, tegen eene toelage van f 25 's maands.

RESSORTEN van de met de uitoefening van den plaatselijken of stedelijken geneeskundigen dienst belaste Europeesche geneesheeren. *a)*	PLAATSEN waar dokters-djawa zijn gevestigd. *b)*	Behandeld door Europeesche geneesheeren.		Behandeld door dokters-djawa.	
		Behandeld.	Overleden.	Behandeld.	Overleden.
Menado.					
*Menado	Menado	2 238	45	884	6
———	Tanawangko	. . .	. . .	1 279	9
———	Taroena (Sangi-eilanden) *pp)*	. . .	. . .	848	30
———	Kema	. . .	. . .	1 144	18
———	Tondano	. . .	. . .	100	1
———	Amoerang	. . .	. . .	1 486	3
———	Kawangkoan	. . .	. . .	871	6
———	Ratahan	. . .	. . .	†	†
*Gorontalo	*Gorontalo qq)*	††	††	970	»
———	Limbotto-Kwandang	. . .	. . .	2 176	3
Amboina.					
*Amboina	Amboina	277	15	†	†
———	Hila	. . .	. . .	463	6
*Saparoea	———	497	7	. . .	. . .
———	Haroekoe	. . .	. . .	557	21
———	Noessalaut	. . .	. . .	553	13
———	Kajeli (Boeroe)	. . .	. . .	†	†
*Banda	———	3 292	27	. . .	. . .
*Wahaai	Wahaai	††	††	175	5
———	Amaheij	. . .	. . .	358	5
Ternate.					
*Ternate	———	209	10	. . .	. . .
———	Batjan *rr)*	. . .	. . .	266	13
Timor en onderh.					
Koepang	———	371	9	. . .	. . .
———	Rotti *ss)*	. . .	. . .	253	6
Bali en Lombok.					
———	Boeleleng	. . .	. . .	1 246	13
Totalen voor de Buitenbezittingen *tt)*		52 941	2 338	29 183	992
» » Java en Madura (zie blz. 3)		182 975	12 845	82 626	7 519
» » geheel Nederlandsch-Indië *uu)*		235 916	15 183	111 809	8 511

TOELICHTINGEN.

pp) In bijlage AA van het vorig verslag zijn abusievelijk de Talaut-eilanden als het ressort van een dokter-djawa vermeld.

qq) De dokter-djawa van Gorontalo werd in het laatst van 1890 naar elders overgeplaatst; tijdens zijne plaatsing te Gorontalo was hij, bij ontstentenis van een officier van gezondheid, tevens met den garnizoensdienst belast onder genot van eene toelage ad f 25 's maands.

rr) De inlandsche geneesheer op Batjan is een nog op den voet der oude bepalingen in dienst gestelde dokter-djawa, tevens vaccinateur.

ss) De radja van Thie op het eiland Rotti, een gewezen aan de school te Weltevreden opgeleide dokter-djawa, oefent, met vergunning van de Indische Regeering, sedert 1888 die functie weder uit.

tt) Deze totalen betreffen de opgaven van 46 ressorten voor Europeesche geneesheeren en van 32 door dokters-djawa vervulde standplaatsen in de Buitenbezittingen.

uu) Deze totalen betreffen de opgaven van 99 ressorten voor Europeesche geneesheeren en van 75 door dokters-djawa vervulde standplaatsen in geheel Nederlandsch-Indië.

(5. 30.)

BIJLAGE **CC**.

(Zie hoofdst. K, afd. V, van het verslag.)

OPGAAF van het AANTAL PERSONEN in 1890 OMGEKOMEN door bij het bestuur bekend geworden ONGELUKKEN (daaronder ook het aantal overledenen ten gevolge van moord en zelfmoord).

GEWESTEN.	Verdronken.	Door den bliksem getroffen.	Gedood door:				Omgekomen door:		Door andere ongelukken om het leven gekomen.	Totaal.
			tijgers.	krokodillen.	slangen.	wilde varkens of andere dieren.	moord.	zelfmoord.		
Java en Madura.										
Bantam	14	8	»	5	»	»	1	»	32	60
Batavia	56	29	»	»	1	1	8	18	37	150
Krawang	7	10	»	»	»	3	»	6	15	41
Preanger Regentschappen	110	17	4	2	»	»	2	10	104	249
Cheribon	70	34	»	1	1	*a)* 10	»	5	123	244
Tagal	41	26	»	2	2	»	»	20	84	175
Pekalongan	24	11	»	»	1	»	»	6	23	65
Samarang	83	40	1	1	»	»	»	15	105	245
Japara	42	16	8	1	»	2	7	2	66	144
Rembang	41	35	1	»	»	»	49	25	61	212
Soerabaija	147	57	»	23	1	»	»	37	213	478
Pasoeroean	36	22	2	»	1	»	23	13	37	134
Probolinggo	8	5	8	1	»	5	»	1	95	123
Bezoeki	52	2	3	4	1	»	15	9	76	162
Banjoemas	67	20	»	»	»	1	»	22	63	173
Bagelen	67	5	»	»	»	»	»	20	88	180
Kadoe	16	3	»	»	»	»	»	5	54	78
Djokjokarta	33	7	»	»	»	»	»	2	36	78
Soerakarta	64	38	»	»	»	»	12	14	73	201
Madioen	58	22	»	»	3	»	4	26	58	171
Kediri	78	34	3	»	3	4	»	33	377	532
Madura	19	10	»	»	»	2	65	2	30	128
Totalen	1 133	451	30	40	14	28	186	291	1 850	4 023

a) Hieronder is begrepen één geval van hondsdolheid.

12/10

GEWESTEN.	Verdronken.	Door den bliksem getroffen.	Gedood door: tijgers.	krokodillen.	slangen.	wilde varkens of andere dieren.	Omgekomen door: moord.	zelfmoord.	Door andere ongelukken om het leven gekomen.	Totaal.
Buitenbezittingen.										
Sumatra's Westkust. . . .	59	6	23	7	»	»	3	18	81	197
Benkoelen	8	1	6	3	»	1	»	3	7	29
Lampongsche Districten . .	6	»	2	5	»	1	4	»	19	37
Palembang	42	6	25	27	»	»	»	5	26	131
Sumatra's Oostkust	32	1	19	38	1	1	»	23	23	138
Riouw.	5	»	»	4	»	»	»	1	1	11
Banka.	3	1	»	2	»	»	»	1	8	15
Billiton	*b*) †	†	†	†	†	†	†	†	†	†
Westerafdeeling van Borneo .	12	»	»	5	»	»	»	7	2	26
Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo..	75	4	3	11	2	»	40	»	22	157
Celebes en onderhoorigheden.	45	6	»	8	»	»	65	»	34	158
Menado	13	»	2	10	3	1	»	5	24	58
Amboina	7	»	»	9	»	»	15	3	13	47
Ternate	1	»	»	17	»	»	»	3	»	21
Timor en onderhoorigheden .	6	»	»	»	»	»	»	»	»	6
Bali en Lombok	7	»	»	»	»	3	»	5	3	18
Totalen . . .	321	25	80	146	6	7	127	74	263	1 049
Java en Madura (zie ommezijde)	1 133	451	30	40	14	28	186	291	1 850	4 023
Algemeene totalen	1 454	476	110	186	20	35	313	365	2 113	5 072

b) Waar een † is ingevuld, ontbreken de opgaven.

(5. 31)

BIJLAGE **DD.**

(Zie hoofdst. **K**, afd. V, van het verslag.)

OVERZICHT van de KRANKZINNIGEN-VERPLEGING bij de gestichten te Buitenzorg, Samarang en Soerabaija in 1890.

Plaatsen.	MUTATIËN.	MANNEN.					VROUWEN.				Totalen.
		Europeanen.	Afrikanen.	Inlanders.	Chineezen.	Te zamen	Europeanen.	Inlanders.	Chineezen	Te zamen.	
Buitenzorg.	Aantal verpleegden op 1 Januari 1890. .	97	»	82	20	199	26	47	7	80	279
	Bijgekomen tot 31 December 1890 . . .	20	»	32	1	53	4	2	1	7	60
	Te zamen	117	»	114	21	252	30	49	8	87	339
	In 1890 ontslagen als hersteld	5	»	5	»	10	»	1	»	1	11
	» » » » verbeterd	1	»	»	»	1	1	»	»	1	2
	» » » » niet verbeterd . .	»	»	1	»	1	»	»	»	»	1
	» » overleden	10	»	8	»	18	1	1	»	2	20
	Totaal afgevoerd in 1890	16	»	14	»	30	2	2	»	4	34
	Aanwezig op 31 December 1890	101	»	100	21	222	28	47	8	83	305
Samarang.	Aantal verpleegden op 1 Januari 1890. .	27	3	36	a) 5	71	3	29	»	32	103
	Bijgekomen tot 31 December 1890 . . .	8	»	7	2	17	1	2	»	3	20
	Te zamen	35	3	43	a) 7	88	4	31	»	35	123
	In 1890 ontslagen als hersteld	1	1	1	1	4	»	1	»	1	5
	» » » » verbeterd	2	»	1	»	3	»	»	»	»	3
	» » overleden	2	»	3	»	5	»	1	»	1	6
	Totaal afgevoerd in 1890	5	1	5	1	12	»	2	»	2	14
	Aanwezig op 31 December 1890	30	2	38	a) 6	76	4	29	»	33	109
Soerabaija.	Aantal verpleegden op 1 Januari 1890. .	28	»	41	a) 7	76	2	27	»	29	105
	Bijgekomen tot 31 December 1890 . . .	3	»	11	2	16	1	2	»	3	19
	Te zamen	31	»	52	a) 9	92	3	29	»	32	124
	In 1890 ontslagen als hersteld	3	»	»	»	3	»	»	»	»	3
	» » » » verbeterd	1	»	3	»	4	»	1	»	1	5
	» » overleden	2	»	10	»	12	»	»	»	»	12
	Totaal afgevoerd in 1890	6	»	13	»	19	»	1	»	1	20
	Aanwezig op 31 December 1890	25	»	39	a) 9	73	3	28	»		104

a) Hieronder 1 Arabier.

9/10

Ar
At
Be
Bi
Bo
Bo
Ce
Dr
Dr
El
Ga
Go
Ho
In
Ka
Ka
Ko
Lo
Lo
Mo
M
M
Op
Ha

(5. 32.)

BIJLAGE EE.

(Zie hoofdst. L, afd. III, § 2 [1]), van het verslag.)

OPGAVEN betreffende de in 1890 voorgekomen veranderingen in het aantal en het verwarmings-oppervlak der in Nederlandsch-Indië aanwezige STOOMKETELS ten dienste van PARTICULIEREN (buiten die in gebruik bij spoorwegdiensten).

I. Verdeeling naar gelang van de bestemming der ketels.

BESTEMMING.	AANTAL KETELS.				VERWARMINGS-OPPERVLAK (in M².):			
	Aanwezig op 1 Jan. 1890.	In 1890 bijgekomen.	In 1890 aan het gebruik onttrokken.	Aanwezig op 31 Dec. 1890.	der op 1 Jan. 1890 aanwezige ketels.	der in 1890 bijgekomen ketels.	der in 1890 aan het gebruik onttrokken ketels.	der op 31 Dec. 1890 aanwezige ketels.
JAVA EN MADURA (benevens BILLITON).								
Arakstokerijen	11	»	»	11	173.31	»	»	173.31
Ateliers	35	4	2	37	524.36	86.45	31.00	579.81
Beenderenmeelfabriek	1	»	»	1	4.00	»	»	4.00
Bierbrouwerijen	4	»	»	4	110.70	»	»	110.70
Boekdrukkerijen	3	»	»	3	10.00	»	»	10.00
Boengkil- en oliemolens	4	»	»	4	108.30	»	»	108.30
Cementfabriek	1	»	»	1	105.70	»	»	105.70
Drinkwatervoorziening	4	»	»	4	45.60	»	»	45.60
Droogdokken	6	4	1	9	97.50	41.05	4.50	134.05
Electrische verlichting	3	»	»	3	51.35	»	»	51.35
Gasfabrieken	4	»	»	4	15.20	»	»	15.20
Gomdammarbereiding	1	»	1	»	39.50	»	39.50	»
Houtaankap-ondernemingen en houtzagerijen	7	1	»	8	88.60	6.20	»	94.80
Indigo-ondernemingen	36	3	»	39	346.83	116.36	»	463.19
Kalkbranderijen	2	»	»	2	4.80	»	»	4.80
Kapok (fabrieken tot zuivering van)	7	»	»	7	63.62	»	»	63.62
Koffie-ondernemingen	73	6	»	79	887.76	51.82	»	939.58
Locomotieven (voor industrieel gebruik)	9	»	»	9	91.20	»	»	91.20
Locomotieven (tramwegen)	39	5	»	44	590.45	59.75	»	650.20
Mestfabriek	1	»	»	1	23.50	»	»	23.50
Mijnbouw-ondernemingen	10	6	»	16	54.44	36.16	»	90.60
Mineraalwater-fabrieken	3	»	»	3	17.10	»	»	17.10
Opiumbereiding	5	2	3	4	80.50	36.50	50.00	67.00

[1]) Op blz. 162 van het verslag hiervóór is de paragraaf „*Stoomwezen*" bij vergissing aangeduid als § 3. Men leze daarvoor § 2.

BESTEMMING.	AANTAL KETELS.				VERWARMINGS-OPPERVLAK (in M².):			
	Aanwezig op 1 Jan. 1890.	In 1890		Aanwezig op 31 Dec. 1890.	der op 1 Jan. 1890 aanwezige ketels.	der in 1890		der op 31 Dec. 1890 aanwezige ketels.
		bijgekomen.	aan het gebruik onttrokken.			bijgekomen	aan het gebruik onttrokken ketels.	
Petroleumboringen	3	»	»	3	41.20	»	»	41.20
Pompen en pulsometers	58	»	2	56	793.59	»	16.30	777.29
Rijstpelmolens	14	3	2	15	210.35	82.00	52.00	240.35
Sigarenfabriek	1	»	»	1	4.80	»	»	4.80
Stoombrandspuiten	3	1	1	3	14.35	4.40	6.80	11.95
Stoomploegen	14	2	»	16	240.32	17.00	»	257.32
Stoomwasscherij	1	»	»	1	7.50	»	»	7.50
Suikerfabrieken	1007	73	86	994	82 996.17	8 193.51	5 081.85	86 107.83
Tabaks- en rameh-onderneming	»	1	»	1	»	18.00	»	18.00
Tapioca-fabrieken	1	1	»	2	30.50	4.50	»	35.00
Thee-ondernemingen	3	»	»	3	54.87	»	»	54.87
IJsfabrieken	38	1	1	38	1 053.88	31.00	7.50	1 077.38
Te zamen voor andere stoomketels dan scheepsketels	1412	113	99	1426	88 981.85	8 784.70	5 289.45	92 477.10
Scheepsketels	144	20	7	157	9 339.65	1 385.80	287.75	10 437.70
Totaal voor Java, Madura en Billiton	1556	133	106	1583	98 321.50	10 170 50	5 577.20	102 914.80
BUITENBEZITTINGEN (met uitzondering van BILLITON).								
Baggermolen	1	»	»	1	15.00	»	»	15.00
Diamantslijperijen	3	»	»	3	43.04	»	»	43.04
Drinkwatervoorziening	1	»	»	1	13.13	»	»	13.13
Houtaankap-ondernemingen en houtzagerijen	9	7	»	16	167.26	172.52	»	339.78
Kapok (fabriek tot zuivering van)	1	»	»	1	2.50	»	»	2.50
Koffie-ondernemingen	3	»	»	3	36.00	»	»	36.00
Locomotieven voor industrieel gebruik	2	»	»	2	21.13	»	»	21.13
Meelfabriek	1	»	»	1	28.50	»	»	28.50
Mijnbouw-ondernemingen	8	»	»	8	194.50	»	»	194.50
Oliefabriek	1	1	1	1	3.00	6.57	3.00	6.57
Pompen en pulsometers	»	4	»	4	»	36.75	»	37.75
Steen- en pannenfabriek	2	»	1	1	14.50	»	5.00	9.50
Stoomkranen	4	1	»	5	13.93	3.75	»	17.68
Tabaks- en rameh-ondernemingen	5	»	»	5	22.85	»	»	22.85
IJsfabrieken	12	3	1	14	166.81	88.00	35.00	219.81
Te zamen voor andere stoomketels dan scheepsketels	53	16	3	66	742.15	307.59	43.00	1 006.74
Scheepsketels	71	17	4	84	1 777.67	463.25	94.50	2 146.42
Totalen voor de Buitenbezittingen (met uitzondering van Billiton)	124	33	7	150	2 519.82	770.84	137.50	3 153.16
RECAPITULATIE.								
Andere stoomketels dan scheepsketels	1465	129	102	1492	89 724.00	9 092.29	5 332.45	93 483.84
Scheepsketels	215	37	11	241	11 117.32	1 849.05	382.25	12 584.12
Algemeene totalen	1680	166	113	1733	100 841.32	10 941.34	5 714.70	106 067.96

II. Verdeeling naar de inspectie-afdeelingen en de gewesten. a)

Inspectie-afdeeling.	GEWESTEN.	AANTAL KETELS.				VERWARMINGS-OPPERVLAK (in M².):			
		Aanwezig op 1 Jan. 1890.	In 1890		Aanwezig op 31 Dec. 1890.	der op 1 Jan. 1890 aanwezige ketels.	der in 1890		der op 31 Dec. 1890 aanwezige ketels.
			bijgekomen.	aan het gebruik onttrokken.			bijgekomen ketels.	aan het gebruik onttrokken ketels.	
I.	Pekalongan	36	»	»	36	3 308.02	»	»	3 308.02
	Samarang	82	2	4	80	4 159.86	18.26	138.80	4 039.32
	Japara	70	9	12	67	5 367.26	842.00	561.00	5 648.26
	Rembang	9	1	»	10	471.30	147.00	»	618.30
	Soerakarta	114	1	»	115	8 068.23	4.30	»	8 072.53
	Djokjokarta	110	1	1	110	7 925.72	105.00	140.00	7 890.72
	Banjoemas	12	2	»	14	1 122.40	424.00	»	1 546.40
	Bagelen	2	»	1	1	33.50	»	7.50	26.00
	Kadoe	2	»	»	2	46.10	»	»	46.10
	Madioen	36	1	»	37	2 810.18	79.00	»	2 889.18
		473	17	18	472	33 312.57	1 619.56	847.30	34 084.83
II.	Kediri	64	16	3	77	3 455.65	1 199.63	127.50	4 527.78
	Soerabaija	302	30	27	305	18 490.71	2 492.80	1 238.00	19 745.51
	Pasoeroean	156	2	4	154	6 853.15	211.50	163.65	6 901.00
	Probolinggo	98	14	19	93	6 924.37	1 793.90	1 331.50	7 386.77
	Bezoeki	58	5	2	61	4 860.60	195.00	144.70	4 910.90
	Madura	»	»	»	»	»	»	»	»
		678	67	55	690	40 584.48	5 892.83	3 005.35	43 471.96
III.	Sumatra's Oostkust	42	18	2	58	635.15	393.76	19.50	1 009.41
	Atjeh en onderhoorigheden	16	3	1	18	285.88	66.15	35.00	317.03
	Sumatra's Westkust	14	3	1	16	196.03	56.52	5.00	247.55
	Palembang	13	3	1	15	368.10	127.20	3.00	492.30
	Riouw	7	2	»	9	250.53	58.30	»	308.83
		92	29	5	116	1 735.69	701.93	62.50	2 375.12
IV.	Bantam	7	»	»	7	113.70	»	»	113.70
	Batavia	152	24	7	169	9 573.60	1 149.55	124.55	10 598.60
	Krawang	18	3	1	20	354.90	78.20	6.50	426.60
	Preanger Regentschappen	4	»	»	4	59.78	»	»	59.78
	Cheribon	124	11	15	120	7 548.28	1 061.20	888.50	7 720.98
	Tagal	85	5	10	80	6 647.10	333.00	705.00	6 275.10
	Lampongsche Districten	»	»	»	»	»	»	»	»
	Billiton	15	6	»	21	127.09	36.16	»	163.25
		405	49	33	421	24 424.45	2 658.11	1 724.55	25 358.01
Gewesten niet tot eene inspectie-afdeeling behoorende.	Benkoelen	»	»	»	»	»	»	»	»
	Banka	»	»	»	»	»	»	»	»
	Borneo's Westerafdeeling	4	1	»	5	113.50	6.57	»	120.07
	Borneo's Zuider- en Oosterafdeeling	15	2	»	17	464.44	49.34	»	513.78
	Celebes en onderhoorigheden	6	1	1	6	109.06	13.00	72.00	50.06
	Menado	2	»	»	2	18.13	»	»	18.13
	Amboina	2	»	»	2	39.00	»	»	39.00
	Ternate	»	»	»	»	»	»	»	»
	Timor	2	»	1	1	37.00	»	3.00	34.00
	Bali en Lombok	1	»	»	1	3.00	»	»	3.00
		32	4	2	34	784.13	68.91	75.00	778.04

a) In de gewestelijke opgaven zijn de gegevens voor de scheepsketels niet afzonderlijk uitgetrokken.

(5. 33.)

BIJLAGE FF.

(Zie hoofdst. L, afd IV, van het verslag.)

GOUVERNEMENTS POST- EN TELEGRAAFDIENST.

A. STATISTIEK VAN DEN POSTDIENST OVER DE JAREN 1888, 1889 en 1890.

1°. BINNENLANDSCH POSTVERKEER. a)

JAREN.	AANTAL BRIEVEN. Port-betalende brieven. Gefrankeerd.	Onge-frankeerd.	Dienst-brieven.	AANTAL DRUKWERKEN. Nieuws-bladen.	Andere drukwerken.	Aantal monsters.	Aantal documenten.	Aantal aangeteekende stukken onder de vorenstaande begrepen. Gewone stukken.	Dienst-stukken.	Aantal ontvangst-berichten voor aangeteekende stukken.
1888 . .	3 302 841	231 432	1 048 990	2 510 163	702 366	28 094	8 175	234 388	95 649	828
	3 534 273			3 212 529				330 037		
1889 b) .	3 637 119	236 030	1 211 049	2 846 433	813 236	40 978	9 159	258 650	101 393	852
	3 873 149			3 659 669				360 043		
1890 c) .	3 664 677	241 134	1 228 716	3 055 750	919 999	39 368	10 823	268 369	108 917	668
	3 905 811			3 975 749				377 286		

a) Van de verzending der briefkaarten wordt geen aanteekening gehouden; het debiet wordt hierachter op blz. 4 vermeld.

b) De cijfers van 1889 zijn verbeterd.

c) De cijfers van 1890 zijn van voorloopigen aard.

2°. BUITENLANSC[H] PO

JAREN.	AARD DER VERZENDING.	Brievenmalen met de *Nederlandsche* postadministratie. Via *Brindisi*, *Genua*, *Marseille* en via *Negapatnam—Bombay*. Ontvangen.	Verzonden.	Te zamen.	Per „*zeepost*", d. i. met de stoomschepen die rechtstreeks tusschen Indië en Nederland den dienst verrichten. Ontvangen.	Verzonden.	Te zamen.
	A. *Br*						
1888.	Gefrankeerd (aantal) . . .	251 346	270 210	521 556	43 819	11 912	55 731
	Ongefrankeerd (id.) . . .	4 637	3 897	8 534	489	191	680
	Te zamen . .	255 983	274 107	530 090	44 308	12 103	56 411
1889 *b*)	Gefrankeerd (aantal) . . .	234 209	264 732	498 941	31 883	6 254	38 137
	Ongefrankeerd (id.) . . .	5 212	4 178	9 390	315	108	423
	Te zamen . .	239 421	268 910	508 331	32 198	6 362	38 560
1890 *c*)	Gefrankeerd (aantal) . . .	263 919	272 366	536 285	25 375	9 144	34 519
	Ongefrankeerd (id.) . . .	7 412	3 186	10 598	386	94	480
	Te zamen . .	271 331	275 552	546 883	25 761	9 238	34 999
	B. *Drukwerken*, *monsters* en *doc*						
1888.	Drukwerken (gewicht in K.G.)	32 028	7 154	39 182	30 849	1 225	32 074
	Monsters (aantal)	6 302	4 124	10 426	245	13	258
	Documenten id.)	1 220	459	1 679	»	2	2
1889 *b*)	Drukwerken (gewicht in K.G.)	46 181	8 116	54 297	31 247	1 358	32 605
	Monsters (aantal)	6 233	4 987	11 220	433	14	447
	Documenten (id.)	1 867	715	2 582	»	14	14
1890 *c*)	Drukwerken (gewicht in K.G.)	64 629	8 799	73 428	27 985	1 330	29 315
	Monsters (aantal)	6 897	5 479	12 376	605	12	617
	Documenten (id.)	2 186	710	2 896	»	1	1
	C. *Aangeteekende stukken* (begrepen in de beide bovenstaande opg						
1888.	Aangeteekende stukken (aantal)	14 382	23 631	38 013	2 753	271	3 024
	Ontvangstberichten (id.)	38	35	73	»	9	9
1889 *b*)	Aangeteekende stukken (aantal)	18 270	25 036	43 306	2 389	221	2 610
	Ontvangstberichten (id.)	12	46	58	»	1	1
1890 *c*)	Aangeteekende stukken (aantal)	19 950	26 962	46 912	1 842	221	2 063
	Ontvangstberichten (id.)	30	22	52	2	»	2

a) Van de in het buitenlandsch verkeer verzonden en ontvangen *briefkaarten* is geen aanteekening gehouden. *b*) Verbeterde opgaven.

De c

POSTVERKEER.

Brievenmalen met de *Britsche*, *Duitsche*, *Fransche* en *Italiaansche* postadministratiën.			Brievenmalen met — of verzendingen naar — landen buiten Europa.			TOTAAL.		
Ontvangen.	Verzonden.	Te zamen.	Ontvangen.	Verzonden.	Te zamen.	Ontvangen.	Verzonden.	Te zamen.
Brieven. a)								
150 653	107 602	258 255	89 504	105 416	194 920	535 322	495 140	1 030 462
2 016	4 903	6 919	8 297	10 508	18 805	15 439	19 499	34 938
152 669	112 505	265 174	97 801	115 924	213 725	550 761	514 639	1 065 400
154 332	106 829	261 161	138 031	138 403	276 434	558 455	516 218	1 074 673
2 610	5 478	8 088	13 216	14 132	27 348	21 353	23 896	45 249
156 942	112 307	269 249	151 247	152 535	303 782	579 808	540 114	1 119 922
128 374	105 431	233 805	243 612	147 513	391 125	661 280	534 454	1 195 734
2 507	4 365	6 872	13 353	15 311	28 664	23 658	22 956	46 614
130 881	109 796	240 677	256 965	162 824	419 789	684 938	557 410	1 242 348
documenten (»papiers d'affaires").								
40 958	3 151	44 109	8 810	2 843	11 653	112 645	14 373	127 018
7 120	2 506	9 626	1 407	999	2 406	15 074	7 642	22 716
426	325	751	142	300	442	1 788	1 086	2 874
40 710	3 278	43 988	8 945	3 372	12 317	127 083	16 124	143 207
7 245	4 062	11 307	1 735	1 495	3 230	15 646	10 558	26 204
608	448	1 056	637	663	1 300	3 112	1 840	4 952
32 955	3 443	36 398	8 023	3 610	11 633	133 592	17 182	150 774
5 899	3 629	9 528	1 231	1 273	2 504	14 632	10 393	25 025
544	574	1 118	386	316	702	3 116	1 601	4 717
opgaven), benevens *ontvangstberichten* voor aangeteekende stukken.								
13 032	11 636	24 668	6 231	14 739	20 970	36 398	50 277	86 675
17	59	76	125	102	227	180	205	385
13 354	12 554	25 908	7 776	16 517	24 293	41 789	54 328	96 117
4	58	62	145	169	314	161	274	435
14 419	13 312	27 731	8 701	19 367	28 068	44 912	59 862	104 774
1	36	37	122	124	246	155	182	337

De cijfers over 1890 zijn van voorloopigen aard.

3. POSTWISSELS. a)

	1888.		1889.		1890.	
	Aantal.	Bedrag.	Aantal.	Bedrag.	Aantal.	Bedrag.
A. BINNENLANDSCH VERKEER	127 797	f 5 452 087,97	135 003	f 5 916 590,50^{5}	142 259	f 6 307 371,67^{5}
B. BUITENLANDSCH VERKEER:						
Naar Nederland overgemaakt	20 793	f 1 051 070,21	20 603	f 1 007 992,44	21 472	f 1 040 832,39^{5}
» andere landen »	3 757	174 592,48	3 567	152 529,71	3 788	153 184,32
Totaal *uit Indië verzonden*	24 550	f 1 225 662,69	24 170	f 1 160 522,15	25 260	f 1 194 016,71^{5}
Uit Nederland verzonden	1 923	f 85 906,76	2 083	f 104 962,98^{5}	2 127	f 98 470,14
» andere landen »	664	33 608,75	558	31 134,27	490	28 680,86
Totaal *naar Indië overgemaakt*	2 587	f 119 515,51	2 641	f 136 097,25^{5}	2 617	f 127 151,00
TOTAAL BUITENLANDSCH VERKEER	27 137	f 1 345 178,20	26 811	f 1 296 619,40^{5}	27 877	f 1 321 167,71^{5}

a) De cijfers over 1889 zijn verbeterd; die over 1890 zijn nog van voorloopigen aard.

Het postwisselverkeer met vreemde landen over het boven behandeld driejarig tijdvak is verdeeld als volgt:

	1888.		1889.		1890.	
Naar Duitschland.	2 246	f 101 758,39^{5}	2 084	f 91 081,53^{5}	2 235	f 93 833,24^{5}
Uit »	401	20 500,97	350	19 757,29	305	18 893,59
Naar Zwitserland.	133	6 204,42	153	5 408,41	119	4 961,30
Uit »	18	909,94	12	1 035,39	14	858,36
Naar België.	332	15 777,45	319	14 839,01^{5}	302	11 770,86^{5}
Uit »	63	4 555,31	93	6 546,72	87	5 184,57
Naar Italië	42	2 904,78	28	1 663,68	45	1 852,97
Uit »	3	64,80	1	21,53	»	»
Naar Luxemburg.	7	200,42	5	132,26	5	228,14
Uit »	20	528,85	22	764,01	5	77,07
Naar Groot-Britannië	248	8 765,86	225	6 495,53^{5}	266	7 947,97
Uit »	62	1 433,70	23	490,10	31	981,10
Naar Frankrijk en Algerië	749	38 981,15^{5}	753	32 909,27^{5}	816	32 589,83
Uit » »	97	5 615,18	57	2 519,23	48	2 686,17
	4 421	f 208 201,23	4 125	f 183 663,98	4 278	f 181 865,18

4°. BRIEFKAARTEN. a)

In het behandelde driejarig tijdvak werden *verkocht* de volgende hoeveelheden briefkaarten, vertegenwoordigende de daarbij aangeduide geldswaarde.

	1888.		1889.		1890.	
	Aantal.	Bedrag.	Aantal.	Bedrag.	Aantal.	Bedrag.
Binnenlandsche:						
enkele van 5 cent	991 993	f 49 599,65	1 073 209	f 53 660,45	1 157 944	f 57 897,20
dubbele » 10 »	9 253	925,30	5 996	599,60	6 958	695,80
Buitenlandsche:						
enkele van 7½ cent.	50 847	3 813,52^{5}	50 575	3 793,12^{5}	53 258	3 994,35
	1 052 093	f 54 338,47^{5}	1 129 780	f 58 053,17^{5}	1 218 160	f 62 587,35

a) De cijfers over 1889 zijn verbeterd; die over 1890 zijn van voorloopigen aard.

[Koloniaal verslag van 1891. [Nederl. (Oost-) Indië. Bijlage FF.]

B. STATISTIEK VAN DEN TELEGRAAFDIENST over de jaren 1888, 1889 en 1890. *a)*

Verdeeling der telegrammen.		1888.		1889. *b)*		1890. *b)*	
		Aantal.	Opbrengst.	Aantal.	Opbrengst.	Aantal.	Opbrengst.
Binnenlandsch-betalende telegrammen.	Java	257 038	f 381 900	280 005	f 422 058	280 124	f 413 236
	Buitenbezittingen	27 844	48 916	36 316	65 189	38 825	69 525
	Te zamen	284 882	f 430 816	316 321	f 487 247	318 949	f 482 761
	Aantal woorden .	(3 632 571)	. . . .	(3 968 069)	. . . .	(3 876 035)	. . . .
Buitenlandsche telegrammen.	Verzonden . . .	24 822	f 17 242	28 638	f 20 253	31 110	f 22 194
	Ontvangen . . .	24 918	16 346	28 203	18 606	32 195	20 585
	Doorgezonden . .	58 789	57 714	61 351	51 021	65 541	52 171
	Te zamen	108 529	*c)* f 91 302	118 192	*c)* f 89 880	128 846	*c)* f 94 950
	Aantal woorden .	(1 202 183)	. . . .	(1 268 793)	. . . .	(1 341 409)	. . . .
Binnen- en buitenlandsch verkeer te zamen		393 411	f 522 118	434 513	f 577 127	447 795	f 577 711
	Aantal woorden .	(4 834 754)	. . . .	(5 236 862)	. . . .	(5 217 444)	. . . .
Binnenlandsche *regeeringstelegrammen.*	Java	20 544	f 77 947	24 047	f 96 018	24 715	f 98 147
	Buitenbezittingen	3 900	14 124	4 813	20 631	5 435	24 419
	Te zamen	24 444	f 92 071	28 860	f 116 649	30 150	f 122 566
	Aantal woorden .	(790 980)	. . . .	(924 243)	. . . .	(977 097)	. . . .
Algemeen totaal *e)* .	Java *d)*	378 781	f 546 217	409 057	f 599 309	417 618	f 596 405
	Buitenbezittingen	39 074	67 972	54 316	94 467	60 327	103 872
	Te zamen	417 855	f 614 189	463 373	f 693 776	477 945	f 700 277
	Aantal woorden .	(5 625 734)	. . . .	(6 161 105)	. . . .	(6 194 541)	. . . .

a) In deze statistiek zijn niet begrepen de *dienst*telegrammen (zoogenaamde dienst- en postnota's). Hun aantal bedroeg:

over 1888 voor Java 9 755 en voor de buitenbezittingen 2 476, te zamen 12 231 telegrammen;
" 1889 " " 10 506 " " " " 2 073, " " 12 579 "
" 1890 " " 11 055 " " " " 3 324, " " 14 379 "

Verder zijn afgegeven:

in 1888 op Java 3 190 en op de buitenbezittingen 613 of te zamen 3 803 afschriften van telegrammen;
" 1889 " " 3 895 " " " " 736 " " " 4 631 " " "
" 1890 " " 3 634 " " " " 573 " " " 4 207 " " "

b) De cijfers over 1889 zijn verbeterd; die over 1890 zijn van voorloopigen aard.

c) Hier is alleen uitgetrokken het aandeel dat de Nederlandsch-Indische telegraafadministratie in de opbrengst had. Deze netto-opbrengst kan verdeeld worden als volgt:

over 1888 voor Java f 86 370 en voor de buitenbezittingen f 4 932, te zamen als boven f 91 302;
" 1889 " " 81 233 " " " " 8 647, " " " " 89 880;
" 1890 " " 85 022 " " " " 9 928, " " " " 94 950.

Feitelijk is echter als zuivere opbrengst aan 's lands kas ten goede gekomen:
in 1888, in plaats van f 91 302, slechts f 86 081, en in 1889, in plaats van f 89 880, slechts f 83 528, zijnde ten laste van eerstgemeld jaar terugbetaald, wegens in 1886 en 1887 te veel ontvangen transit-taks op doorgezonden perstelegrammen, f 5221, en ten laste van 1889, wegens hetgeen in 1888 te dier zake te veel ontvangen was, f 6 352.

d) Onder de hier opgegeven totaalcijfers van Java zijn de doorgezonden buitenlandsche telegrammen begrepen.

e) De opbrengst is voor een gedeelte (ter zake van de binnenlandsche regeeringstelegrammen) fictief.

De *binnenlandsche betalende* telegrammen kunnen, naar de onderwerpen waarover zij handelden, verdeeld worden als volgt:

Oorsprong der telegrammen.	Omschrijving der telegrammen.	1888. Aantal.	1888. Totaal.	1889. Aantal.	1889. Totaal.	1890. Aantal.	1890. Totaal.
Java	Handels- en scheepvaart-telegrammen .	107 858	257 038	118 423	280 005	119 094	280 124
	Pers-telegrammen . .	2 205		2 057		1 311	
	Telegrammen van gemengden aard . . .	146 975		159 525		159 719	
Buitenbezittingen.	Handels- en scheepvaart-telegrammen .	13 486	27 844	18 138	36 316	20 021	38 825
	Pers-telegrammen . .	9		19		30	
	Telegrammen van gemengden aard . .	14 349		18 159		18 774	
Java en buitenbezittingen . . .	Handels- en scheepvaart telegrammen .	121 344	a) 284 882	136 561	b) 316 321	139 115	c) 318 949
	Pers-telegrammen . .	2 214		2 076		1 341	
	Telegrammen van gemengden aard . . .	161 324		177 684		178 493	

a) Waarvan 174 512 in de Nederlandsche en vreemde talen en 110 370 in de inlandsche talen.
b) Als voren 181 463 en 134 858.
c) Als voren 183 322 en 135 627.

De *buitenlandsche* telegrammen kunnen verdeeld worden als volgt:

Omschrijving der telegrammen.		1888. Aantal.	1888. Totaal.	1889. Aantal.	1889. Totaal.	1890. Aantal.	1890. Totaal.
Verzonden:							
Naar Singapore en verder.	Van Java	20 489	24 822	21 656	28 638	22 983	31 110
	» de buitenbezittingen	3 782		6 254		7 402	
Naar Australië en verder.	Van Java	546		711		717	
	» de buitenbezittingen	5		17		8	
Ontvangen:							
Van Singapore en verder.	Op Java	20 809	24 918	20 494	28 203	22 796	32 195
	» de buitenbezittingen	3 539		6 894		8 643	
Van Australië en verder.	Op Java	566		793		742	
	» de buitenbezittingen	4		22		14	
Doorgezonden:							
Van Singapore naar Australië		29 855	58 789	31 276	61 351	33 686	65 541
» Australië naar Singapore		28 934		30 075		31 855	
Te zamen:							
Java a)		101 199	108 529	105 005	118 192	112 779	128 846
Buitenbezittingen		7 330		13 187		16 067	

a) Onder de voor Java opgegeven totaalcijfers zijn ook de doorgezonden telegrammen begrepen.

(5. 34.)

BIJLAGE GG.

(Zie hoofdst. M, afd. I, § 3, van het verslag.)

OVERZICHT van de in 'S LANDS KASSEN in Nederlandsch-Indië aanwezige BETAALMIDDELEN bij het einde van elke maand van 1890.

Tijdstippen.	Bankpapier.	Zilveren munt.		Koperen munt.	Totaal.
		Standpenningen. a)	Pasmunt.		
31 Januari.					
Op Java en Madura	f 7 232 285	f 7 303 531,50	f 812 665,05	f 1 972 947,66^5	f 17 321 429,21^5
In de Buitenbezittingen	1 722 295	4 287 784,25	50 133,30	121 824,27^5	6 182 036,82^5
	f 8 954 580	f 11 591 315,75	f 862 798,35	f 2 094 771,94	f 23 503 466,04
28 Februari.					
Op Java en Madura	f 7 914 740	f 7 912 092,00	f 818 020,50	f 1 957 714,63^5	f 18 602 567,13^5
In de Buitenbezittingen	2 217 305	4 115 188,75	53 450,65	114 679,82	6 500 624,22
	f 10 132 045	f 12 027 280,75	f 871 471,15	f 2 072 394,45^5	f 25 103 191,35^5
31 Maart.					
Op Java en Madura	f 7 429 350	f 9 881 572,00	f 804 698,00	f 1 997 931,38^5	f 20 113 551,38^5
In de Buitenbezittingen	1 757 230	4 263 898,25	51 696,10	112 974,20	6 185 798,55
	f 9 186 580	f 14 145 470,25	f 856 394,10	f 2 110 905,58^5	f 26 299 349,93^5
30 April.					
Op Java en Madura	f 10 101 560	f 9 824 086,00	f 832 822,85	f 2 046 884,83	f 22 805 353,68
In de Buitenbezittingen	1 890 685	4 419 685,95	47 979,15	110 179,49^5	6 468 529,59^5
	f 11 992 245	f 14 243 771,95	f 880 802,00	f 2 157 064,32^5	f 29 273 883,27^5
31 Mei.					
Op Java en Madura	f 8 863 780	f 9 154 137,00	f 818 323,00	f 2 003 967,87	f 20 840 207,87
In de Buitenbezittingen	2 170 930	4 098 516,75	51 843,30	113 332,94^5	6 434 622,99^5
	f 11 034 710	f 13 252 653,75	f 870 166,30	f 2 117 300,81^5	f 27 274 830,86^5
30 Juni.					
Op Java en Madura	f 8 199 975	f 9 223 166,50	f 813 056,80	f 1 988 017,79	f 20 224 216,09
In de Buitenbezittingen	2 527 730	4 130 803,55	48 556,80	107 004,93	6 814 095,28
	f 10 727 705	f 13 353 970,05	f 861 613,60	f 2 095 022,72	f 27 038 311,37

a) Hieronder ook begrepen de in sommige landskassen aanwezige Mexicaansche dollars, waarvan de hoeveelheid op 31 December 1889 nog bedroeg 378 957 stuks, doch op 31 December 1890 niet meer dan 16 447 stuks.

Tijdstippen.	Bankpapier.	Zilveren munt.		Koperen munt	Totaal.
		Standpenningen.	Pasmunt.		
31 Juli.					
Op Java en Madura	f 8 572 175	f 9 237 486,50	f 798 644,20	f 1 888 651,98^{5}	f 20 496 957,68^{5}
In de Buitenbezittingen. . . .	2 045 530	3 796 816,73	56 951,90	103 097,95^{5}	6 002 396,58^{5}
	f 10 617 705	f 13 034 303,23	f 855 596,10	f 1 991 749,94	f 26 499 354,27
30 Augustus.					
Op Java en Madura	f 9 541 075	f 9 197 277,50	f 872 360,25	f 1 888 454,13	f 21 499 166,88
In de Buitenbezittingen. . . .	1 985 365	3 123 515,93	57 348,20	111 263,85^{5}	5 277 492,98^{5}
	f 11 526 440	f 12 320 793,43	f 929 708,45	f 1 999 717,98^{5}	f 26 776 659,86^{5}
30 September.					
Op Java en Madura	f 12 990 235	f 9 190 916,00	f 872 427,65	f 1 896 152,94^{5}	f 24 949 731,59^{5}
In de Buitenbezittingen	1 856 145	3 184 360,93	56 193,90	107 988,74^{5}	5 204 688,57^{5}
	f 14 846 380	f 12 375 276,93	f 928 621,55	f 2 004 141,69	f 30 154 420,17
31 October.					
Op Java en Madura	f 13 860 750	f 8 323 423,00	f 775 723,65	f 1 885 956,30	f 24 845 852,95
In de Buitenbezittingen	2 493 815	3 822 165,43	62 921,20	113 166,60^{5}	6 492 068,23^{5}
	f 16 354 565	f 12 145 588,43	f 838 644,85	f 1 999 122,90^{5}	f 31 337 921,18^{5}
29 November.					
Op Java en Madura	f 14 041 660	f 8 408 136,00	f 864 679,20	f 1 919 253,32^{5}	f 25 233 728,52^{5}
In de Buitenbezittingen. . . .	2 356 165	3 869 485,23	83 419,75	120 573,32	6 429 643,30
	f 16 397 825	f 12 277 621,23	f 948 098,95	f 2 039 826,64^{5}	f 31 663 371,82^{5}
31 December.					
Op Java en Madura	f 15 696 020	f 8 446 526,50	f 869 021,60	f 1 992 422,37	f 27 003 990,47
In de Buitenbezittingen. . . .	2 437 295	4 640 679,33	85 488,10	123 996,54	7 287 458,97
	f 18 133 315	f 13 087 205,83	f 954 509,70	f 2 116 418,91	f 34 291 449,44

(5. 35.)

BIJLAGE HH.

(Zie hoofdst. M, afd. I, § 3, van het verslag.)

ALGEMEEN OVERZICHT van de opbrengst enz. der in 1890 voor Gouvernements-rekening in Nederland verkochte producten.

PRODUCTEN.	*IN VEILING* VERKOCHTE HOEVEELHEDEN.			TOTALE OPBRENGST. *b)*		
	Bruto gewicht bij afscheep. *a)* — Pikols.	Bruto gewicht hier te lande. — Kilogrammen.	Uitgeleverd netto gewicht. — Kilogrammen.	Veilingsprijs met bijberekening van de door de koopers te vergoeden 1 pct. veilingskosten *c)*, doch na aftrekking van het rabat voor contante betaling (1$^{1}/_{2}$ pct. voor koffie en tin en 1 pct. voor kinabast).	Onkosten. (Alleen die op de afscheping, het vervoer en den verkoop gevallen.)	Zuiver bedrag.
1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.
Koffie { Java- . . .	423 322^{19}	26 104 976^{5}	25 506 949^{5}	f 28 555 171,03^{5}	f 2 374 564,82^{5}	f 26 180 606,21
Koffie { Menado- . .	13 141^{22}	801 074^{5}	781 345	1 001 312,21	89 454,64	911 857,57
	e) 436 463^{41}	26 906 051	26 288 294^{5}	f 29 556 483,24^{5}	f 2 464 019,46^{5}	f 27 092 463,78
Banka-tin	84 539^{10}	—	5 186 891	5 854 878,27	274 235,16^{5}	5 580 643,10^{5}
	f) 518^{22}	—	32 575	35 296,80	2 766,31^{5}	32 530,48^{5}
	g) 85 057^{32}		5 219 466	5 890 175,07	277 001,48	5 613 173,59
Billiton-tin	*h)* 2 375^{32}	—	146 045	162 982,09	7 828,86	155 153,23
Kinabast.	*i)* 350 582 (netto K.G.)	—	*j)* 351 681^{25}	*k)* 261 268,94	43 961,70^{5}	217 307,23^{5}
				f 35 870 909,34^{5}	f 2 792 811,51 *m)*	f 33 078 097,83^{5}

a) Voor kinabast is het *netto* gewicht bij afscheep opgegeven.

b) Nog werd over 1890 aan vergoedingen enz. ter zake van in dat jaar of vroeger te min of beschadigd uitgeleverde producten enz. ontvangen *bruto* f 1 020 932,15, gevende, na aftrekking van hetgeen in de schaderekening in uitgaaf moest worden gesteld (ad f 77 609,61^{5}), een voordeelig verschil van. . . . . f 943 322,53^{5}

De zuivere opbrengst der in 1890 in veiling verkochte producten beliep . . . . 33 078 097,83^{5}

zoodat door de Nederlandsche Handelmaatschappij over 1890, wegens de haar door het Gouvernement geconsigneerde producten, in het geheel is verantwoord eene netto-ontvangst van. . . . . f 34 021 420,37

Over 1890 was te verantwoorden, als verongelukt of om andere redenen te min uitgeleverd, dan wel als beschadigd en daarom buiten de veilingen verkocht, eene hoeveelheid van 20 246,09 pikols Java-koffie (uit den oogst van 1889) en 4 628 pikols Menado-koffie (168 pikols uit den oogst van 1888 en 4 460 pikols uit den oogst van 1889). Ter zake van deze en van reeds vroeger *materieel* verantwoorde producten was in de geldelijke verantwoording over 1890 in uitgaaf te brengen f 77 609,61^{5}, als: kosten van afscheping in Indië f 8 954,31; zeeassurantie (over eene verzekerde waarde van f 952 350) f 28 671,96^{5}; averijgros en particulier f 21 485,50; courtage voor afmaking van schade f 3 183,86, en commissieloon f 15 313,98.

Het totaal der over 1890 door de Handelmaatschappij verantwoorde bruto en netto ontvangsten was voor de verschillende producten verdeeld als volgt:

	bruto ontvangsten.	onkosten.	netto ontvangsten.
voor koffie { Java- . .	f 29 408 973,64^{5}	f 2 436 866.07	f 26 964 107,57
voor koffie { Menado-.	1 176 441,75	104 763,01	1 071 678,74^{5}
" Banka-tin.	5 890 175,07	277 001,48	5 613 173,59^{5}
" Billiton-tin	162 982,09	7 828,86	155 153,23
" kinabast	261 268,94	43 961,70^{5}	217 307,23
	f 36 891 841,49^{5}	f 2 870 421,12^{5}	f 34 021 420,37

c) Door de koopers werd als vergoeding voor veilingskosten voldaan: voor koffie (Java-) f 286 986 61^{5}, voor koffie (Menado-) f 10 063.43, voor Banka-tin f 59 192,18, voor Billiton-tin f 1 638,01 en voor kinabast f 2 598,57, te zamen f 360 478,80^{5}.

d) De spillage, met inbegrip van de aan de koopers tegoedgedaan wordende tarra der balen (1$^{1}/_{2}$ K.G. per baal), ontstaat bij het afschepen en inladen in Indië, en verder bij lossing, steken van monsters, opslag in de pakhuizen en uitslag bij aflevering.

GEMIDDELDE OPBRENGST,											
berekend over de afgescheepte hoeveelheid (zie kolom 2).				berekend over de verkochte netto hoeveelheid (zie kolom 4).				Gemiddelde veilingsprijs.	Aantal netto kilogrammen die elke afgescheepte pikol gemiddeld heeft uitgeleverd. (Zie de kolommen 2 en 4.)	Percentsgewijze berekening der spillage naar reden van 61^{75} kilogram per pikol. *d*)	De afgescheepte hoeveelheden (kolom 2) besloegen de navolgende scheepsruimte (in lasten):
Maatstaf.	Onzuiver bedrag.	Onkosten.	Zuiver bedrag.	Maatstaf.	Onzuiver bedrag.	Onkosten.	Zuiver bedrag.				
8.	9.	10.	11.	12.	13.	14.	15.	16.	17.	18.	19.
per bruto pikol	f $67,45^{49}$	f $5,60^{93}$	f $61,84^{56}$	per $^1/_2$ K.G.	f $0,55^{975}$	f $0,04^{655}$	f $0,51^{32}$	f $0,56^{26}$ per $^1/_2$ K.G.	60,25	2,43	$14\,861^{290}$
id.	$76,19^{62}$	$6,80^{71}$	$69,38^{91}$	id.	$0,64^{075}$	$0,05^{725}$	$0,58^{35}$	f $0,64^{40}$ per $^1/_2$ K.G.	59,45	3,72	509^{422}
	....	....	....		....	....	....	....	....	....	
id.	f $67,71^{82}$	f $5,64^{54}$	f $62,07^{28}$	id.	f $0,56^{215}$	f $0,04^{685}$	f $0,51^{53}$	f $0,56^{50}$ per $^1/_2$ K.G.	60,23	2,46	$15\,370^{712}$
id.	$69,25^{64}$	$3,24^{39}$	$66,01^{25}$	per 50 K.G.	$56,43^{5}$	2,64	$53,79^{5}$	f 56,72 per 50 K.G.	61,35	0,64	$2\,596^{487}$
	.....	.....	.....		.....	.....	.....	....	.....	.....	15^{925}
											$2\,612^{412}$
id.	f $68,60^{03}$	f $3,29^{52}$	f $65,30^{51}$	id.	f $55,79^{5}$	f 2,68	f $53,11^{5}$	f 56,08 per 50 K.G.	61,47	0,44	72^{982}
per netto K.G.	$0,74^{52}$	$0,12^{54}$	$0,61^{98}$	per $^1/_2$ K.G.	$0,37^{145}$	$0,06^{25}$	$0,30^{895}$	f $0,37^{09}$ per $^1/_2$ K.G.	....	*l*)	383^{034}

e) Naar gelang van de oogstjaren was de in veiling verkochte koffie verdeeld als volgt:

Oogstjaar	1886	1 874	pikols Java-koffie.	
"	1887	9 651	" " "	
"	1888	$45\,601^{24}$	" " " en	461^{29} pikols Menado-koffie.
"	1889	$366\,195^{95}$	" " " "	$12\,679^{93}$ " " "
		$423\,322^{19}$	" " " "	$13\,141^{22}$ " " "

f) Bestemd ter omsmelting hier te lande en na raffineering verkocht, namelijk 31 572 K.G. geraffineerd tin voor f 34 743,99, zijnde gemiddeld f $55,02^{5}$ per 50 K.G., benevens 1003 K.G. residu, waarvoor verkregen werd f 552,81.

g) Van de gedurende 1890 in veiling gebrachte hoeveelheid Banka-tin waren in 1888 van Banka op Java aangebracht $20\,255^{38}$, in 1889 $52\,040^{63}$ en in 1890 $12\,761^{31}$ pikols.

h) Door de Billiton-Maatschappij geleverd als pachtschat over het boekjaar 1888/89.

i) Afkomstig uit den oogst van 1889.

j) Hiervan werden $350\,269^{50}$ K.G. in veiling verkocht en de overige $1\,411^{75}$ K.G. als monsters verstrekt.

k) Hieronder f 1 413,45 ter zake van verstrekte monsters.

l) De in 1890 verkochte kinabast heeft meer uitgeleverd dan het in Indië opgegeven netto gewicht.

m) De onkosten lieten zich splitsen als volgt:

Kosten van afscheping in Indië	f 194 172,87
Vracht van Java en Menado naar Nederland en lossingskosten	1 033 598,03
Premiën aan gezagvoerders (maximum per last: voor koffie en kinabast f 1, voor tin f 0,25)	15 128,03
Premiën van zee-assurantie (over eene verzekerde waarde — volgens de prijzen toen de assurantiën gesloten werden — van f 6 340 022)	180 101,44
Kosten van opslag, brandassurantie en aflevering, veilingskosten, kassiersloon enz.	$234\,433,92^{5}$
Belooning voor wetenschappelijke bemoeiingen (alleen voor het raffineeren van hier te lande aangebracht onzuiver tin).	$1\,048,02^{5}$
Courtage van verkoop (voor koffie en kinabast 1 pct. voor tin $^1/_2$ pct.)	$330\,003,20^{5}$
Registratierecht en opcenten.	$266\,262,34^{5}$
Commissieloon der Nederlandsche Handelmaatschappij ($1^1/_2$ pct.)	538 063,64
Te zamen . . .	f 2 792 811,51

I
waarin
ui
is ve

Januari

Februar

Maart .

April .

Tran

a) He
verschil

b) He

c) He

d) Af

Handeling

(5. 36.)

BIJLAGE **JJ**.

(Zie hoofdst. **M**, afd. I, § 3, van het verslag.)

OVERZICHT betreffende de in 1890 voor gouvernementsrekening uit Indië verscheepte ladingen KOFFIE, TIN en KINABAST en van de daarvoor betaalde VRACHTEN.

Maand waarin het schip uit Indië is vertrokken.	Beladingen in: Stoomschepen van de maatschappij: Nederland.	Stoomschepen van de maatschappij: Rott. Lloyd.	Zeilschepen.	KOFFIE. Pikols.			KOFFIE. Vracht per last. a)	TIN. Pikols.			TIN. Vracht per last. b)	KINABAST. Pikols.	KINABAST. Vracht per last. c)
Januari	1	»	»	d) 9 481	»	»	f 75	1 527^{52}	»	»	f 25	»	»
	»	1	»	»	9 000^{70}	»	70	»	»	»	»	»	»
	»	»	1	»	»	12 651^{05}	45	»	»	»	»	»	»
	1	»	»	5 000	»	»	70	1 038^{24}	»	»	25	»	»
	»	1	»	»	9 000	»	70	»	»	»	»	»	»
	1	»	»	8 999^{67}	»	»	70	1 022^{90}	»	»	25	461^{78}	f 65
Februari	»	1	»	»	8 999^{03}	»	70	»	»	»	»	»	»
	1	»	»	7 999^{94}	»	»	70	1 562^{54}	»	»	25	»	»
	»	1	»	»	6 999^{85}	»	70	»	2 083^{68}	»	20	»	»
	1	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	353^{18}	65
	1	»	»	3 000	»	»	70	1 561^{60}	»	»	25	409^{28}	65
Maart	»	1	»	»	8 000	»	70	»	»	»	»	»	»
	1	»	»	4 000	»	»	70	2 594^{47}	»	»	25	»	»
	»	1	»	»	5 000	»	70	»	1 048^{87}	»	20	»	»
	»	1	»	»	1 540^{76}	»	70	»	2 542^{20}	»	20	»	»
	1	»	»	4 000	»	»	70	3 031^{15}	»	»	25	»	»
April	1	»	»	4 000	»	»	70	»	»	»	»	»	»
	»	1	»	»	5 003^{30}	»	70	»	1 497^{26}	»	20	»	»
	1	»	»	d) 11 466	»	»	75	854^{56}	»	»	25	»	»
	»	1	»	»	5 000	»	70	»	512^{26}	»	20	»	»
	1	»	»	6 015^{75}	»	»	70	1 523^{56}	»	»	25	»	»
	»	1	»	»	3 498^{99}	»	70	»	3 071^{26}	»	20	»	»
Transporteeren .	11	10	1	63 962^{36}	62 042^{63}	12 651^{05}	. .	14 716^{74}	10 755^{48}	»	. .	1 224^{19}	. .

a) Het gewicht komt overeen: voor koffie in balen met 1800 K. G., voor koffie in vaten met 1550, voor legkoffie (in balen) met 1600, en voor koffie in ...rnschil met 1200 K. G.

b) Het last tin = 2000 K. G.

c) Het last kinabast = 950 K. G.

d) Afgehaald van Tjilatjap (Java's Zuidkust).

Maand waarin het schip uit Indië is vertrokken.	Beladingen in: Stoomschepen van de maatschappij: Nederland.	Stoomschepen van de maatschappij: Rott. Lloyd.	Zeilschepen.	KOFFIE. Pikols.			KOFFIE. Vracht per last. a)	TIN. Pikols.			TIN. Vracht per last. b)	KINABAST. Pikols.	KINABAST. Vracht per last.
Per transport .	11	10	1	63 962^{36}	62 042^{63}	12 651^{05}	. .	14 716^{74}	10 755^{48}	»	. .	1 224^{19}	. .
Mei	1	»	»	6 000	»	»	f 70	1 035^{78}	»	»	f 25	»	»
	»	1	»	»	3 500	»	70	»	2 000^{39}	»	20	»	»
	»	1	»	»	3 999^{60}	»	70	»	»	»	»	»	»
	1	»	»	5 111	»	»	70	»	»	»	»	238^{07}	f [illegible]
	»	1	»	»	d) 10 000	»	75	»	»	»	»	»	»
Juni	1	»	»	4 999^{52}	»	»	70	»	»	»	»	»	»
	»	»	1	»	»	»	»	»	»	5 002^{38}	10	»	»
	1	»	»	4 000	»	»	70	»	»	»	»	526^{26}	[illegible]
Juli	1	»	»	7 499^{08}	»	»	70	400^{10}	»	»	25	»	»
	1	»	»	4 500	»	»	70	1 091^{48}	»	»	25	99^{90}	[illegible]
	»	1	»	»	»	»	»	»	1 567^{06}	»	20	»	»
	1	»	»	4 000	»	»	70	3 033^{11}	»	»	25	»	»
Augustus	1	»	»	»	»	»	»	2 034^{10}	»	»	25	»	»
	1	»	»	»	»	»	»	800^{19}	»	»	25	»	»
September . . .	1	»	»	»	»	»	»	1 508^{09}	»	»	25	157^{07}	[illegible]
	»	1	»	»	»	»	»	»	2 505^{82}	»	20	»	»
	1	»	»	1 600	»	»	70	»	»	»	»	256^{70}	[illegible]
	»	1	»	»	»	»	»	»	786^{67}	»	20	»	»
October	1	»	»	2 000	»	»	70	517^{16}	»	»	25	»	»
	1	»	»	2 000	»	»	70	»	»	»	»	»	»
	»	1	»	»	»	»	»	»	2 893^{70}	»	20	»	»
	»	»	1	»	»	»	»	»	»	1 502^{24}	10	»	»
November	1	»	»	3 000	»	»	70	525^{26}	»	»	25	514^{07}	[illegible]
	»	»	1	»	»	»	»	»	»	2 588^{85}	10	»	»
	1	»	»	2 953^{59}	»	»	70	1 045^{54}	»	»	25	»	»
	»	1	»	»	»	»	»	»	995^{32}	»	20	»	»
December	1	»	»	6 000^{26}	»	»	70	»	»	»	»	433^{13}	[illegible]
	»	1	»	»	»	»	»	»	2 022^{20}	»	20	»	»
	1	»	»	d) 6 905^{93}	»	»	75	1 016^{60}	»	»	25	»	»
	1	»	»	6 000	»	»	70	2 992^{07}	»	»	25	249^{30}	[illegible]
	»	1	»	»	»	»	»	»	1 522^{23}	»	20	»	»
	1	»	»	7 000^{67}	»	»	70	1 000^{61}	»	»	25	»	»
	1	»	»	1 236	»	»	70	1 986^{10}	»	»	25	437^{37}	[illegible]
Stoomvaartschappmaatschappij Nederland . .	31			138 768^{41}				33 702^{73}					
Stoomvaartschappmaatschappij Rotterd. Lloyd.		20			79 542^{23}				25 049^{07}				
Totaal stoomschepen. .	51			218 310^{64}				58 751^{80}					
Zeilschepen			4			12 651^{05}				9 093^{17}			
Algemeen totaal. . .	55			230 961^{69}			. .	67 844^{97}			. .	4 136^{06}	. .

(5. 37.)

BIJLAGE KK.

(Zie hoofdst. M, afd. I, § 4, van het verslag.)

STATISTIEK betreffende de opiumpacht op Java en Madura, over de jaren 1890 en 1891.

PACHTPERCEELEN. — De perceelen, waarbij een * is geplaatst, hebben van 1 Januari 1891 af eene inkrimping ondergaan, door de instelling van nieuwe verboden kringen.	AANTAL KATTI'S OPIUM: voor 1890 — als maxima toegestaan: Levantsch.	Bengaalsch.	Te zamen.	verstrekt: Levantsch.	Bengaalsch.	Te zamen.	bij het einde van den pachttermijn 1890 door de pachters overgehouden en aan den lande teruggeleverd.
Batavia, * Krawang en Lampongsche Districten	4 180	3 980	8 160	3 910	3 770	7 680	1 057$\frac{256}{1600}$
* Cheribon	300	2 100	2 400	300	2 100	2 400	1$\frac{382}{1600}$
Tagal	900	5 100	6 000	567$\frac{138}{1600}$	2 612$\frac{328}{1600}$	3 179$\frac{466}{1600}$	383$\frac{335}{1600}$
Pekalongan	1 200	3 600	4 800	770$\frac{960}{1600}$	2 150	2 920$\frac{960}{1600}$	437$\frac{4}{1600}$
Samarang	9 600	14 400	24 000	7 400	7 600	15 000	279$\frac{1384}{1600}$
Japara	3 000	6 000	9 000	2 450	4 850	7 300	424$\frac{935}{1600}$
Rembang	8 400	9 600	18 000	5 200	5 000	10 200	252$\frac{1340}{1600}$
Soerabaija	6 000	15 600	21 600	3 830	9 350	13 180	1 027$\frac{1048}{1600}$
Pasoeroean	*g*) 1 700	*g*) 4 300	6 000	1 300	3 400	4 700	100
Probolinggo	600	3 000	3 600	325	2 300	2 625	27$\frac{486}{1600}$
* Bezoeki	360	2 460	2 820	190	1 795	1 985	nihil.
* Banjoemas	1 800	1 800	3 600	1 350	1 800	3 150	195$\frac{341}{1600}$
Bagelen	600	1 800	2 400	371$\frac{1572}{1600}$	1 337$\frac{800}{1600}$	1 709$\frac{772}{1600}$	183$\frac{742}{1600}$
Kadoe	2 400	3 000	5 400	650	1 725	2 375	126$\frac{358}{1600}$
Djokjokarta	1 800	4 200	6 000	1 594$\frac{1149}{1600}$	1 402$\frac{1251}{1600}$	2 997$\frac{800}{1600}$	307
Soerakarta	13 200	4 800	18 000	6 612$\frac{1368\frac{1}{2}}{1600}$	2 902	9 514$\frac{1368\frac{1}{2}}{1600}$	506$\frac{52}{1600}$
Madioen	8 400	3 600	12 000	3 224$\frac{46}{1600}$	1 700	4 924$\frac{46}{1600}$	897$\frac{874}{1600}$
Kediri	9 000	6 000	15 000	8 450	5 800	14 250	502$\frac{1100}{1600}$
Madura	300	3 900	4 200	252$\frac{279\frac{1}{2}}{1600}$	2 377$\frac{800}{1600}$	2 629$\frac{1079\frac{1}{2}}{1600}$	185$\frac{1531}{1600}$
Totalen . . .	*g*) 73 740	*g*) 99 240	172 980	48 748$\frac{713}{1600}$	63 971$\frac{1579}{1600}$	112 720$\frac{692}{1600}$	6 894$\frac{1568}{1600}$

a) De winst voor den lande op den verstrekkingsprijs van het opium, is thans berekend, niet — zooals in bijlage JJ van 't vorig verslag geschied is — voor het Levantsch opium op f 17 en voor het Bengaalsch op f 19,50 per katti, maar — op grond van het kostende der in 1889 (voor de behoefte van 1890) voor 's lands rekening in Indië aangebrachte partijen (gemiddeld ad f 9,12 per katti voor eerstgemelde en f 10,70 per katti voor laatstgemelde soort) — op respectievelijk f 20,88 en f 19,30 per katti.

b) Naar het kostende der in 1890 voor 's lands rekening aangebrachte partijen, welke kosten bedragen hebben gemiddeld f 12,59 per katti Levantsch en f 11,20 per katti Bengaalsch opium, is voor 1891 de winst op den verstrekkingsprijs berekend op respectievelijk f 17,41 en f 18,80 per katti. In afwijking van vroeger is de winst over het pachtjaar, waarvan de uitkomsten nog niet bekend kunnen zijn tijdens het bijeenbrengen der gegevens voor het Koloniaal Verslag, dat is ditmaal over 1891, niet meer berekend naar de in zoodanig jaar verstrekbare maxima, maar naar de aan de pachters werkelijk verstrekte hoeveelheden in het jaar dat tot vergelijking dient. Wel zal het dan soms kunnen voorkomen, zooals ditmaal ten opzichte van de perceelen Cheribon, Japara en Banjoemas, dat, door wijziging in de verhouding tusschen de toegestane maxima aan Levantsch en aan Bengaalsch opium, de verstrekking van de eene of de andere soort gedurende het nieuwe pachtjaar niet het cijfer van het voorafgegane jaar zal kunnen bereiken, maar met het oog op het fictieve der berekening kunnen dergelijke verschillen geen bezwaar opleveren.

voor 1891 als maxima toegestaan:			OPBRENGST DER PACHT (na aftrekking van het kostende van het opium).						Vastgesteld aantal verkoopplaatsen (kitten) voor	
			1890.			1891.				
Levantsch.	Bengaalsch.	Te zamen.	Pachtsom.	Winst op de verstrekte hoeveelheden. a)	Te zamen.	Pachtsom.	Vermoedelijke winst, aannemende dat in 1891 dezelfde hoeveelheden als in 1890 zouden worden verstrekt. b)	Te zamen.	1890.	1891.
4 200	3 960	8 160	f 721 200	f 154 402	f 875 602 c) 233	f 871 200	f 138 949	f 1 010 149	d) 33	e) 32
360	2 040	2 400	120 600	46 794	167 394	121 560	44 703	166 263	11	11
900	5 100	6 000	288 240	62 256	350 496	276 000	58 982	334 982	20	22
1 200	3 600	4 800	228 000	57 585	285 585	240 000	53 834	293 834	33	33
12 000	12 000	24 000	1 381 320	301 192	1 682 512	1 404 120	271 714	1 675 834	61	69
4 200	4 800	9 000	301 800	144 761	446 561	464 820	133 835	598 655	47	47
12 000	6 000	18 000	f) 651 480	205 076	856 556	542 400	184 532	726 932	42	50
6 000	15 600	21 600	1 080 000	260 425	1 340 425	1 200 000	242 460	1 442 460	48	48
2 400	3 600	6 000	420 120	92 764	512 884	432 120	86 553	518 673	20	22
600	3 000	3 600	177 840	51 176	229 016	232 920	48 898	281 818	14	14
360	2 460	2 820	126 240	38 611	164 851	147 960	37 054	185 014	20	20
1 200	2 400	3 600	151 440	62 928	214 368	139 200	57 343	196 543	10	10
600	1 800	2 400	134 520	33 581	168 101	132 120	31 622	163 742	17	17
3 000	2 400	5 400	252 000	46 864	298 864	274 920	43 746	318 666	31	31
4 200	1 800	6 000	240 000	60 371	300 371	360 000	54 136	414 136	93	93
13 200	4 800	18 000	540 000	194 085	734 085	744 120	169 686	913 806	146	146
8 400	3 600	12 000	660 000	100 128	760 128	587 880	88 090	675 970	57	64
9 000	6 000	15 000	1 440 000	288 376	1 728 376	1 896 720	256 155	2 152 875	100	109
300	3 900	4 200	126 120	51 151	177 271	117 600	49 084	166 684	32	32
84 120	88 860	172 980	f 9 040 920	f 2 252 526	f 11 293 446 c) 233	f 10 185 660	f 2 051 376	f 12 237 036	835	870

c) Bijpassing waartoe de pachter van Batavia c. a. zich verbonden had tot vergoeding van de winstderving, voor den lande voortvloeiende uit eene tusschentijds toegestane gewijzigde verdeeling in de te verstrekken soort van opium.

d) Hiervan 22 kitten in Batavia, 7 in Krawang en 4 in de Lampongsche Districten.

e) Hiervan 22 kitten in Batavia, 6 in Krawang en 4 in de Lampongsche Districten.

f) Berekend tegen f 54 290 's maands, zijnde de oorspronkelijk voor het perceel Rembang bedongen pachtsom. Na ontbinding van het pachtcontract (zie blz. 181 van het verslag hiervóór) is met 20 December 1890 de pacht in andere handen overgegaan tegen betaling voor het nog overblijvende gedeelte van den pachttermijn van f 17 000. Voor het nadeelig verschil is de eerste pachter aansprakelijk gebleven.

g) Volgens de bij de verpachting vastgestelde verdeeling der beide soorten van opium had de pachter van Pasoeroean voor 1890 recht op eene maandelijksche verstrekking van 200 katti's Levantsch en 300 katti's Bengaalsch, doch van Juni 1890 af is op zijn verzoek die verdeeling veranderd in respectievelijk 100 en 400 katti's. Vandaar het verschil met de opgaven in bijlage JJ van het vorig verslag.

(5. 38.)

BIJLAGE **LL**.

(Zie hoofdst. **M**, afd. I, § 4, van het verslag.)

OPBRENGST van de OPIUMPACHT op de BUITENBEZITTINGEN.

GEWESTEN.	Tijdvakken waarvoor de pacht werd afgestaan.	PACHTSOMMEN. 1889.	1890.	1891.
Sumatra's Westkust *a*)	Eerst voor drie jaren (1887 t/m 1889), daarna telkens voor één jaar	f 276 000	f 288 120	f 330 120
Benkoelen	Idem	22 860	27 600	27 612
Palembang	Idem	78 120	72 360	72 000
Oostkust van Sumatra *b*)	Voor drie jaren (1889 t/m 1891), doch wat het perceel Laboean Batoe betreft, eerst voor drie jaren (1887 t/m 1889), daarna voor twee jaren (1890 en 1891)	2 601 960	2 602 560	2 602 560
Atjeh *c*)	Eerst voor drie jaren (1888 t/m 1890), later voor één jaar (1891)	120 000	120 000	336 000
Riouw *d*)	Telkens voor drie jaren (voor 1887 t/m 1889 en voor 1890 t/m 1892)	601 200	784 800	784 800
Banka	Eerst voor drie jaren (1887 t/m 1889), daarna voor één jaar (1890) en later voor twee jaren (1891 en 1892)	214 167	210 000	216 000
Billiton	Voor drie jaren (1889 t/m 1891)	223 100	223 100	223 100
Westerafdeeling van Borneo	Eerst voor drie jaren (1888 t/m 1890), later voor twee jaren (1891 en 1892)	112 320	112 320	103 200
Zuider- en Oosterafd. van Borneo	Eerst voor drie jaren (1887 t/m 1889), later telkens voor één jaar	42 060	32 280	24 012
Celebes en onderhoorigheden	Eerst voor één jaar (1889), daarna voor drie jaren (1890 t/m 1892)	143 000	139 000	139 000
Menado *e*)	Telkens voor één jaar	12 876	11 448	9 600
Amboina *f*)	Telkens voor één jaar, doch wat de Banda-eilanden betreft laatstelijk voor drie jaren (1889 t/m 1891)	68 400	65 340	69 960
Ternate	Telkens voor één jaar	4 550	2 990	4 298
Timor	Idem	3 600	3 600	2 988
Bali en Lombok *g*)	Telkens voor drie jaren (voor 1887 t/m 1889 en voor 1890 t/m 1892)	105 840	121 560	121 560
	Totaal der pachtsommen	f 4 630 053	f 4 817 078	f 5 066 802
Winst van het Gouvernement op het aan de pachters in de gewesten Sumatra's Westkust, Benkoelen, Palembang, Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo en Menado verstrekt opium *h*).		234 561	258 502	(nog niet bekend)
Opbrengst van de pacht voor het Gouvernement (na aftrekking van het kostende van het verstrekt opium)		f 4 864 614	f 5 075 580	(nog niet bekend)

a) Tot de pacht in dit gouvernement behoort ook het uitsluitend recht van invoer van opium (mits tot geen grootere hoeveelheid dan 2000 katti's 's jaars) in het landschap Troemon.

b) Als pachtsom voor de afdeeling Bengkalis is in het voor dit gewest voor elk der jaren 1889 t/m 1891 uitgetrokken totaal telkens begrepen f 189 960, ofschoon, tengevolge van de door den rechter uitgesproken ontbinding van het contract betreffende dit perceel, van 1 December 1890 af als pachtsom slechts verkregen is f 7500 's maands of f 90 000 's jaars. Voor het verschil blijft echter de tusschentijds afgetreden pachter aansprakelijk (verg. het verslag hiervóór).

c) In dit gewest strekt de pacht zich niet verder uit dan tot het door het Gouvernement bezette gedeelte van Groot Atjeh, waartoe ook worden gerekend te behooren de eilanden Waij en Bras.

d) Onder de voor Riouw opgegeven sommen is voor 1889 eene som van f 24 000 begrepen ter zake van de uitbreiding, gerekend van 1 April 1888, van 's Gouvernements pachtgebied tot de op den vasten wal van Sumatra gelegen onderhoorigheden der residentie Riouw, met uitzondering van Indragiri. Bij de verpachting voor den pachttermijn 1890 t/m 1892 is echter de opiumpacht in de bedoelde kustlandschappen met die op de eilanden (uitmakende het oorspronkelijke pachtgebied) vereenigd afgestaan.

e) In de voor de residentie Menado opgegeven sommen deelt de afdeeling Gorontalo achtereenvolgens voor f 2076, f 1224 en f 1200.

f) Terwijl de pacht op de Banda-eilanden voor den driejarigen termijn 1889 t/m 1891 werd afgestaan tegen eene jaarlijksche pachtsom van f 48 600, werd voor het overig deel van het pachtgebied der residentie Amboina, zijnde de hoofdplaats Amboina (met Kajeli op Boeroe) als pachtsom verkregen: voor 1889 f 19 800, voor 1890 f 16 740 en voor 1891 f 21 360.

g) Over den pachttermijn 1887 t/m 1889 bedroeg de jaarlijksche pachtsom voor het perceel Boeleleng f 96 000 en voor het perceel Djembrana f 9 840, terwijl voor den nieuwen pachttermijn 1890 t/m 1892 de beide perceelen werden afgestaan voor respectievelijk f 115 200 en f 6360 's jaars.

h) In de overige in dit staatje genoemde gewesten voorzien de pachters zich van het benoodigde opium buiten tusschenkomst van het Gouvernement, uitgezonderd in Ternate, waar echter de verstrekkingsprijs van het opium in de pachtsom opgaat.

De hier uitgetrokken winst is berekend als volgt:

	1889. Verstrekte hoeveelheid ruw opium (in katti's).	Winst per katti.	Totale winst.	1890. Verstrekte hoeveelheid ruw opium (in katti's).	Winst per katti.	Totale winst.
Sumatra's Westkust	Levantsch . 5 329$^1/_2$	f 16,24	f 86 551,08	Levantsch . 5 381$^3/_4$	f 20,88	f 112 370,94
	Bengaalsch . 4 310	19,72	84 993,20	Bengaalsch . 3 891	19,30	75 096,30
	9 639$^1/_2$		f 171 544,28	9 272$^3/_4$		f 187 467,24
Benkoelen	Bengaalsch . 463$^3/_4$	19,72	9 145,15	Bengaalsch . 473$^1/_4$	19,30	9 133,72^5
Palembang	Id. 2 175	19,72	42 891,00	Id. 2 669$^1/_2$	19,30	51 521,35
Zuider- en Oosterafd. van Borneo	Id. 387$^5/_{16}$	19,72	7 637,80	Id. 367$^3/_4$	19,30	7 097,57^5
			f 231 218,23			f 255 219,89
Menado	Id. 145	23,05^5	3 342,97^5	Id. 145	22,63^5	3 282,07^5
	Lev. en Beng. te zamen. 12 810$^9/_{16}$		f 234 561,20^5	Lev. en Beng. te zamen. 12 928$^1/_4$		f 258 501,96^5

(5. 39.)

BIJLAGE MM.

(Zie hoofdst. M, afd. I, § 4, van het verslag.)

OPBRENGST der verpachte middelen (behalve de opiumpacht) op Java en Madura over elk der jaren 1889, 1890 en 1891.

GEWESTEN	RUND-, BUFFEL- EN PAARDENSLACHT.			DOBBELSPELEN.			VARKENSLACHT.			OVERVAARTEN.		
	1889.	1890.	1891.	1889.	1890.	1891.	1889.	1890.	1891.	1889.	1890.	1891. a)
Bantam . .	f 19 200	f 12 000	f 14 640	»	»	»	f 216	f 240	f 300	f 9 348	f 7 584	f 6 966
Batavia . .	62 640	55 320	67 920	f 83 460	f 96 240	f107 340	34 800	28 800	29 160	»	»	»
Krawang . .	4 296	4 524	5 400	»	»	»	864	900	780	3 396	3 612	2 568
Preanger Regentschappen	»	»	»	»	»	»	1 257	828	891	7 774	5 116	5 640
Cheribon . .	29 448	27 132	26 748	»	»	»	2 280	2 268	2 100	2 220	2 220	3 660
Tagal . . .	27 480	19 560	18 360	»	»	»	1 632	1 680	1 440	6 492	5 760	2 400
Pekalongan .	22 800	20 400	21 840	»	»	»	792	540	540	1 680	1 680	1 440
Samarang .	108 000	102 000	102 000	41 880	36 120	36 540	4 560	5 040	4 380	3 600	3 720	3 900
Japara . . .	26 520	25 200	19 320	»	»	»	1 620	1 440	1 200	10 800	10 320	7 020
Rembang . .	32 640	27 840	28 800	»	»	»	1 836	1 836	1 800	6 960	8 400	6 960
Soerabaija . .	163 956	172 356	175 182	33 708	33 528	35 088	6 564	6 840	6 708	49 920	44 340	44 280
Pasoeroean .	84 792	85 320	86 280	»	»	»	1 332	1 032	1 092	»	»	»
Probolinggo .	45 600	38 520	39 720	»	»	»	300	348	384	»	»	»
Bezoeki . .	69 360	65 520	64 200	»	»	»	168	84	84	»	»	»
Banjoemas .	37 920	39 120	39 780	»	»	»	240	252	180	6 300	6 360	4 620
Bagelen . .	65 040	62 160	65 232	»	»	»	516	384	252	1 776	1 047	759
Kadoe . . .	65 400	65 400	67 200	»	»	»	1 620	1 620	1 668	1 992	1 440	1 788
Djokjokarta .	54 240	55 320	62 880	»	»	»	960	900	1 056	»	»	»
Soerakarta .	101 760	60 000	91 320	»	»	»	1 740	1 200	1 656	»	»	»
Madioen . .	42 240	42 360	34 800	»	»	»	372	360	360	4 200	2 940	2 160
Kediri . . .	50 640	53 280	61 440	»	»	»	1 440	1 260	1 800	5 172	6 636	9 120
Madura . .	121 260	120 120	128 520	»	»	»	27	12	12	3 960	3 600	3 600
TOTALEN	f1 235 232	f1 153 452	f1 221 582	f159 048	f165 888	f178 968	f 65 136	f 57 864	f 57 843	f125 590	f114 775	f106 881

a) Voor 1891 werden 4 nieuwe overvaarten voor het eerst in pacht aangeboden, namelijk 2 in Banjoemas, 1 in Madioen en 1 in Soerabaija (de laatste voor slechts een gedeelte van 1891. Zie Indisch Staatsblad 1891 nº. 61). Daarentegen zijn er 3 niet meer in pacht aangeboden, ten gevolge van het gereed komen van bruggen, terwijl bij het in pacht afstaan van 2 der overvaarten (1 in de Preanger Regentschappen en 1 in Banjoemas) werd bedongen dat de pacht zou eindigen bij de openstelling van in aanbouw zijnde nieuwe bruggen.

b) In het vorig verslag is het aantal der pandhuizen, welke bij de in het laatst van 1888 gehouden verpachtingen gegadigden vonden, abusievelijk gesteld op 374, tegenover een aantal van 6 pandhuizen die onverpacht waren gebleven; van de 15 voor Soerakarta toegestane pandhuizen toch vonden destijds (en ook voor 1890 en voor 1891) niet slechts 1 maar 3 geen gegadigden, zoodat in 't laatst van 1888 in pacht werden afgestaan 372 pandhuizen (371 voor den termijn 1889 t/m 1891 en 1 alleen voor 1889). Het alleen voor 1889 in pacht afgestane pandhuis, dat in Krawang, is ook sedert telkens voor één jaar verpacht. Onverpacht bleven 8 (2 in Bantam, 1 in Batavia, 2 in Kadoe en 3 in Soerakarta). Van de voor den driejarigen termijn verpachte pandhuizen werd voor een 4-tal in Djokjokarta de pacht tusschentijds ontbonden; bij de gehouden nieuwe verpachtingen werden slechts voor 3 der bedoelde pandhuizen gegadigden gevonden, en wel voor het tweejarig tijdvak 1890 en 1891. Ook bij de verpachting voor 1891 werd voor het onverpacht gebleven pandhuis in Djokjokarta geen bod verkregen en evenmin voor de 8 elders, die reeds bij vorige verpachtingen geen gegadigden hadden gevonden. Over de verschillende gewesten bleven de laatstelijk verpachte pandhuizen verdeeld als volgt:

Bantam	1	Japara	28	Djokjokarta. . .	21
Batavia	13	Rembang. . . .	30	Soerakarta . . .	12
Krawang. . . .	1	Soerabaija . . .	35	Madioen	20
Preanger Regentschappen . . .	6	Pasoeroean . . .	21	Kediri	29
Cheribon. . . .	21	Probolinggo. . .	11	Madura	10
Tagal	25	Bezoeki	7		
Pekalongan. . .	9	Banjoemas . . .	12	Totaal	371
Samarang . . .	29	Bagelen	11		
		Kadoe.	19		

VOGELNEST-KLIPPEN.			PANDHUIZEN. b)			ANDERE VERPACHTE KLEINE MIDDELEN.			TOTALEN.		
1889.	1890.	1891.	1889.	1890.	1891.	1889.	1890.	1891.	1889.	1890.	1891.
c) f 600	c) f 600	c) f 1 140	f 624	f 624	f 624	»	»	»	f 29 988	f 21 048	f 23 670
»	»	»	193 812	193 812	193 812	d) f 231 600 e) 18 000 f) 2 160 g) 900	d) f 231 600 e) 12 360 f) 2 160 g) 960	d) f 231 600 e) 12 000 f) 6 000 g) 840	627 372	621 252	648 672
»	»	»	36	36	48	h) 4 212	h) 3 360	h) 3 360	12 804	12 432	12 156
»	»	»	13 980	13 980	13 980	»	»	»	23 011	19 924	20 511
»	»	»	30 408	30 408	30 408	»	»	»	64 356	62 028	62 916
»	»	»	87 144	87 144	87 144	»	»	»	122 748	114 144	109 344
»	»	»	28 464	28 464	28 464	»	»	»	53 736	51 084	52 284
»	»	»	85 680	85 680	85 680	g) 25 440	g) 24 240	g) 21 240	269 160	256 800	253 740
»	»	»	33 960	33 960	33 960	»	»	»	72 900	70 920	61 500
c) 90 000	c) 90 000	c) 66 600	52 081	52 081	52 081	»	»	»	183 517	180 157	156 241
i) 66 336	i) 66 324	i) 66 324	251 304	251 304	251 304	g) 13 800	g) 14 400	g) 15 300	585 588	589 092	594 186
»	»	»	52 272	52 272	52 272	»	»	»	138 396	138 624	139 644
j) 1 092	j) 1 092	j) 1 092	19 776	19 776	19 776	»	»	»	66 768	59 736	60 972
k) 4 500	k) 4 500	k) 5 700	3 120	3 120	3 120	»	»	»	77 148	73 224	73 104
»	»	»	3 300	3 300	3 300	»	»	»	47 760	49 032	47 880
»	»	»	8 592	8 592	8 592	»	»	»	75 924	72 183	74 835
»	»	»	28 200	28 200	28 200	»	»	»	97 212	96 660	98 856
»	»	»	24 168	22 008	22 008	»	»	»	79 368	78 228	85 944
»	»	»	18 120	18 120	18 120	»	»	»	121 620	79 320	111 096
»	»	»	30 150	30 150	30 150	»	»	»	76 962	75 810	67 470
»	»	»	79 932	79 932	79 932	»	»	»	137 184	141 108	152 292
l) 30 000	l) 29 640	l) 29 640	15 720	15 720	15 720	»	»	»	170 967	169 092	177 492
f 192 528	f 192 156	f 170 496	f 1 060 843	f 1 058 683	f 1 058 695	f 296 112	f 289 080	f 290 340	f 3 134 489	f 3 031 898	f 3 084 805

c) Afgestaan voor 1888 t/m 1890 en voor 1891 t/m 1893

d) Tabak (met inbegrip van de pacht in Bantam en Krawang), afgestaan voor 1889 t/m 1891.

e) Wajang.

f) Kleine eilanden (pacht van het recht op de zeevoortbrengselen bij de Duizend-eilanden en Alkmaar en op het daarop groeiende hout).

g) Heffing van schutgelden aan 's lands sluizen te Tangkee (Batavia), Samarang, Melirip en Gedeh (de beide laatsten in Soerabaija).

h) Bosschen, afgestaan voor 1887 t/m 1889 en voor 1890 t/m 1892.

i) De pacht der vogelnestklippen in de afdeelingen Grissee en Sidaijoe is afgestaan voor 1889 t/m 1891 tegen f 66 300 's jaars; die der klippen op Bawean voor 1889 tegen f 36, voor 1890 tegen f 24 en voor 1891 t/m 1893 mede tegen f 24 's jaars.

j) Afgestaan voor 1889 t/m 1891.

k) In de afdeeling Banjoewangi is de pacht afgestaan voor 1889 t/m 1891 tegen f 900 's jaars; in het overig gedeelte van het gewest voor 1888 t/m 1890 tegen f 3600 's jaars en voor 1891 t/m 1893 tegen f 4800 's jaars.

l) De klippen in Sumanap zijn afgestaan voor 1887 t/m 1889 tegen f 2880 's jaars en voor 1890 t/m 1892 tegen f 2520 's jaars; die in Pamakassan en in het voormalig panembahanschap Bangkallan voor 1889 t/m 1891 gezamenlijk tegen f 27 120 's jaars.

(5. 40.)

BIJLAGE NN.

(Zie hoofdst. M, afd. I, § 4, van het verslag.)

OPBRENGST der VERPACHTE MIDDELEN op de BUITENBEZITTINGEN (uitgenomen de opiumpacht).

Sumatra's Westkust.

MIDDELEN.	1889.	1890.	1891.
Dobbelspelen *a*) . . .	f 15 012	f 15 012	f 12 840
Gedistilleerd	63 000	98 172	*b*) 61 500
Varkenslacht *a*). . .	2 916	2 916	2 988
Pandhuizen *a*) . . .	30 672	30 672	23 400
Gezamenlijke kleine middelen op de Batoe-eilanden *c*) . .	432	492	60
Totaal. . . .	f 112 032	f 147 264	f 100 788

a) Afgestaan voor 1888 t/m 1890 en voor 1891 t/m 1893.
b) Afgestaan voor 1891 t/m 1893.
c) Hieronder zijn niet begrepen voor 1889 en 1890 het middel „pandhuizen" en voor 1891 de middelen „gedistilleerd" en „pandhuizen."

Benkoelen.

MIDDELEN.	1889.	1890.	1891.
Dobbelspelen	f 588	f 480	f 636
Gedistilleerd	276	240	396
Rundslacht	852	648	504
Pandhuizen	2 220	2 928	3 300
Totaal. . . .	f 3 936	f 4 296	f 4 836

Palembang.

MIDDELEN.	1889.	1890.	1891.
Dobbelspelen	f 19 848	f 18 480	f 17 520
Gedistilleerd	2 904	2 820	20 280
Overvaarten	6 312	7 152	6 666
Pandhuizen	8 712	8 808	7 176
Totaal. . . .	f 37 776	f 37 260	f 51 642

Oostkust van Sumatra. *d*)

MIDDELEN.	1889.	1890.	1891.
Dobbelspelen	f 547 920	f 547 920	f 547 920
Sterke dranken . . .	260 520	260 520	260 520
Varkenslacht	25 116	25 116	25 116
Zout	14 400	14 400	14 400
Sago, getah en was .	26 640	26 640	26 640
Houtzagerijen . . .	132	132	132
Pandhuizen	41 712	41 712	41 712
Totaal. . . .	f 916 440	f 916 440	f 916 440

d) In dit gewest zijn de verschillende middelen afgestaan voor 1889 t/m 1891.
Verscheidene dezer middelen zijn slechts in twee perceelen afgestaan, namelijk afzonderlijk voor de afdeeling Bengkalis en afzonderlijk voor de gezamenlijke overige afdeelingen. De opbrengst bedroeg voor Bengkalis . . . . f 53 988
en voor Deli, enz. 862 452
Totaal . . . f 916 440

Atjeh.

MIDDELEN.	1889.	1890.	1891.
Dobbelspelen *e*) . . .	f 30 000	f 30 000	f 78 600
Varkenslacht	3 720	4 440	4 920
Sterke dranken . . .	27 600	24 000	33 720
Pandhuizen	18 120	20 520	30 000
Totaal. . . .	f 79 440	f 78 960	f 147 240

e) Afgestaan eerst voor 1888 t/m 1890 en daarna voor 1891.

Riouw.

MIDDELEN.	1889.	1890.	1891.
Dobbelspelen *g*) . . .	f 100 740	f 108 756	f *f*) 126 432
Gedistilleerd *h*) . . .	64 812	57 612	71 220
Varkenslacht *i*) . . .	34 524	37 560	*f*) 39 636
Peper	70 884	83 520	*f*) 72 600
Totaal. . . .	f 270 960	f 287 448	f 309 888

f) Afgestaan voor 1891 t/m 1893.
g) In de onderhoorigheden van het gewest, gelegen op den vasten wal van Sumatra, uitgezonderd Indragiri (in welk laatste landschap de pachten nog zijn in handen van het inlandsch bestuur), bracht het middel achtereenvolgens f 120, f 156 en f 72 op.
h) Als boven respectievelijk f 12, f 12 en f 60.
i) Als boven voor 1889 f 60 en voor 1891 f 36, zijnde voor het jaar 1890, ter zake van de varkenslacht in de bedoelde onderhoorigheden, geen bod verkregen.

MIDDELEN.	1889.	1890.	1891.

Banka.

MIDDELEN.	1889.	1890.	1891.
Dobbelspelen	f 18 000	f 18 468	f 18 048
Gedistilleerd	15 864	12 264	19 200
Pandhuizen	6 840	4 500	4 392
Totaal. . . .	f 40 704	f 35 232	f 41 640

Billiton.

MIDDELEN.	1889.	1890.	1891.
Dobbelspelen. . . .	f 17 640	f 19 992	f 19 212
Gedistilleerd	12 000	12 000	18 612
Varkenslacht. . . .	8 400	8 760	8 412
Pandhuizen	7 572	5 706	5 202
Totaal. . . .	f 45 612	f 46 458	f 51 438

Westerafdeeling van Borneo.

MIDDELEN.	1889.	1890.	1891.
Dobbelspelen *k*). . .	f 20 772	f 28 020	f 29 508
Gedistilleerd *k*) . . .	19 836	18 540	21 492
Varkenslacht *k*). . .	31 728	28 296	29 292
Goudmijnen *l*) . . .	7 248	6 204	4 824
Pandhuizen *m*) . . .	1 560	3 444	4 020
Gezamenlijke kleine middelen *n*) . . .	41 244	46 152	35 508
Totaal *o*). . .	f 122 388	f 130 656	f 124 644

k) De opgegeven sommen hebben alleen betrekking: wat de jaren 1889 en 1890 betreft, op de afdeelingen Pontianak (uitgezonderd Niboeng Sriboe, Telok Kempei en het landschap Koeboe) en Montrado (uitgezonderd Boedokh en Loemar), en wat aangaat het jaar 1891 ook op de afdeeling Sambas. Elders in het gewest zijn de pachten der dobbelspelen, gedistilleerd en varkenslacht gezamenlijk, of met nog andere middelen vereenigd, verpacht.

l) Het middel der goudmijnen is voor 1890 alleen afzonderlijk verpacht in eenige streken der afdeelingen Pontianak en Montrado; voor 1889 en 1891 ook afzonderlijk in de afdeeling Sambas respectievelijk voor f 444 en f 312.

m) De over 1889 opgegeven pachtsom is verkregen voor het pandhuis te Pontianak en voor de 3 pandhuizen in de afdeeling Montrado; onder de opgegeven bedragen over 1890 en 1891 is mede begrepen de opbrengst van het pandhuis te Soengeikakap (afdeeling Pontianak); terwijl voor 1891 mede afzonderlijk zijn opgeveild de 3 pandhuizen in de afdeeling Sambas voor f 12.

n) Voor zoover niet afzonderlijk verpacht. Onder de voor 1889 en 1891 opgegeven bedragen is de pachtsom der goudmijnen in Sambas niet begrepen (zie noot *l*) en onder het voor 1891 opgegeven bedrag mede niet de pachtsom voor de 3 pandhuizen in genoemde afdeeling (zie noot *m*)

o) Over de verschillende afdeelingen waren de pachtsommen verdeeld als volgt:

	1889.	1890.	1891.
Pontianak	f 65 484	f 70 236	f 71 640
Sambas	5 736	7 020	8 184
Montrado	41 184	41 988	36 072
Sintang	9 984	11 412	8 748
Totaal . .	f 122 388	f 130 656	f 124 644

Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo.

MIDDELEN.	1889.	1890.	1891.
Goudmijnen *p*) . . .	f 1 080	f 1 395	f 2 272.50
Gezamenlijke kleine middelen. Dobbelspelen . .	18 756	16 812	3 611.40
Gedistilleerd . .			4 812.00
Overvaarten . .			10 500.00
Varkenslacht. .			431.88
Pandhuizen . .			420.00
Totaal. . . .	f 19 836	f 18 207	f 22 047.78

p) De pacht betreft het recht tot het afgeven van licentiën aan goudgravers in het landschap Tanah-laut en tot het heffen van eene belasting van $^1/_{10}$ der verkregen productie. Voor 1889, 1890 en 1891 is zij afgestaan voor 12, 15½ en 25¼ thails zuiver Pleiarisch stofgoud (gesteld op f 90 de thail), onder beding dat het Gouvernement het recht heeft concessie te verleenen tot het ontginnen van goud, voor zoover dat mocht worden aangetroffen in diamanthoudende gronden.

Celebes en onderhoorigheden.

MIDDELEN.	1889.	1890.	1891.
Dobbelspelen *q*) . . .	f 37 800	f 39 000	f 36 300
Gedistilleerd *q*) . . .	14 700	17 400	*r*) 8 412
Saguweer en brom *q*).			10 560
Rundslacht *q*) . . .	4 440	4 140	3 720
Varkenslacht *q*). . .	3 720	3 720	3 600
Vischmarkten . . .	10 260	9 660	11 424
Sirih.	12 120	12 120	13 260
Overvaarten *s*) . . .	297	582	1 038
Pandhuizen *t*) . . .	3 738	3 742	3 258
Gezamenlijke kleine middelen *u*) . . .	75 005	62 945	63 210
Totaal. . . .	f 162 080	f 153 309	f 154 782

q) Deze middelen worden alleen voor Makasser en Tello afzonderlijk verpacht.

r) Ten gevolge van de met 1 Januari 1891 in werking getreden nieuwe regeling van de drankenpacht (zie het vorig verslag blz 169) is van 1891 af het gedistilleerd afzonderlijk verpacht.

s) De overvaarten in de afdeeling Noorderdistricten zijn afgestaan voor 1887 t/m 1889 tegen f 69 's jaars en voor 1890 t/m 1892 tegen f 354 's jaars; die te Tello voor 1889, 1890 en 1891 achtereenvolgens tegen f 120, f 120 en f 576; en die in de onderafdeeling Balangnipa (afdeeling Oosterdistricten) voor 1889 t/m 1891 tegen f 108 's jaars.

t) De pandhuizen in de afdeeling Makasser en Tello zijn voor 1888 t/m 1890 afgestaan tegen f 3650 's jaars en voor 1891 tegen f 2180. In de afdeeling Noorderdistricten werden voor 1889 en 1890 drie van de vier pandhuizen afgestaan: twee telkens van 1 Januari af voor f 60 en f 10 's jaars, een derde voor f 2 's maands, doch dit laatste telkens slechts voor een gedeelte van het jaar, zijnde voor 1889 de pacht ingegaan op 1 April en in 1890 op 1 Februari (in het vorig verslag is bij de vermelding van de totaal-opbrengst van de pacht ad f 3740, gerekend op 1 Maart). Voor 1891 werd alleen het pandhuis te Maros afgestaan voor f 78.

u) Voor zoover niet afzonderlijk verpacht. De gezamenlijke kleine middelen in Tontoli zijn afgestaan voor 1888 t/m 1890 en voor 1891.

Menado.

MIDDELEN.	1889.	1890.	1891.
Dobbelspellen . . .	f 7 224	f 7 212	f *j*) 9 960
Gedistilleerd	8 112	9 108	*j*) 24 120
Saguweer			396
Totaal. . . .	f 15 336	f 16 320	f 34 476

j) Afgestaan voor 1891 t/m 1893.

MIDDELEN.	1889.	1890.	1891.
Amboina.			
Gedistilleerd. Afdeeling Banda.	f 12 000	f 11 460	f 12 012
Gedistilleerd. Elders in het gewest *v*)	27 600	23 868	23 460
Saguweer Afdeeling Banda	1 092	1 092	1 044
Saguweer Elders in het gewest.	15 900	15 732	16 860
Totaal. . . .	f 56 592	f 52 152	f 53 376

v) Het middel „gedistilleerd" is voor 1891 niet in pacht aangeboden in het 6de t/m het 12de perceel, welke perceelen gelegen zijn in de tegenwoordige afdeeling Aroë-, Kei-, Tenimber- en Zuidwester-eilanden, waar de invoer van sterke dranken verboden is (zie Indisch Staatsblad 1890 nº. 189); het middel bestaat dus nu nog in de afdeelingen Amboina (1ste perceel), Saparoea (3de perceel), Kajeli en Masarete (4de perceel), Kairatoe, Amahei en Wahaai met de onderafdeeling Waroe der afdeeling Banda (5de perceel). De afdeeling Banda, met uitzondering van de onderafdeeling Waroe, vormt het 2de perceel.

MIDDELEN.	1889.	1890.	1891.
Ternate.			
Sterke dranken . . .	f 2 100	f 1 450	f 1 660
Rundslacht . . . . / Varkenslacht. . . .	425	760	610
Saguweer	510	460	375
Totaal. . . .	f 3 035	f 2 670	f 2 645

MIDDELEN.	1889.	1890.	1891.
Timor.			
Dobbelspelen. . . .	f 480	f 1 056	f 1 068
Gedistilleerd	4 788	3 612	3 960
Rundslacht . . . . / Varkenslacht. . . .	2 052	720	912
Totaal. . . .	f 7 320	f 5 388	f 5 940
Bali en Lombok.			
Slachten van rundvee, buffels en paarden .	f 3 072	f 2 916	f 5 892
Overvaarten	924	1 080	3 636
Totaal . . .	f 3 996	f 3 996	f 9 528

RECAPITULATIE.

MIDDELEN.	1889.	1890.	1891.
Totaal voor elk middel (voor zoover niet sommige vereenigd verpacht worden).			
Dobbelspelen. . . . . *w*)	f 816 024	f 834 396	f 898 044,00
	w)	*w*)	3 611,40
Gedistilleerd *x*). . . . . *w*)	245 892	267 096	284 664,00
	w)	*w*)	4 812,00
Sterke dranken.	290 220	285 970	295 900,00
Saguweer *ij*)	17 502	17 284	29 235,00
Peper	70 884	83 520	72 600,00
Rundslacht *z*)	10 841	9 184	11 638,00
Varkenslacht *aa*) . . . . *w*)	110 124	110 808	113 964,00
	w)	*w*)	431,88
Vischmarkten	10 260	9 660	11 424,00
Sirih	12 120	12 120	13 260,00
Overvaarten . . . . *w*)	7 533	8 814	11 340,00
	w)	*w*)	10 500,00
Goudmijnen	8 328	7 599	7 096,50
Zout	14 400	14 400	14 400,00
Sago, was en getah.	26 640	26 640	26 640,00
Houtzagerijen	132	132	132,00
Pandhuizen *bb*). . . . . *w*)	121 146	122 032	122 460,00
	w)	*w*)	420,00
Gezamenlijke kleine middelen *cc*)	135 437	126 401	93 778,00
Totaal. . . .	f 1 897 483	f 1 936 056	f 2 031 350,78

w) De opgaaf is tweeledig, omdat de opbrengst van het middel in de Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo alleen over 1891 afzonderlijk is opgegeven, zijnde de opbrengst aldaar over 1889 en 1890 begrepen onder de rubriek „Gezamenlijke kleine middelen".

x) Uitgenomen de pacht der sterke dranken in de gewesten Oostkust van Sumatra, Atjeh en Ternate (zie de volgende rubriek).

ij) Voor 1891 betreft deze post ook de saguweer in Menado en de saguweer en brom te Makasser (Celebes), waarvan de opbrengst voor 1889 en 1890 is gebracht onder het gedistilleerd.

z) Voor Ternate en Timor betreft deze pacht ook de varkenslacht en voor Bali en Lombok tevens de buffel- en paardenslacht.

aa) Zonder de varkenslacht in Ternate en Timor (zie de voorgaande noot).

bb) Het aantal in pacht afgestane pandhuizen bedroeg voor 1891:

Sumatra's Westkust	16	Billiton	5
Benkoelen.	4	Westerafdeeling van Borneo	9
Palembang (met Djambi) . .	8	Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo	5
Oostkust van Sumatra . . .	18	Celebes en onderhoorigheden.	4
Atjeh	2		
Banka	6		77

Onverpacht bleven nog 24 pandhuizen, namelijk 5 in Palembang, 3 op Banka, 4 in de Westerafdeeling van Borneo en 12 op Celebes.

cc) Hieronder zijn voor het jaar 1891 niet begrepen de in 1889 en 1890, met uitzondering van de goudmijnen, gezamenlijk verpachte kleine middelen in de Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo (zie noot *w*).

(5. 41.)

BIJLAGE OO.

(Zie hoofdst. M, afd. I, § 4, van het verslag.)

OVERZICHT betreffende de opbrengst in 1890 van eenige NIET VERPACHTE MIDDELEN onder beheer van het DEPARTEMENT VAN FINANCIËN.

I. IN- EN UITVOERRECHTEN EN ACCIJNZEN.

1°. **In- en uitvoerrechten en pakhuishuur.**

GEWESTEN.	KANTOREN VAN ONTVANGST. a)	Zuivere ontvangst (na aftrekking van de gewone terugbetalingen).	
	JAVA EN MADURA.		
Bantam	Anjer		f 38
Batavia	Batavia		2 050 501
Krawang	Pamanoekan		6
Cheribon	Cheribon	f 313 126	
Idem	Indramaijoe	3 076	316 202
Tagal	Tagal		55 445
Pekalongan	Pekalongan		10 483
Samarang	Samarang		1 849 122
Japara	Joana		1 373
Rembang	Rembang	f 2 734	
Idem	Toeban	811	3 545
Soerabaija	Soerabaija	f 2 398 951	
Idem	Grissee	492	
Idem	Bawean	1 521	2 400 964
Pasoeroean	Pasoeroean		43 832
Probolinggo	Probolinggo		44 046
Bezoeki	Bezoeki	f 1 626	
Idem	Panaroekan	72 778	
Idem	Banjoewangi	2 234	76 638
Banjoemas	Tjilatjap		22 400
Madura	Sumanap	173	
Idem	Boender	9 666	
Idem	Paliat (Kangean)	1 113	
Idem	Sapoedi	87	11 039
	Totaal voor Java en Madura		f 6 885 634

GEWESTEN.	KANTOREN VAN ONTVANGST. a)	Zuivere ontvangst (na aftrekking van de gewone terugbetalingen).	
	BUITENBEZITTINGEN.		
Sumatra's Westkust	Padang	f 492 260	
Idem	Priaman	2	
Idem	Aijer Bangies	59	
Idem	Natal	3 838	
Idem	Siboga	38 290	
Idem	Baros	8 976	
Idem	Singkel	10 242	
Idem	Goenoeng Sitoli (Nias)	940	f 554 607
Benkoelen	Benkoelen	f 830	
Idem	Kroë	11	841
Lampongsche Districten	Telok Betong	f 3 943	
Idem	Menggala	884	4 827
Palembang	Palembang	f 182 998	
Idem	Moeara Kompeh (Djambi)	51 056	234 054
Oostkust van Sumatra	Pelalawan	f 4 712	
Idem	Siak Sri Indrapoera	22 717	
Idem	Tanah Poetih	9 337	
Idem	Laboean Bilih (Panei)	7 076	
Idem	Soengei Djawi Djawi (Bila)	10 512	
Idem	Koealoe	14 143	
	Transporteeren	f 68 497	f 794 329

a) De niet genoemde kantoren hadden geen ontvangsten aan te wijzen.

GEWESTEN.	KANTOREN VAN ONTVANGST. *a*)	Zuivere ontvangst (na aftrekking van de gewone terugbetalingen).	
	Per transport	f 68 497	f 794 329
Oostkust van Sumatra	Tandjong Balei (Assahan) . .	96 800	
Idem	Tandjong Tiram (Batoe Bara) .	14 163	
Idem	Tandjong . . .	2 216	
Idem	Si Paré Paré . .	866	
Idem	Pagoerawan . .	8 346	
Idem	Bandar Chalipah (Padang) . . .	22 218	
Idem	Tandjong Bringin (Bedagei) . . .	23 480	
Idem	Pebaoengan (Serdang)	1 655	
Idem	Rantau Pandjang (idem). . . .	10 149	
Idem	Belawan (Deli) *b*)	454 379	
Idem	Tandjong Poera (Langkat) . .	86 708	
Idem	Tamiang . . .	29 137	818 614
Banka.	Muntok		51 107
Billiton	Tandjong Pandan		52 582
Westerafdeeling van Borneo . .	Pontianak . . .	f 92 927	
Idem	Sambas	8 770	
Idem	Singkawang . .	10 537	
Idem	Soekadana . . .	193	112 427
Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo. . . .	Bandjermasin . .	f 65 740	
	Sampit	244	65 984
	Totaal voor de buitenbezittingen		f 1 895 043

2°. **Accijns op inlandsch gedistilleerd.**

Batavia	Batavia		f 103 107
Cheribon	Cheribon . . .		7 655
Tagal	Tagal		12 518
Samarang . . .	Samarang . . .		6 114
Rembang. . . .	Toeban		330
Soerabaija . . .	Soerabaija . . .		27 427
Pasoeroean . . .	Pasoeroean . . .		1 504
Probolinggo. . .	Kraksaän . . .		766
Bagelen	Keboemen . . .	f 774	
Idem	Poerworedjo . .	312	1 086
Soerakarta . . .	Soerakarta . . .		953
	Te zamen		f 161 460
Bij verschillende landskassen ontvangen aan accijns uit de opbrengst van in het openbaar verkocht verbeurd verklaard inlandsch gedistilleerd. . . .			63
	Totaal. .		f 161 523

3°. **Accijns op tabak.**

JAVA EN MADURA.

Cheribon	Cheribon . . .	f 657	
Idem	Indramaijoe . .	3 719	f 4 376
	Transporteeren		f 4 376

b) In 1889 was het kantoor te Laboean Deli gevestigd.

GEWESTEN.	KANTOREN VAN ONTVANGST. *a*)	Zuivere ontvangst (na aftrekking van de gewone terugbetalingen).	
	Per transport		f 4 376
Pekalongan . .	Pekalongan . .		71 653
Samarang . . .	Samarang . . .		9 608
Japara	Joana		420
Rembang . . .	Rembang . . .	f 98	
Idem	Toeban	8 570	8 668
Soerabaija . . .	Soerabaija . . .	f 9 923	
Idem	Grissee	302	
Idem	Bawean. . . .	63	10 288
	Totaal voor Java en Madura .		f 105 013
	BUITENBEZITTINGEN.		
Westerafdeeling van Borneo . .	Pontianak . . .	f 6 129	
Idem	Sambas	417	
Idem	Singkawang . .	1 909	f 8 455
Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo . . .	Bandjermasin . .		1 022
	Totaal voor de buitenbezittingen		f 9 477

4°. **Accijns op petroleum.**

JAVA EN MADURA.

Bantam . . .	Anjer.		f 17
Batavia	Batavia		291 673
Cheribon . . .	Cheribon . . .	f 73 192	
Idem	Indramaijoe . .	21 088	94 280
Tagal	Tagal		73 186
Pekalongan . .	Pekalongan . .		40 139
Samarang . . .	Samarang . . .		379 068
Japara	Joana		9 261
Rembang . . .	Rembang . . .	f 18 486	
Idem	Toeban	10 174	28 660
Soerabaija . . .	Soerabaija . . .		732 460
Probolinggo . .	Probolinggo . .		15 042
Banjoemas . . .	Tjilatjap . . .		19 560
	Totaal voor Java en Madura .		f 1 683 346
	BUITENBEZITTINGEN.		
Sumatra's Westkust	Padang	f 91 993	
Idem	Siboga	438	
Idem	Baros.	201	
Idem	Singkel	263	
Idem	Natal.	149	
Idem	Goenoeng Sitoli (Nias). . . .	88	f 93 132
Lampongsche Districten . . .	Menggala . . .		310
Palembang. . .	Palembang. . .		28 934
Banka	Muntok		2 602
Billiton	Tandjong Pandan		1 316
Westerafdeeling van Borneo. .	Pontianak . . .	f 14 450	
Idem	Sambas	1 759	
Idem	Singkawang . .	1 872	
Idem	Soekadana . . .	20	18 101
Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo . . .	Bandjermasin . .		12 549
	Totaal voor de buitenbezittingen		f 156 944

II. PERSONEELE BELASTING (voor Europeanen en met dezen gelijkgestelden en voor vreemde oosterlingen). *c)*

GEWESTEN.	1889. *d)*				1890.			
	Aanslag.	Verminde-ring in den aanslag ontstaan.	Werkelijk te heffen bedrag.	Te verhalen kosten van schatting.	Aanslag.	Verminde-ring in den aanslag ontstaan.	Werkelijk te heffen bedrag.	Te verhalen kosten van schatting.
JAVA EN MADURA.								
Bantam	f 3 205,13	f 368,34	f 2 836,79	»	f 3 330,74	f 271,09	f 3 059,65	»
Batavia	205 983,28	13 070,60^{5}	192 912,67^{5}	f 2 703,07	201 056,74	11 674,46^{5}	189 382,27^{5}	f 2 259,45
Krawang	4 312,62	156,97^{5}	4 155,64^{5}	130,58	4 242,18^{5}	57,73^{5}	4 184,45	54,82
Preanger Regentschappen	18 101,26^{5}	1 283,94	16 817,32^{5}	65,56	18 189,09	1 268,79	16 920,30	17,83
Cheribon	21 239,85^{5}	680,11	20 559,74^{5}	7,40	19 352,57^{5}	486,80^{5}	18 865,77	4,32
Tagal	16 336,21^{5}	467,67^{5}	15 868,54	»	15 242,20	544,31	14 697,89	»
Pekalongan	14 392,80^{5}	742,26	13 650,54^{5}	18,86^{5}	13 245,17^{5}	493,10	12 752,07^{5}	10,92^{5}
Samarang	86 055,42	6 864,13^{5}	79 191,28^{5}	477,74	82 690,27^{5}	6 372,02^{5}	76 318,25	332,71
Japara	14 078,65^{5}	394,35	13 684,30^{5}	»	13 915,50	588,84^{5}	13 326,65^{5}	»
Rembang	17 502,24^{5}	634,17^{5}	16 868,07	424,20	17 436,67^{5}	329,65^{5}	17 107,02	55,64
Soerabaija	129 600,08^{5}	8 126,57^{5}	121 473,51	731,17	130 230,34	7 749,94	122 480,40	855,25^{5}
Pasoeroean	32 013,63	1 790,74^{5}	30 222,88^{5}	408,52	32 261,77	1 622,52^{5}	30 639,24^{5}	328,97
Probolinggo	14 647,32^{5}	570,45^{5}	14 076,87	29,09	14 981,60^{5}	938,66^{5}	14 042,94	15,81
Bezoeki	17 310,87	906,40	16 404,47	251,87	17 783,43^{5}	861,31	16 922,12^{5}	43,07
Banjoemas	8 943,97^{5}	497,61	8 446,36^{5}	1,80	9 209,24^{5}	454,69	8 754,55^{5}	9,50
Bagelen	7 640,87	534,42	7 106,45	1,80	8 380,68	560,88^{5}	7 819,79^{5}	5,94
Kadoe	13 742,11^{5}	1 763,33^{5}	11 978,78	165,32	12 803,68	1 071,78	11 731,90	37,59
Djokjokarta	13 312,27	772,95	12 539,32	»	13 638,52	450,53	13 187,99	11,31
Soerakarta	24 118,69	1 064,32	23 054,37	36,09^{5}	23 430,69	1 542,77^{5}	21 887,91^{5}	9,45
Madioen	13 182,99	1 114,03	12 068,96	»	12 316,43^{5}	812,96	11 503,47^{5}	3,48
Kediri	23 371,97	1 010,52	22 361,45	»	24 461,76	626,09	23 835,67	786,53
Madura	11 367,73^{5}	736,23^{5}	10 631,50	»	10 899,14^{5}	251,06	10 648,08^{5}	63,56
Totalen voor Java en Madura	f 710 460,01^{5}	f 43 550,16	f 666 909,85^{5}	f 5 453,08	f 699 098,46	f 39 030,03	f 660 068,43	f 4 906,16^{5}
BUITENBEZITTINGEN.								
Sumatra's Westk. Padangsche Benedenlanden	f 22 148,92^{5}	f 2 330,49^{5}	f 19 818,43	f 60,04	f 20 025,27^{5}	f 1 820,43^{5}	f 18 204,84	f 48,48
Sumatra's Westk. Padangsche Bovenlanden	7 455,79^{5}	1 174,47^{5}	6 281,32	2,02	7 198,15	840,63^{5}	6 357,51^{5}	6,93
Sumatra's Westk. Tapanoli	3 868,97	444,31	3 424,66	»	4 042,07^{5}	522,14^{5}	3 519,93	3,65
Benkoelen	3 332,02^{5}	155,35	3 176,67^{5}	56,58	3 779,14	246,42	3 532,72	124,24
Lampongsche Districten	1 425,61	97,23	1 328,38	»	1 468,34	147,20	1 321,14	»
Palembang	8 096,46	732,46	7 364,00	»	8 692,68^{5}	907,14^{5}	7 785,54	»
Oostkust van Sumatra	48 916,87^{5}	434,62^{5}	48 482,25	»	57 279,27^{5}	729,03^{5}	56 550,24	»
Riouw *e)*	1 320,45	102,87^{5}	1 217,57^{5}	»	1 379,96	183,50	1 196,46	»
Banka	5 250,58^{5}	164,28	5 086,30^{5}	20,65^{5}	5 110,35	200,77^{5}	4 909,57^{5}	10,72^{5}
Billiton	3 571,17	112,20	3 458,97	»	3 584,51	128,72	3 455,79	»
Westerafdeeling van Borneo *e)*.	4 194,55	634,61	3 559,94	37,96^{5}	4 131,24^{5}	385,10	3 746,14^{5}	25,65
Zuider- en Oosterafd. v. Borneo *e)*.	4 275,67^{5}	392,60^{5}	3 883,07	23,00	3 945,72^{5}	150,68^{5}	3 795,04	21,60
Celebes en onderhoorigheden	25 702,24	2 120,17^{5}	23 582,06^{5}	119,91	24 111,54	1 903,23	22 208,31	141,71
Menado	8 632,05	480,46	8 151,59	143,17	8 486,57^{5}	439,07	8 047,50^{5}	19,63
Amboina	13 012,90	880,83	12 132,07	11,89	13 068,45^{5}	733,66^{5}	12 334,79	»
Ternate	2 358,40	176,55^{5}	2 181,84^{5}	20,19^{5}	2 468,36^{5}	»	2 468,36^{5}	24,71
Timor	3 121,81^{5}	51,45	3 070,36^{5}	»	2 391,82	156,75^{5}	2 235,06^{5}	»
Bali en Lombok	3 267,91	51,60	3 216,31	»	2 705,34^{5}	36,37^{5}	2 668,97	»
Totalen voor de Buitenbezittingen.	f 169 952,40^{5}	f 10 536,58^{5}	f 159 315,82	f 495,42^{5}	f 173 868,83	f 9 530,89	f 164 337,94	f 427,32^{5}

c) Door de Indische Regeering zijn maatregelen genomen om voortaan, en wel te beginnen met de opgaven over 1892, ten behoeve van de jaarstatistiek der personeele belasting meer volledige opgaven te doen leveren, onder andere door den aanslag van Europeanen en dien van vreemde oosterlingen te doen uiteenhouden. Op de wenschelijkheid van dit laatste werd ook gewezen in het rapport der Commissie uit de Tweede Kamer, belast geweest met het onderzoek van het Oost-Indisch Verslag van 1888 (zie de stukken der zitting 1889—1890 — **55**, nº. 1).

d) Sommige van de in 't vorig verslag (bijlage NN) voorkomende cijfers over 1889 zijn verbeterd.

e) In de gewesten Riouw, Westerafdeeling van Borneo en Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo zijn de vreemde oosterlingen niet aan de personeele belasting onderworpen. In Atjeh en onderhoorigheden werkt deze belasting in het geheel niet.

III. PATENTRECHT (voor Europeanen en met dezen gelijkgestelden). *f*)

GEWESTEN.	1889. *g*)			1890.		
	Aanslag.	Vermindering in den aanslag ontstaan.	Werkelijk te heffen bedrag.	Aanslag.	Vermindering in den aanslag ontstaan.	Werkelijk te heffen bedrag.
JAVA EN MADURA.						
Bantam	f 1 394,68	f 110,25^{5}	f 1 284,42^{5}	f 1 580,70	f 146,50^{5}	f 1 434,19^{5}
Batavia	245 267,48	4 076,42^{5}	241 191,05^{5}	255 903,88	3 849,92^{5}	252 053,95^{5}
Krawang	2 342,64	62,75	2 279,89	2 555,72	12,16	2 543,56
Preanger Regentschappen	14 679,08	426,05^{5}	14 253,02^{5}	13 649,24^{5}	296,80^{5}	13 352,44
Cheribon	11 882,93	340,06^{5}	11 542,86^{5}	13 833,89	326,81	13 507,08
Tagal	10 311,00	375,16^{5}	9 935,83^{5}	11 785,05	300,53	11 484,52
Pekalongan	6 078,63^{5}	232,66	5 845,97^{5}	7 861,41^{5}	560,55	7 300,86^{5}
Samarang	63 133,43	3 225,09^{5}	59 908,33^{5}	60 030,35	3 456,23	56 574,12
Japara	12 136,21	425,40^{5}	11 710,80^{5}	16 671,90^{5}	642,24	16 029,66^{5}
Rembang	2 464,02	264,91^{5}	2 199,10^{5}	2 722,32	264,47^{5}	2 457,84^{5}
Soerabaija	107 461,12^{5}	3 930,29^{5}	103 530,83	128 189,91	4 636,52	123 553,39
Pasoeroean	38 864,52	1 513,79	37 350,73	46 629,13^{5}	2 049,95^{5}	44 579,18
Probolinggo	19 241,65^{5}	1 455,85	17 785,80^{5}	23 584,59	718,36^{5}	22 866,22^{5}
Bezoeki	27 878,61	1 076,06	26 802,55	28 771,37^{5}	839,24^{5}	27 932,13
Banjoemas	4 075,27	127,33	3 947,94	5 204,04	343,42	4 860,62
Bagelen	1 626,62	201,62	1 425,00	1 741,14^{5}	66,60	1 674,54^{5}
Kadoe	1 649,17	103,64	1 545,53	1 519,82^{5}	44,23	1 475,59^{5}
Djokjokarta	28 336,30	383,56	27 952,74	26 966,95^{5}	558,04^{5}	26 408,91
Soerakarta	34 234,66^{5}	1 059,53	33 175,13^{5}	35 278,94^{5}	1 788,11	33 490,83^{5}
Madioen	5 531,67	416,92^{5}	5 114,74^{5}	6 067,76	193,86^{5}	5 873,89^{5}
Kediri	28 087,37^{5}	897,04	27 190,33^{5}	39 751,16^{5}	918,29^{5}	38 832,87
Madura	851,00	122,90	728,10	650,12	40,66^{5}	609,45^{5}
Totalen voor Java en Madura	f 667 528,08^{5}	f 20 827,33	f 646 700,75^{5}	f 730 949,44	f 22 053,54^{5}	f 708 895,89^{5}
BUITENBEZITTINGEN.						
Sumatra's Westkust: Padangsche Benedenlanden	f 12 090,93^{5}	f 1 278,42	f 10 812,51^{5}	f 11 829,29	f 213,10	f 11 616,19
Sumatra's Westkust: Padangsche Bovenlanden	2 266,88^{5}	242,02	2 024,86^{5}	4 2[illegible],26^{5}	143,58^{5}	4 106,68
Sumatra's Westkust: Tapanoli	313,29^{5}	21,32^{5}	291,97	3[illegible],29^{5}	37,67	291,62^{5}
Benkoelen	268,75	16,50	252,25	309,70	49,16	260,54
Lampongsche Districten	259,50	1,50	258,00	417,00	85,66^{5}	331,33^{5}
Palembang	2 069,41	257,71	1 811,70	2 935,50	343,28	2 592,22
Oostkust van Sumatra	143 52[illegible],39	784,51	142 743,88	165 387,61	2 620,80^{5}	162 766,80^{5}
Atjeh en onderhoorigheden	2 882,19	58,29	2 823,90	3 197,17	268,40	2 928,77
Riouw	337,98	4,16^{5}	333,81^{5}	521,83	27,08^{5}	494,74^{5}
Banka	170,90	22,24^{5}	148,65^{5}	165,55	7,92	157,63
Billiton	3 364,[illegible]	411,67	2 952,87	3 374,33	481,73	2 892,60
Westerafdeeling van Borneo	1 429,[illegible]	61,10	1 368,21	3 945,62	341,01	3 604,61
Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo	2 334,58	129,57^{5}	2 205,00^{5}	2 236,20	21,00	2 215,20
Celebes en onderhoorigheden	7 834,52^{5}	196,75^{5}	7 637,77	7 994,86^{5}	399,54^{5}	7 595,32
Menado	3 053,90	27,44^{5}	3 026,45^{5}	2 962,46^{5}	108,60	2 853,86^{5}
Amboina	5 369,60^{5}	188,56^{5}	5 181,04	5 746,94	113,27^{5}	5 633,66^{5}
Ternate	1 449,22	77,16	1 372,06	1 638,05	»	1 638,05
Timor	368,82^{5}	3,66^{5}	365,16	300,42^{5}	»	300,42^{5}
Bali en Lombok	367,56^{5}	4,33^{5}	363,23	345,25	»	345,25
Totalen voor de buitenbezittingen	f 189 760,30^{5}	f 3 786,95^{5}	f 185 973,35	f 217 887,35^{5}	f 5 261,83	f 212 625,52^{5}

f) Het lig in de bedoeling om ook aan deze jaarstatistiek voortaan eenige uitbreiding te doen geven en wel door daarin tevens het aantal belastingschuldigen te vermelden.
g) Sommige van de in 't vorig verslag (bijlage NN) voorkomende cijfers over 1889 zijn verbeterd.

IV. VERPONDINGSBELASTING op en buiten Java en BELASTING VAN DE SPECERIJPERKEN op de Banda-eilanden. *h*)

GEWESTEN.	1889. Aanslag wegens onroerende goederen, bezeten met recht van: eigendom.	1889. opstal.	1889. erfpacht of vruchtgebruik.	1889. Te zamen.	1890. Aanslag wegens onroerende goederen, bezeten met recht van: eigendom.	1890. agrarisch eigendom.	1890. opstal.	1890. erfpacht.	1890. vruchtgebruik, gebruik en bewoning.	1890. Te zamen.
JAVA EN MADURA.										
Bantam	f 9 369,82^5	f 91,50	f 989,25	f 10 450,57^5	f 7 950,98	„	f 92,88^5	f 1 064,25	„	f 9 108,41^5
Batavia { Afdeeling Buitenzorg	150 102,19^5	30,00	„	150 132,19^5	561 371,05^5	„	1 757,09^5	345,00	f 612,15	564 085,30
Batavia { Overige afdeelingen.	384 543,51^5	1 676,77^5	„	386 220,29						
Krawang	26 741,81	138,37^5	675,00	27 555,18^5	30 694,30^5	„	128,47^5	438,00	„	31 260,78
Preanger Regentschappen	12 933,52	685,50	20 924,25	34 543,27	13 112,65	„	707,85	25 250,44^5	„	39 070,94^5
Cheribon	63 165,33^5	585,97^5	1 177,50	64 928,81	65 269,21	„	636,00	1 190,25	„	67 095,46
Tagal	32 634,97^5	250,50	„	32 885,47^5	33 548,09^5	„	353,62	30,00	„	33 931,71^5
Pekalongan	21 570,90	147,00	3 992,32^5	25 710,22^5	22 676,43	„	222,87^5	4 021,27	„	26 920,57^5
Samarang	172 859,58	7 228,30^5	5 838,82^5	185 926,71	172 422,48^5	„	5 340,88	7 774,95	60,00	185 598,31^5
Japara	23 450,62^5	991,87^5	390,00	24 832,50	25 028,61^5	„	1 195,42^5	652,50	„	26 876,54
Rembang	22 104,75	592,50	„	22 697,25	23 195,09	„	567,19	„	„	23 762,28
Soerabaija	244 191,00	7 614,30	547,50	252 352,80	251 576,58	f 150,00	8 004,31^5	81,00	7,50	259 819,39^5
Pasoeroean	49 939,50	5 849,02^5	36 936,75	92 725,27^5	50 333,96	„	6 391,80	42 267,00	„	98 992,76
Probolinggo	24 583,04^5	737,25	4 687,50	30 007,79^5	26 038,27^5	„	776,44	4 881,82^5	„	31 696,54
Bezoeki	16 302,77^5	4 660,97	1 050,00	22 013,74^5	16 595,84^5	„	6 294,09	1 260,00	„	24 149,93^5
Banjoemas	6 454,01^5	210,45	75,75	6 740,21^5	7 691,63	„	190,00^5	67,50	8,25	7 957,38^5
Bagelen	7 250,25	60,00	1 577,25	8 887,50	8 106,92^5	„	101,09^5	1 577,25	„	9 785,27
Kadoe	12 602,81	3 113,77^5	1 674,00	17 390,58^5	13 207,91	„	3 588,21^5	1 644,00	„	18 440,12^5
Madioen	14 053,92	554,92^5	5 279,25	19 888,09^5	14 515,21^5	„	668,51^5	5 181,75	„	20 365,48
Kediri	25 303,87^5	1 452,45	14 391,00	41 147,32^5	26 827,83	„	1 852,44^5	30 060,75	„	58 741,02^5
Madura	7 882,80	206,40	„	8 089,20	8 851,91^5	„	284,02^5	„	„	9 135,94
Totalen voor Java en Madura.	f 1 328 041,02	f 36 877,85	f 100 206,15	f 1 465 125,02	f 1 379 015,00	f 150,00	f 39 153,24	f 127 787,74	f 687,90	f 1 546 793,88
BUITENBEZITTINGEN.										
Sumatra's Westkust	*i*) †	†	†	f 46 529,97^5	†	†	†	†	†	f 47 122,57^5
Sumatra's Oostkust (alleen het eiland Bengkalis)	†	†	†	1 206,54^5	†	†	†	†	†	1 206,54^5
Celebes en onderhoorigheden (alleen de afdeelingen Makassar en Noorderdistricten)	†	†	†	39 384,41^5	†	†	†	†	†	39 505,16^5
Menado	†	†	†	9 471,45	†	†	†	†	†	10 582,57^5
Amboina (alleen de Banda-eilanden, uitgezonderd de specerijperken aldaar, over welker aanslag zie lager)	†	†	†	11 234,71	†	†	†	†	†	11 236,96
Ternate (voor zooveel betreft het gouvernements-grondgebied)	†	†	†	3 643,95	†	†	†	†	†	3 683,70
Totalen voor de buitenbezittingen.	†	†	†	f 111 471,04^5	†	†	†	†	†	f 113 337,52
Belasting van de specerijperken op de Banda-eilanden.	....	....	....	f 75 687,21	....	....	....	....	....	f 73 550,32^5

h) Men is er in Indië op bedacht om, althans telkens over het eerste jaar van den vijfjaarlijkschen verpondingsaanslag, aan deze tabel zoodanige inrichting te geven, dat zij het aantal aangeslagenen vermeldt, verdeeld naar de rubrieken „Europeanen", „Chineezen", „Andere vreemde oosterlingen" en „Inlanders", benevens het aandeel dat elk van deze groepen van belastingschuldigen heeft in het totaal bedrag van den aanslag.

i) Waar een † is gesteld, ontbreken de gegevens.

V. BEDRIJFSBELASTING.

a. Getal aangeslagenen, bedrag van den aanslag en achterstand.

GEWESTEN.	Getal aangeslagenen voor 1890.				Bedrag van den aanslag. (De cijfers tusschen ( ) vermeld wijzen aan op hoeveel de aanslag gemiddeld per hoofd kwam te staan.)				In 1889 bedroeg de aanslag (volgens verbeterde opgaven).	Bedrag van den achterstand op 31 December 1890.			
	Inlanders.	Chineezen.	Andere vreemde oosterl.	Te zamen.	Inlanders.	Chineezen.	Andere vreemde oosterl.	Te zamen.		Inlanders.	Chineezen.	Andere vreemde oosterl.	Te zamen.
JAVA EN MADURA.													
Bantam . . .	13 056	524	9	13 589	f 37 070,00 (2,84)	f 3 818,60 (7,28)	f 79,00 (8,77)	f 40 967,60 (3,01)	f 42 466,17^{5}	f 224,50	f 457,50	"	f 682,0
Batavia . . .	12 405	14 972	904	28 281	37 898,75 (3,06)	153 473,25 (10,25)	6 918,00 (7,65)	198 290,00 (7,01)	211 491,70	7 316,37^{5}	31 844,25	f 1 315,25	40 475,8
Krawang . . .	5 590	1 280	30	6 900	8 044,50 (1,44)	9 674,50 (7,56)	148,00 (4,93)	17 867,00 (2,59)	17 477,10	"	319,00	"	319,0
Preanger Regentschappen . .	50 345	1 480	22	51 847	69 147,32 (1,37)	13 836,36 (9,35)	173,50 (7,88)	83 157,18 (1,60)	85 634,40^{5}	38,75	893,25	"	932,0
Cheribon . . .	49 837	4 332	443	54 612	90 795,50 (1,82)	36 897,00 (8,52)	2 948,00 (6,65)	130 640,50 (2,39)	138 041,76	403,38	276,25	88,00	767,6
Tagal	55 389	1 522	263	57 174	74 903,17^{5} (1,35)	19 936,75 (13,09)	2 530,00 (9,62)	97 369,92^{5} (1,70)	112 846,15	85,50	1 945,90	213,00	2 244,4
Pekalongan . .	28 077	1 107	138	29 322	44 951,07 (1,60)	15 166,30 (13,70)	2 347,50 (17,01)	62 464,87 (2,13)	66 916,37^{5}	0,50	1 404,80	"	1 405,3
Samarang . . .	65 386	5 620	349	71 355	104 695,93 (1,60)	60 948,38^{5} (10,84)	3 551,75 (10,18)	169 196,06^{5} (2,37)	172 579,17^{5}	3,00	1 237,97^{5}	37,75	1 278,7
Japara	20 987	1 452	45	22 484	29 355,51 (1,39)	14 241,30 (9,80)	233,00 (5,18)	43 829,81 (1,94)	42 945,90	841,55	315,20	3,50	1 160,2
Rembang . . .	35 879	2 305	93	38 277	67 645,50 (1,89)	25 926,80 (11,25)	461,00 (4,96)	94 033,30 (2,46)	90 952,80	586,50	3 317,55	4,00	3 908,0
Soerabaija . . .	148 540	5 952	904	155 396	327 341,70 (2,20)	95 952,07^{5} (16,12)	9 992,75 (11,05)	433 286,52^{5} (2,79)	447 830,67	2 272,30	14 961,75	449,20	17 683,2
Pasoeroean . .	58 355	1 758	192	60 305	141 368,31 (2,42)	19 621,03 (11,16)	1 406,00 (7,32)	162 395,34 (2,69)	171 213,97	509,85^{5}	848,20	128,73	1 486,7
Probolinggo . .	25 558	818	114	26 490	73 558,75 (2,88)	10 623,60 (12,99)	951,50 (8,35)	85 133,85 (3,21)	94 030,70	1 052,50	1 416,00	42,00	2 510,5
Bezoeki . . .	20 132	501	329	20 962	63 569,05 (3,16)	7 221,60 (14,41)	3 195,50 (9,71)	73 986,15 (3,53)	81 425,95	156,00	305,50	68,50	530,0
Banjoemas . .	19 323	1 109	6	20 438	24 254,64^{5} (1,26)	10 457,15 (9,43)	19,50 (3,25)	34 731,29^{5} (1,69)	34 634,95	452,36	818,25	"	1 270,6
Bagelen . . .	40 993	759	"	41 752	46 712,75 (1,14)	7 498,95 (9,88)	"	54 211,70 (1,30)	57 970,30	"	128,50	"	128,5
Kadoe	20 113	1 432	31	21 576	24 296,41 (1,21)	17 815,40 (12,44)	147,00 (4,74)	42 258,81 (1,96)	45 147,86	18,00	75,50	"	93,5
Djokjokarta *k*) .	. . .	1 484	44	1 528	. . . . .	11 467,22 (7,73)	158,00 (3,59)	11 625,22 (7,61)	12 770,95	. . .	214,40	6,00	220,4
Soerakarta *k*) .	. . .	2 935	75	3 010	. . . . .	23 742,63 (8,09)	391,80 (5,22)	24 134,43 (8,02)	25 436,87^{5}	. .	2 324,05	141,30	2 465
Madioen . . .	17 403	862	1	18 266	24 386,60 (1,40)	10 573,02^{5} (12,26)	48,00 (48,00)	35 007,62^{5} (1,92)	39 491,73	84,00	640,10	"	724,1
Kediri	22 611	2 512	"	25 123	47 128,75 (2,08)	24 046,30 (9,57)	"	71 175,05 (2,83)	73 655,00	34,00	2 555,25	"	2 589,2
Madura . . .	63 148	809	266	64 223	194 618,60 (3,08)	14 357,00 (17,75)	3 249,50 (12,22)	212 225 10 (3,30)	225 441,72^{5}	8,00	23,00	64,50	95,5
Totalen voor Java en Madura over 1890.	773 127	55 525	4 258	832 910	f 1 531 742,82 (1,98)	f 607 295,22^{5} (10,94)	f 38 949,30 (9,15)	f 2 177 987,34^{5} (2,61)	f 2 290 402 22	f 14 087,07	f 66 322,17^{5}	f 2 561,73	f 82 970,9
Over 1889 waren de cijfers (wat de cijfers van den aanslag betreft, volgens verbeterde opgaven)	802 193	56 383	4 235	862 811	f 1 631 171 43^{5} (2,03)	f 621 204,94^{5} (11,02)	f 38 025,84 (8,98)	f 2 290 402,22 (2,65)	. . . .	f 17 186,40	f 78 729,34	f 4 434,09	f 100 349,8

k) In Djokjokarta en Soerakarta is de belasting alleen toepasselijk op de vreemde oosterlingen.

[Ge]WESTEN.	Getal aangeslagenen over 1890.				Bedrag van den aanslag. (De cijfers tusschen ( ) vermeld wijzen aan op hoeveel de aanslag gemiddeld per hoofd kwam te staan.)				In 1889 bedroeg de aanslag (volgens verbeterde opgaven).	Bedrag van den achterstand op 31 December 1890.			
	Inlanders.	Chineezen.	Andere vreemde oosterl.	Te zamen.	Inlanders.	Chineezen.	Andere vreemde oosterl.	Te zamen.		Inlanders.	Chineezen.	Andere vreemde oosterl.	Te zamen.
BUITENBEZITTINGEN. *l*).													
[Sum]atra's Westkust	. .	3 755	501	4 256	. . . .	f 17 263.35 (4,59)	f 3 169,20 (6,33)	f 20 432,55 (4,80)	f 20 577,94	. . .	f 9 720,25	f 2 403,85	f 12 124,10
[Ben]koelen. . .	. .	145	7	152	. . . .	1 892,00 (13,05)	68,00 (9,71)	1 960,00 (12,90)	2 111,00	. . .	185,00	„	185,00
[Lam]pongsche Districten . .	. .	223	31	254	. . . .	1 365.50 (6,12)	209,50 (6,76)	1 575,00 (6,20)	1 284,20	. . .	85,00	4,50	89,50
[Pal]embang . .	8 936	2 266	403	11 605	f 26 792,50 (2,99)	12 839,80 (5,66)	3 472,50 (8,61)	43 104,80 (3,71)	46 219,80	f 14 390,00	2 736,00	1 174,00	18 300,00
[Oos]tkust van Sumatra . . .	. .	71 770	„	71 770	. . . .	412 241,43 (5,74)	„	412 241,43 (5,74)	323 946,15	. . .	*m*) 88 316,00	„	*m*) 88 316,00
[Atje]h	. .	1 567	178	1 745	. . . .	6 083,00 (3,89)	856,00 (4,81)	6 939,00 (3,98)	6 311,80	. . .	3 039,50	56,00	3 095,50
[Riou]w	. .	7 627	55	7 682	. . . .	65 813,00 (8,63)	309,00 (5,62)	66 122,00 (8,61)	62 888,50	. . .	10 879,50	87,00	10 966,50
[Ban]ka	. .	2 407	66	2 473	. . . .	9 805,47 (4,07)	375,80 (5,70)	10 181,27 (4,12)	9 184,50	. . .	2 610,78	120,50	2 731,28
[Billi]ton. . . .	. .	1 311	„	1 311	. . . .	5 162,60 (3,93)	„	5 162.60 (3,93)	4 821,40	. . .	833,06	„	833,06
[Wes]terafdeeling [va]n Borneo .	. .	12 398	122	12 520	. . . .	46 347,00 (3,74)	536,25 (4,39)	46 883,25 (3,74)	44 808,00	. . .	18 796,21	241,75	19 037,96
[Zui]der- en Oosterafdeeling van Borneo . . .	. .	1 223	370	1 593	. . . .	8 469,00 (6,92)	2 333,00 (6,30)	10 802,00 (6,78)	10 233,00	. . .	107,50	„	107,50
[Cele]bes en onderhoorigheden .	. .	1 918	140	2 058	. . . .	19 675,40 (10,26)	1 296,00 (9.26)	20 971,40 (10,19)	21 509,90	. . .	1 755,00	29,00	1 784,00
[Men]ado . . .	. .	785	82	867	. . . .	6 183.80 (7.88)	653,50 (7,97)	6 837,30 (7,88)	5 872,40	. . .	1 346,90 *n*) 41,00	„	1 387,90
[Am]boina . . .	. .	488	234	722	. . . .	4 568.20 (9,36)	1 552,50 (6,63)	6 120,70 (8,48)	5 993,00	. . .	2 630,20	785,50	3 415,70
[Tern]ate. . . .	. .	173	43	216	. . . .	1 893,60 (10,95)	337,60 (7,85)	2 231,20 (10,33)	2 335,80	. . .	109,50	„	109,50
[Tim]or	. .	329	54	383	. . . .	2 007,00 (6,10)	418,00 (7,74)	2 425,00 (6,33)	2 539,50	. . .	6,00	„	6,00
[Bali] en Lombok	. .	407	113	520	. . . .	4 592,00 (11,28)	1 235,00 (10,93)	5 827,00 (11,21)	5 402,90	. . .	406,50	4,00	410,50
[Cijfers a]llen voor de [Buit]enbezittingen over 1890	8 936	108 792	2 399	120 127	f 26 792,50 (2,99)	f 626 202,15 (5,75)	16 821,85 (7,01)	f 669 816,50 (5,58)	f 576 039,79	f 14 390,00	f 143 603,90	f 4 906.10	f 162 900,00
[Ove]r 1889 waren [de c]ijfers (wat den [aan]slag betreft, [volg]ens verbeterde opgaven)	9 159	*o*) 100 147	*o*) 2 243	*o*) 111 549	f 29 042,50 (3,17)	*p*) f 529 081,39 (5,28)	*p*) 16 705,90 (7,45)	576 039,79 (5,17)	. . . .	f 16 029,00	f 126 043,67	f 3 360,65	*q*) f 145 460,32

[*l*)] In de buitenbezittingen werkt de bedrijfsbelasting (behalve alleen ter [hoofd]plaats Palembang, waar zij ook op inlanders toepasselijk is) uitsluitend [voo]r de vreemde oosterlingen, met dien verstande, dat in de residentie Oost[kust] van Sumatra (het eiland Bengkalis uitgezonderd) alleen de Chineezen [daar]an onderworpen zijn en in de Westerafdeeling van Borneo sedert 1 [Janua]ri 1887 (zie Indisch Staatsblad 1886 n°. 69) alle vreemde oosterlingen, [uitgez]onderd de Arabieren. Overigens zijn op Banka en Billiton de mijnwerkers [van] de belasting vrijgesteld.

[*m*)] Voor de aangeslagenen op de landbouwondernemingen in de residentie [Oostk]ust van Sumatra behoeft de belasting eerst op 1 Maart na afloop van [het dienst]jaar betaald te zijn.

n) Het bedrag van f 41 betreft achterstand van de afdeeling Gorontalo, waarvan niet blijkt of hij betrekking heeft op Chineezen dan wel op andere vreemde oosterlingen.

o) Voor de afdeeling Gorontalo is het getal aangeslagenen over 1889 niet opgegeven.

p) Hieronder is niet begrepen het aanslagcijfer voor Gorontalo, waarvan alleen het totaal bedrag (f 1 210) bekend is.

q) Hieronder f 27 wegens achterstand in de afdeeling Gorontalo (Menado), zijnde dit bedrag niet uitgetrokken in een der twee voorgaande kolommen.

Koloniaal verslag van 1891. [Nederl. (Oost-) Indië. Bijlage OO.]

b. Verdeeling van de aangeslagenen in klassen van betaling.

GETAL PERSONEN, aangeslagen in de bedrijfsbelasting met een jaarlijksch bedrag van

GEWESTEN.	Landaard der aangeslagenen.	f 1.	boven f 1 t/m f 2.	boven f 2 t/m f 3.	boven f 3 t/m f 4.	boven f 4 t/m f 5.	boven f 5 t/m f 10.	boven f 10 t/m f 15.	boven f 15 t/m f 25.	boven f 25 t/m f 50.	boven f 50 t/m f 75.	boven f 75 t/m f 100.	boven f 100 t/m f 150.	boven f 150 t/m f 200.	boven f 200 t/m f 300.	boven f 300 t/m f 400.	boven f 400 t/m f 500.
	JAVA EN MADURA.																
Bantam	Inlanders	5 334	4 186	1 712	828	161	399	109	124	190	7	4	2	"	"	"	"
	Chineezen	"	78	106	117	44	110	27	12	26	"	2	2	"	"	"	"
	Andere vreemde oosterl.	"	1	"	2	"	4	1	1	"	"	"	"	"	"	"	"
	Totaal	5 334	4 265	1 818	947	205	513	137	137	216	7	6	4	"	"	"	"
Batavia	Inlanders	1 267	3 362	4 936	1 480	338	719	156	100	34	10	1	2	"	"	"	"
	Chineezen	8	587	2 018	1 559	3 158	4 913	974	980	525	87	59	42	23	22	8	[illegible]
	Andere vreemde oosterl.	"	164	207	157	76	173	56	31	23	8	5	2	2	"	"	"
	Totaal	1 275	4 113	7 161	3 196	3 572	5 805	1 186	1 111	582	105	65	46	25	22	8	[illegible]
Krawang	Inlanders	3 661	1 467	243	94	49	65	10	"	1	"	"	"	"	"	"	"
	Chineezen	13	309	269	280	79	189	59	29	19	16	8	8	2	"	"	"
	Andere vreemde oosterl.	"	3	12	3	4	8	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"
	Totaal	3 674	1 779	524	377	132	262	69	29	20	16	8	8	2	"	"	"
Preanger Regentschappen	Inlanders	28 905	18 034	2 097	584	276	330	57	44	16	2	"	"	"	"	"	"
	Chineezen	8	196	152	379	161	350	92	66	40	11	11	13	1	"	"	"
	Andere vreemde oosterl.	"	2	4	7	1	4	1	2	1	"	"	"	"	"	"	"
	Totaal	28 913	18 232	2 253	970	438	684	150	112	57	13	11	13	1	"	"	"
Cheribon	Inlanders	16 000	26 068	4 636	1 545	550	881	110	37	9	"	"	1	"	"	"	"
	Chineezen	10	972	793	705	446	764	232	199	128	40	18	12	4	4	2	3
	Andere vreemde oosterl.	"	130	82	65	30	87	21	16	8	1	2	"	1	"	"	"
	Totaal	16 010	27 170	5 511	2 315	1 026	1 732	363	252	145	41	20	13	5	4	2	3
Tagal	Inlanders	28 856	21 394	2 913	1 129	411	533	111	30	12	"	"	"	"	"	"	"
	Chineezen	1	144	121	233	121	580	100	96	70	18	13	10	9	3	2	"
	Andere vreemde oosterl.	"	3	51	72	49	56	14	7	6	1	2	"	1	"	1	"
	Totaal	28 857	21 541	3 085	1 434	581	1 169	225	133	88	19	15	10	10	3	3	"
Pekalongan	Inlanders	r)15 577	8 673	2 689	443	348	272	47	23	4	"	"	1	"	"	"	"
	Chineezen	"	105	237	245	84	200	81	56	55	14	8	5	7	5	3	2
	Andere vreemde oosterl.	"	2	11	47	11	37	8	7	5	4	3	1	"	1	1	"
	Totaal	15 577	8 780	2 937	735	443	509	136	86	64	18	11	7	7	6	4	2
Samarang	Inlanders	41 377	15 167	5 233	1 641	605	1 081	180	77	16	4	5	"	"	"	"	"
	Chineezen	24	1 240	358	1 290	255	1 294	456	337	101	57	39	41	15	4	9	"
	Andere vreemde oosterl.	"	25	32	136	11	98	18	8	11	5	2	1	1	"	1	"
	Totaal	41 401	16 432	5 623	3 067	871	2 473	654	422	228	66	46	42	16	4	10	"
Japara	Inlanders	13 630	5 521	1 170	302	153	184	18	7	2	"	"	"	"	"	"	"
	Chineezen	17	344	151	184	96	370	122	72	66	11	9	5	2	2	1	"
	Andere vreemde oosterl.	"	17	9	6	2	5	4	2	"	"	"	"	"	"	"	"
	Totaal	13 647	5 882	1 330	492	251	559	144	81	68	11	9	5	2	2	1	"
Rembang	Inlanders	s)18 347	11 032	3 007	2 052	555	686	112	54	29	2	1	"	1	1	"	"
	Chineezen	45	631	346	281	115	473	161	125	83	16	13	9	2	"	1	2
	Andere vreemde oosterl.	"	37	19	9	10	11	3	3	1	"	"	"	"	"	"	"
	Totaal	18 392	11 700	3 372	2 342	680	1 170	276	182	113	18	14	9	3	1	1	2
Soerabaija	Inlanders	46 010	60 807	23 293	10 184	3 522	3 819	481	275	107	27	8	3	1	1	2	"
	Chineezen	7	413	286	1 004	565	2 366	507	344	236	66	38	41	26	17	11	9
	Andere vreemde oosterl.	"	87	44	118	40	413	86	65	33	4	5	5	4	"	"	"
	Totaal	46 017	61 307	23 623	11 306	4 127	6 598	1 074	684	376	97	51	49	31	18	13	9
Pasoeroean	Inlanders	14 733	28 936	8 150	2 958	1 489	1 461	248	172	42	17	79	26	6	7	1	"
	Chineezen	28	282	187	254	188	451	136	122	76	9	10	8	1	"	3	1
	Andere vreemde oosterl.	3	46	8	60	8	45	11	6	3	"	1	1	"	"	"	"
	Totaal	14 764	29 294	8 345	3 272	1 685	1 957	395	300	121	26	90	35	7	7	4	1
Probolinggo	Inlanders	5 586	11 318	3 748	3 058	544	981	133	48	22	5	84	27	4	"	"	"
	Chineezen	"	73	115	108	85	232	84	53	37	14	6	5	2	2	2	"
	Andere vreemde oosterl.	"	20	12	18	8	33	4	13	5	1	"	"	"	"	"	"
	Totaal	5 586	11 411	3 875	3 184	637	1 246	221	114	64	20	90	32	6	2	2	"
Bezoeki	Inlanders	2 185	9 513	3 879	2 142	1 358	704	149	71	73	42		11	2	"	"	"
	Chineezen	3	36	38	52	77	137	54	43	39	7	4	6	4	1	"	"
	Andere vreemde oosterl.	"	47	40	53	17	115	30	11	6	2	5	3	"	"	"	"
	Totaal	2 188	9 596	3 957	2 247	1 452	956	233	125	118	51	12	20	6	1	"	"
Banjoemas	Inlanders	13 099	5 134	759	173	66	79	12	"	1	"	"	"	"	"	"	"
	Chineezen	2	276	246	151	90	171	54	59	36	8	5	6	1	2	"	1
	Andere vreemde oosterl.	2	2	"	2	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"
	Totaal	13 103	5 412	1 005	326	156	250	66	59	37	8	5	6	1	2	"	1

r) Hieronder 516 aangeslagenen } voor minder dan het geheele jaar, die uit dien hoofde minder dan f 1 te betalen hadden.
s) " 91 " }

GEWESTEN.	Landaard der aangeslagenen.	GETAL PERSONEN, aangeslagen in de bedrijfsbelasting met een jaarlijksch bedrag van:																
		f 1.	boven f 1 t/m f 2.	boven f 2 t/m f 3.	boven f 3 t/m f 4.	boven f 4 t/m f 5.	boven f 5 t/m f 10.	boven f10 t/m f 15.	boven f15 t/m f 25.	boven f25 t/m f 50.	boven f50 t/m f 75.	boven f75 t/m f100.	boven f100 t/m f150.	boven f150 t/m f200.	boven f200 t/m f300.	boven f300 t/m 400.	boven f400 t/m f500.	boven f500
gelen	Inlanders	35 786	3 991	817	215	75	92	13	2	2	"	"	"	"	"	"	"	"
	Chineezen	"	236	72	93	57	170	40	36	39	6	3	5	"	1	1	"	"
	Andere vreemde oosterl.	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"
	Totaal	35 786	4 227	889	308	132	262	53	38	41	6	3	5	"	1	1	"	"
doe	Inlanders	16 134	3 141	469	143	68	139	16	3	"	"	"	"	"	"	"	"	"
	Chineezen	"	267	359	146	108	238	79	96	77	29	8	13	4	7	"	1	"
	Andere vreemde oosterl.	"	10	4	7	5	3	"	2	"	"	"	"	"	"	"	"	"
	Totaal	16 134	3 418	832	296	181	380	95	101	77	29	8	13	4	7	"	1	"
rakarta	Chineezen	"	107	1 186	268	377	507	173	190	85	21	9	5	5	2	"	"	"
	Andere vreemde oosterl.	"	11	26	12	10	9	3	3	1	"	"	"	"	"	"	"	"
	Totaal	"	118	1 212	280	387	516	176	193	86	21	9	5	5	2	"	"	"
kjokarta	Chineezen	1	47	237	287	264	367	156	87	29	5	1	2	1	"	"	"	"
	Andere vreemde oosterl.	"	22	12	6	"	2	1	1	"	"	"	"	"	"	"	"	"
	Totaal	1	69	249	293	264	369	157	88	29	5	1	2	1	"	"	"	"
dioen	Inlanders	12 108	3 706	1 043	256	124	143	19	4	"	"	"	"	"	"	"	"	"
	Chineezen	"	98	92	38	108	273	110	68	49	11	8	3	2	1	"	1	"
	Andere vreemde oosterl.	"	"	"	"		"	"	"	1	"	"	"	"	"	"	"	"
	Totaal	12 108	3 804	1 135	294	232	416	129	72	50	11	8	3	2	1	"	1	"
diri	Inlanders	9 195	7 008	3 132	2 240	450	501	57	20	6	2	"	"	"	"	"	"	"
	Chineezen	14	461	439	319	328	517	161	118	99	27	14	10	3	1	"	"	1
	Andere vreemde oosterl.	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"
	Totaal	9 209	7 469	3 571	2 559	778	1 018	218	138	105	29	14	10	3	1	"	"	1
dura	Inlanders	31 116	15 968	5 783	1 996	1 342	4 185	926	697	831	194	66	32	11	1	"	"	"
	Chineezen	7	133	81	88	73	181	67	71	63	19	7	10		2	"	"	1
	Andere vreemde oosterl.	4	90	32	32	22	50	7	12	4	2	3	5	2	"	1	"	"
	Totaal	31 127	16 191	5 896	2 116	1 437	4 416	1 000	780	898	215	76	47	19	3	1	"	1
zamen	Inlanders	358 906	264 456	79 709	33 463	12 484	17 254	2 964	1 788	1 397	312	251	105	25	10	3	"	"
	Chineezen	188	7 035	7 889	8 081	6 879	14 853	3 925	3 259	2 078	492	293	261	120	76	43	22	31
	Andere vreemde oosterl.	9	719	605	812	304	1 153	268	190	108	28	28	18	11	1	4	"	"
gemeene totalen voor Java en Madura over 1890		t)359103	272 210	88 203	42 356	19 667	33 260	7 157	5 237	3 583	832	572	384	156	87	50	22	31
1889 waren de cijfers	Inlanders	361 926	262 607	99 278	37 644	13 820	19 374	3 178	2 244	1 453	199	347	87	23	10	3	"	"
	Chineezen	148	6 437	7 455	7 921	6 970	16 396	4 105	3 395	2 199	509	310	234	124	75	40	17	48
	Andere vreemde oosterl.	25	679	560	953	301	1 061	273	180	111	28	35	14	5	6	3	1	"
gemeene totalen voor Java en Madura over 1889		u)362099	269 723	107 293	46 518	21 091	36 831	7 556	5 819	3 763	736	692	335	152	91	46	18	48
BUITENBEZITTINGEN. v)																		
matra's Westkust	Chineezen	....	....	2 654	459	217	241	80	52	38	6	7	1	"	"	"	"	"
	Andere vreemde oosterl.	....	....	210	85	81	71	20	17	15	2	"	"	"	"	"	"	"
	Totaal			2 864	544	298	312	100	69	53	8	7	1	"	"	"	"	"
nkoelen	Chineezen	....	....	5	54	16	35	9	8	10	6	2	"	"	"	"	"	"
	Andere vreemde oosterl.	....	....	1	2	"	1	1	2	"	"	"	"	"	"	"	"	"
	Totaal			6	56	16	36	10	10	10	6	2	"	"	"	"	"	"
mpongsche Districten	Chineezen	....	....	22	82	47	55	6	3	8	"	"	"	"	"	"	"	"
	Andere vreemde oosterl.	....	....	2	11	11	5	2	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"
	Totaal			24	93	58	60	8	3	8	"	"	"	"	"	"	"	"
lembang	Inlanders	535	3 270	3 433	1 015	263	359	33	17	6	2	"	"	1	2	"	"	"
	Chineezen	....	....	w) 1 511	222	93	311	51	39	21	1	8	5	1	"	2	"	1
	Andere vreemde oosterl.	....	....	110	161	14	79	7	11	13	3	1	2	1	"	"	1	"
	Totaal	535	3 270	5 054	1 398	370	749	91	67	40	6	9	7	3	2	2	1	1
tjeh	Chineezen	....	....	1 392	13	72	50	14	9	3	3	"	2	"	"	"	"	"
	Andere vreemde oosterl.	....	....	96	11	59	7	1	2	"	2	"	"	"	"	"	"	"
	Totaal			1 488	24	131	66	15	11	3	5	"	2	"	"	"	"	"
stkust van Sumatra	Chineezen	....	....	x) 20705	8 920	15 145	23 789	1 782	709	405	139	89	64	12	8	1	1	1
	Andere vreemde oosterl.	....	....	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"
	Totaal			20 705	8 920	15 145	23 789	1 782	709	405	139	89	64	12	8	1	1	1
ouw	Chineezen	....	....	ij) 4 099	460	527	959	521	511	477	42	13	13	1	1	2	"	1
	Andere vreemde oosterl.	....	....	z) 38	2	4	7	"	1	3	"	"	"	"	"	"	"	"
	Totaal			4 137	462	531	966	521	512	480	42	13	13	1	1	2	"	1

t) Hieronder 607 aangeslagenen voor minder dan het geheele jaar, die uit dien hoofde minder dan f 1 te betalen hadden.
u) Hieronder 267 aangeslagenen als voren
v) Op de buitenbezittingen is het minimum van den aanslag f 3 's jaars, behalve alleen wat de inlanders (ter hoofdplaats Palembang) betreft.
w) Hieronder 2 aangeslagenen voor minder dan het geheele jaar, die uit dien hoofde slechts tusschen f 1 en f 2 te betalen hadden.
x) Hieronder 2996 aangeslagenen als voren, die uit dien hoofde minder dan f 3 te betalen hadden, namelijk 887 f 1 en 2109 tusschen f 1 en f 2.
y) Hieronder 84 aangeslagenen als voren, die uit dien hoofde slechts tusschen f 1 en f 2 te betalen hadden.
z) Hieronder 4 aangeslagenen als voren.

GEWESTEN.	Landaard der aangeslagenen.	f 1.	boven f 1 t/m f 2.	boven f 2 t/m f 3.	boven f 3 t/m f 4.	boven f 4 t/m f 5.	boven f 5 t/m f 10.	boven f10 t/m f 15.	boven f15 t/m f 25.	boven f25 t/m f 50.	boven f50 t/m f 75.	boven f75 t/m f100.	boven f100 t/m f150.	boven f150 t/m f200.	boven f200 t/m f300.	boven f300 t/m f400.	boven f400 t/m f500.	boven f500
		GETAL PERSONEN aangeslagen in de bedrijfsbelasting met een jaarlijksch bedrag van:																
Banka	Chineezen	....	....	1 854	282	112	95	31	16	7	6	1	3	„	„	„	„	„
	Andere vreemde oosterl.	....	....	34	12	4	9	4	2	„	1	„	„	„	„	„	„	„
	Totaal			1 888	294	116	104	35	18	7	7	1	3	„	„	„	„	„
Billiton	Chineezen	....	....	aa) 898	286	32	60	6	20	8	1	„	„	„	„	„	„	„
	Andere vreemde oosterl.	....	....	„	„	„	„	„	„	„	„	„	„	„	„	„	„	„
	Totaal			898	286	32	60	6	20	8	1	„	„	„	„	„	„	„
Westerafdeeling van Borneo	Chineezen	....	....	bb) 8 492	2 571	603	559	78	52	28	6	5	3	„	„	1	„	„
	Andere vreemde oosterl.	....	....	cc) 66	26	14	10	2	4	„	„	„	„	„	„	„	„	„
	Totaal			8 558	2 597	617	569	80	56	28	6	5	3	„	„	1	„	„
Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo	Chineezen	....	....	683	222	132	113	30	14	17	3	„	3	„	4	„	2	„
	Andere vreemde oosterl.	....	....	144	68	73	59	9	8	5	3	1	„	„	„	„	„	„
	Totaal			827	290	205	172	39	22	22	6	1	3	„	4	„	2	„
Celebes en onderhoorigheden	Chineezen	....	....	293	790	184	448	59	65	40	13	7	5	3	7	„	„	1
	Andere vreemde oosterl.	....	....	28	39	6	45	7	5	6	1	3	„	„	„	„	„	„
	Totaal			321	829	190	493	66	70	46	14	10	5	3	7	„	„	1
Menado	Chineezen	....	....	„	„	296	420	34	21	7	2	4	„	1	„	„	„	„
	Andere vreemde oosterl.	....	....	„	„	34	33	12	2	1	„	„	„	„	„	„	„	„
	Totaal			„	„	330	453	46	23	8	2	4	„	1	„	„	„	„
Amboina	Chineezen	....	....	140	37	52	152	58	22	17	6	3	1	„	„	„	„	„
	Andere vreemde oosterl.	....	....	61	43	23	65	21	20	„	1	„	„	„	„	„	„	„
	Totaal			201	80	75	217	79	42	17	7	3	1	„	„	„	„	„
Ternate	Chineezen	....	....	31	16	24	56	16	18	9	1	1	1	„	„	„	„	„
	Andere vreemde oosterl.	....	....	15	9	2	10	3	2	1	1	„	„	„	„	„	„	„
	Totaal			46	25	26	66	19	20	10	2	1	1	„	„	„	„	„
Timor	Chineezen	....	....	173	37	16	66	13	16	7	1	„	„	„	„	„	„	„
	Andere vreemde oosterl.	....	....	21	5	7	8	9	2	2	„	„	„	„	„	„	„	„
	Totaal			194	42	23	74	22	18	9	1	„	„	„	„	„	„	„
Bali en Lombok	Chineezen	....	....	170	36	14	131	12	15	14	8	1	4	„	1	„	1	„
	Andere vreemde oosterl.	....	....	dd) 34	33	8	24	„	4	4	5	„	1	„	„	„	„	„
	Totaal			204	69	22	155	12	19	18	13	1	5	„	1	„	1	„
Te zamen	Inlanders	535	3 270	3 433	1 015	263	359	33	17	6	2	„	„	1	2	„	„	„
	Chineezen	....	....	43 122	14 487	17 582	27 549	2 800	1 590	1 116	244	141	105	18	21	6	4	7
	Andere vreemde oosterl.	....	....	860	507	340	433	98	82	50	19	5	3	1	„	„	1	„
Algemeene totalen v. d. buitenbezitt. over 1890.		535	3 270	ee)47415	16 009	18 185	28 341	2 931	1 689	1 172	265	146	108	20	23	6	5	7
In 1889 waren de cijfers	Inlanders	264	3 533	3 376	1 117	443	363	35	14	8	3	„	„	1	2	„	„	„
	Chineezen	....	....	41 909	18 539	19 587	15 239	2 066	1 270	1 061	217	127	79	20	17	4	5	7
	Andere vreemde oosterl.	....	....	776	452	293	482	94	70	51	12	7	3	2	„	„	1	„
Algemeene totalen v. d. buitenbezittingen over 1889 ff)		264	3 533	gg)46661	20 108	20 323	16 084	2 195	1 354	1 120	232	134	82	23	19	4	6	7

aa) Hieronder 2 aangeslagenen voor minder dan het geheele jaar, die uit dien hoofde slechts tusschen f 1 en f 2 te betalen hadden.
bb) Hieronder 279 aangeslagenen als voren.
cc) Hieronder 9 aangeslagenen als voren.
dd) Hieronder 1 aangeslagene als voren.
ee) Hieronder 3377 aangeslagenen voor minder dan het geheele jaar (3363 Chineezen en 14 andere vreemde oosterlingen) die uit dien hoofde minder dan f 3 te betalen hadden, namelijk 887 slechts f 1 en 2490 tusschen f 1 en f 2.
ff) Zonder de cijfers der afdeeling Goronalo (residentie Menado).
gg) Hieronder 4443 aangeslagenen voor minder dan het geheele jaar (4441 Chineezen en 2 andere vreemde oosterlingen) die uit dien hoofde minder dan f 3 te betalen hadden, namelijk 2166 slechts f 1 en 2277 tusschen f 1 en f 2.

VI. BELASTING OP DE RIJTUIGEN VAN INLANDERS.

Gewesten.	AANSLAG. 1889.	AANSLAG. 1890.	Gewesten.	AANSLAG. 1889.	AANSLAG. 1890.	Gewesten.	AANSLAG. 1889.	AANSLAG. 1890.	Gewesten.	AANSLAG. 1889.	AANSLAG. 1890.
Bantam	f 4 249	f 4 846,00	Per transport	f 48 078	f 49 790,00	Per transport	f 127 754	f127 440,00	Per transport	f 179 728	f183 601,00
Batavia	21 790	21 790,00									
Krawang	1 920	1 741,00	Pekalongan	2 790	1 894,00	Pasoeroean	22 822	24 564,00	Kadoe	660	770,00
Preanger Regentschappen	10 085	10 835,00	Samarang	6 265	6 817,50	Probolinggo	15 473	16 144,00	Madioen	2 082	2 346,00
			Japara	20 415	20 224,50	Bezoeki	10 792	11 831,00	Kediri	7 198	8 942,00
Cheribon	7 039	7 388,00	Rembang	12 625	12 731,00	Banjoemas	1 214	1 374,00			
Tagal	2 995	3 190,00	Soerabaija	37 581	35 983,00	Bagelen	1 673	2 248,00			
Transporteeren	f 48 078	f 49 790,00	Transporteeren	f 127 754	f127 440,00	Transporteeren	f 179 728	f183 601,00	Te zamen	f 189 66	f195 659,00

(5. 42.)

BIJLAGE PP.

(Zie hoofdst. M, afd. II, § 2, van het verslag.)

OVERZICHT van de GELDMARKT van Java in 1890, samengesteld door den heer S. B. Zeverijn, president van de Javasche Bank.

Evenals in de jaren 1887, 1888 en 1889 heeft de geldmarkt op Java zich ook in 1890 gekenmerkt door buitengewone kalmte en groote ruimte van beschikbare middelen. Het geheele jaar door leenden de verschillende particuliere geldinstituten elkaar ettelijke millioenen tot eene rente van $1\frac{1}{2}$ à 2 pct., in enkele gevallen misschien $2\frac{1}{2}$ pct. per jaar, naar gelang van opzeggingstermijn en andere omstandigheden. De oorzaken van deze geldruimte blijven nog altijd dezelfde, namelijk in de eerste plaats de groote kassen bij de cultuur- en andere banken, die na 1884 door obligatieleeningen en andere financieele maatregelen meer kapitaal tot hare beschikking hebben gekregen dan zij, voor het grootste gedeelte van het jaar, voor hare bedrijf noodig hebben, en in de tweede plaats de gewoonte die in Nederlandsch-Indië bijna iedereen, die geld over heeft, heeft aangenomen, om dat geld à deposito te geven aan de Factorij en andere Nederlandsch-Indische of Engelsche bankinstellingen. De rente, die voor deze deposito's wordt vergoed, bedraagt van $2\frac{1}{4}$ tot 3 pct. per jaar voor kapitalen die voor minstens één jaar worden afgestaan, en van $1\frac{1}{2}$ tot $2\frac{1}{2}$ pct. per jaar voor kapitalen die voor minstens 3 maanden vast worden gegeven.

Deze overvloed van geldmiddelen en deze lage depositorente hebben in 1890 geleid tot de vestiging te Batavia van een commissionairskantoor in effecten, dat zich ten doel stelt den invoer in Nederlandsch-Indië van zoodanige effecten als in Nederland bij voorkeur gebezigd worden voor zuivere geldbelegging, dus de meest solied geachten. Hoewel zulke effecten uit den aard der zaak geene hooge rente afwerpen, zoo mag men toch aannemen dat zij in Indië gemiddeld $3\frac{1}{4}$ pct. netto per jaar rendeeren, en aangezien de meeste deposito's slechts $2\frac{1}{4}$ pct. opleveren, zou men verwachten dat de meeste deposito's in effecten zouden worden omgezet; doch daarvan blijkt nog zeer weinig. Wel is er reeds voor een vrij aanzienlijk bedrag aan effecten ingevoerd, doch dat bedrag staat nog slechts in eene onbeduidende verhouding tot de bedragen die in deposito uitstaan. Onbekendheid en de kracht van gewoonte en sleur komen hierbij in hooge mate in het spel.

In harmonie met de ruimte van het geld werd de rentestandaard bij de Javasche Bank op 1 April 1890 verlaagd voor:

handelspapier met 10 tot 90 dagen looptijd, van 5 tot 4 pct., met $\frac{1}{2}$ pct. verhooging voor papier dat langer dan 90 dagen loopt;

vendupapier en gouvernementswissels, betaalbaar op de hoofdplaatsen van Java, Sumatra's Westkust en Celebes waar de Bank een eigen kantoor heeft, van $2\frac{1}{2}$ tot $1\frac{1}{2}$ pct., en betaalbaar op plaatsen op Java en de buitenbezittingen waar de Bank geen eigen kantoor heeft, van $3\frac{1}{2}$ tot $2\frac{1}{2}$ pct.;

wissels met 3 handteekeningen, betaalbaar op Java, van $4\frac{1}{2}$ tot $3\frac{1}{2}$ pct.;

gouvernementswissels op het Ministerie van Koloniën en buitenlandsche wissels, van $4\frac{1}{2}$ tot 3 pct.;

beleening op uitvoerproducten, edele metalen, Nederlandsche en Engelsche staatsschuldbrieven en pandbrieven van hypotheekbanken, van 4 en $4\frac{1}{2}$ pct. respectievelijk tot 3 pct.;

beleening van petroleum, rijst en effecten in het algemeen, van 5 en $4\frac{1}{2}$ pct. respectievelijk tot 4 pct.;

beleening van invoergoederen in het algemeen bleef op 5 pct.

Ook de hypotheekrente bleef bij dit tarief onveranderd op 6 pct. gehandhaafd, doch deze werd later tot 5 en in enkele gevallen zelfs tot $4\frac{1}{2}$ pct. teruggebracht. Andere wijzigingen onderging dit tarief in den loop van 1890 niet.

De ruimte der geldmarkt blijkt uit dit tarief ten duidelijkste, wanneer men zich herinnert dat het nog zoo heel lang niet geleden is dat men in Indië een disconto van $7\frac{1}{2}$ pct. als normaal beschouwde en dat 8 pct. rente voor hypotheken grif betaald werd. Handel en nijverheid werden in 1890 door den lagen rentestand zeer gebaat. Van overprikkeling der speculatiezucht, zoo dikwerf het gevolg van goedkoop geld, bespeurt men nog zeer weinig.

De Javasche Bank had het geheele jaar 1890 door gemiddeld steeds ruim f 23 000 000 meer aan gouden en zilveren specie in hare kelders dan zij tot dekking harer dadelijk opeischbare schulden noodig had.

De speciebeweging, voor zoover die te controleeren is, was in 1890 als volgt:

Ingevoerd werd uit Nederland in Nederlandsch-Indië:	
voor rekening van het Gouvernement . . f	4 000 000
» » » particulieren	2 600 000
van Djeddah voor rekening van particulieren	30 000
	f 6 630 000

alles rijksdaalders.

Uitgevoerd werd niets, behalve hetgeen door mailreizigers en pelgrims naar Mekka werd meegenomen. Die cijfers ontsnappen echter aan elke contrôle, omdat niemand er aanteekening van houdt. Bij benadering zou men kunnen aannemen dat door de mailreizigers in 1890 is meegenomen aan gouden Nederlandsche standpenningen

voor. . . . . f	200 000
en door de hadji's aan rijksdaalders, stelle 5000 personen à f 400	2 000 000
Totaal . . f	2 200 000

Door dit cijfer aan te nemen raamt men den uitvoer van Nederlandsche muntspeciën eer te hoog dan te laag.

Er zou dan over 1890 een netto invoer overblijven van f 4 430 000, en met dat cijfer werd alzoo de *voorraad* van Nederlandsche muntspeciën in Indië in 1890 vergroot.

Het bedrag van de in omloop zijnde betaalmiddelen werd echter met een nog grooter cijfer vermeerderd. Immers de

voorraad van muntspeciën bij de Javasche Bank bedroeg
1 Januari 1890. . . . . f 48 594 691
en op 31 December 1890 slechts. . . . 47 772 028
Dus ging uit de kelders der Javasche Bank
aan muntspeciën in 1890 in het verkeer over: f 822 663
Van Java-bankbiljetten was in omloop:
1 Januari 1890 voor een bedrag
van . . . . f 51 144 905
en op 31 December een bedrag
van. 57 572 010
waaruit volgt dat voor een
bedrag van 6 427 105
in 1890 uit den biljetten voorraad der Javasche Bank in den omloop overging.
Voegen wij daar nu bij het bedrag van . 4 430 000
dat, gelijk wij hierboven zagen, in 1890 meer van muntspeciën in Nederlandsch-Indië werd ingevoerd dan uitgevoerd:
dan vinden wij dat de geheele geldsomloop in Nederlandsch-Indië in 1890 vermeerderd
is met. . . . . f 11 679 768

Deze uitzetting van den geldsomloop in één jaar is zeker zeer aanzienlijk, maar niets ongewoons. Zij is geheel in harmonie met hetgeen in de laatste jaren voortdurend is voorgekomen. Zonder eenigen twijfel is dit verschijnsel het gevolg van het in omloop brengen in de laatste jaren van groote sommen, door de uitbreiding die de particuliere landbouwnijverheid bezig is te ondergaan en door de uitvoering van publieke werken, als de aanleg van spoor- en tramwegen op Java en Sumatra, havenwerken, enz., enz.

Voorloopig schijnt echter aan den toevoer van zilver uit Europa een eind te zijn gekomen. Vroeger werd die toevoer geprovoceerd door een lagen stand van den prijs van wissels van Java op Nederland. Eenige jaren achtereen moesten zij, die wissels hadden te trekken, gedurende het seizoen waarin zij de grootste behoefte aan geld hadden, f 102 à f 103 — na 6 maanden — in Nederland betalen voor elke f 100 die zij in Indië ontvingen. Het was toen voordeeliger voor hen, die geld in Nederland te vorderen hadden, zich dat geld te laten zenden in den vorm van rijksdaalders. In dien stand van de wisselmarkt is in de tweede helft van 1890 een geheele ommekeer gekomen. Er kwam nu een tijd dat f 100 te Batavia niet meer waard waren dan f 100,50 na 6 maanden in Nederland. Daarmee was alle voordeel verbonden aan den invoer van specie uit Nederland verdwenen, en wel zoo geheel dat men er aan ging denken specie uit Indië naar Nederland terug te zenden. Tot de uitvoering van die plannen kwam het echter eerst in 1891.

De hoogste en laagste noteeringen van particuliere wissels van Indië op Nederland, per 6 maanden dato, waren in 1890:

in het 1ste kwartaal	101	pct.	en	101½	pct.
» » 2de »	101½	»	»	103	»
» » 3de »	100½	»	»	103	»
» » 4de »	100½	»	»	102½	»

Van particuliere wissels op Londen, per 6 maanden na zicht, waren de hoogste en laagste noteeringen:

in het 1ste kwartaal	f 11,85	en	f 11,92½	per £.
» » 2de »	11,70	»	11,87½	»
» » 3de »	11,70	»	11,95	»
» » 4de »	11,82½	»	11,97½	»

De wisselkoers van Java op Singapore fluctueerde zeer sterk in verband tot de schommelingen in den prijs van het zilver.

Van zicht-wissels door Banken getrokken waren de hoogste en laagste noteeringen:

in het 1ste kwartaal	f 1,89½	en	f 1,98½	per dollar.
» » 2de »	1,91½	»	2,12½	»
» » 3de »	2,07	»	2,34½	»
» » 4de »	2,06	»	2,22	»

Voor rekening van het Gouvernement werden in 1890 slechts verkocht, bij inschrijving, de volgende wissels, getrokken op het Ministerie van Koloniën, op 8 dagen na zicht:

in Januari f 30 000 tot gemiddeld 99$^{1}/_{10}$ pct., en
» Februari 49 000 » » 99½ »

De kleine gouvernements-koffieoogst was natuurlijk oorzaak dat de Indische Regeering weinig geld noodig had om hare koffie te betalen.

Gouden tientjes hebben nog altijd geen vasten voet in de circulatie kunnen verkrijgen. Wel gaf de Javasche Bank van deze goudstukken in haar laatste boekjaar 19 302 stuks à pari uit, maar die kwamen niet in omloop, doch werden bijna uitsluitend genomen door mailreizigers. Inlanders en Chineezen, die met het meeste vertrouwen Java-bankbiljetten tot elk bedrag in betaling aannemen, maken bezwaar één tientje te accepteeren. Het is moeilijk voor dit verschijnsel eene andere verklaring toe te laten dan die welke opgesloten is in het spreekwoord: Onbekend maakt onbemind.

Sovereigns blijven steeds gewild, evenals gouden ducaten. De Javasche Bank, die den handel in deze goudstukken grootendeels in handen heeft, verkocht daarvan in haar laatste boekjaar 55 389½ sovereigns en 10 476 ducaten, zijnde van beiden aanzienlijk meer dan in 1889. Men meene echter niet dat sovereigns en ducaten als geld in Indië circuleeren! Ook sovereigns worden in hoofdzaak gekocht door reizigers naar Europa en Mekka. Voorts dient dit goudstuk als negotiepenning in den Molukschen Archipel. De paarden, die op de Oostelijke eilanden gekocht worden, worden bijna uitsluitend met sovereigns betaald. Ducaten worden bijna alleen gebruikt als sierpenningen en als grondstof voor de vervaardiging van gouden sieraden door inlandsche goudsmeden. Het mag gerust als een teeken van welvaart onder de inlandsche bevolking in sommige streken beschouwd worden, dat in 1890 van ducaten zooveel meer verkocht werd dan het jaar te voren.

Mag de geldmarkt in het algemeen ruim, door menigeen zelfs al te ruim voorzien genoemd worden, de voorraad guldens en halve guldens is te klein geworden. Er begint zich aan die muntsoorten dringende behoefte te vertoonen.

Ook over gebrek aan pasmunt, zoowel van koper als van zilver, wordt luide geklaagd. Hetgeen daarvan in omloop is, voldoet geenszins aan de bestaande behoefte. De aanvoeren hiervan hebben zeer stellig geen gelijken tred gehouden met de toegenomen vraag, die een noodwendig gevolg is van de uitbreiding der particuliere landbouwindustrie en der publieke werken.

In de zuiver Indische effecten was de handel niet levendig. Slechts in eenige soorten was de omzet van eenig aanbelang. Als gewoonlijk is aan dit overzicht een staat toegevoegd, aantoonende de noteering van de voornaamste Indische fondsen bij den aanvang, in het midden en aan het einde van 1890.

Spaarbanken. Blijkens hare jaarverslagen was de toestand der vijf spaarbanken in Nederlandsch-Indië op ultimo December 1890 als volgt:

Kapitaal met bijgeschreven rente:

						gemiddeld per inlegger.
Batavia . .	f 1 314 468,65	van	3 190	inleggers,	f	412
Samarang .	3 289 845,88⁵	»	4 705	»		699
Soerabaija .	3 757 200,19	»	3 804	»		987
Padang . .	700 655,34⁵	»	789	»		888
Makasser .	347 750,30	»	355	»		980
	f 9 409 920,37	»	12 843	»	f	733

Eene vergelijking met voorgaande jaren geeft de volgende uitkomsten:

							gemiddeld per inlegger.
Batavia.	1890	f 1 314 468	van	3 190	inleggers,	f	412,00
	1889	1 280 289	»	3 069	»		417,17
	1888	1 356 958	»	3 111	»		436,18
	1887	1 389 817	»	3 094	»		449,20
	1886	1 432 114	»	3 040	»		471,09
	1885	1 502 635	»	2 844	»		528,35
Samarang.	1890	3 289 845	»	4 705	»		699,00
	1889	3 339 663	»	4 682	»		713,00
	1888	3 354 927	»	4 561	»		732,00
	1887	3 080 989	»	4 218	»		730,00
	1886	2 870 023	»	3 999	»		717,50
	1885	3 357 177	»	4 447	»		755,00

					Gemiddeld per inlegger.
Soerabaija.	1890	f 3 757 200	van 3 804	inleggers,	f 987,00
	1889	3 048 617	» 3 313	»	920,20
	1888	2 703 489	» 3 107	»	870,13
	1887	2 515 926	» 2 913	»	863,69
	1886	2 575 338	» 2 851	»	903,31
	1885	2 550 595	» 2 794	»	912,88
Padang.	1890	700 655	» 789	»	888,00
	1889	708 886	» 692	»	1024,40
	1888	587 613	» 670	»	877,04
	1887	450 885	» 544	»	829,00
	1886	383 952	» 450	»	853,23
	1885	356 658	» 438	»	814,30
Makasser.	1890	347 750	» 355	»	980,00
	1889	305 083	» 330	»	924,49
	1888	275 307	» 306	»	900,00
	1887	219 172	» 244	»	900,00
	1886	211 028	» 222	»	950,56
	1885	188 986	» 204	»	926,40

Onder de inleggers waren op ultimo December:
te Batavia 52 inlanders, 73 Chineezen en 2 Arabieren;
» Samarang 84 » en 62 vreemde oosterlingen;
» Soerabaija 53 » 45 Chineezen en 2 Arabieren;
» Padang 35 » » 15 vreemde oosterlingen;
» Makasser 13 » » 44 Chineezen.

Dus slechts 237 inlandsche inleggers op de vijf hoofdplaatsen van Nederlandsch-Indië met honderd duizenden inlandsche inwoners.

Deze vijf spaarbanken administreerden dus op ultimo December 1890: kapitaal van inleggers inclusief bijgeschreven rente . . . . f 9 409 920,37

Bovendien bezaten zij reserves ten gezamenlijke bedrage van. 575 837,71

f 9 985 758,08

Daartegenover hadden zij uitstaan:
in hypotheken . . . . f 4 784 753,13
» beleening op effecten 597 909,00
» obligatiën met borgtocht of met onderpand. 103 503,49

Transporteeren f 5 486 165,62

Per transport f 5 486 165,62
in vendumandaten . . . . 463 289,08^5
» handelspapier. 1 187 991,24
» giro- en deposito-rekening. . . . 1 647 964,97
» effecten (Ned. werkelijke schuld- en pandbrieven). 741 320,00
in vastigheden 84 112,16
» wissels op weg naar Nederland . . 116 029,42

f 9 726 872,49^5
Onbelegd. . . . . 258 885,58^5

f 9 985 758,08

Voor de eerste maal ben ik in staat hier gewag te maken van de spaarbank, opgericht en bestuurd door den heer A. Kruijt, zendeling in de dessa Modjowarno, residentie Soerabaija. Deze dessa wordt, indien ik goed ben ingelicht, uitsluitend bewoond door inlandsche Christenen. Volgens eene opgave, mij welwillend door den heer Kruijt verstrekt, bedroeg het kapitaal der inleggers:

1 Januari 1890		f 4 789,85
Bijgebracht in 1890 . . .	f 6 239,48	
Teruggenomen in 1890 . .	2 367,83	
		3 871,65
Rente tegoedgedaan		262,50
Kapitaal der inleggers op ult. December 1890		f 8 924,00

Het aantal inleggers bedroeg aan het einde van 1890 115, zijnde eene vermeerdering met ruim 100 pct in den loop van 1890.

Het reservefonds bedroeg op 1 Januari 1890	f 29,35
Bijgekomen in 1890	79,80
Reserve per ult. Dec. 1890	f 109,15

Ieder die met den weinig spaarzamen aard der gewone inlanders bekend is en weet dat deze altijd tot over de ooren in de schulden steken, door het nemen van voorschotten en het koopen op crediet — zoo is het althans op de kustplaatsen — zal er over verbaasd staan dat het een zendeling gelukt is 115 inlanders uit één dessa gemiddeld ruim f $77\frac{1}{2}$ per hoofd te doen opsparen. Dit hoogst merkwaardig verschijnsel verdient zeer de aandacht.

Batavia, 13 Juli 1891.

Prijzen van effecten te Batavia.

	2 Januari 1890.	1 Juli 1890.	31 December 1890.
	Pct.	Pct.	Pct.
Javasche Bank	135	120	$132\frac{1}{2}$
Certificaten Nederlandsche Handelmaatschappij	$132\frac{1}{2}$	145	140
Nederlandsch-Indische Escompto-maatschappij.	$97\frac{1}{2}$	$107\frac{1}{2}$	$122\frac{1}{2}$
Nederlandsch-Indische Handelsbank	90	105	95
Internationale Crediet- en Handelsvereeniging »Rotterdam". . .	90	$92\frac{1}{2}$	$82\frac{1}{2}$
Handelsvereeniging »Amsterdam"	100	»	»
Nederlandsch-Indische Stoomvaartmaatschappij	50	75	85
Nederlandsch-Indische Spoorwegmaatschappij	145	140	145
Java-Spoorwegmaatschappij	»	»	25
Bataviasche Oosterspoorwegmaatschappij	50	60	85
Samarang-Joana Stoomtrammaatschappij.	$122\frac{1}{2}$	125	140
Nederlandsch-Indische Levensverzekering- en lijfrentemaatschappij	300	285	285
Nederlandsch-Indische Gasmaatschappij	110	»	105
Nederlandsch-Indische Telefoonmaatschappij	$137\frac{1}{2}$	$152\frac{1}{2}$	155
Deli-Batavia-maatschappij	400	425	440
Borneo Tabakmaatschappij	135	»	100
Maruda Bay Tabakmaatschappij.	85	»	»
Bataviaasch prauwenveer	95	$102\frac{1}{2}$	110

	2 Januari 1890.	1 Juli 1890.	31 December 1890.
	Pct.	Pct.	Pct.
Nieuw prauwenveer te Batavia	72½	92½	117½
Tagalsch prauwenveer	80	82½	100
Samarangsch prauwenveer	90	65	80
Nieuw Samarangsch prauwenveer	140	150	150
Samarangsch stoombootveer	125	140	160
Particulier prauwenveer te Soerabaija	90	80	80
Oost-Java Prauwmaatschappij	70	67½	67½
Soerabaijasch stoombootveer	25	»	20
Nieuw prauwenveer te Soerabaija	102½	90	92½
Padangsch prauwenveer	40	50	60
Javasche Zee- en Brandassurantiemaatschappij	90	90	90
Bataviasche » » »	100	95	100
Oost-Indische » » »	95	75	75
Nederlandsche Lloyd	105	110	100
Nederlandsch-Indische Zee- en Brandassurantiemaatschappij	135	140	140
Tweede Ned.-Indische » » »	105	110	110
Koloniale » » »	145	150	160
Tweede Koloniale » » »	125	140	150
Brandverzekeringmaatschappij » Mercurius"	190	185	180
Brandassurantiemaatschappij » de Oosterling"	160	160	160
» » Insulinde"	265	260	260
Brandwaarborgmaatschappij » Nederlandsch-Indië"	275	280	285
Brandwaarborgsocieteit » Securitas"	110	115	110
Brandassurantiemaatschappij » Unitas"	115	115	115
Samarangsche Zee- en Brandassurantiemaatschappij	150	135	140
Tweede Samarangsche » » »	85	60	50
Brandassurantiemaatschappij » Padang"	110	120	120
» » de Merapi"	100	100	100
» » de Oosthoek"	210	230	230
» » de Westhoek"	120	120	120
» » de Noordhoek"	115	115	115
Brandverzekeringmaatschappij » Kalimas"	80	80	85
» » Oost-Java"	75	80	85
Brandassurantiemaatschappij » Veritas"	95	107½	110
» » Ardjoeno"	120	125	150
» » Sumatra"	100	100	110
Liquidatie-aandeelen J. Barge en E. Moormann & Co.	80	80	72½
Bagelen Thee- en kina-maatschappij	70	70	»
Batavia IJsmaatschappij	20	15	»
Maatschappij tot exploitatie van droogdokken	45	50	65
Veeteelt-onderneming » Argalingga"	60	»	»
Maatschappij tot exploitatie rijtuigfabriek en handel in paarden F. J Fuchs	100	»	105
Maatschappij » Onderlinge Hulp"	112½	»	112½
New Singapore distilled water ice factory (Lim)	»	110	»
Maatschappij » Suikerfabriek Tjoekir"	»	125	135
Hypothecaire obligatieleening » Pagottan"	»	»	95
Cultuurmaatschappij » Tjiogreg"	»	100	»
Winkelmaatschappij » Eigen Hulp"	»	»	100

(5. 43.)

BIJLAGE QQ.

(Zie hoofdst. O, afd. I, § 1, sub 1°., van het verslag.)

OVERZICHT betreffende de uitgestrektheid, enz. van de bouwgronden der inlandsche bevolking op Java en Madura (met uitzondering van de gewesten Soerakarta en Djokjokarta en van de particuliere landerijen) over 1890.

GEWESTEN.	Uitgestrektheid (in bouws van 500 vierk. rijnlandsche roeden) der voor geregelde cultuur ontgonnen bouwvelden.					Uitgestrektheid bovendien in cultuur geweest, maar niet tot de geregeld beplante bouwgronden behoorende (niet geregeld bebouwde tegalvelden).	Totaal van de kolommen 6 en 7.
	Sawahs van levend water voorzien.	Sawahs van regen afhankelijk.	Sawahs op rawahgronden (moeras-sawahs).	Tegalvelden.	Te zamen.		
1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.
Bantam	41 709	46 051	4 092	26 356	118 208	13 478	131 686
Batavia (alleen het domein Bloeboer) . .	853	»	»	82	935	»	935
Krawang	24 735	27 114	»	»	51 849	3 211	55 060
Preanger Regentschappen	168 341	59 751	4 262	31 867	264 221	27 533	2[illegible]1 754
Cheribon	179 451	29 142	5 009	9 487	223 089	15 475	2[illegible]8 564
Tagal	97 824	59 051	»	9 432	166 307	231	1[illegible]6 538
Pekalongan	63 054	4 991	61	9 842	77 948	160	[illegible]8 108
Samarang	140 040	111 699	3 980	36 413	292 132	8 568	3[illegible]0 700
Japara	91 835	47 784	4 023	11 590	155 232	7 783	1[illegible]3 015
Rembang	21 921	204 638	1 905	48 646	277 110	»	2[illegible]7 110
Soerabaija	139 533	157 152	17 255	39 448	353 388	126	3[illegible]3 514
Pasoeroean	79 539	3 328	1 471	53 572	137 910	2 592	140 502
Probolinggo	44 013	6 212	514	52 453	103 192	4 547	107 739
Bezoeki	88 352	716	»	54 426	143 494	1 988	145 482
Banjoemas	80 109	50 826	825	45 067	176 827	8 114	184 941
Bagelen	80 104	43 557	3 231	39 563	166 455	10 437	176 892
Kadoe	70 957	13 551	8	52 968	137 484	3 681	141 165
Madioen	142 002	32 141	»	23 543	197 686	10 334	208 020
Kediri	128 153	20 608	5 075	37 783	191 619	4 448	196 067
Totalen voor de gouvernements-residentiën op Java *a*) . .	1 682 525	918 312	51 711	582 538	3 235 086	122 706	3 357 792
Madura	9 830	85 342	»	233 503	328 675	12 364	341 039
Algemeene totalen	1 692 355	1 003 654	51 711	816 041	3 563 761	135 070	3 698 831
In 1889 waren de cijfers:							
Java (gouvernements-residentiën) . . .	1 665 391	928 875	54 591	594 860	3 243 717	118 936	3 362 653
Madura	9 832	85 243	»	233 310	328 385	12 291	340 676
Algemeene totalen	1 675 223	1 014 118	54 591	828 170	3 572 102	131 227	3 703 329

a) Ten aanzien van de kolommen 4, 5 en 6 zij aangeteekend dat daarin niet zijn begrepen de voor de tweede maal met rijst beplante velden, welke, evenals in het overzicht over 1889 (zie bijlage PP van het vorig verslag) rechtstreeks onder kolom 13 zijn gebracht.

Uitgestrektheid voor den oogst van 1890 beplant geweest, waarop als 1ste aanplant werden geteeld:			Uitgestrektheid alzoo onbeplant gebleven (zie kolommen 17 t/m 21).	Van de in de kolommen 9 en 11 bedoelde velden zijn bovendien voor een tweeden oogst beplant geweest:		Alzoo in 't geheel beplant geweest het navolgend aantal bouws:		Specificatie der voor geregelde cultuur ontgonnen bouwvelden die onbeplant gebleven zijn (aantal bouws).				
	andere gewassen.											
rijst.	Voor het Gouvernement (suikerriet).	Voor eigen cultuur der bevolking.		met rijst.	met andere gewassen.	voor het Gouvernement.	voor eigen cultuur der bevolking.	Sawahs van levend water voorzien.	Sawahs van regen afhankelijk.	Moerassawahs.	Tegalvelden (in geregelde cultuur).	Te zamen (zie kolom 12).
9.	10.	11.	12.	13.	14.	15.	16.	17.	18.	19.	20.	21.
100 960	»	3 882	26 844	6	4 835	»	109 683	5 095	11 567	1 248	8 934	26 844
862	»	33	40	»	53	»	948	32	»	»	8	40
39 634	»	995	14 431	»	»	»	40 629	»	14 431	»	»	14 431
253 182	»	33 775	4 797	19 525	46 913	»	353 395	1 391	1 741	24	1 641	4 797
209 944	651	23 978	3 991	2 067	43 141	651	279 130	937	962	218	1 874	3 991
130 159	478	17 293	18 608	4 181	43 894	478	195 527	1 972	15 378	»	1 258	18 608
56 982	236	18 827	2 063	7 139	27 310	236	110 258	880	80	8	1 095	2 063
243 799	406	43 626	12 869	25 411	127 814	406	440 650	601	3 094	390	8 784	12 869
134 583	731	20 204	7 497	9 729	46 171	731	210 687	347	6 550	600	»	7 497
212 717	46	45 651	18 696	5 484	121 189	46	385 041	»	17 641	317	738	18 696
285 678	1 201	55 203	11 432	4 734	171 363	1 201	516 978	1	8 725	1 024	1 682	11 432
85 736	646	53 524	596	6 169	88 664	646	234 093	»	»	»	596	596
48 750	708	50 805	7 476	519	62 790	708	162 864	540	112	»	6 824	7 476
85 711	322	58 938	511	612	109 166	322	254 427	486	»	»	25	511
138 851	67	42 803	3 220	17 476	40 976	67	240 106	852	1 235	4	1 129	3 220
131 014	»	44 292	1 586	73 748	69 819	»	318 873	81	131	724	650	1 586
79 404	20	57 235	4 506	19 238	43 736	20	199 613	240	204	»	4 062	4 506
173 102	61	22 842	12 015	21 178	99 406	61	316 528	5 922	3 647	»	2 446	12 015
153 985	309	39 419	2 354	16 437	72 921	309	282 762	280	378	170	1 526	2 354
b) 2 565 053	c) 5 882	d) 633 325	153 532	233 653	e) 1 220 161	5 882	f) 4 652 192	19 657	85 876	4 727	43 272	153 532
	3 357 792					4 658 074						
g) 84 265	»	h) 251874	4 900	221	i) 191 559	»	j) 527 919	»	4 148	»	752	4 900
	341 039					527 919						
2 649 318	5 882	885 199	158 432	233 874	1411 720	5 882	5 180 111	19 657	90 024	4 727	44 024	158 432
	3 698 831					5 185 993						
k) 2 617 534	8 975	l) 634 118	102 026	m) 204 887	n) 1018 165	8 975	o) 4 474 704	12 522	46 960	4 584	37 960	102 026
	3 362 653					4 483 679						
p) 92 450	»	q) 247102	1 124	980	r) 163367	»	s) 503 899	16	1 050	»	58	1 124
	340 676					503 899						
2 709 984	8 975	881 220	103 150	205 867	1181 532	8 975	4 978 603	12 538	48 010	4 584	38 018	103 150
	3 703 329					4 987 578						

b) Hieronder begrepen 71 702 bouws van de in kolom 7 bedoelde velden.

c) Hieronder begrepen de oppervlakte ingenomen door wegen en slooten door en om de riettuinen, terwijl rekening is gehouden met de in 1889 (voor het oogstjaar 1890) bewerkstelligde elfde vermindering van de gouvernementsbeplantingen met $^{1}/_{13}$.

d) Hieronder begrepen 51 004 bouws van de in kolom 7 bedoelde velden.
e) „ „ 29 023 „ als voren.
f) „ „ 151 729 „ „
g) „ „ 766 „ „
h) „ „ 11 598 „ „
i) „ „ 6 852 „ „

j) Hieronder begrepen 19 216 bouws als voren.
k) „ „ 68 019 „ „
l) „ „ 50 917 „ „ In bijl. PP. van het vorig verslag werd deze opgave abusievelijk verwisseld met die in de volgende noot.

m) Hieronder begrepen 320 bouws als voren. Zie de vorige noot.
n) „ „ 24 099 „ „
o) „ „ 143 355 „ „
p) „ „ 1 599 „ „
q) „ „ 10 692 „ „
r) „ „ 4 452 „ „
s) „ 16 743 „ ,

GEWESTEN.	HOOGSTE / LAAGSTE MARKTPRIJZEN PER PIKOL WITTE RIJST t) IN DE VERSCHILLENDE MAANDEN VAN 1890.											
	Januari.	Februari.	Maart.	April.	Mei.	Juni.	Juli.	Augustus.	September.	October.	November.	December.
Bantam	f 5,75	f 5,50	f 5,50	f 5,50	f 5,50	f 5,50	f 5,50	f 6,50	f 6,00	f 6,00	f 6,50	f 6,00
	2,75	2,50	3,00	2,50	2,50	2,50	2,50	3,50	2,75	3,00	3,00	3,00
Batavia	6,80	6,80	6,80	6,80	6,70	7,20	7,60	8,00	8,00	8,00	7,50	7,50
	4,50	4,75	4,00	4,00	4,00	4,50	4,75	5,00	5,00	5,00	5,00	5,00
Krawang	5,00	5,50	6,00	5,50	4,50	4,50	5,00	5,50	5,50	5,00	5,00	5,50
	4,00	4,00	3,00	3,00	3,00	3,00	3,00	3,50	3,50	3,50	4,00	4,00
Preanger-Regentschappen	6,00	6,00	6,00	5,50	5,25	5,25	6,00	6,00	6,00	6,00	6,00	6,00
	2,50	2,50	2,00	1,50	1,50	1,85	1,85	1,85	1,85	2,25	2,50	2,50
Cheribon	6,00	6,00	6,00	6,00	5,00	6,00	9,00	8,00	7,50	6,90	6,90	6,90
	3,75	4,00	4,00	3,00	3,00	3,50	3,25	3,75	4,00	3,75	3,50	3,50
Tagal	6,00	6,00	6,50	6,00	5,50	6,00	6,00	6,25	6,50	6,50	6,50	6,50
	4,00	4,50	4,00	3,75	3,30	3,50	3,75	3,75	4,50	4,25	4,25	4,50
Pekalongan	7,20	7,50	7,50	7,50	7,00	7,00	6,50	6,60	6,85	7,00	7,00	7,00
	4,75	4,90	5,00	5,00	5,00	5,00	4,00	4,00	4,00	4,50	4,50	4,50
Samarang	8,00	8,00	7,50	7,50	7,20	6,70	7,50	8,00	8,00	7,50	7,50	7,75
	4,00	3,50	4,50	3,50	3,50	3,50	4,50	4,25	3,00	4,50	4,00	5,00
Japara	7,50	7,50	7,50	7,25	7,00	7,00	7,00	7,50	7,50	8,00	8,00	8,25
	5,50	5,50	4,75	4,00	3,50	3,25	4,75	5,00	5,50	5,50	5,25	5,50
Rembang	6,75	6,50	7,00	6,80	6,50	6,50	7,29	7,50	7,50	7,50	7,50	7,50
	5,12	5,00	4,50	4,00	4,25	4,25	4,50	5,00	6,00	5,90	6,00	5,50
Soerabaija	8,00	7,75	8,00	8,00	8,00	8,00	8,00	8,50	9,00	9,00	9,00	8,50
	5,50	5,50	5,50	5,00	5,00	5,00	5,25	6,00	6,00	6,00	6,00	6,50
Pasoeroean	8,00	7,50	8,00	8,00	8,00	7,50	7,00	8,00	8,00	8,00	8,00	9,00
	6,25	6,30	6,35	5,60	5,50	4,50	5,00	5,00	5,50	5,50	6,00	6,50
Probolinggo	7,50	7,00	7,50	7,00	7,50	7,00	7,50	8,00	8,00	7,75	7,50	7,50
	6,00	6,00	6,00	5,50	6,00	5,00	4,50	4,50	5,00	5,00	5,00	6,00
Bezoeki	10,00	10,00	10,00	10,00	8,00	7,00	6,50	7,50	6,50	7,50	8,00	8,00
	4,00	4,00	4,50	4,00	4,25	3,50	4,00	4,00	4,00	4,00	4,00	4,50
Banjoemas	8,50	8,00	8,00	7,90	6,00	6,00	5,75	6,00	6,75	7,50	7,50	7,50
	3,75	3,75	3,00	3,00	3,00	3,00	3,25	3,00	3,50	3,50	3,75	3,75
Bagelen	8,00	7,00	6,50	5,70	6,10	6,30	6,50	7,05	7,00	7,25	7,75	7,70
	5,00	4,75	4,20	4,10	3,50	3,50	4,70	4,65	4,80	5,00	4,15	4,85
Kadoe	8,00	8,00	7,50	7,00	8,00	7,00	7,00	7,00	7,25	7,50	7,60	7,60
	4,00	4,55	4,50	6,00	4,50	4,50	4,00	4,50	5,00	6,25	5,00	5,00
Madioen	10,00	9,00	8,50	8,20	7,50	7,90	7,50	8,00	8,25	8,00	8,00	8,00
	4,30	4,55	5,65	5,00	3,90	3,75	4,50	5,50	5,50	5,00	5,00	5,00
Kediri	6,50	7,00	7,50	7,00	6,75	7,00	8,00	8,50	8,50	8,50	8,00	8,50
	5,00	4,75	4,75	4,75	3,50	3,50	3,50	4,00	4,50	5,50	4,50	4,50
Madura	8,50	8,40	8,50	10,00	8,50	8,50	8,00	9,50	10,00	11,00	9,50	10,50
	5,00	5,10	5,10	5,63	4,50	4,50	4,50	4,50	4,50	4,50	4,50	4,50

t) De waarde van een pikol rijst kan gesteld worden op p.m. $2\frac{1}{3} \times$ de waarde van een pikol padi.

(5. 44.)

BIJLAGE RR.

(Zie hoofdst. O, afd. I, sub 1°., van het verslag.)

OVERZICHT betreffende de rijstcultuur op Java en Madura (met uitzondering van de gewesten Soerakarta en Djokjokarta en van de particuliere landerijen) over 1890.

GEWESTEN.	SAWAHS waarvan GEOOGST is (aantal bouws). Sawahs van levend water voorzien. 1ste aanplant.	Sawahs van levend water voorzien. 2de aanplant.	Sawahs van regen afhankelijk. 1ste aanplant.	Sawahs van regen afhankelijk. 2de aanplant.	Sawahs op rawahgronden (moeras-sawahs).	TEGALVELDEN waarvan GEOOGST is (aantal bouws). Tegalvelden in geregelde cultuur.	Tegalvelden niet in geregelde cultuur.	TOTAAL der GESLAAGDE velden (aantal bouws).
1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.
Bantam	35 668	5	28 924	»	a) 2 785	14 581	12 528	94 491
Batavia (alleen het domein Bloeboer)	821	»	»	»	»	41	»	862
Krawang	17 100	»	10 003	»	»	»	2 216	29 319
Preanger Regentschappen	166 886	14 715	55 557	3 746	4 224	b) 1 502	21 426	268 056
Cheribon	167 984	2 065	27 534	»	4 699	3 369	4 963	210 614
Tagal	79 466	3 216	31 464	»	»	698	123	114 967
Pekalongan	45 910	6 795	3 546	44	50	740	15	57 100
Samarang	132 550	21 320	82 996	666	c) 3 428	d) 4 864	740	246 564
Japara	77 084	9 573	28 693	40	e) 2 398	4 651	4 723	127 162
Rembang	14 248	5 448	129 436	36	1 456	4 879	»	155 503
Soerabaija	117 115	3 390	93 378	1 202	12 210	g) 3 908	20	231 223
Pasoeroean	70 627	4 228	3 298	»	1 471	h) 10 982	1 226	91 832
Probolinggo	36 907	519	5 783	»	514	4 704	587	49 014
Bezoeki	82 834	612	657	»	»	1 248	201	85 552
Banjoemas	72 751	11 316	47 176	5 544	i) 1 431	k) 9 674	7 553	155 445
Bagelen	76 315	59 248	38 635	12 232	l) 2 008	m) 7 468	2 560	198 466
Kadoe	64 914	18 156	9 754	»	8	p) 2 254	16	95 102
Madioen	45 085	19 602	7 244	340	»	r) 5 457	7 514	85 242
Kediri	98 026	14 974	15 198	391	s) 4 136	5 905	2 790	141 420
	1 402 291	195 182	619 276	24 241		v) 86 925	69 201	
Totalen voor de gouvernements-residentiën van Java	1 597 473		643 517		u) 40 818	v) 156 126		2 437 934 w)
	6 846	88	59 137	21		bb) 2 952	766	
Madura	6 934		59 158		»	bb) 3 718		cc) 69 810
	1 409 137	195 270	678 413	24 262		dd) 89 877	69 967	
Algemeene totalen	1 604 407		702 675		u) 40 818	dd) 159 844		2 507 744 ee)
In 1889 waren de cijfers:	1 496 763	162 567	757 398	32 747		hh) 97 556	ii) 67 238	
Java (gouvernements-residentiën)	1 659 330		790 145		gg) 45 531	kk) 164 794		2 659 800 ll)
	7 622	610	74 111	50		pp) 5 336	1 599	
Madura	8 232		74 161		»	pp) 6 935		qq) 89 328
	1 504 385	163 177	831 509	32 797		ss) 102 892	tt) 68 837	
Algemeene totalen	1 667 562		864 306		gg) 45 531	uu) 171 729		2 749 128 vv)

SAWAHS waarvan de aanplant MISLUKT is (aantal bouws). Sawahs van levend water voorzien. 1ste aanplant.	Sawahs van levend water voorzien. 2de aanplant.	Sawahs van regen afhankelijk. 1ste aanplant.	Sawahs van regen afhankelijk. 2de aanplant.	Sawahs op rawahgronden (moeras-sawahs).	TEGALVELDEN waarvan de aanplant MISLUKT is (aantal bouws). Tegalvelden in geregelde cultuur.	Tegalvelden niet in geregelde cultuur.	TOTAAL der MISLUKTE velden (aantal bouws).	TOTAAL der BEPLANTE velden (kolom 9 + kolom 17). (Aantal bouws.)	AANMERKINGEN.
10.	11	12.	13.	14.	15.	16.	17.	18.	19.
868	»	5 050	»	60	497	»	6 475	100 966	
»	»	»	»	»	»	»	»	862	
7 635	»	2 680	»	»	»	»	10 315	39 634	
»	728	1 876	101	14	402	1 530	4 651	272 707	
572	2	523	»	92	208	»	1 397	212 011	
7 413	965	10 995	»	»	»	»	19 373	134 340	
5 727	100	991	200	»	3	»	7 021	64 121	
1 651	1 383	19 038	»	574	»	»	22 646	269 210	
4 517	»	11 500	»	f) 1 042	91	»	17 150	144 312	
7 210	»	55 356	»	132	»	»	62 698	218 201	
3 690	»	49 796	98	4 021	1 478	106	59 189	290 412	
46	»	9	»	»	18	»	73	91 905	
255	»	»	»	»	»	»	255	49 269	
712	»	59	»	»	»	»	771	86 323	
454	»	408	»	»	20	»	882	156 327	
2 002	84	1 430	201	n) 2 295	o) 258	26	6 296	204 762	
1 850	16	636	20	»	q) 1 018	»	3 540	98 642	
87 595	563	20 551	»	»	329	»	109 038	194 280	
21 263	3	4 673	»	t) 1 838	386	839	29 002	170 422	
153 460	3 844	185 571	620		ij) 4 708	2 501			
157 304		186 191		x) 10 068	ij) 7 209		z) 360 772	2 798 706 aa)	
»	»	13 306	»		1 370	»			
»		13 306		»	1 370		14 676	cc) 84 486	
153 460	3 844	198 877	620		ij) 6 078	2 501			
157 304		199 497		x) 10 068	ij) 8 579		375 448 z)	2 883 192 ff)	
50 062	3 000	97 237	2 014		3 589	1 101			
53 062		99 251		mm) 5 618	4 690		162 621 nn)	2 822 421 oo)	
47	»	3 157	»		898	»			
47		3 157		»	898		4 102	rr) 93 430	
50 109	3 000	100 394	2 014		4 487	1 101			
53 109		102 408		mm) 5 618	5 588		166 723 nn)	2 915 851 ww)	

a) Hieronder 1 bouw 2de aanpl.
b) " 235 bouws " "
c) " 418 " " "
d) " 1624 " " "
e) " 78 " " "
f) " 38 " " "
g) " 44 " " "
h) " 1941 " " "
i) " 610 " " "
k) " 6 " " "
l) " 930 " " "
m) " 177 " " "
n) " 866 " " "
o) " 10 " " "
p) " 28 " " "
q) " 1018 " " "
r) " 673 " " "
s) " 898 " " "
t) " 171 " " "
u) " 2935 " " "
v) " 4728 " " "
w) " 227086 " " "
x) " 1075 " " "
ij) " 1028 " " "
z) " 6567 " " "
aa) " 233653 " " "
bb) " 112 " " "
cc) " 221 " " "
dd) " 4840 " " "
ee) " 227307 " " "
ff) " 233874 " " "
gg) " 1091 " " "
hh) " 2985 " " "
ii) " 320 " "
kk) " 3305 " " "
ll) " 199710 " " "
mm) " 163 " " "
nn) " 5177 " " "
oo) " 204887 " " "
pp) " 320 " " "
qq) " 980 " " "
rr) " 980 " " "
ss) " 3305 " " "
tt) " 320 " "
uu) " 3625 " " "
vv) " 200690 " " "
ww) " 205867 " " "

GEWESTEN.	VERMOEDELIJKE OPBRENGST DER MET RIJST BEPLANTE (GESLAAGDE) VELDEN (in pikols padi).							
	SAWAHS:					TEGALVELDEN:		TOTAAL der productie.
	van levend water voorzien.		van regen afhankelijk.		op rawah gronden.	in geregelde cultuur.	niet in geregelde cultuur.	
	1ste aanplant.	2de aanplant.	1ste aanplant.	2de aanplant.				
Bantam	1 034 400	100	549 600	»	66 800	175 000	150 300	1 976 200
Batavia (alleen het domein Bloeboer)	30 100	»	»	»	»	»	900	31 000
Krawang	513 000	»	251 000	»	»	»	43 000	807 000
Preanger Regentschappen	5 317 800	292 800	1 235 800	56 500	90 500	242 100	313 500	7 549 000
Cheribon	4 253 500	32 900	547 200	»	109 100	20 400	50 500	5 013 600
Tagal	2 584 300	77 900	176 500	»	»	900	1 200	2 840 800
Pekalongan	1 084 700	137 200	84 300	1 100	1 100	10 200	300	1 318 900
Samarang	3 152 700	611 200	1 463 100	12 100	47 100	30 200	6 500	5 322 900
Japara	1 728 000	143 000	392 000	600	46 000	92 500	34 000	2 436 100
Rembang	322 800	123 100	2 279 900	12 100	21 900	80 300	»	2 840 100
Soerabaija	3 513 000	50 000	1 444 000	18 000	342 000	40 700	200	5 407 900
Pasoeroean	3 044 200	137 100	82 300	»	97 200	222 000	30 800	3 613 600
Probolinggo	1 288 000	12 900	124 000	»	12 000	88 500	10 200	1 535 600
Bezoeki	2 895 900	17 900	24 000	»	»	25 800	4 600	2 968 200
Banjoemas	1 799 600	230 300	1 115 600	110 600	30 600	98 800	111 800	3 497 300
Bagelen	2 156 200	1 335 600	856 900	203 400	67 700	111 500	27 100	4 758 400
Kadoe	1 600 000	400 000	200 000	»	200	25 000	300	2 225 500
Madioen	953 200	348 000	134 600	5 100	»	50 700	74 900	1 566 500
Kediri	3 318 600	322 300	265 100	500	65 100	101 600	49 100	4 122 300
Totalen voor de gouvernements-residentiën van Java	40 590 000	4 272 300	11 225 900	420 000	997 300	1 416 200	909 200	59 830 900
Madura	138 000	2 000	900 000	200	»	18 000	3 500	1 061 700
Algemeene totalen	40 728 000	4 274 300	12 125 900	420 200	997 300	1 434 200	912 700	60 892 600
In 1889 waren de cijfers:								
Java (gouvernements-residentiën)	42 710 700	3 381 900	13 348 000	550 000	1 414 300	1 481 300	1 061 500	63 947 700
Madura	183 000	12 200	1 334 000	500	»	40 000	9 600	1 579 300
Algemeene totalen	42 893 700	3 394 100	14 682 000	550 500	1 414 300	1 521 300	1 071 100	65 527 000

(5. 45.)

BIJLAGE SS.

(Zie hoofdst. O, afd. I, § 1, sub 1°., van het verslag.)

OVERZICHT betreffende de teelt van eenjarige gewassen (de padicultuur daaronder niet begrepen) op Java en Madura (met uitzondering van de gewesten Soerakarta en Djokjokarta en van de particuliere landerijen) over 1890.

GEWESTEN.	Eerste of tweede aanplant.	GESLAAGDE velden (in bouws van 500								
		Sawahs van levend water voorzien, beplant met:								
		suikerriet.		djagong.	indigo.	kapas.	tabak.	katjang.	diverse (voedings-) gewassen.	TE ZAMEN.
		Vrijwillig geteeld.	Op hoog gezag geteeld. a)							
Bantam	1ste gewas	»	»	»	»	»	»	»	78	78
	2de »	»	»	250	»	»	2	255	1 094	1 601
Batavia (alleen het domein Bloeboer)	1ste »	»	»	»	»	»	»	»	»	»
	2de »	9	»	4	»	»	»	4	4	21
Krawang	1ste »	»	»	»	»	»	»	»	»	»
	2de »	»	»	»	»	»	»	»	»	»
Preanger Regentschappen	1ste »	7	»	4	»	»	11	11	31	64
	2de »	»	»	811	»	5	908	3 068	14 272	19 064
Cheribon	1ste »	5 509	651	4	8	»	»	2 297	1 489	9 958
	2de »	»	»	3 475	1 313	1 441	279	13 128	19 038	38 674
Tagal	1ste »	5 558	478	266	226	»	10	878	1 557	8 973
	2de »	3	»	15 073	388	162	90	5 053	14 216	34 985
Pekalongan	1ste »	2 169	236	3 557	868	»	188	1 371	2 148	10 537
	2de »	2	»	15 286	190	39	1	116	6 609	22 243
Samarang	1ste »	1 867	322	1 268	161	»	75	87	1 458	5 238
	2de »	»	»	32 688	275	810	3 625	7 425	13 584	58 407
Japara	1ste »	6 515	634	1 676	116	»	»	525	421	9 887
	2de »	680	»	10 385	1 956	1 343	38	2 624	6 166	23 192
Rembang	1ste »	417	46	»	»	»	»	»	»	463
	2de »	102	»	4 873	98	48	445	1 383	773	7 722
Soerabaija	1ste »	17 412	1 201	»	50	»	29	»	35	18 727
	2de »	6 018	»	12 718	4 362	20	1 072	31 754	38 048	93 992
Pasoeroean	1ste »	6 418	646	5	132	»	»	»	1 665	8 866
	2de »	327	»	23 293	1 502	»	539	3 223	25 643	54 527
Probolinggo	1ste »	5 512	708	88	»	»	»	»	»	6 308
	2de »	»	»	19 926	453	»	155	2 047	3 985	26 566
Bezoeki	1ste »	3 983	322	»	»	»	»	15	»	4 320
	2de »	172	»	33 304	622	»	19 639	3 764	9 335	66 836
Banjoemas	1ste »	760	67	2 505	550	»	30	670	1 470	6 052
	2de »	11	»	13 187	337	»	1 660	622	13 828	29 645
Bagelen	1ste »	241	»	792	130	»	»	244	297	1 704
	2de »	59	»	8 897	230	1	626	420	3 645	13 878
Kadoe	1ste »	168	»	163	207	»	546	816	2 010	3 910
	2de »	200	»	7 639	85	»	3 955	2 478	3 720	18 077
Madioen	1ste »	2 140	»	2	502	»	»	142	614	3 400
	2de »	505	»	7 857	475	311	460	13 759	48 801	72 168
Kediri	1ste »	5 883	304	27	1 206	»	»	18	1 120	8 558
	2de »	70	»	8 600	155	1	2 430	5 769	36 130	53 155
Totalen voor de gouvernements-residentiën van Java	1ste »	64 559	5 615	10 357	4 156	»	889	7 074	14 393	107 043
	2de »	8 158	»	218 2[illegible]6	12 441	4 181	35 924	96 892	258 891	634 753
Madura	1ste »	10	»	2 193	8	»	»	699	74	2 984
	2de »	»	»	5 633	22	14	812	22	766	7 269
Algemeene totalen	1ste »	64 569	5 615	12 550	4 164	»	889	7 773	14 467	110 027
	2de »	8 158	»	223 899	12 463	4 195	36 736	96 914	259 657	642 022
In 1889 waren de cijfers:										
Java (gouvernements-residentiën)	1ste »	55 733	b) 8 620	11 959	3 135	22	316	10 256	14 712	104 753
	2de »	2 029	»	175 573	10 812	4 740	41 827	72 807	234 978	542 766
Madura	1ste »	17	»	1 344	5	»	»	718	63	2 147
	2de »	»	»	3 473	45	28	709	20	435	4 710
Algemeene totalen	1ste »	55 750	b) 8 620	13 303	3 140	22	316	10 974	14 775	106 900
	2de »	2 029	»	179 046	10 857	4 768	42 536	72 827	235 413	547 476

a) Onder de cijfers betreffende de voor de gouvernementssuikercultuur in gebruik zijnde velden is ook begrepen de uitgestrektheid ingenomen door wegen en slooten in en om de riettuinen. Overigens heeft deze opgaaf betrekking tot de in 1889 (voor den oogst van 1890) bewerkstelligde beplantingen, die, in verband met de in 1879 aangevangen jaarlijksche inkrimping met $^1/_{13}$, nog slechts $^2/_{13}$ van de oorspronkelijk bepaalde uitgestrektheid besloegen.

uws van 500 vierkante rijnlandsche roeden).

	Sawahs van regen afhankelijk, beplant met:									Sawahs op rawahgronden, beplant met:					
	suikerriet.									suikerriet.					
ZAMEN	Vrij-willig ge-teeld.	Op hoog gezag ge-teeld. *a*)	djagong.	in-digo.	ka-pas.	tabak.	katjang.	diverse (voe-dings-) gewas-sen.	TE ZAMEN.	Vrij-willig ge-teeld.	Op hoog gezag ge-teeld. *a*)	djagong.	kapas.	diverse (voe-dings-) gewas-sen.	TE ZAMEN.
78	2	»	»	»	75	»	»	433	510	»	»	»	»	»	»
1 601	»	»	146	»	35	»	128	837	1 146	»	»	»	»	»	»
»	»	»	»	»	»	»		»	»	»	»	»	»	»	»
21	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»
»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»
»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»
64	8	»	38	»	»	14	7	510	577	»	»	»	»	»	»
9 064	1	»	411	»	»	53	358	2 096	2 919	»	»	»	»	200	200
9 958	75	»	»	2	»	»	37	9	123	»	»	»	»	»	»
8 674	»	»	368	»	50	198	459	749	1 824	»	»	»	»	»	»
8 973	8	»	613	2	»	64	16	511	1 214	»	»	»	»	»	»
4 985	»	»	2 456	132	95	88	320	1 803	4 894	»	»	»	»	»	»
0 537	»	»	77	16	»	»	42	239	374	»	»	»	»	3	3
2 243	»	»	335	16	4	»	29	1 510	1 894	»	»	»	»	»	»
5 238	»	»	860	114	»	153	200	5 242	6 569	»	»	»	»	6	6
8 407	8	»	25 131	1 199	5 428	1 726	2 036	11 124	46 652	»	»	93	25	35	153
9 887	343	»	9	»	»	»	269	420	1 041	»	»	80	»	19	99
3 192	6	»	6 706	579	884	8	657	4 722	13 562	»	»	»	»	152	152
463	549	»	354	15	3	10	70	1 040	2 041	»	»	»	»	»	»
7 722	866	»	37 503	690	620	5 206	12 816	18 719	76 420	»	»	100	»	»	100
8 727	5	»	470	12	»	136	4	1 706	2 333	»	»	»	»	»	»
3 992	20	»	17 107	63	»	1 113	7 030	18 633	43 966	»	»	115	»	318	433
8 866	2	»	2	12	»	»	»	5	21	»	»	»	»	»	»
4 527	»	»	900	26	»	15	195	352	1 488	»	»	»	»	»	»
308	317	»	»	»	»	»	»	»	317	»	»	»	»		»
566	»	»	1 138	20	»	»	12	182	1 352	»	»	»	»	»	»
320	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»
836	»	»	40	»	»	»	»	179	219	»	»	»	»	»	»
052	»	»	1 578	3	»	44	98	284	2 007	»	»	»	»	»	»
645	»	»	750	6	»	172	6	1 169	2 103	»	»	»	»	»	»
704	55	»	1 512	248	3	2	180	1 361	3 361	»	»	»	»	»	»
878	52	»	2 427	282	4	257	598	16 685	20 305	»	»	»	»	5	5
910	»	»	1 368	3	»	»	521	1 019	2 911	»	»	»	»	»	»
077	2	»	723	»	»	358	90	3 370	4 543	»	»	»	»	»	»
400	41	»	»	»	»	»	28	630	699	»	»	»	»	»	»
168	105	»	503	»	»	26	512	4 099	5 245	»	»	»	»	»	»
558	325	5	21	»	»	»	8	»	359	»	»	»	»	»	»
155	»	»	106	16	»	174	1 081	4 589	5 966	»	»	67	»	»	67
043	1 730	5	6 902	427	81	423	1 480	13 409	24 457	»	»	80	»	28	108
753	1 060	»	96 750	3 029	7 120	9 394	26 327	90 818	234 498	»	»	375	25	710	1 110
084	164	»	5 086	369	62	22	1 888	1 160	8 751	»	»	»	»	»	»
269	98	»	13 789	876	314	365	869	9 776	26 087	»	»	»	»	»	»
27	1 894	5	11 988	796	143	445	3 368	14 569	33 208	»	»	80	»	28	108
22	1 158	»	110 539	3 905	7 434	9 759	27 196	100 594	260 585	»	»	375	25	710	1 110
53	1 522	5	7 168	224	4	294	2 993	14 442	26 652	»	»	40	»	72	112
66	526	»	62 842	1 239	5 379	10 961	31 238	52 402	164 587	»	»	190	16	1 771	1 977
47	268	»	3 376	460	31	11	1 775	1 004	6 925	»	»	»	»	»	»
10	136	»	11 835	799	212	241	635	7 051	20 909	»	»	»	»	»	»
00	1 790	5	10 544	684	35	305	4 768	15 446	33 577	»	»	40	»	72	112
76	662	»	74 677	2 038	5 591	11 202	31 873	59 453	185 496	»	»	190	16	1 771	1 977

door
plan-
gen.

b) Verbeterde opgaaf. In bijlage RR van 't vorig verslag was namelijk voor Japara, en derhalve ook in het hier uitgetrokken totaal, 50 bouws te veel gerekend.

GEWESTEN.	Eerste of tweede aanplant.	GESLAAGDE velden (in bouws van ...): Tegalvelden in geregelde cultuur, waarop verbouwd: suikerriet. Vrijwillig geteeld.	suikerriet. Op hoog gezag geteeld. a)	djagong.	indigo.	kapas.	tabak.	katjang.	diverse (voedings-) gewassen.	TE ZAMEN.
Bantam	1ste gewas	597	»	79	»	8	»	692	968	2 344
	2de »	104	»	454	»	75	»	165	1 088	1 886
Batavia (alleen het domein Bloeboer)	1ste »	»	»	17	»	»	»	»	16	33
	2de »	4	»	10	»	»	»	5	13	32
Krawang	1ste »	»	»	»	»	»	»	»	»	»
	2de »	»	»	»	»	»	»	»	»	»
Preanger Regentschappen	1ste »	791	»	3 574	63	100	2 486	4 142	17 343	28 499
	2de »	21	»	832	»	23	106	2 100	4 925	8 007
Cheribon	1ste »	21	»	134	»	»	9	1 403	2 433	4 000
	2de »	»	»	97	8	10	2	178	789	1 084
Tagal	1ste »	6	»	4 355	14	28	515	285	2 273	7 476
	2de »	»	»	1 335	»	6	35	19	450	1 845
Pekalongan	1ste »	»	»	3 880	37	»	397	179	3 511	8 004
	2de »	»	»	2 394	14	»	71	15	662	3 156
Samarang	1ste »	132	84	6 760	559	204	828	2 118	13 294	23 979
	2de »	»	»	3 658	524	10	721	1 560	8 488	14 961
Japara	1ste »	459	97	3 970	57	»	»	312	1 953	6 848
	2de »	169	»	2 852	46	258	11	641	2 102	6 079
Rembang	1ste »	495	»	22 200	1 012	815	2 404	3 046	12 735	42 707
	2de »	153	»	13 085	726	748	2 816	2 986	12 288	32 802
Soerabaija	1ste »	190	»	13 708	848	457	518	4 270	10 656	30 647
	2de »	158	»	7 829	157	167	468	1 954	10 942	21 675
Pasoeroean	1ste »	2 418	»	31 395	92	»	2 559	1 714	5 698	43 876
	2de »	1 083	»	19 721	79	40	626	1 769	9 256	32 574
Probolinggo	1ste »	118	»	35 865	7	»	2 457	»	2 370	40 817
	2de »	»	»	24 836	36	97	459	362	8 857	34 647
Bezoeki	1ste »	35	»	47 246	147	7	1 934	616	3 154	53 139
	2de »	18	»	13 144	197	»	4 911	3 739	20 102	42 111
Banjoemas	1ste »	»	»	20 612	29	520	8 451	2 068	2 570	34 250
	2de »	»	»	5 457	»	»	142	1 059	2 314	8 972
Bagelen	1ste »	268	»	18 170	268		4 022	1 657	6 880	31 271
	2de »	279	»	8 994	320	19	629	1 978	18 109	30 323
Kadoe	1ste »	»	20	32 538	50	»	3 340	2 014	8 062	46 024
	2de »	»	»	9 808	1	»	348	192	10 746	21 095
Madioen	1ste »	359	61	4 619	104	21	34	3 076	7 395	15 669
	2de »	316	»	3 175	32	85	459	346	13 777	18 190
Kediri	1ste »	3 867	»	5 118	469	450	4 688	1 806	12 751	29 149
	2de »	47	»	1 027	148	»	1 649	1 314	7 495	11 680
Totalen voor de gouvernements-residentiën van Java	1ste »	9 756	262	254 240	3 756	2 616	34 642	29 398	114 062	448 732
	2de »	2 352	»	118 708	2 288	1 538	13 453	20 377	132 403	291 119
Madura	1ste »	26	»	180 126	640	1 122	5	36 277	10 345	228 451
	2de »	44	»	132 662	369	422	2 467	4 688	10 699	151 531
Algemeene totalen.	1ste »	9 782	262	434 366	4 396	3 738	34 647	65 675	124 407	677 273
	2de »	2 396	»	251 370	2 657	1 960	15 920	25 065	143 102	442 470
In 1889 waren de cijfers:										
Java (gouvernements-residentiën)	1ste »	8 656	350	262 900	3 362	2 077	30 348	28 336	112 530	448 559
	2de »	1 870	»	109 529	2 924	1 853	18 560	22 012	89 625	246 373
Madura	1ste »	33	»	179 242	680	1 065	10	35 031	11 277	227 338
	2de »	63	»	117 743	330	297	2 160	3 942	8 761	133 296
Algemeene totalen.	1ste »	8 689	350	442 142	4 042	3 142	30 358	62 367	123 807	675 397
	2de »	1 933	»	227 272	3 254	2 150	20 720	25 954	98 386	379 669

…uws van …	500 vierkante rijnlandsche roeden).									MISLUKTE velden (in bouws):						Totaal der BEPLANTE velden (de geslaagde en de mislukte te zamen genomen). c)
	Tegalvelden niet in geregelde cultuur, waarop verbouwd:									Sawahs			Tegalvelden			
	suikerriet.															
…AMEN.	Vrijwillig geteeld.	Op hoog gezag geteeld. a)	djagong.	indigo.	kapas.	tabak.	katjang.	diverse (voedings-) gewassen.	TE ZAMEN.	van levend water voorzien.	van regen afhankelijk.	op rawahgronden.	in geregelde cultuur.	niet in geregelde cultuur.	TE ZAMEN.	
2 344	45	»	540	»	6	»	44	315	950	»	»	»	»	»	»	3 882
1 886	»	»	10	»	5	8	»	179	202	»	»	»	»	»	»	4 835
33	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	33
32	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	53
»	30	»	300	10	15	40	200	400	995	»	»	»	»	»	»	995
»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»
8 499	70	»	768	40	100	267	801	2 520	4 566	»	»	»	58	11	69	33 775
8 007	»	»	238	»	8	49	15364	172	15 831	»	»	»	892	»	892	46 913
4 000	39	»	720	»	»	92	1 673	7 988	10 512	»	»	»	36	»	36	24 629
1 084	»	»	54	»	»	37	56	1 412	1 559	»	»	»	»	»	»	43 141
7 476	»	»	108	»	»	»	»	»	108	»	»	»	»	»	»	17 771
1 845	»	»	»	»	»	»	»	»	»	1 646	524	»	»	»	2 170	43 894
8 004	»	»	145	»	»	»	»	»	145	»	»	»	»	»	»	19 063
3 156	»	»	»	»	»	»	»	»	»	17	»	»	»	»	17	27 310
3 979	»	»	2 936	»	»	432	663	3 797	7 828	»	2	»	410	»	412	44 032
4 961	»	»	231	»	»	»	47	505	783	3 730	2 994	134	»	»	6 858	127 814
6 848	94	»	1 751	»	16	»	295	877	3 033	»	»	»	»	27	27	20 935
6 079	»	»	715	»	32	3	»	1 242	1 992	100	1 094	»	»	»	1 194	46 171
2 707	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	164	»	322	»	486	45 697
2 802	»	»	»	»	»	»	»	»	»	75	3 796	»	274	»	4 145	121 189
647	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	2 920	»	1 777	»	4 697	56 404
675	»	»	»	»	»	»	»	»	»	348	7 858	»	3 091	»	11 297	171 363
876	10	»	555	»	»	638	9	154	1 366	»	»	»	41	»	41	54 170
574	»	»	69	»	»	»	»	6	75	»	»	»	»	»	»	88 664
817	»	»	2 447	»	»	1 279	»	234	3 960	3	»	»	108	»	111	51 513
647	»	»	225	»	»	»	»	»	225	»	»	»	»	»	»	62 790
139	»	»	1 600	»	»	»	»	187	1 787	»	»	»	14	»	14	59 260
111	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	109 166
250	»	»	496	»	»	»	»	65	561	»	»	»	»	»	»	42 870
972	»	»	223	»	»	11	»	22	256	»	»	»	»	»	»	40 976
271	»	»	56	57	8	452	68	7 106	7 747	2	»	»	103	104	209	44 292
323	»	»	1 113	108	8	25	131	1 585	2 970	664	1 477	»	197	»	2 338	69 819
024	»	»	1 789	»	»	781	2	1 093	3 665	43	46	»	656	»	745	57 255
095	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	21	»	»	»	21	43 736
669	»	»	1 531	5	»	66	472	746	2 820	»	»	»	315	»	315	22 903
190	30	»	1 074	44	»	194	188	1 198	2 728	446	25	»	33	571	1 075	99 406
149	20	»	246	»	»	30	13	510	819	26	»	»	817	»	843	39 728
580	»	»	92	10	»	135	192	1 402	1 831	222	»	»	»	»	222	72 921
732	308	»	15 988	112	145	4 077	4 240	25 992	50 862	74	3 132	»	4 657	142	8 005	639 207
119	30	»	4 044	162	53	462	15978	7 723	28 452	7 248	17 789	134	4 487	571	30 229	1 220 161
451	»	»	5 268	8	4	»	66	6 252	11 598	»	»	»	»	»	»	251 874
531	»	»	3 868	22	»	»	»	2 962	6 852	»	»	»	»	»	»	191 559
73	308	»	21 256	120	149	4 077	4 306	32 244	62 460	74	3 132	»	4 657	142	8 005	891 081
70	30	»	7 912	184	53	462	15978	10 685	35 304	7 248	17 789	134	4 487	571	30 229	1 411 720
59	169	»	17 242	59	413	4 885	6 514	20 475	49 757	1 291	628	»	10 181	1 160	13 260	643 093
73	56	»	6 132	48	184	674	3 598	13 034	23 726	2 602	30 376	»	5 385	373	38 736	1 018 165
38	»	»	4 697	14	6	»	151	5 824	10 692	»	»	»	»	»	»	247 102
96	»	»	2 559	23	»	»	»	1 870	4 452	»	»	»	»	»	»	163 367
97	169	»	21 939	73	419	4 885	6 665	26 299	60 449	1 291	628	»	10 181	1 160	13 260	890 195
59	56	»	8 691	71	184	674	3 598	14 904	28 178	2 602	30 376	»	5 385	373	38 736	1 181 532

a) Hieronder ook de voor de *gouvernements*-suikercultuur in gebruik geweest zijnde uitgestrektheid.

Van de GESLAAGDE velden *d*) waren door de bevolking voor EIGEN CULTUUR beplant met:

GEWESTEN.	suikerriet.		djagong.		indigo.		kapas.		tabak.		katjang.		diverse (voedings-)gewassen.		Totaal.	
	Als eerste gewas.	Als tweede gewas.	Als eerste gewas.	Als tweede gewas.	Als eerste gewas.	Als tweede gewas.	Als eerste gewas.	Als tweede gewas.	Als eerste gewas.	Als tweede gewas.	Als eerste gewas.	Als tweede gewas.	Als eerste gewas.	Als tweede gewas.	Als eerste gewas.	Als tweede gewas.
Bantam	644	104	619	860	„	„	89	115	„	10	736	548	1 794	3 198	3 882	4 835
	748		1 479		„		204		10		1 284		4 992		8 717	
Batavia	„	13	17	14	„	„	„	„	„	„	„	9	16	17	33	53
	13		31		„		„		„		9		33		86	
Krawang	30	„	300	„	10	„	15	„	40	„	200	„	400	„	995	„
	30		300		10		15		40		200		400		995	
Preanger Regentschappen	876	22	4 384	2 292	103	„	200	36	2 778	1 116	4 961	20 890	20 404	21 665	33 706	46 021
	898		6 676		103		236		3 894		25 851		42 069		79 727	
Cheribon	5 644	„	858	3 994	10	1 321	„	1 501	101	516	5 410	13 821	11 919	21 988	23 942	43 141
	5 644		4 852		1 331		1 501		617		19 231		33 907		67 083	
Tagal	5 572	3	5 342	18 864	242	520	28	263	589	213	1 179	5 392	4 341	16 469	17 293	41 724
	5 575		24 206		762		291		802		6 571		20 810		59 017	
Pekalongan	2 169	2	7 659	18 015	921	220	„	43	585	72	1 592	160	5 901	8 781	18 827	27 293
	2 171		25 674		1 141		43		657		1 752		14 682		46 120	
Samarang	1 999	8	11 824	61 801	834	1 998	204	6 273	1 488	6 072	3 068	11 068	23 797	33 736	43 214	120 956
	2 007		73 625		2 832		6 477		7 560		14 136		57 533		164 170	
Japara	7 411	855	7 486	20 658	173	2 581	16	2 517	„	60	1 401	3 922	3 690	14 384	20 177	44 977
	8 266		28 144		2 754		2 533		60		5 323		18 074		65 154	
Rembang	1 461	1 121	22 554	55 561	1 027	1 514	818	1 416	2 414	8 467	3 116	17 185	13 775	31 780	45 165	117 044
	2 582		78 115		2 541		2 234		10 881		20 301		45 555		162 209	
Soerabaija	17 607	6 196	14 178	37 769	910	4 582	457	187	683	2 653	4 274	40 738	12 397	67 941	50 506	160 066
	23 803		51 947		5 492		644		3 336		45 012		80 338		210 572	
Pasoeroean	8 848	1 410	31 957	43 983	236	1 607	„	40	3 197	1 180	1 723	5 187	7 522	35 257	53 483	88 664
	10 258		75 940		1 843		40		4 377		6 910		42 779		142 147	
Probolinggo	5 947	„	38 400	46 125	7	509	„	97	3 736	614	„	2 421	2 604	13 024	50 694	62 790
	5 947		84 525		516		97		4 350		2 421		15 628		113 484	
Bezoeki	4 018	190	48 846	46 488	147	819	7	„	1 934	24 550	631	7 503	3 341	29 616	58 924	109 166
	4 208		95 334		966		7		26 484		8 134		32 957		168 090	
Banjoemas	760	11	25 191	19 617	582	343	520	„	8 525	1 985	2 836	1 687	4 389	17 333	42 803	40 976
	771		44 808		925		520		10 510		4 523		21 722		83 779	
Bagelen	564	390	20 530	21 431	703	940	17	32	4 476	1 537	2 149	3 122	15 644	40 029	44 083	67 481
	954		41 961		1 643		49		6 013		5 271		55 673		111 564	
Kadoe	168	202	35 858	18 170	260	86	„	„	4 667	4 661	3 353	2 760	12 184	17 836	56 490	43 715
	370		54 028		346		„		9 328		6 113		30 020		100 205	
Madioen	2 540	956	6 152	12 609	611	551	21	396	100	1 139	3 718	14 805	9 385	67 875	22 527	98 331
	3 496		18 761		1 162		417		1 239		18 523		77 260		120 858	
Kediri	10 095	117	5 412	9 892	1 675	329	450	1	4 718	4 388	1 845	8 356	14 381	49 616	38 576	72 699
	10 212		15 304		2 004		451		9 106		10 201		63 997		111 275	
Totalen in 1890:																
voor Java (gouv.-residentiën)	76 353	11 600	287 567	438 143	8 451	17 920	2 842	12 917	40 031	59 233	42 192	159 574	167 884	490 545	625 320	1 189 932
	87 953		725 710		26 371		15 759		99 264		201 766		658 429		1 815 252	
voor Madura	200	142	192 673	155 952	1 025	1 289	1 188	750	27	3 644	38 930	5 579	17 831	24 203	251 874	191 559
	342		348 625		2 314		1 938		3 671		44 509		42 034		443 433	
In 1889 waren de cijfers:																
Java (gouvern.-residentiën)	66 080	4 481	299 309	354 266	6 780	15 023	2 516	12 172	35 843	72 022	48 099	129 655	162 231	391 810	620 858	979 429
	70 561		653 575		21 803		14 683		107 865		177 754		554 041		1 600 287	
Madura	318	199	188 659	135 610	1 159	1 197	1 102	537	21	3 110	37 675	4 597	18 168	18 117	247 102	163 367
	517		324 269		2 356		1 639		3 131		42 272		36 285		410 469	

d) Voor de MISLUKTE velden is de cultuur, waarvoor zij gebezigd waren, niet afzonderlijk aangeduid.

(5. 46.)

BIJLAGE TT I.

(Zie hoofdst. O, afd. I, § 1, sub 2°., van het verslag.)

INDISCHE ADVIEZEN nopens het rapport, door de bij Koninklijk besluit dd. 14 October 1888 n°. 18 ingestelde Staatscommissie onder dagteekening van 14 October 1889 uitgebracht, betreffende de GOUVERNEMENTSKOFFIECULTUUR op **JAVA**.

N°. 1.

N° 818 24. BUITENZORG, *den* 19*den* *Mei* 1891.

Toen ik Uwer Excellentie bij mijne depêche van 1 September 1890 n°. 1709/9 mededeelde dat de tijd mij zou ontbreken om, zooals ik gewenscht had, nog vóór de behandeling der Indische begrooting voor dit jaar, mijn gevoelen te ontwikkelen nopens het rapport der Staatscommissie over de gouvernements-koffiecultuur op Java, kon ik niet vermoeden eerst nu daartoe in de gelegenheid te zullen zijn.

Wel kwam ik reeds op 31 Januari of 1 Februari jl. in het bezit van het daaromtrent, onder dagteekening van den 23sten dier maand n°. XXI, door den Raad van Nederlandsch-Indië uitgebracht advies, maar bij de overweging daarvan bleek mij dat ten aanzien van verschillende meerendeels technische punten en van de, in eene aan dat advies toegevoegde nota van den vorigen vice-president van voormeld college voorkomende becijferingen, welke mij niet in allen deele juist schenen, nadere inlichtingen niet konden worden ontbeerd.

Ter verkrijging daarvan heb ik niet geaarzeld de hulp in te roepen zoowel van den directeur van binnenlandsch bestuur als van den adviseur honorair voor inlandsche naken, den heer K. F. HOLLE, wiens ervaring op landbouwkundig gebied en grondige kennis van den inlandschen volksaard mij een waarborg toeschenen voor de deugdelijkheid der vereischte nadere inlichtingen. Met mijne voorkennis en instemming is de heer HOLLE over sommige punten nog nader in overleg getreden niet alleen met den directeur van binnenlandsch bestuur, maar ook met den inspecteur van het boschwezen, den heer W. BUURMAN, tengevolge waarvan de verlangde gegevens mij eerst in de tweede helft der vorige maand hebben bereikt.

Onder aanbieding van afschriften van 's Raads aangehaald advies en bijlagen, w. o. een afzonderlijk advies van het raadslid, den heer mr. J. H. BERGSMA, haast ik mij thans Uwe Excellentie mijne inzichten nopens de voorstellen der Staatscommissie mede te deelen.

Uit die stukken en uit de U bij mijne in hoofde gemelde depêche en bij den Indischen brief van 9 September 1890 n°. 1775/12, zoomede bij n°. 722 van het mailrapport van dat jaar kopielijk toegezonden adviezen van de betrokken hoofden van gewestelijk bestuur en van de directeuren van binnenlandsch bestuur en van financiën, zal U zijn gebleken, dat het vraagstuk der gouvernements-koffiecultuur voor Java, niet minder dan voor Sumatra, tot veelzijdige beschouwingen aanleiding heeft gegeven, en dat de reorganisatie dier cultuur met velerlei hervormingen op verschillend gebied gepaard zal moeten gaan.

Kon ik aan het slot van mijn brief van 29 Februari jl. n°. 267/18 de overtuiging uitspreken, dat niet in partieele wijziging van enkele in het oog springende onderdeelen, maar in een samenstel van maatregelen, welke in de eerste plaats beoogen de grieven der planters tegen den bestaanden toestand weg te nemen, het middel moet gevonden worden tot opbeuring en bestendiging, zoowel van de vrije als van de gedwongen koffiecultuur ter Westkust van Sumatra —, ook op Java zal, hoeveel nut men van sommige bijzondere verbeteringen verwachten moge, daarmede niet volstaan kunnen worden om den verderen achteruitgang der koffiecultuur te stuiten.

Daarvoor is meer noodig en dienen allereerst de grondslagen, waarop de gouvernementsteelt van koffie tot dusver geregeld en gedreven is, losgelaten en vervangen te worden door een stelsel, dat in meerdere mate de uitdrukking bevat van de niet te miskennen waarheid, dat voor het welslagen van elke onderneming de gelijkmatige samenwerking van arbeid, kapitaal en zaakkennis een onmisbaar vereischte is.

De arbeidskrachten voor de cultuur zijn steeds beschikbaar geweest; ook het kapitaal heeft nimmer ontbroken, maar is — zooals nader zal worden toegelicht — aangewend op eene wijze, welke veeleer tot ontmoediging dan tot aansporing van de planters heeft geleid, terwijl eindelijk de kennis in den regel slechts als bijkomende factor is aangemerkt.

Daarmede zijn de twee hoofdgebreken aangevoerd, welke het tegenwoordig dwangstelsel op Java, naar mijn inzien, aankleven.

Onder den drang van allerlei omstandigheden is meer rekening gehouden met de eischen van het oogenblik dan met die der toekomst, en ongemerkt voerde dit tot zekere roekeloosheid in het verbruik van het materiaal, dat voor elke cultuur onontbeerlijk is: de grond, waarop geplant, de arbeidskracht, waarmede gewerkt moet worden.

De noodzakelijkheid van een spaarzamer gebruik van grond en arbeid leidt van zelf tot de invoering van eene meer methodische werkwijze, welke het al of niet slagen van den aanplant minder van het toeval afhankelijk maakt en zich niet tevreden stelt met globale ramingen en oppervlakkige metingen, maar positieve cijfers vordert, om daarop een vast werkplan te kunnen vestigen, waarin de goede en kwade kansen behoorlijk tegen elkaar zijn afgewogen.

De terugslag daarvan zou, ook zonder loonsverhooging of andere tegemoetkoming, onder de cultuurplichtige bevolking voelbaar moeten worden, terwijl alleen langs dien weg de bate uit de gouvernements-koffiecultuur haar wisselvallig karakter grootendeels zal verliezen, en den Staat verrassingen zullen worden bespaard, zooals die, o. a. in 1888 ondervonden, toen de uitkomsten der cultuur een winstcijfer aantoonden dat nog niet de helft bedroeg van hetgeen daaruit in het voorafgaand jaar aan 's lands schatkist was ten deel gevallen.

Men moge geneigd zijn het streven van de Staatscommissie te huldigen, om het Staatsbudget onafhankelijk te maken van de rechtstreeksche inkomsten uit de koffiecultuur, de eindpaal van dat streven ligt nog in een ver verschiet, en daarom mag men voorshands niet verder gaan dan als desideratum stellen het verkrijgen van meerdere stabiliteit in die tot dusver onmisbaar gebleken inkomsten; een desideratum, dat naar mijne overtuiging bereikbaar is, mits eene meer met de eischen van land- en boschbouwkunde overeenkomende werkwijze in toepassing gebracht, en een rationeeler gebruik gemaakt worde van het voor de teelt van koffie op hoog gezag reeds zoozeer gereduceerd arbeidsveld.

Uit dit gezichtspunt meen ik, evenals de meeste adviseurs hier te lande, de zaak te moeten beschouwen, omdat het zwaartepunt van het vraagstuk der gouvernements-koffiecultuur zich verplaatst heeft en thans voornamelijk gezocht moet worden in den stand onzer Indische geldmiddelen.

De stand van het budget moet noodwendig op de oplossing van dat vraagstuk een overwegenden invloed uitoefenen, al wordt zij daardoor niet geheel en al beheerscht, en daarom onthoud ik mij van inmenging in den op oeconomische gronden aangevangen, doch nimmer volstreden strijd tusschen de vóór- en tegenstanders van het stelsel van gedwongen arbeid voor de teelt van gewassen ten behoeve van het Gouvernement.

Met de werkelijkheid voor oogen, gaat het niet aan zich terug te wanen in den tijd toen de Indische rekening een gemiddelde jaarlijksche bate aantoonde van $14^1/_2$ millioen gulden, en het laatste overblijfsel van het door den Commissaris-Generaal VAN DEN BOSCH opgetrokken gebouw

Aan Zijne Excellentie den Heer
Minister van Koloniën.

te sloopen, zonder iets beters daarvoor in de plaats te geven.

De zaak dient in een ander licht beschouwd te worden dan vroeger, nu de bovenbedoelde bate verdweuen is en de zorgvolle vraag zich op den voorgrond dringt, of Indië door eigen middelen in den vervolge nog wel in zijne behoeften zal kunnen voorzien.

Het antwoord op die vraag acht de directeur van financiën afhankelijk van de inkomsten uit de koffiecultuur, die hij in zekeren zin beschouwt als den sluitingspost van de koloniale begrooting. En nu moge de zuivere opbrengst van het middel, ten bedrage van bijna 15 millioen gulden, berekend over het vijfjarig tijdvak 1884/88, in vergelijking met vorige jaren, gering zijn, aan den anderen kant is zij zoo hoog, dat zij, gelet op den stand van het budget, met even gemelden departementschef, veilig onmisbaar mag worden genoemd.

Bieden nu de voorstellen der Staatscommissie voldoende waarborgen dat op die opbrengst, ook in den vervolge, gerekend zal kunnen worden?

Deze vraag meen ik ontkennend te moeten beantwoorden, en alle Indische adviseurs zijn dan ook van meening dat de richting, die de Commissie aangeeft, tot ongewenschte uitkomsten zou voeren.

Niet alleen zoude de verwezenlijking harer denkbeelden den lande op een meerdere jaarlijksche uitgaaf te staan komen, welke, berekend over de gemiddelde koffieproductie der jaren 1883/87, door den directeur van binnenlandsch bestuur begroot wordt op niet minder dan $3^1/_2$ millioen gulden, maar bovendien zouden de voorgestelde maatregelen, ofschoon het nut van enkele daarvan niet ontkend wordt, nooit kunnen leiden tot het daarmede beoogde doel: de vervanging van de staats- door eene vrije volks-koffiecultuur.

De Staatscommissie wenscht een eind gemaakt te zien aan het »dwangsysteem", en beveelt daartoe aan om, met behoud van de gedwongen levering, de verplichte teelt van koffie, na een voorbereidend tijdvak van 5 jaren, los te laten.

Gedurende dat tijdvak zouden dan de noodige maatregelen genomen moeten worden, welke, nevens de verhooging van den inkoopsprijs der koffie tot f 20 per pikol, de totstandkoming der volkscultuur zouden moeten verzekeren.

Ook hier te lande naderen de inzichten der gehoorde autoriteiten het denkbeeld om den dwang zooveel doenlijk op te heffen of te verzachten, en dat ik evenmin in het algemeen een voorstander van dwang ben, zal, na kennisneming van mijn hooger aangehaalden brief over de koffiecultuur op Sumatra, voor Uwe Excellentie wel geen nadere bevestiging behoeven.

Maar er is een groot verschil tusschen het plotseling loslaten van den cultuurdwang op een oogenblik dat het bewijs nog geleverd moet worden dat de maatregelen, waardoor de Staatscommissie de volkscultuur wil tot stand brengen, doel zullen treffen, en de geleidelijke opheffing van de verplichte teelt, naarmate de vrije cultuur zich ontwikkelt, zooals de directeur van binnenlandsch bestuur beoogt.

Het inslaan van een anderen dan den door bedoelden directeur aanbevolen weg, staat, naar het oordeel van den Raad, gelijk met het ondernemen van een waagstuk, en zonder eenig voorbehoud sluit ik bij deze oordeelvelling mij aan, vermits, hoe goede verwachtingen men ook moge koesteren van de deugdelijkheid der aangeprezen middelen om de conversie van gedwongen in vrije cultuur te bewerkstelligen, die overtuiging alleen een maatregel niet zou kunnen wettigen, welke, indien de daarvan verwachte uitkomsten achterwege blijven, de Regeering voor een hoogst bedenkelijk fait accompli zouden stellen.

Niettegenstaande de Staatscommissie het groote bezwaar erkent, aan den bestaanden vorm van vergoeding voor den cultuurarbeid verbonden, waardoor de bevolking geheel en alleen de risico van de eventueele uitkomsten van haren arbeid draagt, adviseert zij nochtans om dien vorm van betaling te behouden, omdat elke andere regeling van de belooning der planters in de toepassing op onoverkomelijke moeilijkheden zoude stuiten. In tegenspraak met die meening, toonen de uitvoerig toegelichte voorstellen van den resident der Preanger Regentschappen (1) en van den directeur van binnenlandsch bestuur duidelijk aan, dat zoodanige regeling mogelijk en practisch uitvoerbaar is, terwijl bovendien de door de commissie gevreesde moeilijkheden sedert jaren, tot tevredenheid van alle belanghebbende partijen, bij de gouvernements-djaticultuur zijn overwonnen; beide autoriteiten zijn dan ook van oordeel dat vóór alles een eind gemaakt moet worden aan de betaling uitsluitend naar evenredigheid van het product.

In die wijze van betaling schuilt, zooals de Raad opmerkt, de fundamenteele fout van het bestaande stelsel, en ook naar mijn gevoelen moet — gelijk ik reeds hooger heb te kennen gegeven, waar ik gewag maakte van de tot ontmoediging van den cultuurarbeid leidende aanwending van het kapitaal bij de staatskoffieteelt — in die principieele fout voor een groot deel de verklaring gezocht worden van den weerzin der bevolking tegen den gedwongen aanplant van koffie ten behoeve van het Gouvernement.

Het is toch duidelijk dat, indien bestendigd wordt het groote gebrek van de bestaande regeling, volgens welke de bevolking geen betaling krijgt wanneer zij die het meest noodig heeft, de inlander, in den regel van geldmiddelen verstoken, er tegen op zal blijven zien een gewas te teelen zooals koffie, dat hem eerst in het 3e, 4e of 5e jaar de onzekere kans op het verkrijgen van eenig product kan geven, en hem bijgevolg noodzaakt gedurende 2, 3 of 4 jaren van andere inkomsten te leven.

Daarom kan de voorgedragen prijsverhooging noch den weerzin tegen de gedwongen cultuur wegnemen, noch eene doeltreffende aansporing zijn tot bevordering van de vrije teelt, waar deze nog niet bestaat, terwijl zij buitendien het euvel bestendigt, dat de planters, door het nemen van voorschotten op de later te ontvangen oogstgelden, aan woekeraars worden overgeleverd; een euvel dat, zooals Uwer Excellentie bekend is, in de residentie Pasoeroean reeds een bedenkelijken omvang verkregen heeft.

Betaling van den *arbeid*, zoo niet dagelijks, dan toch bij termijnen, en zulks afgescheiden van den inkoopsprijs bij de inlevering van het product, ten einde de belangstelling van den planter in de resultaten van zijn werkzaamheid levendig te houden, is de grondgedachte van de regelingen van den resident Heijting en den directeur van binnenlandsch bestuur, en het lijdt mijns inziens geen twijfel, dat indien daarbij met overleg en spaarzaamheid wordt te werk gegaan, indien — gelijk de directeur van financiën het uitdrukt — in de met de uitvoering te belasten ambtenaren iets is gevaren van den geest van den particulieren ondernemer, de meerdere uitgaven, welke van de aangegeven wijze van vergoeding het gevolg zullen zijn, ruimschoots door toeneming van het koffieproduct zullen worden opgewogen, vermits de loonsuitkeering voor den verrichten *arbeid* een machtige hefboom zal zijn, niet alleen tot verbetering en uitbreiding der bestaande, maar ook tot aanleg van nieuwe vrije aanplantingen.

Onder die omstandigheden zal van vermeerdering van den inkoopsprijs der koffie geen sprake behoeven te zijn.

De twee hoofdmotieven, welke der Staatscommissie de verhooging van dien prijs in overweging doen geven, zijn, dat de tegenwoordig uitgekeerde betaling van f 15 per pikol ontoereikend is om te voldoen aan het voorschrift in artikel 56 sub 4 van het Regeerings-Reglement, en voorts dat bij ruime verhooging van den prijs de inlander wel geneigd zal zijn uit eigen beweging koffie te planten.

Bij gebrek aan volledige gegevens, meent de Commissie voor geheel Java een gemiddelde voor het aantal ten behoeve van de gouvernements-koffiecultuur gepresteerde

(1) Ik maak hier en elders inzonderheid melding van de voorstellen van den resident der Preanger Regentschappen, omdat van diens beschouwingen door den Raad van Nederlandsch-Indië een ruim gebruik is gemaakt en in zijn advies de zaak vollediger is uiteen gezet dan in die van de overige hoofden van gewestelijk bestuur, wat naar mijn inzien niet, zooals de Raad vermoedt, een gevolg is van de omstandigheid, dat aan de andere residenten niet voldoende tijd zoude zijn gelaten om het onderwerp te bestudeeren en de vereischte gegevens te verzamelen — de meeste hebben verscheidene maanden daarvoor besteed — maar eenvoudig daaraan moet worden toegeschreven, dat de resident Heijting, door de in zijne vroegere betrekking van hoofdinspecteur der koffiecultuur opgedane ervaring, over meer bouwstoffen heeft kunnen beschikken dan de meeste zijner tegenwoordige ambtgenooten.

dagen arbeid te kunnen becijferen door als maatstaf aan te nemen de berekeningen, welke daaromtrent door den vorigen vice-president van den Raad van Nederlandsch-Indië als resident van Tegal en Soerabaija gemaakt zijn. Van dien maatstaf uitgaande, komt zij op bladz. 26 van haar gedrukt rapport tot een gemiddeld cijfer van 100 dagen, en berekent zij verder dat, om eenigszins aan de aangehaalde wetsbepaling te voldoen, de inkoopsprijs der koffie — vooropgesteld dat per huisgezin één pikol geproduceerd wordt — op f 20 per pikol gesteld zou moeten worden, waardoor der bevolking een minimum dagloon van f 0,20 zou zijn verzekerd.

De directeur van binnenlandsch bestuur bestrijdt echter de juistheid van den gebezigden maatstaf, met gebruikmaking van gegevens, aan verschillende particuliere ondernemingen ontleend, en aan de uitkomsten van den aanplant van djati- en wildhout, onder de leiding van de ambtenaren van het boschwezen in vrijen arbeid uitgevoerd; de heer VAN DER WIJCK stelt andere cijfers daartegenover en handhaaft zijne vroegere berekeningen in eene afzonderlijke nota, waarvan in den aanhef dezer melding is gemaakt.

Ik acht mij niet bevoegd om nopens de waarde der van weêrszijden geleverde cijfers een eindoordeel te vellen, en bepaal ik mij derhalve tot de overlegging in afschrift van eene nadere nota van den directeur, strekkende ter wederlegging van de beschouwingen van den heer VAN DER WIJCK.

Het gewicht van de vraag of de kostprijs van de pikol koffie voor den planter al dan niet juist is berekend, treedt trouwens naar mijn inzien geheel op den achtergrond, waar door den resident HEIJTING en den directeur van binnenlandsch bestuur op goede gronden is aangetoond dat, al zou men met de commissie willen instemmen, dat aan het hooger bedoeld wetsvoorschrift zou zijn voldaan, indien bij de gedwongen cultuur een dagloon van f 0,20 wordt verdiend, verreweg het grootste deel der cultuurplichtige huisgezinnen, bij verhooging van de pikolgelden tot f 20, op dat dagloon niet zou mogen rekenen.

De commissie zelve teekent op blz 23 van haar rapport aan, dat in de voordeelige koffiejaren 1879/83 door 106 552 huisgezinnen — het zesde deel van het totaal aantal bij de cultuur ingedeeld — een dagloon is verdiend van $^1/_8$ tot $3^1/_2$ cent, zoodat, ook na de prijsverhooging, voor hen het loon slechts een kleine fractie zou bedragen van de in uitzicht gestelde f 0,20; en wanneer men dan voorts uit de staten — onder letter C aan haar rapport gehecht — ontwaart, dat in het betrekkelijk gunstige koffiejaar 1888 in 11 gewesten minder koffie geproduceerd is dan als minimum per huisgezin opgebracht had moeten zijn om den planters een dagloon van f 0,20 deelachtig te doen worden, dan moet ik aan den Raad en de overige Indische adviseurs ten volle toegeven, dat de voorgestelde verhooging van den inkoopsprijs der koffie de bestaande ongelijkheid in de betaling niet zal wegnemen, noch zelfs als eene billijke vermeerdering van het loon voor den cultuurarbeid kan worden aangemerkt. Door dien maatregel zou derhalve niet voldaan worden aan het betrekkelijk voorschrift in het Regeerings-reglement, terwijl daarvan evenmin eenige beduidende toeneming van de vrije teelt verwacht kan worden, zoolang nevens de pikolgelden geen vergoeding voor aanplant en onderhoud aan de planters wordt uitgekeerd. Wel zou de prijsverhooging vermoedelijk iets kunnen uitrichten in de rijke koffiestreken, waar thans reeds een dagloon verdiend wordt, dat een veelvoud bedraagt van hetgeen de planter in de minder bevoorrechte streken voor zijn moeitevollen arbeid kan erlangen, maar in de 12 van de 17 door den directeur genoemde koffie-produceerende gewesten zou, ondanks die aansporing, de bevolking, bij behoud van de thans gevolgde wijze van betaling, zeer zeker niet genegen bevonden worden om, uit eigen beweging, hare eenjarige gewassen door koffie te vervangen, omdat zij alsdan vrijwillig tegen onvoldoend loon zou arbeiden.

De commissie schijnt daarvan zelve doordrongen te zijn geweest, want zij erkent dat bloote verhooging van den prijs niet voldoende zou zijn om de teelt van koffie tot een volkscultuur te maken, en zij acht daarvoor eene reeks van maatregelen noodig, waaronder de vrijlating van den planter in de keuze van het terrein en in de wijze van grondbewerking en aanplant de voornaamste plaats vervult.

Van deze vrijheid verwacht ik niet veel meer dan dat daardoor nieuw leven geschonken zou worden aan den geliefden roofbouw van den inlander, met het zekere gevolg dat binnen een betrekkelijk kort tijdsbestek de nog beschikbare, voor koffie geschikte gronden, verbruikt en daarmede de cultuur te gronde gericht zal zijn.

Op heldere wijze is dit voor den directeur van binnenlandsch bestuur betoogd, en is door hem aangetoond dat de maatregel, waartoe de commissie adviseert in haar waardeerbaar streven om aan het dwangsysteem een eind te maken, eene voortdurende botsing in het leven moet roepen tusschen de algemeene plichten van den Staat, welke medebrengen den domeingrond te gebruiken ten meesten nutte van het algemeen en niet tot oogenblikkelijk eigen voordeel, en de private belangen van den inlandschen planter, die hem voortdrijven in de richting van den roofbouw, ten einde bij den minst mogelijken arbeid in korten tijd de meeste vruchten van den grond te trekken. En naarmate de verwachtingen der commissie verwezenlijkt mochten worden, en de bevolking, door al de haar toegedachte tegemoetkomingen aangelokt, naar het hooge gebergte trekt om op hare primitieve cultuurwijze koffieaanplantingen tot stand te brengen, zal die strijd van plichten en belangen een ernstiger karakter aannemen, omdat, met de uitroeiing der bergbosschen, ook de welvaart van de bij uitstek landbouwende bevolking in de laaglanden van Java zal verdwijnen, zoodat ten slotte de haar toe te kennen vrijheid op haar eigen onberekenbaar nadeel zou moeten uitloopen.

Daarom kan ik mij niet aansluiten bij het stelsel door de Staatscommissie voorgestaan; een stelsel dat, naar mijne gevestigde overtuiging, de kiem in zich draagt van den ondergang, zoowel van de gedwongen als van de vrije koffiecultuur op Java, en den Staat dadelijk tot hoogst bezwarende, in de toekomst tot niet te begrooten geldelijke offers dwingen zou.

Daarom ook kan ik mij ten volle vereenigen met de denkbeelden van den directeur van binnenlandsch bestuur, die aller belangen, zoo van de bevolking als van het Gouvernement en van de particuliere nijverheid, met elkander in overeenstemming wil brengen, en daartoe een stelsel heeft ontworpen, waarvan de uitkeering van loon naar arbeid en spaarzaam gebruik van het nog beschikbaar staatsdomein, gepaard aan eene werkwijze, welke ten doel heeft aan den bodem terug te geven wat de cultuur daaraan ontnomen heeft, de grondslagen uitmaken.

Alvorens de hoofdtrekken van dat stelsel in nadere beschouwing te nemen, wensch ik stil te staan bij de afzonderlijke voorstellen van het lid der Staatscommissie, den heer L. WESSELS, die tot opheffing adviseert, zoowel van de gedwongen cultuur als van de verplichte levering, en daarvoor eene staats-koffiecultuur in de plaats wil stellen, welke in vrijen arbeid gedreven zou moeten worden door middel van een aantal ondernemingen in de meer afgelegen bergstreken.

Noch bij den Raad van Nederlandsch-Indië, noch bij de andere adviseurs hier te lande, hebben deze voorstellen, die ook bij de meerderheid der commissie gegronde bedenkingen ontmoet hebben, bijval kunnen vinden, en evenmin kan ook ik het denkbeeld aanbevelen om de koffiecultuur als vorm van belasting in arbeid te herscheppen in eene staatsonderneming van nijverheid.

Afgescheiden van de tegen dergelijke, uitsluitend met een financieël doel door den Staat gedreven ondernemingen in de stukken aangevoerde theoretische en practische bezwaren, bestaat tegen het stelsel WESSELS de door den directeur van binnenlandsch bestuur en door zijn ambtgenoot van financiën opgemerkte principieele bedenking, dat gouvernements- evenzeer als particuliere landbouw-ondernemingen, trots alle vooraf opgemaakte begrootingen, zeer goed verlies kunnen opleveren, wat zelfs bij behoud van het bestaande stelsel bijkans niet mogelijk is, en dat dientengevolge het budget aan nog zwaardere schokken dan thans zou kunnen bloot staan.

Dit motief schijnt mij overwegend toe om ook aan de voorstellen van de minderheid der commissie geen gevolg te geven, want — en dit heb ik getracht te doen uitkomen — de stand der Indische geldmiddelen vordert wèl dat de inkomsten uit de koffiecultuur zoo mogelijk toenemen, in elk geval niet verminderen, maar biedt geen ruimte

2

tot het nemen van proeven met onzekeren uitslag, waarvan de mislukking onherstelbare gevolgen zou hebben.

Zoowel de regeling van de meerderheid, als die van de minderheid, hebben, zoo betoogt de directeur mr. KUNEMAN, »het gebrek gemeen van geen, of ten minste geen voldoenden nadruk te leggen op de noodzakelijkheid om niet alleen de mogelijkheid te scheppen, over de onder het systeem van dwangcultuur niet bereikbare gronden (in verafgelegen bergstreken) te beschikken, maar ook om de cultuur zoo te regelen, dat, zoo nu als later, steeds geschikte gronden voorhanden zullen zijn en blijven".

»Beide zien over het hoofd", aldus vervolgt de directeur, »dat uit het geheel vrijlaten der cultuur misschien *tijdelijk* de opkomst van eene volkscultuur kan voortspruiten, maar..... dat door de aangeboren zucht van den inlander tot het drijven van roofbouw en zijne zorgeloosheid in geldzaken, die geldgebrek en daardoor verwaarloozing van den aanplant in haar gevolg hebben, over korter of langer tijd in het geheel geen geschikte koffiegronden, noch voor de gouvernements-, noch voor de volkscultuur, beschikbaar zullen zijn."

Dit te voorkomen en de instandhouding van de koffiecultuur ook voor de toekomst te verzekeren is het hoofddoel van de regeling van den directeur, voor de bereiking waarvan geleidelijk en met de noodige behoedzaamheid een geheel nieuw stelsel van cultuur in toepassing zou moeten worden gebracht.

Dat dit doel niet te bereiken is door van het bestaande stelsel hier iets af te nemen en daaraan elders iets toe te voegen; dat het heil niet gezocht moet worden in een algemeene en voor sommige streken niet te motiveeren verhooging van den inkoopsprijs der koffie, en men evenmin zich zou mogen verheugen in het bewustzijn het noodige te hebben verricht, indien de cultuur slechts wordt overgelaten aan de inzichten van den inlander; dat kortom het geheel moet worden herzien, en men zich los behoort te maken van het bij velen maar al te diep geworteld begrip, dat de belangen der gouvernements-koffiecultuur op zich zelf staan en niet verbonden zijn met andere belangen van meer algemeenen aard; dit alles is in 's directeurs rapport uitvoerig toegelicht en in het vorenstaande reeds ter loops aangeroerd.

In den loop der tijden heeft de plantbekleeding van Java's bodem een geheel ander aanzien verkregen, en de tijd ligt ver in het verleden, toen 's lands kapitaal aan uitnemende koffiegronden en uitgestrekte bosschen zoo ruim scheen, dat alle voorzorgen tegen uitputting, bij de voldoening aan de geldelijke eischen van het moederland, overbodig mochten heeten.

Maar tevens zijn de toestanden en verhoudingen geheel veranderd, en voor de begrippen van weleer, die onze overzeesche bezittingen met een rijke pachthoeve vereenzelvigden, is een streven in de plaats getreden om den druk onzer overheersching zoo zacht mogelijk te doen zijn.

Toen koffie, veel koffie, het eerste nummer uitmaakte van het koloniaal programma, en als 't ware in den blinde geplant werd om aan Java's vruchtbaren bodem in den kortsten tijd de hoogst mogelijke koffieproductie te ontwoekeren, moest het dwangstelsel wel in zijn uiterste consequentie worden toegepast, maar hoe weinig het belang van de alom plantende inlandsche bevolking in die dagen ook gegolden moge hebben, voor den ondervonden druk kon zij toen in zekeren zin compensatie vinden in de ruime opbrengsten, welke de humusrijke boschgronden, bij een hoogst primitieve werkwijze, haar konden waarborgen. Maar nadat de beste gronden uitgeput waren, zoodat men zijn toevlucht tot de minder geschikte moest nemen, om, althans voor het oogenblik, de staatskoffieproductie op peil te houden, en daarvoor een betere cultuurwijze voorschreef en diepere grondbewerking vorderde, zonder evenredige verhooging van het arbeidsloon, nam het dwangsysteem een hatelijker karakter aan. En houdt men daarbij rekening met de wisselende inzichten, welke de cultuur beheerschten, en met de vaak tegenstrijdige bevelen van hoofden en ambtenaren; houdt men in het oog dat de vereischte zaakkennis, een der onmisbare factoren, die het welslagen van elke onderneming moeten verzekeren, in den regel gemist werd, tengevolge waarvan meermalen òf geheel onvruchtbare òf onvoldoend beloonde arbeid verricht moest worden, dan wordt de weerzin der bevolking tegen de op hoog gezag gedreven koffiecultuur volkomen verklaarbaar, en is het begrijpelijk dat in vele streken de koffieboom in haar oogen het symbool daarstelt van dwang en onderdrukking.

Die weerzin dient vóór alles te worden weggenomen, wil men eenige kans hebben dat, indien te eeniger tijd de dwang wordt losgelaten, de teelt van koffie als vrije cultuur blijft voortleven.

Daarvoor is het niet voldoende den arbeid beter te betalen, maar dient ook gezorgd te worden dat niet op ongeschikte gronden geplant wordt; dient een op nauwkeurig onderzoek naar de bodemgesteldheid steunende schifting van bruikbare en minder geschikte gronden plaats te hebben, en het arbeidsveld voor de gouvernements-koffiecultuur binnen engere grenzen te worden teruggebracht, dan waarbinnen zij thans zich beweegt.

Voor het eerst werd zoodanige schifting in 1887 bedoeld door de vaststelling van »cultuurplannen", die den omvang en het beloop der gouvernements-koffiecultuur moesten aangeven; maar al kan aan dien maatregel de lof niet ontzegd worden dat daarmede een eerste poging is gedaan om een overzicht te verkrijgen van het voor de teelt op hoog gezag nog beschikbaar grondkapitaal, een getrouw beeld daarvan kunnen die plannen niet teruggeven, omdat de reserveering zonder deskundige leiding en zonder voorafgegane opmeting bij groote slagen geschied is, en bijgevolg meermalen tot teleurstelling moest leiden.

De werkelijk geschikte gronden waren door onoordeelkundige uitbreiding der cultuur langzamerhand voor een groot deel verbruikt, zooals in tal van vroegere officieele en publieke geschriften, o. a. ook door den adviseur honorair voor inlandsche zaken, den heer HOLLE, in de jaren 1860 en 1872, is opgemerkt; de al te ver van de dessa's verwijderde gronden konden voor reserveering niet in aanmerking komen, zoodat men wel genoodzaakt was in het daartusschen liggend gebied het arbeidsveld te zoeken, waarop de gouvernements-koffiecultuur nog gedreven zou kunnen worden. Dat intusschen dat arbeidsveld niet overal even zorgvuldig is uitgezocht, en menig onder de reserve gebracht terrein, bij nadere beschouwing, dikwijls eerst na den aanplant en na jarenlang onderhoud der daarop staande boomen, voor de teelt van koffie waardeloos bleek te zijn, is door de practijk maar al te vaak bewezen, gelijk door de Staatscommissie in het eerste gedeelte van haar rapport en door den directeur van binnenlandsch bestuur, onder aanvoering van vele feiten, gestaafd wordt. Doch ook al ware dit anders, dan nog zouden de cultuurplannen slechts een grens kunnen aangeven voor den duur van het bestaan der gouvernements-koffiecultuur, en geen waarborg kunnen opleveren voor de instandhouding daarvan, omdat zij eene regeling bestendigen, die voor elke koffiegeneratie nieuwe maagdelijke gronden eischt, en die derhalve onvermijdelijk, vroeg of laat, op den ondergang der cultuur moet uitloopen.

De voortdurende verplaatsing der plantsoenen naar nieuwe terreinen is een der kenmerken van de tegenwoordige regeling, welke het weder vruchtbaar maken van de verlaten koffiegronden eenvoudig aan de natuur overlaat, maar het behoeft geen betoog dat, naarmate men de uiterste hoogtegrens van beplantbaarheid nadert, naarmate de verplaatsing der tuinen voortschrijdt in de richting van het hooge gebergte, de koffiecultuur een dreigender gevaar wordt voor de bergbosschen, welker behoud voor den regenval en den watertoevoer zoo dringend noodig is.

Zooals Uwer Excellentie uit de mede hiernevensgaande, op het topographisch bureau te Batavia vervaardigde schetskaart van de djati- en wildhoutbosschen op Java 1) zal blijken, zijn die bosschen in een groot gedeelte van dat eiland thans reeds uiterst schaarsch, en inzonderheid in bedenkelijke mate afgenomen in de residentie Preanger Regentschappen, welk gewest vóór 25 jaren nog met wildhout overdekt was.

De uitgifte van woeste gronden in erfpacht en de uitbreiding van de inlandsche ontginningen, vooral van den zoo schadelijken hoemahbouw in het gebergte ten behoeve van drooge gewassen, hebben ongetwijfeld tot die ontwouding veel bijgedragen, maar het kan als vaststaande

1) Dit is de kaart voorkomende aan het slot der bijlagen van dit koloniaal verslag.

worden aangenomen dat de regeling, volgens welke de koffiecultuur tot dusver gedreven is, daarin een belangrijk aandeel gehad heeft, en in zooverre treft die regeling het verwijt dat zij te exclusief de bevordering van het belang der cultuur beoogt en niet voldoende rekening houdt met de omstandigheid, dat dit belang slechts een onderdeel uitmaakt van het ingewikkeld samenstel van belangen, dat den Staat ter behartiging is toevertrouwd.

Om aan dit verwijt te ontkomen, stelt de directeur zich voor het arbeidsveld voor de op hoog gezag gedreven cultuur terug te brengen tot een bepaald, na zorgvuldige opneming, aan te wijzen gedeelte van Java, beneden de hoogtegrens, waarboven alle houtgewas om hydrographische of meteorologische redenen gespaard moet blijven, ten einde aldaar te werk te kunnen gaan naar een vaste, aan de meest bescheiden agronomische eischen voldoende bedrijfsregeling, waarvan het doel is om, in verband met de uitgestrektheid en de hoedanigheid der beschikbare gronden, eene zoo gelijkmatig en zoo hoog mogelijke productie te verkrijgen en voor de toekomst te behouden.

Dit doel zou echter, wegens de betrekkelijke beperktheid van het arbeidsveld, niet bereikt kunnen worden, indien de daarbinnen liggende uitgeputte gronden niet tegelijkertijd met snel opschietend en spoedig humus vormend houtgewas werden herbewoud, en daarom zou bij het samenstellen van het bedrijfsplan, dadelijk rekening gehouden moeten worden met een gelijktijdig opgemaakt ontwerp nopens de terreinen, welke *in de toekomst* voor de cultuur bestemd zullen worden.

Op sommige dier terreinen zou de herbewouding aan de teelt van koffie moeten voorafgaan, op andere zou zij daarop moeten volgen; in beide gevallen echter zouden boschen koffiecultuur elkander regelmatig moeten afwisselen.

Herbossching, met zaakkennis en spaarzaamheid uitgevoerd, acht de directeur den sluitsteen van zijn stelsel, om de door de cultuur uitgebouwde gronden voor een volgende koffiegeneratie geschikt te maken, hetgeen naar zijn gevoelen niet uitsluitend kan worden overgelaten aan de werking der natuur, hoe mild zij in de tropen moge zijn.

Intusschen wordt het nut van herbossching met dat doel door den Raad van Nederlandsch-Indië in twijfel getrokken, op grond van eenige daaromtrent gemaakte opmerkingen van den directeur van 's Lands plantentuin, dr. M. Treub, die nopens dit punt door het hooge college geraadpleegd schijnt te zijn, doch de directeur van binnenlandsch bestuur, die met den inhoud van 's Raads beschouwingen ten deze in kennis is gesteld, heeft daarin aanleiding gevonden om zijne zienswijze nader toe te lichten in eene nota, welke Uwe Excellentie mede onder de bijlagen van dit schrijven in kopie zal aantreffen.

Het geldt hier een zuiver technisch punt, waarover ik niet gaarne eene besliste meening zou willen uitspreken, hoe klemmend het betoog van gemelden departementschef mij ook toeschijnt, en daarom bepaal ik er mij toe, overeenkomstig het bij zijne evenbedoelde nota gedaan voorstel, Uwer Excellentie in overweging te geven om, zoo bij U twijfel mocht overblijven ten aanzien van het practisch effect van herbossching, omtrent dit punt de voorlichting in te winnen van deskundigen op cultuurgebied in Europa.

De voorstellen van den directeur om, zonder schokken, en zonder 's Lands inkomsten aan het gevaar van te groote vermindering bloot te stellen, geleidelijk te komen tot den toestand, bij artikel 56 van het Regeerings-reglement voorgeschreven, en om tevens, door betere regeling, redelijker cultuurwijze en meer zorg voor het behoud van geschikte gronden, aan de koffiecultuur een hechter bestaan te verzekeren, kunnen kortelijk aldus worden samengevat.

De koffie-produceerende gewesten op Java worden elk in drie kringen verdeeld.

In den hoogsten kring, die de bergbosschen bevat, zoomede de ontwoude berghellingen, welke in het belang van klimaat en regenval voor reboiseering in aanmerking komen, worden geen ontginningen, van wien ook, toegelaten.

De tweede kring wijst het gebied voor de gouvernements-koffiecultuur aan.

Binnen dat gebied worden de gronden, die het eigenlijke arbeidsveld voor de gedwongen teelt kunnen uitmaken, zooveel mogelijk tot behoorlijk te beheeren complexen gevormd; de ontginningen van inlanders, en de gronden, benoodigd voor de uitbreiding daarvan, vallen buiten de complexen, evenals de reeds bestaande koffietuinen, voor zoover deze niet in de termen vallen om, met goedvinden van de bezitters, daarin te worden opgenomen.

Op die bedrijfscomplexen zal, tegen betere betaling, naar eene rationeele, voor den inlander echter niet te moeilijke cultuurwijze, bij overeenkomst, vrijwillig koffie worden geplant.

De contractanten komen vrij van gedwongen bijplant, en verkrijgen, in die gevallen waarin de vergunning tot tusschenbouw van onschadelijke inlandsche gewassen, gedurende eenige jaren, vrij van landrenteplichtigheid, door den planter geen voldoende tegemoetkoming geacht wordt, voor den aanleg en het onderhoud van het plantsoen, totdat dit vruchten draagt, een bijslag in geld, welke zich regelt naar vraag en aanbod en dus geheel van plaatselijke omstandigheden afhankelijk is.

De bijslag wordt in termijnen uitbetaald, de eerste termijn onmiddellijk na het sluiten der overeenkomst, bij wijze van voorschot; de overige al naarmate van de vordering der werkzaamheden, met dien verstande evenwel dat aantal en bedrag der termijnen in overleg met de contractanten worden vastgesteld.

Zij, die niet tot het contract wenschen toe te treden, dan wel hunne eischen onredelijk opvoeren, blijven gedwongen bijplanten, voor zoover de, ingevolge het bedrijfsplan, jaarlijks te beplanten uitgestrektheid grond daartoe gelegenheid biedt.

Zoowel de contractanten als de anderen ontvangen f 15 per pikol ingeleverde koffie; gelijke betaling wordt te goed gedaan voor de koffie, afkomstig van al de buiten het bedrijfsplan in dezen kring bestaande of nog aan te leggen plantsoenen, welke om verschillende redenen niet in dat plan kunnen worden begrepen.

Uit bedoeld plan zal voor elke streek moeten blijken welke uitgestrektheid van de, naar hunne vermoedelijke productiviteit in soorten te verdeelen gronden, gemiddeld jaarlijks moet worden beplant, en over welke uitgestrektheid de herbewouding tegelijkertijd zich zal hebben uit te strekken.

In aansluiting aan het bedrijfsplan, dat behoudens revisie (b.v. om de tien jaren) voor geruimen tijd behoort te gelden, wordt jaarlijks een cultuurplan opgemaakt, waarbij uitgestrektheid, plaats en wijze van cultuur, binnen de door het bedrijfsplan gestelde grenzen, nader worden bepaald, benevens de kosten, welke aan de uitvoering verbonden zijn.

Eindelijk worden in dezen kring geene nieuwe particuliere ondernemingen toegelaten, niet alleen omdat de beschikbare gronden voor het Gouvernement of de bevolking gereserveerd moeten blijven, maar ook om concurrentie en de daarmede gepaard gaande opdrijving van het arbeidsloon tegen te gaan.

De derde kring omvat het overige gedeelte van de betrokken gewesten, waar geen gelegenheid is om een bedrijfsplan van voldoenden omvang vast te stellen. De gedwongen bijplant wordt hier voortaan gestaakt; de bestaande op hoog gezag aangelegde tuinen worden zoolang mogelijk op den gebruikelijken voet aangehouden, de van die tuinen en van vrijwillige aanplantingen verkregen koffie wordt ingeleverd tegen f 15 per pikol.

Voor zoover de gronden niet moeten worden gereserveerd voor de uitbreiding van den inlandschen landbouw, wordt deze kring opengesteld voor de Europeesche landbouwnijverheid, en daardoor aan die industrie een ruimer veld van ontwikkeling gegeven dan zij thans heeft, nu, tengevolge van te ruwe en oppervlakkige reserveering, zoowel bij Koninklijk besluit als bij de bestaande cultuurplannen, dikwijls ten behoeve van een betrekkelijk kleine koffieproductie, geheele districten en afdeelingen voor den particulieren ondernemingsgeest nagenoeg ontoegankelijk zijn.

Eene aandachtige overweging van 's directeurs denkbeelden heeft mij de overtuiging geschonken dat zij een goed afgerond geheel vormen, waarvan de toepassing in de practijk niet op groote moeilijkheden behoeft af te stuiten, mits daarbij met oordeel en toewijding door de betrokken ambtenaren te werk worde gegaan.

Aan de eene zijde zal de koffiecultuur in de streken, waar zij werkelijk reden van bestaan heeft, beter behartigd worden, aan den anderen kant zal in ruime mate de gelegenheid geboden worden tot uitbreiding van nieuwe

landbouwondernemingen, waarvan de voordeelen én voor de bevolking én voor den fiscus ongetwijfeld zullen opwegen tegen de betrekkelijk geringe inkomsten, welke de gouvernements-koffieaanplantingen in het open te stellen gedeelte thans nog opleveren [1]), en die langzamerhand bij staking van den gedwongen bijplant in den derden kring, door afsterving der bestaande op hoog gezag aangelegde tuinen, aan 's lands schatkist zullen ontvallen.

De door de meerderheid van de Staatscommissie aanbevolen regeling zou de bevolking weliswaar doen deelen in de winsten der cultuur, doch laadt op haar, evenals nu, alle risico daarvan; bij toepassing van de regeling der minderheid zou juist het tegenovergestelde geschieden, en alle risico van den planter worden afgewend, die dan echter ook geen aandeel krijgt in de winst; het stelsel, door den directeur voorgestaan, vermijdt beide uitersten en brengt een deel der kwade kansen op den Staat over, vermits het overeengekomen plant- en onderhoudsloon betaald wordt onafhankelijk van de uitkomsten der cultuur, zonder nochtans aan de bevolking het aandeel in de winst te onthouden, dat haar ook bij bestendiging van de tegenwoordige regeling zou zijn verzekerd.

Het overbrengen van de goede en kwade kansen der cultuur op beide partijen, heft een der voornaamste bezwaren op, welke aan de populariteit van het bestaande stelsel in den weg staan.

Niettemin vlei ik mij niet met de verwachting — en door den directeur wordt dit ook geenszins in uitzicht gesteld — dat die populariteit dadelijk aan zijn systeem zal ten deel vallen, want het laat zich verklaren dat de bevolking, met het oog op het verleden der gouvernements-koffiecultuur, niet aanstonds eene zoo ingrijpende gewijzigde cultuurregeling algemeen met ingenomenheid en vertrouwen zal begroeten, en bijgevolg niet dadelijk en overal genegen zal worden bevonden om op de nieuwe, zij het ook voordeeliger voorwaarden, hare diensten te komen aanbieden.

Maar ik twijfel er niet aan, dat in de streken, waar de koffiecultuur voldoende loonend is en de bevolking op den bestaanden voet reeds tal van vrijwillige aanplantingen tot stand heeft gebracht, de billijker voorwaarden, welke haar aangeboden worden, aan die ontginningen een grooter vlucht zullen geven, en heeft dit plaats gehad, dan zal, na korter of langer tijdsverloop, aan aanbiedingen om op overeenkomst te planten in de niet zoo bevoorrechte streken geen gebrek zijn, vooral indien de planters ondervinden dat hun arbeid te goeder tijd betaald wordt, en zij in die betaling niet worden tekort gedaan.

Ook bij de djati- en wildhout-boschcultuur was de bevolking — zooals de directeur mededeelt — aanvankelijk ongenegen om volgens eene gecombineerde cultuurwijze, bij overeenkomst te komen planten, zoodat in den beginne uitsluitend met Chineezen moest worden gewerkt, maar nadat zij de voordeelen dier cultuurwijze had leeren kennen, kwam zij in zoodanig aantal zich aanmelden, dat de Chineezen gemist konden worden, en beide cultures thans over een groot deel van Java in geheel vrijen arbeid gedreven kunnen worden, zonder dat het daarbij noodig is gebleken meer dan een matig plantloon toe te kennen, en in sommige streken, waar de planters voldoende vergoeding kunnen vinden in de teelt van tweede gewassen als tusschenbouw, zelfs zonder eenige geldelijke tegemoetkoming.

Kan op een dergelijk resultaat gewezen worden, dan behoeft men zeker niet aan het welslagen der op nagenoeg dezelfde leest te schoeien koffieregeling te wanhopen, vooral wanneer men in het oog houdt dat de bevolking ook in de uitkomsten der koffieteelt geïnteresseerd blijft, welken prikkel zij bij de boschcultures mist.

Doch al ware op aanneembare gronden te voorspellen, dat niet gerekend zal mogen worden op een zoo volledig succes als bij de djati- en wildhoutcultuur verkregen is, dan zou daarom het stelsel van den directeur nog niet veroordeeld behoeven te worden, vermits hij zich allerminst voorstelt dat stelsel dadelijk overal in werking te doen brengen, en op meer dan eene plaats in zijn advies aanbeveelt om den cultuurdwang op kleine schaal en geleidelijk op te heffen, naar gelang de bevolking meer geneigdheid toont tot vrijwilligen aanplant binnen de terreinen, in het bedrijfsplan omschreven, en zulks opdat de gevolgen dier opheffing door de practijk kunnen worden uitgewezen.

Ik koester niet de verwachting dat, in korten tijd, alom een geheel vrije volkscultuur uit de aangeprezen regeling zich zal ontwikkelen, maar evenmin kan ik aannemen dat dit einddoel langs anderen weg te bereiken zou zijn, zonder het evenwicht tusschen de belangen van den lande en die van de bevolking en van de particuliere nijverheid te verbreken.

Er zullen voorzeker wel middelen zijn aan te wijzen, die in een betrekkelijk kort tijdsbestek aan de vrije aanplantingen een buitengewonen omvang kunnen geven; de toepassing van dergelijke middelen, met het doel om het uit den aard der zaak langzame wordingsproces te verhaasten, zou zeer groote geldelijke offers eischen, zonder dat daarmede eenige zekerheid werd verkregen dat de kunstmatig opgewekte vlucht van de vrije teelt blijvend zich zou vestigen. Daarvoor zijn geleidelijke wijzigingen van de gezindheid der bevolking jegens de koffiecultuur, en bovenal behoud van de vruchtbaarheid van den grond, waarop die cultuur gedreven moet worden, dringende vereischten; maatregelen, die ten deze den natuurlijken loop van zaken komen verstoren, zullen nimmer bij machte zijn om alle invloeden, welke thans de totstandkoming der volkscultuur weêrhouden, duurzaam ten gunste te doen keeren, en zij zullen dus noodwendig tot teleurstelling moeten leiden.

Bij den inlandschen volksaard, zooals hij thans nog zich doet kennen, eigent de koffiecultuur zich niet voor eene volkscultuur op groote schaal, omdat zij arbeid vordert, die gedurende verscheidene jaren improductief blijft, en vooral omdat die cultuur meer het karakter nadert van boschcultuur dan van landbouw, en daardoor, afgescheiden van de limite, door de natuur gesteld, begrensd wordt door het belang, aan het behoud van de bosschen in het gebergte verbonden.

Geheele vrijlating van den inlander in de keuze van den grond, in aanplant en cultuurwijze, is van verschillende zijden aanbevolen om tot het gewenschte doel te geraken, maar in lien al daarvan werkelijk baat verkregen kon worden, dan nog zou ik niet gaarne willen medewerken tot verwezenlijking van zoodanig denkbeeld, dat — gelijk reeds hooger is betoogd — onvermijdelijk tot algemeene herleving van den roofbouw zou leiden.

Zoolang bij den inlander niet het besef is wakker geschud, dat een deel van de oogenblikkelijke voordeelen van den grond moet worden prijsgegeven om in de toekomst van die voordeelen niet geheel en al verstoken te geraken; zoolang hij bij uitstek roofbouwer blijft, kan het overlaten van de cultuur aan zijne inzichten slechts de verwaarloozing en uitputting van Java's vruchtbaren bouwkruin tengevolge hebben, waardoor dan echter tevens de teelt van koffie onbestaanbaar zal zijn geworden.

Voor de volledige conversie van gedwongen in vrije cultuur, dient der bevolking vooraf proefondervindelijk te worden duidelijk gemaakt, dat meer zorg voor den grond dan zij gewoon is daaraan te besteden, een allereerst vereischte is om daaruit een eenigszins gelijkmatige opbrengst zich te verzekeren, en dit zal, naar het mij voorkomt, vergemakkelijkt worden, indien zij in de gelegenheid wordt gesteld onder degelijke, zaakkundige leiding te arbeiden, en zij door meer en practischer wijze van betaling, voor leiding en leering meer ontvankelijk wordt.

Voorloopig stelle men zich echter tevreden met het bereikbare, d. i. verbetering en bevestiging van de gouvernements-koffiecultuur, en het wegnemen van de onbillijkheden en gebreken, welke haar thans aankleven; eene geheele loslating zij de zorg van later tijd, wanneer de ondervinding zal hebben geleerd hoe dit zal kunnen en moeten geschieden.

Nochtans behoort op volledige ontheffing van den dwang het streven gericht te blijven, voor de bevordering van welk streven het ontwerp van den directeur van binnenlandsch bestuur de beste waarborgen schijnt aan te bieden.

Onder de werking van het bestaande stelsel mogen de vrije aanplantingen — volgens het oordeel van den directeur zijn het in hoofdzaak alleen de plantsoenen in de rijke koffiedistricten, welke dien naam verdienen — nog eenigszins

1) Dit, en enkele andere punten, zal Uwe Excellentie uitvoerig met cijfers en feiten toegelicht vinden in de bij dezen brief gevoegde, met de letter C gemerkte nota van den directeur van binnenlandsch bestuur.

toenemen, dit zal naar alle waarschijnlijkheid uitsluitend in evenbedoelde districten geschieden, maar overal elders zal de loslating van den cultuurdwang spoedig blijken het sein te zijn geweest om het meerendeel der tuinen te verlaten of de koffie te vervangen door een dadelijk rendeerend gewas.

Andere stelsels kunnen, zooals gezegd is, eene groote uitbreiding aan de vrije aanplantingen geven, zonder dat zij evenwel iets blijvends tot stand zouden brengen; terwijl daarentegen bij toepassing van het stelsel van den directeur, dat opheffing van den dwang beoogt in gelijke reden als waarin de werkelijk vrije teelt, onder behoorlijk toezicht, binnen het bedrijfsplan zich ontwikkelt, de bevolking een door haar zelve te begrenzen tijdperk van voorbereiding, in zekeren zin een leerschool, zal doorloopen, waardoor het voortbestaan der koffiecultuur bij eventueele loslating van de gouvernementsteelt niet in de waagschaal wordt gesteld, terwijl het oogenblik van vrijlating geheel langs empirischen weg bepaald wordt.

Om het vorenstaand programma naar eisch te kunnen uitvoeren, dient gezorgd te worden dat men niet wederom in dezelfde fouten en misgrepen vervalt, welke bij de toepassing van de tegenwoordige regeling gemaakt zijn (1), waartoe het dringend noodig is om — zooals de directeur aantoont — de gouvernementskoffiecultuur niet alleen onder algemeene, maar vooral onder deskundige leiding te brengen.

De oud-hoofdinspecteur voor de koffiecultuur, de heer Heijting, wiens voorstellen in hoofdzaak met die van den directeur overeenkomen, is ook dit gevoelen toegedaan, terwijl de Raad van Nederlandsch-Indië eveneens van oordeel is, dat koffie- en boschcultuur zoo na met elkander verwant zijn, dat leiding daarvan in ééne hand raadzaam moet worden geacht.

De Staatscommissie verklaart zich onvoorwaardelijk vóór de intrekking der koffieinspectie, omdat de bevolking van de wisselende inzichten der elkander opgevolgd hebbende inspecteurs veel nadeel ondervonden heeft, maar zoo al bij toepassing van de beginselen, waarvan de commissie is uitgegaan, algemeen toezicht mocht kunnen worden ontbeerd, waar aan de instandhouding van de gouvernementskoffiecultuur niet gewanhoopt behoeft te worden, mits een reeks van maatregelen getroffen worde, welker doeltreffendheid grootendeels van eene oordeelkundige tenuitvoerlegging afhankelijk is, ben ik het met de overige Indische adviseurs eens, dat het behoud der inspectie een onmisbaar complement van de nieuwe regeling is.

De eischen, waaraan c. q. die regeling in de practijk getoetst zal worden, zijn talrijk en meerendeels van technischen aard, en het is daarom alleszins rationeel dat de directeur de noodige zekerheid voor eene richtige toepassing niet uitsluitend zoekt bij de ambtenaren van het binnenlandsch bestuur, zooals tot dusver geschied is, maar bij die van het boschwezen, die gedurende hunne studie en geheelen diensttijd met cultuurvakken zich hebben bezig gehouden, en dat hij aan den chef van dien tak van dienst, onder toekenning van den titel van hoofdinspecteur, de algemeene leiding wenscht te zien opgedragen.

Hoe minder mistastingen begaan en verkeerde regelingen gemaakt worden, hoe beter het gelukken zal de goede gezindheid der bevolking en haar vertrouwen in de nieuwe organisatie te winnen; maar afgescheiden daarvan zijn de sedert jaren door de houtvesters bij den aanleg van bosschen in vrijen arbeid opgedane ervaring, en de spaarzaamheid, daarbij betracht, zoomede de meerdere bedrevenheid, welke de ambtenaren van het boschwezen in het maken van landbouwbegrootingen hebben moeten verkrijgen, even zoo vele waarborgen dat, onder hunne handen, de kosten niet nodeloos zullen worden opgevoerd en 's lands financieel belang behoorlijk zal worden behartigd.

Met uitzondering van het raadslid, den heer mr. J. H. Bergsma, die van het toezicht van een technicus niet veel verwachting heeft, geeft ook de Raad van Nederlandsch-Indië in overweging den chef van het boschwezen met de algemeene leiding te belasten, doch — en zulks in aansluiting aan zijn bij mijn geheim schrijven van 8 Augustus 1889 n°. 69/1 verhandeld advies van 26 Juli te voren n°. XIX — onder geen hoogeren titel dan dien van inspecteur, terwijl hem voorts twee adjuncten zouden moeten worden toegevoegd, te kiezen uit het corps controleurs bij het binnenlandsch bestuur, benevens een adjunct-inspecteur, speciaal voor den dienst van het boschwezen.

Noch met het een, noch met het ander kan ik mij vereenigen.

Voor de toekenning aan den algemeenen chef van een lageren titel en eene mindere bezoldiging dan de hoofdinspecteurs tot dusver immer genoten hebben, bestaat, met het oog op den omvang en het gewicht der hem toegedachte werkzaamheden, naar mijn inzien, geen voldoende aanleiding.

Technisch ontwikkelde controleurs zullen in den regel moeilijk te vinden zijn, en de zoo gewenschte eenheid van gedachten schijnt mij door de toevoeging van niet-zaakkundige adjuncten niet voldoende gewaarborgd, terwijl eindelijk de boschexploitatie, die hoe langer hoe meer zich uitbreidt en een rijke bron van inkomsten voor den Staat belooft te worden, volgens mijn gevoelen, onder de directe leiding van een inspecteur behoort te blijven.

Zooals hooger reeds is aangeteekend, komen de voorstellen van den resident Heijting, waarmede de Raad verklaart meer ingenomen te zijn dan met die van den directeur, in hoofdzaak met deze laatste overeen.

Ook de heer Heijting wil het behoud van den inkoopsprijs der koffie ad f 15 per pikol, uitbetaling in termijnen van een zeker bedrag voor aanplant en onderhoud, regeling van dit bedrag naar plaatselijke omstandigheden, tusschenbouw van veldvruchten en vrijwillige overeenkomsten, maar hoezeer al deze punten in 's directeurs ontwerp worden teruggevonden, toch bestaat tusscher beider stelsel, in hun geheel beschouwd, een niet onbelangrijk verschil, daaruit voortspruitende, dat de directeur wel een ruime, maar tevens een gelijkmatige koffieproductie beoogt, terwijl, naar het mij voorkomt, des residents streven is spoedig eene aanzienlijke opbrengst te verkrijgen, terwijl daarbij niet voldoende rekening wordt gehouden met de eischen der toekomst.

Aan de bevrediging van dat streven zou een algemeene en snelle ontwikkeling van de vrije aanplantingen dienstbaar gemaakt, en overigens gezorgd moeten worden, dat de totale opbrengst van de in gedwongen arbeid aangelegde tuinen zoo min mogelijk afneme. Het eerste wil de resident trachten te bereiken door bij vrijen aanplant op staatsdomein, de keuze van den grond en de wijze van cultuur aan den inlander over te laten, en voorts door den vrijen planters langs verschillende wegen tegemoet te komen; het tweede, door de gouvernementsteelt alleen in te trekken in die streken, waar de belooning voor den planter, ook na toekenning van bijslag, onvoldoende blijft, of de Staat op de cultuur zou verliezen.

Wijders schijnt de resident niet zoo methodisch te werk te willen gaan als de directeur, en beveelt hij geen herbossching aan van afgeschreven koffieterreinen.

Het verschil in standpunt, waarop beide autoriteiten zich gesteld hebben, verklaart dit verschil in de middelen, welke zij aangeven om de koffiecultuur in stand te houden en verbetering te brengen in de bestaande organisatie.

Zoekt men de oplossing van het vraagstuk uitsluitend in de koffieproductie, dan is men wel verplicht zich te bewegen in de richting die de resident aanwijst; maar kiest men een ruimer veld van beschouwing, huldigt men de mijns inziens juiste meening, dat het zwaartepunt der quaestie niet uitsluitend in het aantal pikols koffie moet worden gezocht, en houdt men daarbij rekening met de waarheid, dat de doeltreffendheid van elken maatregel bepaald wordt door zijne gevolgen in de toekomst, dan kan aan dit gedeelte van 's residents voorstellen bezwaarlijk de voorkeur gegeven worden boven het logisch aaneensluitend geheel dat de directeur voor het bestaande in de plaats geeft.

De nadere beschouwing dier voorstellen zal dit, naar ik vertrouw, kunnen bevestigen.

Wordt aan alle planters, zonder onderscheid, een bijslag voor aanleg en onderhoud hunner in gedwongen arbeid aangelegde plantsoenen gegeven, zooals de resident en de

(1) Een overzicht van deze fouten op cultuurgebied, welker invloed op de verkregen koffieproductie niet te miskennen is, zal Uwe Excellentie aantreffen in de hooger ter sprake gebrachte nota lit. C van den directeur van binnenlandsch bestuur.

Raad van Nederlandsch-Indië op billijkheidsgronden verlangen, dan nadert men wederom het door alle Indische adviseurs veroordeeld beginsel van uniforme betaling, en loopt men bovendien gevaar dat de kosten onnoodig worden opgevoerd en dat aan de koffiecultuur eene overdreven uitbreiding gegeven wordt, ten nadeele van andere bronnen van inkomst.

Afgescheiden daarvan zou de bewering niet zijn te handhaven, dat de billijkheid verhooging van het loon vordert in streken als bijv. Malang, waar de grond voor koffie uitnemend geschikt is, en de teelt daarvan op bestaanden voet reeds een zeer hoog loon geeft, veel hooger dan zelfs bij verbouwing van inlandsche gewassen ooit verkregen kan worden.

Rampen van Hoogerhand, waarop de Raad wijst, kunnen ongetwijfeld groote teleurstelling baren voor de bevolking — en niet minder voor het Gouvernement — indien zij de oogst geheel of gedeeltelijk doen mislukken, maar elke vrije landbouwer staat ook thans aan dat gevaar bloot.

Doen dergelijke rampen zich voor, of mocht het later wenschelijk blijken den planters ook buiten het bedrijfsplan een bijslag toe te kennen, dan kan dit te zijner tijd altijd nog in overweging worden genomen.

Het hooge college vestigt er voorts de aandacht op, dat de directeur geen maatstaf geeft voor het bepalen van de ruim produceerende streken, m. a. w., dat geen grens is aangewezen voor de streken waar wèl, en voor die waar geen bijslag verleend zal worden.

Inderdaad heeft de directeur zich bepaald tot de mededeeling dat — althans in den aanvang en onder normale omstandigheden — de scheiding gevormd behoort te worden door de grenzen van het bedrijfsplan. Dat die grenzen op het terrein op dit oogenblik nog niet zijn aan te geven, omdat eerst na vele en met zorg in te stellen onderzoekingen van daarmede vertrouwde personen kan worden uitgemaakt welke gronden tot bedrijfscomplexen kunnen worden samengetrokken, zal Uwe Excellentie uit het vorenstaande reeds hebben afgeleid.

Juist omdat voldoend betrouwbare gegevens thans nog ontbreken, heeft de directeur zich niet gewaagd aan eene uitwerking van zijn systeem tot in alle détails. Daarom kan voorshands o. m. nog niet worden vastgesteld waar, binnen het bedrijfsplan, met vergunning tot tusschenbouw van tweede gewassen volstaan zal kunnen worden, en waar bovendien geldelijke betaling in den vorm van bijslag noodig zal zijn.

De plaatselijke omstandigheden — thans nog voor een groot deel niet, of niet volledig bekend — moeten den doorslag geven, omdat de werkcontracten geregeld zouden moeten worden naar vraag en aanbod, en daarin ligt, naar mijn gevoelen, een grootere waarborg voor de vrijwilligheid der overeenkomsten, dan in de toepassing van het denkbeeld van den resident Heijting om, zij het ook voor elken tuin of elk terrein afzonderlijk, den bijslag te bepalen op een vast, door het bestuur te voren berekend bedrag, steunende op de kostprijzen van de vrijwillige koffieplantsoenen, dan wel op de dagloonen van inlanders onderling, in verband met de te volgen werkwijze, d. i. op gegevens, die voor een deel op dit oogenblik evenzeer in de lucht hangen als de meeste andere detailcijfers betreffende de gouvernements- of vrije koffiecultuur. 1)

Wèl zal bij de tenuitvoerlegging van het stelsel van den directeur een maximum bijslag bepaald moeten worden, ter voorkoming dat de ambtenaren de uitgaven te hoog opvoeren en tevens als waarborg dat de koffiecultuur niet onoordeelkundig ten nadeele van het Gouvernement en van de belangen van anderen worde uitgebreid, maar in de vaststelling van dat maximum ligt allerminst een vermomde dwang opgesloten om binnen het bedrijfsplan te planten, zooals de Raad van Nederlandsch-Indië vermoedt.

De gelegenheid wordt den planters eenvoudig geboden om tegen overeen te komen loon, mits beneden een eenigszins ruim gesteld maximum, op contract te planten; zijn er geen gegadigden, ook niet tegen den hoogsten bijslag, dan eerst treedt gedwongen cultuur in, voor zoover de als onderdeel van het bedrijfsplan op te maken cultuurplannen, die o. m. de *jaarlijks* te beplanten uitgestrektheid grond aangeven, daartoe ruimte laten; volgens het stelsel van den resident Heijting, zou de bevolking, in evengemeld geval, evenzeer gedwongen moeten bijplanten, en zulks wijl beide autoriteiten de instandhouding van de gouvernementsteelt op den voorgrond stellen.

Zijn er daarentegen wèl gegadigden — en indien men met beleid en toegevendheid te werk gaat, zal dit niet onwaarschijnlijk spoedig regel zijn — dan wenscht de directeur te doen contracteeren met hen, die den minsten bijslag eischen; de resident zou in dat geval aan allen het volle bedrag van den te voren berekenden bijslag uitgekeerd willen zien.

Ingevolge de regeling, door dien gewestelijken bestuurder aanbevolen, zou de bijslag niet, zooals de directeur in overweging geeft, totdat het gewas vruchtdragend wordt, maar gedurende de zes eerste levensjaren van het plantsoen uitbetaald moeten worden, en dit houdt verband met zijne meening dat de inlander na zes jaren de voordeelen van 's residents regeling begrepen moet hebben, en dat alsdan de vrije koffiecultuur voldoende ontwikkeld moet zijn om de gedwongen teelt te kunnen loslaten.

Daargelaten echter dat dit gevolg zeer problematisch mag heeten — de Raad, ofschoon instemmende met 's residents voorstel betreffende den duur van den bijslag, onderschrijft diens evenbedoelde verwachting niet — komt het mij voor dat de natuurlijke grens tusschen bijslag en inkoopsprijs aangegeven wordt door het oogenblik dat de tuinen vruchten beginnen te dragen.

Ook hier treedt het voordeel van deskundig onderzoek der bodemgesteldheid in het licht, want daardoor kan er voor gezorgd worden dat niet geplant worde op minder geschikt terrein, waar de tuinen een korter levensduur hebben en de dracht laat intreedt.

's Raads opmerking eindelijk, dat de lust tot aanleg van koffietuinnen meer wordt aangewakkerd door hoogen bijslag dan door hoogen inkoopsprijs, moge in het algemeen juist zijn, zij zou inderdaad slechts daar kunnen gelden waar de koffiecultuur voor het eerst wordt ingevoerd, terwijl daartegenover staat dat, al te vlug toegepast, een hooge bijslag ligt tot misbruik kan leiden; aan de zijde der ambtenaren, door met een beroep op dien bijslag, de cultuur onnoodig op te drijven, desnoods op minder geschikte gronden; aan de zijde van den planter, indien het hem meer te doen is om de vruchten van den tusschenbouw en den bijslag, dan om de koffie. Van het eerste zouden de nadeelige gevolgen in de toekomst niet uitblijven, van het laatste zou het Gouvernement dadelijk de lijdende partij worden, vooral als de marktprijs van de koffie laag is.

Omtrent enkele andere meer ondergeschikte punten van verschil tusschen beide regelingen de vrijheid nemende naar de overgelegde stukken te verwijzen, teeken ik nopens de door den Raad aanbevolen indirecte middelen om de vrije koffiecultuur aan te moedigen, nog het volgende aan.

Gemeld college adviseert tot vrijstelling van heerendiensten van degenen, die met het doel om vrijwillig koffie te planten, buiten de dessa's zich vestigen, welke vrijstelling echter wederom zou moeten worden ingetrokken, zoodra de vestigingen zoodanig zich hebben uitgebreid, dat de ontheffing tot verzwaring van de heerendiensttaak van anderen zou leiden.

Het komt mij voor dat dit, ook door den resident Heijting voorgestaan denkbeeld, geen aanbeveling verdient, vermits bedoelde vrijstelling grove onbillijkheid jegens anderen tengevolge zou kunnen hebben, en het wederopleggen van den dienstplicht aan hen, die daarvan reeds waren ontheven, in niet geringe mate ontstemming zou wekken, wat juist nu zooveel mogelijk vermeden dient te worden.

Maar afgescheiden daarvan schijnt de maatregel mij onnoodig toe, indien eene regeling in toepassing wordt gebracht, waarbij groote uitbreiding van de koffiecultuur niet onvoorwaardelijk op den voorgrond staat, terwijl bovendien, naar ik vertrouw, binnen kort in de heerendiensten voor geheel Java door gewestelijke regelingen eene belangrijke verlichting zal zijn aangebracht, en zij alsdan in de bergstreken, ver van de groote wegen, niet drukkend kunnen zijn.

---

1) Ook omtrent dit punt zal Uwe Excellentie uitvoerige toelichting vinden in de meer aangehaalde nota litt. C van den directeur van binnenlandsch bestuur.

De Raad geeft verder, in aansluiting aan de voorstellen van de Staatscommissie en den resident, in overweging om door het aanleggen van wegen in de berg- en boschstreken en het onderhouden daarvan, het een en ander voor rekening van het Gouvernement, den lust tot het zoeken van terreinen voor de vrijwillige koffieteelt op te wekken, waartoe echter vooraf proeven genomen zouden moeten worden met den aanleg van wegen in eenige gewesten, waar geschikte koffiegronden gevonden worden, te ver van de dessa's verwijderd om ze voor de gedwongen cultuur te reserveeren.

Ofschoon tegen dit voorstel bij mij geen bepaald bezwaar bestaat, mits aan de aan te leggen wegen geen hoogere eischen gesteld worden dan aan de thans bestaande naar de koffietuinen leidende wegen, welke eenvoudig graspaden zijn van hoogstens twee meters breedte, zoo meen ik toch te moeten aanteekenen dat ik van het practisch nut van den maatregel geene groote verwachtingen koester.

Evenals verscheidene andere, kan echter ook dit punt bij de overweging der details van de door mij gewenschte regeling der gouvernements-koffiecultuur nader ter sprake komen.

In de derde plaats meent de Raad, dat het wenschelijk zal zijn de bereiding door particulieren van aan den lande te leveren koffie aan te moedigen.

Daartoe zal de sedert vastgestelde ordonnantie van 20 April jl. (*Staatsblad* n°. 110), houdende herziening van de omtrent die bereiding geldende bepalingen, veel kunnen bijdragen.

Zooals Uwer Excellentie zal zijn gebleken uit mijn brief van 24 Februari jl. n°. 297/18, betreffende de gouvernements-koffiecultuur ter Westkust van Sumatra, acht ik het van het meeste gewicht om zooveel doenlijk de kwade praktijken op te heffen, waaraan de pakhuismeesters vaak zich schuldig maken ten koste van degenen, die hun koffie komen inleveren.

Bij schrijven van den gouvernements-secretaris van 8 April jl. n°. 740 — Uwer Excellentie in afschrift aangeboden bij n°. 319 van het mailrapport — is den directeur van binnenlandsch bestuur dan ook o. m. het denkbeeld ter overweging gegeven, om verbetering te brengen in de wijze van inkoop der koffie, evenwel niet alleen ter voorkoming van bedrog van de zijde der pakhuismeesters, maar tevens om de inlevering spoediger te doen geschieden dan thans het geval pleegt te zijn, waartoe wellicht met vrucht gebruik zou zijn te maken van wijzer- of springbalansen, waarop niet het gewicht, maar de met de afgewogen hoeveelheid koffie overeenkomende geldswaarde staat uitgedrukt.

Uit mijne even aangehaalde depêche zal Uwe Excellentie mede hebben ontwaard dat, en waarom, ik gunstige verwachtingen heb van den aanplant van Liberia-koffie, waarvan de Raad in zijn onderwerpelijk advies met een enkel woord gewag maakt.

Vooral nu de prijzen van die koffiesoort verbeterd zijn, en de bereiding daarvan geen al te groot bezwaar meer schijnt op te leveren, kan de aanmoediging van den aanplant van Liberia-koffie, o. a. door het nemen van proeven en het verstrekken van zaad, een krachtig middel zijn om de teelt van koffie in de laaglanden te bestendigen en te verbeteren.

Ware, evenals door particuliere landbouwondernemers is gedaan, ook door het Gouvernement eerder partij getrokken van de eigenschappen van deze koffiesoort, die met schraler gronden zich tevreden stelt en beter bestand is gebleken tegen de koffiebladziekte dan de gewone Java-koffie, dan zouden het toenemend gebrek aan geschikte gronden en de door de bladziekte aangerichte verwoestingen, het arbeidsveld van de gouvernements-koffiecultuur niet hoe langer hoe meer naar het hooge gebergte hebben behoeven te drijven, en zou de algemeene toestand dier cultuur vermoedelijk een gunstiger aanzien hebben dan thans het geval is.

In de laatste jaren zijn in elf gewesten van Java proeven genomen met den aanplant van Liberia-koffie in geregelde tuinen, en ik stel mij voor om, in afwachting eener nieuwe regeling der op hoog gezag gedreven cultuur, aan dien aanplant zooveel mogelijk uitbreiding te geven, waar de Java-koffie met vernietiging wordt bedreigd (1).

Het laatste gedeelte van 's Raads advies is gewijd aan eene uitvoerige bespreking van de maatregelen, welke genomen zouden moeten worden ter verscherping van de bepalingen tot tegengang van de onttrekking van koffie aan de verplichte levering.

Het daartoe door den resident der Preanger Regentschappen aanbevolen middel, nl. om het vervoer van alle koffie, zonder onderscheid, al of niet bestemd voor 's lands pakhuis, door een geleidebiljet te doen dekken, acht het hooge college verwerpelijk, doch naar zijn gevoelen behoort de bevoegdheid te bestaan om, althans in de niet- koffieplantende dessa's van het district, waar dat gewas ten behoeve van het Gouvernement geteeld wordt, zoomede in de districten, grenzende aan de koffiestreken of waar sluikhandel in koffie door buitengewone maatregelen dient te worden belet, het vervoer zonder pas, uitgezonderd naar de pakhuizen, geheel te verbieden, en het bezit van koffie, zonder door een pas gedekt te zijn, te beperken tot zoodanige hoeveelheid, als voor *elke* categorie van ingezetenen geacht kan worden voor het huishouden voorradig te moeten zijn.

Bovendien zou in overweging genomen moeten worden om Chineesche wijken in of nabij de voor de gouvernementskoffiecultuur gereserveerde streken op te heffen, en om strenger toezicht op het reizen van vreemde oosterlingen in de binnenlanden mogelijk te maken, door te bepalen dat zij een pas behoeven, zoodra zij zich begeven buiten het onderdistrict, waarbinnen zij gevestigd zijn.

Naar mijn inzien bestaat er vooralsnog geen urgentie om de vreemde oosterlingen, waarmede de Raad in hoofdzaak de Chineezen op het oog heeft, op zoo gevoelige wijze te treffen. In zijn afzonderlijk advies meent het raadslid, de heer mr Bergsma, dan ook, op m. i. goede gronden, dat aan dit gedeelte van 's Raads voorstellen geen gevolg mag worden gegeven.

Evenmin komt het mij echter voorshands raadzaam voor om de thans reeds vrij strenge bepalingen op het vervoer en het bezit van aan de verplichte levering onderworpen koffie nog te verscherpen, wijl de bevolking daardoor in hooge mate zou worden ontstemd, hetgeen wederom aan de cultuur niet bevorderlijk zou zijn, terwijl bovendien, waar werkelijk geregeld en op groote schaal sluikhandel in koffie plaats heeft, van verbetering of vermeerdering van het geheim politietoezicht meer nuttig effect mag worden verwacht dan van overdreven strenge bepalingen.

Gaarne wil ik aannemen dat koffie aan de verplichte levering onttrokken wordt, hier en daar wellicht in niet onbelangrijke mate, maar dat deze onttrekking zulk een omvang zou hebben verkregen als de resident en de Raad vermoeden, meen ik te mogen betwijfelen. En wat het alom te constateeren verbruik van koffie door de bevolking betreft, daargelaten dat dit verbruik in werkelijkheid niet zoo algemeen is als het door sommigen wordt voorgesteld, en de koffie, die de inlander drinkt, vaak met surrogaten vermengd en meest van slechte niet inleverbare qualiteit is, de invloed van dat verbruik op de gouvernements-koffieproductie zal, naar het mij voorkomt, beter dan door kwellende wettelijke voorschriften, te beperken zijn door in de streken, waar op hoog gezag geen koffiecultuur gedreven wordt of worden zal, de bevolking zooveel doenlijk op te wekken tot den aanplant van kampong- of paggerkoffie, die in den regel goed slaagt en weinig arbeid vordert, en waardoor wordt voorkomen dat ook de voor de consumptie in die streken benoodigde koffie aan de gouvernements-tuinen in de bovenlanden onttrokken wordt.

De verspreiding van Liberiakoffie zal voorts ook ten deze veel goeds kunnen uitrichten, terwijl betere bereiding door het oprichten van pelmolens, waar daartoe gelegenheid bestaat en na de uitvoering der hooger besproken bedrijfsregeling nog in meerdere mate ontstaan zal, mede er toe zal bijdragen om de onttrekking van koffie aan de levering

---

1) In de bij n°. 275 van het mailrapport kopielijk overgelegde missive van den directeur van binnenlandsch bestuur van 25 Maart 1891 n°. 1573 wordt de aanplant, pluk en bereiding van Liberia-koffie besproken en is de wenschelijkheid betoogd om ook bij de gouvernementsteelt aan den aanplant van die koffiesoort een voorname plaats in te ruimen.

in 's lands pakhuizen te doen verminderen, wijl de koffie daardoor minder lang in de handen van de planters blijft, en minder dan bij gewone inlandsche bereiding, koffie verkregen zal worden van zeer inferieure qualiteit, waarvan de inlevering door de pakhuismeesters vaak geweigerd wordt.

Met het vorenstaande meen ik te kunnen volstaan om Uwer Excellentie een denkbeeld te geven van de grondslagen der regeling, welke de gouvernements-koffiecultuur op Java, naar mijn inzien, zal moeten beheerschen.

Op het eerste gezicht zal die regeling wellicht eenigszins ingewikkeld schijnen; inderdaad kan niet ontkend worden dat zij samengestelder is dan het vigeerend stelsel, dat echter door een ieder vicieus genoemd en in zijn uitkomsten veroordeeld is.

Aan de practische uitvoerbaarheid moge door sommigen getwijfeld worden, indien aan het daarvoor gebezigd motief, dat de toepassing van de hulpmiddelen van den wetenschappelijk gedreven landbouw in gouvernements-koffietuinen ondoenlijk is, niet al te veel gewicht gehecht wordt, en men voor oogen houdt dat de door den directeur van binnenlandsch bestuur beoogde methodische werkwijze in zijn stelsel is opgenomen, niet om de theoretische wetenschap over de practische te doen zegevieren, maar enkel om de grove fouten op cultuurgebied te vermijden, waarin zoo dikwijls vervallen is, dan acht ik de regeling, onder de leiding van zaakkundige ambtenaren, zeer wel uitvoerbaar, al zullen hier en daar misschien onvoorziene moeilijkheden zich voordoen, waarvan trouwens geen enkele omvangrijke nieuwe organisatie vrij zou kunnen blijven.

Dat ik mij geen overdreven voorstelling maak van de gunstige gevolgen der ontworpen regeling, zal Uwe Excellentie uit mijne hooger ontwikkelde beschouwingen duidelijk zijn geworden, maar wat ik daarvan wèl meen te mogen verwachten, is, dat hare uitvoering minder kostbaar zal zijn dan die van de regelingen, welke van andere zijden zijn aanbevolen; dat zij voorts de zoo gewenschte stabiliteit zal verzekeren in de inkomsten, welke den lande uit de gouvernements-koffiecultuur toevloeien, al kan zij, althans in de naaste toekomst, geen jaarlijksche productie waarborgen van 700 000 pikols, die, volgens eene globale raming van den directeur van financiën, noodig zoude zijn om tot sluitende begrootingsrekeningen te geraken; en eindelijk, dat zij zonder schokken en zonder eenig belang in de waagschaal te stellen, geleidelijk een toestand in het leven zal roepen, zooals de Rijkswetgever dien vóór bijkans 40 jaren gewild heeft.

Wanneer eene regeling de factoren bevat, welke bij zorgvuldige en behoedzame toepassing tot de verwezenlijking van die drie criteria kan voeren, dan komt het mij voor dat zij voor het oogenblik aan alle eischen voldoet, die redelijkerwijze gesteld kunnen worden.

Wordt in eene beoordeeling van de directe financiëele gevolgen getreden, dan is zonder twijfel het voordeel aan den kant van het hier bedoelde stelsel

De door de Staatscommissie gewenschte verhooging van den inkoopsprijs der koffie zou alleen reeds ruim 3 millioen gulden 's jaars kosten, indien de gemiddelde productie over de jaren 1883/87 tot basis van berekening genomen wordt.

Bij toepassing van het door den Raad van Nederlandsch-Indië eenigszins gewijzigd stelsel van den resident der Preanger Regentschappen, raamt het hooge college dat de uitgaven ongeveer hetzelfde bedrag zullen beloopen.

De uitkeering van plantloon of tuingeld, overeenkomstig het door mij gewenschte systeem, zou slechts 1 ¹/₄ millioen gulden 's jaars bedragen, volgens de begrooting van den directeur van binnenlandsch bestuur, die daarbij uitgaat van een jaarlijkschen aanplant, overeenstemmende met het tegenwoordig gemiddelde van 12 000 bouws, en gebruik maakt van de ondervinding, bij de boschcultures opgedaan.

Wel zou bij de uitvoering, behalve op de uitgaven voor bijslag aan de planters, nog gerekend moeten worden op de kosten, benoodigd voor de indienststelling van inlandsch personeel, doch ook deze post zal niet zoo hoog behoeven te zijn als de Raad met den resident Heijting zich voorstelt.

Voor de ruwe opmeting der tuinen, voor het toezicht op den bijslag en de verdere administratie wenscht de resident 500 inlandsche beambten met eene bezoldiging van f 40 's maands in dienst te stellen. Die raming, het niet onbelangrijke bedrag van f 240 000 's jaars vertegenwoordigende, komt den Raad niet onjuist voor, behoudens verhooging der bezoldiging tot f 45 's maands, terwijl de directeur daarentegen van meening is dat de administratie gevoeglijk in hoofdzaak aan de ambtenaren van het binnenlandsch bestuur kan worden overgelaten, welke meening nader door hem is toegelicht in zijne meergenoemde nota la C.

Uit den aard der zaak zal voor het opmaken van het bedrijfsplan en de daarvoor vereischte opmetingen eenig inlandsch personeel moeten worden aangesteld, doch dit zal niet talrijk behoeven te zijn, omdat c. q. de regeling niet overal tegelijkertijd in werking zal worden gebracht; is het bedrijfsplan eenmaal gereed, dan kan bedoeld personeel wederom gemist worden, behoudens wellicht een klein gedeelte daarvan dat den bestuursambtenaren zou moeten worden ter zijde gesteld om de administratie te vergemakkelijkon.

In aansluiting aan het reeds hooger uitvoerig toegelicht punt, dat de geheele loslating van het dwangsysteem niet kan en mag worden verhaast, vermits de ondervinding vooraf uitspraak zal moeten doen hoe dat einddoel zal kunnen worden bereikt, teeken ik volledigheidshalve nog aan, dat de door den Raad voorgestane partieele intrekking voor gedeelten van gewesten van de verplichting tot inlevering van door de bevolking geteelde koffie, mij voorshands vrij bedenkelijk toeschijnt, wijl daarvan smokkelhandel in koffie op groote schaal en ontstemming van de niet door die intrekking bevoorrechte planters in het gewest de waarschijnlijke gevolgen zouden zijn. Nochtans zou ik er geen bezwaar in zien om het monopolie, bij wijze van proef, los te laten in een gewest als Bantam, waar, door zijne geisoleerde ligging, de evenbedoelde gevolgen met betrekking tot de aangrenzende koffiestreken niet of in mindere mate behoeven te worden gevreesd, zoomede in Japara, waar op dit oogenblik nog slechts in één dessa gedwongen koffiecultuur bestaat.

Ik neem de vrijheid het vorenstaande te doen strekken als mijn advies in deze hoogst gewichtige aangelegenheid.

De Gouverneur-Generaal van Nederlandsch-Indië,

PIJNACKER HORDIJK.

N°. 2.

NOTA van den adviseur-honorair voor inlandsche zaken K. F. HOLLE.

TJIKADJANG, 14 *December* 1860.

Het heeft mij genoegen gedaan dat mijne ontwerp handleiding voor de koffiecultuur bemerkingen en aanmerkingen heeft uitgelokt.

Ik zal trachten deze, voor zoover ze mij ongegrond voorkomen, te wederleggen en van de gegrondheid zien partij te trekken.

In de eerste plaats zal ik behandelen de missive van den resident van Bagelen, laatst inspecteur der cultures en vroeger assistent-resident van Soemedang en Soekapoera, dd. 6 September jl. n°. 2465.

Met genoemden hoofdambtenaar stem ik ten volle in *dat het er verre van af is dat in deze residentie hetzelfde stelsel gevolgd wordt, en dat bijna ieder regent, ieder besturend ambtenaar, resident, assistent resident of controleur, ten opzichte der koffiecultuur zijne bijzondere inzichten en denkbeelden heeft, welke allen min of meer van invloed zijn, al is het slechts tijdelijk, op de wijze dier cultuur.*

Ik kom evenwel daardoor tot een geheel andere conclusie, en wel dat het meer dan tijd is om een einde te maken aan dat gedurig veranderen en deze onzekerheid, die niet dan slecht werken op de ambitie der hoofden en der koffieplanters en ten nadeele der cultuur zelve zijn.

Dit kan geleidelijk en gevoeglijk geschieden door de vaststelling eener proefhandleiding, met bepaling dat daarvan niet zal worden afgeweken dan voor zoover tijdelijke en plaatselijke omstandigheden zulks noodig maken.

Nu toch gebeurt het niet zelden, dat in het eene jaar wordt afgekeurd en afgebroken, wat men een jaar te voren voor goed hield.

Dat zulks op ambtenaren, hoofden en koffieplanters slecht werkt en hen bingoeng maakt, behoeft geen betoog, en kan men ook niet zeggen dat daarvan veel *leering* is getrokken, althans wanneer men met den resident voornoemd aanneemt, dat het nu, *na ruim een kwart eeuw werkens*, nog de tijd niet is om algemeene regelen voor de koffiecultuur vast te stellen.

Op deze wijze zoude wellicht nog een kwart eeuw kunnen verstrijken alvorens de benoodigde *proefondervindelijkheid* zal zijn verkregen en ook hier geldt het spreekwoord: *veel honden zijn de haas zijn dood.*

Het kan niet worden ontkend dat de koffiecultuur in deze residentie op vele plaatsen voor veel verbetering vatbaar is, en ik schrijf de oorzaak daarvan toe:

1. aan slechte regeling van het werk door onverschilligheid of onnadenkendheid der hoofden;

2. aan onbekendheid met de vereischten eener goede cultuur.

Zoo toch kan ik voorbeelden aanhalen dat, met het oog op eene inspectie, tuinen langs de wegen met een paar aan elkander gebonden takjes werden geveegd of gepoetst en dergelijk staatsiewerk meer, terwijl weer elders bij aanplant van koffie, waar voor de toekomst zooveel van afhangt, de noodige voorzorgen worden nagelaten.

Ook de bewerking of het onderhoud der tuinen laat hier en daar veel te wenschen over, en zal ik hierop later terugkomen.

Wat nu de regeling van het werk betreft en het slechte of weinige gebruik, dat dikwerf van de opgeroepen koffieplanters wordt gemaakt, daaromtrent onthoud ik mij, als hier niet te huis behoorende, van beschouwingen en bepaal mij alleen tot de wijze van cultuur.

Het gebrek aan kennis ten deze bij hoogere zoowel als mindere hoofden, zal zeker door de vaststelling eener handleiding worden verminderd, waardoor meer eenheid zal worden verkregen en op eene meer doeltreffende wijze zal worden gewerkt.

Ik houd mij overtuigd, dat de productie door een goede regeling en cultuur nog veel kan worden opgevoerd zonder dat men, evenals vroeger wel eens plaats vond, zijne toevlucht behoeft te nemen tot de groote uitbreiding der aanplantingen.

Veel spijs toch maakt den mensch niet krachtig, maar wel goede spijs. De eerste bezorgt slechts indigestie en zwakte

Ik geloof wijders gerust te durven beweren, dat er onder de regenten zijn, die weinig van cultuur weten, terwijl allen tegen gedurig veranderen opzien. In stede van onwelkom, geloof ik mitsdien dat eene goede gemakkelijke handleiding hun welgevallig zal zijn.

Wat wijders betreft de eenzijdige richting, welker nut nog verre van bewezen is en welke, volgens den resident voornoemd, door de vaststelling eener handleiding aan de koffiecultuur mocht worden gegeven, zoo merk ik op, dat de ontwerp- of proefhandleiding bijna niets nieuws bevat en zij, om de woorden van dien hoofdambtenaar zelve te gebruiken, *een résumé is van al wat door de ondervinding als goed en nuttig is erkend.* Buitendien is eene proefhandleiding geen Regeerings-reglement en kan gerust aan het doorzicht van het gewestelijk bestuur worden overgelaten de beoordeeling, in hoeverre plaatselijke of tijdelijke omstandigheden daarin wijziging noodig maken, waardoor wijders alle lichtvaardige verandering door mindere beambten of hoofden zullen worden voorkomen, en niet zonder behoorlijke gronden van de algemeen gevolgde wijze van cultuur zal worden afgeweken.

Daarbij zal tevens de dienst winnen.

Ik geloof dus dat, wel verre van aan bedenkingen onderhevig te zijn, het vaststellen eener proefhandleiding en de vertaling daarvan in het Soendaasch zeer wenschelijk is, en zal leiden tot betere wijze van cultuur ten voordeele zoowel van de Regeering, de hoofden en de bevolking, als tot eenheid en vergemakkelijking van dienst.

Alsnu overgaande tot de behandeling der verdere bedenkingen van den resident, neem ik de vrijheid bekend te stellen omtrent:

a. *Het terrasseren der terreinen.* Te dezen opzichte bestaat meer misverstand dan wel verschil van gevoelen. De terrassen waarvan de resident spreekt, zijn niet die, waarvan in de handleiding sprake is, en verschillen daarvan hemelsbreed.

Ter verduidelijking voeg ik hierbij eene stereoscopische afbeelding van deséngkéds in de handleiding bedoeld.

De helling bedraagt p. m. 30 graden en de trappen loopen horizontaal langs de helling; de breedte der trappen is 4 voet, terwijl de uitkapping aan den bovenkant nog geen voet diep is.

De door den resident bedoelde bestaan in een klein stukje grond rondom den boom, dat gelijk gemaakt is en vervolgens in het vierkant is omdamd, op de wijze van een vijvertje of sawa petak. Bij vele regens blijft dus het water staan en daar nu een koffieboom, noch visch, noch moerasplant is, kan het niet falen of hij kwijnt.

Ik vond hier hetzelfde bij de thee en werkte dadelijk alle gallengans weg, zoodat het water behoorlijk weg kon loopen, terwijl de aarde uithoofde van de gelijkmaking van het terrein door middel van trappen (deséngkéds met petoks) niet werd medegevoerd. Een behoorlijke niet *al te diepe* omwerking van den grond werd mogelijk en de vruchten bleven niet achter.

Na een jaar tijds toch was de productie bijna verdubbeld en waren de boomen in kracht en omvang toegenomen.

4

Aan
de Resident der Preanger.

Ook spreek ik bepaald tegen en neem aan dit practisch te bewijzen, dat het maken der door mij bedoelde terrassen veel werk zoude vereischen; de uitkapping toch aan den bovenkant mag niet meer dan 1 voet diep zijn en staat gelijk met goed patjoelen (pentjoeg), alleen moet de grond na omspitting gelijk gemaakt worden (lemparken), doch dit gaat in een oogenblik.

Buitendien geschiedt het aanleggen van terrassen op Java zeer veel, en gelijk mij is verzekerd door verscheidene kundige ambtenaren, waaronder een oud hoofdambtenaar, met het beste gevolg.

Te Salatiga bestond vroeger onder de particuliere koffieplanters daaromtrent strijd, doch zijn degenen die er tegen waren er ten laatste ook toe overgegaan, hetwelk zij zeker niet zouden hebben gedaan als de resultaten slecht waren geweest.

Men wachte zich evenwel voor overdrijving, zooals ik weet dat in vroegere jaren in zeker regentschap heeft plaats gehad.

Aldaar toch werden op niet al te vetten grond uitkappingen gedaan van 2 voet en meer, en buitendien liepen de terrassen nog naar beneden, zoodat er slechts eene verplaatsing van helling plaats had. Dat de koffie hier niet goed slaagde is zeker geen wonder en het is te bejammeren dat zulks buitendien de antipathie tegen terrassen hielp vermeerderen.

De voordeelen om zonder veel verplaatsing van grond hellend terrein in effen te herscheppen, behoef ik niet te betoogen, alleen zal ik even stil staan bij nog eene bedenking, wel eens tegen terrassen geopperd, namelijk dat door van den onderkant grond weg te patjoelen, men hoe langer zoo meer bij de wortels komt en deze eindelijk beschadigt.

Dit is zeker waar, doch niet minder waar is het dat zulks het gevolg is van weinig zorg en toezicht, alsmede dat er gemakkelijk een stokje voor kan worden gestoken, door den inlander het tampingen te verbieden. Dit woord drukt de zaak duidelijk uit en zal door ieder inlander worden begrepen.

Het ware te wenschen, dat over het algemeen de inlandsche technische termen wat beter bekend waren, en eene menigte misverstanden of verkeerde begrippen zouden worden voorkomen.

De inlander is bevattelijk genoeg voor een geschikt onderricht en wanneer dit met de gegeven bevelen gepaard gaat, kan het niet missen of zij worden ten minste redelijk uitgevoerd.

Onderricht of uitlegging op de plaats zelve en ook aan de mindere hoofden wordt evenwel niet altijd gegeven, en wanneer dan de prentah slecht wordt uitgevoerd, krijgt de inlander (kleine man) er de schuld van.

Vele inlandsche hoofden zijn nog uiterst onverschillig in de uitvoering van ontvangen bevelen, en het is soms verwonderlijk hoe alles nog terecht komt.

b. *Het verdeelen der tuinen in vakken met rechthoekige wegen.* Dat dit niet onuitvoerbaar is, kan o. a. het regentschap Bandoeng bewijzen, waar men het doelmatige ervan ondervindt en de regent er zeer mede is ingenomen.

Ik wil wel gelooven, dat men langs de bijwegen niet overal even gemakkelijk te paard kan komen, doch het zijn geene pleizierwegen, en een ijverig controleur of inlandsch hoofd zal er niet tegen opzien, om ter wille van eene goede inspectie der tuinen een oogenblik te voet te gaan.

c. *Kweekbeddingen.* De aanplantingen van zaadbeddingen gelukken goed, en zie ik niet in waarom men daarmede niet voort zoude gaan, vooral met het oog op de daaraan verbonden in de handleiding vermelde voordeelen. Het bezigen van jonge van zelf opgeschoten plantjes (hongkowak) uit de oude tuinen komt mij minder doelmatig voor, zoowel omdat men niet zeker is omtrent het zaad, waarvan die plantjes afkomstig zijn, en dat toch zeker van invloed is, alswel omdat het tweemaal overplanten (eerst naar de kweekbeddingen en later naar de tuinen) de boompjes geen goed zal doen en het gevaar voor beschadiging vermeerdert.

De inspecteur-generaal VON WINCKELMAN, waarvan de resident voornoemd gewaagt, zegt juist in zijne instructies voor de koffiecultuur, goedgekeurd bij besluit van den commissaris-generaal, dd. 27 November 1827, dat planten uit kweekerijen, met de noodige zorg aangelegd, en van de rijpste en beste koffijboonen, in alle opzigten verre te verkiezen zijn boven die uit oude tuinen of bosschen verkregen (art. 19), en geloof ik niet dat de ondervinding dit heeft gelogenstraft, evenmin als zich de theorie daartegen verklaart.

d. *Poeterans.* Evenzoo is het geval met de poeterans, welke in evengemelde en ook latere instructiën worden aanbevolen, en waaromtrent de ondervinding mede goed kan getuigen.

e. *Het stekken der dadap.* De handleiding spreekt van volwassen boomen, en daarmede worden niet bedoeld afgeleefde. Ter voorkoming van misverstand zal het niettemin niet ondienstig zijn den leeftijd aan te geven, namelijk 2 à 3 jaren.

f. *Het op een stam houden der koffie.* Waar dit in den beginne met mate gedaan wordt, heeft het goede resultaten opgeleverd en het omvallen later der boomen voorkomen.

g. *Het plukken der boonen.* Dat nu en dan van het reeds bestaande, heilzame verbod om onrijpe boonen te plukken wordt afgeweken, kan bij de groote uitgestrektheid der tuinen geene verwondering baren. Dit neemt evenwel niet weg dat overtredingen ten deze tot de uitzonderingen behooren, en zoude men evengoed kunnen betoogen het onnoodige van de wet tegen den diefstal, omdat nu en dan een *enkele* diefstal plaats vindt.

Ook het bekend gestelde omtrent de ladders, kan ik niet geheel toestemmen, daar ik dikwerf in de gelegenheid geweest ben het gebruik daarvan te constateeren.

Wanneer wijders de regeling algemeen wordt, om slechts de koffieplanters, en niet alle soort van volk te laten plukken, dan kan het niet missen of de pluk zal veel beter gaan en veel gemakkelijker te controleeren zijn.

h. *De aanplant van boomen.* Wat verder betreft de bezwaren tegen het planten van boomen in af te schrijven koffietuinen, zoo kan ik die geenszins deelen.

Door één à twee jaar vóór de afschrijving van den tuin jonge boompjes te laten planten, zullen deze geen bijzonder onderhoud of toezicht vereischen, daar de tuin toch bewerkt wordt. Eens twee jaren oud zijnde, kunnen ze gerust aan zich zelve worden overgelaten. Worden nu nog bovendien vruchtboomen genomen, waarvan het hout goed is voor timmerhout, dan zal de bevolking in de vruchten welke deze boomen zullen afwerpen, ruimschoots beloond worden voor het geringe werk dat aan den aanplant verbonden was. De vrees eindelijk, om de regenten aan banden te leggen door het vaststellen eener handleiding, is op zijn minst genomen gezocht.

Een ieder die met de Preangerlanden bekend is, weet met welke slaafschheid en bereidwilligheid niet alleen de bevelen, maar zelfs de kleinste wenschen van het hoofd des bestuurs worden uitgevoerd of tegemoet gekomen.

Zulks is niet dan in het belang der Regeering, en het moet naar mijn inzien ten zeerste worden gewraakt, wanneer van de zijde der Europeesche bestuurders of ambtenaren pogingen worden aangewend, om dezen toestand te veranderen, en van de regenten, *zelfs zonder dat zij er om vragen*, leenvorsten te maken en weer naar de *Mataramsche* tijden terug te keeren.

Het spreekt van zelf dat ik door het vorenstaande niet wil verdedigen willekeurige handelingen, maar het kan gerust aan het beleid van het gewestelijk bestuur worden overgelaten om daartegen te waken en te zorgen, dat die banden zoo zijn, dat ze zoowel voor de regenten als de inlandsche bevolking eene weldaad zijn, dat zij leiden tot de opheffing van misbruiken en eindelijk strekken tot vermeerdering van welvaart en algemeene tevredenheid.

Nu blijven mij nog ter beantwoording over de aanmerkingen, vervat in den brief van den inspecteur honorair der cultures TEIJSMAN dd. 14 September 1860, nº. 95.

A. *Hoogte waarop de koffie groeit.*

In de handleiding staat geenszins dat de koffie nie op

5000 voeten boven zee niet zou groeien, maar wel dat zij het beste beneden de 4000 en boven de 1000 voet tiert. Zulks is ook werkelijk het geval, op hooger dan 4000 voet groeit de koffie, doch is de opbrengst oneindig minder dan lager.

En daar nu nog duizende bouws in lagere streken beschikbaar zijn en zullen blijven, zie ik niet in, waarom men in ongunstiger en nog verder van de kampongs gelegen streken zou gaan planten.

Vele tuinen, waarin de boomen tengevolge van *ouderdom* of andere redenen afsterven heeten *uitgeput*, doch houd ik mij overtuigd dat zulks geenszins het geval is, maar zij bij eene goede omwerking van den grond en beplanting met gezonde koffieboompjes even welig zullen staan en evenveel zullen rendeeren als vroeger. De ten deze door het bestuur voor ruim 2 jaren bevolen proeven kunnen het bevestigen. Zeer ten onrechte wordt dus geklaagd over gebrek aan grond. Er is integendeel te veel, want ik durf gerust beweren, dat bij gebrek, meer zorg aan de cultuur zou worden gewijd, om zoodoende eene goede opbrengst van eene kleinere uitgestrektheid, gelijk te doen zijn aan een *middelmatigen* oogst van een *grooteren* aanplant.

Nu toch zijn mij tuinen bekend, waar van 600 à 700 boomen slechts één pikol koffie wordt verkregen, en ik geloof mij niet aan gegronde tegenspraak bloot te stellen door te durven aannemen, dat bij meerdere zorg ten minste het dubbele kan worden verwacht.

B. *Keuze van den grond.*

Surtout pas trop de zèle. Elke tuinman en boer in Europa, die maar eenigszins zijn vak verstaat, weet wat kleizand en leemgrond en tuinaarde (humus) is.

Evenzoo de meeste inlandsche landbouwers.

Er bestaat hier dan ook volstrekt geen quaestie van scheikundig onderzoek der gronden, hetgeen voor de geheele residentie een aardig werk zoude geven.

C. *Ontginning van den grond.*

Deze aanmerking is gedeeltelijk juist, daar ik verzuimd heb te letten op de ontginning van primitieve of oude bosschen, die niet dezelfde bewerking behoeven te ondergaan als jongere bosschen, waar, in tegenstelling met eerstgenoemde, eene massa kwaad onkruid wordt gevonden.

Ik ben het evenwel in geenen deele eens met den inspecteur, wanneer hij beweert dat diepe (let wel niet al te diepe) bewerking van den grond geheel onnoodig is.

Integendeel, de theorie en, wat nog meer zegt, de practijk, heeft het nut van een behoorlijke en op zijn tijd gedane omwerking van den grond meermalen en voldingend bewezen. Of gelooft men niet dat, na jaren achtereen door werkvolk betreden te zijn en na gedurige dichtspoeling, de grond op het laatst zoo vast wordt, dat het voor den groei van de boomen zoo benoodigde regenwater en lucht niet meer tot de wortels kunnen doordringen?

Ik weet tuinen waar de grond bijna zoo hard als steen is.

Maar wat gebeurt bovendien wanneer de tuinen slechts worden schoongemaakt? alsdan wordt de grond 1 à 2 d. m. diep met de parangs of patjoel losgemaakt (kored) en wanneer daarna een regenbui komt *en het regenwater niet in den harden ondergrond kan dringen*, wordt al die losgewerkte goede aarde weggevoerd.

Vandaar dat er zoovele hellingen zijn, waar bijna niets dan roode, schrale ondergrond is achtergebleven.

Ook op de primitieve boschgronden acht ik het mitsdien noodzakelijk, de hellingen van séséngkénds te voorzien.

De weinige moeite welke het maken daarvan zal kosten, zal in de ruimste mate worden vergoed door het behoud van den goeden bovengrond en de meerdere productie en langeren duur van den aanplant, welke daarvan het gevolg zullen zijn.

D. *Aanleg der tuinen (wegen).*

De inspecteur heeft strijd met de breedte der wegen, doch schijnt niet te hebben nagedacht over de gevolgen, welke de opvolging zijner aanmerking voorons gezag, voor het te pas en onpas ter sprake gebracht wordende *prestige* zoude hebben.

Waar toch zou het heen, wanneer de resident, ja zelfs de assistent resident, als een mandoer door de tuinen moest kruipen? Het zou er slecht met zijn zedelijken invloed uitzien, want zoolang toch volgens de inlandsche adat staatsie noodig is (en ik geloof dat dit nog lang zoo zal blijven) is het niet meer dan staatkundig, dat die adat ook door de Europeesche bestuurders en ambtenaren worde in acht genomen, willen zij in het oog der bevolking niet minder schijnen dan de aan hen ondergeschikte inlandsche hoofden.

Gesteld nu eens dat de wegen wat meer werk gaven, en dit is zoo erg niet dan dat ze niet worden begrind, dan kan daarin met een gerust geweten worden berust.

E. *Kweekbeddingen.*

Het beschutten met bladeren wordt in de handleiding slechts als een pis aller aangegeven. Sepoes en hondje zijn daarvoor bijzonder geschikt, minder allang allang, omdat die gemakkelijk wegwaait.

Dat de korte ouderdom der koffie op sommige plaatsen o. a. ook aan verbastering is toe te schrijven, tengevolge van het bezigen van slecht zaad, is alles behalve onwaarschijnlijk.

Zoo toch ontving ik kortelings van een kundig hoofd van gewestelijk bestuur de mededeeling, dat ook hem de ondervinding had geleerd dat zaad, van jonge boomen afkomstig, een plantsoen oplevert dat spoedig uitsterft.

Door het drogen van het zaad wordt natuurlijk geene geheele uitdroging bedoeld, hetwelk ten overvloede kan worden vermeld. Ook behoeft het zaad geen maanden oud te zijn.

Dat het na acht dagen wellicht niet zou opkomen, daarvoor behoeft, op grond van de ondervinding, geene vrees te bestaan.

Hoe oud was het moka-koffiezaad toen het hier uitgeplant werd?

F. *Overplanting.*

Deze aanmerking is gemakkelijk te wederleggen, daar het ongegronde daarvan een ieder, die koffietuinen aanlegde, dadelijk in het oog zal springen. Voldingend is het bewezen, ook bij thee bleek mij zulks overtuigend, dat plantjes, in met niet al te losse aarde gevulde kuilen geplant, oneindig spoediger slaagden en opgroeiden dan die, in den harden grond gepoot, en de reden ligt niet ver af.

Terwijl de laatste eenen harden grond ontmoeten, waar de wortels met moeite in kunnen dringen, komen gene in mulle aarde te staan, welke aarde buitendien veel beter is, daar de aarde uit het onderste van de kuil door goede bovenaarde is vervangen, iets, hetwelk ook voor den vervolge gunstigen invloed op het gewas en de productie zal uitoefenen. Bovendien is men door het graven van kuilen in staat zich te verzekeren, dat er geen tjadas, steenen enz. zijn, welke den behoorlijken groei van den koffieboom zouden kunnen beletten.

G. *Schaduwboomen.*

Voor zoover mij bekend, is in bijna alle koffietuinen de dadap gestekt, en daar ik vermoed, dat bij zaaiing langere tijd noodig zal zijn, zoo geloof ik niet dat van de thans gevolgde wijze behoeft te worden afgeweken.

Een zeer wenschelijke zaak is het evenwel, de dadap door een meer nuttige boomsoort te vervangen, en het is niet onwaarschijnlijk dat ook enkele vruchtboomen, alsmede de boerai, daarvoor in aanmerking kunnen komen.

Naar ik vernomen heb, heeft de assistent-resident van Bandoeng proeven genomen met eene van Sumatra afkomstige en daar tot schaduwboom gebruikt wordende houtsoort, welke proeven gunstige resultaten beloven.

H. *Onderhoud.*

Omtrent de waterloten handelde ik hiervoren.

Dat het losmaken van den grond *hoogst nadeelig is*, spreek ik bepaald tegen. Hoe toch kunnen de in de lucht bevatte voedingsstoffen met deze en met het regenwater tot de wortels doordringen wanneer de grond zoo hard als een

bikkel is, en hoe zal de verspreiding van het onkruid en zijne wortels worden tegengegaan, wanneer de grond niet van tijd tot tijd met mate wordt omgewerkt, ik zeg *met mate*, want ik heb wel eens gehoord, dat men in al te grooten ijver den grond 2 voet omwerkte en al den slechten ondergrond naar boven bracht.

Ook hier liep het sprookje dat omwerking van den grond het verderf van de thee was, en hoe is dat sprookje bewaarheid? Sedert ik matig diep patjoel is de productie jaarlijks toegenomen en zal dit jaar bedragen het dubbele van 1857.

I. *Pluk.*

K. *Droging der boomen.*

Het bewijs, dat de inspecteur vraagt voor het nut eener oogenblikkelijke broeiing en niet al te spoedige droging, kan de ondervinding zoowel hier als op Ceijlon leveren.

L. *Ontbolstering.*

M. *Afschrijving en beplanting met boomen.*

Deze aanmerking is juist en ik vergat in de handleiding te vermelden het nut eener vroegtijdige beplanting met boschboomen.

Wanneer die boomen na 10 à 11 jaar nog te jong zijn voor werkhout, kunnen ze wellicht blijven staan voor schaduwboomen.

De vele, echter niet gespecificeerde tegenstrijdigheden, waarvan de inspecteur ten slotte gewaagt, geloof ik niet te behoeven te wederleggen.

Al het vorenstaande resumeerende, vlije ik mij te hebben aangetoond:

dat, *ofschoon in de laatste jaren reeds zeer veel ten goede is gedaan*, de verdeeling en regeling van het werk in de koffietuinen voor verbetering vatbaar zijn;

dat de wijze van cultuur evenzoo te wenschen overlaat;

dat hierin gedeeltelijk en geleidelijk zal kunnen worden voorzien door de vaststelling eener handleiding of proefhandleiding, hetzij de onderwerpelijke, hetzij eene betere, waardoor de kennis van de koffiecultuur ook onder de inlanders zal worden verspreid, doeltreffender zal worden gewerkt en de dienst, door het verkrijgen van meer eenheid, zal worden vergemakkelijkt, en eindelijk, dat ook met het oog op de regenten de vaststelling of verspreiding dier handleiding aan geene bedenkingen onderhevig zal zijn.

Daar ik niet over één nacht ijs wilde gaan, heb ik verscheidene der zaakkundige Europeesche, zoowel als inlandsche beambten geraadpleegd, vandaar eenige vertraging in de beantwoording der opgemelde aanmerkingen.

Ik heb mij de van die ambtenaren ontvangen wenken en mededeelingen ten nutte gemaakt en de handleiding hier en daar gewijzigd of aangevuld.

Tjikadjang, 26 November 1860.

(*w.g.*) K. F. Holle.

Voor eensluidend afschrift,

De gouvernements-secretaris,

D. F. Uhlenbeck,

N°. 3.

NOTA van den adviseur-honorair voor inlandsche zaken K. F. HOLLE.

Vertrouwelijk. WASPADA, 10 *Mei* 1872.

N°. 341.

De stukken, mij geworden bij uwe missive dd. 20 April jl. n°. 4040, geven mij wel degelijk aanleiding tot beschouwingen, en vermeen ik als landbouwer met aandrang te moeten opkomen tegen de beweringen van den resident, »dat de slechte hoedanigheid der gronden de hoofdoorzaak is van de vroege afschrijving der in deze bedoelde koffieboomen".

Ik heb der Regeering een doorslaand bewijs willen leveren wat er meestal van aan is aan die slechte kwaliteit der gronden, en dat wel op een *tweemaal* wegens vermeende ongeschiktheid afgeschreven koffietuin, dien bedoeld bij besluit dd. 12 November a°p° n°. 10; maar de Regeering heeft dit tot mijn innigen spijt niet gewild, en nu moet ik mij wel met redeneringen vergenoegen, die natuurlijk zwakker zijn dan feiten, welke laatste geen mensch kan loochenen, allerminst de ambtenaren bij de koffiecultuur werkzaam.

Het hart bloedt iemand dan ook te moeten aanzien, dat schatten jaarlijks tengevolge van onverstand in het water gegooid worden en de krachten der bevolking verspild worden om een resultaat te verkrijgen, dat ver, zeer ver soms beneden het middelmatige blijft.

Is het onwil, plichtverzuim van de zijde der cultuurambtenaren?

Ik zal het niet beweren.

Dat velen meer konden doen of gedaan hebben valt niet in twijfel te trekken, dat het in den regel onwil, luiheid was neem ik niet aan. De hoofdoorzaak zit elders en moet gezocht worden in gebrek aan landbouwkennis, welk kwaad nog verergerd werd door overlading met allerlei ander werk, menigvuldige verplaatsing en weinig vrijheid van handelen, die de ambitie smoorde van hen die wat wilden leeren, wat wilden uitvoeren.

Door iemand tot cultuurambtenaar aan te stellen, maakt de Regeering hem nog geen cultuurman, en slechts weinigen brengen het, met de zooevengenoemde beletselen, zoover, dat zij redelijk practische landbouwers worden.

Men vrage het slechts der rijstcultuur: heeft de inlander daar veel, ik zou haast zeggen iets van den Europeeschen cultuurambtenaar geleerd?

Gesteld dat men op eene koffieonderneming met een goed, geschikt, practisch ondernemer en werkvolk dat geregeld werkt en goed gedrild is (skilled labour), 100 °/o waarde voortbrengt, hoeveel °/o moet de opbrengst dan wel bedragen van een gouvernementstuin:

a. met cultuurdienstplichtigen die, als landbouwers, hun eigen landbouw getuigt het, nog op den laagsten trap van ontwikkeling staan, die slecht betaald worden, en allerlei ander werk hebben dat hen van de koffiecultuur aftrekt; bestuurd

b. door hoofden, die in den regel van landbouw nog minder afweten, en

c. ambtenaren, voor een groot deel geen landbouwkundigen, echte stadslui soms, overladen met schrijfwerk dikwerf overgeplaatst wordende of er naar verlangende?

In den regel kan men niet meer dan 50 °/o opbrengst verwachten.

Zal dit beter worden?

Wel iets, maar dat de gouvernementscultuur het zonder onevenredige geldelijke opofferingen of schade aan de algemeene welvaart zoover zal brengen als de particuliere, dit durf ik gerust te ontkennen.

Slechte gronden!

Men zie dan eens de gronden van menige koffieonderneming in het Samarangsche, waar men 2-, 3maal koffie plantte en toch een redelijk product verkreeg.

Een groot deel der in deze bedoelde gronden was beter dan de Samarangsche.

Slechte cultuurwijze, ziedaar naar mijne innige overtuiging de hoofdreden, waarom die tuinen zoo vroeg verloren gingen.

Men zocht in kwantiteit van grond en werk wat men in kwaliteit had moeten zoeken.

Daarom stelde ik reeds in 1860 voor eene nieuwe handleiding voor de koffiecultuur vast te stellen en die in het Soendaasch te vertalen, doch die handleiding ging van PONTIUS naar PILATUS en bezweek onder de adviezen (zie missive directeur der cultures 8 Augustus 1860 n°. 3538/1 en latere stukken).

Moet al het gewicht dezer grond- en krachtverspilling op den resident der Preanger nederkomen?

Ik geloof dat dit onbillijk zou zijn.

Kan hij het helpen dat hij geen knap landbouwer is? En dat moet men zijn om te weten wat er gedaan moet worden; goede wil is niet voldoende, ijver zelfs niet, want licht wordt die dan verkeerde ijver en een plaag voor de bevolking. En dan zou men niet alleen den resident der Preanger moeten aanspreken, ook elders zijn veel tuinen die tot de onmogelijke moeten worden gerekend, is de koffiecultuur verre beneden hetgeen ze zijn moest.

Zooals het met de kwaliteit der gronden gaat, gaat het ook met de terrassen.

Toen ik, tijdens Zijne Excellentie den Gouverneur-Generaal SLOET VAN DE BEELE, op het vaststellen eener handleiding particulier terugkwam, stelde Zijne Excellentie mijne handleiding in handen van den Raad van Indië VAN DER WIJCK, die, naar ik uit goede bron vernam, ze met den inspecteur der cultures VAN SPALL beoordeelde.

En wat zeiden zij omtrent de terrassen? Dat het een dwaasheid was en ze bij den eersten den besten regen zouden wegspoelen. Eene teekening was er bij, om het op te helderen.

Later kwam een lid der koffie-enquête, alsook de hoofdinspecteur BOSCH, te Waspada en zag daar de terrassen. Het bedoelde lid, de controleur DEKETH, reed zelfs in een stortbui de plantage rond en verklaarde zich overwonnen, en toch staat in het rapport der enquête dat terrassen niet deugen.

U H.Ed.G. hebt er zelf kunnen zien en beoordeelen, en de afdeeling Limbangan met zijn koffietuinen is daar om aan allen, die er het nut van ontkennen, een démenti te geven.

U H.Ed.G. zult dus mijne verzekering stellig vertrouwen schenken, als ik in tegenspraak met den resident der Preanger beweer, dat, wanneer de bewuste gronden op *behoorlijke* wijze terrasgewijze waren aangelegd geweest en die terrassen goed waren onderhouden geworden (1), er heel wat minder goede bouwaarde zoude zijn weggespoeld en de boomen dus langer hadden kunnen blijven leven.

Daarbij had evenwel moeten komen goed planten en eene rationeele cultuurwijze, zonder welke de terrassen slechts weinig goeds zouden hebben uitgericht, want zelfs met heel goeden grond zijn tuinen te vroeg uitgestorven of onvoordeelig geworden, adres de tuin, bedoeld bij besluit 12 November 1871 n°. 10.

(1) Ik refereer mij hieraan § *a* mijner nota, dd. 14 December 1860, bij uwe directie berustende.

Aan den Directeur
van Binnenlandsch Bestuur.

In het Tjiandjoersche moet zelfs een tuin geweest zijn, 80 bouws groot, die 's jaars voor f 3 à f 4 aan koffie opbracht, geen wonder dat de bevolking daar niet met de koffiecultuur dweept. En vermits men nu juist als regel heeft aangenomen om dicht bij de kampongs te planten, acht ik het goed dat aan de motieven, aangevoerd bij des residents missive, dd. 30 December a°p° n°. 7568, geene waarde worde gehecht, evenmin aan hetgeen hij zegt omtrent de terrassen.

Als ik de Regeering ware, maakte ik integendeel den terrasgewijzen aanleg verplichtend, er echter tevens voor zorgdragende, dat een ieder omtrent den aanleg ervan behoorlijk zij ingelicht, en verkeerde aanleg niet weer een reden worde om iets, hetwelk onwedersprekelijk goed is, als ondoelmatig in den ban te doen.

Ben ik een enkele keer scherp geweest, U H.Ed.G. duide mij dit niet ten kwade.

Ik heb mij zoo lang geërgerd om de gebreken welke der gouvernementskoffiecultuur aankleven en zoo lang vruchteloos er tegen geijverd, dat het mij, geloof ik, niet euvel zal worden geduid, dat ik mijne opinie ronduit uitspreek nu ze gevraagd wordt, en ik tevens vermeen daarmeê, vooral bij den tegenwoordigen Landvoogd en bij U H.Ed.G., wel te kunnen doen.

Wordt het kwaad al niet door het bewustzijn ervan geheel uit den weg geruimd, tot verbetering zal dit zeker leiden.

Dat ik niet meer in détails afdaalde was omdat U H.Ed.G. onlangs zelf de Preanger bezocht en u met eigen oogen hier en daar hebt kunnen overtuigen, of ik de waarheid spreek, dan wel overdrijf.

De stukken gaan hierbij terug.

De adviseur-honorair,

(*w.g.*) K. F. Holle.

Voor eensluidend afschrift,

De gouvernementssecretaris,

D. F. Uhlenbeck

N°. 4.

Drie nota's van den directeur van binnenlandsch bestuur, gemerkt A, B. en C.

A. NOTA over de berekening van de kostprijzen der koffie voor de planters.

Naar aanleiding van de bestrijding der uitkomsten van de door den gewezen vice-president van den Raad van Nederlandsch-Indië, jhr. C. H. A. VAN DER WIJCK, als als resident van Tegal en Soerabaija genomen proeven ter berekening van het aantal dagen arbeid, ten behoeve van de gouvernementskoffiecultuur gemiddeld jaarlijks gepresteerd, is door dien hoofdambtenaar eene afzonderlijke nota samengesteld, welke hieronder in nadere beschouwing zal worden genomen.

De kostenberekening, waartoe men in die nota komt, verdient weinig vertrouwen en schijnen de proeven op onpractische wijze genomen te zijn, waardoor men cijfers heeft gekregen, geheel in strijd met de practijk, ook op particuliere ondernemingen, zooals lager zal blijken.

In de eerste plaats wordt opgemerkt, dat in mijn berekening ter bestrijding der uitkomsten van bovenbedoelde proeven, naar het voorkomt geen fout schuilt.

Is er bij het nemen der proeven op gerekend, dat er *viermaal* meer *kweekplantjes* in den grond moeten worden gebracht dan voor den aanplant noodig waren, dan mag men daaruit concludeeren, dat er in alles viermaal meer werk werd gepresteerd dan noodig was, en is het daardoor verklaarbaar waarom de plantjes op de proeven veel te duur te staan kwamen, want de 200 plantjes kosten dus gemiddeld f 3.40 of per stuk $1^7/_{10}$ cent en dan nog berekend tegen het lage dagloon van 20 cent.

Bij de cultures door het boschwezen op den Merbaboe, worden jaarlijks groote zaadbedden (pepinières) aangelegd, waarin wordt uitgezaaid, terwijl de planten later worden overgespeend op afzonderlijke kweekbedden, alvorens in het vrije te worden uitgeplant. Die pepinières bevatten voor het grootste gedeelte plantjes die teer zijn en zeer veel zorg vereischen.

Zij kosten tot aan het oogenblik dat ze worden overgeplant in het vrije, nooit meer dan $^1/_5$ cent per stuk.

In den westmousson van 1889/90 werd aldaar een uitgestrektheid van 56 bouws *geterrasseerde* terreinen beplant in een verband van 1 × 3 meter, zoodat op de 56 bouws 186 648 stuks planten kwamen.

De voor die uitgestrektheid benoodigde planten zijn gekweekt in een pépinière, die aan aan arbeid voor aanleg, onderhoud, uitzaaien, overspenen, enz., inclusief tractement van twee vaste tuinlieden ad f 240, een som van f 350,49 heeft gekost of nog geen $^1/_5$ cent per boompje.

Deze cijfers zijn aan de praktijk ontleend en kunnen daarvan de bewijzen geleverd worden.

Doch wat was mijne bedoeling?

Te bewijzen dat bij det gouvernement *arbeidsverspilling* plaats vond ten gevolge van *slechte leiding* en gebrek aan zaakkennis.

Mij dunkt de hierbedoelde nota levert op elke bladzijde het bewijs voor die stelling.

Of wordt mij de bedoeling toegeschreven te hebben willen aantoonen, dat particulieren het bij de gouvernementskoffiecultuur gepresteerde werk feitelijk veel goedkooper konden uitvoeren?

Deze bedoeling heeft bij mij niet voorgezeten, daar het geheel overbodige van dien gepresteerden arbeid bereids was aangetoond en blijkbaar ook door den schrijver der nota wordt toegegeven. Ik kan niet erkennen dat ik ten onrechte uit de cijfers der proeven in Tegal en Soerabaya zou hebben geconcludeerd, dat het werk in de gouvernementskweekbedden te hoog geschat is.

De schrijver der nota zegt naar aanleiding daavan dat de 2000 plantjes voor een bouw niet f 140 maar f 30 kosten.

Doch volgens verklaring op de 1ste bladzijde der nota worden er *viermaal* meer kweekplantjes in den grond gebracht dan noodig is, dus er worden geen 2000, maar 4 maal meer, dus 8000 plantjes gekweekt, dus feitelijk 140, of wil men, 120—30 = f 90 vermorst.

De aanleg in gedwongen dienst van een bouw koffietuin op gemakkelijk te ontginnen terrein moet volgens de cijfers der genomen proeven gerekend worden in Oost-Java te kosten

$244 \times 40 \times \frac{0.35}{10} =$ f 341,60 voor bewerking enz. »en" wordt in de nota gezegd — » f 30 voor kweekplantjes, of te zamen p. m. f 372.

Dit laatste is niet juist, want op blz. 24 van het rapport der Staatscommissie staat, dat voor 50 boomen werden besteed gemiddeld $137^1/_2$ uren, dus voor 2000 boomen 40 $\times 137^1/_2 = 5500$ uren $= \frac{5500}{8}$ of des noodig $\frac{5500}{10}$ = 550 dagen à f 0,20 = f 135.

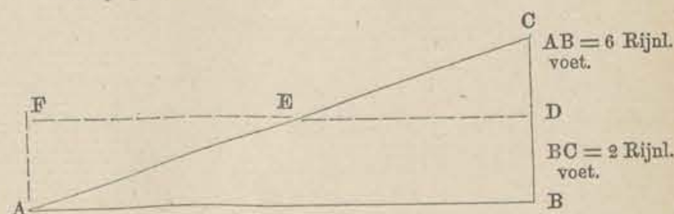
Tegenover het voorkomende op blz. 16 der nota kan de mededeeling worden gesteld, dat bij de wildhout en djaticultuur voor het omwerken van den grond aan Europeesche aannemers in Midden-Java f 8 per bouw in de vlakte en in het gebergte f 6 en 7 wordt betaald.

Bovendien zijn van eenige particuliere landbouwondernemers in West-, Midden- en Oost-Java gegevens verzameld, en volgens deze betaalt men voor datzelfde werk in het Malangsche f 14 per bouw, terwijl zulks in de Preanger f 4 à f 5 kost.

Hoe schromelijk ten opzichte der kosten wordt misgetast, kan nog blijken uit het volgende:

Allereerst blijkt dat men zich bij het maken van de terrassen op het proefveld in het geheel niet heeft gestoord aan de handleiding van den heer HOLLE, die aan de ambtenaren werd uitgedeeld en ook in het Javaansch en Soendaasch van Regeeringswege is uitgegeven.

Men volgde een veel omslachtiger werkwijze en dat verklaart eenigszins de veel te hooge cijfers. Op blz. 10 der nota wordt het cijfer van 400 dagen, benoodigd voor het terrasseeren van een bouw, verdedigd op grond van de daarbij gemaakte berekening, nl.:

Eerstens zij opgemerkt dat de helling van het terrein dus bedraagt 1 op 3 = 18° of 33 pct.; zegge 33 pct.

Bij het aanleggen van het terras moet de grond gelegen in CDE, worden uitgegraven en nadat de zoden bij wijze van dijk bij AF zijn opgestapeld, in de ruimte AEF gelegd worden, enz.

Volgens die berekening zou dus grondverzet zonder vervoer 19/20 dagdienst per M³. kosten.

Dit bedrag is echter veel te hoog. Grondverzet (zonder verplaatsing) kost in Midden-Java van 8 tot 15 cent per M³., gemiddeld $11^1/_2$ cent of nog geen halve dagdienst (dagloon van f 0,25).

Op bladz. 12 wordt medegedeeld dat bij de laatste berekening een *kleine* helling van het terrein is aangenomen

doch wanneer een helling van 33 pct. (bijna een maximum helling) als *klein* wordt aangemerkt, wat stelt zich de schrijver der nota dan wel voor van een *groote* helling?

In elk geval zijn er meer tuinen met minder dan met zwaarder helling.

Volgens de nota van den heer VAN DER WIJCK zou het terrasseeren van één bouw 4720 uren in beslag nemen.

Neemt men nu aan dat een veldarbeider op een particuliere onderneming per dag niet meer dan 7 uren werkt, *als hij het gewone loon krijgt*, dan zou dit zijn 674 werkdagen × 15 cents = f 101,10 of à 20 cent = f 134,50 of bijna de som die de begrooting op blz. 13 van de nota opgeeft.

Nu is de ondervinding in de Preanger opgedaan bij particulieren, dat voor den ruwen aanleg van doorloopende terrassen niet meer dan 100 dagen per bouw noodig zijn en voor het bijwerken 50 dagen, maakt 150 dagen tegen een loon van 15 cent = f 12,50, hetgeen vrijwel overeenkomt met hetgeen door eenige kinaplanters daar is opgegeven, nl. 10,50 en f 12.

Inlanders onder elkaar betalen minder, vooral als ze het stelsel van wederzijdsch hulpbetoon toepassen (njambatsinambat of lilioeran).

Voor Malang, waar de dagloonen 40 à 50 cent bedragen tegen 15 à 20 in de Preanger, gaf men op voor het terrasseeren van een bouw f 7 en f 10. Hiermede worden echter bedoeld niet doorloopende terrassen, maar zg. kotakans, d. w. z. kleine terrassen voor elken koffieboom.

Ook uit de nota van den houtvester BERKHOUT, ingediend naar aanleiding van het besluit dd. 10 November 1889 n°. 8, blijkt ten duidelijkste welk een verkeerd denkbeeld zij, die niets aan de praktijk deden, zich maken van de bezwaren en kosten, verbonden aan het aanleggen van terrassen, hetgeen natuurlijk tot ongegronde gevolgtrekkingen moest leiden.

Zoo bijv. het rekenen op grond*verzet*, waar staande en onder het patjoelen de kluiten zoo worden weggelegd, dat het bewerken van den grond en het vormen van terrassen in elkaar grijpen en om zoo te zeggen bijna in één moeite doorgaan.

Dit heeft men bij de Tegalsche en Soerabajasche proeven, naar het schijnt, geheel over het hoofd gezien en zien ook bijna alle tegenstanders van terrassen over het hoofd, zooals duidelijk genoeg in de nota van den houtvester BERKHOUT is aangetoond.

Volgnummer.	SOORT VAN WERKZAAMHEDEN PER BOUW VAN 500 VIERK. RH. ROEDEN.	Volgens de Tegalsche en Soerabajasche proeven, vide nota blz. 13 en 14.	Preanger Regentschappen.			Malang Pasoeroean.					Kediri.
			Kina-onderneming Tjikoeraj.	Kina-onderneming Daradjat.	Gouvernements-kinaonderneming.	Koffie-onderneming Moelia ardja.	Koffie-onderneming Boeniaijoe.	Koffie-ondernemingen Soemoer agoeng, Kraksaän, Ampel gading, Bandar ardja en Klampok.	Koffie-onderneming Soemoer telaga.	Opgave van den Assistent-Resident van Malang.	Koffie onderneming Goga van den heer BLOK.
1	Boschkappen . . .	f 14,50	f 9,00	f 10,00	f 10,00	f 12,50	f 50,00			f 17,00	f 13,25
2	Schoonmaken en branden	?	17,50	15,00	20,00	25,00				24,00	28,00
3	Terrasseeren. . . .	140,00	10,50	12,00	11,00	10,00				7,00	13,25
4	Omwerken van den grond	56,00		id.	id.	19,00				18,00	»
5	Plantkuilen en vullen daarvan . . .	55,00	koffie plant.	id.	id.	»		f100,00	f 80,00	»	13,25
6	Bibitplantjes . . .	30,00	± 45,00	45,00	45,00	»	50,00			18,00	»
7	Dadopaanplant. . .	6,54				»				7,00	4,40
8	Adjers en planten .	25,80	wanneer wordt ge	id.	id.	12,90				»	13,25
9	Wegen en goten . .	11,25		id.	id.	1,25				»	»
	Totaal aanplant.	f339,09	f 82,00	f 82,00	f 86,00	f 97,19	f100,00	f100,00	f 80,00	f 91,00	f 85,00
	Ontginnen alleen.	207,25	37,00	37,00	41,00	47,00	50,00	50,00	40,00	59,00	54,50

Dit staatje maakt verdere commentaren overbodig.

Den steller der nota is het niet duidelijk hoe ik het werk van de koffiecultuur bij intensieve cultuurwijze, alsook dat, voor het reboiseeren met aanplant van tweede gewas er tusschen, met elkaar kan vergelijken.

Hij denkt zeker dat de bewerking van het reboiseeren niet meer is, dan de gewone grove bewerking voor tweede gewassen en dat de bevolking feitelijk wordt betaald om tusschen haar eigen aanplant *eenige* djatiboomen te planten en gedurende 20 maanden te onderhouden.

Dat er echter wel degelijk goed werk wordt geëischt, kan bij een inspectie der houtaanplantingen blijken en, in stede van »eenige djati of andere boomen". komen er 2000 à 3500 op één bouw te staan in behoorlijk bewerkten grond, waar noodig geterrasseerd.

De hoofdprincipes der bewerking zijn voor koffie, kina en andere boomen dezelfde. Het boschwezen laat de planters echter geen nutteloos werk verrichten en dat wordt bij de gouvernements koffiecultuur op schrikbarende wijze gedaan, zooals in de nota trouwens wordt toegegeven.

De door mij vermelde opgaven betreffende Limbangan worden in de nota geheel in twijfel getrokken. Vergelijkt men evenwel deze opgave met die, afkomstig van het boschwezen, welke daarop onmiddellijk volgen en neemt men in aanmerking, dat in de door het boschwezen vermelde streken de loonen hooger zijn dan in de Preanger,

dan zal men zien, dat bedoelde tak van dienst, *nog* goedkooper werkte, en dat er dus geen reden bestaat, de opgaven van Limbangan te wantrouwen, vooral als men daarbij niet vergeet, dat de aanleg plaats had door inlanders, die natuurlijk niet zoo net werken als particulieren.

Ook de heer HEIJTING vermeldt in zijn aanteekeningen op het Staatsrapport in de Indische Gids, dat bij eenvoudige cultuurwijze voor ontginning en beplanting van een bouw f 30 noodig is, hetgeen zooveel niet verschilt van het Limbangsche cijfer à f 22,80.

B. NOTA over de herbewouding van afgeschreven koffiegronden.

Men schijnt van herbewouding niet die nuttige werking te verwachten, welke door mij daaraan wordt toegekend.

In verschillende nota's heb ik er op gewezen, dat van de toekomst niets verwacht mag worden, zonder zorg voor den bodem door herbewouding onder deskundige leiding, zich onder meer uitende in den vorm van een vast werkplan.

Het herbewouden werd daarin volstrekt niet aanbevolen op grond van losse theoriën en bespiegelingen, maar van feiten.

Dr. TREUB zou daartegen bezwaar hebben gemaakt; de inzichten van dien geleerde worden geformuleerd als volgt:

» Het is zoo goed als zeker, dat men door wel overlegde reboiseering ten slotte een bodem zal kunnen verkrijgen voor de koffiecultuur even geschikt als versche gronden uit een oerbosch afkomstig. Voorzichtigheid maakt het echter gebiedend noodig, voor de verkrijging van dit resultaat op een zeer groot aantal jaren te rekenen, veeleer een 100 tal dan een 20 of 30 tal jaren.

In beginsel stemt deze stelling overeen met de mijne, n.l. dat tot behoud en herstelling van de vruchtbaarheid van den grond, herbewouding noodig is, en vindt zulks een zeer krachtigen steun in de onlangs door professor dr. VAN BEMMELEN uitgesproken meening, dat de geschiktheid der gronden in *Deli* voor de tabakscultuur niet door bemesting — waarmede men aldaar onbevredigende resultaten heeft verkregen — doch slechts door reboisatie zal te behouden zijn.

Reboisatie is het voornaamste der uitvoerbare middelen, om den grond terug te geven wat men hem ontnomen heeft.

Bestaat er bij leeken nog twijfel aan de werking van dit in wijderen kring zoo het schijnt, nog weinig bekende en van bestuurszijde gedurende eenigen tijd meest verkeerd of niet systematisch toegepaste middel, bij deskundigen bestaat die twijfel niet.

Met volle overtuiging mag herbewouding de hoofdfactor voor de toekomstige koffiecultuur worden genoemd.

Om nu die reboisatie zoodanig te regelen, dat er steeds eene nagenoeg even groote uitgestrektheid geschikte gronden voor de koffiekultuur disponibel zal zijn (hetgeen zoo wel voor het budget als voor een goede verdeeling der arbeidskrachten hoogst wenschelijk is) moet er een van te voren opgemaakt en op degelijke gegevens berustend werkplan, een bedrijfsplan (waarop nader zal worden teruggekomen) bestaan.

Dit is geen questie van opvatting, maar eene conditie, waarvan de toekomst der koffiecultuur afhangt.

Met vol vertrouwen wordt dan ook in overweging gegeven, dit punt, tot welks begrip geen speciale kennis van Indië noodig is, aan het oordeel van deskundigen op cultuursgebied in Europa te onderwerpen.

Als geleerde moge dr. TREUB een met recht gevestigden naam hebben, als praktikus moet hij in deze onderdoen voor de ambtenaren van het boschwezen, welke meer praktische ondervinding achter zich hebben en zich sedert jaren met herbewouding, vooral in den laatsten tijd met zeer groot succes, hebben onledig gehouden.

Ook valt te betwijfelen of de vraag aan dr. TREUB wel heel juist is gesteld geworden.

De vraag toch is niet *wanneer* weêr een bosch zal worden verkregen, gelijk aan het *vroegere* oerwoud, maar wel: *wanneer* de herbewoude grond weêr *geschikt* zal zijn voor koffie.

In de eerste plaats zij hier aangeteekend dat, al wordt in Europa het nuttige effect van herbewouding eerst na 20 of 30, ja, misschien na 100 jaren geconstateerd, dit in Indië heel wat spoediger gebeurt.

In de tropen en meer speciaal op Java, groeien bijna alle boomen dubbel en driemaal zoo spoedig als in Europa en behoeft men, om dit te zien bevestigd, maar eens een kijkje te nemen in Samarang, Bagelen, Kedoe en Pekalongan, alwaar op beduidende schaal wordt gereboiseerd op den Merbaboe, Sendoro, Prahoe enz.

Een goed geslaagd en onderhouden plantsoen van 10 of 12 jaar ziet, wat hoogte en dikte der stammen, sluiting der boomkruinen, grondbedekking en humusvorming betreft, er uit als in Europa een beukenbosch van 40 of 50 jaar oud.

Bij onderzoek blijkt hoe hemelsbreed de grond, waarop een dergelijke aanplanting, bijv. van albizzia staat, verschilt van den grond daarnaast, die niet gereboiseerd is.

De inlanders geven voor de bebouwing verreweg de voorkeur aan plekken, waarop een spoor van bosch staat, al haalt dat niet bij onze plantsoenen — boven de uitgemergelde oro-oro- en zelfs alangvelden, waarmede zij zich anders moeten vergenoegen.

Op grond van de reeds met de herbewouding hiervoren genoemd verkregen uitkomsten, vermeerderd met feiten elders waargenomen verliest dan ook de bewering van dr. TREUB, » dat de beschikbare gegevens niet het recht schijnen te geven à priori een gunstig effect te verwachten van eene reboiseering van beperkten duur als bodem bewerking" hare waarde.

Waar dezelfde adviseur later zegt, dat vele gronden alleen door braak liggen bruikbaar worden, zal hij toch wel niet betwijfelen, dat men door reboisatie de natuur krachtig zal helpen?

Dr. TREUB zegt verder: » dat vergelijkingen tusschen akkerbouw in gematigde luchtstreken en koffiecultuur in de tropen slechts een zeer betrekkelijke waarde hebben", en dat men door dit uit het oog te verliezen zich aan 3 kansen van misrekening blootstelt en wel als men geen rekening houdt met:

1°. het geheel verschillend karakter der met elkaar vergeleken gewassen;

2°. de geheel verschillende klimatologische condities;

3°. de geheel verschillende oeconomische toestanden.

Dit spreekt van zelf en dat is bij mijne voorstellen geenszins uit het oog verloren.

Maar tegenover de zooeven geopperde stelling geldt de waarheid, dat er voor de voeding en groei der planten en daarop gebaseerde cultuur, algemeene grondregelen zijn, die voor alle gewassen gronden en klimaten gelden, alsook dat elk dezer zijn bijzondere eischen heeft, waarmede in elke hemelstreek rekening moet worden gehouden.

Dat koffie een ander karakter heeft als bijv. winterkool dat dit laatste gewas wel tegen den vorst kan en koffie niet, dat eindelijk vrije en gedwongen arbeid niet hetzelfde is, behoeft niet gezegd. Dit heeft ook met de waarde dier algemeene principes *niets* te maken.

De verschillen in karakter van cultuurgewassen, van klimaat en oeconomische toestanden bestaan even goed in Europa als tusschen Europa en Indië. Toch zal niemand in Europa het bestaan van algemeen geldige grondregels op het gebied van cultuur ontkennen.

Ook vergete men niet dat boschteelt en koffiecultuur hier reeds lang genoeg bestaan, om voor een niet onkundige op landbouwgebied, de noodige punten van uitgang op te leveren.

Het wordt betwijfeld of de toepassing van hulpmiddelen van den wetenschappelijk gedreven landbouw in gouvernements koffietuinen uitvoerbaar is, omdat het dagelijksch toezicht op de werkzaamheden aan inlanders moet worden overgelaten en Europeesche ambtenaren slechts *nu en dan* kunnen komen inspecteeren.

Het is hier niet te doen om een wetenschappelijk experiment, maar om de resultaten der landbouw-wetenschap voor zoover doenlijk in toepassing te brengen met het uitsluitend doel, om meer koffie, een langeren duur van den aanplant en stabiler oogsten te krijgen dan onder de leiding van niet voor het vak van landbouw opgeleide amb-

6

tenaren het geval was en mocht zijn, en om, zonder te kort doen aan de eerste eischen van een rationeele cultuur, toch niet meer van den inlander te vergen, dan hij behoorlijk kan begrijpen en uitvoeren; — dus geenszins een hoogst intensieve cultuur tegenover roofbouw, maar eene met alle omstandigheden rekening houdende cultuurwijze, waarbij dat goede wordt toegepast, wat alle partijen ten voordeel zal strekken. Om dit te kunnen tot stand brengen moeten aan het hoofd dezer zaak personen staan, die behoorlijk theoretisch en vooral *practisch*, werden opgeleid. En als de bevolking eens het goede begrijpt en haar het voordeel er van is gebleken, dan is ook zoo'n aanzweepen niet noodig en doet zij het grootendeels uit zich zelven.

De ondervinding heeft verder genoegzaam geleerd, dat als de resultaten maar voordeelig zijn, de inlander veel meer genegen is praktisch gegeven bevelen op te volgen, getuige het aanleggen van terrassen in de koffietuinen in het grootste deel der Preanger Regenschappen, waaraan de heer Heijting ter kwader ure een einde heeft trachten te maken, om — het den inlander zoo gemakkelijk mogelijk makende — in korten tijd ontzachelijk veel koffie in den grond te krijgen, niet genoeg denkende aan de toekomst en niet bedenkende, dat men vroeger met primitieve cultuur alleen daarom redelijke resultaten kon krijgen, omdat toen nog de beste gronden beschikbaar waren en men er ook niet tegen opzag op groote schaal te laten aanplanten; (1) dat de klimatologische toestanden anders waren dan na de uitroeiing van zoovele bosschen, en de bladziekte, die nu zelfs dikwerf de beste koffie op de beste gronden aantast, nog niet bestond.

Nu echter is de toestand een heel andere en door daar mede niet genoeg rekening te houden begaat men een groote fout en handelt roekeloos.

Ten eerste toch trachte men te voorkomen, dat de goede bouwkruin, die zoo langen tijd noodig had om zich te vormen, niet in een kort tijdsbestek wegspoele en slechts de onverweerde ondergrond overblijft.

Daarvoor te zorgen is niet minder noodig dan herbewouding.

Het aanwezig blijven van den bovengrond (bouwkruin) al is daarop gedurende een reeks van jaren koffie geplant, waardoor zij aan sommige bestanddeelen armer en voor een volgende koffiegeneratie moeielijk of geheel ongeschikt is geworden, zal de snellere groei der woudboomen bevorderen en daardoor de herbewouding ten goede komen.

En bijgevolg zullen ook de gronden voor herbeplanting met koffie wederom spoediger geschikt zijn.

Dat de heer Heijting dit vooral niet genoeg heeft in het oog gehouden bij zijn handleiding, doet met recht aan zijn landbouwkennis twijfelen.

De heer Heijting liet bijv. in Pasoeroean als hoofdinspecteur van de koffiecultuur de afgeschreven monosoekotuinen omkappen en met tweede gewassen beplanten, onder uitdrukkelijk beding, dat na *drie* jaren diezelfde gronden weer met koffie moesten worden beplant. Na *twee* jaar daarop veldgewassen te hebben geteeld en de bovenkruin altijd losgewerkt te hebben, zonder zorg voor afspoeling, was het derde jaar geen sprake meer van veldgewassen en nog minder van koffieplanten, omdat alle bouwaarde was weggespoeld. Dit blijkt ook uit de nota van den kontroleur Van Andel, bij de stukken over de koffiecultuur in het Malangsche.

Terugkomende op den hooger besproken twijfel, omtrent het toepassen van wetenschappelijk gedreven landbouw op de gouvernements-koffiecultuur, zij hier nog aangeteekend, dat door gewone inspecties voldoend Europeesch toezicht kan worden gehouden, om de met de uitvoering belaste inlanders voor te lichten en te leiden.

Het is niet noodig om er altijd bij te staan.

Omtrent hetgeen verder wordt gezegd betreffende de belangrijke uitgaven voor herbewouding en dat tot nu toe alleen gereboiseerd is in het belang van den boschrijkdom, zij opgemerkt:

dat de kosten van reboisatie al dadelijk kunnen bepaald worden. Er behooren jaarlijks circa 20 000 bouws voor de gouvernements-koffiecultuur gereboiseerd te worden, wat ongeveer f 400 000 zal kosten en niet meer, eer minder, als men niet uit het oog verliest, dat er gereboiseerd zal worden in afgeschreven of af te schrijven koffietuinen, zoomede op ontwoude terreinen en dus geen afzonderlijke ontginning noodig is.

Dat er tot nu toe alleen in het belang van den boschrijkdom zou zijn herbouwd is een bewijs hoe weinig men nog bekend is met wat door het boschwezen op Java in dat opzicht is gepresteerd.

De reboisaties op den Sendoro en Merbaboe zijn bijv. speciaal geschied in het belang van hydrographische toestanden.

Men twijfelt er voorts aan of de gouvernements-koffiecultuur na 100 jaar nog wel bestaat. Men denkt, wanneer het de bedoeling is, om alleen de beste gronden voor de gouvernements-koffiecultuur te reboiseeren, dat dan de noodzakelijkheid daarvan betwijfeld mag worden, omdat die gronden na eenige jaren *braak* te hebben gelegen of met *veldgewassen* te zijn beplant, voor een tweeden koffieaanplant weêr *geschikt zullen zijn.*

Wat dat beplanten met tweede gewassen op inlandsche wijze geeft, is reeds zoo even aangetoond, en om de gouvernements-koffiecultuur *wel* in stand te houden, is men juist bezig, om aan theorie en praktijk getoetste middelen te beramen. Is het nu niet een wat wonderlijke polemiek om van de veronderstelling uit te gaan, dat de koffiecultuur niet zal blijven bestaan?

Het komt voor, dat men daarop even goed mag vertrouwen, als op de behoefte aan djatihout na 80 of 100 jaren.

Is dit laatste dan niet meer noodig, dan is het Gouvernement ook gedupeerd.

Maar gesteld dat men vroeger of later de gouvernements-koffiecultuur opheft, dan is het geld aan de herbewouding besteed, nog geenszins verloren.

Eerstens voorzien de plantsoenen in de behoefte aan hout (op den *Merbaboe* moet streng tegen diefstallen worden gewaakt), en verder zullen de gereboiseerde gronden, al zijn zij niet voor de gouvernements-koffiecultuur noodig, toch in elk geval veel meer waard zijn, dan zij zonder dat zouden zijn. Zelfs al stelt men zich op geen streng staats-economisch standpunt, dan noch zouden de herbewoudingen een ernstig punt van overweging moeten uitmaken, want na ontginning (waarvoor dan ook) zullen de gereboiseerde gronden belastbaar zijn; de gronden, zooals zij *nu zijn*, worden dat zonder herbewouding waarschijnlijk nooit, althans in zeer geringe mate.

Eenige jaren braak liggen zal — zoo meent men — voldoende zijn, om de gronden weer voor een tweede generatie der koffiecultuur geschikt te maken, maar in het binnenland weet men beter wat men van braakliggen en koffiecultuur op tegallans te denken heeft, en voorbeelden hoe het voor de tweede maal planten van koffie op niet gereboiseerde gronden meestal tot mislukking leidt, zouden, ook uit vroegeren tijd, kunnen worden aangehaald.

Men is geneigd het gevoelen van den heer Heijting te deelen, dat herbewouding op groote schaal beperkt moet blijven tot de streken, waar ze, behalve de verbetering van de onzekere vooruitzichten der koffiecultuur, in de eerste plaats de belangen van klimaat en regenval beoogt.

Maar is dit niet juist mijn gevoelen en het streven in de laatste jaren van het boschwezen?

De vooruitzichten van de koffiecultuur zijn zoowat overal onzeker, en het verband tusschen bosschen en regenval op een eiland als Java, is tot nog toe van zuiver hypothetischen aard.

Er kunnen uitzonderingen voorkomen dat koffiegronden buiten het rayon voor herbewouding vallen, maar als reboisatie niet de gewone regel is, blijft de gouvernements-koffiecultuur » roofbouw" en gaat zij te niet.

Wanneer men de thans reeds door het boschwezen gereboiseerde terreinen op den Merbaboe bijv. aan de bevolking afstond, zoo zouden in een ongelooflijk korten tijd de plantsoenen geveld en de grond bebouwd en spoedig *uitgebouwd* zijn, terwijl men daarnaast duizende bouws grond laat braak liggen.

De inlander ziet zeer goed in, dat de bouwkruin door reboiseeren behouden blijft en verbetert.

(1) Dikwerf zelfs werd ondershands meer aangeplant dan op de koffieleggers bekend was gesteld en soms alleen om in jaren van misoogst toch een redelijk product te krijgen.

C.

I. *Gevolgen van de loslating der op hoog gezag gedreven koffiecultuur in streken waar zij van weinig beteekenis is voor de bevolking en voor het Gouvernement.*

Als een voorbeeld hoe de bevolking in de eerste plaats en de Regeering in de tweede bij de loslating der koffiecultuur in streken, waar deze minder raison d'être heeft, niet slecht zullen varen, kunnen hier de afdeelingen Tjandjoer en Soekaboemi dienen.

In die afdeelingen zijn bij de koffiecultuur ingedeeld:

Tjandjoer 11941, Soekaboemi 16808 huisgezinnen of te zamen 28 749

de koffieproductie bedroeg over 1887/89, Tjandjoer 7561, Soekaboemi 1479 pikols, of gemiddeld per jaar 2520 en 1473 pikols of te zamen . . . . 3 993 pik.

daarvoor kreeg de bevolking gemiddeld per jaar voor de koffie . . . . f 59 895,—

of gemiddeld per huisgezin 2,08

In 1889 bracht de geheele bevolking van die afdeelingen aan geldelijke belastingen op p. m. . . . f 420 000

Stelt men de winst, die de Regeering op de koffie maakt op. 100 000

dan maakt dit te zamen. f 520 000

Volgens opgaven, ontvangen van de particuliere landbouwondernemers in die afdeelingen, betalen zij per jaar aan verschillende belastingen circa f 100 000, dus bijna evenveel als de winst, welke de Regeering op de koffie maakt en geven zij jaarlijks aan de bevolking uit circa f 2 000 000 of ruim 30 maal meer dan de gouvernements-koffiecultuur aan de bevolking opbrengt.

Dat de voordeelen der particuliere landbouw-nijverheid in die afdeelingen nog heel wat grooter zouden zijn als niet ten gerieve der koffiecultuur vele gronden van uitgifte waren uitgesloten, behoeft geen betoog en als vrij zeker kan worden aangenomen, dat ook de Regeering daarbij niet slecht zou zijn gevaren. Dat de *bevolking* er bij zou hebben gewonnen lijdt geen twijfel.

Van welk belang de particuliere nijverheid voor hare inkomsten en draagkracht is, moge nog uit de volgende cijfers grosso modo blijken.

De opbrengst van 51 867 bouws sawah stellende op f 50 per bouw = ... f 2 593 350

17 309 bouws tegal × f 20 = ... 346 180

koffiegeld = ... 59 895

dan krijgt men . . f 2 999 425

zegge . . . . f 3 000 000

rekent men nu andere bijverdiensten op . 500 000

dan krijgt men . . . . f 3 500 000

waarbij de 2 000 000

die de bevolking trekt van de particuliere landbouw-industrie, geen slecht figuur maken en hieruit blijkt, dat het ook voor de Regeering — al plaatst zij zich op een geheel fiscaal standpunt, zonder de belangen der bevolking in aanmerking te nemen, lang geen gewaagd stuk is, de gouvernements koffiecultuur los te laten, waar ze goed beschouwd geen raison d'être heeft, te minder nog, als de Regeering door het geven van bijslag de bevolking, die op minder goede gronden plant, redelijk wil betalen, waardoor bijv. onderwerpelijk de winst van f 100 000 denkelijk tot de helft zou zijn gereduceerd.

II. *Overzicht van de voornaamste fouten, welke op landbouwkundig gebied bij de Gouvernements-koffiecultuur gemaakt zijn.*

In hoofdzaak komen deze fouten hierop neder, dat bij de Gouvernements-koffiecultuur steeds alle zorg voor den grond is verwaarloosd, dat men dikwerf slechte gronden uitkoos of liet uitkiezen;

dat men veel meer werk van de planters vorderde dan noodig was, bijv. door te diepe grondbewerking, waar zulks niet noodig was;

dat men den aanleg van terrassen op hellende terreinen óf geheel naliet, waar zulks voor het behoud der teelaarde gebiedend noodig was, óf waar de aanleg plaats had, veel te breede terrassen liet maken, wat bovendien nadeelig was voor den aanplant;

dat, waar de koffietuinen moesten schoongemaakt worden, men dit overdreef of geheel naliet, in het eerste geval door te veel in den grond te werken en meestal tot vlak bij de koffieboomen, zoodat op den penwortel na, alle zijwortels worden weggekapt, waardoor de boom moest kwijnen en vroeger afstierf, terwijl men zich in het tweede geval tevreden stelde met het onkruid slechts neer te slaan;

dat men te groote en te diepe plantkuilen liet maken;

dat men te hoog in het gebergte plantte, waar de koffieboom wel blad, maar geen of weinig vruchten zet;

dat de plantwijdte niet altijd verband hield met grond en klimaat;

dat men niet zorgde voor goed zaad, zoowel wat soort en ouderdom der moederboomen, als kwaliteit en rijpheid der vrucht betreft;

dat men zich dikwijls met wilde zaailingen behielp, zonder te letten of die te oud, krom of vergroeid waren;

dat men slecht uitplantte;

dat men slechte, soms bepaald nadeelige schaduwboomen gebruikte;

dat men dan eens te veel dan weêr voor te weinig schaduw zorgde;

dat men door slecht en ruw te plukken de latere vruchtzetting bedierf, enz.

Om alle fouten, bij de gouvernements-koffiecultuur begaan, op te sommen zou te ver leiden, alleen moet nog geconstateerd worden. dat al die fouten getuigen, dat de leiding der cultuur bij de ambtenaren van het binnenlandsch bestuur in verkeerde handen was, en dat de inlanders, — die slechte boomkweekers zijn — (elk erf legt daarvan getuigenis af) op die wijze geleid, er ten slotte ook niet veel beters van maakten, ligt in de rede.

Dat men met al de begane fouten vroeger dikwijls op grootere koffieoogsten dan tegenwoordig kon wijzen, vindt zijn oorzaak in de omstandigheid, dat niettegenstaande de vroegere extensieve cultuurwijze, toen er nog veel goede gronden beschikbaar waren, men ook meer liet aanplanten dan te boek stond. Deden de ambtenaren het niet, dan deden de hoofden het, waartoe én de aandrang van boven om veel koffie te leveren, én de kultuurprocenten het hunne bijbrachten.

Dat het daarbij evenwel niet alles couleur de rose was, kan blijken uit de hieraan gehechte kopieën van de nota van den adviseur honorair voor inlandsche zaken, den heer K. F. Holle, dd. 14 December 1860 n°. 11 en van zijne aan den directeur van binnenlandsch bestuur gerichte missive van 10 Mei 1872 n. 341 vertrouwelijk, naar aanleiding van een voorstel van den toenmaligen resident der Preanger Regentschappen om een groot aantal koffietuinen, die reeds op vijf- en zesjarigen leeftijd slecht stonden en rum 383 000 boomen bevatten, af te schrijven.

Naar aanleiding dier stukken kwam men toen reeds tot de overtuiging, dat behalve het wegnemen van vele bezwaren en belemmeringen, een rationeeler cultuur noodig was, waarom dan ook bij besluit van 22 Februari 1873, n°. 21, een handleiding, opgemaakt door de heeren Van Gorkum, Ples en Holle werd vastgesteld, waarnaar bij de gouvernements-koffiecultuur moest worden gewerkt.

Instede evenwel dat de voorschriften dier handleiding nu met beleid werden toegepast, verviel men weêr in

overdrijving, en werd niet gehandeld in den geest van de vervaardigers dier handleiding, die wel degelijk tegen een al te intensieve cultuur bezwaar maakten, zooals kan blijken uit den brief van den directeur van binnenlandsch bestuur dd. 7 Februari 1873 n°. 1050, welke leidde tot het evengenoemd besluit van 22 Februari 1873 n°. 21.

Toen nu tengevolge van die overdreven toepassing der handleiding, evenals door slechte keus van grond, boschvernieling, bladziekte enz., de koffieproductie verminderde, schreef men dit uitsluitend aan de in die handleiding aangegeven eenigszins intensiever cultuurwijze toe en ging men weêr tot de vroegere meer primitieve cultuurwijze terug, zoodat men zich dus steeds in een vicieusen kring bleef bewegen, waaruit het nu nog meer dan vroeger, tijd is te ontkomen, wil men verzekerd zijn, dat de gouvernements-koffiecultuur nog betrekkelijk langen tijd met vrucht zal kunnen worden gedreven.

De geheele geschiedenis der koffiecultuur heeft voldoende bewezen, dat de ambtenaren van het binnenlandsch bestuur niet in staat waren haar een gezonde ontwikkeling te geven en dat men dit nu niet voldoende wil inzien, getuigt er juist voor, hoe noodig het is daarbij van technische leiding gebruik te maken, wat de eenige weg is om haar een gezonder basis en een flink bestaan te verzekeren.

Ook op Java is de tijd aangebroken dat men zich wat meer moet inspannen dan vroeger en dat men met de veranderde toestanden moet rekening houden, wil men niet achteruitgaan.

Door niet goede opvatting van de lessen der landbouwwetenschap, paste men deze verkeerd toe of schreef de minder goede resultaten aan verkeerde oorzaken toe.

Zoo sprong men van den hak op den tak, hetgeen nog verergerd werd doordien de ambtenaren niet lang op een plaats bleven en hun zóó de gelegenheid benomen werd geregelde waarnemingen te doen en de noodige ondervinding te vergaren; bovendien dreven zij de koffiecultuur van verre en uit te hoogte, bekommerden zich weinig omtrent den arbeid die de koffie vorderde en hielden dus zoo goed als geen rekening met de kosten; waren zij er meer op uit veel koffie te doen planten en veel product in 's lands pakhuis te leveren, enz.

Alles redenen, waarom een rationeele cultuurswijze niet tot zijn recht kwam en men niet veel verder kwam dan dan de achterlijke Europeesche boeren, die veelal met verachting op wetenschappelijken landbouw neerzien.

En toch kunnen de geschiedenis van den landbouw in Europa en Amerika en de statistiek voorbeelden genoeg opleveren, hoe wel is waar de kosten van bewerking van den grond zijn toegenomen, maar *in nog grootere mate* de productiviteit van den grond.

En zou men nu op Java bij den ouden sleur blijven? De daardoor veroorzaakte boschvernieling en grondbederf hebben voor iemand, die niet ziende blind wil zijn, waarlijk op dit eiland al een uitbreiding gekregen onrustbarend genoeg, te meer nog als men let op de steeds toenemende bevolking en het is waarlijk meer dan tijd het stelsel van roofbouw te verlaten en althans een beslissenden stap op den weg der verbetering te doen en niet geheel doof te blijven voor de lessen, die Europa en Amerika ons gaven, zoowel wat het nut van een beteren landbouw betreft, als de schadelijke, heel moeilijk herstelbare gevolgen, welke het geheel verwaarloozen daarvan na zich sleept.

Ook Algiers en andere tropische landen kunnen in veel opzichten ons tot een waarschuwend voorbeeld zijn. Ook daar leidden boschbrand en roofbouw tot de schromelijkste gevolgen en werden geheele streken er door onvruchtbaar gemaakt, die vroeger, ook de oude geschiedenis getuigt er van, door landbouw welvarend waren.

Er kan niet genoeg gewaarschuwd worden tegen dat vasthouden aan den ouden sleur. De tijden zijn in alle opzichten veranderd, ook op Java, en als bijv. de suiker- en theefabrikanten niet met den tijd waren meegegaan, zou het er slecht met de suiker- en theecultuur uitzien.

En als bij de koffiecultuur slechts in geringe mate partij wordt getrokken van de vorderingen die de landbouwkennis in de laatste 50 jaar heeft gemaakt, zal ook hier blijken, dat iets meer en goed besteedde arbeid op den duur minder werk zal geven dan slecht werk, en dat ook hier in vele opzichten opgaat, » dat goedkoop duurkoop is ".

Te betreuren is het dan ook, dat nog van vele zijden de roofbouw verheerlijkt wordt, en dat men, op grond van door verkeerde toepassing verkregen slechte resultaten of anderen ondoordacht napratende cultuur- of landbouwbeginselen veroordeelt en soms vrij heftig, die in alle streken den toets kunnen doorstaan en bij gezonde, practische toepassing ook zijn bewaarheid.

Het wordt tijd, dat ook de ambtenaren van het binnenlandsch bestuur dit leeren inzien; het best zeker door opleiding, eigen studie en ondervinding, en al is die opleiding voorloopig nog een pium votum, als er aan het hoofd der koffiecultuur maar enkele personen komen te staan, die eene deskundige opleiding genoten, dan kunnen voornoemde ambtenaren met eenigen goeden wil en wat practischen zin al heel wat van deze leeren, hetgeen hun ook voor andere takken van inlandschen landbouw kan ten goede komen en meteen aan de inlandsche bevolking.

Een reden te meer, om van ambtenaren van het boschwezen bij de koffiecultuur partij te trekken.

III. *Zijn de cijfers, door den resident* HEIJTING *geleverd, van zoodanige waarde dat ze reeds nu als basis voor definitieve voorstellen dienst zouden kunnen doen?*

De heer HEIJTING verwerpt ten eenenmale de cijfers, welke door de heeren VAN DER WIJCK, MOUNIER, BROOSHOOFT en anderen worden gegeven voor het aantal dagen arbeid in de koffietuinen, omdat zulke cijfers volgens zijne meening niet te berekenen zijn en eenvoudig op gissingen zouden berusten.

Daar de heer HEIJTING voor zijn doel echter toch cijfers noodig heeft, meent hij die op eene andere wijze te kunnen vinden. Daartoe neemt hij als maatstaf de bedragen, welke betaald worden voor aanleg en onderhoud door vrije koffieboeren, die niet zelf hunne tuinen bewerken, maar dit door andere inlanders laten doen.

Men betwijfelt evenwel of daarbij met de noodige zaakkennis is te werk gegaan, te meer omdat hij niet in details opgeeft op welke wijze hij tot die cijfers is gekomen. Is verder zijne bewering wel zeer logisch, dat men den *duur* van den arbeid onmogelijk, maar daarentegen de *kosten* daarvan zeer goed berekenen kan?

De dagloonen (ook onder inlanders onderling) zijn immers bekend, en men zou dus de kosten slechts door dat loon behoeven te deelen om den juisten duur van den arbeid te vinden.

Bovendien mag men vragen of de uiterst uiteenloopende loonen, welke door inlanders onderling worden betaald, en die dikwijls geheel onafhankelijk zijn van den omvang van het te presteeren werk, als maatstaf mogen worden worden aangelegd bij het verrichten van arbeid door inlanders voor het Gouvernement.

Waarom zijn bijv. de kosten voor het onderhoud in het 3de jaar op f 10, in het 4de op f 8 en in het 5de wederom op f 8 gesteld. Eene dergelijke nauwkeurigheid in zaken, die men bezwaarlijk nauwkeurig kan weten, is verdacht.

A. De kostenberekening voor het onderhoud van 20jarige tuinen na het 6de jaar, opgenomen in bijlage C, stemt niet overeen met het cijfer van f 8 per bouw en per jaar, zooals in het opschrift van de betrekkelijke kolom is aangegeven.

Immers volgens dat cijfer zouden de onderhoudskosten f 8 × (20 — 6) = f 112 moeten bedragen, terwijl het onderhoud in bijlage C slechts is gesteld op f 84, dat is f 6 × 14; waarom echter bij 12- en 15jarige tuinen nog f 8 per bouw wordt aangenomen en bij 20jarige slechts f 6, staat nergens.

B. Minder juist komt voor wat door den heer HEIJTING wordt gezegd: » hoe zelfs in het zeer ongunstige geval dat de koffietuin niet langer dan zes jaar duurt en daarvan slechts drie oogstjaren, ad gemiddeld niet meer dan twee pikols koffie per jaar, hoe zelfs in dat ongunstige geval, na aftrek van ruim berekende kostprijzen voor cultuur en oogstbereiding den planter nog een winst overblijft van f 60 per bouw jaarlijks, zoowel bij eenvoudige als bij intensieve teeltmethode".

Immers in bovenbedoeld geval houdt de planter niet meer dan f 10 *per bouw* en per jaar over.

Evenzoo wat verder door hem wordt gezegd: »In bovenbedoeln ongunstig geval, dat zich alleen op schrale gronden kan voordoen, ontvangt de planter voor een bouw koffietuin f 240 gedurende den geheelen levensduur van 6 jaren en dus f 40 jaarlijks."

Want f 240 wordt alleen ontvangen bij intensieve, niet bij eenvoudige werkwijze, bij de laatste niet meer dan f 190.

Door de fout ad A vervalt vrij wel de geheele slotsom over het voordeelige van de koffiecultuur ook op schrale gronden.

Het ligt in de bedoeling van den heer HEYTING om op minder goede gronden de zoogenaamde intensieve cultuurwijze toe te passen, doch het Gouvernement zal daarvan niet veel genoegen beleven, want neemt de Regeering de voorstellen van dien oud-hoofdinspecteur der koffiecultuur aan, en wordt als gevolg daarvan op de in de cultuurplannen opgenomen schrale gronden, de intensieve cultuur toegepast, dan zal het kunnen gebeuren, dat het Gouvernement koffie moet ontvangen, die alleen aan tuin- en pikolgelden f 40 zal kosten, dus met transport in Indië en naar Europa f 47.

Bij behoud der tegenwoordige prijzen zou de Staat daarop nog winnen, maar dalen zij tot het peil waarop zij jarenlang gestaan hebben, dan wordt er niet weinig op verloren.

Men kan er van overtuigd zijn, dat, wanneer slechts op werkelijk geschikte, dus vruchtbare gronden wordt geplant, het in de meeste gevallen volstrekt niet noodig is om voor ontginning, aanplant en onderhoud gedurende het 1ste jaar f 50 per bouw te betalen, ongerekend nog de voordeelen die aan den tusschenaanplant verbonden zijn. Met 20 à 30 gulden per bouw zal in de meeste gevallen het te betalen maximum zijn aangegeven; zeer dikwijls zal men zich met de helft of nog minder vergenoegen.

Op den Merbaboe, op 4000 tot 4500 voet boven zee, op zeer schralen grond, — zoodat de opbrengst der veldgewassen er zeer onbeteekenend is (in een streek, die volgens de ambtenaren van het binnenlandsch bestuur voor koffie te afgelegen is), kost ontginning, aanleg en onderhoud gedurende 16 maanden nog geen f 27 per bouw.

Niettemin is de heer HEIJTING tot eene juiste conclusie gekomen en verdient zijn voorstel omtrent de regeling der betaling voor de koffiecultuur alle aandacht, zij het dan ook, dat van andere zijde een voorstel van bijna dezelfde strekking werd gedaan vóór dat de heer HEYTING zijn advies uitbracht.

Hoewel het in de *Indische Gids* van October 1890 opgenomen artikel van de hand van dien hoofdambtenaar alleen handelt over de betaling van de koffieplantende bevolking, zoo laat de heer HEIJTING daarin toch niet onduidelijk doorschemeren, dat hij van andere maatregelen tot instandhouding der gouvernementskoffiecultuur weinig heil verwacht, of die althans niet noodig oordeelt, en dat hij van meening is, dat de toekomst dier cultuur eigenlijk slechts afhankelijk is van de regeling der betaling.

In dit opzicht staat zijn advies lijnrecht tegenover bijna alle van andere zijden uitgebrachte adviezen. De meerderheid der koffie-commissie acht reboisatie op groote schaal onontbeerlijk; de heer WESSELS betoogt de dringende noodzakelijkheid om de leiding der cultuur niet langer aan besturende ambtenaren, maar aan deskundigen toe te vertrouwen.

Zooals de onderving bewezen heeft, is het niet mogelijk, om op dezelfde gronden onafgebroken koffie te teelen. Na een of twee beplantingen daarmede zijn de *meeste* gronden voor koffie uitgeput.

Tot nog toe is men zóó gewoon geweest om de cultuur maar altijd weder naar andere nog niet met koffie beplante terreinen over te brengen, dat vele personen, waaronder er waren, die van nabij met de gouvernements-koffiecultuur in aanraking zijn geweest, zich die cultuur niet kunnen voorstellen, zonder voortdurende ontginning van nieuwe gronden.

Een gewezen hoofd-inspecteur van de gouvernementskoffiecultuur verklaarde immers, dat men uit de cijfers voor de reserve, voorkomende in de cultuurplannen, zou kunnen berekenen hoe lang de gouvernements-koffiecultuur op Java nog zou kunnen bestaan.

Daargelaten, dat een dergelijke opvatting strijd met de meest elementaire beginselen van cultuur en van oeconomie, ligt het voor de hand, dat het gevolgde systeem tot volslagen gebrek aan voor de koffiecultuur geschikte gronden moet leiden.

Zelfs de heer HEIJTING zal, daargelaten de voren gereleveerde contradictio in zijn betoog, het thans reeds bestaande gebrek aan geschikte gronden wel niet ontkennen.

Tenzij men nu aanneemt, dat men de bevolking tegen verhoogde betaling koffie zal doen produceeren van gronden die voor de cultuur van dat gewas ongeschikt zijn, moet er noodwendig een middel gevonden worden tot behoud en herstelling van de vruchtbaarheid van den grond.

Reeds herhaaldelijk is er op gewezen, dat dit middel onmogelijk in bemesting alleen zal kunnen bestaan, doch hoofdzakelijk is te vinden in herbewouding onder deskundige leiding.

Nu wordt aan het boschwezen herhaaldelijk voorgeworpen dat boschcultuur iets geheel anders is dan koffiecultuur, dat de eerste slechts een zeer ruwe, de laatste daarentegen een subtiele bewerking vordert.

Deze meening is minder juist, want een djati- of wildhout aanplant vereischt in het eerste jaar minstens evenveel, zoo niet meer zorg, dan een koffie aanplant.

Bij beiden is hoofdzaak, dat de boomen zich normaal ontwikkelen en lang blijven leven, waarvoor, evenals bij de djati- en wildhout cultuur, zorgvuldige grondbewerking in het eerste jaar noodig is.

Tot opbeuring der gouvernements-koffiecultuur wenscht de resident HEIJTING o. m. » met behoud van den inkoopsprijs van f 15 per pikol, wordt voor den aanleg en het onderhoud van koffietuinen bij gedwongen cultuur eene vergoeding betaald, welke zich desnoodig voor elken tuin of elk terrein regelt naar de kostprijzen der vrijwillige koffieplantsoenen (monosoeko) of, naar de *dagloonen der inlanders onderling* in verband met de te volgen werkwijze."

De vraag doet zich hier voor: moet voor elk geval de beslissing van den Gouverneur-Generaal, van den resident of van den directeur van binnenlandsch bestuur, worden ingeroepen of wordt dat aan het goedvinden der controleurs overgelaten?

In het laatste geval zullen deze er òf maar een slag naar slaan, òf, en dat is het waarschijnlijkste, zich ook richten naar de meerdere of mindere lust van de bevolking om te planten — dus juist zooals in mijne bedoeling ligt.

Omdat nu de *kostprijzen* onbekend zijn wensch ik eene vergoeding, die zich regelt naar vraag en aanbod, wat ook veel zuiverder is.

Vertrouwbare gegevens omtrent kostprijzen van koffietuinen zal men eerst verkrijgen, nadat men op verschillende plaatsen door » loven en bieden" een groot aantal overeenkomsten heeft gesloten.

Natuurlijk houdt de werkgever, alvorens hij het aanbod aanneemt, rekening met hetgeen voor dergelijk werk door Europeanen en inlanders in die streek wordt te goed gedaan en geeft dus niet aan onbillijke eischen toe, maar om dit goed te kunnen doen moet de eerste practische kennis van landbouwwerk hebben, die wel bij het boschwezen, maar niet bij de ambtenaren van binnenlandsch bestuur gevonden wordt.

Hoe het met den practischen zin der ambtenaren van het binnenlandsch bestuur gesteld is, kan blijken uit de opgaven van den kostprijs van de koffie, opgemaakt naar aanleiding van de ministerieele dépêche dd. 15 Januari 1887 La. A³ n°. 47/82.

Ofschoon die ambtenaren 2 jaren tijd hadden voor het onderzoek, verdienen de verkregen uitkomsten over het algemeen weinig vertrouwen.

Om dit duidelijk te maken diene o. a. het volgende:

Volgens de opgaven, ingediend door één resident der Preanger zou in geen enkele desa van dat gewest de koffiecultuur niet loonend zijn.

Nu is in de afdeeling Limbangan, onder medewerking van den heer HOLLE, die met de toestanden aldaar bekend is en ook met landbouwzaken, een onderzoek ingesteld naar het kostende der koffie desa'sgewijs over alle desa's dier afdeeling over de jaren 1886, 1887 en 1888.

Daarbij is rekening gehouden met de practijk en zijn de kosten niet hoog gesteld (90 cents voor 100 koffieplantjes) f 22 voor ontginning van een bouw en f 9 gemiddeld

7

voor onderhoud daaronder ook de wegen naar de tuinen en f 3,55 per pikol voor pluk, bereiding en transport naar het pakhuis.

En wat is nu het resultaat?

Dat o. a. in de districten Soetji, Panembang en Wanardja met 66 desa's, de koffie per pikol aan de bevolking kostte:

		in 1886	in 1887	in 1889	
f 5	in	13	—	—	desa's
» 6	»	9	—	5	»
» 7	»	8	5	6	»
» 8	»	5	5	7	»
» 9	»	3	4	2	»
» 10	»	4	0	2	»
» 11	»	3	4	3	»
» 12	»	5	1	1	»
» 13	»	1	1	4	»
» 14	»	1	1	4	»
» 15	»	—	4	1	»
» 17	»	1	—	2	»
» 18	»	1	1	2	»
» 19	»	—	3	—	»
» 20	»	1	3	2	»
» 21/25	»	1	4	4	»
» 26/30	»	1	3	4	»
» 31/35	»	—	4	3	»
» 36/40	»	—	1	2	»
» 41/50	»	—	6	2	»
» 51/60	»	—	3	—	»
» 61/70	»	—	1	—	»
» 71/80	»	—	1	1	»
» 81/90	»	—	—	—	»
» 91/100 en meer	»	1	2	—	»

De koffiecultuur was aldaar dus loonend in:

	1886	1887	1888	
in	52	25	35	desa's;
niet loonend in	14	34	24	desa's (1);

een heel andere uitkomst dan in de door den resident ingediende opgave.

Een andere opgave of statistiek, betreffende de afdeelingen Soekaboemi en Tjandjoer, kan de Limbangansche bevestigen en geeft vrij wel de zekerheid, dat als men in de zoo even bedoelde afdeelingen de uitkomsten voor elke desa ging berekenen op de wijze, zooals dit in Limbangan geschiedde, ook daar menige desa zal worden gevonden, waar de koffie op meer dan f 15 de pikol aan de bevolking komt te staan.

In de jaren 1887, 1888 en 1889 bedroeg de koffieproductie in genoemde afdeelingen:

(1) 6, 8 en 7 desa's hadden in 1886, 1887 en 1888 jonge tuinen en geen product.

Soekaboemi	4419	pikol,
of gemiddeld	1473	»
Tjandjoer	7561	»
of gemiddeld	2520	»

daarvoor werd betaald:

Soekaboemi	f 22 000
Tjandjoer	37 800

bij de koffiecultuur zijn ingedeeld:

Soekaboemi	11 941 man
Tjandjoer	16 808 »

zoodat elk cultuurdienstplichtige ontving gemiddeld in:

Soekaboemi	f 1,30
Tjandjoer	3,08

of $2\frac{1}{2}$ en 6 cent per dag, als men aanneemt dat ze niet meer dan 50 dagen gemiddeld per jaar uitkwamen en al de koffie afkomstig was van hun aanplant.

Dat ook hier heel wat niet loonende arbeid is gepresteerd, kan men zelfs uit deze globale cijfers nagaan.

IV. *Bezorgt de voorgedragen regeling den ambtenaren van het binnenlandsch bestuur niet te veel arbeid, ten koste van hunne andere werkzaamheden?*

Men gelooft dat bij eventueele invoering van bijslag in geld — evenals bij het aangaan van vrijwillige overeenkomsten met de bevolking, voor de teelt van koffie tegen betaling van aanleg en onderhoud, de ambtelijke werkzaamheden zeer aanzienlijk zullen vermeerderen, omdat daarvoor de terreinen opgemeten moeten worden, om daaruit te berekenen op welke betaling ieder planter recht heeft, en bovendien de administratie-werkzaamheden vermeerderen voor het bijhouden van registers en boeken.

Hieruit blijkt dat men nu zeer goed schijnt te voelen dat aan de nieuwe regeling wat meer vast zit. Juist daarom zijn bij de nieuwe regeling de cultuurplannen van den heer Heijting, onder het oude régime tot stand gekomen en op geheel andere toestanden berekend, toen het er niet zoo net op aankwam, niet bruikbaar.

Men wil blijkbaar niet in eens alles, eens en voor goed doen opmeten en in kaart brengen, maar wel altijd door met gebrekkige middelen en gebrekkig personeel aan het meten blijven, zonder ooit resultaten te verkrijgen, waaraan men voor de toekomst iets heeft.

Hoe het dan ook zij, de berekening van ieders aandeel van den bijslag, moet in elk geval plaats hebben, en de registers en boeken die voor de administratie der betaling kunnen dienen, zijn van ondergeschikt belang.

De wijze waarop de administratie bij het boschwezen is geregeld ten opzichte van den te betalen bijslag voor aanleg en onderhoud van plantsoenen is zóó eenvoudig, dat men zich bij de gouvernements koffiecultuur niet ongerust behoeft te maken, dat daardoor de ambtelijke werkzaamheden zeer aanzienlijk zullen vermeerderd worden (vide bijgaand model betalingstaat).

Dertien houtvesters betalen en administreeren, bij hun overigens reeds zoo drukken werkkring, jaarlijks wel 40 000 bouws nieuwe boschculturen, zouden nu 110 controleurs geen 20 000 bouws (gesteld dat het zooveel is) uit kunnen betalen en administreeren?

Waar veel personen in een complex koffie planten, kan trouwens, als de behoefte blijkt, inlandsch personeel worden toegestaan (mandoors, mantris) hetgeen, daar de beter aangelegde en beter onderhouden tuinen meer koffie zullen produceeren en denkelijk ook langer, uit een geldelijk oogpunt geen bezwaar behoeft te zijn.

Men vreest dat, wanneer die werkzaamheden aan de Europeesche en inlandsche ambtenaren van het bestuur worden opgedragen, in streken waar de koffiecultuur eenige beteekenis heeft of krijgt, die ambtenaren hun ander werk zullen verwaarloozen en stemt daarom met den heer Heijting in, om een 500 tal inlandsche beambten te doen aanstellen.

Zooals gezegd is, de mantris zullen eerst noodig zijn als de aanplant met vrijwillige overeenkomsten gesloten, belangrijke uitbreiding krijgt en in geen geval tot zoo'n aantal en tegen zoo'n betrekkelijk hoog tractement als de resident HEIJTING voorstelt. Hier en daar zullen mandoors zelfs voldoende zijn.

Dat men zulke lieden niet zonder noodzaak zal aanstellen, wordt van het beleid der ambtenaren met de leiding der koffiecultuur belast, verwacht.

N°.

DJATICULTUUR.

Boschdistrict .... **Residentie** ....

Dienstjaar 189

.... SEMESTER.

Cultuurjaar 18 —18 . **Aannemingsom** *f* .... **per** ....

De onderstaande personen hebben aangenomen de terreinen .... op de hun bekende wijze met djati te beplanten en hun is op heden de .... termijn ad *f* .... per .... uitbetaald.

VAN DE AANNEMERS.			Aangenomen uitgestrektheid in	Het den aannemers uitbetaalde bedrag.		Het na de uitbetaling den aannemers nog toekomende bedrag.		AANMERKINGEN.
Nummer van hun aandeel.	NAMEN.	WOONPLAATSEN.						
				f		*f*		
		Totaal......		*f*		*f*		

.... *den* .... 189 .

Afgegeven voor ....

De Houtvester o/h. boschdistrict,

....

Bovenstaand bedrag ad .... in onze tegenwoordigheid uitbetaald.

De Wedono v/h. district ....

De Assistent Wedono v/h. onderdistrict ....

I

–

en

N°. 5.

N°. XXI. — ADVIES VAN DEN RAAD VAN NEDERLANDSCH-INDIE, uitgebracht in de vergadering van 23 Januari 1891.

De Raad heeft de vrijheid genomen bij dit advies tevens te behandelen het commissoriaal van 24 September 1890 n°. 18106.

Bij haar rapport van 14 October 1889 geeft de bij Koninklijk besluit van 14 October 1888 n°. 18 ingestelde commissie met betrekking tot Java in overweging:

1°. den inkoopsprijs van de aan den lande te leveren koffie te brengen op f 20 per pikol en de verplichting tot inlevering van de door de bevolking geteelde koffie te handhaven;

2°. in beginsel te besluiten tot de opheffing van de gedwongen koffiecultuur, waaraan uitvoering te geven 5 jaren na het afkondigen eener desbetreffende regeling;

3°. gedurende die 5 jaren maatregelen te treffen om de loslating van de dwangcultuur voor te bereiden.

Het voorstel der Staatscommissie tot opheffing van de gouvernements-koffiecultuur, met behoud van de verplichte levering, aan den lande van de door de bevolking geteelde koffie tegen betaling van f 20 per pikol, is strikt genomen niet in overeenstemming met de haar gedane opdracht om een onderzoek in te stellen naar de middelen, welke kunnen strekken om den achteruitgang van de gouvernements-koffiecultuur op Java en Sumatra te verhoeden. Neemt men evenwel in aanmerking, dat koffiecultuur, door de inlandsche bevolking te drijven ten voordeele ven den lande, hetzelfde doel beoogt als koffiecultuur, van gouvernementswege met behulp van de inlandsche bevolking gedreven, namelijk den lande geldelijke inkomsten te verzekeren, zoo kan die afwijking als geoorloofd aangenomen worden, omdat de Staatscommissie met haar voorstel bedoelt te voldoen aan de verdere omschrijving der opdracht: de aan de gouvernements-koffiecultuur klevende bezwaren zooveel mogelijk op te heffen, en, met inachtneming dat die cultuur, behoort tot de middelen ter bestrijding van 's lands uitgaven, daaraan eene met de belangen der bevolking overeenkomende uitbreiding te geven, zoodanig dat ook zij deele in de voordeelen van die cultuur, en dat de belooning van den daaraan besteden arbeid in overeenstemming gebracht worde met het voorschrift van artikel 56 n°. 4 van het Regeeringsreglement. De Staatscommissie, die geen middelen weet aan te geven om de gouvernements-koffiecultuur voor algeheelen ondergang te behoeden, kon trouwens bezwaarlijk een anderen weg inslaan dan zij heeft gedaan.

Is zij er in geslaagd algemeen de overtuiging te vestigen, dat werkelijk geen middelen te bezigen zijn om den verderen achteruitgang der gouvernements-koffiecultuur te beletten? En zal de toepassing van haar denkbeeld om, met behoud van de verplichte levering van het product aan den lande doch tegen betaling van f 20 per pikol, na een voorbereidingstijdperk van 5 jaren de cultuur van koffie door de inlandsche bevolking geheel aan den eigen wil en het inzicht van deze over te laten, kunnen leiden tot het beoogde doel, d. i. ruime staatsinkomsten daaruit te trekken?

De eerste vraag moet ontkennend beantwoord worden indien de door den resident der Preanger regentschappen of door den directeur van binnenlandsch bestuur ingediende voorstellen tot het bestendigen van de gouvernements-koffiecultuur, door de Regeering aangenomen worden als voor uitvoering vatbaar en doeltreffend te zijn. De adviezen van de overige residenten op Java vermeent de Raad onbesproken te kunnen laten; hun is niet de noodige tijd geschonken om de quaestie te bestudeeren en de vereischte gegevens te verzamelen. Den resident der Preanger regentschappen moest de behandeling der zaak minder moeielijk vallen, omdat hij in zijn vorige betrekking van hoofdinspecteur de gelegenheid heeft gehad zich geheel op de hoogte te stellen van alles wat de gouvernements-koffiecultuur betreft en daarmede samenhangt. Aan de beoordeeling der bedoelde voorstellen wenscht de Raad te laten voorafgaan de behandeling van de zoo even in de tweede plaats gestelde vraag.

Het daarin omschreven denkbeeld van de Staatscommissie berust op de overweging:

A. dat de gouvernements-koffiecultuur, sedert de cultuurplicht aan bepaalde afstanden is gebonden, beperkt is tot een kring, die nog slechts schraal beloont en binnen weinige jaren voor de koffie geheel verloren zal zijn;

B. voorts dat de verhooging van den inkoopsprijs met f 5 per pikol eene ruime verhooging van het plantloon aan de bevolking is, waardoor deze, indien de bestuursbemoeienis ophoudt met betrekking tot de keuze van gronden en de wijze van grondbewerking en aanplant, geheel vrijwillig niet alleen de bestaande koffieaanplantingen zal onderhouden, maar ook nieuwe aanplantingen van koffie zal aanleggen op ver van de dessa verwijderde berghellingen;

C. Wanneer namelijk voorafgaan 5 jaren, waarin maatregelen genomen worden om de vrijwillige koffiecultuur aan te moedigen en de loslating van den gedwongen aanplant geleidelijk, zonder schokken, te doen geschieden op zoodanige wijze, dat het geschokte vertrouwen der bevolking hersteld worde en zij leere inzien, dat door de nieuwe regeling de koffiecultuur haar voordeelig worden kan en moet.

Ad A. De Staatscommissie zoekt de voornaamste oorzaak van den achteruitgang der gouvernements-koffiecultuur in het gebrek aan voor de beplanting met koffie geschikte gronden op een redelijken afstand van de bij de koffiecultuur ingedeelde dessa's, waardoor men er meer en meer toe gebracht werd zich met minder goede, soms met bepaald schrale gronden tevreden te stellen. Den buitengewonen achteruitgang intusschen, in de laatste jaren waar te nemen, schrijft zij aan de koffiebladziekte toe, door wier verwoestingen zoo vele streken van Java geteisterd zijn. Zij kan niet aannemen, dat er nog ruim 300 000 bouws geschikte gronden voor de gouvernements-koffiecultuur aanwezig zijn, zooals de cultuurplannen aanwijzen, en het schijnt haar toe, dat men het met de beoordeeling der geschiktheid van die gronden zoo nauw niet genomen heeft. De cultuurplannen acht zij niet geschikt tot bevordering van de vrije of volkscultuur; veeleer bestendigen zij het dwangsysteem.

In zijne aanteekeningen op het rapport der Staatscommissie erkent de resident Heijting de sedert jaren steeds klimmende schaarschte aan geschikte gronden voor de gouvernements-koffiecultuur binnen redelijke afstanden van de dessa's, waarvan het gevolg was dat men in eenige streken de verplichte cultuur moest gaan drijven op minder rijke gronden, in andere streken die cultuur geheel moest opgeven en niet meer laten bijplanten. Ligt al in deze beide feiten de oorzaak van minder productie en vermindering van het getal vruchtdragende boomen, de bladziekte deed nog vele koffieboomen uitsterven en bescha-

8

digde de levend geblevene, terwijl zij buitendien het arbeidsveld der koffiecultuur binnen engere grenzen (de hoogere streken) heeft gedreven. Het beweren der commissie, dat men zich met minder goede, soms met bepaald schrale gronden tevreden moest stellen, wordt door genoemden resident weerlegd door er op te wijzen, dat de cultuurplannen, opgemaakt na een jaren lang volgehouden stelselmatig en nauwkeurig onderzoek, leerden kennen waar en in hoever er gebrek aan gronden voor de gouvernements-koffiecultuur bestond, terwijl de ongeschikt bevonden gronden niet in die plannen opgenomen werden. Hij betoogt verder, dat men zich over de aanwezigheid van ruim 300 000 bouws geschikte gronden, bij de cultuurplannen aangewezen, niet behoeft te verwonderen; hij acht het verwijt omtrent onnauwkeurige beoordeeling der geschiktheid van de gronden geheel onverdiend, al moge het waar zijn dat wel eens gedwaald is en de arbeid van den assistent-resident Repelius gebrekkig moet heeten; hij ontkent de juistheid van het beweren, dat de cultuurplannen (ten rechte de handleiding voor de gouvernements-koffiecultuur) geen stap doen in de richting der vrije cultuur, maar veeleer het dwangsysteem bestendigen; en hij verklaart dat de in de cultuurplannen opgenomen terreinen voor enkele streken voldoende zijn voor beplanting gedurende 4 en 5 jaren en voor de overige streken gedurende 6, 7, 8 en meer jaren tot een maximum van 30 jaren; maar de cultuurplannen alléén kunnen de gouvernements-koffiecultuur niet in stand houden, zoolang de betaling van vele dessa's niet geëvenredigd is aan den arbeid en de bladziekte die cultuur met ondergang bedreigt.

De directeur van binnenlandsch bestuur vermeent, dat het gebrek aan geschikte gronden voor de gouvernements-koffiecultuur op redelijken afstand van de dessa's reeds sedert lang bestaat en het zelfs regel werd op ongeschikte gronden te planten, ten bewijze waarvan hij op eenige feiten wijst. De verklaring daarvan zoekt hij in het aanzetten der ambtenaren, door tevredenheidsbetuigingen en dergelijke, tot verhooging van de kofffe-productie; de ambtenaren moesten — zij het ook met weerzin — aan vrij positieve bevelen van boven gevolg geven, en zoodra dan ook een mildere geest omtrent de koffiecultuur van hooger hand merkbaar werd, kwamen van vele zijden voorstellen met beperking of algeheele vrijstelling, die er toe leidden dat o. a. van ultimo October 1888 tot ultimo 1889 niet minder dan 1000 desa's van de dwangcultuur werden ontheven, terwijl voorstellen van dezelfde strekking nog in behandeling zijn voor 8 gewesten.

De koffiebladziekte heeft tot den achteruitgang van de gouvernements-koffiecultuur medegewerkt, maar de directeur neemt aan dat zij van veel geringer invloed op de productie zou zijn geweest, wanneer de aanplantingen niet voor een groot deel op minder geschikte gronden waren aangelegd; voor welke stelling hij eenig bewijs vindt in de geringe vermindering van de koffieproductie der beste gronden en in het feit, dat in 15 gewesten die productie reeds vóór het uitbreken van de bladziekte dalende was.

In de cultuurplannen ziet de directeur de goede bedoeling om geen onzekerheid meer te hebben omtrent de naaste toekomst der koffiecultuur, maar de daarbij getroffen schifting in geschikte en ongeschikte terreinen heeft zijns inziens niet met de noodige zaakkennis en nauwgezetheid plaats gehad, omdat onderzoek van den grond door deskundigen en opmetingen niet hebben plaats gehad. Ten bewijze hiervan worden eenige feiten genoemd. De directeur erkent echter ook de goede zijde der cultuurplannen, die in elk geval een vrij ruimen cirkel voor de koffiecultuur hebben geopend en den roofbouw tegengegaan. Verder meent hij, dat het niet aangaat om het bestendigen van den dwang voor te stellen als een bezwaar, in het bijzonder eigen aan het régime der cultuurplannen. Volgens den directeur bestaat vrije koffiecultuur alleen dáár, waar het voordeeliger is koffie dan polowidjo te planten, en overigens gevoelt de bevolking zeer goed hoe de naam »vrijwillige cultuur" eene bespotting is van de werkelijkheid, waarom zij dan ook in sommige streken de vrijwillige aanplantingen met den naam van »kopie plesiran" bestempelt.

Thans laat de Raad zijne meening terzake volgen.

De oorzaken van den achteruitgang van de gouvernements-koffiecultuur zijn door de commissie juist beschreven, wanneer men niet veel laat gelden hare bewering dat soms schrale gronden voor die cultuur werden gebruikt. Minder rijke en minder goede gronden moesten, bij gebrek aan rijke en geschikte gronden, wel voor de gouvernements-koffiecultuur worden aangewezen. Thans bestaat nog een vrij ruime kring van gronden, waar die cultuur nog voordeelen zoowel aan de bevolking als aan den lande kan afwerpen, maar de oppervlakte daarvan is, wegens gebrek aan middelen tot behoorlijke opmeting, slechts bekend door oppervlakkige metingen en taxaties, welke aan te veel personen moesten worden toevertrouwd om voldoende juistheid daaraan te kunnen toekennen. Dit gebrek mag echter niet er toe leiden aan de cultuurplannen den lof te ontzeggen, welken zij verdienen, al moge het ook waar zijn, dat door dwaling of nalatigheid bij de samenstelling dier plannen fouten zijn begaan. Niet aan de cultuurplannen, maar aan de van ouds bestaande regeling der gouvernements-koffiecultuur moet het geweten worden, dat de bevolking zich voor de keuze geplaatst zag om ôf koffie aan te leggen in verplichten aanplant, d. i. naar directe bevelen van de ambtenaren, ôf koffietuinen zonder directe inmenging der ambtenaren tot stand te brengen. Wordt in die regeling geen verandering gebracht, zoo zal de gouvernements-koffiecultuur niet lang meer over genoeg gronden te beschikken hebben, terwijl de vrije cultuur zich niet zal ontwikkelen. Het voortwoekeren der koffiebladziekte kan niet alleen het einde der gedwongen cultuur versnellen, maar zelfs de geheele koffiecultuur vernietigen, zooals op Ceylon gebeurde.

De door den directeur van binnenlandsch bestuur genoemde feiten, ten bewijze dat het regel werd op ongeschikte gronden te planten, en zijne verklaring omtrent de oorzaak daarvan, moet de Raad, wegens gemis aan gegevens ter beoordeeling van het een en ander, buiten beschouwing laten, maar toch kan opgemerkt worden, dat die feiten anterieur aan de cultuurplannen schijnen te zijn en zij in elk geval niet bewijzen, dat algemeen bij de gouvernements-koffiecultuur ongeschikte gronden werden beplant; voorts dat aan de toenmalige Regeering hoogstens toegeschreven kan worden dat zij, voorstellen tot intrekking der gouvernements-koffiecultuur in sommige streken afwijzende, indirect het planten op weinig geschikte gronden in de hand werkte. De mildere geest omtrent de koffiecultuur, waarvan de directeur gewaagt, trad in met de samenstelling van de cultuurplannen, omdat deze ongeschikte gronden buitensloten. Aan de cultuurplannen valt de beperking van de cultuur en vrijstelling van een aanzienlijk aantal dessa's toe te schrijven. De stelling van den directeur, dat de koffiebladziekte minder invloed op de productie zou hebben uitgeoefend, bijaldien op geschikte gronden geplant ware, kan, naar 's Raads inzien, bezwaarlijk volgen op zijne aantooning van de mogelijkheid — zooals de ondervinding heeft geleerd — dat ook, wat bodem en klimaat betreft, onder de gunstigste omstandigheden aangelegde tuinen, vooral in Midden-Java, toch slachtoffers der bladziekte worden en weinig of geen vrucht produceeren terwijl die stelling bovendien niet overeenstemt met 's directeurs meening, dat de vrije koffiecultuur zich niet ontwikkelde o. a. door den invloed der bladziekte, die de teelt van koffie, vooral op de gronden in de nabijheid van de dessa's, minder productief maakte.

Het schijnt den Raad eerder geoorloofd toe om aan te nemen, dat dezelfde aanplantingen, die tegen de bladziekte niet bestand bleken, vóór de ziekte-periode in veel beter conditiën dan de door den directeur ondersteld hebben verkeerd en voldoende loonend zijn geweest. In Midden-Java hield de vernietiging van bijna alle particuliere koffietuinen door bladziekte gelijken tred met die van de gouvernements-tuinen. Dat in 14 gewesten de productie reeds vóór het uitbreken van de bladziekte dalende was, kan geweten worden aan de omstandigheid, dat dáár de beste gronden reeds benuttigd waren. Tot wederlegging van de door den directeur genoemde feiten, die het bewijs moeten leveren dat de keuze van de gronden niet goed geschiedde, zal de gewezen hoofdinspecteur Heijting beter dan de Raad in staat zijn, maar toch kan de Raad er op wijzen, dat menig particulier koffieperceel bij de aanvraag een alang-alang wildernis was, en dat, sedert de bladziekte het gelukken van koffie-aanplantingen op zulke terreinen belette, bij

de cultuurplannen hoofdzakelijk boschgronden zijn opgenomen, bij uitzondering slechts alang-alang velden. Bij ontginning van zwaar boschterrein komen dikwerf onbruikbare gedeelten voor den dag, maar daarom behoeft de aanwijzing van dat terrein niet afgekeurd te worden. Is onderzoek van den bodem door deskundigen werkelijk een vereischte voor de gouvernements-koffiecultuur, zooals de directeur meent, zoo ontbreekt daartoe het noodige personeel (want een inspecteur van het boschwezen met 2 adjuncten kan niet alle gronden keuren), en dan kan die cultuur nooit eene vrijwillige cultuur der bevolking van eenige beteekenis worden. Aan eene volkscultuur van koffie kan bij het tegenwoordig stelsel niet gedacht worden. Alleen waar de voorwaarden om koffie te planten op gronden, die den naastbij zijnden besturenden ambtenaar geschikt voorkomen of door belanghebbenden zelven gekozen worden, voor de bevolking der hoogere bergstreken veel voordeel opleveren, kan deze vrijwillig daartoe overgaan. Tot nu toe was de monosoeko of zoogenaamd vrijwillige koffieaanplant niets anders dan een middel om van den verplichten aanplant, naar directe bevelen van ambtenaren, vrij te komen. Ten einde daarvan vrij te blijven moest gevolg worden gegeven aan de aansporingen van de zijde der ambtenaren om voort te gaan met het bijplanten van monosoeko-koffie. De uitdrukking »kopi plesiran" kan niet uit het volk zijn voortgekomen, onbekend als het is met het woord »pleizier".

Hier schijnt het de geschikte plaats om de meening van den directeur van binnenlandsch bestuur te bespreken, dat de uitgestrektheid der voor de koffieteelt geschikte gronden niet voortdurend behoeft te verminderen. Zijn betoog luidt als volgt:

Uitputting en uitbouwing bij de teelt van koffie is, evenals bij andere cultures, een gevolg van misbruik, niet van enkel gebruik. Het zou er allertreurigst uitzien, wanneer in Europa de reeds gebruikte akkers onbruikbaar werden door de cultuur. Juist het tegenovergestelde geschiedt in beschaafde landen; de vrij wel stérile heivelden worden door bewouding en bemesting in waardevolle akkers herschapen. Kennis van landbouw en kapitaal maken eene duurzame bebouwing mogelijk, de moderne agronomie moet ook voor de koffiecultuur op Java hooge waarde bezitten. Het denkbeeld van den hoofdinspecteur HEIJTING om door het invoeren van cultuurplannen zekerheid te verschaffen omtrent de uitgestrektheid, ligging en geschiktheid der terreinen, waarover nog in de toekomst beschikt zal kunnen worden, was zeer goed; jammer evenwel, dat hij geen deskundige is geweest, anders had hij begrepen dat, hetgeen hij met cultuurplannen beoogde, alleen had kunnen verkregen worden door een bedrijfsplan, waarvan het cultuurplan een zeer ondergeschikt gedeelte uitmaakt. Onbegrijpelijk is de meening der Staatscommissie, dat het alle 8 of 12 jaar terugkeeren op dezelfde plek de laatste noodsprong der gouvernements-koffiecultuur is, waaruit volgt dat de teelt van koffie onbestaanbaar zou wezen, indien zij zich na den eersten turnus moet beperken tot gronden, die gemiddeld niet langer dan 10 jaren onbeplant zijn gebleven. Stellig is in vele gevallen 10 jaren te kort, in andere echter voldoende, maar buiten twijfel is het, dat, hoe kieskeurig de koffie ook zij, een zekere rustperiode, mits met herbewouding — welker duur zich naar locale eischen moet regelen — voor koffiegronden genoegzame resultaten belooft, vooral indien is zorg gedragen voor behoud van den bouwkruin. Herbewouding tot verbetering van uitgeputte gronden werd van deskundige zijde aanbevolen. Aan den nog beschikbaren voorraad maagdelijke gronden moet noodzakelijk een einde komen, en het verplaatsen van de cultuur naar afgelegen bergstreken is op zich zelf slechts een palliatief daartegen. Heeft men de zorg voor de vruchtbaarheid van den bodem door middel van herbewouding te lang verwaarloosd, zoodat de uitputting van de nog beschikbare gronden, ook in de meer afgelegen bergstreken, algemeen zal zijn geworden, dan staat men voor een bezwaar, dat slechts na jaren van inspanning en ten koste van zware geldelijke offers wellicht te overwinnen zal zijn, maar de koffiecultuur is dan intusschen verdwenen. De herbewouding ten behoeve van die cultuur zal door deskundigen moeten geschieden. Vergelijkt men de resultaten, welke door het boschwezen bij herbewouding op groote schaal in eenige gewesten zijn verkregen, met de onbeduidende uitkomsten der herbewoudingen van bestuurswege, dan springt de noodzakelijkheid van deskundige leiding in het oog.

Het bestaan van moeielijkheden bij herbewouding kan men afleiden, zoowel uit het volkomen échec der herbewouding ten behoeve van de koffiecultuur van bestuurswege, als uit de omstandigheid, dat ook onder deskundige leiding jaren van vruchtelooze inspanning zijn voorbijgegaan, alvorens men met het herbewouden van bergstreken op den goeden weg was.

Tegenover het vorenstaand betoog van den directeur van binnenlandsch bestuur, voor zooveel dit op deskundige voorlichting moet berusten, plaatst de Raad de volgende hem bekende stellingen van dr. M. TREUB, directeur van 's lands plantentuin;

a. Het is zoo goed als zeker, dat men door wel overlegde reboiseering ten slotte een bodem zal kunnen verkrijgen, voor de koffiecultuur even geschikt als versche gronden uit een oerbosch afkomstig. Voorzichtigheid maakt het echter gebiedend noodig, voor de verkrijging van dit resultaat op een zeer groot aantal jaren te rekenen, veeleer een 100tal dan een 20 of 30tal jaren.

b. De beschikbare gegevens schijnen niet het recht te geven à priori een gunstig effect te verwachten van eene reboiseering van veel besperkter duur, als bodem-bereiding voor de koffiecultuur.

c. Vergelijkingen tusschen akkerbouw in gematigde luchtstreken en koffiecultuur in de tropen hebben slechts een zeer betrekkelijke waarde, daar zij drie bronnen van fouten in zich bevatten: 1°. het geheel verschillend karakter der met elkaar vergeleken gewassen; 2°. de geheel verschillende klimatologische condities; 3°. de geheel verschillende oeconomische toestanden. Deze laatste bron van fouten is wel de grootste, daar er hier alleen sprake is van koffiecultuur, door inlandsche landbouwers als volkscultuur gedreven.

Het schijnt den Raad raadzaam toe, dr. TREUB te verzoeken zijne meening uitvoerig mede te deelen omtrent de quaestie der herbewouding en toepassing van de »moderne agronomie" als middelen om de uitgestrektheid geschikte gronden voor de gouvernements-koffiecultuur te behouden of de vermindering daarvan tegen te gaan.

De toepassing van hulpmiddelen van den wetenschappelijk gedreven landbouw schijnt den Raad in gouvernements-koffietuinen onuitvoerbaar toe, omdat het dagelijksch toezicht op de werkzaamheden aan inlanders moet worden overgelaten en Europeesche ambtenaren slechts nu en dan kunnen komen inspecteeren.

Voor herbewouding zullen belangrijke uitgaven moeten worden gedaan zonder op ondervinding of proeven te kunnen gronden de zekerheid, dat daardoor de bodem voor de koffiecultuur zal verbeteren, want tot nu toe is alleen gereboiseerd in het belang van den boschrijkdom. Daarbij komt nog de onzekerheid of de gouvernements-koffiecultuur nog zal bestaan tegen den tijd, dat de gereboiseerde gronden weder voor de cultuur benuttigd kunnen worden. Is het de bedoeling om alleen de beste gronden voor de gouvernements-koffiecultuur te reboiseeren, zoo mag de noodzakelijkheid daarvan betwijfeld worden, omdat die gronden, na eenige jaren braak te hebben gelegen of met veldgewassen te zijn beplant, voor een tweeden koffieaanplant geschikt zijn. De Raad is dan ook geneigd als juist aan te nemen het gevoelen van den resident HEIJTING, dat herbewouding op groote schaal beperkt moet blijven tot de streken, waar ze, behalve de verbetering van de onzekere vooruitzichten der koffiecultuur, in de eerste plaats de belangen van klimaat en regenval beoogt (vide zijne nota van onderzoek der voorstellen van de Staatscommissie). Alsdan vallen stellig vele koffiegronden buiten het raijon der herbewouding, en kan alzoo niet opgaan het beweren van den directeur van binnenlandsch bestuur, dat de herbewouding niet alleen tot instandhouding van de staatskoffiecultuur, maar ook in het algemeen geboden wordt tot behoud van Java's vruchtbaren bouwkruin en in het belang van de irrigatie (missive van 19 September 1890 n°. 4963).

De Raad wil gaarne aannemen, dat herbewouding door

ambtenaren van het boschwezen beter zal uitgevoerd worden dan door die van het binnenlandsch bestuur, maar de directeur is tegenover laatstgenoemden onbillijk waar hij gewaagt van treurige resultaten en een volkomen échec. Immers de door den directeur vermelde wildhoutplantsoenen, in 1861 of 1862 door den resident der Preanger Regentschappen aangelegd langs wegen, speciaal om te voorzien in de behoefte aan hout voor bruggen en duikers, zijn bijna zonder uitzondering geslaagd, en tegenover elders niet geslaagde aanplantingen van het binnenlandsch bestuur, zijn ook mislukte plantsoenen van het boschwezen aan te wijzen voordat »men met het herbewouden van bergstreken op den goeden weg was." De eenige proef van herbewouding door het binnenlandsch bestuur ten behoeve van de koffiecultuur is slechts in beperkte mate en dan nog gedurende 2 of 3 jaren genomen, zoodat ten deze bezwaarlijk van een volkomen échec sprake kan zijn.

De bemerking omtrent de benaming »cultuurplannen" beschouwt de Raad als een woordenspel, want met de tegenwoordige cultuurplannen plus de daaraan toegevoegde nota's van toelichting betreffende elk terrein en jaarlijksche voorstelstaten, kan hetzelfde bereikt worden als met het bedrijfsplan en jaarlijksch cultuurplan van den directeur van binnenlandsch bestuur.

Ad B. De commissie erkent het groote bezwaar, gelegen in de vergoeding van den arbeid der bevolking door alleen een inkoopsprijs voor de door haar geproduceerde koffie te betalen, maar alle middelen en plannen om de bij de koffiecultuur betrokken bevolking op andere wijze eene vergoeding voor haren arbeid te schenken, zullen schipbreuk lijden op onoverkomelijke moeielijkheden, die bij hunne toepassing zullen rijzen.

De directeur van binnenlandsch bestuur en de resident Heijting zijn het eens, dat door die groote fout een belangrijk gedeelte der cultuurplichtigen onvoldoende, sommigen zelfs nagenoeg geene vergoeding voor hunnen arbeid verkrijgen, omdat slechts een deel der koffieaanplantingen een ruim product afwerpt. Staakt men nu eenvoudig alle te weinig loonende koffieaanplantingen, zoo verdwijnt een zeer aanzienlijk deel van de inkomsten uit die cultuur, zonder daartegenover te kunnen verwachten dat de vrije koffiecultuur opgewekt zal worden in streken, waar zij thans nog niet bestaat, omdat de voorgestelde verhooging van den inkoopsprijs den inlander niet tegemoet komt, waar hij, in den regel van geldmiddelen verstoken, er tegen op ziet een gewas zooals koffie te gaan planten, dat hem eerst in het 4de, 5de of 6de jaar vruchten geeft en alzoo noodzaakt ruim 3, 4 of 5 jaren lang geheel van andere inkomsten te leven.

Eene verhooging van den inkoopsprijs met f 5 per pikol neemt niet alleen de groote ongelijkheid in de betaling van den arbeid niet weg, maar kan ook niet als eene ruime verhooging van het plantloon aangemerkt worden. De betaling van f 20 per pikol zal de belooning van den arbeid bij slechte productie niet merkbaar verbeteren en bij groote productie overdreven opvoeren.

De voorgestelde maatregel, om de keuze van de met koffie te beplanten gronden en de werkwijze bij de cultuur der koffie geheel aan de bevolking over te laten, moet leiden tot ondergang van de koffiecultuur na korteren of langeren tijd. Van die vrijheid aan de bevolking is onder het régime van de Staatscommissie ook geen vrije koffiecultuur van eenige beteekenis te verwachten, volgens de hooger reeds vermelde redenen.

Wel kan roofbouw er uit voorkomen, die op een wissen ondergang van de koffiecultuur moet uitloopen. Dit een en ander is omstandig uiteengezet in de beoordeeling door den directeur van binnenlandsch bestuur van het rapport der Staatscommissie en in de nota van onderzoek van den heer Heijting.

Hun oordeel acht de Raad juist. Waar weerzin tegen de gouvernements-koffiecultuur wordt aangetroffen, is de besproken fundamenteele fout de oorzaak daarvan, en in deze fout, gepaard aan het opraken van de goede gronden binnen redelijke afstanden van de dessa's, ligt de kiem van den ondergang der gouvernements-koffiecultuur. Ware de verhooging van den inkoopsprijs tot f 20 per pikol als eene voldoende vergoeding voor den arbeid ten behoeve van de gouvernements-koffiecultuur in de weinig produceerende streken te beschouwen, dan zou de verhooging zich alleen tot die streken moeten bepalen, opdat de bestaande ongelijkheid in de vergoeding voor den arbeid niet zou toenemen. Aannemende dat p. m. $^3/_5$ gedeelte van de gouvernementskoffie wordt geleverd door de goed produceerende streken, waar geen verhooging van den inkoopsprijs ad f 15 per pikol noodig is, dan zou voor p. m. $^2/_5$ deel der koffie f 20 per pikol behoeven te worden betaald. Bij eene productie van 800 000 pikols zou de maatregel eene uitgaaf vorderen van f 1 600 000, in plaats van 4 millioen gulden volgens het voorstel der Staatscommissie. Aan meerdere verhooging dan met f 5 per pikol voor den inkoopsprijs, ten einde de vergoeding voor den arbeid wel voldoende te doen zijn, kan bezwaarlijk gedacht worden met het oog op de netto-opbrengst der koffie van f 27,69 per pikol in 1885 (zie bijlage E van het rapport der Staatscommissie).

De bewering der commissie, dat geen practische middelen zijn aan te geven om de belangen der koffieplantende bevolking te bevorderen, wordt te niet gedaan door de middelen, welke beide genoemde hoofdambtenaren aangeven en welke in de uitvoering op geen onoverkomelijke moeielijkheden afstuiten. Aan welke van die middelen de voorkeur gegeven moet worden, zal later blijken.

Nu de verhooging van den inkoopsprijs tot f 20 per pikol niet wordt aanbevolen, kan de Raad de berekening van het aantal dagen, welke de cultuurplichtigen gemiddeld jaarlijks aan de koffiecultuur moeten besteden, en waarop de commissie hare meening grondt dat f 20 per pikol een voldoend loon voor den arbeid oplevert, buiten bespreking laten, maar 'sRaads vice-president wenscht hierbij eene nota over te leggen naar aanleiding van de bestrijding van de uitkomsten der door hem, als resident van Tegal en Soerabaija, genomen proeven ter berekening van bedoeld aantal dagen.

Ad C. Na het voorafgaande spreekt het van zelf, dat de Raad de meening der Staatscommissie, dat over 5 jaren na de invoering van de door haar voorgestane regeling de gedwongen cultuur kan worden losgelaten, met behoud van de verplichte levering tegen betaling van f 20 per pikol, niet kan deelen, al zouden de door haar aangegeven middelen tot aanmoediging van de vrije cultuur alle worden toegepast.

De resident Heijting is van oordeel, dat de inlander over 6 jaren de voordeelen van de door hem aangegeven regeling der koffiecultuur begrepen moet hebben, en dat alsdan de vrije koffiecultuur genoeg ontwikkeld moet zijn om de gedwongen teelt te kunnen loslaten. Waar de vrije cultuur dan niet geslaagd is, moet de koffiecultuur verdwijnen.

De directeur van binnenlandsch bestuur wil geleidelijke loslating van de gedwongen cultuur, naarmate de vrije cultuur zich ontwikkelt.

Naar het inzien van den Raad zou het inslaan van een anderen weg, dan door den directeur aangegeven, gelijk staan met het ondernemen van een waagstuk. Al is men overtuigd de beste middelen toe te passen om de vrije koffiecultuur te ontwikkelen, zoo moet eerst het welslagen dier middelen gebleken zijn voordat de gedwongen culuur geheel worde losgelaten.

Voor zooveel de door de Staatscommissie aangegeven middelen tot aanmoediging van de vrije cultuur zijn aan te bevelen bij de te volgen richting voor de koffiecultuur, komen zij bij de behandeling van dit punt ter sprake.

Ligt in het vorenstaande eene ontkennende beantwoording opgesloten van de op bldz. 3 en 4 (1) in de tweede plaats gestelde vraag, thans zal blijken dat ook de eerste vraag ontkennend moet worden beantwoord.

De middelen, door den resident Heijting aangegeven tot opbeuring van de gouvernements-koffiecultuur met naleving van het bepaalde in artikel 56 n°. 4 van het Regeeringsreglement en tot voorbereiding van eene regeling, steunende op vrijwillige overeenkomsten met de betrokken gemeenten en personen, als bedoeld in artikel 56 n°. 6 van dat reglement, komen op het volgende neder:

---

(1) Bldz. 29 dezer bijlage.

a. Met behoud van den inkoopsprijs van f 15 per pikol koffie, worde voor den aanleg en het onderhoud van de koffiecultuur bij gedwongen cultuur eene vergoeding betaald, welke zich — des noodig voor elken tuin of elk terrein — regelt naar de kostprijzen der vrijwillige koffieplantsoenen (monoesoeko) of naar de dagloonen der inlanders onderling, in verband met de te volgen werkwijze.

b. Tijdelijke vrijstelling van gedwongen bijplant van koffie, telkens voor een jaar, te verleenen aan de desa's en afzonderlijk verspreid liggende gehuchten, zooals thans reeds sedert jaren plaats vindt; kunnende de vrijstelling tot individuen worden uitgebreid, indien meer personeel voor de gouvernements-koffiecultuur in dienst wordt gesteld.

c. Voor den aanleg en het onderhoud van koffietuinen ten behoeve van den Staat, volgens aanwijzing van het bestuur ten opzichte van de gronden en de cultuurwijze, overeenkomsten met inlanders te sluiten tegen betaling als bedoeld sub *a*.

d. Met behoud van de verplichte levering van de koffie tegen betaling van f 15 per pikol, worde, voor vrijwillige koffie-aanplanting der inlandsche bevolking zonder contract, de keuze van het terrein aan den planter overgelaten mits hij, op staatsdomein willende planten, daartoe vooraf de vergunning van het bestuur heeft verkregen.

e. Bepalingen vast te stellen omtrent de bestemming van en de beschikking over de voor de koffiecultuur gebruikte gronden van het staatsdomein.

f. Te bepalen dat de personen, die de sub *c* bedoelde overeenkomsten hebben aangegaan, maar aan de gestelde voorwaarden van cultuur niet voldoen, het bezitrecht verliezen op de door het bestuur betaalde tuinen, welke alsdan aan andere inlanders in onderhoud mogen worden gegeven, buiten gerechtelijke tusschenkomst. Zijn die tuinen aangelegd op eigen gronden van den planter, zoo ontvangt hij den grond terug na afschrijving van het koffieplantsoen.

g. Maatregelen te nemen tot aanmoediging van de vrijwillige koffiecultuur, met verplichting tot inlevering van het product tegen f 15 per pikol.

h. De gedwongen koffiecultuur onverwijld in te trekken waar het blijkt óf dat ze aan de bevolking meer lasten dan baten oplevert, niettegenstaande uitkeering van de sub *a* bedoelde vergoeding, óf dat ze voor de Regeering niet meer winstgevend is tengevolge van de uitkeering van die vergoeding.

i. De leiding van de koffiecultuur aan het boschwezen op te dragen.

k. Inlandsche beambten ad f 40 's maands in dienst te stellen voor de opmeting van de tuinen, voor de administratie van, en het toezicht op de betaling van de vergoeding (zie *a*), en aannemingssom (zie *c*), alsmede voor het controleeren van de individueele vrijstellingen (zie *b*).

De directeur van binnenlandsch bestuur geeft in overweging de volgende beginselen aan te nemen:

1°. De instandhouding van de gouvernementscultuur wordt gewaarborgd door een vast bedrijfsplan, waaruit voor elke streek (district of afdeeling) moet blijken welke uitgestrektheid van de, naar hunne vermoedelijke productiviteit in soorten te verdeelen gronden, jaarlijks behoort te worden beplant, en over welke uitgestrektheid zich tegelijkertijd de herbewouding tot behoud of bevordering van de vruchtbaarheid van den bodem zal hebben uit te strekken.

2°. Met het oog op artikel 56 n[os]. 4 en 6 van het Regeeringsreglement worden voor den aanleg, het onderhoud en het oogsten van koffie ten behoeve van den Staat, op de in het bedrijfsplan opgenomen gronden, volgens eene door de Regeering vast te stellen cultuurwijze, overeenkomsten met de inlandsche bevolking aangegaan, tegen betaling van een loon voor den arbeid, geregeld naar vraag en aanbod, in verband met al dan niet tusschenaanplant van tweede gewassen gedurende een bepaalden tijd, zonder daarvoor landrente verschuldigd te zijn, alsmede van de som van f 15 per pikol koffie.

3°. In streken, waarvoor geen bedrijfsplan kan worden vastgesteld, wegens verspreid liggende terreinen of andere redenen, wordt voor de in te leveren koffie de inkoopsprijs van f 15 te goed gedaan, zonder vergoeding voor den arbeid; verplichte bijplant wordt daar gestaakt.

4°. De vrije koffiecultuur op overeenkomsten als sub 2°. bedoeld wordt door eenige aangegeven middelen aangemoedigd.

5°. De gouvernements-koffiecultuur wordt met het boschwezen onder deskundige leiding gebracht.

De voorstellen van den resident HEIJTING en den directeur van binnenlandsch bestuur hebben klaarblijkelijk in de hoofdpunten dezelfde strekking, maar de eerstbedoelde zijn goed uitgewerkt, terwijl de laatstbedoelde onduidelijk en vaag zijn. Bij den Raad dringt zich de gedachte op, dat de directeur zijn rapport reeds grootendeels in concept gereed had, toen dat van den resident HEIJTING in zijne handen kwam, anders zou hij dit laatste niet geheel onbesproken gelaten, maar aangetoond hebben, welke bedenkingen hij daartegen moest inbrengen en welke wijzigingen of aanvullingen de daarin vervatte voorstellen zijns inziens moesten ondergaan. Door dit na te laten, heeft de directeur de behandeling van de gewichtige quaestie betreffende de voor de gouvernements-koffiecultuur te volgen richting noodeloos bemoeielijkt.

Zeer onduidelijk is de directeur in zijne voorstelling van hetgeen gedaan behoort te worden tot instandhouding van de gouvernementscultuur. Hij verklaart daaromtrent het volgende:

De instandhouding van de gouvernements-koffiecultuur moet zooveel doenlijk vóór alles gewaarborgd zijn; de Regeering behoort het middel in de hand te hebben om aan de cultuur eene zoodanige uitbreiding te geven, als met het oog op de omstandigheden wenschelijk is, en de belooning aan de bevolking dient in overeenstemming te worden gebracht met art. 56 n°. 4 van het Regeeringsreglement.

Een vast bedrijfsplan zal moeten aantoonen, welke gronden voor de cultuur beschikbaar zijn, en welke door reboiseeren vruchtbaar gehouden worden. Waar het bedrijfsplan uitbreiding van de cultuur toelaat, mag men zich niet bepalen tot het aannemen van eene afwachtende houding, maar moet de bevolking, indien zij uit zich zelve niet genegen is op de voor de staatscultuur te reserveeren terreinen te planten, daartoe worden *overgehaald* door haar te betalen ontginnings- en onderhoudsloon, te regelen naar plaatselijke omstandigheden, met vermijding echter van schadelijke opdrijving. Deze bijbetaling zal het best kunnen geschieden in den vorm van een matig loon voor aanleg en onderhoud, hetwelk zich, evenals bij alle vrije teelt, plaatselijk zal moeten regelen naar vraag en aanbod.

Het aangegeven denkbeeld zal verwezenlijkt kunnen worden door de verplichte inlevering te handhaven tegen betaling van f 15 per pikol en door in de streken, die in het bedrijfsplan voorkomen, voor het aanleggen en onderhouden van koffietuinen *overeenkomsten* aan te gaan tegen betaling — boven den inkoopsprijs van het product — van een zeker aanleg- en onderhoudsloon per bouw, plaatselijk naar vraag en aanbod te regelen.

Naarmate de aanplant van koffie in de tot het bedrijfsplan behoorende terreinen toeneemt, wordt de cultuurdwang in die streek geleidelijk opgeheven. De dwang tot planten vervalt, en daarmede de mogelijkheid dat de bevolking genoodzaakt wordt om arbeid te praesteeren tegen onvoldoende belooning. Met het sluiten van *vrijwillige overeenkomsten* voor de koffiecultuur in de daarvoor te reserveeren streken, in den geest van art. 56 n°. 6 van het Regeeringsreglement, behoort dadelijk te worden begonnen, voorloopig echter op beperkte schaal, zoodat de dwang tot planten geleidelijk worde losgelaten naarmate de bevolking zich meer geneigd betoont tot eene vrijwillige cultuur.

Op deze wijze geschiedt de overgang zonder eenig gevaar voor de instandhouding van de cultuur, terwijl men tevens niet gedwongen zal zijn om toe te geven aan overdreven eischen der bevolking.

De Raad kan den gedachtengang van den directeur van binnenlandsch bestuur niet vatten, tenzij onder » overeen-

komst" moet verstaan worden eene met zachten dwang getroffen regeling, of in elk geval iets anders dan » vrijwillige overeenkomst", en tenzij in zoodanige overeenkomst of regeling geen bepaald dringende machtsuitoefening wordt gezien.

Deze oplossing van het raadsel wordt als juist bevestigd door het volgende. Toen namelijk de directeur van financiën de vrees te kennen gaf, dat, waar het in de eerste plaats het streven zou zijn om de bevolking te overreden tot het aangaan van overeenkomsten voor het planten van koffie, zij hare eischen wel eens te hoog zou kunnen opvoeren, antwoordde de directeur van binnenlandsch bestuur dat die vrees ongegrond mag heeten, waar hij zelf waarschuwt tegen schadelijke opdrijving, terwijl zij bovendien niet wordt bevestigd door de ondervinding in dit opzicht bij de djaticultuur opgedaan — vide zijne missive van 19 September 1890 n°. 4963. De directeur kan natuurlijk er niet aan denken om wegens overdreven eischen geen koffie te laten planten, want de instandhouding van de cultuur moet op den voorgrond staan; de overreding moet dus in elk geval gelukken, wat alleen door dwang — zij het ook slechts op den achtergrond — kan geschieden. De vergelijking met de djaticultuur doet onwillekeurig de vraag rijzen, of op die wijze daarbij is te werk gegaan?

De bedoeling van den directeur blijkt duidelijker waar hij in zijne pas genoemde missive van 19 September het volgende opmerkt:

» In hoofdzaak is mijn streven geen ander dan een billijkeren vorm dan thans te erlangen voor de belooning, die voor den arbeid bij de staats-koffiecultuur kan worden te goed gedaan, door de risico van het slagen der aanplantingen niet alleen op den arbeider te laten rusten, hetgeen slechts mogelijk is door hem in elk geval eene belooning toe te kennen voor den aanleg en het onderhoud der plantsoenen. Die belooning zal zeker voor de meeste streken, waar de koffiecultuur een loonend bedrijf vormt, niet meer behoeven te bedragen dan de vergunning om tusschen de koffie andere gewassen te planten, waarvoor geen landrente verschuldigd zal zijn. Overigens zal de bijbetaling afhankelijk zijn van plaatselijke omstandigheden, hier meer dáár minder bedragen, maar altijd zoodanig moeten worden worden geregeld, dat schadelijke opdrijving daarbij vermeden worde, hetgeen het best zal kunnen worden bereikt door een maximum per bouw vast te stellen, waarboven de bijbetaling in geen geval zal mogen stijgen."

Waar de directeur in dezelfde missive zijne bedoeling vermeldt, om niet overal een bijslag te doen uitbetalen boven hetgeen aan inkoopsprijs voor de koffie betaald wordt, heeft hij blijkbaar alleen het oog op een bijslag in geld, niet op een bijkomend voordeel uit eigen gewassen zonder betaling van landrente.

De Raad meent alzoo te mogen aannemen, dat de directeur van binnenlandsch bestuur de instandhouding van de gouvernements-koffiecultuur beoogt door den gedwongen aanplant en de verplichte inlevering van koffie op den bestaanden voet te handhaven voor de streken, waar de cultuur loonend genoeg is, maar voor de andere streken te bepalen dat voor den aanleg en het onderhoud — boven den inkoopsprijs ad f 15 per pikol — eene vergoeding zal worden betaald, te regelen naar loven en bieden, met dien verstande evenwel, dat een vast te stellen maximumloon per bouw niet worde overschreden, voor welk bedrag dan de cultuurplichtige zich van zijn taak *moet* kwijten; zullende voorts de omvang en het beloop van de staatscultuur, alsmede de herbewouding tot behoud van de vruchtbaarheid der met koffie te beplanten gronden, zich voegen naar een vast bedrijfsplan.

Ten onrechte wil de directeur onder die vergoeding of dat loon begrepen zien het planten van tweede gewassen tusschen de koffie in, zonder dat landrente daarvoor verschuldigd is. Vooreerst is dit thans reeds aan de koffieplantende bevolking vergund (zie blz. 9 en 21 van den Gids betreffende de gouvernements-koffiecultuur op Java, door J. Heijting), maar buitendien kan die vrijheid alleen dienen om de koffiecultuur, waar zij loonend is, bij de bevolking meer gewild te maken, of wel de evenbedoelde vergoeding iets lager dan anders te doen zijn. Bij de djaticultuur moge in sommige streken de bevolking zonder pressie hebben aangeboden uitgestrekte plantsoenen van djati aan te leggen zonder eenige andere belooning dan de vergunning tot landrentevrijen tusschenbouw van tweede gewassen (zie de missive van den directeur van 19 September 1890 n°. 4963), de ondervinding bij de gouvernements-koffiecultuur heeft geleerd, dat zoodanige vergunning niet tot resultaten van beteekenis leidt. En de verklaring van dit verschil met de djaticultuur ligt voor de hand, als men bedenkt dat de bewerking voor een djati-aanplant niet meer is dan de gewone grove bewerking voor tweede gewassen, en het onderhoud van het plantsoen voor den contractant slechts 20 maanden duurt.

Vergelijkt men de bedoeling van den directeur van binnenlandsch bestuur, zooals die door den Raad is omschreven, met het door den resident Heijting aangegeven middel, sub *c* hierboven vermeld, zoo ontwaart men overeenstemming in de hoofdzaak, nl. dat de gedwongen koffiecultuur gehandhaafd moet blijven, mits aan de bevolking voldoende belooning toekome voor den daarvoor te verrichten arbeid. In de wijze, waarop dat doel is te bereiken, bestaat bij hen echter verschil van gevoelen, waaromtrent het volgende wordt opgemerkt:

De directeur vindt in de ruim produceerende koffiestreken den arbeid voldoende beloond door de betaling van f 15 per pikol voor de aan den lande te leveren opbrengst, maar voor de andere streken acht hij een bijslag in geld noodig voor den aanleg en het onderhoud van plantsoen totdat dit vruchten draagt; de resident Heijting wil aan alle planters een bijslag toegekend zien tijdens de eerste *zes* levensjaren van het plantsoen.

Bij toepassing van 's directeurs denkbeeld blijft echter in de ruim produceerende streken de tegenwoordige onbillijkheid bestaan, dat het Gouvernement vrij blijft van alle risico, welke geheel voor rekening komt van de bevolking, die tot het drijven van de koffiecultuur wordt verplicht. De tuinen kunnen door bandjirs en aardstorting te niet gaan alvorens voldoende oogsten te hebben afgeworpen ter belooning van den arbeid voor aanleg en onderhoud; de bodem kan blijken van mindere hoedanigheid te zijn dan men zich vóór de ontginning had gedacht; de bladziekte, die vóór de ontginning nog weinig kwaad deed, kan toenemen; en andere oorzaken, als de onverwachte plagen (hamawedang, laroen) en langdurige slechte weersgesteldheid, kunnen de oogsten doen tegenvallen; in al deze gevallen zal, bij het niet betalen van een bijslag voor aanleg en onderhoud, de cultuurplichtige bevolking de eenige lijdende partij zijn, terwijl het Gouvernement van alle schade vrij blijft. Meent men daarin te kunnen voorzien door te bepalen, dat in dergelijke gevallen van schade alsnog een bijslag voor aanleg en onderhoud — zij het ook later — zal worden uitbetaald, niettemin zal de onthouding van dadelijke betaling van den bijslag bezwarend zijn voor den gedwongen koffieplanter, die eerst in het 5de jaar geld voor zijn arbeid zal verkrijgen, en dan nog slechts gedeeltelijk, omdat meerdere koffieoogsten noodig zijn tot vergoeding van den gepraesteerden arbeid voor aanleg en onderhoud.

Ook is voor het Gouvernement bij ruime productie de winst zóóveel grooter, dat de billijkheid medebrengt aan de planters daarin een aandeel te geven.

De directeur geeft geen maatstaf aan voor het bepalen van de ruim produceerende streken, maar deze mag bij het aannemen van zijn beginsel niet ontbreken. Bij de bepaling daarvan zou de Raad de bedoeling van art. 56 n°. 4 van he Regeeringsreglement opvatten in den door de Staatscommissie aangegeven zin (zie bladz. 20 en 21); in verband daarmede zou het beginsel dan moeten luiden: in de koffiestreken, waar de naar den prijs van f 15 per pikol berekende waarde der gemiddelde jaarlijksche koffieproductie per bouw *tien* procent meer bedraagt dan de gemiddelde waarde van de opbrengst aan padi en tweede gewassen van den bouwgrond der bevolking, ter uitgestrektheid van één bouw, wordt alleen de inkoopsprijs ad f 15 per pikol koffie betaald, terwijl in de andere streken bovendien een bijslag in geld wordt te goed gedaan voor den aanleg en het onderhoud van het plantsoen.

Bij toepassing van dit beginsel zullen evenwel de ontelbare berekeningen van productiviteit van den bodem, zoowel voor de koffiecultuur als voor de teelt van padi en tweede gewassen, een groot bezwaar opleveren, te meer omdat die berekeningen meerendeels op louter gissingen van toekomstige of eventueele oogsten gebaseerd

moeten worden; alzoo vrijwel in de lucht hangen. Naar de meening van den Raad moet de dadelijke betaling van den bijslag voor aanleg en onderhoud van allen gedwongen aanplant, zonder onderscheid, een hoofdbeginsel zijn van de verbeteringen in zake de gouvernements-koffiecultuur. Acht men de uitgaven daarvoor te bezwarend, dan zou de Raad nog liever den inkoopsprijs der koffie tot f 14 of f 13 per pikol verlaagd zien — hoewel hiertegen ook gewichtige bedenkingen zijn aan te voeren — dan den bijslag voor aanleg en onderhoud achterwege te laten.

De directeur vermeent dat de bijslag slechts noodig is totdat het plantsoen vruchten draagt, maar de Raad vereenigt zich met het gevoelen van den resident Heijting, dat de bijslag tijdens de 6 eerste levensjaren van het koffieplantsoen moet worden uitgekeerd, want de bijslag moet een groote factor zijn om in de belooning voor de koffiecultuur een meer billijke verhouding te brengen tusschen koffieplantsoenen van korteren en van langeren levensduur, welke verhouding door het betalen alleen van den inkoopsprijs al te zeer ten nadeele valt van de koffieplantsoenen van korteren levensduur. Die verhouding wordt beter naarmate de factor bijslag stijgt of de factor inkoopsprijs daalt, maar slechter naarmate de eerste factor daalt of de tweede stijgt. Gaat men nu den bijslag verminderen, bijv. door geen onderhoudskosten voor het 4de, 5de of 6de levensjaar van aanplantingen van 8-jarigen levensduur toe te staan, omdat deze reeds in het 4de jaar een oogst afwerpen, dan maakt men de verhouding tusschen korter en langer levende plantsoenen weder minder gunstig dan in de door den resident Heijting bij zijne nota overgelegde staten V en VI is voorgesteld, volgens welke bij uitbetaling van bijslag tot en met het 6de levensjaar, de winsten per pikol voor de bevolking slechts varieeren tusschen f 8,20 en f 10 voor eenvoudige cultuur en tusschen f 7,75 en f 10 voor intensieve cultuur. Men verlieze toch vooral niet uit het oog de omstandigheid, dat de lust tot het aanleggen van koffietuinen meer zal worden aangewakkerd door hoogen bijslag dan door hoogen inkoopsprijs, omdat het eerste eene dadelijke, het laatste eene toekomstige belooning is. Men lette ook op de juiste aantooning van den resident Heijting dat uitkeering van tuingelden (bijslag) een middel is om de koffieteelt ook op matig geschikte terreinen voor de bevolking winstgevend te maken.

Het bedrag van den bijslag wil de directeur doen afhangen van loven en bieden, mits een bepaald maximum per bouw niet overschreden worde; de resident Heijting meent dat het bedrag — des noodig voor elken tuin of elk terrein — door het bestuur geregeld moet worden naar de kostprijzen der vrijwillige koffieplantsoenen of naar de dagloonen der inlanders onderling, in verband met de te volgen werkwijze. Naar 's Raads inzien kan van loven en bieden geen sprake zijn, wanneer tevens een maximumloon bepaald wordt, waarvoor de cultuurplichtige zal moeten planten; de regeling van het bedrag volgens den resident Heijting heeft daarentegen het bezwaar in zich, dat men vooraf niet weet tot welke maximum-uitgaaf die zal leiden. Bij zijne berekeningen voor de Preanger Regentschappen heeft genoemde resident aangenomen eene som van f 100 per bouw bij eenvoudige cultuur en van f 150 per bouw bij intensieve cultuur. De uitkomsten daarvan zijn voor den planter zóó bevredigend, dat het den Raad voorkomt dat die cijfers voor geheel Java wel als maximum gesteld kunnen worden voor de door het bestuur te maken regelingen omtrent het bedrag van den bijslag. De berekeningen vindt men in de hooger reeds vermelde staten V en VI.

Volgens den directeur zal een vast bedrijfsplan den omvang en het beloop der staatscultuur moeten aangeven; de resident Heijting meent dat de bestaande cultuurplannen met daarbij behoorende nota's van toelichting den kring van de gouvernements-koffiecultuur binnen redelijke afstanden van de dessa's voldoende aanwijzen, en men zich er toe bepalen kan ontdekte fouten in die stukken te verbeteren. Hooger (blz. 25) (1) is reeds opgemerkt dat de Raad geen gewicht hecht aan de benaming, die men aan het plan voor de gouvernements-koffiecultuur geeft; maar aan het opmaken van een bedrijfsplan hecht de directeur de bedoeling, dat de daarin op te nemen terreinen behoorlijk zullen worden opgemeten en in kaart gebracht. Hoeveel dit zal kosten en hoeveel tijd daarvoor noodig zal zijn, wordt door den directeur niet besproken, en zou men daardoor allicht tot de gevolgtrekking komen, dat de inspecteur van het boschwezen, onder wiens leiding de directeur de staatskoffiecultuur gebracht wil zien, de middelen bezit om aan die gegevens te komen. Dit is echter niet het geval, want onlangs deed de directeur (bij missive van 1 November 1890 n°. 585/*B*), het voorstel om voor het opmeten en in kaart brengen van ± 600 000 hectaren djatibosch gedurende 20 jaren f 52 860 's jaars toe te staan, terwijl de opmeting van de wildhoutbosschen nog in het verschiet ligt. Bijgevolg zal voor het opmeten en in kaart brengen van ± 300 000 hectaren koffieterreinen voor het bedrijfsplan (de cultuurplannen ramen 308 396 bouws geschikte gronden aanwezig) eene uitgaaf van ± f 52 860 's jaars gedurende 10 jaar noodig zijn. Hierin ligt — dunkt den Raad — een voldoend motief, om voor het eventueel bedrijfsplan der gouvernements-koffiecultuur ook te volstaan met eene raming van de uitgestrektheid der daarin op te nemen terreinen. Indien het door den resident Heijting noodig geachte inlandsche personeel voor de opmeting van de tuinen in dienst gesteld mocht worden, zullen die metingen voor een deel van het bedrijfsplan dienstig kunnen zijn, en wellicht zal dat personeel bovendien in een gedeelte van het jaar te werk gesteld kunnen worden voor het opmeten van de gereserveerde woeste gronden.

Naar aanleiding van den wensch van den directeur, om de herbewouding tot behoud van de vruchtbaarheid der met koffie te beplanten gronden ook in het bedrijfsplan op te nemen, verwijst de Raad naar hetgeen hooger (blz. 19 en 20) (2) omtrent die herbewouding is opgemerkt.

Na invoering van de voorgestelde nieuwe regeling worde de gedwongen koffiecultuur ingetrokken waar het blijkt, òf dat ze aan de bevolking meer lasten dan baten oplevert, niettegenstaande den hooger bedoelden bijslag, òf dat ze voor de Regeering niet winstgevend is tengevolge van de uitkeering van dien bijslag.

Wat de door den resident Heijting voorgestelde tijdelijke vrijstelling (telkens voor één jaar) van gedwongen bijplant van koffie betreft, zoo vermeent de Raad dat die in elk geval gehandhaafd moet blijven voor hen, die thans de vrijstelling genieten wegens vrijwilligen aanplant en voor het behoud daarvan zorg dragen.

Het zou bezwaarlijk gaan, de desa's en streken — geheele districten en afdeelingen — zooals in Pasoeroean, Probolinggo en de Preanger Regentschappen, welke reeds jaren lang wegens aanleg en onderhoud van vrijwillige plantsoenen zijn vrijgesteld geworden, weder in te deelen bij de gedwongen cultuur, zoolang zij de vrijwillige tuinen onderhouden en zelfs uitbreiden. Met het oog op eene geleidelijke vermindering van gedwongen en toeneming van vrijwilligen aanplant, acht de Raad het zelfs wenschelijk, ook voor het vervolg de tijdelijke vrijstelling toe te laten voor hen, die liever vrijwillig meer koffie aanplanten dan een bepaalde taak of last en onder toezicht van ambtenaren te volbrengen.

De Staatscommissie en de directeur van binnenlandsch bestuur veroordeelden den aangenomen maatstaf voor die vrijstelling, namelijk wegens bereikte minimum levering, maar de verdediging van den resident Heijting op dat punt, in zijne aanteekeningen op het rapport van de Staatscommissie, komt den Raad juist voor.

Omtrent vrijwilligen aanplant van koffie ten behoeve van den Staat hebben de directeur van binnenlandsch bestuur en de resident Heijting nagenoeg dezelfde denkbeelden, de punten van verschil vereischen geen afzonderlijke behandeling, behalve ten opzichte van het volgende.

De directeur namelijk wil blijkbaar alle voor de koffiecultuur geschikte gronden, die een complex uitmaken, dus ook die, ver van de desa's verwijderd, in het bedrijfsplan doen opnemen; wat dan daarbuiten valt kan door de bevolking vrijwillig met koffie worden beplant alleen tegen betaling van f 15 per pikol koffie. Naar 's Raads inzien, behooren alleen de op redelijke afstanden van de desa's gelegen gronden voor de gedwongen teelt gereserveerd, in het bedrijfsplan opgenomen te worden. De vrijwillige aanplant van koffie op die gronden, alsook op andere terreinen (o. a. verder van de desa's verwijderd), mits deze

(1) bldz. 32 dezer bijlage.

(2) bldz. 31 dezer bijlage.

door het bestuur voor de koffiecultuur geschikt geacht worden, dient aangemoedigd te worden door den arbeid voor aanleg en onderhoud, volgens de door het bestuur aangegeven werkwijze, met daaromtrent overeen te komen prijzen te vergoeden. Op andere terreinen, of geheel naar eigen inzicht willende werken, drijve de bevolking de vrijwillige cultuur alleen tegen betaling van f 15 per pikol. Het komt den Raad voor dat de regeling betreffende de vrijwillige koffiecultuur ten behoeve van den Staat moest wezen als volgt:

Bij vrijwillige aanplantingen van koffie door de bevolking staat de verplichte levering van koffie aan den lande, tegen den prijs van f 15 per picol, op den voorgrond. Deze aanplant kan geschieden 1°. volgens de door het bestuur aangegeven werkwijze, op terrein bij het bedrijfsplan voor de gouvernements-koffiecultuur gereserveerd, of op eigen gekozen terrein, mits dit door het bestuur voor de koffiecultuur geschikt wordt geacht; 2°. geheel volgens eigen inzicht, wat keuze van grond en werkwijze betreft. In het eerste geval worden overeenkomsten individueel met de planters gesloten betreffende het uit te keeren loon voor den aanleg en het onderhoud van den tuin, waarvan het bedrag verband moet houden met de aan den planter te verleenen bevoegdheid tot tusschenaanplant van tweede gewassen ten eigen behoeve, gedurende een bepaalden tijd, zonder daarvan landrente verschuldigd te zijn; zullende de Regeering instructies geven omtrent het maximum-loon, waarvoor de overeenkomsten mogen worden aangegaan. In het tweede geval ligt het loon voor den arbeid geheel in de betaling van de te leveren koffie ad f 15 per pikol opgesloten. In beide gevallen wordt voor het gebruik van staatsdomein de vergunning van het bestuur vereischt.

De resident Heijting doet het voorstel om de door hem omschreven bepalingen vast te stellen: *a* omtrent de bestemming van en beschikking over de voor de koffiecultuur gebruikte gronden van het staatsdomein, *b* betreffende maatregelen tegenover de contractanten voor den aanleg en het onderhoud van koffietuinen, die de overeenkomst niet behoorlijk nakomen. Het eerste gedeelte van het voorstel is als 't ware voortgevloeid uit 's residents bedenkingen tegen het denkbeeld der Staatscommissie om de cultuurplichtigen in de gelegenheid te stellen, hun aandeel in de te beplanten terreinen in erfelijk individueel bezit te verkrijgen.

Ook de directeur van binnenlandsch bestuur ontraadt de toepassing van dat denkbeeld, en de Raad meent het ook te moeten doen. Omtrent het tweede gedeelte van het voorstel zij thans alleen opgemerkt, dat nimmer sprake mag wezen van ontneming, zelfs niet tijdelijk, van den eigen grond der planters wegens niet nakoming hunner overeenkomsten; waarvoor trouwens weinig vrees behoeft te bestaan, met het oog op de bekende goede trouw van den inlander, vooral in de bergstreken en dan nog tegenover het bestuur. Het geheele voorstel van den resident kan voorloopig blijven rusten. Eerst nadat de voor de gouvernements-koffiecultuur te volgen richting zal zijn vastgesteld en voor de uitvoering daarvan uitgewerkte voorschriften moeten worden ontworpen, zal het zaak zijn de in dat voorstel bedoelde aangelegenheden ook te regelen.

Ten overvloede wordt omtrent den afstand van domeingrond voor vrijwillige koffieaanplantingen aangeteekend, dat die behoort te geschieden overeenkomstig de ontginningsordonnantie, waarvan de sedert 9 of 10 jaren toegestane afwijking van de letter der bepaling, namelijk rijen koffieboomen dwars over de helling te planten instede van terassen te maken, gehandhaafd kan blijven.

Tot aanmoediging van de vrijwillige koffiecultuur worden de volgende maatregelen aangegeven.

I. Verlichting van lasten aan de koffieplantende bevolking.

Vrijstelling gedurende geruimen tijd van landrente voor niet met koffie beplante gronden schijnt den Raad niet noodig toe, omdat van nieuw ontgonnen sawahs of tegals gedurende de *drie* eerste oogstjaren geen landrente wordt geheven en deze termijn ook voor degenen, die zich voor de vrijwillige koffiecultuur verder van de dessa's willen vestigen, voldoende kan worden geacht.

Voorloopige vrijstelling van heerendiensten zou aan nieuwe vestigingen buiten de dessa's tot het drijven van vrijwillige koffiecultuur kunnen worden verleend. Ver van de dessa wonende lieden worden toch in den regel niet voor heerendiensten opgeroepen, omdat dit te veel moeite geeft. Het onderhoud van wegen en de bewaking in het belang der veiligheid geschieden dáár in gemeentelijken dienst. Heeft de vestiging zich eenmaal zoodanig uitgebreid, dat de vrijstelling harer ingezetenen van heerendiensten tot verzwaring van de heerendiensttaak van anderen leidt, dan wordt de voorloopige vrijstelling ingetrokken.

II. Aanleg van wegen in vrijen arbeid.

Met den resident Heijting is de Raad het eens, dat het maken van wegen in de berg- en boschstreken en het onderhouden daarvan, beide voor gouvernementsrekening, den lust tot het zoeken van terreinen voor de vrijwillige koffiecultuur bij de bevolking kan opwekken.. Dit zou bevestigd moeten worden door het resultaat van proeven, te nemen in eenige streken, die voor de koffiecultuur geschikt geacht worden, maar te ver van de dessa's verwijderd zijn om ze voor de gedwongen teelt te reserveeren. Die wegen behoeven slechts graspaden te zijn ter breedte van 3 meter; wellicht moeten enkele zwaar hellende gedeelten daarvan begrind worden. De residenten van de Preanger Regentschappen, Cheribon, Madioen, Pasoeroean, Probolinggo en Bezoeki zouden uitgenoodigd kunnen worden, een voorstel met begrooting in te dienen voor het nemen van een proef in die gewesten.

III. Vergemakkelijking van de gelegenheid tot inbreng van koffie.

De thans geldende voorschriften omtrent het oprichten van pakhuizen (Gids betreffende de gouvernements-koffiecultuur op Java blz. 12) hebben de bedoeling om het leveren der koffie gemakkelijk te maken, en zij vereischen geen wijziging of aanvulling. Aanmoediging van de bereiding door particulieren van aan den lande te leveren koffie verdient alle aanbeveling. Mocht de bevolking er toe overgaan Liberiakoffie aan te planten, dan vooral zullen etablissementen voor de bereiding dier koffiesoort hoogst wenschelijk zijn, ten einde haar goeden prijs te doen behalen.

IV. Voorschotten op den koffieoogst.

Het verleenen van vooruitbetaling op den koffieoogst der bevolking aan de betrokken ambtenaren op te dringen, blijft de Raad ontraden op grond van de redenen, opgegeven bij zijn advies van 6 Juni 1890 n°. XVIII, waarvan een extract ter raadpleging wordt bijgevoegd. De Regeering acht het bovendien niet zeker, of artikel 49 der comptabiliteitswet den Gouverneur-Generaal de bevoegdheid toekent om aan de koffieplantende bevolking voorschotten te doen uitbetalen.

Wordt er toe besloten om bij de gedwongen teelt van koffie een bijslag in geld toe te kennen voor aanleg en onderhoud, voorts om overeenkomsten voor vrijwillige koffieaanplantingen aan te gaan tegen betaling voor aanleg en onderhoud, dan worden de ambtelijke werkzaamheden voor de gouvernements-koffiecultuur zeer aanzienlijk vermeerderd, vooral omdat voor het betalen van bijslagen en aannemingssommen moet opgemeten worden hoeveel bouws en onderdeelen daarvan iedere planter aanlegt en onderhoudt, vervolgens berekend moet worden op welke betaling ieder recht heeft, en bovendien de noodige registers en administratieboeken daarvoor en omtrent de betaling moeten worden aangehouden. De directeur van binnenlandsch bestuur maakt daarvan geen gewag, en op de vraag van zijn ambtgenoot van financiën, met welk personeel zal moeten worden gewerkt voor de uitvoering der nieuwe regeling, antwoordt hij dat deze — even als thans — aan de gewone Europeesche en inlandsche ambtenaren van het binnenlandsch bestuur kan worden toevertrouwd (zie zijne missive van 19 September 1890 n°. 4963). Indien dit geschiedt, kunnen in de streken, waar de koffiecultuur eenige beteekenis heeft of krijgt, de nadeelige gevolgen niet lang uitblijven; de inlandsche ambtenaren zullen de opmetingen aan de dessahoofden, en de administratie grootendeels aan magangs overlaten, ten einde hunne andere werkzaamheden

te kunnen verrichten, of anders zullen deze verwaarloosd worden ter wille van de administratie der koffiecultuur.

Daarom stemt de Raad met den resident HEIJTING in, dat het bezwaar van onvoldoend inlandsch ambtelijk personeel voor het meerdere werk in de belangrijke koffiestreken moet opgeheven worden door aanstelling van inlandsche beambten bij de koffiecultuur.

Een 500tal acht de resident voldoende, maar dit cijfer is klaarblijkelijk alleen aangenomen voor de berekening der kosten ad f 240 000 's jaars. Den Raad komt het voor dat deze raming wel behouden kan blijven voor de aanstelling van mantries bij de koffiecultuur ad f 45 's maands, tot zoodanig aantal, als na ingesteld onderzoek onderzoek noodig zal blijken.

De Raad geeft aan mantries ver de voorkeur boven mandoors, omdat de eersten meer in aanzien zijn en zich daarvoor geschikter personen zullen aanbieden. De bezoldiging dier mantris oekoer bij de koffiecultuur mag niet minder bedragen dan f 45 's maands. Men kan op Java genoeg inlanders vinden, voldoende ontwikkeld om de bedoelde eenvoudige metingen nauwkeurig te verrichten.

De meening der Staatscommissie, dat voor de gouvernements-koffiecultuur geen algemeene leiding noodig is, wordt uitvoerig bestreden, zoowel door den directeur van binnenlandsch bestuur als door den resident HEIJTING, die bovendien wederlegt de bewering der commissie, dat de bevolking veel onvruchtbaren arbeid heeft verricht door de verschillende inzichten en voorschriften der elkaâr opvolgende hoofdinspecteurs.

Gaarne wil de Raad met den resident aannemen, dat de verandering van inzichten en voorschriften der verschillende hoofdinspecteurs, het gevolg was van de verandering van omstandigheden, maar de Raad koestert toch ook de gedachte dat het systeem PLES onnoemlijk veel noodeloozen arbeid aan de bevolking heeft bezorgd ter wille van ruime oogsten, tevens echter ten koste van den levensduur der koffieboomen op de vele minder rijke, hoewel niet ongeschikte gronden. Indien de door de Staatscommissie aangegeven eenvoudige weg kon worden gevolgd, alzoo te verwachten ware dat, door den inkoopsprijs tot f 20 per pikol te verhoogen en door keuze van terrein en werkwijze geheel vrij te laten, de bevolking zou overgaan tot ruimen aanplant van koffie, dan zou eene algemeene leiding der koffiecultuur wellicht gemist kunnen worden; maar bij de richting, welke de Raad meent te moeten aanbevelen, is die leiding stellig onmisbaar. De directeur van binnenlandsch bestuur acht deskundigen voor de leiding noodig en wil deze daarom toevertrouwd zien aan een hoofdinspecteur en twee adjunct-inspecteurs van het boschwezen.

Mag men in het algemeen aannemen, dat de ambtenaren van het boschwezen meer kennis van de samenstelling en eigenschappen van den bodem en van de eischen van den landbouw bezitten dan de ambtenaren van het binnenlandsch bestuur, des te meer is het den Raad opgevallen dat de directeur van binnenlandsch bestuur, die blijkbaar bij zijn rapport veel voorlichting van den inspecteur van het boschwezen heeft gehad, voetstoots heil zoekt in herbewouding tot behoud of bevordering van de vruchtbaarheid van den bodem voor de koffiecultuur, en niet bepaald aangeeft welke fouten speciaal bij de cultuur der koffie tot nu toe begaan zijn, maar alleen een beroep doet op de hulpmiddelen van den wetenschappelijk gedreven landbouw, welke ieder als onuitvoerbaar bij de gouvernements-koffiecultuur zal verklaren. Om die meerdere kennis alleen kan de Raad dan ook het denkbeeld van den directeur niet steunen, want bij eene goede keuze uit de ambtenaren van het binnenlandsch bestuur voor de algemeene leiding van de koffiecultuur, is het bezit van veel ondervinding daaromtrent gewaarborgd, wat niet het geval is bij ambtenaren van het boschwezen. Er is evenwel een andere reden waarom de leiding van de gouvernements-koffiecultuur in handen van den chef van het boschwezen wenschelijk toeschijnt, namelijk dat de koffie- en boschcultuur zóó na met elkander verwant zijn, dat leiding daarvan in één hand raadzaam is, ook tot het tegengaan van roekelooze ontwoudingen ten behoeve van de koffiecultuur.

De Raad blijft echter de bij zijn advies van 26 Juli 1889 n°. XIX uitgesproken meening voorstaan, dat de beide adjunct-inspecteurs uit de ambtenaren van het binnenlandsch bestuur moeten worden gekozen. Bij nader inzien schijnt het den Raad raadzaam toe, den chef van het boschwezen den titel van inspecteur te doen behouden, omdat een hoofdinspecteur in rang boven de meeste residenten staat en hiervan, eerder dan anders, het gevolg kan zijn, dat de residenten diens inzichten als meer geldend beschouwen, in plaats van te beseffen dat zij geheel verantwoordelijk zijn voor de regelingen betreffende de koffiecultuur in het door hen beheerde gewest. De inspecteur, belast met de leiding van de koffiecultuur, mag niets anders zijn dan een zuiver deskundige adviseur, toezicht houdende op den goeden gang der cultuur en der daaraan verbonden administratie. Voortaan mag geen sprake meer zijn van beweringen als in de missives der residenten van Tegal en Pasoeroean van 22 en 26 Juli 1890 nos. 4157/14 en 4976/36 voorkomen, namelijk dat het toezicht vermengd was met de uitvoerende macht, of in het toezicht begrepen was regeling naar eigen inzichten. De bezoldiging van den inspecteur van het boschwezen zou in verband met de opdracht van de bedoelde leiding, gebracht kunnen worden op het thans daarvoor toegestane maximum van f 1200 's maands, en voor het speciaal toezicht op het boschwezen zou hem toegevoegd kunnen worden een adjunct-inspecteur op eene bezoldiging van f 800 's maands, met twee driejaarlijksche verhoogingen van f 100 's maands. De twee aan den inspecteur van het boschwezen toe te voegen adjunct-inspecteurs voor de koffiecultuur zouden gekozen kunnen worden uit het corps controleurs bij het binnenlandsch bestuur; eene toelage van f 200 's maands boven hunne bezoldiging, met toekenning van eene huishuurindemniteit ad f 75 's maands en van het recht om voor hunne dienstreizen op den voet van het reisreglement te declareeren, schijnt den Raad voor ieder hunner noodig toe, om de geschiktste controleurs voor die betrekkingen te krijgen. Aan den inspecteur zal nog f 50 's maands voor bureelkosten te goed gedaan moeten worden. Op deze wijze zal het toezicht over de gouvernements-koffiecultuur en de vermeerdering ven het personeel van het boschwezen met een adjunct-inspecteur minder kosten dan op de begrooting voor 1889 was uitgetrokken voor een hoofdinspecteur, reis- en verblijfkosten en commissiën in het belang van de koffiecultuur.

De Staatscommissie acht het wenschelijk dat de uitgifte van woeste gronden in erfpacht ondergeschikt wordt gemaakt aan de belangen van de koffiecultuur der bevolking. Volgens den directeur van binnenlandsch bestuur moeten alleen de bepaald voor de koffiecultuur geschikte gronden gereserveerd worden en de minder goede losgelaten voor de particuliere industrie, waarmede echter niet bedoeld wordt geheele streken in erfpacht uit te geven zonder daarbij te letten op de belangen der bevolking, in het bijzonder de behoefte aan gronden voor haren eigen landbouw, daaronder ook te verstaan de vrijwillige koffieteelt, speciaal die van Liberia, welke vooral in die streken een toekomst voor zich heeft en dan ook door het verstrekken van zaden als anderszins zou behooren te worden aangemoedigd. Naar 's Raads inzien moet op den ouden voet worden voortgegaan, d. i. bij elk onderzoek van erfpachtsaanvragen dient te worden nagegaan, of de gronden al dan niet ter beschikking moeten blijven voor de gedwongen koffieteelt of voor de vrijwillige koffieaanplantingen der bevolking. Het bedrijfsplan wijst den kring van de gedwongen teelt aan, en de bestuursambtenaren behooren te weten, welke streken voor de vrijwillige koffie cultuur der bevolking beschikbaar moeten blijven.

Mocht de bevolking, niettegenstaande de tegemoetkomingen, haar bij eventueelen vrijwilligen aanplant van koffie te verleenen, er niet toe overgaan om in het gebergte koffietuinen aan te leggen, zoo zoude het volgens de Staatscommissie aanbeveling verdienen om één of meer gouvernements-ondernemingen, geheel in vrijen arbeid geëxploiteerd, in voor de teelt van koffie geschikte streken op te richten. Dit kan naar 's Raads inzien geen nut hebben, want de verwachting der commissie, dat zoodanige onderneming zal strekken tot een voorbeeld, tot een kern, waaromheen de bevolking zich langzamerhand zal groepeeren, beschouwt de Raad als hersenschimmig. Wel mag men het betwijfelen, of tegemoetkomingen van Regeeringswege aan de bevolking bij haar den lust voor vrijwillige koffieaanplantingen in de verwijderde bergstreken in voldoende mate zullen opwekken, want het bezit van de

10

daartoe noodige energie is bij » het volk van padilandbouwers en daglooners" nog niet gebleken, en weinig bemoedigend is het door den resident van Krawang vermelde feit, dat op de Pamanoekan- en Tjiasemlanden, alwaar de landheer contracten aangaat, waarbij de bevolking zich tegen vrijstelling van enkele diensten en heffingen verbindt, ieder jaar een zeker aantal koffieboomen op door haar zelve uitgezochte gronden in het gebergte te planten, en de opbrengst tegen den prijs van f 18 per pikol in te leveren, het zeer veel moeite kost der bevolking die overeenkomsten te doen naleven en voldoende zorg te doen besteden aan haren koffieaanplant; terwijl de hoeveelheid jaarlijks ingeleverde koffie gemiddeld slechts een paar honderd pikols bedraagt. Dáár geldt het evenwel de quaestie om volk van het laag gelegen land naar de bergstreek te krijgen, maar voor de gouvernements-koffiecultuur is het er om te doen, het in 't gebergte wonende volk hoogerop te krijgen.

Voorloopig mag aangenomen worden, dat deze poging met de voorgestelde tegemoetkomingen eenige kans van slagen heeft, maar de hooge verwachtingen, die de resident HEIJTING er van koestert, kan de Raad niet deelen.

Het schijnt hem nog geheel onzeker toe, of men met die tegemoetkomingen tot eene vrijwillige cultuur zal geraken, en het is duidelijk dat de koffiecultuur met verplichte levering aan het Gouvernement, hetzij ze vrijwillig of onder dwang gedreven wordt, toch eenmaal aan uitputting te niet zal gaan. Onder de aangegeven regeling zal daarvoor dan niets in de plaats gekomen zijn, want waar de gouvernementscultuur wordt opgegeven, omdat ze voor het Gouvernement of voor de bevolking niet loonend is, kan geene koffiecultuur der bevolking blijven bestaan tengevolge van het behoud der verplichte levering.

Het lijdt echter geen twijfel, dat eene geheel vrije cultuur vaak nog op groote schaal en met voordeel kan worden gedreven, waar aanplant met gedwongen levering niet houdbaar is, en van dit voordeel wordt Java nu voor een steeds toenemend gedeelte uitgesloten.

Wat in verschillende adviezen tegen intrekking van de verplichte levering is aangevoerd, heeft den Raad geenszins overtuigd van de onmogelijkheid eener regeling in dien zin, en het komt hem voor, dat het streven naar de verwezenlijking van dat denkbeeld als een noodzakelijk complement in de nieuwe regeling moet worden opgenomen.

In de eerste plaats heeft de Raad het oog op de residenties Bantam en Japara, waar de gouvernementscultuur zonder groote opoffering voor 's lands schatkist kan worden losgelaten. Verder moet dan worden nagegaan tot welke gedeelten van andere gewesten de maatregel, zonder overwegend bezwaar of met vermeerdering van politie-middelen, kan worden uitgestrekt.

Die cultuur zou door landrente getroffen moeten worden, maar deze mag niet te hoog worden opgevoerd, omdat de vrije cultuur, in den eersten tijd althans, wel wat aanmoediging noodig zal hebben, ook door gratis verstrekking van zaden of planten, waar dit nuttig wezen kan.

Is het telen van koffie als volkscultuur op Java mogelijk, en alles pleit voor die verwachting, dan zal men daartoe alleen langs dezen weg kunnen komen. Naar gelang de gouvernements-koffiecultuur zich moet inkrimpen, zal zij vervangen worden door eene vrije cultuur der bevolking van veel grooteren omvang, die niet alleen een direct belastbaar object zal opleveren, maar bovendien de volkswelvaart belangrijk zal kunnen vermeerderen, zoodat daarin direct en indirect een aequivalent voor de inkomsten der dwangcultuur zal worden gevonden.

Het is een bekend feit, dat de rijstbouw, de hoofdcultuur van den Javaan, tot de minst loonende behoort; daarom is reeds zoo vaak gewezen op de wenschelijkheid, om naast de rijst, meer uitbreiding te geven aan de teelt van andere loonender producten. Niets ligt daartoe zoozeer voor de hand als koffie, en elke regeling, die deze bron van welvaart aan de bevolking onthoudt, moet alleen daarom veroordeeld worden.

De Raad stelt voor als beginsel aan te nemen, dat de verplichte levering van koffie opgeheven zal worden, waar dit zonder overwegend bezwaar of met vermeerdering van politie-middelen kan geschieden. Daarna zou den directeur van binnenlandsch bestuur de opdracht gedaan moeten worden in dien zin voorstellen te doen.

Wat de financiëele gevolgen van de door den Raad voorgestane maatregelen betreft, zoo mag men, met het oog op de door den resident HEIJTING aangegeven cijfers, rekenen dat de uitgaven niet meer zullen bedragen dan bij toepassing van het door de Staatscommissie verlangde stelsel. De *drie* millioen gulden, die de door den Raad beoogde richting voor de gouvernements-koffiecultuur den Lande zal kosten, moeten opgeofferd worden tot behoud van eene bate van ongeveer 12 millioen gulden (zie het rapport van den directeur van Financiën van 30 Augustus 1890 n°. 13193), met de hoop, van die nog te zien toenemen.

Het voorstel van het lid der Staatscommissie WESSELS vermeent de Raad niet te mogen aanbevelen op grond van de beschouwingen daaromtrent voorkomende in het rapport der Staatscommisse (blz. 40 en 41), in de beoordeeling van den directeur van binnenlandsch bestuur, in de nota van den resident HEIJTING (bijlage n°. 3 zijner missive van 23 April 1890 n°. 3012/12) en in het rapport van den directeur van Financien van 30 Augustus 1890 n°, 13193, met de strekking waarvan de Raad zich kan vereenigen.

Na al het vorenstaande vereischen de bij dépêche van 2 Januari 1890 L *a*. A^{3}, n°. 15/3, door den vorigen Minister van Koloniën, sub. 1 tot en met 4 en sub. 6 gestelde vragen, geen afzonderlijke beantwoording, terwijl de 5de vraag voldoende is beantwoord in de rapporten der hoofden van gewestelijk bestuur. Verder achtte Zijne Excellentie het niet onwaarschijnlijk, dat de in de laatste jaren waargenomen vermindering van de in 's Lands pakhuizen ingeleverde koffie gedeeltelijk het gevolg is van de ruimere toelating van vreemde oosterlingen in de binnenlanden en van de vrijere ontwikkeling van den sluikhandel in koffie, en daarom zou het van groot belang zijn maatregelen te beramen tot tegengang van dien sluikhandel.

De directeur van binnenlandsch bestuur is van meening, dat de achteruitgang van den koffieoogst gedeeltelijk ook te wijten is aan de onttrekking van koffie aan de verplichte levering in de pakhuizen, door verkoop aan anderen en voor eigen consumtie, een gevolg van de milde strafbepalingen op bezit en vervoer van koffie in de Staatsbladen van 1872 n°. 146, 1879 n°. 286 en 1883 n°. 100. Het wekt bevreemding dat de directeur in zijn rapport of missive, beiden dd. 8 Juli 1890, geen gewag maakt: 1°. van de ordonnantie van 2 Juni 1890, Staatsblad n°. 116, waarbij de bepalingen tot tegengang van de onttrekking van koffie aan de verplichte levering zijn verscherpt, door (met wijziging van de Staatsbladen van 1872 n°. 146 en 1879 n°. 286) te doen vervallen de vrijstelling van de verplichte levering van gebrande en in den vorm van poeder voor binnenlandsch gebruik bestemde koffie, en voorts, door de residenten bevoegd te verklaren, om ook in streken, waar de koffiecultuur niet op groote schaal gedreven wordt, het bezit van koffie boven eene zekere hoeveelheid te verbieden; 2°. van het besluit van 2 Juni 1890 n°. 16 artikel 2, waarbij bepaald is dat op de hoofdplaatsen der gewesten en afdeelingen van Java, alwaar de handel niet in de plaatselijke behoefte aan koffie voldoende voorziet, periodiek openbare verkoopingen zullen worden gehouden van kleine hoeveelheden gouvernements-koffie van inferieure hoedanigheid, tot een maximum door den directeur van binnenlandsch bestuur in overleg met de hoofden van gewestelijk bestuur vast te stellen; welke bepaling de bedoeling heeft om de onttrekking van koffie aan de verplichte levering te doen verminderen; 3°. van de hem noodig geachte veranderingen in de milde strafbepalingen. Naar 's Raads inzien zou het den directeur zeker niet gelukken de in de kabinetsmissive van den Gouverneur-Generaal van 8 October 1879 n°. 2 (bijblad n°. 3449) voorkomende beschouwingen, omtrent de moeielijkheid van het bewijs, dat achterhaalde koffie aan de verplichte levering is onttrokken, en omtrent de betrekkelijk geringe zwaarte van de strafbepalingen van Staatsblad 1879 n°. 286, te ontzenuwen.

De resident HEIJTING noemt het verbruik van clandestien verkregen gouvernements-koffie verbazend groot, en het toenemen daarvan beschouwt hij als het gevolg van de door spoorwegen versnelde binnenlandsche gemeenschapsmiddelen; waartegen weinig is te doen. Vreemde oosterlingen, vooral Chineezen, maken zich meermalen schuldig aan clandestienen aankoop van gouvernements-koffie uit de desa's, en daarom acht hij hunne reizen, en nog meer hun verblijf

in de binnenlanden, onraadzaam, maar het is hem niet bekend dat zij tijdens de laatste jaren op Java in ruimere mate zijn toegelaten en dat de sluikhandel zich vrijer heeft ontwikkeld. Verder gelooft hij dat weinig vreemde oosterlingen er zich aan wagen, clandestiene koffie persoonlijk door het binnenland te vervoeren.

Dit geschiedt meer door inlanders, die de koffie uit de desa's brengen naar de woningen of pakhuizen der Europeanen en vreemde oosterlingen ter hoofdplaatsen van districten en afdeelingen, dan wel naar de inlandsche woningen en waroengs in de desa's, die geen koffie planten. De resident is van oordeel dat dit clandestien vervoer met meer klem moet worden tegengegaan, dan onder de werking van de tegenwoordige bepalingen geschieden kan.

Er moet z. i. geen katti bereide gouvernementskoffie, gebrand of ongebrand, al dan niet bestemd voor het pakhuis, de desa mogen verlaten of zich op eenigen weg buiten de kom der gemeente mogen bevinden, zonder geleidebiljet van het desahoofd of diens vervanger. Voor vervoer van particuliere koffie reeds een pas van het bestuur vereischt zijnde, zou dan alle koffie, zonder onderscheid, niet meer zonder geleidebiljet mogen worden vervoerd. Deze maatregel zou in den aanvang met allerlei bezwaren gepaard gaan, maar die zijn in de practijk zeker wel op te ruimen of te verminderen.

Ettelijke duizende pikols koffie zullen daardoor meer dan vroeger haren weg naar de pakhuizen vinden (zie bijlage 5 van 's residents missive van 23 April 1890 n°. 3012/12).

's Raads beschouwingen ter zake zijn de volgende:

Het staat vast dat ontzettend veel koffie verbruikt wordt, want buiten de koffieplantende desa's, zelfs in districten waar geen koffieboom is te bekennen, wordt ook door vele inlanders koffie verbruikt en is die ook in waroengs verkrijgbaar. Voor het vervoer daarvan zijn geen passen noodig, indien de hoeveelheid 5 kati's ($6^1/_4$ amsterdamsch pond) of minder bedraagt. In verband hiermede moeten de residenten meer dan 5 kati's stellen bij het bepalen van de hoeveelheid, boven welke, in de door hen aangewezen kringen, niemand dan de landbouwers en landbouwondernemers bereide of onbereide koffie in zijn bezit mag hebben zonder 's residents vergunning.

Onder deze omstandigheden bestaat voor den inlander voldoende gelegenheid om gouvernements-koffie op geoorloofde wijze overal te brengen, waar hij die kan verkoopen, en overal te koopen, waar hij die kan verkrijgen, want de onttrekking aan de verplichte levering is zelden te bewijzen. In dezen toestand behoort naar 's Raads inzien wijziging gebracht te worden, want het is niet de bedoeling om ook aan inlanders buiten de koffieplantende desa gelegenheid te geven, koffie uit de gouvernementstuinen te verbruiken; waaruit de ongewenschte omstandigheid voortvloeit dat gouvernements-koffie straffeloos gekocht en verkocht wordt tot eene hoeveelheid, die voor den kleinhandel van inlanders voldoende is om in de behoefte aan koffie te voorzien. Den Raad dunkt dat de bevoegdheid moet bestaan, om althans in de niet plantende desa's van het district, waar koffie ten behoeve van den Staat geplant wordt, alsmede in de districten, grenzende aan de koffiestreken of waar sluikhandel in koffie door buitengewone maatregelen dient te worden belet, het vervoer van koffie zonder pas (uitgezonderd naar de koffiepakhuizen) geheel te verbieden, en het bezit van koffie, zonder door een pas gedekt te zijn, te beperken tot zoodanige hoeveelheid, als voor *elke* categorie van ingezetenen geacht kan worden voor het huishouden voorradig te moeten zijn. De door den resident Heijting aanbevolen maatregel acht de Raad verwerpelijk, omdat op de desapolitie weinig valt te rekenen, aan de desahoofden (daargelaten nog dat vele hunner niet kunnen schrijven) te veel administratieve beslommering zou worden bezorgd, en het vervoer van koffie van de pakhuizen niet mag worden bemoeielijkt.

De Raad teekent hierbij aan, dat het rapport van genoemden resident is ingediend vóór dat het besluit en de ordonnantie van 2 Juni 1890 bestonden.

Verder moet de Raad er nog op wijzen, dat de aanwezigheid van Chineesche kampen niet alleen nabij, maar zelfs in de voor de gouvernements-koffiecultuur gereserveerde streken, de onttrekking van koffie aan de verplichte levering zeer bevordert en vergemakkelijkt. De Raad meent te kunnen volstaan met de vermelding van het feit, dat, toen de resident van Tegal in 1882 over 18 mantries beschikte, speciaal om gedurende en na den koffieoogst te doen bewaken de grens van Banjoemas, waarvan de Chineesche kampen Kalikerang, Adjibarang en Poerbolinggo niet ver verwijderd zijn, meermalen hoeveelheden koffie werden ontdekt, die aangehouden en zelfs in den grond begraven waren, om te gelegener tijd aan Chineezen uit die kampen te worden verkocht, en dat in genoemd jaar, bij een oogst van 95 028 pikols gewone koffie, 4381 pikols inferieure koffie werden ingeleverd, terwijl in 1876 en 1879 bij een oogst van respectievelijk 86 419 en 82 179 pikols gewone koffie, slechts 511 en 226 pikols inferieure koffie werden ingeleverd. In hoever het mogelijk en wenschelijk is eenige der Chineesche kampen in en nabij de voor de gouvernements-koffiecultuur gereserveerde streken op te heffen, ware te onderzoeken. Al wordt door die opheffing niet verkregen, dat de aldaar gevestigde Chineezen naar elders verhuizen, het reizen van andere Chineezen naar die plaatsen zal meer belet kunnen worden en de sluikhandel in koffie zal er verminderen, naar gelang de aldaar gebleven Chineezen uitsterven en zorgvuldig gewaakt worde tegen vestiging van nieuwe Chineezen aldaar.

Ook de bewaking van gewestelijke grenzen in of nabij koffiestreken, niet ver van Chineesche kampen verwijderd, ware in overweging te nemen.

Eindelijk nog vestigt de Raad de aandacht op de explicatie, vervat in het besluit van 11 October 1867 n°. 36 (*Bijblad* n°. 2060), hierop nederkomende, dat bij eene gezonde opvatting en toepassing van artikel 3 der ordonnantie, opgenomen in *Staatsblad* 1863 n°. 83, de daar bedoelde personen alleen een reispas behoeven, wanneer zij zich begeven buiten de onder het dagelijksch gezag van het hoofd van gewestelijk of plaatselijk bestuur staande afdeeling, binnen welke zij gevestigd zijn, daar toch voor reizen in die afdeeling de pas al zijn nut zou missen, vermits de reizende daarbinnen moet geacht worden bij de autoriteiten bekend te zijn. Het behoeft geen betoog, dat naleving van die explicatie aan Chineezen de deur wijd opent voor sluikhandel in koffie in de afdeelingen, waar de gouvernements-koffiecultuur gedreven wordt; maar die naleving vindt nagenoeg niet plaats, allerminst in laatstbedoelde afdeelingen. Het schijnt den Raad noodig toe, die explicatie te vervangen door deze, dat de vreemde oosterlingen, zich begevende buiten het onderdistrict, waar binnen zij gevestigd zijn, een pas noodig hebben.

Bovenstaande beschouwingen omtrent het tegengaan van de onttrekking van koffie aan de verplichte levering, zouden aan den directeur van binnenlandsch bestuur kunnen worden medegedeeld, met verzoek, na raadpleging van de betrokken residenten, ter zake te dienen van consideratiën en advies, onder vermelding van het effect der maatregelen, genomen bij besluit van 2 Juni 1890 n°. 16.

Daarbij ware een uitnoodiging te voegen, om tevens een voorstel te doen tot wijziging van de bepalingen betreffende de verdeeling van het geldswaardig bedrag van aangehaalde en verbeurd verklaarde koffie, in den door den resident Heijting aangegeven zin (bijlage 5 zijner missive van 23 April 1890 n°. 3012/12).

In verband met de hooger ontwikkelde zienswijze adviseert de Raad:

Te bepalen als volgt:

I. Met behoud van den inkoopsprijs ad f 15 per pikol koffie, wordt voor den aanleg en het onderhoud van de koffietuinen bij gedwongen teelt eene vergoeding betaald van hoogstens f 100 per bouw voor eenvoudige cultuur en van f 150 per bouw voor intensieve cultuur, overeenkomstig de door den resident der Preanger Regentschappen aangegeven regeling.

II. De omvang en het beloop der gedwongen cultuur worden vastgesteld bij een plan, waarin de voor die cultuur geschikte gronden, op redelijke afstanden van de desa's gelegen, worden opgenomen naar de getaxeerde uitgestrektheid; zullende omtrent het regelen bij datzelfde plan van de herbewouding tot behoud of bevordering van de vruchtbaarheid der voor de koffiecultuur geschikte gronden, nader eene beslissing worden genomen, na den directeur van 's lands plantentuin te Buitenzorg ter zake te hebben gehoord.

III. De gedwongen koffiecultuur wordt ingetrokken, waar het blijkt, òf dat ze aan de bevolking meer lasten dan baten oplevert, niettegenstaande de sub I bedoelde vergoeding, òf dat ze voor de Regeering niet meer winstgevend is tengevolge van de uitkeering van die vergoeding.

IV. Tijdelijke vrijstelling van gedwongen bijplant van koffie, telkens voor een jaar te verleenen aan desa's en afzonderlijk verspreid liggende gehuchten, zooals thans reeds sedert jaren plaats vindt, kunnende de vrijstelling tot individuen worden uitgebreid bij eventueele indienststelling van het sub VII hieronder bedoelde personeel.

V. Bij vrijwillige aanplantingen van koffie door de bevolking, buiten de gewesten of gedeelten van gewesten bedoeld in § X hieronder, staat de verplichte levering van koffie aan den lande tegen den prijs van f 15 per pikol op den voorgrond. Deze aanplant kan geschieden: 1°. volgens de door het bestuur aangegeven werkwijze, op terrein bij het bedrijfsplan voor de gouvernements-koffiecultuur gereserveerd, of op eigen gekozen terrein, mits deze door het bestuur voor de koffiecultuur geschikt wordt geacht; 2°. geheel volgens eigen inzicht wat keuze van grond en werkwijze betreft. In het eerste geval worden overeenkomsten individueel met de planters gesloten betreffende het uit te keeren loon voor den aanleg en het onderhoud van den tuin, waarvan het bedrag verband moet houden met de aan den planter te verleenen bevoegdheid tot tusschen-aanplant van tweede gewassen ten eigen behoeve, gedurende een bepaalden tijd, zonder daarvoor landrente verschuldigd te zijn; zullende de Regeering instructies geven omtrent het maximum loon, waarvoor de overeenkomsten mogen worden aangegaan. In het tweede geval ligt het loon voor den arbeid geheel in de betaling van de te leveren koffie, ad f 15 per pikol, opgesloten. In beide gevallen wordt voor het gebruik van staatsdomein de vergunning van het bestuur vereischt.

VI. Tot aanmoediging van die vrijwillige koffiecultuur wordt:

1°. voorloopige vrijstelling van heerendiensten verleend aan nieuwe vestigingen buiten de desa's, tot het drijven van vrijwillige koffiecultuur;

2°. machtiging verleend tot het aanleggen en onderhouden voor gouvernements-rekening van wegen in de berg- en boschstreken, indien de uitslag der in 6 gewesten te nemen proeven de wenschelijkheid daarvan heeft doen blijken.

VII. Inlandsche beambten, met den titel van mantrieoekoer, bij de koffiecultuur op eene bezoldiging van f 45 's maands in dienst te stellen, tot zoodanig aantal, als na ingesteld onderzoek noodig zal blijken voor de opmeting van de tuinen, voor de administratie van de vergoeding (zie § I), en aannemingssom (zie § V), alsmede voor het controleeren van de individueele vrijstellingen (zie § IV).

VIII. Den inspecteur van het boschwezen voorloopig te belasten met de leiding van de gouvernements-koffiecultuur en hem daarvoor toe te voegen twee adjuncten, te kiezen uit de controleurs bij het binnenlandsch bestuur; onder toekenning aan den inspecteur van f 50 's maands voor bureelkosten, en aan ieder van de adjuncten van eene toelage van f 200 's maands boven de bezoldiging van controleur, een huishuur indemniteit ad f 75 's maands en het recht om voor hunne dienstreizen te declareeren op den voet van het reisreglement.

IX. De bezoldiging van den inspecteur van het boschwezen wordt gebracht op f 1200 's maands, en hem wordt speciaal voor het toezicht op het boschwezen toegevoegd een adjunct-inspecteur voor het boschwezen, op eene bezoldiging van f 800 's maands, met twee driejaarlijksche verhoogingen ad f 100 's maands.

X. In beginsel vast te stellen, dat de verplichte levering van koffie opgeheven zal worden in de gewesten of gedeelten van gewesten, waar dit zonder overwegend bezwaar of met vermeerdering van politiemiddelen kan geschieden.

XI. Bij de uitgifte van gronden in erfpacht wordt op den ouden voet voortgegaan, d. i. bij elk onderzoek van erfpachtsaanvragen dient te worden nagegaan, of de gronden al dan niet ter beschikking moeten blijven voor de gedwongen koffieteelt of voor de vrijwillige koffieaanplantingen der bevolking.

XII. Met betrekking tot eene wijziging van de bepalingen, omtrent het tegengaan van de onttrekking van koffie aan de verplichte levering, te handelen zooals aangegeven op bladzijde 79 van dit advies (1).

Wordende hierbij overgelegd een afzonderlijk advies van het raadslid mr. J. H. Bergsma.

De Raad van Nederlandsch-Indië,
(*get.*) Van der Wijck, *Vice-president.*
Van wege den Raad,
De Secretaris,
(*get.*) A. Zwager,
Voor eensluidend afschrift,
De Gouvernements-secretaris,
D. F. Uhlenbeck.

NOTA van 's Raads vice-president, overgelegd bij 's Raads advies van 23 Januari 1891 n°. XXI.

De proeven, gedurende mijn bestuur over de residentiën Tegal en Soerabaija genomen, hadden ten doel na te gaan, in hoever de uitbetaalde koffieprijs in de slecht produceerende streken — alzoo de lagere — kon worden geacht in billijke verhouding te staan tot den verrichten arbeid.

In de berekening van den directeur van binnenlandsch bestuur ter bestrijding der uitkomsten van die proeven schuilt een fout, omdat daarbij niet gelet is op het tijdens de proeven bestaande voorschrift voor de lagere koffiestreken, dat er *viermaal* meer kweekplantjes in den grond moesten worden gebracht dan voor den bijplant noodig waren; hetgeen dan na het inboeten overbleef kon de bevolking op hare erven enz. planten. Voor een bijplant van 50 boomen waren dus noodig 200 plantjes, en daarvoor werd 135 à 140 uren gewerkt. Berekend tegen een dagloon van 20 cents, kosten de 200 plantjes gemiddeld f 3,40 of $1^{7}/_{10}$ cent per stuk.

Het totaal bedrag, waarvoor één bouw koffieplantsoen in gedwongen dienst werd aangelegd, beliep dus, tegen een dagloon van 20 cents voor 8 uren arbeid, f 244 + (f 0,017 × 2000) = f 278 = 1390 dagen.

Hiertegenover stelt de directeur het feit, dat bij de koffiecultuur op ondernemingen van Europeanen in Oost-Java, onder gelijke omstandigheden nog geen f 100 wordt uitgegeven, terwijl het dagloon veel meer dan f 0,20 bedraagt.

Dit feit is echter geheel onjuist, zoowel omdat geen enkele particuliere ondernemer onder gelijke omstandigheden als bij de gouvernements-koffiecultuur werkt, als omdat een bedrag van ongeveer f 100 voor een bouw particulieren koffieaanplant in Oost-Java niet als regel kan aangenomen worden.

Bij de gouvernements-koffieteelt was tijdens de proeven intensieve cultuurwijze voorgeschreven, en alle gegeven voorschriften moesten streng worden opgevolgd, wilde men eenige vrucht van den arbeid hebben, vooral in de lagere streken. Hooger in het gebergte kan men minder streng zijn, omdat dáár klimaat en bodem meêwerken, maar bij de gouvernementscultuur mag men ook dáár geen groote afwijkingen toestaan, omdat de aanleg, beplanting enz. nagenoeg geheel aan inlandsche hoofden is

---

(1) Blz. 39 dezer bijlage.

overgelaten en men dezen niet kan machtigen willekeurige afwijkingen zich te veroorlooven, of er komt van den aanplant weinig terecht. Het gebied, dat iedere controleur onder zich heeft, is zóó groot, dat het Europeesch toezicht zoo goed als niets beteekent. (1)

De particuliere ondernemer daarentegen past de intensieve cultuurwijze alléén in de uiterste noodzakelijkheid toe; van de voordeelen, die klimaat en grond aanbieden, trekt hij partij; elken dag, des noodig elk uur, is hij in zijne tuinen en laat daar alle werkzaamheden achterwege, die door de eene of andere omstandigheid onnoodig blijken; om al die redenen, en bovendien uithoofde van den heilzamen prikkel van het eigenbelang en zijne zelfstandigheid, die energie opwekt, werkt hij veel goedkooper dan het Gouvernement.

Ik laat hier volgen de opgaven van kosten, welke ik van 2 particuliere koffieondernemingen in Oost-Java mocht ontvangen.

1. Van eene onderneming op den berg Smeroe in de afdeeling Malang der residentie Pasoeroean.

Kappen van één bouw van 500 □ Rr. . . f	12,50
Opruimen en branden van één bouw . . .	25,—
Inkoop van 1000 andjirs (bamboesjes, die de plaats aangeven waar de koffieboomen komen te staan)	0,40
Andjirs plaatsen 8′ × 9′ — dus 1000 boomen op een bouw (aanneming).	2,50
Inkoop van 222 dadapstekken plus transport à 2 cent — 18′ × 18′.	4,44
Dadapstekken poten, 9 man à 40 cents en 1 mandoor à 50 cents	2,10
Wegen 45 roe à 25 cents. Hierbij neem ik voor het gemak een bouw van 20 × 25 □ Rr. en neem aan dat de tuinen door elkaar p. m. één bouw groot zijn.	11,25
Bibit, 1000 stuks à 1 cent; schoon dit veel lijkt, kan men dat cijfer veilig aannemen, daar de beddingen in de laatste jaren veel bloro vertoonen (gevlekte en gestreepte bibit, echter niet lijdende aan bladziekte) en men die planten niet mag overpoten. Bij inkoop van anderen is de prijs 2 à $2^1/_2$ cent	10,—
Transport bibit en planten met den pootstok, 1 cent.	10,—
Het terrein, vóór het planten, met den patjol schoonmaken à f 1,40 de 100 andjirs, nl. het vuil op rijen leggen.	14,—
Het terrein, dat na de bovenbedoelde bewerking plantbaar was, doch op nieuw smerig werd, vóór het planten nogmaals schoonmaken (vrij ruw).	5,—
Toezicht mandoors.	2,81
	f 100,—

Maakt men gaten om te planten (wat vroeger gebeurde, doch in de laatste jaren als overbodig werd nagelaten), dan wordt er ± f 1.75 betaald voor de 100 gaten en ± f 1 voor het toegooien; de bewerking, welke f 14 kost, komt dan te vervallen.

Naarmate men meer of minder boomen op een bouw poot, varieert de totale som natuurlijk ook; op deze hoogte kan men niet dichter dan 8′ a 9′ planten, en geschiedde het in de laatste drie jaren op 9′ × 10′, dus slechts 800 boomen op een bouw.

(1) Ik heb een zeer ijverigen controleur van Boemiajoe (Tegal) gekend, die er reeds 20 maanden was en nog niet al de tuinen in zijne afdeeling had gezien. Zelfs de toenmalige veeleischende hoofdinspecteur Ples kon dien ambtenaar geen verwijt er van maken, en de afdeeling werd in tweeën gesplitst.

Het jaarlijksch onderhoud kost minstens $3^1/_2$ cent per boom.

Het Gouvernement overdrijft de bewerking in den regel. Eenige jaren geleden kon men ergens alle stompen zien uitgraven en alle boomen, die niet branden wilden, stuk hakken en met de stompen buiten de tuinen brengen. Ook werd toen het terrein vóór de uitplanting zwaar gepatjold en van alle wortels gezuiverd, enz. Verder gebruikte men zulke groote poeterans, dat een man er slecht *twee* kon dragen. Zoo'n bouw zal wel op een 500 gulden zijn komen te staan.

2. Van eene onderneming op den Kloet in de afdeeling Blitar der residentie Kediri.

	Per bouw.
Kappen van bosch, opruimen en branden, uitzetten en meten van het terrein. . . . . f	49,58
Maken van gaten	22,08
Dichtmaken van gaten zonder terrasseeren f 8,58; Dichtmaken van gaten en terrassen maken f 35,41 } gemiddeld [2]) . .	15,50
Inkoop en planten van dadap.	7,75
Bibit, 1690 plantjes per bouw (na een paar oogsten te reduceeren op 1000)	21,84
Uithalen koffieplantjes van de pepinières en planten	8,52
	f 125,27

Voor het onderhoud der plantsoenen moet men rekenen op f 50 à f 60 per bouw.

Wil men nu eene vergelijking maken tusschen de kosten van een particulieren aanplant in Oost-Java en die van aanleg van gouvernementstuinen, zoo mag de dag niet op 8 uren arbeid berekend worden. Deze maatstaf is juist, om na te gaan hoeveel dagen een cultuurplichtige kwijt is voor het werk in de tuinen, maar op particuliere ondernemingen werken de arbeiders minstens 10 uren. Wil men nu berekenen hoeveel *tegen het gewone dagloon* de arbeid der cultuurdienstplichtigen zou kosten, dan moet men den arbeidsduur ook op 10 uren stellen, zonder in aanmerking te nemen den tijd voor het gaan naar en van de tuinen. Het dagloon bedraagt in Oost-Java gewoonlijk f 0.35.

Berekend tegen dit loon kosten de 200 plantjes uit de kweekbedden gemiddeld f 4,82 of $2^{41}/_{100}$ cents per stuk. De particuliere ondernemers gaan echter bij den aanleg der kweekbeddingen anders te werk dan bij de gouvernementscultuur wordt te werk gegaan; zij leggen het zaad uit zoo dicht mogelijk op elkaâr (12 op één voet) en planten de bibit later over. Daardoor winnen zij gedurende 75 à 90 dagen het begieten en schoonmaken uit. Volgens de gedane proeven (niet gedetailleerd in de missive van den resident van Soerabaija van 11 Augustus 1887 opgenomen) zijn in 8 maanden, voor een bijplant van 50 boomen, ± 54 of in $2^1/_2$ à 3 maanden ± 12 uren hiermede gemoeid. De proeven zijn in lage streken genomen; de koffieondernemingen daarentegen zijn gelegen in het hooge gebergte, waar begieten, ook na het openen, bijna niet noodig is; hetgeen ± 30 uren uitwint. De grondbewerking is in het hooge gebergte gemakkelijker, en daar de plantjes eerst in de groote kweekbedden worden overgebracht als zij niet meer zoo klein zijn, is de dakbedekking er zeer gering, vooral vergeleken bij die van den gouvernementsaanplant in de laaglanden, waar zware bedekking en afsluiting noodzakelijk worden geacht; 20 uren arbeid voor dit werk is niet te veel gerekend. Op deze wijze vorderen de 200 plantjes in het gebergte een arbeid van 85 à 90 uren, d. i. een

2) Dit gemiddelde heeft betrekking op 230 bouw zonder terrassen en 80 bouw met terrassen. Deze zijn blijkbaar alleen rondom de planten gemaakt, terwijl bij gouvernementsaanplant het geheele terrein werd geterrasseerd.

uitgaaf, tegen een dagloon van 35 centen, van f 3,07, gelijkstaande met ruim 1 $^{1}/_{2}$ cent per plantje.

Uit de bovenstaande opgaven van particuliere koffieondernemingen in Oost-Java blijkt, dat dáár, bij eigen aanplant, 1 à $1^{3}/_{10}$, en bij opkoop van anderen, 2 à $2^{1}/_{2}$ cent per plantje wordt betaald. De directeur van binnenlandsch bestuur heeft dus ten onrechte uit de cijfers der proeven geconcludeerd, dat het werk in de gouvernements-kweekbedden te hoog geschat is. De 2000 plantjes voor een bouw kosten niet f 140, maar f 30.

De aanleg in gedwongen dienst van een bouw koffietuin op gemakkelijk te ontginnen terrein moet volgens de cijfers der genomen proeven gerekend worden in Oost-Java te kosten $244 \times 40 \times \frac{0.35}{10} =$ f 341,60 voor bewerking enz. en f 30 voor kweekplantjes, of te zamen ± f 372.

Nu gaat het niet aan om dit cijfer eenvoudig te plaatsen naast f 100 en f 125, en uit het groote verschil de gevolgtrekking te maken, dat de proeven, waardoor men tot het eerstbedoelde cijfer gekomen is, onjuist zijn.

Vooreerst zijn in de sommen van f 100 en f 125 de kosten van toezicht óf niet volledig óf in het geheel niet begrepen. Hooger werd reeds vermeld dat het toezicht van Europeesch personeel (bij de gouvernements-aanplantingen zoo goed als nihil) bij de particuliere ondernemingen juist het goedkoop werken verzekert, en daarom dient dit bij de kosten te worden gevoegd. Rekent men nu dat het Europeesch personeel, met inbegrip van den administrateur, aan bezoldiging en bijkomende voordeelen, voor eene onderneming van 500 bouws, jaarlijks f 12 000 ontvangt, en dat daarvan de helft komt op den aanplant en de helft op den pluk, de bereiding, enz., dan wordt daarmede het kostende van den aanplant met f 12 per bouw vermeerderd. Voor inlandsch toezicht voeg ik bij de 2de opgaaf hetzelfde cijfer als in de 1ste opgaaf voorkomt. Zoodoende worden de cijfers f 100 en f 125 respectievelijk f 112 en f 140.

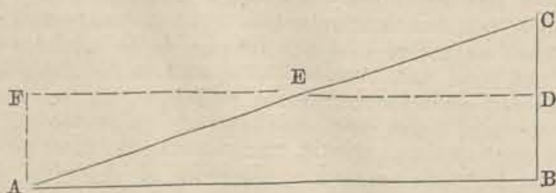
Verder moet worden nagegaan, welk werk men voor deze bedragen, en welk voor f 372 krijgt. Het eerste blijkt uit de hooger staande opgaven. Toen de proeven in Tegal en Soerabaija werden genomen, bestond het gereed maken der gouvernementstuinen voor den aanplant voornamelijk in het terrasseeren, tweemaal omwerken van den grond, plantgaten maken en die weder vullen. Behalve voor het terrasseeren, kan men in de opgaven der particuliere ondernemingen het kostende van alle werkzaamheden vinden of daaruit afleiden.

Volgens de proeven in Tegal besteedt men voor terrasseeren en tweemaal omwerken van den grond voor $12^{1}/_{2}$ □ Rijnl. roeden, 158, of per bouw 6320 uren. Tweemaal schoonmaken van den grond wordt door particulieren met f 28 betaald, maar de cultuurdienstplichtigen moesten den grond omwerken, wat zeker het dubbele vordert, alzoo f 56, gelijkstaande met 1600 uren arbeid. Het terrasseeren zou dus vorderen 4720 uren per bouw.

In Modjokerto (Soerabaija) kostte het terrasseeren, plus vullen van plantgaten over $12^{1}/_{2}$ □ Rijnl. roeden, 116, dus per bouw 4640 uren. Het vullen van plantgaten voor 2000 boomen eischt eene uitgaaf van f 20 (zie de opgaaf der 1ste onderneming) of 570 uren arbeid, zoodat er 4070 voor het terrasseeren overblijven.

Men berekent dus niet te veel indien voor het terrasseeren een tijd van 4000 uren of 400 dagen per bouw wordt gesteld. Ik verdedig dit cijfer nog op grond van de volgende berekening.

Stel een terrein met eene helling 2 op 6 Rijnl. voet en dat terrassen moeten worden gemaakt van 6 Rijnl. voet.

In doorsnede wordt het terrein dan door den driehoek A B C voorgesteld.

AB = 6, BC = 2 Rijnl. voet. Volgens de toen gevolgde werkwijze moest de grond, gelegen in C D E, worden uitgegraven en, nadat de zoden bij wijze van dijk bij A F waren opgestapeld, in de ruimte A E F gelegd, zoodat de lijn D E F horizontaal ligt.

BD = CD = $^{1}/_{2}$ BC = AF.

FE = DE = $^{1}/_{2}$ AB.

Daar de plantjes komen te staan op 6 Rijnl. voet afstand van elkâar, wordt dus voor elk plantje verplaatst $^{1}/_{2} \times 3 \times 1 \times 6 = 9$ kub. voet grond, derhalve voor 2000 plantjes 18 000 kub. voet. De meter stellende op 3.185 Rijnl. voet, is de kub. meter gelijk aan ± $32^{1}/_{3}$ kub. voet, zoodat ruim 550 kub. meter moeten worden verplaatst. Voor het verzetten van 1 kub. meter grond en het brengen daarvan over 3 meter afstand is noodig 1 koeli gedurende één dag (volgens algemeen aangenomen analyse), derhalve 550 dagdiensten. Het vervoeren van een kub. meter grond over 30 meter afstand vordert een koeli gedurende een halven dag, derhalve over 3 meter een koeli gedurende $^{1}/_{20}$ dag. Voor 550 kub. meter, die niet vervoerd worden, wordt de arbeid dus met $27^{1}/_{2}$ dag verminderd. Het aanvullen met grond op niet meer dan 3 meter afstand verkregen, kost per kub. meter een koeli gedurende een halven dag, derhalve voor 550 kub. meter 275 dagdiensten. Dit cijfer is te hoog, omdat met denzelfden patjolslag de grond wordt weggenomen ter ontgraving en gebracht ter aanvulling. Deze besparing in arbeid zeer ruim rekenende op 175 dagen, komt men toch nog tot het resultaat dat er ruim 620 dagen noodig zijn voor het terrasseeren. Daarbij is een kleine helling aangenomen; elke halve voet meerdere hoogte van het terras geeft eene vermeerdering van 155 dagen. Daarenboven zijn in het geheel niet in rekening gebracht het regelmatig opstapelen der zoden, de zorg dat men de vlakken goed horizontaal krijgt en daarvoor de talrijke slingeringen van het terrein moet volgen, het wegnemen van steenen, de terrassen die voor niets worden gemaakt, omdat zij door de gesteldheid van het terrein te smal worden, enz. — allemaal zaken, welke ontzaggelijk veel zorg en daarom tijd eischen. Ook moet niet vergeten worden, dat er niet meer dan 550 kub. meter wordt verzet alléén voor het geval mathematisch zuiver wordt gewerkt, doch daar dit nooit plaats heeft, wordt er altijd veel meer grond verplaatst dan de berekening aangeeft. Mindere verplaatsing is niet mogelijk omdat, zooals dadelijk blijken zou, het terrein alsdan onvoldoende zou zijn afgewerkt. Toch wil ik nog aannemen dat ik bij deze berekening belangrijke fouten heb begaan, maar daarvoor is de ruimte tusschen 620 en 400 dagen dan ook nog zóó groot, dat ik gerust dit laatste cijfer mag handhaven.

Nu kan alzoo worden nagegaan hoeveel een particulier zou moeten besteden, als hij voor elk onderdeel evenveel uitgeeft als thans, maar daarentegen het werk zou moeten verrichten, dat tijdens het nemen der proeven van de cultuur-dienstplichtigen werd gevorderd. Daarbij mag niet worden vergeten dat de proeven gelden voor terrein met weinig bosch, waarvoor dus weinig gekapt en gebrand wordt; voor dat werk zal daarom slechts $^{1}/_{3}$ in rekening worden gebracht van hetgeen de opgaven der ondernemingen als gemiddelde aangeven.

	Kappen en branden . . . . f	14,50
	Terrassen (400 dagen à 35 cents)	140,—
	Tweemaal omwerken van den grond . . .	56,—
	Plantgaten maken en toegooien (2000 à f 2.75 de 100)	55,—
(1)	Inkoop en plaatsen van 2000 andjirs (f 0,80 + f 5)	5,80
(1)	Inkoop en poten van dadapstekken . . .	6,54
(1)	Wegen	11,25

(1) Hoeveel bij de proeven dit een en ander niet is berekend, breng ik het toch op als compensatie voor den niet in rekening gebrachten arbeid voor het uithalen van de kweekplantjes met groote kluiten aarde (poeterans) en het transport vau de desa naar den tuin.

Kweekplantjes van bedden op gouvernements wijze aangelegd, 2000 stuks. . . . . . . f	30,—
Transport en planten van 2000 stuks à 1 cent	20,—
Toezicht mandoers en Europeesch toezicht .	14,81
Totaal . . . f	353,90

Men komt dan tot de conclusie, dat voor hetzelfde werk, waarvoor het Gouvernement ± f 372 zou moeten uitgeven, de particulier zou moeten betalen ± f 354; eene conclusie waarmede men tevreden mag zijn, want het Gouvernement moet altijd duurder werken dan een particulier. Zij bewijst dat de in Tegal en Soerabaija genomen proeven wel als juist kunnen aangenomen worden.

Kina-, thee- en cacaocultuur zijn mij geheel onbekend, zoodat ik de daaromtrent door den directeur van binnenlandsch bestuur voorgebrachte gegevens niet kan beoordeelen, maar afgaande op die, welke ik kan nagaan, is het vertrouwen op zijne vergelijking daarmede bij mij niet groot.

Hoe de directeur het werk van de koffiecultuur bij intensieve cultuurwijze, en dat voor het reboiseeren met aanplant van tweede gewas er tusschen, met elkaar kan vergelijken, is mij niet duidelijk. Immers de bewerking van het reboiseeren is niet meer dan de gewone grove bewerking voor tweede gewassen; de bevolking wordt feitelijk betaald om tusschen haar eigen aanplant eenige djatiboomen te planten en gedurende 20 maanden te onderhouden; dat drooge gewas zou zij toch aanplanten of anders is zij gemakkelijk daartoe over te halen.

De door den directeur vermelde opgaven betreffende Limbangan zijn zeer merkwaardig. Voor den aanleg van $^1/_{40}$ en het onderhoud van $^1/_4$ bouw zouden dáár slechts $22^1/_2$ dag arbeid noodig zijn, zonder terrasseeren en kuilen. De particulier in Oost-Java, wien de aanleg van een bouw koffietuin zonder terrasseeren en kuilen f 112, en het jaarlijksch onderhoud daarvan minstens $3^1/_2$ cent per boom kost, betaalt voor $^1/_{40}$ bouw aanleg f 2,80 en voor onderhoud van $^1/_4$ bouw met 500 boomen minstens f 17,50, te zamen f 20,30. In Limbangan zou tegen een dagloon van f 0,35 (zooals in Oost-Java) hetzelfde werk slechts 22,5 × f 0,35 = f $7{,}87^5$ kosten, alzoo 256°/₀ minder.

Ten slotte zij opgemerkt dat, nu het terrasseeren, tweemaal omwerken van den grond, kuilen maken en weder vullen meestal bij de gouvernements-koffiecultuur wordt achterwege gelaten, de kosten van aanleg volgens de genomen proeven verminderd zijn met f 232 (n. l. 140 + 56 + 55 = 251 — 19 voor 2 maal schoonmaken van den grond), alzoo teruggebracht op f 140 per bouw.

Voor eensluidend afschrift,

De Gouvernements-Secretaris,

D. F. Uhlenbeck.

Behoort bij het advies van den Raad van Nederlandsch-Indië, dd. 23 Januari 1891 n°. XXI.

EXTRACT uit het advies van den Raad van Nederlandsch-Indië van 6 Juni 1890 n°. XVIII.

Bij de regeling der koffiecultuur door de commissarissen-generaal werd bekend gemaakt, dat de bewerker van koffietuinen »gebrek hebbende aan geld, zich in het vervolg ook tot het erlangen van een voorschot aan het Gouvernement zelve zal kunnen vervoegen, en daardoor den woeker en baatzucht vermijden." (Zie de publicatie behoorende bij het besluit van commissarissen-generaal van 7 November 1817 n°. 17, *Staatsblad* n°. 55). Ruim een jaar later werd, ter betere voorkoming van het ter sluik uitvoeren van koffie uit de districten Malang en Antang, de resident van Pasoeroean gemachtigd om aan de bewerkers der koffiegronden, die zulks verkiezen mochten, twee derde gedeelten voor te schieten van de waarde, op welke de huurprijs gedurende 1819 was bepaald, en wel onder de noodige voorzorgen dat de ontvangers dezer gelden de daarvoor verschuldigde koffie aan den lande leveren (*Staatsblad* 1819 n°. 2). Daar de hoofdbepalingen van het door commissarissen-generaal aangenomen stelsel nimmer in werking zijn gekomen (zie de missive van het lid in den Raad van Indië mr. P. Merkus van 16 Mei 1832 n°. 106, opgenomen in Van Deventer, Bijdragen tot de kennis van het landelijk stelsel op Java, 2de deel, blz. 502), mag vermoed worden, dat van het verleenen van voorschotten aan de koffieplantende bevolking ook niet veel is gekomen. Bij de regeling in 1833, betreffende de levering aan het Gouvernement van alle koffie op Java geteeld en aan het betalen van landrente onderworpen, is bepaald dat op de bosch- en paggerkoffie, benevens op die der geregelde tuinen, van gouvernementswege voorschotten zullen kunnen worden verleend, waartoe echter te voren de noodige autorisatie door de residenten zal worden aangevraagd (artikel 9 van het reglement in *Staatsblad* 1833 n°. 7). Deze maatregel heeft niet lang gewerkt, want blijkens de regeling van de pakhuisadministratie werden reeds in 1836 geen voorschotten meer verleend (zie blz. 152 van het algemeen verslag van den hoofdinspecteur C. J. Bosch, bijlage n°. 35 van de begrooting van Nederlandsch-Indië voor 1871). Eenige jaren geleden werden in de Preanger Regentschappen en in het district Selokaton der residentie Semarang proeven genomen met het verleenen van voorschotten aan de koffieplantende bevolking aldaar, doch deze hadden een ongunstigen uitslag (blz. 22 der nota van den assistent-resident in commissie voor de koffiecultuur, dd. 24 Januari 1890).

Uit dit een en ander volgt dat, hoezeer de Regeering te allen tijde het nut inzag van het verleenen van vooruitbetaling op den koffieoogst der bevolking, en zoodanige voorschotten krachtens de nog geldende bepaling van artikel 9 van het reglement in *Staatsblad* 1833 n°. 7, ook thans mogen gegeven worden, deze toch wegens onovercomelijke moeielijkheden niet worden verstrekt. Met het oog hierop gaat het naar 's Raads inzien, niet aan om, zooals de Staatscommissie verlangt, eenvoudig als beginsel aan te nemen dat die voorschotten zullen worden verleend en de terugvordering aan het beleid der residenten wordt overgelaten. De meening der commissie, dat de residenten bij de invordering der schulden volgens plaatselijke gebruiken hebben te handelen, heeft al heel weinig beteekenis, want bestond werkelijk op Java algemeen eenig gebruik, waardoor het terugvorderen van voorschotten verzekerd werd, dan zouden de suikerfabrikanten en andere ondernemers niet zulke luide klachten hebben en nog doen hooren over de intrekking van artikel 2 n°. 27 van het politie-strafreglement voor inlanders.

. . . .

Bestond dat gebruik bij het geven van voorschotten op veldgewas of koffieoogst, dan zouden de woekeraars niet zoo veel moeite behoeven te doen, als zij thans moeten aanwenden om de schulden behoorlijk geïnd te krijgen.

De Raad kan den directeur van binnenlandsch bestuur geheel toegeven, dat vooruitbetaling van gouvernementswege op den koffieoogst der bevolking en de latere verrekening daarvan met bereide koffie aan het pakhuis, tot schade van den lande moet leiden, en dat de verrekening alléén met natte bes-koffie dient te geschieden, wil men fraude van den koffieplanter tijdig genoeg kunnen ontdekken en redres mogelijk maken. Is de inlander eenmaal in het bezit van bereide koffie, dan zal hij bij gebrek aan geld een gedeelte dier koffie verkoopen en het restant als de geringe oogst doen voorkomen, waarmede hij slechts een deel van zijn schuld kan verrekenen. Moet hij daarentegen de natte bes-koffie inleveren en doet hij dit niet dadelijk na den pluk, dan kan de koffie te zijnen huize achterhaald worden, omdat nagenoeg 6 weken noodig zijn voor de gewone inlandsche bereiding.

De maatregel, om voorschot van gouvernementswege op den koffieoogst te verleenen tegen verrekening met natte bes-koffie, is alleen uitvoerbaar wanneer die aan den beheerder van een etablissement voor de fabriekmatige bereiding der ingeleverde koffie wordt opgedragen. Dit laatste wordt door den directeur van binnenlandsch bestuur aanbevolen wegens de daaruit voortvloeiende voordeelen zoowel voor de bevolking als voor den Staat. De bevolking zal namelijk, door het ontvangen van voorschot op den koffieoogst, uit de handen der woekeraars kunnen blijven en dadelijk na den pluk der koffie het product kunnen inleveren en daarvoor de verschuldigde betaling ontvangen tegen verrekening van het voorschot; de Staat zal een belangrijk gedeelte van het product aan eene zorgzame bereiding onderworpen zien, waardoor minder boonen zullen breken, meer koffie eerste en minder tweede soort in de pakhuizen zal worden geleverd. Beide partijen zullen bovendien gebaat zijn door het in belangrijke mate vrijkomen van handen voor den pluk der koffie, die anders noodig zijn voor de bewaking en bereiding van het product.

De Raad ziet in den maatregel een stellig voordeel voor den Staat, maar de koffieplantende bevolking in het algemeen kan er niet door gebaat worden, omdat ondernemingen voor de fabriekmatige bereiding van koffie alleen reden van bestaan hebben in de niet al te hoog gelegen streken, waar goed produceerende koffietuinen dicht bij elkander gelegen zijn. En of in deze streken de bevolking bij den maatregel baat zal vinden, kan alleen de ondervinding uitmaken. Tegen afpersingen van woekeraars kan de Staat geen afdoende bescherming verleenen, en zoolang de gouvernements-koffiecultuur heeft bestaan, is de bevolking daarbij ten prooi van woekeraars geweest. Dit blijkt uit het hooger reeds aangehaalde gedeelte van de publicatie van 7 November 1817, uit de considerans van de publicatie van 9 April 1818 (*Staatsblad* n°. 21), betreffende het registreeren van contracten tusschen huurders of planters van koffiegronden en koopers van koffie of voorschieters op het gewas, uit de bedoeling van de resolutie van 8 Augustus 1832 n°. 35 (*Staatsblad* n°. 35), welke te lezen is in de bovenvermelde missive van het raadslid MERKUS, en uit de »zakelijke extracten" behoorende bij het besluit van den Gouverneur-Generaal ad interim van 21 Maart 1834 n°. 1 *Staatsblad* n°. 22), waarin o. a. voorkomt, dat de oorspronkelijke voordeelen der koffiecultuur bijna uitsluitend door Chineesche en Arabische opkoopers en voor een gering gedeelte door de hoofden genoten werden, terwijl de Javaan er alleen den last van droeg. Sedert dien is de toestand in zoover veranderd, dat de voordeelen der koffiecultuur wel in handen der bevolking komen, maar in de streken, waar die voordeelen aanzienlijk zijn, weten woekeraars — zoowel inlanders als Chineezen en Arabieren, ook wel Europeanen — ze aan de bevolking te ontfutselen. Nu kan de Regeering het den woekeraars wel lastig maken, zooals met de voorgestelde wijziging der ordonnantie van *Staatsblad* 1873 n°. 54, en kan in de gevallen, dat voorschotten aan de koffieplanters gegeven worden, aan het geldgebrek dier personen gedurende de eerste drie maanden van het jaar worden tegemoet gekomen, maar men moet zich niet voorstellen dat door deze maatregelen den woeker geheel de kop zal worden ingedrukt.

Voor extract conform,

De Secretaris van den Raad van Nederlandsch-Indië,

(*w. g.*) A. ZWAGER.

Voor eensluidend afschrift,

De gouvernements-secretaris,

D. F. UHLENBECK.

N°. 6.

ADVIES van het lid van den Raad van Nederlandsch-Indië mr. J. H. BERGSMA, overgelegd bij dat van den Raad, dd. 23 Januari 1891, n°. XXI.

Ik kan mij niet vereenigen met de sub VIII, IX, X en XII van 's Raads advies geformuleerde voorstellen.

De leiding der gouvernements-koffiecultuur, zij het ook voorloopig, op te dragen aan den inspecteur van het boschwezen, acht ik een verwerpelijk denkbeeld. Weliswaar wordt dat denkbeeld ook voorgestaan door den directeur van binnenlandsch bestuur, maar zulks verwondert mij niet, omdat de tegenwoordige inspecteur van het boschwezen klaarblijkelijk op den inhoud van het door den directeur ingediend rapport van 5 Juli 1890 overwegenden invloed heeft gehad.

Volgens dat rapport heeft het boschwezen, vóór het optreden van den tegenwoordigen inspecteur, nooit in een goede richting gewerkt en is o. a. eerst sedert dat tijdstip een rationeele wijze van boschexploitatie en van reboiseering van ontwoude berghellingen en andere streken ingevoerd. Maar dat kan geen reden zijn om hem nu de leiding der koffiecultuur, welke tot den werkkring van de ambtenaren van het binnenlandsch bestuur behoort, op te dragen.

Indien een inspecteur of hoofdinspecteur van die cultuur onmisbaar is, moet voor die betrekking, naar mijn bescheiden meening, de keus vallen op een ambtenaar van het binnenlandsch bestuur, die door langdurige ondervinding ten volle bekend is met de inlandsche huishouding, en met de nooden en behoeften der inlandsche bevolking. De gouvernements-koffiecultuur en hare instandhouding behoudens de noodige verbeteringen, is een te moeielijk oeconomisch vraagstuk, dan dat ik de oplossing daarvan toevertrouwd zou willen zien aan een technicus, die, hoe geschikt ook voor zijn ambt, de inlandsche huishouding slechts van uit de verte kent, en in het algemeen geen voldoende rekening zou kunnen houden met de verschillende eischen, welke aan de ambtenaren van het binnenlandsch bestuur zijn gesteld.

Weliswaar geeft 's Raads advies een palliatief aan de hand, door den inspecteur twee adjuncten te willen toevoegen, te kiezen uit de controleurs bij het binnenlandsch bestuur op Java en Madura, maar ik acht dit onvoldoende tot wegneming van het bezwaar, dat de inspecteur met het boschwezen zelf reeds een zware taak heeft, die ik het gewaagd zou vinden op een ander over te dragen, te meer nu het houtwezen belangrijke baten voor de schatkist begint af te werpen en de hoop mag worden gekoesterd, dat die baten, onder de tegenwoordige leiding, nog meer zullen toenemen.

Bovendien valt het te betwijfelen of die adjuncten, wier opleiding en practische ontwikkeling geheel afwijken van die van den boschambtenaar, in den geest van hun chef zouden kunnen werken.

Naar mijn bescheiden meening verdient het in alle opzichten de voorkeur, de koffiecultuur geheel te laten in handen van het binnenlandsch bestuur, en de ambtenaren van het boschwezen daarin niet verder te betrekken, dan thans reeds geschiedt, voor de beoordeeling van klimatologische quaestiën bij de aanwijzing van gronden voor de uitbreiding der gouvernements-koffiecultuur en bij erfpachtsaanvragen, alsmede voor de reboisseering van gronden, welke reeds vroeger met koffieboomen beplant zijn geweest en in de toekomst wederom voor die cultuur noodig worden geacht. Zoodoende blijven zij binnen hun ambtelijken werkkring en blijft ook de inspecteur van het boschwezen buiten cultuurdiensten en andere quaestiën, welke uitsluitend tot den werkkring van het binnenlandsch bestuur behooren.

Evenmin kan ik mij vereenigen met de tegen Chineezen aangegeven middelen tot tegengang van de onttrekking der gouvernementskoffie aan de verplichte levering. Ik wil gaarne aannemen dat er hier en daar Chineezen zijn, die zich schuldig maken aan clandestienen inkoop van gouvernementskoffie, maar het komt mij voor, dat de politie daartegen wel kan waken, zonder dat er zulke ver strekkende maatregelen worden genomen, als het intrekken van Chineesche wijken op plaatsen, welke daarvoor in opvolging van artikel 73 van het Regeeringsreglement eenmaal zijn aangewezen.

Ook kan ik het niet gewenscht achten, de Chineezen meer in hunne vrijheid van beweging te belemmeren dan thans het geval is. Reeds herhaaldelijk is er op gewezen hoe inconsequent het is om, terwijl de Staat al het mogelijke doet om de verkeersmiddelen uit te breiden en te bevorderen, aan den anderen kant een deel der ingezetenen meer en meer aan banden te leggen. En het zijn altijd de Chineezen die het moeten ontgelden, ofschoon niemand zal ontkennen dat zij een nijver en rustig deel der ingezetenen zijn, dat tot ontwikkeling van handel en nijverheid in deze gewesten zeer veel heeft bijgebracht.

Ook kan ik mij niet aansluiten bij hetgeen in 's Raads advies is voorgesteld als vast te stellen beginsel ten aanzien van de opheffing der verplichte levering. Zoolang de gouvernements-koffiecultuur op Java wordt in stand gehouden, mag mijns inziens aan het beginsel van verplichte levering niet worden getornd. Dat de gedwongen cultuur wordt gestaakt, waar zij voor de bevolking niet meer loonend wordt geacht, is alleszins rationeel, maar dat kan niet worden gezegd van het denkbeeld om, terwijl de cultuur nog zoolang mogelijk in stand zal worden gehouden, den cultuurplichtige de vrije beschikking te laten over het product, in gewesten of gedeelten van gewesten waar zulks zonder overwegend bezwaar, of met vermeerdering van politiemiddelen, zou kunnen geschieden. Met een dergelijk beginsel op den voorgrond is het vonnis over de koffiecultuur geveld.

Ik meen de aanneming van dat beginsel met nadruk te moeten ontraden, als zijnde onvereenigbaar met het beginsel van een nog niet losgelaten *gedwongen* cultuur.

Behoudens de hierboven uiteengezette bezwaren, vereenig ik mij met 's Raads advies.

Batavia, 23 Januari 1891.

Het Lid van den Raad van Nederlandsch-Indië,

(*w.g.*) BERGSMA.

Voor eensluidend afschrift,

De Gouvernements-Secretaris,

D. F. UHLENBECK.

N°. 7.

N°. 4963. Batavia, *den* 19*den September* 1890.

Bij schrijven van den 1sten gouvernements-secretaris van 10 September jl. n°. 2192, mocht ik namens Uwe Excellentie ter kennisneming ontvangen een afschrift van het onder dagteekening van 30 Augustus jl. 13193 door mijn ambtgenoot van Financiën uitgebracht advies naar aanleiding van mijne missive van 8 Juli daaraanvolgende n°. 3574, betreffende het Rapport der Staatscommissie voor de gouvernementskoffiecultuur, ten einde mij in de gelegenheid te stellen om, in verband met de in dat advies vervatte beschouwingen, zoo dit mij noodig mocht voorkomen, mijne ter zake gedane voorstellen nader toe te lichten.

Van die gelegenheid gaarne gebruik makende, heb ik de eer het volgende onder de aandacht van Uw Excellentie te brengen.

Het is duidelijk dat het standpunt, waarop mijn ambtgenoot zich stelt ten aanzien van het koffievraagstuk, een geheel ander is dan dat door mij ingenomen. Meent hij, dat bij het trachten om eene oplossing van dit vraagstuk te vinden, in de eerste plaats rekening moet worden gehouden met de belangen van den fiscus en de wenschelijkheid om tot sluitende *begrootingsrekeningen* te geraken, bij de door mij gedane voorstellen is, hoewel daarbij ook wordt aangenomen, dat de gouvernements-koffiecultuur als bron van staatsinkomsten voorloopig nog niet kan worden gemist, meer de oeconomische zijde der quaestie op den voorgrond geplaatst en getracht tot eene regeling te geraken, die, de voordeelen uit die cultuur voor den Staat voor geruimen tijd nog verzekerende, tevens op eene betere wijze, dan tot nu toe het geval was, in de belangen der daarbij betrokken inlandsche bevolking voorziet en tegelijkertijd aan de voor Java onmisbaar geworden Europeesche landbouw-industrie, de gelegenheid openstelt tot uitbreiding.

Dit verschil in standpunt heeft mijn ambtgenoot geleid tot het maken van eenige opmerkingen, die ik in 't belang der zaak niet onbeantwoord meen te mogen laten.

§ 1. Mijn ambtgenoot heeft bezwaren tegen de door mij gewilde geleidelijke opheffing van den dwang bij de gouvernementscultuur, naarmate de aanplant van koffie, ingevolge vrijwillig met de bevolking te sluiten overeenkomsten, op de voor staatscultuur aangewezen terreinen toeneemt.

Mij komt het voor, dat de geleidelijke opheffing van dwang geheel beantwoordt aan de bedoeling van § 6 van artikel 56 van het Regeerings Reglement.

Mijn ambtgenoot vreest verder dat, waar het in de eerste plaats mijn streven is om de bevolking te overreden tot het aangaan van overeenkomsten voor het planten van koffie, zij hare eischen wel eens te hoog zou kunnen opvoeren » hetgeen op den kostprijs van de koffie een voor de schatkist zeer nadeeligen invloed kan uitoefenen ". Die vrees is mijns inziens ongegrond » waar door mij zelven gewaarschuwd wordt tegen schadelijke opdrijving " en wordt bovendien niet bevestigd door de ondervinding, in dit opzicht bij de djaticultuur opgedaan.

§ 2. De directeur van financiën, hoewel met mij van oordeel, dat de tegenwoordige inkoopsprijs der koffie dient behouden te blijven, acht het evenwel niet gerechtvaardigd daarboven, zoals door mij wordt voorgestaan, »een matig dagloon " voor aanleg en onderhoud der tuinen te doen betalen. Met eene betaling van f 15 de pikol acht hij de cultuur voldoende beloond. Daarboven mag niet bijbetaald worden, behalve in den vorm van tijdelijken afstand van het genot van den grond voor de teelt van landrente-vrije voedingsgewassen, behoudens de uitkeering van een kleine tegemoetkoming daar, waar de voordeelen der cultuur niet even groot zijn als die te behalen met de cultuur van gewassen waarvan de teelt vrij is. Alleen in die streken, die te ver van de dessa's gelegen zijn om ze in verplichten arbeid te doen beplanten, wil hij de cultuur doen steunen op vrijwillige overeenkomsten.

Genoemde departementschef ziet daarbij, naar het mij toeschijnt, over het hoofd, dat het niet in mijne bedoeling ligt overal een bijslag te doen uitkeeren boven hetgeen aan inkoopsprijs voor de koffie betaald wordt, en dat die bijslag in elk geval ophoudt, zoodra de aangelegde plantsoenen vruchtdragend worden. In hoofdzaak is mijn streven geen ander als een billijkeren vorm dan thans te erlangen voor de belooning, die voor den arbeid bij de staatskoffiecultuur kan worden te goed gedaan, door de risico van het slagen der aanplantingen niet alleen op den arbeider te laten rusten, hetgeen slechts mogelijk is door hem in elk geval eene belooning toe te kennen voor den aanleg en het onderhoud der plantsoenen.

Die belooning zal zeker voor de meeste streken, waar de koffiecultuur een loonend bedrijf vormt, niet meer behoeven te bedragen dan de vergunning om tusschen de koffie andere gewassen te planten, waarvoor geen landrente verschuldigd zal zijn. De ondervinding heeft dit alweder geleerd bij de djaticultuur, waarbij in sommige streken, zooals in Banjoemas is geschied, de bevolking zonder eenige pressie aanbood uitgestrekte plantsoenen van die boomsoort aan te leggen, zonder eenige andere belooning dan de vergunning tot landrentevrijen tusschenbouw van tweede gewassen. Het is te verwachten, dat dit in nog hoogere mate het geval zal zijn bij de koffiecultuur, vermits de gronden, waarop koffieplantsoenen worden aangelegd, in den regel meer geschikt zijn voor de teelt van 2de gewassen, dan die waarop djati wordt gecultiveerd.

Overigens zal de bijbetaling afhankelijk zijn van plaatselijke omstandigheden, hier meer daar minder bedragen, maar altijd zoodanig moeten worden geregeld, dat schadelijke opdrijving daarbij vermeden worde, hetgeen het best zal kunnen worden bereikt door een maximum per bouw vast te stellen, waarboven de bijbetaling in geen geval zal mogen stijgen.

Met mijn ambtgenoot ben ik het geheel eens, dat bij de uitvoering van het door mij aanbevolen stelsel niet te veel aan de individueele meening der ambtenaren mag worden overgelaten, en dat behoorlijk toezicht en een nauwkeurige boekhouding daarbij niet mogen ontbreken.

Waar trouwens, volgens dat stelsel, de staatskoffiecultuur voortaan zal worden gedreven naar een vooraf vastgesteld bedrijfsplan, en de leiding dier cultuur zal worden toevertrouwd aan ambtenaren, gekozen uit het personeel van het boschwezen, behoeft er geen vrees te bestaan voor eene niet behoorlijke toepassing der rentabiliteitsleer.

§ 3. Mijn ambtgenoot acht het, met het oog op den financieelen toestand, van overwegend belang, dat bij de vaststelling van het bedrijfsplan met den eisch van gemiddeld 700 000 pikols per jaar rekening worde gehouden.

In mijne beoordeeling van het rapport der Staatscommissie wees ik er op, hoe door het vaststellen van een bedrijfsplan ook dit voordeel zou worden verkregen, dat er meer stabiliteit zou komen in de opbrengsten der koffiecultuur.

Voor eene gemiddelde productie van 700 000 pikols per jaar durf ik echter niet instaan. Het wil mij zelfs toeschijnen, dat, met het oog zoowel op de verwoestingen door de bladziekte aangericht, als op de voor de koffiecultuur

Aan Zijne Excellentie
den Gouverneur-Generaal van Nederlandsch-Indië.

nog beschikbare goede gronden, met zekerheid kan worden voorspeld, dat dit gemiddeld productiecijfer, althans in de naaste toekomst, niet zal worden bereikt.

Ik mag de meening niet ontveinzen, dat mijn ambtgenoot in zijn streven naar sluitende begrootingsrekeningen hier te ver is gaan. Bij het koffievraagstuk toch treden nog andere dan zuiver fiscale belangen op den voorgrond. Ook met de eischen van klimatologie en hydrographie dient daarbij rekening te worden gehouden, zoomede met de plicht der Regeering om voor de uitbreiding van den eigen landbouw der bevolking steeds ruimschoots gelegenheid open te houden, om nog niet eens te spreken van de belangen der Europeesche landbouwindustrie, die nochtans sedert het tot stand komen der agrarische wetgeving evenmin mogen worden over het hoofd gezien. Doch zelfs uit een zuiver fiscaal oogpunt bezien, zou een opdrijving der cultuur, als ter voldoening aan het door mijn ambtgenoot gesteld desideratum noodig zou zijn, ten sterkste moeten worden ontraden, tenzij heil worde gezien in een politiek, die tot devies voert: » après nous le deluge ", of den boer navolgt, die de hen met de gouden eieren slachtte. In verband met deze zijde van het vraagstuk wordt door den directeur van financiën de vraag gedaan, of de uitgebreidheid der streken, welke niet in het bedrijfsplan kunnen worden opgenomen, en waar dus volgens mijne voorstellen voor de van daar in te leveren koffie alleen de inkoopsprijs te goed gedaan en verplichte bijplant zal worden gestaakt, van beduidenis is, en, zoo ja, of voor de instandhouding van de cultuur ook in die streken niet iets gedaan kan en behoort te worden? Mijn ambtgenoot heeft hier het oog op de 12 gewesten in mijn rapport genoemd, waar de cultuur als niet loonend zou moeten worden ingetrokken. Tot recht verstand van de zaak wijs ik er op, dat het niet in mijne bedoeling ligt de cultuur op alle plaatsen in die gewesten, waar zij tot nu toe gedreven werd, in te trekken, maar alleen in die afdeelingen of districten, waar zij gebleken is niet met voordeel te kunnen worden gehandhaafd.

Uit de onderstaande opgaaf, getrokken uit een staat van de districten, waar in 1889 gemiddeld meer dan een halve pikol koffie per cultuurdienstplichtige werd ingeverd, kan blijken dat de cultuur onder behoorlijke deskundige leiding op verscheidene plaatsen in die gewesten zal kunnen behouden blijven. Zoo leverden in 1889 de hieronder genoemde districten, met het daarachter vermelde aantal cultuurplichtigen, de volgende hoeveelheid koffie in de pakhuizen:

	cultuur-plichtigen.	pikols koffie.
Cheribon.		
Radja Galoeh	136	163
Telaga.	896	1 057
Beber	1 566	1 010
Kadoegedeh	616	500
Loerahagoeng	482	365
Pekalongan.		
Bandar Goemiwang	2 107	3 898
Sandangan	1 391	1 855
Samarang.		
Bodja	7 000	3 518
Selokaton.	6 931	4 658
Ambarawa	10 100	7 298
Besoekie.		
Wonosari.	8 744	6 762
Penanggoengan	5 192	4 357
Soekokerto	5 126	3 822
Banjoemas.		
Karangkobar.	2 786	3 898
Batoer.	1 845	3 067
Kertanegara	2 845	2 065
Transporteere	57 763	48 293

	cultuur-plichtigen.	pikols koffie.
Per transport	57 763	48 293
Bagelen.		
Leksono	1 359	2 155
Sapoeran	1 586	1 228
Kaliwiro	2 700	1 357
Kedoe.		
Lempoeijang.	4 328	6 168
Soemowono	5 575	4 225
Madioen.		
Poeloeng	2 808	10 102
Oeteran	510	415
Kanigoro	491	313
Sinee	1 762	1 135
Kediri.		
Trenggalek	385	946
Ngraijoen	1 031	1 160
Siwalan	825	1 088
Pakoentjen	437	257
Modjoroto.	363	275
Totaal . .	81 923	79 117

Wordt verder in aanmerking genomen, dat zelfs in de los te laten districten nog verscheidene verspreide plekken voorkomen, die wel voor een bedrijfsplan niet kunnen dienen, maar niettemin uitstekend geschikt zijn om door de bevolking *vrijwillig* met koffie te worden beplant, zoomede dat op nog andere gronden in die districten, waar Java-koffie niet loont door minder goede geaardheid en te lage ligging dier gronden, evenwel met succes Liberia-koffie zal kunnen worden geteeld, waarvan de aanplant door verstrekking van zaden als anderszins kan worden aangemoedigd, dan ligt het voor de hand, dat niet de geheele productie der hierbovenbedoelde 12 gewesten, op gemiddeld 218 000 pikols berekend, maar slechts een gedeelte daarvan voor de toekomst als verloren behoeft te worden beschouwd.

§ 4. Het is mijn ambtgenoot niet duidelijk, met welk personeel zal moeten worden gewerkt voor de uitvoering der door mij voorgestane denkbeelden.

Tot toelichting daarvan meen ik te kunnen volstaan met te verwijzen naar mijne missive van 29 Juni 1889 n°. 235/B, waarbij is aangegeven welk personeel voor de leiding der cultuur door mij wordt noodig geacht, blijvende de daarvoor benoodigde uitgaven nog beneden het cijfer, tot nu toe voor de inspectie der koffiecultuur op de begrooting uitgetrokken. Wat verder de *uitvoering* der regeling betreft, deze zal, evenals thans, aan de gewone Europeesche en inlandsche ambtenaren van het binnenlandsch bestuur kunnen worden toevertrouwd.

Het is zeker, dat bij eene berekening van de kosten, waarop de door mij aangegeven cultuurwijze den lande zal komen te staan, die ten behoeve van herbewouding niet mogen worden over het hoofd gezien.

Die herbewouding is echter een eisch, die niet alleen aan het door mij gewilde systeem verbonden is, maar die zelfs onafwijsbaar is bij bestendiging van de tegenwoordig gevolgde cultuurwijze. Bovendien is zij ook niet slechts noodig tot instandhouding der staatskoffiecultuur, maar wordt zij in het algemeen geboden zoowel tot behoud van Java's vruchtbaren bouwkruin als in 't belang der irrigatie (zie onder andere de missive van den 1sten gouvernements secretaris van 24 Juni jl., n°. 1488).

Eindelijk twijfelt mijn ambtgenoot er aan, of bij een jaarlijkschen aanplant van 1200 bouws, waarop door mij gerekend wordt, wel een voldoende productie zal zijn te bereiken.

Mijn antwoord daarop is:

Voor een gemiddelde productie van 700 000 pikols, zooals mijn ambtgenoot verlangt, is een jaarlijksche aanplant van 12 000 bouws waarschijnlijk niet voldoende. Maar de uitgestrektheid van den bijplant zal, zoo noodig, kunnen worden vermeerderd, indien de voorraad gronden zulks toelaat, hetgeen met een systematisch drijven der cultuur volgens een beprijfsplan volstrekt niet onvereenigbaar is. Alleen valt daaromtrent voorloopig nog niets met zekerheid te zeggen, zoolang de nauwgezette opname, die aan de vaststelling van het bedrijfsplan moet voorafgaan, niet zal hebben plaats gehad.

Mijn ambtgenoot eindigt zijne beschouwingen met den wensch, dat zij iets mogen bijdragen tot het tot stand komen eener regeling »die den Keizer geven zal wat des Keizers is." Ik voeg er aan toe de woorden: »en den inlander wat des inlanders is."

De Directeur van Binnenlandsch Bestuur,

(*w. g.*) H. KUNEMAN.

Voor eensluidend afschrift,

De Gouvernements-Secretaris,

O. VAN DER WIJCK.

N°. 8.

N°. 1709/9. BUITENZORG, *den 1sten September* 1890.

—

Met terugzicht op mijn schrijven van 25 Maart jl. n°. 560/39, heb ik de eer Uwer Excellentie met de bijlagen in afschrift aan te bieden de missive van den directeur van binnenlandsch bestuur van 8 Juli jl. n°. 3574, betreffende het rapport van de Staatscommissie voor de gouvernements-koffiecultuur, zoomede het daaromtrent uitgebracht advies van den directeur van financiën van 30 Augustus jl. n°. 13193.

Daar de betrekkelijke adviezen eerst thans ontvangen zijn, ondanks de op mijn last tot genoemde departementschefs gerichte aansporingen om de afdoening te bespoedigen (referte aan mijn aangehaalden brief, aan n°. 542 van het mailrapport van dit jaar en aan het mede kopielijk hiernevensgaand schrijven van den 1sten gouvernements-secretaris van 1 Juli jl. n°. 1549), ontbreekt mij de tijd om, zooals ik gewenscht had, nog vóór de behandeling der Indische begrooting voor 1891 mijn advies nopens het rapport der Staatscommissie uit te brengen.

Behalve toch, dat de Raad van Nederlandsch-Indië nog ter zake zal moeten worden gehoord, waartoe dat college de noodige tijd dient te worden gelaten, wensch ik zelf het hoogst belangrijk onderwerp in nauwgezette overweging te nemen, alvorens daarover van mijn gevoelen te doen blijken.

Ik heb echter vermeend Uwer Excellentie bij voorbaat in de gelegenheid te moeten stellen om van de reeds ontvangen stukken kennis te nemen.

De Gouverneur-Generaal van Nederlandsch-Indië

C. PIJNACKER HORDIJK.

*Aan Zijne Excellentie
den Heer Minister van Koloniën.*

N°. 9.

RAPPORT van den directeur van financiën.

N°. 13193. BATAVIA, *den 30sten Augustus* 1890.

—

Ter voldoening aan de missive van den 1sten gouvernements-secretaris van 8 Februari jl. n°. 332, bood mijn ambtgenoot van binnenlandsch bestuur mij ter verdere behandeling en doorzending aan, zijn aan Uwe Excellentie gericht schrijven van 8 Juli jl n°. 3574, met drie bijlagen, namelijk de ministerieële depêches van 18 November 1889 letter A³. n°. 9/2098 en 30 April jl. letter A³, n°. 41/841 en eene beoordeeling van het rapport, door de bij het Koninklijk besluit van 14 October 1888 n°. 14 ingestelde Staatscommissie, uitgebracht over de koffiecultuur in Nederlandsch-Indië.

De in dat schrijven mede vermelde adviezen der hoofden van gewestelijk bestuur en de daarbij behoorende resumeerende nota's zouden later volgen. Zij waren echter nog niet in mijn bezit toen mij bij de missive van den 1sten gouvernements-secretaris van 4 dezer n°. 1862 werd medegedeeld, dat Uwe Excellentie op eene spoedige afdoening prijs stelt.

In deze mededeeling vond ik aanleiding mijn ambtgenoot van binnenlansch bestuur te verzoeken mij de ontbrekende bescheiden ten spoedigste te willen doen toekomen, aan welk verzoek eerst onder dagteekening van 18 dezer is voldaan.

Inmiddels had ik het vraagstuk reeds in studie genomen, waaraan het te danken is, dat ik reeds thans in staat ben mijne beschouwingen ter zake aan het hooger oordeel van Uwe Excellentie te onderwerpen, zooals ik de eer heb, onder aanbieding van de gecompleteerde stukken (1), bij deze te doen.

Een volledig, bepaald advies over de onderwerpelijke aangelegenheid uit te brengen, ligt niet op den weg van den directeur van financiën. Zulk een advies is mij trouwens niet gevraagd. De bedoeling, waarmede Uwe Excellentie het advies van mijn ambtgenoot van binnenlandsch bestuur door mijne tusschenkomst ingediend wenschte te zien, zal wel geene andere geweest zijn, dan mij in de gelegenheid te stellen daaraan eenige opmerkingen vast te knoopen, die zich uit den aard van mijn ambt moeten bewegen op het gebied van het financieele.

Gretig maak ik van die gelegenheid gebruik.

Het schijnt mij dienstig, in de eerste plaats het licht te laten vallen op eene zijde van het vraagstuk, die de Staatscommissie vrij wel in het donker heeft gelaten.

Denkt men zich terug in den tijd, waarin artikel 56 van het Reglement op het beleid der regeering van Nederlandsch-Indië geboren werd, dan is er onder de vele punten, die tot vergelijking met tegenwoordige toestanden uitlokken, één dat met kracht in het oog springt, namelijk het budget.

Toen in de zitting van de Tweede Kamer der Staten-Generaal van 28 Juli 1854 de afgevaardigde VAN BOSSE het cultuurstelsel besprak, zeide hij onder meer: »Indirect is het stelsel van cultures echter een zeer goed en doeltreffend middel om de gewone staatsinkomsten, de belastingen, te helpen vermeerderen en stelt het Indië vooral in staat om de 14½ millioen op te leveren, waarop wij jaarlijks rekenen."

De Indische rekening leverde eene bate op van veertien en een half millioen per jaar. Breng ik nu verder in herinnering hetgeen ik in mijn geheimen brief van 23 April jl. letter C². schreef over het tegenwoordig budget van Indië, dan zal dit wel voldoende zijn om te doen gevoelen dat men, toen artikel 56 van het Regeeringsreglement in wording was, leefde in een geheel anderen tijd dan de tegenwoordige.

Men kan over de toekomst der Indische financiën meer of minder optimistisch denken. Maar men zal in elk geval moeten toegeven, dat het bewaren van het evenwicht tusschen ontvangsten en uitgaven moeielijker, dat het vaarwater nauwer geworden is.

Scherp sturen is dus thans, meer dan ooit, plicht.

Heeft de Staatscommissie getoond, dat het besef van dien plicht levendig bij haar was?

Men vorme zich van de zuivere winst, die de gouvernementskoffie-cultuur afwerpt, geen overdreven voorstelling. Met behulp van gegevens, geput uit het Koloniaal Verslag, heb ik die winst doen uitrekenen over het vijfjarig tijdvak 1884/1888. Volgens die berekening, vervat in den bijgevoegden staat, gemerkt *A*, zou zij hebben bedragen in 1884 f 14 709 539, in 1885 f 9 338 581, in 1886 f 13 125 519, in 1887 f 25 545 190, in 1888 f 12 166 694, dat is gemiddeld over die vijf jaren f 14 977 105.

Is deze zuivere opbrengst van het middel betrekkelijk zóó gering, dat men er meer op bedacht moet zijn haar te doen stijgen dan te doen dalen, zij is van den anderen kant zóó hoog, dat zij, gelet op den stand van het budget, veilig onmisbaar genoemd kan worden.

De opmerking ligt voor de hand, dat men rekening heeft te houden niet alleen met het budget, maar ook met het Regeeringsreglement. Ik geef dit toe, doch niet zonder er een voorbehoud aan toe te voegen.

In 1854 konden de tegenstanders van de gouvernements-cultures de vraag aldus stellen: mag men den Javaan dwingen om koffie te planten opdat de Nederlandsche Minister van Financiën kunne rekenen op eene jaarlijksche bijdrage uit de Indische middelen van veertien en een half millioen gulden? Thans staat men geheel anders tegenover het vraagstuk. Met het oog op den stand der Indische financiën is men ten volle gerechtigd om te vragen: mag men niet den Javaan dwingen om koffie te planten, opdat Indië kunne voorzien in eigen behoeften? Hartgrondig wensch ik, dat voortaan geen cent Indisch geld worde aangewend ten bate van Nederland. Doch van den anderen kant moet er met alle kracht naar gestreefd worden, dat Indië voorzie in de kosten van eigen huishouding, dat het behoed worde voor de uitmergelende kwaal van chronische tekorten. Kan de Javaan wat noodig is niet betalen in geld, dan betale hij in arbeid. Natuurlijk dient daarbij rekening gehouden te worden met oeconomische toestanden. Maar overwegingen van dezen aard zijn dan ook de eenige die rechtmatige financieele eischen mogen beperken. Eene wettelijke bepaling vermag dit niet. Stond het Regeeringsreglement eene doelmatige regeling in den weg, dan zou het eerste wat gedaan moest worden mijns inziens zijn, dat reglement te wijzigen.

Dan, ik geloof niet, dat het veel besproken artikel 56 zulk een struikelblok is.

In het eerste ontwerp van het Regeeringsreglement werd van de cultures alleen terloops gesproken te midden van » de geldmiddelen, domeinen, belastingen, openbare werken

(1) De adviezen van hoofden van gewestelijk bestuur en de resumeerende nota zijn reeds vooruitgezonden bij mijne missive aan den algemeenen secretaris van 26 dezer n°. 12988.

Aan Zijne Excellentie
den Gouverneur-Generaal van Nederlandsch-Indië.

en verdere takken van algemeen bestuur." Op aandrang van de zijde der Kamer (deel II, pag. 31) (1) ging men in het tweede ontwerp iets verder. In een nieuw artikel 53 werd bepaald: »De Gouverneur-Generaal zorgt dat de op hoog gezag ingevoerde culturen niet in den weg staan aan de teelt van toereikende voedingsmiddelen, en dat de inrichting dier cultures meer en meer worde in verband gebracht met de instellingen en belangen der inlandsche bevolking en met de ontwikkeling van hare nijverheid." In de Memorie van Toelichting (deel II, pag. 179 en 180) werd van dit artikel onder meer gezegd: Het regelt *niets* en bepaalt *zeer weinig*. Zij, die het daarom schraal mochten vinden, zullen de oplossing dier schraalheid aantreffen in hetgeen voorafgaat."

Bij het onderzoek in de afdeelingen (deel II, pag. 410 en volgende) werd door de groote meerderheid op eene uitvoeriger regeling aangedrongen. De Regeering gaf hieraan in zoover toe, dat in het derde ontwerp aan artikel 53 (59 nieuw) eene meer omvattende redactie gegeven werd. In de toelichting (deel II pag. 512 en 513) werd onder meer gezegd, dat de nieuwe redactie in hare strekking overeenkomt met de voorschriften van artikel 53 oud, volgens welke de Gouverneur-Generaal beperking van de teelt van voedingsmiddelen vermijden en naar toenemende overeenstemming der cultures met de belangen der inlandsche bevolking streven moet. Zoo werd het artikel ongewijzigd aangenomen.

Uit de mondelinge beraadslaging valt een feit te vermelden, dat ik in de stukken niet gereleveerd vind en m. i. toch alle aandacht verdient. Leest men artikel 56, dan kan de vraag niet achterwege blijven, wat in dit artikel het domineerende is, het eerste gedeelte:

»De Gouverneur-Generaal houdt de op hoog gezag ingevoerde cultures, zooveel doenlijk, in stand"; dan wel het tweede gedeelte: »en zorgt in overeenstemming met de bevelen des Konings" enz.

Op een door den afgevaardigde Van Bosse ingediend amendement stelde de afgevaardigde Thorbecke een subamendement voor, volgens hetwelk het artikel zou luiden: »De Gouverneur-Generaal doet het op hoog gezag ingevoerde stelsel van cultures, onder de leiding en het toezicht van regeeringsbeambten in stand houden, *voor zooveel dit met de volgende regels bestaanbaar is.*" Tot toelichting van deze lezing werd onder meer gezegd: »Dan is het, zoo mij toeschijnt, duidelijk wat men wil, en geheel in den zin, zoo ik mij niet bedrieg, van al de sprekers die over dit artikel het woord hebben gevoerd; van allen, die het stelsel van cultures ten laatste wenschen te zien oplossen in een stelsel van vrijen arbeid en, om die uitkomst voor te bereiden, de handhaving der dwangcultuur aan de hier gestelde regels willen onderworpen hebben." (Deel III, pag. 497).

Het aldus gewijzigde amendement werd verworpen met 32 tegen 20 stemmen. Deze parlementaire beslissing moge niet volkomen zuiver zijn geweest omdat in het amendement gesproken werd van »leiding en toezicht van regeeringsbeambten", zij geeft toch, naar mijne bescheiden meening, een krachtigen steun aan de opvatting, dat in artikel 56 het domineerende niet is het tweede, maar het eerste gedeelte, dat aan de regels, die het tweede gedeelte stelt, de handhaving der dwangcultuur niet onderworpen is.

Ook valt nog te wijzen op de ondubbelzinnige verklaring, die de Regeering ten aanzien van de woorden »zooveel doenlijk" gaf. Die woorden zijn daarin opgenomen, omdat het denkbaar is, dat er omstandigheden kunnen voorkomen, die tot eene wijziging of inkrimping van het bestaande stelsel zouden moeten leiden; niet alleen Europeesche oorlog of andere gebeurtenissen van dien aard, maar ook rampspoeden van verschillenden aard op Java zelf" (Deel III, pag. 482).

Moet dus handhaving van de gouvernementskoffiecultuur op den voorgrond staan, aan de gestelde regels dient, zij het ook slechts voor zoover dit met die handhaving overeen te brengen is, rekening gehouden

(1) Het boekwerk, waarnaar zoo hier als elders, waar sprake is van het Regeeringsreglement, verwezen wordt is dat van mr. L. W. C. Keuchenius: „Handelingen der Regeering en der Staten-Generaal betreffende het Reglement op het beleid der regeering van Nederlandsch-Indië", uitgave 1857.

Een dier regels is vervat in nummer 4 van het artikel. Dat voorschrift is reeds zoo uitgeplozen, dat er weinig nieuws over te zeggen valt. Alleen moge er — naar aanleiding van de opmerking van de Staatscommissie op pag. 21 van het verslag, dat noch de over het Regeeringsreglement gewisselde stukken, noch de beraadslaging in de Tweede Kamer, eenig licht geeft — op gewezen zijn, dat reeds destijd op het dubbelzinnige van het voorschrift de aandacht gevestigd is en wel door den afgevaardigde Van Nispen van Sevenaer (1). Ook kan het zijn nut hebben te doen uitkomen, dat het voorschrift »den inlander te doen deelen in de winsten van de opbrengst der producten", waarmede de Raad van State rekening wenschte gehouden te zien, niet in artikel 56 van het Regeeringsreglement te vinden is. Verstaat men onder »vrije teelt" in casu vrije teelt *van koffie* en wel in dien zin, dat de plantende bevolking de vrije beschikking over het product had, dan zou men aan die bevolking »minstens evenveel" moeten betalen als zij zou kunnen bedingen bij verkoop van het product aan particulieren. Waar zou dan het voordeel voor het Gouvernement blijven, waartoe zou dan de instandhouding van de op hoog gezag ingevoerde cultures dienen? Hoe dus die uitlegging overeen te brengen met een artikel, hetwelk de handhaving van het stelsel van cultures op den voorgrond stelt, aan het verdere slechts eene daaraan ondergeschikte rol aanwijst? En laat men de opvatting van »vrije teelt" in den evenbedoelden, in mijn oog onmogelijken zin los, dan blijft in artikel 56 niets over waaruit het voorschrift getrokken zou kunnen worden, dat de plantende bevolking moet deelen in de winsten van de opbrengst der producten. Dan zal aan nummer 4 van dat artikel ten volle voldaan worden, indien aan de plantende bevolking zooveel betaald wordt, dat de gedwongen cultuur haar minstens gelijke voordeelen oplevert als de teelt van gewassen, waarvan de teelt vrij is. Men zal zich dan deze vraag hebben te stellen: indien de bevolking de werkdagen, die zij aan de gedwongen koffiecultuur besteedt, mocht gebruiken voor de teelt van andere gewassen, welk voordeel zouden haar dan die werkdagen opleveren? Daarbij vergete men niet, dat voor de teelt van zulke gewassen, landrente betaald wordt. En als men zich verder, zooals de wet voorschrijft, hoedt voor schadelijke opdrijving, dan geloof ik niet dat men komen zal tot een cijfer, waarvan de hoogte eene doelmatige regeling in den weg staat. Nu kan ik mij zeer goed voorstellen, dat men milder zou willen betalen, veel milder zelfs. Maar dit zijn dan individueele inzichten die niet verheven mogen worden tot voorschriften van het Regeeringsreglement.

Alvorens van artikel 56 af te stappen, nog een enkel woord over het zesde en laatste nummer, dat mij een nieuw bewijs is van de behoedzaamheid, waarmede dit netelig artikel geredigeerd is: »en dat *alzoo* worde *voorbereid* eene regeling, steunende op vrijwillige overeenkomsten met de betrokken gemeenten en personen als overgang tot eenen toestand, waarbij de tusschenkomst des bestuurs zal kunnen worden ontbeerd". Den Gouverneur-Generaal is dus opgedragen in overeenstemming met de bevelen des Konings te zorgen, dat zekere regeling worde *voorbereid*. Meer eischt het Regeeringsreglement niet. Met die voorbereiding is het mandaat afgeloopen. Eene regeling als de voorbereide in te voeren is den Gouverneur-Generaal, in overeenstemming met de bevelen des Konings, niet opgedragen. Of en wanneer zulk eene regeling ingevoerd wordt, staat m. i., in verband met het eerste gedeelte van het artikel, ter beslissing van de Wetgevende Macht. En waarin die voorbereiding moet bestaan, zegt het artikel almede. Op de in de vijf voorgaande nummers gegeven voorschriften volgt onder het zesde en slotnummer: »en dat *alzoo* worde voorbereid enz.".

Aan art. 56 wordt dus m. i. volledige uitvoering gegeven indien de voorschriften in de nummers 1 tot en met

(1) „Nu weet ik, dat die alinea voor eene tweeledige uitlegging vatbaar is. Ik weet, dat men onder die vrije teelt kan verstaan, dat er evenveel betaald wordt aan dat gedeelte der bevolking, hetwelk verplicht wordt om te werken als aan het gedeelte der bevolking, hetwelk werk bij vrije overeenkomsten voor anderen verricht. Eene andere uitlegging zou men echter evenzeer kunnen geven, het is deze: dat al de voordeelen welke de cultuur oplevert, aan degenen, die het werk doen, moeten toevloeien." (Deel III, pag. 490).

5 worden opgevolgd. Aan nummer 6 kan ik geene andere uitlegging geven, dan dat hetgeen in de voorgaande nummers is voorgeschreven, gericht zij op de beoogde voorbereiding.

Thans terugkeerende tot het rapport der Staatscommissie, kan ik er niet minder ongunstig over oordeelen dan mijn ambtgenoot van binnenlandsch bestuur.

In de eerste plaats wenscht zij den inkoopsprijs van de koffie te verhoogen tot f 20 per pikol.

Aan hetgeen mijn ambtgenoot daartegen reeds heeft aangevoerd, heb ik weinig toe te voegen. Dat deze maatregel, uit een financieel oogpunt beschouwd, schadelijk zijn moet, wordt al dadelijk duidelijk als men bedenkt, dat de verhooging van den inkoopsprijs geen invloed kan uitoefenen op de tuinen, die reeds bestaan. Hoevele millioenen pikols deze tuinen in den loop der jaren zullen afwerpen, kan ik niet zeggen. Maar zeker is het, dat de vijf gulden, die voor iederen pikol van deze millioenen pikols meer betaald wordt, zuiver, geldelijk gesproken, weggeworpen geld zijn Voordeel kan de maatregel alleen opleveren ten aanzien van de tuinen, die aangelegd zullen worden en dan nog alleen ten aanzien van die tuinen, welke niet aangelegd zouden worden indien de inkoopsprijs niet op f 20 ware gebracht. Als de commissie zich gewaagd had aan eene raming van de opbrengst van de tuinen, die zooeven in de laatste plaats bedoeld werden, en daarmede had vergeleken hetgeen, ten gevolge van de door haar voorgestelde verhooging, *in het geheel* meer betaald zou moeten worden, dan geloof ik, dat zij tot de overtuiging gekomen zou zijn, dat de meerdere pikols per slot van rekening zouden blijken peperduur te wezen, althans gedurende een tal van jaren. Men vergete toch niet dat het grootste deel van de productie afkomstig is van goede gronden, waarop zonder eenige onredelijkheid de gouvernements-koffiecultuur gedreven kan worden, al wordt per pikol geen f 20 te goed gedaan. Ondanks dit alles toch den inkoopsprijs voor *alle* koffie tot die som te willen opvoeren, geeft m. i. geen blijk van besef, dat scherp sturen meer dan ooit plicht is. De commissie beroept zich op het vierde nummer van artikel 56. » Men kan veilig zeggen, dat de eenige bepaling, die van artikel 56 § 4 is opgevolgd, die is, welke vermijding van schadelijke opdrijving voorschrijft". Ik kan dit niet toegeven. Gaarne belijd ik als mijne meening, dat voor een belangrijk deel van de jaarlijksche productie meer is betaald dan artikel 56 n°. 4 eischt, dat dus wel degelijk schadelijke opdrijving heeft plaats gehad. »In die streken", dus constateert mijn ambtgenoot van binnenlandsch bestuur, » welke de meeste koffie produceeren . . . . representeert eene betaling van f 15 per pikol dikwijls een dagloon van 40 centen tot 2 gulden." Bij de beschuldiging, dat aan het aangehaald voorschrift van het Regeeringsreglement geen uitvoering gegeven werd, heeft men zich maar al te vaak schuldig gemaakt aan overdrijving, eene overdrijving, die eene bijzondere aantrekkelijkheid schijnt te bezitten waar gestreden wordt tegen de belangen van de schatkist.

Dat er streken zijn waar te weinig betaald wordt, zal wel niemand willen ontkennen. Maar dat die streken reeds belangrijk moeten zijn ingekrompen volgt uit het feit, dat het aantal cultuurdienstplichtige huisgezinnen zoowel als het aantal cultuurdienstplichtige dessa's, tengevolge van afschrijving van al te onvoordeelige tuinen, sedert 1882 verminderd is *met meer dan de helft* (bijlage n°. 1, van het advies van den resident der Preanger Regentschappen). » De toenmalige directeur van binnenlandsch bestuur bepaalde den minimum leeftijd op 6 jaren en het minimum product op 4 pikols per bouw gemiddeld 's jaars. Alsdan, zoo werd berekend, zouden de plantsoenen minstens 4 × 4 = 16 pikols per bouw geven, alvorens te worden afgeschreven. Ad f 15 vertegenwoordigen 16 pikols koffie eene waarde van f 240 per bouw over 6 jaren, maakt dus f 40 per bouw 's jaars, hetgeen als gemiddelde zeker overtreft het geldswaardig product per bouw tegalveld, o. a. bij de landrenteberekening voor de Preanger gesteld op f 32, dus f 8 minder dan voor de koffie" (zie de gemelde bijlage). Men bedenke, dat hier sprake is van een minimum, en vrage zich dan of deze regeling, al houdt men ook rekening met § 4 van artikel 56, zoo onredelijk was? Dan, ik wil niet ontkennen, dat er streken kunnen zijn waar de betaling onvoldoende is. Maar is dit nu eene reden om den inkoopsprijs te verhoogen en wel met f 4 per pikol voor *alle* streken, ook voor die, waar de tegenwoordige betaling van f 15 per pikol reeds overdadig is? Met eene dergelijke wijze van betalen, namelijk per pikol, is men op een verkeerden weg geraakt. En nu moge een terugkeer op dien weg niet raadzaam wezen, — veel onraadzamer nog schijnt het mij toe op dien verkeerden weg voort te hollen. Dat naar eene andere, betere oplossing gezocht zal moeten worden, is mijns inziens evident.

In de tweede plaats stelt de Staatscommissie voor, dat tot de opheffing van de gedwongen koffie*cultuur* in beginsel worde besloten en dat dit beginsel in toepassing worde gebracht vijf jaren na het afkondigen eener desbetreffende regeling. Ik vraag: waarom reeds thans daartoe te besluiten? Al werd besloten tot verhooging van den inkoopsprijs met f 5, waarom dan niet eerst afgewacht of deze maatregel de beoogde uitwerking zal hebben? Ook in dezen raad, dien de commissie geeft, zie ik een drijven, dat niet tot welwillende beoordeeling stemt.

Een drijven naar de vrije cultuur, alsof indien maar eenmaal de dwang verdwenen is *tout sera pour le mieux dans le meilleur des mondes.* »Zij gelooft dat tegen dien prijs" — namelijk van f 20 per pikol — »de Javaan wel geneigd zal zijn uit eigen beweging koffie te planten." Maar men gelooft zoo gaarne wat men hoopt en men is dientengevolge zoo geneigd om lichtvaardiglijk te gelooven.

Na hetgeen door den resident der Preanger Regentschappen en door mijn ambtgenoot van binnenlandsch bestuur is aangevoerd, schijnt het niet oneerbiedig eenigen twijfel te koesteren. En als nu, wat de commissie »gelooft" dat gebeuren zal, *niet* gebeurde, als de Javaan *niet* geneigd bevonden werd, zij het ook tegen f 20 de pikol, uit eigen beweging koffie te planten, namelijk op beduidende schaal, — wat dan? Wie niet te eenenmale onbekend is met den stand van het budget, kan, dunkt mij, niet anders dan terug rillen voor het besluit, dat de Staatscommissie in overweging geeft reeds thans te nemen. Ook hier beroept deze Commissie zich op de wet. »Dat de eerste alinea van artikel 56 van het Regeeringsreglement, waarbij den Gouverneur-Generaal de zorg voor de instandhouding der op hoog gezag ingevoerde cultures wordt opgedragen, der vrijlating van de koffiecultuur in den weg zoude staan, is eene interpretatie, welke te weerleggen de Commissie bijna overbodig acht." In herinnering brengende, dat ik boven reeds blijk gegeven heb van mijne meening, dat juist de interpretatie »welke te weerleggen de Commissie bijna overbodig acht" mij de best verdedigbare voorkomt, doe ik in de eerste plaats opmerken, dat men »zorg" zeker niet al te zwaar opneemt, indien men meent voor de instandhouding eener cultuur te zorgen, al laat men die cultuur ook vrij, dat wil zeggen: al laat men ook het al of niet drijven van de bedoelde cultuur over aan het bon plaisir van de inlandsche bevolking, — van eene bevolking, bij wie die cultuur in een bijzonder slechten reuk staat. Wel vernamen wij reeds vroeger, dat de commissie »gelooft, dat tegen dien prijs" — f 20 de pikol — de Javaan wel geneigd zal zijn »uit eigen beweging koffie te planten" maar waar voor de instandhouding gezorgd moet worden schijnt het wel wat gewaagd het op dit hierboven reeds besproken »geloof" te laten aankomen. Er is meer waar men over heenstappen moet om tot de commissie te kunnen naderen. Zij laat daar »dat de uitdrukking *op hoog gezag* eene omschrijving is van de wijze waarop de cultures werden ingevoerd, niet van die waarop zij moeten worden gedreven, zoodat die uitdrukking even goed eene retrospectieve als eene imperatieve beteekenis hebben kan."

Begrijp ik de commissie goed, dan zou dus de uitdrukking »op hoog gezag ingevoerde" alleen aanwijzen *welke* cultures in stand behouden moeten worden en zou men alzoo aan die uitdrukking hare volle waarde geven indien men voor het onderwerpelijk geval leest: „zorgt, dat de koffiecultuur in stand gehouden wordt." Men lette wel: niet de koffiecultuur zóó als zij op hoog gezag was ingevoerd, maar, zonder eenige beperking, de koffiecultuur, dus eigenlijk: *eene* koffiecultuur. Alzoo: zoolang op Javakoffie geplant wordt — door wien of voor wien doet er niet toe — is de zaak gezond. Een bevreemdend voor-

schrift! Waarom werd toch zooveel prijs gesteld op de cultuur van de gewassen, waarvan de cultuur in der tijd op hoog gezag werd ingevoerd? Waarom niet evenzeer op de cultuur van rijst, van mais? Van waar toch die onbegrijpelijke voorliefde voor suiker, koffie, indigo, tabak, thee, peper, kaneel? En bevreemdend ook, dat in de over artikel 56 gewisselde stukken en gevoerde beraadslagingen gedurig gesproken wordt over het *stelsel* van cultures, over het al of niet opnemen in het Regeeringsreglement van bepalingen omtrent dat *stelsel*, over de voor- en nadeelen van dat stelsel, over de al of niet handhaving van dat *stelsel*, over het wegnemen van de bezwaren, aan dat *stelsel* verbonden. Inderdaad zeer bevreemdend, want volgens de commissie handelt immers dat artikel niet over het *stelsel* van cultures! Men zie ook De Louter, Handleiding tot de kennis van staats- en administratief recht, van Nederlandsch-Indië uitgave van 1877, pag, 390: » De beraadslagingen geven weinig licht maar veroordeelen zeer bepaald de, overigens vernuftige, verklaring van Duijmaer van Twist, die onder cultures niet het cultuurstelsel verstaan wilde, maar de teelt in het algemeen van al die gewassen welke eenmaal op hoog gezag zijn ingevoerd". De commissie heeft nog een ander argument, dat zij blijkbaar afdoende acht: » de beperking in de woorden »zooveel doenlijk" gelegen, geeft — vooral met het oog op de over dit punt gevoerde parlementaire debatten — voldoende vrijheid om de koffiecultuur als dwangcultuur los te laten." Juist met het oog op die debatten, ben ik van oordeel, dat de bedoelde beperking zoodanige vrijheid *niet* geeft. Het zij mij vergund hier te verwijzen naar hetgeen ik boven deed opmerken omtrent de verwerping van het amendement Van Bosse-Thorbecke en omtrent de ondubbelzinnige verklaring, die de Regeering van de woorden »zooveel doenlijk" gaf. Ook hier mag ik mij beroepen op De Louter, pag. 390 en 391, wiens oordeel te meer gewicht in de schaal legt, omdat hij geheel buiten de partijen stond en zijn handboek dan ook in hooge mate de verdienste van objectiviteit bezit. (1) »Trouwens", dus besluit de commissie, de bewoordingen van de voorlaatste alinea van dat artikel zijn te duidelijk dan dat omtrent hunne uitlegging twijfel behoeft te bestaan. Sinds een menschenleeftijd blijft de daar in het vooruitzicht gestelde toestand altijd maar in het vooruitzicht gesteld. Tenzij men artikel 56 als niet geschreven wenscht te beschouwen, is, naar de meening der commissie, de opheffing van den dwang bij den aanplant van koffie niet anders dan een gevolg geven aan het bij dat artikel bepaalde."

Het door de commissie bedoelde zesde nummer van artikel 56 gaat niet verder dan te bepalen, dat zekere regeling worde *voorbereid* en de maatregelen van voorbereiding

(1) In de noot op pag. 54 zegt de commissie nog: „Immers, ook andere cultures werden onder bewerking van het Regeeringsreglement prijs gegeven."

Dit is zoo. De overwegingen, die daartoe geleid hebben, zijn mij niet nauwkeurig bekend.

Alleen breng ik, voor zooveel noodig, in herinnering, dat de geleidelijke vrijmaking van de belangrijkste dier cultures, namelijk van de suikercultuur, geregeld is bij de wet.

In § 1 der memorie van toelichting (bijlagen 1869/70, pag. 1260) wordt o.m. gezegd: „overleg met de Vertegenwoording is een voorzorg te meer tegen ondoordachte beslissingen. De parlementaire geschiedenis der zaak en inzonderheid de besluiten der Tweede Kamer enz., doen den ondergeteekende dat overleg, ook indien niet noodzakelijk, voegzaam voorkomen." Voorloopig Verslag, § 1 (bijlagen 1869/70, pag. 863): „De meerderheid vereenigde zichn och met het eene, noch met het andere gevoelen, en meende dus, dat wel degelijk aan regeling der suikercultuur bij de wet behoefte bestaat. Zoodanige regeling ligt in de richting van vroeger door de Kamer genomen besluiten. Nu de Regeering daartoe een beslissenden stap doet, zou het eene zonderlinge houding hebben, dat van de zijde der Volksvertegenwoordiging het bestaan der behoefte wierd ontkend. Tusschenkomst des wetgevers scheen noodig, zelfs dan wanneer men, met sommigen, naar mate de bestaande contracten ten einde loopen, allen dwang met opzicht tot de suikercultuur plotseling wilde doen ophouden. *In dat geval zou toch op de bij artikel* 56 *van het Regeeringsreglement voorgeschreven instandhouding der op hoog gezag ingestelde cultures en op de daarbij tevens bevolen voorbereiding eener regeling, steunende op vrijwillige overeenkomsten, moeten worden teruggekomen.*" Memorie van Beantwoording, § 1 (bijlagen 1869/70, pag. 1399). „Na hetgeen op de tweede bladzijde van het Voorloopig Verslag als het gevoelen der meerderheid werd medegedeeld, behoeft het inroepen van de beslissing der Wetgevende Macht in deze aangelegenheid geene nadere toelichting door den ondergeteekende."

worden geformuleerd in de vijf voorafgaande nummers. Ik heb dit boven reeds in het licht gesteld. Hoe zou ook anders de Minister van Koloniën (deel III, pag. 481 en 482) hebben kunnen verklaren: »Er is geen blijk voorhanden dat de Regeering het cultuurstelsel zou willen afschaffen, ik weet niet waaruit dit afgeleid wordt, de redactie van het artikel thans in behandeling geeft tot dit vermoeden geen aanleiding" Gerustelijk daarentegen mocht de Minister die verklaring afleggen bij eene opvatting als de door mij voorgestane. Dat de op hoog gezag ingevoerde cultures door den Gouverneur-Generaal in stand zouden worden gehouden, wordt op den voorgrond gesteld. De nevengedachte is, dat hij *door de maatregelen in het artikel aangegeven zoude voorbereiden* » eene regeling, steunende op vrijwillige overeenkomsten met de betrokken gemeenten en personen, als overgang tot eenen toestand, waarbij de tusschenkomst des bestuurs zal kunnen worden ontbeerd." Het is waar, dat daarbij in het vooruitzicht gesteld wordt een toestand als door de Staatscommissie gewild. Maar die toestand kan niet anders in het leven geroepen worden dan tengevolge van nadere regeling *bij de wet.* Dat de Regeering er geenszins *zeker* van was, dat ooit de tusschenkomst des bestuurs zou *kunnen* worden ontbeerd, blijkt uit hare mededeeling (deel II, pag. 513), » dat reeds sedert vele maanden uitgebreide voorschriften zijn gegeven, om een grondig onderzoek in te stellen ten aanzien van de mogelijkheid om de cultures zoodanig in te richten, dat aan het stelsel van verplichten arbeid van lieverlede kan worden vaarwel gezegd."

Uit welk oogpunt ik de twee hoofddenkbeelden van de Staatscommissie beschouwe, ik kan tot geen andere slotsom komen dan dat de staf er over dient gebroken.

Over het voorstel van het lid der Staatscommissie Wessels kan ik, na hetgeen er reeds door anderen over gezegd is, kort zijn.

Slechts ter loops doe ik opmerken, dat door het in het leven roepen van eene gouvernements-koffiecultuur als door den heer Wessels bedoeld, namelijk eene koffiecultuur, in vrijen arbeid gedreven geheel voor rekening van den Staat, naar mijne meening niet voldaan zou worden aan het voorschrift in artikel 56 van het Regeeringsreglement. Ook zulk eene regeling zou dus m. i. niet anders tot stand gebracht kunnen worden dan krachtens eene nadere wet.

Van meer belang is het te waarschuwen tegen de raming van den heer Wessels, waaruit blijkt, dat slechts eene winstderving, gedurende een viertal jaren, van p. m. één millioen gulden 's jaars, noodig wordt geacht om het beoogde doel te bereiken. Bij de globale raming van de inkomsten, waarop al dadelijk gerekend zal kunnen worden, komt de heer Wessels tot een totaalcijfer van f 8 365 000. Hij rekent daarbij op eene productie van 300 000 pikols en op een marktprijs van 40 cent per half kilo, d. i. f 50 per pikol. Verder vergelijkt hij die uitkomst met de jaarlijksche zuivere bate voor den lande en stelt daarbij voor 1885, 5 millioen, voor 1886, 13 millioen, voor 1887, 9 millioen, dat is gemiddeld 9 millioen. Nu valt al dadelijk op te merken, dat in die jaren de bruto-opbrengst per pikol slechts heeft bedragen: in 1885 f 31,99, in 1886 f 37,12, in 1887 f 59,53, dat is gemiddeld nog geen f 43. Neemt men dezen middenprijs over de jaren, die tot vergelijking gebezigd worden, dan geeft dit een verschil in het nadeel der raming van den heer Wessels van f 7 per pikol, dat is over 300 000 pikols van f 2 100 000. Bovendien is naar de berekening van mijn departement de werkelijke zuivere bate over de gemelde jaren belangrijk hooger geweest. Volgens den bovengemelden staat, gemerkt A (1), heeft zij bedragen: in 1885 f 9 millioen, in 1886 f 13 millioen, in 1887 f 25 millioen, dat is gemiddeld ruim f 15 millioen, zijnde f 6 millioen meer dan de heer Wessels stelt, hetgeen met de evengemelde f 2 100 000, in het nadeel der raming een verschil oplevert van ruim f 8 millioen. Overigens moet ik de juistheid der raming in het midden laten, omdat ik ze niet in allen deele controleeren kan.

Afgezien daarvan geldt het bezwaar, dat, zooals mijn

(1) In de vermelde hoeveelheden verkochte koffie is ook begrepen het product, afkomstig van de Vorstenlanden. De prijzen, daarvoor bedongen, oefenen echter zeer zeker geen invloed uit op de millioenen getallen.

ambtgenoot van binnenlandsch bestuur doet uitkomen, de geldelijke resultaten van het stelsel van den heer WESSELS hoogst onzeker zijn. Wel zijn ook thans de inkomsten van de koffiecultuur zeer wisselvallig, maar het kan in het ergste geval slechts eene quaestie van winstderving zijn, terwijl koffieondernemingen, die geheel voor rekening van het Gouvernement gedreven worden, evenzeer als particuliere ondernemingen zelfs verlies kunnen opleveren. Dientengevolge zou het budget nog zwaardere schokken kunnen krijgen dan waaraan het thans reeds bloot staat.

Ik meen daarom het stelsel van den heer WESSELS niet te mogen aanbevelen, althans niet voor het oogenblik; of het niet te eeniger tijd als laatste redmiddel zal moeten worden aangegrepen, is moeilijk te voorspellen.

Met groote waardeering heb ik kennis genomen van de denkbeelden van mijn ambtgenoot van binnenlandsch bestuur, bij de overweging waarvan vooral te letten valt op het advies van den resident der Preanger Regentschappen, den gewezen hoofd-inspecteur HEIJTING, die hoogst belangrijke bijdragen heeft geleverd.

Lang heette Indië de kurk, waarop Nederland dreef. Daarin is verandering gekomen. De tijden der batige sloten schijnen, goede en slechte jaren dooreengenomen, voorbij. Over de huid van den beer behoeft niet meer te worden getwist omdat vooreerst wel geen beren meer geschoten zullen worden. Het vraagstuk der Indische financiën dient bekeken in een ander licht dan vroeger. De zorgvolle vraag is thans: zal Indië zich zelf kunnen bedruipen?

Het antwoord op die vraag is afhankelijk van de uitkomsten van de koffiecultuur. Wel niemand, die aan het budget van Indië eenige aandacht gewijd heeft, zal ontkennen dat de koffie de kurk is waarop Indië drijft. En wat ik nu in de denkbeelden van mijn ambtgenoot in het bijzonder waardeer, is de hoofdrichting, waarin zij zich bewegen. Geen overlaten van de toekomst van dit onmisbaar middel van inkomst aan de inzichten der inlansche bevolking, het niet laten aankomen op de bekoringen des vrijen arbeids, op een geloof. Integendeel, niet alleen het hecht in handen houden, maar zelfs het omklemmen met vaster greep. Ook dan zal wellicht aan teleurstellingen niet te ontkomen wezen. Zelfs is het de vraag, of ondanks methodisch gebruik van de beschikbare gronden, het wel mogelijk zal blijken om de koffiecultuur op peil te houden. Maar dan zal ten minste gedaan zijn wat gedaan kon worden tot behoud van een middel van inkomst, het derven waarvan aan de Indische financiën den nekslag geven zou.

Echter vallen, zelfs op het beperkt terrein, waarbuiten mijne beschouwingen zich niet mogen bewegen, eenige opmerkingen te maken.

§ 1. Mijn ambtgenoot wenscht vastgesteld te zien dat de dwang om koffie te planten geleidelijk wordt opgeheven. Voor den aanplant van koffie ten behoeve van den Staat zullen op vooraf daartoe aan te wijzen terreinen vrije overeenkomsten met de inlandsche bevolking worden aangegaan. Naarmate de aanplant van koffie ingevolge die overeenkomsten op de aangewezen terreinen toeneemt, wordt de cultuurdwang in die streken opgeheven.

Ondanks het geruststellende in dit voorwaardelijke, acht ik zelfs loslating van den dwang op dien voet in beginsel bedenkelijk. Men zou kunnen meenen dat de bevolking gesteld zal worden voor het alternatief: of gedwongen of vrijwillig planten. Dus altijd planten. De dwang, of de vrees daarvoor, zou dan aangewend worden om te doen willen. En op het vrijwillige van de aan te gane overeenkomsten zou dan wel wat af te dingen zijn. Op pag. 200, ad 21 (1), lees ik: »Daar waar in verband met het bedrijfsplan uitbreiding der cultures behoort plaats te hebben mag men zich niet bepalen tot het aannemen eener afwachtende houding." Zeer zeker niet. Maar nu het volgende: »Toont de bevolking bij den bestaanden inkoopsprijs (zich) niet uit zich zelve genegen tot uitbreiding der cultuur op de voor de staatscultuur te reserveeren terreinen, dan dient zij daartoe te worden overgehaald door bijbetaling van ontginnings- en onderhoudskosten, met vermijding echter van schadelijke opdrijving."

Hier is geen sprake van dwang, zelfs niet van aanwending van dwang, of van de vrees daarvoor om te doen willen, tenzij die aanwending een element is van het overhalen. Dit laatste schijnt inderdaad de bedoeling te zijn. Anders zou ik trouwens in de aangegeven regeling gevaar vinden. Weet de bevolking dat zij hare eischen slechts te stellen heeft, dan zullen die eischen hoog kunnen worden opgevoerd, hetgeen op den kostprijs van de koffie een voor de schatkist zeer nadeeligen invloed kan uitoefenen. Mijns inziens behoort op den voorgrond te staan, dat op de aangewezen terreinen koffie *moet* geplant worden. Dus handhaving, onomwonden, van het beginsel van dwang. Maar geenszins wensch ik de bevolking te dwingen om te planten op onredelijke voorwaarden. De voorwaarden behooren redelijk te wezen en bij het vaststellen van die voorwaarden zal, zooveel mogelijk, met billijke eischen van de bevolking rekening te houden zijn. Zijn echter eenmaal zulke voorwaarden voor zeker terrein bepaald, dan *moet* ook op die voorwaarden de beplanting geschieden, de verdere arbeid verricht worden. Zelfs in het loslaten van het beginsel van dwang, nadat zoogenaamd vrijwillige overeenkomsten tot stand zijn gekomen, schuilt wellicht gevaar. Men zal na verloop van tijd op dezelfde terreinen moeten terugkomen. Is nu eenmaal tengevolge van vroegere beplanting in vrijen arbeid in zulk een streek de cultuurdwang opgeheven, hoe dan?

Het Gouvernement geraakt dan in eene zeer onvoordeelige positie.

Ook uit een wettelijk oogpunt beschouwd zijn, zelfs tegen geleidelijke opheffing van den dwang, bezwaren in te brengen. Zooals ik boven uiteengezet heb, is, naar mijne meening, het mandaat, dat artikel 56 van het Regeeringsreglement geeft, afgeloopen met de *voorbereiding* van eene regeling, steunende op vrijwillige overeenkomsten. Dat deze opvatting te verdedigen is, zal men wel niet willen tegenspreken. Bedenkt men verder, dat ook de koffiecultuur hare parlementaire geschiedenis heeft en dat zij eene hoogst belangrijke bron van inkomsten is, waarop loslating van den dwang van grooten invloed kan zijn, dan zijn er m. i. alle termen om, even als indertijd ten aanzien van de vrijmaking der suikercultuur, te zeggen, dat overleg met de Volksvertegenwoordiging »ook indien niet noodzakelijk, voegzaam" te achten is.

Het uitlokken eener regeling bij de wet zou echter, naar alle waarschijnlijkheid, veel tijd eischen.

En urgent schijnt zulk eene regeling niet. Immers ook zonder loslating van den dwang in beginsel, kunnen de bedoelingen van mijn ambtgenoot van binnenlandsch bestuur verwezenlijkt worden. Zoodoende zal de taak der voorbereiding, die nog geenszins als volbracht te beschouwen is, worden voortgezet.

§ 2. »De bedoeling van genoemd artikel" dat is art. 56 van het Regeeringsreglement »zal wel geen andere kunnen zijn dan deze, dat de betaling aan de bevolking zoodanig behoort te zijn, dat hare verdiensten bij de gouvernements-cultuur niet minder zijn dan bij eigen vrije teelt". Deze meening van mijn ambtgenoot (pag. 70 en 71) (1) is ook de mijne. Bedenkelijker is hetgeen daar volgt: »en dit doel kan worden bereikt als haar wordt verzekerd een matig dagloon voordat geoogst wordt en later een aandeel in de waarde van het product". Dat zoo het doel kan worden bereikt is buiten kijf. Eene andere vraag is of zoo het doel niet dreigt te worden voorbijgestreefd.

Boven verdedigde ik de opvatting, dat men zich bij de uitvoering van art. 56 n°. 4, deze vraag heeft te stellen: indien de bevolking de werkdagen, die zij aan de gedwongen koffiecultuur besteedt, mocht gebruiken voor de teelt van andere gewassen, welk voordeel zouden dan haar die werkdagen opleveren? Daarbij vergete men niet, voegde ik er bij, dat voor de teelt van zulke gewassen landrente betaald wordt. En als men zich verder, zooals de wet voorschrijft, hoedt voor schadelijke opdrijving, dan geloof ik niet, dus liet ik volgen, dat men komen zal tot een cijfer, waarvan de hoogte eene doelmatige regeling in den weg staat. Inderdaad betwijfel ik of de cultuur van meerdere gewassen, waarvan de teelt vrij is, wel veel meer dan een matig dagloon afwerpt.

(1) Bldz. 78 dezer bijlage.

1) Bldz. 67 dezer bijlage.

Maar daarmede wil ik niet gezegd hebben, dat ik, onvoorwaardelijk, niet meer betaald zou willen zien. Behalve met art. 56 n°. 4, van het Regeeringsreglement dient ook rekening gehouden te worden met de eischen van de instandhouding, van de uitbreiding zoo mogelijk, van de cultuur. Dwang is een middel, dat niet gering geschat mag worden. Maar men kan er niet alles mede gedaan krijgen. Ook in het belang van de cultuur zou het niet zijn, indien de bevolking gedwongen werd om te planten op onredelijke voorwaarden.

Het geldt hier een hoogst belangrijk punt, dat een grooten invloed moet uitoefenen op de zuivere winst, die de koffiecultuur voor de schatkist zal afwerpen. Het zij mij daarom vergund er nog een oogenblik bij stil te staan.

Door de jongste verhooging van den inkoopsprijs tot f 15 de pikol, is een stap gedaan op een weg, op het verkeerde waarvan boven met nadruk is gewezen. Om tot eene voldoende betaling te geraken, om onbillijkheden weg te nemen, zijn middelen aangewezen, die ontegenzeggelijk beter zijn. Wordt dit erkend, dan kan de vraag niet achterwege blijven of op den bedoelden maatregel niet moet worden teruggekomen. Met ernst heb ik die vraag overwogen. Het is toch, vooral indien gelet wordt op den ongunstigen toestand van 's lands financiën, geen kleinigheid, dat zonder noemenswaardig nut op de koffiecultuur een last gelegd is van f 1 per pikol, dat is, bij eene gemiddelde productie van 700 000 pikols, van zeven tonnen gouds 's jaars. Niettemin meen ik de gestelde vraag ontkennend te moeten beantwoorden. Nu eenmaal de inkoopsprijs op f 15 de pikol gebracht is, zou verlaging er van op de plantende bevolking een hoogst ongunstigen indruk maken. Voor dit argument ben ik gezwicht, hoe verleidelijk het mij ook toescheen om bij gelegenheid van eene regeling, die voor de bevolking billijker is, iets te herstellen wat in veler oog eene fout, eene voor de schatkist zeer schadelijke fout, geweest is.

Ben ik alzoo met mijn ambtgenoot van oordeel, dat de tegenwoordige inkoopsprijs behouden dient te blijven, ik acht het niet gerechtvaardigd daarboven voor aanleg en onderhoud der tuinen, een matig dagloon te doen betalen. Waar, aard en ligging der gronden in aanmerking genomen, met eene betaling van f 15 de pikol, de cultuur voldoende beloond wordt, mag niets bijbetaald worden, behalve in den vorm van tijdelijken afstand van het genot van den grond voor de teelt van voedingsgewassen, vrij van landrenteplichtigheid. Elders slechts zooveel als noodig is om het voordeel minstens even groot te doen zijn als dat, hetwelk behaald wordt door de cultuur van gewassen, waarvan de teelt vrij is; de bijbetaling zal dus het karakter hebben niet van een dagloon, maar van eene tegemoetkoming, die grooter of kleiner zal moeten zijn al naar eene belooning van f 15 de pikol in meerdere of mindere mate onvoldoende is; en in rekening zal te brengen zijn het genot van den grond voor de teelt van voedingsgewassen zonder landrenteplichtigheid ter zake, een vorm van betaling, die, te oordeelen naar hetgeen ik met genoegen las op pag. 208 alinea 3, (1) in zekere streken geheel op den voorgrond zal kunnen treden. Afwijking van deze regels zou ik alleen toegelaten wenschen te zien voor die streken, welke te ver van dessa's gelegen zijn om ze in verplichten arbeid te doen beplanten. In dergelijke streken mag en moet de cultuur steunen op vrijwillige overeenkomsten.

Er is nog een punt waarvoor ik de aandacht moet vergen. Het zal met de koffie-kostprijzen gaan als met die van het Bankatin. Naast eene voor alle streken gelijke, vaste betaling per pikol, bijbetalingen in verschillenden vorm, die hooger of lager zullen zijn al naar de plaatselijke omstandigheden. Zoo zou het kunnen gebeuren, dat koffie uit zekere tuinen het Gouvernement op meer komt te staan dan het er voor krijgen kan. Hiertegen dient gewaakt. Er zal een maximum dienen te worden bepaald, waarboven, naar vooruit voor elk complex te maken raming, het totaal der betalingen in geld per pikol, voor welken tuin dan ook, niet stijgen mag. Te hoog mag dat maximum niet gesteld worden, want dan is er gevaar, dat, ook zonder niet af te wenden rampspoeden, verlies geleden wordt. Maar ook niet te laag, want van de hoogte van dat maximum zal afhangen — een zeer gewichtig gevolg — hoe ver men met de uitbreiding der cultuur kan gaan. Over twee punten zal men het eens dienen te worden: over den marktprijs, die tot basis te nemen is, en over de winst per pikol, waarmede men zich tevreden zal stellen

Overigens zullen de bijbetalingen geheel geregeld moeten worden naar plaatselijke omstandigheden. Dit is onvermijdelijk. Maar vrij van bedenking is het niet. De uitvoering moet worden opgedragen aan ambtenaren, en onder deze zijn er, die maar al te gaarne toegeven aan humanitaire velleïteiten, de kosten, natuurlijk, te betalen door den Staat. De ambtenaren, die hier aan het werk gesteld zullen worden, zullen moeten beseffen, dat de koffietuinen geen reliefworks mogen zijn; dat het Gouvernement, in meer dan één zin, eene onderneming gaat drijven. In hen zal iets moeten varen van den geest van den particulieren ondernemer, die doordrongen is van het besef, dat de kostprijs van het product zoo laag mogelijk behoort te blijven. Het strenge voorschrift behoort te zijn: zooveel mogelijk koffie voor zoo weinig mogelijk geld, behoudens eerlijke naleving van regelen als boven besproken werden. Dan alleen durf ik verwachten, dat, naar ook mijn ambgenoot verlangt, verwezenlijkt worde de bedoeling van den wetgever: vermijding van schadelijke opdrijving.

De voornaamste waarborg moet gezocht worden in de persoonlijkheid van den hoofdleider, die zijne ambtenaren zal moeten weten te bezielen met den geest van den particulieren ondernemer. Maar toch zou ik nog een anderen waarborg verlangen. Ik denk weder aan het tin op Banka. Uit de mijnboeken kan worden nagegaan op hoeveel per pikol het tin uit elke mijn te staan is gekomen. Wel heeft men, waar het koffie geldt, niet zulk een scherp begrensd geheel als elke mijn vormt, maar de voor de cultuur aan te wijzen streken zouden toch te verdeelen zijn in tuinen, voor elken waarvan eene afzonderlijke boekhouding ware aan te leggen, waaruit kan blijken, welke de kostprijs per pikol uit elken tuin is geweest. Zulk eene boekhouding zal in cijfers aantoonen, hoe er gewerkt is. Misslagen zullen dan niet verscholen blijven in de uitkomsten van het groote geheel.

§ 3. De inkomsten uit de koffiecultuur zijn in zekeren zin te beschouwen als de sluitingspost der begrooting. Waar ik in mijn boven aangehaald geheim schrijven van 23 April jl. letter C[2], een gissend antwoord trachtte te geven op de vraag of, nadat de gevolgen van den lagen koffieoogst van 1890 geleden zullen zijn, in de naaste toekomst verbetering te wachten is, zeide ik uit den aard der zaak geen cijfers te kunnen geven voor de gebeurlijkheden, die op het budget van invloed kunnen zijn. Hier mag echter niet ontbreken eene raming, hoe ruim ook, om te komen tot het aantal pikols koffie, dat — altijd ramenderwijs gesproken — te beschouwen is als noodig, niet om sluitende begrootingen te verkrijgen — dit zal wel niet doenlijk wezen omdat de uitgaven immer wat ruim geraamd moeten worden — maar om althans te geraken tot sluitende begrootingsrekeningen.

Bij mijne brieven van 30 April jl. n°. 6332 en 24 Mei d. a. v. n°. 7672 gaf ik, voor zoover de cijfers bekend waren, een overzicht van de uitkomsten van het dienstjaar 1889, hoofdstuk II der begrooting (1).

Rekening houdende met blijvende invloeden, die zich na 1889 hebben of nog zullen doen gelden — namelijk meerdere uitgaven voor de koffiecultuur en daling der opbrengst van de landrente zoomede van de opiumverpachtingen — zou als norm voor de naaste toekomst te stellen zijn: voor de ontvangsten in Indië f 91½ millioen, voor de uitgaven in Indië f 107½ millioen, na deelig verschil 16 millioen. Voor de uitgaven in Nederland nemende 22 à 23 millioen zou de rekening eerst sluiten indien de ontvangsten in Nederland beloopen 38 à 39 millioen. Voor de andere ontvangsten is uit te trekken 8 millioen zoodat de koffie zou moeten halen 30 à 31 millioen. Als basis van raming durf ik geen hoogeren marktprijs stellen dan f 50 per pikol. Na aftrek van 100 000 pikols voor den verkoop in Indië zouden dus voor Nederland beschikbaar moeten zijn 600 000 pikols. Alzoo zou, de goede en de slechte oogsten dooreen genomen, gerekend moeten kunnen worden

(1) Bldz. 79 dezer bijlage.

(1) Dit overzicht gaat hierbij.

op eene gemiddelde productie van 700 000 pikols per jaar.

Is van verwezenlijking der denkbeelden van mijn ambtgenoot, zulk eene productie te wachten?

Bij de raming der geldelijke uitkomsten (pagina 218) (1) wordt gerekend op een jaarlijkschen aanplant van 12 000 bouws, dat is niet meer dan »het tegenwoordig gemiddelde." Gaarne hoop ik, dat de productie stijgen zal door het drijven van de cultuur op goede gronden, die tot nu toe onbenut moesten blijven omdat zij te ver van dessa's zijn gelegen. Maar lettende op de productie van de laatste vier jaren (1887—1890), gemiddeld slechts bedragende ongeveer 380 000 pikols per jaar, ben ik toch verre van gerust. Hoe dit zij, ik acht het van overwegend belang, dat bij de vaststelling van het bedrijfsplan met den eisch van gemiddeld 700 000 pikols per jaar ernstig rekening worde gehouden.

In verband tot deze zijde van het vraagstuk moge mij nog eene vraag geoorloofd zijn. »In streken, waarvoor geen bedrijfsplan kan worden vastgesteld, wordt voor de van daar in te leveren koffie alleen de inkoopsprijs te goed gedaan. Verplichte bijplant wordt daar gestaakt." (pag. 205.) (2) Is de uitgestrektheid van dergelijke streken, bijeen genomen van beduidenis? Zoo ja, dan rijst de vraag of voor de instandhouding van de cultuur ook in die streken niet iets gedaan kan en behoort te worden. Of althans de verplichting tot bijplant niet gehandhaafd kan worden waar een inkoopsprijs van f 15 de pikol, met het genot van den grond voor landrentevrije teelt van voedingsgewassen, is aan te merken als eene voldoende belooning? Het is een onafwijsbare eisch van het budget — men kan er niet genoeg van doordrongen zijn — dat, zonder te vervallen in onredelijken dwang, gedaan worde wat kan, om de productie zoo hoog op te voeren als maar eenigszins mogelijk is.

Voor dezen gebiedenden eisch moeten m. i. ook wijken de belangen van de particuliere landbouwnijverheid. Het verdient daarom overweging om gronden, al vallen zij ook buiten het bedrijfsplan, niet in erfpacht uit te geven, ten ware gebleken is, dat de bevolking niet is over te halen om tegen eene redelijke belooning die gronden voor rekening van het Gouvernement met koffie te beplanten.

§ 4. Bij de raming van de geldelijke gevolgen komt mijn ambtgenoot tot eene jaarlijksche uitgaaf aan plantloon en tijdelijk onderhoud van ongeveer $1^1/_4$ millioen.

Bovendien behooren in rekening gebracht te worden.

a. de kosten van het personeel, dat met de leiding en de uitvoering van de regeling belast zal worden. Welke ambtenaren mijn ambtgenoot voor de uitvoering gekozen wenscht te zien, is mij niet duidelijk willen worden. Op pag. 213 (3) lees ik, dat de algemeene leiding toe te vertrouwen is aan »technisch ontwikkelde en deskundige personen met de noodige practische ondervinding." Bijzonder heeft het mij getroffen, dat de resident der Preanger Regentschappen, die het toezicht op de cultuur wil zien blijven opgedragen aan de ambtenaren van het binnenlandsch bestuur, bij de uitvoering van zijne denkbeelden voor inlandsch personeel noodig acht eene jaarlijksche uitgaaf van f 240 000 (bijlage n°. 2).

b. de kosten van herwouding van de in het bedrijfsplan opgenomen gronden, die daarvoor in aanmerking komen.

Eindelijk is bij de bovengemelde raming gerekend op een jaarlijkschen aanplant van slechts 12 000 bouws, terwijl (§ 3) te betwijfelen is of bij zulk een aanplant wel eene voldoende productie te bereiken is.

Ik vrees, dat alles te zamen genomen het geraamde cijfer van $1^1/_4$ millioen met een niet onbelangrijk bedrag overschreden zal worden.

En de vruchten van deze nieuwe uitgaaf zullen eerst na een viertal jaren getrokken worden.

Ik wijs op een en ander, niet om van de denkbeelden van mijn ambtgenoot af te schrikken, maar om kracht bij te zetten aan den in § 2 besproken eisch, dat de uitgaven met groote gestrengheid gehouden worden binnen de perken van het strikt noodige.

Hiermede eindig ik mijne beschouwingen, waarbij ik het terrein van het financieele zoo weinig mogelijk verlaten heb.

Mogen zij iets bijdragen tot het tot standkomen van eene regeling, die den Keizer geven zal wat des Keizers is!

De directeur van financiën,

(*w. g.*) ROVERS.

Voor eensluidend afschrift,

De gouvernements-secretaris,

O. V. D. WIJCK.

OVERZICHT van de uitkomsten van het dienstjaar 1889.

(Hoofdstuk II der begrooting.)

ONTVANGSTEN. UITGAVEN.

Afdeeling.	Geraamd.	Ontvangen.	Afdeeling.	Geraamd.	Uitgegeven.	*Aanmerkingen.*
I.	f 300,00	f 120,00	I.	f 1 102 580,00	f 1 052 666,00	
II.	324 250,00	342 592,00	II.	5 129 554,00	5 516 922,00	
III.	46 866 240,00	46 215 510,00	III.	8 247 584,00	8 094 939,00	
IV.	34 502 937,00	32 199 827,00	IV.	38 671 122,00	34 178 704,00	Na aftrek der vermindering, bedoeld bij Indisch Staatsblad 1890 n°. 9.
V.	8 590 800,00	8 744 865,00	V.	11 066 894,00	10 898 839,00	Met inbegrip der verhooging, bedoeld bij Indisch Staatsblad van 1890 n°. 9.
VI.	6 834 800,00	6 671 946,00	VI.	18 936 498,00	17 720 226,00	Met inbegrip der verhoogingen, bedoeld bij de Indische Staatsbladen van 1889 n°. 12 en van 1890 n°. 9.
VII.	721 700,00	772 535,00	VII.	24 837 125,00	23 541 732,00	
VIII.	341 200,00	334 379,00	VIII.	5 709 731,00	5 008 235,00	
Ontvangsten van gemengden aard en toevallige baten.......	420 000,00	262 438,00				
	f 98 602 227,00	f 95 544 212,00		f 113 701 088,00	f 106 012 263,00	

Ontvangsten geraamd	f 98 602 227
Ontvangen	95 544 212
Nadeelig verschil	f 3 058 015

Uitgaven geraamd. .	f 113 701 088
Uitgegeven	106 012 263
Voordeelig verschil	f 7 688 825

(1) Bldz. 80 dezer bijlage. (2) Bldz. 79 dezer bijlage. (3) Bldz. 80 dezer bijlage.

OVERZICHT betreffende de winst op de gouvernements-koffiecultuur op Java in de jaren 1884 t/m 1888.

Hoeveelheden Java-koffie in **Nederland** *verkocht.*

JAREN.	Hoeveelheden (in pikols).	Gemiddelde prijs waarop de pikol koffie aan het Gouvernement te staan kwam, gerekend tot aan de opschuring in de afscheeppakhuizen.	Netto opbrengst. (alleen na aftrekking van de kosten van afscheping, vervoer en verkoop).	Netto winst.	
				Per pikol.	over de verkochte hoeveelheden.
1884	$911\,467^{38}$	f 16,47	f $31,28^{5}$	f $14,81^{5}$	f $13\,503\,989.23^{5}$
1885	$801\,374^{18}$	17,29	27,69	10,40	8 334 291.47
1886	$683\,512^{59}$	16,72	$32,74^{5}$	$16,02^{5}$	$10\,953\,289.25^{5}$
1887	$577\,715^{09}$	$17,02^{5}$	$54,56^{5}$	$37,64^{6}$	21 690 890.77
1888	298 410	$16,04^{5}$	$45,71^{5}$	29,67	8 853 824.70

Hoeveelheden Java-koffie in **Indië** *verkocht.*

JAREN.	Hoeveelheden (in pikols).	Gemiddelde prijs waarop de pikol koffie aan het Gouvernement te staan kwam, gerekend tot aan de opschuring in de afscheeppakhuizen.	Bruto opbrengst per pikol.	Netto winst.	
				Per pikol.	over de verkochte hoeveelheid.
1884	100 000	f 16,47	f $28,53^{15}$	f $12,06^{15}$	f 1 206 150
1885	100 000	17,29	$27,33^{29}$	$10,04^{29}$	1 004 290
1886	100 000	16.72	$38,44^{23}$	$21,72^{23}$	2 172 230
1887	100 000	$17,02^{5}$	$55,56^{3}$	$38,54^{3}$	3 854 300
1888	100 000	$16,04^{5}$	$49,17^{37}$	$33,12^{37}$	3 312 870

RECAPITULATIE van de **netto-winst.**

JAREN.	In Nederland.	In Indië.	Totaal.
1884	f $13\,503\,389,23^{5}$	f 1 206 150	f $14\,709\,539,23^{5}$
1885	8 534 291,47	1 004 290	9 338 581,47
1886	$10\,953\,289,25^{5}$	2 172 230	$13\,125\,519,25^{5}$
1887	21 690 890,77	3 854 300	25 545 190,77
1888	8 853 824,70	3 312 870	12 166 694.70
Totaal	f 63 335 685,43	f 11 549 840	f 74 885 525,43
Gemiddelde winst per jaar . .	»	»	f $14\,977\,105.08^{5}$

Behoort bij missive van den Directeur van Financiën van 30 Augustus 1890 nº 13193.

N°. 10.

N°. 3574. Batavia, *den 8sten Juli* 1890.

Als een vervolg van het renvooi van 24 December 1889 n°. 24190, waarbij in mijne handen gesteld werd de ministerieele depêche van 18 November te voren, litt. A[3] n°. 9/2098, het verzoek inhoudende dat de Indische Regeering van hare zienswijze moge doen blijken nopens de denkbeelden, vervat in het, door de bij Koninklijk besluit van 14 October 1888 n°. 14 ingestelde Staatscommissie, betreffende de gouvernements-koffiecultuur in Nederlandsch-Indië, uitgebracht rapport en in het afzonderlijk advies van het lid dier commissie, den heer L. Wessels, gewerd mij bij schrijven van den 1sten gouvernements-secretaris van 8 Februari 1890 n°. 332 de opdracht, om nopens evengemeld rapport en advies, door tusschenkomst van mijn ambtgenoot van financiën, te dienen van consideratiën en advies.

Overeenkomstig het voorkomende in de aan laatstbedoeld schrijven in afschrift toegevoegde ministerieele depêche van 2 Januari 1890, litt. A[3] n°. 15/3, is daarop ter zake om praeadvies verzocht aan de residenten van alle bij de gouvernements-koffiecultuur betrokken gewesten op Java, aan den gouverneur van Sumatra's Westkust en aan den resident van Menado, terwijl de gouverneur van Celebes en de resident van Palembang zijn uitgenoodigd, van hun gevoelen te doen blijken nopens de, in de beide laatste alinea's van het schrijven des Ministers, vermelde punten.

Zooals ik reeds de eer had Uwer Excellentie te berichten in mijn schrijven van 8 Maart jl. n°. 1333, was het voor eenige der genoemde autoriteiten niet mogelijk om aan het tot hen gericht verzoek te voldoen binnen den termijn, dien ik, met het oog op het diengaande door de Regeering geuit verlangen, verplicht was te stellen. Heeft Uwe Excellentie blijkens missive van den 1sten gouvernements-secretaris van 25 Maart jl. n°. 714 wel in eenig uitstel willen berusten, ook thans is het mij nog niet mogelijk aan de mij gedane opdracht, in al hare onderdeelen, te voldoen.

Nu ik, bij schrijven van den 1sten gouvernements-secretaris van 1 Juli jl. n°. 1549, aan de afdoening dezer aangelegenheid ben herinnerd, acht ik mij echter verplicht aan het verlangen der Regeering tegemoet te komen, voor zoover mij dat op het oogenblik mogelijk is.

Mitsdien heb ik de eer Uwer Excellentie hiernevens aan te bieden de van de residenten op Java ontvangen adviezen, waaraan, voor het gemak van het overzicht, eene résumeerende nota is toegevoegd.

Daar de tijd ontbroken heeft om elk dier adviezen en de daarin voorkomende uiteenloopende inzichten aan een afzonderlijke critiek te onderwerpen, zoo heb ik gemeend, voorzoover de ontvangen opdracht mij persoonlijk betreft, te kunnen volstaan met eene zelfstandige beoordeeling van het rapport der Staatscommissie en van het afzonderlijk advies van den heer Wessels, voor zoover een en ander betrekking heeft op het eiland Java, welke beoordeeling Uwer Excellentie derhalve onder de bijlagen dezes mede wordt aangeboden. Zijn bij die beoordeeling van zelf reeds de meeste bezwaren, die door de residenten tegen de voorstellen der Staatscommissie worden ingebracht, ter sprake gekomen; aan het slot daarvan zijn daarenboven, overeenkomstig het, in zijne depêche van 30 April 1890 litt. A[3] n°. 41/841, mij geworden bij renvooi van 4 Juni daaraanvolgend n°. 10552, door den Minister van Koloniën uitgedrukt verlangen, die voorzieningen bekend gesteld, welke, naar mijn persoonlijke opvatting, in het belang der gouvernements-koffiecultuur op Java noodig moeten geacht worden.

Het zij mij vergund aan den inhoud der thans aangeboden stukken te refereeren, zullende ik mij beijveren, ook wat de daarin nog onbehandeld gebleven punten betreft, aan de opdracht der Regeering te voldoen, zoodra de ontvangst der overige gevraagde adviezen mij daartoe in de gelegenheid zal stellen.

De bij dezen aangehaalde ministerieele depêches, voorzoover die mij in originali zijn geworden, worden mits dezen tevens beleefd terugaangeboden.

De directeur van binnenlandsch bestuur,

(*w. g.*) W. Kuneman.

Voor eensluidend afschrift,

De gouvernements-secretaris,

O. v. d. Wijck.

RAPPORT van den directeur van binnenlandsch bestuur.

Het is een niet te loochenen feit, dat de gouvernements-koffiecultuur op Java onrustbarend achteruit gaat.

Een blik op de productiecijfers van de verschillende cultuurjaren toont zulks onmiskenbaar aan.

Aan de bij Koninklijk besluit van 14 October 1888 benoemde Staatscommissie is dit ook niet ontgaan, en in het door haar uitgebracht rapport begint zij haar taak met na te gaan, in hoeverre er achteruitgang valt te constateeren, en de redenen op te sporen, die daartoe aanleiding hebben gegeven.

Hare gegevens put zij uit de koloniale verslagen, waaruit zij aantoont dat de opbrengst in 13 van de 17 koffie-produceerende residenties belangrijk is gedaald en dat ook de totale productie van Java thans gemiddeld 17 pct. minder is dan 40 jaren geleden.

Van 1848—1852 bedroeg de koffieproductie 838 164 pikols
1883—1887 . . . . 656 596 »

Daarentegen is de productie in Pasoeroean, Probolinggo en Tegal van:

200 099 pikols in 1848—1852 gestegen
tot 366 735 » » 1883—1887 en in de Preanger slechts gedaald
van 118 296 pikols in 1848—1852
tot 105 292 » » 1883—1887,

waaruit de commissie de conclusie trekt, dat die achteruitgang te zoeken is in de residenties Bantam, Krawang, Cheribon, Pekalongan, Japara, Soerabaija, Kediri, Besoeki, Madioen, Kedoe, Bagelen en Banjoemas.

De oogst van laatstbedoelde residenties daalde

van 519 769 pikols in 1848—1852
tot 223 569 » » 1883—1887,

waaruit een minder productie van 57 pct. (1) valt te constateeren.

(1) In de cijfers schuilt blijkbaar een rekenfout, want wanneer men de productiecijfers voor het jongste quinquennium optelt, verkrijgt men 39 000 pikols meer dan het eerst aangegeven totaal.

16

Het blijkt niet, dat de commissie rekening heeft gehouden met de aanzienlijke vermindering van het aantal der bij de koffiecultuur ingedeelde huisgezinnen, in een deel van het tijdvak, waarover de vorenstaande productiecijfers loopen.

Het aantal dier huisgezinnen bedroeg in:

1882.	722 duizend
1883.	710 »
1884.	689 »
1885.	547 »
1886.	474 »
1887.	401 »
1888.	385 »

zoodat in het tijdvak van 1882 tot 1888 eene vermindering van 46 procent valt te constateeren.

Wellicht overwoog zij, dat die vermindering niet in rechte reden staat tot die der productie, omdat opheffing der koffiecultuur in daarvoor ongeschikte streken, veel arbeidskrachten vrijstelt, die aan een geringe opbrengst werden dienstbaar gemaakt.

Maar volledigheidshalve kan het feit niet onvermeld worden gelaten

Evenzeer als uit de productiecijfers, blijkt de achteruitgang der cultuur uit den treurigen toestand der meeste koffieaanplantingen, die op zijn beurt den weêrzin der bevolking tegen de koffiecultuur versterkte en omgekeerd gedeeltelijk daaraan toe te schrijven was.

Als voornaamste oorzaak van den achteruitgang noemt de commissie gebrek aan voor de beplanting met koffie geschikte gronden op een redelijken afstand van de bij de koffiecultuur ingedeelde dessa's.

Om dit te bewijzen, beroept zij zich op de koloniale verslagen, waarin reeds sedert 1851 over gebrek aan goede gronden wordt geklaagd, en stelt zij in het licht, dat het niet aangaat de vele afschrijvingen van koffietuinen aan onoordeelkundige keuze van gronden toe te schrijven, al werd later ook de verzekering gegeven, dat de keuze van gronden met meer omzichtigheid zou plaats hebben.

Diezelfde opmerking werd reeds gemaakt in de dezerzijdsche missive van 29 Juni 1889 n°. 235/B.

Natuurlijk heeft men niet met opzet slechte gronden gekozen, doch was daartoe dikwerf genoodzaakt, omdat goede gronden binnen redelijken afstand van de dessa's ontbraken, terwijl ook wel eens gebrek aan landbouwkennis bij de ambtenaren en hoofden er toe leidde, dat minder geschikte of ongeschikte gronden werden aangewezen.

Desniettemin werden sedert 1851 meermalen productiën verkregen van meer dan één millioen pikols, waaruit valt af te leiden, in welke mate de bevolking tot het planten van koffie werd aangezet en wat van haar moet zijn gevorderd om, ondanks het gebrek aan geschikte gronden, zulke oogsten te kunnen voortbrengen.

Toen de beste plekken dier minder geschikte terreinen waren uitgebouwd en de blakziekte den leeftijd der koffieboomen in het algemeen had doen dalen, was het daar met de cultuur gedaan of verkreeg men resultaten, die in onderscheidene streken beneden het peil van het middelmatige bleven en het productiecijfer merkbaar deden dalen.

Het rapport beschouwt de koffiebladziekte als van ondergeschikte beteekenis ten opzichte van den achteruitgang.

Alhoewel ik daarmede voorwaardelijk instem, zooals ik nader zal aantoonen, zoo ben ik er niettemin van overtuigd, dat de bladziekte, vooral in lagere streken, waar zij zich het meest deed gevoelen, ook heeft medegewerkt tot den achteruitgang.

Het zal wel moeielijk, zoo niet onmogelijk zijn geweest voor eene in Holland zetelende commissie, om uit te maken welke invloed verderfelijker heeft gewerkt — bladziekte of gemis aan goede gronden — doch het is te betreuren dat aan deze quaestie door de commissie zoo weinig aandacht is geschonken.

In alle voorstellen, die volgens haar tot verbetering moeten strekken, wordt van de bladziekte bijna met geen enkel woord gerept, omdat de commissie blijkbaar van meening is, dat, indien men den inlander slechts niet bemoeielijkt en plaagt, hem slechts voortdurend de beschikking geeft over versche vruchtbare gronden, het van de bladziekte te duchten kwaad van weinig beteekenis is.

Wat hiervan ook zij, de mogelijkheid bestaat, zooals de ondervinding heeft bewezen, dat ook, wat bodem en klimaat betreft, onder de gunstigste omstandigheden aangelegde tuinen — vooral in midden Java — toch offers der bladziekte worden en weinig of geen vrucht produceeren.

De leeftijd der boomen verminderde tengevolge der bladziekte *overal*. Waar de boomen welig tierden, was de ziekte oogenschijnlijk van minder belang, daarentegen bepaald noodlottig op gronden, waar de cultuur toch al niet zoo overvloedig loonde, en werd deze daardoor om zoo te zeggen geheel onmogelijk gemaakt.

Dit punt is dus van groot belang, indien het werkelijk de bedoeling is, de aan de cultuurplichtigen toe te kennen betaling zoodanig te regelen, dat zooveel mogelijk loon naar arbeid wordt uitgekeerd.

Mijn gevoelen, dat de koffiebladziekte slechts voorwaardelijk als nevenoorzaak van den achteruitgang der productie moet worden beschouwd, berust op het feit, dat die ziekte steeds het hevigst heeft gewoed in plantsoenen, die uit zwakke en ziekelijke boomen bestonden, terwijl krachtige aanplantingen daarvan veel minder hadden te lijden en niet zoo spoedig er onder bezweken.

Het is dus aan te nemen, dat de koffiebladziekte van veel geringer invloed op de productie zou zijn geweest, wanneer de aanplantingen niet voor een groot deel op minder geschikte gronden waren aangelegd, waardoor zij bij het uitbreken der ziekte reeds in kwijnenden toestand verkeerden.

Eenig bewijs voor die stelling ligt in het feit, dat de koffieproductie zeer weinig of niet is verminderd in die residenties, waar de cultuur winstgevend voor de bevolking was, d. i. waar de beste gronden voor die cultuur gebezigd zijn, waarbij echter in aanmerking moet worden genomen dat dáár meer koffieboomen zijn aangeplant dan was bevolen en dus bijgevolg te boek stonden.

Voorts blijkt ook uit bijlage E van het rapport, dat de productie reeds dalende was in 14 gewesten, lang vóór het uitbreken der bladziekte.

Is de koffiebladziekte, hetzij dan in meerdere of mindere mate, als medeoorzaak van den achteruitgang van den koffieoogst aan te merken, een andere reden daarvoor bestaat in de onttrekking van koffie aan de verplichte levering in de pakhuizen, door verkoop aan anderen en voor eigen consumptie, een gevolg van de milde strafbepalingen op bezit en vervoer van koffie in de Staatsbladen 1872 n°. 146, 1879 n°. 286 en 1883 n°. 100.

Ten bewijze verder van het reeds vermelde feit, dat gebrek aan geschikte gronden al sedert langen tijd heeft bestaan, wordt in het rapport aangehaald hetgeen daaromtrent ruim 30 jaren geleden door den toenmaligen hoofdinspecteur Bosch werd geschreven.

Die toestand bestaat ook thans nog.

Dit blijkt niet alleen uit de in het rapport gebezigde redeneering, maar ook uit een aantal feiten, welke voor niemand een geheim zijn, die uit eigen aanschouwing met de tegenwoordige gouvernements-koffiecultuur bekend is. Het planten op ongeschikte gronden werd in vele gewesten regel. Hoever men daarbij gegaan is moge uit enkele voorbeelden blijken.

In de afdeeling Batang der residentie Pekalongan vindt men nabij Oedjoeng Goenoeg koffietuinen, die onmiddellijk aan het strand zijn gelegen.

In het district Garang-gareng (Madioen) werden koffietuinen aangelegd beneden de 500 voet hoogte, op kalkgronden in een djatibosch.

Het betrokken districtshoofd was er reeds van te voren van overtuigd, dat die tuinen nooit iets zouden produceeren. Daar men echter geen betere gronden had, was de keuze gevallen op terreinen, die het minst ver van de dessa verwijderd waren. Van opbrengst werd dus reeds bij den aanleg afgezien, terwijl men nog slechts op vermindering van arbeid bedacht was.

In het jaar 1877 werden in het onderdistrict Tempoeran van het district Salatiga (Semarang) aanzienlijke uitgestrektheden ten behoeve der koffiecultuur plantklaar gemaakt en gedeeltelijk beplant, op terreinen tusschen de 500 en 800 voet absolute hoogte, op typischen tertiairen

leemmergelgrond. Dat nooit een enkele koffieboom van deze plantsoenen is geoogst, spreekt van zelf.

Door den controleur van Bodja, afdeeling Kendal, werd destijds met klem en kracht betoogd, dat de uitbreiding der koffiecultuur in dat district noodwendig de beschikking eischte over de leeggekapte jaarperceelen van het boschperceel Trisobo.

Om het voorstel ingang te doen vinden, werd o. a. ½ katti per boom als minimumoogst voorgespiegeld, die van de op die gronden aan te leggen nieuwe tuinen verkregen zou worden.

Overeenkomstig het voorstel werd besloten, en 800 bouws gingen voor de djatibosch-cultuur verloren, doch deze zijn thans *niet* met koffietuinen, maar met een wildernis bedekt; koffie is er slechts op een klein deel geplant, een halve katti per boom is nooit verkregen.

Het was dezelfde controleur, die zelfs zeer mulle losse humusrijke gronden ½ meter diep liet omwerken en daarin plantkuilen van circa 60 c. M. diep liet maken.

Bij maneschijn kon men tot laat in den nacht de menschen hun taak zien afwerken.

Niet alleen op leeggekapte djatiboschperceelen, zooals bovenvermelde, werden koffieplantsoenen aangelegd, maar zelfs in het bestaande djatibosch. Toch is het van voldoende bekendheid, dat djati en koffie zulke uiteenloopende eischen aan bodem en klimaat stellen, dat uit het voorhanden zijn van nutuurlijke djatibosschen gewoonlijk reeds mag worden afgeleid, dat een streek geheel ongeschikt is voor de teelt van koffie. Men heeft zich hierdoor echter niet laten weerhouden.

In de bergdistricten der afdeeling Batang (residentie Pekalongan) vindt men vele koffietuinen aangelegd op terreinen, die langen tijd als weideplaatsen waren gebezigd. Deze gronden zijn ongeschikt voor de teelt van tweede gewassen en dikwijls zelfs voor eene beplanting met wildhout.

De op deze terreinen aangelegde koffietuinen sterven gewoonlijk reeds vóór dat zij eenig product hebben opgeleverd.

Het is dus niet te verwonderen, dat er jaarlijks op groote schaal afschrijvingen van koffietuinen plaats hebben. Toch meene men niet dat alle tuinen, die niets meer beloven, steeds dadelijk worden afgeschreven; integendeel komt het voor, dat zulke tuinen nog worden onderhouden om nog gedurende eenigen tijd dienst te kunnen doen op het papier en tevens een plaag te blijven voor de daarbij ingedeelde bevolking, b. v.:

In de residentie Pekalongan, district Bawang, werden nabij de dessa Soerdjo tuinen gevonden, waarin de meeste koffieboomen reeds voor een tweetal jaren dood waren en de overblijvende nog slechts weinige, ziekelijke bladeren vertoonden. Van productie was daar toen rees geen sprake meer. Niettemin werden die tuinen nog onderhouden en kon men de bevolking er bezig zien met het wegsnijden van onkruid tusschen geheele rijen van halfdoode koffieboomen.

Het districtshoofd, om opheldering dienaangaand gevraagd, verklaarde dat die tuinen nog aangehouden werden, omdat men anders te veel op eenmaal zou moeten afschrijven.

In het district Salatiga werd een averechtsche poging waargenomen, om de zoogenaamde polowidjo-methode in toepassing te brengen.

In de enkele vrij goede en tamelijk gesloten 10-jarige tuinen, waren op last van het bestuur allerlei gewassen tusschen de rijen geplant, bij voorkeur ketella pohon en en andere knolgewassen.

Hoe deze maatregel zoowel de ontwikkeling der tuinen bevordert als in het financieel belang van de bevolking is, behoeft geen betoog, en dat de lust der bevolking, om, wanneer de dwangcultuur eenmaal zal zijn afgeschaft, uit eigen beweging koffie te planten, tengevolge van een en ander zeer groot zal zijn, valt moeilijk aan te nemen.

Wanneer elkeen, die in de gelegenheid is geweest om in de binnenlanden van Java om zich heen te zien, zijn ondervinding dienaangaande wilde mededeelen, geen twijfel of de boven aangehaalde voorbeelden zouden met tien- ja honderdtallen kunnen worden vermeerderd.

De verklaring van dergelijke feiten kan grootendeels worden gezocht in het aanzetten der ambtenaren, door tevredenheidsbetuigingen en dergelijke, tot verhooging van het koffieproduct. Zorg voor de koffiecultuur werd een eerste plicht der ambtenaren genoemd, zonder dat veel van den daarvoor gevorderden arbeid sprake was. Hoewel het velen ambtenaren aan het hart ging, zoo moesten zij toch, zij het ook met weêrzin, aan vrij positieve bevelen van boven gevolg geven. Zoodra dan ook een mildere geest omtrent de koffiecultuur van hoogerhand merkbaar werd, kwamen van vele zijden voorstellen tot beperking of algeheele vrijstelling, welke voorstellen er toe leidden, dat o. a. van ultimo October 1888 tot ultimo 1889 niet minder dan ± 1000 dessa's van de dwangcultuur werden ontheven, d. w. z. ± ⅙ van het op den eersten datum ingedeelde aantal.

En nog steeds gaat de zuivering voort, want voorstellen van die strekking zijn nog in behandeling uit Bantam, Banjoemas, Bagelen, Tegal, Semarang, Japara, Kedoe en Besoeki.

De weêrzin van de bevolking, waarvoor de heer Bosch dertig jaar geleden waarschuwde, (zie bldz. 9 van het rapport) bestaat thans geheel of gedeeltelijk in de meeste residenties van Java. De dwang om op ongeschikte gronden te planten volgens steeds nieuwe en dikwijls tegenstrijdige werkwijzen, is daarvan de oorzaak, te meer nog als de bladziekte er haar ververderfelijken invloed doet gelden.

De bewering, dat de bevolking wel eens middelen aanwendt om de productie zoo laag mogelijk te doen blijven, om daardoor eindelijk vrijstelling van cultuurplicht te verkrijgen, schijnt, althans voor sommige streken, dan ook niet van allen grond ontbloot.

In den westmousson 1887/1888 mislukten alle nieuwe koffieaanplantingen in een paar bergdistricten van de residentie Pekalongan, zoodat medio 1888 geen enkel plantje daarvan meer aanwezig was.

Zulk een resultaat doet eenigen toeleg van de zijde der bevolking vermoeden.

Eene poging, om de bevolking in de districten Soebak en Keboemen der genoemde residentie meer vrijheid in de wijze van aanplant te laten, mislukte een paar jaar geleden, omdat de bevolking ronduit verklaarde den ouden dwang te verkiezen boven steeds nieuwe veranderingen, al heetten die in haar voordeel.

Toen in 1888 de voortzetting der koffiecultuur in die districten werd gestaakt, was de vreugde onder de bevolking dan ook algemeen, evenals dit ook het geval was op andere plaatsen, waar zij van de koffieplaag werd verlost.

Omtrent de middelen, om aan het bestaande gebrek aan gronden tegemoet te komen, schijnt de commissie geene gevestigde overtuiging te bezitten. Het nut van *herbewouding* wordt in het rapport eerst bepaald in twijfel getrokken (blz. 10), daarna wordt gezegd dat »men van herbossching op de in de cultuurplannen aangewezen gronden weinig goede uitkomsten te verwachten heeft, althans dat zij niet al te spoedig verwacht mogen worden."

Eindelijk wordt op blz. 38 van het rapport herbewouding op groote schaal van alle daartoe geschikte terreinen met snel opschietend houtgewas aanbevolen.

Verwondering mag het wekken, het rapport zich aldus te zien weêrspreken, en de gevolgtrekking ligt voor de hand, dat de commissie niet geheel doordrongen is van de wenschelijkheid van het aangeprezen middel.

Herbewouding tot verbetering van uitgeputte gronden werd aanbevolen van deskundige zijde.

Hoewel dit middel — althans van bestuurswege — nooit ernstig is toegepast en men zich bepaalde tot het aanleggen van eenige verspreide wildhout-aanplantingen van zeer geringe uitgestrektheid (dikwijls minder dan een bouw), werden de resultaten aanvankelijk overschat.

De keuze der houtsoorten was meestal verkeerd; want terwijl men voor het verbeteren van den bodem snel groeiende, veel loof produceerende boomen had moeten kiezen, bepaalde men zich meestal tot houtsoorten, waarvan men later bruikbaar timmerhout verwachtte.

Zoo werden in de Preanger Regentschappen duizende poespaboomen geplant, die later, toen ze geveld werden bij het weder beplanten van het terrein met koffie, niet de minste timmerhoutwaarde bezaten, als zijnde het hout nog te jong, terwijl de stammen bij hun leven, wegens hun relatief geringe bladafval, nagenoeg niets hadden bijgedragen tot verbetering van den grond.

Ook het plantverband en onvoldoende zorg voor een

vroegtijdige sluiting van het plantsoen, werkten nadeelig, en wel doordat de wind daardoor vrijen toegang verkreeg in de aanplantingen en zijn nadeeligen invloed kon doen gelden.

In 't kort, men had geen helder inzicht in de zaak en het was niet te verwonderen dat de gewenschte resultaten uitbleven.

Nadat in 1884 met die herbewouding van bestuurswege op onbeduidende schaal was aangevangen, vindt men reeds in het koloniaal verslag van 1887 twijfel aan de doeltreffendheid van dien maatregel uitgedrukt, terwijl het volgende verslag ronduit verklaart: »dat het herbosschen ..... is gebleken niet altijd aan de verwachting te beantwoorden."

Met welk een graad van zaakkennis die herbewoudingen door de bestuursambtenaren plaats vonden, kan blijken uit het feit, dat in een zeker gewest het voorstel werd gedaan, om de voor de gouvernements-koffiecultuur gereserveerde gronden te reboiseeren met caoutchouc, nangka, eucalyptus enz., enz., zonder rekenschap te houden met de geschiktheid van den grond en hoogte en ligging van het terrein, waarvan het welslagen dier boomsoorten geheel afhankelijk is.

Met dergelijke feiten voor oogen kan het geen verwondering baren, dat het herbewouden is gebleken niet aan het doel te hebben beantwoord.

Intusschen was daarmede telkens slechts een klein deel verwerkt van het geringe bedrag (f 20 000) dat jaarlijks was toegestaan.

Blijkbaar had men gedacht, de door langdurigen roofbouw uitgeputte gronden in enkele jaren en met geringe kosten weder in vruchtbare terreinen te kunnen herscheppen. Toen dit niet mogelijk bleek te zijn, werd het aanvankelijk overschatte nut der herbewouding voortaan geheel ontkend.

Niettegenstaande de treurige resultaten met van bestuurswege uitgevoerde herbewouding verkregen, vond de tegenwoordige resident der Preanger Regentschappen, vroeger hoofdinspecteur der koffiecultuur, aanleiding om den directeur van binnenlandsch bestuur voor te stellen, om niet alleen de voor die koffiecultuur te reserveeren gronden, maar ook alle terreinen, die in verband met klimatologische en hydrographische belangen opnieuw met bosch moesten worden bedekt, te doen herbewouden en dit aan de ambtenaren van het binnenlandsch bestuur op te dragen.

Wat van het in bestand brengen der aldus zonder technische kennis aangelegde bosschen terecht zou zijn gekomen, valt af te leiden uit het vorenvermelde.

Niet slechts bij de besturende ambtenaren, ook bij de hoofdinspecteurs voor de koffiecultuur bestonden blijkbaar minder juiste begrippen omtrent het verband tusschen wildhoutbosschen en koffietuinen.

De heer Heijting achtte allen aanplant van koffie in onder geregeld beheer staande wildhoutbosschen uit een klimatologisch oogpunt bedenkelijk.

De heer Mounier was van oordeel, dat zich op sommige uitgeputte terreinen van zelf weder eene nieuwe vegetatie (spontane plantengroei) zou ontwikkelen, zoodat herbewouding in sommige streken overbodig moest worden geacht.

Daargelaten, dat de spontane plantengroei nimmer verbetering van den bodem bewerkt in den zelfden tijd, waarin die door herbewouding tot stand komt, wordt die plantengroei steeds vernield of in hare ontwikkeling gestoord, door de roekelooze wijze waarop de inlander te werk gaat bij het afbranden van alang-alang enz. Men behoeft maar het oog te slaan op de onafzienbare glaga- en alang-alangvelden om de overtuiging te krijgen, dat het heel gemakkelijk is een bosch uit te roeien, maar er eeuwen moeten verloopen, vooral daar waar de gronden zijn uitgeput, eer zich weêr langs natuurlijken weg nieuw bosch heeft gevormd.

Had men de herbewouding in het belang der koffiecultuur opgedragen aan deskundige boschambtenaren, dan zou het werk op geheel andere wijze zijn geleid geworden, en zou men bewaard zijn gebleven voor teleurstelling tengevolge van overdreven verwachtingen.

De herbewouding van kale bergstreken, welke sedert jaren op groote schaal onder leiding van het boschwezen plaats vindt, heeft geheel andere resultaten opgeleverd dan de luttele reboisaties van bestuurswege, waarop de gewezen hoofdinspecteurs Heijting en Mounier hun oordeel gronden.

Bij de bespreking van de door den heer Heijting ingevoerde cultuurplannen, wijst het rapport terecht op het nut dat zij uit een administratief oogpunt hebben.

De voornaamste beteekenis dier cultuurplannen is echter daarin gelegen, dat zij eene opgave bevatten van de uitgestrektheid der terreinen, die voor de koffiecultuur geschikt worden geacht, zoodat men omtrent de naaste toekomst der cultuur niet meer in het onzekere behoeft te verkeeren, wanneer de schifting in geschikte en ongeschikte terreinen slechts met de noodige zaakkennis en nauwgezetheid heeft plaats gehad.

Juist de waarborg voor de geschiktheid der gronden en de uitgestrektheid daarvan ontbreekt echter in de cultuurplannen geheel, want terreinopname en onderzoek van den grond door deskundigen hebben niet plaats gehad, terwijl van eene vertrouwbare opmeting der oppervlakte geen sprake was.

Dit laatste werd reeds opgemerkt vóór het verschijnen van het rapport der Staatscommissie, in eene nota van een der leden van de commissie in Nederland.

Bij dezerzijdsch schrijven van 14 September 1889 n°. 5017 en mijne daarmede in verband staande missive van 25 Januari 1890 n°. 37/B werd in eene beschouwing over bovenbedoelde nota aangetoond, hoe de juistheid dier opmerking, voortgevloeid uit de lezing der koloniale verslagen, geheel bevestigd wordt bij toetsing aan den feitelijken toestand in Indië.

Naar aanleiding daarvan werd het volgende geschreven.

Alang-alang wildernissen, steile wanden, schrale kalkgronden, somtijds met djatti bedekt, terreinen waar het gesteente overal te voorschijn treedt, gronden beneden de 500 of boven de 4 à 5000 voet gelegen, vindt men allerwege gereserveerd.

Een jong controleur in de residentie Pekalongan verzekerde onlangs, dat alang-alang gronden zeker geschikt moesten zijn voor de koffiecultuur, daar men in zijne contrôle-afdeeling voornamelijk dergelijke gronden had gereserveerd.

Toen, bij de opmaking der nieuwe cultuurplannen, onder anderen door de bevolking der afdeeling Batang bezwaren werden geopperd tegen het reserveeren van totaal ongeschikte terreinen, werd daarop door den betrokken inspecteerenden koffieambtenaar geantwoord, dat men maar niet bang moest zijn voor wat steenen, of wel: »Waarom zou op dit terrein geen koffie willen groeien? die wildhoutboom is er toch ook wel gegroeid?

Waar bij het reserveeren dergelijke beginselen hebben voorgezeten en, dikwijls tegen het advies der plaatselijke ambtenaren in, gronden werden gereserveerd, daar is het niet te verwonderen dat men op het papier nog een tamelijk indrukwekkend cijfer voor de gereserveerde uitgestrektheid verkreeg, terwijl in werkelijkheid in vele streken intrekking der cultuur plaats heeft wegens gebrek aan bruikbare gronden.

Het rapport keurt vooral af, dat men, bij gebreke van geschikte gronden, *tegal*gronden heeft gereserveerd, en dit terecht, want er zijn feitelijk vele terreinen in de reserve opgenomen, die de bevolking steeds onbenut heeft laten liggen, omdat zij zelfs ongeschikt waren om ze als tegallans te bebouwen. De hoedanigheid der gereserveerde gronden is in vele streken slechter dan uit de lezing der koloniale verslagen alleen kan worden opgemaakt.

Herhaaldelijk werd door sommige controleurs gewezen op de totale ongeschiktheid van vele, op last van den bij de koffieinspectie geplaatsten assistent-resident Repelius, gereserveerde terreinen, die dan ook, zooals ook in het rapport blz. 14 wordt vermeld, bij eene latere herziening weder als ongeschikt werden afgekeurd.

Dit geschiedde o.a. in een afdeeling, waar de gouvernements-koffietuinen reeds sedert geruimen tijd geen hoogeren leeftijd bereikten dan 4 hoogstens 5 jaren, en waar de productie dier tuinen slechts ongeveer een zesde of een zevende bedroeg van die der minder uitgstrekte monosoeko aanplantingen.

Veel waarde kan dan ook niet worden gehecht aan de door dien heer in de vergadering der commissie afgelegde verklaring, dat intensieve bewerking ook op minder geschikte gronden niet altijd werd bevolen.

Intusschen heeft juist het herhaaldelijk toepassen van de intensieve werkwijze, voorgeschreven op bladzijde 11 van

de door den heer Heijting samen gestelde handleiding op bepaald ongeschikte gronden, er toe bijgedragen om de koffiecultuur bij de bevolking min of meer gehaat te maken. Op blz. 14 van het rapport wordt gesproken over de minder conscientieuse wijze waarop bij het reserveeren van gronden in de residentie Pekalongan is te werk gegaan, en zij daarom hier het gebeurde met het djatibosch Tjawet brontok in herinnering gebracht.

Dit djatibosch besloeg eene oppervlakte van meer dan 300 bouws, bijna een vierkante paal.

De grond was zeer weinig geschikt voor de koffiecultuur, zooals voldoende gebleken was uit tuinen, die men reeds vroeger op de beste plekken in het bosch had aangelegd.

Het bosch bevatte een aanzienlijken voorraad djatihout, van groote waarde voor de districten Keboemen en Bawang.

In die districten bestaat toch steeds groote behoefte aan timmerhout, voor talrijke en belangrijke bruggen.

Het vervoer van djatihout uit lagere streken is zeer kostbaar en het lag dus voor de hand dat het bosch Tjawet brontok, het eenige nog bestaande in die streken, waaruit steeds in de bedoelde behoefte aan timmerhout kon worden voorzien, in het belang van schatkist en bevolking behouden had dienen te blijven.

Toch werd tegen het advies van den betrokken houtvester in, besloten, om dit bosch ter wille van de koffiecultuur op te offeren. In 1887 had de uitbesteding der exploitatie plaats.

Zooals te voorzien was, werd met het oog op het moeilijke transport naar zee een zeer gering bedrag ingeschreven. Daar de gronden echter dringend noodig heetten te zijn voor de koffiecultuur, werd het perceel aan den hoogsten inschrijver gegund.

In het begin van 1889, nog vóór dat de exploitatie van het 1ste jaarperceel was afgeloopen, werd de voortzetting der koffiecultuur met het oog op de uiterst geringe resultaten in die streken gestaakt.

Een uitgestrekt djatibosch, van groot belang voor de welvaart der omliggende streek, was dus geheel onnoodig voor een geringe som gelds afgestaan.

Weliswaar zal het uitgekapte perceel thans weder met djati worden beplant, doch dit neemt niet weg, dat twee districten gedurende minstens tachtig jaren gebrek aan timmerhout zullen hebben.

Het bovenstaande is één uit vele voorbeelden, waaruit blijkt hoe men heeft misgetast bij de keus van voor de koffiecultuur te reserveeren terreinen, wat niet het geval zoude zijn, wanneer de reserveering eenig deskundig, nauwgezet onderzoek tot grondslag had gehad.

Volgens de uitspraak der commissie bestendigen de cultuurplannen het dwangsysteem.

Afgezien van de voorschriften in de Handleiding van den heer Heijting, weet ieder, die in de binnenlanden op Java bekend is, dat er alleen dáár vrije cultuur bestaat, waar het voordeeliger is koffie dan polowidjo te planten.

Waar dit echter niet het geval is, bestaat er geen andere dan gedwongen cultuur, want daaronder valt ook de zoogenaamde vrije cultuur te rangschikken, in de streken waar die minder voordeelig is, en de bevolking haar alleen drijft omdat zij van twee kwaden het minste verkoos, al is er somtijds eenig verschil in den graad van dwang.

De bevolking gevoelt zeer goed in die streken hoe de de naam: »*vrijwillige cultuur*" eene bespotting van de werkelijkheid is.

In sommige streken bestempelt zij daarom de vrijwillige aanplantingen met den naam van: » kopi plesiran".

Een inlander uit de afdeeling Ponorogo der residentie Madioen gaf bij zekere gelegenheid als zijne meening te kennen, dat het eigenlijke onderscheid tusschen *gedwongen* en *vrijwillige* cultuur bestond in den aard der straffen, die in geval van nalatigheid werden opgelegd.

Hoewel met het rapport mag worden aangenomen, dat de Regeering het streven naar vrije cultuur als einddoel voor oogen blijft houden — welk doel trouwens niet onduidelijk in art. 56 sub 6 van het Regeeringsreglement is aangegeven — zoo is tot nog toe echter nooit een ernstige poging gedaan om de cultuur werkelijk vrij te maken.

Het gaat niet aan om, met het rapport, het bestendigen van den dwang als een bezwaar voor te stellen in het bijzonder eigen aan het régime der cultuurplannen.

Wat men van een groot deel der vrijwillige cultuur tijdens de Preanger-regeling te denken heeft, blijkt duidelijk bij aandachtige lezing der koloniale verslagen,

Het is een herhaald voorkomend verschijnsel in de geschiedenis der koffiecultuur op Java, dat men bij de invoering eener nieuwe regeling met ophef gewag vindt gemaakt van de uitbreiding eener vrije cultuur, en dat eenige jaren later het bestaan daarvan weder wordt ontkend.

In werkelijkheid heeft die vrije cultuur, enkele bij uitstek voor de teelt van koffie geschikte streken uitgezonderd, tot heden slechts op het papier bestaan.

Dat de vrije cultuur zich niet ontwikkelde, moet zeker eensdeels geweten worden aan de ambtenaren, die zich bij de aanmoediging daarvan aan overdrijving schuldig maakten, waardoor aanmoediging in albemoeiing en dwang ontaardde, maar anderdeels aan den invloed der bladziekte, die de teelt van koffie, vooral op gronden in de nabijheid der dessa's, minder productief maakte.

Als een der eerste middelen om tot eene vrije cultuur te geraken beschouwt de commissie op bladz. 15 van het rapport — alweder met het Regeeringsreglement — beperking van bestuursbemoeienis. De aandacht wordt hierop gevestigd, daar de commissie later, in tegenspraak met die opvatting, voorstelt om het toezicht over de cultuur aan de residenten in stede van aan inspecteurs op te dragen.

Een behoorlijke productie is niet denkbaar zonder arbeid, kennis en kapitaal.

Zonder deze drie factoren kan ook geen vrije koffiecultuur bestaan. De arbeidskrachten voor die cultuur zijn aanwezig. De kennis van de zaak heeft men bij leeken op cultuurgebied gezocht en niet gevonden, en bestaat ook niet bij den inlander. Dat het daarom wenschelijk is de verkeerde bemoeienis der bestuursambtenaren in zake koffiecultuur te verminderen, niemand zal zulks bestrijden. Maar volgt daaruit ook dat de kennis van deskundigen zou kunnen worden ontbeerd? Of verwacht men die wellicht van den inlander, die op het gebied van koffiecultuur steeds aan den leiband heeft geloopen van leeken? Dat de inlander voldoende geschiktheid als landbouwer en boomkweeker bezit, is een niet te bewijzen stelling.

Daartegen pleit de wijze waarop hij den rijstbouw drijft, die niet anders dan primitief en slecht is te noemen, zoomede het feit, dat hij in zijn tuin en erf vruchtboomen en andere zonder orde of regelmaat dooreen en veel te dicht op elkaar plant, zoodat waardelooze gewassen de vruchtdragende belemmeren of improductief maken.

De eene blinde kan den andere als leidsman missen, maar men bedenke, dat daardoor de kans dat hij den goeden weg zal vinden, niet toeneemt.

Laat de inlander eerst onder deskundige leiding leeren de koffiecultuur ter hand te nemen, zooals zulks met een gering kapitaal het beste kan geschieden. Maar tevens late men hem niet aan zijn lot over, zoolang het werkkapitaal en kennis ontbreekt. Door hem in den beginne financieel te steunen, worde het hem mogelijk gemaakt een cultuur te drijven, die eerst na jaren vrucht afwerpt.

Op het verzwaren van de cultuurplicht, door vrijstelling van bijplant afhankelijk te maken van productie en niet meer van het aantal geplante boomen, zooals vroeger, werd ook gewezen in de dezerzijdsche missives van 14 September 1889 n°. 5017 en 25 Januari 1890 n°. 37/B, in antwoord op de meer aangehaalde nota van een der commissieleden.

Mag dit een gegrond bezwaar tegen de tegenwoordige regeling worden genoemd, zulks is niet het geval met de daarna aangevoerde grief, dat de bevolking niet mag beschikken over afgeschreven tuinen, die onder de gereserveerde gronden in de cultuurplannen zijn opgenomen. Later zal hierop worden teruggekomen. Thans zij slechts opgemerkt, dat instandhouding der koffiecultuur onmogelijk kan samengaan met afstand aan de roofbouwende bevolking der gronden, waarop die cultuur moet worden gedreven.

Op bladz. 17 wordt in het rapport voorspeld, dat de bevolking onder het stelsel der cultuurplannen meer en meer afkeerig van den haar opgelegden arbeid zal worden.

De weêrzin der bevolking, die, zooals boven werd gezegd, reeds lang een feit is geworden, zal echter wel minder tegen de cultuurplannen zijn gericht, dan tegen elke regeling, waarbij zij gedwongen wordt om tegen onvoldoende betaling te werken.

Dit laatste punt is de hoofdzaak, en de commissie verliest dit uit het oog, wanneer zij onder verschillende regelingen, die alle aan hetzelfde euvel van onvoldoende belooning mank gaan, juist het régime der cultuurplannen als het meest verderfelijke wil doen voorkomen.

De commissie veroordeelt het voorts, op bladz. 18 en 19 van het rapport, dat de cultuurplannen de grenzen aanwijzen van de terreinen, waarop de koffiecultuur zal gedreven worden, zoodanig, dat steeds slechts een gedeelte dier terreinen in cultuur zal zijn en de rest braak zal liggen, al dan niet met wildhout beplant.

Uit alles blijkt, dat de commissie het als een axioma beschouwt, dat de koffiecultuur niet alleen voor hare uitbreiding, maar zelfs voor hare instandhouding voortdurend versche gronden verlangt.

Nu moge de koffie weliswaar op maagdelijke, pas ontgonnen gronden beter tieren dan op reeds lang bebouwde — een eigenschap die zij trouwens met tal van gewassen gemeen heeft — doch de commissie gaat te ver, wanneer zij van een hoogst vicieuzen cirkel spreekt waarbinnen de cultuur ten gevolge van de cultuurplannen is beperkt, en ter bevestiging van hare meening het oordeel aanvoert van een ongenoemden schrijver in het Tijdschrift voor Nijverheid en Landbouw in Nederlandsch-Indië.

Hetgeen hier veroordeeld wordt, moet juist als een verdienste der cultuurplannen worden aangemerkt.

Men moge het met de opstelling dier plannen zoo nauw niet hebben genomen en de aangegeven uitgestrektheid van 308 396 bouws gereserveerd terrein moge, bij goede schifting, heel wat minder bedragen, in elk geval is de voor de cultuur geopende cirkel toch nog vrij ruim.

Eene groote fout van alle vroegere regelingen was het voortdurend op nieuw ontginnen van maagdelijke gronden, zonder eenige zorg voor de toekomst, zoodat de uitgestrektheid der uitgeputte en verlaten gronden steeds moest toenemen.

Er werden geene of onvoldoende voorzorgen genomen tegen het wegspoelen van de bouwkruin der gronden, zoodat in korten tijd onherroepelijk verloren gaat wat natuurkrachten in den loop der eeuwen vormden.

Dat een dergelijke roofbouw, zelfs bij verplaatsing der cultuur naar de meer afgelegen bergstreken, ten slotte op een zekeren ondergang moet uitloopen, schijnt de commissie niet te beseffen.

Toch loopt door het geheele rapport als een roode draad, als een van zelf sprekende zaak, dat de uitgestrektheid der voor de koffieteelt geschikte gronden voortdurend verminderen moet.

Gebruik en uitputting der gronden gaan blijkbaar volgens de opvatting der commissie hand aan hand, de laatste — de commissie acht het niet de moeite waard zulks te bewijzen — als gevolg van het eerste

Dit moet ten stelligste worden ontkend, want uitputting en uitbouwing is bij de teelt van koffie, evenals bij andere cultures, een gevolg van misbruik, niet enkel van gebruik.

Ware de opvatting der commissie juist, dan zou men nu reeds het tijdstip kunnen aangeven wanneer de koffiecultuur tot de geschiedenis zou behooren.

Bij een dergelijke pessimistische beschouwing, die met alle landbouwwetten in strijd is, mag men zich niet neêrleggen.

Het zag er allertreurigst uit, wanneer in Europa de reeds gebruikte akkers onbruikbaar werden door de cultuur. Juist het tegenovergestelde geschiedt in beschaafde landen. De vrij wel sterile heivelden worden door bewouding en bemesting, o. a. op de Veluwe, in waardvolle akkers herschapen.

De commissie had zich dan ook niet bij het vermelden van het feit mogen bepalen, maar er op moeten wijzen dat kennis van landbouw en kapitaal een duurzame bebouwing mogelijk maken. Dat de moderne agronomie ook voor de koffiecultuur op Java hooge waarde moet bezitten, wordt nergens gereleveerd door de commissie. Het benoodigde kapitaal wil zij der bevolking schenken in een uiterst onoordeelkundigen vorm (pikolgelden) en op een tijdstip, waarop dit het minste noodig is.

Is het logisch, der arme bevolking, die geen vrije koffiecultuur kan drijven dewijl zij geen werkkapitaal bezit, dit werkkapitaal uit te betalen, wanneer de tuinen produceeren en feitelijk dus het werk gereed is, dus niet meer noodig kan geacht worden om het werk mogelijk te maken? Van eene vrije koffiecultuur kan immers langs dezen weg nimmer sprake zijn.

Men behoeft zich volstrekt niet als kampioen voor de cultuurplannen op te werpen, men kan volmondig toegeven, dat de uitvoering onder de bestaande omstandigheden niet anders dan gebrekkig is geweest, doch het denkbeeld van den heer Heijting, om, in navolging van het boschwezen, door het invoeren der koffiecultuurplannen der Regeering zekerheid te verschaffen omtrent de uitgestrektheid, ligging en geschiktheid der terreinen, waarover nog in de toekomst beschikt zal kunnen worden, was zeer goed. Jammer evenwel dat de heer Heijting geen deskundige is geweest, anders had hij begrepen dat hetgeen hij met cultuurplannen beoogde, alleen had kunnen verkregen worden door een bedrijfsplan, waarvan het cultuurplan een zeer ondergeschikt gedeelte uitmaakt. Om hem hiervan een verwijt te maken zou onbillijk zijn.

Ware slechts sedert de invoering der cultuurplannen de leiding der gouvernements-koffiecultuur opgedragen geweest aan een deskundige, dan tastte men thans niet meer in het duister en was reeds alles betreffende het bovenbedoelde bedrijfsplan geregeld.

Onbeperkte en willekeurige beschikking door de cultuurplichtigen over alle voor de koffieteelt geschikte gronden, zooals de commissie wil, moge nog zoo verleidelijk schijnen, op den duur zal de cultuur ook daardoor zeker niet worden gebaat.

Er is een breede kloof tusschen de bandeloosheid, die de commissie voorstaat, en het keurslijf van bepalingen, instructies en papieren regelingen, waarin tot dusver heil gezocht werd en de cultuur gekneld was.

Welke van de twee kwaden het grootst is, mag worden daargelaten, nu de keus gelukkig volstrekt niet tot deze beide beperkt behoeft te worden.

Op het voorbeeld van bovengenoemden anoniemen schrijver in het Tijdschrift van Nijverheid en Landbouw, noemt de commissie het alle 8 of 12 jaar terugkeeren op dezelfde plek den laatsten noodsprong der gouvernements-koffiecultuur.

Een dergelijke uitspraak is op zijn zachtst genomen onbegrijpelijk. Immers daaruit vloeit voort, dat de commissie de teelt van koffie onbestaanbaar acht, zoo zij zich na den eersten turnus moet beperken tot gronden, die gemiddeld niet langer dan 10 jaren onbeplant zijn gebleven.

Zeer zeker is in vele gevallen 10 jaren te kort, in andere echter voldoende, maar zeker is het dat, hoe kieskeurig de koffie ook zij, eene zekere rustperiode, mits met herbewouding — welker duur zich naar locale eischen moet regelen — voor koffiegronden, vooral indien is zorg gedragen voor behoud van de bouwkruin, genoegzame resultaten belooft, om daarvan niet als van een laatsten noodsprong te behoeven te spreken.

De commissie gaat, op bladz. 19 van haar rapport, over tot eene uiteenzetting van hetgeen naar hare meening in het belang der koffiecultuur op Java behoort te worden gedaan.

Na de heldere wijze, waarop de gebreken van den bestaanden toestand door haar zijn in het licht gesteld, zonder daarbij iemand, en allerminst de gewezen hoofdinspecteurs, gespaard te hebben, zou men thans een voorstel verwachten, waardoor de instandhouding en uitbreiding der cultuur in belang van land en volk op afdoende wijze gewaarborgd wordt.

De lezing evenwel van de tweede helft van het rapport kan in dat opzicht niet anders dan teleurstelling baren.

In de allereerste plaats beveelt de commissie aan »eene ruime verhooging van het plantloon aan de bevolking, m. a. w. van den inkoopsprijs per pikol".

Het valt op, hoe hier aan twee ongelijksoortige begrippen dezelfde beteekenis wordt toegekend.

Plantloon toch is eene belooning vóór den oogst, inkoopsprijs eene betaling nà den oogst.

Zooals spoedig blijkt, heeft de commissie alleen den laatsten vorm van betaling op 't oog, maar daarmede wordt het groote gebrek van alle vroegere regelingen bestendigd, dat de bevolking geen betaling krijgt wanneer zij die het meest noodig heeft, en blijft dus het euvel bestaan, dat zij door het nemen van voorschotten op de later te ontvangen oogstgelden, gelijk in de residentie Pasoeroean is gebleken, in handen van woekeraars valt,

die met het grootste deel daarvan gaan strijken, en geldt dit gedwongen aanplant, dan is deze wijze van betaling dubbel hatelijk. Daarom is dadelijke betaling van den arbeid noodig, zij het dan ook des noods gedeeltelijk. De rest vindt de bevolking, als op niet te slechte gronden wordt geplant, in de betaling bij inlevering van het product terug. Is dus de voorgeslagen maatregel, op grond van de daarin gelegen onbillijkheid tegenover de bevolking, in principe onvoorwaardelijk af te keuren, hieronder zal worden aangetoond hoe ook de practische resultaten, in verband met het bedrag der voorgestelde verhooging, niet zullen kunnen beantwoorden aan de verwachtingen der commissie.

Niettegenstaande in het rapport de groote bezwaren, aan bovenbedoelde belooning verbonden, worden erkend, meent de commissie te moeten adviseeren tot vasthouden aan den bestaanden vorm van betaling, daar zij van oordeel is, dat elke andere regeling schipbreuk zal moeten lijden op onoverkomelijke moeilijkheden, die zich bij de toepassing zullen voordoen. In tegenstelling met het gevoelen der commissie, acht ik daarentegen de nadeelen van een stelsel, »uitsluitende betaling naar evenredigheid van het product" zóó groot, dat vóór alles daaraan een eind moet worden gemaakt.

Met de afkeuring door de commissie van de regeling, waardoor de vrijstelling van bijplanting uitsluitend van de hoeveelheid van het ingeleverde product afhankelijk is gemaakt, zullen de meesten het wel eens zijn.

Maar is het dan niet minstens even onbillijk, om niet de vrijstelling van bijplanting, maar de betaling, het loon van den arbeid, uitsluitend te doen afhangen van het ingeleverde product?

Was de cultuur vrij en wilde de commissie eerst dan alleen het product betalen, wanneer de dwang tot bijplant en onderhoud had opgehouden, dan was het iets anders; en hoewel in dat geval ook die wijze van betaling in hooge mate strijdig met de belangen der cultuur zou zijn, van directe onbillijkheid tegenover den cultuurplichtige zou ten minste geen sprake zijn.

Maar de inlander is niet vrij in het planten, de commissie wil hem nog gedurende vijf jaren gedwongen koffie laten teelen.

Was de koffiecultuur vrij, dan zouden zeer velen waarschijnlijk een minder wisselvallige, gemakkelijker en spoediger rendeerende cultuur (éénjarige gewassen) kiezen, doch dat mogen zij niet.

De man moge nog zoo arm zijn, de behoefte aan contanten nog zoo groot, de gelegenheid om die te verdienen hem nog zoo verleidelijk toelachen, het baat alles niet. Hij moet zoo en zooveel dagen van het jaar in de tuinen werken en intusschen in zijn eigen levensonderhoud en dat van zijn gezin voorzien, met het uitzicht om, als de oogsttijd over eenige jaren gekomen zal zijn, misschien enkele guldens van den koffiepakhuismeester te zullen ontvangen.

Zou het Gouvernement, dat tegen een billijke rente millioenen kan opnemen, bij een stelsel van gedwongen cultuur blijven volharden, waarbij de arme inlander, die alleen tegen woekerrenten geld kan leenen, gedurende 3 à 4 jaren het loon van zijn arbeid elders moet zoeken?

En zou men bij zulk een stelsel nog durven volhouden, dat op de belangen der planters wordt gelet?

In de eerste plaats moet aan dit euvel een einde worden gemaakt en mag men er zich niet van afmaken met de verontschuldiging, dat het zoo moeielijk is der bevolking een gedeelte van het haar competeerende uit te betalen anders dan in den vorm van pikolgelden.

Te meer mag men zulks niet, omdat die moeilijkheid, zooals later zal worden aangetoond, volstrekt niet bestaat, maar reeds bij eene andere gouvernementscultuur (de djaticultuur) sedert jaren is overwonnen, tot groote tevredenheid van alle belanghebbenden.

Zulks schijnt der commissie geheel onbekend te zijn geweest.

Zekere betaling naar rato van den oogst is het best bestaanbaar met het beginsel, op bladz. 15 van het rapport uitgesproken, beperking van bestuursbemoeienis tot een minimum. Maar met de doorvoering van dat beginsel strooken weer de overige voorstellen niet. Immers de commissie zegt op bladz. 29 »bloote verhooging van den inkoopsprijs is volstrekt onvoldoende."

Een reeks van maatregelen wordt dan ook noodig geacht, zal de voorgeslagen verhooging aan de bedoeling beantwoorden, en om de loslating van den gedwongen aanplant voor te bereiden, namelijk:

Het gevolg geven aan het bij art. 56 § 6 van het Regeerings-reglement bepaalde, het verleenen van voorschotten, het beslissen aan wie, en wanneer vrijstelling van landrente en heerendiensten moet worden verleend, het aanleggen van wegen en herbebouwden op groote schaal met snel opschietend houtgewas.

Dit alles toont aan, dat de commissie zelve in de degelijkheid van den door haar voorgestelden maatregel maar half vertrouwen stelt.

Bij het bespreken van het bedrag van den thans vast te stellen inkoopsprijs, treedt het rapport vooraf in beschouwingen omtrent art. 56 n°. 4 van het Regeeringsreglement.

De bedoeling van genoemd artikel zal wel geen andere kunnen zijn dan deze, dat de betaling aan de bevolking zoodanig behoort te zijn, dat hare verdiensten bij de gouvernementscultuur niet minder zijn dan bij eigen »vrije teelt", en dit kan worden bereikt als haar wordt verzekerd een matig dagloon voordat geoogst wordt en later een aandeel in de waarde van het product.

Legt men de bedoeling van art. 56 n°. 4 van het Regeeringsreglement op deze wijze uit en streeft men er naar de bemoeienis van den staat in zake koffiecultuur in te krimpen, naarmate andere belastingen ruimer vloeien, en de inlander door meerdere welvaart gelegenheid verkregen heeft tegen eene billijke rente zelf geld op te nemen, dan heeft men een gezonde uitlegging, waarbij zoowel de directe als toekomstige belangen van alle partijen behoorlijk in het oog worden gehouden.

Dat de bevolking tot nu toe in de meeste streken bij de gouvernements-koffiecultuur geene gelijke voordeelen heeft genoten als bij haar eigen teelt van gewassen, is herhaaldelijk van verschillende zijden aangetoond met aan de koloniale verslagen ontleende cijfers.

Bij dezerzijdsche missives dd. 14 September 1889 en 25 Januari 1890 n°s. 5017 en 37/B werd daarop gewezen, bij de beantwoording der meer aangehaalde nota van een der commissarissen. Ook op dit punt zal nog worden teruggekomen.

Het gemiddeld aantal dagen arbeid, door de bevolking aan de koffiecultuur in verschillende streken besteed, is nog altijd niet met volkomen juistheid bekend.

Dit bijna ongeloofelijke feit is slechts daardoor te verklaren, dat men vreesde de bestaande wanverhouding tusschen loon en arbeid al te duidelijk aan het licht te zien gebracht.

Hoewel het niet moeielijk zou zijn geweest, mits op practische wijze aangepakt, om het gemiddelde aantal arbeidsdagen voor alle koffie produceerende streken van Java bij benadering vast te stellen, heeft men dit als eene onmogelijkheid voorgesteld.

De meest ongerijmde bezwaren werden tegen eene berekening in cijfers ingebracht, bijv. dat een gedeelte van den arbeid in »verloren oogenblikken" zou geschieden en dat een ander deel veelal door vrouwen en kinderen zou worden verricht.

De heer jhr. C. H. A. VAN DER WIJCK heeft, als resident, voor twee residentiën (Tegal en Soerabaija) getracht door proeven daaromtrent zekerheid te verkrijgen, en het rapport neemt die cijfers, bij gebrek aan volledige opgaven, als gemiddelden voor geheel Java aan. Op deze cijfers zal hieronder worden teruggekomen.

Het betoog der commissie (zie blz. 28 van het rapport), dat eene verhooging van den inkoopsprijs in het belang der moraliteit van den inlander zal zijn, in zooverre dat deze daardoor weerhouden zal worden van de als onzedelijk gebrandmerkte handelwijze, om de door hem geoogste koffie elders af te leveren dan aan de gouvernements-pakhuizen, gaat slechts dan op, wanneer de inkoopsprijs voortaan gelijk wordt gesteld aan den handelsprijs.

Uit het rapport blijkt echter later, dat dit geenszins in de bedoeling der commissie ligt, en dat de inkoopsprijs ook na de verhooging nog meer dan 100 procent beneden den tegenwoordigen marktprijs zal blijven.

Wanneer dan bovendien de betaling evenmin als thans evenredig wordt gesteld aan den verrichten arbeid, dan is het twijfelachtig of de zedelijkheidsbegrippen van den inlander wel eene heilzame wijziging zullen ondergaan.

Volgens het gevoelen der commissie moet als maatstaf voor het bedrag, waarmede de inkoopsprijs zal behooren te worden verhoogd, worden aangenomen dat de bevolking, bij eene gemiddelde productie van één pikol koffie per huisgezin, eene betaling behoort te ontvangen gelijkstaande met een dagloon van 20 cents.

Dit zou het geval zijn wanneer de inkoopsprijs per pikol met f 5 verhoogd en alzoo van f 15 op f 20 wordt gebracht.

Aangenomen dat een dagloon van 20 cents als voldoende mag worden beschouwd (in de meeste streken van Java is het dagloon hooger), dan zal de maatregel toch slechts dáár de gewenschte uitwerking hebben, waar de gemiddelde productie per huisgezin in werkelijkheid ongeveer één pikol bedraagt.

Uit bijlage C van het rapport blijkt dat in het jaar 1888, dat betrekkelijk gunstig voor den koffieoogst was, per cultuurplichtig huisgezin werd verkregen:

in 11 residenties, met 206 600 dienstplichtigen, minder dan 1 pikol;

in 2 residenties, met 108 800 dienstplichtigen, ongeveer 1 pikol;

in 4 residenties, met 70 200 dienstplichtigen, meer dan 1 pikol.

Voor 206 600 gezinnen blijft de betaling dus beneden het gestelde minimum van 20 cents daags.

In de residentiën Madioen en Preanger Regentschappen zou de bevolking eene belooning ontvangen ongeveer gelijkstaande met een dagloon van 20 cents, dat in de Preanger wèl, doch in Madioen niet voldoende kan worden geacht.

Eindelijk zou de betaling worden verhoogd voor 70 200 gezinnen, die reeds een hooger loon genieten.

In de residentie Pasoeroean, waartoe de helft van de gezinnen behoort, vertegenwoordigt die belooning thans reeds een loon van eenige guldens.

Hier zou dus de *schadelijke opdrijving* plaats hebben, waarvan art. 56 van het Regeeringsreglement spreekt.

Maakt men bovenstaande berekening districtsgewijze, volgens de in de suppletoire nota van het commissielid WESSELS aangegeven cijfers, dan komt men tot het resultaat dat in 1888, bij verhoogden inkoopprijs, in 54 districten 20 cents of meer per dag zou zijn verdiend, doch in 102 districten minder dan 20 cents.

Hoe men de zaak beschouwt, in elk geval blijkt, dat hoogstens één derde gedeelte van de cultuurplichtigen, welke thans onvoldoende beloond worden, door den voorgestelden maatregel zou zijn geholpen.

Welken invloed dit, in verband met de verder aanbevolen regelingen, op de productie moet uitoefenen, zal hierachter blijken.

De meening der commissie, dat de Javaan tegen een inkoopsprijs van f 20 per pikol wel geneigd zal zijn om uit eigen beweging koffie te planten, moet in algemeenen zin ten sterkste betwijfeld worden.

Wel zal dit het geval zijn in de residenties waar de cultuurplichtige ook nu reeds voldoende beloond wordt, zooals Pasoeroean, Probolinggo, Tegal en Soerabaija en ook in sommige streken van de Preanger Regentschappen, maar in al de overige koffieproduceerende gewesten, met name Bantam, Krawang, Cheribon, Pekalongan, Semarang, Japara, Besoeki, Banjoemas, Bagelen, Kedoe, Madioen en Kediri, zal men over het algemeen de bevolking zeer zeker daartoe niet bereid vinden, daar zij alsdan vrijwillig tegen onvoldoend loon zou arbeiden.

De commissie toont met cijfers aan, dat bij de tegenwoordige betaling een zesde gedeelte der cultuurplichtige bevolking nauwelijks »*een gemiddeld dagloon van* $^1/_8$ *tot* $3^1/_2$ *cent*" geniet (zie bladz. 23 van het verslag). Hoe kan zij dan echter meenen, dat eene verhooging van f 20 per pikol, waardoor dus de dagloonen van 106 552 gezinnen slechts tot $^1/_6$ à 5 cent zouden stijgen, wel een voldoende betaling is?

De commissie betuigt op blz. 11 hare bewondering over de samenstelling der cultuurplannen, doch voegt er ironisch bij, dat deze bewondering zich alleen bepaalde tot de rekenkundige zijde van het vraagstuk.

Met hetzelfde recht kan men vragen, welken indruk verwacht zij dan wel van de becijfering, die haar tot het getal van f 20 per pikol heeft gebracht?

Kan zij in gemoede meenen, dat daaraan wel eenige innerlijke waarde kan worden toegekend?

Aangenomen, dat 600 000 huisgezinnen bij de koffiecultuur zijn ingedeeld en de jaarlijksche productie 600 000 pikols bedraagt of 1 pikol per gezin. Doch indien men ook al het getal gezinnen tot basis eener berekening zou mogen maken, waarvan de toepassing niet enkel voor den fiscus van het grootste belang is, maar waarvan de weêrslag zich doet gevoelen op de wijze waarop de 2 of 3 millioen personen, die direct bij de koffiecultuur betrokken zijn, in hunne eerste levensbehoeften kunnen voorzien — of niet voorzien, — het gemiddeld per jaar over geheel Java verkregen aantal pikols mist voor een dergelijke berekening alle waarde.

De leer der gemiddelden toch, is een gevaarlijk terrein, zooals de ondervinding leert als men eens de productie en productiekosten vergelijkt van districten of dessa's.

Met een matig gemiddelde als totaal gebeurt het zeer dikwijls, dat de détailcijfers daarvan sterk afwijken, en zoo toonen tabellen van productie en productiekosten over alle dessa's in de afdeeling Limbangan (Preanger Regentschappen), dat men bijv. voor één district een totaal gemiddeld kreeg van f 8 als productiekosten per pikol, terwijl er dessa's waren, waar die f 20, 30, 40, 50 en meer bedroegen.

Het zou niet veel minder dwaas en onrechtvaardig zijn, om bijv. door al de tot eenigen staat behoorende onderdanen eenzelfde fixum in de directe belasting te laten betalen.

De commissie zegt wel op bladz. 27 van het rapport dat »*Stijgt de productie dan stijgt ook het dagloon. Bij een productie van 2 picols per huisgezin wordt het dagloon f* 0,33, *van 3 picols f* 0,43" enz., maar zij verzuimt er op te wijzen, dat bij een veel mindere productie dan 1 pikol — wat, zooals zij zelf heeft aangetoond, bij 106 552 huisgezinnen het geval is, — het dagloon slechts eene kleine *breuk* van de in uitzicht gestelde f 0,20 bedraagt.

Nu stelt de commissie op bladz. 41 wel voor, om in streken, waar geen kans is dat zich ooit een volkscultuur zal ontwikkelen, de gedwongen koffiecultuur zoodra mogelijk in te trekken, maar zou zij het werkelijk verantwoord achten om in al de streken, waar thans de meerbedoelde ongelukkige 106 552 huisgezinnen, met een dagloon van $^1/_8$ tot $3^1/_2$ cent, zijn te werk gesteld, en waar, zooals is aangetoond, ook na de verhooging van den inkoopsprijs tot f 20 per pikol, het dagloon nog geheel onvoldoende blijft, de koffiecultuur in te trekken?

En al durfde zij tot een dergelijken gewichtigen stap adviseeren, meent zij dat dan aan alle onbillijkheid een einde zou zijn gemaakt?

Neen immers.

Want ook dan zouden er in één en hetzelfde gewest, ja dikwijls in hetzelfde district, dessa's gevonden worden, waar de cultuurplichtigen nog slechte enkele centen voor hun moeitevollen arbeid zouden genieten, naast andere, waarvan de inwoners voor weinig moeite een voordeelig dagloon zouden ontvangen.

Al wat de commissie verder voorstelt is zeer fraai en goed, maar geheel onvoldoende om de groote ongelijkheid in de betaling, die zij wil laten bestaan, weg te nemen.

Wat nu de wijze aangaat, waarop zij tot het cijfer van f 20 per pikol is gekomen, moet het volgende worden opgemerkt.

Men heeft uitgerekend dat gemiddeld elk cultuurplichtige 100 dagen in het jaar aan de cultuur besteedt, neemt verder aan dat de gemiddelde productie per cultuurplichtig gezin 1 pikol is, en men heeft uit deze gegevens afgeleid, dat bij een betaling van f 20 per pikol, het door de commissie als billijk beschouwde dagloon van 20 cents verkregen wordt.

Welke waarde het gemiddelde cijfer van 1 pikol heeft, daarop is hierboven gewezen, voor zooveel de afwijkingen betreft waaraan dat gemiddelde in vele streken ook in *normale* jaren onderhevig is, zooals de bevolking van 106 552 huisgezinnen ($^1/_6$ gedeelte der bij de cultuur ingedeelde gezinnen) tot hun schade gevoelen.

Doch de meeste jaren zijn *verre van normaal.*

Daargelaten of in de goede jaren de betrokken bevolking wel ten volle het voordeel der hoogere productie zou genieten, hetgeen met grond betwijfeld mag worden, is alleen het feit, dat in de slechte jaren de cultuurplichtigen slechts het $^1/_2$ of $^1/_3$ van het toch al zoo schrale dagloon zouden genieten, reeds voldoende om het beginsel *uitsluitende betaling volgens productie*, onherroepelijk te veroordeelen.

Meent misschien de commissie, dat, wanneer twee slechte jaren op elkaar volgen — wat helaas niet tot de onmogelijkheden behoort — en de nood alle bij de cultuur betrokkenen dwingt, om elke gelegenheid aan te grijpen om in de allereerste levensbehoeften te voorzien, dat dan het vooruitzicht, dat wellicht over ettelijke jaren een goede oogst zal volgen, voldoende is om de lieden er uit eigen beweging toe te brengen, hun arbeid aan nieuwe koffieontginningen te wijden?

Had zij zich die vraag ernstig voorgehouden, dan moet betwijfeld worden of zij dan wel — alleen ter wille van grooteren eenvoud en ter vermijding van eenigen administratieven omslag — was blijven vasthouden aan het door haar hoog gehouden beginsel van betaling naar rato der productie.

Op blz. 26 van het rapport neemt de commissie aan, dat elk cultuurplichtige 100 dagen gemiddeld aan de cultuur moet besteden.

De vraag is niet of 100 dagen werkelijk noodig zijn, en of zij nuttig worden besteed aan de bevolking zooveel tijd kost. (1)

Om dit met nauwkeurigheid te kunnen berekenen, hadden tot factoren moeten dienen de resultaten van door deskundige personen over geheel Java genomen proeven op diverse plaatsen, die van elkaar verschillen in terreinformatie, geschiktheid van den bodem, begroeiingstoestand, enz.

Daar de commissie niet over dergelijke gegevens kon beschikken, nam zij de op blz. 24 van het rapport aangegeven cijfers, ontleend aan de hierboven vermelde proeven in Tegal en Soerabaija genomen, als basis van hare berekeningen aan.

Uit die cijfers blijkt, dat aanleg en onderhoud van een kweekbed, bestemd voor 50 boomen of $^1/_{40}$ gedeelte van één bouw, te Modjokerto 135 en te Tegal 140 uur arbeid vorderde, natuurlijk met inbegrip van het kappen en aanvoeren van bamboe en alang-alang, bestemd voor bedekking en omheining.

Den dag op 8 uur en het dagloon op 20 cents stellende, kosten dus de koffieplantjes bijna 7 cent per stuk.

De aanleg van één bouw koffie op gemakkelijk te ontginnen terrein, kost volgens bovenbedoelde proeven gemiddeld 244 × 40 = 9760 uur of de dag gerekend op 8 uur en tegen 20 cents dagloon = f 244.

Het totaal bedrag waarvoor één bouw koffieplantsoen in gedwongen dienst wordt aangelegd, kost dus volgens bovenstaande berekening 244 + (0,07 × 2000) = f 384 = 1920 dagen.

Stellen wij het volgende daartegenover.

Bij de koffiecultuur op ondernemingen door Europeanen in den Oosthoek gedreven, wordt onder gelijke omstandigheden nog geen f 100 uitgegeven, terwijl het dagloon veel meer dan f 0,20 bedraagt.

Den cacaoplanters in Midden-Java kost de beplante bouw f 67,25.

De theeplanters in de Preanger Regentschappen rekenen, bij een zeer intensieve cultuur, f 100 à f 125 de bouw voor aanleg, terwijl de kinaplanters bij hunne ontginning op zwaar boschterrein, inclusief het vellen en opruimen van houtgewas, aldaar f 75 à f 100 de bouw rekenen.

Blijkens meerdere opnamen in de afdeeling Limbangan werd bij de aldaar gebruikelijke werkwijze, zonder terrasseering, $22^1/_2$ dag, en *met* terrasseering en kuilen maken, 6 dagen, dus in het geheel $28^1/_2$ dagen besteed aan den aanleg van $^1/_{40}$ bouw per jaar en het onderhoud gedurende dezelfde periode van $^1/_4$ bouw, inclusief het aankweeken van het noodige plantmateriaal, besteed. Dit is dus per bouw 114 dagen à 20 cents = f 22,80.

Deze cijfers zijn verkregen als gemiddelden uit talrijke vertrouwbare opgaven door de bevolking verstrekt.

Over geheel Java worden jaarlijks, volgens een door den tegenwoordigen chef van het boschwezen ingevoerde cultuurwijze, duizende bouws met djati- en wildhout in geheel vrije overeenkomsten beplant.

Zijn de omstandigheden gunstig, dat wil zeggen, is er een vrij dichte bevolking met weinig eigen bouwgronden, is het te herbewouden terrein niet al te zwaar begroeid, en eigent zich de grond goed voor de teelt van voedingsgewassen — djagoong, padi gogo, katjang, ketella, enz. — dan kost het schoonmaken van het terrein, de ontginning, het planten en het onderhoud gedurende de eerste 20 maanden (langer onderhoud is niet noodig) van f 10 tot f 20 per bouw.

Zijn de omstandigheden ongunstiger dan wordt van f 25 tot f 35 betaald.

In Samarang kost de aanplant — inclusief al het zooeven opgesomde — van de terreinen Grendih (district Poerwodadi), onder hoogst ongunstige omstandigheden, weinig bevolking, allerschraalste grond, dicht begroeid met struikgewas en alang alang, f 35.

In Pekalongan, Tegal, Rembang en Soerabaija, van f 15 tot f 30 per bouw, enz.

Bij de beoordeeling van bovenvermelde door het boschwezen bij de djaticultuur verkregen cijfers, moet worden gewezen op het voordeel, dat de contractanten genieten door tegelijktijdige tusschenteelt van voedingsgewassen, zonder betaling van landrente.

Op den Merbaboe (Salatiga) zijn tegenwoordig de kosten der wildhoutcultuur als volgt:

Er wordt daar geplant op een hoogte van f 4000 voet circa 4 paal van de naaste dessa.

Het terrein is vrij gemakkelijk te ontginnen, daar het met gras en hier en daar met alang alang is begroeid. De grond is echter zeer schraal, zoodat de bevolking het nooit de moeite waard achtte dien te bebouwen. De cultuur kost er per bouw aan ontginning en onderhoud gedurende 16 maanden . . . . f 20,00

beplanten in 2 op 1 meter met 3500 boompjes van verschillende soorten, welke afzonderlijk in pepinières worden gekweekt, à $^1/_4$ cent elk. .	8,75
aan onderhoud gedurende nog 12 maanden wat noodig is omdat op deze hoogte de meeste boomen niet zoo snel groeien als in heete streken (plant men albizzia dan is meestal geen onderhoud na de eerste 16 maanden meer noodig) .	12,00
Totaal . . f	40,75

In den regel wordt hier aangeplant zonder tusschenteelt van voedingsgewassen, doch is zulks niet uitgesloten; in alle gevallen wordt evenwel daartoe vrijheid gelaten.

Allerzonderlingst is het, dat de commissie alleen op de op blz. 24 van haar rapport vermelde cijfers voortbouwt en door ze als grondslag aan te nemen vermeent, de gouvernements-koffiecultuur voor achteruitgang te kunnen behoeden.

Eene vergelijking van deze cijfers met die bij de vrije cultuur op particuliere ondernemingen en andere aan de practijk bij de gouvernements-koffiecultuur ontleende cijfers, die de commissie zich met eenige moeite wel van hier en daar had kunnen verschaffen, of wel met die, door de houtvesters bij de djaticultuur besteed, had haar juist de wonde plek moeten wijzen en zoodoende den weg doen vinden tot verbetering.

In plaats daarvan berekende zij er een kostprijs van f 20 de pikol uit, en in de uitbetaling van dit bedrag rust het zwaartepunt van al haar verwachte goede resultaten.

Bovendien is hare berekening nog geheel foutief en had zij tot geheel andere uitkomsten moeten komen, wanneer zij juist gerekend had; zelfs bij oppervlakkige beschouwing had zij zelve dat moeten inzien.

Hoe toch zou het mogelijk zijn een pikol koffie te produceeren voor f 20; waar de aanleg der tuinen *alleen* reeds f 384 (zie hierboven) kost?

De commissie heeft eenvoudig aangenomen dat de koffieboom gemiddeld 10 jaar oud wordt; maar meent zij dat in werkelijkheid?

Elk huisgezin heeft volgens haar gemiddeld in cultuur $^1/_4$ bouw.

Het aantal der ingedeelde cultuurplichtigen over de jaren 1886, 1887 en 1888 bedroeg successievelijk 474,

(1) *Uit deze zinsnede zijn blijkbaar bij het overschrijven van het rapport eenige woorden uitgevallen.*

18

401 en 385 duizend, dus gemiddeld 415 000, en zou dus, gerekend à ¼ bouw per huisgezin, het beplante areaal bedragen 103 750 bouw, terwijl het in 1888 feitelijk was:

84 229 bouws tuinen op hoog gezag en

109 662 » vrijwillige tuinen,

dus totaal 193 891 bouws, of bijna het dubbele van het door de commissie vermeende; ergo had volgens hare berekening ook de bevolking veel meer dan f 20 per pikol moeten ontvangen.

Hare foutieve berekening volgt ook uit het aantal te onderhouden boomen. Door f 20 per pikol voor te slaan gaat zij uit van de veronderstelling dat per gezin 500 boomen worden onderhouden, terwijl dit feitelijk in 1888 *achthonderd* was.

Foutief was ergo de ingeslagen weg en foutief waren de berekeningen, die zij verder maakte.

En hiermede is ook haar hoofdredmiddel langs wiskunstigen weg veroordeeld.

Uit al het voorafgaande moet worden afgeleid dat, gedachtig aan het »aux grands maux les grands remèdes", geen baat kan worden gevonden bij verhooging van den inkoopsprijs met enkele guldens, noch bij wat de commissie verder voorstelt.

Men heeft dan ook alle redenen om te duchten, dat in vele streken de koffiecultuur, door al wat sedert 60 jaren is geschied, zoo gehaat is, en in zulk een slechten reuk is geraakt, dat een groot deel der Javanen reikhalzende het einde van den »fatalen termijn van 5 jaren" (bladz. 36 van het rapport) tegemoet ziende, er geen oogenblik aan zal denken, om, wanneer die dag eenmaal is aangebroken, zich door den in uitzicht gestelden prijs van f 20 per pikol te laten verleiden, vrijwillig een cultuur ter hand te nemen, die zij niet enkel om den dwang, maar ook wegens de voor hen zoo minieme inkomsten, van kindsbeen af hebben leeren verwenschen en verafschuwen.

Terloops werden hierboven reeds besproken de door de commissie op bladz. 29 van haar rapport behandelde andere middelen, die nevens het reeds verhandelde zullen moeten dienen, zoowel om eene vrije cultuur voor te bereiden, als om de koffiecultuur als zoodanig in stand te houden.

Ofschoon als zeker mag worden aangenomen, dat die middelen zonder eenige uitwerking zullen blijven, wanneer niet vooraf het loon in overeenstemming met den arbeid wordt gebracht, en zij feitelijk dus slechts in enkele of gedeelten van residenties tot het bereiken van het gestelde doel kunnen bijdragen, zoo is het toch wenschelijk die middelen op zichzelve aan eene nadere beschouwing te onderwerpen.

Vooreerst acht de commissie het wenschelijk dat de cultuur zich niet blijve beperken tot de in de cultuurplannen opgenomen terreinen. Zij komt nogmaals terug op de geringe geschiktheid van vele gereserveerde gronden.

De daarbij aangehaalde uitdrukking van den heer Heijting, dat de cultuurplannen het antwoord geven op de vraag: »hoe lang die cultuur nog kan duren" is niet in overeenstemming met de latere voorschriften van de »Handleiding," doch levert overigens wederom een bewijs, dat zelfs onder personen, met de leiding der koffiecultuur belast, de meening werd aangetroffen dat de cultuur zonder voortdurende ontginning van nieuwe gronden onmogelijk is.

Op bladz. 30 van het rapport merkt de commissie omtrent de hoedanigheid der reservegronden nog op, dat het daarmede wel zeer treurig moet zijn gesteld, als de cultuurplannen daaronder terreinen vermelden, waarop aan den koffieboom geen langere leeftijd dan 6 à 7 jaren wordt toegekend. Hoe zou het oordeel der commissie wel hebben geluid, indien het haar bekend ware geweest, dat aanzienlijke uitgestrektheden gronds — o. a. in de residentie Pekalongan — gereserveerd zijn geweest, waarop de koffieboom, blijkens de bij de bestaande tuinen opgedane ondervinding, niet ouder wordt dan 4 of hoogstens 5 jaar?

Op het denkbeeld, om het terrein der gouvernements-koffiecultuur te verplaatsen, wordt later teruggekomen.

Zonder behoorlijke zorg voor den bodem zal eene zoodanige verplaatsing den ondergang dier cultuur wel kunnen vertragen, doch niet kunnen verhoeden.

De commissie wenscht verder (bladz. 30—32 van haar rapport) in principe gebroken te zien met het bestaande dwangsysteem.

De wenschelijkheid van dezen maatregel, welks voorbereiding in het Regeeringsreglement is voorgeschreven, wordt tegenwoordig algemeen erkend.

Onder de nadeelen, aan de gedwongen cultuur verbonden, wijst het rapport terecht op de vexaties, waaraan de bevolking bloot stond door het telkens veranderen van werkwijze.

De in het rapport geuite meening, dat het bedoelde gebrek aan vastheid van beheer moet worden toegeschreven aan de omstandigheid, dat de leiding der cultuur was opgedragen aan hoofdinspecteurs, klinkt echter zonderling.

Het is niet duidelijk, dat er minder kwaad zou geschieden wanneer elk resident voor zijn eigen gewest onoordeelkundige »proeven" neemt, dan wanneer dit door een hoofdinspecteur geschiedt voor geheel Java. De ondervinding, opgedaan in tijden dat er voor de koffiecultuur geen speciaal hoofdinspecteur was aangewezen, kan daarvan getuigen.

De reden, dat het der koffiecultuur steeds aan leidende beginselen heeft ontbroken, moet niet in de instelling van het ambt van hoofdinspecteur worden gezocht, maar daarin — het werd reeds vroeger gezegd — dat zoo goed als geen der gewezen titularissen deskundige op cultuurgebied was, en vooral in het bedorven systeem der dwangcultuur, waarbij aan het grootste gedeelte der cultuurplichtigen geen loon naar arbeid wordt betaald. Dit systeem draagt de kiem van ondergang in eigen boezem.

De opheffing van het ambt van hoofdinspecteur bij de koffiecultuur wordt door de commissie van zooveel belang geoordeeld, dat zij in hare aan den Minister van Koloniën gerichte missive van den 7den October 1889 daarop afzonderlijk terugkomt, en het lid der commissie Van Gorkom aan deze aangelegenheid eene afzonderlijke nota heeft gewijd, waarin beweerd wordt, dat juist onder deskundigen het verschil van opinie het grootst zou zijn.

De heer Van Gorkom toont daarin eene zonderlinge opvatting van wetenschappelijke cultuur te hebben, en schijnt het hem onbekend dat voor eene dergelijke cultuur algemeen erkende regelen bestaan, waarvan de juistheid bewezen is evenzeer uit een wetenschappelijk als uit een practisch oogpunt.

Bij hen, die de noodige voorbereidende studies in cultuurvakken hebben gemaakt, bestaat omtrent bemesting, intensieve cultuur, zorg voor den bodem door reboisatie, en dergelijke voorname punten, eerder overeenstemming dan bij leeken.

Het herhaaldelijk toepassen van lijnrecht tegenstrijdige stelsels kan slechts plaats hebben bij onbekendheid met de beginselen der wetenschappelijke cultuur.

Uit het feit, dat de leiding van niet-deskundige inspecteurs onbevredigende resultaten heeft opgeleverd, komt het rapport, op bladz. 32—33, thans niet zeer logisch tot het besluit, dat alle leiding te veroordeelen is.

Zeer zeker is het wenschelijk, dat er een einde kome aan eene bemoeienis van bestuurswege, die zich tot in de kleinste bijzonderheden uitstrekt.

Men late den cultuurplichtige vrij in alles wat veilig aan hem kan worden overgelaten.

Maar het gaat niet aan ook de algemeene leiding uit handen te geven, en het geheel aan het goeddunken der bevolking over te laten, waar en hoeveel er zal geplant worden.

De inlander is een slecht landbouwer, een ware roofbouwer, en aan zich zelf overgelaten, zou hij niet alleen niet zooveel product krijgen als mogelijk is bij redelijke cultuur, maar ook de gronden heel gauw uitbouwen.

Beide is hoogst nadeelig en daartegen moet worden gewaakt door deskundigen, ook in het belang van den inlander zelven.

De commissie vergeet dit, waar ze de bevolking geheel aan zich zelve wil overlaten en geen deskundig hoofdinspecteur wil.

Wordt de leiding uit handen gegeven, dan wordt de cultuur, en daarmede een aanzienlijke bron van inkomsten, geheel afhankelijk gesteld van het toeval.

Wil men de cultuur niet na korteren of langeren tijd te gronde zien gaan, dan is stipte opvolging onvermijdelijk van een vooraf vastgesteld plan, waarin de bestemming van alle voor de cultuur beschikbare terreinen, met de noodige tijdsbepaling, nauwkeurig is aangegeven. Het toenemen van het gebrek aan geschikte gronden is op den duur op geen andere wijze tegen te gaan.

Ook bij verplaatsing der cultuur naar de meer afgelegen bergstreken, zal men maar al te spoedig het oude euvel zien terugkeeren, wanneer er zonder orde of regelmaat over de nog onontgonnen terreinen wordt beschikt.

Het is licht te beseffen dat alle herbewouding vruchteloos wordt, waar men tegelijkertijd vrijheid laat aan de bevolking om bosch te ontginnen, waar en zooveel zij maar wil.

Men rekene in dit opzicht niet op de medewerking van den Javaan. Deze heeft het verdwijnen der bosschen steeds in de hand gewerkt, daar hij dit in zijn kortzichtigheid om verschillende redenen in zijn belang acht, voornamelijk wegens het verkrijgen van groote uitgestrektheden wisselgronden ten behoeve van een door hem zeer geliefden vorm van vagebondeerenden landbouw.

Op bladz. 34 van het rapport wordt terecht opgemerkt, dat bestendiging van dwang niet door het Regeeringsreglement wordt geboden.

Dat echter artikel 56 van dat reglement, zonder verder, het tegengestelde, namelijk opheffing van allen dwang in zake koffiecultuur, zou voorschrijven, kan niet beaamd worden.

Er wordt daar slechts bepaald, dat eene regeling zal worden *voorbereid* steunende op vrijwillige overeenkomsten met de betrokken gemeenten en personen, als overgang tot eenen toestand, waarbij de tusschenkomst des bestuurs zal kunnen worden ontbeerd.

Door de gedwongen cultuur reeds zoo spoedig los te laten, gaat de commissie én verder dan het Regeeringsreglement, én verder dan de haar gegeven opdracht.

Wel gevoelt de commissie, dat het gevaarlijk zal zijn den gedwongen aanplant in eens los te laten, zonder meer, en stelt zij daarom voor de volledige toepassing van den maatregel een termijn van vijf jaren, maar het is duidelijk, dat er in dat korte tijdsverloop geen sprake kan zijn van een geleidelijken overgang in den geest van het Regeeringsreglement.

De werking van de maatregelen, die de commissie ter vermijding van schokken aanbeveelt, zou nog onmogelijk met juistheid kunnen worden beoordeeld, op het oogenblik dat de cultuur reeds zou moeten worden vrijgelaten.

Men zou dan een sprong in het duister hebben gedaan, gevaarlijker dan de *noodsprong* waarvan op bladz. 19 van het rapport sprake is.

Intusschen mag reeds veilig aangenomen worden dat, ondanks de bedoelde maatregelen, de cultuur onmiddellijk na de vrijlating zal verloopen overal waar de betaling onvoldoende blijft.

Omtrent het laten van vrijheid in de keuze der te beplanten terreinen wordt hier opgemerkt, dat het te ver zou gaan om elken dessabewoner geheel vrij te laten om voor zich juist dat stuk grond uit te kiezen, dat nu toevallig hem, om wie weet wat voor redenen, het geschiktst schijnt.

Het is herhaaldelijk gezegd en geschreven, en elk die op Java gereisd heeft weet het, dat honderdduizende bouws grond, die tengevolge van bandeloozen roofbouw, met welken naam — het kan niet ontkend worden — ook in menig opzicht de gouvernements-koffiecultuur moet bestempeld worden, zijn uitgeput, thans slechts om de 3 à 4 jaar kunnen bebouwd worden en dan nog slechts een schralen oogst opleveren.

Men leze aandachtig wat de commissie op bladz. 15, 34 en 36 van haar rapport zegt, en vrage zich ernstig af, of zij niet in haar ijver om den inlander uit het keurslijf der cultuurplannen los te maken, en te ontslaan van het volgens haar zoo hoogst nadeelig toezicht en van de inmenging van inspecteerende beambten, te ver gaat.

De bepalingen, die strekken om de ontginningswoede van den inlander eenigermate aan banden te leggen, zijn wel degelijk destijds uit het inzicht geboren, dat de ongeregelde ontginningen veel kwaad hebben gesticht.

Die thans buiten werking te stellen, in het vooruitzicht of ten minste in de hoop, daardoor de koffieproductie in de eerste jaren weer op het normale peil te brengen, zou misdadig zijn tegenover de belangen van land en volk.

De Regeering, als eigenares der tot het staatsdomein behoorende gronden, heeft er niet alleen groot belang bij, maar op haar rust ook de plicht, om de vruchtbaarheid dier gronden onverminderd aan latere geslachten te vermaken.

Het belang van den cultuurplichtige brengt mede, dat hem gronden ter beplanting worden aangewezen, die hem zoo spoedig mogelijk, bij een minimum van arbeid, een maximum van opbrengst leveren.

Beide belangen, waar die met elkander in strijd dreigen te geraken, op een rationeele wijze in overeenstemming te brengen, is de taak der ambtenaren.

Wordt het directe belang van een cultuurplichtige uit het oog verloren, dan wordt diens ontevredenheid en tegenzin in de cultuur verwekt, die hem, zonder evenredige lusten, zwaar drukt, en zoowel hij, als zijn principaal — de Staat — lijden schade.

Laat de laatste zich verleiden om zijn hoogere roeping als Regeerder uit het oog te verliezen en die aan de belangen van het oogenblik op te offeren, dan handelt hij even kortzichtig als de inlander, en laat zich eveneens een zware schuld op den hals.

Het vrijlaten dus van den inlander in de keuze der voor de koffiecultuur benoodigde gronden zal, zooals boven gezegd, den ouden roofbouw in de hand werken, die des te gevaarlijker gevolgen na zich zal slepen, naarmate men hooger in het gebergte komt.

Daar zijn, gelijktijdig met het bederven van den grond, nadeelen van veel ingrijpender aard te duchten.

De hooge waarde der bergbosschen uit klimatologisch en hydrographisch oogpunt is ook door de Indische Regeering erkend. Die bosschen zijn daarom onder deskundig beheer gesteld, terwijl maatregelen tot instandhouding en uitbreiding dier bosschen zijn genomen.

Bij ordonnancie dd. 2 Juni 1890 (*Staatsblad* 1890 nº. 15) werden de grenzen voor boschbehoud en herbewouding in het gebergte over geheel Java definitief vastgesteld.

Die bosschen nu, welke vooral voor den watertoevoer naar de lagere streken en ten opzichte der thans op vele plaatsen op Java met groote kosten tot stand gebrachte of nog tot stand te brengen irrigatiewerken, van het grootste belang zijn, en wier bestaan dus, al ware het alleen om deze reden, ten nauwste samenhangt met de welvaart van de bij uitstek landbouwende bevolking van Java, wil de commisse eenvoudig prijs geven aan de willekeur van een aantal personen, die niets van het belang eener bergbewouding beseffen. Het onoordeelkundige en inconsequente van dezen maatregel is zóó in het oogvallend, dat zulks alleen aan den kortzichtigen, bij het oogenblik levenden inlander kan ontgaan, zoodat eene nadere bestrijding daarvan hier overbodig mag worden geacht.

Op bladz. 36 wenscht voorts de commissie, als voorbereidende maatregel, de cultuurplichtigen in de gelegenheid te stellen om hun aandeel in de te beplanten terreinen in erfelijk individueel bezit te verkrijgen, en zulks onder zekere voorwaarden, die echter minder bezwarend voor hen zouden moeten zijn dan de thans geldende. Houdt men in het oog, dat in gebrek aan bruikbare gronden het grootste gevaar voor de in standhouding der koffiecultuur gelegen is, en dat de commissie dit ten volle erkent, dan mag het vreemd voorkomen een maatregel door haar te hooren aanbevelen, welke tot eene gestadige vermindering van de beschikbare uitgestrektheid moet leiden.

Het zal toch zeker wel niet in de bedoeling liggen, om de bevolking te *dwingen* met het planten van koffie voort te gaan op de gronden, die haar op bovenbedoelde wijze in erfelijk individueel bezit zijn afgestaan.

In het gunstigste geval zou de besproken maatregel eene tijdelijke vermeerdering van productie teweeg kunnen brengen; op den duur zal hij den ondergang der cultuur verhaasten. Want het is te voorzien, dat de inlander de hem geboden gelegenheid om gronden voor polowidjo-aanplant te krijgen, gretig zal aangrijpen, en dat alleen bij uitzondering koffie op den individueel bezeten grond blijvend zal worden geteeld.

Het rapport beveelt verder aan vrijstelling gedurende geruimen tijd van landrente voor niet met koffie beplante gronden, benevens vrijstelling van heerendiensten.

Het maakt den indruk alsof de commissie, bij het aanbevelen, zoowel van deze maatregelen als van den voorafgaanden, er in de eerste plaats op bedacht is geweest om de door haar voorgestelde regeling ingang te doen vinden met behulp van concessies, die met de koffiecultuur volstrekt niet in verband staan.

Een hoofdzaak wordt daarbij uit het oog verloren, namelijk dat de cultuur vooral beteekenis heeft als bron van staatsinkomsten, die voorloopig niet gemist kunnen worden.

Van dit standpunt uit beschouwd, gaat het niet aan, de cultuur, met opoffering van andere inkomsten in den vorm van landrente of heerendienst, in stand te willen houden en zoodoende met de eene hand te geven wat men met de andere hoopt te ontvangen.

Ook mag niet uit het oog verloren worden, dat vrijstelling van heerendienst van een deel der dienstplichtigen, verzwaring van dien dienst voor de overblijvenden ten gevolge heeft.

Nog een andere voorbereidende maatregel dient hier te worden besproken, namelijk het aangaan van vrijwillige overeenkomsten met de bevolking.

Op zichzelf verdient deze maatregel, die ook door het Regeerings-reglement wordt voorgeschreven, doch waartoe nooit een enkele poging is gedaan, de meeste aanbeveling.

In verband met de door de commissie voorgestelde regeling, verliest hij echter alle beteekenis.

Tot aan het verstrijken van den termijn van vijf jaren zal, volgens het voorstel, de cultuurdwang immers blijven bestaan; overeenkomsten, die gedurende dat tijdsverloop, bij wijze van voorbereidenden maatregel, gesloten worden met cultuurplichtigen, zullen daar, waar het geen loonend bedrijf betreft, dus niet anders dan in naam vrijwillig kunnen zijn.

Welke beteekenis kunnen voorts, in het systeem der commissie, vrijwillige overeenkomsten met gemeenten of personen hebben, op welke de cultuurplicht niet of niet meer rust na het verstrijken van den vijfjarigen voorbereidingstermijn? Die gemeenten of personen behoeven geen koffie te planten; doen zij dat echter vrijwillig, dan zijn zij gehouden hun product in te leveren tegen eene betaling van f 20 per pikol. Deze voorwaarde blijft, blijkens het rapport, zonder eenige wijziging van kracht bij het sluiten van vrijwillige overeenkomsten en maakt, met de verplichting tot planten, bijna den geheelen inhoud dier overeenkomsten uit.

Waartoe zou de bevolking echter die verplichting en daarmede een groot risico op zich nemen, wanneer daartegenover slechts een gering voordeel staat, en zij dus in niet veel beter conditie komt dan wanneer zij geen overeenkomsten aangaat?

Het verkrijgen van met koffie beplante of te beplante terreinen in erfelijk individueel bezit is immers een voordeel, dat het rapport onder zekere condities aan *alle* vrijwillige koffieplanters wil zien toegekend, en kan dus geen bijzonder voordeel worden geacht, dat alleen wordt toegekend aan hen, die tot overeenkomsten toetreden.

Na de behandelde maatregelen tot voorbereiding beveelt het rapport op bladz. 37 eenige middelen aan, welke moeten strekken om de bevolking te bewegen zich ver van de dessa's in het gebergte te vestigen, met het doel om op de nog aan geschikte gronden rijke berghellingen koffie te planten.

Het zal hieronder blijken in hoeverre van die middelen heil te verwachten is, in verband met de door de commissie voorgeslagen regeling.

Op zich zelf verdienen die middelen meerendeels aanbeveling.

Omtrent vrijstelling van landrente en heerendiensten werd boven reeds een oordeel uitgesproken.

Van het aanleggen van wegen moet men zich niet te veel voorstellen in het belang eener arme bevolking, die geen andere transportmiddelen bezit dan hare schouders of hoogstens een pikolpaardje.

Het tusschenplanten van voedingsgewassen in koffietuinen is zeker een hoogst aanbevelenswaardige maatregel, wanneer het maar goed wordt gedaan. De schoone resultaten, welke ook bij het boschwezen sedert jaren met de gecombineerde cultuurwijze bij den aanleg van bosschen zijn verkregen, pleiten er voor om dezen vorm van cultuur ook bij de koffie verder toe te passen; zooals dit thans evenwel geschiedt onder niet deskundige leiding, kan niet in het voordeel der cultuurplichtige bevolking, evenmin als in dat der koffieboomen zijn. Toch is het tusschenplanten bovenbedoeld een groot voordeel voor beiden, wanneer het met de noodige zaakkennis en leiding geschiedt.

Dat de commissie het tusschenplanten van polowidjo als een gunst wil toestaan aan de bevolking, die bereid is in afgelegen bergstreken koffie te teelen, klinkt vreemd, nadat op blz. 32 en 33 van het rapport reeds verklaard is, dat de bevolking vrij behoort te zijn in de cultuurwijze, terwijl op bladz. 42 wordt gezegd: *de planter worde al aanstonds vrijgelaten ....in de wijze van grondbewerking en aanplant.*

Terecht wil de commissie van de tusschengeteelde gewassen geen landrente doen betalen, daar die tusschenbouw plaats heeft in het belang der koffiecultuur, en zulks op nog te ontginnen boschgronden, waarop reeds eene belasting rust in den vorm van eene verplichte levering van het hoofdproduct beneden den marktprijs.

Trouwens dit is niets nieuws en gebeurt ook thans reeds.

Het gemakkelijk maken van de inlevering, waaronder de commissie, op blz. 38 van het rapport, ook de van Indië uit voorgestelde aanmoediging van de bereiding door particulieren zegt te verstaan, verdient alle aanbeveling waar dit zal blijken mogelijk te zijn.

Ook het geven van voorschotten, waaraan de Javaan nu eenmaal gewend is, heeft zijne goede zijde, hoewel de omstandigheid, dat die voorschotten gegeven worden op een zeer wisselvallig product, tot eene beperkte toepassing moet manen, ook om de spilzucht van den inlander niet in de hand te werken.

Strenge afscheiding van het voor de gouvernements-koffiecultuur te reserveeren gebied, is verder hoogst noodzakelijk, en moet daarin uitgifte van woeste gronden in erfpacht geheel ophouden.

Daardoor is echter geenszins aan particulieren de gelegenheid ontnomen om buiten dat gebied het landbouwbedrijf uit te oefenen, want door alleen de bepaald voor de koffiecultuur geschikte streken te reserveeren en de minder goede los te laten, komen ook voor de particuliere industrie meer gronden beschikbaar dan thans het geval is, en wordt tevens de bevolking gebaat, die bij het ontstaan van een particuliere landbouw-onderneming meer voordeel heeft dan wanneer zij met minder goed succes gedwongen wordt koffie te planten, terwijl de Regeering, door meerdere welvaart van de bevolking, daarvan tevens profiteert. Daarom gaat dan in algemeenen zin ook niet op, wat het rapport zegt ter verdediging van de stelling, dat de Staat er meer belang bij heeft dat er eene welvarende koffieplantende bevolking zij, dan dat de Javaan als daglooner werkt bij particuliere ondernemers.

Het spreekt echter vanzelf, dat met dit loslaten niet bedoeld wordt geheele streken in erfpacht uit te geven, zonder daarbij te letten op de belangen der bevolking. In de allereerste plaats zal daarop moeten worden gelet en zullen dus niet in erfpacht mogen worden uitgegeven die gronden, welke noodig zijn voor den eigen landbouw der bevolking, daaronder ook te verstaan de vrijwillige koffieteelt, speciaal die van Liberia, die vooral in de lagere streken eene toekomst voor zich heeft en dan ook door het verstrekken van zaden als anderszins zou behooren te worden aangemoedigd.

Op blz. 38 van het rapport spreekt de commissie voorts de wenschelijkheid uit van het reboiseeren op groote schaal van alle daartoe geschikte terreinen, en dit eenigszins in tegenspraak met hetgeen de commissie op blz. 10 heeft gezegd.

Zij schijnt dan ook dezen maatregel slechts als eene bijzaak te beschouwen, niet als een der hoofdfactoren voor de instandhouding der cultuur.

Het werd boven reeds gezegd, dat er aan den nog beschikbaren voorraad maagdelijke gronden noodzakelijk een einde moet komen, en dat het verplaatsen der cultuur naar afgelegen bergstreken op zichzelf slechts een palliatief daartegen is.

Wanneer dan ten slotte alle beschikbare terreinen, na éens of meermalen met koffie te zijn beplant, uitgeput zullen zijn, dan is de cultuur reddeloos verloren.

Onvoldoende betaling, onnoodige dwang, lastige inlevering en dergelijke bezwaren voor de bevolking, kunnen te allen tijde nog worden weggenomen. Heeft men echter

de *zorg* voor de vruchtbaarheid van den bodem door middel van herbewouding te lang verwaarloosd, zoodat de uitputting der nog beschikbare gronden, ook in de meer afgelegen bergstreken, algemeen zal zijn geworden, dan staat men voor een bezwaar dat niet meer aanstonds kan worden opgeheven.

Slechts na jaren van inspanning en ten koste van zware geldelijke offers zou het dan wellicht nog mogelijk zijn, den bodem terug te geven, wat men hem roekeloos ontnomen heeft, doch in dien tusschentijd zou de koffiecultuur reeds tot de geschiedenis behooren.

Evenmin als de commissie geheel overtuigd schijnt van het gewicht der herbewouding, blijkt zij den omvang en de moeielijkheden van dat op groote schaal uit te voeren werk te beseffen.

Wel geeft het rapport den raad, om de te herbosschen terreinen thans met oordeel te kiezen en *om maatregelen te nemen tot tegengang van het in brand steken van alang alangvelden, wat thans zoo vaak geschiedt en voor den landbouw zoo nadeelig is*, maar meer wordt over dit onderwerp niet gezegd, alleen blijkt uit het slot van het rapport (bladz. 43), dat de commissie de leiding der voorgestelde maatregelen, dus ook die der herbewouding, wenscht te zien opgedragen aan de controleurs, en in zooverre gaat de commissie conform het voorstel van den resident Heijting.

Dat de commissie niet van nabij met de technische moeielijkheden van eene bergherbewouding op groote schaal bekend is, ligt in den aard der zaak. Daarvoor zou zij deskundigen in haar midden hebben moeten gehad. Maar het bestaan dier moeielijkheden had zij toch kunnen afleiden, zoowel uit het volkomen échec der herbewouding ten behoeve der koffiecultuur van bestuurswege, als uit de omstandigheid, dat ook onder deskundige leiding jaren van vruchtelooze inspanning zijn voorbijgegaan, alvorens men met het herbewouden van bergstreken op den goeden weg was.

Vergelijkt men de resultaten, welke door het boschwezen bij herbewouding op groote schaal in de residenties Kedoe, Bagelen, Semarang en minder uitgebreid in Pekalongan en Tegal zijn verkregen, met de onbeduidende uitkomsten der herbewoudingen van bestuurswege, dan springt de noodzakelijkheid van deskundige leiding in het oog, en blijkt het, dat bevelen van het bestuur niet voldoende zijn om het welslagen van dezen hoogst gewichtigen maatregel te waarborgen.

Het schijnt eenig parti pris bij de commissie te verraden, dat zij er zelfs niet van spreekt om de leiding der herbewoudingen aan het boschwezen op te dragen, een maatregel die toch nog al voor de hand ligt.

Dat een juiste keuze van gronden, houtsoort en cultuurwijze, evenals de beoordeeling van enkele andere hoofdpunten, eene zekere mate van technische kennis en ondervinding vereischen, schijnt bij de commissie geen punt van overweging te hebben uitgemaakt, althans dit blijkt niet uit het rapport.

Door al het bovenvermelde betreffende herbewouding, verraadt de commissie daarover niet het meesterschap te bezitten, ja zelfs de belangrijkheid evenals de noodzakelijkheid van dit zoo moeielijke en omvangrijke werk niet te hebben gevoeld.

In verband met het reeds vroeger in het rapport uitgesproken oordeel over de koffie-inspectie, verklaart de commissie — op bladz. 39 van haar rapport — eenstemmig van meening te zijn dat, welk stelsel in de toekomst ook moge worden gevolgd, het ambt van hoofdinspecteur voor de koffiecultuur van stonde af aan behoort te worden ingetrokken, en dat de hoofden van gewestelijk bestuur de aangewezen personen zijn om de gewenschte contrôle uit te oefenen.

In de eerste plaats zij geconstateerd, dat de commissie, die op bladz. 34 van het rapport als haar gevoelen heeft te kennen gegeven, dat alle dwang behoort te worden opgeheven, het thans toch noodig acht dat er contrôle zal worden uitgeoefend.

Die contrôle wil zij blijkbaar niet slechts over de verplichte inlevering maar ook over de vrije (?) cultuur laten uitoefenen, daar zij spreekt van de bekendheid der residenten met plaatselijke toestanden, iets wat geen zin zou hebben wanneer alleen contrôle over de inlevering werd bedoeld.

De leiding door hoofdinspecteurs zal dus vervangen worden door contrôle of toezicht (blz. 43) door de residenten.

Is dit — om de beeldspraak van de commissie te bezigen — iets anders dan het binnenhalen door een achterdeur van hetgeen men door de voordeur heeft verwijderd?

De commissie wenscht de betrekking van hoofdinspecteur te zien ingetrokken, omdat de inmenging der achtereenvolgende hoofdinspecteurs geleid heeft tot noodelooze en, zoo voor de cultuur zelve als voor den geest der bevolking, zeer schadelijke maatregelen.

Meent de commissie zonder die inmenging, en door de zaak alleen aan de residenten over te laten, tot betere resultaten te zullen komen?

Zooals boven reeds werd aangetoond, moet de reden, waarom het beheer der hoofdinspecteurs tot zoo weinig bevredigende resultaten heeft geleid, geheel daarin worden gezocht, dat geen der titularissen deskundige op cultuurgebied was. Dit gemis aan kunde maakte het systeem der dwangcultuur nog ondragelijker voor de bevolking, door haar te laten planten op ongeschikte gronden, enz.

Ook de zucht om zich verdienstelijk te maken door het doen planten van veel koffie, iets geheel passende in het vroegere stelsel van batige sloten, leidde er toe, dat werd overdreven en meermalen lichtzinnig werd heengestapt over de bezwaren, die zulks voor de bevolking meêbrengt, alsook dat vrijheid, waar zij werkelijk bestond of ontluikende was, in dwang ontaardde, terwijl men zich wat al te spoedig met den schijn vergenoegde.

Door thans de leiding over de cultuur aan de evenmin deskundige residenten op te dragen, zal men niet alleen geen verbetering aanbrengen, doch zou een dergelijke handeling in meerdere mate ten prejudice kunnen strekken van de cultuurplichtige bevolking. Het is toch te verwachten dat de bevolking daardoor meer dan ooit met noodelooze en onoordeelkundige maatregelen zal worden geplaagd.

Waar de voorschriften der hoofdinspecteurs in de practijk tot al te verkeerde uitkomsten leidden, daar werd in de critiek der door de plaatselijke ambtenaren voorgelichte residenten een heilzaam tegenwicht gevonden.

Het dilettantisme der gewezen hoofd-inspecteurs moest zich, uit vrees voor die critiek, althans binnen zekere perken houden.

Wat mag men echter wel verwachten, wanneer de residenten, zonder eenige contrôle, aan hunne liefhebberij op cultuurgebied zullen botvieren, daarbij gebruik makende van de bijna onbeperkte macht, die zij door tusschenkomst der geïnteresseerde inlandsche hoofden over de bevolking kunnen uitoefenen?

De commissie moge, al zegt zij dat niet uitdrukkelijk, in het toezicht van den directeur van binnenlandsch bestuur een waarborg zien tegen zoodanig misbruik hunner positie door de hoofden van gewestelijk bestuur, die waarborg bestaat niet voldoende. Nog daargelaten, dat de departementschef in den regel geen koffie-specialiteit is, kan hij, met dienstwerk overladen en aan de schrijftafel gebonden, onmogelijk op de handelingen der residenten en ambtenaren op dit gebied het vereischte toezicht houden, noch de overtuiging erlangen dat hunne maatregelen op locale kennis en oordeelkundige gebruikmaking daarvan zijn gegrond.

De geschiedenis der koffiecultuur levert voorbeelden te over op, hoe residenten, die aan een soort koffiefanatisme leden, de cultuur onoordeelkundig opdreven ter verzwaring van den last, reeds op de bevolking drukkende, en dat deze in weinige jaren door vernieling van bosschen en verspilling van den goeden bouwgrond een duren wissel op de toekomst trokken. Verblind door dien koffiewaanzin hadden zij geen oog voor zoovele andere groote belangen, welke een goed en vooruitziend bestuurder evenzeer dient te behartigen.

En hoevele zijn er verder onder hen, die door een langdurig verblijf behoorlijk op de hoogte zijn gekomen van de toestanden in hun gewest?

Dat de bemoeienis der bestuursambtenaren met de cultuur in beginsel steeds is af te keuren, werd blijkens het Regeeringsreglement ook door den wetgever gevoeld. Art. 56 § 6 schrijft den overgang voor tot eenen toestand, waarbij de tusschenkomst des bestuurs zal kunnen worden ontbeerd.

In stede nu van een stap in deze richting te doen, stelt de commissie voor om het toezicht over de cultuur weder uitsluitend aan de bestuursambtenaren op te dragen.

19

Zij handelt zoodoende tegen de bedoeling van het Regeeringsreglement en tegen het thans meer dan vroeger in de koloniale politiek gehuldigde beginsel, om den werkkring der bestuursambtenaren zooveel mogelijk tot eigenlijke bestuurszaken te beperken.

Moeten dus het beheer en toezicht door de residenten alleen en dat door niet deskundige hoofdinspecteurs beide worden veroordeeld, men zou eene groote fout begaan door de koffie-inspectie voor goed af te schaffen en zoodoende ook leiding door deskundigen onmogelijk te maken.

Er werd hierboven reeds op gewezen, dat de instandhouding der cultuur slechts door consequente toepassing van een vast plan gewaarborgd kan worden.

Wil men daarbij niet in de oude gebreken vervallen, dan zal het ontwerpen van dat plan noodzakelijk het werk moeten zijn van deskundigen op cultuurgebied.

Dit werd reeds aangetoond in dezerzijdschen brief, dd. 29 Juni 1889, n°. 235/*B*.

Sedert is ook door het commissielid WESSELS in diens afzonderlijke nota de meening uitgesproken, dat het even noodzakelijk is de koffiecultuur onder leiding van afzonderlijk deskundig personeel te brengen, als voor de uitoefening van ieder ander vak speciale kennis te eischen (blz. 118).

De bezwaren, welke in het rapport tegen het toezicht van (niet-deskundige) hoofdinspecteurs worden aangevoerd, vervallen geheel bij eene deskundige leiding, gepaard met de noodige van Regeeringswege vastgestelde instructiën.

Dat de inlander zich eene werkelijk deskundige leiding, die hem niet meer dan noodig in zijne vrijheid beperkt, en die hem niet met onoordeelkundige of tegenstrijdige bevelen plaagt, gaarne laat welgevallen, bewijst de boschcultuur op Java, waarvoor steeds liefhebbers in voldoende getale zijn te vinden, bereid tot het aangaan van vrijwillige plantovereenkomsten.

Met een enkel woord moet hier nog worden teruggekomen op de reeds boven behandelde herbewouding van bergterreinen, welke voortaan met de koffiecultuur hand aan hand zal dienen te gaan. Het mag uit de reeds opgedane ondervinding met bijna volkomen zekerheid worden voorspeld, dat van die herbewouding op groote schaal niets terecht zal komen, wanneer de leiding van het werk aan niet-deskundigen wordt toevertrouwd.

Zoowel koffiecultuur als herbewouding moeten noodzakelijk onder deskundige leiding worden gesteld.

Het nauwe verband dat tusschen beide aangelegenheden bestaat — en waarop reeds in dezerzijdsch schrijven van 29 Juni 1889 werd gewezen — maakt het tevens in hooge mate wenschelijk, die leiding in ééne hand te vereenigen.

Maar afgezien van dit alles, is overal en altijd de noodzakelijkheid erkend, dat bij elken tak van dienst niet alleen, maar ook bij elke groote particuliere onderneming van landbouw of nijverheid, de centrale leiding niet mag ontbreken, die, hetzij bij één persoon, hetzij bij een comité berustend, de détails van den dienst aan den plaatselijken of afdeelingschef overlaat, doch zelf de beslissing behoudt over al die zaken en maatregelen waarin, ook bij de meest mogelijke decentralisatie, eenheid behoort te bestaan.

En hoe zal een directeur van binnenlandsch bestuur die hoofdleiding behoorlijk kunnen uitoefenen, indien hem geen deskundige is toegevoegd, die hem, telkens als het noodig is, grondig kan voorlichten?

Zooals bekend, werd bij mijn schrijven van 29 Juni 1889 n°. 235/B, het voorstel bij de Regeering aanhangig gemaakt, ten einde de gouvernements-koffie- en kinacultuur met het boschwezen onder eene deskundige leiding te vereenigen.

Dit gaf der commissie aanleiding om in een afzonderlijk aan den Minister van Koloniën gericht schrijven van 7 October 1889 en daarbij afzonderlijk overgelegde nota van het medelid VAN GORKOM, bovenbedoeld voorstel te bestrijden.

Noch in den brief der commissie, noch in de daarbij gevoegde nota van den heer VAN GORKOM, vindt men eigenlijk een enkel positief bewijs van den schadelijken invloed van de koffie-inspectie.

Het is het persoonlijk gevoelen van de leden der commissie en in het bijzonder van den heer VAN GORKOM, dat de invloed der hoofdinspecteurs verderfelijk heeft gewerkt, meer niet.

De commissie acht het bezwaar der tegenwoordige regeling minder gelegen in de personen dan in het stelsel.

Volkomen juist ingezien, mits men onder stelsel niet dat der koffie-inspectie versta.

Maar het zou tegen alle staatsmanswijsheid, tegen de eerste regelen van het gezond verstand indruischen, thans, nu — wat na al het voorgevallene wel mag worden beweerd — het laatste oordeel over de dwangcultuur is geveld, nu men vrijheid in plaats van dwang wil stellen en door een reeks van ingrijpende maatregelen wil trachten de aanzienlijkste bron van inkomsten, die Indië jaren lang heeft bezeten, niet alleen te behouden, maar zoo mogelijk rijker te doen vloeien, nu juist een schoon en nuttig arbeidsveld voor de koffie open ligt, die betrekking te willen afschaffen.

Men bedenke toch dat zonder een degelijke, op gezonde beginselen rustende organisatie, geen verbetering mogelijk is.

Noch de commissie in het algemeen, noch de heer VAN GORKOM in het bijzonder, zien echter in, waarom, indien men niettegenstaande de door hen geopperde bezwaren een inspectiekorps noodig oordeelt, het personeel daartoe juist onder de technische boschambtenaren moet gezocht worden.

Bij beiden bestaat eenige twijfel of de voorkeur, welke dien personen door den directeur van binnenlandsch bestuur wordt geschonken, wel gerechtvaardigd is.

Waardoor de boschambtenaren dat gemis van vertrouwen hebben verdiend, wordt nergens gezegd.

Wel zegt de heer VAN GORKOM, dat koffiecultuur geheel iets anders is dan boschbouw, maar dat bewijst niet veel.

Trouwens, zouden er onder al de heeren, die het rapport hebben onderteekend, wel meer dan hoogstens een paar zijn, die iets meer dan een vaag denkbeeld van den werkkring der houtvesters hebben?

Er zijn immers zelfs bestuursambtenaren, die b. v. boschwezen met een boschperceel verwarren, die niet eens weten dat de leeggekapte boschperceelen wêer worden beplant, of denken dat de aanplantingen door de houtcontractanten worden uitgevoerd!

Dat de heer VAN GORKOM, zooals hij zelf mededeelt, onder vele andere zaken ook over het boschwezen heeft geschreven, is bekend. In het tijdschrift van landbouw en nijverheid, jaargang 1874, waarin het door hem bedoelde artikel is geplaatst, beweert hij onder meer, dat, indien men slechts terrassen aanlegt, men vrij wel de bosschen op de hoogste bergtoppen uit een klimatologisch oogpunt kan ontberen; daaruit blijkt dus wel duidelijk dat hij een grondige studie van deze zaak heeft gemaakt.

Een andere commissielid somde i. d. t., in een in een tijdschrift geplaatst artikel, onder de verschillende bezuinigingen die in het Indische Staatsbestuur volgens hem mogelijk en wenschelijk waren, ook een inkrimping van het boschpersoneel op. Bedoelde heer schreef: »zouden onze djatibosschen er zooveel minder om groeien, wanneer er wat minder houtvesters in rond liepen"!!

Zoude in deze het oordeel van den tegenwoordigen chef van het departement van binnenlandsch bestuur en zijn ambtsvoorganger, die beide in de gelegenheid zijn geweest om zich op de hoogte te stellen van het, speciaal gedurende de laatste jaren, door het boschwezen gepaesteerde werk, niet het zwaarst behooren te te wegen. Zooals boven reeds vermeld, heeft zich onder den tegenwoordigen chef van het boschwezen een methode ontwikkeld, die langzamerhand over geheel Java al de houtvesters hebben leeren toepassen, en die het mogelijk maakt om met naar verhouding zeer geringe middelen, groote uitgestrektheden te ontginnen, met de meest verschillende boomsoorten te beplanten, en zoo lang te onderhouden als noodig is; een methode die berust op en geheel strookt met de eigenaardigheid van den desabewoner, om liefst zoo min mogelijk als daglooner, maar hij voorkeur als aannemer te werken; een methode, die zeer weinig administratieven omslag na zich sleept en de contrôle buitengewoon vereenvoudigt; een methode eindelijk, waarvan het wegens al het voorafgaande zeker is, dat zij ook bij de koffiecultuur een groote toekomst heeft.

Het denkbeeld der commissie om enkele gouvernementsondernemingen in het gebergte te vestigen, is op kleinere schaal volmaakt hetzelfde als hetgeen door den heer WESSELS op grootere schaal wordt voorgesteld.

Daar de nota van dit lid der Staatscommissie hierachter afzonderlijk zal besproken worden, kan het bedoelde denk-

beeld der commissie hier buiten beschouwing worden gelaten.

Op bladz. 41 van het rapport spreekt de commissie de meening uit, dat de koffiecultuur, voor zoover die directe baten voor de schatkist afwerpt, alleen dan eene toekomst heeft, wanneer zij eene volkscultuur zal geworden zijn.

Hoewel de uitdrukking *volkscultuur* in den laatsten tijd dikwijls werd gebezigd, schijnt het toch noodig haar hier nader te preciseeren. Volkscultuur is elke cultuur, die door een aanzienlijk deel van een volk vrijwillig wordt gedreven. Maar de bevolking zal zich vrijwillig slechts toeleggen op die cultuur, waardoor zij haren arbeid het best beloond acht. Geen volkscultuur is denkbaar bij onvoldoende belooning. De commissie had hare meening dus als volgt kunnen formuleeren.

De koffiecultuur heeft slechts eene toekomst, wanneer de arbeid der bevolking zoodanig beloond wordt, dat zij er voordeel in ziet zelf koffie te gaan planten.

Wanneer de commissie dit inziet, dan rijst de vraag waarom zij eene regeling voorstelt, die in twaalf gewesten eene onvoldoende betaling laat voortbestaan.

In die streken, waar de lusten niet in verhouding staan tot de lasten, wenscht de commissie de gedwongen cultuur reeds dadelijk te zien ingetrokken.

Welken invloed zal deze maatregel op de productie uitoefenen?

Volgens de in het rapport opgegeven productiecijfers werden gedurende het tijdvak 1883 tot 1887 door geheel Java jaarlijks gemiddeld 697 000 pikols koffie deproduceerd.

De opbrenst der 12 gewesten, waar de cultuur gedeeltelijk als niet loonend zou moeten worden ingetrokken, bedroeg toen jaarlijks gemiddeld 218 000 pikols.

Alhoewel deze laatste opbrengst nu wel niet geheel zal komen te vervallen, vermits in die gewesten ook streken zijn, geschikt voor een loonende koffiecultuur, zoo is het toch zeker, dat de totale productie van Java door den voorgestelden maatregel over eenige jaren niet onbelangrijk zal verminderen.

Men stelle zich niet voor, dat tegenover deze vermindering eene aanzienlijke vermeerdering van productie in de vijf overige koffie-produceerende gewesten zou verkregen worden.

In Pasoeroean, welke residentie meer produceert dan de vier overige der bedoelde gewesten te zamen, is de cultuur reeds zóó opgedreven, dat men veilig mag aannemen dat het productiecijfer daar reeds zijn uiterste grens bereikt heeft.

In de Preanger Regentschappen, alwaar de opbrengst na Pasoeroean het grootst is, wordt, ook na de verhooging van den inkoopsprijs, slechts een matig dagloon verdiend, zoodat ook hier, vooral zoo de bladziekte er blijft voortwoeden en het niet gelukt, de gewone koffie door de aan deze ziekte weerstand biedende en minder goeden grond eischende Liberia te vervangen, op eene aanzienlijk stijging der productie niet mag gerekend worden.

Er blijft, tegenover de vermindering van productie, nog over de hoop dat de bevolking zich naar de afgelegen bergstreken zal laten lokken en dat daar eene aanzienlijke opbrengst zal worden verkregen.

Bij de belooning welke de commissie voorstelt, is, naar mijne meening, ook in dat opzicht weinig te verwachten. In elk geval is het resultaat daarvan hoogst onzeker.

Zoowel het Regeeringsreglement als de opdracht aan de commissie stellen instandhouding der cultuur op den voorgrond. Door de in het rapport voorgestelde regeling wordt daarentegen de toekomst der cultuur in de waagschaal gesteld.

De commissie heeft zelve gevoeld dat haar voorstellen althans niet zullen leiden tot de in de opdracht der Regeering bedoelde uitbreiding, maar wel tot inkrimping der cultuur. Zij zegt op bladz. 42 van het rapport, de cultuur, met beperking der voordeelen, die daaruit thans nog getrokken worden, voor algeheelen ondergang te willen behoeden. Onmiddellijk laat zij daarop volgen, dat overigens voor de toekomst het streven moet zijn om het staatsbudget onafhankelijk van de rechtstreeksche inkomsten uit de koffiecultuur te maken en dat in geleidelijke verhooging van den inkoopsprijs daartoe een middel gevonden wordt.

Terwijl dus de commissie, zooals in het rapport op dezelfde bladzijde te lezen staat, middelen beraamt om der koffiecultuur eene toekomst te verzekeren, is zij er gelijktijdig op bedacht om de opheffing van het koffiemonopolie voor te bereiden.

Men zal dus eerst tot het behoud der uit de cultuur voortvloeiende staatsinkomsten eene reeks van maatregelen invoeren, om ten slotte die inkomsten weder prijs te geven.

De tegenstrijdigheid van dit programma geeft mijns inziens aanleiding het als onpractisch af te keuren.

Van de thans in te voeren regeling zal het behoud of de ondergang der cultuur grootendeels afhangen.

Zij, die geroepen zijn om eene zoodanige regeling te ontwerpen, zullen er zich dus in de allereerste plaats duidelijk van bewust moeten zijn, wat zij met die regeling beoogen.

Het is hier niet in de eerste plaats noodig om te beoordeelen, in hoeverre gedwongen cultuur of verplichte inlevering van den oogst belastingen voorstellen, die in verband met den oeconomischen toestand dezer koloniën al dan niet te verdedigen zijn. Voorloopig kunnen de inkomsten uit de koffiecultuur niet gemist worden, het Regeeringsreglement schrijft de instandhouding der cultuur voor, en in de opdracht aan de commissie wordt bovendien uitbreiding verlangd.

Alle beschouwingen omtrent een later prijsgeven der dwangcultuur als vorm van belasting, nadat de toestand der bevolking zich door voortgaande ontwikkeling zal gewijzigd hebben, zijn in de gegeven omstandigheden minstens voorbarig te noemen.

Mocht overigens de commissie het tijdstip werkelijk reeds gekomen achten, om aan het loslaten der rechtstreeksche inkomsten uit de koffiecultuur te denken, dan zou dit doel in elk geval langs een veel practischer en zekerder weg te bereiken zijn, dan door de voorgestelde regeling der commissie, zooals getracht zal worden hieronder nader aan te toonen.

In verband met de geleverde beschouwingen kan het eindoordeel over de door de commissie voorgestelde regeling onmogelijk gunstig luiden. Door die regeling zal de achteruitgang der gouvernements-koffiecultuur op Java niet worden verhoed.

Onvoldoende betaling aan de bevolking blijft bestendigd in 12 gewesten en voor bijna twee derden van het aantal der ingedeelde gezinnen.

Op verhoogde productie in de vijf overblijvende koffieproduceerende gewesten mag niet worden gerekend.

Evenmin is het te verwachten, dat de bevolking zich door exceptioneele maatregelen naar de afgelegen bergstreken zal laten lokken om daar vrijwillig koffie te planten, zoolang al de nadeelen van de tegenwoordige wijze van belooning blijven bestaan. En al ware de bevolking daartoe te brengen, dan kan haar slechts een beperkt arbeidsveld worden geopend, daar klimatologische en meteorologische belangen zich grootendeels tegen het ontwouden der hoogere berghellingen ten behoeve van den koffieaanplant verzetten.

Van uitbreiding der cultuur langs dien weg wordt dus weinig heil verwacht.

In strijd met de opdracht der Regeering, wenscht de commissie de koffiecultuur in stand te houden met *beperking* van de daaruit voortvloeiende staatsinkomsten.

Wat overigens die instandhouding betreft, zoo zal volgens de voorgestelde regeling, daarover het toeval beslissen, aangezien alle leiding uit handen wordt gegeven.

Zoodoende bestaat er ook geen waarborg voor de naleving der 1ste alinea van art. 56 van het Regeeringsreglement.

De belooning aan de bevolking wordt, behalve in een enkel gewest, niet in overeenstemming gebracht met het sub 4 van het even aangehaalde wetsartikel gegeven voorschrift. In verreweg de meeste residenties blijft die belooning veel geringer dan de voordeelen, welke de vrije teelt oplevert, terwijl in enkele gewesten de in de meervermelde alinea bedoelde *schadelijke opdrijving* plaats heeft.

De aan de gouvernements koffiecultuur voor de bevolking klevende bezwaren worden slechts voor een deel opgeheven.

Alle risico blijft voor rekening der bevolking.

Een groot deel van den aan de cultuur te besteden arbeid wordt eerst na verloop van jaren betaald, ook al worden voortaan voorschotten gegeven op den oogst van het loopende jaar.

Daar de betaling zich uitsluitend blijft regelen naar het product, zoo wordt de bestaande onbillijkheid niet verminderd, dat de bevolking voor eenzelfde quantum arbeid in

verschillende streken van Java zeer ongelijk wordt beloond, zoodanig, dat zij in sommige gewesten vele malen het bedrag ontvangt, hetwelk in andere residenties voor hetzelfde werk wordt genoten.

De contrôle op de verplichte inlevering der vrijwillig geteelde koffie zal hoogst moeielijk, zoo niet onmogelijk blijken te zijn.

Overal zal de (onzedelijke?) bevolking trachten om haar product, dat zij zonder eenige bemoeienis van anderen heeft verkregen tegen den marktprijs aan particuliere personen te verkoopen, instede van tegen den halven marktprijs aan het Gouvernement.

Een overgangstoestand, zooals bedoeld in art. 56 § 6 van het Regeerings-reglement, wordt niet voorbereid door de voorstellen der commissie.

Deze wenscht slechts in den kortst mogelijken tijd tot loslating van allen dwang te geraken.

Afstand aan de bevolking van voor de koffiecultuur beschikbare gronden, zal den achteruitgang van die cultuur bespoedigen.

Herbewouding op groote schaal, het eenige middel om het toenemend gebrek aan geschikte gronden op den duur tegen te gaan, zal nooit het gewenschte resultaat opleveren, wanneer het der bevolking overal vrij staat te planten waar, zooveel, en hoe zij verkiest; wanneer geschikte gronden, voor de cultuur van koffie aangewezen, in erfelijk individueel bezit worden afgestaan; en wanneer de leiding van het werk aan niet-deskundigen wordt toevertrouwd.

De oprichting van gouvernements-ondernemingen past niet in het systeem der commissie. Op die ondernemingen zou de arbeid worden betaald, overal elders het product.

Het opdragen van het toezicht over de koffiecultuur aan het gewestelijk bestuur alleen, moet bedenkelijke gevolgen hebben en is in strijd met artikel 56 § 6 van het Regeerings-reglement.

De opheffing van de betrekking van hoofdinspecteur zou eene groote fout zijn, aangezien daardoor ook eene leiding door deskundigen, waaraan — vooral nu de uitmuntende gronden, voornamelijk ten gevolge van vroegere verspilling, schaarsch zijn geworden — meer dan ooit behoefte bestaat, onmogelijk zou worden gemaakt.

Alles te zamen genomen, heeft de in het rapport door de commissie voorgeslagen regeling het voordeel, dat de bevolking voortaan niet meer zal gedwongen worden om tegen onvoldoende belooning te werken; daartegenover staat echter het niet voorbij te ziene nadeel dat de toekomst der gouvernements-koffiecultuur in de waagschaal wordt gesteld, en dat een verhaaste ondergang dier cultuur, zoo niet geheel, dan toch grootendeels, ernstig te vreezen is.

Er heeft zich dan ook ten gunste van het voorstel der commissie nog geen enkele stem verheven.

Daarentegen vond dat voorstel reeds bestrijding in den boezem der commissie zelve. In de Tweede Kamer der Staten-Generaal werd kort na het verschijnen van het rapport, van verschillende zijden een afkeurend oordeel daarover vernomen.

Ook de pers en de publieke opinie in Indië betoonden weinig ingenomenheid met de denkbeelden der commissie.

Alvorens over te gaan tot de mededeeling van hetgeen, naar mijne meening, ten aanzien van de hiervoor behandelde aangelegenheid zal behooren te worden verricht, om, rekening houdende met verschillende toestanden en eischen, tot eene billijke en uitvoerbare regeling te geraken, behooren hier met een enkel woord de regelingen te worden besproken, welke zijn voorgeslagen door de heeren Levyssohn Norman, Brooshooft en Wessels.

Het voorstel van den heer Levyssohn Norman mag eigenlijk niet als een nieuwe regeling worden beschouwd.

Het laat alles bij het oude, alleen wordt eene hoogere betaling toegezegd wanneer de productie een zeker cijfer overschrijdt.

Afgezien van de practische moeielijkheid, om dit cijfer voor een groot aantal gevallen telkens weder in alle noodige détails op nieuw vast te stellen, moet dit voorstel in principe worden veroordeeld, daar het al de bezwaren der tegenwoordige regeling — welke de Regeering wenscht te zien opgeheven — onverminderd laat voortbestaan.

De heer Brooshooft deed in korten tijd verschillende voorstellen, waarvan hier slechts het laatste behoeft te worden besproken.

Ook dit voorstel bestendigt het dwangsysteem in zijn geheelen omvang en wil alleen verandering ten opzichte der belooning, in zoover dat de bevolking, behalve den thans geldenden prijs per pikol ingeleverde koffie, ook een zeker bedrag als contante betaling voor haren arbeid zal ontvangen.

Zeer zeker mag van dezen maatregel, bij goede toepassing, veel worden verwacht.

De wijze echter, waarop de heer Brooshooft de contante betaling dagelijks wil doen plaats hebben met bons, af te geven door dessahoofden of mandoors, maakt dien maatregel practisch onuitvoerbaar. Overigens bestaan tegen dit voorstel in beginsel dezelfde bezwaren als tegen dat van den heer Levyssohn Norman.

Het voorstel van het lid der commissie Wessels wijkt geheel van het thans vigeerende stelsel af en verdient eene iets meer uitvoerige bespreking dan de beide vorige.

De heer Wessels wenscht zoowel de gedwongen cultuur als de verplichte inlevering te zien opgeheven en vervangen door eene staatscultuur in vrijen arbeid, te drijven door middel van een aantal ondernemingen in de meer afgelegen bergstreken.

Evenals de meerderheid der commissie, gaat ook de heer Wessels verder dan de in het Koninklijk besluit van 14 October 1888 vervatte opdracht, en wijkt de door hem voorgestane regeling geheel af van de voorschriften van het Regeeringsreglement.

In stede van instandhouding der koffiecultuur en voorbereiding van een overgangstoestand, steunende op vrijwillige overeenkomsten, wordt eene dadelijke en algeheele loslating dier cultuur en het in de plaats stellen daarvan van gouvernements-ondernemingen met vrijen arbeid voorgesteld.

De koffiecultuur verliest daardoor geheel haar karakter als belasting en wordt herschapen in een staatsonderneming van nijverheid.

Met de meerderheid der commissie ben ik van oordeel, dat dergelijke ondernemingen, uitsluitend met een financieel doel gedreven, uit een staathuishoudkundig oogpunt te veroordeelen zijn.

Dat deze leer in de practijk eene doode letter zou zijn, kan niet worden toegegeven. In al de gevallen (met uitzondering van dat der régie), door den heer Wessels aangehaald, hebben wel degelijk andere dan financieele belangen den doorslag gegeven; bij de gouvernements-kina-onderneming, de invoering van een hoog gewaardeerd geneeskundig gewas; bij de staatsspoorwegen, de welvaart der bevolking of wel strategische belangen, enz. Wat régie betreft, deze is een vorm van belasting met monopolie van verkoop, en het drijven van staatsondernemingen, met eene geheel vrije cultuur van bevolking en particuliere ondernemers, mag daarmede dus niet gelijk worden gesteld.

De heer Wessels acht eene vrije koffiecultuur onbestaanbaar met de verplichte inlevering van het product.

Dit moet in zooverre beaamd worden, omdat de cultuur niet geheel vrij te noemen is, zoolang de verplichting tot inlevering blijft bestaan.

Intusschen kan eene regeling, gegrond op vrijwillige overeenkomsten met de bevolking, zeer goed samengaan met verplichte inlevering.

Het is veeleer te vreezen, dat eene exploitatie van gouvernementsondernemingen onvereenigbaar zal blijken te zijn met eene geheel vrije cultuur der bevolking.

De handenarbeid toch, besteed aan de productie van een pikol koffie, zal op die gouvernementsondernemingen gemiddeld zeker met niet meer dan f 30 worden beloond, terwijl daarvoor, bij vrije cultuur en vrijen verkoop, zonder eenige meerdere moeite de marktprijs van een pikol koffie kan worden bedongen, dat is — bij de tegenwoordige noteeringen — ruim f 20 meer. De bevolking zal dus spoedig inzien, dat het veel meer in haar voordeel is om voor eigen rekening koffie te planten, dan om als dagllooner te gaan werken op de gouvernementsondernemingen. Het is dus zeer aan twijfel onderhevig, of men op die ondernemingen, die in afgelegen bergstreken worden opgericht, gezwegen van het bezwaar om geschikt personeel

voor de administratie en het toezicht te vinden, door de commissie op bladz. 40 van haar rapport gereleveerd, wel het noodige werkvolk zal kunnen bekomen.

Men zou hier kunnen aanvoeren dat men bij andere vrije cultures, bijv. suiker, indigo enz., toch steeds voldoende werkvolk heeft kunnen verkrijgen. Men verlieze daarbij echter niet uit het oog, dat de bereiding van laatstbedoelde producten voor de Europeesche markt zoo gecompliceerd is, dat concurrentie door de bevolking van zelve wordt uitgesloten, terwijl daarentegen elk Javaan in staat is zijne koffie zelf op redelijke wijze te bereiden, zonder dat daarbij zelfs van het meest primitieve werktuig gebruik behoeft te worden gemaakt.

Dat contante betaling van haren arbeid, de bevolking naar die gouvernementsondernemingen zou lokken, is niet te verwachten, wanneer zij tevens vrij kan beschikken over haar eigen product en het wel nooit aan opkoopers zal ontbreken, bereid om daarop te allen tijde voorschotten te geven.

De invoering van de door den heer Wessels voorgestelde regeling zal in elk geval, evenals zulks met de invoering der door de commissie voorgestelde regelingen het geval zal zijn, met aanzienlijke geldelijke uitgaven gepaard gaan, zonder dat door die groote opoffering iets van beteekenis zal worden verkregen of aan een enkele van de door de Regeering gestelde eischen zal worden voldaan.

Met het meeste recht is het een sprong in het duister genoemd; niemand kan nagaan of het de gewenschte gunstige gevolgen zal hebben.

Die uitgaven zijn slechts dan gerechtvaardigd, wanneer er voldoende zekerheid bestaat, dat zij door later te behalen voordeelen zullen worden opgewogen.

Zooals uit het bovenstaande blijkt, is die zekerheid echter volstrekt niet voorhanden en is een finantieel échec, tengevolge van gebrek aan werkvolk of sterke daling der koffieprijzen, die niet tot de onmogelijkheden behoort, geenszins uitgesloten.

Bij eene overname door het Gouvernement van alle winst opleverende tuinen, heeft wel degelijk benadeeling der bevolking plaats, ook al wordt het plukrecht, dat als een servituut op die tuinen rust, geëerbiedigd.

In die streken, welke de meeste koffie produceeren, en waar de cultuur in de eerste plaats zou behooren te worden aangehouden, representeert eene betaling van f 15 per pikol dikwijls een dagloon van 40 centen tot 2 gulden.

Zou de heer Wessels zulke bedragen ook in daghuur willen laten verdienen?

Uit de op bladz. 134 volgende begrooting mag het tegendeel worden opgemaakt.

Mag het nu billijk heeten die betaling door eene andere te vervangen, waarbij met den vroeger gepresteerden arbeid eenvoudig geen rekening meer wordt gehouden?

Ontvreemding van gouvernements-koffie van zulke staatsondernemingen zou bij toepassing van de denkbeelden van den heer Wessels in het groot te vreezen zijn, daar de bevolking alsdan vrij over haar eigen geteeld product mogende beschikken, in tegenstelling met thans, in het bezit kan zijn van groote hoeveelheden koffie, welke zij overal tegen den marktprijs mag verkoopen.

Evenals de meerderheid der commissie, stelt ook de heer Wessels zich het loslaten van alle directe staatsinkomsten uit de koffiecultuur tot einddoel.

Ook hij is dus reeds op afbreken bedacht, voordat met het opbouwen nog is begonnen.

Dezelfde bezwaren, welke reeds vroeger tegen eene dergelijke opvatting werden aangevoerd, gelden hier nog in hoogere mate, met het oog op den meer ingrijpenden aard van de door den heer Wessels voorgestelde regeling.

Die regeling voldoet, blijkens het daaromtrent bekendgestelde, noch aan de bedoeling van de opdracht aan de commissie, noch aan het Regeerings-reglement; zij heft de gouvernements-koffiecultuur al dadelijk op en stelt daarvoor eene nijverheidsonderneming van staatswege in in de plaats; zij bevordert weliswaar de ontwikkeling eener volkscultuur, doch stelt de directe inkomsten van den Staat uit de koffiecultuur in de waagschaal; zij benadeelt zoowel de particuliere ondernemers, door eene sterke concurrentie, als de bevolking, die aanspraken kan doen gelden op winstgevende koffietuinen; zij doet de niet op de staatsondernemingen werkende bevolking niet deelen in de voordeelen der cultuur.

Moet dus het voorstel van den heer Wessels naar mijne meening bepaald worden ontraden, toch behoort te worden erkend, dat dit voorstel, in tegenstelling met dat van de meerderheid der commissie, een logisch geheel vormt, en dat, wanneer eene keuze tusschen beide regelingen zou moeten worden gedaan, die van den heer Wessels verreweg de voorkeur verdient, te meer daar de voordeelen van het koffiemonopolie vooralsnog niet door den Staat kunnen worden prijs gegeven.

De heer Wessels heeft zich ten minste klaar zijn doel voor oogen gesteld en getracht zoo duidelijk mogelijk aan te toonen, wat de gevolgen van het aannemen van de door hem gewilde regeling zullen zijn.

Beide — die van de commissie en van den heer Wessels — hebben echter het gebrek gemeen, van geen, of ten minste geen voldoenden nadruk te leggen op de noodzakelijkheid, om niet alleen de mogelijkheid te scheppen over de, onder het systeem van dwangcultuur niet bereikbare gronden (in ver afgelegen bergstreken) te beschikken, maar ook om de cultuur zoo te regelen, dat zoo nu als later steeds geschikte gronden voorhanden zullen zijn en blijven.

Beide zien over het hoofd, dat uit het geheel vrijlaten der cultuur misschien tijdelijk de opkomst van een volkscultuur kan voortspruiten, maar er werd hiervoren reeds op gewezen dat door de aangeboren zucht van den inlander tot het drijven van roofbouw en zijne zorgeloosheid in geldzaken, die geldgebrek en daardoor verwaarloozing van den aanplant in haar gevolg hebben, over korter of langer tijd in het geheel geen geschikte koffiegronden, noch voor de gouvernements-, noch voor de volkscultuur, beschikbaar zullen zijn.

De commissie miskent de waarde eener duurzame regeling in die mate, dat een groot deel van haar rapport is gewijd aan het afbreken van de *eerste* poging, die tot een duurzame regeling is gedaan: de cultuurplannen.

De commissie schijnt het in hoofdzaak voldoende te achten, indien de Regeering de cultuurplannen slechts buiten werking stelt, de betrekking van hoofdinspecteur afschaft, en verder drie millioen gulden meer uitgeeft, zonder ernstig na te gaan of daaruit eenig nuttig gevolg kan voortspruiten, of een der aan de cultuur klevende bezwaren wordt weggenomen.

De heer Wessels gaat in zijn afkeer zoowel van dwangcultuur als van monopolie zoover, van ook de goede zijden van het laatste, het de bevolking doen deelen in de resultaten der cultuur, te miskennen en liever de onbillijkheid te begaan van onbetwistbare rechten te verkorten dan het monopolie nog langer te handhaven.

Zijn stelsel zou buitendien, wanneer het werd aangenomen, zonder noodzaak den Staat aan groote financieele verliezen blootstellen, en gaat in de toepassing mank aan het miskennen van de groote voordeelen, verbonden aan het zooveel mogelijk doen uitvoeren van elken arbeid bij aanneming.

In aansluiting aan bovenstaande beschouwingen moge thans in korte trekken eene regeling worden aangegeven, waardoor n. b. m. het in de opdracht aan de Staatscommissie beoogde doel kan worden bereikt, zonder eenige afwijking van bepalingen van het Regeerings-reglement.

Bij het ontwerpen dier regeling is uitgegaan van de volgende beginselen:

1°. De instandhouding der gouvernements-koffiecultuur moet zooveel doenlijk voor alles gewaarborgd zijn.

2°. De Regeering behoort het middel in de hand te hebben om aan de cultuur eene zoodanige uitbreiding te geven, als met het oog op de omstandigheden wenschelijk is.

3°. De belooning aan de bevolking moet in overeenstemming worden gebracht met § 4 van artikel 56 van het Regeerings-reglement.

4°. De voor de bevolking aan de cultuur verbonden bezwaren behooren te worden opgeheven.

5°. Het aangaan van vrijwillige overeenkomsten met de bevolking mag niet langer worden uitgesteld.

20

6°. De cultuur behoort zoo spoedig mogelijk onder behoorlijke deskundige leiding te worden gebracht.

Hieronder zal thans worden uiteengezet op welke wijze aan elk dezer voorwaarden kan worden voldaan.

Ad. 1. Welke nieuwe regeling men ook wenscht in te voeren, in elk geval zal de instandhouding der cultuur op den voorgrond moeten staan.

Er behoort zoo weinig mogelijk aan het toeval te worden overgelaten, en geen stap mag worden gedaan waarvan niet vooraf de gevolgen zijn berekend.

Om niet in de voornaamste fout van de boven besproken stelsels te vervallen, zal men te werk moeten gaan volgens een vast *bedrijfsplan.*

Reeds vroeger heeft men iets van de noodzakelijkheid daarvan gevoeld; de *cultuurplannen* van den heer HEIJTING, door niet deskundigen opgemaakt, voldeden echter noch aan de eischen van een *cultuurplan*, noch aan die van een bedrijfsplan (hetwelk men blijkbaar op het oog had), en beantwoorden daardoor niet aan het doel.

Het thans vast te stellen bedrijfsplan behoort te worden opgemaakt door personen, die daartoe de noodige speciale kennis bezitten.

Omtrent strekking en inhoud van een zoodanig plan schijnt het niet overbodig het volgende op te merken.

Het doel der bedrijfsregeling is, om in verband met de uitgestrektheid en de hoedanigheid der beschikbare gronden, eene zoo gelijkmatige en zoo hoog mogelijke productie te verkrijgen en voor de toekomst te behouden. Eene opname der beschikbare terreinen behoort dus vooraf te gaan.

Dat men daarbij met behulp van deskundigen op nauwkeuriger wijze zal hebben te werk te gaan dan bij de opmaking der *cultuurplannen* is geschied, behoeft nauwelijks betoog.

Evenzeer als in gebrek aan geschikte gronden de hoofdoorzaak van den achteruitgang der koffiecultuur gelegen is, moet zorg voor het behoud of de bevordering der vruchtbaarheid van den bodem, door een alleszins rationeele cultuur, als de voornaamste factor worden beschouwd voor de instandhouding dier cultuur.

Zooals vroeger reeds werd aangetoond, is in de laatste (1) plaats herbewouding hier het aangewezen middel.

De toepassing van dit middel stelt eigenaardige eischen, aar het eerst na verloop van jaren resultaat oplevert.

Bij het samenstellen van het bedrijfsplan wordt daarom al dadelijk rekening gehouden met een gelijktijdig opgemaakt ontwerp van voor toekomstige cultuur bestemde terreinen.

Op sommige dier terreinen zal herbewouding aan de cultuur van koffie moeten voorafgaan, op andere terreinen zal reeds dadelijk koffie kunnen worden geplant.

Intusschen zullen in beide gevallen koffie- en boschcultuur elkaâr regelmatig moeten afwisselen.

Het zou te ver voeren om de — trouwens aan deskundigen op cultuurgebied voldoende bekende — inrichting van een bedrijfsplan als het hierbedoelde in bijzonderheden uiteen te zetten.

Alleen zij opgemerkt, dat uit dit bedrijfsplan voor elke streek (district of afdeeling) zal behooren te blijken, welke uitgestrektheid van de naar hunne vermoedelijke productiviteit in soorten te verdeelen gronden, jaarlijks gemiddeld zal moeten worden beplant, en over welke uitgestrektheid zich tegelijkertijd de herbewouding zal hebben uit te strekken.

Voorts wordt daarin voor elk terrein of aaneengesloten complex van terreinen aanvangstijdstip en duur aangegeven, zoowel van de koffiecultuur, als van de beplanting met houtgewas.

In aansluiting aan dit bedrijfsplan, dat behoudens revisie (bijv. om de tien jaren) voor geruimen tijd behoort te gelden, wordt *jaarlijks* een cultuurplan opgemaakt, waarbij uitgestrektheid, plaats en wijze van cultuur nader worden bepaald, binnen de door het bedrijfsplan gestelde grenzen, benevens de daaraan verbonden onkosten.

Door op deze wijze te werk te gaan, zal men niet langer in het duister behoeven te tasten, en zal het mogelijk zijn om telkens aan den grond terug te geven, wat hem ten behoeve der cultuur ontnomen is.

Geschiedt dit laatste niet, dan blijft de koffiecultuur een vorm van roofbouw, die tot uitputting van alle beschikbare gronden en daardoor tot ondergang der cultuur moet leiden.

Wil het eenmaal vastgestelde bedrijfsplan niet spoedig alle beteekenis verliezen, dan spreekt het van zelf dat in de streek, waarin het ligt, geene gronden ten behoeve der Europeesche landbouw-industrie zullen mogen worden afgestaan.

Het ligt echter geenszins in de bedoeling door deze regeling de ontwikkeling van de particuliere nijverheid te belemmeren, want door alleen particulieren uit te sluiten uit die streken, waar een bedrijfsplan raison d'être heeft, en daarentegen andere streken los te laten, die, ofschoon daarin gronden gelegen zijn, geschikt voor de koffiecultuur, echter wegens de minder belangrijke uitgestrektheid of verspreide en geïsoleerde ligging dier gronden voor een bedrijfsplan niet in aanmerking kunnen komen, wordt der particuliere nijverheid genoegzaam terrein gegeven om zich te ontwikkelen, terwijl de uitgifte van gronden in erfpacht gemakkelijker zal worden, omdat voortaan daarbij geen rekening zal behoeven te worden gehouden met de belangen der gouvernements-koffiecultuur, maar alleen met die van den eigen landbouw der bevolking.

Het spreekt van zelf dat op deze laatste belangen ook moet worden gelet in die streken, die voor het maken van een bedrijfsplan in aanmerking komen, en in het algemeen belang ook op de eischen van klimatologie en hydrographie.

Daarom zullen in de bedrijfsplannen niet mogen worden opgenomen:

1°. gronden, die uit een klimatologisch-hydrographisch oogpunt bosch moeten blijven; (in de tegenwoordige cultuurplannen zijn feitelijk gronden opgenomen, die uit dat oogpunt niet ontgonnen mogen worden), want welke ook de inzichten der Regeering mogen zijn, de tijdelijke inkomsten van den lande moeten achterstaan bij het duurzame belang van land en volk;

2°. gronden waarop door de bevolking rechten worden uitgeoefend, tenzij die gronden bij minnelijke schikking in het bedrijfsplan kunnen worden opgenomen, alsmede zulke gronden, die voor uitbreiding van den inlandschen landbouw bepaald noodig zijn;

3°. streken waarin gronden gelegen zijn, die door hun minder belangrijke uitgestrektheid of geïsoleerde ligging — al zijn die zelfs uitstekend geschikt voor de koffiecultuur — beter kunnen worden afgestaan aan de particuliere nijverheid, of wel voor den landbouw der bevolking, daaronder ook begrepen vrijwillige koffiecultuur, behooren te worden beschikbaar gelaten.

Evenzeer is het duidelijk dat eene consequente toepassing van dat bedrijfsplan slechts gewaarborgd kan worden, wanneer de Regeering de leiding der cultuur in handen houdt.

Ten slotte behooren maatregelen tot opheffing van cultuurdwang aanvankelijk slechts op kleine schaal en geleidelijk te worden ingevoerd, zoodat de gevolgen dier maatregelen met juistheid zijn te beoordeelen, alvorens tot de algeheele toepassing worde overgegaan.

Ad. 2. Daar, waar in verband met het bedrijfsplan uitbreiding der cultuur behoort plaats te hebben, mag men zich niet bepalen tot het aannemen eener afwachtende houding.

Toont de bevolking bij den bestaanden inkoopsprijs zich niet uit zichzelve genegen tot uitbreiding der cultuur op de voor de staatscultuur te reserveeren terreinen, dan dient zij daartoe te worden overgehaald door bijbetaling van ontginnings- en onderhoudsloon, met vermijding echter van schadelijke opdrijving.

De Regeering behoort de bevoegdheid te bezitten om het loon aan de bevolking naar plaatselijke omstandigheden te regelen.

Ad 3. De belooning van den arbeid van den planter zal nooit in overeenstemming kunnen worden gebracht met het bepaalde bij artikel 56 sub 4 van het Regeeringsreglement, zoolang men blijft vasthouden aan den tegenwoordigen vorm van betaling.

---
(1) *eerste?*

Ontvangt de planter alleen een vasten prijs per pikol ingeleverde koffie, dan wordt, zooals hierboven is aangetoond, noodwendig in de eene streek te weinig en in de andere te veel betaald.

Nu kan, volgens het voorstel der commissie, hieraan wel gedeeltelijk tegemoet worden gekomen door de cultuur eenvoudig op te heffen overal waar de bevolking niet genegen is om tegen den inkoopsprijs te werken, maar dit staat voor die streken gelijk met het verdrijven van de kwaal door het afmaken van den patiënt.

Wil men tot overeenstemming geraken met het bedoelde voorschrift van het Regeerings-reglement, dan zal hierin moeten worden voorzien door bijbetaling, hetwelk het best zal kunnen geschieden in den vorm van een matig loon voor aanleg en onderhoud, hetwelk zich, evenals bij alle vrije teelt, plaatselijk zal moeten regelen naar vraag en aanbod.

Slechts op deze wijze is zekerheid te verkrijgen dat de bevolking, in vergelijking met andere door haar gedreven cultures, werkelijk voldoende beloond wordt, terwijl tevens onnoodige opdrijving van betaling wordt voorkomen.

Het hierboven aangegeven denkbeeld zou door de volgende maatregelen verwezenlijkt kunnen worden:

de verplichte inlevering blijft gehandhaafd, evenals de eenmaal toegezegde betaling van f 15 per pikol (1);

in streken waarvoor een bedrijfsplan kan worden opgemaakt, worden voor het aanleggen en onderhouden van koffietuinen overeenkomsten aangegaan, met vaststelling door de Regeering van de te volgen cultuurwijze;

behalve de bovenbedoelde vaste betaling voor hun product ontvangen de planters in die streken een zeker aanleg- en onderhoudsloon per bouw, dat plaatselijk naar vraag en aanbod wordt geregeld (2) en verband houdt met den al dan niet tusschenaanplant van tweede gewassen en de daaraan verbonden voordeelen, waaronder ook vrijstelling voor dien aanplant van landrente, welke aanplant hun gedurende zekeren tijd na den aanleg kan worden toegestaan.

Naar mate de aanplant van koffie in de tot het bedrijfsplan behoorende terreinen toeneemt, wordt de cultuurdwang in die streek geleidelijk opgeheven.

In streken waarvoor geen bedrijfsplan kan worden vastgesteld, wordt voor de vandaar in te leveren koffie alleen de inkoopsprijs te goed gedaan.

Verplichte bijplant wordt daar gestaakt.

Omtrent de wijze waarop de uitbetaling van aannemingspenningen zal plaats hebben, behoort het volgende te worden opgemerkt.

Het bedrag waarvoor de betrokkenen, in verband met de hun verder toegezegde voordeelen, zich bereid hebben verklaard om koffietuinen aan te leggen en te onderhouden, wordt hun in den loop van de *vier* eerste jaren in termijnen uitbetaald.

Daarna begint de koffietuin te dragen, en ontvangt de bevolking verder alleen betaling van den inkoopsprijs.

De eerste termijn van het plantloon wordt onmiddellijk na het sluiten der overeenkomst bij wijze van voorschot uitbetaald. De overige termijnen zouden dan al naarmate van de vordering der werkzaamheden kunnen worden voldaan, in normale gevallen tweemaal 's jaars.

Aantal en bedrag dier termijnen worden eveneens in overleg met de contractanten vastgesteld.

De vergunning om gedurende de eerste jaren tweede gewassen tusschen de koffie te teelen, zonder daarvoor landrente verschuldigd te zijn, is uitdrukkelijk vermeld als een vorm van belooning, aangezien die teelt aanzienlijke voordeelen voor de bevolking kan afwerpen.

Het uitvoeren van alle werkzaamheden betreffende aanplant en onderhoud ingevolge vrijwillige overeenkomsten, met tusschenbouw van veldvruchten, en met uitbetaling in termijnen van een zeker loon per bouw, is eene regeling, die reeds sedert jaren door het boschwezen op Java in toepassing wordt gebracht, en waarmede uitstekende resultaten zijn verkregen.

Het invoeren bij de koffieteelt van bovenbedoelde boschveld-bouwmethode vermindert zoowel de kosten als den administratieven omslag tot een minimum, vergemakkelijkt de contrôle, en maakt het mogelijk onder alle omstandigheden loon naar arbeid uit te keeren.

De bedragen, waarvoor de bevolking zich bereid verklaart om op de bedoelde wijze bosschen aan te leggen, worden van jaar tot jaar geringer, naarmate zij de voordeelen der cultuur-methode meer en meer inziet.

Er zijn streken waar, van pas ontgonnen gronden, 3 à 4 oogsten van tweede gewassen verkregen worden, die dikwijls elk eene waarde van f 50 à f 100 vertegenwoordigen.

De aannemingssommen bedragen in zulke streken veelal slechts f 10 of zelfs f 5 per bouw.

De betaling in geld treedt hier, in vergelijking met de in natura verkregen opbrengst, geheel op den achtergrond.

Het is dan ook geen zeldzaam geval meer dat de bevolking aanbiedt boschcultures aan te leggen zonder daarvoor betaling in geld te verlangen, alleenlijk om daarvoor gedurende twee jaren de vergunning te verkrijgen tot het landrentevrij teelen van veldvruchten op de voor de cultuur bestemde gronden.

Ook bij de koffiecultuur leerde de ondervinding dat, zelfs zonder bijbetaling, inlanders genegen waren koffie te planten, mits die gronden maar goed zijn en door ruime productie op den duur zelfs meer voordeelen opleveren dan bij een beplanting met inlandsche landbouwgewassen. Daarvan getuigen Pasoeroean en de Preanger, om niet van andere streken te spreken.

De uitvoerbaarheid van den aanbevolen maatregel is dus niet meer twijfelachtig, zooals het geval is met nagenoeg alle van andere zijden voorgestelde regelingen.

De maatregel heeft voorts nog de voordeelen, dat er wordt voortgebouwd op den thans bestaanden toestand, en dat de prikkel tot het verkrijgen eener hooge productie voor de bevolking blijft bestaan.

Ad 4. Bij de aangegeven wijze van belooning vervallen de meeste der thans aan de cultuur voor de bevolking verbonden bezwaren.

De dwang tot planten vervalt, en daarmede de mogelijkheid dat de bevolking genoodzaakt wordt om arbeid te presteeren tegen onvoldoende belooning.

Het aan de cultuur verbonden risico zal voortaan niet meer alleen door de bevolking worden gedragen, maar voor een deel door het Gouvernement, dat ook bij mislukking van den oogst het volle plantloon uitbetaalt.

De betaling van den arbeid geschiedt één of tweémaal 's jaars, terwijl bovendien voorschotten op nog te verrichten arbeid of in te leveren product, waar noodig, zouden kunnen worden verleend.

Zoodra er geen onderhoudsloon meer wordt uitbetaald, beginnen de ontvangsten voor de ingeleverde koffie, zoodat er geen jaar meer voorbij zal kunnen gaan zonder dat de daarin verrichte arbeid beloond is.

In tegenstelling met de tegenwoordige regeling, waarbij verscheidene jaren voorbijgaan zonder dat de bevolking de geringste betaling voor haren arbeid ontvangt, mag men hier van contante betaling spreken, al heeft die betaling ook niet dagelijks plaats.

Dat de bevolking dit laatste niet eens verlangt, blijkt voldoende uit hare ingenomenheid met de wijze waarop de uitbetaling van plantloonen bij het boschwezen geregeld is.

Bij de regeling, voorgesteld door de meerderheid der commissie, kan de bevolking deelen in de met cultuur te behalen winsten, doch draagt zij daartegenover geheel alleen alle risico.

Bij de regeling van den heer Wessels heeft juist het omgekeerde plaats. Geen risico voor de bevolking, maar ook geen aandeel in de winst.

De eerste regeling is in principe te veroordeelen, de tweede is in strijd met het Koninklijk besluit van 14 October 1888.

De thans aanbevolen regeling verwijdert de bovenbedoelde uitersten. Draagt de bevolking, zooals boven is aangetoond, hier slechts een deel van het risico, door de

(1) Door het handhaven van den inkoopsprijs blijft de bevolking in den uitslag der cultuur geïnteresseerd en blijft alzoo de machtige drijfveer van het eigenbelang behouden.

(2) De planters zijn door het hun toekennen van naar de omstandigheden te regelen onderhoudskosten, gewaarborgd van ook in het ergste geval van geheele mislukking van den oogst een redelijke betaling voor hun arbeid te ontvangen.

handhaving van de bestaande betaling voor het ingeleverde product zal zij evenwel deelen in de voordeelen, die bij stijging van productie worden verkregen.

De ongelijkheid in de belooning van den aan de cultuur verbonden arbeid, welke thans tusschen verschillende streken van Java bestaat, zal grootendeels worden opgeheven.

In streken met redelijke productie zal het plant- en onderhoudsloon niet hoog zijn, terwijl daar, waar de koffiecultuur reeds nu zeer winstgevend is, voor de bevolking dit loon zeer laag zal zijn, en soms zelfs onnoodig.

Bij de voorgestelde regeling zal de bevolking zelden geplaagd worden met onoordeelkundige en overbodige inmenging.

De algemeene leiding worde voortaan toevertrouwd aan technisch ontwikkelde en deskundige personen met de noodige practische ondervinding; hierdoor zal aan de cultuur die stabiliteit worden gegeven, welke door alle deskundigen zoo wenschelijk wordt geacht, doch waaraan het haar tot nu toe steeds heeft ontbroken.

Reeds boven werd er gewezen op den gunstigen invloed welke de toepassing van dit beginsel heeft uitgeoefend op den geest der bij de boschcultuur op Java werkzame bevolking.

De gelegenheid tot inlevering der verkregen koffie behoort eindelijk zoo gemakkelijk mogelijk te worden gemaakt, terwijl daar waar de plaatselijke omstandigheden gunstig zijn, de bereiding zooveel doenlijk moet worden overgelaten aan particuliere ondernemers.

Door dit laatste wordt de arbeid der bevolking verlicht, hetgeen zeker het onderhoud der tuinen ten goede zal komen, terwijl de daaruit voortvloeiende kosten voor den Staat waarschijnlijk ruimschoots vergoed zullen worden door de betere qualiteit van het product.

Ad. 5. Omtrent het aangaan van vrijwillige overeenkomsten in den geest van art. 56 § 6 van het Regeeringsreglement, werd hierboven reeds het noodige vermeld.

Met het sluiten dier overeenkomsten in de daarvoor te bestemmen streken behoort dadelijk te worden begonnen, voorloopig echter op beperkte schaal, zoodat de dwang tot planten geleidelijk worde losgelaten naarmate de bevolking zich meer geneigd betoont tot eene vrijwillige cultuur.

Op die wijze geschiedt de overgang zonder eenig gevaar voor de instandhouding der cultuur, terwijl men tevens niet gedwongen zal zijn om toe te geven aan overdreven eischen der bevolking.

Bij dezerzijdsch schrijven van 29 Juni 1889, n°. 235/B werd reeds de wenschelijkheid betoogd om de koffie- en kinacultuur met het boschwezen onder eene deskundige leiding te brengen.

Na hetgeen in de voorafgaande beoordeeling van het rapport der Staatscommissie, en voorts in de afzonderlijke nota van den heer Wessels is gezegd, komt het mij voor dat er omtrent de bedoelde wenschelijkheid, althans ten opzichte der koffiecultuur, weinig twijfel meer kan overblijven.

De financiëele gevolgen van de voorgestelde wijziging in de belooning van den arbeid der bevolking zijn moeielijk met eenige juistheid te voorspellen. Berekeningen als door den heer Wessels gemaakt, blijken later meestal van weinig waarde. Intusschen kan er op gewezen worden, dat de aanbevolen regeling den lande zeker op veel minder aanzienlijke offers zal komen te staan dan de toepassing van het voorstel der commissie.

De gemiddelde productie der jaren 1883—1887 als basis aannemende, dan representeert eene verhooging van den inkoopsprijs met f 5 eene jaarlijksche meerdere uitgave van 700 000 × f 5 = 3½ millioen gulden.

Op grond van de hierboven, blz. 90 en volgende (1) met cijfers aangegeven ondervinding bij de boschcultuur op Java opgedaan, mag men aannemen dat de betaling, waarmede de bevolking zich voor aanleg van koffietuinen en onderhoud daarvan gedurende 4 jaren zal tevreden stellen, gemiddeld beneden een bedrag van f 100 per bouw zal blijven. Rekent men dat van dit maximum bedrag in het eerste jaar f 40 en in de drie volgende jaren telkens f 20 wordt betaald, dan komt men voor een jaarlijkschen aanplant van 12000 bouws (het tegenwoordige gemiddelde) tot eene totale uitgave aan plantloon en tijdelijk onderhoud van ongeveer 1¼ millioen gulden 's jaars, dus ruim 2 millioen minder dan de toepassing van de maatregelen der commissie zou kosten.

Resumeerende wordt op grond van het voorafgaande in overweging gegeven, den Minister van Koloniën te adviseeren:

1°. niet te treden in de voorstellen der Staatscommissie, noch in dat van het lid dier commissie Wessels.

2°. ten aanzien van de wijze, waarop de gouvernements-koffiecultuur op Java voortaan zal worden gedreven, de volgende beginselen vast te stellen:

De dwang om koffie te planten wordt geleidelijk opgeheven. Het monopolie blijft echter vooralsnog bestaan.

Voor den aanplant van koffie ten behoeve van den Staat op daartoe vooraf aan te wijzen terreinen worden vrije overeenkomsten met de inlandsche bevolking aangegaan, waardoor aan de planters niet alleen verzekerd wordt betaling voor het door hen in te leveren product (inkoopsprijs), maar ook eene belooning voor den arbeid, besteed aan aanleg en tijdelijk onderhoud der plantsoenen.

Laatstbedoelde belooning wordt, in overleg met de planters, volgens vraag en aanbod vastgesteld; de uitbetaling daarvan geschiedt in termijnen.

De thans toegezegde inkoopsprijs van f 15 per pikol wordt gehandhaafd.

Behalve deze voordeelen verkrijgen de plantcontractanten vergunning, om gedurende eenigen tijd na de ontginning veldvruchten te teelen tusschen de koffie, ten eigen bate, zonder daarvoor landrente verschuldigd te zijn.

De inlevering wordt zoo gemakkelijk mogelijk gemaakt, en de bereiding geschiedt zooveel doenlijk van gouvernementswege door tusschenkomst van aannemers.

De leiding der cultuur wordt toevertrouwd aan deskundig personeel.

Door dat personeel wordt in verband met klimatologische en hydrographische eischen een bedrijfsplan opgemaakt, waarvan, na goedkeuring, niet zal worden afgeweken dan krachtens machtiging der Regeering.

De volgens dat bedrijfsplan voor de koffiecultuur noodig geachte gronden worden voor geen ander doel beschikbaar gesteld. Daarentegen worden de buiten het bedrijfsplan vallende gronden, voor zoover ze niet uit een klimatologisch of hydrographisch oogpunt gereserveerd of ten behoeve van den eigen landbouw der bevolking beschikbaar moeten blijven, aan de particuliere industrie overgelaten.

Batavia 8 Juli 1890.

De directeur van binnenlandsch bestuur,
(*w. g.*) H. Kuneman.

Voor eensluidend afschrift,
De gouvernements-secretaris,
O. v. d. Wijck.

(1) blz. 69 dezer bijlage.

N°. 11.

N°. 1549. BUITENZORG, *den* 1*sten* *Juli* 1890.

Met terugzicht op mijne missive van 25 Maart jl. n°. 714, heb ik de eer, namens den Gouverneur-Generaal, U.H.E.G. te verzoeken te willen mededeelen wanneer de indiening kan worden tegemoet gezien van uw advies nopens het door de Staatscommissie voor de gouvernements-koffiecultuur uitgebracht rapport.

De 1ste gouvernements-secretaris,
(*w. g.*) SWEERTS.

Voor eensluidend afschrift,
De gouvernements-secretaris,
O. v. d. WIJCK.

Aan den Directeur
van Binnenlandsch Bestuur.

N°. 12.

RESUMEERENDE NOTA van de adviezen uitgebracht door de betrokken residenten, in verband met de naar aanleiding van het rapport der Staatscommissie bij de ministerieele depêche dd. 2 Januari 1890 Lit. A[3] n°. 15/3 gestelde 6 vraagpunten, luidende als volgt:

1°. In hoever de voorstellen (der Staatscommissie) aannemelijk zijn in verband met den toestand van ieder betrokken gewest en met het belang en de behoeften zijner bevolking;

2°. in hoever en op hoedanige wijze de voorgedragen maatregelen uitvoerbaar zijn, en wat — om de uitvoering mogelijk te maken, voor te bereiden of te bevorderen — zoowel in het belang der bevolking en der Regeering, als tot behoud, ontwikkeling en uitbreiding van de hetzij geheel vrijwillige, hetzij nog onder zekeren dwang voor korteren of langeren tijd gehandhaafde koffiecultuur, zoowel terstond als later zoude kunnen en moeten verricht worden;

3°. welke geldelijke offers de uitvoering der bedoelde maatregelen aan 's lands schatkist zou opleggen en welke voordeelen daartegenover gesteld zouden kunnen worden, waaraan zich de vraag vastknoopt of de Regeering er op bedacht zou moeten zijn om door heffingen uit anderen hoofde de geldelijke offers, aan de toepassing van die maatregelen verbonden, te dekken;

4°. op welke andere maatregelen de Regeering bij die toepassing zou moeten bedacht zijn;

5°. hoe over de voorstellen en de daarbij der bevolking voorgespiegelde voordeelen door de betrokken bevolking zelve en door hare hoofden geoordeeld wordt;

6°. tot welke andere maatregelen in het belang hetzij van de vrije, hetzij van de gedwongen koffiecultuur zoude moeten besloten worden indien de hier te lande gedane voorstellen geacht mochten worden niet voor toepassing in aanmerking te kunnen komen.

Bantam.

De resident stelt voorop, dat de tijd voor eene studie en grondige behandeling dezer aangelegenheid onvoldoende was, en beantwoordt daarna de gestelde vragen als volgt:

A. Voor zooverre betreft de voorstellen van de meerderheid der Staatscommissie.

Ad vraag 1. De gelegenheid tot het planten van koffie is in Bantam niet zoo gunstig, dat door de voorgestelde maatregelen de tegenwoordige baten der cultuur voor de schatkist voldoende gewaarborgd zullen zijn.

In die onzekerheid wordt het voorstel een waagstuk.

De bevolking trok uit de koffiecultuur nimmer zooveel, dat *haar* belang de aannemelijkheid van het voorstel in den weg zou staan.

Dit wordt met cijfers aangetoond.

Het sedert een drietal jaren toegepaste tjeblok-systeem zal, volgens de berekeningen van de verhouding van het loon tot den arbeid, een ruim voldoend dagloon verzekeren, maar dat dagloon bereikt de planter niet dadelijk, doch eerst na jaren volgens die plantwijze gewerkt te hebben.

Ad vraag 2. Tegen de uitvoerbaarheid der maatregelen bestaan in hoofdzaak geene bezwaren.

Of evenwel een overgangstijdperk van 5 jaren voldoende zal zijn, kan niet worden verzekerd.

Liever zou men dien termijn gesteld zien op „zoo spoedig mogelijk, uiterlijk binnen tien jaren na de afkondiging".

Van den maatregel om de bevolking, die zich eigener beweging in het gebergte, ver van de dessa vestigt tot het planten van koffie, vrijdom of verlichting van lasten te geven, wordt weinig goeds verwacht.

De voorspiegelingen zullen al zeer prachtig moeten zijn en er zouden zoo goed als perdikan dessa's dienen te worden gevormd.

Het vrijlaten van den planter in de keuze van het terrein en in de wijze van grondbewerking en aanplant, komt gewaagd voor, daar de bevolking bij die vrijheid allicht meer haar gemak dan de cultuurbelangen zal beoogen.

Door een onbepaald voorschrift om de uitgifte van woeste gronden in erfpacht ondergeschikt te maken aan de koffiecultuur der bevolking zou mogelijk een groot erfpachtsbelang moeten wijken voor een onbeduidend koffiecultuurbelang.

Het verleenen van voorschotten op den oogst vooral, komt om de daarmede verkregen ervaring voor Bantam hoogst bedenkelijk voor.

Tot den maatregel om wegen naar het gebergte aan te leggen, bestaat in Bantam weinig noodzaak, omdat de bevolking op het punt van wegen volstrekt niet veeleischend is.

Het denkbeeld om, waar de koffiecultuur, niettegenstaande de verhoogde betaling, meer lasten dan lusten blijkt op te leveren, den aanplant op hoog gezag in te trekken, wordt toegejuicht.

Die intrekking geschiede evenwel successievelijk tuins- of aanplantsgewijze, naar gelang de onvoldoende belooning blijkt.

Ad vraag 3. De bedoelde geldelijke offers kunnen niet worden opgegeven, evenmin als de voordeelen, welke daartegenover zouden staan.

Heffingen uit anderen hoofde komen niet gewenscht voor.

Eventueele heffingen als equivalent zullen evenwel behooren te rusten op het *algemeen*, in den ruimsten zin genomen, en kan daarvoor niets anders worden aangegeven dan den prijs van het zout te verhoogen.

Ad vraag 4. Zoodanige maatregelen zijn bezwaarlijk aan te geven.

Maar daar 's lands financiën geene proeven gedoogen, zal ook met het oog op den aandrang om andere inkomsten prijs te geven bij hervormingen de uiterste behoedzaamheid moeten worden betracht.

Ad vraag 5. De betrokken bevolking en hare hoofden aarzelen om van de verwezenlijking der voorstellen en de daarbij voorgespiegelde voordeelen veel heil te verwachten.

Het gros zou niets liever willen, dan de bestaande koffietuinen in den steek te laten.

Ad vraag 6. Zie bij *B* ad vraag 6.

B. Voor zoover betreft het advies van de minderheid der Staatscommissie, vertegenwoordigd door den heer WESSELS.

Ad vraag 1. Hoewel het door den heer WESSELS voorgestelde aannemelijker voorkomt dan de voorstellen der meerderheid, is het nog te gewaagd, althans voor geheel Java.

Een proef zou daarmede desnoods in Bantam te wagen zijn.

Ad vraag 2. Het voorstel wordt volstrekt niet onuitvoerbaar geacht.

Een categorische behandeling der grondslagen, bedoeld op bladz. 117 en 118 van het rapport, doet evenwel onder-

scheiden bezwaren uitkomen, welke daartegen bestaan.
Bij aanneming van het voorstel WESSELS wordt het wenschelijk geoordeeld:

a. een overgangstijdperk van 10 jaren te bepalen.

b. binnen dat tijdperk den verplichten bijplant en de levering te behouden gedurende nog minstens 5 jaren en verder het onderhoud alleen, alsmede de verplichte levering ook voor de volgende 5 jaren. Verder die tien jaren te benutten, om de nieuwe regeling op streek te brengen.

Ad vraag 3. Men dient zich omtrent de geldelijke offers en de daar tegenoverstaande voordeelen te hou len aan de door den heer WESSELS gemaakte becijferingen, aan te vullen in de détails door een kundig, geroutineerd, vertrouwd, particulier koffieplanter.
Omtrent een equivalent, zie verder hiervoren ad vraag 3.

Ad vraag 4. Zie het antwoord op vraag 2.

Ad vraag 5. Ook de inlandsche ambtenaren en hoofden vreezen daarbij voor ontvreemding van koffie.
Komen de gouvernements-ondernemingen tot stand, dan zullen die in Bantam zeker geen gebrek hebben aan arbeiders.

Ad vraag 6. Volgens het oordeel van den resident zal het 't meeste in 's lands belang zijn, in Bantam voorloopig voort te gaan met — en de resultaten af te wachten van de thans gevolgde nieuwe plantwijze, en naarmate blijken mocht, dat de voor de gedwongen cultuur bestemde terreinen de moeite niet loonen, van die terreinen af te zien.
Valt die plantwijze niet tegen, dan bestaat er voor dit gewest geene urgentie, om nu reeds de gouvernements-cultuur in te trekken of daartoe in beginsel te besluiten, te meer, omdat door de inlevering in de roode bes de bevolking ontheven is van de kosten van bereiding (± f 1.25 per pikol) en zij voor het geheele product betaling als 1ste soort ontvangt.
Volgens de berekening bedoeld in de laatste alinea der beantwoording van vraag 1 sub A hierboven, bedraagt het dagloon per cultuurplichtige met de tegenwoordige plantwijze van f 0,48 — f 0,62[5].
Daarvan kan nog heel wat af, wegens mogelijke te hoogschatting, om nog zeer bevredigend te blijven.
Ware den resident vroeger en nog geheel onbekend met het rapport van de Staatscommissie, advies gevraagd, hoe het voorkomende in de opdracht aan de Staatscommissie zou kunnen worden bereikt, dan zou zijn antwoord in korte trekken zijn geweest:

a. de koffie inleveren in de roode bes en de geheele bereiding doen geschieden van wege het Gouvernement.

b. de betaling in overeenstemming brengen met het voorschrift van art. 56 § 4 van het Regeerings-reglement.

c. daar, waar mogelijk, planten naar het tjeblok-systeem.

d. Waar de koffie meer lasten voor de bevolking blijkt op te leveren, den aanplant op hoog gezag intrekken, niet afdeelings- of districtsgewijze, maar tuins- of aanplantsgewijze.

e. Geen bijplanting van koffie doen plaats hebben dan op gronden daartoe geschikt geoordeeld door deskundigen.

f. Zoolang nog goede gronden in voorraad zijn de planttaak van ieder cultuurplichtige op 40 tot 50 boomen per jaar bepalen.
Aangezien de baten uit de gouvernements-koffiecultuur niet kunnen worden gemist, zal het voorschrift van artikel 56 § 6 van het Regeerings-reglement gewijzigd of liever ingetrokken dienen te worden.

Krawang.

Uit het onderzoek naar de verhouding van het loon tot den arbeid bij de gouvernements-koffiecultuur is gebleken, dat die cultuur hier loonend is, bij een productie van 4 pikol per bouw en geen grooteren afstand van de terreinen tot de dessa dan 6 paal.

Het aantal dagen aan de cultuur besteed bedraagt per jaar en per cultuurplichtige niet meer dan 50.
Een productie van 4 pikol kan echter alleen op goede gronden worden bereikt; van de minder goede blijft voornamelijk door de bladziekte de opbrengst beneden dat cijfer.
Een groot deel der gereserveerde gronden, ad 1000 bouw, werd reeds ééns of meer met koffie beplant, of is sterk hellend.
Aan bepaald goede gronden is nog slechts voor enkele jaren aanwezig.
Op die gronden zal niettegenstaande de voldoende belooning de bevolking waarschijnlijk toch niet tot het vrijwillig planten van koffie te brengen zijn, wegens den grooten afstand waarop die gronden van de dessa's liggen (3-6 paal) evenmin als tot verhuizen, al worden daartoe ook alle door de commissie aangegeven middelen aangewend.
In de dessa heeft zij van hare erven en bouwvelden immers genoegzaam middelen van bestaan, terwijl in de nabijheid ook genoegzaam gelegenheid tot het weiden van vee en tot den aanleg van nieuwe bouwvelden is.
Wordt de verplichte cultuur ingetrokken, dan is het te voorzien, dat binnen weinige jaren de koffiecultuur tot de geschiedenis zal behooren.
De aanplant op erven is niet uit te breiden, terwijl de tegalgronden in de nabijheid der dessa's, zooals de ondervinding heeft geleerd, voor koffie ongeschikt zijn.
Verhooging van den prijs tot f 20 zal in dien toestand geen verbetering brengen. De bevolking maakt nu, van hetgeen zij van de erven krijgt, door verkoop in poedervorm toch ook reeds gemakkelijk f 30 à f 40.
De resident vermeent daarom, dat de verplichte cultuur gehandhaafd moet worden, geene verandering behoeft te worden gebracht, noch in den inkoopsprijs noch in de nu gevolgde cultuurwijze, wanneer de bijplant alleen geschiedt op bepaald goede en niet matig geschikte gronden.
Hierdoor zal de gouvernements-koffiecultuur nog eenige jaren, voordeel afwerpende aan de bevolking en aan den lande, kunnen blijven bestaan.
Worden de voorstellen van de commissie aangenomen, dan zal de uit die cultuur verkregen bate evenwel teloor gaan, omdat de voornaamste bezwaren, die de koffiecultuur beletten in Krawang een volkscultuur te worden, namelijk bladziekte en gebrek aan geschikte gronden in de nabijheid der dessa's, er niet door worden opgeheven.
De resident vestigt er nog speciaal de aandacht op dat de gouvernements-koffiecultuur in Krawang niet mag worden beoordeeld naar de uitkomsten der laatste jaren, omdat eerst sedert 1884 de tuinen op geschikte gronden werden aangelegd en daarvan dus nog geene belangrijke productie kon worden verkregen.
Daaraan en aan de omstandigheid, dat de bevolking zelve veel koffie verbruikt, maar niet aan sluikhandel of aan toelating van vreemde oosterlingen in de dessa's, moet de geringe inlevering in dit gewest worden toegeschreven.
De inlandsche ambtenaren en hoofden verwachten van de toepassing van de voorstellen der commissie evenmin heil.
Het denkbeeld van den heer WESSELS zal in Krawang geen toepassing kunnen vinden, omdat de voor koffie bepaald geschikte gronden niet één complex vormen, maar verspreid liggen.

Preanger-regentschappen.

De resident stelt zijne denkbeelden omtrent het rapport der Staatscommissie bekend in eenige aanteekeningen daarop en behandelt daarna in afzonderlijke nota's de voorstellen van de meerderheid en die van de minderheid der commissie, vertegenwoordigd door den heer WESSELS.
Voor die aanteekeningen en nota's wordt naar de origineelen verwezen; — een resumé zou den inhoud daarvan niet dan zeer onvolledig kunnen weergeven.
De quintessens van een en ander wordt evenwel teruggevonden in de beantwoording der gestelde vraagpunten, welke luidt als volgt:

Ad vraag 1. Onaannemelijk is het voorstel van de meerderheid der Staatscommissie om den inkoopsprijs tot f 20 te verhoogen, en is dat tevens het voorstel van den heer WESSELS om de gouvernements-cultuur geleidelijk om te-

zetten in gouvernements-ondernemingen met vrijen arbeid.

Aannemelijk is daarentegen het voorstel der meerderheid, om de gedwongen levering te behouden en dwangcultuur binnen een bepaalden tijd op te heffen, — dit evenwel niet na 5, maar eerst na 6 jaren.

Ad vraag 2. Uniforme opvoering van den inkoopsprijs tot f 20 per pikol, zal het doel, instandhouding en zoo mogelijk uitbreiding der vrije cultuur, niet treffen.

Dat doel zal wel kunnen worden bereikt door voorafgaande uitbetaling van tuingelden en daaropvolgende uitkeering van pikolgelden op de wijze, als in de nota op de voorstellen der meerderheid uitvoerig is uiteengezet.

Ad vraag 3. Bij een jaarlijksch product van 560 000 pikol zouden de maatregelen van de meerderheid geraamd kunnen worden op een meerdere jaarlijksche uitgaaf van f 3 000 000.

Tegenover die uitgaaf zullen onder den invloed dier maatregelen in de zeer gunstige streken de vrije koffieplantsoenen eenigszins toenemen, daarentegen overal elders op den duur afnemen, zoodat de hoogere uitgaaf van f 3 000 000 in geenen deele zal worden vergoed.

De geldelijke offers bij toepassing der voorstellen Wessels zijn moeielijk te gissen.

Voor een oogst als die van 1889 worden zij berekend f 11 784 095 te zullen bedragen.

Tegenover dat offer kan de resident geen toename van plantsoenen voorspellen.

De geldelijke offers door heffingen uit anderen hoofde te dekken, durven niet in overweging te worden gegeven, — te minder, omdat bij toepassing der voorstellen een achteruitgang van de omstandigheden der bevolking kan worden verwacht.

Ad vraag 4. Er wordt gevreesd, dat voor beveiliging der gouvernements-koffielanden een afzonderlijke politie in het leven zou moeten worden geroepen, om ze te beveiligen tegen koffiediefstal, waarover nu reeds op particuliere koffielanden wordt geklaagd.

Ad vraag 5. Het oordeel der regenten en zelfstandige patihs bleek, na raadpleging van de meeste intelligente inlanders ter zake, over het algemeen niet ten gunste van de voorstellen der Staatscommissie te zijn. Slechts een enkele verklaarde ze ter vergadering, waar die voorstellen werden behandeld, aanneembaar.

Ad vraag 6. Er zullen moeten worden gesloten overeenkomsten tot aanleg en onderhoud van koffietuinen tegen betaling van tuingelden en daarna uitkeering van pikolgelden bij inlevering van het product.

De tuingelden te bepalen naar de dagloonen en de meer of minder gemakkelijke bewerking van de tuinen; — de pikolgelden te laten blijven f 15 per pikol.

Verder zullen aanleg en onderhoud der wegen naar de tuinen moeten komen voor rekening van den Staat en zullen voor het toezicht, de bestuursambtenaren, zoo noodig moeten worden geholpen door speciale koffiebeambten.

Bij een jaarlijkschen bijplant van 20 000 bouw zouden de daaruit voortvloeiende uitgaven bedragen, bij een gemiddelde tuinbetaling van f 125 per bouw f 2 790 000, d. i. f 210 000 minder dan bij toepassing van de voorstellen der meerderheid en ± 9 millioen minder dan bij toepassing van de voorstellen van den heer Wessels.

Of dat offer door grootere inleveringen zal worden goedgemaakt, is niet zeker, maar wel mag worden verwacht, dat de gouvernements-koffiecultuur door de bovenbedoelde regeling van tuingelden op dezelfde hoogte zal blijven, wat niet van de voorstellen der Staatscommissie in het algemeen kan worden gezegd.

Het zal wenschelijk zijn, waar mogelijk de bevolking, tegelijk met het recht op tuingelden, toe te staan veldgewassen in de koffietuinen te planten.

Boven en behalve de voorgaande grondslagen zijn door den resident in de missive, waarbij zijne consideratiën en advies op het rapport der Staatscommissie werden toegezonden, nog categorisch aangegeven de punten, welke vooral de uitvoering van het voorgestelde raken en waarnaar hier wordt verwezen.

Cheribon.

Voorop wordt gesteld, dat zoowel de meerderheid der Staatscommissie, als hare minderheid, vertegenwoordigd door den heer Wessels, meer sympathie zoude hebben ondervonden, indien zij in hare beschouwingen en conclusies niet hadden aangenomen, dat over geheel Java dezelfde gebreken bij de gouvernements-koffiecultuur bestaan.

Juist gezien was het van de commissie, dat de voornaamste oorzaak van den achteruitgang der koffieproductie ligt in het gebrek aan geschikte gronden, maar zij had meer moeten doen dan slechts ter loops vermelden, dat de achteruitgang niet in alle residenties is waar te nemen.

Terecht ook heeft de commissie weinig vertrouwen in de cultuurplannen.

Herhaaldelijk moesten zij in Cheribon worden omgewerkt.

Het aantal werkdagen voor elk gezin neemt de commissie aan op 100 per jaar, op grond van een paar onderzoekingen in Tegal en Soerabaja, terwijl zij haast zonder redenen de berekeningen van den hoofdinspecteur wijlen den heer Mounier verwerpt.

Met hetzelfde recht als de commissie insinueert, dat die hoofdinspecteur zich beijverd heeft, om den arbeid voor de verplichte cultuur op het papier zoo gering mogelijk te maken, zou men kunnen veronderstellen, dat zij hare berekeningen heeft gebaseerd op een eindresultaat, dat f 20, per pikol een billijke betaling acht.

In de residentie Cheribon wordt pertinent beweerd, dat de cijfers van werktijden, die de hoofdinspecteur gaf, meer met de werkelijkheid overeenkomen dan die der commissie.

In ieder geval verschillen de toestanden der terreinen zóó, dat het niet aangaat voor geheel Java één cijfer aan te nemen.

Ook het dagloon wisselt op Java tusschen f 0.40 en f 0.15.

Met zulke verschillen strijdt het tegen de rede, om overal den inkoopsprijs der koffie op f 20 te stellen.

Tegen zulke voorstellen zijn — zegt de resident — vele vellen voor één ter afkeuring vol te schrijven.

Het vorenstaande is voor hem evenwel voldoende om zich tegen het voorstel van de meerderheid der commissie te verklaren, — evenals tegen dat der minderheid, vertegenwoordigd door den heer Wessels, hetwelk in het rapport genoegzaam in zijne nadeelen werd ontleed, om daarvan iets tot bewijs der onbruikbaarheid te behoeven bij te voegen.

Omtrent de gestelde vraagpunten wordt het volgende aangeteekend:

Ad vraag 1. Gronden voor de koffiecultuur op niet te verren afstand, ontbreken schier geheel in Cheribon.

Zoodra de verplichte cultuur er ergens wordt ingetrokken, scheidt men er met planten uit en blijft dooroogsten alléén, indien de boomen zonder onderhoud dragen willen.

Geen kwestie, dat de inlander er eigen gronden voor koffie gebruiken zal; de monosoeko, die in Koeningan en hier en daar elders in kleine hoeveelheden voorkomt, was een speciale liefhebberij of ambitie van ambtenaren en niet een uiting van den volkswil.

Verhooging van den inkoopsprijs tot f 20 per pikol zal daarin geene verandering brengen.

De commissie stelt in bijl. *C* van haar rapport den toestand mooier voor, dan hij is, want zij heeft daarbij niet bedacht, dat in de laatste jaren in Cheribon evenals elders op Java de dienstplichtigen aanmerkelijk in getal verminderd en uit de betrekkelijke opgaven verdwenen zijn, terwijl zij toch hun koffie meê bleven leveren.

De resident vindt de voorstellen voor Cheribon, met het oog op het vorenstaande, onaannemelijk.

Ad vragen 2 *en* 4. Daarmede vervalt de beantwoording dezer vragen.

Ad vraag 5. Zij oordeelen er over, zoo als de uitlegger

22

verlangt, maar allicht zeggen zij van de voorstellen alles goeds, want de prijs wordt verhoogd, terwijl na 5 jaren vrijstelling van gouvernements-aanplant volgt en daarmeê natuurlijk beëindiging van alle koffiecultuur.

Ad vraag 6. De resident zou willen: voor ieder complex koffiegrond en plantsoen (liefst residenties- of afdeelingsgewijze en anders per district of onderdistrict) berekening hoeveel het Gouvernement ter voldoening aan het Regeringsreglement per pikol koffie moet betalen;
alle dessa's, die met toepassing dier betaling voldoende voor den arbeid beloond worden, op den tegenwoordigen voet ingedeeld houden, en de andere vrijlaten;
de plantsoenen dezer laatste dessa's, zoo zij willen, aan de bezitters en anders aan andere dessabewoners tegen landrente geven. Wat er dan nog overschiet op een of andere manier, bijv. tegen de helft, doen exploiteeren door Europeanen of vreemde oosterlingen; eenige groote blokken van sommige residenties en daarnevens verschillende kleinere stukken, bij de gouvernements-cultuur ingedeeld laten.
Het streven moet daarbij zijn om de vermindering der gouvernements-koffiecultuur zoo langzaam te doen geschieden, dat het Gouvernement er nog lang van kan genieten.
Immers — zegt de resident — wat men ook uitdenkt, onvermijdelijk moet men stooten op het reeds bestaande of zich in niet verre toekomst voordoende gebrek aan gronden.
Verder dient de koffie te worden geleverd in de roode schil en bereid door het Gouvernement of door particulieren en zulks om door verhooging van den marktprijs van het product de inkomst van den Staat op te voeren.

Tegal.

Naar aanleiding der gestelde vragen wordt het volgende bekend gesteld:

Ad vraag 1. De voorstellen van de koffie-commissie acht de resident in hoofdzaak *niet* aannemelijk en die van WESSELS, in zoover hij volkscultuur beoogt, ook *niet*, doch *wel*, in zoover hij staats-cultuur en ondernemingen voorstelt.
Ze zijn beiden gebaseerd op *vrijheid*, waarvoor de bevolking, althans het gros, herhaaldelijk getoond heeft *niet* rijp te zijn.
Bewijzen daarvoor worden gevonden in de geschiedenis der monosoeko-cultuur in Pasoeroean, der gewezen gouvernements-indigocultuur in Zuid-Bagelen, der gouvernements-suikercultuur, der vrije tabakscultuur in den oosthoek, der koffiecultuur op erfpachtslanden.
Hoe meer vrijheid men geeft, hoe meer het *gros* zal afdalen tot de rol van *daglooner*.
Wat willen dan de commissie en WESSELS met hun vrijheid? vraagt de resident. „Dat dwangcultuur niet meer met den tijdgeest strookt", enz., zijn zijns inziens holle phrasen en het moet de geest van alle tijden zijn een overheerd, nog onrijp volk *in haar eigen belang* tot werken te dwingen.
Voor het Gouvernement zoude de vrijlating der dwangcultuur de genadeslag voor die bron van inkomst zijn, terwijl aan een equivalent in Tegal niet gedacht mag worden.
Het zal volgens den resident gewenscht zijn eenige proeven te nemen met gouvernements-ondernemingen.
Of daartoe in Tegal gelegenheid bestaat, zal afhangen van het boschwezen, in verband met het onder geregeld beheer brengen van wildhout-bosschen op de hellingen van den Slamat.

Ad vraag 2 *t/m* 5. Daar bij deze vragen de aannemelijkheid der door de commissie of door WESSELS voorgestelde maatregelen ondersteld wordt en de resident ze *niet* (voorstel WESSELS) of slechts gedeeltelijk aannemelijk acht, wordt de beantwoording in hoofdzaak onnoodig gevonden.

Ad vraag 3 meent de resident, dat de Regeering bij den tegenwoordigen stand der koffiecultuur, geen geldelijke offers mag brengen, zonder *zeker* te zijn van daar tegenoverstaande voordeelen.
Belasting in geld mag voor de koffiecultuur in geen geval in de plaats treden.

Men stelle evenwel, waar de dwangcultuur in tuinen, als niet loonend wordt ingetrokken, *gedwongen aanplant op erven* en *in kampongs* daarvoor in de plaats.

Ad vraag 5 wordt bekend gesteld, dat het oordeel des kleinen mans over de voorstellen allergunstigst is, altijd als geen belasting in geld in de plaats der koffiecultuur komt. Aan de volksopinie kan echter weinig waarde worden gehecht, terwijl de hoofden te weinig studie van de zaak hebben gemaakt om daarover een goed oordeel uit te spreken.

Ad vraag 6. Het antwoord op deze vraag wordt, na eenige beschouwingen, samengevat in een resumeerend gedeelte, waarin de resident, terwijl het advies van de Staatscommissie en evenzeer het eerste deel van het voorstel WESSELS door hem wordt verworpen, in overweging geeft, om:

1°. met het 2de deel van het voorstel WESSELS (Staatsondernemingen) proeven te nemen;

2°. in beginsel in de eerste jaren alles bij het oude te laten, met de volgende maatregelen, die voorloopig reeds voldoende zullen zijn om aan het door de Regeering gestelde desideratum te voldoen:

a. in de plaats van de wegens geringe verdiensten ingetrokken cultuur in tuinen, worde gesteld een gedwongen aanplant op erven en in kampongs;

b. overal op *erven* koffie doen aanplanten (in vlakke lage streken Liberia);

c. alle afgeschreven tuinen streng reserveeren en daar ook het weiden van vee absoluut verbieden;

d. de *beste* gereserveerde gronden eerst bijplanten en de *matig goede* door maatregel *c* of zoo noodig door reboiseering beter te maken;

e. een suppletoir cultuurplan maken voor de *afgesloten bosschen*, waar het boschwezen nog gronden voor de koffiecultuur kan aanwijzen;

f. het monopolie verscherpen;

g. waar het tjebloksysteem nog slechts kort werkt, de uitkomsten daarvan afwachten;

h. de gedwongen koffiecultuur elders intrekken, waar daarmede minder dan f 0,10 dagloon wordt verdiend;

i. absolute toepassing van het tjebloksysteem;

k. de residenten aanschrijven, om de koffiecultuur te behartigen, het werk in de tuinen tot een minimum te reduceeren, en waar mogelijk, het omspitten van jonge tuinen geheel te doen vervallen;

l. proeven nemen met staatsondernemingen (systeem WESSELS) en met koffiepelmolens;

m. controleurs zoo min mogelijk overplaatsen;

n. generaliseeren voor geheel Java vermijden en zooveel mogelijk de locaalvoorstellen van elken resident voor zijn gewest opvolgen;

o. waar nieuwe tuinen na vier jaren als *geheel improductief* afgeschreven worden, de bevolking voor den nutteloozen arbeid schadeloosstellen met f 10 à f 20 per bouw;

p. aan artikel 56 van het Regeerings-reglement één alinea toe te voegen, waarvan de redactie door den resident wordt aangegeven aan het slot van zijn advies;

Pekalongan.

Ad vraag 1. De resident juicht het streven tot vrijverklaring van de koffiecultuur zeer toe.
Met de voorstellen, zoowel van de meerderheid als van de minderheid der commissie, kan hij zich evenwel niet geheel vereenigen. Zoolang toch de planter niet de *volle* beschikking krijgt over zijn product, blijft aan de cultuur het karakter van eene gouvernements-cultuur kleven, en

blijven daarmede ook de bezwaren aan het monopolie onafscheidelijk verbonden, bestaan.

De eenige juiste oplossing van het vraagstuk zou volgens den resident wezen, — vrijlating van de verplichte teelt, met algeheele vrije beschikking over het product.

Aangezien de inlandsche koffieplanters, vooral het jongere deel, dat alleen op de in den laatsten tijd zoo menigmaal gevarieerde gouvernements-wijze heeft leeren planten, onbekend is met hetgeen de cultuur eischt, zal, alvorens dat desideratum zal kunnen worden bereikt, een zekere bijplant en onderhoud van bestaande aanplantingen verplicht moeten blijven en de leiding der bevolking, ook in de keuze van terrein, in die overgangsperiode moeten blijven bestaan.

Hoelang dat overgangstijdperk zou moeten duren, is moeielijk vooruit te bepalen en zal voor elk gewest verschillen.

De resident gelooft, dat een maximum tijdruimte van 10 jaren voldoende zal zijn.

Voor de inkomsten, welke de koffiecultuur thans opbrengt, zou dan een grondbelasting van den koffieaanplant in de plaats kunnen treden. Wel zal die belasting zeker niet zooveel opleveren als het rendement der koffieveilingen, maar met het monopolie zullen vele uitgaven aan personeel, pakhuizen, cultuurprocenten, transport, handelmaatschappij, enz. vervallen, en indirecte voordeelen (o. a. uitvoerrechten) worden verkregen.

Bovendien ziet men daarmede tevens af van een voor den Staat te wisselvallige inkomst en maakt men een eind aan de daaraan verbonden kleine vexatiën van inlandsche hoofden, sluikhandel en stremming van de Europeesche landbouwindustrie, — terwijl bij vrije beschikking over het product, de bevolking wel eigener beweging naar geschikte gronden in het hooge gebergte zal gaan verhuizen en de nu in vele opzichten kwijnende handel en industrie zal worden verlevendigd.

De resident vermeent, dat wanneer met een open oog voor de belangen van de bevolking gehandeld wordt, aan de ontwikkeling van de vrije koffiecultuur niet zal behoeven te worden getwijfeld.

Meer bepaaldelijk voor de residentie Pekalongan is de koffiecultuur geen levensquaestie voor de bevolking.

Van de 11 districten planten nu nog maar 4 koffie, waarvan dan nog in 2 de gouvernements-cultuur van Javakoffie is ingetrokken, waarvoor in de plaats proeven met Liberia worden genomen.

In de twee andere heeft de cultuur alleen nog goede vooruitzichten, indien daarvoor eene betere regeling wordt getroffen en buiten de tegenwoordige uiterste grens van 12 paal van de dessa's wordt geplant.

Eene keuze doende tusschen de voorstellen van de meerderheid der commissie en die van den heer Wessels, verklaart de resident zich — behoudens de algemeene opmerkingen daaromtrent hierboven — voor de eersten.

Die van den heer Wessels lachen hem weinig toe, omdat het zijns inziens geheel buiten de richting van het staatsbestuur ligt om particuliere ondernemingen voor eigen rekening te gaan exploiteeren.

Eene vergelijking met de gouvernements-kinaonderneming gaat niet op, want deze verrees niet met speculatieve bedoelingen.

Ad vraag 2. Mochten de voorstellen van de commissie (die van den heer Wessels blijven hier om vorenstaande redenen verder buiten bespreking) in beginsel worden aangenomen, dan zal het 't best zijn om de voorbereiding van hare uitvoering aan één persoon op te dragen ter verkrijging van de noodige eenheid.

Aanwijzing daartoe van een hoofdambtenaar, met welken rang en titel ook, zal niet noodig zijn.

De uitvoering der voor te schrijven maatregelen zal kunnen worden overgelaten aan de hoofden van gewestelijk bestuur, nadat zij ten opzichte van de details zullen voorgelicht zijn door een van wege den directeur van binnenlandsch bestuur te committeeren ambtenaar, bijv. den tegenwoordigen assistent-resident titulair Ter Meulen, die daarvoor ook de geschikte persoon wordt geacht.

Verder zal het noodig zijn, voor de zoogenaamde koffieafdeelingen, de controleurs en assistent-residenten zorgvuldig te kiezen.

Overigens zou nog naar het oordeel van den resident aanbeveling verdienen:

a. alle gronden beneden eene hoogte van 2500 uit de cultuurplannen te verwijderen;

b. alle slechts matig geschikte gronden boven di hoogte eveneens uit de cultuurplannen te lichten;

c. te verbieden het gebruik binnen de 40 jaren van alle afgeschreven koffietuinen, die voor eventueele herbeplanting met koffie geschikt geacht worden.

d. alle open gronden en afgeschreven koffietuinen, die later voor de cultuur van nut kunnen zijn, zoo spoedig mogelijk en op groote schaal te reboiseeren, onder toezicht der ambtenaren van het boschwezen;

e. mildere bepalingen dan de thans bestaande in het leven te roepen omtrent de vrijstelling van verplichten bijplant van koffie.

Ad vraag 3. De financieele gevolgen van die maatregelen zijn niet vooruit te bepalen, maar de resident ziet, bij te verwachten ontwikkeling van de cultuur, de toekomst te dien opzichte niet donker in.

Ad vraag 4. Het komt den resident voor, dat de commissie de gevolgen van hare voorstellen goed overwogen en daarmede in alle eventualiteiten voorzien heeft.

Mochten bij de uitvoering nog kwesties of leemten te voorschijn treden, dan zullen de plaatselijke ambtenaren, die wel weten op te lossen, c. q. voorgelicht door den hierboven bedoelden in commissie te zenden ambtenaar.

Ad vraag 5. Hierop kan geen alleszins juist en bevredigend antwoord worden gegeven, omdat de inlander, zoowel de kleine man als zijn hoofden, hoogst zelden voor zijne opinie uitkomt.

Het wordt trouwens ook niet noodig geacht, om in dezen aan de bevolking een steun toe te kennen, wanneer de Regeering overtuigd is, dat de nieuwe regeling in het algemeen belang zal zijn.

Ad vraag 6. Hieromtrent wordt verwezen naar het ad vraag 1 ontwikkelde denkbeeld van eene algeheele loslating der cultuur tegen invoering van eene grondbelasting op de koffieaanplantingen der bevolking.

Semarang.

De resident vindt de voorstellen van den heer Wessels al te radicaal.

Met die van de meerderheid der commissie kan hij zich echter evenmin in allen deele vereenigen.

Beide komen hem nog al gewaagd voor, met het oog op onze geldmiddelen; door beide is ook te veel gegeneraliseerd.

Bij eene uitvoering van het voorstel Wessels zou moeielijk geschikt en vertrouwd personeel te krijgen en te behouden zijn, op de aangegeven bezoldigingen.

Bovendien houdt de heer Wessels volstrekt geen rekening met de in de meeste gewesten op Java verspreide ligging der koffieaanplantingen.

Misschien is uitbreiding der koffiecultumr, gelijk de heer Wessels zich die voorstelt, mogelijk in Pasoeroean en een paar andere gewesten, maar in Semarang zal zulks tot de pia desideria blijven behooren.

Evenmin wordt met den heer Wessels verwacht, dat de bevolking, *zelfs met behoud van het monopolie*, genegen zal zijn uit eigen beweging op ver afgelegen gronden koffie te gaan planten, omdat daaraan voor haar te groote bezwaren verbonden zijn.

De getallen van 27000 en 60000 bouw op blz. 134 van het advies, waarop de heer Wessels zijn voornaamste berekeningen baseert, komen den resident vrij wel uit de lucht gegrepen voor.

Deze vindt in tegenstelling met den heer Wessels een ruim overgangstijdperk tot nieuwe toestanden niet alleen noodig, maar zelfs urgent, speciaal in die gewesten — en

dat zijn op Java verreweg de meeste, — waar tot dusverre geen volks-koffiecultuur bestaat.

Eene bijgevoegde opgave doet zien, hoe gering in de laatste 10 jaren de gemiddelde koffieproductie per huisgezin in Semarang is geweest, en dus ook het voordeel der bevolking.

Het oogenblik om aan § 4 van artikel 56 van het Regeerings-reglement volledige uitvoering te geven, vindt de resident evenwel minder gelukkig gekozen, met het oog op onze benarde financiëele omstandigheden.

De koffiecultuur is voor sommige streken op Java zeker slecht loonend, maar men moet bij de beoordeeling daarvan rekening houden met de hoeveelheid koffie, die de bevolking verbruikt (door den assistent-resident van Kendal geschat op ¼ pikol per huisgezin) en met die, welke door haar aan de verplichte levering wordt onttrokken.

In Semarang, waar de aanplantingen niet, zooals in Pasoeroean, dicht bij elkaâr liggen, is van den door den heer Wessels aangeprezen maatregel, om voor de bereiding van het product van bestaande aanplantingen, contracten met particulieren te sluiten, weinig heil te verwachten.

Tegen § *d* der door den heer Wessels aangegeven grondslagen, kunnen, meent de resident, geene overwegende bezwaren bestaan, ofschoon ook van dien maatregel weinig wordt verwacht.

Ten aanzien van de voorstellen van de meerderheid der commissie, wordt het volgende aangeteekend:

Het generaliseeren bij de verhooging van den inkoopsprijs wordt ernstig afgekeurd.

Waar zij noodig is, wordt het bedenkelijk geacht daartoe *in eens* met f 5 per pikol over te gaan, behalve met het oog op 's lands schatkist, ook omdat bij plotselinge verhooging, niet de bevolking, maar de chineesche opkooper door inlandsche handlangers profiteert.

Daarom in geen geval verhooging *in eens*, maar *geleidelijk*, ook omdat anders dientengevolge wellicht veel koffie van de erfpachtsperceelen haren weg naar de gouvernements-pakhuizen zou vinden.

Het door de commissie voorgestane overgangstijdperk wenscht de resident op 20 jaren gesteld te zien, voor elk gewest evenwel naar omstandigheden te bepalen.

Dat de bevolking zich eigener beweging zal gaan verplaatsen naar het hooge gebergte, gelooft hij niet. Mochten daartoe echter lieden overgaan, dan zal hun zeker verlichting van lasten moeten worden toegekend.

Eene vrijze keuze van terrein en cultuurwijze zal evenmin iets goeds kunnen opleveren met inlanders, die nog zooveel leiding behoeven, adres aan de toestanden die bij de vrijwillige aanplantingen op Java bestaan.

Het denkbeeld om de uitgifte van gronden in erfpacht ondergeschikt te maken aan de koffiecultuur der bevolking, verdient zeker alle toejuiching, maar tegen de verwezenlijking daarvan zullen ernstige stemmen opgaan.

Tegen het verleenen van voorschotten wordt ernstig gewaarschuwd, om perniciëuse terugwerking daarvan op de bevolking en de vele moeielijkheden, die daaruit zullen voortvloeien.

Overigens bestaan tegen de denkbeelden der commissie op blz. 43 van haar rapport, geene bezwaren, uitgezonderd waar het eene oprichting van enkele gouvernements-ondernemingen bedoelt, tot voorbeeld en aanmoediging.

De gestelde vraagpunten worden daarna als volgt beantwoord:

Ad vraag 1. Waar in Semarang eene bestendiging van de gouvernements-koffiecultuur mogelijk zal blijken, zijn de voorstellen der Staatscommissie alleen mogelijk voor zooverre de verhooging van den koffieprijs betreft, mits die verhooging niet *in eens*, maar *geleidelijk* geschiede.

Daarbij in beginsel te besluiten tot opheffing der gedwongen koffiecultuur met een overgangs- en voorbereidingstijdperk van 20 jaren.

Gedurende die jaren kieze de planter zijn koffieterrein in overleg met de Europeesche en inlandsche ambtenaren; grondbewerking en aanplant geschiede mede in overleg met hen.

Zoo noodig worde gelegenheid tot inlevering in het gebergte ver van de dessa's gegeven.

Evenzoo worde, waar gebiedend noodig, van staatswege voorzien in den aanleg en 't onderhoud van gemeenschapswegen.

Met het herbosschen op groote schaal van streken, die voor de koffiecultuur geschikt te maken zijn, worde in overleg met het boschwezen, zoo spoedig mogelijk een aanvang gemaakt.

Tot het ontwouden van bergen worde daarbij niet dan dan na raadpleging van het boschwezen overgegaan.

Het geven van voorschotten op den koffieoogst moet met strenge strafbepalingen worden geweerd.

Ad vraag 2. De beantwoording dezer vraag ligt in die van vraag 1 opgesloten.

Ad vraag 3. Met eene verhooging van f 5 is bij een gemiddelden oogst van 600 000 pikol vijf millioen gemoeid. (Heffingen waardoor die som kan worden gevonden, worden niet aangegeven.)

Ad vraag 4. Hiertoe verdienen in aanmerking te komen:

a. verhooging der invoerrechten;

b. uitbreiding en verbetering van het irrigatiewezen;

c. verbetering van de middelen van gemeenschap door spoor- en tramwegen;

d. verhooging van den prijs van zout.

Ook zal, nadat de gedwongen koffiecultuur zal hebben opgehouden te bestaan, van koffie-produceerende gronden landrente kunnen worden geheven.

Ad vraag 5. De inlandsche ambtenaren en hoofden gaven blijken van ingenomenheid met het denkbeeld tot losmaking van de gouvernements-koffiecultuur van de banden, waaraan die cultuur thans nog ligt.

Aan die uiting is evenwel weinig waarde te hechten. De tijd was te kort om hieromtrent ook met de bevolking in overleg te treden.

Ad vraag 6. Vereischt in verband met het voorgaande geen speciale beantwoording.

Japara.

Werkelijk geschikte gronden in genoegzame uitgestrektheid zijn in dit gewest niet meer aanwezig.

In verband daarmede worden de gestelde vragen aldus beantwoord:

Ad vraag 1. Noch het voorstel van de meerderheid der Staatscommissie, noch dat van den heer Wessels, kan in Japara toepassing vinden, wegens absentie van voor gewone koffie geschikte gronden.

Ad vraag 2 t/m 5. Waardoor deze vragen onbeantwoord kunnen worden gelaten.

Ad vraag 6. De resident stelt voor dit gewest voor:

a. alle bestaande koffieplantsoenen boven de 1500′ op de gewone wijze te onderhouden en te restaureeren:

b. de terreinen tusschen 50′ en 1500′ inclusief de koffieplantsoenen en gereserveerde gronden in erfpacht uit te geven, ook voor beplanting met koffie.

c. alle nog onbeplante terreinen boven de 1500′ door de ambtenaren van het binnenlandsch bestuur te doen reboiseeren en voor den arbeid daaraan gebruik te maken van cultuurdienstplichtigen, tegen eene tegemoetkoming in geld;

d. proeven te nemen met den aanplant van Liberia op terreinen tusschen 1500 voet en lager.

De wijze, waarop dat zal moeten geschieden in betaalden arbeid, wordt tevens aangegeven.

Soerabaija.

Het komt den resident voor, dat met de voorstellen der commissie het door de Regeering gewenschte resultaat niet zal worden verkregen.

De commissie neemt aan, dat de bevolking bij een productie van 1 pikol per huisgezin met f 20 genoegzaam betaald zal zijn.

In het district Djaboeng, waar in Soerabaija alleen de gouvernements-koffiecultuur bestaat, produceeren van de 116 ingedeelde dessa's, slechts 40 een pikol per gezin.

De 76 overige zouden bij redelijke betaling f 36 per pikol moeten ontvangen en dit is, indien de Staat belangrijke baten uit de cultuur wil behouden, ondoenlijk.

De verhooging van den inkoopsprijs zal de cultuur niet tot eene volkscultuur kunnen maken.

De intrekking van het cultuurplan wordt, met het oog op de daarin voorkomende minder geschikt geachte terreinen, wenschelijk geacht.

Men verwachte evenwel niet, dat de bevolking haar aanplantingen naar de hoogere gronden, waar de cultuur alleen een toekomst heeft, zal overbrengen; daartoe zijn aan de beplanting daarvan voor haar te veel bezwaren verbonden.

Van het initiatief der bevolking is voor de koffiecultuur in Djaboeng niets te verwachten, wanneer de bestuursbemoeienis ophoudt.

De bestaande vrijwillige aanplantingen aldaar zijn ontstaan op aandrang der ambtenaren, uit overtollige bibit van de aanplantingen op last.

Aan de bevolking van Djaboeng zijn reeds beloften, als de commissie ten aanzien van heerendienst en landrente voorstaat, gedaan, met het doel planters naar de hoogere gronden te lokken — doch zonder resultaat. De bevolking heeft nu reeds genoeg voor haar bestaan en mist de energie om pionier te zijn.

De aanleg van wegen naar de geschikte terreinen, kan voor Djaboeng, om de kosten, zonder veel kans op succes niet worden aangeprezen.

Ofschoon in beginsel wordt toegegeven dat de Staat meer gebaat is bij een welvarende koffieplantende bevolking, dan bij een vlottende van particuliere ondernemingen, kan daarvan geen heil worden verwacht in Djaboeng, waar voorshands alleen niet-inlanders in staat zullen zijn de gronden productief te maken.

De gelegenheid tot inlevering van koffie is in Djaboeng voldoende.

Het geven van voorschotten op den oogst zal met het oog op den woeker gunstig moeten werken.

Reboisatie wordt als de hoofdvoorwaarde tot bestendiging der koffiecultuur beschouwd en die zal tevens den landbouw in de benedenlanden ten goede komen.

De maatregel om een of meer gouvernements-ondernemingen op te richten, tot voorbeeld en aanmoediging, zou in Djaboeng toegepast, op teleurstelling uitloopen, en waar men niet overtuigd is te zullen slagen, laat de financieele toestand van Indie geene kostbare proefnemingen toe.

Met het oog op een en ander worden de voorstellen der Staatscommissie voor Djaboeng onaannemelijk geacht, waarmede evenwel niet wordt beweerd, dat zij niet elders op Java toepassing zullen kunnen vinden.

Waar de bevolking de cultuur zeer genegen is, kan de staatsbemoeienis gerust worden opgeheven en meent de resident zelfs, dat het beter ware geweest, indien die nooit had bestaan.

De dwangcultuur zal dus in Djaboeng behouden moeten blijven, onder de restrictie evenwel, dat daarvoor alleen die gronden gebezigd worden, welke een goed loon voor den arbeid waarborgen. De andere gronden, waar de koffieboomen niet minstens tien jaren oud worden, moeten worden prijs gegeven.

Het is waar, dat daardoor de instandhouding der cultuur niet wordt verkregen en zij in een niet ver verwijderd tijdstip (± na 15 jaren) zal te niet gaan, maar men moet hier van twee kwaden het beste kiezen.

De locale toestanden zijn in Djaboeng niet geschikt tot verwezenlijking van de voorstellen Wessels.

Complexen van goede, tegen wind beschutte terreinen, zijn voor gouvernements-ondernemingen in Djaboeng niet tot genoegzame uitgestrektheid te vinden.

Bovendien zouden daar met dergelijke ondernemingen, door het heerschen der bladziekte, te groote sommen in de waagschaal worden gesteld.

Daarmede wordt evenwel niet de mogelijkheid uitgesloten, tot toepassing der voorstellen Wessels elders op Java, waar de omstandigheden gunstiger zijn.

De regent van Modjokerto en de mindere hoofden konden zich wel met de voorstellen vereenigen, en ook de planters waren met eene intrekking der gedwongen cultuur ingenomen. De laatsten verlangden evenwel in het bezit te blijven van de helft hunner *produceerende* aanplantingen, welke geschikt voor staatsonderhoud worden geoordeeld.

De resident meent, dat dit verzoek zijn grond heeft in de vrees der bevolking dat hare tuinen zouden worden geannexeerd, zonder zekerheid voor het behoud van het plukrecht en dat het natuurlijk niet zal kunnen worden ingewilligd, daar de op hoog gezag aangelegde tuinen aan den Staat behooren en deze dus het recht heeft daarover naar goedvinden te beschikken.

Zooals gezegd, acht de resident echter noch de aangegeven maatregelen der meerderheid noch die der minderheid, voor Djaboeng voor verwezenlijking vatbaar en geeft hij in overweging.

I. de beplanting met koffie te verbieden op alle gronden, waar de aanplantingen niet minstens een levensduur van 10 jaren bereiken.

II. de verhooging van het plantloon tot f 20 per pikol;

III. de dessa's van den verderen aanplant vrij te stellen, waar per huisgezin minder dan een pikol wordt verkregen;

IV. reboiseering op groote schaal van de berghellingen van den Ardjoeno en van den Temanggoenggan voor zoover die gronden voor de koffiecultuur geschikt zullen blijken.

Pasoeroean.

Ad vragen 1 *en* 2. Ter beantwoording dezer vraagpunten dienen de volgende beschouwingen.

A. *Ten aanzien van de voorstellen van de meerderheid der commissie.*

Eene verhooging van den inkoopprijs tot f 20 geeft dáár, waar de koffiecultuur niet loont, geen noemenswaard voordeel en zoude alleen de dessa's ten goede komen, waar de cultuur wel loonend is.

Evenmin zal die verhooging iets tegen den smokkel vermogen, omdat door dien handel toch altijd nog groote voordeelen te behalen zullen blijven.

's Lands financiën en noodzakelijke hervormingen laten bovendien geene *algemeene* verhooging toe, terwijl eene *gedeeltelijke*, alleen voor de streken waar de cultuur niet loonend is, niet uitvoerbaar is.

De verplichte levering moet met het oog op de eischen van de schatkist, althans voorloopig gehandhaafd blijven.

De onmiddellijke opheffing der dwangcultuur is daar, waar zij niet loont, een vereischte.

Voor de dessa's, waar de cultuur wel voordeel oplevert aan de bevolking, is een overgangstijdperk van 5 jaren echter te kort.

Bij de opheffing der dwangcultuur zullen de monosoeko-aanplantingen van vele dessa's langzamerhand verminderen, want velen planten alleen monosoeko om van den gedwongen bijplant verschoond te blijven.

Gedurende den tijd van voorbereiding moeten daarom dáár, waar de cultuur bestaanbaar wordt geacht, de jaarlijksche voorstellen tot bijplant, met inachtname van een maximumlevering, gehandhaafd worden.

De heerendiensten alsmede de landrente, waarvan de vrijwillig ver van de dessa in het gebergte koffieplantende lieden, volgens de commissie, zouden moeten worden vrij-

gesteld, zijn nu reeds over het algemeen in het gebergte niet drukkend. Daarbij mogen de gevolgen van ontwouding niet uit het oog worden verloren.

De vestiging in het gebergte zal genoegzaam aangemoedigd wezen, wanneer tusschengeplante polowidjo van landrente wordt vrijgesteld, wanneer die vrijstelling evenzeer voor de bouwgronden van dessa's, die alleen geschikte koffieterreinen op grooten afstand hebben, wordt toegezegd, naar rato zekere uitgestrektheden vrijwillig met koffie worden beplant, met vrije keuze van grond, bibit enz., en de eenvoudigste werkwijze wordt toegelaten.

Het is evenwel noodig daarbij in het oog te houden, dat het niet genoeg is om den aanplant te vermeerderen, maar men moet ook handen voor den plant hebben.

Het is hoogst noodig, dat de planter worde vrijgelaten in de keuze van het terrein en in de wijze van grondbewerking en aanplant.

Al dat regelen maakt de menschen afkeerig van de cultuur. De monosoeko-planter verstaat beter de kunst van koffieplanten, dan zij, die het hem wilden leeren.

Men beginne met alle grieven der bevolking tegen de cultuur uit den weg te ruimen, in de eerste plaats door haar intrekking, waar zij niet loonend of niet wenschelijk is.

Evenzoo moet, althans in het tijdperk van overgang, de uitgifte van woeste gronden ondergeschikt worden gemaakt aan de belangen van de koffiecultuur der bevolking.

Alleen gronden, die eerst na verloop van tientallen jaren door de bevolking in gebruik zullen worden genomen, zullen voor uitgifte in erfpacht in aanmerking mogen komen.

Ter vergemakkelijking van den inbreng van het product, zullen kleine, temporaire, zoo mogelijk verplaatsbare pakhuizen voor 500 tot 5000 pikol, moeten worden gebouwd.

Aan bekende tuinbezitters worde voorschot op hun product gegeven, om hen uit de handen van woekeraars te houden. Daardoor zal de lust tot koffieplanten worden aangewakkerd en de smokkelhandel ook door de meerdere bemoeienis der ambtenaren worden geknakt.

Waar de koffiecultuur van beteekenis is en in weerwil van hulpplukkers toch nog een deel van den oogst verloren gaat, zoude aan particulieren de gelegenheid moeten worden gegeven tot oprichting van établissementen voor de bereiding van het product door opkoop in de roode schil.

De grond beplant of te beplanten met koffie, geve men uit in bruikleen en niet in erfelijk individueel bezit.

Reboisatie op groote schaal zal toch steeds, ook in het belang der irrigatie, urgent blijven.

Bovendien kan daardoor een wellicht op naam der koffie te drijven vermomde roofbouw worden tegengegaan.

De dessa ontlaste men echter van de boschpolitie, — ook tot tegengang van alang-alang branden — en drage die op aan bepaald personeel.

Het is zeer wenschelijk in vrijen arbeid, waar noodig, in de gemeenschapsmiddelen in het gebergte te voorzien.

Het veelvuldig overplaatsen der ambtenaren is steeds af te keuren.

Ambtenaren ter beschikking voor schrijfwerk aan de controleurs toe te voegen, is niet wenschelijk. Men geve hen daarvoor in de plaats van een inlandschen een Europeeschen klerk.

Voor Pasoeroean is het niet urgent de reiskosten der controleurs te verhoogen.

Het is den resident niet recht duidelijk, waaruit de behoefte tot het oprichten van gouvernements-ondernemingen tot voorbeeld en aanmoediging blijkt.

Bij oprichting van gouvernements-ondernemingen, zouden die een voorbeeld moeten nemen aan den monosoeko-planter en niet omgekeerd.

De hoofden van gewestelijk bestuur en de plaatselijke ambtenaren zijn voldoende bevoegd om voor de belangen der cultuur te waken en meer dan inspecteerende ambtenaren om een gemotiveerd oordeel te kunnen vellen omtrent hare nooden en behoeften.

B. *Ten aanzien van de voorstellen van de minderheid der commissie.*

De resident stelt voorop, dat hij het met het oordeel van de meerderheid over deze voorstellen grootendeels volkomen eens is.

Eene vrije koffiecultuur der bevolking met vrije beschikking over het product zou zeker de meest gewenschte toestand zijn, maar de bereiking daarvan is met het oog op 's lands schatkist nog volkomen onmogelijk, — terwijl zooals de zaken nu staan, de vrije beschikking over het product er slechts toe zoude leiden, de bevolking geheel en al een prooi der woekeraars te doen worden.

Staatsondernemingen zijn niet overeen te brengen met gezonde oeconomische begrippen en hebben nagenoeg nooit winsten afgeworpen.

Deskundigen om op dergelijke koffieondernemingen de cultuur te leiden zijn bovendien niet te vinden, — ook niet bij particulieren, wier administrateurs en opzichters, evenals de ambtenaren, in practijk brengen wat zij kunnen en wat zij hier en daar gehoord en gelezen hebben, soms met goed gevolg, dikwijls ook met omgekeerd resultaat.

Zelfs zij, die in Europa een opleiding voor landbouw genoten hebben, zijn hier even ver als de rest, — hun wetenschap laat hen hier, waar alles dikwijls zoo geheel anders is, geheel in den steek; de eerlijken onder hen erkennen dat volmondig.

Werd tot een gouvernements-cultuur besloten, dan zoo weinig mogelijk Europeesch personeel, geen zoogenaamde deskundigen, maar de cultuur gedreven op de inlandsche wijze, en bij den monosoeko-planter in de leer gegaan.

De resident gelooft niet, dat er veel Europeanen gevonden zullen worden, genegen om gouvernements-koffietuinen, die voor onderhoud door het Gouvernement niet in aanmerking komen, te huren.

Bovendien, waaraan zou in het algemeen het recht worden ontleend om de bevolking de vruchten van de dwangcultuur te ontnemen, zelfs tegen de voorkeur die vruchten tegen genot van betaling te komen plukken.

Ad vraag 3. Het is onmogelijk nu reeds op te geven, welke geldelijke offers de uitvoering der bedoelde maatregelen zou vergen.

Ad vraag 4. Een resumé van het voorgaande geeft aan hetgeen in het belang der koffiecultuur noodig wordt geoordeeld en beantwoordt tevens deze vraag:

1°. Afschaffing in beginsel van de dwangcultuur na een voorbereidingstijdperk van minstens 15 jaren.

2°. De verplichte levering worde voorloopig gehandhaafd.

3°. De inkoopsprijs blijve voorloopig f 15 per pikol.

4°. Vrijstelling van gedwongen bijplant van alle dessa's, die minder dan 1½ pikol per cultuurplichtige inleveren.

5°. De ingedeelde dessa's worden vrijgelaten in de keuze van gronden, bibit en cultuurwijze.

Vrijstelling van bijplant wordt aan hen alleen verleend bij gemiddelde inlevering gedurende de 3 laatste jaren van 5 pikol per cultuurplichtige.

6°. Gouvernements-voorschotten te verleenen, desnoods onder oogstverband.

7°. Gelegenheid worde gegeven tot bereiding van het product door particulieren op bepaald aan te wijzen centra.

8. Waar noodig, oprichting van temporaire, verplaatsbare inkooppakhuizen.

9°. Erfelijk individueel bezit alleen te verleenen voor gronden, die niet in aanmerking komen voor onderhoud en reboisatie.

10°. Alle zoogenaamde aanmoediging van monosoeko houde op.

11°. Opheffing der koffie-inspectie.

12°. Reboisatie op groote schaal in vrijen arbeid en uitbreiding der bezoldigde boschpolitie.

13°. Verzwaring der straffen op den smokkel.

Daaraan schuldige Chineezen naar hun land terug te zenden; inlanders te verbannen en lieden van anderen landaard het recht van verblijf in de binnenlanden te ontzeggen.

14°. Vreemde oosterlingen worden zooveel mogelijk uit

de binnenlanden geweerd en in verband daarmede de pachten zooveel mogelijk afgeschaft. Artikel 3 van Staatsblad 1866 n°. 57 moet worden gewijzigd, zóó, dat de vergunning persoonlijk en niet voor het huisgezin is, terwijl artikel 4 alleen een recht moet verleenen, dat niet op anderen overgaat. Bestuurshoofden zullen zonder opgaaf van redenen, passen naar de koffiedistricten moeten kunnen weigeren.
De beslissing der Regeering in Bijblad 2060 moet worden ingetrokken.

15°. Heeft onder deze gunstige voorwaarden de volkscultuur nog geen levensvatbaarheid, dan verhooging van den inkoopsprijs na 10 jaren tot f 30 de pikol en verhooging van de uitvoerrechten.

16°. Vijftien jaren na invoering der nieuwe regeling worde de gouvernements-koffiecultuur geheel vrijgelaten — houden alle bemoeienissen der Regeering met die cultuur op — worde in uitvoerrechten en landrente eenig equivalent gevonden en de particuliere industrie zooveel mogelijk voortgeholpen.
De levering aan de gouvernements-pakhuizen blijve dan nog 5 jaren toegestaan.

Ad vraag 5. De bevolking kan de gedane ingrijpende voorstellen niet beoordeelen. Wel heeft zij tegen den bestaanden toestand grieven, welke door den resident worden genoemd.
De goed produceerende dessa's verlangen algemeen het voorschotten-systeem; volgens het oordeel der hoofden moet de cultuur worden ingetrokken, waar zij niet loont, niet worden geplant op andere gronden, dan die tot het dessagebied behooren en is eene equivaleerende belasting te veroordeelen. De werkelijke monosoeko-dessa's zullen onder alle omstandigheden met bijplant voortgaan, als zij maar op de eenvoudige inlandsche manier mogen planten en aan haar voorschotten worden verleend.

Probolinggo.

Ad vragen 1 *t/m* 4. De voorstellen zoowel van de meerderheid der Staatscommissie, als van den heer Wessels, komen voor dit gewest niet aannemelijk voor.
De aangegeven middelen zullen slechts dienen om de hier niet onaanzienlijke koffiecultuur in korten tijd geheel te doen verloopen.
Eene vrije volkscultuur zal de koffiecultuur, hier of elders, thans nog niet kunnen worden.
De bemoeienis van ambtenaren en inlandsche hoofden, kan in de naaste toekomst evenmin als nu worden gemist, ook niet bij verhooging van den inkoopsprijs met f 5 en bij verlichting van lasten voor de vrijwillige planters.
Kapitaal en energie ontbreekt den inlander voor den aanleg van groote tuinen met betaalde helpers
Dwang blijft daarom voorloopig noodig voor het behoud der gouvernements-koffiecultuur. Klachten omtrent zwaren druk dier cultuur hebben hier geen reden van bestaan met eene plantwijze als de laatste jaren wordt toegepast.
Kan men te eeniger tijd de uit de koffiecultuur verkregen baten missen, dan zal evenwel toch de uit een staathuishoudkundig oogpunt te veroordeelen dwangcultuur moeten verdwijnen.
Wellicht, dat die baten kunnen worden vervangen door nieuwe inkomsten bij groote uitbreiding der particuliere koffiecultuur.
Men verwachte in dien zin geen heil van eene vrije volkscultuur, met of zonder verplichte levering.

Ad vraag 5. De hoofden vinden het wenschelijk de bestaande cultuur op hoog gezag te handhaven.

Ad vraag 6. Tot verbetering, speciaal van den toestand der betrokken bevolking, kunnen de volgende maatregelen worden genomen:

1°. verhooging van den inkoopsprijs der koffie, geleidelijk tot f 20 de pikol;

2°. zoodanige regeling van de uitbetaling, dat de bevolking niet door de pakhuismeesters kan worden gedupeerd;

3°. Intrekking van de gedwongen cultuur, waar de gronden weinig of geene geschiktheid hebben voor de koffieteelt;

4°. Reboisatie van gronden, die daardoor geschikt zullen kunnen worden voor de koffiecultuur, onder leiding van de ambtenaren van het boschwezen.

Eindelijk zou men, om de gedwongen gouvernements-koffiecultuur langzamerhand te doen plaats maken voor eene vrije, door Europeanen gedreven cultuur, kunnen besluiten om aan laatstgenoemde, door verschillende maatregelen, gelegenheid tot groote uitbreiding te geven.

Besoeki.

Ad vragen 1 *en* 2. Het voorstel van de meerderheid der commissie is niet aannemelijk, tenzij een 105 dessa's, waarschijnlijk meerdere, van den cultuurdienst worden vrijgesteld.
Het product zal hierdoor evenwel zeker aanzienlijk verminderen en daarmede ook de inkomsten van de schatkist.
Het voortdurend behoud van de koffiecultuur op den tegenwoordigen voet, al is het met verhooging van den inkoopsprijs, is onmogelijk.
Eene verhooging van den inkoopsprijs tot f 20, en de verder aangegeven maatregelen, zullen de bevolking niet aansporen groote uitbreiding te geven aan hare vrijwillige aanplantingen, daargelaten nog de bezwaren, die tegen die maatregelen bestaan en welke door den resident worden genoemd.
Dat de bedoelde verhooging in Besoeki geen doel zal treffen, wordt door dien gewestelijken bestuurder in den aanhef met cijfers aangetoond, aangevende de door de cultuur verdiende en te verdienen dagloonen.
Tot het verkrijgen van die cijfers werd gebruik gemaakt van de voor Besoeki door het onderzoek naar de verhouding van het loon tot den arbeid bij de gouvernements-koffiecultuur verkregen resultaten, waaruit is gebleken, dat per cultuurplichtige met een aanplant van 500 boomen jaarlijks niet 80, zooals de commissie aanneemt, maar slechts 35 dagen voor de cultuur noodig zijn.
Gebruik makende van de cijfers van de commissie, zouden de verdiende dagloonen dus nog ruim de helft minder wezen.

Ad vragen 3 *en* 4. De verhooging van den inkoopsprijs tot f 20, zal der schatkist voor Besoeki komen te staan, bij een gemiddeld product als gedurende de 5 laatste jaren van 20 895 pikol, op f 104 475 (op het 2de lid van vraag 3, wordt verder evenmin als op vraag 4 geantwoord).

Ad vraag 5. Het denkbeeld om van den verplichten aanplant bevrijd te worden vond algemeen bijval.
Volgens de inlandsche ambtenaren en hoofden, is het evenwel niet te voorzien, dat de vrijwillige koffiecultuur een hooge vlucht zal nemen en dat het voorstel Wessels nog de beste waarborgen aanbiedt bij invoering op matige schaal.

Ad vraag 6, De resident vereenigt zich geheel met het voorstel van het commissielid Wessels.
Loslating van de gedwongen levering zal leiden tot de vrijwillige koffieteelt, terwijl door omzetting der gouvernements-koffiecultuur in gouvernements-ondernemingen, te drijven in vrijen arbeid onder leiding van niet-ambtelijk personeel, de schatkist voordeelen uit die cultuur zal blijven trekken.

Banjoemas.

Als hoofdoorzaken van den achteruitgang der koffieproductie beschouwt de resident:

1°. gebrekkige toepassing van het cultuurstelsel door

het ontginnen, planten en oogsten zonder landbouwkennis en zonder overleg.

2°. steeds grootere onttrekking van koffie aan de levering.

3°. onstandvastigheid in systeem.

4°. gebruik van ongeschikte gronden bij gemis aan kennis van de ligging en de samenstelling der geschikte terreinen.

5°. onvoldoende toezicht op den pluk en de bereiding,

6°. de koffieblad- en andere ziekten.

Van de koffieoogst wordt daarbij een zeer belangrijk deel voor de consumptie door de bevolking verbruikt.

De door de meerderheid der commissie voorgestelde maatregel, om de bevolking de gronden zelve te doen kiezen, wordt verkeerd en zelfs gevaarlijk voor het instandhouden der cultuur geacht.

Eigener beweging zullen door de bevolking nergens ver van hare dessa's of gehuchten verwijderde gronden, al zijn die ook nog zoo superieur, voor koffie alleen gezocht worden.

Van enkele gezinnen, die wellicht door het verleenen van faciliteiten naar die verwijderde streken zullen trekken, zal niet mogen worden verwacht, dat zij zich veel om koffie zullen bekommeren.

De door hen aan te leggen aanplantingen zullen daarbij verspreid en onregelmatig in het hooge gebergte voorkomen, de toepassing van de ontginnings-ordonnancie zal onmogelijk, de taak der dessahoofden zeer verzwaard worden, zoodat het inlandsch bestuur zeker alles zal doen om dien maatregel tegen te werken.

Bandjers in de groote en het opdrogen van vele kleinere rivieren, alsmede wegspoeling van de bouwkruin, zullen de ontwouding op dien voet volgen.

Van eene gevestigde koffieplantende bevolking kan alleen sprake zijn op hoogvlakten en deze zijn zeer zeldzaam.

In Banjoemas is de hoogvlakte Tjoeroek Ilang op ± 3600! Deze zou zich in het bijzonder aanbevelen voor een proef met het stelsel van ontginning der Staatscommissie.

Op hellende terreinen moet de cultuur echter wetenschappelijk worden geleid. Bij uitvoering van het denkbeeld der meerderheid, zou het aantal pakhuizen zeer moeten toenemen, het aantal controleurs noodwendig worden uitgebreid, waarin juist weder een terugslag tot dwang ligt opgesloten.

Uitsluiting van de particuliere landbouwnijverheid, naar de bedoeling van de commissie, zou zoowel in de Europeesche als de inlandsche maatschappij tot groote conflicten leiden.

Reboisatie, die op groote schaal onder deskundige leiding zou moeten geschieden, zou tonnen gelds kosten, om eerst over een honderdtal jaren positieve uitkomsten te geven.

Ook aanleg van wegen, voorschotten, oprichting van enkele gouvernements-ondernemingen tot voorbeeld, zouden belangrijke uitgaven vorderen.

Daarbij wil de commissie. zonder rekening met al die uitgaven te houden, dan nog den inkoopsprijs met f 5 verhoogen.

De door de aangegeven maatregelen te behalen voordeelen, zullen daartegen niet opwegen.

Het reboiseeren der kaal geworden terreinen acht de resident een dure plicht, om die terreinen na verloop van zeer langen tijd weer voor bebouwing geschikt te maken en om met het oog op watergebrek en overstroomingen terug te geven, wat men haar ontnomen heeft.

De resident meent ernstig te moeten waarschuwen tegen het ingaan op de voorstellen en betoogen der Staatscommissie.

Het komt hem voor, dat de arbeid der ontginningen, wetenschappelijk moet worden geleid en die arbeid in de tuinen beter geregeld en daardoor minder drukkend moet worden gemaakt.

De Regeering zij daarbij voorzichtig in de keuze der ambtenaren van het binnenlandsch bestuur voor de koffiestreken.

Die ambtenaren moeten beter worden betaald.

De verplichte cultuur moet, waar zij een ziekelijk bestaan lijdt, worden afgeschaft.

De bestaande aanplantingen worden daar, óf aan de bevolking gelaten met verplichting tot inlevering van het product ad f 15 de pikol, minus f 5 aan recognitie, tegen vrijstelling van bijplant en onderhoud, of bij inschrijving met vrije beschikking over het product in exploitatie aan particulieren gegeven.

Behouden zou daardoor de gouvernements-cultuur blijvén in Pasoeroean, Preanger-Regentschappen, Tegal en Probolinggo en in de 13 andere koffiegewesten zou worden ingetrokken.

In de laatste zou volgens berekening van den resident, door op de bovenbedoelde wijze met de bestaande plantsoenen te handelen, gesteld dat deze nog 10 jaren produceeren, bij behoud door de bevolking in die 10 jaren de Staat per jaar f 3 000 000 moeten derven en bij afstand aan particulieren per jaar $2^1/_4$ millioen winnen.

In de bovengenoemde 4 gewesten worde het gouvernementsmonopolie ten sterkste gehandhaafd, zonder afwijkingen of concessiën en vervalle de maximum afstand van 8 palen.

In die gewesten worde door den Staat particuliere exploitatie uitgesloten.

Verhooging van den inkoopsprijs is dáár niet noodig.

De resident meent, dat dáár in 10 jaren tijds de productie wel met 50 pct. op te voeren en de inkomsten van het Gouvernement uit de cultuur daardoor wel op f 16 000 000 's jaars te houden zullen zijn.

In goede oogstjaren zou een reservefonds moeten worden gevormd, om zich te dekken voor toevallige verliezen en tot uitbetaling van een hoogeren inkoopprijs aan de bevolking in een slecht jaar.

Voor de bevolking zou Liberia-koffie en thee als surrogaat verkrijgbaar moeten wordén gesteld.

Van de door den heer Wessels aangegeven middelen wordt evenmin als van die der meerderheid, iets verwacht.

Vrije beschikking over het product door de bevolking, is hetzelfde als het product en de bevolking zelve prijsgeven aan opkoopers en woekeraars.

De gouvernements-koffiecultuur door gouvernements-ondernemingen zonder ambtelijk personeel, is een utopie, om vele door den resident genoemde redenen.

Bij wijze van proef is het denkbeeld overigens niet geheel en al onuitvoerbaar, met 6 of 7 ondernemingen dicht bij elkaar.

Daarvoor aan te stellen een chef, die jaarlijks rapport indient, maar overigens geheel vrij is in keuze van personeel.

Bij die ondernemingen zou een goed laboratorium moeten worden ingericht.

De gestelde vragen worden na deze beschouwing aldus beantwoord:

Ad vraag 1. Voor Banjoemas zijn de voorstellen onaannemelijk.

Mogelijk is het op het plateau Tjoeroek Ilang een proef te nemen met vrijwilligen aanplant, ver van dessa's (denkbeeld meerderheid) en met een 5 à 6 tal gouvernementsondernemingen op bovenomschreven voet (gewijzigd denkbeeld Wessels).

Over de uitkomsten van die proef zal eerst na 10 jaren kunnen worden geoordeeld.

Ad vraag 2. Beide stelsels zijn onuitvoerbaar, als leidende tot directe zware offers voor de schatkist, zonder dat voordeelige inkomsten met grond mogen worden verwacht.

Ad vraag 3. Van beide stelsels zal dat van den heer Wessels, op groote schaal toegepast, de grootste offers eischen; de hoegrootheid dier offers is echter niet te berekenen.

Ad vraag 4. Bij eventueele toepassing van het systeem der meerderheid, zou de Regeering er bedacht op moeten zijn:

1. de ontginningsordonnantie in te trekken of te wijzigen;

2. den Staat te behoeden voor onheilen uit de ongeregelde ontwouding voortvloeiende;

3. uitbreiding en hoogere bezoldiging aan het Europeesch ambtelijk personeel te geven;

4. eene nieuwe belasting in het leven te roepen of bestaande op te drijven om de kosten te dekken;

en bij toepassing van het systeem Wessels:

1°. op groote geldelijke offers voor personeel en installatie gedurende minstens 10 jaren;

2°. op voorkomende conflicten tusschen Regeering en maatschappijen in Indië en Nederland;

3°. op maatregelen tot beveiliging van den eenvoudigen koffieplanter tegen opkoopers en woekeraars in het groot en in het klein.

Ad vraag 5. De bevolking oordeelt niet, en slechts hier en daar een enkel inlandsch hoofd zou zich in de voorgestelde systemen een oogenblik kunnen indenken. In dat geval zou het oordeel zeker zijn: onmogelijk, onuitvoerbaar, onpractisch en geheel in strijd met het wezen, de gewoonten en begrippen der bevolking.

Ad vraag 6. De beantwoording blijkt genoegzaam uit de denkbeelden van den resident in het voorgaande.

Bagelen.

De gouvernements-koffiecultuur bestaat nog slechts in drie van de vijf districten der afdeeling Ledok.
In de afdeelingen Poerworedjo, Koetoardjo en Keboemen werd zij in de laatste jaren ingetrokken wegens totaal gemis aan eenigszins geschikte gronden.
Voor den westmousson 1890/91 werden bovendien nog 2 districten vrijgesteld van bijplant, omdat daar de nog eenig overgebleven boschrijke streken, de bronnen der hartaderen van Zuid Bagelen bevatten.
In het derde district (Leksono) is nog maar voor 9 dessa's vrij geschikte grond aanwezig.
Alleen die dessa's planten dan ook in Bagelen in 1890/91 nog bij.
Verarming en devastatie zijn in Bagelen de gevolgen geweest van het onoordeelkundig opdrijven van de inkomsten uit de staatscultuur en daarmede gebrek aan water of bandjirs, waternood of watersnood.
Verhooging van plantloon tot f 20 zal, als er geen vermomde dwang bijkomt, tot geen resultaat leiden, daar de koffiecultuur tegen die prijzen nergens loonender zal zijn dan de tabakscultuur.
Bij bestendiging zal de staatscultuur nog tien jaar, hoogstens nog 10 000 pikol opleveren, maar dan zal zij in Bagelen met de intrekking der inkooppakhuizen aan uitputting zijn gestorven.
De resident wenscht dan ook voor Bagelen opheffing der gouvernements-koffiecultuur, *met* en benevens en niet anders dan *met* het monopolie.
Waar de koffie-inkooppakhuizen zijn ingetrokken, wordt bij strenge toepassing van de bepalingen op vervoer en bezit, de koffie waardeloos.
Als de bevolking in de koffieteelt belang ziet (zooals in de tabakscultuur) zal de productie weêr toenemen.
De fiscus kan daarvan dan haar deel vragen, door een grondbelasting, dan wel betaling bij vervoer bij uitgifte van een pas.
Voor Bagelen verkiest de resident het laatste.
Hij acht f 5 per pikol voor den fiscus voldoende.
Op die wijze zal dit gewest geregeld minstens 3000 pikols jaarlijks kunnen blijven opleveren, gevende een inkomst voor den lande van f 15 000, afgescheiden er van, dat de bevolking en de handel er wel bij zullen varen, waarmede ook de fiscus gebaat zal zijn.
De Staatscommissie schetst den toestand der gouvernementscultuur, volgens den resident, naar waarheid.
De door haar aanbevolen middelen tot behoud der daaruit verkregen inkomsten, acht hij echter ondoenlijk op de door haar voorgestelde wijze.
In tegenstelling ook met de commissie meent hij te mogen aannemen, dat behoudens Pasoeroean en enkele afdeelingen, er geen geschikte gronden meer beneden de 4000' zijn.
De staatscommissie baseert haar voorstel op eene betaling van f 20 per pikol, vooropgesteld dat per huisgezin één pikol wordt geproduceerd.
Nog slechts in een klein gedeelte van Java wordt evenwel zooveel product verkregen.
De voorstellen der Staatscommissie volgende, zou derhalve de gouvernements-cultuur als te weinig loonend, reeds dadelijk over het grootste gedeelte van Java moeten worden ingetrokken.
De commissie wil na 5 jaar van geen vermomden dwang weten, ja gelooft in gemoede, dat de ambtenaren zich daarvan zullen onthouden.
De resident voorziet, dat het stelsel der commissie slechts vermomden dwang zal baren, of uitloopt op eene vernietiging der cultuur.
Het stelsel WESSELS komt hem het rationeelst voor, wat betreft het beginsel, dat de cultuur vrij zal zijn en de bevolking de vrije beschikking zal krijgen over haar product.
In hoever de Staat inkomsten zal trekken uit de exploitatie van zelf aangelegde ondernemingen durft de resident niet te beoordeelen.
Na eenige feiten uit de geschiedenis der gouvernements-koffiecultuur, komt hij tot de conclusie, dat eene verwezenlijking van de gedane voorstellen der commissie de cultuur over het grootste, overgrootste deel van Java, niet van ondergang kan redden, — dat een tijd van tekorten in het verschiet is, — en slechts krachtig doorgevoerde op de toekomst gebaseerde hervormingen op schier elk gebied van ons bestuur, ons redding kan brengen van een financieelen ondergang.
De resident vermeent, dat overal, waar de koffiecultuur niet loonend is — en haar ondergang te voorzien is, — zij onverwijld moet worden vrijgegeven, met opheffing van het monopolie en invordering van landrente, dan wel belasting in geld van ieder te vervoeren pikol koffie, — dat, waar dat met oordeel kan geschieden, de bestaande gouvernements-aanplantingen in eigen beheer moeten worden genomen, — waartegenover voor de bevolking vrije beschikking over het product der zoogenaamde monosoeko-aanplantingen staat, dat in de residentie Pasoeroean na een grondig onderzoek, alle opkoopers en voorschotgevers moeten worden geweerd, — dat de overtuiging zal moeten wortel schieten, dat slechts van krachtig doorgevoerde hervormingen heil te verwachten is, waartoe in de eerste plaats een bekwaam gewestelijk bestuur, van de laagste tot de hoogste rangen toe, zal dienen te worden verkregen.

Kedoe.

Ad vraag 1. Het voorstel WESSELS is niet voor toepassing in dit gewest vatbaar, wat alleen reeds blijkt uit den toestand der koffie-ondernemingen in de residentie Kedoe.
In het algemeen is een langer bestaan der koffiecultuur van meer dan 5 jaren in Kedoe niet waarschijnlijk en dat wel bij gemis aan geschikte gronden.
Aan het weder geschikt maken van gronden voor de koffiecultuur door herbossching, behoeft, met het oog op de mate van ongeschiktheid, niet te worden gedacht.

Ad vraag 2, Van de voorgedragen maatregelen is slechts uitvoerbaar, het stellen van den inkoopsprijs op f 20 per pikol, met gelijktijdige handhaving der verplichte levering, — zonder dat behoeft te worden verwacht, dat daardoor de bevolking aangemoedigd zal worden om zich met meerdere ambitie op de koffiecultuur toe te leggen.

Ad vraag 3. De bedoelde uitvoering brengt alleen een geldelijk offer van f 5 per pikol mede, zonder dat daar eenig voordeel tegenover staat.
Het voordeel der bevolking is daarvoor echter met betrekking tot den stand der productie zoo gering, dat moeielijk zonder het tot nul te reduceeren, tot andere heffingen kan worden overgegaan.

Ad vraag 4. Tegenover dat resultaat blijft deze vraag natuurlijk buiten beantwoording.

Ad vraag 5. Eene bespreking met hoofden en bevolking bevestigde het hierboven medegedeelde. Alleen zag men heil in de vermeerdering van den inkoopsprijs als tegemoetkoming in het hoogst bezwarende, dat die koffiecultuur voor de bevolking geweest is en nog is.

Ad vraag 6. Voor de residentie Kedoe zal voor de toekomst met de koffiecultuur moeten worden afgerekend; de bestaande toestand zal moeten worden gehandhaafd, tot over 5 à 6 jaren zal blijken, dat de koffiecultuur in dit gewest geen reden van bestaan meer zal hebben.

Madioen.

De resident legt, ter voldoening aan het verzoek om consideratie en advies, over eene nota van den assistent-resident van Ponorogo en stelt in het begeleidend schrijven alleen bekend, wat volgens hem met de gouvernements-koffiecultuur zal moeten worden gedaan.
De genoemde assistent-resident schrijft in hoofdzaak over de voorstellen der commissie het volgende:
Al neemt men aan, dat er nooit sprake van misoogst zal zijn, dan nog kan eene betaling van f 20 per pikol niet gezegd worden eene behoorlijke belooning te zijn voor den geleverden arbeid.
Verondersteld mag dus ook niet worden, dat met eene dergelijke betaling de bevolking de cultuur, dáár waar zij nu in verval is geraakt, zal releveeren.
De commissie hield bij het voorstellen van den maatregel om faciliteiten te verleenen aan de bevolking, die zich tot het planten van koffie ver van de dessa wil vestigen, geen rekening met den bestaanden toestand.
De nederzettingen ver van de dessa zijn nu reeds zeker wel het minst belast van allen, en is voor die bevolking verlichting van lasten wel het minst urgent.
Den planter aanstonds geheele vrijheid te laten bij de keuze van gronden en de wijze van grondbewerking en aanplant, zou de nekslag zijn voor de gedwongen koffiecultuur en in zooverre kan de assistent-resident zich daarmede wel vereenigen.
Het is evenwel niet het middel om de inkomsten uit die cultuur te bestendigen.
Het verleenen van voorschotten op den oogst zoude als algemeene regel spoedig blijken onuitvoerbaar te zijn.
In het verkrijgen van erfelijk individueel bezit op gronden met koffie beplant zal de inlander weinig of geen voordeel zien, voor gronden, die hun feitelijk niet genoeg rendeeren, of die dat wel doen en waarop de koffie dus lang zal kunnen tieren.
Op resultaten met reboiseeren tot het weder geschikt maken van gronden voor koffie, kan men nog niet wijzen en is dus een maatregel van die strekking voorloopig nog alleen in theorie gunstig te noemen.
Wil men de hand houden aan de voorschriften in artikel 56 van het Regeerings-reglement, dan moet men tot het oprichten komen van ondernemingen, zooals de heer Wessels wil.
De billijkheid brengt zeker mede, dat het Gouvernement het risico aan de cultuur verbonden draagt.
De mogelijkheid bestaat daarbij evenwel, dat de van gouvernementswege gedreven cultuur niet meer de noodige middelen aan den Lande zal opleveren.
De gestelde vragen worden aldus beantwoord door den assistent-resident van Ponorogo.

Ad vraag 1. De door de commissie aangegeven maatregelen zijn niet afdoende.
De quaestie wordt daardoor tijdelijk ter zijde gesteld, maar niet opgelost.

Ad vraag 2. De beantwoording volgt uit al het voorgaande.

Ad vragen 3 *en* 4. De geldelijke offers aan de uitvoering der voorgestelde maatregelen verbonden, zouden in hoofdzaak zijn:

De vermeerdering van den inkoopsprijs met f 5;

De kosten van oprichting van meer koffie-inkooppakhuizen, van uitbreiding van personeel, van aanleg van wegen en van reboisatie, alsmede van oprichting van gouvernementsondernemingen.
Daartegenover staan geene voordeelen, omdat op uitbreiding of verbetering van de cultuur niet moet worden gerekend.
Invoering van nieuwe heffingen die weder zouden drukken op de landbouwende bevolking, moet in de gegeven omstandigheden worden afgekeurd.

Ad vraag 5. Dat de bevolking met de voorgespiegelde voordeelen ten zeerste ingenomen is, spreekt van zelf; of echter die ingenomenheid, bij toepassing van het voorgestelde, vermeerdering der aanplantingen ten gevolge zal hebben, wordt ten zeerste betwijfeld;

en door den resident

Ad vraag 6. Aanstonds dient te worden gedecreteerd, dat de dwangcultuur tot het verledene behoort;

dat daarna alleen de verplichte levering tegen f 15 de pikol verplichtend blijft, doch de bevolking geheel vrij wordt gelaten in de keuze van gronden en de wijze van aanplant en vrij zal worden gesteld van landrente, zoolang zij gemiddeld ½ pikol per hoofd inlevert;

dat door het boschwezen zooveel mogelijk gedevasteerde terreinen in het gebergte zullen worden gereboiseerd;

dat zoo noodig de gelegenheid tot inlevering zal worden vergemakkelijkt;

en dat een proef zal worden genomen met eene gouvernementsonderneming in een der streken, waar de grond zich het meest voor koffie eigent, ten einde de geldelijke consequenties te kunnen beoordeelen, alvorens aan het denkbeeld Wessels uitbreiding te geven en de oprichting en leiding dier onderneming op te dragen aan een bekwaam erfpachter.

Kediri.

De resident stelt voorop, dat door den spoed, waarmede de behandeling werd gevorderd, zijn rapport niet de minste aanspraak op volledigheid maakt. De koffiecultuur wordt gedreven op heinde en ver verspreid liggende reserveterreinen. Buiten die terreinen werd nagenoeg alle voor koffie geschikte grond in erfpacht uitgegeven.
Daaruit vloeit voort, dat over een zeker aantal jaren de verplichte aanplant uit gebrek aan geschikte gronden zal moeten worden gestaakt, waarschijnlijk binnen de 20 jaar, of, een 2de beplanting aannemende, waarvan evenwel niet veel goeds wordt verwacht, uiterlijk over 40 jaar.
Zooals de gouvernements-koffiecultuur thans wordt gedreven, is zij niet bezwarend voor de bevolking; integendeel zijn bij een eenigszins geslaagden oogst, de voordeelen tamelijk aanzienlijk.
Ook voor afbetaling van belastingen en eigen gebruik is voor de bevolking eigen koffieaanplant noodig.
Bij de weinige energie en de geringe zucht tot initiatief acht de resident een loonende dwangcultuur voor den inlander een zegen.
Dwang is ook noodig bij de eigen zoogenaamde vrije cultures der bevolking. Daarom zonder dwang geen koffie.
Bij loslating der verplichte koffiecultuur en verbod van bestuursbemoeienis zal er over weinige jaren geen enkele aan inlanders behoorende koffieboom meer in Kediri te vinden zijn.
Vooral met prijsverhooging, is de resident in beginsel vóór het behoud der verplichte koffiecultuur, evenwel met geene verdere bemoeienis der ambtenaren, dan voor zooverre betreft last tot bijplant van een zeker aantal boomen, verplichting tot inboeting, zorg voor plantmateriaal en het aangeven der plantwijdte.
Een dergelijk dwangsysteem zal evenwel toch langzamerhand uit gebrek aan geschikte gronden moeten worden losgelaten en ook omdat niet tegen den veranderden tijdgeest op te varen zal zijn.
De resident kan zich met geen der aanbevolen stelsels vereenigen.
De denkbeelden van den heer Wessels komen hem het rationeelst voor.

Hij acht, bij onmiddellijke beperking van de uitgifte in erfpacht, de oprichting van gouvernements-ondernemingen zeer goed uitvoerbaar.

De risico blijft daarbij echter vooral met de bladziekte voor den Staat buitengewoon groot.

Er wordt geprotesteerd tegen de opvatting van den heer Wessels, als zou de bevolking geen rechten op de gouvernements-onderneming hebben. Om de gouvernements-koffietuinen aan de inlandsche rechthebbenden te kunnen ontnemen, zou men hen dus moeten schadeloosstellen.

Beter zou de resident het evenwel vinden hen in de gelegenheid te laten hun koffieplantsoenen jaarlijks door eigen arbeid meer en meer productief te maken. Dit gedeelte van het plan Wessels maakt een vrijwillige koffiecultuur onmogelijk.

Wanneer het plantloon wordt verhoogd en de cultuur wordt ingetrokken, waar zij niet loont, kan evengoed aan het Regeerings-reglement worden voldaan als door het drijven van staatscultuur in vrijen arbeid.

Het rapport der Staatscommissie hinkt op twee gedachten. Haar stelsel berust volgens haar zelve op zulke vage *mogelijkheden*, dat het den naam van *stelsel* niet verdient.

De daarin aangegeven middelen zullen misschien een enkel individu tot koffieplanten overhalen, maar geen volkscultuur doen ontstaan.

De resident vereenigt zich geheel met het denkbeeld, de cultuur in te trekken waar zij niet loont en de inkoopsprijs tot f 20 te verhoogen, waarmede de arbeid die in Kediri niet meer dan 40—60 dagen 's jaars vordert, juist voldoende betaald zal zijn.

Bij vrije beschikking over het product zou de bevolking mogelijk gemiddeld ook niet meer ontvangen.

De gestelde vragen worden vervolgens aldus beantwoord:

Ad vraag 1. De voorstellen zoowel van de meerderheid als van de minderheid der commissie zijn onaannemelijk.

Ad vraag 2. De voorgedragen maatregelen moeten met enkele uitzonderingen ernstig worden ontraden.

Ad vragen 3 *en* 4. Waaruit voortvloeit, dat men het antwoord op deze vragen schuldig moet blijven.

Ad vraag 5. De hoofden en de bevolking denken als de over hen gestelde superieuren.

Ad vraag 6. De resident acht dringend noodig dat:

a. de inkoopsprijs op f 20 de pikol worde gebracht;

b. de dwangcultuur, waar zij geen dagloon van minstens f 0,40 oplevert, worde ingetrokken;

c. de bestuursinmenging zich tot het meest noodige bepale;

d. de verdere bijplant voor elke dessa weder afhankelijk worde gemaakt van het gemiddeld per cultuurplichtige te onderhouden aantal boomen.

Daar de dwangcultuur binnen korter of langer tijd toch zal moeten ophouden, wordt dan nog in overweging gegeven, om voor elke dessa het aantal boomen te bepalen, dat tot een maximum van 500 boomen per cultuurplichtige moet worden onderhouden en dat cijfer telken jare met $^1/_{10}$ te verminderen, zoodat na 10 jaren geen verplichting tot bijplant bestaat.

Gedurende dien termijn en nog 10 jaar daarna, blijft de verplichte inlevering bestaan. — Na 20 jaar zou daarmede derhalve de gouvernements-koffiecultuur tot de geschiedenis behooren.

Daarbij zouden dan eenige staatsondernemingen volgens denkbeeld Wessels kunnen worden opgericht, om daar aan bij gunstig resultaat uitbreiding te geven.

Voor eensluidend afschrift,

De gouvernements-secretaris,

O. v. d. Wijck.

N°. 13.

ADVIES van den resident van Bantam (met bijlage.)

N°. 1639/16. SERANG *den 27sten Maart* 1890.

Uwe circulaire van 14 Februari jl. n°. 847, alsmede het rapport van de Staatscommissie voor de gouvernements-koffiecultuur, had ik de eer op den 17den daaraanvolgende te ontvangen.

Daar U.H.E.G. verzocht had de begeerde adviezen en rapporten niet later dan 1 April dezes jaars te ontvangen, heb ik van eene grondige behandeling der zaak, namelijk schriftelijk en op de gewone wijze met de betrokken ambtenaren, moeten afzien, doch mij naar Pandeglang, in welke afdeeling slechts de gouvernements-koffiecultuur gedreven wordt, begeven en gedurende twee dagen het onderwerp ampel besproken met de aldaar bescheiden Europeesche en inlandsche ambtenaren.

Tijdens de besprekingen bleek het mij meer en meer, dat de zaak, vóór de behandeling, eene grondige studie vereischte en een tijdsverloop van zes weken, zonder de gewone ambtsbezigheden te verwaarloozen, voor studie en daarna behandeling ontoereikende was.

Niettemin wordt op tijd aan het verlangde voldaan en zullen de door U.H.E.G. gestelde vragen hieronder hunne beantwoording vinden, eerst met betrekking tot het rapport van de hooger gemelde Staatscommissie en daarna ten aanzien van het afzonderlijk advies, uitgebracht door het lid dier commissie, den heer WESSELS.

Vraag 1. In hoever zijn de voorstellen aannemelijk, in verband met den toestand in dit gewest en met het belang en de behoeften zijner bevolking?

Het loffelijk streven der commissie is blijkbaar geweest de koffiecultuur van allen gouvernementsdwang te ontheffen en door eene betere betaling van het product, die cultuur voor de bevolking aantrekkelijker te maken, zoodat zij ter wille van het daaraan verbonden voordeel den tegenwoordige aanplant niet alleen onderhoudt, maar haar tevens uitbreidt en beter, dan tot dusverre geschiedt, verzorgt.

De maatregelen, door de commissie voorgesteld om der bevolking het vrijwillig planten van koffie voordeeliger en aanlokkelijk te maken, zullen wel het beoogde doel bevorderen, maar de gelegenheden om koffie te planten zijn in dit gewest niet zoo gunstig, dat van die maatregelen voldoende uitkomsten voor de schatkist te verwachten zijn, om bij loslating der gedwongen cultuur de tot nog toe daaruit getrokken baten te kunnen waarborgen; en in die onzekerheid wordt het voorstel een te groot waagstuk, dat wel eens — en vooral voor het Gouvernement — tot pijnlijke teleurstellingen zoude kunnen leiden, terwijl de bevolking, vooral in de laatste jaren, nimmer zooveel voordeel uit de koffiecultuur getrokken heeft dat *haar* belang de aannemelijkheid van het voorstel kan in den weg staan, hetgeen onderstaande cijfers zullen aantoonen.

De koffieproductie der drie laatste jaren (1887-1888-1889) bedroeg gemiddeld 1830 pikols, gevende ad f 15 per pikol een totaal van f 27 450, welk bedrag, verdeeld over de 10 à 11 duizend cultuurdienstplichtige huisgezinnen, ruim f 2,50 per huisgezin geeft of per dag dienst (I. bl. 26 4de alinea van het rapport der commisse) niet meer dan f $\frac{2,50}{80}$ = f 0,03.

Aan den directeur
van binnenlandsch bestuur.

De grootste productie in Bantam ooit verkregen per huisgezin, van af 1848, was 1,32 pikol (in 1858), gevende ad f 15 de pikol een bedrag ad f 19,80 of per dagdienst f $\frac{19,80}{80}$ = nog niet eens ten volle f 0,25.

Van af 1865 bedroeg de hoogste gemiddelde productie van 5 jaren (1876—1880) 2100 pikols per jaar en kreeg toen elk huisgezin nog geen volle 10 cent per dagdienst, en in 1882, toen de grootste productie werd verkregen, slechts f $0,12^5$ per dagdienst.

Nu is wel sedert een drietal jaren eene nieuwe, vereenvoudigde plantwijze — zoogenaamd tjeblokkan-systeem — in Pandeglang ingevoerd geworden, welk systeem, volgens berekening overeenkomstig de circulaire van den directeur van binnenlandsch bestuur, dd. 8 Februari 1888 n°. 790, een zoodanig dagloon aan de koffieplanters zal verzekeren, dat het, zelfs bij vermindering met een 40 pct. wegens mogelijke onzuiverheid, nog voldoende is; maar bij die berekening heeft men zich geplaatst op het standpunt, hetwelk de planters niet dadelijk, maar eerst na jaren volgens die plantwijze te hebben gewerkt, zullen bereiken.

Vraag 2. In hoever en op hoedanige wijze zijn de voorgedragen maatregelen uitvoerbaar, en wat zoude, om de uitvoering mogelijk te maken, zoowel in het belang der bevolking en der Regeering, als tot behoud, ontwikkeling en uitbreiding van de, hetzij geheel vrijwillige, hetzij nog onder zekeren dwang voor korteren of langeren tijd gehandhaafde koffiecultuur, zoowel terstond als later, kunnen en moeten verricht worden?

Wat de uitvoerbaarheid betreft, heb ik tegen de voorgedragen maatregelen in hoofdzaak overigens geen bezwaar, hetgeen, naar ik meen, in het onder vraag 1 medegedeelde als 't ware ligt opgesloten.

Nochtans verdienen eenige dier maatregelen nadere bespreking.

De Commissie zegt: »Tot de opheffing van de gedwongen koffiecultuur worde in beginsel besloten; welk beginsel in toepassing worde gebracht vijf jaren na het afkondigen eener desbetreffende regeling.

»Gedurende die vijf jaren worden maatregelen getroffen om de loslating van de dwangcultuur voor te bereiden, waartoe vooral de volgende aanbeveling verdienen" enz.

Of vijf jaren, te rekenen van af het afkondigen eener desbetreffende regeling, voldoende zullen zijn tot het treffen van maatregelen om de loslating van de dwangcultuur voor te bereiden, kan mijns inziens nog niet worden verzekerd. Liever zou ik den termijn, waarna het opheffingsbeginsel in toepassing moet worden gebracht, dus gesteld zien op »zoo spoedig mogelijk, uiterlijk binnen tien jaren na de afkondiging".

Men kan niet weten welke bezwaren zich nog bij de bedoelde voorbereiding zullen voordoen, en overhaasting of gebondenheid aan te kort gestelde termijnen heeft reeds zoo dikwijls onheil gesticht en schade berokkend.

Verder zegt de commissie: »Der bevolking, die zich eigener beweging in het gebergte, ver van de dessa's, vestigt, met het kennelijk voornemen aldaar koffie te planten, worde in verschillende opzichten vrijdom of verlichting van lasten toegekend"

Ik kan mij van dezen maatregel maar weinig goeds voorstellen. Veel zal hier echter natuurlijk afhangen van de mate van vrijdom of verlichting van lasten.

Hoever de Regeering daarin zal willen gaan, zou dus eerst bekend moeten zijn alvorens de gevolgen te kunnen berekenen.

De bezwaren om zich in het gebergte, ver van de dessa's, te vestigen om zich te gaan toeleggen op eene cultuur,

25

die eerst na een viertal jaren voordeel kan afwerpen, achte men, zoo al overkomelijk, niet te gering.

De voorspiegelingen om de bevolking daartoe te bewegen zullen al zeer prachtig moeten zijn; er zouden m. i. zoo goed als perdikan dessa's dienen te worden gevormd, geheel vrij van alle belastingen, zoolang ze aan het doel, waarvoor ze vrijgesteld zijn, beantwoorden.

Al verder zegt de commissie:

» De planter worde al aanstonds vrijgelaten in de keuze van het terrein en in de wijze van grondbewerking en aanplant."

Deze maatregel komt mij wel wat gewaagd voor, daar het niettegenstaande de verhooging van den koffie-inkoopsprijs tot f 20, toch nog zeer goed kan voorkomen, dat die verhooging lang niet overal voldoende is om de bevolking zich met hart en ziel op de gedwongen cultuur te doen toeleggen, zoodat zij bij de keuze van terrein en bij de wijze van grondbewerking wellicht meer haar gemak dan de cultuurbelangen zal beoogen.

» Uitgifte van woeste gronden in erfpacht worde ondergeschikt gemaakt aan de belangen van de koffiecultuur der bevolking."

Door het uitvaardigen van een dergelijk onbepaald voorschrift zoude het licht kunnen gebeuren, dat ten nadeele van het algemeen en van het Gouvernement, een groot erfpachtsbelang ondergeschikt werd gemaakt aan een onbeduidend koffiecultuurbelang der bevolking.

» Van Regeeringswege worde aan de koffieplantende bevolking voorschot op den oogst van het loopende jaar verstrekt."

Die maatregel komt mij, vooral voor Bantam, hoogst bedenkelijk voor, gevende eene moeielijke en tijdroovende administratie en aanleiding tot allerlei quaestiën bij te hoog berekend of onverdiend gebleven voorschot, als anderszins.

De ervaring heeft mij geleerd, dat alle voorschotten aan inlanders verleend, aanleiding tot onaangenaamheid, ondankbaarheid, en geldverlies voor den Staat geven.

Alle ambtenaren, die sedert 1881 in Bantam gediend hebben, kunnen over dit onderwerp een woord medespreken; dus geen voorschotten op den oogst, tenzij in buitengewone gevallen, als maatregel van menschelijkheid.

» Waar gebrek aan gemeenschapsmiddelen de vestiging van inlandsche koffieplanters in het gebergte mocht blijken in den weg te staan, daar worden in betaalden arbeid wegen aangelegd."

Dat wegenbezwaar zal zich hier en elders wel weinig voordoen.

Waar inlandsche koffieplanters zich in het gebergte willen vestigen, zullen zij er niet tegen opzien voetpaden te kappen en die, naar de omstandigheden zulks vorderen of toelaten, langzamerhand te verbeteren. Veeleischend is de bevolking op het punt van wegen volstrekt niet.

En zegt de commissie ten slotte: » waar de koffieteelt, niettegenstaande de verhoogde betaling, meer lasten dan lusten voor de bevolking blijkt op te leveren, worde de aanplant op hoog gezag onverwijld ingetrokken."

Deze maatregel verdient toejuiching, maar wenschte ik zoodanig toe te passen, niet dat in ééns wegens een onvoldoend *gemiddeld* looncijfer de aanplant op hoog gezag worde ingetrokken afdeelings- of districtsgewijs, maar successievelijk en tuins- of aanplantsgewijze, naar gelang door den tijd die onvoldoendheid blijkt.

Vraag 3. Welke geldelijke offers zou de uitvoering der bedoelde maatregelen van 's lands schatkist vergen en welke voordeelen zouden daartegenover gesteld kunnen worden, waaraan zich de vraag vastknoopt, of de Regeering er bedacht op zou moeten zijn, om door heffingen uit anderen hoofde, de geldelijke offers, aan de toepassing van die maatregelen verbonden, te dekken?

De hoegrootheid der geldelijke offers, welke de uitvoering der bedoelde maatregelen voor 's lands schatkist zou vergen, ben ik niet bij machte om, zelfs bij benadering, te ramen, maar eene dergelijke raming zou ook weinig nut opleveren, om reden de voordeelen, welke daarover gesteld zouden kunnen worden, *geheel* in het onzekere liggen.

Heffingen uit anderen hoofde, om de geldelijke offers, aan de toepassing van die maatregelen verbonden, te dekken, komen mij niet gewenscht voor, althans indien ze van de koffieplantende bevolking alleen moesten gevorderd worden. Zoo de voordeelen niet tegen de geldelijke offers opwegen, behoort m. i. de schatkist dat nadeel te lijden, daar het niet aangaat den koffieplanter voor dat nadeelig verschil aansprakelijk te stellen; zulks zoude gelijk zijn aan met de andere hand weder terug te nemen, zooveel als men met de eene hand meer aan koffie-inkoopsprijs enz. gegeven had.

De bedoeling is hier immers bovenal, om de bevolking te bevrijden van een te zwaar geoordeelden druk?

Eventueele heffingen als equivalent zullen m. i. behooren te rusten op het *algemeen*, in den ruimsten zin genomen, en weet ik daarvoor niets anders aan te geven dan den prijs van het zout te verhoogen; maar die verhooging zal nooit zooveel kunnen zijn als de staat door de aangeprezen maatregelen ten opzichte van de koffiecultuur zal moeten derven.

Vraag 4. Op welke andere maatregelen zou de Regeering bij die toepassing moeten bedacht zijn?

Zoodanige maatregelen zijn bezwaarlijk vooraf aan te geven. Maar daar 's lands financiën het tegenwoordig volstrekt niet gedoogen, om proeven te nemen en daarvoor bepaalde inkomsten prijs te geven, acht ik het niet onbescheiden, in overweging te geven om bij het doen van hervormingen de uiterste behoedzaamheid te betrachten. (1)

Vraag 5. Hoe wordt over de voorstellen en de daarbij der bevolking voorgespiegelde voordeelen door de betrokken bevolking en door hare hoofden geoordeeld?

Ook de betrokken bevolking en hare hoofden aarzelen om van de verwezenlijking der voorstellen en daarbij der bevolking voorgespiegelde voordeelen veel heil ter verwachten, en zulks om dezelfde redenen als onder vraag n°. 1 opgegeven. Het gros der cultuurplichtigen zou niets liever willen dan de thans bestaande en weinig vrucht afwerpende koffietuinen in den steek te laten.

Vraag 6. Tot welke andere maatregelen zoude in het belang, hetzij van de vrije, hetzij van de gedwongen koffiecultuur moeten besloten worden, indien de door de Staatscommissie gedane voorstellen geacht moesten worden, niet voor toepassing in aanmerking te komen.

Deze vraag kan eerst beantwoord worden, nadat ook het voorstel van het commissielid Wessels behandeld is, tot welke behandeling ik alsnu overga.

Vraag 1 van den directeur van binnenlandsch bestuur, als voren.

Hoewel het door den heer Wessels voorgestelde aannemelijker voorkomt dan de voorstellen der commissie, om reden het niet alles afhankelijk maakt van de geneigdheid der bevolking om vrijwillig koffie te planten, maar zelf de handen aan het werk geslagen wil hebben, teneinde geheel op eigen risico de koffiecultuur te drijven, zoo meen ik toch dat het der Regeering nog niet genoeg zekerheid aanbiedt, dat zij niet bedrogen of al te zeer benadeeld zal uitkomen. Ik vind het voorstel dus ook nog te gewaagd, althans voor geheel Java. De quaestie loopt over eenige millioenen, de voornaamste bron van inkomsten, en om, zoo noodig, andere baten terug te krijgen door andere heffingen, daarop bestaat op dit oogenblik te weinig kans.

Een proef met het aangeprezen stelsel, desnoods in deze residentie, zou te wagen zijn.

Vraag 2. Als voren.

Zooals ik hierboven te kennen gaf, wordt het voorstel door mij volstrekt niet onuitvoerbaar geacht, maar niettemin meen ik eenige punten van dit voorstel, evenals het hierboven door mij onaannemelijk geacht voorstel van de commissie, nader te moeten beschouwen.

---

(1) Hier volgen eenige algemeene beschouwingen daarover, die, als minder ter zake, hier onvermeld worden gelaten.

» Grondslagen voor de regeling van de koffiecultuur op Java (blz. 117).

» *a.* Op Java en Madura is de koffiecultuur van de bevolking vrij; aan de planters blijft de vrije beschikking over hun koffie."

Het laatste lid dezer bepaling zal zeer zeker aanleiding geven tot ontvreemding door de bevolking van koffie, door het Gouvernement verkregen op de wijze sub § *b* aangegeven, en zal daartegen al heel moeielijk te waken zijn, althans veel moeielijker dan nu tegen het opkoopen door particulieren (al of niet koffieplanters) van aan de verplichte levering aan het Gouvernement onderworpen koffie.

De reden hiervan springt dadelijk in het oog.

Tegenwoordig moet de inlander bij verkoop van koffie aan een niet-inlander het bewijs kunnen leveren, dat het product niet aan de verplichte levering aan het Gouvernement onderworpen is; wanneer de inlander de vrije beschikking over zijne koffie erlangt, zal hem bewezen moeten worden, dat het door hem verkochte product aan den Staat behoort, en het is duidelijk dat hij, die bewijzen moet, gemeenlijk in de zwakste stelling verkeert.

Betrapping op heeterdaad van koffiediefstal zal alzoo het eenige middel zijn om tegen het euvel te waken, en waar nu de gouvernementstuinen en die der bevolking elkaar vermoedelijk zullen omringen, zal het al zeer bezwaarlijk gaan de gouvernementstuinen tegen diefstal te beveiligen.

Het denkbeeld om de verplichte inlevering in de gouvernementspakhuizen te bestendigen, zou mijns inziens daarom reeds, zoo niet aanbeveling, dan toch gezette overweging verdienen.

De f 20 inkoopsprijs, met vrijstelling van landrente, door de commissie voorgesteld, zoude ook hier toepassing kunnen vinden.

b. » De koffiecultuur van den Staat wordt gedreven in vrijen arbeid, onder de leiding van een speciaal daarvoor aangesteld, niet ambtelijk personeel.

» De bestaande aanplantingen worden in onderhoud genomen met eerbiediging van het plukrecht van de bevolking.

» Op daartoe geschikte grond wordt aan de cultuur gaandeweg zoodanige uitbreiding gegeven door den aanleg van nieuwe tuinen, als de Regeering, ook in verband met het daarvoor beschikbare personeel, wenschelijk acht."

De wijze waarop de heer Wessels het plukrecht meent te kunnen eerbiedigen, zal wel nergens — althans wat betreft vruchtafwerpende aanplantingen — het rechtsgevoel bevredigen, en toch dient men hiermede rekening te houden. De billijkheid zoude medebrengen, dat de rechthebbenden eene zekere som — laten wij stellen f 5 — ontvingen, elk jaar, voor elk van de bedoelde aanplantingen verkregen pikol koffie. Waar de aanplantingen dat bedrag voor afkoop van het plukrecht niet kunnen lijden, kunnen die aanplantingen dan ook gerust aan de bevolking worden gelaten.

Ik ben overtuigd, als den tegenwoordigen koffieplanters de vraag gesteld werd wat zij verkozen: gedwongen koffie blijven planten en onderhouden, of het plukrecht van bestaanden aanplant om niet prijs geven, zij tot het laatste zouden overhellen, doch billijk vind ik het niet, hen voor een dusdanig alternatief te stellen, en niet strookende met de waardigheid onzer Regeering.

c. » Voor de bereiding en sorteering van het product, afkomstig van de thans bestaande tuinen, worden contracten gesloten met de particuliere industrie."

Bij eventueel behoud der verplichte levering (referte tweede lid § *a*) zal voor de natte koffie — in de roode bes — kunnen worden betaald van f 10 tot f 15 de pikol, vast te stellen naar omstandigheid.

d. » De gouvernements-koffieaanplantingen, die voor onderhoud niet in aanmerking kunnen komen, worden:

» òf, in overleg met de aandeelhouders, aan inlandsche particulieren in erfelijk individueel bezit afgestaan, tegen betaling van landrente, overeenkomstig de daarvoor vastgestelde bepalingen;

» òf zij worden in huur uitgegeven aan Europeanen;

» òf zij worden afgeschreven en keeren terug tot het Staatsdomein.

Het voorkomonde in het eerste en tweede lid acht ik in strijd met eene redelijke opvatting omtrent het plukrecht, en ik meen daarom dat die aanplantingen aan de bevolking behooren te verblijven. Tegen het aangegevene in het derde lid kan geen bezwaar zijn, mits de bevolking op het behoud geen prijs meer stelt.

e. Uitgifte in erfpacht van voor de koffiecultuur geschikte gronden aan anderen dan inlanders heeft niet meer plaats."

Hier zoude ik de woorden » aan anderen dan inlanders" wenschen vervallen te zien. Er is geen reden om de inlanders, die toch geen erfpacht zullen aanvragen, in dit geval in het oogloopend te bevoorrechten boven de Europeanen.

Alleen het Gouvernement moet in casu de voorkeur hebben.

Meer rationeel acht ik het, dat de uitgifte in erfpacht van voor de koffiecultuur geschikte gronden geschiede overeenkomstig het voorstel der commissie, met dien verstande dat, zoo noodig, beplanting met koffie verboden worde, in elk bijzonder geval te beoordeelen.

Het zal dan telkens de vraag blijven welke belangen het zwaarste wegen.

Mocht het voorstel van den heer Wessels door de Regeering worden aangenomen, dan zal — zoowel in het belang der Regeering en der bevolking, als tot behoud, ontwikkeling en uitbreiding van de, hetzij geheel vrijwillige, hetzij nog onder zekeren dwang voor korteren of langeren tijd gehandhaafde koffiecultuur, wenschelijk zijn:

a. een overgangstijdperk van 10 jaren te bepalen, waarna het voorstel volledig in werking moet zijn gebracht;

b. binnen dat tijdperk den verplichten aanplant en de verplichte levering (zooveel mogelijk gezuiverd van locale bezwaren) te behouden gedurende nog minstens 5 jaren en verder het onderhoud alleen, alsmede de verplichte inlevering van het product ook voor de volgende 5 jaren.

Verder die tien jaren benuttigen om de nieuwe regeling met kalmte doch zonder tijdverspilling op streek te brengen.

Vraag 3. Als voren.

Omtrent de geldelijke offers door de nieuwe maatregelen gevergd en de daartegenover te stellen voordeelen, dienen wij ons hier te houden aan de door den heer Wessels ter zake gemaakte becijferingen, terwijl voor verdere détails de voorlichting zal noodig zijn van een kundig, geroutineerd, vertrouwd en onpartijdig particulier koffieplanter.

Vraag 4. Als voren.

Die maatregelen zijn bereids in het antwoord op vraag 2 door mij aangegeven.

Vraag 5. Als voren.

Evenals ik, vreezen de inlandsche ambtenaren en hoofden voor ontvreemding van koffie uit de vrije gouvernementsaanplantingen, wanneer de inlander zijne koffie niet meer aan het Gouvernement behoeft in te leveren.

Komen de gouvernements-ondernemingen tot stand, dan zullen die in Bantam zeker geen gebrek aan arbeiders hebben, daar de bevolking hier gewoon is koeliediensten te verrichten, en zij meermalen, bij gebrek aan werk in dit gewest, in massa optrekt naar Batavia of de Lampongs om met koeliearbeid geld te verdienen.

Vraag 6. Als voren.

Op grond van al het aangevoerde ten aanzien der voorstellen der staatscommissie en het lid Wessels, komt het mij het meest in 's lands belang voor, dat in dit gewest voorloopig worde voortgegaan met- en de eerste resultaten worden afgewacht van de thans gevolgde nieuwe plantwijze (tjeblokkansysteem) en dat, naar mate blijken mocht dat de voor de gedwongen cultuur bestemde terreinen de moeite niet genoegzaam zullen loonen, van die terreinen af te zien.

Voor de berekening van het plantloon ten deze, meen ik te mogen verwijzen naar het door den controleur Oomen

geschrevene in de Indische Gids van Februari 1890, kunnende de door hem aangegeven werkwijze mutatis mutandis gevolgd worden.

Valt de nieuwe plantwijze niet tegen in de verwachting, dan bestaat er voor Bantam geen urgentie om nu reeds de gouvernements-koffiecultuur in te trekken, of daartoe in beginsel te besluiten.

Men moet niet uit het oog verliezen, dat de bevolking hier voor haar koffie meer krijgt dan elders, doordat zij het product in hoornschil inlevert, en het Gouvernement de pelling en verdere bereiding voor zijn rekening neemt, hetgeen op ± f 1,25 komt te staan. En behalve dit voordeel krijgt de bevolking voor *alle* koffie, welke zij inlevert, betaling als 1ste soort koffie, terwijl dikwijls na de pelling blijkt, dat het ingeleverde van inferieure qualiteit is.

De onderstaande resultaten der berekeningen, reeds genoemd aan het slot onder beantwoording op vraag 1, kunnen hier dienen:

Bij een afstand van $1\frac{1}{2}$—3 palen van de desa's tot de terreinen waarop geplant wordt en een opbrengst van $2\frac{1}{2}$ pikol per cultuurplichtige, een dagloon varieerende tusschen f 0.62^5— f 0.59, d. i, in 60—63 dagen wordt f 0.62^5—f 0.59 per dag verdiend.	50 boomen per jaar aanplanten.
Idem 4—6 palen, productie 2 pikol, dagloon f 0.57—f 0.50 in 53—59 dagen.	Id. 40 boomen.
Idem 4 palen, productie $1\frac{1}{2}$ pikol, dagloon f 0.48.	Idem.

Van die cijfers kan nog heel wat af wegens mogelijke tehoogschatting, om nog zeer bevredigend te blijven.

Met betrekking tot het voorkomende in de twee voorlaatste alinea's van uwe circulaire van 14 Februari jl. n°. 847, zij bekend gesteld dat de daarbij bedoelde omstandigheden in dit gewest niet bestaan.

Vreemde oosterlingen worden in Pandeglang niet toegelaten, met uitzondering van slechts enkele Chineezen ter afdeelingshoofdplaats en één of twee op elke districtshoofdplaats, in het belang van handel en nijverheid.

Voor opium is de residentie Bantam gesloten, en sluikhandel in koffie is hier zoo goed als onbekend en ook uiterst moeielijk te drijven.

Hiermede vermeen ik aan de mij gedane opdracht te hebben voldaan en kan ik UHEg. mededeelen, dat de assistent-resident van Pandeglang, in wiens afdeeling alleen nog de koffiecultuur wordt gedreven, met mij volkomen homogeen is, terwijl ik hierbij overleg in originali eene op 25 dezer ontvangen nota van den regent en controleur van Pandeglang, dd. 24 Maart 1890, aan den inhoud waarvan ik beleefd verzoek mij ter bekorting te mogen gedragen.

Ware mij vroeger, en nog geheel onbekend met het nu verschenen rapport van de Staatscommissie, advies gevraagd met betrekking tot de middelen, welke kunnen strekken om den achteruitgang van de gouvernements-koffiecultuur te verhoeden, de daaraan klevende bezwaren zooveel mogelijk op te heffen en daaraan eene met de belangen der bevolking overeenkomende uitbreiding te geven, dan zoude in korte trekken mijn antwoord geweest zijn:

a. de koffie inleveren in de roode bes en de geheele bereiding doen geschieden van wege het Gouvernement:

b. de betaling in overeenstemming brengen met het voorschrift van art. 56 § 4 van het Regeeringsreglement. Dit doel zal bereikt worden door voor de koffie in de roode bes van f 10 tot f 15, naar gelang van plaatselijke omstandigheden, per pikol te betalen;

c. daar waar mogelijk, doen planten naar het tjeblokkan systeem;

d. waar de koffie, niettegenstaande bekoorlijke betaling zooals sub § *b* aangeven, meer lasten dan lasten voor de bevolking blijkt op te leveren, worde de aanplant op hoog gezag ingetrokken. Dit echter niet afdeelings- of districtsgewijze, maar tuin- of aanplantsgewijze;

e. geen bijplanting van koffie heeft plaats dan op gronden daartoe geschikt geoordeeld en bevonden door deskundigen;

f. Zoolang nog goede gronden in voorraad zijn, plant ieder cultuurplichtige van 40 tot 50 boomen per jaar bij.

Dit is naar mijne overtuiging de eenige weg om de gouvernements-koffiecultuur te doen herleven, en daar wij nu eenmaal de baten uit die cultuur voortvloeiende niet kunnen missen, dient het voorschrift van art. 56 § 6 van het Regeeringsreglement te worden gewijzigd of liever geheel ingetrokken.

De resident,

(*w.g.*) VELDERS.

Voor eensluidend afschrift,

De gouvernements-secretaris,

O. v. D. WIJCK.

NOTA van den regent en den controleur van Pandeglang.

Haar zienswijze aan het slot harer nota resumeerende, stelt de staatscommissie voor:

1°. met behoud der verplichte levering worde de inkoopsprijs van de door de bevolking aan het Gouvernement te leveren pikol koffie op f 20 gebracht;

2°. tot de opheffing van de gedwongen cultuur worde in beginsel besloten, welk beginsel in toepassing worde gebracht 5 jaar na het afkondigen eener desbetreffende regeling.

Gedurende die 5 jaar worden maatregelen getroffen om de loslating der dwangcultuur voor te bereiden.

Daartoe wordt het volgende aanbevolen:

aan de bevolking, die zich eigener beweging in het gebergte, ver van de dessa's, vestigt, met het kennelijk voornemen aldaar koffie te planten, worde in verschillende opzichten vrijdom of verlichting van lasten toegekend;

de planter worde al aanstonds vrijgelaten in de keuze van het terrein en van de wijze van grondbewerking en aanplant;

uitgifte van woeste gronden in erfpacht worde ondergeschikt gemaakt aan de belangen van de koffiecultuur der bevolking;

van Regeeringswege worde aan de koffieplantende bevolking voorschot op den oogst van het loopende jaar verstrekt;

aan hen, die koffieaanplantingen op hoog gezag hebben overgenomen, worde de gelegenheid gegeven om onder bepaalde voorwaarden het erfelijk individueel bezit dier gronden te verkrijgen;

waar gebrek aan gemeenschapsmiddelen de vestiging van inlandsche koffieplanters in den weg staat, daar worden in betaalden arbeid wegen aangelegd;

er worde overgegaan tot het op groote schaal herbosschen van streken, die op die wijze weder voor de cultuur van koffie geschikt te maken zijn, terwijl het branden van alang alang worde tegengegaan;

indien het noodig mocht blijken, worden enkele gouvernements-ondernemingen, in betaalden arbeid te drijven, opgericht, om tot voorbeeld en aanmoediging te strekken.

In hoeverre zijn die voorstellen aannemelijk, in verband met den toestand in de afdeeling Pandeglang en met het belang en de behoeften harer bevolking?

Zonder dwang m. i. geen koffie, ook al wordt de verkoopsprijs op f 20, waarover hieronder, gebracht.

Mocht er al ten aanzien van enkele streken van Java op dezen stelregel iets af te dingen zijn, voor het overgroote gedeelte van Java in het algemeen, en de afdeeling Pandeglang in het bijzonder, gaat daar niets van af.

Opmerking verdient het feit, dat de commissie niet den maximum-afstand noemt, waarop volgens haar oordeel de bevolking, bij eene verhooging van den inkoopsprijs, genegen zal blijken te zijn vrijwillige koffieaanplantingen aan te leggen en te onderhouden. Dit is toch, naar het voorkomt, eene belangrijke quaestie.

Op den voorgrond moet worden gesteld, dat de inlander, die bij den dag leeft, zich bij voorkeur toelegt op cultures, die, zoo niet dadelijk, dan toch binnen een betrekkelijk zeer korten tijd, voordeel afwerpen, en hij dus niet zonder dwang een cultuur zal gaan drijven, welke, zooals de koffieteelt, hoe winstgevend zij ook dikwijls in de toekomst moge zijn, eerst na jaren vruchten afwerpt.

Doch er is meer; ook de afstanden spelen hierbij een voorname rol.

Zoo het al in verband met het hierboven gezegde aan redelijken twijfel onderhevig is, of de inlander tengevolge van de verhooging van den inkoopsprijs dadelijk vrijwillig koffie zal gaan telen, ook al zijn de daarvoor geschikte gronden in de onmiddellijke nabijheid der dessa's gelegen, zeker is het, dat hij dit niet zal doen, indien hij daarvoor groote afstanden moet afleggen. Dit nu heeft de bevolking van de districten dezer afdeeling, die voor de koffiecultuur in aanmerking komen, te doen.

Behalve eenige niet al te ver van de dessa's verwijderde boomgaarden en bosschen, liggen al voor de koffiecultuur geschikte gronden op zulk een afstand van de dessa's, dat daarin een onoverkomelijk bezwaar gelegen is, om de bevolking er toe te brengen daarop *vrijwillig* koffie aan te planten.

Zoozeer ziet zij op, en terecht, tegen de vermoeienissen en het tijdverlies verbonden aan den aanleg, het onderhoud en den pluk van koffieplantsoenen op betrekkelijk groote afstanden en geaccidenteerd terrein gelegen, dat het haar geheel onverschillig is, dat, zooals in het district Pandeglang, van de door haar in het gebergte aangelegde verplichte aanplantingen door de bevolking van de enkele bergdessa's de vruchten worden geoogst.

De commissie is van meening, dat aan het bezwaar, hetwelk de afstanden opleveren, kan worden tegemoet gekomen, door aan hen, die zich eigener beweging in het gebergte, ver van de dessa's, vestigen, met het kennelijk voornemen aldaar koffie te planten, in verschillende opzichten vrijdom of verlichtingen van lasten toe te kennen.

Naar het voorkomt is het zoo goed als zeker, dat zulk een maatregel in de practijk zal falen.

Hierboven is reeds uiteengezet welke de redenen zijn, dat de bij den dag levende bevolking er nooit toe zal zijn te vinden vrijwillig koffie te teelen. Dit bedenkende, behoeft het wel geen betoog, dat zij, bij de bekende gehechtheid aan haar geboortegrond, niet genegen zal blijken te zijn zich ten behoeve der koffieteelt hoog in het gebergte te vestigen, welke vrijdom of verlichting van lasten men haar ook verleent. Wel zoude zij niet eens het district, laat staan de afdeeling, waarin zij is gevestigd, daarvoor behoeven te verlaten; dit neemt niet weg, dat zij er niet toe te bewegen zal zijn — vrijwillig altijd — de dessa te verlaten, waar zij is geboren en groot gebracht, om zich in het gebergte te vestigen. En dit is duidelijk.

Evenals er in Europa onderscheid bestaat, wat behoefte en levensopvatting betreft, tusschen de bevolking van het laag- en het bergland, even goed komt dat verschil, hoewel niet zoo geprononceerd, hier voor.

En buitendien, zij die van jongsaf in het laagland aan een zekere levendigheid, aan voor den inlander gemakkelijke gemeenschapsmiddelen en andere gerieflijkheden gewend zijn geweest, zouden daarvan afstand doen en zich voor altijd in eenzame bergstreken gaan vestigen om daar koffie te planten en daarvoor, in de eerste jaren althans, geen andere compensatie hebben, dan vrijdom van lasten en verplichtingen, die voor deze afdeeling toch al niet zwaar en binnen niet al te groot verschiet, nog minder bezwarend zullen worden. (1) Het is buiten twijfel, dat daartoe niemand, zoolang er nog geen overbevolking is — en daarvoor bestaat in den eersten tijd geen vrees — genegen zal worden bevonden.

Nu hierboven is gewezen op de onoverkomelijke bezwaren waarop het scheppen eener vrijwillige volkscultuur, met behoud der verplichte levering tegen een voor den Staat voordeeligen prijs, in deze afdeeling zoude stuiten, vervalt ook hetgeen de commissie aanbeveelt voor zulk eene cultuur in het leven te roepen.

Behalve over den maatregel, den planter vrij te laten in de keuze van het terrein en in de wijze van grondbewerking, en het drijven van eene gouvernements-onderneming in betaalden arbeid, waarover later, volge hier een enkel woord over de andere door de commissie voorgesteld.

De uitgifte van woeste gronden in erfpacht ondergeschikt te maken aan de belangen van de koffiecultuur der bevolking, in casu de gouvernements-koffiecultuur, behoeft voor deze afdeeling niet.

Alles wat ook maar even voor beplanting met koffie in aanmerking komt, is voor de gouvernements-koffiecultuur gereserveerd, en zoude daarvoor beschikbaar blijven, ook al was eene vrijwillige volkscultuur mogelijk.

Wat het van Regeeringswege verstrekken van voorschot op den oogst van het loopende jaar betreft, aan zulk een maatregel zijn groote bezwaren verbonden.

Hierbij toch zoude een zeer nauwkeurige raming van het vermoedelijk door elken planter in te leveren product noodig zijn.

Afgescheiden van de omstandigheid, dat het niet een ieder en vooral niet aan hem, die daarvan, om het zoo maar uit te drukken, niet hun dagelijksch werk maken, gegeven is, om met eenige juistheid de opbrengst van de dikwijls zeer wisselvallige oogsten afwerpende koffieplantsoenen te ramen, de ondervinding heeft geleerd, dat het voorschieten van geld aan de bevolking tot groote moeielijkheden lijdt. Zeer veel van hetgeen haar in 1881 voor den aankoop van vee en in 1884 voor het zich aanschaffen van visschersprauwen is voorgeschoten, is nu nog niet aangezuiverd.

Bovendien is het een groote vraag wie met zulk een raming belast zal *kunnen* worden. De districts- en de onder-districtshoofden? Bij den korten tijd, die daarvoor in beslag kan worden genomen, kan het wel niet anders of de raming van den oogst van eenige honderde planters door één persoon moet zeer onnauwkeurig en dus voor de vaststelling van het voor te schieten bedrag niet te gebruiken zijn.

Dan de betrokken dessahoofden?

Zonder nu bepaald een bedrieger te zijn, zoude het zoo geheel in den aard van den inlander liggen om, wanneer daarop voorschot wordt verleend, de vermoedelijke productiecijfers een weinig te flatteeren.

Hier komt nog bij, dat het gehalte der dessahoofden in deze afdeeling over het algemeen, om redenen waarover hier niet uitgeweid zal worden, van dien aard is, dat zulk eene gewichtige aangelegenheid als het ramen van een koffieoogst om daarop voorschot te verstrekken, bezwaarlijk aan hen zal mogen worden opgedragen.

Men bedenke hierbij, dat zulk een raming iets geheel anders zal moeten zijn dan de taxatie, die elk jaar met behulp van zeer onnauwkeurige gegevens plaats heeft voor de vaststelling van de vermoedelijke opbrengst van den oogst van het loopende jaar.

Zoo het aldus te voorzien is, dat het geven van voorschot aan personen, die reeds aanplantingen hebben en deze willen uitbreiden groote moeielijkheden zal opleveren, hoeveel te meer zal dit het geval zijn met hen, die nog geen plantsoenen bezitten, doch onder voorwendsel die te willen aanleggen, voorschot verzoeken, en zich uit de voeten maken zonder koffie te hebben geplant of hun voorschot te hebben aangezuiverd. Nu mag men de geheele inlandsche ambtenaarswereld voor die voorschotten aansprakelijk stellen — iets wat toch bij eene volkscultuur

(1) Noot van den resident.
De vraag blijft ook of de lieden tegen de koude zullen bestand zijn op eene hoogte van meer dan 4000 voet en of de koffiecultuur daar zal kunnen gedijen.

zonder inmenging van het bestuur, niet de bedoeling der commissie is — zulke gevallen zullen veelvuldig voorkomen.

Verder stelt de commissie voor om hun, die koffie-aanplantingen op hoog gezag hebben overgenomen, de gelegenheid te geven onder bepaalde voorwaarden het erfelijk individueel bezit dier gronden te verkrijgen.

Met uitzondering van hier en daar een tuin, liggen alle plantsoenen, waarvan voor de toekomst eenig voordeel is te verwachten, hoog in het gebergte en ver van de dessa verwijderd.

Men stuit dus weder op het bezwaar van de afstanden, hetwelk door toekenning van erfelijk individueel bezit niet zal worden opgeheven. De in vroegere jaren in het district Tjimanoek aan de bevolking afgestane z. g. mardikatuinen hebben bewezen, dat van zulk een maatregel geen heil is te verwachten.

Gebrek aan gemeenschapsmiddelen staat in deze afdeeling aan de vestiging van inlandsche koffieplanters in het gebergte niet in den weg, zoodat de aanleg van wegen onnoodig zoude zijn.

Ook het herbosschen op groote schaal en het tegengaan van alang-alang branden, wordt aanbevolen. Reboisatie heeft in deze afdeeling reeds plaats gehad, en kan daarmede zonder kosten worden voortgegaan, waar dit noodig blijkt.

De Albizzia Moluccana, die voor de reboisatie wordt gebezigd, groeit zoo gemakkelijk en snel, dat het, naar het voorkomt, niet noodig is om, zooals in 1884, 1885, 1886 en 1887 is geschied, fondsen daarvoor beschikbaar te stellen; het uitstrooien van het zaad van dezen boom op de terreinen, waarop in het belang van den bodem eene vegetatie van hoog geboomte noodig is, is voldoende.

Hoewel de bevolking zich hier zoo goed als niet schuldig maakt aan het alang-alang-branden, dit in elk geval niet zoo veelvuldig voorkomt als in andere streken op Java, wordt hiertegen toch streng gewaakt.

Sub 2, 3, 4 en 5 van de missive van den directeur van binnenlandsch bestuur dd. 14 Februari 1890 n° 847.

In verband met het bovenstaande vinden de daarin gestelde vragen hier geen behandeling.

Tot welke andere maatregelen in het belang, hetzij van de vrije, hetzij van de gedwongen koffiecultuur, zoude moeten worden besloten, indien de door de staatscommissie gedane voorstellen geacht moeten worden, niet voor toepassing in aanmerking te kunnen komen?

De voorstellen van het commissielid Wessels komen het aannemelijkst voor. Volgens den koffielegger worden er in de districten Pandeglang, Tjiomas en Tjimanoek ± 8000 bouws nog niet ontgonnen gronden aangetroffen. Echter zijn hieronder begrepen de gronden, die door hunne geaardheid, hoogte boven de oppervlakte der zee (meer dan 4000 voet) dan wel geaccidenteerde gesteldheid, minder geschikt zullen blijken te zijn voor de koffieteelt. Teneinde teleurstellingen te voorkomen, wordt de geheele voor de cultuur in aanmerking komende uitgestrektheid op 4000 bouws geschat. Voorloopig zoude dus daaruit minstens één perceel onder speciaal daarvoor aangesteld niet ambtelijk personeel (één administrateur op f 500 c. q. met pikolgelden en minstens vier opzichters) gevormd kunnen worden voor de uitbreiding der cultuur op nieuwe gronden. Dit personeel zoude dan ook onder zijn beheer krijgen de 626 bouws bestaande aanplantingen, waarvan echter al zeer spoedig minstens 200 bouws afgeschreven zullen moeten worden, als hebbende deze geen toekomst voor de cultuur. Wat de bereiding van het product der bestaande en in onderhoud genomen tuinen betreft, zoo komt het voor, dat ten behoeve daarvan nu zoo dadelijk niet de hulp van de particuliere industrie behoeft te worden ingeroepen.

Daar het koffieproduct dezer afdeeling tot nu toe in de hoornschil door de bevolking is ingeleverd, zijn voor de verdere bereiding établissementen noodig geweest, die ook bij het drijven van de cultuur, zooals boven voorgesteld, van nut kunnen zijn.

Alleen zoude bij elk inkooppakhuis eene stoominrichting gemaakt kunnen worden om het ingeleverde product van de roode schil te ontdoen; voor de verdere bereiding zoude dan de koffie naar de tegenwoordige daarvoor gebezigde établissementen, c. q. verbeterd, vervoerd kunnen worden.

Aangezien zelfs niet bij benadering kan worden opgegeven, hoeveel de eerste noodzakelijke uitgaven zullen zijn ten behoeve eener exploitatie der gouvernements-koffiecultuur, zooals boven in grove trekken is aangegeven, zou het aanbeveling verdienen, een kundig, onpartijdig en geheel vertrouwbaar koffieplanter in commissie te stellen, ten einde, na plaatselijke onderzoek, over de uitgaven en toekomst van zulk een wijze van exploitatie te adviseeren.

Wat het bedrag van de landrente, op te brengen door de vrijwillige aanplantingen, aangaat, het is goed zich daarvan geene illusies te maken. Deze zijn in deze afdeeling niet van zulk eene uitgestrektheid, dat de daarvan op te brengen landrente gewicht in de schaal zal leggen bij de berekening der kosten, die in den eersten tijd tegenover de noodzakelijk te maken uitgaven gesteld zullen kunnen worden. Bij dit heffen van landrente van koffieaanplantingen door de bevolking aangelegd, zal naar het voorkomt op een groot bezwaar moeten worden gelet.

Wanneer der bevolking de vrijheid gelaten wordt de koffie tegen marktwaarde aan opkoopers te verkoopen, zal zij zich zeer zeker meer op de cultuur nog toeleggen dan nu het geval is.

Ten einde echter de landrente te ontduiken, zal zij hare aanplantingen zooveel mogelijk verspreid gaan aanleggen, dat is hier en daar enkele groepen van boomen, en als paggerkoffie, waarbij bepaling van de uitgestrektheid zoo goed als onmogelijk is.

Ook zal het tegengaan van diefstal van het product, afkomstig van gouvernementskoffie, in eene afdeeling als Pandeglang groote moeielijkheden opleveren.

Wanneer elke inlander zijn koffie tegen marktprijs aan opkoopers zal mogen verkoopen, zal de bevolking der dessa's, gelegen in de nabijheid van het gouvernements-koffieperceel, koffie gaan aanplanten, echter alleen opdat zij bij verkoop van groote hoeveelheden koffie er niet van verdacht worde deze van het gouvernementsperceel te hebben ontvreemd.

Om dit te voorkomen zoude de bevolking verplicht kunnen worden de koffie, afkomstig van de door haar aangelegde aanplantingen, tegen den marktprijs in te leveren. (1)

Doch ook daarbij zullen zich bezwaren voordoen. Behalve dat het Gouvernement dan *verplicht* zal zijn in den regel slecht bereide koffie tegen den marktpijs in te koopen, zoude ook op zulke koffie worden verloren, ook al was dit niet het geval.

Aangezien toch het Gouvernement in het algemeen niet zoo goedkoop kan werken als particulieren, zoude het ook op de koffie, tegen marktprijs ingekocht, meer onkosten hebben dan particulieren, en dus daarop verliezen

Ten einde deze bezwaren te ontgaan, kan het wel niet anders of bij het drijven in deze afdeeling van een gouvernements-onderneming in betaalden arbeid, zoude de bevolking verplicht moeten worden de koffie, afkomstig van hare eigen aanplantingen, tegen een voor het Gouvernement voordeligen prijs in te leveren.

Dit zoude dan tegen hoogstens f 20 moeten zijn. Voor deze afdeeling zoude het dan echter aanbeveling verdienen, om in het belang eener betere bereiding, de koffie, afkomstig van de door de bevolking zelf aangelegde aanplantingen, niet meer, zooals tot nu toe is geschied, in de hoornschil te doen inleveren, doch in de roode schil, tegen f 10 de pikol, en de verdere bereiding in de gouvernements-etablissementen te doen plaats vinden.

Hoeveel er ook is te zeggen voor hetgeen voorgesteld wordt met betrekking tot de tuinen, die voor onderhoud niet in aanmerking komen, ook hiervan moet men, wat deze afdeeling betreft, geen te groote verwachtingen hebben.

Doordat de meeste op vrij grooten afstand van de dessa's gelegen zijn en bovendien op gronden van niet al te beste hoedanigheid, zouden zij, die het erfelijk individueel bezit daarvan erlangen, al zeer spoedig die tuinen gaan verwaarloozen, tengevolge waarvan zij zouden uitsterven en dus niet meer in de landrente aangeslagen kunnen blijven.

(1) Noot van den resident.
Ook dan zou zij toch van het Gouvernement gestolen koffie kunnen inleveren als door haar zelf aangeplant product.

Het bovenstaande (slechte hoedanigheid van den grond) zal dan ook reden zijn, dat er ook geen Europeanen zullen worden gevonden genegen die tuinen in huur te nemen.

Mocht eventueel na het boven voorgestelde onderzoek blijken, dat te groote voorloopige kosten verbonden zijn aan het drijven der cultuur voor rekening van den Staat, dan zal het aanbeveling verdienen in zoover met de dwangcultuur voort te gaan, dat jaarlijks op de hooge maagdelijke gronden volgens het „tjeblokkan systeem" wordt geplant (50 boomen per man) door de dessa's, die daarvan 4 palen gelegen zijn, en dat door de tengevolge daarvan vrijgekomen dessa's, voor zoover daartoe gelegenheid bestaat, z.g. vrijwillige aanplantingen worden aangelegd in boomgaarden in de daarvoor in aanmerking komende bosschen. Wel zullen daarvoor geen groote complexen van koffieplantsoenen ontstaan, doch meer hier en daar kleine tuinen.

Teneinde het aanleggen van deze z.g. vrijwillige tuinen der bevolking smakelijk te maken, zal dit, zooals nu reeds geschiedt, gepaard moeten gaan met de tusschenbeplanting van peper.

Wanneer daarbij de keuze der terreinen wordt overgelaten aan de inlandsche ambtenaren, er met opslag geplant en het tjeblokkan systeem gevolgd wordt, zal daarmede geheel in den geest der bevolking gehandeld worden en in vele opzichten gevolg worden gegeven aan het streven om de keuze der gronden en de wijze van planten voortaan aan de bevolking over te laten.

Hetgeen hier wordt voorgesteld ten opzichte van de verplichte cultuur houdt verband met de overweging, dat het niet in het belang der bevolking wordt geoordeeld haar de baten, welke de koffiecultuur haar *kan* opleveren, te ontnemen door eene opheffing der cultuur.

Hoewel moet worden toegegeven, dat de door de cultuur opgeleverde baten een uiterst klein gemiddeld dagloon geven, wanneer daarbij het aantal bij de cultuur betrokken personen in aanmerking wordt genomen, zoo staat daar toch tegenover dat er dessa's zijn, waarvan de bevolking groote voordeelen van de door haar aangelegde aanplantingen trekt.

Het is wel niet doenlijk hier eene becijfering te geven van het aantal pikols koffie, dat op die wijze binnen een bepaald aantal jaren zal worden opgebracht, echter kan toch wel worden gezegd, dat die opbengst binnen een niet al te ver verschiet belangrijk meer zal bedragen dan het tegenwoodige productiecijfer en daarmede geldsommen onder de bevolking brengen, die haar zouden worden ontnomen bij eene intrekking der koffiecultuur.

Bovendien hebben de uitkomsten van het onderzoek naar de verhouding tusschen arbeid en loon bij de op hoog gezag gedreven koffiecultuur aangetoond, dat de bevolking bij de tegenwoordige gevolgde »tjeblokkan" plantwijze een meer dan voldoende dagloon kan verdienen.

Daarbij toch is gebleken, dat de cultuur bij een afstand, van $1^1/_2$—3 paal van de plantende dessa's tot de terreinen waarop geplant wordt en bij een jaarlijkschen aanplant van 50 boomen per cultuurplichtige en een opbrengst per bouw van $6^1/_4$ pikol, na 13 tot 18 jaren een dagloon geeft van f $0{,}62^5$ tot f 0,59, hebbende elke cultuurplichtige dan 60—63 dagen in het jaar aan de cultuur besteed.

Bij een afstand van 4—6 paal, een jaarlijkschen aanplant van 40 boomen per cultuurplichtige en een opbrengst van $6^1/_4$ picol, bedraagt dat loon van f 0,57—f 0,50, waarbij dan 59—53 dagen in het jaar ten beboeve der cultuur wordt gewerkt.

Wat men ook tegen de resultaten van dit onderzoek moge aanvoeren, meer dan 120 dagen zullen wel niet aan de cultuur besteed worden. Stelt men dan daarbij de opbrengst op 2 pikol per bouw à f 15, dan geeft dit toch een dagloon van f 0,25.

In verband met het bovenstaande, en ook omdat de bevolking haar product in de hoornschil inlevert, komt het, bij behoud der dwangcultuur, niet noodzakelijk voor den inkoopsprijs te verhoogen.

Mocht er toe worden overgegaan dien prijs op twintig gulden te brengen, dan zal dat natuurlijk er veel toe bijdragen om de dwangcultuur te verzoeten; bepaald noodig wordt dit echter, ook uit een rechtvaardigheidsbeginsel tegenover het overige deel der bevolking van Java, die haar product geheel bereid inlevert, niet geacht.

Pandeglang, 24 Maart 1890.

De Regent en Controleur,

(*w. g.*) WINANGOEN. (*w. g.*) A. HERMANS.

Voor eensluidend afschrift,

De Gouvernements-Secretaris,

O. v. D. WIJCK.

N°. 14.

ADVIES van den resident van Krawang.

N°. 629/22. POERWAKARTA, *den 17den Maart* 1890.

Naar aanleiding van het mij, bij uwe circulaire van den 14den Februari 1890 n°. 847, toegezonden rapport der Staatscommissie betreffende de gouvernements-koffiecultuur in Nederlandsch-Indië, neem ik de vrijheid U.H Ed.G. het volgende te melden:

Zooals uit een in het vorige jaar ingesteld onderzoek naar de verhouding van loon en arbeid bij de gouvernements-koffiecultuur alhier bleek, is bij eene productie van 4 pikols per bouw de koffiecultuur voor de bevolking loonend, wanneer op geen grooter afstand dan 6 paal van de dessa wordt geplant.

Het aantal dagen, voor die cultuur benoodigd, kan voor deze residentie worden gesteld op ten hoogste 50 dagen in 't jaar, en wijkt dus nog al belangrijk af van het in bovengenoemd rapport aangenomen gemiddelde van 80 dagen.

Eene productie van 4 pikols per bouw zal alleen dan worden bereikt, wanneer de tuinen op goede gronden zijn aangelegd, terwijl op minder goede, voornamelijk door de bladziekte die daar het hevigst woedt, de opbrengst ver beneden dat cijfer blijft.

Bij de cultuurplannen is nu wel eene uitgestrektheid grond van ruim 100 bouws aangewezen, doch een groot gedeelte hiervan is, om reden het reeds eens of meer dan eens met koffie werd beplant, of omdat het op te steile hellingen is gelegen, als minder geschikt te beschouwen.

Bepaald goede grond begint dan ook schaarsch te worden en zal voor nog slechts enkele jaren kunnen uitreiken.

Op die weinige goede gronden zal, niettegenstaande de voldoende belooning van haren arbeid, de bevolking waarschijnlijk niet genegen zijn vrijwillig koffie te planten, wegens den grooten afstand waarop ze van hare dessa's zijn gelegen (3—6 paal), en tot verhuizing zal ze niet licht over te halen zijn, al worden daartoe ook alle middelen beproefd, in het rapport der commissie aangegeven, omdat ze in hare dessa's voldoende middelen van bestaan vindt, namelijk goed beplante erven, vruchtbare sawahs en tegals, genoegzaam voedsel voor het vee en eene groote uitgestrektheid grond tot aanleg van nieuwe bouwvelden.

Wat van eene verhooging van den prijs is te wachten, kan ook eenigszins blijken uit hetgeen op de Pamanoekan en Tjiasemlanden plaats heeft, welke landen, wat bodemgesteldheid en aard der bevolking betreft, veel overeenkomst hebben met de gouvernements-districten.

De landheer betaalt daar f 18 per pikol en heeft zelfs contracten aangegaan, waarbij de bevolking zich, tegen vrijstelling van enkele diensten en heffingen, verbindt ieder jaar een zeker aantal boomen te planten op gronden door haar zelve uit te kiezen, en de opbrengst tegen bovengenoemden prijs in te leveren. Zeer veel moeite kost het evenwel haar deze overeenkomst te doen naleven en voldoende zorg te doen besteden aan haren aanplant, terwijl de hoeveelheid jaarlijks ingeleverde koffie slechts gemiddeld een paar honderd pikol bedraagt, hetgeen zeker wel een bewijs is dat zelfs bij dien hoogen prijs de bevolking liever geen koffie plant.

Wanneer de verplichting er toe ophoudt, is het dan ook te voorzien dat in de gouvernements-tuinen geen bijplant meer zal plaats hebben.

De goede tuinen zullen worden onderhouden zoolang ze nog eene ruime opbrengst geven, terwijl de minder goede onmiddellijk zullen worden verlaten, en binnen weinige jaren zal de koffiecultuur in geregelde tuinen in dit gewest tot de geschiedenis behooren.

De aanplant op de erven is voor geen groote uitbreiding vatbaar, omdat deze in den regel reeds te vol geplant zijn met vruchtboomen, voornamelijk arèn, waardoor de koffie te veel zou worden beschaduwd, terwijl de tegalgronden in de onmiddellijke nabijheid der dessa's er weinig geschikt voor zijn, zooals de ondervinding voldoende heeft geleerd. De aanplant welke op die gronden tot het jaar 1884 plaats had, is nu reeds bijna geheel afgeschreven en te niet gegaan en geen inlander heeft zich er sedert aan gewaagd daar koffie te planten.

Verhooging van den prijs tot f 20 zal in dien toestand geen verbetering brengen, want van het weinige dat nu van de erven wordt verkregen, kan de bevolking nu reeds gemakkelijk f 30 à f 40 per pikol maken, door het gemalen te verkoopen.

Naar mijn bescheiden meening behoort daarom de verplichte cultuur gehandhaafd te worden en behoeft noch in den prijs der in te leveren koffie, noch in de tot nu toe gevolgde werkwijze verandering te worden gebracht, wanneer de bijplant alleen geschiedt op bepaald goeden grond, en dient de bevolking, waar die niet meer aanwezig is, onmiddellijk te worden vrijgesteld en niet gedwongen te worden op matig geschikte gronden te planten.

Hierdoor zal de gouvernements-koffiecultuur nog eenige jaren kunnen blijven bestaan, aan de bevolking voldoende belooning afwerpende en voor 's lands schatkist eene niet onbelangrijke bate zijnde.

Worden de voorstellen van de commissie evenwel aangenomen, dan zal deze bate weldra te loor gaan, omdat de voornaamste bezwaren die de koffiecultuur beletten hier eene volkscultuur te worden, namelijk de bladziekte en gebrek aan geschikte gronden in de onmiddellijke nabijheid der dessa, er niet door worden opgeheven.

Nog merk ik op, dat deze cultuur hier niet mag beoordeeld worden naar de uitkomsten der laatste aren, omdat eerst in het jaar 1884 de tuinen op daartoe geschikten grond werden aangelegd en dus op 't oogenblik nog niet den voldoenden leeftijd hebben om productief te zijn.

Ten gevolge daarvan en doordien de bevolking zelf veel koffie gebruikt, wordt de weinige inlevering in 's lands pakhuizen veroorzaakt en niet door den sluikhandel of door de toelating van vreemde oosterlingen, waarvan er slechts een paar in de koffie-produceerende dessa's zijn gevestigd.

De inlandsche ambtenaren en hoofden verwachten van de toepassing der voorstellen van de commissie ook geen heil en zijn het met hetgeen bovenvermeld is geheel eens.

Omtrent het denkbeeld van den heer WESSELS, om de koffiecultuur van den Staat in vrijen arbeid te drijven onder de leiding van een speciaal daarvoor aan te stellen niet ambtelijk personeel, geloof ik dat dit hier geene toepassing zal kunnen vinden, omdat de voor de koffiecultuur bepaald geschikte gronden niet één complex vormen, maar telkens door minder goede worden afgewisseld, waardoor men verschillende kleine tuinen zou moeten aanleggen, welke aan toezicht te veel zouden kosten.

De resident van Krawang,
(*w. g.*) J. P. PEEREBOOM VOLLER,

Voor eensluidend afschrift,
De gouvernements-secretaris,
O. v. D. WIJCK.

Aan den directeur
van binnenlandsch bestuur.

N°. 15.

ADVIES van den resident der Preanger regentschappen, (met bijlagen.)

N°. 3012/12. BANDONG, *den 23sten April* 1890.

In voldoening aan uwe missive, dd. 10 Januari jl. n°. 139, heb ik de eer U H.Ed.G. aan te bieden:

1°. eenige aanteekeningen op het, door de bij Koninklijk besluit van 14 October 1888 n°. 18 ingestelde Staatscommissie, uitgebracht rapport betreffende de gouvernements-koffiecultuur op Java;

2°. eene Nota van onderzoek der voorstellen van de meerderheid der bovenbedoelde Staatscommissie;

3°. eene Nota van onderzoek der voorstellen van het lid der Commissie L. WESSELS;

4°. een bundel van 12 bijlagen, behoorende bij de Nota's sub 1°., 2°. en 3°.

In verband met uwe latere missive, dd. 14 Februari jl. n°. 847, voeg ik daarbij:

5°. eene Nota van beantwoording der bij die missive gestelde vragen;

6°. een afschrift der Notulen eener vergadering van Europeesche en inlandsche ambtenaren te Bandoeng, den 27sten en 28sten Maart jl. gehouden, ter bespreking der onderwerpelijke aangelegenheid.

In verband met bovengemelde stukken, neem ik de vrijheid, met gedeeltelijke afwijking der voorstellen van de meerderheid en van de minderheid der Staatscommissie, de navolgende voorstellen voor het eiland Java in overweging te geven:

I. Behalve den reeds vastgestelden inkoopsprijs van f 15 per pikol bereide koffie, bij inlevering in 's lands pakhuizen, betale de Regeering nog *tuingelden* voor den aanleg der op hoog gezag tot stand te brengen koffietuinen en voor het onderhoud der op hoog gezag tot stand gebrachte tuinen, tijdens de zes eerste levensjaren van het plantsoen.
Die tuingelden zijn niet gelijk voor alle tuinen, maar worden voor elken tuin of elk terrein afzonderlijk geregeld, naar gelang van de kostprijzen of de dagloonen der inlanders onderling en in verband met de te volgen cultuurwijze.
Ze dienen om de planters al dadelijk schadeloos te stellen voor den tuinarbeid, in afwachting van den later bij inlevering te betalen inkoopsprijs (beter gezegd pikolgelden), die alsdan strekken meet gedeeltelijk tot belooning van het oogsten, bereiden en vervoeren van de koffie naar de pakhuizen, gedeeltelijk tot aandeel in de door de Regeering te maken winst bij verkoop van de koffie.

II. De Regeering sluite met de inlandsche bevolking *vrijwillige* overeenkomsten voor den aanleg, het onderhoud en het oogsten van koffie, ten behoeve der Regeering, onder belofte van uitkeering van tuin- en pikolgelden, als sub I vermeld.

III. De verplichte aanplant geschiede, evenals thans, op de daartoe van bestuurswege aan te wijzen terreinen.
Voor den onverplichten aanplant worde de keuze van het terrein aan den planter overgelaten, mits hij, op staatsdomein willende planten, daartoe vooraf de vergunning van het bestuur heeft bekomen.

IV. De verplichte aanplant worde, evenals thans, aangelegd en onderhouden volgens de door het bestuur te doene aanwijzingen.
Voor den onverplichten aanplant worde de wijze van aanleg en onderhoud aan de planters overgelaten.

V. In de door het bestuur met de inlandsche bevolking te sluiten overeenkomsten tot vrijwilligen aanleg en onderhoud van koffietuinen, worden de te beplanten gronden en de te volgen cultuurwijze aangegeven.

VI. De vrije koffiecultuur der inlandsche bevolking, al dan niet in overeenkomst met het bestuur, moge, even als thans, plaats vinden, zoowel op eigen gronden der planters als op daartoe door het bestuur afgestane woeste gronden van den Staat.
De afstand dier woeste gronden geschiede volgens de ontginningsordonnantie, tenzij de terreinen in de cultuurplannen aangewezen zijn als bestemd voor de gouvernements-koffieteelt dan wel behooren tot onder geregeld beheer staand boschterrein, in welke gevallen de afstand geschiede bij wijze van leengebruik voor den duur van den koffieaanplant en de grond tot den Staat terugkeere, zoodra de koffie niet meer onderhouden wordt.
Mochten de gronden, na de koffiebeplanting, geen andere bestemming hebben, als b. v. herbossching, tweede koffiebeplanting enz., dan kunnen ze, bij gebleken behoefte, voor uitbreiding van den inlandschen landbouw op den voet der ontginnings-ordonnantie worden uitgegeven, in de eerste plaats aan den oorspronkelijken vrijen koffieplanter, wanneer hij als zoodanig aan de gestelde voorwaarden behoorlijk voldaan heeft.

VII. Bezitters van op hoog gezag aangelegde koffietuinen kunnen, wanneer de plantsoenen niet meer onderhouden behoeven te worden, het erfelijk individueel bezitrecht der gronden verkrijgen, indien daarvoor geene andere bestemming is aangewezen.
In den regel worden echter niet meer dan twee bouws aan één persoon toegestaan.

VIII. Planters in vrije cultuur, die met het bestuur overeenkomsten gesloten hebben tot den aanleg en het onderhoud van koffietuinen ten behoeve der Regeering, maar aan de gestelde voorwaarden van cultuur niet voldoen, verliezen het bezitrecht op die door het bestuur betaalde tuinen, welke alsdan aan andere inlanders in onderhoud mogen gegeven worden, buiten gerechtelijke tusschenkomst.
Zijn die tuinen aangelegd op eigen gronden van den planter, dan ontvangt hij den grond terug na afschrijving van het koffieplantsoen.

IX. Tijdelijke vrijstelling van verplichten bijplant (telkenmale voor één jaar) worde verleend aan dessa's en afzonderlijke verspreid liggende gehuchten:

a. welker gemiddelde koffielevering van de 3 laatste jaren de in de cultuurplannen vastgestelde minimum levering (bladz. 36 van de Gids voor de gouvernements-koffiecultuur) bereikt hebben.

b. die reeds zooveel koffie (verplicht en onverplicht te zamen) te onderhouden hebben, dat ze bezwaarlijk nog meer kunnen bijplanten.

Aan
den directeur van binnenlandsch bestuur.

c. welker bevolking in het laatst voorgaande jaar of in de twee voorgaande jaren zooveel koffietuinen in vrije cultuur behoorlijk heeft aangelegd en onderhouden, dat de oppervlakte daarvan met die der verplichte tuinen van hetzelfde tijdvak te zamen meer bedraagt dan het tweevoud (bij één jaar) of het drievoud (bij twee jaar) van den jaarlijks op te leggen bijplant;

d. welker bevolking aanneemt eene grootere uitgestrektheid dan de voor dat jaar opgelegde planttaak op behoorlijke wijze, in vrije cultuur, met koffie te beplanten, ten behoeve der Regeering.

De vrijstellingen sub *b*, *c* en *d* gelden de geheele dessa of het geheele gehucht, onverschillig hoeveel gezinnen aan de vrije cultuur hebben deelgenomen of zullen deelnemen.

X. In afwijking van den regel, dat de Regeering de dessa-planttaak, en het dessahoofd de individueele planttaken bepaalt, moge het gewestelijk bestuur, op voorstel van het dessahoofd of van het inlandsch bestuur, ook individueele vrijstellingen van verplichten bijplant (telkenmale voor één jaar) verleenen aan cultuurplichtigen, die reeds belangrijke onverplichte plantsoenen bezitten en behoorlijk onderhouden.

De verleende individueele vrijstellingen strekken tot vermindering van de aan de geheele dessa opgelegde planttaak.

XI. Waar gebrek aan gemeenschapsmiddelen de vestiging van inlandsche koffieplanters in het gebergte belemmert, daar worden in betaalden arbeid wegen aangelegd.

Alle wegen, afzonderlijk leidende naar verplichte en belangrijke onverplichte koffietuinen, worden in betaalden arbeid aangelegd en onderhouden.

XII. Tusschenbeplanting van veldgewassen zij in alle verplichte en onverplichte tuinen toegestaan, zelfs aanbevolen, behalve op zwaar hellende terreinen, waar afspoeling van den bovengrond als gevolg der veldgewassen — teelt te vreezen is.

XIII. Van Regeeringswege worde, desgewenscht, aan de koffieplantende bevolking voorschot op den oogst van het loopende jaar verstrekt, doch slechts aan de ter goeder naam en faam bekend staande bezitters van een bouw of meer goed onderhouden koffietuinen.

XIV. De bevolking, die zich eigener beweging in het gebergte, op meer dan 6 palen van de dessa's vestigt, met het kennelijk voornemen aldaar koffie te planten, geniet vrijdom van heerendiensten buiten haar plaats van vestiging, zoo lang de koffiecultuur daar gedreven wordt en de vestiging geen afzonderlijke dessa met eigen bestuur vormt.

XV. De verplichte koffiecultuur worde onverwijld ingetrokken overal waar het blijkt, dat ze:

a. aan de bevolking meer lasten dan baten oplevert, niettegenstaande uitkeering van ruime tuingelden en het nemen van de andere voren aangegeven maatregelen;

b. voor de Regeering niet meer winstgevend is, tengevolge eener bezwarende uitkeering van tuingelden.

XVI. Zes jaren na het in werking treden van de voorgestelde maatregelen, worden de verplichte bijplantingen van koffie op Java definitief gestaakt en bepale de verplichte cultuur zich tot het onderhoud der reeds op hoog gezag aangelegde tuinen.

XVII. De verplichte levering blijve gehandhaafd, ook na de intrekking der verplichte cultuur.

XVIII. Waar het inlandsch ambtenaars-personeel onvoldoende blijkt voor de meerdere werkzaamheden, het gevolg der vorenbedoelde maatregelen, worden koffie-beambten in dienst gesteld ad f 40 's maands, belast met de opmeting en de administratie van-, zoomede het toezicht op de, tegen betaling van tuingelden, aangelegde en onderhouden gouvernements-koffietuinen.

XIX. Wegens de onzekerheid of bij herbossching ten behoeve der koffiecultuur, de daaraan te besteden kosten wel binnen een redelijk tijdsverloop zullen vergoed worden, bepale de herbossching zich tot die streken, waar ze in de eerste plaats de belangen van klimaat en regenval beoogt.

XX. De algemeene leiding der gouvernements-koffiecultuur en die van het boschwezen, worde aan een en dezelfde hand toevertrouwd, ten einde de dikwerf tegenstrijdige belangen dier twee dienstakken zooveel mogelijk tot overeenstemming te brengen.

XXI. Alle vervoer van halfbereide (in de roode schil of in de hoornschil gedroogd) of bereide (gebrand en ongebrand- gemalen en ongemalen) koffie, worden buiten de plaats van bereiding verbonden, tenzij met geleidebiljetten van bestuurswege.

XXII. Bij aanhaling van clandestien bezeten, vervoerde of verkochte koffie, zij de verdeeling van het geldswaardig bedrag dier aangehaalde koffie, geregeld als volgt:

aanbrenger. . . .	$^4/_6$
djaksa	$^1/_6$
politiebeambten . .	$^1/_6$

XXIII. In aanmerking nemende dat, zoolang de hemileia vastatrix (koffiebladziekte), de koffiecultuur op Java met geheelen ondergang bedreigt, alle maatregelen van betere betaling en gunstiger voorwaarden dien ondergang niet zullen kunnen verhoeden, moet in de allereerste plaats, nog meer dan thans, gezocht worden naar bestrijdingsmaatregelen tegen die ziekte.

Daarvoor mag geen moeite en mogen geen kosten, hoe hoog ook, gespaard worden.

De resident der Preanger Regentschappen,
(*w.g.*) J. HEIJTING.

Voor eensluidend afschrift,
De gouvernements-secretaris,
O. VAN DER WIJCK.

AANTEEKENINGEN op het door de bij Koninklijk besluit van 14 October 1888 n°. 18 ingestelde Staatscommissie uitgebracht rapport, betreffende de gouvernements-koffiecultuur op Java.

Achteruitgang der koffiecultuur. De Staatscommissie vangt haar rapport aan met het door cijfers constateeren van den achteruitgang der gouvernements-koffiecultuur.

Die achteruitgang valt niet te loochenen en blijkt werkelijk voldoende uit de oogstcijfers der laatste jaren voor Java, met uitsluiting van Djokjokarta en Soerakarta, namelijk:

1880	499 248
1881	938 983
1882	985 500
1883	990 382
1884	989 610
1885	478 275

1886	798 081
1887	244 454
1888	540 975
1889	577 934

Als voornaamste oorzaak daarvan vermeent de commissie te mogen beschouwen:

Gebrek aan gronden. Gebrek aan voor de beplanting met koffie geschikte gronden op een redelijken afstand van de bij de koffiecultuur ingedeelde dessa's — waardoor men er meer en meer toegebracht werd, zich met minder goede, soms met bepaald schrale gronden, tevreden te stellen. (Rapport bladz. 6 alinea 4).

Naar het oordeel der commissie komt echter de buitengewone achteruitgang, in de laatste jaren waar te nemen, veel op rekening van de koffiebladziekte, door wier verwoestingen zoo vele streken van Java geteisterd zijn. (Rapport bladz. 8 alinea 2).

Cultuurplannen. Verder kan zij zich niet vereenigen met het stelsel der cultuurplannen, en acht zij dat stelsel niet bevorderlijk voor de ontwikkeling der vrije koffiecultuur. (Rapport bladz. 11 t/m 19).

Ook vermeent zij, dat de afwisselende inzichten der plaatselijke ambtenaren en meer nog de telkens veranderde stelsels der opvolgende hoofdinspecteurs veel kwaad hebben gedaan. (Rapport bladz. 30 t/m 32).

Inkoopsprijs. Ten slotte vindt de commissie het plantloon van de bevolking, m. a. w. den inkoopsprijs per pikol, onvoldoende. (Rapport bladz. 19 t/m 28).

Na ontwikkeling van die vijf hoofdbezwaren in zake de tegenwoordige gouvernements-koffiecultuur geeft de commissie in overweging:

I. den inkoopsprijs te verhoogen tot f 20 per pikol, met handhaving der gedwongen levering (bladz. 42);

II. in beginsel te besluiten tot de opheffing der gedwongen koffiecultuur over vijf jaren, binnen welken tijd, om de loslating van de dwangcultuur voor te bereiden, verschillende maatregelen worden aanbevolen. (Rapport bladz. 42 en 43);

III. waar de koffieteelt, niettegenstaande verhoogde betaling, meer lasten dan lusten voor de bevolking blijkt op te leveren, worde de aanplant op hoog gezag onverwijld ingetrokken.

Alvorens in beoordeeling te treden van die voorstellen der commissie, zij het mij veroorloofd hare voorafgaande, hierboven gemelde hoofdbezwaren betrekkelijk de tegenwoordige gouvernements-koffiecultuur, elk afzonderlijk in beschouwing te nemen.

Gebrek aan voor de beplanting met koffie geschikte gronden op een redelijken afstand van de bij de koffiecultuur ingedeelde dessa's.

De steeds klimmende schaarschte aan geschikte gronden voor de op hoog gezag gedreven koffiecultuur, binnen redelijke afstanden van de dessa's, is een reeds lang bij alle in dit onderwerp belangstellenden bekend feit, en wordt ten overvloede door de commissie met allerlei aanhalingen uit de koloniale verslagen bewezen.

Daaraan valt dus niet te twijfelen.

Tengevolge van die schaarschte moest men in eenige streken de verplichte cultuur gaan drijven op minder rijke gronden (waardoor ook mindere productie), in andere streken die cultuur geheel opgeven en niet meer bijplanten (waardoor vermindering van boomen en productie).

Tijdens de laatste oogstjaren minder vrucht dragende boomen. In eene noot aan den voet van bladz. 8 van haar rapport, ontkent de commissie dat de productie in de laatste jaren zoo sterk zou zijn achteruitgegaan, omdat er van zooveel minder boomen dan vroeger geoogst werd, en verklaart: dat die bewering allen grond mist.

Wel degelijk echter bestaat er grond voor die bewering, want volgens de naar aanleiding der circulaire van den directeur van binnenlandsch bestuur dd. 18 Januari 1889 door de residenten ingediende opgaven, betreffende den omvang van de gouvernements-koffiecultuur op Java, bedroeg het aantal vruchtdragende (ouder dan 3 jaren) koffieboomen (verplichte en vrije cultuur te zamen) op ultimo October:

1887 oogst 1888 . . .	174 millioen,	
1888 » 1889 . . .	178	»

alzoo 54 millioen minder dan het door de commissie berekende gemiddeld (228 millioen) over de jaren 1879—1883, en 66 millioen minder dan het voor 1884 opgegeven getal van 240 millioen vruchtdragende boomen.

Hier zij dus het feit geconstateerd, dat de vruchtdragende koffieboomen tijdens de laatste jaren zeer in aantal verminderden, en die vermindering mede een der hoofdoorzaken is geweest der afnemende leveringen.

Tengevolge der cultuurplannen is de koffiecultuur op vele plaatsen ingetrokken. Wat betreft de oorzaken der zeer belangrijke vermindering van het aantal vruchtdragende koffieboomen, die zijn tweeërlei, nl. de intrekking der verplichte cultuur in vele streken en de buitengewone sterfte wegens de bladziekte.

De intrekking der verplichte cultuur in vele streken was het gevolg van de cultuurplannen.

Bij de samenstelling daarvan namen de hoofdinspecteur en zijne adjuncten eerst alle door de plaatselijke ambtenaren opgegeven koffieterreinen op en beoordeelden, in overleg met die ambtenaren, de al dan niet geschiktheid van de gronden voor de verplichte cultuur.

Alleen geschikt geoordeelde terreinen werden in de cultuurplannen opgenomen, de ongeschikt bevondene bleven er buiten.

Daarna onderzochten de inspecteurs, weder in overleg met de plaatselijke ambtenaren, welke dessa's binnen redelijke afstanden (1) van de geschikt geoordeelde terreinen lagen, om ze zonder bezwaar daarbij te kunnen indeelen.

Vele dessa's, welke van jaren her cultuurplichtig geweest waren, vielen, tengevolge van het plaatselijk onderzoek der inspecteurs, buiten de cultuurplannen, als kunnende voor die dessa's geen geschikte terreinen op redelijke afstanden meer aangewezen worden.

Om die reden is het getal cultuurplichtige dessa's en gezinnen in de laatste jaren steeds afnemende geweest, bedragende immers voor

Jaren.	cultuurplichtige dessa's.	cultuurplichtige gezinnen.
1882	10 419	721 944
1883	10 107	710 166
1884	9 459	688 987
1885	8 256	547 113
1886	6 666	474 242
1887	5 469	401 239
1888	5 329	384 639
1889	4 378	327 544

De samenstelling der cultuurplannen begon in 1883 en daarmede ving de vermindering der ingedeelde dessa's en planters aan.

In 1886 waren de cultuurplannen voor alle gewesten wel gereed gekomen, maar eischten ze hier en daar nog

(1) Wat redelijk genoemd werd hing af van omstandigheden: of de grond veelbeloovend was met weinig arbeid, of de dessa's buiten de koffiecultuur op andere wijze ruim gelegenheid tot geld verdienen hadden, of de dessa's zich met sawahbouw of hoemahteelt erneerden.

Daarnaar werden de minimumafstanden bepaald; voor eenige streken op 4 palen, voor andere op 6 en 8 palen, voor enkele streken tot op 12 palen.

wijzigingen, meest allen daarop nederkomende, dat nog eenige terreinen moesten afgekeurd worden, waarop, tengevolge der toenemende bladziekte, de verplichte cultuur te bezwarend en te weinig loonend was geworden.

Daarom is het aantal ingedeelde dessa's en planters steeds afnemende geweest, ook na 1886, het jaar der voltooiing van de cultuurplannen, en zal dat ook nog wel eenige jaren het geval blijven, zoolang de bladziekte in zoo hevige mate aanhoudt.

Buitendien waren in de cultuurplannen meerdere terreinen opgenomen, waarop nog slechts voor enkele jaren grond ter beplanting voorhanden was. Na afloop dier jaren moest de bijplant daar gestaakt worden.

Werd dus om bovenomschreven redenen in vele streken van Java de verplichte cultuur ingetrokken, tegelijkertijd steeg het sterftecijfer der koffieboomen aanmerkelijk wegens de bladziekte, door wier verwoestingen zoovele streken van Java geteisterd zijn.

Koffiebladziekte en hare gevolgen. Die ziekte begon hare verwoestingen met de oudste, bijna afgeleefde plantsoenen, die anders nog eenige jaren zouden getierd en vruchten gedragen hebben.

Daarna ging ze over naar de jongere tuinen, waar ze niet alleen de vruchtdracht bijzonder benadeelde, ja dikwerf bijna geheel deed verloren gaan, maar ook het leven der boomen aantastte, alleen sparende die tuinen, welke onder de meest gunstige invloeden van klimaat en bodem verkeerden.

Aanvankelijk dacht men baat te vinden bij zware grondbewerking, bemesting, draineeren en andere kunstmiddelen van den intensieven landbouw; later beproefde men allerlei weer- en geneesmiddelen tegen de ziekte, doch niets heeft op den duur die plaag in hare gevolgen kunnen temperen, dan het planten op de vruchtbaarste, liefst maagdelijke, gronden van de hoogere streken en het verlaten van alle koffieterreinen, die niet uiterst vruchtbaar en niet hoog genoeg gelegen zijn; op welke terreinen echter vroeger, vóór het heerschen der bladziekte, de koffieteelt nog zeer goed bestaanbaar was.

Het is bekend, hoe op Ceylon, dat niet zulke vruchtbare gronden als die van Java bezit, de koffiecultuur, wegens de bladziekte, geheel is te niet gegaan.

Java heeft in de hoogere bergstreken terreinen, waar de bladziekte wel merkbaar is, maar nog niet zooveel kwaad doet.

Naar die streken wordt de koffiecultuur thans gedrongen; alléén daar kan ze, althans voorloopig, nog stand houden. Elders vindt ze een treurig bestaan, met weinig product, dat slechts door hooge koffieprijzen nog eenigszins winstgevend kan zijn, maar anders den planter zijn arbeid niet loont.

De bladziekte had alzoo drieërlei gevolgen, die *thans nog* van invloed zijn. Ze deed vele koffieboomen uitsterven, van de levend geblevene beschadigde ze de vruchtdracht, het arbeidsveld van de koffiecultuur heeft ze binnen engere grenzen (de hooge streken) gedrongen.

Het stelsel der cultuurplannen.

Verbazing der Commissie over groote reserveering. Tegen de cultuurplannen heeft de Staatscommissie meerdere bezwaren.

Naar hare meening hebben de inspecteurs, bij de samenstelling der cultuurplannen, de keuze der daarin gebrachte koffieterreinen nog te ruim genomen.

» Zij is verbaasd, dat, niettegenstaande er sedert jaren en jaren geklaagd wordt over gebrek aan gronden op redelijken afstand, er nu, als door een tooverslag, honderd duizende (308 396) bouws geschikte gronden te voorschijn treden.

» Het komt haar niet wel mogelijk voor, dat zooveel geschikte gronden kunnen worden aangewezen, wanneer reeds voor 30 jaren werd geconstateerd, dat zij niet of bijna niet te vinden waren" (bladz. 11 van het Rapport).

Die verbazing der Commissie getuigt wel van hare nationaliteit (in het kleine Holland kunnen velen zich bezwaarlijk groote uitgestrektheden voorstellen), maar niet van haar wijden blik.

Vergelijking der koffiereserve met Java's oppervlak en met het oppervlak, afgestaan voor den Europeeschen en voor den inlandschen landbouw. Zoo is eene uitgestrektheid van 308 400 bouws, op zich zelve beschouwd, wel groot, maar voor Java's oppervlakte ad 17 929 500 bouws (1) maakt ze slechts $1^7/_{10}$ pct. of $^1/_{58}$ gedeelte, dus een zeer klein deel uit.

De landrenteplichtige bouwvelden der inlanders op Java bedroegen over 1887 (koloniaal verslag van 1888, bijlage P).

sawahs . . .	2 622 907	bouws
tegalvelden . .	649 947	»
	97 236	»
boomgaarden .	88 179	»
te zamen . .	3 458 269	bouws.

alzoo ruim het elfvoud der voor de gouvernementskoffiecultuur aangewezen gronden.

De hoegrootheid der in eigendom bezeten particuliere landerijen (regeeringsalmanak 1890 bladz. 439 t/m. 457) bedraagt 1 567 939 bouws, alzoo ruim het vijfvoud der gouvernements-koffiegronden.

De uitgestrektheid der voor den particulieren landbouw, sedert 1874 in erfpacht of huur afgestane gronden bedraagt (regeeringsalmanak 1890, eerst deel bladz. 343 t/m. 415) 301 550 bouws (2), dus een weinig minder dan de 308 400 bouws aangewezen koffieterreinen.

Mag dat laatste cijfer, vergeleken bij de door mij gedane opgaven van het oppervlak van Java, van de bouwvelden der inlandsche bevolking en van de hoegrootheid der particuliere landerijen (eigendommen) huur in erfpachtperceelen, de verbazing der commissie wettigen?

Ik meen de vraag ontkennend te moeten beantwoorden.

Waar de inlandsche bevolking reeds 3 370 090 bouws en de niet inlandsche bevolking 1 868 082 bouws voor haren landbouw bezit, is het cijfer van 308 400 bouws voor de gouvernementskoffie-cultuur bestemd toch waarlijk niet zoo verbazend groot.

Buitendien, dat cijfer werd, zooals reeds bovenaangeteekend (bladz. 7), door latere herziening der cultuurplannen (meerendeels een gevolg der voortwoekerende koffiebladziekte) geleidelijk reeds verminderd en wel tot 291 253 bouws.

Van dat oppervlak bouws waren in 1889 reeds 108 455 bouws (3) beplant, bleven dus onbeplant 190 798 bouws, waarvan afgeschreven koffietuinen 39 000 bouws, die echter nog ettelijke jaren onbenut of in reboisatie moeten liggen, zoodat voor ontginning in de naaste toekomst beschikbaar zijn 151 798 bouws.

Voor hoe lang is de reserve toereikend? Neemt men nu in aanmerking, dat daarvan jaarlijks gemiddeld 13 000 bouws (4) (verplicht en onverplicht) voor de gouverne-

(1) Java, zonder de residentie Madura, en zonder het eiland Bawean, is volgens den Regeerings-almanak groot 2310.5 geographische vierk. mijlen.

Een vierk. geographische mijl bevat 24.2475 vierk. palen.
Een vierk. paal = 320 bouws.
Java bevat alzoo 2310.5 × 24.2475 × 320 = 17 929 480 bouws.

(2)

Huurlanden	6 221	bouws
Erfpachtslanden	295 359	„
Totaal	301 580	bouws.

(3) Conform den legger afgesloten onder ultimo October 1889.

(4) Volgens diezelfde opgaven bedroeg de bijplant der drie jongst bekende jaren 1885/86–86/87 en 87/88 op de in de cultuurplannen aangewezen gronden:

verplicht	46 383 606	boomen
vrijwillig	24 576 843	boomen
Totaal	70 960 449	boomen
gemiddeld jaarlijks	23 653 483	boomen

makende ad 1800 boomen per bouw ± 13 000 bouws.

ments-koffiecultuur in ontginning en beplanting komen, dan zoude de in 1889 aanwezige maagdelijke gronden der cultuurplannen toereikend zijn voor slechts 13 jaren. De afgeschreven tuinen laten we voorloopig buiten beschouwing, omdat ze, hoewel in de cultuurplannen opgenomen, zoolang de koffiebladziekte blijft woeden, voor verplichte tweede beplanting grootendeels niet kunnen benuttigd worden (1) en in ieder geval nog tientallen van jaren moeten blijven liggen.

Koffie-inspecteurs hebben minder geschikte gronden in de cultuurplannen opgenomen. Nogmaals vraag ik, is de door de inspecteurs gedane aanwijzing van beschikbaar koffieterrein werkelijk zoo verbazend groot te noemen, dat de commissie gerechtigd was, den inspecteurs te verwijten, dat ze het met de geschiktheid der gronden zoo nauw niet genomen hebben? (Rapport bladz. 12 bovenaan).

Zulk een verwijt bevat in zich de beschuldiging van plichtverzuim, hetgeen ze waarlijk niet verdiend hebben.

Hunne leus (op mijn last) was steeds, bij den minsten twijfel omtrent de geschiktheid der gronden, ze als ongeschikt te beschouwen en niet in de cultuurplannen op te nemen.

Maar de uitdrukking *minder geschikt* beteekent niet *ongeschikt*, evenmin als *minder rijk* gelijk staat aan *arm*. Bij de beoordeeling der koffiegronden hadden de inspecteurs zeer geschikte, *minder geschikte* en *ongeschikte* gronden, alleen de laatste kwamen volstrekt niet in aanmerking.

De boven met cijfers verduidelijkte, zoo belangrijke intrekking der verplichte cultuur was het gevolg van de samenstelling der cultuurplannen en van het vrijstellen van meer dan de helft der cultuurplichtige dessa's en gezinnen, (de dessa's verminderden van 10419 tot 4378 en de gezinnen van 721 944 tot 327 544). Dit gaf ondubbelzinnig blijk van het streven der inspecteurs, om de minder geschikte terreinen niet meer voor de verplichte cultuur te bezigen.

Zij hebben zich wel eens vergist (dwalen is menschelijk) te meer, omdat de koffiebladziekte de geschiktheid der gronden binnen korten tijd geheel wijzigde, maar desbewust namen zij geen ongeschikte gronden in de cultuurplannen op.

Onjuiste verklaring van Repelius. Hetgeen de heer Repelius aan de commissie in de vergadering verklaarde (rapport bladz. 13) blijft voor zijne rekening, geldt hem alleen en niet de overige inspecteurs, die meer nauwgezet te werk zijn gegaan.

Uitkomsten der cultuurplannen met het oog op grondgebrek. De commissie was verbaasd, dat er nog zooveel gronden op redelijken afstand gevonden werden, niettegenstaande reeds jaren lang (30 jaren telt de commissie) geklaagd werd over gebrek aan gronden. De in de koloniale verslagen jaren lang geuite klachten over gebrek aan gronden hadden werkelijk reden van bestaan.

Daaraan is de wording der cultuurplannen te danken.

Door de cultuurplannen kwam men na een jaren lang volgehouden, stelselmatig, nauwkeurig onderzoek, zooals nog nimmer had plaats gehad, eindelijk tot de wetenschap waar en in hoeverre er gebrek aan gronden voor de gouvernements-koffiecultuur bestond.

Men kreeg toen de zekerheid, dat van minstens de helft der bij de koffiecultuur ingedeelde dessa's de gronden voor die cultuur ongeschikt waren, de helft werd vrijgesteld. Aan de overige dessa's konden terreinen worden aangewezen, toereikend voor beplanting gedurende 4 en 5 jaren voor enkele; 6, 7, 8 enz. jaren voor andere, zijnde 30 jaren als maximum toekomst, waarop vooorloopig voor de gouvernements-koffiecultuur gezorgd moest worden.

(1) Die afgeschreven koffietuinen zijn in de cultuurplannen opgenomen, minder met het vooruitzicht, om daarover spoedig te kunnen beschikken, maar meer met de bedoeling, dat die gronden geregistreerd zouden worden, ten einde clandestien gebruik voor de inlandsche cultuur daarvan te voorkomen.

Is het niet zoo verbazingwekkend, dat, na vrijstelling van de helft der dessa's, nog 291 253 bouws kunnen aangewezen worden voor de ingedeeld blijvende 327 544 planters, makende per man slechts $^{9}/_{10}$ bouw? Hoe groot heeft de commissie zich dat gebrek aan gronden wel gedacht. Vindt ze niet erg genoeg, dat een volstrekt gemis geconstateerd werd in de ééne helft der koffieplantende dessa's; terwijl voor de andere helft in menige dessa de aanwijzing voor niet meer dan enkele (4,5,5,6 of meer) jaren beplanting toereikend was.

En hoeveel aangewezen grond acht de commissie voldoende gering, om te kunnen vertrouwen, op eene goede keuze door de inspecteurs?

Ik vrees, dat de commissie die vragen moeielijk zal kunnen beantwoorden, omdat ze waarschijnlijk zich geen rekenschap der cijfers heeft gegeven; maar, oppervlakkig oordeelende, een getal te hoog vond, aangezien het met honderd duizendtallen benoemd wordt.

Nog nimmer met koffie beplante gronden. Een andere reden, om te twijfelen aan de geschiktheid der aangewezen gronden, vindt de commissie in de uitdrukking »*nog nimmer met koffie beplante gronden*," »een voorzichtige omschrijving, die, de gunstige plekken uitgezonderd, haar doet twijfelen aan de geschiktheid dier gronden."

Zoo schrijft de commissie op bladz. 12, laatste alinea, van haar rapport.

Mij is het verband tusschen die uitdrukking en de gevolgtrekking der commissie niet duidelijk.

Nog nimmer met koffie beplante gronden staat tegenover afgeschreven tuingronden.

Reeds van vroeger her gaf de eerste soort gronden over het algemeen betere resultaten dan de laatste. Sedert de bladziekte is dat verschil nog grooter geworden. Daarom wees men in de cultuurplannen bij voorkeur de eerste soort gronden aan en plaatste beide soorten in twee afzonderlijke rubrieken.

Voorzichtigheid werd bij de gewraakte uitdrukking niet speciaal beoogd, wel duidelijkheid, een duidelijkheid, die onbegrijpelijkerwijze bij de commissie juist twijfel deed verrijzen.

»En die twijfel wordt bijna zekerheid" zoo vervolgt de commissie op bladz. 12, »wanneer men bedenkt, dat in de cultuurplannen zelfs zijn opgenomen, gronden die aan den koffieboom een levensduur van slechts zes jaren beloven."

Beoordeeling der geschiktheid van de koffiegronden. Bij de beoordeeling der *al* dan *niet* geschiktheid van de gronden voor de verplichte koffiecultuur, moest een maatstaf bepaald worden voor den minimum leeftijd en voor het minimum product, die de gronden naar schatting aan de plantsoenen moesten kunnen geven, om in de cultuurplannen te worden opgenomen, als voldoende geschikt voor de gouvernements-koffiecultuur.

Minimum leeftijd en minimum productie per bouw. De toenmalige directeur van binnenlandsch bestuur bepaalde den minimum leeftijd op 6 jaren (1) en het minimum product op 4 picols per bouw gemiddeld 's jaars.

Alsdan, zoo werd berekend, zouden de plantsoenen minstens $4 \times 4 = 16$ picols per bouw geven, alvorens te worden afgeschreven.

Ad f 15, vertegenwoordigen de 16 pikols koffie, een waarde van f 240 per bouw over 6 jaren, maakt dus f 40 per bouw 's jaars, hetgeen als gemiddelde zeker overtreft het geldswaardig product per bouw tegalveld, o. a. bij de landrente-berekening voor de Preanger gesteld op f 32 dus f 8 minder dan voor de koffie.

(1) De zes jaren echter zoo ruim te nemen, dat de boomen het zesde jaar nog in volle vruchtdracht moesten wezen.

Afkeuring van zesjarigen leeftijd. De commissie baseert hare afkeuring van den zesjarigen leeftijd op een geheel onjuiste voorstelling der toestanden van zoodanige koffietuinen (1). Ware de voorstelling juist, dan zoude de directeur van binnenlandsch bestuur onverantwoordelijk gehandeld hebben met de bepaling van den zesjarigen minimum leeftijd.

Doch zulks is niet het geval.

Een zesjarige leeftijd, mits ruim berekend, is voor de bevolking niet bezwarend en doet de keuze der gronden niet al te zeer beperken. Reeds nu zijn er zoovele dessa's vrijgesteld moeten worden; zulks ware in nog grootere mate het geval geweest, indien de minimum leeftijd genomen ware op zeven, acht of meer jaren.

Met een zesjarigen minimum leeftijd is, naar mijn oordeel, de middenweg bewandeld en zijn de belangen van bevolking en Regeering billijk in acht genomen, mits er gelet worde, dat het zesde levensjaar nog een behoorlijke vruchtdracht geve. Treedt de kwijning reeds het zesde jaar in, dan moeten zulke tuinen geen zesjarige, maar vijfjarige heeten en mogen ze niet in de cultuurplannen voorkomen.

De commissie vestigt op bladz. 13/14 van haar rapport de aandacht op hetgeen door den hoofdinspecteur in zijn rapport, omtrent deze cultuur in de residentie Pekalongan dd. 21 November 1888 wordt medegedeeld.

Voortgaande herziening der cultuurplannen. »De cultuurplannen van deze residentie zijn namelijk herzien geworden. Van die herziening is het gevolg geweest, dat in onderscheidene districten, vroeger geschikt geachte gronden wegens ongeschiktheid van de cultuurplannen zijn afgevoerd.

»De hoofdinspecteur achtte de zuivering nog niet volkomen, en heeft dan ook, blijkens zijn rapport bovengenoemd, nog vele terreinen een plaats onder de gereserveerde gronden niet waardig geacht."

»Om een enkel voorbeeld te noemen: in het district Bandar Goemiwang waren reeds van de vroeger in het cultuurplan opgenomen gronden, negen terreinen afgekeurd, bij de opmaking van het nieuwe; de hoofdinspecteur achtte zeven andere — toen nog opgenomen — terreinen, evenmin geschikt. Dit geeft dus een verschil van zestien terreinen."

»In een ander district, Soebang, waren bij het nieuwe cultuurplan twintig terreinen minder dan bij het oude opgenomen; de hoofdinspecteur vindt er toch nog vijf terreinen misplaatst in."

»Het totaal der afgekeurde en af te keuren terreinen bedraagt niet minder dan zeventig."

»Dit alles geldt nu wel van eene residentie. Maar waar zulke belangrijke afwijkingen ontstaan in de opvatting, welke grond al dan niet als geschikt te reserveeren is, daar wordt het vertrouwen in de goede uitkomsten der cultuurplannen, ernstig geschokt."

(1) De voorstelling der commissie op bladz. 13 van haar rapport, als zouden bij zesjarigen leeftijd nooit meer dan 100 boomen geoogst worden, is geheel onjuist. Hoe korter leeftijd van den koffieboom hoe eerder vruchtdracht, dat leert de ondervinding

Een boom, die geen langeren leeftijd (de laatste kwijnende jaren niet medegerekend) dan 6 jaren bereikt, begint het tweede jaar reeds eenige vruchten te geven en verkrijgt in het derde jaar zijn volle vruchtdracht (bladziekte uitgesloten).

Men stelle een aanplant van Januari 1883, zijn levensloop zal wezen als volgt:

in 1883	niet vruchtdragend,
„ 1884	idem,
„ 1885	vruchtdragend,
„ 1886	idem,
„ 1887	idem,
„ 1888	idem,
„ 1889	afgeschreven, hoewel niet dood, maar wegens geringe vruchtdracht geen geregeld onderhoud meer waard, doch nog wel geoogst wordende.

Elk jaar in Januari 50 boomen plantende, heeft de planter bij de afsluiting van den legger, onder:

Ult°. October	1883 —	50 jong,			
id.	1884 —	100 „			
id.	1885 —	100 „	50	vruchtdragende,	
id.	1886 —	100 „	100	id.	
id.	1887 —	100 „	150	id.	
id.	1888 —	100 „	200	id.	
id-	1889 —	100 „	200	id.	50 afgeschreven.

Hiervoren wees ik er op hoe de bladziekte, steeds voortwoekerende, al meer en meer terreinen, die eertijds goed mochten genoemd worden, ongeschikt maakt voor de koffiecultuur en daardoor voortdurend het arbeidsveld der gouvernements-koffiecultuur beperkt.

Deze omstandigheid verklaart, waarom de cultuurplannen van Pekalongan (en van nog andere residenties) eenige jaren na de samenstelling reeds herzien moesten worden, om de sedert ongeschikt geworden terreinen er uit te doen nemen.

Die herziening mag alzoo geen aanleiding geven tot een ernstig schokken van het vertrouwen in de goede uitkomsten der cultuurplannen, maar wel tot een ernstig schokken van het vertrouwen in de toekomst eener gouvernementscultuur, welker grenzen voortdurend enger gemaakt worden door eene plaag, waartegen nog geen verweermiddel gevonden is.

De commissie heeft gemeend (Rapport bladz. 14 alin. 3) bij deze reserveering van gronden zoolang te moeten stilstaan, omdat het hooge cijfer van de gereserveerde gronden haar toeschijnt verwachtingen op te wekken omtrent de toekomst der koffiecultuur, welke nimmer verwezenlijkt zullen worden.

Nut der cultuurplannen. Het opwekken van verwachtingen was toch waarlijk niet het doel noch het resultaat van cultuurplannen, die de verplichte cultuur voor de helft der cultuurplichtige dessa's reeds hebben doen intrekken en daarmede door herzieningen jaarlijks voortgaan.

Zonder de cultuurplannen waren waarschijnlijk vele dier dessa's nog blijven doorplanten, zooals ze deden vóór de samenstelling daarvan. Het zijn juist de cultuurplannen geweest, die de aandacht der ambtenaren vestigden op de wenschelijkheid der intrekking van de verplichte cultuur, waar ze bezwarend was, hun een methodisch onderzoek aan de hand gaven om tot de al dan niet geschiktheid der koffieterreinen te besluiten.

De geleidelijke intrekking van de verplichte cultuur in daarvoor ongeschikte streken, geschiedt thans, bij en door de cultuurplannen, veel eenvoudiger en gemakkelijker dan vroeger, toen elke intrekking bij afzonderlijk voorstel aan de Regeering moest gevraagd en bij afzonderlijk besluit geregeld worden.

De cultuurplannen waren dus in velerlei opzichten bevorderlijk en zijn het nog, om ongeschikte streken aan den last der verplichte cultuur te ontheffen, en deden alzoo het tegendeel van valsche verwachtingen opwekken, omtrent de toekomst der koffiecultuur, zooals de commissie vermeent te mogen verwijten.

»De goede gronden" — zoo vervolgt ze verder op dezelfde bladz. 14 van haar rapport — zijn zoo schaarsch geworden, dat men niet schroomt, ten einde de toekomst van de koffiecultuur te verzekeren, de bevolking te laten planten op gronden, van welke het vooruit te zeggen is, dat zij haar geen verdiend loon voor haren arbeid zullen geven."

Alweder uit de lucht gegrepen bewering. Heeft de commissie de gronden gezien en kunnen beoordeelen? Welke gronden bedoelt de commissie?

Hoe weet ze, dat die gronden geen voldoend loonenden arbeid zullen geven? Aan welke vereischten moeten die gronden, volgens de meening der commissie, voldoen, om wel een genoegzaam loon voor den arbeid te geven?

»Intusschen, de commissie heeft tegen de cultuurplannen nog een ander bezwaar, in hare oogen van meer gewicht dan het vooraf besprokene." (Rapport bladz. 14 voorlaatste alinea).

Leiding en leering door ambtenaren acht de commissie een bezwaar tegen de cultuurplannen. Het bezwaar namelijk dat de cultuurplannen, instede van de bestuursbemoeienis bij de gouvernements-koffiecultuur tot een minimum te beperken, veeleer het dwangsysteem bestendigen, en daardoor het streven naar vrije- of volkscultuur niet als einddoel voor oogen houdt, aangezien in de handleiding voor de gouvernements-koffiecultuur van den heer J. Heijting omtrent de vrijwillige aanplantingen uitdrukkelijk gezegd wordt dat die onderworpen blijven aan de zoo rekbare leiding en leering der ambtenaren, en dat zij niet mogen blijven buiten behoorlijke bemoeiing van het bestuur.

De zoogenaamde vrijwillige planters zijn dan ook door de handleiding aan allerlei voorschriften omtrent werkwijze enz. gebonden (Rapport bladz. 15, de twee laatste alinea's).

Schromelijk mengt de commissie hier cultuurplannen en handleiding dooreen. Zij zal ons het meest gewichtige bezwaar tegen de cultuurplannen opnoemen en trekt dan te velde tegen de handleiding, de inmenging der ambtenaren met de vrije cultuur, bedoeld bij de voorschriften op bladz. 80 gegeven, omtrent den aanleg en het onderhoud van monosoeko-tuinen.

Haar bezwaar geldt dus de handleiding en niet de cultuurplannen, welke immers alleen met het oog op de verplichte cultuur samengesteld werden.

En wat is haar bezwaar?

Dit, dat de handleiding de vrijwillige aanplantingen onderwerpt aan leering en leiding der ambtenaren, ze niet buiten bemoeienis van het bestuur laat en de vrijwillige planters aan allerlei voorschriften omtrent werkwijze e. d. bindt.

De commissie verliest uit het oog, dat de op bladz. 80 der handleiding gegeven voorschriften alleen bedoelen de monosoeko-tuinen, niet de overige vrijwillige plantsoenen, vermeld op de voorgaande bladzijden der handleiding.

Die monosoeko-tuinen zijn aangelegd op gouvernementsgrond, speciaal daartoe aan de bevolking afgestaan; hetzij in- dan wel buiten de bij cultuurplannen aangewezen koffietuinen.

Is het nu onverstandig, om bij den afstand waarborgen te bedingen, dat de gronden werkelijk benuttigd worden voor het doel, waartoe ze aangevraagd werden, namelijk het aanleggen van koffietuinen, en dat ze niet door afspoeling van de bovenaarde onvruchtbaar worde voor volgende cultuur.

Welke zijn toch de regelen gesteld op bladz. 81 der handleiding.

Ad 1. »Op boschterreinen, aanleg volgens de voorgeschreven cultuurwijze der gouvernements-boschtuinen."

Deze regel dient ter voorkoming van boschkoffie, waarvan het afkeurenswaardige is aangetoond op bladz. 77 der handleiding.

De aanleg der gouvernements-boschtuinen geschiedt trouwens zoo eenvoudig mogelijk, geheel naar de zienswijze der bevolking en is daarom niet in het minst bezwarend.

»Op andere terreinen aanleg naar plaatselijke ervaring en vrijen wil."

Deze regel is geen beding, maar het tegendeel daarvan, omdat op boschlooze terreinen geen gevaar bestaat voor boschkoffie.

Ad 2. »Aanleg van een toegangsweg (waar die nog niet bestaat) tot den tuin en, bij uitgestrekte plantsoenen, aanleg van wegen door de plantsoenen.

Het aanleggen van wegen zal de commissie zeker niet afkeuren, ze zijn noodig voor het plukken, voor de politie en voor het waken tegen ontaarding in boschkoffie.

Ad 3. »Op minder hellende terreinen, vergunning tot tusschenbouw van veldgewassen."

Geen beding, maar een vergunning, welke in de vroegere Preanger-regeling niet bestond en hoofdzakelijk moet strekken om de vrije koffiecultuur aan te moedigen, door den inlander, die gewoonlijk geen kapitalist is, in staat te stellen van den grond dadelijk het één en ander te kunnen oogsten, in afwachting dat de daarop geplante koffie over eenige jaren vrucht geeft.

Die vergunning bepaalt zich evenwel tot de niet al te hellende terreinen, aangezien teelt van veldgewassen daarop, zonder terrasseering, den bovengrond, wegens het veelvuldig krabben en schoonmaken, te zeer zoude doen afspoelen en alzoo benadeelen.

Ad 4. »Rijen aanplant van de koffie op een minimum plantwijdte van 6/6 Rijnl. voeten."

Een beding weder ter voorkoming van ongeregeld dicht bijeen geplante boschkoffie.

Ad 5. »Wat betreft de plantwijdte en soorten van dadap- of andere schaduwboomen, daaromtrent beslisse de planter zelf overeenkomstig het plaatselijk gebruik."

Waarlijk geen dwang, maar een geheele vrijlating aan den koffieplanter.

Ad 6. »Aan den monosoekoplanter wordt geheel overgelaten of hij bibit uit kweek- of speenbedden, dan wel opslag (groot of klein) wil gebruiken."

Wie kan in dit voorschrift eene bemoeiing van het bestuur vinden?

Ad 7. »Ook is hij vrij in de wijzen en tijden van grondbewerking, daar zijn locale kennis hem hierin ten beste raadt."

Waarin schuilt hier de bemoeiing van het bestuur?

Behalve het beding, dat op de afgestane gronden geen boschkoffie, maar tuinkoffie aangelegd moet worden, met wegen en een rijen aanplant van minstens 6/6 Rijnl. voeten, en dat op zwaar hellende terreinen geen tusschenbouw van veldgewassen mag plaats vinden, bevatten de voorschriften volstrekt geen beperking, maar toelating van volkomen vrijheid betreffende keuze der terreinen, aanleg, grondbewerking, bibiet, schaduwboomen, plantwijdte, onderhoud, tusschenbouw enz.

De bestuursbemoeienis is dus hier wel degelijk tot een minimum beperkt; een minimum, dat noodig is om het gebruik van den afgestanen gouvernementsgrond niet in misbruik te doen ontaarden, en dat overigens den koffieplanter geheel vrijlaat in zijn cultuur.

Cultuurplannen bestendigen het dwangsysteem. Onbegrijpelijk, zoo niet oppervlakkig, is daarom de commissie in haar oordeel (Rapport bladz. 15, voorlaatste alinea), dat de cultuurplannen (beter gezegd de Handleiding) geen stap doen in de richting der vrije cultuur, maar veeleer het dwangsysteem bestendigen.

Op bladz. 16 van haar Rapport heeft de commissie het over de minimumlevering, dienende tot vrijstelling van gedwongen bijplant.

Vrijstelling wegens bereikte minimumlevering acht de commissie niet goed. Naar haar oordeel is er groote onbillijkheid in gelegen, om de vrijstelling afhankelijk te maken van het product.

Daarbij toch acht zij geen rekening gehouden met den ijver der planters, met de ziekten en plagen, welke, al was de ijver der planters nog zoo groot, onberekenbaren invloed op de productie kunnen uitoefenen.

De commissie gelooft, dat dergelijke bepaling het vertrouwen van den planter evenmin opwekken als zijn initiatief steunen kan.

Deze aangelegenheid ziet de commissie onjuist in.

De minimum-levering houdt wel rekening met den ijver der planters, want hoe meer hij plant des te meer zal hij oogsten en des te eerder de levering bereiken, die aanspraak geeft op vrijstelling van gedwongen bijplant.

Ze houdt ook rekening met ziekten en plagen; want verminderen de oogsten door die ziekten en plagen, in gelijke mate vermindert het gemiddelde der levering, dat vereischt wordt voor de verlangde vrijstelling.

Welken maatstaf zou de commissie wenschen? Wellicht het aantal geplante boomen? Maar dat is volstrekt geen maatstaf!

Die boomen kunnen geplant zijn op slechteren bodem dan de gedwongen bijplant. De vrije tuin kan minder goed zijn aangelegd of onderhouden dan de verplichte tuin.

De vrije planter kan minder boomen geplant hebben dan door hem opgegeven.

Wie kan dat alles nauwkeurig nagaan van zoovele verspreide vrije plantsoentjes?

De controleur is daartoe niet in staat, evenmin als het districtshoofd. Men moet dus blindelings het dessahoofd volgen, dat familieleden en vrienden, die het niet verdiend hebben, tot vrijstelling voordraagt, dan wel zulks doet voor de geheele dessa wegens een getal boomen, waarvan een gedeelte niet bestaat of die de vrijstelling niet waard zijn.

De ondervinding gedurende de werking der Preanger regeling (*Bijblad* 2738) opgedaan, heeft geleerd, dat vrijstelling naar den maatstaf van het aantal vrijwillig geplante

29

boomen oorzaak is geweest van veel geknoei en van schade voor de Regeering en voor de cultuurplichtigen.

Met de minimum-levering is dergelijk geknoei niet mogelijk. De pakhuisboeken verstrekken de gegevens, de eischen worden hooger of lager, naar mate de bodem rijker of armer is, de omstandigheden meer of minder gunstig zijn, terwijl onder gelijke omstandigheden de ijverige eerder dan de luie zijn wensch, nl. de vrijstelling, bereikt.

» De commissie," zoo gaat ze op blz. 16 van het rapport voort, »gelooft, dat dergelijke bepaling het vertrouwen van den planter evenmin opwekken als zijn initiatief steunen kan. De last tot bijplanting, die den cultuurplichtige altijd boven het hoofd blijft hangen, is een kwalijke belooning voor eigen goeden en »vrijen" wil."

De laatste zinsnede is mij niet duidelijk. Zou de commissie wellicht verlangen, dat er wegens vrijen aanplant vrijstellingen voor altijd van gedwongen bijplant verleend worden. Zoodanig verlangen zou echter onredelijk zijn; vrijstelling voor altijd van gedwongen bijplant, staat gelijk met vrijstelling voor goed van cultuurplichtigheid, en die te verleenen voor een vrijen aanplant, van hoeveel boomen ook, zou dwaas wezen, omdat men niet vooraf weet, hoelang die vrije aanplant zal duren, wat daarvan worden zal, en hoe die zal onderhouden worden. Daarom moet de vrijstelling jaarlijks verleend worden en duren zoolang de Regeering in den vrijen aanplant voldoende vergoeding vindt voor het nalaten van gedwongen bijplant.

Iets lager op dezelfde blz. 16 van haar rapport schrijft de commissie: » Het meest deze (de vrije cultuur) belemmerend zal wel werken het voorschrift, in genoemde Handleiding gegeven, dat een voor de cultuurplannen gereserveerde koffietuin niet meer door de bevolking mag worden aangehouden, gelijk deze dikwijls plag te doen, maar in de reserve opgenomen moet worden."

Jammer dat de commissie niet vermeldt, waar die bepaling in de Handleiding te vinden is. Ik ken die bepaling niet. Wel staat op blz, 60 der Handleiding het volgende:

» Wil de bevolking uit vrijen wil zulk een afgeleefd plantsoen voor zichzelve aanhouden, om daarvan de weinige vruchten nog te oogsten, dat is haar veroorloofd, tenzij de grond noodig is voor andere doeleinden, ter beoordeeling door het bestuur, zooals voor uitbreiding van den inlandschen landbouw, voor uitgifte in erfpacht, enz."

Het is dus der bevolking niet verboden, maar toegestaan, om afgeschreven koffietuinen aan te houden, tenzij de Regeering daaraan een nuttiger bestemming weet te geven, zooals voor uitbreiding van inlandschen landbouw, voor uitgifte in erfpacht, enz. Bij het laatste wordt aan de bevolking immer schadeloosstelling verleend voor de weinige nog te oogsten vruchten die ze derft.

In de voorgaande onjuiste beschouwingen en beweringen vindt de commissie aanleiding te verklaren(blz. 16 rapport):

» Hoe op deze wijze de vrije cultuur niet bevorderd zal worden, behoeft na het bovenstaande niet nader te worden uiteengezet.

» Uit deze bepaling blijkt voldoende hoe het tegenwoordig in toepassing gebrachte stelsel der vrije cultuur niet toelaat zich uit te breiden."

De vrije koffieteelt is niet achteruit, maar vooruitgegaan. Die het niet beter weet zou gaan denken, dat de vrije cultuur onder vorenbedoeld stelsel inderdaad is belemmerd en achteruitgegaan, maar de feiten geven ook hier weder het tegendeel te kennen van de beweringen der commissie.

Blijkens de opgaven door de residenten ingediend, naar aanleiding der circulaire van directeur van den binnenlandsch bestuur dd. 18 Januari 1888, waren op Java aanwezig onder ultimo October.

bouws koffietuinen.

	verplicht.	vrij.	totaal.
1887 . .	86 622	98 955	185 577 (1)
1888 . .	84 229	109 663	193 892

(1) De opgaven over 1889 zijn nog niet door de residenten ingediend. Betreffende 1886 en vroegere jaren bestaan geen opgaven van vrije tuinen.

In het jaar 1888 nam de vrijwillige cultuur dus toe met 10 708 bouws, na aftrek der afschrijvingen.

Van de 109 663 bouws vrije tuinen waren 35631 bouws geplant in de jaren 1886, 1887 en 1888, makende gemiddeld 11 877 bouws per jaar vrijen aanplant, dat is meer dan de verplichte bijplant, welke over diezelfde 3 jaren gemiddeld 11 459 bouws bedroeg.

Zulke cijfers getuigen toch waarlijk niet van belemmering of achteruitgang der vrijwillige koffiecultuur, gelijk de commissie vermeent te mogen beweren.

Op bladz. 18 van het rapport deelt de commissie mede:

» Ten duidelijkste blijkt hieruit, dat de koffiecultuur in een kringetje zal blijven ronddraaien. Het totaal der gronden over het algemeen hetzelfde blijvende, een gedeelte der gronden n.l. naarmate ze beplant of afgeschreven zijn, van de eene rubriek in de andere overgebracht wordende, zoo blijft men zich binnen een cirkel voortbewegen. En indien een, dan is zeker deze cirkel vicieus."

Uitdrukkingen zooals de laatste, zijn woorden zonder eenige beteekenis.

Welke cirkel acht de commissie niet vicieus, of wenscht ze in het geheel geen cirkel? Wellicht het laatste; want bij de door haar voorgestelde intrekking der verplichte koffiecultuur over vijf jaren, is geen cirkel noodig.

Die cirkel toch omvat alle binnen redelijke afstanden van de dessa's gelegen tot het nog vrije staatsdomein behoorende gronden, welke voor de gouvernements-koffiecultuur geschikt geacht worden. Voor het meerendeel der dessa's zijn er buiten dien cirkel geen koffiegronden meer aanwezig. Waar zulks wel het geval is, zijn die gronden te ver van de dessa's gelegen of — voor slechts enkele dessa's — wordt de aangewezen oppervlakte gerekend voldoende te zijn voor verplichten en vrijen bijplant gedurende 30 jaren (1) en kan ze bij elke herziening der cultuurplannen worden aangevuld.

Het doel der cultuurplannen was en is nog o. a. om regelmaat te brengen in het gebruik der vrije staatsdomeingronden ten behoeve der gouvernements-koffiecultuur, om tegen ondoordachte erfpachtsuitgifte en clandestiene of onnoodige inlandsche ontginning te waken, in het belang dier cultuur, met het voorbehoud echter, dat, waar de inlandsche landbouw werkelijk uitbreiding noodig heeft, de belangen van dien landbouw steeds gaan vóór die van de staatskoffiecultuur. Daarom mogen aangewezen koffiegronden, niettegenstaande opneming bij de cultuurplannen, toch voor den inlandschen landbouw ter ontginning worden afgestaan.

Overigens moeten die gronden voor de verplichte en vrije gouvernements-koffiecultuur gereserveerd en ten meesten nutte gebezigd worden, daaronder begrepen afgeschreven tuinen, indien ze voor herbeplanting geschikt zijn, wat echter sedert de bladziekte meer en meer zeldzaam wordt.

Die regeling nu noemt de commissie een vicieuzen cirkel.

Ware die regeling niet getroffen, dan zou het gebrek aan geschikte koffiegronden zich thans nog nijpender doen gevoelen, en binnen weinige jaren in een totaal gemis veranderd worden.

Verwachtingen door de cultuurplannen opgewekt. » De commissie vreest dan ook, dat de Regeering bedrogen zal uitkomen, wanneer ze (*alleen*) van de cultuurplannen eenige verwachting koestert voor de instandhouding, laat staan de uitbreiding van de gouvernements koffiecultuur, dan wel voor de aanmoediging van de vrije teelt."

Zoo eindigt de commissie op bladz. 19 van het rapport hare bestrijding der cultuurplannen. Had zij het woordje *alleen* in de zinsnede gelascht, zooals ik doe, dan zou ik mij met den inhoud geheel kunnen vereenigen. De cultuurplannen alleen kunnen de gouvernements-koffiecultuur niet in stand houden, zoolang de bladziekte haar met ondergang bedreigt, en de betaling voor vele dessa's niet geevenredigd is aan den arbeid.

Het lag echter niet in de macht van den hoofdinspecteur, belast met de leiding der koffiecultuur, om die twee kwalen

(1) Een tijdvak van 30 jaren voor de verplichte gouvernements-koffiecultuur is ruimer dan de vijf jaren, die de commissie haar nog wil geven.

weg te nemen, en daarom trachtte hij door de cultuurplannen althans het terrein voor de koffiecultuur zooveel mogelijk te behouden.
Evenals de commissie heb ik lang stilgestaan bij de cultuurplannen.

Cultuurplannen zijn onmisbaar zoolang de gouvernements-koffiecultuur bestendigd wordt. De commissie deed dat met de bedoeling ze af te breken; ik deed het om die cultuurplannen te verdedigen, daar ik overtuigd ben, dat ze reeds veel nut hebben bewezen en nog meer diensten zullen praesteeren, ja onmisbaar zijn, zoolang de Regeering de gouvernements-koffieteelt, hetzij verplichte, dan wel vrijwillige, wil behouden; want die cultuurplannen, het resultaat van jaren lang ingespannen arbeid, geven der Regeering een overzicht, welke en hoeveel terreinen voor de hand liggen ter ontginning van gouvernements-koffietuinen, en welke dessa's, met hoeveel planters, daaraan verplicht of vrij kunnen medewerken.
Nog een enkel slotwoord, betreffende de cultuurplannen, naar aanleiding der tweede alinea, blz. 35, van het rapport,
»waaruit dan volgt, dat de cultuurplichtige voor het geval kon komen te staan dat hij op tien verschillende plekken, meer dan zes palen van zijn woning verwijderd, boomen te onderhouden heeft. Bij dusdanige versnippering van aandeelen wordt het bijkans onmogelijk, het belang van den aanplant aan dat van den cultuurplichtige te verbinden Hoe men, bij het stellen van dergelijke regelen, nog heeft kunnen spreken van een streven naar ontwikkeling van de vrije teelt, is der commissie een raadsel."
Juist de cultuurplannen hebben aan dat euvel een einde gemaakt, door elke dessa het terrein aan te wijzen, waarop ze jaar in jaar uit kan bijplanten, zoolang de voorraad grond duurt; terwijl vóór de samenstelling der cultuurplannen vele dessa's het éene jaar hier het andere jaar dáár plantten.
Ook geeft de aanwijzing van vaste terreinen gelegenheid om den bijplant van elken cultuurplichtige zooveel mogelijk jaarsgewijze te verbinden. Dat zulks niet overal kan geschieden, is te wijten niet aan de cultuurplannen, maar aan terreingesteldheid en meer nog aan het stelsel van verplichte cultuur.

Uiteenloopende inzichten en voorschriften der hoofdinspecteurs. Van de cultuurplannen afstappende, moet ik thans in beschouwing nemen, hetgeen de commissie op bladz. 31/32 aanteekent, betreffende den ongunstigen invloed, dien elkâar afwisselende hoofd-inspecteurs op de koffiecultuur gehad hebben.
»Men heeft gehoopt in het ambt van hoofd-inspecteur een waarborg te zullen vinden tegen de zinnelijkheid van residenten, maar men heeft buiten de zinnelijkheid der hoofd-inspecteurs gerekend. Het is niet iønder cijfers te brengen hoeveel onvruchtbare arbeid door den Javaan is verricht, waar hij blootgesteld werd aan de bevelen door hoofd-inspecteurs, wier inzichten en voorschriften gemeenlijk in lijnrechten strijd waren met die hunner respectieve voorgangers.
» De hoofd-inspecteur BOSCH wilde geheel breken met het systeem van tuinkoffie en de toekomst der cultuur zoeken in kampongkoffie.
» De hoofd-inspecteur SIJTHOFF wilde dessatuintjes in de onmiddellijke nabijheid der dorpen. Men had er slechts de met meststoffen doortrokken vruchtbare aarde, die in overvloed in de dorpen aanwezig geacht werd, op over te brengen. De meest uitgeputte grond zou daardoor geschikt gemaakt worden, zoodat het niet meer bepaald noodig zou zijn, voor de koffiecultuur geschikte gronden uit te kiezen en te reserveeren.
» De hoofd-inspecteur PLES was de voorstander der groote plantkuilen en der terrassen, der zoogenaamde intensieve bewerking.
» De hoofd-inspecteur HEIJTING daarentegen, de maker der cultuurplannen, stond een meer eenvoudige werkwijze voor."
Ik zelf heb als controleur, assistent-resident en resident steeds in koffiestreken van af 1857 de verschillende overgangen mêegemaakt, daaraan als hoofd-inspecteur een voornaam aandeel genomen, maar ik ben er mij niet van bewust, dat die overgangen der bevolking onvruchtbaren arbeid bezorgden.

Wat toch is er geschied?

Systeem BOSCH. Tijdens den hoofd-inspecteur BOSCH werd men reeds gewaar, dat er schaarschte bestond aan goede gronden voor den aanleg van gouvernementstuinen, en dat men daarom die tuinen steeds verder van de dorpen moest aanleggen. Door de verre afstanden werd de arbeid en het tijdverlies voor de cultuurplichtigen natuurlijk verzwaard. Indien nu de uren, benoodigd voor het heen en weêr loopen tusschen de tuinen en de dorpen, besteed werden aan het door bemesting vruchtbaar maken van gronden in of nabij de dessa's gelegen, dan zouden de cultuurplichtigen daarop koffie kunnen planten en niet meer zulke verre tuinen behoeven aan te leggen.
Dat denkbeeld is rationeel en bleek ook uitvoerbaar.
De hoofd-inspecteur BOSCH wees op de erven, waar allerlei mest voor het grijpen lag, en de hier en daar groeiende koffieboomen zeer voordeelig stonden. De bevolking had er wel ooren naar en plantte het haar als cultuurtaak opgelegde aantal koffieboomen op de erven.
Uitstekend gedijden de erfplantsoenen, doch weldra waren de kampongs volgeplant met koffie, terwijl een gedeelte der erven, te dicht begroeid met klappers en andere vruchtboomen, geen beplanting van koffie toeliet.
De jaarlijksche bijplant mocht echter niet wegblijven, wilde men de koffielevering niet zien verminderen.
Alstoen ging men van de erven over naar de onbenutte gronden buiten de erven, doch in den naasten omtrek der dorpen.
Die gronden, het restant der terreinen waaruit de bevolking zich reeds haar bouwvelden gekozen had, waren wel niet al te best, doch mest was er overvloedig in de dessa's en daarmede werden ze geschikt gemaakt voor koffiebeplanting.

Systeem SIJTHOFF. Zoo ontstonden de dessatuintjes, systeem SIJTHOFF, die inderdaad veel bijgedragen hebben tot de toenmalige koffieoogsten.
Maar ook die gronden konden op den duur niet voorzien in den jaarlijkschen bijplant. Men ging toen ietwat verder naar de wel dicht bij, doch niet in den naasten omtrek der dessa gelegen terreinen, welke echter, wegens vorige koffieplanting, wegens inlandschen roofbouw, wegens veeweiding of uit hunnen aard minder vruchtbaar, vooraf door intensieve bewerking en bemesting verbeterd moesten worden.

Systeem PLES. Dat was het systeem PLES, dat eenige jaren lang de gouvernements-koffieoogsten op Java hoog opgevoerd heeft.
Intensieve teelt trok wel hooge opbrengsten uit den grond, maar vermocht de tuinen geen langdurig leven geven op een bodem, die oorspronkelijk voor koffiecultuur minder geëigend, met kunstmiddelen daartoe bereid was geworden. De jaarlijksche afschrijvingen noodzaakten tot jaarlijksche bijplantingen, welke op haar beurt de koffietuinen steeds verder van de dorpen verwijderden, zoodat de werkzaamheden der intensieve teelt op den duur, met die afstanden, voor de bevolking te bezwarend werden.
Ook kwam de bladziekte, die, niettegenstaande verhoogde intensieve werkwijze, de productiviteit der gronden noodlottig deed dalen.
Met de bladziekte brak het tijdperk der magere jaren voor de koffiecultuur aan. Steeds minderden de oogsten; de sterfte nam voortdurend toe; meer en meer terreinen en streken moesten dientengevolge ongeschikt voor de gouvernements-koffiecultuur verklaard worden, waar vóór dien tijd de koffie nog voldoend loonend was geweest.
Alleen de rijkste gronden in hoogere streken gelegen en vooral de maagdelijke bosschen, bleven voor de koffiecultuur als arbeidsveld over, waarop de plantsoenen wel door de bladziekte worden aangetast, maar niet in die mate, dat sterfte of totale misoogsten daarvan het gevolg zijn.
Op die gronden zijn de kunstmiddelen der intensieve cultuur onnoodig en dikwerf nadeelig (1). De oude tuinen, vroeger in die bosschen aangelegd, hadden de

(1) Men denke aan de schadelijke vermenging van een rijken bovengrond met een mageren ondergrond.

nieuwere tuinen nabij de dessa's overleefd, ze leefden nog en bereikten een ouderdom van 20-30 en meer jaren. De wijze waarop ze waren aangelegd, was dus door de practijk goed bevonden en mocht gerust tot voorbeeld strekken.

Systeem Heijting. Die cultuurwijze nu is de tegenwoordig gevolgde.

Ze is eenvoudig, kost weinig arbeid en valt in den smaak der inlandsche bevolking; ze wordt daarom door mij voorgestaan, zooals de commissie in haar rapport vermeldt. Zulks doet ze terecht; maar onrecht is haar verwijt, dat de verandering van inzichten en voorschriften der hoofdinspecteurs den inlander veel noodeloozen arbeid heeft doen verrichten.

Wij zagen immers hierboven, hoe de verandering van inzichten en voorschriften niet voortsproot uit de zinnelijkheid der hoofdinspecteurs, maar het gevolg was der verandering van omstandigheden, en dat die voorschriften goede resultaten hadden, zoolang ze konden toegepast worden.

Het zijn niet de koffie-inspecteurs, gekozen uit geroutineerde koffie-ambtenaren en door hunne reizen in de gelegenheid gesteld, om alle zoo verschillende koffiecultuurtoestanden in hooge en lage streken, op vlak en hellend terrein, op boschgronden en tegalvelden, op rijken en minder rijken bodem te zien, te bespreken, te vergelijken en te beoordeelen; het zijn niet de koffie-inspecteurs, die roekelooze en onpractische voorschriften zullen geven, waardoor der bevolking onvruchtbare arbeid wordt opgelegd.

Plaatselijke ambtenaren en inspecteurs in betrekking tot de gouvernements-koffiecultuur. Eerder mogen zulke voorschriften verwacht worden van controleerende en besturende ambtenaren, waaronder velen met de koffiecultuur minder vertrouwd zijn, omdat zij, hetzij nog korten diensttijd tellen, dan wel nog niet lang genoeg in koffiestreken werken.

Al hebben plaatselijke ambtenaren jaren lang koffieafdeelingen of koffie-residenties gehad, dan toch zijn ze slechts met een gedeelte der gouvernements-koffiecultuur bekend, en hunne ondervinding kan die der inspecteurs niet evenaren; welke inspecteurs buitendien al hun tijd aan dien eenen diensttak mogen wijden, terwijl de plaatselijke ambtenaren daaraan slecht een gedeelte van hunnen arbeid kunnen besteden.

Zoolang leering en leiding bij — of toezicht op de gouvernements-koffiecultuur van Java wenschelijk geacht wordt (daarover nader), moeten die levering en leiding en dat toezicht uitgaan van iemand, die, met de verschillende toestanden der cultuur vertrouwd, ze beter dan anderen kan beoordeelen en regelen, ten bate van de bevolking en van 's Lands schatkist.

Moge de practijk der voorschriften van den hoofdinspecteur hier of daar te wenschen overlaten — men schrijve zulke tekortkomingen niet toe aan de voorschriften, maar aan den aard eener dwangcultuur, wier toepassing in zoo velerlei streken en door velerlei ambtenaren en hoofden niet altijd even juist kan zijn.

Intrekking der betrekking van koffieinspecteur. Op bladz. 39 (tweede alinea) van haar rapport wenscht de commissie het ambt van hoofdinspecteur voor de koffiecultuur te doen intrekken en alleen een krachtig plaatselijk toezicht te behouden. Zij meent, dat de hoofden van gewestelijk bestuur de aangewezen personen zijn om, in verband met de hun beter dan aan de hoofd-inspecteurs bekende plaatselijke toestanden, de vereischte contrôle uit te oefenen.

Dat beweren der commissie weerspreek ik ten stelligste.

Een hoofd van gewestelijk bestuur is niet beter dan de hoofdinspecteur, bekend met de plaatselijke toestanden der koffiecultuur. De hoofdinspecteur op tournée zijnde, gaat in den regel alle tuinen, zonder onderscheid, één voor één na, maakt daaromtrent zijn aanteekeningen en brengt daarover rapport uit.

Hij is aan geen tijd gebonden en verlaat de streek niet, vóór dat hij alles gezien heeft. Zoo deed wijlen Ples, zoo deed wijlen Mounier, zoo heb ik steeds gewerkt.

Een resident heeft voor zulk een omstandig onderzoek geen gelegenheid, is door andere werkzaamheden in zijn tijd gebonden, en moet zich daarom op zijn tournées bepalen tot een kijkje hier en daar. Ik zelf, die zoo lang resident en zoolang hoofdinspecteur der koffiecultuur geweest ben, kan daarover beter oordeelen, dan eenig lid der commissie. Bij ondervinding weet ik, dat mijne reizen als hoofdinspecteur mij vrij wat meer te zien gaven en mij vrij wat beter op de hoogte stelden, dan mijne tournées van resident, en toch geloof ik, dat weinig residenten zoo veel uitgaan en zich zoo gaarne in de koffietuinen bewegen als ik. De streken, die ik als hoofdinspecteur bezocht heb voor de koffiecultuur, waren mij nà de inspectie, zonder overdrijving, beter bekend dan den resident.

Meermalen kwam ik als hoofdinspecteur in tuinen en op koffieterreinen, waar vóór mij nog geen Europeesch ambtenaar den voet gezet had. (1)

Het argument, dat de resident beter plaatselijk bekend zou zijn dan de hoofdinspecteurs is dus niet aannemelijk, zelfs betwijfel ik dat argument voor meer dan één assistent-resident en meer dan één controleur (2), tenzij hij de tournée's van den hoofdinspecteur in zijn afdeeling heeft medegemaakt.

Mindere plaatselijke bekendheid mag, evenmin als de onjuist beweerde schadelijke inmenging, een motief zijn tot intrekking der betrekking van hoofdinspecteur.

Er zijn nog talrijke zinsneden van het rapport, waarmede ik mij niet kan vereenigen, daar ze blijk geven, dat de commissie de omstandigheden der gouvernements-koffiecultuur verkeerd inziet en de regeling niet begrijpt, maar het zoude te ver gaan en deze aanteekeningen zouden te lijvig worden, indien ik mijn bezwaren tegen het rapport allen te berde bracht.

De voornaamste bedenkingen heb ik reeds ontwikkeld, en daarmede, naar ik vertrouw, de bewijzen geleverd, hoe oppervlakkig de commissie geweest is in hare beschouwingen en oordeelvellingen. Uit onbekendheid met de bestaande toestanden en ver verwijderd van de streken, over welker wel en wee ze te adviseeren had, heeft ze zich bepaald tot het raadplegen van verslagen en schrifturen.

Ze deed zulks niet met een onbevangen oordeel, maar met een zucht tot opbouwen.

Van daar zoovele onjuiste beschouwingen en verkeerde gevolgtrekkingen, waarop ik in deze aanteekeningen de aandacht vestigde.

Naschrift. Bovengestelde aanteekeningen, in het net geschreven zijnde, lezende, vrees ik hier en daar ten opzichte der Staatscommissie scherpe uitdrukkingen gebezigd te hebben, die wellicht een onaangenamen indruk kunnen teweeg brengen.

De beperkte tijd voor de behandeling dezer aangelegenheid gegeven, verhindert mij die aanteekeningen om te werken tot meer zachte vormen. Ik bied ze dus aan, zooals zij zijn, met het verzoek om verontschuldiging en onder aanvoering der verzachtende omstandigheid, dat de harde woorden ontglipt zijn aan de pen van den eenig overgeblevene der gewezen hoofdinspecteurs van de koffiecultuur, (Bosch, Sijthoff, Ples, Heijting en Mounier), wier met volle toewijding gepraesteerde arbeid door de Staatscommissie onjuist beoordeeld, en wier zorgvol streven, om bij de gouvernements-koffiecultuur de belangen der bevolking met die van den lande te doen samengaan, door de commissie in haar rapport zoo geheel miskend zijn.

In de volgende hoofdstukken zullen dergelijke scherpe woorden geen plaats meer vinden.

Bandong, 20 April 1890.

De Resident der Preanger,

(*w. g.*) Heijting.

Voor eensluidend afschrift,

De gouvernements-secretaris,

O. v. d. Wijck.

(1) Ook in de Minahassa bezocht ik tuinen, waar de controleur nog niet geweest was, maar wel eenige jaren vóór mij de heer Uljee, toenmaals met het toezicht en de regeling der koffiecultuur in de Minahassa belast, dus ook als inspecteur daar werkzaam.

(2) Het samenstellen en bijhouden der cultuurplannen drijft de plaatselijke ambtenaren meer dan vroeger tot een bezoek der koffietuinen, hetwelk door het oprichten van nachtverblijven (mede dikwerf een gevolg der bezoeken van den hoofd-inspecteur) vergemakkelijkt wordt.

NOTA van onderzoek der voorstellen van de meerderheid der bij Koninklijk besluit van 14 October 1888 nº. 19 ingestelde Staatscommissie.

Op bladz. 42/43 van haar Rapport geeft de meerderheid r commissie in overweging:

I. "Den inkoopsprijs van de koffie te verhoogen tot f 20 per pikol, met handhaving der gedwongen inlevering.

II. In beginsel te besluiten tot de opheffing der gedwongen koffiecultuur over vijf jaren, na het afkondigen eener desbetreffende regeling, binnen welken tijd, om de loslating van de dwangcultuur voor te bereiden, verschillende maatregelen worden aanbevolen.

III. Waar de koffieteelt, niettegenstaande de verhoogde betaling, meer lasten dan lusten voor de bevolking blijkt op te leveren, worde de aanplant op hoog gezag onverwijld ingetrokken.

Eene afzonderlijke behandeling van elk voorstel strekke tot vergemakkelijking van het onderzoek.

Verhooging van den inkoopsprijs. I. Den inkoopsprijs van de koffie te verhoogen tot f 20 per pikol met handhaving der gedwongen levering. Het bedrag van f 20 per pikol verkrijgt de commissie door de volgende berekening:

a. per gezin 500 boomen te onderhouden;
b. gemiddelde levering één pikol jaarlijks per gezin;
c. aanleg en onderhoud van 500 boomen vereischen jaarlijks den arbeid van . . . . 80 dagen;
d. pluk en bereiding 1 pikol . 20 »

te zamen 100 dagen.

Allereerst rijst hier de vraag: hoe komt de commissie aan hare opgaaf van 500 boomen gemiddeld te onderhouden?

In 1888 bedroeg voor geheel Java het getal te onderhouden koffieboomen gemiddeld 800 per cultuurplichtig gezin (zie bijlage X), alzoo 300 boomen meer dan de commissie aanneemt.

Het gemiddelde was echter voor:

Bantam . . .	241	boomen per man;
Krawang . .	269	» » »
Pekalongan. .	1395	» » »
Pasoeroean . .	1917	» » »

De gemiddelden door de commissie aangenomen over cijfers die te veel uiteenloopen. Is het niet gevaarlijk, om gemiddelden te maken van zulke afwijkende cijfers?

Naar mijne meening zijn daaruit geen vertrouwbare middencijfers te verkrijgen en moet ik daarom ten sterkste ontraden, die der commissie aan te nemen, afgescheiden van het reeds bovenvermelde feit, dat een berekening van het middencijfer geen 500 boomen, zooals de commissie wil, maar 800 boomen aangeeft.

Evenzeer gevaarlijk acht ik het aannemen van een middencijfer voor de jaarlijksche koffielevering per gezin

Bijlage X geeft immers voor het oogstjaar 1888 per gezin:

in Krawang	0,07	pikol
» Bantam.	0,18	»
» Tegal	2,65	»
» Pasoeroean . . .	8,90	»

Deze cijfers, nog meer onderling uiteenloopende dan die der boomen, kunnen, naar mijn gevoelen, onmogelijk een gemiddelde daarstellen, waarop behoorlijke berekeningen van te doene betalingen gebaseerd mogen worden.

Buitendien wijst genoemde bijlage X voor geheel Java een gemiddelde levering aan van 1,56 pikols per gezin, dus vrij wat meer dan het bedrag van 1 pikol per gezin, dat de commissie aanneemt.

Het meest gevaarlijk vind ik het vaststellen van een middencijfer voor het aantal werkdagen, dat elk gezin jaarlijks zou moeten besteden aan den aanleg en het onderhoud zijner koffietuinen.

Hoe is zulks te berekenen met aanplantingen, die voor den een 241 boomen, voor den ander 1917 boomen bedragen, met tuinen, aangelegd, hier ter plantwijdte van 5 op 5 rhijnlandsche voeten, dáár ter plantwijdte van 8 op 8 of 6 op 12 rhijnlandsche voeten.

Men bedenke toch, dat 500 boomen, ter plantwijdte van 5/5, een oppervlakte van 86 vierkante rhijnlandsche roeden beslaan, terwijl datzelfde aantal boomen ter plantwijdte van 6/12 een ruimte van 250 vierkante rhijnlandsche roeden, alzoo 3 malen meer grond, inneemt.

Naar aanleiding van becijferingen door den heer VAN DER WIJCK, als resident van Tegal en Soerabaija, gemaakt, vermeent de commissie voor aanleg en onderhoud gemiddeld 80 dagen per gezin per jaar te mogen vaststellen.

Wijlen de hoofdinspecteur MOUNIER kon zich met de becijferingen van den toenmaligen residen VAN DER WIJCK niet vereenigen (blz. 25 van het rapport) en gaf andere cijfers op.

De heer BROOSHOOFT komt in zijne bekende verhandelingen over dit onderwerp in de *Locomotief* weder tot andere resultaten.

Zoo zal een ieder, die zich op dit gebied van louter gissingen waagt, een eigen cijfer als *zijn* gemiddelde aannemen.

Ik zelf, hoewel 30 jaren lang bij de gouvernementskoffiecultuur werkzaam geweest, zie mij niet in staat op te geven, hoeveel arbeidsdagen de geheele cultuur per gezin in beslag neemt.

Om die reden ontraad ik der Regeering, de commissie te volgen in hare becijferingen van gemiddelden omtrent per cultuurplichtige te onderhouden koffieboomen, geleverde koffie en gepraesteerde werkdagen. Met zulke geheel onbetrouwbare factoren kan niet eenigszins benaderend berekend worden, hoeveel loon der bevolking moet toekomen voor de koffie, die ze ten behoeve der Regeering plant, oogst en levert.

Om tot de wetenschap van dat loon te komen, geef ik de volgende, niet op gissingen en ficties, maar op feiten steunende beschouwingen en berekeningen in overweging.

Kostprijzen der vrijwillige koffiecultuur onder inlanders. Uit bijlage IX is bekend, dat de gouvernements-koffiecultuur bestaat uit 84 229 bouws tuinen, op hoog gezag aangelegd, en 109 663 bouws vrijwillige tuinen. Er zijn dus meer vrijwillige dan verplichte koffieplantsoenen.

Velen der vrijwillige koffieboeren leggen hunne tuinen niet eigenhandig aan, noch onderhouden ze zelven, maar laten dat door anderen doen tegen betaling.

De geldelijke uitgaven daarvoor zijn vrij wat beter na te gaan, dan de uren en de dagen arbeid, die de cultuurplichtigen te hooi en te gras, afgewisseld met andere werkzaamheden, aan hunne tuinen eigenhandig besteden.

Weet de Regeering eenmaal wat de vrijwillige koffiecultuur den inlander kost, dan kan ze naar dien maatstaf hare betalingen regelen, zoodanig, dat de koffieplanter niet alleen den kostprijs van de ingeleverde koffie terug erlangt, maar daarenboven een winst ontvangt, die hem aanmoedigt uit vrijen wil, niet meer op last, koffietuinen aan te leggen.

Zulk streven zal zonder twijfel een ieders goedkeuring wegdragen, zoowel van de voorstanders als van de tegenstanders der voortzetting van de gedwongen gouvernements-koffiecultuur.

Kostprijzen van den tuinarbeid per bouw. Uit tal van onderzoekingen en verkregen gegevens is mij gebleken, dat de vrijwillige koffieboer in dit gewest gemiddeld per bouw betaalt:

bij eenvoudige cultuurwijze,

voor ontginning en beplanting . .	f 30
onderhoud 1ste jaar	20
» 2de »	16
» 3de »	10
» drie volgende jaren. . .	24
Alzoo de zes eerste jaren. . . .	f 100

30

De een moge voor ontginning wat meer uitgeven dan een ander, zulks zal hem het onderhoud later des te goedkooper maken, daar een zorgvuldige ontginning en beplanting het daaropvolgende onderhoud vergemakkelijken.

Over het algemeen zijn de bovengestelde cijfers eerder boven dan beneden het gemiddelde genomen, in het belang van den koffieplanter.

Ze zijn berekend voor boschgronden te ontginnen op eenvoudige wijze, zoo als thans algemeen gebruikelijk; dat wil zeggen: zonder terrassen, met kleine plantgaten (geen kuilen) en te beplanten met bibit uit kweekbedden.

Gebruikt men bosch-bibit (groote opslag uit oude tuinen) die op de pasars voor 30 cents de duizend verkocht wordt, dan komt de bijplanting nog goedkooper uit.

In de afdeeling Tjandjoer betalen de Europeesche koffieplanters f 12,50 per bouw voor ontginning der gronden, op eenvoudige wijze, namelijk: kappen van het geboomte, babad en korèd (schoonmaken van den grond) en palintangs (op horizontale rijen leggen van de ruigte, ter vervanging van terrassen.)

Bevat het bosch zwaar hout, dan kost hun de ontginning f 15 tot f 20 per bouw.

Voor ontginning op intensieve wijze, namelijk: kappen en branden van het hout, terrasseeren en plantkuilen maken, betalen ze f 35 per bouw; maar de intensieve ontginning wordt slechts zelden toegepast.

De gouvernements-kinaonderneming (geheel in vrijen arbeid gedreven) kan ook eenige cijfers ter vergelijking ten beste geven.

Het entenplantsoen van Tirtasari is aangelegd met terrassen en plantkuilen, dus op de zoogenaamde intensieve wijze van de koffiecultuur, terwijl in den laatsten tijd verschillende hellingen zonder terrassen en plantkuilen, op eenvoudiger wijze met succirubra beplant werden.

Hier heeft men dus de beide uitersten van cultuurwijzen.

De uitgaven voor ontginning bedragen per bouw.

Entenplantsoen Tirtasari.

a. Kappen van het bosch	f	8,—
b. branden en opruimen van het hout . .		17,50
c. terrassen		13,50
d. 2000 plantkuilen ad $^1/_3$ cent		6,76
e. opvullen van 2000 plantkuilen		2,67
Totaal . .	f	48,34

Succirubra langs de hellingen.

a. Kappen van het bosch	f	8,—
b. branden en opruimen van het hout . .		17,50
c. 2000 kleine plantgaten		1,—
Totaal . .	f	26,50

Daar de gouvernements-kinaonderneming niet goedkoop werkt, zijn die cijfers geen gemiddelden, maar eerder uitersten te noemen.

Ook het onderhoud der drie eerste jaren ad f 46 per bouw is ruim genomen. Particuliere kina-ondernemingen, die het onderhoud harer jonge plantsoenen uitbesteden, betalen daarvoor f 6 maandloon per boedjang (vaste arbeider) die ± 4 bouws per maand onderhoudt, maakt alzoo $\frac{6 \times 12}{4}$ = f 18, of voor de drie eerste jaren f 54.

Koffietuinen vereischen minder onderhoud dan kinatuinen en daarom acht ik f 46 voor de drie eerste jaren een ruim gemiddelde, ook in aanmerking nemende, dat inlanders onderling veel goedkooper werken.

Het onderhoud der volgende jaren wordt gemakkelijker, omdat de plantsoenen meer en meer sluiten, geen inboeting en weinig grondbewerking, doch alleen schoonmaak noodig hebben.

Dat onderhoud stel ik op f 8 's jaars per bouw.

De kosten van intensieve cultuur zijn moeielijker op te geven, omdat ze zelden of nooit vrijwillig door den inlander gedreven wordt.

Ook de Europeesche koffieplanters in de Preanger volgen die cultuurwijze slechts zelden.

Uit de bekomen inlichtingen kunnen echter de volgende cijfers voor de Preanger worden aangenomen.

Intensieve cultuurwijze.

Ontginning en beplanting per bouw . . .	f	50,—
Onderhoud 1ste jaar » » . . .		30,—
» 2de » » » . . .		20,—
» 3de » » » . . .		20,—
» drie volgende jaren.		30,—
Alzoo de zes eerste jaren . . .	f	150,—

Men bedenke, dat ik hier bedoel de koffiecultuur door inlanders gedreven, niet die van Europeesche koffieplanters. Het is immers bekend, dat bij Europeanen en op landbouw-ondernemingen steeds hooger dagloonen bedongen worden dan bij inlanders onderling.

Kosten van pluk en bereiding. De kosten van pluk en bereiding op de inlandsche wijze, hetzij al dan niet met gebruik van molentjes, bedragen in de Preanger f 4, hoogstens f 5 de pikol leverbare koffie.

Zekerheidshalve neem ik f 5 per pikol, doch begrijp daaronder ook het vervoer naar de inkooppakhuizen.

Kostprijzen per pikol koffie voor tuinarbeid, oogsten en bereiden. Naar bovengestelde gegevens berekende ik in bijlagen I en II de kostprijzen, waarop aan de inlandsche bevolking der Preanger de gouvernementskoffie komt te staan bij *eenvoudige* en bij *intensieve* cultuurwijze, in tuinen van 6-, 8-, 10-, 12-, 15- en 20jarigen levensduur en naar den maatstaf van 2 t/m. 8 pikols per bouw jaarlijks.

Blijkens die bijlagen verkreeg ik daarbij de volgende cijfers:

De kostprijzen bedragen voor tuinen van 6 jaren levensduur (3 oogstjaren), naarmate per bouw jaarlijks gemiddeld 2, 3 of 4 pikols geoogst worden.

eenvoudige cultuur.	*intensieve cultuur.*
f 21,66	f 30,— per pikol;
16,11	21,66 » »
13,33	17,50 » »
21,66	30,— per bouw jaarlijks;
24,16	32,50 » » »
26,66	35,— » » »

Voor tuinen van 8 jaren levensduur (5 oogstjaren), naarmate per bouw jaarlijks gemiddeld 2, 3, 4 of 5 pikols geoogst worden.

eenvoudige cultuur.	*intensieve cultuur.*
f 15,—	f 22,— per pikol;
11,66	16,33 » »
10,—	13,50 » »
9,—	11,80 » »
18,75	27,50 per bouw jaarlijks;
21,87	30,62 » » »
25,—	33,75 » » »
28,12	36,87 » » »

Voor tuinen van tien jaren levensduur (7 oogstjaren),

naarmate per bouw jaarlijks gemiddeld 3, 4, 5 of 6 pikols geoogst worden:

eenvoudige cultuur.	*intensieve cultuur.*
f 11,20	f 14,04 per pikol;
9,70	11,80 » »
8,70	10,40 » »
8,10	9,50 » »
23,70	29,50 per bouw jaarlijks;
27,20	33,— » » »
30,70	36,50 » » »
34,20	40,— » » »

Voor tuinen van 12 jaren levensduur (9 oogstjaren), naarmate per bouw jaarlijks gemiddeld 5, 6 of 7 pikols geoogst worden:

eenvoudige cultuur.	*intensieve cultuur.*
f 10,50	f 12,50 per pikol;
9,10	10,80 » »
8,30	9,70 » »
7,70	8,90 » »
7,30	8,50 » »
23,50	28,75 per bouw jaarlijks;
27,30	32,50 » » »
31,—	36,25 » » »
34,20	40,— » » »
40,20	43,75 » » »

Voor tuinen van 15 jaren levensduur (12 oogstjaren), naarmate per bouw jaarlijks gemiddeld 4, 5, 6, 7 of 8 pikols geoogst worden:

eenvoudige cultuur.	*intensieve cultuur.*
f 8,60	f 10,— per pikol;
7,80	9.— » »
7,40	8,30 » »
7,—	7,80 » »
6,80	7,50 » »
27,50	32,— per bouw jaarlijks;
31,50	36,— » » »
35,50	40,— » » »
39,50	44,— » » »
43,50	48,— » » »

Voor tuinen van 20 jaren levensduur (17 oogstjaren), naarmate per bouw jaarlijks gemiddeld 4, 5, 6, 7 of 8 pikols geoogst worden:

eenvoudige cultuur.	*intensieve cultuur.*
f 7,70	f 9,20 per pikol;
7,10	8,40 » »
6,80	7,80 » »
6,50	7,40 » »
6,30	7,10 » »
f 26,20	f 31,50 per bouw jaarlijks;
30,40	35,75 » » »
34,70	40,— » » »
39,—	44,25 » » »
43,20	48,50 » » »

Vorenstaande cijfers der kostprijzen per pikol gouvernementskoffie vergelijkende met de tegenwoordige betaling van f 15 de pikol, is gemakkelijk na te gaan, hoeveel de inlandsche koffieplanter wint of verliest op den kostprijs.
Zulks is berekend in bijlagen III en IV met de volgende resultaten:

Gemiddelde jaarlijksche oogst per bouw.	Winst of verlies per pikol koffie bij: eenvoudige cultuur.	intensieve cultuur.
tuinen van 6 jaren levensduur.		
2 pikols	— f 6,66	— f 15,—
3 »	— 1,11	— 6,50
4 »	+ 1,67	— 2,50
tuinen van 8 jaren levensduur:		
2 pikols	+ f 0,—	— f 7,—
3 »	+ 3,34	— 1,33
4 »	+ 5,—	+ 1,50
5 »	+ 6,—	+ 3,20
tuinen van 10 jaren levensduur:		
3 pikols	+ f 3,80	+ f 1,—
4 »	+ 5,30	+ 3,20
5 »	+ 6,30	+ 4,60
6 »	+ 6,90	+ 5,50
tuinen van 12 jaren levensduur:		
3 pikols	+ f 4,50	+ f 2,20
4 »	+ 5,90	+ 4,20
5 »	+ 6,70	+ 5,30
6 »	+ 7,30	+ 6,10
6 »	+ 7,70	+ 6,50
tuinen van 15 jaren levensduur:		
4 pikols	+ f 6,40	+ f 5,—
5 »	+ 7,20	+ 6,—
6 »	+ 7,60	+ 6,70
7 »	+ 8,—	+ 7,20
8 »	+ 8,20	+ 7,50
tuinen van 20 jaren levensduur:		
4 pikols	+ f 7,30	+ f 5,80
5 »	+ 7,90	+ 6,60
6 »	+ 8,20	+ 7,20
7 »	+ 8,50	+ 7,60
8 »	+ 8,70	+ 7,90

Verlies en winst bij de tegenwoordige betaling van f 15.
Uit bovenstaande cijfers zien we, dat de inlander bij inlevering van zijn koffie voor f 15 de pikol.

Bij eenvoudige cultuur,

a. verliest in tuinen van 6 jaren levensduur met gemiddelden oogst van 2 à 3 pikols per jaar.

b. wint in tuinen van meerderen levensduur of van grooteren gemiddelden jaarlijkschen oogst.

Bij intensieve cultuur,

c. verliest in tuinen van 6 jaren levensduur, met 2, 3 of 4 pikols gemiddelden jaarlijkschen oogst, en in tuinen van 8 jaren levensduur met 2 of 3 pikols gemiddelden jaarlijkschen oogst.

d. Wint in tuinen van meerderen levensduur of van grooteren gemiddelden jaarlijkschen oogst.

De verliezen loopen van f 1,11 tot f 15 per pikol; de winsten bedragen van f 1,67 tot f 8,70 per pikol.

De geldelijke opbrengsten berekend per bouw koffietuinen, zouden den inlander doen *verliezen* in de tuinen sub *a* en *c*, van f 10 tot 90 per bouw gedurende den geheelen levensduur van den tuin, en van f 1,66 tot f 15 per bouws jaarlijks.

Winnen in de tuinen sub *b* en *d* van f 20 tot f 1176 per bouw gedurende den geheelen levensduur van den tuin, en van f 3,84 tot f 58,80 per bouw jaarlijks.

Naarmate de levensduur of de gemiddelde jaarlijksche productie stijgt, wordt de winst voor den inlander grooter en zijn belang in de cultuur meer geprikkeld.

Zoo zien wij in bijlage III, dat onder eenvoudige cultuur, bij een gemiddelde jaarlijksche productie van 4 pikols per bouw, de jaarlijksche winsten (verkoopprijs verminderd met kostprijs) per bouw zijn f 3,84, f 12,50, f 14,80, f 17 f 20,50 en f 24,80; naarmate de levensduur bedraagt 6, 8, 10, 12, 15 of 20 jaren.

Naar verhouding van 8, 10, 12, 15 en 20 jaren levensduur, worden de winsten per bouw f 18,75, f 21,80, f 25,25, f 28,50 en f 33,50, bij een gemiddelden jaarlijkschen oogst van 5 pikols per bouw.

Naar verhouding van 10, 12, 15 en 20 jaren levensduur zijn de winsten per bouw f 28,80, f 32,60, f 36,50 en f 41,30, bij een gemiddelden oogst van 6 pikols per bouw.

Naar verhouding van 12, 15 en 20 jaren levensduur zijn de winsten per bouw f 38,55, f 46,50 en f 50, bij gemiddelden oogst van 7 pikols per bouw, en worden ze f 52,50 en f 58,80 per bouw voor tuinen van 15 en 20 jaren levensduur, met een gemiddelden jaarlijkschen oogst van 8 pikols per bouw.

Gemiddelde jaarlijksche winsten van f 20 en meer per bouw zijn zeker aanmoedigend genoeg, om uit te lokken tot vrijwillige koffieteelt.

Het is dan ook in de streken van 4 en meer pikols jaarlijksche oogsten per bouw, bij 10 en meer jaren levensduur, dat de vrijwillige koffieplantsoenen hoofdzakelijk gevonden worden.

In die streken zal eene geringe vermeerdering van belooning den lust tot vrije koffieteelt reeds voldoende aanwakkeren; maar in andere streken van minder winstgevende koffiecultuur zal de loonsverhooging nog veel hooger moeten zijn.

Betere betaling kan niet verkregen worden door verhooging van den inkoopsprijs. Bij eventueele vermeerdering van betaling moet dus het streven wezen de loonsverhooging het grootst te doen zijn, waar thans de kleinste winsten, en het kleinst te doen zijn, waar thans de grootste winsten behaald worden.

Dat doel bereikt men niet door eene algemeene prijsverhooging per pikol koffie, zooals de Staatscommissie voorstelt:

Het is reeds onverstandig geweest om tot heden toe jaren lang alle koffie, onverschillig van welken kostprijs, gelijkelijk met denzelfden inkoopsprijs te betalen. Daardoor werd de een verplicht zijn koffie met verlies of weinig winst in te leveren, terwijl anderen ruime winsten behaalden.

Nu er sprake van is de belooning voor den koffieplanter beter te regelen, ten einde hem meer dan vroeger tot vrijwillige cultuur te bewegen, moet rekening gehouden worden met de kostprijzen van dien planter.

Ik ben het daarom geheel eens met de door mr. P. Brooshooft in de *Locomotief* verkondigde waarheid, »dat eene verhooging van den inkoopsprijs der koffie, de belooning van den arbeid bij slechte productie niet merkbaar verbetert en bij groote productie overdreven opvoert; maar dat een vast loon voor aanplant en onderhoud en daarnaast een inkoopsprijs voor de koffie, afwisselend naar de ingeleverde hoeveelheid, gegeven moet worden."

Betaling met kaartjes niet raadzaam. Omtrent de hoegrootheid en de betaling van dat vaste loon voor aanleg en onderhoud, verschil ik echter in meening met mr. Brooshooft, die eerst f 6 jaarlijks per cultuurplichtige wilde geven, doch later zijn denkbeeld wijzigende, een vast dagloon van 10—15 of 20 centen (naar mate de tuinen veraf gelegen zijn) voorstelde, met kaartjes, dagelijks te betalen door de dessahoofden, na afloop van den werkdag.

Zoodanige dagelijksche betaling door de dessahoofden is onuitvoerbaar en zou aanleiding geven tot velerlei knoeierijen.

Onuitvoerbaar, omdat de dessahoofden niet dagelijks in de koffietuinen zijn, maar elders ook hun werkzaamheden hebben.

Wel kunnen voor den verplichten arbeid in de tuinen vaste dagen bepaald worden; maar voor de vrijwillige cultuur, en daarheen moet steeds het streven zijn, mag men den planter niet aan vaste dagen binden. De vaste dagen worden bepaald niet *tegen* maar *ten behoeve* van den planter, opdat hij niet te allen tijde naar de tuinen gedreven kan worden. Ze mogen hem alzoo niet bemoeilijken, om ook op andere dagen vrijwillig te kunnen werken in de tuinen. Vele vrijwillige planters wonen bij of in de koffietuinen en werken daar bijna dagelijks, nu eens weinige dan eens meerdere uren. Ook de verplichte planter werkt buiten de vastgestelde dagen meermalen vrijwillig in de tuinen, om den, wegens ziekte of afwezigheid, verzuimden arbeid in te halen, dan wel vooruit het een of ander te verrichten, ten einde op een bepaalden werkdag niet te behoeven uitkomen, maar voor eigen zaken vrijaf te hebben.

Zouden de verplichte of vrijwillige planters voor den buiten de aanwezigheid van het dessahoofd gepraesteerden arbeid niet betaald mogen worden, omdat het dessahoofd er niet was en geen aanteekening kan houden, of moet de betaling wel geschieden, maar op goed vertrouwen in de planters, dat ze werkelijk gewerkt hebben?

Verder kan wegens regen of andere oorzaken op de bepaalde werkdagen dikwijls slechts enkele uren gewerkt worden, of is het te verrichten werk in slechts enkele uren afgeloopen.

Moeten die enkele uren dan als een vollen werkdag betaald worden?

Talrijke knoeierijen zullen het gevolg wezen van het vertrouwen in de dessahoofden gesteld. De kaartjes zullen dikwerf niet in handen komen van hen, die ze verdiend hebben, maar gegeven worden aan bloedverwanten en begunstigden, die geen arbeid gepraesteerd hadden, of wel de dessahoofden zullen vele kaartjes voor zich zelven behouden en inwisselen.

Wel bestrijdt mr. Brooshooft dat bezwaar, onder mededeeling, dat de dessahoofden door de landrenteïnning heel wat grooter sommen onder zich krijgen en daarvan slechts een klein percentage zich onrechtmatig toeëigenen; maar deze kleine percentage geldt alleen het verlies der Regeering na de inning. Daarop is contrôle mogelijk, omdat ieder dessahoofd een vooraf bepaald bedrag moet storten en bij nalating het tekort immer ontdekt wordt op het einde van het jaar, doch hoeveel het dessahoofd te veel heft van den kleinen man, kan zeer zelden worden nagegaan en bedraagt ongetwijfeld een veel grooter percentage dan het verlies, dat de Regeering lijdt. Evenmin zullen de ambtenaren kunnen nagaan, hoeveel kaartjes de dessahoofden ten eigen bate aanwenden of afgeven aan personen, die ze niet verdienen.

Het is bekend, dat op landelijke ondernemingen de dagelijksche betaling van dagloonen door de administrateurs zelven of door vertrouwbare Europeesche opzichters moet geschieden en niet aan inlandsche mandoors kan worden overgelaten, zonder vrees voor verloop van het werkvolk, dat in den regel door die mandoors wordt tekort gedaan.

Men tracht daarom op landelijke ondernemingen het werk zoomin mogelijk in dagloon, maar steeds bij taken te doen verrichten, dan wel boedjangs (vaste arbeiders) in dienst

te stellen, ten einde de bezwaren van dagelijksche uitbetaling van dagloonen te vermijden.

Zoo iets dergelijks zou ik ook bij de gouvernements-koffiecultuur in practijk willen gebracht zien. Hierboven berekende ik de gemiddelde kostprijzen voor den inlander bij aanleg en onderhoud van koffietuinen in de Preanger.

Uitkeering van tuingelden ter vergoeding der kostprijzen van den tuinarbeid. Welnu! die gemiddelde kostprijzen betale de Regeering den planter uit, bij den aanleg en het onderhoud zijner verplichte en vrijwillige koffietuinen, namelijk:

bij eenvoudige cultuur per bouw:

ontginning en beplanting	f	30
onderhoud 1ste jaar		20
id. 2de »		16
id. 3de »		10
idem, 3 volgende jaren, ad f 8 jaarlijks		24
Totaal	f	100

bij intensieve cultuur per bouw:

ontginning en beplanting	f	50
onderhoud 1ste jaar		30
id. 2de »		20
id. 3de »		20
idem, 3 volgende jaren, ad f 10 jaarlijks		30
Totaal	f	150

Na het zesde jaar worde het onderhoud niet meer afzonderlijk in rekening gebracht, maar onder den inkoopsprijs begrepen, daar de tuinen alsdan den planters reeds genoeg voordeel hebben gegeven, om verdere toelagen op den inkoopsprijs van f 15 niet meer te behoeven.

Splitsing der koffiebetaling in tuingelden en pikolgelden. Ik zou dus de betaling aan de koffieplanters willen splitsen in vaste tuingelden, voor aanleg en onderhoud der tuinen, en in pikolgelden, bij inlevering in de koffiepakhuizen.

De vaste tuingelden, voor de Preanger te bepalen zooals boven aangegeven, en uit te keeren in termijnen, bij het begin of tijdens het onderhoud van elk jaar afzonderlijk.

De pikolgelden te behouden op f 15 per pikol ingeleverde koffie.

Welke geldelijke gevolgen die regeling voor de planters zou hebben, berekende ik in bijlagen V en VI, met de volgende resultaten:

Gemiddelde jaarlijksche oogst per bouw.	Winst of verlies per pikol bij: eenvoudige cult.	— intensieve cult.
Tuinen van 6 jaren levensduur.		
2 pikols	+ f 10	+ f 10
3 »	+ f 10	+ f 10
4 »	+ f 10	+ f 10
Tuinen van 8 jaren levensduur.		
2 pikols	+ f 10	+ f 8
3 »	+ f 10	+ f 8,67
4 »	+ f 10	+ f 9
5 »	+ f 10	+ f 9,20

Gemiddelde jaarlijksche oogst per bouw.	Winst of verlies per pikol bij: eenvoudige cult.	— intensieve cult.
Tuinen van 10 jaren levensduur.		
3 pikols	+ f 8,60	+ f 8
4 »	+ 8,90	+ 8,50
5 »	+ 9.10	+ 8,90
6 »	+ 9.3	+ 9,10
Tuinen van 12 jaren levensduur.		
3 pikols	+ f 8,20	+ f 7,75
4 »	+ 8,70	+ 8,30
5 »	+ 8,90	+ 8,60
6 »	+ 9,20	+ 8,90
7 »	+ 9,30	+ 8,90
Tuinen vak 15 jaren levensduur.		
4 pikols	+ f 8,40	+ f 8,10
5 »	+ 8,80	+ 8,50
6 »	+ 9,00	+ 8,70
7 »	+ 9,20	+ 9,00
8 »	+ 9,20	+ 9,00
Tuinen van 20 jaren levensduur.		
4 pikols	+ f 8,80	+ f 8,00
5 »	+ 9,10	+ 8,40
6 »	+ 9,20	+ 8,70
7 »	+ 9,40	+ 8,90
8 »	+ 9,50	+ 9,10

Voordeelen der betaling van tuingeld naast pikolgeld. Door de voorgestelde nieuwe regeling van betaling (tuingeld en pikolgeld) worden de volgende voordeelen verkregen:

1°. zullen de verliesgevende tuinen van 6 en 8 jaren levensduur winstgevend worden, zelfs ook de minst goede, namelijk die van 6 jaren en slechts 2 pikols gemiddelden jaarlijkschen oogst per bouw.

Zoo zal in tuinen van 8 jaren levensduur, waar de arbeid het zwaarst is, de pikol ingeleverde koffie betaald worden, bij eenvoudige cultuur met f 23,32 tot f 31,66, bij intensieve cultuur met f 27,50 tot f 40 per pikol, terwijl in tuinen van 20-jarigen levensduur, waar de arbeid minder zwaar valt en de voordeelen het grootst zijn, de pikol betaald wordt met f 16,20 tot f 17,20;

2°. de winsten per pikol zullen onderling niet meer zoo belangrijk verschillen als thans, namelijk: loopende van — f 15 tot + f 8,70 (bijlagen III en IV), maar varieeren tusschen f 8,10 tot + f 10 (bijlagen V en VI) en dus billijker verdeeld worden tusschen de gedwongen planters, wier schuld het niet is, dat de een minder goede gronden heeft dan de ander;

3°. niettegenstaande de meer gelijkmatige winst per pikol voor allerlei soort van terreinen en cultuurwijzen, zal de laagste winst bij de nieuwe regeling, ad f 8, nog bijna even hoog zijn als de hoogste winst bij de oude regeling, ad f 8,70 per pikol;

4°. door de hoogere betaling voor aanleg en onderhoud op intensieve wijze, zal, in weerwil der hoogere kostprijzen van de intensieve cultuur, die cultuur den planter niet, zooals thans, minder voordeel geven dan de eenvoudige cultuur, maar zullen de voordeelen voor beide methoden ongeveer gelijk worden, vooral op de tamelijke terreinen, waar die intensieve cultuur juist het meest gewenscht is;

5°. dientengevolge zullen de bezitters van de tamelijk gunstige terreinen (daarom voor de koffieteelt niet bepaald

ongeschikt) aangemoedigd worden, die terreinen niet alleen vrijwillig met koffie te beplanten, maar zoo noodig de intensieve cultuur daarop toe te passen.

De groote onderlinge verschillen der winsten per bouw zijn bezwaarlijker weg te nemen dan die der winsten per pikol. De onderlinge verschillen der jaarlijksche winsten per *bouw* zijn niet in dezelfde mate weg te nemen als zulks, gelijk we boven zagen, met de winsten *per pikol* geschieden kan.

Bij zes jaren levensduur en 2 pikols per bouw gemiddelde jaarlijksche oogsten, bedragen de winst volgens bijlagen V en VI per bouw f 60 totaal en f 10 jaarlijks.

Bij 12 jaren levensduur en 4 pikols gemiddelde oogsten, bedraagt de winst per bouw totaal f 300 tot f 312 en jaarlijks van f 25 tot f 26.

Bij 20 jaren levensduur en 8 pikols gemiddelde oogsten bedraagt de winst per bouw totaal f 1220 tot f 1276, jaarlijks van f 61 tot f 63,80.

Die groote verschillen liggen in de toekenning van één zelfde bedrag ad f 15 per pikol bij het inleveren der koffie van alle gronden, zonder onderscheid, waardoor de pikolgelden grooter worden bij het toenemen van de productiviteit en van den levensduur der tuinen, terwijl het tuingeld voor allen gelijk blijft.

Zoo moet, bij eenvoudige cultuur, voor een tuin van zes jaren levensduur en 2 pikols gemiddelden jaarlijkschen oogst, betaald worden f 100 tuingelden, f 90 pikolgelden.

Voor een tuin van 12 jaren levensduur en 4 pikols gemiddelden jaarlijkschen oogst, f 100 tuingeld en f 540 pikolgelden.

Voor een tuin van 20 jaren levensduur en 8 pikols gemiddelden jaarlijkschen oogst f 100 tuingeld en f 2040 pikolgelden.

Die verschillen zouden minder kunnen worden door het verhoogen der tuingelden en het verlagen der pikolgelden, doch dat laatste acht ik ongeraden. De bevolking, eenmaal gewend aan de betaling van f 15 per pikol bij inlevering in het pakhuis, zoude ontevreden zijn, indien de prijs verlaagd werd tot f 14 of minder.

Voor de uitbreiding der vrijwillige tuinen zou die verlaging van zeer ongunstigen invloed zijn.

Daarom stelde ik hierboven voor, den inkoopsprijs van de koffie te behouden op f 15 per pikol en de belooning te verhoogen door toekenning van tuingelden. Die tuingelden zullen dan het loon zijn voor den tuinarbeid; terwijl de pikolgelden dienen, gedeeltelijk tot betaling van pluk, bereiding en vervoer, gedeeltelijk tot toekenning aan de bevolking van een aandeel in de winst, door de Regeering op den handel in koffie behaald.

Voor elk gewest afzonderlijke berekening van kostprijzen en tuingelden. Tot dusverre had ik bij de behandeling dezer aangelegenheid steeds de Preanger, het gewest onder mijn bestuur, op het oog.

De berekeningen van koffieprijzen voor den tuinarbeid betreffen speciaal de Preanger, waar de dagloonen goedkooper zijn dan elders.

Voor elk gewest zal de becijfering van den kostprijs voor den tuinarbeid afzonderlijk gemaakt moeten worden.

Die becijferingen zullen niet moeielijk vallen en evenmin zal het bezwaar in hebben, volgens de becijferingen de betaling van den tuinarbeid verschillend te bepalen voor elk gewest, dan wel voor elke afdeeling, of voor elk district, ja zelfs voor elken tuin.

Het is naar mijne meening een der voordeelen der voorgestelde regeling, dat de betaling van den tuinarbeid niet overal dezelfde behoeft te zijn, maar zich kan regelen naar de omstandigheden, en in de eene streek hooger dan voor eene andere streek gesteld kan worden, zonder dat onbillijkheden noch malversatiën daarvan het gevolg behoeven te zijn.

Met de betaling van pikolgelden is zulks niet het geval. Komt in een district de kostprijs van de koffie der cultuurplichtigen, wegens moeielijker bewerking en mindere productiviteit van den bodem, duurder te staan dan in het aangrenzende district, dan kunnen de pikolgelden voor het eene district niet hooger gesteld worden dan voor het naburige district, of al spoedig zou de koffie van het goedkoopere naar het duurdere district gebracht worden en de maatregel niet meer beantwoorden aan het doel, om de koffie van hoogeren kostprijs meer te betalen dan van lageren kostprijs.

Met de uitbetaling van tuingelden is zulks wel het geval. Gerust kan het tuingeld in het éene district hooger gesteld worden dan in het naburige, zonder gevaar voor den inbreng van koffie, die immers aan alle pakhuizen met hetzelfde bedrag betaald wordt.

Naar gelang van de kostprijzen van de koffie, kunnen de tuingelden alzoo afzonderlijk geregeld worden voor elk gewest, elke afdeeling, elk district, ja zelfs voor elken tuin.

Het zou mij echter geenszins bevreemden, indien bij slot van rekening de tuinarbeid overal op Java ongeveer op hetzelfde bedrag per bouw kwam te staan; afzonderlijk echter voor eenvoudige en voor intensieve cultuur, daar het een bekend feit is, dat, niettegenstaande verschil van dagloonen, in Europa de arbeidstaken ongeveer overal gelijkelijk betaald worden, omdat, bij hooger dagloon, ook het arbeidsvermogen en de totaal gepraesteerde arbeid per man toeneemt, dus de dagloonen zich regelen naar den arbeid.

Alleen moet een uitzondering gemaakt worden voor de oogstloonen (pluk en bereiding) van de koffie, omdat ze, evenals die van de padie, niet afhangen van het arbeidsvermogen der werklieden, maar van de behoefte aan handen op een bepaald tijdstip, namelijk op den oogsttijd, die niet kan worden uitgesteld. Waar de koffiecultuur geconcentreerd is, komen in den oogsttijd handen te kort en stijgen de eischen der arbeiders.

Zoo betaalt de inlander in Pasoeroean, de meest geconcentreerde koffiestreek van Java, de helft van zijn product, dus een waarde van 15/2 = f 7,50 per pikol voor pluk, bereiding en vervoer naar het pakhuis.

Aangezien evenwel de concentratie der koffiecultuur een gevolg is der groote productiviteit van de koffiegronden, worden, over het algemeen, de meerdere uitgaven voor oogstloon ruim opgewogen door de hoogere opbrengsten per bouw.

Buitendien zijn de pikolgelden ad f 15 ruim berekend, zoodat een hooger oogstloon geen al te grooten invloed uitoefent.

Wat zal de Regeering meer kosten: verhooging van den inkoopsprijs tot f 20 of uitkeering van tuingelden naast den inkoopsprijs van f 15. Geef ik alzoo in allerlei opzichten de voorkeur aan toekenning van tuingelden boven het verhoogen der pikolgelden, zoo blijft mij nog te onderzoeken, of de voorgestelde toekenning van tuingelden der Regeering al dan niet meer zal kosten dan het verhoogen van den inkoopsprijs met f 5 per pikol, zooals voorgesteld door de commissie.

Aannemende, dat voor geheel Java gelijkelijk betaald worden tuingelden ad f 100 per bouw en pikolgelden ad f 15 per pikol, dan zullen de geldelijke gevolgen voor de Regeering zijn als volgt:

Om te berekenen, hoeveel tuingeld in het geheel waarschijnlijk betaald zal moeten worden, dienen we te weten uit hoeveel bouws de jaarlijksche bijplant bestaat.

Voor den gedwongen bijplant is de jaarlijksche uitgestrektheid vrij nauwkeurig bekend; maar van den vrijwilligen bijplant werd het vroeger nimmer opgegeven. Zulks moet dus uit andere gegevens bij benadering berekend worden.

Blijkens bijlagen VII en VIII bedroegen de op hoog gezag aangelegde en vrijwillige koffieplantsoenen der drie jongste jaren te zamen:

onder ultimo 1878.	62 487	bouws;
alzoo gemiddeld jaarlijks . .	20 829	»
onder ultimo 1888.	70 008	»
gemiddeld jaarlijks.	23 336	»

Naar die berekening zou jaarlijks zijn bijgeplant van 20 829 tot 23 336 bouws.

Het is echter een feit, dat in de allerlaatste jaren meer dan vroeger werd bijgeplant, zoodat het gemiddelde daar-

van wellicht minder juist als normaal-cijfer mag aangenomen worden.

Stelt men met de commissie den gemiddelden ouderdom der tuinen op 10 jaren, dan wordt de jaarlijksche bijplant $^1/_{10}$ gedeelte van de geheele aanwezige oppervlakte koffietuinen, bedragende onder ultimo 1887 — 185 577 bouws.
1888 — 193 892 »

Naar den maatstaf van $^1/_{10}$ daarvan zou de jaarlijksche bijplant gesteld moeten worden tusschen de 18 557 en 19 389 bouws.

Het gemiddelde der vier verkregen getallen:

20 829	volgen de jonge tuinen.
23 336	Idem.
18 558	volgens de jonge en de oude tuinen tezamen.
19 389	Idem.
Totaal 82 112	

bedraagt 20 523 bouws, zoodat ik zonder overdrijving 20 000 bouw mag aannemen als den gemiddelden jaarlijkschen bijplant der toekomst in de volgende jaren.

Bij een jaarlijkschen bijplant van 20 000 bouw, zal de Regeering aan tuingelden te betalen hebben, wegens ontginning en beplanting:

20 000 × f 30 . . . . f	600 000
onderhoud 1ste jaar 20 000 × f 20 . . .	400 000
onderhoud 2de jaar 20 000 × f 16 . . .	320 000
onderhoud 2de jaar 20 000 × f 10 . . .	200 000
onderhoud 3 volgende jaren 20 000 × f 24	480 000
te zamen. . f	2 000 000

Wanneer de tuinen gemiddeld 10 jaren levensduur hebben, zullen daarvan 3 jaren en 7 jaren vruchtdragend zijn. De geheele aanwezige aanplant zal dan wezen;

3 × 20 000 = 60 000 bouws jonge,

7 × 20 000 = 140 000 » vruchtdragende koffie.

Bijlage XI wijst als gemiddelde inlevering per bouw aan, voor oogstjaren:

1888 — 4,46 }
} pikol per bouw.
1889 — 4,35 }

zoodat een gemiddelde inlevering van 4 pikols per bouw zeker niet te hoog genoemd zal worden.

De gemiddelde jaarlijksche inlevering van 140 000 bouws vruchtdragende koffietuinen (gedwongen en vrijwillig) schat ik dus op 140 000 × 4 = 560 000 pikols, waarvoor aan pikolgelden te betalen 560 000 × f 15 = f 8 400 000.

Te zamen bedragen alsdan de betalingen voor het ingeleverde gouvernements-koffieproduct van 560 000 pikols gemiddeld jaarlijks aan tuingelden . . . . f 2 000 000

aan pikolgelden. 8 400 000

Totaal . . f 10 400 000

of per pikol f 18,57;

terwijl naar het voorstel der commissie betaald zou moeten worden f 20 de pikol, makende totaal 560 000 × f 20 = f 11 200 000; alzoo f 11 200 000 min f 10 400 000 is f 800 000 meer dan bij eene uitbetaling van tuingelden ad f 100 per bouw.

Neem ik verder aan, dat als een gevolg van hooger dagloonen of intensieve bewerking mijn gemiddelde kostprijs van f 100 per bouw te laag berekend is en moet wezen f 125 per bouw, dan zou het tuingeld ook tot dat bedrag moeten worden opgevoerd en vermeerderen met 20 000 × f 25 = f 500 000.

Ook nog in dat geval blijft van het voordeelig verschil ad f 8 000 00 nog f 300 000 over.

Met de vorenstaande beschouwingen en berekeningen meen ik duidelijk te hebben gemaakt, dat, bij toekenning van tuingelden ad f 100 per bouw, in plaats van verhoogden inkoopsprijs ad f 5 de pikol, de Regeering nog gebaat zal zijn met f 800 000 's jaars, niettegenstaande alsdan de betaling per pikol koffie in 6 jarige tuinen van f 15 stijgt tot f 23,33 en f 31,66 en daardoor een buitengewone stimulans zal ontstaan, om ook in de minder rijke koffiestreken zich op de vrijwillige koffieteelt toe te leggen; een stimulans, die voor rijke koffiestreken met een betaling van f 15 de pikol reeds voldoende bestaat en door opvoering tot f 16, f 17 en f 18 per pikol nog verhoogd zal worden.

Gedwongen levering.

Loslating of handhaving der gedwongen levering. Hetgeen de commissie tot toelating der voorgestelde handhaving van de gedwongen levering op bladz. 19/20 van haar Rapport schrijft, is voor tegenspraak vatbaar.

Hare vrees, dat de geheele vrije beschikking over het product niet in het belang der bevolking zou zijn, omdat bij oogenblikkelijke verlegenheid, waarin de Javaan dikwijls verkeert, hij er licht toe zou geraken het koffieproduct voor geringen prijs af te staan aan van de gelegenheid gebruik makende opkoopers, acht ik geheel ongegrond.

De inlander heeft immers nu reeds volle vrijheid zijn koffieproduct niet zelf in het pakhuis te brengen, maar het aan anderen (inlanders of niet inlanders) af te staan, hetzij *onbereid* ter bewerking, hetzij *bereid* ter inlevering in de pakhuizen. Ook thans reeds zijn er planters, die zich door voorschotten laten verleiden, hun product voor minderen prijs af te staan.

En opheffen der gedwongen levering zou daarin geen andere wijziging brengen dan verhooging van de verkoopprijzen, een gevolg der geopende concurrentie, waarbij de bevolking zeker niet verliezen, maar wel winnen zal.

De verliezende partij zou echter de Regeering wezen, in welker pakhuizen geen koffie meer zou geleverd worden dan tegen concurreerende handelsprijzen, waarop voor de Regeering weinig of niet te verdienen zou vallen.

De handhaving der gedwongen levering is alzoo minder in het belang der cultuurplichtigen dan wel in dat der Regeering, omdat de inlander, voor zijn product veel meer bij particulieren kunnende bedingen, het niet meer naar 's Lands pakhuizen zou brengen.

Ik moet evenwel mededeelen dat, bij navraag der inlandsche hoofden en bevolking, unaniem de wensch is geuit, om de gouvernements-inkooppakhuizen te behouden, opdat de bevolking steeds verzekerd moge zijn van een gelegenheid, waar ze haar koffie te allen tijde tegen vaste prijzen kan van de hand zetten.

Om de pakhuizen te kunnen behouden, heeft de bevolking geen bezwaar tegen de gedwongen levering, mits die levering tegen loonende prijzen moge geschieden.

In overeenstemming met de ambtenaren en hoofden van mijn gewest, moet ik dan ook adviseeren tot handhaving der gedwongen levering, minstens zoolang de gedwongen cultuur gehandhaaft blijft en ook daarna, zoolang 's Lands schatkist de voordeelen van het koffiemonopolie nog niet kan missen.

II. In beginsel te besluiten tot de opheffing der gedwongen koffiecultuur over vijf jaren, na het afkondigen eener desbetreffende regeling, binnen welken tijd, om de loslating van de dwangcultuur voor te bereiden, verschillende maatregelen worden aanbevolen.

Zijn de gouvernements-koffieloonen op de door mij voorgestelde wijze zoodanig geregeld, dat de planter met een behoorlijk tuingeld contant, of, nog beter, vooraf betaald wordt voor zijn cultuurarbeid, en daarna bij inlevering van zijn product een ruim pikolgeld ontvangt, dat hem de oogst- en bereidingskosten vergoedt en daarenboven een flink aandeel geeft in de winst, dien het Gouvernement bij den koffiehandel behaalt, dan twijfel ik niet of de lust tot vrijen koffie-aanplant zal dermate toenemen, dat de vrijwillige tuinen binnen weinige jaren geleidelijk de gedwongen plantsoenen bijna overal vervangen zullen hebben. De enkele streken, waar alsdan nog geen voldoende vrije

tuinen bestaan, zullen dan zonder bezwaar van de gedwongen cultuur kunnen worden vrij gesteld, omdat ze een mimem gedeelte van den gouvernements-koffieaanplant zullen uitmaken.

Alleen de bladziekte kan de uitbreiding der vrije koffieteelt belemmeren, ja, geheel tegengaan, indien ze blijft voortwoeden en geen milder karakter verkrijgt.

Tegen dat euvel zal verhoogde en beter geregelde betaling op den duur niet helpen.

In dat geval is zoowel de gedwongen als de vrije koffieteelt op Java tot ondergang gedoemd, even als op Ceylon zulks reeds een voldongen feit is.

Voordeelen der voorgestelde nieuwe regeling van betaling. Overigens stel ik een groot vertrouwen voor de toekomst der vrijwillige koffiecultuur op Java in de door mij voorgestelde nieuwe regeling van betaling, omdat:

1°. thans in de goede koffiestreken de vrije koffieteelt een grootere oppervlakte inneemt dan de verplichte cultuur, en door verhoogde betaling nog meer zal worden aangemoedigd;

2°. de tuingelden een middel zullen wezen, om ook in de matige koffiestreken de betaling zoo hoog te maken, dat alle arbeid van den planter aan cultuur en product ten volle betaald wordt met een ruime winst bovendien;

3°. diezelfde tuingelden in het bezwaar zullen voorzien, dat de inlander, in den regel geen kapitalist zijnde, er tegen opziet een gewas zooals koffie te gaan planten, dat hem eerst het vierde jaar vruchten geeft en alzoo noodzaakt 4 jaren lang van andere inkomsten te leven;

4°. de pikolgelden ad f 15 een zeer voldoende betaling zullen wezen voor oogst en levering en inbreng van het product (de kosten daarvan op Java bedragende tusschen f 3 en f 7,50) en buitendien een aardig winstje boven de kostprijzen van den gepraesteerden arbeid zullen geven.

Verhouding der verplichte tot de vrije koffieteelt. Tot toelichting van het eerste punt heb ik slechts te verwijzen naar bijlagen VII en VIII, houdende gewestelijke aantooningen der uitgestrektheden op hoog gezag aangelegde en vrijwillige aanplantingen op Java onder ultimo 1887 en 1888 (latere opgaven zijn niet in mijn bezit.)

Uit die aantooningen blijkt, dat op Java aanwezig waren onder ultimo October:

	op hoog gezag aangelegde tuinen. bouws.	vrijwillige aanplantingen. bouws.	totaal bouws.
1887	86 622	98 955	185 577
1888	84 229	109 663	193 892

Er waren in 1887 en 1889 respectievelijk 12 333 en 25 434 bouws vrije aanplant meer dan gedwongen tuinen.

Terwijl van 1887 op 1888 de gedwongen aanplant met 2393 bouws verminderde, namen de vrije plantsoenen toe met 10 708 bouws.

In 1887 en 1888 waren van den geheelen gouvernementsaanplant op Java 53 pct. en 57 pct. vrijwillig aangelegd.

Voor meerdere gewesten bedroeg het percentage vrije koffietuinen veel hooger, zooals voor:

	1887.	1888.
Pasoeroean . .	94 pct.	93 pct.
Tegal	74 »	74 »
Probolinggo . .	68 »	69 »
Preanger . . .	56 »	62 »
Kedoe	59 »	61 »

terwijl van andere gewesten meerdere gedeelten even hooge percentages bij onderzoek zullen uitwijzen.

Wanneer in die gewesten en streken de vrije koffieteelt reeds een grootere ruimte dan de dwangcultuur inneemt bij de tegenwoordige betaling, hoeveel te meer zal zulks het geval zijn, indien bij die betaling nog flinke tuingelden gevoegd worden.

Uitkeering van tuingelden een middel, om de koffieteelt ook op matig geschikte terreinen winstgevend te maken. Tot toelichting van het tweede punt verwijs ik naar bijlage V en VI, waarin wordt aangetoond, hoe zelfs in het zeer ongunstige geval, dat de koffietuin niet langer dan 6 jaren duurt en daarvan slechts 3 oogstjaren beleeft ad gemiddeld niet meer dan 2 pikols koffie per bouw per jaar, hoe zelfs in dat ongunstige geval, na aftrek van ruim berekende kostprijzen voor cultuur en oogstbereiding, den planter nog een winst overblijft van f 60 per bouw totaal of f 10 per bouw jaarlijks, zoowel bij eenvoudige als bij intensieve teeltmethode.

In bovenbedoeld ongunstig geval, dat zich alleen op schrale gronden kan voordoen, ontving de planter voor een bouw koffietuin f 240 gedurende den geheelen levensduur van 6 jaren en dus f 40 jaarlijks. Gaat men na, wat de bouwvelden der bevolking opbrengen, dan verkrijgt men voor de Preanger, na aftrek van landrente, dus vrij van belasting, een gemiddeld bedrag van f 40 op sawahs en van f 30 op tegalvelden.

De sawahbouw brengt meer op dan de tegalvelden, maar kost ook meer inspanning.

Ik stel den arbeid op de sawahs gelijk aan dien in de koffietuinen zonder intensieve bewerking.

Indien dus de inlander, blijkens bijlagen V en VI, van de koffieteelt, zij het ook op minder rijke gronden, evenveel zelfs meer geldelijke opbrengst kan krijgen dan van sawahs, zal hij, ook na intrekking der dwangcultuur, vrijwillig koffie gaan teelen, waar hij dat vroeger met tegenzin verplicht moest doen, bij onvoldoende betaling.

Te eerder zal hij daartoe overgaan, nu gebleken is, hoe tusschenbeplanting met veldgewassen het welslagen van de koffieplantsoenen op schralen grond bevordert en tevens een aardige bijverdienste aan de koffieteelt toevoegt.

De grens, waar de koffiecultuur niet meer loonend is, wordt bepaald door de betalingen, welke de Regeering den inlander wil toekennen.

Hoe hooger zij die betalingen stelt, des te grooter oppervlak gronden zal, verplicht en vrij, voor de koffiecultuur benuttigd worden.

Ik vestig vooral de aandacht op de omstandigheid, dat de twijfelachtige terreinen, die op de grenzen van het koffiegebied te vinden zijn, en welker al dan niet bestemmen voor de koffiecultuur afhangt van de hoegrootheid der betaling, juist het meest voor de hand, namelijk nabij de dessa's, liggen.

Die gronden, verre van maagdelijk, kunnen met een gewone bewerking geen 3 pikols per bouw opbrengen en evenmin 6 jaren behoorlijk leven; ze geven dus bij een betaling van f 15 den kostprijs niet terug. Wordt de betaling echter verhoogd, dan zullen uit die verhooging de kosten van meerdere bewerking (intensieve teelt) bestreden, en dergelijke terreinen, thans onbenuttigd, binnen de grenzen der koffiecultuur getrokken kunnen worden.

Verhoogde betaling zal alzoo leiden tot instandhouding, zoo niet uitbreiding, van het thans jaarlijks, wegens bladziekte en geringe belooning, inkrimpende koffiegebied.

Die belooning zij echter niet eventjes voldoende, om den inlander slechts de waarde van zijn arbeid, doch niet meer, te vergoeden, maar men geve hem een surplus, een winst op dien arbeid, waardoor hij bij de koffieteelt meer kan verdienen dan bij den bouw van inlandsche gewassen en alzoo aangespoord wordt tot vrijwillige koffieplantsoenen.

Men zegge echter niet: »de belooning behoeft alleen verhoogd te worden voor de twijfelachtige gronden; de betere terreinen geven boven den kostprijs nog voordeel genoeg, ook bij een betaling van f 15."

In zoodanige bewering ligt veel waarheid, maar volkomen juist is ze niet Die betere terreinen zijn in den regel de maagdelijke, ver buiten de dessa-omgeving gelegen velden, welker koffiebeplanting, zóó ver van zijn woonplaats, den planter en, tijdens den oogst, ook zijn gezin dikwerf tot langdurig verblijf in de wildernis noopt, alsdan nog armoediger en soberder dan te huis levende en alzoo allerlei ontberingen zich getroostende, waarvoor hij, buiten den kostprijs van zijn arbeid, buitengewoon betaald moet worden, wil men hem aanmoedigen dat vrijwillig te doen.

Tuingelden, een middel om den inlandschen planter geldelijk

te helpen zoolang de koffie nog geen voldoende oogsten geeft om van te leven. Toelichting van het derde punt is bijna overbodig.

Een ieder weet, dat koffie, b.v. in Januari van dit jaar (1890) geplant, in de tweede helft van 1892 eenigen bloesem kan dragen, die in de eerste helft van 1893 tot vrucht rijpt, maar dat over het algemeen de eerste volle bloei eerst in de tweede helft van 1893 zal invallen, om in de eerste helft van 1894 den eersten vollen oogst te geven.

De aanleg van den koffietuin is begonnen in de tweede helft van 1889 en de eerste behoorlijke oogst wordt niet vóór de tweede helft van 1893, dus 4 jaren daarna, naar het pakhuis te gelde gemaakt.

Vier jaren lang heeft de planter van zijn koffie niet het minste inkomen gehad, dus van andere inkomsten moeten leven.

Die andere inkomsten vindt hij in zijne bouwvelden voor inlandsche gewassen, dat is het hoofdbedrijf van den cultuurplichtige; de koffieteelt is slechts zijn nevenbedrijf.

Daarom laat men hem niet meer dan 50 boomen 's jaars planten, wier aanleg, onderhoud en oogst hem nog voldoenden tijd overig laten voor het hoofdbedrijf — de bebouwing zijner sawah — en tegalvelden.

De vrije koffieboer, die niet bij tientallen maar bij honderd en duizendtallen koffieboomen plant (daarnaar moet gestreefd worden) verkeert in een ander geval.

Zijn hoofdbedrijf is de koffieteelt, die neemt zijn meesten tijd in beslag, daaraan besteedt hij zijn beste krachten, zoodat hem voor nevenbedrijven weinig gelegenheid overblijft. Hij moet dus, vier jaren lang wachtende op den eersten vollen koffieoogst, van eigen of opgenomen kapitaal (geld of eetwaren) leven.

Die geen eigen middelen bezit en ook niet van anderen wil leenen, kan geen koffietuin van eenig aanbelang aanleggen, noch exploiteeren.

In dat bezwaar komt de toekenning van tuingelden hem tegemoet. De Regeering verschaft hem de middelen, eerst voor den aanleg, daarna voor het onderhoud van den tuin, totdat die zes jaren bereikt heeft en door drie binnengehaalde oogsten den planter reeds in staat heeft gesteld, eigen middelen te besparen voor het verder onderhoud. Geldelijke zorg voor de toekomst behoeft een vrije koffieboer niet meer te hebben, wanneer de tuingelden hem van voldoend kapitaal voorzien.

Pikolgelden, gedeeltelijk betaling van oogst en vervoerloon, gedeeltelijk toekenning van een aandeel in de winst door de Regeering bij verkoop van de koffie te behalen. Tot toelichting van het 4de punt dienen bijlagen V en VI, waarin becijferd is, dat onder het régime der door mij voorgestelde tuin-betalingen boven het bedrag der kostprijzen, de inlandsche planter bij de gouvernements-koffiecultuur kan winnen:

f 7,75 tot 10 per pikol;

f 60 tot f 1275 per bouw, totaal gedurende den levensduur van den koffietuin.

f 10 tot f 63,80 per bouw jaarlijks.

Ik vermeen door vorenstaande toelichtingen der op blz. 52/53 (1) gestelde 4 punten mijn aldaar uitgedrukt vertrouwen gewettigd te hebben, dat de voorgestelde regeling van koffiebetalingen op de instandhouding en uitbreiding der vrijwillige koffiecultuur een zeer gunstigen invloed zullen uitoefenen.

Onder den invloed der uitkeering van tuingeld naast pikolgeld kan de gedwongen koffiecultuur binnen zes jaren worden losgelaten. Blijft nu de vraag te behandelen, zal die invloed ver genoeg gaan, om eindelijk allen dwang bij de gouvernements-koffiecultuur los te laten, en wanneer zal dat kunnen geschieden?

Volkomen zeker kan die vraag niet beantwoord worden; aan niemand is het gegeven in de toekomst te zien; men weet niet welke onvoorziene omstandigheden zich kunnen voordoen, die, behalve de bladziekte, de ontwikkeling der vrije volks-koffiecultuur zullen belemmeren.

Bladziekte en onvoorziene omstandigheden echter ter zijde latende, heb ik de innige overtuiging, dat, bij milde toepassing der voorgestelde betalingen, binnen 5, hoogstens 6 jaren, de vrije plantsoenen zich zoodanig zullen hebben uitgebreid, dat, zonder werkelijke schade, de hier en daar in enkele streken overgebleven dwangcultuur kan worden losgelaten.

De door mij geraadpleegde Europeesche ambtenaren en inlandsche hoofden verlangden een tijdperk van 10 jaren voor de loslating der dwangcultuur.

Ik voor mij acht 5, hoogstens 6 jaren voldoende, namelijk den tijd, dat eenige oogsten verkregen zullen zijn van de onder het nieuwe régime aangelegde plantsoenen, en voor die plantsoenen het volle tuingeld der eerste levensjaren zal betaald zijn, om de bevolking de zekerheid der voordeelen van dat régime te verschaffen.

Die spoedige overgang tot de geheel vrije koffiecultuur verwacht ik, zoomede de geraadpleegde Europeesche ambtenaren en inlandsche hoofden, echter alleen van de door mij voorgestelde regeling van koffiebetalingen, niet van een verhooging van den inkoopsprijs tot f 20 per pikol.

De f 20 per pikol zullen, zooals reeds voren gezegd, de belooning van den arbeider bij slechte productie niet merkbaar verbeteren en bij groote productie overdreven opvoeren.

Bij opvolging van het voorstel der Staatscommissie zal de vrije koffiecultuur geenszins opgewekt worden in streken, waar ze thans nog niet bestaat, doch alleen blijven voortleven (voor zoover de bladziekte zulks toelaat), in streken waar ze nu wel bestaat.

De toestand zal zich daar dus weinig of niet verbeteren en de verhooging van den inkoopsprijs zal den lande op meerdere kosten jagen, zonder daaraan geëvenredigd voordeel.

Alvorens dit onderwerp der koffiebetalingen te beëindigen, moet ik eenige bedenkingen tegen de tuingelden aanhalen, die mij op eene conferentie van Europeesche ambtenaren en inlandsche hoofden medegedeeld zijn.

a. »Men weet niet of de betaling van tuingelden eerst zou moeten aanvangen met de nieuw aan te leggen plantsoenen, dan wel al dadelijk kan toegepast worden op de reeds bestaande tuinen."

Ik zou er voor zijn al dadelijk tuingelden uit te keeren voor de reeds bestaande tuinen, namelijk het eerste jaar onderhoudskosten voor plantsoenen beneden het jaar oud, het tweede jaar onderhoudskosten voor plantsoenen tusschen één en twee jaren oud, het derde jaar onderhoudskosten voor plantsoenen tusschen twee en drie jaren oud enz., tot het zesde jaar onderhoudskosten voor tuinen tusschen het vijfde en zesde jaar oud.

Doet de Regeering dat niet, dan vrees ik dat velen hun jonge, vroeger niet betaalde, plantsoenen zullen verwaarloozen, om nieuwe aan te leggen onder het faveur der tuingelden.

Wat te doen bij niet nakoming der door den planter op zich genomen verplichtingen omtrent ontginning en onderhoud.
b. »Men vroeg wat te doen met de planters, die, reeds tuingelden ontvangen hebbende voor ontginning of onderhoud, wellicht hunne verplichtingen niet zullen nakomen?"

Die vraag is niet moeielijk te beantwoorden, voor zoover de tuinen zijn aangelegd op vrij staatsdomein. Staande op gouvernementsgrond en aangelegd zoomede onderhouden met gouvernementsgeld, behooren die tuinen onbetwistbaar aan den lande, die ze aan anderen kan geven, wanneer de oorspronkelijke ontginners niet aan hun verplichtingen voldoen.

De planter heeft immers aangenomen, om tegen vooraf overeengekomen bedragen, een koffietuin voor de Regeering te ontginnen en te onderhouden.

Wat hij voor zijn arbeid heeft tot stand gebracht, behoort niet den aannemer — in casu den planter — maar den werkgever en betaler, in casu den lande, die bij nietnakoming van het contract, het ook aan een ander kan geven.

Dat het gemakkelijk zal vallen andere contractanten te krijgen ter vervanging der nalatigen, daaraan twijfel ik niet, want nu reeds is het onderling afstaan en verkoopen van verplichte en onverplichte tuinen bij inlanders zeer gebruikelijk.

Voor tuinen, met gouvernementsgeld aangelegd, op individueel erfelijk bezeten gronden, wordt de quaestie minder eenvoudig op te lossen.

(1) Bladz. 124 dezer bijlage.

32

Die tuinen behooren niet onbeslist den lande. Bij verwaarloozing daarvan kan de Regeering onnut geld hebben uitgegeven, zonder verhaal.

Men bedenke echter, dat koffietuinen op erfelijk individueel bezeten gronden tot de zeldzaamheden behooren; dat voor nog niet vruchtdragende tuinen evenredig nog weinig zal uitgegeven zijn, terwijl vruchtdragende tuinen allicht met de inlevering van enkele pikols de tuingelden spoedig goed maken, zoodat de schade nimmer bijzonder groot kan zijn; dat de dessaman over het algemeen eerlijk en trouw is in het nakomen zijner beloften. Ik ondervond zulks in sterke mate als resident van Kedoe, bij de duizende grondhuurovereenkomsten, door Europeanen en Chineezen met de inlandsche grondbezitters gesloten, wier legalisatie door mij geweigerd was, omdat ze ongeoorloofde en voor den inlander onereuse voorwaarden inhielden. Aan de inlanders was van bestuurswege bekend gemaakt, dat ze de ongelegaliseerde onwettige verhuurcontracten niet behoefden na te komen. Toch stonden ze, met slechts zeer enkele uitzonderingen, de verhuurde gronden of het product daarvan aan de onwettige huurders af, omdat ze daarvoor geld genoten hadden.

Doen ze zoo tegenover particulieren (en welk soort van particulieren?), hoeveel te meer zullen ze hun verplichtingen tegenover bestuurs-ambtenaren en eigen inlandsche hoofden nakomen, zoodat ik mij over willekeurige contractbreuk in de onderwerpelijke aangelegenheid niet ongerust maak.

Trouwens met planters op individueel erfelijk bezeten grond zou zijn overeen te komen, dat ze na genoten tuingeld de beschikking over grond en plantsoenen aan de Regeering overlaten voor een zeker aantal jaren (de vermoedelijke levensduur van de koffie) of zoolang de koffie onderhouden wordt.

Moeten aanvragen tot beplanting van minder geschikte koffieterreinen door de ambtenaren worden aangenomen? c. »Men vroeg of alle aanvragen om tuinen aan te leggen tegen betaling van tuingelden zullen moeten worden aangenomen, ook indien aanvragers op gronden willen planten, die niet geschikt worden geacht, zoodat er gevaar zou bestaan, dat de betaalde tuingelden niet door voldoend product later zouden worden goedgemaakt?"

Ik antwoordde daarop, dat voor dergelijke aanvragen het tuingeld geweigerd moet worden. Het staat den aanvragers vrij, om die gronden toch met koffie te beplanten, doch zonder tuingeld, dat hun echter later worde uitbetaald, indien de aanplant, niettegenstaande de vrees der ambtenaren, toch blijkt te slagen.

Zal de Regeering niet verliezen bij uitkeering van hooge tuingelden? d. »Men vroeg of de Regeering bij betalingen van f 30 tot f 40 per pikol ingeleverde koffie aan tuinen pikolgelden te zamen (zie bijlagen V en VI) niet de verliezende partij zou zijn."

Ik antwoordde daarop ontkennend. De allerduurste kostprijzen voor de Regeering zullen per pikol koffie wezen:

betaling aan de bevolking tuin- en pikolgelden		f 40,—
tot aan de strandpakhuizen	(1)	3,—
kosten van afscheep en vervoer naar- en verkoop in Nederland	(1)	5,—
		f 48,—

terwijl de Minister van Koloniën in de begrooting van van 1890 den koffieprijs raamde op f 0,48 het halve kilogram, makende f 59,29 de pikol, en de laatste noteering der Handel-Maatschappij te Amsterdam aangaf als middenprijs $56\frac{1}{2}$ cent, makende f 69,80 de pikol.

Bij betaling der hoogste kostprijzen, (slechts voor enkele gevallen denkbaar) zal de Regeering alzoo nog f 12 per pikol winnen, maar nog veel meer onder gewone omstandigheden, daar hier het uiterste genomen wordt, dat zelden zal voorkomen.

Vindt de Regeering den koopprijs van de op slechts matig geschikte terreinen geteelde koffie te hoog, welnu dan weigere zij de cultuur daarvan in contract en bepale zich alleen tot de betere gronden.

(1) Zeer ruim genomen, zie onder anderen het Koloniaal Verslag van 1887; dat van 1888 nog niet ontvangen.

Indienststelling van koffiebeambten overal waar het inlandsch bestuurspersoneel onvoldoende is. e. »Eene andere vraag betrof de moeielijkheid, om nauwkeurig te weten, hoeveel bouws en roeden ieder planter ontgonnen en te onderhouden heeft, ten einde daarnaar de betalingen te berekenen en op te nemen in den betalingstaat, bijlage XII. »Om dat te weten zullen de aandeelen der planters één voor één moeten worden opgemeten en geregistreerd; voor welk werk en administratie in streken met veel koffietuinen het thans aanwezige inlandsche ambtenaarspersoneel niet voldoende zal zijn."

»Ook zal er meer dan vroeger contrôle moeten uitgeoefend worden op de behoorlijke ontginning en op het behoorlijk onderhouden der tuinen, waarvoor de planters tuingelden aangevraagd en ontvangen hebben."

»Voor die contrôle zal mede hier en daar in geconcentreerde koffietuinen het thans aanwezige ambtelijke personeel onvoldoende zijn."

Het bezwaar van onvoldoend inlandsch ambtelijk personeel voor het meerdere werk in enkele geconcentreerde koffiestreken beaam ik geheel, maar acht ik niet overwegend. Door aanstelling van koffiemantries of koffiemandoors kan daarin voorzien worden.

Vijfhonderd dergelijke personen zullen naar mijne berekening in het onvoldoende personeel van de meest geconcentreerde koffiestreken ruim tegemoet komen en ad f 40 's maands niet meer kosten dan f 240 000 's jaars, welk bedrag te vinden is uit de ter beschikking blijvende f 800 000, verkregen op bladz. 43. (1) Zoodanige vermeerdering van koffiebeambten, die nabij of in de tuinen moeten wonen, zal belangrijk bijdragen tot tegengang der onttrekking van gouvernementskoffie aan de verplichte levering.

Neemt contrôle op de vrije koffiecultuur de vrijwilligheid dier cultuur weg? f. »Enkele ambtenaren meenden, dat de door de koffie beambten uit te oefenen contrôle op de vrijwillige plantsoenen, die plantsoenen niet meer vrijwillig zouden doen zijn en dus het tegendeel zou teweegbrengen van aanmoediging en ontwikkeling der vrije koffiecultuur." Naar mijn meening is dat niet goed ingezien.

Wanneer op een erfpachtsland inlanders zich komen aanbieden om 5, 10 of meer bouws tegen een vooraf bepaalden prijs te ontdoen van het bosch, of te branden, of te patjollen, of te beplanten, of het plantsoen te onderhouden, dan zal de administrateur het werk niet aan den willekeur dier inlanders overlaten, maar doen controleeren door zijn personeel van opzieners en mandoers.

Toch zal men die inlandsche werkaannemers geen gedwongen volk noemen.

Die menschen zijn vrijwillig gekomen voor eenig werk, maar, eenmaal aan het werk, worden ze gecontroleerd.

Evenzoo de inlanders, die zich tegenover de bestuursambtenaren vrijwillig komen verbinden tot den aanleg en het onderhouden van koffietuinen. De contrôle, later op hun werk uitgeoefend, doet aan de vrijheid van de overeenkomst niets af.

Grootere verantwoordelijkheid der ambtenaren een gevolg der voorgestelde nieuwe regeling van betaling. g. »Andere ambtenaren achtten zich bezwaard door de groote verantwoordelijkheid, die op hen zou rusten bij het keuren der gronden, voor welker koffiebeplanting en onderhoud tuingelden aangevraagd worden, en bij het controleeren der betaalde plansoenen. Wanneer die plantsoenen later mislukten zouden ze wellicht met de geldelijke schade der onuitbetaalde tuingelden belast worden, of die schade hun althans streng worden verweten".

Dat bezwaar kan ik niet deelen. Gelijke verantwoordelijkheid dragen de ambtenaren thans reeds, indien ze slechte gronden met dwangkoffie doen beplanten of onvoldoende waken voor het behoorlijk onderhoud van koffietuinen; doch begane feilen komen thans weinig aan den dag, omdat de bevolking tot dusverre de eenig lijdende partij is. Wanneer later 's Rijks schatkist door diezelfde ambtelijke feilen benadeeld wordt, zullen de ambtenaren tot betere

(1) Bladz. 123 dezer bijlage.

plichtsbetrachting en meerdere voorzichtigheid genoopt worden, hetgeen echter geen bezwaar maar eerder een nuttig gevolg der tuingelden geacht moet worden.

De regeling van tuingelden zal lichtvaardigheid bij de ambtenaren voorkomen of bestraffen en daarom nuttig kunnen werken.

Tegenstrijdige belangen van boschwezen en koffiecultuur. h. » Eene laatste bedenking betrof het feit, dat het boschwezen meer en meer moeilijkheden maakt bij de ontginning van boschgronden tot koffietuinen, zoodat de gelegenheid tot den aanleg van tien- en meerjarige, voor den Lande en voor den planter meest voordeelige koffietuinen (zie bijlagen V en VI) vrij wel beperkt is en de toekomstige koffietuinen op minder gunstige terreinen zullen komen te staan.

» Onder die voorwaarden stelde men zich niet veel voor van de toekomst der gouvernements-koffiecultuur, die zich later zou moeten bepalen tot de minder voordeelige tuinen en terreinen."

De oplossing dezer bedenking ligt in de handen der Regeering, die te beslissen heeft tusschen de belangen harer koffiecultuur en die van haar boschwezen. Wellicht ware de beste oplossing te vinden in het vereenigen van beide diensttakken onder het hoofd van het boschwezen, welk hoofd dan waarschijnlijk gunstiger voor de koffiecultuur gestemd zal worden.

Met het vorenstaande sub *a.* t/m *h.*, heb ik de ingebrachte bedenkingen tegen uitkeering van tuingelden afgehandeld.

Ze betreffen niet zoozeer het beginsel dier tuingelden, dan wel meer de toepassing daarvan, en zouden eigenlijk eerst na vaststelling van het beginsel besproken moeten worden.

Mij dacht echter beter, ze nu reeds te behandelen, opdat niet de bezwaren der toepassing het beginsel zouden schaden.

Thans komen aan de beurt de verschillende maatregelen die de Staatscommissie buiten den verhoogden inkoopsprijs aanbeveelt, om de loslating van de dwangcultuur voor te bereiden, als:

Vrijdom of verlichting van lasten aan de koffieplantende bevolking. 1°. Der bevolking, die zich eigener beweging in het gebergte, ver van de dessa's, vestigt, met het kennelijk voornemen aldaar koffie te planten, worde in verschillende opzichten vrijdom of verlichting van lasten toegekend.

Wegens de moeielijkheid, om ver van de dessa's wonende lieden tot heerendienstarbeid op te roepen en te pressen, worden nu reeds in den regel die lieden van heerendienst vrijgesteld.

Dergelijke niet officieel reeds bestaande vrijstelling voor den vervolge officieel te erkennen, daartegen kan geen bezwaar worden ingebracht.

Wegens de landrente-ordonnantie genieten gronden, op hoog gezag of vrijwillig beplant met koffie, waarvan het product aan den Lande moet geleverd worden, thans reeds vrijdom van landrente. Deze aangelegenheid wordt vrij uitvoerig behandeld in hoofdstuk XV (bladz. 20 en 21 van den Gids).

De daarbij bedoelde maatregelen te bestendigen wordt raadzaam geacht, doch den vrijdom van landrente ook uit te breiden tot andere bouwgronden, zooals sawahs, tegals en tuinen, vond op de meergemelde conferentie geen der aanwezige ambtenaren noodig of nuttig, met welke meening ik mij geheel vereenig.

Vrijheid in keuze van terrein en grondbewerking. 2°. De planters worden al aanstonds vrijgelaten in de keuze van het terrein en in de wijze van grondbewerking en aanplant.

Sub XII der voorschriften van de ingetrokken Preangerregeling (bijblad n°. 2708), werd aan ieder cultuurplichtige de bevoegdheid gegeven, het hem opgelegde aantal boomen te planten op gronden, door hem zelven daartoe aan te wijzen, mits die gronden voor beplanting met koffie geschikt waren of door bemesting geschikt konden gemaakt worden.

Toenmaals kon dus ook de keuze van het terrein voor den verplichten aanplant aan den culuurplichtige worden overgelaten.

Het gevolg daarvan was echter, dat de verplichte aanplant in duizende plekjes verspreid werd. Men vond zelfs aandeelen van 40 of 50 boomen, geplant op 2 of 3 verschillende erven of stukjes grond, met groepen van 10 tot 20 boompjes bij elkâar.

Contrôle werd geheel onmogelijk en binnen weinige jaren waren die bomen gestorven of groeiden ze, verstikt tusschen alang-alang en gras of kwijnende en vruchtloos onder te zware schaduw van andere erfboomen.

Van die verspreide plantsoenen koffieboomen in groepjes is bijna niets terecht gekomen; zij hebben althans weinig of geen vrucht gegeven, omdat ze door hun oneindig verspreide ligging voor contrôle der ambtenaren onvatbaar waren. Dat feit waarschuwt mij voor herhaling van de zoo onpractisch en schadelijk bevonden bepaling, die de Staatscommissie weder in het leven wil roepen. Eenparig waren de door mij gehoorde ambtenaren en hoofden dan ook tegen die bepaling gestemd en zagen ze daarvan veel nadeel en moeielijkheid in het vooruitzicht.

Het is een denkbeeld, welks vreemdheid en ondoelmatigheid duidelijker wordt, bij de toepassing op andere gedwongen verrichtingen.

Neem bijv. den aanleg van een weg in heerendienst.

Aan iederen heerendienstplichtige wordt opgedragen een zeker aantal roeden nieuwen weg te maken, maar hij mag dat gedeelte weg aanleggen waar hij wil, hoe breed of smal hij wil, al dan niet verharden, begrinden, van dijken voorzien, hellend of vlak maken. Er zou van den nieuwen weg natuurlijk niets terecht komen.

Desgelijks wanneer aan iederen dienstplichtige werd vrijgelaten zijn weg-aandeel eigendunkelijk *al* dan *niet* te onderhouden; bij het onderhoud groote steenen of fijn zand te bezigen; op den weg het gras weg te nemen of te laten staan; aan het regenwater afvoer te geven of niet. Die weg zou binnen enkele weken niet meer begaanbaar zijn.

Elk dwangwerk moet noodwendig geregeld worden, om daarvan goede resultaten te verkrijgen. Wil men hetzelfde werk, vroeger in dwang verricht, tot stand brengen door vrijen arbeid, dan is ruime betaling het eenige afdoende middel.

Zoo heeft de Regeering, bij geleidelijke afschaffing van verschillende heerendiensten, den overgang gezocht in voldoende betaling, maar niet in loslating der voorschriften, waarop de dienst, hetzij gedwongen dan wel vrijwillig, gedaan moet worden.

Zoo ook moet de overgang van de gedwongen koffiecultuur tot de vrijwillige teelt gezocht worden in ruime betaling van den tuinarbeid en van het ingeleverde product, maar niet in het losmaken van alle regelen der cultuur.

Nog dezer dagen kon men in het Koloniaal Verslag van 1889 lezen, dat de Indische Regeering gemeend heeft bij den directeur van binnenlandsch bestuur de vraag te moeten aanhangig maken, of het aanbeveling verdient, bij de gewestelijke bestuurders aan te dringen op stiptere naleving van de circulaire, den 28sten October 1875 door zijn ambtsvoorganger uitgevaardigd, bevattende uitvoerige aanwijzingen, nopens hetgeen op den langen weg tot een verbeterde wijze van padiplanten zou kunnen leiden. » Slechts door jaren lang aan leiding en leering van den inlandschen landbouwer de hand te houden", zoo staat in het verslag geschreven, » zal men kunnen bereiken, dat hij zijn aloude gewoonten met betrekking tot de rijstcultuur naar nieuwe denkbeelden wijzigt.

Daarop is gevolgd eene circulaire van den directeur van binnenlandsch bestuur dd 24 Februari 1890 n°. 1009, aan de gewestelijke bestuurders, houdende een vijftiental vragen, ter beantwoording, waarom de reeds herhaaldelijk aangegeven middelen om in de rijstcultuur der inlandsche bevolking op Java en Madura verbetering te brengen, nog zoo weinig toepassing gevonden hebben.

Een dier vragen luidt:

» In welke contrôle-afdeelingen is door den controleur en de inlandsche hoofden voldoende gelet op het gebruik door den landbouwer van goed gerijpt, onvermengd en goed geconserveerd zaad, op een goede en tijdige bewerking van den grond, op eene niet te dichte uitzaaiing (sebar), op tijdig overplanten en op behoorlijk wieden, alsmede op

zijn tijd bevloeien en droogleggen van den aanplant?

»En op welke wijze geschiedt dat?

»Is sinds daar, waar de bevolking er toe overging met korrels uit te zaaien, doch nog niet vol genoeg (1 à $1^1/_2$ katti korrels droog per vierkante roede kweekbed), er wel op gewerkt, om geleidelijk de vereischte ijlheid te verkrijgen, om op die wijze volmaakt gezonde zaailingen te kweeken?"

Kan de inmenging in eenige cultuur wel sterker zijn dan boven verlangd wordt, en dat bij eene cultuur, die reeds op Java bestond voordat wij Hollanders van rijstbouw iets afwisten, en die met recht de geliefkoosde cultuur der inlandsche bevolking genoemd wordt.

De doelmatigheid der inmenging laat ik hier buiten bespreking, maar ik constateer alleen het feit, dat, zoolang de Regeering nog zooveel leiding en leering noodig vindt bij eene geheel vrije volkscultuur, zooals de rijstbouw, zij zeker die leiding en leering niet zal willen loslaten bij de gedwongen koffiecultuur, tenzij op de staatsinkomsten dier cultuur geen prijs meer wordt gesteld.

De feilen, door onbedreven of onnadenkende ambtenaren begaan in hun leiding en leering, en door de Staatscommissie in haar rapport zoo hoog opgegeven, zijn op zich zelf staande daadzaken, die niet het beginsel, maar de verkeerde toepassing raken, en bij invoering der tuinbetalingen voortaan der bevolking zelve niet zoo veel kwaad meer zullen doen, maar den lande zullen benadeelen en dientengevolge eerder dan thans gestraft zullen worden.

Verdere toelichting, waarom ik, met de ambtenaren en hoofden van het gewest onder mijn bestuur, den door de Staatscommissie voorgestelden maatregel sub 2 ontraad, zal wel overbodig wezen.

Trouwens, neemt de Regeering mijn voorstel tot uitbetaling van tuingelden aan, dan behoort zij de contrôle op het betaalde tuinwerk aan zich te houden en wordt daardoor het voorstel der Staatscommissie nog minder aannemelijk.

Voldoening aan artikel 56, § 6, *van het Regeeringsreglement.* 3°. Van stonde af aan diene op den voorgrond te staan, dat gevolg worde gegeven aan het bij artikel 56, § 6, van het Regeeringsreglement bepaalde.

Het voorstel der commissie leidt niet, *mijn voorstel leidt* wel *daartoe.* Artikel 56, § 6, luidt: »Dat alzoo worde voorbereid eene regeling, steunende op vrijwillige overeenkomsten met de betrokken gemeenten en personen, als overgang tot een toestand, waarbij de tusschenkomst des bestuurs zal kunnen worden ontbeerd."

De Staatscommissie verlangt, dat van stonde af aan aan bovenaangehaald voorschrift gevolg worde gegeven, maar geen harer voorstellen leidt tot dat doel.

Nergens vond ik in het rapport eenigen maatregel aangegeven, om te geraken tot het sluiten van vrijwillige overeenkomsten met de bevolking, betreffende de teelt van koffie ten behoeve van den lande.

Daarentegen vermeen ik de voorbereiding tot het sluiten dier vrijwillige overeenkomsten te mogen zoeken en vinden in de tuingelden, op zoo voldoende wijze te regelen, dat de meeste, zoo niet alle koffiecultuurplichtigen, uit eigen beweging zullen komen vragen om voor de Regeering koffie te mogen planten tegen ontvangst van tuingelden naast pikolgelden.

Mijn voorstel voldoet dus veel beter dan dat der commissie aan het voorgeschrevene bij artikel 56 § 6 van het Regeerings-reglement.

Vrijstellingen van verplichten bijplant. Een andere wijze van voorbereiding of aanmoediging tot het door de inlandsche bevolking doen sluiten van vrijwillige overeenkomsten tot aanplant van koffie ten behoeve van het Gouvernement, bestaat in het verleenen van tijdelijke vrijstelling van gedwongen bijplant wegens den aanleg of het onderhoud van voldoenden vrijen aanplant en wegens voldoende inlevering van de laatste jaren.

In de voorschriften der ingetrokken Preanger-regeling waren reeds vrijstellingen bedongen wegens het planten van meer boomen dan de opgelegde planttaak of wegens het bezit van vrije plantsoenen.

Die bepaling der vrijstellingen is niet aangenomen in den ter vervanging dier voorschriften uitgevaardigden Gids betreffende de gouvernements-koffiecultuur, omdat ze, volgens bedoelde voorschriften individueel worden verleend en de ervaring geleerd had, dat de contrôle ontbrak om te weten, of de individuën werkelijk de door de dessahoofden opgegeven getallen boomen geplant hadden of onderhielden, zoodat herhaaldelijk vrijstelling werd vorleend aan die het *niet*, en onthouden aan die het *wel* verdiend hadden; meer echter het eerste dan het laatste, tengevolge waarvan, ten nadeele van den fiscus, meer werd vrijgesteld dan behoorlijk was.

De ambtenaren moesten zich aan de opgaven der dessahoofden houden en werden daarbij meermalen deerlijk beet genomen.

Wanneer echter de Regeering treedt in mijne voorstellen der tuingelden en der aanstelling van koffie-beambten, zal de administratie zoodanig geregeld kunnen worden, dat de ambtenaren van elk indididu juist weten, wat hij verplicht en vrij geplant en te onderhouden heeft.

Alsdan kan zonder bezwaar aan iederen cultuurplichtige vrijstelling van gedwongen bijplant beloofd worden, zoolang hij jaarlijks vrijwillig het dubbele aanplant van den verplichten jaaalijkschen bijplant, of zooveel plantsoen verplicht en vrij te onderhouden heeft, dat hem het bijplanten van de verplichte jaarlijksche planttaak bezwaarzwaarlijk wordt.

Verder zou ik wenschen te doen voortduren de dessa's-gewijze (dus niet individueele) jaarlijksche vrijstellingen, vermeld op bladz. 37 van den Gids, namelijk aan dessa's, waarvan de gemiddelde koffielevering van de 3 laatste jaren het bepaalde minimum bereikt of overtroffen heeft; aan dessa's waar de bevolking aanneemt eene grootere uitgestrektheid in vrije cultuur op behoorlijke wijze met koffie te beplanten; en aan dessa's, die tijdelijk in ongelukkige omstandigheden verkeeren of zwaar met andere diensten belast zijn, waardoor het haar moeielijk valt de koffietuinen in dat jaar uit te breiden.

Al die tijdelijke vrijstellingen gelden telkenmale slechts voor één jaar en zouden kunnen begrepen worden onder den vrijdom of de verlichting van lasten, door de commissie voorgesteld sub 1°. en behandeld op bladz. 87 (1) van dit onderzoek.

Uitgifte van gronden in erfpacht. 4°. Uitgifte van woeste gronden in erfpacht worde ondergeschikt gemaakt aan de belangen van de koffiecultuur der bevolking.

Volgens de thans reeds vigeerende bepalingen wordt bij elk onderzoek van erfpachtsaanvragen steeds nagegaan of de gronden al dan niet ter beschikking moeten blijven van de gouvernements-koffiecultuur (verplichte en onverplichte).

De cultuurplannen moeten ook gedeeltelijk dienen, om den ambtenaren bij dat onderzoek tot grondslag te strekken.

Op bladz. 11 van haar rapport wijst de Staatscommissie op het nut der cultuurplannen, waar het geldt te bepalen, welke streken voor uitgifte in erfpacht al dan niet in aanmerking kunnen komen.

De voorgestelde maatregel is dus reeds in toepassing en kan gerust bestendigd worden.

Vermeerdering van de gelegenheid tot inbreng. 5°. De gelegenheid tot inbreng worde zoo gemakkelijk mogelijk gemaakt.

Sedert de uitvaardiging der zoogenaamde, thans ingetrokken, Preanger-regeling, waarin op vermeerdering van pakhuizen wordt aangedrongen, is tot heden toe daarnaar zooveel mogelijk gestreefd.

Getuige het feit, dat het aantal koffie-inkooppakhuizen op Java bedroeg:

in 1872	218	pakhuizen;
» 1873	228	»
» 1874	253	»
» 1875	288	»
» 1876	295	»
» 1877	345	»

(1) Bladz. 127 dezer bijlage.

in 1878	367	pakhuizen
» 1879	377	»
» 1880	389	»
» 1881	407	»
» 1882	428	»
» 1883	436	»
» 1884	438	»
» 1885	441	»
» 1886	443	»
» 1887	427	»

Alzoo voortgaande vermeerdering, behalve in 1887, wegens intrekking der cultuur in vele streken.

Ook de *Gids* behandelt deze aangelegenheid (in artikel X, blz. 12 en 13), welke dus naar het voorstel der Staatscommissie geen verandering ondergaat.

Voorschotten op den koffie oogst. 6°. Van Regeeringswege worde aan de koffieplantende bevolking voorschot op den oogst van het loopende jaar verstrekt.

Daar onder de inlandsche koffieplanters zoo weinig kapitalisten gevonden worden, en de koffiecultuur, op eenigszins ruime schaal gedreven, altijd eenig kapitaal vordert, acht ook ik het geven van voorschotten van Regeeringswege in menig geval nuttig en wenschelijk.

Die voorschotten zijn echter het meest benoodigd tijdens de ontginning en het onderhoud der eerste jaren, zoolang de koffietuin nog niet of slechts weinig vrucht geeft, en de planter dus van andere middelen, buiten de koffie, moet leven.

Om daarin te voorzien, stelde ik de uitbetaling voor van tuingelden voor de ontginning en voor het onderhoud tijdens de zes eerste levensjaren van den koffietuin.

Wanneer door die geldelijke hulp de bedachtzame en nijvere koffieboer buiten schuld gehouden is, zal hij, bij het invallen der oogsten, niet veel noodig hebben, om de vruchten te doen plukken en bereiden.

Waar hij ook hierin moet geholpen worden, is het beter dat de Regeering zulks doe, dan dat de planter genoodzaakt is tegen woekerrente geld op te nemen.

Uit dien hoofde zal het verleenen van voorschotten op den oogst van het loopend jaar aan enkele nijvere, vertrouwbare koffietuinbezitters wel eens wenschelijk zijn.

De Regeering helpe echter geen tuinbezitters, die zich in schulden gewikkeld hebben door feesten te geven, naar Mekka te gaan, veelwijverij en andere oorzaken, die geen medelijden verdienen.

Ik teeken hier aan, dat ter meergemelde conferentie van Europeesche ambtenaren en inlandsche hoofden, de laatsten zich bij meerderheid tegen voorschotten op den oogst ver klaarden, omdat zij vreezen, dat de voorschotten bezwaarlijk zullen terug geïnd worden.

Ze bedachten hoe in 1881, op voorstel der heeren Ples en Holle, aan de merdika-tuinbezitters in de Preanger van Regeeringswege voorschotten op den oogst zijn verleend, onder voorwaarde van bij de inlevering slechts de helft van het pikolgeld te ontvangen, wordende de andere helft ingehouden tot terugbetaling van de genoten voorschotten. Na afloop van den inbreng bleek een gedeelte van het voorschot niet te zijn terug ontvangen, omdat meerdere merdika-tuinbezitters hun koffie naar andere pakhuizen hadden gebracht, dan waar ze voorschotten hadden genoten, zoodat bij den inbreng hun niets gekort was.

Het in koffie niet terugbetaalde voorschot werd daarop in contanten terugbetaald, maar niet zonder moeite.

Het volgende jaar verleende de Regeering geen voorschotten meer.

Met dat feit in het geheugen, zijn de Preanger hoofden niet gestemd tot het verleenen van voorschotten op den oogst.

Als regel zou ik dat liever niet ingevoerd zien, maar voor enkele gevallen kan het naar mijne meening wel wenschelijk en nuttig zijn.

Erfelijk individueel grondbezit der overgenomen koffietuinen. 7°. Aan hen die koffieplantingen op hoog gezag hebben overgenomen, wordt de gelegenheid gegeven, om onder bepaalde voorwaarden het erfelijk individueel bezit dier gronden te verkrijgen.

Een maatregel overgenomen uit het ingetrokken merdikastelsel (art. XXXI sub 9 der voorschriften van de Preangerregeling.)

In de practijk heeft dat artikel slechte resultaten gehad. De vroegere merdika-houders of hun erfgenamen zijn daardoor in het bezit gekomen van aanzienlijke uitgestrektheden grond, waarop thans geen koffie meer groeit en geen andere cultuur gedreven wordt, maar die in alang alang en glagavelden verwilderd zijn, zonder eenig nut voor den bezitter, zonder eenig profijt voor den fiscus.

De bezitters hebben geen middelen, om die wildernissen te bebouwen. Enkele gedeelten verhuren ze aan andere inlanders voor een deel van den te winnen oogst met betaling der landrente, maar het overige blijft waardeloos. Eenige loffelijke uitzonderingen bestaan er van heden, die, onder de impulsie van den heer Holle, de oude koffietuinen met kina beplant hebben; doch ze zijn verreweg in de minderheid. De meerderheid maakt van de verloren koffiegronden geen gebruik en belemmert anderen in het gebruik daarvan.

Dat nadeelige gevolg van het individueel bezit der merdika-tuinen was een der oorzaken tot intrekking van het merdika-stelsel en mag, naar mijna meening, door een bepaling, als hier sub 7 bedoeld, niet weder in het leven worden geroepen, tenzij voor stukken grond van niet meer dan twee bouws, welke oppervlakte een gezin zelf bewerken kan.

Waartoe trouwens die belofte van individueel erfelijk bezit jaren vooruit gegeven. De ontginnings-ordonnantie stelt iederen inlander in de gelegenheid, om erfelijk individueel bezit te verkrijgen door ontginning van woeste gronden. Niets belet den koffieplanter om, nà afschrijving van het koffieplantsoen, den grond in erfelijk individueel bezit aan te vragen.

Wel acht ik billijk, aan inlanders, bezitters van overgenomen verplichte koffieaanplantingen, indien ze die aanplantingen steeds met zorg onderhouden hebben, de voorkeur boven anderen te geven op het individueel erfelijk bezit der gronden, wanneer de koffie daarop niet meer onderhouden wordt en duidelijk blijkt, dat de gronden noodig zijn voor de uitbreiding van den inlandschen of van anderen landbouw der bevolking. Doch dan geschiedt de afstand eerst nà de koffieteelt, en alleen voor zoover men waarborgen heeft, dat de gronden benuttigd zullen worden.

Aanleg van wegen in betaalden arbeid. 8°. Waar gebrek aan gemeenschapsmiddelen de vestiging van inlandsche koffieplanters in het gebergte mocht blijken in den weg te staan, daar worden in betaalden arbeid wegen aangelegd.

Een uitstekend voorstel der Staatscommissie, het eenige dat nieuw en doeltreffend is.

Als hoofd-inspecteur der koffiecultuur heb ik steeds aangedrongen op het aanleggen van wegen in de berg- en boschstreken, ten einde den vrijwilligen koffieplanter het uitzoeken van koffiegronden mogelijk te maken, hem daardoor tot de ontginning van koffietuinen aan te moedigen, en later den gang naar die tuinen te vergemakkelijken.

Die aanleg moest echter geschieden in gedwongen dienst door de omliggende bevolking. Was nu de bevolking schaarsch, zooals meestentijds het geval is in en nabij de boschstreken, dan werd het wegenwerk, aanleg en onderhoud, te bezwarend, en moest onvolledig geschieden of geheel nagelaten worden.

Waar de nieuwe wegen in de bosschen werkelijk tot stand kwamen, zag ik daarvan immer de meest gunstige gevolgen in de ontwikkeling van vrije koffietuinen of in het ontstaan van nieuwe nederzettingen.

Het maken van nieuwe wegen op staatskosten in het belang der vrije koffiecultuur, juich ik daarom ten zeerste toe en stel ik mij daarvan gunstige resultaten voor.

Het geld er aan besteed zal meervoudig in 's lands schatkist terugkeeren door de verhoogde koffieleveringen en door nieuwe vestiging van welvarende, belasting betalende dessa's.

Groote uitgaven zal die maatregel niet ten gevolge hebben.

De wegen zullen 9 tot 12 Rhijnlandsche voeten breed moeten wezen en slechts op enkele zwaar beschaduwde of zwaar hellende gedeelten begrind worden, maar overigens uit graspaden bestaan.

In de Preanger wordt de aanleg van zoodanigen weg in vrijen arbeid betaald met 25 tot 50 centen (1) per strekkende Rhijnlandsche roede, makende f 10 tot f 20 per paal.

Ad f 20 per paal kan de Regeering 3000 palen weg op Java doen aanleggen voor f 60 000.

Die uitgaaf zal niet jaarlijks terugkomen, maar het hoogst wezen in de eerste jaren. Alleen het onderhoud is een jaarlijksche uitgaaf, die ik raam op f 10 per paal, makende in het geheel f 30 000 voor 3000 palen weg.

Die uitgaven strekken in mindering van het bedrag ad f 800 000, bedoeld op bladz. 33 (2).

Herbossching ten behoeve der gouvernements-koffiecultuur. 9°. Er worde overgegaan tot het op groote schaal herbosschen van streken, die op die wijze weder voor de cultuur van koffie geschikt te maken zijn, terwijl tevens maatregelen worden getroffen, om het branden van alang alang tegen te gaan.

Naar mijn oordeel doet de commissie dat voorstel op minder degelijke gronden.

Op bladz. 10 van haar rapport deelt zij mede, hoe verschillende ambtenaren en koloniale verslagen twijfel uitspreken omtrent de zekerheid, of de aan herbossching te besteden kosten wel binnen redelijk tijdsverloop zullen vergoed worden.

Uit mijn schrijven haalt de commissie aan, hoe van de »op honderde plekken door den resident VAN DER MOORE aangelegde aanplantingen vele zijn geslaagd en tot dichte bosschen samengegroeid, maar dat, zonder uitzondering, de daarop aangelegde koffietuinen schraal en belofteloos staan."

Die aanplantingen van den resident VAN DER MOORE dateeren van 1861 en 1862; zooals ik schreef, geen enkele daarvan heeft, bij ontginning 25 jaren later, redelijke koffieplantsoenen kunnen geven.

Van hoevele jonge bosschen (20, 30 en 40 jaren oud), niet alleen in de Preanger maar ook elders op Java, koesterde ik, bij mijne reizen als hoofdinspecteur, goede verwachtingen voor de koffiecultuur, welke later bleek op die gronden niet te kunnen slagen.

Als resident van Kedoe en in de eerste jaren van mijn hoofdinspecteurschap was ik een groot voorstander der herbossching voor de gouvernements-koffiecultuur, maar mijne latere ervaringen veranderden tijdens de laatste jaren van mijn hoofdinspecteurschap aanmerkelijk mijne inzichten ter zake.

Ik heb daarom geen vrijmoedigheid herbossching op groote schaal ten behoeve der koffiecultuur aan te bevelen.

De Staatscommissie durft het wel te doen, niettegenstaande de ongunstige beoordeelingen, die zij vooraf heeft laten gaan, en naar aanleiding eener tegenovergestelde denkwijze van den inspecteur van het boschwezen, die vermeent, dat voor het herbosschen gronden zijn gebruikt *die oorspronkelijk niet van de beste waren.*

Met den inspecteur van het boschwezen meêgaande, zou de commissie dus waarschijnlijk alleen de beste gronden herboscht willen hebben.

Dat ware naar mijne meening geldverspilling. Die beste gronden hebben geen herbossching noodig, maar zijn, na eenige jaren braakliggen of beplanten met veldgewassen, ook zonder herbosschen geschikt voor een tweeden koffieaanplant.

Wanneer alzoo de beste gronden geen herbossching noodig hebben en de niet beste gronden daartoe ongeschikt zijn, wat blijft er dan voor herbossching over?

Naar aanleiding van het bovenstaande adviseer ik tegen herbossching op groote schaal, ten behoeve der gouvernements-koffiecultuur, maar wensch ik herbossching te beperken tot de streken, waar ze, behalve de onzekere vooruitzichten der koffiecultuur, in de eerste plaats de belangen van klimaat en regenval beoogt.

Wat betreft het branden van alang-alang, iedereen zal het met de commissie eens zijn, dat tegengang daarvan wenschelijk is.

Reeds jaren lang zijn dan ook meer of minder strenge bepalingen ter zake uitgevaardigd en toegepast, maar volkomen wering van alang-alang branden is tot nog toe niet gelukt.

Jammer, dat de commissie, waarvan meerdere leden ervaren Indische oud-ambtenaren en industrieelen zijn, in haar rapport geen afdoenden maatregel tegen alang-alang branden heeft aan de hand gedaan, maar zich slechts bepaalde tot uitdrukking der wenschelijkheid daarvan.

Controleurs weinig overplaatsen, toevoeging van ambtenaren ter beschikking, toekenning van reiskosten. 10°. De controleurs, aan wie, bij de toepassing der voorgestelde maatregelen, de leiding en het toezicht worden opgedragen, worden zoo min mogelijk overgeplaatst, terwijl hun ambtenaren ter beschikking worden toegevoegd en verhoogde reiskosten toegekend.

Verwisselen van geschikte controleurs is voor elke afdeeling nadeelig — dus ook voor de koffie-afdeelingen.

Toevoeging van ambtenaren ter beschikking zal hun van weinig dienst zijn, indien de commissie bedoelt jong benoemde burgerlijke ambtenaren, bestemd om adspirant controleur te worden.

Die ambtenaren toch zijn tegenwoordig slechts enkele maanden toegevoegd, om aldra adspirant-controleur te worden. In den korten tijd hunner toevoeging moet hun zoo velerlei worden geleerd en begrijpelijk gemaakt en zijn ze nog zoo onhandig, dat de controleur weinig werk van hen afgedaan krijgt.

Meerdere hulp voor bureau-werkzaamheden zouden de controleurs hebben van toegevoegde Europeesche klerken.

11°. Indien dit noodig mocht blijken, worden enkele gouvernementsondernemingen, in betaalden arbeid te drijven, opgericht, om tot voorbeeld en aanmoediging te strekken.

Mij is niet begrijpelijk hoe eene gouvernements-onderneming de inlandsche bevolking tot een voorbeeld, tot een kern kan dienen, waaromheen de bevolking zich langzamerhand groepeeren zal en zoo tot vrijwilligen aanplant van koffie te brengen zal zijn, gelijk de commissie op bladz. 30 van haar Rapport schrijft.

Honderde particuliere koffieondernemingen bestaan reeds in het gebergte, maar zonder dat zich daaromheen een kern van vrijwillige koffieplanters gevormd heeft, en gelukkig ook, want de vrijwillige koffieplanters zouden in dat geval daarheen verhuisd zijn, met geen andere bedoeling dan om hunne koffie aan de particulieren te verkoopen en alzoo aan de levering in 's Lands pakhuizen te onttrekken.

Misschien bedoelt de commissie, dat de gouvernementsondernemingen zich zouden kunnen bezighouden met den opkoop van onbereide koffie der vrijwillige planters, hetgeen de particuliere koffielanden niet mogen doen, maar wat wel geoorloofd is aan particuliere koffiepelmolenaars.

De weinige koffie aan de Pasoeroeaansche pelmolenaars verkocht, doet echter vreezen, dat aan de Regeering, althans vrijwillig, niet veel geleverd zou worden, tenzij tegen bijzonder hooge prijzen, die met bereidingsprijzen te zamen een veel hoogere onkostenrekening zouden maken, dan bij de van de bevolking ingekochte koffie.

Bij de behandeling der voorstellen van den heer WESSELS wordt op deze aangelegenheid nader teruggekomen.

Opheffing der koffie-inspecteurs. 12°. Het toezicht over de koffiecultuur worde toevertrouwd aan het gewestelijk bestuur, met opheffing der betrekking van hoofdinspecteur c q. inspecteur voor de koffiecultuur.

Dat voorstel der commissie staat in verband tot hare op bladz. 32 van het rapport uitgesproken afkeurende beoordeeling van den arbeid der elkaar opvolgende hoofdinspecteurs van de koffiecultuur.

Op bladz. 34 (1) en volgende van mijne dit onderzoek voorafgaande aanteekeningen omtrent het rapport der staatscommissie, heb ik getracht die afkeurende beoordeeling te wederleggen.

(1) $2^1/_2$ *tot* 5 *centen?*
(2) **Blz. 123 dezer bijlage.**

(1) **Blz. 115 dezer bijlage.**

Ik zal daarom bij het voorstel tot opheffing der inspecteurs-betrekking bij de koffiecultuur niet langer stilstaan, doch mij bepalen tot de verklaring, dat ik een afzonderlijken ambtenaar voor het algemeen beheer en de algemeene leiding der staatskoffiecultuur noodig acht, zoolang de Regeering die staatskoffiecultuur wenscht te behouden en daaruit baten te trekken.

Onverwijlde intrekking der verplichte koffiecultuur, waar ze meer lasten dan lusten oplevert.

III. Het laatste gedeelte der voorstellen van de commissie luidt: » waar de koffieteelt, niettegenstaande de verhoogde betaling meer lasten dan baten voor de bevolking blijkt op te leveren, worde de aanplant op hoog gezag ingetrokken."

Met dit voorstel kunnen ongetwijfeld alle ambtenaren medegaan.

In mijne aanteekeningen op het rapport der commissie wees ik er op hoe *sinds* en *door* de cultuurplannen jaarlijks talrijke dessa's van de verplichte koffiecultuur voor goed werden vrijgesteld, en hoe dientengevolge van 1882 tot 1889 het aantal cultuurplichtige dessa's van 10,419 tot 4378, en het getal cultuurplichtige gezinnen van 721 944 tot 327 544 verminderde, grootendeels naar aanleiding der onderzoekingen en rapporten van de koffie-inspecteurs.

Op dien weg moet worden voortgegaan, doch met beleid en voorzichtigheid en voorgelicht door den koffie-inspecteur, die met dergelijke onderzoekingen over het algemeen meer vertrouwd is dan de plaatselijke ambtenaren.

Levering per gezin geen maatstaf tot intrekking der koffiecultuur. Men neme b.v. niet tot maatstaf aan, de levering per huisgezin, hetgeen tot zeer verkeerde resultaten kan leiden.

Zoo worden Bantam, Krawang en Japara in geschriften en gesprekken over de staatskoffiecultuur gewoonlijk in één adem genoemd als ongunstige gewesten voor die cultuur, en zulks naar aanleiding van minieme leveringen per gezin.

In bijlage X berekende ik voor elk gewest van Java de gemiddelde levering per *cultuurplichtig gezin* uit den oogst van 1888 (voor den oogst van 1889 kon ik zulks nog niet doen uit gebrek aan de noodige gegevens) en verkreeg toen werkelijk voor:

Krawang . .	7	katti's per gezin.
Japara . . .	14	
Bantam . .	18	

zijnde de laagste cijfers van Java.

In de volgende bijlage berekende ik voor elk gewest van Java de gemiddelde levering *per bouw* uit de oogsten van 1887 en 1888, en verkreeg toen voor:

	1887	1888	
Krawang . .	0.75	0.88	pikols per bouw.
Japara . . .	0.95	1.07	
Bantam . . .	5.45	5.73	

Ook hier hebben Krawang en Japara de laagste cijfers van Java; maar Bantam staat boven alle andere gewesten, behalve Pasoeroean, Tegal en de Preanger, en levert per bouw meer in dan het gemiddelde over geheel Java, dat voor 1888 bedraagt 4.46 pikols en voor 1889 berekend wordt op 4.35 pikols per bouw.

Bantam behoort dus volstrekt niet tot de slechte koffiestreken, zooals menigeen uit de gemiddelde levering per gezin heeft opgemaakt.

Dat komt omdat Bantam per gezin zeer weinig boomen, het minst van geheel Java, te onderhouden heeft (zie bijlage X) namelijk:

verplicht	109	boomen per gezin in 1888.
onverplicht . . .	132	
Totaal . .	241	

terwijl het gemiddelde voor geheel Java bedroeg:

verplicht	323	boomen per gezin in 1888.
onverplicht . . .	477	
Totaal . .	800	

Een ander voorbeeld hoe de gemiddelde levering per gezin tot verkeerde denkbeelden kan brengen, zijn de gewesten Tegal, Pasoeroean en de Preanger.

De gemiddelde levering *per gezin* bedroeg in 1888 voor:

Tegal	2,65 pikol;
Pasoeroean	8,90 »
Preanger	0,75 »

maar de gemiddelde levering *per bouw* voor:

	1888 — 1889
Tegal	6,40 — 6,39 pikol;
Pasoeroean . . .	5,86 — 4,87 »
Preanger	5,16 — 8,33 »

Ook weder grootendeels een gevolg daarvan, dat het getal te onderhouden boomen bedroeg in:

Tegal . . .	1321 boomen per gezin in 1888;
Pasoeroean. .	1971 » » » » »
Preanger . .	827 » » » « »

De lasten en lusten der staats-koffiecultuur mogen dus niet worden afgemeten naar hetgeen per gezin in de koffiepakhuizen wordt geleverd of gewerkt.

In streken, waar de consumtie door de inlandsche bevolking en de clandestiene verkoop van koffie een groot gedeelte van den oogst aan de pakhuizen onttrekt, mag de gemiddelde levering, noch per gezin, noch per bouw, als maatstaf strekken voor de lusten en lasten der staatskoffiecultuur.

Plukproeven zeer noodig. In die streken trachte men door gedurende eenige jaren voortgezette nauwkeurige plukproeven (zie bladz 40 t/m 42 der nieuwe Handleiding) achter de werkelijke productiviteit der koffietuinen te komen, alvorens tot intrekking der cultuur voorstellen te doen.

De groote leveringen van Bantam (6,1) schrijf ik daaraan toe, dat de inlandsche bevolking daar weinig of geen koffie consumeert, maar gebruik maakt van thee. Dientengevolge wordt de geheele oogst dáár in de pakhuizen geleverd en niets aan de levering onttrokken.

Streken, waar veel koffie aan de verplichte levering onttrokken wordt. Van de aanplanting op het Moeriahgebergte wordt veel koffie verkocht aan- en geconsumeerd door de omliggende bevolking van Japara, Demak, Koedoes, Pattie en Rembang.

De plukproeven, door wijlen den inspecteur Mounier op mijn last genomen in 1883, constateerden, dat in de residentie Japara nog niet de helft van den oogst in de pakhuizen geleverd werd.

Door plukproeven constateerde ik in hetzelfde jaar, dat ook in de afdeeling Salatiga een groot gedeelte van den oogst aan de pakhuizen onttrokken werd, waarschijnlijk door verkoop ter hoofdplaats Semarang, want toen er dat jaar zeer strenge maatregelen genomen werden, klaagden de handelaren te Semarang, dat de personen, die van hen reeds voorschotten voor in te koopen koffie ontvangen hadden, zoo weinig koffie uit Salatiga aanbrachten, nog niet eens voldoende om de voorschotten te dekken.

Hun klagen was gegrond, want de personen, die voorschotten genoten hadden van de handelaren, hadden gerekend gouvernements-koffie clandestien op te koopen en konden zulks later niet meer doen, tengevolge der strenge maatregelen.

Uit Probolinggo is mij ook bekend, dat daar meermalen

prauwladingen Java-koffie als Balie-koffie over zee worden uitgevoerd.

In een mijner rapporten over Krawang deelde ik mede, dat de inlandsche bevolking daar veel koffie consumeerde, en, bij intrekking der gedwongen cultuur aldaar, haar koffiedrank uit de naburige Preanger Regentschappen zou halen. Aanhalingen langs de grenzen tusschen de Preanger en Krawang gedaan, bewijzen, dat werkelijk Krawang een gevaarlijke nabuur voor de Preanger is.

Ook de versnelde en ongecontroleerde gemeenschap per spoor maakt het clandestiene vervoer van koffie over geheel Java al bijzonder gemakkelijk.

Daarom moet ik waarschuwen tegen lichtvaardige intrekking der staats-koffiecultuur op motieven van weinige inlevering per gezin of per bouw.

Beter acht ik het, in streken, waar ondersteld wordt dat de lasten de lusten overtreffen, de lusten te vermeerderen door verhooging der tuingelden en daarmede voort te gaan, tot dat de bevolking genoeg voordeel in de koffiecultuur ziet, om vrijwillig te gaan planten, of, zoo dat niet gebeurt, totdat voor het Gouvernement de lasten grooter worden dan de lusten, hetgeen natuurlijk onverwijlde intrekking der schadelijke koffiecultuur ten gevolge moet hebben.

Met vorenstaande regelen heb ik, naar mijn beste weten, de voorstellen der meerderheid van de Staatscommissie in beschouwing genomen en behandeld.

Eene resumtie dier beschouwingen zou het geschrevene nog uitgebreider maken dan het reeds is, en acht ik minder noodig, omdat elk voorstel, op zichzelf behandeld, dus gemakkelijk te overzien is.

Bandong, den 20sten April 1890.

De resident der Preanger Regentschappen,

(*w.g.*) J. Heijting.

Voor eensluidend afschrift,

De gouvernements-secretaris,

O. v. d. Wijck.

NOTA van onderzoek der voorstellen van het lid der commissie L. Wessels.

In een afzonderlijk advies, door de commissie in haar rapport opgenomen, stelt de heer Wessels voor: de gedwongen koffiecultuur in te trekken, het monopolie op te heffen en de gouvernements-koffiecultuur in dwang, te vervangen door een staatscultuur in vrijen arbeid.

Hij geeft met andere woorden het denkbeeld aan, om, zij het ook langzamerhand, de geheele gouvernements-koffiecultuur om te zetten in gouvernements-ondernemingen (laatste alinea blz. 39 van het rapport der commissie).

De door de meerderheid der Staatscommissie tegen dat denkbeeld op blzz. 40 en 41 van haar rapport geopperde bezwaren, kan ik meerendeels beamen.

Maar buitendien heb ik nog andere bezwaren, welke mij in het belang der inlandsche bevolking voorkomen nog al gewicht in de schaal te leggen.

Op particuliere koffielanden bedraagt de kostprijs van de koffie (alleen teelt en bereiding, zonder vervoer- en verkoop-onkosten) gemiddeld f 20 per pikol.

Als hoofdinspecteur der koffiecultuur bood ik den directeur van binnenlandsch bestuur, in eene uitvoerige nota van 4 September 1885, mijne consideratiën en advies aan, omtrent de denkbeelden aangaande de gouvernements-koffiecultuur in Nederlandsch-Indië, ontwikkeld in het werk van den ambtenaar met verlof K. F. Van Delden Laërne, houdende de resultaten van het hem opgedragen onderzoek naar den stand en de vooruitzichten van de koffiecultuur in Brazilië.

In die nota maakte ik een raming der kosten van de gouvernements-koffie, indien ze van de bevolking ingekocht en bereid werd op gouvernements-etablissementen. Alstoen kwam ik tot een bedrag van f 19 per pikol; maar daar sedert dien tijd de inkoopsprijs van f 14 op f 15 gebracht, dus met f 1 gestegen is, moet ook de kostprijs van f 19 op f 20 per pikol komen, alzoo overeenstemmend met den gemiddelden kostprijs der particuliere koffie.

Van dat bedrag moet een belangrijk gedeelte besteed worden aan Europeesch personeel van administrateurs en opzichters en aan van Europa herkomstige machineriën en metaalwerken voor dakbedekking, goten, ijzeren wegen enz. Dat gedeelte, beloopende naar mijne berekening minstens f 5 per pikol of 1/4 van den kostprijs, komt dan niet in handen der inlandsche bevolking, maar wordt haar onthouden, ten behoeve van Europeanen en Europeesche fabrieken, terwijl de inlandsche bevolking die gelden bij eigen cultuur en bereiding van koffie zelf kan verdienen.

Bij den door mij gestelden normalen jaarlijkschen oogst van 560 000 pikols (zie blz. 45 (1) van mijn onderzoek der voorstellen van de meerderheid) zou dat voor de inlandsche koffieplantende bevolking een jaarlijksch minder inkomen wezen van 560 000 × f 5 = f 2 800 000.

De Europeesche industrie en de in Indië aanwezige Europeanen zouden bij de omzetting der gouvernements-koffiecultuur in gouvernements-ondernemingen velerlei emplooi vinden en daarbij welvaren, maar aan de inlandsche bevolking zou jaarlijksch een bedrag van f 2 800 000 onthouden worden, dat ze thans door eigen bereiding van het koffieproduct kan verdienen.

Dat de inkomsten der koffiecultuur, hoe bedroevend velen daarover ook mogen denken, der inlandsche bevolking niet onverschillig zijn, wordt jaarlijks bewezen door de gevolgen van een gunstigen of ongunstigen koffieoogst.

Bij gunstigen koffieoogst worden alle belastingen gemakkelijk en spoedig betaald; meer dan wenschelijk, ziet men in zulk een jaar feestvieren; de kleinhandel verlevendigt en de groote Europeesche toko's en handelshuizen sluiten hunne boeken met flinke saldo's.

Bij een ongunstigen koffieoogst ziet men het tegenovergestelde; met moeite en verkoop van sieraden betaalt het volk zijn belastingen, van feestvieren is geen sprake en de handel, klein en groot, staat stil. Zoo hangt de koffiecultuur nauw samen met de welvaart der bevolking. Elke vermeerdering of vermindering van daaruit voortvloeiende geldelijke verdiensten vindt haar weerslag in het dorpsleven der koffieplanters en in de beurzen van handelaren.

Eene jaarlijksche afname van bijna 3 millioen gulden koffiegelden uit de handen van de inlanders in die der Europeanen, zou voor eerstgenoemden het treurige gevolg zijn der welwillende bedoelingen van het Koninklijk besluit van 14 October 1888 n°. 18.

Een ander bezwaar voor de inlandsche bevolking acht ik het volgende:

Bij de door inlanders gedreven vrije koffiecultuur is iedere koffieplanter landbouwer voor eigen rekening en bezitter van zijn koffietuin. Op de staatsondernemingen zullen de inlanders moeten komen werken in dagloon, en dientengevolge van den stand van landbouwers en tuinbezitters verlaagd worden tot dien van daglooners of proletariërs, levende van den dag op den dag.

Het kan nimmer op den weg eener Regeering liggen, bij de bevolking een stand van proletariërs aan te kweeken, zooals in Europa reeds in te groote mate bestaat en waarvan aldaar de treurigste ervaringen worden ondervinden.

Bekend is het, dat een land van kleine landbouwers, van verdeeld grondbezit, meer algemeene volkswelvaart geniet dan een land, waar, naast het groote grondbezit, weinig anders gevonden wordt dan daglooners, die de groote grondbezitters door hun moeitevollen arbeid moeten rijk maken.

Frankrijk is een voorbeeld van het eerste, dáár zijn weinig groote grondbezitters, en groote kapitalisten, maar heerscht algemeene volkswelvaart.

Groot-Brittannië is een voorbeeld van het tweede, dáár vindt men de grootste grondbezitters en de grootste kapitalisten, maar daarnaast ook de meest algemeene armoede en ellende onder den minderen stand.

Alzoo in Groot-Brittannië de beide uitersten van rijkdom

---

(1) Blz. 123 dezer bijlage.

en armoede, in Frankrijk de gulden middenweg van een welvarenden boerenstand.

Welke der beide toestanden de voorkeur verdient, is niet twijfelachtig.

Daarom moet ik der Regeering ontraden het streven naar groote koffieperceelen, bewerkt door daglooners, maar haar aanbevelen in de koffiestreken de inlanders zooveel mogelijk tot vrije koffieboeren te maken.

De meerderheid der commissie wees reeds op dat bezwaar (tweede alinea bladzijde 41 van het Rapport) en liet daaraan voorafgaan, dat »de staatscultuur, in het groot gedreven, uit den aard der zaak zoowel der volkscultuur als der particuliere (door Europeanen gedreven) landbouw-nijverheid eene overweldigende concurrentie (zou) aandoen en beide ten slotte verdringen."

Wel brengt de heer WESSELS daartegen in »dat de vrije staatscultuur de volkscultuur in het leven zal roepen in plaats van ze te verdringen en te drukken, en dat het niet in de bedoeling van het voorstel kan liggen voor de oprichting van staatsondernemingen gronden te bezigen »die de bevolking voor haar cultuur noodig heeft," maar die bewering kan niet ernstig gemeend zijn.

Wegens gebrek aan geschikte gronden moest immers de gouvernements-koffiecultuur gedurende de laatste 8 jaren in meer dan de helft der koffieplantende dessa's opgeheven worden. Veel blijft er dus niet over, en dat weinige moet nu gedeeld worden tusschen de staatscultuur en de volkscultuur. Zou er dan geen strijd ontstaan tusschen beide cultures, wie van de twee de meeste en de beste gronden verkrijgt, en zou in dien strijd de staatscultuur niet aan het langste einde trekken, daar de volkscultuur de gronden niet voor het nemen heeft, maar van den Staat moet vragen.

Ik geloof met de commissie, dat de volkscultuur er niet wel bij zou varen, doch zich zou moeten behelpen met de minder goede terreinen.

Was de Staat zoo edelmoedig, de beste gronden aan de bevolking af te staan en voor zijn eigen ondernemingen de minder goede te bezigen, dan zouden alle winstbecijferingen van den heer WESSELS in duigen vallen.

Behalve concurrentie in gronden zoude er ook concurrentie in handenarbeid voor grondbewerking, pluk en bereiding ontstaan tusschen de staatscultuur en de volkscultuur. Nu reeds klagen de erfpachtsondernemers over gebrek aan handenarbeid, wegens de gouvernements-koffiecultuur. Des te scherper zal die schaarschte worden, indien er nog een staatscultuur bij komt, en de loonen zullen tot voor alle partijen schadelijke hoogten opgedreven worden, terwijl tuinen onverzorgd en vruchten ongeplukt zullen blijven wegens gebrek aan handen.

Bij uitvoering der voorstellen van den heer WESSELS zullen staats- en volkscultuur een treurig bestaan naast elkaâr hebben of wel een van beiden ondergaan.

Gaat de volkscultuur te niet, dan is daarmede zeker het belang der bevolking niet gebaat.

Kan de staatscultuur het niet volhouden en blijft de volkscultuur bloeien, dan zullen de inkomsten van de vrije koffieteelt voor den lande, na intrekking van de gedwongen levering, nimmer zoo groot wezen als tijdens de gedwongen levering.

Die inkomsten zouden moeten gevonden worden uit eene te heffen landrente-belasting van de vruchtdragende tuinen, door den heer WESSELS gesteld op f 20 per bouw (bladzijde 134 van het Advies) makende over de door mij op bladzijde 44 (1) van het onderzoek der voorstellen van de meerderheid gestelde 140 000 bouws vruchtdragende tuinen, eene belasting van f 2 800 000.

Verminderd met 8 % collecteloon blijft daarvan ruim $1^1/_2$ millioen, dus op verre na niet de 9 millioen gemiddelde jaarlijksche bate van den lande der jaren 1885 t/m 1887 (zie bladzijde 135 alinea 8 van het afzonderlijk advies).

Doch naar mijne meening zullen de inkomsten van de landrentebelasting der vrije koffietuinen nog minder dan $2^1/_2$ millioen leveren, daar eene gemiddelde belasting van f 20 per bouw koffietuin ongetwijfeld niet zonder morren der inlandsche bevolking verkregen zou worden en allen lust tot vrijwilligen koffieaanplant zou doen verdwijnen.

(1) Blz. 123 dezer bijlage.

Om vorenomschreven redenen zie ik geen heil in de voorstellen van den heer WESSELS. Ik vrees daarvan velerlei moeielijkheden en groote financieele teleurstelling voor den lande.

Speciale behandeling van de aan het einde van zijn afzonderlijk advies door den heer WESSELS voorgestelde *Grondslagen van de gouvernements-koffiecultuur in Nederlandsch-Indië* acht ik, na de vorenstaande beschouwingen, overbodig.

Alvorens echter dit onderzoek te beëindigen, wensch ik te releveeren de meening van den heer WESSELS, omtrent de beschikking door den Staat over de door de inlandsche bevolking op hoog gezag aangelegde en onderhouden koffituinen.

Weliswaar zijn die koffietuinen niet het eigendom der planters, maar onderling verkoopen ze de boomen toch aan elkaâr en met dat verkoopen zal de Regeering rekening moeten houden, wil zij billijk zijn en geen ontevredenheid opwekken.

Bandong, den 20sten April 1890.

De resident der Preanger Regentschappen,
(*w. g.*) J. HEIJTING.

Voor eensluidend afschrift;
De gouvernements-secretaris,
O. v. d. WIJCK.

NASCHRIFT.

Na beëindiging dezer Nota bemerkte ik de aandacht nog niet gevestigd te hebben op het groote geldelijke nadeel dat de Regeering zou lijden bij de opheffing der gedwongen levering.

De heer WESSELS heeft namelijk te weinig rekening gehouden met de reeds bestaande vrijwillige inlandsche koffieteelt, die op Java nu al een grootere plaats inneemt dan de verplichte cultuur.

Bijlage IX geeft immers voor 1888 aan, een oppervlakte van 109 663 bouws *niet* op hoog gezag aangelegd tegen 84 229 bouws *wel* op hoog gezag aangelegd, makende alzoo respectievelijk 57 pct. en 43 pct.

Bij loslating der gedwongen levering komt het product der vrijwillige plantsoenen niet meer in 's Lands pakhuizen en derft de Regeering de daarmede te maken winsten.

In mijne Beantwoording der vragen, gesteld bij de missive van den directeur van binnenlandsch bestuur dd. 14 Februari 1890 n°. 847, berekende ik dat die winstderving voor het oogstjaar 1889 ruim f 12 millioen zou bedragen hebben (1), waartegenover eene landrenteheffing van f 20 per bouw slechts een schadeloosstelling van nog geen $1^1/_2$ millioen geleverd zou hebben.

Alzoo een dadelijke winstderving van ruim $10^1/_2$ millioen in een jaar.

Dit bezwaar, gevoegd bij de hiervoren reeds aangevoerde bedenkingen, maken de voorstellen van den heer E. WESSELS nog minder aannemelijk.

Bandong, 23 April 1890.

De resident,
(*w. g.*) J. HEIJTING.

(1) Blz. 146 dezer bijlage.

Bijlage I.

BEREKENING VAN DE KOSTPRIJZEN, waarop aan de bevolking de teelt en de bereiding van de gouvernements-koffie komt te staan per bouw en per pikol.

PREANGER REGENTSCHAPPEN.

Gewone cultuurwijze, namelijk:

I. *Op boschgrond:*

a. Kappen of uitdunnen van het geboomte.
b. Babad van het kleiner hout en van het onkruid.
c. Palintangs; d. w. z. op horizontale rijen leggen van de ruigte, ter vervanging van terrassen.
d. Planten van tjaboettan bibit (zonder kluit).
e. Tot onderhoud, korthouden van goedaardig onkruid en enkele keeren patjollen, indien er alang-alang of ander slecht onkruid opschiet.

II. *Op andere terreinen.*

a. Branden en opruimen van het kreupelhout, de glaga of alang-alang.
b. Schoonmaken van den grond door kored of patjollen.
c. d en *e.* Als boven.

Jaren levensduur.	Gemiddelde jaarlijksche productie per bouw (pikols).	Gedurende den geheelen levensduur te oogsten pikols koffie.	Uitgaven per bouw voor oogstloon n. l. plukken, bereiden en vervoeren naar het pakhuis, berekend ad f 5 per pikol.	Uitgaven voor tuinwerk per bouw. (guldens.) Ontginning, beplanting en onderhoud der zes eerste jaren.	Onderhoud der volgende jaren ad f 8 jaarlijks.	Te zamen.	Jaarlijks.	Tuinkosten en plukloon met kosten van bereiding en vervoer naar het pakhuis, makende te samen voor den planter de kostprijzen van de gouvernements-koffie. Totaal per bouw.	Gemiddeld jaarlijks per bouw.	Gemiddeld per pikol.
6	2	3 × 2 = 6	6 × 5 = 30	100	—	100	16,60	130	21,66	21,66
6	3	3 × 3 = 9	9 × 5 = 45	100	—	100	16,60	145	24,16	16,11
6	4	3 × 4 = 12	12 × 5 = 60	100	—	100	16,60	160	26,66	13,33
8	2	5 × 2 = 10	10 × 5 = 50	100	16	116	14,50	150	18,75	15,—
8	3	5 × 3 = 15	15 × 5 = 75	100	16	116	14,50	175	21,87	11,66
8	4	5 × 4 = 20	20 × 5 = 100	100	16	116	14,50	200	25,—	10,—
8	5	5 × 5 = 25	25 × 5 = 125	100	16	116	14,50	225	28,12	9,—
10	3	7 × 3 = 21	21 × 5 = 105	100	32	132	13,20	237	23,70	11,20
10	4	7 × 4 = 28	28 × 5 = 140	100	32	132	13,20	272	27,20	9,70
10	5	7 × 5 = 35	35 × 5 = 175	100	32	132	13,20	307	30,70	8,70
10	6	7 × 6 = 42	42 × 5 = 210	100	32	132	13,20	342	34,20	8,10
12	3	9 × 3 = 27	27 × 5 = 135	100	48	148	12,30	283	23,50	10,50
12	4	9 × 4 = 36	36 × 5 = 180	100	48	148	12,30	328	27,30	9,10
12	5	9 × 5 = 45	45 × 5 = 225	100	48	148	12,30	373	31,—	8,30
12	6	9 × 6 = 54	54 × 5 = 270	100	48	148	12,30	418	34,30	7,70
12	7	9 × 7 = 63	63 × 5 = 315	100	48	148	12,30	463	40,20	7,30
15	4	12 × 4 = 48	48 × 5 = 240	100	72	172	11,50	412	27,50	8,60
15	5	12 × 5 = 60	60 × 5 = 300	100	72	172	11,50	472	31,50	7,80
15	6	12 × 6 = 72	72 × 5 = 360	100	72	172	11,50	532	35,50	7,40
15	7	12 × 7 = 84	84 × 5 = 420	100	72	172	11,50	592	39,50	7,—
15	8	12 × 8 = 96	96 × 5 = 480	100	72	172	11,50	652	43,50	6,80
20	4	17 × 4 = 68	68 × 5 = 340	100	84	184	9,20	524	26,20	7,70
20	5	17 × 5 = 85	85 × 5 = 425	100	84	184	9,20	609	30,40	7,10
20	6	17 × 6 = 102	102 × 5 = 510	100	84	184	9,20	694	34,70	6,80
20	7	17 × 7 = 119	119 × 5 = 595	100	84	184	9,20	779	39,—	6,50
20	8	17 × 8 = 136	136 × 5 = 680	100	84	184	9,20	864	43,20	6.30

TOELICHTINGEN.

De tuinkosten zijn gesteld als volgt:

per bouw ontginning en beplanting	f 30
onderhoud 1ste jaar.	20
idem 2de „	16
idem 3de „	10
idem 3 volgende jaren, ad f 8 jaarlijks	24
Zes eerste jaren. . .	f 100

en elk volgend jaar f 8 per bouw.

Koffietuinen, die vroeg vrucht dragen, leven in den regel niet lang, daarom is aan korten levensduur gewoonlijk vroege vruchtdracht verbonden, en ziet men tuinen, die niet ouder zijn dan 6, 7, 8 en 9 jaren, reeds in het 3de jaar vol vruchten.

Toch heb ik in deze aantooning den eersten oogst ook van de kortdurende tuinen eerst op het 4de jaar berekend.

Ik deed zulks, ten einde allen schijn te voorkomen van de koffiecultuur voordeeliger voor te stellen, dan ze wel is.

Bijlage II.

BEREKENING van den KOSTPRIJS waarop aan de bevolking de teelt en de bereiding van de gouvernements-koffie komt te staan per bouw en per pikol.

PREANGER-REGENTSCHAPPEN.

Intensieve cultuurwijze.

1. Op boschgrond.

a. Kappen van het hout.

b. Branden en opruimen van het hout.

c. Terrassen en plantkuilen maken.

d. Planten van poeteran bibit (bibit met de kluit.)

e. Patjollen om de 2 of 3 maanden.

Jaren levensduur.	Gemiddelde jaarlijksche productie per bouw (pikols).	Gedurende den geheelen levensduur te oogsten pikols koffie.	Uitgaven per bouw voor oogstloon nl. plukloon, bereiden en vervoeren naar het pakhuis, berekend ad f 5 per pikol.	Uitgaven voor tuinwerk per bouw. (guldens).				Tuinkosten en plukloon, met kosten van bereiding en vervoer naar het pakhuis, makende te zamen voor den planter de kostprijzen van de gouvernements-koffie.		
				ontginning, beplanting en onderhoud der zes eerste jaren.	onderhoud der volgende jaren ad f 10 jaarlijks.	Te zamen.	jaarlijks.	Totaal per bouw.	Gemiddeld jaarlijks per bouw.	Gemiddeld per pikol.
6	2	3 × 2 = 6	6 × 5 = 30	150	—	150	25,—	180	30,—	30,—
6	3	3 × 3 = 9	9 × 5 = 45	150	—	150	25.—	195	32,50	21,66
6	4	3 × 4 = 12	12 × 5 = 60	150	—	150	25,—	210	35,—	17,50
8	2	5 × 2 = 10	10 × 5 = 50	150	20	170	21,25	220	27,50	22,—
8	3	5 × 3 = 15	15 × 5 = 75	150	20	170	21,25	245	30,62	16,33
8	4	5 × 4 = 20	20 × 5 = 100	150	20	170	21.25	270	33,75	13,50
8	5	5 × 5 = 25	25 × 5 = 125	150	20	170	21,25	295	36,87	11,80
10	3	7 × 3 = 21	21 × 5 = 105	150	40	190	19,—	295	29,50	14,04
10	4	7 × 4 = 28	28 × 5 = 140	150	40	190	19,—	330	33,—	11,80
10	5	7 × 5 = 35	35 × 5 = 175	150	40	190	19,—	365	36.50	10,40
10	6	7 × 6 = 42	42 × 5 = 210	150	40	190	19,—	400	40,—	9,50
12	3	9 × 3 = 27	27 × 5 = 135	150	60	210	17,50	345	28,75	12,80
12	4	9 × 4 = 36	36 × 5 = 180	150	60	210	17,50	390	32,50	10,80
12	5	9 × 5 = 45	45 × 5 = 225	150	60	210	17,50	435	36,25	9,70
12	6	9 × 6 = 54	54 × 5 = 270	150	60	210	17,50	480	40,—	8,90
12	7	9 × 7 = 63	63 × 5 = 315	150	60	210	17,50	525	43,75	8,50
15	4	12 × 4 = 48	48 × 5 = 240	150	90	240	16,—	480	32,—	10.—
15	5	12 × 5 = 60	60 × 5 = 300	150	90	240	16,—	540	36,—	9,—
15	6	12 × 6 = 72	72 × 5 = 360	150	90	240	16,—	600	40,—	8,30
15	7	12 × 7 = 84	84 × 5 = 420	150	90	240	16,—	660	44,—	7,80
15	8	12 × 8 = 96	96 × 5 = 480	150	90	240	16,—	720	48,—	7,50
20	4	17 × 4 = 68	68 × 5 = 340	150	140	290	14,50	630	31,50	9,20
20	5	17 × 5 = 85	85 × 5 = 425	150	140	290	14,50	715	35,75	8,40
20	6	17 × 6 = 102	102 × 5 = 510	150	140	290	14,50	800	40,—	7,80
20	7	17 × 7 = 119	119 × 5 = 595	150	140	290	14,50	885	44,25	7,40
20	8	17 × 8 = 136	136 × 5 = 680	150	140	290	14,50	970	48,50	7,10

Toelichtingen: De tuinkosten zijn gesteld als volgt per bouw:

ontginning en beplanting	f 50
onderhoud 1ste jaar	30
idem 2de jaar	20
idem 3de jaar	20
Transporteeren	f 120
Per transport	f 120
idem 3 volgende jaren	30
Zes eerste jaren	f 150

en elk volgend jaar f 10 per bouw.

Zie bijlage I omtrent het intreden van den eersten vollen oogst

Bijlage III

BEREKENING van hetgeen de inlandsche bevolking thans boven hare kostprijzen van de gouvernementskoffie ontvangt of wint, bij eene betaling van f 15 per pikol ingeleverde koffie.

Eenvoudige cultuurwijze. — PREANGER REGENTSCHAPPEN.

Jaren levensduur.	Gemiddelde jaarlijksche productie per bouw. (pikols).	Bij eene betaling van f 15 de pikol, ontvangt de planter voor zijn ingeleverde koffie		Volgens bijlage I bedragen de kostprijzen van de gouvernementskoffie voor den planter (in guldens).			Zoodat voor den planter het verlies of de winst thans bedraagt (guldens).		
		Totaal per bouw (guldens).	gemiddeld jaarlijks per bouw (guldens).	per bouw. Totaal.	per bouw. Jaarlijks.	per pikol.	per bouw. Totaal.	per bouw. Jaarlijks.	per pikol.
6	2	3 × 2 × 15 = 90	15,—	130	21,66	21,66	— 40	— 6,66	— 6,66
6	3	3 × 3 × 15 = 135	22,50	145	24,16	16,11	— 10	— 1,66	— 1,11
6	4	3 × 4 × 15 = 180	30,—	160	26,16	13,33	+ 20	+ 3,84	+ 1,67
8	2	5 × 2 × 15 = 150	18,75	150	18,75	15,—	+ 0	0,—	0,—
8	3	5 × 3 × 15 = 225	28,12	175	21,87	11,66	+ 50	+ 6,25	+ 3,34
8	4	5 × 4 × 15 = 300	37,50	200	25,—	10,—	+ 100	+ 12,50	+ 5,—
8	5	5 × 5 × 15 = 375	46,87	225	28,12	9,—	+ 150	+ 18,75	+ 6,—
10	3	7 × 3 × 15 = 315	31,50	237	23,70	11,20	+ 178	+ 7,80	+ 3,80
10	4	7 × 4 × 15 = 420	42,—	272	27,20	9,70	+ 148	+ 14,80	+ 5,30
10	5	7 × 5 × 15 = 525	52,50	307	30,70	8,70	+ 218	+ 21,80	+ 6,30
10	6	7 × 6 × 15 = 630	63,—	342	34,20	8,10	+ 288	+ 28,80	+ 6,90
12	3	9 × 3 × 15 = 405	33,75	283	23,50	10,50	+ 122	+ 10,25	+ 4,50
12	4	9 × 4 × 15 = 540	45,—	328	27,30	9,10	+ 212	+ 17,70	+ 5,90
12	5	9 × 5 × 15 = 675	56,25	373	31,—	8,30	+ 302	+ 25,25	+ 6,70
12	6	9 × 6 × 15 = 810	67,50	418	34,90	7,70	+ 392	+ 32,60	+ 7,30
12	7	9 × 7 × 15 = 945	78,75	463	40,20	7,30	+ 482	+ 38,55	+ 7,70
15	4	12 × 4 × 15 = 720	48,—	412	27,50	8,60	+ 308	+ 20,50	+ 6,40
15	5	12 × 5 × 15 = 900	60,—	472	31,50	7,80	+ 428	+ 28,50	+ 7,20
15	6	12 × 6 × 15 = 1080	72,—	532	35,50	7,40	+ 548	+ 36,50	+ 7,60
15	7	12 × 7 × 15 = 1260	84,—	592	39,50	7,—	+ 668	+ 44,50	+ 8,—
15	8	12 × 8 × 15 = 1440	96,—	652	43,50	6,80	+ 788	+ 52,50	+ 8,20
20	4	17 × 4 × 15 = 1020	51,—	524	26,20	7,70	+ 496	+ 24,80	+ 7,30
20	5	17 × 5 × 15 = 1275	63,75	609	30,40	7,10	+ 666	+ 33,35	+ 7,90
20	6	17 × 6 × 15 = 1530	76,50	694	34,70	6,80	+ 836	+ 41,30	+ 8,20
20	7	17 × 7 × 15 = 1785	89,20	779	39,—	6,50	+ 1006	+ 50,—	+ 8,50
20	8	17 × 8 × 15 = 2040	102,—	864	43,20	6,30	+ 1176	+ 58,80	+ 8,70

Bijlage IV.

BEREKENING van hetgeen de inlandsche bevolking thans boven hare kostprijzen van de gouvernements-koffie ontvangt bij eene betaling van f 15 de pikol ingeleverde koffie.

Intensieve cultuurwijze.

PREANGER REGENTSCHAPPEN.

Jaren levensduur.	Gemiddelde jaarlijksche productie per bouw (pikols).	Bij eene betaling van f 15 de pikol ontvangt de planter voor zijn ingeleverde koffie (zie bijlage III). Totaal per bouw. Guldens.	Bij eene betaling van f 15 de pikol ontvangt de planter voor zijn ingeleverde koffie (zie bijlage III). Gemiddeld jaarlijks per bouw. Guldens.	Volgens bijlage II bedragen de kostprijzen van de gouvernementskoffie voor den planter (guldens). Per bouw. Totaal.	Volgens bijlage II bedragen de kostprijzen van de gouvernementskoffie voor den planter (guldens). Per bouw. Jaarlijks.	Volgens bijlage II bedragen de kostprijzen van de gouvernementskoffie voor den planter (guldens). Per pikol.	Zoodat voor den planter de winst of het verlies thans bedraagt (guldens). Per bouw. Totaal.	Zoodat voor den planter de winst of het verlies thans bedraagt (guldens). Per bouw. Jaarlijks.	Zoodat voor den planter de winst of het verlies thans bedraagt (guldens). Per pikol.
6	2	90	15,—	180	30,—	30,—	— 90	— 15,—	— 15,—
6	3	135	22,50	195	32,50	21,50	— 60	— 10,—	— 6,50
6	4	180	30,—	210	35,—	17,50	— 30	— 5,—	— 2,50
8	2	150	18,75	220	27,50	22,—	— 70	— 8,75	— 7,—
8	3	225	28,12	245	30,62	16,33	— 20	— 2,50	— 1,33
8	4	300	37,50	270	33,75	13,50	+ 30	+ 3,75	+ 1,50
8	5	375	46,87	295	36,87	11,80	+ 80	+ 8,—	+ 3,20
10	3	315	31,50	295	29,50	14,—	+ 15	+ 2,—	+ 1,—
10	4	420	42,—	330	36,00	11,80	+ 90	+ 9,—	+ 3,20
10	5	525	52,50	365	36,50	10,40	+ 160	+ 16,—	+ 4,60
10	6	630	63,—	400	40,—	9,50	+ 230	+ 23,—	+ 5,50
12	3	405	33,75	345	28,75	12,80	+ 60	+ 5,—	+ 2,20
12	4	540	45,—	340	32,50	10,80	+ 150	+ 12,50	+ 4,20
12	5	675	56,25	435	36,25	9,70	+ 240	+ 20,—	+ 5,30
12	6	810	67,50	480	40,—	8,90	+ 330	+ 27,50	+ 6,10
12	7	945	78,75	525	43,75	8,50	+ 420	+ 35,—	+ 6,50
15	4	720	48,—	480	32,—	10,—	+ 240	+ 16,—	+ 5,—
15	5	900	60,—	540	36,—	9,—	+ 360	+ 25,—	+ 6,—
15	6	1 080	72,—	600	40,—	8,30	+ 480	+ 32,—	+ 6,70
15	7	1 260	84,—	660	44,—	7,80	+ 600	+ 40,—	+ 7,20
15	8	1 440	96,—	720	48,—	7,50	+ 720	+ 48,—	+ 7,50
20	4	1 020	51,—	630	31,50	9,20	+ 390	+ 19,50	+ 5,80
20	5	1 275	63,75	715	35,75	8,40	+ 560	+ 28,—	+ 6,60
20	6	1 530	76,50	800	40,—	7,80	+ 730	+ 36,50	+ 7,20
20	7	1 785	89,25	885	44,25	7,40	+ 900	+ 45,—	+ 7,60
20	8	2 040	102,—	970	48,50	7,10	+ 1070	+ 53,50	+ 7,90

Bijlage V.

Preanger Regentschappen.

Eenvoudige cultuurwijze.

BEREKENING van hetgeen de inlandsche bevolking zal ontvangen per bouw en per pikol gouvernements-koffie, indien haar daarvoor wordt betaald f 100 per bouw voor ontginning, beplanting en onderhoud en f 15 per pikol voor plukloon, bereiding en vervoer naar de inkooppakhuizen en voor haar aandeel in de winst.

Jaren levensduur.	Gemiddelde jaarlijksche productie per bouw (pikols).	Gedurende den geheelen levensduur te oogsten pikols koffie.	Pikolgelden ad f 15 maakt totaal guldens per bouw.	Tuingelden ad f 100 per bouw.	Tuingelden en pikolgelden te zamen.			Volgens bijlage I bedragen de kostprijzen van de gouvernements koffie voor den planter:			Zoodat voor den planter zal overblijven een winst van:		
					Totaal per bouw.	Gemiddeld. Jaarlijks per bouw.	Gemiddeld. Per pikol.	Per bouw. To-taal.	Per bouw. Jaar-lijks.	Per pikol.	Per bouw (guldens.) To-taal.	Per bouw (guldens.) Jaar-lijks.	Per pikol (guldens.)
6	2	3 × 2 = 6	6 × 15 = 90	100	190	31,66	31,66	130	21,66	21,66	60	10,00	10,00
6	3	3 × 3 = 9	9 × 15 = 135	100	235	39,16	26,11	145	24,16	16,11	90	15,00	10,00
6	4	3 × 4 = 12	12 × 15 = 180	100	280	46,66	23,33	160	26,66	13,33	120	20,00	10,00
8	2	5 × 2 = 10	10 × 15 = 150	100	250	31,25	25,00	150	18,75	15,00	100	12,50	10,00
8	3	5 × 3 = 15	15 × 15 = 225	100	325	40,62	21,66	175	21,87	11,66	150	18,75	10,00
8	4	5 × 4 = 20	20 × 15 = 300	100	400	50,00	20,00	200	25,00	10,00	200	25,00	10,00
8	5	5 × 5 = 25	25 × 15 = 375	100	475	59,37	19,00	225	28,12	9,00	250	31,25	10,00
10	3	7 × 3 = 21	21 × 15 = 315	100	415	41,50	19,80	237	23,70	11,20	178	17,80	8,60
10	4	7 × 4 = 28	28 × 15 = 420	100	520	52,00	18,60	272	27,20	9,70	248	24,80	8,90
10	5	7 × 5 = 35	35 × 15 = 525	100	625	62,50	17,80	307	30,70	8,70	378	31,80	9,10
10	6	7 × 6 = 42	42 × 15 = 630	100	730	73,00	17,40	342	34,20	8,10	388	38,80	9,30
12	3	9 × 3 = 27	27 × 15 = 405	100	505	42,10	18,70	283	23,50	10,50	222	18,60	8,20
12	4	9 × 4 = 36	36 × 15 = 540	100	640	53,30	17,80	328	27,30	9,10	312	26,00	8,70
12	5	9 × 5 = 45	45 × 15 = 675	100	775	64,50	17,20	373	31,00	8,30	402	33,50	8,90
12	6	9 × 6 = 54	54 × 15 = 810	100	910	75,80	16,90	418	34,80	7,70	492	41,00	9,20
12	7	9 × 7 = 63	63 × 15 = 945	100	1045	87,10	16,60	463	40,20	7,30	582	46,90	9,30
15	4	12 × 4 = 48	48 × 15 = 720	100	820	54,70	17,00	412	27,50	8,60	408	27,20	8,40
15	5	12 × 5 = 60	60 × 15 = 900	100	1000	66,70	16,60	472	31,50	7,80	528	35,20	8,80
15	6	12 × 6 = 72	72 × 15 = 1080	100	1180	78,70	16,40	532	35,50	7,40	648	43,20	9,00
15	7	12 × 7 = 84	84 × 15 = 1260	100	1360	90,70	16,20	592	39,50	7,00	768	51,20	9,20
15	8	12 × 8 = 96	96 × 15 = 1440	100	1540	102,70	16,00	652	43,50	6,80	888	59,20	9,20
20	4	17 × 4 = 68	68 × 15 = 1020	100	1120	56,00	16,50	524	26,20	7,70	596	29,80	8,80
20	5	17 × 5 = 85	85 × 15 = 1275	100	1375	68,70	16,20	609	30,40	7,10	766	38,30	9,10
20	6	17 × 6 = 102	102 × 15 = 1530	100	1630	81,50	16,00	694	34,70	6,80	936	46,80	9,20
20	7	17 × 7 = 119	119 × 15 = 1785	100	1885	94,30	15,90	779	39,00	6,50	1106	55,20	9,40
20	8	17 × 8 = 136	136 × 15 = 2040	100	2140	107,00	15,80	864	43,20	6,30	1276	63,80	9,50

Bijlage VI.

Preanger Regentschappen.

Intensieve cultuurwijze.

BEREKENING van hetgeen de inlandsche bevolking zal ontvangen per bouw en per pikol gouvernements-koffie, indien haar daarvoor wordt uitbetaald f 150 per bouw voor ontginning, beplanting en onderhoud en f 15 per pikol voor plukloon, bereiding en vervoer naar de inkooppakhuizen en voor haar aandeel in de winst.

Jaren levensduur.	Gemiddelde jaarlijksche productie per bouw (pikols).	Gedurende den geheelen levensduur te oogsten pikols koffie.	Pikolgelden ad f 15 de pikol, maakt totaal guldens per bouw.	Tuingelden ad f 150 per bouw.	Te ontvangen tuin- en pikolgelden te zamen. Totaal per bouw.	Te ontvangen tuin- en pikolgelden te zamen. Gemiddeld jaarlijks per bouw.	Te ontvangen tuin- en pikolgelden te zamen. Gemiddeld per pikol.	Volgens bijlage II bedragen de kostprijzen van de koffie voor den planter (guldens). Per bouw. totaal.	Volgens bijlage II ... Per bouw. jaarlijks.	Volgens bijlage II ... Per pikol.	Zoodat voor den planter zal overblijven een winst van Per bouw (guldens). totaal.	Zoodat ... Per bouw (guldens). jaarlijks.	Zoodat ... Per pikol (guldens).
6	2	3 × 2 = 6	6 × 15 = 90	150	240	45.—	40,—	180	30,—	30,—	60	10,—	10,—
6	3	3 × 3 = 9	9 × 15 = 135	150	285	47,50	31,66	195	32,50	21,66	90	15,—	10,—
6	4	3 × 4 = 12	12 × 15 = 180	150	330	55,—	27,50	210	35,—	17,50	120	20,—	10,—
8	2	5 × 2 = 10	10 × 15 = 150	150	300	27,55	30,—	220	27,50	22,—	80	10,—	8,—
8	3	5 × 3 = 15	15 × 15 = 225	150	375	46,87	25,—	245	30,62	16,33	130	16,25	8,67
8	4	5 × 4 = 20	20 × 15 = 300	150	450	56,25	22,50	270	33,75	13,50	180	22,50	9,—
8	5	5 × 5 = 25	25 × 15 = 375	150	525	65,63	21,—	295	36,87	11,80	230	28,75	9,20
10	3	7 × 3 = 21	21 × 15 = 315	150	465	46,50	22,14	295	29,50	14,04	170	11,—	8,—
10	4	7 × 4 = 28	28 × 15 = 420	150	570	57,—	20,30	330	33,—	11,80	240	24,—	8,50
10	5	7 × 5 = 35	35 × 15 = 525	150	675	67,50	19,30	365	36,50	10,40	310	31,—	8,90
10	6	7 × 6 = 42	42 × 15 = 630	150	780	78,—	18,60	400	40,—	9,50	380	38,—	9,10
12	3	9 × 3 = 27	27 × 15 = 405	150	555	46,30	20,55	345	28,75	12,80	210	17,75	7,75
12	4	9 × 4 = 36	36 × 15 = 540	150	690	57,50	19,10	390	32,50	10,80	300	25,00	8,30
12	5	9 × 5 = 45	45 × 15 = 675	150	825	68,75	18,30	435	36,25	9,70	390	32,25	8,60
12	6	9 × 6 = 54	54 × 15 = 810	150	960	80,—	17,80	480	40,—	8,90	480	40,—	8,90
12	7	9 × 7 = 63	63 × 15 = 945	150	1095	91,25	17,40	525	43,75	8,50	570	47,75	8,90
15	4	12 × 4 = 48	48 × 15 = 720	150	870	58,—	18,10	480	32,—	10.—	390	26,—	8,10
15	5	12 × 5 = 60	60 × 15 = 900	150	1050	70,—	17,50	540	36,—	9,00	510	34,—	8,50
15	6	12 × 6 = 72	72 × 15 = 1080	150	1230	82,—	17,—	600	40,—	8,30	630	42,—	8,70
15	7	12 × 7 = 84	84 × 15 = 1260	150	1410	94,00	16,80	660	44,—	7,80	750	50,—	9,—
15	8	12 × 8 = 96	96 × 15 = 1440	150	1590	106,—	16,50	720	48,—	7,50	870	58,—	9,—
20	4	17 × 4 = 68	68 × 15 = 1020	150	1170	58.50	17,20	630	31,50	9,20	540	27,—	8,—
20	5	17 × 5 = 85	85 × 15 = 1275	150	1425	71,20	16,80	715	35,75	8,40	710	35,50	8,40
20	6	17 × 6 = 102	102 × 15 = 1530	150	1680	84,—	16,50	800	40,—	7,80	880	44,—	8.70
20	7	17 × 7 = 119	119 × 15 = 1785	150	1935	96,70	16,30	885	44,25	7,40	1050	52,72	8,90
20	8	17 × 8 = 136	136 × 15 = 2040	150	2190	109,50	16,20	970	48,50	7,10	1220	61,—	9,10

Bijlage VII.

OPGAVE voor elke bij de gouvernements-koffiecultuur op Java betrokken residentie, betreffende den omvang der cultuur onder ultimo October 1887.

RESIDENTIËN.	Aantal koffieboomen en bouws koffietuinen onder ultimo October 1887.								
	Op hoog gezag aangelegd.			Vrijwillige aanplantingen.			Te zamen.		
	Van de jaren: 1884/'85 1885/'86 1886/'87	Van vroegere jaren.	Totaal boomen en bouws.	Van de jaren: 1884/'85 1885/'86 1886/'87.	Van vroegere jaren.	Totaal boomen en bouws.	Van de jaren: 1884/'85 1885/'86 1886/'87.	Van vroegere jaren.	Totaal boomen en bouws.
1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.
Bantam . .	1 002 148 **525**	203 349 **106**	1 205 397 **631**	332 840 **74**	1 120 656 **249**	1 453 496 **323**	1 334 980 **539**	1 323 905 **355**	2 658 893 **954**
Krawang. .	152 100 **101**	234 902 **157**	387 002 **258**	1 000 **1**	15 000 **10**	16 000 **11**	153 100 **102**	249 902 **167**	403 002 **269**
Preanger-Regentschappen.	11 498 054 **9 126**	8 850 160 **7 025**	20 348 214 **16 151**	27 976 804 **14 872**	10 226 523 **5 347**	38 203 327 **20 219**	39 464 858 **23 998**	19 076 683 **12 372**	58 551 541 **36 70**
Cheribon . .	6 037 198 **3 764**	6 408 930 **3 996**	12 446 136 **7 760**	82 430 **44**	114 400 **60**	196 830 **104**	6 119 628 **3 808**	6 523 338 **4 056**	12 642 966 **7 864**
Tegal . . .	1 317 763 **938**	1 962 910 **1 398**	3 280 673 **2 336**	3 923 020 **1 495**	13 399 274 **5 105**	17 322 294 **6 600**	5 240 783 **2 433**	15 362 184 **6 503**	20 602 967 **8 936**
Pekalongan .	2 122 856 **1 717**	2 652 295 **1 902**	4 775 151 **3 619**	582 000 **252**	3 945 000 **1 709**	4 527 000 **1 961**	2 704 856 **1 969**	6 597 295 **3 611**	9 302 151 **5 580**
Semarang .	3 205 698 **2 093**	9 022 537 **5 891**	12 228 285 **7 984**	1 828 724 **957**	4 192 713 **2 314**	6 021 437 **3 271**	5 034 422 **3 050**	13 215 250 **8 205**	18 249 672 **11 255**
Japara. . .	657 761 **452**	1 121 071 **769**	1 778 832 **1 221**	— **—**	— **—**	— **—**	657 761 **452**	1 121 071 **769**	1 778 832 **1 221**
Soerabaia. .	370 342 **298**	953 365 **767**	1 323 707 **1 065**	102 459 **53**	1 007 359 **522**	1 109 818 **575**	472 801 **351**	1 960 724 **1 289**	2 433 525 **1 640**
Pasoeroean .	3 207 002 **2 262**	1 319 068 **930**	4 526 070 **3 192**	3 069 093 **2 783**	50 678 868 **46 429**	52 747 961 **49 212**	6 276 095 **5 045**	51 997 936 **47 359**	58 274 031 **52 404**
Probolinggo.	1 215 195 **1 048**	2 841 121 **2 450**	4 056 316 **3 498**	3 220 000 **1 601**	12 154 000 **6 026**	15 374 000 **7 627**	4 435 195 **2 649**	14 995 121 **8 476**	19 430 316 **11 125**
Bezoeki . .	4 627 332 **3 560**	8 842 980 **6 800**	13 470 312 **10 360**	80 688 **41**	390 225 **198**	470 913 **239**	4 708 020 **3 601**	9 233 205 **6 998**	13 941 525 **10 599**
Banjoemas .	4 285 868 **3 786**	6 693 003 **5 910**	10 978 871 **9 696**	1 990 566 **985**	2 220 931 **1 075**	4 211 497 **2 060**	6 276 434 **4 771**	8 913 934 **6 986**	15 190 368 **11 756**
Bagelen . .	2 347 554 **1 443**	4 233 523 **2 601**	6 581 077 **4 044**	811 320 **268**	1 826 665 **576**	2 637 985 **844**	3 158 874 **1 711**	6 060 188 **3 177**	9 219 062 **4 888**
Kedoe. . .	1 286 106 **908**	1 944 819 **1 373**	3 230 925 **2 281**	1 058 560 **766**	3 559 782 **2 523**	4 618 342 **3 289**	2 344 660 **1 674**	5 504 601 **3 896**	7 849 267 **5 570**
Madioen . .	3 492 331 **2 656**	6 593 138 **5 014**	10 085 469 **7 670**	1 193 892 **661**	1 727 772 **966**	2 921 664 **1 627**	4 686 223 **3 317**	8 320 910 **5 980**	13 007 133 **9 297**
Kediri. . .	3 428 226 **2 480**	3 281 191 **2 376**	6 709 417 **4 856**	934 104 **477**	1 010 116 **516**	1 944 220 **993**	4 362 330 **2 957**	4 291 307 **2 892**	8 653 637 **5 849**
Te zamen	50 253 534 **37 157**	67 158 270 **465**	117 411 804 **86 622**	47 187 610 **25 330**	107 579 284 **73 625**	154 766 894 **98 955**	97 491 144 **62 487**	174 737 554 **123 090**	272 178 698 **185 577**

Het aantal boomen is met *gewone* het aantal bouws met *vette cijfers* aangegeven.

De cijfers der boomen zijn genomen uit de opgave omtrent den omvang der gouvernements koffietuinen op 31 December 1889, ingediend naar aanleiding der circulaire van den directeur van binnenlandsch bestuur dd. 18 Januari 1889 n°. 354; evenzoo de totalen der bouws koffietuinen.

De verdeeling in jonge- en vruchtdragende boomen is berekend uit de verhouding der opgegeven aantallen boomen.

Bijlage VIII.

OPGAVE voor elke bij de gouvernements-koffiecultuur op Java betrokken residentie, betreffende den omvang der cultuur onder ultimo October 1888.

RESIDENTIËN.	Aantal koffieboomen en bouws koffietuinen onder ultimo October 1888.								
	Op hoog gezag aangelegd.			Vrijwillige aanplantingen.			Te zamen.		
	Van de jaren: 1885/'86 1886/'87 1887/'88.	Van vroegere jaren.	Totaal boomen en bouws.	Van de jaren: 1885/'86 1886/'87 1887/'88.	Van vroegere jaren.	Totaal boomen en bouws.	Van de jaren: 1885/'86 1886/'87 1887/'88.	Van vroegere jaren.	Totaal boomen en bouws.
1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.
Bantam . .	675 778 **364**	476 099 **257**	1 151 877 **621**	310 277 **55**	1 092 891 **258**	1 403 168 **313**	986 055 **419**	1 568 990 **515**	2 555 045 **934**
Krawang. .	286 400 **199**	176 738 **124**	463 138 **323**	1 000 **1**	12 000 **8**	13 000 **9**	287 400 **200**	188 738 **132**	476 138 **332**
Preanger-Regentschappen.	11 337 577 **7 593**	9 967 130 **8 688**	21 304 707 **16 281**	38 160 048 **20 604**	10 931 303 **6 337**	49 091 351 **26 390**	49 497 625 **28 197**	20 898 433 **15 025**	60 396 058 **42 671**
Cheribon . .	5 993 072 **3 860**	5 999 442 **3 873**	11 992 514 **7 733**	93 260 **48**	122 611 **64**	215 871 **112**	6 086 332 **3 908**	6 122 053 **3 937**	12 108 385 **7 845**
Tegal . . .	1 290 389 **931**	2 029 783 **1 467**	3 320 172 **2 397**	2 979 916 **1 147**	14 470 731 **5 568**	17 450 647 **6 715**	4 270 305 **2 078**	16 500 514 **7 035**	20 770 819 **9 113**
Pekalongan .	1 576 463 **1 218**	2 018 445 **1 562**	3 594 908 **2 780**	685 563 **302**	4 031 255 **1 778**	4 716 818 **2 080**	2 262 026 **1 520**	6 049 700 **3 340**	8 311 726 **4 860**
Samarang .	2 723 971 **1 805**	9 131 016 **6 051**	11 854 987 **7 856**	1 875 676 **970**	4 314 536 **2 329**	6 190 212 **3 299**	4 599 647 **2 775**	13 445 552 **8 380**	18 045 199 **11 155**
Japara. . .	533 078 **361**	1 031 482 **699**	1 564 560 **1 060**	— **—**	— **—**	— **—**	533 078 **361**	1 031 482 **699**	1 564 560 **1 066**
Soerabaija. .	365 550 **295**	803 052 **650**	1 168 602 **945**	189 439 **119**	1 007 359 **521**	1 196 798 **640**	554 989 **414**	1 810 411 **1 171**	2 365 400 **1 585**
Pasoeroean .	4 335 463 **3 077**	1 538 084 **1 092**	5 873 547 **4 169**	3 247 843 **2 834**	50 681 301 **49 463**	53 929 144 **52 297**	7 583 306 **5 911**	52 219 385 **50 555**	59 802 691 **56 466**
Probolinggo.	1 347 659 **1 161**	2 865 167 **2 468**	4 212 826 **3 629**	2 250 000 **1 120**	14 161 000 **7 024**	16 411 000 **8 144**	3 597 659 **2 281**	17 026 167 **9 492**	20 623 826 **11 773**
Bezoeki . .	4 467 175 **3 383**	9 264 617 **7 017**	13 731 792 **10 400**	64 053 **32**	419 817 **214**	483 870 **246**	4 531 228 **3 415**	9 684 434 **7 231**	14 215 662 **10 646**
Banjoemas .	3 640 684 **3 217**	7 110 356 **6 283**	10 751 040 **9 500**	2 160 188 **1 090**	2 567 861 **1 272**	4 728 049 **2 362**	5 800 872 **4 307**	9 678 217 **7 555**	15 479 089 **11 862**
Bagelen . .	1 662 050 **1 068**	3 411 481 **2 195**	5 073 531 **3 263**	878 002 **336**	2 996 997 **764**	3 874 999 **1 100**	2 540 052 **1 404**	6 408 478 **2 959**	8 948 530 **4 363**
Kedoe. . .	567 237 **414**	2 182 114 **1 596**	2 749 351 **2 010**	911 334 **643**	3 165 195 **2 524**	4 076 529 **3 167**	1 478 571 **1 057**	5 347 309 **4 120**	6 825 880 **5 177**
Madioen . .	2 863 185 **2 223**	6 084 677 **4 728**	8 947 862 **6 951**	969 404 **571**	1 725 667 **1 011**	2 695 071 **1 582**	3 832 589 **2 794**	7 810 344 **5 739**	11 642 933 **8 531**
Kediri. . .	2 717 895 **1 989**	3 171 012 **2 321**	5 888 907 **4 310**	1 276 455 **648**	1 099 269 **559**	2 375 724 **1 207**	3 994 350 **2 637**	4 270 281 **2 880**	8 264 631 **5 517**
Te zamen	46 383 606 **34 377**	67 260 695 **51 071**	113 644 310 **84 228**	56 052 458 **35 631**	110 799 793 **79 694**	166 852 251 **109 663**	102 436 064 **70 008**	178 060 488 **130 765**	280 496 561 **193 896**

Het aantal boomen is met *gewone* het aantal bouws met *vette cijfers* aangegeven.

De cijfers der boomen zijn genomen uit de opgave omtrent den omvang der gouvernements-koffietuinen op 31 December 1888, ingediend naar aanleiding der circulaire van den directeur van binnenlandsch bestuur dd. 18 Januari 1889 n°. 354; evenzoo de totalen der bouws koffietuinen.

De verdeeling in jonge- en vruchtdragende bouws is berekend uit de verhouding der opgegeven aantallen boomen.

Bijlage IX.

AANTOONING voor Java betreffende de oogstjaren 1887 en 1888.

Verhouding der vrijwillige tot de verplichte cultuur.

Residentiën.	Gedurende het jaar 1887.					Gedurende het jaar 1888.					Rangnummer volgens de vrije cultuur.	
	Te onderhouden bouws koffietuinen.			Percentage.		Te onderhouden bouws koffietuinen.			Percentage.			
	Op hoog gezag.	Niet op hoog gezag.	Totaal.	Op hoog gezag.	Niet op hoog gezag.	Op hoog gezag.	Niet op hoog gezag.	Totaal.	Op hoog gezag.	Niet op hoog gezag.	1887.	1888.
1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.	11.	12.	13.
Bantam . . .	631	323	954	66	34	621	313	934	67	33	8	8
Krawang . . .	258	11	269	96	4	323	9	332	97	3	14	14
Preanger regentschappen . .	16 151	20 219	36 370	44	56	16 281	26 390	42 671	38	62	5	4
Cheribon . . .	7 760	104	7 864	99	1	7 733	112	7 845	99	1	16	16
Tegal	2 336	6 600	8 936	26	74	2 397	6 715	9 113	26	74	2	2
Pekalongan . .	3 619	1 961	5 580	65	35	2 780	2 080	4 860	57	63	6	6
Samarang . . .	7 984	3 271	11 255	71	29	7 856	3 299	11 155	70	30	9	9
Japara	1 221	»	1 221	100	»	1 060	»	1 066	100	»	17	17
Soerabaija . . .	1 065	575	1 640	65	35	945	640	1 585	60	40	7	7
Pasoeroean . . .	3 192	49 212	52 404	6	94	4 169	52 297	56 466	7	93	1	1
Probolinggo . .	3 498	7 627	11 125	32	68	3 629	8 144	11 773	31	69	3	3
Bezoeki	10 360	239	10 599	98	2	10 400	246	10 646	98	2	15	15
Banjoemas . . .	9 696	2 060	11 756	82	18	9 500	2 362	11 862	80	20	10	12
Bagelen . . .	4 044	844	4 888	83	17	3 263	1 100	4 363	75	25	12	10
Kedoe	2 281	3 289	5 570	91	59	2 010	3 167	5 177	39	61	4	5
Madioen . . .	7 670	1 627	9 297	82	18	6 951	1 582	8 531	81	19	11	13
Kediri	4 856	993	5 849	83	17	4 310	1 207	5 517	78	22	13	11
Totaal . .	86 622	98 955	185 577	47	53	84 228	109 663	193 896	43	57		

De cijfers der kolommen 2, 3 en 4 zijn genomen uit de kolommen 4, 7 en 10 van bijlage VII en die der kolommen 7, 8 en zijn genomen uit de kolommen 4, 7 en 10 van bijlage VIII.

Bijlage X.

OPGAVE omtrent op Java te onderhouden koffieboomen en geleverde pikols koffie per gezin over het jaar 1888, genomen uit de jaarlijksche aanteekeningen, ingediend naar aanleiding der circulaire van den directeur van binnenlandsch bestuur dd. 18 Januari 1889 n°. 354.

Residentien.	Cultuurplichtige gezinnen.	Koffieboomen te onderhouden in 1888.			Koffie-inlevering in 1888, pikols.	Gemiddeld per gezin.					Rangnummer volgens inlevering per gezin.
						Te onderhouden koffieboomen.			Ingeleverde koffie.		
		Verplicht.	Vrijwillig.	Totaal.		Verplicht.	Vrijwillig.	Totaal.	pikols.	katties.	
Bantam	10 575	1 151 877	1 403 168	2 555 045	1 936	109	132	241	—	18	15
Krawang	1 768	463 138	13 000	476 138	126	262	7	269	—	07	17
Preanger-Regentschappen	85 121	21 304 687	49 091 351	70 396 038	63 825	250	577	827	—	75	10
Cheribon	14 232	11 992 514	215 871	12 208 385	8 322	842	15	857	—	58	12
Tegal	15 714	3 320 181	17 450 647	20 770 828	41 635	211	1 110	1 321	2	65	2
Pekalongan	5 957	3 594 908	4 716 818	8 311 726	9 866	603	792	1 395	1	65	4
Samarang	35 222	11 854 987	6 190 212	18 045 199	17 557	336	176	512	—	49	13
Japara	5 055	1 564 560	—	1 564 560	734	309	—	309	—	14	16
Soerabaija	2 982	1 168 602	1 196 798	2 365 400	3 967	392	401	793	1	33	5
Pasoeroean	31 171	5 873 547	53 920 144	59 793 691	277 507	188	1 729	1 917	8	90	1
Probolinggo	16 502	4 212 826	16 411 000	20 623 826	35 074	255	994	1 249	2	12	3
Bezoeki	32 892	13 731 792	483 870	14 215 662	26 296	417	14	431	—	80	9
Banjoemas	20 797	10 751 040	4 728 049	15 479 089	5 427	517	227	744	—	26	14
Bagelen	8 126	5 073 531	2 874 999	7 948 530	6 972	624	353	977	—	85	6
Kedoe	11 918	2 749 351	4 076 529	6 825 880	9 710	231	333	564	—	81	8
Madioen	34 751	8 947 862	2 695 071	11 642 933	28 579	258	78	336	—	82	7
Kediri	18 827	5 888 907	2 375 724	8 264 631	11 442	313	126	439	—	60	11
	351 610	113 644 310	167 843 251	281 487 561	548 975	323	477	800	1	56	

Over 1889 zijn de opgaven nog niet in mijn bezit.

Bijlage XI.

AANTOONING voor Java betreffende de oogstjaren 1888 en 1889 gemiddelde levering per bouw.

RESIDENTIËN.	OOGSTJAAR 1888. Oppervlakte der tuinen, die tot den oogst bijdroegen, aanplant 1883/84 en ouder. (bouws.) verplicht.	vrijwillig.	te zamen.	Ingeleverde pikols koffie. Totaal.	Gemiddeld per bouw.	OOGSTJAAR 1889. Oppervlakte der tuinen, die tot den oogst bijdroegen, aanplant 1884/85 en ouder. (bouws.) verplicht.	vrijwillig.	te zamen.	Ingeleverde pikols koffie. Totaal.	Gemiddeld per bouw.	Rangnummer volgens inlevering per bouw. 1888.	1889.
1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.	11.	12.	13.
Bantam	106	249	355	1 936	5,45	257	258	515	2 955	5,73	3	3
Krawang	157	10	167	126	0,75	124	8	132	116	0,88	17	17
Preanger Regentschappen	7 025	5 347	12 372	63 825	5,16	8 688	6 337	15 025	125 172	8.33	4	1
Cheribon	3 996	60	4 056	8 322	2,04	3 873	64	3 937	6 661	1.69	14	14
Tegal	1 398	5 105	6 503	41 635	6,40	1 467	5 568	7 035	44 965	6,39	1	2
Pekalongan	1 902	1 709	3 611	9 866	2,73	1 562	1 778	3 340	9 929	2,97	10	9
Samarang	5 891	2 314	8 205	17 557	2,14	6 051	2 329	8 380	17 089	2,04	13	13
Japara	769	»	769	734	0,95	699	»	699	742	1,07	15	16
Soerabaija	767	522	1 289	3 967	3,18	650	521	1 171	5 195	4,43	9	5
Pasoeroean	930	46 429	47 359	277 507	5,86	1 092	49 463	50 555	246 257	4,87	2	4
Probolinggo	2 450	6 026	8 476	35 074	4,14	2 468	7 024	9 492	33 441	3,52	6	6
Bezoeki	6 800	198	6 998	26 296	3,75	7 017	214	7 231	19 984	2,76	8	10
Banjoemas	5 910	1 075	6 985	5 427	0,77	6 283	1 272	7 555	11 276	1,49	16	15
Bagelen	2 601	576	3 177	6 972	2,19	2 195	764	2 959	7 254	2,45	12	12
Kedoe	1 373	2 523	3 896	9 710	2,50	1 596	2 524	4 120	13 246	3,21	11	7
Madioen	5 014	966	5 980	28 579	4,78	4 728	1 011	5 739	17 608	3,05	5	8
Kediri	2 376	516	2 892	11 442	3,95	2 321	559	2 880	7 352	2,55	7	11
Te zamen	49 465	73 625	123 090	548 975	4,46	51 071	79 694	130 765	569 241	4,35		

TOELICHTINGEN.

De cijfers der kolommen 2, 3, 4, 7, 8 en 9 zijn genomen uit de kolommen 3, 6 en 9 der bijlagen VII en VIII.

De gemiddelde levering in de Preanger ad 8,33 pikols per bouw over 1889 komt mij te hoog voor; waarschijnlijk is de vruchtdragende oppervlakte der vrijwillige tuinen grooter dan opgegeven werd.

Onder de ingeleverde koffie is ook kampong-koffie begrepen, welke echter bij deze becijfering niet in aanmerking wordt genomen, aangezien ongetwijfeld minder kampong-koffie wordt ingeleverd dan de door de bevolking geconsumeerde en clandestien verkochte tuinkoffie.

Bijlage XII.

BETALINGSTAAT voor den aanplant en het onderhoud van koffietuinen.

Residentie Preanger-Regentschappen.
Afdeeling Bandoeng.
District Oedjoengbroeng wetan.
Onder-district Lembang.
Tuin Goenong Poetri.
Dienstjaar 1890.

NAMEN en NUMMERS der DESSA'S.	NAMEN der PLANTERS.	Nieuwe aanplant 1890/'91 ad f 30 per bouw.		Onderhoud in 1890 van den aanplant 1889/'90 f 20 per bouw.		1888/'89 f 16 per bouw.		1887/'88 f 10 per bouw.		1886/'87 f 8 per bouw.		1885/'86 f 8 per bouw.		1884/'85 f 8 per bouw.		Totaal te ontvangen gelden.
		bouws.	gulden.	bouws.	gulden.	bouws.	gulden.	bouws.	gulden.	bouws.	gulden.	bouws.	gulden.	bouws.	gulden.	
Djenggola N°. 9.	Wira	0,1	3,—	0,20	4,—	0,5	8,—	»	»	»	»	»	»	»	»	15,—
	Natawana	0,15	1,50	»	»	»	»	0,2	5,—	0,16	1,28	»	»	»	»	7,78
	Raksa															
	Djaja															
	Ba Djoemain															
	Ba Salmad															
	Wangsa															
	Amboe Saleh															

BEANTWOORDING der vragen, gesteld bij de missive van den directeur van binnenlandsch bestuur dd. 14 Febauari 1890 n°. 847.

Vraag 1. In hoever de voorstellen aannemelijk zijn, in verband met den toestand in het gewest onder Uw bestuur en met het belang en de behoeften zijner bevolking?

Antwoord.

Onaannemelijk is het voorstel der meerderheid van de staatscommissie, om den inkoopsprijs van de koffie te verhoogen tot f 20 per pikol.

Onaannemelijk is het voorstel van het lid der commissie L. Wessels om, met dadelijke intrekking van de gedwongen koffiecultuur en opheffing der gedwongen levering, de gouvernements-koffiecultuur in dwang te vervangen door eene staatscultuur in vrijen arbeid, of met andere woorden: om de gouvernementscultuur geleidelijk om te zetten in gouvernements-ondernemingen, met vrijen arbeid te drijven.

Aannemelijk is het voorstel der meerderheid, om de gedwongen levering te behouden en de gedwongen cultuur te staken binnen een vooruit bepaald tijdperk, te stellen op 6 jaren in plaats van 5 jaren, zooals door de commissie aangegeven.

Vraag 2. In hoever en op hoedanige wijze de voorgedragen maatregelen uitvoerbaar zijn, en wat, om de uitvoering mogelijk te maken, zoowel in het belang der bevolking en der Regeering, als tot behoud, ontwikkeling en uitbreiding van de, hetzij geheel vrijwillige, hetzij onder zekeren dwang voor korteren of langeren tijd gehandhaafde koffiecultuur, zoowel terstond, als later zoude kunnen en moeten verricht worden?

Antwoord.

Verhooging van het koffieplantloon is in vele streken zeer- in andere streken minder noodig.

Die verhooging uniform aan alle koffiestreken van Java te geven door opvoering van den inkoopsprijs tot f 20 per pikol, zal het doel: instandhouden en zoo mogelijk uitbreiden der vrije cultuur, niet treffen.

Dat doel kan naar mijn oordeel echter wel bereikt worden door voorafgaande uitbetaling van tuingelden en daarop volgende uitkeering van pikolgelden. Een en ander breedvoerig beschreven in mijn onderzoek der voorstellen van de meerderheid der staatscommissie.

Vraag 3. Welke geldelijke offers de uitvoering der bedoelde maatregelen van 's lands schatkist zou vorderen en welke voordeelen daartegenover gesteld zouden kunnen worden, waaraan zich de vraag vastknoopt, of de Regeering er op bedacht zou moeten zijn, om door heffingen uit anderen hoofde, de gel-

delijke offers, aan de toepassing van die maatregelen verbonden, te dekken?

Antwoord.

Voor de toekomst van Java aannemende een gemiddelden jaarlijkschen oogst van 560 000 pikols, zouden de maatregelen der meerderheid geraamd kunnen worden op een meerdere jaarlijksche uitgaaf voor verhooging van den inkoopsprijs 560 000 × 5 . . . . f 2 800 000

vrijstelling van belastingen aan ± 30 000 personen ad f 5 per persoon 150 000

voor aanleg en onderhoud van koffietuinwegen 50 000

Totaal . . . f 3 000 000

Tegenover deze uitgaaf zullen in de zeer gunstige streken de vrije koffieplantsoenen eenigszins toenemen, maar zeker niet veel, want daar heeft men reeds te lijden aan gebrek aan handen, terwijl in de matig gunstige streken, waar nog handen genoeg voor de koffieteelt en koffieoogst zijn, de vrije cultuur op den duur zal afnemen.

In toto vrees ik voor geleidelijke vermindering der oppervlakte koffietuinen op Java onder den invloed der voorstellen van de meerderheid, waardoor de hoogere uitgaaf van f 3 000 000 in geenen deele vergoed zoude worden.

De geldelijke gevolgen voor de Regeering, bij toepassing der voorstellen WESSELS, zijn zeer moeielijk te gissen.

Nemen we echter aan, dat die voorstellen reeds waren toegepast tijdens den oogst 1889.

Aan den oogst van dat jaar hebben bijgedragen (zie bijlage XI):

51 071 bouws verplichte tuinen;

79 694 » vrije »

Naar den maatstaf van 4,35 pikol per bouw zouden zijn verkregen:

222 519 pikols van de verplichte tuinen;

347 082 » » » vrije »

Aannemende, dat op de Regeerings-établissementen de koffie voor f 20 per pikol geteeld, geoogst en bereid kan worden, evenals op particuliere koffietuinen (waarschijnlijk meer, daar het Gouvernement steeds duurder werkt) dan zoude, bij den tegenwoordigen inkoopsprijs van f 15, een meerdere uitgaaf van f 5 × 222 519 = f 1 112 595 zijn gedaan voor de koffie, op de overgenomen verplichte tuinen geteeld.

Van de vrije tuinen had de Regeering op de 347 082 pikols kunnen winnen (ad f 35 winst per pikol) f 12 137 870, maar thans ontvangt ze slechts landrente ad f 20 per bouw, verminderd met 8 pct. = f 18,40 per bouw, makende voor 79 694 bouws f 1 466 370, alzoo eene winstderving van f 12 137 870 — f 1 466 370 = f 10 671 500.

Bij deze winstderving gevoegd de meerdere uitgaaf voor de overgenomen verplichte koffie 1 112 595

Geeft totaal een offer van. . . . . . . f 11 784 095

Tegenover dat offer kan ik geen toename van plantsoenen, eerder een afname daarvan voorspellen.

De geldelijke offers door heffingen uit anderen hoofde te dekken, durf ik niet in overweging geven.

In de tegenwoordige omstandigheden der inlandsche bevolking is de Regeering eerder bedacht op verlaging dan op verhooging harer belastingen. Bij toepassing der voorstellen van de meerderheid en van de minderheid der commissie verwacht ik geen verbetering, eerder een achteruitgang dier omstandigheden, waardoor nieuwe of verhoogde belastingen volstrekt onmogelijk zullen zijn.

Vraag 4. Op welke andere maatregelen de Regeering bij de toepassing zou moeten bedacht zijn?

Antwoord.

Wordt er nu reeds op particuliere koffielanden herhaaldelijk geklaagd over diefstal van koffie door omringende dessalieden en inlandsche koffieplanters, nog grooter zal de verleiding om te stelen worden, wanneer bij de particuliere koffielanden nog staatskoffielanden komen, omringd door vrije inlandsche koffieboeren.

Ik vrees, dat voor beveiliging der staatskoffielanden een afzonderlijke politie in het leven zal moeten geroepen worden.

Vraag 5. Hoe over de voorstellen en de daarbij der bevolking voorgespiegelde voordeelen door de betrokken bevolking en door hun hoofden geoordeeld wordt?

Antwoord.

Ter beantwoording dezer vraag moge verwezen worden naar de notulen van de vergadering van Europeesche en inlandsche ambtenaren, gehouden te Bandoeng, ten residentiehuize, op den 27sten en 28sten Maart 1890, waarin de regenten en patihs hunne meening openbaarden, na vooraf eenige der meest intelligente inlanders ter zake gehoord te hebben.

Vraag 6. Tot welke andere maatregelen in het belang, hetzij van de vrije, hetzij van de gedwongen koffiecultuur, zoude moeten besloten worden, indien de door de Staatscommissie gedane voorstellen geacht moesten worden niet voor toepassing in aanmerking te kunnen komen?

Antwoord.

Geen der hoofdvoorstellen van de staatscommissie aannemelijk achtende, heb ik in mijn onderzoek der voorstellen van de meerderheid het denkbeeld aangegeven en uitgewerkt, om met de koffieplanters overeenkomsten te sluiten tot aanleg en onderhoud van koffietuinen, tegen betaling van tuingelden voor ontginning en onderhoud gedurende de zes eerste levensjaren van den tuin, en daarna uitkeering van pikolgelden, bij inlevering van het product in de pakhuizen. De tuingelden zouden varieeren naarmate der dagloonen en der meer of minder gemakkelijke bewerking van de tuinen.

De pikolgelden zouden blijven op f 15 per pikol.

De aanleg en het onderhoud der wegen, speciaal leidende naar koffietuinen, zouden voor rekening van den Staat komen.

Voor het toezicht op de naleving der contracten met de bevolking zouden de bestuursambtenaren zoo noodig geholpen worden door aan te stellen koffiebeambten (mantris of mandoers) op eene bezoldiging van f 40 's maands.

Berekend op een jaarlijkschen bijplant van 20 000 bouws en een gemiddelde tuinbetaling van f 125 per bouw (waarschijnlijk te groot genomen) zoude de meerdere uitgaaf jaarlijks bedragen (zie bladz. 41 tot 47 en bladz. 71 (1) van het onderzoek der voorstellen van de meerderheid):

20 000 × f 125 = ... f 2 500 000

voor aanleg en onderhoud van koffiewegen 50 000

500 koffiebeambten op f 480 's jaars . . . 240 000

Totaal . . . f 2 790 000

Het jaarlijksche geldelijke offer, van de Regeering geëischt door mijn voorstel, bedraagt f 210 000 minder dan dat der meerderheid (3 millioen) en p. m. 9 millioen minder dan dat van den heer WESSELS (f 11 784 095) en is naar alle waarschijnlijkheid, om eventueele teleurstelling te voorkomen, te ruim berekend. Ik durf niet als zeker aannemen, dat het offer door grootere inleveringen zal worden goedgemaakt; maar de Regeering mag tevreden zijn, wanneer, bij de toenemende schaarschte van koffiegronden, de gouvernements-koffiecultuur op dezelfde hoogte blijft.

Dat resultaat verwacht ik zeker van de regeling van tuingelden, terwijl ik op den duur verminderde plantsoenen

(1) Bladz. 123 en 126 dezer bijlage.

en oogsten verwacht van de voorstellen der meerderheid van de Staatscommissie en van de voorstellen-Wessels, maar nog sterkeren achteruitgang, indien alles bij het oude blijft.

Bij de vorenstaande beantwoording der gestelde 6 vragen ben ik zeer kort geweest, daar ik de voorstellen der meerderheid en der minderheid van de Staatscommissie reeds zeer uitvoerig behandeld heb in mijn desbetreffende hierbijgaande nota's van onderzoek, zoodat de toelichting der thans gegeven antwoorden daar in ruime mate te vinden is.

Alleen verzoek ik te mogen wijzen op de wenschelijkheid, om der bevolking te blijven toestaan, veldgewassen in de koffietuinen te planten.

Van groote beteekenis is de waarde der in de laatste tijden meer en meer in zwang gekomen tusschenbeplanting met veldgewassen, gedurende de eerste jaren van het koffieplantsoen.

Die tusschenbeplanting geeft op maagdelijken bodem een jaarlijks voordeel van f 15 tot f 30 per bouw, bij aanplant van tabak stijgt dat voordeel zelfs tot f 50 per bouw.

Waar de inlandsche koffieboer twee jaren lang behoorlijke tusschenbeplanting van veldgewassen toepast, wordt daaruit het tuinonderhoud dier twee jaren en meermalen ook de kosten van ontginning goedgemaakt.

De commissie releveerde dat punt wel op bladz. 37, laatste alinea van haar Rapport, maar verzuimde het te laten opnemen onder de voorgestelde maatregelen.

Ik acht de vergunning van tusschenbeplanting zeer urgent, daar ze den inlander zoo welkom en het koffieplantsoen in de meeste gevallen zeer nuttig is.

In de Malangsche en Preanger koffiestreken zag ikr van uitstekende resultaten.

In de onderwerpelijke directeurs-missive wordt de veronderstelling geuit, dat niet onwaarschijnlijk de in de laatste jaren waargenomen vermindering van de in 's lands pakhuizen ingeleverde koffie gedeeltelijk het gevolg is van de ruimere toelating van vreemde oosterlingen in de binnenlanden en van de vrijere ontwikkeling van den sluikhandel.

Naar aanleiding dier veronderstelling wordt mij gelast daaromtrent nader te berichten en te willen mededeelen, welke maatregelen tegen dien sluikhandel zullen kunnen worden beraamd. In voldoening aan dien last strekke het volgende. De in de laatste jaren waargenomen vermindering van de in 's lands pakhuizen ingeleverde koffie is voor verreweg het grootste gedeelte een gevolg van de bladziekte en van de jaarlijks afnemende oppervlakte koffieterreinen, daar meer en meer terreinen voor de gouvernements-koffiecultuur onbruikbaar moeten worden verklaard, omdat ze wegens de bladziekte en andere redenen, bij een betaling van f 15 de pikol, de cultuur- en oogstwerkzaamheden niet voldoende loonen.

Verder is het zeker, dat een gedeelte van den oogst niet in de pakhuizen geleverd, maar door de bevolking van Java (Europeanen, vreemde oosterlingen en inlanders) geconsumeerd wordt.

Het verbruik van clandestien verkregen gouvernementskoffie is verbazend groot en neemt toe, tengevolge van de door spoorwegen versnelde binnenlandsche gemeenschapsmiddelen.

Daaraan is weinig te doen.

Wel zou men op spoorwegen en stations strengere politiemaatregelen kunnen nemen, door bijv. de conducteurs en stationschefs te belasten met het onderzoek naar clandestiene koffie, maar tegen zulke maatregelen verzetten zich de eischen van een vrij en ongehinderd gebruik der spoorwegen.

Vreemde oosterlingen, vooral Chineezen, maken zich meermalen schuldig aan clandestienen opkoop van gouvernementskoffie uit de dessa's, en daarom acht ik hunne reizen en nog meer hun verblijf in de binnenlanden onraadzaam, maar mij is niet bekend, dat ze tijdens de laatste jaren op Java in ruimere mate zijn toegelaten en dat de sluikhandel zich vrijer heeft ontwikkeld. Integendeel, in de Preanger is hun toelating in de binnenlanden, tijdens mijn bestuur, telken jare meer en meer beperkt geworden.

Bovendien geloof ik, dat weinig vreemde oosterlingen er zich aan wagen clandestiene koffie persoonlijk door het binnenland te vervoeren; daartoe is de aandacht der politie te veel op hunne personen gevestigd.

De clandestiene koffie wordt meer door inlanders uit de dessa's gebracht, hetzij naar de woningen of goedangs der Europeanen en vreemde oosterlingen op de hoofdplaatsen van districten en afdeelingen, hetzij naar de inlandsche woningen en warongs in de dessa's, die geen koffie planten.

Het clandestiene vervoer moet met meer klem worden tegengegaan dan onder de werking der tegenwoordige bepalingen geschieden kan. Er moet geen katie bereide gouvernementskoffie, gebrand of ongebrand, al dan niet bestemd voor het pakhuis, de dessa mogen verlaten of zich op eenigen weg buiten de kom der gemeente mogen bevinden, zonder geleidebiljet van het dessahoofd of diens vervanger. Voor vervoer van particuliere koffie reeds een pas van het bestuur vereischt zijnde, zoude dan alle koffie, zonder onderscheid, niet meer zonder geleidebiljet mogen vervoerd worden.

Niet alleen voor ongebrande koffie moet de maatregel genomen worden, maar ook voor gebrande poederkoffie. Men late den inlandschen planter en zijn dessagenooten vrij hun kopje koffie drinken; doch de philanthropie is wel wat ver gedreven, om ook aan inlanders, buiten de plantende dessa en buiten het plantende district, gelegenheid te geven, gebrande koffie uit de gouvernementstuinen te koopen, te verhandelen en te verbruiken, hetgeen nu toch ongestraft mag geschieden.

Van de gelegenheid, dat gebrande poederkoffie overal vrij vervoerd mag worden, maken ook Europeanen en Chineezen gebruik, om gouvernementskoffie gebrand in groote hoeveelheden uit de koffiestreken voor consumtie naar elders te brengen.

Bij invoering van geleibiljetten voor alle vervoer van gebrande en ongebrande koffie buiten de dessa's en kampongs, zal zoodanig uitgebreid passenstelsel ongetwijfeld in den aanvang met allerlei bezwaren gepaard gaan, maar die zijn in de practijk zeker wel op te ruimen of te verminderen.

Ettelijke duizende pikols koffie zullen daardoor meer dan vroeger haren weg naar de pakhuizen vinden.

Het gebruik van vreemde oosterlingen als aannemers van gouvernements-transporten, aannemers voor bouwwerken in het binnenland, aannemers van spoorwegbuffetten op haltes in het binnenland, als pachters van opium, overvaarten en slachterijen, geeft gereedelijk aanleiding tot clandestienen inkoop en vervoer van gouvernementskoffie.

Daarmede stelt de Regeering een slecht voorbeeld, dat gevolgd wordt door particulieren, die Chineezen op hun ondernemingen in het binnenland gebruiken.

Ook de spoorwegaanleg en exploitatie nemen vele Chineezen in dienst.

Onder die omstandigheden wordt den bestuursambtenaren het weren van vreemde oosterlingen uit het binnenland bezwaarlijk gemaakt en rijst meermalen twijfel of de desbetreffende wenken van de hoofdbureaux wel ernstig gemeend zijn.

Verder vestig ik de aandacht op de verdeeling van het geldswaardig bedrag van aangehaalde en verbeurd verklaarde koffie, behandeld in Bijbladen n°. 2603 en 4312 met daarop gevolgde circulaire van den directeur van binnenlandsche bestuur dd. 23 October 1888 n°. 5877.

Volgens de daarbij gegeven voorschriften, ontvangen bij aanhalingen:

a. van clandestien verkoop en bezit:

het Gouvernement	2/6
de aanbrenger	2/6
de djaksa	1/6
de politiebeambten	1/6

b. van clandestien vervoer:

het Gouvernement	1/6
de aanbrenger	1/6
de djaksa	1/6
de politiebeambten	1/6

Mij komt voor, dat het aandeel van den aanbrenger te klein is, terwijl het naar mijne meening onnoodig is, het Gouvernement eenig aandeel toe te kennen.

Het moet der Regeering alleen te doen zijn, om clandestienen verkoop, bezit of vervoer van de haar toekomende koffie te verhinderen, niet om daarvan voordeel te genieten.

Alzoo zou ik wenschen, het aandeel van het Gouvernement over te brengen bij den aanbrenger, opdat de prikkel tot aanbrengen des te grooter worde.

De aanbrenger zou dus, bij aanhalingen van clandestienen verkoop, bezit en vervoer, steeds 4/6 aandeel van de waarde van de koffie moeten ontvangen.

Ten slotte neem ik de vrijheid te wijzen op de wenschelijkheid, om op hoofdplaatsen van gewesten en afdeelingen, periodiek openbare verkoopingen te houden van kleine hoeveelheden gouvernementskoffie, ten einde op die wijze den kleinhandel tegemoet te komen.

Zeer terecht werd in de missive van den directeur van binnenlandsch bestuur dd. 22 Juli 1889 n°. 3270, waarbij deze aangelegenheid behandeld is, opgemerkt, dat, waar op die wijze het publiek in de binnenlanden wordt tegemoet gekomen, het te verwachten is, dat minder koffie aan de verplichte levering zal worden onttrokken dan thans het geval is, waarmede 's lands schatkist ten zeerste gebaat zal zijn.

Bandoeng, den 20sten April 1890.

De resident der Preanger Regentschappen

(*w. g.*) J. Heijting.

Voor eensluidend afschrift,

De gouvernements-secretaris,

O. van der Wijck.

NOTULEN der vergadering van Europeesche en inlandsche ambtenaren, gehouden te Bandoeng, ten residentiehuize, op den 27sten en 28sten Maart 1890, voorgezeten door den resident der Preanger-regentschappen.

Tegenwoordig waren:

de assistent-resident en de pateh van Soekaboemi;

de assistent-resident en de regent van Tjiandjoer;

de assistent-resident en de regent van Bandoeng;

de assistent-resident en de regent van Garoet;

de assistent-resident en de regent van Soemedang;

de assistent-resident en de patih van Tassikmalaija;

de assistent-resident en de patih van Tjitjalengka:

de regent van Soekapoera en de patih van Soekapoerakollot.

De president opent de vergadering met de mededeeling, dat bij missive van den directeur van binnenlandsch bestuur dd. 14 Februari 1890 n°. 847, door ZHEG. de opdracht is ontvangen, om zijn gevoelen bekend te stellen, omtrent de door de staatscommissie gedane voorstellen, strekkende om den achteruitgang van de gouvernements-koffiecultuur te stuiten, en ook omtrent de voorstellen door den heer Wessels, de minderheid vertegenwoordigende van de commissie, ingediend.

De president wenscht gaarne het gevoelen van de aanwezige assistent-residenten, regenten en patihs ter zake te vernemen en daartoe beantwoord te hebben de in de aangehaalde missive door de Regeering gestelde vragen;

Vraag I. In hoeverre zijn, in verband met den toestand in 't gewest onder uw bestuur en met het belang van de behoeften zijner bevolking.

De assistent-resident van Soekaboemi is van meening, dat de voorstellen wel aannemelijk zijn te achten, wanneer aan de bevolking vrijgelaten wordt de keuze en de bewerking van den grond en ook de plantwijze.

ZEd. acht eene betaling ad f 15 de pikol voldoende.

Met het voorstel Wessels kon deze afdeelingschef zich niet vereenigen, omdat er terreinen, geschikt voor de koffiecultuur, ontbreken, en dientengevolge die cultuur niet genoeg kan worden geconcentreerd.

Bovendien vreest ZEd. dat er geen genoeg werkvolk zal worden verkregen met het oog op de vele erfpachtsperceelen in zijne afdeeling, tengevolge waarvan groote concurrentie zal ontstaan.

De patih van Soekaboemi ziet geen heil in de toepassing van de verschillende voorstellen; volgens zijn oordeel zal de gouvernements-koffiecultuur nog meer achteruitgaan, wanneer van den tot dusver ingeslagen weg wordt afgeweken, en zelfs eene verhooging van f 20 per pikol zou volgens zijne meening niet voldoende zijn, om den achteruitgang te stuiten.

De assistent-resident van Tjiandjoer juicht de voorstellen der commissie toe, alleen in het belang der inlandsche bevolking, doch of de gouvernements-cultuur daardoor gebaat zal worden, dat betwijfelt ZEd. zeer, en uit zelfs de vrees, dat die met ± $1/3$ zal achteruitgaan.

De regent dier afdeeling acht mede die voorstellen niet aannemelijk.

De assistent-resident van Bandoeng is van oordeel dat, zoodra de gedwongen cultuur wordt losgelaten, de bevolking zal ophouden koffie te planten, voornamelijk wegens gemis aan gronden nabij de dessa's gelegen; zelfs met een verhooging van f 20 zou zij niet genegen zijn om minder geschikte gronden in bewerking te nemen.

De regent van Bandoeng wenscht de tegenwoordige regeling gehandhaafd te zien, en die zelfs strenger toe te passen.

De assistent-resident van Garoet acht de voorstellen der commissie wel uitvoerbaar, en zelfs aannemelijk, daar de bevolking door verhooging van den koffieprijs belangrijk zal worden gebaat en een volkscultuur voor zijn afdeeling wel is te verwachten.

De regent van Garoet acht de voorstellen aanneembaar, omdat de bevolking dadelijk in de pakhuizen f 20 kan ontvangen en die directe en constante betaling zal steeds een krachtige prikkel voor haar zijn om de belangen der koffiecultuur, welke ook de hare zijn, te behartigen.

De assistent-resident van Tassikmalaja en Soemedang, met respectievelijk de hoogste inlandsche inlandsche ambtenaren dier afdeelingen, achten de voorstellen niet aannemelijk.

Ook is dit gevoelen toegedaan de assistent-resident van Tjitjalenka. Volgens Z.Ed. is de vaststelling van den inkoopsprijs van de koffie op f 20 de pikol zeer zeker in 't belang der bevolking. Deze verhooging zal echter de koffiecultuur niet bevorderen.

De bevolking toch heeft sedert lang koffie geplant. De inkoopsprijzen zijn langzamerhand gestegen tot f 15 de pikol, doch geen der inlandsche ambtenaren en dessahoofden, die zoo direct bij die cultuur betrokken zijn, hebben kunnen constateeren, dat eene verhooging van den verkoopsprijs meer lust voor de koffiecultuur onder de bevolking heeft gebracht. Steeds heeft zij aanmoediging, leiding en leering noodig.

De patih van deze afdeeling acht de voorstellen der commissie niet aannemelijk.

De regent van Soekapoera evenmin. Eene verhooging van f 20 per pikol is niet voldoende om de koffiecultuur te releveeren; veel lust voor de koffie heeft de bevolking nooit aan den dag gelegd, alleen wel in streken waar geschikte gronden zijn, en de bevolking weinig gelegenheid heeft om op eene andere wijze geld te verdienen, doch ook in deze streken laat het onderhouden der tuinen dikwijls veel te wenschen over, indien geen dwang wordt toegepast.

De patih van Soekapoerakolot is van meening, dat door

de opvolging der voorschriften van de commissie het beoogde doel niet zal worden bereikt. Eene opheffing van de dwangcultuur zal leiden tot algeheelen ondergang dier cultuur.

De president gaat thans over tot bespreking der door de commissie aangegeven maatregelen, welke moeten dienen, om de loslating van de dwangcultuur voor te bereiden, en wint het advies in van de ter conferentie aanwezigen.

De veronderstelling, dat de bevolking zich eigener beweging in het gebergte ver van de dessa's zal vestigen, met het voornemen aldaar koffie te planten, wordt door de meeste der aanwezigen als eene illusie beschouwd. De bevolking is niet geneigd haar dessa te verlaten, zelfs met de kans om eenig geld te verdienen, vooral zij, die in 't bezit zijn van sawah's, prefereeren hun gewoon bestaan boven een onzeker en geïsoleerd leven in de bergen.

Ook personen, niet in het bezit van sawah's, voelen weinig geneigdheid, om zich in de bergen te vestigen en daar koffie te planten. Wanneer men aan deze laatste categorie van individuen een middel van bestaan verzekert gedurende de 3 eerste jaren, dan zullen er waarschijnlijk wel personen gevonden worden, die lust gevoelen om hun dessa te verlaten en op de bergen koffie te planten.

De maatregel echter, om aan hen, die zich in de bergen mochten vestigen, verlichting en vrijdom van lasten te verleenen, wordt wenschelijk geacht, doch met eenige beperkingen.

De vrijstelling van heerendienst bijv. dient zich alleen uit te strekken over personen die op een grooter afstand dan zes paal van de dessa hunner inwoning koffie planten in de bergen; alleen de koffieplanters vallen dus in de termen van vrijstelling van heerendienst, niet de menoempangs, koelis en personen, die zich daarerneeren met een ander bedrijf dan de koffiecultuur.

De landrenteplichtigheid op sawahs en tegallans van de koffieplantende bevolking blijft gehandhaafd, de overige gronden blijven daarvan vrijgesteld.

De voorgestelde maatregel, om den planter vrij te laten in de keus van het terrein en in de wijze van grondbewerking en van aanplant, acht het meerendeel der aanwezigen niet wenschelijk.

De gronden voor den verplichten aanplant dienen door het bestuur te worden aangewezen, evenzoo de grondbewerking en de wijze van aanplant, zooals tot dusver geschiedt. Men vreest, dat, wanneer dit alles aan de bevolking wordt overgelaten, de resultaten ver van bevredigend zullen zijn.

Daarentegen aan hen, die vrijwillig koffie planten, wordt vrije keuze enz. toegestaan.

Verder wordt wenschelijk geacht, om, zooals de commissie voorstelt, de uitgifte van woeste gronden ondergeschikt te maken aan de belangen van de koffiecultuur. Enkele der aanwezigen vinden het zelfs raadzaam, om het verbod tot uitgifte uit te strekken ook over gronden, niet gelegen in bij *Staatsblad* gereserveerde streken, indien zij namelijk eenige geschiktheid bezitten voor de teelt van koffie.

Wat betreft het zoo gemakkelijk mogelijk maken van de gelegenheid tot inbreng, merkt men op dat deze maatregel reeds overal in voldoende mate wordt toegepast.

De maatregel, om aan de koffieplanters voorschotten op den oogst te verstrekken, vindt geen instemming bij het meerendeel der aanwezigen.

De ondervinding heeft geleerd, dat deze maatregel zeer vicieus is; duizende guldens werden aan voorschotten uitgegeven aan merdikahouders; het gevolg echter was een groot geldelijk nadeel voor het Gouvernement. De voorschotten werden namelijk besteed, niet aan de verbetering of uitbreiding van de koffiecultuur, doch aan feesten, het bestrijden der kosten voor de bedevaart, het koopen van sawahs, enz. Een groot bedrag moest hierdoor voor rekening van het Gouvernement worden afgeschreven. Vele personen brachten de koffie naar andere pakhuizen of lieten ze door anderen brengen, zoodat het door hen genoten voorschot niet kon worden afgetrokken.

In elk geval vreest men, dat het voorschottenstelsel aanleiding zal geven tot vele verwikkelingen.

Het toekennen van erfelijk individueel bezit op gronden aan hen, die koffieaanplantingen op hoog gezag hebben overgenomen, wordt onnoodig geacht, omdat de bevolking die gronden, op den voet der ontginnings-ordonnantie, later kan verkrijgen.

Het recht blijft dus aan het Gouvernement voorbehouden, om ze met het oog op de reboisatie al dan niet af te staan.

Het denkbeeld der commissie, om gemeenschapswegen in het gebergte door het Gouvernement aan te leggen in het belang der koffieplanters, vindt algemeene goedkeuring. Daarentegen wordt de voorgestelde maatregel, om op groote schaal te herbosschen, niet doenlijk geacht, althans niet wanneer die reboisatiën moeten strekken in 't belang der koffiecultuur binnen een tijdruimte van 20 tot 30 jaar.

De president deelt hieromtrent mede, dat wijlen de resident Van der Moore vele stukken grond met woudboomen heeft laten beplanten, en dat op enkele der beste op die wijze gereboiseerde plekken, koffie werd geplant, doch zonder succes. Tenzij men dergelijke met woudboomen beplante plekken honderd en meer jaren ongemoeid laat, dan zal het reboiseeren geen steekhoudend middel zijn tot instandhouding der koffiecultuur.

Aangezien dit echter niet ligt op den weg der Regeering, wat betreft de instandhouding der koffiecultuur, acht de president al de uitgaven, die ter zake mochten worden gedaan, als nutteloos.

Voorts wordt opgemerkt, dat het branden van alang alang op staatsdomein reeds strafbaar is gesteld, en wel ingevolge art. 3 n°. 9 van het algemeen politiestrafreglement voor inlanders.

Het voorstel tot toekenning van verhoogde reiskosten en toevoeging van ambtenaren ter beschikking aan de controleurs, die bovendien zoo min mogelijk aan overplaatsing onderworpen worden, acht het meerendeel der aanwezigen mede wenschelijk, en zal zeker strekken tot meer stabiliteit in zake de koffiecultuur.

Alvorens de verder gestelde vraagpunten, bedoeld in de aangehaalde missive van den directeur van binnenlandsch bestuur, dd. 14 Februari, te behandelen, deelt de president mede, dat, aangezien door het meerendeel der vergaderden vermeend wordt, dat eene verhooging tot f 20 de pikol niet zal leiden om het beoogde doel, namelijk het stuiten van den achteruitgang van de koffiecultuur, te bereiken, het denkbeeld bij Zijn H.Ed.Gestr. is gerezen, om een maatregel voor te stellen, die hoogst waarschijnlijk doel zal treffen, en wenscht hij alsnu zijn inzichten ter zake aan de aanwezigen bekend te stellen.

ZHEG. is van meening, dat de door de commissie in haar rapport gegeven taxatie en berekeningen aan zuiverheid te wenschen overlaten. De jaarlijksche bijplant van koffieboomen op hoog gezag en de levensduur der aanplantingen toch, loopen zeer uiteen. Met deze factoren kan moeilijk rekening worden gehouden. Met cijfers toont de president aan, tot welke zonderlinge gevolgtrekkingen ten aanzien van de productiviteit der koffietuinen men kan geraken, in verband met de door de commissie gestelde voorwaarden n.l. een jaarlijksche productie van 1 pikol per huisgezin.

Bovendien zal de inkoopsprijs altijd een fictief cijfer voor belooning zijn en blijven; hij kan geen juist verband houden met den marktprijs en hij kan moeilijk zoodanig worden vastgesteld, dat die prijs, onder de vele uiteenloopende omstandigheden waaronder de gouvernements-koffiecultuur gedreven wordt, steeds een billijke en evenredige vergoeding voor de bevolking worde genoemd voor den door haar besteden arbeid. In sommige streken is de gouvernements-koffiecultuur, met eerbiediging van het bepaalde in artikel 56 van het Regeeringsreglement, zeer goed bestaanbaar met een inkoopsprijs van f 15, indien zij slechts gedreven wordt op gronden, die aan bepaalde voorwaarden van productiviteit voldoen. De mate van productiviteit is dus de basis, waarop het beginsel moet rusten.

Om de bovenstaande ongelijkheid op te heffen, is het niet voldoende den inkoopsprijs te verhoogen.

ZHEG. acht het daarom wenschelijk een anderen weg in te slaan, en wel om de gedachte verhooging van f 5 per pikol te bestemmen voor de kosten van ontginning en het onderhoud gedurende een zeker aantal jaren.

Zooals de koffiecultuur tot heden gedreven wordt, draagt de bevolking alle risico. Zijn de aanplantingen goed, is de productie groot, dan heeft zij voordeel.

In het tegenovergesteld geval draagt zij alleen al de nadeelen.

38

Het kan zeker niet anders dan billijk genoemd worden om van den bestaanden regel af te wijken en om het risico, voortvloeiende uit dwangcultuur, op de Regeering over te brengen. De gedachte maatregel zal in de toepassing gereeden ingang vinden bij de bevolking, die niet let op toekomstige maar meer op dadelijke voordeelen. Zij zal toch dadelijk na ontginning van een zeker stuk grond onmiddellijk voldoende betaling daarvoor ontvangen. Ook voor het beplanten van dien grond met koffie en het verder onderhoud daarvan, ontvangt zij betaling, terwijl, volgens eene door ZHEG. gemaakte berekening, de uitgaven uit dezen maatregel voortvloeiende, minder zullen bedragen dan eene verhooging van f 5 per pikol, door de commissie voorgesteld.

Met dit denkbeeld kunnen al de aanwezigen zich vereenigen. waarna door den president afdeelingsgewijze wordt nagegaan hoeveel gemiddeld de kostprijzen bij de koffiecultuur, per bouw koffietuin, bedragen.

De uitslag van dit onderzoek was, dat de onkosten, besteed aan een bouw koffietuin, gemiddeld op f 96 gesteld konden worden.

De president deelt mede, dat de door de verschillende assistent-residenten opgegeven kostprijzen, vrij wel overeenkomen met die, welke ZHEG. na een nauwkeurig ingesteld onderzoek heeft verkregen. De door den president verkregen cijfers zijn de volgende:

Gewone werkwijze, zonder terrassen en plantkuilen:

Ontginning en beplanting	f 30	per	bouw.
Onderhoud 1ste jaar . .	20	»	»
» 2de » . .	16	»	»
» 3de » . .	10	»	»
» volgende 3 jaren dus tot het 6de jaar	24	»	»
Totaal	f 100	per	bouw.

Intensieve bewerking, met terrassen en plantkuilen:

Ontginning en beplanting	f 50	per	bouw.
Onderhoud 1ste jaar . .	30	»	»
» 2de » . .	20	»	»
» 3de » . .	20	»	»
Volgende jaren tot het 6de jaar.	30	»	»
Totaal	f 150	per	bouw.

Onder deze uitgaven zijn niet begrepen de kosten voor pluk, bereiding, transport naar de pakhuizen enz. welke op f 5 per pikol worden geraamd.

Aannemende een levensduur van 6 jaren en een gemiddelde productie van 2 pikols per bouw, dan komt de pikol koffie, bij de gewone werkwijze, der bevolking te staan op f 21,60, bij een productie van 3 pikols f 16,11, 4 pikols f 18,33 (hieronder niet begrepen de kosten voor pluk, bereiding, transport, etc., welke, zooals boven gezegd, op f 5 wordt geraamd).

Bij eene intensieve cultuur zullen de kosten respectievelijk bedragen f 30, f 21,66 en f 17,50 per pikol.

Uit deze becijferingen volgt dat, hoe grooter de levensduur en de productie is, hoe minder de kosten per pikol bedragen.

De toepassing van de gedachte regeling zal vooral dat voordeel aanbrengen, dat bij een aanplant met korten levensduur en geringe productie, der bevolking een billijk loon wordt verzekerd dat belangrijk grooter is dan de voorgestelde inkoopsprijs van f 20 per pikol, want voor een aanplant van 2 pikols met een levensduur van 6 jaar, zal de bevolking f 31,66 erlangen voor elken door haar ingeleverden pikol, voor eene productie van 4 pikols en eenzelfden levensduur bedraagt de som f 23,33 per pikol.

Weliswaar wordt het bedrag van elken pikol koffie minder, hoe grooter de productie en hoe langer de levensduur is, doch daartegenover staat de reeds verkregen groote productie tegen den constanten prijs van f 15 per pikol.

Zoo zal de bevolking slechts f 17,50 per pikol ontvangen wanneer haar tuin een leeftijd bereikt van 15 jaar met een gemiddelde productie van 5 pikol per bouw. Daarentegen heeft zij, behalve de door 't Gouvernement uitbetaalde ontginnings- en onderhoudskosten ad f 150, reeds gedurende al dien tijd, namelijk 13 jaar oogstjaren, f 900 pikolgelden genoten, makende per jaar leeftijd f 60 's jaars per bouw, behalve de tuingelden

De president deelt verder mede, dat wanneer aan de bevolking ontginningskosten, zooals voren is omschreven, worden betaald, zij meer geneigdheid zal gevoelen om de beste nabij hare dessa's gelegen gronden voor de koffiecultuur aan te wenden

Verder merkt de president op, dat men aan de opgegeven kostprijzen zich niet behoeft te binden, maar deze afhankelijk zijn te stellen van de oeconomische toestanden der verschillende streken en van de hoedanigheid der gronden, welke regeling aan de bestuursambtenaren zou kunnen worden overgelaten.

Al de ter vergadering aanwezige, zoowel Europeesche als inlandsche ambtenaren, zijn van oordeel, dat het door den president voorgestelde zeer aannemelijk is en dat de bevolking ook daarmede zeer ingenomen zal zijn, terwijl het met grond mag worden verwacht, dat de koffiecultuur eene goede toekomst tegemoet zal gaan. Enkele opperen echter het bezwaar, hetwelk hierin gelegen is, dat den bestuursambtenaren eene groote verantwoordelijkheid wordt opgelegd, n. l. in de goedkeuring der door de bevolking voor de koffiecultuur uitgekozen gronden. De president merkt op, dat dat bezwaar, ofschoon niet van grond ontbloot, toch niet zoo overwegend is, aangezien de keuring der gronden kan geschieden door het hoofd van plaatselijk bestuur in overeenstemming met de betrokken Europeesche en inlandsche hoofden. Zeker kan het nu en dan voorkomen, dat men zich heeft vergist in de goede keuze der gronden, doch dit zou tot de zeldzaamheden behooren, terwijl de daaruit voortvloeiende nadeelen over 't algemeen genomen gering zijn te noemen.

Als een ander punt van overweging werd aangevoerd, hoe het bestuur moet handelen, wanneer de koffieplanter, niettegenstaande hij betaling erlangt voor het onderhoud van zijn tuin, deze toch verwaarloost. Hierop werd gerepliceerd dat, indien een aanmaning ter zake niet de gewenschte uitwerking heeft, die tuin hem kan worden ontnomen en aan een ander gegeven, daar de grond aan het Gouvernement toebehoort, hij voor al zijn werk is betaald geworden, en dus daarop hoegenaamd geen rechten kan doen gelden. Men is toch van meening, dat de hier besproken regeling, n.l. het bewerken van den grond en het planten daarop van koffie, een overeenkomst kan worden genoemd tusschen den werkgever en den werknemer.

Voorts vreest men dat, met het oog op de betaling welke het Gouvernement geeft voor het onderhoud der tuinen, vele quaestiën zich zullen voordoen onder de bevolking onderling. Velen toch hebben reeds gedeelten van hunne op hoog gezag aangelegde tuinen aan anderen overgedaan wegens verren afstand en andere redenen, en het is te verwachten, dat, gelokt door de te verkrijgen onderhoudsgelden, zij hun tuinen terug zullen willen erlangen. Hiertegen wordt aangevoerd dat het bestuur bij toepassing van den voorgestelden maatregel slechts te maken heeft met den tegenwoordigen bezitter.

De quaestie, die de vorige bezitter wenscht te maken omtrent zijn aanspraken, worden beheerscht door het Burgerlijk Wetboek.

Na verdere bespreking dezer aangelegenheid, meer speciaal betreffende ondergeschikte punten, wordt besloten de door den president voorgestelde maatregelen aan te nemen, doch den termijn van overgang niet op vijf maar op tien jaren als maximum te stellen, met het beding dat, mochten de genomen maatregelen tot verheffing en ontwikkeling van de koffiecultuur doel treffen vóórdat de

termijn van tien jaren isverstreken, de gedwongen cultuur al delijk opgeheven wordt.

Tengevolge van de aanneming der door den president voorgestelde maatregelen, werden de overige vraagpunten, gesteld in meergenoemde missive van den directeur van binnenlandsch bestuur, buiten behandeling gelaten, terwijl de door het lid Wessels gedane voorstellen niet voor toepassing vatbaar geacht kunnen worden, en wel voornamelijk omdat de voorgestelde maatregel niet strekt in het belang der bevolking; de uitgaven gedeeltelijk ten goede komen van de Europeesche industrieelen wegens de levering van machinerieën enz. voor de op te richten fabrieken, en gedeeltelijk bestemd worden voor bezoldiging van personeel.

Hierbij wordt het bezwaar gevoegd, dat men van groot belang acht, nl. dat de inlandsche bevolking meer en meer wordt gedoemd tot het proletariaat.

Nadat de president aan de aanwezigen ter vergadering heeft gevraag of zij nog iets hebben mede te deelen, en nadat daarop een ontkennend antwoord is ontvangen, wordt de vergadering gesloten.

De president,

(*w.g.*) J. Heijting,

De secretaris,

(*w.g.*) De Bie,

Voor eensluidend afschrift,

De secretaris der residentie,

(*w.g.*) Huffenreuter,

Voor eensluidend afschrift,

De gouvernements-secretaris,

O. v. d. Wijck.

N°. 16.

ADVIES van den resident van Cheribon.

N°. 1517/1. CHERIBON, 26 *Maart* 1890.

—

In opvolging van uwe missive dd. 14 Februari jl., n°. 847, heb ik de eer te dienen.

De Staatscommissie voor de koffiecultuur in haar rapport, evenals de heer L. WESSELS in zijn advies, hebben in hunne beschouwingen en conclusies aangenomen, dat over geheel Java dezelfde gebreken bij de koffiecultuur bestaan, en dezelfde middelen daartegen moeten aangewend worden.

Hadden zij meer plaatselijke toestanden onderzocht, meer in het oog gehouden, dat betreffende het hun opgedragen onderwerp er soms meer verschil is tusschen West-, Midden- en Oost-Java, dan tusschen West-Java en Sumatra, hadden zij, naar het denkbeeld van de heeren VAN REES en LEVYSSOHN NORMAN, alsmede naar het voorbeeld der gewestelijke regelingen van de heerendiensten, ook regelingen op den voorgrond gesteld, verschillende naar plaats en tijd, in plantwijze en betaling, dan hadden zij meer sympathie kunnen ondervinden dan thans.

Juist is het van de commissie gezien, dat de voornaamste oorzaak van den achteruitgang der koffieproductie ligt in het gebrek aan voor de beplanting met koffie geschikte gronden, maar zij had meer mogen doen dan slechts ter loops vermelden, dat de achteruitgang niet in alle residenties is waar te nemen. Had zij dit betracht en daardoor haar mandaat op verschillende residenties niet toegepast, zij was vanzelf tot meer partieele beschouwing en behandeling gekomen.

Terecht heeft de commissie weinig vertrouwen in de cultuurplannen. In Cheribon althans is er ongeloofelijk meê gescharreld, en herhaaldelijk moesten zij gewoonlijk bij elke komst van een koffie-inspecteur worden omgewerkt. Van de 61 997 huisgezinnen in 1886 bij de cultuurplannen ingedeeld, zijn er nu nog 14 223 over.

De achterwaartsche beweging in de beoordeeling der geschiktheid van den grond was elders een voorwaartsche en is een bewijs van de zinnelijkheid in de keuze van geschikte terreinen, behalve nog van de weinige betrouwbaarheid der opgegeven uitgestrektheid.

Het aanlal werkdagen voor elk gezin neemt de commissie aan op 100 per jaar, en dit op grond van een paar onderzoekingen in Tegal en Soerabaija, terwijl zij haast zonder redenen de berekeningen van den hoofdinspecteur MOUNIER, die een veel lager cijfer verkreeg, verwerpt.

Waar de commissie insinueert, dat de hoofdinspecteur zich beijverd heeft om den arbeid der verplichte cultuur op het papier zoo gering mogelijk te maken, zou men met hetzelfde recht kunnen onderstellen dat zij hare berekeningen heeft gebaseerd op een eindresultaat, dat f 20 per pikol een billijke betaling acht.

Bij het beoordeelen dezer berekeningen is bovendien uit het oog verloren, dat bij proeven voor den duur van grondbewerkingen enz., het een hoofdregel is nooit een vooruit bepaald stuk veld te nemen en dit onder opzicht te laten beploegen, bespitten, beplanten enz., maar dat men den volgens gewoonte en zonder opzicht verrichten arbeid, na elken werktijd op verschillende tijden en plaatsen moet bepalen.

Zooals nu, krijgt men een berekening van werkduur volgens een niet gebruikelijke werkwijze.

Het gevolg is dat bijv. in deze residentie pertinent wordt beweerd, dat de cijfers van werktijden, die de hoofdinspecteur gaf, meer met de werkelijkheid overeenkomen dan die der commissie.

In ieder geval zijn de toestanden van de terreinen zóó verschillend, dat 50 tot 100 percent meer en minder arbeid slag op slag voorkomt, en het niet aangaat voor geheel Java één cijfer aan te nemen.

Zoo verschillend als het terrein en de werktijd, is op Java het dagloon, wisselend tusschen 40 en 15 cent.

Met zulke verschillen in de factoren, die bij elke berekening over de koffiecultuur noodzakelijk op den voorgrond moeten treden, strijdt het, zonder een naderen uitleg, — dien men bij de commissie niet vindt, — m. i. tegen de rede, om overal den prijs van inkoop der koffie op f 20 per pikol te stellen. Als aanvulling daartoe geeft de commissie verplichte levering, en alsof in die twee maatregelen niet genoeg tegenstrijdigheid was, nog vrije cultuur bovendien.

Tegen zulke voorstellen zijn vele vellen voor één ter afkeuring vol te schrijven, maar ook zonder die, zult UH.Ed.G. na het bovenstaande willen aannemen, dat ondergeteekende tegen het voorstel der commissie is.

Ook tegen het denkbeeld van den heer L. WESSELS; want, hoewel het veel meer een bepaald systeem bevat dan de voorstellen der commissie, is het in het rapport genoegzaam ontleed in zijn nadeelen, en werden die nadeelen in het advies te voldoende weerlegd, om er tot bewijs der onbruikbaarheid iets te behoeven bij te voegen. Hoe is het mogelijk, dat in dezen tijd zulk een advies door een deskundige nog kan gegeven worden.

Alsnu overgaande tot de punten door UH.Ed.G. in de bovenbedoelde missive gesteld.

Ad 1. In hoever de voorstellen aannemelijk zijn in verband met den toestand in Cheribon en met het belang en de behoeften zijner bevolking.

Gronden voor de koffiecultuur op niet te verre afstanden ontbreken schier geheel in de residentie. Zoodra de verplichte cultuur er ergens wordt ingetrokken, scheidt men er met planten uit, en blijft dooroogsten, alleen indien de boomen zonder onderhoud dragen willen.

Geen quaestie, dat de inlander er eigen gronden voor koffie gebruiken zal, en de monosoeko, die in Koeningan en hier en daar elders in kleine hoeveelheden voorkomt, was een liefhebberij of ambitie van ambtenaren, en niet een uiting van den volkswil.

De Cheribonner heeft in de laatste tientallen jaren koffie uit zich zelf niet geplant, ook niet toen de prijs van f 9,20 langzamerhand steeg tot f 15, en toen de grond zooveel productiever was; hij zal het evenmin, en nog minder doen, nu de tuinen zelfs zoo weinig opbrengen, dat een verhooging tot f 20 per pikol voor hem zal wezen slechts enkele gobangs meer op de weinige dubbeltjes, die hem de geheele cultuur opbrengt.

Tot versterking van dit betoog zij nog gereleveerd dat de Staatscommissie in haar statistiek, bijlage C van het rapport, den toestand mooier voorstelt dan hij in de werkelijkheid is, want zij heeft de geleverde koffie in verband tot het aantal dienstplichtigen der staten beschouwd en er niet bij bedacht, dat in de laatste jaren hier, zooals ook elders op Java, de dienstplichtigen aanmerkelijk in getal verminderd, en uit de betrekkelijke opgaven verdwenen zijn, terwijl zij toch hun koffie mede bleven leveren. Na het bovenstaande geloof ik voldoende aangetoond te hebben, dat de voorstellen voor Cheribon onaannemelijk zijn.

Daardoor nu vervalt de beantwoording van punt 2 tot 4.

Ad 5. Hoe over de voorstellen en de daarbij der bevolking voorgespiegelde voordeelen door de betrokken bevolking en hare hoofden geoordeeld wordt.

39

Aan den Directeur
van Binnenlandsch Bestuur.

Zij oordeelen er over, zooals de uitlegger verlangt. Gemakkelijk is het evenwel hen alles goeds van de voorstellen en hetgeen daarbij behoort te laten zeggen, want de prijs wordt verhoogd, en behalve de prachtige regelingen ter overgang, waarvan de bevolking dadelijk alle voordeel trekt, vrijstelling van gouvernements-aanplant na vijf jaren en daarmede natuurlijk beëindiging van alle koffiecultuur.

Ad 6. Tot welke andere maatregelen in het belang, 't zij van de vrije, 't zij van de gedwongen koffiecultuur, zou moeten besloten worden, indien de door de Staatscommissie gedane voorstellen geacht moeten worden niet voor toepassing te kunnen in aanmerking komen.

Ik zou voor ieder complex van koffiegrond en plantsoen (liefst residenties- of afdeelingsgewijze en anders per district of onderdistrict) willen berekend hebben, uit werktijd, aanplant per huisgezin, en koelieloon als factoren, hoeveel het Gouvernement ter voldoening aan het Regeeringsreglement art. 56, § 4, per pikol koffie moet betalen.

Vervolgens alle dessa's in dat complex, die met toepassing van de gevonden betaling per pikol een voldoende betaling voor hun arbeid krijgen, op den tegenwoordigen voet ingedeeld houden, en de andere dessa's die er geen voldoende belooning door hebben, vrij laten.

De plantsoenen van deze laatste dessa's zouden voor, zoover zij willen, aan de bezitters, en bij ontstentenis van dezen aan andere dessabewoners tegen landrente gegeven moeten worden. Hetgeen er dan overschiet zou op de eene of andere manier, bijv. tegen de helft, in exploitatie aan Europeanen of vreemde oosterlingen komen.

Eenige groote blokken, als Zuid Probolinggo, Zuid Pasoeroean, Zuid Tegal, Zuid Preanger en daarnevens verschillende kleinere stukken in Bezoeki, Soerabaija, Samarang enz. zouden bij de gouvernements-cultuur ingedeeld blijven, maar de rest vrij zijn. Het streven daarbij is om te houden wat men heeft, en hetgeen behouden blijft zal volgens den loop der dingen van zelf wel minder worden, maar dit kan zoo langzaam geschieden, dat de Staat er nog lang van kan genieten. Immers, wat men ook uitdenke, onvermijdelijk moet men stuiten op het reeds bestaande of in niet verre toekomst zich voordoende gebrek aan gronden.

Het is een quaestie van detail, hoe en hoeveel er moet geplant worden, hoe en waar er moet bereid worden.

Over de bereiding heeft de secretaris der residentie het volgende denkbeeld, waarmede ik mij vereenig.

De koffie moet worden geleverd in de roode bes en bereid door het Gouvernement of door particulieren.

Er bestaat toch geen andere reden voor de f 10 die de gouvernements-koffie per pikol minder dan de particuliere opbrengt, dan gebrekkige bereiding.

Zooals de bevolking nu doet werkte zij misschien al in de vorige eeuw, en nu men de particuliere ondernemingen hun product haast tot een graad van volmaaktheid ziet brengen, en er bovendien meer dan vroeger op de belangen der schatkist behoort te worden gelet, mag men met de oude bereidingswijze niet meer tevreden zijn.

De levering der roode bes zal overal ten genoegen der bevolking geschieden, indien zij betaald wordt naar rato van den in de landstreek te bepalen prijs van de droge koffie; zij kan er geen bezwaar tegen hebben, dan dat zij er bijna door in de onmogelijkheid wordt gebracht, koffie aan de gedwongen levering te onttrekken. Van de tuinen kan de roode bes immers gemakkelijk dadelijk naar de établissementen gebracht worden.

Ik voorzie, dat ieder rapporteur U Hoog Edel Gestrenge een ander middel aan de hand zal willen doen in het belang van het behoud der koffiecultuur, en daar het mijne wel niet het beste wezen zal en dus met de andere gedeponeerd worden, heb ik de bovenstaande denkbeelden slechts in groote trekken geschetst.

Naar aanleiding van de veronderstelling, dat niet onwaarschijnlijk de in de laatste jaren waargenomen vermindering van de in 's lands pakhuizen geleverde koffie gedeeltelijk het gevolg is van de ruimere toelating van vreemde oosterlingen, ben ik zoo vrij U Hoog Edel Gestrenge naar de herhaaldelijk in den loop der jaren met uw departement daarover gevoerde correspondentie te verwijzen.

Er is een hoeveelheid koffie, die de niet-plantende bevolking gebruikt, en die zij gewoonlijk van vrienden en verwanten krijgt. Daarnevens staat een kleinere hoeveelheid door de Chineezen van het gebergte opgekocht en naar het laagland afgevoerd voor de behoeften van vele Europeanen en vreemde oosterlingen.

Ik heb de laatste keer cijfers opgegeven, en die toonen wel van invloed te zijn op een kleinen maar minder op een grooten oogst. Tevens is toen opgemerkt, dat het weinig naar koffie gelijkt wat men afvoert, en nog minder wat in poedervorm verkocht wordt.

Van de talrijke aanhalingen, die er werden gedaan, zijn de meeste gebleken te zijn van armen en schaarsch bedeelden, die jonge boonen hadden afgestroopt en dikwijls met vuur gedroogd om de vruchten dadelijk te kunnen te gelde maken.

Onbekend ben ik met den uitvoer van gesmokkelde boonen, maar van Cheribon moet die al zeer gering of nihil wezen.

Scherp toezicht wordt aan den boom gehouden, nadat het toezicht niet minder langs de wegen, die van het gebergte naar beneden leiden, is geweest.

De resident,
(*w.g.*) GELPKE.

Voor eensluidend afschrift,
De gouvernements-secretaris,
O. v. d. WIJCK.

N°. 17.

ADVIES van den resident van Tegal.

N°. 4157/14. TEGAL 22 *Juli* 1890.

—

In voldoening aan Uwe missieve dd. 14 Februari j. l. n°. 847, heb ik de eer U H.Ed.G. het volgende te berichten, naar aanleiding der 6 daar gedane vragen.

Vraag 1. De voorstellen van de koffie-commissie acht ik in hoofdzaak *niet* aannemelijk en die van den heer WESSELS, in zoover hij volkscultuur beoogt, ook *niet*, doch *wel* in zoover hij staats-cultuur en ondernemingen voorstelt.

A. *Belang der bevolking.* Ze zijn beiden gedeeltelijk gebaseerd op *vrijheid* voor een bevolking, die overal en bij alle gelegenheden getoond heeft *niet rijp* voor vrijheid te zijn. Namelijk vrijheid in den zin van vrijheid tot het drijven van *landbouw-industrie*; voor vrijheid om als *daglooner* te werken is hij zeker rijp, doch inzoover dat hij meer uit *nooddruft* dan als prikkel om zijn vermogen te vermeerderen, daartoe overgaat. Ik ga hierbij uit van de onderstelling dat de bedoeling der Regeering is te handelen in het belang van het *gros*, de *meerderheid* der bevolking, en niet van *enkele* bij uitzondering energiekere individuen. En dan leert de ondervinding op eclatante wijze, welk een gebruik de inlander van zijn vrijheid maakt.

Ten bewijze kunnen dienen de kostbare monosoeko-aanplantingen in het Pasoeroeansche, die nagenoeg allen van de Javaansche koffieboeren overgingen in handen der vreemde oosterlingen, terwijl de Javanen tot armoede vervielen.

Ten bewijze de geschiedenis der gouvernements-indigo cultuur in Zuid-Bagelen, waar indertijd de bevolking met de eerste der drie uitbetalingen haar landrente grootendeels voldeed, zoodat de tweede en derde snid-betalingen haar nagenoeg zuiver ten goede kwamen, en waar dan ook overal een welvarende bevolking gevonden werd. Bij de intrekking der cultuur vierden de groote kinderen, die men Javanen noemt, overal feest, acht dagen lang, maar later tot armoede vervallen, wenschten zij den gulden tijd der gedwongen cultuur terug.

Ook na de opheffing der gedwongen suikercultuur is wel is waar, door grootere productie en toename van het aantal fabrieken, het *totaal* van wat daarbij door de bevolking op Java verdiend wordt sterk vermeerderd, doch *per fabriek* is die vrijheid m. i. juist *hun*, *die bevrijd werden* weinig of niet ten goede gekomen, den grondbezitters n. l., die nu alleen hun grond verhuren, terwijl de bearbeiding en beplanting door anderen geschiedt. De verdiensten zijn gedeeltelijk *verplaatst*. De gelegenheid voor de *dagloners* is zeker gemakkelijker, en dat is veel waard, doch wat vroeger drie malen bij flinke sommen werd uitbetaald, wordt thans gedeeltelijk in wisselvallige *dagloonen* verdiend, die dikwijls door die groote kinderen grootendeels ook *dagelijks* versnoept worden, en welke loonen, wat het ergste is, *verlaagd* worden, als de fabriekant onder malaise gedrukt gaat. De vrije tabakscultuur in den Oosthoek heeft zeker hier en daar welvaren verspreid en als gelegenheid tot geldverdienen werkt die gunstig, maar daartegenover stond weder de demoralisatie door het voorschotten-stelsel. Bij de koffie-perceelen der particulieren kan een deel van het volk geld verdienen, maar in zoover geen eenvoudig dagloon-stelsel word toegepast, wordt gedeeltelijk gewerkt met de *opgezetenen* der erfpachters, die zich afhankelijk van hun landheer beschouwen en de partieele werkzaamheden van plukken, bereiden enz. bij elkander gerekend, zeker niet of weinig meer aan een pikol verdienen dan de f 15 die het Gouvernement betaalt. Bovendien komt aan alles, ook voor het volk, een eind, als het erfpachtperceel *uitgeput* is. De erfpachters zullen dan hun perceelen verlaten na fortuin gemaakt te hebben, en die erfpachters zullen de eersten zijn om te bekennen dat zij in zekeren zin *roofbouw* plegen! Bij staatsondernemingen wordt dit vermeden, zooals WESSELS terecht aantoont op pagina 137, onderaan van het » rapport", en de inlanders zullen dan *voortdurende* gelegenheid hebben als daglooners (waaronder ik dan ook taakarbeiders begrijp) geld te verdienen.

Zoo zal ook bij vrijlating der koffie*cultuur* een klein energiek deel van het Javaansche volk wellicht, waar daartoe bij particulieren gelegenheid is (in de bergstreken van Tegal bestaat die tot nog toe weinig of niet) geld kunnen verdienen, en evenzoo *eenige* bezitters van veel winst gevende koffietuinen, hetzij door verkoop der koffie aan het Gouvernement (bij behoud der gedwongen levering) of bij particulieren, en, als het hun niet gaat als in het Pasoeroeansche, nog tot groot welvaren kunnen geraken, maar het *gros*, de *meerderheid* van de bevolking zal zeker en ongetwijfeld in slechter conditie geraken dan bij *handhaving* van gouvernements-*cultuur* en *monopolie*. De Javanen zijn een volk van *padielandbouwers* en *daglooners*. Men mag zich geen illusie vormen, dat het *gros* werk zal maken van het aanleggen van tuinen, waarvan ze eerst na eenige jaren vruchten oogsten, en zich geheel vrijwillig zullen toeleggen op een zaak, die in zekeren zin een *industrie* is (koffie-bereiding). Hoe meer vrijheid men geeft, hoe meer het *gros* zal afdalen tot de rol van *daglooner* bij enkelen, evenals thans bij de semi-vrijheid der monosoeko-planters in Malang, de vroegere bezitters reeds afdaalden tot daglooner-plukkers bij de Chineesche bezitters. Wat wil dan de commissie en WESSELS met hun vrijheid? Daarentegen zullen de staatsondernemingen uitstekend zijn, om de *daglooners* overal werk te geven.

»Dat dwangcultuur niet meer met den *tijdgeest* strookt" enz., zijn m. i. holle phrases, en het moet nog de geest van alle tijden zijn een overheerd nog onrijp volk *in haar eigen belang* tot werken te dwingen.

B. *Belang van het Gouvernement.* Dit voor zoover het belang der *bevolking* althans in Tegal betreft. Voor het *Gouvernement* zoude de vrijlating der gedwongen *cultuur* (en zooveel te meer, als ook het *monopolie* los gelaten werd) de genadeslag van die bron van inkomsten zijn, terwijl aan een equivalent in geld-belasting, m. i. zelfs niet *gedacht* mag worden, n. l. in Tegal. Nu kan (voorstel WESSELS) o. a. in gouvernements-ondernemingen een equivalent gezocht worden, en het is zeker een verleidelijk denkbeeld, dat het Gouvernement de winsten, thans door zoovele erfpachters genoten, zelf zoude genieten, als ze die allen zelf in handen had gehouden, en het is in zekeren zin te bejammeren, dat dit niet gedaan is.

Gouvernements-ondernemingen. Eenige proeven te nemen met gouvernements-ondernemingen zal dan m. i. zeker gewenscht zijn.

Op de vraag of daartoe in de residentie Tegal gelegenheid zal bestaan, kan ik slechts een *voorwaardelijk* antwoord geven, daar rekening gehouden zal moeten worden met de adviezen van het boschwezen.

In het belang der irrigatie zijn namelijk de groo bosschen op de hellingen van het *Slamat*gebergte, op advies van het boschwezen (waarmede ik mij ten volle vereenigde) voor den geregelden jaarlijkschen koffiebijplant gesloten,

Aan den Directeur
van Binnenlandsch Bestuur.

en ik heb de koffiecultuurplannen dienovereenkomstig doen wijzigen. De handhaving van het beginsel van reserve der bosschen sluit evenwel nog geenszins de mogelijkheid uit, dat op eenige gedeelten daarvan, op aanwijzing van het boschwezen, nog gouvernementskoffie kan geplant worden, waar dit zonder schade voor de irrigatie geschieden kan.
Van die aanwijzing nu bangt in dezen alles af, daar buiten die bosschen nog wel gronden gevonden worden, doch slechts *matig* geschikt voor koffiecultuur, zoodat ze de uitgaven voor het drijven van gouvernements-ondernemingen door hun opbrengst waarschijnlijk niet zouden kunnen dekken.

Vraag 2 *tot en met* 5. Daar bij deze vragen de aannemelijkheid der door de Commissie of door Wessels voorgestelde maatregelen ondersteld wordt, en ik ze niet, — en het voorstel-Wessels gedeeltelijk — aannemelijk acht, kan de beantwoording in hoofdzaak als onnoodig beschouwd worden.

Wat vraag 3 betreft meen ik, dat de Regeering, bij den tegenwoordigen stand der koffiecultuur, geen geldelijke offers van 's lands schatkist kan vergen, zonder *zeker* te zijn van daartegenover staande voordeelen; verder dat in geen geval daar, waar de koffiecultuur ingetrokken wordt, geldbelasting daarvoor in de plaats mag gesteld worden. In de bergstreken van Tegal, waar weinig gelegenheid is bij particulieren geld te verdienen, werkt een inlander liever eenige dagen in een gouvernements-koffietuin, al verdient hij er *niets* bij, dan de minste verhooging van *directe* geldbelasting te ondergaan. (Verhooging van *indirecte* belastingen, zooals verhooging van den zoutprijs, heb ik reeds vroeger aanbevolen.) Waar de koffiecultuur in tuinen wegens de geringe verdiensten wordt ingetrokken, stelle men echter, als equivalent, *gedwongen aanplant op erven* en in kampongs, waar nagenoeg overal nog gelegenheid genoeg daartoe is.
Wat vraag 5 betreft zoo is het oordeel des kleinen mans allergunstigst over die voorstellen, vooral die der commissie.
Verhooging van den koffieprijs, en dan het vooruitzicht van vrijdom van cultuurdienst, dat is het toppunt van hun wenschen; altijd als er geen geldbelasting voor in de plaats komt. Welke waarde echter aan de volksopinie moet gehecht worden, leert het boven aangehaalde voorbeeld der in Bagelen ingetrokken indigocultuur. Wat een verhooging van den koffieprijs betreft, zoude dit m. i. een onbillijke en geheel onnoodig overdreven bevoordeeling der monosoeko-koffie-boeren in het leven roepen en daarentegen weinig voordeel geven aan de bezitters van matig producerende gouvernementstuinen. Ik heb hier, hoog in het gebergte, (bij de passanggrahan Gombong) monosoeko-aanplantingen gezien, waarvan de eigenaars gemiddeld pl. m. 10 pikols in het pakhuis brengen en aan welke aanplantingen zij *geen onderhoud hoegenaamd* meer te doen hadden. De pl. m. f 150 die zij aan het pakhuis ontvangen, is reeds een prachtige betaling, en (als men de monosoeko nog min of meer als gouvernementsaanplant beschouwt) is de bedoeling van artikel 56 Regeeringsreglement in casu nog overtroffen en voorbij gestreefd (tenzij artikel 56 ook geheele afschaffing van *het monopolie* beoogt).
De hoofden hebben te weinig studie van de zaak gemaakt om een goed oordeel daarover uit te brengen. Over het algemeen is dat oordeel daarover ongeveer als dat van hun chefs, de assistent-residenten of controleurs, en waar het er van afwijkt is slechts betrekkelijke waarde daaraan te hechten.

Vraag 6. Hoewel ik mij *in beginsel tegen* de voorstellen van de Staatscommissie en het eerste deel van dat van Wessels moet verklaren, zoo zijn er onder de door hen voorgestelde maatregelen eenige die, onder alle beginselen, aanbevelenswaardig blijven. De motieven waarom het voorstel der Staatscommissie geen aanbeveling verdient, blijken hoofdzakelijk uit het bovengezegde. Omtrent de zes alinea's van het resumé der Staatscommissie op pag. 42 van het gedrukte rapport, kan kortelijk het volgende gezegd worden.

Resumé rapport Staatscommissie pag. 42, *alinea* 1. De inkoopsprijs ad f 15 is over het algemeen (bij intrekking der koffiecultuur waar men daarmede minder dan f 0,10 daags verdient, vide mijn missive 26 Juni 1889, n°. 3021/14) zeer voldoende. Indertijd verkochten velen hun *bereide koffie* voor f 9 aan jhr. Van Citters, die hun echter pl. m. ½ jaar *vooruit* betaalde, op taxatie, en op ontvangst der koffie ze dadelijk inleverde in het pakhuis; en f 15 zoude geen voldoende betaling zijn?

Alinea 2 t/m 5. De opheffing der dwangcultuur zoude leiden tot geheele verwaarloozing (vide mijn genoemde missive). Het vrij laten in de keuze van de terreinen zoude leiden tot *roofbouw op groote schaal.*

Alinea 6. Aannemende, dat aan loslating van het *monopolie* nog niet gedacht wordt, maar alleen aan vrijlating der cultuur, dan wordt thans met de dwangcultuur bij een prijs van f 15 reeds nagenoeg evenveel verdiend als de inlander aan plukloonen enz. op de particuliere erfpachtsperceelen verdient, zoodat gedeeltelijk reeds aan artikel 56 Regeeringsreglement voldaan wordt.
Maatregelen op pag. 43 van het rapport der Staatscommissie voorgesteld.

Alinea 1. Verdient aanbeveling. De belangen der bevolking moeten voorgaan bij die van particulieren.

Alinea 2. De gelegenheid tot inbreng is in deze residentie reeds gemakkelijk genoeg.

Alinea 3. Ik meen het geven van *voorschotten* van Regeeringswege sterk te moeten ontraden. Het *risico* zoude voor de Regeering veel te groot zijn. Administratieve wanorde in de verantwoordingen en bedrog door bevolking en mindere hoofden (de goeden niet te na gesproken) zoude der Regeering groote schade berokkenen.

Alinea 4. Erfelijk individueel bezit op met koffie beplante gronden aan inlanders te geven, is niet wenschelijk, daar dit het beginsel van monopolie verzwakt.

Alinea 5. Totaal onnoodig. Als de bevolking met goedvinden van het bestuur ergens monosoeko plant, is het maken van een *voetpad* daarheen voor den inlander geen bezwaar hoegenaamd.

Alinea 6. Deze maatregelen (reboiseeren) blijven steeds uitstekend, ook in het belang van irrigatie.

Alinea 7. Het lang in dezelfde afdeeling blijven der controleurs en het toevoegen van ambtenaren ter beschikking zijn uitstekende maatregelen.

Alinea 8. Waar, voorloopig *als proef*, een enkele gouvernements-onderneming met voldoende zekerheid van succes kan opgericht worden, verdient dit aanbeveling. Als de schatkist de eerste uitgaven dragen kan, dan acht ik hoe meer staatsondernemingen hoe beter!

Alinea 9. Hoe nuttig de inspecteurs ook kunnen zijn, vermeen ik dat, uit den aard der zaak, generaliseeren een minder wenschelijk gevolg moet zijn van het toezicht van een enkel persoon over zoozeer uiteenloopende toestanden, en dat een ernstige aanschrijving der Regeering aan de residenten, dat ieder in zijn gewest den bloei der gouvernements-koffiecultuur in *het belang van land en volk* moet behartigen, op de wijze zooals bij goed acht (mits in belangrijke zaken Gouvernements goedkeuring vooraf vragende), meer goed zal uitwerken dan bedoeld toezicht, waarmede tot nog toe altijd uitvoerende macht samenging. Een hoofdinspecteur als zuiver deskundig *adviseur, zonder eenige macht tot bevelen*, kan echter voor Regeering en residenten goed werken.

Alinea 10. Vide mijn voorstel dd. 26 Juni 1889 n°. 3021/14, waar ik voorstel de koffiecultuur in te trekken waar de bevolking daarbij minder dan f 0,10 dagloon verdient.

Voorstel-Wessels, *pagina* 141 *van het rapport der Staatscommissie.* De heer Wessels wil de koffiecultuur in twee categoriën brengen:

A. een geheel vrije volkscultuur met beschikking over product, en

B. een staatskoffiecultuur.

a. Het zoude mijns inziens eene geheel onnoodige en ongemotiveerde vrijgevigheid zijn, om den bezitters der monosoeko-aanplantingen, die daarbij thans reeds buitengewoon veel verdienen, geheel om niet de geproduceerde gouvernements-koffie *ten geschenke* te geven. Wat van eene vrije volkscultuur reeds worden moet, *zonder* vrije beschikking, leert ons Pasoeroean; *met* vrije beschikking zoude een nieuw (zeer voedzaam) voedsel aan de zuigkracht der vreemde oosterlingen gegeven worden, en Java, waar zij door de bijzondere goedgunstigheid der Regeering (die hun pachten en transporten afstaat) reeds zooveel genieten, voor die oosterlingen al meer en meer een waar Eldorado worden, van waar zij hun rijken buit *ten koste van het Gouvernement en volk*, langzamerhand naar het buitenland kunnen brengen of zenden. Welk een toezicht er, onder zulk een régime van vrijheid van beschikking, op de staatstuinen zoude moeten zijn, om de herkomst der koffie na te gaan en ontvreemding op groote schaal te voorkomen, behoeft geen betoog.

b. Alinea 1. Een staatskoffiecultuur moet zeker voordeelig zijn, maar de groote onkosten voor de schatkist *in het begin*, maken het mijns inziens wenschelijk, voor een geheelen overgang daartoe gunstiger financieele tijden af te wachten (bijv. de volledige pacificatie van Atjeh) en thans slechts bescheiden proeven daarmede te nemen.

Waar echter de heer WESSELS als motief tot zijn voorstel o. a. aanvoert dat het Gouvernement *verplicht* is om, ter voldoening aan alinea 4 van artikel 56 van het Regeeringsreglement, het *risico der cultuur* op zich te nemen, daar het volk, bij mislukking en bij nog niet vruchtdragende tuinen, niets, en bij wel vruchtdragende, weinig met zijn werk verdient, zij het volgende opgemerkt.

De heer WESSELS wil dit feit o. a. in zijn suppletoire nota bewijzen door een overzicht van slechts *twee* jaren (1887 en 1888). Dat tijdvak is te kort om daaruit dat bewijs te putten, maar bovendien zijn dat *juist* de jaren, waarin algemeen de terugkeer tot het oude *tjeblok-systeem* een voldongen feit was geworden, en hier en daar een betere keus van gronden plaats vond (o. a. in Krawang, onder mijn bestuur, waar de jonge tuinen prachtig beloofden te worden; en ik veronderstel dat in andere residenties hetzelfde gedaan is; voor Tegal was er, buiten de thans afgesloten bosschen, niet veel gelegenheid toe). De verdiensten voor de bevolking voor die tuinen komen dus *later;* met dit tweejarig overzicht bewijst WESSELS zeker niet veel! Wat verder het beginsel van artikel 56 betreft, heeft WESSELS *theoretisch* volkomen gelijk, zijn betoog op pagina 138 en 139 sluit in zijn opeenvolgende stellingen volkomen in elkander; zijn redeneeringen zijn zuiver en logisch. In de practijk heeft het cultuurstelsel evenwel een geheel ander karakter, dan dat van zuivere *voorbereiding.*

De Javaan ziet er een vorm van *heerendienst* (*belasting in arbeid*) in, en dat de Regeering die zienswijze min of meer deelt, daarvan strekt o. a. ten bewijze: 1°. de bepaling indertijd gemaakt, dat het aantal dagen voor de heerendiensten *gezamenlijk met* de cultuurdiensten, niet boven een zeker maximum dagen 's jaars mocht stijgen, en 2°. dat de Regeering zinspeelt op een equivalent in *geldbelasting* bij afschaffing der koffiecultuur (zij het ook in den vorm van vergoeding voor te nemen maatregelen). In streken als gouvernements-Krawang en het gebergte van Tegal, waar weinig of geen gelegenheid is iets bij particulieren te verdienen, prefereert het volk belasting *in arbeid* boven die *in geld.* Om aan het eindelooze gehaspel over artikel 56 een eind te maken, zoude dan ook het beste zijn er een alinea aan toe te voegen, dat de Regeering daar, waar het volk dat prefereert, cultuurdienst *als vorm van belasting* zoolang kan handhaven als zij verkiest.

Alinea 2. De heer WESSELS wil verder een scherpe afscheiding maken tusschen *A. de vrije aanplant* (de monosoeko) en *B de gouvernementstuinen.* De meerdere vrijheid in de keus en bewerking der gronden nu daargelaten, hebben in *de practijk* en wat de *voordeelen* betreft, die twee soorten van koffieaanplantingen voor het volk *volkomen dezelfde* waarde. Op beide hebben ze niets anders dan het *plukrecht.* Waarom wil dan WESSELS met een pennestreek een hoogst *onbillijke* ongelijkheid tusschen *A* en *B* in het leven roepen, en de bezitters van *A* het product ten geschenke geven (wel is waar tegen een landrente van f 20 per bouw, maar het geschenk blijft ook dan nog enorm groot), terwijl ZHEG bij *B* het enkele plukrecht handhaaft. Mijn inziens zoude dit, terecht, tot groote ontevredenheid van de bezitters van *B* aanleiding geven.

Kan de staatscultuur alleen voor *B* gedreven worden, dan houde men, met handhaving van gelijke rechten, de monosoeko geheel in den tegenwoordigen rechtstoestand; mij is geen enkel motief bekend, waarom het Gouvernement die winstgevende producties aan het volk zoude moeten afstaan!

Alinea 3. Uitbreiding van de gouvernements- of staatscultuur, hoe ook gedaan, is steeds wenschelijk. Waar de bosschen afgesloten zijn, geve het boschwezen de hellingen aan waar de koffie mag geplant worden, die onder een afzonderlijk hoofd in de cultuurplannen kunnen opgenomen worden.

c. Contracten met particulieren voor bereiding en sorteering verdienen aanbeveling in rijke koffie-centra. Het leveren in de roode schil heeft groote voordeelen, 1° voor het Gouvernement, daar een uitstekende contrôle op het rijp plukken daardoor ontstaat, of liever in die wijze van levering van zelve opgesloten is; 2° voor het volk, daar het een stap nader is tot contante betaling voor hun werk (in plaats van tot knoeierijen aanleiding gevende systeemen als dat van BROOSHOOFT). De bekende koffiepelmolen van Batoe (Sisir Malang), waarvan het laatste contract met den heer A. E. POOL jaren geleden expireerde, werkte uitstekend.

De bevolking, binnen een cirkel met een rayon van zes palen van het établissement gelegen, moest al de koffie in de roode schil inleveren en werd onmiddellijk betaald. De West-Indisch bereide Sisir-koffie was bekend en haalde hooge prijzen. Het établissement is later, na opheffing van het gouvernements-contract, naar ik meen in handen van Chineezen gekomen.

Het zoude wellicht overweging verdienen proeven te nemen om de levering in de roode schil aan de gouvernements-pakhuizen facultatief te stellen en waar het opneemt, de koffie op eenvoudige wijze (des noods voorloopig met door karbouwen gedreven molens) te doen bereiden, waartoe elk inlandsch pakhuismeester, zoo noodig met toevoeging van eenig personeel, in staat zoude zijn.

d. Alinea 1 *t/m* 3. Wat de hierbedoelde af te schrijven gouvernements tuinen betreft, neem ik te mogen blijven bij mijn voorstel dd. 26 Juni 1889 n°. 3021/14, om, waar de koffiecultuur minder verdienste geeft dan 10 cents per dagdienst, ze op te heffen. Wat op die wijze wegvalt zal een particulier in den regel niet in huur willen bezitten, en bij afstand aan inlanders in individueel bezit zoude een zeer onbeduidende landrente daarvan opgebracht worden. Het beste komt mij dus voor die afgeschreven tuinen alleen te reserveeren, en alzoo daarmede te handelen zoo als WESSELS voorstelt in de laatste alinea van *d.*

Het alarm over den achteruitgang der koffiecultuur is naar mijn bescheiden meening zeer overdreven; enkele residenties in de laatste 2 jaren uitgezonderd, is de koffieproductie, over groote tijdvakken gerekend, in vele residenties in de laatste 30 jaren eerder vooruitgegaan (o. a. in Tegal, zie bijlage E koffierapport; de laatste 5jarige tijdvakken 60 000 à 50 000 pikols, tegen 28 000 en 30 000 dertig jaren vroeger).

Bovendien is in de laatste jaren de door PLES op de toekomst getrokken wissel vervallen; nagenoeg al de volgens dat systeem geplante tuinen zijn gestorven en de te verwachten uitkomsten van den terugkeer tot het tjeblok-systeem zijn thans nog niet voldoende bekend. Die uitkomsten moeten m. i. nog afgewacht worden, voor men tot al te ingrijpende maatregelen overgaat, waarvan het succes nog niet genoegzaam verzekerd is. Evenwel kunnen eenige maatregelen reeds dadelijk genomen en kan tot andere in beginsel besloten worden.

40

Volledige handhaving en zelfs verscherping van het monopolie, waarin de staatscultuur en staatsondernemingen systeem WESSELS zeer goed passen, moet m. i. voorop staan. Door de vrijheid om koffie in poedervorm te mogen verkoopen, werd het monopolie verzwakt; die bepaling is nu gelukkig ingetrokken. Nu is tot verscherping van het monopolie ook wenschelijk de intrekking der daarmede samengaande bepaling, dat ieder zooveel koffie aan de levering mag onttrekken, als hij met zijn gezin aan koffie opdrinkt. Dit nu spreekt van zelf. Niemand zal den koffieplanter zijn slap kopje koffie afnemen! Maar indien men zulke van zelf sprekende voorrechten bij Staatsblad als een toegestaan voorrecht gaat decreteeren, dan geeft het aanleiding tot misbruik.

Men denkt dan: als de Regeering het zoo dringend noodig vindt, dat wij vooral weten dat wij dat voorrecht hebben, zoodat zij er zelfs eene bepaling op maakt, dan mogen wij ook wel iets meer dan voor huiselijk gebruik aan de levering onttrekken en met een zoet winstje aan Chineezen verkoopen. Tot verscherping van het monopolie zoude het verder zeer gewenscht zijn, de vreemde oosterlingen geheel uit de binnenlanden te weren (in zoover er geen Chineesche kampen zijn); ze uit alle pachten te houden; en het reizen alleen toe te staan van kamp tot kamp, langs den grooten weg. Het laatste staat reeds aan ons, doch een algemeene regeeringsbepaling zoude hier, waar zooveel latitude aan de residenten gelaten is, zeer heilzaam zijn.

Het bezwaar, dat de bevolking voor niets werkt, kan grootendeels opgeheven worden door daar, waar de koffietuinen voordat zij vruchten dragen, moeten afgeschreven worden, der bevolking voor haar verloren arbeid een retrospectieve schadeloosstelling te geven. De achteruitgang der koffiecultuur (als die, ook na afwachting der resultaten van het tjebloksysteem, werkelijk blijkt plaats te vinden) zal zeker verhoed worden door voortgaande betere keus van gronden (waar het afgesloten bosschen betreft in overeenstemming met het boschwezen), en door de erf- en kampong-koffie uit te breiden; ook in lage streken met Liberia.

Koffie aanplantingen door het boschwezen. Het denkbeeld om, evenals thans met de djattiecultuur, koffieaanplantingen in vrije overeenkomsten met de bevolking te doen aanleggen, zal weder alleen aan eenige energieke inlanders ten goede komen; het gros der bevolking is er niet mede geholpen en zal, als dat het eenige plantsysteem wordt, daardoor bepaald in welvaren achteruitgaan, daar de voordeelen van het plukrecht alleen aan die weinige energieke contractanten ten goede komen. In het groot toegepast, zal het te kostbaar voor den Staat zijn. Eenige proeven zouden daarmede te nemen zijn, om het vraagstuk der al of niet aannemelijkheid uit te maken.

Wat alinea 4 van artikel 56 Regeeringsreglement betreft, zoo verdient de bevolking, bij eene matige productie der gouvernementstuinen, daarbij thans reeds ongeveer evenveel aan dagloon als bij particulieren. Het cijfer van het dagloon bij particulieren, volgens de suppletoire nota van WESSELS, namelijk 40 cents, berust ongetwijfeld op een onzuivere rekening en is zeker een onjuiste maatstaf van vergelijking. Op taak werkt een inlander harder en verdient dus meer (om weder een paar dagen te kunnen luieren) dan in cultuurdienst. Het plukloon als zoodanig (de inlevering aan de particulieren in roode schil, gereduceerd tot een evenredig deel van hetzelfde gewicht in droge koffie) is bij particulieren zeker lager. Wel is waar is in de f 15 gouvernements-betaling al het werk in de tuinen begrepen, maar men vergete niet dat, hoe vruchtdragender de tuinen worden, hoe minder werk er te doen is, totdat ten laatste, als de tuin goed gesloten gegroeid is, er niets meer te werken valt en die f 15 dan een zeer royale betaling is (en dan hooger dan bij particulieren) waardoor de mindere betaling der eerste jaren ruimschoots gecompenseerd wordt.

Bovendien kan het werk aan de tuinen, met zuivere toepassing van het tjeblok-systeem, zeker nog wel verminderd worden, en acht ik dan ook het aantal dagen door de controleurs berekend nog te hoog. De berekening van den gewezen resident jhr C. VAN DER WIJCK, op pag. 24 van het rapport aangehaald, was toen zeer zuiver, maar uit de uiteenzetting op dezelfde pagina ziet men, dat het grootste aantal dagen aan terrassen en plantgaten werd besteed, die door het tjeblok-systeem geheel vervallen zijn.

Resumeerende geef ik beleefd in overweging:

1°. Het advies van de staatscommissie in beginsel te verwerpen. Evenzoo het eerste deel van het voorstel WESSELS. (*Ia.*)

2°. Het tweede deel van het voorstel WESSELS (*Ib*) (staatsondernemingen) in overweging te houden en daarmede proeven te nemen, en bij gunstigen toestand van de schatkist, in het groot toe te passen.

3°. In beginsel in de eerste jaren alles bij het oude te laten, met de volgende maatregelen, die voorloopig reeds voldoende zullen zijn, om aan het door de Regeering gestelde desideratum te voldoen.

Desideratum der Regeering.

I. Achteruitgang verhoeden.

II. Bezwaar opheffen.

III. Uitbreiding geven.

IV. Voldoen aan art. 56 n°. 4.

Hoewel de belangen van land en volk samengaan en ineenloopen, en zoo ook de hieronder voorgestelde maatregelen in beider belang zijn, zoo is toch I en III van het Regeerings-desideratum meer in het belang van het land, en II en IV meer in dat van het volk, zoodat die twee hoofdrubrieken kunnen gesteld worden:

A. *Belang van het Gouvernement (achteruitgang verhoeden, uitbreiding geven).*

a. In plaats van de wegens geringe verdiensten ingetrokken cultuur in tuinen (zie B *h* hieronder) stellen een gedwongen aanplant op erven en in kampongs, per man een zeker aantal boomen, naar locale omstandigheden.

b. Overal (in de vlakke lage streken ook Liberia) op erven koffie doen aanplanten.

c. Alle afgeschreven tuinen streng reserveeren, het weiden van vee er absoluut verbieden (waardoor voor vele gronden het kunstmatig reboiseeren onnoodig zal zijn).

d. Beginnen met de beste der in de cultuurplannen gereserveerde gronden te beplanten, en intusschen de matig goede, door maatregel *c*, en zoo noodig door reboiseering, beter maken.

e. Een suppletoir cultuurplan opmaken voor de afgesloten bosschen, waar het boschwezen nog gronden voor koffiecultuur kan aanwijzen.

f. Het monopolie verscherpen, o. a. door Chineezen en Arabieren absoluut uit de dessa's te weren, en door intrekking der overtollige en het monopolie verzwakkende bepaling, dat elk koffieplantend gezin koffie mag drinken.

g. De goede uitkomsten, die van het tjeblok-systeem te verwachten zijn, afwachten.

B. *Belang van het volk (grootendeels tevens van Gouvernement).*

Bezwaren opheffen enz.

h. De koffiecultuur intrekken daar, waar, volgens de laatste koffie-enquête, er minder dan 10 cents dagloon aan verdiend wordt (vide mijn voorstel 26 Juni 1889 n°. 3021/14) doch daar, waar de uitkomsten van het tjeblok-systeem nog niet volledig bekend zijn, die uitkomsten eerst afwachten.

i. Absolute toepassing van het tjeblok-systeem.

k. Aanschrijving aan de residenten om de koffiecultuur te behartigen, het werk in de tuinen tot een minimum te reduceeren en het omspitten, ook der jonge tuinen, waar de geaardheid van den grond dit mogelijk maakt, geheel te doen vervallen (alleen babad).

l. Proeven nemen met staatsondernemingen (systeem Wessels) en koffiepelmolens; de laatste hetzij door het Gouvernement zelf, hetzij in contract met particulieren te drijven (door het Gouvernement zelf verdient, m. i. de voorkeur).

m. De controleurs zoo min mogelijk overplaatsen.

n. Generaliseering voor geheel Java vermijden en zooveel mogelijk partieel, de voorstellen van elken resident, ieder voor zijn gewest, opvolgen.

o. Waar nieuwe tuinen na vier jaren als geheel improductief afgeschreven worden, der bevolking voor haar nutteloozen arbeid een retrospectieve schadeloosstelling van f 10 à f 20 per bouw voor elk der 4 jaren uitkeeren (tevens een aanmoediging voor de controleurs om goed op keuze van gronden en bibit te letten, om het Gouvernement geen schade te berokkenen.)

Belang van Gouvernement en volk.

p. Aan art. 56 Regeeringsreglement, de volgende alinea toe te voegen:

» Daar waar en zoolang als de bevolking, hoewel daarbij *minder* dan bij vrije cultuur verdienende, evenwel haar wensch te kennen geeft, de dwangcultuur *als vorm van belasting* te willen behouden en *te verkiezen boven geldbelasting*, is de Gouverneur-Generaal bevoegd dien vorm van belasting te behouden, ook met die mindere loonen, mits nog zorg dragende dat de *cultuurdienstplichtige dessa's* door die belasting in arbeid en geld gezamenlijk niet zwaarder belast worden dan de overige niet-cultuurplichtige dessa's op Java, waar die beide vormen van belasting (diensten en landrente) eveneens bestaan."

De resident van Tegal,

(*w. g.*) H. J. Tydeman.

Voor eensluidend afschrift

De gouvernements-secretaris

O. v. d. Wijck.

N°. 18.

ADVIES van den resident van Pekalongan.

N°. 1091. PEKALONGAN, *den* 19*den April* 1890.

Bij uwe missive dd. 14 Februari jl. n°. 847 ontving ik de opdracht, om de denkbeelden en voorstellen, ontwikkeld in het door de bij het Koninklijk besluit van 14 October 1888 n°. 18 ingestelde staatscommissie uitgebracht rapport, betreffende de gouvernements-koffiecultuur in Nederlandsch-Indië en in het afzonderlijk advies van het lid dier commissie, den heer L. WESSELS, aan eene nauwgezette overweging te onderwerpen, mijne zienswijze daaromtrent mede te deelen en in het bijzonder de zes door U gestelde vragen daarbij in behandeling te nemen.

Aan die opdracht bij deze voldoende, zij het mij vergund deze aangelegenheid zoodanig te behandelen, dat U.H.E.G. mijne zienswijze omtrent het rapport der commissie en het advies van den heer WESSELS terug vindt in het antwoord dat ik geven zal op de mij gestelde vragen.

Aangezien het zeker niet in de bedoeling ligt dat ik in beschouwingen treed omtrent de voorstellen voor Sumatra's Westkust en Menado gedaan, zoo zal ik mij hier slechts bepalen tot die van Java.

I. *In hoever zijn de voorstellen aannemelijk, in verband met den toestand van de residentie Pekalongan en met het belang en de behoeften van hare bevolking?*

De commissie wil van de gouvernements-koffiecultuur eene vrije *volks*-cultuur maken, met behoud evenwel van de verplichte levering van het product aan het Gouvernement, tegen den prijs van f 20 per pikol.

Voor den overgang van de gedwongen tot de vrije teelt wil zij een tijdvak van vijf jaren gekozen hebben, tot het beramen van maatregelen om de loslating van de dwangcultuur voor te bereiden. In het bijzonder zou daartoe dan het navolgende aanbeveling verdienen:

1°. toekenning van vrijdom of verlichting van lasten, in verschillende opzichten, aan de bevolking die zich eigener beweging in het gebergte, ver van de dessa's, vestigt, met het kennelijk voornemen om daar koffie te planten;

2°. Vrijlating van den planter in de keuze van het terrein en in de wijze van grondbewerking en aanplant;

3°. Volledige uitvoering van het bepaalde in § 6 van artikel 56 van het Regeeringsreglement.

Verder acht zij nog wenschelijk het nemen van eenige andere maatregelen, waarvoor ik, om niet al te veel uit te weiden, beleefd verzoek te mogen verwijzen naar blz. 43 van haar rapport.

De heer WESSELS daarentegen wenscht voor de gouvernements-koffiecultuur op Java de volgende grondslagen aangenomen te zien:

a. dat naast de koffiecultuur *van de bevolking*, die volmaakt vrij zal wezen, met eigen beschikking over het product, de *staats*-koffiecultuur zal gedreven worden in vrijen arbeid, onder de leiding van afzonderlijk niet ambtelijk personeel.

b. dat de *bestaande* aanplantingen, voor zoover zij daarvoor in aanmerking komen, van staatswege onderhouden zullen blijven, met toekenning aan de planters — voor zoover zij dit verlangen — als compensatie voor hun plukrecht, van de voorkeur om, met uitsluiting van anderen, aangenomen te worden voor het verrichten van taak- of dagwerk;

c. dat voor de bereiding en sorteering van het product uit die aanplantingen contraten gesloten zullen worden met de particuliere industrie;

d. dat de gouvernements-koffietuinen, die voor onderhoud door den Staat niet in aanmerking komen:

òf in overleg met de aandeelhouders, aan inlandsche particulieren in individueel bezit afgestaan zullen worden, tegen betaling van landrente;

òf in huur worden aangeboden aan Europeanen;

òf worden afgeschreven en daarmede terugkeeren tot het staatsdomein.

In beide voorstellen, hoezeer zij overigens nog al uiteenloopen, staat dus op den voorgrond: opheffing van de *gedwongen* koffiecultuur en overgang daarvan tot eene *geheel vrije* cultuur;

naar den zin der commissie, met behoud van de verplichte levering aan het Gouvernement;

overeenkomstig het verlangen van den heer WESSELS, met vrije beschikking over het product van die aanplantingen, welke niet voor rekening van den Staat onderhouden zullen worden.

Welke beginselen men ook ten opzichte van de gouvernements-koffiecultuur moge toegedaan zijn, het streven en verlangen naar opheffing van deze verplichte cultuur, als zoodanig weldra de laatst overgeblevene uit eene reeks, zal een ieder moeten billijken. Moet ook ik dus het voorstel tot vrijverklaring van die cultuur zeer toejuichen, met de verdere voorstellen, zoowel die van de commissie als van den heer WESSELS, kan ik mij niet geheel vereenigen.

Wijst, naar mijne meening, zoowel de letter als de geest van art. 56 van het Regeeringsreglement reeds genoegzaam aan, dat de strekking van dat artikel eigenlijk geen andere is dan dat de Gouverneur-Generaal zorgen zal, dat de op hoog gezag ingestelde cultures, zooveel doenlijk, in stand gehouden zullen worden, d. w. z. dat er *zooveel mogelijk* voor gezorgd zal worden dat zij *niet verloren gaan*, de bepaling in § 6 van dat artikel, inzonderheid de woorden, » als overgang tot eenen toestand, waarbij de tusschenkomst des bestuurs zal kunnen worden ontbeerd ", doen, naar het mij voorkomt, duidelijk zien, dat de wetgever gewild heeft de voorbereiding van eene regeling, waarin het karakter van eene *gouvernementscultuur* niet meer zal zijn terug te vinden. En dat karakter blijft elke regeling behouden, zoolang de planter niet de *volle* beschikking krijgt over zijn product en hij daarmede niet kan handelen zooals hij verkiest. Want niet alleen dat, zoolang de verplichte levering behouden zal worden, de cultuur ontegenzeggelijk zal blijven eene *ten behoeve* van het Gouvernement, maar, om met den heer WESSELS te spreken, zoolang het kwaad zelf, het monopolie, behouden wordt, zullen ook de bezwaren die daaraan onafscheidelijk verbonden zijn, blijven bestaan en kan de bevolking ook niet deelen in de voordeelen van de cultuur.

De heer WESSELS is m. i den goeden weg op geweest, om de bevolking vrij te laten in de beschikking over het product, maar halverwege is hij teruggekeerd door in zijn voorstel op te nemen de bepaling, dat de staatscultuur, zij het dan ook in vrijen arbeid, zou blijven bestaan voor die aanplantingen, welke voor een onderhoud van Staatswege in aanmerking komen, en de bevolking slechts over de resteerende aanplantingen zou mogen beschikken.

Voor eene *staats*-koffiecultuur is, naast de eigen cultuur van de bevolking, naar mijne meening, in de voor te bereiden nieuwe regeling geen plaats meer, en neemt men

Aan den Directeur
van Binnenlandsch Bestuur.

dit hoofdbeginsel aan, dan valt van zelf daarmede het denkbeeld om, zij het dan ook tegen eenen hoogeren inkoopsprijs, de bevolking te dwingen haar product aan den Staat te blijven leveren.

Reeds te lang is de Staat ten onrechte producent van en handelaar in een der voornaamste stapelproducten van de Indische markt geweest, om, nu de behoefte aan uitvoering van het in artikel 56, ten 6de, neergelegd wettelijk voorschrift meer en meer gevoeld wordt, verder nog te blijven hangen aan het stelsel van verplichte levering aan het Gouvernement.

De eenig juiste oplossing van het vraagstuk betreffende de gouvernements-koffiecultuur zou dus, naar mijn inzien, wezen: vrijlating van de verplichte teelt met algeheele vrije beschikking over het product.

Twee vragen zouden dan daarbij nog slechts te pas komen:

1. Is de bevolking reeds rijp voor eene zoodanige vrijzinnige opvatting, waardoor zij geheel aan zichzelve wordt overgelaten?

2°. Kan de Staat het geldelijk offer brengen, dat hij daarmede zichzelf oplegt, zoo neen, welk equivalent zou daarvoor zijn aan te wijzen?

Op de eerste vraag meen ik een ontkennend antwoord te moeten geven. De ondervinding heeft toch geleerd, dat, zoo de Europeesche bestuursambtenaren zich niet inlieten met de keuze van het terrein en de wijze van aanplant en onderhoud, de planters, eensdeels door onverschilligheid, voortspruitende uit de vele lasten en de geringe voordeelen die de cultuur voor hen oplevert, anderdeels door feitelijke onbekendheid met de eischen der cultuur, niet alleen dikwerf geheel ongeschikte gronden zouden uitkiezen, maar ook aan de ontginning, het planten en het onderhoud der tuinen weinig zorg zouden besteden. Alleen enkele oude planters, die zich de vroegere plantwijze nog herinneren, en sommige eigenaren van monosoekotuinen, door de practijk geleerd, hebben voldoende oordeel en ondervinding opgedaan om geheel te kunnen worden vrijgelaten in den aanleg en het onderhoud hunner tuinen. De jongere cultuurplichtigen, die alleen maar op op de in den laatsten tijd zoo menigmaal gevarieerde gouvernementswijze hebben leeren planten, deden nog te weinig ervaring op, om, zonder behoorlijke leiding en aanwijzingen, op oordeelkundige wijze hun tuinen te kunnen aanleggen.

Het ligt echter voor de hand dat, waar de planter de voordeelen, die hij met de cultuur behalen kan, leert kennen, dat gebrek als het ware met den dag ook verminderen zal, en daarom zou ik wenschen dat bij eene oplossing in de door mij aangegeven richting, *als overgang*, niet alleen een zekere bijplant en onderhoud van de bestaande aanplantingen, voor zoover de cultuur dáár loonend geacht mag worden, overeenkomstig de aanwijzingen der bestuursambtenaren verplichtend gesteld blijft, maar dat de bevolking ook geleid zal blijven in de keuze van het terrein, daar deze toch een voornaam factor is voor het welslagen van de cultuur.

Hoe lang dat overgangstijdperk zou moeten duren is uit den aard van de zaak moeilijk vooruit te bepalen, want het laat zich hooren dat in het eene gewest eerder dan in het andere de bevolking tot het besef zal zijn gekomen wat haar belang medebrengt en hoe zij dat het best bevorderen kan, maar ik geloof dat wanneer daarvoor een maximum tijdruimte van 10 jaar gesteld werd, men zich niet bedrogen zou zien. Want zóó dom is de Javaan niet dat, waar hij met klinkende munt zijn arbeid betaald ziet, hij niet zijn best zal doen om de cultuur, die hem in ruime mate voordeel aanbrengt, zoo goed mogelijk te drijven.

Wat de tweede vraag betreft, dat de Staat een equivalent behoeft voor de derving van de inkomsten die de koffiecultuur thans opbrengt, lijdt geen twijfel, maar in welken vorm zou die zijn te verkrijgen?

De meest aangewezene acht ik eene grondbelasting, en het is trouwens niet meer dan billijk dat die door den inlander van zijn koffieaanplant wordt opgebracht, even goed als hij landrente betaalt voor zijn andere bebouwde gronden. Al zal nu die belasting zeker niet zóó veel opbrengen als het rendement der koffieveilingen, men verlieze niet uit het oog, dat dan vele uitgaven zullen vervallen en daarenboven ook nog indirecte voordeelen zullen te behalen zijn, die nu niet bestaan.

Tot die uitgaven zijn te brengen:

1°. de tractementen van het personeel in dienst bij de koffie-inkooppakhuizen, dat dan natuurlijk niet langer noodig is. Doch niet alleen de inkooppakhuizen, maar ook de grootere algemeene pakhuizen kunnen òf geheel vervallen, òf in hun beheer eene zeer belangrijke besparing ondergaan, omdat in vele, vooral de kleinere pakhuizen, het bergen van de koffie hoofdzaak is.

Voorts heeft men in eenige gewesten nog koffie-mantries, die, zoo niet dadelijk, dan toch zoodra de koffiecultuur volkscultuur zal zijn geworden, gemist kunnen worden;

2°. de kosten van aanbouw, herstel, onderhoud en vernieuwing van alle pakhuizen, die met de koffiecultuur in verband staan;

3°. de cultuurprocenten aan de inlandsche ambtenaren en hoofden;

4°. de kosten van transport uit de binnenlandsche naar de strandpakhuizen;

5°. die aan de Handelmaatschappij voor het beheer, de verscheping naar Nederland en den verkoop aldáár van de koffie, en wellicht nog meer andere, die mij niet zoo dadelijk te binnen schieten.

Tot de indirecte voordeelen, uit een financieel oogpunt beschouwd, reken ik de vermeerdering van uitvoerrechten, welke nu voor de van gouvernementswege naar Nederland verzonden wordende koffie niet geheven wordt. Wel is waar zal, zoodra dat uitvoerrecht geheven wordt, de verkoopprijs van het artikel gedrukt worden, zooals dit ook het geval is met de in Indië geveild wordende gouvernements-koffie, maar lijdt nu hierbij het Gouvernement, als verkooper, het nadeel, zoo zal later de planter het gelag moeten betalen, wat, ook uit een oeconomisch oogpunt beschouwd, niet meer dan billijk is, daar van alle uitvoerartikelen de producent, zij het dan ook indirect, het uitvoerrecht opbrengt.

En al zullen dan de geldelijke baten uit de koffiecultuur niet meer zóó ruim vloeien (ik mis de gegevens om zelfs maar bij benadering daarvoor eene becijfering te kunnen leveren), men vergete niet dat de winst, die de gouvernements-koffiecultuur oplevert, eene wisselvallige is, niet alleen naar de grootte van den oogst, maar ook naar gelang van den stand der markt. Nu moge de eerste factor ook wel zijn invloed doen gevoelen bij een belastingheffing (waarom ik dan ook de nadeelige gevolgen van de koffiebladziekte buiten beschouwing laat, daar die zich onder alle omstandigheden zullen laten gelden), de tweede valt daarbuiten en het risico dat de Staat, als verkooper, nu alléén loopt bij eene daling van de marktprijzen, zal dan voor een goed deel gedragen worden door den planter of door zijn afnemer.

Voorts zijn dan nog verder de volgende waarlijk niet gering te schatten voordeelen te verwachten.

1°. dat de kleine vexatiën zullen ophouden, waaraan de cultuurplichtigen van de zijde der inlandsche hoofden bloot staan, welke zoo juist geschetst zijn op blz. 33 van het rapport der commissie, en die de inleveraars der koffie ondervinden van den kant der inkooppakhuismeesters.

2°. dat de sluikhandel in koffie, die ondanks de strengste maatregelen, nu blijft voortwoekeren, dan geheel verdwijnen zal, omdat de aanleiding voor den kleinen man om te smokkelen, d. w. z. om zijn product aan de verplichte levering te onttrekken — dan is weggenomen.

3°. dat het niet noodig zal zijn de Europeesche landbouw-industrie in de koffiestreken te verdringen, zooals èn de commissie èn de heer Wessels voorstaan, en integendeel die industrie zich daar vrij zal kunnen ontwikkelen, daar het te voorzien is dat dan op groote schaal ondernemingen verrijzen zullen voor den opkoop en de bereiding van het product, en

4°. wat niet het minst weegt, dat de vrees voor gebrek

aan voor de cultuur geschikte gronden verminderen zal, daar de bevolking zich eigener beweging wel verplaatsen zal naar het hoogere gebergte of naar de streek waar zij die gronden vinden kan, als de koffiecultuur voor haar zoo loonend belooft te zullen worden.

Even als elke nieuwe regeling zal ook eene uitvoering van de door mij gewenschte zeker hare bezwaren ondervinden, doch welke moeilijkheden zich eventueel ook mochten voordoen, ik vermeen dat die wel te overwinnen zullen zijn, waar met tact en beleid gehandeld wordt en geen bezwaren gezocht worden, waar zij in werkelijkheid niet bestaan.

Misschien zal de bewering uitgesproken worden dat de bevolking, wanneer zij de vrije beschikking krijgt over de koffie, daarmede geen raad zal weten; de ondervinding leert echter dat die vrees ongegrond is, niet alleen omdat, waar die toestand reeds bestaat (zooals in Palembang en Celebes) de handel den planter daarin tegemoet komt, maar ook wijl zich dan van zelf klassen van opkoopers zullen vormen die het product, hetzij bereid of onbereid, van den kleinen man zullen overnemen en naar de markt voeren, waardoor de nu in vele opzichten kwijnende handel en industrie verlevendigen zullen.

Het is waarschijnlijk te veel van uwe aandacht gevergd om over dit onderwerp hier nog verder uit te weiden dan ik reeds deed, maar toch wensch ik hier nog slechts als mijne overtuiging bekend te stellen, dat aan de ontwikkeling van de vrije koffiecultuur niet getwijfeld zal behoeven te worden, wanneer met een open oog voor de belangen van de bevolking gehandeld wordt. Zoo verdeele men b.v. de bestaande tuinen al dadelijk onder de cultuurplichtigen, naar verhouding van ieders aandeel, geve hun uitzicht op het individueel bezitrecht daarvan na een zekeren proeftijd en regele dan verder hunne verplichtingen, als erfelijk individueel bezitter, tot *instandhouding* van de cultuur, waar die op rationeele wijze mogelijk blijkt.

Heb ik in het voorafgaande mijn oordeel uitgesproken over de voorstellen van de commissie en van den heer Wessels, ten opzichte van de vraag of, en zoo ja, in hoever, die voorstellen voor dit gewest aannemelijk zijn, kan ik nu het volgende mededeelen.

Algemeene welvaart wordt hier in de streken, waar de gouvernements-koffiecultuur gedreven wordt, nergens waargenomen. Elke maatregel, die de strekking heeft om die welvaart te bevorderen en te doen toenemen, en dat beoogen de bovenbedoelde voorstellen toch ongetwijfeld, verdient dus ten zeerste waardeering.

De koffiecultuur is echter in dit gewest niet zóó belangrijk dat zij voor de inlandsche bevolking eene levensquaestie genoemd zou kunnen worden. Van de 11 districten planten nu toch nog slechts 4 koffie en in 2 daarvan (Bandar Sedajoe en Bawang, te zamen vormende de contrôle-afdeeling Bandar) is voor de eerste jaren de bijplant van Java-koffie gestaakt en een begin gemaakt met eene proef tot het planten van Liberia-koffie, waaromtrent echter nog niets te zeggen valt. In die 2 districten heeft, vrees ik, de gouvernements-koffiecultuur geen toekomst en zal zij daar dan ook wellicht vrij spoedig gestaakt moeten worden, zooals dat in 1888 reeds geschied is in de contrôle-afdeeling Keboemen, evenals Bandar tot de afdeeling Batang behoorende. Gunstiger is het in dit opzicht gesteld met de 2 andere koffieplantende districten Sawangan en Bandar-Goemiwang, vormende de tot de afdeeling Pekalongan behoorende contrôle-afdeeling Karang Anjar, en heeft de cultuur dáár zelfs goede vooruitzichten, wanneer daarvoor eene betere regeling getroffen wordt, en buiten de tegenwoordige uiterste grens van 12 paal van de dessas geplant wordt.

Eene keuze doende tusschen de voorstellen van de commissie en die van den heer Wessels, meen ik, behoudens de algemeene opmerkingen welke ik daaromtrent hierboven reeds maakte, uwe eerste vraag bevestigend te kunnen beantwoorden voor de voorstellen van de commissie. Die van den heer Wessels lachen mij weinig toe, omdat het naar mijne meening geheel buiten de richting van het Staatsbestuur ligt om particuliere ondernemingen voor eigen rekening te gaan exploiteeren. De vergelijking, welke gemaakt is met de gouvernements-kinaonderneming in de Preanger regentschappen, gaat niet op, want die onderneming verrees niet met speculatieve bedoelingen, wat toch hier wel het geval zou zijn, doch uitsluitend ter wille van het algemeen belang, dat met het overbrengen van de kinaplant naar Java beoogd werd.

II. *In hoever en op hoedanige wijze zijn de voorgedragen maatregelen uitvoerbaar, en wat zou, zoowel terstond als later, kunnen en moeten verricht worden om de uitvoering mogelijk te maken, zoowel in het belang van de bevolking en van de Regeering, als tot behoud, ontwikkeling en uitbreiding van de, hetzij geheel vrijwillige, hetzij nog onder zekeren dwang, voor korteren of langeren tijd gehandhaafde koffiecultuur?*

Mochten de voorstellen van de commissie (die van den heer Wessels meen ik, om vorenstaande redenen, hier verder buiten bespreking te kunnen laten) in beginsel worden aangenomen — dat zij uitvoerbaar zijn zal hier wel niet verder aangetoond behoeven te worden — dan zal, naar mijne meening, het 't best wezen om de voorbereiding van hare uitvoering aan één persoon op te dragen, ter verkrijging van de noodige eenheid in de plaatselijke behandeling van deze zoo hoogst gewichtige aangelegenheid. De aanwijzing daartoe van een hoofdambtenaar, met welken rang en titel ook, acht ik evenwel niet noodig. Wanneer de beginselen zijn vastgesteld en daaromtrent dus geen meeningsverschil meer mogelijk zal wezen, moet de uitvoering der voor te schrijven maatregelen overgelaten kunnen worden aan de hoofden van gewestelijk bestuur, nadat zij ten opzichte van de détails zullen voorgelicht zijn door een van wege den directeur van binnenlandsch bestuur te committeeren ambtenaar, bijv. den tegenwoordige assistent-resident-titulair J. T. H. Ter Meulen, die daarvoor zeker ook de geschikte persoon zal zijn.

Verder zal het noodig zijn voor de zoogenaamde koffie-afdeelingen zorgvuldig de controleurs en assistent-residenten te kiezen, omdat het voor een groot deel van hen zal afhangen of de in te voeren nieuwe regeling slagen zal.

Overigens zou het, naar mijne meening, nog aanbeveling verdienen:

a. alle gronden beneden eene hoogte van 2500 voet uit de cultuurplannen te verwijderen.

Die gronden zijn toch in den regel niet of minder geschikt voor de koffiecultuur, en vormen, door het geringe weerstandsvermogen dat de koffieboom daarop blijkt te bezitten, over het algemeen broeinesten voor de zoo gevreesde koffiebladziekte;

b. alle slechts matig geschikte gronden boven eene hoogte van 2500 voet eveneens uit die cultuurplannen te lichten;

c. te verbieden het gebruik binnen de 40 jaren van alle afgeschreven koffietuinen, die voor eventueele herbeplanting met koffie geschikt geacht worden, en alle ongeschikte, bestaande of reeds afgeschreven aanplantingen onvoorwaardelijk los te laten.

d. alle open gronden en afgeschreven koffietuinen, die later voor de cultuur van nut kunnen zijn, zoo spoedig mogelijk en op groote schaal te reboiseeren, onder toezicht van de ambtenaren van het boschwezen;

e. mildere bepalingen dan de thans bestaande in het leven te roepen omtrent de vrijstelling van verplichten bijplant van koffie.

III. *Welke geldelijke offers zou de uitvoering der bedoelde maatregelen van 's lands schatkist vergen en welke voordeelen zouden daartegenover gesteld kunnen worden, en zou de Regeering er op bedacht moeten zijn om door heffingen uit anderen hoofde de geldelijke offers, aan de toepassing van die maatregelen verbonden, te dekken?*

De financieele gevolgen van die maatregelen zijn, naar mijne meening, niet te ramen, daar alles afhangt van de mate waarin de cultuur zich zal ontwikkelen. Ik voor mij geloof echter, dat bij hare uitbreiding op groote schaal en op daarvoor in alle opzichten geschikte gronden (niet alleen op de geaardheid van den grond maar vóóral ook

op het klimaat zal gelet moeten worden) de meerdere uitgaven, zoo niet overtroffen zullen worden, dan toch spoedig zullen opwegen tegen de meerdere baten die de cultuur zal opleveren, en het daarom dan ook niet noodig zal zijn naar een equivalent daarvoor om te zien, dat ik trouwens ook niet zou weten aan te wijzen, zonder de bevolking opnieuw te belasten, wat wel niet in de bedoeling zal liggen.

IV. *Op welke andere maatregelen zou de Regeering bij die toepassing bedacht moeten zijn?*

Het komt mij voor, dat de commissie de gevolgen van hare voorstellen goed overwogen en daarmede in alle eventualiteiten voorzien heeft.

Mochten bij de uitvoering nog quaesties of leemten te voorschijn treden, dan zullen de plaatselijke ambtenaren die wel weten op te lossen, casu quo hierin voorgelicht door den hierboven door mij bedoelden in commissie te zenden ambtenaar.

V. *Hoe wordt over de voorstellen en de daarbij der bevolking voorgespiegelde voordeelen door de betrokken bevolking en door hare hoofden geoordeeld?*

De inlander, zoowel de kleine man als zijn hoofd, komt hoogst zelden openlijk voor zijne opinie uit. Gehecht aan het bestaande, zal hij niet licht een nieuwen toestand wenschen, ten ware hij zeker weet dat die hem voordeel zal aanbrengen. En dan nog heeft hij alleen oog voor directe voordeelen; de indirecte telt hij gewoonlijk niet.

Ik acht mij daarom niet in staat om op deze vraag een alleszins juist en bevredigend antwoord te geven.

De prijsverhooging van de koffie als direct voordeel, zal ongetwijfeld in zijne smaak vallen, doch achterdochtig als hij van aard is, zal hij niettemin nog altijd trachten om, zooals men het noemt, een slag om den arm te houden, wanneer hij zich te dezer zake uitdrukkelijk zou moeten verklaren. Zelden ziet men toch een inlandsch hoofd flink voor zijne meening uitkomen, bijna allen richten hun antwoord in zooals zij denken dat dit den vrager het welgevalligst zal zijn, en wat dan van de waarheid terecht komt zal ik wel niet behoeven te zeggen.

Ik acht het overigens ook niet noodig om in deze aan de bevolking eene stem toe te kennen. Is de Regeering overtuigd dat de nieuwe regeling in het algemeen belang en dus ook in dat van de bevolking zal zijn, dan verordene zij die zoo spoedig mogelijk. Bij eene goede uitvoering kan de inlander trouwens niet anders dan daarbij welvaren.

VI. *Tot welke andere maatregelen zoude in het belang, hetzij van de vrije, hetzij van de gedwongen koffiecultuur, besloten moeten worden, indien de door de commissie gedane voorstellen geacht moesten worden niet voor toepassing in aanmerking te kunnen komen?*

Het zij mij vergund hieromtrent te refereeren aan het hierboven door mij ontwikkelde denkbeeld van eene algeheele voorwaardelijke loslating der cultuur, tegen invoering van eene grondbelasting op de koffie-aanplantingen van de bevolking.

Andere ingrijpende maatregelen weet ik niet aan te geven, in elk geval geene betere dan de door de commissie voorgestelde, wanneer mijn plan mocht worden verworpen.

Hiermede heb ik aan het voornaamste gedeelte van Uwe aanschrijving voldaan.

Ten opzichte van de veronderstelling, dat niet onwaarschijnlijk de in de laatste jaren waargenomen vermindering van de in 's lands pakhuizen ingeleverde koffie gedeeltelijk het gevolg is van de ruimere toelating van vreemde oosterlingen in de binnenlanden en van de vrijere ontwikkeling van den sluikhandel in koffie, wensch ik nog het volgende onder Uwe aandacht te brengen.

Het kan niet ontkend worden, dat het aantal vreemde oosterlingen in de laatste jaren op Java belangrijk is toegenomen. Of de sluikhandel in koffie zich daaraan evenredig heeft uitgebreid, zou ik echter niet durven verzekeren, maar wel kan ik getuigen dat, in dit gewest althans, tegenwoordig, meer dan dit vroeger het geval was, die oosterlingen onder streng toezicht van de politie gebracht zijn. Zoo heb ik, wetende hoezeer, zoowel de Chinees als de Arabier, er steeds op uit is om den inlander af te persen waar hij de gelegenheid daartoe schoon ziet, verordend dat geen vreemde oosterling zich buiten het district waarin hij verblijf houdt mag begeven zonder pas, en dat hij zonder mijne voorkennis, en in de afdeeling Batang buiten die van den assistent-resident aldaar, niet buiten zijne woonplaats mag overnachten.

Maar ik vlei mij er volstrekt niet mede, dat daardoor de smokkelhandel in koffie gefnuikt zal worden. Eerstens is het niet noodig dat de smokkelaar zich naar de dessa of nog verder het binnenland in begeve om de koffie in handen te krijgen. Die wordt hem vaak in zijn eigen huis bezorgd, wel is waar bij kleine hoeveelheden, maar de massa schijnt het bedrijf toch loonend te maken. Ten andere zijn het niet alleen Chineezen (de Arabieren bezondigen zich daaraan niet) die zich daarmede erneeren, maar zelfs Europeanen doen daarmede hun voordeel.

Trots de grootste waakzaamheid van de politie, ook bij het houden van toezicht op het vervoer van koffie zonder pas, zal dan ook naar mijne vaste overtuiging de smokkelhandel in koffie niet ophouden te bestaan, zoolang de prikkel en de gelegenheid voor den planter aanwezig blijven om de koffie, die hij in 's lands pakhuizen moet inleveren, voor een hoogeren prijs van de hand te zetten dan het Gouvernement hem daarvoor betaalt.

Ik besluit dit schrijven met U mijn leedwezen te betuigen, dat het mij door verschillende omstandigheden niet mogelijk geweest is vóór den mij gestelden datum aan de onderwerpelijke opdracht te voldoen.

De resident van Pekalongan,

(*w. g.*) Hora Siccama

Voor eensluidend afschrift,

De gouvernements-secretaris,

O. v. d. Wijck.

N°. 19.

ADVIES van den resident van Samarang met bijlagen.

N°. 6878/1. SAMARANG, *den 25sten Mei* 1890.

Blijkens circulaire van 14 Februari 1889 n°. 847 wenscht U.H.E.G. mijne consideratiën en advies te vernemen nopens het daarbij bedoeld door de Staatscommissie, benoemd bij Koninklijk besluit van 14 October 1888 n°. 18, uitgebracht rapport, betreffende de gouvernements-koffiecultuur in Nederlandsch-Indië, zoomede omtrent de in het afzonderlijk advies van het lid der commissie, den heer L. WESSELS, ontwikkelde denkbeelden en voorstellen.

De denkbeelden van de staatscommissie en die van den heer WESSELS zijn in hoofdzaak nog al uiteenloopend, want, terwijl eerstgenoemde voor de vrijmaking van de koffiecultuur op Java een overgangstijdperk van vijf jaren, met dadelijke verhooging van den koffieprijs, raadzaam acht, wil laatstgenoemde een meer radicalen weg bewandelen, door die cultuur in eens vrij te verklaren en den planters de vrije beschikking te laten over hun koffie.

Zooals door mij in dezen nader zal worden aangetoond, komen de denkbeelden van den oud-hoofdambtenaar WESSELS, die zich onderwerpelijk heeft laten beheerschen door overdreven optimistische beschouwingen, want al te radicaal en zelfs te schadelijk voor 's lands schatkist voor, terwijl ik mij evenzeer niet in allen deele kan vereenigen met de voorstellen van de staatscommissie.

Er is door beiden te veel gegeneraliseerd, en hierin is, naar mijne meening, eene groote fout gelegen.

Te bejammeren is het voorts, dat tot het groote doel eene staatscommissie in Nederland werd gevormd en dat deze niet werd samengesteld in Indië, gekozen uit nog in functie zijnde landsdienaren, die van de koffiecultuur en haren aankleef eene bepaalde studie hebben gemaakt, en eenige ervaren en met die cultuur volkomen bekende erfpachters.

Naar mijn inzien zal het tot dit laatste alsnog moeten komen alvorens de wetgever er toe zal kunnen en durven overgaan, om ten opzichte van de koffiecultuur ingrijpende maatregelen te nemen, die ten gevolge zouden kunnen hebben, dat 's lands schatkist in staat van gevaar werd gebracht, — want U.H.E.G. zal het wel met mij eens zijn, dat beide voorstellen, zooals ze daar liggen, van hoogst ingrijpenden aard zijn.

Gaarne geef ik toe, dat hier alweder van toepassing is het van ouds bekende spreekwoord »la critique est aisée, mais l'art est difficile", maar mij komen de beide voorstellen, om der gevolgen wille en wegens den toestand van onze geldmiddelen, nog al gewaagd voor.

Door mij is ter zake in overleg getreden met de betrokken assistent-residenten, zijnde die van Ambarawa, Salatiga en Kendal, wier adviezen respectievelijk gedagteekend 20 Maart, 20 Maart en 14 April 1890 n°s. 1604/1, 1294/1 en 2050/1 deze in originali vergezellen.

Aangezien mij aanvankelijk slechts een exemplaar van het rapport der staatscommissie werd toegezonden, is dit door mij — om tijd te winnen — het allereerst gesteld in handen van de assistent-residenten van Ambarawa en Salatiga, die als onmiddellijk aan elkander grenzende buren, gemakkelijk met elkander konden in overleg treden.

Hun beider adviezen, met meerbedoeld rapport der staatscommissie, stelde ik later in handen van den assistent-resident van Kendal, terwijl ik daarna met dezen afdeelingschef en dien van Ambarawa nog conferentiën hield.

De weinige tijd, dien ik genoemden ambtenaren, met het oog op de slot-alinea uwer circulaire, heb kunnen laten, is oorzaak geweest, dat zij, zoo als zij zelf erkennen, het onderwerp niet zoo gedetailleerd hebben kunnen behandelen als zij wel gewenscht hadden.

Terwijl Ambarawa en Salatiga het vrij wel met elkander eens zijn en hunne volkomen adhaesie hechten aan de voorstellen van den heer WESSELS, helt hun Kendalsche ambtgenoot over tot de denkbeelden en voorstellen van de staatscommissie.

Zooals ik hierboven reeds ter loops zeide, komen ook mij de voorstellen van den heer WESSELS, met het oog op de geldelijke consequentiën, voor de schatkist nog al bedenkelijk voor.

Niets is gemakkelijker dan een bestaand stelsel voor goed af te breken, maar onmogelijk is het om dat later weder op te bouwen en moeielijk daarvoor iets in de plaats te stellen, dat voor 's lands kas al dadelijk gelijke of nagenoeg gelijke voordeelen oplevert.

De oud-hoofdambtenaar WESSELS verlangt, om te kunnen voldoen aan de bewoordingen van artikel 56 §§ 4, 5 en 6 van het Regeeringsreglement, staatsexploitatie in vrijen arbeid van de koffiecultuur, met geheele opheffing van het dwangsysteem.

Hij beschouwt dergelijke exploitatie als den *eenigen* maatregel, waardoor, naar zijne overtuiging, aan de door de Regeering gestelde eischen kan worden voldaan, waardoor de gouvernements-koffiecultuur kan worden ***behouden*** en *uitgebreid*.

Hij wil de koffiecultuur gedreven zien in vrijen arbeid, onder de leiding van een speciaal daarvoor aan te stellen niet ambtelijk personeel.

Hij wil haar dus drijven evenals de kinacultuur, met dit onderscheid evenwel, dat voor de leiding der zaak zullen worden in dienst genomen geen ambtenaren, die aanspraak zouden kunnen maken op verloven, wachtgeld, pensioenen, en wat dies meer zij, maar, op de wijze als op blz. 135 aangegeven, eenige hoofdopzichters (administrateurs) bezoldigd met f 6000 's jaars en pikolgelden, en eenige opzichters, in drie klassen te verdeelen, bezoldigd met f 1200, f 1800 en f 2400 's jaars.

Op de bezoldigingen, den administrateurs toe te kennen, wensch ik, met het oog op de pikolgelden, die zij eventueel zullen genieten, momentaneel geen bemerkingen te maken, maar wel op die den opzichters te verzekeren.

Voor *geschikte* opzichters zijn de bezoldigingen, gelet op de weinige vooruitzichten tot bevordering welke die lieden zullen hebben (zij moeten elkanders dood of ontslag gelaten afwachten), te eenenmale onvoldoende, te meer, dewijl die lieden, uit den aard van hunne betrekking, er rijpaarden op moeten nahouden.

Het aanstellen van een niet-ambtelijk personeel moge, ter wille der geldelijke gevolgen, in zekeren zin aanbeveling verdienen, de zuinigheid, die de heer WESSELS daarmede beoogt, zal bij verwezenlijking van dat denkbeeld, al zeer spoedig de wijsheid blijken te bedriegen.

Want wat zal het gevolg zijn van die aan schrielheid grenzende onpractische bezuiniging?

Dat dit niet-ambtelijk personeel op alle mogelijke wijze zijne positie zal trachten te verbeteren, telkens bij anderen zal trachten over te loopen, en de daaruit te verwachten gestadige mutatiën kunnen niet anders dan hoogst nadeelig voor eene goede behartiging der koffiecultuur zijn.

Maar al eens aannemende, dat al deze bezwaren gemakkelijk te overwinnen waren, dan nog rijst de groote vraag of het ***deskundig*** personeel wel in voldoende mate te krijgen zou zijn. Ja, men heeft in schier elk gewest een groot aantal leegloopers, die zich gaarne voor opziener bij de koffiecultuur zouden beschikbaar stellen, maar wat heeft men aan dergelijke lieden, die niet met de koffiecultuur bekend en vertrouwd zijn, en die dus elke ervaring op dat gebied missen?

De heer WESSELS houdt bovendien volstrekt geen rekening

42

Aan den Directeur
van Binnenlandsch Bestuur.

met de hem wellicht onbekende omstandigheid, dat in verreweg de meeste gewesten op Java de koffieaanplantingen geen aaneengesloten geheel vormen, maar dikwerf palen van elkander verwijderd liggen.

En in dezen toestand zal niet licht verandering ten goede komen, voor een oogenblik al eens aannemende, dat uitbreiding van de koffiecultuur, gelijk de heer WESSELS zich die voorstelt, overal mogelijk ware. (a)

Misschien is dat »mogelijk" het geval in Pasoeroean en in een paar andere gewesten van Java, waar de koffiecultuur reeds eene soort van volkscultuur is geworden of dit kan worden, maar in het gewest thans aan mijne zorgen toevertrouwd, zal zulks, met het oog op de weinige voor de cultuur nog geschikte gronden, tot de pia desideria blijven behooren.

Evenmin zie ik licht tot verwezenlijking komen de veronderstelling van den heer WESSELS (zie pag. 136) *dat zelfs met het behoud van het monopolie*, de bevolking genegen zal zijn uit eigen beweging, op veraf gelegen gronden, koffie te gaan planten.

Met het oog op de af te leggen afstanden langs dikwijls zeer geaccidenteerde paden, en voorts op de bewaking der aanplantingen, zijn daaraan voor de bevolking, die liever lui dan moe is, groote bezwaren verbonden, die de heer WESSELS al zeer licht, of in het geheel niet telt.

Blijkens bladzijde 134 van het rapport, zegt de heer WESSELS:

»De bestaande gouvernements-tuinen beslaan eene oppervlakte van 87 000 bouws; daarvan afgetrokken 27 000 bouws wegens al te verspreide ligging en mindere geschiktheid van de gronden, dan blijven er over 60 000 bouws."

De twee laatstbedoelde getallen komen mij voor vrij wel uit de lucht te zijn gegrepen en verdienen dus geen vertrouwen. En juist op die overblijvende 60 000 bouw baseert de heer WESSELS zijne voornaamste berekeningen.

Hij begeert blijkbaar geen overgangsperiode, gelijk de Staatscommissie die wel, en m. i. terecht, verlangt, en schijnt in casu dus alweder geen rekening te hebben gehouden met hetgeen de, in zooveel gunstiger omstandigheden verkeerd hebbende suikercultuur, die reeds in 1870 eene soort van volks-cultuur beloofde te worden, blijkens Staatsblad 1870 n°. 117, ten deele viel.

Voor die bij de bevolking meer gewilde cultuur, die haar reeds toen zooveel directe en indirecte voordeelen afwierp, achtte de wetgever noodig een voorbereidings-tijdvak van 13 jaren; men zou dat tijdvak zelfs kunnen stellen op 20 jaren, indien men daarbij rekent de tijdruimte verloopen tusschen de afkondiging van Staatsblad 1871 N°. 213, en het oogenblik, waarop de vermindering van den contractueelen aanplant intrad.

Naar het mij voorkomt is zoodanig ruim tijdvak niet alleen noodig, maar zelfs urgent voor de koffiecultuur, speciaal in die gewesten, waar zij tot dusver geen volkscultuur kan genoemd worden.

En dit laatste is in verreweg de meeste residentiën op Java het geval en hierin zal ook wel niet licht verbetering komen, vooral niet in die streken, waar die cultuur zóó weinig loonend voor de bevolking is en zal zijn.

Mij bepalende tot het gewest onder mijn beheer, dan toont de hiernevens aangeboden opgave van de gemiddelde koffieproductie per huisgezin over de laatste tien jaren (1880 t/m. 1889) reeds overtuigend genoeg aan, hoe gering het voordeel is, dat de koffieplantende bevolking in de meeste deelen der residentie van de cultuur geniet.

Ik heb daartoe slechts te wijzen op de districten Oengaran, Salatiga, Tengaran, en als men overging tot een dessa'sgewijs onderzoek, zou men alras tot de overtuiging komen, dat het met enkele gedeelten van de districten Ambarawa, Bodja en Selokaton niet veel beter gesteld is.

En in die gedeelten, waar toch geen geschikte gronden voor de cultuur meer te vinden zijn, zou het verreweg de voorkeur verdienen, om de daar minder gewilde en voor de bevolking zelfs al te bezwarende dwangcultuur eenvoudig op te heffen.

Voor de afdeeling Salatiga zijn door den betrokken assistent-resident reeds voorstellen tot zoodanige intrekking aan mij ingediend, die ik met mijn advies ter zake onder uwe aandacht zal brengen, zoodra ik gelegenheid zal hebben gehad de koffietuinen persoonlijk in oogenschouw te nemen.

Voor de afdeelingen Ambarawa en Kendal, is door mij ter zake een onderzoek opgedragen aan de betrokken afdeelingschefs. Na bekomen antwoord zal daarmede gelijkerwijs worden gehandeld als met Salatiga.

Art. 56 van het nu reeds meer dan 35 jaar in werking zijnd Regeeringsreglement, is thans, ook na de Koninklijke opdracht, het wachtwoord zoowel van de staatscommissie als van den heer WESSELS.

Ik zal er wel niet op behoeven te wijzen, dat het oogenblik om aan § 4 van dat artikel volledige uitvoering te geven, thans minder gelukkig gekozen is.

Wij staan dit jaar reeds voor een mogelijk begrootingstekort van ruim zeven en een half millioen, verschillende belastingen gaan van jaar tot jaar achteruit, wij weten nog niet wat de toekomst der opiumverpachtingen zal opleveren, en juist al deze omstandigheden moeten eene vingerwijzing zijn om het groote vraagstuk, dat thans aan de orde is, met buitengewone omzichtigheid te behandelen.

Dat de koffiecultuur weinig, ja in sommige streken van Java slecht loonend voor de bevolking moet genoemd worden, is evident.

Maar met een cardinaal punt dient hier, zooals de assistent-resident van Kendal zeer terecht opmerkt, rekening gehouden te worden, namelijk met de hoeveelheid koffie, die de bevolking zelf verbruikt en met die, welke door haar aan de verplichte levering wordt onttrokken om die aan opkoopers van de hand te zetten.

Hij stelt de eerste op ¼ pikol koffie per huisgezin en per jaar, een waarlijk niet overdreven cijfer; de laatste is, zonder een greep in de lucht te doen, moeielijk onder cijfers te brengen, maar is ontegenzeggelijk een zeer belangrijke factor, die nog vermeerderd wordt door de dwaze bepaling, opgenomen in *Staatsblad* 1872 n°. 146, dat van de verplichte levering aan het Gouvernement is uitgezonderd koffie, welke gebrand en in den vorm van poeder voor binnenlandsch gebruik is bestemd.

Dat juist door dit laatste eene belangrijke, moeielijk onder cijfers te brengen hoeveelheid koffie, aan de gouvernements-levering wordt onttrokken, is aan geen redelijken twijfel onderhevig.

Naar mijne meening had die bepaling reeds sedert lang moeten zijn ingetrokken, en ik ben niet vreemd aan de gedachte dat daartoe in het sedert verloopen 18-jarig tijdvak reeds meer dan eens door verschillende gewestelijke bestuurders voorstellen werden gedaan.

De heer WESSELS wil voor de bereiding en sorteering van het product, afkomstig van de bestaande aanplantingen, contracten gesloten zien met de particuliere industrie (zie pag. 141 van het rapport).

Gaarne erken ik dat in gewesten, waar de aanplantingen vrij dicht bij elkander liggen, dus als 't ware een aaneengeschakeld geheel vormen, zooals in Pasoeroean en een gedeelte van Probolinggo het geval is, veel voor de verwezenlijking daarvan valt te zeggen, maar in de residentie Samarang o. a., waar de toestand geheel anders is dan in beide genoemde gewesten, is van den aangeprezen maatregel weinig heil te verwachten.

Het feit is althans dáár, dat tot dusver zich niemand aanmeldde om op den voet der ordonnantie van 14 Maart 1873 (*Staatsblad* n°. 54) koffie op de daarin aangegeven wijze te bereiden en in 's lands pakhuizen in te leveren.

Indien men daarin, zelfs na de prijsverhooging die de koffie ten vorigen jare onderging, eenig voordeel had gezien, zouden overeenkomsten ter zake met de bevolking wel niet achterwege zijn gebleven.

Vergis ik mij niet, dan wordt alléén in de residentie Pasoeroean van de aangehaalde ordonnantie gebruik gemaakt.

Volgens mijne overtuiging is op dezen ongunstigen toestand, zoowel in het gewest aan mijne zorgen toevertrouwd als elders, weder van invloed de verspreide ligging der tuinen.

Het zou mogelijk kunnen zijn, dat enkele erfpachters zich tot de bereiding en sorteering der koffie, bij een nader

(a) Blijkens pag. 127 van het rapport wil de heer WESSELS alle onder geregeld beheer gebrachte wildhoutbosschen, voor zoover de gronden voor de koffiecultuur geschikt zijn, voor die cultuur van den Staat doen bezigen. De nadeelige gevolgen van die ontwouding worden nog al licht door hem geteld.

te verhoogen prijs voor dat product, zouden bereid verklaren, maar daartoe zou in de eerste plaats noodig wezen eene wijziging van art. 2 der aangehaalde ordonnantie.

Zooals dat artikel thans luidt, wordt aan elken erfpachter, die koffie voor eigen rekening teelt, de weg afgesneden om van artikel 1 der ordonnantie gebruik te maken.

Wat eindelijk § *d* der door den heer WESSELS aangegeven grondslagen aanbelangt, hiertegen kunnen, naar 't mij voorkomt, geen overwegende bedenkingen bestaan, ofschoon ik de overtuiging reeds nu met mij draag, dat eene in huur aanbieding aan Europeanen van gouvernements-koffietuinen, die voor onderhoud door den Staat niet in aanmerking kunnen komen, eene poging zal zijn, die nimmer eenig gewenscht resultaat zal opleveren. Alleen veel noodelooze schrijverij kan daarvan het gevolg wezen, althans voor de residentie Semarang.

Ik vermeen hier thans gerust afscheid van den heer WESSELS te kunnen nemen, om over te gaan tot eene korte bespreking van de voorstellen waartoe de staatscommissie geraakte.

Daartoe diene het volgende:

De meerderheid der staatscommissie wenscht:

a. Dat de inkoopsprijs der koffie per pikol worde gebracht op f 20, terwijl de verplichte levering gehandhaafd blijve.

Het generaliseeren verdient hier al weder ernstige afkeuring.

Is voor enkele gewesten van Java eene verhooging van den koffieprijs een gewenscht iets (voor Pasoeroean en een gedeelte van Probolinggo zal zulks wellicht niet noodig zijn), ik acht het bedenkelijk dien prijs, zelfs met art. 56 van het Regeeringsreglement voor oogen, in eens met f 5 per pikol te verhoogen.

Gezwegen van de vraag, of 's lands schatkist eene dergelijke meerdere en in de millioenen loopende uitgave kan dragen, acht ik het onraadzaam daartoe reeds nu, in welken vorm ook, over te gaan, nadat hoogstens één jaar geleden de prijs van f 14, blijkens *Staatsblad* 1889 n°. 22, tot f 15 per pikol van 100 katti werd verhoogd.

Het is te betreuren dat, ten gevolge van rampen van hooger hand (buitengewoon ongunstige weêrsgesteldheid en bladziekte) de koffieoogst van 1890 zulke treurige resultaten zal opleveren, maar ik houd het er voor, dat, al ware deze ramp niet tusschen beide getreden, de verhooging van den koffieprijs in 1889 niet noemenswaard zou influenceeren op eene grootere inlevering van het product in de pakhuizen over het loopende jaar.

Maar, afgescheiden hiervan, acht ik eene plotselinge verhooging van dien prijs tot f 20 reeds daarom bedenkelijk, omdat, welke ruchtbaarheid ook aan die verhooging wordt gegeven, zich hier en daar Chineesche kongsies van opkoopers zullen vormen, die der bevolking hare koffie, ook door het geven van voorschotten, afhandig zullen weten te maken, met het gevolg, dat de goede bedoelingen van de Regeering illusoir zullen worden gemaakt, doordien de koffieplantende bevolking niet in handen zal krijgen wat haar werd toegedacht.

Het ligt voor de hand, dat die Chineesche opkoopers zich zullen weten schuil te houden; niet zij zullen de koffie bij de pakhuizen inleveren, maar wel hunne inlandsche handlangers.

Wil de Regeering in die streken, waar daaraan dringende behoefte bestaat, den koffieprijs absoluut verhoogen, dan doe zij zulks niet *in eens*, maar geleidelijk, na vooraf de uitkomst van elke verhooging te hebben gadegeslagen.

Eene plotselinge verhooging van den koffieprijs tot het door de staatscommissie aangegeven cijfer, zou bovendien ten gevolge kunnen hebben, dat veel koffie van de erfpachtsperceelenharen weg naar de gouvernements-pakhuizen vond, en ik ben à priori overtuigd dat de Regeering een dergelijken toestand, waardoor de positie van vele erfpachters in staat van groot gevaar zou worden gebracht, ongaarne in de hand zal willen werken.

En met die erfpachters dient onderwerpelijk naar mijne meening rekening te worden gehouden, want het belang van den fiscus brengt mede dat het ook hun in alle opzichten wél ga.

De staatscommissie verlangt dat tot de opheffing van de koffiecultuur in beginsel worde besloten. In tegenstelling van den heer WESSELS, die, plus royaliste que le roi, de dwangcultuur in eens wil loslaten, acht zij evenwel een overgangstijdperk van vijf jaren noodig, om maatregelen voor die loslating voor te bereiden.

Zooals ik reeds op blz. 6 van mijn tegenwoordig rapport deed uitkomen, acht ik — indachtig aan de geschiedenis der gouvernements-suikercultuur — dien termijn veel te kort, en blijf ik er bij, dat die moet worden gesteld op minstens 20 jaar.

Ik herhaal, dat er wellicht gewesten op Java zijn waar die overgangsperiode kan worden ontbeerd, en daarom acht ik het generaliseeren ongeraden; eene gewestelijke regeling zal wellicht verreweg de voorkeur verdienen.

De staatscommissie vleit zich, evenals de heer WESSELS, met de hoop, dat de bevolking zich eigener beweging in het gebergte, ver van de dessa's, zal vestigen met het kennelijk voornemen aldaar koffie te planten.

Niets zou mij aangenamer zijn dan dergelijke hoop verwezenlijkt te zien, maar het is te verwachten dat zulks zoo licht niet zal gebeuren. Eene eenmaal gevestigde bevolking verplaatst zich zoo gemakkelijk niet, vooral niet in het belang van een cultuur, die haar eerst na het 4de of 5de jaar product begint op te leveren, en inzonderheid niet naar die streken, waar gebrek aan bron- of ander levend water bestaat en waar zij het lichaam meer dan elders tegen koude moet beschutten.

Het is bevreemdend, dat de staatscommissie met al die toestanden geen rekening hield.

Mocht de toekomst ten deze door mij wat al te donker worden ingezien en mochten de verwachtingen der staatscommissie daarentegen worden bevredigd, dan ben ik het met haar volkomen eens, dat den betrokkenen zooveel mogelijk verlichting van lasten moet worden toegekend.

Het denkbeeld om den planter vrij te laten in de keuze van het terrein en in de wijze van grondbewerking en aanplant, zal, wil men van den aanplant iets goeds verwachten, moeielijk te verwezenlijken zijn.

Toegevende, dat eene overdreven inmenging ter zake afkeuring verdient, zoo acht ik het echter evenzeer bedenkelijk om den inlander, die nog zooveel leiding behoeft, ten opzichte van de koffiecultuur geheel aan zijn eigen lot over te laten, en wanneer de inzichten van de staatscommissie ingang vonden, zou het alras blijken dat het hinkende paard achteraan kwam en dat zij spijt had tot het nemen van een dusdanigen maatregel ooit te hebben geadviseerd.

De heeren leden van de staatscommissie schijnen weinig kennis gemaakt te hebben met de vrijwillige koffie-aanplantingen op Java, of wel, zij zijn de toestanden daarvan vergeten.

Want die toestanden van nabij en grondig kennende, zouden zij moeten toegeven, dat de koffieplantende bevolking de Europeesche leiding niet kan ontberen.

Hetzelfde ondervindt men trouwens met de zoozeer gewilde suikercultuur, en ik acht het dan ook niet gewaagd hier de vraag te stellen, wat er van die cultuur zou terecht komen, indien daarop én van Staatswege én van de zijde van de suikerfabrikanten niet zulk een aanhoudend en consequent toezicht werd gehouden.

Het denkbeeld van de staatscommissie, om de uitgifte van woeste gronden in erfpacht ondergeschikt te maken aan de belangen van de koffiecultuur der bevolking, zou zeker alle toejuiching verdienen, maar het is te verwachten, dat, mocht de gouvernements-koffiecultuur van alle banden zijn vrijgemaakt, zich tegen de verwezenlijking daarvan ernstige stemmen zullen verheffen, zoolang niet met zekerheid bekend zal zijn wat de toekomst der vrije koffiecultuur zal opleveren.

Het is der staatscommissie niet ten kwade te duiden, dat zij eerst nu met een dergelijk denkbeeld te voorschijn komt, dat meer passend zou zijn geweest in het tijdperk toen de bepalingen op het gebied van agrarische aangelegenheden kracht van wet kregen.

Hoe het in het brein van de staatscommissie is kunnen opkomen, om van Regeeringswege aan de koffieplantende bevolking voorschot op den oogst van een loopend jaar te verstrekken, is mij een raadsel.

Het is een van ouds bekend iets hoe pernicieus het voorschotten-systeem op inlanders terugwerkt in het nakomen der verplichtingen, die zij ten opzichte van leveringen, als anderszins, eenmaal op zich namen.

Met den meesten ernst, die het onderwerp waard is, wensch ik dan ook tegen eene verwezenlijking van dat dwaze denkbeeld te adviseeren, overtuigd als ik à priori ben, dat, afgescheiden van de administratieve bezwaren, zulks tot tal van moeilijkheden zoude leiden en dat, in streken waar de koffiecultuur gedreven wordt, politierechters en landraden zouden bestormd worden met klachten tegen inlandsche koffieplanters, die, voorschotten op den oogst genoten hebbende, in gebreke zouden blijven voor eene behoorlijke verrekening daarvan te zorgen.

Er moge eertijds een hoofdambtenaar in Indië zijn geweest die de leer verkondigde, dat hij nimmer in den Javaan zooveel afwijking van den naar Gods beeld geschapen mensch had kunnen ontdekken, en dat hij hem op het gebied van eerlijkheid en in het nakomen van zijne vrijwillig aangegane overeenkomsten moreel hooger stelde dan den meer ontwikkelden Europeaan, ik zou met mijne 41-jarige Indische ondervinding eene dergelijke theorie niet durven onderschrijven.

Naar mijne meening dient de Staat zich van het geven van voorschotten op den oogst met de meeste consequentie te onthouden.

Tegen eene verwezenlijking der overige denkbeelden, die de Staatscommissie op bladz. 43 van haar rapport aangeeft, bestaan, naar 't mij voorkomt, geene overwegende bezwaren, alleen zonder ik daarvan uit de oprichting, waar dit noodig mocht blijken, van enkele gouvernements-ondernemingen, in betaalden arbeid te drijven, om tot voorbeeld en aanmoediging te strekken. Ter wille van de kosten daaraan verbonden en de weinige resultaten van zoodanige gouvernements-onderneming te verwachten, verdient dat door de Staatscommissie aangeprezen middel geen de minste aanbeveling.

Zeer terecht betoogt de Staatscommissie het raadzame om, met opheffing van de inspectie voor de koffiecultuur, het toezicht over die cultuur toe te vertrouwen aan het gewestelijk bestuur; alleen zou ik daaraan de uitdrukkelijke bepaling wenschen verbonden te zien, dat zonder voorkennis en toestemming van de Regeering, geene ingrijpende veranderingen worden gebracht in regelingen door voorgangers tot stand gebracht. Wel bestaat, blijkens bijblad n°. 1588, reeds zoodanige aanbeveling, maar mij komt het urgent voor, dat zij ten opzichte van de koffiecultuur alsnog in wettelijken vorm worde gedecreteerd.

Het zoogenaamd van den hak op den tak springen moet vooral bij de koffiecultuur ten zeerste worden ontraden, want het vertrouwen, dat de bevolking in eenmaal gegeven bevelen moet kunnen stellen, wordt bij haar daardoor ten zeerste geschokt en doet haar ontstemmen; iets dat met zorg dient te worden vermeden.

De Staatscommissie wil ten slotte dat, waar de koffieteelt, niettegenstaande de verhoogde betaling, meer lasten dan lusten voor de bevolking blijkt op te leveren, de aanplant op hoog gezag onverwijld worde ingetrokken.

Dit denkbeeld verdient bijzondere toejuiching, en ik zou in dat opzicht zelfs verder wenschen te gaan, door, onafhankelijk van eene in te voeren verhoogde betaling, de gouvernements-cultuur reeds dáár in te trekken, waar, zooals o. a. in de districten Oengaran, Salatiga, Tengaran en een gedeelte van Selokaton in het gewest onder mijn beheer het geval is, de koffiecultuur, door gemis aan voor haar geschikte gronden, reeds nu als eene plaag voor de bevolking is te beschouwen.

En nu overgaande tot de beantwoording van het door U in de boven aangehaalde circulaire gesteld zestal vragen, zoo diene daartoe het volgende:

1°. in hoever de voorstellen aannemelijk zijn, in verband met den toestand in het gewest onder mijn bestuur en met het belang en de behoeften zijner bevolking.

In die streken van de residentie Samarang, waar eene bestendiging van de gouvernements-koffiecultuur bij onderzoek zal blijken mogelijk te zijn, acht ik, in verband met al het voorafgaande, de voorstellen van de Staatscommissie alleen aannemelijk voor zooveel betreft eene verhooging van den koffieprijs, mits die verhooging geschiede niet *op eens* maar *geleidelijk*.

Tot de opheffing der gedwongen koffiecultuur worde in beginsel besloten; welk beginsel in toepassing worde gebracht 20 jaren na het afkondigen der betrekkelijke regeling.

Die 20 jaren worden benuttigd om maatregelen te treffen om de loslating der dwangcultuur voor te bereiden.

Ofschoon ik daarvan geen het minste heil verwacht, dient echter aan de bevolking te worden bekend gemaakt, de wijze waarop het Gouvernement wenscht tegemoet te komen aan hen, die uit eigen beweging, in het gebergte, ver van de dessa's, koffie willen planten.

Gedurende de zoo even genoemde overgangsperiode van 20 jaren, kieze de planter zijn koffieterrein in overleg met de Europeesche en inlandsche ambtenaren; grondbewerking en aanplant geschieden mede in overleg met hen.

Den betrokken ambtenaren dient evenwel met ernst op het hart te worden gedrukt om den planter niet met nieuwigheden te kwellen, maar te zorgen dat de cultuurwijze deugdelijk doch uiterst eenvoudig zij.

Waar in het gebergte, ver van de dessa's, behoefte aan pakhuizen voor de inlevering van een te verwachten voldoend product noodig mocht blijken, worden die, nadat de urgentie daarvan duidelijk is aangetoond, opgericht of derwaarts van elders overgebracht.

Evenzoo worde van Staatswege voorzien in den aanleg en onderhoud in betaalden arbeid van gemeenschapswegen, dáár waar zulks door omstandigheden gebiedend wordt gevorderd.

Men zij met dergelijken aanleg evenwel uiterst voorzichtig en besluite daartoe niet dan nadat overtuigend zal zijn gebleken:

1°. dat een voldoend aantal personen zich met bovenstaand doel hoog in het gebergte heeft gevestigd;

2°. dat de koffietuinen, die de nieuwe planters zullen aanleggen, niet te ver van elkander verwijderd zijn, en dat dus die aanleg in alle opzichten goed loonend zal zijn.

Het is toch niet van den Staat te vergen, dat voor zijne rekening naar elk koffietuintje een weg (pad) worde aangelegd en onderhouden.

Trouwens in de meeste gevallen zal de aanleg van dergelijke wegen (paden) onnoodig blijken te zijn.

Met het herbosschen op groote schaal van streken, die voor de koffiecultuur geschikt te maken zijn, worde, in overleg met het boschwezen, zoo spoedig mogelijk op de meest oordeelkundige wijze een aanvang gemaakt.

Met het ontwouden der bergen zij men uiterst voorzichtig, en ga daartoe niet over dan na raadpleging van het boschwezen.

Het geven van voorschotten op den koffieoogst moet met hand en tand worden geweerd, en op de overtreding van dat verbod moeten strenge strafbepalingen worden gesteld, want zonder deze laatste heeft het verbod weinig raison.

Het bepaalde bij n°. 2060 van het bijblad op het *Staatsblad* moet zoo spoedig mogelijk worden ingetrokken, opdat, zooals de assistent-resident van Kendal zeer terecht opmerkt, voor de politie gelegenheid ontsta om op de gangen der Chineezen in de binnenlanden eene betere contrôle uit te oefenen.

Staatsblad 1872 n°. 146 worde, ten opzichte van de koffie, welke *gebrand* en *in den vorm van poeder* voor binnenlandsch gebruik is bestemd, ten spoedigste ingetrokken (1), terwijl voorts artikel 2 van *Staatsblad* 1873 n°. 54, in milderen zin behoort te worden gewijzigd.

Deze wijziging acht ik vooral urgent voor die streken, waar bij de bevolking geneigdheid mocht bestaan om boven eene hoogte van 700 à 800 voet Liberia-koffie aan te planten, omdat de bereiding van die koffiesoort onmogelijk aan haar kan worden overgelaten.

Die bereiding dient onder Europeesch toezicht te geschieden en zoo niet alle, dan toch de meeste erfpachters, zijn daartoe in staat en zullen die taak, indien zij daarin slechts eenig voordeel zien, wel op zich willen nemen.

2°. In hoever en op hoedanige wijze de voorgedragen maatregelen uitvoerbaar zijn, en wat — om de uitvoering mogelijk te maken —, zoowel in het belang der bevolking en der Regeering als tot behoud, ontwikkeling en uitbreiding van de, hetzij geheel vrij-

(1) *Dit is geschied bij de ordonnantie van 2 Juni 1890* (Ind. Stbl. n°. 116).

willige, hetzij nog onder zekeren dwang voor korteren of langeren tijd gehandhaafde koffiecultuur, zoo wel terstond als later, zouden kunnen en moeten verricht worden?

De beantwoording van deze vraag ligt in die van vraag 1 opgesloten.
Daarnaar wordt derhalve gerefereerd.

3°. Welke geldelijke offers de uitvoering der bedoelde maatregelen van 's lands schatkist zou vergen en welke voordeelen daartegenover gesteld zouden kunnen worden, waarvan de vraag zich vastknoopt of de Regeering er bedacht op zou moeten zijn om door heffingen uit anderen hoofde, de geldelijke offers, aan de toepassing van die maatregelen verbonden, te dekken?

Indien de Regeering er toe mocht besluiten om, conform het advies van de Staatscommissie, den koffieprijs *in eens* tot f 20 te verhoogen, zal daarmede, den Java-oogst stellende op gemiddeld 600 000 pikol 's jaars, eene meerdere uitgave van drie millioen gemoeid zijn.
Gaat zij er evenwel toe over om dien prijs *geleidelijk* te verhoogen, dan zullen die meerdere uitgaven natuurlijk in evenredigheid minder bedragen.
In beide gevallen acht ik het zeer urgent, dat alsdan reeds dadelijk naar middelen worde omgezien om de geldelijke offers, aan de toepassing van die maatregelen verbonden, te dekken.

4°. Op welke andere maatregelen de Regeering bij die toepassing zou moeten bedacht zijn?

Hiertoe verdienen mijns inziens aanbeveling:

a. verhooging der invoerrechten;

b. uitbreiding en verbetering van het irrigatiewezen, waar daartoe urgentie en mogelijkheid bestaat.
Na verloop van zekeren tijd kunnen de streken, welke door irrigatie productiever zijn geworden, hooger in de landrente worden aangeslagen, terwijl door minder misgewassen, afschrijving van landrente — dikwerf tot zeer belangrijke bedragen — wordt voorkomen;

c. verbetering der middelen van gemeenschap door aanleg van spoor- of tramwegen;

d. verhooging van den prijs van het zout.

Eene verhooging van het uitvoerrecht op de koffie, zooals door een paar assistent-residenten wordt voorgesteld, zou ik alleen durven aanbevelen na het tijdstip waarop de gedwongen koffiecultuur zal opgehouden hebben te bestaan.
Ook na dat tijdstip zal landrente kunnen worden geheven van gronden met koffie beplant en die product opleveren.

5°. Hoe over de voorstellen en de daarbij der bevolking voorgespiegelde voordeelen door de betrokken bevolking en door hare hoofden geoordeeld wordt?

De tijd, dien ik aan de afdeelingschefs heb kunnen laten voor de beantwoording van de gestelde vragen, is te kort geweest om over het belangrijke onderwerp met de bevolking in overleg te treden.
De hoofden (ambtenaren), die ter zake zijn geconsulteerd, gaven evenwel, zooals uit de rapporten van de assistent-residenten blijkt, blijken van ingenomenheid met het denkbeeld tot losmaking van de gouvernements-koffiecultuur van de banden, waaraan die cultuur thans nog ligt.
Ik hecht aan de uiting van hunne gevoelens ter zake evenwel zeer weinig waarde, overtuigd als ik ben dat zij *voor* en *tegen* al zeer weinig zullen hebben overwogen.
Men moet in dergelijke zaken, ten opzichte van inlanders, zelfs van den hoogsten rang, uiterst voorzichtig zijn, en in geen geval van eenig praeadvies doen blijken, omdat de meesten hunner steeds geneigdheid toonen om zich te richten naar de streek uit welke de wind waait.

6°. Tot welke andere maatregelen in het belang, hetzij van de vrije, hetzij van de gedwongen koffiecultuur, zoude moeten besloten worden, indien de door de Staatscommissie gedane voorstellen geacht moeten worden niet voor toepassing in aanmerking te kunnen komen.
Vereischt, in verband met al het voorafgaande, geen speciale beantwoording.

Wat eindelijk betreft de slotvraag van uwe meerbedoelde circulaire, ten opzichte van de onttrekking van koffie aan de verplichte levering door de ruimere toelating van vreemde oosterlingen in de binnenlanden, en van de vrijere ontwikkeling van den sluikhandel, ook zij is reeds gedeeltelijk beantwoord door mijn voorstel om in te trekken *Staatsblad* 1872 n°. 146, alinea 2, en de overdreven milde bepaling, opgenomen in *Bijblad* 2060, omtrent het reizen van Chineezen in de binnenlanden.
Wel zal door eene intrekking van dat *Bijblad* het kwaad niet in zijn geheel beteugeld worden, dewijl de sluwe en niets ontziende Chinees gewis op middelen bedacht zal wezen om de gouvernementskoffie op andere wijze, bijv. door middel van inlandsche handlangers, machtig te worden, maar ik acht het toch ten zeerste geraden om de gangen van de zonen van het Hemelsche rijk meer aan banden te leggen en hun het reizen naar en in de binnenlanden zooveel mogelijk te bemoeielijken.
Zoowel de Europeesche als inlandsche politie dient voorts met den meesten ijver werkzaam te zijn om koffie-overtredingen op het spoor te komen.
Van de Europeesche politie is ter zake ongetwijfeld de meeste medewerking te verwachten, maar de inlandsche heeft in dit opzicht gestadige aansporing noodig.
Inlandsche ambtenaren, met de uitoefening van politie belast, die meer dan eens blijken geven van hunnen plicht niet naar behooren te betrachten, worden in dit gewest eenvoudig gedegradeerd, en, indien zij in de termen vallen voor wederplaatsing, benoemd tot betrekkingen, in welke zij met politie-aangelegenheden geenerlei bemoeienis hebben.

De resident van Samarang,

(*w. g.*) WEGENER.

Voor eensluidend afschrift,

De gouvernements-secretaris

O V. D. WIJCK.

Residentie SAMARANG.

AANTOONING van de koffieproductie per huisgezin.

Districten.	Aantal huis-gezinnen.	Ingekochte pikols koffie.	Gemiddeld per huisgezin, (pikols).
1880.			
Salatiga	7955	3786	0.47
Tengaran.	6414	2114	0.33
Ambarawa. . . .	10523	17151	1.63
Oengaran.	6636	821	0.12
Bodja.	6705	4612	0.69
Selokaton.	6711	7810	1.16
1881.			
Salatiga	8360	4944	0.59
Tengaran	6195	2104	0.34
Ambarawa. . . .	10746	18135	1.69
Oengaran.	6981	1092	0.16
Bodja.	6638	5311	0.80
Selokaton	6674	6748	1.01
1882.			
Salatiga	8360	5457	0.65
Tengaran	6195	2048	0.33
Ambarawa. . . .	10626	23362	2.19
Oengaran.	7204	2230	0.31
Bodja	6702	10442	1.56
Selokaton	6896	15253	2 21
1883.			
Salatiga	7610	9536	1.25
Tengaran.	6698	4499	0.67
Ambarawa. . . .	10361	3403	0.33
Oengaran.	7267	21209	2.92
Bodja.	6702	8651	1.29
Selokaton	6850	9071	1.32
1884.			
Salatiga	7489	3699	0.49
Tengaran.	6792	1130	0.17
Ambarawa. . . .	10408	24933	2.39
Oengaran.	7352	1589	0.21
Bodja.	6852	8890	1.29
Selokaton	7361	13378	1.81

Districten.	Aantal huis-gezinnen.	Ingekochte pikols koffie.	Gemiddeld per huisgezin, (pikols).
1885.			
Salatiga	7489	2331	0.31
Tengaran.	6792	490	0.07
Ambarawa. . . .	10504	8789	0.84
Oengaran.	7747	1292	0.16
Bodja.	6852	5199	0.76
Selokaton	7361	3147	0.43
1886.			
Salatiga	7364	1203	0.16
Tengaran.	6592	262	0.04
Ambarawa. . . .	10511	13646	1.29
Oengaran.	7571	797	0.10
Bodja.	7239	6765	0.93
Selokaton.	7536	8970	1.19
1887.			
Salatiga	7626	1112	0.14
Tengaran.	6698	160	0.02
Ambarawa	10369	6321	0.61
Oengaran.	7571	1266	0.17
Bodja.	6991	1571	0.22
Selokaton	7361	1631	0.22
1888.			
Salatiga	7626	1243	0.16
Tengaran.	6698	153	0.02
Ambarawa. . . .	10326	8540	0.82
Oengaran.	7571	921	0.12
Bodja.	6995	3624	0.52
Selokaton	7353	2778	0.38
1889.			
Salatiga	7626	752	0.09
Tengaran.	6698	42	0.00⁶
Ambarawa. . . .	10176	6495	0.64
Oengaran.	6630	1085	0.16
Bodja.	6995	4628	0.66
Selokaton	7014	3484	0.49

Voor eensluidend afschrift,
De gouvernements-secretaris,
O. v. d. Wijck.

N°. 1604. AMBARAWA, 20 *Maart* 1890.

—

In voldoening aan Uw apostil dd. 3 dezer n°. 2630/1*a*, gesteld op de missive van den directeur van binnenlandsch bestuur, dd. 14 Februari te voren, n°. 847, heb ik, onder terugzending van het gedrukt rapport, de eer U Hoog Edel Gestrenge het volgende te dienen van bericht. Alvorens tot de bespreking over te gaan van het rapport betreffende de gouvernements-koffiecultuur, uitgebracht door de Staatscommissie benoemd bij Koninklijk besluit dd. 14 October 1888, n°. 18, zij het mij vergund de volgende opmerking te maken bij wijze van inleiding.

Waar de bedoelde Staatscommissie, bestaande uit gepensionneerde hoofdambtenaren en particulieren, uit personen dus, die al den vrijen tijd te hunner beschikking hadden, een jaar noodig heeft gehad om haar gewichtig en omvangrijk rapport uit te brengen, wordt mij als assistent-resident, tusschen mijne vele dienstbeslommeringen en mijne gewone dienstwerkzaamheden in, 15 dagen gegeven, om het belangrijk rapport te bestudeeren en daarover te dienen van consideratie en advies, terwijl in dien korten tijd het gedrukt rapport der commissie nog aan mijn ambtgenoot van Salatiga moest worden afgestaan, die daarover mede te dienen heeft van bericht, consideratie en advies.

Ieder onpartijdige zal moeten erkennen, dat die tijd te kort is, om daarover een zakelijk rapport te kunnen samenstellen, en deze omstandigheid moet dan ook tot verschooning dienen, wanneer het uit te brengen advies min of meer oppervlakkig is. Uit den aard der zaak kan dit ook niet anders zijn.

Ik wil hierover niet verder uitweiden, daar mij is voorgeschreven, een convenable kortheid te betrachten, en zal dus zoo goed en kwaad mogelijk voldoen aan de opdracht, die mij is gedaan, en dadelijk overgaan tot de beantwoording van de door den directeur van binnenlandsch bestuur gestelde vragen.

1. In hoever de voorstellen aannemelijk zijn, in verband met den toestand in het gewest onder uw bestuur en met het belang en de behoeften zijner bevolking.

Met uitzondering van eenige dessa's, die in het Telomojo en Oengaran-gebergte monosoeko of vrijwillige koffieaanplantingen hebben, is de koffiecultuur in deze afdeeling niet loonend, maar zelfs bezwarend voor de bevolking, te meer nu telken jare de koffie-aanplantingen opnieuw te kampen hebben met de bladziekte, die een verderfelijken invloed uitoefent op het productief vermogen dier aanplantingen.

In het district Oengaran was de koffiecultuur zelfs zóó bezwarend voor de bevolking, dat de Regeering inzag dat de handhaving van de gedwongen koffiecultuur dáár niet langer mogelijk was, en wijselijk heeft zij toen besloten, dat van de 84 dessa's met 7340 huisgezinnen, bij die cultuur ingedeeld, 54 dessa's in 1887 van den verderen verplichten aanplant werden vrijgesteld en nog slechts 30 dessa's met 2766 huisgezinnen bij de gedwongen koffiecultuur bleven ingedeeld. Zeven terreinen zijn nog slechts voor de koffiecultuur gereserveerd, met eene oppervlakte van 491 bouws, waarvan de helft reeds met koffie beplant. De gemiddelde koffie productie in het district Oengaran in de laatste drie jaren is geweest:

anno 1887	 1070	pikols
» 1888	 872	»
» 1889	 995	»
totaal	. . 2837	pikols

of gemiddeld per jaar 979 pikols.

Die productie werd verkregen van ongeveer 726 654 vruchtdragende boomen van den gouvernements-aanplant, waaronder de koffieboomen van de 54 dessa's, die sedert 1887 van de gedwongen cultuur zijn vrijgesteld, maar de bestaande tuinen nog onderhouden, en van 268 652 monosoeko-aanplantingen, die gewoonlijk het meeste product afleveren. Die productie is dus uiterst gering en in verhouding tot den gepraesteerden arbeid der bevolking voor haar zeer bezwarend en zeker niet loonend.

De 7 nog in het district Oengaran gereserveerde terreinen behooren tot de redelijke en middelmatige gronden. Van die gronden zijn nog ter beplanting beschikbaar 245 bouws.

In het district Ambarawa is de koffiecultuur, hoewel niet zoo bezwarend als in het district Oengaran, evenwel voor de bevolking mede bezwarend en zelfs niet loonend; enkele dessa's uitgezonderd, die in een exceptioneelen en beteren toestand verkeeren.

De gemiddelde koffieproductie van de laatste jaren in het district Ambarawa is geweest:

Anno 1887	. . . 6 822	pikols;
» 1888	. . . 8 985	»
» 1889	. . . 7 291	»
Totaal	23 098	pikols;

of gemiddeld 7700 pikols, verkregen van 4 128 219 koffieboomen gouvernements-aanplant en van 2 335 862 boomen monosoeko-aanplant, waarvan evenwel vruchtdragende slechts:

3 446 582 boomen gouvernements-aanplant;

1 683 405 » monosoeko-aanplant;

5 129 987 boomen totaal.

Ingedeeld bij de gouvernements-koffiecultuur in het district Ambarawa zijn 117 dessa's, terwijl twee groote doekoehan (gehuchten) als afzonderlijke dessa's worden gerekend, dus totaal 119 dessa's.

Het aantal huisgezinnen daarbij ingedeeld is 10 176.

De productie in aanmerking nemende, geeft dit per gezin 75 katties gemiddeld, en per boom $^1/_{18}$ kattie product.

Het gaat evenwel niet aan om gemiddelden te nemen, daar een tiental dessa's in goede omstandigheden verkeeren en de overige niet; zelfs verkeeren sommige dessa's in een abnormalen toestand, zoodat men daarvoor niet verkrijgt een goed overzicht van den waren toestand. Maar zelfs bij het nemen van een doorslag, is de toestand van de koffiecultuur in dit district verre van gunstig te noemen, zoodat het geen wonder is, dat de gedwongen koffiecultuur mede hier niet populair is en het gros der bevolking daarvan afkeerig is. De meerderheid der commissie stelt nu in hoofdzaak voor, om den inkoopsprijs der koffie te verhoogen met f 5, en alzoo te brengen op f 20 per pikol, en na vijf jaren te besluiten tot de opheffing van de gedwongen koffiecultuur, maar de gedwongen levering te handhaven. De door de meerderheid der commissie voorgestelde maatregelen zijn palliatieven, die niet kunnen leiden of tot uitbreiding, of tot opbeuring van de koffiecultuur, die in de laatste jaren vooral zeer achteruit is gegaan. Zij hinkt te veel op twee gedachten, en daardoor missen hare voorstellen logisch verband. Méér rationeel, met zeer veel logisch verband, is het voorstel van de minderheid der commissie, het lid WESSELS.

Maar hoe het ook zij, de meerderheid en minderheid der commissie adviseeren beide tot de opheffing van de gedwongen koffiecultuur, in het waarachtig belang dier cultuur, zoowel als van dat der bevolking.

Na de kortelijk medegedeelde resultaten van de gedwongen koffiecultuur dezer afdeeling, ben ik dan ook de meening toegedaan, in verband met den toestand dier cultuur in deze afdeeling en rekening houdende met de behoeften en het belang der bevolking daarbij ingedeeld, dat zulks ook wenschelijk is voor deze afdeeling.

Het monopolie van de gedwongen koffiecultuur is in strijd met den tijdgeest van de 19de eeuw en in strijd met de laatste alinea van artikel 56 van het Regeeringsreglement.

Zelfs het conservatieve Spanje heeft zich verplicht gezien, het tabaksmonopolie in de Philippijnen los te laten, en zoo zal de Regeering van Nederlandsch-Indië vroeger of later moeten besluiten tot de loslating van de gedwongen koffiecultuur.

En beter is het bijtijds bedacht te zijn, die loslating

Aan
den Resident van Samarang.

vrijwillig te bewerkstelligen en intijds maatregelen te nemen om die opheffing zoo min mogelijk bezwarend te doen zijn voor de schatkist, dan later daartoe gedwongen te zijn door andere omstandigheden van minder aangenamen aard.

Maar wordt tot de opheffing van de gedwongen koffiecultuur besloten, dan hel ik meer over tot de denkbeelden van de minderheid der commissie, het lid WESSELS, dan tot die der meerderheid.

Wordt de gedwongen koffiecultuur ingetrokken en heeft de bevolking de vrije beschikking over het koffieproduct, dan bestaat bij mij volstrekt geen vrees dat de koffiecultuur zal te niet gaan.

Bij mij bestaat integendeel het vaste geloof en de vaste overtuiging, dat, op eenige dessa's na, die niet over goede voor de koffiecultuur geschikte gronden hebben te beschikken, de meerderheid der bevolking hare koffie-aanplantingen zal blijven onderhouden en in het gebergte zal uitbreiden; immers reeds nu, bij gedwongen levering tegen f 15 per pikol, heeft de bevolking hier uitgestrekte monosoeko-aanplantingen. Zou zij die nu te niet doen en niet meer onderhouden als zij voor haar eigen product later, bij de volle vrijheid om over het koffieproduct te mogen beschikken, een marktprijs kan bedingen van f 40 tot f 50 per pikol? Dat is immers niet aan te nemen en in strijd met het gezond verstand. De Javaan is zoo vadsig en zoo lui niet, als waarvoor men hem gewoonlijk uitkrijt. Waar geld te maken is, behoort hij gaarne tot de partij.

Bij de geleidelijke intrekking van de gedwongen suikercultuur, voorspelden ook de pessimisten dat de suikerproductie aanmerkelijk zou achteruit gaan, en toch blijkt nu achteraf, dat juist na intrekking van de dwangcultuur, de suikerproductie aanmerkelijk is toegenomen.

Nu verkeert wel is waar de koffiecultuur onder andere omstandigheden en is zij moeielijk te vergelijken bij de toenmalige gedwongen suikercultuur, maar waar de Javaan, bij intrekking van dwang, hare koffie-aanplantingen kan aanleggen volgens hare eenvoudiger cultuur-methode, en voor zijne koffieproduct driemaal meer en wellicht hoogere prijzen kan bedingen, dan den prijs waarvoor hij nu het product moet inleveren in de gouvernements-pakhuizen, daar is de vrees voor algeheele verwaarloozing van de koffiecultuur immers alleen mogelijk in het brein van pessimisten.

Het tegendeel zal juist plaats hebben; de koffiecultuur zal dan in Ambarawa en in een gedeelte van Oengaran een volkscultuur worden. Ik adviseur dus in haar belang tot de opheffing van de gedwongen koffiecultuur; ook omdat dat monopolie op den duur niet zal te handhaven zijn.

> 2°. In hoever en op hoedanige wijze de voorgedragen maatregelen uitvoerbaar zijn, en wat — om de uitvoering mogelijk te maken —, zoowel in het belang der bevolking en der Regeering als tot behoud, ontwikkeling en uitbreiding van de, hetzij geheel vrijwillige, hetzij nog onder zekeren dwang voor korteren of langeren tijd gehandhaafde koffiecultuur, zoowel terstond als later zoude kunnen en moeten verricht worden?

Het belang der Regeering en der bevolking is moeielijk samen overeen te brengen.

Brengt het belang der bevolking mede, dat de koffiecultuur geheel worde vrijgelaten, ontdaan van allen dwang, en dat zij de vrije beschikking krijgt over het koffieproduct; het belang der Regeering brengt mede dat de vrije koffiecultuur zooveel mogelijk uitbreiding krijge, omdat die de welvaart der bevolking zal in de hand werken.

Daarom komt het mij wenschelijk voor, dat de gedwongen koffiecultuur met verplichte levering nog vijf jaren worde gehandhaafd, desnoods met prijsverhooging der in te leveren koffie, ieder jaar met f 1, zoodat over vijf jaren, het laatste jaar van de gedwongen koffiecultuur, de koffie tegen f 20 per pikol in de pakhuizen wordt betaald. Evenwel moet nu reeds worden gedecreteerd, dat die cultuur na vijf jaren geheel vrij zal zijn, en dat dan de bevolking de vrije beschikking heeft over haar koffieproduct. In dien tusschentijd worde uitbreiding gegeven aan den gouvernementsaanplant, doch volgens de eenvoudige methode door haar in practijk gebracht bij den aanleg van hare monosoeko-aanplantingen, en late men aan de bevolking de vrije keuze, waarop zij de aanplantingen wil bewerkstelligen, en worde op de middelmatige gronden geen Javakoffie meer aangeplant, maar Liberiakoffie, die beter groeien wil op die gronden en beter bestand is tegen de bladziekte. De Liberiakoffie vereischt minder verzorging en onderhoud, zij is de toekomst voor de cultuur op middelmatige gronden, zooals de erfpachters van Midden-Java, die het meest van de bladziekte hebben geleden, reeds terecht hebben begrepen, en daartoe dan ook reeds zijn overgegaan. Deze personen zullen toch wel het best weten, wat hunne belangen medebrengen. Zelfs de bevolking van het district Oengaran ziet dat in, nu daar reeds een proefaanplant van pl. m. 25 000 boomen bestaat van Liberiakoffie, die uitstekend staat en voor de toekomst veel belooft. Ten gevolge daarvan heeft een deel der bevolking, met het oog op dien proefaanplant, die haar bijzonder aanstaat, reeds gevraagd om hier en daar in de afgeschreven tuinen Liberiakoffie te mogen aanplanten of inboeten, bij wijze van monosoeko. Waar dit nu het geval is met een prijs van f 15 per pikol, wat zal het dan zijn als zij voor haar koffie, bij vrije beschikking, f 40 en meer kan bedingen?

Het is dus zaak om gedurende de 5 jaren dat de gedwongen koffiecultuur nog zal worden gehandhaafd, dat verlangen van de bevolking in de hand te werken, desnoods met zachten aandrang van den kant der Europeesche en inlandsche ambtenaren.

Wordt de aanplant van Liberiakoffie flink ter hand genomen en daaraan uitbreiding gegeven, dan zal over 5 jaren, wanneer de koffiecultuur vrij wordt verklaard, die aanplant voor een groot deel reeds vruchtdragend zijn. De bevolking die dan heeft leeren inzien, dat die Liberia-aanplant, zelfs bij middelmatige gronden, goed groeit, minder zorg en onderhoud vereischt, tegen de bladziekte bestand is, en jaarlijks een aardig product afwerpt, zal dan zeker, bij loslating van de gedwongen koffiecultuur, die aanplantingen blijven onderhouden en zelfs daaraan uitbreiding geven, daar zij voor dat koffieproduct bijna driemaal méér kan bedingen dan waarvoor zij dat nu in de gouvernements-pakhuizen moet leveren.

Zoo ontstaat eene langzame loswikkeling van de gedwongen koffiecultuur tot de vrije cultuur, en dient zij al meer en meer tot ontwikkeling en uitbreiding van de vrije koffieteelt.

Is de koffiecultuur eenmaal vrij verklaard, dan zal het wenschelijk zijn, dat eenige gouvernements-koffiepakhuizen eenige jaren nog worden aangehouden, om de bevolking in de gelegenheid te stellen haar koffieproduct vrijwillig daar te leveren, tegen een van te voren vastgestelden localen marktprijs. Het doel daarvan is om de bevolking te redden uit handen van woekeraars, die haar de koffie tracht te ontfutselen tegen veel te lage marktwaarde, terwijl concurrentie daardoor bevorderd wordt.

Hoe meer de bevolking profiteert van de vrije koffiecultuur, hoe meer zij ook belasting kan opbrengen, hetgeen den Lande te goede komt.

Het geven van voorschotten op het koffiegewas moet streng verboden worden, op straffe van nietigheid; dan zullen de woekeraars zich tweemaal bedenken alvorens voorschotten te geven, om het koffieproduct der bevolking afhandig te maken tegen veel te geringe marktwaarde.

> 3°. Welke geldelijke offers de uitvoering der bedoelde maatregelen van 's lands schatkist zou vergen en welke voordeelen daartegenover gesteld zouden kunnen worden, waaraan zich de vraag vastknoopt, of de Regeering er op bedacht zou moeten zijn, om door heffingen uit anderen hoofde de geldelijke offers, aan de toepassing van die maatregelen verbonden te dekken?

De vrijlating van de gouvernements-koffiecultuur zal zeker den lande op kosten te staan komen. Boven is reeds aangetoond, dat de gemiddelde koffieproductie dezer afdeeling in de drie laatste jaren is geweest 979 + 7700 pikols = 8679 pikols.

Met de fluctuatiën van de marktwaarde, is geen peil te trekken op de winst door het Gouvernement op de koffie behaald; als men evenwel aanneemt dat, met de hoogere en lagere marktwaarde dooréén genomen, de zuivere winst op f 20 komt te staan, dan zal de winst op de koffie zijn: 8679 pikols à f 20 = zijn f 173 580. Dus ongeveer 1¾ ton.

Zeer zeker kan de schatkist die voordeelen niet geheel missen, en de Regeering zal dus er op bedacht moeten zijn, om een billijk equivalent daarvoor in de plaats te stellen.

De bevolking zal zeker in haar schik zijn met de loslating van de gedwongen koffiecultuur en dien maatregel toejuichen, en gaarne zal de cultuurplichtige bevolking daarvoor een billijk equivalent betalen. Wanneer nu dat equivalent gesteld wordt op f 2 per huisgezin voor vrijstelling van verdere cultuurdiensten, dan is dat zeer zeker voor de bevolking niet te zwaar, te meer daar zij, de vrije beschikking hebbende over haar koffieproduct, ook in welvaart zal toenemen en over ruimer geldmiddelen zal te beschikken hebben.

Daarbij zal nog een uitvoerrecht van de koffie kunnen worden geheven van f 3 de pikol, en van de met koffie beplante gronden, landrente kunnen geheven worden. Gesteld zelfs dat, met loslating van de gedwongen koffiecultuur, de productie stationnair blijve naar de gemiddelde productie der drie laatste jaren, wat ik niet geloof, daar ik eerder toename van product verwacht, dan zal hiermede voor de schatkist worden verkregen:

8679 pikols × f 3 uitvoerrecht = ...	f 26 037
12 942 huisgezinnen, thans bij de koffiecultuur ingedeeld, ad f 2 door ieder gezin te betalen .	25 984
de monosoeko-aanplantingen en de gouvernements-aanplantingen te zamen kunnen gerekend worden thans 4000 bouws met koffie beplant te zijn; tegen eene gemiddelde landrente van f 2 per bouw, geeft dit	48 000
Totaal . .	f 100 021

Dat zijn de inkomsten waarop het Gouvernement zal kunnen rekenen.

De intrekking van de gedwongen koffiecultuur zal dus den lande te staan komen op ongeveer ³/₄ ton winstderving. Dat is zeker niet gering. Maar zal bij handhaving van de gedwongen koffiecultuur de productie niet langzamerhand achteruitgaan? Bij vrijstelling daarentegen van allen dwang, zal, naar mijne gevestigde overtuiging, de koffieproductie van lieverlede toenemen, en dus ook daarmede gepaard gaan toename der inkomsten van den lande.

Uit den aard der zaak moeten deze cijfers als een ruwe globale berekening worden beschouwd. De tijd is te kort om deze berekening eenigszins nauwgezet te doen. Daar de offers door de loslating van de gouvernements-koffiecultuur den lande zwaar zullen vallen, zal de Regeering verder er op bedacht moeten zijn om andere belastingen te heffen, om eenigszins het evenwicht in 's lands financiën te houden.

Daarvoor verdient overweging het voorstel van het lid Wessels, om de koffiecultuur door den Staat te doen drijven in vrijen arbeid, onder de leiding van een speciaal daarvoor aan te stellen niet-ambtelijk personeel, waarvoor evenwel de beste residentiën, als Pasoeroean, Probolinggo en Tegal moeten in aanmerking komen. Hier zal dit niet mogelijk zijn, daar groote uitgestrektheden aaneengesloten geschikte gronden, hier niet meer worden aangetroffen.

Ook zou overweging verdienen eene belasting te heffen op luxe-artikelen, zooals belasting op de kaarten, op pianos en honden, die aardige baten zullen werpen voor de schatkist. Die belasting op speelkaarten is ingevoerd in Frankrijk en Duitschland; waarom zou die niet met succes kunnen worden ingevoerd in Indië, waar kolossaal veel gespeeld wordt?

De uitwerking van dit denkbeeld zou evenwel moeten worden overgelaten aan speciale financie-ambtenaren.

4. Op welke andere maatregelen de Regeering bij die toepassing zou moeten bedacht zijn.

Deze vraag vervalt door het boven medegedeelde.

5. Hoe over de voorstellen en de daarbij der bevolking voorgespiegelde voordeelen, door de betrokken bevolking en door hare hoofden geoordeeld wordt.

De tijd waarover ik te beschikken had was te kort, om de bevolking en hare hoofden over de zaak te kunnen raadplegen.

Hun oordeel kan ik dus niet mededeelen.

De wedono van Ambarawa, met wien ik de zaak kortelijk besprak, was van oordeel dat de cultuurdienstplichtige bevolking geen enkel bezwaar zou hebben, om voor de vrijstelling van alle cultuurdiensten f 2 hoofdgeld te betalen; zij zou den maatregel zelfs, volgens hem, toejuichen; eene meening, die ik *volkomen* deel.

6. Tot welke andere maatregelen in het belang, hetzij van de vrije, hetzij van de gedwongen koffiecultuur, zoude moeten besloten worden, indien de door de staatscommissie gedane voorstellen geacht moeten worden, niet voor toepassing in aanmerking te kunnen komen.

Ook deze vraag komt te vervallen, door hetgeen vooraf is gegaan. Ook omtrent de quaestie van de ontwikkeling van den koffie-smokkelhandel en onttrekking aan de gouvernements-levering, behoeft niet verder te worden uitgeweid, zoodra in beginsel wordt aangenomen, om de gedwongen koffiecultuur in te trekken en de vrije koffieteelt daarvoor in de plaats te stellen.

De assistent-resident,
(*w.g.*) Graaf van den Bosch.

Voor eensluidend afschrift,
De gouvernements-secretaris,
O. v. d. Wijck.

N°. 1294/1. Salatiga, 20 *Maart* 1890.

Ik heb de eer het volgende te doen strekken ter voldoening aan de opdracht, mij gedaan bij uwe apostil van 3 dezer n°. 2630/1 *a*, op het schrijven van den directeur van binnenlandsch bestuur van den 14den Februari jl. n°. 847, betreffende het rapport der bij het Koninklijk besluit van 14 October 1888 n°. 18 ingestelde staatscommissie.

De opmerking ga vooraf, dat mijn ambtgenoot te Ambarawa en mij al een zeer korte tijd gelaten is om aan die opdracht gevolg te geven. De staatscommissie behoefde een jaar voor het uitbrengen van haar rapport nopens de gouvernements-koffiecultuur. Ons wordt opgedragen om tusschen onze, in dit tijdvak door werkzaamheden voor den aanslag der verschillende belastingen zeer vermeerderde ambtsbezigheden in, binnen een paar weken over dat belangrijk en gezette overweging vorderend rapport advies uit te brengen. En die korte tijd wordt nog meer besnoeid door de toezending van slechts één enkel exemplaar van het rapport, zoodat ik het eerst den avond van 9 dezer in handen kreeg, en mij slechts elf dagen overbleven voor de lezing, het instellen van het verlangde onderzoek, de bespreking met mijn collega van Ambarawa, en het uitbrengen van mijn advies.

Hieraan gelieve UH.E.G. de noodwendig slechts summiere behandeling dezer gewichtige aangelegendheid hieronder toe te schrijven.

Wanneer men, zonder vooropzetting van eigen meeningen, de twee rapporten der staatscommissie in haar geheel en van haar lid, den oud-resident L. Wessels, aandachtig leest, treft ongetwijfeld dat dit laatste afzonderlijke rapport logischer en consequenter is dan het eerste.

De commissie hinkt op twee gedachten, huldigt het beginsel van vrijheid, maar deinst voor de volledige toepassing daarvan terug, en tracht geit en kool te sparen, door de aanprijzing van een toestand van halven dwang

44

Aan
den Resident van Samarang.

en halve vrijheid; vrije cultuur met verplichte levering; het samengaan van welke twee m. i. onmogelijk zal blijken.

Waar de verplichte levering gehandhaafd en derhalve een bron van inkomsten blijft, waarop jaarlijks bij de Staatsbegrooting gerekend wordt, daar zal aan de bevolking geen eerlijke vrijheid van cultuur gelaten worden. De geheele Indische ambtenaarswereld, van de Regeering tot haar bescheidenste dienaren, zou daartoe moeten veranderen.

Waar de winsten op het van de bevolking te koopen koffieproduct noodig zijn om de staathuishouding te helpen drijven, daar zullen Europeesche en inlandsche bestuursambtenaren de bevolking aanmoedigen om een ook voor haar voordeelig geworden cultuur uit te breiden. En de Regeering, of wie uit haar naam spreken, zullen dergelijk aanmoedigen niet ontmoedigen. Zeer terecht. De verzekering der inkomsten eischt het. Wie het eene, die inkomsten, wil, wil ook het andere, die aanmoediging. Een regeling, als door de commissie voorgeslagen is, kan men op het papier decreteeren, maar niet eerlijk uitvoeren. Men decreteert de menschen niet om, welke haar in toepassing moeten brengen.

Ligt hierin reeds een niet op te heffen hoofdbezwaar van beginsel, dat het door de commie op bladz. 43 van haar rapport gedaan voorstel bovendien ook onpractisch is en slechts teleurstelling kan baren, heeft de heer Wessels, naar mijne meening, afdoende aangetoond. »Het onmiddellijk en zeker gevolg van de toepassing van de door de commissie aanbevolen maatregelen," stelt hij zeer te recht vast, »zal zijn een verlies voor altijd van f 5 per pikol, hetgeen bij een oogst van 560 000 pikols, waarop die van het loopende jaar geraamd wordt, zou bedragen f 2 800 000, terwijl als equivalent daar eenig en alleen tegenover staat de verwachting, dat zelfs met behoud van het monopolie, de bevolking genegen zal zijn uit eigen beweging, op ver afgelegen gronden, koffie te gaan planten."

Even als mijn ambtgenoot te Ambarawa deel ik de ik de inzichten van den heer Wessels, en meen ik dat het door de Staatscommissie aangegeven halfslachtige plan verworpen moet worden. Voor de verdere uiteenzetting der daartegen bestaande bezwaren, naar het advies van dien gewezen hoofdambtenaar verwijzend, zou ik UH.Ed.G. in overweging willen geven om de verwezenlijking van het door hem aangegeven stelsel ook voor de afdeeling Salatiga, zoo al niet in 't algemeen, te willen aanbevelen.

In mijn rapport van 14 Februari jl., nº. 797/1 toonde ik reeds aan, dat de gouvernements-koffiecultuur nagenoeg in die geheele afdeeling onhoudbaar is en nog slechts in drie tuinen ook voor de bevolking loonend kan blijven. De conclusie in dat rapport, om de dwangcultuur voor die drie tuinen te bestendigen, hield natuurlijk geen rekening met de eerst thans te onzer kennis gebrachte voorstellen, doch uitsluitend met het bestaande monopoliestelsel. In verband met het voorafgegane moet ik nu adviseeren tot loslating van den gedwongen aanplant ook voor die drie tuinen, derhalve tot geheele opheffing der gouvernements-koffiecultuur in de afdeeling Salatiga.

De heer Wessels heeft overtuigend aangetoond wat voor eene geheel vrije cultuur pleit, weshalve dit hier geen nadere bespreking behoeft, maar ter bekorting naar zijn argumenten verwezen wordt. Voor zoover de verwezenlijking van dat denkbeeld in deze afdeeling betreft, komt hetgeen afzonderlijk vermelding verdient van zelf ter sprake bij de beantwoording der door den directeur van binnenlandsch bestuur gestelde vraagpunten, tot welker behandeling ik thans zal overgaan.

Vraag I. In hoever zijn de voorstellen der commissie en van den heer Wessels aannemelijk in verband met den toestand in de afdeeling Salatiga en met het belang en de behoefte harer bevolking?

De bijzondere toestand der gouvernements-koffiecultuur in deze afdeeling werd reeds uitvoerig uiteengezet in mijn zooeven aangehaald schrijven van 14 Februari jl., nº. 797/1. Zij is, een drietal tuinen uitgezonderd, geenszins loonend, maar drukkend voor de bevolking, zoo zeer, dat deze haar met groote vreugde zou zien intrekken en haar in dat geval zelfs in die drie nog rendeerende tuinen dadelijk in den steek zou laten. Dáár echter, ik houd er mij vast van overtuigd, om haar vrijwillig weder te gaan drijven, zoodra zij de geldelijke voordeelen heeft leeren waardeeren eener geheel vrije cultuur, dus ook met vrije beschikking over het product.

Eene regeling als de Staatscommissie voorslaat zou slechts leiden tot geheelen ondergang der cultuur in deze afdeeling. » De meening", merkte de heer Wessels weder met volkomen juistheid op, » de meening dat de inlander, na den hemel op zijn bloote knieën te hebben gedankt voor zijn verlossing uit den nood door de opheffing van de zoo gehate cultuur, nu in eens voor diezelfde cultuur zooveel liefde zal gaan betoonen, dat hij die — trots alle knellende banden waarmede de dessa-politie hem zal omringen — vrijwillig zal gaan drijven ver van huis, langs steile onbegaanbare bergwegen, op gronden die hij moet gaan opzoeken, tegen eene betaling wel iets meer dan vroeger, maar toch nog beneden de helft van de marktwaarde van het product, is dan ook werkelijk al te naïf."

Laat men hier de koffiecultuur vrij, met behoud der verplichte levering tegen f 20 per pikol, dan zal nagenoeg zeker niet één enkele inlander nog koffieboomen blijven onderhouden. Hetzelfde zal hoogstwaarschijnlijk gebeuren bij geheele vrijlating der cultuur, doch dan zou ongetwijfeld na korteren of langeren tijd, althans de bevolking van het onder-district Getassan, waarin de drie meergemelde tuinen liggen, vrijwillig gaan koffie telen, evenals de inlanders elders vrijwillig suiker, indigo en tabak telen, omdat zij er meer voordeel bij hebben dan bij den rijstbouw.

Wat het belang en de behoeften der bevolking van deze afdeeling betreft, noch het eerste noch de laatste zullen schade ondervinden van de opheffing der koffiecultuur. Deze van jaar op jaar achteruitgaande cultuur, welke nog slechts in één onder-district levensvatbaarheid bezit, levert haar, behalve in de evenbedoelde streek, geen voordeel, dat tot den door haar te verrichten arbeid in verhouding staat. (Zie mijn meergemeld rapport van 14 Februari jl. en de Nota van mijn ambtsvoorganger over de verhouding tusschen arbeid en loon bij de gouvernements-koffiecultuur alhier, naar aanleiding der circulaire van den directeur van binnenlandsch bestuur dd. 8 Februari 1888 nº. 790). Die cultuur in te trekken zal dus de bevolking niet in haar belangen benadeelen, zelfs indien bij haar behoud de inkoopsprijs der koffie op f 20 per pikol gebracht werd. Zoo dom is de Javaan niet, of hij weet zeer goed, wanneer een cultuur voor hem voor- of nadeelig is. Stelde men, om de proef te nemen, de inlandsche cultuurdienstplichtigen in het Malangsche district Pakes voor het alternatief van óf op den tegenwoordigen voet door te gaan óf in 't geheel geen koffie meer te mogen planten, zij zou dan dringend om bestendiging der dwangcultuur vragen. Hier niet, en terecht, omdat zij, uitgezonderd in Getassan, hun tijd voordeeliger kunnen besteden aan welken anderen arbeid ook.

't Zal er ook mede gaan als met de suikercultuur, die de bevolking wel vrijwillig voortzet, waar zij er voordeel bij heeft. Zijn al de huisgezinnen, die bijv. sedert 1881 van de gedwongen koffiecultuur vrijgesteld werden — ruim 333 700 gezinnen — er daarna slechter aan toe geweest? Het tegendeel zal voor de meeste waar zijn.

Vraag II. In hoever en op hoedanige wijze zijn de voorgedragen maatregelen uitvoerbaar, en wat zou — om de uitvoering mogelijk te maken — zoowel in het belang der bevolking en der Regeering, als tot behoud, ontwikkeling en uitbreiding van de, hetzij geheel vrijwillige, hetzij nog onder zekeren dwang voor korteren of langeren tijd gehandhaafde koffiecultuur, zoowel terstond als later, kunnen en moeten verricht worden?

a. De opheffing der koffiecultuur in den geest als door den heer Wessels aangegeven wordt, is in haar vollen omvang voor deze afdeeling af te kondigen.

b. Het drijven van staatskoffiecultuur komt mij hier niet doenlijk voor, bij gemis aan goede maagdelijke gronden in genoegzame uitgestrektheid en samenhang om er één of meer perceelen van redelijke grootte uit te vormen. De voor koffiecultuur geschikte en nog niet gebruikte gronden dienen voor de instandhouding en uitbreiding van de eigen aanplantingen der bevolking beschikbaar te blijven.

c. Alle koffietuinen, met uitzondering van die genaamd: Samirono, Ngelo en Ngrawan, worden na den oogst van het loopende jaar afgeschreven en weder onder het vrije staatsdomein opgenomen (voor al die tuinen toch bestaat hoegenaamd geen kans, dat zich inlandsche liefhebbers zullen voordoen; van Europeesche is hoegenaamd geen sprake).

d. voor het misschien tijdelijk te verwachten geval dat de inlandsche bezitters van de drie tuinen Samirono, Ngelo en Ngrawan ook in geheel vrije cultuur niet wenschen te onderhouden, worden die aanplantingen na den oogst van het loopende jaar, van landswege in vrijen arbeid onderhouden totdat voor de vrije exploitatie, tegen betaling van landrente van den grond, zich inlandsche liefhebbers zullen hebben voorgedaan. En dezen zullen zich voordoen, zoodra 't hun van elders blijkt, dat er met een geheel vrije koffiecultuur, zonder de gehate bestuursinmenging, een f 40 per pikol te maken valt.

Het product wordt tot dien tijd bereid en gesorteerd in de particuliere établissementen, waarmede voor de bereiding van het eventueele gouvernements-product uit Ambarawa of Kedoe, overeenkomsten gesloten worden;

e. om in den eersten tijd de vrije cultuur aan te moedigen, blijve het koffie-inkooppakhuis te Getassan gedurende twee jaren voor de inlevering opengesteld. De voor de ingeleverde koffie te betalen prijs wordt in Maart, op van de kamers van koophandel en nijverheid te verkrijgen gegevens, vastgesteld;

f. overal elders worden de koffie-inkooppakhuizen gesloten en het personeel daarbij, alsmede de in het district Salatiga geplaatste mantri bij de koffiecultuur, buiten dienst gesteld.

Vraag III. Welke geldelijke offers zou de uitvoering der bedoelde maatregelen van 's lands schatkist vergen en welke voordeelen zouden daartegenover gesteld kunnen worden, waaraan zich de vraag vastknoopt, of de Regeering er op bedacht zou moeten zijn om door heffingen uit anderen hoofde, de geldelijke offers, aan de toepassing van die maatregelen verbonden, te dekken?

Daar de koffieoogst in deze afdeeling, blijft de dwangcultuur gehandhaafd, onherroepelijk binnen weinige jaren te gronde zal zijn gegaan, lijdt het land geen noemenswaardige schade bij de intrekking daarvan. Bij een koffieoogst van omstreeks 200 pikols — het maximum waarop voortaan voor deze afdeeling gerekend mag worden, nu de productie sedert verleden jaar van bijna 800 op 280 pikols verminderde —, zijn de resultaten der gouvernementscultuur als volgt onder cijfers te brengen, waarbij ik gemakshalve aanneem dat de geheele oogst uit eerste soort koffie bestaat. De cijfers zijn gedeeltelijk ontleend aan die in de kolommen 74 tot en met 86 van den staat model XIII, behoorende bij het jaarverslag over 1889:

inkoopsprijs der koffie = 200 × f 15 .	f 3 000
transportkosten van de inkoop naar de strandpakhuizen en van daar naar Nederland dooreen gerekend op f 5 per pikol pl. m.	1 000
bezoldigingen van een mantri bij de koffiecultuur, den pakhuismeester, de bewakers der pakhuizen	2 928 ruim
gewoon onderhoudskosten der pakhuizen.	277 ruim
zware herstellingen daaraan	p. m.
kosten der zakken	p. m.
cultuur-procenten	± 60
kosten van het geldvervoer naar de pakhuizen	p. m.
of in het geheel ruim	f 7 265

ongerekend de memorie-posten. Berekent men nu, dat van deze koffie dooreengenomen f 45 per pikol gemaakt wordt, een voordeelige prijs derhalve, dan bedraagt de winst daarop (200 × f 45) — f 7265 = f 1735. Dit kleine, ruim berekend geldelijk nadeel wordt veel meer dan vergoed door de landrente, te heffen van de vrijvallende, door de bevolking voor haar eigen cultuur — koffie daaronder begrepen voor de terreinen Samirong, Ngelo en Ngrawan — te bezigen gronden. In 't geheel zijn in deze afdeeling voor de koffiecultuur afgezonderd, zoowel aan ontgonnen als aan nog niet ontgonnen maar in de cultuurplannen gereserveerde gronden (een en ander volgens de kolommen 32 tot en met 35 van den zooeven aangehaalden staat model XIII) 3938.77 bouws. Neemt men aan, dat deze gronden allen in de laagste klasse van aanslag vallen, dan zouden zij ruim f 7800 opbrengen, d. i. bijna $4^1/_2$ maal meer dan de winst der daarop gedreven koffiecultuur. In de werkelijkheid zal het verschil veel grooter blijken te zijn.

Voor deze afdeeling zal het intrekken der gouvernements-koffiecultuur en de teruggaaf der gronden aan de bevolking het land dus voordeel bezorgen, zoodat de Regeering voor Salatiga op geen bijzondere heffingen tot vergoeding voor schade of winstderving bedacht behoeft te zijn. Daar ik slechts met het oog op de toestanden in mijne afdeeling heb te adviseeren, meen ik mij niet op een algemeen standpunt, dat ook andere toestanden overziet, te moeten plaatsen.

Vraag IV. Op welke andere maatregelen zou de Regeering bij die toepassing bedacht moeten zijn?

Voor deze afdeeling op geen andere dan die reeds bij de beantwoording van het 2de vraagpunt aangegeven werden.

Vraag V. Hoe wordt over de voorstellen en de daarbij der bevolking voorgespiegelde voordeelen door de betrokken bevolking en door hare hoofden geoordeeld?

Eenstemmig gunstig. De bevolking is hier alom de koffiecultuur hartelijk moede en zal haar intrekking met groote vreugde begroeten, zelfs daar waar zij nog wel loonend is. Zoodra zij vrijgelaten wordt, zal zij ook overal in deze afdeeling de cultuur in den steek laten. Echter meen ik, zooals gezegd, ook als vrij zeker te mogen aannemen, dat zij die in het onderdistrict Getassan weder vrijwillig zal gaan beoefenen, zoodra zij ziet welke voordeelen zij behalen kan met, zonder dwang of »leiding", door haar aan te leggen en te onderhouden aanplantingen.

Wat de inlandsche hoofden betreft, deze zijn allen overtuigd van het onhoudbare der gouvernements-koffiecultuur in deze afdeeling op den tegenwoordigen voet en zouden de opheffing daarvan daarom evenzeer toejuichen.

Het zesde vraagpunt vordert, na al het voorafgegane, geen bespreking meer. Evenmin de vraag, welke maatregelen, zoo noodig, tegen den sluikhandel in gouvernements-koffie nader zouden kunnen worden beraamd, daar bij loslating der dwangcultuur in den hierboven aangegeven zin, geen sprake meer kan zijn van dien sluikhandel. Handhaaft men die dwangcultuur, dan is een noodzakelijke maatregel, dat ook het vervoer van koffie in poedervorm onderworpen worde aan de verbodsbepalingen in *Staatsblad* 1879 n°. 286. Dit is dan ook reeds herhaaldelijk voorgesteld, o. a. meermalen sedert 1883 door achtereenvolgende residenten van Pasoeroean. Waarom de Regeering daarop nimmer is ingegaan, is mij niet bekend..

Wat de wering van vreemde oosterlingen uit de binnenlanden betreft, met name uit plaatsen waar geen wijken voor hunne naties gevestigd zijn, dit heeft het gewestelijk en plaatselijk bestuur, bij een strenge toepassing der bestaande voorschriften op de toelating dier vreemdelingen, genoegzaam in de hand. Nieuwe voorschriften zijn m. i. onnoodig.

De assistent-resident,
(*w. g.*) G. VALETTE.

Voor eensluidend afschrift,
De gouvernements-secretaris,
O. V. D. WIJCK.

N°. 1811/1. SALATIGA, 26 *April* 1890.

Ik heb, ingevolge de mij bij uw nota van gisteren gedane opdracht, kennis genomen van het advies van den assistent-resident van Kendal dd°. 14 dezer n°. 2850/1 op het bekende koffierapport.

Dat advies, hetwelk ik U.H.E.G. hierbij weder terugaanbied, brengt geen wijziging in hetgeen ik ten aanzien der koffiecultuur in de afdeeling Salatiga gemeend heb te moeten voorstellen bij mijn schrijven van 20 Maart jl. n°. 1294/1.

Met alle achting voor de meerdere ervaring van mijn ambtgenoot te Kendal, blijf ik van meening:

dat de voorstellen der staatscommissie in zake de gouvernements-koffiecultuur in Nederlandsch-Indië op twee gedachten hinken, in beginsel geheele vrijheid huldigen, maar voor de volledige toepassing daarvan terugdeinzen;

dat de door haar voorgeslagen vijfjarige overgangstoestand geen zin en geen nut heeft, omdat daardoor de eindtoestand, waartoe men geraken moet en die de commissie zelve ook wenschelijk acht, noodeloos uitgesteld wordt en omdat die overgangstoestand nimmer zuiver toegepast zal worden.

Zoolang het Gouvernement de inkomsten der koffiecultuur aan zich blijft trekken door handhaving der gedwongen levering, geloof ik niet, wat er ook van Regeeringswege voorgeschreven wordt, aan een eerlijke vrije cultuur. Men zal dan steeds hier in meerdere, daar in mindere mate een vermomde dwangcultuur blijven houden. Wat beduidt en waartoe dient dan die overgangsperiode? Zulk een toestand, ook met verhooging van den inkoopsprijs der koffie tot f 20, zal de bevolking m. i. geenszins met de koffiecultuur verzoenen, dus niet voorbereiden en leiden tot een vrije volkscultuur. Ik blijf met den heer WESSELS van meening, dat deze alleen in het leven geroepen kan worden door dadelijk volle vrijheid te schenken d. i. door dadelijk èn de gedwongen teelt èn de gedwongen levering van koffie op te heffen

Het spreekt van zelf dat ik ook nu weder, even als in mijn zoo even aangehaald rapport, bij mijn beschouwingen zeer nadrukkelijk het oog houd op de omstandigheden en de behoeften in de afdeeling Salatiga.

Reeds vóór dat mij iets van de bevinding en voorstellen der koffiecommissie bekend was, constateerde ik de juistheid der bewering van mijn ambtsvoorganger alhier, dat de gedwongen koffiecultuur in deze afdeeling tot een wissen dood gedoemd was, uitgezonderd in één onderdistrict, en stelde ik daarom haar intrekking voor.

Van daar dat ik in mijn schrijven van 20 Maart jl. n°. 1294/1, ook met het oog op de door tijdgebrek noodzakelijk gemaakte zeer summiere behandeling, een bespreking der bij artikel 56 van het Regeeringsreglement ten aanzien der gouvernements-cultures gesteld criteria achterwege liet. Wat mijn ambtgenoot te Kendal omtrent den zin van dat artikel opmerkt, komt mij geheel juist voor en werd ook reeds jaren geleden door VAN SOEST en PIERSON in hunne bekende werken over het Indisch cultuurstelsel gereleveerd. (1) Doch waar men te doen heeft met een niet meer levensvatbare dwangcultuur, acht ik het overbodig dat punt te behandelen; op de strekking van het betoog konden de restricties in het aangehaald artikel toch geen invloed uitoefenen.

Evenzoo ben ik het geheel eens met de beschouwingen van genoemden assistent-resident over de gouvernements-koffie-ondernemingen, zoowel door den heer WESSELS als door de staatscommissie aanbevolen. Ook ik kan de wenschelijkheid daarvan niet inzien, afgescheiden van de vraag of men zich al dan niet in de kosten van oprichting en beheer van dergelijke onderneming verrekend mocht hebben. Voor Salatiga kwam echter ook dit punt niet bij de behandeling te pas, omdat hier de koffiecultuur, als gezegd, nog slechts een *blijvende* levensvatbaarheid heeft in het onderdistrict Getassan en daar geen genoegzame aaneengeschakelde uitgestrektheden goede, woeste gronden voor die teelt beschikbaar zijn, om daarop dergelijke ondernemingen, die dan toch gesloten complexen behooren te vormen, tot stand te brengen.

Principieel verschillen de toestanden in het Salatigasche zoozeer van die in de contrôle afdeelingen Bodja en Selokaton, voor zoover ik omtrent deze laatste door den regent alhier ingelicht ben, dat hetgeen daarginds misschien past, hier geen aanbeveling verdient.

Ik blijf derhalve persisteeren bij de beschouwingen en voorstellen, vervat in mijn meergemeld rapport van 20 Maart jl. n°. 1294/1.

De assistent-resident,

(*w. g.*) G. VALETTE.

Voor eensluidend afschrift,

De gouvernements-secretaris,

O. v. D. WIJCK.

Aan
den Resident van Samarang.

(1) Zie ook DE LOUTER, *Handleiding tot de kennis van het staats- en administratief recht van Nederlandsch-Indië*, 2de druk, blz. 390 en 391.

N°. 2050/1. KENDAL, 4 *April* 1890.

In voldoening aan uw mondelinge opdracht om te dienen van consideratie en advies op de missive van den directeur van binnenlandsch bestuur, dd. 14 Februari jl n°. 847, heb ik de eer U.H.E.G. het volgende mede te deelen:

Ieder onpartijdige, aan wien de beide in genoemde missive bedoelde rapporten ter beoordeeling zijn gegeven, zal zich moeten verwonderen over het groote verschil dat er bestaat in de opvatting van de meerderheid van de staatscommissie en die van haar lid, den heer WESSELS, van de door de Regeering aan haar gedane opdracht, en hoe desniettegenstaande ieder van hen zijn voorstellen tracht pasklaar te verklaren aan de vrij duistere voorschriften van art. 56 van het vigeerend Regeeringsreglement.

Zelfs in de opvatting van deze voorschriften gaan zij niet samen; zoo o. a. verstaat de commissie uit de woorden van § 6 » vrijwillige overeenkomsten" geheel iets anders dan de heer WESSELS.

Naar mijn bescheiden inzicht is geen der door partijen gegeven interpretatiën de juiste, en ik meen dit te mogen toeschrijven aan de omstandigheid, dat door beide te veel uit het oog verloren is, dat bij gemeld artikel niet alleen de aangelegenheden van de op hoog gezag ingevoerde koffiecultuur, maar die van *alle* in het jaar 1854 nog bestaande gouvernements-cultures worden geregeld.

Daar die cultures echter op twee verschillende wijzen werden gedreven — immers één gedeelte er van door tusschenkomst en in het belang van derden (contractanten), zooals bij de tabaks- en de suikercultuur — en het andere gedeelte zonder derden, zooals bij de indigo- en koffiecultuur, zoo ging het niet aan de aangelegenheden van al die dwangcultures tegelijk in slechts één artikel te regelen. Dusdoende is ten praejudice van de duidelijkheid alles te veel over één kam geschoren.

Blijkbaar nu heeft den wetgever bij het vaststellen van § 6 te veel voor oogen gezweefd de wijze waarop de eerstgenoemde cultures gedreven worden door tusschenkomst en in het belang van derden. Geheel in overeenstemming met die opvatting is het in § 6 voorkomende woord » tusschenkomst" in de slotwoorden » waarbij de tusschenkomst des bestuurs zal kunnen worden ontbeerd", welk woord moet doen denken aan het aanwezen van derden. Men kan niet aannemen dat de wetgever hier het bestuur, dat toch de Regeering vertegenwoordigt, als » de derde" heeft willen voorstellen tusschen haar en de bevolking, zooals blijkbaar de opvatting is van de Staatscommissie en den heer WESSELS.

Met vrijwillige overeenkomsten kan mijns inziens niet anders zijn bedoeld dan die waarin zich langzamerhand, na

Aan
den Resident van Samarang.

de trapsgewijze loslating van den band, de dwangcultuur zich o. a. bij de gouvernements-suikercultuur heeft opgelost; te weten, vrijwillige overeenkomsten tusschen de contractanten en de bevolking.

In *die* vrijwillige overeenkomsten is het Gouvernement van zelf geen partij; van daar de woorden: » waarbij de tusschenkomst van het bestuur" (dat wil zeggen die van den vertegenwoordiger van het Gouvernement) zal kunnen worden ontbeerd.

In dezelfde beteekenis als hier aangegeven, wordt die uitdrukking » tusschenkomst des bestuurs" gebezigd in art. 1 sub 3 *d* van Staatsblad 1870 n°. 117, bij welke ordonnantie is afgekondigd de wet van 21 Juli 1870, waardoor art 56 voornoemd ten aanzien van de gouvernements-suikercultuur grootendeels is vervangen.

Op bladz. 139 zegt de heer WESSELS: » Het einddoel van art. 56 is dus om van de vrije volkscultuur de koffie te verkrijgen, die thans de dwangcultuur oplevert."

Met deze zonderlinge interpretatie zal menigeen met mij zich niet kunnen vereenigen. Is genoemd artikel alleen voorgeschreven voor de gouvernements-koffiecultuur? Is dan met geen der andere cultures het einddoel bereikt, dat de wetgever, volgens den heer WESSELS, zich heeft voorgesteld, en zoo ja, welke van de andere producten, indigo, tabak of suiker verkrijgt dan het Gouvernement tegenwoordig van de vrije cultuur van die producten?

Het einddoel kan mijns inziens niet anders zijn dan de loslating van de gehate dwangcultures en de *directe* voordeelen, die deze den Staat afwerpen, en het in het leven roepen in de plaats daarvan van vrije cultures voor de verkrijging van stapelproducten, waarbij 's Gouvernements bemoeienis geheel kan worden ontbeerd, ten einde van deze nieuwe bron van volkswelvaart alleen de *indirecte* voordeelen te genieten.

Op de deugdelijkheid en juistheid van de argumenten die gebezigd zijn, zoowel door de meerderheid van de Staatscommissie als door den heer WESSELS tot bestrijding van elkaars voorstellen, valt veel af te dingen. Ik mag met het oog op den zeer beperkten tijd, die mij is gegeven om aan uw opdracht te voldoen, thans daarover echter niet uitweiden. Ze moeten echter iedereen onbevooroordeelden lezer terstond in het oog springen.

Met een eerlijke en consequente opvatting van art. 56 is het ontegenzeggelijk zeer moeielijk, ja grenst het bijna aan het onmogelijke, om aan de door de Regeering der commissie gedane opdracht naar behooren te voldoen; t. w., middelen aan te geven, die kunnen strekken, om den achteruitgang van de gouvernements-koffiecultuur op Java te verhoeden, en *tevens* met inachtneming *van de belangen der schatkist*, der cultuurdienstplichtige bevolking een behoorlijk loon te verzekeren.

In een tijd, waarin schier overal in de koffieplantsoenen de koffiebladziekte heerscht, die dien achteruitgang schrikbarend doet toenemen, dezen te verhoeden, en dat gepaard te doen gaan met de betaling van een behoorlijk loon aan alle bij de gouvernements-koffiecultuur werkende dienstplichtigen op Java, is niet te doen zonder groote geldelijke offers van den Staat.

De commissie nu heeft desniettegenstaande getracht een middenweg te bewandelen, door met verhoogde betaling van het product, dus verhooging van het zoogenaamde plantloon, het monopolie te willen handhaven en langzamerhand, d. w. z. binnen de 5 jaren, de dwangcultuur te willen afschaffen.

De heer WESSELS, die blijkbaar geen kans heeft gezien een middenweg aan te geven, is nagenoeg geheel over stag gegaan.

Aan zijne voorstellen kleven veel meer gebreken dan men bij een oppervlakkige lezing vermoedt.

Het grootste is echter dit, dat hij de kosten veel te ruim voorstelt. Dit kan o. a. blijken uit het volgende:

De staatscommissie voert in hare bestrijding van het stelsel WESSELS het zeer juiste argument aan: » De bevolking zal niet genegen zijn, de voordeelige tuinen aan den Staat af te staan dan tegen goede schadeloosstelling".

De heer WESSELS beantwoordt dit eenvoudig door te beweren, dat voor het verleenen van schadeloosstelling geen verplichting of aanleiding bestaat, omdat de bevolking geen rechten op de koffietuinen kan doen gelden, en citeert daarbij een gedeelte uit een indertijd aan den Gouverneur-Generaal gerichte dépêche van den Minister van Koloniën, tot toelichting van het agrarisch besluit (*Staatsblad* 1870 n°. 118) (vide blz. 122).

In dat stuk echter staat niets anders dan dat de gronden van de koffietuinen den Staat toebehooren, zooals blijken kan uit de eerste bewoordingen van het geciteerde, luidende: » volgens de verklaring in *Indisch Staatsblad* 1817 n°. 55, behooren de gronden der koffietuinen aan den Staat, en worden ze geacht te zijn verhuurd aan de koffieplantende bevolking."

De koffieboomen zijn echter te beschouwen als het eigendom van de bevolking, die ze geplant heeft; vandaar ook het plukrecht, dat de heer WESSELS wenscht te zien » geëerbiedigd".

De wijze, die hij echter aangeeft, hoe dat » eerbiedigen" gebeuren moet, is mijns inziens geheel in strijd met het begrip van dat woord.

Dat de boom als het eigendom van den planter is te beschouwen, is in der tijd uitgemaakt door ons hoogste rechterlijke college, het Hooggerechtshof van Nederlandsch-Indië, in zijn arrest, dd. 6 September 1864 n° 851, in een zaak, waarbij zekere TOOS ALIE door verscheidene personen in het Pandeglangsche 55 572 op hoog gezag geplante koffieboomen had doen omver hakken. Door het omgaand gerecht deswege veroordeeld wegens misbruik van gezag tot een jaar dwangarbeid, werd hij door den rechter in revisie ontslagen van alle rechtsvervolging. In zijn eerste overweging zegt het hof:

» Overwegende, dat de ten processe bedoelde koffieboomen als het eigendom der bevolking te beschouwen zijn, en het omkappen van zijne eigene boomen bij geene wetsbepalingen met straf is bedreigd."

Alzoo stelt het omhakken of het doen omhakken door de bevolking van door of op last van het Gouvernement van Nederlandsch-Indië geplante koffieboomen nòch misdrijf, nòch overtreding daar. Al zijn de boomen het eigendom van de bevolking, op dat eigendom rust echter een soort servituut, nl. dit, dat het niet mag worden vernield, en dat de vruchten ervan, behalve die benoodigd voor persoonlijk gebruik van den planter en diens huisgezin (*Staatsblad* 1872 n°. 146), tegen zekeren door den Lande vastgestelden prijs aan dezen moeten worden geleverd.

Het is wel zonderling dat tegen vernieling van op hoog gezag geplante boomen door de planters er van, geen zware straffen zijn gesteld in het vigeerend strafwetboek. De politie-rechter zou in het belang van het Gouvernement alleen alinea 2 van art. 367 van dat Wetboek daarop kunnen toepassen, op gevaar af, om door den Gouverneur-Generaal na de examinatie van zijn politierol ernstig vermaand en verwezen te worden naar het boven aangehaalde arrest van het Hoog Gerechtshof.

Mocht nu wellicht het stelsel van den heer WESSELS worden ingevoerd, dan zal wel degelijk het Gouvernement voor boomen op de voordeelige tuinen, bij de overname daarvan, een goede schadeloosstelling aan de bevolking moeten uitkeeren. Het tegendeel zou een groote onrechtvaardigheid zijn, en zou een zeker middel wezen om de bevolking, die toch reeds voor het grootste deel tegen de gedwongen koffiecultuur gekant is, een grooten afkeer daarvan te doen krijgen, zoodat er dan ook niet op mag worden gerekend, dat de onbillijk behandelden in de eerste jaren met vrijen wil nieuwe tuinen zullen gaan aanleggen.

Nagaande op hoeveel die schadeloosstelling billijkerwijs moet worden gesteld, dan kom ik minstens op een cijfer van ± f 13 500 000, en wel op de volgende wijze.

De heer WESSELS geeft op bladzijde 134 op, dat de uitgestrektheid van de voordeelige tuinen is 60 000 bouws, en zegt voorts: » De productie per bahoe van de overschietende gronden stellende op 5 picol, ook volgens de mannen van de practijk en de commissie, een matige taxatie, dan geeft dat een opbrengst van 300 000 pikols".

De eigenaars van de boomen zouden dus jaarlijks dat product derven.

Wanneer zij nieuwe planten, dan zouden zij eerst na drie jaren product van eenige beteekenis kunnen erlangen van dien nieuwen aanplant, vooral op gronden als de hierbedoelde Hun moet dus gedurende drie jaren een schadeloosstelling worden uitgekeerd, te zamen, over dat tijdvak berekend, bedragende 300 000 × 3 × 15 = f 13 500 000.

45

Aan den Resident van Samarang.

Nu zou men daartegen kunnen aanvoeren, dat het niet aangaat hierbij als factor op te brengen het volle bedrag dat per pikol aan de gouvernements-pakhuizen wordt uitgekeerd, zonder daarvan af te trekken de kosten van onderhoud, pluk, bereiding enz. Men verlieze echter niet uit het oog, dat de hierbedoelde dienstplichtigen, willen zij geen schade lijden, dadelijk na de overgave moeten beginnen nieuwe tuinen aan te leggen, en dat voor dien aanleg en het daarop volgend onderhoud vrij wat meer arbeid gevergd wordt dan het hierbedoeld gewoon onderhoud, de pluk en de bereiding te zamen genomen.

Ook vergete men niet, dat verreweg het grootste deel van de boomen in die uitgezochte tuinen, ter uitgestrektheid van 60 000 bahoes, hun volle dracht hebben, terwijl dat niet het geval kan zijn met vierjarige boomen. Wordt dit bij de berekening van de schadeloosstelling in aanmerking genomen, dan zou de bevolking nog veel meer moeten hebben.

Men voere nu niet aan, dat de koffieboom reeds vóór zijn vierde jaar vruchten draagt, sommige zelfs vrij veel, want dit is alleen waar van boomen, die een korteren levensduur hebben; boomen, die 15 jaren en ouder worden, en tot dezulke behooren toch zeker de meeste in bedoelde voordeelige tuinen, kunnen gerekend worden eerst het vierde jaar vrucht van eenige beteekenis te produceeren (vide *Gids* betreffende de gouvernements-koffiecultuur op Java blz. 39).

Voorts wil de heer WESSELS voor zijn stelsel een uitvoerend comité van eenige leden (hoeveel wordt niet opgegeven) benoemd zien, die, naast een ervaren koffieplanter, door den Staat belast wordt met de leiding der koffiecultuur. In zijn begrooting van kosten trekt hij daarvoor echter niets uit. Moeten die heeren dat werk geheel con amore voor het stelsel, zonder eenige tegemoetkoming of salaris doen?

Het salaris zal mijns inziens per jaar op niet veel minder dan f 60 000 komen te staan. Ik stel, dat het comité uit minsters 5 leden moet bestaan, en dat ieder lid f 1000 tractement 's maands geniet. Hierbij is nog niet in rekening gebracht het kostende voor de reizen, die de leden toch zeker nu en dan in het belang van de koffiecultuur zullen moeten doen.

Uit al het bovenstaande blijkt dus, dat de toepassing van het stelsel van den heer WESSELS op vele millioenen méér komt te staan dan die heer opgeeft.

Er is nog meer, dat tot afkeuring van dat stelsel moet leiden. Als men op het rapport van de commissie afgaat, dan is het ten zeerste te betwijfelen of er op Java nog zoo vele duizende bahoes gronden van uitstekende hoedanigheid zouden te vinden zijn, dat de bevolking, nadat evengenoemd stelsel eenige jaren zal hebben gewerkt, nog voldoende geschikte terreinen zal kunnen verkrijgen tot voortdurende uitbreiding van haar volkscultuur.

Van de oprichting van de staatsondernemingen in het gebergte, op verren afstand van de dessa's, stel ik mij weinig goeds voor. In de meeste van die streken op Java, waar men de bedoelde gronden van uitstekende qualiteit nog aantreft, hebben zich reeds hier en daar particuliere ondernemingen gevestigd.

Men heeft slechts aan de administrateurs van dergelijke geïsoleerd liggende ondernemingen te vragen, met welk een moeite, en tegen welk loon, zij daar voldoend werkvolk kunnen verkrijgen, om nopens het bovenstaande met mij in te stemmen. Dat werkvolk bestaat dan nog voornamelijk uit leegloopers, personen van verdacht allooi, landloopers of vagebonden, waarvan men het grootste gedeelte niet op de onderneming houdt, als daar niet voortdurend opium verkrijgbaar gesteld wordt, want de meesten hunner zijn personen verslaafd aan dat heulsap.

Uit berichten uit het Kedirische is gebleken, dat daar verscheidene ondernemingen zijn, die klagen over gebrek aan werkvolk.

Is het dan onder zulke omstandigheden nog aan te nemen, dat de staatsondernemingen als door den heer WESSELS bedoeld, alwaar in den eersten tijd jaarlijks ± 500 bahoes grond moeten worden ontgonnen, van voldoende arbeiders zullen kunnen worden voorzien zonder dwang? Ik meen daarop ten stelligste ontkennend te moeten antwoorden, en bijaldien zulk eene gouvernements-onderneming mocht worden opgericht in de nabijheid van particuliere ondernemingen, dan zal ongetwijfeld aan deze laatsten een groot nadeel toegebracht worden.

Gezetene en eenigszins gegoede inlanders uit die streek zullen, zoo zij al eens werk gaan zoeken, althans in den eersten tijd, dit uit gewoonte liever doen bij de reeds bestaande, maar hun hoofden, die natuurlijk komen te weten dat de nieuwe onderneming is van den Staat, zullen hen wel overhalen om bij deze te gaan arbeiden.

Op de voorstellen van de meerderheid der Staatscommissie valt zeer zeker ook aan te merken.

Het is mijns inziens een zeer zwak oogenblik van haar geweest, toen ze besloot een gedeelte van het stelsel van den heer WESSELS over te nemen, en dit wel om het afkeurenswaardige daarvan, hierboven opgegeven.

Immers zegt zij: »Indien dit noodig mocht blijken, worden enkele gouvernements-ondernemingen — in betaalden arbeid te drijven — opgericht, om tot voorbeeld en aanmoediging te strekken."

In het stelsel van de Staatscommissie is echter eenige geleidelijkheid, eene omstandigheid, die door onze Regeering bij het intrekken van de voornaamste op hoog gezag ingestelde cultures steeds in acht is genomen.

Van de opsomming van andere zwakke punten in het stelsel van de Staatscommissie moet ik, met het oog op den zeer beperkten tijd, die mij is gegeven om aan Uw opdracht te voldoen, afzien.

Ter loops zij echter nog het volgende opgemerkt: Bij een betaling van f 20 per pikol zal, als men afgaat op de cijfers in de residentiesgewijze opgaven, voorkomende in bijlage C van het rapport van de Staatscommissie, het dagloon in de meeste residenties nog verre van voldoende zijn; in vier, namelijk Pasoeroean, Probolinggo, Tegal en Soerabaija zal die daarentegen zeer ruim kunnen genoemd worden. In eerstgenoemde residentie zou men het verhoogen van de betaling zelfs kunnen noemen: een schadelijke opdrijving, zooals waarop art. 56 § 4 doelt.

Men mag echter veilig aannemen, dat de cultuurdienstplichtige, bij de tegenwoordige vereenvoudigde wijze van ontginning, bewerking en onderhoud der tuinen, in een jaar op lange na geen 100 dagen cultuurdienst praesteert. Hij zal in deze afdeeling niet meer dan 60 dagen — en als zware ontginning te verrichten is — tot 70 dagen in een jaar, voor het doen van cultuurarbeid uitkomen.

Daarbij komt dat in die residentiesgewijze opgaven blijkbaar niet in rekening is gebracht wat de cultuurdienstplichtige voor zich en zijn gezin aan koffie van de aanplantingen verbruikt (Staatsblad 1872 n°. 146).

Neemt men een en ander in aanmerking, dan verkrijgt men overal een gunstiger verhouding tusschen loon en arbeid.

Met de middelen, die de Staatscommissie aangeeft tot aanmoediging van de bevolking, om in het gebergte koffietuinen aan te leggen, kan ik mij wel vereenigen en geloof ik zeker, dat die, althans in deze afdeeling, zullen leiden tot het gewenschte doel.

De vrijstelling van heerendiensten zal daartoe slechts voor een zekeren tijd behoeven te worden verleend, namelijk tot dat de nieuwe aanplant zijn volle dracht zal hebben. De vrijstellingen zullen echter zoodanig geregeld moeten worden, dat de andere landsbelangen, waarvoor die heerendiensten vóór de vrijstelling moesten worden gepraesteerd, zoo min mogelijk er onder lijden.

Tijdelijke vrijstelling van landrente voor de gronden van de vrijgestelden, die niet met koffie beplant zijn, zal voor deze afdeeling waarschijnlijk niet eens noodig zijn, — en het is dan ook in het belang van 's lands kas, om daarvan vooreerst niet te spreken.

En nu overgaande tot de beantwoording van de vragen, gesteld door den directeur van binnenlandsch bestuur, kan ik na al het boven medegedeelde kort zijn.

Ad I. Uit het bovenstaande kan blijken, om welke redenen ik de voorstellen van den heer WESSELS niet aannemelijk vind en ze niet zijn aan te bevelen, noch in verband met den toestand van deze of andere afdeelingen, noch in het belang en de behoeften van de bevolking. Het voorstel van de meerderheid van de commissie kan nagenoeg in zijn geheel hier van toepassing worden verklaard. Na het reeds medegedeelde kan ik voor de beantwoording van deze vraag met het volgende volstaan.

De opheffing van de dwangcultuur worde dadelijk na afkondiging van de desbetreffende regeling en de verhooging van het zoogenaamde plantloon tot op f 20 per pikol, in alle koffieplantende dessa's en op de pasars luide — met den bendé — duidelijk den volke verkondigd.

De koffiecultuur in de tuinen, die, niettegenstaande de verhoogde betaling, na een nader deugdelijk onderzoek, dat zoo spoedig doenlijk na bovenstaande bekendmaking moet plaats hebben, mochten blijken niet voldoende loonend te zijn, worde van stonde aan ingetrokken.

Op dezelfde wijze als hierboven worde, zoo noodig bij herhaling, aan de bevolking bekend gemaakt de wijze waarop het Gouvernement wenscht tegemoet te komen aan hen, die uit vrijen wil er toe overgaan, om in het gebergte koffietuinen aan te leggen.

Overeenkomstig het reeds hierboven gezegde kan de tijdelijke vrijstelling van de betaling van landrente voor hunne niet met koffie beplante gronden vooreerst achterwege blijven.

Ik houd mij overtuigd, dat onder die omstandigheden in de beide koffiedistricten van deze afdeeling, alwaar toch reeds verscheidene monosoeko-aanplantingen worden aangetroffen, de koffiecultuur zich in een niet ver verwijderden tijd tot een werkelijke volkscultuur zal hebben ontwikkeld.

Om die cultuur echter in de gelegenheid te stellen zich flink uit te breiden, zal vooral in het Selokatonsche spoedig moeten worden begonnen met de reboisatie, zooals die door de Staatscommissie is voorgesteld. In het Bodjosche kan zulks een paar jaren later geschieden, daar aldaar vooreerst nog voldoende maagdelijke en voor de koffiecultuur geschikte gronden aanwezig zijn.

De geheele gouvernements-aanplant beslaat daar thans een uitgestrektheid van p. m. 1650 baoes, terwijl de uitgestrektheid maagdelijke voor de koffiecultuur zeer geschikte grond geraamd wordt te bedragen p.m. 2800 baoes. In het Selokatonsche is de uitgestrektheid van deze soort grond slechts p.m. 600 bahoes.

Zeer aan te bevelen is het, der bevolking duidelijk te maken, dat de wegen, die mochten blijken noodig te zijn, naar de nieuwe monosoeko-tuinen zullen worden aangelegd in betaalden arbeid. Ik vernam onlangs nog, dat dit werk onder anderen in het Bodjosche een bezwaar is, waarover de personen, die in het gebergte reeds monosoeko-aanplantingen bezitten, zich hebben uitgelaten.

Het zou niet kwaad zijn, om ook het onderhoud, zij het dan ook slechts voor de eerste drie of vier jaren, in betaalden arbeid te doen verrichten, of die wegen (in de meeste gevallen zullen ze eer breede voetpaden genoemd kunnen worden), zoodanig aan te leggen, dat er in de eerste jaren niet veel aan te onderhouden zal vallen.

Met den gedwongen aanplant ga men gedurende die vijf jaren voort, overeenkomstig het voorstel van de staatscommissie.

Men breide den aanplant echter niet uit, daar waar voor den bestaanden aanplant bemesting urgent is.

Overigens wijke men niet af van de in den laatsten tijd gevolgde cultuurmethode, en trachte die zelfs, waar mogelijk, nog meer te vereenvoudigen.

De nieuwe ontginningen, vooral in de streken waar de koffiebladziekte het meeste nadeel heeft berokkend, beplante men met Liberia-koffie, doch niet op gronden, lager dan 7 à 800 voet gelegen, daar de ondervinding heeft geleerd, dat de boomen dan in de meeste gevallen wel met een schoonen bladerendos prijken, doch over het algemeen weinig of geen vrucht geven.

De voordeelen van deze koffiesoort zijn te algemeen bekend, dan dat ik ze hier behoef mede te deelen.

Die zijn dan ook ingezien door alle beheerders van de vrij talrijke erfpachtperceelen in de beste koffiedistricten dezer afdeeling, en nagenoeg alle zijn er dan ook toe overgegaan, hun Liberia-aanplantingen uit te breiden.

Aan de bezitters van monosoeko-aanplantingen en aan hen, die wenschen nieuwe vrijwillige koffieplantsoenen in het gebergte aan te leggen, stelle men de gelegenheid open, om tegen inkoopsprijs Liberia-zaad te verkrijgen.

Voorts make men aan de bevolking duidelijk bekend, dat deze personen vrij zijn in de keuze van het terrein en de wijze van grondbemesting en aanplant. De twee laatste voorwaarden zijn hier trouwens reeds vrij wel bekend.

Zoodoende kan men verzekerd zijn, dat als na 5 jaren de dwangcultuur zal zijn ingetrokken, de laatste gouvernements-tuinen, dus natuurlijk de beste, aan de bevolking zullen zijn overgedragen, de koffiecultuur in deze afdeeling zeker als volkscultuur voldoende levensvatbaarheid zal hebben, en houd ik mij overtuigd, dat zij, als er bij tijds wordt overgegaan tot reboiseeringen op groote schaal, en de bladziekte niet buitengewoon veel vernielingen aanricht, nog vele jaren een product zal afleveren, dat zeker niet minder, eer belangrijk meer, zal bedragen dan het gemiddelde over de laatste drie of vier jaren.

De Regeering verwijle echter daarna niet lang meer met de opheffing van de verplichte levering en opene andere bronnen van inkomsten voor de schatkist, en make dat de bestaande milder vloeien.

Is eenmaal het monopolie geheel opgeheven, dan zal er landrente kunnen worden geheven van de gronden, met koffie beplant. Maar dan toch nog zullen in de eerste twee of drie jaren enkele pakhuizen moeten worden aangehouden voor den vrijwilligen verkoop van koffie door de bevolking tegen den dan bestaanden localen marktprijs, verminderd met een kleinigheid per pikol, om daarvan eenigszins goed te maken de kosten voor het onderhoud van de pakhuizen en het bedrag aan de pakhuismeesters als tractement uit te keeren.

Men zou in het tweede jaar kunnen trachten, een gedeelte van die pakhuizen voor den opkoop door soliede Europeesche handelshuizen aan dezen over te doen, en het derde jaar het andere gedeelte.

Deze maatregel is urgent, om de bevolking te onttrekken aan eventueele afzetterijen, voor al van Chineezen, die niet zullen nalaten in den eersten tijd haar koffie af handig te maken tegen veel te lage prijzen. Het is bekend, hoe (zelfs toen het plantloon nog maar f 14 per pikol was) verscheidene cultuur-dienstplichtigen hun koffie verkoopen voor een minder bedrag aan zoogenaamde bakoels, inlandsche opkoopers, alleen maar om wat spoediger hun product van de hand gezet te hebben.

Aan de bevolking zal ook in de eerste jaren bijtijds — liefst met den bendé — moeten worden bekend gemaakt de prijs, waarvoor zij haar koffie in de genoemde pakhuizen, als zij die daar wil inleveren, zal kunnen verkoopen.

Ook zal het noodig zijn, evenals bij het padigewas, het geven van voorschotten op den koffieoogst gestreng te verbieden.

Ad II. Deze vraag is voor het grootste deel reeds hierboven beantwoord.

Uit de hierbij gevoegde vergelijkende aantooningen blijkt, dat het met de koffiecultuur in deze afdeelingen treurig gesteld is.

Op de cijfers van de laatste kolommen, waarop het voornamelijk aankomt om te kunnen concludeeren of de cultuur loonend is of niet, mag men echter, evenals op die van de residentiesgewijze opgaven van de bijlage *C*, om de hierboven reeds aangegeven redenen, niet afgaan.

Ik heb daarbij niet opgenoemd wat, door sluikhandel en in poedervorm, in tal van waroengs verkocht, aan de verplichte levering onttrokken wordt; omdat een en ander niet onder cijfers te brengen is. Een globale raming van hetgeen door den planter en zijn gezin wordt verbruikt, is echter wel mogelijk.

Ik heb daarover verscheidene inlandsche ambtenaren gehoord, en moet uit de ontvangen antwoorden als gemiddelde hoeveelheid per huisgezin en per jaar aannemen een kwart pikol.

Deze vergelijkende aantooningen kunnen echter dienen om aan te toonen, van welke tuinen het onderzoek, door mij voorgesteld bij de beantwoording van de eerste vraag, zal moeten plaats hebben, en dat zal zijn voor het district Bodja van die van de groep d, en in het Selokatonsche van die, staande op gronden van het tweede en derde type. Voor de intrekking van de cultuur op deze laatste gronden heb ik vroeger meermalen het voorstel gedaan.

Enkele tuinen van het tweede type, die tegen de gronden van het eerste type aangrenzen, staan echter zeer goed en zouden dus, ook toen reeds, buiten het voorstel moeten blijven.

De verhoudingen tusschen loon en arbeid zullen, na het bedoelde onderzoek, door de vereenvoudigde cultuurwijze, en het in rekening brengen van het verbruik van koffie door den planter en zijn gezin, en een plantloon van f 20

per pikol, veel gunstiger blijken te zijn dan deze vergelijkende opgaven aangeven, en zoo zullen er verscheidene der meest productieve tuinen van die typen niet afgeschreven of ingetrokken behoeven te worden.

Het grootste deel van het product in het district Selokaton wordt veelal geleverd door de tuinen, op de gronden van het eerste type, en wel voor het meerendeel door de monosoekotuinen.

De genoemde tegemoetkomingen, ter aanmoediging om nieuwe, vrijwillige koffieplantsoenen aan te leggen, verleene men niet dan voor zulke aanplantingen in het gebergte. Daar heerscht de koffiebladziekte niet met zulk een hevigheid als in de lager gelegen tuinen.

Ad III. De bedoelde geldelijke offers onder eenigzins vertrouwbare cijfers te brengen, is niet wel mogelijk, zoolang de koffiebladziekte nog ieder jaar een ontzettend nadeel toebrengt aan de koffie-aanplantingen, en we geen zekerheid hebben hoe lang we den tegenwoordigen marktprijs van de koffie zullen houden.

Bracht de afdeeling in het vorige jaar een product op van ruim 8000 pikols, de oogst over het loopende jaar wordt op hoogstens 1700 pikols geschat.

Bij zulke verschillende oogsten valt geen begrooting van eenig nut te maken.

Men mag op een gemiddeld jaarlijksch product, genomen van de cijfers der productiën van de drie laatste jaren, eenigszins afgaan, dan zou dat bedragen 5925 pikols.

Het eerste te lijden verlies zal dan zijn 5925 × 5 = f 29 625.

Ik houd mij echter ten stelligste overtuigd, dat de vrije cultuur in het gebergte zeer zal toenemen, vooral als zij wordt tegemoet gekomen als boven is medegedeeld.

De productie zal ongetwijfeld daardoor stijgen en daar de aanplantingen zullen zijn gelegen op een hoogte, waarop de koffiebladziekte niet zooveel nadeel berokkent, zoo zullen we dan ook na 5 of 6 jaren niet zulke groote verschillen in de productie meer hebben.

Men verlieze voorts niet uit het oog, dat, zoo de dwangcultuur gehandhaafd blijft, zij van lieverlede al minder en minder zoude produceeren, en eindelijk na eenige jaren geheel te gronde gaan; de Staat zou dan nog meer verliezen.

Door de intrekking van die cultuur zal de welvaart van het volk ongetwijfeld toenemen; en is eenmaal ook het monopolie opgeheven, dan zal de bevolking van hare uitgestrekte monosoeko-aanplantingen en van die, welke haar door het Gouvernement overgegeven zijn, landrente kunnen betalen.

Als men daarvoor neemt 10 pct. van de opbrengst, dan zal dat voor een aanplant van 3 à 4000 baoes uitgestrektheid een belangrijke som geven.

Aannemende, dat gemiddeld per bouw werd verkregen een product van slechts 4 pikols, en dat de pikol koffie gemiddeld opbracht f 40, dan zou men aan landrente jaarlijks kunnen innen $\frac{4000 \times 4 \times 70}{10}$ = f 64 000.

Het uitvoerrecht op de koffie zou men weder kunnen brengen op f 1,50 de pikol, zoo noodig op f 2,50 de pikol.

Aanleg van spoorwegen, van irrigatiewerken en verbetering van de bestaande zoude ongetwijfeld er toe bijdragen, om 's lands inkomsten aanmerkelijk te vermeerderen.

De laatste *moeten* ten gevolge hebben verhooging van de landbouwproductie. De landrente kan dan ook daarvoor aanmerkelijk worden verhoogd. En zoo zal men langzamerhand een equivalent voor de verloren inkomsten van de koffiecultuur hebben gevonden. En deze nieuwe inkomsten van den Staat hebben dit voor boven die van de koffiecultuur, dat ze niet afhankelijk zijn van de schommelingen van de marktprijzen.

Ad IV. Reeds beantwoord bij de behandeling van de vorige vragen.

Ad V. Om de bevolking, die bij de gouvernements-koffiecultuur is ingedeeld, over de bedoelde voorstellen te hooren, daartoe wordt veel tijd gevorderd, en daarover had ik, zooals reeds is gezegd, niet te beschikken. Alleenlijk heb ik een paar districtshoofden en een assistent-wedono er over gehoord, en deze oordeelen over het voorstel van de meerderheid van de staatscommissie zeer gunstig.

Zij beweerden zelfs, dat als de dwangcultuur zou zijn losgelaten, en de tuinen aan de bevolking overgegeven, er geen bezwaar zou zijn, de bezitters hiervan en die van de vrijwillige koffie-aanplantingen, bij het nog bestaan van den inleveringsprijs van f 20 per pikol, voor het product van hun koffieplantsoenen in de landrente aan te slaan. Ook zij hebben de vaste overtuiging, dat de vrije cultuur, door de tegemoetkomingen van landswege hierboven genoemd en door loslating van de dwangcultuur, zich in deze afdeeling aanmerkelijk zal uitbreiden.

Ad VI. Behoeft geen beantwoording, nu de voorstellen van de staatscommissie geacht worden nagenoeg in hun geheel voor toepassing in aanmerking te kunnen komen.

De sluikhandel in koffie van vreemde oosterlingen is in de laatste jaren in deze afdeeling van weinig of geen beteekenis geweest.

De politie houdt echter een scherp toezicht op iederen Chinees, die koffie van Semarang per pas ontvangt. Het is van algemeene bekendheid, dat het veelal juist deze lieden zijn, die sluikhandel drijven in koffie.

In de binnenlanden zijn het nu ook niet altijd de Chineezen, die een toelating hebben om zich tot wederopzeggens op de eene of andere onderneming te vestigen, die sluikhandel drijven; hun rasgenooten, die in wijken wonen, doen het ook, en daarom zou het ook zeer aan te bevelen zijn, dat het voorschrift, voorkomende in Bijblad n°. 2060 worde ingetrokken, opdat de politie beter hunne gangen kunne nagaan.

De assistent-resident,
(get.) G. Schultz.

Voor eensluidend afschrift,
De gouvernements-secretaris,
O. v. d. Wijck.

VERGELIJKENDE AANTOONING van het aantal vruchtdragende koffieboomen en van de koffieproductie in de verschillende typen van het district Selokaton.

TYPEN, waarin de gereserveerde koffieterreinen zijn verdeeld.	Jaar.	Aantal vruchtdragende koffieboomen in de gouvernements-tuinen.	Aantal vruchtdragende koffieboomen in de monosoeko-aanplantingen	Aantal cultuurdienstplichtige huisgezinnen der dessa's, welke ingedeeld zijn bij de terreinen der verschillende typen.	Verkregen hoeveelheid koffie in pikols van 125 Amst. pond ingeleverd in de pakhuizen.	Verkregen koffie per cultuurdienstplichtig huisgezin. (in pikols)	Bemerkingen of toelichtingen.
Type I.	1886	67 730	± 1 940 000	1 677	6 772	4,03	De cijfers van het aantal vruchtdragende boomen in de monosoeko-aanplantingen berusten geheel op taxatie der dessahoofden.
» II.		877 105	Nihil.	4 497	1 662	0.37	
» III.		221 341	Id.	1 280	531	0,41	
Totaal		1 166 176	± 1 940 000	7 454	8 965		
Type I.	1887	61 694	± 1 950 000	1 682	584	0,35	
» II.		788 336	Nihil.	4 425	765	0,17	
» III.		219 763	Id.	1 246	287	0,23	
Totaal		1 069 793	± 1 950 000	7 353	1 636		
Type I.	1888	69 964	± 1 970 000	1 631	1 547	0,95	
» II.		660 709	Nihil.	4 227	[illegible]	0,21	
» III.		217 473	Id.	1 156	353	0,30	
Totaal		948 146	± 1 970 000	7 014	2 796		
Type I.	1889	63 143	± 1 970 000	1 648	3 581	2,17	
» II.		706 454	Nihil.	4 144	852	0,20	
» III.		231 647	Id.	1 139	185	0,16	
Totaal		1 001 244	± 1 970 000	6 931	4 618		

Soekoredjo, 12 April 1890.

De controleur van Selokaton,

(*get.*) VAN DRONGELEN.

AANTOONING van het aantal vruchtdragende koffieboomen en van de koffieproductie in het district Bodja.

Jaar.	Aantal vruchtdragende koffieboomen in de Gouvernementstuinen.	Aantal vruchtdragende koffieboomen in de monosoeko-koffieaanplantingen.	Aantal cultuurdienstplichtige huisgezinnen.	Verkregen hoeveelheid koffie in pikols van 125 Amst. pond (ingeleverd in de pakhuizen).	Verkregen koffie per cultuurdienstplichtige huisgezin. (in pikols)	Bemerkingen of toelichtingen.
						Zie cultuurplan
1886.	625 089	22 120	1 256	1 580	1,25	groep *a.*
	383 114	49 770	2 826	2 655	0,93	» *b.*
	570 911	44 240	2 912	2 360	0,81	» *c.*
	21 297	11 066	245	190	0,77	» *d.*
	1 600 411	127 196	7 239	6 785	0,93	
1887.	533 225	21 000	1 216	272	0,22	groep *a.*
	387 433	47 250	2 736	512	0,18	» *b.*
	617 318	42 000	2 432	624	0,25	» *c.*
	14 061	10 500	607	171	0,28	» *d.*
	1 552 037	120 750	6 991	1 579	0,22	
1888.	460 266	19 384	1 296	632	0,48	groep *a.*
	365 092	43 614	2 816	1 422	0,50	» *b.*
	612 260	38 768	2 592	1 464	0,56	» *c.*
	62 336	9 704	453	114	0,25	» *d.*
	1 499 954	111 470	7 157	3 632	0,50	
1889.	484 575	17 820	1 208	612	0,50	groep *a.*
	415 245	40 095	2 718	1 377	0,50	» *b.*
	652 145	35 640	2 416	1 424	0,58	» *c.*
	64 082	8 915	619	100	0,16	» *d.*
	1 616 047	102 470	6 961	3 513	0,50	

Bodja, 9 April 1890.

De Controleur van Bodja.

(*get.*) E. L. KRUSEMAN.

N°. 20.

ADVIES van den resident van Japara.

N°. 46/13. PATI, *den 28sten Maart* 1890.

Bij uwe missive dd. 14 Februari jl. n°. 847, wordt mijne zienswijze gevraagd omtrent het rapport der Staatscommissie en het afzonderlijk rapport van het lid dier commissie, den heer WESSELS, betreffende de gouvernements-koffiecultuur, in zooverre die voorstellen betrekking hebben op en verband houden met den toestand van dit gewest.

In voldoening daaraan heb ik de eer het volgende beleefd onder uwe aandacht te brengen.

De voorstellen van de Staatscommissie en van het lid WESSELS gaan beide uit van de onderstelling, dat werkelijk geschikte gronden tot voortzetting van de koffiecultuur in genoegzame uitgestrektheden aanwezig zijn; op die basis worden hunne denkbeelden ontwikkeld en verder tot een voorstel verwerkt.

Aangezien deze eerste en cardinale voorwaarde in dit gewest echter ontbreekt, zoo moge een gedetailleerde beoordeeling van hunne voorstellen achterwege blijven.

Is het noodig omtrent de absentie van geschikte gronden mij te beroepen op deswege ingediende en bij de Regeering berustende nota's en rapporten, dan neem ik de vrijheid te verwijzen naar de nota van den ambtenaar in commissie voor de koffiecultuur T. MOUNIER, gedagteekend Pati, 24 Juni 1878, waarvan ik van de eerste bladzijde overschrijf:

»Over het algemeen zijn de gronden (in het gewest Japara) slechts *matig geschikt* voor de koffiecultuur en brengt bovendien de *geïsoleerde* ligging van de reeds *niet hooge* Moeria er weinig toe bij om koelte en vochtigheid te bevorderen;" en van de 2de bladzijde, waar het westelijk deel van de Moeria, dat gedeelten van de afdeelingen Pati, Koedoes en Japara omvat, wordt beschreven:

»Tot hoog in het gebergte zijn aldaar thans (1878) *schier niet* dan enkele grasvelden te vinden en alleen *eenig geboomte* in plooien en ravijnen.

»Eerst op een 2000tal voeten zijn *hier en daar* nog uitgestrektheden gunstige boschgrond overgebleven; over de hier al spoedig zeer scherpe ruggen vertoont zich bovendien bijna aanhoudend een zware vermenging met steen, waarbij duidelijk de kalkformatie aan den dag treedt."

Die beschrijving vereischt geen nadere bevestiging van mij, wijl inspecteurs zich van dien toestand hebben kunnen vergewissen, en overbodig is het verder aan te teekenen, dat het toenmalig droevig restantje geschikte boschgrond thans reeds *is beplant* of *beplant geweest* met koffie.

Wat nu aan zeer verspreide stukken en brokken *goeden grond* aanwezig is op eene *hoogte* van p. m. 2000 *voet* en hooger, rondom de Moeria, zou te zamen nog niet eens een koffieperceel van 500 bouws kunnen uitmaken.

Van de toepassing van het voorstel-WESSELS kan bijgevolg om die reden in dit gewest geen sprake zijn.

Aangenomen echter dat in dit gewest *wel goede gronden* voor de Java- en Menado-koffie in voldoende uitgestrektheid aanwezig waren, dan zou ik toch de verwachtingen der Staatscommissie omtrent een volks-koffiecultuur, na een praeparatoir 5jarig tijdvak, niet kunnen deelen, wijl de bevolking, door den jarenlangen zwaren en niet loonenden arbeid, een weerzin heeft gekregen tegen die cultuur; een weerzin, waarover eerst een menschengeslacht zoude moeten verloopen om de herinneringen aan het verdriet en de geleden teleurstellingen, die hoofdzakelijk op rekening zijn te stellen van onbekwame leiding, uit haar geheugen te wisschen.

Mij wordt gevraagd de onderwerpelijke voorstellen aan eene nauwgezette overweging te onderwerpen, en een en ander in verband met den *toestand in dit gewest* in behandeling te nemen.

Daarom acht ik het noodig in herinnering te brengen dat die toestand sedert 1873 wel is waar niet schitterend is, maar dat hij treurig is geworden door overmatige koffiegeleerdheid, en dat bekwame planters op papier daartoe veel hebben bijgedragen, is even waar.

Om dien toestand te overzien is het noodig eenige staaltjes, o. a. van onoordeelkundige bestemming van grond voor de koffiecultuur, te releveeren.

In het district Mergotoehoe (Tajoe), afdeeling Djoewana, het beste koffiedistrict in dit gewest, heeft men afgeschreven koffietuinen tusschen Poentjel en Tjiloewak, een terrein dat zich tusschen 50 en 500 voet boven de zee verheft, aan de bevolking teruggegevan, welke thans voor den gogobouw in cultuur zijn genomen.

Om een redelijk beschot van dezen grond te hebben, moet hij eerst 3 à 4 jaren braak liggen en *één jaar vóór* de beplanting met gogo omgeploegd worden, anders komt er van de padie niet veel terecht.

Deze en dergelijke gronden nu zijn voor de koffiecultuur aangewezen en met koffie beplant geweest.

Vele der terreinen, op die hoogten in cultuur genomen voor koffie, waren met djatiboomen en heel enkele wildhoutsoorten begroeid; het is algemeen bekend dat djati en koffie zich niet verdragen en geheel andere eischen hebben.

De koffie vraagt humusrijken bodem, milden grond, koelte aanbrengend loof en poreuzen, waterigen, plantaardigen afval; de djati stelt zich tevreden met drogen, schralen grond en tiert het best op klakgronden; de djati maakt den grond hard en kiezelachtig, door het loof, dat veel kiezelaarde bevat, en door de eigenaardigheid dat hij in den oostmousson al zijn bladeren verliest; de bodem wordt dientengevolge aan het volle licht en aan hitte blootgesteld, waardoor humusvorming van de aanwezige organische materie onmogelijk wordt gemaakt.

Pour savoir quelque chose il faut l'avoir appris: deze stelregel geldt voor de koffiecultuur evengoed als voor ieder ander vak op het gebied van landbouw, industrie of wetenschap.

In dit gewest heeft men het met dien regel echter niet zoo nauw genomen; hier heeft men maar »raak" geplant, met het treurig gevolg dat men thans geen voordeel meer heeft van die cultuur, maar afkeer daartegen in het leven heeft geroepen.

De overgebleven meerjarige en jongere plantsoenen zijn wijders even zoovele levende en sprekende getuigen, dat de grond — ik bedoel hier de *geschikte*, en deze doet *niet* onder voor dien in Malang bijv. — het zijne heeft gedaan om grove fouten te herstellen.

Tegen de vernielende hand, die door onkunde of nalatigheid werd geleid, was de natuur echter op den langen duur niet bestand; zij heeft in dien strijd het onderspit moeten delven.

Van een volkscultuur is in dit gewest vooreerst dus geen sprake; van uitbreiding van de gedwongen cultuur evenmin.

Is er dan restauratie mogelijk van de bestaande plantsoenen? Dit punt zal ik zoo vrij zijn te beantwoorden bij de behandeling van de 6de vraag van uw bovenaangehaald schrijven.

Tegen de groote verwachtingen van de vrijmaking der koffiecultuur van het dwangstelsel, dient verder ernstig gewaarschuwd te worden.

Ik herinner slechts aan andere cultures welke reeds zijn vrijgemaakt en aan de bevolking zijn overgelaten

Aan den Directeur
van Binnenlandsch Bestuur.

Wat is er bijv. terecht gekomen van de kaneelcultuur? Vindt men ergens in Oost- en Midden-Java een eenigszins beteekenenden aanplant daarvan bij het volk?

Hoe wordt de indigocultuur gedreven door de bevolking? Men kan dit het best waarnemen in de Vorstenlanden, waar zij voorkomt naast de Europeesche; bij slecht product brengt de inlandsche cultuur soms niet eens ½ op van hetgeen de Europeaan verbouwt.

Hoe het verder gesteld is met suikerriet en padi, daarvan leveren beide cultures in dit gewest de onwederlegbare bewijzen. Het blijkt dat de inlander niet rationeel plant, en dat hij de noodige energie en doorzicht mist wanneer de omstandigheden hem niet gunstig zijn, wanneer bijv. de grond niet tot de goede soorten behoort en deze zijn nalatigheid en onverschilligheid niet kan herstellen.

De inlander werkt in dergelijke gevallen op quantiteit en laat zich aan qualiteit weinig gelegen liggen.

Door uitgestrekte aanplantingen tracht hij het product te vermeerderen, dat echter 2 à 3 maal zooveel zou zijn bijaldien hij, op kleine schaal plantende, den grond beter en intensief bewerkte.

Op de qualiteit van het product komt het minder aan.

Van zijn suikerriet is bij verwerking slechts 30 à 40 pikols suiker te maken, terwijl de Europeaan riet levert dat 100 en 110 pikols produceert.

Alsnu tot de beantwoording der door U.H.E.G. gestelde vragen overgaande, moge dienen:

Ad vraag 1. Dat én het voorstel der Staatscommissie én dat van den heer Wessels geen toepassing kunnen vinden in dit gewest, wegens absentie van geschikte gronden voor de cultuur van Java- en Menado-koffiesoorten.

In verband daarmede kunnen de 2de t/m de 5de vraag onbeantwoord blijven.

Ad vraag 6. Voor dit gewest heb ik de eer voor te stellen:

1. alle bestaande koffieplantsoenen boven 1500 voet gelegen, op de gewone wijze te onderhouden en te restaureeren; waartoe persoonlijke en plaatselijke aanwijzingen zullen worden gedaan door den resident;

2. de terreinen, besloten tusschen 50 en 1500 voet rondom de Moeria en Tjilering, inclusief de koffieplantsoenen en gereserveerde gronden, in erfpacht uit te geven aan de particuliere industrie, tegen taxatie der waarde van de in die perceelen vallende koffieplantsoenen, en met vrijheid op die gronden koffie te blijven planten;

3°. alle nog onbeplante terreinen tot het staatsdomein behoorende, boven de 1500 voet gelegen, door de ambtenaren van het binnenlandsch bestuur te doen reboiseeren en den arbeid te doen bewerkstelligen door cultuurdienstplichtigen, tegen eene tegemoetkoming in geld.

De herbossching der valleiën, ravijnen en bergruggen van de zuid-, oost- en westzijden van de Moeria is dringend noodig, om de rivieren en beken aan die zijden een *regelmatigen* toevoer van water te verschaffen;

4°. proeven te nemen met den aanplant van Liberia-koffie op terreinen tusschen 1500 voet en lager.

Aan plantmateriaal voor die proef, zijn reeds voorradig ongeveer 50 000 plantjes.

Zooals bekend is, is de Liberia-koffie een robuste heester, die tevreden is met *redelijk goeden* grond en die bestand is tegen vele der vijanden van de gewone Java-koffie.

De Liberia-koffie is zeer smakelijk en aromatisch en werd ongeveer 3 jaar geleden ruim 60 gulden de pikol genoteerd op de Londensche markt; thans staat zij in prijs iets hooger dan de Java-koffie.

De vooroordeelen tegen die koffie, dat zij niet smakelijk is, dat zij vettig en niet geurig is, enz., zijn *opgeheven* door eene verbeterde bereiding en verwerking.

De proef zal worden genomen op vier verschillende plaatsen rondom het Moeriagebergte.

Alle arbeid, aanleg van de tuinen, onderhoud enz., geschiedt tegen betaling van dertig cents per dag arbeid.

In het vijfde jaar, wanneer de heesters beginnen vrucht te dragen, wordt het onderhoud van de geslaagde plantsoenen aan de bevolking overgegeven, die daarvoor het plukrecht van die tuinen ontvangt, maar verplicht is de ingezamelde roode beskoffie in te leveren op daartoe aan te wijzen plaatsen, tegen betaling van f 10 per 5 pikols roode beskoffie.

De bereiding en verwerking geschiedt van gouvernementswege, op daartoe aan te leggen établissementen, bij aldien zulks *niet* aan particulieren kan worden overgelaten.

De algemeene leiding en het toezicht op deze proeftuinen en verder aan te leggen plantsoenen berust bij den resident, die speciaal voor het veldwerk en het toezicht op de aanplantingen zal worden bijgestaan door een controleur van het binnenlandsch bestuur, terwijl een assistent-resident te zijner beschikking wordt gesteld om hem bij te staan in zijn bureauwerk, en hem te vervangen gedurende zijn absenties, die uit den aard der zaak zeer veelvuldig zijn.

De op bovenbeschreven wijze op staatsdomein tegen betaalden arbeid aangelegde tuinen, zijn staatseigendom, waardoor de gelegenheid tot verkwanseling, verpanding, verhuring enz. onmogelijk is gemaakt; terwijl, door het plukrecht met betaling af te staan aan de bevolking, in de streken waar het geld dan in den regel schaarsch is, omdat de veldgewassen nog niet oogstbaar zijn, op geregelde tijden geld onder haar wordt gebracht en zij in staat wordt gesteld zich van de noodige levensbehoeften te voorzien.

De op deze wijze aangelegde plantsoenen kosten voor boschgrond circa f 100 en voor glagahgrond f 60 à f 80 per bouw.

Van af het omkappen en schoonmaken van den boschgrond, inclusief het uitplanten van het plantmateriaal, komen de kosten per koffieplantje op 2 centen te staan; de productie der Moeria-gronden met Liberia koffie beplant, is te stellen op gemiddeld 7 pikols per bouw.

Ten opzichte van den sluikhandel in koffie door Chineezen en hunne ruimere toelating in de binnenlanden, heb ik de eer bekend te stellen, dat ik al dadelijk bij mijn plaatsing in dit gewest doende ben geweest om de reizen en bewegingen van vreemde oosterlingen in de binnenlanden te beperken en tot het hoog noodige terug te brengen.

Zoolang echter de toevoer van Chineezen van de debarkementsplaatsen niet beter geregeld en bedwongen wordt, zoolang zullen deze, op allerlei wijzen uitzwermend naar de binnenlanden, zich daar trachten te vestigen.

Het is UH.E.G. zeker bekend dat op de drie hoofdplaatsen van Java en ook elders, handel wordt gedreven in toelatingskaarten en akten van verblijf.

Bij een sterfgeval wordt door vrienden en verwanten het allereerst beslag gelegd op deze documenten om ze t. g. t. te kunnen verkwanselen. Evenzoo worden opgekocht documenten van vermisten, repatrieerenden, door de justitie en politie vervolgden, om ze met even zoovele stukken op *andere* plaatsen te verruilen en te verkoopen.

Wanneer, op straffe van eene boete van hoogstens f 100 en f 14 dagen ten arbeidstelling, de inlevering van die documenten bij het plaatselijk bestuur werd bevolen voor repatrieerenden, voor de bloedverwanten van den overledene, voor allen die wegens misdrijf zijn gevonnisd tot dwangarbeid voor langer dan één jaar, en op al die documenten bij de uitgifte een volledig signalement van den belanghebbende wordt gesteld;

wanneer de vestiging in de voor de vreemde oosterlingen aangewezen wijken, niet zooals nu, alleen afhankelijk wordt gesteld van de vraag of iemand in staat wordt geacht door werkzaamheid genoegzaam in zijn levensonderhoud te kunnen voorzien, maar bovendien voor de vestiging twee borgen worden gevraagd, die een zeker bedrag, bijv. f 300, hebben te deponeeren bij het bestuur, om daarmede gedurende de eerste 5 jaren alle geldelijke verplichting van den betrokkene te voldoen, bijaldien hij zelf daartoe niet in staat is;

dan zal de stroom van Chineezen naar Java en naar de binnenlanden zich spoedig keeren naar andere landen.

Van sluikhandel in koffie door Chineezen bedreven heeft dit gewest tot nog toe geen last, wegens de onbeteekenende hoeveelheid koffie welke dit gewest produceert.

Doch ten einde de clandestiene beweging der vreemde oosterlingen in de binnenlanden beter te bedwingen, acht ik verzwaring der daarop gestelde straf van f 25 boete of 8 dagen tenarbeidstelling aan de publieke werken voor den kost zonder loon (*Stbld.* 1870 n°. 88, juncto *Stbld.* 1863 n°. 83) dringend noodig.

De straf moet niet zijn alternatief, boete of ten arbeidstelling, maar beide te zamen; lichte straffen zijn niet in staat dit kwaad te keeren.

Naar mijne bescheidene meening zou de boete gesteld moeten worden op een maximum van f 50 met tenarbeidstelling aan de publieke werken voor den kost zonder loon van een maand.

De resident van Japara,
(*w.g.*) W. C. T. CASTENS,
Voor eensluidend afschrift,
De gouvernements-secretaris
O. V. D. WIJCK.

N°. 21.

ADVIES van den resident van Soerabaija.

N°. 10304/A. SOERABAIJA, 21 *Augustus* 1890.

Zooals bekend is, wordt de koffiecultuur in dit gewest slechts op kleine schaal gedreven en bepaalt zij zich alleen tot het district Djaboeng der afdeeling Modjokerto. Het is dus de vraag of, en in hoeverre, de voorstellen, zoowel van de commissie als van den heer WESSELS, voor de cultuur in die streken aannemelijk zijn.

Na onderzoek en gezette overweging van de voorstellen der commissie komt het mij voor, dat daarmede het door de Regeering gewenschte resultaat niet zal bereikt worden, namelijk het verhoeden van den achteruitgang van de koffiecultuur, en nog veel minder daaraan eene uitbreiding zal gegeven worden overeenkomende met de belangen der bevolking, zoodanig, dat zij deele in de voordeelen van die cultuur, en dat de belooning van den daaraan besteden arbeid in overeenstemming gebracht worde met het voorschrift van artikel 56 n°. 4 van het Regeeringsreglement.

Tot toelichting van die meening stel ik mij voor het rapport der commissie op den voet te volgen, waar zij daarin de middelen tot verbetering bespreekt.

Een der eerste middelen acht zij een belangrijke verhooging van den inkoopsprijs.

Zij meent, dat men den arbeid in de koffietuinen, aan aanleg, onderhoud en pluk te besteden, op minstens 100 dagen per jaar mag schatten, en als minimum door de bevolking te verdienen dagloon f 0,20 mag aannemen om eenigzins te voldoen aan het voorschrift bedoeld bij het evengenoemd artikel van het Regeerings-reglement.

Aannemende een productie van 1 pikol koffie per huisgezin en per jaar, dan zou men den inkoopsprijs hebben te verhoogen met f 5.

Gaat men na welk effect dit in een district als Djaboeng zou sorteeren, dan komt mij het resultaat vrij ongunstig voor.

De gemiddelde productie van de laatste 3 jaren als maatstaf nemende, zijn er van de 116 desa's toch slechts 40 met eene productie van meer dan één pikol per huisgezin. Deze zullen dus bij de verhooging van den inkoopsprijs tot f 20 de pikol een eenigzins billijk loon voor hunnen arbeid erlangen, terwijl de planters in de 76 overige desa's zich met een geringer loon moeten tevreden stellen.

Zou men den inkoopsprijs nog hooger willen opvoeren, om de gezinnen, die minder dan één pikol inleveren, een dagloon van f 0,20 te verzekeren, dan zal bij eene productie van ½ pikol per huisgezin, de inkoopsprijs per pikol moeten bedragen f 36.

Zulk een prijs kan echter de Regeering niet aanleggen, zonder dat zij voor een goed deel de baten van de koffiecultuur derft, welke zij — men moge dit al betreuren, — vooreerst niet missen kan.

Dat men door een verhooging van den inkoopsprijs de cultuur voor de bevolking aanlokkeler zal maken, en dat dit een der middelen zal zijn die tot volkscultuur leidt, kan ik niet beamen.

Maar, zegt de commissie, bloote verhooging van den inkoopsprijs is niet voldoende; zij wenscht ook de cultuurplannen ingetrokken te zien om aan de bevolking gelegenheid te geven in hoogere streken te planten.

Het cultuurplan voor Djaboeng wijst, naast zeer middelmatige, ook goede gronden aan. Zoo kunnen, wat den grond betreft, geschikt genoemd worden, de terreinen Goenong-Boetak en Sekara in het onderdistrict Trawas; het terrein Slinggo in het onderdistrict Tjilaket, en het terrein Watkenongar in het onderdistrict Patjet.

Deze liggen echter tusschen 3000 en 4000 voeten hoogte en zijn moeielijk te bereiken. Hoe meer de aanplant zich daar uitbreidt, hoe bezwarender het werk voor de bevolking wordt. Waar die gronden aan wind zijn blootgesteld, slaagt de dadap slecht, terwijl andere schaduwboomen weinig beter lot treffen.

Slechts de tegen den wind beschutte gronden leveren een goed koffieplantsoen.

De vermoedelijke levensduur op die terreinen wordt, blijkens het cultuurplan, geschat op 15 jaren. Nog heeft men vrij goede gronden in het onderdistrict Wonosalam, waar de koffie op een vermoedelijken levensduur van 10 jaren wordt gesteld.

Van de overige in het cultuurplan voorkomende terreinen wordt de geschiktheid voor een loonende koffiecultuur betwijfeld. Immer wordt daar de levensduur van den koffieboom op 8 en 5 jaren gesteld. Zoolang nu het cultuurplan blijft gehandhaafd, zullen ook die tereinen beplant moeten worden.

Tegen de intrekking van dat plan heb ik uit dien hoofde geen bezwaar, ik zou die zelfs wenschelijk vinden. Maar wanneer men meent, dat de bevolking vrijwillig haar aanplantingen naar de hoogere gronden zal overbrengen, waar toch de koffiecultuur alleen een toekomst heeft, dan vrees ik dat men bedrogen zal uitkomen.

De arbeid op die terreinen zal haar te bezwarend toeschijnen, zij het ook dat zij van de kans op het welslagen van den aanplant, ten volle verzekerd is.

De commissie is van meening, dat er nog andere maatregelen dienen genomen te worden, ten einde de gouvernements-koffiecultuur voor ondergang te behoeden.

In beginsel dient gebroken te worden met het dwangsysteem, wil men de gedwongen teelt in een volkscultuur herscheppen. Vrijlating van de cultuurwijze alleen, acht de commissie niet voldoende om de koffieteelt eene volkscultuur te doen worden.

Dit middel zal echter in Djaboeng mijns inziens niet baten.

De bevolking is daar nu eenmaal niet ingenomen met die cultuur, en ik houd mij overtuigd dat, als de bestuursbemoeienis daarbij ophoudt, van het initiatief der bevolking niets te verwachten is en binnen weinige jaren de geheele cultuur, in deze streek althans, tot de geschiedenis zal behooren.

Men zal mij gereedelijk tegenwerpen, dat er toch monosoekotuintjes in het Djaboengsche bestaan, en daaruit willen afleiden dat dwang onnoodig is om de cultuur in stand te houden. Maar wanneer men weet, hoe die in het leven zijn geroepen, dan zal men van die meening moeten terugkomen.

Feitelijk is de toestand deze:

Jaarlijks schiet er bibit van de gouvernements-aanplantingen over. De hoofden hebben jaren lang door Europeesche ambtenaren met lof hooren spreken over vrijwillige aanplantingen, die elders worden aangetroffen, en het feit, dat elke inspecteur naar die aanplantingen informeerde, misschien wel een woord tot aanmoediging daarvan ten beste gaf, deed hen gevoelen, dat de Regeering zulke monosoekotuinen gaarne zag.

Het middel om die te krijgen werd gereedelijk gevonden. De overtollige bibit werd onder de dessahoofden verdeeld, met last, die op geschikte plaatsen door hun onderhoorigen te doen uitplanten. Waar is het, dat men daarbij de keuze van gronden en de cultuurwijze aan de dessa overliet, maar niet minder zeker is het dat, zonder dezen dwang van boven, verreweg de groote meerderheid der bevolking zich niet zou hebben geroepen gevoeld om nog meer te doen dan de taak, die haar in de gouvernementstuinen reeds was opgelegd.

De commissie erkent dat eene onmiddellijke loslating van

den gedwongen aanplant, het staken van de cultuur zal ten gevolge hebben.

Dien overgang in eens acht zij te gewaagd.

Daarom wil zij gedurende vijf jaren de bevolking op dien toestand voorbereiden en in dien tijd de bestuursbemoeienis geleidelijk opheffen door middel van eenige maatregelen.

De bevolking moet bijv. worden opgewekt tot het aanleggen van koffietuinen op daartoe geschikte gronden op grooten afstand van de dessa's, en zij, die daartoe genegen zijn, moeten gedurende eenigen tijd vrijstelling genieten van landrente voor de *niet* met koffie beplante gronden, tot een zeker maximum, noodig voor de behoeften van het huisgezin. Ook vrijstelling van heerendienst moet daarmede gepaard gaan. Nu is het een feit, dat in de laatste jaren die beloften aan de Djaboengsche bevolking zijn gedaan, met het doel een gedeelte der bevolking naar de hoogere gronden te lokken.

Niemand heeft daaraan tot dusverre gevolg gegeven.

De een beweert dat er in die streken moeielijk water te krijgen is, een ander vindt het er onherbergzaam, een derde is bang voor wilde dieren, enz.

Bepaalde drang om te verhuizen bestaat bij de Djaboengsche bevolking niet. Hoewel geen overvloed haar deel is, kan men van haar getuigen, dat zij genoeg heeft. Een zekere gemakzucht is daarvan het gevolg; en nu kan men zonder energie en liefde voor den arbeid geen pionier zijn.

Evenmin heeft het aansporen tot het planten van polowidjo tusschen de koffieboomen in de hoogere tuinen, met vrijstelling van landrente, eenig succes gehad.

Voorts beveelt de commissie ook aan het aanleggen van wegen in betaalden arbeid naar geschikte hoogere streken, om der bevolking het trekken daarheen gemakkelijk te maken.

De uitgaven daarvoor in het Djaboengsche, waar het voor de koffiecultuur geschikte terrein sterk geaccidenteerd is, zijn zóó belangrijk, en de kans op voldoend succes zóó gering, dat ik dat middel niet zou durven aanprijzen.

De commissie ziet in het beperken van de uitgifte van woeste gronden in erfpacht aan niet inlanders een middel, om de bevolking, zoo al niet tot de cultuur over te halen, dan toch haar daartoe ruimschoots de gelegenheid te laten, in aanmerking nemende dat het belang van den Staat meer gebaat is bij eene welvarende koffieplantende bevolking, dan bij eene vlottende, die haar heil moet zoeken op de particuliere ondernemingen.

In beginsel geef ik zulks gaarne toe en zou de toepassing daarvan in de streken, waar de cultuur op groote schaal gedreven wordt en de bevolking door de groote voordeelen haar genegen is, zelfs urgent achten; in een streek als Djaboeng verwacht ik daarvan geen heil, en moet ik de voorkeur aan de uitgifte van woeste gronden aan niet-inlanders schenken, die voorshands alleen in staat en genegen zijn die productief te maken.

Wat de commissie zegt omtrent het zoo gemakkelijk mogelijk maken van de gelegenheid tot inlevering van koffie, zal wel bij een ieder instemming vinden, als de eerste voorwaarde om onttrekking van koffie aan de gouvernementslevering te verhoeden.

Die gelegenheid bestaat voldoende in Djaboeng, waar men 9 pakhuizen vindt op oordeelkundig gekozen plaatsen.

Ook zal het geven van voorschotten op den oogst gunstig moeten werken, al werd daardoor alleen voorkomen dat de bevolking in handen van woekeraars valt, die men onder haar landgenooten evenzeer aantreft als onder de niet-inlanders.

Verder komt het der commissie wenschelijk voor, dat, om de gelegenheid tot aanplant van koffie te verzekeren, alle daartoe geschikte terreinen op groote schaal met snel opschietend houtgewas worden beplant.

Die maatregel verdient mijns inziens toejuiching, en ik acht dien zelfs de hoofdvoorwaarde om de koffiecultuur te bestendigen, bij het sterk verminderen van werkelijk goede gronden voor de koffiecultuur geschikt.

Daartoe komen vooral in aanmerking de terreinen Goenoeng-Boetak, Sekara, Slinggo en Watkeningar, waar men honderd bouws goede gronden vindt, wier eenig planttooisel bestaat in alang-alang en glagah.

Die reboiseering op groote schaal komt tevens den landbouw in de benedenlanden ten goede, die daar vaak met onvoldoende irrigatie te kampen heeft. Proeven met reboiseering hebben voldoende bewezen, dat die in deze streken hoogstens f 25 per bouw kan kosten.

Maar dan behooren er ook strenge maatregelen genomen te worden om de aanplantingen voor brand te vrijwaren.

Daarvoor is noodig, dat het weiden van vee in die aanplantingen geheel verboden wordt en nagenoeg onmogelijk gemaakt, door de jonge plantsoenen met doeriepaggers te omgeven.

Bekend is het, dat de meeste branden minder uit moedwil dan uit onvoorzichtigheid ontstaan, en de veehoeders daarvan meest de schuld dragen.

Wordt nu zulk een aanplant omgeven door een strook grond, ter breedte van 10 meters, waar de alang alang en glagah geregeld eens per maand wordt weggesneden, dan is de kans voor vernieling van het jonge houtgewas tot een minimum gereduceerd.

Mocht de bevolking er niet toe overgaan op hoogere terreinen koffie aan te planten, zoo zou het volgens de commissie aanbeveling verdienen om een of meer gouvernements-ondernemingen op te richten, geheel in vrijen arbeid geëxploiteerd, die slechts sporadisch moeten voorkomen om tot voorbeeld en aanmoediging te strekken.

Dienzelfden maatregel kan ik voor Djaboeng niet aanprijzen, omdat die naar mijne overtuiging op teleurstelling zou uitloopen.

Reeds hierboven werd er op gewezen, dat nog gedurende de laatste jaren middelen zijn aangewend om de bevolking over te halen naar hoogere streken te trekken.

Geen enkele nederzetting, zelfs niet van één enkel huisgezin, is daarvan het gevolg geweest.

Met het oog daarop kan ik niet gelooven, dat het resultaat in de volgende vijf jaren beter zal zijn.

Vele gronden, waarop thans de produceerende koffieboomen staan, zijn niet geschikt voor eene werkelijk loonende koffiecultuur.

Slechts op de hoogere terreinen, voor zoover deze niet aan hevige winden zijn blootgesteld, hierboven reeds vermeld, kan de cultuur slagen, maar zij zijn moeielijk te bereiken; het aanleggen van wegen derwaarts is, zoo niet geheel onmogelijk, toch zeer kostbaar. Daarbij komt dan nog, dat, naarmate de aanplant zich uitbreidt, de cultuur ook bezwarender wordt. Onder zulke omstandigheden acht ik de toepassing van het door de commissie aangegeven denkbeeld hoogst gewaagd.

Kostbare proefnemingen te doen in een tijd, dat de financieele toestand van Indië veel zorg baart, komt mij niet geraden voor, waar men niet ten volle overtuigd is te zullen slagen.

Acht ik dus de voorstellen van de commissie, voor zoover Djaboeng betreft, onaannemelijk, daarmede wensch ik niet te beweren dat zij niet elders op Java toepassing zullen kunnen vinden, maar dan alleen in die streken, waar de bevolking die cultuur zeer genegen is, omdat zij haar een nieuwe bron van inkomsten verzekert.

Daar kan gerust de staatsbemoeienis met de cultuur worden opgeheven, en geloof ik zelfs, dat het beter ware geweest dat die nooit had bestaan.

Waar, zooals in Djaboeng, die genegenheid niet bestaat of misschien hier en daar slechts flauw is, kan men zich niet vleien, dat eene volkscultuur zal ontstaan. Integendeel ben ik overtuigd, dat daar de cultuur, zonder eenige bemoeienis van bestuurswege gedreven en geheel aan het initiatief der bevolking overgelaten, binnen weinige jaren geheel te gronde zal gaan.

Nu zegt de commissie wel, dat, waar tot deze meening aanleiding bestaat, ook reeds gedurende den vijfjarigen termijn, de bevolking niet noodeloos behoeft te worden geplaagd.

Ik zou die meening kunnen onderschrijven, indien er in Djaboeng geen gronden meer waren, waar de cultuur een voldoend loon aan de planters oplevert, wanneer de inkoopsprijs van het product tot f 20 per pikol wordt verhoogd; maar die zijn er voor de eerste jaren nog wel; de quaestie is alleen, dat de bevolking zich daar niet vestigen wil, en van haar indolentie niet te verwachten is, dat zij de gronden met koffie beplanten zal.

Daar de financieele toestand van Indië der Regeering geen vrijheid laat baten prijs te geven, waarvoor tot nog

toe niemand een equivalent heeft kunnen aanwijzen, is er mijns inziens maar één weg, namelijk de gedwongen cultuur in Djaboeng te handhaven, onder deze restrictie evenwel, dat alleen die gronden daarvoor bestemd worden, waarvan men overtuigd is, dat ze een goed loon voor den arbeid waarborgen, en men de andere gronden prijs geeft, waar de levensduur der koffieboomen niet op minstens 10 jaar kan gesteld worden.

Een verhooging van het plantloon, zooals de commissie voorstelt, kan slechts gunstig werken en krachtig medewerken om het door de Regeering beoogde en door de billijkheid voorgeschreven doel te bereiken, dat de belooning van den cultuurarbeid in overeenstemming gebracht wordt met het voorschrift, bedoeld bij artikel 56 n°. 4 van het Regeeringsreglement.

Het is waar, dat daardoor de instandhouding van de cultuur niet verkregen wordt en zij in een niet ver verwijderd tijdstip te niet zal gaan; maar hier heeft men van twee kwaden het minste te kiezen en moet ik de voorkeur schenken aan eene regeling, die het Gouvernement nog een vijftiental jaren voordeelen verzekert, boven die der commissie, welke tot een spoediger ondergang van de cultuur moet leiden.

Alvorens tot die conclusie te komen, heeft de regeling door den heer Wessels voorgestaan, een onderwerp van ernstige overweging uitgemaakt.

Men zou allicht geneigd zijn in een streek als Djaboeng, waar de goede gronden ver van de dessa's gelegen zijn, zoodat zij nimmer door de bevolking uit eigen beweging zullen worden beplant, de staatscultuur geheel in vrijen arbeid te drijven, door het oprichten van een of meer ondernemingen onder het beheer van *niet* ambtelijk personeel.

Aanvankelijk lachte mij dat denkbeeld wel toe, hoewel ik de bezwaren, daartegen ingebracht door de meerderheid der commissie, althans ten deele, niet ontkennen kan.

De volgende redenen hebben mij daarvan teruggebracht.

Met het oog op het terrein in Djaboeng, zullen daar minstens drie zulke ondernemingen moeten werken, en wel één op de terreinen Boetak en Sekara in het onderdistrict Trawas, één op het terrein Slinggo in het onderdistrict Tjilaket, en één op het terrein Watkeningar in het onderdistrict Patjet.

Het onderdistrict Wonosalam kan daarbij buiten beschouwing blijven, dewijl daar vele erfpachtslanden in exploitatie zijn en het niet wenschelijk kan worden geacht met deze in concurrentie te treden.

Zooals boven reeds werd aangestipt, vindt men op de eerstbedoelde terreinen goede gronden voor de koffie geschikt, wat den bodem betreft.

Zij hebben echter dit tegen, dat zij meerendeels aan hevige winden zijn bloot gesteld, waardoor de dadap en andere schaduwboomen slecht slagen.

Waar de grond voldoende beschut is, kan men een gunstig resultaat van de cultuur verwachten; maar die plaatsen liggen zoo verspreid, terwijl het terrein sterk geaccidenteerd is, dat ik geen kans zie om voldoende aaneengesloten complexen te vormen, zelfs wanneer men voor een onderneming een aanplant van 400 bouws zou willen bestemmen.

De bestaande aanplantingen op de terreinen Goenoeng Boetak, Sekara, Slinggo en Watkeningar hebben eene uitgestrektheid van ± 229 bouws.

Aannemende nu, dat daarvan 29 bouws niet worden overgenomen, dan blijven er 200 bouws te onderhouden over.

Het onderhoud op gemiddeld f 30 stellende, wordt daarvoor eene uitgave gevorderd van f 6000.

Worden ten behoeve der drie ondernemingen buitendien aangeplant jaarlijks 300 bouws, zoodat zij na het vierde jaar haar maximum-aanplant zullen bereiken, dan vordert zulks, inclusief de belooningen van het personeel en de kosten van oprichting der onderneming, volgens eene matige berekening, een uitgave van f 315 600 of voor elke onderneming f 105 200.

Zulke eischen aan 's lands schatkist te stellen, terwijl de koffiebladziekte in meerdere of mindere mate blijft heerschen en elke berekening van het te erlangen product doet falen, komt mij zeer bedenkelijk voor.

De tijden zijn er niet naar om dergelijke kostbare proefnemingen te wagen. Ik ten minste zal niet gaarne daartoe het voorstel doen zonder nagenoeg zeker te zijn, dat de productie toeneemt, in billijke verhouding tot de offers daarvoor gebracht.

De locale toestanden in Djaboeng zijn m. i. niet geschikt tot verwezenlijking van de voorstellen van den heer Wessels, maar daarmede wordt niet bedoeld dat die elders op Java, waar de omstandigheden gunstiger zijn, geen toepassing zullen kunnen vinden, vooral dáár waar het terrein toelaat groote ondernemingen te vestigen, die natuurlijk goedkooper te exploiteeren zijn dan een aantal kleinere.

In zulke streken zou men een proef kunnen en mogen nemen, omdat men van de te behalen voordeelen genoegzame zekerheid heeft.

Met den heer Wessels geloof ik, dat in vele streken van Java een vrije volkscultuur een ilusie zal blijken te zijn, en de voorstellen van de meerderheid der commissie, na het door haar aangegeven vijf-jarig tijdvak, op teleurstelling zullen uitloopen; uitgezonderd in die streken, waar de cultuur zulke groote voordeelen aanbiedt, dat de bevolking haar niet zou willen prijs geven.

Hoe de bevolking over dezen maatregel denkt, bleek uit het gehouden onderzoek.

Daarbij verklaarden de planters hunne ingenomenheid met de intrekking van de verplichte cultuur, maar verlangden zij toch dat de helft hunner *produceerende* aanplantingen, welke geschikt zullen worden bevonden om door den Staat in onderhoud te worden genomen, in hun bezit zal worden gelaten.

Dit laatste kan natuurlijk niet worden ingewilligd, omdat op hoog gezag aangelegde koffietuinen aan den Staat behooren en deze dus het recht heeft, daarover naar goedvinden te beschikken.

Het komt mij echter voor dat dit beding een uitvloeisel is van het wantrouwen, dat de Javaan, en vooral de bergbewoner, heeft in maatregelen, ten doel hebbende aan sedert jaren bestaande toestanden een eind te maken.

Blijkbaar is de bevolking bevreesd, dat hare tuinen zouden worden geannexeerd, zonder zeker te zijn dat haar het plukrecht zou verleend blijven.

Immers was zij daarvan overtuigd, dan zou zij zonder eenige voorwaarde hebben ingestemd met een maatregel, die haar ontheft van de verplichting om in de tuinen te werken, tenzij zij zelve dit verkoos te doen tegen betaling.

Tegen een billijken aanslag in de landrente van de tuinen, welke haar in erfelijk individueel bezit zouden worden afgestaan, had zij geen bezwaar.

Ook de regent van Modjokerto en de mindere hoofden kunnen zich met de gedane voorstellen vereenigen.

Zooals boven reeds is gezegd, acht ik de maatregelen, aangegeven zoowel door de meerderheid als door de minderheid der commissie, wat Djaboeng betreft, voor verwezenlijking niet vatbaar, en kan alleen de gedwongen koffiecultuur nog voordeelen afwerpen; voordeelen die het Gouvernement nog niet ontberen kan.

Maar daaruit volgt niet, dat men den planter een billijk loon behoeft te onthouden en niet zou moeten streven om hem de opgelegde taak te vergemakkelijken. Daartoe kan mijns inziens dienen:

I. de beplanting met koffie te verbieden op alle gronden, waar de aanplantingen niet minstens een levensduur hebben van 10 jaren;

II. de verhooging van het plantloon tot f 20 per pikol;

III. de dessa's van den verderen aanplant vrij te stellen, waar per huisgezin minder dan één pikol wordt verkregen;

IV. reboiseering op groote schaal van de berghellingen van den Ardjoeno en Penanggoengan, voor zoover de gronden voor de koffiecultuur geschikt zullen blijken, zoowel wat betreft hunnen aard als hunne ligging.

Ten slotte meen ik nog het volgende te moeten mededeelen omtrent uwe veronderstelling, dat de verminderde inlevering van koffie in 's lands pakhuizen gedeeltelijk het gevolg is van de ruimere toelating van vreemde oosterlingen in de binnenlanden.

Volkomen deel ik uwe meening, dat het toenemen van den sluikhandel in het algemeen in een zeer nauw verband staat met het vrije verkeer van vreemde oosterlingen in de binnenlanden.

Toch geloof ik niet, dat de sluikhandel in Djaboeng op de levering van het product in 's lands pakhuizen belangrijken invloed uitoefent, daar sedert jaren de gewoonte bestaat om gedurende den koffieoogst aan vreemde oosterlingen passen te weigeren naar de verschillende passers in Djaboeng. Daardoor wordt hun gedurende eenige maanden de toegang tot de dessa's in de bergstreken belet, althans kunnen zij zich niet derwaarts begeven zonder gevaar te loopen gestraft te worden wegens overtreding van Staatsblad 1863 n°. 83.

Wanneer hieraan, evenals aan de bepalingen vervat in Staatsblad 1879 n°. 286, streng de hand wordt gehouden, komt het mij voor dat tegen onttrekking van koffie aan de gouvernements-levering voldoende gewaakt kan worden.

Wanneer zulks niet geschiedt, ligt het niet aan de bepalingen, maar aan hare gebrekkige uitvoering door de politie.

De resident van Soerabaja,

(*w. g.*) CROESEN.

Voor eensluidend afschrift,

De gouvernements-secretaris,

O. VAN DER WIJCK.

N°. 22.

ADVIES van den resident van Pasoeroean.

Vraag I.

In hoever zijn de voorstellen der commissie aannemelijk, in verband met den toestand in het gewest onder uw bestuur en met het oog op het belang en de behoeften zijner bevolking.

Vraag II.

In hoever en op hoedanige wijze de voorgedragen maatregelen uitvoerbaar zijn en wat, om de uitvoering mogelijk te maken, zoowel in het belang der bevolking en der Regeering, als tot behoud, ontwikkeling en uitbreiding van de, hetzij geheel vrijwillige, hetzij nog onder zekeren dwang voor korteren of langeren tijd gehandhaafde koffiecultuur, zoowel terstond als later zoude kunnen en moeten verricht worden.

De hieronder volgende beschouwing betreffende de voorstellen door de commissie gedaan, geeft het antwoord op deze beide vragen.

Voorstellen door de commissie gedaan.

(Meerderheid.)

De inkoopsprijs per pikol worde gebracht op f 20, terwijl de verplichte levering gehandhaafd blijve:

Eene verhooging van den inkoopsprijs per pikol van f 16 tot f 20 geeft geene noemenswaardige voordeelen daar, waar de koffiecultuur door te geringe productie den daaraan besteden arbeid niet loont. Zij zoude voornamelijk slechts die dessa's ten goede komen, die toch reeds door hun groot product met f 15 per pikol voldoende zijn schadeloos gesteld en met die betaling in de koffiecultuur reeds een rijke bron van inkomsten vinden.

De commissie stelt eene verhooging tot f 20 per pikol voor, omdat die prijs, den arbeid in de tuinen op 100 dagen stellende, een dagloon van f 0,20 geeft, welk dagloon zij als een minimum wil aannemen.

De cijfers der commissie nemende, krijgt men bij eene betaling van f 20 per pikol:

1	pikol	product	100	dagen	arbeid	f 20
$1^1/_2$	»	»	100	»	»	30
2	»	»	120	»	»	40
$2^1/_2$	»	»	130	»	»	50
3	»	»	140	»	»	60

dus dagloonen respectievelijk van f 0,20, f 0,27, f 0,33, f 0,39 en f 0,43; en bij een betaling van f 15 per pikol:

1	pikol	product	100	dagen	arbeid	f 15,—
$1^1/_2$	»	»	110	»	»	22,50
2	»	»	120	»	»	30,—
$2^1/_2$	»	»	130	»	»	37,50
3	»	»	140	»	»	45,—

dus dagloonen respectievelijk van f 0,15, f 0,20, f 0,25, f 0,29 en f 0,32.

Bij de oude betaling van f 15 de pikol wordt dus alleen bij een product, kleiner dan $1^1/_2$ pikol per huisgezin, minder verdiend dan het door de commissie gestelde minimum. Tegen den smokkelhandel zal die verhooging evenmin iets vermogen. Het verschil toch tusschen den prijs, door het Gouvernement voor de koffie betaald, en de marktwaarde dier koffie, is nog veel te groot. Bij eene marktwaarde van f $0,55^5$ het halve kilo of f 68,55 de pikol is dat verschil toch f 48,55, dus aanzienlijk genoeg om menigeen tot smokkelen te verleiden.

Algemeene verhooging tot f 20 of zelfs minder, is dus niet wenschelijk, met het oog op den toestand van 's lands financiën, daar er voor andere noodzakelijke hervormingen nog veel geld noodig is, en bovendien onnoodig, bijaldien besloten wordt, hetzij tot algeheele opheffing van den gedwongen aanplant, dan wel ontheffing van den verplichten bijplant voor die dessa's, waar de koffiecultuur niet loonend is, of die zelf geen geschikte gronden hebben om met koffie te worden beplant en daarom verplicht zijn op grooten afstand, op daartoe aangewezen terreinen, te planten, of waar de bevolking voor hare werkkrachten een voordeeliger débouché vindt (zooals bij de suikercultuur), want daar zal de koffiecultuur, zelfs bij eene betaling van f 20 per pikol, steeds bezwarend blijven. Eene gedeeltelijke verhooging, namelijk alleen daar waar de cultuur niet loonend is voor de bevolking, is in de practijk niet uitvoerbaar en zoude aanleiding geven tot groote fraude. De verplichte levering moet, althans voorloopig, gehandhaafd worden, daar de schatkist de bate uit de koffiecultuur nog niet missen kan.

> Tot de opheffing van de gedwongen koffiecultuur worde in beginsel besloten; welk beginsel in toepassing worde gebracht vijf jaren na het afkondigen eener desbetreffende regeling. Gedurende die vijf jaren worden maatregelen getroffen om de loslating van de dwangcultuur voor te bereiden.

Bij artikel 56, § 6, van het Regeeringsreglement is de opheffing van de gedwongen koffiecultuur binnen korter of langer tijd bevolen; alleen toch door loslating van den gedwongen aanplant kan men geraken tot een toestand, »waarbij de tusschenkomst des bestuurs zal kunnen worden ontbeerd".

Het is dus slechts de vraag: hoe lang zal de dwangcultuur nog in stand moeten gehouden worden? Voor die dessa's, waar de cultuur door de geringe productie niet loonend is en waar de bevolking dus weinig of in 't geheel geen voordeelen uit die cultuur trekt, is de opheffing een oogenblikkelijk vereischte, met behoud echter van verplichte levering van de koffie, die er eventueel nog geproduceerd mocht worden.

Het dáár laten bestaan van de dwangcultuur, kan er slechts toe leiden die nog gehater te maken dan zij reeds is, terwijl bij loslating aldaar handen vrij zullen komen om elders in drukke tijden hulp te verleenen. Voor die dessa's echter, waar de cultuur wel loonend is en der bevolking dus voordeel oplevert, is een overgangstijdperk van 5 jaren te kort;

1°. omdat de Regeering voorloopig de inkomsten uit de koffiecultuur getrokken niet kan prijs geven;

2°. omdat een geheel loslaten der gedwongen cultuur in den oeconomischen toestand, vooral der bergdessa's, die zich meer dan de andere met de koffiecultuur bezig houden, diep zal ingrijpen en bij hare bevolking voor de voorbereiding van nieuwe toestanden meer tijd noodig is.

Bij de opheffing van de dwangcultuur zullen de aanplantingen van oude dessa's, die monosoeko hebben, langzamerhand verminderen, ja zelfs geheel uitsterven, want bij vele toch is de eenige drijfveer, om monosoeko

aan te planten en te onderhouden, het verlangen om van den gedwongen aanplant verschoond te blijven. In andere streken is beduidende vermeerdering van monosoeko-aanplant bij gebrek aan geschikte gronden niet te verwachten.

Gedurende den tijd van voorbereiding moeten, daar waar de cultuur bestaanbaar geacht wordt, de jaarlijksche voorstellen tot bijplant, met in achtname van eene minimum levering, gehandhaafd worden, opdat de vrees voor achteruitgang der productie voor de bevolking eene aansporing zal wezen om nieuwe aanplantingen aan te leggen. Van de jaarlijksche voorstellen tot gedwongen bijplant moet dan dadelijk gebruik gemaakt worden, om ontheffing der dwangcultuur te vragen voor die dessa's, onderdistricten en districten, waar, hetzij de proeven, genomen naar aanleiding van de circulaire van den directeur van binnenlandsch bestuur dd. 20 Februari 1885 n°. 1159, hebben doen zien, dat de productiviteit te gering is, dan wel dat de bevolking met eene andere cultuur een voordeeliger débouché voor hare werkkrachten vindt, of de afstand naar de tuinen te groot is, om te verwachten dat de bevolking ze ooit uit eigen beweging met koffie zal beplanten.

Der bevolking, die zich eigener beweging in het gebergte, ver van de dessa's, vestigt, met het kennelijk voornemen aldaar koffie te planten, worde in verschillende opzichten vrijdom of verlichting van lasten toegekend.

Die verlichting van lasten zoude dus moeten bestaan in vrijdom van heerendiensten en landrente.

De bergbevolking is, wat heerendiensten aangaat, voor het grootste gedeelte in veel gunstiger conditie dan de bevolking der laaglanden. De heerendiensten zijn in het gebergte over het algemeen niet drukkend, en wat de landrente aangaat, van den koffie-aanplant wordt geen landrente betaald, terwijl als de gedwongen cultuur, waaronder hier dus ook het monopolie (de verplichte levering) wordt verstaan, geheel zal zijn opgeheven, het product van dien aanplant de volle marktwaarde kan bedingen, die enorm veel hooger is dan die van eenig ander product van den inlandschen landbouw. Van de door de koffieplanters aan te leggen sawahs en tegalvelden kan bovendien in geen geval een hooge landrente gevorderd worden.

Daarbij mogen de gevolgen van de ontginning van boschgronden op groote schaal, met het oog op klimaat, irrigatie, enz., niet uit het oog verloren worden.

Al mogen er in sommige streken geene voor de koffiecultuur geschikte gronden meer zijn, en de hoogste koffiegrenzen daar reeds bereikt zijn, zoodat vestigingen, met het doel om koffie te planten, daar dus niet zijn te voorzien, tenzij over tientallen van jaren na herbossching; al moge in andere streken gebrek aan water voorloopig iedere vestiging aldaar tegenhouden, langzamerhand toch zullen, door de overbevolking, die streken toch benut en ontgonnen worden.

De eersten, die zich in die streken gevestigd hebben, hebben dan reeds het groote voordeel dit geheel vrijwillig te hebben gedaan en zich de beste plekken te hebben kunnen uitkiezen.

Wordt dus tusschenplant van polowidjo van landrente vrijgesteld, en aan die dessa's, die niet in het bezit zijn van in de nabijheid gelegen voor de koffijcultuur geschikte gronden, doch wel van bouwgronden voor de teelt van voedingsgewassen, gedurende een aantal jaren vrijstelling van landrente toegezegd, al naarmate zekere uitgestrektheden, behoorende tot het op grooten afstand gelegen reserve-terrein, vrijwillig met koffie worden beplant, met vrije keuze van grond, bibit enz., terwijl daarbij de eenvoudigste bewerking wordt toegestaan, dan zullen zeker velen daarvan gebruik maken en de vestiging in het gebergte genoegzaam aangemoedigd zijn.

Eene groote fout, die men steeds begaan heeft en waarop ik wil wijzen, is, dat men, bij alle pogingen om de koffiecultuur uit te breiden en aan te moedigen, er niet aan gedacht heeft, dat die uitbreiding hare natuurlijke grenzen heeft, want dat het niet genoeg is om den aanplant te vermeerderen, maar dat men later bij den oogst ook handen moet hebben om de vruchten te plukken.

De planter worde al aanstonds vrijgelaten in de keuze van het terrein en in de wijze van grondbewerking en aanplant.

Dit is hoogst noodig voor de dessa's, die bij de dwangcultuur ingedeeld blijven. Al dat regelen toch, met den nasleep ervan, maakt de menschen afkeerig van de cultuur; en daarbij, moge de zoogenaamde intensieve cultuur al goed zijn om op slechte gronden, bij een kwijnend bestaan der boomen, eenig product te krijgen, de prachtige uitkomsten van de monosoeko-cultuur, waar men goede vruchtdragende tuinen aantreft, die 40 en meer jaren oud zijn, hebben bewezen, dat op goede gronden die zoogenaamde intensieve cultuur niet deugt en dat de monosoekoplanter de kunst van koffieplanten beter verstaat dan zij, die het hem wilden leeren. Het is een groot ongeluk dat men bij de cultures hier in het oosten, de regelen, in het westen voor den landbouw geldend, steeds wil toepassen, niettegenstaande de practijk ons leert, dat zij dikwijls niet deugen en dat bodem, klimaat en tal van bijkomende omstandigheden, hier heel wat anders willen.

De intensieve cultuur geeft niet jaren lang geregelde opbrengsten, en die toch, als een voortdurende bron van inkomsten voor de bevolking, moeten wij ons ten doel stellen.

Het is nog altijd een raadsel, hoe het mogelijk is dat men, met de resultaten van de monosoeko-teelt voor oogen, hier een andere wijze van planten heeft kunnen voorschrijven. Eene wijze van planten, waarvan het resultaat zoo verbazend slecht was in vergelijking met dat door de monosoeko-wijze verkregen.

Van stonde aan diene op den voorgrond te staan, dat gevolg worde gegeven aan het bij art. 56 § 6 van het Regeeringsreglement bepaalde.

Waar de koffieteelt, niettegenstaande de verhoogde betaling, meer lasten dan lusten voor de bevolking blijkt op te leveren, worde de aanplant op hoog gezag onverwijld ingetrokken.

Daartoe beginne men met alle bestaande grieven van de bevolking tegen de cultuur uit den weg te ruimen, waarna het blijken zal of de bevolking genegen is de koffiecultuur geheel vrijwillig te drijven. In de eerste plaats is daarvoor noodig intrekking der dwangcultuur, waar zij niet loonend of om andere redenen niet wenschelijk is, zelfs bij eventueele verhoogde betaling.

Uitgifte van woeste gronden in erfpacht worde ondergeschikt gemaakt aan de belangen van de koffiecultuur der bevolking.

Evenals de uitgifte van woeste gronden in erfpacht ondergeschikt is gemaakt aan de belangen van den eigen landbouw der bevolking, door geene gronden in erfpacht uit te geven, die voor dien eigen landbouw noodig zijn, evenzoo moet, althans in het tijdvak van overgang, in verband met het bestaande gebrek aan voor de koffiecultuur geschikte gronden, de uitgifte van woeste gronden in erfpacht ondergeschikt gemaakt worden aan de belangen van de koffiecultuur der bevolking, dat wil zeggen: geen gronden moeten in erfpacht gegeven worden, zoolang het niet zeker is, dat over die gronden door de bevolking niet zal worden beschikt, indien zij geheel op de oude inlandsche wijze hare aanplantingen kan uitbreiden. Er zijn echter gronden waarvan het, door hunne ligging als anderszins, zoo goed als zeker is, dat zij niet, of althans niet dan misschien eerst na verloop van tientallen van jaren, door de bevolking in gebruik genomen zullen worden.

Dergelijke gronden niet in erfpacht uit te geven bij eventueele aanvraag, zoude een noodeloos belemmeren zijn van den particulieren landbouw, terwijl het toch ook geen gezonde staatkunde genoemd kan worden, die gronden onbenut en dus improductief te laten liggen, alleen omdat ze over 50 of 100 jaren misschien door de bevolking zullen gebruikt worden.

Al dien tijd dus zouden zij daar als dood kapitaal blijven liggen en niets tot den kolonialen rijkdom bijbrengen.

Bovendien mag niet uit het oog verloren worden, dat de in erfpacht uitgegeven gronden ook belangrijke voordeelen aan de schatkist opleveren.

Voordeelen die, oeconomisch beschouwd, uit een veel zuiverder bron komen dan die uit de gedwongen koffieteelt getrokken. Die ondernemingen brengen ook, daar zij handen noodig hebben, geld en dus welvaart onder de bevolking, terwijl zij een toevlucht zijn voor hen, die in den strijd om het bestaan genoodzaakt zijn zich hoogerop te gaan vestigen, daar zij daar onmiddellijk geld kunnen verdienen om in hun levensonderhoud te voorzien.

De gelegenheid tot inbreng worde zoo gemakkelijk mogelijk gemaakt.

Hoe gemakkelijker de gelegenheid tot inbreng van het geoogste product gemaakt wordt, hoe minder last en moeite de bevolking daarbij ondervindt, hoe meer tijd er voor andere werkzaamheden overblijft en hoe minder kans er bestaat op onttrekking aan de verplichte levering. Het is echter niet noodig daarvoor kostbare permanente pakhuizen te bouwen. Neen, kleine temporaire, zoo mogelijk verplaatsbare pakhuizen, van eene capaciteit afhangende van de verschillende streken, van 500 tot 5000 pikols hoogstens. De koffie uit die pakhuizen kan dan, hetzij voor het gemak bij den afvoer, hetzij bij grooten inbreng, zoo noodig eerst naar de bestaande pakhuizen vervoerd worden, die dan ook als doorvoerpakhuizen dienst kunnen doen.

Van Regeeringswege worde aan de koffieplantende bevolking voorschot op den oogst van het loopende jaar verstrekt.

Het is bekend dat in de streken, waar de koffiecultuur op groote schaal gedreven wordt, op zekere tijden van het jaar geldschaarschte heerscht, die de tuinbezitters die geld noodig hebben, hetzij ter voldoening aan persoonlijke neigingen of behoeften, hetzij om den arbeid in hunne tuinen verricht te betalen, hun toevlucht doet nemen tot woekeraars, die hun gaarne voorschot op den oogst tegen 50 pct. en meer per half jaar geven.

Eenmaal in de handen dier woekeraars, komen zij er gewoonlijk niet anders dan doodarm weder uit. Langzaam maar zeker verliezen zij alles, tot zij eindelijk van gezeten landbouwer tot daglooner zijn geraakt. Het spreekt van zelf dat de bevolking, den eenen na den anderen welgestelden koffieboer zoo achteruit ziende gaan, daardoor niet in het koffieplanten wordt aangemoedigd, en dat de welvaart der bevolking daaronder ten zeerste lijdt ten bate van eenige gewetenlooze woekeraars. Dat ook de cultuur daarvan den nadeeligen invloed ondervindt, zal wel geen nader betoog behoeven.

Het eenige wat daartegen te doen is, is het van regeeringswege in het begin van het jaar, wanneer het geld het meest schaarsch is, aan de koffieplantende bevolking verstrekken van voorschotten op den oogst van het loopende jaar. Aan bekende tuinbezitters worde voorschot op hun product gegeven, om hen uit de handen van woekeraars te houden. Dit zoude een der krachtigste middelen wezen om de lust tot koffie planten aan te wakkeren, terwijl de smokkelhandel er een gevoeligen knak door zoude krijgen, want door de individueele opname, die het noodzakelijk gevolg van bovengenoemden maatregel zoude zijn, zoude op den inbreng van zelf een verscherpte contrôle door de inlandsche ambtenaren worden uitgeoefend.

Bij het geven dier voorschotten zou dienen te worden nagegaan of zij, die zich voor eigenaar uitgeven, het werkelijk zijn, en of zij wellicht reeds wegens geldleening aan derden rechten op de vruchten of den aanplant afgestaan hebben.

In dit geval moeten de Europeesche ambtenaren de afbetalingen op die aangegane schuld nagaan en met de geldschieters zoo mogelijk transactiën sluiten, waarbij dezen van hunne vorderingen tegen zeker percentsgewijs accoord afstand doen, waarbij dan de Regeering eveneens door het geven van voorschot hare hulp verleent.

Worden die gelden onder oogstverband of onder een anderen vorm verstrekt, dan is het land voor verliezen gevrijwaard, terwijl het verbod van vervreemding aan inlanders en niet-inlanders, al ware het slechts voor enkele jaren, de bevolking zou beletten om later weder tot hetzelfde euvel te vervallen en er dus langzamerhand een welgestelde landbouwersstand zoude gevormd worden. Die voorschotten zouden door den controleur en den wedono worden uitbetaald, zooals zulks bij de gouvernements-suikercultuur geschiedt, op staten waarvan het duplicaat aan het pakhuis blijft berusten. Elke inbreng zou in die staten geboekt moeten worden. Later kunnen zij dan vergeleken worden met de door den pakhuismeester in te vullen en aan de inbrengers afgegeven bewijzen van inbreng. Daar op die manier een groot deel van het geld door den controleur wordt uitbetaald, heeft die regeling nog het groote voordeel, dat den pakhuismeesters veel minder geld door de handen gaat.

In streken, waar de koffiecultuur van beteekenis is en het bekend is dat, zelfs in weerwil van hulpplukkers, toch nog een groot deel van den oogst verloren gaat, zoude het aanbeveling verdienen aan particulieren de gelegenheid te geven tot oprichting van établissementen voor de bereiding van het product, door opkoop in de roode schil verkregen, in den geest van het voorstel Jonkers.

Aan hen die koffie-aanplantingen op hoog gezag hebben overgenomen worde de gelegenheid gegeven om onder bepaalde voorwaarden het erfelijk individueel bezit dier gronden te krijgen.

De gedwongen aanplantingen der dessa's, die van verderen bijplant ontheven worden, zullen bij voorkeur aan ingezetenen dier dessa's, die zich daartoe binnen een zekeren tijd aanmelden, in onderhoud, met verplichte levering der vruchten, behooren te worden gegeven. Als er geen liefhebbers in die dessa's zijn, bij voorkeur aan ingezetenen uit andere dessa's, die aangrenzende aanplantingen bezitten, en bij gemis of onwil van dezen, aan andere te goeder naam bekend staande inlanders.

Toekenning van erfelijk individueel bezit blijve daarbij echter uitgesloten; instede daarvan geve men den grond in bruikleen tot de boomen geen vruchten meer geven. Ook op met koffie te beplanten nieuw uit te geven gronden worde het erfelijk individueel bezit niet toegekend, maar in plaats daarvan het zooeven genoemde gebruiksrecht, zoodra de plaatselijke ambtenaren geconstateerd hebben, dat de aanplant geslaagd is en welk recht eveneens vervalt wanneer de aanplant is uitgestorven. Vervreemding of bezwaring van dit recht, zelfs aan inlanders, worde verboden.

Het uitgeven in erfelijk individueel bezit moet niet met te veel vrijgevigheid geschieden, want welke regeling ook worde aangenomen, rebuiseering op groote schaal zal steeds, ook in het belang van de irrigatie der lagere streken, een urgente maatregel blijven.

Bovendien zoude het mogelijk wezen dat er misbruik van gemaakt werd, en dat men den koffiaanplant opzettelijk verwaarloosde en liet uitsterven, om op die gronden zoo spoedig mogelijk tegals te kunnen aanleggen en alzoo een vermomden roofbouw te kunnen plegen. Daarom is beter het geven van gebruiksrecht op die gronden; later kan men, indien noodig, altijd nog naar gelang van omstandigheden handelen.

De planter krijge recht op het product en geniete vrijstelling van landrente, maar de cultuur geve hem geen rechten op den grond.

Waar gebrek aan gemeenschapsmiddelen de vestiging van inlandsche koffieplanters in het gebergte mocht blijken in den weg te staan, daar worden in betaalden arbeid wegen aangelegd.

Waar het aanleggen van nieuwe of het verbeteren van de oude gemeenschapsmiddelen noodig is, is het zeer wenschelijk, dat zulks in vrijen arbeid geschiede. Men werke hierbij echter zoo weinig kostbaar mogelijk en make die wegen niet breeder dan noodig is. Waar geen vervoer per as plaats heeft, zijn graswegen, bij hellend terrein zigzagsgewijze aangelegd, ruim voldoende.

Er worde overgegaan tot het op groote schaal herbosschen van streken, die op die wijze weder voor de cultuur van koffie geschikt te maken zijn; terwijl maatregelen worden getroffen om het branden van alang-alang tegen te gaan.

Herbossching op groote schaal, zoowel om terreinen op nieuw voor de koffiecultuur geschikt te maken, als met het oog op de irrigatie der benedenlanden, is uiterst urgent. Natuurlijk moet het in vrijen arbeid geschieden en, daar er te weinig ambtenaren voor het boschwezen zijn, door de ambtenaren van het binnenlandsch bestuur onder leiding van de houtvesters.

Om beter toezicht op de bosschen te kunnen uitoefenen en daardoor ook het branden van alang-alang te kunnen tegengaan, moet de dessa ontlast worden van de boschpolitie, en die geheel en al worden uitgeoefend door de ambtenaren voor de boschexploitatie, wier aantal aanzienlijk moet vermeerderd worden.

De controleurs, aan wie, bij de toepassing der voorgestelde maatregelen, de leiding en het toezicht wordt opgedragen, worden zoo min mogelijk overgeplaatst, terwijl hun »ambtenaren ter beschikking" worden toegevoegd en verhoogde »reiskosten" toegekend.

Het veelvuldig overplaatsen van de ambtenaren is steeds af te keuren; zonder noodzaak moet dat nooit gebeuren. Er is tijd noodig om op de hoogte te komen van locale toestanden, om vertrouwd met de bevolking te worden, en eerst wanneer men zoover is, kan men nuttig werkzaam wezen en voorstellen doen in het belang van land en volk, berustende op grondig onderzoek en bekendheid met de plaatselijke gesteldheid, maar dan moet men ook weder den tijd hebben om, zoo die voorstellen goedgekeurd worden, ze behoorlijk uit te voeren; een ander, en vooral iemand die nog onbekend is met het terrein zijner werkzaamheden, kan dat niet; alsdan gebeurt het, dat, hetgeen door den voorsteller uitgevoerd, groot nut zoude gehad hebben, fiasco maakt omdat de uitvoering werd toevertrouwd aan iemand nog niet op de hoogte der zaak.

Het toevoegen van ambtenaren ter beschikking om het schrijfwerk te doen, is niet wenschelijk, daar zij dan van den beginne af aan eene verkeerde richting krijgen, terwijl hunne hulp niet veel te beduiden zoude hebben. Onbekend met den gang van zaken en de vereischten van den dienst, zijn zij in den beginne meer tot last dan tot hulp van hen, aan wie zij worden toegevoegd, terwijl zij, tegen dat zij eenigszins op de hoogte zijn, naar alle waarschijnlijkheid weder zouden worden overgeplaatst.

Om de controleurs te helpen in hun schrijfwerk, hetgeen door de opeenstapeling van werkzaamheden een bepaald vereischte is, geve men hun in plaats van een inlandschen schrijver, een Europeeschen klerk.

Hoewel de reiskosten der controleurs eerder te gering dan voldoende zijn, is het toch niet urgent ze te verhoogen, althans in deze residentie, waar de contrôle-afdeelingen geen van allen bijzonder uitgestrekt zijn.

Indien dit noodig mocht blijken, worden enkele gouvernements-ondernemingen, in betaalden arbeid te drijven, opgericht, om tot voorbeeld en aanmoediging te strekken.

Het is mij niet recht duidelijk, waaruit, en hoe de behoefte aan gouvernements-ondernemingen in betaalden arbeid te drijven, opgericht om tot voorbeeld en aanmoediging te strekken, zoude moeten blijken.

Tot aanmoediging; maar in de goede koffiestreken zal geen aanmoediging noodig zijn, indien de grieven, die de bevolking tegen de cultuur heeft, worden weggeruimd, indien alle hinderlijke en belemmerende bepalingen worden opgeheven en der bevolking vergund wordt te planten zooals zij zelve dat verkiest, op de wijze door de ervaring als de beste aangegeven.

Tot voorbeeld; maar volgens de noot op bladz. 33 van het rapport, is er — en de commissie wijst er speciaal op — een enorm verschil tusschen de monosoeko- en de gouvernements-aanplantingen, en wel in het voordeel van de eerste. Bij oprichting van gouvernements-ondernemingen zouden die dus een voorbeeld moeten nemen aan den monosoeko-planter en niet omgekeerd.

Van de oprichting van gouvernements-ondernemingen tot voorbeeld en aanmoediging, waaraan, evenals aan alle andere ondernemingen door het Gouvernement opgericht en beheerd, tal van bezwaren zouden verbonden zijn, verwacht ik dan ook niet het minste practische nut.

Het toezicht over de koffiecultuur worde al aanstonds toevertrouwd aan het gewestelijk bestuur; met opheffing van de betrekking van hoofdinspecteur c. q. inspecteur voor de koffiecultuur.

Verwondering moet het wekken, dat, terwijl het wel en wee van een geheele residentie met honderdduizende menschen, aan de zorgen van het hoofd van gewestelijk bestuur wordt toevertrouwd, men gemeend heeft voor enkele zaken, zooals o. a. de koffiecultuur, eene hoofdinspectie te moeten instellen, die, zooals het heet, in overleg met den resident de zaak moet regelen, maar die feitelijk boven hem geplaatst is, en door wien in werkelijkheid grootendeels alles naar eigen inzichten wordt geregeld. En waren zij, die bij de inspectie geplaatst werden, dan nog maar altijd specialiteiten, menschen die hun sporen op dat gebied verdiend hadden, doch ook dit is niet altijd het geval; en bovendien, hoe bekwaam die ambtenaren ook mogen wezen, zij missen kennis van locale toestanden. Bij inspectiën, die uit den aard der zaak niet anders dan vluchtig kunnen wezen, moeten zij door de plaatselijke ambtenaren op de hoogte van de toestanden gebracht worden, hetgeen natuurlijk ook al weder niet anders dan gebrekkig kan geschieden, en dan moeten zij met die halve wetenschap aan het werk gaan en regelingen maken waarbij, evenals bij zoo vele andere zaken, generaliseeren regel is (hoe anders de invoering der zoogenaamde intensieve cultuur in Malang en Tengger te verklaren).

Wat een leed is er op die manier al over de bevolking gebracht, wat een enorme arbeid is daardoor nutteloos verloren gegaan. En is het te verwonderen dat de bevolking door dat eindelooze veranderen, dat bevelen, regelen, inspecteeren en die eeuwigdurende inmenging van de zijde der Europeesche en inlandsche ambtenaren, afkeerig geworden is van die cultuur, ja zelfs ze is gaan haten? Eene cultuur, die haar slechts teleurstelling na teleurstelling gaf en die — de bevolking wist het bij ervaring — wanneer men haar had laten begaan, een rijke bron van inkomsten en van welvaart voor haar had kunnen zijn.

Meer vertrouwen moet er gesteld worden in de kennis en de toewijding der plaatselijke ambtenaren in het algemeen en van de hoofden van gewestelijk bestuur in het bijzonder. Deze zijn voldoende bevoegd om voor de belangen der cultuur te waken en meer dan iemand anders om een gemotiveerd oordeel te kunnen vellen omtrent hare nooden en behoeften.

B. (Minderheid.)

Voor ik overga tot de behandeling dezer voorstellen wil ik er ter bekorting op wijzen, dat ik het met het oordeel van de meerderheid over deze voorstellen voor het grootste gedeelte volkomen eens ben.

Op Java en Madoera is de koffiecultuur van de bevolking vrij en wordt aan de planters de vrije beschikking gegeven over hun koffie.

Hoewel dit zeer zeker de meest gewenschte toestand is, die tevens geheel zouden voldoen aan het in uitzicht gestelde bij artikel 56 van het Regeerings-Reglement, zoo is het, voorloopig althans, nog volkomen onmogelijk dien toestand in het leven te roepen, daar de schatkist de voordeelen uit de cultuur getrokken nog niet ontberen kan. De vrije beschikking over het product aan de bevolking gegeven, zou eene ontzaglijke vermindering van 's lands inkomsten ten gevolge hebben.

Hetgeen daarvoor aan landrente als anderzins zoude kunnen geheven worden, komt daarbij niet in aanmerking. Bovendien, zooals de zaken nu staan, zoude vrije beschikking over het product er slechts toe leiden, dat de bevolking geheel en al een prooi zou worden der woekeraars, die dan nog meer voorschotten kunnen geven dan nu. Verbod van vervreemding toch zou dan niet kunnen worden uitgevaardigd, als zijnde in strijd met de verleende vrije beschikking.

De koffiecultuur van den Staat wordt gedreven in in vrijen arbeid onder de leiding van een speciaal daarover aan te stellen niet-ambtelijk personeel. De bestaande aanplantingen worden in onderhoud genomen met eerbiediging van het plukrecht van de bevolking. Op daartoe geschikte gronden wordt aan de cultuur gaandeweg zoodanige uitbreiding gegeven, door den aanleg van nieuwe tuinen, als de Regeering, ook in verband met het daarvoor beschikbaar personeel, wenschelijk acht.

Met gezonde oeconomische begrippen zijn staats-ondernemingen niet overeen te brengen, en de ervaring heeft geleerd dat zij gewoonlijk weinig levensvatbaarheid hebben en nagenoeg nooit winsten van de daarin gestoken kapitalen afwerpen.

Dergelijke gouvernements-ondernemingen zouden alleen te verdedigen zijn, als men vermoeden kon dat zij kolossale voordeelen zouden afwerpen, en de nood van de schatkist dwong tot zulke maatregelen de toevlucht te nemen. Anders mag de staat de rol van nijverheidsondernemer alleen op zich nemen, wanneer het belang van het algemeen en de veiligheid van personen en goederen dat vorderen, terwijl de krachten van particulieren tekort schieten of ten nadeele van het algemeen gemonopoliseerd zouden worden, en dan nog mag het doel niet wezen winsten te behalen; de leus moet daarbij zijn: het algemeen te gerieven op de goedkoopste en beste wijze.

De inkomsten uit deze staatskoffiecultuur getrokken zouden daarbij zeer wisselvallig wezen, ja! het zoude kunnen zijn dat zij verlies gaf, en voor dergelijke ondernemingen mogen 's lands gelden niet gebruikt worden. Werd een staats-koffiecultuur noodig geacht, dan zou die natuurlijk op groote schaal moeten gedreven worden en er zouden aan niemand meer voor de koffiecultuur geschikte gronden mogen worden uitgegeven, daar de staat zich door de uitgifte daarvan de middelen voor eene behoorlijke uitbreiding van eigen cultuur zoude ontnemen. Deskundigen om de cultuur te leiden en voorschriften daaromtrent te geven, waar moet men die vinden? Zonder eenige overdrijving kan men gerust zeggen dat zij er niet zijn, terwijl de gelegenheid om hen te vormen te eenenmale ontbreekt. Een cursus in 's lands plantentuin gegeven is daartoe toch geheel en al onvoldoende. Het is waar, er zijn hier tal van ondernemingen, die in gewone omstandigheden zelfs grove winsten geven; maar hunne administrateurs en opzichters zijn daarom nog niet deskundigen, zij doen wat zij kunnen, evenals de ambtenaren, en wat zij hier en daar gehoord en gelezen hebben brengen zij in practijk, soms met goed gevolg, dank zij den gullen bodem en het milde klimaat, maar ook dikwijls met omgekeerd resultaat, en dan is steeds iets anders daar schuld aan. Zoo lang alles goed gaat, er geen ziekten of plagen komen en er terrein genoeg is, is een ieder deskundige, maar laat het eens verkeeren, laten er tegenspoeden komen en stel het geval dat men met den grond, zooals in Europa, woekeren moet, dan verdwijnen al die specialiteiten, ieder zit met de handen in het haar en niemand weet redding in den nood. Zelfs zij, die in Europa eene opleiding voor landbouw als anderszins gehad hebben, zij zijn even ver als de anderen; hun wetenschap laat hen hier, waar alles dikwijls zoo geheel anders is, geheel in den steek en de eerlijken onder hen erkennen dat volmondig. Werd dus tot een staatscultuur besloten, dan zoo weinig mogelijk Europeesch personeel, geen zoogenaamde deskundigen, maar cultuur gedreven op de inlandsche wijze en bij den ervaren monosoekoplanter in de leer gegaan.

Voor de bereiding en sorteering van het product, afkomstig van de bestaande aanplantingen, worden contracten gesloten met de particuliere industrie.

De bedoeling hiervan is niet recht duidelijk. Op bladzijde 117 van het rapport leest men: »De bestaande aanplantingen worden in onderhoud genomen met eerbiediging van het plukrecht der bevolking"; op bladzijde 122 staat: »Het beheer der ondernemingen te vormen uit de thans bestaande aanplantingen" enz.; terwijl het voorstel luidt om contracten te sluiten met particulieren om het product van de bestaande aanplantingen te bereiden en te sorteeren.

Wanneer die bestaande aanplantingen ondernemingen moeten vormen, dan behoeft er geen contract gesloten te worden met particulieren ter bereiding van haar product, want dat kan dan op die ondernemingen ook geschieden; of wil men dat alleen doen voor die aanplantingen, die niet goed genoeg zijn om ondernemingen te vormen, dan nog kan het product daarvan naar de in de nabijheid gelegen ondernemingen worden vervoerd; en daarbij, als het Gouvernement die aanplantingen niet gebruiken kan, dan betwijfel ik zeer of particulieren genegen zullen zijn om het product daarvan te gaan verwerken, tenzij er toevallig pelmolenaars in de buurt zijn, te meer daar die aanplantingen niet voor uitbreiding vatbaar zijn, daar de goede gronden voor de gouvernements-ondernemingen moeten bewaard worden.

De gouvernements-koffietuinen, die voor onderhoud door den Staat niet in aanmerking komen, worden:

of in overleg met de aandeelhouders, aan inlandsche particulieren in individueel bezit afgestaan tegen betaling van landrente, volgens de daarvoor bestaande bepalingen;

of zij worden in huur aangeboden aan Europeanen, of zij worden afgeschreven en keeren tot het Staatsdomein terug.

Omtrent de toekenning van het individueel bezit en de wijze waarop gehandeld dient te worden met de bestaande gouvernements-aanplantingen, neem ik de vrijheid te verwijzen naar hetgeen daaromtrent is vermeld bij de behandeling van het voorstel van de meerderheid, om aan hen, die koffieaanplantingen op hoog gezag hebben overgenomen, de gelegenheid te geven om onder bepaalde voorwaarden het erfelijk individueel bezit dier gronden te krijgen. Alleen kan daar nog bijgevoegd worden, dat ik niet geloof dat er veel Europeanen gevonden zullen worden, genegen om gouvernements-koffietuinen, die voor onderhoud door den Staat niet in aanmerking komen, te huren.

Bovendien, en dit geldt ook voor de koffietuinen, die wel voor onderhoud door den Staat in aanmerking komen, waaraan zou men het recht ontleenen om aan de bevolking, die bij de gedwongen cultuur ingedeeld geweest is, de vruchten door die cultuur verkregen te ontnemen, zelfs tegen de voorkeur om die vruchten tegen genot van betaling te komen plukken.

Men heeft hen dan eerst gedwongen laten planten, in het vooruitzicht om, evenals altijd het geval was, de vruchten later zelf te oogsten, maar nu de vruchten er zijn, ontneemt men der bevolking haar recht daarop, tegen genot om als daglooner die vruchten te mogen plukken. Laten wij daarbij niet vergeten, dat volgens de tegenwoordige regeling de aandeelen in den aanplant individueel zijn, en gezeten landbouwers slechts noode koeliediensten verrichten.

Vraag IV. Op welke andere maatregelen moet de Regeering bij de toepassing bedacht zijn?

Een resumé van al het voorgaande geeft aan, hetgeen in het belang van de koffiecultuur noodig geoordeeld wordt en beantwoordt tevens deze vraag:

1°. Afschaffing in beginsel van de gedwongen cultuur na behoorlijke voorbereiding van minstens 15 jaren.

2°. De inkoopsprijs blijve voorloopig gehandhaafd op f 15 de pikol eerste soort.

3°. Voorloopig blijve de verplichte levering gehandhaafd.

4°. Dadelijk, en zoo noodig later nog volgens voorstel van de plaatselijke ambtenaren, worden alle dessa's, die minder dan $1\frac{1}{2}$ pikol per kultuurplichtige inleveren en dus minder dan 20 centen dagloon verdienen, van gedwongen bijplant vrijgesteld.

5°. De overige dessa's worden, als overgangsmaatregel, geheel vrijgelaten in de keuze van gronden, bibit, wijze van bewerking, aanplant en onderhoud.

Vrijstelling van bijplant wordt verkregen door een gemiddelde productie over de laatste 3 jaren van 5 pikol per cultuurdienstplichtige.

6°. Door het Gouvernement worden op ruime schaal voorschotten op het product gegeven, des noods onder oogstverband, waarbij de Staat als preferente schuldeischer optreedt.

7°. De gelegenheid worde gegeven tot het bereiden van het product door particulieren op bepaald aan te wijzen centra, in den geest van het voorstel JONKERS.

8°. Waar wenschelijk, worden temporaire verplaatsbare pakhuizen opgericht van kleine capaciteit, in de centra der koffieleverende dessa's.

9°. Erfelijk individueel bezit worde alleen toegestaan op gronden, die niet voor onderhoud en reboiseering in aanmerking komen.

10°. Alle zoogenaamde aanmoediging van monosoeko-aanplant houde op.

11°. Opheffing van de koffie-inspectie.

12°. Reboiseering op groote schaal in vrijen arbeid. Behoorlijke uitbreiding van de bezoldigde boschpolitie als maatregel tegen bosch- en alang alang-branden.

13°. De straffen op den smokkelhandel worden verzwaard en bij overtreding zware boeten opgelegd.
De Chineezen, die zich er aan schuldig maken, worden naar China teruggezonden, inlanders verbannen, en smokkelaars van anderen landaard het recht van verblijf in de binnenlanden ontnomen.

14°. Vreemde oosterlingen worden in de binnenlanden zooveel mogelijk geweerd; in verband daarmede worden de pachten zooveel doenlijk afgeschaft en door andere middelen vervangen. *Staatsblad* 1866 n°. 57 worde gewijzigd en wel zóó, dat uit artikel 3 duidelijk blijkt dat de vergunning persoonlijk en niet voor het huisgezin is, terwijl artikel 4 alleen een persoonlijk recht, dat niet op anderen overgaat, moet verleenen.
Aan de bestuurshoofden moet het vrijstaan, zonder opgaaf van redenen de passen naar de koffiedistricten te weigeren.
De beslissing van de Regeering in *Bijblad* n°. 2060 moet worden ingetrokken, zoodat het aan geen twijfel meer onderhevig is, of Chineezen, die zich zonder pas bewegen binnen de assistent-residentie waar zij gevestigd zijn, strafbaar zijn of niet.

15°. Heeft onder deze gunstige voorwaarden de volkscultuur nog geen levensvatbaarheid, dan worde de inkoopsprijs na 10 jaren gebracht op f 30 de pikol en de uitvoerrechten verhoogd.

16°. De gouvernements koffiecultuur worde 15 jaren na de invoering der nieuwe regeling geheel vrij gelaten, alle bemoeienissen van de Regeering met die cultuur houden dan op, terwijl in uitvoerrechten en landrente eenig equivalent voor de schatkist worde gevonden, en de particuliere industrie in alles zooveel mogelijk worde voortgeholpen.
De levering aan de gouvernements-pakhuizen blijve dan nog 5 jaren toegestaan om der bevolking tijd en gelegenheid te geven een ander débouché voor haar product te vinden.

Vraag V.

Hoe over de voorstellen en de daarbij der bevolking voorgespiegelde voordeelen door de betrokken bevolking en door hare hoofden geoordeeld wordt.

Dergelijke ingrijpende voorstellen kan de bevolking niet beoordeelen. Daartoe is zij te weinig ontwikkeld. Hare voornaamste grieven echter tegen de cultuur, vooral in de dessa's waar de cultuur niet loont, zijn:

1°. het gedwongen planten op terreinen, niet dicht bij hunne oorspronkelijke gouvernements- of monosoeko-aanplant, ver van elkaar en van de dessa gelegen, en daardoor moeielijk te onderhouden en te bewaken;

2°. de weinige resultaten die zij van hun arbeid dikwijls zien, voornamelijk toe te schrijven aan slechte geaardheid van de meeste gronden en verkeerde werkwijze;

3°. herhaalde veranderde werkwijze, meest geheel anders dan de ondervinding haar geleerd heeft dat goed is, benevens een altijddurend regelen, bevelen en inspecteeren, waardoor zij een afkeer van de cultuur gekregen heeft.
De goed produceerende dessa's verlangen algemeen het voorschotten-systeem te zien ingevoerd. Volgens het oordeel van de hoofden moet er niet meer geplant worden dáár, waar de cultuur niet loonend is. Zij noemen dat de bevolking plagen, terwijl zij het planten op andere gronden dan die tot het dessagebied behooren, zeer verkeerd vinden. Eene equivaleerende belasting voor eene meerdere betaling vindt bij hen geen bijval, hetgeen trouwens geven met de eene hand en nemen met de andere is, en niet gelijkmatig zoude drukken.
De werkelijke monosoeko-dessa's, meenen zij zullen, onder alle omstandigheden met het geven van grootere of kleinere uitbreiding aan hun plantsoen blijven voortgaan, maar vooral zal dit het geval wezen, als zij de eenvoudige inlandsche manier van planten mogen volgen en door voorschotten door het Gouvernement verstrekt, uit de handen der woekeraars komen.

Vraag III.

Welke geldelijke offers de uitvoering der bedoelde maatregelen van 's lands schatkist zou vergen en welke voordeelen daartegenover gesteld zouden kunnen worden, waaraan zich de vraag vastknoopt, of de Regeering er bedacht op zou moeten zijn om door heffingen uit anderen hoofde, de geldelijke offers, aan de toepassing van die maatregelen verbonden, te dekken.

Onmogelijk is het nu reeds op te geven welke geldelijke offers de uitvoering van bedoelde maatregelen van 's lands schatkist zoude vergen. Wel kan er berekend worden wat het oprichten van de voorgestelde temporaire pakhuizen zouden kosten, hoeveel er benoodigd zoude wezen voor uitbreiding van de boschpolitie, na opname der terreinen, hoe groot de uitgave voor het reboiseeren ten naasten bij zal moeten wezen, wat omstreeks de verscherpte maatregelen tegen den smokkelhandel zullen kosten, maar hoeveel de vermindering in opbrengst der koffie door het loslaten der dwangcultuur in die dessa's, waar zij niet loonend is, zoude zijn, is bij benadering niet te bepalen, evenmin wat het geven van voorschotten zal kosten aan verliezen bij niet aanzuivering, of wat er door die maatregelen meer aan koffie zal worden verkregen.
Alle te maken berekeningen daaromtrent zouden slechts op gissingen berusten en eigenlijk niet de minste practische waarde hebben.

Pasoeroean, 25 Juli 1890.

De resident,
(*w. g.*) OLIVIER.
Voor eensluidend afschrift,
De gouvernements-secretaris,
O. v. D. WIJCK.

N°. 23.

ADVIES van den resident van Probolinggo.

N°. 822 *a*/26. PROBOLINGGO, *den* 29*sten April* 1890.

In voldoening aan uwe circulaires dd. 10 Januari jl., n°. 139 en 14 Februari jl., n°. 847, heb ik de eer het volgende te laten dienen, daarbij categorisch beantwoordende de vragen, gesteld in uwe laatstgenoemde circulaire.

Het voorstel van de meerderheid der staatscommissie zoowel als dat van het lid dier commissie, den heer WESSELS, komen mij, in verband met den toestand in dit gewest, niet aannemelijk voor.

In stede van de gouvernements-koffiecultuur voor achteruitgang te behoeden, zoonals de Regeering verlangt, zullen de aangegeven middelen slechts dienen om die cultuur, welke in dit gewest niet onaanzienlijk mag heeten, binnen een kort tijdsverloop geheel te doen verloopen.

Eene vrije of volkscultuur zal de koffiecultuur thans waarschijnlijk nog niet kunnen worden.

Ik betwijfel of ergens op Java die cultuur op eenigszins beduidende schaal als zoodanig bestaat. Waar men spreekt van vrijwillige aanplantingen, daar zijn het feitelijk ook aanplantingen onder pressie aangelegd, maar zonder directe bemoeienis van het Europeesch bestuur.

De inlandsche ambtenaren en hoofden, aangemoedigd zoowel door het vooruitzicht op cultuurprocenten als door de wenken van hooger hand om mede te werken tot uitbreiding der monosoekocultuur, bevelen den aanleg van die tuinen door de bevolking, die, aan zich zelve overgelaten, liefst geen koffie zou planten, alleen wellicht koffie zou plukken als er product te plukken valt.

Waar de bevolking zelfs aangespoord moet worden tot den aanplant van voedingsgewassen, daar zal ze zich nog veel minder begeven aan den zwaren arbeid van ontginning van boschgrond en het planten van koffie, een product dat niet dadelijk profijt afwerpt zooals padi en djagoeng.

Voor het aanleggen van koffietuinen op eenigszins beduidende schaal is bovendien samenwerking noodig, en die heeft men niet onder de inlanders zonder bevelen van hoofden en ambtenaren.

Ondernemende inlanders, die over eenig kapitaal kunnen beschikken om groote tuinen met betaalde helpers aan te leggen, zijn maar weinig te vinden.

Kapitaal en energie ontbreken den inlanders daarvoor. Dit blijkt ook bij de particuliere suikercultuur, waar de cultuur van het riet zelf niet aan de inlanders kan worden overgelaten, niettegenstaande zulks het ideaal voor de suikerfabrikanten moet zijn.

Waar onder de tegenwoordige omstandigheden nagenoeg geene inderdaad vrije koffiecultuur bestaat, daar zal de bevolking er evenmin geheel vrijwillig toe overgaan als de inkoopsprijs met f 5 per pikol wordt verhoogd, en ondanks verlichting van lasten, die haar voorgespiegeld worden indien zij zich in het gebergte nabij de goede koffiegronden wil vestigen. Nu reeds worden haar voordeelen toegekend bij het planten van koffie, zooals vrijstelling van landrente bij tusschenplanting van veldgewassen, zonder dat zij daardoor uit eigen beweging meer koffie plant.

Dwang blijft m. i. voorloopig noodig, wil men de gouvernements-koffiecultuur en daarmede hare thans voor de schatkist onontbeerlijke baten niet geheel prijsgeven. Kan men te eeniger tijd die baten missen of door andere inkomsten vervangen, dan zal de dwangcultuur moeten verdwijnen, daar zij uit een staathuishoudkundig oogpunt, als middel van inkomsten, af te keuren is. Wellicht zullen die inkomsten te vinden zijn uit de particuliere koffiecultuur, wanneer deze eene groote uitbreiding heeft ondergaan; men verwachte ze niet uit een vrije volkscultuur met of zonder verplichte levering.

Voorloopig behoude men dus de gedwongen cultuur.

Trouwens in dit gewest is die dwang niet zoo zwaar of drukkend, dat er noodzakelijkheid bestaat om de bevolking reeds dadelijk daarvan te ontheffen. Klachten omtrent dien beweerden zwaren druk zijn mij hier nimmer ter oore gekomen en zouden ook geen reden van bestaan hebben. Natuurlijk dient er voor gewaakt te worden, dat de ambtenaren dien dwang niet drukkend maken door het invoeren van allerlei nieuwe regelingen bij den arbeid.

Zooals hier in de laatste jaren de koffiecultuur gedreven wordt, waarbij naar verlichting van den arbeid der bevolking zooveel mogelijk gestreefd wordt, kan die cultuur niet bezwarend worden genoemd.

Door de mededeeling van het vorenstaande kan ook de 2de, 3de en 4de vraag als beantwoord worden beschouwd.

Wat de 5de vraag aangaat, valt te vermelden dat de hoofden der bevolking het wenschelijk vinden om de bestaande cultuur op hoog gezag te handhaven; zij meenen dat de uitvoering der denkbeelden van den heer WESSELS wel mogelijk is, maar betwijfelen of de daardoor te creëeren nieuwe toestand wel verkieslijk zal zijn boven den thans bestaanden.

Als beantwoording van de 6de vraag moge dienen, dat tot verbetering van den toestand der koffiecultuur, speciaal van den toestand der daarbij betrokken bevolking, de volgende maatregelen kunnen worden genomen, als:

1°. verhooging van den inkoopsprijs der koffie geleidelijk tot f 20 per pikol;

2°. regeling van de uitbetaling op zoodanige wijze, dat de bevolking niet door de pakhuismeesters kan worden gedupeerd, hetgeen alleen geschieden kan wanneer zij de juistheid der betaling zelf kan controleeren;

3°. intrekking van de gedwongen cultuur in streken, alwaar de gronden weinig of geene geschiktheid hebben voor den koffie-aanplant;

4°. reboisatie van gronden, die daardoor geschikt zullen kunnen worden voor de koffiecultuur, onder leiding van de ambtenaren van het boschwezen.

Verhooging van den inkoopsprijs is ook reeds door de commissie voorgesteld, maar beter dan de cultuur dadelijk vrij te laten, zou beproefd kunnen worden welke gevolgen de verhooging van den inkoopsprijs zou hebben met instandhouding der gedwongen cultuur.

Eindelijk zou men, om de gedwongen gouvernements-koffiecultuur langzamerhand te doen plaats maken voor eene vrije door Europeanen gedreven cultuur, kunnen besluiten om aan laatstgenoemde door verschillende maatregelen gelegenheid tot groote uitbreiding te geven; de staat zal daardoor wel voor een groot deel afstand doen van de onmiddellijke voordeelen, uit de voor de koffie geschikte gronden door haar te trekken, maar een gezonde toestand zal daardoor kunnen worden verkregen.

De veronderstelling, dat de in de laatste jaren waargenomen vermindering van de in 's lands pakhuizen ingeleverde koffie gedeeltelijk het gevolg zou zijn van de ruimere toelating van vreemde oosterlingen in de binnenlanden, en van de vrijere ontwikkeling van den sluikhandel, geldt voor dit gewest niet.

In de laatste jaren heeft hier eerder afname dan toename van den koffiesluikhandel plaats gehad, hetgeen gedeeltelijk aan de laatste districtsreorganisatie toe te schrijven is,

50

Aan den Directeur
van Binnenlandsch Bestuur.

waardoor de koffie-produceerende dessa's tot afgeronde streken in het gebergte zijn gebracht.

De districten die de meeste koffie produceeren, als Tengger, Kandangan en Gading, behooren tot de verboden opiumkringen, zoodat het voor de Chineesche opiumslijters niet veel gemakkelijker is dan voor de anderen, om clandestiene koffie uit die streken op te koopen en af te voeren.

Uit de omstandigheid, dat hier bijna nooit groote hoeveelheden clandestiene koffie worden aangehaald, kan ook eenigszins blijken, dat de koffiesluikhandel in dit gewest geen grooten omvang heeft aangenomen.

Waar clandestiene afvoer van voor de levering aan het Gouvernement bestemde koffie plaats vindt, zijn het alleen inlanders, die bij kleine hoeveelheden die koffie afvoeren en op de strandplaatsen trachten te verkoopen.

De resident,
Bij afwezen en op last,
De secretaris,
(w. g.) M. HERZ.

Voor eensluidend afschrift,
De gouvernements-secretaris,
O. v. D. WIJK.

N°. 24

ADVIES van den resident van Bezoeki. (met bijlagen).

N°. 36/1. BEZOEKI, 26 *Maart* 1890

Voldoende aan de opdracht, vervat in uwe missives, dd. 10 Januari en 14 Februari 1890 n°s. 139 en 847, heb ik de eer UH.E.G. het volgende als mijne opinie ter zake mede te deelen.

Eenvoudigheidshalve zal ik daarbij het rapport van de door de Regeering benoemde commissie op den voet volgen.

De commissie zegt:

»De resultaten der gouvernements-koffiecultuur zijn verminderd."

Dit is een niet te weerspreken feit. Die vermindering is echter, behalve aan de koffiebladziekte, te wijten aan eene Regeeringsbeschikking, ten doel hebbende den last, die de cultuurdienstplichtigen drukt, te verminderen, door te bepalen de grens, waarbuiten den inlander geen aanplant mag worden opgelegd.

Daardoor worden de beschikbare, voor de koffiecultuur geschikte gronden minder, en zal de gouvernements-koffiecultuur eenmaal ophouden te bestaan, wegens gebrek aan voor die cultuur geschikte gronden, aangezien van de reboiseering van afgeschreven tuinen weinig heil wordt verwacht.

De commissie oefent een scherpe critiek uit op de cultuurplannen, maar let te weinig op het nut daarvan, n. l. vermindering van druk voor de bevolking, wanneer althans er van wordt afgezien de voor de koffiecultuur minder geschikte gronden onbenut te laten.

De achteruitgang van de koffiecultuur is volgens de commissie het gevolg van de volgende omstandigheden.

1°. Gebrek aan voor de beplanting met koffie geschikte gronden op een redelijken afstand van de bij de koffiecultuur ingedeelde dessa's.

Volkomen waar. Men houde echter wel in het oog, dat in deze de redelijke afstand de voornaamste factor is.

Ver van de bewoonde plaatsen zijn overal nog wel voor de koffiecultuur geschikte gronden aanwezig.

2°. Koffiebladziekte

Zeer juist. De bladziekte komt zelfs reeds in de pepinières voor.

3°. Bij het vervaardigen der cultuurplannen heeft men onder de gereserveerde gronden ook ongeschikte gronden opgenomen.

Dit wordt geheel beaamd.

In de afdeeling Bondowoso o. a. zijn ook onder de gereserveerde terreinen gronden opgenomen, die nu reeds voor de 3de maal met koffie worden beplant.

Rapporteur heeft, op grond van de weinige resultaten, die de koffiecultuur daar voor de bevolking heeft, bij missive dd. 16 December 1889 n°. 121/1, het voorstel gedaan om de bij die gronden ingedeelde dessa's, van verderen bijplant vrij te stellen.

Op dat voorstel werd echter nog geene beschikking ontvangen.

Van eene uitbreiding van de koffiecultuur als volkscultuur is hier weinig te wachten.

Terwijl in de afdeelingen Bezoeki en Banjoewangi geen vrijwillige aanplantingen voorkomen, heeft in de afdeeling Bondowoso sedert ruim 5 jaren geen nieuwe bijplant plaats gehad, en treft men die alleen aan in de afdeeling Djember, district Soekokerto, waar thans vrijwillige aanplantingen aanwezig zijn, naar schatting bestaande uit 166 940 boomen, waarvan 72645 stuks werden aangeplant gedurende den westmoesson van 1886/87, 1887/88 en 1888/89. De overige zijn in vroegere jaren aangeplant.

De inlander ziet in het planten van koffie geen voordeel, omdat de werkelijk geschikte gronden te ver afgelegen zijn en de betaling bij de inlevering te gering is.

Opheffing van de gedwongen inlevering, waardoor de waarde van haar koffieproduct zou verdubbeld worden, zal ongetwijfeld den tegezin der bevolking doen verminderen en de vrijwillige aanplantingen doen toenemen, daar waar nog geschikte gronden aanwezig zijn.

De commissie meent, dat een der middelen om tot de vrije koffiecultuur te geraken, is een ruime verhooging van het plantloon aan de bevolking, m. a. w. van den inkoopsprijs per pikol.

Rapporteur vereenigt zich geheel met het oordeel der commissie, dat een aanzienlijke verhooging van den inkoopsprijs der koffie den last, die op de bevolking drukt, aanzienlijk zal verlichten.

Om de koffiecultuur tot een volkscultuur te maken is echter meer noodig dan vermindering van druk. Het is bepaald noodig, dat de bevolking in die cultuur een voordeel ziet, dat opwegen kan tegen het nadeel, veroorzaakt door de noodzakelijkheid om zich in het gebergte als het ware af te zonderen.

Een verhooging van den inkoopsprijs van f 5 per pikol is zeer zeker niet voldoende.

In hoeverre de verhooging van den inkoopsprijs per pikol tot f 20 voldoende is om aan de koffieplantende gezinnen in dit gewest een voldoend dagloon te verzekeren bij de gedwongen cultuur, moge blijken uit onderstaande tabel:

Namen der districten.	Aantal dessa's, bij een inkoopsprijs van f 15 per pikol, genietende een dagloon van:							Aantal dessa's, bij een inkoopsprijs van f 20 per pikol, genietende een dagloon van:									
	van 10 cents en minder.	boven 10 tot 15 cents.	boven 15 tot 20 cents.	boven 20 tot 25 cents.	boven 25 tot 30 cents.	boven 30 tot 35 cents.	boven 35 tot 40 cents.	van 10 cents en minder.	boven 10 tot 15 cents.	boven 15 tot 20 cents.	boven 20 tot 25 cents.	boven 25 tot 30 cents.	boven 30 tot 35 cents.	boven 35 tot 40 cents.	boven 40 tot 45 cents.	boven 45 tot 50 cents.	boven 50 tot 55 cents.
Bezoeki	»	»	»	»	»	9	12	»	»	»	»	»	»	»	»	21	»
Wringin . . .	»	»	»	»	13	11	3	»	»	»	»	»	»	13	10	4	»
Bondowoso . .	7	13	12	4	6	6	»	»	7	13	10	6	»	6	3	3	»
Wonosari . . .	12	9	13	»	1	5	4	»	12	9	5	8	»	1	3	4	2
Penang-goengan . . .	5	12	5	10	6	1	»	»	5	12	5	2	9	5	1	»	»
Soekokerto . .	»	»	»	4	16	»	»	»	»	»	»	1	11	8	»	»	»
Tanggoel . . .	»	»	»	»	»	3	»	»	»	»	»	»	»	»	1	2	»
Banjoewangi .	»	»	»	7	18	12	»	»	»	»	»	1	14	10	11	1	»
Rogodjampi. .	»	»	»	19	29	»	»	»	»	»	»	9	17	22	»	»	»
Totaal . .	24	34	30	44	89	47	19	»	24	34	20	27	51	65	29	37	2

Deze cijfers zijn geput uit de staten B, opgemaakt naar aanleiding van de missive van den directeur van binnenlandsch bestuur dato 8 Februari 1888 n°. 790, handelende over de verhouding van arbeid en loon bij de gouvernements-koffiecultuur.

De daglooneu zijn echter gebaseerd op de minimumlevering, die vrijstelling van bijplant geeft. Het is echter zeldzaam, dat dat minimum wordt bereikt.

Eene vergelijking van de productie, berekend naar de taxatie in de cultuurplannen en waarop de minimumlevering is gebaseerd, met de werkelijke inlevering, moge blijken uit bijlage A.

Uit deze staten zijn ook geput de cijfers, voorkomende in bijlage B. Daaruit blijkt, wanneer de cijfers omtrent leeftijd der boomen en productie per baoe, die in de cultuurplannen voorkomen, als juist worden aangenomen:

1°. dat de gemiddelde jaarlijksche bijplant is $45^1/_2$ boom;

2°. dat de gemiddelde leeftijd der koffieplantsoenen gesteld moet worden op 10 jaren (hetgeen echter in de werkelijkheid minder is, zeker gedeeltelijk aan de koffiebladziekte te wijten);

3°. dat de gemiddelte plantwijdte der koffieboomen bedraagt 6 bij 6 Rhijnl. voeten;

4°. dat voor het onderhouden van het plantsoen en het jaarlijks bijplanten noodig zijn gemiddeld 32 dagen van 9 uren arbeid; en

5°. dat het aantal dagen, benoodigd voor pluk, bereiding en inlevering van het product, bedraagt 30 dagen per pikol ingeleverd product.

Het volle aandeel van een cultuurdienstplichtige zou dus voor dit gewest bestaan uit gemiddeld 455 boomen, waaronder 273 vruchtdragende.

De commissie neemt aan, dat voor het onderhoud en jaarlijkschen bijplant van een vol aandeel van 500 boomen noodig zijn 80 dagen arbeid; voor 455 boomen zouden dus noodig zijn 73 dagen, of ruim het dubbele van hetgeen in deze residentie is berekend geworden; de cultuurwijze, behalve in de afdeeling Bondowoso, zeer eenvoudig zijnde.

Is hetgeen de commissie aanneemt juist, en zijn alzoo de voor dit gewest verkregen cijfers te laag gesteld, dan is het duidelijk, dat de berekende dagloonen moeten worden verminderd.

Met inbegrip van oogst en bereiding, waarbij voor 1 pikol 20 dagen noodig worden geacht, neemt de commissie aan, dat 100 dagen arbeid 's jaars noodig zijn alvorens de koffie in het pakhuis is, namelijk 1 pikol.

Hier werd verkregen, dat voor onderhoud en bijplant van een aandeel van 455 boomen noodig zijn 32 dagen, hetgeen voor 500 boomen dus zou zijn 35.1 dag.

Voor oogst en bereiding en inlevering van 1 pikol koffie worden hier noodig geacht 30 dagen, zoodat voor onderhoud en bijplant, benevens pluk, bereiding en inlevering van 1 pikol koffie bij een vol aandeel van 500 boomen zou noodig zijn 65.1 dag.

De dagloonen hier verkregen, zullen alzoo verminderd moeten worden in reden van 100 : 65.1.

In dat geval zal het dagloon voor al de dessa's, zelfs bij eene verhooging van den inkoopsprijs der koffie tot f 20, blijven beneden het dagloon van f $0{,}33^5$, dat voor dit gewest als het gemiddelde kan aangenomen worden.

Uit bovenstaande tabel blijkt, dat ook bij een inkoopsprijs van f 20 per pikol een groot aantal dessa's een onvoldoend dagloon ontvangen zullen. Aannemende toch, dat een dagloon van f 0,30 ter vermijding van schadelijke opdrijving voldoende is, dan zouden, wanneer de cijfers, voor dit gewest verkregen voor het aantal dagen arbeid ten behoeve van de cultuur benoodigd, niet veel van de werkelijkheid verschillen, slechts 182 dessa's een voldoend dagloon bij de gouvernements-koffiecultuur ontvangen, zoodat 105 dessa's daarvan zouden behooren te worden vrijgesteld, namelijk:

36 in het district Bondowoso,
34 » » » Wonosari,
24 » » » Penanggoengan,

Transport 94

Transport 94
1 in het district Soekokerto,
1 » » » Banjoewangi.
9 » » » Rogodjampi.

105 dessa's.

Men houde echter in het oog, dat het dagloon berekend is over een fictief cijfer, gebaseerd op de geschatte productie, en het berekende dagloon nimmer in handen komt van den planter.

Voor welk gedeelte van den oogst betaling wordt ontvangen, kan blijken uit de bijlage A.

Terwijl volgens de cultuurplannen een jaarlijksch product kan verkregen worden van 38 256 pikols, bedraagt de gemiddelde inlevering gedurende 5 jaren niet meer dan 20 895 pikols, of ruim de helft.

Wordt, volgens de taxatie, door een cultuurdienstplichtige geoogst ruim 1 pikol, de inlevering bedraagt gemiddeld slechts 59 katties per cultuurdienstplichtige.

Bij een meer minutieus onderzoek zal het echter ongetwijfeld blijken, dat van de genoemde 182 dessa's nog verscheidene moeten wegvallen als geen voldoend dagloon ontvangende.

Vraag I van 's directeurs missive dd. 14 Februari 1890 n°. 847 is hiermede beantwoord.

Het voorstel van de commissie is niet aannemelijk, tenzij een 105 dessa's, waarschijnlijk meerdere, van den cultuurdienst worden vrijgesteld.

Ook de 2de vraag is hiermede gedeeltelijk beantwoord.

In het belang der bevolking moeten, bij een verhooging van den inkoopsprijs per pikol tot f 20, nog 105 dessa's worden vrijgesteld van de gedwongen cultuur.

Dat hierdoor het product aanzienlijk minder zal worden en daarmede ook de inkomsten van de schatkist, behoeft geen betoog Het belang van de bevolking is steeds in strijd met dat van de schatkist. Daartegen zijn geen maatregelen te nemen.

Rapporteur kan zich niet scharen aan de zijde van hen, die meenen, dat een verhooging van den inkoopsprijs der koffie tot f 20 de bevolking zal aansporen groote uitbreiding te geven aan hare vrijwillige koffieaanplantingen. Voor het gewest Bezoeki is hij overtuigd dat daarvan geen sprake kan zijn.

Aan de bevolking de vrije beschikking te geven over haar product, is m. i. het eenige middel om de koffiecultuur te maken tot eene volkscultuur.

Uitbreiding te geven aan de gouvernements-koffiecultuur is in dit gewest niet mogelijk dan ten koste van de bevolking, die thans voor ruim $^3/_4$ gedeelte daarmede een voldoend dagloon verdient.

Ook het voortdurend behoud van de koffiecultuur op den tegenwoordigen voet, al is het met verhooging van den inkoopsprijs der koffie, is onmogelijk. Eindelijk toch zullen al de gronden bij de cultuurplannen gereserveerd, ongeschikt bevonden worden, na meermalen te zijn beplant geweest.

De commissie is van oordeel, dat bij een verhooging van den inkoopsprijs tot f 20 per pikol en het nemen van eenige verdere maatregelen, over 5 jaren de gouvernements-koffiecultuur kan worden losgelaten, zullende deze dan vermoedelijk in een volkscultuur zijn veranderd.

Rapporteur kan dat gevoelen geenszins deelen.

Welke zijn die andere te nemen maatregelen?

1°. voor het vervolg vrijlating van den inlander in de keuze van het terrein en in de wijze van grondbewerking.

Ik verwacht weinig heil van dezen maatregel. De contrôle zou bijna onmogelijk zijn;

2°. afstand van tuinen aan inlanders (merdikatuinen der Preanger-regeling). De commissie zegt zelf, dat de genomen proef niet aan de verwachting heeft beantwoord en schrijft dit toe aan te geringe betaling en te groote tuinen.

Aan het laatste bezwaar kan zeer zeker worden tegemoet gekomen. Bij een betaling van f 20 per pikol, zal deze maatregel echter m. i. evenmin slagen, daar de betaling, ook bij een verhooging van f 5 per pikol, nog veel te gering zal blijken te zijn;

3°. aan de bevolking, die zich in de bergen vestigt met het doel aldaar koffie te planten, gedurende geruimen tijd vrijstelling te geven van landrente van de niet met

koffie beplante gronden, tot een zeker maximum, noodig voor de behoeften des huisgezins.

Van dezen maatregel kan m. i. wel eenige uitbreiding van monosoeko-aanplantingen het gevolg zijn. Het wordt echter betwijfeld, dat zich veel liefhebbers daarvoor zullen opdoen, daar men bij de tabakscultuur een goed daggeld verdienen kan;

4°. het verleenen van vrijstelling van heerendienst aan bedoelde personen.

Het verleenen van vrijstelling van heerendienst aan sommige categoriën van personen, stelt eene onbillijkheid daar tegenover de andere categoriën, en daarom acht ik dezen maatregel niet aanbevelenswaard;

5°. waar wegen naar het gebergte ontbreken, het aanleggen daarvan in vrijen arbeid.

Het gemis van wegen is voor den inlander in den regel geen beletsel om zich naar het gebergte te begeven, wanneer hij daarin voordeel ziet.

Bij een inkoopsprijs der koffie van f 20 per pikol, zal hij echter in die cultuur geen voordeel zien;

6°. Het geven van een voorschot op den oogst van het loopende jaar.

Wanneer de bladziekte niet bestond, zou deze maatregel alleen veel administratief werk geven. Nu dit echter wel het geval is, zou het geven van voorschot zware offers van de schatkist kunnen vorderen

Het is geen zeldzaamheid, dat zwaar met vruchten bezette boomen, aangetast door de bladziekte, al de vruchten verliezen, die, niet tot rijpheid komende, verdorren en afvallen.

Rapporteur is overtuigd, dat het voorstel van de commissie in zijn geheel voor het geheele gewest onaanneembaar is.

De voorgestelde maatregelen zullen niet leiden tot eene vrije volkscultuur na 5 jaren, zoodat na dien termijn de gouvernements-koffiecultuur losgelaten zijnde, en daarvoor geen vrije cultuur in de plaats getreden zijnde, de schatkist althans een zwaar verlies zou lijden.

De verhooging van den inkoopsprijs tot f 20 zal der schatkist te staan komen op een meerdere uitgaaf van f 104 475, de gemiddelde inlevering gedurende 5 jaren bedragende 20 895 pikols.

De Regeering verlangt instandhouding van de koffiecultuur, aangezien deze behoort tot de middelen ter bestrijding van 's lands uitgaven

De commissie stelt voor loslating van de gedwongen teelt over 5 jaren, in de meening dat, door de voorgestelde maatregelen, die gedwongen cultuur dan in een volkscultuur zal zijn veranderd.

Overtuigd, dat zulks niet het geval zal zijn, en de gedwongen koffiecultuur, al is het ook met verhooging van den inkoopsprijs der koffie, eindelijk wegens gemis van geschikte gronden op *redelijken afstand van de woningen der planters*, onmogelijk zal worden, is het noodzakelijk, wil men de baten uit de koffiecultuur voor de schatkist behouden, tot andere maatregelen over te gaan.

Loslating van de gedwongen inlevering zal leiden tot de vrijwillige koffieteelt, door de vermeerdering in waarde van het product.

Door omzetting van de gouvernements-koffiecultuur in gouvernements-ondernemingen, te drijven in vrijen arbeid, onder leiding van niet-ambtelijk personeel, zal de schatkist voordeelen uit die cultuur blijven trekken; hetgeen ook het verlangen der Regeering is.

Met de laatste alinea's is beantwoord de 6de vraag in 's directeurs missive, luidende: »tot welke andere maatregelen in het belang, hetzij van de vrije, hetzij van de gedwongen koffiecultuur, zoude moeten besloten worden, indien de door de staatscommissie gedane voorstellen geacht moeten worden niet voor toepassing in aanmerking te kunnen komen".

Uit de beantwoording van vraag 6, blijkt, dat rapporteur zich geheel vereenigt met het voorstel ingediend door het commissielid L. Wessels.

Dat voorstel acht hij zoo goed toegelicht, dat hij zich van een nadere behandeling daarvan wenscht te onthouden.

Alleen wenscht hij nog enkele punten aan te stippen.

Op bladz. 120 zegt het commissielid L. Wessels: » voor de vrees, dat de Javaan benadeeld zal worden door die particuliere opkoopers, en daarom tegen hen zelfs bescherming zou behoeven, bestaat niet de allerminste grond".

Hiermede kan ik mij niet geheel vereenigen. De opkooper, die met het Gouvernement een contract heeft gesloten omtrent de bereiding van de koffie, heeft weinig concurrentie te duchten.

Er is dus wel gelegenheid tot benadeeling van den planter door den inkoopsprijs der natte koffie laag te houden, tenzij in het contract worde bepaald, dat de voorwaarden ook toepasselijk zijn op door den inlander ingeleverde koffie.

Waar gesproken wordt over de beschikbare uitgestrektheid van voor de koffiecultuur geschikte gronden, zegt L. Wessels (bladz. 127):

»Alle onder geregeld beheer gebrachte wildhoutbosschen kunnen, voor zoover de gronden voor de koffieteelt geschikt zijn, voor die cultuur van den Staat gebezigd worden.

»Nadeelige gevolgen van ontwouding zijn daarvan geenszins te wachten, want voor het bosch dat wordt weggekapt, komt eene koffieaanplanting in de plaats".

Ik geloof, dat een jonge koffiaanplant niet gelijk te stellen is met een wildhoutbosch, en dat het wegkappen daarvan wel degelijk een wijziging zou brengen in het klimaat, en daardoor ook in den voorraad van irrigatiewater voor de lager gelegene gronden.

Wanneer men zich bepaalde tot de eenvoudige boschkoffiecultuur, door slechts eenige boomen weg te kappen waar koffie geplant moet worden en de overige ongerept laat, dan zou mijn bezwaar zijn opgeheven.

Ook geloof ik dat men, zonder vrees voor ernstige gevolgen, in het gebergte wel plekken kan ontwouden, wanneer men zorg draagt het geboomte zoowel langs de rivieroevers als de bronnen over zekere uitgestrektheid onaangeroerd te laten, en tevens ieder perceel begrensd doet blijven door een bosch, waardoor het plotseling wegvloeien van het regenwater wordt belet.

Hoe over de voorstellen en de daarbij der bevolking voorgespiegelde voordeelen, door de betrokken bevolking en door hare hoofden geoordeeld wordt, is opgenomen in de hierbij aangeboden adviezen van de hoofden van plaatselijk bestuur en den controleur van Bezoeki, waaraan ik mij in deze ter bekorting refereer.

Dat de in de laatste jaren waargenomen vermindering van de in 's lands pakhuizen ingeleverde koffie, gedeeltelijk het gevolg is van de ruimere toelating van vreemde oosterlingen in de binnenlanden en van de vrijere ontwikkeling van den sluikhandel, moet voor dit gewest ten stelligste worden ontkend.

Vooreerst is de sluikhandel niet ontwikkeld. Integendeel wordt in de laatste jaren strenger dan vroeger daartegen gewaakt.

Gedurende 1889 een hoeveelheid van 57 pikols koffie terwijl in 1885 die hoeveelheid 94,5 pikol bedroeg.

Wel is waar neemt het aantal vreemde oosterlingen toe, maar niet in zoodanige mate, dat daarvan eenige invloed op de koffieinlevering zou merkbaar zijn.

Zielental der

	Chineezen in:					Arabieren in:				
Afdeeling	1885	1886	1887	1888	1889	1885	1886	1887	1888	1889
Bezoeki. . . .	475	459	441	452	460	287	311	304	314	319
Panaroekan . .	304	317	332	358	375	239	250	265	297	281
Bondowodo . .	216	200	239	271	302	281	288	336	359	356
Djember. . . .	100	74	98	105	nog niet op te geven.	—	—	—	—	—
Banjoewangi. .	243	246	254	273	272	381	389	402	423	462

Het aanstellen van bereden politiebeambten zal ongetwijfeld medewerken om den koffie-sluikhandel te bemoeielijken.

Men vergete niet, dat de koffieplanter van zijn eigen product voor eigen gebruik mag bestemmen zooveel hij behoeft.

Wanneer ieder cultuurdienstplichtig huisgezin per jaar slechts 10 katties gebruikt, dan vertegenwoordigt dat voor dit gewest reeds een hoeveelheid van 3558 pikols (zie bijlage A).

Met het bovenstaande meent ondergeteekende te hebben voldaan aan de opdracht, vervat in de hoofde dezer bedoelde missives.

De resident van Bezoeki,

(w. g.) J. F. W. Wessels.

Voor eensluidend afschrift;

De gouvernements-secretaris,

O. v. d. Wijck.

Bijlage A.

AANTOONING bevattende de geschatte jaarlijksche productie volgens de cultuurplannen en de inlevering gedurende 5 jaren.

NAMEN DER DISTRICTEN.	Cultuurdienst-plichtigen ult. 1887.	Geschatte productie volgens de minimumlevering in de cultuurplannen opgenomen.	Jaarlijksche inlevering in pikols.		Gemiddeld.
Bezoeki	1 272	3 668,75	1885	631	
			1886	1183	
			1887	945	866 pikols.
			1888	700	
			1889	872	
Wringin.	2 573	4 462,50	1885	861	
			1886	1511	
			1887	1204	1 051 »
			1888	790	
			1889	886	
Bondowoso	3 741	3 096,—	1885	299	
			1886	833	
			1887	703	859 »
			1888	1135	
			1889	1323	
Wonosari.	9 926	10 828,50	1885	6081	
			1886	8501	
			1887	4211	6 882 »
			1888	8857	
			1889	6762	
Penanggoengan . .	5 409	5 310,75	1885	3926	
			1886	6019	
			1887	2518	4 492 »
			1888	5639	
			1889	4357	
Soekokerto	5 516	5 563,75	1885	3217	
			1886	7010	
			1887	2131	4 007 »
			1888	3858	
			1889	3822	
Tanggoel.	263	640,50	1887	2	
			1888	86	63 »
			1889	100	nieuw terrein.
Banjoewangi . . .	2 104	2 250,25	1885	1256	
			1886	1626	
			1887	564	1 342 pikols.
			1888	2332	
			1889	930	
Rogodjampi. . . .	2 734	2 435,—	1885	1265	
			1886	1896	
			1887	1182	1 333 »
			1888	1654	
			1889	668	
	35 581	38 256,—			20 895 pikols.

Volgens de cultuurplannen zou per cultuurdienstplichtige worden geoogst ruim 1 pikol, terwijl gemiddeld gedurende de laatste 5 jaren per dienstplichtige werd ingeleverd ± 59 katties of ongeveer de helft.

Voor eensluidend afschrift,
De gouvernements-secretaris,
O. v. d. WIJCK.

BIJLAGE B, getrokken uit de staten lit. B, opgemaakt naar aanleiding der circulaire van den directeur van binnenlandsch bestuur dato 8 Februari 1888, n°. 790.

NAMEN der DISTRICTEN.	Aantal dessa's of aandeelen.	Aantal jaarlijks bij te planten boomen.	Gemiddelde leeftijd der boomen.	Onderlinge afstand der boomen.	Aantal dagen voor die aandeelen noodig voor onderhoud en bijplant.	Aantal dagen voor die aandeelen noodig voor pluk, bereiding en inlevering van 1 pikol.
Bezoeki	21	940	315		738	610
Wringin	27	1 130	294		811	803
Bondowoso.	48	2 160	456		1 720	1 435
Wonosari	44	1 990	400	Gemiddeld	1 621	1 305
Penanggoengan. . .	39	1 770	380	6 bij 6	1 658	1 193
Soekokerto	20	880	200	R. R.	535	593
Tanggoel	3	140	45		106	90
Banjoewangi. . . .	37	1 720	320		859	1 092
Rogodjampi	48	2 340	434		1 155	1 417
Totaal	287	13 070	2 844		9 203	8 538
Gemiddeld per aandeel		$45^1/_2$	10 jaar.		32	30 per pik.

Toelichtingen. Het kwam mij met het oog op de vele becijferingen, die er het gevolg van zouden zijn, onnoodig voor rekening te houden met het verschillend aantal der cultuurdienstplichtigen in de verschillende dessa's.

Wel zou dit invloed gehad hebben op de verkregen gemiddelden, doch ik vermeende dat het groote tijdverlies niet zou gerechtvaardigd wezen door de meerdere nauwkeurigheid der gemiddelden.

N°. 15/1. BANJOEWANGI, 18 *Maart* 1890.

—

In voldoening aan uw apostil dd. 20 Februari jl. n°. 20/1, gesteld op een afschrift der missive van den directeur van binnenlandsch bestuur dd. 14 Februari t. v. n°. 847, heb ik de eer het ondervolgende mede te deelen:

1°. het voorstel van de meerderheid der commissie om den inkoopsprijs der koffie op f 20 per picol te brengen, is mijns inziens niet aan te raden, daar de goed produceerende koffiestreken van die verhooging zouden profiteeren, terwijl die verhooging voor de minder goed produceerende streken te beschouwen is als een druppel in een emmer water, d. w. z. niets beteekenend.

Om dit door een voorbeeld op te helderen, vergelijke men pag. 13 van bijlage C van het verslag met blz. 15 van dezelfde bijlage. In het Pasoeroeansche werd in het jaar 1888 per huisgezin verkregen 7,83 pikol, terwijl in het Bezoekische slechts werd verkregen 0,79 pikol per huisgezin. In het eerste gewest werd dus per huisgezin verdiend 7,83 × f 15 = f 117,65, tegen f 11,85 in laatstgenoemd gewest; het aantal dagdiensten voor de koffiecultuur stellende op 80 (pag. 26 verslag), dan is het dagloon in het Pasoeroeansche $\frac{f\ 117,65}{80}$ = f 1,47 en in Bezoeki $\frac{f\ 11,85}{80}$ = f 0,15.

Door de voorgestelde verhooging tot f 20 per pikol, zou dus het dagloon in Pasoeroean noodeloos opgedreven worden, terwijl het in Bezoeki zou vertegenwoordigen een bedrag van nog geen f 0,20, welk loon niet gelijk is aan dat, hetwelk ieder arbeider dagelijks kan verdienen.

Door die verhooging zou dus niet voldaan worden aan het gebiedend voorschrift van art. 56 alinea 4 van het Regeeringsreglement; vooral niet als men nagaat, dat de opgegeven cijfers slechts gemiddelden zijn, en er dus vele streken zijn, die nog minder dan 0,79 pikol per huisgezin produceeren, en waar dus het dagloon nog veel minder zal zijn.

Met het 2de gedeelte van het voorstel, om na vijf jaar de gedwongen koffiecultuur op te heffen, kan ik mij ook niet vereenigen, daar, met het oog op de geaardheid der bevolking, het te voorzien is dat alsdan niemand meer koffie zal planten en de bestaande tuinen in minder dan geen tijd geheel verwaarloosd zullen zijn.

Het is toch bekend dat de inlander, vooral in deze afdeeling, zeer lui en onverschillig is, wat ten duidelijkste hieruit blijkt, dat, hoewel in het vorige jaar rijstschaarschte geheerscht heeft en verscheidene personen zich met boschproducten, vooral gadoeng, moesten behelpen, de sawahs en tegals eerst na herhaalde aansporingen zoowel van het Europeesche als van het inlandsch bestuur beplant werden. Als dus de inlander zijn eigen belang zoo slecht behartigt, wat kan men dan verwachten wanneer de gedwongen koffiecultuur wordt opgeheven? En vooral nu, zooals boven is aangetoond, door de verhooging van den inkoopsprijs tot f 20 per pikol, het dagloon toch niet in overeenstemming is met hetgeen iedere inlander bij particulieren kan verdienen. Ook dient vermeld te worden, dat de inlander eerst dan bij particulieren werk zoekt, als hij belastingen moet betalen; vóór en na dien tijd is hij een vijand van alle mogelijke werkzaamheden, tenzij het daarbij te verdienen loon zóó hoog is, dat hij het der moeite waard acht zich eenige beslommeringen te getroosten. Wordt dus alle dwang bij koffiecultuur opgeheven, dan zal die cultuur ook binnen zeer korten tijd tot het verledene behoord hebben.

In verband met het bovenstaande acht ik dus eene verhooging van den koffie inkoopsprijs tot f 20 onnoodig, omdat daardoor niet zal worden voldaan aan art. 56 alinea 4 van

Aan
den Resident van Bezoeki.

het Regeerings-reglement, terwijl de opheffing der gedwongen koffiecultuur ten sterkste moet worden ontraden, daar, met het oog op de geaardheid der bevolking, het als vrij zeker vaststaat, dat alsdan die cultuur binnen zeer korten tijd tot het verledene zal behoord hebben.

Naar mijn gevoelen zal de koffiecultuur geregeld moeten worden op de wijze, in de hierbij gevoegde nota in het ruwe aangegeven, en kunnen dan ook de andere door de meerderheid der commissie voorgestelde maatregelen toegepast worden.

Wat aangaat het voorgestelde door de minderheid der commissie, vertegenwoordigd door den heer WESSELS, behoeft na het bovenvermelde niet verder uitgeweid te worden om aan te toonen, dat eene vrije door den Staat te drijven koffiecultuur niet bestaanbaar is. Ook zou men bij de voorgestelde regeling stuiten op het bezwaar, dat de staatskoffiecultuur zou moeten geleid worden door zoogenaamde deskundigen, die m. i. verre achterstaan bij den inlander, die sedert tal van jaren niets anders gedaan heeft dan zich bezig te houden met den landbouw en dus zeer goed met de practijk bekend is. Wat van die zoogenaamde deskundigen te verwachten is, blijkt uit de geheele geschiedenis der koffiecultuur zoowel op Java als op Sumatra, waar men het verschijnsel ziet dat de monosoeko-aanplantingen, die door de bevolking zijn aangelegd geheel volgens hare eigene inzichten, een hoogen ouderdom bereiken en veel vrucht afwerpen, in tegenstelling met de gouvernements-aanplantingen, die na een 5 à 6-jarigen leeftijd bereikt te hebben reeds beginnen te kwijnen, om na eenigen tijd geheel uit te sterven.

Naar bescheidene meening moet dus het voorstel van de minderheid der commissie geheel ter zijde gelegd worden.

2°. De hierbij gedane vraagpunten zijn m. i. voldoende beantwoord in het sub 1 vermelde en in de hierbij overgelegde nota.

3°. Volgens het sub 3 voorkomende in mijne nota, zou voor iederen in 's lands pakhuizen geleverden pikol koffie f 20 betaald worden.

De gemiddelde productie over de 8 laatste jaren bedraagt ruim 3000 pikols, zoodat daarvoor zoude moeten worden betaald ruim f 60 000.

Wordt de voorgestelde regeling gevolgd, dan is eene productie van het dubbele, of 6000 pikols 's jaars, zeker niet te ruim genomen en zal de inkoopsprijs daarvan bedragen f 120 000.

De andere uitgaven, zooals voor het oprichten van pakhuizen en voor het aanleggen van wegen, in betaalden arbeid, naar de bergstreken, kunnen moeilijk begroot worden. In ieder geval zullen die kosten ruimschoots kunnen bestreden worden uit de winsten uit den verkoop der koffie verkregen, vooral daar die uitgaven slechts eens moeten gedaan worden, terwijl de koffie telken jare grootere of kleinere winsten afwerpt.

Ter dekking der geldelijke offers, door de Regeering te doen ter toepassing van de voorgestelde maatregelen, behoeven dus geene heffingen van de bevolking te geschieden.

4°. Ook deze vraag behoeft niet beantwoord te worden in verband met het reeds medegedeelde.

5°. Over het voorstel van de meerderheid der commissie werd zoowel door de bevolking als door hare hoofden ongunstig geoordeeld, daar, zooals zij beweerden, het te vreezen was, dat bij vrijverklaring der koffiecultuur er na eenigen tijd geen aanplant meer zal worden bewerkstelligd en de cultuur dus geheel zal opgehouden hebben te bestaan.

Met het voorstel van de minderheid der commissie waren bevolking en hoofden, met uitzondering van den patih en den wedono van Rogodjampi, zeer ingenomen. Zij dachten wel dat, bij uitvoering van dat voorstel, genoeg volk werk zou zoeken in de door den Staat aangelegde tuinen, hetgeen juist door den patih en den wedono van Rogodjampi werd betwijfeld, met het oog op de geaardheid der bevolking in deze afdeeling.

Na al het bovenaangevoerde behoeft het niet nader vermeld te worden, dat ik mij geheel vereenig met de opinie van de twee genoemde ambtenaren.

6°. Deze vraag behoeft niet verder beantwoord te worden. Alleen wensch ik hier nog aan toe te voegen, dat het wel overweging verdient om de terreinen der afgeschreven koffietuinen in de lagere streken, die niet door de bevolking ter ontginning worden aangevraagd, van gouvernementswege te doen aanplanten met djattiboomen, in vrijen arbeid, en daarvoor f 30 per baoe beschikbaar te stellen.

Ter beteugeling van den sluikhandel in koffie werd door mij de maatregel getroffen, aan vreemde oosterlingen geene passen te verleenen om naar de dessa's te gaan; wel mogen zij zich begeven naar de passers te Soekaradja, Kabat Rogodjampi en Alasmalang, doch het oponthoud in de dessa's is hun ten strengte verboden.

De assistent-resident,
(*w.g.*) J. G. HOGENRAAD.

Voor eensluidend afschrift.
De gouvernements-secretaris,
O. v. D. WIJCK.

NOTA van den assistent-resident van Banjoewangi.

Om aan den Staat de voordeelen der koffiecultuur nog te verzekeren en tevens om te voldoen aan art. 56 alin. 4 van het Regeeringsreglement, is het, naar bescheiden meening, noodig de volgende maatregelen te nemen:

1°. De koffiecultuur moet gehandhaafd worden, dat wil zeggen zij moet voortgezet worden op hoog gezag.

Deze bepaling is niet in strijd met het bovenaangehaalde art. 56 en bovendien in het belang te achten der betrokken bevolking, daar zij bij de voorgestelde regeling dier cultures verzekerd is van inkomsten, die zij bij algeheele vrijlating daarvan zoude missen.

Het is toch bekend dat de inlander zeer zorgeloos en onverschillig is; zijne eigene belangen behartigt hij niet naar behooren; de velden worden eerst bewerkt na herhaalde aansporingen zoowel van het Europeesch als van het inlandsch bestuur. Als hij dus ter voorziening in zijn dagelijksch onderhoud, namelijk het beplanten der bouwgronden met padie en tweede gewassen, herhaaldelijk moet aangespoord worden, wat kan men dan van hem verwachten als de koffiecultuur geheel vrij verklaard wordt en dus alle dwang daarbij is uitgesloten, al ware het ook dat hij een behoorlijk loon kan erlangen bij eene goede verzorging van den aanplant.

Ik vrees er dan ook voor dat, bij vrijverklaring der cultuur, er binnen zeer korten tijd geen boom meer zal geplant worden en de reeds bestaande aanplant geheel zal verwaarloosd worden.

Daar de Staat de van de koffiecultuur verkregen inkomsten nog niet kan missen, moet de inlander dus gedwongen worden tot het drijven dier cultuur.

2°. De cultuur wordt gedreven op gronden door de bevolking zelve te kiezen, mits gelegen op eene hoogte boven de oppervlakte der zee van minstens 1500 Rijnl. voeten.

Het is een gebrek van de tegenwoordige regeling der koffiecultuur, dat de aanplantingen moeten geschieden in een rayon van 4 palen van de dessa's, die over het algemeen allen in de vlakte gelegen zijn, zoodat de voor de cultuur gebezigde gronden zelden eene hoogte bereiken waar de koffieboom welig tiert. Wordt eenmaal bepaald dat de gronden moeten gelegen zijn op minstens 1500 voet hoogte, dan moet de vaststelling van den afstand van de dessa tot die gronden vervallen, daar dan de afstand voor die verschillende dessa's zeer varieert. Wel kan een maximum-afstand bepaald worden, bijv. 12 paal, evenals bij vroegere regelingen; zijn binnen een rayon van 12 paal geene gronden beschikbaar en geschikt voor de cultuur, dan worden die dessa's vrijgesteld van aanplant.

Naar mijne meening zal deze regeling voor de bevolking niet bezwarend zijn, daar zij geheel vrij is wat aangaat de wijze van bewerking en beplanting der gronden en onderhoud van den aanplant. De gronden in deze afdeeling, op de vereischte hoogte gelegen, zijn zeer los, zoodat de omwerking daarvan met ploeg of patjol niet noodig is; de aanplant zal ook geschieden met eene veel geringe plantwijdte, zoodat na eenigen tijd de boompjes in elkander sluiten en weinig licht tot den bodem toelaten, waardoor het onkruid van zelf verstikt en het onderhoud tot een minimum bepaald wordt. Later, als de boomen meer volwassen zijn, kan de aanplant eenigszins gedund worden.

Op deze wijze heeft de bevolking slechts uit te komen voor het omkappen van de boomen, tevens schoonmaken van het te beplanten terrein. Voor het planten en voor het plukken neemt men het gemiddelde der cijfers op pag. 24 van het verslag voorkomende. Dan verkrijgt men, voor een aanplant van 50 boomen, voor ontginnen, terrasseeren enz. 230 uur en voor planten 14 uur, totaal 244 uur. Voor het plukken van een pikol koffie worden noodig geacht 20 dagdiensten (pag. 26) zoodat, een arbeidsdag op 8 uren stellende, de bevolking per jaar pl m. 50 dagen aan de koffiecultuur zal besteden. Wordt nu de betaling zoodanig gesteld dat iedere dienstplichtige een behoorlijk dagloon verdient, dan is m. i. de koffiecultuur voor de bevolking een weldaad. Nu reeds gaat de bevolking werk zoeken op het land Pantjoer, gelegen in de afdeeling Panaroekan, district Pradjekan, op een afstand van pl. m. 24 paal, om daar pl. m. 8 à 10 dagen te blijven en f 0,50 daags te verdienen.

3°. Ontginning, bewerking en beplanting van het terrein, zoomede het onderhoud, wordt geheel aan de bevolking overgelaten en geschiedt zonder eenige bemoeienis van het bestuur.

De inlander toch is een geboren landbouwer en is van de cultures beter op de hoogte dan menig ambtenaar, die hem nu controleeren moet. Het is dus zaak hem in bovengenoemde werkzaamheden geheel vrij te laten. De eenige contrôle moet daarin bestaan, dat hij telken jare een bepaald aantal boomen plant en de geplukte koffie in de pakhuizen inlevert.

4°. Aan de bevolking wordt een dagloon verzekerd van minstens f 0,40.

Uit nevensgaanden staat blijkt, dat de koffieproductie gedurende de laatste 5 jaren bedraagt 2674,72 pikols; het aantal cultuurdienstplichtigen gedurende dat tijdvak bedroeg gemiddeld 4982, zoodat door ieder werd ingeleverd gemiddeld pl. m. 0,54 pikols 's jaars, vertegenwoordigende een geldswaardig bedrag van $0,54 \times$ f $15 =$ f 8,10.

Wordt de koffiecultuur op de boven aangegeven wijze gedreven, dan moet ieder man per jaar uitkomen gedurende 50 dagen, zoodat bij gelijke productie het dagloon zoude bedragen f $\frac{8,10}{50} =$ f 0,16 ruim.

Dit dagloon nu is te gering en moet vermeerderd worden, niet door den inkoopsprijs van de ingeleverde koffie te vermeerderen, daar in dat geval alleen de goed producceerende dessa's daarvan zouden profiteeren, doch op de volgende wijze.

Voor het drijven der koffiecultuur moet iedere persoon 50 dagen in het jaar uitkomen. Het dagloon in deze streken bedraagt f 0,35 à f 0,50, zoodat dus voor die 50 dagen ieder persoon zal moeten kunnen verdienen f 17,50 à f 25; stel f 20 gemiddeld.

Van die 50 dagen gaat een zeker aantal dagen af voor den pluk, welke arbeid beschouwd wordt als te zijn betaald door den prijs voor de ingeleverde koffie, dus f 8,10; rest dus nog te betalen f 11,90, welk bedrag kan uitbetaald worden in twee termijnen, evenals bij de suikerrietcultuur; 60% als de aanplant bewerkstelligd is, en 40% na afloop van den oogst. Wordt de voorgestelde regeling gevolgd, dan zal na verloop van eenige jaren de koffieproductie meer bedragen en kan ieder cultuurdienstplichtige minstens 1 pikol koffie inleveren tegen f 15, zoodat door het Gouvernement alsdan nog moet worden betaald f 5 per man. Bedraagt de inlevering zooveel, dat de aan de pakhuizen te ontvangen prijs bedraagt f 20 of meer, dan behoeft aan de bevolking geen suppletie meer uitbetaald te worden, daar zij alsdan voor het door haar verrichte werk reeds voldoende beloond is.

Dat de productie meer kan bedragen, behoeft niet nader uiteengezet te worden; voldoende is het er op te wijzen dat de koffieboom op eene hoogte van 1500 voet en daarboven krachtiger is, beter bestand tegen alle mogelijke schadelijke invloeden en een hoogeren ouderdom bereikt.

Van iedere 400 boomen kan minstens 1 pikol verkregen worden, zoodat bij den aanplant van 500 boomen de productie zal bedragen $1\frac{1}{4}$ pikol.

De inkoopsprijs op f 15 vastgesteld blijvende, ontvangt dus ieder persoon $1\frac{1}{4} \times$ f $15 =$ f 18,75. Dit bedrag is wel het minimum dat de cultuurplichtige ontvangt; het is wel aan te nemen dat hij doorgaans meer zal toucheeren, zoodat de Staat niets meer behoeft bij te passen.

Verder kan ik mij wel vereenigen met het door de meerderheid der commissie voorgestelde, als:

a. der bevolking, die zich eigener beweging in het gebergte ver van de dessa's vestigt, met het kennelijk voornemen aldaar koffie te planten, worde in verschillende opzichten vrijdom of verlichting van lasten toegekend.

b. de gelegenheid tot inbreng worde zoo gemakkelijk mogelijk gemaakt.

c. Van Regeeringswege worde aan de koffieplantende bevolking voorschot op den oogst van het loopende jaar verstrekt.

d. waar gebrek aan gemeenschapsmiddelen de vestiging van inlandsche koffieplanters in het gebergte mocht blijken in den weg te staan, daar worden in betaalden arbeid wegen aangelegd.

Banjoewangi 18 Maart 1890,

De assistent-resident,

(*w. g.*) G. HOGENRAAD,

Voor eensluidend afschrift,

De gouvernements-secretaris,

O. v. d. WIJCK.

STAAT betreffende de koffieproductie in de afdeeling Banjoewangi in 1888/89.

Afdeeling.	Jaartal.	Aantal dienstplichtige huisgezinnen.	Verkregen hoeveelheid koffie in pikols.	Verkregen koffie per huisgezin in pikols.
Banjoewangi	1882	5327	3754.08 4/5	0.70
	1883	5352	4793.44 4/5	0.89
	1884	5300	2546	0.48
	1885	5300	2521.52	0.48
	1886	5264	3521.92	0.67
	1887	4816	1745.51 1/5	0.36
	1888	4765	3986.064	0.84
	1889	4765	1598.618	0.34

Banjoewangi, 18 Maart 1890.

De assistent-resident,

(*get.*) G. HOGENRAAD.

N°. 12/1. BONDOWOSO, 18 *Maart* 1890.

In voldoening aan UwEd.G. apostille dd. 20 Februari jl., n°. 20/1, gesteld op een afschrift der missive van den directeur van binnenlandsch bestuur dd. 14 te voren, n°. 847, zoomede van UwEd.G. missive dd. 14 dezer, n°. 28/1, heb ik de eer het volgende te doen dienen.

Sub I. De gedwongen koffiecultuur, en het op die wijze brengen van geld onder de bevolking, komt mij voor in deze afdeeling niet noodzakelijk bestendigd te moeten blijven. De afschaffing van die cultuur, al ware het ook dat daardoor zal ophouden een bron van inkomsten, zal die bevolking niet in welvaart doen achteruit gaan. De tabakscultuur toch, die hier tot in de meest verwijderde dessa's gedreven wordt, is voor de bevolking veel aantrekkelijker en winstgevender. Den tijd, die nu bij haar in beslag wordt genomen door de koffie, kan zij dubbel en driedubbel productief maken, indien zij die tot haar eigen vrije beschikking krijgt, en benuttigen kan voor de tabak.

Uit de hierbij gevoegde bijlage A blijkt, dat door de koffie, bij bestendiging van de gedwongen teelt, dus van den huidigen toestand, in het gunstigste geval een bedrag van f 15 × 15 000 = f 175 000 onder ± 20 000 huisgezinnen gebracht zal worden. Veel behoeft de tabakscultuur niet toe te nemen om het gemis van dit bedrag te vergoeden. Het zal dus niet bijzonder door de bevolking gevoeld worden als zij niet langer in de bestaande gouvernements-koffiecultuur een bron van inkomsten heeft.

Ik acht daarom, met het oog op den toestand in deze afdeeling en het belang der bevolking, de voorstellen wel aannemelijk, in zoover daarvan het gevolg zou zijn dat de gedwongen cultuur wordt afgeschaft, ook al komt er geen vrije cultuur voor in de plaats, dus in het minst voordeelige geval.

Sub 2°. Het voorstel van de meerderheid der commissie: vrije cultuur met gedwongen levering, komt mij voor in deze afdeeling minder geschikt te zijn tot behoud van de koffiecultuur. Uit het hieronder sub 5°. vermelde, blijkt ten duidelijkste dat zij niet veel sympathie bij de bevolking heeft, en dat het bijna zeker is dat de vrije cultuur zich bepalen zal tot een minimum, om misschien ook geheel te verdwijnen.

Het voorstel van het lid E. WESSELS, acht ik veel meer kans van slagen te hebben. Niet alleen dat daardoor eene koffiecultuur in stand zal worden gehouden, die een ruime bron van inkomsten voor het land opleveren, en kapitaal op eene zuivere wijze, dat is als belooning voor vrijwilligen arbeid, onder de inlandsche bevolking brengen zal, maar daarnaast zal eene geheel vrije koffiecultuur van de bevolking ontstaan en wellicht zich verder ontwikkelen, (tot een zekere grens, want zooals boven gezegd, tabak zal voorloopig wel hoofdcultuur blijven).

Met de wederlegging door den heer WESSELS van de bezwaren, die door de meerderheid der commissie tegen zijn voorstel zijn gemaakt, kan ik mij geheel vereenigen.

Ik acht het ook niet noodig dat aan de uitvoering van dat voorstel een tijd van overgang of voorbereiding voorafga; het stelsel kan dadelijk toegepast worden. Uit de hierbij overgelegde bijlage B blijkt, welke bestaande aanplantingen in aanmerking komen voor onderhoud van staatswege, en welke de bevolking genegen is om op haar risico en tegen betaling van landrente, mits die niet te hoog zij, te onderhouden, zoomede welke tuinen direct behooren te worden afgeschreven.

Aangezien met deze drie categoriën aan alle aanplantingen eene bestemming is gegeven, blijft er niets over dat in aanmerking zou komen voor verpachting of verhuring.

Bij het overnemen der tuinen door de bevolking behoort er op gelet te worden:

1°. dat het meerendeels tuinen zijn op laag gelegen en thans voor de 2de of 3de maal met koffie beplante gronden, die door diepe bewerking kunstmatig weder zijn geschikt gemaakt voor koffie, zoodat de levensduur niet lang kan zijn, en zoodoende ook de landrenteplichtigheid na korten tijd zal ophouden;

2°. dat niet alle tuinen in hun geheel door de bevolking zullen overgenomen worden, zooals zij zelve verklaart, omdat er groote gedeelten van zijn die niet productief genoeg geacht worden en reeds dadelijk afgeschreven zullen kunnen worden. Welk gedeelte dit is, kan eerst later blijken, als tot de overname en meting overgegaan wordt, doch ik geloof niet ver van de waarheid af te zijn, wanneer het loonende gedeelte gesteld wordt op de helft.

Het denkbeeld om eene gouvernements-onderneming op te richten, is in deze afdeeling ook wel uitvoerbaar. Echter is daartoe alleen geschikt het terrein, gelegen in het district Wonosari, tegen de helling van het gebergte, in bijlage B opgenomen onder de onbeplante gronden van dat district.

Naar schatting bedraagt dit terrein eene uitgestrektheid van ruim 5000 bouws, het is zacht hellend, voor het grootste gedeelte met wildhout bosch begroeid, en de grond is vruchtbaar.

Geschikte afvoerwegen kunnen er gemakkelijk gemaakt worden: het noodige water voor een établissement is ook voorhanden.

In de andere districten is geen geschikte grond aanwezig; Bondowoso heeft slechts weinig en zeer geaccidenteerden maagdelijken grond, en die in Penanggoengan is eveneens te geaccidenteerd.

Sub 3°. Door de opheffing van de gedwongen cultuur en gedwongen levering zal natuurlijk vervallen de bate die het land op het oogenblik van de koffie trekt.

De gemiddelde inlevering stellende op 12 000 pikols (1) en de zuivere winst per pikol op f 30 (verkoopprijs f 55, kostprijs f 25 per pikol) vertegenwoordigt dit een geldelijk offer van 360 000 's jaars.

De uitvoering van het voorstel L. WESSELS 1ste gedeelte (onderhoud van bestaande aanplantingen) geeft de volgende becijfering:

Uitgaven		*Inkomsten.*	
een administrateur à f 500 's maands . . . . f 6 000		14 000 pikols ad f 45 per pikol (2):	
vijf opzichters f 250 's maands	15 000	zuiver	f 630 000
onderhoud 2000 bouws à f 40 per bouw (2)	80 000	af onkosten . .	269 000
pluk, bereiding, transport à f 12 per pikol over 14 000 pikols (2)	168 000	rest zuivere bate.	f 361 000
	f 269 000.		

Verder dient onder de baten ook opgebracht te worden:

1°. de landrente over de tuinen die door de bevolking worden overgenomen, d. i. ongeveer 1000 bouws. De belasting niet te hoog aannemende, omdat anders de bevolking weinig genegenheid tot onderhoud zal betoonen, en stellende op f 5 per bouw, maakt dit f 5000 's jaars;

2°. de landrente van nieuwe ontginningen.

Deze post kan niet begroot worden, omdat natuurlijk niet vooruit te voorzien is welke uitbreiding de monosoeko zal aannemen.

Met het oog op het bovenstaande, waaruit blijkt dat door de toepassing van het voorstel geen verlies geleden wordt, acht ondergeteekende het niet noodig om de noodzakelijkheid van heffingen ter sprake te brengen.

Sub 4°. De eenige maatregel waarop, bij de toepassing van het bovenstaande, naar mijne bescheiden meening, de Regeering bedacht zou moeten zijn, is het aanwezig zijn van voldoende goede politie, om diefstal van koffie uit de aanplantingen te beletten. Zooals de politie nu georga-

Aan
den Resident van Bezoeki.

(1) Vide bijlage A.

(2) Rapport Commissie bladz. 134.

niseerd is, zal zij hoogstwaarschijnlijk blijken niet bij machte te zijn om krachtig genoeg op te treden. Thans berust in hoofdzaak alles op de dessa-politie, eene instelling waarop men nooit voldoende kan rekenen; en buitendien zijn de meeste aanplantingen ver van de dessa afgelegen, zoodat het te bezwarend voor haar zou worden. Een flink korps bereden politie, bijv. 12 man voor elk district, zal echter ten deze veel goed kunnen doen, en ook in andere opzichten dienstbaar gemaakt kunnen worden aan de veiligheid van personen en goederen.

Sub 5°. Thans zijn nog bij de gouvernements-koffiecultuur ingedeeld 131 dessa's, waarvan in het district:

Bondowoso	48 dessa's,
Wonosarie	44 »
Penanggoengan . .	39 »

terwijl vroeger reeds vrijgesteld zijn in Bondowoso 1, Wonosarie 7 en Penanggoengan 3 dessa's.

In Augustus 1889 werd d. z. voorgesteld om op grond van het bezwarende en de geringe inkomsten aan de cultuur verbonden, die verder af te schaffen bij 36 dessa's van het district Bondowoso, 34 van Wonosarie en 22 van Penanggoengan, te zamen bij 92 dessa's, zoodat de cultuur zoude behouden blijven bij 39 dessa's, waarvan 12 in Bondowoso, 10 in Wonosarie en 17 in Penanggoengan.

Behalve al de inlandsche ambtenaren, zijn op de gehouden vergaderingen gehoord de hoofden en oudsten van al deze dessa's, eerst om hen bekend te maken met de voorstellen en die uit te leggen, en later om het resultaat van de bespreking in de dessa's van hen te vernemen.

De uitslag was dat van de 131 bovenbedoelde dessa's, zes (2 in Bondowoso en 4 in Penanggoengan) verklaarden genegen te zijn om monosoeko te planten volgens het voorstel van de meerderheid der commissie, d. w. z. vrije cultuur en gedwongen inlevering tegen f 20 de pikol; tien dessa's (9 in Wonosari en 1 in Penanggoengan) wenschten monosoeko aan te leggen volgens het voorstel L. Wessels, d. i. vrije cultuur met vrije beschikking over het product tegen betaling van landrente.

Deze 16 dessa's hebben reeds monosoeko aanplantingen en zijn gelegen in het gebergte en in de nabijheid der boschgronden, zoodat in den eersten tijd althans wel geen nieuwe nederzettingen in het gebergte zullen tot stand komen. Al de andere dessa's, dus 115, verklaarden liever in het geheel geen koffie meer te planten. De zaak is lang en breed met hen besproken, al de voordeelen zijn hun onder het oog gebracht, doch dit vermocht hunne gevoelens niet te veranderen; het denkbeeld om van de koffie-printah bevrijd te worden, vond algemeen bijval.

Volgens den regent en verdere inlandsche hoofden, is het niet te voorzien dat de vrijwillige koffiecultuur der bevolking een hooge vlucht zal nemen en biedt, voor het totstandkomen daarvan op een matige schaal, het voorstel L. Wessels nog de beste waarborgen.

Blijkt het later dat het den personen, die zich daarmede ophouden, goed gaat, dan zullen misschien wel anderen zich ook er op gaan toeleggen, doch belangrijk zal dat aantal niet worden zoolang de tabak nog een bron van inkomsten is.

Het blijkt dan ook m. i. voldoende dat, waar, *niettegenstaande de voorgespiegelde voordeelen*, van 131 *dessa's* slechts 16 *geneigdheid toonen* om zich aan de vrije teelt van koffie te wijden, men gerust kan verklaren dat voor *die* cultuur niet veel voorliefde gekoesterd wordt.

Tot het *overnemen* van de *bestaande aanplantingen*, verklaarden zich 46 dessa's bereid. Behalve haar eigen aanplant wilden zij ook wel dien van de andere dessa's overnemen, mits zij de slechte gedeelten konden laten staan en de landrente niet te hoog was. Omtrent de uitgestrektheid enz., dezer tuinen wordt beleefd verwezen naar bijlage B.

Aangezien het voorstel van het lid L. Wessels geacht wordt in deze afdeeling wel voor toepassing in aanmerking te komen, zoo vermeent ondergeteekende dat andere maatregelen hier buiten sprake kunnen blijven.

De assistent-resident,

(w.g.) Monod de Froideville.

Voor eensluidend afschrift,

De gouvernements-secretaris,

O. v. d. Wijck.

Bijlage A. GEMIDDELDE KOFFIE-INLEVERING

DISTRICT.		AANTAL CULTUURPLICHTIGE HUISGEZINNEN.										
		1880.	1881.	1882.	1883.	1884.	1885.	1886.	1887.	1888.	1889.	Gemiddeld.
Bondowoso.	I. Van de dessa's waarbij de gedwongen cultuur behouden blijft (12)	677	806	806	809	729	820	816	798	808	816	796
	II. Van de reeds afgeschreven en de tot afschrijving voorgestelde dessa's (37)	2383	3425	3401	3287	3313	3211	2976	2906	2933	2871	3063
	III. Van het geheele district	3060	4231	4207	4096	4042	4031	3729	3704	3714	3687	3859
Wonosarie.	I. Van de dessa's waarbij de gedwongen cultuur behouden blijft (10)	2310	2638	2468	2557	2557	2626	2522	2432	2532	2549	2519
	II. Van de reeds afgeschreven en de tot afschrijving voorgestelde dessa's (41)	5739	6973	6839	7638	7608	7371	7258	7233	7394	6126	7018
	III. Van het geheele district	8049	9611	9307	10195	10165	9997	9780	9665	9926	8675	9537
Penanggoengan.	I. Van de dessa's waarbij de gedwongen cultuur behouden blijft (17)	2178	2455	2454	2596	2591	2442	2450	2450	2390	2392	2440
	II. Van de reeds afgeschreven en de tot afschrijving voorgestelde dessa's (25)	3095	3764	3764	3429	3428	3245	3138	3085	3019	2774	3274
	III. Van het geheele district	5273	6219	6218	6025	6019	5687	5588	5535	5409	5166	5714

(1) Worden de 2 buitengewone jaren 1881 en 1883, die met hun beide bijna evenveel opleverden als de overige 8 jaren te zamen,

Bondowoso, 18 Maart 1890.

OVER HET TIJDVAK 1880—1889.

KOFFIE-INLEVERING IN PIKOLS.											Gemiddelde inlevering per huisgezin over 10 jaren.	*Toelichtingen.*
1880.	1881.	1882.	1883.	1884.	1885.	1886.	1887.	1888.	1889.	Gemiddeld.		
											(1)	Bij d. z. voorstel, dd. 9 Augustus 1889, n°. 28/1, werd voorgesteld 92 dessa's van de koffiecultuur vrij te stellen; behouden zou die blijven bij 39 dessa's (die bedoeld bij I) Deze dessa's verkeeren dus in den gunstigsten toestand. De jaren 1881 en 1883 waren bijzonder voorspoedig. In 1884 brak de bladziekte uit, en de productie is van toen af zoo achteruit gegaan, dat die hooge cijfers wel nimmer meer bereikt zullen worden De oogst van 1890 wordt voor de geheele afdeeling geschat op p. m. 6000 pikols. Bij den thans bestaanden toestand kan voor de geheele afdeeling het cijfer van 12000 pikols als normaal worden aangenomen (zonder bladziekte of andere rampen).
1366	1634	492	1979	803	259	476	533	559	743	884	1,11 0,82	
2238	2348	712	3176	676	38	355	170	575	489	1078	0,35 0,21	
3604	3982	204	5155	1479	297	831	703	1134	1232	1962	0,51 0,34	
8044	13862	7870	13813	8231	4400	6223	3198	6492	4823	7695	3,05 2,44	
9598	17123	5277	15891	2984	1664	2259	1010	2355	1910	6007	0,85 0,48	
17642	30985	13147	29704	11215	6064	8482	4208	8847	6733	13702	1,44 1,00	
6593	8341	4771	8540	5328	2799	4199	1912	3874	2746	4910	2,01 1,65	
3906	5361	2275	5892	2000	1117	1816	605	1763	1606	2634	0,80 0,57	
10499	13702	7046	14432	7328	3916	6015	2517	5637	4352	7544	1,32 1,03	

buiten rekening gelaten, dan worden de cijfers zooals in de tweede plaats is aangegeven.

De assistent-resident,

(*get.*) MONOD DE FROIDEVILLE

Voor eensluidend afschrift,

De gouvernements-secretaris

O. V. D. WIJCK.

Bijlage B.

BESTAANDE, op hoog gezag aangelegde koffieaanplantingen, in verband met I *b* § d, voorstel WESSELS.

DISTRICT.	TUIN OF TERREIN.	UITGESTREKTHEID IN BOUWS (BREUKEN VERWAARLOOSD.) Onbeplante maagdelijke grond (geschat.)	Bestaande gouvernements-tuinen. Jonge aanplant 1887 t/m 1890.	vruchtdragende.	Totaal.	Geschatte opbrengst per bouw (in pikols).	Geschatte opbrengst der vruchtdragende tuinen.	Jaren levensduur.	Hoogte boven den zeespiegel in voeten.
	a. Voor onderhoud van Staatswege komen in aanmerking.								
Bondowoso	Soember Tengah . . .	100	44	57	101	9	500	15	± 2500
	Andong	50	33	79	130	9	900	15	± 3000
	Totaal . . .	150	77	154	231	—	1400	—	—
Wonosari	Soeko-redjo	500	20	237	257	10	2300	15	2500—4000
	Soember Wringin . .	1000	64	106	170	10	1000	15	2500—4000
	Bata	1200	61	81	142	10	800	15	2500—4000
	Bedian	1000	18	108	126	10	1000	15	2500—4000
	Kembang	500	12	59	71	10	600	15	2500—4000
	Pakisan (Soember balin)	1000	79	97	176	10	900	15	2000—3500
	Totaal . . .	5200	254	688	942	—	6000	—	—
Penanggoengan	Pager-goenoeng . . .	200	50	258	308	8	2000	15	2500—4000
	Andong-Sarie . . .	100	23	114	137	8	900	15	2500—4000
	Pati-ranah	100	23	50	73	8	400	15	2500—4000
	Kaboearan	250	31	287	318	8	2200	15	2500—4000
	Soetjo	—	—	76	76	12	900	15	2500—4000
	Totaal . . .	650	127	785	912	—	6400	—	—
	b. Genegen tot overname en onderhoud is de bevolking voor:								
Bondowoso	Kopang	—	16	34	50	4	130	8	± 1200
	Soember-kenek . . .	—	14	63	77	4	250	8	± 1200
	Pakil klabang . . .	—	32	45	77	3	120	8	± 2000
	» kretek	—	12	55	67	3	150	8	± 1200
	Sajoeran	44	5	13	18	8	100	10	± 2500
	Taman	—	8	—	8	3	—	6	1000
	Palongan	—	5	5	10	2	10	6	1000
	Wonolangin	—	17	8	25	2	15	6	1000
	Wringin taroeng . .	—	43	107	150	2	215	6	1000

DISTRICT.	TUIN OF TERREIN.	Uitgestrektheid in bouws (breuken verwaarloosd.) Onbepaalde maagdelijke grond (geschat).	Bestaande gouvernements-tuinen. Jonge aanplant 1887 t/m 1890.	Bestaande gouvernements-tuinen. vruchtdragende.	Bestaande gouvernements-tuinen. Totaal.	Geschatte opbrengst per bouw (in pikols).	Geschatte opbrengst der vruchtdragende tuinen.	Jaren levensduur,	Hoogte boven den zeespiegel in voeten.
	b. Genegen tot overname en onderhoud is de bevolking voor: (*verv.*)								
Bondowoso (*verv.*)	Pakoe Wesie . . .	—	10	5	15	2	10	6	1000
	Gentong	—	—	43	43	2	80	8	2000
	Poernama	—	—	11	11	2	20	8	2000
	Totaal . . .	44	162	389	551	—	1 100		
Wonosarie	Djoerang Sapi . . .	—	—	190	190	2	350	6	1000
	Wonokoesoemo . . .	—	31	121	152	2	250	6	1500
	Bendo-aroem	—	19	12	31	2	25	6	1000
	Soember kalong . . .	—	25	15	40	3	45	6	1000
	Tjlangap	—	—	68	68	3	200	6	1200
	Trotosarie	—	—	87	87	4	350	8	1500
	Mrawan.	—	5	53	58	2	100	6	1000
	Pakisan	—	2	452	454	3	1330	8	1500
	Totaal . . .	—	82	998	1 080	—	2650		
Penanggoengan	Goenoeng Sarie . . .	70	29	79	108	5	400	10	2000—3000
	Poedjerbaroe	—	—	38	38	3	100	10	2500
	Soekosarie	—	36	133	169	2	250	6	1200
	Soemberdjeroek . . .	—	60	90	150	2	150	6	1200
	Goenoeng piring. . .	—	—	23	23	5	100	8	1500
	Totaal . . .	70	125	363	488	—	1000		
	c. Voor directe afschrijving komen in aanmerking:								
Wonosarie	Kasemek	—	—	1	1	1	—	—	—
Penanggoengan	Tjongkrong	—	21	13	34	1	—	—	—

TOELICHTINGEN.

a. Voor het onderhoud van staatswege der hier bedoelde terreinen, worden geoordeeld noodig te zijn:

één administrateur op f 6000 's jaars = f 6000;

vijf opzichters ieder op f 3000 's jaars = f 15000.

Voor deze terreinen wordt op het oogenblik lang niet zooveel product in de pakhuizen geleverd als de taxatie bedraagt; bij onderhoud door den Staat zal echter geen of weinig koffie onttrokken worden door consumtie der bevolking en door clandestienen-verkoop, zoodat, ongunstige invloeden van wêer en bladziekte buiten rekening gelaten, wel 14 000 à 15 000 pikol zal verkregen worden.

b. Niet de geheele uitgestrektheid dezer tuinen zal door de bevolking overgenomen worden; een groot gedeelte toch loont de moeite van onderhoud en vooral van landrente niet. Aangenomen kan worden dat slechts *de helft* goed genoeg is, zoodat de andere helft dan zal behooren onder de tuinen die afgeschreven moeten worden.

Omtrent deze tuinen is de betrokken bevolking dessa voor dessa en tuin voor tuin gehoord; waar de bevolking niet genegen was hare aanplantingen verder te onderhouden, verklaarden andere dessa's zich daartoe bereid.

Bondowoso 18 Maart 1890.

De assistent-resident,

(*get*). MONOD DE FROIDEVILLE.

Voor eensluidend afschrift,

De gouvernements-secretaris,

O. v. D. WIJCK.

Djember, 18 *Maart* 1890.

Bij de gouvernements-koffiecultuur zijn nog alle dessa's van deze afdeeling ingedeeld, wat betreft het onderhoud der bestaande tuinen; voor nieuwen aanplant komen volgens voorstelstaat 1890/91, nog slechts in aanmerking 15 dessa's van het district Soekokerto en 3 dessa's van het district Tanggoel. Sedert 1886 zijn de districten Djember en Tanggoel (behalve 3 dessa's), sedert 1889 het district Poeger, van nieuwen aanplant vrijgesteld.

Wat de 15 dessa's in het district Soekokerto betreft, de gronden daarvoor binnen 6 paal der dessa gereserveerd, zijn van goede qualiteit, voldoende voor de eerste tientallen jaren, en beloven bij zorgvuldigen aanplant en onderhoud eene productie van 5 à 6 pikol per bouw.

Op het oogenblik geven de gouvernements-koffietuinen van genoemde 15 dessa's niet meer dan ½ pikol per huisgezin 's jaars.

De 3 dessa's in het district Tanggoel zullen spoedig haren aanplant moeten staken, bij gemis aan terrein van niet te groote helling, binnen 6 paal der dessa.

De cultuurwijze is hoogst eenvoudig.

De bibit gekweekt op de dederans wordt op de vooraf uitgedunde boschterreinen geplant, zonder dat de grond vooraf bewerkt wordt. Ook bestaat het onderhoud slechts in schoonmaak. Monosoeko-tuinen van eenige beteekenis hebben slechts 4 dessa's in het district Soekokerto, te zamen produceeren zij ± 800 pikol; van slechts één dessa neemt de monosoeko-aanplant jaarlijks toe.

Geschikte grond, ook buiten de in het cultuurplan gereserveerde terreinen, is, bij staking van uitgifte van erfpachtsperceelen, in de districten Soekokerto en Tanggoel nog overvloedig voorhanden, zij het ook eenigszins ver van de dessa verwijderd.

Om over het al of niet aannemelijke der voorstellen in quaestie te kunnen oordeelen, is het n. b. m. niet onnoodig nog het onderstaande even aan te stippen.

De bevolking in deze afdeeling drijft algemeen als voogenaamde vrij-cultures de padicultuur en de cultuur van tabak voor de Europeesche markt. Aansporing, menigmaal last, tot het in orde brengen van dammen en leidingen en tot het tijdig planten is dringend noodig om het niet-slagen van den aanplant te voorkomen.

Eveneens is de bemoeienis, voornamelijk van industriëelen, met aanplant en onderhoud der vrijwillig geteelde tabak, hoe groot ook, niet in staat te voorkomen, dat vele velden den inlandschen planter slechts de helft en minder voordeel opleveren, dan waarvan hij bij zorg en toewijding zeker zou zijn. De bevolking in deze afdeeling is door groot sawahbezit, door ruime verdiensten bij de tabakscultuur, door grooten handel in boschproducten, zeer welvarend.

Na de aandacht op het bovenstaande gevestigd te hebben, zal het licht vallen, de aannemelijkheid der voorstellen in quaestie met het oog op deze afdeeling te beoordeelen.

Alleen dient nog opgemerkt te worden, dat slechts sprake zal zijn van de dessa's nog met aanplant belast.

De overige dessa's verkeeren in een bijzonderen toestand; zij plukken de vruchten van haren vroeger slecht beloonden arbeid, hebben vrij gebruik van koffie, eenige inkomsten door inlevering van het product, en dit alles ten koste slechts van eenige dagen arbeid 's jaars besteed aan onderhoud.

De tuinen der dessa's, enkele beduidend, enkele nog niet, — het meerendeel weinig produceerend — zijn over de geheele afdeeling verspreid en leverden in 1889 ± 1000 pikol.

Bij toepassing van welk systeem ook, zal het meest wenschelijke zijn, genoemde tuinen (± 2500 bouws) in erfelijk individueel bezit aan de zich aanbiedende betrokken cultuurdienstplichtigen uit te geven. Men zal de bevolking dan niet krenken door het ontnemen van tuinen, waarvan zij alleen lusten, geen lasten meer hebben, tuinen die, spoedig in tegals en sawahs herschapen, in stede van eene jaarlijks afnemende hoeveelheid koffie, een toenemende landrente zullen opbrengen.

Aan
den Resident van Bezoeki.

Voorstellen meerderheid commissie.

Bij uitvoering dezer voorstellen zou «onverwijld" de aanplant op hoog gezag, voor geen enkele dessa uitgezonderd, gestaakt moeten worden.

Dit toch zou een gevolg zijn van het uitdrukkelijk voorschrift: »waar de koffieteelt, niettegenstaande de verhoogde betaling, meer lasten dan lusten voor de bevolking blijft opleveren, worde de aanplant op hoog gezag onverwijld ingetrokken" terwijl de commissie geen twijfel laat bestaan omtrent hare bedoeling met »meer lasten dan lusten," door op bladz. 26 van haar rapport te berekenen, dat bij eene betaling van f 20 per pikol en bij een opbrengst van een pikol per gezin, der bevolking een minimum dagloon van f 0,20 zou toekomen. Bij eene mindere productie dan één pikol per huisgezin daalt het dagloon onder dit minimum en zijn, volgens de meening der commissie, de lasten dus meer dan de lusten, en dit is, zooals reeds gezegd, het geval bij alle dessa's, tegenwoordig met gedwongen aanplant belast.

Stijgt ook bij enkele dessa's (een viertal) in sommige jaren de inlevering per huisgezin een weinig boven één pikol, deze dessa's danken die opbrengst grootendeels aan hunne monosoeko-tuinen.

Maar bovendien, al was men van oordeel dat de lusten wel geëvenredigd waren aan de lasten bij toepassing van de denkbeelden der meerderheid van de commissie, d. i. indien men de bevolking onmiddellijk vrijliet in keuze van grond en plantwijze, de bemoeienis bij den aanplant dadelijk tot een minimum reduceerde en na 5 jaar ook die weinige bemoeienis, en zelfs de verplichting van aanplant, deed vervallen, — dan zou met zekerheid gezegd kunnen worden, dat reeds dadelijk de aanplant zorgeloos en na 5 jaren in het geheel niet meer zou geschieden.

Het werd boven reeds gezegd, de bevolking in deze afdeeling heeft een te uitgebreid sawahbezit, bovendien een te ruime gelegenheid, waarvan algemeen — ook door de bergdessa's — gebruik wordt gemaakt om met de tabakscultuur in haar behoeften te voorzien, om, ook maar eenigszins algemeen, vrijwillig, zonder eenigen dwang, haar toevlucht te nemen tot een cultuur, die eerst na 3 of 4 jaar product belooft, een product dat dan nog gedwongen bereid en geleverd moet worden tegen een prijs, zij die ook f 20 per pikol, toch ver beneden de waarde.

De hulpmiddelen, door de commissie aan de hand gedaan, om de bevolking hiertoe te brengen, zullen n. b. w. blijken totaal onmachtig te zijn.

Heeft men gezien hoe boomvruchten in deze afdeeling, door schaarschte, ongeloofelijk hooge prijzen halen, maar hoe de bevolking, niettegenstaande herhaalde aansporing, er niet toe te brengen is, hare nu ledige erven met vruchtboomen te beplanten, dan zal men zich omtrent vrijwilligen aanplant van koffie, met verplichte levering, geen illusie's meer maken.

En wat betreft de bovenstaande tuinen, het voorstel van de meerderheid der commissie, om van stonde af aan gevolg te geven aan het bij art. 56, § 6 van het Regeerings-Reglement bepaalde (namelijk dat worde voorbereid eene regeling, steunende op vrijwillige overeenkomsten met de gemeenten en personen) zal niet uitvoerbaar zijn, zonder binnen enkele jaren de koffieproductie der bestaande tuinen tot nul te reduceeren. Hoewel moeielijk, zou het misschien mogelijk zijn, de bestaande tuinen bij kleine perceelen aan inlanders over te dragen. Zonder directen last tot onderhoud, zullen deze tuinen verwaarloosd worden, en nog spoediger zal dit het geval zijn, indien voor den houder het verkrijgen van erfelijk individueel bezit in het vooruitzicht wordt gesteld, zoo spoedig de tuinen geen vrucht meer dragen.

Toepassing van de voorstellen der meerderheid van de commissie, zal daarom leiden tot het spoedig reduceeren van de koffieproductie in deze afdeeling (behalve van de monosoekotuinen) tot nul, dus tot financieel nadeel voor de schatkist, die jaarlijks de opbrengst van p. m. 3000 pikols koffie zal missen, die bovendien benadeeld zal worden door noodelooze stremming in de uitgifte van erfpachtsperceelen, in afwachting of de bevolking al dan niet genegen zal zijn meer algemeen tot aanleg van monosoekotuinen over te gaan bij eene betaling van f 20 per pikol.

Wat de bevolking betreft, zij zou bij toepassing der voorstellen gebaat, maar ook geschaad zijn.

Financieel zou zij achteruitgaan, zij het ook dat de baten (1/2 pikol gemiddeld per gezin) gering zijn. Zij zou die baten en ook, wat veelal vergeten wordt, spoedig het vrije gebruik van koffie missen en niet dadelijk door andere verdiensten in dit gemis kunnen voorzien.

In andere opzichten zou zij winnen; meer vrijheid, mindere afhankelijkheid van het dessahoofd, zou haar deel worden.

Deze voordeelen zullen in het oog der inlandsche bevolking ruimschoots tegen de nadeelige financieele gevolgen opwegen, en, waren geen nieuwe of verhooging van bestaande belastingen noodig, dit oordeel zou, naar bescheiden meening, onderschreven kunnen worden.

Nu dit laatste echter wel het geval is, daar de toepassing der voorstellen in quaestie der Regeering de baten der gedwongen koffiecultuur zou ontnemen, en niet zou leiden tot uitbreiding, hetzij van monosoeko-aanplantingen, hetzij van particuliere nijverheid, is men van oordeel, dat de door de meerderheid der Staatscommissie gedane voorstellen geacht moeten worden niet voor toepassing in aanmerking te kunnen komen, als zijnde nadeelig voor de belangen èn van het Gouvernement èn van de bevolking èn van de particuliere nijverheid.

Voorstellen-Wessels.

Waartoe de toepassing dezer voorstellen leiden zal, meent men een vraagstuk te mogen noemen, waarbij de ondervinding alleen beslissen kan.

Het gunstig resultaat, gunstig voor bevolking en voor Regeering, zal toch afhankelijk zijn èn van het al of niet tot stand komen van monosoeko-aanplantingen van beteekenis èn van het al of niet met voordeel werken der gouvernements-ondernemingen.

Uitbreiding van bestaande en aanplant van nieuwe monosoekotuinen is, bij toepassing der »*voorstellen*-Wessels", voor een tiental dessa's in deze afdeeling mogelijk.

Aangespoord door particulieren, die zich tot opkoop en bereiding van het product vestigen, door voorschot reeds bij het planten, door toezicht op aanplant en onderhoud door belanghebbende industrieelen, door ruime betaling bij de levering van het product, is het mogelijk dat langzamerhand de monosoeko-aanplantingen toenemen. Met zekerheid valt echter niets te zeggen, ruime gelegenheid als de bevolking heeft om ook zonder aanplant van koffie in haar behoeften te voorzien.

Hetzelfde is het geval met de gouvernements-ondernemingen. Goede grond zal voor eenige ondernemingen in deze afdeeling te vinden zijn.

Theoretisch moge tegen het uitoefenen van bedrijven door den Staat in het algemeen veel te zeggen zijn, waarbij volgens allerlei staathuishoudkundigen »de hervorming en verbetering der productie belemmerd is, de prikkels tot studie van de zich wijzigende behoeften verzwakt, sleur en slender bevorderd en het bedrijf, gedwongen in een keurslijf van officieele reglementen, moeielijk beweegbaar is" —, ondernemingen, gedreven door Regeeringen, *zuiver* tot het behalen van winst, komen zoowel in Indië (Banka) als in Europa voor (fabriek der gobelins te Parijs, de stoeterijen in Hannover).

Waar het op aankomt, is de beantwoording der concrete vraag, of de Indische Regeering in staat zal zijn een eenigszins groot aantal *koffie*-ondernemingen productief te drijven.

Menigeen zal een ontkennend antwoord op deze vraag geven en wijzen op een aantal perceelen, toebehoorende aan naamlooze vennootschappen, in cultuur gebracht door nietbelanghebbenden, waar, door overvloed van beschikbaar kapitaal, het tegendeel van beleidvol en zuinig werd gewerkt, en waar het resultaat dan ook verlies was, terwijl op naastgelegen perceelen, door daarbij geïnteresseerden ontgonnen, langzaam en zuinig, de uitkomsten schitterend zijn geweest. Men zal wijzen op de tijdens het cultuurstelsel genomen proeven met suikerfabrieken, onder leiding van een ambtenaar; op de proef kortelings genomen met gouvernements-exploitatie der djatibosschen in Japara, alle leidende tot groot verlies; men zal uitrekenen hoe groot de winsten, met de gouvernements-ondernemingen behaald, zullen moeten zijn, om niet alleen het verlies, door intrekking der gedwongen koffiecultuur te lijden, maar bovendien het gemis van directe en indirecte inkomsten door verbod van uitgifte in erfpacht van koffiegronden, te dekken.

Anderen zullen beweren, dat, mits ontwikkelde mannen aan het hoofd geplaatst worden, wier werkkracht niet verlamd wordt door het eischen van een oneindig aantal staten en verantwoordingen, wier ijver en beleid geprikkeld wordt door winstprocenten, het behalen van groote winsten met gouvernements-koffieondernemingen verzekerd is, beschikbaar als voor de Regeering is de uitstekendste grond en goedkoop kapitaal.

Een beslissend antwoord zal moeielijk te geven zijn; theoriseeren aan meer bevoegden overlatende, dient n. b. m. slechts gezegd te worden, dat de te verwachten resultaten van het »systeem Wessels" onzeker zijn en dat het geven van een antwoord op de gestelde vraag, betreffende de voor- of nadeelen voor bevolking en Regeering, niet dan gissend mogelijk is.

Mocht men in deze afdeeling tot de toepassing willen overgaan (een proef zou, hoewel kostbaar, aanbevelenswaard zijn), dan dient men in het oog te houden dat de Raden, voor zoover in deze afdeeling gelegen, over het algemeen waterloos is, en de gronden voor gouvernements-koffieondernemingen dus ook in het zuiden van het district Soekokerto en het westen van Tanggoel dienen gezocht te worden. Bovendien steune men dan eene berekening van de te verwachten voordeelen niet op de geflatteerde cijfers van den heer Wessels, waarbij de uitgaven veel te laag zijn geraamd, zoowel wat betreft de kosten van ontginning als van onderhoud, als wat betreft de bezoldiging van het personeel.

Ook zou het aanbeveling verdienen, niet alle, maar alleen de beste gronden van uitgifte in erfpacht uit te sluiten.

Wat de bestaande tuinen betreft (er is alleen sprake van de tuinen der dessa's nog met aanplant belast), bij toepassing van het »systeem Wessels", dus tegen vrijstelling van verderen aanplant, zouden de dessa's gaarne van hun oude tuinen afstand doen. De tuinen tegen de Raden op (± 1000 bouws) zouden onder het beheer van 1 administrateur, 3 opzichters en eenige mandoors, in onderhoud kunnen genomen worden en waarschijnlijk een tiental jaren gemiddeld een productie van 3000 pikols afwerpen. Met de overige tuinen werd het best gehandeld als boven aangegeven voor die van dessa's, niet meer met aanplant belast.

Het oordeel van den patih en den wedono van Soekokerto betreffende de belangen der bevolking bij toepassing van het »systeem Wessels", luidde, dat beduidende uitbreiding der monosoekotuinen, zonder pressie, niet kan verwacht worden, en dat, hoewel de betrokken bevolking van een drukkenden last zou ontheven worden, zij financieel niet zou vooruitgaan, en de inning der belastingen in de betrokken dessa's een weinig meer moeite zou geven.

Werd als het bescheiden oordeel uitgesproken dat, wat deze afdeeling betreft, de voorstellen van de meerderheid der commissie niet voor toepassing in aanmerking komen, van de »voorstellen Wessels" kan alleen gezegd worden, dat de te verwachten resultaten te weinig zeker zijn om eene toepassing in het groot te wettigen.

Intusschen, indien men wenscht de *gouvernements*-koffiecultuur, niet met meerderen dwang maar met meerdere vrijheid voor de bevolking, in stand te houden en uit te breiden, dan is de weg aangewezen door den heer Wessels, hoe onzeker ook tot het doel voerende, de eenige.

Is het doel echter, niet de instandhouding en uitbreiding der gouvernements- koffiecultuur, maar het behoud der *baten* voor de Regeering, gepaard met het meest mogelijke voordeel voor de bevolking, dan is n. b. m., steeds slechts sprekende van de afdeeling Djember, het meest wenschelijk te handelen als voorgesteld door den heer Wessels, maar niet te trachten de hierdoor te derven inkomsten te remplaceeren door de winsten van gouvernements-koffieondernemingen, terwijl de uitgifte in erfpacht van koffiegronden verboden wordt, maar integendeel de te lijden schade te vergoeden door uitgifte in erfpacht van alle gronden, niet noodig voor de cultures en behoeften der bevolking, mits die uitgifte alleen geschiede aan soliede personen, terwijl voor overschrijving de toestemming der Regeering noodig wordt, tegen een canon bij mededinging te bepalen.

Evenals bij toepassing van het »systeem WESSELS" zal dan al het mogelijke gedaan zijn om de bevolking van dwang te bevrijden, terwijl de schatkist de *wisselende inkomsten*, nu getrokken uit de gedwongen koffiecultuur, niet, als bij toepassing der »voorstellen WESSELS", vervangen zal zien door eveneens wisselende, maar bovendien problematische winsten van gouvernements-ondernemingen, maar door jaarlijksche *vaste belastingen*, als canon, patent enz.

De nog onafgedane aanvragen om gronden in deze afdeeling voor beplanting met koffie, tot een gezamenlijke uitgestrektheid van p. m. 70 000 bouw, geven aan bovenstaande verwachting voldoenden grond.

Een hevige concurrentie van gouvernements-ondernemingen met goedkoop kapitaal en de beste gronden, tegen de bestaande particuliere koffieondernemingen, door middel van allerlei faciliteiten in het leven geroepen, zal dan bovendien onnoodig zijn.

Wat betreft de vraag of de in de laatste jaren waargenomen vermindering van de in 's lands pakhuizen geleverde koffie, gedeeltelijk het gevolg is van de ruimere toelating van vreemde oosterlingen in de binnenlanden en van de vrijere ontwikkeling van den sluikhandel, deze vraag moet voor de afdeeling Djember, waar slechts enkele Chineezen gevestigd zijn, ontkennend beantwoord worden.

Djember, den 18den Maart 1890.

De assistent-resident,

(*w. g.*) REPELIUS.

Voor eensluidend afschrift,

De gouvernements-secretaris,

O. VAN DER WIJCK.

N°. 69/1. BEZOEKI, 17 *Maart* 1890.

In voldoening aan de missive van den directeur van binnenlandsch bestuur dd. 14 Februari jl. n°. 847, mij in afschrift geworden bij uw apostil dd. 20 daaraanvolgende n°. 20/1, heb ik eer U HEd.G. hieronder den uitslag mede te deelen van het op den 12den, 13den en 14den dezer door den regent en door mij gehouden onderzoek, in tegenwoordigheid van de koffieplantende bevolking der districten Bezoeki en Wringin, aan wie wij duidelijk gemaakt hebben de strekking der voorstellen en adviezen der bij Koninklijk besluit dd. 14 October 1888 benoemde staatscommissie.

Tevens deelen wij daarbij mede ook onze ondergeschikte gevoelens ter zake, die bij de behandeling der aangelegenheid betreffende de opheffing van de gedwongen koffiecultuur en der daarvoor te treffen maatregelen te pas zouden kunnen komen.

1°. De tweeërlei voorstellen, uitgaande van de meerderheid en van de minderheid der hierboven aangehaalde commissie, zijn voor deze afdeeling aannemelijk: het eerste voor een klein gedeelte, het tweede bijna geheel. Al dadelijk moet onderscheid gemaakt worden tusschen de desa's die op een kleinen, en die welke op een grooten afstand planten. De eerste categorie ziet in de verhooging van den inleveringsprijs per pikol van f 15 tot f 20 een middel om hare verdiensten uit de koffiecultuur te vermeerderen, terwijl de tweede categorie er baat bij zal vinden, indien de Staat het drijven daarvan op zich neemt in vrijen arbeid. Het aantal dessa's, die in de laatstgenoemde omstandigheid verkeeren, heeft de overhand, en daarom is het 2de voorstel aan te bevelen. Onzes inziens is de vrijlating, volgens het eerste voorstel, der handelingen der bevolking in het gebergte ten opzichte van de keuze van het terrein en de wijze van grondbewerking, niet geoorloofd, omdat zij daarin aanleiding zoude kunnen vinden tot roofbouw met voorbijgang van het doel om koffie te planten, te meer daar zij verklaard heeft genegen te zijn monosoeko-aanplantingen op hare erven aan te leggen.

Aan
den Resident van Bezoeki.

2°. Uit sub 1 is het duidelijk, in hoeverre de voorgestelde maatregelen der staatscommissie toepasselijk zijn. De vrijwillige cultuur te vergemakkelijken en aan te moedigen is een hoofdvereischte, terwijl er naar gestreefd behoort te worden de in het leven te roepen staatscultuur allengs in eene volkscultuur om te zetten.

3°. Volgens het voorstel van de minderheid der commissie, dat in de toekomst zal blijken de meeste levensvatbaarheid te bezitten, behoort een afzonderlijk personeel in dienst gesteld te worden. Door hunne toewijding aan één bepaald werk, gepaard met den meerderen ijver, door de bevolking betoond, die voor haren arbeid geldelijk beloond wordt, zal de koffieproductie ongetwijfeld stijgen. De daaraan verbonden kosten zullen, dat staat vast, aanzienlijk meer bedragen dan volgens de thans gevolgde regeling, maar daartegen moet de ruimere opbrengst van koffie gesteld worden. Ze zullen bovendien moeten bestreden worden uit de verhooging van het hoofdgeld — een bedrag van f 2 per heerendienstplichtige zal bij de alsdan veranderde tijdsomstandigheden niet zwaar drukken —, welk hoofdgeld zich grondt op de vrijstelling der bevolking van het verrichten van cultuurdiensten, waartoe zij volgens de tot dusverre bestaande bepalingen verplicht is. Daarenboven dienen de door de bevolking te bezitten gronden, met koffie beplant, onder de landrenteplichtige gerangschikt te worden.

4°. Voor het geval geen toevlucht kan worden genomen tot de particuliere industrie, wat betreft de bereiding en de sorteering van de koffie, verdient het aanbeveling de bestaande inkooppakhuizen dienstbaar te maken aan de opschuring der door de bevolking te leveren koffie; door deze moeten dan die werkzaamheden tegen betaling verricht worden.

5°. Bij onderzoek is het ten duidelijkste gebleken dat de bevolking alleszins ingenomen zoude zijn met de verwezenlijking van het geopperde plan om de dwangcultuur op te heffen, met het vooruitzicht loon naar arbeid te genieten. De inlandsche hoofden verklaren er zich eveneens mede te kunnen vereenigen.

6°. Andere maatregelen dan de hierboven uiteengezette (in hoofdzaak) zijn naar onze bescheiden meening moeilijk denkbaar. Zeker is het, dat men, evenals bij elke nieuwe invoering, bij het in toepassing brengen van de hier besproken, zooveel omvattende wijziging in een bestaanden toestand, op moeilijkheden stuit, maar het hoofddoel om allen dwangarbeid in bedoelden zin weg te nemen, kan niet anders dan toegejuicht worden

Ten slotte nog eenige opmerkingen aangaande den koffiesluikhandel.

De bewering dat de verminderende koffieinlevering voortvloeit uit de vrijgevige toelating der Chineezen in de binnenlanden, is niet van allen grond ontbloot.

In deze afdeeling echter hebben zij zich niet zoo ver weten in te dringen.

Van dien kant wordt de gouvernements-koffiecultuur niet bedreigd.

Veeleer zou men de oorzaak daarvan moeten zoeken in de terrein- en luchtsgesteldheid, waarin de koffieplantsoenen verkeeren.

Maatregelen, zooals bedoeld in het laatste gedeelte der missive van den directeur, behoeven vooralsnog niet beraamd te worden.

Met den last om de bewegingen, gangen en handelingen der Chineezen in de binnenlanden nauwkeurig na te gaan, zijn de inlandsche hoofden in wetenschap gesteld.

De controleur van Bezoeki,

(*w. g.*) J. J. FEIJTES.

Voor eensluidend afschrift,

De gouvernements-secretaris,

O. VAN DER WIJCK.

N°. 25.

ADVIES van den resident van Banjoemas.

N°. 1648/19. BANJOEMAS 29 *Maart* 1890.

In voldoening aan uwe missive dat 14 Februari jl. n°. 847 heb ik ter zake van het rapport, uitgebracht door de bij Koninklijk besluit van 14 October 1888 n°. 18 ingestelde staatscommissie tot onderzoek naar den toestand der gouvernements-koffiecultuur en de middelen tot hare verbetering, na raadpleging van enkele Europeesche en inlandsche ambtenaren, als mijn gevoelen het navolgende onder uwe aandacht te brengen.

De commissie begint met uit de cijfers in bijlage C van haar rapport en door vergelijking der productie van de 18 koffie-produceerende gewesten van Java over de vijfjarige tijdvakken 1848—1852 en 1883—1887, een achteruitgang van 17 pct. der productie te constateeren.

Maar is dit cijfer juist? zijn die getallen wel voldoende vertrouwbaar? Ik vermeen van neen.

Volgens de commissie steeg de productie in de residentiën Pasoeroean, Probolinggo en Tegal met 83 pct. en bleef die in de Preanger-regentschappen ongeveer stationnair.

De cultuur in deze vier gewesten dient dus voor ons doel voorloopig buiten beschouwing te blijven.

In Rembang werd de cultuur in 1861 ingetrokken en dit gewest deelt dus ook niet in de berekening.

In de overige 13 thans nog koffieplantende gewesten zou dan de achteruitgang der productie 57 pct. bedragen.

Alhoewel het zeker is, dat de productie in het laatste drietal jaren gering is geweest en in 1890 zeker een ongekend laag cijfer zal behalen, zoo zijn de oorzaken van dien achteruitgang te goed bekend dan dat daarom alleen het dwangstelsel zou moeten veroordeeld worden. Als voornaamste oorzaken van dien achteruitgang noemt de commissie:

a. gebrek aan voor de beplanting met koffie geschikte gronden op een redelijken afstand van de bij de koffiecultuur ingedeelde dessa's;

b. het beplanten van alle soorten van gronden met koffie, zooals reeds vroeger ontgonnen tegalgronden, geschikt, minder en matig geschikt, ja zelfs ongeschikte gronden.

Doch zouden niet veeleer de hoofdoorzaken van den achteruitgang der productie te zoeken zijn in:

1°. Gebrekkige toepassing van het cultuurstelsel door het ontginnen, planten en oogsten zonder landbouwkennis en zonder overleg.

2°. Steeds grootere onttrekking van koffie aan de levering door de milde strafbepalingen, ook op bezit en vervoer, in de Staatsbladen 1872 n°. 146, 1879 n°. 216 en 1883 n°. 100, de beide laatste ter aanvulling van Staatsblad 1833 n°. 7 in het leven geroepen.

3°. Onstandvastigheid van systeem, waardoor verwarring van begrippen bij bevolking en hoofden is ontstaan.

4°. Het gebruik en herhaald gebruik van ongeschikte gronden, bij gemis aan kennis van de ligging en de samenstelling der geschikte terreinen.

5°. Onvoldoend toezicht op den pluk en de bereiding door de bevolking.

6°. de koffiebladziekte en hare paranymphen, als zwarte roest, roode roest, de krapjakziekte, de koffieluis en zoovele andere.

Het behoeft zeker geen betoog dat hier onder productie wordt verstaan de oogst in de inkooppakhuizen geleverd.

De werkelijke oogst, wanneer die eens bekend ware, zou geheel andere cijfers aan het licht brengen. Overbekend toch is het, dat juist in die streken waar de koffiecultuur het minst beteekent, zoo als b.v. in Midden-Java, de consumtie der inheemsche bevolking m. a. w. het percentage dat aan de levering wordt onttrokken, het grootst is, en aangezien de vraag naar clandestiene koffie vrij wel stationnair blijft, juist het meeste drukt op het productiecijfer in slechte oogstjaren. Eene onttrekking van 30, 50 pct. van de productie voor eigen gebruik is zeker niet te hoog voor deze streken; in slechte oogstjaren zal dit verhoudingscijfer het hoogste, in goede oogstjaren het geringste fractum van den oogst bedragen.

De verbeterde communicatie en de omgang met Chineezen en Indo-Europeanen in de binnenlanden, hebben dien smokkelhandel zeer in de hand gewerkt.

Welke middelen nu geeft de staatscommissie aan de hand om de door haar gewenschte uitkomsten:

a. opheffing der gouvernements-koffiecultuur uit haar verval;

b. vrijmaking van het staatsbudget van de baten dier cultuur;

c. conversie van de dwangcultuur in eene vrijwillige cultuur met gedwongen levering —, te bereiken.

Daartoe geeft de commissie in overweging: 1°. om de verplicht ingeleverde koffie met f 20 de pikol te betalen; 2°. de gedwongen cultuur af te schaffen na een overgangstijdperk van vijf jaren.

Tot voorbereiding van die vrije cultuur met gedwongen levering wordt in overweging gegeven aan de bevolking, die zich eigener beweging in het gebergte, ver van de dessa's, vestigt, om daar koffie te planten, verlichting van lasten toe te kennen en de planters vrij te laten in de keuze van terrein, wijze van grondbewerking en aanplant.

Resumeerende zijn dus de voorgestelde middelen:

1°. verhooging van den inkoopsprijs, ten onrechte ook wel plantloon geheeten, met f 5 per pikol;

2°. vrije cultuur d. w. z. vrijwillige cultuur;

3°. gedwongen levering in de pakhuizen;

4°. vrije ontginning met vrijdom van lasten, vrije keuze van terrein, grondbewerking, aanplant, onderhoud, pluk en bereiding.

Wanneer ik in omgekeerde orde als de staatscommissie één voor één de aangegeven middelen in beschouwing neem, dan valt tegen sub 4, blz. 42, het navolgende aan te voeren.

De bevolking zelve de gronden te doen kiezen, is verkeerd en zelfs gevaarlijk voor het in stand houden der cultuur.

De ervaring toch heeft mij geleerd, dat zij de beste gronden reserveert voor den aanplant van droge gewassen, vooral van tabak en djagoeng.

De tegen wind beschutte dalen en terreinplooien, de laagste rand der hellingen, tracht zij voor hare geliefkoosde aanplantingen te behouden.

In het hooge gebergte is djagoeng het voornaamste voedsel.

Sawahs komen veelal niet hooger dan 2500 voet voor.

Eene vergelijking met de baten harer eigen cultuur in die streken, die, behalve tot de beide genoemde gewassen

Aan den Directeur
van Binnenlandsch Bestuur.

zich verder tot een weinig katjang widjen, djarak en groenten bepaalt, is dus zeer bezwaarlijk.

Eigener verkiezing zullen door de bevolking nergens ver van hare dessa's of gehuchten verwijderde gronden, al zijn die ook nog zoo superieur, voor koffie alléén gezocht worden.

Indien, zelfs tegen vrijdom van landrente en hoofdgeld, haar die gronden in erfelijk individueel bezitrecht worden afgestaan, dan zullen nu en dan enkele gezinnen naar die verwijderde terreinen trekken, misschien zelfs zullen deze hier en daar enkele gehuchten doen ontstaan en zullen zij ook, bij wijze van afpaggering van den aanplant van andere gewassen, hier en daar wat koffie, zoogenaamde kopi-bandjingan, planten, doch zich verder niet veel om die koffie bekommeren. Daartoe draagt zeker veel bij, dat de bevolking eerst na twee à drie jaren van haren koffie-aanplant product kan verwachten.

Die aanplantingen zullen zeer verspreid en onregelmatig in het hooge gebergte voorkomen, de toepassing der ontginningsordonnantie zal onmogelijk worden, de taak der dessahoofden en der dessapolitie zal zeer verzwaard worden, en het inlandsch bestuur zal zeker alles aanwenden om dezen maatregel tegen te werken. Deze gevolgen zullen niet uitblijven bij zwaar geaccidenteerde bergterreinen, en de nadeelige gevolgen der devastatie op groote en onregelmatige schaal zullen voor de benedenlanden niet op zich doen wachten. Bandjirs in de groote en het opdrogen van vele kleinere rivieren, zullen de ontwouding op den voet volgen.

Wegspoeling van de bouwkruin toch zal den ontginner noodzaken spoedig nieuwe plekken op te zoeken, zoodat slechts van eene gevestigde koffieplantende bevolking sprake kan zijn, daar waar in het hooge gebergte groote vlakten of plateaux voorkomen. Deze nu zijn zeer zeldzaam.

Zijn er ver afgelegen terreinen, waar de grond vlak is, dan kan men die gerust aan de bevolking voor het beoogde doel afstaan, zooals reeds veel heeft plaats gehad en nog geschiedt.

Wel is waar plant zij op zulke exceptioneele gronden niet uitsluitend koffie, doch zeker genoegzaam om de productie niet onbelangrijk te doen zijn, en zal het minimum van 900 boomen per bouw wel bereikt worden. Eene dergelijke vlakte, op voldoende hoogte als hier bedoeld, vormt het plateau van Tjoeroek Ilang, op pl. m. 3600 voet, in het district Kertanegara van dit gewest, aan de Z. O. helling van den Slamat. Deze ver van de dessa gelegen streek, vroeger met bosch bedekt, geraakt meer en meer bevolkt door gezinnen uit de lagere streken. Zij allen planten hier djagoeng, tabak en koffie, met andere gewassen die in het hooge gebergte goed gedijen. Voor eene proef met het stelsel van ontginning der staatscommissie zou deze hoogvlakte zich in het bijzonder leenen.

Doch op hellende terreinen, en deze vormen de overgroote meerderheid der voor de koffiecultuur geschikte gronden, moet de cultuur niet aan de bevolking worden overgelaten en is het zelfs noodig die ontginningen wetenschappelijk te leiden.

Wordt toch aan de bevolking de vrije hand gelaten in de ontginning der met bosch bedekte hellingen, dan zullen de nadeelige gevolgen voor de benedenlanden zeker niet gering zijn, welke landen door watergebrek in den oostmoesson en overstroomingen in den westmoesson zeer in waarde zullen verminderen.

De op die wijze toch niet te bezweren achteruitgang der koffiecultuur, zou rampen ten gevolge hebben, die niet te berekenen zijn. Zij zijn zeer gemakkelijk te voorzien, en ik kan moeilijk mijne verbazing ontveinzen over een dergelijk denkbeeld van mannen, van wie de meesten zich toch nog wel herinneren wat vrije cultuur van de bevolking beteekent.

Indien het denkbeeld sub 4 ingang vond en in practijk werd gebracht, dan zou het aantal inkooppakhuizen in het hooge gebergte zeer moeten toenemen en zou het moeilijk vallen te bepalen op welke punten, bij eenen in dat geval natuurlijkerwijze zeer verspreiden aanplant, de pakhuizen zouden moeten worden opgericht.

Ook zouden door de toename van die hoog gelegen pakhuizen, de transportkosten zeer worden verzwaard.

Het aantal controleurs voor de koffie zou noodwendig moeten worden uitgebreid, hunne reiskosten worden verhoogd en hun ambtenaren ter beschikking moeten worden toegevoegd, zooals ook de staatscommissie als een der hulpmiddelen tot uitvoering van haar hoofddenkbeeld aangeeft. Ligt ook hierin niet juist weder een terugslag en een middel tot dwang opgesloten? Welke instructie zouden die controleurs ontvangen? Men zou weer vervallen in de zoogenaamde leering en leiding, die de bevolking niet verstaat en bij de eerlijke ambtenaren van binnenlandsch bestuur eene zekere beruchtheid heeft verkregen. Om deze denkbeelden te verwezenlijken geeft de staatscommissie alsnog het denkbeeld aan van uitsluiting der particuliere landbouw-nijverheid, hetwelk onvermijdelijk, zoowel in de Europeesche als in de Indische maatschappij tot groote conflicten aanleiding zoude geven.

Belangrijke baten voor 's lands schatkist zouden worden opgeofferd door de reboisatie op groote schaal, die tonnen geld zoude kosten, onder deskundige leiding zoude moeten worden verricht, en eerst over een honderdtal jaren tot positieve uitkomsten zou leiden. Het verbod tot branden van alang-alang heeft hier geen zin, daar alang-alang-velden niet voor de koffiecultuur geschikt zijn, en het afbranden geschiedt om daardoor beter en vlugger aan het noodige materiaal voor dakbedekking te komen.

Om beschadigingen van koffieplantsoenen te voorkomen, zal eene eenvoudige openkapping van enkele meters van het alang-alangveld zeker wel voldoende zijn.

Aanleg van wegen in vrijen arbeid naar de aanplantingen, voorschotten op den oogst, het oprichten van enkele gouvernements-ondernemingen tot voorbeeld aan de bevolking, zijn even zoovele denkbeelden, die belangrijke uitgaven na zich slepen en waarvan het directe nut alsnog zeer twijfelachtig is te achten.

Welk antwoord past toch op de vraag: wat heeft de bevolking geleerd van zoo vele voorbeelden, die haar tot leering hadden kunnen strekken? Er zijn immers zoo vele ondernemingen, waar verschillende cultures uitmuntend gedreven worden.

En om nu ten slotte de cultuur en hare uitkomsten voor de bevolking meer in overeenstemming te doen zijn met artikel 56 § 6 en § 4 van het Regeeringsreglement, stelt de Staatscommissie voor betaling met f 20 van elken pikol, verkregen door vrije cultuur met gedwongen levering, zoodat het tegenwoordig plantloon met f 5 per pikol zoude worden verhoogd, zonder dat bedoelde commissie rekening houdt met de buitensporige uitgaven voor 's lands schatkist, die boven omschreven maatregelen dadelijk zouden vergen. Is dit niet de huid verkoopen vóór men den beer gevonden heeft?

Zeer gewaagd zoude het zeker zijn, zonder voorafgaande becijfering, dadelijk te beginnen met f 20 per pikol aan inkoopsprijs te betalen. Beter zoude het in ieder geval wezen, om, indien de baten der gouvernements-koffiecultuur dringend noodig blijven voor de bestrijding der staatskosten, zich de vraag te stellen: hoeveel is minimaal noodig als bate der koffiecultuur per jaar, en hoeveel pikols product moeten worden ingeleverd, om minstens die som te verkrijgen, bijv. bij eene betaling met f 20 de pikol aan de pakhuizen. Stel minimaal benoodigd f 16 000 000. Stel verder den gemiddelden marktprijs op f 55 de pikol en de kosten van administratie, transport en afscheep op f 10 de pikol, geeft f 25 winst per pikol, zoodat 640 000 pikol jaarlijks benoodigd zijn om het beoogde doel te bereiken. Het is immers zeer gewone oeconomie om te trachten zich eerst te verzekeren van het noodige aantal pikols, en beter voor het algemeen welzijn voorloopig den gewonen lageren prijs te betalen, dan dadelijk zoo veel meer, terwijl men vreest bij lange na die hoeveelheid niet in de pakhuizen te zullen ontvangen, en de cultuur geheel ten onder zal gaan.

Die prijs van f 20 maakt den indruk van een laatsten wanhopigen zet: to be or not to be! Toch is het m. i. zoo ver nog lang niet gekomen. Laten wij echter aannemen dat de hoogere inkoopsprijs zal leiden tot eene hoogere ontwikkeling van de vrijwillige koffiecultuur der bevolking, dat bij eene betere betaling de pluk in de thans reeds bestaande tuinen met meerdere zorg zal geschieden en tevens ook eene geringere hoeveelheid koffie aan de verplichte levering zal worden onttrokken.

Alhoewel dus al dadelijk eene grootere inlevering wordt verondersteld, zoo zullen de daarmede te behalen meerdere voordeelen, ongeacht de directe uitgaven voor de verwezenlijking van de andere denkbeelden der commissie benoodigd,

niet opwegen tegen het te lijden verlies, door verhooging van den inkoopsprijs reeds dadelijk geleden.

Het is toch een welbekend feit, dat in de goed produceerende streken zeer slecht wordt geplukt, daar de bevolking in den kortsten tijd zoo veel mogelijk wenscht te plukken en er op uit is (zeer natuurlijk) zoo min mogelijk voor den pluk hare dessa te verlaten, waardoor rijpe en groene vruchten tegelijk worden geplukt, waardoor de vóór- en na-oogst dikwijls voor een goed deel verloren gaan.

Moeielijk is het onder juiste cijfers te brengen in welke mate de productie door een beteren pluk bij hoogeren inkoopsprijs zal vermeerderen; daartoe ontbreken tot nu toe de gegevens; maar zeker is het, dat beter plukken toch niet zal geschieden, tenzij nauwkeurig toezicht wordt gehouden, en dit toezicht zou zonder uitgaven niet kunnen geschieden. Duidelijk bestaat daarvan in dit gewest een voorbeeld.

Een viertal jaren geleden was de staartpeper zeer laag in prijs, f 40 à f 50. Sedert klom die tot f 100 en f 200 per pikol. De bevolking werd zeer gesteld op hare ranken, maar begon al ras de vruchten groen te plukken; nu ontdoet zij die ranken van den bloesem, dien zij gedroogd voor slechts luttelen prijs verkoopt aan Chineezen. Maar ontbreken de gegevens, dan is het beter geene cijfers aan te nemen en geene bedenkingen te maken, die m. i. geen waarde hebben en tot zeer verkeerde gevolgtrekkingen aanleiding kunnen geven.

Wat het reboiseeren betreft der kaal geworden terreinen door de koffiecultuur, dit is m. i. een dure plicht. Niet alleen om zulke terreinen na verloop van zeer langen tijd weer voor bebouwing geschikt te maken, maar ook om aan streken, die door ontwouding ontegenzeggelijk geleden hebben aan watergebrek en overstroomingen, terug te geven wat men haar, zij het dan ook tijdelijk door den nood gedrongen, ontnomen heeft. Met de middelen door de commissie aangegeven zal ongetwijfeld dadelijk groot verlies worden geleden, en rijst de vraag, of de bevolking (het gedeelte dat belasting in geld betaalt) dit verlies op andere wijze zal kunnen opbrengen. Ik vermeen ten ernstigste te moeten waarschuwen tegen het ingaan op de voorstellen en betoogen der Staatscommissie.

Evenwel komt het mij voor, dat de arbeid der ontginning wetenschappelijk geleid —, de arbeid in de koffietuinen beter geregeld en daardoor minder drukkend kan worden gemaakt. Het is, met overleg werkende, zeker niet noodig de bevolking 100 en meer dagen per jaar voor het cultuurwerk te doen presteeren.

De Regeering zij in dit opzicht vooral voorzichtig in de keuze en de plaatsing der ambtenaren van het binnenlandsch bestuur in de koffiestreken. De meesten hunner hebben geen begrip van koffieplanten en krijgen het nooit, al dienen ze nog zoolang in de binnenlanden.

Eenmaal echter geroutineerd, dienen ze alleen naar andere koffiedistricten te worden overgeplaatst, en moeten de controleurs in koffiestreken beter betaald worden dan de controleurs in de lagere streken, daar zoowel hun arbeid op het veld als administratief tienmaal zwaarder is dan van de controleurs in de benedenstreken, mits namelijk de eersten hunne taak met ernst en toewijding behartigen.

In streken nu waar de cultuur een ziekelijk bestaan lijdt, dient ze te worden afgeschaft en overgelaten te worden aan de particuliere industrie.

Zoolang nog vruchtdragend, kan de Regeering van die koffie een afvoerrecht van f 5 de pikol van de bevolking eischen, als recognitie te betalen, tegen vrijstelling van bijplant en onderhoud.

Staat zij de aanplantingen af in exploitatie aan particulieren (waarbij alle vreemde oosterlingen ten strengste moeten zijn uitgesloten), dan kan zulks geschieden bij openbare inschrijving, en wordt de exploitatie gegund voor den maximum-inschrijvingsprijs met vrije beschikking over het product, zoodat alle pakhuizen kunnen worden opgeheven.

In die gewesten, waar geene uitgifte voor particuliere exploitatie plaats had en de aanplantingen worden geconverteerd in kebon merdika, moeten dan de pakhuizen, aan groote wegen gelegen, voorloopig gehandhaafd blijven en blijve de bevolking verplicht hare koffie 1ste soort tegen f 15 — f 5 of voor f 10 per pikol in te leveren.

Voor dezen maatregel komen in aanmerking de residentiën Bezoeki, Madioen, Kediri, Kadoe, Samarang, Bagelen, Banjoemas, Cheribon, Pekalongan, Bantam, Japara, Soerabaija en Krawang.

Volgens de gegevens op bladz. 6 van het rapport der Staatscommissie, bedroeg de gezamenlijke productie per jaar van deze 13 gewesten ongeveer 225 000 pikols.

Aannemende nu dat de productie in tien jaar tijds, waarin niet meer wordt bijgeplant, tot nihil zal zijn gereduceerd en de inlevering telken jare met ongeveer 1/10 zal afnemen, dan zullen de mindere uitgaven (baten) in die tien jaren bedragen in eene rekenkunstige afdalende reeks $\frac{1}{2}\, n\, [2a\, (n-1)\, b] \times$ f 5 = 1 237 500 $\times$ f 5 of f 6 187 500, aannemende dat alle koffie tegen den gewonen inkoopsprijs, verminderd met f 5 recognitie, aan den lande zal worden ingeleverd.

Aan administratiekosten, mindere kosten van vervoer, beperking van personeel, cultuurprocenten en andere onkosten enz, die te zamen stellende op f 10 per pikol, zal dus in dit tienjarig tijdperk worden bespaard een bedrag van f 1 237 500 $\times$ f 10 of f 12 375 000.

Grosso modo zal dus de Staat in bedoeld tienjarig tijdperk f 12 375 000 + f 6 187 500 of 18 562 500 *minder hebben uit te geven* dan thans, hetgeen per jaar een voordeelig verschil geeft van ongeveer 2 millioen, daarbij gerekend het voordeelig verschil door minder renteverlies over den inkoopsprijs. Daarentegen zou, indien men op de oude wijze voortging, de productie mogelijk stationnair blijven en mist de staat dus per jaar de winst van 225 000 pikol of in 10 jaren van 2 250 000 pikol. Die winst is, zooals boven is gezegd, gemiddeld f 25 per pikol. Ergo eene winstderving in tien jaren tijds van 56 200 000.

Stel daarentegen de boven berekende besparing van directe uitgaven, met bijberekening van renteverlies over den inkoopsprijs, in tien jaren op totaal f 26 000 000, dan zou de maatregel in tien jaren den lande f 30 000 000 of per jaar f 3 000 000 kosten.

Na verloop van dat tienjarig tijdperk zal dan de gedwongen staats-koffiecultuur in bovengenoemde 13 gewesten tot de geschiedenis behooren, hetzij de koffie-aanplantingen in die residentiën geheel zijn uitgestorven, hetzij zij geheel zijn overgegaan in handen der particuliere landbouwnijverheid. Heeft dit plaats dan derft de Staat in tien jaren tijds ook f 56 200 000 aan winst op den verkoop der koffie dier 13 gewesten, doch wordt dit genivelleerd door dat zij 22 500 000 pikol minder inkoopt tegen f 15 en minder afvoert en afscheept ad f 10 per pikol.

Daarentegen kan zij rekenen op een matigen inschrijvingsprijs voor hare tuinen ad f 10 per pikol product, d. i. dus f 22 500 000 in tien jaren tijds.

In het eerste geval — bij exploitatie door de inlandsche bevolking zonder onderhoud en bijplant — verliest dus de Staat per jaar ± f 3 000 000, doch daarvoor komen ook 180 426 gezinnen vrij van cultuurdienst.

In Midden-Java kan het aantal dagen arbeid aan de koffiecultuur besteed gerust op 100 per jaar en per gezin worden gesteld, zoodat voor f 3 000 000 verlies ook ruim 18 000 000 cultuur-dagdiensten per jaar zullen worden afgeschaft. Daarvoor derft de bevolking dan f 3 375 000 of f 0,16 per dagdienst.

In het tweede geval — bij verhuur der gouvernementstuinen bij openbare inschrijving aan Europeanen met vrije beschikking over het product — zal, indien de productie daardoor niet hooger wordt dan ze nu is, de Staat ongeveer f 22 500 000 winnen d. i. d. ruim 2¼ millioen per jaar.

Ongetwijfeld zal dus tot het laatste worden besloten en kan men dan de koffie van den monosoeko-aanplant aan de bevolking laten en haar verplichten tot inlevering tegen gewonen prijs ad f 15, daar dit product in bedoelde 13 gewesten zeer gering is. In dit geval moeten natuurlijk enkele inkooppakhuizen behouden blijven. Doch daar, waar de cultuur èn voor de schatkist èn voor de bevolking loonend is, waar de productie sinds 1848 met 83 % is vermeerderd en het door de bevolking bij de cultuur verdiende dagloon voldoet aan den eisch bij artikel 56 § 4 gesteld (vide blz. 6 van het rapport der staatscommissie) en ook daar, waar de productie stationnair is gebleven, worde het gouvernementsmonopolie ten sterkste gehandhaafd, zonder afwijkingen of concessiën en vervalle de maximum afstand van 8 palen.

Hiervoor komen in aanmerking de residentiën Pasoeroean, Tegal, Probolinggo en de Preanger regentschappen.

Deze worden door den Staat verklaard tot verboden kringen, waar de particuliere exploitatie blijft uitgesloten.

Weliswaar zijn in enkele dier gewesten reeds vele woeste gronden geschikt voor koffiecultuur, in erfpacht uitgegeven, doch deze perceelen worden of teruggekocht dan wel wachte men de expiratie van den termijn van afstand af.

In ieder geval moet in genoemde vier gewesten de uitgifte in erfpacht onmiddellijk worden gestaakt en de *Staatsbladen* 1877 n°. 271, 1878 n°. 345, 1883 n°. 303 en 1881 n°. 29 onverbiddelijk gehandhaafd worden.

De bepalingen voorkomende in bijbladen n°. 3645, 3377, 4060 en 3189, moeten voor bedoelde gewesten eveneens streng worden nageleefd.

Is het raadzaam bij strenge handhaving van het gouvernements-monopolie den inkoopsprijs in die gewesten te verhoogen tot op f 20 de pikol?

Mijns bedunkens moet ook deze vraag strikt ontkennend worden beantwoord. Aan de bevolking toch wordt f 15 per pikol betaald bij de inlevering en geniet zij door de vrijstelling van landrente bij aanplant van koffie op niet voor de staatscultuur gereserveerde gronden, mits 900 vruchtdragende boomen op één bouw voorkomen (B. B. 4065) reeds een verhoogden inkoopsprijs. De gemiddelde landrente dier soort gronden (tegal en gogo) op f 1,50—f 3 per bouw stellende, dan is de werkelijke inkoopsprijs reeds f 16,50 à f 18 bij eene productie van 1 pikol per bouw.

Zooals boven aangehaald bedroeg de gezamenlijke koffieproductie, in de dertien gewesten, waarvoor ik de geleidelijke afschaffing der gouvernementscultuur betoogde, in het tijdvak 1883/87 p. m. 225 000 pikol per jaar.

De totale productie van dat tijdvak over geheel Java bedroeg ruim 600 000 pikol, zoodat 425 000 pikol ruim werden ingeleverd door de vier gewesten, waar de staatskoffiecultuur dient behouden te blijven als strikt monopolie.

Nemen wij dit laatste cijfer aan als dat eener normale productie en het cijfer van f 16 000 000 bate uit de staatskoffiecultuur als minimaal-cijfer voor de raming der middelen in Nederlandsch-Indië (bijdrage van Nederlandsch-Indië ter bestrijding van 's lands uitgaven, hoofdstuk II der Staatsbegrooting). Nemen wij verder een gemiddelden marktprijs van f 50 de pikol, dat is van 40 centen per A. P. aan, dan zou de netto opbrengst per pikol om die bate te leveren, ongeveer f 37,50 bedragen moeten.

Bij een inkoopsprijs van f 15 en een onkostenbedrag van f 10 per pikol, is de netto winst per pikol echter slechts f 25. De productie zoude dus 1½ grooter of p. m. 637 500 pikol moeten bedragen, om bij den matig gestelden marktprijs van 40 centen per A. P. de verlangde bate aan de schatkist te leveren.

In tien jaren tijds zou, bij den hierboven beschreven overgang der cultuur in de overige gewesten, de productie van de reserve-gewesten met 50 pct. moeten vermeerderen of per jaar met 5 pct.

Door de 2 millioen aan bespaarde uitgaven en meerdere verdiensten (namelijk in het geval van particuliere exploitatie der gouvernementstuinen) uit de cultuur per jaar in de niet gereserveerde gewesten, gedurende het tienjarig overgangstijdperk te besteden voor maatregelen van organieken aard tegen de onttrekking van de levering, vergemakkelijking van den inbreng, het drijven eener nationale cultuurwijze met goede leiding, zou zeker dit productiecijfer wel te bereiken zijn. Wanneer men de lijsten der productiecijfers dezer 4 reserve-gewesten op blz. 5, 7, 13 en 14 van bijl. C van het rapport nagaat, dan is het duidelijk dat aan het boven gewenschte resultaat niet behoeft te worden getwijfeld, mits de Regeering dit met ernst wil.

Doch buitengewone slechte jaren, zooals bijv. 1887, zullen kunnen voorkomen, en is dan de schatkist verzekerd van de bijdrage uit de koffiecultuur van 16 millioen? Mijns inziens zoude de Staat hier, evenals een particulier ondernemer, ten einde zich zeker te stellen voor toevallige verliezen, een reserve-kapitaal moeten vormen.

Bedraagt, door hooger marktprijs of hoogere productie of beide tegelijk, de bate uit de Staatskoffiecultuur meer dan het hoogste cijfer, dan worde dit excedent als reserve op een volgende begrooting overgeschreven en strekke dit excedent:

1°. tot vorming van een reservefonds dat 10 millioen moet bereiken alvorens te dienen;

2°. tot uitbetaling aan de plantende bevolking van een hooger bedrag per pikol aan inkoopsprijs in een slecht oogstjaar, van af f 2—f 3,50 de pikol voor vrijwillig geteelde koffie, van f 1—f 5 voor koffie, in gouvernementstuinen op hoog gezag aangelegd.

Door dezen maatregel zou de toekomst der staatskoffiecultuur zijn verzekerd en de bevolking in geringe oogstjaren minder wisselvallige voordeelen uit de cultuur genieten dan in de goede oogstjaren, en minder afhankelijk zijn van de toevallige baten van den oogst; eene van de bezwaren van een der leden der Staatscommissie en van mr. Brooshooft.

Over de vier gereserveerde gewesten zou bovenbedoelde premie-uitkeering in een volgend of naastvolgend minder voordeelig oogstjaar gelijkelijk pikolsgewijze moeten worden verdeeld, of wel jaarlijks worden bepaald met hoeveel de ingeleverde koffie zal worden betaald. Ingeval het excedent van een vorig dienstjaar niet dadelijk in een volgend jaar behoefde te worden uitgekeerd, zou dit steeds van de eene begrooting op de andere kunnen worden overgeschreven.

Ten slotte zij nog vermeld, dat voor de bevolking Liberia-koffie en thee als surrogaat verkrijgbaar zou kunnen worden gesteld aan alle pakhuizen of op andere publieke plaatsen.

Administratieve moeielijkheden en omslag als bijv. aan de toepassing van de denkbeelden van mr. Brooshooft (zie de nummers van de Locomotief dato 13 Januari jl., n°. 12, 16 Januari, n°. 13, 17 Januari, n°. 14, 29 Januari, n°. 24, 30 Januari, n°. 25 en 31 Januari, n°. 26, 13 Februari, n°. 37 en 21 Februari, n°. 43) zijn verbonden, als het gevolg van eene gedeeltelijke contante betaling van den arbeid der cultuurdienstplichtigen, zouden vermeden worden.

Bij den aanvang van ieder oogstjaar, loopende van 15 Maart—15 Maart van het volgende jaar, zou de inkoopsprijs moeten worden vastgesteld bij gouvernementsbesluit, te berekenen uit den marktprijs, den oogst van het vorig jaar en c. q. de in kas verbleven excedenten van vorige oogstjaren.

De koffie uit den oogst van 1890, ingekocht voor 15 Maart 1891, zou alsdan moeten gerekend worden te behooren tot den oogst van 1890 en zoo voort.

Thans overgaande tot de beschouwing van de denkbeelden van het lid der staatscommissie L. Wessels, neêrgelegd in het door hem ter zake uitgebracht afzonderlijk advies, hoofdzakelijk strekkende om de gouvernements-dwangkoffiecultuur te converteeren in eene staatskoffiecultuur in vrijen arbeid, en aan de bevolking de vrije beschikking te laten over haar product (vermoedelijk van de cultuur, die de bevolking als eigen koffiecultuur naast die van den Staat zoude drijven) dan verwacht ik, evenmin als van de middelen door de staatscommissie aangegeven, iets van die door den heer Wessels voorop gesteld.

De heer Wessels schijnt niet te gelooven aan eene volkskoffiecultuur, doch m. i. mag evenmin geloof geslagen worden aan eene zorgvuldige grondkeuze, grondbewerking, pluk, bereiding en afwerking van het product, vrijwillig en zonder toezicht, met bestemming van den oogst daarna voor de Europeesche markt.

Vrije beschikking over het product door de bevolking is hetzelfde als het product en de bevolking zelve prijs geven aan opkoopers en woekeraars. Chineezen en Europeanen van slecht allooi zullen dan met de voordeelen der cultuur gaan strijken.

Wat nu de staatskoffiecultuur in vrijen arbeid betreft, op de wijze gedreven zooals de heer L. Wessels die voorstelt, nl. door gouvernements-ondernemingen zonder ambtelijk personeel, ook dit is eene utopie.

De wetenschap toch, dat de onderneming van gouvernementswege is aangelegd, zal aan het personeel in de binnenlanden spoedig bij de bevolking het denkbeeld geven van de ambtelijke richting, onbekend als zij verder is met ambtelijke en administratieve verhoudingen.

Door de regeling Wessels, bestaande in:

a. op Java en Madura is de koffiecultuur van de bevolking vrij en wordt aan de planters de vrije beschikking gegeven over haar koffie; en

b. de koffiecultuur van den Staat wordt gedreven in vrijen arbeid onder de leiding van een speciaal daarvoor aan te stellen niet-ambtelijk personeel, — zou het Gouver-

nement concurrentie in het leven roepen tusschen zich zelve en de bevolking, een begrip dat niet strookt met de eerste beginselen van koloniaal bestuur.

Verder beveelt de heer Wessels aan:

c. voor de bereiding en sorteering van het product, afkomstig van de bestaande aanplantingen, worden contracten gesloten met de particuliere industrie.

Is het den heer Wessels niet bekend dat hierin reeds bij Staatsblad 1873 n°. 54 is voorzien, en hoe gering het resultaat is geweest?

d. de gouvernements-koffietuinen, die voor onderhoud door den Staat niet in aanmerking komen, worden:

1° of aan inlandsche particulieren tegen betaling van landrente afgestaan;

2°. in huur aangeboden aan Europeanen;

3°. afgeschreven en tot het staatsdomein teruggebracht.

Tot het laatste middel kan men altijd nog vroeg genoeg geraken; beter is het, van terreinen, met koffie beplant, geen landrente te heffen, doch bij particuliere exploitatie door inlanders (kebon merdika) eene recognitie ad f 5 per pikol te heffen; bij exploitatie (huur) door Europeanen, deze te doen plaats hebben bij openbare inschrijving tegen een minimum-afvoerrecht van f 10 per pikol.

De heer Wessels rekent verder op één administrateur met 20 opzichters op 6000 bouw bestaanden aanplant (vide bladz. 123 van zijn rapport). Moeielijk is het aan te nemen dat dit in ernst wordt in overweging gegeven. Op eene onderneming toch van 500 bouw zijn noodig 1 administrateur, 2 onder-administrateurs (1 tevens bereider), per 100 bouw 1 opzichter, per 10 bouw 1 mandoor, ongerekend nog de kosten van afbakening, opmeting en deskundige keuze der gronden, en een bereidings-établissement in de benedenstreken. Voor établissementen bij 250 bouw aanplant, is f 100 000 benoodigd, en rekent de heer Wessels op f 300 000. Verder wordt op bladz. 127 betoogd dat nadeelige gevolgen van ontwouding ten behoeve van de staats-koffiecultuur geenzins te verwachten zijn, want voor het hout dat weggekapt wordt, komt een koffie-aanplant in de plaats. Verrichten dan een maagdelijk hout- en een koffie-plantsoen (in het hooge gebergte, nog liefst zonder schaduwboomen) dezelfde functiën opzichtens humus-vorming, regenval en waterbesparing?

Op blz. 129 van het rapport betoogt de heer Wessels, dat de koffieplanter bij de gouvernements-cultuur geheel afhankelijk is van den oogst, en bij een slechten oogst, na gelijken arbeid als bij een goeden oogst, geen of bijna geen loon ontvangt.

Op de wijze, zooals hierboven is voorgesteld, het monopolie drijvende, vervalt dit motief tegen de gouvernements-cultuur.

Ook op de berekening van den heer Wessels, met de slotsom, dat jaarlijks slechts eene uitgave van één millioen gulden noodig zoude zijn om zijne denkbeelden te verwezenlijken, valt veel af te dingen.

Zoo is eene globale productie van 5 pikol per bouw te hoog voor de bestaande gouvernements-tuinen; een landrente-aanslag ad f 20 per bouw der monosoeko-aanplantingen zoude de ondergang zijn van de vrijwillige koffiecultuur, geen boom zoude meer geplant worden, want hoe zou bijv. de bevolking dat bedrag wel in het jaar 1890 kunnen opbrengen?

De uitgaven van het personeel voor de gouvernements-ondernemingen, te vormen uit de bestaande aanplantingen, zijn ongeveer het één tiende gedeelte van wat met zekerheid zal noodig zijn.

Ook de raming voor nieuwe ondernemingen en aanleg en onderhoud van nieuwe tuinen in vrijen arbeid, is te laag.

Gemiddeld is voor de oprichting van eene onderneming van 500 bouw 2 ton noodig, dus voor 10 ondernemingen van 500 bouw elk, 2 millioen. Voor 20 ondernemingen dus 4 millioen, die volgens de berekening van den heer Wessels zouden opleveren f 10 200 000 per jaar, bij eene productie van 8 pikol per bouw en een marktprijs van f 50 de pikol.

Ga eens na hoeveel pikols per bouw dooreen worden geproduceerd door 10 particuliere ondernemingen in de beste streken bij elkander liggende, dan is dit zeker niet meer dan 5 pikol per bouw, en de heer Wessels rekent 8.

Ook die productie is dus vooral voor de eerste zes jaren te hoog genomen.

Bij wijze van proef is dit denkbeeld overigens niet geheel en al onuitvoerbaar, indien in een uitgestrekte streek de staat zes of zeven ondernemingen dicht bij elkander gelegen exploiteert. Daarover moet een kundige chef worden aangesteld, die jaarlijks zijne rapporten indient, maar die geheel vrij is in de keuze zijner administrateurs, opzichters en ander personeel.

Bij zulk een onderneming zou tevens een goed laboratorium moeten worden ingericht, waaraan technisch personeel verbonden zou moeten worden, hetwelk tot taak zou hebben nauwkeurig onderzoek te doen naar allerlei ziekten in de koffie, naar de beste mestsoorten en een nauwkeurig geologisch onderzoek voor de vestiging van iedere onderneming zou dienen te verrichten.

De waarnemingen en ontdekkingen dier ondernemingen zouden dan in de practijk in het groot moeten worden benut.

Mijne beschouwingen resumeerende, moet ik tot de volgende conclusie komen:

1°. Behoud van de gouvernementscultuur, met scherpe handhaving van het monopolie in de residentiën Pasoeroean, Probolinggo, Tegal en Preanger Regentschappen, met uitsluiting der particuliere landbouwnijverheid.

2°. Inlevering in de pakhuizen tegen f 15 de pikol voor koffie 1ste soort en f 5 voor koffie 2de soort, welke betaling verhoogd kan worden in slechte jaren.

3°. Vaststelling eener vaste bate om de vijf jaren uit de gouvernements-cultuur.

4°. Openstelling der 13 andere koffiegewesten voor exploitatie door particulieren gedurende 10 jaren huur tegen een afvoerrecht ad f 10 per pikol.

5°. Exploitatie door inlanders bij overeenkomst van 10 jaren, tegen verplichte inlevering in de pakhuizen ad f 10 per pikol.

Na afwikkeling dezer beschouwingen over de adviezen der staatscommissie en van den heer L. Wessels, heb ik alsnog te trachten te beantwoorden de door U H. Ed. G. bij uwe missive, dato 14 Februari 1890, n°. 847 gestelde vragen:

> 1°. In hoever de voorstellen aannemelijk zijn in verband met den toestand in het gewest onder uw bestuur en met het belang en de behoeften zijner bevolking.

In verband met de toestanden in het gewest onder mijn bestuur, acht ik beide voorstellen niet aannemelijk en zelfs leidende tot noodzakelijken onmiddellijken ondergang der cultuur.

Evenwel is het mogelijk op het bovengenoemde plateau van Tjoeroek Ilang, zoowel een proef te nemen met vrijwilligen aanplant der bevolking op ver van hare dessa's verwijderde gronden (denkbeeld Staatscommissie), als met een 5 à 6tal ondernemingen, geschoeid op den voet zooals vroeger omschreven (gewijzigd denkbeeld L. Wessels). Ik acht een tijd van 10 jaren noodig om over de uitkomsten van zulk een proef te kunnen oordeelen.

> 2°. In hoever en op hoedanige wijze de voorgedragen maatregelen uitvoerbaar zijn en wat — om de uitvoering mogelijk te maken —, zoowel in het belang der bevolking en der Regeering, als tot behoud, ontwikkeling en uitbreiding van de, hetzij geheel vrijwillige, hetzij nog onder zekeren dwang voor korteren of langeren tijd gehandhaafde koffiecultuur, zoowel terstond als later zoude kunnen en moeten verricht worden.

Ik acht de beide stelsels in haar causaal verband onuitvoerbaar, als leidende tot directe zware offers voor de schatkist, zonder dat een der voorgespiegelde voordeelige uitkomsten met grond kan worden verwacht.

Bij het nemen van een proef met een der beide of beide stelsels, zoude minstens een termijn van 10 jaren noodig zijn.

3°. Welke geldelijke offers de uitvoering der bedoelde maatregelen van 's lands schatkist zoude vergen, en welke voordeelen daartegenover gesteld zouden kunnen worden, waaraan zich de vraag vastknoopt, of de Regeering er bedacht op zoude moeten zijn om door heffingen uit anderen hoofde, de geldelijke offers, aan de toepassing van die maatregelen verbonden, te dekken.

Zooals boven reeds werd aangetoond, zou de uitvoering van het stelsel der staatscommissie jaarlijks, en dat gedurende den tijd van tien jaren, den lande een aanmerkelijk verlies berokkenen.

De financieele gevolgen van het systeem Wessels zijn niet te berekenen, doch op groote schaal toegepast, zeker nog grooter. In ieder geval acht ik de berekening van den heer Wessels te laag, zijne voorstelling te rooskleurig en in strijd met de ervaring en met alle beginselen van staathuishoudkunde.

4°. Op welke andere maatregelen de Regeering bij die toepassing zoude moeten bedacht zijn:

Bij eventueele toepassing van het systeem der staatscommissie zoude Regeering er op moeten bedacht zijn.

1°. de ontginnings-ordonnantie in te trekken of te wijzigen;

2°. den Staat te behoeden voor onheilen, uit de ongeregelde ontwouding voortvloeiende;

3°. uitbreiding van een hoogere bezoldiging aan het Europeesch ambtelijk personeel. Eene nieuwe belasting in het leven roepen of wel de bestaande verhoogen, om komende tekorten te dekken.

En bij mogelijke toepassing van het systeem Wessels:

1°. Op groote geldelijke offers voor personeel en installatie gedurende minstens tien jaren;

2°. op voorkoming van conflicten tusschen de Regeering en maatschappijen in Indië en Nederland;

3°. op maatregelen tot beveiliging van den eenvoudigen koffieplanter tegen opkoopers en woekeraars, in het groot en in het klein.

5°. Hoe over de voorstellen en de daarbij der bevolking voorgespiegelde voordeelen, door de bevolking en door hare hoofden geoordeeld wordt?

De bevolking oordeelt niet en slechts hier en daar een enkel inlandsch hoofd zou zich in de voorgestelde systemen een oogenblik kunnen indenken.

In het laatste geval zoude zeker het oordeel zijn:

» onmogelijk, onuitvoerbaar en onpractisch en geheel in strijd met het wezen, zeden, gewoonten en begrippen der bevolking".

Deze laatste stelt zich de zaak aldus voor:

» de Regeering wil veel koffie en daarom moeten de controleurs zich daarmede dagelijks bemoeien en zijn er hoofdinspecteurs en inspecteurs om hen daartoe aan te zetten en te controleeren." Komen deze laatsten niet, dan begrijpt ze: de Regeering is onverschillig voor de cultuur geworden en ook de controleurs en de hoofden nemen het nu zoo nauw niet meer.

Doch eene vrije cultuur zooals die van de indigo, kaneel, cochenille, tabak enz., dit weet zij bij ondervinding, leidt zonder Europeesche opkoopers tot niets.

Beter is het daarom, noch de bevolking, noch de hoofden naar hun oordeel ter zake te vragen. Liever een zich de waarheid ontvallen, zeker zou die niet vleiend zijn voor de rapporteurs.

6°. Tot welke andere maatregelen in het belang, hetzij van de vrije, hetzij van de gedwongen koffiecultuur, zoude moeten besloten worden, indien de door de Staatscommissie gedane voorstellen, geacht moesten worden niet voor toepassing in aanmerking te kunnen komen.

Omtrent hetgeen m. i. gedaan zoude moeten worden betreffende de op hoog gezag gedreven kofficultuur, is reeds het noodige gezegd.

De zaak der betaling blijft in de te reserveeren en te monopoliseeren gewesten, voor gedwongen en vrijwillige koffie, dezelfde. De bestaande bepalingen omtrent bezitten gebruiksrecht der gronden, overdracht en vervreemding, ontginning enz., behoeven daar geene nadere regeling. Alleen de bepalingen tot handhaving van het monopolie zouden verscherpt en eene afzonderlijke politie georganiseerd dienen te worden. Alle Arabische soorten koffie behooren aan het Gouvernement.

Voor de bevolking zal Liberiakoffie en thee aan de pakhuizen verkrijgbaar gesteld worden.

In de niet te reserveeren gewesten zou met de gouvernements-tuinen en derzelver product kunnen gehandeld worden als vroeger omschreven.

De vrijwillige aanplantingen zouden in handen der bezitters dienen te worden gelaten en de overdracht aan Europeanen gemakkelijk gemaakt.

Zoolang eigen inlevering plaats had, zoude het product dezer vrijwillige aanplantingen met f 15 de pikol moeten worden betaald; voor de inlevering van dit product zouden de pakhuizen in de maanden September tot December moeten worden opengesteld, terwijl het product uit de gouvernements-aanplantingen tusschen 1 April en 1 September zoude moeten worden ingeleverd ten einde verwarring te voorkomen. In overleg met hoofden en bevolking zou dan kunnen beslist worden welke pakhuizen al dadelijk voor opheffing in aanmerking komen.

De maatregelen tegen den sluikhandel, zoo in de hand gewerkt door de toelating van vele vreemde oosterlingen, zijn:

1°. Verscherping der bepalingen in Staatsblad 1872 n°. 38 t/m. 42.

Omtrent vestiging van Chineezen hier geboren, dienen andere bepalingen gemaakt te worden; hun moest niet de vrijheid gelaten worden zich, zonder vergunning van het bestuur, te vestigen in elke plaats, waar wijken zijn. Aan het reizen van Chineezen zonder pas, binnen de afdeeling waar zij wonen, dient zoo spoedig mogelijk een einde gemaakt te worden door daartegen boete of tenarbeidstelling te bedreigen.

2°. Intrekking van Staatsblad 1872 n°. 146 en strafbedreiging in geval van ontdekking van koffie, tot welke hoeveelheid en in welken vorm ook (uitzetting of interneering voor vreemde oosterlingen en dwangarbeid buiten den ketting voor inlanders).

3°. Hetzelfde betreffende Staatsblad 1879 n°. 286, opheffing van het minimum van 5 kati en verbod tot bezit en vervoer van bereide koffie.

4°. Verkrijgbaarstelling bij 's lands pakhuizen van thee en Liberia-koffie als surrogaten voor het gemis van gouvernements-koffie waaraan de bevolking voor haar gebruik algemeen gewend is geraakt, ofschoon zij de koffie in een slechten toestand en gemengd met allerlei andere zaken als gebrande djagoeng, katjang en zelfs aarde (ampoe) drinkt.

Wat de bewegingen, gangen en handelingen der Chineezen in de binnenlanden, opzichtens clandestiene opium en koffie betreft, intrekking van artikel 5 van Staatsblad 1874 n°. 228 kan hierin veel verbetering aanbrengen.

De resident van Banjoemas,

(*w. g.*) L. J. Sellegeer,

Voor eensluidend afschrift,

De gouvernements-secretaris,

O. v. d. Wijck.

N°. 26.

ADVIES van den resident van Bagelen.

N°. 1714/25. POERWOREDJO, *den 28sten Maart* 1890.

In voldoening aan de opdracht, vervat in uw circulaire dato 14 Februari jl. n°. 847, heb ik de eer U H.Ed.G. het navolgende mede te deelen omtrent den toestand van de gouvernements-koffiecultuur in dit gewest, in verband met de voorstellen der Staatscommissie.

De gouvernements-koffiecultuur bestaat nog slechts in de afdeeling Ledok, en wel in nog drie van de vijf districten.

Zij werd in den loop van mijn bestuur ingetrokken in de drie zuidelijke afdeelingen Poerworedjo, Koetoardjo en Keboemen, als te bezwarend voor de bevolking en wegens »totaal gemis aan eenigszins voor de koffiecultuur geschikte gronden".

De gemiddelde productie over 1879/1883 (zie verslag Staatscommissie) bedroeg echter nog:

in de afdeeling Poerworedjo . . 15 939 pikols;

» » » Koetoardjo . . . 1 378 »

» » » Keboemen . . . 6 737 »

In de afdeeling Ledok valt hetzelfde te constateeren, namelijk dat ook däár de gouvernements koffiecultuur haar ondergang binnen een tiental jaren tegemoet gaat, »wanneer de Staatscultuur en het monopolie worden gehandhaafd".

In de hierbij overgelegde bijlage zult U ontwaren, dat in een drietal vijfjarige tijdperken (1875—1889) de loop der gemiddelde producties is geweest:

Kaliwiro . . 5111, 3155 en 1493

Sapoeran . . 5659, 3524 » 1505

Leksono . . 3880, 2952 » 2107

In de beide eerstgenoemde districten daalde de productie derhalve van 10670 pikols gemiddelde productie in 1875/1879, tot 2998 in het laatste vijfjarig tijdperk 1885/1889.

De productie zal in het volgend vijfjarig tijdperk nog meer dalen om in het daarop volgend zoo goed als te niet te gaan

Bij de indiening van den voorstel-staat voor den bijplant 1890/1891, bij missive dato 5 Maart 1890 n°. 1285/25, heb ik voor beide districten geen bijplant voorgesteld, aangezien daarvoor zouden moeten worden gebezigd de nog eenig overgebleven boschrijke streken, waarin zijn gelegen de bronnen der hartaderen van Zuid-Bagelen.

Tot nu toe werd bij de instandhouding der koffiecultuur nimmer gevraagd in hoeverre zulks zou kunnen zijn ten nadeele van het waterdebiet, dus van den landbouw der bevolking. Vandaar dat in die districten ontwoudingen hebben plaats gehad, waarvan de gevolgen loodzwaar drukken op den sawabouw van Zuid-Bagelen.

De bovengenoemde verkregen koffieproducties zijn hoofdzakelijk afkomstig van de oudere tuinen en van monosoeko-aanplantingen der bevolking, terwijl van de jongere aanplantingen, als grootendeels geplant op voor de koffie ongeschikte gronden, weinig heil is te verwachten.

Alleen in het district Leksono vindt men voor een negental dessa's nog vrij geschikte gronden, voor welke dan ook bijplant werd voorgesteld voor 1890/1891.

Geen aanplant werd voor de overige dessa's voorgesteld, òf omdat de gereserveerde gronden al dadelijk ongeschikt moesten worden verklaard, òf omdat het zeer wenschelijk is af te wachten, in hoeverre de in de laatste jaren bewerkstelligde jonge aanplantingen zullen slagen.

Mijns inziens zal het resultaat geen ander zijn, dan dat ook voor die dessa's van een verderen aanplant voor goed zal moeten worden afgezien, zoodat in het district Leksono nog alleen maar door de negen bovenbedoelde dessa's nog slechts gedurende eenige jaren zal worden bijgeplant.

Zijn er reeds in de laatste jaren ook in de afdeeling Ledok koffiepakhuizen ingetrokken, dan wel twee gesteld onder één koffie-inkooppakhuismeester, het is te voorzien dat spoedig alweder een pakhuis zal moeten worden ingetrokken, als een te geringen inkoop hebbende.

In de districten Kalialang en Wonosobo werd reeds in vroegere jaren wegens totaal gemis van gronden de staatscultuur ingetrokken.

Wat daar nog wordt ingeleverd, is afkomstig van de nog bestaande oude tuinen en van z. g. vrijwillige aanplantingen.

Uit den aard van de zaak zal ook däár de staatscultuur van uitputting sterven, tenzij vermomde dwang zulks nog voor eenige jaren verschuift.

Uit het bovenstaande zult U H.Ed.G. ontwaren, dat, wat dit gewest betreft, geen der door de Staatscommissie, zoowel als door het lid der commissie, den heer WESSELS, gedane voorstellen van toepassing is.

Bagelen levert het voorbeeld, waartoe een gewest geraakt, wanneer Regeering en bestuurders in het opdrijven van de inkomsten uit de staatscultuur de groote staatsmanswijsheid meenen te zien: verarming en devastatie, waardoor, wat het laatste betreft, bergen en heuvels een gedeelte van hun bouwkruin verloren, het geregeld waterdebiet verminderde en de rivieren tot banjirkanalen zijn herschapen.

Gebrek aan water of bandjirs, waternood of watersnood, ziedaar! waarmede vele streken in Zuid-Bagelen thans hebben te kampen, als een gevolg van de naweeën der onoordeelkundig opgedreven koffiecultuur.

Bij het totaal gemis aan gronden, zelfs in het district Leksono, waarop de koffiecultuur loonend kan worden geacht, terwijl in de bergdistricten van Ledok de tabakscultuur voor de bevolking zeer winstgevend is, acht ik derhalve dat op dit gewest van toepassing is het geval, genoemd sub 6 van uw circulaire.

Verhooging van plantloon tot f 20, als door de commissie wordt voortgestaan, zal, als er geen voldoende dwang bij komt, door de commissie zoo streng afgekeurd, tot geen enkel resultaat leiden, wat betreft uitbreiding der cultuur, daar ze tegen die prijzen nergens, zelfs in Leksono, loonender zal zijn dan de tabakscultuur.

Bij een bestendiging van de staatscultuur in de nog drie overgebleven districten van de afdeeling Ledok zal, naar mijn overtuiging, met het oog op de reeds sterk verminderde producties en het zoo goed als niet meer bijplanten, gedurende nog tien jaar hoogstens nog ongeveer tien duizend pikols worden verkregen, maar dan zal ook in dit gewest, tegelijk met de intrekking van de koffie-inkooppakhuizen, de Staatscultuur aan uitputting zijn gestorven.

Met dat vooruitzicht voor oogen, gedachtig aan het »gouverner c'est prévoir", acht ik het noodzakelijk, bijtijds jaarlijksch verminderende, wegstervende staatsinkomsten prijs te geven, ten einde te voorkomen dat een rijke bron van inkomsten voor de bevolking verloren gaat, c. q. de koffiecultuur.

Hetzelfde principe lag ten grondslag aan mijne voorstellen tot intrekking der gouvernements-koffiecultuur in de afdeelingen Poerworedjo en Koetoardjo (dezerzijdsche missives dd. 31 December 1887 n°. 6188/25 en 13 Juli 1889 n°. 3527/25) en daarop berust ook dit advies, om de gouvernements-koffiecultuur tijdig in dit gewest op te heffen,

56

Aan den Directeur
van Binnenlandsch Bestuur.

met en benevens en niet anders dan *met* het monopolie.

Wordt de gouvernements-koffiecultuur ergens ingetrokken met en benevens de gelegenheden tot inlevering (koffie-inkooppakhuizen) dan wordt ze feitelijk een vrije cultuur en dan is op haar in die streken van toepassing wat het lid der Staatscommissie, de heer WESSELS, zegt: » dat een vrije koffiecultuur met behoud van de verplichte levering van het product eenvoudig volkomen onbestaanbaar is".

De heer WESSELS had daarbij nog het oog op streken, waar nog gelegenheid tot inlevering bestaat, maar hoe moet het gaan dáár waar de koffie inkooppakhuizen zijn ingetrokken, zooals in de afdeeling Poerworedjo en Koetoardjo, en binnen eenige jaren het geval zal zijn in een of meer der drie nog koffieplantende districten van Ledok, alwaar nog wat koffie is of zal zijn.

De bepalingen omtrent vervoer en bezit streng toepassende, zou de koffie waardeloos worden

Het is mij niet bekend of wijlen de hoofd-inspecteur MOUNIER nog voor zijn plotseling overlijden zijn denkbeelden heeft uiteengezet, om dáár, waar de gouvernements-koffiecultuur niet loonend is en zou moeten worden ingetrokken, *ook* het » monopolie" op te heffen.

Hij zag in dat in tal van afdeelingen de staatscultuur op haar laatste beenen loopt.

Hij stelde zich voor, dat de opheffing én van de gouvernements-koffiecultuur én van het monopolie, met het oog op de onttrekking aan de levering van gouvernements-koffie, moest geschieden door groote, goed afgeronde complexen, vast te stellen voor residentiën of gedeelten er van, al vielen daarin ook nog een of meer goed produceerende districten.

Voorzeker zal daartegen worden aangevoerd, en ook tegen mijn voorstel betreffende Ledok, dat groote inkomsten worden prijs gegeven, doch m. b. i. moet de vraag zijn: wat wijs staatsbeleid gebiedt, niet voor het heden maar voor de toekomst.

De quaestie is eenvoudig deze:

Voortgaan met nog eenige jaren steeds verminderende, ten slotte te niet gaande inkomsten uit de gouvernements-cultuur te trekken, met vernietiging van een bron van inkomsten van de bevolking tot eindresultaat, dan wel bij tijds die staatsinkomsten prijs te geven om die milder dan ooit te doen vloeien voor de bevolking, door de cultuur vrij te maken en de koffie te brengen op de vrije markt.

Naar mijn overtuiging is het laatste te verkiezen.

Ongetwijfeld zal, als de bevolking in de koffieteelt haar belang ziet, en dat zal zij zien als het werkelijk zoo is, (wat doet ze niet voor de tabakscultuur) de productie weer toenemen.

Zij zal op erven en tegals haar boomen gaan bemesten, zooals ze het nu doet met haar tabaksplanten.

De fiscus heeft dan het recht ook van die inkomsten zijn billijk aandeel te vorderen.

Twee wegen staan daartoe open: een grondbelasting bij wijze van landrente, dan wel betaling bij vervoer, bij afgifte van een pas.

Ik ben voor de laatstgenoemde belastingheffing wat Bagelen betreft.

Wat plaatselijk wordt geconsumeerd is gering in vergelijking met wat opgekocht zal worden voor uitvoer naar een der havens.

Eene belasting van f 5 per pikol acht ik billijk. Haar te hoog stellende zou zij een ernstige aanleiding geven tot ontduiking.

Het is een bekende praktijk, om zich passen te verschaffen voor het vervoer van opgekochte clandestiene koffie door passen te doen aanvragen door personen, die zich daarvoor willen leenen, en koffie produceeren.

Hetzelfde werd mij, te Ngawi assistent-resident zijnde, verzekerd, dat gebeurde met houtpassen,

Ik geef toe, dat, als de betrokken ambtenaren hun plicht doen, zulke transactiën niet mogelijk zijn.

Dit is echter de quaestie niet, maar wel of het afvoerders van koffie waard is, een pas te bekomen, tegen betaling van b. v. f 5 per pikol; en dan beweer ik, op grond van hetgeen ik vernam, dat zulks wel het geval zal zijn.

Op die wijze geregeld, voorzie ik dat de vrije koffiecultuur in dit gewest minstens stationnair zal blijven bestaan en ongeveer minstens d ie duizend pikols zal kunnen blijven opleveren, daarstellende een bate van f 15 000 voor den fiscus.

Een gering gedeelte zeer zeker van wat nu in de eerstvolgende jaren de staatsinkomsten zullen zijn uit de koffiecultuur, maar op den duur m. i. voordeeliger, afgescheiden er van dat de bevolking en de handel er wel bij zullen varen, en dat uit dien hoofde de fiscus daarmede gebaat zal zijn.

Aannemende dat de betaling van de koffie, conform het voorstel der staatscommissie, wordt gebracht op f 20 per pikol, zou, de winst stellende op f 20 per pikol, gedurende tien jaren de Staat gemiddeld 1000 × f 20 = f 20 000 derven, om daarna uit de staatskoffiecultuur geen inkomsten meer te trekken, terwijl uit de vrije cultuur een bate van ongeveer hetzelfde kan worden getrokken over een onbepaalden tijd.

De staatscommissie heeft in haar verslag den treurigen toestand van de staatscultuur m. i. naar waarheid geschetst.

De middelen, door haar aanbevolen om inkomsten daaruit voor den Staat te behouden, acht ik echter ondoenlijk op de door haar voorgestelde wijze.

In het verslag door den hoofdinspecteur BOSCH uitgebracht, vinden wij door dezen aangeteekend:

» dat in weerwil van al die bezwaren (gebrek aan geschikte gronden, waarover in 1857 reeds werd geklaagd) toch in de laatste jaren 130 millioen boomen werden geplant, een feit dat aan het wonderbaarlijke grenst, wanneer men het relaas van den directeur van cultures met aandacht leest en daarmede tevens vergelijkt de in 1854 afgelegde verklaringen door de hoofden van gewestelijk bestuur, waaruit blijkt, dat toen reeds schier in iedere residentie gebrek aan geschikte gronden bestond."

En toch werden van 1875/1887 wederom ruim 205 millioen boomen bijgeplant, tegen een afschrijving van 241 millioen.

Ik haal het bovenstaande aan ten bewijze, dat de toestand hoe langer hoe erger is geworden, en dat geschikte koffiegronden, met uitzondering van Pasoeroean en nog eenige afdeelingen, kunnen worden aangenomen *niet* meer te bestaan.

De klachten van voor een dertigtal jaren geleden en nog vroeger » dat er schier geen geschikte koffiegronden meer zijn" werden geslaakt in een tijd toen men er niets in vond de bevolking 10 en meer palen ver te doen planten.

In tegenstelling met de commissie vermeen ik derhalve te mogen aannemen dat, behoudens Pasoeroean en enkele afdeelingen, er geen geschikte gronden meer zijn beneden de 4000 voet.

Daarbij komt nog, dat men ten slotte toch eenmaal er toe zal moeten overgaan om de quaestie te behandelen, of het devasteeren van boschgronden voor den aanleg van koffietuinen niet in strijd is met de belangen van den inlandschen landbouw c. q. het waterdebiet.

De staatscommissie baseert haar voorstel op een betaling van f 20 per pikol » vooropgesteld dat per huisgezin één pikol wordt geproduceerd", om eenigszins te voldoen aan de bepaling van artikel 56 § 4 van het Regeeringsreglement.

Uit de bijlage D blijkt echter, dat in het gunstige tijdvak 1879/1883, toen de gemiddelde koffieproductie van Java 962 383 pikols bedroeg, Pasoeroean buiten beschouwing latende, 55 districten op Java met 183 731 gezinnen 393 256 pikols produceerden.

De resteerende 500 489 gezinnen produceerden 246 013 pikols, of per gezin nog geen halven pikol.

Pasoeroean weder buiten beschouwing latende, bedroeg over 1884/1887 de gemiddelde productie op het overige Java 380 463 pikols, zijnde gemiddeld 63 katis per gezin.

Met die cijfers voor oogen, geloof ik, dat, Pasoeroean niet medegerekend, nog slechts in een klein gedeelte van Java de bevolking kan gezegd worden per gezin minstens één pikol te produceeren.

De voorstellen der staatscommissie volgende, zou derhalve de staatscultuur al dadelijk in verreweg het overgroote gedeelte van Java moeten worden opgeheven, als te weinig loonend en in strijd met het Regeerings-reglement.

Bestendiging van de verplichte levering, waar de koffiecultuur wordt ingetrokken, met en benevens de koffie-inkooppakhuizen, acht ik een onverantwoordelijk vergrijp aan de belangen der bevolking en ten doode doemen van eene cultuur, die, vrij, voor haar voordeelig zou kunnen worden, na jaren lang haar een plaag te zijn geweest.

De commissie wil opheffing van de gedwongen koffiecultuur vijf jaar na de afkondiging eener desbetreffende regeling, en maakt zich dan illusies, dat ze de pil zóó kan

vergulden, dat de bevolking, eigener beweging, zich in het gebergte, ver van de dessa's, zal gaan vestigen, om daar koffie te planten.

Ik ben het volkomen eens met het lid WESSELS als hij zegt: » de meening dat de inlander, na den hemel op zijn bloote knieën te hebben gedankt voor zijn verlossing uit den nood voor de opheffing van de zoo gehate cultuur, nu in eens voor diezelfde cultuur zooveel liefde zal gaan betoonen, dat hij die — trots alle knellende banden, waar mede de dessa politie hem zal omringen — vrijwillig zal gaan drijven langs stijle, onbegaanbare bergwegen, tegen een betaling, wel iets meer dan vroeger, doch toch beneden de helft van de marktwaarde, is dan ook werkelijk al te naief."

De commissie wil na 5 jaar van geen vermomden dwang weten, ja gelooft in gemoede dat de ambtenaren zich daarvan zullen onthouden! Als de productie zal dalen en de nooden van de schatkist zullen toenemen, zal de dwang vermomd weder optreden, in nog hatelijker vorm dan de openlijke van thans.

In eene zekere mij bekende residentie worden tegenwoordig groote, zoogenaamde sorangan-aanplantingen aangelegd. Boschgronden, ja zelfs voor de koffiecultuur gereserveerde terreinen, worden daarvoor uitgegeven aan de bevolking, met voorbijgang van de belangen van reeds bestaande, welvaart verspreidende ondernemingen, terwijl, om het smakelijk te maken, aan de betrokkenen wordt vergund drie jaar aldaar tweede gewassen tusschen de koffie te planten, terwijl zij daarenboven nog van landrente is vrijgesteld.

Een regent, wien ik daarover sprak, zeide, dat hij daarbij van de zijde der bevolking aan geen ernstige koffiecultuur gelooft, en dat, als zij geen tweede gewassen meer aanplanten mag, zij de koffie in den steek zal laten, tenzij natuurlijk dwang optreedt om die tuinen te onderhouden als er nog koffie op staat.

Intusschen zullen weder honderd bouws bosch zijn omgekapt, zonder te vragen of daardoor het waterdebiet wordt geschaad. Ja, er zijn zelfs bestuurders die zulke opvattingen dwaas vinden!

Ik voorzie derhalve dat het stelsel der staatscommissie, toegepast daar waar de koffiecultuur als gedwongen cultuur nog eenigzins loonend is, slechts vermomden dwang zal baren, of dat de koffiecultuur, weliswaar vrij, doch met gedwongen levering, streng toegepast, uitloopt op eene vernietiging der cultuur.

Wat betreft het stelsel WESSELS, zoo komt mij dit het rationeelst voor, wat betreft het beginsel dat de koffiecultuur van de bevolking vrij is en zij de vrije beschikking heeft over haar product.

Wanneer de bestaande aanplantingen, vooral in de residentie Pasoeroean, in geregeld beheer worden genomen, zou daardoor alleen hoogst waarschijnlijk een belangrijk hooger productie kunnen worden verkregen.

In hoeverre landrente van de bij sub *d* bedoelde tuinen dient te worden geheven, dan wel een belasting van f 5 per pikol bij vervoer, zou mijns inziens gewestelijk moeten worden geregeld.

In die gewesten, waar particuliere koffieondernemingen bestaan, die de koffie zouden kunnen opkoopen en als eigen product daarvoor een pas voor vervoer kosteloos aanvragen, zal landrente moeten worden geheven.

In hoeverre de Staat inkomsten zal dienen te trekken uit de exploitatie van zelf aangelegde ondernemingen, durf ik niet te beoordeelen

In een der laatst uitgekomen nummers van de Indische Mercuur, somt de heer VAN GORKOM een tal van bezwaren op tegen dat denkbeeld van den heer WESSELS.

Het streven moet mijns inziens zijn om onafhankelijk te worden van de wisselvallige inkomsten van cultures en door den Staat gedreven ondernemingen.

Eene koffieonderneming op uitstekende gronden gedreven, geschat bij volle productie op gemiddeld tien pikols per jaar en per bouw, zou volgens een door mij ingeziene begrooting eerst na 7 jaar rente afwerpen, doch eerst na 9 jaar zou het kapitaal zijn teruggewonnen.

Zou de Staat voordeeliger werken?

Reeds de eerste commissie van 1863, die in opdracht had den toestand der koffiecultuur te onderzoeken, wees op het verval waaraan die bron van staatsinkomsten leed.

Het door haar uitgebracht verslag kwam in de Tweede Kamer ter sprake, maar leidde tot geen ander resultaat dan dat de instandhouding » implicete" werd aangenomen, in plaats van toen reeds bedacht te zijn op een geleidelijke opheffing der staatscultuur, en het scheppen van nieuwe bronnen van inkomsten.

Daarop volgde daarentegen en tijd van schromelijke opdrijving, en werd er naar gestreefd door groote bijplantingen en indeeling van allen, die maar over gronden konden beschikken, om den achteruitgang der productie te bezweren.

Op de belangen der bevolking werd niet gelet; voor het heden werd de toekomst geheel opgeofferd met koud cynisme.

Indertijd gelastte een hoofdinspecteur voor de koffiecultuur een aanplant op totaal ongeschikte gronden in de residentie Probolinggo.

Toen de betrokken adspirant-controleur daarop wees, luidde het wederantwoord: » één oogstje zal er wel van af kunnen".

En zoo ging het overal toe! Koffie moest worden geplant in de stranddessa Badjoelmali van Banjoewangi, op gronden, die jaarlijks onderliepen trots den tegenstand van het bestuur.

Heeft men na zulk een behandeling van zaken thans het recht zich te verbazen. Wij staan voor een reddelooze bron van inkomsten?

In 1881 steeg het aantal bij de koffiecultuur ingedeelde gezinnen tot 734 919, om in 1887 te dalen op 401 239 gezinnen.

Geen verwezenlijking der voorstellen van de staatscommissie kan m. b. i. die cultuur over het overgrootst gedeelte van Java van ondergang redden.

Een tijd van tekorten staat in het verschiet. Manmoedig zulks onder de oogen te zien en zich niet gerust te stellen met de hoop om weder uit de koffie een gulden tijd te scheppen, acht ik wijs beleid, opdat het besef overweldigend worde, dat slechts krachtig doorgevoerde, op de toekomst gebaseerde hervormingen op schier elk gebied van ons bestuur, ons redding kan brengen van een financieelen ondergang.

De slotsom waartoe ik kom is, dat overal waar de koffiecultuur niet loonend is, en haar ondergang is te voorzien, zij onverwijld moet worden vrijgegeven, met opheffing van het monopolie, en invoerdering van een belasting, hetzij landrente hetzij een belasting in geld van ieder te vervoeren pikol koffie;

dat, waar de bestaande gouvernements-aanplantingen met voordeel in eigen beheer kunnen worden genomen, zulks ook geschieden moet;

dat tegenover dien afstand van de zijde der bevolking als compensatie staat, dat zij uit de opbrengst van de zoogenaamde monosoeko-aanplantingen en erven-koffie, een meer dan dubbele betaling zal krijgen;

dat, wat betreft de residentie Pasoeroean, alwaar, niettegenstaande de kolossale koffie producties, de bevolking toch nog ellendig er aan toe is, na een grondig onderzoek dient te worden ingevoerd eene regeling, waarbij alle opkoopers en voorschotgevers worden geweerd, en de koffieplantende bevolking in de allereerste plaats de vruchten van haar arbeid plukt;

dat al dadelijk de hoop worde opgegeven uit die staatscultuur nog steeds een der voornaamste baten te trekken, zoodat de overtuiging hoe langer hoe meer wortel schiete dat slechts van krachtig doorgevoerde hervormingen heil te verwachten is, en daarbij niet worde over het hoofd gezien, dat in de allereerste plaats noodig zal zijn het verkrijgen van een bekwaam gewestelijk bestuur van de laagste tot de hoogste rangen toe.

Ten slotte zij nog aangeteekend, dat de vermindering van de inlevering in 's lands pakhuizen niet is toe te schrijven aan de ruimere toelating van vreemde oosterlingen in de binnenlanden en van de vrijere ontwikkeling van den sluikhandel, maar dat zulks eenig en alleen het gevolg is van de uitputting, volgende op een tijdperk van schromelijke opdrijving en toepassing van beginselen als » *één oogstje kan er nog wel van af*".

De resident,

(*w. g.*) A. B. LAUTIER.

Voor eensluidend afschrift,

De gouvernements-secretaris,

O. v. D. WIJCK.

OVERZICHT van de koffieproductie in de laatste 15 jaren in de bijplantende districten.

Jaar.	Opbrengst in pikols.	Aantal cultuurdienstplichtigen.	Gemiddelde opbrengst in 5 jaren.	Gemiddeld aantal cultuurdienstplichtigen in 5 jaren.	Opbrengst per cultuurdienstplichtige (in kattis).	Verdiensten per dag bij 100 dagen arbeid.
			District Kaliwiro.			
1875	943	5357	»	»	»	»
1876	9135	5298	»	»	»	»
1877	2978	4570	5111	5000	102	f 0,20
1878	6982	4805	»	»	à f 20	»
1879	5520	4974	»	»	f 20.40	»
Totaal.	25558	25004	»	»	»	»
1880	1004	4881	»	»	»	»
1881	3482	4939	»	»	»	»
1882	3344	5066	3155	5110	62	f 0,12
1883	2377	5287	»	»	à f 20	»
1884	5567	5378	»	»	f 12 40	»
Totaal.	15774	25551	»	»	»	»
1885	1139	5378	»	»	»	»
1886	3166	5732	»	»	»	»
1887	207	5296	1493	5252	26½	f 0.05
1888	1625	5194	»	»	à f 20	»
1889	1327	4660	»	»	f 5.30	»
Totaal.	7464	26260	»	»	»	»
			District Sapoeran.			
1875	1275	9536	»	»	»	»
1876	9697	7689	»	»	»	»
1877	2945	7829	5659	8257	68	f 0.13^5
1878	8237	8260	»	»	à f 20	»
1879	6143	7971	»	»	f 13.60	»
Totaal.	29297	41285	»	»	»	»
1880	2145	7797	»	»	»	»
1881	3064	7679	»	»	»	»
1882	4637	7738	3524	7869	45	f 0.09
1883	2472	8254	»	»	à f 20	»
1884	5399	7879	»	»	f 9,10	»
Totaal.	17717	39347	»	»	»	»
1885	1572	7879	»	»	»	»
1886	3274	7889	»	»	»	»
1887	256	5421	1505	5738	26	f 0 05
1888	1192	5460	»	»	à f 20	»
1889	1228	2040	»	»	f 5.20	»
Totaal.	7524	28689	»	»	»	»

Jaar.	Opbrengst in pikols.	Aantal cultuurdienstplichtigen.	Gemiddelde opbrengst in 5 jaren.	Gemiddeld aantal cultuurdienstplichtigen in 5 jaren.	Opbrengst per cultuurdienstplichtige (in kattis).	Verdiensten per dag bij 100 dagen arbeid.
			District Leksono.			
1875	656	4334	»	»	»	»
1876	5613	4066	»	»	»	»
1877	1762	3822	3880	4000	97	f 0.19^5
1878	7001	3956	»	»	à f 20	»
1879	4370	3826	»	»	f 19:40	»
Totaal.	19402	20004	»	»	»	»
1880	1261	3789	»	»	»	»
1881	1938	3[illegible]47	»	»	»	»
1882	5049	3851	2952	3854	77	f 0.15^5
1883	1572	39[illegible]3	»	»	à f 20	»
1884	4942	3959	»	»	f 15.40	»
Totaal.	14762	19269	»	»	»	»
1885	1460	3959	»	»	»	»
1886	5058	3915	»	»	»	»
1887	238	1383	2107	2410	87	f 0.17^5
1888	1623	1375	»	»	à f 20	»
1889	1990	1419	»	»	f 17.40	»
Totaal.	10369	12051	»	»	»	»

Onder de opbrengst is begrepen die van de monosoekotuinen.

In deze afdeeling wordt door de bevolking zeer weinig koffie geconsumeerd, doch voornamelijk thee, tot een waarde van ± f 30 000 's jaars.

Poerworedjo, 28 *Maart* 1890.

De resident van Bagelen.

N°. 27.

ADVIES van den resident van Kadoe.

N°. 2110/24. MAGELANG, *den 9den Mei* 1890.

Met referte aan uwe missive dd. 14 Februari jl. n°. 847, heb ik de eer UH.Ed.G. het navolgende als mijn gevoelen mede te deelen.

Vooropgesteld zij, dat het voorstel WESSELS, hoe aannemelijk ook wellicht voor eenige streken op Java, voor dit gewest in geenen deele van toepassing kan zijn.

De tegenwoordige algemeene toestand der erfpachtsondernemingen in deze residentie, waarop koffie geteeld wordt, is een duidelijke vingerwijzing, dat van een eigen exploitatie van het Gouvernement weinig succes, zoowel voor het staatsbelang als voor dat van het volk, te verwachten is.

Derhalve blijft over het collectieve voorstel van de staatscommissie.

Ook hiervan valt slechts voor dit gewest dat gedeelte te overwegen, hetwelk betrekking heeft op den overgang tot de algeheele opheffing der dwangcultuur, daar te bezien is, dat juist over een vijftal jaren de koffiecultuur in de Kadoe zich tot een niets meer loonende zal opgelost hebben.

Van de drie nog koffieplantende districten verkeeren twee in staat van opheffing, althans de daartoe strekkende voorstellen zijn reeds in behandeling, zoodat nog alleen het district Lempoejang voorloopig voor nadere exploitatie in aanmerking blijft.

Het gemis aan genoegzaam geschikte gronden maakt ook voor dit district, zooals boven reeds werd aangeteekend, een bestaan der koffiecultuur langer dan 5 jaren niet meer waarschijnlijk, terwijl de steeds terugkomende bladziekte alsdan ook wel het hare zal hebben bijgedragen om de nog loonende, bestaande tuinen voor afschrijving in aanmerking te brengen. Summa summarum behoeft aan de naaste toekomst der koffiecultuur in dit gewest niet gedacht te worden. Ook van het denkbeeld om te trachten de afgeschreven tuinen door herbossching geschikt te maken voor de koffiecultuur, moet worden afgezien wegens de ongeschiktheid dier terreinen.

Dit als antwoord op de sub 1 gestelde vraag.

Wat de 2de vraag betreft, zoo is in verband met het bovenstaande, van de voorgedragen maatregelen slechts uitvoerbaar het stellen van den inkoopsprijs op f 20 per pikol, met gelijktijdige handhaving der verplichte levering. Deze vermeerdering van inkoopsprijs moet echter beschouwd worden alleen als een betere verhouding tusschen arbeid en vrucht, zonder dat behoeft te worden verwacht dat daardoor de bevolking aangemoedigd zal worden om, hetzij vrijwillig, hetzij nog onder zekeren dwang, zich met meer ambitie op de koffiecultuur toe te leggen. Eerstens is hiertoe een beletsel het algemeen gebrek aan geschikte gronden om die cultuur op een nog al beduidende schaal te kunnen drijven, tweedens staat de geringe liefde voor die cultuur bij de bevolking ons borg, dat ten opzichte van de vrije koffiecultuur alle illusies moeten worden opgegeven. De ervaring, bij de koffiebladziekte opgedaan, heeft ontegenzeggelijk niet weinig meêgewerkt om de bevolking totaal ongeloovig te maken wat betreft eenigszins gunstige verwachtingen omtrent de koffiecultuur in het algemeen, terwijl zij voor haar ongeloof nog een machtigen steun vindt in het verloop der eens zoo gevierde koffiecultuur in de Kadoe.

In hoever de Regeering onder zulke omstandigheden direct belang kan hebben in een behoud, ontwikkeling of uitbreiding van een, hetzij vrijwillige, hetzij nog onder zekeren dwang voor korteren of langeren tijd gehandhaafde koffiecultuur, vereischt zeker geene nadere omschrijving.

Wat de geldelijke offers van bovenbedoelde uitvoering betreft, deze zijn de meerdere f 5 die voor elken pikol betaald worden, zonder dat daar eenig voordeel tegenover staat; het voordeel staat daarbij alleen aan den kant van de bevolking, maar dit is met betrekking tot den stand der productie dan ook van zulk een geringen omvang, dat moeilijk, zonder dat voordeel tot nul te reduceeren, daarvoor heffingen uit anderen hoofde in de plaats kunnen treden.

Tegenover dit resultaat blijft vraag 4 natuurlijk buiten beantwoording.

Eene bespreking, naar aanleiding van vraag 5 met bevolking en hoofden gehouden, bevestigde al hetgeen hierboven medegedeeld is.

Alleen zag men heil in de vermeerdering van den inkoopsprijs, als eene tegemoetkoming in het zeer groote bezwaar hetwelk die koffiecultuur voor de bevolking heeft opgeleverd en nog oplevert, terwijl aan een mogelijk behoud, ontwikkeling of uitbreiding door allen getwijfeld werd, zoolang geen dwang daartoe gebezigd bleef.

Deze uitspraak geeft aanleiding om vraag 6 te beantwoorden met de bewering, dat voor de residentie Kadoe met de koffiecultuur voor de toekomst zal moeten worden afgerekend en de bestaande toestand zal moeten worden gehandhaafd, totdat over een 5 à 6 jaren zal blijken, dat de koffiecultuur in dit gewest geen reden van bestaan meer zal hebben.

Omtrent den sluikhandel in dit gewest kan ik berichten, dat dezelve niet van dien aard is, dat men daaraan voor eenig beduidend deel de waargenomen vermindering van de in 's lands pakhuizen ingeleverde koffie zou moeten toeschrijven, waarom ik dan ook andere dan de bestaande bepalingen tot tegengang van den sluikhandel niet noodig acht.

Het toezicht op de bewegingen, gangen en handelingen der Chineezen in de binnenlanden wordt met de meeste zorg uitgeoefend en is voor het tegenwoordige voldoende om de sluikerij in koffie door de Chineezen aldaar zoo goed als geheel te beletten.

De resident van Kadoe,
(*w. g.*) J. A. AMENT.

Voor eensluidend afschrift,
De gouvernements-secretaris,
O. V. D. WIJCK.

Aan den Directeur
van Binnenlandsch Bestuur.

N°. 28.

ADVIES van den resident van Madioen.

N°. 2362/12. MADIOEN, *den* 14*den April* 1890.

In voldoening aan de missive van 14 Februari jl. n°. 847 heb ik de eer U HEdG. aan te bieden eene nota van den assistent-resident van Ponorogo, betrekkelijk het rapport van de staatscommissie over de gouvernements-koffiecultuur en houdende beantwoording van de door U HEdG. gestelde vragen.

Als mijn gevoelen deel ik mede:

1°. Dat niet langer gewikt, gewogen of onderzocht zal worden, maar aanstonds dient te worden gedecreteerd, dat de dwangcultuur van koffie tot het verledene behoort;

2° dat alleen de inlevering verplichtend zal zijn tegen den nu bestaanden prijs van f 15, en waar de bevolking genegen is koffie te planten, zij geheel vrij zal worden gelaten in de keuze der gronden en wijze van planten, en zoolang zij een gemiddelde productie van $1/2$ pikol per hoofd inlevert, vrij zal worden gesteld van het betalen van landrente.

Andere verlichting of vrijdom van lasten, zooals de Staatscommissie als stimulans voor het planten van koffie bedoelt, bestaat er niet, daar in het gebergte heerendient voor de bevolking zoo goed als niet bestaat, en dus vrijstelling daarvan haar niet tot het planten van koffie zal bewegen;

3°. dat door het boschwezen zooveel mogelijk gedevasteerde terreinen in het gebergte zullen worden gereboiseerd, ten einde der bevolking later gelegenheid te geven haren aanplant uit te breiden;

4°. dat te zijner tijd, waar noodig, de gelegenheid tot inlevering zal worden vergemakkelijkt, door vermeerdering van het aantal pakhuizen;

5°. dat een proef zal worden genomen met eene gouvernements-onderneming, in een der streken waar de grond zich het meest voor de koffie eigent, ten einde de geldelijke consequentiën te kunnen beoordeelen, alvorens aan het denkbeeld van den heer WESSELS uitbreiding te geven, en de oprichting en eerste leiding dier onderneming op te dragen aan een bekwamen en ervaren erfpachter.

De resident van Madioen,
(*w. g.*) DONKER CURTIUS.

Voor eensluidend afschrift,
De gouvernements-secretaris,
O. v. D. WIJCK.

Aan den Directeur
van Binnenlandsch Bestuur.

NOTA betreffende het rapport van de Staatscommissie benoemd bij Koninklijk besluit van 14 October 1888.

De commissie stelt, als een conditio sine qua non om den Lande de inkomsten uit de koffiecultuur te waarborgen, de volgende voorwaarden:

1°. *De inkoopsprijs worde gebracht op f 20 per pikol, terwijl de verplichte levering gehandhaafd blijve.*

Het groote bezwaar tegen de gouvernements-koffiecultuur wordt met eene vermeerdering van den inkoopsprijs der koffie nog niet opgeheven.

Het voorschrift in art. 56 van het Regeeringsreglement is pertinent. De betrokken inlanders moeten beloond worden zoodanig, dat de gouvernementscultuur hun, bij gelijken arbeid, ten minste gelijke voordeelen oplevert als de vrije teelt.

Dit nu kan in geenen deele gezegd worden het geval te zijn bij eene eenvoudige prijsverhooging van de in te koopen koffie. Want waar blijven onder anderen die belooning en die voordeelen bij een misoogst?

Wil men inderdaad de hand houden aan art. 56 Regeeringsreglement, dan gaat het niet aan om van de betrokken cultuurdienstplichtigen, behalve hun arbeid, nog te eischen dat zij zullen deelen in de wisselvalligheden van den oogst.

En al neemt men aan, dat er nooit sprake was van misoogst, dan nog kan eene betaling van f 20 per pikol niet gezegd worden een behoorlijke betaling te zijn voor den arbeid geleverd door de cultuurdienstplichtige bevolking. Het bewijs van het onvoldoende der betaling, zelfs tegen een prijs van f 20 per pikol, wordt mijns inziens afdoende geleverd door de cijfers, opgenomen in de suppletoire nota, behoorende bij het afzonderlijk advies van den heer WESSELS (zie pag. 144 van het rapport). Die cijfers toch wijzen op een dagloon van minder dan f 0,20 in 142 districten van de 164 over 1887, en in 102 districten van de 156 in 1888. In de meeste streken zal f 0,20 per dag toch wel het minimum zijn, dat gesteld moet worden als een behoorlijke betaling voor den arbeid van den cultuurdienstplichtige.

Evenmin gaat het aan om te veronderstellen, dat de bevolking tegen eene dergelijke betaling er ook maar in de minste mate toe zal bijdragen, om de koffiecultuur te releveeren in die streken, waar zij nu in verval is geraakt.

De vermeerdering van de koffiecultuur zal alweder ten goede komen aan die streken, waar veel koffie geproduceerd wordt, omdat de gronden er nog van goede qualiteit zijn, in streken dus waar in den regel reeds een dagloon van f 0,30 en daarboven met de gouvernements-koffiecultuur wordt verdiend en waar dus de vermeerdering van dat dagloon het minst noodzakelijk is.

In de streken waar de koffiecultuur, tegen f 15 per pikol inkoopsprijs, de diensten der cultuurdienstglichtige bevolking niet voldoende beloont, zal ook tegen f 20 per pikol geen bouw grond meer met koffie beplant worden.

Moet dus reeds de basis waarop de voorstellen der commissie berusten, als te eenenmale oeconomisch vicieus en practisch onvoldoende, verworpen worden, evenzeer is dit het geval met de andere voorstellen.

In de tweede plaats toch geeft de commissie in overweging:

Tot de opheffing van de gedwongen koffiecultuur worde in beginsel besloten, welk beginsel worde in toepassing gebracht vijf jaren na het afkondigen eener desbetreffende regeling.

Hier geeft de commissie feitelijk niets anders in overweging dan het nogmaals uitspreken van het beginsel, dat

reeds aangenomen is in art. 56, ten zesde, van het Regeeringsreglement. De opheffing toch van de *gedwongen* koffiecultuur in *beginsel* is reeds lang bij genoemd artikel aangenomen.

Het komt dus onnoodig voor dat beginsel nogmaals te doen uitspreken, wanneer men ter zake niet tot daden kan geraken.

De maatregelen, die de commissie verder in overweging geeft om de loslating der dwangcultuur voor te bereiden, doen al even weinig ter zake af.

Wat toch behelzen die maatregelen?

Het verleenen van vrijdom of verlichting van lasten aan de bevolking, die zich eigener beweging in het gebergte, ver van de dessa's, vestigt, met het kennelijk voornemen aldaar koffie te planten.

De commissie houdt klaarblijkelijk geen rekening met den bestaanden toestand. Te eenenmale verkeerd is de meening der commissie, wanneer zij denkt, dat den inlanders, die zich reeds nu ver van de dessa's, dus buiten contrôle van het bestuur, in het gebergte vestigen, zware lasten zijn opgelegd. De bevolking in quaestie toch is volkomen op de hoogte van de kracht van passieven tegenstand. Men kan bevelen geven zooveel men wil, in die »ver van de dessa's verwijderde, in het gebergte gelegen nederzettingen," worden die bevelen niet opgevolgd. Alle middelen van contrôle ontbreken daar om de gegeven bevelen naar behooren te doen naleven.

Wordt de druk van de gegeven bevelen en van de aan de opvolging daarvan verbonden lasten te zwaar voor die bevolking, dan weet zij zich in den regel vrij gemakkelijk daaraan te onttrekken, hetzij door verplaatsing van hare primitieve woonplaatsen naar elders, hetzij door eenvoudig te beweren en vol te houden, dat die lasten niet door haar kunnen worden gedragen.

De »ver van de dessa's" gevestigde nederzettingen zijn zeker wel de minst belaste van alle en is voor die bevolking verlichting van lasten al wel het minst urgent.

De planter worde aanstonds vrij gelaten in de keuze van het terrein en in de wijze van grondbewerking en aanplant.

Er staat de *planter* en niet de *planters*. De bedoeling der commissie is duidelijk dat die keuze aan ieder individu worde vrijgelaten. Dus honderde, ja duizende verschillende tuintjes, waarop geen contrôle hoegenaamd meer is uit te oefenen. Dit zou wezen de nekslag voor de gedwongen koffiecultuur, en in zooverre kan ik mij daarmede volmondig vereenigen. Het is echter geen middel om de gouvernements-koffiecultuur te releveeren, en vooral niet om de uit die cultuur voortvloeiende »*middelen tot bestrijding van 's lands uitgaven*" te bestendigen.

Waar toch geen geschikte koffiegronden meer aanwezig zijn, geeft het niets of al gedecreteerd wordt dat de planters mogen planten op welke gronden zij zelven verkiezen. Daar, waar de koffiecultuur niet loonend is uit gebrek aan geschikte gronden, zal de plantplichtige bevolking er volstrekt niet toe overgaan om voor haar eigene cultuur zich tevreden te stellen met slechte gronden en voor de koffiecultuur de beste gronden in te ruimen.

En daar, waar de koffiecultuur *wel* loonend is, zijn al die hulpmiddelen niet meer noodig, omdat de bevolking daar òf vrijgesteld is van gedwongen aanplant, dan wel daarvan in den regel zal kunnen worden vrijgesteld met de bestaande bepalingen in de hand, zoodat nadere bepalingen ter zake geheel onnoodig zijn.

Eindelijk verlangt de commissie nog dat: »*van stonde aan op den voorgrond diene te staan, dat gevolg worde gegeven aan het bij art.* 56, § 6, *van het Regeeringsreglement bepaalde.*"

Dit wordt meer beschouwd als eene phrase, dan wel als een afdoende maatregel.

Het voorschrift werd reeds gegeven. Wanneer het nog niet is opgevolgd, is dit alleen toe te schrijven aan de vele bezwaren verbonden aan eene opvolging daarvan.

De commissie geeft hoegenaamd geen middel aan de hand om bedoelde bezwaren op te heffen.

Even onvoldoende en practisch onuitvoerbaar als het grondbeginsel is, waarvan de commissie uitgaat, evenweinig afdoende zijn de maatregelen waarvan zij de wenschelijkheid meent te moeten betoogen.

Uitgifte van woeste gronden in erfpacht worde ondergeschikt gemaakt aan de belangen van de koffiecultuur der bevolking.

Dit is volgens mijne meening reeds een sedert lang aangenomen beginsel, en het was dus te eenenmale onnoodig daarop nogmaals terug te komen.

De gelegenheid tot inbreng worde zoo gemakkelijk mogelijk gemaakt.

Dat dit wenschelijk is wordt à priori aangenomen.

Van regeeringswege worde aan de koffieplantende bevolking voorschot op den oogst van het loopende jaar verstrekt.

In beginsel is deze maatregel wellicht aanneembaar, maar hij zou zeker al heel spoedig blijken practisch onuitvoerbaar te zijn, wanneer men hem als algemeenen regel ging toepassen. Wat te doen bijv. wanneer het verstrekte voorschot, gelijk zoo dikwijls geschiedt met voorschotten aan inlanders gegeven, niet werd afbetaald?

Als controleur van Selokaton heb ik indertijd het voorstel gedaan om aan de bevolking te verstrekken voorschot op het product, om haar in de gelegenheid te stellen haar koffie te doen plukken. De bevolking toch had geen contant geld en kon dus hare hulpplukkers niet anders betalen dan in koffie. Die hulpplukkers konden echter met gemak contant geld verdienen, door op de particuliere perceelen de koffie te plukken. De inlandsche koffieplanter was dus niet in staat om zijn oogst binnen te halen, maar moest dien wegens gebrek aan handen op den grond laten verrotten.

Om in dezen toestand tegemoet te komen, werden mij, op mijn voorstel en onder mijne verantwoordelijkheid, vrij aanzienlijke sommen (in 1879 tot f 10 000) verstrekt, om aan koffieplanters als voorschot uit te keeren.

Die gelden waren echter alleen noodig voor die dessa's, die groote monosoeko-aanplantingen hadden. De basis van de geheele operatie was het vertrouwen dat ik had in de soliditeit van die monosoeko-tuinen bezittende planters. Om zoo te zeggen was het verleende voorschot bij wijze van hypotheek op een vast goed, in casu den tuin van den planter. Die tuin toch was altijd veel meer waard dan het voorschot dat den planter was verstrekt (f 3 per pikol). Ik behoefde dus geen vrees hoegenaamd te koesteren, dat ook maar één cent van het verleende voorschot niet zoude worden gerestitueerd.

Wat ik echter durfde te doen voor een district, waarvan ik de bevolking door en door kende, en waarvan ik volkomen wist welke dessa's en welke dessahoofden en planters ik vertrouwen kon, zoude ik echter niet gaarne als algemeenen regel op mijn verantwoordelijkheid toepassen.

En bovendien, ik stelde den maatregel slechts voor in die dessa's, die veel monosoeko-tuinen hadden, waar dus de koffiecultuur reeds een volkscultuur was en waar sinds lange jaren geen sprake meer was van *gedwongen* koffiecultuur.

En dit zijn alweder de streken, waarin bemoeiingen van Regeeringswege met de koffiecultuur zoo goed als onnoodig kunnen worden genoemd, aangezien die cultuur daar inderdaad is een loonende cultuur, en art. 56 Regeeringsreglement daar *niet* wordt geschonden. Voor dergelijke streken is de commissie toch zeker niet in het leven geroepen.

Aan hen, die koffieaanplantingen op hoog gezag hebben overgenomen, worde de gelegenheid gegeven om, onder bepaalde voorwaarden, het erfelijk individueel bezit dier gronden te verkrijgen.

Wat heeft eigenlijk de inlander aan het erfelijk individueel bezit van die gronden?

Zijn de gronden goed, welnu de overgenomen tuinen

zullen daarop nog lang kunnen tieren en de man is en blijft dus feitelijk erfelijk individueel bezitter.

Zijn de gronden slecht, dan zal de bezitter zich niet lang bedenken, maar trachten zoo spoedig mogelijk de gronden in quaestie te verlaten.

Om zijn rechtstitel zal hij zich weinig bekommeren, en hij zal in dien titel geen of weinig voordeel zien, wanneer de gronden hem feitelijk niets of niet genoeg rendeeren.

Waar gebrek aan gemeenschapsmiddelen de vestiging van inlandsche koffieplanters in het gebergte mocht blijken in den weg te staan, daar worden in betaalden arbeid wegen aangelegd.

Een uitstekend principe dat echter in de practijk weinig afdoend zal zijn.

De commissie toch wil wegen etc. maken, naar of in streken waar de vestiging van koffieplanters nog niet of nog niet voldoende heeft plaats gehad. Ik vrees dat spoedig zou blijken dat hiertegen van de zijde van den fiscus financieele bezwaren zouden worden opgeworpen.

Wanneer men slechts in principe aannam, dat in die streken, waar de koffiecultuur reeds bloeit, de gemeenschapsmiddelen zullen worden verbeterd, zou reeds zeer veel gewonnen zijn.

Wij zijn in Indië en niet in Amerika, waar men eerst een spoorweg aanlegt door een wildernis, in de overtuiging dat die wildernis na dien aanleg spoedig in bouwgrond zal veranderen.

Er worde overgegaan tot het op groote schaal herbosschen van streken, die op die wijze weder voor de cultuur van koffie geschikt te maken zijn.

Ik kan niet oordeelen over het geschikt worden voor de koffiecultuur van gronden, die reeds eenmaal met koffe beplant zijn geweest, na reboiseeren.

Voor zooverre mij bekend is, kan men toch vooral nog niet wijzen op resultaten van die reboiseering, die ik dus voorloopig slechts in theorie gunstig kan noemen.

In elk geval zal de maatregel veel tijd en veel geld kosten.

De controleurs worden zoo min mogelijk overgeplaatst, terwijl hun ambtenaren ter beschikking worden toegevoegd en verhoogde reiskosten toegekend.

Deze maatregelen zullen niet alleen in het belang zijn van de koffiecultuur, maar in allen deele gunstig werken, en worden dus gaarne geapprouveerd.

Of hiermede echter de koffiecultuur uit haar verval zal worden opgericht, wordt ten zeerste betwijfeld.

Indien dit noodig mocht blijken, worden enkele gouvernements-ondernemingen, in betaalden arbeid te drijven, opgericht, om tot voorbeeld en aanmoediging te strekken.

De behandeling van dit onderdeel van de voorstellen der commissie leidt vanzelve tot eene bespreking van de denkbeelden van den heer Wessels, neêrgelegd in zijn afzonderlijk advies.

Waar de commissie slechts enkele ondernemingen verlangt, waar dit noodig mocht blijken, en opgericht om tot voorbeeld en aanmoediging te strekken, daar verlangt de heer Wessels juist niets anders dan het geheel en al oplossen der gouvernements-koffiecultuur in een groot aantal van dergelijke ondernemingen.

Wat dus bij de commissie slechts middel is, wordt bij den heer Wessels het hoofddoel.

De commissie acht dus het oprichten van die ondernemingen practisch uitvoerbaar. In principe heeft zij dus klaarblijkelijk geene bezwaren.

Waarom nu echter wel eenige van dergelijke ondernemingen levensvatbaarheid zouden hebben en niet alle, is mij niet duidelijk.

De overwegingen, die der commissie aanleiding geven tot het verwerpen van het denkbeeld van den heer Wessels, komen mij voor zeer onvoldoende gemotiveerd te zijn.

Eene schifting toch van de bestaande gouvernementstuinen in tuinen, die het onderhoud waard zijn, en tuinen die niet loonend zijn, heeft niet het minste bezwaar in zich. Wel zoude ik vreezen dat spoedig zou blijken, dat de exploitatie van de meeste gouvernements-tuinen niet loonend is. Het is toch van algemeene bekendheid, dat de meeste koffie afkomstig is van de monosoeko aanplantingen, en dat de gouvernements-tuinen slechts in zeer geringe mate tot den oogst bijdragen.

Dat de bevolking geen recht heeft om te beschikken over de gouvernements-tuinen, moet, naar ik vermeen, als vaststaand worden aangenomen. De tuinen worden op hoog gezag aangelegd, en volkomen waar is dus de bewering, dat het dus wel zal vrijstaan aan het Gouvernement om de betaling van den arbeid, aan die tuinen te besteden, te regelen zoo als hem zal goed dunken.

Trouwens het bezwaar van de commissie is dan ook meer subjectief dan objectief.

Als regel meen ik te mogen stellen, dat de bevolking de meeste gouvernements-aanplantingen met graagte zou afstaan, wanneer men haar daarna in zake koffiecultuur geheel en al vrijliet.

Van schadeloosstelling behoeft hierin geen sprake te zijn, vooral niet wanneer, zooals de heer Wessels verlangt, haar »plukrecht" worde geëerbiedigd, of met andere woorden »haar recht op de vruchten van haar arbeid", op het haar door de Regeering toegezegde loon, voor al de ten behoeve van de cultuur in den aangewezen tuin verrichte werkzaamheden.

Nooit is men toch op het denkbeeld gekomen, dat de cultuurdienstplichtige bevolking recht had op het product van een suikerriettuin, die door haar op hoog gezag was daargesteld, en waar zij voor haren arbeid in allen deele naar behooren was betaald.

Evenmin kan men beweren, dat de bevolking op particuliere landerijen of op de Mangkoenegarasche landerijen rechten zou kunnen uitoefenen op het product, dat door heerendienstplichtigen arbeid is verkregen.

Zij heeft slechts recht en aanspraak op eene behoorlijke betaling van haren arbeid.

Ik meen echter dat de heer Wessels te licht telt de bezwaren, verbonden aan een richtige administratie in vrijen arbeid van vele verspreid liggende koffietuintjes. Ik vrees dat zal blijken, dat het niet voldoende zal zijn met hier en daar een mandoor meer te plaatsen. Vooral niet wanneer het Europeesch personeel zich bepaalt tot een opziener voor elke 300 bouw en een administrateur voor elke 6000 bouw. Eene koffieonderneming ter grootte van 6000 bouw, bestaande uit ver uit elkaar gelegen perceeltjes en met 20 opzieners, zooals de heer Wessels verlangt, is *niet* te beheeren door *één* administrateur, vooral niet wanneer men geene meerdere eischen denkt te stellen dan aan de werkbazen die bijv. bij de uitvoering van openbare werken worden gebezigd. Voor zoover mij bekend is, bestaat een dergelijke onderneming op geheel Java nergens.

Maar zooals hierboven reeds werd aangeteekend, vrees ik dat het spoedig blijken zal, dat men omtrent die bestaande gouvernements-aanplantingen niet zeer veel illusiën mag koesteren.

Wil men de voordeelen, uit de koffiecultuur voortvloeiende, voor de toekomst blijven behouden en tevens naar behooren de hand houden aan de pertinente voorschriften gegeven in art. 56 Regeeringsreglement, dan zal er weinig anders op overschieten dan geheel nieuwe ondernemingen, zooals door den heer Wessels bedoeld worden, op te richten.

Daarbij behoeft alsdan geen sprake meer te zijn van talooze ver uit elkander gelegen tuintjes, maar kunnen flinke, groote, aaneengeschakelde tuinen worden aangelegd.

Dat het noodige personeel voor dergelijke ondernemingen niet zou te bekomen zijn, is een door niets gemotiveerd bezwaar.

De meening van den heer Wessels, dat het bedoelde personeel in geen enkel opzicht als ambtenaren behoort beschouwd te worden, wordt door mij ten volle gedeeld.

Het zwaartepunt van het stelsel van den heer Wessels moet echter m. i. gezocht worden in de vraag, of de op te richten ondernemingen al dan niet zullen rendeeren.

Zeer terecht toont de heer Wessels aan, dat wanneer de Staat, zooals behoorde te zijn, den door de cultuurdienstplichtigen verrichten arbeid naar behooren betaalt en

zelf het aan de cultuur verbonden risico draagt, het geval zich kan voordoen dat de ondernemingen geen winst afwerpen.

Bij hoevele particuliere ondernemingen echter heeft zich dat geval niet voorgedaan. Het moet dus zeer zeker in aanmerking genomen worden, dat de mogelijkheid bestaat, dat de van gouvernementswege gedreven koffiecultuur niet meer zoude opleveren de middelen ter bestrijding van 's lands uitgaven.

Van welke zijde men het vraagstuk ook beschouwt, zoo behoort als vast te worden aangenomen dat in principe de gouvernements-koffiecultuur door alle partijen is veroordeeld.

De vroeger steeds door die cultuur genoten voordeelen te willen behouden, zonder eenig risico te loopen, is meer eischen dan een industrieel vermag.

Die groote winsten met de gouvernements-koffiecultuur zijn allen verkregen door het risico, aan die cultuur verbonden, door een ander te doen dragen.

De billijkheid en eene nauwgezette opvolging van art. 56 Regeeringsreglement vordert echter, dat het Gouvernement zelf dat risico draagt, en dat eenmaal toegegeven zijnde, bestaat er m. i. geen bezwaar om het denkbeeld van den heer Wessels aan te nemen.

Om nu verder over te gaan tot eene behandeling van de door den directeur van binnenlandsch bestuur gestelde vraagpunten, diene het volgende:

Sub 1°. Dat de voorgestelde maatregelen aannemelijk zijn, wanneer men alleen het oog gevestigd houdt op de financieele en oeconomische belangen der bevolking, zal niemand kunnen ontkennen. Ze zijn toch altijd beter dan eene bestendiging van den bestaanden toestand.

De maatregelen, door de commissie aangegeven, komen mij echter niet afdoend voor.

Vroeger of later zal men dezelfde quaestie weêr aanhangig maken.

De voorstellen van de commissie moeten dus beschouwd worden als een tijdelijk terzijdestellen van de quaestie, zonder die op te lossen.

Door haar laatste clausule vernietigt echter de commissie haar geheele pleidooi, namelijk waar zij zegt:

» En ten slotte: waar de koffieteelt, niettegenstaande de verhoogde betaling, meer lasten dan lusten voor de bevolking blijkt op te leveren, worde de aanplant op hoog gezag onverwijld ingetrokken."

Dit is immers het zwaartepunt van de geheele zaak. Daar waar de lusten grooter zijn dan de lasten, verlangt men immers niet dat de gouvernements-koffiecultuur verdwijne, en daar zullen ook de planters geen overwegende bezwaren zien in eene bestendiging van eene voor hen loonende cultuur. De streken waar dit het geval is, zijn echter niet uitgestrekt.

Werd dus dit gedeelte van de voorstellen der commissie slechts in al zijne consequentiën opgevolgd, dan zou de gouvernements-koffiecultuur spoedig verdwenen zijn over het grootste deel van Java.

Waar werkelijk de lusten grooter zijn dan de lasten, daar zal de koffiecultuur ook wel blijven bestaan.

Er bestaat immers geen reden waarom ze zoude verdwijnen.

Maar de in den aanvang door de commissie gestelde conditio sine qua non om den lande de inkomsten uit de koffiecultuur te waarborgen, zal hierbij in geenen deele vervuld zijn.

Sub 2°. De hieronder bedoelde punten zijn reeds voldoende in het voorgaande besproken en behoeven voorloopig geene nadere toelichting.

Sub 3°. De geldelijke offers, aan de uitvoering van de door de commissie voorgestelde maatregelen verbonden, zouden in hoofdzaak zijn de vermeerdering van den koffie-inkoopsprijs met f 5.

Voor het vergemakkelijken van de gelegenheid tot inbreng zoude moeten worden gerekend op de oprichting van eenige meerdere koffiepakhuizen en de aanstelling van het daartoe benoodigde personeel.

Ook voor het aanstellen van ambtenaren ter beschikking zal op de noodige uitgaven moeten worden gerekend, evenals voor het maken van wegen en het reboiseeren.

Wat betreft de enkele gouvernements-ondernemingen in betaalden arbeid, zoo hangen de daaraan verbonden onkosten natuurlijk geheel af van de wijze waarop men die ondernemingen wil drijven.

Het gaat daarom niet aan om maar met een enkel woord te vragen, op hoeveel voor eene dergelijke onderneming zal moeten worden gerekend.

Eerst zal dienen te worden uitgemaakt op welke leest die ondernemingen zullen moeten worden geschoeid. Een begrooting te maken zonder dat iets hoegenaamd bepaald is omtrent de wijze waarop gewerkt zal moeten worden, zou toch tot niets leiden.

Financieële voordeelen voor den lande staan hier niet tegenover, daar toch, zooals uit het vorenstaande kan blijken, niet moet gerekend worden op uitbreiding of verbetering van de koffiecultuur.

Wanneer echter de maatregelen worden toegepast zooals de commissie schijnt te verlangen, namelijk dat: van stonde aan op den voorgrond dient te staan dat gevolg worde gegeven aan het bij art. 56 § 6 van het Regeeringsreglement bepaalde," dan zal voldaan zijn aan een wetsvoorschrift, dat tot nog toe op schromelijke wijze is overschreden.

Of verder de Regeering er op zouden moeten bedacht wezen om door heffingen uit anderen hoofde de geldelijke offers, aan de toepassing van die maatregel verbonden, te dekken, is eene quaestie van zulk een diep ingrijpenden aard dat die niet met een enkel woord te behandelen en op te lossen is.

In de gegeven omstandigheden zoude het invoeren van nieuwe heffingen niet anders dan afgekeurd moeten worden.

Die nieuwe heffingen zouden toch uit den aard der zaak weder komen te drukken op de landbouwende bevolking.

Naar ik verneem heeft alles toch duidelijk genoeg aangetoond, dat die bevolking reeds zwaar genoeg is belast en dat het opbrengen van nieuwe belastingen, zonder daaraan gepaard gaande verbeteringen, geheel moet worden ontraden.

Sub 5°. In hoofdzaak kan de bevolking slechts beoordeelen de meerdere vrijheid die haar gelaten zou worden, indien de voorstellen der commissie werden opgevolgd, benevens de vermeerdering van den inkoopsprijs met f 5 en ten laatste de opheffing in principe van de koffiecultuur.

Dat zij met deze haar voorgespiegelde voordeelen ten zeerste is ingenomen, spreekt vanzelve.

Of zij echter voornemens is om, bij eene toepassing van een en ander, die ingenomenheid te uiten door vermeerdering van hare aanplantingen en door betere zorg daaraan te besteden, wordt ten zeerste betwijfeld.

Sub 6°. De eenige maatregel die voorloopig te nemen is in het belang der koffiecultuur, zoolang de levering aan den Lande nog verplichtend is, kan mijns inziens zijn eene vermeerdering van den inkoopsprijs, en wel zoodanig, dat de moeite en kosten door de planters gemaakt, op voor hen voldoende wijze worden beloond. De geldquaestie is hier de hoofdzaak, al het andere is slechts van secondair belang.

Wordt de koffie in het district Poeloeng tegen goeden prijs ingekocht door het Gouvernement, dan heeft men bovendien de kans dat de vele proletariërs in de beneden-districten, zooals Ponorogo en Koetoe, zich langzamerhand zullen gaan inlaten met eene cultuur, waarbij voor hen geld te verdienen is. Terwijl toch voor de koffiecultuur in het district Poeloeng nog ruimschoots gelegenheid zoude zijn om duizenden een levensonderhoud te verschaffen, gaan nu de koelies van de beneden-districten dezer afdeeling naar Kediri werk zoeken op de koffie-ondernemingen aldaar.

Hier doet zich dus hetzelfde verschijnsel voor, dat men waarneemt op elke slecht beheerde particuliere koffieonderneming. Het werkvolk gaat de dichterbij gelegen maar slecht beheerde ondernemingen voorbij, om werk te zoeken op eene veel verder verwijderde, omdat de wijze van werken, van betaling enz., haar daar beter bevalt.

Wat ten laatste betreft de maatregelen te beramen tegen den sluikhandel, zoo meen ik dat de eenige maatregel kan en moet zijn verbetering der politie in het algemeen.

Ponorogo, 22 Maart 1890.

De assistent-resident,
(*w. g.*) Couperus.

Voor eensluidend afschrift,
De gouvernements-secretaris,
O. v. d. Wijck.

N°. 29.

ADVIES van den resident van Kediri.

N°. 1635a/4. KEDIRI, *den 30sten Maart* 1890.

Het mij bij Uw missive van 14 Februari jl. n°. 847 toegezonden exemplaar van het door de staatscommissie uitgebracht rapport betreffende de gouvernements-koffiecultuur in Nederlandsch Indië, werd door mij den 19den d. a. v. ontvangen en onmiddellijk daarop aan de verschillende assistent-residenten en de beide rechtstreeks onder mijne bevelen dienende controleurs van Kediri en Paree ter circuleering doorgezonden, met last het niet langer dan strikt noodzakelijk en uiterlijk gedurende twee dagen onder zich te houden.

Niettegenstaande derhalve de meest mogelijke voortvarendheid is betracht, werd het toch 14 Maart alvorens ik bedoeld rapport terug ontving, terwijl U H.E.G. er, blijkens het slot uwer bovenaangehaalde missive, prijs op stelt mijn ter zake dienend advies niet later dan primo April te ontvangen.

Tijd tot ernstig nadenken en gezette overweging — vooral ook in verband met de vele andere werkzaamheden die geen uitstel gedoogen — heeft dus te eenenmale ontbroken.

Ruggespraak met hoofden en bevolking is zeer onvolkomen geweest, zoodat summa summarum het ondervolgende rapport niet de minste aanspraak maakt op volledigheid, zij het dan ook dat ik naar mijn beste vermogen getracht heb aan uw verlangen te voldoen, niet slechts door de, door de commissie en den heer WESSELS ontwikkelde denkbeelden, aan den in dit gewest bestaanden toestand te toetsen, maar bovendien ook door kortelijk aan te geven op welke wijze het Gouvernement van Nederlandsch Indië, naar mijn bescheiden meening, tot een voor alle betrokken partijen gewenschte oplossing van het zoo netelig koffievraagstuk zou kunnen geraken.

Alvorens tot een beantwoording der in uwe missive gestelde vragen over te gaan, acht ik het noodzakelijk hier een korte schets van de in dit gewest met betrekking tot de gouvernements-koffiecultuur heerschende toestanden te doen volgen.

Behoudens enkele uitzonderingen, vormen de voor de op hoog gezag gedreven koffiecultuur gereserveerde terreinen geen groote complexen, maar liggen zij heinde en ver verspreid.

In de afdeelingen Kediri en Blitar zijn gedurende de laatste jaren de overige voor die cultuur geschikte gronden in erfpacht uitgegeven dan wel toegezegd of aangevraagd.

In de afdeelingen Berbek, Ngrowo en Trenggalek daarentegen, waar de aanvragen om erfpacht tot de zeldzame uitzonderingen behooren, moet dit aan de omstandigheid worden toegeschreven, dat, buiten de voor de gouvernements-koffiecultuur gereserveerde terreinen, geen of nagenoeg geen gronden voorkomen, geschikt om met koffie te worden beplant.

Uit het voorafgaande vloeit dus onmiddellijk voort, dat over een zeker aantal jaren de verplichte bijplant van koffieboomen, bij gebrek aan voor die cultuur geschikte gronden, zal moeten worden gestaakt.

Zijn toch eenmaal de gereserveerde terreinen over hun geheele uitgestrektheid met koffie beplant, en dit zal vermoedelijk binnen de 20 jaar het geval wezen, dan zal het niet mogelijk zijn daarvoor *andere* gronden aan te wijzen.

Aan den Directeur van
Binnenlandsch Bestuur.

Nu bestaat weliswaar het plan om daarna tot een herbeplanting over te gaan, aangezien men van de stelling uitgaat, dat de afgeschreven tuinen, na gedurende eenige jaren braak te hebben gelegen, wederom voor de cultuur geschikt zullen zijn; doch naar mijn vaste overtuiging zullen de resultaten van een dergelijke herbeplanting, vooral op de lichte losse Kloetgronden der afdeelingen Kediri en Blitar, ver beneden de daarvan door den samensteller van het cultuurplan gekoesterde verwachtingen blijven.

Doch al ware ook een voor den 2den keer beplanten met koffie mogelijk, dan toch zal voorzeker geen enkel deskundige beweren, dat dit ook voor de 3de maal zou kunnen geschieden, en moet dus buiten eenigen twijfel over uiterlijk 40 jaar van verderen gedwongen bijplant worden afgezien.

Zooals de gouvernements-koffiecultuur thans in deze residentie gedreven wordt, en bijaldien de door mijn ambtsvoorganger in den loop van het vorig jaar tijdelijk verleende vrijstellingen bestendigd blijven, kan zij — met enkele uitzonderingen wellicht — niet geacht worden voor de betrokken bevolking bezwarend te zijn.

Over het algemeen zijn de gereserveerde gronden van goede hoedanigheid en gemakkelijk te bewerken, terwijl zij meerendeels in de nabijheid der dessa's gelegen zijn.

De sedert 1888 gevolgde werkwijze stemt vrij wel met de inzichten der cultuurplichtigen overeen, en bij een eenigszins geslaagden oost zijn de voordeelen tamelijk aanzienlijk.

In de afdeelingen Trenggalek en Berbek (district Siwalan), waar nagenoeg geen particuliere ondernemingen worden aangetroffen, en dus geen gelegenheid tot geldverdienen bestaat, is de gouvernements-koffiecultuur in vele gevallen een machtige factor om de bevolking het betalen harer belastingen te vergemakkelijken.

Ook elders acht ik haar, zooal niet in het belang, dan toch zeker niet in strijd met het belang der bevolking.

Voor de talrijke opiumschuivers in dit gewest is toch de koffie een bepaalde levensbehoefte. Ieder individu aan dat heulsap verslaafd, is tevens koffieconsument.

Ook de andere ingezetenen der koffie-produceerende dessa's zijn zoo langzamerhand aan het gebruik van dat artikel gewend geraakt.

Mocht eventueel de cultuur plotseling ophouden te bestaan, dan zouden belangrijke hoeveelheden koffie van elders moeten worden ingevoerd, en bij de tegenwoordige hooge prijzen derhalve een niet onaanzienlijk geldsbedrag door de inlandsche bevolking moeten worden besteed om zich dat genotmiddel te verschaffen.

Een sterk sprekend voorbeeld, dat de gedwongen koffiecultuur niet zoo bezwarend en zoo gehaat is bij den Javaanschen landbouwer als men gewoonlijk tracht te doen voorkomen, is wel het volgende.

De dessa Gendjèng van het district Siwalan (Berbek) werd in 1888 van de verplichte cultuur vrijgesteld.

Het tot die dessa behoorend gehucht Nglarangan werd echter in Juli a. p. op eenparig verlangen der bewoners bij de dessa Badjoelan gevoegd, welke laatstgenoemde dessa *bij de koffiecultuur is ingedeeld*, niettegenstaande den ingezetenen nadrukkelijk werd voorgehouden, dat zij *alsdan weder cultuurplichtig zouden worden.*

Zoo iets zegt, dunkt mij, meer dan ellenlange vertoogen!

De dwangcultuur moge al voor westersche begrippen iets afschuwelijks zijn, hoewel m. i. ten onrechte, daar toch ook in de zoogenaamd beschaafde landen wel niet gearbeid zal worden zonder dwang, hetzij dan physiek of moreel,— bij de weinige energie en de geringe zucht tot initiatief den Javaanschen landbouwer over het algemeen eigen, acht ik haar voor hem een niet te waardeeren zegen, mits slechts gezorgd worde, dat de voordeelen van een dergelijke dwangcultuur minstens even groot zijn als die aan zoogenaamden vrijen arbeid verbonden.

Dat dit niet altijd het geval was, ligt niet aan het stelsel, maar aan de wijze van uitvoering.

Zonder dwang van den kant der inlandsche hoofden, zou een aanzienlijk deel der sawahs niet op tijd bewerkt zijn; zonder dwang worden geen klappers en geen vruchtboomen geplant; zonder dwang van hoogerhand is het meerendeel der bevolking niet op tijdigen aanplant van de voor haar zoo onmisbare bamboe bedacht, niettegenstaande haar dozijnen malen wordt voorgehouden, dat bij het voortschrijdend in cultuur brengen der bamboebosschen, over weinige jaren reeds dit artikel zeer moeilijk te verkrijgen zal zijn.

En waar dit in die mate nog met de inheemsche, zoogenaamd vrije cultures der bevolking het geval is, aarzel ik niet als mijn vaste overtuiging te kennen te geven: »zonder dwang geen koffie."

Bij loslating der verplichte koffiecultuur en verbod van eenige verdere bestuursbemoeienis, zal er over weinige jaren geen enkele aan inlanders toebehoorende koffieboom meer in deze residentie te vinden zijn.

Of dit nu in het welbegrepen belang der inlandsche bevolking zou wezen, vermeen ik te mogen betwijfelen!

In beginsel verklaar ik mij dus een pertinent voorstander van het behoud der verplichte koffiecultuur, vooral indien men er toe besluiten mocht om den inkoopsprijs van het product zóó ruim te verhoogen, dat den cultuurplichtigen een ruim voldoend loon verzekerd worde.

Ik kan mij echter niet ontveinzen, dat de wijze waarop de cultuur gedreven wordt, bij mij volstrekt geen instemming vindt. M. i. moet den cultuurplichtigen veel meer vrijheid gelaten worden in het aanleggen en onderhouden der plantsoenen.

Last tot aanplant van een zeker getal boomen, verplichting tot inboeting bij eventueel niet slagen, zorg voor goed plantmateriaal en uiterlijk nog het aangeven der plantwijdte, behoudens natuurlijk de contrôle op het naleven dier voorschriften, komt mij voor de grens te zijn, waartoe de bestuursinmenging zich bepalen moet.

Wat omtrent ambtenaarswijsheid, varieerende inzichten omtrent cultuurwijze, enz. op pag. 30—33 van het rapport der commissie gezegd wordt, onderschrijf ik geheel.

Is de Javaan, tengevolge eener »parentah", een zekere gewenschte richting ingestuurd, dan zal zijn, hem als het ware aangeboren kennis op landbouwgebied hem weldra de beste wijze doen vinden, om bij een minimumarbeid een maximum-voordeel te behalen.

Acht ik dwang ook al noodzakelijk, te veel inmenging schaadt en maakt den landbouwer baloorig.

Wordt er veel aan zijn practisch beleid overgelaten, dan is het niet onmogelijk, dat langzamerhand bij het beste deel der bevolking de afkeer tegen de koffiecultuur geheel overwonnen wordt, en dat het superieure gedeelte, althans de jongere helft, die het plaagrégime niet gekend heeft, over 10 à 15 jaren genegen zal zijn vrijwillig koffie te planten.

Ook een dergelijk dwangsysteem, hoezeer het dan ook in het belang der bevolking moge wezen, zal echter langzamerhand losgelaten dienen te worden, aangezien — gelijk ik hiervoren reeds betoogde — er welhaast een tijd komen zal, dat er in dit gewest geen voor de koffiecultuur geschikte gronden meer aanwezig zullen zijn.

Met het vaststellen der cultuurplannen en het daaruit voortvloeiend in erfpacht uitgeven der overige voor beplanting met koffie geschikte gronden, werd het doodvonnis der gouvernements-koffiecultuur geteekend.

Doch al ware dit ook niet zoo, en al resteerden er geschikte terreinen in overvloed, dan nog zou er niet tegen den tijdgeest op te roeien zijn, die onze Oostersche bezittingen vroeg of laat geheel naar Westersche begrippen besturen zal!

Met de commissie en den heer WESSELS ben ik dus van oordeel, dat het een gebiedende eisch van wijs staatsbeleid is, om tijdig op het intrekken der verplichte koffiecultuur bedacht te zijn, zij het dan ook dat ik mij met geen der door hen aanbevolen stelsels vereenigen kan.

Op welke wijze die intrekking, èn in het belang der Regeering èn zonder te veel nadeel voor de betrokken cultuurplichtigen, naar mijn bescheiden meening het best zou kunnen geschieden, stel ik mij voor in korte trekken aan te geven, na thans allereerst het rapport der commissie en dat van het lid WESSELS aan een nadere beschouwing te hebben onderworpen.

Vooreerst dan de verklaring, dat de denkbeelden van den heer WESSELS mij het rationeelst toeschijnen.

Deze heer ontwikkelt althans een goed in elkander passend stelsel, terwijl de commissie m. i. op twee gedachten hinkt.

Het is mij bijv. niet recht duidelijk, dat de commissie den zoo afschuwelijken dwang voor den Javaan meent te moeten verwerpen, doch er geen bezwaar in ziet hem voor den Sumatraan te behouden; dat zij het oprichten van gouvernements-ondernemingen volgens des heeren WESSELS inzichten ten sterkste ontraadt (pag. 40 en 41), terwijl zij zelve één bladzijde te voren het denkbeeld in overweging geeft om een of meer dergelijke ondernemingen, bij wijze van kern, waarom de bevolking zich groepeeren zal, op te richten.

Wanneer de Regeering er toe besluiten mocht onmiddellijk paal en perk te stellen aan de uitgifte in erfpacht van voor de koffiecultuur geschikte gronden, zie ik geen enkele reden, waarom het denkbeeld van den heer WESSELS, wat het inwerkingbrengen van geheel vrije, door nietambtenaren beheerde doch voor gouvernements-rekening werkende koffie-ondernemingen betreft, niet practisch uitvoerbaar zou zijn.

Het blijft echter de vraag, of het wel aanbeveling verdienen kan tot een dergelijken maatregel over te gaan, thans, nu de bladziekte nog overal haar verwoestenden invloed gelden doet en het risico voor den Staat buitengewoon groot mag worden genoemd.

Al dadelijk echter acht ik mij verplicht verzet aan te teekenen tegen de opvatting des heeren WESSELS, als zou de bevolking hoegenaamd geen rechten op de gouvernements-koffietuinen kunnen doen gelden (pag. 122 van het »afzonderlijk advies").

Uit de door hem aangehaalde ministerieele depêche blijkt m. i. niets anders dan dat de *gronden*, waarop de verplichte koffieplantsoenen zijn aangelegd, het eigendom zijn van den Staat.

Hoe, men zou de bevolking tot het aanleggen van koffietuinen *verplichten*, om haar daarna die tuinen eenvoudig af te nemen en als eenige schadeloosstelling het *voorrecht* toe te kennen om, zoo zij dat verlangen, bij voorkeur en met uitsluiting van anderen aangewezen te worden voor taak- of dagwerk (pag. 119)!

Een goede vruchtdragende aanplant, die nagenoeg niets aan onderhoud vordert, en zoo zijn er vele, waar de inlandsche planter dus niets anders te doen heeft dan plukken, bereiden en inleveren en die hem pl. m. 1 pikol 's jaars oplevert, of bij de thans voorgeschreven onvoldoende betaling pl. m. f 15, zou hem derhalve afgenomen worden tegen het *voorrecht* om met uitsluiting van anderen daar hoogstens f 8 te kunnen verdienen (indien men namelijk den tijd, benoodigd voor het plukken, bereiden enz. op 20 dagen per pikol, en het dagloon op f 0,40 stelt, hetgeen zeker eer te hoog dan te laag is berekend)?

Mij wil het voorkomen, dat een dergelijke wijze van handelen de zwartste daden van het cultuurstelsel nog in de schaduw stelt.

Om de bestaande gouvernements-koffietuinen dus volgens het stelsel WESSELS aan de inlandsche rechthebbenden te ontnemen en in vrijen arbeid te doen onderhouden, zouden de rechthebbenden schadeloos dienen te worden gesteld.

Aangezien evenwel slechts de *goede* plantsoenen daarvoor in aanmerking zouden kunnen komen, zouden daarmêe *juist die terreinen*, welke althans eenige kans aanbieden dat zij in de toekomst door de bevolking voor de vrijwillige koffieteelt zullen worden bestemd, geheel aan die cultuur worden onttrokken.

Wel staat daartegenover, dat de Javaansche cultuurplichtige *in eens* in het bezit zou komen van soms aanzienlijke sommen gelds, doch of dit in zijn welbegrepen belang zou wezen, mag zeker ten sterkste worden betwijfeld.

Beter zou het ongetwijfeld zijn, indien hem de gelegenheid bleve geschonken om *jaarlijks* door eigen arbeid zijn koffieplantsoenen meer en meer productief te maken.

Door uitvoering te geven aan dit gedeelte van des heeren WESSELS plan, zou, zelfs bij geneigdheid der bevolking daartoe, eene vrijwillige koffiecultuur onmogelijk worden gemaakt.

Een tweede punt in het »afzonderlijk advies", waartegen ik vermeen te moeten protesteeren, is de op pag. 116 en 117 verdedigde stelling, dat slechts door het drijven eener staatscultuur in vrijen arbeid voldaan kan worden aan het voorschrift in de 4de alinea van art. 56 Regeeringsreglement.

Wanneer het plantloon verhoogd en verder bepaald wordt, dat de verplichte cultuur overal wordt ingetrokken, waar zij minder voordeelen blijkt op te leveren dan de vrije teelt (dat is dus het dagloon bij de particuliere koffiecultuur, vide pag. 117 II) wordt den cultuurplichtige in dat geval *minstens* evenveel loon verzekerd als bij die vrije teelt.

Weliswaar zal de belooning niet altijd geëvenredigd zijn aan den gepresteerden arbeid, maar steeds toch wordt die arbeid voldoende betaald.

In het ongunstigst geval verkeert dan de cultuurplichtige in gelijke omstandigheden als de daglooner op de particuliere koffieondernemingen (behalve dat de betaling slechts ééns in het jaar plaats heeft), en bij eenigszins ruime oogsten in betere, hetgeen toch zeer zeker door het aangehaald artikel niet verboden wordt, terwijl hij in het laatste geval wel degelijk in de voordeelen der »cultuur" deelt (blijkens het voorkomende op pag. 117 III, schijnt de heer WESSELS onder »cultuur" de vrije en niet de gedwongene te verstaan, terwijl de Regeering blijkbaar de laatste bedoelt, pag. 116 III).

Gelijk ik hiervoren reeds opmerkte, gaat het rapport der Staatscommissie mank aan het groote gebrek van op twee gedachten te hinken.

Ik heb echter daartegen nog veel ernstiger bezwaren in te brengen.

De commissie toch stelt voor om, na aanmoediging der vrije teelt gedurende de eerste 5 jaren, desgevorderd met behoud van de gedwongen cultuur gedurende dat tijdvak, op eens alle bestuursinmenging te doen ophouden (pag. 39 van het rapport) en alleen en uitsluitend de inlevering van het product verplichtend te stellen, tegen een tot op f 20 per pikol verhoogden inkoopsprijs.

Het is haar doel om op die wijze der schatkist de nog zoo moeielijk te ontberen inkomsten uit de koffiecultuur te verzekeren.

»Zij gelooft, dat tegen dien prijs de Javaan wel geneigd zal zijn uit eigen beweging koffie te planten" (pag. 28 onderaan).

»Mocht de bevolking, niettegenstaande de tegemoetkomingen haar bij eventueelen vrijwilligen aanplant van koffie te doen, er niet toe overgaan enz." (pag. 39).

Een stelsel, dat dus volgens de commissie zelve, geheel op zulke vage mogelijkheden berust, verdient den naam van stelsel niet, en zou gevoegelijk buiten verdere bespreking kunnen blijven.

Hoe weinig er van de eigen cultures der bevolking terecht komt indien alle bestuursbemoeienis ophoudt, moge de suikerrietteelt getuigen, die nagenoeg niet door inlanders gedreven wordt, ofschoon daarmede toch gemakkelijk een f 100 à f 150 per baoe te verdienen valt.

De op pag. 36—38 aangegeven middelen om de geheel vrijwillige koffiecultuur der bevolking te bevorderen, zullen misschien hier en daar een enkel individu kunnen overhalen om koffie te planten, zij zullen niet — en zeker niet binnen den tijd van 5 jaren — een bloeiende volkscultuur het aanzijn vermogen te geven.

Al maakt men het den Javaanschen landbouwer nog zoo makkelijk, het in de vlakte woonachtig individu zal, behoudens enkele hooge uitzonderingen, niet naar het gebergte verhuizen om daar koffie te planten, zoolang hij in de vlakte in zijn levensonderhoud zal kunnen voorzien.

Gelijk ik bereids de eer had op te merken, kan ik mij met het op pag. 30—33 omtrent te veel inmenging van bestuurswege medegedeelde, geheel vereenigen, zoo mede met het op pag. 41 aangegeven denkbeeld, om de cultuur onmiddellijk in te trekken, waar de lusten niet in verhouding staan tot de lasten, en dat op pag. 27, om den inkoopsprijs tot op f 20 de pikol te verhoogen, zij het dan ook dat de berekeningen, die er de commissie toe geleid hebben om juist dat cijfer aan te nemen, mij geheel onjuist voorkomen.

Een arbeid van 100 dagen 's jaars per cultuurplichtige wordt toch in deze residentie nergens aan de koffiecultuur besteed, doch ware dit wel het geval, dan zou, aangezien als norm geen grooter productie dan 1 pikol per cultuurplichtige mag worden aangenomen, de inkoopsprijs ook op f 40 de pikol gebracht dienen te worden, daar het dagloon bij de particuliere teelt gemiddeld f 0,40 bedraagt.

Over het algemeen wordt door een cultuurplichtige niet meer dan 40—60 of gemiddeld 50 dagen 's jaars in de gouvernements-koffietuinen gewerkt, indien hij althans *arbeidt* zooals dit op de particuliere ondernemingen het geval is, zoodat, in verband met het voorafgaande, mij een inkoopsprijs van f 20 de pikol billijk toeschijnt.

Het bij wijze van noot aan den voet van pag. 27 opgegeven motief, dat de pikol koffie aan de Europeesche ondernemers ongeveer f 20 kost, is zeker een reden te meer om dat cijfer als plantloon aan te nemen.

Hoewel thans door Chineesche opkoopers tot f 30 en meer voor de pikol koffie betaald wordt, mag men niet uit het oog verliezen, dat er aan dien clandestienen verkoop gevaren verbonden zijn.

Ware de inlevering in de gouvernements-pakhuizen niet verplicht, dan zouden de opkoopers van koffie hoogstwaarschijnlijk niet zulke hooge prijzen besteden.

De padi, die tijdens den westmoesson p. m. f 3 de pikol waard is, wordt gedurende den oogsttijd in groote hoeveelheden tegen f 1 de pikol opgekocht.

Het is dus zeer wel mogelijk, dat bij vrije beschikking over het product, de pikol koffie aan de bevolking niet meer dan gemiddeld f 20 opbrengen zou.

Wat eindelijk de op pag. 15 voorkomende berekening aanbelangt, teeken ik nog aan, dat bij 6-jarigen levensduur de koffieheester reeds in zijn 3de levensjaar produceert en dat bij een successieven aanplant van 6 × 50 boomen daaronder in normale omstandigheden 4 × 50 vruchtdragende zijn, en niet 2 × 50, zooals de commissie beweert; terwijl, wat de becijfering op pag. 22 en 23 betreft, de commissie volstrekt geen rekening houdt met de aanzienlijke hoeveelheden koffie door de bevolking zelve geconsumeerd (vooral in streken waar veel opium geschoven wordt) en die, welke door opkoopers aan de verplichte levering worden onttrokken.

Van eene nadere beschouwing der door de heeren mr. H. D. LEVYSSOHN NORMAN en mr. P. BROOSHOOFT geopperde denkbeelden, vermeen ik mij te mogen onthouden, daar ik het te dier zake met de staatscommissie ten volle eens ben en mij met de door haar aangevoerde bedenkingen volkomen kan vereenigen.

Alsnu overgaande tot de behandeling der in uwe missive van 14 Februari jl. n°. 847 gestelde vragen, zal het wel geen nader betoog behoeven, dat ik ten opzichte van dit gewest:

de in het rapport en het afzonderlijk advies van den heer WESSELS ontwikkelde voorstellen onaannemelijk acht (vraag 1), de voorgedragen maatregelen — behoudens enkele daarvan, die hieronder genoemd zullen worden — zoowel in het belang van den lande als in dat der bevolking ten ernstigste meen te moeten ontraden (vraag 2), waaruit dus onmiddellijk voortvloeit, dat ik op vraag 3 en 4 het antwoord schuldig moet blijven, terwijl vraag 5 » hoe over de voorstellen door de betrokken bevolking en haar hoofden geoordeeld wordt" niet wel te beantwoorden is.

De hoofden en de bevolking denken zooals de over hen gestelde superieuren!!!

Het is echter buiten kijf, dat de koffiecultuurplichtigen ten zeerste zouden zijn ingenomen met een verhooging van het plantloon.

Van enkele regenten vernam ik verder de bewering, dat de intrekking van gedwongen bijplant en het verbod van bestuursbemoeienis, zij het dan ook over 5 jaren, » la mort sans phrase" van de geheele koffiecultuur der bevolking zou zijn.

Rest mij nog de beantwoording van vraag 6 — in verband met het voorafgaande in mijn oogen verreweg de belangrijkste: — tot welke andere maatregelen in het belang, hetzij van de vrije, hetzij van de gedwongen koffiecultuur, zou moeten besloten worden.

Vooreerst dan acht ik het dringend noodzakelijk:

a. dat de inkoopsprijs op f 20 de pikol worde gebracht;

b. dat overal, waar de gedwongen cultuur aan de betrokken bevolking niet een belooning van minstens f 0,40

per dag verzekert, zij onmiddellijk worde ingetrokken. Bestaat er gegrond vermoeden om aan te nemen, dat dit dagloon niet zal worden bereikt, dan heeft het hoofd van gewestelijk bestuur de bevoegdheid om voorloopig vrijstelling van verplichten bijplant te verleenen, zullen de dan na, gedurende een tijdvak van 3 jaar, voortgezette proefplukken, over het al of niet verder voortbestaan dier cultuur definitief worden beslist;

c. dat de bestuursinmenging bij de gedwongen cultuur zich bepale tot: het toezicht op de keuze van goede zaadkoffie en het aanleggen en onderhouden der kweekbedden; het aangeven der plantwijdte waarop moet worden uitgeplant, en het getal boomen, dat ieder cultuurplichtige jaarlijks bijplanten moet; de contrôle op het inboeten gedurende de beide eerste levensjaren;

d. dat onmiddellijk worde teruggekeerd tot het vóór 1885 gehuldigde stelsel, namelijk dat, zoodra een zeker minimum aantal boomen gemiddeld per cultuurplichtige onderhouden wordt, de betrokken dessa tijdelijk van verderen verplichten bijplant is vrijgesteld.

De minimum-inlevering, waarop thans de vrijstellingen zijn gebaseerd, komt mij voor een hoogst onbillijke en onzedelijke maatstaf te wezen. Onbillijk, omdat ten gevolge van omstandigheden, geheel onafhankelijk van den goeden wil en den ijver des planters, in de eene dessa, bij veel minder arbeid dan in de andere, het voorgeschreven minimum bereikt kan zijn en in die andere niet; onzedelijk, omdat daardoor de koffiediefstallen van dessa's onderling in de hand gewerkt worden en daarop als het ware een premie wordt gesteld.

Wordt de gouvernements-koffiecultuur op de hiervoren aangegeven wijze gedreven, dan acht ik haar instandhouding in het welbegrepen belang der bevolking, doch aangezien ik — zooals ik in dit schrijven reeds opmerkte — ten diepste doordrongen ben van de overtuiging, dat binnen korter of langer tijd de gedwongen cultuur *moet* ophouden te bestaan, en het dus een gebiedende eisch acht van wijs staatsbeleid om tijdig op haar intrekking bedacht te wezen, zoo zou ik bovendien het volgende in overweging willen geven.

In 18** (het jaartal waarmede een dergelijke regeling eventueel in zou gaan) wordt het minimum, dat gemiddeld ieder cultuurplichtige moet onderhouden om van verplichten bijstand ontslagen te wezen, op een voor elke dessa, in verband met den vermoedelijken levensduur der boomen, nader te bepalen cijfer vastgesteld, met een maximum echter van 500 boomen.

In de eene dessa zal dit minimum dus 6 × 30, in de andere 6 × 40, 6 × 50, 7 × 30, 7 × 40, 7 × 50 enz. enz. bedragen tot 500 toe.

Overal waar het gemiddeld per cultuurplichtige in onderhoud zijnde aantal boomen minder dan dit vastgesteld minimum bedraagt, wordt in dat jaar bijgeplant.

Het volgende jaar wordt het voorgeschreven minimum voor iedere dessa met $^1/_{10}$ verminderd, het daaropvolgende wederom, en zoo vervolgens, zoodat op die wijze over 10 jaar geen enkele dessa meer tot bijplant verplicht zal zijn.

Aangezien er echter van de alsnog in onderhoud zijnde tuinen een aanzienlijk deel op hoog gezag is aangelegd, rust op het Gouvernement nog gedurende eenigen tijd — stel eveneens 10 jaren — de veplichting om het product in haar pakhuizen aan te nemen.

Door de inlevering facultatief te maken, zou het risico voor het Gouvernement, dat toch de pakhuismeesters bezoldigen en de pakhuizen onderhouden moet, te groot zijn. Gedurende dien tijd blijft de verplichte inlevering van het koffieproduct dan ook gehandhaafd, terwijl na het verstrijken van dien termijn de Nederlandsch-Indische Regeering geen koffie meer van de bevolking ontvangt.

Alzoo zou dan 20 jaar na het inwerking treden van eene dergelijke regeling, de gouvernements-koffiecultuur tot de geschiedenis behooren.

Geleidelijk en zonder schokken zou de Regeering haar inkomsten uit die cultuur zien verminderen, doch het tijdvak van 20 jaar is ruim genoeg gesteld om op het scheppen van andere bronnen van inkomst bedacht te kunnen wezen.

Niets zou bovendien de Regeering beletten om het denkbeeld van den heer Wessels, om in vrijen arbeid een zeker aantal koffieondernemingen voor eigen risico te drijven, in toepassing te brengen.

Ben ik wel ingelicht, dan zouden daartoe in Oost-Java nog terreinen in overvloed beschikbaar, mits men aan de uitgifte in erfpacht slechts tijdig paal en perk stelle.

Bleken deze ondernemingen te rendeeren, dan zouden zij langzamerhand uitgebreid of hun aantal vermeerderd kunnen worden.

Een dergelijke geleidelijke intrekking der gedwongen cultuur, gepaard met een onmiddellijke toepassing der door mij aangegeven cultuurwijze, heeft bovendien het groote voordeel, dat de bevolking meer en meer met de koffiecultuur verzoend zal raken zonder dat daarvoor kunstmiddeltjes noodig zijn; dat zij, bij het ophouden van den verplichten bijplant, — dus over 10 jaar — overal in kennis gesteld, dat wederom na 10 jaar haar de vrije beschikking over het product zal worden gelaten, zich wellicht hier en daar uit eigen beweging op die cultuur toelegt, en dat, waar dan nog geschikte koffiegronden bij de dessa's gelegen mochten zijn, de teelt van koffie door ambtenaren en hoofden vrijelijk mag worden aangemoedigd, daar toch het Gouvernement alsdan geen grooter belang heeft bij de cultuur van koffie dan bij bij die van padi.

De koffiecultuur kan dan vrij wezen op de wijze als de padi, klapper, bamboe en andere cultures dat zijn.

Zoo er al kans is, dat de koffiecultuur ooit een ware volkscultuur wordt, dan geloof ik, dat het eenig en alleen op de vorenschreven wijze kan geschieden.

Wat den door U.H.E.G. bedoelden sluikhandel in koffie betreft, teeken ik ten slotte nog aan, dat deze zoo streng mogelijk met alle der politie ten dienste middelen wordt tegengegaan, doch dat zelfs de strengste bepalingen niet zullen baten, zoolang het pachtstelsel, waardoor de Chineezen overal in de binnenlanden moeten worden toegelaten, gehandhaafd blijft en — last not least — zoolang de gouvernements-transportaannemer een Chinees is.

De resident van Kediri,

(*w. g.*) Wittenrood.

Voor eensluidend afschrift,

De gouvernements-secretaris,

O. v. d. Wijck.

(5. 46a.)

BIJLAGE **TT** II.

(Zie hoofdst. O, afd. I, § 2, sub 2°., van het verslag.)

INDISCHE ADVIEZEN nopens het rapport door de bij Koninklijk besluit dd. 14 October 1888 n°. 18 ingestelde Staatscommissie, onder dagteekening van 14 October 1889 uitgebracht, betreffende de **gouvernements-koffiecultuur** ter **Sumatra's Westkust.**

N°. 1.

Buitenzorg, den 24sten Februari 1891.

N°. 297/18.

Vergezeld van de daarbij overgelegde staten en becijferingen en van het afzonderlijk advies van het raadslid, den heer W. P. GROENEVELDT, heb ik de eer Uwer Excellentie in afschrift aan te bieden het op den 15den der vorige maand door mij ontvangen advies van den Raad van Nederlandsch-Indië van den 9den te voren, n°. XI, nopens het, onder dagteekening van 14 October 1889, door de bij Koninklijk besluit van 14 October 1888 n°. 18 ingestelde Staatscommissie uitgebracht rapport, betreffende de gouvernements-koffiecultuur op Sumatra's Westkust.

Hoezeer ik het betreur dat de autoriteiten wier gevoelen, overeenkomstig het door Uwen ambtsvoorganger in zijne depêche van 2 Januari 1890, lit. A³, n°. 15/3 uitgedrukt verlangen, werd ingewonnen, mij niet eerder in de gelegenheid hebben kunnen stellen van mijne zienswijze omtrent het veelomvattend vraagstuk der gouvernements-koffiecultuur ter gemelde kust te doen blijken, Uwe Excellentie zal met mij wel van oordeel zijn dat de aan hunne uitgewerkte adviezen ten koste gelegde tijd en arbeid ten goede zijn gekomen aan de behandeling van een onderwerp, waarvan de regeling gebleken is gepaard te moeten gaan met eene hervorming van het belastingstelsel ter Sumatra's Westkust, en waaromtrent met den Raad van Nederlandsch-Indië kan worden getuigd dat, indien zulk eene hervorming in elk land reeds een moeilijke zaak mag heeten, die moeilijkheid des te meer zich doet gevoelen in een gewest, waar wij ter bevrediging van de bevolking begonnen zijn onze vrijheid van handelen in zekeren zin aan banden te leggen, en waar wij, vermoedelijk om dezelfde reden, een belangrijk deel dier bevolking — afgezien van de heerendiensten — jaren lang onbelast hebben gelaten.

De voorstellen der Staatscommissie beoogen het nemen van diep ingrijpende maatregelen, waarvan de consequentiën eene herhaalde en gezette overweging te eerder vereischten, omdat zij een land betreffen, welks geschiedenis tot voorzichtigheid behoort te stemmen, waar de individualiteit van het volk sterk spreekt en de maatschappelijke organisatie in menig opzicht afwijkt van die in andere streken van ons insulair gebied. Ik onderschat het gewicht dier maatregelen niet, wanneer ik niet aan alle eene even uitvoerige bespreking wijd, maar de financieele en economische eischen van land en volk vorderen, naar mijn gevoelen, zoozeer eene spoedige beslissing omtrent het bestaand koffiestelsel en eene wijziging daarvan op rationeeler grondslag, dat ik meen de toezending van mijn advies niet te mogen vertragen door in den breede de veelzijdige beschouwingen mede te deelen, waartoe het onderwerp aanleiding zoude kunnen geven, en ik heb mij dus ten taak gesteld Uwe Excellentie binnen den kortst mogelijken tijd met mijne inzichten bekend te maken.

De noodzakelijkheid voor oogen houdende eener spoedige beslissing omtrent de hoofdbeginselen, welke de in den vervolge aan te nemen gedragslijn op het stuk van belastingheffing ter Westkust van Sumatra moeten beheerschen, heb ik, hoeveel daarvoor onder andere omstandigheden ook te zeggen zou zijn, geen vrijheid kunnen vinden om gevolg te geven aan de voorstellen van den directeur van binnenlandsch bestuur, die in zijne missive van 12 September 1890 n°. 4838 verklaart het terrein voor hervorming niet voldoende voorbereid te achten en daarom, zich onthoudende van een definitief advies nopens de denkbeelden in den tot hem gerichten brief van den Gouverneur van Sumatra's Westkust van 10 Juli t. v. n°. 3585 ontwikkeld, in overweging geeft om nadere onderzoekingen te doen instellen naar de voor de gouvernements-koffiecultuur nog beschikbare gronden en naar de mogelijkheid van eene heffing in geld en van geheele of gedeeltelijke afschaffing der heerendiensten. Die onderzoekingen kunnen, zooals U uit het vervolg van dit schrijven zal blijken, ook m. i. niet achterwege blijven om tot de uitvoering te geraken van de regeling door mij gewenscht, maar wilde ik de beslissing omtrent de hoofdpunten daarvan afhankelijk maken, dan zou Uwe Excellentie ongetwijfeld nog eenige jaren op mijn advies hebben moeten wachten en zou de vaststelling van de grondtrekken dier regeling even zoo vele jaren verschoven zijn geworden.

Overgaande tot de behandeling van het onderwerp van dezen brief, wensch ik in de eerste plaats stil te staan bij de afzonderlijke voorstellen van het lid der Staatscommissie, den heer L. WESSELS, die de oplossing van het vraagstuk der op hoog gezag gedreven koffiecultuur meent gevonden te hebben in de vervanging van het dwangstelsel door staatsexploitatie met vrijen arbeid, en daarnevens een geldelijke belasting wenscht ingevoerd te zien, waaraan alle inlanders gelijkelijk zullen hebben bij te dragen, ook zij die tot dusver van de teelt van koffie bleven vrijgesteld.

Deze voorstellen hebben bij geen der adviseurs, met uitzondering van den assistent-resident van Batipoe en X Kota, instemming kunnen vinden, en, evenals den Raad, komt ook mij de verwezenlijking van des heeren WESSELS denkbeelden, op grond van de daartegen door den gouverneur de MUNNICK aangevoerde practische bedenkingen, niet geraden voor. Met voordacht spreek ik van de practische bezwaren, omdat de door den gouvern eur ontleende bedenking aan het beschikkingsrecht dat der bevolking ook over hare op woesten grond aangelegde koffietuinen zou toekomen, m. i. bezwaarlijk kan gelden, waar de Indische Regeering, zooals in mijne depêche van 5 October 1890 n°. 1896/11 is aangeteekend, het in 1874 wettelijk gedecreteerd beginsel, dat de woeste gronden — behoudens de door de inheemsche bevolking aan het ontginningsrecht ontleende rechten — behooren tot het staatsdomein, steeds krachtig heeft kunnen handhaven, uit overweging dat uit een staatsrechtelijk oogpunt het recht van beschikking van hoofden of bevolking naast de souvereine rechten van het Gouvernement onbestaanbaar is.

Volgt daaruit alzoo dat de Regeering bevoegd zou zijn te beschikken over de gronden, welke, eertijds woest, op hoog gezag met koffie werden beplant, ik geef den Raad van Nederlandsch-Indië ten volle toe dat de toepassing dier bevoegdheid in dien zin dat, zonder schadeloosstelling, dergelijke koffiegronden in beslag worden genomen ten behoeve van eenige in het leven te roepen staatsondernemingen, een zeer bedenkelijke maatregel zou zijn.

De Staatscommissie verklaart zich voor de handhaving van den gedwongen aanplant van koffie, maar uit haar rapport blijkt genoeg — zooals de Raad opmerkt — dat zij die handhaving slechts voorstelt als overgang, liefst zoo

Aan Zijne Excellentie den Heer
Minister van Koloniën.

spoedig mogelijk, tot een meer gezond en houdbaar stelsel van belasting, waartoe zij denkt te kunnen komen door al dadelijk op de geheele bevolking eene geldelijke belasting te leggen en de opbrengst daarvan aan te wenden voor eene progressieve verhooging van den inkoopsprijs der koffie tot dat de cultuur kan worden vrijgelaten.

Het moge juist zijn, wat de Raad der commissie toegeeft, dat in vroegere jaren, met het oog op het volkskarakter de rechte weg niet is ingeslagen, toen een stelsel van dwangcultuur werd ingevoerd, niet passende voor eene bevolking met zoo democratische instellingen en zooveel neiging tot het ambulante handelsleven als die van de Westkust; met de commissie moge men gestemd zijn voor eene hervorming in de richting van vrije ontwikkeling; het middel dat zij aanwijst om tot dat doel te geraken, acht ik, evenals de Raad en de overige adviseurs, onraadzaam, ook met het oog op 's lands financieel belang.

Ik ontken niet dat in de toekomst tot conversie van de gouvernements-koffiecultuur in eene belasting in geld zal moeten worden overgegaan; evenmin dat het voorzichtig zal zijn niet te wachten tot de achteruitgang dier cultuur en de daaruit voortvloeiende vermindering onzer inkomsten tot overhaaste invoering van geldelijke belastingen dwingen; maar onraadzaam komt het mij voor om den thans nog niet bestaanden nooddwang tot wijziging van het vigeerend stelsel in den door de commissie gewenschten zin, als 't ware kunstmatig in het leven te roepen, door opdrijving van den inkoopsprijs der koffie tot dat 's lands baten uit de op hoog gezag gedreven cultuur verdwenen zullen zijn, en dan der bevolking eene hervorming op te dringen, waaraan de behoefte bij haar zich nog niet geopenbaard heeft.

Het voorstel der Staatscommissie om met evenbedoelde conversie reeds nu een aanvang te maken, is een gevolg van hare meening dat de binnen redelijken afstand gelegen, voor de teelt van koffie geschikte gronden, uitgeput beginnen te raken, zoodat aan de gouvernementscultuur nog slechts een zeer beperkte levensduur kan worden toegekend, doch de lezing der uitgebrachte adviezen en der vroegere over de koffiecultuur op Sumatra's Westkust handelende rapporten heeft bij mij den indruk achtergelaten, dat noch de actueele toestand, voor hoevele verbeteringen deze ook vatbaar zal blijken, noch de vooruitzichten der cultuur, eene zoo sombere voorspelling wettigen, en dus tot haastige hervorming dwingen.

Wel vindt de meening der commissie bevestiging in het advies van den gouverneur, die de hoofdoorzaak van den achteruitgang, welke overal zou zijn waar te nemen, toeschrijft aan het steeds toenemend gebrek aan bruikbare koffiegronden, tengevolge waarvan de meeste tuinen thans reeds 10 à 12 palen van de negorijen verwijderd zouden zijn, en die dan ook niet aarzelt te verklaren dat de koffiecultuur in zijn gewest » ten doode" is gedoemd, maar daargelaten dat zijne beweringen geen steun vinden in de rapporten der residenten, in wier gebied bijna al de in 's lands pakhuizen geleverde koffie geproduceerd wordt, achten deze hoofdambtenaren zelfs uitbreiding der cultuur nog mogelijk, en blijkt uit het advies van den Raad van Nederlandsch-Indië, in welk college 's gouverneurs ambtsvoorganger zitting heeft, dat verreweg de meeste tuinen binnen de 6 palen van de negorijen liggen, de meeste daarvan zelfs binnen de 3 palen, terwijl grootere afstanden uitzondering zijn.

En neemt men voorts in aanmerking dat, volgens de verslagen van wijlen den hoofdinspecteur Mounier betreffende de hem bij besluit van 21 Augustus 1884 n°. 8 opgedragen inspectiereis naar de Westkust, op vele plaatsen nog goede gronden van vrij voldoende uitgestrektheid voor de gouvernements-koffiecultuur beschikbaar zijn, zij 't ook dat de bruikbare gronden door onoordeelkundige keuze en cultuurwijze in sommige streken schaarsch zijn geworden, dan wil het mij toeschijnen dat de ontmoedigende voorstelling, welke de commissie en de gouverneur geven van het gebrek aan gronden en van de daarop gebaseerde vooruitzichten der cultuur, te donker gekleurd is en door de feiten niet wordt gestaafd.

Weliswaar is de productie gedurende vele jaren afnemende geweest, doch op zichzelf zou dit bezwaarlijk iets voor de uitspraak der commissie kunnen bewijzen.

De Raad wijst er op, hoe, ondanks herhaalde slechts teleurstelling gebaard hebbende proefnemingen, niettegenstaande »al van 1872 af met de koffiecultuur gesold is", in het tijdvak 1885/89 gemiddeld eene jaarlijksche productie verkregen is, welke, ofschoon beduidend minder dan die in de jaren 1860/71, toch nog 76 000 pikols bedroeg, en ziet daarin terecht een bewijs voor de levensvatbaarheid der cultuur; en indien daarbij mede rekening gehouden ware met de koffiebladziekte, die blijkens hooger bedoelde verslagen van den hoofdinspecteur Mounier, in 1876 het eerst te Pajakombo en later vooral in de Padangsche Bovenlanden en in Tapanoli waargenomen is en ongetwijfeld op de productie een ongunstigen invloed heeft gehad, dan zou de bestaanbaarheid der cultuur zeker nog beter in het licht zijn getreden.

Ik ben dan ook van oordeel, dat de gouvernementskoffiecultuur ter Sumatra's Westkust wel nog een toekomst heeft, in dien zin, dat daarvan nog gedurende een reeks van jaren vrij bevredigende uitkomsten verwacht mogen worden, mits zij gezuiverd worde van de gebreken die haar aankleven, en al de invloeden, welke samenwerken ten nadeele van cultuur en productie, door verstandige regelingen, door tegemoetkoming aan en practische schikkingen met de volkshoofden en de belanghebbende koffieplanters, zooveel doenlijk worden geweerd.

Zoowel het een als het ander acht ik bereikbaar, en onder die omstandigheden zou de loslating der cultuur, tenzij de bladziekte daartoe mocht noodzaken, mijns inziens niet gemotiveerd zijn, indien men acht slaat op de hoogst nadeelige financieele gevolgen, welke daaruit voor den lande zouden voortvloeien.

De Raad berekent dat de inkomsten van het gewest, buiten de koffie, door de uitgaven met ruim f 2 910 000 worden overtroffen, zijnde ruim $2^{1}/_{2}$ ton meer dan de winst op de koffie, volgens de opgaven van den gouverneur, in de laatste tien jaren per jaar heeft bedragen, en al moge nu het totaal der uitgaven door gemeld college wat hoog zijn opgevoerd, de cijfers stellen voldoende in het licht dat de baten uit de koffie thans niet gemist kunnen worden en niet gemakkelijk, althans niet dadelijk, door andere te compenseeren zouden zijn.

Moet derhalve de verplichting der inheemsche bevolking van Sumatra's Westkust om koffie te planten en te leveren voorloopig gehandhaafd blijven, met de meening der Staatscommissie dat de keuze der gronden en de wijze van aanleg en onderhoud der aanplantingen geheel moeten worden overgelaten aan de inzichten van hoofden en bevolking, kan ik, indien daarmede bedoeld wordt de cultuur geheel te onttrekken aan het toezicht der ambtenaren, mij evenmin vereenigen als de Raad en de Sumatrasche adviseurs.

Ik acht het niet twijfelachtig dat, wanneer men bij gedwongen levering de cultuur geheel vrijlaat, er alle kans bestaat, zooals de Raad vermoedt, dat zij een vlucht zal nemen in geheel anderen zin dan de commissie verwacht, en dat, hoe beperkt men zijne eischen ook stelle wat den aanleg en onderhoud der tuinen betreft, bij gemis van alle toezicht en leiding, van die tuinen niet veel terecht zal komen.

Toezicht en leiding mogen naar mijn inzien niet ontbreken, zonder dat het een en ander nochtans ontaarde in een hatelijken dwang, voortspruitende uit miskenning van den aard van den Maleier, die, zooals hij uit de stukken kan worden gekend, voor overreding gaarne zwicht, waar bevelen op onwil of lijdelijk verzet stuiten; zonder dat ook dadelijk heil gezocht worde in de toepassing van strafbepalingen, wat naar ik vrees maar al te veel en te spoedig geschied is, en zeker wel zal hebben bijgedragen om de bevolking tegen het koffiestelsel in te nemen.

Op verschillende plaatsen wordt in de stukken er op gewezen dat de Maleier gaarne gekend wil worden, ook wanneer het bestuur het recht heeft te bevelen, maar tevens door overleg veel kan worden gedaan gekregen wat langs den meer gemakkelijken, doch niet immer doeltreffenden weg van dwang, slechts met ontstemming en ontevredenheid wordt verricht.

Het is toch van voldoende bekendheid dat de Sumatraan minder gezeggelijk en onderworpen is dan de Javaan, terwijl zijne hoofden minder invloed op hem hebben; dit

laatste wellicht omdat de positie dier hoofden een schepping is van het Nederlandsch-Indisch gezag van recenten datum, en nog niet geheel in de instellingen van het volk schijnt te zijn ingegroeid.

Deze omstandigheden, nauw samenhangende met de geheele sociale organisatie, wijzen er op dat men ter Sumatra's Westkust met exceptioneele toestanden te doen heeft, waarin het dwangstelsel alleen past wanneer het, gezuiverd en verbeterd zooals hieronder in groote trekken zal worden aangegeven, in toepassing wordt gebracht met medewerking van hoofden en bevolking, en daartoe is alleen te geraken door de in hun belang en tot opbeuring der cultuur aan te brengen verbeteringen, vooraf met hen te bespreken.

Of de wederinvoering van de inlandsche cultuurwijze, met intrekking van het besluit van 2 Februari 1877 n°. 36, zooals het gewijzigd is bij dat van 16 Februari 1880 n°. 62, tot die verbeteringen gerekend zou mogen worden, kan ik, als niet-deskundige op landbouwkundig gebied, moeilijk beslissen, maar tegenover het gevoelen van de commissie, den Raad en de overige adviseurs, die allen voor de intrekking gestemd zijn, meen ik Uwer Excellentie de kennisneming niet te mogen onthouden van eene nota, welke mede hiernevensgaat, en waarin de heer K. F. Holle, adviseur-honorair voor inlandsche zaken, andere inzichten omtrent de zoogenaamde intensieve cultuurwijze verdedigt.

Intusschen wil ik gaarne aannemen, dat in elk geval eerstgemeld besluit nadere wijziging zal moeten ondergaan, voornamelijk met het oog op den bij § A van art. 3 voorgeschreven jaarlijkschen bijplant van zeker aantal koffieboomen per man, waardoor de aanplantingen van elken planter vaak in groote tuinen bont dooreen komen te liggen, wat uit den aard der zaak bezwarend is voor het onderhoud en de contrôle, en bovendien de bewaking voor den eigenaar der boomen moeilijk maakt.

Afgescheiden van de voordeelen, welke de heer Holle verwacht van een verstandiger cultuurwijze, waarbij de vele zijns inziens op Sumatra gemaakte fouten tegen de eischen eener redelijke cultuur ontgaan worden, zonder dat zij nog intensief behoeft te worden genoemd, zouden voor de instandhouding en opbeuring der gouvernements-koffiecultuur ter Westkust verschillende andere middelen kunnen worden aangewend.

Vooraf zal echter onder de leiding van een deskundig persoon eene behoorlijke opname van de voor de teelt van koffie in aanmerking komende gronden moeten plaats hebben.

De Raad acht zoodanige opname, waarop ook door den directeur van binnenlandsch bestuur wordt aangedrongen, onnoodig, doch het komt mij voor, dat alleen door een plaatselijk onderzoek van een daartoe speciaal aangewezen persoon, voldoende deugdelijke gegevens verkregen kunnen worden om te beoordeelen op welke plaatsen de cultuur dient te worden losgelaten, en waar zij, met inachtneming van de wenschelijk bevonden wijzigingen in de tegenwoordige regeling, recht van bestaan heeft.

In beginsel heb ik bezwaar tegen die regeling, voor zoover daarbij de cultuurdienst niet enkel op de landbouwers wordt gelegd, maar op alle werkbare mannen, waaronder handelaren en handwerkslieden, ten gevolge waarvan die dienst als een bepaalde heerendienst wordt aangemerkt, vooral dáár waar de koffie een onbeduidende, niet aan den arbeid geëvenredigde opbrengst aan den planter oplevert.

Door alle werkbare mannen bij de koffiecultuur in te deelen werd menigeen tegen zijn zin en aard gedwongen planter te worden, en het behoeft geen verwondering te wekken dat niet alleen voor een deel slecht werk verricht werd, maar dat ook velen hun aanplant, tegen het geheele of een gedeelte van het product, afstonden aan anderen, die dan te grooten aanplant kregen om dien goed te kunnen onderhouden, oogsten en het product te bereiden.

De in dit opzicht ondervonden bezwaren zijn weg te nemen, door de voor cultuur ongeschikte personen daarvan vrij te stellen, tegen aanslag in eene geldelijke belasting, zooals door sommige adviseurs wordt in overweging gegeven.

Voorts zoude aan de wenschen der planters zijn tegemoet te komen door, lettende op de volksinstellingen, in stede van algemeene tuinen, het aanleggen van zoogenaamde familietuinen (kebon pajoeng) aan te moedigen; door klassen van cultuurplichtigen aan te nemen en bijv. aan de jonggezellen geen eigen aanplant te geven, maar dezen te laten helpen bij de ontginning en den aanplant van anderen, gelijk nu reeds hier en daar geschiedt; wellicht ook nog door andere huishoudelijke regelingen, waardoor de individualiteit van den planter, zijne verantwoordelijkheid, en tegelijk zijn geldelijk voordeel, zoomede zijne belangstelling in den aanplant kunnen worden verzekerd.

Dat die regelingen voorafgaande besprekingen vereischen met belanghebbenden, die dan kunnen medewerken om nog bestaande bezwaren en belemmeringen op te heffen, en dat daarbij niet te veel gegeneraliseerd, maar vooral rekening gehouden zal moeten worden met de vaak zeer uiteenloopende plaatselijke toestanden, spreekt van zelf.

Door toekenning of vermeerdering van koffieprocenten, zooals de Raad met de residenten van Tapanoli en de Padangsche Bovenlanden wenschelijk acht, zou verder de belangstelling der volkshoofden opgewekt kunnen worden; terwijl ook in de wijze van inkoop der koffie, ter voorkoming van bedrog van de zijde der pakhuismeesters, verbetering gebracht kan worden, hetzij door, overeenkomstig het denkbeeld van den resident van Tapanoli, de koffie bij de maat te doen inleveren, hetzij door bij 's lands pakhuizen wijzerbalansen in gebruik te stellen, waarop niet het gewicht, maar de met de afgewogen hoeveelheid koffie overeenkomende geldswaarde staat uitgedrukt. Ik stel mij mij voor deze quaestie, die ook voor Java van veel belang is, afzonderlijk ter hand te nemen, evenals het door den gouverneur van Sumatra's Westkust geopperde denkbeeld om, mede ter voorkoming van smokkelarij, de voor leger en marine benoodigde koffie uit 's lands voorraad te verstrekken, instede van haar door Chineesche aannemers te doen leveren.

Ofschoon ik den Raad wijders wel kan toegeven dat de motieven, welke in de groote koffiecentra op Java het bestaan van particuliere bereidingsétablissementen wenschelijk maken, voor Sumatra niet gelden, terwijl bovendien voor groote pelinrichtingen niet veel gelegenheid zal zijn, indien ten gerieve der planters niet meer wordt aangedrongen op den aanleg van uitgestrekte geregelde tuinen, schijnt het mij toch toe dat de bevolking, ook met betrekking tot de bereiding, kan worden geholpen, bijv. door in de streken, waar veel koffie geproduceerd wordt en de planters bijzonderen lust en ijver toonen, pulpers van eenvoudige constructie, zoomede sorteerzeven en wanmolens, dan wel enkele niet van inlandsche materialen samen te stellen onderdeelen daarvan, te verstrekken, en deze later — zoo het gebruik daarvan opneemt — om niet of tegen geringen prijs aan de gebruikers af te staan.

Practisch geregeld, kan deze verstrekking slechts weinig kosten, en zal het kostende bovendien, zoo niet geheel dan toch grootendeels, door de verbetering van het product gedekt worden.

Tot tegengang van den in sommige streken bestaanden handel in geroosterde koffiebladeren, die voor de bevolking een zeer gewilden drank leveren, bekend onder den naam »kopi daoen", geeft de resident der Padangsche Bovenlanden in overweging den uitvoer dier bladeren van de eene laras of onderafdeeling naar de andere te verbieden.

Met den gouverneur acht ik echter het oogenblik niet gunstig voor eene dergelijke verbodsbepaling, welke de bevolking allicht zou ontstemmen, zoodat ware te volstaan met hoofden en ambtenaren met nadruk aan te bevelen om de bevolking in de lage streken voortdurend aan te moedigen zooveel mogelijk pagger- en kampongkoffie aan te planten, waar de geaardheid van den grond zulks toelaat, evenals reeds bij artikel 3 § L van hooger aangehaald besluit van 1877 werd voorgeschreven. Wordt haar daarbij duidelijk gemaakt dat de bladeren en vruchten dier koffieboomen voor eigen gebruik kunnen worden gebezigd, en dat zij, voor het geval zij een gedeelte der boonen aan het Gouvernement wenscht te leveren, daarvoor eene betaling erlangen kan, welke, met het oog op het verschil in transportkosten met die voor de bovenlandsche koffie, gevoegelijk iets meer zou kunnen bedragen dan de inkoopsprijs aan de cultuurplichtigen te goed gedaan, dan vertrouw ik dat door die maatregelen, mits met tact en zorg toegepast, de hier en daar bestaande gewoonte om de

koffieboomen in de gouvernementsaanplantingen van hunne bladeren en takken te berooven, langzamerhand zal afnemen, misschien ook het gebruik van kopi daoen zal verminderen, naarmate de bevolking in de gelegenheid is boonen-koffie te drinken.

Wellicht zal daartoe mede bevorderlijk blijken het aanplanten van Liberia-koffie op de erven, waar gewone koffie niet gedijt.

De Raad is tegen den aanplant van deze koffiesoort, doch in afwijking van zijn gevoelen komt het mij voor aanbeveling te verdienen proeven te doen nemen met Liberia-koffie, die van de bladziekte weinig te lijden heeft en, zooals op Java mede bewezen is, tot op een hoogte van 2500 voeten zeer voldoende resultaten geeft. Slagen deze proeven, en daarop schijnt met het oog op de door den resident van Tapanoli van den aanplant van Liberia-koffie verkregen uitkomsten veel kans te bestaan, dan zal dit wellicht een uitkomst blijken te zijn voor die streken, waar de gewone koffie minder goed tiert, vermits de bevolking aldaar er dan wel toe zal overgaan Liberia-koffie te teelen, indien zij daardoor ontheven wordt van het planten van andere koffie op groote afstanden.

Het spreekt van zelf dat deze proeven geheel vrijwillig genomen zouden moeten worden, en dat daarbij alles behoort te worden vermeden wat den indruk zou kunnen wekken, dat het in de bedoeling ligt een nieuwe dwangcultuur in te voeren in de streken, waar thans geen gouvernementskoffieteelt bestaat.

Nog enkele punten dienen met een enkel woord te worden aangeroerd.

Andere strafbepalingen tegen onwil of nalatigheid ter zake van den op de inheemsche bevolking rustenden cultuurplicht dan die, vervat in de ordonnantie van 25 November 1878 (*Staatsblad* n°. 309), acht ik voorshands, evenals de gouverneur en de Raad, onnoodig. Of er urgentie bestaat om, gelijk het hooge college wenschelijk oordeelt, maatregelen te nemen tot tegengang van den handel in gebrande koffie, zoogenaamde kopi boeboek, kan ik zonder nader onderzoek thans moeilijk beslissen.

Van het aanleggen van wegen naar de koffietuinen in het gebergte verwacht ik, evenmin als de gouverneur en de Raad, voldoend heil om tot dergelijken, voor den lande ongetwijfeld zeer kostbaren aanleg te besluiten, terwijl het mede door de Staatscommissie gedane voorstel om den inbreng der koffie zoo gemakkelijk mogelijk te maken, geen speciale voorziening vereischt, vermits bij artikel 3 § J van het vaak gemelde besluit van 1877 reeds bepaald is dat de koffie overal in het naastbij gelegen pakhuis kan worden ingeleverd, ook al staat dit in eene andere afdeeling, welk voorschrift, volgens evengenoemden hoofdambtenaar, voldoende gelegenheid tot inbreng biedt, en mitsdien in de later vast te stellen nieuwe regeling kan worden overgenomen.

Wat ten slotte het denkbeeld der commissie betreft, om de uitgifte van woeste gronden in erfpacht ondergeschikt te maken aan de belangen der bevolking, bepaal ik mij tot de aanteekening dat, evenals tot dusver geschiedt, in elk bijzonder geval kan worden nagegaan of de afstand van in erfpacht aangevraagde gronden, met het oog op de belangen zoowel van de bevolking als van het Gouvernement, wenschelijk is te achten.

De boven ter sprake gebrachte punten zullen voor het meerendeel nadere overweging vereischen, wanneer omtrent de hoofdzaak, de bestendiging der gouvernements-koffiecultuur ter Sumatra's Westkust in den door mij gewenschten zin, tusschen Uwe Excellentie en mij overeenstemming zal zijn verkregen.

Ik maakte daarvan slechts melding opdat Uwe Excellentie zich een denkbeeld kunne vormen van de wijze waarop ik mij voorstel om, nadat plaatselijke opnemingen en besprekingen met belanghebbenden daartoe de noodige gegevens zullen hebben verschaft, de lasten der gedwongen cultuur voor de planters te verminderen en de lusten te doen toenemen.

Het zou naar mijne overtuiging even ongerijmd zijn om van onvrijwilligen, niet loonenden arbeid te verwachten dat hij arbeidzaamheid zal kweeken, als in het algemeen van dwang toewijding te willen oogsten, en dit voor oogen houdende moet mijns inziens het streven zijn om den voorshands niet te ontberen dwang zoo min mogelijk voelbaar te maken en de voordeelen der cultuur voor de bevolking zooveel doenlijk te vermeerderen. Langs dien weg alleen kan bewaarheid worden wat ik hooger aanteekende, dat de gouvernements-koffiecultuur nog een toekomst heeft, want alleen op die wijze kan wellicht de teelt van koffie bij de bevolking een gewilde arbeid worden en, nadat de cultuur op hoog gezag te eeniger tijd zal zijn opgeheven, als vrije cultuur blijven voortbestaan.

Daartoe kan echter niet enkel met verbeteringen in de cultuurregeling en dergelijke worden volstaan; ook de verhooging van den inkoopsprijs der koffie acht ik van veel belang.

De gouverneur van Sumatra's Westkust ziet daarin geen heil, vermits het beweerd hoofdbezwaar tegen eene eenigszins duurzame bestendiging van de koffiecultuur, namelijk dat thans reeds, bij gebrek aan geschikte nabij gelegen gronden, op groote afstanden van de negorijen moet worden geplant, door prijsverhooging niet is weg te nemen; de resident van Tapanoli daarentegen verklaart zich voor eene verhooging van den prijs tot f 20 per pikol, en bij belangrijke toename tot f 25, terwijl zijn ambtgenoot der Padangsche Bovenlanden mede eene matige verhooging wenschelijk oordeelt.

Ook de Raad is voor vermeerdering van den inkoopsprijs, maar betoogt dat eene algemeene prijsverhooging onnoodig is en, op den door de Staatscommissie aangegeven voet, een kostbare en zeer gewaagde proef zou zijn.

Dit laatste ben ik met den Raad eens, en ik kan derhalve bij de regeling der commissie mij niet aansluiten, maar evenmin kan ik in dit opzicht met 's Raads voorstellen medegaan.

Het hooge college geeft in overweging den inkoopsprijs voorloopig te stellen op f 20 per pikol, doch alleen voor hen die het verdienen, waaronder de Raad verstaat hen, die door het inleveren van een betrekkelijk groot product een, buiten verhouding tot anderen, hoog contingent opbrengen aan de schatkist, inzonderheid de bevolking der streken, waar grond en klimaat bij uitstek voor de koffiecultuur zich eigenen, en voorts hen, die ondanks minder gunstige omstandigheden, nog een bevredigend product weten te leveren.

Voor elke negorij in de Maleische, voor elke koeria of elk onderdeel daarvan in de Battaklanden, zou dan, naar gelang van plaatselijke toestanden, een minimumproduct moeten worden vastgesteld, hetwelk de planter geleverd moet hebben om aanspraak te verkrijgen op de verhoogde betaling voor al wat hij in een jaar heeft ingebracht.

»Men beginne alzoo", aldus licht de Raad de wijze van afrekening toe, »met allen gelijkelijk te betalen met f 15 per pikol eerste soort en keere het surplus later uit aan al degenen, die in het afgeloopen jaar blijken meer geleverd te hebben dan de vastgestelde hoeveelheid, wat uit de pakhuisboeken reeds bij hunne tegenwoordige inrichting kan blijken".

Het komt mij voor dat zoodanige regeling, — ook al zou men willen aannemen dat enkele misbruiken bij de inlevering te voorkomen zijn door, zooals de Raad aanbeveelt, voor de geheele negorij en bloc een minimum te stellen, dat geleverd moet zijn vóór van verhoogde betaling sprake is — in de practijk met groote moeilijkheden gepaard zou gaan, maar bovendien het meerendeel der planters terecht zou ontstemmen, want evenmin als ik, zouden vermoedelijk zij de billijkheid kunnen vatten eener regeling, welke in hoofdzaak aan de groote producenten, die zeker niet de minst bemiddelden zijn, ten goede komt.

De Raad verklaart dit door er op te wijzen dat bij den tegenwoordigen inkoopsprijs doorgaans op niet meer dan f 20 winst per pikol koffie eerste soort kan worden gerekend, zoodat zij, die jaarlijks ¼ pikol leveren — volgens den Raad is het getal van hen, die minder leveren, grooter dan dat van hen die meer produceeren — slechts f 5 aan belasting betalen; daarin nog vermindering te brengen, acht hij onnoodig, waarvoor echter wel aanleiding zou bestaan ten aanzien van hen, die 3 tot 6 pikols leveren en daarmede een buiten alle verhouding hooge belasting opbrengen.

Ik kan dit niet toegeven, omdat, al neemt men aan dat de gebezigde cijfers juist zijn en dat dus de kleine pro-

ducenten in den vorm van koffie eene belasting betalen van f 5 's jaars, dat bedrag nog niet de waarde vertegenwoordigt van den arbeid, benoodigd om ¼ pikol koffie te verkrijgen. Wilde men dien arbeid onder cijfers brengen, dan zou naar alle waarschijnlijkheid voor degenen, die op minder goede gronden, met veel inspanning, een gering product oogsten, een veel hooger bedrag dan f 5 verkregen worden, welk bedrag niet in dezelfde mate stijgt als de productie toeneemt, m. a. w. de bezitters van groote tuinen, op goede gronden aangelegd, zullen naar evenredigheid met minder arbeid kunnen volstaan om groote productiën te verkrijgen dan de anderen, en uit dit gezichtspunt beschouwd bestaat er zeker geen voldoende aanleiding, om in het bijzonder die reeds meer bevoorrechte personen tegemoet te komen.

Zoolang het niet mogelijk is den inkoopsprijs te regelen naar de productiekosten, welke ook op de Westkust van Sumatra ongetwijfeld zeer uiteenloopen, maar alleen door een tijdroovend onderzoek met eenige nauwkeurigheid zouden kunnen bekend worden, geef ik daarom de voorkeur aan eene algemeene verhooging, welke evenwel niet dadelijk tot f 20 per pikol behoeft te gaan. Wordt de inkoopsprijs voorloopig gesteld op f 17,50 en wordt daaraan in de landstaal de meest mogelijke publiciteit gegeven, en den planters duidelijk gemaakt, dat het der Regeering vooral te doen is om hunne bijdrage in de kosten van bestuur zoo min drukkend mogelijk te maken; wordt hun daarbij tevens de verzekering geschonken, dat de inkoopsprijs nogmaals verhoogd en op f 20 zal worden gebracht, indien zij meer ijver aan den dag leggen en dit uit hun aanplant en productie blijkt, dan twijfel ik er niet aan dat door dien maatregel, gepaard aan de in de cultuurregeling te brengen verbeteringen, het voortbestaan der koffiecultuur ter Sumatra's Westkust gedurende vele jaren zal verzekerd zijn. Wel zou de prijsverhooging tot f 17,50 den lande te staan komen op eene meerdere uitgaaf van f 190 000 per jaar, berekend over de gemiddelde productie in het tijdvak 1885/89, doch met den Raad de winst per pikol stellende op f 20, wat ongetwijfeld te laag is, zou de levering slechts met circa 10 000 pikols behoeven te stijgen om die meerdere uitgaaf goed te maken, hetgeen ik niet onmogelijk acht, mits met oordeel gewerkt worde en toewijding bij hoofden, ambtenaren en planters niet ontbreke.

Nochtans zou ik, welke verwachtingen ik van eene regeling als hooger aangegeven ook meen te mogen koesteren, daarin geen aanleiding vinden om in overweging te geven den lande met een nieuwe jaarlijksche uitgaaf van p. m. f 200 000 te bezwaren, indien daartegenover geen equivalent ware aan te wijzen, waardoor die uitgaaf dadelijk geheel of grootendeels kan worden gedekt.

Dat equivalent kan, afgescheiden van eene verhooging der uitvoerrechten, hetzij alleen voor koffie, zooals door den resident van Tapanoli, en in navolging van dezen, door het raadslid, den heer Groeneveldt, bij zijn in hoofde dezes bedoeld afzonderlijk advies wordt aanbevolen, hetzij ook voor rijst en andere landbouwproducten — welk onderwerp thans niet aan de orde is, zoodat ik van eene bespreking daarvan meen mij te mogen onthouden — gevonden worden in de heffing eener hoofdelijke belasting. Niet, gelijk in de bedoeling van de Staatscommissie ligt, eene belasting die de gansche bevolking treft en geleidelijk wordt verhoogd om binnen zekeren tijd, zoo noodig met andere daarnaast in te voeren geldelijke heffingen, voor het stelsel van gedwongen cultuur in de plaats te treden, maar een, na behoorlijke voorbereiding, zoo mogelijk op de leest van de voor de Lampongsche districten vigeerende belastingregeling geschoeid hoofdgeld, waaraan voorloopig alleen de niet koffieplantende bevolking van Sumatra's Westkust onderworpen wordt.

Ik zeg voorloopig, omdat de handhaving van de gouvernementskoffiecultuur ter Westkust niet anders zal zijn dan een maatregel van opportuniteit, geboden door de onmogelijkheid om langs anderen weg het financieel evenwicht in het staatsbudget te behouden.

Vroeg of laat zal het echter tot opheffing der cultuur en tot vervanging daarvan door geldelijke heffingen van de koffieplanters moeten komen. Die vervanging te bespoedigen, zal vermoedelijk tot teleurstelling leiden en wordt bovendien — zooals ik getracht heb te doen uitkomen — niet noodzakelijk gemaakt door den toestand en de vooruitzichten der koffiecultuur, welke in de meeste streken nog jaren lang met vrucht kan worden gedreven. Onder die omstandigheden ben ik het met den Raad eens, dat er alle reden bestaat om de bevolking der streken, waar de koffiecultuur levensvatbaarheid schijnt te bezitten, voorshands van de belasting uit te zonderen, te meer wanneer men in aanmerking neemt, dat die bevolking in de laatste 10 jaren nog 52 kattie koffie gemiddeld per man geleverd heeft en ieder daarmede voor ongeveer f 14,30 's jaars aan de schatkist heeft bijgedragen. Door die uitzondering zal de zaak der belastinghervorming gebaat worden, want het behoeft geen betoog, dat het aanbeveling verdient den overgang van het stelsel van gedwongen cultuur in dat van directe belasting zoo geleidelijk mogelijk te doen tot stand komen. Dat doel zou zeker niet bevorderd worden door de planters mede dadelijk in het hoofdgeld aan te slaan, vermits het niet te verwachten is, dat die heffing bij hen een gunstig onthaal vindt. Waar dit met genoegzame zekerheid kan worden aangenomen — zooals het hooge college uitdrukkelijk verklaart — en, gelijk uit het vorenstaande volgt, geen deugdelijk motief daarvoor zou zijn aan te voeren, acht ik het met den Raad ongeraden de koffieplantende bevolking in dit opzicht in hare neiging te weêrstreven.

En dat die neiging niet ten gunste van directe belasting keeren zou, bij verwezenlijking van de plannen der Staatscommissie, komt mij niet twijfelachtig voor. Immers voor eene verhooging van den koffieprijs met f 10 per pikol, rekent de Commissie een equivalent noodig van 1 millioen gulden, zoodat, indien het aantal aangeslagenen in aansluiting aan 's Raads raming, gesteld wordt op het zeker niet te laag geschat cijfer van 200 000, ieder man gemiddeld f 5 's jaars te betalen zou hebben, en derhalve zij, die ½ pikol koffie leveren, de daarvoor te ontvangen f 5 aan verhoogden inkoopsprijs weder voor de belasting zouden moeten afstaan, terwijl sommigen van hen, die minder dan ½ pikol leveren, en daartoe zullen wel de meesten behooren, bij opvolging van de voorstellen der Commissie, in ongunstiger conditie zouden komen dan zij thans zijn.

Op welke wijze en wanneer de hervorming geheel zal zijn tot stand te brengen, zijn vragen waarover in 's Raads advies uitvoerig gehandeld wordt, doch die naar mijn gevoelen, nu op goede gronden kan worden aangenomen dat de gouvernementsteelt nog gedurende geruimen tijd niet bloot bestaanbaar, maar met voordeel te drijven is, eerst later aan de orde komen.

Op dit oogenblik dient slechts eene beslissing genomen te worden omtrent deze twee hoofdpunten: bestendiging van de gedwongen teelt en levering van koffie in den hooger bedoelden zin, zoomede oplegging van een hoofdgeld aan hen, die, behoudens de heerendiensten, geen directe belastingen opbrengen.

Voor het laatste acht de Raad overleg met de betrokkenen dringend noodig. De Gouverneur, overigens mede gestemd voor de invoering eener belasting in de streken waar geen gouvernements-koffiecultuur bestaat, meent dat geen overheerscht volk tot zoodanige invoering zal willen medewerken, maar het hooge college ziet daarin geen motief om van alle overleg ten deze af te zien.

Ook mij komen voorafgaande besprekingen met de volkshoofden en de bevolking onvermijdelijk voor.

Heeft overleg plaats gehad en hebben daarbij het bedrag der heffing, de grondslag van belastingplichtigheid enz., punten van beraadslaging uitgemaakt, dan zal door die voorbereiding aan de ontevredenen en geestdrijvers onder de bevolking alle aanleiding zijn ontnomen tot rustverstoring of opwinding der gemoederen, terwijl mogelijke tegenkanting bij de koffieplanters weinig steun zou vinden, vermits het hun zeker niet onbillijk zal toeschijnen, dat de bevolking van de streken, waar de gedwongen koffieteelt niet bestaat of waar zij losgelaten is moeten worden, zoomede de personen, die op grond van hun beroep van cultuurdienst moeten worden vrijgesteld — want ook deze lieden behooren in de belasting te worden aangeslagen — hun aandeel in de algemeene lasten te dragen krijgen.

Vooral in den aanvang zal echter groote gematigdheid, zoowel bij den aanslag als bij de inning, te betrachten zijn, niet alleen om daardoor het welslagen der regeling en te zijner tijd de geleidelijke uitbreiding daarvan over de koffieplanters te verzekeren, maar ook omdat, nu de cultuurdwang voorloopig gehandhaafd moet blijven, voor opvoering der belasting geen reden bestaat.

In de stukken is de vraag besproken, of artikel 5 van het bekende Plakkaat-Pandjang, hetwelk de toezegging inhoudt dat het Gouvernement onder de daarbij bedoelde volkeren geen geldelijke heffingen zal doen, mits aan de koffie- en pepercultuur groote uitbreiding worde gegeven, tegen de oplegging der belasting bezwaar oplevert.

Door geen der adviseurs wordt deze vraag bevestigend beantwoord, terwijl de Raad er bovendien de aandacht op vestigt dat, wanneer de koffiestreken buiten rekening blijven, de quaestie slechts voor een klein deel der vermoedelijke belastingschuldigen overwogen behoeft te worden, namelijk voor de landbouwende inheemsche bevolking van de Padangsche Boven- en Benedenlanden. Voor die bevolking — meent de Raad — zouden de bepalingen van het plakkaat toepasselijk zijn, indien men mocht willen aannemen dat de daarbij gestelde voorwaarden voor altijd bindend moeten worden geacht, maar ook dan zelfs zouden die bepalingen aan de invoering eener belasting niet noodzakelijk in den weg staan, indien het maar geschiedt in overleg met de bevolking, evenals bij de invoering van de gedwongen levering van koffie en van het reglement op het rechtswezen gebeurd is.

Met deze zienswijze kan ik mij te eer vereenigen omdat, zooals in mijne hooger aangehaalde depêche van 5 October 1890 n°. 1896/11 is aangeteekend, de sedert de uitvaardiging van het Plakkaat-Pandjang in 1833 voor Sumatra's Westkust toepasselijk verklaarde of ingevoerde organisatiën in den feitelijken toestand en de verhoudingen eene algeheele wijziging hebben doen ontstaan.

Wat ten slotte de sedert geruimen tijd aanhangige quaestie betreft om de heerendiensten ter Sumatra's Westkust geheel of gedeeltelijk af te schaffen en te vervangen door eene belasting in geld, met den Raad ben ik van gevoelen dat aan zoodanige conversie, althans voorloopig, niet gedacht kan worden, indien tot de uitvoering van vorenbedoeld hoofdgeld mocht worden besloten. Intusschen meen ik, afgaande op hetgeen daaromtrent in de stukken voorkomt, te mogen aannemen dat ook ter gemelde kust veel noodeloos werk verricht wordt, en de heerendiensten, door betere verdeeling der werktaken, evenals op Java, voor belangrijke reductie vatbaar zullen blijken, wat het dubbele voordeel zou aanbieden, dat de verspilling van arbeidskrachten tot een minimum beperkt en de belastinghervorming daardoor indirect gebaat zou worden. Ik acht het daarom wenschelijk ter zake een onderzoek te doen instellen, waartoe ik zou willen overgaan, zoodra de heerendienst-onderzoekingen op Java zijn afgeloopen, wat vermoedelijk in den loop van het volgend jaar het geval zal zijn.

Daarbij zal dan tevens gelet kunnen worden op het door de Staatscommissie gedaan voorstel om aan hen, die in het gebergte zich toeleggen op de teelt van koffie, vrijstelling van heerendiensten te verleenen, welk punt voorshands kan blijven rusten, vermits door de bevolking, buiten bemoeienis van het bestuur, in de zaak voorzien wordt door huishoudelijke regelingen, in 's Raads advies aangeduid met den naam »danganstelsel".

Met het vorenstaande vertrouw ik een duidelijk beeld te hebben gegeven van de regeling, waarop het belastingstelsel ter Sumatra's Westkust in de naaste toekomst, naar mijn inzien, geschoeid behoort te worden.

Van het beleid en doorzicht der ambtenaren, die casu quo geroepen zullen worden haar ten uitvoer te leggen, zal het in hoofdzaak afhangen of de verwachtingen, welke ik van die regeling koester, verwezenlijkt zullen worden.

Doch al moge niet bereikt worden wat verkregen worden kan indien alle omstandigheden ten gunste medewerken, het staat bij mij vast, dat niet in partieele wijziging van enkele in het oog springende onderdeelen, maar in een samenstel van maatregelen, welke in de eerste plaats beoogen de rechtmatige grieven der planters tegen den bestaanden toestand weg te nemen, het middel moet gevonden worden tot opbeuring en bestendiging, zoowel van de vrije als van de gedwongen koffiecultuur, en dat door overleg met- en samenwerking van hoofden en bevolking de weg gebaand moet worden, welke, zonder schokken, leiden kan tot algeheele reorganisatie van het belastingstelsel, in het meest duurzaam economische belang van land en volk.

Ik neem de vrijheid Uwer Excellentie te verzoeken, nopens de fundamenteele punten van de door mij aanbevolen gedragslijn, met Uw gevoelen mij in kennis te willen stellen.

De Gouverneur-Generaal van Nederlandsch-Indië,

PIJNACKER HORDIJK.

N°. 2.

NOTA *van den adviseur-honorair voor inlandsche zaken* K. F. Holle

Buitenzorg, 24 Februari 1891.

Rationeele cultuur contra roofbouw bij de gouvernements-koffiecultuur ter Sumatra's Westkust.

Na eene aandachtige lezing der stukken, vooral van de drie rapporten door wijlen den hoofdinspecteur Mounier ingediend, komt men tot de overtuiging, dat het met de gouvernementskoffiecultuur ter Sumatra's Westkust nog wel wat slechter gesteld is dan met die op Java.

In de eerste plaats schijnt de Sumatraan (Maleier zoowel als Batakker) een nog slechter landbouwer en boomkweeker te zijn dan de Javaan. Voegt men daarbij, dat de ambtenaren van het binnenlandsch bestuur ter kuste van de koffiecultuur nog minder schijnen te weten dan die op Java;

dat zij en de hoofden minder invloed op het volk hebben dan op Java het geval is;

dat door Jan en alleman en dus ook niet-landbouwers cultuurdienstplichtig te maken, eene betere cultuurwijze niet is bevorderd;

en evenmin door het aanwijzen dikwerf van slechte gronden;

alsook dat door eene onoordeelkundige oplegging en verdeeling der jaarlijksche planttaken het belang der planters weinig werd in het oog gehouden;

in één woord, dat van den beginne af alles er toe moest leiden om van de koffiecultuur eene soort heerendienst te maken, dan kan het geen verwondering baren, dat de cultuurwijze een hoogst gebrekkige bleef en wenken en voorschriften tot verbetering, bij de planters, die voor een groot deel een weêrzin in de cultuur hebben en moeten hebben, weinig ingang vonden, en ons koffiestelsel ter Westkust van Sumatra een gebrekkig belastingstelsel is, dat veel beslommering aan de ambtenaren en vooral aan de hoofden geeft, onaangenamen en dikwerf terugkeerenden dwang met zich brengt en voor een groot deel der planters een met weêrzin te dragen last is, waaraan velen zich dan ook trachten te onttrekken door verhuizing naar elders, waartoe ook — alweer in tegenstelling met Java — de onafhankelijke landen gelegenheid bieden, alwaar, dit mag men vrij zeker aannemen, de mededeelingen der uitgewekenen geen groote sympathie voor onze wijze van besturen opwekken. En die sympathie wordt zeker niet bevorderd, als onze ambtenaren bovendien bij een bezoek van nog niet onder ons bestuur zijnde streken, in de eerste plaats (men zie maar hunne reisverslagen in) omzien naar gronden geschikt voor de koffiecultuur.

Dat de Sumatraan, enkele uitzonderingen daargelaten, bij zijn natte rijstcultuur ten achteren is, kan onder anderen blijken uit het antwoord van den gouverneur van Sumatra's Westkust op de kabinetscirculaire dd. 7 Juli 1868 n°. 90 en ook uit latere stukken, en nu is wel eens het tegendeel beweerd, maar dit kwam alleen dáár uit voort, dat men er nog minder van wist dan de inlanders en nimmer in de practijk met den rijstbouw in aanraking was.

Van groote beteekenis is op Sumatra de landbouw op drooge velden (ladangs), de meest primitieve vorm van landbouw, een ware roofbouw, en daar men geen voorzorgen neemt tegen wegspoeling van de bouwkruin bij de vele regens ter Westkust nog meer noodig dan op Java), raken de bouwvelden spoedig uitgeput en werd en wordt er meer bosch vernield dan wenschelijk is, hetgeen ook op de koffiecultuur zijn schadelijken invloed deed en doet gevoelen.

Onafzienbare, schrale alang-alangvelden komen in de plaats van bosschen en vruchtbare gronden, en deinlandsche landbouwer moet hoe langer hoe verder van huis planten, ook zijn koffie, wat aan een gezeten leven ook al niet erg bevorderlijk is.

Nu moge het kwaad al niet in een kort tijdsbestek in het oog springen, gedurig woekert het niettemin voort en de klacht over gebrek aan goede gronden in de nabijheid der dorpen is dáár, om te bewijzen dat het niet heeft stil gezeten.

Kon de tropische natuur het kwaad nu maar herstellen, doch dat belet het jaarlijksch alang-alang branden, zoowel ten behoeve van het vee tot bescherming tegen wild gedierte, als uit moedwil.

De minachtende wijze waarop door vele ambtenaren over eene intensieve, zegge liever minder primitieve, cultuur gesproken wordt, geeft mij geen hoog denkbeeld van de practische landbouwkennis der ambtenaren, en waar een der assistent-residenten in de laatste adviezen voorstelt, koffie op één meter in het vierkant te doen planten om 7000 boomen op één bouw te krijgen, wordt het vertrouwen in hen, die den inlander bij zijn koffiecultuur moeten leeren en leiden, er niet op vergroot.

Evenmin verwekt vertrouwen het denkbeeld, door een ander geopperd, om de koffiecultuur te drijven door middel van gestraften of dwangarbeiders.

Ook betwijfel ik of er wel overal en altijd genoeg voeling is tusschen de ambtenaren en planters.

De hoofden hebben lang niet den invloed en het ontzag der Javaansche hoofden, en zoo worden de bevelen der ambtenaren slecht uitgevoerd. Dat verwekt bij hen wrevel, leidt tot sterkere dwangmaatregelen en is weer een beletsel te meer voor leiding en leering, die, met tact en geduld volgehouden, denkelijk niet geheel zonder effect zouden blijven.

Dat het bij de koffiecultuur meermalen ruw toeging, vooral toen weinig ontwikkelde opzieners heel wat te zeggen hadden, kan men zien uit het verslag van den heer Ples, en het aandringen van vele ambtenaren op strenge straffen tegen nalatige cultuurplichtigen, geeft blijk dat men voor zachtere middelen niet veel gevoel heeft, en zóó werken de mindere lust van den inlander in de koffiecultuur en de neiging tot dwang bij de ambtenaren, elkaar versterkend, samen om eene goede oplossing te verhinderen, althans om ze minder gemakkelijk te maken.

En waar de ambtenaren, op het stuk van landbouw zoo goed als niets wetende, op de zijde van den inlandschen roofbouwer staan, wordt de zaak er ook al niet beter op; want waar het resultaten geldt bij een cultuurstelsel, is toch de wijze van cultuur het fondament waarop het gebouw moet rusten, en is de cultuurwijze nu bepaald gebrekkig, vooral op niet bijzonder goede gronden, dan is de uitkomst er ook naar, en dit heeft alweer grooten invloed op den planter malgré lui.

En toch behoeft men er niet aan te wanhopen dat daarin verbetering zou te brengen zijn, maar dat dit niet geschieden zal met eene dwangcultuur op de meest primitieve wijze gedreven, met eene vrij slechte betaling voor het product, behoeft geen lang betoog, en er is niet veel menschenkennis noodig om dit te begrijpen.

Hadde men van den beginne af niet alleen op het quantiter maar ook genoegzaam op het qualiter gelet en waren de ambtenaren en hoofden op het stuk van land-

bouw niet bijna allen geheel onkundig geweest, het lijdt geen twijfel, de zaken zouden in heel wat gezonder toestand verkeeren, dan ze nu in vele streken zijn.

Men stak in zee met ongedresseerde matrozen en met kapiteins en stuurlieden, die niets aan zeevaartkunde hadden gedaan, en dat men op banken en klippen liep, is waarlijk geen wonder, eer, dat het schip nog niet geheel uit elkander sloeg.

Terecht zeggen de Raad en anderen, dat er heel wat met de koffiecultuur is gesold, en dat het daarbij niet aan ergerlijke plagerijen en ruwheden heeft ontbroken, kan ons onder anderen het verslag van den heer PLES leeren.

Gebrek aan voeling met het volk, aan tact en geduldig aanhouden, niet genoeg indringen in de nooden der planters, vooral door op een lagen trap van beschaving staande opzieners; bevelen in plaats van gemoedelijk en grondig bespreken; alles redenen om het volk geen bijzonder groot vertrouwen in de goede bedoelingen van ons bestuur in te boezemen en het tot volgzaamheid te leiden.

Verklaart dit den toestand voor een groot deel, het brengt ook tot de gevolgtrekking, dat de zaak anders moet worden aangepakt om tot betere resultaten te komen.

De bladziekte werd in 1876 het eerst te Pajakombo waargenomen en later overal in de Padangsche Bovenlanden; was in 1877 hevig in Sipajang; was vroeger niet bekend. (Verslag MOUNIER, Padangsche Bovenlanden. Zij woedde het ergst in slecht onderhouden aanplantingen. Ook in de residentie Tapanoli werd hetzelfde waargenomen. (Verslag MOUNIER Tapanoli).

Dat deze ziekte van grooten invloed was op de productie, vooral daar, waar op minder goeden grond was geplant en slecht geplant, en ook het onderhoud bijna alles te wenschen overliet (en zulks kan van een groot deel der tuinen worden gezegd), behoeft niet te worden betwijfeld, als men weet hoe noodlottig ze op Java werkte, waar de cultuur althans niet zoo slecht gedreven wordt als op Sumatra.

Bij de beoordeeling der aldaar gevolgde cultuurwijzen mag deze factor niet buiten rekening worden gelaten, te meer daar men tot bestrijding der ziekte het wel wat heroïsche middel toepaste, om van de aangetaste boomen de takken weg te nemen, dat van de koffieboomen koffiestokken maakte.

Dat men reeds vroeger dikwerf op slechte, ja totaal ongeschikte (bijv. drassige en zware) gronden plantte of liet planten, kan blijken uit het verslag van den heer PLES, en dat het ook in lateren tijd gebeurde, uit de 3 verslagen van den heer MOUNIER, die zeer veel en juist opmerkte en voor iemand, die eenigizins op de hoogte is van de koffiecultuur, genoegzaam duidelijk maakt, dat die cultuur op Sumatra nog heel veel te wenschen overlaat. En was men nog maar door eene rationeelere cultuurwijze aan de mindere deugdzaamheid der gronden tegemoet gekomen, doch dat dit niet het geval was zal ik hieronder nader aantoonen.

Dit gebrek aan gronden bestaat echter niet overal en er is nog geen reden om met den gouverneur van Sumatra's Westkust aan te nemen, dat de cultuur onvermijdelijk ten ondergang gedoemd is.

Het komt er vooral op aan, om veel wat nu primitief en onvolkomen is, geleidelijk en zooveel mogelijk te verbeteren, zoowel wat betreft de keuze van grond, de cultuurplichtigheid, cultuurwijze, de bereiding en de betaling; en wanneer dit met ernst en tact en kennis van zaken geschiedt, twijfel ik er evenmin als de inspecteur MOUNIER aan, dat nog een heele reeks van jaren redelijke oogsten kunnen worden verkregen, als ten minste de bladziekte geen streep door de rekening maakt.

Het gaat wijders naar mijn inzien niet aan, uit eene vergelijking van vroegere productiecijfers met die van latere, de conclusie te trekken, dat de hoogst primitieve cultuurwijze van vroeger betere resultaten gaf dan een meer intensieve (die trouwens heel weinig en zelden goed toepassing vond); want in de eerste plaats dient men rekening te houden met de aanzienlijke schade, die de bladziekte aanrichtte (men denke slechts aan Java, ook aan de particuliere plantages aldaar), terwijl verder het geleidelijk opraken de beste gronden, ten gevolge van roofbouw bij en buiten der koffiecultuur, er mede het zijne toe bijbracht, om de productie te doen verminderen en ook nog wel andere oorzaken daarvoor zullen zijn aan te wijzen.

Het *post ergo propter* is hier, naar het mij voorkomt, wel wat al te losjes toegepast.

Geheel ben ik het met den Raad van Indië eens, »*dat de handhaving der koffiecultuur op Sumatra's Westkust ten nauwste samenhangt met de wijze, waarop die cultuur gedreven wordt.*"

Waar de Raad echter zoo sterk te velde trekt tegen de *intensieve cultuur* (zegge liever *een minder slechte*) kan ik niet zoo grif met hem medegaan.

De schildering, die de inspecteur MOUNIER geeft van de aanplantingen, op zijn Sumatraansch aangelegd en onderhouden, en de resultaten daarvan, doen er hard aan twijfelen of de »*schoone, welluidende, onomstootelijke stellingen*" wel door de ondervinding zijn te niet gedaan.

Keuze van slechte gronden;
slechte, vergroeide bibit;
eene plantwijdte van 2, 3, 4 voet;
geen zorg tegen afspoeling van de bouwkruin;
slordig of zoo goed als geen onderhoud;
het ophoopen van onkruid en aarde tegen den koffieboom;
te veel of te weinig schaduw;
pisang als schaduwboom;
het bevorderen van uitloopers, om de bladeren voor kopi-daoen te kunnen gebruiken, tot welk einde ook wel eens 2 à 3 plantjes in één gat worden geplant;
het afsnijden van vruchttakken.

Ziedaar zoovele fouten tegen de eischen eener redelijke cultuur, die zonder deze zonden tegen de eerste beginselen van landbouw of boomteelt nog geenszins »intensief" behoeft te worden genoemd; fouten, waaraan zelfs de cultuurplichtigen op Java zich zelden zullen bezondigen, laat staan een particulier planter.

Neemt men toch aan, dat een volwassen koffieboom op zijn minst met zijn wortels en takken eene breedte heeft van 5 à 6 voet, dan kan men nagaan wat er van een aanplant van 3 voet in het vierkant terecht komt.

Men zegt dit te doen om geen last te hebben van onkruid en zon, maar vergeet, dat men ook spoedig geen last meer heeft van de koffie, die door gebrek aan ruimte, licht en lucht, zijne takken verliest en eindigt als boonenstaak.

Dat slechte, verhoute, krom gegroeide bibit slechte boomen geeft, is ook aan een ieder, die iets aan koffiecultuur deed, bekend, en past op elk gewas.

Het tafereel, dat de heer KIELSTRA, in de *Indische Gids* van December 1888, van de plantkuilen, anderen napratende, geeft, is hoogst eenzijdig.

Wanneer die grond zóó zwaar was, dat de plantkuilen gelijk bloempotten werkten, dan was hij ten eerste niet bijzonder geschikt voor koffie, en hem toch willende gebruiken, had men den grond in den omtrek der plantkuilen in de eerste 1½ à 2 jaar voldoende los moeten maken, om de wortels, die zich bij de koffie dicht onder de oppervlakte verspreiden, gelegenheid te geven zich behoorlijk te ontwikkelen.

Ook had men, zooals op Java veel gebeurt, de kuilen eerst kunnen vullen, door met de patjoel ongeveer één voet breedte en diepte van den rand der kuilen weg te kappen en ze dan verder met de uitgegraven aarde aan te vullen; zoo zou men reeds dadelijk op gemakkelijke wijze den plantkuil aan den bovenkant tot eene doorsnede van ongeveer 4 voet hebben verwijd, en wanneer dan later nog één à anderhalve voet daarbuiten ware omgespit of gepatjoeld, zou er van » bloempotten" geen sprake behoeven te zijn.

Op goede gronden, met een bouwkruin van genoegzame dikte, kan men verder volstaan door met de patjoel een klein plantgat te maken van niet meer dan ¾ à 1 voet diepte en een halve voet breedte, groot genoeg om het koffieplantje zóó te planten, dat de penwortel niet wordt omgebogen en de andere wortels daar niet plat tegenaan komen te liggen, hetgeen schadelijk is voor den lateren groei.

Evenzoo is het op Sumatra, zoo goed als overal elders, zaak, om waar men op hellend terrein plant, voorzorgen te nemen tegen wegspoeling van de vruchtbare teelaarde.

Het gaat niet aan te zeggen, dat men kan volstaan met het onkruid maar nêer te slaan en er dus niet in de aarde wordt geroerd.

Dat dacht ook de hoofdinspecteur HEIJTING toen hij zijn

handleiding voor Java schreef en met het voornemen om den inlander aan het planten *in korten tijd van zooveel mogelijk* koffie te krijgen, hem onthief van het maken van terrassen. En zoo dacht ook zijn leerling de heer MOUNIER. Maar de ondervinding leerde, dat er, behalve goedig onkruid, ook kwaadaardig is, en dat men dit alleen door omwerken van den grond kan meester worden, wil het niet groot nadeel doen aan den groei van de koffie.

Toen dan ook bleek, dat in de Preanger omwerking noodig was en die énorme grondverspoeling tengevolge had, haastte de resident HEIJTING zich, het onkruid in rijen te laten leggen dwars op de helling (palintang), om zoo doende geleidelijk terrassen te doen ontstaan.

Beter ware het zeker geweest, dadelijk terrassen te hebben laten maken, des noods niet breeder dan 3 à 4 voet, dat niet veel werk geeft en op Java gemakkelijk had kunnen worden gedaan gekregen, maar dat, waar men met den op het punt van cultuur zoo weinig ontwikkelden Sumatraan te doen heeft, niet zoo gemakkelijk is, weshalve het dan ook bijna overal is achterwege gebleven.

Toch had men van »palintangs" kunnen gebruik doen maken, waardoor dan tevens aan het ophoopen van het onkruid tegen den koffiestam een einde zou zijn gekomen.

Onder de vele goede wenken, die de inspecteur MOUNIER geeft, mis ik dit voor de hand liggend middel tegen grondverspoeling, dat mij wel iets verwondert, daar genoemde inspecteur ook slecht onkruid (roempoet pait o. a.) constateert en daar een diepere bewerking noodzakelijk acht.

Ik wil gaarne toegeven, dat de heer PLES, steeds in de koffie op Java geleefd hebbende, de daar gevolgde cultuurwijze op Sumatra te veel in eens wilde doen navolgen; dat hij ook fouten maakte, door bijv. eene plantwijdte van 6 op 12 voet aan te bevelen en om alle schaduw weg te laten, hetgeen den groei van het onkruid in de hand werkte en het onderhoud moest verzwaren; doch dit neemt niet weg, dat hij, evenals zijn nakomer, de heer MOUNIER, met recht veel afkeurde wat hij op Sumatra zag en dat daarin, mits men maar met tact en gematigdheid te werk gaat, geleidelijk met succes verbetering is te brengen, want ik zeg het gerust den heer VAN GOLTSTEIN na: »de koffieboom zou een raar ding zijn, als hij voor goede zorg niet dankbaar zou wezen".

Men is hier wat te hei en te fei en zoekt niet genoeg naar den gulden middenweg, ofschoon deze in de conceptvoorschriften van den heer MOUNIER, wat de cultuurwijze betreft, reeds vrij wel is aangewezen.

En dat de Raad eigenlijk ook niet dweept met de wijze waarop de koffiecultuur geheel volgens de begrippen van den inlander gedreven wordt, blijkt uit hetgeen hij later zegt, namelijk: »*dat hoe beperkt men zijn eischen ook stelle, wat betreft aanleg en onderhoud, bij geheele overlating aan den inlander, van de cultuur niet veel terecht zou komen*".

Dat men hoe langer hoe meer gebrek kreeg aan goede gronden en op minder goede plantte, is denkelijk ook een reden van achteruitgang geweest, alsook dat men vroeger *te veel* plantte, en zoo de kip slachtte om de eieren, of te veel hooi op zijn vork nam, hetgeen wel tijdelijk de productie een vlucht deed nemen, doch niet op den duur zoo kon blijven, te minder als *veel* ten koste van *goed* geschiedde, waarvan de geschiedenis der koffiecultuur op Java voorbeelden genoeg kan opleveren, zelfs uit den laatsten tijd.

Ik behoef slechts op Pasoeroean te wijzen, om niet van andere residentiën te spreken.

Ook daar zocht men het te veel in *uitbreiding* en schiep een toestand, die allesbehalve gezond is, en die, als er niet mede wordt gebroken, de toekomst der koffiecultuur aldaar niet weinig in gevaar moet brengen.

»Uitbreiding" toch zij niet alleen de leus, en dat is ook wel wat het geval in Nederland, waar men te veel van »uitbreiding" der cultuur spreekt en te weinig van »verbetering".

Eene wijze beperking zal de productie niet schaden en heel wat beter de toekomst verzekeren dan een onbesuisd er op los roofbouwen, dat zich zelve straft en onder anderen ook de koffiecultuur op Java in menige streek op den rand des ondergangs heeft gebracht, daargelaten nog de nadeelen door een onnadenkende vernieling van bosch- en bouwgrond aan den landbouw in het algemeen toegebracht.

Ook hier wachte men zich verder voor generaliseeren.

Uit de rapporten van den heer MOUNIER en andere stukken blijkt, dat er nog streken zijn met goede gronden en vrij voldoende, en merkt ook de Raad terecht op, dat de gouverneur van Sumatra's Westkust schromelijk overdrijft waar hij beweert, dat zoo goed als geen gronden meer beschikbaar zijn binnen een gevoegelijken afstand, ook dat de gouverneur wel wat al te luchthartig de koffiecultuur aldaar ten ondergang gedoemd acht.

Maar juist daarom acht ik het in overeenstemming met den directeur van binnenlandsch bestuur hoog noodig, dat door een deskundig persoon of met medehulp van zoo iemand een behoorlijk onderzoek naar de al of niet geschikte gronden worde ingesteld. Zoo zal men, wat deze groote factor betreft, beter weten waar men aan toe is, waar de cultuur dient te worden verlaten en waar ze met een behoorlijk cultuurplan en een niet al te primitieve cultuurwijze nog raison d'être heeft.

Dat ik het geenszins eens ben met hen, die, èn in de keuze van gronden èn in de wijze van cultuur alles aan den inlander willen overlaten, is, geloof ik, reeds genoegzaam uit het vorenstaande gebleken, en daar ik het geheel eens ben met den Raad, dat met het oog op onze financiën de koffiecultuur op Sumatra's Westkust nog niet kan worden losgelaten en ze » mits oordeelkundig gedreven en met behoorlijk toezicht" nog jaren lang in stand kan blijven, zoo acht ik het van het hoogste belang dat:

1°. eene degelijke opname van de gronden plaats hebbe onder leiding van een deskundige, bijv. een ambtenaar van het boschwezen;

2°. er door ampele bespreking met het volk getracht worde naar eene practischer regeling der cultuurdienstplichtigheid;

3°. naar eene betere indeeling der aanplantingen, het bevorderen van practische regelingen ter zake door de planters onderling;

4°. er een niet te bezwarend en met plaatselijke toestanden rekening houdend cultuurplan worde vastgesteld;

5°. met gebruikmaking van de conceptvoorschriften van den inspecteur MOUNIER en raadpleging van een of meer Sumatrasche koffieplanters, eene handleiding voor de cultuur worde vastgesteld, waarin, zonder de eischen te hoog te stellen, eene cultuurwijze wordt aangegeven, waardoor geleidelijk de vele grove fouten tegen de eerste eischen eener redelijke cultuur zullen verdwijnen, tot voordeel van alle partijen.

Ook voor de ambtenaren die met de koffiecultuur bemoeienis hebben, acht ik zoodanige handleiding hoogst noodzakelijk, want ook zij hebben het op het punt van cultuur nog niet heel ver gebracht.

Men zal er ook veel willekeur door voorkomen, vooral als hun tevens wordt aanbevolen met tact en gematigdheid bij de invoering te werk te gaan.

Dat die handleiding zoo populair mogelijk in de landstaal worde overgezet en zooveel mogelijk onder de hoofden en de planters worde verspreid acht ik zeer wenschelijk, en twijfel ik er niet aan of een en ander zal het invoeren van verbeteringen bevorderlijk zijn en vergemakkelijken, ook omdat ik *bevelen* alleen niet voldoende reken en dit een soort » moepakat" zal zijn waarop de Sumatraan nog meer dan de Javaan gesteld is.

Als vrij zeker mag worden aangenomen, dat het er met de koffiecultuur ter Westkust van Sumatra heel anders en beter zou uitzien, als men van den beginne de zaak practischer hadde aangepakt. Een lage inkoopsprijs plus weinig kennis van een goede cultuurwijze, die ook gemist werd bij ambtenaren en hoofden, moest wel, en vooral daar, waar de room was weggeschept, tot teleurstellingen leiden, te meer daar men verder geen rekening genoeg hield met den aard van den Sumatraan in het bijzonder en den menschelijken aard in het algemeen. Van daar dat de koffiecultuur, op weinige uitzonderingen na, geen volkscultuur werd en bijna alle adviseurs het eens zijn, »dat bij loslating van den cultuurdwang, nu althans, heel weinig van de cultuur zou terechtkomen;" evenals het met de pepercultuur het geval was, o. a. in Benkoelen, waar het bestuur thans slechts heel langzaam slaagt, die cultuur als vrije cultuur in te voeren, omdat het volk bevreesd is,

dat de dwang van vroeger met al zijn onbillijkheden weer zal terugkeeren.

Van het grootste belang is het dus, de koffiecultuur op Sumatra's Westkust in een gezonderen toestand te brengen en den weerzin daartegen zooveel mogelijk weg te nemen, en dit kan alleen geschieden door verbetering der cultuurwijze, door billijker en practischer regelingen en *prijsverhooging*.

Wordt door doelmatiger regelingen, gepaard met eene billijke prijsverhooging, de weerzin, welke een groot deel der planters nu tegen de cultuur heeft, geheel of grootendeels overwonnen, dan zal het heel wat gemakkelijker vallen voorschriften en wenken voor eene betere cultuurwijze ingang te doen vinden, en blijken de gunstige gevolgen daarvan, zoowel wat betreft langeren leeftijd der boomen als meer product, dan werkt ook dit mede om den Sumatraan meer met de cultuur te verzoenen.

Ik zeg zulks niet op louter theoretische gronden, maar op grond van de ondervinding, opgedaan in de Preanger, waar ik sedert 1860 bemoeienis had met de gouvernementskoffiecultuur, en heel wat feiten heb kunnen waarnemen.

Welke gruwelen dáár tegenover hoofden en bevolking gebeurden ten behoeve der koffiecultuur, en hoe zelfs bij den zoo goedaardigen Preangerman, weerzin en lijdelijk verzet aan de orde van den dag waren, kan blijken uit de missives van het lid in den Raad van Nederlandsch-Indië, den heer O. VAN REES, dd. 13 December 1871, litt. E, welke leidden tot het besluit dd. 29 Januari 1872 n°. 14.

De maaatregelen, dáár ingevoerd om de individualiteit van den planter beter te verzekeren en op te wekken, om den dwang minder voelbaar te doen zijn en last not least de verhooging van den prijs, brachten een heel anderen geest te weeg en bevorderden ook eene betere cultuurwijze en het ontstaan van veel werkelijk vrijwilligen aanplant; en ware de bladziekte niet storend tusschenbeide gekomen en de prijs geleidelijk nog wat verhoogd, de resultaten zouden nog heel wat beter zijn geweest, zoowel voor den Staat als voor de planters.

Hoe het dáár met de koffiecultuur zou zijn gegaan, als men op de oude, verkeerde wijze ware voortgegaan, laat voor iemand, met land en volk en cultuur bekend, geen twijfel over. Steeds zou ze zijn achteruitgegaan.

Toen indertijd een 30 mantris-kopi van Sumatra naar mij werden gezonden, om wat betreffende de koffiecultuur te leeren, maakte ik hen er in de eerste plaats opmerkzaam op, dat het niet genoeg was de *cultuur* te bestudeeren, maar dat ze ook moesten nagaan hoe de *cultuurdienst* etc. thans geregeld was.

Ik zeide hun »de kennis eener goede cultuur helpt niet veel als men met onwillige planters te doen heeft, evenmin als een scherp kapmes voor iemand, die er niet meê wil leeren kappen".

Ik vertelde hun, hoe het hier vroeger was geweest, hoe hoofden en planters streng gestraft werden en men de grootste moeite had, om het werk redelijk gedaan te krijgen; hoe men een weerzin in de koffie had.

»Juist zoo is het nu bij ons", viel men mij bijna eenparig in de rede.

Ik zeide hun, zich verder door navraag in de dessa's er van te overtuigen, dat het nu heel anders was en dat zoo goed als geen dwang noodig was.

Ik gaf hun een Maleisch sprekenden Soendanees mede en na een paar dagen onderzoek keerden ze terug, ten zeerste ingenomen met hetgeen ze gezien en gehoord hadden.

Bij monde van den oudste gaven zij mij echter te kennen dat zij ter Westkust teruggekeerd, niet veel invloed zouden kunnen uitoefenen en dat het veel beter zou zijn, als er een paar controleurs en hoogere hoofden overkwamen, hetgeen ik aan den toenmaligen gouverneur schreef, echter zonder eenig gevolg, en dit versterkte mij in mijne opvatting, dat men ter Westkust niet genoeg deed (en denkelijk ook nog niet doet) om de koffiecultuur minder bezwarend en meer gewild te maken.

En toch is dit vóór alles noodig, wil men haar levensvatbaarheid verzekeren.

Kan er iets worden gedaan om te voorkomen, dat de inbrengers van koffie, wat het gewicht betreft, worden beet genomen, hetgeen op Sumatra wel evenals op Java het geval zal zijn, dan dient dit niet te worden nagelaten, ook om eene spoedige weging en inname te bevorderen, want dat de lieden, vooral zij die van verre komen, dikwerf veel te lang moeten wachten, werkt ook ontstemmend op de producenten en is wel eens oorzaak, dat ze hun koffie voor minder aan anderen overdoen, waarop slimme opkoopers, in conniventie met het pakhuispersoneel, loeren.

Bij een der pelmolens in Pasoeroean treft men zeer practische springbalansen met wijzerplaat aan.

Met den Raad ben ik het geheel eens, dat deze quaestie een gezet onderzoek en overweging waard is (ook voor Java). Alles wat de lasten der koffiecultuur kan doen af- en de lusten toenemen, bevordert de lust er in.

Inname *bij de maat* is wellicht ook beter dan wegen zooals het nu gaat, maar daar zijn ook bezwaren aan verbonden als het kleine hoeveelheden betreft of onderdeelen van maten, en zou ik daarom aan springbalansen de voorkeur geven.

Een bezwaar is nog, dat koffie niet altijd even zwaar is en ook de grootte der boonen van invloed is op het gewicht dat in eene maat gaat.

Al brengt de Sumatrakoffie meer op dan de Javakoffie, onlangs hoorde ik van een handelaar in koffie, dat die in vergelijking met de particuliere koffie van Sumatra, wat bereiding en sorteering betreft, te wenschen overlaat en daarom minder prijs haalt dan deze.

Ofschoon nimmer kan verwacht worden, dat de inlandsche koffie even goed zal worden bereid als de particuliere, zoo kan toch geleidelijk ook hierin wel verbetering worden verwacht.

Voor groote pelétablissementen zal wel weinig gelegenheid zijn, vooral als er (ten gerieve der planters) niet op wordt aangedrongen groote of uitgestrekte tuinen te doen aanleggen.

De verstrekking van pulpers van hoogst eenvoudige constructie en sorteerzeeften en wanmolens, daar, waar veel koffie geproduceerd wordt en de planters bijzonderen lust en ijver betoonen, kan zeker practisch nut hebben; zij het maar als modellen, om door de inlanders te worden nagemaakt.

Ik maakte indertijd Gordon-pulpers van verschillende grootte in hout na, die met succes door inlanders werden gebruikt en nagemaakt en het feit, dat men nu reeds ter Sumatra's Westkust hier en daar waterwielen en pelmolens vindt van inlandsche constructie, doet met recht vermoeden, dat in die richting nog wel wat kan worden gedaan.

Walker-pulpers zijn nog gemakkelijker na te maken dan de zooeven genoemde Gordon-pulpers en is o. a. bij het krankzinnigengesticht alhier een zoodanige van eigen maaksel in gebruik voor het ontbolsteren van Liberiakoffie, dien ik voldoende zag werken.

Behalve het verstrekken van modellen, in verband met des inlanders kunstvaardigheid te bedenken, dat wil zeggen zóó ingericht, dat ze gemakkelijk kunnen worden nagemaakt, zouden enkele daartoe behoorende onderdeelen van metaal bij 's lands constructiewinkel kunnen worden aangemaakt en als de zaak opneemt, om niet of tegen geringen prijs aan de planters kunnen worden verstrekt, en zijn er later veel noodig, dan zouden ze uit Europa kunnen worden besteld (assen, kussens, schijven, gebult koperblad, schroeven), hetgeen de vervaardiging van het overige in hout zooveel te gemakkelijker zal maken en de goede werking er van zal verzekeren.

Machinale zeeften zijn, op een paar ijzeren asstukken en kussens na, gemakkelijk van hout en bamboe of rotan te maken, en zullen, wanneer men betrekkelijk heel wat koffie uit te zoeken heeft, heel wat handenarbeid besparen en evenzoo heel eenvoudige wanmolens, te meer als men voor het drijven van een of ander van waterkracht gebruik maakt. Men denke hier aan de Schwarzwalder in het bosch verplaatsbare zaaginrichtingen.

De geringe kosten van een ander (natuurlijk mits men het practisch aanlegt) zullen minstens, zoo niet geheel, dan toch grootendeels door de verbetering van het product worden gedekt, ook niet te vergeten, dat, als de bereiding vergemakkelijkt wordt, dit aan andere bezigheden, bijv. pluk en drooging, ten goede komt, welk eerste voor de kwantiteit en laatste voor de kwaliteit niet zonder belang is.

Ik deel eindelijk niet de weinige ingenomenheid met de Liberiakoffie, die, behalve bij den gouverneur van Sumatra's Westkust, ook bij den Raad bestaat; integendeel, ik houd het er voor, dat die koffiesoort in ons koffiecultuurstelsel nog een groote rol zal spelen, waar de gewone koffie ten

gevolge van de bladziekte of gebrek aan goede gronden te niet gaat, en dat wij dus blij mogen zijn eene zoodanige toevlucht te hebben.

De Liberiakoffie heeft zoo goed als niet van de bladziekte te lijden, vergenoegt zich met minder rijke gronden en geeft, zooals op Java reeds voldoende gebleken is, tot op eene hoogte boven zee van 2500 voet zeer voldoende resultaten, ook wat de productie betreft.

Ook is de bereiding zoo moeielijk niet en heeft men thans het middel gevonden om koffie van deze soort te bereiden, die, wat de qualiteit betreft, niet veel voor de gewone koffie onderdoet.

Het is dus van het grootste belang, dat er voor wordt gezorgd, dat overal beneden de 2500 voet proeven worden genomen, zooals de resident van Tapanoli dit reeds met succes deed; in de eerste plaats op de erven van assistent residenten, controleurs en van de hoofden, en tevens dat die proeven niet voor de leus, maar met zorg geschieden, minstens overal met een 25-tal boomen, die bij welslagen dan meteen zaad voor uitbreiding kunnen geven.

Ook daar, waar geen gedwongen cultuur is of zal worden ingevoerd (dit laatste make men den lieden goed duidelijk), neme men zulke proeven, al zij het maar, dat het volk die koffie zelf opdrinkt, en daardoor het gebruik van kopidaoen vermindere, terwijl daar, waar men het drinken van bladkoffie niet wil laten varen, het aanplanten van gewone koffie dient te worden bevorderd.

Daar de Liberiakoffie ook ter Sumatra's Westkust veel ouder zal worden dan de gewone, zal bij haar forscheren groei het onderhoud na het 3de of 4de jaar ook veel minder zorg en arbeid vereischen als ze in geregelde tuinen, of liever, tuintjes wordt aangeplant, en als dit der bevolking gebleken is, zal zij er zeker meê ingenomen zijn, ook als zij er door verlost wordt van het planten van gewone koffie op verren afstand, een bezwaar, dat ook bij de koffieplanters op Java alles behalve licht geteld wordt.

Ik kan menig voorbeeld van Java aanhalen, dat planters, die op 6 à 8 paal moesten planten, zoodra de boomen begonnen te dragen, den heelen aanplant aan in de nabijheid der tuinen wonende lieden afstonden, » om van de boel af te zijn".

Van groot belang is het dus, dat deze zaak met allen ernst worde ter hand genomen, evenals dit nu om dezelfde redenen voor Java geschiedt.

De adviseur-honorair,

(*get.*) K. F. Holle.

Voor eensluidend afschrift,

De gouvernements-secretaris,

O. van der Wijck.

N°. 3.

N°. XI. *Advies van den Raad van Nederlandsch-Indië, uitgebracht in de vergadering van* 9 *Januari* 1891.

Bij het voldoen aan de haar verstrekte opdracht heeft de in hoofde dezes bedoelde commissie terecht eene afzonderlijke behandeling noodig geacht van de gouvernementskoffiecultuur ter Sumatra's Westkust. Welk karakter toch men, aan de hand van hare wordingsgeschiedenis, elders aan die cultuur meene te mogen toekennen, die op Sumatra's Westkust is sedert de invoering der gedwongen levering in 1847 zonder eenigen twijfel geworden en gebleven eene belasting, naast de heerendiensten, de eenige zelfs waaraan de inheemsche bevolking van dat gouvernement rechtstreeks werd onderworpen. Zij is dan ook uitdrukkelijk als zoodanig gekarakteriseerd in het gouvernementsbesluit van 2 Februari 1877 n°. 36.

Wij hebben hier derhalve te doen met voorstellen tot algeheele belastinghervorming, en zoo zulk eene hervorming in elk land reeds een moeielijk vraagstuk kan heeten, die moeielijkheid doet zich des te meer gevoelen in genoemd gewest, waar wij, ter bevrediging der bevolking, begonnen zijn met ons financieel de handen te binden, en waar wij vermoedelijk om dezelfde reden een belangrijk deel der bevolking — ongerekend de heerendiensten — jaren lang onbelast lieten.

Het heeft thans geen nut meer in beschouwingen te treden over de vraag, of het bij de geaardheid der bevolking, en met het oog op onze belangen op geheel Sumatra, niet verstandiger ware geweest dadelijk den weg van vrije ontwikkeling in te slaan door STEINMETZ in 1846 aanbevolen, en die onder den toenmaligen indruk van ons gezag vermoedelijk ook wel tot stand ware gebracht (zie het artikel van KIELSTRA in de Indische Gids van October 1888 bladz. 1469), waardoor een gezond stelsel zou zijn gevolgd dat den toets der tijden doorstaan kon; wij staan nu eenmaal voor het feit, dat men zich een jaar daarna uit de moeielijkheid redde door een middel, dat ons groote directe voordeelen beloofde en bracht, maar dat op den duur toch een expediënt moest blijven. Vroeg of laat, dit was te voorzien, moest naar iets anders worden omgezien, en de vraag is maar of het tijdstip daarvoor thans gekomen is en op welke wijze een hervorming zal zijn tot stand te brengen.

Dat de meeningen daarover uiteenloopen behoeft wel geen verwondering te wekken, en voor een juiste beoordeeling der zaak kan het dienstig zijn die meeningen vooraf in hoofdtrekken weêr te geven, waarna de Raad de voorstellen der commissie op den voet zal volgen.

Had de Raad een algemeene opmerking te maken over die voorstellen en de daarover uitgebrachte adviezen, zij zou deze zijn dat over de financieele zijde van het vraagstuk wel wat los is heengeloopen.

Het advies der Staatscommissie komt in algemeene trekken hierop neêr:

De gouvernements-koffiecultuur zal ook op Sumatra's Westkust hoe langer hoe minder houdbaar blijken, hoofdzakelijk wegens toenemend gebrek aan daarvoor geschikte gronden, niet te ver van de kampongs gelegen.

Waar het kan, moet zij echter zoolang mogelijk worden staande gehouden, met aanmoediging te gelijker tijd van vrijwilligen aanplant, o. a. met de ook voor Java aanbevolen kunstmiddelen, maar inzonderheid door eene verhooging van den prijs tot f 25 per pikol.

De daaraan verbonden meerdere uitgaaf moet worden gevonden uit eene geldelijke belasting, zoowel op te leggen aan de wel- als aan de niet-koffieplantende bevolking.

Wordt die belasting zonder bezwaar geïnd, dan zou zij zijn te verhoogen of kunnen andere daarnaast worden ingevoerd, waarvan de opbrengst geheel of gedeeltelijk kan strekken tot verhooging van den koffieprijs, tot dat eindelijk, zonder bezwaar voor de schatkist, de gedwongen aanplant en levering kunnen worden opgeheven.

De commissie verwacht van een en ander een » ongekende vlucht" van de cultuur, mits de bevolking dan ook geheel wordt vrijgelaten in de keuze der plaats en de wijze van aanleg en onderhoud van den aanplant.

Het afzonderlijk advies van den heer WESSELS, lid der commissie, luidt: Staatsexploitatie der koffietuinen plus eene belasting in geld en, ter rechtvaardiging van dit laatste, eene proclamatie aan de bevolking, waarbij haar verweten wordt dat zij in gebreke is gebleven groote uitbreiding te geven aan de koffie- en pepercultuur en derhalve zich niet gehouden heeft aan het Plakaat-Pandjang. Dit verwijt zou vooral der bevolking van de Benedenlanden, die de pepercultuur niet eens meer gekend heeft, al heel vreemd in de ooren klinken.

De Raad zal dit advies, waarvoor zich slechts één stem, namelijk die van den assistent-resident te Padang-Pandjang, verklaarde, die er met dwangarbeiders een proef mede wilde genomen zien, niet verder bespreken, aangezien hij het voor Sumatra's Westkust onuitvoerbaar acht, speciaal het annexeeren van de tuinen der bevolking dáár een zeer bedenkelijken maatregel zou vinden, en hij zich geheel vereenigt met hetgeen door den gouverneur van Sumatra's Westkust tegen dat stelsel is aangevoerd.

De resident der Padangsche Bovenlanden verklaart zich, na overleg met zijne ambtenaren en met de inlandsche hoofden (hier en daar zijn ook de » andikos", m. a. w. de bevolking, gehoord), bepaald tegen de invoering van eene geldelijke belasting in zijne residentie, waar nagenoeg allen cultuurplichtig zijn.

Hij ziet daar ook den drang niet van in, aangezien hij de cultuur niet alleen voor handhaving, maar zelfs voor uitbreiding vatbaar acht, wanneer zij slechts naar inlandsche manier gedreven wordt, behoudens echter een behoorlijk toezicht van onze zijde.

Een matige verhooging van den prijs acht hij wenschelijk, wanneer blijkt dat zijn stelsel tot vermeerdering van productie leidt.

Ook wenscht hij gelegenheid tot afkoop van den cultuurplicht, maar alleen voor bepaalde personen, die door hun bedrijf een ambulant leven leiden.

Daar, waar de cultuur weinig of niet loonend is — dat komt daar weinig voor — zou hij ontheffing der bevolking, tegen betaling van eene belasting in geld zoo mogelijk, het rationeelst achten.

De resident van Tapanoli verklaart zich in beginsel een tegenstander van de gouvernements-koffiecultuur, die hij vicieus acht om haren hoogst ongelijken druk en waarvan hij verder de bezwaren punt voor punt opsomt. Daar echter geen ander stelsel vooralsnog is te vinden, dat financieel aannemelijk is te achten, stemt hij voor het behoud, met handhaving van den dwang, maar intrekking van het besluit van 2 Februari 1877 n°. 36 en verhooging van den prijs tot f 20, bij belangrijke toename der productie, tot f 25; verhooging van het uitvoerrecht op koffie tot f 6 per pikol; vaststelling van een minimum per man te leveren koffie [¹/₄ pikol], maar gelegenheid tot afkoop tegen f 5 's jaars; aanplant van Liberiakoffie, waar de gewone niet slaagt; en voorts eene hoofdelijke belasting voor passerbewoners en daar, waar men die verkiest boven het planten van Liberia.

De gouverneur van Sumatra's Westkust is van meening, dat de achteruitgang der koffiecultuur niet zoo zeer te wijten is aan het besluit van 1877, dat, volgens hem, alleen in de Limapoeloeh Kotta toepassing erlangde, maar aan het toenemend gebrek aan grond, tengevolge waarvan de meeste tuinen reeds nu 10 tot 12 paal ver weg liggen.

Hij acht de invoering eener geldelijke belasting onvermijdelijk, maar wil die geleidelijk invoeren, eerst bij de niet-koffieplantende bevolking, vervolgens daar, waar de cultuur successievelijk zal worden ingetrokken.

Inmiddels blijve de cultuur, waar mogelijk, behouden, zoolang zij niet op meer dan 12 paal afstands van de betrokken kampongs moet gedreven worden.

Gedeeltelijke intrekking van het besluit van 2 Februari 1877 n°. 36, gewijzigd bij dat van 16 Februari 1880 n°. 62, komt hem eveneens gewenscht voor, maar met behoud van toezicht en dwang onzerzijds.

Verhooging van den prijs acht hij onnoodig, daar ons »koffiestelsel" toch ten doode is gedoemd, en dat wel binnen betrekkelijk korten tijd. Daarom ook wachte men niet tot het uiterste met de invoering eener geldelijke belasting.

In het aanplanten van Liberiakoffie ziet hij geen heil.

De directeur van binnenlandsch bestuur eindelijk acht in het algemeen eene hervorming van ons belastingwezen op Sumatra's Westkust zeer gewenscht, maar rekent ons door het *Plakaat-Pandjang* gebonden, in dien zin, dat voor het invoeren eener geldelijke belasting overleg met de bevolking moet voorafgaan. Zoolang deze zelf niet tot het besef van de wenschelijkheid eener wijziging is gekomen, meent hij dat, ook om voorzichtigheidsredenen, eene hervorming in den door den gouverneur aangegeven zin achterwege zal moeten blijven.

Zelf is hij van die urgentie niet overtuigd, daar de residenten van de Padangsche Bovenlanden en van Tapanoli uitbreiding van de koffiecultuur mogelijk achten en men door het *Plakaat-Pandjang* niet gebonden is aan afstanden, wanneer slechts de gelegenheid bestaat om den cultuurdienst districts- of kampongsgewijs af te koopen.

Hij wenscht eene commissie tot onderzoek naar de hoeveelheid beschikbaren grond, zoo noodig ook naar de mogelijkheid om, waar noodig, tot eene heffing in geld te geraken.

Ook heeft hij geen bezwaar de cultuur van Liberiakoffie te beproeven.

Het bovenbedoeld onderzoek zou zich tevens moeten uitstrekken tot de mogelijkheid om ook de heerendiensten geheel of gedeeltelijk te vervangen door eene belasting in geld; maar tegelijkertijd legt de directeur een brief van den gouverneur van Sumatra's Westkust over, waarin deze verklaart dat een belasting in geld, als equivalent voor de cultuurdiensten, niet zou kunnen gepaard gaan aan eene ter vervanging van de heerendiensten (missive van 25 Juli 1890 n°. 3830).

De Staatscommissie formuleert hare voorstellen ten slotte aldus:

»1°. In te trekken het gouvernementsbesluit dd. 2 Februari 1877 n°. 36".

Hoewel het hoofdmoment van hare voorstellen gelegen is in het tweede punt, ziet de Raad geen bezwaar om in de aangegeven volgorde te blijven, aangezien naar zijne overtuiging de mogelijkheid der handhaving van de koffiecultuur op Sumatra's Westkust ten nauwste samenhangt met de wijze, waarop die cultuur verder zal worden gedreven.

De strijd over intensieve of niet-intensieve cultuur heeft eenige overeenkomst met dien, welke bij de vaststelling van het Regeeringsreglement gestreden is: aan den eenen kant een reeks van schoone stellingen, onomstootelijk in het algemeen, welluidend, veelbelovend en daarom gemakkelijk ingang vindende; aan den anderen kant de op ondervinding gegronde en daarom zoo moeielijk aan anderen op te dringen overtuiging, dat men zich niettemin in zijne verwachtingen bedrogen zou zien.

Van Hoëvell en Baud hebben beiden met talent hun standpunt verdedigd, maar was ook al de dankbare rol aan den eersten, voor de verdediging van het standpunt van Baud werd ongetwijfeld een veel grootere mate van *reëele* kennis van zaken gevorderd.

Zoo is het ook met de hier behandelde quaestie. Niemand zal ontkennen, dat voor de teelt van koffie zorgvuldige keus van gronden, goede bewerking, strenge keus en doelmatige behandeling der bibit, voldoende plantwijdte enz. te verkiezen zijn boven de wijze waarop bijv. de inlander ter Sumatra's Westkust gewoon was die cultuur te drijven, en toch hebben de omstandigheden er toe geleid, dat wij met het laatste stelsel bij minder werk meer koffie verkregen, omdat men bij de toepassing van het eerste een reeks van factoren verwaarloosde, die een gouvernementsdwangcultuur op uitgebreide schaal zoo zeer doen verschillen van de vrije cultuur op een particuliere onderneming, waar het eigenbelang van alle kanten medewerkt, de middelen van contrôle evenredig zijn aan de behoefte en de betaling van het werk, waar in het kort de intensieve cultuurwijze tot haar *volle* recht kan komen.

Waar dat het geval niet is — en bij een gouvernements dwangcultuur is dat uit den aard der zaak onmogelijk — daar heeft de ondervinding, althans op Sumatra geleerd, dat men meer resultaat verkrijgt met minder eischen.

Daarbij kwam nog, dat verscheidene voorname voorschriften voor de intensieve cultuur gegeven, geenszins den toets der critiek hebben kunnen doorstaan. De oud-Minister Van Goltstein, die in de Indische Gids van Maart zich geroepen voelde een lans te breken voor de intensieve cultuur, roept op pag. 280 uit: »Een raar ding die koffieboom! Wordt hij in goed losgemaakten grond geplant en bij zijn groei behoorlijk verzorgd, dan leeft hij korter dan indien het plantje zonder eenige voorbereiding in den grond gestoken en zijne verpleging aan de natuur overgelaten wordt!" (Zie verder de noot daaronder.)

Wanneer die staatsman nog niet van zijne verbazing bekomen is, na kennisneming van de artikelen van den heer Kielstra in de Indische Gids van October en November 1888, waarnaar de commissie in haar rapport verwijst, dan zal dat toch zeker wel het geval zijn geweest na de lezing van het artikel van N. S. in de Indische Gids van December 1888, waarin dat raadsel wordt opgelost (bldz. 1809) en waarin overigens eene volkomen juiste schildering wordt gegeven van den allernadeeligsten invloed, dien het z. g. stelsel-Ples op de gouvernementscultuur ter Sumatra's Westkust heeft uitgeoefend. De tegenwoordige gouverneur van Sumatra's Westkust had daaruit tevens kunnen zien, dat zijne bewering, als zou dat stelsel alleen zijn toegepast in de Limapoeloeh Kotta, en dus zooveel kwaad niet hebben gebrouwen, geenszins met de feiten overeenkomt.

Wel worden — vooral na 1885 — na ruggespraak met den inspecteur Mounier, verscheidene der hinderlijkste voorschriften, onder anderen die op het maken van plantkuilen, niet meer toegepast, ook al door den drang der noodzakelijkheid, daar anders de onwil der bevolking en de achteruitgang van de productie nog grooter zouden zijn geworden; wel worden nieuwe, zeer gewijzigde voorschriften in overweging genomen, maar zooals de commissie terecht opmerkt, ook daarbij bleef het hoofdbezwaar, dat der geregelde tuinen, bestaan.

Niettemin is ook genoemde gouverneur voor intrekking van het besluit van 2 Februari 1877 n°. 36, gewijzigd bij dat van 16 Februari 1880 n°. 62, maar gedeeltelijk. De letters A, H, J, K en L, van artikel 3 van eerstgemeld besluit blijven, zijns inziens, nog altijd recht van bestaan behouden. De Raad heeft daartegen, wat de vier laatste betreft, geene bedenking, hoewel J, K en L niet noodwendig van de Regeering behoeven uit te gaan en H waarschijnlijk wel eenige wijziging zal behoeven, wanneer de inlandsche manier van planten gevolgd wordt; maar wanneer tot dit laatste besloten wordt — en de Raad is in deze geheel het gevoelen van de commissie toegedaan — dan is A niet houdbaar.

Behalve dat een jaarlijksche bijplant van 50 boomen per man wijst op een aanleg van geregelde tuinen, een stelsel dat juist op Sumatra's-Westkust onhoudbaar is gebleken, heeft dat voorschrift ook het nadeel, dat een man langzamerhand op 4, 5 en meer plaatsen kleine aanplantingen krijgt, wat bezwarend is voor het onderhoud en niet minder voor de contrôle; bovendien kan de eigenaar er moeilijk tegen waken, dat een ander zich meester maakt van de vruchten, wat te grooter bezwaar is, omdat op Sumatra's-Westkust de moesons niet zoo geprononceerd zijn als op Java en de boomen bijna het geheele jaar rijpe vruchten dragen. Veel beter is het om, zooals vroeger geschiedde in overeenstemming met de wenschen der be-

volking, de menschen niet telkenjare lastig te vallen, maar hun te vergunnen voor 3 of 5 jaren ineens te planten, op de wijze als door den resident der Padangsche Bovenlanden wordt aangegeven.

Wordt door een en ander aan de wenschen van de bevolking zelve te gemoet gekomen, dan vervalt grootendeels het zoo op den voorgrond gestelde bezwaar van gebrek aan geschikte gronden, want de Maleier ziet er dan niet tegen op om zoo noodig wat verderaf te planten, zoodat de rayon der cultuur aanmerkelijk grooter wordt; en buitendien heeft de ondervinding bewezen, dat de inlandsche cultuurwijze, waarbij men wel geen mooie boomen krijgt, maar in de allereerste plaats gezorgd wordt voor het koel en vochtig houden van den grond, nog resultaten afwerpt, waar de cultuur langs intensieven weg, althans voor zoover deze bij de gouvernementscultuur tot haar recht kan komen, finaal onmogelijk is.

Wordt in bovenstaanden zin beslist, dan ziet de Raad er geen bezwaar in om het geheele besluit van 2 Februari 1877 n°. 36, gewijzigd bij dat van 16 Februari 1880 n°. 62, in te trekken. Wat daarvan dan nog bruikbaar is, kan worden opgenomen in de nieuwe regeling, die toch altijd noodig zal zijn.

»2°. Te bepalen, dat gehandhaafd blijft de verplichting der inheemsche bevolking van Sumatra's Westkust om koffie te planten; doch dat de keuze der gronden en de wijze van aanleg en onderhoud der aanplantingen geheel wordt overgelaten aan de inzichten der inlandsche hoofden en bevolking."

Uit het rapport der commissie blijkt genoeg, dat zij de handhaving der gouvernementscultuur — van de levering wordt niet gesproken — slechts voorstelt als overgang, liefst zoo spoedig mogelijk, tot een meer gezond en houdbaar stelsel van belasting, waartoe zij denkt te komen door al dadelijk op de geheele bevolking eene geldelijke belasting te leggen en de opbrengst daarvan aan te wenden voor eene progressieve verhooging van den koffieprijs tot zoolang de cultuur kan worden vrijgelaten.

Oppervlakkig gezien doet zich dat stelsel verleidelijk voor. Zonder opoffering van onze tegenwoordige inkomsten zou men verkrijgen eene behoorlijke nivelleering van lasten en tot een gezond stelsel van heffing komen; maar hoe gewenscht de Raad zulk een toestand ook zou achten, hij kan de hooge verwachtingen der commissie niet deelen. Gaarne erkent de Raad met haar, dat aan de gouvernementscultuur velerlei bezwaren verbonden zijn; dat een stelsel van dwangcultuur niet past voor eene bevolking met zoo democratische instellingen en zooveel neiging tot het ambulante handelsleven, die door spoorwegaanleg nog zal toenemen; dat, waren wij daarin geheel vrij, de keus ongetwijfeld zou moeten vallen in de richting der vrije ontwikkeling van het land; maar nu eenmaal de keus is gedaan, is de vrees gewettigd dat wij daar nog geruimen tijd bij zullen moeten blijven, zoolang de bevolking zelf niet meewerkt tot verandering; de weg althans, die de commissie ons wijst om zonder schade van die dwangcultuur los te komen, zal, naar de Raad vermoedt, leiden tot teleurstelling.

Gesteld al voor een oogenblik dat, zooals de commissie verwacht van haar systeem, de koffieplantende bevolking zich daarmede ingenomen betoont (rapport bladz. 54); dat ook de anderen willig hun belasting opbrengen en dat de cultuur ten gevolge van de betere betaling een ongekende vlucht neemt (bladz. 56); dan nog kan reeds nu met genoegzame zekerheid worden voorspeld, dat de opbrengst der geldelijke belasting moeielijk gelijken tred zal kunnen houden met hetgeen noodig zou zijn om den koffieprijs zoodanig te verhoogen, dat hij den normalen marktprijs langzamerhand nabij komt; het tijdstip, waarop dan volgens de commissie de cultuur zou kunnen worden losgelaten. Voor eene verhooging tot f 25 per pikol rekent zij reeds één millioen gulden als equivalent noodig, maar wil men het doel bereiken, dan zal die verhooging nog belangrijk verder moeten worden opgevoerd, waardoor zeker nog anderhalf millioen meer zal gevorderd worden. Een zoo aanzienlijke zuivere opbrengst van de voorgestelde geldelijke belasting mag men redelijkerwijze niet verwachten, al neemt men aan dat deze willig zal worden opgebracht; maar bij de behandeling van de verdere voorstellen der commissie zal wel blijken waarom voor hare plannen niet zulk een gunstig onthaal kan zijn weggelegd, als zij schijnt te verwachten.

Daarentegen gelooft de Raad dat de commissie zich in haren ijver voor de vrije teelt heeft laten verleiden om de vooruitzichten van de gouvernementscultuur donkerder voor te stellen, dan wel noodig is. De Raad ziet de daaraan verbonden bezwaren geenszins voorbij en heeft geen schitterende verwachtingen, althans hij gelooft dat het verstandig is die niet te koesteren; maar dat het met die cultuur zoo wanhopig zou staan als de commissie vermeent — en de gouverneur van Sumatra's Westkust gaat hierin nog verder dan zij — kan niet zoo gereedelijk worden toegegeven.

Het is begrijpelijk dat de gouverneur ARRIËNS, die aan de geregelde tuinen van Java gewoon was en zijn opvolger NETSCHER, die geheel vreemd was aan de koffiecultuur, een ongunstigen indruk kregen van die ongeregelde koffiebosschen op Sumatra, en het zijn voornamelijk hunne rapporten van 1869 en 1871 die den stoot hebben gegeven aan de zending van den inspecteur PLES van Java. Deze noemde de cultuur kortweg »erbarmelijk", ontzegde den Maleier alle kennis en aanleg daarvoor en, niet gewoon dat hoofden en bevolking zelve ook een stem in het kapittel hadden, beval hij dringend maatregelen aan om die cultuur te onttrekken aan de »zinnelijkheid" onzer ambtenaren en ze niet langer geheel afhankelijk te laten van de mate hunner belangstelling.

Dat de Regeering, met die gegevens, het besluit van 1877 in het leven riep, dat strekken moest tot »opbeuring en verbetering" der cultuur, is evenens wel te verklaren, maar wat den Raad voorkomt niet zoo voor de hand te liggen is, dat men bij dat alles over het hoofd zag dat met die »erbarmelijke" cultuur een gemiddelde productie per jaar was verkregen:

in 1860—62 van 147 000
» 1863—65 » 148 000
» 1866—68 » 155 000
» 1869—71 » 160 000 pikols,

cijfers, die den Raad voorkomen dat nog al »opbeurend' waren. Dat zoo noodlottig gebleken ingrijpen in een zeer bevredigenden toestand, is dan ook niet anders te verklaren dan door een streven om uit de koffiecultuur op Sumatra *nog meer* voordeel te trekken, maar na de treurige ervaring in 1840 en 1848, ook eenigermate in 1862, met meer geregelde aanplantingen opgedaan, was dat een zeer bedenkelijke proef, die dan ook tot groote teleurstelling geleid heeft; de productie daalde (in het tijdvak 1885—89) tot gemiddeld 76 000 pikols per jaar. Als men echter nagaat hoe eigenlijk al van 1872 af met die cultuur gesold is, dan bewijst het nog voor hare levensvatbaarheid dat het er niet veel erger mede is geloopen.

Naar 's Raads meening zal handhaving daarvan nog jaren lang mogelijk zijn, mits men in de eerste plaats terugkeere tot het vroegere stelsel, zij het dan ook dat niet meer gerekend mag worden op de groote oogsten van voorheen. Het ligt toch in den aard der zaak, dat hoe langer de cultuur bestaat, hoe minder de daarvoor bij uitstek geschikte gronden voor de hand liggen; maar behalve dat, zoover boven is aangetoond, aan dat bezwaar in belangrijke mate is tegemoet te komen, acht de Raad de voorstelling, die de commissie van dat gebrek aan gronden geeft, niet vrij van overdrijving. Wel vindt zij bevestiging in het advies van den gouverneur van Sumatra's Westkust, die zelfs zoover gaat, dat hij het blijkbaar de moeite niet waard acht iets tot opbeuring der cultuur te doen, omdat zij toch niet meer te redden is; maar zijn beweringen vinden geen steun in de rapporten der residenten, uit wier gebied bijna al de koffie komt, en het zou hem zeker moeielijk vallen met feiten te staven, dat reeds nu de meeste tuinen 10 à 12 palen van de negorijen verwijderd liggen.

De gouverneur blijkt hier al zeer onjuist ingelicht omtrent den stand van de koffiecultuur in zijn gewest. Verreweg de meeste gouvernementstuinen liggen binnen de *zes* palen van de negorijen, de meeste daarvan zelfs binnen de drie palen; grootere afstanden zijn uitzondering.

Wat de verdere bezwaren tegen die cultuur betreft, voor zooveel noodig zullen deze hieronder worden besproken en de wijze worden aangegeven, waarop ze zullen zijn weg

5

te nemen en waarop in het algemeen de cultuur kan worden aangemoedigd; maar er is er één van principieelen aard, waarover de Raad reeds bij deze algemeene beschouwingen een woord wenscht in het midden te brengen, namelijk de *ongelijke druk* van deze belasting, waarvan vooral de resident van Tapanoli gewaagt.

Die ongelijkheid bestaat ontegenzeggelijk; al vijftig jaren lang hebben de bewoners van de Padangsche Bovenlanden de kosten van bestuur gedragen ook van de Benedenlanden; de bewoners van de afdeeling Mandheling en Ankola die der geheele residentie Tapanoli. En toch vernam men zelden of nooit een klacht van de koffieplantende bevolking over dien vrijdom harer overige landgenooten; alleen drong zij herhaaldelijk bij het bestuur aan op wat betere betaling.

Geen zweem van ijverzucht tegenover de vrijgestelde landgenooten, wel eenigermate, vooral als de prijzen hoog waren, tegenover het Gouvernement, dat naar haar inzien wel wat meer van zijn winst kon afstaan.

De reden van dat verschijnsel is, of liever was — want ook hierin heeft het stelsel PLES kwaad gedaan —:

a. dat bij de eenvoudige cultuurwijze de druk weinig of niet gevoeld werd;

b. het feit, dat de bevolking der koffieproduceerende streken over het algemeen minstens zoo welvarend is als die der minder door de natuur bedeelde.

En nu zal het wel geen betoog behoeven, dat het niet juist gezien is aan eene belasting ongelijkheid van druk te verwijten, omdat zij bijna uitsluitend drukt op de best bedeelden. Ook ziet men over het hoofd, dat de koffiestreken het dichtst bevolkt zijn, zoodat de heerendiensten daar veel minder drukkend zijn dan elders.

De Raad oordeelde het niet overbodig dit punt afzonderlijk te releveeren, omdat die ongelijke druk in den regel zoo voetstoots wordt aangenomen als motief om het geheele stelsel als vicieus te brandmerken, en daarvoor behoeft voor Sumatra's Westkust althans zooveel reden niet te zijn. Alles heeft echter zijn grenzen, en het is wel noodig om die ongelijkheid te temperen, wat aan den eenen kant kan geschieden door minder werk te vorderen, door namelijk de cultuur meer in overeenstemming met de neigingen van belanghebbenden te drijven, en aan den anderen kant door degenen, *die het verdienen*, beter te beloonen.

Ook om die reden is de intrekking van het besluit van 1877 wenschelijk, terwijl het denkbeeld, om het gedeelte der bevolking van Sumatra's Westkust, dat geen koffie op hoog gezag plant, geldelijk tot de staatsinkomsten wat te doen bijdragen, een gezette overweging alleszins waard is.

Wordt in die richting gehandeld, dan wordt de kans, dat de koffieplantende bevolking genegen zal worden bevonden om tot de voorstellen der commissie mede te werken, nog geringer dan ze naar schatting nu reeds is; maar daar de koffiecultuur op Sumatra's Westkust, mits doelmatig gedreven, nog zeer levensvatbaar is te achten, ziet de Raad niet in waarom wij een deel der bevolking een hervorming zouden opdringen, waaraan zij nog geen behoefte heeft en die op dit oogenblik zeer zeker niet in ons financieel belang zou zijn. Men wachte daarmede tot de aandrang daartoe van het volk zelf uitgaat, of de achteruitgang van de cultuur zulks noodig maakt.

De Raad kan daarom, zij het om andere redenen en met betere verwachtingen, wel medegaan met het 2de voorstel der commissie, voor zoover betreft de handhaving van de gouvernementscultuur, met inbegrip van de gedwongen levering.

De commissie stelt sub 2 echter ook voor de cultuur geheel over te laten aan de inzichten der inlandsche hoofden en bevolking. Wanneer daarmede bedoeld wordt de cultuur geheel te onttrekken aan het toezicht onzer ambtenaren, dan moet de Raad zich met de Sumatrasche adviseurs ten slotte daartegen verzetten, want wanneer men, bij gedwongen levering, de cultuur geheel vrijlaat, dan bestaat er alle kans dat zij een vlucht neemt in geheel anderen zin als de commissie op bladz. 56 van haar rapport bedoelt. Toezicht en dwang zijn voor het *gros* der bevolking altijd noodig geweest en zullen wel altijd noodig blijven bij handhaving van ons stelsel, al keert men ook terug tot de inlandsche wijze van planten; dat blijkt genoeg uit het feit dat voor Sumatra's Westkust (Staatsblad 1878 n°. 309) strafbepalingen onvermijdelijk zijn bevonden; ook tijdens de zoogenaamde volkscultuur onder VAN SWIETEN werd er gestraft en zwaar ook! Hoe beperkt men zijn eischen ook stelle wat betreft aanleg en onderhoud, wanneer men dat geheel aan den inlander overlaat komt er niet veel van terecht. Toezicht is onvermijdelijk en het is juist het onvoldoende daarvan, ten gevolge van verschillende na te vermelden omstandigheden, dat ook belangrijk heeft bijgedragen tot den achteruitgang van de productie.

»3°. Den inkoopsprijs per pikol koffie 1ste soort te brengen op f 25."

De vraag, die wel eens gesteld is, of de bevolking koffie zou blijven planten wanneer de cultuur en de beschikking over het product geheel vrij werden gelaten, kan voor Sumatra's Westkust gerust bevestigend worden beantwoord en in zoover kan de Raad wel instemmen met de Commissie, dat hoe hooger de prijs gesteld wordt, hoe dichter men dus den marktprijs nadert, hoe meer dit de gouvernementskoffiecultuur (in het algemeen) ten goede zal komen (bladz. 56). Toch kan de Raad, evenmin als de Sumatrasche adviseurs, de grootsche verwachtingen deelen die de commissie koestert zelfs van de belangrijke verhooging, door haar voorgesteld. Evenals bij het voorstel om de cultuur geheel aan de inzichten van den inlander over te laten, is ook hier de fout van de commissie, dat zij, wat goed is voor eene betrekkelijk kleine minderheid, ook goed acht voor het gros. Reeds boven is op de wenschelijkheid gewezen om degenen, *die het verdienen*, beter te beloonen; de Raad bedoelde daarmede hen, die door het leveren van een betrekkelijk groot product een buiten verhouding tot anderen hoog contingent leveren aan de schatkist, inzonderheid de bevolking der streken, waar grond en klimaat zich bijna uitsluitend voor de koffiecultuur eigenen; ook hen, die, ondanks minder gunstige omstandigheden, nog een bevredigend product weten te leveren. Deze lieden verdienen in het algemeen te worden aangemoedigd en gesteund en dat zal zeer zeker aan de productie ten goede komen. Maar eene *algemeene* verhooging van den prijs, waarin ook het gros der planters zou deelen, acht de Raad noch gewettigd door de billijkheid, noch door de resultaten die van den maatregel in ons belang te verwachten zijn.

De commisie verwacht er blijkbaar een volkscultuur van. Dat ongelukkige woord heeft ook op Sumatra al heel wat aanleiding gegeven tot wanbegrip en verkeerde maatregelen. Volkscultuur van koffie bestaat op Celebes en Palembang, maar ze verdraagt zich niet met gedwongen arbeid en dito levering; ze heeft dan ook op Sumatra's Westkust, gedurende den tijd van ons bestuur, nimmer bestaan, ook niet tijdens den generaal VAN SWIETEN, toen men blokken in de tuinen had en geheele veestapels naar de half geschikte koffieterreinen dreef.

Al verhoogt men den prijs zoo aanzienlijk als de commissie wil, het gros der bevolking zal er niet noemenswaard meer om produceeren, vooreerst omdat het profijt voor ieder afzonderlijk toch gering blijft, en bovendien omdat een dwangcultuur op Sumatra nooit populair kan worden. En welk motief bestaat er dan eigenlijk voor een algemeene prijsverhooging?

De gouverneur van Sumatra's Westkust rekent dat de koffie 1ste soort ons te Padang komt te staan op f 20 per pikol (f 15 inkoop en f 5 andere onkosten) en dat wij dus in de laatste 10 jaren ruim f 27 per pikol verdiend hebben. De Raad betwijfelt echter of hij onder die »andere onkosten" ook gerekend heeft onze meerdere bestuursmiddelen als een gevolg van de gouvernementscultuur, het personeel bij de pakhuizen, de pakhuizen zelf, de koffiemantries en de procenten aan de hoofden. Ook moet men niet vergeten dat de koffieprijzen in de laatste jaren vrij hoog zijn geweest. Dit jaar zijn ze zelfs zeer hoog; op de drie eerste veilingen van dit jaar heeft de koffie gemiddeld opgebracht:

f 68,73 per pikol 1ste soort, en
40,51 » » 2de » ;

maar men vergete niet, dat nog in 1885 die cijfers slechts f 40,56 en f 21,79 zijn geweest. Om veilig te gaan, mogen wij bij den tegenwoordigen inkoopsprijs doorgaand op niet meer rekenen dan op f 20 winst per pikol 1ste soort.

Stel nu een man, die jaarlijks 1/4 pikol koffie levert (er zijn er meer daarbeneden dan daarboven), dan betaalt hij nog maar f 5 aan belasting, en de Raad ziet niet in waarom wij daarin vermindering zouden brengen; maar wel is daar

motief voor ten opzichte van hen die, zooals er verscheidenen zijn, van 3 tot 6 pikols leveren, en daarmede een buiten alle verhouding hooge belasting opbrengen; van dat soort lieden is ook nog compensatie te verwachten voor hoogere betaling in den vorm van toename van hun product of vermeerdering van hun aantal.

Uit bovenstaande berekening kan tevens blijken, dat eene verhooging tot f 25, bij daling der marktwaarde, wel eens te hoog zou kunnen blijken. In elk geval zou de Raad vooralsnog niet verder willen zien gegaan dan f 20, en die verhooging dan alleen willen zien toegepast op de wijze als hieronder nog te vermelden.

Het argument der commissie, dat de Sumatra-koffie steeds belangrijk meer opbrengt dan die van Java, kan de Raad niet beamen; het bewijst alleen dat de Sumatraan, als de cultuur vrij was, meer winst zou behalen en dat de opbrengst van een geldelijke belasting als equivalent er hooger door zou moeten zijn; maar geenszins dat de Maleier voor zijn arbeid beter beloond zou moeten worden dan de Javaan, die buitendien zwaarder belast is dan hij. Wel kan dat argument dienst doen om ons gemakkelijker te doen heenstappen over de financieele gevolgen van den maatregel en dan zou daar nog bij te voegen zijn, dat de transportkosten van verreweg de meeste koffie aanzienlijk minder zullen worden na de voltooiing van den spoorweg naar de Bovenlanden.

Trouwens, wanneer, zooals de Raad zou wenschen, de verhooging slechts aan een deel der planters wordt toegekend, dan behoeft, naar zijne verwachting, naar geen equivalent gezocht te worden, maar zal men dat ruimschoots vinden in de toename van den vrijwilligen aanplant.

De Raad zou dan voor elke negorij in Maleische, voor elke koeria of elk onderdeel daarvan in de Battaklanden, naar gelang van de plaatselijke omstandigheden, een minimum wenschen te zien vastgesteld; geen minimum product, dat ieder planter op straffe van een geldelijke vergoeding geleverd *moet* hebben, zooals de resident van Tapanoli schijnt te bedoelen, want dat zou een weerzinwekkende en hoogst moeilijk te controleeren maatregel zijn, maar een bepaalde hoeveelheid product, die de planter moet geleverd hebben om aanspraak te verkrijgen op de verhoogde betaling voor al wat hij in een jaar geleverd heeft.

Men beginne alzoo met allen gelijkelijk te betalen met f 15 per pikol 1ste soort en keere het surplus later uit aan al degenen, die in het afgeloopen jaar blijken meer geleverd te hebben dan de vastgestelde hoeveelheid, wat uit de pakhuisboeken reeds bij hunne tegenwoordige inrichting kan blijken. Dit is een vrij eenvoudige rekening, die bovendien het voordeel heeft, dat de goede planters een behoorlijke som in eens ontvangen, wat zeker aanmoedigend zal zijn, ook voor anderen. Om misbruik te voorkomen zal het ook noodig zijn voor de geheele negorij en bloc een minimum te stellen, dat geleverd moet zijn vóór van verhoogde betaling sprake is, want anders loopt men de kans, dat men er zich eenvoudig toe bepaalt de koffie van velen te laten inschrijven op naam van weinigen, wat de rekening niet zou maken. Is echter de geheele negorij gebonden aan een productiegrens, dan komt het belang van het individu weêr genoeg op den voorgrond om, zoo niet alle, dan toch het meeste misbruik te weren. Vrees, dat de negorijen elkander zullen helpen, behoeft niet te bestaan, allerminst wanneer ook de omliggende negorijen aan een minimum gebonden zijn; de onderlinge naijver, het belang der hoofden bij de koffieprocenten en de omstandigheid, dat men, om het bedrog niet in het oog te doen vallen, de koffie in den regel naar een verder afgelegen pakhuis zou moeten brengen, zijn ons daar genoegzaam waarborg voor.

Men kan tegen dit stelsel eenige bezwaren aanvoeren, maar naar 's Raads meening toch niet van zóó overwegenden aard, om ons van de toepassing terug te houden. Het stellen bijv. van de minima vereischt eenige zorg, wegens de factoren, die daarbij in aanmerking zijn te nemen, maar met de productiecijfers van vroeger in de hand is wel een billijk cijfer te verkrijgen, vooral wanneer de vaststelling daarvan in eene hand is en de maatstaf derhalve voor allen zoo gelijk mogelijk zal zijn. Ook zijn de grootere producenten, wanneer voor de negorij een hoeveelheid is vastgesteld, die geleverd moet zijn vóór de ingezetenen in het genot van de verhooging kunnen deelen, in zekere mate afhankelijk van den ijver hunner medeburgers, maar dat bezwaar verliest grootendeels zijn waarde, wanneer van bestuurswege aan het toezicht op de cultuur behoorlijk de hand gehouden wordt.

Het komt den Raad voor, dat, zóó geregeld, eene verhooging van den koffieprijs doel kan treffen, terwijl hij eene algemeene verhooging, zooals de commissie wil, een *kostbare en zeer gewaagde proef* zou achten.

Wat betreft het bedrag der verhooging, wil men een vast cijfer, dan zou de Raad om boven reeds ontwikkelde redenen niet verder wenschen te zien gegaan dan f 20; verdere verhooging is nog altijd mogelijk, wanneer het blijkt noodig of nuttig te wezen; het denkbeeld van den generaal VAN SWIETEN, om terug te keeren tot jaarlijksche vaststelling van den prijs, naar gelang van de marktwaarde, zou anders in dit stelsel wel passen en den speculatieven Maleier, die al zijn koffie te Padang ziet verkoopen, zeker welkom zijn; maar alles wel beschouwd gelooft de Raad toch dat het beter is te beginnen met een vasten prijs, waaraan de planters zich te houden hebben en het Gouvernement ook.

»4°. Als equivalent voor de prijsverhooging der koffie in te voeren een hoofdelijke belasting".

Bij de behandeling van de vorige punten heeft de Raad de redenen uiteengezet, waarom hij noch de sombere voorspellingen der commissie ten opzichte van de gouvernementscultuur, noch hare groote verwachtingen van eene algemeene en aanzienlijke vermeerdering van den koffieprijs kan deelen, zoodat naar zijne meening niet alleen geen urgentie bestaat voor den hierbedoelden maatregel, maar hij dien uit een financieel oogpunt ook bedenkelijk zou achten, zelfs wanneer de koffieplantende bevolking zich daarbij zou willen nederleggen.

Dit laatste schijnt ook bij den gouverneur van Sumatra's Westkust gegolden te hebben, die de dadelijke invoering eener belasting in de koffiestreken ontraadt, omdat daardoor onze inkomsten te plotseling zouden dalen, hoewel hij overigens de meening uitspreekt, dat de bevolking den cultuurplicht niet zal verkiezen boven betaling van eene matige geldelijke belasting.

Bij de behandeling van punt 2 heeft de Raad met een enkel woord zijn twijfel uitgesproken of de combinaties der commissie bij de koffieplanters wel zoo gereedelijk ingang zullen vinden, als de commissie zegt te verwachten. Ook hier geldt, dat wat voor *enkelen* aannemelijk is, het daarom nog niet is voor het *gros*, en waarschijnlijk zou de commissie ook tot dat inzicht gekomen zijn, wanneer zij zich niet bepaald had tot het aangeven van het denkbeeld, zonder meer.

De inspecteur van financiën H. C. MAURENBRECHER, die bij nota van 30 Juli 1881 een voorstel deed tot invoering eener hoofdelijke belasting op Sumatra's Westkust, rekent het aantal belastingschuldigen op bij de 300 000 personen. Bij eene bevolking van 1 180 888 zielen komt dat cijfer veel te hoog voor. In het Koloniaal Verslag over 1889 wordt het totaal aantal tot arbeid bekwame mannen gesteld op 287 970. Neemt men daarvan af de vrijgestelden, zoomede de bevolking van Padang Lawas, Nias, Gloegoer en XII Kotta Kampar [1]) (omdat daar nog geen sprake kan zijn van invoering eener geldelijke belasting) dan kan men naar 's Raads schatting zeker op niet meer rekenen dan op 200 000 aangeslagenen.

Voor eene verhooging van den prijs tot f 25 rekent de commissie een equivalent noodig van één millioen, zoodat ieder man gemiddeld f 5 's jaars zou te betalen hebben, een cijfer, waartoe ook de resident der Padangsche Bovenlanden komt en dat de resident van Tapanoli noemt als afkoopsprijs van den cultuurplicht. In de koffiestreken zou dat cijfer eer meer dan minder moeten bedragen, omdat de bevolking daar over het algemeen welvarender is dan elders.

Bij eene verhooging van den prijs met f 10 tegen betaling van eene belasting zullen dus alleen zij profijt hebben, die jaarlijks meer dan een halven pikol koffie leveren, en dat is verreweg de minderheid; het gros der planters zal er zijn rekening niet bij vinden.

---

[1]) Van de Mentawei-eilanden wordt hier niet gesproken, omdat de bevolking daarvan niet begrepen is in de officieele bevolkingscijfers en wij over haar geen noemenswaard gezag uitoefenen.

Daarom verwacht de Raad van de voorstellen der commissie een ongunstig onthaal van de zijde der koffieplantende bevolking, gesteld dat men er toe overging deze te hooren. Op de enkele plaatsen, waar dat reeds geschied is, was het antwoord ongunstig, terwijl de hoofden zich er algemeen tegen verklaarden.

En wanneer men dan in aanmerking neemt, dat in de meeste streken de gouvernementskoffiecultuur nog jaren lang met vrucht kan gehandhaafd blijven, wanneer zij maar oordeelkundig wordt gedreven, dan bestaat er voor ons geen enkele reden om in dit opzicht de bevolking in haar neiging te weerstreven. Al bleef de productie, ondanks de boven aangegeven maatregelen, stationnair als in de laatste vijf jaren (de ongunstige), toch bedroeg zij in die vijf jaren nog gemiddeld 76 000 pikol per jaar, representeerende een *zekere* winst van ruim $1^1/_2$ *millioen gulden* (door de hooge prijzen was die feitelijk bijna $2^1/_2$ *millioen*, zijnde de middenprijs over die jaren gestegen tot f 57,35 tegen f 42,16 in de vijf voorafgaande jaren) en het zou roekeloos zijn om die baten grootendeels prijs te geven, waarop naar 's Raads meening bij eene opvolging van de voorstellen der commissie alle kans zou bestaan.

Toch hebben die voorstellen het nut gehad, dat bij de behandeling er van de gelegenheid heeft bestaan om de geheele belastingquaestie op Sumatra's Westkust van alle kanten te bezien, en het is zeker goed dat dit geschiedt terwijl het water nog niet aan de lippen is, zoodat maatregelen tot hervorming behoorlijk kunnen worden voorbereid. Bij een zoo epineuse zaak, als de invoering van eene geldelijke belasting vooral in dat land door allen wordt erkend te zijn, is dat een groot voordeel.

Ten einde te kunnen beoordeelen wat gedaan moet worden en wanneer, dient men zich rekenschap te geven van den actueelen stand van zaken en het is vooral hier, dat het gebrek aan cijfers in de stukken zich wel het meest doet gevoelen. De Raad heeft getracht met de te Batavia beschikbare gegevens in de leemte zoo goed mogelijk te voorzien, maar de inrichting van onze boekhouding laat niet toe, dat met nauwkeurigheid kan worden nagegaan wat de baten en de lasten van een enkel gewest zijn. Bijgaand overzicht kan daarvan evenwel *een vrij goed* denkbeeld geven. Daaruit blijkt, dat wanneer Sumatra's Westkust, buiten zijn eigen uitgaven, zijn aandeel draagt niet alleen in de algemeene kosten van bestuur, maar ook in hetgeen wij in Atjeh en in de gewesten buiten Java en Sumatra tekort komen, de inkomsten van dat gewest, buiten de koffie, door de uitgaven met ruim f 2 910 000 worden overtroffen, dat is ruim *twee en een halve ton* meer dan de winst op de koffie volgens de berekening van den gouverneur van Sumatra's Westkust in de laatste tien jaren heeft bedragen.

Mag hieruit worden afgeleid dat de toestand nog niet zorgwekkend is, daarmede wordt tevens in het licht gesteld, dat wij de baten uit de koffie nog lang niet kunnen missen; dat zij niet gemakkelijk en in ieder geval niet dadelijk met andere te compenseeren zijn en dat wij ons daarom niet mogen wagen aan de gevaarlijke proef van eene algemeene en zoo aanzienlijke verhooging van den koffieprijs, als door de commissie wordt aanbevolen.

Daarentegen moeten wij er op bedacht zijn dat onze inkomsten op den duur niet van de gouvernementskoffiecultuur afhankelijk kunnen blijven en wij dus bijtijds naar andere bronnen van inkomst moeten uitzien. Vroeg of laat zal het toch tot eene geldelijke belasting moeten komen, waarin uit den aard der zaak in de eerste plaats de thans van alles (behalve de heerendiensten) vrijgestelden zullen moeten deelen, en de Raad is het met de commissie eens, dat met langer daarmede te wachten de moeilijkheden niet zullen verminderen. Hoe geleidelijker de overgang plaats heeft des te beter, en daarom kan de Raad het gevoelen van den gouverneur van Sumatra's Westkust wel deelen, dat men, bij de invoering der belasting, de bevolking der streken, waar de gouvernementscultuur nog met vrucht te drijven is, voorloopig buiten rekening moet laten. Wanneer men nagaat, dat die bevolking in de laatste 10 jaren nog 52 katti koffie gemiddeld per man geleverd heeft, en elk daarmede voor ongeveer f 14,30 's jaars aan de schatkist heeft bijgedragen, dan kan daartegen wel geen bezwaar bestaan, mits aan den anderen kant aan de cultuur in die streken wel op oordeelkundiger wijs, maar toch ook krachtiger, d. w. z. met beter toezicht dan nu, de hand worde gehouden.

De vraag of artikel 5 van het zoogenaamde Plakaat-Pandjang geacht moet worden aan de invoering eener geldelijke belasting in den weg te staan, is in de stukken uitvoerig besproken. De Raad moet er echter de aandacht op vestigen, dat wanneer, zooals gezegd, de koffiestreken buiten rekening worden gelaten, die vraag in elk geval slechts voor een klein deel der vermoedelijke belastingschuldigen behoeft te worden overwogen. Men vereenzelvigt te veel het besluit van den commissaris-generaal van 11 Oct. 1833 n°. 310 met het Plakaat-Pandjang, dat daarvan de meer gespecificeerde uiting was tegenover de bevolking, waarmede wij toen in conflict waren of kortelings geweest waren. Bij gemeld besluit werd het beginsel vastgesteld, dat de bevolking der onderscheiden districten in het bezit werd gelaten van hare politieke en huishoudelijke rechten, welk beginsel voortaan de grondslag zou zijn van ons bestuur ter Sumatra's Westkust. Dat beginsel nu werd bij gouvernements-besluit van 8 April 1853 n°. 6 verklaard van toepassing te zijn op het geheele gebied van Sumatra's Westkust, ook daar waar ons bestuur eerst na de uitvaardiging van het besluit van 1833 gevestigd werd. Dit was noodig om eenheid van stelsel te verkrijgen voor het geheele gewest, maar daarmede werd niet bedoeld de Publicatie van 25 October 1833 (het Plakaat-Pandjang) te beschouwen als ook aan die bevolkingen gericht te zijn; daarvoor was geen enkele aanleiding en er werd dan ook nimmer een exemplaar van dat stuk aan de hoofden uitgereikt, zooals in 1833 wel had plaats gehad. Hiermede vervalt de bovengestelde vraag al dadelijk voor de residentie Tapanoli. Hetzelfde is het geval voor Padang, Priaman en de overige strandplaatsen, omdat artikel 5 van het Plakaat-Pandjang blijkens de duidelijke bewoordingen alleen de *landbouwende* bevolking op het oog heeft; men vindt daar bovendien eene vrij talrijke klasse van inlanders, die niet tot de inheemsche bevolking van de Padangsche Boven- en Benedenlanden behooren (Javanen, Niassers, enz.), op wie de bepalingen van het Plakaat-Pandjang toch zeker niet toepasselijk zijn. Rest een betrekkelijk klein gedeelte, bij wie dat wel het geval is, indien men mocht willen aannemen dat de daarbij gestelde voorwaarden voor altijd bindend zijn; maar ook dan zelfs staan die bepalingen aan de invoering eener belasting niet noodzakelijk in den weg, wanneer het maar geschiedt in overleg met de bevolking, evenals bij de invoering van de gedwongen levering der koffie en van het reglement op het rechtswezen geschied is.

Zoodanig overleg acht de Raad in ieder geval noodig om de zaak te doen slagen. Een hoofdzaak bij alle maatregelen op Sumatra's Westkust is, gelijk bekend, dat men het volk er in kent; dan is reeds veel gewonnen. De karakterbeschrijving in het advies van den gouverneur, dat namelijk de Maleier pedant is en over alles wil meepraten, is volkomen juist, maar pedanterie moge bespottelijk zijn in hare overdrijving, ze sluit toch in zich een gevoel van eigenwaarde, waarmede bij een geheel volk rekening behoort te worden gehouden, zooals ons bestuur op Sumatra's Westkust ook altijd gedaan heeft; nimmer zonder voorbereiding bevelen, al had men daartoe ook het recht, maar steeds zooveel mogelijk overleg (moepakat), daarmede kwam men altijd het verst. Hoe zwaar ook soms de last was, die hun was opgelegd, de menschen kwamen tevreden te huis met de zelfvoldoening van den marskramer van Halimos uit de »*Aspasia*" van HAMERLING, toen hij zijn vrouw te gemoet ging met de woorden: wij hebben alles toegestaan".

Wel beweert de gouverneur dat geen overheerscht volk zal willen medewerken tot het invoeren van eene belasting, maar de Raad ziet daarin geen motief om van alle overleg af te zien. Blijkt het geheel onvruchtbaar, dan kunnen wij nog altijd zien wat ons te doen staat, maar hoewel het aan het voorbrengen van bezwaren niet ontbreken zal, de eisch is zoo billijk, dat het rechtsgevoel van het volk er niet door beleedigd kan zijn.

Zonder te vervallen in weinig te motiveeren verwijtingen, zou aan de volkshoofden kunnen worden voorgehouden, dat in ieder land elk ingezetene behoort bij te dragen in de kosten van het bestuur, dat zulks tot nog toe van hen niet gevorderd is, omdat in die kosten voldoende werd voorzien door de opbrengst der koffie en het Gouvernement

niet meer wilde vorderen dan wat het strikt noodig had, maar dat dit thans het geval niet meer is en het niet langer aangaat de koffieplantende bevolking alleen alle lasten te laten blijven dragen.

De gouverneur van Sumatra's Westkust stelt zich voor, dat voor de belasting de regeling voor de Lampongs (Staatsblad 1879 n°. 167) de meest geschikte zou zijn, terwijl het overweging verdient in de Maleische landen den aanslag te doen plaats hebben per huisgezin. Ook de Raad helt tot die zienswijs over; bij het overleg met de bevolking kunnen dat punten van beraadslaging uitmaken.

Blijkt uit het voorafgaande, dat naar 's Raads inzien de voorstellen der commissie om tot eene conversie der gouvernements-koffiecultuur in eene geldelijke belasting te geraken, onaannemelijk zijn, dat neemt niet weg — en dit wenscht de Raad duidelijk te doen uitkomen — dat naar dat doel ons streven voortdurend moet gericht zijn, en daarvoor is het niet geraden te wachten tot de achteruitgang van de cultuur en daaruit voortvloeiende vermindering onzer inkomsten, ons tot zoodanige hervorming dwingen.

Hoe eer op Sumatra's Westkust, evenals in de andere deelen van Sumatra, de weg der vrije ontwikkeling kan gevolgd worden, des te beter, maar al mag worden aangenomen, dat men daar in vroeger jaren met het oog op het volkskarakter den rechten weg niet heeft ingeslagen, een fout van een halve eeuw is, vooral in een inlandsche maatschappij, niet opeens ongedaan te maken. Hoe gewenscht eene hervorming ook zij, overhaasting zou ook hier zeer waarschijnlijk tot teleurstelling leiden en, zooals gezegd, zijn toestand en vooruitzichten van de gouvernementscultuur niet van dien aard, om zoo groote haast te wettigen, allerminst in ons financieel belang, dat in den tegenwoordigen tijd toch ook niet licht geteld mag werden.

In afwijking van zijn advies van 24 Februari 1888 n°. XIII, zou de Raad, in zijne tegenwoordige samenstelling, er zoo groot gevaar niet in zien, om de invoering eener geldelijke belasting ook bij de koffieplantende bevolking ter sprake te brengen, maar behalve dat het oneigenlijk is om die bevolking een voorstel te doen, dat, werd het dadelijk door haar aangenomen, ons, voor de eerste jaren althans, in groote financieele ongelegenheid zou brengen, kan met genoegzame zekerheid worden aangenomen, dat zoodanig overleg thans niet tot het gewenschte resultaat zou leiden. Evenals elk inlander begroet die van Sumatra elke nieuwigheid met eenig wantrouwen, niet het minst waar die uitgaat van het Gouvernement en ze het opleggen van eene belasting geldt. Daarbij was hij nimmer gewend aan eene geldelijke belasting en nu moge de commissie (bladzijde 55) den bekenden afkeer van den Maleier tegen dien vorm van belasting in twijfel trekken (haar voorzitter, oud-gouverneur van Sumatra's Westkust, oordeelde indertijd geheel anders) ook zij sluit de kansen op verzet daartegen niet uit (bladzijde 56) en het verdient aandacht dat reeds Nahuijs, die in 1824 de Padangsche Boven- en Benedenlanden bereisde, en De Stuers, die daar toen resident was, op dien tegenzin der bevolking gewezen hebben.

Men beginne daarom liever met de invoering van die nieuwe belasting in die gedeelten van Sumatra's Westkust, waar de koffie niet tiert en de inlander direct niets aan de schatkist bijdraagt.

Daarbij houde men echter steeds voor oogen, dat de afschaffing der gedwongen cultuur slechts wordt uitgesteld omdat het financieel evenwicht zulk een maatregel niet dadelijk toelaat, en dat het duurzaam oeconomisch belang van het land die afschaffing, zoo spoedig als dit mogelijk zal zijn, blijft eischen; men stelle zich dus niet tevreden met de verkregen nieuwe bate, maar blijve in het oog houden, dat die slechts geheven wordt met het doel om op denzelfden weg verder te gaan.

Heeft dus die belasting eenigen tijd, stel een paar jaren, gewerkt, en heeft de koffieplantende bevolking derhalve de gelegenheid gehad om te zien hoe zij werkt, dan stelle men haar den weg open om te kiezen tusschen belasting in koffie en in geld; maar men late haar daarin vrij, zoolang althans de eerste vorm bevredigende resultaten blijft geven; men dringe haar de conversie niet op, maar wachte, hoewel aanmoediging daartoe geenszins wordt buitengesloten, den drang daartoe van hare zijde af. De belasting zal dan willig worden opgebracht en de aanslag zal ruimer kunnen zijn, want de koffieplantende bevolking zal er dan ook niet tegen hebben een evenredig deel harer winsten aan de schatkist af te staan. Ook om die reden beveelt eene regeling als de Lampongsche zich aan boven het stellen van een fixum of een aanslag in klassen.

Op die wijze zal het einddoel wel niet zoo snel, als de commissie zich voorstelt, maar daarentegen zonder schokken en met een minimum risico voor onze financiën kunnen bereikt worden, terwijl het voortbestaan van de cultuur als volkscultuur er niet door in gevaar wordt gebracht.

De moeilijkheid zit alleen hierin, dat uit den aard der zaak van genoemde gelegenheid niet overal tegelijk zal worden gebruik gemaakt.

Die te openen voor elk individu, zooals de resident van Tapanoli op bladz. 37 van zijn rapport [1]) voorstelt, is niet raadzaam, omdat al spoedig zou blijken dat wij in de middelen van contrôle zouden te kort schieten ten nadeele van onze belangen bij de cultuur, terwijl het ook niet is overeen te brengen met familie-aanslag in de belasting.

De zaak is niet uitvoerbaar dan wanneer een geheel complex de conversie wenscht, want wil men slagen dan dient bij vrijkoop (conversie) ook vrije beschikking over het product op den voorgrond te staan. De gouverneur van Sumatra's Westkust betoogt op bladz. 41 van zijn rapport [2]) dat waar een negorij, district of afdeeling tegen betaling van belasting is vrijgesteld van de verplichte teelt, de verplichte levering daar nog voorloopig moet gehandhaafd blijven, omdat anders onttrekking van die levering in de aangrenzende streken daarvan het gevolg zal zijn, maar hij laat daar onmiddellijk op volgen, dat handhaving van de verplichte levering zonder verplichte teelt doodend zou werken op de cultuur.

Dit laatste is ongetwijfeld waar, en buitendien zou die gedwongen levering voor de bevolking een overwegend bezwaar zijn om tot conversie over te gaan en zou dus het hoofddoel, waarnaar wij streven, moeten gemist worden.

De moeilijkheid kan echter grootendeels worden weggenomen door aan de bevolking van zulk een negorij of district de vrije beschikking te laten over een bepaalde hoeveelheid koffie, niet teboven gaande die, bedoeld op bladz. 27 van dit advies [3]). Die hoeveelheid kan telken jare worden vastgesteld naar mate van den stand der aanplantingen. De afvoer kan, evenals voor particuliere koffie geschiedt, door middel van geleibiljetten gecontroleerd worden.

Ook op andere wijs kan de oplossing gevonden worden, door namelijk tijdelijk en als overgangsmaatregel de bevolking hare koffie te doen blijven leveren in onze pakhuizen, maar tegen den vollen marktprijs, na aftrek van een zekere som voor vervoer en beheer, doch eveneens tot een maximum hoeveelheid als boven bedoeld.

Het kan een bezwaar zijn, dat die hoeveelheid niet mathematisch juist is vast te stellen, maar dit weegt toch niet zwaar genoeg om daaraan een zoo cardinaal belang op te offeren.

Daarentegen zal het noodig zijn aan de gouvernementscultuur, waar en zoolang de bevolking daaraan de voorkeur blijft geven, behoorlijk de hand te houden, hetgeen niet alleen door ons financieel belang geboden wordt, maar ook omdat anders de prikkel tot conversie bij de bevolking geheel ontbreken zou.

Wat de overige voorstellen van de commissie betreft, vereenigt de Raad zich met hetgeen daarover in de Sumatrasche adviezen is gezegd. Ook de Raad ziet geen heil in den aanleg van speciale wegen naar de koffietuinen in het gebergte, op gouvernementskosten. Wel spreekt de resident van Tapanoli in dien geest, maar hij bedoelt blijkbaar de algemeene verbetering van het wegennet, waaraan in die residentie zeker behoefte bestaat. Dit is echter een zaak, die met de voorstellen van de commissie niet samenhangt.

Vrijstelling van heerendiensten aan hen, die zich in het gebergte op de koffiecultuur toeleggen, zou op Sumatra's Westkust misplaatst zijn. Hier en daar is die zaak door de bevolking huishoudelijk geregeld met het zooge-

[1]) Blz. 78 dezer bijlage.

[2]) Blz. 33 dezer bijlage.

[3]) Blz. 19 dezer bijlage

naamde danganstelsel. Is namelijk een tuin wat veraf gelegen, dan komt het wel voor dat de planters een of twee hunner, die daartoe genegen zijn, in den tuin laten wonen voor het onderhoud en den pluk, waartegen zij voor hen dan de heerendiensten verrichten. Voor die lieden wordt dan een optrek (dangan) in den tuin gebouwd. Een en ander gaat geheel buiten bemoeienis van het bestuur, maar het stelsel verdient aanmoediging.

De uitgifte van gronden in erfpacht kan, evenals nu, bij elk voorkomend geval aan de belangen van de bevolking en van den Staat getoetst worden.

Bovenstaande beschouwingen resumeerende, geeft de Raad als zijn gevoelen te kennen:

1. de gouvernements-koffiecultuur ter Sumatra's Westkust is in de meeste streken waar zij thans gedreven wordt, nog jarenlang, hoewel allengs moeielijker, te handhaven onder een doelmatige, met de neigingen van het volk strookende regeling en met behoorlijk toezicht van bestuurswege.
Intrekking van de besluiten van 2 Februari 1877 n°. 36 en van 16 Februari 1880 n°. 62 is daarvoor in de eerste plaats noodig.

2. Algemeene verhooging van den koffieprijs is onraadzaam, maar betere belooning van de grootere producenten op de in dit advies aangegeven wijs is billijk, en in het belang van de productie aan te bevelen. Men ga voorloopig niet hooger dan f 20 per pikol 1ste soort.

3. Voorloopige handhaving van de gouvernementscultuur is voor onze financiën onvermijdelijk, daar wij de baten daarvan niet gemakkelijk en in elk geval slechts geleidelijk kunnen vervangen door andere bronnen van inkomst.

4. In het vooruitzicht dat de baten uit de gouvernementscultuur allengs zullen afnemen, vordert een voorzichtig financieel beleid ons nu reeds op die toekomst voor te bereiden. In verband daarmede wordt de invoering eener hoofdelijke belasting wenschelijk geacht, voorloopig te leggen op de bevolking der niet-koffieproduceerende streken (behoudens de uitzonderingen bedoeld sub D hieronder) en voorts daar, waar de koffiecultuur niet meer met vrucht te drijven is, terwijl, als het stelsel ingang vindt, ook de afkoop van den cultuurplicht in de overige streken kan worden toegestaan en zelfs behoort te worden aangemoedigd.
Overleg met de bevolking is voor een en ander in ieder geval geraden.

5. Andere kunstmiddelen ter aanmoediging van de koffiecultuur zijn niet aan te bevelen.

6. Met de uitgifte van gronden in erfpacht kan worden voortgegaan met inachtneming in elk bijzonder geval van de belangen der bevolking en van het Gouvernement.

In de over het rapport der commissie uitgebrachte adviezen worden nog enkele punten ter sprake gebracht, die, afgescheiden van bovenstaande algemeene beschouwingen, wel eene afzonderlijke bespreking waard zijn, vooral wanneer besloten wordt de gouvernementskoffiecultuur, daar, waar die levensvatbaar is en de bevolking daaraan boven eene geldelijke belasting de voorkeur geeft, ook met den noodigen klem te handhaven.

A. De directeur van binnenlandsch bestuur wenscht eene commissie tot onderzoek naar de hoeveelheid voor de koffiecultuur beschikbaren grond, tevens belast om de heerendienstquaestie ter hand te nemen, welke zijns inziens ten nauwste met die der koffiecultuur samenhangt.
Voor zooverre die cultuur als een belasting werkt is dit laatste oeconomisch juist, maar na hetgeen boven over de invoering eener geldelijke belasting is gezegd, zal het wel geen betoog behoeven, dat met den gouverneur van Sumatra's Westkust moet worden ingestemd, dat aan een conversie der heerendiensten in een belasting in geld, op de wijze als de Regeering dat wil (missive van den 1sten gouvernementssecretaris van 27 Mei 1889 n°. 1179) voorloopig niet te denken is.
In elk geval zal die quaestie afzonderlijk moeten behandeld worden.

Een speciaal onderzoek naar de voorradige gronden acht de Raad niet noodig, wanneer de regeling van de koffiecultuur in den bovenaangegeven zin gewijzigd wordt.

B. Al wordt voortaan de inlandsche cultuurwijze der koffie weder gevolgd, dat neemt niets weg van de noodzakelijkheid om het toezicht van bestuurswege te verbeteren. Dat toezicht laat veel te wenschen over, zoodat veel koffie verloren gaat (zie ook blz. 9 en 72 van het rapport van den gouverneur en blz. 50, punt 12, van dat van den resident van Tapanoli). [1]

C. Toekenning of vermeerdering van koffieprocenten aan de volkshoofden (Padangsche Bovenlanden blz. 29 en Tapanoli blz. 50) [2] verdient alleszins overweging. Bij eventueele conversie moeten zij echter op schadeloosstelling kunnen rekenen, daar zij die anders zouden tegenwerken.

D. Facultatieve afkoopbaarstelling van den cultuurplicht door individuen is, zooals boven is aangetoond, in het algemeen niet raadzaam; maar wel acht de Raad het zeer aan te bevelen daarop eene uitzondering te maken voor de lieden, waarvan de resident der Padangsche Bovenlanden op blz. 29 [3]) van zijn advies gewaagt, want feitelijk loopen die ambulante lieden thans vrij. De Raad zou echter voor hen geen afkoopsom wenschen bepaald te zien, maar hen eenvoudig willen zien aangeslagen in de hoofdelijke belasting. Het zal een middel te meer zijn om de bevolking langzamerhand aan zulk eene belasting te gewennen.

E. De resident van Tapanoli geeft in overweging om daar, waar de gewone koffie niet gedijt en de invoering van eene geldelijke belasting aan te veel bezwaar onderhevig is, de bevolking Liberiakoffie te laten planten.
De Raad zou het dien weg liever niet zien opgeleid, aangezien de Liberiakoffie geen prijs haalt dan na West-Indische bereiding en het Gouvernement zou moeten vervallen in bereidings-etablissementen.
Bovendien komt het niet wenschelijk voor de dwangcultuur in te voeren, waar ze nog niet bestaat, terwijl juist de middelen beraamd worden om dien vorm van cultuur geheel af te schaffen.

F. Op blz. 38 [4]) van zijn advies geeft de resident van Tapanoli in overweging om, ter voorkoming van bedrog van de zijde der pakhuismeesters, de koffie te doen inkoopen bij de maat, mits de verkooper zelf wordt belast met de vulling.
Eene afzonderlijke behandeling van dit punt komt wenschelijk voor, nadat zal zijn vastgesteld in welke richting omtrent de koffiecultuur zal beslist worden.
Mogelijk kan met automatische bascules alle geknoei voorkomen worden.

G. Bereidings-établissementen, zooals de resident van Tapanoli wenscht (blz. 34) [5]), acht de Raad voor Sumatra niet aan te bevelen.
De motieven, die ze voor Java in de groote koffiecentra wenschelijk maken — gebrek aan handen voor den pluk bij een grooten oogst en tegengang van den woeker — gelden voor Sumatra niet. De inlander is daar wel opgewassen tegen den woekeraar, en voor den pluk zijn altijd handen genoeg, omdat die zich beter verdeelt over het geheele jaar dan op Java met zijne moesons en omdat er minder particuliere ondernemingen zijn.

H. Wat de gouverneur van Sumatra's-Westkust op blz. 70 [6]) zegt over de wenschelijkheid om de voor leger en marine benoodigde koffie uit de pakhuizen te verstrekken, ook ter voorkoming van smokkelarij, kan de Raad beamen.
Zoodanige verstrekking kan tegen regularisatie geschieden, zoodra de contracten voor levering van koffie aan

[1]) Blz. 32, 35 en 80 dezer bijlage.
[2]) Blz. 39 en 80 dezer bijlage.
[3]) Blz. 39 dezer bijlage.
[4]) Blz. 78 dezer bijlage.
[5]) Blz. 78 dezer bijlage.
[6]) Blz. 35 dezer bijlage.

leger en marine zullen zijn afgeloopen. Hierop ware de aandacht te vestigen van de betrokken departementschefs.

I. Met den gouverneur stemt de Raad in (blz. 78) [1] dat de strafbepalingen in Staatsblad n°. 1878 n°. 309 geene wijziging behoeven; maar wel is hij van meening, dat het tot tegengang van den handel in gebrande koffie (kopi boeboek) wenschelijk is de bepaling van artikel 1, alinea 2, van Staatsblad 1864 n°. 8, te wijzigen en aan te vullen in den zin van Staatsblad 1890 n°. 116.

Wat den tegengang van den zoo schadelijken handel in koffiebladeren (kopi daoen) betreft, vereenigt de Raad zich met de beschouwingen van den gouverneur op bladzijde 73-75 [2], mits dan maar de hand wordt gehouden aan de daar aangehaalde bepaling van het besluit van 1877, en aan de belanghebbende bevolking een billijke termijn wordt gesteld om zich voor te bereiden op het verbod van uitvoer dier bladeren van de eene onderafdeeling naar de andere, dat voor het behoud der boomen inderdaad noodzakelijk voorkomt.

Een en ander zal bij eene nieuwe regeling van de koffiecultuur voor Sumatra's-Westkust nader overwogen kunnen worden.

Inmiddels adviseert de Raad:

Met den Minister van Koloniën in overleg te treden omtrent eene regeling van het belastingwezen in dat gewest in den zin van dit advies.

Wordende hierbij overgelegd een afzonderlijk advies van het Raadslid W. P. Groeneveldt.

De Raad van Nederlandsch-Indië,
(*wg.*) Van der Wijck,
Vice-President.
Van wege den Raad:
De Secretaris,
(*wg.*) A. Zwager.
Voor eensluidend afschrift:
De gouvernements-secretaris,
(*wg.*) O. Van der Wijck.

[1] Blz. 35 dezer bijlage.
[2] Blz. 35 dezer bijlage.

A. GLOBAAL OVERZICHT van de baten en lasten van het gouvernement Sumatra's Westkust.

In het dienstjaar 1889 werd voor dit gewest uitgegeven:

op afdeeling II der begrooting (Departement van justitie) . . . . f	447 091
op afdeeling III der begrooting (Departement van financiën)	244 197
op afdeeling IV der begrooting (Departement van binnenlandsch bestuur). . .	1 173 018 [1]
op afdeeling V der begrooting (Departement van onderwijs, eeredienst en nijverheid)	332 138
op afdeeling VI der begrooting (Departement der burgerlijke openbare werken)	460 030 [2]
te zamen . . . f	2 656 474

Hierbij moet gevoegd worden het aandeel dat Sumatra's Westkust behoort te dragen in de kosten der afdeelingen I, VII, VIII van hoofdstuk II der begrooting voor 1890 (Regeering en hooge colleges, benevens departementen van oorlog en marine) en in de algemeene kosten der civiele departementen met inbegrip der onvoorziene uitgaven en, wat de departementen van onderwijs, eeredienst en nijverheid en financiën aangaat, ook van den aanmaak van zout en den inkoop van opium, terwijl bij dat van justitie nog in aanmerking komen de kosten der beide hooge gerechtshoven.

Voorts een aandeel in de afdeelingen I, III, VII en VIII van hoofdstuk I der begrooting voor 1890.

Een en ander als volgt:

Uitgetrokken op hoofdstuk I.

Afdeeling I . . . . f	36 600
» III	8 215 350
» VII	4 172 415
» VIII	4 893 118
te zamen . . . f	17 317 483

[1] Buiten de kosten voor den koffie-inkoop.
[2] Buiten de kosten voor den spoorwegaanleg.

Uitgetrokken op hoofdstuk II.

Afdeeling I	f	1 103 330
» II, onderafdeeling	9. . . .	112 630
» II, »	10. . . .	344 864
» II, »	19. . . .	100 000
» III, »	20. . . .	202 000
» III, »	23, art. 61.	750 000
» III, »	33. . . .	150 000
» IV, »	34. . . .	194 796
» IV, »	55. . . .	250 000
» V, »	56. . . .	119 910
» V, »	68, art. 312.	1 891 000
» V, »	69. . . .	100 000
» VI, »	70. . . .	146 180
» VI, »	87. . . .	100 000
» VII		24 876 204
» VIII		5 536 210
te zamen . . .	f	35 977 124

De beste maatstaf voor de berekening van het aandeel van een gewest in de algemeene kosten van bestuur zal wel zijn het bevolkingscijfer. Aangenomen daarbij, dat Java en Sumatra (buiten Atjeh) alleen de kosten te dragen hebben van geheel Nederlandsch-Indië en dat dus de bevolking van al die andere gewesten buiten rekening blijft, dan wordt de verhouding volgens den Regeeringsalmanak voor 1891:

Java en Sumatra (buiten Atjeh) . .	25 408 776	zielen.
Sumatra's Westkust alleen. . . .	1 193 870	»

dat is ongeveer 1 : 21, 28.

Het aandeel van Sumatra's Westkust wordt dan als volgt:

Hoofdstuk I	f	813 791
» II		1 690 654
te zamen . .	f	2 504 445
Uitgaven speciaal voor Sumatra's Westkust over 1889.		2 656 474
totaal . . .	f	5 160 919
De ontvangsten (buiten de koffie) over 1889 bedroegen (zie bijgevoegden staat). . . .		2 242 905
te kort. . .	f	2 918 014

Welk tekort door de winst op de koffie moet worden gedekt.

Volgens de berekening van den gouverneur van Sumatra's Westkust heeft dit winstcijfer over de laatste 10 jaren gemiddeld f 2 645 150 bedragen.

NB. Op de begrooting zullen nog wel posten zijn aan te wijzen, die voor een evenredig deel ook ten laste van Sumatra's Westkust moeten worden gebracht, maar daar staat tegenover, dat bij de berekening Borneo, Celebes, de Molukken, de kleine Soenda-eilanden en Atjeh geheel als lastposten zijn ondersteld, zoodat de inkomsten, die wij daar genieten, ook buiten rekening zijn gebleven.

Voor eensluidend afschrift,

De gouvernements-secretaris,

O. VAN DER WIJCK.

A. OPGAAF van de verschillende lands-middelen ter Sumatra's Westkust over 1889 (uitgezonderd de koffie).

Onder-artikelen.			Bedrag der ontvangsten.
		Regeering en Hooge Colleges.	
1		Boeten door de Algemeene Rekenkamer opgelegd	f 12,00
		Departement van Justitie.	
2		Gerechtelijke [1]) boeten en confiscatiën	13 387,69
4		Hetgeen den Staat aankomt uit de opbrengsten der wees- en boedelkamers.	4 637,95
6		Voor het verstrekken van voeding aan gegijzelden.	946,00
		Totaal . . .	f 18 971,64
		Departement van Financiën.	
7	a.	{ Opiumpacht.	f 276 000,00
		{ Verstrekking van opium aan de pachters	289 291,24
	c.	Licentiën op de pho- en tophospelen	15 012,00
	d.	Verkoop van arak enz. in het klein in de buitenbezittingen. . . .	63 000,00
	f.	Slachten van varkens en verkoop van varkensvleesch	2 920,86
	s.	Pandhuizen.	30 672,00
	v.	Degene dezer middelen, die gezamenlijk verpacht worden . . .	432,00
8	a.	Invoerrecht.	557 457,84
	b.	Uitvoerrecht	71 450,90
	c.	Accijnzen.	48 803,63

[1]) De administratief opgelegde boeten wegens te late betaling van belasting enz., zijn onder het bedrag dier inkomsten begrepen.

Onder-artikelen.			Bedrag der ontvangsten.
	d.	Pakhuishuur	f 1 078,88
	e.	Andere ontvangsten, in verband staande met in- en uitvoerrechten en accijnzen.	1 593,93
9		Haven- en ankeragegelden . . .	26 422,20
11		Personeele belasting.	31 428,68^{5}
12		Patentrecht.	14 286,02
13		Verponding en belasting van de specerijperken op de Banda-eilanden	41 401,20^{5}
14	a.	Recht op de openbare verkoopingen	30 362,81^{5}
	b.	Terugbetaling van voorschotten, vóór dit dienstjaar aan vendukantoren verstrekt tot voldoening van de opbrengst van verkoopingen vóór 1 Juli 1886 gehouden	32,35
15		Zegelrecht	40 845,80
16		Recht van overschrijving van vaste goederen	29 447,34
18		Recht van successie en overgang onder Europeanen en met hen gelijkgestelden	416,37
21		Belasting op het bedrijf	18 075,01^{5}
23		Kortingen ten behoeve van de burgerlijke pensioenen	19 293,61^{5}
		Totaal . . .	f 1 609 717,70
		Departement van Binnenlandsch Bestuur.	
28		Pakhuishuur voor de bewaring van het buskruit van particulieren, dat in 's lands magazijnen wordt opgeslagen	f 1,00
31	c.	Afstand van grond in erfpacht. .	5 449,03^{5}

Onder-artikelen.			Bedrag der ontvangsten.
32		Registratie van werkcontracten, gesloten door eigenaren of administrateurs van landbouw-, mijnbouw- of nijverheidsondernemingen met van elders afkomstige arbeiders	f 417,00
		Totaal . . .	f 5 867,03^5
		Departement van Onderwijs, Eeredienst en Nijverheid.	
41	d.	Schoolgelden van de gouvernements lagere scholen	f 8 314,45
	e.	Schoolgelden van de inlandsche scholen.	5 273,40^5
	f.	Verkoop van boekwerken door het depot van leermiddelen voor het inlandsch onderwijs en door de debitanten van inlandsche schoolboeken	57,30^5
43		Landsdrukkerij	1 426,00
44		Vergoeding voor de verpleging van krankzinnigen in de daarvoor bestemde gestichten	416,00
46		Belasting op het houden van loterijen	1 573,08
48	a.	Verkoop van zout	345 673,12^5
49		Vast recht en cijns van concessiën tot winning van delfstoffen . .	2 254,50
		Totaal . . .	f 364 987,86^5
		Departement der Burgerlijke Openbare Werken.	
50		Verkoop en verhuur van huizen en andere gebouwen	f 790,25
56		Telegraphie.	218 987,16^5
57		Spoor- en stoomtramwegen . . .	265,00
		Totaal . . .	f 220 042,41^5
		Departement van Oorlog.	
58		Bijdragen voor de opleiding van jongelingen bij het pupillenkorps	f 120,03

Onder-artikelen.		Bedrag der ontvangsten.
59	Boeten en andere ontvangsten, voortspruitende uit contracten voor de levering van kleeding, huisraad, vivres in de hospitalen, brand- en lichtstoffen, enz.	f 3 757,55
60	Terugbetaling van verplegingskosten in de hospitalen door officieren en militaire ambtenaren, particuliere schepelingen en particulieren	480,77
63	Verkoop van voor 's lands dienst bestemde bruikbare goederen, vorig jaar	679,94^5
63	Idem idem, loopend jaar	5 344,92
64	Verkoop van afgekeurde en overtollige goederen, vorig jaar . .	806,25
65	Idem idem, loopend jaar	1 762,50
67	Andere ontvangsten.	1 680,25
	Totaal . . .	f 14 992,22
	Departement van Marine.	
71	Verkoop van zeekaarten uit het depôt en de onderdepôts . . .	f 75,80
72	Verkoop van voor 's lands dienst bestemde bruikbare goederen. .	1 489,70
73	Verkoop van afgekeurde en overtollige goederen, enz.	472,50
76	Andere ontvangsten.	29,73^5
	Totaal . . .	f 2 067,73
	Ontvangsten van gemengden aard en toevallige baten.	
77	Verkoop van voor 's lands dienst bestemde bruikbare goederen uit den voorraad van het civiel departement.	f 459,07^5
78	Verkoop van afgekeurde en overtollige goederen uit als voren .	203,28
79	Alle andere ontvangsten	5 584,50
	Totaal . . .	f 6 246,85^5

VERZAMELING VAN ONTVANGSTEN.

Regeering en Hooge Colleges	f 12,00
Departement van Justitie.	18 971,64
Departement van Financiën.	1 609 717,70
Departement van Binnenlandsch Bestuur	5 867,03^5
Departement van Onderwijs, Eeredienst en Nijverheid .	364 987,86^5
Departement der Burgerlijke Openbare Werken. . . .	220 042,41^5
Departement van Oorlog	14 992,22
Departement van Marine	2 067,73^5
Ontvangten van gemengden aard en toevallige baten. .	6 246,85^5
Totaal-generaal . . .	f 2 242 905,46^5

N°. 4.

Advies van het Lid van den Raad van Nederlandsch-Indië W. P. Groeneveldt, *overgelegd bij dat van den Raad dd.* 9 *Januari* 1891 *n°. XI.*

Terwijl ik mij met 's Raads advies geheel vereenig, komt het mij voor dat men, bij het zoeken naar andere inkomsten ter vervanging van die, welke thans uit de verplichte koffiecultuur ter Westkust van Sumatra worden getrokken, ook het denkbeeld in overweging zou kunnen nemen om het uitgaand recht op de koffie te verhoogen, een denkbeeld door den resident van Tapanoli aangegeven, en dat niet verdient geheel buiten beschouwing te worden gelaten.

Wel zie ik niet over het hoofd, dat bij velen oeconomische bezwaren tegen deze heffing bestaan en ik wensch die bezwaren in het algemeen niet te onderschatten, maar de bijzondere omstandigheden, waarmede wij hier te doen hebben, geven voldoende aanleiding om over die bezwaren heen te stappen, althans wanneer daarmede de afschaffing der dwangcultuur eerder kan worden bereikt.

Ik acht het geheel billijk dat een land, aan welks ontwikkeling door de Regeering zooveel ten koste wordt gelegd, zonder dadelijk uitzicht op evenredige meerdere inkomsten, daaraan door bijzondere lasten, wanneer en zoolang die noodig zijn, althans een deel bijdraagt.

Die bijzondere lasten kunnen in casu niet drukkend wezen, gesteld al dat zulk eene belasting, die toch eigenlijk bestemd is den verbruiker te treffen, geheel ten laste van den voortbrenger kwam.

De koffieplantende bevolking zou in de vrije beschikking over haar product een zoo groot voordeel vinden, dat de prijsvermindering uithoofde van een hooger uitvoerrecht dat voordeel slechts in geringe mate kan aantasten.

De koffieplanters op erfpachtsgronden zullen voor het meerendeel door den goedkooperen afvoer van hun product langs den in aanbouw zijnden spoorweg een belangrijk voordeel genieten en zouden bovendien de aangewezen personen zijn om bij vrijlating der inlandsche cultuur de koffie van de bevolking op te koopen, wat eene belangrijke bron van geoorloofd voordeel wezen zou.

Voor beide categorieën van voortbrengers zou dus eene verhooging van het uitvoerrecht onder zoodanige gunstige omstandigheden kunnen plaats vinden, dat van nieuwen druk geen sprake zou behoeven te zijn.

Batavia, 9 Januari 1891.

Het Lid van den Raad van Nederlandsch-Indië,

(*w. g.*) Groeneveldt.

Voor eensluidend afschrift

De gouvernements-secretaris,

O. Van der Wijck.

N°. 5.

RAPPORT *van den directeur van binnenlandsch bestuur.*

N°. 4838.

Batavia, den 12den September 1890.

Ten vervolge van mijne missive dd. 8 Juli ll. n°. 3574, heb ik de eer Uwer Excellentie hierbij aan te bieden, de missive van den gouverneur van Sumatra's Westkust dd. 10 Juli 1890 n°. 3585 met bijlagen, houdende consideratiën en advies op het door de bij Koninklijk besluit dd. 14 October 1888 benoemde commissie uitgebracht rapport, nopens de gouvernements-koffiecultuur ter Sumatra's Westkust.

Uit dat schrijven zal Uwer Excellentie blijken, dat de gouverneur de invoering van eene geldelijke belasting onder de inlandsche bevolking van zijn gewest, zoomede eene geleidelijke opheffing van de door haar gedreven verplichte koffiecultuur voorstaat.

Het hoofdmotief daarvoor meent de gouverneur te moeten vinden in de omstandigheid, dat de overal waar te nemen achteruitgang der gouvernementskoffiecultuur ter Sumatra's Westkust, zoowel van den snellen als van den minder snellen, ongetwijfeld in de eerste plaats moet worden toegeschreven aan den steeds toenemenden afstand tusschen de woningen der planters en de gronden waarop de cultuur moet worden gedreven, en die cultuur daardoor zelfs ten doode zou zijn gedoemd.

. . . .

. . . .

. . . .[1]

De urgentie tot wijziging met het oog op gebrek aan voor de koffiecultuur geschikte gronden is mij uit de overgelegde stukken niet overtuigend gebleken.

Wijlen de hoofdinspecteur MOUNIER gaf te kennen, dat »*gedeeltelijk* geen grond meer beschikbaar was", en de gewezen gouverneur van Sumatra's Westkust, het tegenwoordig lid in den Raad van Nederlandsch-Indië, de heer KROESEN, verklaart bij missive dd. 20 Januari 1886, wat den achteruitgang in de laatste jaren zelf aangaat, dat de keus van gronden, althans binnen een bepaalden afstand, niet meer zoo ruim is als vroeger, vooral in Agam en de L Kotta, en ook de grond voor kampongkoffie begint uitgeput te raken, zooals in Tanahdatar.

De resident van Tapanoli acht uitbreiding van de gouvernementskoffiecultuur in zijn residentie mogelijk, evenals de resident der Padangsche Bovenlanden, op door het bestuur in overleg met hoofden en bevolking gekozen gronden van goede kwaliteit, indien men zich niet te veel laat influenceeren door de afstanden, waarop de gronden van de kampongs verwijderd zijn.

. . . .

. . . .

. . . .

In verband met het vorenstaande heb ik daarom de eer Uwer Excellentie in overweging te geven, om — alvorens eene bepaalde beslissing te nemen of te provoceeren ten aanzien van de opzichtens de gouvernementskoffiecultuur ter Sumatra's Westkust door de hiervoor bedoelde Staatscommissie en den gouverneur van dat gewest gedane voorstellen —, in de eerste plaats door een speciale plaatselijke opname allen twijfel omtrent den voorraad van voor de gouvernementskoffiecultuur geschikte gronden in het gouvernement van Sumatra's Westkust te doen wegnemen, om vervolgens in verband met dat onderzoek voor elke betrokken streek de al of niet mogelijkheid om tot eene heffing in geld te geraken te doen onderzoeken en overwegen, en om ten slotte naar bevind van zaken al of niet tot verder overleg met de bevolking omtrent eene eventueele hervorming over te gaan.

Aan een en ander zal dienen te worden vastgeknoopt een onderzoek naar de daarmede ten nauwste samenhangende mogelijkheid tot gelijktijdige geheele of gedeeltelijke afschaffing der heerendiensten en vervanging daarvan door eene aan alle dienstplichtigen op te leggen belasting in geld, bedoeld in de hierbij teruggaande missive van den gouverneur van Sumatra's Westkust dd. 25 Juli 1890 n°. 3830, mij toegezonden bij renvooi van den gouvernements-secretaris dd. 11 Augustus 1890 n°. 15 237.

De directeur van binnenlandsch bestuur,
(*w. g.*) H. KUNEMAN.

Voor eensluidend afschrift,
De gouvernements-secretaris,
O. VAN DER WIJCK.

[1] Uit dit en de volgende rapporten is weggelaten wat minder ter zake dienend of voor publiceering minder geschikt geacht werd.

Aan
Zijne Excellentie den Gouverneur-Generaal
van Nederlandsch-Indië.

N°. 6.

RAPPORT *van den gouverneur van Sumatra's Westkust.*

N°. 3585.

Padang, den 10den Juli 1890.

Met referte aan uw schrijven van 14 Februari jl. n°. 847 en de daarop betrekking hebbende telegrammen, laatstelijk het Uwe van 29 April jl., heb ik de eer U.H.Ed.Gestr. het volgende mede te deelen als mijne consideratiën en advies nopens het rapport en de voorstellen van de bij Koninklijk besluit van 14 October 1888, n°. 18, benoemde Staatscommissie, betreffende de gouvernements-koffiecultuur ter Sumatra's Westkust.

Op bladzijde 46 van haar rapport somt de Staatscommissie de oorzaken op van den achteruitgang der genoemde cultuur, zooals die zijn aangegeven door den hoofdinspecteur Mounier, aan wien bij gouvernementsbesluit van 21 Augustus 1884, n°. 8 een onderzoek ter zake werd opgedragen, en haalt die commissie vervolgens aan het door den gouverneur van Sumatra's Westkust Kroesen, bij schrijven van 20 Januari 1886, naar aanleiding van het rapport van genoemden hoofdinspecteur medegedeelde, om tot de volgende conclusie te komen: »Wellicht hebben alle verschillende oorzaken door den gouverneur en den hoofdinspecteur opgegeven, in meerdere of mindere mate invloed uitgeoefend op den achteruitgang der productie. Het komt der commissie echter niet noodig voor omtrent elk dier motieven in beschouwingen te treden, omdat naar haar stellige overtuiging de voornaamste oorzaak van achteruitgang, niet in bepaalde streken maar in het algemeen, moet gezocht worden in het toenemend gebrek aan geschikte gronden in de nabijheid der kampongs.

»Reeds in het Koloniaal Verslag van 1871 wordt vermeld: »dat de goede gronden in de nabijheid der woningen gelegen allengs uitgeput raken, zoodat de aanplantingen al verder en verder van de kampongs moeten geschieden;" in dat van 1883: »goede koffiegronden moeten vooral in de onderafdeeling Oud-Agam en in de afdeelingen Tanah-datar en L Kota, hoe langer hoe verder van de kampongs gezocht werden en zijn zelfs in vele districten in het geheel niet meer te vinden".

»Ook de gouverneur van Sumatra's Westkust en de hoofdinspecteur Mounier gewagen, waar zij de oorzaken van den achteruitgang der productie opgeven, van het gebrek aan gronden.

»Op Sumatra's Westkust doet zich dus, zooals natuurlijk is, hetzelfde verschijnsel voor als op Java, dat 30 à 40 jaren na invoering der gedwongen cultuur, waarbij de beste gronden in de nabijheid der kampongs werden in beslag genomen, niet te ver afgelegen goede koffiegronden al schaarscher en schaarscher worden."

Deze meening der commissie is volkomen juist. De meeste koffietuinen zijn nu 10 a 12 paal van de negorijen verwijderd, dat is het dubbele van den uitersten afstand, aangegeven in art. 3 lit. C van het gouvernementsbesluit van 2 Februari 1877 n°. 36, houdende voorschriften die thans nog gelden.

Minder juist is echter de volgende uitspraak der commissie: »Intusschen is daarmede de *snelle* achteruitgang der productie sedert 1877 niet verklaard. Naar het oordeel der commissie is zij niet te wijten, zooals de hoofdinspecteur Mounier meent, aan een *gebrekkige* toepassing van het gouvernementsbesluit van 2 Februari 1877, n°. 36, dat een geregelde cultuurwijze verlangde, maar veeleer aan de *toepassing* van dat besluit".

Dit zou doen denken dat men de voorschriften van dat besluit hier overal getrouw heeft toegepast, terwijl het mij is gebleken dat slechts in ééne afdeeling, de L Kotas, waar de assistent-resident H. Visser van af 1875 tot 1887 het bestuur voerde, die voorschriften van den aanvang af en gedurende een reeks van jaren met nauwgezetheid werden nageleefd, maar overal elders slechts gedurende korten tijd en gebrekkig, of in het geheel niet; en toch valt overal achteruitgang van productie waar te nemen.

Zeker heeft daar, waar die voorschriften zijn toegepast, hetzij stipt of gebrekkig, de bevolking zich daarmede niet ingenomen betoond (zie het artikel van VS. *Indische Gids* 1888, 2de deel, getiteld: Het systeem-Ples bij de gouvernementskoffiecultuur ter S. W. K.), maar de hoofdoorzaak van den overal waar te nemen achteruitgang, zoowel van den snellen als van den minder snellen, is ongetwijfeld de steeds toenemende groote afstand van de woningen waarop de cultuur moet worden gedreven. Het onderhoud der tuinen, de bijplant en de pluk zijn daardoor onvoldoende; *veel koffie wordt zelfs niet geoogst.*

Na die, ook door de commissie erkende *hoofdoorzaak* van den achteruitgang der verplichte koffieteelt ter Westkust van Sumatra in een helder licht gesteld te hebben, zal ik nu hare voorstellen achtereenvolgens vermelden en daarachter mijne beschouwingen plaatsen.

1°. »In te trekken het Gouvernementsbesluit van 2 Februari 1877, n°. 36."

Hoewel ik, zooals boven gezegd, de nadeelige werking van het besluit van 2 Februari 1877 n°. 36 minder groot acht als de commissie, te minder nu ik weet dat de daarbij gegeven voorschriften, voor zooveel zij in de practijk niet deugdelijk zijn gebleken, nergens meer worden toegepast, kan ik natuurlijk geen bezwaar hebben tegen de voorgestelde intrekking, mits daarvan uitgezonderd worden de voorschriften vervat in La A, H, I, K en L van art. 3, die nog alle recht van bestaan hebben en dat recht ook zullen behouden als de voorstellen der commissie, dan wel de mijne, worden aangenomen. De gedeeltelijke intrekking van het besluit behoort echter gepaard te gaan met de geheele intrekking van het gouvernementsbesluit van 16 Februari 1880 n°. 62, waarbij het eerstgenoemde is gewijzigd, en dat geene voorschriften bevat welker behoud nog wenschelijk is te achten.

2°. »Te bepalen dat gehandhaafd blijft de verplichting der inheemsche bevolking van Sumatra's Westkust om koffie te planten, doch dat de keuze der gronden en de wijze van aanleg en onderhoud der aanplantingen geheel worden overgelaten aan de inzichten der inlandsche hoofden en bevolking."

Handhaving, althans voorloopige handhaving, van de verplichte koffieteelt ter Sumatra's Westkust in streken waar zij, zonder te bezwarend voor de bevolking te zijn, nog met voordeel kan worden gedreven, is zeker zeer geraden, omdat de Staat de daaruit nog te trekken aanzienlijke inkomsten niet kan missen. Eerst wanneer eene

Aan
den Directeur van Binnenlandsch Bestuur.

meer rationeele belasting daarvoor in de plaats kan treden mag die cultuur worden losgelaten, doch dit behoort geleidelijk te geschieden en met goede voorbereiding.

Maar die handhaving nog *te bepalen*, zooals de commissie voorstelt, acht ik niet noodig.

Bij ordonnantie van 25 Januari 1864 (*Staatsblad* n°. 8) werd het hier werkende koffiestelsel bevestigd en geregeld, en er zijn dunkt mij geen motieven om nu te moeten bepalen dat het stelsel gehandhaafd blijft.

De keuze der gronden en de wijze van aanleg en van onderhoud deze aanplantingen aan de *inzichten* der inlandsche bevolking over te laten mag na de opgedane ondervinding verstandig heeten, maar het *toezicht* der besturende ambtenaren mag daarbij niet ontbreken; leiding, aansporing, zelfs bestraffing (*Staatsblad* 1878 n°. 309) zullen nog vaak noodig zijn ter instandhouding der dwangcultuur.

3°. »Den inkoopsprijs per pikol koffie 1ste soort te brengen op f 25."

Op bladzijde 53 van haar rapport zegt de commissie: »het staat naar haar oordeel vast dat, wil men de koffiecultuur bij de bevolking gewild maken — wat ook door 's Gouvernements belang wordt gevorderd — de belooning zoodanig zal moeten zijn, dat deze cultuur der bevolking dezelfde voordeelen oplevert als die van andere producten van inlandschen landbouw".

Het lijdt bij mij en ook bij anderen geen twijfel, dat de verhooging van den leveringsprijs der koffie, zelfs tot f 25 de pikol, niet het door de commissie verwachte effect zou hebben. Men vergete niet dat de koffiecultuur, een ware roofbouw, thans op groote afstanden van de negorijen moet worden gedreven; een bezwaar dat geen prijsverhooging van de te leveren koffie kan wegnemen; de bevolking zal daarom wel steeds de voorkeur blijven geven aan de teelt van andere producten, waarvoor nog geschikte grond nabij de woningen te vinden is, en voor welke producten zij de volle marktwaarde kan bedingen.

In de reeds in 1871 verschenen »Studiën over de inlandsche huishouding in de Padangsche Bovenlanden" van den controleur VERKERK PISTORIUS, staat op pag. 179 te lezen:

»De Maleier geeft de voorkeur aan zijne eigene cultures, vooral aan de tabaksteelt, waarvoor de grond hier trouwens zeer geschikt blijkt te zijn. Meer en meer breidt zich deze volkscultuur uit, en langs het meer van Singkarah zijn een menigte gronden, die vroeger met koffij beplant waren, in tabaksvelden herschapen".

Dit werd dus reeds 20 jaar geleden door een hier dienend controleur geconstateerd, toen de schaarschte aan voor koffie geschikte gronden reeds bestond (zie de hiervoren uit het rapport der commissie aangehaalde mededeeling uit het Koloniaal Verslag van 1871), maar veel minder groot was als thans.

Volgens de cijfers van den uitvoer te Padang is echter in de laatste tien jaren (1880 t/m 1889) de productie van tabak met ongeveer 20 pct. verminderd, maar gestegen:

die	van	foelie	met	41	pct.
»	»	gambier	»	5	»
»	»	getah pertja	»	173	»
»	»	gomdammar	»	1783	»
»	»	gomelastiek	»	129	»
»	»	kaneel	»	111	»
»	»	klappers	»	442	»
»	»	notenmuskaat	»	53	»
»	»	peper (zwarte)	»	109	»
»	»	rotting	»	7	»

Ook de resident der Padangsche Bovenlanden deelt in dit mijn gevoelen waar hij, in zijn hierbij aangeboden advies van 29 April jl. n°. 1733, zegt:

»De Maleier toch kan, zoo hij wil, thans gemakkelijk geld verdienen, gemakkelijker althans dan in vroegere tijden, en daarom houdt hij zich nu, geheel in overeenstemming met zijn aard, slechts met die soorten van arbeid bezig, die het minst zwaar zijn, maar die hem toch genoeg opbrengen tot aanschaffing zijner geringe levensbehoeften. Zal hij nu plotseling ijveriger worden en zich naar de afgelegen bergstreken begeven om daar koffie te planten, alleen omdat de prijs per pikol verhoogd is tot f 25? Het is niet waarschijnlijk."

Men meene ook niet dat het nog mogelijk is dat de bevolking, belust op het groote voordeel dat bij die prijsverhooging de koffiecultuur haar kan opleveren, naar de ver afgelegen bergstreken zal verhuizen; zij zal daarvoor hare sawahs, hare *tanah poesaka* niet verlaten.

4°. »Als equivalent voor de prijsverhooging der koffie in te voeren eene hoofdelijke belasting."

Op pag. 53 en 54 van haar verslag zegt de commissie: »Dit equivalent zou, naar het oordeel der commissie, verkregen kunnen worden door het invoeren eener hoofdelijke belasting, zooals, hoewel op onderling verschillende grondslagen, ook in Benkoelen, de Lampongs en Palembang geheven wordt.

. . . .

. . . .

Het zou zeker niet in het belang zijn van handel en nijverheid, dus schadelijk voor de ontwikkeling van het land, de reeds hooge tolrechten nog te verhoogen of nieuwe te gaan heffen, en zeer waarschijnlijk zou het niet eens mogelijk zijn om langs dien weg en door verhooging van den prijs van het zout en gelijktijdige uitbreiding van het zoutmonopolie in het noordelijk deel van dit gouvernement, de staatsinkomsten zoodanig te vermeerderen, dat in de meest noodige behoeften is te voorzien.

De invoering eener belasting als door de commissie bedoeld, is dus wel onvermijdelijk te noemen, en het is zeker verstandig daarmede niet tot het uiterste te wachten.

Hier moet ook gewezen worden op de groote onbillijkheid, dat de verplichte koffiecultuur slechts verreweg het kleinste deel der bevolking zwaar drukt, terwijl de overgroote meerderheid geene daartegenover te stellen belasting betaalt. En die onbillijkheid zou natuurlijk niet worden weggenomen door de toepassing van het wel eens aangeprezen middel, om door afkoopbaarstelling der heerendiensten het volk tot het betalen eener geldelijke belasting te brengen, tenzij men de cultuurplichtigen, zoolang zij dat nog zijn, veel minder liet betalen dan de thans niet cultuurplichtigen. Maar het gezond verstand van den Sumatraan zou de dubbele bedoeling spoedig doorgronden, en daarin niet ten onrechte vrees zien van van het bestuur om hier openlijk eene geldelijke belasting als equivalent van de koffiebelasting in te voeren.

Staat ook volgens den heer VERKERK PISTORIUS het recht der Regeering om hier verordeningen in het leven te roepen, die met de tot dusver erkende gebruiken van de bevolking in strijd zijn, »als een paal boven water", zeer juist voegt hij daaraan toe: »Behoudens de volgende voorwaarden: dat zij van dit recht een matig gebruik make; dat zij, den ontwikkelingsstaat van het land niet met te snelle schreden vooruitloope; en vooral, *dat zij optrede met open vizier* en voor de wenschelijk gekeurde veranderingen, *onverholen*, *loijaal* en *openlijk* uitkome »(Ceylon, Indische volksbelangen", pag 30).

. . . .

. . . .

Maar ik zou die geldelijke belasting aanvankelijk slechts willen invoeren in de streken waar geen gouvernementskoffiecultuur bestaat en in die, waar deze cultuur geen voordeel meer oplevert, of waar zij, wegens het gemis aan goede gronden op niet te verren afstand van de negorijen, als te bezwarend voor de bevolking, niet langer kan worden gehandhaafd. Waar dus de koffiecultuur nog kan blijven bestaan, wensch ik haar te behouden, doch zonder verhooging van den leveringsprijs, omdat het niet noodig is dat offer te brengen bij de bekende zekerheid dat de cultuur ten doode is gedoemd, doordien de afstand van de woningen, waarop zij moet worden gedreven, reeds zeer groot en nog toenemend is, en haar leven door die prijsverhooging niet kan worden verlengd; dus handhaving van de cultuur, zooveel en zoolang mogelijk op den bestaanden voet, behoudens intrekking, voor zooveel noodig, van de gouvernementsbesluiten van 2 Februari 1877 en 16 Februari 1880 n°s. 36 en 62, en invoering eener geldelijke belasting daar

waar die cultuur niet bestaat [1]) en daar, waar zij moet ophouden te bestaan; het laatste telkens door de Regeering, op voorstel van het hoofd van gewestelijk bestuur, te bepalen, namelijk negorijs-, districts- of afdeelingsgewijze, al naar gelang de omstandigheden dat vorderen.

Twaalf paal kan dan worden aangenomen als uiterste afstand waarop de koffietuinen van de negorijen mogen verwijderd zijn, en als maatstaf van te geringe productie een nader vast te stellen minimum per cultuurplichtige.

Op die wijze kan het aan uitputting lijdende niet meer te redden »koffiestelsel" langzamerhand en zeer geleidelijk geheel vervangen worden door eene belasting in geld, en loopt de Staat geen gevaar dat de belastinghervorming zijne inkomsten plotseling aanzienlijk zal doen dalen, hetgeen wel het geval zou zijn als voor de belasting in koffie overal gelijktijdig die in geld intrad, welke laatste natuurlijk in den aanvang zeer matig zal moeten zijn, dus de aanzienlijke inkomsten, nu door de koffie verkregen, niet zoo dadelijk zou kunnen equivaleeren.

Men zal dan echter in de streken, waar de bevolking van de verplichte teelt wordt ontheven, voorloopig de verplichte levering aan het Gouvernement van alle daar nog geoogste en niet voor eigen consumtie bestemde koffie moeten handhaven, daar anders de deur wordt open gezet voor onttrekking aan de verplichte levering van koffie uit aangrenzende streken, waar de gouvernements-koffiecultuur nog in stand wordt gehouden.

Handhaving van de verplichte levering zonder verplichte teelt en gelijktijdige invoering eener geldelijke belasting overal, is zeker niet te verkiezen, omdat dit de koffiecultuur nog eerder zou doen uitsterven; immers zonder dwang zal de bevolking geen koffie blijven planten, al zou men den leveringsprijs aanzienlijk verhoogen; men zal altijd stuiten op het bezwaar dat de tuinen te ver van de negorijen verwijderd zijn.

En met dit bezwaar voor oogen moet ik ook elke proefneming tot belastinghervorming in één of meer afdeelingen ontraden; de omstandigheden zijn te dringend, de tijd ontbreekt om tot proefnemingen te mogen overgaan, die bovendien der bevolking stof zouden geven tot voor ons minder gunstige overwegingen.

Of de in te voeren geldelijke belasting per hoofd of per huisgezin moet worden geheven, met verdeeling van de aangeslagenen in klassen als in Benkoelen (Staatsblad 1872 n°. 205), dan wel zal moeten zijn eene heffing zooveel mogelijk van twee ten honderd van het jaarlijksch inkomen, als in de Lampongsche districten (Staatsblad 1879 n°. 167); of de voor Tapanoli te maken regeling niet zal moeten verschillen van de voor de Padangsche Boven- en Benedenlanden, dit alles behoort nader overwogen te worden, hebbende het mij aan tijd ontbroken om daarover in overleg te treden met de besturende ambtenaren.

Alleen meen ik nu reeds blootelijk als mijn persoonlijk gevoelen te kunnen zeggen, dat de eigenaardige verhoudingen van het Maleische gezin en de ambulante aard van den Maleier mij doen denken dat eene belasting per huisgezin in de Boven- en Benedenlanden gemakkelijker te innen zal zijn dan eene per hoofd, en dat een aanslag in klassen mij voor Sumatra's Westkust niet geraden voorkomt. Immers de welvaart hier aanmerkelijk grooter zijnde dan in Benkoelen, zou men de hoogste klasse van aanslag hier ook belangrijk hooger moeten stellen dan zij daar nu is (f 100), wat de agitatie, die bij de invoering der belasting natuurlijk niet ontbreken zal, noodeloos vergrooten zou, terwijl het, met het oog op den bijzonder ontwikkelden handels- en ondernemingsgeest van den Maleier [2]), zeker beter is zich niet door een maximum aanslagcijfer te binden, maar, evenals voor de Lampongsche districten is verordend (art. 4 van Staatsblad 1879 n°. 167), te bepalen dat de aanslag zooveel mogelijk twee ten honderd van het jaarlijksch inkomen zal bedragen, doch dat die voor de landbouwers voorloopig wordt gesteld op een zeker minimum (nader op te geven), om geleidelijk opgevoerd te worden tot 2 pct. van het jaarlijksch inkomen.

Omdat de commissie in haar rapport ook Palembang noemt, meen ik nog te moeten zeggen, dat de in dat gewest gevolgde wijze van aanslag der hoofdelijke belasting (6 °/₀ van het inkomen, zijnde de belasting voor al de bewoners van dezelfde doessoen of dezelfde marga gelijk — art. 3 van Staatsblad 1877 n°. 197 —) mij voor Sumatra's Westkust niet geschikt voorkomt.

. . . .

Goede voorbereiding is echter zeer gewenscht, want veel zal ook in deze van den tact der ambtenaren afhangen. Door de zaak bij de hoofden en de invloedrijksten der bevolking goed in te leiden, zal men zeker veel kwaad kunnen voorkomen.

Men trachte hen op kalme en waardige wijze van de billijkheid van den maatregel te overtuigen, maar doe hen ook gevoelen dat het met de invoering der belasting ernst is, trots alle te bieden verzet.

. . . .

De inspecteur MAURENBRECHER gaf bij zijne meer bedoelde nota eene raming van de opbrengst der hoofdelijke belasting, welke hij voorstelde hier in te voeren, en kwam tot het cijfer van f 400 000, dat mij veel te laag schijnt. Maar ik zal mij thans niet wagen aan het verbeteren van die raming, omdat ik nog gegevens mis, die bij de te maken berekening niet mogen worden verwaarloosd.

Welke inkomsten in de eerste jaren nog van de koffiecultuur te trekken zullen zijn, is op de volgende wijze te berekenen.

Het gemiddelde nemende van de in de laatste 10 jaren (1880 t/m 1889) te Padang geveilde hoeveelheden koffie, verkrijgt men: koffie 1e soort ± 94 600 en 2e soort ± 2000 pikols per jaar. De gemiddelde veilingsprijs was f 47,75 voor 1e, en f 22,50 voor 2e soort, de pikol. De kostprijs der 1e soort is ongeveer f 20 de pikol (f 15 inkoopsprijs en f 5 verdere kosten), en die der 2e soort f 12,50 de pikol (f 7,50 inkoopsprijs en f 5 verdere kosten), zoodat de netto opbrengst der koffie in de laatste 10 jaren per jaar heeft bedragen:

94 600	×	f 27,75	=	f 2 625 150
2 000	×	10,—	=	» 20 000
			totaal	f 2 645 150

De koffieoogsten zijn echter voor het loopende en de eerstvolgende jaren nog slechts te ramen op 50 à 60 000 pikols, zoodat, bij een veilingsprijs van pl. m. f 50 de pikol, voorloopig nog te rekenen is op een netto opbrengst van 1½ à 1¾ millioen gulden 's jaars.

5°. »Van Regeeringswege in betaalden arbeid wegen te doen aanleggen, waar gebrek aan gemeenschapsmiddelen de vestiging van inlandsche koffieplanters in het gebergte mocht blijken in den weg te staan."

6°. »Tijdelijke vrijstelling van heerendiensten te verleenen aan de sub 5°. bedoelden."

Noch door het aanleggen van wegen, noch door het verleenen van tijdelijke vrijstelling van heerendiensten, tevens verhooging van den leveringsprijs der koffie tot f 25 de pikol, zal men de bevolking kunnen bewegen zich in ver afgelegen bergstreken te gaan vestigen. Zooals boven gezegd, zal zij wel nimmer hare sawahs en andere poesakagronden willen verlaten.

En de commissie zag bij het doen van dit voorstel over het hoofd, dat door de te verleenen vrijstellingen het aandeel in de heerendiensten der overigen zou worden verzwaard, hunne draagkracht alzoo verminderd, en dit ten nadeele van de opbrengst der in te voeren geldelijke belasting strekken zou.

[1]) Met uitzondering voorloopig van de afdeelingen Padang-Lawas en Nias, om redenen door den resident van Tapanoli opgegeven in zijn hierbij overgelegd advies, en natuurlijk ook met uitzondering van de tot het Padangsch gebied te rekenen Mentawei-eilanden, waar ons gezag nog niet vertegenwoordigd is.

[2]) Men vindt ter hoofdplaats Padang en ook in de binnenlanden niet weinig inlandsche handelaren die maandelijks duizende guldens omzetten, en zelfs de aannemer van het veel omvattende transport van koffie en andere gouvernementsgoederen is een Maleier.

7°. » De gelegenheid tot inbreng zoo gemakkelijk mogelijk te maken."

Bij art. 3, lit. I, van het besluit van 2 Februari 1877 n°. 36, is bepaald dat de bevolking hare koffie overal bij het naastbij gelegen pakhuis kan inleveren, ook al staat dit in eene andere afdeeling. De gelegenheid tot inbreng van koffie voldoet nu aan de behoefte.

8°. » De uitgifte van woeste gronden in erfpacht ondergeschikt te maken aan de belangen der bevolking."

Opgevat in algemeenen zin kan ik mij met dit voorstel vereenigen — en wie zou dat niet? —, maar, indien daarmede beoogd wordt het reserveeren van gronden, op grooten afstand van de negorijen verwijderd, ter uitbreiding van de koffiecultuur, derhalve de uitgifte van woeste gronden in erfpacht aan Europeanen voor een onbereikbaar doel te beperken, dan verklaar ik mij tegen het voorstel, omdat de maatregel tot nadeel van de bevolking zou strekken. Wat den inlander ontbreekt om zijn land tot hoogere welvaart op te voeren, kan de Europeaan hem brengen: *kapitaal*, *energie* en *kunde*, die dus in geen geval mogen worden geweerd. Alleen de gronden, welke de bevolking zelve aanwijst als die, welke zij voor zich verlangt te reserveeren, en de gronden die, gelegen binnen den afstand van 12 paal van de negorijen, geschikt worden geacht voor de gouvernementskoffiecultuur, behooren niet in erfpacht aan Europeanen te worden uitgegeven.

Het commissielid Wessels stelt voor:

Invoering eener geldelijke belasting en vervanging van de dwangcultuur door eene staatscultuur met vrijen arbeid.

Boven zijn mijne denkbeelden omtrent de invoering eener geldelijke belasting reeds uitvoerig ontvouwd, waarom ik mij hier kan bepalen tot de bespreking van de door den heer Wessels gewenschte staatsexploitatie.

De heer Wessels wil den Staat bezit doen nemen van de door de bevolking op staatsdomein aangelegde koffietuinen, zonder haar schadeloos te stellen, wijl hij den Staat als eigenaar van die tuinen aanmerkt. Slechts erkent hij het »plukrecht" der bevolking; zoo noemt hij n. b. »het recht dat zij heeft op de vruchten van haar arbeid, op het door de Regeering haar toegezegde loon voor al de, ten behoeve van de cultuur, in den aangewezen tuin, verrichte werkzaamheden." En, zoo vervolgt hij, »dat zal kunnen geschieden door den planters, den ingedeelden, het recht toe te kennen om, zoo zij dat verlangen, bij voorkeur en met uitsluiting van anderen, aangenomen te worden voor taak- of dagwerk" (pag. 119, afzonderlijk advies). Hij verwacht dus een te grooten toeloop van werkvolk. Van het al of niet willen afstaan van koffietuinen door de bevolking aan den staat kan geen quaestie zijn, pag. 119). Verder wordt gezegd (pag. 139): »uit het geschiedkundig overzicht van Sumatra's Westkust blijkt niet dat de toestand van de de gouvernements-koffiecultuur aldaar zóó verschilt van dien op Java, dat op grond daarvan, van staatsexploitatie in vrijen arbeid in dat gewest zou moeten worden afgezien". Het verschil in toestand is echter niet zoo gering als de heer Wessels meent, gelijk uit het volgende blijken kan.

Dat de hier door de bevolking op zoogenaamd staatsdomein aangelegde koffietuinen den Staat toebehooren, zou zij zeker niet zoo gereedelijk toegeven.

Om het eigendomsrecht van den Staat op de koffietuinen te bewijzen doet de heer Wessels een beroep op de ministerieele dépêche van 25 Juli 1870 La Aaz. n°. 56, welke eene toelichting bevat van het agrarisch besluit van 1870 (Staatsblad n°. 118). Maar mocht dat beroep werkelijk kunnen gelden voor Java, voor Sumatra's Westkust heeft het aangevoerde (pag. 122) zeker geen waarde, omdat de daarbij aangehaalde Staatsbladen voorschriften bevatten die slechts Java en Madoera betreffen.

En met een beroep op art. 1 van Staatsblad 1870 n°. 116, juncto Staatsblad 1875 n°. 199a en art. 1 van Staatsblad 1874 n°. 94f, zou evenmin te bewijzen zijn dat het Gouvernement hier de vrije beschikking heeft over de op zoogenaamd staatsdomein door de bevolking aangelegde tuinen; hier wordt nog steeds geëerbiedigd, door de Regeering zelve bij de uitgifte van woeste gronden in erfpacht, de »adat oelajat" of »isi adat", vermeld op pag. 74 van de Resumé's van het onderzoek naar de rechten op de onbebouwde gronden op Sumatra's Westkust.

Maar al had de Staat hier de vrije beschikking over die koffietuinen, en al zoude men de vele bezwaren, door de meerderheid der commissie tegen het voorstel van den heer Wessels ingebracht en door hem niet afdoende weerlegd, niet willen tellen, dan nog is de door hem aanbevolen staatsexploitatie hier niet met vrucht toe te passen, omdat het daarvoor noodige werkvolk, zoo niet geheel, voor een groot deel zou moeten worden geïmporteerd, met hooge kosten, een euvel, waarmede alle hier bestaande particuliere koffieondernemingen bij voortduring te kampen hebben; terwijl het feit, dat enkele dier ondernemingen bij de tegenwoordige hooge koffieprijzen nog winst maken, geen reden is om aan te nemen dat ook de Staat van zijne exploitatie voordeel zal kunnen trekken; want, behalve dat eene daling der koffieprijzen alle winst spoedig in groot verlies kan doen verkeeren, zal bij de staatscultuur altijd één belangrijke factor om te slagen ontbreken: *het eigenbelang*, dat zeker wel te wekken is door het toekennen van hooge premiën; maar waar blijft dan het voordeel?

Meer zal ik wel niet behoeven te zeggen ten betooge dat het voorstel van den heer Wessels, om de dwangcultuur door eene vrije staatscultuur te vervangen, voor Sumatra's Westkust te eenenmale moet worden afgekeurd.

Deze opinie deelen alle ambtenaren bij het binnenlandsch bestuur in dit gewest, uitgezonderd de assistent-resident van Batipoe en de X Kota's.

Naar aanleiding van de — blijkens uw aangehaald schrijven — almede gemaakte veronderstelling, dat niet onwaarschijnlijk de in de laatste jaren waargenomen vermindering van de in 's lands pakhuizen ingeleverde koffie, gedeeltelijk het gevolg is van de ruimere toelating van vreemde oosterlingen in de binnenlanden en van de vrijere ontwikkeling van den sluikhandel, zij het mij vergund uwe aandacht te vestigen op hoofdstuk VIII van het in 1878 verschenen verslag van den hoofdinspecteur Ples: »De koffiecultuur op Sumatra's Westkust", waarin gezegd wordt dat de sociale toestand van Sumatra's Westkust niet zooveel aanleiding geeft tot smokkelen van koffie als die van Java, daar men hier niet zooveel Chineezen aantreft als op Java en er hier ook niet zooveel personen als op Java zijn, van wie men eigenlijk niet goed weet op welke wijze zij aan den kost komen (waarschijnlijk worden hier bedoeld Europeanen van slecht gehalte) — eene opmerking, die ook thans nog volkomen juist is.

Ongetwijfeld wordt ook in het gouvernement Sumatra's Westkust koffie door clandestienen opkoop of door diefstal aan de verplichte levering onttrokken — zoowel vreemde oosterlingen als inlanders en Europeanen maken zich daaraan schuldig —, maar het geschiedt niet op groote schaal, zooals uit de volgende becijferingen blijken kan:

In de laatste drie jaren (1887 t/m. 1889) zijn in de gouvernementspakhuizen te Padang ontvangen 232 817 pik. koffie;

De productie der particuliere ondernemingen was in die drie jaren . . .	40 478	»	» [1])
Ingevoerd over zee van Korintji en andere streken (particuliere koffie) . .	21 137	»	»
Totaal te Padang in- en aangevoerd	294 432	»	»
Uitgevoerd	290 590	»	»
Alzoo minder uit- dan in- en aangevoerd in drie jaren	3 842	»	»

dus in één jaar 1280 pikols of per maand ± 107 pikols, welke als de plaatselijk geconsumeerde of nog voor consumtie voorradige hoeveelheid is te beschouwen.

[1]) In dit cijfer is zeker ook begrepen koffie, welke door sommige administrateurs van erfpachtslanden of het hun ondergeschikt personeel van de bevolking clandestien is gekocht, maar de hoeveelheid kan niet groot zijn, omdat, naar mij gebleken is, de besturende ambtenaren hier over het algemeen met veel ijver tegen dien clandestienen handel waken.

Zoo de clandestiene handel in koffie groote propotriën had, zou de uitvoer den aan- en invoer moeten overtreffen.

Hier mag gewezen worden op de wenschelijkheid om de koffie, benoodigd voor het leger en de marine, uit 's landsvoorraad te doen verstrekken, in stede van haar, zooals nu geschiedt, tegen hoogen prijs te doen leveren door Chineesche aannemers, die het artikel clandestien van de bevolking opkoopen, waardoor het land dubbel geschaad wordt. In hoever tegen die verstrekking nog andere bezwaren (administatieve) bestaan dan het bepaalde in art. 15 van de comptabiliteitswet, dat dan een kleine aanvulling zou behoeven, kan ik niet beoordeelen, waarom ik mij zal onthouden ter zake eenig voorstel te doen.

Uit het deze vergezellend advies van den resident der Padangsche Bovenlanden blijkt dat Zijn Edelgestrenge in hoofdzaak wenscht *aanmerkelijke uitbreiding* van gouvernements-kofficultuur op goed gekozen boschgronden, bij welke keuze men zich niet al te zeer door de afstanden, waarop de gronden van de kampongs verwijderd zijn, moet laten influenceeren; intrekking van het besluit van 2 Februari 1877 n°. 36, maar behoud van het toezicht, uit te oefenen door de besturende ambtenaren, en behoud van het dwangmiddel vervat in Staatsblad 1878 n°. 309; de handelaren, bewoners van passers en de zoogenaamde ambulante dienstplichtigen, die uit den aard van hun bedrijf niet in staat zijn hunne verplichtingen ten opzichte der verplichte koffiecultuur te vervullen, een jaarlijks te bepalen bedrag als afkoop van cultuurplicht te laten betalen; toekenning van koffieprocenten aan de penghoeloesandiko, en het beperken van den handel in koffiebladeren door het uitvaardigen van strafbepalingen tegen het vervoer van dat artikel van de eene laras of onderafdeeling naar de andere.

Ter toelichting en bestrijding van het laatste van 's residents voorstellen moet ik nu het volgende aanvoeren.

Reeds 50 jaar geleden werd voor de koffieproductie nadeel ondervonden van het hier algemeen verspreid gebruik van kopie daoen. Zoo leest men o. m. in de overwegingen van het besluit van den gouvernementscommissaris MERKUS, dd. 21 Januari 1840 n°. 108/154, waarbij regelingen werden getroffen in het belang der koffiecultuur ter Sumatra's Westkust: »maar dat de tuintjes, in het wild opgroeiende, door karbouwen doortrokken wordende, en wat nadeeliger nog is, dagelijks van vruchtdragende takken en bladeren beroofd wordende, welke, geroosterd, tot bereiding van eenen geliefkoosden drank dienen" enz. En sedert is door de verbeterde verkeersmiddelen de handel in geroosterde koffiebladeren, vooral in de laatste jaren, zeer toegenomen, zoodat het zeker overweging zou verdienen dien te beperken door het nemen der krachtige maatregelen welke de resident voorstelt, ware het niet dat men daardoor een groot deel der bevolking van de Bovenlanden, dat dan den geliefkoosden drank niet meer zou kunnen gebruiken, zeer zou ontstemmen, waarvoor het oogenblik al zeer slecht gekozen schijnt, nu er sprake is van onder haar eene geldelijke belasting te gaan heffen. Om deze reden zal men zich, al heeft dat nog weinig gebaat, wel moeten tevredenstellen met het bij art. 3, lit. L, van het gouvernementsbesluit van 2 Februari 1877 n°. 36 bepaalde, luidende: »Tot tegengang van het afstroopen en afsnijden van koffietakken in geregelde tuinen, wordt door de ambtenaren en hoofden de bevolking, vooral in lage streken, waar de geaardheid van den grond geen beletsel daartegen is, aangemoedigd kampong- en pagarkoffie aan te planten ter verkrijging van koffiebladeren voor »kopie daoen" enz., voor zoover de vruchten niet tot eigen gebruik dienen, tot inlevering van het product".

De resident van Tapanoli wenscht, blijkens zijn mede hierbij aangeboden advies, invoering eener hoofdelijke belasting, met aanslag in klassen van f 1 tot f 10 voor de pasarbevolking, en daar waar het niet mogelijk is het volk koffie te laten aanplanten; in de nieuw gecreëerde assistent-residentie Toba en Silindoeng ook invoering eener geldelijke belasting, maar in de afdeelingen Padang Lawas en Nias, gelijk nu, voorloopig geene belastingheffing hoegenaamd; elders, handhaving der gouvernements-koffiecultuur met aanplant van Liberia-koffie in de lagere streken en, zoo mogelijk, ook in de tot de afdeeling Singkel behoorende Banjakeilanden; intrekking van het besluit van 2 Februari 1877 n°. 36, maar handhaving van den dwang, met wijziging (welke, niet aangegeven) van Staatsblad 1878 n°. 309; verhooging van den koffieleveringsprijs tot f 20 de pikol, en dien prijs eerst bij voldoende toeneming der productie tot f 25 de pikol op te voeren; aanleg van gemeenschapswegen voor gouvernementsrekening, maar geen vrijstelling van heerendiensten, ter aansporing tot vestiging in ver afgelegen bergstreken; verhooging van de koffieprocenten der hoofden en verhooging van het uitvoerrecht der koffie tot f 6 per pikol (nu f 1 per 100 kilogram).

Ook adviseert de resident van Tapanoli tot vaststelling van een minimum per man te leveren koffie (¼ pikol in 't jaar), met vrijlating aan den cultuurplichtige om een equivalent in geld te betalen, groot f 5, welke facultatieve afkoop van cultuurplicht echter niet bevorderlijk kan zijn aan de door hem, resident, gewenschte handhaving, zelfs uitbreiding, van de gouvernementskoffiecultuur.

De resident van Tapanoli geeft de door hem gewenschte wijziging der ordonnantie van Staatsblad 1878 n°. 309 niet aan en zegt ook niet waarom hem wijziging noodig voorkomt, maar meent waarschijnlijk dat de voorgestelde intrekking van het besluit van 2 Februari 1877 n°. 36 de verandering der redactie van gemeld Staatsblad ten gevolge moet hebben, wegens de daarin voorkomende woorden: »in het op den tot dusver gebruikelijken voet aanleggen en onderhouden van koffieplantsoenen" enz.

Ik deel die meening niet, omdat de aangehaalde woorden naar mijne opvatting niet kunnen slaan op de bij gemeld besluit gegeven *ambtelijke* voorschriften, die ook reeds bij het besluit van 16 Februari 1880 n°. 62 zijn gewijzigd, zonder dat men het toen heeft noodig geacht de redactie der algemeene verordening te wijzigen.

In hoeverre ook overigens de adviezen van genoemde residenten mijne instemming niet hebben, blijkt voldoende uit de bovenstaande beschouwingen, waarom ik hier zal kunnen volstaan met de volgende korte opmerkingen.

Beide adviseurs hebben naar mijn gevoelen uit het oog verloren, dat de gouvernementskoffiecultuur in dit gewest een betrekkelijk nog slechts kort leven heeft, wegens de niet te loochenen schaarschte aan gewenschte gronden op niet te verren afstand van de negorijen; en die schaarschte moge in de Bovenlanden grooter zijn dan in Tapanoli, ook in deze residentie doet zij zich reeds goed gevoelen, zooals blijkt uit de volgende woorden van den resident: »aan dit algemeen bekende en erkende bezwaar is, zooals ik in het rapport van 16 Februari 1889 n°. 768 mededeelde, het best tegemoet te komen door herwouding met boomsoorten" enz.

Welnu, in dezen stand der zaak mag en kan er geen sprake meer zijn van uitbreiding der gouvernementskoffiecultuur, en moet men bedacht wezen op het vervangen van het koffiebelastingstelsel door eene meer rationeele, eene geldelijke belasting; en men voere deze spoedig, maar tevens zoo geleidelijk mogelijk in, op de wijze als boven beschreven.

In geen enkele der vele ingekomen adviezen vond ik aangegeven de hier aangeprezen geleidelijke vervanging van de gouvernements-koffiecultuur door eene belasting in geld, waarom ik het raadzaam achtte deze mijne denkbeelden uiteen te zetten en aan discussie te onderwerpen in eene te Fort de Kock met den resident en de overige besturende ambtenaren van de residentie Padangsche Bovenlanden te houden bijeenkomst; in welke conferentie, die op 18 Juni jl. plaats had, en waarin ook de adviezen van anderen uitvoerig werden besproken, ten slotte algemeen werd aangenomen, dat de hier aanbevolen oplossing der quaestie de rationeelste, de zekerste is.

En nu gekomen aan het einde van mijn betoog, maak ik gaarne tot de mijne, de welsprekende en juiste woorden waarmede ook de heer KIELSTRA zijn bovengenoemd belangrijk opstel sluit (*Indische Gids*, 1888, pag. 1673):

» Met volle erkenning van de verdiensten van vroegere bestuurders, die het koffiestelsel voorbereidden, invoerden en levensvatbaarheid schonken; die het, in zijn eerste periode, inderdaad voordeelig voor schatkist en bevolking maakten, zijn wij bij onze studie tot de gevolgtrekking gekomen dat dit stelsel, zooals de generaal VAN SWIETEN het reeds uitdrukte, wel als tijdelijke, maar niet als duurzame regeling kan worden toegejuicht; dat met één woord, in het belang van bevolking en schatkist, het oogenblik daar is » qu'il faut quitter ce système".

Resumeerende heb ik alsnu de eer het volgende in overweging te geven:

1°. in te trekken de bij de besluiten van 2 Februari 1877, n°. 36 en 16 Februari 1880, n°. 62, gegeven voorschriften betrekkelijk de koffiecultuur in het gouvernement Sumatra's Westkust, met uitzondering van die vervat in art. 3, litt. A, H, I, K en L van het eerstgenoemde besluit, en voorts ten aanzien van genoemde cultuur te bepalen, dat de keuze der gronden en de wijze van aanleg en onderhoud der aanplantingen worden overgelaten aan de inzichten der inlandsche hoofden en bevolking.

2°. aan het opperbestuur voor te stellen in beginsel aan te nemen, dat zal worden overgegaan tot het invoeren eener geldelijke belasting onder de inlandsche bevolking van het gouvernement Sumatra's Westkust, zoomede tot het geleidelijk opheffen van de daar bestaande koffiecultuur, op de wijze als door den gouverneur van dat gewest is aangegeven bij zijn advies van 10 Juli 1890, n°. 3585, en hem, gouverneur, op te dragen, om inmiddels, door tusschenkomst van de directeuren van binnenlandsch bestuur en van financiën, ter zake nadere, gedetailleerde voorstellen in te dienen, met overlegging van de noodige ontwerpverordeningen.

De gouverneur van Sumatra's Westkust,

(*w.g.*) De Munnick.

Voor eensluidend afschrift.

De gouvernements-secretaris,

O. v. d. Wijck.

N°. 7.

RAPPORT *van den resident der Padangsche Bovenlanden.*

N°. 1733.

Fort de Kock, 29 April 1890.

In voldoening aan de opdracht, vervat in Uwe missive van den 27sten Februari jl. n°. 1093, heb ik de eer het volgende te doen dienen in antwoord op de door den directeur van binnenlandsch bestuur bij schrijven dd. 14 Februari t. v. n°. 847 gestelde vragen.

Vraag I. In hoeverre zijn de voorstellen van de Staatscommissie en van het lid dier commissie, den heer Wessels, betreffende de koffiecultuur ter Sumatra's Westkust aannemelijk in verband met den toestand in het gewest onder uw bestuur en met het belang en de behoeften zijner bevolking?

Als een voorname oorzaak van den achteruitgang der koffiecultuur in dit gewest wordt door de Staatscommissie, naar mijne meening zeer terecht, opgegeven, de toepassing van het gouvernementsbesluit dd. 2 Februari 1877 n°. 36, waarbij de wijze van bewerking, onderhoud en aanplant werd geregeld.

Hierdoor werd het drijven der cultuur door de bevolking te veel aan banden gelegd en werd den Maleier eene cultuurwijze opgedrongen, die hem tot een omslachtigen en tijdroovenden arbeid verplichtte en waarvan de resultaten voor hem in den regel groote teleurstellingen baarden.

Het komt mij echter onnoodig voor hierover langer uit te weiden; het betoog der Staatscommissie omtrent den slechten invloed van genoemd besluit is zóó juist, dat ik daaraan niets meer heb toe te voegen.

Alle onder mij dienende ambtenaren zijn het dan ook met mij eens, dat het gouvernementsbesluit dd. 2 Februari 1877 n°. 36, zonder eenig bezwaar officieel kan worden ingetrokken.

Ik zeg hier »officieel" omdat verscheidene voorschriften in dat besluit vervat in de laatste jaren feitelijk niet meer worden toegepast.

De intrekking van het hierbedoelde besluit behoort echter niet gepaard te gaan met eene bijna algeheele onttrekking van toezicht en bemoeienis van het bestuur in zake de verplichte koffiecultuur, zooals blijkbaar door de commissie bij den tweeden door haar voorgestelden maatregel wordt verlangd. Ik vrees dat het beoogde doel, vooruitgang der koffieproductie, niet zal worden bereikt indien aan dit voorstel der commissie gevolg wordt gegeven en aan den Maleier dus, zonder andere voorwaarde dan het planten van een zeker aantal boomen, algeheele vrijheid wordt gelaten om de koffiecultuur te drijven naar eigen goeddunken.

Afgescheiden toch van de moeilijkheid, ja bijna onmogelijkheid, om den aanplant van iederen cultuurplichtige na te gaan zoodra bepaald wordt dat hij planten mag waar hij verkiest, zullen niet enkele maar de *meeste cultuurplichtigen*, om aan de hun opgelegde verplichting te voldoen, op niet al te ver van de kampongs gelegen, in den regel dus op ongeschikte, uitgeputte gronden, gaan planten, en liefst zoo dicht mogelijk op elkaar, om het onderhoud van het plantsoen tot een minimum te beperken.

Dat van dergelijke aanplantingen weinig te verwachten is, behoeft wel geen betoog, en toch zou het bestuur bij eene invoering van den voorgestelden maatregel het ontstaan dier nietswaardige plantsoenen moeten aanzien, zonder iets daartegen te kunnen uitrichten.

Nu staat dit voorstel der commissie weliswaar in verband met een ander, namelijk met eene aanmerkelijke verhooging van den inkoopsprijs der koffie, en de commissie vertrouwt dat hierdoor het eigenbelang van den cultuurplichtige hem er van zelf toe brengen zal goed voor zijne aanplantingen zorg te dragen en goede gronden daarvoor uit te zoeken, doch naar mijne meening zal het eene illusie blijken om, althans in deze residentie, vermeerdering van koffieproductie te verwachten *alleen* door vermeerdering van den inkoopsprijs, ook al wordt die gebracht op f 25 de pikol.

Die verhoogde prijs is zeer zeker een middel, maar geen afdoend middel om den Maleier aan te sporen zooveel mogelijk koffie te produceeren; eenige pressie is daarbij noodig, en die pressie moet dunkt mij, behalve in het houden van eene zekere contrôle en het straffen bij al te groote verwaarloozing der tuinen, bestaan:

ten 1ste in het doen planten van een bepaald aantal boomen op gronden, door de cultuurplichtigen in overleg met hunne hoofden en *het bestuur* gekozen, en

ten 2de in het stellen der voorwaarde, dat de cultuurplichtige eerst dan van verderen bijplant zal worden vrijgesteld indien hij in het bezit is van een zeker aantal goed geslaagde en goed onderhouden boomen, of wel indien door hem een zekere minimum hoeveelheid koffie in de pakhuizen zal zijn geleverd.

Worden deze voorwaarden gesteld en gaan zij zoo mogelijk gepaard met een verhoogden inkoopsprijs der koffie, dan eerst kan naar mijne meening de aanleg der aanplantingen geheel worden overgelaten aan de inzichten der inlandsche hoofden en bevolking.

Een verdere uitwerking van dit denkbeeld behoud ik mij voor te geven bij de beantwoording der 6de door den directeur van binnenlandsch bestuur gestelde vraag.

Overgaande tot de behandeling van den door de Staatscommissie voorgestelden maatregel tot verhooging van den inkoopsprijs der koffie 1ste soort tot op f 25 de pikol, zij al dadelijk aangeteekend dat van dien maatregel geene al te groote verwachtingen mogen worden gekoesterd.

De productie zal ongetwijfeld in enkele streken stijgen, en in zooverre moet eene verhooging van den koffieprijs worden toegejuicht, doch het valt niet te ontkennen dat zeer vele, zoo niet de meeste cultuurplichtigen, bij het nemen van den maatregel onverschillig zullen blijven, zelfs al werd de prijs nog hooger dan f 25 gesteld.

De Maleier toch kan, zoo hij wil, thans gemakkelijk geld verdienen, gemakkelijker althans dan in vroegere tijden, en daarom houdt hij zich nu, geheel in overeenstemming met zijn aard, slechts met die soorten van arbeid bezig die het minst zwaar zijn, maar die hem toch genoeg opbrengen tot aanschaffing zijner geringe levensbehoeften.

Zal hij nu plotseling ijveriger worden en zich naar de afgelegen bergstreken begeven om daar koffie te planten, alleen omdat de prijs per pikol verhoogd is tot f 25?

Het is niet waarschijnlijk.

Voorzeker zullen verschillende ijverige individuen door den maatregel gebaat worden en zal de goede werking daarvan op verscheidene plaatsen niet uitblijven, doch zooals boven reeds gezegd, het gros der cultuurplichtigen zal daardoor uit eigen beweging geene noemenswaardige uitbreiding aan hunne plantsoenen gaan geven.

En met deze overtuiging voor oogen acht ik het in 's lands belang niet raadzaam, tot eene zoo gewaagde en kostbare proefneming over te gaan, en vooral niet indien, zooals de commissie voorstelt, de aanzienlijke verhooging van den inkoopsprijs gepaard moet gaan met een zoo ingrijpenden maatregel als de invoering eener hoofdelijke belasting.

. . . .

. . . .

. . . .

Ik wil hier echter nog even doen uitkomen het onjuiste der bewering van de Staatscommissie als zoude de invoe-

Aan
den Gouverneur van Sumatra's Westkust.

ring eener hoofdelijke belasting en gelijktijdige verhooging van den inkoopsprijs der koffie met een bedrag van f 10, geheel in het voordeel zijn van den cultuurplichtige die reeds in het bezit is van koffie-aanplantingen.

Ja, enkele individuën, die bijv. één pikol en meer in de pakhuizen leveren, zullen bij den maatregel veel voordeel ondervinden, doch verreweg het grootste aantal cultuurplichtigen zal daarbij geldelijk nadeel ondervinden.

Aannemende toch, dat volgens den door de commissie aangegeven maatstaf, de door den cultuurplichtige op te brengen hoofdelijke belasting niet meer dan f 5 [1]) zal bedragen, dan zal hij minstens een halve pikol koffie 's jaars moeten inleveren om geen verlies te lijden, of met andere woorden zal hij in dat geval voor zijne koffie evenveel ontvangen als bij een inkoopsprijs van f 15. Daar nu in de meeste streken eene gemiddelde inlevering van 1/2 pikol per cultuurplichtige met den besten wil niet wordt verkregen, zal de maatregel der commissie over het algemeen eer na- dan voordeelig voor den cultuurplichtige uitvallen.

Omtrent de 4 laatste door de Staatscommissie voorgestelde maatregelen, kan ik kort zijn; ik acht die in verband met het hierbovenstaande en met hetgeen ik bij de behandeling der 6de vraag van den directeur wensch voor te stellen, onnoodig.

Hier rest mij thans nog te behandelen de afzonderlijke voorstellen van het commissielid, den heer WESSELS.

Alle ambtenaren op één na zijn het met mij eens, dat de door den heer WESSELS voorgestelde maatregelen in de practijk blijken zullen moeielijk uitvoerbaar te zijn.

De assistent-resident van Batipoe en 10 Kotta is echter een voorstander van het systeem-WESSELS en beweert dat het niet alleen met voordeel in zijne afdeeling is toe te passen, maar dat het zelfs het eenige rationeele is waarop de gouvernements-koffiecultuur daar kan worden gedreven. Het ter zake handelend rapport is zoo uitvoerig en is zoo goed voorzien van de noodige gegevens en berekeningen, dat ik mij verplicht acht het u hierbij in originali aan te bieden.

Wellicht kan het daarin voorkomende der Regeering aanleiding geven tot het nemen van een proef in de afdeeling Batipoe en 10 Kotta met het systeem-WESSELS, iets dat ik zeer gewaagd zou vinden en dat ik ook niet zou willen aanraden.

Voor de overige afdeelingen dezer residentie vermeen ik, zooals boven reeds gezegd is, eene invoering der door den heer WESSELS voorgestelde maatregelen bepaaldelijk te moeten ontraden. Niet alleen toch kan ik mij met de door de overige leden der Staatscommissie tegen die plannen geopperde bezwaren vereenigen, maar bovendien vrees ik dat het hoofdbeginsel van dat systeem, namelijk de volmaakte vrijmaking der koffiecultuur, voor verscheidene streken dezer residentie een schromelijken achteruitgang ten gevolge zal hebben van de weinige welvaart, waarin hare bevolking zich thans nog verheugt.

Daarbij komt nog dat, behalve het opheffen der dwangcultuur, aan de bevolking eene hoofdelijke belasting zal worden opgelegd, die zij natuurlijk door de ontneming harer eenige bron van inkomsten, namelijk harer koffietuinen, moeielijk zal kunnen opbrengen.

Door het bovenstaande vermeen ik genoegzaam de 1ste der door den directeur van binnenlandsch bestuur gestelde vragen, zij het dan ook in algemeene trekken, te hebben beantwoord, en ga ik thans over tot de behandeling der overige vragen.

Vraag II. In hoeverre en op hoedanige wijze zijn de voorgedragen maatregelen uitvoerbaar en wat zoude, om de uitvoering mogelijk te maken, — zoowel in het belang der bevolking en der Regeering als tot behoud, ontwikkeling en uitbreiding van de, hetzij geheel vrijwillige, hetzij nog onder zekeren dwang voor korteren of langeren tijd gehandhaafde koffiecultuur — zoowel terstond als later kunnen en moeten verricht worden?

In verband met hetgeen ik hierboven reeds heb aangevoerd, acht ik de door de Staatscommissie voorgedragen maatregelen, met uitzondering van die bedoeld onder 1°., niet uitvoerbaar, als zijnde zij noch in het belang der bevolking, noch in het belang der Regeering.

De sub 2 en 3 voorgestelde maatregelen der commissie toch zullen blijken alleen niet voldoende te zijn om aan de koffiecultuur in die mate uitbreiding te geven, dat zij zoowel voor de bevolking als voor de Regeering beduidende voordeelen zal afwerpen; terwijl de maatregel onder ten 4de voorgesteld, stuiten zal op de armoede van een deel der bevolking en zeer zeker *overal* en *voortdurend* groote ontevredenheid zal verwekken.

Hetzelfde kan gezegd worden omtrent de plannen van den heer WESSELS.

Vraag III. Welke geldelijke offers zou de uitvoering der bedoelde maatregelen van 's lands schatkist vergen en welke voordeelen kunnen daartegenover gesteld worden, waaraan zich de vraag vastknoopt, of de Regeering er bedacht op zou moeten zijn om door heffingen uit anderen hoofde de geldelijke offers, aan die maatregelen verbonden, te dekken?

De geldelijke offers, die de uitvoering der voorgestelde maatregelen van 's lands schatkist zullen vergen, zijn moeilijk op te geven, evenmin de voordeelen, die daartegenover gesteld kunnen worden, wijl in deze alles afhangt van de vraag of de lust tot het drijven der koffiecultuur, na de invoering der voorgestelde hervormingen, al dan niet zal toenemen.

Vraag IV. Op welke andere maatregelen de Regeering bij de toepassing bedacht zal moeten zijn?

. . . .

. . . .

. . . .

Vraag V. Hoe geoordeeld wordt over de voorstellen en de daarbij der bevolking voorgespiegelde voordeelen door de betrokken bevolking en door hare hoofden?

Reeds boven had ik gelegenheid mede te deelen dat over het algemeen de hoofden, en blijkbaar ook de bevolking (uit verscheidene rapporten der ambtenaren blijkt dat ook de penghoeloe's andiko zijn gehoord), ten sterkste gekant zijn tegen de voorstellen, in zooverre zij betreffen de invoering eener hoofdelijke belasting.

Bijna algemeen werd het bezwaar geopperd, dat het overgroote deel der bevolking, door het niet bezitten van genoegzame middelen, niet in staat zal zijn eene noemenswaardige belasting in geld op te brengen.

Men ontkende niet dat in streken, waar de gronden bijzonder geschikt zijn voor de koffiecultuur en waar dientengevolge vele vrijwillige koffieaanplantingen bestaan, de belasting gemakkelijk zal kunnen worden opgebracht, en dáár zullen de voorgestelde maatregelen zeer zeker ook in het belang zijn van de bevolking.

Dit begreep men zeer goed, doch men liet hierop onmiddellijk volgen: hoevele negorijen verkeeren *niet* in die gunstige omstandigheden?

In de meeste negorijen, beweerde men, heeft men slechts eene matige koffieproductie, en dáár zal de lust der bevolking tot het maken van winsten door de koffiecultuur, ondanks den verhoogden prijs van het product, niet toenemen; ergo zal dáár de bevolking met de voorgestelde hervorming eer geschaad dan gebaat worden.

In welken zin de hoofden der onderafdeeling 8 Kota en 7 Loerah zich over de belastingheffing uitlieten, werd boven reeds medegedeeld.

De hoofden der onderafdeeling Oud Agam raadden den controleur aan om met klem tegen de invoering van een hoofdgeld te adviseeren en wel ter wille van de nadeelige gevolgen, die zulk een maatregel na zich zou kunnen slepen; volgens hen zou het gros van het volk in de overtuiging verkeeren dat het Gouvernement met al hare maatregelen, zonder bijoogmerken, uitsluitend het welzijn van de bevolking beoogt; het zou daarom niet goed zijn door de invoering eener hoofdelijke belasting haar die overtuiging te ontnemen. Slechts uit het rapport van den assistent-resident der L Kotta blijkt bij uitzondering dat de

[1]) Het zielental der bevolking van Sumatra's Westkust bedraagt 1 108 888.

Aannemende dat 1/5 daarvan cultuurplichtig is, zal het door de commissie geraamde tekort van f 1 000 000 opgebracht moeten worden door circa 200 000 personen, waardoor dus de belasting voor ieder persoon zal komen te staan op f 5.

hoofden dier onderafdeeling *over het algemeen* niet gekant zijn tegen eene heffing van hoofdgeld met gelijktijdige verhooging van den inkoopsprijs der koffie; zelfs moeten daar volgens den assistent-resident, de hoofden van larassen, waar thans zoo goed als geen koffie meer geproduceerd wordt, de meening zijn toegedaan, dat bij eene verhooging van den inkoopsprijs tot f 25 de bevolking altijd wel middelen zou weten te vinden om zooveel koffie te produceeren, dat daarmede de belasting kan worden betaald, mits de dwang vooreerst bleef gehandhaafd.

Wat betreft de voorstellen van den heer Wessels, speciaal wat aangaat het overnemen van koffieaanplantingen van de bevolking door de Regeering, daartegen opperden verscheidene hoofden het bezwaar, dat alsdan voor vele streken de eenige bron van inkomsten voor de bevolking zou ophouden te vloeien, en daar het volk in den regel te weinig energie bezit om zich op andere wijze een nieuw middel van bestaan te scheppen, zouden de gevolgen van den maatregel voor de betrokken bevolking slechts zijn: achteruitgang en armoede.

Ook bleek het uit de besprekingen met vele hoofden, dat de bevolking zich wel degelijk beschouwt als te zijn eigenares harer koffietuinen, en dat zij het eene onrechtmatige daad zou beschouwen indien haar die tuinen tegen haren wil werden ontnomen.

Omtrent dit punt verwijs ik verder naar de nota voorkomende op pagina 5 van het hierbij overgelegd rapport van den assistent-resident van Batipoe en 10 Kotta.

> Vraag VI. Tot welke andere maatregelen in het belang, hetzij van de vrije, hetzij van de gedwongen koffiecultuur, zoude moeten besloten worden, indien de door de Staatscommissie gedane voorstellen geacht moeten worden, niet voor toepassing in aanmerking te kunnen komen?

Ik meen door de gegeven antwoorden op de vorige vragen genoegzaam te hebben aangetoond, dat eene uitvoering van de door de Staatscommissie gedane voorstellen voor deze residentie met vele practische bezwaren gepaard zal gaan.

Ik wil daarover kortheidshalve niet verder uitweiden en mij slechts bepalen tot het aangeven der maatregelen, die naar mijne meening noodig zijn om de koffieproductie dezer residentie te doen stijgen. Die maatregelen doelen in het algemeen op het geven eener aanmerkelijke uitbreiding aan de bestaande gouvernements-koffieaanplantingen, met behoud der dwangcultuur, met verhooging zoo mogelijk van den inkoopsprijs der koffie, doch met verlating van het systeem der geregelde tuinen.

De door mij verlangde uitbreiding, met inachtneming der bovenstaande grondbeginselen, wensch ik te doen plaats hebben zooveel mogelijk op uitgestrekte, door het bestuur in overleg met de hoofden en bevolking gekozen gronden van goede qualiteit (liefst boschgronden), bij welke keuze men zich niet al te zeer door de afstanden, waarop de gronden van de kampongs zijn verwijderd, moet laten influenceeren.

Waar in een laras of negorij gebrek aan goede gronden bestaat, late men planten elders, buiten die laras of negorij, op boschgronden waarover de beschikking bij het Gouvernement berust.

De aanplant dient zoo veel mogelijk negorijsgewijze en volgens de inzichten van hoofden en bevolking plaats te hebben, en aan ieder cultuurplichtige moet de verplichting worden opgelegd al dadelijk minstens 1000 boomen aan te planten en te onderhouden, welke verplichte aanplant om de 5 jaren onder de nader te noemen restrictie wordt hernieuwd, waardoor, aannemende dat de boomen den leeftijd van 8 jaren bereiken en zij eerst in het 5de jaar beginnen te produceeren, het aantal vruchtdragende boomen voor ieder individu niet beneden de 1000 zal dalen. Een aantal van 1000 boomen wordt noodig geacht, omdat verwacht wordt dat de koffie zeer dicht op elkaar geplant zal worden (de gewone plantwijze van den Maleier).

Een bezwaar tegen de thans bestaande regeling van den bijplant, namelijk dat door het jaarlijks bijplanten van 50 boomen de tuinen van ieder individu zóó verspreid liggen dat het onderhoud zeer lastig wordt, zal dan worden opgeheven en tevens zal de contrôle in niet geringe mate vergemakkelijkt worden.

Wil men de bevolking tegemoet komen voor die uitbreiding, men verhooge dan den prijs per pikol op matige wijze, en niet dan nadat gebleken zal zijn dat het nieuwe systeem aan het doel, vermeerdering der koffieproductie, beantwoordt.

Een equivalent in den vorm van hoofdgeld kan dan achterwege blijven. De hierbedoelde verplichte aanplant dient te geschieden in verband met het aantal goed geslaagde boomen dat ieder cultuurplichtige reeds bezit.

Waar dat aantal beneden de 1000 is moet het tot dat getal worden gebracht.

Zij echter, die kunnen aantoonen òf, dat zij in het bezit van 1000 goed geslaagde en goed onderhouden boomen zijn, òf dat zij gedurende de laatste 5 jaren gemiddeld 's jaars 1 pikol koffie in de pakhuizen hebben geleverd, zijn van den verplichten aanplant vrijgesteld.

Als maatregelen verder om den geregelden gang van zaken te verzekeren, acht ik noodig dat getreden worde in enkele der voorstellen, gedaan bij mijne nota handelende over de koffiecultuur, U.H.Ed.G. aangeboden bij mijne missive dd. 19 Juni 1889 n°. 2278.

Zoo zullen onder de categorieën van vrijstelling van het verrichten der cultuurdiensten opgenomen moeten worden: »zij, die hun koffiecultuurplicht tegen betaling van een jaarlijks te bepalen bedrag voor het loopend jaar hebben afgekocht, met dien verstande, dat daarin slechts kunnen deelen de handelaren, bewoners van passers en de zoogenaamde ambulante dienstplichtigen, die uit den aard van hun bedrijf niet in staat zijn hunne verplichtingen ten opzichte der verplichte koffiecultuur te vervullen."

Hierdoor zal waarschijnlijk een niet onbelangrijk bedrag aan geld worden opgebracht door eene categorie personen, die voor het meerendeel feitelijk vrijstelling van cultuurplicht genieten, omdat zij niet zonder groot nadeel voor hun bedrijf bij de cultuur zijn in te deelen.

Ook toekenning van koffieprocenten aan de penghoeloe's andiko en het beperken van den handel in koffiebladeren door de uitvaardiging van strafbepalingen tegen het vervoer van dat artikel van de eene laras of onderafdeeling naar de andere, acht ik maatregelen die niet weinig zullen bijdragen om de vermeerdering der koffieproductie in de hand te werken.

Met een systeem, als hierhoven door mij in het kort is aangegeven, kan het wel niet anders of de productie zal moeten stijgen.

De cultuurplichtigen zullen niet meer geplaagd worden met het aanleggen van geregelde tuinen, die zooveel aan onderhoud kosten, en zullen, ik twijfel daar geenszins aan, met de te nemen maatregelen ingenomen zijn.

Eene berekening van de vermoedelijke geldelijke voordeelen als een gevolg van de in te voeren nieuwe cultuurwijze, laat ik hier achterwege, daar zulks terecht genoemd zou kunnen worden »a leap in the dark"; buitendien acht ik ze onnoodig wijl zij voorloopig toch geene geldelijke offers van de Regeering eischt.

De bezwaren, die men tegen de door mij aanbevolen cultuurwijze in het midden zal brengen, zullen waarschijnlijk zijn:

ten eerste: *dat het van den cultuurplichtige al te veel gevergd zoude zijn op eens* 1000 *boomen aan te planten dan wel te bezitten en te onderhouden.*

Bij eene toepassing van het systeem Pleš zou dit bezwaar zeker zeer gegrond zijn, doch neemt men in aanmerking dat de wijze van aanleg der tuinen aan de inzichten van hoofden en bevolking is overgelaten, dat de bevolking alsdan ontheven zal worden van den aanleg der door haar zoo gehate geregelde tuinen, en dat, naar mij de hoofden der onderafdeelingen Oud Agam en 8 Kotta en 7 Loerah verzekerden, de cultuurplichtigen het planten van 1000 en meer boomen in eens en op eenzelfde plek verkiezen boven het planten ieder jaar van een geringer aantal boomen op verschillende plaatsen, dan vervalt hiermede geloof ik een groot deel van het bezwaar.

ten tweede: *dat voor iederen verplichten vijfjaarlijkschen aanplant de benoodigde uitgestrektheid gronden al te groot zal zijn om het systeem te kunnen volhouden.*

Aannemende dat de bevolking bij den aanleg der tuinen eene plantwijdte van één meter zal volgen (meer dan

waarschijnlijk zal die plantwijdte minder bedragen), dan zullen op één bouw ongeveer 7000 boomen worden geplant of wel voor iedere 7 cultuurplichtigen zal één bouw aan grond benoodigd zijn.

Bij het tegenwoordig systeem wordt geplant op 6 voet en gaan er dus op één bouw 2000 boomen; ieder jaar moeten 50 boomen aangeplant worden dus in 5 jaren 250, waaruit volgt dat gedurende 5 jaren voor iedere 8 cultuurplichtigen één bouw aan grond zal moeten worden aangewezen.

De nieuwe cultuurwijze eischt dus, in vergelijking met de thans gevolgde, eene niet noemenswaardige meerdere uitgestrektheid aan gronden.

Het aantal voor de koffiecultuur geschikte boschgronden is buitendien, als men niet al te zeer let op afstanden van de kampongs, in vele streken nog zoo aanzienlijk, dat vooreerst geen vrees voor gebrek behoeft te bestaan.

ten derde: *dat door het al te dicht op elkander planten der boomen, waartoe de inlander met die nieuwe cultuurwijze zeker zal overgaan, de productie niet merkbaar zal kunnen stijgen.*

Mocht dit bezwaar geopperd worden, dan verwijs ik naar het in het verslag van de Staatscommissie op bladz. 52 medegedeelde omtrent de wijze waarop hier ter kuste de vrijwillige koffiecultuur door de bevolking wordt gedreven.

De gunstige meening die de Staatscommissie van de resultaten dier wijze van aanplant heeft, is ook de mijne.

Per boom zal zeker minder geproduceerd worden, doch het groot aantal boomen zal de geringe vruchtendracht van iederen boom ruimschoots goed maken. Buitendien heeft de ondervinding geleerd dat de boomen van vrijwillige aanplantingen in den regel een hoogeren leeftijd bereiken dan die van geregelde tuinen.

ten vierde: *dat in onderafdeelingen, waar de koffiecultuur tengevolge van grond en klimaat geene of weinig gunstige resultaten oplevert, aan de bevolking noodeloos een al te zware druk zal worden opgelegd.*

Dit bezwaar is gegrond. De onderafdeelingen, die in het geval als hierbedoeld verkeeren, zijn echter slechts drie in getal, te weten, Bondjol, Pangkalan Kampar en Kota VII (enkele gedeelten in overigens voor de koffiecultuur geschikte afdeelingen niet medegerekend.) Het aantal cultuurplichtigen dier onderafdeelingen bedraagt respectievelijk 2418,391 en 7308, terwijl in het afgeloopen jaar de koffieproductie dier streken respectievelijk bedroeg ruim 17, 21 en 29 picols. Waar de koffiecultuur zoovele jaren achtereen met zoo weinig vrucht gedreven wordt, is het onbillijk van de bevolking te vorderen, niet alleen dat zij aan de cultuur uitbreiding geeft, maar zelfs dat zij de bestaande aanplantingen blijft onderhouden. Ik zou voor die streken dan ook de verplichting tot koffieplanten willen opheffen, en het rationeelst zou zijn in compensatie daarvan door de betrokken bevolking een hoofdgeld te doen opbrengen.

Het volk is echter juist daar werkelijk armoedig en eene belasting in geld zou daar zeker het allerminst opgebracht kunnen worden.

Men moet echter in aanmerking nemen dat de bevolking der evengenoemde onderafdeelingen zware heerendiensten heeft te verrichten, een gevolg van het gering aantal dienstplichtigen en de uitgestrektheid van het wegennet. Zou dan deze omstandigheid niet voldoende zijn, de bevolking dier streken van andere lasten dan die verbonden aan het verrichten van heerendiensten, vrij te stellen?

Mij dunkt van ja.

Hiermede vermeen ik de voornaamste bezwaren, die tegen mijne voorstellen ingebracht zouden kunnen worden, met uitzondering van dat hierboven onder ten 4de bedoeld, te hebben wedergelegd, en heb ik daarvoor tevens de beantwoording der 6de door den directeur van binnenlandsch bestuur gestelde vraag beëindigd.

Aangaande de door voornoemden departements-chef gevraagde inlichtingen in zake sluikhandel van koffie, kan ik kort zijn.

Dat in deze residentie koffie aan de verplichte levering wordt onttrokken, is aan geen twijfel onderhevig; dat echter deze sluikhandel zulke proportiën heeft aangenomen dat zij van merkbaren invloed is op de koffieproductie, kan ten stelligste door mij worden ontkend.

Klachten omtrent opkoop van gouvernementskoffie door vreemde oosterlingen werden zelden vernomen; trouwens op de gedragingen dezer lieden kan een vrij voldoend toezicht worden gehouden, wijl hun aantal in deze residentie betrekkelijk gering is.

Met de mededeeling van het vorenstaande hoop ik aan de opdracht gedaan bij uwe in hoofde dezes aangehaalde missive, te hebben voldaan.

De resident der Padangsche Bovenlanden,

(*w.g.*) J. C. Boijle.

Voor eensluidend afschrift;

De gouvernements-secretaris,

O. v. d. Wijck.

N°. 8.

RAPPORT *van den assistent-resident van Batipoe en X Kota's.*

Padang Pandjang, 10 April 1890.

N°. 176.

Bij uw apostil dd. 4 Maart 1890 n°. 815, wordt mij opgedragen te dienen van bericht en advies op de missive van den directeur van binnenlandsch bestuur dd. 14 Februari 1890 n°. 847.

Daarin wordt verzocht om de denkbeelden en voorstellen, bekend gesteld zoowel in het rapport van de bij Koninklijk besluit dd. 14 October 1888 n°. 18 benoemde Staatscommissie, als in het afzonderlijk advies van het lid der commissie, den heer WESSELS, aan een nauwgezette overweging te onderwerpen en daaromtrent te oordeelen, ook in verband met eenige door den directeur gedane vragen waarop ik later zal terugkomen.

Beide adviezen zijn uitgebracht ter voldoening aan de opdracht van Z. M. den Koning om een onderzoek in te stellen naar de middelen, welke kunnen strekken om den achteruitgang van de gouvernements-koffiecultuur op Java en Sumatra te verhoeden; de daaraan klevende bezwaren zooveel mogelijk op te heffen en, met inachtneming dat die cultuur behoort tot de middelen ter bestrijding van 's lands uitgaven, daaraan eene met de belangen der bevolking overeenkomende uitbreiding te geven, zoodanig dat niet alleen de belooning van den daaraan besteden arbeid in overeenstemming gebracht worde met het voorschrift van art. 56 n°. 4 van het Regeeringsreglement, d. w. z. dat die cultuur der bevolking niet alleen bij gelijken arbeid ten minste gelijke voordeelen oplevert als de vrije teelt (dus een loon evenredig aan den arbeid), maar zij bovendien deele in de voorrechten van de cultuur.

Beide adviezen komen daarin overeen, dat zij den achteruitgang van de gouvernements-koffiecultuur aan dezelfde oorzaken toeschrijven, die zijn:

1°. dat de verplichte levering, hoe heilzaam zij gedurende de eerste jaren na hare invoering door den generaal MICHIELS ook moge zijn geweest, omdat de inlander, die toen bij de uiterst lage handelsprijzen voor 1847 slechts een paar guldens voor zijne koffie ontvangen kon, met f 7 per pikol betaald werd en weinig gelegenheid had om op andere wijze meer te verdienen; — thans, niettegenstaande de geleidelijke verhooging van den inkoopsprijs tot f 15 per pikol, niet meer dezelfde voordeelen aan de bevolking verzekert als de cultuur van andere producten van inlandschen landbouw;

2°. dat de goede gronden al verder en verder van de kampongs ten behoeve van nieuwe aanplantingen moeten worden gezocht;

3°. dat bij het gouvernementsbesluit dd. 2 Februari 1877 voorschriften, op Java geldende, aan de bevolking van Sumatra's Westkust zijn opgedrongen, niettegenstaande de dure ondervinding reeds driemalen opgedaan, en wel in de jaren 1840/42 toen STEINMETZ, 1848/50 toen V. D. HART, 1862/64 toen MEIS, het nemen van proeven met die methode voorgeschreven hebben;

4°. dat de nieuwe voorschriften omtrent plantwijdte, het weglaten van alle pisangboomen, hebben medegewerkt om den afkeer van de cultuur bij de bevolking te doen toenemen.

De Staatscommissie meent als correctief te moeten aanbevelen belangrijke verhooging van den inkoopsprijs, en tot aanmoediging der bevolking om in ver verwijderde boschgronden tuinen aan te leggen, aanleg van wegen heen in vrijen arbeid en vrijstelling der bevolking van andere heerendiensten gedurende den aanleg der nieuwe tuinen.

Ten einde een equivalent te hebben voor de belangrijke prijsverhooging der koffie, acht de commissie de heffing van een hoofdgeld noodzakelijk, wat haar voorkomt niet te zijn in strijd met het Plakaat Pandjang en in ieder geval een billijkheidsmaatregel in het belang van degenen, die thans aan de verplichte koffiecultuur onderworpen zijn.

Zij stelt mitsdien voor:

1°. in te trekken het gouvernementsbesluit dd. 2 Februari 1887, n°. 36;

2°. te bepalen dat gehandhaafd blijft de verplichting der inheemsche bevolking van Sumatra's Westkust om koffie te planten, doch dat de keuze der gronden en de wijze van aanleg en onderhoud der aanplantingen geheel wordt overgelaten aan de inzichten der inlandsche hoofden en bevolking;

3°. den inkoopsprijs per pikol koffie 1ste soort te brengen op f 25;

4°. als equivalent voor de prijsverhooging der koffie in te voeren eene hoofdelijke belasting, en voorts op de voor Java aangegeven motieven:

5°. van Regeeringswege in betaalden arbeid wegen te doen aanleggen, waar gebrek aan gemeenschapsmiddelen de vestiging van inlandsche koffieplanters in het gebergte mocht blijken in den weg te staan;

6°. tijdelijke vrijstelling van heerendiensten te verleenen aan de sub 5 bedoelden;

7°. de gelegenheid tot inbreng zoo gemakkelijk mogelijk te maken;

8°. de uitgifte van woeste gronden in erfpacht ondergeschikt te maken aan de belangen der bevolking.

Dit voorstel beoogt alzoo slechts verlichting der gedwongen cultuur, met behoud van gedwongen levering.

De heer WESSELS gaat verder en wil geheele opheffing der gedwongen cultuur en levering en daarenboven een staatscultuur in vrijen arbeid.

De invoering eener hoofdelijke belasting acht hij noodig als belasting in geld, ter vervanging der belasting in product, doch niet als equivalent ten behoeve eener hoogere betaling van het product.

Tegen eene staatsexploitatie in vrijen arbeid voert de Staatscommissie bezwaren aan, welke weliswaar in het rapport over de cultuur op Java worden genoemd, doch voor Sumatra eveneens dienst zouden kunnen doen en daarom door mij worden gereleveerd, om te worden beschouwd uit een Sumatraasch of uit een meer algemeen standpunt.

Alvorens die bezwaren te bespreken moet ik opmerken, dat ik de zienswijze deel van den heer WESSELS, dat de opheffing der verplichte koffiecultuur de eenig mogelijke wijze is om art. 56 Regeerings-Reglement niet langer een ijdel voorschrift te laten blijven en geheel te kunnen voldoen aan de opdracht van Z. M. den Koning.

Waar ik alzoo de bezwaren der commissie ga opsommen, zal ik zoo vrij zijn het repliek des heeren WESSELS aan te vullen met mijne beschouwingen.

De bezwaren der commissie zijn:

1°. De moeielijkheid eener schifting bij het in beheer nemen van de bestaande aanplantingen.

Met den heer WESSELS acht ik dit bezwaar niet groot, althans voor zooveel betreft de afdeeling onder mijn bestuur, en heb ik, zooals verder kan blijken, de schifting bewerkstelligd.

2°. De rechten der bevolking op de door haar aange-

Aan den president der Padangsche Bovenlanden.

legde tuinen, welke door de commissie worden erkend door den heer WESSELS ontkend ([1])

Vermits mij uit het gedrukt rapport niet is gebleken dat deze zaak voor Sumatra's Westkust afzonderlijk is ter sprake gebracht, en de door den heer WESSELS bijgebrachte argumenten voor de zaak uitsluitend Javasche toestanden op het oog hebben, neem ik de vrijheid te onderzoeken of het betoog van den heer WESSELS ook voor Sumatra's Westkust pasklaar kan worden gemaakt, dan wel of op andere gronden tot eenzelfde conclusie kan worden gekomen.

En dan begin ik met er op te wijzen dat de Staatsbladen 1817 n°. 55 en 1865 n°. 96, uitsluitend op Java toepasselijk zijn.

Volgens Staatsblad 1874 n°. 94*f* behooren alle woeste gronden ter Sumatra's Westkust weliswaar tot het staatsdomein, evenwel behoudens het ontginningsrecht der bevolking. En dat het beschikkingsrecht der hoofden mede wordt ontzien, blijkt niet alleen uit art. 7 van het genoemd staatsblad, maar ook uit de circulaire van den Regeeringscommissaris, belast met de invoering van het rechtswezen ter Sumatra's Westkust dd. 9 Mei 1876 n°. 95, houdende mededeeling dat het geenszins in de bedoeling van de nieuwe wetgeving ligt om de op de adat gegronde kleine heffingen bekend onder den naam van boenga Kojoe, boenga Tanah, osi adat enz. te verbieden of tegen te gaan.

Waar dus de op hooger last aangelegde tuinen staan op eigen grond van de bevolking, is het, geloof ik, niet met het ontginningsrecht der bevolking, noch met het beschikkingsrecht der hoofden overeen te brengen, dat de Staat zich die tuinen toeëigent, al heeft de bevolking op zijn last geplant en al kent de Staat zich het recht op de opbrengst ook toe.

In ieder geval is dit de volksovertuiging, waarmede rekening dient te worden gehouden.

Al moge derhalve de stelling » ontginningen, die op last van den Staat op staatsdomein plaats hebben, hooren aan den Staat" juridisch zuiver, in ieder geval even goed verdedigbaar zijn als de motieven, waarop de Staat indertijd gemeend heeft alle woeste gronden ter Sumatra's Westkust staatsdomein te mogen verklaren; men zou in strijd met het rechtsbewustzijn der bevolking te werk gaan door niet te onderhandelen over de overname door den Staat van plantsoenen door haar op eigen grond aangelegd.

Doch hoe, wanneer op last van den Staat door de eene negrie geplant is op grond van de andere en met dezer toestemming?

Dan behoeft er toch geen sprake te zijn van teruggave der tuinen aan de daarop rechthebbenden, want volgens de adat zou dat zijn de negrie aan wie de grond behoort. Het zijn deze tuinen, welke ik hieronder zal noemen, die de Staat zich, naar mijn bescheiden meening, zonder eenig gewetensbezwaar, zonder verder commentair mag toeëigenen, om daarop in den vervolge de staatscultuur in vrijen arbeid te drijven, want die gronden zijn feitelijk niet aan de plantende negrie, maar aan het Gouvernement in bruikleen afgestaan om daarop de verplichte cultuur te doen drijven.

Zij blijven dus aan het Gouvernement zoolang dit ze daarvoor noodig heeft, terwijl de daarop staande plantsoenen, als zijnde in heerendienst aangeplant ten behoeve van den Staat, niet door de eigenaars van den grond, maar door vreemden, niemand anders dan den Staat kunnen toebehooren.

3°. Het beheer van verspreide aanplantingen is kostbaarder dan dat van ondernemingen, die een complex vormen.

Behalve de argumenten hiertegen aangevoerd door den heer WESSELS, kan speciaal met opzicht tot deze afdeeling worden bekend gesteld, dat elke tuin, die voor de staatscultuur in vrijen arbeid kan worden afgezonderd, een aangesloten geheel vormt dat even groot is als een erfpachtsperceel van 50 tot 500 bouws en dus op dezelfde wijze als eene particuliere onderneming, d. i. ook op de wijze door den heer WESSELS bedoeld, kan worden geadministreerd.

4°. De hoogere kosten der koffie wegens het groot personeel voor de ondernemingen benoodigd, en de moeielijkheid om aan voldoend geschikt personeel te komen.

Zouden deze landbouwondernemingen niet het middel kunnen worden om een gewenschte oplossing te geven aan het stelsel van dwangarbeid, door op elke onderneming eenige dier gestraften te plaatsen als vast personeel, dat zoowel voor het onderhoud der tuinen, als voor de pluk en bereiding zou kunnen worden gebezigd.

Aan ettelijke ondernemingen wordt daarmede een goedkoope arbeidskracht bezorgd, tevens geschikt om het hoofd te bieden aan eventueel zich plotseling voordoende moeielijkheden, zooals daar zijn: die, wanneer op een gegeven oogenblik geen voldoende aantal vrije koelies te krijgen is voor de pluk en de bereiding, welke op de ondernemingen wel op W. I. wijze zal geschieden; die, om steeds eenig volk bij de hand te hebben om, waar noodig, gebouwen, loodsen en barakken te bouwen voor het Europeesch personeel en de onderneming, enz., enz.

Door deze wijze van tenarbeidstelling wordt aan de dwangarbeiders kosteloos een toezicht verzekerd, zoo uitgebreid, als maar eenigszins gewenscht kan worden. Ze worden bezig gehouden op eene wijze die zoo in hun smaak zal vallen, dat vermindering van desertie daarvan het gevolg belooft te zijn, terwijl zij, opgeleid in de koffiecultuur, op de ondernemingen later als vrije koelies kunnen worden te werk gesteld.

Alle mogelijke kosten van administratie, voeding, kleeding, huisvesting en verder onderhoud worden door de ondernemingen gedragen. Overvulling van gevangenissen zal nog slechts zelden voorkomen en dan, bij voorbeeld bij transport van een ploeg dwangarbeiders van de eene plaats naar de andere, slechts een nacht duren.

Wat het heirleger van Europeanen en inlanders betreft, dat voor de staatscultuur in vrijen arbeid in dienst zal worden gesteld, moet daarover niet veeleer gejuicht dan geklaagd worden, wanneer in aanmerking wordt genomen welke schrikbarende proportiën het proletariaat in de laatste jaren heeft aangenomen.

Stel u voor dat de pikol koffie den Staat daardoor op f 25 in plaats van op f 15 te staan zal komen, dan nog zal zij niet duurder kosten dan de opvolging van het voorstel der commissie, doch dan heeft de Staat daarmede het onmiskenbaar voordeel bereikt dat aan eenige honderde Europeanen en daarmede gelijkgestelden en inlanders kost en inwoning en een eerzaam bestaan is bezorgd.

Doch ik hoop hieronder aan te toonen, dat al die kosten al dadelijk ruimschoots gevonden kunnen worden uit eene meerdere opbrengst.

En nu de geschiktheid van het personeel. Is, mag men vragen, het personeel, tot dusver belast met het toezicht over de gouvernements-koffiecultuur, voor zijn taak geschikt gebleken en wordt er niet over geklaagd dat juist zijne te groote bemoeienis, der volkscultuur in den weg heeft gezeten.

Welnu, daar het personeel bij de staatsondernemingen met volkscultuur niets meer te maken zal hebben, zal het, wanneer ten gevolge der ongeschiktheid van een enkele al nadeel is veroorzaakt, ten minste nimmer met het verwijt kunnen worden belast, dat te hebben toegebracht aan anderen dan den meester, welk verwijt het personeel, thans met het toezicht over de staatscultuur belast, niet kan ontgaan, vermits dat personel met zijn onwetendheid niet alleen den Staat maar ook en voornamelijk der bevolking nadeel toebrengt.

Doch behoeft de vrees voor ongeschikt personeel zoo groot te zijn? Hoeveel particuliere ondernemingen zijn niet aangelegd en beheerd door personen, die in den aanvang ook te nauwernood wisten hoe een koffieboom er uitzag? En toch is het velen goed gegaan. Als het hoofdpersoneel verstand van de zaak heeft, dan kan hiervan de leiding uitgaan en voldoende contrôle worden geëischt.

Het is ook een tijdelijke quaestie.

Bij latere voorziening kunnen hoogere eischen worden gesteld.

Bovendien, de cultuur is niet zoo moeielijk, dat haar welslagen geheel afhankelijk is van deskundig personeel,

---

[1]) De heer WESSELS meent dat de verplichte aanleg van plantsoenen op gouvernementsgrond den Staat den eigendom verzekert van het plantsoen.

Ik ben dat volkomen met hem eens, doch wordt die zienswijze algemeen gedeeld? zoo ja, op welke gronden komt het Hooggerechtshof van Nederlandsch-Indië dan tot de conclusie, dat het omhakken door de bevolking van door of op last van het Gouvernement geplante koffieboomen noch misdrijf noch overtreding daarstelt? Zie Mr. I. H. ABENDANON, Nederlandsch-Indische rechtspraak, bladz. 252.

Als de bevolking het op last aangelegd plantsoen ongestraft mag vernielen, dan wordt zij ook beschouwd als eigenares daarvan en dan heeft het Gouvernement ook geen recht dat plantsoen tot zich te nemen zonder toestemming der bevolking.

en daarmede staat of valt. Over het ambtelijk karakter en de contrôle van het personeel zal ik niet verder spreken. De bezwaren, daartegen door de commissie te berde gebracht, zijn, naar het mij voorkomt, op voldoende wijze wederlegd door den heer WESSELS;

5°. de moeielijkheid om op Java nog eenige honderdduizende bouws gronden te vinden, geschikt voor eenige honderde gouvernements-ondernemingen.

Waarom moeten de ondernemingen alleen op Java worden opgericht en moet de staatscultuur zich uitsluitend met de koffiecultuur bezig houden?

Is het hier niet de plaats om te wijzen op zoo vele onontgonnen eilanden van den Indischen Archipel, die zoo niet voor de koffie, dan toch voor eene andere cultuur geschikt zullen kunnen worden bevonden?

Ligt het niet op den weg van den Staat om den particulieren ondernemingsgeest aan te wakkeren door zelf voor te gaan in het zoeken naar nieuwe gelegenheden tot het vestigen van ondernemingen, speciaal van die van landbouw.

Hoeveel goeds kan op die wijze niet tot stand worden gebracht ten behoeve der peper-, kaneel-, notenmuskaat-, kruidnagel, rottan-, gutta percha, gom-damar, benzoë-, kamfer-, ramé-, en zoovele andere cultures van stapelproducten ten behoeve der Europeesche markt.

Dit kan successievelijk geschieden, nadat een zeker aantal koffie-ondernemingen zijn tot stand gekomen, die voldoende winsten afwerpen om de nieuwe uitgaven te bestrijden, en voldoende deskundig personeel uit de landbouwschool te Wageningen of van elders kan worden geworven om de ondernemingen tot stand te brengen en te beheeren.

De overbevolking van Java kan dan teve s dienstig worden gemaakt om onze eigen koloniën van werkvolk te voorzien, waar dit mocht ontbreken, terwijl op thans weinig of niet bezochte eilanden ondernemingen verrijzen die de macht en welvaart van Nederland en zijne koloniën vermeerderen zullen, in ieder geval voor den vreemdeling het bewijs zullen wezen, dat ze werkelijk onder Nederlandsch souvereiniteit en beheer staan.

6°. het verdringen der volks- en particuliere cultuur door de staatscultuur. Klinkt het niet zonderling de vrees te hooren uiten, dat volkscultuur en particuliere industrie door de staatscultuur zal worden verdrongen, zoolang nog drie eilanden van de grootte van Sumatra, Borneo en Celebes, om van de kleine niet te spreken, kunnen worden aangewezen waar voldoende geschikte grond is om honderde en nog eens honderde cultuurondernemingen op te richten?

Kan de Staat werkelijk niet buiten de gronden door de bevolking en particulieren ontgonnen op Java?

Te oordeelen naar de afdeeling onder mijn bestuur, kunnen al dadelijk 10 staatsondernemingen van reeds bestaande gouvernementstuinen worden gedreven zonder der volkscultuur eenige schade toe te brengen, en is nog voldoende grond aanwezig voor veel meer particuliere ondernemingen.

Men noeme echter niet volkscultuur boschtuinen, die op last van het bestuur op eigen grond of op dien van anderen door nagenoeg elke negrie worden aangelegd en jaarlijks uitgebreid.

Wat volkscultuur, is zal hieronder voldoende blijken.

Wat mij meer verwondert dan dit argument, is, dat de commissie zoowel als de heer WESSELS zijn tegen de uitgifte in erfpacht aan particulieren van meer grond bestemd voor de koffiecultuur.

Ik kan mij niet voorstellen dat alle grond op Java voor de staats- en volkscultuur moet worden gereserveerd en geen stukje meer aan particulieren kan worden uitgegeven voor de teelt van koffie, doch weet zeker dat de toestand op Sumatra's Westkust anders is. Men denke aan de Bataklanden, de Ophir districten en in de Bovenlanden speciaal aan de 13 en 9 kotta en het Barisan gebergte.

Onmetelijk is de grond, die in dit gebergte nog kan worden aangewezen geschikt voor de koffiecultuur;

7°. het weinig aanbevelingswaardige om regelingen te treffen, waardoor een betrekkelijk groot deel thans zelfstandige landbouwers dienst doet als gouvernements-koelies.

Die dienst is vrijwillig en niet gedwongen, en nu heeft de spoorwegaanleg getoond hoeveel Maleiers gevonden worden om in vrijen arbeid koeliediensten te verrichten. Hun getal loopt in de duizenden.

Dat de landbouwnijverheid daaronder geleden heeft is niet gebleken.

Bovendien moeten de dwangarbeiders, zooalt hierboven is aangetoond, dienen om in de eerste behoefte te voorzien, terwijl een voortdurend gebrek aan werkvolk, even goed als zulks op particuliere ondernemingen geschiedt, door immigratie kan worden aangevuld;

8°. er bestaat niet de minste zekerheid dat al de gouvernements-ondernemingen winst zullen afwerpen.

9°. verdienen staatsondernemingen van nijverheid in Europa afkeuring, hoeveel te meer in Indië, waar de organisatie van den staatsdienst oneindig minder goed is. Slechts speciale staatsbelangen geven den dooorslag.

De motieven door den heer WESSELS tegen deze argumenten aangevoerd, zijn zóó steekhoudend, dat een ieder die eene eerlijke politiek voorstaat, ze moet billijken.

Heb ik hierboven in algemeene bewoordingen mijne instemming met het door den heer WESSELS aanbevolen stelsel betuigd, ik zal thans trachten aan te toonen, waarom ik dat stelsel voor deze afdeeling, Batipoe en Kotta, het eenig mogelijke vind.

Ik begin met te verwijzen naar de hierbij overgelegde larasgewijze aantooning van den stand der gouvernements-koffiecultuur in deze afdeeling.

Daaruit blijkt:

1°. dat er van de 26 negries 13 zijn, die op gronden van aangrenzende negries gouvernementstuinen hebben aangelegd.

Dit zijn de negries Pandei Sikat, Ajer Angat, Kotta Baroe en Panjalajan in de 6 kotta; Goenoeng in de 4 kotta; Batipoe Baroe, Boenga Tandjoeng, Pitalah, Tandjoeng Beroelak, Goenoeng Radja, Batoe Tabal, in de laras Boenga Tandjoeng, en Simawang di Baroe benevens Simawang di Atas in de Laras Simawang.

De uitkomsten van de koffiecultuur in die 13 negries gedurende de laatste drie jaren waren als volgt:

					Pikols.	Amst. ponden.						
Pandei Sikat	heeft	gemiddeld	geleverd	. . .	14	12	zegge	2	A. ✠	per	werkbaren	man
Ajer Angat	»	»	»	. . .	10	71	»	4 3/5	»	»	»	»
Kota Baroe	»	»	»	. . .	7	97	»	5 3/10	»	»	»	»
Panjalajan	»	»	»	. . .	16	97	»	3 2/5	»	»	»	»
Goenoeng	»	»	»	. . .	33	117	»	6 2/5	»	»	»	»
Boenga Tandjoeng	»	»	»	. . .	251	53	»	41 4/5	»	»	»	»
Pitalah	»	»	»	. . .	82	61	»	30 4/5	»	»	»	»
Tandjoeng Beroelak	»	»	»	. . .	50	12	»	10 9/10	»	»	»	»
Goenoeng Radja	»	»	»	. . .	22	107	»	14 3/5	»	»	»	»
Batoe Tabal	»	»	»	. . .	1	11	»	2/5	»	»	»	»
Simawang Baroe	»	»	»	. . .	9	66	»	5 3/10	»	»	»	»
Simawang Atas	»	»	»	. . .	33	58	»	1 4/5	»	»	»	»

Slechts Boenga Tandjoeng en Pilatah leverden 1/4 pikol en meer.

Met Tandjoeng Beroelak en Goenoeng Radja bezitten zij kampong koffie, die betrekkelijk de meeste koffie opbrengen.

Werden de boschtuinen dezer negries, met uitzondering voor het oogenblik van de Boekit Boenian, toebehoorende aan Pitalah en Boenga Tandjoeng, afgeschreven, de staat zou er onder het bestaand stelsel al heel weinig op verliezen.

Doch werden deze tuinen onder behoorlijk toezicht ontgonnen, de Staat zou er al dadelijk veel meer uithalen en zeker al het daarover aan te stellen personeel uit de opbrengst kunnen betalen.

Dit is in bijlage II in cijfers nader aangetoond.

Men behoeft deze tuinen, die, met een weinig onderhoud, zoo veel meer zouden kunnen afleveren, slechts ééns geïnspecteerd te hebben om de overtuiging op te doen, dat jaarlijks schatten verloren gaan door deze wijze van koffiecultuur.

De gronden zijn goed, de boomen staan bij eenig onderhoud weelderig, en toch, hoe gering is hunne opbrengst. Dat heeft zijn reden.

Wanneer men ook komt, steeds zal men ontwaren dat, òf het onderhoud, òf de pluk in het geheel niet heeft plaats gehad, dan wel veel te wenschen overlaat; dan eens treft men tuinen aan, die voor de helft in het onkruid gestikt zijn (Simawang-Batoe Tabal); dan weder ziet men aan den opslag onder den bestaande aanplant, hoe slecht er geplukt is; eindelijk treft men de tuinen aan, zóó prachtig in bloei, dat men zich onwillekeurig afvraagt hoe het mogelijk is, dat zoo weinig koffie in de pakhuizen terecht komt en of een gedeelte niet langs clandestienen weg verdwijnt, al te gader onafwijsbare grieven tegen de gedwongen cultuur, die slechts met de opheffing daarvan een eind zullen nemen en waartegen, bij een Staatscultuur in vrijen arbeid en onder voldoend dagelijksch toezicht, behoorlijk gewaakt kan worden.

Hoe ook omtrent de gedwongen koffiecultuur moge beslist worden, zeker is het, dat van al deze tuinen weinig terecht komt onder het bestaand stelsel en dat de Staat, zelfs door ze in huur of in erfpacht uit te geven aan particulieren, er meer aan verdienen zal dan thans.

2°. de ondervolgende negries hebben boschtuinen aangelegd op eigen grondgebied.

Haar opbrengst is gedurende de laatste drie jaren gemiddeld geweest:

	Pikols.	Amst. ponden.			
Kota Lawas	50	39	of 14	A. ₧ per werbaren man;	
Singgalang	40	57	» 15	» » » »	
Boekit Soeroengan	3	49	» 2	» » » »	
Djaoeh	34	99	» 19	» » » »	
Batipoe-Baroe	126	93	» 20	» » » »	
Soempoer	15	8	» $3^4/_5$	» » » »	

De oogst van Batipoe Baroe en Djaoeh is gedeeltelijk afkomstig van eigen tuinen der bevolking. Boekit Soeroengan en Singgalang bezitten er ook een enkelen.

De boschtuinen dezer negries kunnen volgens het hierboven medegedeelde niet eigenmachtig geannexeerd worden, doch zal de bevolking mettertijd wellicht genegen worden bevonden daarvan afstand te doen, zoo zij ontslagen wordt van de verplichte cultuur en levering;

3°. Slechts de negries Batipoe Atas, Saboe en Goegoe, benevens de anak negris Goenoeng Boengsoe en Pintjoeran Toedjoeh drijven de cultuur uitsluitend in eigen tuinen.

Met Tandjoeng Sawah en Padang Lawas (Laras Soempoer) Panindjawan, Tambangan (VI Kota) Boenga Tandjoeng en Pitalah leveren zij per werkbaren man 1/4 pikol en meer, zoals hieronder blijkt

		Pikols.	Amst. ponden.			
Goegoe	leverde gemiddeld	522	76	of	$74^2/_5$	A. ₧ per werkbaren man;
Tandjoeng Sawah	» »	82	88	»	34	» » » »
Padang Lawas	» »	88	81	»	$30^3/_{10}$	» » » »
Batipoe Atas	» »	359	100	»	$92^1/_2$	» » » »
Saboe	» »	222	40	»	102	» » » »
Andalas	» »	98	42	»	$62^7/_{10}$	» » » »
Goenoeng Bongsoe	» »	52	23	»	1-100	» » » »
Pantjoeran VII	» »	57	81	»	118	» » » »
Panindjawan	» »	122	66	»	$30^3/_4$	» » » »
Tambangan	» »	45	16	»	$31^2/_5$	» » » »

De tuinen van Padang Lawas en Tandjoeng Sawah zijn pajoengs (penghoeloes) gewijze verdeeld. Andalas heeft twee twee en Panindjawann ieder één negrietuin.

Het grootste deel der geleverde koffie komt echter uit de bevolkingstuinen, evenals dat der negries Boenga Tandjoeng en Pitalah hierboven vermeld, wier productie in de eerste jaren niet of weinig vermeerderen zal door dadelijke wegname der door haar aangelegde boschtuinen, met uitzondering van Boekit Boenian.

Uit het boven medegedeelde volgt, en tot toelichting daarvan zij nog medegedeeld:

a. dat de bevolkingstuinen, d. z. die met bepaalde eigenaars, die in hun tuinen wonen of daarin tijdelijk verblijf houden, de goed produceerende zijn;

b. dat, waar de bevolking eener negrie gesamenlijk één tuin heeft, dáár het meest geproduceerd wordt, waar die tuin het dichtst bij de woonplaatsen der cultuurplichtigen ligt, of voldoende tuinhuizen in de tuinen staan, waar de cultuurplichtigen eenige dagen achtereen kunnen verblijven, terwijl, wanneer zoodanige tuinen niet in de onmiddellijke nabijheid der cultuurplichtigen zijn aangelegd of tuinhuizen ontbreken, dan de ruime productie aan toevallige oorzaken, als bijzondere toewijding van een hoofd, buitengewone geschiktheid van den grond voor de cultuur, als anderzins te danken is;

c. dat negries, die betrekkelijk nog al veel leveren en er twee soorten van tuinen op na houden, particuliere en negrietuinen, het grootste deel der ingeleverde koffie niet halen uit de geregelde boschtuinen, maar van de boomen staande op de erven harer bevolking of in afzonderlijk door hen aangelegde kandangs of particuliere boschtuintjes, zooals het geval is met de negries in de larassen IV Kota en Boenga Tandjong.

In verband met de bovenvermelde productiecijfers valt uit het medegedeelde af te leiden:

dat alle boschtuinen door de eene negrie aangelegd op

grond van eene andere negrie, zoomede de boschtuinen door de negries rameh rameh op eigen grond aangelegd, welke minder dan $^1/_4$ pikol per hoofd opbrengen, kunnen worden gemist, zonder aan het monopolie belangrijke schade aan te richten, vooral wanneer van de negries, die meer dan $^1/_4$ pikol per werkbaren man leveren, een bepaald quantum wordt geëischt, berekend naar de gemiddelde opbrengst bij voorbeeld der drie laatste jaren;

dat over de overname van Staatswege der boschtuinen, door de negries op eigen grond aangelegd, zal moeten worden onderhandeld.

Doet men dat in dier voege, dat men der gezamenlijke bevolking eener negrie de keuze laat tusschen opbrengst al dadelijk van minstens $^1/_4$ pikol koffie, wat een billijke eisch kan worden genoemd met opzicht tot de negries, die thans al zooveel en meer opbrengen en hoofdelijke belasting van hoogstens f 5 (hierover later meer) met afstand harer tuinen aan den Staat, dan snijdt het mes, zonder aanstoot te geven, aan twee kanten en men verzekert zich van een voldoende opbrengst òf door de medewerking der bevolking òf door den arbeid van anderen ten gevolge van den vrijwilligen afstand door de bevolking van hare tuinen dat alle negries, die meer opbrengen dan $^1/_4$ pikol aan de verplichte levering onderworpen moeten worden gelaten zoolang haar aandeel in de staatsinkomsten niet door de vrije staatscultuur en het hoofdgeld kan worden gedragen. [1])

Het moge eene ketterij worden genoemd, dat een voorstander van het systeem WESSELS voorloopig behoud van het monopolie, zij het ook in beperkten kring, predikt, tot geruststelling der voorstanders van den bestaanden toestand zij bekend gesteld, dat geen voorstel zal worden gedaan om 't oude gebouw te verlaten voordat het nieuwe bewoonbaar blijkt.

Thans kunnen de staatsondernemingen wier oprichting wordt voorgesteld daarvoor zorg dragen. En wat de quantiteit betreft, verhelen wij het niet dat, wanneer deze eenige jaren lang eene aanmerkelijke hoogte bereikt heeft, dit weliswaar eenigszins te danken is geweest aan de toegepaste methode van laisser faire, maar de hoofdoorzaak toch geweest is en niet anders kan geweest zijn dan dat de planters, door de lage handelsprijzen van voor 1847 en de krasse maatregelen van MICHIELS tegen de opkoopers, in het gareel der koffielevering aan het Gouvernement waren gebracht.

Toen zich echter door het drijven van andere cultures van lieverlede gelegenheden voordeden om meer te verdienen, en zij tot het bewustzijn kwamen, dat ook van hun koffieboomen meer voordeel was te halen dan bij eene uitsluitende levering der vrucht aan het Gouvernement, moest de productie wel verminderen.

Het mag waar zijn, dat de kopie-daoen reeds vóór de invoering van het monopolie een geliefkoosde volksdrank is geweest voor den Maleier, ik twijfel of hij zijn boomen ter verkrijging der bladeren zoo gemutileerd heeft als hij thans doet, nu de handel in dat artikel hem blijkbaar meer voordeel verschaft dan de verplichte verkoop der boonen aan het Gouvernement. Zie eens op de passers de hoeveelheden geroosterde bladeren, die er in rissen bij hoopen worden verkocht, en gij zult erkennen dat die handel belangrijke proportiën heeft aangenomen.

Doch het is die handel niet alleen, die het monopolie enorm veel afbreuk doet.

Wordt ook niet een groot deel der vruchten aan de verplichte levering onttrokken zoowel openbaar als clandestien?

Hebben onze vaderen ons niet met hunne hongietochten geleerd hoe een monopolie tot in zijn uiterste consequentiën moet worden gehandhaafd, wil men er al de voordeelen van trekken die er aan verbonden zijn?

En nu zal wel niemand ontkennen dat de aangehaalde 2de alinea van art. 1 van *Staatsblad* 1864 n°. 8 het tweede paard van TROJE is dat door eene te humane [1]) zoolang men den Maleier niet verbiedt koffie te drinken als aftreksel van de bladeren zoowel als van de vrucht moet men ook niet klagen wanneer hij het Gouvernement niet zooveel levert als hij kan. Wie zou dat kunnen begrooten?

Hoeveel koffie buitendien clandestien wordt van de hand gezet aan Chineesche, Europeesche en andere opkoopers, wie kan het zeggen? Ik heb eens als hulp-officier van justitie een Europeaan, die er een winstgevend bedrijf in vond, koffie van den inlander op te koopen en in poedervorm op de passer te verkoopen, voor den Raad van Justitie getrokken wegens onttrekking van koffie aan de verplichte levering, dat is wegens diefstal. De man werd veroordeeld tot f 10 boete. Gelukkig dat ik den man betrapte op clandestiene opkoop van de nog gave vrucht. Want het verkoopen van diezelfde koffie zou niet strafbaar meer geweest zijn, wanneer zij gebrand en tot poeder gemalen ware geweest. Haal eenige pedaties aan met gebrande en tot poeder gemalen koffie, ge kunt den vervoerder hoogstens straffen met f 10 tot f 100, wegens het vervoer zonder geleidebiljet.

Ik ontken niet dat clandestiene opkoop van koffie bij een staatscultuur evengoed mogelijk is, doch zoodra is het monopolie niet opgeheven of elke Maleier is bevoegd zijn eigen koffiebladeren en vruchten te verkoopen aan wien en in welken vorm hij wil.

De aanleiding tot het zich vergrijpen aan de koffie van een ander is daarmede weggenomen en die tot clandestiene opkoop daardoor gedeeltelijk verdwenen.

Bovendien kan en zal op elk perceel daartegen gewaakt worden, wat een betere waarborg is dan thans wordt gegeven. Immers hebben de besturende ambtenaren op een groot getal perceelen toezicht te houden, en dat in verband met al de andere werkzaamheden hun zoo kwistig toebedeeld.

Al deze grieven zijn zoo vele motieven meer tegen het monopolie, dat zelfs daar, waar het nog van eenige beteekenis is, het aanbeveling verdient, het zoo eenigszins mogelijk te vervangen door een andere wijze van belasting. Men is het er over eens, dat daarom al dadelijk ter Sumatra's Westkust eene hoofdelijke belasting moet worden geheven. Zelfs blijkt dat men het al lang heeft gewild, doch bevreesd was om de bevolking daardoor te ontstemmen en voor de gevolgen daarvan. [2])

. . . .
. . . .
. . . .

Ik heb er indertijd de aandacht op gevestigd, dat het niet alleen onbillijk maar bepaaldelijk in strijd met de adat werd geacht, om de zoogenaamde orang dagang, waaronder de zoo gegoede handelsstand, oningedeeld te laten bij de koffiecultuur. Hoeveel krachten daardoor ten onrechte worden onttrokken aan de cultuur, die bij eene hoofdelijke belasting niet alleen niet vrij zouden komen, doch van een deel waarvan zelfs de grootste bijdrage wordt verwacht, moge blijken uit bijlage n°. II.

Is het niet grievend voor hen die koffie moeten planten, dat zoo velen onder hen van deze verplichting vrijkomen, eenvoudig door hun geboorteplaats en dus die der inwoning hunner familie te verlaten? Eene hoofdelijke belasting kan aan al deze onbilijkheden een einde maken.

Doch waarom de koffieplanter daarin nu ook gedeeld, zooals de commissie voorstelt? Ontstemt men hierdoor niet hem, dien wij op onze hand zouden hebben zoolang duidelijk blijkt, dat men hem niet langer alleen in de kosten van den Staat wil laten bijdragen, en maakt men de in te voeren belasting daardoor niet nutteloos meer gehaat dan noodig is?

De verhooging van den verkoopsprijs is zeker een pleister op de wond, doch die doet dan ook geen, althans zeer weinig dienst als middel tot vermeerdering der koffieproductie, maar zal hoogstens aangemerkt worden als een equivalent, als eene compensatie voor de tweesoortige belasting.

De rollen worden daarbij omgekeerd; niet de belasting wordt het equivalent voor den verhoogden inkoopsprijs maar deze het equivalent voor gene. Slechts wanneer den koffieplanter zeer duidelijk zal zijn gebleken dat de verhoogde koffieprijs meer bedraagt dan de opgelegde belasting, zal hij er vrede mede hebben, al vindt hij er nog geen aanleiding in om minder in kopie daoen en kopie boeboek te doen dan thans. In ieder geval moet dus, wil men in den koffieplanter een bondgenoot hebben voor de invoering der hoofdelijke belasting — en dat gebiedt m. i. eene

[1]) *Uit dit gedeelte van het rapport zijn klaarblijkelijk bij het overschrijven eenige woorden weggevallen.*

[2]) *Hier volgen eenige beschouwingen, die, als minder ter zake dienende, zijn weggelaten.*

voorzichtige staatkunde — hem in cijfers te worden aangetoond dat hij er baat bij vindt. En dat is nog zoo gemakkelijk niet. Hoe groot moet het bedrag der belasting gemiddeld per werkbaren man zijn? De Staatscommissie noemt geen bedrag en zegt ook niet of het hoofdgeld even groot voor allen, dan wel geëvenredigd naar ieders vermogen moet zijn. Uit de vergelijking die zij maakt met de hoofdelijke belasting te Benkoelen en in de Lampongs geheven, is echter de gevolgtrekking niet te gewaagd, dat zij dezelfde belasting op Sumatra's Westkust zou willen zien ingevoerd. Dit is daarom ook verklaarbaar, omdat niet overal te dezer kuste het draagvermogen der bevolking even groot is. Bondjol, de VII Kota Kampar, Boea, Sidjoendjoeng, de XII Kota (Moeara Laboe), om bij de Bovenlanden te blijven, zullen waarschijnlijk hoogstens met een paar gulden per werkbaren man kunnen worden belast.

Wanneer men nu let op de omstandigheid dat het bevolkingscijfer van Sumatra's Westkust bedraagt:

De Padangsche	Benedenlanden . . .	316 534
» »	Bovenlanden	670 494
» »	Tapanoli	193 860
	totaal . .	1 180 888 zielen

en men aanneemt dat elk huisgezin bestaat uit 5 zielen, dan verkrijgt men voor de geheele kust een aantal van hoogstens 236 000 belastingschuldigen.

Het gemiddeld belastingcijfer, dat zal moeten worden geheven om tot het millioen te komen voor het equivalent benoodigd, kan dus niet minder zijn dan f 5 per werkbaren man, de vrijstellingen nog niet eens medegerekend.

Nu weet een ieder, dat er in de Benedenlanden en Tapanoli vele streken zijn waar de bevolking eene even geringe zoo niet geringere draagkracht heeft als de genoemde.

Ik wijs slechts op Indrapoera, Balei Selasa, Ajer Bangis, Rau, Natal, Siboga en tutti quanti.

Wanneer de bewoners van die streken worden aangeslagen in de laagste klasse, dus voor een bedrag van f 2, met welk bedrag moet dan het gemiddelde van f 5 voor den koffieplanter worden verhoogd, en moeten de koffieplanters allen evenveel betalen of naar rato hunner andere inkomsten?

Betalen alle koffieplanters evenveel, wat weder een onbillijkheid zal wezen voor den minder gegoede, dan zal de belasting waarschijnlijk f 8 bedragen. Wordt de bedoelde onbillijkheid niet begaan, dan kan het gebeuren dat een koffieplanter meer aan equivalent betaalt, dan hij aan equivalent krijgt.

Waar blijft nu de aansporing door het equivalent of liever door den verhoogden inkoopsprijs?

Meer heil zie ik in eene facultatiefstelling aan den koffieplanter, die op eigen grond geplant heeft, om een bepaald quantum in te leveren, dat niet minder mag bedragen dan 1/4 pikol, dan wel een hoofdelijke belasting te betalen van hoogstens f 5 onder afstanddoening van zijn tuinen aan het Gouvernement, zooals hierboven werd betoogd.

Het verdient aanbeveling om negriesgewijze te onderhandelen, omdat de negries zelfstandige deelen der Staatseenheid zijn, die eene zeker soort van autonomie bezitten, verpersoonlijkt door de penghoeloes.

Het lijdt geen twijfel dat de penghoeloes zoo lang mogelijk de belastinginvoering zullen trachten tegen te gaan, gekant als zij nu eenmaal zijn tegen elke soort van directe belasting. Vandaar dat het hoofdgeld zoo laag mogelijk behoort te worden gesteld. Van den koffieplanter kan echter ook niet minder dan f 5 worden gevergd, anders wordt door te veel belastingschuldigen beneden het gemiddelde betaald. Van daar dat dit bedrag voor deze afdeeling wordt gesteld op f 5.

Eene mindere opbrengst dan 1/4 pikol per werkbaren man kan ook niet worden toegelaten, wil men zich van eene eenigszins belangrijke productie verzekerd houden en de in te voeren belasting aantrekkelijk maken voor den koffieboer.

Door voor een kwart pikol f 5 aan het pakhuis te betalen en dus den inkoopsprijs op f 20 te stellen (een maatregel welke om straks te noemen redenen aanbevolen wordt), slaat men den koffieplanter feitelijk aan voor f 10 als hij koffie levert zoolang de marktwaarde f 60 bedraagt. Eerst wanneer die tot f 40 teruggaat, brengt hij aan koffie evenveel op als aan hoofdgeld, en daarop bestaat in den eersten tijd wel geen kans. Toch zal hij aanvankelijk liever 1/4 pikol koffie opbrengen dan f 5 betalen, in de hoop, dat, wanneer aan het eind van het jaar blijkt, dat hij niet voldoende heeft opgebracht, daarin berust zal worden. Daartegen dient gewaakt door eene strenge bepaling, waarbij de negries, die op het eind van het jaar niet de vastgestelde hoeveelheden hebben ingeleverd, met evenveel tientallen van guldens beboet worden als er quantums te kort komen. [1])

Zijn er personen, die ongenegen en onbekwaam worden bevonden om de hun opgelegde boete te voldoen, dan moeten zij zonder genade worden gestraft met 3 dagen tenarbeidstelling aan een der staatsondernemingen, voor elke onbetaalde f 1 boete.

Dit voorschrift zal zeker door liberale geesten drakonisch worden genoemd en geheel in afwijking van de tusschen boete en tenarbeidstelling bij de bestaande bepalingen vastgestelde verhoudingen.

Ik ontken dit niet, doch waar het strafrecht, wellicht uit misplaatste philanthropie, een wanverhouding heeft daargesteld tusschen boete en tenarbeidstelling, behoeft de fiscus die niet te volgen.

De inlander werkt vrijwillig voor f 0.40 per dag. Nu is de straf toch niet te zwaar wanneer men zijn gedwongen arbeid op f 0 33 stelt.

Zoo rekenen de inlandsche hoofden in deze afdeeling, in overleg met wie ik de verhouding bovenvermeld heb vastgesteld.

Hierboven is er reeds op gewezen, dat sommige negries aan de verplichte levering moeten onderworpen blijven zoolang hun aandeel in de staatsinkomsten niet door vrije staatscultuur kan worden opgebracht.

Ik weet aan de onbillijkheid, hierdoor aan deze negries begaan, op geen andere wijze tegemoet te komen, dan door den inkoopsprijs te verhoogen, doch acht het cijfer door de Staatscommissie voor Java aangenomen, voldoende.

Dit bedrag zal natuurlijk ook moeten worden betaald aan de negries met eigen tuinen, die liever 1/4 pikol per hoofd opbrengen dan in het hoofdgeld te worden aangeslagen.

Door aan de negries, die aan de verplichte levering onderworpen blijven, een quantum productie op te leggen, berekend naar de gemiddelde opbrengst over de drie laatste jaren, verzekert men zich mijns inziens het best tegen al te groote verwaarloozing der tuinen en tegen clandestienen verkoop. De vrees der commissie, dat gedeeltelijke opheffing van het monopolie den smokkelhandel bevorderen en op moedwillige verwaarloozing van de gouvernements-aanplantingen uitloopen zal, wordt dus door het quantumstelsel teniet gedaan.

Alleen ingeval van in den loop van het jaar gebleken misoogst, te beoordeelen door den later te noemen ambtenaar belast met het toezicht over de koffiecultuur in deze afdeeling, mag vermindering van opbrengst worden toegestaan. Hierdoor vervalt een tweede grief tegen het quantumstelsel, daar nu wel rekening wordt gehouden met den ijver van den belastingschuldige, de weergesteldheid, ziekten en plagen.

De repressieve maatregelen hierboven besproken, zijn overigens ook onderwerpelijk van toepassing.

Het is op de hierboven aangegeven wijze dat ik geloof binnen den kortst mogelijken tijd . . . zooals de verplichte levering en haar besten tijd gekend heeft. [2])

De van staatswege te exploiteeren tuinen hebben echter toezicht houdend personeel noodig en een bepaald aantal vaste koelies. Het eerste is gemakkelijk te verkrijgen door

[1]) Dit dient nader te worden toegelicht. Wanneer 1/4 pikol als maatstaf diende, zou een negrie, die voor een quantum van 1 pikol werd aangeslagen, 4 maal zooveel aan boete opbrengen als een die voor een kwart pikol werd aangeslagen. Dat zou onbillijk zijn. Met meer dan f 10 mag niemand worden beboet, die aan de levering van zijn quantum te kort schiet; het quantum moet dus de maatstaf van berekening wezen en niet de kwart pikol, wil men de billijkheid betrachten.

[2]) *Uit dit gedeelte van het rapport zijn klaarblijkelijk bij het overschrijven eenige woorden weggevallen.*

indienststelling van opzichters 1ste, 2de en 3de klasse op f 200, 150 en f 100 's maands, zoals door den heer Wessels is voorgesteld. De opzichters der cultures genoten minder, f 75, f 100 en f 150, doch zij mochten daarbij reiskosten verklaren. De bedragen door den heer Wessels voorgesteld, trek ik daarom uit. Ten einde den eersten tijd niet in te groote uitgaven te vervallen zou ik voor het vaste koeliepersoneel dwangarbeiders willen gegeven zien. De kust bezit er genoeg om er eenige honderde voor de koffieondernemingen af te zonderen.

Mocht onverhoopt op deze wijze niet of niet geheel kunnen worden voorzien in het later aan te geven aantal koelies, dan zullen die van Java moeten worden aangevoerd, want de Maleier is — de spoorwegaanleg heeft het bewezen — een goed werkman wanneer hij niet de overtuiging bij zich draagt dat men hem noodig heeft. Merkt hij dat men niet buiten hem kan, dan zet hij u het mes op de keel en doet zulke exorbitante eischen, dat men in verlegenheid zou kunnen komen zonder de beschikking over een vast korps koelies op de onderneming. De belastingschuldigen, die op het eind van het jaar achterstallig zijn, zou ik liefst niet op de wijze, als thans door den fiscus voor andere achterstallige belastingen is bepaald, willen innen. Veel last wordt daarmede aan de inners veroorzaakt met weinig resultaat. Toepassing van het hierboven aangegeven stelsel van strafbaarstelling wordt daarom aanbevolen. Een achterstallige belastingschuldige kan na afloop van elk jaar eerst beboet worden, zegge met 10 pct. boven het achterstallige bedrag zijner belasting, en hem 14 dagen tijd gelaten worden om zijn achterstand met de boete aan te zuiveren. Heeft hij na afloop van dien termijn nog niet betaald, dan straffe men hem met drie dagen tenarbeidstelling voor elken gulden achterstand en schrijve het achterstallig bedrag af voor rekening van den lande. De administratie wordt daardoor zeer vereenvoudigd, terwijl een ieder, die zijn aandeel in de staatsinkomsten niet kan of wil bijdragen in geld, dit kan doen door verplichten dienst, wat den staatsondernemingen ten goede komt, die deze arbeidskrachten best kunnen gebruiken. Zoodoende lijdt de Staat slechts in één geval verlies, dit is bij overlijden van den belastingschuldige.

Voor toezicht dient gerekend op een mandoor voor elke 15 dwangarbeiders evenals thans ook plaats heeft. Alle uitgaven voor werkvolk en toezicht worden gedragen door de onderneming, die beheerd wordt op dezelfde wijze als alle vrije ondernemingen en rekening en verantwoording aflegt aan den ambtenaar, belast met de contrôle over alle ondernemingen in de afdeeling (waarover later meer).

De financieele uitkomsten der op hooger last gedreven koffiecultuur op de wijze hierboven voorgesteld gedreven, worden thans in cijfers hieronder aangetoond.

Daarbij is aangenomen:

1°. dat van 250 boomen 1 pikol kan worden verkregen.

De juistheid van dezen factor zal niet onbetwist gelaten worden: immers blijkt uit bijlage n°. II dat de meeste productie, verkregen door Goenoeng Bongsoe, van bijna 2 pikols per werkbaren man, toch van 435 boomen geplukt moest worden, terwijl de Staatscommissie in haar rapport, als ik mij niet bedrieg, een aantal van 500 boomen noodig acht voor de productie van 1 pikol. [1])

Europeanen, die hier op de kust er koffietuinen op na houden, beweren echter dat eene opbrengst van 1 pikol van 250 koffieboomen matig getaxeerd is. Veel zal hier afhangen van de zorg aan de cultuur besteed. In den eenen tuin zal wat meer, in den anderen wat minder worden geoogst.

Intusschen kunnen de berekeningen ook worden gemaakt, aannemende dat een pikol wordt verkregen van 500 boomen, wat de voordeelen van het voorgesteld stelsel nog voldoende doet uitkomen.

Hoe het ook zij, het opzichthoudend personeel heeft een voortdurende stimulans noodig, die het voortdurend er op uit doet zijn om te maken, dat alles wat uit den tuin te halen valt er ook werkelijk uitgehaald wordt.

Daarvoor is noodig de toekenning van koffieprocenten in opklimmende reeks, zoodanig, dat voor de eerste 1000 pikols op eene onderneming verkregen f 1 aan procenten wordt betaald, voor de tweede f 2, enz.

Vermits de staatsondernemingen midden in de particuliere tuinen der bevolking liggen, kunnen de opzichters der ondernemingen tevens worden belast met den opkoop van koffie van de bevolking. Door hun dezelfde procenten daarvoor te verzekeren als voor de opbrengst hunner eigen tuinen, wordt hun de gelegenheid tot knoeien niet aan de hand gedaan, maar wel die om er voor te waken dat de bevolking alle koffie, die zij bij mogelijkheid bij elkander kan verzamelen, aan hen verkoopt.

Wordt daarbij het geven van voorschotten op den oogst toegestaan (dit stelt de commissie ook voor), en blijven de Chineezen, behalve die benoodigd voor spoorwegaanleg, uit de binnenlanden geweerd, dan zal daarmede, houd ik er voor, alle geoorloofde en ongeoorloofde handel in kopie daoen en clandestiene in kopie boeboek voor goed ophouden te bestaan;

2°. dat de dwangarbeiders (er wordt niet meer gevraagd dan 1 man voor elke 2500 boomen), door de onderneming worden gehuisvest, gevoed en gekleed. Zelfs dan zal hun arbeid goedkooper wezen dan die van vrije koelies.

Desniettegenstaande reken ik voor onderhoud, pluk en bereiding en voor uitbreiding of f 20 per pikol, het cijfer dat door de commissie ook voor Java is uitgetrokken, teneinde tegen eventualiteiten, als gebrek aan dwangarbeiders, verplichte immigratie enz. gewapend te zijn:

3°. dat de marktwaarde der koffie f 60 bedraagt. Daar de koffie tegenwoordig met f 74 per pikol betaald wordt, heb ik gemeend f 60 als gemiddelde te kunnen nemen. Aangezien dit cijfer een vast is bij alle gemaakte berekeningen, brengt het bij een vergelijkend overzicht geen verandering in de verhoudingen;

4°. dat, bij een aanslag ingevolge het voorstel der commissie, de koffieplanter minstens een hoofdgeld van f 3 per werkbaren man zal moeten opbrengen, om het millioen benoodigd voor het equivalent bijeen te kunnen krijgen, terwijl, waar de belasting geen dienst doet als equivalent, met een bedrag van f 5 kan en moet worden volstaan;

5°. dat elke werkbare man belastingschuldig is, met uitzondering alleen van de gebrekkigen wegens ouderdom of andere oorzaken, en de inlandsche ambtenaren en hoofden, die toch al te karig bezoldigd zijn;

6°. dat bij de toepassing van het voorstel der commissie eene productie van 10 000 pikols wordt verkregen, wat wel nimmer zal gebeuren, daar de verhoogde inkoopsprijs, na aftrek der belasting als equivalent, zoo gering zal blijken, dat daarin voor den planter geen voldoende opwekking zal gelegen zijn meer te planten.

Ik doe de veronderstelling dan ook maar alleen om aan te toonen dat dan nog eene staatsexploitatie in vrijen arbeid meer voordeelen belooft;

7°. dat daarbij geen rekening is gehouden met de afschrijvingen, welke onder het tegenwoordig systeem van belastingheffing ongetwijfeld niet zullen uitblijven bij een aanslag der cultuurplichtige bevolking in een hoofdgeld van f 8, en wel omdat dit ook niet gedaan is bij den aanslag van f 5, alhoewel het zich begrijpen laat dat f 5 gemakkelijker van iemand geïnd kan worden dan f 8.

---

[1]) Op bladz. 29 van het rapport lees ik in een noot over opbrengsten per bouw.

Deze maatstaf van berekening kan ik niet volgen. De op bijlage II aangegeven opgave van het aantal bouws dat elke tuin groot is, berust niet op opmeting, maar op taxatie, waarbij is aangenomen dat op een bouw 2000 boomen staan en elke tuin nog voldoende ruimte heeft voor uitbreiding.

De boomen zijn zeer onlangs opnieuw geteld.

Dit tellen heeft aldus plaats gehad.

In elken tuin, zoowel particulieren als gouvernementstuin, heeft men werkelijk geteld hoeveel boomen over de grootste lengte en hoeveel over de grootste breedte waren geplant en die twee verkregen uitkomsten met elkander vermenigvuldigd.

VERGELIJKEND OVERZICHT van de resultaten verkregen:

a. bij handhaving van het bestaande stelsel;

b. bij opvolging van het voorstel der commissie;

c. bij opvolging van het voorstel WESSELS, zooals het voor deze afdeeling pasklaar is gemaakt, met geleidelijke opheffing der verplichte cultuur.

	Pikols.	Amst. ponden.
a. Inkoop in 1887	1996	12½
» » 1888	3756	98¼
» » 188	1589	55
Totaal. . . .	7343	66
Gemiddeld. . . .	2447	55 zegge 2450,

welke, berekend tegen f 40 de pikol, een netto winst geven van 2450 × f 40 = f 98 000,00;

b. 11 878 werkbare mannen worden aangeslagen in een hoofdgeld van f 8 per man geeft . . . . f 95 000,00

Verkoop van 2450 pikols, welke wegens verhooging van den inkoopsprijs tot f 25, slechts een netto winst van f 30 per pikol kan geven. 73 500,00

Dadelijke opbrengst . . . . f 168 500,00

Aannemende dat door opvolging der voorstellen van de commissie eene productie van 10 000 pikols wordt verkregen (in 1857 werden 9605 pikols 54 A. ℔ ingeleverd, het meeste dat sedert de invoering der verplichte levering is opgebracht) dan zijn de financieele uitkomsten als volgt:

Hoofdgeld . . . . f 95 000,00

Netto winst op 10 000 pikols à f 30 de pikol. 300 000,00

Totaal . . . . . . f 395 000,00

c. Hoofdgeld ad f 5 waarin al dadelijk kunnen worden aangeslagen:

Panjalajan	met 620 w. m.	Al deze negries planten op gronden van andere negries. De door hare bevolking aangelegde tuinen worden alzoo door den Staat overgenomen en geëxploiteerd.
Kota Baroeh.	» 193 »	
Ajer Angat	» 286 »	
Pandei Sikat	» 696 »	
Goenoeng.	» 663 »	
Tandjoeng Beroelak	» 577 »	
Goenoeng Radja	» 195 »	
Batoe Tabal.	» 338 »	
Semawang Baroeh	» 669 »	
Semawang Atas	» 743 »	

Dit geeft . . . . 4980 w. m. × f 5 = f 24 900,00

2. Exploitatie der tuinen van gemelde negries, alsmede van den op de Merapi aangelegde tuinen: door Batipoe Baroeh op gebied van Andalas; door Tandjoeng Beroelak, Boenga Tandjoeng en Pitalah op grond van Saboe, welke beide tuinen nog weinig of niets opbrengen, en van den op den Barisan aangelegden tuin door Boenga Tandjoeng op gebied van Batipoe Baroeh.

Transporteere. . f 24 900,00

Per transport f 24 900 00

NAMEN DER NEGRIES.	NAMEN DER TUINEN.	Personeel voor toezicht.	Aantal kettinggangers.	Mandoers.	Pikols.	Aanvankelijke uitkomsten.		Latere uitkomsten.	
						Winst.	Verlies.	Pikols.	Geld.
Panjalajan, Kota Baroeh, Ajer Angat	Lalo (*a*)	1.0^{1}	74	5	197.6	f 4 406,40		746.74	f 25 822,86
Pandei Sikat	Rimbo Paoeh (*a*)	1.0^{3}	44	3			f 1 740,00	440.00	15 420,00
Goenoeng	Banio Tjondang	1.0^{2}	52	4	200.0	5 280,00		520.00	17 760,00
Batipoe Baroeh	Loerah Andalas (*b*)	1.0^{2}	60	4			2 520,00	600.00	20 880,00
Tandjoeng Beroelak	Anau Glaga	1.0^{2}	52	3	197.2	5 350,00		522 00	18 018,00
Goenoeng Radja	Pintjoeran, Goentang	1 M^{3}.	8				360,00	79.2	2 7[illegible]8,80
Boenga Tandjoeng, Pitalah, Tandjoeng Beroelak	Rimbo, Raboengmanis (*b*)	1.0^{1}	72	5			3 300,00	721,24	24 828,36
Batoe Tabal	Batang Laboe	1.0^{3}	33	2	44.0	156,00		333.2	11 434,80
Simawang Baroeh	Batang Boeloe	1.0^{2}	50	3	200 6	5 483,40		504 4	17 331,60
Simawang Atas	Batang Boeloe	1.0^{1}	75	5	259.6	6 824,40		753.2	26 074,80
		1 M^{3}, 3.0^{1}, 4.0^{2}, 2.0^{3}	520	34	1099	27 501,00	7 920,00	5220	180 299,22
Boenga Tandjoeng	Rimbo Paoeh (*c*)	1.0^{2}	41	3	206	5 701,80		412	13 728,00
		1 M^{3}, 3.0^{1}, 5.0^{2}, 2.0^{3}	561	37	130.5	33 202,80	7 920,00	5632	194 027,22

Een dadelijke winst alzoo van f 33 202,80 — f 7920 = ... f 25 282,80

a. Hierbij zijn gerekend de aanplantingen van Singgalang op eigen grond, die echter zoo onbeduidend zijn, dat die negrie tegen dien afstand wel geen bezwaar zal maken;

b. Deze tuinen produceeren nog niet. Door ze aan de negries te ontnemen, die ze hebben aangelegd, wordt deze productie niet dadelijk verminderd;

c. De verplichte productie van Boenga Tandjoeng wordt hieronder slechts op $^{1}/_{4}$ pikol gesteld, omdat aan deze negrie de tuin Rimbo Paoeh, die betrekkelijk nog weinig produceert, wordt ontnomen.

3. De negries Batipoe Atas, Saboe, Goegoe, Tandjoeng Sawah, Padang Lawas, Panindjawan, Tambangan, Boenga Tandjoeng, Andalas, Pitalah en de anak-negries Goenoeng Bangsoe en Pintjoeran VII blijven vooralsnog onderworpen aan de verplichte levering, doch haar wordt een quantum voorgeschreven, dat zij sub poene van boete zullen moeten opbrengen, berekend naar de gemiddelde productie per hoofd gedurende de drie laatste jaren. Hierdoor zal gerekend kunnen worden op eene productie voor:

Goenoeng Bangsoe	op	58 pikols.
Pintjoeran VII.	»	60
Batipoe Atas	»	340
Saboe.	»	217
Goegoe	»	525

Transporteeren 1200 pikols. Transporteeren f 50 182,80

Per transport	1200 pikols.		Per transport f 50 182,80
Padang Lawas	op 91 pikols.		
Tandjoeng Sawah	» 85		
Panindjawan	» 125		
Tambangan	» 45		
Boenga Tandjoeng	» 190		
Pitalah	» 84		
Andalas	» 100		
Totaal . . .	op 1920 pikols.		

Het verdient aanbeveling den inkoopsprijs der koffie ten behoeve dezer negries te verhoogen tot f 20, doch ze vrij te laten van hoofdgeld. De 1920 pikols kunnen dus slechts een netto winst geven van 1920 × f 35 = ... f 67 200,00

Waarvan af aan procenten voor de opkoopers 1920 × f 1 . . . . 1 920,00

f 65 280,00

4. Aan de negries Boekit Soeroengan, Singgalang, Kota Lawas, Djaoeh, Batipoe Baroeh en Soempoer, behoort de keus te worden gelaten tusschen verplichte levering van $^1/_4$ pikol per hoofd of aanslag in het hoofdgeld, met afstand harer tuinen aan den Staat. Bij verplichte levering ook tegen f 20 de pikol zou moeten worden opgebracht door:

Boekit Soeroengan	56
Singgalang	84
Kota Lawas	111
Djaoeh	58
Batipoe Baroeh	195
Soempoer	122
Totaal	626 pikols

die een netto winst geven van 626 × f 35 = ... f 21 910,00

Volgens deze regeling zou dus kunnen worden opgebracht . . . . f 137 372,80

Bij aanslag in het hoofdgeld betalen zij:

Boekit Soeroengan	226 × 5 =	f 1 130,00
Singgalang	337 × 5 =	1 685,00
Kota Lawas	445 × 5 =	2 225,00
Djaoeh	231 × 5 =	1 155,00
Batipoe Baroeh	782 × 5 =	3 910,00
Soempoer	490 × 5 =	2 450,00
		f 12 555,00

Worden daarbij hun tuinen door den Staat overgenomen en geëxploiteerd, dan komt men tot deze berekening:

NAMEN DER NEGRIES.	NAMEN DER TUINEN.	Aantal dwangarbeiders.	Mandoers.	Pikols.	Personeel voor toezicht.	Aanvankelijke uitkomsten.		Latere uitkomsten.	
						Winst.	Verlies.	Pikols.	Geld.
Boekit Soeroengan	Boekit Toewi	10		25	1 M[1]	f 262,80	»	107 $^1/_3$	f 3 460,80
Singgalang	Loehoeng	20	1	83	1.O[3]	1 271,89	»	205 $^1/_2$	6 034,66
Kota Lawas	Ajer Loeloer	65	4	203	1.O[2]	5 428,20	»	655	23 025,00
Djaoeh	Poepoeran Boenga	20	1	92	1.O[3]	2 208,00	»	200	6 423,00
Batipoe Baroeh	Ajer Betanang	32	2	208	1.O[3]	6 552,00	»	328	11 232,00
	Biaro	27	2	190	1.O[3]	5 850,00	»	270	8 970,00
Soempoer	Koebangan Badak	75	5	182 $^2/_5$	1.O[3]	4 413,60	»	745 $^3/_5$	26 378,40
		249	15	938 $^2/_5$	1 M[1], 1.O[2], 5.O[3]	f 25 986,49	»	2511	f 85 520,86

Transporteeren . . . f 12 555,00

Per transport f 12 555,00

Eene dadelijke winst alzoo van . . . . f 25 986,49

Totaal . . . . f 38 541,49

Hierbij te voegen de opbrengst der sub c^2 bedoelde tuinen, benevens het hoofdgeld sub c^1 . . . . . 50 182,80

en de sub c^3 bedoelde opbrengsten uit de verplichte cultuur 65 280,00

f 154 004,29

4. Wil men later de goed produceerende negries ook vrijstellen van de verplichte levering, dan kan men slechts de negrie-tuinen overnemen en moeten de volkstuinen vrijgelaten worden. Men komt daardoor nog in het bezit van de tuinen van Padang Lawas, Tandjong Sawah, de Boekit Boenian van Pitalah en Boenga Tandjoeng, de Rimbo Tahé en Rimbo Piatoe van Andalas, en tuin Katiagam van Panindjawan en die op de Boekit Gadang van Tambangan. Daarmede komt men tot deze berekening:

NAMEN DER NEGRIES.	NAMEN DER TUINEN.	Personeel voor toezicht.	Aantal dwang-arbeiders.	Mandoors.	Pikols.	Aanvankelijke uitkomsten.		Latere uitkomsten.	
						Winst.	Verlies.	Pikols.	Geld.
Padang Lawas	Diverse	1.0[2]	80	5	248	f 6 972,00	»	812	f 28 460,80
Tandjoeng Sawah	Idem	1.0[2]	84	5	436	14 304,00	»	840	30 060,00
Pitalah, Boenga Tandjoeng	Boekit Boenian	1.0[1]	117	7	1024	36 276,00	»	1178	42 282,00
Andalas	Rimbo Tahé en	1.0[3]	23	2	112.8	2 839,20	»	228.8	7 363,20 *)
	Rimbo Piatoe		6	»	54.2	2 115,52	»	62.2	2 427,52 *)
Panindjawan	Katiagam	1.0[3]	8	»	64	1 116,00	»	80	1 740,00
Tambangan	Boekit Gadang	1.0[3]	11	1	96.4	2 379,60	»	116.4	23 159,60
		1.0[1], 2.0[2], 3.0[3]	329	20	2035.4	f66 002.32	»	2511	f116 000,32

*) Rimbo Tahé en Rimbo Piatoe grenzen aan elkander. Zij kunnen dus onder éénzelfde toezicht staan.

Bij eene algeheele conversie van het monopolie in een Staatscultuur komt men tot deze becijfering:

Hoofdgeld 11 889 × 5 = ... f 59 445,00

Opbrengst der tuinen sub 2 dadelijk 1305 pikols of f 33 202, later 5632 of 194 027,00

» » » » 3 » 984 » » 25 912 » 2511 » 85 529,00

» » » » 4 » 2035 » » 66 002 » 3317 » 116 000,00

Te zamen . . 4324 pikols of f 125 190 later 11 460 pikols of . . . . f 454 992,00

Aannemende dat slechts de helft wordt opgebracht dan krijgt men. . 2162 » » f 62 595 pikols later 5730 pikols of 277 496,00

Dus zelfs als men later slechts op een opbrengst van 1 pikol per 500 boomen mag rekenen bij deze conversie, heeft men nog alle reden van tevredenheid.

Mijn voorstel komt dus met betrekking tot de afdeeling Batipoe en X Kottas, hierop neder:

1°. in te trekken het gouvernementsbesluit, dd. 2 Februari 1877, n°. 36;

2°. te bepalen, dat gehandhaafd blijft de verplichting der inheemsche bevolking in de laras Batipoe di Atas, in de laras Soempoer, met uitzondering van de negrie Soempoer, in de negries Boenga Tandjoeng en Pitalah (Laras Boenga Tandjoeng) in de negries Tambangan en Panindjawan (Laras IV Kotta), in de anaksnegrie Pintjoeran VII en Goenoeng Bongsoe (laras Batipoe Baroe) om koffie te planten, en dat zij in den vervolge tevens verplicht zijn jaarlijks een vooraf vastgestelde hoeveelheid in te leveren, doch dat de keuze der gronden en de wijze van aanslag en onderhoud der aanplantingen geheel wordt overgelaten aan de inzichten der inlandsche hoofden en bevolking;

dat de bevolking in die larassen en negries niet aangeslagen wordt in de later te noemen hoofdelijke belasting;

dat met de negries Boekit Soeroengan, Kota Lawas en Singgalang in de laras VI Kota, Djaoeh, in de laras IV Kotta, Batipoe di Bahroe in de laras van dien naam en, zoo later gewenscht, ook met de negries Tambangan en Panindjawan (laras IV Kota) Boenga Tandjoeng en Pitalah

(laras Boenga Tandjoeng), Andalas (Batipoe Baroe) en Tandjoeng Sawah en Padang Lawas (Laras Soempoer), wordt onderhandeld over den afstand der tuinen Boekit Poewi, Ajer Loeloer, Loehoeng, Poepoeran Boenga, Ajer Betanang, Biaro en Koebangan Badak alsmede van de tuinen Boekit Gadang, Katiagam, van die toebehoorende aan de negries Tandjoeng Sawah en Padang Lawas, van de tuinen Rimbo Tahe en Rimbo Piatoe der negrie Andalas en van den tuin Boekit Boenian der negries Pitalah en Boenga Tandjoeng aan het Gouvernement, en die negries, zoodra zij haar genoemde tuinen aan den Staat hebben overgedragen, in het hoofdgeld aan te slaan, en, zoo zij verkiezen bij de verplichte cultuur te worden ingedeeld, ieder van een kwart tot twee pikols per hoofd te laten opbrengen bij gebreke waarvan de nalatigen worden beboet met f 10 voor elk quantum dat te weinig is ingeleverd;

dat voor de tuinen Rimboeh Paoeh Lalo, Banio Tjandang, Rimbo Raboeng Manis, Rimbo Kapala Padang Lawas van de negries Pandei Sikat, Panjalaijan, Kota Bahroe en Ajer Angat, Boenga Tandjoeng Pitalah en Tandjoeng Beroelah, de tuinen Anau glaga van de negrie Tandjoeng Beroelah, Rimbo Pareh van de negrie Boenga Tandjoeng en Pintjoeran Goentong van de negrie Goenoeng Radja en de tuinen van de negries Simawang Bahroe, Simawang Atas en Batoe Tabal van Staatswege worden overgenomen en de negries Pandei Sikat, Panjalaijan, Kota Bahroe, Ajer Angat, Goenoeng, Simawang Bahroe, Simawang Atas, Batoe Tabal, Tandjoeng Beroelak en Goenoeng Radja worden aangeslagen in de hoofdelijke belasting;

dat zij, die de verschuldigde belasting of de opgelegde boete niet betaald hebben, veertien dagen na afloop van het dienstjaar voor elken gulden met drie dagen terarbeidstelling worden gestraft, te ondergaan op een der van Staatswege geëxploiteerde cultuurondernemingen;

dat de negries, die bij het monopolie blijven ingedeeld, hun koffie inleveren aan de meest nabijzijnde cultuuronderneming van den Staat;

dat zoowel voor de koffie, opgebracht door de bij het monopolie ingedeelde negries, als van die geteeld op de staatsondernemingen, cultuurprocenten worden uitgekeerd aan het toezichthoudend personeel;

dat dit personeel zal bestaan uit een hoofdadministrateur op eene maandelijksche bezoldiging van f 500, aan wien bij de contrôle over het monopolie ook wordt opgedragen het toezicht over zoovele hem toegevoegde opzichters en mantries der 1ste, 2de en 3de klasse als er staatsondernemingen zijn;

dat de uitgaven benoodigd voor de bezoldiging en belooning van dit personeel zoowel als dat voor de mandoors en het onderhoud en de uitbreiding der tuinen, de pluk, bereiding en transport van het product komen ten laste der ondernemingen, die elk eene afzonderlijke administratie voeren en hun eigen uitgaven dragen;

dat de gelden benoodigd voor het beheer van elke onderneming, zoowel als voor de bezoldiging en belooning van den hoofdadministrateur, alsmede voor de inkoop der koffie van de aan het monopolie onderworpen negries en voor voorschotten aan planters te verleenen, zullen worden gevonden uit voorschotten op aanvraag van dezen door den resident te verleenen;

3°. den inkoopsprijs per pikol koffie 1ste soort te brengen op f 20;

4°. de werkbare mannen in de negries welke *niet* aan het monopolie onderworpen zijn, aan te slaan in een hoofdgeld van f 5 per jaar;

5°. In te trekken het personeel bij het algemeen pakhuis te Padang Pandjang dat, na opening van den spoorweg van deze plaats naar Padang, overbodig zal zijn, en van de koffieinkoop-pakhuismeesters.

Toevoeging van den nog in deze afdeeling bescheiden koffiemantrie (de twee anderen werden reeds bij de staatscultuur ingedeeld) aan den hoofdadministrateur, om te worden gebruikt dáár waar hij dit noodig zal oordeelen.

Aanleg van nieuwe tuinen wordt voorloopig door mij onnoodig geacht. Er bestaat voldoende gelegenheid de over te nemen bestaande tuinen uit te breiden.

Evenzeer het sluiten van contracten voor de bereiding en sorteering van het product.

Naar mijn bescheiden meening is dat hier een overbodige moeite. De bereiding, zooals die door de bevolking geschiedt, is zoo eenvoudig, dat zij op elke staatsonderneming door de plukkers zelf kan plaats hebben, of anders door de opzichters op de ondernemingen op West-Indische wijze. De practijk zal moeten uitwijzen wat de voordeeligste is. Op de veilingen te Padang wordt voor de op West-Indische wijze bereide koffie iets meer gegeven. Het verschil is echter niet zoo belangrijk, dat men zich haasten moet om de Oost-Indische aan de West-Indische wijze op te offeren. De gouvernementstuinen, die voor de staatscultuur niet meer benoodigd zijn, worden aan de rechthebbende bevolking gerestitueerd wanneer ze niet in huur of in erfpacht kunnen worden uitgegeven, waarin de bevolking gekend moet worden. Dit is overeenkomstig de adat gesanctioneerd bij Staatsblad 1874 n°. 94.

Het aanleggen van Regeeringswege in betaalden arbeid van wegen, waar gebrek aan gemeenschapsmiddelen de vestiging van inlandsche koffieplanters in het gebergte mocht blijken in den weg te staan, wordt overbodig gedacht, evenals de tijdelijke vrijstelling van heerendienst, aan de planters te verleenen, daar de uitbreiding van het monopolie niet wordt beoogd.

In verband met het voorafgaande, kan de beantwoording van de door den directeur van binnenlandsch bestuur gestelde vragen (vide zijne missive dd. 1 Februari 1890, n°. 847), kort wezen.

Daarbij is in het licht gesteld, dat de voorstellen der commissie en van den heer WESSELS beiden veel aannemelijks hebben voor zooveel deze afdeeling betreft.

Door opvolging van het laatste worden het belang en de behoefte der bevolking het best behartigd.

Hoe eerder het aangenomen wordt hoe beter.

Daartoe bestaat al dadelijk gelegenheid door exploitatie van stonde af aan door den staat van de tuinen, aangelegd door de eene negrie op grond der andere, terwijl de negries, die communale tuinen op eigen grond hebben, *kunnen* overgehaald worden hare tuinen aan den Staat af te staan.

Men late het monopolie echter niet los, zoolang de staatscultuur in vrijen arbeid nog niet evenveel opbrengt.

Dit vordert het financieel belang van den Staat, doch drage zorg, dat deze hybridische toestand zoo kort mogelijk dure, door al het mogelijke aan te wenden, dat kan dienen tot ontwikkeling van de staatscultuur in vrijen arbeid, waarvoor is aanbevolen:

1°. het quantumstelsel, dat moet dienen om de negries, die er eigen communale tuinen op nahouden, aan te moedigen daarvan afstand te doen ten behoeve van den Staat en alzoo het monopolie binnen de engst mogelijke grenzen te brengen;

2°. het tenarbeidstellen van dwangarbeiders op de staatsondernemingen om dienst te doen als vaste koelies, ten einde de kosten van productie tot een minimum te kunnen reduceeren;

3°. het opkoopen der koffie van de bevolking op de staatsondernemingen tegen een verhoogden prijs van f 20, waardoor men de bevolking aan den geregelden kerkgang (als ik mij zoo mag uitdrukken) wendt, ook na afschaffing van het monopolie den Staat ten goede kan komen en waardoor tevens voldaan wordt aan sub 7 van het voorstel der commissie, strekkende om de gelegenheid tot inbreng zoo gemakkelijk mogelijk te maken;

2°. de tweede vraag van den directeur vindt hare beantwoording in het voorafgaande, vooral in de gedane voorstellen;

3°. geldelijke offers worden in het geheel niet gevorderd. De voorschotten, die worden gevraagd, verschillen alleen daarin van die, welke gedurende de werking van het tegenwoordig stelsel worden verleend, dat deze alleen dienen tot inkoop van koffie, gene ook moeten strekken tot bezoldiging van het personeel op de ondernemingen.

Heffingen uit anderen hoofde dan het hoofdgeld worden niet noodig geacht;

4°. de Regeering behoeft, wat deze afdeeling betreft, niet bedacht te zijn op andere maatregelen dan de vastgestelde;

5°. aan de bevolking heb ik eerst de vraag doen stellen of zij, tegen opheffing van het monopolie, hoofdgeld wenschte te betalen.

Het antwoord luidde: » verzoeke handhaving van den bestaanden toestand."

Toen ik daarop liet weten, dat dan ook meer zou moeten worden opgebracht, werd dit plechtig beloofd.

Doch toen een quantum in perspectief werd gesteld, wees de slimme Maleier op de misoogsten, die den armen belastingschuldige zouden kunnen treffen. Dit bezwaar waarop — zooals hierboven blijkt — de commissie ook de aandacht vestigde, is niet anders te verijdelen dan door een jaarlijkschen aanslag, gebaseerd op de gemiddelde opbrengst der drie laatste jaren, en door afschrijvingen, op last van den resident in behoorlijk bewezen of aangetoonde gevallen te controleeren door den ambtenaar, belast met de contrôle over de cultuur.

Een brief van het larashoofd van Batipoe di Bahroe wordt hierbij overgelegd, waarbij op het behoud van den bestaanden toestand wordt aangedrongen.

Hetzelfde hebben de andere larashoofden als antwoord van de door hen geraadpleegde negries medegedeeld;

6°. Deze vraag kan in verband met het voorafgegane buiten sprake blijven.

Het aantal Chineezen is tengevolge van den spoorweg-aanleg zeer toegenomen in deze afdeeling.

Dit is een noodzakelijk kwaad, dat met de voltooiing van den spoorweg wel zal verminderen, doch niet geheel zal verdwijnen.

Reeds verscheidene dezer individus hebben zich metterwoon te Padang Pandjang gevestigd en drijven er handel of oefenen het een en ander bedrijf uit. Een akte van vast verblijf hebben enkelen, de meesten echter niet, gekregen.

Worden zij daarop gewezen, dan heet het dat zij nog in relatie staan met de Chineezen, nog werkzaam bij den spoorweg en met dezen zullen verdwijnen. Zij hebben tot hun beschikking een reeks acoluthen, die zich overal heen en weer bewegen, en der politie de meeste last veroorzaken door te reizen zonder passen; het niet laten afteekenen der passen, als ze er een hebben; zich overal in te dringen; in één woord door te handelen, alsof zij boven de wet staan en aan geen politie rekenschap te geven hebben van hun daden.

Dit zijn de moeielijkheden die openbare werken, van zoo grooten omvang als de spoorweg-aanleg alhier, steeds met zich voeren en waartegen niet veel te doen valt.

Alleen zal het geraden zijn bij afloop van den spoorweg-aanleg met gestrengheid tegen deze menschen op te treden en onherroepelijk allen te weren, die geen zeer goede waarborgen kunnen leveren, dat hun verblijf te dezer plaatse geen schadelijke gevolgen voor den Staat kan hebben.

Ik vertrouw dat door de voorgestelde maatregelen voldoende zal kunnen worden gewaakt tegen clandestienen opkoop van koffie door deze lieden, zoowel als door de pachters en slijters van opium.

In verband met al het hierboven medegedeelde, komt het mij met alle bescheidenheid voor, dat de voorstellen van de commissie:

sub 5. om van Regeeringswege in betaalden arbeid wegen te doen aanleggen waar gebrek aan gemeenschapsmiddelen de vestiging van inlandsche koffieplanters in het gebergte mocht blijken in den weg te staan;

sub 6. om tijdelijk vrijstelling van heerendiensten te verleenen aan de sub 5 bedoelden; en

sub 8. om de uitgifte van woeste gronden ondergeschikt te maken aan de belangen der bevolking, gerust buiten gevolg kunnen worden gelaten.

De Assistent-Resident van Batipoe en X Kottas,

(*w. g.*) PRINS.

OVERZICHT van de koffieproductie in de

LARASSEN.	1848.		1849.		1850.		1851.	
	Pikols.	Kat.	Pikols.	Kat.	Pikols.	Kat.	Pikols.	Kat.
VI Kottas	457	38	»	»	»	»	»	»
IV Kottas	596	66	»	»	»	»	»	»
Batipoe die atas	491	87	»	»	»	»	»	»
Batipoe die bawa	779	30	3 626	05^5	4 349	46	4 418	03
Boenga tandjoeng	960	66	»	»	»	»	»	»
Soempoer	1 313	48^5	»	»	»	»	»	»
Semawang	16	18	»	»	»	»	»	»
Totaal	4 615	53^5	3 626	05^5	4 349	46	4 418	03

	1858.		1859.		1860.		1861.	
VI Kottas	1 881	96	1 382	59	1 110	44	889	40^5
IV Kottas	1 287	30	921	97	720	06	735	29^5
Batipoe die atas	1 415	20	1 520	37	815	80	1 296	88
Batipoe die bawa	1 711	50	1 551	51	1 052	49	1 175	04
Boenga tandjoeng	1 018	08	1 064	28	883	70	615	94
Soempoer	1 454	01	1 870	64	1 765	63	1 934	86
Semawang	28	95	56	14	70	93	20	25
Totaal	8 747	—	8 367	50	6 419	05	6 667	67

	1868.		1869.		1870.		1871.	
VI Kottas	510	45	496	93	672	13	690	21
IV Kottas	407	12	409	16	531	80	647	53
Batipoe die atas	674	16	783	84	1 331	65	1 571	89
Batipoe die bawa	671	05	705	85	962	12	997	36
Boenga tandjoeng	1 016	20	1 514	33	1 186	97	1 376	53
Soempoer	1 582	14	2 935	88	3 137	81	2 786	60
Semawang	93	78	288	81	139	49	158	21
Totaal	4 954	90	7 134	80	7 961	97	8 228	33

	1878.		1879.		1880.		1881.	
	Pikols.	A. ℔.	Pikols.	A. ℔.	Pikols.	A. ℔.	Pikols.	A. ℔.
VI Kottas	414	»	414	»	438	124	394	01
IV Kottas	308	»	206	»	216	8½	216	76½
Batipoe die atas	529	»	439	»	780	105½	554	73
Batipoe die bawa	489	»	378	»	664	122	503	67¼
Boenga tandjoeng	525	»	589	»	792	26¾	716	118
Soempoer	1 487	»	1 206	»	1 426	59¾	880	93¼
Semawang	64	»	137	»	120	41½	51	99
Totaal	3 816	»	3 369	»	4 439	113	3 318	28

assistent-residentie Batipoe en X Kotta's.

1852.		1853.		1854.		1855.		1856.		1857.		Aanmerkingen.
Pikols.	Kat.	Pikols.	Kat.	Pikols.	Kat.	Pikols.	Kat.	Pikols.	Kat.	Pikols.	Kat.	
1 059	65	»	»	931	23	1 123	73	1 320	94	1 728	75	
745	05	»	»	815	64	684	73	786	80	1 026	47	
748	21	»	»	840	32	843	34	1 059	79	1 489	97	
883	44	6 133	76	1 010	33	1 096	89	1 159	54	1 763	86	
905	20	»	»	1 065	31	888	39	848	14	1 389	64	
1 804	61	»	»	1 674	63	1 285	08	1 487	74	2 137	93	
11	34	»	»	53	61	31	29	38	77	68	92	
6 1[illegible]7	50	6 133	76	6 391	07	5 953	45	6 737	72	9 605	54	
1862.		1863.		1864.		1865		1866.		1867.		
731	08	611	92	875	32	404	56	593	88	465	33	
797	80	652	08	910	02	403	84	438	37	494	09	
1 059	64	811	40	1 468	02	494	20	715	92	855	04	
1 336	40	888	48	1 174	16	606	32	692	88	844	60	
Niet op te geven.						8[illegible]0	32	828	12	1 307	96	
						874	12	1 680	64	1 999	72	
						172	13	80	25	115	76	
3 924	92	2 963	88	4 427	58	3 845	49	5 030	06	6 082	50	
1872.		1873.		1874.		1875.		1876.		1877.		
266	89	298	81	293	76	534	97	267	17	562	29	
276	20	200	92	391	53	373	13	216	93	425	49	
491	93	503	37	889	80	850	21	383	36	1 426	45	
668	41	430	27	637	13	691	16	270	25	968	36	
1 220	17	795	21	1 119	03	1 439	66	759	77	1 239	16	
1 328	54	1 639	36	2 048	97	1 770	12	1 124	70	2 015	72	
119	01	113	45	117	09	212	48	133	36	138	46	
4 371	15	3 981	39	5 497	31	5 871	73	3 155	54	6 775	93	
1882.		1883.		1884.		1885.		1886.		1887.		
Pikols.	A. fl.	Pikols.	A. fl.	Pikols.	A. fl.	Pikols.	A. fl.	Pikols.	A. fl.	Pikols.	A. fl.	
238	69	257	113	170	59½	159	97½	109	105	»	»	
136	87½	234	27	191	113½	196	39	143	113½	»	»	
434	31	1 346	84	568	14½	523	49	316	56	»	»	
384	94¼	466	81	304	75¼	280	49¾	170	24	»	»	
576	91¾	842	63	369	62½	537	1¼	276	14¾	»	»	
718	108¾	1 247	62¾	817	44	974	122	531	40¾	»	»	
53	01¾	12	61¾	7	32½	33	25	64	07½	»	»	
2 542	114	4 407	117½	2 429	26¾	2 705	8½	1 611	111½	»	»	

Padang Pandjang, den 10den April 1890.

De Assistent-Resident van Batipoe en X Kotta's,

(*w. g.*) PRINS.

KOFFIECULTUUR in de Laras IV Kotta.

NAMEN DER NEGRIES.	NAMEN DER KOFFIE-TUINEN.	Aantal werkbare mannen.	Aantal vrijgestelden.	Uitgestrektheid der tuinen in bouws.	Aantal vruchtdragende boomen.	Aantal jonge boomen.	Opbrengst gedurende de drie laatste jaren.	Hoe de bevolking de wijze van bewerking, onderhoud en aanplant geheel naar eigen inzicht heeft ingericht.	Verdere bijzonderheden.
Goenoeng	Baniso Tjondong	663	226	250	50 000	80 000	1887 7—83½ 1888 31—33½ 1889 29—109	Grond van Tambangan. Aangelegd in 1884. Terrein geschikt voor de koffiecultuur; 104 cultuurplichtigen, waarvan 13 gedurende 5 achtereenvolgende dagen in den tuin blijven om koffie te plukken, terwijl eens in de week, des Zaterdags, bovendien nog 91 man uitkomt om den tuin schoon te maken en alles wat nog niet geplukt is mede te nemen.	Boschgrond op den Barisan 2—4 paal gelegen van de woningen der cultuurplichtigen.
Djaoeh	Poepoeran Boenga	231	123	180	23 000	27 000	1887 19—80½ 1888 51—114 1889 32—101½	Eigen grond. Aangelegd in 1881. Terrein vrij geschikt 60 cultuurplichtigen, waarvan 12 gedurende een week in den tuin blijven om koffie te plukken, tetwijl bovendien eens in de week 48 man uitkomt om den tuin schoon te maken en alles wat nog niet geplukt is mede te nemen.	Idem idem 1—2 paal.
	Particuliere tuinen			40	15 400	100		Kandangs in den omtrek der negrie.	
Tambangan	Boekit Gadang	179	67	85	24 100	5 000	1887 32—60½ 1888 70—39½ 1889 32—105½	Eigen grond. Geschikt voor koffiecultuur. Negrietuin aangelegd in 1880; 30 cultuurplichtigen, waarvan 5 gedurende zeven dagen in den tuin blijven om koffie te plukken, terwijl bovendien nog eens in de week 25 man uitkomt om redenen als boven vermeld.	Idem idem hoogstens 1 paal.
	Particuliere tuinen			100	34 160	1 800		Tuinen op de Boekit Gadang en Kandangs in den omtrek der negries.	
Panindjawan	Pintjoeran Dingin (particuliere tuinen) Katiagam	498	130	300	91 000	69 000	1887 110—14 1888 130—67 1889 126—117	Pintjoeran Dingin is in 1879 en Katiagam in 1878 aangelegd. Grond zeer geschikt voor koffiecultuur. Nagenoeg ieder werkbaar man heeft in deze negrie een eigen tuin, hetzij te Pintjoeran Dingin of te Katiagam. Behalve deze tuintjes is te Katiagam nog een negrietuin, die speciaal is aangelegd om de negrie aan geld te helpen voor gemeentelijke uitgaven. Hier mogen slechts 6 lieden plukken; van het geld dat zij aan het pakhuis ontvangen, wordt door hen $1/4$ aan den panghoeloe kapala afgestaan ten behoeve der negrie. De tuin wordt echter onderhouden door de geheele bevolking, die, naarmate dit noodzakelijk blijkt, uitkomt en dan zooveel koffie voor eigen gebruik of verkoop in het pakhuis mag medenemen als ze wil. Er bevinden zich 37 tuinhuisjes in de tuinen, waarin huisgezinnen wonen die een zekere uitgestrektheid onderhouden, en met hun medeplanters zijn overeengekomen om hun aandeelen te onderhouden tegen afstand van de helft der opbrengst.	Boschgrond op den Merapie hoogstens 2 paal van de woning der cultuurplichtigen.
	a. gouvernementstuin				16 000	4 000			
	b. particuliere tuin				63 000	2 300			

OVERZICHT *der financieele uitkomsten van de Staatsexploitatie in vrijen arbeid.*

1°. Ontginning van Banio Tjondong:		
5000 vruchtdragende boomen leveren 50 × 4 = 200 pikols of een bruto winst van 200 × f 40 = f		8 000,00
Voor toezicht over den geheelen tuin, groot 130 000 boomen, wordt noodig geacht:		
één opzichter der 2de klasse . . . . f	1800,00	
4 mandoors à f 180 voor 52 kettinggangers	720,00	
cultuurprocenten	200,00	
		2 720,00
Deugdelijke netto-winst . . . f		5 280,00
Later, wanneer de 80 000 boomen ook vruchtbaar zullen zijn geworden, wordt gerekend op een productie van 130 × 4 = 520 pikols, met een bruto winst van . . . . f		20 800,00
waavan af moet gaan aan toezicht hierboven bedoeld . . . . f	2 520,00	
aan procenten	520,00	
		3 040,00
Latere netto-winst. . . . f		17 760,00
2°. Ontginning van Katiagam:		
16 000 vruchtdragende boomen leveren 16 × 464 pikols, of een bruto-winst van 64 × f 40 = . f		2 560,00
voor toezicht over den geheelen tuin, groot 20 000 boomen, wordt noodig geacht:		
één opzichter der 3de klasse . . . . f	1 200,00	
één mandoor voor 8 dwangarbeiders	180,00	
procenten	64,00	
		1 444,00
Dadelijke netto-winst . . . f		1 116,00
Later, wanneer de 4000 boomen ook vruchtdragend zullen zijn geworden, wordt gerekend op eene productie van 20 × 4 = 80 pikols met een bruto winst van. . . . . f		3 200,00
waarvan af moet gaan wegens toezicht hierboven bedoeld . . . . f	1 380,00	
aan procenten	80,00	
		1 460,00
Latere netto-winst . . . f		1 740,00
3°. Ontginning van Poepoeran Boenga:		
23 000 vruchtdragende boomen leveren 23 × 24 = 92 pikols of een bruto winst van 92 × f 40 = f		3 680,00
voor toezicht over den geheelen tuin, groot 50 000 boomen, wordt noodig geacht:		
één opzichter der 3de klasse . . . . f	1 200,00	
één mandoor voor 20 dwangarbeiders.	180,00	
procenten.	92,00	
		1 472,00
Dadelijke netto-winst. . . . f		2 208,00
Wanneor de 2700 boomen ook vruchtdrtgend zullen zijn geworden, wordt gerekend op een productie van 50 × 4 = 200 pikols, of een bruto-winst van 200 × f 40 = ... f		8 000,00
waarvan af kosten van toezicht hierboven bedoeld . . . . f	1 380,00	
procenten	200,00	
		1 580,00
Latere netto-winst . . . f		6 420,00

4°. Ontginning van Boekit Gadang:

24 100 vruchtdragende boomen = 24.1 × 4 = 96.4 pikols of een bruto-winst van 96.4 × f 40. f 3 856,00

voor toezicht over den geheelen tuin, groot 29 100 boomen, is noodig:

één opzichter derde klasse . . . . f	1 200,00	
een mandoor voor 11 dwangarbeiders.	180,00	
procenten.	96,40	
		1 476,40
Dadelijke netto-winst . . . f		2 379,60
Latere bruto winst van 29 100 boomen, of 116.4 pikols. . . . . f		4 656,00
verminderd met kosten van toezicht hierboven bedoeld . . . , ... f	1 380,00	
procenten.	116,40	
		1 496,40
Latere netto-winst . . . f		3 159,60

Padang Pandjang, den 10den April 1890.

De Assistent-Resident van Batipoe en X Kotta's,
(*w. g.*) PRINS.

KOFFIECULTUUR in de Laras VI Kota.

NAMEN VAN DE NEGRIES EN LARASSEN.	NAMEN DER KOFFIE-TUINEN.	Aantal werkbare mannen.	Aantal vrijgestelden.	Uitgestrektheid der tuinen in bouws approximatief.	Aantal vruchtdragende boomen.	Aantal jonge boomen.	Opbrengst gedurende de drie laatste jaren.	Hoe de bevolking de wijze van bewerking, onderhoud en aanplant geheel naar eigen inzicht heeft ingericht.	Nadere bijzonderheden.
Boekit Soeroengan	Boekit Toewie	226	20	300	6 300	20 500	1887 2—32 1888 2—$118\frac{1}{2}$ 1889 4—$121\frac{1}{2}$	Eigen grond. Geschikt voor de koffiecultuur. Tuin dateert van 1887. Bij onderlinge schikking in de negrie zijn 13 personen voor dezen tuin afgezonderd, die zijn vrijgesteld van anderen heerendienst. Zij mogen de rijpe vruchten plukken, doch moeten tevens voor het onderhoud en den schoonmaak der tuinen zorgen. De jonge tuinen worden door de geheele bevolking onderhouden. Elke panghoeloe heeft er een vast aandeel met zijn anakboeas.	Boschgrond op den Barisan 1 tot 3 palen van de woningen der cultuurplichtigen.
	Batang tambohong (privaat-eigendom)				1 000			Een cultuurplichtige.	
Singgalang	Loehoeng	337	18	400	20 839	30 537	1887 46 1888 46—$20\frac{1}{2}$ 1889 29—27	Eigen grond. Tamelijk geschikt. Tuin dateert van 1881. Drie personen blijven vast in dezen tuin en bewonen tuinhuizen. Zij zijn vrijgesteld van heerendienst.	Idem idem.
	Lalo			100	6 700	2 800		Eigen grond. Zeer geschikt doch geaccidenteerd. Dateert van 1881. Voor dezen tuin zijn 11 personen afgezonderd, die hem moeten onderhouden doch recht hebben op de vruchten. Zij zijn vrijgesteld van andere diensten. Deze tuin heeft geen tuinhuisjes.	
	Rimbo Paoeh			200		1 2000		Eigen grond. Zeer geschikt, dateert van 1888. Nog geen regeling getroffen.	
	Sangkoea (privaat eigeneigendom)				2 000			Een cultuurplichtige.	

NAMEN VAN DE NEGRIES EN LARASSEN.	NAMEN DER KOFFIE-TUINEN.	Aantal werkbare mannen.	Aantal vrijgestelden.	Uitgestrektheid der tuinen in bouws approximatief.	Aantal vruchtdragende boomen.	Aantal jonge boomen.	Opbrengst gedurende de drie laatste jaren.	Hoe de bevolking de wijze van bewerking, onderhoud en aanplant geheel naar eigen inzicht heeft ingericht.	Nadere bijzonderheden.
Panjalajan	Lalo	620	55	200	25 900	67 900	1887 15—21 1888 14—43½ 1889 20—101½	Grond van Singgalang (zie boven). Dateert van 1884. Met 5 tuinwachters, die het plukrecht hebben. Buitendien zijn 40 personen afgezonderd, die met de tuinwachters vrijgesteld zijn van overige diensten. Voor het onderhoud van den vruchtdragenden tuin, voor het onderhoud der jonge boomen moet de geheele negrie zorgen. Die geschiedt panghoeloesgewijze.	
Ajer Angat	Lalo	286	18	180	12 500	29 400	1887 9—94 1888 15—114 1889 6—6½	Grond van Singgalang (zie boven). Dateert van 1884. Heeft 4 tuinwachters, die plukrecht en vrijstelling van overige diensten hebben. Het onderhoud geschiedt door de geheele bevolking panghoeloesgewijze.	
Kota Baroeh	Lalo	193	14	130	4 300	37 185	1887 3—33½ 1888 12—94½ 1889 5—73½	Grond van Singgalang (zie boven) Dateert van 1884. Heeft 3 tuinwachters die het plukrecht bezitten en 13 personen, die eens in de week uitkomen om de vruchtdragende tuinen schoon te maken en met de tuinwachters vrijgesteld zijn van andere diensten. Het onderhoud der jonge tuinen geschiedt door de geheele negrie panghoeloesgewijze, d. w. z. dat elken panghoeloe met zijn anakboeas een bepaald aandeel in het onderhoud is aangewezen.	
Kota Lawas	Ajer Loeloer	445	22	600	50 950	112800	1887 35—96 1888 50—61½ 1889 64—84	Eigen grond, geschikt voor de cultuurs. Dateert van 1881. Heeft 2 tuinwachters en bovendien 80 lieden van andere diensten ontheven, ten einde voor pluk en onderhoud te zorgen. Zestien dezer wisselen elkander dagelijks af om te plukken, terwijl de 64 overigen eens in de week opkomen om den tuin schoon te houden. De tuin is aangelegd in jong bosch op ± 2 palen van de negrie gelegen en redelijk geschikt voor de koffiecultuur. De bevolking heeft weinig liefhebberij voor de cultuur. Dat deze nog van eenige beteekenis is, is uitsluitend te danken aan het ijverig streven van den panghoeloe kapala.	
Pandei Sikat	Padang Bankirei	696	64	100	11 000	„	1887 27—70 1888 9—124 1889 5—68½	Eigen grond niet bijzonder geschikt. Dateert van 1880. Negen personen zijn belast met het onderhoud en den pluk van dezen tuin.	
	Balei Balei	„	„	20	4 600	„	„	Eigen grond ongeschikt voor de cultuur. Dateert van 1880. Achttien personen zijn belast met het onderhoud en den pluk.	
	Taloe oelar	„	„	50	4 000	„	„	Eigen grond. Ongeschikt voor de cultuur. Idem idem 3 personen.	
	Rimbo Tjapo	„	„	600	„	15 000	„	Eigen grond ongeschikt voor de cultures. Dateert van 1884. Deze tuin levert geen product. De grond is schraal en vochtig; 30 personen zijn belast met het onderhoud.	
	Rimbo Pooeh	„	„	400	„	98 000	„	Dateert van 1888; wordt panghoeloes gewijze onderhouden. De grond behoort aan Singgalang en is geschikt voor de cultuur.	

OVERZICHT *der financieele uitkomsten van de Staatsexploitatie in vrijen arbeid.*

1°. Ontginning van Rimbo Paoeh:

wanneer de 98 000 jonge boomen vruchtdragend zijn geworden, wordt gerekend op eene productie van 392 pikols, gevende een bruto-winst van . . . f 15 680,00

af kosten van toezicht voor:

1 opziener der 3de klasse	f 1 200,00	
3 mandoors voor 44 dwangarbeiders	540,00	
procenten.	392,00	
		2 132,00
Netto-winst . . .		f 13 548,00
Hierbij komen de 12 000 boomen van Singgalang, leverende 48 pikols, of een winst van		1 920,00
Totaal netto-winst . . .		f 15 468,00

verminderd met f 48 aan procenten = f 15420.

2°. Ontginning van Lalo:

bestaande uit 6 700 vruchtdragende boomen van Singgalang;
12 500 » » » Ajer Angat;
25 900 » » » Panjalajan;
4 300 » » » Kota Baroeh;

Totaal 49 400 vruchtdragende boomen, gevende 197.6 pikols of een bruto winst van. . . f 7 904,00

af kosten van toezicht:

1 opzichter der 1ste klassse	f 2 400,00	
5 mandoors voor 74 dwangarbeiders	900,00	
procenten	197.60	
		3 497,60
Netto-winst . . .		f 4 406,40

Wanneer de jonge boomen vruchtdragend zijn gewordende telt de tuin:

1. de hierbovenbedoelde . .	49 400
Singgalang	2 800
Ajer Angat	29 400
Panjalajan.	67 900
Kota Bahroe	37 185
Totaal	186 685

186 685, gevende 746.74 pikols of een bruto-winst van . . f 29 869,60

af voor toezicht:

bovenvermeld	f 3 300,00	
procenten	746,74	
		4 046,74
Latere netto-winst . . .		f 25 822,86

3°. Ontginning van Ajer Loeloer:

50 950 vruchtdragende boomen geven 203,8 pikols of een bruto-winst van . . . . . f 8 152,00

af kosten van toezicht:

1 opziener der 2de klasse.	f 1 800,00	
4 mandoors voor 65 dwangarbeiders	720,00	
procenten.	203,80	
		2 723,80
Dadelijke netto-winst . . .		f 5 428,20

Wanneer alle boomen vruchtdragend zijn geworden, heeft men 163 750 boomen, leverende 655 pikols, of een bruto-winst van. . . . . f 26 200,00

af:

kosten van toezicht voormeld . . . . . f 2 520,00

procenten. 655,00

3 175,00

Latere netto-winst . . . f 23 025,00

4°. Ontginning van Boekit Toewi:

6300 vruchtdragende boomen geven 25.2 pikols, of een bruto winst van. . . . . f 1 008,00

af kosten van toezicht:

1 mantrie der 1ste klasse. . . . . f 720,00

procenten 25,20

745,20

Dadelijke netto-winst . . . f 262,80

Wanneer alle boomen vruchtdragend zijn geworden, heeft men 26 800 boomen, leverende 107.2 pikols, of een bruto-winst van . . . . . f 4 288,00

af:

kosten van toezicht voormeld . . . . . f 720,00

procenten. 107,20

827,20

Latere netto-winst . . . f 3 460,80

5°. Ontginning van Loehoeng:

20 839 vruchtdragende boomen geven 83 356 pikols, of een bruto-winst van . . . . . f 3 334,24

af, kosten van toezicht:

1 opzichter der 2de klasse . . . . . f 1 800,00

1 mandoor voor 20 dwangarbeiders 180,00

procenten. 83,35

2 063,35

Dadelijke netto-winst . . . f 1 271,89

Wanneer alle boomen vruchtdragend zijn geworden heeft men 51 376 boomen, leverende 205,504 pikols, of een bruto-winst van . . . . . f 8 220,16

af:

kosten voor toezicht voormeld . . . . . f 1 980,00

procenten. 205,50

f 2 185,50

Latere netto-winst . . . f 6 034,66

Padang Pandjang, 10 April 1890.

De Assistent-Resident van Batipoe en X Kotta's,

(*w. g.*) Prins.

KOFFIECULTUUR in de Larassen Batipoe Baroeh en Batipoe Atas.

NAMEN DER NEGRIES.	NAMEN DER TUINEN.	Aantal werkbare mannen.	Aantal vrijgestelden.	Uitgestrektheid in bahoes.	Aantal vruchtdragende boomen.	Aantal jonge boomen.	Opbrengst gedurende de drie laatste jaren.	Hoe de bevolking de wijze van bewerking, onderhoud en aanplant geheel naar eigen inzicht heeft ingericht.	Opmerkingen ter zake.
Batipoeh Baroeh	Loerah Andalas of Rimbo kapala Padang Lawas	781	212	250	Geen	150000	1887 53—102 1888 239—99½ 1889 86—79	Grond van Andalas. Zeer geschikt. Aangelegd in 1886; 318 cultuurplichtigen, waarvan 6 tuinwachters. Deze hebben recht van pluk en zijn vrijgesteld van andere diensten. In het onderhoud van den tuin worden zij bijgestaan door de overige cultuurplichtigen, die, zoo noodig, uitkomen.	Boschgrond gelegen op den Merapie 3 paal van de negrie.
	Tambangan Tinggal (particuliere tuin)				105000	5500		Behoort toe aan 24 cultuurplichtigen.	Boschgrond op den Barisan 4 paal van de negrie.
	Batoe Sampit (particuliere tuin)				2500	12000		Idem idem 8 idem.	Idem idem.
	Biaro			200	47500	20000		Eigen grond. Zeer geschikt. Aangelegd in 1880. 150 cultuurplichtigen, waaronder 3 tuinwachters. Deze laatsten zijn van overige diensten ontslagen en hebben het plukrecht. Zij zorgen voor het onderhoud der wegen in den tuin en dat daarin geen vee of ander gedierte komt. De overige 147 cultuurplichtigen onderhouden het plantsoen en mogen, als zij uitkomen, zooveel plukken als zij mede kunnen nemen.	Idem idem 5½ paal van Batipoe.
	Ajer Betanang			150	52000	30000		Eigen grond. Zeer geschikt. Aangelegd in 1878. 73 cultuurplichtigen, waaronder 3 tuinwachters. Regeling conform hierboven.	Idem idem 6 paal van Batipoe.
	Ongenoemde particuliere tuinen				75450	2850		Behooren toe aan 124 cultuurplichtigen.	Gronden in- en in den omtrek der kampongs, kandangs en particuliere erven.
Goenoeng Bongsoe	Ajer Betanang (particuliere tuinen)	29	5		14000	4000	1887 59—85 1888 64—120 1889 31—115	Behoort toe aan 16 cultuurplichtigen.	Dezelfde grond als van Batipoe (zie boven), ½ paal van de negrie.
	Batoe Sampit (particuliere tuinen)				5600	1200		Idem idem 6 cultuurplichtigen.	Boschgrond op den Barisan nabij Ajer Betanang, ½ paal van de negrie.
	Ongenoemde particuliere tuinen				3000	1100		Idem idem 7 cultuurplichtigen.	Grond in de kampong.
Pintjoeran VII	Rimbo Pahoe (particuliere tuinen)	60	16	100	12000	4000	1887 64—117½ 1888 78—¼ 1889	Idem idem 20 cultuurplichtigen.	Boschgrond op den Barisan. Is dezelfde grond als die waarop Tandjoeng Beroelak plant. Zie staat Boenga Tandjoeng. ½ paal van de kampong.
	Boekit Paparangan (particuliere tuinen)				1300			Idem idem 4 cultuurplichtigen.	Boschgrond op den Barisan nabij de kampong.

NAMEN DER NEGRIES.	NAMEN DER TUINEN.	Aantal werkbare mannen.	Aantal vrijgestelden.	Uitgestrektheid in bahoes.	Aantal vruchtdragende boomen.	Aantal jonge boomen.	Opbrengst gedurende de drie laatste jaren.	Hoe de bevolking de wijze van bewerking, onderhoud en aanplant geheel naar eigen inzicht heeft ingericht.	Opmerkingen ter zake.
	Rawang (particuliere tuinen)					1000		Idem idem 1 cultuurplichtige.	Idem idem.
	Batoe Sampit (particuliere tuinen)				1000			Idem idem 1 cultuurplichtige.	Idem idem dezelfde grond als die van den gelijknamigen tuin van Goenoeng Bongsoe en Batipoe Baroeh.
	Ongenoemde particuliere tuinen				28350	550		Idem idem 34 cultuurplichtigen.	Gronden in- en in den omtrek van de kampongskandangs en particuliere erven.
Andalas	Rimbo Piatoe	196	57	150	13561	2000	1887 62—84 1888 126—108 1889 105—63½	Eigen grond. Zeer geschikt. Aangelegd in 1881. Deze tuin is afgestaan aan 6 tuinwachters, die het uitsluitend plukrecht hebben, doch tevens alleen voor het onderhoud moeten zorgen. Van de opbrengst van het door hen verkocht product wordt ⅕ aan de negriekas afgedragen. De rest is voor hen zelf. De tuinwachters zijn vrij van andere diensten, doch moeten in den tuin wonen.	Boschgrond op den Merapie, 2 paal van de negrie
	Rimbo Tahe			150	28200	29000		Eigen grond zeer geschikt. Aangelegd in 1884. De geheele negrie zorgt voor onderhoud en pluk; 2 tuinwachters.	Boschgrond op de Merapie, 2 paal van de negrie.
	Idem (particuliere tuinen)				8600	1300		Behooren toe aan 4 cultuurplichtigen.	Dezelfde grond.
	Ongenoemde particuliere tuinen.				79700	3500		Idem idem 100 cultuurplichtigen.	Grond in de kampong.
Batipoe atas	Particuliere tuinen	486	133		571500	26350	1887 285—17½ 1888 681—123½ 1889 112—33	Hier wordt uitsluitend volkscultuur gedreven. Een ieder heeft zijn eigen tuin, veelal om zijn huis, dus op zijn erf aangelegd, doch ook wel in kandangs.	
Saboe	Idem	272	64		309800	15000	1887 145—32 1888 397—74½ 1889 124—15		

OVERZICHT *van de financieele uitkomsten der Staatsexploitatie in vrijen arbeid.*

1°. Ontginning van den tuin op den Merapi, Loerah Andalas of ook wel Rimbo kapala Padang Lawas geheeten:

wanneer alle boomen vruchtdragend zijn geworden kan de tuin opbrengen 150 × 4 = 600 pikols welke een brutowinst geven van 600 × f 40 = ... f 24 000,00

af voor toezicht:

1 opziener der 2de klasse . . . . . f	1 800,00	
4 mandoors voor 60 dwangarbeiders	720,00	
procenten.	600,00	
		3 120,00
Netto-winst . . . f		20 880,00

De eerste jaren wordt gerekend op een verlies van f 2520, zijnde de kosten van toezicht.

2°. Ontginning van Biaro:

47 500 vruchtdragende boomen geven 47.5 × 4 = 190 pikols of een bruto-winst van.		f	7 600,00
af, voor toezicht:			
1 opziener der 3de klasse . . . . f	1 200,00		
2 mandoors voor 27 dwangarbeiders	360,00		
procenten.	190,00		
			1 750,00
Aanvankelijke netto-winst . . .		f	5 850,00

Wanneer alle boomen productief zijn geworden heeft men 67 500 vruchtdragende boomen, die 270 pikols opbrengen, alzoo een bruto-winst van . . . . f 10 800,00

af, voor toezicht voormeld . . . . f	1 560,00		
procenten.	270,00		
			1 830,00
Latere netto-winst . . .		f	8 970,00

3°. Ontginning van Ajer Betanang:

52 000 vruchtdragende boomen, gevende 208 pikols of een bruto-winst van		f	8 320,00
af, voor kosten van toezicht:			
1 opziener der 3de klasse . . . . f	1 200,00		
2 mandoors voor 32 dwangarbeiders	360,00		
procenten.	208,00		
			1 768,00
Aanvankelijke netto-winst . . .		f	6 552,00

Wanneer de 30 000 jonge boomen vruchtdragend zullen zijn geworden, leveren 82 000 boomen 328 pikols, gevende een bruto winst van . . . . f 13 120,00

waarvan af, kosten van toezicht voormeld . . . . f	1 560,00		
procenten.	328,00		
			1 888,00
Latere netto-winst . .		f	11 232,00

4°. Ontginning van Rimbo Piatoe:

13 561 vruchtdragende boomen', gevende 54 244 pikols of eene bruto winst van		f	2 169.76
Af, kosten van toezicht:			
toezicht wordt gehouden door het personeel van Rimbo Tahé . . . . f	—		
procenten.	54,24		
			54,24
Aanvankelijke netto-winst. . .		f	2 115,52

Wanneer de 2000 jonge boomen ook vruchtdragend zijn geworden, leveren 15 561 boomen 62.24 pikols, gevende een bruto-winst van . . . . f 2 489,76

Af, kosten van toezicht	*Nihil.*		
procenten. . . . . f	62,24		
			62,24
Latere netto-winst		f	2 427,52

5°. Ontginning van Rimbo Tahé:

28 200 vruchtdragende boomen, gevende 112,8 pikols koffie of een bruto winst van.		f 4 512,00
Af: kosten van toezicht:		
1 opziener der 3de klasse	f 1 200,00	
2 mandoors voor 29 dwangarbeiders	360,00	
procenten.	112,80	
		1 672,80
Aanvankelijke netto-winst		f 2 839,20

Wanneer de 29 000 jonge boomen ook vruchtdragend zullen zijn geworden, kan worden geoogst van 57 200 boomen, gevende 228,8 pikols of een bruto winst van . . . . f 9 152,00

kosten van toezicht voormeld	f 1 560,00	
procenten	228,80	
		1 788,80
Latere netto-winst		f 7 363,20

De Assistent-Resident van Batipoe en X Kota's,
(*w. g.*) PRINS.

KOFFIECULTUUR in de Laras Boenga Tandjoeng.

NAMEN DER NEGRIES.	NAMEN DER KOFFIE-TUINEN.	Aantal werkbare mannen.	Aantal vrijgestelden.	Uitgestrektheid der tuinen in bouws	Aantal vruchtdragende boomen.	Aantal jonge boomen.	Opbrengst gedurende de drie laatste jaren.	Hoe de bevolking de wijze van bewerking, onderhoud en aanplant geheel naar eigen inzicht heeft ingericht.	Verdere bijzonderheden.
Boenga Tandjoeng.	Rimbo Paoeh	761	161	600	51 500	51 450	1887 112-98 1888 553-25 1889 88-36¾	Gronden van Batipoeh Baroeh. Aangelegd in 1882. Terrein geaccidenteerd, doch geschikt. 189 cultuurplichtigen, die afzonderlijk of in groepen hun aandeelen onderhouden en daarvan plukken.	Verscheidene cultuurplichtigen hebben aandeelen in twee tuinen, bij voorbeeld in Rimbo Paoeh en Boekit Boenian enz. Dit geldt ook voor de andere negries. Boschgrond op den Barisan, 3 tot 4 paal van de woningen der planters.
	Boekit Boenian			400	200 500	30 600		Eigen grond; 373 cultuurplichtigen. Zie over aanleg en geaardheid bij Pitalah. Dateert van 1876. Regeling als boven.	Boschgrond op den Boekit Pandjang tusschen Fort v. d. Capellen en deze afdeeling, 2 tot 3 palen van de woningen van de planters.
	Rimbo Raboeng Manis			300		45 550		Grond van Saboe. Aangelegd in 1888. Terrein zeer geschikt. 40 cultuurplichtingen, die hun tuinen afzonderlijk of in groepjes onderhouden. Vormt een complex met de tuinen van Tandjoeng Beroelak en Pitalah.	Boschgrond op den Merapie, 4 tot 6 palen van de woningen der planters.
	Particuliere tuinen				17 550	2 900		36 cultuurplichtigen.	Pagger-koffie op de particuliere erven in de kampong.
Pitalah	Boekit Boenian	335	70	300	55 460	7 915	1887 24-77½ 1888 197-14½ 1889 25-91	Eigen grond. Aangelegd in 1877. Terrein geaccidenteerd en niet overal even geschikt. 184 cultuurplichtigen. Regeling als boven.	Zie bij Boenga Tandjoeng.

NAMEN DER NEGRIES.	NAMEN DER KOFFIE-TUINEN.	Aantal werkbare mannen.	Aantal vrijgestelden.	Uitgestrektheid der tuinen in bouws.	Aantal vruchtdragende boomen.	Aantal jonge boomen.	Opbrengst gedurende de drie laatste jaren.	Hoe de bevolking de wijze van bewerking, onderhoud en aanplant geheel naar eigen inzicht heeft ingericht.	Verdere bijzonderheden.
	Op den Merapi R. R.			200		75 510		Grond van Saboe. Zie bij Boenga Tandjoeng over aanleg en geaardheid. 66 cultuurplichtigen. Regeling als boven.	Idem.
	Manis kampong				37 125			32 cultuurplichtigen.	Idem.
Tandjoeng Beroelak	Hanau Glaga	577	110	300	49 300	81 200	1887 24–32½ 1888 102–13 1889 23–116¼	Grond van Batipoe Baroeh. Aangelegd in 1881. Geaccidenteerd doch goed. 235 cultuurplichtigen. Regeling als boven.	Boschgrond op den Barisan, 4 tot 6 palen verwijderd van de woningen der cultuurplichtigen.
	Merapi R. R.			150		59 250		Grond van Saboe. Zie bij Boenga Tandjoeng. 51 cultuurplichtigen.	Zie bij Boenga Tandjoeng.
	Manis kampong				35 000	14 200		110 cultuurplichtigen.	Idem.
Goenoeng Radja	Pintjoeran Goentoeng	195	56	100		19 800	1887 11–3½ 1888 51–96 1889 5–97½	Grond van Pintjoeran VII. Geschikt voor koffiecultuur. Terrein aangelegd in 1889. 63 cultuurplichtigen.	Boschgrond op den Barisan. Tuin 2 tot 4 paal van de woningen der cultuurplichtigen.
	Loerah Andalas				3 200			Grond van Pintjoeran. Aangelegd in 1884. Geschikt voor koffiecultuur. 4 cultuurplichtigen.	Boschgrond op den Barisan, wel te onderscheiden van den gelijknamigen tuin van Batipoe Baroeh. Tuin 2 tot 4 paal van de woningen der cultuurplichtigen.
Batoe Tabal	Kampong				31 600	12 800		70 cultuurplichtigen.	Zie bij Boenga Tandjoeng.
	Batang Laboe	338	69	300	11 000	72 000	1887 0–88 1888 1–111 1889 0–83	Grond van Goegoe. Aangelegd in 1886. Geaccidenteerd, doch geschikt. Alle cultuurplichtigen werken hier. Het medegedeelde omtrent de tuinen van Simawang is volkomen toepasselijk op dezen tuin, die aan die tuinen grenst.	Boschgrond op den Barisan, 8 tot 10 palen van de woningen der cultuurplichtigen.

OVERZICHT *der financieele uitkomsten van de Staatsexploitatie in vrijen arbeid.*

1°. Ontginning van den tuin Boekit Boenian van Pitalah en Boenga Tandjoeng.

Aantal vruchtdragende boomen van Pitalah		55 500	
» » » » Boenga Tandjoeng		200 500	
Totaal . . .		256 000	
geeft 256 × 4 = 1024 pikols of een bruto winst van 1024 × 40 =			f 40 960,00
waarvan af kosten voor toezicht, als:			
1 opzichter der 1ste klasse	f	2 400,00	
7 mandoors voor 117 dwangarbeiders		1 200,00	
procenten		1 024,00	
			4 684,00
Aanvankelijke netto-winst . .			f 36 276,00

Later wanneer het aantal vruchtdragende boomen voor Boenga Tandjoeng . . .	231 100	
voor Pitalah	63 400	
Te zamen . .	294 500	
bedraagt, wordt gerekend op 294.5 × 4 = 1178 pikols, gevende:		
een bruto winst van 1178 × f 40 . . . . f		47 120,00
waarvan af:		
kosten voor toezicht . . . . f	3 660,00	
procent	1 178,00	
		4 838,00
Latere netto-winst . . f		42 282,00

2°. Ontginning van Rimbo Paoeh.

Aantal vruchtdragende boomen 51 550 of 206.2 pikols, gevende een bruto winst van . . . . . f		8 248,00
waarvan af kosten voor:		
1 opzichter der 2de klasse . . . . f	1 800,00	
3 mandoors voor 41 dwangarbeiders	540,00	
procenten	206.02	
		2 546,20
Aanvankelijke netto-winst . . f		5 701,80

Wanneer alle boomen vruchtdragende zijn geworden, heeft men 103 000 boomen, leverende 103 × 4 = 412 pikols of een bruto winst van . . . . f		16 480,00
verminderd met de kosten van toezicht, ad . . . . f	2 340,00	
procenten	412,00	
		2 752,00
Latere netto-winst . . f		13 728,00

3°. Ontginning van Rimbo Raboeng Manis:

Aantal jonge boomen:

van Boenga Tandjoeng	45 550
» Pitalah	75 510
» Tandjong Beroelah	59 250
Totaal . .	180 310 boomen.

Deze kunnen, zoo zij vruchtdragend zijn geworden, opbrengen 721,240 pikols, gevende een bruto winst van . . . . f		28 849.60
waarvan af kosten voor:		
1 opzichter der 1ste klasse . . . . f	2 400,00	
5 mandoors	900,00	
procenten	721,24	
		4 021,24
Latere netto-winst . . f		24 828,36

Aanvankelijk verlies, zijnde de uitgaven voor toezicht.

4°. Ontginning van Anau Glaga:

Aantal vruchtdragende boomen 49 300, gevende eene productie van 197,2 pikols of een bruto winst van		f 7 880,00
Verminderd met kosten voor:		
1 opzichter der 2de klasse . . . . f	1 800,00	
3 mandoers	540,00	
procenten	197,20	
		2 537,20
Aanvankelijke netto-winst . . f		5 350,80
Later aantal vruchtdragende boomen 130 500, gevende een productie van 522 pikols of een bruto winst van		f 20 880,00
verminderd met kosten voor toezicht ad . . . . f	2 340,00	
procenten	522,00	
		2 862,00
Latere netto-winst . . f		18 018,00

5°. Ontginning van Pintjoeran Goentoeng:

19 800 jonge boomen, die, zoo zij vruchtdragend zijn geworden, opbrengen 198 × 4 = 79.2 pikols, gevende een bruto winst van		f 3 168,00
verminderd met kosten van:		
1 mantri der 3de klasse, ad . . . . f	360,00	
procenten	79,20	
		439,20
Latere netto-winst . . f		2 728,80

Padang Pandjang, 10 April 1890.

De Assistent-Resident van Batipoe en X Kotta's,
(*w. g.*) PRINS.

KOFFIECULTUUR in de Larassen Soempoer en Simawang.

NAMEN DER NEGRIES.	NAMEN DER KOFFIE-TUINEN.	Aantal werkbare mannen.	Aantal vrijgestelden.	Uitgestrektheid der tuinen in bouws.	Aantal vruchtdragende boomen.	Aantal jonge boomen.	Opbrengst gedurende de drie laatste jaren.	Hoe de bevolking de wijze van bewerking, onderhoud en aanplant geheel naar eigen inzicht heeft ingericht.	Verdere bijzonderheden.
Goegoeq	Kelajoe Watas Danau Ajer Ilang Batang Banjaq Ngarei nan Pandjang Alahan Pandjang Ngarei Koemboeh Batoe Bersaoe Laboenan sampit Laboe matjoe Talang Boekit Saboet Poeti Boeatan Pantah	877	138	800	429128	206420	1887 621—112 1888 508—27¼ 1889 437—28½	De koffiecultuur is voor deze negrie een hoofdmiddel van bestaan. Niet alleen van de levering der koffie profiteert zij. Een uitgebreide handel in koffiebladeren wordt er gedreven, die veel winstgevender is dan de gouvernements-koffielevering. Nog wordt beweerd, dat koffie langs de kloof van Paninggahan naar Padang wordt gesmokkeld. Tot dusver is dit niet gebleken. De bevolking plant hier individueel of ten getale van 2 of 3. Van gouvernementstuinen is hier dus geen sprake. Hier dienen de tuinen aan de bevolking te blijven, doch kunnen tusschen- of achterliggende perceelen in erfpacht worden uitgegeven. Wordt hier de levering opgeheven, dan zal de opkoop van koffie door particulieren plaats hebben en de handel in bladeren daardoor een gevoeligen knak krijgen. Wil de bevolking geen hoofdgeld opbrengen, dan moet de inlevering van een pikol 's jaars worden geëischt per hoofd.	Oorspronkelijk bosch, gelegen binnen het grondgebied der negrie. De koffietuinen van Goegoeq strekken zich uit van af Kelajoe tot aan Ngarei Koemboeh en sluiten aan den eenen kant aan de tuinen van Tandjong Sawah bij de Patah Gigi en zijn aan den anderen kant niet ver meer af van de tuinen der tot Singkarah behoorende negrie Saning Bakar. De afstand van het eene eind naar het andere is ± 8 paal. Niet overal is de grond even geschikt voor de koffiecultuur.

NAMEN DER NEGRIES.	NAMEN DER KOFFIE-TUINEN.	Aantal werkbare mannen.	Aantal vrijgestelden.	Uitgestrektheid der tuinen in bouws.	Aantal vruchtdragende boomen.	Aantal jonge boomen.	Opbrengst gedurende de drie laatste jaren.	Hoe de bevolking de wijze van bewerking, onderhoud en aanplant geheel naar eigen inzicht heeft ingericht.	Verdere bijzonderheden.
Padang Lawas	Boekit si Boelir ngalan basoesoe Tanah Sirah	365	58	300	61 970	141680	1887 91—90½ 1888 127—79 1889 46—74	De tuinen van Padang Lawas en Tandjong Sawah worden panghoeloesgewijze bewerkt. Dus iedere panghoeloe heeft een tuin, dien hij met zijn anakboeas bewerkt.	Oorspronkelijk bosch gelegen binnen het grondgebied der negrie.
Tandjoeng Sawah	Rimbo Sikadoedoek Boekit Patah Gigi Tanah Sirah	340	54	300	108730	101420	1887 76—22½ 1888 119—67¾ 1889 52—48¼	Hoewel de bevolking nog geen derde pikol per hoofd opbrengt, kan, wanneer zij liever koffie plant dan bedrijfsbelasting betaalt, gerust 1½ pikol koffie van haar per hoofd 's jaars geëischt worden. De grond is zeer geschikt voor de koffiecultuur en hoogstens 4 paal van de woningen der planters gelegen, die in de tuinen buitendien er tuinhuisjes op nahouden waarin zij dikwijls dagen achtereen verblijven.	Oorspronkelijk bosch gelegen binnen het grondgebied der negrie.
Soempoer	Boekit Sibakar Djawie Boekit Poetoes Koebangan Badak	490	76	300	45 600	140800	1887 10—85½ 1888 29—101½ 1889 4—86	De overname dezer tuinen door het Gouvernement is gewenscht. De bevolking heeft niet de minste roeping voor de koffiecultuur en deze zal er dus nooit eene volkscultuur worden. Zij is rijk genoeg om hoofdgeld te betalen, daar van nagenoeg elken panghoeloe eenige anakboeas elders b. v. te Padang Pandjang enz. hun bestaan zoeken in den handel.	Oorspronkelijk bosch gelegen binnen het grondgebied der negrie Soempoer.
Simawang atas	Batang Boeloe	743	124	250	64 920	123370	1887 30—62 1888 29—25⁵ 1889 40—87½	De laras Simawang heeft geen geschikte gronden voor de koffiecultuur. De bevolking legt daarom hare koffietuinen aan in het Barissangebergte op grond van de negrie Goegoeq aan de Batang Boeloe. Die grond is zeer geschikt voor de koffiecultuur. Geen koffieboer, die deze tuinen ziet, zal niet beweren dat daaruit het tiendubbele, en nog veel meer, te halen is.	Oorspronkelijk bosch gelegen binnen het grondgebied der negrie Goegoeq.
Simawang Baroeh	Batang Boeloe	669	109	250	50 150	75 946	1887 9—30½ 1888 7—95½ 1889 11—73½	De bevolking plant hier panghoeloesgewijze, d. w. z. iedere panghoeloe heeft zijn tuin, dien hij met zijn anak boeas bewerkt. Daar de bevolking op ander grondgebied en 12 en meer palen van hare woonplaats plant, zal hier nooit op een groote productie kunnen worden gerekend, en is het te betreuren dat op zulke geschikte gronden op eene zoo verregaande wijze roofbouw wordt gepleegd met zoo'n gering resultaat. Het kan daarom niet sterk genoeg worden aanbevolen om dezen tuin van Staatswege over te nemen en in vrijen arbeid volgens het systeem Wessels verder te ontginnen, en de bevolking hoofdgeld te laten betalen.	

O V E R Z I C H T *der financieele uitkomsten van de Staatsexploitatie in vrijen arbeid.*

1°. Ontginning van den tuin van Padang Lawas:

aantal vruchtdragende boomen 62 000 geeft 62 × pikols of een bruto-winst van 248 × f 40 =		f	9 920,00
waarvan af kosten voor toezicht, als:			
een opzichter	f 1 800,00		
5 mandoors voor 80 dwangarbeiders	900,00		
procenten	248,00		
			2 948,00
	Netto-winst	f	6 972,00

Later, wanneer het aantal vruchtbare boomen 203 000 bedraagt, wordt gerekend op 203 × 4 = 812 pikols of een bruto-winst van 812 × f 40 =		f	32 480,00
waarvan af:			
kosten van toezicht	f 2 700,00		
procenten	812,00		
			3 512,00
	Netto-winst	f	28 968,00

2°. Ontginning van den tuin van Tandjoeng Sawah:

aantal vruchtdragende boomen 109 000 geeft 109 × 4 = 436 pikols of een bruto-winst van 436 × f 40 =		f	17 440,00
waarvan af kosten van toezicht, als:			
een opzichter der 2de klasse	f 1 800,00		
5 mandoors voor 84 dwangarbeiders	900,00		
procenten	436,00		
			3 136,00
	Netto-winst	f	14 304,00

Later, wanneer alle boomen vruchtdragend zijn geworden, wordt gerekend op 21 000 boomen, leverende 840 pikols of een bruto-winst van		f	33 600,00
waarvan af kosten van toezicht	f 2 700,00		
procenten	840,00		
			3 540,00
	Netto-winst	f	30 060,00

3°. Ontginning van den tuin van Soempoer:

45 600 vruchtdragende boomen kunnen opbrengen 45.6 × 4 = 182.4 pikols, gevende een bruto-winst van 182.4 × f 40 =		f	7 296,00
af voor toezicht: 1 opzichter 3de klasse	f 1 800,00		
voor 75 dwangarbeiders 5 mandoors, à f 180	900,00		
procenten	182.40		
			2 882.40
	Dadelijke netto-winst	f	4 413.60

Later 186 400 vruchtdragende boomen, die kunnen opbrengen 186.4 × 4 = 745.6 pikols, gevende een bruto-winst van 745.6 × f 40.		f	29 824,00
af voor toezicht	f 2 700,00		
procenten	745,60		
			3 445,60
	Latere netto-winst	f	26 378.40

4°. Ontginning van de tuinen van Simawang Atas:

64 900 vruchtdragende boomen leveren 64,9 × 4 = 259.6 pikols of een bruto-winst van 259.6 × f 40 = f		10 384,00
voor toezicht over den geheelen tuin, groot 188 300 boomen, wordt noodig geacht:		
één opzichter der 1ste klasse . . . . f	2 400,00	
6 maddoors à f 180 over 75 dwangarbeiders	900,00	
procenten.	259,60	
		3 559,60
Dadelijke netto-winst . . f		6 824,40

Wanneer de 123 400 jonge boomen ook vruchtdragend zullen zijn geworden, wordt gerekend op eene productie van 188.3 × 4 = 753.2 pikols, of een bruto-winst van 753.2 × f 40 = ... f 30 128,00

waarvan af moet gaan:		
aan toezicht hierboven bedoeld . . . . f	3 300,00	
aan procenten	753,20	
		4 053,20
Latere netto-winst . . f		26 074,80

5°. Ontginning van de tuinen van Simawang Baroeh:

50 150 vruchtdragende boomen leveren 50.15 × 4 = 200.6 pikols, of een bruto-winst van 200.6 × f 40 = f		8 024,00
voor toezicht over den tuin wordt noodig geacht:		
één opzichter der 2de klasse. . . . . f	1 800,00	
3 mandoors à f 180 voor 50 dwangarbeiders	540,00	
procenten.	200,60	
		2 540,60
Dadelijke netto-winst . . f		5 483,40

Wanneer de 126 100 jonge boomen ook vruchtdragend zullen zijn geworden, wordt gerekend op eene productie van 126.1 × 4 = 504.4 pikols, of op een bruto-winst van 504.4 × f 40 = ... f 20 176,40

waarvan af moet gaan:		
aan toezicht hierboven bedoeld. . . . . f	23 400,00	
procenten	504,00	
		2 844,40
Latere netto-winst . . f		17 331,60

Padang Pandjang, 10 April 1890.

De Assistent-Resident van Batipoe en X Kotta's,

(*w. g.*) PRINS.

VERGELIJKEND OVERZICHT van de opbrengst der koffiecultuur bij opvolging van de

NAMEN DER NEGRIES.	NAMEN DER KOFFIETUINEN.	Soort der tuinen wat betreft het bezit.	Uitgestrektheid in bouws.	Aantal vruchtdragende boomen.	Aantal jonge boomen.	PRODUCTIE. 1887.	1888.	1889.	Gemiddelde productie over genoemde 3 jaren.	Aantal werkbare mannen.	Opbrengst per hoofd berekend naar de gemiddelde productie negriesgewijze.
						Pik. A.p.	Pik. A.p.	Pik. A.p.	Pik. A.p.		Amst. p.
	Boekit Toewi	negrie	300	6 300	20 500	2.32	2.118½	4.121½	3.49	226	2
Boekit Soeroengan	Batang Sambohong	particulier	"	1 000							
	Sangkoea	"	"	2 000	"	"	"	"	"	"	"
Singgalang	Loehoeng	negrie	400	20 839	30 537	46	46.20½	29.27	40.57	337	15
	Lalo	"	100	6 700	2 800						
	Rimbo Paoeh	"	200	"	12 000	"	"	"	"	"	"
Panjalajan	Lolo	"	200	25 900	67 900	15.21	14.43½	20.101½	16.97	620	$3\frac{3}{5}$
Ajer Angat			180	12 500	29 400	9.94	15.114	6.06½	10.71	286	$4\frac{3}{5}$
Kota Bahroe			130	4 300	37 185	3.33½	12.94½	5.73½	7.97	193	$5\frac{3}{10}$
Kota Lawas	Ajer Loeloer	"	600	50 950	112 800	35.96	50.61½	64.84	50.39	445	14
Pandei Sikat	Padang B Kirei	"	100	11 000	"	27.70	9.124	5.68½	14.12	696	2½
	Balei Balei	"	20	4 600							
	Talau oelar	"	50	4 000	"	"	"	"	"	"	"
	Rimbo Tjapo	"	600	"	15 000	"	"	"	"	"	"
	Rimbo Paoeh	"	400	"	98 000	"	"	"	"	"	"
Goenoeng	Banio Tjondong	"	250	50 000	80 000	7.83½	31.33½	29.109	22.117	663	$6\frac{2}{5}$
Djaho	Poepoeran Boenga	"	180	23 000	37 000	19.80½	51.114	32.101½	34.99	231	19
	Kandang	particulier	40	15 400	100						
Tambangan	Boekit Gadang	negrie	85	24 100	5 000	32.60½	70.39½	32.105⅛	45.16	179	$31\frac{3}{5}$
	Kandangs	particulier	100	34 160	1 800						
Panindjawan	Pintjoeran dingin	"	300	91 000	69 000	110.14	130.67	126.117	122.66	498	30¾
	Katiagan	negrie	"	16 000	4 000						
		particulier	"	63 000	2 300	"	"	"	"	"	"
Batipoe Baroeh	Biaro	negrie	200	47 500	20 000	53.102	239.99½	86.79	126.93	782	20
	Ajer Batanang	"	150	52 000	30 000						
	Goenoeng Merapi	"	250	"	150 000	"	"	"	"	"	"
	Loerah Andalas					"	"	"	"	"	"
	Kampoeng Kandangs	particulier	"	75 450	2 850	"	"	"	"	"	"
	Batoe Sampit	"	"	2 500	12 000	"	"	"	"	"	"
	Tambangan Tingal	"	"	10 500	5 500	"	"	"	"	"	"
Pintjoeran 7	Rimbo Paoeh	negrie	"	12 000	4 000	64.117½	78.0¼	30.1¼	57.81	60	118
	Boekit Paparangan	particulier	"	1 300							
	Rawang	"	"	"	1 000	"	"	"	"	"	"
	Batoe Sampit	"	"	1 000	"	"	"	"	"	"	"
	Kampoeng en Kandangs	"	"	28 350	550	"	"	"	"	"	"
Goenoeng Bongsoe	Ajer Batanang	"	"	14 000	4 000	59.85	64.120	31.115	52.23	29	225
	Batoe Sampit	"	"	5 600	1 200						
	Kampoeng	"	"	3 000	1 100	"	"	"	"	"	"
Handalas	Rimbo Piatoe	negrie	150	13 561	2 000	62.84	126.108	105.63½	98.43	196	62
	Rimbo Tahe	"	150	28 230	29 000						
	Kampoeng	particulier	"	8 600	1 000	"	"	"	"	"	"
	Idem	"	"	79 742	3 522	"	"	"	"	"	"
Batipoe atas	Idem	"	"	571 500	26 350	285.17½	681.123½	112.33	359.100	486	92½
Saboe	Idem	"	"	309 800	15 000	145 32	397.74½	124.15	222.40	272	102
Boenga Tandjoeng	Rimbo Paoeh	negrie	600	51 500	51 450	112.98	553.25	88.36¾	251.53	761	$41\frac{4}{5}$
	Boekit Boenian	"	400	200 500	30 600						
	Rimbo Raboeng manis	"	300		45 550	"	"	"	"	"	"
	Kampoeng	particulier	"	17 550	2 900	"	"	"	"	"	"
Pitalah	Roebit Boenian	negrie	300	55 460	7 915	24.77½	197.14½	25.91	82.61	335	$30\frac{4}{5}$
	Rimbo Raboeng manis	"	200		75 510						
	Kampong	particulier	"	37 125	"	"	"	"	"	"	"
Tandjoeng Beroelak	Hanan glaga	negrie	300	49 300	81 200	24.32½	102.13	23.116¼	50.12	577	$10\frac{9}{10}$
	Rimbo Raboeng manis	"	150		59 250						
	Kampoeng	particulier	"	35 000	14 200	"	"	"	"	"	"
Goenoeng Radja	Pintjoeran Goentoeng	negrie	100		19 800	11.3¾	51.96	5.97½	22.107	195	$14\frac{3}{5}$
	Loerah Andalas	"	"	3 200							
	Kampoeng	particulier	"	31 600	12 800	"	"	"	"	"	"
Batoe Tabal	Batang laboe	negrie	100	11 000	72 300	0.88	1.111	0.83	"	338	$\frac{3}{5}$
Simawang atas	Batang Boeloe	"	250	64 920	123 370	30.62	29.25½	40.87¼	33.58	743	$5\frac{3}{10}$
Simawang Baroeh	Idem	"	250	50 150	75 946	9.30½	7.95½	11.73½	9 66	669	$1\frac{4}{5}$
Goegoe	Diverse	particulier	800	429 148	206 420	621.112	508 27¼	437.28½	522.76	877	$74\frac{3}{5}$
Padang Lawas	Idem	negrie	300	61 970	141 680	91.90½	127.79	46.74	88.81	365	$30\frac{3}{10}$
Tandjoeng Sawah	Idem	"	300	108 730	101 420	76.22½	119.67¾	52.48¼	82.88	390	34
Soempoer	Koebangan Badak	"	300	45 600	140 800	10.85½	29.101½	4.86	15.08	490	$3\frac{4}{5}$
	Totaal . .	"	"	2 984 085	2 187 505	1994.100½	3754.72½	1587.43½	"	11 889	"

N.B. Hierbij zijn de overwichten niet in rekening gebracht.

voorstellen der Staatscommissie en van die van den assistent-resident van Batipoe en X Kotta's.

Gemiddeld aantal boomen benoodigd voor de opbrengst van 1 pikol.	OPBRENGST BIJ OPVOLGING DER VOORSTELLEN VAN DE STAATSCOMMISSIE.				OPBRENGST BIJ OPVOLGING DER GEWIJZIGDE VOORSTELLEN WESSELS.							
							Dadelijk.			Later.		
	Hoofdgeld à f 8 per werkman.	Grootste productie in pikols van af de verplichte levering.	Bedrag in geld berekend tegen een netto-winst van f 30 per pikol.	Totale opbrengst.	Hoofdgeld.	Opbrengst per hoofd in pikols voor de negries onderworpen aan de verplichte cultuur.	Opbrengst in pikols van de Staatstuinen.	Geldelijk bedrag der opbrengst van de Staats-cultuur.	Totale opbrengst.	Opbrengst in pikols van de Staatstuinen.	Geldelijk bedrag der opbrengst van de Staats-cultuur.	Totale opbrengst.
2 000	f 1 808	1 882	56 460	f 58 268	f 1 130	”	25.2	f 262,80	f 1 392,80	107½	f 3 460,80	f 4 590,80
”	”	”	”	”	”	”	”	”	”	”	”	”
700	2 696	”	”	2 696	1 685	”	83.35	1 241,89	2 956,89	205½	6 034,66	7 719,66
”	”	”	”	”	”	”	”	”	”	”	”	”
1 500	4 960	”	”	4 960	3 100	”	”	”	3 100,00	”	”	3 100,00
1 200	2 288	”	”	2 288	1 430	”	197.6	4 406,40	5 836,40	746.74	25 822,86	27 252,86
540	1 544	”	”	1 544	965	”	”	”	965,00	”	”	965,00
1 000	3 560	”	”	3 560	2 225	”	203.8	5 428,20	7 653,20	655	230,25	25 250,00
1 406	5 568	”	”	5 568	3 480	”	”	”	3 480,00	”	”	3 480,00
”	”	”	”	”	”	”	”	”	”	”	”	”
”	”	”	”	”	”	”	”	”	”	”	”	”
”	”	”	”	”	”	”	”	”	”	”	”	”
”	”	”	”	”	”	”	”	”	”	440	15 420,00	15 420,00
1 500	5 304	1 287	38 610	43 914	3 315	”	200	5 280,00	8 595,00	520	17 760,00	21 075,00
1 100	1 848	”	”	1 848	1 155	”	92	2 208,00	3 363,00	200	6 420,00	7 575,00
1 300	1 432	”	”	1 432	895	¼	96.4	2 379,60	3 274,60	116.4	3 159,60	4 054,60
1 300	3 984	”	”	3 984	2 490	¼	”	”	”	”	”	”
”	”	”	”	”	”	”	64	1 116,00	3 606,00	80	1 740,00	4 230,00
1 500	6 256	1 764	52 920	59 176	3 910	”	190	5 850,00	9 760,00	270	8 970,00	12 880,00
	”	”	”	”	”	”	208	6 552,00	6 552,00	328	11 232,00	11 232,00
”	”	”	”	”	”	”	”	”	”	600	20 880,00	20 880,00
”	”	”	”	”	”	”	”	”	”	”	”	”
”	”	”	”	”	”	”	”	”	”	”	”	”
750	480	”	”	480	300	1	”	”	300,00	”	”	300,00
”	”	”	”	”	”	”	”	”	”	”	”	”
”	”	”	”	”	”	”	”	”	”	”	”	”
”	”	”	”	”	”	”	”	”	”	”	”	”
”	”	”	”	”	”	”	”	”	”	”	”	”
435	232	”	”	232	145	2	”	”	145,00	”	”	145,00
”	”	”	”	”	”	”	”	”	”	”	”	”
1 200	1 568	”	”	1 568	980	½	54.24	2 115,52	3 095,52	62.24	2 427,52	3 407,52
”	”	”	”	”	”	”	112.8	2 839,20	3 839,20	228.8	7 363,20	7 363,20
”	”	”	”	”	”	”	”	”	”	”	”	”
”	3 888	1 520	45 600	49 488	2 430	$\frac{7}{10}$	”	”	2 430,00	”	”	2 430,00
”	2 176	”	”	2 176	1 360	⅘	”	”	1 360,00	”	”	1 360,00
1 000	6 088	1 514	45 420	51 508	3 805	¼	2062	5 701,80	9 506,00	412	13 728,00	17 533,00
”	”	”	”	”	”	”	1024	36 276,00	36 276,00	1 178	42 282,00	42 282,00
”	”	”	”	”	”	”	”	”	”	721.24	24 828,36	24 828,36
1 100	2 680	”	”	2 680	1 675	¼	”	”	1 675,00	”	”	1 675,00
”	”	”	”	”	”	”	”	”	”	”	”	”
1 680	4 616	”	”	4 616	2 885	”	197.2	5 350,80	8 235,80	522	18 018,00	20 903,00
”	”	”	”	”	”	”	”	”	”	”	”	”
1 600	1 560	”	”	1 560	975	”	”	”	975,00	79.2	2 728,80	3 703,80
”	”	”	”	”	”	”	”	”	”	”	”	”
”	2 704	”	”	2 704	1 690	”	44	156,00	1 846,00	333.2	11 434,80	13 124,80
2 000	5 944	289	8 670	14 614	3 715	”	2596	6 824.40	10 539,40	753.2	26 074,80	20 789,80
5 000	5 352	”	”	5 352	3 345	”	2006	5 483,40	8 828,40	504.4	17 331,60	20 676,60
800	7 016	3 137	94 110	101 126	4 385	⅗	”	”	4 385,00	”	”	4 385,00
”	2 920	”	”	2 920	1 825	¼	248	6 972,00	8 672,00	812	28 968,00	20 668,00
”	2 720	”	”	2 720	1 700	¼	436	14304,00	16 129,00	840	30 060,00	31 885,00
”	3 920	”	”	3 920	2 450	”	182⅗	4 413,60	6 863,60	745⅗	26 378,40	28 828,40
”	f 95 112	11 393	f 341 790	f 436 972	f 59 445	”	4 324,24⅗	f 125 192,61	f 184 635,81	11 460.28⅗	f 395 548,40	f 435 993,40

Padang Pandjang, 10 April 1890.

De Assistent-Resident van Batipoe en 10 kotta's,

(*w.g.*) PRINS.

N°. 2814.

N°. 9.

RAPPORT *van den resident van Tapanoli.*

Tanah Batoe, den 10den Juni 1890.

In 1881 schreef ik in het zesde hoofdstuk mijner volksbeschrijving van Midden-Sumatra:

»Maar zeker is in het belang van de bevolking, en dus ook van den Staat, de afschaffing van de verplichte koffielevering gewenscht. Hij, die in de gelegenheid was kennis te nemen van het stelsellooze mengsel van dikwijls willekeurige bevelen en besluiten [1]), die sedert het jaar 1842 aan de bevolking werden opgedrongen, zal niet durven ontkennen, dat tegenwoordig zoowel aanplant, onderhoud, pluk, bereiding als levering van de koffie verplicht zijn, en plaats hebben op hoog bevel en onder gestadig toezicht van het bestuur. Die dwang is noodig, totdat alle herinnering zal zijn uitgewischt aan gedwongen levering, tegen een prijs, bij welks vaststelling alleen werd te rade gegaan met de behoeften van de schatkist. Dwing den Maleier tot den arbeid, die hem zelven baat, tot vermeerdering van, zijne welvaart, tot onwikkeling van zijne maatschappij maar dat men zich tevreden stelle met de indirecte voordeelen, die, tengevolge van dezen vooruitgang, den Staat ten goede komen. Weldra zal alle drang dan overbodig zijn.

» Zoolang die dwang noodig is, eischt eerlijkheid en goede trouw, dat men ook spreke van dwang, en niet van *aanmoediging*, *overreding*, van het *er heen leiden* en dergelijken meer.

» Of dwang in cultuurzaken werkelijk onmisbaar is? Weinige jaren geleden was de padi-oogst in de XIII Kota buitengewoon ruim, de opbrengst bedroeg meer dan het dubbele van andere jaren. De landbouwende bevolking besloot toen een jaar vacantie te nemen. Het bestuur heeft zeer terecht gezorgd dat de velden bewerkt en bebouwd werden. Contrôle, dwang zelfs, is en kan niet anders zijn dan in het belang van het volk, zoodra slechts de gedwongen levering ophoudt en de planter de vrije beschikking krijgt over zijn product. Als belasting is die levering in de hoogste mate vicieus en onrechtvaardig.

» Voor elken pikol koffie 1ste soort ontvangt de Maleier f 14, zoodat bij een gemiddelden marktprijs van f 58 [2]), iemand, die per jaar 6 pikols levert, zooals er honderden zijn, na aftrek van de transportkosten, eene belasting betaalt van ongeveer f 234, een cijfer waarvan de belangrijkheid te meer uitkomt, wanneer men weet, dat de bezoldiging van een negorihoofd f 240 's jaars bedraagt.

» Maar niet overal wordt door de bevolking koffie geplant en geleverd; hetzij door gebrek aan *uitstekende* gronden — want *goede* gronden ontbreken nergens in de Padangsche Boven- en Benedenlanden —, hetzij ten gevolge van een lijdelijk maar standvastig verzet, waarbij invloeden in het spel zijn, die het voortbestaan van de wet op interneering en uitzetting gebiedend noodzakelijk maken, — een verzet dat zich soms verschuilt achter een beweerd gemis aan terreinen voor de cultuur geschikt; hetzij eindelijk dat, zooals wij vroeger zagen, de afgelegen woonplaats alle toezicht op het nakomen der gegeven bevelen onmogelijk maakt, wegens het te eenenmale ontoereikende getal Europeesche ambtenaren.

» Nog een enkel cijfer ten slotte. Van 1848 tot 1877 werden door de bevolking der onderafdeelingen Lolo en Soengei Pagoe, Kota VII, Soepajang en Alahanpandjang niet minder dan 281 164 pikols koffie aan den lande geleverd. Tegen een gemiddelden marktprijs van f 30 de pikol, vertegenwoordigt dit een waarde van f 8 434 920.

» Nemen wij aan dat de bevolking gemiddeld f 10 voor elken pikol heeft ontvangen, — in werkelijkheid is het minder —, dan heeft zij *met koffie alleen* een som van f 5 623 280 aan belasting betaald of f 382,53 per werkbaren man in 29 jaren, dat is f 13,19 per jaar. Die belasting is veel te hoog voor eene dun gezaaide bevolking, zelfs in een land zoo gezegend als Midden-Sumatra. Maar dit gemiddeld cijfer geeft daarenboven geen juiste voorstelling van den waren toestand, want inderdaad is de belasting steeds opgevoerd. Zoo betaalde in 1848 iedere werkbare man f 2,45, in 1857 reeds f 14,30 en in 1876 niet minder dan f 21,85. Doch ook dit is niet de werkelijkheid, want hoevelen leverden geen koffie en hoevele anderen een oneindig grootere hoeveelheid dan het gemiddelde!"

» Een voorbeeld: Aijie Abang leverde in 29 jaren 23 127 pikols koffie en betaalde daarmede ± f 462 540 belasting. Er zijn daar thans 169 werkbare mannen, zoodat ieder per jaar gemiddeld f 94,38 belasting in koffie heeft betaald. En in Bondjol betaalt ieder werkbaar man . . . . niets! Dat er misbruik gemaakt is van heerendiensten, wie zal het loochenen? Dat soms meer geëischt werd van de bevolking dan zij dragen kon en dan overeenkwam met hare belangen, het is maar al te waar! Maar even waar is het, dat in de laatste jaren de goede weg met prijzenswaardigen spoed [1]) is ingeslagen. Die spoed mag echter geen overijling worden, en daarom is het noodig dat met overtuiging worde gewaarschuwd tegen loslating van het beginsel, dat de wetten van een land in overeenstemming moeten zijn met de beschavingshoogte waarop het volk staat. Wat recht is in Nederland, kan schreeuwend onrecht zijn in Midden-Sumatra!

» Maar hier, zoowel als daar, geldt als recht, dat belastingen, welke dan ook, zooveel mogelijk gelijk behooren te drukken op alle ingezetenen, en daarom is opheffing van de verplichte koffielevering een rechtmatige eisch. Zijn niet deze weinige regelen voldoende om de onbillijkheid van de gedwongen levering als belasting aan te toonen? De niet-koffieproduceerende districten betalen geen enkel equivalent. In de indirecte belastingen deelen hunne bewoners voor niet meer dan hunne koffieleverende landgenooten.

» Bovendien, monopolie naast vrije cultuur van hetzelfde product is een ongerijmdheid, die onvermijdelijk een daling van het zedelijkheidspeil ten gevolge heeft".

Gold dit het Maleisch gedeelte van het gouvernement Sumatra's Westkust, het geldt mutatis mutandis evenzeer voor de door de Bataks bewoonde residentie Tapanoli.

Ook hier wordt door een deel der bevolking een exorbitante belasting opgebracht, terwijl een ander deel daarvan geheel is vrijgesteld en geen enkel equivalent betaalt. Dat is het onvermijdelijk gevolg van een cultuurbelasting door middel van een product, dat slechts in enkele streken met voordeel kan worden geteeld, eene belasting, waarvan bovendien het de welvaart belemmerende gevolg is, dat aan de wereldmarkt een groot gedeelte van het product wordt onthouden, dat geteeld zou kunnen worden, indien het naar de marktwaarde werd betaald.

Een belastingstelsel dat zoo door en door vicieus is, moet hoe eer hoe beter worden verlaten. En dat zou ook

Aan
den Gouverneur van Sumatra's-Westkust.

---

1) „Het uitgebreidst is de geschiedenis van de koffiecultuur ter Westkust van Sumatra behandeld in het rapport van den hoofdinspecteur, den heer D. PLES, door hem opgesteld na een onderzoek in loco (Batavia, OGILVIE & C°. 1878). Maar niet alle op die geschiedenis betrekking hebbende besluiten en bestuursmaatregelen zijn in dat werk opgenomen; er ontbreken vele die voor eene juiste waardeering onmisbaar zijn."

2) Zooals die in 1877 was.

1) „Slechts 20 jaren geleden kwamen in de onderafdeeling Kota VII (Si Djoendjoeng) behalve ten behoeve der inlandsche hoofden en ambtenaren, per dag 113 heerendienstplichtigen uit, waarvan 29 voor koelidiensten op het établissement van den gezaghebber, 40 voor de steen- en pannenbakkerij, 10 voor de kalkbranderij, 12 voor de brievenpost, 6 voor het bewaken van gevangenis en geldkamer, 6 voor het verzorgen der negori-paarden en 10 om de wacht te houden ter hoofdplaats. Bovendien betaalde de bevolking maandelijks f 228 belasting, waarvan f 80 voor politie in de dorpen, f 52 voor metselaars in de steenbakkerij en f 96 voor het onderhoud van den weg, die Soloq met Padang verbond.

Dat alles is afgeschaft, behalve het bewaken van 's lands gebouwen, waarvoor thans eenige weinige personen dagelijks in heerendienst uitkomen".

zeker reeds voor lang het geval zijn geweest, indien de aanzienlijke sommen, die het stelsel in 's lands schatkist doet vloeien, konden worden gemist of langs anderen weg worden verkregen.

Bij het regeeringssysteem, dat tegenover Nederlandsch-Indië wordt gevolgd, is het eerste niet mogelijk.

Is dan, wat de residentie Tapanoli betreft, het tweede bereikbaar?

De oogst op 11000 pikol gerekend en de gemiddelde winst op f 35 per pikol bij een gemiddelden marktprijs van f 57, levert de gouvernements-koffiecultuur in deze residentie der schatkist jaarlijks f 385 000.

Bij mijne missive van 10 Mei jl., n°. 2263, deed ik voorstellen die, worden ze verwezenlijkt, 's lands kas zullen bevoordeelen met f 64 000 's jaars.

Wordt de gouvernements-koffiecultuur opgeheven, dan zullen de koeria- en mindere hoofden op andere wijze eene vergoeding moeten bekomen voor hetgeen zij thans in den vorm van percenten genieten. Hunne bemoeiingen met de cultures toch zullen niet verminderen, en daarom is het billijk hen niet in hunne inkomsten te bekorten, wat zeker ontstemming zou ten gevolge hebben, terwijl wij juist de goede gezindheid en medewerking der hoofden zullen behoeven om de invoering van eene hoofdelijke belasting, die de gouvernementscultuur zou vervangen, te doen slagen.

Het daarvoor benoodigde zal deels kunnen worden gevonden uit hetgeen dan minder aan mantri's zal behoeven te worden betaald, want, hoewel de meesten dier ambtenaren behouden zullen moeten blijven, eenigen hunner zullen alsdan gemist kunnen worden.

De kamponghoofden zullen door collecteloon kunnen worden schadeloos gesteld. Padang Lawas en Nias buiten beschouwing latende, het laatste omdat daar eene directe belasting vooralsnog volkomen misplaatst zoude zijn, het eerste omdat aanvankelijk de opbrengst van een hoofdgeld er uiterst gering zal wezen en voor een groot deel zal moeten worden aangewend tot bezoldiging van de hoofden, telt het overig gedeelte dezer residentie naar gissing een aantal van p. m. 20000 personen, die door een hoofdelijke belasting zouden worden getroffen.

De heffing stellende op gemiddeld f 4 per hoofd 's jaars — op meer zou zeker in den eersten tijd niet mogen worden gerekend — is het totaalcijfer f 80 000 of, verminderd met 10 % collecteloon, f 72 000 's jaars.

Bij loslating der verplichte levering van koffie, maar met behoud van onverflauwde belangstelling der ambtenaren, van gestadig toezicht op het terrein, houd ik het er voor, dat de koffieproductie ras zal stijgen tot wellicht 15000 pikols, vooral wanneer in de laaglanden de Liberia-koffie wordt ingevoerd, en er mocht slagen op uitgebreide schaal. Laat zelfs worden aangenomen, dat de productie verdubbeldt en derhalve tot 22 000 pikols klimt.

Wordt alsdan het uitvoerrecht op koffie verhoogd tot f 6 per pikol, dit is bijna tienmaal meer dan dit recht thans bedraagt, dan zou hierdoor eene vermeerdering van inkomsten van f 132 000 worden verkregen.

Voor het gemis van de f 385 000 zou dus in de plaats komen f 72 000 + f 64 000 + f 132 000 = f 268 000. Een nadeelig verschil derhalve van f 117 000.

Nu is het zeer zeker waar, dat de marktprijs kan dalen, dat door vermeerderde welvaart 's lands indirecte inkomsten kunnen stijgen, factoren die het nadeelig verschil zullen verminderen, maar even mogelijk is het dat de geraamde productie bij lange na niet wordt bereikt, dat, bij behoud van het tegenwoordig regime, de inbreng van koffie aanzienlijk zal toenemen, en dat dus het verschil te gunstig is voorgesteld.

Neemt men nu nog in aanmerking dat, bij aanneming mijner voorstellen van 10 Mei, een inkomstenvermeerdering van ruim een halve ton gouds mag verwacht worden, dan zal, bij den financieelen nood waarin we verkeeren, wel geen oogenblik er aan gedacht mogen worden, dat een voorstel tot opheffing van de gouvernements-koffiecultuur in de residentie Tapanoli, bij de Regeering, het Opperbestuur en de meerderheid der Volksvertegenwoordiging een gunstig onthaal zal vinden.

En zulks te minder waar uit de opdracht, vervat in het Koninklijk besluit van 14 October 1888 n°. 18, de gevolgtrekking mag worden gemaakt, dat uitbreiding van de cultuur met de daarmede gepaard gaande vermeerdering van inkomsten voor den lande, niet onmogelijk wordt geacht, terwijl opheffing in Tapanoli noodwendig tot opheffing elders in het gouvernement Sumatra's Westkust zou moeten leiden.

Daarom heb ik gemeend, al mocht ik als uiting eener diep gevoelde overtuiging het voorafgaande niet terughouden, met eene globale becijfering te kunnen volstaan, en mij tot taak te moeten stellen, als behoorende tot degenen, die de gouvernements-koffiecultuur in beginsel niet te verdedigen achten, maar bij het vigeerend regeeringssysteem en de daarmede samenhangende toestanden in Nederlandsch-Indië vooralsnog onmisbaar, de middelen aan te wijzen, die kunnen strekken om in deze residentie de aan die cultuur klevende bezwaren zooveel mogelijk op te heffen, en haar voor achteruitgang te behoeden niet alleen, maar, met inachtneming dat zij vooralsnog behoort tot de niet te ontberen bronnen ter bestrijding van 's lands uitgaven, zooveel doenlijk uit te breiden, zonder al te zeer de belangen der bevolking te schaden, in elk geval den planters eene belooning te verzekeren, gelijk staande met de winst die zij, bij gelijken arbeid, van andere, thans door hen geteeld wordende landbouwproducten, trekken.

Ter vervulling van die taak moge het ondervolgende dienen.

Hoezeer menige bladzijde van het rapport der Staatscommissie en van haar lid, den heer L. Wessels, evenals tal van artikelen in dagbladen en tijdschriften ten beste gegeven, heen lokken naar een uitgebreider beschouwingsveld, zal ik aan die lokstem geen gehoor geven, maar in dit schrijven mij bepalen tot deze residentie, in dien zin opvattende den last, vervat in uwe missive van 27 Februari jl., n°. 1093.

Nauwelijks twee maanden nadat ik het bestuur over deze residentie had aanvaard, werd mij opgedragen van mijn gevoelen te doen blijken aangaande den inhoud van het concept-besluit, dat U.H.Ed.G. werd aangeboden bij de missive van den eersten gouvernements-secretaris van 3 October 1888 n°. 1871, en eene regeling bevat van de gouvernements-koffiecultuur te dezer kuste.

Ik heb bij schrijven van 16 Februari 1889 n°. 768 aan die opdracht voldaan. Meerendeels kan ik thans nog het daarin gezegde onderschrijven, maar toch heeft de meerdere kennis van land en volk, die ik in de sedert verloopen en voor een groot deel reizend doorgebrachte zestien maanden heb verkregen, mij de overtuiging geschonken dat, ter verkrijging van het hooger omschreven doel, mijne toen gedane voorstellen voor verbetering vatbaar zijn, en alzoo wijziging en aanvulling behoeven, vooral wanneer er aan mogen worden vastgeknoopt aanzienlijke hoogere betaling en invoering van eene belasting in geld, daar waar de gouvernementscultuur niet zal worden gedreven.

Door het beantwoorden van de navolgende vragen zal, naar ik meen, op de eenvoudigste en bondigste wijze aan het verlangen van U.H.E.G. worden voldaan.

I. Welke zijn de bezwaren die thans aan de gouvernements-koffiecultuur kleven?

II. Door welke middelen zullen die bezwaren zooveel mogelijk worden weggenomen, en kan de cultuur niet alleen voor achteruitgang behoed, maar ter stijving van 's lands schatkist uitgebreid worden, zonder al te zeer de belangen der bevolking te schaden, en in elk geval met verzekering aan de planters van eene belooning, gelijkstaande met de winst die zij, bij gelijken arbeid, van andere thans door hen geteeld wordende landbouwproducten trekken?

I. De bezwaren van het thans gevolgde stelsel zijn:

1°. Ongelijke druk.

2°. Tegenzin der bevolking tegen bemoeiing met de keuze der gronden en de cultuurwijze.

3°. Gemis van gelegenheid voor de cultuurdienstplichtigen, daar waar de aanplant mislukt of geen product levert, om zich van hunne verplichting tegenover den staat te kwijten door het betalen van een equivalent in geld.

4°. Tekortdoening der bevolking bij den inkoop door de van gouvernementswege aangestelde pakhuismeesters.

5°. Vermindering van het aantal planters door verhuizing naar Sumatra's Oostkust.

6°. Gebrek aan voor de cultuur geschikte gronden nabij de kampongs.

7°. Verslapping van het gezag en van het aanzien der koeriahoofden.

8°. Tijdverlies door de heerendiensten.

9°. Tijdverlies door veelvuldige ziekte.

10°. Gebrek aan tucht.

11°. Gebrek aan belangstelling bij de kamponghoofden en onder-kamponghoofden.

12°. Onvoldoende tijd voor de besturende ambtenaren om zich onder de bevolking te bewegen, taal en land te leeren kennen, en voor de bevolking de wegwijzers te zijn naar meerdere welvaart.

13°. Onttrekking aan de levering door clandestienen verkoop aan Europeanen en vreemde oosterlingen.

Wat het bestaan en de beteekenis van de meeste dezer bezwaren betreft, zij het mij geoorloofd beleefd te verwijzen naar de sedert mijn optreden als resident van dit gewest ingediende rapporten en verslagen, o. a. naar het algemeen- en cultuurverslag over 1889, naar de maandverslagen, en naar mijne missives van 16 en 17 Februari en 24 Maart 1889 n°. 768 en lit. A en B, de beide laatste geheim.

II. *Ad 1um.* Zoolang de cultuurbelasting ter wille van 's lands geldmiddelen moet behouden blijven, kan aan het bezwaar van ongelijken druk niet *geheel* tegemoet gekomen worden.

Wel echter *gedeeltelijk.*

In de eerste plaats moet daartoe de verplichting om aan de staatskas op directe wijze bij te dragen ook worden opgelegd aan hen, die daarvan feitelijk zijn vrijgesteld.

. . . .

. . . .

. . . .

Komen uitsluitend de hooger gelegen streken voor de cultuur van de gewone koffie in aanmerking, vele lager gelegene eigenen zich ongetwijfeld voor die van Liberia koffie, welke, hoewel minder kostbaar dan de andere, toch, bij een kostprijs van f 27, nog met voldoend voordeel zal zijn te verkoopen.

Waar in laatstbedoelde streken eene landbouwende bevolking woont, dient aan deze, nadat de geschiktheid van den bodem voor de cultuur zal zijn gebleken, de verplichting tot het teelen van Liberiakoffie te worden opgelegd.

En in de kuststreken, waar een min of meer welvarend visschersvolk woont, zal een hoofdgeld moeten worden geheven, verband houdende met de draagkracht van den belastingschuldige.

Dat zal het geval zijn, wanneer het wordt gesteld van f 1 tot f 10, over tien klassen verdeeld.

Te Natal, ruim honderd meters van de kust, op het erf der controleurswoning, staan Liberiakoffieboomen van ongeveer vijfjarigen leeftijd, krachtige, rijkbladige planten, die voldoende vrucht leveren.

Zaden, te Batang-Toroe ruim anderhalf jaar geleden uitgelegd, zijn tot goede, gezonde planten ontwikkeld.

Om zeker te gaan zullen echter in de Batang-Toroedistricten, in het Natalsche, in de onderafdeelingen Siboga en Baros, en op de Banjakeilanden van de onderafdeeling Singkel uitgebreider proeven dienen te worden genomen, waartoe het noodige zaad, bijv. een pikol, van landswege ware te verstrekken.

Leveren die proeven het resultaat dat ik er van verwacht, dan zou ik de invoering van de verplichte koffiecultuur in de genoemde streken wenschen te zien gedecreteerd.

Wel schrijft de controleur der Batang-Toroedistricten, dat de in die onderafdeeling thans bij de koffiecultuur ingedeelde bevolking der op de hellingen van den Loeboeq-Raja gelegen koeria's zich steeds lijdelijk, doch zoo sterk mogelijk tegen de op hoog gezag ingevoerde cultuur verzet, dat de bevolking arm, gering in aantal en zwerfzuchtig is, en ook daarom de heffing van eene geldelijke belasting hoogst onraadzaam moet worden geacht, maar ik kan het gewicht dier bezwaren niet zóó groot achten, om, wanneer het blijkt dat de Liberiakoffie er slaagt, van de invoering der cultuur af te zien, en er anders een matige geldelijke belasting te heffen.

In het Singkelsche bezit, behalve de Banjakeilanden, alleen het district Gosong Telaga gronden voor cultuur geschikt, het overige der onderafdeeling bestaat uit moeras en koraal. Daarom is het beter in die onderafdeeling slechts de Banjakeilanden voor invoering der cultuur te bestemmen, en er aan de bevolking op den vasten wal een hoofdgeld op te leggen.

De districtshoofden van Baros en die van Siboga, zoo deelen mij de fungeerende assistent-resident en de controleur mede, zijn met het denkbeeld eener proefneming met Liberia-koffiecultuur zeer ingenomen, omdat, als deze slaagt, zij daarvan voor de, over het geheel, armoedige bevolking veel voordeel verwachten.

De passerbevolking zal er niet in de cultuur kunnen deelen, maar door eene hoofdelijke belasting moeten worden getroffen.

. . . .

. . . .

. . . .

Voorts zal de ongelijke druk worden verminderd in voelbaarheid wanneer, door hoogere betaling, voor meerdere streken het voordeel, dat de cultuur oplevert, niet achterstaat bij dat, verkregen door andere cultures, welke thans door de bevolking worden gedreven, mits dan tevens niet meer wordt geëischt dan een minimum, zoodanig gesteld, dat daarmede eene, de draagkracht geenszins overschrijdende, belasting wordt geëischt.

Bij den evenbedoelden prijs zal dat minimum niet schaden aan de productie, integendeel het zal die aanzienlijk doen toenemen, want in die streken, waar de koffiecultuur volkscultuur is of kan worden, zal deze, wanneer ook de overige bezwaren zooveel doenlijk zullen zijn opgeheven, meer en meer tot bloei komen, en elders, waar men er thans om zoo te zeggen spade en plantstok bij neerlegt, zal men trachten het minimum te leveren, wetende dat men er daarmede af is, en het loon niet verwerpelijk is te achten.

Twintig gulden per pikol is een prijs die in vele streken aan den hooger gestelden eisch voldoet; bij groote toetoename van productie kan die tot f 25 worden opgevoerd, waardoor de cultuur in nog meerdere streken loonend zal zijn, de hoegrootheid van het belastingcijfer voor hen die veel leveren zal verminderen, en dit zonder nadeel voor de schatkist, die, voor geringere winst per pikol, in quantiteit van product zal worden schadeloos gesteld.

Ik acht het zeer in het belang der cultuur dat dan al dadelijk de prijsverhooging tot f 25 bij voldoende productietoename, der bevolking wordt toegezegd.

In verband met den te betalen prijs kan de minimum levering op 1/4 pikol 1ste soort worden gesteld, waarop, bij een betaling van f 20, door het Gouvernement p. m. f 7,50 wordt gewonnen.

In mijn rapport van 16 Februari 1889 n°. 768 stelde ik het minimum op één pikol, eene hoeveelheid, die in de goede koffiestreken, bij een prijs van f 20, zonder bezwaar kan en zal worden geleverd door iedereen, maar die mij nader gebleken is onbereikbaar te wezen in tal van streken, waar toch bij genoemde betaling de koffiecultuur nog loonend kan zijn, althans door velen zal worden verkozen boven betaling van een equivalent.

Daar waar de productie aanzienlijk is, waar dus door de bevolking een exorbitante belasting is betaald, en ook in de toekomst aanzienlijk meer aan de staatskas zal worden bijgedragen dan door hare landgenooten elders, die óf slechts het minimum leveren óf een hoofdgeld betalen, kan die ongelijkheid van druk worden verminderd door den aanleg voor gouvernementsrekening van gemeenschapswegen, welke, voerende door de voor de cultuur geschikte streken, de gelegenheid tot uitbreiding zullen vermeerderen, de productie zullen doen stijgen en, door minder kostbaar vervoer, de handelswaren ten gerieve der bevolking in prijs zullen doen dalen.

Aan hen, die zich daar vestigen of er tuinen aanleggen, zij het ook tijdelijk, vrijstelling van heerendienst te verleenen, is een denkbeeld voor verwezenlijking niet vatbaar, ware het alleen omdat de bevolking zelve dit als een groote onbillijkheid zou beschouwen, en het in de practijk uiterst moeilijk, ja ondoenlijk zou wezen, te bepalen, wanneer vrijstelling zou moeten worden verleend.

Ad 2um. Meer dan wat *wij* onder den druk der koffiecultuur verstaan, de onevenredig hooge belasting die zij oplegt, acht de bevolking het zwaarst de regelingen en voorschriften ten aanzien van aanplant, keuze der gronden en cultuurwijze. *Dat* is *haar* de grootste plaag en wekt den meesten tegenzin, zooals mij meer en meer overtuigend is gebleken.

Door alle hoofden toch, met wie ik de zaak besprak, werd met den grootsten aandrang loslating van die bemoeiing gevraagd, even als verhooging van den inkoopsprijs tot minstens f 20, onder verzekering dat daarvan voor de quantiteit van het product de beste resultaten te verwachten zijn.

Met uitzondering van den controleur der 1ste klasse G. De Waal, deelen al de controleurs van de koffieproduceerende afdeelingen dit gevoelen der hoofden. Zijn oordeel luidt, dat bij intrekking van het gouvernementsbesluit van 2 Februari 1877 n°. 36, de dagen der gouvernements-koffiecultuur zullen zijn gesteld.

Ongetwijfeld zou eene intensieve cultuur, eene die den bodem teruggeeft wat er aan ontnomen wordt, die waakt tegen verspilling van de kostbare voedingsmiddelen van het gewas, tegen beschadiging van tak, bloesem en vrucht, voeren tot hooge en langdurige productie, tot voordeel van den planter, maar een zoodanige is de gouvernements-koffiecultuur nooit geweest en zal zij nimmer kunnen worden, en zoo al, dan zeker niet langs den tot nu toe gevolgden weg, maar veeleer langs dien van het zich langzamerhand ontwikkelend welbegrepen eigenbelang, als voorbeeld waarvan ik beleefd verwijs naar bladzijde 355 mijner voormelde »Volksbeschrijving van Midden-Sumatra", waar in het kort de vrije koffiecultuur in Palembang wordt geschetst.

Trouwens, ik houd voor zeker dat, indien den ambtenaren van het binnenlandsch bestuur de tijd wordt gegeven om zich in voldoende mate te wijden aan de belangen der bevolking, instede van op te gaan in schrijfwerk, ook bij vrijlating van terreinkeus en cultuurwijze, beide meerendeels niet zullen achterstaan bij het tegenwoordige.

Bovendien, de cultuur behoort zóó te worden gedreven dat zij bij de bevolking gewild is en niet gehaat, opdat bij loslating van de verplichting in de toekomst, niet geschiede wat bijv. in Rawas (Palembang) plaats vond, toen de verplichte pepercultuur werd opgeheven, waar uit bitterheid en wrok over den doorstanen druk, de ranken werden uitgeroeid en trots geschiktheid van bodem en klimaat dat kostbaar stapelproduct, tot schade van bevolking en wereldmarkt, er niet meer wordt geteeld.

Voor een waarschijnlijk weinig talrijke categorie van cultuurdienstplichtigen zal de bestaande bemoeienis ook op den duur onmisbaar zijn; namelijk voor hen, die in gebreke blijven het minimum te leveren, en ongenegen de straks te bespreken vergoeding te betalen. Zij zullen tot bijplant van 50 boomen 's jaars, op de wijze door het bestuur verlangd, en op daarvoor uitgekozen terreinen, verplicht zijn, tot ook door hen het minimum wordt ingebracht of de vergoeding voldaan.

Daarom zal Staatsblad 1878 n°. 309, echter in redactie gewijzigd, gehandhaafd moeten blijven.

De aard van het Bataksche volk, de gansche toestand der maatschappij, maakt nog voor lang dwang tot arbeid noodzakelijk, maar de prikkel kan op loonender wijze worden aangewend dan tot nog toe het geval is geweest.

Nog een middel tot tegemoetkoming van hen, die door aanzienlijke levering veel meer belasting betalen dan anderen, is het openstellen van de gelegenheid tot inbreng in de roode schil tegen geheel overeenkomstigen prijs, als voor de bereide koffie wordt betaald.

Weliswaar komt dan de bereiding geheel voor rekening van den lande, waardoor de winst met het kostende daarvan vermindert, maar dat verlies zal grootendeels, misschien wel geheel, gecompenseerd worden door de betere bereiding van een volkomen rijpe vrucht, want alleen deze moet bij de bereidings-etablissementen, die van allereenvoudigste constructie kunnen zijn, worden aangenomen.

Pakanten en Sipirok zijn de plaatsen, die vooreerst voor zoodanige étąblissementen in aanmerking komen.

Ad 3um. Er zijn een aantal personen die, hoewel wonende in streken voor de koffiecultuur geschikt, meer heil zien in handel of nijverheid dan in landbouw, en daarom reeds thans hun cultuurtaak door anderen doen verrichten, tegen betaling van vergoeding, die een enkele maal tot f 25 per jaar beloopt.

Anderen, hoewel bewoners van de hooglanden, vinden tot op verren afstand van hunne kampongs geen gronden voor koffiecultuur voldoende geschikt, zelfs niet voor ladangbouw van andere gewassen. Zij drijven uitsluitend de rijstcultuur op sawah's.

Voor beide categorieën van belastingschuldigen moet de gelegenheid worden opengesteld zich van hunne verplichting jegens den Staat te kwijten door het betalen van een equivalent in geld.

Het oude onder-koeriahoofd van Penjaboengan-djoeloe, die kan spreken van den tijd toen de koffiecultuur in deze streken werd ingevoerd, zeide mij, toen ik er hem en zijne collega's op wees dat tegenwoordig nagenoeg niets meer door hunne onderhoorigen wordt bijgedragen ter bestrijding van de landsuitgaven: » een groot deel van mijn volk *kan* geen koffie meer leveren; zij hebben niets dan sawahgronden; maar zij zijn gaarne bereid aan het Gouvernement van hun rijst af te staan, zooveel als u billijk zult oordeelen."

Zijn voorstel en dat van andere koeriahoofden was, aan degenen die te kort schieten in de levering van het gestelde minimum, een boete op te leggen, deze zoo noodig door executie te innen, en bij onvermogen de nalatigen te straffen met tenarbeidstelling.

Mijns inziens zou deze weg een zeer verkeerde zijn om de groote, voor de hand liggende moeielijkheden, die daarop in de practijk zouden worden ontmoet, en om den wrevel, die het onvermijdelijk gevolg van talrijke executiën zou zijn.

Ik meen dat het aan de cultuurdienstplichtigen zelven moet worden overgelaten of zij het gesteld minimum wenschen te leveren, dan wel er de voorkeur aan geven een equivalent in geld te betalen, dat, met wijziging van hetgeen ik voorstelde in mijn meergemeld rapport van 16 Februari 1889 n°. 768, op f 5 zou zijn te stellen, rekening houdende met de draagkracht der minstvermogenden, voor wie een equivalent van f 12 veel te hoog is, welke som tevens meer zou bedragen dan de winst, die op het verplicht quantum van $^1/_4$ pikol wordt behaald.

Weliswaar zullen daardoor de handelaren en industrieelen, die van de gelegenheid tot kwijting hunner cultuurdienstplicht in geld een gretig gebruik zullen maken, in verband met hun vermogen, onevenredig weinig in de lasten deelen, maar ik vind geen middel dat bezwaar te ondervangen, althans niet in den eersten tijd.

Is later de scheiding tusschen de koffieleverenden en de betalenden goed gemarkeerd, dan kunnen wellicht de laatsten in verschillende klassen worden verdeeld, en naar den maatstaf van het vermogen worden aangeslagen.

Ad 4um. Over de hierbedoelde tekortdoening werd reeds door mij gesproken in het cultuurverslag, het afgeloopen jaar betreffende; zij is van veel grooter beteekenis dan algemeen wordt gedacht, en, kon ze worden belet, voorzeker zou daarmede 's lands schatkist, maar veel meer der bevolking een in den zak klinkende dienst worden bewezen.

Bedrog bij het wegen is veel gemakkelijker dan bij het meten, mits men er van uitgaat dat de glad afgestreken maat volkomen gevuld moet zijn.

In alle kampongs kunnen gewaarmerkte maten, overeenkomende met die in het pakhuis, worden gegeven, en voorts zou moeten worden bepaald dat de inbrenger zelf aan het pakhuis de maat vult, die hij zegt voor de meegebrachte koffie noodig te hebben, waardoor tevens een zoo hoogst wenschelijke vluggere bediening van de inbrengers wordt bevorderd. Blijven er dan al voor den pakhuismeester wegen open om het Gouvernement te bedriegen, de bevolking althans zal niet langer worden tekort gedaan, maar het haar toekomende ontvangen.

Tegen het doen inkoopen van de koffie bij de maat is

meermalen aangevoerd dat het zout aan de bevolking bij de maat wordt verkocht, en zij daarbij nog veel meer wordt bedrogen.

Eerstens is dit laatste een gevolg van den vorm der waar, en ook is het mijns inziens ontwijfelbaar zeker, dat werd den kooper vergund *zelf* het zout af te meten, voor den zoutverkoop het beste zou zijn bepaald wat kan worden voorgeschreven. Natuurlijk moet zoowel voor koffie als zout het voorschrift gelden, dat de maat niet mag worden geschud of gestooten, maar door scheppen of storten, naar goedvinden van den inbrenger of kooper, gevuld.

Ad 5um. Ook dit kwaad is meermalen door mij ter sprake gebracht, laatstelijk in het algemeen verslag over 1889.

De maatregelen, door het bestuur daartegen genomen, komen meer den heerendiensten dan der koffiecultuur ten goede, want zij hebben slechts de strekking te zorgen, dat niemand het land verlaat zonder voor het loopende jaar in zijne verplichting tegenover den Staat en zijne kampong-genooten te hebben voorzien. In het volgend jaar verdeelt zich de heerendienstlast van den vertrokkene over een groot aantal anderen, maar zijne bijdrage aan 's lands schatkist in den vorm van verplichte koffielevering wordt gemist.

Zooals ik bij de behandeling van dit onderwerp reeds vroeger deed opmerken, spreekt het wel van zelf dat niemand mag worden belet dáár te gaan, waar hij meent het best in zijn levensonderhoud te kunnen voorzien, maar het spreekt mijns inziens evenzeer van zelf dat de Batak hier en in Deli, ten behoeve van den Staat, zooveel mogelijk gelijke lasten behoort te dragen, althans gelijk drukkende.

Dat nu is geenszins het geval, hetgeen heeft geleid tot nadeel voor de schatkist niet alleen, maar tot ontstemming van de hoofden, wier medewerking en goede gezindheid van zoo hoog belang zijn te achten.

Inlanders, niet behoorende tot de eigenlijke landzaten, zou ik ter Oostkust van Sumatra door een hoofdgeld willen zien getroffen, hooger dan hier, omdat hun draagkracht daar grooter is, en zij er geen deel nemen in de heerendiensten.

Ad 6um. Aan dit algemeen bekende en erkende bezwaar is, zooals ik in het rapport van 16 Februari 1889 n^{0}. 1768 mededeelde, het best tegemoet te komen door herwouding met boomsoorten, die, bij kans van slagen, voordeel beloven, ook in het oog der bevolking. Het staat toch nog geenszins onomstootelijk vast dat herwoude gronden, die reeds eenmaal gedurende een lange reeks van jaren voor koffiecultuur zijn benut, alleen daardoor wederom voor die cultuur geschikt zullen worden. Mocht dit later werkelijk blijken niet het geval te zijn, dan dienen de aangelegde bosschen zelf voordeel op te leveren, opdat de vruchten der herwouding de bron kunnen zijn, waaruit door het volk het noodige voor de noodzakelijke uitgaven is te putten.

Een ander middel, dat reeds hiervoren ad 2um werd besproken, is de aanleg van goede transportwegen, welke aanleg zooveel mogelijk voor rekening van den lande, in geen geval anders dan in betaalden arbeid, moet geschieden.

Ad 7um. Ten gevolve van de verandering van godsdienst, bestuur en rechtswezen in niet veel meer tijdruimte dan een halve eeuw, zijn de maatschappelijke toestanden zeer aanmerkelijk gewijzigd, en heeft de aangeboren individualiteit van den Batak zich meer en meer ontwikkeld. Waren voorheen de ripé's aan het dorp gebonden, en oefenden, vooral in de eerste jaren van ons bestuur, de hoofden, zich sterkende in dat bestuur, hetwelk zijnerzijds weder veel meer dan thans van hen afhankelijk was, eene nagenoeg discretionnaire macht over hunne onderhoorigen uit, reeds sedert een aantal jaren is die toestand geheel veranderd. Het volk gevoelt zich vrij te gaan waar het wil; maakt een hoofd het iemand te lastig, welnu, hij probeert het onder een ander, of wel, waaraan eerst sedert kort paal en perk is gesteld, hij haalt twee of drie andere minder tevredenen over met hem mede te gaan, zoekt een plek geschikt om er een paar hutten te bouwen, en verklaart zich zelf » radja".

Werd tot vóór 1 November 1875 iedere adatovertreding, iedere tekortkoming in eerbiedbetoon jegens de koeria-hoofden met gevoelige straffen geboet, sedert kan nog slechts langs een zoet lijntje door die hoofden worden verkregen, waarop de aloude instellingen hun aanspraak geven, en waarin kan dat zoet lijntje anders bestaan dan in het transigeeren met heeren- en cultuurdiensten.

» Als ge het ons met die diensten niet moeielijk maakt, dan zullen wij niet opponeeren, waar ge ons vraagt u te helpen in arbeid en vertoon", zoo heet het van de eene zijde, en de wederpartij slaat toe in haar eigenbelang, om althans een deel te krijgen van hetgeen ze vroeger genoot.

Moet dit al geboet worden met te luisteren naar opmerkingen van de besturende ambtenaren, naar krasse vermaningen somtijds, ja met een aanhouding nu en dan, men redeneert: wat het zwaarst is moet het zwaarst wegen, en dat zwaarste is . . . . het eigenbelang. Bovendien, er zijn tal van gelegenheden zich achter anderen te verschuilen, en zelf den dans te ontspringen.

Legio zijn de klachten over adatvergrijpen en over vermindering van gezag en invloed.

Ons belang eischt, mijns inziens, daaraan tegemoet te komen. Wij zullen daardoor de hoofden krachtig aan ons verbinden en er zal eenige verbetering komen in den tuchteloozen toestand, ontstaan door een utopisch streven naar stoomsnelle beschaving en ontwikkeling van een natuurvolk.

De adat dient te worden gecodificeerd met de straffen, tegen overtredingen bedreigd, en zij dient te worden hoog gehouden, ook als een der werkzaamste middelen tegen ons gezag vijandige Mohamedaansche invloeden.

Ad 8um. Hoezeer sommige heerendiensten, in verband met den eigenaardigen toestand waarin vraag en aanbod op het gebied van vrijen arbeid verkeeren, niet kunnen worden gemist, ook in het belang der bevolking zelve moeten behouden blijven, omdat zij door het eischen van een equivalent meer zoude worden bezwaard, toch kunnen en moeten de diensten voor een groot gedeelte worden afgeschaft, omdat zoo ontzaglijk veel meer werkkracht en tijd verloren gaat, dan voor den vereischten arbeid werkelijk noodig is.

Zelfs aangenomen dat de heerendienstplichtigen niet meer dan vijftig dagen in het jaar uitkomen, in werkelijkheid is het in vele streken beduidend meer, hoeveel tijd gaat er dan al niet verloren die aan koffie- en andere cultuur productief had kunnen worden besteed!

Ik heb de quaestie der vervanging van de heerendiensten door eene geldelijke bijdrage ernstig ter hand genomen, en persoonlijk allerwege met de hoofden besproken.

Wat de uitslag van mijn streven zal zijn is nog onzeker, omdat ook hier, in verband met den toestand dien ik ad 7um. schetste, zoo weinig op medewerking der hoofden te rekenen valt, die door de afschaffing een al te geliefd middel zouden verliezen om invloed ten eigen bate aan te wenden.

Ik vlei mij intusschen dat het mij zal gelukken, zij het ook langzaam, mijne plannen ingang te doen vinden.

Geschiedt dit, dan mag daarvan, ook voor de uibreiding der koffiecultuur, veel worden verwacht.

Ad 9um. Een anzienlijk deel der residentie Tapanoli is zeer ongezond, een gevolg van groote temperatuurswisseling, en meer nog van de haast eindelooze moerassen, die zich in breede strooken langs de kusten en ook in het binnenland uitstrekken.

Meer dan elders wordt hier de bevolking door koortsen geteisterd, waartegen, aangezien verbetering van den toestand millioenen zou kosten, niet anders te doen valt dan ruime verstrekking van chinine, waarvoor zoo veel mogelijk wordt gezorgd.

Ad 10um. Onder de oorzaken die mij door de hoofden werden opgesomd, als naar hunne meening te hebben geleid tot den sterken achteruitgang van de koffieproductie, was de eerste » verslapping van de tucht, door gemis van straf."

Voorheen werden nalatigen, zoowel in zake koffie- als rijstcultuur en heerendiensten, door de hoofden, eigener autoriteit, op hoogst gevoelige wijze gestraft en, zoo dit niet afdoende bleek, door den besturenden ambtenaar naar de » bankoe" verwezen, waar ze met de rotan, voor den

mensch op lagen beschavingstrap de straf bij uitnemendheid, werden gekastijd.

» Thans bestaat er geene straf meer," zeide mij MAHARADJA GOENOENG MOELEJA, het ruim dertig dienstjaren tellende onder-koeriahoofd van Goenoeng-Baringin. » Tenarbeidstelling is geen straf naar de opvatting der bevolking, want het werk dat men te verrichten heeft, is veel lichter dan dat wat men op eigen ladang of sawah heeft te doen, en men wordt bovendien gevoed op eene wijze, zooals men in de kampong alleen bij groote feesten krijgt."

Zelden heb ik zoo rond en open door een inlandsch hoofd zijne meening over ons strafstelsel hooren uiten, eene meening, die ik volkomen beaam.

Ons strafstelsel voor inlanders mag in waarheid dien naam niet dragen.

Wat de politioneel gestraften betreft, bestaat de arbeid gewoonlijk slechts in het schoonhouden van de erven der gouvernementsgebouwen, een arbeid zóó licht, dat die niet als straf wordt gevoeld. Daarin kan eerst verandering worden gebracht, wanneer fondsen worden toegestaan om het werk in vrijen arbeid te doen verrichten, welke fondsen gevonden zouden kunnen worden door de voeding der gevangenen te doen bestaan in rijst met zout en spaansche peper, terwijl geen sirih en tabak zou moeten worden verstrekt.

Dan zou de straf als straf worden gevoeld, vooral wanneer dan tevens als arbeid wordt gevorderd het verzamelen van grint en steenen voor het onderhoud der wegen, in zoodanige hoeveelheid, dat gedurende den werktijd onafgebroken moet worden gearbeid om ze bijeen te brengen.

Ad 11*um*. Meerdere belangstelling bij de mindere hoofden kan slechts worden gewekt door den prikkel van het eigenbelang, bestaande in eene verhooging van de bij Staatsblad 1878 n°. 28 toegekende koffiepercenten. Het aantal dier hoofden is echter zóó groot, dat, om allen afdoend te beloonen, een te groot offer van de schatkist zou worden gevorderd.

Die het meeste werk hebben te verrichten voor het minste loon zijn de repéhoofden, en daarom meen ik hen in de eerste plaats voor verhooging van percenten in aanmerking te moeten brengen, door voor te stellen hun, instede van veertig, zestig cents per pikol toe te kennen.

Ad 12*um*. Wat eindelijk het hier genoemde veel beteekenende bezwaar betreft, ik weet niet hoe daaraan in voldoende mate kan worden tegemoet gekomen.

Veel zal reeds gewonnen zijn, wanneer de regeling van het rechtswezen wordt ontdaan van al den overbodigen in den toestand niet passenden omslag, en met de noodige waarborgen voor deugdelijke contrôle wordt teruggebracht tot den vroegeren eenvoud.

Eene grondige herziening van het reglement tot regeling van het rechtswezen in het gouvernement Sumatra's Westkust, hoedanige naar ik meen reeds sedert geruimen tijd in behandeling is, wordt daartoe vereischt.

Ook verdient het aanbeveling de controleurs, die met het bestuur van koffieproduceerende onderafdeelingen zijn belast, daar geruimen tijd te laten, minstens vier of vijf jaren, ten einde van hunne plaatselijke kennis in het belang der koffiecultuur zooveel mogelijk voordeel te trekken. Is in het algemeen herhaalde wisseling van besturende ambtenaren schadelijk, vooral is dit het geval in de cultuurdistricten.

Ad 13*um*. Onttrekking van koffie aan de verplichte levering door clandestienen verkoop aan Europeanen en Chineezen, kan aanmerkelijk worden verminderd door te bepalen dat de garnizoenen, op aanvraag van den militairen commandant, koffie uit 's lands pakhuizen ontvangen, en dat voor Europeanen op bepaalde tijden en plaatsen, door den gouverneur van Sumatra's Westkust aan te wijzen, koffie uit 's lands pakhuizen verkrijgbaar is tegen den hoogsten marktprijs te Padang.

Intusschen valt, wat deze residentie betreft, op te merken, dat het aantal vreemde oosterlingen in de binnenlanden er van gevestigd, zeer gering is, en de vermindering van de in 's lands pakhuizen geleverde koffie, behalve misschien ter hoofdplaats Padang Sidempoean, voor zoover is kunnen worden nagegaan, niet aan clandestienen opkoop en sluikhandel te wijten is.

Ook door de levering in de gouvernementspakhuizen voor de bevolking zoo gemakkelijk en coulant mogelijk te maken, zal het kwaad eenigermate worden tegengegaan.

Opkoop van gouvernementskoffie door particuliere ondernemingen heeft, zoover mij bekend, op het eenig hier bestaand erfpachtsperceel niet plaats.

Dat zulks elders wèl geschiedt, is mij vroeger in de Padangsche Bovenlanden overtuigend gebleken, al mocht ik ook niet slagen in het vinden van wettig bewijs.

Ik acht uitgifte van woeste gronden in erfpacht voor de teelt van koffie met een goede politiek niet bestaanbaar, ook omdat op den duur wrevel niet kan uitblijven waar aan enkelen wordt vergund hun product tegen hooge prijzen aan de markt te brengen, in dezelfde streek waar de groote massa dat product tegen een aanzienlijk lageren prijs in 's lands pakhuizen moet leveren.

Kan ten deze ook al niet terugwerkend worden gehandeld, in de toekomst ware daarmede niet voort te gaan.

In den aanvang van dit rapport heb ik betoogd, dat loslating van de gouvernementskoffiecultuur met gelijktijdige invoering van een belasting in geld, uit een financieel oogpunt, vooralsnog niet raadzaam is te achten.

Dit op den voorgrond gesteld, kan mijns inziens het afzonderlijk advies van het lid der Staatscommissie, den oud-resident L. WESSELS, verder onbesproken worden gelaten. Slechts meen ik ten aanzien van dat advies te moeten aanteekenen, dat ook tegen nagenoeg al de détails zijner voorstellen in deze residentie alleroverwegendste bezwaren bestaan.

Daar voorts de conclusiën der Staatscommissie, voor zooveel betreft de residentie Tapanoli, hiervoren achtereenvolgens zijn behandeld, vereischen ook de vragen, gesteld in de aan U HoogEdelGestr. gerichte missive van den directeur van binnenlandsch bestuur van 14 Februari jl., n°. 847, geen nadere afzonderlijke beantwoording.

Mocht tot het in toepassing brengen der denkbeelden in dit rapport ontwikkeld, worden besloten, dan zal niet alleen het conceptbesluit, behoorende bij de missive van den 1sten gouvernements-secretaris van 3 October 1888, n°. 1871, behooren te worden gewijzigd, maar zullen tevens wijzigingen in meerdere verordeningen en geheel nieuwe bepalingen noodig zijn.

Het ligt echter voorzeker niet in de bedoeling van U HoogEdelGestr., dat ik reeds nu ontwerpen van een en ander te uwer overweging zal aanbieden, zoolang niet in beginsel zal zijn beslist of er, en welke, van mijne denkbeelden voor verwezenlijking vatbaar zijn te achten.

Met wijziging in zoover van de consideratiën en adviezen, vervat in mijn rapport van 16 Februari 1889, n°. 768, heb ik de eer dit schrijven te doen dienen ter voldoening aan den last, vervat in uwe missive van 27 Februari jl., n°. 1093.

De resident van Tapanoli.

(*w. g.*) V. HASSELT.

Voor eensluidend afschrift.

De gouvernements-secretaris,

O. V. D. WIJCK.

N°. 10.

N°. 1912/14.

Buitenzorg, den 5den November 1891.

Uit zijne, bij n°. 845 van het mailrapport in afschrift overgelegde missive van 19 October jl., n°. 5549, zal Uwe Excellentie hebben ontwaard waarom door den directeur van binnenlandsch bestuur geen gevolg gegeven is kunnen worden aan de tot hem gerichte uitnoodiging, om te dienen van consideratiën en advies nopens Uw telegrafisch verzoek van 12 September t. v., om met betrekking tot de gouvernements-koffiecultuur ter Westkust van Sumatra uitgewerkte voorstellen te ontvangen in den geest van mijn brief van 24 Februari jl., n°. 297/18.

Zooals uit dien brief volgt, zullen, volgens het gevoelen van bedoelden directeur, alvorens omtrent de daarbij aanbevolen middelen tot instandhouding en opbeuring der op hoog gezag gedreven koffieteelt geformuleerde voorstellen kunnen worden gedaan, onder de leiding van een deskundig persoon, plaatselijke onderzoekingen moeten worden ingesteld ter verkrijging van deugdelijke gegevens, om te beoordeelen op welke plaatsen de cultuur behoort te worden losgelaten, en waar zij, met inachtneming van de noodig geoordeelde wijzigingen in de tegenwoordige regeling, recht van bestaan heeft.

De directeur wenscht voor de leiding dier onderzoekingen een der houtvesters bij den dienst van het boschwezen te zien aangewezen en ik moet daarbij mij wel aansluiten, omdat geen andere technisch gevormde cultuur-ambtenaren mij ten dienste staan en eene zaakkundige en behoedzame keuze van het arbeidsveld voor de gedwongen cultuur, een der zekerste waarborgen oplevert voor het welslagen der ontworpen regeling.

Voor die plaatselijke opnemingen is evenwel, zooals ik van dien departementschef tot mijn leedwezen vernam, op dit oogenblik geen houtvester beschikbaar, zoodat daarmede eerst een aanvang zal kunnen worden gemaakt, wanneer in het begin van het volgend jaar de door den directeur bedoelde houtvesters hier te lande zullen zijn aangekomen.

Inmiddels zou echter het noodige kunnen worden voorbereid om het terrein voor de hervorming, indien daartoe definitief besloten wordt, te effenen, door hoofden en bevolking duidelijk te maken in welke richting c. q. gestreefd zal worden naar betere, meer met hunne belangen strookende regelingen, teneinde van hunne medewerking zich te verzekeren; want ook in eene juiste waardeering der welwillende bedoelingen, welke bij de ontworpen cultuur- en belasting-organisatie hebben voorgezeten, ligt — zooals in mijn in hoofde aangehaald schrijven in verband met het volkskarakter uitvoerig is uiteengezet — een voorname waarborg voor een geleidelijken overgang van het dwangsysteem in een stelsel van vrije cultuur, hetwelk als einddoel bij die regelingen door mij voor oogen is gehouden.

Rekening houdende met de locale toestanden, welke het best door den gouverneur van Sumatra's Westkust kunnen worden beoordeeld, heb ik dien hoofdambtenaar, onder dagteekening van heden, bij de in afschrift hierbijgevoegde missive van den gouvernements-secretaris, doen uitnoodigen om te willen aangeven op welke wijze bovenbedoelde werkzaamheden zouden zijn te verrichten en, in het algemeen, het werk der voorbereiding zoude moeten worden aangevat.

In mijn brief van 19 Mei jl., n°. 878/24, betreffende de gouvernements-koffiecultuur op Java, noemde ik de betaling van den planter, uitsluitend naar evenredigheid van het door hem in 's lands pakhuizen ingeleverd product, de fundamenteele fout van het bestaande stelsel en betoogde ik de noodzakelijkheid om in de allereerste plaats eene betere regeling te treffen ten opzichte van de belooning van den cultuurplichtigen arbeid.

Vermits ook op Sumatra's Westkust den planter niet meer dan de inkoopsprijs voor zijn product wordt te goed gedaan en mijne voorstellen nopens de cultuur te dier kuste slechts eene verhooging van dien prijs beoogen, aanvankelijk tot f 17,50 en later, onder zeker voorbehoud, tot f 20 per pikol, zal wellicht bij Uwe Excellentie de vraag zijn gerezen of niet een deel van hetgeen voor Java is aanbevolen, evenzeer voor Sumatra toepassing verdient, bij voorbeeld de vergoeding voor aanplant en onderhoud gedurende de eerste jaren. Ik acht het daarom niet ondienstig hier aan te teekenen, dat de uitkeering van plant- en onderhoudsloon op Sumatra, althans voorshands, mij niet geraden voorkomt, wijl zij niet past in de regeling, welke ik gemeend heb voor de Westkust in overweging te moeten geven, en ten gevolge daarvan met zoovele moeilijkheden gepaard zou gaan, dat het met de uitkeering beoogde doel, zoo niet geheel, dan toch ten deele, zou worden gemist.

In afwijking van hetgeen is voorgesteld voor Java, waar het arbeidsveld voor de gouvernements-koffiecultuur binnen engere grenzen teruggedrongen en uitsluitend gedreven zal moeten worden op een gedeelte der terreinen, welke, na behoorlijke opmeting tot complexen samengetrokken, het areaal voor de cultuur aanwijzen, zal, bij instemming met mijne voorstellen, op Sumatra zooveel mogelijk het stelsel van algemeene tuinen verlaten en het aanleggen van zoogenaamde familietuinen (kebon pajoeng) moeten worden aangemoedigd, ten einde het aan de thans bestaande regeling verbonden bezwaar te ontgaan, dat tengevolge van den voorgeschreven jaarlijkschen bijplant van zeker aantal koffieboomen per man, de aanplantingen van elken planter in de groote tuinen vaak bont dooreen komen te liggen, waardoor zoowel het onderhoud en de contrôle als de bewaking door den eigenaar der boomen bemoeilijkt worden.

Terwijl de uitbetaling van plant- en onderhoudsloon, welke uit den aard zich zou moeten regelen naar de beplante uitgestrektheid, met de noodige spaarzaamheid en zorg ongetwijfeld uitvoerbaar is waar men te doen heeft met cultuurcomplexen, en voor de administratie daarvan aan de ambtenaar van het binnenlandsch bestuur slechts eenig inlandsch personeel zou behoeven te worden toegevoegd, komt het mij voor dat, waar individueele- en familietuinen overal verspreid worden aangetroffen, de tenuitvoerlegging van bedoeld beginsel een veel talrijker personeel zou vorderen, en bovendien, doordat de opmetingen in hoofdzaak aan mindere beambten zouden moeten worden overgelaten en toezicht van bestuurswege zeer moeilijk zou zijn, tot allerlei verkeerde praktijken en reclames over tekortdoening zoude leiden, waardoor het doel: de koffiecultuur gewild te maken, vermoedelijk zoude worden verijdeld.

Deze bezwaren acht ik van zooveel gewicht, inzonderheid op Sumatra, waar alles dient te worden vermeden wat aan de ongunstige gezindheid der bevolking jegens de koffiecultuur nieuw voedsel zou kunnen geven, dat de toekenning aldaar van plantloon en onderhoudsgelden, naar mijne overtuiging, gepaard zou moeten gaan met het planten in complexen, hetgeen wederom niet geraden zou zijn, indien niet tegelijkertijd de uitgebouwde terreinen door herbewouding voor eene volgende koffiegeneratie geschikt werden gemaakt.

Van lieverlede zou men er derhalve toe moeten komen om het geheele Java-stelsel op Sumatra toe te passen, doch, daargelaten de alleen door locale onderzoekingen te beantwoorden vraag, of de plaatselijke gesteldheid zich leent tot het maken van een voldoend aantal complexen,

Aan Zijne Excellentie den Heer
Minister van Koloniën.

z
touden naar mijn inzien twee overwegende bedenkingen egen die toepassing zich verzetten.

In de eerste plaats zou de tenuitvoerlegging van dat stelsel op Sumatra's Westkust wellicht te veel, en in elk geval naar evenredigheid meer kosten dan op Java, al ware het slechts omdat de arbeidsloonen ter kuste hooger zijn, en het bedrag van den bijslag voor aanplant en onderhoud der tuinen beheerscht zou moeten worden door vraag en aanbod. Weliswaar zou, bij opvolging van de plantwijze in complexen, verhooging van den inkoopsprijs der koffie onnoodig zijn, maar daarentegen zouden vermoedelijk vele tuinen buiten de complexen moeten vallen, en al werd nu, in navolging van hetgeen voor Java is voorgesteld, de verplichting tot onderhoud en levering der vruchten voor evenbedoelde tuinen gehandhaafd, bij den bekenden zelfstandigen aard van den Maleier en zijne weinige afhankelijkheid van zijne hoofden, laat het zich voorzien, dat de opbrengst dier tuinen spoedig zou afnemen, vooral ook wijl de opheffing van de verplichte *cultuur* den voornaamsten prikkel voor de ambtenaren wegneemt om een scherp toezicht uit te oefenen.

Wat hiervan ook moge zijn, de financieele uitkomsten van het stelsel zouden voor Sumatra, met zijne van Java geheel afwijkende toestanden, bezwaarlijk te begrooten zijn, en daarom zou ik het bedenkelijk achten dat stelsel in te voeren in een gewest, welks inkomsten, blijkens de bij mijn meergenoemden brief van 24 Februari jl. kopielijk overgelegde becijfering van den Raad van Nederlandsch-Indië, thans reeds door de uitgaven worden overtroffen met f 2 910 000, zijnde ruim $2\frac{1}{2}$ ton meer dan in de laatste tien jaren de winst op de koffie gemiddeld per jaar bedroeg.

Doch bovendien mis ik de overtuiging, dat de regeling op Sumatra even goede resultaten zal hebben als ik daarvan voor Java verwacht.

Neem ik in aanmerking, dat zelfs de particuliere landbouwondernemers op Sumatra's Westkust, die in het belang hunner ondernemingen wel de meest mogelijke inschikkelijkheid zullen betrachten, over gebrek aan werkvolk klagen, dan betwijfel ik of aldaar steeds over een voldoend aantal contractanten voor den aanplant binnen de complexen beschikt zou kunnen worden; en wanneer daarbij rekening gehouden wordt met de omstandigheid, dat bijkans alle factoren, welke het welslagen der regeling beheerschen, op Sumatra minder gunstig zijn dan op Java; dat de Maleier, als planter, nog minder schijnt te voldoen dan de Javaan; dat hij moeilijker te leiden is en de koffiecultuur bij hem, door onoordeelkundige cultuurwijze, te geringe betaling en te spoedige oplegging van straffen, grooteren weêrzin heeft opgewekt dan op Java, dan vrees ik, dat het succes der regeling, waarvan ik voor laatstgenoemd eiland mij overtuigd houd, op Sumatra zou uitblijven en dat de Regeering daardoor tot loslating der cultuur en tot overhaaste conversie in eene directe belasting genoopt zou worden, nog voordat de bevolking daarvoor rijp is.

De Gouverneur-Generaal van Nederlandsch-Indië,

(*w. g.*) C. Pijnacker Hordijk.

N°. 11.

AFSCHRIFT.

N°. 2724.

Buitenzorg, den 5den November 1891.

Blijkens een van den Minister van Koloniën ontvangen telegram, wenscht Zijne Excellentie uitgewerkte voorstellen te ontvangen in den geest van den bij besluit van 24 Februari jl., n°. 18, vastgestelden Indischen brief, betreffende de gouvernements-koffiecultuur in uw gewest, waarover laatstelijk handelt uwe aan den directeur van binnenlandsch bestuur gerichte missive van 10 Juli 1890, n°. 3585.

Vermits echter de verlangde voorstellen, volgens het oordeel van den directeur van binnenlandsch bestuur, niet kunnen worden gedaan voordat door plaatselijke onderzoekingen, onder de leiding van een deskundig persoon, voldoende deugdelijke gegevens verkregen zijn om te beoordeelen op welke plaatsen de op hoog gezag gedreven teelt dient te worden toegelaten, en waar zij, met inachtneming van de aanbevolen wijzigingen in de tegenwoordige regeling, recht van bestaan heeft, voor welke onderzoekingen evenwel op dit oogenblik geen technisch gevormd cultuurambtenaar beschikbaar is, kan aan 's Ministers verzoek voorshands geen gevolg worden gegeven.

Naar het gevoelen van den Gouverneur-Generaal verdient het intusschen aanbeveling reeds nu, voor het geval dat definitief besloten wordt om te handelen overeenkomstig de in bovenvermelden Indischen brief ontwikkelde inzichten, in overweging te nemen, hoe het terrein zooveel doenlijk voor de noodig geoordeelde hervorming zoude kunnen worden geëffend, door hoofden en bevolking duidelijk te maken in welke richting c. q. gestreefd zoude worden naar betere, meer met hunne belangen strookende regelingen, ten einde hunne belangstelling op te wekken en van hunne medewerking zich te verzekeren.

Daartoe zou Zijne Excellentie gaarne van U H.Ed.Gestr. vernemen, op welke wijze tot voormeld doel zou zijn te geraken en, in het algemeen, de voor uw gewest ontworpen regeling zou kunnen worden voorbereid, terwijl zij zich voorbehoudt om zoodra mogelijk een houtvester bij den dienst van het boschwezen te belasten met de aanwijzing der c. q. voor de gouvernements-koffiecultuur te reserveeren terreinen.

Onder aanbieding van een afschrift van voornoemd besluit, vergezeld van een kopij van de daarbij behoorende nota van den adviseur-honorair van inlandsche zaken, den heer K. F. Holle, onder meer handelende over de voornaamste gebreken, welke de tegenwoordige cultuurmethode aankleven, heb ik de eer, ingevolge een van den Gouverneur-Generaal bekomen last, U H.Ed.Gestr. te verzoeken aan voorschreven verlangen van Zijne Excellentie te willen voldoen.

De 1ste Gouvernements-Secretaris,
(*get.*) O. v. d. Wijck.

Voor eensluidend afschrift,
De Gouvernements-Secretaris,
D. F. Uhlenbeck.

Aan
den Gouverneur van Sumatra's Westkust.

N°. 12.

AFSCHRIFT.

N°. 5549.

Batavia, den 19den October 1891.

Met referte aan de missive van den 1sten Gouvernements-secretaris, dd. 17 September ll., n°. 2230, heb ik de eer Uwer Excellentie mede te deelen, dat de door Zijne Excellentie den Minister van Koloniën verlangde uitgewerkte voorstellen niet kunnen worden gedaan, dan nadat door de plaatselijke onderzoekingen en besprekingen, bedoeld in het volgens besluit dd. 24 Februari ll., n°. 18, aan den Minister gericht schrijven, daarvoor de noodige gegevens zullen zijn verkregen.

Het onderzoek onder deskundige leiding naar de nog voor de verplichte koffieteelt in aanmerking komende gronden, ter beantwoording van de vraag, waar die teelt zal kunnen worden behouden en waar zij zal moeten worden losgelaten, zal mijns inziens moeten worden opgedragen aan een der houtvesters en eenige aan hem toe te voegen ambtenaren van het binnenlandsch bestuur.

Voor dat werk is evenwel geen enkele houtvester beschikbaar voordat de in den aanvang des volgenden jaars verwacht wordende, ten behoeve van den Indischen dienst in Duitschland aangenomen houtvesters, hier zullen zijn aangekomen.

De besprekingen met hoofden en bevolking ter voorbereiding van de invoering van een van de niet-koffieplanters te heffen hoofdgeld en omtrent de in de bestaande cultuurregeling aan te brengen verbeteringen, zullen uit den aard der zaak het best kunnen geschieden door ambtenaren van het binnenlandsch bestuur, die geheel vertrouwd zijn met de toestanden en de bevolking ter Sumatra's Westkust, voor zooverre de cultuurwijzen betreft echter in overleg met den bovenbedoelden deskundigen technisch gevormden cultuur-ambtenaar.

De onderzoekingen van dezen ambtenaar zullen aan de besprekingen met hoofden en bevolking — althans voor zooveel die eenig bindend karakter hebben — dienen vooraf te gaan.

Aangezien evenwel bespreking en voorbereiding der invoering van het hoofdgeld voor een groot deel de niet bij de cultuur betrokken bevolking raken, bestaat er zeker geen bezwaar, in afwachting van de aanwijzing van een houtvester, daarmede alvast in de streken waar geen verplichte koffiecultuur wordt gedreven, een aanvang te doen maken.

De wijze waarop die besprekingen zullen moeten plaats hebben en, in verband daarmede, de aanwijzing van het aantal ambtenaren, of mogelijk, met toevoeging van inlandsche hoofden, van het aantal commissiën voor elke streek, zullen aan den gouverneur van Sumatra's Westkust moeten worden overgelaten, waarom ik Uwer Excellentie in overweging geef, onder toezending der betrekkelijke stukken, dien gewestelijken bestuurder te verzoeken, ter zake de noodige voorstellen te doen.

De Directeur van Binnenlandsch Bestuur,
(*get.*) H. KUNEMAN.

Voor eensluidend afschrift,
De Gouvernements-Secretaris,
D. F. UHLENBECK.

Aan
Zijne Excellentie den Gouverneur-Generaal.

N°. 12.

AFSCHRIFT.

N°. 5549.

Batavia, den 19den October 1891.

Met referte aan de missive van den 1sten Gouvernements-secretaris, dd. 17 September ll., n°. 2230, heb ik de eer Uwer Excellentie mede te deelen, dat de door Zijne Excellentie den Minister van Koloniën verlangde uitgewerkte voorstellen niet kunnen worden gedaan, dan nadat door de plaatselijke onderzoekingen en besprekingen, bedoeld in het volgens besluit dd. 24 Februari ll., n°. 18, aan den Minister gericht schrijven, daarvoor de noodige gegevens zullen zijn verkregen.

Het onderzoek onder deskundige leiding naar de nog voor de verplichte koffieteelt in aanmerking komende gronden, ter beantwoording van de vraag, waar die teelt zal kunnen worden behouden en waar zij zal moeten worden losgelaten, zal mijns inziens moeten worden opgedragen aan een der houtvesters en eenige aan hem toe te voegen ambtenaren van het binnenlandsch bestuur.

Voor dat werk is evenwel geen enkele houtvester beschikbaar voordat de in den aanvang des volgenden jaars verwacht wordende, ten behoeve van den Indischen dienst in Duitschland aangenomen houtvesters, hier zullen zijn aangekomen.

De besprekingen met hoofden en bevolking ter voorbereiding van de invoering van een van de niet-koffieplanters te heffen hoofdgeld en omtrent de in de bestaande cultuurregeling aan te brengen verbeteringen, zullen uit den aard der zaak het best kunnen geschieden door ambtenaren van het binnenlandsch bestuur, die geheel vertrouwd zijn met de toestanden en de bevolking ter Sumatra's Westkust, voor zooverre de cultuurwijzen betreft echter in overleg met den bovenbedoelden deskundigen technisch gevormden cultuur-ambtenaar.

De onderzoekingen van dezen ambtenaar zullen aan de besprekingen met hoofden en bevolking — althans voor zooveel die eenig bindend karakter hebben — dienen vooraf te gaan.

Aangezien evenwel bespreking en voorbereiding der invoering van het hoofdgeld voor een groot deel de niet bij de cultuur betrokken bevolking raken, bestaat er zeker geen bezwaar, in afwachting van de aanwijzing van een houtvester, daarmede alvast in de streken waar geen verplichte koffiecultuur wordt gedreven, een aanvang te doen maken.

De wijze waarop die besprekingen zullen moeten plaats hebben en, in verband daarmede, de aanwijzing van het aantal ambtenaren, of mogelijk, met toevoeging van inlandsche hoofden, van het aantal commissiën voor elke streek, zullen aan den gouverneur van Sumatra's Westkust moeten worden overgelaten, waarom ik Uwer Excellentie in overweging geef, onder toezending der betrekkelijke stukken, dien gewestelijken bestuurder te verzoeken, ter zake de noodige voorstellen te doen.

De Directeur van Binnenlandsch Bestuur,
(*get.*) H. KUNEMAN.

Voor eensluidend afschrift,
De Gouvernements-Secretaris,
D. F. UHLENBECK.

Aan
Zijne Excellentie den Gouverneur-Generaal.

(**5.** 46 *b*.)

BIJLAGE **TT** III.

(Zie hoofdst. **O**, afd. I, § 2, sub 13°., van het verslag.)

INDISCHE ADVIEZEN nopens het rapport, door de bij Koninklijk besluit dd. 14 October 1888 n°. 18 ingestelde Staatscommissie, onder dagteekening van 14 October 1839 uitgebracht, betreffende de **gouvernementskoffiecultuur** in de residentie **Menado.**

N°. 1.

Buitenzorg, den 6den Juni 1891.

N°. 927/3.

Ten vervolge van n°. 60 van het mailrapport van dit jaar, heb ik de eer Uwer Excellentie in afschrift aan te bieden het naar aanleiding van de voorstellen der staatscommissie betreffende de gouvernements-koffiecultuur in de residentie Menado, door den Raad van Nederlandsch-Indië uitgebracht advies van 27 Februari jl., n°. XXIX, vergezeld van de daarbij overgelegde afzonderlijke adviezen van de raadsleden, de heeren Mr. J. H. Bergsma en W. P. Groeneveldt, welke stukken mij op 9 Maart d. a. v. bereikten.

Ik heb gemeend die adviezen eerst in behandeling te moeten nemen nadat ik Uwer Excellentie mijne inzichten nopens de koffiecultuur op Java zou hebben medegedeeld, omdat het door den Raad met den resident van Menado aanbevolen beginsel ten aanzien van die cultuur in de Minahassa afwijkt van hetgeen door het hooge college met betrekking tot Java is in overweging gegeven, en het mij wenschelijk toescheen de grondslagen der voorgedragen regeling te toetsen aan de gedragslijn, welke, naar mijn gevoelen, ten aanzien van de gouvernementsteelt van koffie op laatstgenoemd eiland zal moeten gevolgd worden.

Meenden de betrokken adviseurs de verwezenlijking van de denkbeelden der staatscommissie zoowel voor Sumatra's Westkust als voor Java te moeten ontraden, voor Menado sluit de resident in zoover bij die denkbeelden zich aan, dat ook hij de loslating van den cultuurdwang aanbeveelt na een voorbereidend tijdvak van enkele jaren, en mede tot dadelijke vrijlating adviseert van den inlander in de keuze van het terrein, in grondbewerking en aanplant. Maar terwijl de commissie de verplichte levering van koffie wenscht te handhaven en langs verschillende indirecte wegen naar de vestiging streeft van eene vrije volkscultuur, betoogt de resident dat, bij behoud van de gedwongen levering, de vrije teelt slechts in naam zou kunnen bestaan, vermits de inlandsche hoofden, vreezende voor eene eventueel verminderde inlevering aansprakelijk te zullen worden gesteld, hun invloed zouden misbruiken om de bevolking tot het planten van koffie aan te zetten.

Noch gedwongen cultuur met vrije levering, noch vrije cultuur met gedwongen levering zou, naar zijn gevoelen, bestaanbaar zijn met eene volkscultuur, waarvoor algeheele vrijheid een onmisbaar vereischte is.

De Minahassa-districten zijn dan ook, volgens zijn oordeel, niet tot hoogere ontwikkeling te brengen dan door volledige loslating van het dwangsysteem, waarmede evenwel gepaard zou moeten gaan de afschaffing van de meest bezwarende heeren- en gemeentediensten voor het onderhoud der communicatiewegen, zoomede van de ten behoeve der negorijhoofden gepresteerd wordende pinontoldiensten, omdat, ondanks de opheffing van het monopolie, de teelt van koffie als vrije cultuur geen levensvatbaarheid zou hebben, indien de bevolking niet tegelijkertijd van de meest belemmerende gedwongen diensten en leveringen werd vrijgesteld.

Van deze grondgedachte uitgaande, heeft de resident aan het slot van zijn aan den directeur van binnenlandsch bestuur gericht en bij het in hoofde genoemd nummer van het mailrapport kopielijk overgelegd schrijven van 24 April 1890, n°. 923, een aantal voorstellen geformuleerd, strekkende om na drie jaren van voorbereiding, de volkscultuur van koffie in het leven te roepen en als equivalent voor de winstderving en de meerdere uitgaven, welke daaruit voor den lande zouden voortvloeien, de bij de ordonnantie van 5 Februari 1881 (Staatsblad n°. 47) geregelde hoofdelijke belasting te verhoogen tot 6 pct. van het inkomen der belastingschuldigen met een minimum van f 18 per persoon en per jaar, en een uitvoerrecht te heffen van f 10 per pikol koffie en van 6 pct. van de marktwaarde van eenige andere producten.

Verhooging van den inkoopsprijs der koffie tot f 25 per pikol, welk bedrag door de plaatselijke ambtenaren en inlandsche hoofden billijk geoordeeld wordt, met het oog op den hoogen marktprijs der Menado-koffij en de op minstens f 0,30 te stellen dagloonen in de Minahassa; overlating van de cultuur aan de inzichten van den inlander en staking van den bijplant in de negorijen, waar de teelt van koffie, in weerwil van de vermeerdering der pikolgelden, geen voldoende belooning voor den arbeid oplevert, zijn de maatregelen die, naar het inzien van den resident, op den voorgrond behooren te staan en de opheffing van den cultuurdwang voor de overige negorijen, zoomede van de verplichte levering, na drie jaren, mogelijk zouden maken.

Blijkens zijne bij voormeld nummer van het mailrapport mede in afschrift aangeboden missive van 13 Januari jl., n°. 185, acht de directeur van binnenlandsch bestuur het terrein voor de door den resident beoogde ingrijpende hervormingen niet voldoende voorbereid, en komt het hem wenschelijk voor dat een locaal onderzoek naar de medegedeelde feiten worde ingesteld, opdat met meerdere zekerheid dan met behulp van de in 's residents brieven verstrekte gegevens doenlijk is, kunne worden nagegaan, welke maatregelen ten aanzien van de geuvernements-koffiecultuur in de Minahassa genomen behooren te worden, waartoe naar het inzien van genoemden departementschef, de wederindienststelling van een hoofdinspecteur voor de koffiecultuur ware af te wachten.

Dit denkbeeld vindt bij den Raad van Nederlandsch-Indië geen ondersteuning, en ofschoon, wat de uitvoering betreft, een ander gevoelen toegedaan dan de resident, verklaart het hooge college met diens streven tot vrijmaking der koffiecultuur zich te vereenigen, zonder evenwel zijne stelling te onderschrijven, dat het daarvoor noodzakelijk is het vraagstuk der cultuur te verbinden aan dat der gedwongen diensten. De juistheid van die stelling wordt, naar 's Raads inzien, voldoende wederlegd door de ondervinding in Palembang en Zuid-Celebes, waar, nevens de heerendiensten, een volkomen vrije en bloeiende volksteelt van koffie zich ontwikkeld heeft, en te meer is de Raad geneigd de quaestie der heerendiensten afgescheiden te houden van die der koffiecultuur, omdat het budget, door den resident ontworpen, hem voorkomt het bewijs te leveren, dat de bevolking der Minahassa met den besten wil nog niet in staat zou zijn om, bij zooveel mogelijke vrijmaking van den arbeid, door eigen vlijt de uitgaven te vergoeden, die de Staat daardoor noodwendig zou hebben te doen.

Ook naar mijn gevoelen verdient het geen aanbeveling om de behandeling van deze gewichtige aangelegenheid uit te stellen totdat eventueel de leiding der koffiecultuur wederom aan een hoofdinspecteur zal zijn opgedragen, waarvoor te minder aanleiding bestaat, wanneer het aanhangig vraagstuk tot zijn eenvoudigsten vorm wordt terug-

Aan

Zijne Excellentie den Heer Minister van Koloniën.

gebracht en mitsdien van eene gelijktijdige afschaffing van het heerendienstwerk aan de wegen, tegen betaling van een afkoopsom of equivalent, althans voorshands, wordt afgezien.

Met den Raad acht ik die afschaffing voor de belangen der koffiecultuur niet zoo urgent, als de resident het doet voorkomen. Het schijnt — afgaande op hetgeen daaromtrent onder anderen voorkomt in het inspectie-rapport van den gewezen hoofdinspecteur voor de koffiecultuur, den heer HEIJTING, die bij besluit van 3 December 1886, n°. 7/c, met een onderzoek naar den stand en de vooruitzichten dier cultuur in Menado werd belast — te mogen worden aangenomen, dat ook in dat gewest veel onnoodig werk in heerendienst is uitgevoerd; maar daarin zal, afgescheiden van de cultuurregeling, in het algemeen belang verbetering gebracht moeten worden, terwijl alsdan tevens getracht kan worden zooveel mogelijk beperking te brengen in de negorijdiensten, met uitzondering evenwel van de pinontoldiensten ten behoeve der onbezoldigde negorijhoofden, welke diensten mijns inziens voorshands ongewijzigd behouden dienen te blijven, vermits ik het met den Raad bedenkelijk zou achten om juist nu de volkshoofden door afschaffing of vermindering dier diensten te ontstemmen.

Evenals ten aanzien van Sumatra's Westkust — referte aan mijn brief van 24 Februari jl. n°. 297/18 — stel ik mij voor om, zoodra het daarvoor benoodigde personeel beschikbaar komt, door een speciaal onderzoek te doen nagaan welke diensten zonder bezwaar gemist kunnen worden en of de oeconomische toestand der bevolking toelaat de overblijvende diensten geheel of gedeeltelijk tegen betaling van een equivalent af te schaffen.

De kennisneming van de onderwerpelijke en van vroegere over de gouvernements-koffiecultuur in Menado handelende stukken, heeft ook bij mij den indruk gewekt, dat het der bevolking van de Minahassa, vooral na haren overgang tot het Christendom, niet aan individualiteit ontbreekt, en dat het dwangstelsel, op de wijze waarop het tot dusver is toegepast, daar wellicht in nog mindere mate dan ter Westkust van Sumatra, vereenigbaar is te achten met den aard en de neigingen van den inboorling. De geschiedenis van de gedwongen koffiecultuur in dit gewest, zooals zij gekend kan worden uit het als bijlaag H bij het rapport der Staatscommissie behoorend historisch overzicht, wordt door den Raad terecht eene lijdensgeschiedenis genoemd; want inderdaad heeft, meer nog dan de Javaan en de Maleier, de zoo lijdzame en goedgezinde bevolking der Minahassa den zwaren druk moeten ondervinden van het vaak tot in zijn uiterste consequentie toegepast dwangsysteem. De herhaalde wisseling van beginselen omtrent de cultuurwijze, de geringe betaling, het planten op ongeschikte gronden en de vele fouten, bij den aanplant en bij de indeeling van den cultuurplicht begaan, waarover nader gehandeld wordt in de mede hiernevensgaande nota van den adviseur-honorair voor inlandsche zaken, den heer K. F. HOLLE, zijn evenzoovele redenen, die den weerzin der bevolking tegen de op hoog gezag ingevoerde koffiecultuur hebben levendig gehouden, en het voortdurend drijven van hoofden en ambtenaren om de koffieproductie op te voeren, zij 't ook ten koste van onevenredig zwaren en dikwijls niet, of niet voldoend beloonden arbeid, was zeker niet geschikt om dien weerzin te doen afnemen.

De resident van Menado wijst er op hoe tengevolge daarvan groote uitgestrektheden grond zijn uitgebouwd en thans »daar liggen bezaaid met schaduwboomen, waartusschen eenige doode of kwijnende koffieboomen staan"; hoe van de 226 in de cultuurplannen opgenomen negorijen, 114 zouden moeten worden afgeschreven, omdat de instandhouding van de cultuur aldaar tot onbillijkheden en te zwaren druk voor de bevolking zou leiden; en ofschoon het mij toeschijnt dat die voorstelling wel wat donker gekleurd is, toch meen ik dat van eene duurzame bestendiging van de gouvernements-koffiecultuur in Menado niet veel kan worden verwacht.

Ongetwijfeld zouden door betere cultuurregeling en verhoogde betaling; door aanmoediging van den aanplant van kampongkoffie, zij 't ook slechts voor eigen consumtie, en van Liberia-koffie in de lagere streken; door het invoeren van practische huishoudelijke regelingen, na overleg met de planters, in den geest van die, welke voor Sumatra's Westkust zijn aangegeven, vele gebreken van den bestaanden toestand zijn weg te nemen; maar al moge door het een en ander de weerzin der bevolking langzamerhand verdwijnen, vooral in die streken waar bodem en klimaat zich eigenen voor de cultuur van koffie, eene beduidende vermeerdering van productie zou ook met die verbeteringen niet in uitzicht gesteld kunnen worden, omdat het voor de gedwongen teelt beschikbaar arbeidsveld, door uitbouwing van vele geschikte terreinen, geen ruimte meer biedt om die teelt tot een hooge vlucht op te voeren.

De Staatscommissie teekent in haar rapport aan, dat, in vergelijking met de jaren 1853/57, de gemiddelde koffieproductie over het vijfjarig tijdvak 1883/87 van 21 170 tot 15 582 pikols gedaald is; de Raad van Nederlandsch-Indië rekent — ofschoon de resident p. m. 14 000 pikols denkt te kunnen verkrijgen — voor den vervolge op geen hoogere gemiddelde opbrengst dan van 10 000 pikols, en laat men voor het tijdvak 1887/91 het gunstigste en het ongunstigste jaar (1889 en 1890) buiten beschouwing, dan vindt men een gemiddelde van slechts 5383 pikols, terwijl met inbegrip van evengenoemde jaren, dat gemiddelde tot niet meer dan 7724 pikols stijgt. Neemt men daarbij nu nog in aanmerking dat, bij nader onderzoek, vermoedelijk een belangrijk aantal negorijen van verderen bijplant zal moeten worden vrijgesteld [1]), dan meen ik, om teleurstelling te voorkomen, op geen hoogere gemiddelde jaarlijksche productie te mogen rekenen dan van 6000 pikols, of bij gunstige oogsten, van 7500 pikols.

Naar alle waarschijnlijkheid zal echter ook die opbrengst op den duur niet verkregen kunnen worden, omdat de gedwongen cultuur in de Minahassa binnen een steeds beperkter kring zich zou moeten bewegen; doch al ware zulks wèl het geval, dan nog komt het mij voor dat het financieel belang van de bestendiging van gouvernementsteelt niet zóó overwegend is, dat niet in beginsel besloten zou kunnen worden tot loslating van een dwangstelsel, dat zoozeer tegen den volksaard indruischt en de oeconomische en commercieele ontwikkeling van de Minahassa belemmert, te minder, waar mijns inziens de verhooging van den inkoopsprijs der koffie tot f 25 per pikol, met het oog op het wetsvoorschrift in art. 56, sub 4, van het Regeeringsreglement, voor Menado een onafwijsbare eisch mag genoemd worden, en de gelegenheid bestaat om de inkomsten uit de op hoog gezag gedreven cultuur, zij 't ook niet dadelijk, nagenoeg geheel terug te vinden in eene verhooging van de bestaande hoofdelijke belasting.

Op die gronden sluit ik mij aan bij het hoofddenkbeeld van den resident en den Raad; met de wijze waarop zij daaraan uitvoering wenschen te geven, kan ik evenwel niet medegaan; omdat beiden een te spoedigen overgang tot den vrijen toestand beoogen, en hunne voorstellen daardoor geen voldoende waarborgen geven, dat die overgang niet tot teleurstelling zal leiden, hetzij voor de bevolking, hetzij voor het Land.

Het belang van de koffieplanters hangt ten deze nauw samen met dat van het Gouvernement, en ik ben niet vreemd aan de gedachte dat, bij overijlde loslating van de dwangcultuur, niet enkel de minst geschikte, maar ook vele betere en gunstig gelegen tuinen, die den planters bij meer zorg nog vrij voldoende voordeelen kunnen geven, zullen worden verwaarloosd of verlaten, voordat nog door billijker betaling en betere cultuurregeling de gezindheid der bevolking ten gunste van de koffieteelt zal zijn gekeerd.

Dat daardoor het voortbestaan van de koffiecultuur in de Minahassa ernstig zou worden bedreigd, en dat ook het Gouvernement getroffen zou worden door den ondergang dier cultuur, vooral in een streek, waar de inlandsche landbouw nog op lagen trap staat en velen hoofdzakelijk in de opbrengst hunner koffieplantsoenen het middel moeten vinden om te voldoen aan de geldelijke eischen, welke, hoe bescheiden ook in den aanvang, als equivalent voor de opheffing van het koffiemonopolie gesteld zullen moeten worden; dat in het algemeen alleen geleidelijk, met oordeel en behoedzaamheid, het einddoel, dat men zich voor oogen heeft gesteld, moet worden tegemoet gegaan, dit

---

[1]) Ingevolge het besluit van 1 October 1890, n°. 5, zijn door den resident van Menado 111 negorijen, waarvan 47 behoorden tot de 226 bij cultuurplan ingedeeld, van verderen bijplant vrijgesteld, wegens de onbeduidende resultaten der cultuur.

wordt, naar mijn gevoelen, zoo zeer door het Staatsbeleid geboden, dat noch het voorstel van den Raad tot dadelijke opheffing van de verplichte levering, ook in de streken waar de koffiecultuur thans loonend wordt geacht, noch het denkbeeld van den resident, om reeds nu te bepalen dat het monopolie, na drie jaren, geheel zal worden prijsgegeven, voor verwezenlijking mij vatbaar schijnt.

Wel betoogt de Raad dat, bij opvolging zijner voorstellen, het financieel belang van den Staat geen groot gevaar zou loopen, vermits in dat geval de bestaande hoofdelijke belasting, bij aanneming van een veilingsprijs van f 60 per pikol en eene gemiddelde opbrengst van 10 000 pikols, slechts met een kleine f 200 000 zou behoeven te worden verhoogd, maar daargelaten of de bevolking dat meerder bedrag wel zou kunnen opbrengen, blijft bij overhaaste vrijmaking van de cultuur het reeds hooger ter loops aangeroerd gevaar bestaan, dat daardoor het voortbestaan van de koffieteelt in de waagschaal zou worden gesteld, wijl bij te spoedigen overgang tot den vrijen toestand, den planters de gelegenheid wordt onthouden om, door rationeeler en bijgevolg productiever wijze van aanleg en onderhoud van koffieaanplantingen, met de cultuur van dat gewas meer vertrouwd en verzoend te geraken.

De gelegenheid behoort hun gegeven te worden totdat de practijk uitwijst dat zij alle leiding bij- en aansporing tot het planten van koffie kunnen missen.

Waar gestreefd wordt naar de opheffing van een toestand die, hoezeer met tegenzin door de bevolking aangenomen en bestendigd, ten slotte invloed op hare maatschappelijke organisatie gekregen heeft, waar levenswijze en behoeften van velen naar de gouvernements-koffiecultuur zich geschikt hebben, en die cultuur daardoor een belangrijke plaats inneemt in het sociaal bestaan van de Minahassa-bevolking, maar bovenal, waar dit gedwongen is geschied en de dwang zwaar heeft gedrukt, dient er voor gewaakt te worden, dat de uit de opheffing noodwendig voortvloeiende reactie niet tot uitersten overslaat, waarvan de bevolking in de eerste plaats het slachtoffer zou worden.

Het algemeen aanzien der cultuur moge niet gunstig zijn, een al te donkere voorstelling behoeft men daarvan zich toch ook niet te maken, en er zijn geen gegronde redenen om aan het voortbestaan van de teelt van koffie te wanhopen, mits de bestaande toestand gezuiverd worde van de gebreken, die hem aankleven, en aan de toekomst de oplossing worde overgelaten van de vraag, waarop de resident en de Raad thans reeds een antwoord meenen te kunnen geven.

Allereerst zal het daarvoor noodig zijn den inkoopsprijs der koffie te verhoogen tot f 25 de pikol en den gedwongen bijplant te staken, waar de grond niet of weinig geschikt is gebleken voor de cultuur van koffie, en wanneer dan tevens in de overige streken, na bespreking en overleg met de bevolking, in den cultuurplicht en in de regeling van den jaarlijkschen bijplant de verbeteringen worden ingevoerd, welke op het individueel belang der planters gunstig kunnen inwerken, waardoor wellicht een groot deel gemist zal kunnen worden van het in Menado bij de koffiecultuur toezichthoudend personeel, dat in zijn eenzijdigen ijver vermoedelijk niet altijd heeft bijgedragen om die cultuur bemind te maken, dan twijfel ik er niet aan of de teelt van koffie zal, althans in de loonende streken, gewild worden, evenals de ondervinding o. a. in de residentie Preanger Regentschappen heeft bewezen, toen na de moeielijke jaren onder het onbeperkt regentenbestuur, de reorganisatie van dat gewest en de daarop gevolgde Preanger koffieregeling, de bevolking tot verademing en haren landbouw tot ontwikkeling kwamen brengen.

Gelijk aldaar door de practijk is aangetoond, zal de bevolking, naarmate zij het voordeel daarvan heeft leeren inzien, genegen bevonden worden om aanwijzingen voor eene rationeeler bewerking van den grond ter harte te nemen en evenmin afkeerig blijven van eenigen arbeid voor het behoud van de vruchtbare bouwkruin op hellend terrein, waarop mede zal zijn te letten [1]), omdat door het toelaten van den roofbouw ten slotte noch de bevolking noch het Gouvernement gebaat zal zijn, zooals in mijne dépêche van 19 Mei jl. n°. 818/24 uitvoerig is toegelicht.

Met de ervaring in evengemeld gewest voor oogen, meen ik voor de Minnahassa in uitzicht te kunnen stellen dat de koffieplantsoenen der bevolking, mits de boven geschetste verbeteringen met oordeel en beleid worden aangebracht, langzamerhand zich zullen uitbreiden over de gronden, die niet onder het bereik van de gedwongen teelt zouden kunnen vallen, en dat derhalve de koffiecultuur voor de bevolking nog een toekomst kan hebben, zij 't ook dat het belang daarvan voor het Gouvernement niet van dien aard kan worden, dat het tot duurzame handhaving van de op hoog gezag gedreven cultuur zou moeten leiden.

Eischt dus de zorg voor het welzijn der bevolking, dat niet met overhaasting worde te werk gegaan, dit wordt mede gevorderd door het financieel belang van den lande.

Zooals hooger is aangeteekend, berekent de Raad van Nederlandsch-Indie dat, bij een middenprijs van f 60 en een opbrengst van 10 000 pikols, door de bevolking ongeveer f 200 000 meer aan belasting zou moeten worden opgebracht om de winstderving van het Gouvernement, bij loslating van het koffiemonopolie, te vergoeden. Blijkbaar heeft het hooge college het door den resident opgegeven bedrag voor de kosten van verscheping naar- en van verkoop in Nederland (namelijk pl. m. ⅟₈ van den verkoopprijs) als juist aangenomen, maar aangezien uit de opgaven in het Koloniaal Verslag betreffende de in Nederland voor gouvernementsrekening verkochte koffie valt af te leiden, dat die kosten in doorslag ongeveer de helft hebben bedragen van hetgeen de resident in zijne begrooting daarvoor uittrekt, is 's Raads eindcijfer van f 200 000 te laag en zou dit, uitgaande van eene netto-opbrengst van f 60 per pikol, op f 300 000 gesteld moeten worden, indien men f 100 000 in rekening brengt wegens verhoogden inkoopprijs der koffie en f 50 000 voor verdere onkosten hier te lande, waarvoor de resident opgeeft f 15 000 aan koffieprocenten, f 19 360 aan traktementen voor inlandsch personeel en f 15 000 voor het transport van de koffie naar de strandpakhuizen. (Het eerste en derde dezer bedragen zouden eenige vermindering moeten ondergaan, indien een lagere gemiddelde koffieproductie als basis van berekening werd aangenomen dan de resident gebezigd heeft, doch dit zou slechts een gering verschil in de eindcijfers kunnen geven).

Bij eene gemiddelde jaarlijksche opbrengst van 6000 of 7500 pikols — ik heb reeds hooger getracht te doen uitkomen dat op geen hooger gemiddelde productie gerekend zal mogen worden — zou de winstderving van het Gouvernement bedragen f 180 000 tot f 225 000, en zou dus de belasting met een dier bedragen moeten worden verhoogd, dan wel, zoo ook de meerdere pikolgelden op de bevolking verhaald worden, met f 240 000 tot f 300 000. [1])

Is nu op goede gronden aan te nemen dat de bevolking gebaat zal zijn, indien haar, ter vervanging van den cultuurdwang, eene verhooging van belasting wordt opgelegd, welke 120 pct. tot 150 pct. bedraagt van hetgeen thans wordt opgebracht?

Op die vraag kan, naar mijn inzien, slechts een ontkennend antwoord volgen, terwijl ik moet betwijfelen of de conversie op dien voet met ingenomenheid door de bevolking zou worden begroet. Waar zij reeds thans eene belasting betaalt, waarin ook de jonggezellen zijn aange-

---

[1]) Ik stel mij voor, om te zijner tijd den directeur van binnenlandsch bestuur te raadplegen over het denkbeeld, om de voor de Minahassa vigeerende ontginningsordonnantie van 13 Februari 1879 (Staatsblad n°. 89) aan te vullen met voorschriften, strekkende om — zonder de bevolking onnoodig te bezwaren — te voorkomen dat bij vrije aanplantingen op staatsdomein de bouwkruin te niet gaat.

[1]) Netto opbrengst ad f 60 per pikol van 6000 pikols . . . . f 360 000; van 7500 p. f 450 000

af: aan inkoop ad f 25 per pikol van 6000 pikols	150 000	„	„ „	187 500
af: aan onkosten in Menado van 6000 pikols	30 000	„	„ „	37 500
Rest winst van 6000 pikols . . .	f 180 000	„	„ „	f 225 000
terwijl bij behoud van den tegenwoordigen inkoopsprijs der koffie, de winstcijfers verhoogd zouden moeten worden met: van 6000 pikols. . . .	60 000	„	„ „	75 000
en derhalve zouden bedragen van 6000 pikols	f 240 000	„	„ „	f 300 000

slagen, zoodat een huisgezin, dat behalve den vader nog twee zoons telt, drievoudig getroffen wordt, en zulks door eene heffing, waarvan het minimum f 6,50 per persoon en per jaar bedraagt, komt het mij voor dat, ook al werd de verhooging der pikolgelden, welke een noodzakelijk gevolg zou zijn van een tot dusver niet volledig ten uitvoer gelegd wetsvoorschrift, buiten rekening gelaten, de voor de opheffing van het monopolie te vorderen vergoeding zoo zwaar zou drukken, dat velen nog liever gedwongen koffie zouden blijven planten, vooral in de geschikte koffiestreken en nadat de noodige verbeteringen in de cultuurregeling zijn aangebracht.

Wel wordt, in aansluiting aan het mede door den resident van Menado voorgedragen denkbeeld, door het raadslid, den heer W. P. GROENEVELDT, in overweging gegeven, om ook in het heffen van uitvoerrechten een equivalent te zoeken voor 's Lands bate uit de koffie, maar zoo men daartoe al mocht willen besluiten, dan zouden die rechten, althans in den aanvang, uiterst laag gesteld moeten worden, om de ontwikkeling van den inlandschen landbouw niet te belemmeren, en de vraag rijst of in dat geval de geldelijke voordeelen wel zouden opwegen tegen het nadeel, dat de heffing van uitvoerrechten verscherping van de voorschriften en formaliteiten op den uitvoerhandel zoude noodig maken, afgezien nog van de directe meerdere uitgaven voor indienststelling van personeel en de oprichting van douane-inrichtingen, welke van die heffing het gevolg zouden zijn.

Dat het geen aanbeveling zou verdienen om alleen de koffie te treffen en daarvan een uitgaand recht te vorderen van f 10 per pikol, zooals de resident voorstelt, terwijl bij uitvoer van Java slechts f 0.62⁵ wordt geheven, zal wel geen betoog behoeven en evenmin, dat zoodanig exorbitant recht als 't ware de nekslag zou zijn voor de bestaande particuliere koffieondernemingen en tevens de vestiging zou tegengaan van nieuwe ondernemingen, welke, mits niet in de nabijheid van de koffieaanplantingen der bevolking gelegen, welvaart kunnen verspreiden en tot ontwikkeling van land en volk kunnen medewerken.

Om die redenen komt het mij beter voor van dit equivalent niet te veel te verwachten; maar dan treedt te meer de noodzakelijkheid op den voorgrond om niet naar een snelle, maar naar een *geleidelijke* opheffing van het cultuurmonopolie te streven. Het raadslid, de heer Mr. J. H. BERGSMA, kan evenmin zich vereenigen met de wijze waarop, naar het inzien van den Raad, aan dat monopolie een einde gemaakt zou moeten worden, omdat hij vreest dat, indien de koffiecultuur in eens geheel werd vrijgelaten, zelfs de beste tuinen spoedig zouden veranderen in, wat de resident »koffiekerkhoven" noemt, terwijl de hassilbelasting, bij verhooging van den tegenwoordigen aanslag, slechts voor een deel zou kunnen worden geïnd.

De koffieplantende bevolking moet leeren inzien — zoo meent dat raadslid — dat zij, met eene behoorlijke verzorging van haar aanplant, met gemak en met groot voordeel voor haar zelve, een hoogere belasting zal kunnen opbrengen, en daarom zou, naar zijn gevoelen, na verhooging van den inkoopsprijs der koffie tot f 25 per pikol, in overeenstemming met de wenschen van hoofden en bevolking, geleidelijk overgegaan moeten worden tot opheffing der gedwongen cultuur in die negorijen, waar in de hassil een voldoend equivalent kan worden gevonden voor de winstderving, welke den Staat door de loslating van de verplichte koffieteelt wacht.

Zooals Uwe Excellentie uit mijne hooger ontwikkelde beschouwingen zal zijn gebleken, komt de door den heer BERGSMA aanbevolen richting in hoofdzaak overeen met de gedragslijn, welke naar mijn oordeel ten aanzien van de koffiecultuur in de Minahassa gevolgd dient te worden.

Alleen acht ik het niet geraden de opheffing van het monopolie negorijsgewijze te doen geschieden, vermits dit den smokkelhandel in koffie in de hand zou werken, waartegen wederom door strenge, en daardoor tot ontstemming der bevolking leidende politioneele bepalingen gewaakt zou moeten worden.

Het schijnt mij voorzichtiger om de volledige opheffing van het cultuurmonopolie in dezen geest voor te bereiden, dat in de streken, waar de gouvernementsteelt geen reden van bestaan heeft en derhalve dient te worden ingetrokken, en de bevolking ongenegen is de cultuur van Liberia-koffie te beproeven, haar eene matige verhooging van de hassilbelasting worde opgelegd, terwijl de gedwongen aanplant en levering van koffie tegen verhoogden inkoopsprijs, op de hooger aangegeven wijze, in de overige streken voorloopig bestendigd wordt.

Mochten de planters in die streken niettemin tegen de verplichte cultuur blijven opzien en zich bereid verklaren om, bij wijze van equivalent, eene hoogere belasting te betalen, dan zou ook aldaar de bevolen bijplant gestaakt kunnen worden, met vrijlating van beschikking over het product, dit laatste evenwel, voor zoover zulks geen aanleiding zou kunnen geven tot onttrekking van koffie uit de streken, waar de verplichte levering voorloopig nog gehandhaafd wordt.

De opheffing van de gedwongen levering inzonderheid zal met oordeel in toepassing te brengen zijn, en hoofdzakelijk afhankelijk moeten wezen van plaatselijke omstandigheden, dat is, van de ligging der streek ten opzichte van andere streken, waar het monopolie niet wordt ingetrokken.

Ter voorkoming dat de planters in handen van Chineesche woekeraars vallen, zou hun voorts de gelegenheid kunnen worden geopend om hunne koffie in 's lands pakhuizen in te leveren tegen f 25 per pikol, desnoods met een matigen bijslag, voor het het geval de Menado-koffie nog hoogere marktprijzen dan thans behaalt. Met den Raad van Nederlandsch-Indië ben ik van oordeel, dat voor dezen maatregel van overgang geen termijn gesteld zal moeten worden — de resident van Menado geeft in overweging om 's lands pakhuizen slechts gedurende twee jaren voor de vrije koffie open te stellen — en dat hij zal zijn te handhaven, zoolang het blijkt, dat daarmede in eene behoefte wordt voorzien.

Eveneens sluit ik mij aan bij hetgeen gemeld college aanbeveelt ten aanzien van de wijze, waarop te zijner tijd met de gouvernements-koffietuinen gehandeld zal moeten worden, terwijl ik, wat de toelating van Chineezen als erfpachters betreft, waartegen door den resident ernstige bedenkingen worden geopperd, den directeur van binnenlandsch bestuur heb doen uitnoodigen dien gewestelijken bestuurder in kennis te stellen met den inhoud van het schrijven van den eersten Gouvernements-secretaris, van 17 Juli 1890 nº. 1713, betreffende de vestiging van Chineezen in de Preanger-regentschappen, welk schrijven Uwer Excellencie in afschrift is aangeboden bij mijne dépêche van dien dag, nº. 1388/16.

Met betrekking tot de door de Staatscommissie aangeprezen indirecte middelen tot bevordering van de vrije teelt van koffie, neem ik de vrijheid te verwijzen naar hetgeen daaromtrent is opgemerkt in mijne brieven over de koffiecultuur op Java en Sumatra. Eene opzettelijke behandeling eindelijk van het voorstel van de minderheid der commissie komt mij mede overbodig voor, en ik bepaal mij derhalve tot de mededeeling dat het, op de door den resident aangevoerde gronden, naar mijn inzien, ook voor de Minahassa geen aanbeveling verdient om de gouvernements-koffiecultuur te vervangen door eene staats-exploitatie in vrijen arbeid.

Onder aanteekening ten slotte, dat het door den resident mede aanbevolen denkbeeld tot den aanleg van een locaalspoorweg van Menado naar Kema, met een zijtak van Ajermadidi naar Tondano of naar Tomohon, sedert afzonderlijk door den directeur der burgerlijke openbare werken is voorgebracht, en dat dien departementschef, bij missive van den eersten gouvernementssecretaris, van 14 April jl nº. 821 (in afschrift overgelegd bij nº. 317 van het mailrapport) is te kennen gegeven, dat bij mij geen bezwaar bestaat tegen de zending naar de Minahassa van het noodige personeel om een voorloopig onderzoek in te stellen naar de technische en financieele uitvoerbaarheid van den aanleg van bedoelden spoorweg, heb ik de eer Uwer Excellentie te verzoeken, het vorenstaande te willen beschouwen als mijn advies in zake de koffiecultuur in de residentie Menado, en te zijner tijd met uwe inzichten mij bekend te willen maken.

De Gouverneur-Generaal van Nederlandsch-Indië,

(*w. g.*) C. PIJNACKER HORDIJK.

N°. 2.

Buitenzorg, den 6den Juni 1891.

N°. 1293.

Bij schrijven van 13 Januari jl. n°. 185 betoogt U HoogEdelGestr. de wenschelijkheid om voor de beoordeeling der met betrekking tot de gouvernements-koffiecultuur in de residentie Menado te nemen maatregelen de wederindienststelling van een hoofdinspecteur af te wachten, op grond dat de door den resident van dat gewest bij zijne aan U gerichte missive van 24 April 1890 n°. 923 nopens die cultuur gedane voorstellen, U niet voldoende toegelicht voorkomen en omtrent de juistheid der door hem medegedeelde feiten bij UHoogEdelGestr. twijfel is gerezen.

Ofschoon de door dien gewestelijken bestuurder verstrekte gegevens ook den Gouverneur-Generaal niet in allen deele juist toeschijnen, heeft Zijne Excellentie nochtans gemeend de behandeling van deze gewichtige aangelegenheid niet te mogen uitstellen, waartoe, naar haar inzien, te minder aanleiding zou hebben bestaan, waar 's residents beschouwingen en de rapporten van de gewezen hoofdinspecteurs voor de koffiecultuur, de heeren Ples en Heijting, die beiden met een onderzoek naar den stand en de vooruitzichten dier cultuur in de Minahassa zijn belast geweest, voldoende aanwijzingen bevatten om de hoofdtrekken aan te geven van de gedragslijn, welke bij de gouvernements-koffieteelt in voormeld gewest, volgens de inzichten van den Gouverneur-Generaal, gevolgd zal moeten worden.

Wel heeft de resident zich niet bepaald tot de beoordeeling van hetgeen ten opzichte van de koffiecultuur nuttig en noodig zou zijn, en beoogen zijne voorstellen in wijderen zin de bevordering van de oeconomische en commercieele ontwikkeling van zijn gewest, waartoe de opheffing van het cultuurmonopolie zou moeten samengaan met afschaffing van de meest belemmerende gedwongen diensten, zoomede met uitbreiding van het bestuurspersoneel en met den aanleg van een locaalspoorweg van Menado naar Tondano en Kema, doch naar het oordeel van Zijne Excellentie, kan het vraagstuk der koffiecultuur gevoegelijk afgescheiden worden van dat der verplichte heeren- en negorijdiensten, waaromtrent zij zich voorbehoudt een speciaal onderzoek te doen instellen, zoodra het daarvoor benoodigd personeel beschikbaar komt, terwijl de beide andere onderwerpen, zooals U bekend is, sedert afzonderlijk bij de Regeering voorgebracht en in behandeling genomen zijn.

De kennisneming van de over de gouvernements-koffiecultuur in Menado handelende bescheiden heeft den Gouverneur-Generaal de overtuiging geschonken, dat in beginsel tot de opheffing van het dwangstelsel voor die residentie dient te worden besloten, omdat het voor de op hoog gezag gedreven koffiecultuur nog beschikbaar arbeidsveld te beperkt is om die cultuur tot een hooge vlucht te kunnen opvoeren, en het bijgevolg raadzaam moet worden geacht om, al ware het slechts met het oog op 's lands financieel belang, tijdig er op bedacht te zijn, dat de voor de gedwongen teelt te bezigen gronden, binnen een betrekkelijk kort tijdsbestek, zullen zijn verbruikt, waardoor de inkomsten uit de koffie den lande zouden ontvallen.

Kan Zijne Excellentie derhalve bij het hoofddenkbeeld van den resident zich aansluiten, met zijn voorstel om, na een voorbereidend tijdperk van drie jaren, den gedwongen aanplant en de verplichte levering op te heffen, kan zij zich niet vereenigen, omdat bij zoo overhaasten overgang tot den vrijen toestand alle waarborgen gemist worden, dat de intrekking van het cultuurmonopolie niet tot nadeel van de bevolking en van het Gouvernement zal leiden.

Van de bevolking, omdat haar weerzin tegen de teelt van koffie, als gevolg van de onoordeelkundige wijze, waarop die tot dusver gedreven is, niet in enkele jaren kan verdwijnen, ook al mochten aanstonds in gemeen overleg de noodige verbeteringen in den cultuurplicht en in den jaarlijkschen bijplant aangebracht en de inkoopsprijs der koffie tot f 25 per pikol verhoogd worden, zoodat de ontijdige opheffing van den cultuurdwang vermoedelijk zou leiden tot verwaarloozing of verlating van vele plantsoenen, die bij meer zorg nog vrij voldoende voordeelen voor de bezitters zouden kunnen afwerpen, en bij een volk, dat op cultuurgebied nog op zoo lagen trap staat, wellicht zelfs den geheelen ondergang der koffieteelt ten gevolge zou kunnen hebben; voor het Gouvernement, omdat, zoo de koffieplantende bevolking al bij machte mocht zijn om aanvankelijk het volle bedrag te vergoeden van de winstderving, welke voor den Staat uit den maatregel zou voortvloeien, zij daartoe zeker niet in staat zou wezen, wanneer de koffiecultuur geheel of grootendeels zou te niet gaan.

Daarom zou, volgens de bij brief van den Gouverneur-Generaal d.d. heden n°. 927/3 aan de overweging van het Opperbestuur onderworpen regeling, gestreefd moeten worden naar een geleidelijken overgang, waarbij den planters in ruime mate de gelegenheid geboden wordt om met een rationeeler en daardoor productiever cultuurwijze vertrouwd te worden, ten einde langs dien weg te trachten de gezindheid van de bevolking ten gunste van de koffiecultuur te doen keeren, waartoe, nevens de verhooging van den inkoopsprijs, de aanmoediging van den aanplant van Liberia koffie in de lage streken en op de erven, zij 't ook voor eigen consumtie, krachtige hulpmiddelen zouden kunnen zijn.

In de streken, waar de cultuur weinig voordeel voor den planter oplevert, zou de gedwongen bijplant gestaakt en eene matige verhooging van de ingevolge de ordonnantie van 5 Februari 1881 (*Staatsblad* n°. 47) geheven hoofdelijke belasting moeten worden ingevoerd, terwijl de cultuur, met inachtneming van de hoogerbedoelde verbeteringen, in de overige streken voorloopig zou zijn te bestendigen, tenzij de koffieplantende bevolking zich bereid mocht verklaren om, bij wijze van equivalent, eene verhoogde belasting op te brengen. In dat geval zou in die streken geen gedwongen bijplant meer plaats hebben en den planters de vrije beschikking over het product worden gelaten, dit laatste evenwel alleen voor zoover de plaatselijke toestanden, inzonderheid de ligging van de vrij te stellen streek, geen al te groot gevaar zou opleveren voor onttrekking van koffie uit streken, waar de gouvernementsteelt of de verplichte levering voorshands gehandhaafd blijft.

De Gouverneur-Generaal stelt zich voor dat op die wijze met oordeel en toegevendheid te werk gaande, langzamerhand het einddoel kan worden bereikt, zonder dat daardoor het voortbestaan van de koffiecultuur in de waagschaal wordt gesteld en 's lands schatkist aan ongewenschte schokken wordt blootgesteld.

Doch, vermits c. q. bij verwezenlijking van vorenstaande denkbeelden, de volledige opheffing van allen dwang een ruim tijdperk van voorbereiding zou moeten doorloopen en voor een groot deel afhankelijk zou zijn van de medewerking der planters zelven, kan Zijne Excellentie het niet goedkeuren dat — gelijk de resident van Menado in

Aan
den Directeur van Binnenlandsch Bestuur.

zijn hooger aangehaald schrijven mededeelt — de controleur van Kema der bevolking reeds nu de spoedige intrekking van de gouvernements-koffiecultuur heeft in uitzicht gesteld, welke handeling allicht aanleiding kan geven tot verwaarloozing der bestaande, op hoog gezag aangelegde koffieplantsoenen, en in elk geval verwachtingen kan opwekken, die misschien niet of niet ten volle kunnen worden bevredigd.

De Gouverneur-Generaal verlangt, dat dit den resident door U Hoog Edel Gestr. onder het oog worde gebracht en dat hem worde aanbevolen om er voor te zorgen, dat men alles vermijde, waardoor de bevolking in den waan zou kunnen komen dat nopens de gedwongen cultuur in zijn gewest in den een of anderen zin reeds eene definitieve beslissing genomen is.

In afwachting van die beslissing, verdient het — naar het inzien van Zijne Excellentie — aanbeveling om in de aangegeven richting werkzaam te zijn ter voorbereiding van het werk der conversie, door, evenals ten aanzien van Sumatra en Java door U Hoog Edel Gestr. is voorgesteld, proeven te doen nemen met den aanplant van Liberia-koffie, zij 't ook op kleine schaal, waaromtrent U den resident mede de noodige aanwijzingen gelieve te doen toekomen, terwijl voorts al aanstonds zooveel mogelijk gestreefd zou kunnen worden naar verlichting van den druk van heeren- en negorijdiensten.

Zooals reeds boven is aangeteekend, behoudt Zijne Excellentie zich voor om zoodra mogelijk met betrekking tot die diensten een speciaal onderzoek te doen instellen, welk onderzoek te meer noodig wordt geacht omdat, met het oog op de elders opgedane ondervinding en in verband tot hetgeen daaromtrent in de stukken voorkomt, veilig mag worden aangenomen, dat ook in de Minahassa veel onnoodig werk in heerendienst is uitgevoerd, en de door den resident ontworpen begrooting van de kosten, voortvloeiende uit de afschaffing van de meest bezwarende diensten aan de wegen, ten deze geen voldoenden maatstaf van beoordeeling oplevert, aangezien die begrooting, afgaande op de bij het heerendienstonderzoek op Java verkregen gegevens, onnoodig hoog schijnt te zijn opgevoerd.

Intusschen meent Zijne Excellentie, dat door het betrachten van de uiterste spaarzaamheid door hoofden en ambtenaren, en door doelmatige regeling der werkzaamheden, wellicht in den geest van de in de afdeeling Limbangan der residentie Preanger-regentschappen ingevoerde heerendienstregeling, veel noodeloos werk zou kunnen worden bespaard.

Mitsdien wenscht de Gouverneur-Generaal, dat de resident door U Hoogedel Gestr. met een en ander worde in kennis gesteld, onder toezending van de bescheiden waarin evenbedoelde regeling beschreven is, en met uitnoodiging om, na bespreking met hoofden en bevolking, door uwe tusschenkomst, ter zake te dienen van consideratiën en advies.

Nog een tweetal andere punten wenscht de Gouverneur-Generaal in uwe tot den resident te richten aanschrijving te zien ter sprake gebracht.

De resident is er op bedacht om, vooral nadat de verplichte levering van koffie zal zijn opgeheven, de Chineezen zooveel doenlijk uit de binnenlanden te weren, en ofschoon het ook naar het gevoelen van Zijne Excellencie van het meeste gewicht is om de noodige voorzorgen te nemen, dat de bevolking niet in handen valle van Chineesche geldschieters, zal aan het daarvoor onder meer aanbevolen denkbeeld om de lieden van dien landaard van het verkrijgen van gronden in erfpacht uit te sluiten, met het oog op de vigeerende agrarische wetgeving, bezwaarlijk uitvoering kunnen worden gegeven.

Te dezer zake zou volgens het oordeel van den Gouverneur-Generaal volstaan kunnen worden met den resident bekend te maken met den inhoud van het dezerzijdsch, tot zijn ambtgenoot der Preanger-regentschappen gericht schrijven van 17 Juli 1890 nº. 1713, handelende over de wering van Chineezen in verband met den sluikhandel in opium in dat gewest, van welk schrijven ten behoeve van uw Departement afschrift is verleend, terwijl eindelijk de Gouverneur-Generaal het noodig acht onder de aandacht van eerstgenoemden gewestelijken bestuurder te brengen, dat zijn voorstel om een verbodsbepaling in het leven te roepen, ter voorkoming dat de koffieaanplantingen aan niet-inlanders worden vervreemd, geen voorziening behoeft, vermits bij § I van de mede voor de Minahassa geldende verordening van 4 Augustus 1875 (Staatsblad nº. 179) reeds bepaald is, dat gebruiksrecht op grond niet vatbaar is voor vervreemding door inlanders aan niet-inlanders, zoodat alle overeenkomsten, die zoodanige vervreemding, rechtstreeks of zijdelings, ten doel hebben, van rechtswege nietig zijn.

Ingevolge ontvangen bevelen, heb ik de eer, U Hoog-Edel Gestr. het vorenstaande mede te deelen, met verzoek om aan de daarbij uitgedrukte wenschen van den Gouverneur-Generaal gevolg te willen geven, terwijl ik hierbij nog aanteeken, dat Zijne Excellencie gaarne uw gevoelen zou vernemen nopens de vraag, of met het oog op de in 1888 en 1889 door het Gouvernement geleden verliezen wegens het vergaan op de gevaarlijke reede van Menado van de met eene belangrijke hoeveelheid koffie beladen schepen *Jan Van Haeften* en *Thorbecke V*, het niet wenschelijk moet worden geacht om de van Minahassa afkomstige gouvernementskoffie doorloopend tegen zeeschade te verzekeren.

De 1ste Gouvernements-Secretaris,

(*w. g.*) O. v. d. Wijck.

Voor eensluidend afschrift,

De Gouvernements-Secretaris,

(*w. g.*) D. F. Uhlenbeck.

N°. 3.

Buitenzorg, den 5den Mei 1891.

NOTA.

De geschiedenis der koffiecultuur in Menado levert weinig verkwikkelijks op. De weerzin in die cultuur schijnt daar zelfs sterker te zijn dan ter Westkust van Sumatra, ofschoon de Menadonees van een gedweeër » naturel" is dan de als fier en onafhankelijk uitgekreten Sumatraan. Zoekt men naar de redenen, dan vallen, na lezing onder anderen van de nota van den heer WESSELS, de volgende gebreken in het oog.

In den beginen vooral waren de inkoopsprijzen te laag;

dwang zat (en zit) bij ambtenaren en hoofden te veel in merg en been;

men lichtte de bevolking niet genoeg in, trachtte niet genoeg ze te overtuigen;

men generaliseerde te veel, forceerde de zaak met tusschenpoozen van laisser-aller; liet planten op goede en slechte gronden, in een geschikt en een ongeschikt klimaat, zooals onder anderen kan blijken uit de Koloniale Verslagen en den brief van den resident van Menado, dd. 24 Februari 1890, n°. 474, verhandeld bij besluit dd. 1 October 1890, n°. 5, en uit den staat der in de laatste 10 jaren afgeschreven tuinen, waarin » slechte grond, schrale grond, te warm klimaat", schering en inslag zijn; men schoor alles te veel over één kam, hield niet genoeg rekening met plaatselijke toestanden:

men liet soms te veel planten, en op 5, 6 plaatsen door denzelfden planter (nota WESSELS); te veel in heerendienst, waardoor het individu te veel opging in de massa (idem);

de indeeling in de cultuurplicht liet ook te wenschen over;

wat de cultuurwijze betreft, deed men òf te weinig òf te veel en beide leidde tot verspilling van arbeid en grond, vooral waar men op ongeschikten grond liet planten; men hinkte op allerlei gedachten, sprong van den hak op den tak; en daarbij kwam nog de bladziekte, waarvan in de stukken niet wordt gesproken, en weerzin bij een groot deel der planters was van dit alles het gevolg, ook ten nadeele van goed werk.

Toch geloof ik, dat men, wat dien weerzin betreft, niet alles over één kam moet scheren en dat daar, waar goede grond en een geschikt klimaat den planter een goeden oogst geven en de voordeelen niet minder, eer meer zijn dan die, welke andere landbouwgewassen hem opleveren, die weerzin niet zoo groot is; of de Menadonees zou van een heel ander maaksel moeten zijn dan andere menschen, zegge ook andere inlanders.

Wel wordt in de Koloniale Verslagen en in stukken herhaaldelijk gezegd dat de Menadonees lui is, dat hij dikwerf uit vrijen wil niet eens de noodige voedingsgewassen plant; dat hij weinig behoeften heeft en dus de koffiecultuur nimmer een volkscultuur zal worden, doch zulke verklaringen neme men cum grano salis op.

Ook van den Javaan en Soedanees is dikwerf hetzelfde gezegd en leerde de ondervinding later dat dit voor een groot deel daarin lag, dat hij verkeerd bestuurd werd, » verprentahd", slecht beloond, te veel en te ongelegener tijd onbetaalde diensten moest presteren, en slecht werd opgeleid en aangepakt.

Wordt dan ook de koffiecultuur in Menado ontdaan van hetgeen onpractisch en odieus is, dan mag billijkerwijs worden verwacht dat de weerzin zal verdwijnen. Niet in eens en bij allen, maar in de eerste plaats bij hen die het in hunne beurs zullen voelen, dat, als die cultuur redelijk gedreven wordt, zij niet minder voordeelig is dan andere.

Tot welk stelsel men ook kome, in de allereerste plaats zal moeten worden gebroken met de wanhopige pogingen, om op ongeschikte gronden de gewone koffie te doen telen en had eigenlijk al lang meer werk moeten zijn gemaakt van Liberia-koffie, die in de lagere streken en op gronden nabij de dorpen zeker minder wanhopige resultaten zou hebben gegeven en aan de bevolking minder reden tot weerzin en ontevredenheid.

Gronden waarop de dadap niet wil groeien (en de staat der afschrijvingen noemt er verscheidene op), deugen door de bank niet voor koffie, en veilig mag worden aangenomen, dat een der hoofdoorzaken van den achteruitgang der koffiecultuur is te zoeken in het opraken der voor de koffie geschikte gronden.

Door minder oordeelkundig de Preanger-regeling toe te passen, dat wil zeggen op ongeschikte gronden te doen planten, en door gebrek aan kennis van den landbouw te veel te doen, doch tevens te weinig, dat wil zeggen de cultuurwijze verkeerd of gebrekkig toe te passen, moesten de resultaten wel tegenvallen en verklaart dit de wijze waarop de resident van Menado zich over een » raisonnable cultuur" in zijn brief van 24 April 1890, n° 923, uitlaat.

Men zondigde tegen een der eerste grondbeginselen van eene rationeele cultuur door op slechten grond te planten, *die een zeer intensieve cultuur vereischt, wil hij moeite en kosten loonen.*

Zoo'n intensieve cultuur en zonder fouten gedreven, kan moeielijk worden verwacht van eene bevolking, die, wat landbouw betreft, zoo weinig ontwikkeld is, als de Menadonees in de Koloniale Verslagen en stukken wordt gezegd te zijn, en die *daarenboven in ambtenaren en hoofden geen zaakkundige leiders en leermeesters heeft*, en blijft er, zooals boven gezegd, wel niets anders over dan de gedwongen koffiecultuur te staken, daar, waar ze èn voor de planters èn voor de Regeering weinig voldoende resultaten geeft, hetgeen trouwens onlangs nog op vrij groote schaal heeft plaats gehad. (Besluit resident Menado dd. 24 Februari 1890, n°. 493, verhandeld bij besluit dd. 1 October 1890, n°. 5.)

Men geeft als een der voornaamste redenen voor den weinigen bloei der koffiecultuur op de luiheid en weinige behoeften van den Menadonees, en voor den achteruitgang der productie de minder extensieve cultuurwijze.

Men ziet daarbij echter over het hoofd, dat de regeling der cultuurdienstplichtigheid en van de aanplantingen, alsmede het hoe langer hoe meer planten op minder geschikte gronden er het zijne toe moest bijdragen, om de koffiecultuur bij de planters niet bemind te maken en bij velen van hen een grooten weerzin moest verwekken.

Ook in de Preanger sprak men een 20 jaar geleden van de luiheid van den Soendanees en bestonden daar dezelfde gebreken wat de regeling der koffiecultuur betreft.

De Soendanees moest zelfs dikwerf gedwongen worden, om zijn sawah's te bewerken, en landbouw op droge velden, behalve de uiterst primitieve gagabouw (bosch vellen, verbranden en met den pootstok planten, één, hoogstens twee jaar op dezelfde plek) lag niet in zijn aard.

Dat men zich deerlijk bedroog, leerde de latere tijd na de reorganisatie, die onwederlegbaar aantoonde dat, na wegneming van de vele averechtsche regelingen en vermindering der zware lasten, welke vooral ongecontroleerde heeren- en hoofdendiensten op des inlanders schouders legden, die zoogenaamde luiheid grootendeels verdween; dat er ontginningen op groote schaal plaats hadden en vele verbeteringen in zijn eigen landbouw tot stand kwamen en hij zich ook niet ongewillig betoonde, bij de koffiecultuur, waarbij de gruwelijke dwang van vroeger verdween, een betere cultuurwijze te volgen, en zelfs vele koffieaanplantingen vrijwillig tot stand kwamen, daar waar klimaat en grond redelijke voordeelen beloofden.

Natuurlijk deed ook de verhooging van den inkoopsprijs voor de koffie het zijne.

Vergis ik mij niet, dan heeft het karakter van den Menadonees veel van dat der Soendaneezen.

Goedhartig, gedwee, vroolijk van aard; en dit doet het mij niet onwaarschijnlijk achten, dat het bij de koffiecultuur op Menado wel evenzoo zal gaan als in de Preanger, als ook daar vele verkeerde regelingen zijn verbeterd en door een betere betaling de ijver der planters zal worden geprikkeld.

Bij een dadelijke loslating der dwangcultuur zullen heel wat tuinen worden verwaarloosd en verlaten; denkelijk wel vernield.

Ook in de Preanger heb ik dit in den barren tijd zien gebeuren.

Noode onderhield men de tuinen en als ze dan *tengevolge van slecht onderhoud* weinig produceerden en werden afgeschreven, kapte men om het hardst de koffieboomen om, die bij goed onderhoud nog lang hadden kunnen produceeren, en plantte inlandsche gewassen.

Wordt er verder al het mogelijke gedaan, om zonder sterken dwang de cultuur van Liberia-koffie in te voeren daar, waar de gewone koffie niet goed tiert, en daarvoor eveneens f 25 per pikol belooft, dan acht ik het zelfs niet onmogelijk, dat daar vrije aanplantingen ontstaan.

Wordt de koffiecultuur verder ontdaan van minder goede regelingen, wordt daarbij niet meer op ongeschikten grond geplant en last not least de prijs tot f 25 verhoogd, dan geloof ik, dat de planters ook wel genegen zullen zijn lessen aan te nemen voor eene betere cultuur, vooral als men daarbij niet te ver gaat en alleen het hoog noodige aanbeveelt tot behoud van de vruchtbare bouwkruin en een redelijk onderhoud. Het eerste acht ik zelfs een noodzakelijken eisch, ook waar het betreft *vrijwillige aanplantingen* op grond, behoorende tot het gouvernementsdomein; want bij het aanmoedigen en toelaten van *roofbouw* hebben op den duur noch de bevolking noch de Regeering voordeel, eer het tegendeel.

Men vordere terassen van geen grootere breedte dan 4 voet, waarop de rijen boomen staan, of het maken van palintangs, waardoor geleidelijk terrassen ontstaan.

Ook de Raad is er voor, den roofbouw tegen te gaan.

Het samenstellen eener populaire handleiding, waarin niet te zware eischen worden gesteld en de verspreiding daarvan in de inlandsche taal, kan ten deze zeker nut stichten en eenig populair onderwijs in de eerste beginselen van den landbouw op de inlandsche scholen in de Minahassa, werkelijke volksscholen, kan evenzoo op hoofden en bevolking een gunstigen invloed uitoefenen, ook wat andere takken van landbouw betreft.

Niet altijd is het onwil en luiheid bij den inlander, waarop het goede afstuit, maar dikwerf gebrek aan kennis en ontwikkeling; en willen wij hem voor goede lessen ontvankelijk maken, dan moet er ook getracht worden hem de ontbrekende kennis geleidelijk bij te brengen.

Volksleesboeken over landbouw kunnen in de Minahassa, waar een groot deel der bevolking lezen kan, ook veel goeds stichten en is dit lang geen te versmaden hulpmiddel.

Of ambtenaren en hoofden wel altijd het juiste middel te baat namen, om de bevolking practische kennis bij te brengen, zou ik niet in allen deele willen bevestigen, en evenmin bepaald tegenspreken, dat men niet wel eens wat al te grif en te gauw in dwang alleen heil zocht.

Dat er nog streken zijn, waar de koffieboom een hoogen ouderdom kan bereiken bij niet al te groote zonden tegen de regelen eener redelijke cultuur, kan als zeker worden aangenomen.

De rapporten van de hoofdinspecteurs PLES en HEIJTING wijzen er op en ook de staat der afschrijvingen in de laatste 10 jaren bevestigt dit.

Gaat men verder voort met de vrijstellingen, daar waar de koffie niet wil gedijen; vervangt men daar, waar de bevolking na de prijsverhooging dit wil, de gewone koffie door Liberiakoffie; voert men verder practischer regelingen in, in de plaats van de zoodanige, die bijna alle ambitie bij de planters moeten uitdooven, dan durf ik haast als zeker stellen, dat er een gezonder toestand zal intreden en daar, waar de omstandigheden bijzonder gunstig zijn, zelfs werkelijke vrije koffiecultuur zal ontstaan.

Want dat bij eene betaling van f 25 de pikol de koffiecultuur *bijna nergens loonend zou zijn* betwijfel ik.

De bewuste 112 negorijen brachten, volgens het overgelegde staatje, op gemiddeld ruim 2 pikols koffie per cultuurdienstplichtige, sommige plm. 3 pikols gemiddeld en onder de cultuurdienstplichtigen zullen er wel zijn, die meer dan het gemiddelde maakten.

Stel nu, dat bij goede regeling en redelijk goede cultuur een cultuurdienstplichtige 75 dagen per jaar aan de koffiecultuur besteedt, dat zeker niet te laag is geschat, dan is een verdienste van f 50 à f 75 zeker niet onloonend, vergeleken met de opbrengst van gewone landbouwgewassen.

En waar goede tuinen zijn, die het 15, 20 jaar uithouden en die, eens volwassen, niet zooveel onderhoud vergen, kan de opbrengst stijgen tot f 100 en meer per bouw, waarvan de planter zooveel niet voor betaling aan helpers behoeft af te staan.

Ik zou dus zeggen, er is niet zoodanig periculum om overijld te werk te gaan en alle gelegenheid, om met toepassing van het eile mit Weile, tot het einddoel, geheele loslating, te geraken en niet te veel op de op te doene ondervinding vooruit te loopen.

Zoo gaat men zeker en vermijdt schokken.

Daar het niet onmogelijk is, dat na de verhooging van den prijs tot f 25, gronden voor vrije koffiecultuur zullen worden aangevraagd, acht ik het èn in het belang der bevolking èn in dat der Regeering noodig, den *roofbouw* tegen te gaan, waartoe ook de Raad niet ongenegen is en zou art. 5 der ontginningsordonnantie voor Menado (Staatsblad 1879 n°. 89), alsnog in den geest van § 3 art. 5 der ontginningsordonnantie voor Java (Staatsblad 1874 n°. 79) met het volgende kunnen worden aangevuld:

» § 3 bij hellend terrein, — zoo er gevaar bestaat voor afspoeling van de bouwkruin en spoedige uitbouwing van den grond, — dat daartegen de noodige voorzorg worde genomen en voorts onder zoodanige voorwaarden, als plaatselijke omstandigheden wenschelijk maken".

Bij Nota van Toelichting zouden aan het bestuur de noodige wenken kunnen worden gegeven, om in deze niet verder te gaan dan bepaald noodig is en geen te bezwarende eischen aan de ontginners te stellen (palintangs, niet te breede terrassen).

Dat er veel aan de cultuur haperde, kan ook blijken uit het inspectierapport van den hoofdinspecteur HEIJTING dd. 25 Augustus 1887.

Ik zal slechts eenige punten daaruit heel kort hieronder aanteekenen.

Ontginningen.

Te laat in het jaar bladz. 2/3 en bladz. 15. De jonge plantjes hadden dus te spoedig droogte om goed aan te slaan.

Kweekbedden.

Slechte, schrale bibit voor inboeting (waarvoor juist heel goede noodig is), bladz. 5, slechte zorg voor kweekbedden bladz. 7:

bedekking te laag en niet bijtijds weggenomen, om de plantjes aan het zonlicht te gewennen, bladz. 9, te dicht uitgezaaid, idem;

de nietige bibit stierf spoedig uit en werd vervangen door flinke, die men ten geschenke kreeg van de erfpachtsonderneming Donau, blz. 10;

de bibit werd te diep in den grond geplant, id.;

schrale bibit, die na eenige maanden stierf, id.;

kleine schrale plantjes, blz. 12;

[sechte bibit, blz. 14;

bibit, gedeeltelijk minder goed, blz. 17;

kleine schrale bibit, blz. 17.

Ik zal het hierbij, wat de kweekbedden betreft, laten, en alleen opmerken, *dat van goede bibit of plantgoed het slagen van den aanplant voor een groot deel afhankelijk is.*

Men plantte te laat uit, blz. 8.

Terrassen. Men liet terrassen bouwen van 10 voet breedte in stede van 6 voet, blz. 8.

Jonge plantsoenen 1886/7.

Afdeeling Menado. Uiterst steenachtige grond, blz. 9.

Tuinen van het district Bantik zeer ongunstig, niet alleen wegens den minder geschikten bodem, maar ook wegens *het slechte werk*, blz. 11.

Afdeeling Amoerang.

In district Romoön vertoonden de tuinen evenals die van Tombassian, de blijken van weinig toezicht van Europeesche en Inlandsche ambtenaren, blz. 13.

Tuin negorij Tenassau. Plantsoen stond bijzonder schraal wegens slechte bibit en *slechte grondbewerking*, blz. 13.

Tuinen district Tompasso geen wegen aangelegd, in tuin Rasijn de koffie niet in rijen geplant, blz. 14.

Tuin Taboena te laat beplant, blz. 15.

Wegens gebrek aan bibit kan negorij Karimbon slechts de helft van den aanleg beplanten, blz. 16.

Afdeeling Kema. Tuin Kapangian. *Bodem niet genoeg bewerkt*, alang alangwortels nog niet verwijderd, blz. 18.

District Maoembi. Gedeelte der tuinen niet goed geslaagd; groote sterfte tuinen van Paslaten-Likoepang-atas, naar men beweert *wegens drassigen grond*, blz. 18.

Jonge tuinen. 1884/6.

Afdeeling Menado, district Tombariri. Tuin Sandoek een *diepe grondbewerking noodig* en daarna *draineergoten*, blz. 19.

District Kakaskassen. Tatali, schraal plantsoen.

Hoewel men zegt plantkuilen gemaakt te hebben, was dit niet zichtbaar, wel ter grootte van de poeteran (kluit om de wortels der plantjes).

Grond slecht bewerkt, blijkbaar aan de vele wortels van het vroegere struikgewas overgebleven.

Kaha *te veel* schoongemaakt, blz. 20.

District Menado.

Paniki. Op vlakke terreinen draineergoten aan te leggen.

Temboeloean te jonge djoerami grond gebruikt, *had slechts 2 jaren rust* en bovendien een bergtop aan wind blootgesteld.

District Bantik. In ongunstigen toestand, verwaarloosd en uitgestorven, blz. 20.

Afdeeling Amoerang. District Kawankoan. *Te veel* schoonmaken, blz. 21.

Alar en Tentoe. Alles *verstikt onder alang-alang*, blz. 22.

District Romoon Tengkena veel *te dicht beschaduwd*, koffie ijl, veel uitgestorven.

Tuin Kajapoe. Geheel uitgestorven, ingeboet met tjaboetans, doch mislukt, wegens *totaal gemis aan grondbewerking* enz., blz. 24.

Afdeeling Belang. District Tonsawang. Tuin Kamalaän. Goede terrassen, doch geen rijenaanplant.

Tuin Ranowako. Zeer ongelijke aanplant, *te veel schaduw*.

Tuin Loeboekikolaij. *Te veel schaduw*, koffie geil, blz. 28.

Om niet te lang te worden eindig ik hier met aanhalingen, en vermeld alleen nog dat, wat de *oude tuinen* betreft, werd bevonden, dat ook daar de koffieboomen menigmaal leden onder *veel schaduw*, dat er op minder goeden grond was geplant, zoogenaamde djoeramegronden, dat wil zeggen gronden, waarop inlandsche gewassen waren gebouwd en die zeker — daar men geen voorzorgen nam tegen afspoeling van de volgens den hoofdinspecteur in Menado meestal niet dikke bouwkruin — veel van hun vruchtbaarheid hadden verloren, terwijl het verder hier en daar aan behoorlijk toezicht ontbrak.

Natuurlijk vond de hoofd-inspecteur ook vele goede tuinen, waartoe de betere aard van grond en klimaat en het nalaten van verkeerdheden het hunne zullen hebben bijgedragen, en eindelijk ook de bladziekte, en bevestigt dit rapport wat ik op blz. 1 bekend stelde.

Ook wat ik omtrent den aard van den Menadonees zeide, wordt in des hoofd-inspecteurs rapport bevestigd, die hem beschrijft als niet lui, vroolijk van aard en gewillig.

Dat men verder de Preangerregeling dikwerf onoordeelkundig toepaste door op minder goede gronden en ook op bepaald slechte gronden te laten planten, en ook tegen een der eerste eischen van een goede cultuur zondigde door heel dikwerf slechte bibit te gebruiken (schraal, te klein of te jong en niet eerst gehard tegen het zonnelicht) vindt in het rapport mede bevestiging, en evenzoo dat men dikwerf of te veel of te weinig deed.

Wat in de Nota van Toelichting staat omtrent de geschiedenis der koffiecultuur in Menado doet evenzoo zien, dat heel dikwerf *uitbreiding van den aanplant* ten koste van *goede cultuur* op den voorgrond stond en dat het er met de vrije tuinen (kebon pasini) niet altijd best uitzag.

De uitbreiding onder anderen onder den resident Janssen, verklaart de tijdelijke stijging der productie, die evenwel latere daling niet belette.

Zoo lees ik in de Nota:

»Ook tijdens den resident van Deinze (1865/73) bleef de daling aanhouden, niettegenstaande onder zijn bestuur veel zoogenaamde pasinikoffie werd aangeplant, doch met *slordigen, ongecontroleerden aanleg en onderhoud, zoodat er niet veel van terecht kwam*".

Ziet men nu de hierondervolgende opgave der koffieproductie over 1853 tot en met 1891 in koffieproductie Menado:

In het jaar.	Pikols.	Over een vijfjarig tijdvak. Gemiddeld.	Over een tienjarig tijdvak. Gemiddeld.
1853	16 000		
1854	22 934		
1855	*) 25 262		
1856	*) 26 965		
1857	14 682		
		21 186	
1858	22 866		
1859	21 580		
1860	15 011		
1861	15 240		
1862	7 584		
		16 458	18 124
1863	14 107		
1864	13 187		
1865	*) 36 849		
1866	15 551		
1867	13 448		
		18 628	
1868	7 092		
1869	*) 37 631		
1870	13 458		
1871	7 936		
1872	6 580		
		14 539	16 583

*) Raming.

In het jaar.	Pikols.	Over een vijfjarig tijdvak. Gemiddeld.	Over een tienjarig tijdvak. Gemiddeld.
1873	10 764		
1874	16 054		
1875	10 580		
1876	8 024		
1877	12 653	11 612	
1878	*) 35 528		
1879	12 107		
1880	13 140		
1881	9 824		
1882	18 959	17 913	14 763
1883	10 284		
1884	17 071		
1885	*) 23 561		
1886	22 484		
1887	4 512	15 582	
1888	7 737		
1889	*) 21 513		
1890	958		
1891	± 3 900	*) 8 527	12 446
zonder het slechte jaar 1890		11 050	13 883

*) Raming.

en neemt men in aanmerking, dat in de laatste acht jaren veel negorijen successievelijk van aanplanting zijn moeten worden vrijgesteld; dat omstreeks 1886 de bladziekte moet zijn verschenen; dat in 1890 en 1891 het weder zeer nadeelig was voor de vruchtzetting; dat er eindelijk hoe langer hoe meer gebrek kwam aan goede gronden en men zelfs liet planten op half of heel uitgebouwde gronden, die slechts enkele jaren hadden braak gelegen, dan is de daling der productie verklaarbaar genoeg en behoeft men die niet in de *verandering der cultuurwijze* te zoeken, — de begane kapitale fouten, welke men daarbij beging natuurlijk daargelaten —, en is het allezins aannemelijk, dat de koffiecultuur ook later nog redelijke resultaten zal geven, als door een ruimer betaling en opheffing van verkeerde regelingen, de ijver en goede wil der planters zal toenemen, zij daardoor toegankelijker worden voor leiding en leering, en fouten zullen worden vermeden bij de cultuurwijze, die veel arbeid reeds van te voren tot onvruchtbaarheid veroordeelen.

Men zal er ook minder tegen gaan opzien, iets verder van de desa's af te planten, waar betere grond is, en dit, gepaard met een redelijker cultuur, zal reeds heel wat arbeid besparen, die anders zoo goed als verspild is, en wanneer men dan den gulden middenweg kiest en niet tot extensieve cultuur de toevlucht neemt om slechts veel te kunnen aanplanten, zal men de planters niet plagen en zoowel hun belang als dat der Regeering het beste worden behartigd en tevens geen dure wissel op de toekomst worden getrokken.

De adviseur-honorair voor inlandsche Zaken,

(*get.*) K. F. Holle.

Voor eensluidend afschrift:

De gouvernements-secretaris,

D. F. Uhlenbeck.

N°. 4.

N°. XXIX.

ADVIES *van den Raad van Nederlandsch-Indië, uitgebracht in de vergadering van* 27 *Februari* 1891.

De resident van Menado bepaalt zich in zijn advies niet tot de bespreking van de voorstellen der staatscommissie voor de gouvernements-koffiecultuur in zijn gewest, maar knoopt daar ook aan vast de gedeeltelijke afschaffing van de heeren- en gemeentediensten en de uitbreiding der bestuursmiddelen in de aan de Minahassa grenzende inlandsche staatjes.

Wat deze laatste betreft heeft de raad reeds van zijn gevoelen doen blijken bij zijne adviezen van 26 September en 7 November 1890, n°s. XIII en XII, waarop gevolgd zijn de missives van den 1en gouvernements-secretaris van 16 October en 21 November daaraanvolgende n°s. 268 geheim en 2798.

De samenvoeging van zijne voorstellen betreffende de koffiecultuur met die tot afschaffing van sommige heerendiensten is blijkbaar een gevolg van 's residents gevoelen, dat de koffiecultuur in de Minahassa, zelfs na opheffing van allen dwang daarbij, als volkscultuur alleen levensvatbaar is, wanneer ook de meest belemmerende heeren- en gemeentediensten en leveringen zullen zijn afgeschaft.

Hoewel de raad niet alleen voor de Minahassa maar ook voor alle andere streken gaarne aanneemt, dat zoo groot mogelijke vrijheid van het individu, waar het daarvoor rijp is, bevorderlijk zal zijn aan de algemeene ontwikkeling van het land, zoo gelooft hij toch dat hier de resident wat te ver gaat in zijn overigens loffelijk streven. Zijn stelling wordt door de ondervinding in Palembang en Zuid-Celebes voldoende wederlegd en de Raad is te meer geneigd om de queastie der heerendiensten afgescheiden te houden van die der koffiecultuur, omdat het budget, dat de resident ons voorlegt, hem voorkomt juist geschikt te zijn om te bewijzen, dat de bevolking der Minahassa met den besten wil nog niet in staat is om, bij zooveel mogelijke vrijmaking van den arbeid, door eigen vlijt de uitgaven te compenseeren, die de Staat daardoor noodwendig zal hebben te doen, want hierin ligt toch de eenige oorzaak van het vorderen dier op zich zelf niet te verdedigen servituten.

Over de koffiecultuur in Menado kan de Raad, na zijne adviezen over de voorstellen der staatscommissie met betrekking tot Java en Sumatra's Westkust, betrekkelijk kort zijn.

Na lezing van de door den heer WESSELS, lid dier commissie, samengestelde en door den resident van Menado nader bevestigde lijdensgeschiedenis van die cultuur, moet men tot de erkenning komen, dat de hand van het Gouvernement zwaar gedrukt heeft op de van nature zoo goedaardige bevolking der Minahassa en dat het alleen aan de groote trouw en gehechtheid van dat volk, dat zich ook door den godsdienst meer één gevoelt met Nederland dan eenig ander in Nederlandsch-Indië, is toe te schrijven, dat het zich niet meer dan het geval was heeft verzet tegen al die opvolgende proeven.

Uit alles blijkt, dat het dat volk, vooral na zijn overgang tot het Christendom, geenszins ontbreekt aan individualiteit en dat de gedwongen koffiecultuur daar nog in grootere mate dan op Sumatra's Westkust in strijd is te achten met het volkskarakter.

Dit in aanmerking genomen, moet het verwondering wekken, dat de commissie, die blijkbaar de handhaving van de gouvernementscultuur op Sumatra's Westkust alléén voorstelde, omdat het zoo moeilijk zou zijn de baten daarvan dadelijk ten volle te vervangen door invoering eener geldelijke belasting, voor Menado, waar reeds sedert 1881 zulk een belasting is ingevoerd, geen voorstel gedaan heeft om de koffiecultuur geheel los te laten.

De resident van Menado komt ten slotte tot dat voorstel. Na in het licht gesteld te hebben, dat van de voorstellen der commissie geen afdoende verbetering in den toestand te verwachten is, toont hij met cijfers aan dat de gouvernementscultuur, zelfs met verhooging van den koffieprijs tot f 25 per pikol, bij gunstige oogsten, slechts in 112 negorijen loonend is, hier meer, daar wat minder; maar dat dit in de 114 andere, zelfs onder die gunstige voorwaarden, het geval niet is, zoodat daar afschrijving van de gouvernementstuinen noodzakelijk zal zijn.

Maar, betoogt de resident verder, zoo dit toch noodig zal zijn voor het grootste gedeelte der Minahassa, dan is het geraden dit ook in het overig gedeelte te doen, wil men een vrije volkscultuur in het leven roepen, want daarmede verdraagt zich noch gedwongen cultuur met vrije levering, noch vrije cultuur met gedwongen levering; daarvoor is geheele vrijheid noodig en geen halve. Daarom stelt hij voor om de gouvernementscultuur geheel los te laten tegen verhooging van de hasilbelasting.

De Raad kan zich met dat betoog van den resident zeer wel vereenigen, maar is wat de uitvoering aangaat van een ander gevoelen.

1°. het equivalent.

Na afschrijving van de niet loonende tuinen schat de resident den gemiddelden oogst voor het vervolg op 14000 pikols 's jaars en rekent hij op een opbrengst van f 70 per pikol.

Op die wijze komt hij, behoudens een paar memorieposten van uitgaaf, tot een zuivere winst op de koffie van f 384 000 's jaars.

De compensatie daarvoor vindt hij in een verhooging van de hasilbelasting, waarvan de aanslag in 1885—89 gemiddeld f 172 497 bedroeg, en die hij, door instede van 2 pct. van het inkomen 6 pct. te nemen, met een minimum aanslag van f 18 instede van f 6,50, meent te kunnen opvoeren tot f 700 000.

De Raad betwijfelt het of zulk een enorme verhooging van de hasil niet tot moeilijkheden zou leiden, maar de resident geeft dit cijfer ook alleen aan in verband met zijn overige voorstellen; voor de koffie alleen zou, naar zijne berekening, de aanslag moeten worden opgevoerd tot f 580 000, maar ook dat cijfer komt onnoodig hoog voor in verband met de minder gunstige verwachtingen, die wij van de handhaving der gouvernementscultuur mogen koesteren, de noodzakelijkheid tot verhooging van den prijs tot f 25 per pikol, die dan wel niet te ontgaan zou zijn, en de tegenwoordige hooge veilingsprijzen, waar wij op den duur niet op mogen rekenen.

Van 1880—89 heeft de productie bedragen gemiddeld iets meer dan 15 000 pikols 's jaars; maar wanneer men daarvan aftrekt het product in de niet of onvoldoend loonende streken (om niet te spreken van de 9125 pikols die in 1888 en 1889 door schipbreuk verloren gingen) en als een vingerwijzing voor hetgeen ons te wachten staat het feit beschouwt, dat 1890 slechts een product heeft geleverd van plm. 1000 pikols, dan gelooft de Raad, alles te zamen genomen, bij handhaving van de gouvernements-

cultuur op niet meer te mogen rekenen dan op een gemiddelde jaarlijksche productie van 10 000 pikols op zijn hoogst, en op een veilingsprijs van f 60. Naar 's residents maatstaf zijn dan de inkomsten uit de cultuur te stellen op f 600 000 en de uitgaven op ongeveer f 410 000, zoodat bij afschaffing van de gouvernementscultuur, de hasil zou moeten worden verhoogd met een kleine f 200 000.

Wanneer men daarbij in aanmerking neemt, dat die belasting, volgens de aanteekening van den resident op pagina 36 van zijn rapport, tot nog toe niet in hare volle kracht is toegepast, dan mag wel worden aangenomen, dat de bevolking in staat zal zijn die compensatie voor de afschaffing van de gedwongen koffiecultuur aan het Gouvernement op te brengen. Maar zelfs al mocht dit niet dadelijk ten volle te verwachten zijn, dan nog acht de Raad de loslating van het eenige cultuurmonopolie, dat wij nog in het oostelijk deel van onzen archipel bezitten, een zaak van zooveel nut, en hecht hij er zoo groote waarde aan om de genegenheid van het meest trouwe volk van Indië weder te herwinnen, dat hij daarvoor, indien het noodig ware, niet zou opzien tegen het brengen van een tijdelijk offer, wat zeer waarschijnlijk echter niet eens noodig zal zijn.

Welke wijziging de ordonnantie in *Staatsblad* 1881, n°. 47, in verband hiermede, zou moeten ondergaan, behoort allereerst aan het overleg tusschen den resident en den directeur van financiën te worden onderworpen, waarop dan een afzonderlijk voorstel kan volgen; vermoedelijk zal men al een goed eind komen met eene verhooging van den aanslag tot 3 pct. van het inkomen, waarbij dan ook in aanmerking zal komen de winst uit de koffiecultuur verkregen, die de Raad vertrouwt dat tot nog toe buiten rekening is gelaten, daar anders de koffieplanters dubbel getroffen zouden zijn. Het minimum van f 6,50 zou de Raad echter wenschen behouden te zien; voor de weinig bemiddelden acht hij het reeds hoog genoeg.

Hij zal dat onderwerp thans evenwel laten rusten.

2°. De overgangsmaatregelen.

De ondervinding heeft in Indië ruimschoots geleerd dat plotselinge overgangen op oeconomisch gebied altijd gevaar in hebben, in zoover dat de best bedoelde en beraamde maatregelen daar wel eens schipbreuk op kunnen lijden, en de resident heeft dat blijkbaar ook gevoeld, toen hij voorstellen deed om een periode van overgang van den ouden tot den nieuwen toestand te scheppen, niettegenstaande hij volstrekt geen vrees koestert, dat de bevolking, als haar de vrijheid wordt teruggegeven, hare eigene belangen niet zal weten te behartigen.

De Raad kan zich daarom met dat denkbeeld zeer wel vereenigen, want de groote tegenzin, die der bevolking, vooral na de proeven met intensieve cultuur, tegen het gouvernementskoffie-monopolie is ingeboezemd, zou er wel eens toe kunnen leiden, dat zij in den eersten tijd de haar verleende vrijheid misbruikte, evenals een jongmensch, na beëindiging zijner studiën, langer van studeeren afkeerig blijft naarmate hij harder heeft moeten zwoegen om zoo ver te komen.

Het is in het belang der bevolking zelve wenschelijk, dat er een overgang zij van het oude naar het nieuwe, maar ook het Gouvernement is daarbij rechtstreeks belanghebbende met het oog op de te vorderen compensatie.

De resident wenscht daarvoor:

a. handhaving gedurende nog drie jaren van de gedwongen levering, maar tegen f 25 per pikol, ook in de 114 negorijen, waar de gedwongen teelt, als niet of onvoldoende loonend, zal worden opgeheven;

b. handhaving gedurende een gelijk tijdvak ook van de gedwongen teelt, maar naar de inlandsche manier, in de overige 112 negorijen;

c. na vrijlating van een en ander gedurende twee jaren de gelegenheid te openen om het product in 's lands pakhuizen in te leveren.

Met *a* kan de Raad zich niet vereenigen. De cultuur moge in de bedoelde 114 negorijen niet loonend zijn, zelfs niet tegen betaling van f 25 per pikol, dat bewijst nog niet, dat zij daar, bij geheele vrijheid, alle levensvatbaarheid zou missen; vrije teelt met gedwongen levering is echter wel het zekerste middel, om er de bevolking voor goed van te doen afzien; als maatregel van overgang deugt het middel in elk geval niet. De Raad ziet geen enkele reden om de levering niet dadelijk vrij te laten, ook in de streken, waar de cultuur reeds nu loonend wordt geacht, zoodra de verhoogde aanslag in de hasilbelasting kan in werking treden.

De eenige maatregel van overgang, dien de Raad noodig acht, is die sub *b* bedoeld, en zulks om de redenen, die hij daarvoor boven heeft aangegeven. Hij zou daarvoor echter thans *nog geen termijn* wenschen gesteld, maar eerst de ondervinding willen geraadpleegd zien, ook ten opzichte van de werking der hasilbelasting; het zal een spoorslag te meer zijn voor de bevolking, om haar best te doen de proef met die verhoogde belasting te doen slagen (onverschillig of zij het geld met koffie of wat anders verdient) en haar zou voor dat geval de opheffing van allen dwang in uitzicht kunnen worden gesteld.

Het sub *c* aangegeven denkbeeld, om voorloopig de gelegenheid open te houden tot levering van het product in onze pakhuizen, kan als maatregel van overgang nuttig zijn, maar ook daarbij stelle men geen termijn, maar handhave den maatregel waar en zoolang het blijkt, dat daarmede in een behoefte wordt voorzien. De inleveringsprijs moet echter niet lager gesteld worden dan om het Gouvernement te kunnen vrijwaren voor zijne kosten en risico. Dit ware aan het overleg tusschen de directeuren van binnenlandsch bestuur en van financiën en den resident van Menado te onderwerpen.

Met de wijze waarop de resident zich voorstelt (bladz. 66) te zijner tijd met de bestaande koffietuinen te handelen, kan de Raad zich wel vereenigen. De regeling kan veilig aan hem, in overleg met hoofden en belanghebbenden, worden overgelaten; alleen meent de Raad er op te moeten wijzen, dat het wellicht wenschelijk zal zijn om de schadeloosstellingen voor de djoeramei-gronden niet altijd in eens te doen vorderen, maar den planters de gelegenheid te openen om zoo noodig met hun product af te betalen.

De resident acht het voorts wenschelijk bepalingen te maken dat het erfelijk individueel bezitrecht niet vervreemdbaar is aan personen, niet behoorende tot de inheemsche bevolking. Begrijpt de Raad hem wel, dan wenscht hij nog iets verder te gaan dan Staatsblad 1875 n°. 179, maar het is ook mogelijk dat hij die verordening over het hoofd heeft gezien of gedacht heeft dat ze in Menado niet van toepassing was.

Hij zou daarop gewezen kunnen worden.

Ook op de wenschelijkheid om, bij vrijlating der koffiecultuur, met behulp van de ontginningsordonnantie (Staatsblad 1879 n°. 89), zoo noodig den roofbouw tegen te gaan. Niet dat de Raad daarvoor zoo bevreesd is maar dat schrikbeeld wordt ons door de aanhangers van het zoo deerlijk mislukte stelsel van zoogenaamde intensieve cultuur zoo dikwijls voorgehouden, wanneer er sprake is den inlander op zijn manier te laten planten, dat een enkel woord daarover wellicht niet misplaatst is.

Ook in Menado is gebleken, dat genoemd stelsel wel de grootste roofbouw is geweest, dien men zich denken kan, doordien van de met zooveel moeite aangelegde tuinen na weinig jaren niets is overgebleven dan groote uitgestrektheden, bezaaid met onnutte schaduwboomen, waartusschen eenige doode of kwijnende koffieboomen, koffiekerkhoven, zooals de resident ze noemt.

Tegen de door den resident gewenschte uitsluiting van vreemde oosterlingen als erfpachters bestaat, met het oog op de bepalingen der agrarische wet, bezwaar. Het ware anders wel wenschelijk dat in Menado geschieden kon wat op Sumatra's Oostkust geschiedt, waar tot nog toe wel Europeesche vreemdelingen onbeperkt werden toegelaten als erfpachters, maar de vreemde oosterlingen met vrucht bleven uitgesloten.

Heeft de Raad boven gemeend de koffiecultuur in Menado afgescheiden te kunnen behandelen van de overige voorstellen van den resident, toch wenscht hij over deze nog een enkel woord in het midden te brengen, speciaal wat betreft de afschaffing van de pinontol (pantjen) diensten en den aanleg van een locaalspoor van Menado naar Tondano en Kema.

Juist omdat de Raad met het oog op de koffieplannen

de afschaffing van alle gedwongen diensten in de residentie Menado tegen equivalent nog niet uitvoerbaar acht, komt het hem een gelukkig denkbeeld voor, de overweging alleszins waardig, om te trachten de bevolking door den aanleg van den spoorweg tegemoet te komen, die ook zeer zeker aan de ontwikkeling van den handel en de scheepvaart bevorderlijk kan zijn.

Hij zou daarom wel wenschen dat een bekwaam spoorwegingenieur naar Menado kon worden gezonden om plaatselijk een onderzoek in te stellen naar de kosten en de rentabiliteit van die 70 à 90 K.M. lange lijn. Wellicht doen zich voor zulk een onderneming dan wel particulieren op, iets waartegen de Raad met het oog op de geïsoleerde ligging van Menado in beginsel geen bezwaar zou hebben.

Het laatste echter, waartoe de Raad zou wenschen te zien overgegaan, is de afschaffing van de pinontoldiensten bij de onbezoldigde negorijhoofden. Hij zou het toch bedenkelijk achten om juist nu de volkshoofden door de afschaffing van bedoelde diensten te ontstemmen.

De Raad adviseert:

I. Ten opzichte van de koffiecultuur in Menado in bovenstaanden zin met den Minister van Koloniën in overleg te treden, met verzoek om de beslissing in deze zaak zoo mogelijk niet afhankelijk te maken van die in zake de koffiecultuur op Java en Sumatra's Westkust.

II. Den directeur van financiën te zijner tijd op te dragen om, na overleg met den resident van Menado, de noodige voorstellen in te dienen tot wijziging van de ordonnantie in Staatsblad 1881 n°. 47.

III. Dien departementschef en den directeur van binnenlandsch bestuur op te dragen, na overleg met den resident van Menado, den prijs te bepalen, waarvoor na afschaffing van het monopolie voorloopig nog gelegenheid zal zijn om de koffie in 's lands pakhuizen in te leveren.

IV. Den directeur der burgerlijke openbare werken op te dragen om een spoorwegingenieur naar Menado te zenden tot het instellen van een voorloopig onderzoek naar de kosten van aanleg en de rentabiliteit van een secundairen spoorweg of van een stoomtramweg tusschen Menado, Tondano en Kema.

Wordende hierbij overgelegd afzonderlijke adviezen van de Raadsleden mr. J. H. Bergsma en W. P. Groeneveldt.

De Raad van Nederlandsch-Indië,

(*w.g.*) Van der Wijck, *Vice-President.*

Van wege den Raad,

De secretaris,

(*w.g.*) A. Zwager.

Voor eensluidend afschrift,

De gouvernements-secretaris,

(*w.g.*) D. F. Uhlenbeck.

N°. 5.

ADVIES *van het lid van den Raad van Nederlandsch-Indië mr.* J. H. Bergsma, *overgelegd bij dat van den Raad, van* 27 *Februari* 1891, *n°. XXIX.*

Indien het vaststond, dat de bij de koffiecultuur ingedeelde bevolking der Minahassa-districten, in den vorm van hassilbelasting, een voldoend equivalent zou kunnen opbrengen voor de inkomsten, die met de opheffing der cultuur voor den Staat verloren gaan, dan zou ik mij in hoofdzaak wel met 's Raads advies kunnen vereenigen. De stand der koloniale geldmiddelen is toch van dien aard, dat geen inkomsten mogen worden prijs gegeven, zonder behoorlijk equivalent.

Hetgeen de tegenwoordige resident schrijft, stelt mij echter omtrent dit punt niet gerust; zijne voorstellen geven mij den indruk van niet behoorlijk overdacht te zijn, want het is, dunkt mij, onwaarschijnlijk, dat de bevolking der Minahassa zoo welvarend zou zijn, dat zij, dat wil zeggen elke manspersoon van 18 jaren oud, een belasting in geld zou kunnen opbrengen met een minimum van f 18 per jaar. Daarom zou ik ten aanzien der koffiecultuur in de residentie Menado een anderen weg willen zien ingeslagen dan de Raad aangeeft.

De Indische Regeering zal mijns inziens moeten beginnen met de machtiging van het Opperbestuur te vragen, om den inkoopsprijs van de koffie, met ingang van 1 Januari 1892, te verhoogen tot f 25 per pikol, en om daarna, in overeenstemming met de wenschen van hoofden en bevolking, geleidelijk over te gaan tot opheffing der gedwongen cultuur in die negorijen, waar in de hassil een voldoend equivalent kan worden gevonden voor de winstderving, welke den Staat door de opheffing der verplichte koffiecultuur wacht. In afwachting van die opheffing, moeten de verplichte koffiecultuur en de gedwongen levering in stand worden gehouden, behalve in die gedeelten der districten, waar die cultuur geheel niet loonend is. De koffieplantende bevolking moet leeren inzien dat zij, met een behoorlijke verzorging van haar aanplant, met gemak en met groot voordeel voor haar zelve, een hooger hassilbelasting zal kunnen opbrengen. Laat men de koffiecultuur op eens geheel vrij, dan vrees ik, dat zelfs de mooiste tuinen spoedig zullen veranderen in, wat de resident „koffiekerkhoven" noemt, en dat de hassilbelasting, bij hoogeren aanslag dan thans het geval is, slechts voor een deel zal kunnen worden geïnd. Ontevredenheid onder de bevolking en vooral ook bij de hoofden, die hunne inkomsten zien verminderen, staat dan voor de deur.

Ik geloof daarom dat het aanbeveling zou verdienen om bij het overleg met den Minister over de verhooging van den inkoopsprijs, tevens het denkbeeld ter sprake te brengen om het percentage van de hassilbelasting naar gelang van de behoefte te verhoogen en de koffiecultuur negorijsgewijze vrij te laten, zoodra het vast staat, dat in die belasting, zonder te grooten druk voor de bevolking, een voldoend equivalent is te vinden.

Wat de Raad sub II en III voorstelt zijn maatregelen van later zorg, die eerst ter sprake komen, nadat omtrent de hoofdzaak zal zijn beslist.

Tegen het sub IV voorgestelde heb ik geen bedenkingen.

Ik heb de eer het bovenstaande te doen strekken als mijne consideratiën en advies over de maatregelen, welke ten opzichte van de gouvernements-koffiecultuur in de Minahassa zouden kunnen worden genomen.

Batavia, 27 Februarij 1891.

Het lid van den Raad van Nederlandsch-Indië,

(*w. g*) Bergsma.

Voor eensluidend afschrift,

De gouvernements-secretaris,

(*w. g.*) D. F. Uhlenbeck.

N°. 6.

ADVIES *van het lid van den Raad van Nederlandsch-Indië* W. P. GROENEVELDT, *overgelegd bij dat van den Raad van* 27 *Februari* 1891, *n°. XXIX.*

Waar de resident van Menado, bij het zoeken naar een equivalent voor de inkomsten, welke bij de opheffing van de verplichte koffiecultuur in dat gewest aan het land zouden ontvallen, eene inderdaad veel te belangrijke verhooging van de hassilbelasting in de Minahassa voorstelt, zie ik niet in waarom het denkbeeld, om ook in uitvoerrechten een equivalent te zoeken, geheel zou moeten worden verworpen, al behoeft men niet tot zulke hooge cijfers te gaan als de resident wil. Dit denkbeeld, reeds door mij voor Sumatra's Westkust aanbevolen bij mijn afzonderlijk advies, overgelegd bij dat van den Raad van 9 Januari jl., n°. XI, zou ook hier in overweging kunnen worden genomen.

Overigens vereenig ik mij met 's Raad advies.

Batavia, 27 Februari 1891.

Het lid van den Raad van Nederlandsch-Indië,

(*w. g.*) GROENEVELDT.

Voor eensluidend afschrift:

De gouvernements-secretaris,

D. F. UH ENBECK.

N°. 7.

Batavia, den 13den Januari 1891.

N°. 185.

Met terugzicht op mijn schrijven van 19 September 1890 n°. 4963, heb ik de eer Uwer Excellentie hiernevens, met de bijlagen, aan te bieden de missive van den resident van Menado van 24 April te voren n°. 923, houdende consideratiën en advies op het rapport van de bij Koninklijk besluit van 14 October 1888 n°. 14, benoemde commissie omtrent de gouvernements-koffiecultuur in de Minahassa, vergezeld van zijne nader ontvangen brieven van 28 April en 1 Juli daaraanvolgende nos. 923*a* en 1377, welke mede op die aangelegenheid betrekking hebben.

Uit dat advies zal Uwe Excellentie gelieven te ontwaren, dat volgens de meening van den resident, van de voorstellen, welke door de commissie te dier zake zijn gedaan, weinig heil te verwachten is.

Met die meening kan ik mij volkomen vereenigen.

Hetgeen echter die hoofdambtenaar daarvoor in de plaats geeft, is van zeer ingrijpenden aard en omvat niet meer of minder dan:

I. algeheele opheffing, binnen een zekeren termijn, van den dwang bij die cultuur, in verband waarmede aan de bevolking de vrije beschikking over het koffieproduct zal worden gelaten;

II. gelijktijdige opheffing van heeren- en negorijdiensten, voor zoover die het onderhoud der wegen en het presteeren van pinontoldiensten bij de negorijhoofden betreffen, en

III. verhooging der hoofdelijke belasting (hassil) tot 6 pct. van het vermoedelijk inkomen der inlandsche bevolking in de Minahassa, met een minimum van f 18 per persoon 's jaars, en heffing van uitvoerrechten:

op koffie van f 10 per pikol, en

op eenige andere producten, van 6 pct. der marktwaarde;

zulks in vergoeding van de winstderving, voortvloeiende uit de maatregelen sub I en II bedoeld.

Daarmede zou tevens nog moeten gepaard gaan de aanleg van een locaalspoorweg van Menado naar Kema, met een zijtak van Ajer Madidi naar Tondano of via deze plaats naar Tomohon, en uitbreiding van het bestuurspersoneel in Menado, met een assistent-resident te Amoerang, benevens twee controleurs der 2de klasse en een adspirant-controleur.

Ofschoon dit ver reikende voorstel, waarmede eene gezonde ontwikkeling van de Minahassa wordt beoogd, mij wel voorkomt nauwgezette overweging te verdienen, zal het echter, ter goede beoordeeling, nader behooren te worden toegelicht, in verband met de behoeften van de betrokken landstreek en met de aan dien maatregel verbonden financieele en oeconomische gevolgen.

Ook de noodzakelijkheid tot het onderhouden van het wegennet, waarop de door den resident aangegeven begrooting van kosten doelt, zal, evenals de juistheid van het voorstel betreffende de wijze waarop in dat onderhoud in vrijen arbeid zal moeten worden voorzien, nader dienen te worden aangetoond.

Wat aangaat de urgentie van den aanleg van vorenbedoelden spoorweg en de daarvan te verwachten resultaten, kunnen die uit 's residents eerstaangehaalde missive evenmin worden beoordeeld als de vermoedelijke gevolgen van eene eventueele intrekking der pinontoldiensten, in verband met de verhouding van de betrokken hoofden tot hunne negorijbevolking.

Eveneens zal in ernstige overweging behooren genomen te worden de vraag, of de aan bedoelde maatregelen verbonden uitgaven en winstderving werkelijk door de aangegeven heffingen zullen kunnen worden gecompenseerd.

Eene verhooging van de hassil tot het drievoud van hetgeen thans wordt geheven met een minimum van f 18 per hoofd 's jaars, is zóó belangrijk, dat met recht de vraag mag gesteld worden of de bevolking daardoor niet in geldelijke ongelegenheid zal geraken, vermits het immers niet blijkt, op welke wijze zij — en vooral het gedeelte dat het binnenland bewoont — aan de gelden zal kunnen komen ter voldoening dier belasting.

Voorts zal nog dienen te worden nagegaan of, na opheffing van de dwangcultuur, de jaarlijksche uitvoer van koffie, met inbegrip van het product afkomstig van de erfpachtslanden, wel op gemiddeld 20 000 pikols mag worden geraamd.

De bewering van den resident, dat van die hoeveelheid 14 000 pikols door de bevolking zal worden geproduceerd, is toch aan eenigen twijfel onderhevig, in verband met de vraag of zij deze cultuur vrijwillig op genoegzaam groote schaal zal drijven om die opbrengst te kunnen verkrijgen, en of die productie constant zal blijven met het oog op de roekelooze wijze, waarop door de aan haar zelve overgelaten bevolking in den regel wordt gebruikt gemaakt van de voor de teelt van koffie geschikte gronden.

In verband met het vorenstaande acht ik mij bezwaard, op grond alleen van deze stukken Uwer Excellentie in een bepaalde richting te adviseeren, en komt het mij wenschelijk voor om, alvorens daartoe over te gaan, de wederindienststelling van een hoofdinspecteur voor de koffiecultuur af te wachten, ten einde door dezen naar de verschillende door den resident medegedeelde feiten een locaal onderzoek te doen instellen en de resultaten daarvan te doen rapporteeren.

Zoodoende zal met meer zekerheid dan thans het geval is, kunnen worden nagegaan welke maatregelen ten aanzien van de gouvernements-koffiecultuur in de residentie Menado behooren te worden genomen.

Het zal mij aangenaam zijn ter zake het welmeenen van Uwe Excellentie te mogen vernemen.

De directeur van binnenlandsch bestuur,

(*w. g.*) H. KUNEMAN.

Voor eensluidend afschrift,

De gouvernements-secretaris,

O. VAN DER WIJCK.

Aan

Zijne Excellentie den Gouverneur-Generaal.

N°. 8.

Menado, 28 April 1890.

N°. 923*a*.

Ik heb de eer, naar aanleiding van uw schrijven van 14 Februari jl., n°. 847, U H.Ed.Gestr. aan te bieden mijn brief van 24 dezer, n°. 923, waarin ik mijn gevoelen heb uitgedrukt over de door de Staatscommissie voor de koffieaangelegenheden en het lid dier commissie, den heer WESSELS, ontwikkelde denkbeelden en voorstellen, en de door U H.Ed.Gestr. gedane vragen zijn beantwoord. Alleen is daarbij niet gevoegd de staat litt. A van afgeschreven tuinen, dien ik U H.Ed.Gestr. met de volgende mail zal doen toekomen, omdat ik alle noodige gegevens daarvoor nog niet ontvangen heb.

Alleen moet ik U H.Ed.Gestr. nog naar aanleiding van het slot van uwe aangehaalde missive mededeelen, dat volgens mijn overtuiging in de Minahassa geen sluikhandel of althans geen noemenswaardige sluikhandel gedreven wordt.

Wenschelijk zal het echter zijn geen tuingronden aan vreemde oosterlingen uit te geven, terwijl ik, ter voorkoming van smokkelhandel, het niet ondienstig acht, aan de bestaande bepalingen een voorschrift vast te knoopen, dat bij het vervoer van koffie bras een inlander geen pakhuis mag passeeren; met andere woorden dat hij de koffie in het naastbijgelegen pakhuis moet inleveren.

De resident,

(*w. g.*) STAKMAN.

Voor eensluidend afschrift:

De gouvernements-secretaris,

O. v. D. WIJCK.

Menado, 24 April 1890.

N°. 923.

RAPPORT *van den resident van Menado.*

Bij schrijven van 14 Februari j.l., n°. 847 (den 13den Maart alhier ontvangen), werd mij aangeboden een gedrukt exemplaar van het, door de bij Koninklijk besluit van 14 October 1888, n°. 18, ingestelde Staatscommissie, uitgebracht rapport, betreffende de gouvernements-koffiecultuur in Nederlandsch-Indië, met opdracht de daarin ontwikkelde denkbeelden en voorstellen aan eene nauwgezette overweging te onderwerpen en mijne zienswijze daaromtrent mede te deelen. Daarbij worden in het bijzonder een zestal vragen der beantwoording voorgelegd.

Ten einde aan deze opdracht naar behooren te kunnen voldoen, is aan de besturende ambtenaren in de Minahassa schriftelijk hun gevoelen gevraagd, waarna in eene algemeene vergadering den 10den April te Tondano gehouden, eerst met de controleurs afzonderlijk en later met de inlandsche hoofden in de Minahassa, nogmaals mondeling de zaak is behandeld.

Het resultaat is geweest, dat unaniem de wenschelijkheid werd uitgesproken, dat, zoowel in het belang der bevolking als in dat der Regeering, eene andere regeling der gouvernements-koffiecultuur noodig en wenschelijk is, om de bevolking van een zwaren en dikwijls improductieven druk te ontheffen en der Regeering eene betere en vastere belasting te verzekeren.

Een kort uittreksel uit de geschiedenis der koffiecultuur in de Minahassa, genomen uit het overzicht van het commissielid L. WESSELS, bijlage H van het verslag, toont aan, dat nimmer *oprecht* is gestreefd naar de invoering eener geheel vrije cultuur.

In het begin dezer eeuw begon zich de vrije cultuur, zonder eenige inmenging van bestuurswege, zeer aardig te ontwikkelen en beloofde eene schoone toekomst. In 1822 werden reeds 600 pikols uitgevoerd. In plaats van door het heffen van een uitvoerrecht of op andere wijze, op rechtmatige wijze 's Lands inkomsten te verzekeren, werd macht in plaats van recht gesteld en bij besluit van 24 Februari 1822, n°. 1, bepaald, dat *alle* koffie in de residentie Menado en onderhoorigheden geplant, aan het Gouvernement moest geleverd worden tegen jaarlijks te bepalen prijzen, terwijl 13 Javanen werden gezonden om de gouvernementswijze van planten met de rotting er in te slaan.

Hoe gunstig de vrije cultuur zich liet aanzien, de gedwongen cultuur wilde niet slagen en had verloop van bevolking en tegenwerking ten gevolge, zoodat de commissaris-generaal DU BUS DE GISIGNIES bij besluit van 13 Augustus 1827, n°. 18, het koffiemonopolie ophief, de cultuur echter niet geheel vrijliet, maar de bepalingen op de verplichte cultuur handhaafde, en *geringe* en *heilzame* dwang tot welzijn van den inlander en ter bevordering van den handel noodig werd geoordeeld.

Men liet deze » gedwongen vrijheid " zelfs den tijd niet zich te ontwikkelen. Zij werd bij besluit van 5 September 1832, n°. 26, weder ingetrokken en de te betalen prijs vastgesteld op f 15 per pikol, waarvoor de bevolking de koffie naar de strandpakhuizen moest brengen.

In het laatste werd in 1850 verbetering gebracht door het oprichten van binnenlandsche pakhuizen en afvoer der koffie tegen betaling.

De prijs der koffie werd echter gebracht op f 8.40 per pikol en de cultuur langzamerhand uitgebreid tot 500 boomen per huisgezin en zoodanig opgedreven, dat omstreeks 1860 duizenden verhuisden naar Bolang-Mongondo om aan den zwaren druk te ontkomen. In 1864 werd hierin tegemoet gekomen door dáár, waar de cultuur minder loonend was, deze in te trekken, alsmede op gronden beneden de 1000 voet gelegen.

Doch in 1865 had men hiervan weder berouw en werd weder voorgesteld de koffiecultuur meer uit te breiden, terwijl 15 opzichters in dienst gesteld werden.

In 1867 veranderde men nogmaals van systeem en werd, bij wijze van proef, de uitbreiding der cultuur, met behoud van het bestaande, overgelaten aan den *vrijen wil* van de bevolking, en het aanleggen van passini-tuinen aangemoedigd, om zoodoende te komen tot een vrije volkscultuur.

Daar het der Regeering bleek, dat toch dwang werd uitgeoefend, werd bij besluit van Juli 1870 bepaald, dat

gedurende drie jaren de teelt geheel aan de eigen inzichten der bevolking moest worden overgelaten, en dat noch Europeesche, noch inlandsche ambtenaren zich daarmede mochten bemoeien. De prijs der koffie werd echter niet verhoogd.

De proef mislukte geheel, zooals in het » overzicht" breedvoerig wordt bewezen, en het bestuur werd, evenals vroeger, weder met het toezicht op den aanplant en het onderhoud belast.

Als oorzaken van den achteruitgang werden opgegeven: te geringe betaling en te zware druk van gedwongen diensten.

Daar, niettegenstaande toezicht en leiding, achteruitgang werd geconstateerd, werd de hoofdinspecteur PLES naar Menado gezonden, om een onderzoek in te stellen.

Deze verklaarde, dat de productie is achteruitgegaan, dat dit hoofdzakelijk is toe te schrijven aan een jaren lang streven om de verplichte in vrijwillige cultuur te veranderen, waartoe echter bij de bevolking geen genegenheid bestaat, en dat ambtenaren en bevolking niet voldoende bekend waren met de eischen eener *raisonabele cultuur, waardoor veel nutteloos werk is en nog wordt verricht, zeer ten bezware van de bevolking en ten nadeele van den lande.*

Als gevolg hiervan werden in 1879 vier controleurs van Java naar de Minahassa gedetacheerd en een ambtenaar, de heer ULJEE, met den rang en titel van assistent-resident, aan den resident van Menado toegevoegd.

Verder werden de voorstellen van den hoofdinspecteur PLES gevolgd, waarbij onder ander het besluit van 2 November 1864, n°. 12 (waarin bepaald was, dat niet meer geplant zou worden beneden de 1000 voet) werd ingetrokken, en vastgesteld, dat slechts binnen 6 palen van de negorijen koffietuinen mochten worden aangelegd, doch nu tot een maximum van 600 boomen, en overgegaan tot instandhouding en uitbreiding der gouvernements-koffiecultuur, en waar die niet of niet in voldoende uitgestrektheid aanwezig zijn, tegen *behoorlijke schadevergoeding* geschikte gronden gekozen, waarop door anderen recht wordt uitgeoefend.

De gevolgen van deze maatregelen en de invoering eener meer wetenschappelijke, raisonabele (intensieve) cultuur, waardoor de bevolking minder *nutteloos* werk zou verrichten en toch de productie zou vermeerderen, worden in het verslag van het commissielid L. WESSELS niet nader aangegeven.

De hoofdinspecteur HEIJTING schrijft daarover in zijn rapport:

» De Java-ambtenaren voerden daar de verschillende bewerkingen in der zoogenaamde intensieve cultuur, welke alstoen op Java veel opgang maakte en met kracht werd doorgedreven.

» Terrassen, ruime plantkuilen, diepe en herhaalde grondbewerking, uitpoten van koffiezaad op kweekbedden, dit alles moest in de Minahassa toegepast worden, gelijkerwijs als op Java, en helaas met hetzelfde treurige resultaat, dat men vroegtijdig ontwikkelde boomen verkrijgt, die slechts weinig jaren leven.

» De plantsoenen van 1879 (de eerste op die wijze aangelegd) zijn, met weinige uitzonderingen, reeds afgeschreven, dan wel het afschrijven waard — en ook die van 1880 hebben in vele tuinen het uiterlijk van reeds afgeleefd te zijn.

» Daarnaast of in den omtrek daarvan staan dan dikwerf krachtige aanplantingen van 1854 tot en met 1862, ja zelfs van 1844, maar op inlandsche wijze, dat wil zeggen zonder terrassen of plantkuilen, met opslag als plantmateriaal aangelegd, en in den regel bijna zonder grondbewerking ontgonnen en onderhouden.

» Het is een feit, dat men slechts belangrijke leveringen aantreft bij die negorijen, welke van zoodanige oude tuinen oogsten, en dat die tuinen thans nog het grootste aandeel hebben in de koffieproductie der Minahassa.

» Met cijfers zou ik dit kunnen duidelijk maken, indien de oppervlakte der oude plantsoenen bekend ware, maar zulks is niet het geval, daar de meeste dier plantsoenen aan de bevolking als passinituinen zijn gegeven en niet meer in de leggers voorkomen. Die cijfers zijn trouwens minder noodig voor de plaatselijke ambtenaren; gedurende onze gezamenlijke tournées hebben we ons daarvan herhaaldelijk overtuigd en dat onderwerp dagelijks besproken."

Ik zelf heb bevonden, dat van al deze wetenschappelijke tuinen, aangelegd om de bevolking minder nutteloos werk te doen verrichten, niets meer over is dan uitgestrekte koffiekerkhoven.

Op voorstel van den heer HEIJTING werd deze intensieve cultuurwijze verlaten en de bevolking weder geleerd meer de eenvoudige wijze van planten te volgen, doch haar die aangeboden in een net elegant keurslijf in den vorm van » cultuurplannen", dat wel minder knelde dan het vorige, doch toch altijd de vrije beweging belemmert, en ook hun wordt aangelegd, die geen vormen genoeg hebben om het passend te maken.

Alvorens nu de gestelde vragen te beantwoorden, is het mijns inziens noodig met een enkel woord den tegenwoordigen toestand der koffiecultuur in de Minahasse te beschrijven en na te gaan, welke belastingen en diensten, behalve de zorg voor de gouvernements-koffiecultuur, nog op de bevolking drukken.

Het is gebleken, dat de bevolking der Minahassa, ja, evengoed als die van Java, zich goedwillig heeft onderworpen aan alle bekookte en onbekookte, gare en ongare proeven, om de koffiecultuur uit te breiden en te verbeteren, met het eenige gevolg dat hare werkkrachten jaarlijks zijn misbruikt, zonder dat zij voldoende nut of voordeel daarvan heeft mogen genieten, dat de koffiecultuur thans op dezelfde hoogte staat als in 1840, en voornamelijk drijft op aanplantingen en tuinen van 20 en 30 jaren oud, en in de verwachting van die, na 1888 aangelegd, en dat al de wetenschappelijk aangelegde tuinen van deskundige geleerden als PLES, MOUNIER, ULJEE e tutti quanti, met al hare plantkuilen, terrassen, kweekbedden, enz. enz., na een vluchtig bestaan zijn verdwenen, of liever daar liggen, als een bewijs, dat eenvoudige practijk en geleerde theorie niet altijd te zamen gaan en dat de eerste het somtijds wel eens van de laatste wint.

Het treurige van al deze proeven is echter, dat de bevolking gedurende jaren zonder eenig nut, zonder betaling, zonder voeding, naar de koffietuinen is gedreven en dus wreeder en barbaarscher is behandeld dan de negerslaaf, waarvoor thans geheel Europa zich aangordt, omdat deze, die eene waarde vertegenwoordigt, voor zijn werken door zijn meester van voeding, kleeding en huisvesting wordt voorzien. Een ander nadeel van deze proeven is geweest, dat in eene streek, die toch al betrekkelijk zoo klein is en waar de goede gronden zeer beperkt zijn, groote uitgestrektheden nutteloos zijn weggeworpen en nu daar liggen, bezaaid met schaduwboomen, waartusschen eenige doode of kwijnende koffieboomen staan.

De bovenbedoelde geleerden werden tevens getroffen door de onbillijkheid, dat slechts een gedeelte van de goedwillige Christenbevolking zooveel nutteloos werk verrichtte en zij wilden in deze voordeelen ook anderen laten deelen, om daardoor, zooals in hun oog billijk was, de druk voor iedereen gelijk te maken.

In 1864 was het onbillijke ingezien van het planten van koffie op terreinen, waar zij niet wilde groeien, en daarom vastgesteld, dat beneden de 1000 voet niet meer in dwang behoefde geplant te worden.

De hoofdinspecteur PLES en zijn opvolgers vonden dit jammer, omdat toch dikwijls op erven, zelfs nabij het strand gelegen, zulke goede koffieboomen voorkwamen, en de arme bevolking, die in de lagere streken woont, werd weder genoodzaakt uitgestrekte tuinen aan te leggen, die in de cultuurplannen werden opgenomen.

Ik heb zelfs tuinen aangetroffen in het *zeezand* aangelegd.

Uit den hierbij overgelegden staat litt. A [1]) kan nagegaan worden, welke tuinen van af 1880 zijn afgeschreven moeten worden en hoeveel hieronder zijn, die na 1879 werden aangelegd.

Bij brief van 24 Februari 1890, n°. 474, is door mij voorgesteld alle tuinen beneden de 600 voet gelegen, en die geen noemenswaardige productie opleveren, af te schrijven.

Toch blijkt uit een nader nauwkeurig onderzoek, dat dit nog niet voldoende is, en dat er nog zeer veel tuinen zijn, waarheen de bevolking gedreven wordt tegen een loon van $1/4$ cent tot minder dan 10 cent per werkdag; tuinen, die, wil men niet al te onbillijk en wreed zijn, moeten afgeschreven worden.

De staten, in het rapport van de Staatscommissie als

[1]) *Deze staat is niet onder de bijlagen van dit rapport aangetroffen.*

bijlagen gevoegd, en waarbij de gemiddelde jaarlijksche productie per huisgezin in pikols wordt berekend, residentiesgewijze, hebben geen waarde als zoodanig, daar zij den feitelijken toestand niet aangeven en een verkeerde gevolgtrekking doen maken. Men moet elke negorij afzonderlijk nemen, wil men tot ware cijfers komen.

Uit staat litt. B, waarin de oogst van 1889 (een der beste jaren) wordt opgegeven, blijkt, dat in de afdeeling Menado, van de 19 ingedeelde negorijen slechts 8 negorijen eene eenigzins voldoende hoeveelheid koffie hebben ingeleverd; in de afdeeling Kema slechts één negorij van de 27 negorijen; in de afdeeling Tondano 66 negorijen van de 81 negorijen; in de afdeeling Amoerang 30 negorijen van de 71 negorijen en in de afdeeling Belang 7 negorijen van de 28 negorijen, alzoo in 112 negorijen, met een opbrengst van 17 873 pikols, kan de cultuur loonend blijven bestaan, en in 114 negorijen, met een opbrengst van 1791 pikols, zal zij afgeschreven dienen te worden, omdat aldaar proeven tot instandhouding der cultuur tot onbillijkheden en te zwaren druk der bevolking leiden.

Zelfs bij verhooging van den inkoopsprijs tot f 20 of f 25 per pikol, zal dit gedeelte nog steeds met dwang naar de tuinen gedreven moeten worden en zal de opbrengst daarvan niet toereikend zijn, om een eenigszins voldoend dagloon te doen verdienen.

Geheele afschaffing der gouvernements-cultuur en vrijlating van het planten van koffie in het grootste gedeelte der Minahassa, zal noodzakelijk zijn.

Vrije volkscultuur met verplichte levering acht ik niet met elkander vereenigbaar. Bij verplichte levering zijn de hoofden (dit hebben zij mij zelf verklaard) huiverig, om de cultuur geheel aan de bevolking over te laten, daar het aan hen zal geweten worden, wanneer niet die hoeveelheid koffie wordt ingeleverd, als waarop het bestuur rekent.

De dwang zal dus, onder welke benaming ook, blijven bestaan en het doel, dat de Regeering zich heeft gesteld, om de bevolking te verlichten, zal niet bereikt worden, hoe schoon de rapporten ook mogen luiden.

De geschiedenis der gouvernements-koffiecultuur in de Minahassa heeft dit ten duidelijkste geleerd.

Noch gedwongen cultuur met vrije levering, noch vrije cultuur met gedwongen levering, is bestaanbaar met eene volkscultuur; hiervoor is *geheele* vrijheid noodig en geen halve. Men moet hier kiezen tusschen geheel loslaten of volledigen dwang; een tusschenweg bestaat er niet, dan alleen als overgangsmaatregel, om van gedwongen tot vrije cultuur te geraken.

De verdere maatregelen, die door de Commissie worden aanbevolen, worden door de besturende inlandsche hoofden óf niet uitvoerbaar, óf ontoereikend genoemd.

Slechts zeer weinigen zullen zich uit eigen beweging in het gebergte gaan vestigen met het kennelijke voornemen aldaar koffie te planten, zelfs met vrijstelling van hassil en heerendiensten, en mochten zich enkelen daarvoor opgeven, dan zal het alleen zijn om zich aan deze heffingen te onttrekken, en niet om koffie te planten. Bovendien zullen deze vestigingen door hoofden en bevolking worden tegengewerkt, omdat de heeren- en negorijdiensten der in de negorij wonenden daardoor op onbillijke wijze worden verhoogd.

De gelegenheid tot inbreng is nu zoo gemakkelijk mogelijk; weinig personen hebben meer dan 4 palen te loopen om hun koffie in te leveren.

Het geven van voorschot aan de koffieplantende bevolking op den oogst van het loopende jaar, zou alleen zijn nut hebben voor enkele personen, die zulke uitgestrekte plantsoenen hebben, dat zij niet dan met behulp van anderen kunnen plukken.

De bevolking is echter gewoon bij groote werken in den landbouw elkander te helpen en in zoogenaamde » mapaloes" te werken, zoodat het geven van voorschot weinig of niet noodig zou zijn.

Het ongeschikt maken van uitgifte van woeste gronden in erfpacht aan de belangen van de koffiecultuur der bevolking, is in elk opzicht aan te bevelen, zonder dat daardoor het uitgeven van gronden in erfpacht geheel zal behoeven te worden gekeerd.

De erfpachters zullen echter ook moeten deelen in de lasten, der bevolking opgelegd, aangezien, zooals de verhouding nu is, erfpachtslanden slechts dienen om den druk der omliggende negorijen te verzwaren, door het onttrekken in groote massa's van heerendienstplichtigen en hassilschuldigen.

In enkele streken in de afdeeling Amoerang, zoomede in de rijkjes aan de noordkust van Celebes gelegen en in de afdeeling Gorontalo, kan het vestigen van erfpachters niet anders dan voordeelig zijn voor de bevolking. Elke aanvrage dient echter afzonderlijk en met nauwgezetheid behandeld te worden en vooral er voor te worden gewaakt, dat geen gronden in erfpacht of in eigendom worden gegeven aan, of later komen in handen van Chineezen en vreemde oosterlingen.

Op het onder bepaalde voorwaarden in erfelijk individueel bezit verkrijgen van koffie-aanplantingen, op hoog gezag aangelegd, zal later teruggekomen worden.

Herbosschen wordt niet strikt noodzakelijk geoordeeld.

De overige punten, zoomede het voorstel van den heer Wessels, zullen later behandeld worden.

Het antwoord op de eerste door U Hoogedel Gestrenge gedane vraag, luidende: » In hoever de voorstellen aannemelijk zijn in verband met den toestand in het gewest onder uw beheer en met het belang en de behoeften zijner bevolking", moet dus ontkennend worden beantwoord.

Dit is niet alleen mijne opinie, maar ook, om de aangevoerde redenen, het oordeel der hoofden en der bevolking. Alleen wanneer volledige vrijheid van beweging aan de bevolking kan gegeven worden, met converteering van persoonlijke diensten zooveel mogelijk in geld, door verhooging van belasting als anderszins, zou ook de koffiecultuur, evenals die van notenmuscaat, cacao, klappers enz., eene volkscultuur kunnen worden.

Ten einde hiertoe te geraken is een overgangstijdperk noodig, om de bevolking te leeren langzamerhand hare koffietuinen geheel vrijwillig te onderhouden en aan te planten, en alleen voor dit overgangstijdperk zoude zij mede willen gaan met de denkbeelden der commissie, door den planter al dadelijk vrij te laten in de keuze van het terrein, de wijze van grondbewerking en aanplant, doch onder leiding en toezicht der hoofden en Europeesche ambtenaren, en alleen daar, waar thans reeds de cultuur loonend is, dat is, waar de opbrengst per huisgezin minstens één pikol bedraagt. Waar dit niet het geval is, dient zij reeds nu te worden losgelaten, om de bevolking in staat te stellen zich op voor haar meer loonende cultures toe te leggen. Het ligt natuurlijk niet in de bedoeling de bestaande aanplantingen te vernielen, doch deze kunnen aan de cultuurdienstplichtigen gegeven worden in erfelijk individueel bezit, met de verplichting gedurende het overgangstijdperk de daarvan verkregen productie in 's lands pakhuizen in te leveren.

De voorgestelde inkoopsprijs van f 20 per pikol wordt door de hoofden te gering genoemd. Met die betaling zullen de tuinen alleen met volledigen dwang in stand gehouden kunnen worden, behalve daar, waar de opbrengst per bouw zóó groot is, dat ook met minder bedrag de arbeid loonend blijft.

Algemeen wordt een inkoopsprijs van f 25 per pikol noodig en billijk geoordeeld, en dit cijfer is gebaseerd op de omstandigheid, dat de Menadokoffie steeds in Europa een veel hoogeren prijs behaalt dan de Javakoffie; gewoonlijk toch wordt eerstbedoeld product in Europa tegen f 70 en f 75 de pikol verkocht.

Verder moet hier gelden, dat het koelieloon per dag het hooger is dan op Java en op f 0,30 minstens moet gesteld worden. De prijs, waarop de koffie den erfpachters hier komt te staan, is bovendien f 25 à f 30, terwijl ten slotte nog moet worden aangevoerd, dat voor koffie, bij vrijen verkoop, te Menado geboden wordt f 50 tot f 60 per pikol.

Reeds in vroegere rapporten, als van den hoofdinspecteur Bosch in 1868, van den hoofdinspecteur Edeling in 1874 en anderen, wordt er op gewezen, dat geen vrije cultuur mogelijk is, indien de lasten der bevolking, zooals heerenen negorijdiensten, om niet te spreken van de cultuurdiensten, niet worden verminderd.

Evenals op Java, wordt gerekend dat één cultuurplichtige gemiddeld 70 à 80 dagen in hoog gelegen, goed beschaduwde tuinen, en 90 tot 100 dagen in lager gelegen en ijler geplante tuinen moet uitkomen.

Gemiddeld moet hij dus 85 dagen ten behoeve van de koffiecultuur werken, die, gerekend tegen een dagloon van f 0,30 (in de Minahassa wordt algemeen betaald f 0,30 à f 0,40), een bedrag vertegenwoordigen van per jaar. . . . . f 25,50

De heerendiensten, dat zijn die ten behoeve van het aanleggen, herstellen en onderhouden der groote wegen enz., bedoeld in Staatsblad 1881 n°. 193, nemen 30 à 36 dagen in beslag, dus gemiddeld per jaar 10,00

Voor gemeente- of negorijdiensten, waaronder begrepen zijn de pinontoldiensten bij de negorijhoofden (elk negorijhoofd heeft namelijk het recht 3 — in grootere negorijen tot 5 — negorijplichtigen bij zich kosteloos te laten werken, of tegen betaling bij anderen te laten werken; deze diensten vervangen het tractement), het aanleggen, herstellen en onderhouden van negorijwegen, waaronder ook begrepen zijn de wegen, die van de negorijen naar de hoofdwegen loopen en die de plaatsen, die niet aan den grooten weg gelegen zijn, onderling verbinden, moet de negorijman gemiddeld 40 dagen uitkomen, vertegenwoordigende een bedrag per jaar van gemiddeld . . 12,00

dat is te zamen gemiddeld per jaar 155 dagen, representeerende een loon van per jaar . . . . f 47,50

Bovendien wordt eene hoofdelijke belasting geheven van alle mannelijke personen, behoorende tot de inlandsche (inheemsche) bevolking, die den vollen leeftijd van 18 jaren bereikt hebben (Staatsblad 1881 n°. 47). Die belasting bedraagt 2 ten honderd van het inkomen van ieder belastingschuldige, met een minimum aanslag van f 6,50, zegge *zes gulden en vijftig cent* per jaar en per hoofd.

Een Minahasser brengt dus per jaar op aan heeren-cultuur- en negorijdiensten . . . . . f 47,50

aan hassil. 6,50

f 54,00

Waarvoor hij als tegemoetkoming in de cultuurdiensten terug ontvangt f 1 tot f 30 's jaars.

Uit deze opgaven, die niet te hoog gesteld zijn, blijkt, dat de Christelijke bevolking van Minahassa gerekend moet worden onder de *meest belaste* van geheel Nederlandsch-Indië te behooren, en dat een »vrije cultuur", zelfs wanneer de cultuurdiensten vervallen, moeilijk bestaanbaar is.

Hiertegenover staat, dat de zich alhier gevestigd hebbende vreemdelingen, als Javanen, Ternatanen, Boegineezen, Chineezen, Arabieren en de zoogenaamde inlandsche burgers, voor een groot gedeelte, tot hun 40ste jaar, ingedeeld zijn bij de schutterij en in dit geval niets betalen, en wanneer zij geen schutter zijn, alleen voor een bedrag van f 3 tot f 5 (de laatste som is uitzondering) zijn aangeslagen in de schutterij-contributie of de bedrijfsbelasting, en verder van alle diensten vrij zijn.

Het resultaat van mijn onderzoek, ook na ingewonnen advies van de voornaamste Europeesche handelaren en erfpachters, is, dat de koffiecultuur in de Minahassa alleen op den duur levensvatbaarheid heeft als volkscultuur, met afschaffing van alle belemmerende diensten en leveringen.

Verder:

dat de Minahassa zich nimmer volledig zal kunnen ontwikkelen, wanneer dwangcultuur en heerendiensten blijven bestaan;

dat de ontwikkeling van het volk, dank zij den Christelijken godsdienst dien het belijdt, van dien aard is, dat algeheele vrijheid van beweging en het deelen in de algemeene lasten door middel van belastingen, alhier bestaanbaar is en noodig, om het land tot volle ontwikkeling te brengen;

dat de geïsoleerde ligging van de Minahassa, ver van andere koffieproduceerende streken, zich uitstekend eigent tot het nemen van een proef, waarbij het Nederlandsch-Indisch Gouvernement bij minder slagen (dat mijns inziens niet verwacht kan worden) slechts weinig kan verliezen.

Het oordeel van enkelen, dat de Minahasser, wordt hij niet aangedreven tot werken door dwang, zich aan luiheid en vadsigheid zal overgeven, onderschrijf ik niet en wordt weersproken door den feitelijken toestand.

Niettegenstaande den zwaren druk van heeren-cultuur- en negorijdiensten, ziet men dagelijks, dikwijls van groote afstanden, den inlander producten naar de markten brengen en den Europeeschen handelaren te Menado aanbieden, en op die producten wordt gewoonlijk zeer weinig verdiend.

De erfpachters kunnen in den regel voldoende los werkvolk uit de omliggende negorijen bekomen.

Vrijwillige aanplantingen van noten, klappers, vroeger ook cacao, enz., vindt men overal.

In de afdeeling Kema telen honderde personen tabak voor de Europeesche markt, en hebben hoofden en bevolking, zoowel daar als elders, mijne hulp ingeroepen om peperstekken te bekomen tegen betaling, om zich in het groot op die cultuur te kunnen toeleggen.

Ook willen anderen proeven nemen met de gambir- en kruitnagelcultuur. Dit zijn alle verschijnselen, dat de levensvatbaarheid, werklust en ijver der bevolking niets te wenschen overlaat en dat, bij eene geheele vrije beweging, wanneer zij niet meer belemmerd wordt door dwangdiensten van eenigen aard, ieder zich zal toeleggen op die cultures, die hem het voordeeligst voorkomen.

Als een sterk bewijs, hoedanig het volk een afkeer van dwang heeft, diene het volgende:

De controleur van Kema sprak met de bevolking van eenige negorijen, waar de koffiecultuur nog eenigzins loonend is, over de plannen der Regeering om den cultuurdwang op te heffen, en verklaarde verder de inzichten der Regeering, zooals die in het rapport der Staatscommissie worden blootgelegd.

Bij zijn vertrek verzochten allen een lied te mogen aanheffen en den controleur naar huis te geleiden, en onmiddellijk begonnen zij een loflied te zingen op de vrijheid en de afschaffing der dwangcultuur.

Wel een bewijs, hoe noode zij zich onderwerpt aan de zware drukkende lasten, haar opgelegd, en dat alleen de groote trouw en de algemeene gehechtheid aan den Koning van Nederland (zij spreken zelden van het Nederlandsch-Indisch Gouvernement) hen weerhoudt zich te verzetten.

Bovendien zal bij de afschaffing der gedwongen diensten toch een zekere dwang, of liever drang tot werken blijven bestaan door de verhoogde belasting, die zij in de plaats der gedwongen diensten zullen moeten opbrengen.

Om dit na te gaan, zal in de eerste plaats dienen te worden berekend, welke inkomsten getrokken zullen worden uit de vrije cultuur met gedwongen levering, zooals de commissie zich die voorstelt, en welke uitgaven daaraan verbonden zijn.

Na afschrijving van de niet loonende tuinen, behoorende tot de negorijen in staat lit. B, die minder dan 1 pikol per huisgezin opleveren, zal de gemiddelde jaarlijksche opbrengst der bestaande koffietuinen geschat kunnen worden op 14 000 pikols, die in Nederland eene waarde zal vertegenwoordigen, tegen f 70 de pikol gemiddeld, van bruto . . . . f 980 000,00

De opbrengst der hassilbelasting, bedoeld bij Staatsblad 1881, n°. 47, bij eene strengere toepassing van de bepalingen [1]) dan tot nu toe is geschied, kan geraamd worden op . 200 000,00

Totaal . . . f 1 180 000,00

[1]) Tot nu toe is deze belasting door de besturende ambtenaren oneigenaardig als een hoofdelijke belasting beschouwd geworden, waarbij, op enkele uitzonderingen na, allen met het minimum van f 6,50 zijn aangeslagen. Hierin is thans geleidelijk verandering gebracht. Het juiste cijfer van den aanslag van dit jaar is nog niet bekend. De opbrengst van de 5 laatste jaren geeft bijgaande staat litt. C aan.

Hiertegenover staan de navolgende uitgaven:

Inkoop van 14 000 pikols koffie tegen f 25 per pikol	f 350 000,00
Koffieprocenten aan de inlandsche hoofden, ongeveer	15 000,00
Tractementen van inlandsche pakhuismeesters en opzieners der cultures	19 360,00
Bouw en onderhoud van koffiepakhuizen	*pro memorie*
Transportkosten van de koffie naar de strandpakhuizen van 14 000 pikols, gemiddeld	15 000,00
Onkosten aan de Nederlandsche Handel-Maatschappij voor inschepen, vervoer naar Nederland, opschuren en kosten van verkoop aldaar, commissieloon, etc., geschat op 1/6 van den verkoopsprijs in Nederland . .	196 000,00
Verlies van koffie door rampen van hooger hand: in 1888 zijn met de *Jan van Haeften*, 4500 pikols gouvernementskoffie van Menado vergaan; in 1889 met de *Thorbecke V*, 4625 pikols	*pro memorie*
Collecteloonen over de hassilbelasting . .	12 000,00
Te zamen . .	f 607 360,00

De inkomsten bedragen dus	f 1 180 000,00
De uitgaven	607 360,00
Het Gouvernement geniet dus jaarlijks aan winst op koffie en aan hassilbelasting	f 572 640,00

Worden nu de cultuur-, heeren-, negorij- en pinontoldiensten afgeschaft, dan zal door de bevolking aan andere belastingen moeten worden opgebracht jaarlijks gemiddeld 572 640, vermeerderd met de kosten, die het onderhoud der groote transportwegen en de wegen 2de klasse, de verbindingswegen tusschen de negorijen onderling, in betaalden arbeid zullen vorderen, en met de vergoeding, die aan de negorijhoofden betaald moet worden voor het gemis aan pinontol-diensten.

De lengte der wegen 1ste klasse bedraagt 300 palen, waarvan 1/3 gedeelte voldoende verhard is. Voor onderhoud daarvan, behalve het verhardingsmateriaal, acht ik noodig 10 man per 3 paal, alzoo te zamen 1000 man aan werkvolk 's jaars, en op iedere 30 man een mandoer, dat geeft 33 mandoers. De arbeiders moeten betaald worden met f 12 's maands, de mandoers met f 20 's maands. Verder is het noodig dat voor elke afdeeling één opziener van de wegen wordt in dienst gesteld tegen gemiddeld f 50 's maands.

De kosten van onderhoud der wegen 2de klasse stel ik op 1/10 van de wegen 1ste klasse, omdat deze niet verhard behoeven te worden.

Aan verhardingsmateriaal is noodig volgens de analijse, die de waterstaat bezigt bij het maken van begrootingen, 0.2 M³. per meter weg, dus 301.2 M³. per paal, waarvan de kosten bedragen f 2 de M³.

De kosten bedragen dus in het jaar:

aan 1000 arbeiders à f 144	f 144 000,00
» 33 mandoers à f 240	7 920,00
» 5 opzieners à f 600	3 000,00
	f 154 920,00
1/10 hiervan voor de wegen 2de klasse .	15 492,00
aan verhardingsmateriaal 301.2 × 300 × f 2	180 720,00
Totaal . .	f 351 132,00

De twee wegen die het meeste onderhoud behoeven, zijn die over de Empang, van Tomohon naar Menado, en de weg van Tondano over Ajermadidie naar Menado, beide dienende tot afvoerwegen uit de bovenlanden naar de hoofdplaats. De eerste is lang 14 palen, de tweede 25 palen.

Reeds vroeger heb ik mijne aandacht er op gevestigd, om de bevolking hiervan te ontlasten en tevens voor den afvoer van koffie, rijst en andere producten een beteren, goedkooperen en snelleren afvoer te bezorgen.

Ik ben, na overleg met de voornaamste handelaren en industrieelen, tot het resultaat gekomen, dat het aanleggen van een »locaalspoor" tusschen Menado en Kema met een zijtak van Ajermadidie naar Tondano, geheel in de behoefte zal voldoen niet alleen, maar de handel van Menado zeer zeker hierdoor een hooge vlucht zal nemen.

Zooals algemeen bekend is, en het voorgaande jaar nog zoo treurig is bevestigd door het stranden van het Nederlandsche barkschip *Thorbecke V*, gedeeltelijk reeds met gouvernementskoffie geladen, is de reede van Menado in den Westmousson zeer gevaarlijk en moeten onder ander de stoomschepen der Nederlandsch-Indische Stoomvaartmaatschappij in dien tijd dikwijls te Kema lossen en laden.

Door de moeilijke en hooge transportkosten tusschen Menado en Kema is dit voor den handel in de eerste plaats, maar ook voor gouvernements-passagiers en anderen, uiterst bezwarend en kostbaar en ten hoogste belemmerend voor eene vrije beweging en ontwikkeling van den handel.

Een beter en meer veilig transportmiddel, door middel van een locaalspoorweg, is dan ook een dringende behoefte geworden.

Vooral wanneer die lijn met een zijlijn van Ajermadidie naar Tondano (het hart van de welvarendste streek in de Minahassa en tevens de koffieproduceerende afdeeling) met de bovenlanden verbonden wordt, is het te verwachten, dat de ontwikkeling der Minahassa een ongehoorde vlucht zal nemen. Bezwaren van eenigen technischen aard levert dit aangegeven tracé niet op. Groote kunstwerken en bruggen van eenige belangrijke afmeting behoeven daarin niet gemaakt te worden. Als zeker kan aangenomen worden, dat dit lijntje voldoende zal rendeeren om de onkosten te dekken.

Een ander voordeel, waarop ook gedoeld wordt in het hierbij gevoegd rapport van den hoofdagent der Moluksche handelsvennootschap dd. 25 Januari 1890, zal zijn de ontwikkeling van den handel met de Zuidkust van Celebes, de bocht van Tomini en den Bangaaiarchipel.

Ook op een ander punt kan de aandacht alsdan gevestigd worden, namelijk dat, wanneer Menado en Kema en de bovenlanden met een locaalspoor verbonden zijn, deze plaatsen een uitstekende ververschingsplaats en kolenstation zullen vormen voor de stoomschepen, die van China op Australië varen en op korten afstand de Noordpunt van Celebes passeeren.

Bovendien zal de handel met Solok en Noord-Borneo, die zich weder eenigszins begint te ontwikkelen, een groote vlucht nemen, wanneer de producten van de Minahassa, waaronder in de eerste plaats varkens en hoornvee moeten gerekend worden, gemakkelijker kunnen worden afgevoerd.

Ook bestaat er dan vooruitzicht dat de Minahassa met zijne vele geneeskrachtige bronnen en koel klimaat een herstellingsoord wordt voor die streken en voor de Molukken in het algemeen.

Hierbij komt (reden waarom deze zaak hier ter sprake komt) dat voor een groot gedeelte het zware en kostbare onderhoud der berg-afvoerwegen over de Empang en langs Ajermadidie zal komen te vervallen.

Ook vestig ik ten laatste de aandacht er op, dat de voorgestelde lijn loopt door de afdeeling Kema, waar de teelt van tabak voor de Europeesche markt zich sterk begint te ontwikkelen en eene schoone toekomst tegemoet gaat.

Door het aanleggen van deze lijn zal het totaal van 300 paal groote wegen verminderd worden met den afstand:

van Menado naar Kema	22 paal;
die van Ajermadidie naar Tondano	13 »
die van Menado naar Tomohon	14 »
Telt . . .	49 paal.

De kosten van onderhoud van de wegen zullen dus dan verminderd worden met p. m. 57 000.

Ten laatste dient nog besproken te worden de afschaffing der drukkende pinontoldiensten aan de negorijhoofden. Zooals boven reeds gezegd is, ontvangt elk negorijhoofd, naar gelang van de grootte zijner negorij, dagelijks 3 tot 5 negorijdienstplichtigen, die verplicht zijn, bij hem of voor hem kosteloos op zijn erf of zijn tuin te komen werken.

Vroeger bestonden diezelfde diensten, onder de benaming van huis-, tuin- en staldiensten, ook bij de 1ste en 2de districtshoofden. Bij ordonnantie van den Gouverneur-Generaal, van 16 Januari 1881, Staatsblad n°. 18, zijn deze afgeschaft en is aan deze inlandsche hoofden bezoldiging toegekend; onder het minimum bedrag der hassilbelasting is voor afkoop dezer diensten een som van f 1.50 per jaar begrepen.

Uit de van de controleurs ter zake ontvangen gegevens is mij gebleken, dat die diensten zeer zwaar op de bevolking drukken, en dat vooral in kleinere negorijen een persoon jaarlijks van 25 tot 35 dagen bij zijn hoofd moet gaan werken, behalve de andere diensten, die hij te verrichten heeft.

Het eenige middel om deze diensten op te heffen, is aan de negorijhoofden bezoldiging te geven.

Door bijvoeging van bijeengelegen negorijen, kom ik tot drie categoriën, naar het getal huisgezinnen, en wel:

1°. beneden de 75 huisgezinnen;

2°. van 75—150 »

3°. boven de 150 »

die ik bezoldigd wilde zien:

de 1ste categorie met f 20 's maands;

» 2de » » 35 »

» 3de » » 50 »

hetgeen, met de procenten der hassilbelasting, een voldoende bezoldiging geeft.

Volgens dezen maatstaf zullen de verschillende afdeelingen het na te noemen aantal negorijen hebben van de verschillende klassen:

	1ste kl.	2de kl.	3de kl.
Menado	20	9	5
Tondano	14	17	26
Belang	8	10	4
Kema	12	11	12
Amoerang	30	31	11
Te zamen	84	78	58

vertegenwoordigende eene uitgaaf 's jaars van:

1ste klasse	f 20 160
2de »	32 760
3de »	34 800
Te zamen	f 87 720

De zuivere gemeentediensten, als het in orde houden van wegen en erven in de negorij en de politiedienst, zouden dan alleen blijven bestaan, en zijn niet zoo bezwarend om hierin verder tegemoet te komen.

Uit bovenstaande berekeningen blijkt, dat, om de inheemsche bevolking der Minahassa vrij te stellen van cultuur-heeren- en negorijdiensten, hiervoor door haar moet opgebracht worden als equivalent:

aan batig saldo hierboven genoemd	f 572 640,00
onderhoud enz. van de wegen	351 132,00
tractementen der negorijhoofden	87 720,00
	f 1 011 492,00

De vraag is nu: is de bevolking der Minahassa in staat dit bedrag in geld op te brengen of niet?

Naar mijne meening kan dit bedrag *grootendeels* gevonden worden in: *Verhooging der hassilbelasting en in te heffen van uitgaande rechten.*

Thans betaalt de Minahasser 2 pct. van zijn inkomen met een minimum aanslag van f 6,50 en moet hij, dooreen genomen, 150 dagen per jaar voor cultuur-heeren- en negorijdiensten uitkomen, hetgeen, tegen f 0,30 daags, een jaarlijksch minder inkomen van f 45 veroorzaakt.

Wordt hij van deze diensten vrijgesteld, dan zal het hem niet moeilijk vallen jaarlijks 6 pct. van zijn inkomen, met een minimum aanslag van f 18, op te brengen, daar hij minstens 150 dagen vrij krijgt om voor zich zelf te werken.

De opbrengst der verhoogde hassilbelasting schat ik op globaal f 700 000.

De regeling van de hassilbelasting in de Minahassa, zooals die geregeld is bij ordonnantie van 5 Februari 1881 (Staatsblad n°. 47), kan in hoofdzaak blijven bestaan, met eenige geringe wijzigingen, en wel de navolgende:

1°. de vrijstellingen, zooals die in art. 2 zijn opgenoemd, wensch ik alleen te zien verleend voor de genoten landsinkomsten of wat daarmede gelijk gesteld kan worden. Juist de hoofden, en zelfs enkele onderwijzers en andere ambtenaren en beambten, hebben, behalve hun tractement, uitgestrekte aanplantingen, sawahs en gronden, waarover zij nu in het geheel geen belasting betalen. Dit is onbillijk tegenover die lieden, welke alleen van de opbrengt hunner tuinen, sawahs enz. moeten leven.

Er zijn hoofden, die maandelijks f 200 à f 300 revenu uit hun tuinen trekken, zonder dat zij hiervoor iets aan den fiscus hebben bij te dragen;

2°. artikel 3, 2de en 3de alinea, zal moeten luiden:

» Bij den aanslag wordt zooveel mogelijk gezorgd, dat de belasting bedrage *zes ten honderd* van het inkomen door ieder belastingschuldige genoten wordende.

» Het minimum van den aanslag bedraagt f 18 per hoofd en per jaar".

3°. artikel 8 te veranderen als volgt:

» De negorijhoofden en kapala-djaga's innen de belasting onder toezicht van de districtshoofden, en houden van de betaling aanteekening.

» Zij zijn verantwoordelijk voor de richtige inning, voor zoover zij daartoe bij machte zijn geweest.

» Over elke 50 huisgezinnen wordt één kapaladjaga aangesteld, die onder de bevelen staat van het negorijhoofd.

» Het negorijhoofd draagt de geïnde gelden maandelijks af aan den controleur der afdeeling, die de gelden overstort bij den algemeenen ontvanger te Menado, op de tijdstippen, door het hoofd van gewestelijk bestuur te bepalen.

Deze regeling komt meer overeen met den feitelijken toestand.

De kapala-djaga's worden in de negorij met de meeste werkzaamheden belast, zonder dat zij daarvoor iets anders ontvangen dan vrijstelling der heerendiensten en belasting.

Door hun wettelijk ook de inning der belasting op te dragen en hun daarvoor een procentsgewijze belooning te geven, wordt hun eene kleine tegemoetkoming verstrekt, omdat het anders te vreezen is, dat, na de afschaffing van de persoonlijke diensten, moeielijk personen voor deze betrekking te vinden zullen zijn.

De districtshoofden storten nu reeds veelal de hassil bij den controleur der afdeeling, omdat hun dienst niet altijd toelaat, dat zij zich naar Menado begeven.

Ik acht dezen tusschenpersoon schadelijk en het wenschelijker, dat de aansprakelijke negorijhoofden direct te maken hebben met het hoofd der afdeeling, die daardoor beter toezicht kan houden.

De verantwoordelijkheid der negorijhoofden voor de richtige inning is een uitvloeisel van art. 265 van het Menado-reglement:

4°. Art. 9, 1ste alinea, te schrijven als volgt:

» Voor de inning der belasting wordt door het negorijhoofd en den kapala-djaga ieder eene belooning van drie ten honderd van het geïnd bedrag genoten";

5°. in art. 10 het minimum bedrag, dat aan belasting gestort kan worden, te stellen op f 1,50, dat is het maandelijksch bedrag, dat bij een minimum aanslag van f 18 door den belastingschuldige moet worden opgebracht.

Zijn de kapala-djaga's noodig, bij de afschaffing van de persoonlijke diensten zullen de 2de districtshoofden overbodig worden.

Volgens de laatste traktementstaten zijn thans in dienst:

2	tweede districtshoofden te	Menado	op f	1 200
1	» districtshoofd in	Bantik	»	720
1	» » »	Kakaskassen . .	»	720
1	» » »	Tombariri . . .	»	720
1	» » »	Tonsea	»	2 040
1	» » »	Licoepang . . .	»	600
1	» » »	Tondano Toulian.	»	600
1	» » »	Tondano Toulimambot. . . .	»	600
1	» » »	Kakas-Rembokken	»	596
1	» » »	idem	»	480
1	» » »	Tomohon-Sarongsong	»	1 020
1	» » »	idem	»	480
1	» » »	Sonder	»	720
1	» » »	Kawangkoan . .	»	1 140
1	» » »	Tompasso . . .	»	600
1	» » »	Tombassian. . .	»	480
1	» » »	Romoön	»	480
1	» » »	Passan-Ratahan-Ponosakan . . .	»	804
1	» » »	idem	»	480

De intrekking dier betrekkingen geeft dus eene besparing van. . . . . f 14 480

De 2de compensatie wensch ik te vinden in het heffen van uitvoerrechten op de navolgende producten:

Koffie, notenmuscaat, foelie, kruitnagelen, tabak (niet geteeld voor de inlandsche markt), peper, cacao, ebbenhout, huiden, levend hoornvee en varkens.

Wat de koffie betreft, zoo zal de uitvoer jaarlijks gemiddeld bedragen 14 000 pikols, waarop, zooals hierboven is gezegd, de gouvernementsoogst wordt geschat, vermeerderd met ongeveer 6000 pikols, waarop de oogst van de erfpachtslanden geraamd mag worden, dus te zamen 20 000 pikols.

Hiervan zou ik een uitvoerrecht wenschen betaald te zien van f 10 per pikol, dat maakt jaarlijks aan uitvoerrecht f 200 000.

De prijs van koffie te Menado is f 50 à f 55 per pikol. De planter zal dus ten gevolge van het uitvoerrecht f 40 à f 45 voor een pikol koffie ontvangen, en voor dien prijs zal hij zeker genegen zijn geregeld koffie aan te planten.

De Europeesche handelaren, die ik over dit bedrag heb geraadpleegd, zien geen bezwaar in het hooge cijfer en zijn het met mij eens, dat de inlander, waar hij dit kan, koffie zal blijven aanplanten.

De groote moeilijkheid zit echter bij de erfpachters, wier landen daardoor zeer gedrukt zullen worden.

Door het geheel vrijgeven der koffiecultuur echter hebben zij het voordeel, waarvan zij zeker ruimschoots zullen gebruik maken, dat zij de door de bevolking geteelde koffie, kunnen opkoopen en bereiden en met hun eigen koffie aan de Europeesche markt brengen.

Bovendien zal door de afschaffing der heeren- en pinontoldiensten het hun gemakkelijker vallen zich ruim van werkvolk te voorzien.

Mogelijk is er een modus vivendi te vinden om beider belangen, die van het Gouvernement en die der erfpachters, te vereenigen. Mij staat die niet voor den geest.

Hun geheele vrijstelling van uitvoerrecht voor hunne koffie te verleenen, is niet mogelijk en tegenover de bevolking uiterst onbillijk.

Het is niet meer dan rationeel, dat zij ook bijdragen in het onderhoud der wegen, waarlangs hunne koffie vervoerd wordt, en dat nu geheel alleen op de bevolking drukt.

Bovendien is niet uit te maken, welke koffie afkomstig is van een erfpachtsland en welke door den erfpachter van de bevolking is gekocht, zoodat een vrijstelling tot de onbehoorlijkste knoeierijen zoude aanleiding geven.

Heft men geen uitvoerrechten, dan zoude men de hassilbelasting nog meer moeten opdrijven dan dit nu reeds noodzakelijk is, en dit zou veel te zwaar drukken op de bevolking, die geen koffie aanplant.

Belast men de koffietuinen direct, dan vrees ik dat dit een beletsel zal zijn tot instandhouding, laat staan uitbreiding, der koffiecultuur.

De juiste uitvoer van de overige producten en artikelen die ik wensch te belasten, is niet met juistheid op te geven, daar, Menado een vrijhaven zijnde, geen volledige opgaven daarvan zijn te verstrekken.

Alleen de marktwaarde is mij door de handelaren opgegeven kunnen worden.

Wanneer het uitvoerrecht gesteld wordt op 6 pct. dan kan aangenomen worden, dat na eenige jaren, wanneer die cultures zich na de loslating der gouvernements-koffiecultuur meer hebben uitgebreid, een bedrag van omstreeks f 100 000 zal verkregen worden.

Men zal dus jaarlijks aan belastingen heffen:

aan hassil.	f 700 000,00
» uitvoerrecht op koffie	200 000,00
» uitvoerrecht op andere producten .	100 000,00
terwijl nog bespaard wordt door de intrekking der 2de districtshoofden en aan onderhoud van wegen bij het daarstellen van een locaalspoor	71 480,00
Te zamen . . .	f 1 071 480,00

Hoewel dus door al deze in uitzicht gestelde inkomsten het totaal bedrag van uitgaven wellicht niet geheel zal zijn gedekt, moet ik toch blijven aandringen op het nemen van een roijale proef.

Wanneer besloten wordt tot het heffen van uitvoerrechten, zal het dringend noodig zijn, tot het tegengaan van smokkelhandel in het groot, dat in de zelfbesturende rijkjes ter noordkust en te Kwandang besturende ambtenaren worden geplaatst. Behalve voor dit doel is dit bovendien onvermijdelijk wanneer aldaar gronden in erfpacht zullen worden uitgegeven, waarvoor reeds eenige aanvragen zijn ontvangen, en die onmogelijk kunnen ingewilligd worden, wanneer het Gouvernement daar niet vertegenwoordigd is.

Worden deze rijke, nu braak liggende streken, voor den vrijen landbouw opengesteld, dan zullen zeer spoedig de meerdere uitgaven, die dit zal veroorzaken, door de uit die rijkjes dan te trekken inkomsten, meer dan ruimschoots vergoed worden.

Een ander groot voordeel bij vestiging van Europeesch bestuur in deze rijkjes in het belang van godsdienst, zedelijkheid en ontwikkeling harer bevolking, is, dat de Protestantsche zending of wel de Roomsche missie aldaar met vrucht werkzaam zal kunnen zijn tot verspreiding van den Christelijken godsdienst onder de meest nog heidensche bevolking der binnenlanden.

Zooals reeds nu de voorbereidende maatregelen zijn getroffen, door den controleur van Amoerang te belasten met de directe aanraking met die rijkjes, acht ik het noodig te Amoerang, in plaats van dien controleur, een assistent-resident te plaatsen en de rijkjes ter noordkust onder die assistent-residentie te voegen met een controleur 2de klasse te Bolang-Mongondo en een controleur 1e klasse te Bwool.

Op het tusschenliggende Kwandang, behoorende onder de assistent-residentie Gorontalo, zal een controleur 2de klasse herplaatst moeten worden even als vroeger.

Het bestuurspersoneel in de residentie Menado zoude daardoor vermeerderd moeten worden met een assistent-resident, twee controleurs 2de klasse en een adspirant-controleur bij den assistent-resident van Amoerang, behalve het bijbehoorende klerkenpersoneel, etc.

Het laatste punt dat nog behandeld moet worden is: Wat moet er gedaan worden met de thans bestaande gouvernements-koffie-aanplantingen in de Minahassa?

Het denkbeeld van het commissielid L. WESSELS, *om de bestaande aanplantingen* door den Staat te doen onderhouden met eerbiediging van het plukrecht van de bevolking, wordt algemeen verworpen als onbillijk en onuitvoerbaar.

Onbillijk tegenover de bevolking, waarvan elk cultuurplichtige thans zijn vast, hem alleen toebehoorend gedeelte heeft, dat hij onderhoudt en waarvan hij de vruchten plukt, dus waarop hij bezitrecht uitoefent.

Onuitvoerbaar, omdat in de Minahassa onmogelijk voldoend vrij werkvolk is te bekomen, om de tuinen geheel in vrijen arbeid te onderhouden, en bovendien, wanneer dit gepaard moet gaan met eerbiediging van het plukrecht

der bevolking, dit tot onmogelijk te ontwarren toestanden en quaesties aanleiding zoude geven.

Wanneer men den tegenwoordigen staat der gouvernementskoffietuinen nagaat, dan blijkt dat zij globaal bestaan uit:

gouvernementstuinen geplant op Staatsdomein	± 2000 bouw;
gouvernementstuinen geplant op djoerameigronden	1900 »
passinituinen	3200 »
te zamen	7100 bouw.

De tuinen, waarop het Gouvernement alleen volledige rechten zoude kunnen doen gelden, zijn die op Staatsdomein geplant.

Voor die, op djoerameigronden geplant, is nimmer aan den toeantanah vergoeding betaald, doch de grond alleen door hem »goedwillig" (sic) geleend.

Allen zijn gelegen binnen 6 palen van de negorijen, waartoe zij behooren, en ieders aandeel is bekend en beschreven en wordt alleen door den bezitter onderhouden en geplukt.

Alleen in de afdeeling Belang, waar het individueel initiatief nog weinig ontwikkeld is, behooren de tuinen aan al de cultuurplichtigen eener negorij en worden zij in mapalos, dat wil zeggen in gezamenlijken arbeid, onderhouden.

Het aanleggen van een tuin geschiedt overal in »mapalos". Wanneer hij echter eenmaal beplant is, wordt hij verdeeld onder de cultuurplichtigen en hiervan een register aangehouden; alleen het onderhoud der wegen door de tuinen geschiedt in gezamenlijken arbeid.

Wordt dus de koffiecultuur geheel vrijgelaten, dan zal het niet meer dan billijk zijn, vooral met het oog op de zoo verhoogde belasting, en op het uitvoerrecht, dat op de koffie wordt gelegd, dat de gouvernementskoffietuinen onder de cultuurplichtige bevolking worden verdeeld, en dat aan ieder van hen erfelijk individueele rechten worden verleend op de tuinen die nu reeds op hun naam staan, of wel dat, met onderling overleg, aan ieder een bijeen behoorend stuk wordt afgestaan.

(Op het oogenblik is ieders aandeel gelegen op 5 à 6 verschillende plaatsen, tengevolge van den jaarlijkschen gedwongen aanplant.)

De verdeeling der gouvernementstuinen of de »geleende" djoerameigronden zal eenige moeielijkheden opleveren, omdat de toeantanah en de bezitter der boomen ieder rechten kunnen doen gelden.

Het zal echter niet moeielijk zijn hieromtrent eene regeling te treffen, door òf, wanneer de boomen geen vruchten meer dragen, den grond te doen terugkeeren tot den toeantanah, met verbod van bijplant door den planter, òf wel door dezen eene schadevergoeding aan den toentanah te doen uitkeeren, als koop voor den grond, vast te stellen door eene onpartijdige commissie.

De passinietuinen behooren reeds individueel aan de planters, zoodat deze buiten bespreking kunnen blijven.

In de afdeeling Belang kunnen de tuinen ook individueel verdeeld worden, en volgens 's lands wijze in »mapalos" onderhouden worden, zooals nu ook met hunne particuliere aanplantingen geschiedt.

De toestand zal zich langzamerhand van zelf wijzigen

Ten slotte dient nog vastgesteld te worden hoelang het overgangstijdperk zal moeten duren, alvorens de cultuur geheel losgelaten zal moeten worden.

Ik zoude dit willen stellen op *drie* jaren, gedurende welken tijd langzamerhand de dwang wordt opgelost in vrije cultuur, als wanneer deze gedreven zal worden zonder bemoeienis der Europeesche ambtenaren en inlandsche hoofden, alleen met toezicht dat de aanplantingen niet moedwillig worden verlaten of vernield.

De noodzakelijkheid om de zware belasting, die dan op elk Minahasser drukt, te verdienen, zal voldoende zijn om hem te noodzaken koffie te blijven planten waar dit mogelijk en loonend is, en, waar dit niet het geval is, zich op andere cultures toe te leggen.

Gedurende dezen tijd zijn de planters verplicht hun koffie tegen betaling van f 25 per pikol in 's lands pakhuizen te leveren, zooals dit nu geschiedt.

Na verloop van 3 jaren wordt hun vrijheid gegeven hun koffie in vrijen handel te verkoopen, doch zoude nog gedurende 2 jaren hun vrijheid gelaten moeten worden, desverkiezende in de gouvernements-pakhuizen tegen den prijs van f 25 te leveren.

In het belang van het volk zelf acht ik het nog noodig, dat bepalingen worden gemaakt, dat het erfelijk individueel bezitrecht niet vervreemdbaar is aan personen, niet behoorende tot de inheemsche bevolking, of niet tot hen die zich met haar vermengd hebben.

Men staat er anders aan bloot, dat langzamerhand een groot gedeelte der landen in handen komt van Europeanen, Chineezen en andere vreemde oosterlingen, hetgeen een ramp voor de Minahassa zoude zijn.

Resumeerende heb ik de eer het navolgende in overweging te geven.

De inkoopsprijs per pikol koffie wordt gebracht op f 25, terwijl de verplichte levering gedurende drie jaren gehandhaafd blijft, na het afkondigen eener desbetreffende regeling.

Gedurende dezen tijd van drie jaren worden maatregelen getroffen om de loslating van de dwangcultuur voor te bereiden.

De planter worde al aanstonds vrijgelaten in de keuze van het terrein en de wijze van grondbewerking en aanplant.

Waar de koffieteelt, niettegenstaande de verhoogde betaling, meer lasten dan baten voor de bevolking blijkt op te leveren, wordt de aanplant op hoog gezag onverwijld ingetrokken, doch de levering in 's lands pakhuizen gedurende 3 jaren verplichtend gesteld.

Na verloop van drie jaren wordt de koffiecultuur vrijgelaten en mag de planter zijn product in den vrijen handel verkoopen, met het recht, desverkiezende gedurende nog 2 jaren zijn product in 's lands pakhuizen in te leveren tegen ontvangst van f 25 per pikol.

Binnen deze drie jaren worden maatregelen getroffen tot opheffing der heerendiensten en der negorijdiensten, voor zoover betreft het onderhoud der wegen en het presteeren van pinontoldiensten aan de negorijhoofden, en worden na dien tijd de wegen in de Minahassa in vrijen arbeid door het Gouvernement onderhouden,

De negorijhoofden, in compensatie voor het verlies der pinontoldiensten, worden bezoldigd en de 2de districtshoofden, als niet meer noodig, afgeschaft.

Tot verbetering van de transportwegen en tot ontwikkeling der Minahassa wordt een locaalspoorbaan aangelegd van Menado naar Kema met een zijtak van Ajermadidie naar Tondano, of via deze plaats naar Tomohon.

Voor de ontwikkeling der zelfbesturende rijkjes ter Noordkust van Celebes wordt het bestuurspersoneel in de residentie Menado uitgebreid met één assistent-resident, twee controleurs 2de klasse en één adspirant-controleur.

Tot gedeeltelijke bestrijding van uitgaven, veroorzaakt door opheffing der gedwongen koffiecultuur en der heerendiensten, wordt de hoofdelijke belasting, onder den naam van hassil geheven van de inheemsche bevolking der Minahassa, verhoogd tot 6 pct. van het vermoedelijk inkomen, met een minimum van f 18 voor een persoon per jaar.

Wordt een uitvoerrecht geheven op de koffie van f 10 per pikol benevens een uitvoerrecht op:

cacao;
foelie;
noten;
nagelen;
peper;
tabak;
ebbenhout;
huiden,
levend vee, en
varkens, berekend op 6 pct. van de marktwaarde.

De resident van Menado,
(*w. g*) M. Stakman.

Voor eensluidend afschrift,
De gouvernements-secretaris,
O. v. d. Wijck.

Staat B.

OVERZICHT *van de koffieproductie in Minahassa in* 1889.

Afdeeling.	District.	Naam van de negorij.	Aantal cultuurplichtige huisgezinnen volgens de cultuurplannen.	Hoeveelheid koffie (in pikols) door de negorij in 1889 ingeleverd.	Per huisgezin ingeleverd.
Menado	Menado	Sawangan	62	7	0.1
		Kamanta	28	3	0.1
		Tombuluan	61	3	„
	Kakaskassen	Lotta-Timoeh	24	9	0.3
		Lotta-Amian	24	10	0.4
		Waremboengan	53	7	0.1
		Kakaskassen	163	658	4
		Koha	56	17	0.3
		Koka	44	10	0.2
		Timoor	41	19	0.4
		Kinilow	42	53	1.2
		Kajawoe	43	183	4.2
		Kalie	22	4	0.3
	Tombariri	Lemoh	75	75	1
		Lolah	100	136	1.3
		Ranotongkor	23	35	1.4
		Taratara	170	316	1.9
		Woloan	169	187	1.1
		Lendoek	68	43	0.6
Kema	Tonsea	Makalisoeng	2 0	„	„
		Tontalete	31	„	„
		Kauditan	52	„	„
		Kawilej	70	„	„
		Treman	150	„	„
		Kaima	98	„	„
		Karegesan	68	3	„
		Kassar	74	14	0.1
		Lembean	90	9	0.1
		Paslaten	49	„	„
		Toemaloentoeng	167	2	„
		Aermadidi	120	„	„
		Sarongsong	32	„	„
		Rap-rap	34	2	„
		Soekoer	68	1	„
		Matoengkas	72	1	„
		Laikit	87	6	„
		Sawangan	69	24	0.3
		Sampiri	36	15	0.4
		Roemengkar	28	5	0.1
		Tanggari	28	16	0.5
		Tonsea-lama	93	178	1.9
Tondano	Maoembi	Koewil	50	12	0.2
		Soemaán	32	3	„
		Kaleasan	26	7	0.2
		Kolangan	47	6	0.1
		Kawangkoan	32	4	0.1
	Tondano-Touliang	Wewelen	64	199	3.1
		Watoelambat	88	280	3.1
		Rerewokan	70	198	2.8
		Wawalintowan	54	219	4
		Tounkuramber	54	195	3.6
		Rinegetan	66	227	3.5
		Poetoe	69	225	3.2
		Roong	83	228	2.7
		Kojja	115	385	3.3
		Tataaran	102	369	3.6
		Tandengan	52	133	2.5
		Eris	77	173	2.2
		Telap	72	190	2.6
		Watoelanej	33	36	1
		Kajoeroja	28	41	1.4
		Kapataran	57	49	0.8
		Marawas	16	16	1
		Paloloan	37	328	8.5
		Maoembi	28	87	3.1
		Seretan	30	48	1.6
	Tondano Toulimambot	Loeaan	71	208	2 9
		Ranowangko atas	61	112	1.8
		Wengkol	40	123	3
		Kendis	65	119	1.8
		Katinggolan	49	129	26
		Leiningaan	53	133	25
		Taler	65	127	1.9
		Kiniar	91	172	1.8
		Papakelan	51	60	1.1
		Toulian-ketjil	72	115	1.5
		Watoemea	52	178	34
		Toelap	27	13	0.4
		Laloempej	37	25	0.6
		Ranowangko pante	29	31	1
		Sosolangan	45	53	1.1
		Sawangan	17	4	0.2
		Kolongan	50	50	1
		Rerer	58	42	0.7
		Makalisoeng	21	9	0.4
		Kinaleosan	13	15	1.1
		Kampong djawa	22	31	1.4

Afdeeling.	District.	Naam van de negorij.	Aantal cultuurplichtige huisgezinnen volgens de cultuurplannen.	Hoeveelheid koffie (in pikols) door de negorij in 1889 ingeleverd.	Per huisgezin ingeleverd.
Tondano	Kakas-Rembokkan	Paslaten I	162	293	1.8
		Sendangan I	142	165	1.1
		Pakaleten	139	167	1.2
		Talikoerang I	115	141	1.2
		Taunelet	117	149	1.2
		Panassen	57	39	0.6
		Touliangketjil	56	41	0.7
		Kaweng	84	199	2.3
		Kasoewatoe	32	22	0.6
		Karor	25	23	0.9
		Parepeij	53	216	4
		Kasoeratan	82	339	3.8
		Toulumembet	28	38	1.3
	Tomohon-Sarongsong	Talette	103	540	5.2
		Kolongan	72	204	2.8
		Kamasi	98	221	2.2
		Paslaten	122	359	2.9
		Matani	164	690	4.2
		Tataaran	98	421	4.2
		Pangolombian	77	122	1.5
		Tondangou	33	26	0.7
		Roeroekan	89	305	3.4
		Kembes	139	54	0.3
		Koemelemboeai	29	75	2.5
		Pinangkejan	42	87	2
		Toematangtang	44	93	2.1
		Lansot	38	81	2.1
		Pinaras	59	118	2
		Koror	42	78	1.8
		Lahendong	85	127	1.4
		Ramboenan	78	79	1
	Langawan	Tounelet	107	149	1.3
		Wolaäng	121	130	1
		Amongena	139	154	1.1
		Waleure	149	318	2.1
		Walantakan	199	460	2.3
		Kojawas	112	240	2.1
		Atep	30	4	0.1
		Palamba	28	4	0.1
		Talawatoe	9	4	0.4
Amoerang	Sonder	Kaoeneran	110	127	1.1
		Kolongan bawa	88	185	2.1
		Talikoeran	63	68	1
		Tounelet	106	133	1.2
		Kolongan atas	117	192	1.6
		Kiawa	146	401	2.7

Afdeeling.	District.	Naam van de negorij.	Aantal cultuurplichtige huisgezinnen volgens de cultuurplannen.	Hoeveelheid koffie (in pikols) door de negorij in 1889 ingeleverd.	Per huisgezin ingeleverd.
Amoerang	Sonder	Leilem	100	175	1.7
		Tintjep	45	34	0.7
		Timboekar	21	18	0.8
		Tangkoenei	23	15	0.6
		Soeloeoen	72	64	0.8
		Pinapalangko	42	17	0.4
		Kapoja	57	14	0.2
		Matani	30	16	0.5
		Toempaan	52	18	0.3
		Linengkejan Paslaten	45	11	0.2
		Popentolen	14	6	0.4
		Leleima	11	5	0.4
		Moenteh	17	7	0.4
		Soeloe	26	6	0.2
	Kawangkoan	Sendangan I	56	123	2.1
		Talikoerang I	83	111	1.3
		Oener	65	110	1.6
		Kinali	33	67	2
		Tondegessan	51	147	2.8
		Kajoe-oewi	54	91	1.6
		Tolok	51	66	1.2
		Sendangan II	41	85	2
		Talikoerang II	53	139	2.6
		Loiba	46	92	2
		Tempok	47	92	1.9
		Kamanga	116	202	1.7
		Kanonang	74	248	3.3
		Tombasian atas	131	215	1.6
		Toemaloentoeng	37	33	0.8
		Ranolambot	21	26	1.2
	Tambassian	Pondang	20	6	0.3
		Sarani (Bitoeng)	14	4	0.2
		Malikoe	32	3	"
		Ritei	30	11	0.3
		Malenas	15	1	"
		Lopana	11	4	0.3
		Ranomea	20	5	0.2
		Boesoengon	35	8	0.2
		Pinalin	15	3	0.2
		Koreng	21	1	"
		Kanesan	37	"	"
	Roemoon	Sendangan	56	2	"
		Talikoeran	81	3	"
		Elaesan	45	46	1
		Tengah-Romoon	23	3	0.1

Afdeeling.	District.	Naam van de negorij.	Aantal cultuurplichtige huisgezinnen volgens de cultuurplannen.	Hoeveelheid koffie (in pikols) door de negorij in 1889 ingeleverd.	Per huisgezin ingeleverd.
Amoerang	Roemoön	Wakan	33	12	0.3
		Tewassen	32	19	0.5
		Pondos	20	16	0.8
		Tengah Sonder	54	10	0.1
		Pakoe Oeree	42	12	0.2
		Pakoe-Weroe	59	2	„
	Tompasso	Taking	43	48	1.1
		Wanga	35	89	2.5
		Lompad	33	35	1
		Pontak	50	26	0.5
		Mopolo	53	25	0.4
		Poopo	58	21	0.3
		Raànan	69	59	0.8
		Motoling	46	99	2.1
		Pitjoean	51	31	0.6
		Karimbow	51	62	1.2
		Koemelemboeai	110	117	1
		Malala	26	35	1.3
		Poigar-Kawangkoan	36	„	„
		Poigar-Roemaán	21	2	„
Belang	Passan-Ratahan-Ponosakan	Lowoe	116	105	0.9
		Tosoeraja	73	60	0.8
		Wawali	43	45	1
		Pangoe	50	55	1.1
Belang	Passan-Ratahan-Ponosakan	Wijoi	59	20	0.3
		Towoentoe	55	59	1
		Liwoetoeng	48	81	1.6
		Toloemboekan	42	59	1.4
		Melompar	50	82	1.6
		Lisoeng	13	6	0.4
		Soemampoe	30	13	0.4
		Tatenggesan	32	16	0.5
		Benthenan	24	11	0.4
		Wiauw	15	1	„
		Wongkaij	38	18	0.4
		Watoelinej	58	7	0.1
		Tababs-Ponosakan	28	5	0.1
		Boekoe	38	3	„
		Montai Belang	26	3	0.1
		Ratatatak	11	1	„
	Tonsawang	Moendoeng	101	76	0.7
		Kojanga	47	54	1.1
		Tombatoe II	117	96	0.8
		Tombatoe I	75	74	0.9
		Kali	53	18	0.3
		Silian	103	37	0.3
		Loboe	86	26	0.3
		Ranoketang	88	21	0.2

RECAPITULATIE.

Afdeeling.	District.	Aantal negorijen die 1 pikol of meer per huisgezin hebben ingeleverd.	Gezamenlijk aantal cultuurdienstplichtigen.	Gezamenlijke hoeveelheid ingeleverde koffie (in pikols).
Menado	Kakaskassen	3	248	894
	Tombariri	5	537	749
Kema	Tonsea-lama	1	93	178
Tondano	Tondano-Touliang	19	1138	3577
	Tondano-Toulimambot	16	829	1656
	Kakas-Rembokken	9	922	1707
	Tomohon-Sarongsong	16	1240	3600
	Langowan	6	827	1451
Amoerang	Sonder	7	730	1281
	Kawangkoan	15	922	1814
	Roemoon	1	45	46
	Tompasso	7	344	485
Belang	Passan-Ratahan-Ponosakan	6	288	381
	Tonsawang	1	47	54
	Totaal. .	112	8210	17873

Afdeeling.	District.	Aantal negorijen die minder dan 1 pikol per huisgezin hebben ingeleverd.	Gezamenlijk aantal cultuurdienstplichtigen.	Gezamenlijke hoeveelheid ingeleverde koffie (in pikols).
Menado	Menado	3	151	13
	Kakaskassen	7	264	76
	Tombariri	1	68	43
Kema	Tonsea	21	1443	98
	Maoembi	5	187	32
Tondano	Tondano-Touliang	1	57	49
	Tondano-Toulimambot	5	160	93
	Kakas-Rembokken	4	170	125
	Tomohon-Sarongsong	2	172	80
	Langowan	3	67	12
Amoerang	Sonder	13	455	231
	Kawangkoan	1	37	33
	Tombassian	11	250	46
	Roemoon	9	400	79
	Tompasso	7	338	164
Belang	Passan-Ratahan-Ponosakan	14	561	269
	Tonsawang	7	623	348
	Totaal. .	114	5403	1791

Staat C.

— OVERZICHT van de aanslagen in de hassilbelasting in de jaren 1885 tot en met 1889.

AFDEELING.	DISTRICT.	VASTGESTELDE AANSLAG GEDURENDE DE JAREN:				
		1885.	1886.	1887.	1888.	1889.
Menado . . .	Menado	f 12 090,70	f 12 888,50	f 12 857,00	f 13 279,50	f 14 924,00
	Bantik	5 072,50	5 439,00	5 276,50	5 660,00	6 368,50
	Kakaskassen	4 979,00	5 083,00	4 985,50	4 972,50	5 070,00
	Tombariri	6 800,50	6 881,00	6 790,00	6 999,00	7 064,00
Kema	Tonsea	20 618,50	21 001,00	20 949,50	21 104,75	21 268,75
	Maoembi	6 593,25	6 628,50	6 924,50	7 354,75	7 586,50
Tondano . . .	Tondano-Touliang	12 947,00	13 263,00	13 484,00	14 128,90	14 380,00
	Tondano-Toulimambot	10 933,50	10 654,00	11 008,50	11 254,50	11 560,00
	Kakas-Rembokken.	15 487,00	16 369,90	16 817,50	17 076,00	17 746,50
	Tomohon-Sarongsong	12 608,50	12 556,50	13 428,50	13 739,50	13 746,00
	Langowan	7 434,50	7 896,00	8 225,50	8 350,00	8 330,00
Amoerang . .	Sonder	9 850,50	9 915,00	10 526,00	10 637,00	10 779,00
	Kawangkoan	11 794,05	11 922,00	12 319,00	12 480,00	12 792,00
	Tombassian	3 198,50	3 491,00	3 634,00	3 490,50	3 653,00
	Roemoon	6 403,20	6 760,70	6 741,20	6 643,70	6 676,20
	Tompasso	5 986,50	6 155,50	6 084,00	6 630,00	7 896,50
Belang . . .	Passan-Ratahan-Ponosakan . .	6 610,50	6 584,50	6 734,00	6 955,00	6 981,00
	Tonsawang	4 953,00	5 180,50	5 304,00	5 356,00	5 434,00
	Totaal . . .	f 164 361,25	f 168 669,60	f 172 089,20	f 176 111,60	f 181 255,95

Menado, den 23sten Januari 1890.

Ik heb de eer U Hoog Edel Gestr. de goede ontvangst te berichten van uwe missive dd. 26 November 1889, n° 2274. Ingevolge de opdracht in het slot daarvan vervat, heb ik over het daarin behandelde onderwerp verschillende belanghebbenden bij handel, landbouw en nijverheid geraadpleegd, en is het daarom dat ik tot een meer spoedige beantwoording niet kon overgaan.

Eenstemmig waren allen, met wie ik overleg pleegde, van oordeel, dat U Hoog Edel Gestr. onze welgemeende dank toekomt voor het aan de orde stellen van dit hoogst belangrijke onderwerp en voor uw streven naar ontwikkeling en vooruitgang van dit gewest.

Zeer juist wordt door U Hoog Edel Gestr. ingezien dat de bloei van Menado als handelsplaats ernstig wordt belemmerd door de gevaarlijke reede en het ontbreken van een veilige haven; Menado toch is voor de scheepvaart en den handel op de omliggende kuststreken en eilanden zeer gunstig gelegen. Ook voor de internationale scheepvaart, als liggende aan de voorname route der stoomers van China op Australië, heeft het gunstige ligging. Toch wordt de plaats alleen aangedaan door vaartuigen, die speciaal naar hier gecharterd zijn, en wel uit vrees voor de onveilige reede, eene bevreesdheid die door het vergaan van de » *Thorbecke V*" nog zeer zal toenemen.

Hoewel er op de reede van Kema in den Z. O. mousson ook menigmaal vrij bevige branding kan staan, heeft deze reede onder zeevarenden echter een beteren naam.

Het denkbeeld, om de scheepvaart, die Menado mijdt voornamelijk in den tijd van het jaar dat de reede bepaald onveilig is, naar Kema te lokken, verdient dan ook alleszins ondersteuning. Op den voorgrond moet echter worden gezet dat er geen sprake van kan zijn Menado als handelsplaats naar Kema te verleggen. Daarvoor is de handel van Menado op de Noordkust en op de omliggende eilanden te belangrijk, een handel, die van uit Kema niet met succes zou gedreven kunnen worden.

Dit neemt echter niet weg, dat Kema als los- en laadplaats der voor Menado bestemde schepen gedurende zekeren tijd van het jaar zeer goed zou kunnen worden gebruikt, indien de middelen van communicatie van Kema naar Menado en van Kema naar de bovenlanden anders en beter waren.

Zeer juist wordt door U Hoog Edel Gestrenge hierop gewezen, en ook wij allen zijn van oordeel dat, zoolang die communicatiemiddelen niet zijn verbeterd, er van ontwikkeling van Kema als havenplaats geen sprake kan zijn.

Het middel om hierin verbetering te brengen door U Hoog Edel Gestr. hiervoor aangewezen, namelijk het leggen van een locaalspoorweg van Kema naar Menado met een zijtak naar Tondano, is daarom door ons met volle sympathie begroet.

Aan
den resident van Menado.

Zeer gaarne voldoen wij dan ook aan de opdracht van U Hoog Edel Gestrenge om onze meening hierover kenbaar te maken.

Wij zijn van oordeel dat een dergelijke lijn veel levensvatbaarheid zou bezitten, vooral door de verbinding met Tondano en daardoor met de bovenlanden der Minahassa. Vooral in dezen tak, die de hoofdlijn van het voornaamste voedsel moet voorzien, is het meeste gewicht gelegen. Vroeger is reeds (in 1879 of 1880) door zekeren heer VAN DEN BRINK concessie aangevraagd voor een stoomtram van Menado naar Kema, doch hieraan is nooit uitvoering gegeven, omdat deze lijn, zonder voedende zijtakken, geen levensvatbaarheid zou bezitten.

Bestaat er echter een lijn naar Tondano, waardoor het geheele vervoer van de bovenlanden naar Menado, dat nu met moeite langs vaak steile bergwegen geschiedt, daarlangs geleid zou kunnen worden, dan zal die lijn, naar ons aller meening, groote levensvatbaarheid toonen te bezitten. Ook zou het vervoer van handelsgoederen, producten, vee, etc. daardoor belangrijk toenemen, omdat thans van uit vele streken het vervoer naar de hoofdplaats te tijdroovend, te kostbaar en te bezwaarlijk is.

Hierdoor zou de inlandsche bevolking ten zeerste worden gebaat, omdat zij vooral uit meer afgelegen streken hare voortbrengselen van landbouw en nijverheid gemakkelijker zou kunnen afvoeren en verkoopen en daardoor tot meerdere welvaart zou kunnen geraken.

Ook het vervoer van personen zou naar onze meening belangrijk toenemen. De geschiedenis der 19de eeuw leert, dat, waar de vervoermiddelen goed geregeld zijn, het verkeer ook met reuzenschreden toeneemt; dit zou ook naar onze meening hier het geval zijn, omdat de Minahasser, wel verre van conservatief te zijn, er gaarne van zou gebruik maken; het is toch een bekende karaktertrek van hem, dat hij met voorliefde het voorbeeld der Europeanen volgt en hen zooveel mogelijk in alles navolgt.

Nog wensch ik de aandacht van U Hoog Edel Gestr. te vestigen op de ontwikkeling, die Kema als handelsplaats hierdoor zou kunnen tegemoet gaan.

Even gunstig als Menado ligt ten opzichte van den handel met de noordkust, is Kema gelegen voor den handel met de Zuidkust en de bocht van Tomini. Hiervan wordt echter, door de moeilijke communicatie, nog weinig of geen partij getrokken.

Ook het verkeer met het belangrijke rijk van Bolaäng Mongondou, zou van uit Kema, via Kotta Boena, zeer kunnen toenemen. Op dit rijk is toch, voor eene verdere toename van den handel, hoofdzakelijk onze hoop gevestigd. Bijzonder gunstig gelegen, met zeer goede havenplaatsen zoowel ter noord- als ter zuidkust, bezit dit rijk een vruchtbaren bodem en een geschikt klimaat, waardoor vele cultures, speciaal de koffiecultuur, er goed gedijen. Bovendien heeft het een rijkdom van boschproducten en, wat het meeste waard is, een werkzame bevolking, die slechts op de noodige leiding wacht om datgene te produceeren, waartoe zij in staat is. Ware het verkeer hiermede gemakkelijker, konden de handelaren de binnenlanden bereizen en daardoor de bronnen van welvaart van dit land opsporen en exploiteeren, dan zou er voor handel en nijverheid een nieuwe periode van bloei aanbreken.

Wellicht dat door de ontwikkeling van Kema tot handelsplaats, de duisternis, waarin dit rijk nog is gehuld, eenigszins zou kunnen worden verbroken.

Op grond van een en ander heb ik de eer, ook namens de voornaamste alhier gevestigde handelshuizen, als onze overtuiging uit te spreken, dat de door U Hoog Edel Gestr. voorgestelde locaalspoorweg de ontwikkeling en den bloei van dit gewest ten zeerste zal doen toenemen, en dat, naar onze meening, deze lijn van groote levensvatbaarheid zal blijken te zijn.

Ten slotte wensch ik U Hoog Edel Gestr. nog onzen dank te betuigen, dat U Hoog Edel Gestr. er prijs op hebt gesteld in dezen het advies van den handel te vernemen.

Wij zijn steeds en met het grootste genoegen te allen tijde bereid U Hoog Edel Gestr. in zaken van handel, landbouw en nijverheid, naar ons beste weten in te lichten; wij twijfelen niet of op deze wijze wordt een samenwerking verkregen, die tot den bloei van dit gewest in geen geringe mate zal bijdragen.

Met de verzekering mijner bijzondere hoogachting, heb ik de eer te zijn,

van U Hoog Edel Gestr. dienstw. dienaar,

de Moluksche handelsvennootschap,

de hoofd-agent,

(*get.*) DE VRIES.

Voor eensluidend afschrift,

de gouvernements-secretaris,

O. v. D. WIJCK.

N°. 9.

Menado, den 1sten Juli 1890.

N°. 1377.

In mijn rapport omtrent de gouvernements-koffiecultuur, ingezonden den 24 April jl., n°. 923, naar aanleiding van het door de Staatscommissie uitgebracht rapport, wordt onder anderen eene wijziging voorgesteld van de regeling van de hoofdelijke belasting, onder den naam van »hassil" geheven van de inlandsche bevolking in de Minahassa, Staatsblad 1881, n°. 47, en komt daarin voor, art. 9, 1e alinea, te schrijven als volgt:

» Voor de inning der belasting wordt door het negorijhoofd en den kapala-djaga ieder eene belooning van 3 ten honderd van het geïnd bedrag genoten ".

Gaarne zoude ik deze alinea willen lezen als volgt:

» Voor de inning der belasting wordt door het districtshoofd 1 pct., het negorijhoofd 2 pct., den kapala-djaga 3 pct. ten honderd van het door hen geïnd bedrag genoten ".

Ik ben tot deze verandering gekomen omdat mij gebleken is dat vele districtshoofden tegen de nieuwe regeling opzien, omdat zij daardoor hunne koffieprocenten verliezen, en ik vrees, wanneer zij hiervoor niet eenigszins schadeloos worden gesteld, voor tegenwerking, ten minste op geen voldoende medewerking hunnerzijds.

De resident van Menado,

(*w. g.*) STAKMAN.

Voor eensluidend afschrift,

De gouvernements-secretaris,

O. v. D. WIJCK.

Aan
den Directeur van Binnenlandsch Bestuur
te Batavia.

[5. 47.]

BIJLAGE UU.

(Zie hoofdst. O, afd. I, § 1, sub 2°., van het verslag.)

KOFFIECULTUUR (aan de verplichte levering onderworpen) op Java. — Uitkomsten over het jaar 1890.

GEWESTEN.	Volgens de op 31 October 1890 afgesloten opgaven was bij de koffiecultuur ingedeeld het navolgend aantal: dessa's.	huisgezinnen.	HOEVEELHEID KOFFIE IN 1890 BIJ DE INKOOPPAKHUIZEN *ingekocht* EN VAN 100 KATTI'S OF VAN 61.76 K.G.). Ingekocht. *a*)		Bij het ledigvallen van de pakhuizen: meer bevonden.		minder bevonden.	
Bantam	223	11 856	527,67	527,67	»	»	»	»
Krawang	18	1 424	*b*) 35,92 1,01$^{4}/_{5}$	36,93$^{4}/_{5}$	»	»	»	»
Preanger Regentschappen	641	72 083	27 907,60$^{4}/_{5}$ 127,85$^{3}/_{5}$	28 035,46$^{2}/_{5}$	5,31$^{4}/_{5}$ 0,37$^{2}/_{5}$	5,69$^{1}/_{5}$	»	»
Cheribon	147	14 501	677,29$^{1}/_{5}$ 12,12$^{1}/_{5}$	689,41$^{2}/_{5}$	3,96$^{1}/_{5}$ 0,07$^{2}/_{5}$	4,03$^{3}/_{5}$	»	»
Tagal	155	16 203	9 024,94$^{2}/_{5}$ 388,56$^{1}/_{5}$	9 413,50$^{3}/_{5}$	19,29$^{2}/_{5}$ 4,74$^{1}/_{5}$	24,03$^{3}/_{5}$	»	»
Pekalongan	194	8 827	1 748,72$^{1}/_{5}$ 31,23$^{2}/_{5}$	1 779,95$^{3}/_{5}$	1,84 0,19$^{1}/_{5}$	2,03$^{1}/_{5}$	» 0,08$^{4}/_{5}$	0,08$^{4}/_{5}$
Samarang	459	35 148	3 084,73$^{1}/_{5}$ 31,19$^{2}/_{5}$	3 115,92$^{3}/_{5}$	0,72$^{1}/_{5}$ 0,27	0,99$^{1}/_{5}$	0,00$^{4}/_{5}$ 0,00$^{4}/_{5}$	0,01$^{3}/_{5}$
Japara	78	5 586	108,25$^{3}/_{5}$ 2,67$^{1}/_{5}$	110,92$^{4}/_{5}$	» 0,59$^{3}/_{5}$	0,59$^{3}/_{5}$	1,09$^{1}/_{5}$ 0,00$^{2}/_{5}$	1,09$^{3}/_{5}$
Soerabaija	116	3 395	1 182,57$^{3}/_{5}$ 23,07$^{1}/_{5}$	1 205,64$^{4}/_{5}$	0,32 0,06$^{2}/_{5}$	0,38$^{2}/_{5}$	»	»
Pasoeroean	496	34 903	32 150,90$^{2}/_{5}$ 374,72$^{1}/_{5}$	32 525,62$^{3}/_{5}$	76,91 8,06$^{4}/_{5}$	84,97$^{4}/_{5}$	0,10$^{4}/_{5}$ »	0,10$^{4}/_{5}$
Probolinggo	182	17 349	6 687,24$^{2}/_{5}$ 39,77$^{3}/_{5}$	6 727,02	6,94$^{3}/_{5}$ 8,92$^{3}/_{5}$	15,87$^{1}/_{5}$	8,65 »	8,65
Bezoeki	285	31 630	3 709,48$^{4}/_{5}$ 60,14$^{1}/_{5}$	3 769,63	6,52$^{1}/_{5}$ 0.88$^{2}/_{5}$	7,40$^{3}/_{5}$	»	»
Banjoemas	354	21 260	255,22$^{3}/_{5}$ 25,21$^{1}/_{5}$	280,43$^{4}/_{5}$	0,43$^{1}/_{5}$ 0,00$^{2}/_{5}$	0,43$^{3}/_{5}$	0,02$^{2}/_{5}$ 0,22$^{2}/_{5}$	0,24$^{4}/_{5}$
Bagelen	85	5 696	386,87$^{1}/_{5}$ 9,53	396,40$^{1}/_{5}$	0,97$^{4}/_{5}$ 0,12	1,09$^{4}/_{5}$	»	»
Kadoe	300	12 895	1 193,30$^{3}/_{5}$ 27,69$^{4}/_{5}$	1 221,00$^{2}/_{5}$	0,76$^{3}/_{5}$ 0,41$^{1}/_{5}$	1,17$^{4}/_{5}$	7,92$^{4}/_{5}$ 0,00$^{4}/_{5}$	7,93$^{3}/_{5}$
Madioen	170	11 449	2 891,64 22,31$^{4}/_{5}$	2 913,95$^{4}/_{5}$	3,99 0,08$^{2}/_{5}$	4,07$^{2}/_{5}$	34,09$^{3}/_{5}$ 0,19$^{2}/_{5}$	34,29
Kediri	297	19 516	357,39$^{1}/_{5}$ 18,49$^{1}/_{5}$	375,88$^{2}/_{5}$	0,03$^{3}/_{5}$ 0,04	0,07$^{3}/_{5}$	»	»
Totalen voor de gouvernements-residentiën	4 200	323 721	91 929,79$^{1}/_{5}$ 1 195,62	93 125,41$^{1}/_{5}$	128,03$^{3}/_{5}$ 24,85	152,88$^{3}/_{5}$	51,90$^{3}/_{5}$ 0,52$^{3}/_{5}$	52,43$^{1}/_{5}$
Soerakarta	....	....	2 194,62$^{2}/_{5}$ 265,71$^{1}/_{5}$	2 460,33$^{3}/_{5}$	»	»	»	»
Djokjokarta	....	....	»	»	»	»	»	»
Algemeene totalen	4 200	323 721	94 124,41$^{3}/_{5}$ 1 461,33$^{1}/_{5}$	95 585,74$^{4}/_{5}$	128,03$^{3}/_{5}$ 24,85	152,88$^{3}/_{5}$	51,90$^{3}/_{5}$ 0,52$^{3}/_{5}$	52,43$^{1}/_{5}$

uitgeleverd (IN PIKOLS		HOEVEELHEID KOFFIE (GOEDE EN INFERIEURE) IN DE DRIE VOORAFGEGANE JAREN *uitgeleverd* (IN PIKOLS).		
Uitgeleverd.		1887.	1888.	1889.
527,67	527,67	725	1 937	2 975
35,92 1.01 4/5	36,93 4/5	17	126	169
27 912,92 3/5 128,23	28 041,15 3/5	42 827	63 828	125 175
681,25 2/5 12,19 3/5	693,45	3 106	8 323	6 717
9 044,23 4/5 393,30 2/5	9 437,54 1/5	16 400	41 635	45 017
1 750,56 1/5 31,33 4/5	1 781,90	3 297	9 866	9 939
3 085,44 3/5 31,45 3/5	3 116,90 1/5	12 199	17 557	17 101
107,16 2/5 3,26 2/5	110,42 4/5	652	735	744
1 182,89 3/5 23,13 3/5	1 206,03 1/5	5 652	3 967	5 099
32 227,70 3/5 382,79	32 610,49 3/5	99 150	277 507	245 610
6 685,54 48,70 1/5	6 734,24 1/5	20 401	35 074	33 490
3 716,01 61,02 3/5	3 777,03 3/5	13 842	26 296	20 066
255,63 2/5 24,99 1/5	280,62 3/5	1 370	5 427	11 218
387,85 9,65	397,50	1 822	6 972	7 252
1 186,14 2/5 28,10 1/5	1 214,24 3/5	5 954	11 063	13 269
2 861,53 2/5 22,20 4/5	2 883,74 1/5	14 361	28 579	17 530
357,42 4/5 18,53 1/5	375,96	2 679	11 442	7 369
92 005,92 1/5 1 219,94 2/5	93 225,86 3/5	244 454	550 334	568 740
2 194,62 2/5 265,71 1/5	2 460,33 3/5	9 904	14 224	8 395
»	»	176	418	425
94 200,54 3/5 1 485,65 3/5	95 686,20 1/5	254 534	564 976	577 560

A A N M E R K I N G E N.

a) Ook de aangehaalde en verbeurd verklaarde koffie is onder de in deze kolom vermelde hoeveelheden begrepen. In de onderstaande gewesten werden de volgende hoeveelheden aangehaald (in pikols):

	1ste soort.	Inferieure.	Te zamen.
Preanger Regentschappen	1,46	18,716	20,176
Cheribon	0,812	7,902	8,714
Tagal	5,224	26,394	31,618
Pekalongan	0,088	0,824	0,912
Samarang	1,728	2,90	4,628
Japara	„	0,404	0,404
Soerabaija	0,44	15,048	15,488
Pasoeroean	5,766	42,082	47,848
Probolinggo	0 728	9,45	10,178
Bezoeki	1 168	29,59	30,758
Banjoemas	5 30	22,256	27,556
Bagelen	0,192	2,524	2,716
Kadoe	016 2	7,11	7,272
Madioen	494	8,312	13,252
Kediri	108 4	13,276	14,36
Soerakarta	„	2,60	2,60
Totaal.	29,092	209,388	238,48

b) De tweeërlei opgaaf hier en elders in dezen staat doelt op koffie 1ste soort en op inferieure koffie.

GEWESTEN.	GEZAMENLIJKE KOSTEN VOOR DEN KOFFIE-OOGST VAN 1890 BETAALD, INKOOP- NAAR DE						
	Inkoopsprijs aan de bevolking betaald à f 15 per pikol (voor inferieure koffie à f 7,50 per pikol). *c)*	Kosten van pakhuismeesters en pakhuispersoneel.	Kosten van koffiemantri's en cultuurpersoneel.	Uitgaven voor onderhoud en oprichting van inkooppakhuizen.		Kosten van afpakking en vervoer naar de strandpakhuizen.	Cultuurprocenten aan inlandsche ambtenaren en hoofden.
				Gewoon onderhoud.	Oprichting en zware herstellingen.		
Bantam.	f 7 915,05	f 2 760,00	»	f 320,00	»	f 213,47	f 193,48
Krawang	546,43^{5}	360,00	»	60,00	»	178,70	13,12^{5}
Preanger Regentschappen	419 573,04	34 353,91	»	7 792,87	f 11 063,43^{5}	39 887,01^{5}	21 925,41^{5}
Cheribon	10 250,29^{5}	9 676,23^{5}	»	1 460,00	1 232,32^{5}	374,40	248,21^{5}
Tagal	138 288,37^{5}	8 442,24	»	1 812,85	3 051,06	9 429,24	3 309,11^{5}
Pekalongan	26 457,58^{5}	5 134,20	»	673,00	»	1 197,75^{5}	641,15^{5}
Samarang	46 504,93^{5}	11 398,49^{5}	f 5 760,00	1 609,67	283,00	2 054,89	1 009,62^{5}
Japara.	1 642,20	1 321,34^{5}	»	150,00	»	137,87^{5}	38,27
Soerabaija	17 820,84	4 188,27	3 600,00	500,00	»	1 161,64	433,44
Pasoeroean	485 073,97^{5}	26 794,19	21 600,00	3 798,93	19 457,00	16 088,03^{5}	11 782,80^{5}
Probolinggo	100 606,98	11 226,91	»	1 417,10	»	3 952,04	2 451,62^{5}
Bezoeki.	56 093,38^{5}	8 269,54	»	1 580,00	»	2 872,01	1 360,11^{5}
Banjoemas.	3 853,55	6 067,50	»	1 480,00	7 820,00	214,56	91,62^{5}
Bagelen	5 852,74^{5}	5 160,00	»	1 338,68	»	567,02	128,89
Kadoe	18 107,32^{5}	8 974,47	»	1 292,00	2 748,00	1 382,16	437,43^{5}
Madioen	43 540,12^{5}	11 893,55	»	1 457,93^{5}	»	2 008,86	1 055,92^{5}
Kediri	5 499,57	11 400,00	»	1 855,00	770,00	11,72	131,04^{5}
Totalen voor de gouvernements-residentiën .	f 1 387 626,41	f 167 420,85^{5}	f 30 960,00	f 28 598,03^{5}	f 46 424,82	f 81 731,36	f 45 251,30^{5}
Soerakarta.	62 015,95	1 080,00	»	»	»	4 374,09	»
Djokjokarta	»	»	»	»	»	»	»
Algemeene totalen . .	f 1 449 642,36	f 168 500,85^{5}	f 30 960,00	f 28 598,03^{5}	f 46 424,82	f 86 105,45	f 45 251,30^{5}

TOT EN MET HET VERVOER UIT DE STRANDPAKHUIZEN.				INKOOPPAKHUIZEN.	
Bijzondere uitgaven voor de bereiding op de West-Indische wijze.	Alle andere uitgaven, onder geen hoofd te brengen.	Te zamen.	Gemiddelde kosten per pikol uitgeleverde koffie.	Aantal.	Bergruimte (in pikols).
f 648,50	»	f 12 050,50	f 22,83^{5}	7	13 825
»	f 0,03	1 158,29	31,36	1	1 600
»	2 263,15	536 858,83^{5}	19,14^{5}	91	180 325
»	»	23 241,47	33,51^{5}	27	46 900
»	56,20	164 389,08	17,42	20	59 170
»	»	34 103,66^{5}	19,14	15	17 580
»	»	68 620,61^{5}	22,01	31	54 100
»	10,80	3 300,49	29,89	8	5 500
»	153,50	27 857,69	23,10	9	11 150
4 786,67	»	589 381,60^{5}	18,07^{5}	41	247 380
»	71,66	119 726,31^{5}	17,78	25	48 635
»	205,99^{5}	70 381,04^{5}	18,63^{5}	19	67 510
»	217,00	19 744,23^{5}	70,35^{5}	18	33 050
»	38,77^{5}	13 086,11	32,92	16	34 800
»	41,19^{5}	32 982,58^{5}	27,16	20	53 700
»	2,00	59 958,39^{5}	20,79^{5}	33	73 325
»	»	19 667,33^{5}	52,31	32	41 250
f 5 435,17	f 3 060,30^{5}	f 1 796 508,26	f 19,27	413	989 800
»	»	67 470,04	27,42^{5}	»	»
»	»	»	»	»	»
f 5 435,17	f 3 060,30^{5}	f 1 863 978,30	f 19,48	»	»

AANMERKINGEN.

c) Voor de koffie uit de Vorstenlanden wordt f 26,66 per pikol 1ste soort tegoedgedaan, waarvan echter voor de door de bevolking in Soerakarta aangebrachte koffie f 11,66 als belasting wordt uitgekeerd aan den Soesoehoenan, en voor de door de bevolking in Djokjokarta aangebrachte koffie een gelijk bedrag aan den Sultan. De hoofden van het Mangkoe-Negorosche en van het Pakoe-Alamsche Huis, die zelven het product leveren en geen belasting aan de vorsten verschuldigd zijn, ontvangen de volle f 26,66 per pikol. Voor inferieure koffie wordt de helft van de genoemde bedragen uitgekeerd.

d) Voor een deel der aangehaalde koffie is geen inkoopsprijs tegoedgedaan.

(5. 48.)

BIJLAGE VV.

(Zie hoofdst. O, afd. I, § 1, sub 2°, van het verslag.)

STATISTIEK betreffende de AFSCHRIJVINGEN en BIJPLANTINGEN in de OP HOOG GEZAG aangelegde geregelde *a*) KOFFIEPLANTSOENEN op Java over 1889 en 1890.

GEWESTEN.	Aantal jonge en vruchtdragende boomen aanwezig op 31 October 1889 (verg. vorig verslag bijlage TT).	Bijplantingen in den westmoesson van 1889/90. Aantal boomen die volgens de autorisatie der Indische Regeering zouden moeten worden bijgeplant (vergelijk vorig verslag bijlage TT).	Bijplantingen in den westmoesson van 1889/90. Aantal boomen die werkelijk zijn bijgeplant.	Afschrijvingen in den loop van 1890 (tot 31 October).	Aantal jonge en vruchtdragende boomen aanwezig op 31 October 1890.	Aantal boomen volgens machtiging van de Indische Regeering bij te planten in den westmoesson van 1890/91.	Alzoo in den aanvang van 1891 aan jonge en vruchtdragende boomen vermoedelijk aanwezig. *b*)
1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.
Bantam	1 085 120	38 370	38 370	»	1 123 490	42 615	1 166 105
Krawang.	480 112	63 720	63 720	72 572	471 260	64 250	535 510
Preanger Regentschappen. .	20 993 504	1 327 425	1 565 511	1 967 769	20 591 246	814 050	21 405 296
Cheribon	10 407 448	378 120	385 578	3 508 133	7 284 893	423 580	7 708 473
Tagal.	3 346 018	470 458	470 711	234 167	3 582 562	254 970	3 837 532
Pekalongan	2 516 151	72 200	72 646	815 759	1 773 038	21 470	1 794 508
Samarang	11 546 806	563 510	544 849	2 527 196	9 564 459	630 240	10 194 699
Japara	1 403 514	5 500	5 500	123 069	1 285 945	5 500	1 291 445
Soerabaija	1 162 907	50 025	50 651	122 183	1 091 375	64 390	1 155 765
Pasoeroean	6 034 790	582 110	723 397	171 687	6 586 500	177 970	6 764 470
Probolinggo.	4 507 000	588 095	634 360	550 075	4 591 285	638 260	5 229 545
Bezoeki	14 030 772	899 610	924 161	1 779 773	13 175 160	849 860	14 025 020
Banjoemas	10 381 078	*c*) 382 380	458 377	2 008 060	8 831 395	812 210	9 643 605
Bagelen	4 069 268	212 155	212 155	1 539 296	2 742 127	29 500	2 771 627
Kadoe.	2 315 751	53 730	47 930	1 240 432	1 123 249	10 200	1 133 449
Madioen	7 023 834	563 355	571 078	2 699 666	4 895 246	156 910	5 052 156
Kediri.	5 811 259	781 560	796 130	953 969	5 653 420	762 430	6 415 850
Te zamen. . .	107 115 332	7 032 323	7 565 124	20 313 806 *d*)	94 366 650 *e*)	5 758 405 *f*)	100 125 055

a) De overige koffieplantsoenen der inlandsche bevolking in de gouvernements-residentiën (waaromtrent eene statistiek als de in dezen staat bedoelde niet kan geleverd worden), namelijk de aanplantingen van zoogenaamde bosch-, pagger- en kampongkoffie en de als equivalent voor verplichte bijplantingen vrijwillig aangelegde plantsoenen, bestonden bij het einde van het plantjaar 1889/90 (31 October 1890), meerendeels naar schatting, uit p. m. 186 millioen boomen (daaronder ook de jonge nog niet vruchtdragende). Verg. de districtsgewijze opgaven in bijlage WW hierachter.

b) Omtrent de afschrijvingen van 1891 zijn nog geen opgaven ontvangen.

c) Aanvankelijk was het in Banjoemas bij te planten aantal boomen bepaald op 591 480, maar dit cijfer is tot het hier opgegeven bedrag verminderd, ter ontheffing van de koffieplantende bevolking in de contrôle-afdeeling Madjenang.

d) Hoeveel het aantal afgeschreven jonge boomen bedraagt, vindt men niet afzonderlijk opgegeven.

e) Hieronder begrepen het volgend aantal Liberia-koffieboomen:

Preanger Regentschappen	177 133	Samarang	62 430	Bezoeki	5 100
Cheribon	32 716	Soerabaija	7 471	Madioen	98 822
Tagal	10 348	Probolinggo	79 588	Kediri	3 330
Pekalongan	21 180			Totaal	498 118

f) Hierbij was gerekend op de bijplanting van 63 815 Liberia-koffieboomen (30 150 in de Preanger Regentschappen, 12 390 in Pekalongan, 9 575 in Tagal, 2 360 in Probolinggo en 9 340 in Madioen). Wat Pekalongan betreft, is echter deze Liberia-bijplanting uitgesteld moeten worden tot 1891/92 (verg. het verslag hiervóór, blz. 211, noot 1).

(5. 49.)

BIJLAGE **WW.**

(Zie hoofdst. **O**, afd. I, § 1, sub 2°., van het verslag.)

KOFFIECULTUUR aan de verplichte levering onderworpen op Java (uitgenomen de residentiën Soerakarta en Djokjokarta). — Opgaven betreffende den omvang der cultuur, in elk daarbij betrokken district, op 31 December 1890.

NAMEN DER AFDEELINGEN.	NAMEN DER KOFFIEDISTRICTEN, daaronder ook die welke niet meer in de cultuurplannen waren opgenomen, maar vooralsnog bestaande aanplantingen onderhielden. (De in cursieve letters vermelde districten zijn geheel of gedeeltelijk voor de gouvernements-koffiecultuur gereserveerd.)	Zielental der inlandsche bevolking op 31 December 1890.	Aantal personen bij de gouvernements-koffiecultuur ingedeeld volgens den voorstelstaat voor het plantjaar 1891/92.	Totaal der tot elk koffiedistrict behoorende dessa's.	Aantal dessa's bij de gouvernements-koffiecultuur ingedeeld. Volgens de laatste cultuurplannen.	Aantal dessa's bij de gouvernements-koffiecultuur ingedeeld. Niet meer in de cultuurplannen opgenomen, maar vooralsnog bestaande aanplantingen onderhoudende.	Aantal dessa's bij de gouvernements-koffiecultuur ingedeeld. Te zamen.	Uitgestrektheid (in bouws) van de bij het einde van het plantjaar 1889/90, dat is op 31 October 1890, aanwezige op hoog gezag aangelegde nog in onderhoud zijnde koffieplantsoenen.	Uitgestrektheid ... vrijwillige koffieaanplantingen op bij de cultuurplannen aangewezen grond.	Uitgestrektheid ... vrijwillige koffieaanplantingen op niet bij de cultuurplannen aangewezen grond (naar schatting zooveel doenlijk). a)
1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.	11.
	B A N (Telt buiten de partic									
Pandeglang . .	Pandeglang	21 413	3 513	88	81	,,	81	134,30	,,	254
	Baros	16 989	843	75	,,	22	22	32.52	,,	9
	Tjiomas.	18 937	2 496	76	51	25	76	168,61	,,	44
	Tjimanoek.	36 139	5 004	120	91	,,	91	318,90	,,	22
	Te zamen voor de 4 koffiedistricten	93 478	11 856	359	223	47	270	654,33	,,	329
	K R A (Telt buiten de partic									
Krawang (regentschap). . . .	Wanajassa.	15 749	1 044	28	14	,,	14	275.98	,,	10
	Gandasoli	25 689	380	27	4	1	5	65,35	,,	16
	Te zamen voor de 2 koffiedistricten	41 438	1 424	55	18	1	19	341,33	,,	26
	P R E A N G E R (Telt 6									
Bandong . . .	*Oedjoeng Broeng Koelon*. . .	72 403	1 511	52	21	24	45	743.02	576.00	705
	Oedjoeng Broeng Wetan. . .	45 323	3 431	31	31	,,	31	1 208,56	981,75	382
	Bandjaran.	45 388	2 609	42	42	,,	42	921,79	360,75	951
	Koppo	17 194	,,	17	5	12	17	110,31	306.00	174
	Tjisondari.	19 797	1 413	17	17	,,	17	388,44	684,75	264
	Tjilokotot	78 102	3 804	56	36	18	54	1 245.14	1 015,79	2 112
	Rongga	42 513	1 924	35	25	3	28	184 95	1 498.67	1 606
	Radjamandala	17 703	1 159	16	16	,,	16	114,84	466,47	94
	Per afdeeling. . .	338 423	15 851	266	193	57	250	4 917,05	5 890,18	6 288
Tjitjalengka . .	*Tjitjalengka*	30 045	1 104	23	17	,,	17	13,96	543,67	122
	Madjalaija.	24 753	1 259	23	23	,,	23	191.88	1 335,81	144
	Tjipeudjeuh	32 646	1 199	26	20	2	22	120,66	915,60	118
	Timbanganten.	73 622	3 540	40	26	10	36	343 14	2 085,73	2 550
	Tjikemboelan	39 673	1 667	25	17	7	24	60,44	673.32	260
	Bloeboer Limbangan	27 174	554	20	6	14	20	161,36	518,29	48
	Per afdeeling. . .	227 913	9 323	157	109	33	142	891,44	6 072,42	3 242
Tjiandjoer . . .	Pesser	25 972	2 304	16	16	,,	16	279,62^5	83,66	78
	Baijabang	22 903	,,	22	3	3	6	33,40	,,	7
	Tjipoetri	37 878	2 123	17	12	2	14	399,37	,,	43
	Tjiblagoeng	16 022	,,	16	,,	7	7	20,71	..	,,
	Tjikondang	38 970	711	20	6	,,	6	95,18	41,46	19
	Djampang Wetan	39 585	2 401	13	12	1	13	394,43	2,00	59
	Tjidamar	30 171	508	13	5	,,	5	32,14	,,	24
	Per afdeeling. . .	211 501	8 047	117	54	13	67	1 254,85^5	127,12	230

a) De cijfers der kolommen 11, 18, 19 en 20 zijn verkregen door zooveel mogelijk gecontroleerde meting en telling door de inlandsche hoofden en ambtenaren, verder uit registers door deze personen aangehouden, dan wel door eenvoudige schatting. Waar meting plaats had, werden, in verband met de plantwijdte, uit de cijfers van kolom 11 die voor de kolommen 18 t/m 20 afgeleid, en omgekeerd, bij telling, uit de cijfers van kolom 20 die voor kolom 11.

b) Onder de uitgetrokken *totale* productie van 1889 zijn begrepen 20 pikols verkregen van verspreid staande boomen in de niet bij de cultuur ingedeelde en daarom in deze tabel onvermeld gebleven districten Menes (afdeeling Tjiringin) en Parang Koedjang (afdeeling Lebak).

AANTAL KOFFIEBOOMEN OP 31 OCTOBER 1890:									Koffie-inlevering (in pikols)			
aanwezig in op hoog gezag aangelegde, nog in onderhoud zijnde plantsoenen.			naar schatting aanwezig in plantsoenen vrijwillig of onder dien naam (als equivalent voor verplichte bijplantingen) aangelegd:									
			op bij de cultuurplannen aangewezen grond.			op niet bij de cultuurplannen aangewezen grond.						
Geplant in de jaren 1887/88, 1888/89 en 1889/90.	Geplant in vroegere jaren.	TOTAAL.	Geplant in de jaren 1887/88, 1888/89 en 1889/90.	Geplant in vroegere jaren.	TOTAAL.	Geplant in de jaren 1887/88, 1888/89 en 1889/90. a)	Geplant in vroegere jaren. a)	TOTAAL. a)	over 1887.	over 1888.	over 1889.	over 1890.
12.	13.	14.	15.	16.	17.	18.	19.	20.	21.	22.	23.	24.

A M.

(…iere landen 21 districten).

16 620	225 401	242 021	„	„	„	158 800	987 500	1 146 300	436	991	1 297	211
„	83 851	83 851	„	„	„	19 000	21 400	40 400	51	105	193	54
11 370	291 974	303 344	„	„	„	109 500	90 900	200 400	155	542	432	156
85 335	408 939	494 274	„	„	„	45 300	55 300	100 600	83	298	1 033	107
113 325	1 010 165	1 123 490	„	„	„	332 600	1 155 100	1 487 700	725	1 936	b) 2 975	528

A N G.

(…iere landen 6 districten).

221 540	159 930	381 470	„	„	„	11 300	3 000	14 300	11	85	116	29
48 970	40 820	89 790	„	„	„	15 000	6 000	21 000	6	41	53	8
270 510	200 750	471 260	„	„	„	26 300	9 000	35 300	17	126	169	37

EGENTSCHAPPEN.

(…stricten.)

214 799	561 787	776 586	393 400	403 650	797 050	235 200	735 600	970 800	3 521	7 162	14 484	4 413
544 485	1 113 077	1 657 562	829 500	580 550	1 410 050	50 000	433 800	483 800	3 180	6 075	10 161	2 171
326 298	658 465	984 763	161 700	363 400	525 100	386 100	902 400	1 288 500	4 261	3 057	4 711	1 633
53 380	93 569	146 949	400 500	61 000	461 500	32 500	195 600	228 100	1 265	1 342	2 228	761
213 059	296 966	510 025	446 600	580 500	1 027 100	162 400	247 200	409 600	2 531	1 781	2 924	1 806
55 319	1 022 350	1 077 669	239 400	1 842 200	2 081 600	3 933 400	846 200	4 779 600	7 370½	11 686	15 667	4 555
„	227 770	227 770	2 985 600	25 700	3 011 300	2 327 700	1 014 100	3 341 800	738	1 403	2 781	1 920
59 682	135 699	195 381	1 334 800	„	1 334 800	268 800	„	268 800	233	642	624	182
1 467 022	4 109 683	5 576 705	6 791 500	3 857 000	10 648 500	7 396 100	4 374 900	11 771 000	23 099½	33 148	53 580	c) 17 443
„	14 125	14 125	866 300	„	866 300	53 800	190 200	244 000	767	1 124	1 312	103
„	215 975	215 975	2 266 300	„	2 266 300	245 300	41 900	287 200	326	864	1 166	206
„	175 458	175 458	1 391 400	„	1 391 400	106 000	128 600	234 600	1 375	1 617	2 184	931
„	482 523	482 523	2 643 000	1 233 500	3 876 500	675 000	3 418 500	4 093 500	3 554	3 881	11 948	586
„	84 688	84 688	886 600	282 100	1 168 700	48 400	470 100	518 500	624	1 093	1 943	83
„	214 460	214 460	967 600	„	967 600	24 800	61 400	96 200	224	550	1 194	64
„	1 187 229	1 187 229	9 021 200	1 515 600	10 536 800	1 163 300	4 310 700	5 474 000	6 870	9 129	19 747	1 973
320 034	217 990	538 024	169 500	3 500	173 000	159 800	23 100	182 900	238	683	850	312
46 020	24 825	70 845	„	„	„	14 000	„	14 000	66	116	263	19
371 908	317 381	689 289	„	„	„	40 400	45 400	85 800	127	400	1 089	500
„	37 700	37 700	„	„	„	„	„	„	10	57	172	80
114 602	65 499	180 101	78 000	„	78 000	11 400	28 400	39 800	112	164	245	61
384 054	340 996	725 050	4 000	„	4 000	81 300	37 300	118 600	135	771	1 227	249
28 375	26 281	54 656	„	„	„	48 500	„	48 500	17	157	293	51
1 264 993	1 030 672	2 295 665	251 500	3 500	255 000	355 400	134 200	480 600	d) 725	d) 2428	d) 4 197	d) 1 283

c) Hieronder 2 pikols afkomstig van verspreide boomen in het niet bij de cultuur ingedeelde district Tjihea (afdeeling Bandong).

d) Hieronder voor de jaren 1887, 1888, 1889 en 1890 nog begrepen achtereenvolgens 20, 80, 58 en 11 pikols, verkregen van verspreide boomen in het meer bij de cultuur ingedeelde district Tjikalong (afdeeling Tjiandjoer) voor zoover de eerstgenoemde drie jaren, en in de districten Maleber en Tjikalong voor zoover 1890 betreft.

NAMEN DER		Zielental der inlandsche bevolking op 31 December 1890.	Aantal personen bij de gouvernements-koffiecultuur ingedeeld volgens den voorstelstaat voor het plantjaar 1891/92.	Totaal der tot elk koffiedistrict behoorende dessa's.	Aantal dessa's bij de gouvernements-koffiecultuur ingedeeld.			Uitgestrektheid (in bouws) van de bi[…] het einde van het plantjaar 1889/90, dat is op 31 October 1890, aanwezig[…]		
AFDEELINGEN.	KOFFIEDISTRICTEN, daaronder ook die welke niet meer in de cultuurplannen waren opgenomen, maar vooralsnog bestaande aanplantingen onderhielden. (De in cursieve letters vermelde districten zijn geheel of gedeeltelijk voor de gouvernements-koffiecultuur gereserveerd.)				Volgens de laatste cultuurplannen.	Niet meer in de cultuurplannen opgenomen, maar vooralsnog bestaande aanplantingen onderhoudende.	TE ZAMEN.	op hoog gezag aangelegde nog in onderhoud zijnde koffieplantsoenen.	vrijwillige koffieaanplantingen: op bij de cultuurplannen aangewezen grond.	vrijwillige koffieaanplantingen: op niet bij cultuurplannen aangewezen grond (naar schatting zooveel doenlijk).
1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.	11.
Soekaboemi. . .	Goenoeng Parang	76 237	2 138	25	11	5	16	377,09	182,80	71
	Tjimahi	35 246	2 268	15	14	1	15	242,18	432,83	170
	Tjitjoeroeg	37 365	2 907	21	21	"	21	239,35	348,79	320
	Tjiheulang	29 570	1 673	12	11	1	12	97,36	234,18	106
	Plaboean	24 416	1 572	14	14	"	14	110,81	82,77	347
	Djampang Tengah.	32 386	2 702	19	18	"	18	344,29	"	433
	Djampang Koelon	36 354	3 036	20	19	"	19	360,38	55,20	410
	Per afdeeling. . .	271 574	16 296	126	108	7	115	1 771,46	1 336,57	1 857
Soemedang. . .	*Tandjongsari*	44 115	1 459	32	17	15	32	682,47	204,25	434
	Soemedang	39 376	117	59	2	23	25	121,21	"	216
	Dermaradja	18 499	"	21	"	15	15	158,14	"	6[…]
	Tjibeureum	35 999	202	38	2	7	9	46,67	"	1[…]
	Per afdeeling. . .	137 989	1 778	150	21	60	81	1 008,49	204,25	72[…]
Tassikmalaija . .	Singaparna	63 625	197	65	4	2	6	894,79	85,00	629
	Tjiawi	47 670	3 180	36	25	11	36	1 056,05	594,62	9[…]
	Melangbong	35 398	859	33	12	21	33	621,93	825,80	30[…]
	Per afdeeling. . .	146 693	4 236	134	41	34	75	2 572,77	1 505,42	1 01[…]
Limbangan. . .	*Soetji*	34 933	830	20	9	9	f) 18	272,38	416,87	12[…]
	Panembong.	28 743	1 928	15	15	"	15	143,55	494,11	58[…]
	Wanaradja	35 653	2 787	23	17	6	23	545,27	542,73	69
	Wanakerta	29 629	2 757	24	24	"	24	$320,20^5$	1 375,56	3 25[…]
	Per afdeeling. . .	128 958	8 302	82	65	15	80	$1\ 281,40^5$	2 829,27	4 65[…]
Soekapoera Kollot	Panjeredan	19 669	402	18	6	1	7	127,54	84,22	7[…]
	Soekaradja.	13 223	284	8	1	2	3	133,00	"	9[…]
	Tradjoe	18 263	1 882	15	15	"	15	625,09	137,75	58
	Karang	9 034	168	9	2	"	2	38,42	"	9[…]
	Batoewangi	20 198	1 586	12	12	"	12	527,39	103,09	26
	Negara	13 561	224	15	2	5	7	60,83	"	
	Kandangwesi.	21 710	1 408	12	12	"	12	397,65	12,39	6
	Paroeng	9 550	"	11	"	"	"	"	"	
	Per afdeeling. . .	125 208	5 954	100	50	8	58	1 909,92	337,45	1 05[…]
	Te zamen voor al de 47 koffiedistricten	1 588 259	g) 69 787	1 132	g) 641	227	868	15 607,39	18 302,68	19 06[…]

CHE[…]

(Telt buiten de par[…]

Cheribon . . .	*Beber* i).	59 030	1 678	60	15	41	56	888,06	"	"
	Mandirantjan i).	35 764	736	49	8	26	34	227,00	"	"
	Per afdeeling. . .	94 794	2 414	109	23	67	90	1 115,06	"	"

e) Hieronder voor de jaren 1887, 1888, 1889 en 1890 begrepen achtereenvolgens 3, 10, 116 en 2 pikols, afkomstig van verspreide aanplantingen in het meer bij de cultuur ingedeelde district Indihiang (afdeeling Tassikmalaija).

f) In den staat van het vorig jaar werd verzuimd voor het district Soetji in kolom 7 het cijfer 2 in te vullen, zoodat ultimo December 1889 het totaal der de cultuur betrokken dessa's in werkelijkheid in dat district eveneens 18 bedroeg.

AANTAL KOFFIEBOOMEN OP 31 OCTOBER 1890:									Koffie-inlevering (in pikols)			
aanwezig in op hoog gezag aangelegde nog in onderhoud zijnde plantsoenen.			naar schatting aanwezig in plantsoenen vrijwillig of onder dien naam (als equivalent voor verplichte bijplantingen) aangelegd:									
			op bij de cultuurplannen aangewezen grond.			op niet bij de cultuurplannen aangewezen grond.						
Geplant in de jaren 1887/88, 1888/89 en 1889/90.	Geplant in vroegere jaren.	TOTAAL.	Geplant in de jaren 1887/88, 1888/89 en 1889/90.	Geplant in vroegere jaren.	TOTAAL.	Geplant in de jaren 1887/88, 1888/89 en 1889/90. a)	Geplant in vroegere jaren. a)	TOTAAL. a)	over 1887.	over 1888.	over 1889.	over 1890.
12.	13.	14.	15.	16.	17.	18.	19.	20.	21.	22.	23.	24.
270 951	334 348	605 299	395 400	"	395 400	142 200	"	142 200	349	175	475	244
131 948	266 105	398 053	864 000	"	864 000	340 000	"	340 000	122¼	82	228	138
144 360	246 009	390 369	697 600	"	697 600	640 000	"	640 000	163	83	305	130
75 467	97 414	172 881	468 400	"	468 400	212 000	"	212 000	162	123	252	99
43 936	133 520	177 456	165 500	"	165 500	641 500	"	641 500	125½	233	152	40
195 364	444 456	639 820	"	"	"	967 600	108 700	1 076 300	72¼	160	665	179
314 642	249 204	563 846	144 000	"	144 000	774 400	5 700	780 100	51½	190	261	53
1 176 668	1 771 056	2 947 724	2 734 900	"	2 734 900	3 717 700	114 400	3 832 100	1 045½	1 046	2 338	883
319 650	508 029	827 679	207 500	201 100	408 600	587 900	282 700	870 600	1 486	3 088	6 549	1 364
100 464	87 682	188 146	"	"	"	431 000	"	431 000	681	854	2 143	310
62 249	165 281	227 530	"	"	"	68 500	59 000	125 500	123	168	612	92
36 520	29 386	65 906	"	"	"	17 000	6 300	23 300	6½	36	119	54
518 883	790 378	1 309 261	207 500	201 100	408 600	1 102 400	348 000	1 450 400	2 296½	4 146	9 423	1 820
659 194	552 402	1 211 596	153 000	"	153 000	1 116 000	"	1 116 000	50	66	960	56
339 225	849 692	1 188 917	240 300	709 400	949 700	108 000	63 500	171 500	223	1 191	3 552	306
130 864	526 164	657 028	1 095 200	394 400	1 489 600	244 500	303 600	548 100	751	861	1 891	228
1 129 283	1 928 258	3 057 541	1 488 500	1 103 800	2 592 300	1 468 500	367 100	1 835 600	e) 1 027	e) 2 118	e) 6 519	e) 592
117 320	208 572	325 892	625 200	"	625 300	113 000	47 500	160 500	344	613	1 593	346
92 545	102 716	195 261	988 200	98 300	1 086 500	345 100	823 500	1 168 600	2 558	2 629	7 027	652
264 612	389 928	654 540	814 100	"	814 100	876 800	504 800	1 381 600	1 957	2 989	5 595	669
102 705	338 367	441 072	275 100	211 500	486 600	4 275 200	1 085 100	5 360 300	2 419	4 366	7 821	943
577 182	1 039 583	1 616 765	2 702 700	309 800	3 012 500	5 610 100	2 460 900	8 071 000	7 278	10 597	22 036	2 640
78 458	84 160	162 618	141 600	"	141 600	141 500	"	141 500	1	28	428	49
93 333	94 820	188 153	"	"	"	9 600	26 000	35 600	1	15	201	47
312 760	444 825	757 585	275 500	"	275 500	655 700	143 100	798 800	81	378	3 117	573
25 446	25 452	50 898	"	"	"	48 000	10 000	58 000	1	10	69	5
94 296	661 322	755 618	147 200	"	147 200	470 600	13 600	484 200	340	306	2 463	531
46 960	79 132	126 092	"	"	"	1 200	18 300	19 500	12	178	212	22
283 496	275 896	559 392	18 600	"	18 600	"	121 200	121 200	47	269	796	210
"	"	"	"	"	"	6 100	"	6 100	"	"	"	"
934 749	1 665 607	2 600 356	582 900	"	582 900	1 332 700	332 200	1 664 900	483	1 184	7 286	1 437
7 068 780	13 522 466	20 591 246	23 780 700	6 990 800	30 771 500	22 146 200	12 442 400	34 588 600	h) 42 827	h) 63 825	h) 125 175	28 041

…RON.

(…iere landen 25 districten.)

270 054	1 228 792	1 498 846	"	"	"	"	"	"	779	1 189	1 010	140
120 146	237 896	358 042	"	"	"	"	"	"	526	361	176	35
390 200	1 466 688	1 856 888	"	"	"	"	"	"	1 305	1 550	1 186	175

g) In kolom 6 is opgenomen het aantal der op ultimo December 1890 nog ingedeelde dessa's. Sedert verminderde dat aantal tot 617. De cijfers van kolom 4 hebben alleen betrekking op deze laatsten.

h) Hieronder voor de jaren 1887, 1888 en 1889 achtereenvolgens 2½, 29 en 49 pikols koffie, verkregen van verspreide aanplantingen in niet of niet meer bij de cultuur ingedeelde districten, welke echter niet nader zijn aangeduid.

i) Dit district is niet in zijn geheel gereserveerd. Zie Indisch Staatsblad 1880 n°. 110.

NAMEN DER AFDEELINGEN.	NAMEN DER KOFFIEDISTRICTEN, daaronder ook die welke niet meer in de cultuurplannen waren opgenomen, maar vooralsnog bestaande aanplantingen onderhielden. (De in cursieve letters vermelde districten zijn geheel of gedeeltelijk voor de gouvernements koffiecultuur gereserveerd.)	Zielental der inlandsche bevolking op 31 December 1890.	Aantal personen bij de gouvernements-koffiecultuur ingedeeld volgens den voorstelstaat voor het plantjaar 1891/92.	Totaal der tot elk koffiedistrict behoorende dessa's.	Aantal dessa's bij de gouvernements-koffiecultuur ingedeeld. Volgens de laatste cultuurplannen.	Aantal dessa's ... Niet meer in de cultuurplannen opgenomen, maar vooralsnog bestaande aanplantingen onderhoudende.	Aantal dessa's ... Te zamen.	Uitgestrektheid (in bouws) van de bij het einde van het plantjaar 1889/90, dat is op 31 October 1890, aanwezige op hoog gezag aangelegde nog in onderhoud zijnde koffieplantsoenen.	Uitgestrektheid ... vrijwillige koffieaanplantingen op bij de cultuurplannen aangewezen grond.	Uitgestrektheid ... vrijwillige koffieaanplantingen op niet bij de cultuurplannen aangewezen grond (naar schatting zooveel doenlijk). a)
1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.	11.
Madjalengka . .	Madjalengka	53 066	″	34	″	14	14	47.87	″	″
	Radjagaloeh	53 794	141	50	2	8	10	32.41	″	″
	Madja i)	33 583	1 850	41	20	7	27	343,67	″	15
	Telaga i)	69 994	901	74	9	58	67	601,10	″	″
	Per afdeeling. . .	210 437	2 892	199	31	87	118	1 025.05	″	15
Galoeh	*Tjiamis i)*	74 281	251	85	5	30	35	206.65	″	″
	Rantja	32 594	1 519	39	19	11	30	205.54	″	″
	Kwali i)	43 254	1 033	40	6	29	35	569,08	″	″
	Pandjaloe i)	48 076	4 667	58	44	12	56	1 112,36	″	″
	Per afdeeling. . .	198 205	7 470	222	74	82	156	2 093,63	″	″
Koeningan . . .	*Koeningan i)*	56 882	546	67	6	28	34	159,21	5,10	15
	Kadoegedeh.	32 230	662	52	7	32	39	160,06	″	44
	Loerahgoeng i)	42 373	517	52	6	41	47	324,91	2,63	″
	Per afdeeling. . .	131 485	1 725	171	19	101	120	644,18	7.73	59
	Te zamen voor de 13 koffiedistricten	634 921	14 501	701	147	337	484	4 877,92	7,73	74
TA (Telt 1										
Tagal	Gantoengan	21 008	1 130	39	21	″	21	89,11	″	403
Brebes	Boemidjawa	35 748	3 491	30	23	″	23	254.24	″	2 316
	Boemiayoe l)	78 235	5 593	51	41	″	41	1 186,73	3,12^5	1 880
	Salem	27 277	982	41	18	1	19	185,91	″	9
	Per afdeeling. . .	141 260	10 066	122	82	1	83	1 626,88	3,12^5	4 205
Pamalang . . .	*Randoedongkal l)*	43 797	″	36	″	18	18	121,24	″	28
	Banjoemoedal l)	42 295	3 400	33	33	″	33	389,91	″	3 952
	Watoekoempoel l)	22 796	1 607	28	19	″	19	321,86	″	194
	Per afdeeling. . .	108 888	5 007	97	52	18	70	833,01	″	4 174
	Te zamen voor de 7 koffiedistricten	271 156	16 203	258	155	19	174	2 549,00	3,12^5	8 782
PEKA (Telt 18										
Pekalongan . .	*Bandar Goemiwang*	42 757	2 154	87	42	20	62	394,59	197.00	1 138
	Sawangan	47 606	1 415	114	27	28	55	401,77	271,59	446
	Per afdeeling. . .	90 363	3 569	201	69	48	117	796,36	468,59	1 584

h) De opgegeven productie der afdeeling Koeningan over 1887 en 1888 heeft tevens betrekking tot de niet meer bij de cultuur ingedeelde districten Lebakwangi en Tjiawigebang, waar de destijds nog in onderhoud zijnde aanplantingen opleverden: in eerstgemeld jaar 198 en in 1888 193 pikols.

l) Dit district is niet in zijn geheel gereserveerd; zie Indisch Staatsblad 1881 n°. 29, in verband met Indisch Staatsblad 1885 n°. 2.

AANTAL KOFFIEBOOMEN OP 31 OCTOBER 1890:									Koffie-inlevering (in pikols)			
aanwezig in op hoog gezag aangelegde, nog in onderhoud zijnde plantsoenen.			naar schatting aanwezig in plantsoenen vrijwillig of onder dien naam (als equivalent voor verplichte bijplantingen) aangelegd:									
			op bij de cultuurplannen aangewezen grond.			op niet bij de cultuurplannen aangewezen grond.						
Geplant in de jaren 1887/88, 1888/89 en 1889/90.	Geplant in vroegere jaren.	TOTAAL.	Geplant in de jaren 1887/88, 1888/89 en 1889/90.	Geplant in vroegere jaren.	TOTAAL.	Geplant in de jaren 1887/88, 1888/89 en 1889/90. a)	Geplant in vroegere jaren. a)	TOTAAL. a)	over 1887.	over 1888.	over 1889.	over 1890
12.	13.	14.	15.	16.	17.	18.	19.	20.	21.	22.	23.	24.
”	82 731	82 731	”	”	”	”	”	”	208	164	24	1
10 924	47 956	58 880	”	”	”	”	”	”	146	245	163	43
258 422	339 703	598 125	”	”	”	6 000	11 800	17 800	473	1 692	578	41
452 368	396 390	848 758	”	”	”	”	”	”	422	1 555	1 057	79
721 714	866 780	1 588 494	”	”	”	6 000	11 800	17 800	1 249	3 656	1 822	164
197 170	48 804	245 974	”	”	”	”	”	”	20	27	12	6
124 850	248 882	373 732	”	”	”	”	”	”	12	99	231	6
424 000	331 207	755 207	”	”	”	”	”	”	5	106	437	21
799 465	702 374	1 501 839	”	”	”	”	”	”	21	414	1 993	132
1 545 485	1 331 267	2 876 752	”	”	”	”	”	”	58	646	2 673	165
121 360	85 180	206 540	9 300	”	9 300	27 200	”	27 200	74	696	171	48
196 790	103 707	300 497	”	”	”	80 200	”	80 200	36	880	500	28
255 210	200 512	455 722	4 400	400	4 400	”	”	”	186	701	365	113
573 360	389 399	962 759	13 700	400	13 700	107 400	”	107 400	k) 494	k) 2 470	1 036	189
3 230 759	4 054 134	7 284 893	13 700	400	13 700	113 400	11 800	125 200	3 106	8 322	6 717	693
GAL. districten.)												
82 950	84 457	167 407	”	”	”	308 700	503 100	811 800	289	292	1 105	58
134 224	189 427	323 651	”	”	”	552 500	4 078 700	4 631 200	5 392	11 745	14 202	3 933
488 240	1 033 461	1 521 701	1 200	5 000	6 200	1 050 000	5 000 000	6 050 000	5 370	16 370	14 836	2 164
143 680	84 810	228 490	”	”	”	6 000	9 000	15 000	18	445	154	3
766 144	1 307 698	2 073 842	1 200	5 000	6 200	1 608 500	9 087 700	10 696 200	m) 12 169	m) 30 910	m) 29 362	m) 6 764
22 134	165 599	186 733	”	”	”	14 200	”	14 200	149	397	140	70
290 598	324 191	614 789	”	”	”	2 181 500	5 656 700	7 838 200	3 420	8 691	13 345	2 417
241 057	298 734	539 791	”	”	”	83 800	413 400	497 200	373	1 345	1 065	129
553 789	7×7 524	1 341 313	”	”	”	2 279 500	6 070 100	8 349 600	3 942	10 433	14 550	2 616
1 402 883	2 179 679	3 582 562	1 200	5 000	6 200	4 196 700	15 660 900	19 857 600	16 400	41 635	45 017	9 438
LONGAN districten.)												
143 524	340 682	484 206	394 000	”	394 000	662 000	1 614 000	2 276 000	1 115	5 067	3 898	717
180 513	299 087	479 600	543 200	”	543 200	486 000	406 000	892 000	538	1 383	1 855	459
324 037	639 769	963 806	937 200	”	937 200	1 148 000	2 020 000	3 168 000	1 653	6 450	5 753	1 176

m) Hieronder voor de jaren 1887 t/m 1890 achtereenvolgens 1389, 2350, 170 en 664 pikols, ingeleverd uit het niet meer bij de cultuur ingedeelde district Balapoelang (afdeeling Brebes).

NAMEN DER AFDEELINGEN.	NAMEN DER KOFFIEDISTRICTEN, daaronder ook die welke niet meer in de cultuurplannen waren opgenomen, maar vooralsnog bestaande aanplantingen onderhielden. (De in cursieve letters vermelde districten zijn geheel of gedeeltelijk voor de gouvernements-koffiecultuur gereserveerd.)	Zielental der inlandsche bevolking op 31 December 1890.	Aantal personen bij de gouvernements-koffiecultuur ingedeeld volgens den voorstel-staat voor het plantjaar 1891/92.	Totaal der tot elk koffiedistrict behoorende dessa's.	Aantal dessa's bij de gouvernements-koffiecultuur ingedeeld. Volgens de laatste cultuurplannen.	Niet meer in de cultuurplannen opgenomen, maar vooralsnog bestaande aanplantingen onderhoudende.	Te zamen.	Uitgestrektheid (in bouws) van de bij het einde van het plantjaar 1889/90, dat is op 31 October 1890, aanwezige op hoog gezag aangelegde nog in onderhoud zijnde koffieplantsoenen.	vrijwillige koffieaanplantingen op bij de cultuurplannen aangewezen grond.	vrijwillige koffieaanplantingen op niet bij de cultuurplannen aangewezen grond (naar schatting zooveel doenlijk). a)
1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.	11.
Batang	*Bandar Sidayoe*	40 903	2 307	85	54	1	55	224,40	„	172
	Bawang	27 434	2 951	93	71	20	91	339,82	„	830
	Soebah n)	37 199	„	92	„	56	56	168,73	„	„
	Keboemen n)	29 942	„	75	„	15	15	36,90	„	„
	Per afdeeling. . .	135 478	5 258	345	125	92	217	769,85	„	1 002
	Te zamen voor de 6 koffiedistricten	225 841	8 827	546	194	140	334	1 566,21	468,59	2 586

SAMA

(Telt 24

Salatiga	Salatiga.	94 844	†	122	110	„	110	1 108,86	„	40
	Tengaran	57 593	†	92	„	39	39	216,46	„	8
	Per afdeeling. . .	152 437	†	214	110	39	149	1 325,32	„	48
Kendal	*Bodja o)*	54 092	†	88	88	„	88	1 596,23	„	507
	Selokaton o)	48 718	†	114	114	„	114	790,10	239,65	1 097
	Per afdeeling. . .	102 810	†	202	202	„	202	2 386,33	239,65	1 604
Ambarawa . . .	Ambarawa.	81 622	†	117	117	„	117	1 945,00	133,69	256
	Oenarang	56 420	†	84	30	54	84	635,78	7,00	211
	Per afdeeling. . .	138 042	†	201	147	54	201	2 580,78	140,69	467
	Te zamen voor de 6 koffiedistricten	393 289	35 148	617	459	93	552	6 292,43	380,34	2 119

JAPA

(Telt 16

Patti	Selowessi	70 097	308	101	7	4	11	135,17	„	„
Koedoes. . . .	Tjendono	52 418	209	75	3	„	3	35,70	„	„
Joana.	Mergotoehoe	90 929	2 566	106	29	2	31	239,57	„	„
Japara	Japara	106 831	391	105	9	1	10	56,64	„	„
	Maijong	69 569	634	64	10	„	10	90,66	„	„
	Bandjaran	54 582	1 478	51	20	6	26	320,34	„	„
	Per afdeeling. . .	230 982	2 503	220	39	7	46	467,64	„	„
	Te zamen voor de 6 koffiedistricten	444 426	5 586	502	78	13	91	878,17	„	„

SOERA

(Telt 28

Modjokerto. . .	*Djaboeng p)*	68 586	3 395	239	116	109	225	886,75	63,57	580

n) Dit district is niet in zijn geheel gereserveerd; zie Indisch Staatsblad 1883 n°. 103.
o) Dit district is niet in zijn geheel gereserveerd; zie Indisch Staatsblad 1886 n°. 134.

AANTAL KOFFIEBOOMEN OP 31 OCTOBER 1890:									Koffie-inlevering (in pikols)			
aanwezig in op hoog gezag aangelegde nog in onderhoud zijnde plantsoenen.			naar schatting aanwezig in plantsoenen vrijwillig of onder dien naam (als equivalent voor verplichte bijplantingen) aangelegd:									
			op bij de cultuurplannen aangewezen grond.			op niet bij de cultuurplannen aangewezen grond.						
Geplant in de jaren 1887/88, 1888/89 en 1889/90.	Geplant in vroegere jaren.	TOTAAL.	Geplant in de jaren 1887/88, 1888/89 en 1889/90.	Geplant in vroegere jaren.	TOTAAL.	Geplant in de jaren 1887/88, 1888/89 en 1889/90. a)	Geplant in vroegere jaren. a)	TOTAAL. a)	over 1887.	over 1888.	over 1889.	over 1890.
12.	13.	14.	15.	16.	17.	18.	19.	20.	21.	22.	23.	24.
29 780	168 488	198 268	"	"	"	77 600	240 500	318 100	398	685	716	134
2 700	327 630	330 330	"	"	"	188 300	1 874 500	2 062 800	701	1 844	3 301	327
2 100	214 602	216 702	"	"	"	"	43 800	43 800	265	247	64	104
10 055	53 877	63 932	"	"	"	"	48 500	48 500	280	640	105	41
44 635	764 597	809 232	"	"	"	265 900	2 207 300	2 473 200	1 644	3 416	4 186	606
368 672	1 404 366	1 773 038	937 200	"	937 200	1 413 900	4 227 300	5 641 200	3 297	9 866	9 939	1 782
RANG. districten.)												
211 881	866 068	1 077 949	"	"	"	1 100	78 400	79 500	1 123	1 256	555	168
"	139 787	139 787	"	"	"	14 900	2 100	17 000	163	157	83	16
211 881	1 005 855	1 217 736	"	"	"	16 000	80 500	96 500	1 286	1 413	638	184
764 829	1 858 416	2 623 245	"	"	"	99 900	912 900	1 012 800	1 578	3 631	3 513	852
444 523	958 618	1 403 141	350 000	130 000	480 000	530 000	175 000	705 000	1 637	2 788	4 658	645
1 209 352	2 817 034	4 026 386	350 000	130 000	480 000	629 900	1 087 900	1 717 800	3 215	6 419	8 171	1 497
679 550	2 571 440	3 250 990	170 000	300 000	470 000	750 000	400 000	1 150 000	6 422	8 788	7 298	1 236
190 548	878 799	1 069 347	5 500	8 500	14 000	93 100	204 300	297 400	1 276	937	994	200
870 098	3 450 239	4 320 337	175 500	308 500	484 000	843 100	604 300	1 447 400	7 698	9 725	8 292	1 436
2 291 331	7 273 128	9 564 459	525 500	438 500	964 000	1 489 000	1 772 700	3 261 700	12 199	17 557	17 101	3 117
RA. districten.)												
13 150	160 612	173 762	"	"	"	"	"	"	95	106	93	11
4 310	44 013	48 323	"	"	"	"	"	"	2	17½	10	1
78 320	190 337	268 657	"	"	"	"	"	"	462	345	499	53
9 425	83 187	92 612	"	"	"	"	"	"	3	7	1	"
16 025	158 852	174 877	"	"	"	"	"	"	22	71½	2	5
59 370	468 344	527 714	"	"	"	"	"	"	68	187	139	40
84 820	710 383	795 203	"	"	"	"	"	"	93	265½	142	45
180 600	1 105 345	1 285 945	"	"	"	"	"	"	652	734	744	110
BAIJA. districten.)												
123 589	967 786	1 091 375	81 700	34 800	116 500	200 000	600 000	800 000	5 652	3 967	5 099	1 206

p) Dit district is niet in zijn geheel gereserveerd; zie Indisch Staatsblad 1883 n°. 263.

NAMEN DER		Zielental der inlandsche bevolking op 31 December 1890.	Aantal personen bij de gouvernements-koffiecultuur ingedeeld volgens den voorstelstaat voor het plantjaar 1891/92.	Totaal der tot elk koffie-district behoorende dessa's.	Aantal dessa's bij de gouvernements-koffiecultuur ingedeeld.			Uitgestrektheid (in bouws) van de bij het einde van het plantjaar 1889/90, dat is op 31 October 1890, aanwezige		
AFDEELINGEN.	KOFFIEDISTRICTEN, daaronder ook die welke niet meer in de cultuurplannen waren opgenomen, maar vooralsnog bestaande aanplantingen onderhielden. (De in cursieve letters vermelde districten zijn geheel of gedeeltelijk voor de gouvernements-koffiecultuur gereserveerd.)				Volgens de laatste cultuurplannen.	Niet meer in de cultuurplannen opgenomen, maar vooralsnog bestaande aanplantingen onderhoudende.	Te zamen.	op hoog gezag aangelegde nog in onderhoud zijnde koffieplantsoenen.	vrijwillige koffieaanplantingen: op bij de cultuurplannen aangewezen grond.	vrijwillige koffieaanplantingen: op niet bij de cultuurplannen aangewezen grond (naar schatting zooveel doenlijk). a)
1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.	11.
										PASOE (Telt 24
Malang	*Kotta Malang*	38 728	803	62	20	3	23	80,31	85,30	1 104
	Karanglo	73 534	5 648	129	74	6	80	725,51	360,43	1 258
	Pakis	84 724	3 940	128	51	9	60	457,00	„	14 979
	Gondanglegi q)	78 130	1 818	73	13	17	30	541,58	„	423
	Toeren q)	50 598	3 879	42	32	9	41	855,77	225,13	2 946
	Senggoro q)	63 720	4 806	91	57	34	91	756,95	2,24	1 392
	Penanggoengan	42 648	4 109	84	63	21	84	646,71	145,50	7 891
	Ngantang	20 606	2 639	60	60	„	60	556,29	„	6 585
	Per afdeeling. . .	452 688	27 642	669	370	99	469	4 620,12	818,60	36 578
Bangil	*Poerworedjo*	26 180	2 568	61	55	5	60	54,60	426,86	1 025
	Pandakan	47 265	1 729	188	35	15	50	64,02	456,83	1 246
	Per afdeeling. . .	73 445	4 297	249	90	20	110	118,62	883,69	2 271
Pasoeroean . . .	*Tengger*	24 920	2 823	52	36	„	36	„	„	14 000
	Te zamen voor de 11 koffiedistricten	551 053	r) 34 762	970	r) 496	119	615	4 738,74	1 702,29	52 849
										PROBO (Telt 14
Probolinggo . .	*Tengger*	29 158	3 958	42	28	14	42	163,36	„	7 830
Kraksaän . . .	*Gading*	46 359	2 511	38	23	14	37	1 008,47	„	80
Loemadjang . .	Loemadjang	45 492	2 521	45	30	1	31	500.71	„	„
	Tempeh.	26 730	3 324	31	31	„	31	746,92	„	„
	Ranoeiemongan	42 144	3 807	51	46	3	49	931,37	„	355
	Kandangan.	11 862	1 230	24	24	„	24	465,62	10,00	270
	Per afdeeling. . .	126 228	10 880	151	131	4	135	2 644,62	10,00	625
	Te zamen voor de 6 koffiedistricten	201 745	17 349	231	182	32	214	3 816,45	10,00	8 535
										BE (Telt 20
Bezoeki	Bezoeki.	37 345	649	62	9	12	21	502,51	„	„
	Wringin	18 540	710	27	6	21	27	603,26	„	„
	Per afdeeling. . .	55 885	1 359	89	15	33	48	1 105,77	„	„
Bondowosso . .	Bondowosso	34 991	3 458	49	43	6	49	693,72	„	28
	Wonosari	71 995	8 470	51	42	9	51	1 642,84	„	135
	Penanggoengan.	44 977	5 411	42	39	3	42	1 341,58	„	11
	Per afdeeling. . .	151 963	17 339	142	124	18	142	3 678,14	„	174

q) Dit district is niet in zijn geheel gereserveerd; zie Indisch Staatsblad 1878 n°. 345, in verband met Indisch Staatsblad 1883 n°. 120.

AANTAL KOFFIEBOOMEN OP 31 OCTOBER 1890:									Koffie-inlevering (in pikols)			
aanwezig in op hoog gezag aangelegde, nog in* onderhoud zijnde plantsoenen.			naar schatting aanwezig in plantsoenen vrijwillig of onder dien naam (als equivalent voor verplichte bijplantingen) aangelegd: op bij de cultuurplannen aangewezen grond.			op niet bij de cultuurplannen aangewezen grond.						
Geplant in de jaren 1887/88, 1888/89 en 1889/90.	Geplant in vroegere jaren.	TOTAAL.	Geplant in de jaren 1887/88, 1888/89 en 1889/90.	Geplant in vroegere jaren.	TOTAAL.	Geplant in de jaren 1887/88, 1888/89 en 1889/90. a)	Geplant in vroegere jaren. a)	TOTAAL. a)	over 1887.	over 1888.	over 1889.	over 1890.
12.	13.	14.	15.	16.	17.	18.	19.	20.	21.	22.	23.	24.

OE ROEAN.

districten.)

12.	13.	14.	15.	16.	17.	18.	19.	20.	21.	22.	23.	24.
64 504	18 561	83 065	38 300	"	38 300	120 000	1 107 300	1 227 300	2 017	14 944	10 461	1 347
519 333	448 348	967 681	380 400	61 500	441 900	344 000	1 381 000	1 725 000	6 807	16 901	13 632	398
211 138	388 618	599 756	"	"	"	79 800	12 815 000	12 894 800	24 176	97 381	60 698	11 269
246 353	728 376	974 727	"	"	"	320 000	360 000	680 000	1 985	4 064	3 297	366
425 031	936 335	1 361 368	100 000	300 000	400 000	250 000	3 500 000	3 750 000	5 292	14 581	13 723	1 036
579 394	582 360	1 161 754	"	3 100	3 100	88 400	2 112 800	2 201 200	2 616	13 210	6 956	877
200 318	400 132	600 450	148 500	"	148 500	83 200	7 816 000	7 899 200	18 007	46 781	33 997	6 181
419 679	254 998	674 677	"	"	"	168 800	6 410 000	6 578 800	16 539	38 478	47 135	3 875
2 665 750	3 757 728	6 423 478	667 200	364 600	1 031 800	1 454 200	35 502 100	36 956 300	77 439	246 340	189 899	25 349
"	64 371	64 371	46 800	388 800	435 600	14 800	1 215 200	1 230 000	2 057	4 962	4 648	1 079
"	98 651	98 651	125 400	562 000	687 400	13 000	1 423 500	1 436 500	3 124	3 030	4 501	1 380
"	163 022	163 022	172 200	950 800	1 123 000	27 800	2 638 700	2 666 500	5 181	7 992	9 149	2 459
"	"	"	"	"	"	360 000	13 640 000	14 000 000	16 531	23 175	46 562	4 802
2 665 750	3 920 750	6 586 500	839 400	1 315 400	2 154 800	1 842 000	51 780 800	53 622 800	99 151	277 507	245 610	32 610

LINGGO.

districten.)

12.	13.	14.	15.	16.	17.	18.	19.	20.	21.	22.	23.	24.
110 820	118 542	229 362	"	"	"	2 000 000	13 660 000	15 660 000	17 859	18 436	21 609	5 770
386 628	916 804	1 303 432	"	"	"	80 000	112 000	192 000	1 373	4 815	5 608	274
245 280	359 345	604 625	"	"	"	"	"	"	322	2 177	478	124
296 195	553 064	849 259	"	"	"	"	"	"	26	1 234	801	5
447 091	661 094	1 108 185	"	"	"	42 000	678 000	720 000	686	5 408	1 697	248
118 273	378 149	496 422	"	11 000	11 000	200 000	350 000	550 000	135	3 004	3 297	313
1 106 839	1 951 652	3 058 491	"	11 000	11 000	242 000	1 028 000	1 270 000	1 169	11 823	6 273	690
1 604 287	2 986 998	4 591 285	"	11 000	11 000	2 322 000	14 800 000	17 122 000	20 401	35 074	33 490	6 734

ZOEKI.

districten.)

12.	13.	14.	15.	16.	17.	18.	19.	20.	21.	22.	23.	24.
168 417	487 512	655 929	"	"	"	"	"	"	945	700	872	220
317 811	318 677	636 488	"	"	"	"	"	"	1 204	790	886	341
486 228	806 189	1 292 417	"	"	"	"	"	"	2 149	1 490	1 758	561
423 382	733 391	1 156 773	"	"	"	"	51 000	51 000	703	1 135	1 234	323
532 616	1 575 739	2 108 355	"	"	"	"	246 000	246 000	4 211	8 857	6 762	1 654
516 021	1 553 172	2 069 193	"	"	"	"	21 000	21 000	2 518	5 638	4 357	913
1 472 019	3 862 302	5 334 321	"	"	"	"	318 000	318 000	7 432	15 630	12 353	2 890

*) In kolom 6 is opgenomen het aantal der op ultimo December 1890 nog ingedeelde dessa's. Sedert verminderde dat aantal tot 491. De cijfers van kolom 4 hebben alleen betrekking op de laatsten.

NAMEN DER AFDEELINGEN.	NAMEN DER KOFFIEDISTRICTEN, daaronder ook die welke niet meer in de cultuurplannen waren opgenomen, maar vooralsnog bestaande aanplantingen onderhielden. (De in cursieve letters vermelde districten zijn geheel of gedeeltelijk voor de gouvernements-koffiecultuur gereserveerd.)	Zielental der inlandsche bevolking op 31 December 1890.	Aantal personen bij de gouvernements-koffiecultuur ingedeeld volgens den voorstelstaat voor het plantjaar 1891/92.	Totaal der tot elk koffiedistrict behoorende dessa's.	Aantal dessa's bij de gouvernements-koffiecultuur ingedeeld. Volgens de laatste cultuurplannen.	Aantal dessa's bij de gouvernements-koffiecultuur ingedeeld. Niet meer in de cultuurplannen opgenomen, maar vooralsnog bestaande aanplantingen onderhoudende.	Aantal dessa's bij de gouvernements-koffiecultuur ingedeeld. Te zamen.	Uitgestrektheid (in bouws) van de bij het einde van het plantjaar 1889/90, dat is op 31 October 1890, aanwezige op hoog gezag aangelegde nog in onderhoud zijnde koffieplantsoenen.	vrijwillige koffieaanplantingen op bij de cultuurplannen aangewezen grond.	vrijwillige koffieaanplantingen op niet bij de cultuurplannen aangewezen grond (naar schatting zooveel doenlijk). a)
1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.	11.
Djember. . . .	Djember	65 226	"	45	"	45	45	697,20	"	"
	Soekokerto s)	71 925	6 271	34	20	14	34	1 686,51	"	83
	Poeger	18 321	"	24	"	24	24	553,18	"	"
	Tanggoel	18 053	282	19	3	16	19	358,41	"	"
	Per afdeeling. . .	173 525	6 553	122	23	99	122	3 295,30	"	83
Banjoewangi . .	Banjoewangi	45 704	2 032	57	34	11	45	664,27	"	"
	Rogodjampi	38 319	2 668	50	46	1	47	802,02	"	"
	Per afdeeling. . .	84 023	4 700	107	80	12	92	1 466,29	"	"
	Te zamen voor de 11 koffiedistricten	465 396	t) 29 951	460	t) 242	162	404	9 545,50	"	257

Banjoemas . . .	Soekaradja	79 699	530	93	11	33	44	558.57	"	"
Poerwokerto . .	Poerwokerto	93 511	"	107	"	79	79	1 032,13	"	"
	Adjibarang.	71 528	"	72	"	51	51	791,28	"	54
	Per afdeeling. . .	165 039	"	179	"	130	130	1 823,41	"	54
Poerbolinggo . .	Poerbolinggo.	117 351	1 900	130	28	20	48	723,22	"	20
	Kertanegara	69 595	2 863	93	41	16	57	991,78	"	464
	Tjahjana	92 562	2 020	89	22	21	43	503,83	"	153
	Per afdeeling. . .	279 508	6 783	312	91	57	148	2 218,83	"	637
Bandjarnegara .	*Bandjar*.	57 909	1 857	100	34	"	34	383,87	"	285
	Singomerto.	64 804	2 627	97	40	"	40	515,86	18,50	600
	Karangkobar	28 931	2 882	65	65	"	65	821,61	"	713
	Batoer	31 304	2 014	51	33	"	33	622,77	89,50	494
	Per afdeeling. . .	182 948	9 380	313	172	"	172	2 344,11	108,00	2 092
Tjilatjap. . . .	Madjenang.	25 467	2 152	26	26	"	26	390,79	"	1
	Dajeuhloehoer	17 296	1 070	25	18	"	18	146,27	"	"
	Pegadingan	25 013	"	38	36	"	36	263,29	"	"
	Per afdeeling. . .	67 776	3 222	89	80	"	80	800,35	"	1
	Te zamen voor de 13 koffiedistricten	774 970	u) 19 915	986	u) 354	220	574	7 745,27	108,00	2 784

s) Dit district is niet in zijn geheel gereserveerd; zie Indisch Staatsblad 1881 n°. 241.
t) In bijlage UU wordt, in stede van 29951 ingedeelden en 242 dessa's (kolommen 4 en 6), opgegeven 31630 en 285. Vermoedelijk zijn die verschillen hierdoor te verklaren dat in gemelde bijlage UU ook zijn medegerekend eenige dessa's, die, ofschoon van verdere bijplanting van Java-koffie vrijgesteld, voorloopig nog in de cultuurplannen bleven aangehouden, in verband met de mogelijkheid dat aan bedoelde dessa's met goed gevolg de teelt van Liberia-koffie zou kunnen worden opgelegd.

AANTAL KOFFIEBOOMEN OP 31 OCTOBER 1890:									Koffie-inlevering (in pikols)			
aanwezig in op hoog gezag aangelegde, nog in onderhoud zijnde plantsoenen.			naar schatting aanwezig in plantsoenen vrijwillig of onder dien naam (als equivalent voor verplichte bijplantingen) aangelegd: op bij de cultuurplannen aangewezen grond.			op niet bij de cultuurplannen aangewezen grond.						
Geplant in de jaren 1887/88, 1888/89 en 1889/90.	Geplant in vroegere jaren.	TOTAAL.	Geplant in de jaren 1887/88, 1888/89 en 1889/90.	Geplant in vroegere jaren.	TOTAAL.	Geplant in de jaren 1887/88, 1888/89 en 1889/90. a)	Geplant in vroegere jaren. a)	TOTAAL. a)	over 1887.	over 1888.	over 1889.	over 1890.
12.	13.	14.	15.	16.	17.	18.	19.	20.	21.	22.	23.	24.
,,	1 020 851	1 020 851	,,	,,	,,	,,	,,	,,	54	550	145	1/4
619 091	1 848 815	2 467 906	,,	,,	,,	53 400	113 500	166 900	2 131	3 858	3 822	255
183 990	545 759	729 749	,,	,,	,,	,,	,,	,,	280	414	177	11 3/4
41 107	432 511	473 618	,,	,,	,,	,,	,,	,,	50	368	213	2
844 188	3 847 936	4 692 124	,,	,,	,,	53 400	113 500	166 900	2 515	5 190	4 357	269
288 142	458 400	746 542	,,	,,	,,	,,	,,	,,	564	2 332	930	44
394 666	715 090	1 109 756	,,	,,	,,	,,	,,	,,	1 182	1 654	668	13
682 808	1 173 490	1 856 298	,,	,,	,,	,,	,,	,,	1 746	3 986	1 598	57
3 485 243	9 689 917	13 175 160	,,	,,	,,	53 400	431 500	484 900	13 842	26 296	20 066	3 777

OEMAS.

stricten.)

30 107	482 735	512 842	,,	,,	,,	,,	,,	,,	2	51	122	2
,,	1 029 780	1 029 780	,,	,,	,,	,,	,,	,,	10	19	82	16
,,	690 360	690 360	,,	,,	,,	,,	97 900	97 900	7	97	413	5
,,	1 720 140	1 720 140	,,	,,	,,	,,	97 900	97 900	17	116	495	21
208 008	543 841	751 849	,,	,,	,,	53 800	46 200	100 000	1	14	161	9
219 320	814 297	1 033 617	,,	,,	,,	409 300	527 300	936 600	67	586	2 065	153
299 686	325 035	624 721	,,	,,	,,	67 500	126 400	193 900	2	142	163	2
727 014	1 683 173	2 410 187	,,	,,	,,	530 600	699 900	1 230 500	70	742	2 389	164
180 555	376 004	556 559	,,	,,	,,	56 400	78 600	135 000	37	670	672	5
289 984	448 128	738 112	39 100	37 000	76 100	50 700	30 500	81 200	43	823	436	9
250 595	696 788	947 383	,,	,,	,,	429 000	996 600	1 425 600	603	1 679	3 898	29
99 476	763 186	862 662	56 800	60 300	117 100	355 400	632 600	988 000	595	1 207	3 067	48
820 610	2 284 106	3 104 716	95 900	97 300	193 200	891 500	1 738 300	2 629 800	1 278	4 379	8 073	91
410 070	124 400	534 470	,,	,,	,,	,,	2 000	2 000	,,	117	114	0,05
90 400	95 720	186 120	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	5	4	2
157 500	205 420	362 920	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	9	14	1
657 970	425 540	1 083 510	,,	,,	,,	,,	2 000	2 000	,,	131	132	3,05
2 235 701	6 595 694	8 831 395	95 900	97 300	193 200	1 422 100	2 538 100	3 960 200	v) 1 370	v) 5 427	v) 11 218	281,05

a) In kolom 6 is opgenomen het aantal der op ultimo December 1890 nog ingedeelde dessa's. Sedert verminderde dat aantal nog tot 319. De cijfers van kolom hebben alleen betrekking op de laatsten.

v) Hieronder voor de jaren 1887, 1888 en 1889 achtereenvolgens 1, 8 en 7 pikols koffie verkregen uit het niet meer bij de cultuur ingedeelde district Kaliredjo der afdeeling Banjoemas, en wat 1887 betreft bovendien 2 pikols uit het vroegere koffiedistrict Banjoemas van dezelfde afdeeling.

NAMEN DER AFDEELINGEN.	NAMEN DER KOFFIEDISTRICTEN, daaronder ook die welke niet meer in de cultuurplannen waren opgenomen, maar vooralsnog bestaande aanplantingen onderhielden. (De in cursieve letters vermelde districten zijn geheel of gedeeltelijk voor de gouvernements-koffiecultuur gereserveerd.)	Zielental der inlandsche bevolking op 31 December 1890.	Aantal personen bij de gouvernements-koffiecultuur ingedeeld volgens den voorstel-staat voor het plantjaar 1891/92.	Totaal der tot elk koffiedistrict behoorende dessa's.	Aantal dessa's bij de gouvernements-koffiecultuur ingedeeld. Volgens de laatste cultuurplannen.	Aantal dessa's … Niet meer in de cultuurplannen opgenomen, maar vooralsnog bestaande aanplantingen onderhoudende.	Aantal dessa's … Te zamen.	Uitgestrektheid (in bouws) van de bij het einde van het plantjaar 1889/90, dat is op 31 October 1890, aanwezige op hoog gezag aangelegde nog in onderhoud zijnde koffieplantsoenen.	… vrijwillige koffieaanplantingen op bij de cultuurplannen aangewezen grond.	… vrijwillige koffieaanplantingen op niet bij de cultuurplannen aangewezen grond (naar schatting zooveel doenlijk). *a*)
1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.	11.
	B A… (Telt 23…									
Ledok	Wonosobo	51 339	"	115	"	9	9	3,69	"	110
	Kalialang	51 242	"	91	"	76	76	253,49	"	280
	Leksono	32 241	1 392	71	25	69	69	696,18	"	95
	Sapoeran	78 581	1 586	124	26	108	108	249,38	1,00	130
	Kaliwiroe	49 046	2 718	81	34	80	80	759,67	44,75	144
	Te zamen voor de 5 koffiedistricten	262 449	5 696	482	85	342	342	1 962,41	45,75	759
	K A… (Telt 12…									
Magelang	Ngasinan	56 273	2 209	220	55	"	55	30,39	631,50	5
Temanggoeng	*Lempoeijang*	44 335	4 529	175	133	42	175	602,15	40,50	643
	Prapak	31 686	"	83	"	"	"	"	"	20
	Soemowono	47 020	6 157	126	112	14	126	283,81	"	730
	Per afdeeling	123 041	10 686	384	245	56	301	885,96	40,50	1 393
	Te zamen voor de 4 koffiedistricten	179 314	12 895	604	300	56	356	916,35	672	1 398
	M A… (Telt 26…									
Madioen	Oeteran	70 353	504	60	7	"	7	134,20	"	158
	Kanigoro	17 328	495	22	9	5	14	171,27	"	46
	Tjaroeban	61 306	"	97	"	3	3	4,84	"	1
	Per afdeeling	148 987	999	179	16	8	24	310,31	"	205
Ngawi	Sinee	22 132	1 878	52	40	"	40	296,41	21,75	122
	Djogorogo	28 737	2 316	41	34	"	34	321,80	70,00	65
	Per afdeeling	50 869	4 194	93	74	"	74	618,21	91,75	187
Magettan	Balepandjang	26 846	397	82	8	70	78	256,34	"	24
	Parang	31 904	1 065	34	16	3	19	263,22	62,66	13
	Per afdeeling	58 750	1 462	116	24	73	97	519,56	62,66	37

a) Hieronder voor de jaren 1887 t/m 1890 achtereenvolgens 398, 778, 107 en 2 pikols, ingeleverd uit in dit overzicht niet meer genoemde districten, die vroeger bij de koffiecultuur zijn ingedeeld geweest, benevens, wat het jaar 1888 betreft, 451 pikols, ingeleverd in Bagelen uit nabijgelegen tuinen der residentie Djokjokarta.

AANTAL KOFFIEBOOMEN OP 31 OCTOBER 1890:									Koffie-inlevering (in pikols)			
aanwezig in op hoog gezag aangelegde nog in onderhoud zijnde plantsoenen			naar schatting aanwezig in plantsoenen vrijwillig of onder dien naam (als equivalent voor verplichte bijplantingen) aangelegd:									
			op bij de cultuurplannen aangewezen grond.			op niet bij de cultuurplannen aangewezen grond.			over	over	over	over
Geplant in de jaren 1887/88, 1888/89 en 1889/90.	Geplant in vroegere jaren.	TOTAAL.	Geplant in de jaren 1887/88, 1888/89 en 1889/90.	Geplant in vroegere jaren.	TOTAAL.	Geplant in de jaren 1887/88, 1888/89 en 1889/90. a)	Geplant in vroegere jaren. a)	TOTAAL. a)	1887.	1888.	1889.	1890.
12.	13.	14.	15.	16.	17.	18.	19.	20.	21.	22.	23.	24.
GELEN.												
districten.)												
„	4 653	4 653	„	„	„	123 500	210 700	334 200	56	720	1 226	73
„	565 928	565 928	„	„	„	210 700	633 000	843 700	663	774	1 209	76
159 455	718 045	877 500	„	„	„	122 400	170 100	292 500	240	1 623	2 155	210
135 120	182 904	318 024	„	1 100	1 100	130 400	261 000	391 400	257	1 229	1 228	15
363 200	612 822	976 022	61 300	28 200	89 500	311 900	284 300	596 200	208	1 397	1 327	22
657 775	2 084 352	2 742 127	61 300	29 300	90 600	898 900	1 559 100	2 458 000	w) 1 822	w) 6 972	w) 7 252	w) 398
DOE.												
districten.)												
33 550	8 750	42 300	„	1 263 000	1 263 000	„	10 000	10 000	1 476	1 508	1 382	42
208 010	650 445	858 455	3 300	13 900	17 200	9 100	1 278 200	1 287 300	1 893	4 121	6 168	561
„	„	„	„	„	„	1 200	40 700	41 900	179	379	294	15
26 515	195 979	222 494	„	„	„	402 000	1 057 500	1 459 500	1 167	3 702	4 225	278
234 525	846 424	1 080 949	3 300	13 900	17 200	412 300	2 376 400	2 788 700	3 239	8 202	10 687	854
268 075	855 174	1 123 249	3 300	1 276 900	1 280 200	412 300	2 386 400	2 798 700	5 954 x)	11 063 x)	13 269 x)	1 214 x)
DIOEN.												
districten.)												
38 017	137 647	175 664	„	„	„	10 000	305 800	316 700	543	1 240	415	62
39 105	179 364	218 469	„	„	„	54 400	37 200	91 600	406	666	313	136
4 060	3 493	7 553	„	„	„	„	900	900	48	98	2	23
81 182	320 504	401 686	„	„	„	65 300	343 900	409 200	997	2 004	730	221
154 561	244 309	398 870	31 800	„	31 800	28 800	103 100	131 900	1 058	1 585	1 135	245
144 458	258 295	402 753	77 900	„	77 900	„	68 000	68 000	557	934	211	143
299 019	502 604	801 623	109 700	„	109 700	28 800	171 100	199 900	1 615	2 519	1 346	388
60 875	243 743	304 618	„	„	„	1 200	30 800	32 000	592	1 022	668	79
96 755	431 287	528 042	34 500	27 500	62 000	19 500	„	19 500	691	2 375	956	28
157 630	675 030	832 660	34 500	27 500	62 000	20 700	30 800	51 500	ij) 1 524	ij) 3 568	ij) 1 701	ij) 115

x) Hieronder voor de jaren 1887 t/m 1890 achtereenvolgens 1239, 1353, 1200 en 318 pikols, ingeleverd uit in dit overzicht niet meer genoemde districten, die vroeger bij de koffiecultuur zijn ingedeeld geweest.

ij) Hieronder voor de jaren 1887 t/m 1890 achtereenvolgens 241, 171, 77 en 8 pikols, verkregen uit het thans niet meer bij de koffiecultuur ingedeelde district Magettan (afdeeling Magettan).

NAMEN DER AFDEELINGEN.	NAMEN DER KOFFIEDISTRICTEN, daaronder ook die welke niet meer in de cultuurplannen waren opgenomen, maar vooralsnog bestaande aanplantingen onderhielden. (De in cursieve letters vermelde districten zijn geheel of gedeeltelijk voor de gouvernements-koffiecultuur gereserveerd.)	Zielental der inlandsche bevolking op 31 December 1890.	Aantal personen bij de gouvernements-koffiecultuur ingedeeld volgens den voorstelstaat voor het plantjaar 1891/92.	Totaal der tot elk koffiedistrict behoorende dessa's.	Aantal dessa's bij de gouvernements-koffiecultuur ingedeeld. Volgens de laatste cultuurplannen.	Niet meer in de cultuurplannen opgenomen, maar vooralsnog bestaande aanplantingen onderhoudende.	Te zamen.	Uitgestrektheid (in bouws) van de bi[…] het einde van het plantjaar 1889/90, dat is op 31 October 1890, aanwezig[…]: op hoog gezag aangelegde nog in onderhoud zijnde koffieplantsoenen.	vrijwillige koffieaanplantingen: op bij de cultuurplannen aangewezen grond.	vrijwillige koffieaanplantingen: op niet bij de cultuurplannen aangewezen grond (naar schatting zooveel doenlijk). a)
1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.	11.
Ponorogo	Ponorogo	60 110	"	54	"	"	"	"	"	20
	Djebeng	45 393	"	54	"	24	24	96,55	"	23
	Poeloeng	25 346	2 719	33	31	"	31	1 354,37	850,47	523
	Ardjowinangoen	31 056	"	33	"	"	"	"	"	6
	Per afdeeling	161 905	2 719	174	31	24	55	1 447,92	850,47	572
Patjitan	Patjitan	43 514	"	90	"	35	35	79,81	"	"
	Pringkoekoe	40 358	355	35	6	4	10	137,57	"	"
	Tegalombo	14 338	848	19	9	6	15	222,66	"	1
	Semanten	25 836	872	46	10	27	37	395,99	"	2
	Lorrok	34 962	"	53	"	52	52	325,95	"	"
	Per afdeeling	156 008	2 075	243	25	124	149	1 161,98	"	3
	Te zamen voor de 16 koffiedistricten	576 519	11 449	805	170	229	399	4 057,98	1 004.88	1 004

Blitar	Blitar	63 500	1 915	52	16	35	51	615,36	"	"
	Srengat	30 527	1 037	34	18	4	22	187,69	"	"
	Wlingi	37 618	4 400	35	35	"	35	717.29	"	6
	Lodoijo	21 607	1 571	17	17	"	17	273,04	"	"
	Per afdeeling	153 252	8 923	138	86	39	125	1 793,38	"	6
Ngrowo	Ngoenoet	70 291	"	82	"	16	16	49,32	"	"
	Pakoentjen	15 008	445	25	8	13	21	157,04	"	27
	Kalangbret	29 556	"	67	"	5	5	14,40	"	35
	Per afdeeling	114 855	445	174	8	34	42	220,76	"	62
Trenggalek	Trenggalek	32 296	344	73	10	"	10	135,86	"	145
	Ngasinan	25 052	1 082	63	32	"	32	220,43	"	105
	Kampak	18 527	1 115	45	28	5	33	261,89	"	42
	Ngraijoen	10 346	1 034	15	15	"	15	257,44	"	132
	Panggoel	30 709	2 656	52	52	"	52	354,67	"	214
	Per afdeeling	116 930	6 231	248	137	5	142	1 230,29	"	638
Berbek	Siwalan	11 334	765	22	12	9	21	275,30	"	297
Kediri	Modjoroto	65 867	243	84	8	5	13	27,62	"	115
	Djambean	77 534	633	88	20	7	27	158,32	"	45
	Soekorodjo	42 511	2 276	58	26	4	30	287,86	"	56
	Per afdeeling	185 912	3 152	230	54	16	70	473,80	"	216
	Te zamen voor de 16 koffiedistricten	582 283	19 516	812	297	103	400	3 993,53	"	1 219

z) Hieronder voor de jaren 1887 t/m 1889 achtereenvolgens 167, 119 en 20 pikols, verkregen uit de niet meer bij de koffiecultuur ingedeelde districten Soemoroto en Koetoe (afdeeling Ponorogo).

aa) Hieronder voor de jaren 1887, 1888 en 1889 achtereenvolgens 14, 53 en 7 pikols, verkregen uit de in dit overzicht niet meer vermelde districten Tanggoel en Wadjak (afdeeling Ngrowo), die vroeger bij de koffiecultuur zijn ingedeeld geweest.

	AANTAL KOFFIEBOOMEN OP 31 OCTOBER 1890:									Koffie-inlevering (in pikols)			
de bi… 9/90, … wezig… aan- …	aanwezig in op hoog gezag aangelegde nog in onderhoud zijnde plantsoenen.			naar schatting aanwezig in plantsoenen vrijwillig of onder dien naam (als equivalent voor verplichte bijplantingen) aangelegd:									
				op bij de cultuurplannen aangewezen grond.			op niet bij de cultuurplannen aangewezen grond.						
t bij c… uur- en aan… vezen (naar… tting… veel… jk). a)	Geplant in de jaren 1887/88, 1888/89 en 1889/90.	Geplant in vroegere jaren.	TOTAAL.	Geplant in de jaren 1887/88, 1888/89 en 1889/90.	Geplant in vroegere jaren.	TOTAAL.	Geplant in de jaren 1887/88, 1888/89 en 1889/90. a)	Geplant in vroegere jaren. a)	TOTAAL. a)	over 1887.	over 1888.	over 1889.	over 1890.
1.	12.	13.	14.	15.	16.	17.	18.	19.	20.	21.	22.	23.	24.
20	”	”	”	”	”	”	”	52 500	52 500	683	699	418	103
23	”	140 460	140 460	”	”	”	26 900	31 900	58 800	417	661	377	13
523	155 846	1 218 697	1 374 543	302 000	720 000	1 022 000	150 000	610 000	760 000	8 332	13 803	10 102	2 034
6	”	”	”	”	”	”	2 000	8 000	10 000	49	. 323	29	”
572	155 846	1 359 157	1 515 003	302 000	720 000	1 022 000	178 900	702 400	881 300	z) 9 648	z) 15 605	z) 10 946	2 147
,	31 342	23 451	54 793	”	”	”	”	”	”	6	250	164	”
,	44 453	78 448	122 901	”	”	”	”	”	”	59	565	58	”
1	134 859	107 341	242 200	”	”	”	1 800	1 000	2 800	370	1 703	995	11
2	178 280	315 783	494 063	”	”	”	1 400	3 400	4 800	124	1 858	1 203	2
,	312 549	117 768	430 317	”	”	,	”	”	”	18	507	387	”
3	701 483	642 791	1 344 274	”	”	”	3 200	4 400	7 600	577	4 883	2 807	13
004	1 395 160	3 500 086	4 895 246	446 200	747 500	1 193 700	296 900	1 252 600	1 540 500	14 361	28 579	17 530	2 884

K D I R I.

lt 2 districten.)

	273 860	622 729	896 589	”	”	”	”	”	”	215	2 436	860	15
	126 410	150 429	276 839	”	”	”	”	”	”	24	333	73	1
6	433 730	570 872	1 004 602	”	”	”	”	10 000	10 000	342	1 794	667	36
	155 300	205 202	360 502	”	”	”	”	”	”	129	575	33	36
6	989 300	1 549 232	2 538 532	”	”	”	”	10 000	10 000	710	5 138	1 633	88
	11 468	55 770	67 238	”	”	”	”	”	”	44	17	6	1/2
27	47 600	173 505	221 105	”	”	”	23 800	25 400	49 200	5	349	257	2
35	4 590	12 173	16 763	”	”	”	3 500	60 500	64 000	13	56	358	3/4
62	63 658	241 448	305 106	”	”	”	27 300	85 900	113 200	aa) 76	aa) 475	aa) 628	3 1/4
45	39 148	109 599	148 747	”	”	”	84 100	205 600	289 700	5	512	946	2
05	168 635	162 573	331 208	”	”	”	44 500	165 000	209 509	5	472	300	4
42	181 617	194 748	376 365	”	”	”	22 200	45 200	67 400	”	562	331	”
32	150 770	229 472	380 242	”	”	”	107 000	156 800	263 800	120	1 706	1 160	5
14	380 875	207 532	588 407	”	”	”	345 000	89 200	434 200	1	122	771	1
38	921 045	903 924	1 824 969	”	”	”	602 800	661 800	1 264 600	131	3 374	3 508	12
07	66 950	215 129	282 079	”	”	”	126 300	276 400	402 700	1 027	1 001	1 088	171
15	29 240	12 000	41 240	”	”	”	165 000	55 000	220 000	35	401	275	16
45	111 650	134 252	245 902	”	”	”	65 000	5 000	70 000	325	496	127	37
56	129 041	295 551	415 592	”	”	”	50 000	54 800	104 800	375	547	107	49
6	260 931	441 803	702 734	”	”	”	280 000	114 800	394 800	735	1 444	509	102
9	2 301 884	3 351 536	5 653 420	”	”	”	1 036 400	1 148 900	2 185 300	2 679	bb) 11 442	bb) 7 369	376

oe-

roel

bb) Hieronder voor de jaren 1888 en 1889 achtereenvolgens 10 en 3 pikols, verkregen van verspreide aanplantingen in niet of niet meer bij de koffiecultuur ingedeelde districten, welke echter niet nader zijn aangeduid.

NAMEN DER AFDEELINGEN. 1.	NAMEN DER KOFFIEDISTRICTEN, daaronder ook die welke niet meer in de cultuurplannen waren opgenomen, maar vooralsnog bestaande aanplantingen onderhielden. (De in cursieve letters vermelde districten zijn geheel of gedeeltelijk voor de gouvernements-koffiecultuur gereserveerd.) 2.	Zielental der inlandsche bevolking op 31 December 1890. 3.	Aantal personen bij de gouvernements-koffiecultuur ingedeeld volgens den voorstelstaat voor het plantjaar 1891/92. 4.	Totaal der tot elk koffiedistrict behoorende dessa's. 5.	Aantal dessa's bij de gouvernements-koffiecultuur ingedeeld. Volgens de laatste cultuurplannen. 6.	Aantal dessa's bij de gouvernements-koffiecultuur ingedeeld. Niet meer in de cultuurplannen opgenomen, maar vooralsnog bestaande aanplantingen onderhoudende. 7.	Aantal dessa's bij de gouvernements-koffiecultuur ingedeeld. Te zamen. 8.	Uitgestrektheid (in bouws) van de bij het einde van het plantjaar 1889/90, dat is op 31 October 1890, aanwezige op hoog gezag aangelegde nog in onderhoud zijnde koffieplantsoenen. 9.	vrijwillige koffieaanplantingen op bij de cultuurplannen aangewezen grond. 10.	vrijwillige koffieaanplantingen op niet bij de cultuurplannen aangewezen grond (naar schatting zooveel doenlijk). a) 11.

R E C A P I T U

Bantam	(telt in 't geheel 21 districten) cc)	95 478 (4 distr.)	11 856 (4 distr.)	359 (4 distr.)	223 (3 distr.)	47 (2 distr.)	270 (4 distr.)	654,33	"	329
Krawang	" " " 6 " cc)	41 438 (2 distr.)	1 424 (2 distr.)	55 (2 distr.)	18 (2 distr.)	1 (1 distr.)	19 (2 distr.)	341,33	"	26
Preanger Regentsch.	" " " 62 "	1 588 259 (47 distr.)	69 787 (42 distr.)	1 147 (47 distr.)	641 (44 distr.)	227 (27 distr.)	868 (46 distr.)	15 607,39	18 302,68	19 061
Cheribon	" " " 25 " cc)	634 921 (13 distr.)	14 501 (12 distr.)	701 (13 distr.)	147 (12 distr.)	337 (13 distr.)	484 (13 distr.)	4 877,92	7,73	74
Tagal	" " " 18 "	271 156 (7 distr.)	16 203 (6 distr.)	258 (7 distr.)	155 (6 distr.)	19 (2 distr.)	174 (7 distr.)	2 549,00	3,12^{5}	8 782
Pekalongan . . .	" " " 11 "	225 841 (6 distr.)	8 827 (4 distr.)	546 (6 distr.)	194 (4 distr.)	140 (6 distr.)	334 (6 distr.)	1 566,21	468,59	2 586
Samarang	" " " 24 "	393 289 (6 distr.)	35 148 (5 distr.)	617 (6 distr.)	459 (5 distr.)	93 (2 distr.)	55 (6 distr.)	6 292,43	380,34	2 119
Japara	" " " 16 "	444 426 (6 distr.)	5 586 (6 distr.)	502 (6 distr.)	78 (6 distr.)	13 (4 distr.)	91 (6 distr.)	878,17	"	"
Soerabaija	" " " 28 "	68 586 (1 distr.)	3 395 (1 distr.)	239 (1 distr.)	116 (1 distr.)	109 (1 distr.)	225 (1 distr.)	886,75	63,57	580
Pasoeroean . . .	" " " 24 "	551 053 (11 distr.)	34 762 (11 distr.)	970 (11 distr.)	496 (11 distr.)	119 (9 distr.)	615 (11 distr.)	4 738,74	1 702,29	52 849
Probolinggo . . .	" " " 14 "	201 745 (6 distr.)	17 349 (6 distr.)	231 (6 distr.)	182 (6 distr.)	32 (4 distr.)	214 (6 distr.)	3 816,45	10,00	8 535
Bezoeki	" " " 20 "	465 396 (11 distr.)	29 951 (9 distr.)	460 (11 distr.)	dd) 285 (9 distr.)	162 (11 distr.)	404 (11 distr.)	9 545,50	"	257
Banjoemas	" " " 19 "	774 970 (13 distr.)	19 915 (10 distr.)	986 (13 distr.)	354 (11 distr.)	220 (6 distr.)	574 (13 distr.)	7 745,27	108,00	2 784
Bagelen	" " " 23 "	262 449 (5 distr.)	5 696 (3 distr.)	482 (5 distr.)	85 (3 distr.)	257 (5 distr.)	342 (5 distr.)	1 962,41	45,75	759
Kadoe	" " " 12 "	179 314 (4 distr.)	12 895 (3 distr.)	604 (4 distr.)	300 (3 distr.)	56 (2 distr.)	356 (3 distr.)	916,35	672,00	1 398
Madioen	" " " 26 "	576 519 (16 distr.)	11 449 (10 distr.)	805 (16 distr.)	170 (10 distr.)	229 (10 distr.)	399 (14 distr.)	4 057,98	1 004,88	1 004
Kediri	" " " 28 "	582 283 (16 distr.)	19 516 (14 distr.)	812 (16 distr.)	297 (14 distr.)	103 (10 distr.)	400 (16 distr.)	3 993,53	"	1 219
Algemeene totalen voor de koffiedistricten der gouvernements-residentiën (dus zonder Soerakarta en Djokjokarta)		7 355 123 (174 distr.)	318 260 (148 distr.)	9 774 (174 dis.)	4 200 (150 dis.)	2 164 (115 distr.)	6 321 (170 distr.)	70 429,76	22 768,95^{5}	102 362

cc) Buiten de particuliere landerijen.

AANTAL KOFFIEBOOMEN OP 31 OCTOBER 1890:									Koffie-inlevering (in pikols)			
aanwezig in op hoog gezag aangelegde, nog in onderhoud zijnde plantsoenen.			naar schatting aanwezig in plantsoenen vrijwillig of onder dien naam (als equivalent voor verplichte bijplantingen) aangelegd:									
			op bij de cultuurplannen aangewezen grond.			op niet bij de cultuurplannen aangewezen grond.						
Geplant in de jaren 1887/88, 1888/89 en 1889/90.	Geplant in vroegere jaren.	TOTAAL.	Geplant in de jaren 1887/88, 1888/89 en 1889/90.	Geplant in vroegere jaren.	TOTAAL.	Geplant in de jaren 1887/88, 1888/89 en 1889/90. a)	Geplant in vroegere jaren. a)	TOTAAL. a)	over 1887.	over 1888.	over 1889.	over 1890.
12.	13.	14.	15.	16.	17.	18.	19.	20.	21.	22.	23.	24.

TULATIE.

113 325	1 010 165	1 123 490	„	„	„	332 600	1 155 100	1 487 700	725	1 936	2 975	528
270 510	200 750	471 260	„	„	„	26 300	9 000	35 300	17	126	169	37
7 068 780	13 522 466	20 591 246	23 780 700	6 990 800	30 771 500	22 146 200	12 442 400	34 588 600	42 827	63 825	125 175	28 041
3 230 759	4 054 134	7 284 893	13 700	400	14 100	113 400	11 800	125 200	3 106	8 322	6 717	693
1 402 883	2 179 679	3 582 562	1 200	5 000	6 200	4 196 700	15 660 900	19 857 600	16 400	41 635	45 017	9 438
368 672	1 404 366	1 773 038	937 200	„	937 200	1 413 900	4 227 300	5 641 200	3 297	9 866	9 939	1 782
2 291 331	7 273 128	9 564 459	525 500	438 500	964 000	1 489 000	1 772 700	3 261 700	12 199	17 557	17 101	3 117
180 600	1 105 345	1 285 945	„	„	„	„	„	„	652	734	744	110
123 589	967 786	1 091 375	81 700	34 800	116 500	200 000	600 000	800 000	5 652	3 967	5 099	1 206
2 665 750	3 920 750	6 586 500	839 400	1 315 400	2 154 800	1 842 000	51 780 800	53 622 800	99 151	277 507	245 610	32 610
1 604 287	2 986 998	4 591 285	„	11 000	11 000	2 322 000	14 800 000	17 122 000	20 401	35 074	33 490	6 734
3 485 243	9 689 917	13 175 160	„	„	„	53 400	431 500	484 900	13 842	26 296	20 066	3 777
2 235 701	6 595 694	8 831 395	95 900	97 300	193 200	1 422 100	1 538 100	2 960 200	1 370	5 427	11 218	281
657 775	2 084 352	2 742 127	61 300	29 300	90 600	898 900	1 559 100	2 458 000	1 822	6 972	7 252	398
268 075	855 174	1 123 249	3 300	1 276 900	1 280 200	412 300	2 386 400	2 798 700	5 954	11 063	13 269	1 214
1 395 160	3 500 086	4 895 246	446 200	747 500	1 193 700	296 900	1 252 600	1 549 500	14 361	28 579	17 530	2 884
2 301 884	3 351 536	5 653 420	„	„	„	1 036 400	1 148 900	2 185 300	2 679	11 442	7 369	376
29 664 324	64 702 326	94 366 650	26 786 100	10 946 900	37 733 000	38 202 100	110 776 600	148 978 700	244 455	550 328	568 740	93 226

dd) Hier is gevolgd het in bijlage UU genoemde getal (verg. noot *t* hiervóór).

(5. 50.)

BIJLAGE XX.

(Zie hoofdst. O, afd. I, § 1, sub 3°., van het verslag.)

GOUVERNEMENTS-SUIKERCULTUUR op Java. — Overzicht betreffende de voor den oogst van 1890 beplante uitgestrektheid, de werkkrachten en productie, verschillende betalingen, enz., een en ander voor elke onderneming in het bijzonder.

NAMEN DER AFDEELINGEN.	DISTRICTEN.	ONDERNEMINGEN.	Aantal bouws in 1889 voor den oogst van 1890: beplant door tusschenkomst van het Gouvernement. (Onderdeelen van bouws zijn weggelaten.)	vrijwillig beplant: gronden waarvan het riet door de ondernemers is opgekocht. (Geraamde uitgestrektheid.)	vrijwillig beplant: gronden door de ondernemers gehuurd. a)	Hoeveelheid verkregen rietsap (in liters).	Gemiddeld gehalte van het rietsap volgens Beaumé.	Opbrengst (in pikols) uit het verwerkte gouvernements- en particulier riet verkregen: Superieure nummers (geschikt voor dadelijk verbruik).	Hooge nummers (20 t/m 15).	Middel-nummers (14 t/m 9).	Lage nummers (8 en lager).	Stroop-suiker. b)	Stroop. c)	Totaal der kolommen 9 t/m 13 (dus zonder de stroop).	Gemiddelde suiker-opbrengst per bouw. d)
1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.	11.	12.	13.	14.	15.	16.
CHERIBON.															
Cheribon.	Sindanglaut.	Sindanglaut.	76	»	368	11 443 200	10°	1 000	27 500	»	»	»	1 000	28 500	64.20
Idem.	Idem.	Karangsambong.	46	46	312	17 109 400	11,3°	5 358	30 105	8 317	»	4 908	470	48 688	120.50
Idem.	Lossari.	Tjiledoek.	76	139	155	13 833 400	9°	»	1 003	26 800	3 197	1 500	»	32 500	87.80
Idem.	Idem.	Tersana.	61	224	82	13 770 400	9°	»	1 006	23 844	5 850	1 500	»	32 200	87.70
Idem.	Palimanang.	Gempol.	61	146	344	11 076 800	9°	»	1 745	20 224	4 654	»	»	26 623	48.30
Idem.	Idem.	Glagamidang.	49	163	47	7 664 000	10°	»	1 301	15 644	82	4 000	»	21 027	81.10
Idem.	Gegesik-lor.	Ardjowinangon.	69	157	88	10 550 400	9°	»	4 500	17 000	»	1 993	»	23 493	74.80
Idem.	Idem.	Paroengdjaija.	76	172	91	11 735 700	9°	»	»	23 000	4 500	386	»	27 886	82.20
Madjalengka.	Radjagaloeh.	Djatiwangi.	76	h) 54	472	†	†	27 800	»	5 000	»	3 600	5 000	36 400	60.40
		Totaal	590	1 101	1 959	i) 97 183 300		34 158	67 160	139 829	18 283	17 887		277 317	75.90
TAGAL.															
Tagal.	Tagal.	Pagongan.	23	»	385	14 342 300	10°	»	3 355	30 391	1 828	2 200	»	37 774	92.60
Idem.	Krandong.	Adhiwerna.	61	»	614	34 296 800	9,9°	15 335	39 274	»	14 000	8 836	»	77 445	114.70
Idem.	Pangka.	Pangka.	76	»	488	28 146 000	9,9°	8 000	2 000	29 000	»	22 500	»	61 500	109.00
Idem.	Doekoewringin.	Kemanglen.	61	»	618	26 742 000	9,5°	»	»	60 000	5 000	»	»	65 000	95.70
Idem.	Idem.	Doekoewringin.	61	»	643	28 279 000	†	»	»	64 976	»	9 000	»	73 976	105.10
Brebes.	Brebes.	Djatibarang.	61	»	376	21 118 000	9,8°	»	»	41 087	»	5 263	2 000	46 350	106.00
Pamalang.	Pamalang.	Bandjardawa.	61	»	485	27 552 300	9,8°	»	46 092	8 834	692	6 000	»	61 618	112.80
Idem.	Tjomal-kidoel.	Tjomal.	46	»	410	33 061 000	16,1°	»	3 215	67 738	»	5 342	»	76 295	167.30
		Totaal	450	»	4 019	213 537 400		23 335	93 936	302 026	21 520	59 141		499 958	111.80
PEKALONGAN.															
Pekalongan.	Sawangan en Pekadjangan.	Wonopringgo.	107	»	447	25 737 100	10°	»	1 400	53 113	»	10 000	»	64 513	116.40
Idem.	Sragi.	Sragi.	61	»	299	10 488 600	9,9°	4 420	1 455	13 348	2 955	4 500	»	26 678	74.10
Batang.	Batang en Masin.	Kalimati.	76	»	381	24 686 500	10,45°	1 237	»	59 326	6 000	»	»	66 563	145.60
		Totaal	244	»	1 127	60 912 200		5 657	2 855	125 787	8 955	14 500		157 754	115.00
SAMARANG.															
Kendal.	Kendal.	Tjipiring.	92	498	»	22 184 100	9,68°	»	»	47 999	»	9 000	38 796	56 999	96.60
Idem.	Perboean.	Poegoe.	76	»	381	15 508 000	10,75°	»	892	33 736	»	5 693	»	40 321	88.20
Idem.	Troeko.	Gemoe.	76	»	451	27 370 800	†	3 134	4 696	43 420	»	2 000	6 000	53 250	101.00
Idem.	Kaliwoengoe.	Kaliwoengoe.	76	»	489	18 923 000	†	80	477	49 710	1 054	2 000	»	53 321	94.40
		Totaal	320	498	1 321	83 985 900		3 214	6 065	174 865	1 054	18 693		203 891	95.30

a) Gedeelten van een bouw als een geheel beschouwd.
b) In de overzichten bij vorige verslagen stond bij deze kolom aangeteekend dat van ettelijke ondernemingen de gefabriceerde stroopsuiker niet afzonderlijk vermeld, maar begrepen was onder de suikers n°. 8 en lager (kolom 12). In de hier te lande ontvangen gegevens voor deze tabel komt dergelijke aanteekening niet voor.

c) De hoeveelheid verkregen stroop is niet voor alle ondernemingen kunnen worden ingevuld, uithoofde van onvolledigheid der ontvangen opgaven.
d) Honderdste deelen van een pikol zijn verwaarloosd.
e) Zie de wet van 23 December 1886 (*Nederlandsch Staatsblad* 1886 n°. 247, *Indisch Staatsblad* 1887 n°. 34).

n.	Uitgaven uit 's lands kas te doen voor de gouvernements-beplantingen.								Van de fabrikanten heeft het Gouvernement daarentegen te ontvangen:			Aantal vaste arbeiders.		Aantal daglooners gemiddeld gebezigd:	
-elde ter- ngst er uw. l)	Schadeloosstelling aan de bevolking voor het tijdelijk afstaan van haren grond.	Loon voor het beplanten, onderhouden en bewaken.	Belooning aan de dessahoofden.	Cultuurprocenten aan de inlandsche ambtenaren te voldoen.	Te zamen.	Uitkeering aan de dessahoofden bij wijze van tegemoetkoming in de derving van een deel van het collecteloon der landrente.	Kosten van toezicht op de gouvernements-beplantingen.	Algemeen totaal.	cijns (wegens de beplantingen op hoog gezag), voor zooveel reeds opvorderbaar, d. i. voor de helft. e)	plantloon ingevolge art. 6 van het contract, met de 10 pct. verhooging.	Totaal.	Ambachtslieden en mandoors.	Gewone arbeiders.	gedurende den maal-tijd. (Vele der opgaven zijn globaal.)	bij het afwerken van het product. (Vele der opgaven zijn globaal.)
6.	17.	18.	19.	20.	21.	22.	23.	24.	25.	26.	27.	28.	29.	30.	31.
64.20	f 2 653,80	f 11 015,23	f 173,07	f 1 120,37	f 14 962,47	f 88,46			f 4 743,56	f 15 405,92	f 20 149,48	20	40	380	38
20.50	1 592,58	6 898,45	103,86^5	1 013,48^5	9 608,38	53,08^5			4 693,02	9 872,58	14 565,60	22	486	94	f)
87.80	2 653,68	10 788,52	166,53	1 130,31	14 739,04	88,45^5			4 775,00	15 447,38	20 222,38	43	590	g) †	f)
87.70	2 122,63	8 974,15	138,44	955,25	12 190,47	70,76			4 230,74	12 758,65	16 989,39	38	510	†	f)
48.30	2 476,92	8 859,69	138,46	1 011,38	12 486,45	70,77	f 2 880,00	Niet gespecificeerd op te geven.	3 600,69	12 840,22	16 440,91	5 à 10	50 à 100	200 à 300	20 à 50
81.10	1 719,69	7 140,96	108,17	755,92	9 724,74	57,32			2 433,93	10 011,28	12 445,21	10	200	100	50
74.80	2 492,31	9 150,92	155,77	864,69	12 663,69	83,08			3 348,26	13 078,66	16 426,92	40	210	200	50
82.20	2 676,84	10 161,01	153,84	1 022,83^5	14 014,52^5	89,23			3 611,44	14 463,73	18 075,17	16	†	235	25
60.40	2 230,70	10 176,01	166,92	1 160,75^5	13 734,38^5	89,23			3 369,62	14 626,61	17 996,23	14	†	200	26
75.90	f 20 619,15	f 83 164,94	f 1 305,06^5	f 9 034,99^5	f 114 124,15	f 690,39	f 2 880,00	f 117 694,54	f 34 806,26	f 118 505,03	f 153 311,29	†	†	†	†
92.60	f 888,46^5	f 2 889,23	f 42,20	f 165,34	f 3 985,29^5	f 28,29			f 1 069,04	f 3 859,09	f 4 928,13	25	300	300	50
114.70	2 369,23	8 799,51	138,45	726,62	12 033,81	67,40			3 464,70	12 179,20	15 643,90	20 à 30	10 à 80	180	50
109.00	2 961,54	10 548,10^5	173,08^5	1 091,47^5	14 774,20^5	82,58			3 702,69^5	14 490,81	18 193,50^5	20	†	560	94
95.70	2 369,23	8 445,71^5	123,45	733,62	11 672,01^5	67,40	f 2 160,00	Niet gespecificeerd op te geven.	3 212,69	11 671,84	14 884,53	†	†	700	150
105.10	2 166,15	8 066,21	123,45	661,58	11 017,39	67,40			2 669,42	10 882,21	13 551,63	†	†	†	†
106.00	2 504,61^5	9 002,20	138,46	938,15	12 583,42^5	67,69			4 421,72	12 378,22	16 799,94	15	20	208	103
112.80	2 335,38	8 411,70	123,08	639,10	11 509,26	67,40			2 756,31	11 297,18	14 053,49	160	300	180	60
167.30	1 751,54	6 189,00	92,30^5	456,43	8 489,27^5	56,45			1 752,69	8 467,29	10 219,98	65	90	500	100
111.80	f 17 346,15	f 62 351,73	f 954,48	f 5 412,31^5	f 86 064,67^5	f 504,61	f 2 160,00	f 88 729,28^5	f 23 049,26^5	f 85 225,84	f 103 275,10^5	†	†	†	†
116.40	f 4 577,64^5	f 15 387,08	f 230,45	f 1 232,53	f 21 427,70^5	f 123,84^5			f 5 933,17	f 21 185,07	f 27 118,24	100	200	300	50
74.10	2 333,07^5	8 759,38^5	128,30^5	637,54	11 858,30^5	73,84^5	f 660,00	Niet gespecificeerd op te geven.	2 315,20	11 740,89	14 056,09	35	»	340	150
145.60	3 150,19	11 418,96	160,39^5	1 067,69	15 797,23^5	84,62			3 803,65	15 608,58	19 412,23	†	†	j) 25	†
115.00	f 10 060,91	f 35 565,42^5	f 519,15	f 2 937,76	f 49 083,24^5	f 282,31	f 660,00	f 50 025,55^5	f 12 052,02	f 48 534,54	f 60 586,56	†	†	665	†
96.60	f 4 135,79^5	f 12 638,63	f 176,92	f 866,12	f 17 817,46^5	f 101,54			f 3 641,72	f 17 769,74	f 21 411,46	1	38	300	50
88.20	3 385,37	10 696,67	173,08	1 188,70	15 353,82	84,61^5	f 1 440,00	Niet gespecificeerd op te geven.	4 548,08	15 144,19	19 692,27	37	116	120	»
101.00	3 109,61	10 971,15	153,85	826,86	15 061,47	84,61^5			2 963,23	14 913,46	17 876,69	31	70	475	110
94.40	3 939,44	10 438,59	173,08	1 022,29	15 573,40	84,61			4 323,07^5	15 254,03^5	19 577,11	47	60	570	70
95.30	f 14 570,21^5	f 44 655,04	f 676,93	f 3 903,97	f 63 806,15^5	f 355,38	f 1 440,00	f 65 601,53^5	f 15 476,10^5	f 63 081,42^5	f 78 557,53	116	284	1 465	230

van ouv…

).

f) Geen daglooners waren gebezigd, daar genoeg vaste arbeiders in dienst waren.
g) Waar men een † vindt geplantst, is, bij gebrek aan opgaven of aan voldoende opgaven, geen cijfer kunnen worden ingevuld.

h) Ten aanzien van 43 999 pikols suikerriet, van de bevolking opgekocht, kan niet worden opgegeven van hoeveel bouws aanplant dat riet afkomstig was.
i) Dit totaal betreft 8 van de 9 ondernemingen.
j) Ambachtslieden.

NAMEN DER AFDEELINGEN.	DISTRICTEN.	ONDERNEMINGEN.	Aantal bouws in 1889 voor den oogst van 1890: beplant door tusschenkomst van het Gouvernement. (Onderdeelen van bouws zijn weggelaten.)	vrijwillig beplant: gronden waarvan het riet door de ondernemers is opgekocht. (Geraamde uitgestrektheid.)	vrijwillig beplant: gronden door de ondernemers gehuurd (zie noot a).	Hoeveelheid verkregen rietsap (in liters).	Gemiddeld gehalte van het rietsap volgens Beaumé.	Opbrengst (in pikols) uit het verwerkte gouvernements- en particulier riet verkregen: Superieure nummers (geschikt voor dadelijk verbruik).	Hooge nummers (20 t/m 15).	Middelnummers (14 t/m 9).	Lage nummers (8 en lager).	Stroopsuiker (zie noot b).	Stroop (zie noot c).	Totaal der kolommen 9 t/m 13 (dus zonder de stroop).	Gemiddelde suikeropbrengst per bouw. (zie noot d).
1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.	11.	12.	13.	14.	15.	16.
	JAPARA.														
Patti.	Patti en Selowessi.	Langsee.	92	»	454	19 062 000	9,75°	»	6 947	34 586	2 148	1 000	»	44 681	81.80
Idem.	Selowessi.	Tangkil.	61	»	479	23 282 000	10°	»	»	58 600	3 000	»	»	61 600	114.00
Idem.	Tengeles.	Tandjong Modjo.	71	»	379	9 292 000	7,4°	»	»	15 350	1 000	4 000	»	20 350	45.20
Idem.	Idem.	Klaling.	61	6	393	16 744 400	10,82°	»	32 327	»	5 000	3 941	»	41 268	89.70
Japara.	Japara.	Petjangaän.	62	»	458	27 088 200	9°	»	54 000	4 000	400	»	»	58 400	112.30
Idem.	Maijong.	de Hoop (Maijong)	84	»	521	21 529 600	8,34°	1 415	37 835	»	3 000	7 000	»	49 250	81.40
Koedoes.	Koedoes.	Rendeng.	62	»	412	5 994 000	7°	»	9 294	»	1 367	684	»	11 345	23.90
Idem.	Koedoes en Tjendono.	Besito.	76	»	495	15 744 200	9°	»	5 571	23 785	»	4 413	»	33 769	59.10
Joana.	Mergotoehoe.	Pakkies	92	»	502	23 536 300	9°	»	»	48 707	»	6 000	»	54 707	92.10
		Totaal	661	6	4 093	162 272 700		1 415	145 974	185 028	15 915	27 038		375 370	78.80
	REMBANG.														
Toeban.	Rembes en Djenoe.	Wringin Agoeng.	46	»	317	13 052 900	9,25°	200	25 382	»	6 000	»	»	31 582	87.00
	SOERABAIJA.														
Sidoardjo.	Djenggolo I.	Waroe.	61	»	477	15 496 000	10°	»	26 482	9 002	802	4 715	»	41 001	76.20
Idem.	Idem.	Sroeni.	67	»	523	23 185 800	8½°	»	»	5 984	53 370	5 912	»	65 266	110.60
Idem.	Djenggolo II.	Boedoeran.	73	»	461	16 780 200	11°	»	12 811	26 832	»	»	»	39 643	74.20
Idem.	Idem.	Tjandi.	61	»	382	19 565 200	10°—11°	»	485	3 076	44 707	1 414	1 800	49 682	112.10
Idem.	Djenggolo III.	Balangbendo.	61	»	441	23 344 600	10°	»	»	64 824	»	3 061	»	67 885	135.20
Idem.	Djenggolo III en IV.	Krian.	61	»	536	30 221 000	10°	»	»	53 168	13 674	12 000	»	78 842	132.00
Idem.	Djenggolo I en IV	Ketegan.	73	»	454	26 250 000	11°	»	14 300	35 027	»	2 722	5 000	52 049	98.70
Idem.	Rawapoelo I en Djenggolo II.	Tangoelangin.	73	»	428	19 891 800	7°—9°	»	»	19 794	25 707	2 335	2 016	47 836	95.40
Idem.	Rawapoelo I.	Porrong.	61	»	389	21 053 000	9°	»	»	60 500	»	»	»	60 500	134.40
Idem.	Rawapoelo I en II	Kremboong.	69	»	392	25 589 700	10,39°	616	1 055	47 527	11 448	4 312	7 225	64 958	140.90
Idem.	Djenggolo III en Rawapoelo II.	Watoetoelies.	73	»	437	22 962 600	10,6°	1052	»	54 748	»	6 000	2 000	61 800	121.10
Djombang.	Modjoredjo.	Goedo.	32	»	368	13 772 500	9,61°	»	4 971	23 927	2 300	500	»	31 698	79.20
Idem.	Modjoredjo en Modjoagoeng.	Djombang.	61	»	490	23 700 000	9°	»	40 400	»	»	10 040	4 200	50 440	91.50
Modjokerto.	Modjokerto en Modjoagoeng.	Brangkal.	46	»	517	30 806 400	9,94°	»	26 157	46 042	66	4 000	»	76 265	135.40
Idem.	Modjokerto.	Sentanen-lor.	61	»	478	18 230 500	11°	»	3 339	47 166	»	1 150	2 000	51 655	95.80
Idem.	Modjokasri.	Gempolkrep.	61	»	499	26 938 000	9,10°	»	»	60 100	»	9 950	2 700	70 050	125.10
Idem.	Modjosari-lor.	Koning Willem II	75	»	484	26 662 000	10,50°	»	39 098	20 052	11 000	8 000	»	78 150	139.80
Idem.	Idem.	Bangsal.	46	»	475	23 658 000	†	»	5 100	49 640	3 300	7 000	»	65 040	124.80
Idem.	Modjosari-kidoel.	Ketanen.	46	»	407	†	†	»	»	41 000	»	»	»	41 000	90.50
		Totaal	1 161	»	8 638	l) 408 107 300		1 668	174 198	668 409	166 374	83 111		1 093 760	111.60

k) Vaste arbeiders in den maal-tijd dagelijks werkzaam

l) Dit totaal betreft 18 van de 19 ondernemingen.

Uitgaven uit 's lands kas te doen voor de gouvernements-beplantingen.								Van de fabrikanten heeft het Gouvernement daarentegen te ontvangen:			Aantal vaste arbeiders.		Aantal dagloouers gemiddeld gebezigd:	
Schadeloosstelling aan de bevolking voor het tijdelijk afstaan van haren grond.	Loon voor het beplanten, onderhouden en bewaken.	Belooning aan de dessahoofden.	Cultuurprocenten aan de inlandsche ambtenaren te voldoen.	Te zamen.	Uitkeering aan de dessahoofden bij wijze van tegemoetkoming in de derving van een deel van het collecteloon der landrente.	Kosten van toezicht op de gouvernements-beplantingen.	Algemeen totaal.	cijns (wegens de beplantingen op hoog gezag), voor zoover reeds opvorderbaar, d. i. voor de helft; (zie noot *e*).	plantloon ingevolge art. 6 van het contract, met de 10 pct. verhooging.	Totaal.	Ambachtslieden en mandoors.	Gewone arbeiders.	gedurende den maal-tijd. (Vele der opgaven zijn globaal.)	bij het afwerken van het product. (Vele der opgaven zijn globaal.)
17.	18.	19.	20.	21.	22.	23.	24.	25.	26.	27.	28.	29.	30.	31.
f 3 457,15^{5}	f 12 294,42	f 199,84^{5}	f 1 194,22	f 17 145,64	f 101,54			f 5 104,15	f 16 730,50	f 21 834,65	4	10	325	30
1 353,85	7 752,46	138,46	924,92	10 169,69	67,69			3 225,70	10 815,53^{5}	14 041,23^{5}	30	50	60	40
2 722,95	8 693,29	160,61^{5}	1 054,60	12 631,45^{5}	78,52^{5}			3 900,81	12 391,73	16 292,54	10	20	200	40
2 418,21	8 196,71	138,46	966,65	11 720,03	67,69			3 330,00	11 691,47^{5}	15 021,47^{5}	30	30	300	»
2 466,12	7 704,08	138,46	905,68	11 214,34	67,69	f 5 040,00	Niet gespecificeerd op te geven.	3 530,62	11 343,55^{5}	14 874,17^{5}	20	30	420	80
3 803,89	9 446,84^{5}	190,38	1 107,33	14 548,44^{5}	93,08			4 124,88	14 561,42	18 686,30	*k*) 28	*k*) 575	»	85
2 675,29	8 429,42	140,19	909,07	12 153,97	68,54			3 958,25^{5}	11 693,00	15 651,25^{5}	25	12	440	54
3 687,02^{5}	9 209,20	173,08	1 320,38	14 389,68^{5}	84,61^{5}			5 404,62	14 147,26	19 551,88	50	25	300	50
4 457,54	11 159,62	207,69^{5}	1 355,90	17 180,75^{5}	101,54			5 552,31	17 519,95	23 072,26	10	60	500	60
f 27 042,03	f 82 886,04^{5}	f 1 487,18^{5}	f 9 738,75	f 121 154,01	f 730,91	f 5 040,00	f 126 924,92	f 38 131,34^{5}	f 120 894,42^{5}	f 159 025,77	207	812	2 545	439
f 2 244,93	f 4 582,00	f 88,38^{5}	f 422,31	f 7 337,62^{5}	f 50,77	»	f 7 388,39^{5}	f 1 821,12	f 6 905,12	f 8 726,24	6	†	300	100
f 3 383,26	f 9 475,02	f 133,22^{5}	f 729,14	f 13 720,64^{5}	f 66,08	»	f 13 786,72^{5}	f 2 753,23	f 13 209,13	f 15 962,36	13	45	160	60
3 622,01	8 337,23	150,28	1 034,62	13 144,14	75,81	»	13 219,95	4 467,52	12 932,14	17 399,66	34	35	300	90
3 682,71	9 068,89^{5}	166,18	900,59	13 818,37^{5}	81,65	»	13 900,02^{5}	3 858,09	13 656,11^{5}	17 514,20^{5}	16	»	420	64
3 055,76	7 364,11	123,08	665,45^{5}	11 208,40^{5}	67,69	»	11 276,09^{5}	3 014,62	11 126,94	14 141,56	10	50	260	70
2 794,52	6 474,77	128,28^{5}	639,37	10 036,94^{5}	67,69^{5}	»	10 104,64	3 180,62	9 837,39	13 018,01	7	120	120	60
3 003,12	6 915,61	138,45^{5}	761,75^{5}	10 818,94	67,69	»	10 886,63	3 608,15	10 692,99	14 391,14	15	60	275	70
3 755,82^{5}	8 301,99	166,15^{5}	1 106,22	13 330,19	82,71	»	13 412,90	4 654,15	13 293,40^{5}	17 947,55^{5}	18	140	280	60
3 614,44^{5}	9 006,97	147,69^{5}	741,29	13 510,40	81,23	»	13 591,63	3 328,14	13 611,41	16 939,55	19	30	400	800
2 914,44^{5}	7 517,18^{5}	123,09	610,99^{5}	11 165,71^{5}	67,70	»	11 233,41^{5}	2 639,69	10 990,20	13 629,89	2	25	250	80
3 078,52^{5}	7 452,19	155,76^{5}	847,82^{5}	11 534,30^{5}	76,15^{5}	»	11 610,46	3 760,96	11 433,36	15 194,32	47	100	286	120
3 269,17^{5}	7 763,68	147,69	767,35	11 947,89^{5}	81,23	»	12 029,12^{5}	3 141,18	11 864,95	15 006,13	24	140	130	»
1 048,79^{5}	4 097,74	69,94	358,89	5 575,36^{5}	36,34	»	5 611,70^{5}	1 729,28	5 604,40	7 333,68	10	50	250	70
2 012,44^{5}	7 821,68	138,44	707,67	10 680,23^{5}	69,21^{5}	»	10 749,45	3 003,08	10 681,20	13 684,28	12	†	300	50
1 647,70^{5}	5 682,98	103,83	770,91	8 205,42^{5}	54,76	»	8 260,18^{5}	3 601,38	8 258,71	11 860,09	22	54	21	450
2 278,19^{5}	7 799,17	138,47	1 129,59^{5}	11 345,43	70,77	»	11 416,20	5 118,92	11 325,60	16 444,52	30	10	500	250
2 123,07^{5}	8 376,96^{5}	122,58	565,43	11 188,05	69,74^{5}	»	11 257,79^{5}	2 834,46	11 218,34	14 052,80	20	100	250	50
2 774,16	9 320,34	147,75	804,39^{5}	13 046,64^{5}	86,70	»	13 133,34^{5}	3 334,64	13 061,62	16 396,26	20	300	100	»
1 755,08	5 716,94	107,31	607,12^{5}	8 186,45^{5}	54,85	»	8 241,30^{5}	2 285,06	8 225,73	10 510,79	50	»	550	50
1 604,14^{5}	5 791,38	99,92	543,42^{5}	8 038,87	51 79^{5}	»	8 090,66^{5}	2 400,40	8 041,11	10 441,51	12	50	250	100
f 51 417,39^{5}	f 142 284,84^{5}	f 2 508,14	f 14 292,05	f 210 502,43	f 1 309,81^{5}	»	f 211 812,24^{5}	f 62 803,57	f 209 064,74	f 271 868,31	381	†	5 102	2 494

NAMEN DER AFDEELINGEN.	NAMEN DER DISTRICTEN.	NAMEN DER ONDERNEMINGEN.	Aantal bouws in 1889 voor den oogst van 1890: beplant door tusschenkomst van het Gouvernement. (Onderdeelen van bouws zijn weggelaten.)	Aantal bouws in 1889 voor den oogst van 1890: vrijwillig beplant: gronden waarvan het riet door de ondernemers is opgekocht. (Geraamde uitgestrektheid.)	Aantal bouws in 1889 voor den oogst van 1890: vrijwillig beplant: gronden door de ondernemers gehuurd (zie noot a).	Hoeveelheid verkregen rietsap (in liters).	Gemiddeld gehalte van het rietsap volgens Beaumé.	Opbrengst (in pikols) uit het verwerkte gouvernements- en particulier riet verkregen: Superieure nummers (geschikt voor dadelijk verbruik).	Hooge nummers (20 t/m 15).	Middelnummers (14 t/m 9).	Lage nummers (8 en lager).	Stroopsuiker (zie noot b).	Stroop (zie noot c).	Totaal der kolommen 9 t/m 13 (dus zonder de stroop).	Gemiddelde suikeropbrengst per bouw (zie noot d).
1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.	11.	12.	13.	14.	15.	16.
	PASOEROEAN.														
Pasoeroean.	Ngempit.	de Onderneming.	65	»	363	13 812 700	10°	»	30 947	»	»	7 806	»	38 753	90.50
Idem.	Wangkal.	Kloerahan.	56	»	344	11 046 000	10°	»	»	24 645	4 000	»	3 500	28 645	71.60
Idem.	Winongan.	Bekassi-Oost.	38	»	412	20 474 100	9,10°	»	16 342	17 726	»	14 000	»	48 068	106.80
Idem.	Redjasa.	Soekoredjo.	39	»	298	13 378 000	10°	50	»	31 300	»	4 000	»	35 350	104.90
Idem.	Idem.	Kawisredjo.	39	»	311	10 049 000	9°	»	2 606	21 377	1 896	1 678	2 045	27 557	78.70
Idem.	Pasoeroean.	Sariredjo.	m) 32	»	m) 87	....	....	......	......	......	......	......	......	......	......
Idem.	Pasoeroean en Ngempit.	Plered.	44	»	n) 323	12 481 000	†	»	»	23 000	»	5 000	5 000	28 000	76.20
Bangil.	Gempol.	Wangoenredjo.	52	»	328	16 107 000	$8\frac{1}{2}$°	»	»	27 010	»	1 374	500	28 384	74.70
Idem.	Pandaän.	Ardiredjo.	54	»	499	20 429 400	10,73°	»	»	42 475	10 365	4 000	»	56 840	102.70
Idem.	Wonoredjo.	Wonoredjo.	65	»	245	11 444 500	9°	2 212	»	20 322	4 876	»	»	27 410	88.40
Idem.	Gemping.	Yossowilangon.	47	»	267	9 068 000	†	420	»	20 750	»	3 000	1 000	24 170	77.00
Idem.	Bangil.	Soemberredjo.	59	»	377	10 724 700	†	»	320	17 579	5 000	5 000	»	27 899	63.90
		Totaal	590	»	3 854										
		Af (zie noot m):	32	»	87										
			558	»	3 767	149 014 400		2 682	50 215	246 184	26 137	45 858		371 076	85.80
	PROBOLINGGO.														
Probolinggo.	Probolinggo.	Oembool.	81	»	470	25 489 600	†	»	1 566	54 722	»	10 000	»	66 288	120.30
Idem.	Soemberkareng.	Soemberkareng.	72	»	418	21 000 000	8°	»	»	45 570	»	6 519	3 000	52 089	106.30
Idem.	Dringoe.	Wonolangan.	73	»	376	15 966 000	10°	2 694	»	39 164	352	6 500	»	48 710	108.40
Kraksaän.	Kraksaän.	Kandangdjati.	79	»	417	18 606 000	11°	»	40 500	»	»	4 800	4 300	45 300	91.30
Idem.	Gading.	Djaboeng.	40	»	368	18 393 500	†	»	»	31 858	5 000	8 821	»	45 679	111.90
Idem.	Phaëton.	Phaëton.	91	»	558	31 135 000	10,76°	»	»	75 393	348	3 500	»	79 241	122.00
Idem.	Padjarakan.	Padjarakan.	99	»	504	29 029 000	9,35°	»	70 500	2 000	»	4 000	»	76 500	126.80
Idem.	Gending.	Gending.	o) 84	»	417	27 917 000	†	»	»	60 059	»	5 000	»	65 059	p) 130.60
Loemadjang.	Loemadjang.	Soekodono.	38	300	131	15 238 500	11°	320	3 400	30 000	»	2 000	»	35 720	76.30
		Totaal	657	300	3 659	202 774 600		3 014	115 966	338 766	5 700	51 140		514 586	q) 111.50
Probolinggo.	Tongas.	Baijoeman r)	»	»	»	....	....	......	......	......	......	......		......	......
	Met inbegrip van Baijoeman dus		657	300	3 659	202 774 600		3 014	115 966	338 766	5 700	51 140		514 586	111.50
	BEZOEKI.														
Bezoeki.	Bezoeki.	de Maas.	51	»	335	19 302 000	11°–12°	»	»	20 000	20 000	2 000	»	42 000	108.80
Idem.	Mlandingan.	Boedoean.	61	»	404	18 202 000	10°	»	476	42 610	»	5 000	»	48 086	103.40
Panaroekan.	Panaroekan.	Wringin Anom.	66	»	526	28 200 000	10°	»	»	59 983	»	9 000	»	68 983	116.50
Idem.	Sitoebondo.	Olean.	46	»	433	25 855 500	9°	»	»	50 515	»	8 600	»	59 115	123.40
Idem.	Kapongan.	Pandji.	76	»	515	33 780 500	11,1°	»	69 787	9 059	»	5 500	»	84 346	142.70
		Totaal	300	»	2 213	125 340 000		»	70 263	182 167	20 000	30 100	»	302 530	120.30

m) De onderneming Sariredjo had niet gewerkt; van haar aanplant, groot te zamen 119 bouws, [illegible]en 28 bouws bij de onderneming Plered, en 91 bouws bij de vrije onderneming Pengkol verwerkt.
n) Hieronder 28 bouws van de in de voorgaande noot bedoelde 119 bouws.

o) Hiervan slechts 81 bouws verwerkt, zijnde 3 bouws vernield door overstrooming.
p) Berekend over een aanplant van 498 bouws (zie de voorgaande noot).
q) Berekend over een aanplant van 4613 bouws (zie noot p).

…egen.	Uitgaven uit 's lands kas te doen voor de gouvernements-beplantingen.								Van de fabrikanten heeft het Gouvernement daarentegen te ontvangen:			Aantal vaste arbeiders.		Aantal daglooners gemiddeld gebezigd:	
Ge-…ddelde …iker-…rengst per …ouw …noot *d*).	Schadeloosstelling aan de bevolking voor het tijdelijk afstaan van haren grond.	Loon voor het beplanten, onderhouden en bewaken.	Belooning aan de dessahoofden.	Cultuurprocenten aan de inlandsche ambtenaren te voldoen.	Te zamen.	Uitkeering aan de dessahoofden bij wijze van tegemoetkoming in de derving van een deel van het collecteloon der landrente.	Kosten van toezicht op de gouvernements-beplantingen.	Algemeen totaal.	cijns (wegens de beplantingen op hoog gezag), voor zoover reeds opvorderbaar, d. i. voor de helft; (zie noot *e*).	plantloon ingevolge art. 6 van het contract, met de 10 pct. verhooging.	Totaal.	Ambachtslieden en mandoors.	Gewone arbeiders.	gedurende den maal-tijd. (Vele der opgaven zijn globaal.)	bij het afwerken van het product. (Vele der opgaven zijn globaal.)
16.	17.	18.	19.	20.	21.	22.	23.	24.	25.	26.	27.	28.	29.	30.	31.
90.50	f 3 767,88	f 6 989,66	f 147,11^5	f 869,57	f 11 774,22^5	f 71,92			f 3 759,61^5	f 11 513,09	f 15 272,70^5	6	16	400	55
71.60	3 1[illegible]8,69	5 877,93^5	122,57	692,40	9 881,59^5	62,27			2 919,08	9 750,38	12 669,46	12	53	275	45
106.80	2 221,15	3 999,23	83,27	420,71^5	6 724,36^5	42,30^5			2 436,34^5	6 760,35	9 196,69^5	15	25	250	40
104.90	2 301,13	4 170,70^5	89,65	545,69	7 107,17^5	43,83			2 566,49	7 017,09	9 583,58	30	80	200	»
78.70	2 [illegible]02,03^5	4 324,69^5	86,26^5	459,42	7 172,41^5	43,83			2 027,68	7 064,42	9 092,10	9	67	314	98
. . . .	1 865,76^5	3 384,89	61,87	311,10	5 623,62^5	35,53^5			1 383,25	5 563,90	6 947,15	10	20	. . . . . .	. . . . . .
76.20	2 576,54	4 763,49^5	100,38	665,30	8 105,71^5	49,07	f 3 660	Niet gespecificeerd op te geven.	2 875,68^5	7 985,06	10 860,74^5	35	100	200 à 250	50 à 60
74.70	2 643,61^5	5 598,58	104,61^5	548,20^5	8 895,01^5	57,53^5			2 353,85	8 681,98	11 035,83	5	†	400	45
102.70	2 710,03	5 784,95	122,19	772,51^5	9 389,68^5	59,74			3 793,25^5	9 250,80	13 044,05^5	26	90	450	100
88.40	3 382,34^5	6 928,08^5	140,89	812,17	11 263,49	71,58^5			3 119,14	11 089,53	14 208,67	3	32	300	30
77.00	2 216,04^5	4 986,00^5	86,67	421,40	7 710,12	51,95			1 827,83	7 715,24^5	9 543,07^5	10	42	230 à 270	50 à 80
63.90	3 051,54^5	6 493,27^5	117,84^5	575,90	10 238,56^5	67,69			2 436,22	9 825,27	12 261,49	6	30	210	30
85.80	f 32 226,77	f 63 301,50^5	f 1 263,33	f 7 094,38^5	f 103 885,99	f 657,26	f 3 660	f 108 203,25	f 31 498,44	f 102 217,11^5	f 133 715,55^5	167	†	†	†
…120.30	f 4 819,54	f 8 527,53	f 175,86	f 938,20	f 14 461,13	f 89,35			f 3 942,64	f 13 865,03	f 17 807,67	20	»	600	200
…106.30	3 609,69	7 765,58	145,85	765,66	12 286,78	80,21^5			3 229,62	12 176,70	15 406,32	»	»	360	»
…108.40	3 627,21	7 601,85	164,42^5	1 059,30	12 452,78^5	80,38			4 943,00	12 560,09^5	17 503,09^5	19	21	458	200
91.30	3 988,59	8 389,33	159,39	728,40	13 265,71	83,67			3 414,02	12 794,65	16 208,67	»	»	†	»
…111.90	1 948,49	4 244,45^5	88,26	542,80	6 824,00^5	42,81	f 4 740	Niet gespecificeerd op te geven.	2 052,02	6 488,79	8 540,81	28	»	230	30
…122.00	4 417,42	9 662,96^5	197,51	1 030,17^5	15 308,07	95,79			4 092,89	14 699,83	18 792,72	40	50	600	400
…126.80	4 828,97	10 586,07	223,25^5	1 347,10	16 985,39^5	104,18			5 964,27	16 041,25	22 005,52	40	30	370	40
…30.60	4 096,05	8 883,08	181,86	1 031,50	14 192,49	88,20			4 095,95	13 607,75	17 703,70	»	»	500	»
76.30	1 338,46	3 809,74	62,50	234,61^5	5 445,31^5	44,61^5			1 016,00	5 458,75	6 474,75	50	50	250	»
…11.50	f 32 674,42	f 69 470,60	f 1 398,91	f 7 677,75	f 111 221,68	f 709,21	f 4 740	f 116 670,89	f 32 750,41	f 107 692,84^5	f 140 443,25^5	197	151	†	870
. . . .	3 384,62	»	»	»	3 384,62	84,61^5	»	3 469,23^5	*s*) 2 516,92	*t*) 3 569,61	6 086,53	. . . .	. . . . . .	. . . . . .	. . . . . .
…11.50	f 36 059,04	f 69 470,60	f 1 398,91	f 7 677,75	f 114 606,30	f 793,82^5	f 4 740	f 120 140,12^5	f 35 267,33	f 11[illegible] 262,45^5	f 146 529,78^5	197	151	†	870
…08.80	f 3 079,65^5	f 5 661,04	f 116,65	f 780,80	f 9 638,14^5	f 55,99	»	f 9 694,13^5	f 2 978.89	f 9 186,51	f 12 165,40	22	†	340	45
…03.40	3 655,38	6 407,15	111,38	754,77	10 928,68	66,46	»	10 995,14	2 848,23	10 635,47^5	13 483,70^5	25	60	200	100
…16.50	3 688,78^5	6 435,56	128,30^5	726,15	10 978,80	66,46	»	11 045,26	2 890,77	10 608,40	13 499,17	30	120	50	320
…23.40	2 790,34	4 903,76	96,22^5	539,77	8 330,09^5	49,84^5	»	8 379,94	2 292,76	8 003,00	10 295,76	25	10	400	100
…42.70	4 652,31^5	8 038,03^5	166,54	1 022,31	13 879,20	83,07	»	13 962,27	5 068,85	13 351,88	18 420,73	40	100	400	100
…20.30	f 17 866,47^5	f 31 445,54^5	f 619,10	f 3 823,80	f 53 754,92	f 321,82^5	»	f 54 076,74^5	f 16 079,50	f 51 785,26^5	f 67 864,76^5	142	†	1 390	665

r) De onderneming Baijoeman wordt hier, om de in 't vorig verslag (bijlage VV, noot *p*) genoemde reden, weder afgescheiden vermeld van de overige ondernemingen die in Probolinggo op contract met het Gouvernement werken. Ook voor den oogst van 1890 bleef aan de ondernemers van Baijoeman weder de beschikking gelaten over de contractueele gronden, ter beplanting met eigen middelen, waarvan zij evenwel geen gebruik maakten.

s) Cijns voor de gronden die zonder aanplant ter beschikking van de ondernemers waren gesteld (ook hier de helft opgegeven; verg. noot *e*).

t) Grondhuur ter zake van de in de voorgaande noot bedoelde gronden.

NAMEN DER AFDEELINGEN.	DISTRICTEN.	ONDERNEMINGEN.	Aantal bouws in 1889 voor den oogst van 1890: beplant door tusschenkomst van het Gouvernement. (Onderdeelen van bouws zijn weggelaten.)	vrijwillig beplant: gronden waarvan het riet door de ondernemers is opgekocht. (Geraamde uitgestrektheid.)	vrijwillig beplant: gronden door de ondernemers gehuurd (zie noot a).	Hoeveelheid verkregen rietsap (in liters).	Gemiddeld gehalte van het rietsap volgens Beaumé.	Opbrengst (in pikols) uit het verwerkte gouvernements- en particulier riet verkregen. Superieure nummers (geschikt voor dadelijk verbruik).	Hooge nummers (20 t/m 15).	Middel-nummers (14 t/m 9).	Lage nummers (8 en lager).	Stroop-suiker (zie noot b).	Stroop (zie noot c).	Totaal der kolommen 9 t/m 13 (dus zonder de stroop).	Gemiddelde suiker-opbrengst per bouw (zie noot d).
1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.	11.	12.	13.	14.	15.	16.
BANJOEMAS.															
Banjoemas.	Soekaradja.	Kalibagor.	61	19	416	16 560 000	9,5°	»	»	41 500	»	»	»	41 500	83.60
MADIOEN.															
Magettan.	Keniten en Maospati.	Poerwodadi.	61	»	634	22 603 300	11°	»	»	47 488	»	5 535	600	53 023	76.30
Idem.	Goranggareng en Maospati.	Redjosari.	61	»	453	8 108 400	10,5°	»	»	14 731	»	3 036	4 500	17 767	34.50
		Totaal	122	»	1 087	30 711 700		»	»	62 219	»	8 571		70 790	58.56
KEDIRI.															
Kediri.	Kediri en Djambean.	Pesantren.	61	31	451	18 952 500	9,8°	1 100	120	26 000	4 892	6 945	3 500	39 057	71.90
Idem.	Papar.	Minggiran.	36	»	465	20 374 200	8°	»	»	22 545	»	5 000	»	27 545	54.90
Idem.	Idem.	Poerwoasri.	36	»	494	26 807 300	8,5°	»	»	47 040	»	3 300	»	50 340	94.90
Idem.	Soekoredjo en Papar.	Menang.	27	125	449	20 316 600	6,5°	»	»	28 151	»	»	5 000	28 151	46.80
Ngrowo.	Kalangbret.	Modjopanggoeng.	61	81	349	20 517 800	9,9°	»	35 000	11 250	»	»	»	46 250	94.10
Berbek.	Berbek en Ngandjoek.	Djati.	69	»	512	18 925 200	11°	»	»	43 000	3 000	4 000	»	50 000	86.00
		Totaal	290	237	2 720	125 893 600		1 100	35 120	177 986	7 892	19 245		241 343	74.30
Gewesten.	**RECAPITULATIE.**	Aantal ondernemingen.													
Cheribon		9	590	1 101	1 959	u) 97 183 300	.....	34 158	67 160	139 829	18 283	17 887	†	277 317	75.90
Tagal		8	450	»	4 019	213 537 400	.....	23 335	93 936	302 026	21 520	59 141	†	499 958	111.80
Pekalongan		3	244	»	1 127	60 912 200	.....	5 657	2 855	125 787	8 955	14 500	†	157 754	115.00
Samarang		4	320	498	1 221	83 985 900	.....	3 214	6 065	174 865	1 054	18 693	†	203 891	95.30
Japara		9	661	6	4 093	162 272 700	.....	1 415	145 974	185 028	15 915	27 038	†	375 370	78.80
Rembang		1	46	»	317	13 052 900	.....	200	25 382	»	6 000	»	†	31 582	87.00
Soerabaija		19	1 161	»	8 638	v) 408 107 300	.....	1 668	174 198	668 409	166 374	83 111	†	1 093 760	111.60
Pasoeroean w)		11	558	»	x) 3 767	149 014 400	.....	2 682	50 215	246 184	26 137	45 858	†	371 076	85.80
Probolinggo ij)		9	657	300	3 659	202 774 600	.....	3 014	115 966	338 766	5 700	51 140	†	514 586	z) 111.50
Bezoeki		5	300	»	2 213	125 340 000	.....	»	70 263	182 167	20 000	30 100	†	302 530	120.30
Banjoemas		1	61	19	416	16 560 000	.....	»	»	41 500	»	»	†	41 500	83.60
Madioen		2	122	»	1 087	30 711 700	.....	»	»	62 219	»	8 571	†	70 790	58.50
Kediri		6	290	237	2 720	125 893 600	.....	1 100	35 120	177 986	7 892	19 245	†	241 343	74.30
Totalen over het oogstjaar 1890 (uitgezonderd 2 ondernemingen)		87	5 460	2 161	35 336	aa) 1 689 346 000	.....								
				37 497				76 443	787 134	2 644 766	297 830	375 284	†	4 181 457	bb) 97.34
Totalen met inbegrip van Sariredjo (zie noot w), doch zonder Baijoeman (zie noot r). cc)	voor het oogstjaar 1890	88	5 492	2 161	dd) 35 395	....	.....								
				37 556											
	voor het oogstjaar 1889	88	ee) 8 372	1 382	ff) 31 294	1 694 564 600	.....	65 263	374 117	2 576 191	285 871	368 547	†	3 669 989	(ff 89.41
				ff) 32 676											

u) Dit gewestelijk totaal betreft 8 van de 9 ondernemingen.
v) Dit gewestelijk totaal betreft 18 van de 19 ondernemingen.
w) De voor de residentie Pasoeroean in deze recapitulatie uitgetrokken cijfers hebben betrekking tot slechts 11 van de 12 ondernemingen, daar de eigenaren van de op contract met het Gouvernement werkende onderneming Sariredjo van de 119 bouws riet waarover zij te beschikken hadden (32 bouws gouvernements- en 87 bouws particulier riet) 91 bouws aanplant lieten vermalen op de particuliere fabriek Pengkol. De geldelijke opgaven betreffende Sariredjo zijn echter begrepen onder de aan den voet der recapitulatie in de tweede plaats vermelde „Totalen".

x) Hieronder 28 bouws riet van Sariredjo (verg. de voorgaande noot), vermalen bij de op contract met het Gouvernement werkende onderneming Plered.
ij) Zonder de onderneming Baijoeman; verg. noot r.
z) Verg. noot q.
aa) Dit totaal betreft 85 van de 87 ondernemingen.
bb) Berekend over 42 954 bouws, zijnde 3 bouws riet van den gouvernementsaanplant bij Gending (Probolinggo) niet verwerkt, als door overstrooming vernield.

Uitgaven uit 's lands kas te doen voor de gouvernements-beplantingen.								Van de fabrikanten heeft het Gouvernement daarentegen te ontvangen:			Aantal vaste arbeiders.		Aantal daglooners gemiddeld gebezigd:	
Schadeloosstelling aan de bevolking voor het tijdelijk afstaan van haren grond.	Loon voor het beplanten, onderhouden en bewaken.	Belooning aan de dessahoofden.	Cultuurprocenten aan de inlandsche ambtenaren te voldoen.	Te zamen.	Uitkeering aan de dessahoofden bij wijze van tegemoetkoming in de derving van een deel van het collecteloon der landrente.	Kosten van toezicht op de gouvernements-beplantingen.	Algemeen totaal.	cijns (wegens de beplantingen op hoog gezag), voor zoover reeds opvorderbaar, d. i. voor de helft; (zie noot e).	plantloon ingevolge art. 6 van het contract, met de 10 pct. verhooging.	Totaal.	Ambachtslieden en mandoors.	Gewone arbeiders.	gedurende den maal-tijd. (Vele der opgaven zijn globaal.)	bij het afwerken van het product. (Vele der opgaven zijn globaal)
17.	18.	19.	20.	21.	22.	23.	24.	25.	26.	27.	28.	29.	30.	31.
f 2 274,64^{5}	f 8 376,83	f 76,00	f 467,69	f 11 195,16^{5}	f 66,46	»	f 11 261,62^{5}	f 2 046,76^{5}	f 10 914,36	f 12 961,12^{5}	40	20	500	25
f 1 818,81	f 8 144,56	f 107,69	f 501,85	f 10 572,91	f 135,38	»	Niet gespecificeerd op te geven.	f 2 092,77	f 10 540,71	f 12 633,48	25	50	600	50
2 030,77	8 055,69	107,69	574,46	10 768,61				2 461,54	10 768,83	13 230,37	50	»	400	20
f 3 849,58	f 16 200,25	f 215,38	f 1 076,31	f 21 341,52	f 135,38	»	f 21 476,90	f 4 554,31	f 21 309,54	f 25 863,85	75	50	1 000	70
f 2 108,95	f 8 399,48	f 123,69	f 609,54	11 241,66	f 67,69	»	f 11 309,35	f 2 440,06	f 11 163,48	f 13 603,54	24	215	215	109
1 193,08^{5}	4 929,94	66,34^{5}	316,40	6 505,77	39,77	»	6 545,54	1 319,25^{5}	6 505,65	7 824,90^{5}	†	†	250	50
1 358,92^{5}	4 929,94	66,34^{5}	316,40	6 671,61	39,77	»	6 711,38	1 319,25^{5}	6 505,65	7 824,90^{5}	25	15	†	†
913,83	3 776,12	50,81	242,20	4 982,96	30,46	»	5 013,42	1 010,49	4 983,04	5 993,53	4	»	300	60
2 368,90	8 446,84	128,29	681,44	11 625,47	67,68	»	11 693,15	2 208,00	11 448,12^{5}	13 656,12^{5}	15	85	200	100
2 284,61^{5}	9 856,38	155,77^{5}	932,54	13 229,31	69,23	»	13 298,54	3 969,52	13 229,82	17 199,34	25	250	150	»
f 10 228,30^{5}	f 40 338,70	f 591,25^{5}	f 3 098,52	f 54 256,78	f 314,60	»	f 54 571,38	f 12 266,58	f 53 835,76^{5}	f 66 102,34^{5}	†	†	†	†
f 20 619,15	f 83 164,94	f 1 305,06^{5}	f 9 034,99^{5}	f 114 124,15	f 690,39	f 2 880,00	f 117 694,54	f 34 806,26	f 118 505,03	153 311,29	†	†	†	†
17 346,15	62 351,73	954,48	5 412,31^{5}	86 064,67^{5}	504,61	2 160,00	88 729,28^{5}	23 049,26^{5}	85 225,84	108 275,10^{5}	†	†	†	†
10 060,91	35 565,42^{5}	519,15	2 937,76	49 083,24^{5}	282,31	660,00	50 025,55^{5}	12 052,02	48 534,54	60 586,56	†	†	665	†
14 570,2[illegible]^{5}	44 655,04	676,93	3 903,97	63 806,15^{5}	355,38	1 440,00	65 601,53^{5}	15 476,10^{5}	63 081,42^{5}	78 557,53	116	284	1 465	230
27 042,03	82 886,04^{5}	1 487,18^{5}	9 738,75	121 154,01	730,91	5 040,00	126 924,92	38 131,34^{5}	120 894,42^{5}	159 025,77	207	812	2 545	439
2 244 93	4 582,00	88,38^{5}	42[illegible],31	7 337,62^{5}	50,77	»	7 388,39^{5}	1 821,12	6 905,12	8 726,24	6	†	300	100
51 417,39^{5}	142 284,84^{5}	2 508,14	14 292,05	210 502,43	1 309,8[illegible]^{5}	»	211 812,24^{5}	62 803,57	209 064,74	271 868,31	381	†	5 102	2 494
30 361,00^{5}	59 916 61^{5}	1 201,46	6 783,[illegible]8^{5}	98 262,36^{5}	621 7[illegible]^{5}	3 660,00	102 544,09	30 115,19	96 653,21^{5}	126 768,40^{5}	167	†	†	†
32 674,42	69 470,60	1 398,91	7 677 75	111 221,68	709,21	4 740,00	116 670,89	32 750,41	107 692,84^{5}	140 443,25^{5}	197	151	†	870
17 866,47^{5}	31 445,54^{5}	619,10	3 823,80	53 754,92	321,82^{5}	»	54 076,74^{5}	16 079,50	51 785,26^{5}	67 864,76^{5}	142	†	1 390	665
2 274,64^{5}	8 376,83	76,00	467,69	11 195,16^{5}	66,46	»	11 261,62^{5}	2 046,76^{5}	10 914,36	12 961,12^{5}	40	20	500	25
3 849,58	16 200,25	215,38	1 076,31	21 341,52	135,38	»	21 476,90	4 554,31	21 309,54	25 863,85	75	50	1 000	70
10 228,30^{5}	40 338,70	591,25^{5}	3 098,52	54 256,78	314,60	»	54 571,38	12 266,58	53 835,76^{5}	66 102,34^{5}	†	†	†	†
f 240 555,21	f 681 238,56^{5}	f 11 641,44	f 68 669,50^{5}	f 1 002 104,72	f 6 093,38^{5}	f 20 580,00	f 1 028 778,10^{5}	f 285 952,44	f 994 402,11	f 1 280 354,55	†	†	†	†
242 420,97^{5}	684 623,45^{5}	11 703,31	68 980,60^{5}	1 007 728,34^{5}	6 128,92	20 580,00	1 034 437,26^{5}	287 335,69	999 966,01	1 287 301,70	.....	......	......	......
360 737,53	1 026 760,09	17 601,99^{5}	104 052,78	1 509 152,39^{5}	9 203,86^{5}	24 780,00	1 543 136,26	431 003,71	1 498 997,77^{5}	1 930 000,48^{5}	†	†	†	†

cc) Met betrekking tot Baijoeman (zie noot *r*) is slechts op te geven dat ter zake van de in 1889 voor den oogst van 1890 door het Gouvernement ter beschikking van den ondernemer gestelde gronden zonder aanplant) aan de bevolking en aan de dessahoofden door den lande te betalen is geweest respectievelijk f 3384,62 en f 84,61^{5}, te zamen f 3469,23^{5} (kolommen 17, 22 en 24), en dat het Gouvernement van de ondernemers had terug te ontvangen: aan cijns (50 pct.) en aan grondhuur respectievelijk f 2516,92 en f 3569,61, te zamen f 6086,53 (kolommen 25, 26 en 27).
Over het oogstjaar 1889 waren de drie eerstbedoelde sommen f 5740,24 + f 126,92 = f 5867,16, en de drie laatstbedoelde sommen f 3775,38 + f 5473,45 = f 9248,83.

dd) Zonder de 28 bouws riet van Sariredjo, die bij Plered verwerkt zijn, als reeds medegerekend in de opgaaf bedoeld bij noot *x*.

ee) Deze opgaaf betreft bij uitzondering 89 ondernemingen, omdat daaronder ook begrepen is de in 1888 voor den oogst van 1889 bewerkstelligde contractueele aanplant (109 bouws) ten behoeve van de onderneming Djakatra-Oost (Pasoeroean), welke sedert Mei 1889 niet meer met het Gouvernement in betrekking staat en daarom in geen der overige kolommen van dezen staat meer medetelt. De bedoelde 109 bouws riet waren verwerkt bij een der andere ondernemingen in Pasoeroean.

ff) Verbeterde opgaaf (zie noot 1 op blz. 213 van het verslag hiervóór).

(5. 51.)

BIJLAGE YY.

(Zie hoofdst. O, afd. I, § 1, sub 4°., van het verslag.)

UITTREKSEL uit het JAARVERSLAG over 1890 van den directeur der GOUVERNEMENTS-KINAONDERNEMING op JAVA, met bijbehoorende STATISTIEK der PLANTSOENEN en OVERZICHT der verrichte SCHEIKUNDIGE ANALYSES.

In den loop van het jaar 1890 werden ten behoeve van de gouvernements-kinacultuur in de Preanger Regentschappen eenige boschterreinen, ter gezamenlijke uitgestrektheid van omstreeks 100 bouws, geënclaveerd liggende tusschen de vier etablissementen aan het Malawar-gebergte, gekapt en gedeeltelijk ook ontgonnen. Bij voltooiing van deze ontginningen zullen die etablissementen, met namen Tirtasari, Tjinjiroean, Tjibeureum en een gedeelte van Tjibitoeng, een goed afgerond complex vormen, zoodat verdere ontginningen voortaan voorgoed gestaakt kunnen worden. De meest vlakke terreingedeelten worden voor de teelt van c. ledgeriana, en de steile hellingen voor die van c. succirubra bestemd.

Te Tirtasari werd het gansche jaar met het planten in den vollen grond van in potten gekweekte ledgeriana-enten voortgegaan, terwijl, voor zoover de weersgesteldheid niet te droog was, tusschen de enten nog een belangrijk aantal zaailingen werd geplant, met het doel om zoo spoedig mogelijk tot gesloten plantsoenen te geraken. Met het overbrengen in den vollen grond van ledgeriana-zaailingen ondervond men, ten gevolge van de droogte zoowel in het begin als bij het einde van het jaar, nogal teleurstellingen, die echter voor de cultuur geen nadeelige gevolgen hadden, daar men over een grooten voorraad plantmateriaal kon beschikken.

De in 1888 en 1889 genomen proeven, om de zwaar hellende ravijnen binnen de grenzen der etablissementen Tjinjiroean en Tjibeureum, zonder verdere ontginning dan het neerslaan van het opgeschoten houtgewas, met succirubra te beplanten, gaven over het algemeen vrij goede uitkomsten, vooral daar waar zeer krachtig ontwikkelde bibiet werd gebezigd. Om die reden werd met deze eenigszins primitieve cultuurwijze in 1890 voortgegaan. Ook de terreinen binnen de grenzen van het etablissement Tjibitoeng werden op dezelfde wijze ontgonnen.

Te Tirtasari werden, als proef, aanvankelijk met vrij goeden uitslag, de steile hellingen beplant met hybriden van c. ledgeriana en c. succirubra.

In het Koloniaal Verslag van 1890 (blz. 197) is reeds het een en ander medegedeeld aangaande de uitkomsten van de restauratie van oude, ijle officinalis-plantsoenen door tusschenbeplanting met c. succirubra. Thans valt daaromtrent nog aan te teekenen, dat het product dier kinasoort, dat door ontgraving van slecht groeiende exemplaren werd verkregen, eene belangrijke verbetering in het gehalte van den bast aantoonde.

Door afronding van de etablissementen in het Malawargebergte werd aan de aldaar bestaande aanplantingen eene niet onaanzienlijke uitbreiding gegeven, terwijl aan de restauratie der plantsoenen mede met kracht werd gearbeid.

De terreinen der etablissementen Tjinjiroean en Tjibeureum, waarop in den loop van 1890 succirubra-plantsoenen waren gerooid, werden nog in hetzelfde jaar herbeplant met c. ledgeriana, en de, door ontgraving van zieke boomen of hybriden, in de ledgeriana-plantsoenen ontstane openingen werden met typische planten gevuld, terwijl ook aan het inboeten van jonge plantsoenen de meeste zorg werd besteed.

Bij de belangrijke uitbreiding, die het kweeken van c. succirubra in de laatste jaren heeft ondergaan, zoowel door tusschenbeplanting der ijle officinalis- en josephiana-plantsoenen als door beplanting der steile ravijnen, konden nu ook gaandeweg meer orde en regelmaat in den chaos van ledgeriana- en succirubra-plantsoenen worden gebracht. Op de etablissementen Tjinjiroean en Tjibeureum werden daarom eenige succirubra-tuinen, op weinig hellende terreinen aangelegd, gerooid en met ledgeriana beplant.

Te Nagrak werden de weinige nog overgebleven officinales en josephiana's, die de daartusschen geplante ledgeriana's in haren groei begonnen te hinderen, ontgraven en geoogst, terwijl te Lembang uit twee tuinen de enkele josephiana's werden verwijderd, die belemmerend werkten op de ontwikkeling der daartusschen geplante succirubra's.

Ten gevolge van de tot stand gebrachte nieuwe ontginningen en van de op ruime schaal bewerkstelligde tweede beplanting werd in 1890 (zie tabel I aan het slot dezer bijlage) het aantal ledgeriana-boomen gebracht van 1 335 000 op 1 905 000 stuks, tegen vermindering, door rooiing enz., van het aantal boomen van andere soorten (meest succirubra's) van 688 800 tot 664 800.

De voorraad der nog niet voor overbrenging in den vollen grond geschikte planten, met inbegrip ook van die op zaad- en speenbedden, bedroeg naar schatting op het einde van 1890 510 000 ledgeriana's en 410 000 succirubra's, tegen respectievelijk 1 075 000 en 174 000 op ultimo 1889. Onder de 510 000 ledgeriana-planten zijn begrepen 10 000 enten, die in het laatste stadium van ontwikkeling verkeerden om geschikt te zijn ter overbrenging in den vollen grond.

Met het enten van c. ledgeriana's op c. succirubra's werd het gansche jaar onafgebroken voortgegaan. Voor ent-rijs werden twijgjes van de chininerijkste ledgeriana-afstammelingen bestemd. De kunstmatige vermenigvuldiging van c. pitayensis vorderde ook in 1890 nog slechts zeer langzaam wegens gebrek aan het noodige ent-rijs. Te Tjinjiroean bevinden zich thans 1000 boomen dier kinasoort in den vollen grond.

De kweekerijen van ledgeriana- en succirubra-zaailingen bleven voortdurend in een goeden staat van onderhoud, en daaruit kan nog geruimen tijd eene groote hoeveelheid planten worden gewonnen. Uitbreiding van eenige beteekenis werd aan die kweekerijen echter niet gegeven. Nieuwe zaadloodsen werden slechts in beperkt getal aangelegd.

Ten einde hybriden van c. ledgeriana en c. succirubra te kweeken, werd eene partij zaad te kiemen gelegd, afkomstig van de oorspronkelijke ledgeriana's te Tjibitoeng, welke aldaar slechts eene zeer beperkte ruimte beslaan en van alle kanten door succirubra's omgeven zijn. De uit dat zaad gewonnen planten zijn bijna alle hybriden; slechts weinig typische ledgeriana's worden daaronder aangetroffen.

Evenals in het voorafgegane jaar was gedurende 1890 de weersgesteldheid zeer abnormaal. In de maand Januari en in het begin van Februari viel betrekkelijk weinig regen, terwijl daarentegen de tweede helft van laatstgenoemde maand en de twee latere maanden vrij regenachtig waren. In Mei telde men weder vele droge dagen, terwijl de maand Juni zich andermaal door vele regens kenmerkte. Reeds in October deed de westmoesson zijne intrede, doch in de tweede helft van November viel plotseling eene felle droogte in, zooals die gewoonlijk slechts in den oostmoesson heerscht. Die droogte ging gepaard met hevige oostenwinden, terwijl de temperatuur des nachts op vele plaatsen tot zelfs beneden het vriespunt daalde. In December wisselden regen en droogte elkander af. Stormen kwamen gedurende een viertal dagen in de tweede helft van Maart voor en berokkenden vooral in het etablissement Nagrak zeer belangrijke schade. Ten gevolge van de ontwouding ten behoeve der gouvernements-koffiecultuur is dit etablissement meer dan te voren aan de felle westenwinden, welke daar gewoonlijk in het begin van het jaar waaien, blootgesteld, en de verwoestingen, door de stormen in Maart aangericht, waren dan ook grooter dan ooit te voren.

Aan het onderhoud der plantsoenen werden steeds de noodige zorgen besteed. Jonge tuinen werden voortdurend van onkruid vrij gehouden en een enkele maal oppervlakkig met den patjol bewerkt, terwijl in andere plantsoenen eene diepere grondbewerking werd toegepast en de tuinen, voor zooveel noodig, een enkele maal van opschietend onkruid werden gezuiverd. Het patjollen werd uitsluitend verricht gedurende den meest drogen tijd van het jaar.

De bemesting der plantsoenen bepaalde zich hoofdzakelijk tot het aanwenden van compost in schrale plantsoengedeelten.

Eene belangrijke verbetering onderging de toestand der tuinen door het gesloten houden van de plantsoenen, hetwelk een afdoend middel bleek te zijn om de insectenplaag te weren. Aanvallen van beteekenis door Helopeltis Antonii hebben zich dan ook niet voorgedaan; alleen in jonge tuinen moest het insect onverpoosd worden vervolgd.

De rups, die in 1889 groote verwoestingen aanrichtte, berokkende ook in het begin van 1890 belangrijke schade, doch bij eene volgende generatie was het aantal rupsen reeds aanzienlijk verminderd. In de tweede helft van het jaar werd dan ook weinig schade geleden en in de zeer gesloten plantsoenen werd het insect zelfs in het geheel niet meer bespeurd. Alleen aan den zoom der tuinen werd door de rups nog eenige schade toegebracht.

In de plantsoenen aan het Zuidergebergte gaven wilde varkens, die thans nog in grooten getale voorkomen, heel wat last en moeite. Voortdurend moesten in jonge, voor de tweede maal met kina beplante, tuinen de terrassen, die door wilde zwijnen waren vernield, worden hersteld. In gesloten tuinen werd geen schade door varkens aangericht, hetgeen daardoor te verklaren is dat het wild gedierte zijn voedsel vooral in engerlingen zoekt, die in de gesloten tuinen niet worden aangetroffen, omdat de kevers hare eieren niet leggen in een belommerden bodem en deze ook niet geschikt schijnt voor de ontwikkeling der insecten.

Blijkt eene dichte beplanting een afdoend middel te zijn tot tegengang van insectenplagen, ook de chemische onderzoekingen der basten waarschuwen tegen het openhouden van den aanplant.

Door den grooten voorraad goed ontwikkelde bibiet kon de plantwijdte nog geringer worden genomen dan te voren, en zelfs werd in plantsoenen van ledgeriana-enten de plantwijdte van p. m. 7 Rijnlandsche voeten tot op de helft teruggebracht door tusschenbeplanting met ledgeriana-zaailingen.

De wortelziekte deed zich te Nagrak nog vrij ernstig gevoelen. Wel werden duizenden jonge planten daarvan gespaard door besproeiing met eene oplossing van sublimaat, maar in eenige tuinen was de ziekte van zulk eene beteekenis dat van inboeting met ledgeriana werd afgezien. Opene plekken in die tuinen worden nu met succirubra, die minder vatbaar is voor wortelziekte, ingeboet, en bij voldoende ontwikkeling verent, terwijl ook met het verenten van succirubra's op de kweekbedden een aanvang is gemaakt.

Met het snoeien, ten doel hebbende eenstammige boomen te vormen, werd voortgegaan. Bij enten, die eene sterke neiging vertoonen tot krachtige ontwikkeling der zijtakken, werd de operatie vroeger toegepast dan voorheen, waardoor zij nu vooral in de lengte zich ontwikkelen. De sterke groei der zijtakken wordt daarmede voorkomen, de veldwerkzaamheden en de contrôle daarop worden tevens vergemakkelijkt, terwijl het sleunen (opkappen) zooveel doenlijk wordt voorkomen.

De gedurende 1890 geoogste hoeveelheid bast bedroeg (in drogen staat) slechts 267 281 K.G., zijnde 84 470 K.G. minder dan 1889 en 103 618 K.G. minder dan in 1888. Was die vermindering voor een deel toe te schrijven aan de weinig gunstige weersgesteldheid gedurende twee achtereenvolgende jaren, waarin van een eigenlijken oostmoesson zoo goed als geen sprake was; de hoofdreden moet in de eerste plaats gezocht worden in de mindere inzameling van basten uit plantsoenen van c. succirubra en c. josephiana. En voorts is de achteruitgang voornamelijk te wijten aan een tot het uiterste sparen van den aanplant ter verkrijging van dichtgesloten plantsoenen, niet alleen om de insectenplagen te weren, maar vooral ook om het chininegehalte der basten belangrijk te verbeteren.

Tegenover de geringe productie in 1890 mag echter gesteld worden de toeneming van den bastvoorraad in de plantsoenen, zoodat verwacht mag worden dat, ook bij verdere daling der kinaprijzen, de gouvernements-onderneming nog met voordeel geëxploiteerd kan worden.

De oogst werd, wat het ledgeriana-product betreft, verkregen door uitdunning van zeer gesloten plantsoenen, door het ontgraven van zieke boomen en van hybriden, en door verwijdering van zieke takken en van dezulke die door hooger aangezette van denzelfden boom werden onderdrukt. Te Nagrak vooral gaf het ontgraven van door wortelziekte aangetaste ledgeriana's een vrij belangrijken oogst. Het succirubra-product werd verzameld voor een klein deel door uitdunning, maar voornamelijk door rooiing van plantsoenen te Tjinjiroean en te Tjibeureum, welke in de laatste jaren zich slechts matig ontwikkelden, vooral ten gevolge van de in vroegere jaren toegepaste Mc. Ivor-methode, zoomede van tuinen welker opruiming wenschelijk was om meer orde en regelmaat te brengen in het voor elke kinasoort aangewezen gebied. Bedroeg de succirubra-oogst van 1890 niet meer dan 71 198 K.G. en die van 1889 daarentegen 136 900 K.G. bast, daarbij dient te worden aangeteekend dat in 1890 aan werkelijk waardvol product eene niet onbelangrijk grootere hoeveelheid bast werd verkregen. Terwijl toch in 1889 slechts 370 kisten met pijpbasten naar Nederland werden verzonden, konden uit den oogst van 1890 484 kisten met basten in den gewenschten pijpvorm naar Europa worden verscheept. De achteruitgang der productie van laatstbedoelde kinasoort moet alzoo voornamelijk worden toegeschreven aan de omstandigheid dat meer en meer bast als waardeloos in de plantsoenen achterblijft. Van de c. josephiana (c. calisaija schuhkrafft) werd slechts een zeer gering product verzameld. Te Lembang werden uit twee met succirubra gerestaureerde plantsoenen de nog overgeblevene 200 josephiana's, en uit een plantsoen te Nagrak een gelijk getal boomen dier kinasoort geoogst. Deze boomen werden niet ontgraven, maar bij den grond afgekapt om de daartusschen staande succirubra's en ledgeriana's niet te schaden en omdat de wortelbast toch niet meer met voordeel zoude kunnen worden verzameld. Uit plantsoenen van Nagrak, die reeds een jaar te voren met ledgeriana's waren aangevuld, werden 600 officinalis-boomen ontgraven en geoogst.

Over de verschillende etablissementen was de bast-oogst van 1890 verdeeld als volgt:

ETABLISSEMENTEN.	C. Officinalis.	C. Ledgeriana.	C. Succirubra.	C. Josephiana en C. Cal. schuhkrafft.	C. Lancifolia.	Andere soorten.	Te zamen in 1890.	In 1889 was de productie.
Lembang.	»	»	1 048^5	1 661^5	»	»	2 710	16 055
Nagrak	53 868^5	5 711	4 791	1 562	»	»	65 932^5	121 899
Tjibitoeng	8 448^5	»	»	»	»	»	8 448^5	36 126
Tjibeureum.	24 737	400^5	14 758^5	»	»	»	39 896	49 578^5
Tjinjiroean	33 169^5	»	40 705	»	»	»	73 874^5	70 713^5
Rioeng Goenoeng. . .	22 770	»	5 298^5	»	»	»	28 068^5	29 015^5
Kawah Tjiwidej . . .	»	15 612^5	343^5	»	»	»	15 956	6 158^5
Tirtasari	28 142	»	4 253	»	»	»	32 395	22 205
Te zamen. . .	171 135^5	21 724	71 198	3 223^5	»	»	267 281	. . . . . .
In 1889 waren de cijfers.	165 711^5	23 303	136 900	22 650	2 560	626^5	. . . . . .	351 751

Overtroffen de etablissementen Nagrak en Tjinjiroean alle andere in productie, zoo staat toch nu reeds Tirtasari met zijnen kostbaren en grooten bastvoorraad in productief vermogen ver bovenaan.

Het oorspronkelijk ledgeriana-plantsoen te Tjinjiroean, groot ongeveer 4 bouws, waar, evenals in andere ledgeriana-tuinen, alles gespaard bleef wat zich nog eenigermate kon ontwikkelen, en waar slechts weinige zieke boomen werden ontgraven en geoogst, en voorts slechts onderdrukte, afstervende takken werden verwijderd, gaf in 1890 nog een product van 2313^5 K.G. bast met een gemiddeld chininegehalte van 5.36 pct. Achteruitgang in het chininegehalte der basten uit dezen tuin was nog niet te bespeuren.

De uitkomsten der in 1890 bij de gouvernements kina-onderneming verrichte analyses van bast zijn te vinden in tabel II aan het slot dezer bijlage. Opmerkelijk is het hooge gehalte der basten (analyses 1—3), verkregen uit jonge planten, gekweekt uit zaad van enten van onderzochte oorspronkelijke ledgeriana's. De analyses 4—9 werden verricht met het doel om na te gaan, of het wegnemen van takken al dan niet invloed uitoefent op de samenstelling van den bast. Daartoe werd midden onder den tak der voor onderzoek bestemde boomen eene verticale insnijding gemaakt en aan eene zijde daarvan een reep bast weggenomen, waarna de tak werd verwijderd. Eene maand na deze operatie werd aan den anderen kant der insnijding een even lang en breed stuk bast uit den boom weggenomen. De analyses toonen aan dat het verwijderen van takken, die nog gelegenheid hebben zich te ontwikkelen en nog niet geheel zijn onderdrukt, een ongunstigen invloed uitoefent op de samenstellingen van den bast.

Het onderzoek naar den invloed van het licht op het gehalte der basten, waarmede in 1889 een begin was gemaakt, werd in 1890 voortgezet (analyses 10—17). De uitkomsten bevestigden nader het reeds vroeger verkregen resultaat, dat gesloten plantsoenen in den bast meer chinine bevatten dan ijle tuinen.

Uit een ander oogpunt zijn de analyses 10—15 merkwaardig. Zij geven een denkbeeld van hetgeen het etablissement Tirtasari, waar de jongste aanplantingen bijna uitsluitend uit enten van den aan chinine rijken afstammeling n°. 38 *f* bestaan, reeds binnen korten tijd leveren kan. Het onderzoek van den oogst, uit zulk een plantsoen van 3½ jaar verkregen (analyse n°. 62), toont dit reeds aan. Het voorkomen van cinchonidine en chinidine in den bast dezer boomen moet aan den invloed van den onderstam worden toegeschreven.

De analyses 63—66 zijn die van het product uit het oorspronkelijk ledgeriana-plantsoen te Tjinjiroean verkregen.

Het groote belang, dat de particuliere kinacultuur stelt in de teelt van aan chinine rijke hybriden van c. ledgeriana en c. succirubra, gaf aanleiding tot het verrichten van eene serie van onderzoekingen van den bast van genoemde bastaarden. Het eerste doel der analyses van den bast van hybriden was het zoeken naar boomen van hoog chininegehalte voor kunstmatige vermenigvuldiging. Het onderzoek, verricht op basten van boomen van 12 jaren oud, was in meer dan één opzicht leerrijk, doch baarde teleurstelling. In de eerste plaats bleek, dat aan hybriden geen enkel kenmerk te ontdekken viel, hetwelk recht geeft tot de meening dat de bast een hoog percentage aan chinine bevat. In de tweede plaats werd aangetoond dat onder de hybriden slechts bij uitzondering een werkelijk voor de voortteling geschikte boom werd aangetroffen. Van de 41 analyses (18—58), die verricht werden, gaf slechts eene enkele (n°. 29) een gunstig resultaat; de analyse n°. 31 betrof een boom die reeds vroeger was onderzocht. In de derde plaats is overtuigend gebleken dat het gehalte aan chinine van hybriden met den leeftijd afneemt. Als bewijzen voor deze laatste stelling kunnen dienen: 1°. dat het gemiddeld chininegehalte der basten uit denzelfden tuin, als waaruit de boomen zijn geanalyseerd, in 1885 veel hooger was dan thans; 2°. dat de analyse van den boom bedoeld bij n°. 31, in 1885 10.67 pct. chinine aantoonde; 3°. dat de boom, waarvan de bast werd onderzocht (n°. 19) een der minst ontwikkelde en de jongste is uit het plantsoen.

En mogen uit deze feiten conclusiën worden getrokken, dan zouden zij zijn: *a.* dat de kunstmatige vermenigvuldiging van hybriden ver de voorkeur verdient boven die door zaad; *b.* dat het op gezette tijden op stomp kappen der hybriden ter verkrijging van jong gewas, of het rooien der plantsoenen van weinige jaren, wel is aan te bevelen. Op welken leeftijd der boomen het rooien of op stomp kappen zal moeten plaats hebben, dient nog door nadere onderzoekingen te worden uitgemaakt.

Een ander doel, waarnaar met het onderzoek der basten werd gestreefd, is het scheppen van zaadplantsoenen van hybriden.

Met uitzondering van de boomen, bedoeld bij de analyses n°s. 29 en 31, zullen alle hybriden uit den tuin worden gerooid, en zal het terrein gedeeltelijk met ledgeriana's, gedeeltelijk met hybriden-enten van hoog chininegehalte worden beplant. Ook uit een ander oogpunt zal die rooiing leerzaam zijn. Het ligt in de bedoeling de uit dien tuin verkregen basten zooveel mogelijk in pijpen te snijden en als pharmaceutischen bast te behandelen. Geeft de markt de voorkeur aan deze basten boven die van c. succirubra, wat niet onmogelijk is, dan zoude het motief voor rooiing binnen korten tijd en voor op stomp kapping wellicht vervallen, maar ook aan de teelt van c. succirubra een gevoelige slag worden toegebracht.

I. STATISTIEK betreffende de GOUVERNEMENTS-KINAPLANTSOENEN op JAVA, over de jaren 1888, 1889 en 1890.

KINA-ETABLISSEMENTEN (alle in de Preanger Regentschappen).	Gemiddelde hoogte boven de zee, waarop de plantsoenen zijn aangelegd (in Meters).	Aanwezig bij het einde van	PLANTEN IN DE KWEEKERIJEN (GLOBALE OPGAVEN). Ledgeriana.	Succirubra.	BOOMEN IN DEN VOLLEN GROND. Ledgeriana. a)	Succirubra en caloptera.	Officinalis.	Lancifolia.	Calisaya en hasskarliana.	PLANTEN EN BOOMEN TE ZAMEN.
BENOORDEN BANDONG.										
Lembang (gebergte Tangkoeban Praoe).	1251	1888	7 000	60 000	1 500	140 000	»	»	700	209 200
		1889	»	8 000	5 000	101 000	»	»	300	114 300
		1890	»	50 000	5 000	98 000	»	»	100	153 100
Nagrak (gebergte Tangkoeban Praoe).	1625	1888	400 000	»	145 000	17 000	10 000	»	1 000	573 000
		1889	240 000	»	360 000	10 000	600	»	200	610 800
		1890	50 000	»	520 000	12 000	»	»	»	582 000
BEZUIDEN BANDONG.										
Tirtasari (gebergte Malawar).	1530	1888	23 000	»	180 000	»	»	»	»	203 000
		1889	15 000	»	215 000	»	»	»	»	230 000
		1890	10 000	»	325 000	»	»	»	»	335 000
Tjinjiroean (gebergte Malawar).	1566	1888	500 000	35 000	160 000	50 000	1 400	900	2 000	749 300
		1889	400 000	50 000	225 000	50 000	1 400	b) 1000	900	728 300
		1890	280 000	300 000	350 000	50 000	1 400	b) 1500	900	983 800
Tjibeureum (gebergte Malawar).	1560	1888	450 000	»	225 000	35 000	»	»	»	710 000
		1889	240 000	»	310 000	40 000	»	»	»	590 000
		1890	100 000	»	400 000	35 000	»	»	»	535 000
Tjibitoeng (gebergte Wajang).	1527	1888	200 000	75 000	70 000	200 000	6 000	»	»	551 000
		1889	160 000	95 000	70 000	155 000	6 000	»	»	486 000
		1890	70 000	55 000	105 000	160 000	6 000	»	»	396 000
Rioeng Goenoeng (gebergte Tiloe).	1625	1888	»	10 000	120 000	90 000	500	»	3 000	223 500
		1889	»	5 000	150 000	90 000	500	»	1 900	247 400
		1890	»	4 000	200 000	80 000	500	»	1 400	285 900
Kawah Tjiwidej ! (gebergte Kendeng Patoea).	1950	1888	200 000	70 000	»	150 000	65 000	»	»	485 000
		1889	20 000	16 000	»	170 000	60 000	»	»	266 000
		1890	»	1 000	»	170 000	48 000	»	»	219 000
Totaal voor elke soort afzonderlijk	. . . .	1888	c) 1 780 000	250 000	901 500	682 000	82 900	900	6 700	
		1889	d) 1 075 000	174 000	1 335 000	616 000	68 500	1 000	3 300	
		1890	e) 510 000	410 000	1 905 000	605 000	55 900	1 500	2 400	
Algemeen totaal . . .	. . . .	1888	2 030 000		1 674 000					3 704 000
		1889	1 249 000		2 023 800					3 272 800
		1890	920 000		2 569 800					3 489 800

a) Onder de ledgeriana's telde men bij het einde van elk der opgegeven jaren nog p.m. 3000 oorspronkelijke (uit Boliviaansche zaden) opgekweekte boomen. De overige ledgerianaboomen waren voor het groote meerendeel verkregen uit op Java gewonnen zaden. Het aantal, verkregen uit op Java gewonnen enten en stekken, bedroeg (in ronde cijfers) op ult. 1888 220 000, ult. 1889 230 000 en ult. 1890 265 000 stuks.

b) Hieronder op ult. 1889 p. m. 500 en op ult. 1890 p. m. 1000 c. pitayensis.

c) Hieronder p. m. 23 000 enten.

d) Hieronder p. m. 21 000 reeds geslaagde enten en p. m. 15 000, wier welslagen nog min of meer onzeker was.

e) Hieronder 10000 enten.

II. OVERZICHT van de in 1890 bij de gouvernements kina-onderneming verrichte SCHEIKUNDIGE ANALYSES in het belang van de cultuur of van de behandeling van het product. *a*)

Volgnummer.	Kinasoort.	Groeiplaats.	ALCALOÏDGEHALTE (in percenten). *b*) Chinine.	Cinchonidine.	Chinidine.	Cinchonine en amorph alcaloïd.	Totaal.	TOELICHTINGEN
1	C. Ledgeriana.	Gamboeng. *c*)	8.60	0.25	»	1.27	10.12	Bast van boomen uit een gesloten plantsoen, $3^1/_2$ jaar oud; afstammelingen van enten van de onderzochte oorspronkelijke ledgeriana-boomen n°. 23, 73 en 89.
2	Id.	Ardjosari. *c*)	10.53	0.53	»	0.54	11.60	Bast van boomen uit zeer gesloten plantsoen, $3^1/_2$ jaar oud; afstammelingen van enten van n°. 23 en 89; zaad van enten van n°. 89.
3	Id.	Id.	10.80	0.58	»	0.42	11.80	Bast van boomen uit zeer gesloten plantsoen, $3^1/_2$ jaar oud; afstammelingen van enten van n°. 23 en 89; zaad van enten van n°. 23.
4	Id.	Tirtasari.	7.81	1.74	»	1.95	11.50	Bast van eenen boom onder den tak vóór het sleunen.
5	Id.	Id.	7.69	1.72	»	1.69	*d*) *11.59	Idem. *e*)
6	Id.	Id.	8.26	1.80	»	1.84	11.90	Idem. *e*)
7	Id.	Id.	7.96	1.84	»	1.93	11.73	Idem. *e*)
8	Id.	Id.	10.62	0.51	»	0.77	11.90	Idem. *e*)
9	Id.	Id.	10.10	0.52	»	0.78	11.40	Idem. *e*)
10	Id.	Id.	11.80	0.55	0.42	0.44	* 13.61	Bast van enten van n°. 38 *f*, $4^1/_2$ jaar oud, van randboomen aan het licht blootgesteld.
11	Id.	Id.	10.07	0.50	0.38	0.60	* 13.28	Idem.
12	Id.	Id.	11.29	0.51	0.40	0.27	* 12.88	Idem.
13	Id.	Id.	9.51	0.43	0.34	0.32	* 11.16	Bast van enten van n°. 23, $6^1/_2$ jaar oud, van randboomen aan het licht blootgesteld.
14	Id.	Id.	12.20	0.28	0.46	0.39	* 12.88	Bast van enten van n°. 38 *f*, $4^1/_2$ jaar oud, van randboomen uit het donkere gedeelte van het plantsoen.
15	Id.	Id.	11.70	0.27	0.42	0.30	* 12.28	Idem.
16	Id.	Id.	11.75	0.32	0.31	0.24	* 11.70	Idem.
17	Id.	Id.	10.80	0.54	0.18	0.38	* 10.61	Bast van enten van n. 23, $6^1/_2$ jaar oud, van randboomen uit het donkere gedeelte van het plantsoen.
18	C. Ledgeriana (hybride).	Tjinjiroean.	1.68	1.04	»	4.44	7.16	Hybride van c. ledgeriana en c. succirubra, 12 jaar oud.
19	Id.	Id.	4.81	1.81	»	1.88	8.50	Idem.
20	Id.	Id.	5.22	4.04	»	1.66	10.92	Idem.
21	Id.	Id.	5.07	3.28	»	1.62	9.97	Idem.
22	Id.	Id.	6.92	1.51	»	1.09	* 9.32	Idem.
23	Id.	Id.	4.60	3.41	»	1.70	9.71	Idem.
24	Id.	Id.	2.60	4.50	»	1.56	8.66	Idem.
25	Id.	Id.	4.00	5.25	»	1.30	10.55	Idem.
26	Id.	Id.	6.90	4.23	»	0.88	12.01	Idem.
27	Id.	Id.	5.93	2.95	»	1.09	9.97	Idem.
28	Id.	Id.	4.50	5.74	»	1.16	* 11.45	Idem.
29	Id.	Id.	9.26	spoor.	0.40	1.24	10.90	Idem.
30	Id.	Id.	2.86	4.20	»	1.08	8.14	Idem.
31	Id.	Id.	8.47	spoor.	0.19	0.56	9.22	Idem.

a) De uitkomsten der zoogenaamde veilings-analyses blijken uit de geregeld in de Staatscourant opgenomen wordende beschrijvingslijsten betreffende de te veilen basten.
b) Het alcaloïd-gehalte is berekend op bast gedroogd bij 100° C.
c) Particuliere kina-onderneming in de Preanger Regentschappen.
d) Dit totaal en sommige andere (die waarbij een * is geplaatst) stemmen niet overeen met de specificatie in de vier voorafgaande kolommen. Bij gemis aan toelichting heeft men de cijfers hier overgenomen zooals ze in de Indische opgaven vermeld stonden.
e) Aldus overgenomen uit de uit Indië ontvangen tabel. Vermoedelijk zal echter de toelichting bij n°. 4 niet tevens moeten gelden voor al de vijf volgende analyses, maar alleen voor die bedoeld sub n°. 6 en 8, en zullen de analyses n°. 5, 7 en 9 betrekking hebben tot reepen bast, gesneden *na* het verwijderen van den tak.

Volgnummer.	Kinasoort.	Groeiplaats.	ALCALOÏDGEHALTE (in percenten).					TOELICHTINGEN.
			Chi-nine.	Cin-choni-dine.	Chini-dine.	Cincho-nine en amorph alcaloïd.	Totaal.	
32	C. Ledgeriana (Hybride).	Tjinjiroean.	3.43	1.26	»	1.11	5.80	Hybride van c. ledgeriana en c. succirubra, 12 jaar oud.
33	Id.	Id.	0.33	0.66	0.35	2.76	4.10	Idem.
34	Id.	Id.	0.95	0.72	0.38	2.66	4.71	Idem.
35	Id.	Id.	3.09	1.80	»	1.81	6.70	Idem.
36	Id.	Id.	2.09	2.24	»	1.02	5.35	Idem.
37	Id.	Id.	»	»	»	»	7.65	Idem.
38	Id.	Id.	3.86	2.22	»	3.29	9.37	Idem.
39	Id.	Id.	4.47	1.90	»	0.90	7.27	Idem.
40	Id.	Id.	3.25	2.94	»	1.63	7.82	Idem.
41	Id.	Id.	5.70	0.40	»	1.34	7.44	Idem.
42	Id.	Id.	3.95	0.83	0.30	1.85	6.93	Idem.
43	Id.	Id.	4.27	1.97	»	1.37	7.61	Idem.
44	Id.	Id.	2.96	1.46	»	2.45	6.87	Idem.
45	Id.	Id.	3.57	1.82	»	1.39	6.78	Idem.
46	Id.	Id.	6.00	1.84	»	1.69	9.53	Idem.
47	Id.	Id.	1.84	3.16	»	1.90	6.90	Idem.
48	Id.	Id.	1.93	2.25	»	2.78	6.96	Idem.
49	Id.	Id.	4.36	1.60	»	2.34	8.30	Idem.
50	Id.	Id.	2.17	2.23	»	1.66	6.06	Idem.
51	Id.	Id.	3.40	2.13	»	2.15	7.68	Idem.
52	Id.	Id.	3.60	3.04	»	2.36	9.00	Idem.
53	Id.	Id.	6.56	2.13	»	2.33	11.02	Idem.
54	Id.	Id.	1.81	1.19	»	2.48	5.48	Idem.
55	Id.	Id.	5.50	0.53	»	2.49	* 9.00	Idem.
56	Id.	Id.	5.43	1.07	»	1.20	7.70	Idem.
57	Id.	Id.	6.66	0.72	»	1.52	8.90	Idem.
58	Id.	Id.	2.80	3.93	»	1.48	8.21	Idem.
59	Ledgeriana.	Tirtasari.	7.42	1.01	spoor.	1.08	9.51	Bast van enten van den moederboom n°. 94, 6 jaar oud.
60	Id.	Id.	3.97	0.15	»	0.46	4.58	Monster van den oogst uit enten-plantsoen, 3½ jaar oud, hoofdzakelijk bestaande uit enten van n°. 38 (gruis).
61	Id.	Id.	4.00	0.15	»	0.81	4.96	Idem.
62	Id.	Id.	9.76	0.26	»	0.64	10.66	Monster van den oogst uit enten-plantsoen, 3½ jaar oud, hoofdzakelijk bestaande uit enten van n°. 38 (gebroken pijpen).
63	Id.	Tjinjiroean.	6.44	0.64	»	0.60	7.68	Monster van den oogst uit het oorspronkelijke ledgeriana-plantsoen te Tjinjiroean (gebroken pijpen).
64	Id.	Id.	5.46	0.65	»	1.20	7.31	Monster van den oogst uit het oorspronkelijke ledgeriana-plantsoen te Tjinjiroean (vernieuwde bast).
65	Id.	Id.	4.08	0.17	»	0.21	4.46	Monster van den oogst uit het oorspronkelijke ledgeriana-plantsoen te Tjinjiroean (gruis).
66	Id.	Id.	5.85	0.72	»	2.11	8.68	Monster van den oogst uit het oorspronkelijke ledgeriana-plantsoen te Tjinjiroean (wortelbast).

(**5.** 52.)

BIJLAGE **ZZ.**

(Zie hoofdst. **O**, afd. I, § 1, sub 4°., van het verslag.)

OVERZICHT betreffende de in 1890 hier te lande voor GOUVERNEMENTS-REKENING verkochte hoeveelheden KINABAST (alles uit den oogst van 1889).

DAGTEEKENING der VEILINGEN.	Hoeveelheid (in K.G.).		Alcaloïd-gehalte van de onderzochte monsters, volgens de in Indië verrichte analyses.			Opbrengst.		
	Netto gewicht der aangevoerde partijen (benaderende opgaven ontleend aan de vóór elke veiling, door middel van de *Staatscourant*, gepubliceerde beschrijvingslijst der te veilen basten). *a)*	Netto gewicht aan de koopers uitgeleverd.	Laagste en hoogste gehalte aan *chinine*. Pct.	Laagste en hoogste gehalte aan *chinine en andere alcaloïden* te zamen. Pct.	Zwavelzure chinine. Pct.	Laagste en hoogste veilingsprijs der verschillende kavelingen per *half* K.G.	Gemiddelde veilingsprijs over al de kavelingen dooreen per *half* K.G.	Totaal der opbrengst.
1890.				**Ledgeriana.**				
16 Januari . .	17 687	17 712	»	»	2.61 à 9.11	f 0,23 à f 0,86	f 0,46 ^{10}	f 16 282,74
20 Februari . .	18 261	18 463	»	»	3.80 » 8.23	0,38 » 0,81	0,53 ^{06}	19 660,73
27 Maart. . .	21 014	21 129^{5}	»	»	3.55 » 8.77	0,29 » 0,84	0,55 ^{67}	23 606,73
1 Mei . . .	20 118	20 229	»	»	2.74 » 8.39	0,27 » 0,79	0,47 ^{55}	19 397,41
5 Juni . . .	16 593	16 741	»	»	3.92 » 9.42	0,29 » 0,75	0,46 ^{20}	15 399,20
10 Juli . . .	16 027	16 248	»	»	3.33 » 7.69	0,25 » 0,58	0,41 ^{40}	13 653,50
28 Augustus .	12 494	12 383	»	»	3.12 » 8.82	0,29 » 0,80	0,57 ^{57}	13 634,02
2 October . .	13 534	13 664^{5}	»	»	3.01 » 8.88	0,34 » 0,78	0,50 ^{75}	13 939,46
6 November .	13 938	13 997^{5}	»	»	3.55 » 7.85	0,24 » 0,70	0,39 ^{49}	11 196,35
11 December .	16 039	16 157	»	»	2.42 » 7.91	0,20 » 0,63	0,39 ^{74}	12 933,35
		166 724^{5}						f 159 703,49
Verstrekte monsters. . . .	. . . . . .	409	—	—	—	—	—	454,89^{5}
	165 705	167 133^{5}						f 160 158,38^{5}
				Officinalis.				
16 Januari . .	2 104	2 050^{5}	»	»	3.64 à 6.87	f 0,40 à f 0,65	f 0,44 ^{77}	f 1 839,85
20 Februari . .	1 848	1 866	»	»	4.41	0,40 » 0,41	0,40 ^{68}	1 518,34
27 Maart. . .	1 146	1 139	»	»	3.01 à 5.11	0,24 » 0,51	0,32 ^{53}	732,11
1 Mei . . .	1 301	1 329^{5}	»	»	3.66	f 0,30	0,30	797,70
5 Juni . . .	6 578	6 602	»	»	3.37 à 5.86	f 0,30 à f 0,54	0,39 ^{67}	5 299,36
10 Juli . . .	2 541	2 594^{5}	»	»	5.33	0,45 » 0,46	0,45 ^{47}	2 359,23
28 Augustus .	2 543	2 585^{5}	»	»	4.73 à 5.33	0,50 » 0,55	0,54 ^{13}	2 835,70
2 October . .	1 750	1 781	»	»	6.13	0,59 » 0,61	0,60	2 137,10
6 November .	2 786	2 842^{5}	»	»	4.89	0,44 » 0,51	0,45 ^{27}	2 574,20
11 December .	705	696^{5}	»	»	3.44	f 0,30	0,30	417,90
		23 487						f 20 511,49
Verstrekte monsters. . . .	. . . . . .	55^{70}	—	—	—	—	—	54,42
	23 302	23 542^{70}						f 20 565,91

a) Het zal de aandacht trekken dat veelal de opgaven in deze kolom lager zijn dan in kolom 3. Dit verschijnsel is uit de voorhanden gegevens niet toe te lichten.

DAGTEEKENING der VEILINGEN.	Hoeveelheid (in K.G.). Netto gewicht der aangevoerde partijen (benaderende opgaven ontleend aan de vóór elke veiling, door middel van de *Staatscourant*, gepubliceerde beschrijvingslijst der te veilen basten).	Hoeveelheid (in K.G.). Netto gewicht aan de koopers uitgeleverd.	Alcaloïd-gehalte van de onderzochte monsters, volgens de in Indië verrichte analyses. Laagste en hoogste gehalte aan *chinine*. Pct.	Laagste en hoogste gehalte aan *chinine en andere alcaloïden* te zamen. Pct.	Zwavelzure chinine. Pct.	Opbrengst. Laagste en hoogste veilingsprijs der verschillende kavelingen per *half* K.G.	Gemiddelde veilingsprijs over al de kavelingen dooreen per *half* K.G.	Totaal der opbrengst.
1890.				**Succirubra.**				
16 Januari . .	9 954	9 869	0.72 à 1.92	4.21 à 9.92	0.96 à 2.58	f 0,14 à f 0,73	f 0,24 ^{50}	f 4 609,85
20 Februari. .	9 617	9 297^{5}	0.96 » 1.75	5.70 » 9.30	1.29 » 2.35	0,16 » 0,47	0,24 ^{08}	4 354,88
27 Maart. . .	9 557	9 375	0.99 » 2.12	4.21 » 8.55	1.33 » 2.85	0,13 » 0,80	0,21 ^{96}	3 976,50
1 Mei . . .	9 817	9 474^{5}	1.08 » 1.76	4.34 » 9.92	1.45 » 2.20	0,12 » 1,08	0,28 ^{50}	5 004,08
5 Juni . . .	10 095	9 670^{5}	0.92 » 2.12	5.58 » 9.92	1.23 » 2.85	0,12 » 0,78	0,33 ^{89}	6 302,56
10 Juli . . .	14 809	14 779^{5}	1.07 » 1.92	4.96 » 8.30	1.44 » 2.58	0,12 » 0,57	0,24 ^{16}	6 858,40
28 Augustus .	18 371	18 401^{5}	0.89 » 2.47	4.34 » 10.16	1.21 » 3.32	0,10 » 0,51	0,22 ^{89}	7 865,57
2 October . .	18 435	18 408	1.47 » 2.08	5.58 » 8.39	1.97 » 2.79	0,18 » 1,03	0,28 ^{61}	10 134,52
6 November .	17 672	17 659	1.40 » 2.56	5.58 » 11.16	1.88 » 3.44	0,12 » 0,78	0,27 ^{73}	9 179,44
11 December .	18 031	18 014^{5}	0.80 » 2.40	5.33 » 7.40	1.07 » 3.23	0,12 » 0,89	0,25 ^{26}	8 661,76
		134 949						f 66 947,56
Verstrekte monsters. . . .	. . . . . .	743	—	—	—	—	—	680,64^{5}
	136 358	135 692						f 67 628,20^{5}
				Lancifolia.				
20 Februari. .	455	436	2.23	5.45	3.00	f 0,51 à f 0,70	f 0,56 ^{43}	f 490,70
27 Maart. . .	679	679^{5}	1.02 à 1.99	2.48 à 5.58	1.37 à 2.67	0,24 » 0,44	0,30	397,56
1 Mei . . .	755	754^{5}	1.60	4.65	2.15	f 0,21	0,21	316,89
10 Juli . . .	671	655	1.60	4.65	2.15	0,19	0,19	248,90
		2 525						f 1 454,05
Verstrekte monsters . . .	. . . . . .	19 ^{50}	—	—	—	—	—	16,88
	2 560	2 544 ^{50}						f 1 470,93
				Calisaya Schuhkrafft (Josephiana).				
16 Januari . .	5 286	5 231	0.49 à 1.26	2.23 à 4.71	0.65 à 1.69	f 0,13 à f 0,86	f 0,25 ^{22}	f 2 415,34
20 Februari. .	4 622	4 522^{5}	0.56 » 1.26	2.64 » 4.71	0.75 » 1.69	0,14 » 0,94	0,31 ^{18}	2 431,11
27 Maart. . .	3 487	3 378	0.57 » 0.72	2.66 » 3.41	0.76 » 0.96	0,14 » 0,70	0,29 ^{41}	1 711,26
1 Mei . . .	3 304	3 251	0.57 » 0.72	2.66 » 3.41	0.76 » 0.96	0,11 » 0,68	0,26 ^{73}	1 535,64
5 Juni . . .	2 590	2 572	0.57	3.41	0.76	f 0,11	0,11	565,84
10 Juli . . .	1 971	1 995^{5}	1.77	5.58	2.38	0,21	0,21	838,11
28 Augustus .	714	659	0.72	2.66	0.96	f 0,58 à f 0,61	0,59 ^{50}	784,30
2 October . .	677	633^{5}	0.40 à 0.72	2.17 à 2.66	0.53 à 0.96	0,52 » 0,63	0,59 ^{70}	758,94
		22 242 ^{50}						f 11 040,54
Verstrekte monsters. . . .	. . . . . .	180 ^{45}	—	—	—	—	—	204,31
	22 651	22 422 ^{95}						f 11 244,85
				Aanveegsel.				
11 December .	»	342	»	»	»	»	f 0,29	f 198,36
Verstrekte monsters. . . .	. . . . . .	3 ^{60}	—	—	—	—	—	2,30
		345 ^{60}						f 200,66

RECAPITULATIE.

Sorteeringen waarin de in veiling verkochte basten verdeeld waren (over al de tien veilingen bijeengenomen).

SORTEERING.	Hoeveelheid (in K.G.). Ledgeriana.	Officinalis.	Succirubra.	Lancifolia.	Cal. schuhkrafft (josephiana).	Totaal.	Gemiddelde opbrengst per *half* K.G. Ledgeriana.	Officinalis.	Succirubra.	Lancifolia.	Cal. schuhkrafft (josephiana).	Totaal.
Stambast. 1ste soort . . .	»	»	12 646	436	4 209^{5}	17 291^{5}	»	»	f 0,60^{4}	f 0,56^{2}	f 0,60^{7}	f 0,60^{7}
Stambast. gemost. . . .	»	»	586^{5}	»	»	586^{5}	»	»	0,37^{8}	»	»	0,37^{8}
Stambast. 2de soort . . .	»	»	9 793	178^{5}	527	10 498^{5}	»	»	0,39^{5}	0,44	0,58^{7}	0,40^{6}
Stambast. vernieuwd. . .	22 464	11 776	18 636^{5}	»	»	52 876^{5}	f 0,46^{9}	f 0,51^{4}	0,22	»	»	0,39^{2}
Stambast. gebroken pijpen	47 017^{5}	224^{5}	54 133^{5}	1 409^{5}	12 844^{5}	115 629^{5}	0,62^{4}	0,36	0,20^{7}	0,20	0,13^{6}	0,36^{9}
Stambast. gruis	68 090^{5}	7 880	9 894^{5}	»	»	85 865	0,36	0,31^{4}	0,15^{9}	»	»	0,33^{3}
Wortelbast . . .	29 152^{5}	3 606^{5}	29 259	501	4 661^{5}	67 180^{5}	0,52^{8}	0,45^{5}	0,16^{2}	0,24	0,19^{4}	0,33^{9}
Aanveegsel . . .	»	»	»	»	»	342	»	»	»	»	»	0,29
Totalen . .	166 724^{5}	23 487	134 949	2 525	22 242^{5}	350 270	f 0,47^{8}	f 0,43^{6}	f 0,24^{8}	f 0,28^{7}	f 0,24^{8}	f 0,37^{1}

TOTAAL OVERZICHT voor elke veiling in het bijzonder.

DAGTEEKENING der VEILINGEN.	Hoeveelheid (in K.G.). Netto gewicht der voor de veiling bestemde partijen (benaderende opgaven ontleend aan de beschrijvingslijsten der veilingen).	Uitgeleverd netto gewicht van het in veiling verkochte.	Uitgeleverd netto gewicht van de verstrekte monsters.	Uitgeleverd netto gewicht Te zamen.	Opbrengst van het in veiling verkochte.	Opbrengst van de verstrekte monsters.	Opbrengst Te zamen.	Per *half* K.G. werd alzoo verkregen voor het in veiling verkochte.	Per *half* K.G. werd alzoo verkregen voor de verstrekte monsters.	Gemiddelde unitprijs bij elke veiling (berekend per procent chinine-sulphaat en per *half* K. G. bast).
1890.										
16 Januari .	35 031	34 862^{50}	151^{90}	35 014^{40}	f 25 147,78	f 146,38	f25 294,16	f 0,36^{06}	f 0,48^{18}	f 0,09^{75}
20 Februari.	34 803	34 585	175^{75}	34 760^{75}	28 455,76	191,45	28 647,21	0,41^{13}	0,54^{46}	0,10
27 Maart. .	35 883	35 701	134^{80}	35 835^{80}	30 424,16	129,37	30 553,53	0,42^{61}	0,47^{98}	0,09
1 Mei . .	35 295	35 038^{50}	154^{90}	35 193^{40}	27 051,72	176,13^{5}	27 227,85^{5}	0,38^{60}	0,56^{85}	0,09
5 Juni . .	35 856	35 585^{50}	147^{20}	35 732^{70}	27 566,96	149,71	27 716,67	0,38^{73}	0,50^{85}	0,08^{50}
10 Juli . .	36 019	36 272^{50}	107	36 379^{50}	23 958,14	75,77	24 033,91	0,33^{02}	0,35^{40}	0,08
28 Augustus	34 122	34 029	130^{90}	34 159^{90}	25 119,59	116,30	25 235,89	0,36^{90}	0,44^{42}	0,09^{50}
2 October .	34 396	34 487	164^{70}	34 651^{70}	26 970,02	191,04	27 161,06	0,39^{10}	0,57^{99}	0,09
6 November	34 396	34 499	131^{90}	34 630^{90}	22 949,99	143,67	23 093,66	0,33^{26}	0,54^{46}	0,08
11 December	34 775	35 210	112^{20}	35 322^{20}	22 211,37	93,62^{5}	22 304,99^{5}	0,31^{54}	0,41^{72}	0,08
Totalen	350 576	350 270	1 411^{25}	351 681^{25}	f259 855,49	f 1 413,45	f261 268,94	f 0,37^{09}	f 0,50^{07}	f 0,09

Afdee

Cheri

Id

Id

Id

Id

Id

Id

Tagal

Brebe

Id

Pekal

Batar

a) De f

b) Bij
dden ve

c) Hoo

d)

Handelin

(5. 53.)

BIJLAGE AAA.

(Zie hoofdst. O, afd. I, § 1, sub 5°., van het verslag.)

OVERZICHT over 1890 van de productie enz. der VRIJE SUIKERFABRIEKEN op JAVA, met uitzondering van die, gevestigd op gronden door het Gouvernement in erfpacht of in huur uitgegeven, van die in de Vorstenlanden en van die op particuliere landerijen.

Afdeelingen.	Districten.	Namen der ondernemingen.	Namen der ondernemers.	Namen der administrateurs.	Uitgestrektheid voor den oogst van 1890 met suikerriet beplant (in bouws).	Productie (in pikols).	Gemiddelde productie per bouw (in pikols).	Aantal vaste arbeiders bij de onderneming.	Aantal arbeiders bovendien gemiddeld dagelijks gebezigd.
			CHERIBON.						
Cheribon.	Cheribon.	Kalitandjoeng a)	Kwe Keng Eng.	Kwe Keng Eng.	112	a)	a)	. .	. . . . .
Id.	Sindanglaut.	Leuweunggadjah	Tan Tjin Kie.	The Kim Sin.	232	16 000	68.96	472	"
Id.	Id.	Panggang.	Jong Lam Soei.	Jong Lam Soei.	145	7 395	51.00	35	90
Id.	Ploembon.	Soerawinangon.	E. A. Saportas, geb. Beudeker, J. C. E. Saportas en F. de Graaf.	J. E. Court.	426	37 500	88.03	52	102
Id.	Lossari.	Tjigobang. b)	Erven J. M. Gonsalves.	A. D. Gonsalves.	. . . . .	. . . . . .	. . . . .	. .	. . . . .
Id.	Id.	Waled. b)	Id.	Th. F. Gonsalves.	. . . . .	. . . . . .	. . . . .	. .	. . . . .
Id.	Id.	Kalimaro. b)	Id.	J. J. Kroon.	. . . . .	. . . . . .	. . . . .	. .	. . . . .
					915	60 895			
			TAGAL.						
Tagal.	Maribaija.	Kemantran.	Factorij Ned. Handelmaatschappij.	J. E. van der Linden.	500	65 000	130.00	50	50–800
Brebes.	Balapoelang.	Balapoelang.	Ned. Ind. Handelsbank.	L. P. Bedier de Prairie.	346	c) 31 699	91.61	12	25–150
Id.	Boemiaijoe.	Boemiaijoe.	C. Dom.	C. Dom.	0	600	30.00	4	1–60
					866	97 299			
			PEKALONGAN.						
Pekalongan.	Wiradessa.	Tirto.	Factorij Ned. Handelmaatschappij.	L. J. J. Caron.	325	40 000	123.07	12	20–200
Batang.	Batang.	Klidang.	Id.	G. A. IJssel de Schepper.	350	d) 31 000	88.57	20	0–330
					675	71 000			
				Transporteeren	2 456	229 194			

a) De fabriek Kalitandjoeng stond stil; het riet dier onderneming werd elders verwerkt.

b) Bij deze drie ondernemingen bleef in 1890 het bedrijf nog geheel gestaakt, daar de eigenaren zich voor den oogst van dat jaar ook geen rietoogst hadden verschaft.

c) Hoofdsuiker; bovendien werden nog verkregen 947 pikols stroopsuiker en 3444 pikols zaksuiker.

d) " " " " " 6000 " zaksuiker.

Volgnummer.	Afdeelingen.	Districten.	Namen der ondernemingen.	Namen der ondernemers.	Namen der administrateurs.	Uitgestrektheid voor den oogst van 1890 met suikerriet beplant (in bouws).	Productie (in pikols).	Gemiddelde productie per bouw (in pikols).	Aantal vaste arbeiders bij de onderneming.	Aanta arbeide bovendi gemidd dagelij gebezig
					Per transport	2 456	229 194			
				JAPARA.						
13	Koedoes.	Tjendono.	Bendokerep.	Intern. Crediet- en Handelsvereen. „Rotterdam".	C. Bruin.	392	22 707	57.92	„	10-30
14	Japara.	Japara.	Banjoepoetih.	Kwik An Biauw.	Kwik An Biauw.	40	600	15.00	9	0-18
15	Id.	Bandjaran.	Djeroekwangi.	Intern. Crediet- en Handelsvereen. „Rotterdam".	D. L. Ostermann.	250	e) 17 300	69.20	„	50-60
						682	40 607			
				REMBANG.						
16	Rembang.	Pamotan.	Ardjowinangon f).	Firma de Rijk, Groskamp en C°.	F. Th. Nickel.	487	15 000	30.80	30	36-40
17	Id.	Sedan.	Waroe. g)	A. Krook van Harpen.	A. Krook van Harpen.	17	181	10.64	4	3-10
						504	15 181			
				SOERABAIJA.						
18	Sidoardjo.	Djenggolo II.	Pandjoenan.	Han Ting Hway, Han Ting Tjoen en Han Ting Tjiang.	G. A. P. Carp.	183	h) 10 800	59.01	i) †	†
19	Id.	Djenggolo III.	Papoh.	Erven A. F. A. Loth en wed. J. A. de Haan, geb. Loth.	G. A. Pool.	440	53 658	121.95	83	0-37
20	Id.	Djenggolo IV.	Tawangsari.	E. Vonck, G. H. C. van Zijll de Jong, J. A. J. L. Marx en J. F. de Ruijter de Wildt.	E. Vonck.	405	44 500	109.87	8	10-22
21	Id.	Rawapoeloe II.	Toelangan.	Wed. M. S. W. Rose, geb. van Riemsdijk en E. K. G. Rose.	J. P. Moquette.	342	k) 41 000	119.88	34	40-24
22	Modjokerto.	Modjokerto.	Tangoenan.	P. A. de Vries, mr. F. J. A. de Wetstein Pfister, mr. J. H. Fransen van de Putte en P. Eschauzier.	P. Eschauzier.	597	l) 69 500	116.41	50	0-30
23	Id.	Modjokasri.	Poerworedjo of Perning.	Naamlooze vennootschap „Java-Cultuur-maatschappij".	A. D. von der Osten.	400	47 000	117.50	20	50-30
24	Id.	Djaboeng.	Dinoijo.	Naamlooze vennootschap tot exploitatie van de suiker-ondernemingen Sentanenlor, Brangkal en Dinoijo.	F. M. Stucky.	561	55 800	99.61	16	20-38
25	Id.	Id.	Soemengko.	Tan Tong Hay.	The So Swie.	325	m) 16 815	51.73	60	75-25
26	Id.	Id.	Pohdjedjer. n)	H. M. E. van den Brandeler, Tjoa Sin Hie, Goei Hok Tjin en The Tjoei Liong.	H. M. E. van den Brandeler.	. . . . .	. . . . . .	. . . . .	105	0-10
						3 253	339 073			
					Transporteeren	3 642	284 982			

e) Hoofdsuiker; bovendien werden nog 700 pikols zaksuiker verkregen.
f) Deze onderneming, in 1874 opgericht, werd bij het einde van 1886 tijdelijk gesloten. In 1889 wederom geopend, kwam zij eerst in 1890 in volle werk
g) Deze onderneming werd in 1890 opgericht.
h) Hoofdsuiker; bovendien werden nog 200 pikols zaksuiker verkregen.
i) Waar een † is ingevuld, ontbreken de opgaven.
k) Hoofdsuiker; bovendien werden nog 6000 pikols zaksuiker verkregen.
l) „ „ „ „ p.m. 5000 „ „ „
m) „ „ „ „ 2000 „ stroopsuiker „
n) Deze fabriek, in 1890 opgericht, had in dat jaar nog geen riet verwerkt.

Afdeelingen.	Districten.	Namen der ondernemingen.	Namen der ondernemers.	Namen der administrateurs.	Uitgestrektheid voor den oogst van 1890 met suikerriet beplant (in bouws).	Productie (in pikols).	Gemiddelde productie per bouw (in pikols).	Aantal vaste arbeiders bij de onderneming.	Aantal arbeiders bovendien gemiddeld dagelijks gebezigd.
				Per transport	3 253 / 3 642	339 073 / 284 982			
Modjokerto.	Modjosari-lor.	Sedati. o)	Ch. Hill, vrouwe M. Hill en L. J. Lionarons.	L. J. Lionarons.	50	o) „	o) „	†	†
Djombang.	Modjoredjo.	Poeloegedang (of Plosso).	Oei Pan Soei, Oei Gan Soei en Lie Tiang Hok.	Tan Kam Kian.	401	23 500	58.62	17	20–245
Id.	Id.	Ngrowo.	Erven Dieffenbach en G. Lebret.	Kwee Liang To.	370	14 086	38.07	35	40–340
Id.	Id.	Tjoekir.	Naamlooze vennootschap „Suikerfabriek Tjoekir".	G. C. Kloppenburg.	478	51 000	106.69	40	10–300
Id.	Id.	Blimbing.	Naamlooze vennootschap „Suikerfabriek Blimbing".	C. J. Pabst.	350	18 000	51.42	40	120
Id.	Id.	Kaliwoengoe.	Naamlooze vennootschap „Suikerfabriek Kaliwoengoe".	G. C. Vonck.	500	50 000	100.00	40	50–300
Id.	Modjoagoeng.	Peterongan.	J. J. Doffegnies.	J. J. Doffegnies.	470	37 600	80.00	73	0–250
Id.	Id.	Soekodono.	D. J. Jut en factorij der Ned. Handelmaatschappij.	D. J. Jut.	630	50 000	79.36	6	250
Id.	Id.	Seloredjo.	D. J. Jut en E. J. F. Tack.	P. H. Stoll.	414	31 000	74.87	40	10–280
Id.	Id.	Soemobito.	G. F. Eilbracht.	P. C. van Leeuwen.	409	48 671	119.00	6	20–170
Id.	Modjodadi.	Ngelom. p)	Fraser Eaton en C°.	H. Flaes.	40	p) „	p) „	†	†
					7 365	662 930			
PASOEROEAN.									
Pasoeroean.	Grati.	Dankbaarheid.	Han Ting Hway.	M. Haije.	302	13 500	44.70	55	40–250
Id.	Kebon Tjandi.	Gaijam.	Wed. E. Ch. van Meeteren Brouwer, geb. Quartero.	J. A. van Haastert.	406	35 000	86.20	45	80–260
Id.	Id.	Pengkol.	Han Ho Tjwan, Han Ho Tong en Han Ho Lan.	Han Ho Lan.	289	q) 20 893	72.29	67	140
Bangil.	Gemping.	Soekoredjo.	Han Ting Tjian c. s.	H. J. A. Lemans.	396	r) 21 794	55.03	12	40–200
Id.	Gempol.	Ardjosari.	Tan Boen Tjing, Tan Boen Hie en Tan Boen Liong.	Tan Boen Tjing.	364	19 437	53.39	60	42–240
					1 757	110 624			
PROBOLINGGO.									
Probolinggo.	Probolinggo.	Wonoaseh.	C. G. Hardey.	C. G. Hardey.	258	s) 19 187	74.36	9	30–400
Kraksaän.	Kraksaän.	Seboroh.	Naamlooze vennootschap „Cultuurmaatschappij Seboroh".	B. F. de Lange.	298	26 500	88.92	23	25–200
Id.	Id.	Bagoe.	Naamlooze vennootschap „Java Cultuur-maatschappij".	C. H. Jeltes.	445	43 602	97.98	40	200
Id.	Gending.	Maron.	Erven Ho Tjiauw Ing.	D. F. W. Pietermaat.	415	39 090	94.19	†	†
					1 416	128 379			
				Transporteeren	14 180	1 186 915			

o) De in 1890 opgerichte fabriek Sedati bestemde haren rietaanplant voor bibiet.

p) De in 1890 opgerichte fabriek Ngelom had in dat jaar nog geen riet verwerkt.

q) Hoofdsuiker; bovendien werden nog verkregen 1250 pikols zaksuiker en 2000 pikols stroopsuiker.

r) „ „ „ „ „ 8321 „ stroopsuiker.

s) „ „ „ „ „ 7000 „ „

Volgnummer.	Afdeelingen.	Districten.	Namen der ondermingen.	Namen der ondernemers.	Namen der administrateurs.	Uitgestrektheid voor den oogst van 1890 met suikerriet beplant (in bouws).	Productie (in pikols).	Gemiddelde productie per bouw (in pikols).	Aantal vaste arbeiders bij de onderneming.	Aantal arbeiders bovendien gemiddeld dagelijks gebezigd.
					Per transport	14 180	1 186 915			
				BEZOEKI.						
47	Panaroekan.	Pradjekan.	Pradjekan.	G. Birnie, F. H. Eijdman, C. Jeltes en A. H. Benjamins.	A. E. Snouck Hurgronje (waarnemend).	543	*t*) 51 900	95.58	13	40–350
48	Id.	Kapongan.	Pokaän.	Firma Fraser Eaton en C°., A. P. Cameron, G. H. Miesegaes, G. P. Landberg, J. C. L. Cambier en R. Mac Neill.	R. Douwes Dekker.	444	*u*) 55 800	125.67	30	60–350
49	Id.	Soemberwaroe.	Asembagoes.	Firma Eijdman en C°.	P. de Haan.	455 — 1 442	*v*) 26 500 — 134 200	58.24	90	50–1300
				BANJOEMAS.						
50	Banjoemas.	Poerworedjo.	Klampok.	Naamlooze vennootschap „Cultuurmaatschappij Klampok".	J. F. de Ruijter de Wildt.	290 — 290	20 300 — 20 300	70.00	†	†
				BAGELEN.						
51	Keboemen.	Keboemen.	Sitiredjo (vroeger genaamd Kebasekan).	The Toan Tjiok en The Toan Tjien.	F. R. Coers.	165	*w*) 3 000	18.18	70	65–300
52	Id.	Premboen.	Premboen. *x*)	Naamlooze vennootschap „Java-suikercultuur-Maatschappij".	G. W. Slothouwer.	363 — 528	*ij*) „ — 3 000	*ij*) „	†	†
				MADIOEN.						
53	Madioen.	Bagi.	Kanigoro.	J. W. Le Comte en J. H. L. E. van Meeverden.	J. H. L. E. van Meeverden.	375	27 500	73.33	20	20–280
	Id.	Oeteran.	Pagotan.	Naamlooze vennootschap „Cultuurmaatschappij Pagotan".	S. E. Cambier van Nooten.	450	29 500	65.55	8	10–300
55	Ngawi.	Sepreh.	Sedono.	E. F. E. Beretty.	E. F. E. Beretty.	200 — 1 025	*z*) 8 200 — 65 200	41.00	†	600
				KEDIRI.						
56	Kediri.	Modjoroto.	Mritjan.	Nederl. Ind. Landbouw-maatschappij.	C. F. de Ruijter de Wildt.	620	*aa*) 41 000	66.12	20	30–400
57	Id.	Djambean.	Brendjoek.	Lim Swie Hiang.	Lim Swie Hiang.	87	*bb*) 2 600	29.88	8	0–70
58	Id.	Papar.	Bagoh.	Lim Sian Bo en Han Kong Gie.	Th. S. Reineke Sr.	211	*cc*) 10 000	47.39	35	15–125
59	Berbek.	Gemenggeng.	Goejangan.	Ned. Ind. Landbouwmaatschappij.	M. E. E. Nolthenius de Man (waarnemend).	536	46 600	86.94	93	40–200
60	Ngrowo.	Toeloeng Agoeng.	Pinggirsari. *dd*)	C. Coert.	C. Coert.	3	*ee*) 40	13.33	5	30
61	Id.	Ngoenoet.	Soetjen. *dd*)	A. Muller, E. Verkouteren en Tan Kih Kwan.	†	120 — 1 577	3 100 — 103 340	25.83	10	10–150
					Algemeen totaal.	19 042	*ff*) 1 512 955			

t) Hoofdsuiker; bovendien werden nog verkregen 7500 pikols zaksuiker.
u) " " " " " 8000 " "
v) Volgens de ontvangen opgaven zou bovendien nog eene gelijke hoeveelheid (26 500 pikols) aan zaksuiker verkregen zijn.
w) Hoofdsuiker; bovendien werden nog verkregen 1000 pikols stroopsuiker.
x) De in 1890 opgerichte fabriek Premboen had in dat jaar nog geen riet verwerkt. Of het riet elders is verwerkt, dan wel of de opgegeven aanplant bij uitzondering betrekking heeft tot den oogst van 1891, blijkt niet uit de ontvangen opgaven.
ij) Zie het slot der voorgaande noot.
z) Hoofdsuiker; bovendien werden nog verkregen 2 000 pikols stroopsuiker.
aa) " " " " " 10 000 " " en zaksuiker.
bb) " " " " " 1 400 " " " "
cc) " " " " " 3 500 " "
dd) De ondernemingen Pinggirsari en Soetjen werden in den loop van 1890 opgericht.
ee) Hoofdsuiker; bovendien werden nog verkregen 110 pikols stroopsuiker.
ff) Deze productie werd verkregen van 18 477 bouws (verg. de noten *a*, *o*, *p* en *x*). Derhalve is de gemiddelde productie (berekend over 53 fabrieken) te stellen op 81.88 pikols per bouw. Ten aanzien van 19 der bedoelde 53 fabrieken vindt men vermeld dat, behalve de opgegeven productie aan hoofdsuiker, nog verkregen werden 102 872 pikols zak- en stroopsuiker.

(5. 54.)

BIJLAGE BBB.

(Zie hoofdst. O, afd. I, § 1, sub 4°., van het verslag.)

OVERZICHT van de productie enz. in 1889 en 1890 der TABAKSONDERNEMINGEN op JAVA (buiten die in de Vorstenlanden en op particuliere landerijen, en met uitzondering ook van de productie, verkregen van gronden door het Gouvernement in erfpacht of in huur afgestaan).

Volgnummer.	Gewesten en afdeelingen.	Namen der			Productie (in K.G.).				Aantal vaste arbeiders bij de ondernemingen.	Aantal arbeiders bovendien gemiddeld daags gebezigd.
		ondernemingen.	ondernemers.	administrateurs.	1889.		1890.			
					Bladtabak.	Krossok.	Bladtabak.	Krossok.		
	Samarang.									
1	Kendal.	Radjoet.	H. Salomonson en So Ing Tjwan.	L. W. D. Monod de Froideville.	120 000	"	7 500	"	14	50
	Soerabaija.									
—	Modjokerto.	Ngembeh. *a*)	. . . .	. . . .	57 500	"	. . . . . .	. . . . . .	. . .	. . . . . .
	Pasoeroean.									
2	Malang.	Malang.	Tanahwangi-Maatschappij.	M. Van den Kerkhoff.	75 640	122 760	62 000	328 600	"	*b*) †
3	Id.	Id.	Kwee Han Sian.	Kwee Han Sian.	"	59 210	"	71 424	"	20
4	Id.	Id.	Kwee Sioe Tong.	Kwee Sioe Tong.	"	49 600	"	86 800	"	75
5	Id.	Id.	Kho Kam Je.	Kho Kam Je.	"	46 500	"	80 600	"	40
6	Id.	Id. *c*)	Kwee Peng Kwie.	Kwee Peng Kwie.	"	"	"	25 916	"	10
—	Id.	Id. *a*)	. . . .	. . . .	"	"	. . . . . .	. . . . . .	. . . .	. . . . . .
7	Id.	Id. *d*)	Oei Swie Ing.	Oei Swie Ing.	. . . . . .	. . . . . .	"	49 600	"	30
	Probolinggo.									
8	Loemadjang.	Moedjoer.	J. J. Van Leeuwen.	J. J. Van Leeuwen.						
9	Id.	Djarit (of Djeboek).	Erven Versteegh en J. J. Van Leeuwen.	Id.	†	†	†	†	†	†
10	Id.	Koelon.	Firma Baaij en Stap.	H. Stap.	250 000	123 000	316 000	434 000	30	100–1100
—	Id.	Bagoe. *e*)	J. H. Schaaij.	Id.	60 000	155 000				
11	Id.	Siloeman. *f*)	K. W. B. Van Kleef.	K. W. B. Van Kleef.	"	"	"	"	"	"
12	Id.	Tempeh lor.	J. J. Huyser.	J. J. Huyser.	21 500	52 400	25 000	74 400	"	10
13	Id.	Kalipantjing.	E. F. H. R. Van Ingen.	E. F. H. R. Van Ingen.	†	†	77 500	"	2	4–1
				Transporteeren	584 640	608 470	488 000	1 154 340		

a) Deze onderneming hield in 1890 op te bestaan.

b) Waar men een † vindt ingevuld, zijn geen opgaven verstrekt.

c) Deze onderneming, in bijlage ZZ van het vorig verslag genoemd sub n°. 7, had in 1889 niet gewerkt.

d) Deze onderneming werd in 1890 opgericht.

e) Deze onderneming werd in 1890 aan den eigenaar van Koelon verhuurd.

f) Deze onderneming heeft ook in 1890 niet gewerkt.

Volgnummer.	Gewesten en afdeelingen.	Namen der ondernemingen.	Namen der ondernemers.	Namen der administrateurs.	Productie (in K.G.). 1889. Bladtabak.	Productie (in K.G.). 1889. Krossok.	Productie (in K.G.). 1890. Bladtabak.	Productie (in K.G.). 1890. Krossok.	Aantal vaste arbeiders bij de ondernemingen.	Aantal arbeiders bovendien gemiddeld daags gebezigd.
				Per transport	584 640	608 470	488 000	1 151 340		
14	Loemadjang.	Lempeni.	J. L. L. Berghuis.	J. L. L. Berghuis.	135 000	40 000	77 500	75 000	10	15–250
15	Id.	Pasirian.	F. H. J. Von Bihl.	F. H. J. Von Bihl.	†	†	75 000	15 000	16	10–40
16	Id.	Kedoeng Wringin of Tambalang.	Firma de Rijk Groskamp en C°. en W. E. Van der Hout.	W. E. Van der Hout.	22 500	„	30 000	62 500	„	2–40
17	Id.	Tamboeh.	C. C. Phefferkorn.	C. C. Phefferkorn.	25 000	50 000	31 000	49 600	5	2–20
18	Id.	Broock.	J. H. Diederiksz.	J. H. Diederiksz.	†	†	†	†	†	†
19	Id.	Kebon Toeroes.	H. Koster.	H. Koster.	62 500	„	15 000	43 400	„	7–40
20	Id.	Bades.	R. H. Tolson.	R. H. Tolson.	62 500	20 000	60 000	54 000	„	16–30
21	Id.	Soemberkadi.	R. H. Tolson.	Ang Kwan Ing.	37 500	37 500	20 500	26 000	„	10–30
22	Id.	Tempeh Tengah. *g*)	W. J. Humme.	W. J. Humme.	†	†	„		„	„
23	Id.	Lempeni II. *d*)	W. L. Van der Wielen.	W. L. Van der Wielen.	......	......	„	136 400	5	0–40
	Bezoeki.									
24	Bondowosso.	Boender.	A. Douw Van der Krap	J. A. L. Van der Eerden.	15 000	125 000	25 000	250 000	10	20–300
—	Id.	Toempeng. *h*)	Id.	Id.	35 000	7 500				
—	Id.	Soembergading. *i*)	......	......	......	......	......	......	...	.....
25	Id.	Lodjajar.	Internationale Crediet- en Handelsvereeniging Rotterdam.	J. L. Neyts.	125 000	250 000	87 500	150 000	12	25–100
26	Id.	Soembersari. *d*)	B. J. H. Grevers.	B. J. H. Grevers.	......	......	„	125 000	„	20
27	Id.	Karang-anjar. *d*)	A. M. Arends.	A. M. Arends.	......	......	„	185 000	„	0–60
28	Djember.	Soemberdjeroek.	A. S. Houwink.	A. C. Jaeggi.	†	†	125 000	„	„	500
29	Id.	Nieuw Djarit.	W. J. Muller en erven Versteegh.	G. F. A. M. Mollinger (huurder).	175 000	550 000	130 000	370 000	„	100–1000
30	Id.	Rambipoedji.	G. F. A. M. Mollinger.	G. F. A. M. Mollinger.						
31	Id.	Djember tabakmaatschappij.	J. Van Lennep.	J. Van Lennep.	225 000	500 000	†	†	†	†
32	Id.	Soekokerto of Adjoeng.	W. J. Geertsema.	C. Douw van der Krap.	300 000	175 000	1 100 000	700 000	74	60
33	Id.	Soekowono.	Mr. J. H. Fransen Van de Putte.	J. C. P. Marinissen.	300 000	275 000	900 000	900 000	100	80
34	Id.	Djelboek.	Wed. M. C. du Rij van Beest Holle, geb. Varkevisser en W. J. Geertsema.	A. Bosman.	400 000	225 000	354 000	205 000	„	70
35	Id.	Djember.	G. Birnie en G. D. Birnie Szn.	D. Birnie en M Sanders.	995 000	196 000	950 000	700 000	„	†
36	Id.	Gambirono.	M. W. baron van Reede van Oudtshoorn en de Intern. Crediet- en Handelsvereeniging „Rotterdam".	C. Havenstroom.	50 000	22 500	45 000	22 500	„	†
37	Id.	Gerengredjo.	Id.	T. H. D. Van Wely.	50 000	32 500	100 000	45 000	270	12–100
38	Id.	Soembertengah.	Mr. J. W. Ramaer.	J. G. A. Kok.	30 000	„	10 000	20 000	10	10–80
39	Id.	Tanggoel.	Firma Mulder Redeker en C°.	W. C. Van Mourik.	35 000	35 000	40 000	40 000	30	30–100
40	Id.	Goemelar.	Tabakmaatschappij Goemelar.	M. H. W. Hendriks.	85 000	85 000	190 000	115 000	„	†
				Transporteeren	3 749 640	3 234 470	4 853 500	5 440 740		

g) Deze onderneming heeft in 1890 niet gewerkt.

h) Toempeng werd in 1890 ingesmolten bij Boender.

i) Nopens Soembergading wordt thans opgegeven dat zij reeds in 1889 opgehouden had te bestaan.

Volgnummer.	Gewesten en afdeelingen.	Namen der ondernemingen.	Namen der ondernemers.	Namen der administrateurs.	Productie (in K.G.). 1889. Bladtabak.	Productie (in K.G.). 1889. Krossok.	Productie (in K.G.). 1890. Bladtabak.	Productie (in K.G.). 1890. Krossok.	Aantal vaste arbeiders bij de ondernemingen.	Aantal arbeiders bovendien gemiddeld daags gebezigd.
				Transporteeren	3 749 640	3 234 470	4 853 500	5 440 740		
41	Djember.	Balong. *j*)	H. Ch. Raedt van Oldenbarneveldt.	H. Ch. Raedt van Oldenbarneveldt.	„	„	120 000	90 000	100	20-300
42	Id.	Tamanan.	A. Smit.	J. Koning jr.	12 500	50 000	15 000	75 000	20	10-200
	Banjoemas.									
43	Banjoemas.	Soekaradja	Jacobson, Van den Berg en C°. en P. J. K. Tulleken.	P. J. K. Tulleken.	125 000	„	125 000	„	„	†
44	Id.	Kaliori.	R. H. Cooke.	R. H. Cooke.	†	†	12 500	57 500	10	25
45	Poerwokerto.	Slamat.	E. G. Th. Gerlach.	E. G. Th. Gerlach.	47 500	„	1 200	16 500	6	10-25
46	Poerbolinggo.	Poerbolinggo en Bobotsari.	Erven wed. J. Van Nelle te Rotterdam.	H. Burgmans.	87 000	45 000	89 400	33 700	41	†
47	Banjoemas.	Soekaradja.	Ko Giok Sing.	Ko Giok Sing.	9 000	26 000	1 300	47 700	2	3-25
	Kadoe.									
48	Magelang.	Goelon. *g*)	Firma John Pryce en C°.	W. E. F. L. Von Ende.	†	†	„	„	„	„
49	Temanggoeng.	Ngrowoseneng.	Firma Herman Salomonson en H. A. Salomonson.	H. A. Salomonson.	†	†	21 000	„	12	0-30
	Kediri.									
—	Kediri.	Poerwodadi. *k*)	G. Parijs.	G. Parijs.	......	......	......	......	....	......
50	Id.	Balewerti.	Wachman.	Wachman.	„	186 000	„	93 000	30	20-60
51	Id.	Djambean.	J. A. Schreiner.	J. A. Schreiner.	138 800	86 300	142 600	62 000	30	0-500
52	Id.	Tales. *l*).	Van Eeghen en C°.	H. A. C. Ph. Nicolay.	141 900	62 000	„	110 000	„	35
—	Id.	Galoewan. *k*)	H. W. Van Dalfsen en M. W. Schill.	H. W. Van Dalfsen.	......	......	......	......	....	......
53	Ngrowo.	Tales (Ngoenoet.) *m*)	Djie Tjan Djiong.	Djie Tjan Djiong.	......	......	„	124 000	33	20
54	Id.	Karangwaroe.	Wachman.	Wardjidin.	„	92 500	„	24 800	26	4-20
55	Blitar.	Bendo.	O. Müller.	O. Müller.	10 000	20 000	150 000	12 500	„	10-400
56	Id.	Taloen.	J. B. Kayser.	P. H. L. Lisnet.	92 500	62 000	89 900	65 100	„	25-500
57	Id.	Kesamben.	C. E. Douwes Dekker.	C. A. P. Berlauwt.	†	†	„	58 500	20	„
—	Id.	Bendogerit (of Soekoredjo). *a*)	Larsen en C°.	G. A. Jacobsz.	„	„	......	......	....	......
—	Id.	Koetoredjo. *a*)	Van Eeghen en C°.	†	„	„	......	......	....	......
				Totaal	4 413 840	3 864 270	5 621 400	6 311 040		

j) Deze in 1889 opgerichte onderneming had in dat jaar nog geen product verkregen.

k) Naar thans gemeld is, was deze onderneming reeds ettelijke jaren geleden opgeheven.

l) Bij Tales werd in 1889 ingesmolten de onderneming Tjangkring (in bijlage ZZ van het vorig verslag abusievelijk Kras genoemd).

m) De ondernemer van Tales (Ngoenoet) had in 1889 tijdelijk het tabaksbedrijf gestaakt.

DEELINGEN.	DISTRICTEN.	NAAM der ONDERNEMING.	Aantal perceelen waarvoor de onderneming te boek staat.	Uitgestrektheid der onderneming (in bouws).	Aantal bouws bij het einde van 1890 beplant.	Productie in 1890.	Aantal werklieden op het perceel gevestigd, en gebezigd: voor arbeid op het veld.	voor bereiding van het product. Ambachtslieden.	voor bereiding van het product. Gewone arbeiders.	Gemiddeld aantal arbeiders bovendien dagelijks gebezigd.	Andere cultures bovendien op de onderneming gedreven of verdere bijzonderheden.
		Per transport	529	149 225	61 855½	44 759					
diri.	Soekoredjo.	Kepoeng I en II, III en IV.	3	734	†	nog geen prod.	†	†	†	†	
Id.	Id.	Kentjong *I, II, III en IV (C.).	4	1 336	80	†	†	»	30	60-200	suikerriet en padi.
Id.	Id.	Mangli (N. V.).	1	328	236	nog geen prod.	†	»	»	250	
Id.	Id.	Djoemblang.	1	239	†	†	†	†	†	†	
Id.	Id.	Damarwoelan I en II.	2	777	100	nog geen prod.	†	»	»	†	
Id.	Id.	Djengkol of Plosso I, II en III (N.V.)	3	1 061	590	875	†	†	†	250	
Id.	Id.	Soekoredjo of Dermo en Kebondoeren.	1	547	400	300	†	»	»	100-150	
Id.	Id.	Pawon I en II (N. V.).	2	865	300	nog geen prod.	†	†	†	†	
Id.	Id.	Seloatap I en II (N. V.).	2	628	300	250	25	»	»	50-150	
Id.	Id.	Bogor en Pradah.	2	609	200	nog geen prod	10	»	»	40-30	
Id.	Id.	Kalassan I en II.	2	413	†	id.	150	»	»	300	
Id.	Id.	Soember Glatik (N. V.).	1	329	230	id.	25	»	»	150	
Id.	Id.	Soerowinangoen.	1	201	200	id.	†	»	»	25-500	
Id.	Id.	Pakellan (N. V.).	1	257	180	id.	†	†	†	†	
Id.	Id.	Poentjoe (N. V.).	1	264	240	id.	40	»	»	100-300	
Id.	Id. en Djambean.	Kebon Doeren I, II, III en IV.	4	433	200	id.	10	»	»	100-300	
Id.	Id. id.	Nobo I, II, III en IV (N. V.)	4	1 267	420	id.	70	»	»	200	
Id.	Modjoroto.	Petoengroto *I en II.	2	480	400	200	10	»	†	60-700	
Id.	Id.	Petoengsewoe (N. V.).	1	411	371	171	10	3	10	125	kina.
Id.	Djambean.	Kaliadjar of Kalikadjar.	1	310	10	nog geen prod.	20	»	»	50-300	
Id.	Id.	Soember Poetjoeng I. *a*)	1	520	265	id.	25	»	»	150-250	
Id.	Id.	Bago.	1	293	21	id.	†	†	†	10-100	
Id.	Id.	Poh Goenoeng I, II en III. (N. V.).	3	478	300	id.	†	†	†	200	
Id.	Id.	Soemberloemboe I en II en Ngrantjang.	3	501	280	228	70	»	30	100-600	
Id.	Id.	Kebondalem I en II (C.).	2	254	175	285	†	»	6	50-200	
Id.	Id.	Tawing I en II.	2	177	80	20	25	»	»	»	
Id.	Id.	Soegih Waras I en Margomoelio I en II (N. V.).	3	648	275	nog geen prod.	260	»	»	100-500	
Id.	Id.	Kali Tjangkring.	1	381	200	2	25-500	»	»	150-300	
Id.	Id.	Pandantojo (3 perceelen), Metengan en Ngantjar (N. V.).	5	864	350	nog geen prod.	50	»	»	100-500	
		Transporteeren	589	164 770	68 258½	47 090					

a) Vergunning om ten behoeve van de onderneming over rivierwater te beschikken (Indisch besluit dd. 19 November 1890 n°. 9).

AFDEELINGEN.	DISTRICTEN.	NAAM der ONDERNEMING.	Aantal perceelen waarvoor de onderneming te boek staat.	Uitgestrektheid der onderneming (in bouws).	Aantal bouws bij het einde van 1890 beplant.	Productie in 1890.	Aantal werklieden op het perceel gevestigd, en gebezigd: voor arbeid op het veld.	voor bereiding van het product. Ambachtslieden.	voor bereiding van het product. Gewone arbeiders.	Gemiddeld aantal arbeiders bovendien dagelijks gebezigd.	Andere cultures bovendien op de onderneming gedreven of verdere bijzonderheden.
		Per transport	589	164 770	68 258½	47 090					
Kediri.	Djambean.	Sèsèk I, II en III.	3	488	175	50	200	»	»	†	
Id.	Id.	Bolodewo (J.).	1	456	198	43	10	8	2	40	cacao.
Id.	Id.	Bedali I, II, III en IV en Soemberdjati (N. V.).	5	969	440	362	10	»	»	100-300	
Id.	Id.	Bakoeng I, II, III en IV *a*).	4	702	344	300	40	»	30	100	
Id. en Blitar.	Id. en Blitar.	Soember Petoeng I en II (N. V.) *b*).	2	701	307	nog geen prod.	40	»	»	225	
Id. Id.	Id. Id.	Gambar I en II.	2	809	326	id.	25	»	»	300	id.
Ngrowo.	Pakoentjen.	*Mringin.	1	500	500	†	†	»	70	100-1000	
Id.	Id.	*Penampian.	1	503	400	250	30	»	8	10-500	kina.
Id.	Id.	*Sapoeangin (C.).	1	457	280	36	25	5	»	30-100	
Id.	Id.	Bismo I en *Bismo II* of *Tritik* (N. V.).	2	519	496	100	200	»	»	»	id.
Id.	Id. en Kalangbret.	*Bringin of Soegihwaras (N. V.).	1	497	300	230	30	»	2	10-500	
Id.	Kalangbret.	Besowo (N. V.).	1	485	360	nog geen prod.	50	»	»	10-500	
Blitar.	Blitar.	Tawangredjo *I, II, III, IV en V (N. V.).	5	620	450	3 000	150	»	10-60	50-300	padi.
Id.	Id.	*Kemloko (of Garoem) en Mendjangan-Kalong (N. V.).	2	566	400	746	20	»	20	200	
Id.	Id.	Berni I en II.	2	671	†	†	†	†	†	†	
Id.	Id.	Maria Anna Charlotta.	2	498	450	360	†	»	»	200-1000	
Id	Id.	Karangredjo (of Karangtengah), Karangtendjong en Soemina of Soeminoer.	3	916	†	†	†	†	†	†	
	Id.	Karangnongko I, II en III (N. V.).	3	368	373	700	260	†	†	300-400	
Id.	Id.	Swaroe I en II, Boeloroto en Djawaran.	4	924	425	†	†	†	†	100-500	
Id.	Id.	Karanganjar I en II.	2	533	200	202	40	»	»	50-400	
Id.	Id.	Petoeng Ombo I en II.	2	612	310	†	†	†	†	200-900	
Id.	Id.	Kali Koening. *c*)	1	336	270	200	25	»	»	50-200	
Id.	Srengat.	Kali Tjilik I, II, III en IV.	4	*d*) 405	334	29	15	»	15	300	
Id.	Wlingi.	Papoh *I, **II, Siwalan en Daroengan.	4	1 204	610	720	†	†	†	†	padi.
		Transporteeren	647	179 509	76 206½	54 418					

a) Vergunning om ten behoeve van de onderneming over leidingwater te beschikken (Indisch besluit dd. 21 September 1890 n°. 9).
b) Vergunning om ten behoeve van de onderneming over bronwater te beschikken (Indisch besluit dd. 16 Mei 1890 n°. 18).

c) Vergunning om ten behoeve van de onderneming over beekwater beschikken (Indisch besluit dd. 4 Januari 1890 n°. 21).
d) Hieronder, ingevolge hermeting, voor het perceel Kali Tjilik I bouws, in stede van 251, waarvoor het perceel tot dusver had te boek gesta

AFDEELINGEN.	DISTRICTEN.	NAAM der ONDERNEMING.	Aantal perceelen waarvoor de onderneming te boek staat.	Uitgestrektheid der onderneming (in bouws).	Aantal bouws bij het einde van 1890 beplant.	Productie in 1890.	Aantal werklieden op het perceel gevestigd, en gebezigd: voor arbeid op het veld.	voor bereiding van het product. Ambachtslieden.	voor bereiding van het product. Gewone arbeiders.	Gemiddeld aantal arbeiders bovendien dagelijks gebezigd.	Andere cultures bovendien op de onderneming gedreven of verdere bijzonderheden.
		Per transport	647	179 509	76 206½	54 418					
…ar.	Wlingi.	Djoeleg *I, Djoeleg II of Kadjar en Gabroe *I en II (N. V.).	4	1 210	†	†	†	†	†	†	
Id.	Id.	Gogoniti (N. V.).	4	1 499	550	651	140	»	»	140-500	cacao.
Id.	Id.	Djarangan of Boro (N.V.).	2	834	500	†	90	2	3	100	
Id.	Id.	Soemberwader I en II (N. V.).	2	387	363	†	100	2	»	50-175	
Id.	Id.	Kenongo (N. V.).	1	185	160	70	†	»	»	50-500	
Id.	Id.	Baraän.	4	1 362	600	800	100	»	»	300	
Id.	Id.	Kalimahis (N. V.).	1	1 098	750	†	100	»	»	200	
Id.	Id.	Bintang I en II *a*) (N.V.).	2	599	300	150	†	»	»	30-282	
Id.	Id.	Kalipoetih of Bentjé.	1	210	50	4	†	»	»	15-50	
Id.	Id.	Semen (of Tjeleng) I en II en Soember Parang (N. V.).	3	637	360	290	140	3	10	100-400	
Id.	Id.	Rini I, II en III (N. V.).	3	805	410	487	60	»	10	40-100	
Id.	Id.	Sengon I en II (N. V.).	2	746	610	500	†	»	»	200-300	
Id.	Id.	Kedawoeng of Kroewoek (N. V.).	1	505	364	604	70	»	6	300	
Id.	Id.	Ngaesri of Ngoesri (N. V.).	1	584	235	483	29	1	10	40-500	
Id.	Id.	Djabon of Djaboeng.	1	514	†	†	†	†	†	†	
Id.	Id.	Branggah (of Senggrong) I en II.	2	657	528	428	131	1	»	†	id.
Id.	Id.	Kemiri Gedeh I en II.	2	637	379	235	†	†	†	50-700	
Id.	Id.	Djerok I.	1	563	400	†	80	»	10	100	
Id.	Id.	Bantaran (C. en E.).	1	501	†	†	†	†	†	†	
Id.	Id.	Djerok II (of Njoenjoer I) en Njoenjoer II.	2	321	135	150	†	†	†	†	
Id.	Id.	Soemberresik of Soembersek (N. V.).	1	263	210	†	50	»	»	35	kina.
Id.	Id.	Kalilekso I en II en en Sirah Tapak (N.V.).	3	1 009	587	127	100	»	»	30-800	id.
Id.	Id.	Soemberredjo I (of Oetan Barek) en Soemberredjo II.	2	242	†	†	†	†	†	†	
Id.	Id.	Loengoerredjo.	1	251	251	150	6	2	4	50-300	peper.
Id.	Id.	Kalitapak I en II (N.V.).	2	385	†	†	†	†	†	†	
Id.	Id.	Banaran I en II.	2	588	550	500	†	»	»	50-200	
Id.	Id.	Boemiaijoe I en II.	2	456	362	nog geen prod.	†	»	»	150	
		Transporteeren	700	196 557	84 860½	60 047					

Vergunning om ten behoeve van de onderneming over rivierwater te beschikken (Indisch besluit dd. 9 Juni 1890 n°. 28).

AFDEELINGEN.	DISTRICTEN.	NAAM der ONDERNEMING.	Aantal perceelen waarvoor de onderneming te boek staat.	Uitgestrektheid der onderneming (in bouws).	Aantal bouws bij het einde van 1890 beplant.	Productie in 1890.	Aantal werklieden op het perceel gevestigd, en gebezigd: voor arbeid op het veld.	voor bereiding van het product: Ambachtslieden.	voor bereiding van het product: Gewone arbeiders.	Gemiddeld aantal arbeiders bovendien dagelijks gebezigd.	Ander[e] culture[s] bovendie[n] op de onderne[ming] gedrev[en] of verder[e] bijzonde[r]heden.
		Per transport	700	196 557	84 860½	60 047					
Blitar.	Wlingi.	Katjepit of Soemberbendo.	1	186	145	600	36	5	100	120	
Id.	Id.	Soembermangis I en II (N. V.).	2	362	†	†	†	†	†	†	
Id.	Id.	Tjondrokaton (C.).	1	256	220	430	20	21	8	100-200	
Id.	Id.	Kali Parang I (Kawiredjo (N. V.).	1	501	265	175	20	»	»	80	
Id.	Id.	Kawisari (N. V.).	1	501	†	†	†	†	†	†	
Id.	Id.	Gentjong en Pidji Ombo (N. V.).	2	1 001	135	nog geen prod.	23	»	»	†	
Id.	Id.	Sono Goenting.	1	193	90	20	†	»	»	†	
Id.	Id.	Redjosari of Barakan.	1	512	†	nog geen prod.	†	†	†	†	
Id.	Id.	Rotoredjo (N. V.).	1	549	331	112	40	»	»	2-500	
Id.	Id.	Djoerang Banteng.	1	505	180	nog geen prod.	†	»	»	20-300	
Id.	Id.	Goenoeng Soegih.	1	402	150	id.	40	»	»	20-160	
Id.	Id.	Tedjomoelio (C. en E.).	1	132	130	5	†	»	1	40-80	
Id.	Id.	Wonoredjo I en II.	2	478	290	nog geen prod.	35	»	»	30-100	
		Totalen *a*) **A**. . .	. . .	. . . . .	86 796½	61 389					
					(voor 290 van de 343 ondernemingen).	(voor 197 ondernemingen).					
BANTAM.		**B. Kina.** *b*)									
Lebak.	Sadjira.	*Tjisella c. a.	. . .	. . . . .	90	34 000	. . .	. . .	. . .	. . . . . .	koffie diverse wassen
PREANG. REG.											
Bandong.	Oedjoeng-Broeng koelon.	*Djajagiri* (N. V.).	1	168	163	30 000	18	»	12	25-35	
Id.	Id.	*Soeka Tingih* of *Pasir Ipis*.	1	82	82	16 656	8	»	1	35-40	
Id.	Id.	Lembang of Baroeadjak.	1	41	41	2 292	†	»	»	15	
		Transporteeren	719	202 426	376	82 948					

a) Gewestelijk waren de opgegeven totalen verdeeld als volgt:

Gewesten.	Aantal koffieondernemingen.	Beplante uitgestrektheid (in bouws).	Productie (in pikols).
Bantam	7	702 (4 ond.)	509 (3 ond.)
Krawang	1	niet opgegeven.	niet opgegeven.
Preanger Regentsch.	58	6 208 (43 ond.)	1 384 (22 ond.)
Cheribon	2	230 (1 »)	248 (2 »)
Pekalongan	14	2 198 (13 »)	1 083 (10 »)
Samarang.	35	9 341 (31 »)	5 002 (29 »)
Japara.	1	niet opgegeven.	niet opgegeven.
Soerabaija.	8	1 650½ (6 ond.)	3 659 (4 ond.)
Transporteeren	126	20 329½ (98 ond.)	11 885 (70 ond.)

Gewesten.	Aantal koffieondernemingen.	Beplante uitgestrektheid (in bouws).	Productie (in pikols).
Per transport	126	20 329½ (98 ond.)	11 885 (70 o
Pasoeroean	61	25 150 (58 »)	21 156 (42
Probolinggo	13	3 860 (10 »)	1 630 (5
Bezoeki	13	3 114 (11 »)	1 893 (6
Bagelen	1	300 (1 »)	86 (1
Kadoe	13	1 989 (12 »)	1 167 (10
Madioen	10	3 573 (10 »)	4 476 (9
Kediri	106	28 481 (90 »)	19 096 (54
Totalen. . .	343	86 796½ (290 ond.)	61 389 (197 o

Wat de cijfers van aanplant betreft, is op te merken dat van ettelijke ondernemingen ook de met andere gewassen dan koffie beplante uitgestrektheid in opgaven begrepen is.

Onder de 146 koffieondernemingen die in de tabel zonder productiecijfer voorkomen, waren er, voor zooveel blijkt 74, waar nog niet geoogst werd. Van overige 72 waren geen opgaven ontvangen. Deze cijfers verschillen eenigszins met die in het verslag hiervóór vermeld, waar in het 1ste staatje op blz. 220 plaats van 146, is opgegeven 137, terwijl voor het aldaar tusschen ( ) vermelde getal 61 moet gelezen worden 74.

b) De productie is opgegeven in K G.

[Af]DEELINGEN.	DISTRICTEN.	NAAM der ONDERNEMING.	Aantal perceelen waarvoor de onderneming te boek staat.	Uitgestrektheid der onderneming (in bouws).	Aantal bouws bij het einde van 1890 beplant.	Productie in 1890.	Aantal werklieden op het perceel gevestigd, en gebezigd: voor arbeid op het veld.	voor bereiding van het product. Ambachtslieden.	voor bereiding van het product. Gewone arbeiders.	Gemiddeld aantal arbeiders bovendien dagelijks gebezigd.	Andere cultures bovendien op de onderneming gedreven of verdere bijzonderheden.
		Per transport	719	202 426	376	82 948					
[Ba]ndong.	Oedjoeng Broeng-Wetan.	Tjiseroewa I.	. . .	. . . .	†	40 000	. . .	. . .	. . .	. . . .	koffie.
Id.	Id.	Tjikapoendoeng.	. . .	. . . .	†		. . .	. . .	. . .	. . . .	id.
Id.	Id.	Panglipoergalih.	. . .	. . . .	a) 48	5 800	. . .	. . .	. . .	. . . .	id.
Id.	Id.	Goenoeng Kasoer en Goenoeng Kasoer I of Fabiano (N. V.).	2	322	†	nog geen prod.	†	†	†	†	
Id. en [Tj]itjalengka.	Bandjaran en Tjipeudjeuh.	**Ardjosari I*, Ardjosari II en *Ardjosari III* en *IV*.	4	577	90	44 750	126	†	†	200	thee, ceara en brandhout.
[Ba]ndong.	Bandjaran.	*Kertamanah* (N. V.).	1	305	305	150 000	40	»	40	100-200	
Id.	Id.	*Tjilaki I* (N. V.).	2	b) 278	175	20 000	8-13	»	8-13	20-150	
Id.	Id.	Tjilaki II en Paal V (N. V.).	2	c) 144	200	38 000	†	»	»	50-100	
Id.	Id.	*Boemikasso.*	1	202	195	36 000	50	»	»	200	
Id.	Id.	Saketiperak of Goenoeng Waringin, ook wel genaamd Wanasari (C.).	1	356	†	†	†	†	†	†	
Id.	Id.	*Pasir Malang I* en *II.*	2	522	343	76 318	21	»	21	70-200	
Id.	Id. en Tjisondari.	Gamboeng.	. . .	. . . .	266	5 750	. . .	. . .	. . .	. . . .	koffie en thee.
Id.	Tjilokotot.	*Soekawana I, II, III* en *IV* (N. V.).	4	650	400	81 000	45	»	35	45-90	
Id.	Tjisondari.	Telaga Patengah (N. V.).	3	290	264	36 000	20	10	10	50-100	
Id.	Id.	*Tjikahoeripan I* en Tjikahoeripan II.	2	526	223	23 317	20	»	»	40-60	
Id.	Id.	Rantjawelini.	1	538	300	50 000	19	»	1	25-400	
Id.	Id.	Tjiboeni c. a.	. . .	. . . .	317	20 000	. . .	. . .	. . .	. . . .	koffie.
Id.	Id.	Tjipopohon c. a.	. . .	. . . .	d) 28	30 000	. . .	. . .	. . .	. . . .	id.
[Tj]itjalengka.	Tjikemboelan, Madjalaija en Tjitjalengka.	Sitiardja.	. . .	. . . .	†	†	. . .	. . .	. . .	. . . .	id.
Id.	Tjitjalengka.	Sindangwangi c. a.	. . .	. . . .	†	†	. . .	. . .	. . .	. . . .	id.
Id.	Madjalaija.	*Tjikembang* (N. V.).	3	494	†	†	†	†	†	†	
Id.	Id.	*Lodaja* (N. V.).	3	878	†	†	†	†	†	†	
Id.	Bloeboer Limbangan.	Daoelat.	. . .	. . . .	†	†	. . .	. . .	. . .	. . . .	id.
Id.	Timbanganten.	*Daradjat I* en *II* (N.V.).	2	797	†	†	†	†	†	†	
Id.	Tjipeudjeuh.	*Argasari* (N. V.).	2	359	†	†	†	†	†	†	
Id.	Id.	*Taneuh Goa.*	e) 5	381	†	†	†	†	†	†	
[Tj]andjoer.	Tjipoetri.	Tjipoetri.	. . .	. . . .	4	†	. . .	. . .	. . .	. . . .	id.
		Transporteeren	759	210 045	3 534	739 883					

a) Bovendien waren 27 bouws beplant met kina *en* koffie.
b) Van Tjilaki I is eene uitgestrektheid van p. m. 103 bouws afgestaan aan [de] ondernemers van Tjilaki II en Paal V. Voor dit gedeelte van Tjilaki is bij [Ind]isch besluit dd. 10 Januari 1891 n°. 3 ontheffing verleend van het verbod [van] koffieteelt.

c) Zonder de 103 bouws bedoeld in de voorgaande noot. Op het perceel Paal V was tot dusver de koffieteelt verboden. Bij Indisch besluit dd. 10 Januari 1891 n°. 3 werd echter het verbod opgeheven.
d) Bovendien waren 60 bouws beplant met kina *en* koffie.
e) Het verbod van koffieteelt geldt alleen voor één perceel.

AFDEELINGEN.	DISTRICTEN.	NAAM der ONDERNEMING.	Aantal perceelen waarvoor de onderneming te boek staat.	Uitgestrektheid der onderneming (in bouws).	Aantal bouws bij het einde van 1890 beplant.	Productie in 1890.	Aantal werklieden op het perceel gevestigd, en gebezigd: voor arbeid op het veld.	voor bereiding van het product. Ambachtslieden.	voor bereiding van het product. Gewone arbeiders.	Gemiddeld aantal arbeiders bovendien dagelijks gebezigd.	Andere cultures bovendien op de onderneming gedreven of verdere bijzonderheden.
		Per transport	759	210 045	3 534	739 883					
Tjiandjoer.	Tjipoetri.	Tjipantjoe c. a.	. . .	. . . .	201	31 000	. . .	. . .	. . .	. . . . . .	koffie.
Id.	Id.	*Maleber* of *Winangoensari* (C).	1	179	120	†	4	2	4	30-100	thee.
Id.	Id.	Sindanglaja.	1	29	a) 3	nog geen prod.	12	»	»	115	moestuin en park.
Id.	Id.	Tjikoleh c. a.	. . .	. . . .	†	50 000	. . .	. . .	. . .	. . . . . .	koffie en cacao.
Id.	Bajabang.	Mangoendjaja of Gintoeng, Tjoelamega of Tamanaja (ook wel genaamd Pasir Naja) (N. V.).	3	580	235	2 926	6-8	»	6-8	30-300	
Id.	Id	Soekamanah.	. . .	. . . .	60	nog geen prod	. . .	. . .	. . .	. . . . . .	koffie.
Id.	Tjikondang.	Penjairan c. a.	. . .	. . . .	†	136 610	. . .	. . .	. . .	. . . . . .	id.
Id.	Id.	Tjidadap.	. . .	. . . .	150	57 140	. . .	. . .	. . .	. . . . . .	id.
Id.	Id.	Tjimonté.	. . .	. . . .	330	51 000	. . .	. . .	. . .	. . . . . .	id.
Id.	Tjikondang en Djampang Wetan.	Noord Tjempaka.	1	218	140	22 599	25	»	25	20-100	
Id.	Id. Id.	Goenoeng Besser.	1	122	122	10 000	45	»	»	»	
Id.	Djampang Wetan.	Tjidjangkar c. a.	. . .	. . . .	†	nog geen prod.	. . .	. . .	. . .	. . . . . .	id.
Id.	Id.	Belapoelang of Soekanegara.	2	997	395	115 000	88	4	8	100-300	
Id.	Id.	Belapoelang of Soekanegara (Tjitiïs I) en Tjitiïs II en III (N. V.).	3	462	300	60 000	32	2	6	60-250	
Id.	Id.	Tjimapag III.	1	39	10	5	†	»	2	20-30	
Id.	Id.	Pondok Bitoeng.	. . .	. . . .	90	58 850	. . .	. . .	. . .	. . . . . .	id.
Id.	Id.	Lemahdoehoer.	. . .	. . . .	†	5 000	. . .	. . .	. . .	. . . . . .	id.
Id. en Soekaboemi.	Id. en Djampang Tengah.	Tjiwangi c. a.	. . .	. . . .	200	42 000	. . .	. . .	. . .	. . . . . .	koffie en thee.
Tjiandjoer.	Pesser.	Goenoeng Melati.	. . .	. . . .	†	135 000	. . .	. . .	. . .	. . . . . .	koffie.
Soekaboemi.	Tjiheulang.	*Sinagar c. a.	. . .	. . . .	½	nog geen prod	. . .	. . .	. . .	. . . . . .	id. thee en cacao.
Id.	Tjitjoeroeg.	Calorama I en II.	2	887	35	†	273	»	»	†	thee en cacao.
Id.	Id.	Pandan Aroem c. a.	. . .	. . . .	†	85 000	. . .	. . .	. . .	. . . . . .	koffie.
Id.	Djampang Tengah	1°. *Tjitjalobak, 2°. Sindangsari (4 perceelen), 3°. Tjiringin, 4°. Balei Kambing, 5°. Pasir Sanoedin (N. V).	8	795	34	†	160	6	34	20	thee.
Id.	Id.	Goenoeng Malang.	. . .	. . . .	100	20 000	. . .	. . .	. . .	. . . . . .	koffie.
		Transporteeren	782	214 353	6 059½	1 622 013					

a) Het terrein wordt overigens door een gezondheidsetablissement ingenomen.

AFDEELINGEN.	DISTRICTEN.	NAAM der ONDERNEMING.	Aantal perceelen waarvoor de onderneming te boek staat.	Uitgestrektheid der onderneming (in bouws).	Aantal bouws bij het einde van 1890 beplant.	Productie in 1890.	Aantal werklieden op het perceel gevestigd, en gebezigd: voor arbeid op het veld.	voor bereiding van het product. Ambachtslieden.	Gewone arbeiders.	Gemiddeld aantal arbeiders bovendien dagelijks gebezigd.	Andere cultures bovendien op de onderneming gedreven of verdere bijzonderheden.
		Per transport	782	214 353	6 059½	1 622 013					
ekaboemi.	Djampang Tengah.	Pasir Telaga Warna (5 perceelen) en Pasir Rantja Orai (N. V.).	6	726	210	82 458	40	»	10	250-300	thee.
Id.	Goenoeng Parang.	Soekasari of Slabintanah.	4	242	100	nog geen prod.	†	»	»	30-60	
emedang.	Tandjongsari.	Tjidjeroek.	...	....	†	†	...	...	...	......	koffie en thee.
Id.	Soemedang.	1°. *Tegal Tjinangran en Tjiseda; 2°. Pasir Gedeh; en 3°. Babolean.	3	346	†	†	†	†	†	†	thee.
Id.	Id.	Sarang Halimoen.	...	....	†	†	...	...	...	......	koffie.
Id.	Dermaradja.	Tjiboegel.	...	....	†	†	...	...	...	......	koffie en thee.
assikmalaija.	Singaparna.	Wangoenardja.	...	....	†	†	...	...	...	......	koffie.
Id.	Id.	Soekadjadi.	...	....	†	†	...	...	...	......	koffie en thee.
Id.	Melambong.	*Tjakraboewana* (N. V.).	1	243	†	†	†	†	†	†	
mbangan.	Panembong.	Waspada *I, *II, III en *Waspada IV en V.*	...	....	99	137 500	...	...	...	......	id. id.
Id.	Id.	Tjigedoeg of Tjisoerian.	1	406	50	nog geen prod.	98	»	»	150-200	thee.
ekapoera Kollot.	Batoewangi.	Tjikorai (N. V.).	1	131	130	†	†	»	»	2-300	
Id.	Id.	Djajasana (N. V.).	1	478	130	6 500	9	»	1	20	
Id.	Id.	Tjigentoer.	...	....	111	†	...	...	...	......	koffie.
Id.	Id.	*Tjisaroeni.*	1	306	235	nog geen prod.	†	†	†	†	
Id.	Id.	Awas Segara.	...	....	20	id.	...	...	...	......	id.
Id.	Id.	Goenoeng Kassang en Oentoeng. *a*)	2	761	258	35 746	5	»	»	100	
Id.	Id.	Giriawas (N. V.).	1	304	304	†	†	»	»	100-400	
Id.	Id.	*Tjikembar I en II* (N. V.).	2	333	200	nog geen prod.	†	»	»	40-100	
Id.	Id.	*Tjikembar I* of *Petapaän*, *Tjikembar III* of *Pamegattan* en *Negla.*	3	313	35	id.	†	»	»	10-20	
Id.	Kandangwesi.	Tjempaka Warna.	...	....	200	id.	...	...	...	......	id.
CHERIBON.											
adjalengka.	Radjagaloeh.	Pajoeng.	...	....	60	3 500	...	...	...	......	id.
Id.	Id.	Teedja.	...	....	†	7 730	...	...	...	......	id.
EKALONGAN.											
kalongan.	Sawangan	*Djampangan en Sidosoekmo of Sidogoeno.	...	....	10	nog geen prod.	...	...	...	......	id.
Id.	Bandar Goemiwang.	*Loetoeng Linggo c. a.	...	....	50	15 000	...	...	...	......	id.
Id.	Id.	Panoembangan.	...	....	†	†	...	...	...	......	id.
		Transporteeren	808	218 942	8 261½	1 910 447					

a) Op beide perceelen was tot dusver de koffieteelt verboden. Bij Indisch besluit dd. 17 November 1890 n°. 2 werd echter dit verbod opgeheven.

AFDEELINGEN.	DISTRICTEN.	NAAM der ONDERNEMING.	Aantal perceelen waarvoor de onderneming te boek staat.	Uitgestrektheid der onderneming (in bouws).	Aantal bouws bij het einde van 1890 beplant.	Productie in 1890.	Aantal werklieden op het perceel gevestigd, en gebezigd: voor arbeid op het veld.	voor bereiding van het product. Ambachtslieden.	Gewone arbeiders.	Gemiddeld aantal arbeiders bovendien dagelijks gebezigd.	Andere cultures bovendien op de onderneming gedreven of verdere bijzonderheden.
		Per transport	808	218 942	8 261½	1 910 447					
Batang.	Bandar Sidaijoe.	Wonodadi.	. . .	. . . .	†	nog geen prod.	. . .	. . .	. . .	. . . . . .	koffie, cacao, staartpeper.
Id.	Id.	Tombo.	. . .	. . . .	†	†	. . .	. . .	. . .	. . . . . .	koffie.
Id.	Id.	Kajoe Abang I en II.	2	281	70	†	†	»	»	30	
Id.	Id.	Pagilaran.	. . .	. . . .	400	120 000	. . .	. . .	. . .	. . . . . .	id.
Id.	Id.	Karangmego.	. . .	. . . .	†	†	. . .	. . .	. . .	. . . . . .	id.
SAMARANG.											
Ambarawa.	Oenarang	*Lerep.	. . .	. . . .	a) 20	nog geen prod.	. . .	. . .	. . .	. . . . . .	id. en andere gewassen.
Id.	Id.	*Geboegan.	. . .	. . . .	50	id.	. . .	. . .	. . .	. . . . . .	koffie en cacao.
Id.	Ambarawa.	*Langenardjo* of *Ampel Gading*. b)	3	242	200	17 370	7	»	»	50–150	
Kendal.	Bodja.	*Djatikalangan.	. . .	. . . .	†	†	. . .	. . .	. . .	. . . . . .	koffie, randoe, peper en notem.
Id.	Selokaton.	*Poetjoeng Selokaton c. a.	. . .	. . . .	30	5 000	. . .	. . .	. . .	. . . . . .	koffie.
SOERABAIJA.											
Modjokerto.	Djaboeng.	*Soekosari* (N. V.).	1	533	†	†	†	†	†	†	
PASOEROEAN.											
Pasoeroean.	Tengger.	Mangonandjero en *Pawon Sewoe* (N. V.).	2	291	†	nog geen prod.	†	†	†	†	
Id.	Id.	*Watoe Godek.*	1	165	†	id.	†	†	†	†	
Id.	Id.	*Bendo.*	1	246	†	id.	†	†	†	†	
Malang.	Toeren.	Kali Lebak.	. . .	. . . .	40	id.	. . .	. . .	. . .	. . . . . .	id.
Id.	Id.	Soember Kerto c. a.	. . .	. . . .	†	id.	. . .	. . .	. . .	. . . . . .	id. en peper.
Id.	Senggoro.	Soekoredjo c. a.	. . .	. . . .	†	id.	. . .	. . .	. . .	. . . . . .	koffie.
Id.	Penanggoengan.	*Djoenggo.	. . .	. . . .	250	70 000	. . .	. . .	. . .	. . . . . .	id.
Id.	Karanglo.	*Soembool.	. . .	. . . .	†	nog geen prod.	. . .	. . .	. . .	. . . . . .	id. cacao en peper.
Id.	Id.	*Kembar Inggil.*	1	278	240	156 250	150	»	8	80-200	
Id.	Id.	Wonosari en Wonoagoeng.	. . .	. . . .	†	†	. . .	. . .	. . .	. . . . . .	koffie.
BEZOEKI.											
Djember.	Tanggoel.	Bandjar Baroe.	. . .	. . . .	2	nog geen prod.	. . .	. . .	. . .	. . . . . .	id.
BANJOEMAS.											
Poerworedjo.	Adjibarang.	*Kali Goewa.*	1	503	234	id.	†	†	†	100-150	
BAGELEN.											
Ledok.	Sapoeran, Kalialang en Wonosobo.	*Theeonderneming Bagelen (N. V.).	6	1 074	1 074	100 000	†	»	20–40	100–500	thee.
		Transporteeren	826	222 555	10 871½	2 379 067					

a) Tusschen de kina werden andere gewassen geteeld (buiten de koffie).

b) Het verbod van koffieteelt geldt slechts voor twee perceelen.

FDEELINGEN.	DISTRICTEN.	NAAM der ONDERNEMING.	Aantal perceelen waarvoor de onderneming te boek staat.	Uitgestrektheid der onderneming (in bouws).	Aantal bouws bij het einde van 1890 beplant.	Productie in 1890.	Aantal werklieden op het perceel gevestigd, en gebezigd: voor arbeid op het veld.	voor bereiding van het product. Ambachtslieden.	voor bereiding van het product. Gewone arbeiders.	Gemiddeld aantal arbeiders bovendien dagelijks gebezigd.	Andere cultures bovendien op de onderneming gedreven of verdere bijzonderheden.
		Per transport	826	222 555	10 871$^1/_2$	2 379 067					
KADOE.											
agelang.	Ngasinan.	*Ngrantjak.	...	....	70	18 750	...	...	...	......	koffie.
Id.	Id.	Dadapan of Pandean.	1	66	†	†	†	†	†	†	djagong.
Id.	Probolinggo.	Wonolelo.	...	....	†	nog geen prod.	...	...	...	......	koffie.
emanggoeng.	Lempoeijang.	Ngrimpak.	...	....	30	id.	...	...	...	......	id.
Id.	Soemowono.	Ngrowo-Mergolilo c. a.	...	....	†	†	...	...	...	......	koffie, cacao en staartpeper.
Id.	Id.	Gombong Waloh.	...	....	110	8 000	...	...	...	......	koffie.
KEDIRI.											
renggalek.	Kampak.	Boeloroto.	...	....	2	nog geen prod.	...	...	...	......	id.
ediri.	Modjoroto.	Petoengsewoe.	...	....	40	id.	...	...	...	......	id.
growo.	Pakoentjen.	*Penampian.	...	....	40	id.	...	...	...	......	id.
Id.	Id.	Bismo.	...	....	11	†	...	...	...	......	id.
litar.	Wlingi.	Soemberresik.	...	....	†	6 500	...	...	...	......	id.
Id.	Id.	Kalilekso c. a.	...	....	†	nog geen prod.	...	...	...	......	id.
Id.	Id.	Soemberredjo II of Ardiredjo.	1	386	125	24 058	†	†	†	†	
		TOTALEN *a*) B.	...	....	11 299$^1/_2$ (voor 74 van de 118 ondernemingen).	2 436 375 (voor 54 ondernemingen).					
		C. Thee. *b*)									
BATAVIA.											
uitenzorg.	Buitenzorg.	*Tjogrek (N. V.).	1	406	†	†	†	†	†	†	
REANG. REG.											
andong.	Oendjoeng Broeng Koelon	**Tjioemboeloeit.*	1	466	†	149 823	52	3	»	200	
		Transporteeren	830	223 879	»	149 823					

a) Gewestelijk waren de opgegeven totalen verdeeld als volgt:

Gewesten.	Aantal kinaondernemingen.	Beplante uitgestrektheid (in bouws).		Productie (in K. G.).	
antam	1	90	(1 ond.)	34 000	(1 ond.)
reanger Regentsch.	75	8 051$^1/_2$	(50 ")	1 850 217	(40 ")
heribon	2	60	(1 ")	11 230	(2 ")
ekalongan	8	530	(4 ")	135 000	(2 ")
marang.	5	300	(4 ")	22 370	(2 ")
erabaija	1	niet opgegeven.		niet opgegeven.	
asoeroean	10	530	(3 ond.)	226 250	(2 ond.)
Transporteeren	102	9 561$^1/_2$	(63 ond.)	2 279 067	(49 ond.)

Gewesten.	Aantal kinaondernemingen.	Beplante uitgestrektheid (in bouws).		Productie (in K. G.).	
Per transport	102	9 561$^1/_2$	(63 ond.)	2 279 067	(49 ond.)
Bezoeki	1	2	(1 ")	niet opgegeven.	
Banjoemas	1	234	(1 ")	id.	
Bagelen	1	1 074	(1 ")	100 000	(1 ond.)
Kadoe.	6	210	(3 ")	26 750	(2 ")
Kediri.	7	218	(5 ")	30 558	(2 ")
Totalen . .	118	11 299$^1/_2$	(74 ond.)	2 436 375	(54 ond.)

Wat de cijfers van aanplant betreft, is op te merken dat van een paar ondernemingen ook de met thee beplante uitgestrekheid in de opgaven begrepen is, twijl daarentegen voor twee andere ondernemingen niet is medegerekend de oppervlakte waarop, behalve kina, ook koffie is geplant.

Onder de 64 kinaondernemingen die in de tabel zonder productiecijfer voorkomen, waren er, voor zooveel blijkt, 31 waar nog niet geoogst werd. Van de 33 dere waren geen opgaven ingekomen.

b) De productie is opgegeven in K. G.

AFDEELINGEN.	DISTRICTEN.	NAAM der ONDERNEMING.	Aantal perceelen waarvoor de onderneming te boek staat.	Uitgestrektheid der onderneming (in bouws).	Aantal bouws bij het einde van 1890 beplant.	Productie in 1890.	Aantal werklieden op het perceel gevestigd, en gebezigd: voor arbeid op het veld.	voor bereiding van het product. Ambachtslieden.	Gewone arbeiders.	Gemiddeld aantal arbeiders bovendien dagelijks gebezigd.	Andere cultures bovendien op de onderneming gedreven of verdere bijzonderheden.
		Per transport	830	223 879	»	149 823					
Bandong.	Bandjaran en Tjisondari.	Gamboeng.	...	...	90	36 240	...	...	...	......	kina en koffie.
Id. en Tjitjalengka.	Bandjaran en Tjipeudjeuh.	**Ardjosari* c. a.	...	....	410	242 250	...	...	...	......	kina, ceara brandhout.
Tjiandjoer.	Tjipoetri.	*Maleber.*	...	....	†	1 250	...	...	...	......	kina.
Id.	Djampang-Wetan.	Boengameloer c. a.	...	....	†	a)	...	...	...	......	koffie.
Id. en Soekaboemi.	Id. en Djampang Tengah.	Tjiwangi c. a.	...	....	2	nog geen prod.	...	...	...	......	id. en kina.
Soekaboemi.	Tjimahi.	*Tegal Tjikembang.	1	467	256	120 000	160	»	40	»	
Id.	Id.	Tjisampora.	...	....	b) 15	800	...	...	...	......	koffie en pa
Id.	Tjiheulang.	*Sinagar.	...	....	865	361 900	...	...	...	......	koffie, kina cacao.
Id.	Id.	*Tanisari* (C.).	1	491	†	†	†	†	†	†	cacao.
Id.	Tjitjoeroeg.	*Parakansalak en Tjibaregbeg.	2	868	655	245 446	460	131	»	50-100	
Id.	Id.	Calorama.	...	....	415	185 892	...	...	...	......	kina en cac
Id.	Id.	Tendjo Ajoe.	2	312	300	90 000	190	3	90	»	
Id.	Id.	*Pamatoetan.*	1	35	4	nog geen prod.	10	»	»	»	cacao.
Id.	Id.	Singkoer (of Perbakti) I en II.	2	174	60	4 000	25	»	»	10-30	
Id.	Id. en Plaboean.	*Tjisalak c. a.	...	....	600	63 000	...	...	...	......	koffie en cac
Id.	Plaboean.	Tjiboengoer *I en II t/m V.	5	519	275	67 500	190	7	23	10-200	
Id.	Id.	Soekamadjoe c. a.	...	....	†	27 282	...	...	...	......	koffie, cacao peper.
Id.	Djampang Tengah.	*Tjitjalobak c. a.	...	....	201	c) 230 210	...	...	...	......	kina.
Id.	Id.	**Panoembangan.	...	....	127	15 000	...	...	...	......	koffie.
Id.	Id.	Pasir Telaga Warna c. a.	...	....	10	a)	...	...	...	......	kina.
Id.	Goenoeng Parang.	Soekasari I en *Soekasari II* (C.).	2	49	20	1 600	10	»	»	1	
Id.	Id.	Wanasari (C.)	6	104	70	5 625	20	8	»	5-30	
Id	Id.	*Perbawati* (N. V.).	3	581	300	37 000	40	»	20	150-250	
Soemedang.	Tandjongsari.	**Djatinangor.*	1	1 367	†	†	†	†	†	†	
Id.	Id.	**Tjimoeloe of Tjilemboe.	1	199	†	†	†	†	†	†	
Id.	Id.	Tjidjeroek.	...	....	†	†	...	...	...	......	koffie en kina.
Id.	Soemedang.	*Tegal Tjinangran c. a.	...	....	†	†	...	...	...	......	kina.
Id.	Id.	**Tjioehoet-Margapala* en *Radjamandala.*	2	277	†	†	†	†	†	†	
Id.	Dermaradja.	Tjiboegel.	...	....	†	†	...	...	...	......	koffie en kin
		Transporteeren	859	229 322	4 675	1 884 818					

a) Het product werd aan de onderneming Tjitjalobak (of Sindangsari) verkocht en aldaar verwerkt (zie noot c).
b) Bovendien waren 18 bouws beplant met thee *en* koffie.

c) Hieronder begrepen 54 671 en 11 000 K.G. thee geleverd door de ondernemingen Boengameloer en Pasir Telaga Warna.

AFDEELINGEN.	DISTRICTEN.	NAAM der ONDERNEMING.	Aantal perceelen waarvoor de onderneming te boek staat.	Uitgestrektheid der onderneming (in bouws).	Aantal bouws bij het einde van 1890 beplant.	Productie in 1890.	Aantal werklieden op het perceel gevestigd, en gebezigd: voor arbeid op het veld.	voor bereiding van het product. Ambachtslieden.	voor bereiding van het product. Gewone arbeiders.	Gemiddeld aantal arbeiders bovendien dagelijks gebezigd.	Andere cultures bovendien op de onderneming gedreven of verdere bijzonderheden.
		Per transport	859	229 322	4 675	1 884 818					
assikmalaija.	Singaparna.	Soekadjadi.	. . .	. . . . .	†	†	. . .	. . .	. . .	. . . . . .	koffie en kina.
Id.	Melangbong.	*Tjimoengkalbelah.	1	280	†	a) 50 000	»	»	»	»	
imbangan.	Panembong.	Waspada *I, *II en III en Waspada IV en V.	. . .	. . . . .	190	b) 100 000	. . .	. . .	. . .	. . . . . .	id. id.
Id.	Id.	Tjigedoeg.	. . .	. . . . .	147	9 000	. . .	. . .	. . .	. . . . . .	kina.
oekapoera-Kollot.	Batoewangi en Negara.	*Tjiboeloe en *Tjikadjang.	2	550	440	182 500	300	20	102	»	
HERIBON.											
adjalengka.	Telaga.	*Tjarennang en Pasir Boentoe.	2	295	203	c) 50 000	†	»	150	100	
AGELEN.											
edok.	Sapoeran, Kalialang en Wonosobo.	*Theeonderneming Bagelen.	. . .	. . . .	†	250 000	. . .	. . .	. . .	. . . . . .	id.
		TOTALEN C . . .	. . .	. . . . .	5 655 (voor 23 van de 38 ondernemingen).	d)2526318 (voor 27 ondernemingen).					
		D. Tabak. e)									
MARANG.											
ndal.	Troeko.	Boeloesan.	2	123	20	3 125	50	»	20	»	padi en djagong.
Id.	Id.	Sindangkoelon-Boelak-Gebang Anom.	1	968	f) 40	†	55	»	»	30	padi en diverse tweede gewassen.
OBOLINGGO.											
madjang.	Loemadjang.	Djarit en Pasirian of Soedimoro (C.)	2	237	60	1 000	40	»	10	»	padi en indigo.
OEKI.											
mber.	Djember.	Soekoredjo. g)	1	500	80	h) 1 200 000	†	†	†	†	
Id.	Id.	Adjoeng I en Adjoeng I en II.	3	907		i)	†	†	†	†	
Id.	Id.	Moektisari I en II.	2	525	145	i)	†	†	†	†	
Id.	Id.	Moemboel.	3	1 592		i)	†	†	†	†	
Id.	Id.	Rawatamtoe en Kaliwiring I en II.	3	1 594	40	i)	†	†	†	†	
Id.	Id.	Sentool.	. . .	. . . . .	†	†	. . .	. . .	. . .	. . . . . .	koffie.
		Transporteeren	881	236 893	385	1 204 125					

Het product werd op de onderneming Tjarennang verwerkt.
Hieronder begrepen thee afkomstig van 200 bouws aanplantingen van de ...king. De daarvan verkregen productie is echter niet opgegeven.
Zonder het product van Tjimoengkalbelah (zie noot a).
Op 300 000 K. G. na, geheel afkomstig van ondernemingen in de Preanger ...tschappen. Van de 38 theeondernemingen, gevestigd op gronden door het ...vernement in erfpacht of in huur afgestaan, telde men er in dat gewest ...35. Van deze 35 ondernemingen werd bij een 2-tal nog geen product ...gegeven en werd van 8 nopens de productie niets gemeld.

e) De productie is opgegeven in K. G.
f) Hieronder ook de voor de teelt van tweede gewassen gebezigde uitgestrektheid.
g) Vergunning om ten behoeve van de onderneming over rivierwater te beschikken (Indisch besluit dd. 7 Augustus 1890 n°. 11).
h) Onder de 1 200 000 K. G. (400 000 K. G. bladtabak en 800 000 K. G. krossok) bij Soekoredjo vermeld, is begrepen de productie der vier volgende ondernemingen.
i) Begrepen onder de opgaaf betreffende Soekoredjo (verg. de voorgaande noot)

AFDEELINGEN.	DISTRICTEN.	NAAM der ONDERNEMING.	Aantal perceelen waarvoor de onderneming te boek staat.	Uitgestrektheid der onderneming (in bouws).	Aantal bouws bij het einde van 1890 beplant.	Productie in 1890.	Aantal werklieden op het perceel gevestigd, en gebezigd: voor arbeid op het veld.	voor bereiding van het product: Ambachtslieden.	voor bereiding van het product: Gewone arbeiders.	Gemiddeld aantal arbeiders bovendien dagelijks gebezigd.	Andere cultures bovendien op de onderneming gedreven of verdere bijzonderheden.
		Per transport	881	236 893	385	1 204 125					
Djember.	Djember.	Petoengroto.	. . .	. . . .	†	†	. . .	. . .	. . .	. . . . . .	koffie.
Id.	Poeger en Tanggoel.	Toetoel (N. V.).	1	458	†	†	†	†	†	†	
Id.	Tanggoel.	Klatakan.	1	500	50	a) 11 500	54	»	»	»	
Id.	Id.	Petoengredjo.	1	285	40	b) 11 000	56	»	»	»	
Id.	Id.	Gerengredjo I, II en III (E. en N. V.).	3	818	180	c) 65 000	†	†	†	†	
Id.	Id.	Bandjarsari.	2	646	90	d) 39 000	70	»	6	40–50	cacao.
		Totalen D . .	. . .	. . . .	745 (voor 12 van de 15 ondernemingen.)	1 330 625 (voor 11 ondernemingen.)					
		E. Suiker. e)									
KRAWANG.											
—	Krawang.	*Kalangsari.	1	427	2	†	†	†	†	†	padi en tweede gewassen.
—	Id.	**Wanasepi (C.).	1	774	1	†	†	†	†	†	id. id.
PREANG. REG.											
Soekaboemi.	Tjimahi.	Boemiwangi (C.).	1	60	10	12	†	†	†	†	padi.
CHERIBON.											
Cheribon.	Sindanglaut.	*Djatipiring of Blender (C.).	1	300	50	3 000	†	»	»	70–80	
Madjalengka.	Madjalengka.	*Kadhipaten.	1	400	†	46 500	380	30	240	†	
PEKALONGAN.											
Batang	Soebah.	**Simbang en **Segajoeng.	2	1 567	376	21 500	†	»	»	500	
JAPARA.											
Japara.	Bandjaran.	Pandansili I en II en *Temon* (N. V.).	3	744	†	†	†	†	†	†	
Id.	Id.	Pakies.	1	198	†	†	†	†	†	†	katjang.
SOERABAIJA.											
Modjokerto.	Modjosari-lor en Modjosari-kidoel.	Sarikerto.	. . .	. . . .	40	†	. . .	. . .	. . .	. . . . . .	koffie.
PASOEROEAN.											
Bangil.	Poerworedjo.	*Alkmaar (N. V.).	1	1 768	300	32 500	482	59	150	150	padi.
		Transporteeren	901	245 838	779	103 512					

a) Hieronder begrepen 3 500 K.G. krossok.
b) " " 4 000 " "
c) " " 30 000 " "

d) Hieronder begrepen 18 000 K.G. krossok.
e) De productie is opgegeven in pikols.

(5. 55)

BIJLAGE **CCC.**

(Zie hoofdst. ●, afd. I, § 1, sub 6°., en § 2 van het verslag.)

OVERZICHT betreffende de in 1890 op JAVA en in de BUITENBEZITTINGEN verkregen uitkomsten van den LANDBOUW bij ondernemingen gevestigd op GRONDEN door het Gouvernement in ERFPACHT of in HUUR afgestaan.

NB. De met een * aangeduide ondernemingen zijn gevestigd op gronden die in erfpacht worden bezeten, na vroeger in huur te zijn afgestaan geweest.

De met ** geteekende ondernemingen beschikken over huurgronden.

Op de in cursieve letters vermelde perceelen is de teelt van koffie verboden.

Bijzondere vergunningen aan de ondernemers verleend, met het waterbeheer in verband staande, worden — ter vermijding van herhaling — slechts vermeld voor zooveel die vergunningen in het behandelde jaar (1890) zijn verleend.

De met een † geteekende kolommen zijn, bij gemis aan opgaven of aan volledige opgaven, niet kunnen worden ingevuld.

Voor zooveel die ondernemingen op Java betreft, waar meer dan één cultuur gedreven wordt en die dus twee- of meermalen in afdeeling I van dezen staat voorkomen, is het aantal perceelen, hunne uitgestrektheid, zoomede het aantal arbeiders slechts eenmaal ingevuld, namelijk däär waar de onderneming voor het eerst wordt genoemd.

De aan naamlooze vennootschappen toebehoorende ondernemingen zijn aangeduid met de letters N. V.; die, ten name staande van Chineezen of van Chineezen en Europeanen, zijn kenbaar aan de bijvoeging C. of C. en E., terwijl die, welke in handen van inlanders zijn, gemerkt zijn met de letter J.

Sommige der in 't vorig verslag (bijlage AAA) genoemde ondernemingen zijn thans voor eene kleinere uitgestrektheid opgegeven, terwijl andere niet meer genoemd worden. Ter verklaring daarvan zie men bijlage Q van dit verslag.

I. JAVA en MADURA.

AFDEELINGEN.	DISTRICTEN.	NAAM der ONDERNEMING.	Aantal perceelen waarvoor de onderneming te boek staat.	Uitgestrektheid der onderneming (in bouws).	Aantal bouws bij het einde van 1890 beplant.	Productie in 1890.	Aantal werklieden op het perceel gevestigd, en gebezigd: voor arbeid op het veld.	Aantal werklieden op het perceel gevestigd, en gebezigd: voor bereiding van het product: Ambachtslieden.	Aantal werklieden op het perceel gevestigd, en gebezigd: voor bereiding van het product: Gewone arbeiders.	Gemiddeld aantal arbeiders bovendien dagelijks gebezigd.	Andere cultures bovendien op de onderneming gedreven of verdere bijzonderheden.
		A. Koffie. *a)*									
BANTAM.											
Lebak.	Sadjira en Rangkas Betoeng.	Tjikadoe I.	1	75	† (Liberia).	†	†	†	†	†	karet en kapok.
Id.	Id.	Tjikadoe II en Tjikapas	2	380	† (Liberia).	†	†	†	†	†	id. id.
Id.	Sadjira en Lebak.	1°. *Tjisella I en II en Tjilaki; 2°. Tjisella of Pasir Haoer, en 3°. Pasir Pepetek (N. V.).	3	2 364	162	*b)* 87	65	2	3	»	kina en diverse gewassen.
		Transporteeren	6	2 819	162	87					

a) De productie is opgegeven in pikols.

b) Hieronder 16 pikols Liberia-koffie

AFDEELINGEN.	DISTRICTEN.	NAAM der ONDERNEMING.	Aantal perceelen waarvoor de onderneming te boek staat.	Uitgestrektheid der onderneming (in bouws).	Aantal bouws bij het einde van 1890 beplant.	Productie in 1890.	Aantal werklieden op het perceel gevestigd, en gebezigd: voor arbeid op het veld.	voor bereiding van het product. Ambachtslieden.	voor bereiding van het product. Gewone arbeiders.	Gemiddeld aantal arbeiders bovendien dagelijks gebezigd.	Andere cultures bovendien op de onderneming gedreven of verdere bijzonderheden.
		Per transport	6	2 819	162	87					
Lebak.	Sadjira.	1°. *Tjioepit of Lebakparai; 2°. Lebakparai; 3°. Tjiparai, en 4°. Tjikloewoeng.	4	630	300	a) 282	50	2	4-10	30-200	
Id.	Id.	**Goenoeng Poentang.	1	530	200	140	30	»	»	25-150	
Id.	Id.	Tjempaka.	1	245	40 (Liberia).	nog geen prod.	25	»	»	0-15	karet en kruidnagelen.
Id.	Id.	Kosala II.	1	100	†	†	†	†	†	†	
KRAWANG.											
Krawang.	Gandasoli.	Rahajoe (Mintralaja).	1	108	†	†	†	†	†	†	
PREANG. REG.											
Bandong.	Oedjoeng Broeng Wetan.	Tjiseroewa I.	1	187	b) 120	nog geen prod.	70	»	3	30-200	kina.
Id.	Id.	Tjikapoendoeng I en II of Tjiseroewa II.	2	159	†	id.	†	†	†	†	id.
Id.	Id.	Panglipoergalih.	1	238	c) 62	id.	28	»	»	10-40	id.
Id.	Radjamandala.	Friesland of Tjitepoes Lantja.	1	108	30	id.	†	»	»	40-80	
Id.	Bandjaran en Tjisondari.	Gamboeng.	1	409	22	34	58	1	14	20-150	kina en thee.
Id.	Tjisondari.	Tjiboeni I en Indragiri (N. V.)	2	517	51	nog geen prod.	25	»	25	10-60	kina.
Id.	Id.	Tjipopohon en Tjiparai (N. V.).	2	217	d) 135	17	20	2	»	0-50	id.
Tjitjalengka.	Tjitjalengka, Madjalaja en Tjikemboelan.	Sitiardja.	3	1 001	†	†	†	†	†	†	id.
Id.	Tjitjalengka.	Sindangwangi-Tegalmawoek-Tjideres I, II, IV en *Tjideres* III.	4	451	†	†	†	†	†	†	id.
Id.	Bloeboer Limbangan.	Dacelat.	1	259	†	†	†	†	†	†	id.
Tjiandjoer.	Tjipoetri.	Tjipoetri (of Tjigentoer) I en II.	2	246	4	†	†	†	†	†	id
Id.	Id.	Tjipantjoe I en II, Tjikoedjang en Tjidawoeng.	4	985	100	50	82	»	»	60-90	id.
Id.	Id.	1°. Tjikoleh I en II, 2°. Sindanglaka en 3°. Tjiseureuh of Sitoehijang (N. V.).	4	741	450	50	110	»	5	50-300	kina en coca.
Id.	Tjikaloeng.	Bakoem.	1	376	8	nog geen prod.	†	†	†	†	cacao, overigens veefokkerij.
		Transporteeren	43	10 326	1 684	660					

a) Hieronder 271 pikols in hoornschil.

b) Waar men in de kolom betreffende de beplante uitgestrektheid het cijfer onderstreept vindt, beschouwe men dit als eene aanduiding dat het *totaal* der beplantingen bedoeld is. Dit geldt natuurlijk alleen die ondernemingen, waar meer dan één cultuur wordt gedreven.

c) Hieronder 27 bouws met koffie *en* kina beplant.

d) Hieronder 60 bouws als voren.

AFDEELINGEN.	DISTRICTEN.	NAAM der ONDERNEMING.	Aantal perceelen waarvoor de onderneming te boek staat.	Uitgestrektheid der onderneming (in bouws).	Aantal bouws bij het einde van 1890 beplant.	Productie in 1890.	Aantal werklieden op het perceel gevestigd, en gebezigd: voor arbeid op het veld.	voor bereiding van het product. Ambachtslieden.	voor bereiding van het product. Gewone arbeiders.	Gemiddeld aantal arbeiders bovendien dagelijks gebezigd.	Andere cultures bovendien op de onderneming gedreven of verdere bijzonderheden.
		Per transport	43	10 326	1 684	660					
Tjiandjoer.	Bajabang.	Soekamanah.	1	85	4	nog geen prod.	4	»	4	10-50	kina.
Id.	Tjikondang.	Penjairan I—VIII en Tjidoerian (N. V.).	9	963	740	57	100	2	12	60-240	id.
Id.	Id.	Tjidadap.	3	787	37	nog geen prod.	41	»	4	84-92	id.
Id.	Id.	Tjimonte (N. V.).	2	493	120	id.	28	»	6	150-240	id.
Id.	Id. en Djampang Wetan.	Zuid-Tjempaka *a*).	1	954	255	id.	176	»	»	75	
Id.	Djampang Wetan.	Tjidjangkar en Tjikawoeng-ilir.	2	592	353	2	20-30	1	1	40-60	id.
Id.	Id.	Tjimapag I en II.	2	567	†	†	†	†	†	†	
Id.	Id.	Boengameloer, Pasir Nongko I en Pasir Tjiawitali of Pasir Nongko II.	3	318	†	†	†	†	†	†	thee.
Id.	Id.	Pondok Bitoeng (N. V.).	2	671	60	45	15	6	20	50-150	kina.
Id.	Id.	Lemahdoehoer.	1	158	20	4	†	†	†	†	id.
Id. en Soekaboemi.	Id. en Djampang Tengah.	Tjiwangi I, III en IV en Tjilawa.	4	933	287	115	100	»	100	350-500	id. en thee.
Tjiandjoer.	Pesser.	Goenoeng Melati I, II en III (N. V.).	3	558	550	69	100	»	»	100-700	kina.
Soekaboemi.	Tjimahi.	Argalingga **I, II, III en IV (N. V.).	4	1 020	50 (Liberia).	nog geen prod.	30	»	30	0-30	veefokkerij.
Id.	Id.	*Panglesiran of Soekamanah.	1	100	†	†	†	†	†	†	
Id.	Id.	Panglesiran.	3	443	120	22	51	»	2	10-40	cacao en diverse gewassen.
Id.	Id.	Pangharepan of Tjikembar (N. V.).	1	157	*b*) 15 (Liberia).	nog geen prod.	16	»	»	5	cacao, peper en inlandsche gewassen.
Id.	Id.	Tjisampora (C.)	1	167	*c*) 18	†	4	»	3	2-15	thee en padi.
Id.	Id.	Tjilangkap.	1	204	120 (Liberia).	nog geen prod	67	»	»	»	cacao.
Id.	Tjiheulang.	*Sinagar en Tjirohani (N. V.).	1	1 235	24	12	900	52	250	1 190	thee, cacao en kina.
Id.	Id.	Tjiodeng.	1	126	†	†	†	†	†	†	
Id.	Tjitjoeroeg.	Pandan Aroem I en II en Djajanegara (N. V.).	3	1 254	600	100	200	»	4	†	kina.
Id.	Id. en Plaboean.	Tjibaregbeg en *Tjisalak.	2	1 171	50 (Liberia).	15 (Liberia).	425	20	56	200	thee en cacao.
Id.	Plaboean.	Ongkrak of Pamoeroejan.	3	356	40	1	56	»	10	5-15	cacao en peper.
Id.	Id.	Aardenburg.	3	420	225	480	177	3	»	50	id id.
Id.	Id.	Malingoet.	1	385	†	†	†	†	†	†	peper.
Id.	Id.	Soekamadjoe I, II, III en IV en Leuenggoenoeng.	5	964	†	75	411	24	»	15	thee, peper en cacao.
		Transporteeren	106	25 407	5 372	1 657					

a) Deze onderneming is een deel van het vroegere perceel Tjimonté en Tjibeet of Noord- en Zuid-Tjempaka, dat in drieën is gesplitst.

b) Hieronder ook de met cacao en peper beplante uitgestrektheid.
c) Gedeeltelijk tevens met theeheesters beplant.

AFDEELINGEN.	DISTRICTEN.	NAAM der ONDERNEMING.	Aantal perceelen waarvoor de onderneming te boek staat.	Uitgestrektheid der onderneming (in bouws).	Aantal bouws bij het einde van 1890 beplant.	Productie in 1890.	Aantal werklieden op het perceel gevestigd, en gebezigd: voor arbeid op het veld.	voor bereiding van het product. Ambachtslieden.	voor bereiding van het product. Gewone arbeiders.	Gemiddeld aantal arbeiders bovendien dagelijks gebezigd.	Andere cultures bovendien op de onderneming gedreven of verdere bijzonderheden.
		Per transport	106	25 407	5 372	1 657					
Soekaboemi.	Djampang Tengah.	**Panoembangan.	1	498	60 (Liberia).	20 (Liberia).	130	10	20	15-150	thee.
Id.	Id.	Goenoengsari.	1	251	150	†	†	†	†	70-150	
Id.	Id.	Sanoedin.	1	80	35 (Liberia).	nog geen prod.	3	»	»	15-50	peper.
Id.	Id.	Goenoeng Malang.	1	471	75	34	10	»	»	72	kina.
Id.	Id.	Astralina (N. V.).	1	459	50 (Liberia).	nog geen prod.	30	»	30	0-30	veefokkerij.
Id.	Id. en Goenoeng Parang.	Wangoenredja I en II (N. V.).	2	314	300 (Liberia).	id.	20	»	»	50-350	
Id.	Goenoeng Parang.	Soekangangon I, *Soekangangon II*, *Tjineroes* en *Ianggoel*.	4	631	12	6	30	1	1	7-80	id.
Soemedang.	Tandjongsari.	Tjidjeroek (N. V.)	a) 4	374	†	†	†	†	†	†	kina en thee.
Id.	Soemedang.	Sarang Halimoen (N. V.).	4	275	†	†	†	†	†	†	kina.
Id.	Dermaradja.	Tjiboegel.	1	313	†	†	†	†	†	†	kina en thee.
Tassikmalaija.	Singaparna.	Wangoenardja (C.).	1	302	†	†	†	†	†	†	kina.
Id.	Id.	Soekadjadi I, II en III.	3	368	†	†	†	†	†	†	kina en thee.
Limbangan.	Panembong.	Waspada *I, *II en III *Waspada IV* en *V*.	5	297	2	†	25	14	53	»	id. id.
Soekapoera-Kollot.	Batoewangi.	Tjigentoer I en II (N. V.).	2	282	39	nog geen prod.	†	»	»	50-300	kina.
Id.	Id.	Awas Segara.	1	128	100	id.	†	»	»	30-60	id.
Id.	Id.	Tjiharoes I en II (N. V.).	2	289	255	6	5	»	»	40-80	
Id.	Kandangwesi.	Tjempaka Warna (N. V.).	1	430	230	170	40	4	18	40-150	id.
Id.	Panjeredan.	Brana Eran.	1	300	230	†	8	»	»	70-350	
CHERIBON.											
Madjalengka.	Radjagaloeh.	Pajoeng (N. V.).	3	549	230	143	†	»	60 huisgezinnen.	100-400	id.
Id.	Id.	Teedja.	5	726	†	105	†	»	43	100-250	id.
PEKALONGAN.											
Pekalongan.	Sawangan.	*Djampangan en Sidosoekmo of Sidogoeno (C.).	1	498	58	†	†	»	3	10-20	id.
Id.	Id.	Proempang.	2	316	1	†	†	†	†	†	
Id.	Id.	Djolotigo I en II (N. V.).	4	506	355	†	12	»	»	74	
Id.	Bandar Goemiwang.	*Loetoeng Linggo en Brengkolan of Pringombo.	2	595	120	50	†	†	†	†	id.
		Transporteeren	159	34 659	7 674	2 191					

a) Op één dezer vier perceelen is de teelt van koffie verboden.

…DEELINGEN.	DISTRICTEN.	NAAM der ONDERNEMING.	Aantal perceelen waarvoor de onderneming te boek staat.	Uitgestrektheid der onderneming (in bouws).	Aantal bouws bij het einde van 1890 beplant.	Productie in 1890.	Aantal werklieden op het perceel gevestigd, en gebezigd: voor arbeid op het veld.	voor bereiding van het product. Ambachtslieden.	Gewone arbeiders.	Gemiddeld aantal arbeiders bovendien dagelijks gebezigd.	Andere cultures bovendien op de onderneming gedreven of verdere bijzonderheden.
		Per transport	159	34 659	7 674	2 191					
…alongan.	Bandar Goemiwang.	Panoembangan.	1	500	†	15	22	»	»	25-40	kina.
…ang.	Bandar Sidaijoe.	Wonodadi.	2	194	194	a) 84	†	1	3	30-200	kina, cacao en staartpeper.
Id.	Id.	Tombo.	2	285	285	450	15	»	5	100-250	kina.
Id.	Id.	Tratak.	1	19	19	63	†	»	»	40	
Id.	Id.	Pagilaran.	5	627	250	80	120	»	»	700-1200	id.
Id.	Id.	Karangmego.	2	154	150	50	16	»	3	30-80	id.
Id.	Soebah.	Segan (C.).	2	739	73	90	8	»	»	100	indigo.
Id.	Id.	1°. Gesing; 2°. Ketjoeboeng; 3°. Gloegah en 4°. Djoerang-Asem.	4	545	340	25	10	»	»	40	
Id.	Id.	Kedongdong of Banjoepoetih (3 perc.) en Goenoeng Kendil-Nambangan of Karang-anjar.	4	318	313	176	30	»	»	200	djagong.
Id.	Id.	Soemoerwatoe (C.).	1	434	40	nog geen prod.	35	»	»	100	
…ARANG.											
…arawa.	Oenarang.	*Kedawoeng of Deli.	1	402	120	21	25	»	»	50	cacao.
Id.	Id.	*Lerep.	1	317	225	46	†	†	†	†	kina en andere gewassen.
Id.	Id.	*Terwidi.	1	190	150	50	†	†	†	†	cacao, peper en andere gewassen.
Id.	Id.	*Kalisidi.	b) 2	428	320	37	84	»	84	»	cacao.
Id.	Id.	*Geboegan.	1	800	330	126	†	†	†	†	kina en cacao.
Id.	Ambarawa.	*Banaran.	1	400	100	10	19	»	»	20-200	cacao en staartpeper.
Id.	Id.	*Pringapoes Nobo.	1	1 090	505	c) 447	300	»	»	700	kapok, notemuskaat en cacao.
Id.	Id.	*Stomi.	1	33	30	11	†	†	†	†	cacao, notemuskaat en peper.
Id.	Id.	Kalidodol.	1	20	20	128	†	†	†	†	id. id. d.
Id.	Id.	*Djatirongo c. a.	5	1 085	350	248	†	†	†	†	id. id. id.
Id.	Id.	*Klepoe.	1	400	190	d) 120	17	»	»	20	cacao, kapok notemuskaat en peper.
…iga.	Salatiga.	*Tlogo.	b) 2	425	350	175	25	»	5	150	cacao en notemuskaat.
Id.	Id.	*Samirono.	1	159	†	†	†	†	†	†	
		Transporteeren	202	44 223	12 028	4 643					

…Hieronder 44 pikols Liberia-koffie.
…Slechts van een der twee perceelen is de huur in erfpacht geconverteerd. …dere perceel is eerst later uitgegeven en wel aanstonds in erfpacht.

c) Hieronder 330 pikols Liberia-koffie.
d) Hieronder 80 pikols Liberia-koffie.

AFDEELINGEN.	DISTRICTEN.	NAAM der ONDERNEMING.	Aantal perceelen waarvoor de onderneming te boek staat.	Uitgestrektheid der onderneming (in bouws).	Aantal bouws bij het einde van 1890 beplant.	Productie in 1890.	Aantal werklieden op het perceel gevestigd, en gebezigd: voor arbeid op het veld.	voor bereiding van het product. Ambachtslieden.	voor bereiding van het product. Gewone arbeiders.	Gemiddeld aantal arbeiders bovendien dagelijks gebezigd.	Andere cultures bovendien op de onderneming gedreven of verdere bijzonderheden.
		Per transport	202	44 223	12 028	4 643					
Salatiga.	Tengaran.	*Golli.	1	587	75	1	70	»	»	50	cacao.
Kendal.	Bodja.	*Djatikalangan.	a) 2	b) 913	600	330	†	3	†	†	kina, rand… peper en n… muskaat.
Id.	Id.	Mangir.	c)	c)	113	d) 74	12	»	4	»	diverse ge… sen.
Id.	Id.	*Getas, *Blimbing en *Tjoemplang.	3	640	615	e) 242	54	1	12	30-60	cacao, n… muskaat, r… doe, peper… kapok.
Id.	Id.	*Seringin.	1	439	350	280	80	1	30	100	cacao.
Id.	Id.	Kliwatsoengi *I en II.	2	622	300	f) 162	50	»	10	50	peper en ca…
Id.	Id.	*Ngarianak (Djerokah Bandong, Kalisat en Patoean).	1	615	300	102	40	»	»	»	
Id.	Id.	*Tempoeran.	g) 4	230	200	100	11	1	3	100	cacao.
Id.	Id.	*Kalimas (N. V.).	1	1 089	700	380	†	5	15	80	id. en pe…
Id.	Id.	Trisobo *I en II en Rembes I, II en III.	5	436	400	h) 290	†	15	15	50	id. id. e… staartpeper.
Id.	Id.	Ngarianak of Redjosari.	1	233	220	140	23	»	6	60-250	cacao.
Id.	Id.	Kaliwaroe (2 perc.) en Kalipoepoe.	3	604	300	340	10	»	10	25-100	
Id.	Id.	Blanten en Selerang (5 perc.) en *Djerokah Wareng-Ploewang.	6	900	643	i) 300	46	»	4	20-60	cacao, notem… kaat, rand… en peper.
Id.	Selokaton.	Tjoeroek *I en II.	2	838	500	40	70	2	3	150-400	cacao.
Id.	Id.	Sidomoekti of Djampangan en *Sidomoekti of Soekomali Kalisari (N. V.).	2	817	†	†	†	†	†	†	id. en peper.
Id.	Id.	Pagger Goenoeng of Soemoer-pitoe en *Seketjer.	2	316	220	120	†	»	»	30-200	
Id.	Id.	Soerokonto Loban (2 perc.) en Sedandang-Bodeh-Widoro *I en II (N. V.).	4	338	†	†	†	†	†	†	peper en kap…
Id.	Id.	Wanakalisoeren, Pablengan en Goenoeng Salendah (N. V.).	3	747	†	†	†	†	†	†	
Id.	Id.	*Poetjoeng Selokaton (3 perceelen) j), — Plalar-Goenoeng-Djambean-Pesaren, — Dawoean, — en *Genting Goenoeng.	6	1 520	960	621	182	»	»	200-2000	kina.
		Transporteeren	251	56 107	18 524	8 165					

a) Slechts van een der twee perceelen is de huur in erfpacht geconverteerd. Het andere is eerst later uitgegeven en wel aanstonds in erfpacht.
b) Van deze onderneming zijn p. m. 126 bouws afgenomen, die de afzonderlijke onderneming Mangir vormen. Bedoelde uitgestrektheid, begrepen onder de hier vermelde 913 bouws, is echter niet als een afzonderlijk perceel ingeschreven.
c) Zie de voorgaande aanmerking.
d) Hieronder 21 pikols Liberia-koffie.
e) Hieronder 40 pikols Liberia-koffie.
f) Hieronder 5 pikols Liberia-koffie.
g) Slechts van één der perceelen is de huur in erfpacht geconverteerd. … drie andere perceelen zijn eerst later uitgegeven en wel aanstonds in erfp…
h) Hieronder 20 pikols Liberia-koffie.
i) Hieronder 43 pikols Liberia-koffie.
j) Slechts van één der drie perceelen Poetjoeng-Selokaton is de huur … erfpacht geconverteerd. De beide andere perceelen van dien naam zijn ee… later uitgegeven en wel aanstonds in erfpacht.

AFDEELINGEN.	DISTRICTEN.	NAAM der ONDERNEMING.	Aantal perceelen waarvoor de onderneming te boek staat.	Uitgestrektheid der onderneming (in bouws).	Aantal bouws bij het einde van 1890 beplant.	Productie in 1890.	Aantal werklieden op het perceel gevestigd, en gebezigd: voor arbeid op het veld.	voor bereiding van het product. Ambachtslieden.	Gewone arbeiders.	Gemiddeld aantal arbeiders bovendien dagelijks gebezigd.	Andere cultures bovendien op de onderneming gedreven of verdere bijzonderheden.
		Per transport	251	56 107	18 524	8 165					
Kendal.	Selokaton.	Kalimangis I en Kalimangis II (of Pringwedoes).	2	66	11	†	2	»	1	14	djagong en ketella.
Id.	Id.	Kalibarang en Gebangan of Stinggo.	1	170	140	61	4	»	4	30–40	cacao en peper.
Id.	Id.	Gebangan.	1	299	4	nog geen prod.	»	»	»	4	cacao en kapok.
PARA.											
tti.	Selowessi.	1°. Djolong en 2°. Toenggoel Woeloeng I en II.	3	835	†	†	†	†	†	†	
ERABAIJA.											
odjokerto.	Modjosari en Modjosari-kidoel.	Sarikerto (C.).	2	241	½	nog geen prod.	†	†	†	†	suikerriet.
Id.	Modjokerto.	Dampak.	1	530	†	†	†	†	†	†	
Id.	Djaboeng.	Banjon Gondang.	1	570	†	†	†	†	†	†	
Id.	Id.	Pengadjaran en Penawangan (N. V.).	5	846	600	2 000	70	»	20	90	
Id.	Id.	Djahee I en II.	2	528	300	582	†	»	»	70–500	
Id.	Id	Kali Djarak.	4	500	400	362	†	»	»	150–500	
Id.	Id.	Soember I en II.	2	564	100	†	†	†	†	200–300	
Id.	Id.	Segoenoeng.	1	358	250	a) 715	20	»	2	30–600	
ASOEROEAN.											
angil.	Poerworedjo.	Geboeg (N. V.).	2	498	475	668	†	»	»	5–200	
alang.	Gondanglegi.	*Tanahwangi (N. V.).	1	739	400	315	†	1	†	50–200	padi, peper, staartpeper en cacao.
Id.	Id.	*Limburg (N. V.).	1	1 112	b) 500	1 500	143	»	»	200–1200	padi en peper.
Id.	Id.	Barek I en II, Soemberredjo-lor en Soemberredjo-Kidoel (N.V.).	4	1 291	550	700	70	»		200–600	
Id.	Id.	Gloensinglor, Gloensingkidoel en Gloensingtengah.	3	902	385	1 000	45	»	12	100–200	
Id.	Id.	Soemberperkool, Soember Gesing en Kepel.	3	687	210	70	12	»	»	0–200	
Id.	Id.	Kali Gading en Kali Loeminoe.	2	762	230	nog geen prod.	†	»	»	75–300	
Id.	Id.	Dorowati, Pringondani I en II en Ngastino (N. V.).	4	1 166	300	id.	†	†	20	100	
Id.	Id.	Bandarangin, Watoe Gapit en Goenoeng Gebang.	3	1 460	200	450	60	»	»	300	
		Transporteeren	299	70 231	23 579½	16 588					

a) Hieronder 690 pikols in hoornschil.

b) Hieronder ook de met pe beplan uitgetrektheid.

AFDEELINGEN.	DISTRICTEN.	NAAM der ONDERNEMING.	Aantal perceelen waarvoor de onderneming te boek staat.	Uitgestrektheid der onderneming (in bouws).	Aantal bouws bij het einde van 1890 beplant.	Productie in 1890.	Aantal werklieden op het perceel gevestigd, en gebezigd: voor arbeid op het veld.	voor bereiding van het product. Ambachtslieden.	Gewone arbeiders.	Gemiddeld aantal arbeiders bovendien dagelijks gebezigd.	Andere culturen bovendien op de onderneming gedreven of verdere bijzonderheden.
		Per transport	299	70 231	23 579½	16 588					
Malang.	Toeren.	Kali Klepoe en Pager Goenoeng.	2	818	400	nog geen prod.	†	†	†	†	
Id.	Id.	Moelio Ardjo of Soember Sengkarang.	1	521	300	390	55	»	2-8	50-200	
Id.	Id.	Moelio Ardjo of Soember Andoeng, Moelio Ardjo of Djandjang Soerat en Soepit Orang B.	3	1 129	800	817	†	»	30	50-800	
Id.	Id.	Ampel Gading en Soemberremis C (N. V.). a)	2	608	365	†	50	1	20	150	
Id.	Id.	Gelderland of Soember Soeko.	1	526	500	†	200	»	20	»	
Id.	Id.	Soember Tangkep A en B.	2	759	422	nog geen prod.	115	»	»	0-400	
Id.	Id.	Sonosekar en Sonosekar Kidoel (N. V.).	2	1 053	475	280	53	9	1	50-60	
Id.	Id.	Soekoramé, Soember Gesing en Soember Ringin I en II (N. V.).	4	1 928	b) 800	633	†	†	†	†	cacao.
Id.		Soember Mangis of Klangen Ardjo en Soember Oerip.	2	819	300	†	†	†	†	†	
Id.		Petoeng Omboh, Petoeng Omboh-kidoel en Petoeng Omboh A, B en C (N. V.). c)	c) 2	c) 629	600	875	300	»	»	100-1500	
Id.	Id.	Polaman.	1	239	†	†	†	†	†	100-400	
Id.	Id.	Wonokerto (of Soembersewoe) A, B, C en D (N. V.).	4	1 608	275	nog geen prod.	40	»	»	10-50	
Id.	Id.	Geneng of Lebakroto.	1	518	260	271	27	»	»	100	
Id.	Id.	Soember Gilang A, Wonokitri en Karang Pandan (N. V.).	3	d) 1 559	928	250	38	2	30	200-1000	
Id.	Id.	Kalibakar-lor, Kalibakar-kidoel en Pringapoes-kidoel.	3	1 245	e) 600	200	†	†	†	†	
Id.	Id.	Kalisat, Pondok Banteng en Soepit Oerang A (N. V.).	3	1 246	260	232	73	»	»	100-700	
Id.	Id.	Wonokojo en Soember-Gilang B (N. V.).	2	f) 830	500	†	49	1	»	50-150	
Id.	Id.	Pringapoes of Kalipadang (N. V.).	1	486	450	467	58	2	2	150-1000	
Id.	Id.	Soember Aroem en Kalipoetih.	2	642	450	448	53	»	»	210-510	
Id.	Id.	Sonowangi.	1	474	185	nog geen prod.	53	»	»	300	
		Transporteeren	341	87 868	32 449½	21 451					

a) Vergunning om ten behoeve van de onderneming over rivierwater te beschikken (Indisch besluit dd. 17 Mei 1890 n°. 23).
b) Vermoedelijk zonder de 34 bouws door de erfpachters van Soekoramé in huur afgestaan aan de onderneming Kalibakar (zie noot e).
c) Deze opgaaf betreft alleen de perceelen Petoeng Omboh en Petoeng Omboh-kidoel; de perceelen Petoeng Omboh A. B en C (respectievelijk groot ruim 283, ruim 221 en circa 22 bouws) zijn stukken van de erfpachtsperceelen Soembergaseh, Soemberredjo en Kalimandjing-lor (zie lager rubriek M van dezen staat), die van deze perceelen zijn afgescheiden en aan de onderneming Petoeng Omboh zijn toegevoegd.
d) Het vroegere perceel Soember Gilang (groot 632 bouws) is in twee perceelen gesplitst: Soember Gilang A en Soember Gilang B, die bij hermeting bleken groot te zijn respectievelijk 402 en 249 bouws. Het tweede perceel maakt thans deel uit van de onderneming Wonokojo (zie noot f).
e) Hieronder 34 bouws gehuurd van het perceel Soekoramé (zie noot b).
f) Hieronder 249 bouws (volgens de bij hermeting bevonden uitgestrektheid) voor het perceel Soember Gilang B (zie noot d).

AFDEELINGEN.	DISTRICTEN.	NAAM der ONDERNEMING.	Aantal perceelen waarvoor de onderneming te boek staat.	Uitgestrektheid der onderneming (in bouws).	Aantal bouws bij het einde van 1890 beplant.	Productie in 1890.	Aantal werklieden op het perceel gevestigd, en gebezigd: voor arbeid op het veld.	voor bereiding van het product. Ambachtslieden.	Gewone arbeiders.	Gemiddeld aantal arbeiders bovendien dagelijks gebezigd.	Andere cultures bovendien op de onderneming gedreven of verdere bijzonderheden.
		Per transport	341	87 868	32 449½	21 451					
Malang.	Toeren.	Soember Gadoeng.	1	430	400	238	33	1	6	50-250	
Id.	Id.	Soember Mandjing, Soember Bende en Soember Gesing (C.).	3	1 178	588	*a*) 320	†	†	†	50-200	
Id.	Id.	Soember Peting of Soember Agoeng, Soember Peting of Alas Bloeboek, Soember Kemadoe, Soember Sarie, Wringin anom *b*) en Soember Kemiri.	6	2 146	745	1 285	150	2	2	250-1000	
Id.	Id.	Medajin, Soemberredjo en Tlogoredjo (N. V.).	3	1 444	600	800	100	2	»	50-500	
Id.	Id.	Soember Tlogo en Soember Remis B (N. V.).	2	629	400	350	†	†	†	50-125	
Id.	Id.	Kalimandjing, Soember Tjoeleng en Soember Boontjes (N. V.).	3	817	693	*c*) 298	100	12	23	185-420	
Id.	Id.	Kali Lebak (N. V.). *d*)	1	385	268	nog geen prod.	†	†	†	†	kina.
Id.	Id.	Kali Glidik, Soember Andeman en Soember Dowo (N. V.).	3	1 061	400	140	120	20	10	150-400	
Id.	Id.	Soember Remis A.	1	338	250	41	133	»	»	20-150	
Id.	Id.	Soember Kerto en Soember Gentong, Petoeng Hardjo en Soember Gentong A.	4	1 077	*e*) 820	1 400	220	»	»	50-200	peper en kina.
Id.	Id.	Soember Bokor A en B (N. V.).	2	936	125	nog geen prod.	27	»	»	100-300	
Id.	Id.	Soember Loreng en Goenoengsari (N. V.).	2	751	600	1 000	†	†	†	20-800	
Id.	Id.	Tlogosari en Modjosari.	2	540	220	92	40	1	»	60-500	
Id.	Senggoro.	Oemboel Dawé.	1	529	160	80	12	»	»	»	
Id.	Id.	Soekoredjo en Ngredjo (2 perceelen) en Soember Sobra (N.V.). *f*)	3	975	800	740	50	2	15	80-800	kina.
Id.	Id.	Madoe Ardjo.	1	499	485	546	60	1	1	150	
Id.	Id.	Bandoeroto, Bandoeroto-Oost en Karang-Djambeh (N. V.).	3	1 124	600	1 265	143	2	5	300	peper en staartpeper.
Id.	Id.	Boemiredjo.	3	535	535	500	†	†	†	†	
Id.	Id.	Gendogo Ardjosari (J.). *g*)	1	416	416	†	35	1	3	5-500	
Id.	Id.	Soember Nongko (3 perceelen), Djengolo I en *Boemiajoe (N. V.).	5	924	550	145	9	»	»	10-800	cacao en peper.
		Transporteeren	391	104 602	42 104½	30 691					

a) Hieronder 308 pikols in hoornschil.
b) Vergunning om ten behoeve van dit perceel over bronwater te beschikken (Indisch besluit dd. 19 October 1890 n°. 17).
c) Hieronder 229 pikols in hoornschil.
d) Vergunning om ten behoeve van de onderneming over rivier- en bronwater te beschikken (Indisch besluit dd. 10 Juni 1890 n°. 54).

e) Hieronder ook de met peper beplante uitgestrektheid.
f) Vergunning om ten behoeve van Soember Sobra over rivierwater te beschikken (Indisch besluit dd. 17 Mei 1890 n°. 28).
g) Volgens de voor dit overzicht ontvangen opgaven stond deze onderneming nog te boek ten name van de erven van zekeren inlander. Elders vindt men echter als erfpachter van Gendogo Ardjosari opgegeven een Europeeschen ondernemer.

AFDEELINGEN.	DISTRICTEN.	NAAM der ONDERNEMING.	Aantal perceelen waarvoor de onderneming te boek staat.	Uitgestrektheid der onderneming (in bouws).	Aantal bouws bij het einde van 1890 beplant.	Productie in 1890.	Aantal werklieden op het perceel gevestigd, en gebezigd: voor arbeid op het veld.	voor bereiding van het product. Ambachtslieden.	voor bereiding van het product. Gewone arbeiders.	Gemiddeld aantal arbeiders bovendien dagelijks gebezigd.	Andere cultures bovendien op de onderneming gedreven of verdere bijzonderheden.
		Per transport	391	104 602	42 104½	30 691					
Malang.	Senggoro.	Bandoe-Ardjo en Alas Plengon.	2	931	425	740	143	»	»	300	cacao en peper.
Id.	Id.	Kali Pello.	1	382	†	†	†	†	†	†	
Id.	Id.	Alas Tledek (J).	1	533	105	nog geen prod.	49	»	2	50-150	
Id.	Id.	Soember Kates A en B.	2	576	125	id.	†	»	»	70	
Id.	Id.	Kali-Ombo.	1	549	†	†	†	†	†	†	
Id.	Id.	Alas Bandong-lor, Alas Bandong-wetan en Alas Bandong-kidoel (of Poerwodadi).	3	1 568	400	164	45	»	»	100-600	
Id.	Id. en Gondanglegi.	Wonolopo (N. V.).	2	931	125	nog geen prod.	23	»	»	100	
Id.	Penanggoengan.	*Djoenggo (N. V.).	1	518	250	100	12	»	»	150	kina.
Id.	Id.	*Gangsiran (N. V.).	1	495	495	281	20	»	20	250	
Id.	Karanglo.	*Soembool.	1	499	300	20	†	»	»	25-500	cacao, peper en kina.
Id.	Id.	Kembar.	1	521	500	160	†	»	»	50-1000	
Id.	Id.	Wonosari en Wonoagoeng.	2	650	650	885	†	»	»	200	kina.
PROBOLINGGO.											
Loemadjang.	Tempeh.	Waderan, Soember-Moedjoer I en Wonosari a).	3	860	860	300	450	2	50	300-1000	
Id.	Id.	Danoeredjo (C.).	2	659	165	†	18	»	»	60-200	
Id.	Id.	Tjandi of Soembersari en Soember Kerep I en II.	3	930	580	400	75	8	6	2-600	
Id.	Id.	Goenoeng Toenggangan of Tjandipoero en Goenoeng Toenggangan I en II (N. V.).	3	402	†	†	†	†	†	†	
Id.	Id.	Goenoeng Banjak (N. V.)	1	263	240	200	12	»	»	80	
Id.	Id.	Soember Bopong I en II.	2	608	400	nog geen prod.	32	8	»	150-600	
Id.	Id.	Goenoeng Woengkal (N. V.) b).	1	533	200	id.	†	»	»	100-250	
Id.	Id.	Soember Rawoe of Soember Doeren en Soember Rowo of Soember Lentjip (N. V.)	2	934	500	id.	150	10	90	100-250	
Id.	Kandangan.	Kajoe Enak en Kajoe Enak Koelon (N. V.).	2	555	400	300	49	1	»	†	
Id.	Id.	Alas Petoeng I.	1	400	400	430	†	»	»	100-500	
Id.	Id.	Alas Ngampo (N. V.).	1	536	115	nog geen prod.	†	»	»	0-80	
		Transporteeren	430	119 435	49 339½	34 671					

a) Vergunning om ten behoeve van Soember Moedjoer over rivierwater te beschikken (Indisch besluit dd. 19 November 1890 nº. 29).

b) Deze onderneming werd gesplitst in twee perceelen Goenoeng Woengkal-kidoel of Kali Lengkong en Goenoeng Woengkal-lor. Ten einde echter in overeenstemming te blijven met de opgaven in hoofdstuk J hiervóór, is de onderneming ditmaal nog beschouwd als uit één perceel bestaande.

AFDEELINGEN.	DISTRICTEN.	NAAM der ONDERNEMING.	Aantal perceelen waarvoor de onderneming te boek staat.	Uitgestrektheid der onderneming (in bouws).	Aantal bouws bij het einde van 1890 beplant.	Productie in 1890.	Aantal werklieden op het perceel gevestigd, en gebezigd: voor arbeid op het veld.	voor bereiding van het product. Ambachtslieden.	voor bereiding van het product. Gewone arbeiders.	Gemiddeld aantal arbeiders bovendien dagelijks gebezigd.	Andere cultures bovendien op de onderneming gedreven of verdere bijzonderheden.
		Per transport	430	119 435	49 339½	34 671					
emadjang.	Kandangan.	Kepoenden I en II.	2	307	†	†	†	†	†	†	
aksaän.	Gading.	Ajerdingin.	1	503	†	†	†	†	†	†	
ZOEKI.											
mber.	Djember.	Sentool of Soetji.	1	287	80	†	10-60	2	8-60	10-200	tabak.
Id.	Id.	Petoengroto (of Doerdja) I, II en III.	3	706	120	†	10-40	2	8-40	10-200	id.
Id.	Id.	Rajap I en II, Dantji en Tjoera Nongko.	4	754	200	nog geen prod.	†	†	†	70-180	
Id.	Tanggoel.	Bandjar Baroe of Kedaton (N. V.).	2	426	350	180	30	6	9	150-1000	kina.
Id.	Id.	Widodaren (N. V.).	2	512	440	80	12	1	»	100-250	
Id.	Soekokerto.	Soember Tengah I en II.	2	1 050	364	800	†	»	30	100-300	
aroekan.	Pradjekan.	Angkrek I en II en Pantjoer I en II (N. V.)	4	1 212	600	650	†	»	»	50-100	
Id.	Soemberwaroe	Kajoemas (N. V.).	1	594	†	†	†	†	†	†	
Id.	Id.	Taman Aroem (N. V.).	1	545	†	†	†	†	†	†	
joewangi.	Banjoewangi.	Wangkal.	1	226	210	143	84	1	84	250	cacao.
Id.	Id.	Bendo (N. V.).	2	746	400	40	36	†	†	60-400	
Id.	Id. en Rogodjampi.	Giri Marto of Taman Gloegah.	1	371	200	nog geen prod.	†	†	†	†	
Id.	Id. Id.	Pakoeda.	1	384	150	id.	†	†	†	†	
ELEN.											
ok.	Sapoeran.	Kalitengkek en Kalitengkek-lor (C.).	2	490	300	86	†	»	»	20-120	staartpeper.
DOE.											
gelang.	Ngasinan.	*Ngrantjak.	1	373	225	190	72	»	»	800	kina.
Id.	Probolinggo.	Wonolelo.	1	428	175	nog geen prod.	†	†	†	18-34	id.
anggoeng	Lempoeijang.	*Kebondalem.	1	142	70	a) 40	4	»	»	20	
Id.	Id.	Kamiredjo of Kemiriredjo.	2	384	†	†	†	†	†	†	
Id.	Id.	Ngrimpak.	2	137	60	†	7	»	»	10-30	id.
Id.	Id.	Djerokah-Pajoeng en *Bandjarsari.	2	658	200	109	12	»	»	35	
Id.	Id.	Goenoeng Pajoeng of Bandjarredjo.	1	324	280	150	80	»	»	25-200	cacao en peper.
Id.	Id.	Petoeng of Silandak en Bodjong I en II (N. V.).	3	520	230	207	7	»	»	30-50	
Id.	Id.	Kebondalem of Kemoening.	1	130	120	150	16	»	4	8-30	peper.
Id.	Soemowono.	Took Bandoeng.	1	412	70	120	16	»	4	250	cacao.
		Transporteeren	475	131 966	54 183½	37 616					

a) Hieronder 8 pikols Liberia-koffie.

AFDEELINGEN.	DISTRICTEN.	NAAM der ONDERNEMING.	Aantal perceelen waarvoor de onderneming te boek staat.	Uitgestrektheid der onderneming (in bouws).	Aantal bouws bij het einde van 1890 beplant.	Productie in 1890.	Aantal werklieden op het perceel gevestigd, en gebezigd: voor arbeid op het veld.	voor bereiding van het product. Ambachtslieden.	Gewone arbeiders.	Gemiddeld aantal arbeiders bovendien dagelijks gebezigd.	Ander cultur bovendi op de ondernem gedrev of verder bijzond heden
		Per transport	475	131 966	54 183½	37 616					
Temanggoeng	Soemowono.	Ngrowo-Mergolilo-Tlogo Passang (of Ngrowo Seneng) I en II.	2	427	375	a) 163	†	»	»	50-300	kina, cac staartpep
Id.	Id.	Gombong Waloh.	1	284	75	15	11	»	»	40-60	kina.
Id.	Id.	Ngoko of Kalisari en Ngoko of Kaligentong.	2	289	109	23	11	»	»	»	
MADIOEN.											
Madioen.	Kanigoro.	*Waliran.	1	500	150	350	29	»	»	25-350	
Id.	Id.	*Kandangan.	1	885	400	660	40	»	40	150-500	
Id.	Id.	Pangoengsari, Sokoliman en Pangoeng Agoeng.	3	1 046	780	1 500	48	48	48	500-800	
Id.	Id.	Wilhelmina (2 perc.) en Sekaloes (3 perc.)	5	1 014	316	210	40	40	40	500-700	
Id.	Id.	Soemberagoeng-koelon en Soemberagoeng-wetan.	2	582	386	596	†	†	†	110-250	
Ngawi.	Sinee.	Djamoes Ampé en *Blaboer.	3	823	800	300	57	9	4	100-300	
Id.	Id.	Gondang en Gidoro.	2	725	300	480	56	»	»	30-300	cacao.
Id.	Djogorogo.	Selogongso.	1	123	16	nog geen prod.	4	»	»	5-20	
Id.	Id.	Sekarsari.	1	459	150	250	†	»	»	20-250	
Id.	Id.	Ardi Lawoe.	2	453	275	130	†	»	»	50-600	
KEDIRI.											
Trenggalek.	Trenggalek.	Dilem en *Soekaradja of Toempakdoeloe (N. V.).	2	857	†	5	20	»	5	45	
Id.	Id.	Krandon.	1	231	150	30	†	†	†	200-250	
Id.	Ngraijoen.	**Bonowati en Goeloeh Woeloeh.	1	434	400	1 700	†	†	†	300-450	
Id.	Id.	Pendil en Patjar (N. V.).	2	909	300	30	6	†	†	150-350	
Id.	Id.	**Simbarwangi.	1	500	500	60	†	†	†	300-450	
Id.	Kampak.	Ngrantjak (N. V.).	1	400	b) 400	»	»	»	»	»	
Id.	Id.	Boeloroto (N. V.).	1	516	290	1	18	»	»	10-60	kina.
Kediri.	Soekoredjo.	Kenteng I, II, III en IV (N. V.).	4	1 470	350	nog geen prod.	350	»	»	20-500	
Id.	Id.	Kenteng V (N. V.).	1	353	300	id.	†	»	»	50-400	
Id.	Id.	Brengolo of Koewarasan *I, II, III en IV (C.).	4	594	†	†	†	†	†	†	suikerriet padi.
Id.	Id.	Soekaboemi I en II (N. V.).	2	784	500	640	300	†	†	2-300	
Id.	Id.	Ngrangkah I, II en III.	3	728	350	nog geen prod.	†	†	†	†	
Id.	Id.	Pareeredjo I, II, III en IV en Kali Dermo (N.V.).	5	1 873	†	id.	†	†	†	†	
		Transporteeren	529	149 225	61 855½	44 759					

a) Hieronder 2 pikols Liberia-koffie.

b) Verlaten koffietuinen.

Ande[re] cultu[res] bovendi[en] op de ondernem[ing] gedrev[en] of verder[e] bijzond[er]heden.

kina, cac[ao] staartpep[er]

kina.

cacao.

kina.

suikerrie[t] padi.

AFDEELINGEN.	DISTRICTEN.	NAAM der ONDERNEMING.	Aantal perceelen waarvoor de onderneming te boek staat.	Uitgestrektheid der onderneming (in bouws).	Aantal bouws bij het einde van 1890 beplant.	Productie in 1890.	Aantal werklieden op het perceel gevestigd, en gebezigd: voor arbeid op het veld.	voor bereiding van het product. Ambachtslieden.	Gewone arbeiders.	Gemiddeld aantal arbeiders bovendien dagelijks gebezigd.	Andere cultures bovendien op de onderneming gedreven of verdere bijzonderheden.
		Per transport	901	245 838	779	103 512					
KEDIRI.											
Kediri.	Soekoredjo.	*Brengolo c. a.	. . .	. . . .	152	19 000	. . .	. . .	. . .	. . . . . .	koffie en padi.
Id.	Id.	*Kentjong c. a.	. . .	. . . .	217	7 582	. . .	. . .	. . .	. . . . . .	id. id.
Berbek.	Waroedjajeng.	Gambirredjo *Koedjonmanis (C).	5	831	*a*) 420	*b*) 68 100	247	28	130	300-3000	
		TOTALEN E. .	. . .	. . . .	1 568 (voor 10 van de 13 ondernemingen).	198 194 (voor 8 ondernemingen).					
		F. Cacao. *c*)									
PREANG. REG.											
Tjiandjoer.	Tjikaloeng.	Bakoem.	. . .	. . . .	†	nog geen prod.	. . .	. . .	. . .	. . . . . .	koffie.
Id.	Tjiblagoeng.	Tjiblagoeng (N. V.).	1	95	95	id.	10	»	»	20-750	kapok en peper.
Soekaboemi.	Tjimahi.	*Tjiboenartani* (C).	1	31	†	id.	†	†	†	†	peper.
Id.	Id.	Panglesiran.	. . .	. . . .	†	1 250	. . .	. . .	. . .	. . . . . .	koffie en diverse gewassen.
Id.	Id.	Pangharepan.	. . .	. . . .	†	nog geen prod.	. . .	. . .	. . .	. . . . . .	koffie, peper en inlandsche gewassen.
Id.	Id.	*Tjidjambé* en *Tjiangsana* (C).	2	303	26	1 562	†	†	†	†	padi en andere gewassen.
Id.	Id.	Tjilangkap.	.	. . . .	†	nog geen prod.	. . .	. . .	. . .	. . . . . .	koffie.
Id.	Tjiheulang.	*Sinagar c. a.	. . .	. . .	$^1/_2$	id.	. . .	. . .	. . .	. . . . . .	koffie, kina en thee.
Id.	Id.	*Tanisari.*	. . .	. . . .	†	†	. . .	. . .	. . .	. . . . . .	thee.
Id.	Tjitjoeroeg.	Calorama.	. . .	. . . .	28	†	. . .	. . .	. . .	. . . . . .	kina en thee.
Id.	Id.	*Pamatoetan.*	. . .	. . . .	15	nog geen prod.	. . .	. . .	. . .	. . . . . .	thee.
Id.	Id. en Plaboean.	*Tjisalak c. a.	. . .	. . . .	47	750	. . .	. . .	. . .	. . . . . .	koffie en thee.
Id.	Plaboean.	Tjiawitali (C).	1	114	†	nog geen prod.	†	†	†	†	
Id.	Id.	Ongkrak.	. . .	. . . .	60	4 688	. . .	. . .	. . .	. . . . . .	koffie en peper.
Id.	Id.	Soekamadjoe c. a.	. . .	. . . .	†	2 456	. . .	. . .	. . .	. . . . . .	koffie, thee en peper.
Id.	Id.	Aardenburg.	. . .	. . . .	†	†	. . .	. . .	. . .	. . . . . .	koffie en peper.
Id.	Id.	Lahardja (C.).	1	55	20	nog geen prod.	10	»	»	6	
Id.	Goenoeng Parang.	Soekabrenti of Baros.	4	97	10	id.	13	»	»	6-8	peper.
PEKALONGAN.											
Batang.	Bandar Sidaijoe.	Wonodadi.	. . .	. . . .	†	nog geen prod.	. . .	. . .	. . .	. . . . . .	koffie, kina en staartpeper.
		Transporteeren	916	247 364	301$^1/_2$	10 706					

a) De ondernemer beschikte in 1890 ook over aanplantingen op 147 bouws van de bevolking gehuurde gronden en kocht bovendien 11 bouws riet op. Vermoedelijk zijn deze aanplantingen onder de bovenvermelde 420 bouws begrepen.

b) Hiervan 40 000 pikols zaksuiker.

c) De productie is opgegeven in K. G.

AFDEELINGEN.	DISTRICTEN.	NAAM der ONDERNEMING.	Aantal perceelen waarvoor de onderneming te boek staat.	Uitgestrektheid der onderneming (in bouws).	Aantal bouws bij het einde van 1890 beplant.	Productie in 1890.	Aantal werklieden op het perceel gevestigd, en gebezigd: voor arbeid op het veld.	voor bereiding van het product. Ambachtslieden.	voor bereiding van het product. Gewone arbeiders.	Gemiddeld aantal arbeiders bovendien dagelijks gebezigd.	Andere cultures bovendien op de onderneming gedreven of verdere bijzonderheden.
		Per transport	916	247 364	301½	10 706					
SAMARANG.											
Ambarawa.	Oenarang	*Kedawoeng (of Deli).	...	.....	†	31	...	...	...	......	koffie.
Id.	Id.	*Geboegan.	...	.....	60	nog geen prod.	...	...	...	......	id. en kina.
Id.	Id.	*Terwidi.	...	.....	†	id.	...	...	...	......	koffie, peper en andere gewassen.
Id.	Id.	*Kalisidi.	...	.....	†	id.	...	...	...	......	koffie.
Id.	Ambarawa.	*Banaran.	...	.....	†	562	...	...	...	......	id. en staartpeper.
Id.	Id.	*Pringapoes Nobo.	...	.....	†	3 312	...	...	...	......	koffie, kapok en notemuskaat.
Id.	Id.	*Stomi.	...	.....	†	62	...	...	...	......	koffie, notemuskaat en peper.
Id.	Id.	*Klepoe.	...	.....	†	9 375	...	...	...	......	koffie, notemuskaat, peper en kapok.
Id.	Id.	*Djatirongo c. a.	...	.....	†	2 687	...	...	...	......	koffie, notemuskaat en peper.
Id.	Id.	Kalidodol.	...	.....	†	187	...	...	...	......	id. id. id.
Salatiga.	Salatiga.	*Tlogo.	...	.....	†	50 000	...	...	...	......	koffie en notemuskaat.
Id.	Tengaran.	*Golli.	...	.....	30	nog geen prod.	...	...	...	......	koffie.
Kendal.	Bodja.	*Getas c. a.	...	.....	†	125	...	...	...	......	koffie, notemuskaat, randoe, peper en kapok.
Id.	Id.	*Seringin.	...	.....	†	nog geen prod.	...	...	...	......	koffie.
Id.	Id.	Kliwatsoengi *I en II.	...	.....	†	id.	...	...	...	......	id. en peper.
Id.	Id.	*Tempoeran.	...	.....	†	id.	...	...	...	......	koffie.
Id.	Id.	*Kalimas.	...	.....	†	id.	...	...	...	......	id. en peper.
Id.	Id.	Trisobo *I en II en Rembes.	...	.....	†	id.	...	...	...	......	id. id. en staartpeper.
Id.	Id.	Ngarianak.	...	.....	†	id.	...	...	...	......	koffie.
Id.	Id.	Blanten en Selerang en *Djerokah Wareng-Ploewang.	...	.....	†	id.	...	...	...	......	koffie, notemuskaat, randoe en peper.
Id.	Selokaton.	Tjoeroek *I en II.	...	.....	†	id.	...	...	...	......	koffie.
Id.	Id.	Sidomoekti *I en II.	...	.....	†	id.	...	...	...	......	id. en peper.
Id.	Id.	Kalibarang.	...	.....	†	id.	...	...	...	......	id. id.
		Transporteeren	916	247 364	391½	77 047					

AFDEELINGEN.	DISTRICTEN.	NAAM der ONDERNEMING.	Aantal perceelen waarvoor de onderneming te boek staat.	Uitgestrektheid der onderneming (in bouws).	Aantal bouws bij het einde van 1890 beplant.	Productie in 1890.	Aantal werklieden op het perceel gevestigd, en gebezigd: voor arbeid op het veld.	voor bereiding van het product. Ambachtslieden.	Gewone arbeiders.	Gemiddeld aantal arbeiders bovendien dagelijks gebezigd.	Andere cultures bovendien op de onderneming gedreven of verdere bijzonderheden.
		Per transport	916	247 364	391½	77 047					
Kendal.	Selokaton.	Gebangan.	. . .	. . . .	†	nog geen prod.	. . .	. . .	. . .	. . . . . .	koffie en kapok.
PASOEROEAN.											
Malang.	Gondanglegi	*Tanahwangi.	. . .	. . . .	†	id.	. . .	. . .	. . .	. . . . . .	koffie, padi, peper en staartpeper.
Id.	Toeren.	Soekeramé c. a.	. . .	. . . .	†	id.	. . .	. . .	. . .	. . . . . .	koffie.
Id.	Senggoro.	Soember Nongko en *Boemiaijoe c. a.	. . .	. . . .	†	500	. . .	. . .	. . .	. . . . . .	koffie en peper.
Id.	Id.	Bandoe Ardjo c. a.	. . .	. . . .	†	nog geen prod.	. . .	. . .	. . .	. . . . . .	id. id.
Id.	Karanglo.	*Soemboel.	. . .	. . . .	†	id.	. . .	. . .	. . .	. . . . . .	koffie, kina en peper.
BEZOEKI.											
Djember.	Tanggoel.	Bandjarsari.	. . .	. . . .	70	id.	. . .	. . .	. . .	. . . . . .	tabak.
Banjoewangi.	Banjoewangi.	Wangkal.	. . .	. . . .	†	3 938	. . .	. . .	. . .	. . . . . .	koffie.
KADOE.											
Temanggoeng.	Lempoeijang.	Goenoeng Pajoeng.	. . .	. . . .	†	nog geen prod.	. . .	. . .	. . .	. . . . . .	id. en peper.
Id.	Soemowono.	Took Bandoeng.	. . .	. . . .	80	id.	. . .	. . .	. . .	. . . . . .	koffie.
Id.	Id.	Ngrowo-Mergolilo c. a.	. . .	. . . .	†	250	. . .	. . .	. . .	. . . . . .	id., kina en staartpeper.
MADIOEN.											
Ngawi.	Sinee.	Gondang c. a.	. . .	. . . .	†	nog geen prod.	. . .	. . .	. . .	. . . . . .	koffie.
KEDIRI.											
Kediri.	Djambean.	Bolodewo.	. . .	. . . .	6	id.	. . .	. . .	. . .	. . . . . .	id.
Id. en Blitar.	Id. en Blitar.	Gambar c. a.	. . .	. . . .	†	id.	. . .	. . .	. . .	. . . . . .	id.
Blitar.	Wlingi.	Gogoniti.	. . .	. . . .	†	id.	. . .	. . .	. . .	. . . . . .	id.
Id.	Id.	Branggah c. a.	. . .	. . . .	†	id.	. . .	. . .	. . .	. . . . . .	id.
		TOTALEN F. . .	. . .	. . . .	547½ (voor 14 van de 58 ondernemingen).	a) 81 735 (voor 17 ondernemingen).					
		G. Indigo. *b)*									
PEKALONGAN.											
Batang.	Soebah.	Segan.	. . .	. . . .	100	2 535	. . .	. . .	. . .	. . . . . .	koffie.
PROBOLINGGO.											
Loemadjang.	Loemadjang.	Djarit c. a.	. . .	. . . .	†	100	. . .	. . .	. . .	. . . . . .	tabak en padi.
MADIOEN.											
Ngawi.	Gendingan en Sepreh.	Sambi Robjong of Berdjing (3 perceelen) en Oro-oro Poeloe (C.).	4	439	4	625	60	»	»	»	padi.
		Transporteeren	920	247 803	104	3 260					

a) Hiervan alleen 66 341 K.G. voor 9 van de 24 ondernemingen in Samarang, en 10 706 K.G. voor 5 van de 18 ondernemingen in de Preanger Regentschappen.

b) De productie is opgegeven in K.G.

AFDEELINGEN.	DISTRICTEN.	NAAM der ONDERNEMING.	Aantal perceelen waarvoor de onderneming te boek staat.	Uitgestrektheid der onderneming (in bouws).	Aantal bouws bij het einde van 1890 beplant.	Productie in 1890.	Aantal werklieden op het perceel gevestigd, en gebezigd: voor arbeid op het veld.	voor bereiding van het product. Ambachtslieden.	Gewone arbeiders.	Gemiddeld aantal arbeiders bovendien dagelijks gebezigd.	Andere cultures bovendien op de onderneming gedreven of verdere bijzonderheden.
		Per transport	920	247 803	104	3 260					
KEDIRI.											
Kediri.	Papar.	Bagendoel.	1	500	75	2 900	†	»	»	10-120	padi.
		TOTALEN G. . .			179	6 160					
		H. Padi. *a)*									
KRAWANG.											
—	Krawang.	*Kalangsari.	. . .	. . . .	5	40	. . .	. . .	. . .	. . . . . .	suikerriet en tweede gewassen.
—	Id.	**Wanasepi.	. . .	. . . .	34	160	. . .	. . .	. . .	. . . . . .	id. id.
PREANG. REG.											
Soekaboemi.	Tjimahi.	Boemiwangi.	. . .	. . . .	†	40	. . .	. . .	. . .	. . . . . .	suikerriet.
Id.	Id.	Tjisampora.	. .	. . . .	40	150	. . .	. . .	. . .	. . . . . .	thee en koffie.
Id.	Id.	*Tjidjambé* c. a.	. . .	. . . .	40	†	. . .	. . .	. . .	. . . . . .	cacao en andere gewassen.
Id.	Id.	Tjimanggoe (C.).	1	216	*b)* 16	†	13	»	13	5	peper en andere gewassen.
Id.	Tjiheulang.	Tjirende (J.).	1	314	27	38	1	†	†	†	
Id.	Plaboean.	Langendria (C.).	1	45	6	†	†	†	†	†	tweede gewassen.
Id.	Goenoeng Parang.	*Pasir Tangkil* (C.).	1	52	†	†	†	†	†	†	id.
CHERIBON.											
Indramaijoe.	Karang Ampel.	**Tanah Lajapan of Boediradja (N. V.).	1	798	450	9 000	»	»	»	»	
TAGAL.											
Tagal.	Maribaija.	Kertamanah (C.).	1	127	†	†	†	†	†	†	
PEKALONGAN.											
Pekalongan.	Sragi.	Tandjong of Bojomati.	1	489	140	200	†	†	†	†	klappers.
Batang.	Batang.	Sikepjer of Si-Amboe (C.).	1	150	80	130	3	»	»	15	
Id.	Id.	Si Gandoe (C.).	2	191	108	730	7	»	»	35	
Id.	Keboemen en Soebah.	Gebang Anom *I, II en III (C.).	3	1 171	570	6 960	236	»	236	»	
SAMARANG.											
Kendal.	Kaliwoengoe.	Pasebettan.	2	570	25	200	20	»	20	»	vischvijvers.
Id.	Id.	Padolengan (C.).	3	470	70	144	15	»	»	»	
		Transporteeren	939	252 896	1 611	17 792					

a) De productie is opgegeven in pikols.

b) Hieronder ook de met de andere gewassen dan padi en peper beplante uitgestrektheid.

AFDEELINGEN.	DISTRICTEN.	NAAM der ONDERNEMING.	Aantal perceelen waarvoor de onderneming te boek staat.	Uitgestrektheid der onderneming (in bouws).	Aantal bouws bij het einde van 1890 beplant.	Productie in 1890.	Aantal werklieden op het perceel gevestigd, en gebezigd: voor arbeid op het veld.	voor bereiding van het product. Ambachtslieden.	voor bereiding van het product. Gewone arbeiders.	Gemiddeld aantal arbeiders bovendien dagelijks gebezigd.	Andere cultures bovendien op de onderneming gedreven of verdere bijzonderheden.
		Per transport	939	252 896	1 611	17 792					
Kendal.	Troeko.	Boeloesan.	. . .	. . . . .	60	1 400	. . .	. . .	. . .	. . . . . .	tabak en djagong.
Id.	Id.	Sindangkoelon.	. . .	. . . . .	430	3 000	. . .	. . .	. . .	. . . . . .	tabak en tweede gewassen.
Id.	Id.	Sindang Kertoredjo (C.).	1	149	120	300	17	»	»	6	
JAPARA.											
Japara.	Majong.	Kalinjamat.	3	1 157	†	†	†	†	†	†	andere gewassen.
Joana.	Mergotoehoe.	Mergoredjo.	1	192	a) †	†	†	†	†	†	id.
PASOEROEAN.											
Bangil.	Poerworedjo.	*Alkmaar.	. . .	. . . . .	900	†	. . .	. . .	. . .	. . . . . .	suikerriet.
Malang.	Gondanglegi.	*Tanahwangi.	. . .	. . . . .	b) 94	917	. . .	. . .	. . .	. . . . . .	koffie, cacao, peper en staartpeper.
Id.	Id.	*Limburg.	. . .	. . . . .	200	200	. . .	. . .	. . .	. . . . . .	koffie en peper.
PROBOLINGGO.											
Loemadjang.	Loemadjang.	Djarit c. a.	. . .	. . . . .	†	400	. . .	. . .	. . .	. . . . . .	tabak en indigo.
MADIOEN.											
Ngawi.	Sinee.	Dares.	1	355	75	†	†	†	†	†	
Id.	Id.	Ngamboeng.	1	49	4	nog geen prod.	†	†	†	†	
Id.	Gendingan.	Ngadiredjo I en II, Panselowan en Djambee.	4	1 350	600	2 121	80	»	»	2-30	
Id.	Id.	Poh Djagal.	1	118	20	8	10	»	»	»	
Id.	Id.	Kemoekoes	1	310	60	1 200	†	†	†	†	
Id.	Id. en Sepreh.	Sambi Robjong c. a.	. . .	. . . . .	250	50	. . .	. . .	. . .	. . . . . .	indigo.
Id.	Djogorogo.	*Sekar Alas.*	1	92	42	210	»	»	43	»	
Id.	Id.	Tjarat (C.).	1	70	45	20	6	»	»	10-30	
Id.	Sepreh.	Poerworedjo.	1	111	80	2 358	40	»	»	100-200	
KEDIRI.											
Kediri.	Soekoredjo.	*Brengolo c. a.	. . .	. . . . .	60	†	. . .	. . .	. . .	. . . . . .	koffie en suikerriet.
Id.	Id.	*Kentjong c. a.	. . .	. . . . .	98	†	. . .	. . .	. . .	. . . . . .	id. id.
Id.	Papar.	Bagendoel.	. . .	. . . . .	100	†	. . .	. . .	. . .	. . . . . .	indigo.
Ngrowo.	Pakoentjen.	*Sidhoredjo of Sidhoardjo.	1	168	41	738	†	»	»	10-15	
Berbek.	Waroedjajeng en Kertosono.	Wonoboto I, II en III.	3	804	†	†	†	†	†	†	
Id.	Lengkong.	Balonggebang, Kalongan en Nglingo.	3	1 162	800	24 000	120	»	»	»	
		Transporteeren	962	258 983	5 690	54 714					

a) De landbouw wordt op dit perceel door de daarop gevestigde inlandsche christenen gedreven.

b) Hieronder ook de met cacao, peper en staartpeper beplante uitgestrektheid.

AFDEELINGEN.	DISTRICTEN.	NAAM der ONDERNEMING.	Aantal perceelen waarvoor de onderneming te boek staat.	Uitgestrektheid der onderneming (in bouws).	Aantal bouws bij het einde van 1890 beplant.	Productie in 1890.	Aantal werklieden op het perceel gevestigd, en gebezigd: voor arbeid op het veld.	voor bereiding van het product. Ambachtslieden.	voor bereiding van het product. Gewone arbeiders.	Gemiddeld aantal arbeiders bovendien dagelijks gebezigd.	Andere culturen bovendien op de onderneming gedreven of verdere bijzonderheden.
		Per transport	962	258 983	5 690	54 714					
Blitar.	Blitar.	*Tawangredjo c. a.	...	....	25	†	...	...	...	......	koffie.
Id.	Wlingi.	*Papoh c. a.	...	....	65	nog geen prod.	...	...	...	......	id.
		TOTALEN H.	...	....	5 780 (voor 36 van de 43 ondernemingen).	54 714 (voor 27 ondernemingen).					
		J. Klappers.									
PEKALONGAN.											
Pekalongan.	Sragi.	Tandjong.	...	....	6	nog geen prod.	...	...	...	......	padi.
JAPARA.											
Japara.	Japara.	*Poeloe Pandjang.	1	34	†	†	†	†	†	†	mengkoedoe.
		TOTAAL J.	...	....	6	†					
		K. Djagong. *a)*									
PEKALONGAN.											
Batang.	Soebah.	Kedongdong c. a.	...	....	5	25	...	...	...	......	koffie.
SAMARANG.											
Kendal.	Troeko.	Boeloesan.	...	....	20	100	...	...	...	......	tabak en p…
Id.	Selokaton.	Kalimangis c. a.	...	....	3	†	...	...	...	......	koffie en ke…
KADOE.											
Magelang.	Ngasinan.	Dadapan.	...	....	†	†	...	...	...	......	kina.
Id.	Remameh.	Ngori Kembangan, Djoemoajoe (of Broeboean) en Pringlegi.	3	412	†	†	†	†	†	†	
MADIOEN.											
Magettan.	Balepandjang.	*Germania.*	1	16	10	†	8	»	»	3-4	ketella, … appelen …
		TOTALEN K.	...	....	38	125					
		L. Andere gewassen.									
BANTAM.											
Lebak.	Sadjira en Rangkas Betoeng.	Tjikadoe I.	...	....	† met karet. † met kapok.	† †	...	...	...	......	koffie.
Id.	Id.	Tjikadoe II en Tjikapas.	...	....	† met karet. † met kapok.	† †	...	...	...	......	id.
		Transporteeren	967	259 445							

a) De productie is opgegeven in pikols.

AFDEELINGEN.	DISTRICTEN.	NAAM der ONDERNEMING.	Aantal perceelen waarvoor de onderneming te boek staat.	Uitgestrektheid der onderneming (in bouws).	Aantal bouws bij het einde van 1890 beplant.	Productie in 1890.	Aantal werklieden op het perceel gevestigd, en gebezigd: voor arbeid op het veld.	voor bereiding van het product. Ambachtslieden.	voor bereiding van het product. Gewone arbeiders.	Gemiddeld aantal arbeiders bovendien dagelijks gebezigd.	Andere cultures bovendien op de onderneming gedreven of verdere bijzonderheden.
		Per transport	967	259 445							
Lebak.	Sadjira en Lebak.	*Tjisella c. a.	...	.....	22 met diverse gewassen.	†	...	...	...	......	koffie en kina.
Id.	Sadjira.	Tjempaka.	...	.....	† met karet. † met kruidnagelen.	nog geen prod. id.	...	...	...	......	koffie.
KRAWANG.											
—	Krawang.	*Kalangsari.	...	.....	5 met tweede gewassen.	†	...	...	...	......	suikerriet en padi.
—	Id.	**Wanasepi.	...	.....	55 id.	†	...	...	...	......	id. id.
PREANG. REG.											
Bandong en Tjitjalengka.	Bandjaran en Tjipeudjeuh.	*_Ardjosari_ c. a.	...	.....	2 met ceara. 10 met brandhout.	† †	...	...	...	......	kina en thee.
Tjiandjoer.	Tjipoetri.	Rarahan (C.).	1	103	8 met groenten	160 pikols.	»	»	2	1-5	
Id.	Id.	Sindanglaija.	...	.....	1 id.	†	...	...	...	......	kina.
Id.	Id.	Tjikoleh c. a.	...	.....	† met coca.	nog geen prod.	...	...	...	......	koffie en kina.
Id.	Djampang Wetan.	_Rawa Sedeh_ of _Pasirhoeni._	1	44	† met veldprod.	†	1	»	»	6	
Id.	Pesser.	_Ovenberg_ of _Goenoeng Hawoe._	1	212	5 met karet.	nog geen prod.	5	»	»	10-20	
Id.	Id.	_Sidoardjo_ (C.).	1	148	40 met staartpeper, peper en bruine boonen.	1 pikol staartpeper. † 55 pikols bruine boonen.	6	»	6	0-10	
Id.	Tjiblagoeng.	Tjiblagoeng.	...	.....	† met peper. † met kapok.	nog geen prod. id.	...	...	...	......	cacao.
Soekaboemi.	Tjimahi.	_Tjiboenartani._	...	.....	† met peper.	id.	...	...	...	......	id.
Id.	Id.	Panglesiran.	...	.....	† met diverse gewassen.	†	...	...	...	......	koffie en cacao.
Id.	Id.	Pangharepan.	...	.....	† met peper. 20 met inl. gewassen.	† †	...	...	...	......	id. id.
Id.	Id.	_Tjidjambé._	...	.....	† met diverse gewassen.	†	...	...	...	......	cacao en padi.
Id.	Id.	Tjimanggoe.	...	.....	10 met peper. † met andere gewassen.	† †	...	...	...	......	padi.
Id.	Plaboean.	Ongkrak.	...	.....	40 met peper.	120 pikols.	...	...	...	......	koffie en cacao.
Id.	Id.	Aardenburg.	...	.....	† id.	†	...	...	...	......	id. id.
Id.	Id.	Malingoet.	...	.....	† id.	†	...	...	...	......	koffie.
Id.	Id.	Soekamadjoe c. a.	...	.....	† id.	15 pikols.	...	...	...	......	koffie, thee en cacao.
Id.	Id.	Tendjodjaja.	1	89	55 id.	†	30	»	»	5-80	
Id.	Id.	Langendria.	...	.....	† met tweede gewassen.	†	...	...	...	......	padi.
		Transporteeren	972	260 041							

AFDEELINGEN.	DISTRICTEN.	NAAM der ONDERNEMING.	Aantal perceelen waarvoor de onderneming te boek staat.	Uitgestrektheid der onderneming (in bouws).	Aantal bouws bij het einde van 1890 beplant.	Productie in 1890.	Aantal werklieden op het perceel gevestigd, en gebezigd: voor arbeid op het veld.	voor bereiding van het product. Ambachtslieden.	voor bereiding van het product. Gewone arbeiders.	Gemiddeld aantal arbeiders bovendien dagelijks gebezigd.	Andere cultures bovendien op de onderneming gedreven of verdere bijzonderheden.
		Per transport	972	260 041							
Soekaboemi.	Djampang Tengah.	Sanoedin.	. . .	. . . .	† met peper.	nog geen prod.	. . .	. . .	. . .	. . . . . .	koffie.
Id.	Goenoeng Parang.	*Pasir Tanghil.*	. . .	. . . .	† met tweede gewassen.	†	. . .	. . .	. . .	. . . . . .	padi.
Id.	Id.	Soekabrenti.	. . .	. . . .	† met peper.	nog geen prod.	. . .	. . .	. . .	. . . . . .	cacao.
Id.	Id.	Toemaninah.	1	18	2 met groenten.	†	†	†	†	†	
TAGAL.											
Brebes.	Boemiaijoe.	*Proepoek. a)*	1	515	† met diverse gewassen.	†	»	2	2	8-30	
PEKALONGAN.											
Pekalongan en Batang.	Pekalongan en Batang.	Slama-aram of Sampang tiga.	1	55	5 met ketella.	†	†	†	†	†	veefokkerij.
Batang.	Bandar Sidaijoe.	Wonodadi.	. . .	. . . .	† met staartpeper.	†	. . .	. . .	. . .	. . . . . .	koffie, kina cacao.
Id.	Soebah.	Rowotjombrang en Bandar.	1	284	† met tweede gewassen.	†	6	»	»	»	
SAMARANG.											
Ambarawa.	Oenarang.	*Lerep.	. . .	. . . .	† met diverse gewassen.	†	. . .	. . .	. . .	. . . . . .	koffie en ki
Id.	Id.	*Terwidi.	. . .	. . . .	† id. † met peper.	† †	. . .	. . .	. . .	. . . . . .	koffie en ca
Id.	Ambarawa.	*Banaran.	. . .	. . . .	† met staartpeper.	½ katti.	. . .	. . .	. . .	. . . . . .	id. id.
Id.	Id.	*Pringapoes Nobo.	. . .	. . . .	† met kapok. † met notemuskaat.	60 pikols kapok. 5 pikols notemuskaat.	. . .	. . .	. . .	. . . . . .	id. id.
Id.	Id.	*Stomi.	. . .	. . . .	† id. † met peper.	nog geen prod.	. . .	. . .	. . .	. . . . . .	id. id.
Id.	Id.	*Klepoe.	. . .	. . . .	† met kapok. † met notemuskaat. † met peper.	50 pikols kapok. nog geen prod.	. . .	. . .	. . .	. . . . . .	id. id.
Id.	Id.	*Djatirongo c. a.	. . .	. . . .	† met notemuskaat. † met peper.	21 pikols noten en 5 pikols foelie. †	. . .	. . .	. . .	. . . . . .	id. id.
Id.	Id.	Kalidodol.	. . .	. . . .	† met notemuskaat. † met peper.	† †	. . .	. . .	. . .	. . . . . .	id. id.
Salatiga.	Salatiga.	*Tlogo.	. . .	. . . .	† met notemuskaat.	†	. . .	. . .	. . .	. . . . . .	id. id.
Kendal.	Bodja.	*Djatikalangan.	. . .	. . . .	† met randoe. † met peper. † met notemuskaat.	† † †	. . .	. . .	. . .	. . . . . .	koffie en ki
		Transporteeren	976	260 913							

a) Vergunning om ten behoeve van d onderneming over rivierwater te beschikken (Indisch besluit dd. 5 November 1890 n°. 1).

Andere cultures bovendien op de onderneming gedreven of verdere bijzonderheden.
kolfie.
padi.
cacao.
veefokkerij.
koffie, kina cacao.
koffie en ki
koffie en cac
id. id.
id. id.
id. id.
id. id.
id. id.
id. id.
koffie en ki

AFDEELINGEN.	DISTRICTEN.	NAAM der ONDERNEMING.	Aantal perceelen waarvoor de onderneming te boek staat.	Uitgestrektheid der onderneming (in bouws).	Aantal bouws bij het einde van 1890 beplant.	Productie in 1890.	Aantal werklieden op het perceel gevestigd, en gebezigd: voor arbeid op het veld.	voor bereiding van het product. Ambachtslieden.	Gewone arbeiders.	Gemiddeld aantal arbeiders bovendien dagelijks gebezigd.	Andere cultures bovendien op de onderneming gedreven of verdere bijzonderheden.
		Per transport	976	260 913							
Kendal.	Bodja.	Mangir.	. . .	. . . . .	† met diverse gewassen.	†	. . .	. . .	. . .	. . . . . .	koffie.
Id.	Id.	*Getas c. a.	. . .	. . . . .	† met notemuskaat. † met randoe. † met peper. † met kapok.	† † † 5 pikols kapok.	. . .	. . .	. . .	. . . . . .	id. en cacao.
Id.	Id.	Kliwatsoengi *I en II.	. . .	. . . . .	† met peper.	nog geen prod.	. . .	. . .	. . .	. . . . . .	id. id.
Id.	Id.	*Kalimas.	. . .	. . . . .	† id.	id.	. . .	. . .	. . .	. . . . . .	td. id.
Id.	Id.	Trisobo *I en II en Rembes.	. . .	. . . . .	† id. † met staartpeper.	id. id.	. . .	. . .	. . .	. . . . . .	id. id.
Id.	Id.	Blanten-Selerang en *Djerokah Wareng-Ploewang.	. . .	. . . . .	† met notemuskaat. † met randoe. † met peper.	† † †	. . .	. . .	. . .	. . . . . .	id. id.
Id.	Troeko.	Sindangkoelon.	. . .	. . . . .	† met tweede gewassen.	†	. . .	. . .	. . .	. . . . . .	padi en tabak.
Id.	Selokaton.	Sidomoekti *I en II.	. . .	. . . . .	† met peper.	†	. . .	. . .	. . .	. . . . . .	koffie en cacao.
Id.	Id.	Soerokonto-Loban c. a.	. . .	. . . . .	† id. † met kapok.	† †	. . .	. . .	. . .	. . . . . .	koffie.
Id.	Id.	Kalimangis c. a.	. . .	. . . . .	1 met ketella.	nog geen prod.	. . .	. . .	. . .	. . . . . .	koffie en djagong.
Id.	Id.	Kalibarang.	. . .	. . . . .	† met peper.	id.	. . .	. . .	. . .	. . . . . .	koffie en cacao.
Id.	Id.	Gebangan.	. . .	. . . . .	† met kapok.	id.	. . .	. . .	. . .	. . . . . .	id. id.
JAPARA.											
Japara.	Japara.	*Poeloe Pandjang.	. .	. . . . .	† met mengkoedoe.	†	. . .	. . .	. . .	. . . . . .	klappers.
Id.	Bandjaran.	Pakies.	. . .	. . . . .	† met katjang.	†	. . .	. . .	. . .	. . . . . .	suikerriet.
Id.	Majong.	Kalinjamat.	. . .	. . . . .	† met tweede gewassen.	†	. . .	. . .	. . .	. . . . . .	padi.
Patti.	Patti.	Aren Maron.	3	154	† met kapok.	nog geen prod.		†		†	
Id.	Id.	Banjoe oerip.	1	174	† id.	id.	†	†	†	†	
ana.	Mergotoehoe.	Mergoredjo.	. . .	. . . . .	† met tweede gewassen.	†	. . .	. . .	. . .	. . . . . .	id.
Id.	Id.	Terbono *a*).	1	299	† met kapok.	nog geen prod.	†	†	†	†	
PASOEROEAN.											
Malang.	Gondanglegi.	*Tanahwangi.	. . .	. . . . .	† met staartpeper. † met peper.	12 pikols staartpeper 5 pikols peper.	. . .	. . .	. . .	. . . . . .	koffie, padi en cacao.
Id.	Id.	*Limburg.	. . .	. . . . .	† id.	145 pikols peper.	. . .	. . .	. . .	. . . . . .	koffie en padi.
Id.	Toeren.	Soember Kerto c. a.	. . .	. . . . .	† id.	†	. . .	. . .	. . .	. . . . . .	koffie en kina.
		Transporteeren	981	261 540							

a) Tot dusver was op Terbono de koffieteelt verboden. Bij Indisch besluit dd. 28 Augustus 1890 n°. 4 is echter dit verbod opgeheven.

AFDEELINGEN.	DISTRICTEN.	NAAM der ONDERNEMING.	Aantal perceelen waarvoor de onderneming te boek staat.	Uitgestrektheid der onderneming (in bouws).	Aantal bouws bij het einde van 1890 beplant.	Productie in 1890.	Aantal werklieden op het perceel gevestigd, en gebezigd: voor arbeid op het veld.	voor bereiding van het product. Ambachtslieden.	Gewone arbeiders.	Gemiddeld aantal arbeiders bovendien dagelijks gebezigd.	Andere cultures bovendien op de onderneming gedreven of verdere bijzonderheden.
		Per transport	981	261 540							
Malang.	Senggoro.	Bandoeroto c. a.	...	....	† met peper. † met staartpeper.	nog geen prod. 4 KG. staartpeper..	...	...	...	......	koffie.
Id.	Id.	Soember Nongko en *Boemiajoe c. a.	...	....	† met peper.	2 pikols peper.	...	...	...	......	koffie en cacao.
Id.	Id.	Bandoe Ardjo c. a.	...	....	† id.	nog geen prod.	...	...	...	......	id. id.
Id.	Karanglo.	*Soembool.	...	....	† id.	id.	...	...	...	......	koffie, kina en cacao.
BANJOEMAS.											
Banjoemas.	Soekaradja.	Tjiberem *I en II.	2	297	100 met staartpeper.	22 pikols staartpeper.	†	†	†	†	
BAGELEN.											
Ledok.	Sapoeran.	Kalitengkek c. a.	...	....	† id.	70 pikols staartpeper.	...	...	...	......	koffie.
KADOE.											
Magelang.	Probolinggo.	Balong Ardjo.	1	250	1 met wareng.	nog geen prod.	2	»	»	10	
Temanggoeng.	Lempoeijang.	Goenoeng Pajoeng.	...	....	† met peper.	id.	...	...	...	......	koffie en cacao.
Id.	Id.	Kebondalem.	...	....	† id.	id.	...	...	...	......	koffie.
Id.	Soemowono.	Ngrowo-Mergolilo c. a.	...	....	† met staartpeper.	2 pikols staartpeper.	...	...	...	......	koffie, kina en cacao.
MADIOEN.											
Magettan.	Balepandjang.	*Germania.*	...	....	† met aardappelen. † met ketella. † met diverse gewassen.	† † †	...	...	...	......	djagong.
KEDIRI.											
Blitar.	Wlingi.	Loengoerredjo.	...	....	† met peper.	1 pikol peper.	...	...	...	......	koffie.
		TOTALEN A t/m L.	984	262 087							
		Totalen M (zie blz. 35 t/m 39)	163	53 774							
		Totalen voor al de erfpachts- en huurperceelen op Java en Madura	1 147	315 861							

AFDEELINGEN.	DISTRICTEN.	NAAM der ONDERNEMING.	Aantal perceelen waarvoor de onderneming te boek staat.	Uitgestrektheid der onderneming (in bouws).	Jaar waarin de erfpacht is ingegaan.	Verdere opgaven.
M. Overige (in vorenstaande opgaven niet reeds begrepen) ondernemingen.						
BANTAM.						
Lebak.	Sadjira en Lebak.	Kosala *I en III en Lebakmodja (N. V.).	3	1 461	1874 1876 1880	executoriaal verkocht.
Id.	Lebak.	Pasir Moendjoel (C.).	1	390	1880	verlaten.
KRAWANG.						
—	Sindangkasih.	Tjibening.	2	211	1875 1878	exploitatie gestaakt.
—	Gandasoli.	Goenoeng Tjilalawi.	1	142	1884	nog niet ontgonnen.
—	Id.	Tjiganea.	1	10	1889	veefokkerij.
PREANGER REG.						
Bandong.	Oedjoeng Broeng Wetan.	Pangparang (Panglipoer Galih).	1	77	1884	nog niet beplant? a)
Id.	Bandjaran.	*Tjikoeningan.*	1	254	1884	id.?
Id.	Id.	Tjibalioeng.	1	497	1886	id.?
Id.	Id.	Tjibalioeng I.	1	365	1886	id.?
Id.	Id.	Tandjoeng Pinang.	1	535	1890	id.
Id.	Tjisondari.	*Rantjasoeni.*	1	408	1885	exploitatie gestaakt.
Id.	Id.	Tjiboeni.	1	122	1885	nog niet beplant?
Tjitjalengka.	Madjalaija.	*Tegal Monteng.*	1	235	1880	id.?
Id.	Id.	*Tjikawoeng.*	1	134	1885	in ontginning.
Id.	Id.	*Pasir Tengah.*	1	87	1886	nog niet beplant?
Id.	Timbanganten.	*Toeranggan.*	b) 1	337	1880	onbeheerd.
Tjiandjoer.	Djampang Wetan	Tjiodeng.	1	540	1890	nog niet beplant.
Id.	Id.	Tjikawoeng Oedik.	1	343	1883	id.?
Id.	Id.	Moeara Tjagak.	1	549	1884	id.?
Id.	Id.	Tjigaronggong.	1	494	1882	id.?
Id.	Tjidamar.	Tjisoemantalaja.	1	223	1886	id.?
Soekaboemi.	Tjimahi.	*Tjisalokka.*	1	81	1887	ligt nog braak.
Id.	Tjibeulang.	Bintang.	1	31	1890	nog niet beplant.
Id.	Tjitjoeroeg.	Lewi Orok.	1	39	1881	id.
Id.	Id.	Tjipeteuh of Pasir Parigi.	1	104	1884	id.?
Id.	Plaboean.	Pasir Tjilandak.	c) 1	498	1877	veefokkerij.
Id.	Id.	Watoelanang.	1	464	1882	nog niet weder beplant
		Transporteeren	30	8 631		

a) Waar men in deze kolom, zooals hier, een vraagteeken aantreft, is, bij gemis aan gegevens over 1890, de laatst ontvangen opgaaf (over 1889 of vroeger) herhaald.

b) Dit perceel, voorheen gediend hebbende voor eene paardenstoeterij, was ook in 1890 onbeheerd.

c) Dit perceel maakte vroeger deel uit van de thee-onderneming Tjiboengoer.

AFDEELINGEN.	DISTRICTEN.	NAAM der ONDERNEMING.	Aantal perceelen waarvoor de onderneming te boek staat.	Uitgestrektheid der onderneming (in bouws).	Jaar waarin de erfpacht is ingegaan.	Verdere opgaven.
		Per transport	30	8 631		
Soekaboemi.	Djampang Tengah.	Manggala.	1	338	1883	nog niet beplant?
Id.	Id.	Miramontanah.	1	467	1883	id?
Id.	Id.	Panaroewan en Panaroewan I en II (N. V.).	3	882	1883 en 1885	veefokkerij.
Soemedang.	Soemedang.	Margawindoe of Tjisokka.	1	461	1881	nog niet beplant?
Soekapoera Kollot.	Batoewangi.	Tjisaät.	1	256	1883	nog niet ontgonnen.
Id.	Kandangwesi.	Tjisondaän.	1	185	1879	sedert 1886 verlaten.
Id.	Id.	Wanagiri.	1	156	1887	nog niet ontgonnen.
Id.	Id.	Tjikandjawar.	1	171	1889	id.
CHERIBON.						
Koeningan.	Tjiawigebang.	Tjikantjas.	1	203	1886	nog niet beplant?
TAGAL.						
Brebes.	Brebes.	Randoesanga of Sirantjang.	2	212	1880	exploitatie gestaakt.
PEKALONGAN.						
Batang.	Soebah.	Bangoen Ardjo of Tjentong.	1	158	1876	heeft door verkoop in 1890 niet gewerkt.
SAMARANG.						
Ambarawa.	Oenarang.	Tompo Goenoeng.	1	132	1884	nog niet beplant?
Id.	Id.	Pringkoerang.	1	95	1890	nog niet ontgonnen.
Kendal.	Bodja.	Glagah Ombo en Pentjer.	2	498	1880 en 1881	onbeheerd.
Id.	Kaliwoengoe.	Blorok. *a*)	1	15	1875	
Grobogan.	Wirosari.	Redjowinangoen.	1	204	1880	niet meer in exploitatie.
SOERABAIJA.						
Modjokerto.	Djaboeng.	Tambakmerang of Mendiro.	1	358	1884	nog niet ontgonnen.
Id.	Id.	*Tjiangar* (N. V.).	1	280	1886	nog niet beplant?
PASOEROEAN.						
Malang.	Gondanglegi.	Soembernanas (C. en E.)	1	379	1883	id?
Id.	Id.	Baleardjo Bales en Balesari.	2	700	1886	id?
Id.	Toeren.	Lebak-lor.	1	522	1887	id?
Id.	Id.	Lebak-kidoel.	1	521	1887	id?
Id.	Id.	Loengoerdowo.	1	484	1887	id?
Id.	Id.	Toempak Lengkong.	1	452	1887	id?
Id.	Id.	Klakah.	1	272	1890	id?
Id.	Id.	Soember Semplek.	1	403	1887	id?
Id.	Id.	Tangkil.	1	505	1887	id?
		Transporteeren	62	17 940		

a) Dit perceel dient tot woonverblijf.

AFDEELINGEN.	DISTRICTEN.	NAAM der ONDERNEMING.	Aantal perceelen waarvoor de onderneming te boek staat.	Uitgestrektheid der onderneming (in bouws).	Jaar waarin de erfpacht is ingegaan.	Verdere opgaven.
		Per transport.	62	17 940		
Malang.	Toeren.	Goenoeng Gempreh-lor.	1	420	1887	nog niet beplant.
Id.	Id.	Goenoeng Gempreh-kidoel.	1	483	1887	id.
Id.	Id.	Wonoredjo.	1	545	1887	id.
Id.	Id.	Soembersat.	1	111	1890	id.
Id.	Id.	Soemberredjo, Kalimandjing-lor en Soembergaseh.	3	a) 1 100	1885	id.
Id.	Id.	Wonokerto A, B en C.	3	1 381	1885	id. ?
Id.	Id.	Boemiredjo.	1	54	1889	id.
Id.	Id.	Djawar Omboh of Djawar Genggeng.	1	467	1885	id.
Id.	Id.	Soemberdjambé.	1	464	1887	id. ?
Id.	Id.	Wonosari.	1	399	1887	id. ?
Id.	Id.	Soember Paloeng.	1	477	1887	id. ?
Id.	Id.	Gladagan.	1	527	1887	id. ?
Id.	Id.	Tretes.	1	455	1887	id. ?
Id.	Id.	Soember Panggoeng.	1	481	1887	id. ?
Id.	Id.	Pantjoer.	1	489	1887	id. ?
Id.	Id.	Soember Pakkal.	1	383	1887	id. ?
Id.	Id.	Kedoengondoh.	1	396	1885	id.
Id.	Id.	Kali Aning.	1	300	1885	id.
Id.	Id.	Soeroedemoeng.	1	290	1885	id.
Id.	Id.	Wonoasri.	1	341	1885	id.
Id.	Id.	Tempoer Mandjing.	1	431	1885	id.
Id.	Senggoro.	Dermowari of Donowari.	1	363	1881	exploitatie gestaakt.
Id.	Id.	Redjosari.	1	433	1883	nog niet beplant.
Id.	Penanggoengan.	*Djoerang Kwali.*	1	324	1884	id.
PROBOLINGGO.						
Loemadjang.	Loemadjang.	Tjandi of Goengoeng Seriti.	1	347	1882	id.
Id.	Tempeh.	Alas Leker en Alas Djeplak.	2	890	1882	id. ?
Id.	Id.	Besoek Keboean.	1	209	1890	id.
Id.	Id.	Alas Bandji I en II.	2	603	1886	exploitatie, naar het schijnt, gestaakt.
Id.	Id.	Soember Langsep I t/m VII.	7	3 403	1889	nog niet beplant.
Id.	Id.	Soember Woeloeh.	1	391	1889	id.
Id.	Kandangan.	Alas Rowo of Alas Waroe.	1	630	1887	id. ?
Id.	Id.	Kertowono I en II.	2	482	1889	id.
Id.	Ranoelamongan.	Djegong I en II, Tjoerawangkil en Kalibantar.	4	1 464	1885	id. ?
		Transporteeren.	111	37 573		

a) Hieronder begrepen de ruim 526 bouws, welke deel uitmaken van de koffie-onderneming Petoeng Omboh (zie noot c op blz. 8 dezer bijlage).

AFDEELINGEN.	DISTRICTEN.	NAAM der ONDERNEMING.	Aantal perceelen waarvoor de onderneming te boek staat.	Uitgestrektheid der onderneming (in bouws).	Jaar waarin de erfpacht is ingegaan.	Verdere opgaven
		Per transport	111	37 573		
Loemadjang.	Ranoelamongan.	Randoe Agoeng.	1	58	1885	nog niet beplant ?
Id.	Id.	Kali Dilem.	1	455	1887	id.
Probolinggo.	Tengger.	*Wonoajoe.*	1	31	1889	id. ?
BEZOEKI.						
Djember.	Djember.	Petoengroto (N. V.).	1	525	1884	id. ?
Panaroekan.	Soemberwaroe.	Soemberwaroe of Kalorkoran.	1	532	1884	id. ?
Banjoewangi.	Banjoewangi.	Setjang of Ketapang.	1	98	1887	id. ?
Id.	Id.	Soka of Soemoer.	1	14	1887	id. ?
Id.	Id.	Djamboe.	1	554	1888	id. ?
Id.	Id.	Tjilaloet.	1	498	1888	id. ?
Id.	Id.	Sodong.	1	502	1888	id. ?
Id.	Rogodjampi.	*Ardjo Blambangan (J.).	1	300	1882	ontginning gestaakt.
BAGELEN.						
Ledok.	Sapoeran.	Pakies Aroem.	1	249	1883	nog niet ontgonnen ?
Id.	Id.	Singolopo-lor.	1	551	1883	id. ?
Id.	Id.	Singolopo-kidoel.	1	385	1883	id. ?
MADIOEN.						
Ngawi.	Sinee.	Boelah Pandeh.	1	119	1890	id. ?
KEDIRI.						
Trenggalek.	Ngrajoen.	Soengo.	1	459	1878	nog niet beplant ?
Kediri.	Soekoredjo.	Karang Dinojo I, II en III.	3	635	1890	id.
Id.	Id.	Poendjoel.	1	284	1890	id.
Id.	Id.	Mlantjoe.	1	251	1885	id. ?
Id.	Id.	Boloredjo I en II (C.).	2	361	1889 en 1890	id. ?
Id.	Id.	Bandoelan en Bandoelan III.	2	713	1888 en 1890	id. ?
Id.	Id.	Redjoagoeng.	1	410	1889	id.
Id.	Id.	Broemboeng.	1	215	1889	id.
Id.	Djambean.	Babadan I en II.	2	832	1887	id. ?
Id.	Id.	Galoean en Alas Doewit.	2	637	1890	id.
Id.	Id.	Boemiredjo.	1	202	1890	id.
Id.	Id.	Djadjar.	1	100	1890	id.
Id.	Id.	Koendjang I en II.	2	536	1890	id.
Id.	Id.	Berni (N. V.).	1	550	1885	id. ?
	Id.	Bandjarredjo I, II en III (N. V.).	3	214	1886 en 1889	id. ?
		Transporteeren	150	48 843		

AFDEELINGEN.	DISTRICTEN.	NAAM der ONDERNEMING.	Aantal perceelen waarvoor de onderneming te boek staat.	Uitgestrektheid der onderneming (in bouws).	Jaar waarin de erfpacht is ingegaan.	Verdere opgaven.
		Per transport	150	48 843		
Kediri.	Djambean.	Bediang.	1	480	1889	nog niet beplant.
Id.	Id.	Troeneng.	1	496	1889	id.
Ngrowo.	Ngoenoet.	Soemberagoeng (C.).	1	44	1890	id.
Berbek.	Waroedjajeng.	Pantjoeran Tojo.	1	31	1886	in ontginning.
Blitar.	Blitar.	Nglegok.	1	446	1887	nog niet beplant?
Id.	Srengat.	Kedawoeng (N. V.) a)	1	418	1889	id.
Id.	Wlingi.	Djambé Pawon.	1	532	1881	id.?
Id.	Id.	Koelon Bambang.	1	502	1882	id.?
Id.	Id.	Sirah Kentjong.	1	462	1882	id.?
Id.	Id.	Kali Parang II.	1	499	1882	id.?
Id.	Id.	Sirah Bambang.	1	479	1882	id.
Id.	Id.	Kali Kebo (N. V.).	1	398	1890	in ontginning.
Id.	Id.	Djoewok Krisik.	1	144	1890	id.
		TOTALEN M. . .	163	53 774		
		TOTALEN A t/m L. . .	984	262 087		
		ALGEMEENE TOTALEN VOOR JAVA EN MADURA.	1147	315 861		

a) Vergunning om ten behoeve van de onderneming over rivierwater te beschikken (Indisch besluit dd. 30 Juni 1890 nº. 47).

II. BUITENBEZITTINGEN.

II. BUITENBEZITTINGEN.

Sumatra's Westkust.

AFDEELINGEN.	ONDER-AFDEELING of DISTRICTEN.	NAAM der ONDERNEMING.	Aantal perceelen waarvoor de onderneming te boek staat.	Uitgestrektheid der onderneming (in bouws).	Aantal bouws bij het einde van 1890 beplant.	Productie in 1890.	Aantal werklieden op het perceel gevestigd, en gebezigd: voor arbeid op het veld.	voor bereiding van het product. Ambachtslieden.	voor bereiding van het product. Gewone arbeiders.	Gemiddeld aantal arbeiders boven-dien dagelijks gebezigd.	Tijdstip waarop de erfpacht of de huur is ingegaan.
PADANGSCHE BENEDEN-LANDEN.											
Padang.	Distr. Loeboe Kilangan, onderafd. Ommelanden van Padang.	Tanah Siriah (J.)	1	26	10 met rijst.	†	12	»	»	»	24 Sept. 1877
Id.	Id.	Rimboe Piee (C.).	1	51	† id.	†	20	»	»	»	24 Dec. 1877
Id.	Id.	Rimboe Datar.	1	35	niet in exploitatie.	—	»	»	»	»	14 Juli 1879
Id.	Id.	Gadoek (J.).	1	361	10 met koffie	25 pik. koffie.	43	»	»	»	15 Nov. 1888
Painan.	Distr. Troessan, onderafd. Painan.	Loeboe Gedang West.	1	500	100 id.	10 id.	†	†	†	†	7 Jan. 1878
Priaman.	Distr. en onderafd. Kaijoetanam.	Kiambang Rimboe Bakoeng.	4	9	6 met rijst, notemuscaat en klappers.	36 pik. rijst. 1/4 pik. notemuscaat. 800 klappers.	†	†	†	†	12 Sept. 1878
Id.	Id.	Kaijoe Kapoer.	1	5	3 met rijst.	21 pik. rijst	†	†	†	†	27 Mei 1879
Id.	Distr. Oelakan, onderafd. Priaman.	Anei.	1	169	nog niet in exploitatie.	—	»	»	»	»	11 Sept. 1890
		Totalen voor de Padangsche Benedenlanden	11	1 156							
PADANGSCHE BOVENLANDEN											
Agam.	Distr. IV Kotta, onderafd. Danau-districten en Matoea.	Si Berasap.	1	320	120 met koffie	190 pik. koffie	125	»	22	»	6 Dec. 1878
Tanah Datar.	Distr. Saningbakar, onderafd. Singkarah of XX Kotta.	Kotta Zuydewijn of Kotta Sani (N. V.).	1	1 332	600 id.	1250 id.	†	»	»	298	18 Mei 1877
d.	Id.	Goenoeng Batoe of Gadoeng Beo.	1	2 041	479 id. 1 met kina.	1200 id.	†	»	»	217	2 Aug. 1877
Id.	Id.	Loerah Batoeng.	1	1 423	niet in exploitatie.	—	»	»	»	»	25 Febr. 1882
Id.	Id.	Arendsnest.	1	352	id.	—	»	»	»	»	19 Dec. 1882
L Kotta.	Onderafd. Pangkallan Kotta Baroe.	Raijan of Boekit Siban (J.).	1	377	100 met koffie	109 pik. koffie	†	»	»	41	2 Oct. 1886
XIII en IX Kotta.	Distr. Goegoe, onderafd. Solok.	Esperanza I (vroeger Kaijoe Kaleh) en Esperanza II.	2	196 / 128	280 id.	825 id.	†	»	»	185	27 Nov 1877 en 25 Oct. 1884
Id.	Id.	Loeboe Gedang Oost (J.).	1	400	160 id.	40 id.	†	»	»	60	3 Dec. 1877
Id.	Id.	Loeboe Soelassi (N. V.).	1	1 061	700 id.	1600 id.	180	»	20	200	7 Mei 1878
		Transporteeren	10	7 630							

AFDEELINGEN.	ONDER-AFDEELINGEN of DISTRICTEN.	NAAM der ONDERNEMING.	Aantal perceelen waarvoor de onderneming te boek staat.	Uitgestrektheid der onderneming (in bouws).	Aantal bouws bij het einde van 1890 beplant.	Productie in 1890	Aantal werklieden op het perceel gevestigd, en gebezigd: voor arbeid op het veld.	voor bereiding van het product. Ambachtslieden.	voor bereiding van het product. Gewone arbeiders.	Gemiddeld aantal arbeiders bovendien dagelijks gebezigd.	Tijdstip waarop de erfpacht of de huur is ingegaan.
		Per transport	10	7 630							
XIII en IX Kotta.	Distr. Goegoe, onderafd. Solok.	Soebang of Loeboe Estate (C.).	1	635	250 met koffie	350 pik. koffie	†	»	8	80	2 Juni 1879.
Id.	Id.	Boekit Gompong (N. V.)	1	670	670 id.	4600 id.	†	»	»	500	16 Juli 1880.
Id.	Id.	Batang Baros (N. V.).	1	650	100 id.	†	†	8	»	280	27 Nov. 1889.
Id.	Distr. Talang, onderafd. Solok.	Aijer Betoemboeh.	1	657	nog niet in exploitatie.	—	»	»	»	»	id.
Id.	Zelfstandige negri Soerian, onderafd. Alahan Pandjang.	Soerian I en II.	2	268 191	195 met koffie	510 pik. koffie	150	»	2	»	25 Juni 1877. en 25 Juni 1878.
Id.	Landschap Soengei Pagoe, onderafd. Mocara Laboe	Rimboe Soengei Pasampan.	1	508	150 id.	1100 id.	†	»	»	100	2 Juli 1881.
Id.	Id.	De twee gebroeders of Oeloe Silite.	1	209	150 id.	400 id.	80	»	4	100	17 Nov. 1881.
		Totalen voor de Padangsche Bovenlanden .	18	11 418							
Tapanoli.											
Mandheling en Angkola.	Distr. Oeta Rimbaroe, onderafd. Angkola.	Aik Sisoma of Loeboe Raija (N. V.).	1	771	195 id.	200 id.	125	»	»	100 à 300	29 Dec. 1876.
Id.	Id.	Angkola (N. V.).	1	376	135 id.	nog geen prod.					15 April 1889.
		Totalen voor de resid. Tapanoli.	2	1 147							
Benkoelen.											
Seloema.	Ngalam.	Aijer Pringan.	1	81	35 met peper.	nog geen prod.	10	»	»	30	12 Nov. 1889.
Palembang.											
Iliran en Banjoeasin.	(Eilandjes in de Moesi-rivier.)	Joe Poo, Joe Liong en Joe Kiat (C.).	3	1 6 45	† met klappers	†	†	†	†	†	12 Febr. 1890.
Id.	—	Batang Leko.	1	15 319	126 met tabak.	428 pik. tabak.	333	»	212	47	5 April 1890.
Id.	Koeboe Toengkal.	Toengkal (N. V.).	1	4 252	50 id.	130 id.	140	»	17	»	18 Juli 1890.
Id.	—	Tanah Petay (N. V.).	1	5 048	†	†	†	†	†	†	id.
Moesi Ilir.	Poendoeng.	Babat.	1	12 108	†	†	†	†	†	†	26 Juli 1890.
Id.	Mantri Malaijoe.	Seneng Hati.	1	547	†	†	†	†	†	†	6 Aug. 1890.
Id.	—	Auer Doeri.	1	62	†	†	†	†	†	†	7 Nov. 1890.
		Totalen voor de resid. Palembang. . . .	9	37 388							

AFDEELINGEN.	ONDER-AFDEELINGEN of DISTRICTEN.	NAAM der ONDERNEMING.	Aantal perceelen waarvoor de onderneming te boek staat.	Uitgestrektheid der onderneming (in bouws).	Aantal bouws bij het einde van 1890 beplant.	Productie in 1890.	Aantal werklieden op het perceel gevestigd, en gebezigd: voor arbeid op het veld.	voor bereiding van het product: Ambachtslieden.	voor bereiding van het product: Gewone arbeiders.	Gemiddeld aantal arbeiders boven-dien dagelijks gebezigd.	Tijdstip waarop de erfpacht of de huur is ingegaan.
		Oostkust van Sumatra.									
Bengkalis.	Eiland Bengkalis.	Louisaburg of Soengei Alam.	1	528	20 met peper.	nog geen prod.	16	»	»	»	1 Juni 1878.
Id.	Id.	—	1	2 235	nog niet in exploitatie.	—	»	»	»	»	25 Febr. 1890.
		Totalen voor de resid. Oostk. van Sumatra.	2	2 763							
		Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo.									
Martapoera.	Martapoera.	Soengi Besar.	1	110	14 met koffie	1 pik. Liberia-koffie.	6	»	»	6	23 Juli 1889
Amoenthai.	Balangan.	Pandam (N. V.).	1	7 467	300 met tabak	55 000 Amst. pd. tabak	»	»	»	275	1 Oct. 1890
		Totalen voor de resid. Zuider- en Oosterafd. van Borneo.	2	7 577							
		Celebes en onderhoorigheden.									
Makasser.	—	**Laijang en **Totaka (J.).	2	49	†	17 pik. rijst 5000 klappers	10	»	»	»	23 Jan. 1865
Noorderdistricten.	Maros.	Koetoeloe of Batoebassi.	1	52	verlaten.	—	»	»	»	»	17 Oct. 1883
Zuiderdistricten.	Bonthain.	Bakoengan.	1	457	200 met koffie	50 pik. koffie.	40	»	20	120	6 Maart 1875
		Totalen voor 't gouv. Celebes en onderh. (alleen de erfpachtsperceelen)	2	509							
		Menado.									
Menado.	Bantik en Kakaskassen.	Tanaw (N. V.).	3	448 a) 2 a) 12	396 met koffie	225 pik. koffie	190	»	10	25	21 Juli 1882 17 Dec. 1889 id.
Id.	Kakaskassen.	†	1	87	nog niet in exploitatie.	—	»	»	»	»	19 Juni 1889
Id.	Tombariri.	Poene.	1	65	27 met koffie en notemuscaat.	18 pik. koffie, 4 pik. notemuscaat.	7	»	1	»	9 Sept. 1882
Kema.	Tonsea.	Kanto (N. V.).	2	727 111	† met koffie.	†	†	†	†	†	6 Jan. 1880 en 2 Mei 1882
Id.	Maoembi.	Eiland Talisse (N. V.).	1	2 470	400 met klappers, notemuscaat en cacao.	nog geen prod.	140	6	4	»	6 Aug. 1879
Id.	Id.	Eiland Kinabohoetan (N. V.).	1	102	64 met klappers.	id.	15	»	»	»	5 Juli 1883
Tondano.	Tondano Touliang.	Masarang (N. V.).	1	418	418 met koffie	300 pik. koffie	120	2	10	soms 500	13 Febr. 1880
Id.	Langowan.	Kelelondej.	1	394	225 id.	50 id.	51	»	»	73	b) 2 Oct. 1889
Id.	Kakas Rembokken.	Sindoran.	1	312	125 id.	40 id.	50	2	10	18	20 Aug. 1885
		Transporteeren	12	5 148							

a) Volgens nader verkregen opgaven bedraagt de juiste uitgestrektheid dezer twee perceelen niet, zooals in bijlage Q hiervóór is opgegeven, respectievelijk $0^{469.1}/_{500}$ en 11 bouws, maar $1^{370}/_{500}$ en $11^{469.1}/_{500}$ bouws, en is het eerste gelegen in het district Kakaskassen en het andere in het district Bantik.

b) Op dit perceel, waarvoor het erfpachtscontract oorspronkelijk op 1[illegible] Mei 1881 gesloten was, werd, voor den verderen duur van den erfpachtster[illegible] mijn, den 2den October 1889 een nieuw erfpachtsrecht gevestigd, en wel voo[r] de bij hermeting bevonden uitgestrektheid van $394^{150}/_{500}$ bouws in stede van $393^{255.5}/_{500}$ bouws.

AFDEELINGEN.	ONDER-AFDEELINGEN of DISTRICTEN.	NAAM der ONDERNEMING.	Aantal perceelen waarvoor de onderneming te boek staat.	Uitgestrektheid der onderneming (in bouws).	Aantal bouws bij het einde van 1890 beplant.	Productie in 1890.	Aantal werklieden op het perceel gevestigd, en gebezigd: voor arbeid op het veld.	voor bereiding van het product. Ambachtslieden.	voor bereiding van het product. Gewone arbeiders.	Gemiddeld aantal arbeiders bovendien dagelijks gebezigd.	Tijdstip waarop de erfpacht of de huur is ingegaan.
		Per transport	12¾	5 148							
Amoerang.	Romoön.	Bojong (N. V.).	2	2 413 9	550 met koffie	200 pik. koffie	196	15	»	»	10 Mei 1879 en 2 Juni 1886
Id.	Tompasso.	Nacan.	1	510	nog niet in exploitatie.	—	»	»	»	»	29 Nov. 1883
Id.	Id.	Intjit.	1	2 008	id.	—	»	»	»	»	16 Juli 1885
Id.	Id.	Karoa.	1	561	id.	—	»	»	»	»	30 Dec. 1889
Id.	Id. en Romoön.	Tawaän en Teëp.	10	84	id.	—	»	»	»	»	21 Juni 1886
		Totalen voor de res. Menado	27	10 733							

Amboina.

AFDEELINGEN.	ONDER-AFDEELINGEN of DISTRICTEN.	NAAM der ONDERNEMING.	Aantal perceelen	Uitgestrektheid	Aantal bouws beplant	Productie in 1890.	voor arbeid op het veld.	Ambachtslieden.	Gewone arbeiders.	Gemiddeld aantal arbeiders	Tijdstip
Banda.	Eiland Pisang.	Pisang.	1	29	29 met klappers, djagong en kasbi.	1000 stuks klappers. 2000 stuks djagong. 2000 stuks kasbi.	8	»	»	»	12 Maart 1874
Id.	Eiland Rozengain.	Rozengain (N. V. en anderen).	1	400	220 met notemuscaat.	43 pik. notemuscaat. 9 pik. foelie.	34	»	34	»	21 Maart 1874
Id.	Eiland Rhun (noordelijk gedeelte).	Arcadië.	1	287	200 id.	6½ pik. notemuscaat. 1 pik. foelie.	34	»	»	»	30 Maart 1874
Id.	Eiland Rhun (zuidelijk gedeelte).	Eldorado.	1	180	179 id.	6 pik. notemuscaat. 1 pik. foelie.	24	»	20	»	28 Nov. 1877
		Totalen voor de res. Amboina	4	896							

(5. 56.)

BIJLAGE DDD.

(Zie hoofdst. O, afd. I, § 1, sub 7°. en 8°., van het verslag.)

OVERZICHT betreffende de PRODUCTIE VOOR DE EUROPEESCHE MARKT, in 1889 en 1890 verkregen: A. van de PARTICULIERE LANDERIJEN op JAVA en B. van de HUURLANDEN in SOERAKARTA en DJOKJOKARTA.

A. PARTICULIERE LANDERIJEN.

NAMEN DER LANDERIJEN.	1889.	1890.
SUIKER (pikols).		
BATAVIA.		
Afd. Tangerang.		
Amstelveen (Tanah Tinggi)	500	1 200
Babakan-Noord en Tangerang-Oost	1 800	2 400
Batoe Tjepper	1 000	b) †
Bazar Tangerang en Tangerang-West	†	145
Bodjong Rengit	3 000	2 500
Kampong Melaijoe	3 880	2 400
Kapoek	†	35
Kedaoeng-Oost	2 000	800
Kedaoeng-West	2 500	1 500
Limo	1 650	1 500
Pangkalan	3 280	3 000
Paroengkoeda	3 000	2 000
Pekadjangan	1 900	2 000
Pories	†	4
Selapandjang-Oost	2 100	1 998
Selapandjang-West	1 900	1 000
Tegal Aloer	1 664	1 650
Tegal Angoes	3 144	3 200
Teloeknaga	1 600	1 500
Tjioeni (Tjikoenir)	1 200	810
Tjikokol	900	950
Afd. Buitenzorg.		
Tjiawi en Tjidjeroek (Pondok Gedeh)	9 000	6 500
	46 018	37 092
KRAWANG.		
Pamanoekan- en Tjiassemlanden	90	12 000
Tegalwaroe-landen	35	76
	125	12 076
TAGAL.		
Ketanggoengan-West	22 500	30 000
SOERABAIJA.		
Dadoengan	850	900
Djagir	15 500	5 400
Groedo-Oost of Ketampon	†	35
Karah	5 000	5 250
Ketintang	1 800	1 000
Koepang I of Dermo	900	900
Koepang II	450	400
Pateman	37	†
	24 537	13 885
PASOEROEAN.		
Kedawoeng	9 100	4 900
Totaal voor 5 gewesten	102 280	97 953
KOFFIE (pikols).		
BANTAM.		
Tjikandi-Oedik	80	†
BATAVIA.		
Afd. Buitenzorg.		
Denambo, Tjimapak en Tjipamingkis	650	390
Djamboe	†	27
Dramaga	533	1 220
Janlappa	5	10
Jasinga	182	173
Transporteeren	1 370	1 820

a) Alleen die particuliere landerijen zijn genoemd, van welke over 1889 en 1890, dan wel over één dier beide jaren, productie-opgaven bij het bestuur zijn ingekomen.

b) Waar een † voorkomt, zijn de cijfers, bij gemis aan opgaven niet kunnen worden ingevuld.

NAMEN DER LANDERIJEN.	1889.	1890.
Per transport	1 370	1 820
Kampong Baroe (Kedoeng Alang) . . .	9	9
Kedoeng Badak (Semplak).	4	5
Klapa Noenggal	20	40
Koeripan	10	10
Sadeng-Oost.	106	†
Soekaradja	83	75
Soekasari	51	1
Tjampea en Tjiboenboelan.	397	147
Tjiawi en Tjidjeroek	1 178	572
Tjikoppo	200	60
Tjikoppo Majak.	61	49
Tjiomas	1 062	610
Tjiseroea-Noord.	545	300
Tjiseroea-Zuid	800	342
Tjitrap en Tjitjadas	213	90
Tjoeroek Bitoeng of Nanggoeng. . . .	2 265	735
Afd. Meester-Cornelis.		
Pondok Petoeng	10	†
Tanah Renda (Kebon Klapa)	†	2
Tandjong-Oost c. a.	10	9
Tjakoeng en Pondok Klapa	2	6
Tjibeber en Pembilangan	10	10
Afd. Tangerang.		
Tjikoeja	†	3
	8 406	4 895
KRAWANG.		
Pamanoekan- en Tjiassemlanden . . .	11 063	2 845
TAGAL.		
Ketanggoengan-West	83	83
SAMARANG.		
Krapaijak en Kali Pantjoer	11	13
Panggoeng	†	1
Simongan, Mlojo en Penggiling . . .	†	1
Soesoean	98	65
Tjandi	†	1
	109	81
Totaal voor 5 gewesten .	19 741	7 904
THEE (kilogr.)		
BANTAM.		
Tjikandi-Oedik	14 000	†
BATAVIA.		
Afd. Tangerang.		
Tjikoeja	24 000	20 000
Tjioeni (Tjikoenir)	8 000	19
Transporteeren	32 000	20 019

NAMEN DER LANDERIJEN.	1889.	1890.
Per transport	32 000	20 019
Afd. Buitenzorg.		
Bolang	160 000	150 000
Dramaga.	130 000	97 500
Janlappa.	12 000	12 000
Jasinga	†	67 500
Kampong Baroe	19 000	19 250
Kedoeng Badak (Semplak)	82 500	62 500
Roempin.	7 500	15 000
Sadeng of Lewiliang	†	26 500
Sawangan	3 600	2 950
Soekaradja	44 450	42 250
Temanggoengan en Tjikoleang. . . .	60 000	53 500
Tjampea en Tjiboenboelan	13 500	14 250
Tjikoppo Majak	45 000	43 500
Tjiloear	41 400	38 250
Tjiomas	34 095	50 000
Tjoeroek Bitoeng of Nanggoeng . . .	75 000	†
	760 045	714 969
Totaal voor 2 gewesten . . .	774 045	714 969
TABAK (kilogr.)		
BATAVIA.		
Afd. Tangerang.		
Batoe Tjepper	100	†
Afd. Meester Cornelis.		
Bekassi-Oost, Karang Tjongok, Pisangan, Gaboes en Loewoeng.	†	5
Medang-Asem.	3 600	†
Pebaijoran	20	26 000
	3 720	26 005
KRAWANG.		
Tegalwaroe-landen	42 000	4 875
SAMARANG.		
Randoesari en Pakoenden.	†	1 300
Simongan-Mlojo en Pandjangan . . .	3 450	1 200
	3 450	2 500
Totaal voor 3 gewesten	49 170	33 380
CACAO (kilogr.)		
BATAVIA.		
Afd. Buitenzorg.		
Karang Baroe.	620	620
Tjitrap	†	143
	620	763

NAMEN DER LANDERIJEN.	1889.	1890.
Per transport	620	763
TAGAL.		
Ketanggoengan-West	†	1
SAMARANG.		
Panggoeng	155	»
Tjandi	†	1
	155	1
Totaal voor 3 gewesten	775	764
KINABAST (kilogr.)		
BATAVIA.		
Afd. Buitenzorg.		
Soekaradja	10 000	10 000
Tjitrap en Tjitjadas	24 692	16 578
Totalen	34 692	26 578
MUSKAATNOTEN (kilogr.)		
BATAVIA.		
Afd. Buitenzorg.		
Kampong Baroe	93	†
Pondok Tjabé Oedik	124	77
Tjiawi	1 429	620
Tjiomas	10 416	10 230
Afd. Meester Cornelis.		
Kampong Bali	†	1 860
Klender en Pondok Bamboe	†	1 054
Krangan	†	248
Pondok Petoeng	24 800	†
Rawa Kamangesan	†	10 664
Tanah Renda (Kebon Klapa)	310	372
Tjipinang-Pesangan	†	124
	37 172	25 249
KRAWANG.		
Pamanoekan- en Tjiassemlanden	1 116	959
SAMARANG.		
Panggoeng	449	1 860
Totaal voor 3 gewesten	38 737	28 068

NAMEN DER LANDERIJEN.	1889.	1890.
FOELIE (kilogr.)		
BATAVIA.		
Afd. Meester Cornelis.		
Tanah Renda (Kebon Klapa)	62	62
Pondok Petoeng	1 488	124
Afd. Buitenzorg.		
Pondok Tjabé Oedik	18	7
Tjiawi	140	77
Tjiomas	1 054	1 116
	2 762	1 386
KRAWANG.		
Pamanoekan- en Tjiassemlanden	124	102
SAMARANG.		
Panggoeng	62	37
Totaal voor 3 gewesten	2 948	1 525
KRUIDNAGELEN (kilogr.)		
BATAVIA.		
Afd. Tangerang.		
Tjikoeja	100	†
Afd. Buitenzorg.		
Tjiomas	7 130	†
Totaal	7 230	†
VANILLE (kilogr.)		
BATAVIA.		
Afd. Tangerang.		
Soeradita	3	1
Afd. Buitenzorg.		
Sadeng Djamboe	17	12
	20	13
KRAWANG.		
Pamanoekan- en Tjiassemlanden	62	50
Totaal voor 2 gewesten	82	63

B. HUURLANDEN IN SOERAKARTA EN DJOKJOKARTA.

ONDERNEMINGEN.	SUIKER (pikols).		INDIGO (K.G.).		TABAK (K.G.).		KOFFIE (pikols).	
	1889.	1890.	1889.	1890.	1889.	1890.	1889.	1890.
RESIDENTIE SOERAKARTA.								
Afdeeling Soerakarta.								
Onderregentschap Karang-anjar.								
Blorong	»	»	2 945	300	»	»	a) »	»
Djeroekwangi	»	»	1 817	2 142	»	»	140	38
Gadoengan	»	»	»	»	»	»	2 136	335
Kaliboto	»	»	2 500	1 500	»	»	60	28
Kemoening b)	»	»	»	»	»	»	2 600	325
Koentjen en Begadjah	»	»	4 014	2 705	»	»	20	23
Kredjo	»	»	3 250	3 900	»	»	2 441	600
Tawang	»	»	1 750	1 250	»	»	»	»
Tengklik	»	»	»	»	»	»	62	65
Onderregentschap Soekoardjo.								
Assemlegi	»	»	»	c)	»	»	»	»
Atassadi	»	»	5 152	4 500	»	»	»	»
Djombor	»	»	6 500	5 500	24 476	10 500	»	»
Kadjoeman	»	»	»	d)	»	»	»	»
Kategoean Djetis	»	»	2 450	1 840	»	»	»	»
Kedoeng Djambol e)	»	»	»	»	»	»	»	f) »
Kradjan-Djatimalang	»	»	1 100	1 100	»	»	»	»
Kradjegan	»	»	»	»	»	»	»	g) »
Madjosto e)	»	»	»	»	»	»	»	f) »
Manggis	»	»	2 700	h) 1 500	»	»	»	i) »
Masaran-Kidoel	»	»	482	500	»	»	»	»
Mento Toelakan	»	»	»	»	5 000	j) »	20	25
Paniron	»	»	2 450	1 000	»	»	»	»
Prigi k)	»	»	2 000	h) 1 000	»	»	»	»
Weroedalem	»	»	1 800	1 500	»	»	3	l) »
Weroe Ngentak k)	»	»	m)	m)	»	»	»	»
Afdeeling Klatten.								
Regentschap Klatten.								
Brengosan	»	»	n)	n)	»	»	»	»
Demangan	»	»	6 250	4 500	63 250	79 750	»	»
Djiwo	»	»	3 505	4 250	32 175	37 500	»	»
Djongrangan	»	»	11 000	8 000	»	»	»	»
Gajamprit	»	»	14 500	9 695	30 000	63 083	»	»
Gantiwarna	»	»	o) 5 000	o) 4 913	»	»	»	»
Gemampir	»	»	6 834	6 279	»	»	500	1 286
Genengsari of Kepitoe p)	»	»	7 000	5 500	»	»	550	400
Goemoel Djogonalan q)	»	»	7 500	7 500	50 000	50 000	»	»
Gondang Winangoen en Djetis	31 300	42 111	8 956	5 991	»	»	»	»
Groedo Djomboran	»	»	4 170	3 917	25 500	21 450	»	»

a) Sedert 1888 werd bij Blorong geen koffie geoogst.

b) In 1890 produceerde Kemoening, behalve koffie, 150 pikols muskaatnoten en foelie.

c) De productie van Assemlegi is begrepen onder die van Manggis en Prigi.

d) De productie van Kadjoeman is begrepen onder die van Manggis.

e) Kedoeng Djambol en Madjosto, ofschoon feitelijk vereenigd, staan nog als twee afzonderlijke ondernemingen te boek.

f) Kedoeng Djambol-Madjosto leverde nog geen productie op.

g) Ten gevolge van koffiebladziekte is de oogst van Kradjegan mislukt.

h) Hieronder de indigo-productie van Assemlegi en van Kadjoeman.

i) In beide jaren oogstte Manggis geen koffie.

j) Bij Mento-Toelakan werd in 1890 geen tabak, doch wel kapok geoogst (verg. de noot aan het slot dezer bijlage).

k) De huuroverdracht tot vereeniging van Prigi met een deel van Weroe Ngentak was door het bestuur nog niet bekrachtigd.

l) Weroedalem produceerde in 1890 geen koffie.

m) De indigo-productie schijnt begrepen te zijn onder de opgaven hetzij betreffende Atassadi, hetzij betreffende Prigi (verg. vorig verslag, bijlage BBB, noot *o*).

n) Het indigo-gewas van Brengosan werd te veld staande aan de naburige ondernemingen verkocht.

o) Hieronder de productie van Taroem Anom.

p) De ondernemingen Genengsari en Ngoepit leverden in 1890 ook cacao op, waarvan de hoeveelheid echter niet afzonderlijk is opgegeven (verg. de noot aan het slot dezer bijlage).

q) Een deel van Goemoel Djogonalan is met Kebonaroem vereenigd, zijnde de huuroverdracht reeds door het bestuur bekrachtigd.

ONDERNEMINGEN.	SUIKER (pikols).		INDIGO (K.G.).		TABAK (K.G.).		KOFFIE (pikols).	
	1889.	1890.	1889.	1890.	1889.	1890.	1889.	1890.
Keboetoeh	»	»	»	»	»	»	r)	r)
Kebonaroem s)	»	»	12 000	7 673	65 000	66 883	»	27
Kemoedo	»	»	2 752	1 812	27 082	36 894	»	»
Ketandan	»	»	11 000	7 500	112 500	97 500	»	»
Logedee	»	»	»	»	»	»	110	90
Ngoepit p)	»	»	8 000	7 750	65 000	49 000	68	141
Pandan	»	»	t) 10 500	t) 6 500	»	»	»	»
Prambonan	16 000	22 805	4 500	3 950	»	»	u) 14	u) 12
Redjosari	»	»	1 209	924	»	»	»	»
Remeng	»	»	»	»	»	»	28	1
Simping	»	»	v)	v)	»	»	»	»
Taroem Anom	»	»	w)	w)	»	»	»	»
Tjandisewoe	14 400 x) (240)	22 000 x) (280)	»	»	»	»	»	»
Troetjoek	»	»	13 000	11 466	90 000	87 120	»	»
Wedi Birit	»	»	11 000	6 750	120 000	120 000	»	»
Widoro Ardjo	»	»	5 000	2 065	»	»	»	»
Regentschap Kartasoera.								
Baki Pandejan	»	»	4 541	5 500	»	»	»	»
Baki Pandejan ij)	»	»	»	»	»	»	»	»
Baron of Kedawoeng	»	»	4 250	4 000	»	»	»	»
Bendoengan Ngreden	»	»	2 530	1 995	28 500	31 000	»	»
Delanggoe	35 000	41 000	2 750	3 000	»	»	»	»
Djoewiring	»	»	8 000	7 000	»	10 000	»	»
Gagah Sipat	»	»	»	»	1 600	z)	»	»
Gawok aa)	»	»	2 500	4 000	115 000	80 000	»	»
Karangdowo	»	»	1 150	1 300	»	»	»	»
Kartasoera	21 000 (315)	22 400 (354)	»	»	»	»	»	»
Klodran	»	.	3 170	3 900	»	»	»	»
Manang bb)	»	»	5 500	5 000	»	20 000	»	»
Mandjoeng	»	»	3 750	2 500	45 000	50 000	»	»
Manoekan	»	»	»	»	»	»	cc) »	cc) »
Ngranjoe	»	»	3 906	2 276	»	»	»	»
Ngreni	»	»	750	1 000	»	»	»	»
Pangkallan	»	»	7 500	6 500	»	»	»	»
Plagan en Bedji	»	»	3 950	3 950	»	»	»	»
Podjokbatoer dd)	. . . .	»	. . . .	311	. . . .	»	. . . .	»
Temoeloes	»	»	3 500	5 000	35 000	50 033	»	»
Terban	»	»	4 019	2 818	»	»	»	»
Tjepper	22 725	32 000	2 450	2 000	»	»	»	»
Wonosari	21 000 (310)	20 312 (327)	»	»	»	»	»	»
Afdeeling Boijolali.								
Regentschap Boijolali.								
Bangak en Pengging ee)	24 510	20 500	15 813	12 689	»	»	76	267
Baros en Tampir	»	»	»	»	»	»	1 660	440
Bodeh	»	»	750	900	»	»	160	135
Bradjan	»	»	4 925	5 000	»	»	50	52
Djongkaree en Karang Anom	29 000 (460)	28 000 (460)	»	»	»	»	»	»

r) De productie van Keboetoeh is begrepen onder die van Prambonan.

s) Bij Kebonaroem, tot welke onderneming ook noot q betrekking heeft, werd in 1890 tevens kapok geoogst (verg. de noot aan het slot dezer bijlage).

t) Hieronder de productie van Simping.

u) Onder de productie van Prambonan is begrepen die van Keboetoeh (zie noot r).

v) De productie van Simping is opgegeven onder die van Pandan (zie noot t).

w) De productie van Taroem Anom is begrepen onder die van Gantiwarna (zie noot o).

x) De met suikerriet beplante uitgestrektheid (in bouws) wordt hier en bij de verdere ondernemingen, voor zoover opgegeven, tusschen haakjes vermeld.

ij) Deze onderneming, van gelijken naam als de voorgaande, doch aan andere eigenaren toebehoorende, wordt thans voor 't eerst vermeld. Of zij reeds vóór 1890 bestond, blijkt niet; evenmin welke producten er geteeld worden.

z) Gagah Sipat bleef gedurende 1890 onbeplant.

aa) Gawok is gedeeltelijk met Manang vereenigd, zijnde de huuroverdracht nog niet door het bestuur bekrachtigd.

bb) Zie de voorgaande noot.

cc) In beide jaren werd van de koffieaanplantingen op Manoekan geen product verkregen.

dd) Nieuwe onderneming, in 1890 voor het eerst opgegeven.

ee) Bangak-Pengging en Drono, ofschoon feitelijk vereenigd, staan nog steeds als twee afzonderlijke ondernemingen te boek. De producti van Drono is dan ook begrepen onder die van Bangak-Pengging.

ONDERNEMINGEN.	SUIKER (pikols).		INDIGO (K.G.).		TABAK (K.G.).		KOFFIE (pikols).	
	1889.	1890.	1889.	1890.	1889.	1890.	1889.	1890.
Drono *ee*)	*ff*)	*ff*)	*ff*)	*ff*)	»	»	*ff*)	*ff*)
Gawar *gg*)	»	»	»	»	»	»	65	15
Gedaren	18 228 (316)	16 853 (316)	»	»	»	»	»	»
Karang	»	»	2 400	1 500	»	»	100	75
Karang Gondang	»	»	»	»	»	»	77	33
Kebonso	»	»	1 225	*hh*) »	»	»	80	*hh*) »
Moedal en Bimo	»	»	»	»	»	»	100	105
Ngares Kopen	»	»	3 950	4 375	»	»	»	»
Penggoeng	»	»	»	»	»	»	311	298
Poetjang Kiringan	»	»	»	»	»	»	100	100
Polan	»	»	2 000	2 300	»	»	»	»
Ponggok	11 000 (200)	8 000 (200)	»	»	»	»	»	»
Satrijan en Selap	»	»	5 911	4 576	»	»	102	140
Tambak	»	»	1 125	750	»	»	20	6
Tjokro Toeloeng	30 000 (408)	30 000 (410)	»	»	»	»	»	»
Watoe Penganten *gg*)	»	»	»	»	»	»	200	50
Regentschap Ampel.								
Ampel	»	»	1 465	947	»	»	955	539
Asinan	»	»	»	»	»	»	413	189
Bandoeng	»	»	»	»	7 500	15 000	*ii*) »	*ii*) »
Brodjol Gondangmanis	»	»	»	»	»	»	*jj*) »	*jj*) »
Dampak	»	»	»	»	»	»	4	*kk*) »
Gesangan	»	»	*ll*) »	*ll*) »	»	»	»	»
Getas *mm*)	»	»	»	1 750	»	20 000	929	581
Glonggong	»	»	1 683	1 994	»	»	6	4
Gondangramee	»	100 (25)	»	»	»	»	»	»
Gondang Wedelan *nn*)	»	»	»	»	»	»	15	7
Manggen Ardjo of Ketitang Bendo	»	»	2 308	1 427	»	»	»	»
Melambong	»	»	»	»	»	»	85	38
Mendalan	»	»	»	»	*oo*) »	*oo*) »	*oo*) »	*oo*) »
Plaoer	»	»	1 000	5 500	»	»	22	3½
Repaking	»	»	»	»	»	»	77	135
Simo	»	»	4 500	3 250	»	»	96	280
Soekaboemi of Tjepogo *pp*)	»	»	»	»	»	»	1 335	750
Soember en Kedoengdowo (Lawang) *qq*)	»	»	»	»	»	»	1	½
Sokodjengkilong *qq*)	»	»	»	»	»	»	»	»
Trantang Wonosedo	»	»	»	»	»	»	57	32
Afdeeling Sragen.								
Regentschap Sragen. rr)								
Bangsri	»	»	2 000	2 360	»	»	62	3
Batoe Djamoes	»	»	7 629	7 000	6 330	»	»	»
Broemboeng Gading	»	»	1 500	312	2 500	1 575	»	»
Djetis	*ss*)	*ss*)	832	*tt*) »	»	»	»	»

ff) Zie het slot van noot *ee*.

gg) In vorige overzichten werden Gawar en Watoe-Penganten als één onderneming vermeld; zij staan echter nog altijd als twee ondernemingen te boek en worden daarom thans elk afzonderlijk opgegeven.

hh) Kebonso leverde in 1890 geen productie op.

ii) Bandoeng oogstte sedert 1888 geen koffie.

jj) Brodjol-Gondangmanis, waar vroeger koffie-aanplantingen bestonden, leverde in beide jaren niets op.

kk) Dampak oogstte in 1890 geen koffie.

ll) Gesangan produceerde in beide jaren geen indigo. Wel werd er, althans in 1890, ook cacao geoogst; zie noot *iii*.

mm) Over 1889 werd voor Getas ook eene productie opgegeven van muskaatnoten, peper, kapok en cacao. In de thans ontvangen opgaven is dienaangaande niets aangeteekend. Op Getas wordt ook djatihout gekapt (verg. het slot van noot *iii*).

nn) In 1889 werd bij Gondang Wedelan ook peper geoogst; daarvan wordt echter voor 1890 geen melding gemaakt.

oo) Mendalan, in 1889 als eene nieuwe onderneming vermeld, wierp in beide jaren nog geen product af. Naar het schijnt zijn de gronden bestemd voor de teelt van tabak en koffie.

pp) Nevens koffie werd bij Soekaboemi ook kinabast geoogst, en wel in 1889 8000 en in 1890 14298 K.G.

qq) Soember-Kedoengdowo is hoofdzakelijk eene houtkap-onderneming. Hetzelfde is het geval met Sokodjengkilong.

rr) Nu door het bestuur bekrachtigd is de huuroverdracht op de ondernemers van Tryagan van de tot Soeroeh behoorende gronden, wordt Soeroeh in dit overzicht niet meer als eene afzonderlijke onderneming vermeld.

ss) Het op de gronden van Djetis geteelde suikerriet werd verkocht aan Tasikmadoe eene onderneming welke door het hoofd van het Mangkoe Negorosche Huis voor eigen rekening wordt gedreven, en dus in dit overzicht, dat alleen de door de inlandsche bezitters *verhuurde* gronden betreft, niet voorkomt.

tt) Djetis produceerde in 1890 geen indigo.

ONDERNEMINGEN.	SUIKER (pikols).		INDIGO (K.G.).		TABAK (K.G.).		KOFFIE (pikols).	
	1889.	1890.	1889.	1890.	1889.	1890.	1889.	1890.
Gebang Winong *dd*)	....	»	....	2 000	....	»	....	»
Gemantar	»	»	250	250	250	2 500	»	»
Karangdowo	»	»	»	»	»	»	*uu*) »	*uu*) »
Kebak	*vv*) »	675 (15)	»	»	»	»	»	»
Kedoengbanteng *ww*)	»	»	»	»	»	»	»	»
Kedoengbanteng *ww*)	»	»	8 750	*xx*) »	»	»	»	»
Koetoekan *yy*)	»	»	»	1 100	»	»	»	»
Madjenang *ww*)	»	»	»	»	»	200	»	»
Masaran	»	»	1 000	1 250	»	»	2	»
Modjo Sragen	18 000	17 000	9 000	7 750	62 500	50 000	28	16
Moenggoer Pereng	»	»	7 500	6 400	»	»	195	35
Moetijan	»	»	1 150	1 500	»	»	8	»
Ngaroem *ww*)	»	»	»	»	»	»	311	50
Pantjoeran Tjanden	*zz*)	*zz*) »	»	»	»	»	»	»
Sambiredjo	»	»	»	»	»	»	*aaa*) »	*aaa*) »
Singgee	»	»	»	400	»	»	»	»
Tarik	»	»	»	»	»	»	2 465	520
Tegal Roekmi	*bbb*)	*bbb*)	»	»	»	»	»	»
Toendoengan	»	»	»	»	»	»	1	1
Trijagan en Soeroeh	14 000 (250)	8 500 (300)	»	»	»	»	»	»
Wonolopo	*ccc*)	*ccc*)	»	»	»	»	»	»
Afdeeling Wonogiri.								
Onderregentschap Karang-anjar.								
Ngawen	»	»	2 000	1 200	»	»	»	»
Tiris	»	»	1 838	1 832	»	2 976	47	82

RESIDENTIE DJOKJOKARTA

ONDERNEMINGEN.	SUIKER 1889.	SUIKER 1890.	INDIGO 1889.	INDIGO 1890.	TABAK 1889.	TABAK 1890.	KOFFIE 1889.	KOFFIE 1890.
Regentschap Sleeman.								
Beran	19 800 (541)	38 000 (554)	»	»	»	»	»	»
Boeloes	»	»	7 000	9 500	»	»	»	»
Dadapan	»	»	1 329	1 490	»	»	»	»
Demak Idjo	»	»	14 429	9 175	»	»	»	»
Doekoeh en Pisangan	*ddd*) 3 001 (80)	*ddd*) 10 450 (171½)	11 958	13 422	»	»	»	»
Kebon Agoeng	»	»	6 000	5 890	»	»	»	»
Kenaroean	»	»	*eee*) 6 765	*eee*) 5 326	»	»	»	»
Klatji	7 000 (224)	16 900 (231)	»	»	»	»	»	»
Klelen	»	»	7 850	7 800	»	»	»	»
Medari	«	»	3 500	4 415	»	»	»	»
Mendiro	»	»	7 919	6 350	»	»	»	»
Melati en Tjebongan	18 999 (355)	35 500 (348½)	10 746	9 200	»	»	»	»
Ngemplak	6 000 (260)	*fff*) »	»	5 525	»	»	»	»
Padokan	21 755 (450)	35 250 (435)	9 938	8 525	»	»	»	»
Patoekan	»	»	9 734	6 812	»	»	»	»
Pendoelan	»	»	4 000	3 723	»	»	»	»
Plemboeran	»	»	2 671	2 275	»	»	»	»

uu) Wegens het te niet gaan der aanplantingen, ten gevolge van bladziekte, oogstte Karangdowo reeds sedert 1888 geen koffie.

vv) Kebak bestaat eerst sedert 1889.

ww) De twee huurlanden Kedoengbanteng behooren niet aan dezelfde eigenaren. Beide landen zijn hoofdzakelijk houtkap-ondernemingen. Ook wordt djatihout gekapt op de in hetzelfde regentschap Sragen gelegen huurlanden Madjenang en Ngaroem. Verg. het slot van noot *iii*.

xx) Bij deze onderneming werd in 1890 geen indigo verkregen.

yy) Koetoekan, in 1889 als eene nieuwe onderneming opgegeven, verkreeg in genoemd jaar nog geen product.

zz) Pantjoeran Tjanden produceerde in 1890 niets (in 1889 was de productie begrepen onder die van Trijagan).

aaa) Tengevolge van bladziekte oogstte Sambiredjo geen koffie.

bbb) Het op de gronden van Tegal Roekmi geteelde suikerriet werd verkocht aan een van de eigen suikerfabrieken van het hoofd van het Mangkoe Negorosche Huis (verg. noot *ss*).

ccc) Het op de gronden van Wonolopo geteelde suikerriet werd verkocht aan de in noot *ss* bedoelde suikerfabriek Tasikmadoe.

ddd) Het op de gronden van Doekoeh en Pisangan geteelde riet werd verwerkt bij Tegalweroe.

eee) Bij Kenaroean werden ook indigobladeren opgekocht, waarvan de productie (onder de opgegeven cijfers begrepen) in 1889 bedroeg 1800 K.G. en in 1890 1505 K.G.

fff) Ngemplak ging in 1890 over tot de indigo-cultuur

ONDERNEMINGEN.	SUIKER (pikols).		INDIGO (K.G.).		TABAK (K.G.).		KOFFIE (pikols).	
	1889.	1890.	1889.	1890.	1889.	1890.	1889.	1890.
Randoebanteng	»	»	600	662	»	»	»	»
Rewoeloe	21 000 (678)	34 000 (649)	»	»	»	»	»	»
Sedajoe	5 000 (200)	7 000 (134)	»	»	»	»	»	»
Sempoe en Pakem	»	»	1 300	1 294	»	»	»	»
Sonosewoe	»	»	7 269	5 397	»	»	»	»
Tegalweroe	19 086 (274)	19 050 (210)	7 852	3 100	»	»	»	»
Tempel	»	»	14 414	13 374	34 700	18 960	»	»
Wringin	»	»	9 154	5 848	»	»	»	»
Regentschap Kalassan.								
Bandjar Ardjo	»	»	11 540	8 368	»	»	62	3
Barongan	18 500 (573)	37 000 (618)	»	»	»	»	»	»
Bedojo	»	»	4 340	3 576	»	»	»	»
Gedjajan	»	»	3 175	3 840	»	»	»	*ggg*) 52
Kadhirodjo	»	»	8 033	7 663	»	»	»	»
Kenajan	»	»	6 750	5 500	12 500	9 000	»	»
Ngoewo	»	»	10 810	8 645	»	»	»	»
Moedja Moedjoe	»	»	15 346	12 542	»	»	»	»
Ngoto	»	»	3 363	3 518	»	»	»	»
Plered en Kenalan	14 000 (334)	11 170 (395)	»	»	»	»	»	»
Randoe Goenting	14 000 (236)	20 300 (240)	»	»	»	»	»	»
Redjosari	»	»	1 208	800	»	»	»	»
Salakan-lor	»	»	8 120	7 238	»	»	»	»
Salakan Petorono	»	»	4 797	4 913	»	»	»	»
Silooklanteng	»	»	1 925	1 389	»	»	»	»
Sorogedoeg *hhh*)	»	»	19 500	15 947	»	»	»	*ggg*) 10
Tandjong Tirto	19 529 (398)	32 970 (394)	»	»	»	»	»	»
Wanoedjojo	»	»	8 180	7 301	»	»	»	»
Wioro	»	»	6 947	7 140	»	»	»	»
Regentschap Bantool.								
Bantool	19 000 (587)	57 000 (611)	»	»	»	»	»	»
Gessikan	25 000 (519)	18 000 (383)	»	6 500	»	»	»	»
Lipoero	28 000 (327)	26 600 (526)	»	»	»	»	»	»
Mengkangredjo	»	»	2 851	2 791	»	»	»	»
Poendoeng	35 000 (417)	35 000 (425)	»	»	»	»	»	»
Regentschap Adikarto (Brossot).								
Sewoe Galoer	25 000 (712)	40 600 (700)	»	»	»	»	»	»

ggg Liberia-koffie.

hhh) Bij Sorogedoeg werd in 1890, behalve indigo, ook eene kleine hoeveelheid (1 pikol) cacao geproduceerd. Omtrent het plantsoen van ceara-rubber aldaar zijn geen nadere berichten ontvangen.

RECAPITULATIE. *iii*)

ONDERNEMINGEN.	Aantal ondernemingen.		SUIKER (pikols).		INDIGO (K.G.).		TABAK (K.G.).		KOFFIE (pikols).	
	in 1889.	in 1890.	1889.	1890.	1889.	1890.	1889.	1890.	1889.	1890.
Residentie Soerakarta.										
Afdeeling Soerakarta: Karang-anjar (onder-regentschap) . . .	9	9	»	»	16 276	11 797	»	»	7 459	1 414
Afdeeling Soerakarta: Soekoardjo (idem) . .	16	16	»	»	24 634	18 440	29 476	10 500	23	25
Afdeeling Klatten: Klatten (regentschap)	27	27	61 700	86 916	153 676	116 935	680 507	709 180	1 270	1 957
Afdeeling Klatten: Kartasoera (idem) . .	21	23	99 725	115 712	64 216	62 050	225 100	241 033	»	»
Afdeeling Boijolali: Boijolali (regentschap)	20	21	112 738	103 353	38 099	32 090	»	»	3 101	1 716
Afdeeling Boijolali: Ampel (idem) . .	20	20	»	100	10 956	14 868	7 500	35 000	3 995	2 559
Afdeeling en regentschap Sragen	25	25	32 000	26 175	39 611	30 322	71 580	54 275	3 072	625
Afdeeling Wonogiri: Karang-anjar (onder-regentschap) . . .	2	2	»	»	3 838	3 032	»	2 976	47	82
Totalen . .	140	143	306 163	332 256	351 306	289 534	1 014 163	1 052 964	18 967	8 378
Residentie Djokjokarta.										
Sleeman (regentschap)	25	25	121 641	196 150	144 428	129 103	34 700	18 960	»	»
Kalassan (idem)	19	19	66 029	101 440	114 034	98 380	12 500	9 000	62	65
Bantool (idem)	5	5	107 000	136 600	2 851	9 291	»	»	»	»
Adikarto (idem)	1	1	25 000	40 600	»	»	»	»	»	»
Totalen. . .	50	50	319 670	474 790	261 313	236 774	47 200	27 960	62	65

iii) Voor enkele ondernemingen vindt men ook gewag gemaakt van de teelt van andere landbouwvoortbrengselen dan de vier in dit overzicht vermelde stapelproducten. Omtrent de productie van muskaatnoten en kinabast zie men de noten *b* en *pp*. Verder werd bij een drietal ondernemingen in Soerakarta, te weten: Genengsari of Kepi oe (regentschap Klatten), Ngoepit (regentschap Klatten) en Gesaogan (regentschap Ampel) in 1890 ook cacao geoogst, waarvan de gezamenlijke productie 226 pikols bedroeg. Ook de onderneming Sorogedoeg in Djokjokarta bezat eene cacao-aanplanting; daarvan werd in 1890 1 pikol geoogst. Verder produceerden Mento Toelakan (onderregentschap Soekoardjo) en Kebonaroem (regentschap Klatten) gezamenlijk 120½ pikols kapok.

Door enkele landhuurders in Soerakarta, aan wie het op hunne landen voorkomende djatihout door het Gouvernement tegen betaling van een zeker bedrag is afgestaan, werden in 1890 gekapt 13851 M^3 timmerhout en 44907 stapelmeter brandhout (verg. de noten *mm*, *qq* en *ww*). Aan pachtschat voor het afstaan der djatibosschen op de landen Getas, Kedoengbanteng, Madjenang en Ngaroem (verg. noot *nnn* van bijlage BBB van 't vorig verslag) werd in 1890 door de betrokken ondernemers in 's lands kas gestort f 23 727,07.

(5. 57.)

BIJLAGE **EEE.**

(Zie hoofdst. **O**, afd. I, § 1, sub *b*, van het verslag.)

OVERZICHTEN betreffende de UITGESTREKTHEID, EXPLOITATIE enz., van 's lands djatibosschen op JAVA, over 1890.

I. Uitgestrektheid (in hectaren) der djatibosschen op Java op ult. 1890, en der in 1889/1890 tot stand gebrachte nieuwe djati-aanplantingen.

NAMEN der		Oppervlakte (in *hectaren*) der djatibosschen op ult. 1890:		In 1889/1890 tot stand gebrachte nieuwe djati-aanplantingen (in *hectaren*):		
boschdistricten.	residentiën of gedeelten van residentiën die tot hetzelfde boschdistrict behooren.	per residentie. *a)*	per boschdistrict.	in door houtcontractanten leeggekapte jaarperceelen.	in boschgedeelten die in ontredderden staat verkeerden.	Te zamen.
Preanger Regentschappen — Krawang.	Preanger Regentschappen	12 991	14 811	„	„	„
	Krawang	1 820		„	37^{80}	37^{80}
Cheribon — Tagal.	Cheribon	13 366	23 988	„	16^{22}	16^{22}
	Tagal	10 622		48^{50}	67^{98}	116^{48}
Pekalongan — Kendal.	Pekalongan	3 598	*b)* 15 682	160	55	215
	Afd. Kendal (res. Samarang)			63^{50}	98	548^{28}
Samarang — Vorstenlanden.	Samarang (uitgenomen de afd. Kendal)	83 353		349^{10}	37^{68}	
	Soerakarta	13 570	*d)* 84 839	13	„	13
	Djokjokarta	*c)*		„	„	„
Japara.	Japara	24 262	24 262	15^{50}	„	15^{50}
Rembang — Blora.	Afdn. Rembang en Blora der res. Rembang (de afd. Blora echter niet in haar geheel)	*e)* 286 518	104 862	137^{05}	„	
Toeban — Bodjonegoro.	Afdn. Toeban en Bodjonegoro der res. Rembang (de afd. Bodjonegoro echter niet in haar geheel)		125 612	217^{40}	30^{30}	384^{75}
Zuidwest Rembang - Ngawi.	Overblijvende gedeelten der afdn. Blora en Bodjonegoro (res. Rembang)		*f)* 91 812	„	„	
	Afd. Ngawi (res. Madioen)	89 601				
Madioen.	Madioen (uitgenomen de afd. Ngawi)		53 833	42^{13}	1^{25}	43^{38}
Kediri.	Kediri	25 734	25 734	39^{15}	20	59^{15}
Soerabaija — Pasoeroean — Madura.	Soerabaija	59 478	*g)* 62 789	45	„	45
	Madura	*c)*		„	„	„
	Pasoeroean	3 311		22	„	22
Probolinggo — Bezoeki.	Probolinggo	3 800	8 410	28^{40}	„	28^{40}
	Bezoeki	4 610		28^{57}	„	28^{57}
Kadoe — Bagelen — Banjoemas.	Kadoe	486	5 738			
	Bagelen	3 079		„	274^{05}	274^{05}
	Banjoemas	2 173		„	423^{30}	423^{30}
	Totalen	*h)* 642 372	*h)* 642 372	1 209^{30}	1 061^{58}	2 270^{88}

a) De residentie Bantam is bij geen boschdistrict ingedeeld en nopens de daar aanwezige djatibosschen zijn geen opgaven ontvangen.
De verschillen met de voor de meeste andere residentiën in 't vorig verslag (blz. 208) vermelde uitgestrektheden zijn hoofdzakelijk het gevolg van de in 1890 voortgezette grensregeling der djatibosschen, waardoor zoowel gronden bij dat boschgebied zijn ingelijfd als daaruit afgeschreven. Voorts kwam hier en daar door nieuwe opmeting aan den dag dat sommige bosschen voor eene te groote, andere voor eene te kleine uitgestrektheid te boek stonden.
Als uitgestrektheid der djatibosschen in de residentiën Preanger Regentschappen en Pasoeroean wordt thans, in plaats van 13 729 en 8811 hectaren (zie vorig verslag blz. 208), opgegeven 12 991 en 3311, zonder dat gedurende 1890 oorzaken als de bovenbedoelde aldaar gegolden hebben. Hieromtrent is in de voor dit verslag ontvangen opgaven geen toelichting verstrekt.
b) Hieronder 12 084 hectaren voor de djatibosschen in de afdeeling Kendal (residentie Samarang).
c) Omtrent de uitgestrektheid der djatibosschen in de residentiën Djokjokarta en Madura kunnen geen vertrouwbare gegevens worden verstrekt.
d) Hieronder niet begrepen de djatibosschen in de residentie Djokjokarta.
e) De in noot *a* vermelde oorzaken leidden in 1890 tot eene inkrimping van het djatiboschgebied in Rembang met 2926 hectaren; de uitgestrektheid van bedoeld gebied op ult. 1889 moest dan ook gesteld worden op 289 444 hectaren en niet, zooals in 't vorig verslag (blz. 208) vermeld werd, op slechts 238 064 hectaren.
f) Hieronder 35 768 hectaren voor de djatibosschen in de afdeeling Ngawi (residentie Madioen).
g) Hieronder niet begrepen de djatibosschen in de residentie Madura.
h) Uitgenomen de djatibosschen in de residentiën Bantam, Djokjokarta en Madura.

II. OVERZICHT van de op contract met het Gouvernement werkende onder

A. ONDERNEMINGEN VOOR LEEGKAPPING

Volgnummer.	Namen en ligging der ondernemingen.	Namen der contractanten.	Uitgestrektheid van het contractsgebied in hectaren.	Uitgestrektheid van het contractsgebied in bouws.	Duur van het contract.	Verschuldigde pachtsom of retributie. a)	In 1890 gestort aan pachtsom of retributie.
	Preanger Regentschappen.						
1	Tjongkrang (district Dermawangi, regentschap Soemedang)	Aw Seng Hoe	192	270 $^1/_2$	3 jaar (1 Juni 1890 t/m 31 Mei 1893)	f 3 900 's jaars	nog niet verschuldigd.
	Krawang.						
2	Sadang (distr. Sindangkasih, reg. Krawang)	Oeij Tjoen Ho	41	58	1 jaar (1 Dec. 1890 t/m 30 Nov. 1891)	f 4 110	nog niet verschuldigd.
	Cheribon.						
3	c) * Winong (distr. Palimanang, reg. Cheribon)	Lim Kwat Tjiang	97	138	2 jaar (5 Oct. 1889 t/m 4 Oct. 1891)	f 6,10 per M³. timmerhout en f 0,42^5 per stapelmeter brandhout	f 2 988,52
	Tagal.						
—	Kedawoeng (distr. Balapoelang, reg. Brebes)	Lim Tiang Keng	436	615	10 jaar (16 Sept. 1880 t/m 15 Sept. 1890)	f 26 750 's jaars	f 26 750,00
4	Sepet (distr. Balapoelang, reg. Brebes)	Ko Joe Seng	658	927	9 jaar (31 Dec. 1890 t/m 30 Dec. 1899)	f 52 777,77 's jaars gedurende 8 jaren en f 52 777,84 het laatste jaar	nog niet verschuldigd.
	Pekalongan.						
5	Soebah (distr. Soebah, reg. Batang)	M. A. Bierlee	454	640	6 jaar (1 Oct. 1885 t/m 30 Sept. 1891)	f 20 097,16 's jaars	f 20 097,16
—	d) Sengon Adinoeso en Potjoengkerep (distr. Soebah, reg. Batang)	Id	152	214	2 jaar (29 Dec. 1886 t/m 28 Dec. 1888) verlengd tot 1 Mei 1890	f 8,25 per M³. bekapt hout	f 2 714,43
6	Tjawet Brontok (dist. Keboemen, reg. Batang)	J. W. van Oordt	220	310	3 jaar (1 Aug. 1888 t/m 31 Juli 1891)	f 6 000 's jaars	f 6 000,00
7	*Gringsing (distr. Keboemen, reg. Batang)	Id.	14	20	1 jaar (30 Dec. 1890 t/m 29 Dec. 1891)	f 20 per M³. timmerhout en f 0,40 per stapelmeter brandhout	»
	Samarang.						
8	Ngareanak (distr. Bodja, reg. Kendal)	Liem Liong Hien	337	475	6 jaar (1 Jan. 1886 t/m 31 Dec. 1891)	f 24 265 's jaars	f 24 265,00
—	*Mangkang c. a. (distrn. Kaliwoengoe en Perboean, reg. Kendal)	Be Kwat Hong	170	243	2 jaar (10 Febr. 1888 t/m 9 Febr. 1890) verlengd tot 30 Juni 1890	f 2 540 (in eens af voor de geheele te verkrijgen houtmassa)	reeds vóór 1890 afbetaald

a) Ten aanzien van de meeste ondernemingen welke retributie hebben te betalen, blijkt de opgegeven retributie per M³. timmerhout betrekking te hebben tot hout van 5 M. lengte of daarboven. Voor hout van mindere lengten zijn lagere eenheidsprijzen bepaald.

b) Van de tweeërlei opgaven, onder dit hoofd voorkomende, heeft de eerste betrekking tot timmerhout en de andere tot brandhout.

nemingen voor den aankap van hout in 's lands bosschen op Java over 1890.

MET VRIJE BESCHIKKING OVER HET HOUT.

Hoeveelheid timmerhout (in M³.) en hoeveelheid brandhout (in stapelmeters): *b)*				*VERDERE AANTEEKENINGEN.*
onafgevoerd op 31 Dec. 1889.	in 1890 gekapt.	in 1890 afgevoerd.	onafgevoerd op 31 Dec. 1890.	
......	89	38	51	Op ult. 1890 was het eerste jaarperceel van deze nieuwe exploitatie nagenoeg leeggekapt. De contractant heeft als timmer- en brandhout ook hout van geringere afmetingen gekapt dan bij de schatting mocht worden in rekening gebracht en heeft daardoor meer brandhout verkregen dan geschat was.
......	3 725	3 725	»	
......	»	»	»	Aan de eigenlijke exploitatie van dit nieuwe boschperceel werd in 1890 nog niet begonnen.
......	»	»	»	
»	304	304	»	Deze exploitatie liep reeds in September 1890, dat is binnen één jaar, ten einde, niettegenstaande het contract den ondernemer eene tijdruimte van twee jaar liet.
»	4 362	4 362	»	
1 418	1 195	1 183	1 430	Deze onderneming liep in 1890 ten einde. In gemeld jaar stortte de ondernemer, boven zijne pachtsom, nog f 1230 als vergoeding (voor één jaarperceel) ter zake van de door het boschpersoneel overgenomen zorg voor het plantklaar maken van de leeggekapte perceelen.
»	12 873	12 390	483	
......	»	»	»	Omtrent deze nieuwe exploitatie viel over 1890 nog niets te berichten.
......	»	»	»	
368	1 670	1 436	602	Omtrent deze onderneming wordt verwezen naar vorige verslagen. Boven de jaarlijksche pachtsom werd in 1890 door den ondernemer gestort f 1563,33, namelijk f 563,33 wegens terugbetaling der onkosten voor den schoonmaak van één jaarperceel, en f 1000 als boete wegens te late aflevering van een deel van het vijfde jaarperceel.
»	3 578	1 032	2 546	
»	329	329	»	Het contract liep den 1sten Mei 1890 ten einde. Aan boete wegens te late betaling van retributie stortte de ondernemer in 1890 f 91,04.
3 876	»	3 876	»	
1 250	2 494	2 680	1 064	Zie vorige verslagen.
»	»	»	»	
......	»	»	»	Omtrent deze exploitatie viel over 1890 nog niets te berichten.
......	»	»	»	
121	2 550	2 378	293	Voor bijzonderheden aangaande deze onderneming wordt verwezen naar vorige verslagen. In 1890 stortte de ondernemer, boven zijne pachtsom, nog f 1200 als vergoeding (voor één jaarperceel) ter zake van de door het boschpersoneel overgenomen zorg voor het plantklaar maken van de leeggekapte perceelen.
2	1 488	1 214	276	
34	113	147	»	Het contract liep op ult. Juni 1890 ten einde.
81	327	408	»	

c) De ondernemingen waarbij men een * vindt geplaatst, betreffen de exploitatie van zoogenaamde afbakeningsperceelen, dat is van bij de grensregeling der djatibosschen daarvan afgesneden boschgedeelten.

d) In de nabijheid van het boschperceel Soebah (zie n°. 5) verspreid gelegen djatiboschjes.

Volgnummer.	Namen en ligging der ondernemingen.	Namen der contractanten.	Uitgestrektheid van het contractsgebied in hectaren.	in bouws.	Duur van het contract.	Verschuldigde pachtsom of retributie. a)	In 1890 gestort aan pachtsom of retributie.
9	*Nolokerten (distr. Kaliwoengoe, reg. Kendal)	P. Buwalda	84	118	2 jaar (18 Aug. 1890 t/m 17 Aug. 1892)	f 21,26 per M³. timmerhout en f 0,86 per stapelmeter brandhout	f 435,28
—	Sepreh (distr. Kradenan, reg. Grobogan)	G. H. E. van Zijll de Jong	873	1 270	8 jaar (1 Mei 1882 t/m 30 April 1890)	f 26 000 's jaars	f 26 000,00
10	Monggot (distr. Poerwodadi, reg. Grobogan)	P. Buwalda	324	456	5 jaar (1 Aug. 1888 t/m 31 Juli 1893)	f 27 168 's jaars	f 27 168,00
—	*Tangoong c. a. (distr. Singenkidoel, reg. Samarang)	Id.	168	237	3 jaar (7 Mei 1887 t/m 6 Mei 1890)	f 3 500 's jaars	reeds vóór 1890 afbetaald
11	Banjoe Oeripan (distr. Singenlor, reg. Samarang)	Id.	300	422³/₅	4 jaar (1 Mei 1890 t/m 30 April 1894)	f 27 194 's jaars	nog niet verschuldigd
12	*Tjandiroeboe (distrn. Singenlor en Oenarang, reg. Samarang)	Id.	231	325¹/₂	2 jaar (28 Juli 1890 t/m 27 Juli 1892)	f 15,59 per M³. timmerhout en f 0,26 per stapelmeter brandhout	f 412,27
13	*Banjoemeneng (distr. Singenlor, reg. Samarang)	F. R. W. Wetstein	282	397	3 jaar (16 Dec. 1890 t/m 15 Dec. 1893)	f 18,80 per M³. timmerhout en f 0,40 per stapelmeter brandhout	»
	Samarang en Soerakarta.						
14	Gedangan-Seneng (distrn. Manggar en Karang Gedeh, regn. Demak en Boijolali)	P. Buwalda	341	481	4 jaar (18 Sept. 1888 t/m 17 Sept. 1892)	f 11 534 's jaars	f 11 534,00
	Japara. *e)*						
15	Regaloh Sangloor (distr. Selowessi, reg. Patti)	H. W. Wijsman	310	437	5 jaar (5 Sept. 1889 t/m 4 Sept. 1894)	f 9 500 's jaars	f 9 500,00
16	Ngarengan (distr. Mergotoehoe, reg. Joana)	Id.	567	800	10 jaar (1 Sept. 1888 t/m 31 Aug. 1898)	f 10 000 's jaars	f 10 000,00

) Wegens achterstallige pachtsom over 1882/1883 ter zake van het perceel Siplem-Lengkir (residentie Japara), waarover zie laatstelijk het

Hoeveelheid timmerhout (in M³.) en hoeveelheid brandhout (in stapelmeters): b)				VERDERE AANTEEKENINGEN.
onafgevoerd op 31 Dec. 1889.	in 1890 gekapt.	in 1890 afgevoerd.	onafgevoerd op 31 Dec. 1890.	
....	67 13	16 1	51 12	Ten aanzien van deze nieuwe exploitatie zijn nog geen bijzonderheden gemeld.
17 1 302	» »	17 1 302	» »	Deze onderneming liep op 30 April 1890 ten einde.
1 110 2 309	2 867 11 686	2 815 12 657	1 162 1 338	De exploitatie ging geregeld voort, zonder dat er zooveel vooruit werd gekapt als te Gedangan-Seneng (zie n°. 14); einde December was ongeveer de helft van het 3de jaarperceel leeggekapt. De tram (geheel langs de door den dienst van het boschwezen aangelegde wegen) werd gedeeltelijk opgebroken en langs de zuidgrens van het 4de en 3de jaarperceel gelegd. Nog meer dan te Gedangan-Seneng speelde hier de aankap van brandhout de hoofdrol. Kap- en sleeploonen waren, wegens den geringen afstand waarover het hout gebracht moet worden (langs eene trambaan), laag te noemen; zij bedroegen namelijk f 3,50 per M³. timmerhout en f 0,50 per stapelmeter brandhout. Alles werd gebracht naar de halte Monggot.
» 1 500	» »	» 1 500	» »	Dit contract liep op 6 Mei 1890 ten einde.
....	1 294 3 933	1 013 3 604	281 329	Deze nieuwe exploitatie werd geleidelijk aangevat, zonder bijzonderen spoed te maken. Einde 1890 was ongeveer ²/₃ van het 1ste jaarperceel, wat timmerhout aangaat, uitgekapt. De afvoer geschiedde naar de spoorweghalte te Karangpatjing, en wel langs eene trambaan, waartoe het materieel gekocht was van de onderneming Delik, welker contract in 1889 was afgeloopen. Met de tram vormden twee woonhuizen of keeten het voornaamste deel van den inventaris. Kap- en sleeploon tot aan de tram bedroeg voor timmerhout f 3 à f 5 per M³., voor brandhout f 0,70 per stapelmeter. Alles ging zonder stoornis.
....	680 172	» »	680 172	In verband met de betrekkelijk geringe hoeveelheid hout werd bij deze nieuwe onderneming met voortvarendheid gewerkt. Kaploon f 3, sleeploon f 0,50 à f 1,50 per M³. In 1890 werd nog niet begonnen met het afvoeren van hout, hetgeen zal moeten geschieden per kar naar Ambarawa of Samarang.
....	» »	» »	» »	Eerst na 1 Januari 1891 is bij deze nieuwe onderneming de aankap begonnen. Het hout zal naar Banjoemeneng en vervolgens per tram naar de spoorweghalte Broemboeng vervoerd moeten worden. De tram was reeds besteld en zou geheel langs de door den dienst van het boschwezen gemaakte aardebaan worden gelegd.
750 885	3 393 7 085	3 191 4 954	952 3 016	Zooals uit de kapmassa blijkt, werd de exploitatie met voortvarendheid voortgezet. Op ult. 1890 waren de eerste drie jaarperceelen zoo goed als leeggekapt, wat timmerhout aangaat. Buitendien werd een begin gemaakt met het aanleggen van een ongeveer 4 K.M. langen tramweg (Decauvillespoor), hoofdzakelijk voor het houtvervoer uit het 4de en uit een deel van het 3de jaarperceel. De kap- en sleeploonen waren wegens den verderen afstand hooger dan in 1889; voor timmerhout liepen zij tot f 5 per M³., voor brandhout tot f 1 per stapelmeter, alles geleverd op de stapelplaats te Gedangan. Brandhout zou zonder tram in het 4de perceel niet meer met voordeel gekapt kunnen worden. Buiten de tram en eene keet was de inventaris niet van beteekenis. Stoornis in de exploitatie was er niet.
568 712	3 420 11 013	3 368 11 166	620 559	Bij deze onderneming werd met kracht gewerkt. In April 1890 werd den contractant vergund om met de exploitatie van het 2de jaarperceel te beginnen, onder voorwaarde dat vooraf de over het 1ste jaarperceel verschuldigde pachtsom zou worden betaald, hetgeen weinig dagen later plaats had. De verzamelplaatsen zijn gelegen op het stations-emplacement te Patti.
201 210	3 903 2 529	2 091 2 529	2 013 210	Ook hier werd met kracht doorgewerkt. In Maart 1890 werd den contractant vergund om met de exploitatie van het 4de jaarperceel te beginnen onder voorwaarde dat vooraf de over het 3de jaarperceel verschuldigde pachtsom zou worden betaald, aan welke voorwaarde nog vóór het einde dier maand werd voldaan. De stapelplaatsen zijn gelegen: één aan het zeestrand nabij de Passoan-rivier, en één in het nog gekapt wordende perceel.

...erslag van 1885 (bijl. FFF), werd in 1890 ontvangen f 300.

Volgnummer.	Namen en ligging der ondernemingen.	Namen der contractanten.	Uitgestrektheid van het contractsgebied in hectaren.	in bouws.	Duur van het contract.	Verschuldigde pachtsom of retributie. a)	In 1890 gestort aan pachtsom of retributie.
	Rembang						
—	Dengkeh (distr. Ngawen, reg. Blora)	W. L. Dijkman	497	700	8 jaar (1 Oct. 1882 t/m 30 Sept. 1890)	f 11 000 's jaars	reeds vóór 1890 afbetaald
17	Gandool (distr. Randoeblatoeng, reg. Blora)	H. W. Wijsman	353	497	5 jaar (1 Aug. 1888 t/m 31 Juli 1893)	f 8 000 's jaars	f 8 000,00
—	Mraijoen (distr. Sedan, reg. Rembang)	Liem King Tie	182	257½	2 jaar (1 Aug. 1888 t/m 31 Juli 1890)	f 34 100 's jaars	f 34 100,00
18	Djatirogo (distr. Djatirogo, reg. Toeban)	J. F. Dijkman	453	638	10 jaar (1 Maart 1882 t/m ult. Febr. 1892)	f 10 500 's jaars	f 10 500,00
—	Beton Soegian (distr. Singahan, reg. Toeban)	Liem King Tie	119	168	2 jaar (1 Oct. 1888 t/m 30 Sept. 1890)	f 6 650 's jaars	f 6 650,00
19	Pradok (distr. Ngoempak, reg. Bodjonegoro)	Tan Kim Tjiang (vroeger Tan Hian Bing)	369	519	7 jaar (1 Aug. 1888 t/m 31 Juli 1895)	f 43 200 's jaars	f 43 200,00
	Soerabaija.						
—	Goenoeng Kendeng (distr. Modjokasri, reg. Modjokerto)	Tan Liang Hie	407	573	6 jaar (1 Sept. 1882 t/m 31 Aug. 1888) verlengd tot 30 Nov. 1890	f 5 166,67 's jaars	reeds vóór 1890 afbetaald
20	Djaboeng (distr. Djaboeng, reg. Modjokerto)	W. H. Meijer	298	420	5 jaar (16 Oct. 1888 t/m 15 Oct. 1893)	f 12 102 's jaars	f 12 102,00
21	*Boeloebantjang (distr. Djaboeng, reg. Modjokerto)	P. Buwalda	99	139½	1 jaar (1 Aug. 1890 t/m 31 Juli 1891)	f 21 per M³. timmerhout en f 1,22 per stapelmeter brandhout	zie de laatste kolom
22	Pamotan (distr. Mantoop, reg. Lamongan)	P. Buwalda (vroeger A. C. Lemmens)	250	353	5 jaar (1 Dec. 1888 t/m 30 Nov. 1893)	f 5 620 's jaars	f 5 620,00

f) Waar men een † vindt ingevuld, zijn geene, dan wel onvertrouwbare, opgaven ontvangen.

Hoeveelheid timmerhout (in M³.) en hoeveelheid brandhout (in stapelmeters): *b*)				*VERDERE AANTEEKENINGEN.*
onafgevoerd op 31 Dec. 1889.	in 1890 gekapt.	in 1890 afgevoerd.	onafgevoerd op 31 Dec. 1890.	
4 »	» »	4 »	» »	Dit contract liep op 30 September 1890 ten einde.
1 238 »	2 356 143	*f*) † †	† †	Omtrent deze onderneming wordt verwezen naar vorige verslagen.
285 »	1 773 »	2 058 »	» »	Dit contract liep in 1890 ten einde. Kleine hoeveelheden van het hout werden aan den waterstaat verkocht tegen f 45 per M³.; houtwerken van kleine afmetingen vonden afzet bij particulieren te Lassem tegen f 40 per M³. Overigens werd het hout naar Batavia en Cheribon uitgevoerd.
22 »	283 »	305 »	» »	In September 1890 werd den ondernemer vergund om het 9de jaarperceel (waarover reeds in 1889 pachtsom was voldaan) tegelijk met het 10de of laatste jaarperceel in exploitatie te houden tot medio October 1890, onder voorwaarde dat alsdan beide perceelen, overeenkomstig de bepalingen van het contract, schoon zouden worden afgeleverd en dat vooraf de over het 10de jaarperceel verschuldigde pachtsom zou zijn afbetaald. Aan een en ander werd door den ondernemer behoorlijk voldaan.
68 1 200	1 074 413	1 142 1 613	» »	Het 2de of laatste jaarperceel van dit boschperceel werd op 6 October 1890 behoorlijk schoongemaakt overgegeven. De exploitatie was daarmede afgeloopen.
3 069 »	5 755 1 069	8 039 165	785 904	Voor bijzonderheden aangaande de exploitatie van dit, met goedkeuring van de Indische Regeering, op een anderen ondernemer overgegane boschperceel wordt verwezen naar bijlage CCC van het vorig verslag. Op de pachtsom over 1888/1889 was in 1889 nog verschuldigd gebleven f 8200. Dit bedrag werd in 1890 aangezuiverd, benevens f 820 aan te dier zake beloopen boete.
» 305	» 5 072	» 5 377	» »	Ook bij deze onderneming werden in 1890 de werkzaamheden beëindigd.
60 750	724 8 374	784 9 124	» »	Het kaploon bedraagt voor timmerhout f 3 à f 4 per M³., voor brandhout f 0,40 à f 0,50 per stapelmeter. Het transport uit het bosch tot aan de verzamelplaats geschiedt, wat het timmerhout betreft, door middel van sleepen en kost dan f 1 per M³., wat het brandhout betreft met draagbeesten tegen f 0,50 per stapelmeter. Het vervoer per as van de verzamelplaats Djaboeng tot Modjokerto over een afstand van 12 paal kost per M³. timmerhout f 2,50 à f 3 en per stapelmeter brandhout gemiddeld f 0,65. De prijzen, die voor het hout worden betaald, bedragen te Modjokerto voor timmerhout f 35 bij eene lengte van 3 M., f 50 bij eene lengte van 5 M., f 70 bij eene lengte van 7 M. en daarboven. Te Soerabaija zijn die prijzen 10 à 15 pct. lager. Het brandhout wordt verkocht tegen f 2,80 à f 3 per stapelmeter in den wagon te Modjokerto. Den contractant werd vergund om reeds in Juni 1890 een aanvang te maken met de exploitatie van het 3de jaarperceel. De onderneming heeft voldoende werkvolk. Ten behoeve van de exploitatie van brandhout, dat per gewicht verkocht wordt, is op de onderneming eene weegbrug aanwezig. Wegens te late betaling van pachtsom werd in 1890 door den ondernemer aan boete betaald f 605,20.
. . . .	550 1 746	435 962	115 784	De kap- en sleeploonen, bij deze nieuwe exploitatie betaald wordende, komen geheel overeen met die van de nabijgelegen onderneming Djaboeng. Er werd nog slechts weinig hout van Boeloebantjang verkocht (p. m. 60 M³.). De prijzen waren als voor Djaboeng. Over 1890 was de contractant aan retributie verschuldigd f 7484,54^5, van welk bedrag bij het einde des jaars nog niets in 's lands kas was gestort.
427 1 069	996 1 701	1 372 1 802	51 968	Met goedkeuring van de Indische Regeering ging deze exploitatie in 1890 in andere handen over. Omtrent de prijzen, die voor het hout gemaakt worden, zijn van den afgetreden contractant geen voldoende gegevens verkregen. Men kan aannemen dat het timmerhout van Pamotan dezelfde prijzen bedingt als hiervóór met betrekking tot Djaboeng zijn vermeld. In den laatsten tijd werd ook brandhout geleverd aan de suikerfabrieken in de afdeeling Djombang.

Volgnummer.	Namen en ligging der ondernemingen.	Namen der contractanten.	Uitgestrektheid van het contractsgebied in hectaren.	Uitgestrektheid van het contractsgebied in bouws.	Duur van het contract.	Verschuldigde pachtsom of retributie. a)	In 1890 gestort aan pachtsom of retributie.
23	Seladji (distr. Modjoadi, reg. Lamongan)	H. E. C. van Krieken	437	624	6 jaar (1 Mei 1889 t/m 30 April 1895)	f 6 750 's jaars	f 6 750,00
	Pasoeroean.						
24	Peteng (distr. Senggoro, reg. Malang)	Tan Hian Bing	234	330	5 jaar (1 Jan. 1886 t/m 31 Dec. 1890) verlengd tot 30 April 1891	f 15 000 's jaars	f 15 000,00
25	Rebalas (distr. Grati reg. Pasoeroean)	C. Bijl	222	313	5 jaar (1 Aug. 1888 t/m 31 Juli 1893)	f 4 382 's jaars	f 4 382,00
	Probolinggo.						
26	Nogosaren (distr. Kraksaän, afd. Kraksaän)	Tan Liang Tjoan	632	890	8 jaar (1 Mei 1882 t/m 30 April 1890) verlengd tot 31 Oct. 1891	f 8 000 's jaars	f 8 000,00
	Bezoeki.						
—	Tjongkrong (distr. Penanggoengan, reg. Bondowosso)	Tee Tjaij King	43	61	2 jaar (1 Sept. 1888 t/m 31 Aug. 1890)	f 6 200 's jaars	f 6 200,00
	Madioen.						
27	*Borrok (distrn. Tjaroeban en Kanigoro, reg. Madioen)	W. C. J. Versteegh	446	628	3 jaar (4 Sept. 1890 t/m 3 Sept. 1893)	f 20,32 per M^3. timmerhout en f 1 per stapelmeter brandhout	f 6 775,59[5]
28	*Modjopoerno (distrn. Kanigoro en Oeteran, reg. Madioen)	Id.	395	556½	2 jaar (5 Sept. 1890 t/m 4 Sept. 1892)	f 11,20 per M^3. timmerhout en f 0,42 per stapelmeter brandhout	»
29	Banjoebiroe (distrn. Sinee en Gendingan, reg. Ngawi)	Tan Kim Tjiang (vroeger Tan Hian Ing)	542	764	5 jaar (1 Mei 1889 t/m 30 April 1894)	f 35 102 's jaars	f 35 102,00
30	*Bibis (distr. Gendingan, reg. Ngawi)	W. C. J. Versteegh	75	106	1 jaar (1 April 1890 t/m 31 Maart 1891)	f 20,32 per M^3. timmerhout en f 1,25 per stapelmeter brandhout	f 8 842,28[5]
	Kediri.						
31	Senggowar (distrn. Lengkong en Gemenggeng, reg. Berbek)	P. Buwalda	585	824	8 jaar (1 Mei 1889 t/m 30 April 1897)	f 20 025 's jaars	f 40 050,00 (pachtsom over 2 jaren).

Hoeveelheid timmerhout (in M³.) en hoeveelheid brandhout (in stapelmeters): *b*)				*VERDERE AANTEEKENINGEN.*
onafgevoerd op 31 Dec. 1889.	in 1890 gekapt.	in 1890 afgevoerd.	onafgevoerd op 31 Dec. 1890.	
				Als kaploon wordt voor timmerhout f 3 à f 3,50 per M³., voor brandhout f 0,30 à f 0,40 per stapelmeter betaald De werkzaamheden vorderden langzaam. De afvoer tot aan de kali Lamoeng geschiedt nog steeds met koelies, die het hout dragen. De betaling daarvoor zou f 4 per M³. bedragen en het vlotloon naar Soerabaija f 3. De contractant verkreeg uitstel voor de aflevering van een gedeelte van het 2de jaarperceel.
375 740	887 6 571	1 075 4 589	187 2 722	Loonen als boven, met uitzondering van het kaploon voor brandhout dat f 0,40 à f 0,50 per stapelmeter bedraagt. Het transport naar de verzamelplaats te Kaboeh geschiedde in 1890 voor 't eerst langs eene trambaan. De prijzen, voor het timmerhout bedongen, waren nagenoeg als bij de onderneming Djaboeng. Dooreengenomen werd over 1890 gemaakt voor balken (meest van kleine afmetingen) f 37 per M³. en voor brandhout f 2,80 per stapelmeter. In plaats van de stapelplaats Djatirowo, die kwam te vervallen, werden twee nieuwe stapelplaatsen aangewezen, één te Ngelom (district Modjodadi) en één te Baugoen (district Modjosari-lor), naar welke laatste hoofdzakelijk wordt vervoerd het bij de Porrongwerken afgekeurde hout.
818 »	1 459 »	1 905 »	372 »	Omtrent deze onderneming wordt verwezen naar bijlage CCC van het vorig verslag.
» »	200 4 430	100 4 430	100 »	Als voren. De opgegeven hoeveelheden timmerhout bestonden uit zoogenaamde »dolkjes".
2 544	» 10 744	2 7 958	» 3 330	Voor bijzonderheden wordt verwezen naar vorige verslagen.
176 »	529 »	705 »	» »	Dit contract liep den 31sten Augustus 1890 ten einde. Als boete wegens te late betaling van pachtsom stortte de ondernemer in 1890, boven zijne pachtsom, f 310.
....	1 316 »	1 314 »	2 »	Omtrent deze nieuwe exploitatie zijn geen nadere bijzonderheden gemeld.
....	191 75	170 »	21 75	Als voren.
397 4 520	4 058 21 288	† †	† †	Deze onderneming, bij welke de gang van zaken te wenschen overliet, is in 1890, met goedkeuring van de Indische Regeering, op een anderen contractant overgegaan. Nog steeds ontbraken de zoo noodige railbanen. Met uitzondering van den administrateur bestaat al het personeel uit Chineezen. Wegens niet tijdige betaling van de over het eerste jaarperceel verschuldigde pachtsom verbeurde de ondernemer f 1505 boete. Behalve deze som stortte hij in 1890 nog f 1528 als vergoeding ter zake van de door het boschpersoneel overgenomen zorg voor het plantklaar maken van bedoeld jaarperceel.
....	608 1 590	† †	† †	Omtrent deze nieuwe exploitatie zijn geen bijzonderheden gemeld.
63 1 361	1 940 20 311	1 931 9 900	72 11 772	Het hout wordt uit het bosch per rail vervoerd naar de 9 paal verder gelegen halte Soekomoro der spoorlijn Madioen-Soerabaija. Van daar gaat het meest naar Soerabaija, waar het grif van de hand wordt gezet. Het brandhout werd geleverd aan suikerfabrieken in den omtrek en aan de spoorbaan gelegen. De pachtsom over het 1ste jaarperceel werd op ult. April 1890 voldaan, die over het 2de in het begin van December daarop.

B. ONDERNEMING VOOR LEEGKAPPING

Volgnummer.	Naam en ligging der onderneming.	Naam van den contractant.	Uitgestrektheid van het contractsgebied in hectaren.	Uitgestrektheid van het contractsgebied in bouws.	Duur van het contract.	Door den lande aan den ondernemer betaald wegens kap-, sleep- en vervoerloon voor de in 1890 afgevoerde houtwerken.	In 1890 gestort aan pachtsom of retributie
	Rembang.						
—	Ngleboer (distr. Djepon, reg. Blora)	P. Landberg & Zoon	423	596	5 jaar (1 Mei 1889 t/m 30 April 1894)	f 79 425,33	f 9 035,79

C. ONDERNEMINGEN VOOR HET ZUIVEREN VAN DJATIBOSSCHEN VAN DOODSTAAND EN OMVERLIGGEND

Volgnummer.	Namen en ligging der ondernemingen.	Namen der contractanten.	Uitgestrektheid van het contractsgebied in hectaren.	Uitgestrektheid van het contractsgebied in bouws.	Duur van het contract.	Verschuldigde pachtsom of retributie. *a*)	In 1890 gestort aan pachtsom of retributie.
	Samarang. *i*)						
I	Tandjoong (distrn. Perboean, Kaliwoengoe en Bodja, reg. Kendal)	J. W. van Oordt	1 035	1 459	2 jaar (18 Dec. 1889 t/m 17 Dec. 1891)	f 6,25 per M³. timmerhout en f 0,60 per stapelmeter brandhout	f 5 784,49
II	Bandoong c. a. (distrn. Kradenan en Wirosari, reg. Grobogan)	P. Buwalda	2 176	3 068	3 jaar (17 Dec. 1889 t/m 16 Dec. 1892)	f 15,55 per M³. timmerhout en f 0,25 per stapelmeter brandhout	f 37 244,97
	Rembang. *i*)						
III	Tembelangan-Srigading (distr. Ngawen, reg. Blora)	J. F. Dijkman	1 730	2 439	3 jaar (26 Sept. 1889 t/m 25 Sept. 1892)	f 10,40 per M³. timmerhout	f 24 769,19
IV	Kalitengah c. a. (distr. Djepon, reg. Blora)	Id.	800	1 128	3 jaar (4 Dec. 1889 t/m 3 Dec. 1892)	f 17,60 per M³. timmerhout	f 32 229,04^{5}
V	Toenggahgoeng c. a. (distr. Djatirogo, reg. Toeban)	P. Buwalda	776	1 093	2 jaar (13 Nov. 1890 t/m 12 Nov. 1892)	f 14 per M³. timmerhout en f 0,35 per stapelmeter brandhout	»
	Madioen.						
VI	Ngablak (distrn. Tjaroeban en Kanigoro, reg. Madioen)	W. J. Versteegh	5 274	7 436	4 jaar (18 Dec. 1889 t/m 17 Dec. 1893)	f 12,32 per M³. timmerhout en f 0,55 per stapelmeter brandhout	f 32 950,55^{5}

g) Hieronder ook het aan de ondernemers verbleven zoogenaamde retributie- en afvalhout (2950 M³.). De aankap van voor de marine geschikt mmerhout bedroeg 2832 M³.

h) Hiervoor werd in 't vorig verslag (bijlage CCC) opgegeven 26 486.

TEN BEHOEVE VAN DEN LANDE.

Hoeveelheid timmerhout (in M³.) en hoeveelheid brandhout (in stapelmeters): b)				VERDERE AANTEEKENINGEN.
onafgevoerd op 31 Dec. 1889.	in 1890 gekapt.	in 1890 afgevoerd.	onafgevoerd op 31 Dec. 1890.	
823 h) 16 486	g) 5 782 11 403	† 19 603	† 8 286	Tot deze exploitatie, die ten behoeve van de marine geschiedt, behoorden in 1890 nog twee der jaarperceelen van het bosch Baijangan (verg. vorig verslag, bijlage CCC). Bij Indisch besluit van 11 Mei 1890 nº. 15 werd eene regeling getroffen omtrent het afstaan aan de contractanten (die sedert 1889 bedoelden aankap ook hebben voort te zetten in het boschperceel Ngleboer) van het voor de marine onbruikbaar geoordeelde hout, dat niet onder het hun toekomende afvalhout te rangschikken is. Voor dit hout zullen zij als retributie hebben te betalen f 4 per M³. voor houtwerken van 3 M. lengte en daarboven en f 2 per M³. voor houtwerken van mindere lengte. Te dier zake werd in 1890 door hen in 's lands kas gestort f 8435,79, en daarenboven f 600 voor hout afkomstig uit het hooger genoemde perceel Baijangan.

HOUT, ZOOMEDE VAN STRONKEN, MET VRIJE BESCHIKKING OVER HET TE VERKRIJGEN HOUT.

Hoeveelheid timmerhout (in M³.) en hoeveelheid brandhout (in stapelmeters): b)				VERDERE AANTEEKENINGEN.
onafgevoerd op 31 Dec. 1889.	in 1890 gekapt.	in 1890 afgevoerd.	onafgevoerd op 31 Dec. 1890.	
» »	913 3 517	752 3 517	161 »	Nopens deze onderneming zijn geen bijzonderheden gemeld.
539 »	5 788 1 021	4 685 420	1 642 601	Bij deze onderneming werd op groote schaal gekapt en afgevoerd. Nagenoeg $^3/_4$ van al het hout bestond uit dwarsliggers, bestemd, behalve voor de Indische staatsspoorwegen, ook voor den spoorweg in de Transvaalsche Republiek. De 100 000 dwarsliggers, die daarheen van Java werden verscheept, kwamen voor meer dan de helft uit de hierbedoelde exploitatie. Het hout van Bandoong c. a. wordt afgevoerd naar Wirosari langs eene trambaan over door den dienst van het boschwezen gemaakte sleuven. Voor het uitsleepen van dwarsliggers tot aan de tram werd f 0,30 per stuk betaald. Overigens werd aan kap- en sleeploon voor balkenhout f 3 à f 5 per M³. voldaan. Met het kappen van brandhout, ten dienste van de Samarang-Joana-Stoomtrammaatschappij, werd in 't laatst van 1890 begonnen. Alleen ten gevolge van het sleuven-net was het mogelijk in zulk een korten tijd zooveel te kappen en te vervoeren.
j) 247 »	3 841 »	3 953 »	135 »	De kosten van kap- en sleeploon tot aan de verzamelplaats Begandjing bedragen gemiddeld f 4,50 per M³. Op die verzamelplaats wordt het hout opgenomen en van daar vervoerd per rail naar Ngawen, en vervolgens per kar naar Rembang en Wirosari. Plaatselijk wordt weinig verkocht. Voor de aflevering van het 1ste jaarperceel werd zes maanden uitstel verleend.
» »	3 229 »	3 229 »	» »	Aan den contractant werd vergund om, ten einde te kunnen voldoen aan de oogenblikkelijke behoefte aan lang hout, met de exploitatie van het 2de jaarperceel reeds te beginnen vóór den contractueel bepaalden termijn. In den beginne werd het hout, evenals dat van het perceel Tjabak, waarvan de exploitatie in 1889 beëindigd werd, naar Panolan vervoerd en van daar naar Grissee gevlot; thans wordt het ook meestal per kar naar Rembang dan wel naar Wirosari gebracht. Voor het kappen werd tusschen f 2,50 en f 3,25, en voor het sleepen naar de verzamelplaats f 1 per M³. betaald. Voor dwarsliggers en watonans wordt het kap- en sleeploon per stuk berekend. Het transportloon van de verzamelplaats naar Rembang of Wirosari bedraagt f 6 per M³. Plaatselijk wordt zeer weinig hout verkocht.
....	» »	» »	» »	Met de exploitatie van dit nieuw uitgegeven zuiveringsperceel werd eerst medio December 1890 begonnen. Verdere bijzonderheden zijn niet gemeld.
k) 30 k) 257	3 348 27 987	3 273 27 693	105 551	Bijzonderheden omtrent de werkwijze bij deze onderneming zijn niet gemeld. Aan boete wegens te late betaling van retributie stortte de ondernemer in 1890 f 263,33⁵.

i) Ter zake van achterstallige retributie wegens de zuiveringsperceelen Ngawoer c. a. (residentie Samarang) en Tjabak c. a. (residentie Rembang), waarvoor de contracten in 1889 waren afgeloopen, werd in 1890 nog ontvangen respectievelijk f 412,24 en f 8257,92.
j) In 't vorig verslag (bijlage CCC) staat: 347; men leze daarvoor: 247.
k) Verbeterde opgaaf.

III. OVERZICHT betreffende den afzet van djatihout op Java en Madura gedurende 1890 en van de daarvoor bedongen prijzen. *a*)

Gewesten.	Door de departementen der burgerlijke openbare werken, van binnenlandsch bestuur en van oorlog ingekocht djati-timmerhout.			Op veilingen van de hand gezet. Djati-timmerhout.			Op veilingen van de hand gezet. Djati-brandhout.			Door houtcontractanten of landhuurders onderhands van de hand gezet. Djati-timmerhout.			Door houtcontractanten of landhuurders onderhands van de hand gezet. Djati-brandhout.			Uitvoer (in M³. of stapelmeters).
	Hoeveelheid (in M³.).	Waarvoor betaald.	Gemiddelde inkoopsprijs per M³.	Hoeveelheid (in M³.).	Opbrengst der veilingen.	Gemiddelde veilingsprijs per M³.	Hoeveelheid (in stapelmeters)	Opbrengst der veilingen).	Gemiddelde veilingsprijs per stapelmeter.	Hoeveelheid (in M³.).	Opbrengst	Gemiddeld geld dus de M³.	Hoeveelheid (in stapelmeters).	Opbrengst.	Gemiddeld geld dus de stapelmeter.	
Preanger Regentschappen	66^{3}	f 3 486	f 52,57	”	”	”	”	”	”	”	”	”	”	”	”	”
Cheribon	297	17 677	59,51	54^{4}	f 1 248	f 22,94	”	”	”	96^{5}	f 2 551	f26,43	$3\,259^{2}$	f 4 509	f 1,38	*b*) 5^{5}
Tagal	145^{1}	8 007	55,11	*c*) †	4 748	†	$1\,299^{5}$	f 2 149	f 1,65	$1\,064^{6}$	41 368	38,85	9 256	6 942	0,75	”
Pekalongan. . .	88^{5} †	4 871 45	55,03 †	345^{1}	13 300	38,53	”	”	”	$3\,845^{7}$	137 871	35,85	$155\,383^{8}$	266 129	1,71	”
Samarang. . . .	$4\,387^{2}$ 727^{3} †	199 815 † 1 068	45,54 † †	166^{6} †	3 308 4 063	19,85 †	”	”	”	$4\,159^{8}$ $1\,771^{3}$ †	149 890 † 28 161	36,03 † †	$9\,333^{7}$ 7 825	15 338 †	1,64 †	*d*) { $1\,177^{5}$ 400
Japara.	382^{7} 48^{5}	11 625 †	30,37 †	399 †	9 293 177	23,29 †	47	174	3,70	551^{6} 299^{8}	19 192 †	34,79 †	10 902 2 376	23 116 †	2,12 †	*d*) { $4\,431^{1}$ 28
Rembang *e*) . .	594^{6} 10^{9}	24 322 †	40,90 †	27	750	27,78	”	”	”	787^{5}	17 835	22,65	596 †	580 968	0,97 †	3 590
Soerabaija. . . .	646	27 912	43,20	9 †	219 21 027	24,33 †	199 †	76 543	0,38 †	$2\,687^{7}$	96 998	36,19	14 863	37 614	2,53	”
Pasoeroean. . .	102 114^{4} †	2 448 † 21	24,00 † †	48^{5} 114 †	1 146 † 146	23,64 † †	”	”	”	200^{3} 18^{6} †	5 530 † 4 400	27,61 † †	4 457	14 909	3,34	*f*) $1\,083^{8}$
Probolinggo . .	142^{5} 6^{2}	9 978 †	70,02 †	” †	” 42 617	” †	”	”	”	”	”	”	$15\,105^{5}$	25 914	1,71	”
Bezoeki.	43^{3}	4 530	104,61	” †	” 19 613	” †	”	”	”	704^{7} †	25 565 829	36,27 †	63	126	2,00	”
Banjoemas . . .	176^{2}	12 718	72,17	”	”	”	”	”	”	”	”	”	”	”	”	”
Bagelen *g*) . . .	” 184^{3}	” †	” †	”	”	”	”	”	”	”	”	”	”	”	”	”
Kadoe.	270^{3}	19 695	72,86	1^{5}	162	108,00	”	”	”	”	”	”	”	”	”	”
Djokjokarta. . .	5^{7}	114	20,00	82	2 214	27,00	”	”	”	”	”	”	”	”	”	”
Madioen.	122^{6}	4 831	39,40	107^{2} †	2 705 14 876	25,23 †	14 800	32 000	2,16	230^{6}	4 613	20,00	932	1 398	1,50	”
Kediri.	924^{5}	44 019	47,61	13^{5} †	321 2 135	23,78 †	”	”	”	$2\,185^{8}$	78 356	35,84	9 950	24 467	2,45	”
Madura.	492^{9} †	10 626 2 106	21,55 †	”	”	”	”	”	”	”	”	”	”	”	”	”
Totalen . .	$8\,887^{4}$ $1\,091^{6}$ †	f406 674 † f 3 240	f 45,75 † †	$1\,253^{8}$ 114 †	f 34 666 † f109 402	f 27,64 † †	$16\,345^{5}$ ” †	f34 399 f ” 543	f 2,10 ” †	$16\,514^{8}$ $2\,089^{7}$ †	f579 769 † f 33 390	f35,10 † †	$234\,101^{2}$ 10 201 †	f421 042 † f 968	f 1,79 † †	*d*) { $10\,287^{9}$ 428

a) Volledige opgaven zijn nog niet kunnen worden verzameld. Voortdurend wordt echter gestreefd naar het verkrijgen van betere gegevens.

b) Het hout van Cheribon werd uitgevoerd naar Batavia.

c) Waar men een † vindt ingevuld, ontbreekt de betrekkelijke opgaaf.

d) Van deze tweeërlei opgaaf heeft de eerste betrekking tot kubieke meters timmerhout, de andere tot stapelmeters brandhout.

e) De cijfers betreffende Rembang loopen slechts over negen maanden, daar de opgaven over het eerste kwartaal van 1890 ontbreken.

f) Als plaatsen, waarheen het hout uit de residentie Pasoeroean werd uitgevoerd, worden opgegeven Probolinggo, Soerabaija, Boeleleng op Bali, zoomede eenige plaatsen op Madura.

g) De cijfers betreffende Bagelen loopen slechts over de laatste drie maanden van 1890, zijnde over het 1ste, 2de en 3de kwartaal geen opgaven ontvangen.

(5. 58)

BIJLAGE FFF.

(Zie hoofdst. O, afd. I, § 2, van het verslag.)

OVERZICHTEN betreffende den OECONOMISCHEN TOESTAND van sommige gewesten van Nederlandsch-Indië, door de gewestelijke bestuurders opgemaakt in voldoening aan de gouvernementscirculaire van 8 November 1890 n°. 2689 [1]), voor zooveel bedoelde overzichten bij het einde van 1891 reeds hier te lande ontvangen waren, dat is met betrekking tot de gewesten BENKOELEN, LAMPONGSCHE DISTRICTEN, PALEMBANG, OOSTKUST VAN SUMATRA, BANKA, BILLITON en TIMOR EN ONDERHOORIGHEDEN.

A. BENKOELEN.

Inleiding.

Het zal wel geen betoog behoeven dat de oeconomische toestand van een gewest ook voor een belangrijk gedeelte afhankelijk is van zijne geographische gesteldheid. De gunstige ligging voor den wereldhandel, beschutte havens, goede afvoerwegen daarheen, eene nijvere en talrijke bevolking, een vruchtbare bodem behooren in beschouwing te worden genomen als voorname factoren, die tot ontwikkeling van handel, nijverheid en landbouw leiden en de welvaart beheerschen.

Bescheiden wordt daarom vermeend dat eene hoogst beknopte beschrijving der geographische gesteldheid van het gewest behoort vooraf te gaan aan de voorstelling van den oeconomischen toestand.

Beknopte beschrijving der geographische gesteldheid.

1. *Oppervlakte, zielental, dichtheid en bestanddeelen der bevolking.* Het gewest Benkoelen [2]), besloten tusschen 2° 30′ en 6° Z. B., 101° 5′ en 104° 45′ O. L., beslaat eene oppervlakte van ongeveer 455.6 vierkante geographische mijlen.

Volgens de laatste opneming van het zielental in 1890 telt de bevolking 159 362 zielen, zoodat er ruim 345 zielen op de vierkante geographische mijl worden aangetroffen. Het zielental is samengesteld als volgt: Europeanen en daarmede gelijkgestelden 198, Chineezen 621, Arabieren 23, andere vreemde oosterlingen 41 en inboorlingen 158 479, totaal 159 362.

De inheemsche bevolking van geen gewest in den Indischen Archipel is wellicht uit zoovele verschillende bestanddeelen samengesteld. In de stranddistricten zijn hoofdzakelijk de Maleijers vertegenwoordigd. In de binnenlandsche districten der afdeelingen Moeka Moeka, Laïs en Ommelanden van Benkoelen, Lebongers en Redjangers; in die der afdeelingen Seloema en Manna, Seraweiers; in de bergdistricten der laatstgemelde afdeeling Pesoemahers; in die der afdeeling Kaoer Semindoërs en in die der afdeeling Kroë Lampongers. De laatsten met de Semindoërs en Pesoemahers, de bergvolkstammen van het gewest, behooren tot het nijverste, de Seraweiërs tot het traagste en de Maleijers, inzonderheid die ter hoofdplaats, tot het vadsigste gedeelte der bevolking.

2. *Grenzen.* De noordelijke grens, die het gewest van Sumatra's Westkust scheidt, wordt gevormd door de denkbeeldige lijn, getrokken van af Batoe bersoerat [3]) of Klapa Sebatang tot het punt waar de Soengai Serik den grooten weg van Moeka Moeka naar Indrapoera snijdt, verder gemelde rivier tot haar oorsprong uit een moeras bij Pematang Pandjang, voorts door de waterscheiding van de Pematang Pandjang tot aan het vereenigingspunt van de Soengai Riang en de Soengai Naoeh, en eindelijk door laatstgemeld riviertje tot aan het Barisan gebergte.

De oostelijke grens, die de grensscheiding uitmaakt met het gebied van de Tiga halai kain en Serampas der onafhankelijke Korintji-landen, het gebied van Batang Asai en Limoen tot Djambi behoorende, de residentiën Palembang en Lampongsche Districten, wordt gevormd door de denkbeeldige lijn, getrokken van het Barisan-gebergte op de grens van Indrapoera evenwijdig met de waterscheiding van dat gebergte naar de monding van de Soengai Riang, van daar over Boekit Tebat Teletas naar een punt aan de Ajer Dikit-rivier gelegen tusschen de mondingen van de Soengai's Inoem en Lirik tot aan Boekit Pandan, waar zij verder de waterscheiding van het Barisan-gebergte volgt tot aan den vulkaan Poegoeng, verder over de vulkanen Seminoeng en Besagi naar den top van Boekit Poengoer, van daar over Koeboe Balag naar den top Soebahan Allah en Boekit Sekindjaoeh langs het Boekit Sawahgebergte naar Straat Soenda.

De zuidelijke grens wordt door Straat Soenda en de westelijke door den Indischen Oceaan gevormd.

3. *Heerschende winden. Kustlijn. Reeden.* Hoewel van geregelde moesons geen sprake is, zoo zijn toch gedurende zekere maanden van het jaar bepaalde heerschende winden waar te nemen, en wel van Maart tot September de oos-

[1]) *Zie de noot op blz. 3 van het verslag hiervóór.*

[2]) Benkoelen=Bangkoelon=Westkust. Aldus genoemd ten opzichte van zijne ligging onder het Bantamsche sultanaat, waarvan het voorheen eene onderhoorigheid was, zoodat de juiste schrijfwijze Bengkoelen zou behooren te zijn.

[3]) Batoe bersoerat=beschreven steen, een grenspaal, die voorheen de grens tusschen de Nederlandsche en Britsche bezittingen aanduidde, waar men tevens één klapperboom „Klapa Sebatang" had geplant. Beiden zijn sedert 1825 door eene aard- en zeebeving verdwenen.

telijke en in de overige maanden omgekeerd de westelijke winden. Kenteringsverschijnselen zijn bijna onmerkbaar.

De uitgestrekte kustlijn van ongeveer 52½ geographische mijlen lengte biedt slechts drie betrekkelijk weinig veilige reeden aan, van waaruit de uitvoer over zee plaats vindt, namelijk de reeden van Benkoelen, Moeka Moeka en Poelau Pisang (Kroë), waar bij de westelijke deining het laden en lossen met groote moeilijkheden gepaard gaat.

4. *Natuurlijke gesteldheid.* Tal van rivieren en riviertjes dalen van het naburige Barisan-gebergte in zee af en hebben grootere of kleinere alluviale vlakten gevormd, zoodat de bodem op de meeste plaatsen, vrij ver landwaarts in, vlak is en zich eerst op geruimen afstand van de kust merkbaar begint te verheffen. Hier en daar echter strekken zich westelijke uitloopers van het Barisan-gebergte tot onmiddellijk aan zee uit. Al deze bergstroomen zijn aan hunne monding verzand en landwaarts in alleen te bevaren met kleine inheemsche vaartuigen (sampans) en vlotten, zooals de rivieren: Mandjoeta, de Selagan, de Ipoe, de Seblat, de Ketaoen, de Laïs, de Soengai Lemau, de Benkoelen, de Silebar, de Seloema, de Tallo, de Alas, de Manna, de Padang Goetji, de Loewas, de Sambat en de Menoela.

De voortdurende ladang-roofbouw heeft aan de alluviale vlakten veel van hare vruchtbaarheid doen verliezen en uitgestrekte ilalang-wildernissen gevormd, die weder in bewerking worden genomen, indien het kreupelhout er te nauwernood wortel heeft geschoten.

Met uitzondering van enkele gering bevolkte streken, vindt men nabij de kust weinig bosch meer, dat bovendien verder landwaarts in dagelijks moet wijken voor het kapmes en het vuur.

Van dezen nomaden-landbouw is de bevolking, niettegenstaande sedert jaren door het bestuur aangewende pogingen om haar tot geregelde cultuur te bewegen, niet af te brengen.

Overigens is de bodem tamelijk vruchtbaar en voor alle tropische cultures vrij wel geschikt. In de stranddistricten inzonderheid voor peper, kruidnagelen en cardamom, en in de bergdistricten voor koffie en tabak.

In den bodem komen van de delfstoffen alleen steenkolen van zeer jonge formatie voor, voor zooverre bekend in de afdeelingen Ommelanden van Benkoelen, Laïs en Seloema. Ook beweert men dat petroleum wordt aangetroffen in de afdeelingen Ommelanden van Benkoelen en Kaoer, doch een grondig onderzoek heeft daarvan nog niet plaats gehad.

5. *Administratieve indeeling.* Het gewest is verdeeld in de volgende acht afdeelingen, allen bestuurd door controleurs, te weten: I. Benkoelen; II. Ommelanden van Benkoelen; III. Seloema; IV. Manna en Pesoemah Oeloe Manna; V. Kaoer; VI. Kroë; VII. Laïs, en VIII. Moeka Moeka.

6. *Wegen* [1]. Van af Kroë tot aan de grens met Indrapoera loopt een hoofdtransportweg van 375 Java-palen, die meestal het strand volgt en slechts op enkele plaatsen daarvan afwijkt. Voorts een zoogenaamde militaire weg, die Benkoelen met de residentie Palembang verbindt en 32¼ Java-palen lang is. Wijders nog drie secundaire transportwegen, de eerste Manna met de Pesoemah Oeloe Manna, de tweede Bintoehan (Kaoer) met de Semindo, en de derde Kroë met het bergdistrict Liwa vereenigende. De lengte dezer drie laatste wegen bedraagt respectievelijk 38½, 25 en 22 Java-palen. Alleen de hoofdtransportweg, uitgezonderd enkele gedeelten in de afdeeling Moeka Moeka en in de geheele afdeeling Kroë, benevens de militaire weg, zijn geschikt voor voertuigen, maar nog grootendeels onverhard, aangezien in de allerlaatste jaren eerst met de verharding een aanvang is gemaakt. Dit feit, gevoegd bij de omstandigheid dat er nog tal van overvaarten in de beide bedoelde wegen worden aangetroffen, maakt het transport vrij lastig en kostbaar. De secundaire transportwegen zijn slechts geschikt voor voetgangers en paarden. Eindelijk gaan van den hoofdtransportweg nog tal van binnenwegen uit, die eveneens slechts geschikt zijn voor voetgangers en paarden. Het verharden der wegen is op vele plaatsen bezwarend wegens gebrek aan verhardingsmateriaal, en het onderhoud vrij lastig door de menigte bruggen en duikers die er in worden aangetroffen.

[1]) *Men zie ook afd. VII van dit Overzicht.*

I. Landbouw.

a. Europeesche landbouw. Men treft in het gewest slechts twee Europeesche landbouwondernemers aan. De eerste, L. A. Van Oosterzee, ontgint een hem bij gouvernementsbesluit dd. 11 Juni 1889 n°. 9 in erfpacht afgestaan perceel woeste grond, Ajer Pringan geheeten, gelegen in de afdeeling Seloema op 22 palen afstand van de hoofdplaats Benkoelen, groot ruim 80 bouws, waarvan 35 bouws met peper zijn beplant. De tweede, R. J. Van der Vossen, ontgint met den kapitein der Chineezen Tan Ngo San de aan laatstgenoemde in eigendom toebehoorende perceelen Mount Oear en Pematang Kiapa Satoe, gelegen op 2 palen afstand van de hoofdplaats Benkoelen, respectievelijk groot 27½ en 17 bouws, waarvan p. m. 20 bouws met peper en Liberia-koffie zijn beplant. Op beide ondernemingen is van productie nog geen sprake, aangezien de ontginning van het eerste perceel van medio 1889, en van het tweede van begin 1888 dateert. Beiden werken uitsluitend met plaatselijk werkvolk: de eerste met 10 vaste en 20 à 40 tijdelijke arbeiders, tegen een weekloon (week van 6 dagen) van f 1,25, acht katti's rijst en eenig zout per arbeider; de tweede met 25 arbeiders, tegen een maandelijksch loon van f 5 en 40 katti's rijst. De tijdelijke koelies genieten f 0,33⁵ daags. Nieuwe inlandsche industrieën hebben geen der beide ondernemingen in het leven geroepen. De kleine schaal, waarop zij werken, is oorzaak dat de bevolking er niet veel bijverdiensten van trekt. Evenwel komen die haar, tegen het tijdstip dat de belastingen moeten afbetaald worden, vaak te stade. De eerste onderneming heeft jaarlijks onder de bevolking p.m. f 11 000, en de tweede p.m. f 4 000 omgezet. Hoewel tot heden toe nog weinig moeite met het verkrijgen van werkvolk wordt ondervonden, zoo komt het toch alles behalve geregeld uit, en is het tegen den tijd van den padi-aanplant en padi-oogst, en indien er heerendiensten moeten worden gepresteerd, zelfs schaars te bekomen. Hoogst zelden vestigen zich de arbeiders voor vast op eene onderneming. Het is te voorzien dat indien meer ondernemingen geopend worden werkvolk van buiten het gewest zal moeten aangevoerd worden, te meer nog daar ondernemers, met plaatselijke toestanden onbekend, niet met arbeiders uit het gewest zullen kunnen werken, die als trage, vadsige, onverschillige en onzaakkundige landbouwers bekend staan, waarmede alleen, en dan nog hoogst gebrekkig, op taak kan worden gewerkt. Dit euvel is trouwens reeds van ouden datum, zooals men uit den brief van den kolonel Nahuys over Benkoelen dd. 10 December 1823 zal gelieven te ontwaren. [2])

b. Inlandsche landbouw. De resultaten van den oogst der voedingsmiddelen in 1890 zijn over het algemeen bevredigend geweest, dank zij de grootere uitgestrektheid droge velden in bewerking genomen, daar het grootste gedeelte der bewaterde velden, wegens gebrek aan ploegvee ten gevolge van de veepest, braak moest blijven liggen. De rijstproductie was overvloedig in de afdeelingen Laïs, Seloema en de Mannasche en de Kaoersche bovenstreken, doch minder gunstig in het district Manna der afdeeling Manna Pesoemah Oeloe Manna en het district Seblat der afdeeling Moeka Moeka, alwaar het gewas tijdens de vruchtzetting van groote droogte had te lijden en gedeeltelijk mislukte. Voorts worden in de afdeeling Benkoelen geen rijstvelden genoeg aangetroffen om in de behoeften te voorzien van de bevolking, het garnizoen, de Europeesche ingezetenen en vreemde oosterlingen.

In het ontbrekende werd gedeeltelijk voorzien door grootere uitgestrektheden grond met tweede gewassen te beplanten, waarvan de oogst gunstig uitviel, en gedeeltelijk door aanvoer van rijst. Ingevoerd werden te Manna 1207 pikols rijst uit de naburige afdeelingen Seloema en Kaoer; te Moeka Moeka 2170 pikols rijst en 3690

[2]) Zie „Brieven over Bencoolen" enz. door den kolonel Nahuys, 2de druk, blz. 7.

pikols padi, gedeeltelijk van Padang, gedeeltelijk van Benkoelen afkomstig, waarvan ook een groot deel zijn weg vond naar de Korintji-landen, en te Benkoelen 7078 pikols Java-rijst. Ingeval men geen voldoende rijst heeft of bekomen kan, is het de gewoonte haar te eten vermengd met verschillende soorten van aard- en peulvruchten dan wel djagoeng of pisang. De tweede gewassen worden hoofdzakelijk voor eigen gebruik aangewend en slechts in geringe hoeveelheden op de inlandsche markten (pekans) ten verkoop aangeboden.

In bijlage I gelieve men een overzicht aan te treffen van de rijstprijzen in de verschillende afdeelingen van het gewest over het jaar 1890, waaruit blijkt dat de hoogste prijs per pikol f $12^1/_2$ en de laagste f 2 bedroeg. Van de overige levensmiddelen waren de prijzen per pikol als volgt: verschillende soorten van aardvruchten f 3 à f 10, peulvruchten f 6 à f 10, djagoeng f 9 à f 10, sagoe f 5 à f 6, terwijl pisang f 0,30 per tros gold.

Het eenigste tweede gewas, waarvan van uit Moeka Moeka uitvoer naar Padang plaats had, was katjang-padi tot eene hoeveelheid van 99 pikols.

Verbetering in de rijstcultuur viel evenmin op de natte als op de droge velden waar te nemen. De bewerkingswijze der eersten laat nog steeds zeer veel te wenschen over. Voor behoorlijke grondbewerking gunt men zich den tijd niet. In den regel bepaalt men zich er toe de zaadpadi in kuiltjes uit te zaaien, evenals op de droge velden, zoodat de zaailingen te dicht op elkander staan en de wortels ineengroeien. Het gevolg daarvan is dat men zwakke en halfontwikkelde zaailingen verkrijgt, terwijl bovendien daardoor veel zaad, betwelk niet ontkiemt, verloren gaat. Aan het weeken van de zaadpadi en aan bemesting wordt niet gedaan. Verwisseling van zaadpadi beperkt zich tot die van de naast aangrenzende streken als de gebruikelijke minder goed slaagt. Uitzaaiing, ondernomen met zaadpadi van Cheribon afkomstig, door de Regeering goedgunstig voor het district Seblat verstrekt tot eene hoeveelheid van 30 pikols, leverde een gewas dat prachtig in blad stond, doch waarvan de oogst ongunstig uitviel, daar vele padihalmen leeg waren. Maatregelen tot betere bevloeiing der rijstvelden werden alleen in de afdeeling Benkoelen genomen, waar nabij Doesoen Besar een sluisje door den waterstaat wordt aangelegd om het water der rijstvelden in die streek te kunnen regelen. Dit werkje zou in den loop van 1891 voltooid worden. Overigens geschiedt de bevloeiing op de bekende primitieve inlandsche wijze. De droge rijstcultuur bepaalt zich tot roofbouw met vrij langdurige braakligging (minstens vijf jaren). Slechts de ladangs, op oudere boschgronden aangelegd, worden voor den tweeden keer beplant. Middelen tegen wegspoeling van de bouwkruin, wisselbouw en bemesting worden niet in toepassing gebracht. Na den rijstoogst worden de ladangs, indien zij niet tot aanplanting van andere gewassen worden benut, verlaten. De rijstcultuur op de droge velden blijft de bevolking boven die op de natte verkiezen en is als het ware ingeworteld, omdat zij tegen den aanleg en de meer zorgvereischende grondbewerking der laatsten opziet. Bovendien stemt de ladang-rijstbouw ook geheel en al met haren nomadischen aard overeen.

In de bovenstreken van het gewest treft men nog bouwgrond in overvloed aan. In de strandstreken daarentegen wordt hij allengskens schaars door den voortdurenden ladang-roofbouw, waardoor het land niet voldoende op verhaal kan komen.

Op ladangs, in talangs (tuinen) en op erven nabij de woningen worden als voedingsgewassen hoofdzakelijk geteeld: djagoeng, verschillende soorten van aardvruchten, zooals oebi-kajoe, oebi-ketela, silauw en keladi, diverse variëteiten van peulvruchten, zooals katjang-padi, katjang-tanah, katjang-idjou, katjang-kopal en katjang-poejoeh.

Daar de katjang-kedelé om zoo te zeggen in het gewest onbekend was, werden door goedgunstige beschikking van de Regeering in den loop van het jaar 1890 7 pikols zaad verstrekt. De aanplant slaagde naar wensch in de afdeelingen Ommelanden van Benkoelen, Manna, Laïs en Moeka Moeka, doch overal elders was de opbrengst schraal.

Uien worden in geringe hoeveelheid aangeplant in de districten Oeloe Tallo (Seloema), Oeloe Padang Gotji (Manna), Pesoemah, Oeloe Manna en Oeloe Kinal (Kaoer). Aardappelen en kool in de beide laatstgenoemde districten. Uitvoer van een en ander vindt niet plaats, daar de productie hoofdzakelijk tot verbruik binnen de gemelde afdeelingen dient. De prijzen zijn van een katti uien f 0,06 à f 0,10, van aardappelen f 0,05, van kool per stuk f 0,05 à 0,08. De voornaamste groenten, die geteeld en op de inlandsche markten aangeboden worden, zijn: bajam, teroeng, komkommers, laboesoorten, pitoelah, semangka, petaj, kelor, lombok enz.

Als oliegevende gewassen worden voor huiselijk gebruik verbouwd: djarak, kapahiang, kemiri en widjen. De olie, uit de vruchten der twee eerstvermelde gewassen verkregen, bezigt men als lampolie, terwijl de kemiri-olie in de inlandsche keuken als surrogaat voor klapperolie dient. Uit het zaad van de widjen wordt bij uitzondering olie geperst, doch wordt het meer gebezigd om lekkernijen te vervaardigen.

Als versnapering wordt ook nog verbouwd endjelai of gierst. De katti kost f 0,10. Voorts als ingredient in sorbet, selasi, waarvan de katti f 0,40 kost.

Gewassen, speciaal bestemd voor veevoeder, worden niet aangeplant.

Van de andere gewassen teelt de bevolking nog:

Tabak in de bergdistricten der afdeeling Kroë, in het district Oeloe Danau der afdeeling Kaoer, in de districten Oeloe Manna en Oeloe Kelam der afdeeling Manna en in het district Oeloe Alas der afdeeling Seloema. De cultuur heeft plaats in talangs en op ladangs, doch wijkt al meer en meer voor de meer loonende en minder zorg vereischende koffiecultuur. Door de veelvuldige regens in 1890 viel de oogst minder voordeelig uit. Hij wordt geschat op 286 pikols, waarvan $117^1/_2$ naar Sumatra's Westkust, Palembang en de Lampongs werden uitgevoerd. De gemiddelde prijs per katti bedraagt: tabak 1ste soort f 0,35 à f 0,50; 2de soort f 0,18 à f 0,25. In het gewest zelf wordt de inheemsche tabak van de markt verdrongen door de Javatabak, die meer in den smaak schijnt te vallen en waarvan een invoer van 255 pikols plaats vond.

Katoen in een drietal marga's der afdeeling Kroë; in de afdeeling Kaoer, uitgezonderd de Semendo waar de cultuur volgens de adat verboden is; in een drietal marga's der afdeeling Manna; in het district Alas der afdeeling Seloema en in de districten Ketaun en XIV Kota's der afdeeling Moeka Moeka. Alleen in laatstgemelde afdeeling wordt de katoen door de Korintjiërs opgekocht en naar hun land uitgevoerd. Overal elders dient zij tot eigen gebruik en wordt zij van de markt verdrongen door de goedkoopere Europeesche garens. De gemiddelde prijs per pikol bedraagt f 5.

Tjang of *mengkoedoe* bijna uitsluitend in de afdeeling Kroë. De uitvoer van daar naar Batavia bedroeg 52 pikols. De gemiddelde prijs is f 1 à f 1,25 per pikol.

Kapok in alle doesoens en op de talangs voor eigen gebruik. Een pikol doet gemiddeld f 12.

Curcuma eveneens in alle doesoens en op de talangs voor huishoudelijk gebruik. De gemiddelde prijs per pikol bedraagt f 0,80 à f 1.

Indigo mede voor eigen gebruik op de erven en ladangs, doch speciaal in de afdeelingen Kaoer, Manna, Seloema en Laïs. De gemiddelde prijs kan niet worden opgegeven, daar deze verfstof niet op de markt wordt aangeboden.

Peper in de stranddistricten van het gewest. De productie bedroeg 40 pikols witte en 39 zwarte, waarvan werden uitgevoerd naar Batavia en Padang $10^3/_4$ pikols witte en 21 pikols zwarte peper. Het restant bleef in voorraad op hoop van hoogere prijzen. De witte peper deed f 35 à f 40, de zwarte gemiddeld f 27 per pikol.

Staartpeper, waarmede in 1890 eene proef werd genomen met 100 plantjes door 's lands plantentuin verstrekt.

Suikerriet uitsluitend voor versnapering en dat als zoodanig ook op de inlandsche markten wordt aangeboden. Slechts in enkele doesoens der afdeelingen Manna en Kaoer vervaardigt men er voor huiselijk gebruik eene soort van stroop of bruine suiker van, waarvan de prijs per katti f 0,20 à f 0,25 bedraagt.

Gambier in de afdeelingen Seloema en Manna. Het product wordt in bolletjes op de inlandsche markten verhandeld en uitgevoerd naar Palembang en Padang. Per 100 stuks werd f 0,50 à f 0,60 betaald. De uitvoer naar Palembang kan niet worden opgegeven, doch die naar Padang beliep 1350 kilogrammen.

Van de teelt van *vruchtboomen* wordt door de bevolking weinig werk gemaakt. Het talrijkst worden aangeplant doerian, empelam, embatjang, nangka, grove djamboe-, djeroeki-, pisang- en ananas-soorten, boeah nona, zuurzakken, sarikaja, langsat, tjempedak en bij uitzondering mangga, manggistan en ramboetan. Al deze vruchten worden op de inlandsche markten ten verkoop aangeboden, doch zijn niet voor uitvoer bestemd.

De *klapperteelt* breidt zich in de stranddistricten van het gewest gestadig uit. Voor gewestelijke comsumptie aan klappers en klapperolie is de oogst meer dan voldoende en heeft er, buiten Engano, nog uitvoer naar Padang plaats van copra tot eene hoeveelheid van 79 pikols en van olie tot eene hoeveelheid van 335 liters. Daarentegen moet voor de behoeften in de Korintji-landen te Moeka Moeka van Benkoelen en de eilanden tot Sumatra's Westkust behoorende ingevoerd zijn geworden 4190 liters olie. Behalve de Korintjilanden voorzien zich ook nog de aangrenzende Palembangsche afdeelingen van klappers en olie uit dit gewest, doch de hoeveelheid daarvan is niet onder cijfers te brengen. De prijs der noten bedraagt in de stranddistricten f 2 à f 3 de 100 stuks, van de copra f 8 à f 9 de pikol en van de olie f 0,33 de liter.

De *arènpalm* wordt in het geheele gewest aangeplant, en inzonderheid in de afdeeling Kroë worden uitgestrekte regelmatige aanplantingen aangetroffen. Behalve hetgeen in het gewest zelf wordt verbruikt, bedraagt de uitvoer van arènsuiker naar Batavia 267 kilogrammen. Een katti arènsuiker kost f 0,10 à f 0,15.

De *pinangpalm* wordt slechts ter voorziening in eigen behoeften in voldoende hoeveelheid in iedere doesoen aangeplant. De noten worden op de inlandsche markten in kleine hoeveelheden ten verkoop aangeboden, doch niet voor uitvoer bestemd. De prijs van 100 noten is f 0,25.

De *kiraj* of remboelan kweekt men slechts in geregelde plantsoenen in de marga Tandjoeng Agoeng der afdeeling Benkoelen en in het district Alas der afdeeling Seloema, doch meer om het blad voor dakbedekking, dan om de sago, die hoofdzakelijk benut wordt tot het bereiden van lekkernijen. Overal elders wordt de sagopalm op verloren plekken aangeplant. Atap roembia kosten f 4 à f 5 de 100 stuks en de sago f 0,05 à f 0,06 de katti. Alleen van de atap heeft uitvoer naar Palembang plaats.

De *nipapalm* wordt voornamelijk aangeplant in de dicht bij het strand gelegen moddervlakten, die niet door zeewater worden overstroomd. De bladeren worden voor dakbedekking en de jonge uitspruitsels tot dekblad voor cigaretten gebezigd. De 100 stuks atappen doen f 3. Uitvoer daarvan vindt niet plaats.

Lontar of *siwalen* wordt in het gewest niet aangeplant.

Pandan wordt in de strandstreken van het gewest aangeplant, doch niet in geregelde plantsoenen. De twee voornaamste soorten zijn doeri en wangi. Van de eerste vervaardigt men matjes, sigarenkokers, hoofddeksels en hangers voor bewaarplaats van kopjes. Alleen van de sigarenkokers en hoofddeksels heeft uitvoer naar Palembang plaats. De prijs van sigarenkokers is van f 0,10 à f 0,25; van een hoofddeksel f 0,20 à f 0,25; van een matje f 0,25 à f 1. De pandan wangi wordt uitsluitend als *odeur* gebezigd.

Van de *biezensoorten* plant men de roembaj aan in beschaduwde moerassen. Men vervaardigt er lig- en zitmatjes van. Voor hetzelfde doel bezigt men ook poeroen en masiang, beiden biezensoorten in het wild in de sawahs opschietende. Een matje van één dezer biezensoorten kost f 0,10 à f 0,15, en wordt wel op de inlandsche markten aangeboden, doch niet uitgevoerd.

De *ramehcultuur* is van weinig beteekenis en treft men aan in de afdeelingen Laïs, Pesoemah Oeloe Manna en Kaoer. Ter hoofdplaats Benkoelen wordt er touw van vervaardigd en bedroeg de uitvoer naar Sumatra's Westkust en Batavia 1128 kilogrammen. De prijs van een katti rameh is f 0,80 à f 1.

Aan *bamboe*cultuur wordt weinig gedaan. Uitgezonderd de in het wild opschietende zijn er slechts enkele bamboesoorten, die door de bevolking worden aangeplant, zooals: bamboe betong, bamboe serik, bamboe majan, bamboe dabok, enz. De gemiddelde prijzen per honderdtal zijn van de eerste f $7^1/_2$ à f 10; van de tweede f 5 à f 8, van de derde f 3 à f 4 en van de laatste f 4. Uitvoer van bamboe heeft niet plaats. Dat de jonge uitspruitsels ook als toespijs bij de rijst dienen, is bekend.

Sapanhout wordt hier en daar als heggen aangeplant. Een aftreksel van het hout, met aluin en kalk vermengd, levert de roode verfstof voor het kleuren van pandan en biezen. *Kesoemba* plant men eveneens als heg aan. De zaden benut men tot het bereiden van eene licht roode verfstof. Sapanhout noch kesoemba zijn een artikel van uitvoer en zijn uitsluitend voor plaatselijk gebruik bestemd.

De *notemuscaat* teelt is slechts een schaduw van hetgeen zij voorheen was, hoewel in het geheele gewest nog notemuscaatboomen worden aangetroffen. Veel lust bestaat er voor deze cultuur niet, en zij onderging dan ook slechts eene geringe uitbreiding. In de afdeeling Kaoer lijden de boomen aan eene ziekte, waardoor de vruchten onrijp afvallen of smakeloos zijn. Uitvoer had plaats naar Batavia en Padang tot eene hoeveelheid van $111^1/_2$ pikols noten en 12 pikols foelie. De gemiddelde prijs van de noten was f 60 en van de foelie f 100 per pikol. Ter hoofdplaats Benkoelen wordt uit de notemuscaat olie vervaardigd, die tot eene hoeveelheid van 100 liters naar Batavia en Padang werd uitgevoerd.

De *kruidnagel*teelt wint meer en meer veld in de afdeelingen Ommelanden van Benkoelen, Seloema, Manna en Kaoer, en schijnt aldaar eene geliefkoosde cultuur der bevolking te zijn. De aanplantingen werden in het jaar 1890 belangrijk uitgebreid. In de laatste afdeeling lijden de boomen aan eene bladziekte, waarbij de bladeren als met spinrag bedekt worden en afvallen. De gunstige verwachtingen omtrent den oogst werden teleurgesteld, daar de hevige regens in het laatste halfjaar van 1890 de bloesems vernielden. In het geheel werden 109 pikols geoogst, waarvan $94^1/_5$ naar Batavia werden uitgevoerd. De gemiddelde prijs was f 25 per pikol.

De cultuur van *cardamom* wordt gedreven in de afdeelingen Laïs, Seloema en Manna en ondergaat gestadige uitbreiding. De uitvoer naar Batavia bedroeg 7628 kilogrammen. De gemiddelde prijs per katti is f 0,75 à f 1.

Aan de *cacao*cultuur wordt zoo goed als geene uitbreiding meer gegeven. De vruchten worden niet in den handel gebracht, doch dienen slechts tot versnapering.

De *koffie*cultuur schijnt in het gewest meer en meer volkscultuur te zullen worden. Uitgelokt door de hooge prijzen en de betrekkelijk geringe zorg, die men aan het koffiegewas pleegt te besteden, zijn de bestaande aanplantingen aanzienlijk uitgebreid en tal van nieuwe plantsoenen verrezen. In de bergdistricten der afdeelingen Manna, Kaoer en Kroë teelt men de zoogenaamde bergkoffie, terwijl men in de stranddistricten van het gewest uitgestrekte Liberia-koffieaanplantingen heeft aangelegd, waarvoor het benoodigde zaad goedgunstig door de Regeering is verstrekt. In den regel wordt de bergkoffie gelijktijdig met de padi op de ladangs geplant. In het 2de jaar wordt bij de koffie wederom padi geteeld, en eerst in het 3de jaar blijft de grond uitsluitend voor de koffiecultuur bestemd. Als bibiet bezigt men den vrijwilligen opslag uit oude aanplantingen. Het totaal van den koffieoogst bedroeg 3726 pikols in 1890, tegen 5910 pikols in 1889 en 3483 pikols in 1887. De mindere oogst in 1890 is te wijten aan het afregenen der bloesems vóór de vruchtzetting. De prijs van de Pesoemah Oeloe Manna-koffie was ter plaatse f 45 en te Manna f 52; van de Semindo- (Kaoer-)koffie ter plaatse f 49, en van de Kroë-koffie van f 53 tot f 57 de pikol. De uitvoer had plaats naar Padang, Palembang en Batavia.

Deugdzaam *timmerhout* is in de strandstreken — waar de bosschen voor het meerendeel geveld zijn — schaars, en moet de bevolking het vaak op niet onaanzienlijke afstanden kappen. Desniettegenstaande plant men geen timmerhout aan, omdat het nog overvloedig in de bosschen te verkrijgen is. Als goede houtsoorten staan bekend: gadis, balam biringin, seloewai, tampang, bajoer meloekoet, medang prawas, soerian, kempas, bawang, simpoer, ketoeka, enz. Naar gelang van de deugdzaamheid wordt voor het timmerhout betaald van f 20 à f 30 de kub. meter. In de behoefte aan brandhout voorziet het jonge bosch (beloekar) en het drijfhout. Gebrek daaraan heeft de bevolking niet. Voor een kubieke meter brandhout wordt betaald van f 1 à f 1,60. Alleen van uit Moeka Moeka had naar Padang uitvoer plaats van 250 stuks

planken. Overigens werd geen ander timmerhout noch brandhout uitgevoerd.

In de afdeelingen Kroë en Kaoer van het gewest neemt de *ondernemingsgeest* der landbouwers toe, hetgeen merkbaar is aan de uitbreiding die verschillende cultures hebben ondergaan, en het doen graven van waterleidingen voor den aanleg van bewaterde rijstvelden. Overal elders sluimert hij echter nog te veel en valt in dat opzicht weinig vooruitgang waar te nemen. Men werkt met eigen of zonder kapitaal; voorschotten op den oogst van eenig gewas worden niet verleend.

De wijze van grondbezit staat de ontwikkeling van den landbouw geenszins in den weg. Integendeel is het zoo voordeelig mogelijk voor den ontginner, omdat volgens de adat de domeingrond in elke marga door iederen margagenoot mag ontgonnen worden, mits hij daartoe vergunning vraagt aan het margahoofd, die haar slechts weigert ingeval de grond met benoodigd hout of andere boschproducten is begroeid. Voor den marga-genoot wordt deze vergunning kosteloos verleend; niet-marga-genooten echter behooren daarvoor, indien het den aanleg van een ladang betreft, f 1, en indien het den aanleg van een tuin betreft, f 2 te betalen aan het margahoofd, welke retributie evenwel nagenoeg nimmer wordt ingevorderd. Evenmin belemmert overbevolking de ontwikkeling van den landbouw, daar het gewest, zooals hooger is opgegeven, slechts ruim 345 zielen op de vierkante geographische mijl telt.

De *zijde*cultuur wordt zeer in het klein gedreven in de meer in het binnenland gelegen districten der afdeelingen Kaoer, Manna en Seloema. Het is het werk der jonge maagden, die de zijderupsen binnenshuis verzorgen en de verkregen zijde verder spinnen, kleuren en zelve verbruiken. Meer en meer gaat dit bedrijf echter achteruit, omdat de inheemsche zijde de concurrentie niet schijnt te kunnen volhouden tegen de veel goedkoopere Europeesche zijde. Kunstmatige opbeuring der cultuur zal dus weinig baten. De zijdewormen voedt men met de bladeren van den wilden moerbezieboom (kerta). Zij leveren zijde die lichtgeel van kleur is. Bij het weven wordt zij tusschen de katoenen garens ingeweven. De inheemsche zijde wordt niet op de inlandsche markten aangeboden en uitsluitend gebezigd tot persoonlijk gebruik.

II. Nijverheid.

a. Europeanen en Oostersche vreemdelingen. Europeesche ambachtsnijverheid zoekt men in het gewest te vergeefs, terwijl de Chineesche weinig te beduiden heeft en andere vreemde oosterlingen zich daarmede in 't geheel niet bezighouden.

Men vindt ter hoofdplaats een zestal hoogst primitieve Chineesche *olieperserijen*, waar inheemsche arbeiders tegen een dagloon van f 0,40 werkzaam zijn.

Meubelmakerijen, door Chineezen gedreven met inheemsche timmerlieden, tegen een dagloon van f 1 à f 1,25, worden er twee ter hoofdplaats en één te Pasar Manna aangetroffen. Hoofdzakelijk worden aangemaakt stoelen, tafels en kasten, die echter niet door sierlijke bewerking uitmunten.

Steen- tevens *pannenbakkerijen*, eveneens door Chineezen gedreven met inheemsch werkvolk, vindt men 2 ter hoofdplaats en 1 te Pasar Kroë. De koelies genieten een maandelijksch loon van f 4 en 40 katti's rijst, de vormers f 1 à f 2 meer. De steenen levert men voor f 15 en de pannen tegen f 60 de 1000 stuks.

Eene *kalkbranderij*, door een Chinees gedreven, wordt te Kroë aangetroffen. Hij werkt met inheemsche arbeiders tegen een dagloon van f 0,50 à f 0,70, en levert de kalk tegen f 18 de kojan.

Het *distilleeren* van muscaat- en kruidnagel-*olie* geschiedt ter hoofdplaats door 2 Chineezen. De muscaat-olie wordt tegen f 5 de flesch te Batavia aan de markt gebracht. De kruidnagel-olie dient alleen tot gewestelijk gebruik.

Broodbakkerijen, door Chineezen gedreven, treft men een vijftal ter hoofdplaats aan.

Slachterijen, mede door Chineezen gedreven, vindt men 2 ter hoofdplaats.

Kaarsenmakerijen worden, ten getale van vijf, ter hoofdplaats aangetroffen; uitsluitend Chineezen houden zich met dit bedrijf op. De kaarsen worden vervaardigd van inheemsche was, vermengd met reuzel en klapperolie. De prijs van een paar kaarsen varieert van f 0,01 tot f 0,10. Uitvoer heeft van dit artikel niet plaats.

Een ruim bestaan leveren alleen de steen- en pannenbakkerijen, doch de overige bedrijven niet meer dan een hoogst middelmatig.

Opwekking van de inlandsche nijverheid heeft de schrale Chineesche niet ten gevolge gehad. Althans is haar invloed daarop niet te bespeuren.

b. Inlanders. De bedrijven en takken van nijverheid en volksvlijt, door de bevolking als huiswerk uitgeoefend, zijn van weinig beteekenis, aangezien de landbouw het hoofdmiddel van bestaan uitmaakt. Tot de voornaamste kunnen worden gerekend het spinnen en weven, het vervaardigen van vlechtwerk uit bamboe, pandan, rotan, kiraj en biezen, het vervaardigen van rottanmatten, van atappen, van aarden potten, van arènsuiker, van klapperolie, van touwwerk, van kleedingstukken, het knoopen van netten, enz.

Het spinnen, kleuren der garens en weven geschiedt als huiswerk, hoofdzakelijk tot eigen gebruik, door de jonge meisjes, enkele gehuwde vrouwen en weduwen; voor het spinnen van katoen en zijde wordt een eenvoudig spinnewiel en voor het weven een eenvoudig handweefgetouw gebezigd. Bij het weven maakt men echter hoe langer hoe meer gebruik van ingevoerde Europeesche garens en zijde. Het verven der gesponnen garens geschiedt met curcuma-geel, met indigo donkerblauw bij het zwarte af, met mengkoedoe rood. De ingevoerde Europeesche garens worden vaak overgeverfd om het verbleeken te voorkomen. De invoer heeft plaats van Batavia, Padang en Palembang. De gemiddelde prijzen zijn voor ongekleurde Europeesche garens f 0,15 à f 0,20, voor zijden garens f 0,50 à f 0,60 het pak van 500 M. lengte, terwijl daarentegen de prijzen van dezelfde lengte eigen gesponnen garens, die van veel grover kwaliteit zijn, f 0,20 à f 0,25 bedragen, en eigen gesponnen zijde niet op de inlandsche markten verkrijgbaar is. Voor goud- of zilverdraad betaalt men f 0,25 per $^1/_4$ doos. Als meest voorkomende kleedingstukken worden geweven kains, baadjes, buikbanden (sampang) en slendangs (tengkoeloek), die of effen wit, òf wit en donkerblauw, dan wel rood en donkerblauw zijn gekleurd. Hoofdzakelijk in het weefsel van de tengkoeloeks worden zijden-, gouden- en zilverdraden aangetroffen. De prijzen regelen zich naar de netheid van het weefsel en de fraaiheid van het patroon en bedragen voor een kain f 1 à f $2^1/_2$, een baadje f $1^1/_2$ à f 3, een buikband f 0,50 à f 2, een gewone slendang f 1 à f 2, een met zijde, goud- of zilverdraad doorweven slendang f 15 à f 35. Een bizonder kleedingstuk, kain tjermoek of kain kaoer geheeten, dat uitsluitend in de afdeeling Kaoer geweven en door de vrouwen aldaar gedragen wordt, verdient hier nog vermelding. Het weefsel is van zeer zwaar katoen, doorweven met zijde, waarop met zijde micaplaatjes zijn genaaid. De prijs per kain bedraagt f 25 à f 50.

De eigen geweven kleederdracht wordt bijna uitsluitend door het vrouwelijk geslacht gedragen, in de Seraweistreken (zie blz. 1 dezer bijlage) ook nog door de mannen, die tot de minder gegoede klasse behooren, dan wel bij den veldarbeid. De redenen, dat de bevolking er meer en meer toe overgaat Europeesch boven eigen weefsel te verkiezen, zijn de volgende: 1°. zijn de ingevoerde kleedingstukken netter afgewerkt en de alledaagsche lager in prijs dan eigen weefsel; 2°. vereischt eigen weefsel veel arbeid, in geenen deele geëvenredigd aan zijne waarde.

Het eigengeweven goed is grof, maar sterk en wordt wegens zijne deugdzaamheid voor veldarbeid verkozen, omdat het duurzamer is dan het ingevoerde weefgoed. In den laatsten tijd wordt werk gemaakt van het invoeren van geweven kains en baadjes uit het Palembangsche, in patroon en snit niet afwijkende van de inheemsche, doch in netheid deze overtreffende en in deugdelijkheid daarvoor niet onderdoende. De prijzen bedroegen gemiddeld van een kain of baadje f 1 à f $1^1/_2$.

Dat de invoer der goedkoopere Europeesche garens en die van het goedkoopere Europeesche en Palembangsche weefgoed den lust tot spinnen en weven niet wakker zal blijven houden, behoeft geen nader betoog. Nu reeds zijn beide takken van nijverheid aan het kwijnen, en gaan zij met den dag achteruit, omdat zij de concurrentie tegen

den steeds stijgenden uitheemschen invoer niet vermogen vol te houden. Ook in kunstzin leggen de inheemsche weefproducten het tegen de uitheemsche af, en was daarin evenmin eenige vooruitgang merkbaar.

Weefsels geheel van zijde, met of zonder goud- en zilverdraad, vervaardigt men in het gewest niet, doch worden van Palembang ingevoerd.

Het *vlechtwerk* in bamboe, pandan, bengkoewang, biezen en rotan munt niet uit door fijnheid van bewerking, doch is integendeel slecht en ruw. Voor het vlechten in bamboe bezigt men de bamboe-bemban, eene in het wild opschietende bamboesoort, en de bamboe dabok. Van de eerste bamboesoort vervaardigt men manden (bakoels), wannen (tampa's) en matten tot wandversiering, die zwart en wit of rood en wit gekleurd zijn. Van de tweede bamboesoort maakt men omwandingen voor woningen. Van de pandan vlecht men hoofddeksels, hangers voor glas- en porceleinwerk, sigarenkokers, doozen, zit- en ligmatjes. De sigarenkokers, doozen en matjes zijn geel en rood gekleurd, de eerste, de natuurlijke kleur van de pandan, de tweede, verkregen door de pandanbladeren te bereiden met een afkooksel van seponghout, waarin men wat aluin en daoen-keling sap heeft gedaan. Zeer grove matten worden ook van bengkoewangbladeren gevlochten. De fijnste soorten van pandan- en bengkoewang-matten worden uit Palembang ingevoerd. Van biezen vlecht men lig- en zitmatjes, hangers voor glas- en porceleinwerk, matjes om padi te drogen en matjes voor wandversiering.

Tot zuiver vlechtwerk in rotan kan alleen een mandje worden gebracht, waarop men de potten en pannen plaatst, die van het vuur zijn genomen. Bijzondere vermelding verdient nog het vervaardigen van rotanmatten, die net worden afgewerkt en nu en dan door inbranding van figuren in bruin en zwart een vrij smaakvol aanzien verkrijgen. Als producten van huisvlijt, uit bamboe of rotan vervaardigd, komen nog in aanmerking verschillende werktuigen voor de vischvangst, zooals fuiken, enz., draagkorven en netten om herten te vangen.

Uitvoer van gevlochten artikelen heeft niet plaats. Men werkt voor plaatselijk gebruik of op bestelling. Vooruitgang, ook wat den kunstzin betreft, viel bij dezen tak van nijverheid niet te bespeuren.

De voorwerpen van *geelkoper*, zooals muziek-instrumenten, schenkbladen, kwispeldoren, sirihdoosjes, lampen, enz. alsmede van *gegoten ijzer*, zooals potten, pannen, enz., komen in het bezit van de bevolking door invoer van Batavia, Padang en Palembang.

Goud- en *zilversmeden* vindt men in alle afdeelingen van het gewest, doch over het algemeen is hun werk grof en mist het kunstwaarde. Als grondstof bezigen zij goudgeld, hetzij sovereigns, gekocht tegen f 15 per stuk, hetzij gouden tientjes tegen f 13 à f 14 het stuk, masoeraj (stofgoud), van Korintji afkomstig, dat f 72 de thail kost, het zilver van Nederlandsche munten en, als alliage, centen en duiten. Vooruitgang, ook wat den kunstzin betreft, valt niet waar te nemen. De vervaardigde sieraden zijn voor plaatselijk gebruik bestemd en de aanmaak geschiedt bijna uitsluitend op bestelling. De prijzen regelen zich naar netheid van bewerking en het gewicht aan goud of zilver.

IJzersmeden treft men eveneens in alle afdeelingen aan. Hun hoofdbedrijf is het vervaardigen van landbouwwerktuigen en wapens. Het ijzer en staal, daarvoor benoodigd, wordt van Batavia en Padang ingevoerd en kost per pikol f 10 à f 15. Deze industrie blijft, ook wat den kunstzin betreft, stationnair. De aangemaakte voorwerpen zijn grootendeels voor plaatselijk gebruik bestemd, en alleen van uit Manna had uitvoer van landbouwwerktuigen en wapens naar Palembang plaats, en wel van 239 stuks sengkoewits (eene soort van patjols) en 712 stuks simars (eene soort kromme dolk).

Slechts zeer enkele timmerlieden verstaan het *meubelmaken*; wat door hen afgeleverd wordt, onderscheidt zich door ruwe bewerking. Vervaardigd worden tafels, kisten en ledikanten. Men verkiest de Palembangsche boven de inheemsche kisten, zoodat daarvan eenige geringe invoer plaats vindt.

Aan *snijwerk* wordt weinig gedaan. Het bepaalt zich tot het aanbrengen van hoogst eenvoudige versieringen aan omwanding, hoofdbalken en stijlen van huizen. Vooruitgang, ook wat den kunstzin betreft, valt niet waar te nemen.

Bij *huizenbouw* geschiedt het verzamelen der materialen door de eigenaren. Alleen bij het werken aan groote woningen wordt van de diensten van timmerlieden gebruik gemaakt. Het opzetten van het huis geschiedt met behulp van buren en kennissen. Uitgenomen het gebindte bestaan de materialen van het overgroot aantal der huizen uit bamboe. Meer en meer echter begint men planken woningen aan te bouwen.

Het *pottenbakken* geeft slechts voorwerpen van gewonen vorm en zeer slechte kwaliteit. Alles wat eenigszins gecompliceerd is, kan niet worden gemaakt, zooals bijv. gendie's. Vervaardigd worden voor plaatselijk gebruik potten (prioek) en pannen (belanga), zonder daarbij van eenig gereedschap gebruik te maken. Vooruitgang ook wat den kunstzin betreft, zoekt men bij deze industrie te vergeefs. Uitvoer heeft niet plaats. Goede grondstof voor het pottenbakken is in alle afdeelingen aanwezig.

Touw wordt uit de hand vervaardigd van de vezels van de rameh en van idjoek. Het idjoek-touw wordt gemaakt door middel van een plank met gaten en een haspel dien men ronddraait. Vischlijnen worden uit de hand van ingevoerd garen gedraaid. Vooruitgang in werkwijze valt niet te bespeuren. De uitvoer van rameh-touw naar Batavia en Padang bedroeg in 1890 eene hoeveelheid van 1128 kilogrammen.

De *scheepsbouw* bepaalt zich tot het vervaardigen van prauwen (van 3 à 4, soms tot 10 kojans laadruimte) en van sampans om het visschersbedrijf uit te oefenen. Het bouwen van prauwen geschiedt meer speciaal in de afdeelingen Moeka Moeka, Ommelanden van Benkoelen, Benkoelen en Kroë. De eigenaar van de aanstaande prauw treedt gewoonlijk als scheepsbouwmeester op en bouwt haar af met een paar andere timmerlieden, die als loon een aandeel in de in aanbouw zijnde prauw bedingen of overeengekomen zijn om haar voor een vooraf bedongen bedrag af te werken. Er verloopen soms 2 à 3 jaren vóór een prauw van stapel loopt. Deze industrie is sedert jaren stationnair, omdat de kustvaart niet merkbaar toeneemt. Slechts te Moeka Moeka gebouwde prauwen worden vaak te Padang verkocht. De prijs van een 3-kojangsprauw is f 250, en van een 10-kojangsprauw f 800. Overal elders worden de gebouwde prauwen en sampans voor plaatselijk gebruik gebezigd.

Behalve te Pasar Manna, worden *karrenmakerijen* uitsluitend ter hoofdplaats Benkoelen aangetroffen. Men vervaardigt pelangkins (karren op veeren), buffel- en sapiekarren (pedati's en grobaks). De pelangkins, ter hoofdplaats vervaardigd, munten niet zelden uit door smaak en sierlijken bouw. Uitvoer van pelangkins, pedati's en grobaks heeft naar Palembang plaats. De prijs van een pelangkin is van f 60 à f 120, van een pedati f 30 à f 40, van een grobak f 25 à f 35.

Petroleumbronnen beweert men dat aangetroffen worden te Padang Tjapo Ilir in de afdeeling Ommelanden van Benkoelen en te Nau Betjangka in de afdeeling Kaoer. Een oppervlakkig onderzoek gaf ter zake weinig licht en naar bescheiden meening kan de oplossing slechts door een geologisch onderzoek verkregen worden.

Onder de andere bedrijven of ambachten kan men nog rekenen: het borduren op fluweel en laken met gouddraad, zilverdraad en lovertjes, hetgeen ter hoofdplaats Benkoelen geschiedt door de vrouwen en meisjes uit den adellijken en meer gegoeden stand. De voorwerpen, die men borduurt, zijn: songko's (mutsen voor knapen), vesten, buikbanden voor baadjes, bovenstukken voor sandalen, kleedjes om borden en schotels te bedekken, versierselen voor de dienstkleeding van inlandsche ambtenaren en hoofden, enz. Het geleverde werk is inderdaad fraai en smaakvol en bovendien soliede. De grondstoffen zijn van Europeeschen oorsprong. Voor uitvoer naar elders wordt niet gearbeid. Men werkt voor eigen gebruik of op bestelling.

Het vervaardigen van *kunstbloemen* uit eene soort vlierhout, soebang-soebang genaamd, met bladeren van groengeverfde zijde of katoen, geschiedt eveneens door de bovenvermelde personen. De nabootsing is kunstig en de bewerking fijn. Ook dit is geen artikel van uitvoer, doch geschiedt alleen op bestelling.

Het vervaardigen van *kleedingstukken*, met de naaimachine afgewerkt, geschiedt vooral ter hoofdplaats Benkoelen en te Pasar Kroë door de vrouwen. Deze kleedingstukken vinden zeer veel afzet in het binnenland, terwijl daarmede veel geld wordt verdiend.

Het »*ijzen*" van vruchten, zooals tjermai, notemuscaat, djeroek, papaja, enz., is ter hoofdplaats Benkoelen eene bezigheid der vrouwen. Uitvoer daarvan heeft niet plaats, doch men werkt alleen op bestelling.

Het vervaardigen van *omwandingen* en van *kempeks* (eene soort van draagkoffers) uit boomschors is eene industrie die te Moeka Moeka, Tallo en Manna wordt uitgeoefend. Voor dat doel bezigt men de schors van de kaloenkoeng daoen, karas en de bloemscheede van de basoeng. Uitvoer van deze artikelen heeft niet plaats, daar zij tot binnenlandsch verbruik dienen en alleen op bestelling worden geleverd.

Kalkbranderijen, door inlanders op hoogst bescheiden schaal gedreven, treft men ter hoofdplaats Benkoelen en te Pasar Kroë aan. De grondstof is koraal. Alleen voor plaatselijk gebruik wordt gearbeid. Uitvoer heeft niet plaats. De kalk kost te Benkoelen f 15 en te Kroë f 18 de kojan.

Een enkelen *ivoordraaier* treft men te Pasar Moeka Moeka aan, die zeer kunstig ook been, hout, enz. tot wapengevesten, knoopen, knoppen van stokken, vischjes, enz. weet te bewerken.

Gevallen, wijzende op het ontwaken van meer ondernemingsgeest, werden niet waargenomen. Betere middelen van vervoer, waardoor grondstoffen goedkooper verkregen en de afzet gemakkelijker, werden niet tot stand gebracht, terwijl het koopvermogen vrij wel stationnair bleef.

Visscherijen. De zeevisscherij maakt slechts een hoofdmiddel van bestaan uit voor een gedeelte der bevolking van de hoofdplaats Benkoelen en van de afdeeling Kroë. Overal elders wordt zij als nevenbedrijf uitgeoefend. Het zeegebied, alhoewel uitgestrekt, eigent zich minder voor vischvangst door de hevige branding, die op de meeste plaatsen op de kust staat. De eigenaren der vaartuigen en gereedschappen blijven gewoonlijk tehuis en laten het werk aan huurlingen over. Het meest wordt met de lijn gevischt, waarbij de visschers met eene kleine vlerksampan, slechts ruimte voor drie personen aanbiedende, in zee steken en de lijn uitwerpen in 10 à 20 vaâm water. Betere resultaten levert echter het visschen met het treknet. De vangst wordt te Benkoelen in drie deelen verdeeld, waarvan $^2/_3$ aan den eigenaar van de sampan en het vischtuig wordt toegekend en $^1/_3$ aan de visschers; te Kroë in 5 deelen en heeft de verdeeling plaats in verhouding van $^3/_5$ en $^2/_5$; elders is zij de helft. Over het algemeen was men in 1890 zoowel over de vischvangst in open zee als langs het strand tevreden. Met de lijn worden gevangen: roggen, jonge haaien, kakap, tenggiri, gaboe, garpoe, aloe aloe, enz. Met het treknet: djompol, belanak, tadji tadji, merala, koerau, enz. De zeevisch wordt in den regel versch van de hand gezet en dient voor eigen en plaatselijke consumptie. Het surplus wordt, gedroogd of gerookt, voor een gedeelte naar Palembang uitgevoerd. Juiste cijfers van uitvoer zijn niet te geven. Vooruitgang dan wel verbeteringen in de hulpmiddelen bij de zeevischvangst zijn niet waar te nemen. Zeevischvijvers worden in het gewest niet aangetroffen. Wel paalt men hier en daar een klein deel van de zee bij het zeestrand af met bamboestokken bij wijze van groote fuik (bêlèk). Voorts maakt men nog gebruik van groote uit bamboe betong vervaardigde zeefuiken (tengkalak), die men vóór de branding legt, om den zeevisch machtig te worden. Naar tripang, parel, paarlmoer, spons, boenga laoet en akar bahar wordt niet gevischt.

De visscherij in rivieren, rawa's en meren levert weinig op voor uitvoer en kleinhandel, doch geschiedt hoofdzakelijk voor huiselijk gebruik. Men vischt met den hengel, met werpnetten en met schepnetten. Ook door het stellen van fuiken en het afdammen van rivierspruiten tracht men den visch machtig te worden. De voornaamste zoetwatervischsoorten zijn: semah, ringkis, nawi, kapiat enz. Van toe- of afneming van den vischrijkdom werd niets vernomen. Evenmin van nuttelooze uitroeiing van nuttige vischsoorten. Voorts werd ook niets verricht om de rivieren, rawa's en meren met nuttige vischsoorten te bevolken. Kunstmatige vischteelt heeft in vijvers en op sawahs plaats; in vijvers in enkele marga's van de afdeeling Kaoer en Manna; op sawahs uitsluitend in de bergdistricten der afdeeling Kroë. De visch, versch of gerookt, dient voor eigen consumptie. De vischsoorten, die men teelt, zijn: roewan, palau, tembakan, sepat, goeramie, enz.

De *vogelnestgrotten* in het gewest zijn verpacht tegen een jaarlijkschen pachtschat van f 1440 (vide gouvernementsbesluit dd. 8 Augustus 1888 n°. 5). Slechts enkele personen in dienst van den pachter vinden daarin een bestaan. De prijs per pikol varieert voor zwarte vogelnesten van f 80 à f 120, en voor witte van f 150 à f 200. Uitvoer daarvan heeft plaats gehad naar Batavia en Palembang.

III. Boschproducten.

Het inzamelen van boschproducten is voor een groot deel der bevolking, met den landbouw, een hoofdmiddel van bestaan. Ingezameld worden: rotan, damar, gomelastiek, andere diverse getahsoorten, bijenwas en honig. Uitgezonderd het laatste artikel, dat tot eigen gebruik wordt aangewend, worden al de overige hoofdzakelijk voor uitvoer bijeenvergaard. Na de inzameling worden zij zoo spoedig mogelijk aan de handelaren ten verkoop aangeboden. De uitvoer had naar Batavia en Padang plaats en bedroeg in pikols gedurende het jaar 1890: rotan $6544^1/_2$, damar 7699, gomelastiek 68, andere diverse getahsoorten 134, en bijenwas $2^2/_{25}$. Niettegenstaande de herhaalde vertoogen van het bestuur geschiedt de inzameling op ruwe wijze, zoodat in de nabijheid der bewoonde streken geene boschproducten leverende gewassen meer voorkomen. Gevaar van uitroeiing bestaat alleen ten aanzien van de karet, doch in den laatsten tijd schijnt inzonderheid in de afdeelingen Manna en Seloema de lust te zijn ontwaakt voor bijplanting, ook van damarboomen. Proeven in de afdeeling Manna genomen met geregelden aanplant van karet, met plantjes afkomstig van 's lands plantentuin te Buitenzorg, slaagden naar wensch en de bevolking toonde daarin voldoende belangstelling.

De opbrengst der boschproducten neemt gaandeweg af wegens de groote verwoestingen door menschenhanden onder de betreffende gewassen aangericht. Al dieper en dieper moet men de wildernis binnendringen om de gewenschte producten te bekomen. Cijfers, om dit te betoogen, kunnen niet worden opgegeven, aangezien voorheen van de opbrengst geen aanteekening werd gehouden. De inzameling van damar, karet, was en honig geschiedt door de eigenaren der boomen, omdat ieder, die in het bosch één van deze producten opleverende boomen ontdekt, zich het eigendom daarvan kan toeeigenen door hem van een merkteeken te voorzien. Van andere boschproducten staat de inzameling aan een ieder vrij.

De opkoopers van boschproducten zijn Chineesche en Maleische handelaren. De prijzen per pikol waren als volgt: rotan saga f $1^1/_2$ à f $2^1/_2$, rotan saboet f 1, witte damar f 16 à f 20, zwarte id. f 5 à f 8, gomelastiek f 100 à f 120, andere getahsoorten f 60 à f 80 en bijenwas f 60 à f 75.

Voorts levert de jacht op olifanten, rhinocerossen en neushoornvogels aan enkelen nog een nevenmiddel van bestaan op, en heeft uitvoer van ivoor en hoorns van rhinocerossen in het klein naar Batavia en van snavels der neushoornvogels naar Palembang, waar zij zeer gezocht zijn, plaats. De prijs van een katti ivoor bedraagt f 1 à f 5, voor den hoorn van een rhinoceros f 15 à f 50, en voor den snavel van een neushoornvogel f 1 à f $2^1/_2$. Van de cijfers van uitvoer is echter geen aanteekening gehouden.

Nog trekt men nut uit de bosschen van wege het hout benoodigd voor huis- en scheepsbouw, dat men echter grootendeels uit de bovenstreken moet sleepen, omdat het aan de kuststreken door voortgezetten padi-roofbouw schier verdwenen is. Het sleepen van het hout naar den naasten transportweg, dat gewoonlijk door karbouwen geschiedt, moest in de beide laatste jaren wegens de veepest door menschenhanden plaats vinden.

Bekende deugdzame houtsoorten zijn voor huizenbouw: gadis, balam beringin, seloeway, bawang, simpoer, kempas tjemaran, madang perawas, tampong, enz.; voor scheepsbouw: ketoeka, balam beringin, bajoer, pening pening, soerian, reboeng, enz.; voor karrenmakerij: pindis beroewas, gadis, enz.; voor krisscheeden: kemoening, angsana, enggan, nangka, enz.

Slechts een 250 stuks planken werden van Moeka Moeka naar Padang uitgevoerd, doch van bekapt hout had geen uitvoer plaats. De prijzen zijn per kub. M. f 20 à f 30, en van 100 stuks planken f 40 à f 60.

IV. Veestapel.

Vergelijkt men den veestapel van 1890 met dien van 1865, dus 25 jaren her, zie bijlage II, dan komt men tot het besluit, dat het aantal buffels ongeveer met de helft verminderd en dat der runderen ruim $2^1/_2$ maal is toegenomen. Men moet daarbij echter rekening houden met het feit dat het hoornvee in de beide laatste jaren in alle afdeelingen van het gewest, uitgezonderd Moeka Moeka en Kroë, werd geteisterd door de veepest, die inzonderheid hare verwoestingen onder de buffels aanrichtte. Nadat de veepest uitgewoed had, vertoonde zich het mond- en klauwzeer in de door haar geteisterde afdeelingen, waaraan echter slechts bij uitzondering enkele beesten bezweken. Eindelijk kwam in 1890 nog eene eigenaardige buffelziekte in de afdeeling Kroë voor, waaraan eveneens enkele stierven.

Neemt men het jaar 1888, toen dit complex van veeziekten den stapel van hoornvee nog niet had aangetast, in beschouwing, dan blijkt dat het aantal buffels in de laatste kwart eeuw vrij wel stationnair is gebleven, doch dat der runderen belangrijk is toegenomen. Dit laatste feit vindt zijne verklaring hierin, dat voorheen de runderen slechts in de onmiddellijke nabijheid van de hoofdplaats werden aangetroffen, terwijl men ze nu in het geheele gewest vindt omdat zij de buffels meer en meer als trekvee beginnen te vervangen. De laatsten bezigt men nog steeds uitsluitend als ploegvee en op enkele uitzonderingen na ook als slachtvee.

Het aantal paarden is in het tijdsverloop van 25 jaren ruim verdriedubbeld. Daarvan dient echter het $^5/_6$ gedeelte als lastvee in de afdeeling Kroë, voor den afvoer van koffie. Het overige gedeelte wordt grootendeels als wagen- en rijpaarden gebezigd. Drie hoogst bescheiden inlandsche stoeterijen, bestaande uit een paar merries, vindt men in het gewest, en wel te Pasar Pedattie, Doesoen Besar en Bengkenang. Zij paren met losloopende hengsten, zoodat de verkregen veulens weinig ras vertoonen.

Aan veredeling en verbetering van het ras wordt noch bij het hoornvee noch bij de paarden iets gedaan. In het algemeen wordt, met uitzondering van de trekbuffels en trekossen, weinig zorg aan het vee besteed en moet het zijn voedsel in het bosch en op de padangangs zelf zoeken. Van stalling en veevoeder buiten het gras is geen sprake. Geringe uitvoer van buffels geschiedt naar Palembang en geringe invoer van runderen, als slachtvee voor het garnizoen, van Sumatra's Westkust. Nog had invoer van een honderdtal karbouwen uit de Korintji-landen plaats, die meerendeels, door de veepest aangetast, stierven. Te Kroë werden voor het koffietransport 77 paarden van Batavia ingevoerd. Juiste cijfers van uit- en invoer zijn niet te geven.

De gemiddelde prijs van een trek- of ploegbuffel is thans f 125 en van een trekos f 175, tegen f 60 en f 80 in 1888. Gewone slachtbuffels betaalt men met f 60 à f 80; gewone slachtrunderen met f 70 à f 90; paarden met f 125 à f 175.

Ter hoofdplaats worden geregeld elken zondag (hoofdmarktdag) 1 of 2 buffels geslacht. Elders alleen bij feestelijke gelegenheden.

Eene vergelijking van de toe- of afneming van het kleinvee, met nu 25 jaren her, kan niet gemaakt worden, omdat cijfers nopens het aantal geiten, schapen en varkens in 1865 ontbreken. Algemeen beweert men echter dat het aantal geiten in beduidende en het aantal schapen in geringe mate is toegenomen. Varkens worden, uitgenomen op het eiland Engano, alleen door de Chineezen gehouden voor eigen consumtie en voor die der Europeesche bevolking. Hun aantal blijft stationnair. Het kleinvee voorziet meer dan voldoende in de behoefte aan dierlijk voedsel der bevolking en heeft, inzonderheid van geiten, een belangrijke uitvoer naar Palembang plaats. Het aantal geiten van Manna alleen derwaarts uitgevoerd bedraagt 1315 stuks; van elders ontbreken de opgaven. Eenden-, kippen- en ganzenteelt geschiedt op kleine schaal, — het meest de kippenteelt, — hoofdzakelijk voor plaatselijke consumtie wat kippen en eenden betreft. Ganzen worden niet gegeten. Het inzouten van eendeneieren geschiedt op geene noemenswaardige schaal en slechts voor plaatselijk verbruik. Uitvoer van kippen vindt plaats naar Palembang; van Manna alleen 1837 stuks; elders ontbreken de opgaven. De prijs van en kip is gemiddeld f 0,50; van een eend f 0,75 en van en gans f $2^1/_2$.

V. Handel.

Groothandel bestaat hier niet. De tweedehands-handel wordt op de havenplaatsen Benkoelen, Kroë en Moeka Moeka gedreven door één Europeaan, eenige Chineezen, één Arabier en enkele inlanders.

De voornaamste invoerartikelen in 1890 waren: rijst, eetwaren, manufacturen, kleedingstukken, aarde- en glaswerk, petroleum, gedroogde visch, ijzer- en staalwerk, kramerijen, tabak, koperwerk, verfwaren, drogerijen, dranken, garens, kains, enz. Vergeleken bij het jaar 1889 toonde de waarde van den invoerhandel in 1890, zie bijlage III, geen noemenswaardig verschil en werd er in laatstgemeld jaar slechts voor f 7012 minder ingevoerd, welk gering verschil minder te wijten is aan afnemende koopkracht der bevolking, doch meer aan het gemis aan trekvee ten gevolge van de veepest, waardoor het regelmatig vervoer van handelsartikelen veel te wenschen overliet.

De voornaamste uitvoerartikelen in 1890 waren: koffie, kruidnagelen, damar, rotan, gomelastiek, peper, notemuscaat, foelie, tabak, copra, cardamom, gambier, touwwerk, inlandsche suiker, vogelnestjes, muscaatolie, enz.

De waarde van den uitvoer was in 1890 f 94 409 minder dan in 1889 wegens den minderen omzet van koffie en kruidnagelen ten bedrage van 2184 en 206 pikols, een gevolg van den minderen oogst, veroorzaakt door het afregenen der bloesems vóór de vruchtzetting.

De algemeene toestand van den handel kon dientengevolge in 1890 minder levendig worden genoemd dan in 1889.

De handel op binnenplaatsen is, hier en daar een enkele Chinees uitgezonderd, bijna uitsluitend in handen van inlanders. De bovenvermelde in- en uitvoerartikelen zijn de voornaamste waren en producten door hen omgezet en opgekocht. De opkoop van producten was voordeelig wat de koffie, rijst en padi betreft wegens de stijgende prijzen, doch van andere artikelen was de winst wisselvallig. Nieuwe producten van in- en uitvoer zijn er niet bijgekomen. Evenmin valt op verbetering der transportmiddelen te wijzen. Indien men op de waarde van in- en uitvoer gedurende de laatste jaren let, dan valt er langzame, doch gestadige vooruitgang in den binnenlandschen handel waar te nemen.

Inlandsche tweedehandsche groothandelaren treft men te Kroë en Moeka Moeka aan. Op laatstgenoemde plaats is zelfs geen enkele Chineesche handelaar gevestigd en de inlandsche handelaren op beide plaatsen staan bekend als den Chineezen eene doodelijke concurrentie aan te doen, waaruit af te leiden valt dat zij steeds over genoegzaam kapitaal kunnen beschikken. Ter hoofdplaats Benkoelen daarentegen is de tweedehandsche groothandel bijna uitsluitend in handen van Chineezen.

De detail- of kleinhandel wordt om zoo te zeggen geheel en al door inlanders gedreven, die met diverse handelsartikelen de binnenlandsche markten afreizen. Hij gaat eveneens gestadig, doch langzaam vooruit en houdt gelijken tred met den toenemenden in- en uitvoer der laatste jaren.

Wegens het voldoend aantal bestaande zoutverkooppakhuizen, — men treft er 11 in het gewest aan, — heeft op de inlandsche markten geen verkoop in het klein van zout plaats en voorziet een ieder zich aan het zoutverkooppakhuis zelf.

VI. Scheepvaart.

De scheepvaart in het gewest bepaalt zich hoofdzakelijk tot kustvaart met prauwen van 3 à 10 kojan laadruimte van en naar plaatsen die niet door de Nederlandsch Indische Pakketvaart-maatschappij, — waarmede de in- en uitvoer grootendeels geschiedt, — worden bevaren. Deze kustvaart is van geringe beteekenis en voldoende voor de behoefte. Zij bleef overigens vrij wel stationnair.

VII. Transportwezen te land.

Het transportwezen te land geschiedt per as, per pikolpaard en per draagkoelie. Hoewel de wegen in de beide laatste jaren beduidend zijn verbeterd, zoowel door verharding als door overbrugging, zoo blijft het transport toch kostbaar en bovendien nog onvoldoende voor de in 1889

en 1890 geheerscht hebbende veepest. [1]) Zeer zeker zouden minder hooge transportkosten ook minder drukkend op het handelsvertier werken en het doen toenemen. Op de groote wegen wordt bijna uitsluitend per as vervoerd. Op de binnen- en bergwegen daarentegen is het vervoer niet anders mogelijk dan per draagkoelie en per pikolpaard, doch wordt meer van het eerste dan van het tweede vervoermiddel gebruik gemaakt.

VIII. Oeconomische toestand in het algemeen.

Hoewel de volksrijkdom door de veepest in de beide laatste jaren een gevoelige knak ondervond en ook het jaar 1890 door de hevige en aanhoudende regens minder gunstig was voor den oogst der door de bevolking geteelde Europeesche stapelproducten, inzonderheid koffie en kruidnagelen, zoo kan toch niet gezegd worden dat hare koopkracht beduidend verminderde, indien men althans de cijfers der invoerwaarden van 1889 en 1890 met elkaar vergelijkt.

Op enkele plaatsen, zooals te Kroë, gaan de inlandsche handelaren er meer en meer toe over steenen woningen te bouwen en zich Europeesche meubels aan te schaffen.

Gebrek aan ondernemingsgeest, zorgeloosheid en indolentie zijn de factoren die bij het meerendeel der bevolking kapitaalvorming beletten. Hare hoofdverdienste is de landbouw, en hare nevenverdiensten zijn de inzameling van boschproducten, vischvangst, veeteelt, handwerksnijverheid en kleinhandel.

Zonder moeite worden de belastingen geïnd in de afdeelingen Kroë, Kaoer, in de Pesoemah Oeloe Manna, in de Oeloe Tallo en Oeloe Allas, alsmede in de afdeeling Moeka Moeka, terwijl ter hoofdplaats zich de slechte en onwilligste belastingbetalers bevinden. De hoofdelijke belasting is sedert hare invoering in 1873, en ondanks zij tegenwoordig alleen door de inlandsche bevolking wordt opgebracht, ruim verdubbeld (zie bijlage IV), en heeft voor het oogenblik haar maximum-draagkracht bereikt ingeval zij als klassenbelasting op den tegenwoordigen voet wordt behouden en de opklimming der klassen boven de f 5 niet met f 1 geschiedt.

Benkoelen, 29 Maart 1891.

De resident,
(*get.*) VAN LANGEN.

[1]) *In November* 1891 *heeft de Gouverneur-Generaal, naar aanleiding van het hier medegedeelde, aan den resident de vraag doen richten wat van bestuurswege nog zou kunnen worden gedaan om den toestand der wegen in de residentie Benkoelen te verbeteren zonder te groot bezwaar voor 's lands kas.*

BIJLAGE I.

STAAT VAN RIJSTPRIJZEN in de verschillende afdeelingen der residentie BENKOELEN over het jaar 1890.

MAANDEN.	Benkoelen.		Ommelanden van Benkoelen.		Laïs.		Moeka-Moeka.		Seloema.		Manna.		Kaüer.		Kroë.		Hoogste prijs in het gewest.	Laagste prijs in het gewest.
Januari	f 6½	f 7	6½	f 8	f 5	f 6½	f 7½	f 10	f 9½	f 10	f 8½	f 9	f 7½	f 12	f 6½	f 8	f 12	f 5
Februari	7½	8	6	7	3	4	7	12½	9	9½	8½	9	5	10	6	7½	12½	5
Maart	4	8	5½		2	4	7	12½	8½		9	9½	5	10	6	7½	12½	2
April	4	8	4	6	3	4½	5	6¾	8		8	9	5	8½	5	7	9	3
Mei	4	8½	4½		2	4	5	6¾	6		9½	10	4	7	5	6	10	2
Juni	6½	8½	4		2½	4½	5	6	6		7	8	6	8	5	6	8½	2½
Juli	7½	8½	8		3½	5	6	7	3½		8.33½	11	5	6	5	6	11	3½
Augustus	7	8½	6	6.50	3½	5	8		9½		8.33½	11	5	10	5	6	11	3½
September	7	8½	6¾		4	5½	8		9	10	9	11	5	10	5	6	11	4
October	8½		7½		4	5½	8	10	10		10	11	5	10	5	6	11	4
November	5½	8½	8		4	5½	8	10	10		8	9	5	10	6	7½	10	4
December	7	9	8		4½	6	8	10	10		8½	10	5	10	7	9	10	4½
Gemiddelde prijs over 1890.	f 6.25		f 6.23		f 3.41^{5}	f 5	f 6.87^{5}		f 8.25		f 8.55^{5}	f 9.79	f 5.21	f 9.29	f 5.54	f 6.87^{5}	f 10.70	f 3.60

BIJLAGE II.

VERGELIJKENDE STAAT van den veestapel in de residentie BENKOELEN over de jaren 1865 en 1886 t/m 1890.

SOORTEN VAN VEE.	1865.	1886.	1887.	1888.	1889.	1890.
Karbouwen	14 510	15 377	15 322	15 124	10 025	7 404
Runderen	970	3 294	3 392	4 525	3 633	2 460
Paarden	219	385	452	494	686	687
Geiten	niet op te geven	17 157	18 051	18 575	13 778	15 140
Schapen	id.	841	818	912	790	808

BIJLAGE III.

VERGELIJKENDE STAAT van de waarde van den in- en uitvoer op de drie havenplaatsen der residentie BENKOELEN over de jaren 1834, 1859, 1869 en 1887 t/m 1890.

JAREN.	BENKOELEN.		KROË.		MOEKA MOEKA.		TOTAAL VAN HET GEWEST.	
	Invoer.	Uitvoer.	Invoer.	Uitvoer.	Invoer.	Uitvoer.	Invoer.	Uitvoer.
1834	a)	a)	a)	a)	a)	a)	f 280 665	f 212 729
1859	f 345 486	f 159 675	f 69 190	f 45 462	f 36 669	f 9 872	451 345	215 009
1869	447 495	151 508	115 051	105 340	61 505	96 974	624 051	353 822
1887	327 620	254 265	274 541	230 475	53 483	60 253	655 644	544 993
1888	340 463	309 691	235 185	248 633	38 818	64 167	614 466	622 491
1889	384 237	256 587	406 266	330 326	45 724	85 633	836 227	672 546
1890	416 297	235 958	359 420	264 129	53 498	78 050	829 215	578 137

a) De oudste in het archief te Benkoelen aanwezige gegevens nopens den in- en uitvoer dagteekenen van 1834, doch bevatten geen splitsing voor elk van de drie havenplaatsen afzonderlijk.

BIJLAGE IV.

VERGELIJKENDE STAAT van den aanslag in de hoofdelijke belasting der inlandsche bevolking in de residentie BENKOELEN over de jaren 1885 t/m 1890. a)

NAMEN DER AFDEELINGEN.	BEDRAG VAN DEN AANSLAG OVER					
	1885.	1886.	1887.	1888.	1889.	1890.
Hoofdplaats Benkoelen	f 3 974	f 4 176	f 4 117	f 3 878	f 11 667	f 5 050
Laïs	11 944	12 009	11 980	11 662	12 039	11 393
Ommelanden	17 226	17 341	18 143	18 089	13 179	12 986
Seloema	14 064	14 990	15 025	15 092	14 652	14 794
Manna	24 010	24 490	24 463	25 836	26 189	23 532
Kauer	10 783	11 086	11 130	11 265	11 667	11 318
Kroë	23 667	25 490	26 710	26 761	27 397	29 273
Moeka Moeka	13 798	14 112	14 102	15 216	15 149	20 109
Totaal	f 119 466	f 123 694	f 125 670	f 127 799	f 131 939	f 128 455

a) In 1873, het eerste jaar waarover de belasting geheven werd, bedroeg de aanslag f 62 547, in welk cijfer ook de aanslag der vreemde oosterlingen begrepen was, die met 1 Januari 1878 aan de bedrijfsbelasting werden onderworpen.

B. LAMPONGSCHE DISTRICTEN.

I. Landbouw.

Europeesche landbouw. Er bestaan in dit gewest slechts twee ondernemingen toebehoorende aan- en beheerd door Europeanen en ten doel hebbende den aanplant en de bewerking van producten voor de Europeesche markt. De eerste en voornaamste is de peper-onderneming van de te Batavia canteerende firma P. LANDBERG en Zoon in de Ommelanden van Telok Betong. De fabriek en het verblijf van den administrateur zijn gelegen te Tandjong Karang, op ruim 3 palen van de hoofdplaats verwijderd. Het hoofddoel is de pepercultuur, die gedreven wordt op gronden, krachtens de ordonnantie in Indisch Staatsblad 1885 n°. 45 van de bevolking voor 20 jaren gehuurd. In den laatsten tijd werd

ook Liberia-koffie aangeplant. De onderneming bestaat sedert 1885. In de eerste jaren werd geen winst behaald, daar peperaanplantingen eerst na 3 of 4 jaren vrucht dragen. In 1889 werd voor het eerst geoogst met bevredigend resultaat. In 1890 maakte de onderneming slechte zaken, èn doordat de oogst klein was, èn door den lagen marktprijs van het product, die tot de helft van het gemiddelde van vorige jaren daalde. De peperplant heeft de eigenschap van na eene ruime opbrengst een middelmatigen en daarna een slechten oogst te geven. In 1888 was de opbrengst ruim, in 1889 middelmatig en in 1890 slecht. Men zou thans op een goeden oogst over 1891 mogen rekenen, maar de vele regens in den tijd toen de bloesems vrucht moesten zetten, maken de verwachting gering. De ondernemer heeft steeds veel moeite met het verkrijgen, vooral met het behouden, van werkvolk; de loonen die betaald moeten worden zijn hoog te noemen, en varieeren naar gelang van den geëischten arbeid van f 0,50 tot f 1,50 per dag. Wel is waar komen steeds vele Bantammers naar dit gewest, maar het doel dier lieden is, om na eenig geld bespaard te hebben, zoo spoedig mogelijk naar hun land terug te keeren, zoodat onophoudelijk vervanging van de werklieden noodig is. Nu voor dit gewest onlangs (Indisch Staatsblad 1891 n°. 102) eene koelie-ordonnantie is vastgesteld, zal het verkrijgen van vaste werklieden wel beter gaan. Nieuwe industrieën werden door deze onderneming niet in het leven geroepen. Gemiddeld wordt p. m. f 12 000 's jaars door haar aan werkloonen uitbetaald, zoodat zij wel bijdraagt tot het welvaren van de omwonende bevolking.

De andere onderneming, hiervoren bedoeld, behoort aan dr. C. O. Gelpke te Batavia, die op den voet van Indisch Staatsblad 1885 n°. 45 het tot de afdeeling Katimbang behoorend eiland Seboekoe Besar huurde van den bezitter. Vóór de bekende Krakatau-ramp was dat eiland vrij goed bevolkt en bevonden zich daarop tal van pepertuinen. Dat alles werd door die ramp vernield. De heer Gelpke heeft veel te kampen gehad met ziekten onder het personeel, zoodat de exploitatie uiterst langzaam gaat en tot nog toe geen winst afwerpt. Proeven werden genomen met klapperteelt en kleine gewassen en eenig brandhout uitgevoerd naar Java. Het werkvolk wordt gerecruteerd in Bantam. Daar het eiland overigens geheel onbewoond is, kan men niet zeggen dat het geld door den ondernemer uitgegeven (p. m. f 2000 's jaars) als bijverdiensten der bevolking te stade komt.

In den laatsten tijd schijnt het gewest meer de aandacht van de Europeesche industrieelen te trekken. Er zijn toch zes aanvragen om afstand van woeste gronden in erfpacht ontvangen, die alle in behandeling zijn, terwijl onlangs een Europeaan aankwam, met de opdracht eene zeer groote uitgestrektheid [1]) woeste gronden op te sporen voor den heer Hendrik Muller te Rotterdam. Zonder twijfel zal, wanneer de ondernemingen, welke de aanvragers zich voorstellen op de gronden te vestigen, zullen werken, het gewest in welvaart vooruitgaan. De groote uitgestrektheid grond, die thans onbeuut ligt, zal daardoor in cultuur komen, en de bevolking en de fiscus zullen daarbij welvaren.

Inlandsche landbouw. De rijstbouw wordt in dit gewest voor het grootste gedeelte op ladangs gedreven. Hoewel van bestuurswege al sedert jaren het mogelijke wordt gedaan om de bevolking het grootere voordeel van den sawahbouw te doen inzien, hebben die pogingen niet veel resultaat. De Lamponger is van zijne voorvaderlijke gewoonte, om zijne rijst op ladangs te telen, nog niet af te brengen. Maar niet alleen die vasthoudendheid aan oude gewoonte is oorzaak dat niet meer sawahs worden aangelegd. De Lamponger staat in practische kennis van wateraanvoer ver beneden den Javaan. Bovendien is de bevolking schaars en gaat de aanleg van dammen en leidingen op vele plaatsen hare krachten te boven. Ook werkt zij niet in vereeniging, zooals de Javanen, hetgeen voor sawahbouw op groote schaal noodig is. De ladangbouw eischt weinig werk en kan door elk individu voor zichzelf gedaan worden. Wel geeft deze laatste dikwijls teleurstelling, maar, naar de ondervinding leerde, weet men zich te behelpen met hetgeen — zij 't ook weinig — wat men verkrijgt.

De resultaten van den rijstoogst waren in 1890 gering en slechts in enkele streken bevredigend. De vele en aanhoudende regens beletten het tijdig branden der voor de ladangs bestemde gronden, terwijl later lange droogte en ten slotte weder veel regens zoowel voor de ladangs als de sawahrijst nadeelig waren. De rijstproductie was daardoor niet voldoende voor de behoefte der bevolking; wel werd getracht in het ontbrekende te voorzien door den aanplant van andere voedingsgewassen, als: djagong, obi, katella, enz., maar aanvoer van rijst van elders was noodig. Gebrek heerschte nergens; de aangevoerde rijst werd verkocht tegen prijzen, die de koopkracht der bevolking niet te boven gingen. De rijstprijzen verschilden van f 4 tot f 13 per pikol naar gelang van qualiteit en vooral naar gelang van de afstanden waarover de rijst moest worden vervoerd. Uitvoer had nagenoeg niet plaats.

Ziekten in 't gewas kwamen niet voor.

Verbetering van de rijstcultuur is niet te constateeren. Wel werd de bevolking — naar aanleiding van eene circulaire van den directeur van binnenlandsch bestuur — opmerkzaam gemaakt op de meerdere voordeelen die, bij eene verbeterde zaaiwijze, van de sawahs te wachten zijn, echter zonder eenig resultaat. Ook bij den ladangbouw volgde men de oude sleur. Er is nog groote overvloed van bouwgrond; men bepaalt zich daardoor tot roofbouw op groote schaal, met langdurige braakligging van de gebruikte velden.

De teelt van andere voedingsgewassen, zooals djagong, oebi, ketella, katjang enz., bepaalt zich tot hetgeen voor eigen gebruik of voor verkoop, zeer in 't klein, noodig is.

Vruchtboomen zijn mede voor eigen consumtie voldoende in aantal; van veredeling is geen sprake. Speciale bijplanting heeft weinig plaats.

Klappers worden zooveel doenlijk aangeplant; de noten dienen echter voor binnenlandsch gebruik, terwijl geen uitvoer van olie of copra plaats heeft.

Arènpalmen komen in de wildernissen en om de kampongs wel voor; aangeplant werden zij weinig, evenmin als pinang- en sagoboomen. Atap voor dakbedekking bestaat meest uit alang-alang; in de afdeeling Toelang Bawang wordt veel atap gemaakt van nipabladeren. De nipa komt daar langs de rivieren veel in 't wild voor; op de zuidkust worden ataps van Java ingevoerd.

Bamboe komt in bosschen voldoende voor de behoefte voor; hier en daar ook als aanplant bij de kampongs. Er zijn streken waar bamboe zeer schaars is.

Toeneming van den ondernemingsgeest der landbouwers is niet waar te nemen.

Alleen de pepercultuur is in dit gewest van eenige beteekenis en komt voor overal waar de grond zich daartoe leent. Toen in 1888 en 1889 de prijs van dit product hoog stond, werden allerwegen vele pepertuinen aangelegd. Dezelfde oorzaken, hiervóór genoemd voor het niet goed slagen van den oogst der particuliere onderneming, gelden ook voor dien van de aanplantingen der bevolking. In 1889 bedroeg de oogst p. m. 45 000 pikols en in 1890 nog geen 25 000. De prijs daalde van f 30 tot f 15 per pikol. De lust tot het aanleggen van nieuwe pepertuinen heeft daardoor veel geleden, te meer omdat rijzing van den prijs niet te voorzien is, nu ook elders de in den goeden tijd daargestelde peperaanplantingen beginnen te produceeren en de markt wellicht eerlang overvoerd zal zijn.

De bevolking begint dan ook meer en meer het grootere en stabieler voordeel van de koffiecultuur in te zien. In de afdeelingen Toelang Bawang en Sepoetih wordt van die cultuur al vrij veel werk gemaakt.

Van werken met eigen of geleend kapitaal kan, waar de landbouw door elk individu slechts op kleine schaal wordt gedreven, wel geene sprake zijn.

De wijze van grondbezit belet de ontwikkeling van den landbouw niet. Er is zoo'n overvloed van grond, die voor ieder inboorling beschikbaar is, dat de betrekkelijk geringe bevolking de gelegenheid heeft tot uitbreiding van haren landbouw tot elke gewilde grens.

De zijdecultuur wordt nog uitsluitend in de afdeelingen Sekampong en Toelang Bawang gedreven, echter op beperkte schaal en op hoogst primitieve wijze. Het bestuur doet pogingen om, door aanvoer van beter zaad voor

[1]) 9600 bouws, die ook reeds zijn afgestaan bij gouvernementsbesluit van 24 October 1891 n°. 15. (*Ook op eenige der andere aanvragen is reeds gunstig beschikt.*)

de rupsen en van betere modellen voor de bewerking, die cultuur, die vroeger in dit gewest van eenige beteekenis schijnt te zijn geweest, uit haar verval op te heffen.

II. Nijverheid.

Europeesche nijverheid bestaat in dit gewest niet.

Te Telok Betong bezit een Chinees een atelier voor timmermans-, smids- en blikslagerswerk. De ondernemer vindt zijn bestaan voornamelijk in werken voor het burgerlijk bouwdepartement. Nabij de hoofdplaats is eene kalkbranderij van een Chinees. Overigens oefenen de in dit gewest aanwezige vreemde oosterlingen geen nijverheid als hier bedoeld uit.

Ook die der inlanders is met weinige woorden te beschrijven. Timmerlieden, goud- en zilversmeden en enkele metselaars worden aangetroffen. In den regel zijn dit geen Lampongers, doch Javanen of andere Indische vreemdelingen.

In de Lampongsche kampongs houden de vrouwen en meisjes, bij wijze van huiswerk, zich nog wel bezig met het weven van »tapis", een nauw sluitende sarong, bestemd uitsluitend voor eigen gebruik, en van »sindjøngs", een korte sarong voor mannen. Vroeger was deze weverij van meer beteekenis en werden de genoemde kleedingstukken door de Lampongers steeds gedragen. Tegenwoordig dienen zij alleen bij feestelijke gelegenheden en worden zelfs daarbij zeldzamer. De Europeesche manufacturen, waarbij ook de tapis en sindjøng, evenals alle inlandsche weefsels en batiks, in namaaksel voorkomen, hebben de inheemsche weefindustrie bijna geheel verdrongen. Zij zijn veel goedkooper, lichter en netter afgewerkt, doch niet zoo deugdzaam als de hier gemaakte weefsels. In den bloeitijd van de weefindustrie, dat is in den tijd toen de Lamponger zich slechts kleedde met eigen geweven stoffen, werden ook de garens zelf gesponnen van eigen geteeld katoen en geverfd met eigen geplante verfstofplanten. Thans zijn bij de handelaren in Europa gemaakte garens van allerlei gewilde kleuren voor betrekkelijk weinig geld verkrijgbaar, en daar zij machinaal vervaardigd en fabriekmatig geverfd zijn, zijn zij veel fijner, gelijkmatiger en vaster en fraaier van kleuren. De eigen gemaakte tapis hebben eene waarde van f 3 tot f 50, naar gelang zij minder of meer zijde en gouddraad bevatten; zij zijn echter zelden te koop.

In de binnenlanden maakt men bakoels, talams en toedoengs van rotan en bamboe en matjes van in 't wild groeiende biezen, een en ander van primitief maaksel. Aan en nabij de kusten wordt meestal gebruik gemaakt van uit Palembang en van Java ingevoerd vlechtwerk, dat beter en netter is dan het inheemsche en — wanneer de arbeid in rekening wordt gebracht — goedkooper.

De grofsmederij levert alleen lomp en ruw werk. Ook in de behoefte aan voorwerpen van die industrie voorziet voornamelijk de handel door invoer uit Europa.

De echt Lampongsche sieraden van goud en zilver worden door inheemsche werklieden gemaakt; hun product is onoogelijk en ruw bearbeid en heeft meer waarde aan metaal dan aan smaak en kunst.

Vele welgestelden bouwen of laten voor zich bouwen houten huizen met pannen gedekt, waaraan echter het niet onverdienstelijk snijwerk, dat men hier en daar nog wel aan zeer oude huizen aantreft, geheel ontbreekt en waarbij het Lampongsch huis-type niet meer gevolgd wordt.

Het aardewerk, dat vroeger in enkele streken — hoewel primitief van vorm en slecht van qualiteit — gemaakt werd, is zoo goed als geheel verdrongen door het van Europa aangevoerd ijzeren, blikken en aarden vaatwerk en het aardewerk van Palembang en Java.

De scheepsbouw is van geene beteekenis en bepaalt zich tot het maken van djoekoengs en andere kleine vaartuigen.

Als bepaald bedrijf wordt de vischvangst in dit gewest slechts bij groote uitzondering uitgeoefend. In alle plaatsen, langs de kusten gelegen, zijn ettelijke lieden die met kleine vaartuigen op geringen afstand van de kust met de lijn visschen en die hunne vangst, voor zoover zij die niet zelf verbruiken, aan hunne kamponggenooten verkoopen. Sero's treft men vlak bij het strand veelvuldig aan. In de behoefte aan visch te Telok Betong wordt voor een deel voorzien door prauw-majangs, die van Bantam overkomen en waarvan de bemanning zich in de baai met visschen onledig houdt. Het grootste gedeelte der visch, die te Telok-Betong en op de passar van het naburig Tandjong Karang ter markt komt, wordt verkregen door sero's. Bij eenigszins hevigen wind en zee wordt niet gevischt en blijven de sero's bijna ledig; zoodat de aanvoer op de passars dan klein is. Handel in gedroogde visch wordt slechts gedreven in die van elders aangebracht; ook worden weinig trassi en andere vischpraeparaten gemaakt. De meest voorkomende vischsoorten zijn tengngiri, selar, kemboeng, belanak, babangan, paré, lajoer, djoeloeng djoeloeng, belida, aloe aloe, teri en tjoetjoet. Krabben (kapiting), kreeften (radjoengan) en garnalen zijn zeldzaam.

Zeevischvijvers treft men nergens aan. De zeevischvangst zou, wanneer zij uitgeoefend werd met het doel om de visch geconserveerd uit te voeren, voor groote uitbreiding vatbaar zijn, ware het niet dat het vaak voorkomend onstuimig weder in de baaien het geregeld visschen telkens belette. Er schijnt in de baai van Betong tripang voor te komen; althans komt wel eens een enkele maal een vaartuig van Banka of Malakka om tripang te vangen. De inboorlingen van dit gewest leggen zich daarop echter niet toe.

De rivieren, welke de afdeelingen Ommelanden van Telok Betong, Sepoetih, Sekampong en Toelang Bawang doorsnijden, zijn niet bijzonder vischrijk en de vischvangst wordt daarin dan ook geheel als bijzaak uitgeoefend.

Hier en daar vindt men nabij de kampongs kleine vijvers, waarin op geringe schaal visch geteeld wordt.

Vogelnesten worden niet gevonden.

III. Boschproducten.

De zoo uitgestrekte wouden van dit gewest produceeren veel en velerlei soorten van boschproducten. In sommige streken zijn lieden die van de inzameling hoofdzaak maken en de producten geregeld op de hoofdplaatsen ter markt brengen, waar zij door de handelaren gaarne gekocht worden voor uitvoer naar Palembang, Batavia en Singapore. Meestal denkt de Lamponger echter slechts aan het nog al veel werk en moeite vereischend inzamelen van de producten, die de bosschen hem bieden, als zijn ladang geen voldoende rijst voor zijne behoefte oplevert of als hij geld behoeft voor het geven van feesten. Er wordt dan ook bij lange na niet zooveel werk gemaakt van het inzamelen van boschproducten, als de voorhanden voorraad toelaat. Voor uitroeiing dier producten is dan ook geen gevaar.

De producten, welke voorkomen, zijn:

verschillende zeer goede wildhoutsoorten, als: merbo, temboesoe, rengas, leban, angsana, pepeti, rawas-tepoes, boengoer, mengrawan, enz. Men kapt die houtsoorten echter slechts tot eigen gebruik voor huisbouw. Alleen in de afdeeling Toelang Bawang, waar de ver uit zee bevaarbare rivier van dien naam het vervoer gemakkelijk maakt, heeft aankap tot uitvoer naar Java en Palembang plaats, echter op zeer bescheidene schaal.

Bindrotting komt overal in diverse soorten en overvloedig voor; de prijs daarvan is f 2 tot f 3,50 per honderd stuks van de lengte als zij meestal in den handel voorkomen.

Semamboes zijn overvloedig in Toelang Bawang, Sekampong en Sepoetih; de 100 stuks kosten f 1 tot f 3,50, naar gelang van de lengte en dikte.

Harssoorten (damar) worden vrij veel ter markt gebracht. Damar koetjing haalt tot f 18, damar batoe daarentegen slechts f 2 per pikol.

Getahpertja kost f 70 tot f 100 per pikol. Andere minder gewilde karetsoorten zijn veel lager in prijs.

Honig en was worden weinig ingezameld.

Looistoffen worden slechts ingezameld in de afgelegen streken, waar nog gebruik wordt gemaakt van boomschors voor kleeding, om die schors te looien of om de weinig voorkomende netten te tanen.

Verfstoffen worden mede slechts voor eigen gebruik ingezameld, hoewel onder anderen sapanhout veel voorkomt.

De opkoopers van de boschproducten zijn Chineezen, Palembangers en kooplieden van Batavia, die daarvoor in dit gewest hunne agenten hebben.

IV. Veestapel.

De veestapel bestond in 1886 uit 386 paarden, 1732 runderen, 12281 karbouwen, 8222 geiten en 1907 scha-

pen, en op ultimo 1890 uit respectievelijk 541, 2218, 15 141, 8292 en 2116 stuks. Er is dus wel eenige vooruitgang.

Gebrek aan veevoeder is er nergens in het gewest; veeziekten (epizootiën) kwamen niet voor in de laatstverloopen jaren. Tot veredeling van het ras wordt hoegenaamd niets gedaan.

Uitvoer heeft niet plaats. De invoer bepaalt zich tot enkele geiten, karbouwen en paarden uit Bantam. De prijzen zijn gemiddeld: f 40 à f 70 voor een buffel, f 50 à f 100 voor een paard, f 40 à f 80 voor een koe of stier, f 3 à f 8 voor een geit, en f 4 à f 10 voor een schaap.

De Lamponger laat zich aan zijn vee weinig gelegen liggen; hij laat het in het wild rondloopen en ziet er slechts naar om als hij 't noodig heeft om te slachten, hetgeen alleen bij feesten plaats vindt. Dit is regel. Uitzondering is dat de eigenaar zijne buffels, die als trekvee den kost voor hem verdienen, goed verzorgt.

Paarden zijn slecht en ook die worden slecht verzorgd. Liefhebberij voor mooie paarden kent de Lamponger niet.

Varkens zijn alleen op de hoofdplaatsen waar Chineezen wonen; zij werden van Bantam ingevoerd. Lieden die uitsluitend werk maken van de teelt van varkens en van het verkoopen van het vleesch, treft men niet aan.

Eenden en kippen zijn in elke kampong; van aanfok is geen sprake. Invoer heeft plaats van Bantam. De prijs is van f 3 tot f 6 per dozijn.

V. Handel.

Er bevindt zich in dit gewest geen enkele Europeaan die zich met handel bezig houdt.

Te Telok Betong zijn slechts twee Chineezen die handel drijven op eenigszins groote schaal. De overige Chineezen zijn kleinhandelaars, die in kleine winkels of als rondventers en op de passars hunne waren aan den man brengen.

Een inlandsche handelaar te Batavia heeft te Telok Betong, te Kotta Agoeng en te Soekadana agenten, die groothandel drijven.

De invoer bestaat in allerhande Europeesche manufacturen, aarde- en glaswerk, rijst en andere voedingsartikelen, gambier, petroleum, snuisterijen, kramerijen, enz. Van Palembang worden ingevoerd timmerhout, planken, dakpannen, metselsteenen, inlandsche eetwaren, meubelen, vlechtwerk, aardewerk, enz. Uitgevoerd wordt: peper, damar, karetsoorten, koffie, kapoelaga, rottan en andere producten van het land.

Zoowel de opkoopers van de producten als de invoerders van de Europeesche en Palembangsche goederen en de detailhandelaren zijn Chineezen, enkele Arabieren, Benkoeleezen en Palembangers; zeer zeldzaam Lampongers.

De uit- en invoer heeft plaats van en te Telok Betong, te Kotta Agoeng (Semangka) en Kalianda (Katimbang), uit en naar Batavia, Palembang en Bantam. Van de overige afdeelingen, die rivierwegen naar de oostkust van het gewest hebben, ook wel naar Singapore.

Jaarlijks komen eenige prauwen van Mandhar (Celebes), die Telok Betong als eerste plaats binnen het Nederlandsch-Indisch tolgebied aandoen. Zij betalen aldaar de invoerrechten van hunne geheele lading, die uit zoogenaamd kain boegies, olie en gedroogde visch bestaat. Na een klein deel er van verkocht te hebben, vervoeren zij de rest hunner lading per kuststoomer naar Benkoelen en Padang. Als zij alles verkocht hebben, komen zij te Telok Betong, waar zij hunne prauwen onder bewaking van enkele der opvarenden achterlieten, terug en nemen de tehuisreis van daar aan. Handelswaren als uitvoerartikelen nemen zij niet mede.

Volgens de handelaren is de winst met handel te behalen in dit gewest niet groot. Er is veel concurrentie, niet alleen van gevestigde handelaren, maar ook van lieden die per stoomer van Batavia of van Palembang per zeilvaartuig komen en, nadat zij hunne medegebrachte waren verkocht hebben, weder vertrekken.

VI. Scheepvaart.

Er zijn in het geheele gewest slechts 5 schoeners en 6 kleinere zeilvaartuigen.

De in- en uitvoer heeft plaats òf met de stoombooten van de Paketvaartmaatschappij, die 2 malen 's maands Telok Betong aandoen, òf met de te Batavia of te Palembang tehuis behoorende zeilschepen, die in de behoefte ruimschoots voorzien.

VII. Transportwezen te land.

Heeft uitsluitend plaats met pedaties en karbouwen; het is voldoende voor de behoefte, doch, daar slechts enkele personen als bepaald bedrijf goederen voor anderen vervoeren, nog al kostbaar.

De vrij ver in het land bevaarbare rivieren in het oosten van het gewest geven daar de gelegenheid tot goedkooper en sneller vervoer te water.

VIII. Oeconomische toestand in het algemeen.

De bevolking ging in de laatste jaren ontegenzeggelijk in welvaart vooruit, doch zeker niet in die mate als het geval zou zijn geweest, wanneer hare eigenaardige hebbelijkheden dit niet beletten. Zoowel van de pepercultuur als van de zoo rijke natuurlijke hulpbronnen van het land zou zij veel meer partij kunnen trekken dan zij doet. Evenals de meeste inlanders is de Lamponger in hooge mate gemakzuchtig. Alleen om aan zijne ijdelheid te kunnen voldoen, werkt hij meer dan noodig is om in zijne behoefte te voorzien. Toch is de vooruitgang in welvaart niet gering. De hoofdelijke belasting, die uitsluitend en procentsgewijze geheven wordt van hetgeen de inlanders per jaar verdienen en die — hoewel waar noodig gecontroleerd — meestal berust op opgaven van de kamponghoofden, vermeerderde van f 106 251 in 1885 tot f 158 109 in 1891.

Het zuider-strandgedeelte van het gewest, dat door de bekende Krakatau-eruptie in 1883 geheel werd verwoest, vertoont tegenwoordig slechts weinig meer van de gevolgen dier ramp. De hoofdplaats Telok Betong en de kampongs aan de Telok Betong- en Semangka-baaien zijn geheel herbouwd en beter bevolkt dan vóór 1883. De aanplantingen van klapper- en andere vruchtboomen langs de verwoeste kusten hebben nog wel niet haar vollen wasdom bereikt; toch zou een ter zake onwetende niet veronderstellen, wanneer hij langs die kuststreek reist, dat vóór 6 jaren slechts eene woestenij overbleef.

En waar in enkele streken van het gewest de bevolking, door haar weinige werkzaamheid of door mindere vruchtbaarheid van den bodem, niet die welvaart kan bereiken, die hare meer ijverige of in meer begunstigde streken wonende landgenooten bezitten, kan zij toch ook daar met geringe moeite in hare behoeften voorzien.

Het grootste gedeelte der bevolking vindt haar onderhoud in den landbouw. Zondert men de betrekkelijk weinig talrijke meergegoeden uit, dan hangt de welvaart van de overigen geheel af van het welslagen van den ladang- en peperoogst. Mislukken die, dan staan de bevolking de zoo overvloedige boschproducten ten dienste. Van kapitaalvorming kan bij eene bevolking, die nog leeft onder zulke primitieve toestanden van beschaving en — zooals men zegt — uit de hand in den tand, wel geen sprake zijn, maar evenmin van gebrek. Zij heeft of kan althans steeds gemakkelijk verkrijgen wat zij behoeft en is daarmede meestal tevreden.

De dunheid der bevolking (126 500 zielen op 475 vierkante geographische mijlen) is en zal nog lang de oorzaak blijven van de mindere ontwikkeling van het gewest in algemeenen zin.

De sub I van dit verslag vermelde meerdere belangstelling, welke de Europeesche industrie aan dit gewest begint te wijden, en die niet alleen geld, maar ook menschen in het gewest zal brengen, zal waarschijnlijk tot den algemeenen vooruitgang van het land en tot de meerdere welvaart van het volk veel bijdragen. Zoo de bevolking uit die ondernemingen al geen direct voordeel trekt, daar de werklieden van buiten af moeten worden ingevoerd, zij zal, door aanschouwing, leeren welk nut er met overleg, kennis en vlijt te trekken is uit de zoo rijke hulpbronnen die haar ten dienste staan, doch die zij thans zoo goed als onbenut laat.

De hoofdelijke belasting, die voor 1890 het niet onbelangrijke cijfer van f 144 500 bedroeg, kwam zonder de minste moeite binnen.

Telok Betong, 4 Juni 1891.

De resident der Lampongsche Districten,

(*get.*) VAN HENGST.

C. PALEMBANG.

Europeesche landbouw.

De Europeesche landbouw is in de residentie Palembang nog in zijne eerste opkomst. Eenig resultaat is slechts verkregen bij de twee in exploitatie zijnde tabaksondernemingen Toengkal en Batang Leko, beide gelegen in de afdeeling Iliran en Banjoeasin, de eerste behoorende aan de Toengkal- (Sumatra-) tabakmaatschappij, de andere aan C. C. Lau. Hoewel de qualiteit van het product goed was, maakten de ondernemers geene goede zaken, omdat de quantiteit te gering was. Instede van 5 à 6 pikols per bouw, waarop de berekening was gemaakt, werden slechts 2 en 3 pikols per bouw verkregen. Op de onderneming der Toengkal-(Sumatra-) tabakmaatschappij had de oogst veel te lijden van insecten, die veel van het te veld staande gewas vernielden. Ook waren de marktprijzen buitengewoon laag.

De overige in dit gewest in erfpacht afgestane gronden waren nog niet in exploitatie gebracht, met uitzondering van één perceel in de onderafdeeling Redjang en Lebong, waarop koffie zal worden verbouwd. Eerst in den loop van het jaar 1890 werd met de ontginning een aanvang gemaakt en daarvan valt nog niets te zeggen.

Ook valt nog weinig te zeggen van eene klapperonderneming, gedreven op eenige in de Moesi-rivier nabij de hoofdplaats Palembang gelegen eilandjes, die daarvoor in erfpacht zijn afgestaan.

Voor het verrichten der voorloopige werkzaamheden, zooals boschkappen en branden, zijn werkkrachten onder de inheemsche bevolking te krijgen. Dit geldt ook voor het bouwen van loodsen, maar voor de eigenlijke cultuurwerkzaamheden moest gebruik gemaakt worden van ingevoerd werkvolk, als: Javanen, Bandjareezen en Chineezen. Van eene geregelde vestiging dezer werklieden valt vooralsnog weinig waar te nemen. De meeste Chineezen, wier werkcontract geëxpireerd was, keerden naar Singapore of China terug. Over het algemeen wordt geklaagd over de hooge kosten die op het aanwerven van Chineesch wervolk vallen, alsook over het gehalte dier koelies.

Nieuwe industrieën zijn door de enkele Europeesche landbouwondernemers nog niet in het leven geroepen; bestaande daarentegen erlangden wel eenige uitbreiding, namelijk het vervaardigen en verkoopen van dakbedekking (atap), het bouwen van schuren, primitief timmerwerk, het mandenmaken en dergelijken.

In de afdeeling Moesi Ilir is door de tabaksonderneming Auer Doeri (mede van den heer C. C. Lau), omstreeks f 7000 onder de bevolking gebracht, en in de afdeeling Iliran en Banjoeasin door de Toengkal-(Sumatra-) tabakmaatschappij en de sedert geliquideerde Palembang-maatschappij omstreeks f 10 000. Van de koffieonderneming in de onderafdeeling Redjang en Lebong kunnen geene cijfers genoemd worden, en dit is evenmin het geval met de in de benedenlanden aangelegde onderneming voor de klappercultuur. Voor het oogenblik zijn de verdiensten van de inheemsche bevolking bij deze ondernemingen van weinig of geen beteekenis en bepalen zich tot de levering van atap en hout en het verrichten van koeliewerk wanneer zij daartoe te vinden is.

De bevolking van dit gewest is niet gewoon onder geregelde contrôle te werken; vandaar dat de particuliere landbouwondernemers hun werkvolk van elders moeten bestellen. Eerst door verloop van tijd kan daarin verandering ten goede komen.

Inlandsche landbouw.

Landbouw is het hoofdbedrijf van de inlandsche bevolking, en onder de geteelde producten neemt natuurlijk *rijst* de eerste plaats in. In de laatste jaren waren de resultaten der rijstcultuur gunstig met eenige locale uitzonderingen, wat het laatste jaar betreft in de afdeelingen Lematang Ilir, Ogan Oeloe, Komering Oeloe en de Rawas, waar in de benedenstreken de aanplant zwaar te lijden had van overstroomingen. In de onderafdeeling Lematang Ilir, alwaar 825 velden geheel en 1070 gedeeltelijk werden verwoest, werd tegemoetkoming noodig geacht, en deze bestond in het verstrekken van maïs (djagong), die gedeeltelijk uit dit gewest kon worden verkregen en overigens van Java moest worden ontboden. Hongersnood is van de verwoesting dezer rijstvelden niet te verwachten, en zoowel de voorraad van vorige jaren als die uit omliggende streken zal voldoende zijn om in de behoefte aan voedingsmiddelen te voorzien.

In de afdeelingen Lahat en Tebing Tinggi en ook in de afdeeling Moeara Doea wordt de koffiecultuur gaandeweg eene volkscultuur; de uitvoer van dit artikel (uitsluitend het product van den inlandschen planter) bedroeg in kilo's in ronde getallen: in 1881 25 000, in 1886 521 000, en in 1890 2 430 000. In de koffiestreken wordt dan ook rijstbouw merkbaar bijzaak en koffiecultuur hoofdzaak.

De prijzen van het voornaamste voedingsmiddel, rijst, varieerden in het jaar 1890 tusschen f 4 en f 12 per pikol, en de hoeveelheid, die geproduceerd werd, was niet geheel voldoende voor de behoefte der bevolking, hetgeen daaruit blijkt dat van dit artikel ingevoerd werd in 1890 ongeveer 5400 pikols en uitgevoerd ongeveer 4000 pikols. De uitvoer heeft uitsluitend plaats van uit de beneden-afdeelingen Iliran en Banjoeasin en Komering Ogan Ilir en Blidah naar Banka en Billiton. Ook wordt meermalen padi uitgevoerd naar Singapore.

De rijstbouw op droge velden (ladangs) wordt in dit gewest nog op zeer primitieve wijze gedreven en bestaat in roofbouw met langdurige braakligging, een natuurlijk gevolg van de overvloedige bouwterreinen bij eene schaarsche bevolking. Slechts in de onderafdeeling Rawas, waar zulks niet het geval is, is sprake van eenige bewerking der velden, door ploegen en bemesten. Sedert de laatste jaren wordt in de afdeelingen Lahat, Tebing Tinggi en Moeara Doea meer en meer werk gemaakt van den natten rijstbouw (sawahs) en legt de bevolking zich toe op betere bewerking en bevloeiingen. Bouwgrond is voldoende voorhanden.

De voornaamste andere voedingsgewassen die geteeld worden zijn *djagong*, *obie*, *ketella* of *cassave*, enkele *boonen*-soorten, *erwten*, *uien*, *aardappelen*, *suikerriet*. Handelswaarde hebben deze artikelen echter niet, daar ieder gezin bijna uitsluitend voor eigen behoefte aanplant en het product niet op de markt brengt. In de benedenstreken dezer residentie maakt de cassave daarop eene uitzondering; men treft daarvan uitgebreide aanplantingen (evenwel meestal als tweede gewas) aan, en het verkregen product wordt aan Chineesche opkoopers verkocht, die er meel van bereiden, dat voor een deel plaatselijk geconsumeerd, voor een ander deel naar Singapore uitgevoerd wordt. De marktwaarde van het ruwe product is van af f 1 tot f 4 per pikol.

De *oliegewassen* zijn voor den handel van weinig beteekenis; alleen voor de bereiding van voedsel maakt de bevolking gebruik van zelf bereide klapperolie of tengkawangvet en van Java ingevoerde katjangolie, terwijl voor verlichting de petroleum bijna alle andere oliën verdrongen heeft.

De volgende gewassen hebben voor de bevolking handelswaarde.

Gombenzoë (in de benedenafdeelingen). Van het product werd o. a. in 1890 uitgevoerd voor eene waarde van ruim f 900 000.

Tabak (in een groot gedeelte der afdeelingen Tebing Tinggi en Moeara Doea), waarvan o. a. in 1890 werden uitgevoerd circa 8000 kilo's.

Peper (voornamelijk in de afdeeling Moeara Doea), waarvan in 1890 werden uitgevoerd bijna 245 000 kilo's.

Kapok (langs de oevers der Moesirivier); hiervan werden uitgevoerd in 1890 286 762 kilo's.

Kapas (in de beneden-afdeelingen en de afdeeling Lahat); in 1888 werden van dit product ruim een millioen kilo's uitgevoerd.

De gemiddelde marktwaarde dezer producten was: benzoë f 75, tabak f 70, peper f 35, kapok f 15, kapas of katoen gezuiverd f 25 en ruw f 15 per pikol. Alle deze producten worden bijna uitsluitend naar Singapore uitgevoerd. De opkoopers zijn Palembangers, Chineezen en Arabieren.

Koffie, waarvan in het jaar 1890 werden uitgevoerd circa 2 430 000 kilo's, werd op de inlandsche markt verhandeld voor gemiddeld f 55 per pikol. Dit product werd opgekocht door Europeanen en Chineezen en was bestemd voor den uitvoer naar Java en Singapore.

Ook *pocarlaka* (*cardamom*) wordt in den laatsten tijd veel in de afdeelingen Tebing Tinggi en Moeara Doea aangeplant. Voor het product werden goede prijzen bedongen, en de uitvoer heeft plaats naar China.

Vruchtboomen komen nog weinig voor; alleen ter hoofdplaats Palembang is men in de laatste jaren bezig tuinen aan te leggen, voornamelijk van *ramboetans* en *sawoe manilla*; in de bovenlanden heeft alleen de *doerian-* en *pisang*-cultuur eenige vlucht genomen.

*Klapper*aanplantingen vindt men alleen in de kampongs, terwijl een Chinees in de Beneden-Moesi een klapperaanplant bezit op drie eilandjes, die hem in erfpacht zijn afgestaan.

Arèn komt algemeen, doch voornamelijk in de afdeeling Ogan en Kommering Ilir en Blidah in geregelde tuinen voor; de suiker, die verkregen wordt, dient echter uitsluitend voor binnenlandsche consumtie; het product wordt niet uitgevoerd.

Omtrent de andere gewassen welke door de bevolking geteeld worden, kan het verslag kort zijn, daar die noch handelswaarde hebben, noch in belangrijke hoeveelheden voorkomen. *Palma christi* komt hier en daar in het wild voor. *Veevoeder* wordt als zoodanig nergens aangekweekt. *Suikerriet* komt alleen voor als tweede gewas en is voor eigen gebruik als versnapering bestemd. *Gambier* komt alleen in belangrijke aanplantingen voor in de onderafdeeling Rawas; het product wordt slechts binnen het gewest verhandeld en niet uitgevoerd. Hetzelfde geldt van de *pinang*, *sago*, *indigo*, *pandan*, *bamboe* en *rameh*. Met *notemuscaat* en *kruidnagelen* zijn sedert eenige jaren proeven genomen, waarvan nog niets is te melden.

Voor de instandhouding der voornaamste *timmerhout*-soorten, namelijk het ijzer- en tembesoe-hout, wordt van bestuurswege zorg gedragen, doordat de aankap daarvan niet toegestaan wordt, zonder dat voor iederen te vellen boom minstens twee levenskrachtige plantjes geleverd en op bepaald aangewezen plaatsen aangeplant zijn. Uit zich zelf doet de bevolking aan de instandhouding van branden timmerhout niets, en dit is trouwens nog in ruime mate voorhanden.

De schaarschte der bevolking en de rijkdom der natuur van het gewest hebben gemaakt, dat de ondernemingsgeest der bevolking langen tijd op lagen trap heeft gestaan. Daarin is echter in de laatste twintig jaren merkbare verandering gekomen. Een goed bestuur, het aanleggen van en verbeteren der communicatiemiddelen hebben daartoe het noodige bijgedragen. Ook de koffiecultuur heeft in de afdeelingen Lahat, Tebing Tinggi en Moeara Doea veel welvaart onder de bevolking gebracht. Tot heden toe werkt de bevolking nog met eigen kapitaal, hetgeen voor de hand ligt, omdat de eerste onkosten van den landbouwer door de overvloedige en vruchtbare bouwgronden van weinig beteekenis zijn. Ook de wijze van grondbezit belemmert de ontwikkeling van den landbouw niet; iedere marga of district toch heeft hare eigene bouwgronden, die met eene enkele uitzondering voor de behoefte der bevolking voldoende zijn, en die jaarlijks onder de leden verdeeld worden. Alleen dan wanneer de grond eenige kostbare of duurzame bewerking heeft ondergaan, zooals met den aanleg van waterleidingen voor sawahs het geval kan zijn, of wanneer de grond beplant is met duurzame gewassen, heeft de ontginner daarop duurzame gebruiksrechten.

Zijdecultuur. De zijdecultuur in dit gewest dreigt hoe langer hoe meer te niet te gaan. Vooral is dit merkbaar in die streken waar de koffiecultuur bloeit. In geen geval is ergens meer van eene bepaalde cultuur sprake, zij het ook voor eigen gebruik. Veel lust heeft de bevolking er ook niet in; daartoe vereischt die cultuur te veel tijd en zorg.

Nijverheid.

De Europeesche fabrieksnijverheid bepaalt zich ter hoofdplaats Palembang tot één ijsfabriek en twee houtzagerijen. Een der houtzagerijen levert aan den eigenaar een bestaan op; de andere heeft weinig werk, en de ijsfabriek, die gedeeltelijk aan een Chinees toebehoort, heeft een slepend bestaan. De machinerieën zijn oud en vorderen herhaaldelijk herstelling, waardoor de fabriek dikwijls stilstaat. Buiten de hoofdplaats Palembang wordt in dit gewest geene Europeesche fabrieksnijverheid aangetroffen.

Onder de Chineezen en andere vreemde oosterlingen komt evenmin veel fabrieksnijverheid voor. In handen van Chineezen vindt men broodbakkerijen, een fabriekje voor het bereiden van minerale wateren, eene stokerij van arak, steen- en pannenbakkerijen, zoomede ververijen waarin het bekende Palembangsche lakwerk wordt bewerkt. Ook treft men onder hen aan enkele drogisten, die tevens Chineesche medicijnen verkoopen, en onder de Arabieren nog eene drukkerij van uiterst geringen omvang en alleen geschikt voor het drukken van kantoorbenoodigdheden. De meeste Chineezen en Arabieren zijn handelaren.

De inlandsche nijverheid wordt voornamelijk gedreven als huiswerk of in kleine winkeltjes; groote werkplaatsen houdt de bevolking er niet op na. Batikkerij komt niet voor. Batikgoederen worden ingevoerd. De waarde van ingevoerde manufacturen bedroeg in 1889 ruim f 1 000 000. Van dit bedrag komt ruim f 50 000 op rekening der ingevoerde batikgoederen.

Het weven wordt algemeen als huiswerk beoefend. In de binnenlanden van dit gewest worden alleen grove kleedjes voor eigen gebruik geweven en vormen die geen handelsartikel; de fijnere soorten, namelijk de zijden en halfzijden met of zonder goud- en zilverdraad doorweven, worden bijna uitsluitend ter hoofdplaats vervaardigd; de grondstoffen worden voor het grootste gedeelte ingevoerd, en wel gemiddeld voor eene waarde van f 25 000 's jaars. Het hierbedoelde werk, namelijk de ter hoofdplaats geweven kleedjes, is tot nu toe nog niet geïmiteerd, zoodat er van concurrentie nog geen sprake is. De prijzen loopen zeer uiteen, en varieeren voor de fijnere soorten tusschen f 10 en f 50 en voor de grovere soorten tusschen f 2 en f 10 per stuk. Daar het product duur is, en bovendien onder de bevolking zelve goeden aftrek vindt, is de uitvoer niet van belang, en kan de waarde van het uitgevoerde op gemiddeld f 8000 à f 10 000 per jaar geschat worden.

Ook moet melding worden gemaakt van het Palembangsche kantwerk, dat over het algemeen zeer gezocht is. Deze industrie wordt door vrouwen en meisjes ter hoofdplaats als huiswerk gedreven. Wat den kunstzin betreft, is er geen vooruitgang waar te nemen; kleuren en figuren zijn sedert vele jaren dezelfde gebleven.

Het vlechtwerk staat in het Palembangsche nog op lagen trap. Eene uitzondering hierop maken de Palembangsche vloermatten, die om hare soliede en nette bewerking eenige vermaardheid hebben. De prijzen dezer matten worden berekend naar den maatstaf van f 0,08 per □ Rijnlandsche voet.

Kopergieten wordt ook veel beoefend; door de bedrijvers worden vervaardigd schenkbladen, sirihbakken en doosjes, kwispedooren en dergelijken. De benoodigde grondstof wordt ingevoerd; het grootste deel van het product dient voor binnenlandsch gebruik. Hetzelfde geldt van het ijzerwerk; ijzergieterijen komen niet voor, wel ijzersmederijen, waar voornamelijk wapens en landbouwwerktuigen vervaardigd worden.

Gelijk overal waar de producten voor het grootste deel dienen en voldoende zijn voor de binnenlandsche consumtie, is ook hier van vooruitgang, ook wat betreft kunstzin, weinig sprake. Ter hoofdplaats worden goede goud- en zilversmeden aangetroffen, maar hun werk bepaalt zich tot het plaatselijk debiet en hun omzet is niet van groote beteekenis. De grondstof, voor zooverre het goud betreft, komt voornamelijk van Djambi; waar zilver noodig is, worden veelal muntstukken van dat metaal versmolten.

De meubelmakerij voorziet in de binnenlandsche behoefte. De meubels zijn soliede en goedkoop, doch getuigen van weinig kunstzin. Kleerkasten, schrijfdoozen en dergelijken worden ook veel vervaardigd. De Palembangsche meubels zijn algemeen bekend, maar meer door het lakwerk. Het lakken der meubels is echter eene industrie die door Chineezen wordt beoefend.

In den huizenbouw is daarentegen wel vooruitgang te bemerken, en de roep der Palembangsche timmerlieden is niet onverdiend; het door hen geleverde werk is soliede en in het aanbrengen van lof- en snijwerk vindt men vooruitgang.

Het schilders- en verniswerk wordt uitsluitend door Chineezen beoefend.

Aardewerk wordt slechts in een deel van dit gewest, de marga Kaijoe Agoeng gemaakt, voor zooverre betreft het vervaardigen van potten, pannen en bloempotten. Het product voorziet in de behoefte van de geheele residentie.

Steen- en pannenbakkerijen (die op genoemde plaats niet voorkomen) komen alleen ter hoofdplaats Palembang voor. Ook hier dient het product bijna uitsluitend voor binnenlandsch gebruik.

De scheepsbouw bepaalt zich in dit gewest tot het vervaardigen van allerlei soorten van riviervaartuigen, en van kleinere vaartuigen voor de kustvaart; deze laatste echter van geene beteekenis. De riviervaartuigen munten uit door soliede constructie, doch, evenals zulks het geval is met alle artikelen die voor binnenlandsche consumtie dienen, is ook hier weinig vooruitgang merkbaar. De grondstof, namelijk het hout, is nog steeds in ruimen voorraad voorhanden.

Het maken van karretjes voor personenvervoer is eene industrie die eerst in de laatste twee jaren begint op te komen, sedert het in zwang komen van het transport met deze voertuigen binnen de hoofdplaats Palembang.

De volgende bedrijven, hoewel van geen grooten omvang, mogen hier niet onvermeld blijven, namelijk het kantilje-werk, dat van fijnen kunstzin getuigt en als huiswerk bedreven wordt; het product wordt plaatselijk gedebiteerd; evenzoo het ivoordraaien en maken van wandelstokken. Eindelijk moet nog als eigenaardig Palembangsch, vermeld worden het vervaardigen van doosjes in den vorm van allerlei Indische vruchten, en fraaie houten schenkbladen; deze artikelen worden door inlanders ter hoofdplaats vervaardigd en door Chineezen geverfd of gelakt en gedebiteerd.

Uit het vorenstaande blijkt dat de meeste nijverheidsproducten dienen voor binnenlandsche consumtie, en over het algemeen kan gezegd worden dat in de laatste vijftien jaren alle takken van industrie zijn toegenomen, doordat de verbeterde communicatiemiddelen, vooral in de binnenlanden van dit gewest, de behoeften onder de bevolking hebben doen toenemen en omdat hiermede is gepaard gegaan een steeds toenemend koopvermogen dier bevolking, vooral in die streken waar de koffiecultuur en handel zooveel welvaart brachten.

Visscherijen.

Zeevischvangst wordt uitsluitend gedreven door de bewoners van de marga Soensang, gelegen aan de monding der Moesi-rivier. De vischvangst wordt gedreven met eigen vaartuigen van bijzondere constructie, die door de visschers zelven vervaardigd worden, en dan ook bekend zijn als „prahoe Soensang". De vischvangst is voor deze lieden hoofdbedrijf, en wordt uitgeoefend langs de kust van Palembang, Djambi en een deel der Lampongs. Het vangen geschiedt met sleepnetten, en alleen de grootere vischsoorten worden gevangen. Ook in dit bedrijf is uit den aard der zaak, waar het binnen een zoo beperkten kring bestaat, weinig vooruitgang merkbaar. De gevangen visch wordt plaatselijk bereid en komt gezouten of gedroogd of als trassi en petis in den handel. Zeevischvijvers komen niet voor.

De vangst van zoetwatervisch en de bereiding van het product tot zoute, gedroogde en gerookte visch, verder tot trassi, petis, kroepoek, is een belangrijk middel van bestaan langs de geheele Beneden-Moesi-, Ogan-, Komering-, en Banjoeasin-rivieren. Er is tot heden toe nog niets gedaan om uitroeiing van vischsoorten tegen te gaan, maar dit is vooreerst wel niet noodig omdat het gebied, waar de vischsoorten gevangen worden, bijzonder groot is in verhouding tot de bevolking die daarmede een bestaan vindt. In de afdeeling Moesi-Ilir worden door de bevolking van eenige marga's de tot haar gebied behoorende soengei's of kleinere zijrivieren aan visschers voor zekeren tijd verpacht. Door afsluiting van die rivieren wordt dan de visch gemakkelijk gevangen, en meestal in groote hokken, die natuurlijk onder water worden gehouden, in levenden staat naar de hoofdplaats Palembang afgevoerd en daar verhandeld.

De uitvoer van visch is verschillend en hangt geheel af van den aard der jaargetijden. Als hoofdbedrijf wordt de zoetwatervischvangst alleen uitgeoefend door lieden der marga Pemoeloetan (afdeeling Ogan en Komering-Ilir en Blidah), doch grooter is het aantal lieden die de vischvangst als bijzaak uitoefenen; vandaar dan ook dat, wanneer het veel regent, de vischvangst, en in verband daarmede de uitvoer, zeer vermindert doordien de bevolking zich in den regentijd meer met haar hoofdbedrijf, den landbouw, bezig houdt, en daarom zijn ook de cijfers, aangevende de waarde van de uitgevoerde visch, ieder jaar zoo verschillend. In de laatste tien jaren werd jaarlijks voor gemiddeld f 40 000 aan bereide visch (rivier- en zeevisch) uitgevoerd, zijnde gemiddeld 3000 pikols 's jaars. De binnenlandsche consumtie kan op ruim het dubbele geschat worden.

Boschproducten.

De roekelooze wijze, waarop men steeds is te werk gegaan bij de inzameling van boschproducten, heeft gemaakt dat het winnen daarvan steeds met meer moeite gepaard gaat, en de bevolking er in de laatste jaren op bedacht is om producten van belangrijke handelswaarde voor geheele uitroeiing te beschermen door die aan te planten; met name is dit het geval met de goede rottansoorten (voornamelijk de rottan sega) en met de benzoë. Reeds komt de benzoëboom onder anderen in de afdeelingen Moesi Ilir en Iliran en Banjoeasin in uitgebreide aanplantingen voor.

De ingezamelde boschproducten zijn bijna alleen voor den uitvoer bestemd, en deze geschiedt voor het overgroote deel naar Singapore.

De voornaamste uitvoerartikelen op dit gebied zijn: benzoë, harsen (damar), gomelastiek en getahpertja, lakahout en diverse rottansoorten.

Niettegenstaande de inzameling dezer producten telkens met meer moeite gepaard gaat, zoo is toch eene gestadige toeneming van den uitvoer waar te nemen. Trouwens naast den landbouw is het inzamelen van boschproducten de meest geliefde bezigheid der binnenlandsche bevolking van dit gewest, terwijl het toenemend handelsverkeer ter hoofdplaats en de stijgende concurrentie den inzamelaars een zekeren afzet van hun product waarborgen. De inzameling geschiedt uitsluitend door de inheemsche bevolking der binnenlanden, die haar product naar de hoofdplaats Palembang voert, waar het door Chineesche, Arabische en Palembangsche handelaren wordt opgekocht en uitgevoerd.

De gemiddelde prijzen zijn per pikol voor: benzoë f 60, harsen f 35, gomelastiek en getah pertja f 100, lakahout f 60, rottansoorten f 30 tot f 50.

In dit gewest, meer in het bijzonder in de afdeelingen Iliran en Banjoeasin, Moesi-Ilir en een gedeelte van Tebing Tinggi, komen uitgestrekte bosschen van tembesoe- en ijzerhout voor; beide deugdzame houtsoorten.

Eindelijk moet nog vermeld worden de inzameling van vogelnestjes, waarmede de bevolking van eenige doesoens in de afdeelingen Tebing Tinggi, Moeara Doea en Lahat een bestaan vindt. Het product wordt gedeeltelijk uitgevoerd naar China en vindt overigens gereeden aftrek onder de Chineezen ter hoofdplaats Palembang.

Veestapel.

De veestapel in dit gewest is niet van veel belang. Het vee (stieren en ossen), in de afdeelingen Lahat, Tebing Tinggi en voor een klein deel in de afdeeling Moeara Doea als trekvee gebezigd, wordt voornamelijk van de Lampongs en Benkoelen ingevoerd. Als ploegvee is niet veel vee in gebruik, omdat aan eene bewerking der rijstvelden door ploegen nog weinig gedaan wordt. Het slachtvee (buffels en koeien) wordt bijna uitsluitend van uit de Straits-Settlements, Bali en ook van Djambi ingevoerd. De van Djambi ingevoerde koeien zijn van een klein en niet sterk ras.

Aan verbetering van den veestapel, die bovendien door veeziekten in de laatste jaren bijna gedecimeerd is, wordt zoo goed als niets gedaan, terwijl ook de voeding en oppassing veel te wenschen overlaten. Echter verkeeren de buffels en het trekvee in dit opzicht in iets betere conditie.

Paarden komen in de residentie nog weinig voor.

De prijzen van het vee bedragen per stuk: voor buffels f 60 à f 125, trekossen en stieren f 80 à f 200, slachtvee en koeien f 40 à f 100, geiten f 4 à f 10, schapen f 5 à f 15, en varkens f 10 à f 20.

In een gedeelte der afdeeling Ogan en Komering Ilir en Blidah komt de teelt van eenden in belangrijke mate voor;

die dieren worden levend ter hoofdplaats Palembang gebracht en daar verhandeld; ook de eieren vormen een belangrijk handelsartikel. De prijs der eenden is gemiddeld f 0,50 per stuk; kippen en ganzen komen alleen als huisdieren voor.

Handel.

Palembang, de eenige havenplaats (in dien zin dat daar schepen komen) in dit gewest, is in alle opzichten eene voorname handelsplaats, hetgeen voor de hand ligt, omdat alle handelswegen van het binnenland, met name de waterwegen, daarheen leiden, en omdat de grootste vaartuigen daar gemakkelijk kunnen komen.

Europeesche groothandel is er niet; slechts één Europeesche firma houdt zich op met den opkoop van boschproducten en koffie, één uitsluitend met dien van koffie, en beiden, benevens een Europeesche handelaar, drijven importhandel, voornamelijk in manufacturen, kramerijen en ijzerwerk voor huiselijk gebruik. De beide eerstgenoemde firma's zijn agenten van te Bandjermasin en te Batavia gevestigde handelshuizen, en doen drukke zaken; de derde handelaar heeft een goed bestaan. In den loop van 1890 liquideerde alhier een handelshuis dat met groote verliezen had gewerkt.

Eenige groote Arabische en Chineesche firma's houden zich op met uitvoerhandel in het groot, terwijl eenige Chineezen zich bezighouden met den import in het groot, voornamelijk van diverse manufacturen en aardewerk.

De voornaamste invoerartikelen zijn aardewerk, manufacturen, petroleum, kramerijen, ijzer- en staalwerk.

De voornaamste uitvoerartikelen zijn diverse boschproducten, houtwerk, koffie, peper, tabak en diverse manufacturen.

Palembang mag zich verheugen in een steeds toenemenden handelsbloei; voornamelijk hebben daartoe bijgedragen de verbeterde communicatiemiddelen met de bovenlanden zoo te land als te water, waardoor het vruchtbaarste gedeelte dezer residentie, namelijk het westelijk gedeelte, meer aan het handelsverkeer kon deelnemen, en de bevolking daar voor 't eerst hare boschproducten kon van de hand zetten.

De inlandsche handel neemt voortdurend in bloei toe. De Palembangers in het algemeen, doch vooral die der hoofdplaats, zijn handelaren bij uitnemendheid; zij zijn vrij wel opgewassen tegen Chineezen en Arabieren en kunnen met hen de concurrentie flink doorstaan. Men treft onder de inlanders enkele groothandelaren aan, doch vooral de detailhandel wordt door Palembangers druk gedreven, en het vertier op de passars neemt ieder jaar toe. Ook hier droegen de verbeterde communicatiemiddelen daartoe bij. Daaraan is het tevens toe te schrijven dat ook landbouwproducten in het vertier werden gebracht.

In de behoefte aan zout voor bijna het geheele gewest (een gedeelte der afdeeling Tebing Tinggi uitgezonderd) wordt voorzien door het pakhuis te Palembang. In de tweede hand bedragen de prijzen ter hoofdplaats Palembang f 8 tot f 10 per pikol, en in de bovenlanden tot f 12 per pikol. De prijzen in de derde hand (detailverkoop) zijn tot f 16 per pikol. In het jaar 1890 werden 1 402¹/₄ koijans zout gedebiteerd, vertegenwoordigende eene geldswaarde van f 245 404,14.

Scheepvaart.

In 1890 kwamen te Palembang aan 556 vaartuigen (namelijk stoomschepen, zeilschepen en kleinere vaartuigen), tegen 457 in 1889 en 445 in 1888. Het aantal schepen, dat van Palembang vertrok, bedroeg 556 in 1890 (namelijk stoomschepen, zeilschepen en kleinere vaartuigen), tegen 478 in 1889 en 463 in 1888. Hierin is dus geleidelijke vooruitgang te bespeuren, een natuurlijk gevolg van toenemende handelsbeweging, vooral door de bevolking der bovenlanden, die door verbeterde communicatiemiddelen daaraan hoe langer hoe meer deelneemt.

Nog moet vermeld worden dat het binnenlandsch verkeer met stoomscheepjes langs de rivieren voortdurend toeneemt; thans treft men hier aan vijf grootere stoomschepen, waarvan één aan een Europeaan en vier aan Chineezen toebehooren, die de verschillende rivieren van dit gewest bevaren.

Transportwezen te land.

Transportwezen te land, namelijk het vervoer met pedatti's, bestaat alleen tusschen de plaatsen gelegen in de afdeelingen Tebing Tinggi (tot aan Moeara Bliti), Lahat (tot aan Moeara Enim) en Moeara Doea (tusschen deze plaats en Batoe Radja), in één woord alleen tusschen die plaatsen, waar het transport te water onmogelijk is.

Voor zooverre het personenvervoer betreft, is het transport nog uitsluitend in handen van den aannemer, belast met het transport van gouvernementsreizigers en goederen en gelden in dit gewest.

Voor het goederenvervoer zorgen in die streken een 500-tal particuliere karrenverhuurders.

Met uitzondering van enkele streken, voornamelijk in het zuidwestelijk deel der residentie gelegen (een deel der afdeeling Moeara Doea), waar de wegen nog minder geschikt zijn voor voertuigen-transport, en transport te water niet mogelijk is, heeft het vervoer plaats met draagkoelies, waaronder ook vrouwen, die door gewoonte zware lasten kunnen vervoeren.

Spoorwegvervoer komt in dit gewest nergens voor.

Oeconomische toestand in het algemeen.

Van de bevolking in dit gewest kan gezegd worden dat zij tot nu toe gestadig in welvaart toeneemt. Uiterlijk is deze gunstige toestand waarneembaar doordat de kleeding en opschik hoe langer hoe meer toenemen en de huizen steeds beter worden, maar vooral door de gestadige vermeerdering der waarde van in- en uitgevoerde artikelen. De algemeene waarde van ingevoerde artikelen toch bedroeg: in 1881 f 1 227 034, in 1885 f 1 683 129 en in 1890 f 1 795 221, terwijl de algemeene waarde van uitvoerartikelen in diezelfde jaren bedroeg achtereenvolgens f 3 055 600, f 2 717 017 en f 5 141 898. Kapitaalsvorming komt dan ook telkens bij meerdere inlanders voor.

De hoofdverdienste der bevolking bestaat in landbouw en handel in boschproducten; hare bijverdiensten vindt zij in jacht, visscherij en ambachtswerk (dit laatste echter alleen onder de bewoners der hoofdplaats).

Voor zooveel betreft de binnenlanden van dit gewest werd de hoofdelijke belasting over het algemeen geregeld opgebracht en vordert de inning weinig moeite. Ter hoofdplaats Palembang is dit echter niet het geval en bestaat er ook van vroegere jaren een niet onbelangrijke achterstand, zoowel in de bedrijfsbelasting als in de belasting voor den afkoop van heerendiensten voor het onderhoud van bruggen en wegen (hoofdgeld). De achterstalligen behooren meerendeels tot de laagst aangeslagenen, alzoo de mingegoeden.

Palembang den 24sten Juni 1891.

De resident van Palembang,
(*get.*) De Vries.

D. OOSTKUST VAN SUMATRA.

a. Europeesche landbouw.

Het is ruim 25 jaren geleden dat de tabak, die in Deli door de inlandsche bevolking geproduceerd werd, de aandacht trok door kleur, fijnheid en lenigheid van blad en andere eigenschappen, die deden vermoeden dat zij, voor de Europeesche markt bereid, bij uitnemendheid geschikt zou wezen voor dekblad van sigaren. Enkele Europeanen vonden daarin aanleiding tot proefnemingen met de cultuur daarvan. Zonder moeite of formaliteiten verkregen zij van den toenmaligen sultan van Deli, den vader van den tegenwoordigen, de beschikking over de noodige gronden, en genoemde vorst trachtte steeds zooveel in zijn vermogen was hunne pogingen te steunen. De vorsten van Langkat en Serdang volgden al spoedig zijn voorbeeld. Van den beginne af aan bleek de voor de Europeesche markt hier geproduceerde tabak van superieure qualiteit te wezen en de door de eerste proefnemers verkregen resultaten waren zoo gunstig, beloofden altans zooveel voor de toekomst, dat zij al zeer spoedig andere ondernemers herwaarts lokten en dat de cultuur zich meer en meer uitbreidde, in weerwil van de vele

moeilijkheden en teleurstellingen, die vooral door de eerste planters aanvankelijk ondervonden werden. Maar de hooge prijzen, die het product al dadelijk op de Europeesche markt behaalde, hielden den moed der planters staande en gaandeweg nam de tabakscultuur hier eene in onze koloniën tot dusverre ongekende vlucht. Tot vóór betrekkelijk korten tijd geloofde men echter niet aan hare toekomst. Zoolang men overvloed van versche gronden had, droeg de tabakscultuur hier geheel en al het karakter van roofbouw. Men velde de dichte bosschen, zuiverde den maagdelijken grond van de kleinere boomstronken en wortels, werkte hem min of meer om en, na daarvan één tabaksoogst gewonnen te hebben, liet men hem verder aan zijn lot over. Men was van oordeel, en werd daarin gesteund door de resultaten van enkele min of meer gebrekkige proeven, dat de bodem geen tweeden tabaksoogst van eenige waarde kon opleveren.

Daarom legde men zich toe op proefnemingen met andere cultures.

Vooral van de notemuscaatcultuur had men goede verwachtingen, en aanvankelijk scheen deze dan ook alle kans van slagen te zullen hebben. Eenige reeds bestaande tuinen van inlanders hadden een goed aanzien, Maar zoowel ziekte van het gewas als geringe qualiteit van het product en hooge productiekosten waren oorzaak dat de Europeesche planters die cultuur al spoedig geheel opgaven.

Hetzelfde lot heeft tot dusverre ook alle andere cultures (behalve die van tabak) hier getroffen. Proeven werden genomen met cacao, indigo, rameh, getah en op vrij groote schaal met koffie, zoowel Liberia als Arabische, maar vóór en na zijn zij wegens de slechte financieele resultaten gestaakt, de koffiecultuur pas in den allerlaatsten tijd, en thans is naar het schijnt voorgoed de overtuiging gevestigd en gewettigd, dat het uitsluitend de tabakscultuur is, waarop de goede verwachting voor de toekomst van dit land gebaseerd kan worden, tenzij te eeniger tijd goedkoopere werkkrachten zouden kunnen worden verkregen.

Maar terwijl, zooals boven gezegd, men tot vóór nog slechts weinige jaren steeds vastgehouden had aan het denkbeeld, dat de bodem dezer streken slechts eenmaal een goeden tabaksoogst kon voortbrengen en dat dus, nadat alle gronden éénmaal beplant zouden zijn geweest, de tabakscultuur gedoemd was om in deze streken uit te sterven, is men thans tot de overtuiging gekomen dat men, door betere grondverzorging en bewerking, door bemesting en andere verbeteringen in de cultuur, ook van de zoogenaamd afgeplante gronden na enkele jaren wederom oogsten kan verkrijgen, die in hoedanigheid en quantiteit weinig of niet behoeven onder te doen voor die van den maagdelijken bodem, en nu bovendien sedert de laatste 3 à 4 jaren op de Europeesche en Amerikaansche markten bijna uitsluitend de fijnere soorten en lichtere kleuren met gretigheid gevraagd en hoog betaald worden, en deze juist het gemakkelijkst van de niet-maagdelijke gronden verkregen worden, zijn ongeveer alle deskundigen het onderling er volmaakt over eens dat er geen vrees meer behoeft te bestaan voor uitputting van den bodem of voor vermindering van de belangrijkheid der tabakscultuur.

Gedurende de laatste zeven jaren is het aantal ondernemingen, die door gebrek aan versche gronden genoodzaakt waren op de vroeger reeds beplante terug te komen, aanzienlijk aangegroeid, en ofschoon men natuurlijk leergeld heeft moeten betalen voor de ervaring, op welke wijze men die reeds afgeplante gronden te bewerken had, is de totale productie steeds zoowel in hoeveelheid als in geldswaarde gestadig vooruitgegaan. Terwijl men vroeger eene onderneming die »afgeplant" was in den regel eenvoudig sloot en verliet, wordt nu vrij algemeen het systeem gevolgd om de schaal waarop zij werkt zoodanig te regelen naar de uitgestrektheid van het daartoe behoorend perceel, dat men na 5 à 7 jaren weer op de langst met rust gelaten gronden van voren af aan begint. De huurrechten op afgeplante perceelen, die vroeger als nagenoeg waardeloos werden beschouwd, worden thans soms tegen f 200 000 en meer per duizend bouws door de meest solide maatschappijen overgenomen.

In 't kort, alles toont aan dat het groote vertrouwen in de toekomst van dit land bij de meest bevoegde beoordeelaars voor goed gevestigd is. Pessimisten die er zich op toeleggen om die goede toekomst desniettegenstaande nog in twijfel te stellen, wijzen gaarne op de waarschijnlijkheid van concurrentie van andere landen, waar het wellicht gelukken zal om eene tabaksoort voort te brengen, die in hoedanigheid met het product dezer streken zal kunnen wedijveren, en op de daling die den marktprijzen van dit laatste dientengevolge zou te wachten staan. De mogelijkheid daarvan kan niet ontkend worden, maar tot dusverre zijn de resultaten van de proefnemingen op grootere en kleinere schaal, die op Borneo, op Celebes, in de Molukken, op Ceylon, in Afrika en ook in andere gedeelten van Sumatra gedaan zijn, niet van dien aard geweest, dat zij den Deli-planters eenige gegronde bezorgdheid voor concurrentie kunnen hebben ingeboezemd. En gesteld zelfs dat die concurrentie van eenige beteekenis werd en eene daling der marktprijzen daarvan het gevolg zou wezen, dan zou daaruit voor de eerstvolgende decennia wel geen ander gevolg voor deze streken voortvloeien dan dat de minder gezonde ondernemingen den strijd zouden moeten opgeven en de beter geconditionneerde minder exorbitante winsten zouden maken, maar dat zou geen onheil voor deze streken genoemd kunnen worden en hoogstwaarschijnlijk den algemeenen toestand zelfs ten goede komen.

Deli is aan alle andere landen, die overigens met concurrentie zouden kunnen dreigen, ongeveer 25 jaren vooruit in ervaring op welke wijze men van de bestaande grondgesteldheid en klimatologische invloeden partij behoort te trekken. Die meerderheid in practische ervaring zal in weerwil van alles nog lang blijven bestaan en aan het land ten goede komen.

De hieronder voorkomende aantooning van de resultaten der tabakscultuur in dit gewest sedert haar ontstaan moge een denkbeeld geven van hare voorbeeldelooze ontwikkeling. [1])

---

[1]) Over de jaren 1864 t/m 1889 waren de resultaten der tabakscultuur in de residentie Oostkust van Sumatra als volgt:

Oogstjaren.	Hoegrootheid van den oogst (in Amsterdamsche ponden).	Doorsnee-marktprijs per Amsterdamsch pond.	Geldswaardig bedrag van den oogst.	Oogstjaren.	Hoegrootheid van den oogst (in Amsterdamsche ponden).	Doorsnee-marktprijs per Amsterdamsch pond.	Geldswaardig bedrag van den oogst.
1864	8/m	f 0,48	4/m	Per transport	17 295/m	. . . .	f 25 410/m
1865	27/m	1,49	40/m	1878	7 306/m	f 1,26	9 206/m
1866	27/m	1,13	30/m	1879	8 777/m	1,18	10 356/m
1867	29/m	0,70	20/m	1880	9 957/m	1,13	11 251/m
1868	141/m	1,42	200/m	1881	12 826/m	1,15	14 750/m
1869	194/m	1,29	250/m	1882	15 637/m	1,37^5	21 500/m
1870	410/m	1,22	500/m	1883	14 287/m	1,33	19 000/m
1871	547/m	1,37	750/m	1884	19 069/m	1,45	27 650/m
1872	758/m	1,32	1 000/m	1885	19 057/m	1,41	26 870/m
1873	1 374/m	1,82	2 500/m	1886	21 071/m	1,54	32 450/m
1874	1 889/m	1,52^5	2 881/m	1887	21 112/m	1,21^5	25 650/m
1875	2 306/m	1,70	3 921/m	1888	27 866/m	1,29	35 946/m
1876	4 223/m	1,54	6 504/m	1889	31 353/m	1,48	41 719/m
1877	5 362/m	1,27	6 810/m				
Transporteeren	17 295/m	. . . .	f 25 410/m	Totalen over 26 jaren . .	225 613/m	. . . . f 1,34	f 301 758/m

In de 26 aan 1890 voorafgaande jaren heeft de totale productie van dit artikel niet minder dan ruim 225 millioen Amsterdamsche ponden bedragen. Meer dan de helft daarvan (ruim 120 millioen) komen op de laatste vijf jaren. Het totaal bedrag, waarvoor die oogsten te gelde zijn gemaakt, was ruim f 300 millioen (voor die van de laatste vijf jaren werd ruim f 162 millioen verkregen).

De gemiddelde productieprijs, daaronder transport- en veilingskosten begrepen, kan tamelijk nauwkeurig op f 1 per Amsterdamsche pond gesteld worden, en volgens die berekening werd dus over al de ondernemingen van dit gewest en over al die jaren (1864—1889) te zamen eene totale winst van ruim f 76 millioen gemaakt, waarvan f 42 millioen alleen over de laatste vijf jaren.

Het is duidelijk dat die winst niet in gelijkmatige verhouding verdeeld was over de verschillende ondernemingen. Die in het landschap Deli en in een deel van Langkat hebben daarvan het overgroote leeuwendeel gehad. In de meeste andere streken werden slechts zeer matige winsten gemaakt. Op sommige ondernemingen in het geheel niet of werd ook wel verlies geleden.

De oogst van 1890 was grooter dan die van eenig jaar te voren en werd geraamd op ongeveer 33 millioen Amsterdamsche ponden op de Europeesche markt geleverd.

Ofschoon de qualiteit van het verkregen product over 't algemeen hier werd geroemd, schijnt de vrees van velen bewaarheid te zullen worden dat de voor dien oogst te behalen prijzen veel lager zullen wezen dan in voorgaande jaren. De uitkomsten van de eerste veilingen die in Nederland gehouden zijn, beloven in dit opzicht weinig goeds. Als voorname factor in die prijsverlaging wordt beschouwd de oogenblikkelijke overvoer van de markten en verder de Amerikaansche tariefwet van MAC KINLEY. De verwachting is niet ongegrond dat de marktprijzen gedurende dit veilingsseizoen nog aannemelijk verbeteren zullen, naar gelang de voorraad slinkt, maar mocht dit niet het geval wezen, dan kan het doodvonnis van menige onderneming, die onder mindere gunstige omstandigheden werkt, als geveld beschouwd worden.

Hoe onaangenaam dit nu ook wezen moge voor de belanghebbenden bij de ondernemingen die den strijd om het bestaan zullen moeten opgeven, de algemeene toestand zal daardoor niet benadeeld worden. De exorbitante winsten, die door de goed geconditionneerde ondernemingen in de laatste jaren behaald werden, hebben menigeen verlokt tot het wagen van eene kans onder veel minder gunstige of geheel onbekende omstandigheden, en waren daardoor aanleiding tot het ontstaan van menige onderneming, die van den beginne af aan en in weerwil van de gunstige stemming der markt moeite had het hoofd boven water te houden.

In 1885 waren bijna alle gronden, die geschikt geacht werden, in Deli en Langkat uitgegeven. Voor nieuwe ondernemingen zocht men dus gronden in Serdang en in het verder zuidelijk gedeelte van dit gewest. In Serdang en in de afdeeling Laboean Batoe waren reeds een tiental jaren vroeger eenige ondernemingen geopend, maar sedert dien tijd ook voor het meerendeel weder successievelijk verlaten geworden, wegens de ongunstige resultaten. In 1885 oordeelde men dat deze laatste hoofdzakelijk aan wanbeheer en mindere bekwaamheid van de beheerders moesten worden toegeschreven. Voor de oogsten van 1882, 1883 en 1884 waren er zulke hooge prijzen besteed, dat men de verzoeking niet weerstaan kon om het nog eens in die streken en andere te beproeven. Het regende aanvragen om grond in Siak en de andere kuststaatjes. Velen dier aanvragers waren speculanten, die zelf niets of weinig te verliezen hadden, maar die wilden profiteeren van de gretigheid waarmede op de geldmarkt in Europa kapitaal aangeboden werd voor de uitbreiding van de tabakscultuur in deze streken. Enkele dier speculanten hebben daarbij vrij aardige sommetjes verdiend, maar zeer aanzienlijk zijn de verliezen geweest die door de goedgeloovige geldschieters daarbij geleden zijn.

Terwijl men in Deli en Langkat in de eerste jaren van de tabakscultuur begon met proeven op kleine schaal en slechts na voldoende ervaring omtrent bodem, klimaat en regenval en na verkregen goede resultaten zijne zaken voorzichtig uitbreidde, ging men in Siak en de kuststaatjes terstond op vrij groote schaal aan 't werk, zonder dat men voor de vaak overdreven gunstige verwachtingen, die men daarvan in de prospectussen der op te richten maatschappijen voorspiegelde, een voldoend degelijken grond kon aanwijzen. Op die manier zijn er aanzienlijke sommen in die streken verspild.

Wat zeker ook daartoe bijgedragen heeft, was het volgende: Bij de opening van die nieuwe ondernemingen kon men daartoe niet altijd beschikken over voldoend bekwaam personeel voor het beheer en moest men zich bovendien meestal tevreden stellen met koelies van een zeer slecht allooi. Bekwame planters van rijpe ervaring prefereerden hunne gunstige vooruitzichten in Deli en Langkat boven de précaire, die hun in Siak en de kuststaatjes geopend werden, en evenzoo waren er op de koeliemarkten voor de laatstgenoemde streken alleen die werklieden beschikbaar, die voor Deli en Langkat minder of in 't geheel niet gewild waren. Al die wederwaardigheden waren oorzaak van den na te noemen thans bestaanden toestand.

In Pelalawan, waar in de laatste twee jaren een tiental landconcessies waren uitgegeven, is het tot dusverre nog niet tot exploitatie gekomen. Siak is thans geheel voor de tabakscultuur opgegeven. Alleen in het daaraan onderhoorige landschap Tanah Poetih bestaat nog éene onderneming. In de afdeeling Laboean Batoe, met name de landschappen Kota Pinang en Bilah, zijn de tot dusverre verkregen resultaten zeer middelmatig. Ofschoon de aldaar geproduceerde tabak er goed genoeg uitziet, schijnt ze op de Europeesche markt niet gewild te wezen, omdat men beweert dat ze slecht brandt. In Kwaloe werd ook weinig of geen winst behaald. De productiekosten van de tabak in die streken zijn hoog wegens de moeilijke communicatie en wegens den overlast van water dien men daar heeft en welke kostbare indijkingen en draineeringswerken noodig maakt.

In Asahan bleef men over de verkregen resultaten op vele ondernemingen zeer tevreden. Zij rechtvaardigen de goede verwachtingen die men van de toekomst dier streken heeft.

In Batoe Bahra, Tandjoeng, Si Pare Pare, Pagoerawan en Tandjoeng Kasan werkt men nog steeds met zeer afwisselend geluk. Schitterende zaken werden daar echter nog door niemand gemaakt.

In Padang en Bedagej werden op sommige ondernemingen zeer bevredigende resultaten verkregen, maar op de meeste was dat niet het geval. Hetzelfde kan gezegd worden van Serdang.

In Deli werden op bijna alle daar gevestigde ondernemingen prachtige winsten behaald. Bijna de helft van den geheelen oogst werd in dit landschap verkregen, en de prijzen, die daarvoor op de markt bedongen werden, waren in doorsnede 12 pct. hooger dan de gemiddelden over het geheele gewest.

Een deel van Langkat kan ten aanzien van de verkregen resultaten geheel met Deli gelijkgesteld worden, namelijk het oostelijk middengedeelte van dat landschap. De lage benedenstreken en evenzoo de dorre gronden van de westelijke grenzen en van de hooger in de Batak-doesoen gelegen terreinen gaven slechts middelmatige resultaten, op sommige ondernemingen bepaald slechte.

Op grond van de bovenvermelde feiten kan wel ongeveer voorspeld worden wat er gebeuren zal als, ten gevolge van overproductie en andere omstandigheden, de tabaksprijzen gedrukt blijven, althans niet meer op de hoogte komen waarop zij gedurende de laatst verloopene jaren waren.

Van de thans buiten Deli bestaande ondernemingen zullen er onderscheidene worden gesloten, zoodat de normale productie daardoor tot op ongeveer $^3/_4$ zal verminderen. De overblijvende ondernemingen zullen zich met minder buitensporige winsten tevreden moeten stellen. Zij zullen zich gaan toeleggen op verbeteringen in de cultuur en de bereiding van het product en op bezuiniging in de productiekosten. Meer en meer zullen die ondernemingen in handen komen van goed beheerde maatschappijen, wat den besten waarborg voor de toekomst van het land geeft.

Het mag een verblijdend verschijnsel genoemd worden dat in Deli het plan gevormd is tot den aanleg van sawahs op de voor de tabakscultuur afgestane gronden. Het lijdt geen twijfel of de gesteldheid van het land is daartoe bij uitstek geschikt. Wanneer de proeven, die thans in die richting worden voorbereid, slagen, dan zal dat van onberekenbaar nut voor het land kunnen worden. Door den aanleg van sawahs zal men trachten eene gezeten bevolking op de concessie-perceelen te verkrijgen, liefst van Javanen, aan wie die sawahs in erfelijk bezit zullen worden

afgestaan. De regelmatige bevloeiing van die landen zal de productieve kracht er van in hooge mate vermeerderen, waardoor het mogelijk zal wezen om met de cultuur van tabak om de twee jaren op dezelfde gronden terug te komen, ten gevolge waarvan men hoogstens een derde gedeelte van de thans in gebruik zijnde uitgestrektheden grond zal noodig hebben om dezelfde oogsten te verkrijgen. Het werksysteem der ondernemingen kan dan zoodanig worden geregeld, dat wegen, draineeringen zn gebouwen een definitief karakter krijgen, wat tot aanoienlijke bezuinigingen leiden zal. Het land, dat thans engeveer niets dan tabak en een weinig rijst voortbrengt, zal dan, met eene eenigszins talrijke gevestigde inlandsche bevolking, allerlei levensbehoeften zelf kunnen produceeren, die thans van buiten moeten worden aangevoerd. Mettertijd zal daardoor het leven hier niet veel duurder behoeven te wezen dan bijv. op Java, en een gevolg daarvan zal weer zijn dat de werkloonen zooveel zullen dalen dat ook daardoor eene groote bezuiniging op de productiekosten van de tabak zal worden verkregen. Er zullen dessa's en kampongs ontstaan in de uitgestrekte thans geheel onbewoonde gedeelten der concessie-perceelen, waardoor de openbare veiligheid gebaat zal worden. De bevolking van die dessa's en kampongs zal, behalve in haren eigen landbouw, overal voldoend ruime middelen van bestaan vinden in den arbeid op de ondernemingen. De planttijd van de tabak, daaronder begrepen het gereed maken van de velden, valt in de maanden gedurende welke de sawahs niet in gebruik zijn. Eerstgenoemd product kan dus geheel, zooals op Java met de tweede gewassen het geval is, tusschen twee rijstoogsten in verkregen worden. De regelmatige bevloeiing van den grond ten gevolge waarvan het slib der rivieren daaraan ten goede zal komen, maar welker gunstigste werking bestaan zal in de ontleding van de bestanddeelen van den bodem, waardoor deze tot voedingstoffen van de tabaksplant geschikt kunnen worden, zal waarschijnlijk alle kunstmatige bemesting overbodig maken, waardoor de productiekosten zullen verminderen en de hoedanigheid van het product zal verbeteren.

Ook volgens een om zijne bekwaamheid en langjarige ervaring algemeen bekend tabaksplanter uit den Oosthoek van Java, die onlangs deze streken bezocht, ligt de groote en zekere toekomst van Deli in het slagen van het bovenaangegeven plan. Naar zijn oordeel zullen dan de goede gronden van deze streken blijken onuitputtelijk te wezen.

Zooals bekend is, wordt hier voor den eigenlijken cultuurarbeid uitsluitend Chineesch werkvolk gebezigd. De vraag daarnaar heeft bijna altijd het aanbod overtroffen en deed dat ook nog in 1890. Maar, terwijl men vroeger daarvoor geheel afhankelijk was van de Chineesche makelaars op de koeliemarkten te Pinang en Singapore en de eischen van deze lieden steeds hooger en hooger werden, is het in de laatste jaren gelukt om eene directe immigratie uit China in het leven te roepen, die, dank zij de onvermoeide pogingen en de aanvankelijk zeer aanzienlijke geldelijke opofferingen die de planters zich daarvoor getroost hebben, meer en meer in beteekenis is toegenomen. Hoe grooter het aantal der met de tot dat doel gecharterde of gesubsidieerde stoomschepen vervoerde immigranten is, des te lager komen natuurlijk de kosten per hoofd. In het begin kwam het veelal voor dat er slechts een honderdtal koelies en minder werd overgevoerd met schepen, die er op ingericht zijn om omstreeks 500 van die passagiers te transporteeren. Langzamerhand werd dat beter en in 1890 werden er met 32 stoomschepen in het geheel 6938 immigranten direct van China aangebracht, zoodat hun gemiddeld aantal per stoomschip bijna 217 bedroeg. Daardoor verminderden de kosten per hoofd, die in 1889 nog omstreeks $ 130 (Mexicaansche dollars) bedroegen, in 1890 tot op $ 80.

Maar dat systeem van directe immigratie komt niet alleen den planters, maar ook in hooge mate den koelies zelven ten goede. Nu toch deze laatsten daardoor niet langer afhankelijk zijn van de koeliebrokers in de Straits, ontvangen zij werkelijk ook de voorschotten, die hun in rekening worden gebracht. Zij staan ook in andere opzichten minder aan teleurstelling bloot en ten slotte wordt hun de gelegenheid aangeboden om, na expiratie van hunne werkcontracten, met de door het immigranten-bureau gecharterde stoomschepen rechtstreeks naar China terug te keeren en hunne overgegaarde gelden daarheen mede te nemen in den vorm van wissels, die niet endosseerbaar en alleen in China betaalbaar gesteld zijn. Van die gelegenheid maakten in 1890 873 werklieden gebruik, die gezamenlijk een bedrag van $ 102 586, dus bijna $ 120 per hoofd medenamen.

Een veel grooter aantal vertrok van hier naar Pinang en Singapore, van waar zij voor een deel weer met nieuwe werkcontracten hier terugkomen.

Behalve de 6938 direct aangevoerde immigranten werd er echter in 1890 een ongeveer gelijk aantal van Pinang en Singapore hier aangebracht. Daartegenover kan het aantal hunner, dat dit gewest weder verliet, op ongeveer 6000 gesteld worden.

Volgens de statistiek waren er op ult. 1889 80 582 Chineezen in dit gewest gevestigd (waaronder 2653 vrouwen), doch op ult. 1890 88 958 (waaronder 3050 vrouwen). Van laatstgenoemd aantal waren er 54 700 als koelie werkzaam op de ondernemingen. De overige zijn handelaren, neringdoenden, landbouwers, ambachtslieden en visschers.

Bijna alle andere dan de eigenlijke cultuurwerkzaamheden worden op de ondernemingen door niet-Chineesche werklieden verricht. Voor boschkappen en het bouwen van schuren gebruikt men Bataks, Gajoes, Bandjareezen, Baweanners en ook Javanen. Voor het aanleggen van wegen en draineeringen voornamelijk Javanen, voor het verzorgen van trekvee zooveel mogelijk Klings. In 1890 werkten op de gezamenlijke ondernemingen: *a.* in contract: 2487 Klings, 15 074 Javanen, 1187 Baweanners en 2108 Bandjareezen; *b.* buiten contract en hoofdzakelijk in taakwerk: 142 Javanen, 16 Baweanners, 2261 Bandjareezen, 576 Maleijers van de Westkust, zoomede 3543 Bataks en Gajoes.

De inheemsche Maleische bevolking dezer streken neemt aan de werkzaamheden op de ondernemingen geen deel. Toch trekt zij aanzienlijke voordeelen uit het algemeen vertier dat de tabakscultuur hier in het leven geroepen heeft. Zoo bestaat er in Kwaloe, Asahan, Beneden-Langkat, Deli, Serdang en een deel van Batoe Bahra, vooral in de drie eerstgenoemde streken, een niet onbeduidende tak van inlandsche nijverheid, met name het maken van ataps. Wel is waar is de beschikbare voorraad nipah langs de kusten van dit gewest bij lange na niet voldoende om de tientallen millioenen ataps te leveren, die hier jaarlijks op de ondernemingen worden verbruikt, zoodat er een gestadige aanzienlijke aanvoer van dit artikel plaats heeft van de kusten van het schiereiland Malakka, maar het bedrag, dat in dien tak van nijverheid door de inheemsche bevolking in 1890 verdiend werd, kan toch veilig op ruim $ 100 000 gesteld worden.

Een ander deel van die bevolking vindt zijn bestaan in het transport te water, voornamelijk opvoer van bouwmateriaal en levensmiddelen, maar ook afvoer van de tabak met inlandsche prauwen. Zeer vele ondernemingen zijn gelegen aan rivieren die voor platboomde vaartuigen bevaarbaar zijn. Het bedrag, dat voor deze transportdiensten door de inheemsche bevolking in 1890 verdiend werd, moet op minstens $ 150 000 geraamd worden.

Ook het inzamelen en leveren aan de ondernemers van de zoogenaamde »anak kajoe", de dunne droogstokken waaraan de groene tabak in de schuren wordt opgehangen en waarvan er jaarlijks ook vele millioenen worden verbruikt, levert voor een deel der inheemsche bevolking een middel van bestaan op.

Neemt men daarbij nu in aanmerking, dat de vischvangst en het kweeken van groenten en vruchten onvergelijkelijk meer voordeelen afwerpen sedert de consumtie zoowel als de prijzen hier, door de vestiging der ondernemingen, zoo aanmerkelijk zijn toegenomen, en verder alle andere indirecte voordeelen, die de inheemsche bevolking van het vermeerderde algemeen vertier trekt, dan kan men veilig stellen dat in het jaar 1890 een bedrag van minstens een half millioen Mexicaansche dollars haar ten goede kwam.

Het bovenstaande geldt uitdrukkelijk voor de oorspronkelijk inheemsche Maleische bevolking van dit gewest, en het behoeft wel geen betoog dat de opgesomde voordeelen bijna geheel ten bate komen van die streken, waar de tabakscultuur het meest tot ontwikkeling is gekomen, met name de afdeelingen Deli en Asahan.

Langzamerhand heeft zich met die inheemsche bevolking eene andere vermengd, in hoofdzaak bestaande uit Agam-

mers en Mandhelingers van de Westkust, maar ook uit Javanen en Klings, die herwaarts kwamen om een middel van bestaan te zoeken, voor een deel begonnen als werklieden op de ondernemingen en zich later pas hier vestigden, en voor het overige deel hier al dadelijk op eene andere wijze aan den kost trachtten te komen. De inlandsche bevolking van de meeste hoofdplaatsen van dit gewest, voornamelijk van Medan, Bindjej, Laboean Deli, Laboe Pakam en Tebing Tinggi, bestaat voor het grootste deel uit de immigranten en hunne afstammelingen. Voor een deel beoefenen zij dezelfde bedrijven als de inheemsche bevolking, maar bovendien worden onder hen vele kleinhandelaren en karverhuurders aangetroffen en de meeste hunner vinden hier een betrekkelijk ruim bestaan. Vele hunner beschouwen hunne vestiging hier voorloopig als slechts van tijdelijken aard, maar blijven desniettemin jaren lang hier en eindigen met zich geheel met de inheemsche bevolking te vermengen. Daar zij, ingevolge de bestaande bepalingen, overal in dit gewest tot de onderdanen der inlandsche vorsten, in wier gebied zij zich ophouden, gerekend worden, is het niet goed mogelijk om volkomen betrouwbare gegevens omtrent hunne talrijkheid te bekomen, maar men kan hun aantal toch veilig op minstens 10 000 stellen.

b. Inlandsche landbouw.

Rijstcultuur. In het algemeen waren de resultaten van deze cultuur gunstig. Het meest in de lagere streken der afdeeling Laboean Batoe, het minst in de afdeeling Batoe Bahra, waar het gewas meer van droogte te lijden had dan in de andere streken.

Voor de rijstbouwende bevolking zelve was het product voor eigen behoefte bijna overal voldoende. Maar deze maakt slechts een klein deel van de totale bevolking des lands uit en in de volkrijkste streken, zooals onder anderen de afdeeling Deli, werd gedurende het jaar 1890 dan ook eene zeer aanzienlijke hoeveelheid van dat voedingsmiddel ingevoerd.

Verbetering in de cultuur is niet merkbaar en evenmin breidt zij zich uit.

Behalve in sommige streken van de Batak-doesoen, waar men bevloeibare sawahs vindt, en bij Laboean Deli, in een deel van Asahan en Batoe Bahra en in de moerassige streken van Bilah en Panej, waar van den regen afhankelijke natte rijstvelden bestaan, draagt de rijstcultuur hier geheel en al het karakter van roofbouw.

Op tweeërlei wijze is de tabakscultuur oorzaak dat die van de rijst er niet op vooruitgaat. Eerstens vindt een deel der inheemsche bevolking, dat zich vroeger met deze laatste bezighield, een ruimer en zekerder middel van bestaan in de andere takken van nijverheid die door de tabakscultuur zijn ontstaan of tot meerdere ontwikkeling zijn gekomen, en tweedens werkt de tijdelijke beschikbaarstelling van de geoogste tabaksvelden, die in de landbouwcontracten bedongen is voor de cultuur van padi en djagoeng der opgezetenen, ongunstig op die cultuur. Daardoor krijgt de bevolking telken jare hare rijstvelden als 't ware geheel ter beplanting gereed van de ondernemers. Het winnen van eenen oogst kost haar daardoor slechts de moeite van het planten, een paar malen wieden en het snijden en opschuren der padi. Maar langzamerhand is zij daardoor zoo verwend geraakt, dat zij niet alleen den zooveel zwaarderen arbeid van de gewone ladang-bewerking begint te schuwen, maar zelfs te indolent wordt om de noodige zorg te dragen voor den met zoo weinig moeite verkregen oogst van de afgesneden tabaksvelden.

Die bepaling in de landbouwcontracten is ook van ongunstigen invloed op de reboiseering der gebruikte tabaksvelden. Wordt na afloop van den tabaksoogst het veld zonder meer aan zichzelf overgelaten, dan zijn er veelal nog levende zaden en kiemen in overvloed in den grond om het land binnen weinig tijds weder met bosch te bedekken. Wordt zulk een veld echter daarna nog eens met rijst of djagoeng beplant en een drietal malen in den loop van vijf of zes maanden gewied, dan wordt het houtgewas, dat aan het opslaan was, bijna geheel uitgewied en de ilalang krijgt dan spoedig na het verlaten van het veld de overhand. Na een paar jaren zou deze wel weer verstikt worden door het opkomend houtgewas, maar in den drogen tijd is die ilalang maar al te vaak oorzaak van veldbranden, bij welke gelegenheid het houtgewas vernietigd wordt en de ilalang daarna weder des te weliger opschiet.

Dat ook te dezen aanzien de verwachtingen, die men van de boven omschreven plannen tot sawahaanleg op ruime schaal koesteren mag, niet te hoog gespannen kunnen zijn, behoeft wel geen betoog.

De rijstprijzen varieerden in 1890 tusschen $ 3.20 en $ 4 per pikol, dat is — de verschillende koersen van den dollar in aanmerking genomen — van f 6 tot f 9.

Andere voedingsgewassen. Van deze wordt zeer weinig werk gemaakt. Djagoeng en katjang worden meestal in geringe hoeveelheden tusschen de padi gecultiveerd. Obi en ketela ook wel in afzonderlijke tuintjes. Als voedingsmiddelen beteekenen die producten echter weinig wegens hunne geringe hoeveelheid.

Andere landbouwproducten. In de eerste plaats moet hier de peper genoemd worden. De cultuur daarvan onderging in de laatste jaren weder eene aanzienlijke uitbreiding en ook in het jaar 1890 werden weder uitgestrekte nieuwe tuinen aangelegd, voornamelijk in het noordelijk gedeelte van dit gewest. Ook de in gemeld jaar verkregen oogst was zeer ruim en overvloedig. Meer dan 25 000 pikols zwarte en ongeveer 170 pikols witte peper werden daarvan langs onze tolkantoren uitgevoerd, tegen circa 10 000 en 100 in het jaar 1889 en circa 6000 en 80 in 1888. Meer dan $^4/_5$ dier hoeveelheden werden geleverd door de pepertuinen van Tamiang en Beneden-Langkat.

De prijzen liepen van $ 14 tot $ 8 terug, maar ook tot laatstgenoemden lagen prijs van het product schijnt die cultuur in deze streken voor den inlandschen landbouwer nog tamelijk winstgevend te wezen, terwijl het gebleken is dat Europeesche ondernemers met aanmerkelijk hoogere marktprijzen geen zaken kunnen maken.

In belangrijkheid voor de inlandsche landbouwindustrie dezer streken volgt op de pepercultuur die van de notemuskaat. Hoewel de aanplantingen in den loop der twee à drie laatste jaren geen noemenswaardige uitbreiding ondergingen, was de oogst in 1890 toch weer ruimer dan die van de beide voorgaande jaren en kon gesteld worden op circa 2250 pikols noten en 630 pikols foelie, terwijl die cijfers voor 1889 1900 en 270 en die voor 1888 1650 en 225 bedroegen. Al de bestaande aanplantingen behooren aan de inlandsche bevolking; maar de meeste zijn verpacht aan Chineezen, die deze tuintjes bewaken, verzorgen en exploiteeren tegen een voor vijf of zes jaren vastgestelden pachtschat. Het product laat in hoedanigheid te wenschen over. Het staat in geurigheid en smaak verre ten achter bij dat van Banda. Zoowel aan de eigenaars als aan de pachters leveren die aanplantingen echter een goed middel van bestaan, vooral in de afdeeling Deli, waar zij verreweg het talrijkst zijn.

In het zuidelijk gedeelte van dit gewest, meer speciaal op de tot Siak behoorende eilanden, bestaan aanzienlijke sago-aanplantingen, die jaarlijks eenige duizenden pikols sago opleveren voor den uitvoer naar Singapore. Zij behooren aan Siaksche inlandsche notabelen, maar worden verpacht aan Chineezen. Eenigszins nauwkeurige cijfers ten aanzien van uitgestrektheid der aanplantingen en hoeveelheid van product kunnen niet verkregen worden, omdat op geenerlei wijze daarop contrôle wordt uitgeoefend door het Europeesch bestuur, maar de jaarlijksche productie kan zeker op minstens 10 000 pikols gesteld worden. Ook in Siak zelf en in Kwaloe wordt sago geproduceerd door de inlandsche bevolking, en uitgevoerd naar Singapore tot jaarlijksche hoeveelheden respectievelijk van 500 en 400 pikols.

Een ander landbouwproduct van eenig belang voor den uitvoer is de pinangnoot, waarvan in 1890 ongeveer 4000 pikols werden uitgevoerd, terwijl in Batoe Bahra, waar de ziltige kustvlakten bijzonder geschikt zijn voor klapperteelt, deze cultuur met eenig toenemend succes wordt gedreven. Behalve dat van daaruit vele andere streken van dit gewest van klappers en olie voor de dagelijksche consumtie werden voorzien, had er in 1890 ook een uitvoer van copra plaats tot eene waarde van ruim f 7500.

De eigen tabakscultuur der bevolking leverde in 1890 voor den uitvoer een product van circa 450 pikols, bereid voor de inlandsche markt.

De overige inlandsche cultures die in deze streken bestaan, zooals die van katoen, kapok, indigo, suikerriet, arèn en rameh, zijn te weinig belangrijk om eene afzonderlijke vermelding te verdienen. De daarvan verkregen producten voorzien gedeeltelijk in de eigen behoeften der inlandsche bevolking. Uitvoer daarvan heeft niet plaats.

Aan houtcultuur laat de inlandsche bevolking zich niet gelegen liggen. De voorraad timmerhout, die in de uitgestrekte bosschen van dit gewest wordt aangetroffen, is nog steeds meer dan overvloedig, niettegenstaande de tabakscultuur reeds uitgestrekte streken ontwoud heeft. Wel is het bouw- en timmerhout op vele der sedert eenige jaren in exploitatie zijnde ondernemingen zeer schaars geworden, maar de streken, die voor die cultuur minder geschikt worden geacht, zijn daarentegen nog altijd zeer rijk aan uitmuntende houtsoorten.

Nijverheid.

a. Europeesche nijverheid. Op dit gebied bestaan in dit gewest zes ondernemingen van meer of minder beteekenis, te weten: de exploitatie van de petroleumbronnen in Beneden-Langkat, drie houtzagerijen en twee rijtuigmakerijen. De eerstgenoemde begon hare voorbereidende werkzaamheden in den loop van 1890 in eene volmaakte wildernis, op aanzienlijken afstand van de meer bewoonde streken en dus onder moeilijke omstandigheden. Die voorbereidende werkzaamheden bestaan in het aanleggen van een smalspoorweg van af het hoofdetablissement aan de havenplaats tot aan de petroleumbronnen over eene lengte van ongeveer 11 kilometer; in het daarstellen van buisleidingen over dienzelfden afstand; in het oprichten van reservoirs van groote afmetingen, van distilleertoestellen c. a., van werkplaatsen voor de fabricage van de emballage (blikken en kisten), van woningen voor personeel, enz. Uit den aard der zaak was men op het einde van 1890 nog niet ver daarmede gevorderd, maar ook hier was het eerste begin het moeilijkst, en te oordeelen naar den toenemenden spoed waarmede men daar werkt, mag verwacht worden dat met de eigenlijke exploitatie tegen het einde van 1891 begonnen kan worden. De put te Telaga Toenggal, hoewel nu reeds ongeveer 5 jaren open, is in debiet nog altijd niet verminderd.

De drie houtzagerijen onder Europeesch beheer die in dit gewest bestaan, namelijk eene in Boven-Langkat, eene in Serdang en eene in Siak aan de Brouwerstraat, de beide eerstgenoemde door particuliere personen en de laatste door eene hier gevestigde maatschappij geëxploiteerd, leveren slechts matige resultaten en kunnen niet dan met moeite concurreeren tegen de Chineesche industrie in hetzelfde vak.

De rijtuigmakerijen zijn beide te Medan gevestigd. Zij houden zich bijna uitsluitend met reparatiën bezig, en leveren voor de eigenaren een redelijk bestaan op.

De Tin- en Landbouwmaatschappij, die de exploitatie van eene mijnconcessie in de bovenlanden van Siak beoogde, staakte op het einde van 1890 hare werkzaamheden, die voorloopig nog van voorbereidenden aard waren geweest. De resultaten waren zeer ongunstig geweest: ten eerste wegens de betrekkelijke armoede van de bekende tinhoudende gronden, en ten tweede wegens de afgelegenheid en moeilijke bereikbaarheid daarvan, waardoor de transportkosten van alles wat daar noodig was tot eene ontzettende hoogte kwamen.

Een atelier voor metaalwerk, dat in 1890 nog te Medan bestond, werd eveneens op het einde van dat jaar wegens onvoldoende resultaten gesloten.

Ten slotte moet hier nog vermeld worden de te Medan gevestigde fabriek der Delispoorweg-Maatschappij, die, hoewel eigenlijk een onderdeel van de spoorwegonderneming uitmakende, ook wel bestellingen uitvoert voor particuliere personen.

b. Nijverheid der Chineezen en andere vreemde oosterlingen. Alle andere takken van nijverheid, die hun hier een bestaan kunnen opleveren, zijn voornamelijk in handen van Chineezen. Daaronder behooren in de eerste plaats de wagen- en karrenmakerijen, de kuipers, de smeden, de blikslagers, schoen- en kleermakers, meubelmakers, varkenslachters en broodbakkers.

Deze laatsten vindt men ook onder de Klings, en in handen van dezen zijn tevens de slachterijen van rundvee.

Over het algemeen vinden al die personen in de uitoefening van hun beroep een zeer goed middel van bestaan.

c. Inlandsche nijverheid. De eenige producten, die daarvan ter markt komen, zijn, behalve de hierboven reeds vermelde ataps, alleen nog wat slechtdoorbakken en lompgevormd aardewerk van Laboean Batoe en de fraaie met valsch gouddraad gestikte of doorweven roodzijden sarongs van Batoe Bahra. De grondstof voor deze laatsten wordt echter in den vorm van garen van Pinang ingevoerd.

De Batakbevolking der Doesoenlanden weeft hare kleedingstukken voor een groot deel zelf. Het daartoe benoodigde garen spint zij ook zelf uit de eigen geteelde katoen. Het weefsel is zeer grof en dik, maar sterk, en komt dan ook niet in den handel, maar wordt door de vervaardigers zelven verbruikt.

Overigens bestaat in dit gewest geenerlei inlandsche nijverheid. Ambachten worden uitsluitend door vreemdelingen beoefend.

Scheepsbouw.

De scheepsbouw in dit gewest bepaalde zich bijna uitsluitend tot het aanmaken van de vaartuigen „sampan kotak”, die de Chineesche garnalenvisschers langs de kusten van Siak voor de uitoefening van hun bedrijf noodig hebben. De vervaardigers daarvan zijn uitsluitend Chineezen, te Bagan Api Api, aan den mond der Rokan-rivier, gevestigd. Overigens werden er hier en daar wel een enkele » prahoe djaloer” aangemaakt en verder de gewone inlandsche sampangs (uitgeholde boomstammen) van grooter of kleiner afmeting voor de riviervaart, maar voor het grootste deel werden die vaartuigen vervaardigd door de personen die ze zelf noodig hadden, en prauwenmakers van beroep vindt men onder de inlandsche bevolking slechts enkele.

Visscherij.

De zeevischvangst levert op vele kustplaatsen van dit gewest een zeer goed middel van bestaan op. Aan bijna alle riviermondingen vindt men hier kampongs (hier algemeen » bagan” genoemd), welker bevolking uitsluitend van de vischvangst bestaat. Zoowel Chineesche als inheemsche Maleiers nemen daaraan deel, maar de eerstgenoemde zijn het talrijkst. Sedert de verbetering der communicatiewegen van uit de strandplaatsen naar het binnenland heeft deze tak van nijverheid eene groote uitbreiding ondergaan. In bijna elk bevolkingscentrum van eenig belang is hier tegenwoordig eene welvoorziene markt, waar dagelijks tegen betrekkelijk redelijke prijzen versche zeevisch te koop is. Maar van nog meer beteekenis is de visch- en garnalenvangst, welker product door inzouting, koking en droging voor verzending wordt toebereid. Eenige duizenden Chineezen vinden daarin een zeer goed bestaan. De meeste hunner zijn langs de kusten van Siak en meer speciaal in de omstreken van de Rokan-monding gevestigd, maar men vindt er ook te Poeloe Kompej aan de Aroe-baai in en de omstreken der Bilah-monding.

De troeboekvangst in de Brouwerstraat leverde ook in het jaar 1890 weder goede resultaten; alleen verdient het vermelding dat, in tegenstelling met vroegere jaren, de meeste troeboek tegenwoordig verder in zee en in straat Roepat gevangen wordt. Men is geneigd dit toe te schrijven aan de in de laatste jaren vermeerderde stoomvaart in de Brouwerstraat, die de visch zou verjagen.

Op de plaatsen der garnalenvangst, vooral te Poeloe Kompej, wordt ook veel trasi (hier » balatjan”) gemaakt, en haaivinnen worden in menigte uitgevoerd.

De Maleische visschers werken allen voor eigen rekening en bezigen uitsluitend sero's en djermal's voor de vangst. De Chineezen gebruiken bovendien veel netten, maar zijn meestal in dienst van hunne tau-kehs en vele hunner kunnen in een paar jaren gemakkelijk eene som van een paar honderd dollars oversparen, waarmede zij dan ge-

woonlijk weder naar de plaats hunner herkomst, Singapore of China, terugkeeren.

In de middelen, welke voor de vischvangst gebezigd worden, werd geene verbetering gebracht, die ze trouwens ook eigenlijk niet behoeven.

Vischteelt komt hier nergens voor, en de riviervischvangst is van weinig beteekenis; zij dient voornamelijk om in de eigen behoefte der inlandsche bevolking gedeeltelijk te voorzien.

Tripang, schelpen, akarbahar en dergelijke zeeproducten van waarde komen hier niet voor.

Boschproducten.

Evenals in de laatst voorgaande jaren werd ook in 1890 weder eene hoeveelheid rotan ingezameld en naar de Straits uitgevoerd, die ruim 15 000 pikols bedroeg, eene marktwaarde vertegenwoordigende van ongeveer f 180 000. Het grootste gedeelte daarvan kwam uit het zuidelijk gedeelte van dit gewest.

Dit was ook het geval met de getahpertja en andere getah, die in 1890 tot de respectieve hoeveelheden van 3000 en 1200 pikols, ter geldswaarde van f 350 000 en f 75 000, werden uitgevoerd.

De uitvoer van harssoorten had niet te beteekenen en de productie van was, die in 1888 nog ruim 650 pikols bedroeg, daalde in 1889 tot 160 en in 1890 tot 110 pikols, met eene geldswaarde van circa f 10 000. Waaraan die vermindering is toe te schrijven, kan niet worden nagegaan.

Al de bovengenoemde boschproducten worden bijna uitsluitend door inheemsche inlanders ingezameld. De opkoopers daarvan zijn zoowel inlandsche als Chineesche handelaren.

Zooals boven reeds gezegd is, leveren de bosschen in dit gewest zeer veel goede houtsoorten en in overvloedige hoeveelheid op. Behalve de reeds vermelde houtzagerijen onder Europeesch beheer, bestaan er hier een aantal die door Chineezen worden gedreven. Slechts één daarvan, en wel die gevestigd op Poeloe Sembilan vóór de Aroe-baai, werkt, behalve met hand-, ook met stoomzagen. De overigen, » panglongs " genaamd, welker aantal op circa 70 gesteld kan worden en allen gelegen zijn in de kuststreken en op de eilanden die tot Siak en Pelalawan behooren, gebruiken geen van allen stoommachines. Die te Poeloe Sembilan telde in 1890 ongeveer 80 werklieden, terwijl het aantal dezer op de gezamenlijke panglongs op ongeveer 1600 personen kan gesteld worden.

Omtrent de resultaten van de houtexploitatie zijn geene cijfers te leveren, maar dat zij zeer bevredigend moeten wezen, kan men opmaken uit de aanzienlijke massa's timmerhout, die van daar worden uitgevoerd, bijna uitsluitend naar de Singapoorsche markt. De panglongs in het zuiden van dit gewest verwerken alleen marantie- en serajo-hout, en de zoogenaamde Singapoorsche planken, die overal in Indië bekend zijn, zijn voor een groot deel van die panglongs afkomstig. Sommige van dezen voeren ook uitsluitend balken uit, die dan te Singapore tot kleinere afmetingen of tot planken gezaagd worden.

Ten slotte moet hier nog melding gemaakt worden van een paar kolenbranderijen, die op diezelfde eilanden bestaan, gezamenlijk een 70-tal werklieden tellen en haar product eveneens te Singapore aan de markt brengen.

Al die panglongs werken voor rekening van Chineezen, die te Singapore gevestigd zijn.

Veestapel.

Behalve in de Batak-doesoen, waar men nogal karbouwen aantreft, bestaat in dit gewest geen eigen veestapel der bevolking en legt men zich nergens op veeteelt toe. In hoofdzaak moet dit geweten worden aan het hier bijna overal bestaande gebrek aan geschikte weidegronden. Een aanhoudende toevoer van vee is dan ook noodig om in de behoefte aan trekdieren en slachtvee te voorzien. Voor het grootste deel komt dat vee uit de provincie Wellesley tegenover Pinang en uit Kedah, maar voor trekvee worden ook vele Bengaalsche ossen en voor slachtvee ook wel Balineesche en Siamsche runderen aangevoerd.

Uitsluitend voor de consumtie worden hier ook groote aantallen varkens, kippen en eenden van buiten af aangevoerd, en wel voornamelijk uit Pinang. Wel is waar leggen de Chineesche groentenplanters zich hier ook wel op kleine schaal op de varkensteelt toe, en brengen de kampongbewoners ook wel eenige kippen ter markt, maar de overgroote massa van die consumtie-artikelen moet hier van elders worden aangevoerd.

De geldswaarde van het in 1890 hier aangebracht levend vee kan op minstens f 700 000 gesteld worden. Meer dan $^{2}/_{3}$ van dat bedrag kwam op rekening van Pinang.

De prijzen van vleesch en gevogelte zijn hier van oudsher hoog en ondergingen ook in 1890 geene verlaging. Rundvleesch kost 70 à 80, varkensvleesch 90 à 95 cents Nederlandsch Indisch courant per kilo; eenden f 1 à f 1,50, kippen 50 à 70 cents per stuk. De verbruikers daarvan zijn voornamelijk de Europeanen en de Chineezen. De inlandsche bevolking eet bij voorkeur karbouwen- en geitenvleesch.

Handel.

a. Europeesche groothandel, en tweedehands handel door Chineezen op havenplaatsen. De levendigheid en beteekenis daarvan blijken uit de waarde van den gezamenlijken invoer in de havenplaatsen van dit gewest, die in 1890 op circa f 22 millioen kon gesteld worden. In globale cijfers kwam daarvan onder anderen f 9 000 000 op eetwaren en voedingsmiddelen, f 2 500 000 op bouwmaterialen, f 2 000 000 op kleedingstukken en manufacturen, f 1 400 000 op wijn en bier en andere dranken, f 1 500 000 op kramerij, f 1 200 000 op meststoffen, f 1 000 000 op opium en f 1 000 000 op fabriek- en stoomwerktuigen en gereedschappen. Voor zoover die artikelen van Europeeschen oorsprong waren, werden zij hier bijna alle rechtstreeks van Europa aangebracht, hoewel in den regel met overlading te Pinang of Singapore, omdat de drukste havens van dit gewest niet toegankelijk zijn voor de gewone schepen van de groote vaart.

Maar een niet onaanzienlijk deel der ingevoerde artikelen was van Indischen en Chineeschen oorsprong en tot dusverre waren het de markten van Pinang en Singapore die ze leverden. Zelfs artikelen van Nederlandsch-Indischen oorsprong werden hier bijna alle via die plaatsen aangebracht. De nieuwe regeling der gesubsidieerde stoomvaartdiensten, die eene rechtstreeksche verbinding van dit gewest met Java heeft in 't leven geroepen, zal daarin eene gunstige verandering brengen, die zoowel aan Java als aan dit gewest ten goede zal komen. De ondervinding daaromtrent opgedaan sedert de invoering van die nieuwe regeling in Januari 1891 wettigt de goede verwachtingen die daarvan gekoesterd worden.

Voor zoover de invoerhandel artikelen betreft die rechtstreeks van Europa worden aangevoerd, is hij bijna geheel in handen van de hier gevestigde Europeesche handelshuizen, 't zij in den vorm van eigen-, 't zij in dien van commissiehandel. Artikelen van Indischen of Chineeschen oorsprong worden veelal door Chineesche handelaren geïmporteerd, maar een groot deel van al die invoer-artikelen werd hier voor eigen rekening der verbruikers aangebracht, zonder tusschenkomst der hier gevestigde handelaren. Het is echter niet mogelijk om te dien aanzien bepaalde cijfers te leveren.

In het algemeen kan gezegd worden dat de invoerhandel in 1890 weder levendiger was dan in voorgaande jaren en dat de handelaren zeer goede zaken maakten. Hij ondervond slechts weinig nadeeligen invloed van de aanzienlijke wisselingen in den koers van den dollar, die vooral in de laatste helft van het verslagjaar het gevolg waren van de nieuwe Amerikaansche muntwet, die zooveel beweging bracht in de zilvermarkt. Het meest werd die invloed nog ondervonden door de Chineesche handelaren, die hunne zaken deden met die te Pinang en te Singapore, van welke laatsten er verscheidene in moeilijkheden schijnen te zijn geraakt.

De uitvoerhandel was hoofdzakelijk in handen der Chineesche opkoopers van boschproducten en voortbrengselen van den inlandschen landbouw. De totale waarde der in 1890 uitgevoerde artikelen, de tabak niet medegerekend, overtrof die van het jaar 1889 met een paar tonnen gouds.

De binnenlandsche handel was voor een groot deel in handen van de importeurs zelven, die op de voornaamste centra van bevolking buiten de havenplaatsen hunne vertegenwoordigers of filialen hebben. En voor het overige waren het bijna uitsluitend Chineezen die zich daarmede bezighielden, en — voor zoover kon worden nagegaan — over 't algemeen zeer goede zaken maakten.

Het aandeel, dat de inheemsche inlandsche bevolking in den handel heeft, is slechts gering en betreft in hoofdzaak opkoop van boschproducten, invoer van slachtvee en den handel in hier vervaardigde atap. Het zijn echter slechts enkele personen van die categorie, die zich daarmede bezighouden. Verreweg de meeste zaken worden gedaan door Chineezen en, wat den invoer van vee aangaat, door Klings, terwijl de eigenlijke kleine inlandsche detailhandel in handen is van Maleische immigranten, zoowel van de Westkust als van het schiereiland Malakka afkomstig. De inheemsche bevolking dezer streken bemoeit er zich weinig mede en schijnt er niet voldoenden aanleg voor te hebben om met succes te kunnen concurreeren.

Dat de verbetering, die in de laatste jaren in de binnenlandsche communicatiemiddelen aangebracht is, van grooten invloed is geweest op het handelsverkeer, behoeft wel geen betoog. De ontwikkeling van beide en van de scheepvaart gaan hand aan hand en steeds nog vooruit.

Scheepvaart.

De havens van dit gewest zijn over 't algemeen slechts voor schepen van geringen diepgang toegankelijk, wanneer men althans die van de afdeeling Siak, waar slechts weinig handelsvertier is, buiten beschouwing laat. 13 voet is zoowat de grootste diepgang waarmede schepen de haven van Belawan, de beste van het noordelijk deel der residentie, kunnen binnenkomen, mits op tij varende. Daarom is het eene betrekkelijke zeldzaamheid dat er hier schepen rechtstreeks van uit Europa binnenvallen.

Daarentegen is de scheepvaart tusschen de havens van dit gewest en die van de Straits-Settlements zeer levendig. Zij wordt bediend door een 18-tal stoomschepen van grooter en kleiner charter, die te zamen ongeveer 4000 ton meten. De twee grootste daarvan hebben een tonnemaat van 514 elk, de kleinste van 45. Slechts die twee grootste varen onder Nederlandsche vlag en behooren in Deli thuis, de andere alle te Pinang en te Singapore. Al die schepen varen op geregelde tijden, komen alle meestal volgeladen hier aan, maar hebben voor verreweg het grootste deel geene retourladingen. In 1890 kwamen er alleen te Belawan in het geheel 411 stoomschepen aan alle geladen, en, op 60 na, vertrokken zij alle in ballast.

Behalve de bovenbedoelde in geregelden dienst varende stoomschepen kwamen er ook op ongezette tijden nog 26 uit China aan, en bovendien 24 die in den door het Gouvernement gesubsidieerden dienst voeren, terwijl daarenboven een groot aantal Chineesche jonken de communicatie met de kusten van Malakka en met Saigon onderhielden. Van deze vaartuigen kwamen er 496 alleen te Belawan aan, bijna alle geladen met ataps.

Verdere details omtrent deze aangelegenheid kunnen worden geput uit de jaarlijksche statistiek van handel en scheepvaart, maar de bovenstaande cijfers zullen voldoende zijn om een algemeen denkbeeld te geven van de levendigheid der scheepvaartbeweging, die dan ook alleszins voldoende is voor de behoefte. Dank zij de aanzienlijke concurrentie zijn de vrachtprijzen zeer billijk, maar schitterende zaken worden door de eigenaars der schepen dan ook niet gemaakt.

Transportwezen te land.

De ontwikkeling van dit transportwezen heeft ook gelijken tred gehouden met de behoefte en in 1890 werd het dus ook weder uitgebreid. De Deli-spoorweg vormt den hoofdader van het verkeer. Het net daarvan werd door de opening van den zijtak Medan—Perbaoengan en van de verlengingslijn Timbang Langkat—Selesej gedurende het jaar 1890 op eene lengte van ruim 103 kilometer gebracht.

De volgende vergelijking van de verkregen uitkomsten dier onderneming over de jaren 1888/1890 kan een denkbeeld geven van de snelle ontwikkeling van het verkeer op dien spoorweg.

	Aantal reizigers.	Vervoerde tonnen vrachtgoederen.
in 1888	550 000	67 000
in 1889	743 000	80 000
in 1890	994 000	128 000

Terwijl de opbrengst per dagkilometer over de laatste acht maanden van 1888 f 35,53[5] was en over het jaar 1889 f 39,55[5] bedroeg, klom dit cijfer over het jaar 1890 tot f 39,70.

De tarieven van den spoorwegdienst zijn hoog, maar bij de beoordeeling daarvan moet worden rekening gehouden met de hooge arbeidsloonen en bezoldigingen die in deze streken in het algemeen betaald worden.

Behalve de uitbreiding van en de verlevendiging van het vertier op de plaatsen die door den spoorweg worden aangedaan, heeft de aanleg daarvan ook het ontstaan van eene geheel nieuwe plaats, met name Loeboe Pakam, ten gevolge gehad, waarheen in den loop van 1890 de zetel van het bestuur der onderafdeeling Serdang werd overgebracht, omdat ze veel gunstiger gelegen en gezonder is dan Rantau Pandjang, de vroegere standplaats van den controleur.

Dat de aanleg van den spoorweg het vertier op hoogst aanzienlijke wijze heeft doen toenemen, blijkt ook uit de omstandigheid dat de overige publieke gelegenheden van vervoer er niet merkbaar door verminderd zijn. Op de meeste hoofdplaatsen in de afdeeling Deli vindt men een grooter of kleiner aantal ossenkarren en karretjes met paarden voor goederen- en personenvervoer, welke voor het publiek te huur zijn en die nog altijd voldoende emplooi vinden, vooral op de wegen die tot voeding van den spoorweg dienen. Verder heeft elke onderneming haar eigen transportpark voor het vervoer van hare materialen en producten.

Het transportwezen kan dus gezegd worden in de afdeeling Deli over het algemeen geheel in de behoefte te voorzien. De andere streken van dit gewest verkeeren te dien aanzien in niet zoo gunstige omstandigheden, maar waar men goede vooruitzichten meent te hebben, schroomt men niet om veel aan de uitbreiding van goede communicatiemiddelen ten koste te leggen. Zoo werd het wegennet in de afdeelingen Asahan en Batoe Bahra ook weder in 1890 uitgebreid en verbeterd.

Oeconomische toestand der inheemsche bevolking in het algemeen.

Uit het bovenstaande blijkt voldoende hoezeer de middelen van bestaan voor de inlandsche bevolking door de tabaksindustrie vermeerderd zijn. Waar zij vóór het ontstaan van deze voor haar levensonderhoud bijna uitsluitend op haar zeer primitieven landbouw en wat vischvangst, benevens het inzamelen van boschproducten, was aangewezen en in dat alles te zamen slechts een sober bestaan kon vinden, hangt het tegenwoordig slechts van haar zelve af om op verschillende andere wijzen aan den kost te komen, althans in die gedeelten van dit gewest waar de tabaksindustrie bestaat. Ontegenzeggelijk is hare welvaart dan ook zeer vermeerderd, maar zij heeft daardoor ook grootere en andere behoeften leeren kennen en daar zij evenmin de deugd der spaarzaamheid bezit als de meeste andere volksstammen, die in den Nederlandsch-Indischen archipel inheemsch zijn, is er van kapitaalvorming onder haar weinig of geen sprake. Zij woont in betere huizen, voedt en kleedt zich beter, en geeft meer geld uit aan betrekkelijke weelde en aan feesten, maar daarbij blijft het dan ook. En in de streken waar de tabakscultuur wegens onvoldoende resultaten mocht worden opgegeven, zou de inlandsche bevolking over 't algemeen spoedig genoeg weer in haren vroegeren toestand terugkomen, zonder dat zij uit haren tegenwoordigen heel veel anders zou overhouden als de herinnering aan beter dagen.

Medan, 4 Juni 1891.

De resident der Oostkust van Sumatra,
(*get.*) W. MICHIELSEN.

E. BANKA EN ONDERHOORIGHEDEN.

De voornaamste bron van rijkdom van dit gewest, de *tinertsdelving*, wordt geëxploiteerd door den Staat. Hoewel de wijze, waarop die exploitatie gedreven wordt, voor sommigen van hen, die aan de productie deelnemen, eenige kans overlaat om iets meer te bekomen dan eene juist voldoende belooning voor den door hen verrichten arbeid, is die kans, waartegenover ook gevaar staat van verlies, uiterst gering, en van winsten, met de tindelving te behalen door ingezetenen van het gewest, is, althans sedert de rijkere en gemakkelijk te ontginnen terreinen niet meer voor de hand liggen, om zoo te zeggen, geen sprake meer.

Rijkdom wordt dan ook noch onder de inlandsche bevolking, noch onder de hier schier even belangrijke Chineesche, aangetroffen. Hebben sommigen zich een zekeren welstand verworven en zijn een paar Chineesche families in staat om zaken te doen op grooten voet, dan houdt dit met de tindelving geen rechtstreeksch verband. De exploitatie van 's lands pachten en de handel zijn de bronnen, waaruit deze meerdere welvaart van enkelen voortspruit.

Eene tweede bijzondere bron van welvaart, die vermelding verdient, vóórdat tot de bespreking der meer algemeen in Indië voorkomende wordt overgegaan, zijn de *bosschen*, niet zoozeer om hunne werkelijke waarde dan wel om de overdreven voorstelling, welke men zich daarvan gewoonlijk maakt. » Banka is geheel met ondoordringbaar bosch bedekt", heet het in schier elke beschrijving van het eiland. 't Is waar, onbegroeide plekken of grasvlakten treft men slechts weinig aan, doch het bosch bestaat nagenoeg geheel uit waardeloozen opslag. Van het oorspronkelijke woud is weinig of niets overgebleven en slechts hier en daar heeft het, doordat de bevolking er in de laatste dertig of veertig jaar niet geweest is met haar ladangbouw, gelegenheid gehad zich eenigszins te herstellen. Wel komen er nog goede en zelfs kostbare houtsoorten, als ijzerhout (boelèn) en ambaloe- (meubel-) hout voor, doch boomen van zware afmetingen beginnen tot de groote zeldzaamheden te behooren. Waarde, anders dan van lokalen aard, heeft het bosch, ook in verband met terreinbezwaren tegen de exploitatie en gebrekkige gelegenheid tot afvoer, niet.

Boschproducten verminderden in gelijken trap als het oorspronkelijk woud en door vroegere roekelooze exploitatie nog sterker. Rottan wordt veel gebruikt voor de behoefte der tindelving en is tenauwernood nog in voldoende hoeveelheid daarvoor aanwezig. Dammar, getah, honig, bijenwas en verschillende plantaardige vetten zijn de eenige noemenswaardige voortbrengselen en worden in kleine hoeveelheden uitgevoerd. De meerdere of mindere uitvoer hangt samen met de geringere of grootere opbrengst van de ladangs. Dammar (van de meest verschillende soorten en meestal gemengd) brengt in den handel ongeveer f 2,50 per pikol op, witte (of matta koetjing) van f 8 tot f 15, bijenwas f 95 tot f 105, honig f 5 tot f 20, en de plantaardige vetten gemiddeld f 2 à f 3, minjak njato, op tengkawangvet gelijkende, van f 15 tot f 20. De boomen (koelan), die de echte getahpertjah opleveren en waarvan geen volwassen exemplaren meer gevonden worden, zijn door het bestuur in bescherming genomen naar aanleiding van een in December 1886 door den houtvester A. H. Berkhout uitgebracht rapport.

Landbouw wordt door Europeanen niet gedreven. De Chineezen, die zich reeds lang op den tuinbouw voor plaatselijke consumtie hebben toegelegd, zijn hier en daar begonnen peper te planten.

De inlandsche landbouw levert slechts treurige resultaten op. De rijstcultuur wordt uitsluitend op droge velden (ladangs) uitgeoefend, en brengt slechts in zeer gunstige jaren iets meer op dan voor de behoefte der bevolking noodig is. In den regel voorziet zij daarin tenauwernood en wanneer, gelijk in 1889 en 1890 het geval was, de natte weersgesteldheid de volledige verbranding van het hout in den weg staat, of andere oorzaken van ongunstigen invloed zijn op den oogst, is de opbrengst onvoldoende voor de voeding der bevolking. Van grondbewerking is geen sprake, laat staan van bevloeiing of bemesting. Bij het tegenwoordig bevolkingscijfer is de bouwgrond echter nog voldoende, ook in verband met de werkkracht welke aan de rijstcultuur wordt ten koste gelegd.

Van andere eigenlijke voedingsgewassen levert alleen de obie kajoe voldoende resultaten om de bevolking niet te ontmoedigen. Door het planten van suikerriet en pisang, die ook bij de mijnwerkers gereeden aftrek vinden, en hier en daar van gambier, komt de bevolking in het tekort tegemoet.

In de laatste jaren is zij onder krachtige aanmoediging van het bestuur tot het aanplanten van peper overgegaan, welke cultuur in verscheidene gedeelten der residentie zóó goed slaagt, dat er met grond eene toekomst voor te verwachten is.

Klappers, arèn (kaboeng), sago (roembija) en pinang worden, mede onder krachtige aanmoediging van het bestuur, voortdurend bijgeplant.

Bamboe is niet inheemsch; de hier en daar voorkomende stoelen leveren slecht materiaal; het nog in overvloed voorradige dunne hout en boomschors vervangen de bamboe bij den huisbouw.

Met verschillende andere gewassen worden, met bijstand van 's lands plantentuin te Buitenzorg, proeven genomen. Tabak wil nergens slagen.

Opmerking verdient het, dat in dat gedeelte der residentie, waar, ten gevolge van het schier geheel verdwijnen van het bosch, de ladangbouw van weinig beteekenis meer is, en dus de bevolking wel naar andere middelen van bestaan moest omzien, de meeste welvaart onder haar heerscht en bijv. vrij belangrijke hoeveelheden suikerriet en arèn, doch voornamelijk de laatste, aan de markt beginnen te komen, terwijl de mattenfabricatie, waarover nader, er het belangrijkst is. Het bestuur, dat zich tot taak heeft gesteld den ladangbouw aan banden te leggen en geleidelijk te beperken om geheele ontwouding te voorkomen, vooral daar waar daarvan schadelijke invloeden op het klimaat te vreezen zouden wezen, acht zich door het gereleveerde verschijnsel in dit haar streven alleszins gerechtvaardigd, ook tegenover natuurlijk niet uitblijvende bezwaren van de zijde der bevolking. Zoolang de ladangbouw het hoofdmiddel van bestaan blijft, is geene ingrijpende verbetering in den achterlijken toestand van den inlander op Banka mogelijk. De kampongs, waarin de vroeger geheel nomadische bevolking, nu een 40-tal jaren geleden, vereenigd is, zijn bijna gedurende het geheele jaar voor de vaak op verren afstand gelegen ladangs verlaten. Daar die ladangs tegen de invallen der talrijke wilde varkens door sterke paggers beschermd, en tegen de roofzucht der even talrijke apen bewaakt moeten worden, plant de inlander bij voorkeur dáár zijn pisang en suikerriet (waarbij hij zich behelpt met een aangescherpt stuk hout), en het rijpen van deze gewassen houdt hem dan nog langer verwijderd van de kampongs, waar de klapper- en andere vruchtboomen inmiddels aan de verwoestingen door badjings en de reeds genoemde vijanden van den land- en tuinbouw blijven overgelaten.

In het algemeen kan de rijstcultuur hier nimmer de hoofdbron van bestaan eener talrijke inlandsche bevolking worden. Voor sawah-aanleg, waarmede eenige jaren geleden van regeeringswege eene kostbare proef genomen werd, die geheel mislukte, eigent de aard en de gesteldheid van den bodem zich in het algemeen niet. De woorden: » in het algemeen" worden hier gebruikt omdat, onaangezien de mislukking van bedoelde proef, sedert onder aanmoediging van het bestuur een begin is gemaakt met den aanleg van sawahs op een uitgestrekt terrein, dat zich bij uitzondering daartoe wèl leent, zooals uit de aanvankelijk reeds verkregen resultaten voldoende blijkt.

De aanleg van droge, bewerkte rijstvelden zal op het geaccidenteerde terrein onder de veelvuldig voorkomende slagregens, welke voorzorgen tegen afspoeling van de bouwkruin nutteloos maken, steeds groote bezwaren ontmoeten, en is vooralsnog onmogelijk wegens gebrek aan vee.

Veeteelt bestaat in deze residentie nog niet. In een verslag nopens Banka over 1817 van den resident van Banka en Palembang, R. Heijnes, lees ik het volgende: » Tot het aanleggen van sawahs en bebouwen van tiparvelden,

geloove ik dat onderscheidene streeken van dit eijland zouden geschikt zijn, dan de geringe populatien en het niet alhier zijn van karbouwen maken het moeilijk, zo niet ondoenlijk hieromtrent preuves te nemen. Veelal word gezegd, dat de gronden van dit eijland zijn tegen het in het leven houden en de voortteeling der buffels, dan ik hebbe redenen hier aan te twijffelen, daar ik zelve op Muntok eenige hebbe die wel voortkomen en door werping van kalveren en het in het leven blijven van dezelven getoond hebben dat de Bancasche lugt en grond niet schadelijk althans doodelijk voor hun is; bij deesen evenwel hebbe ik Javaansche oppassers, die dezelve op de wijze als op dat eijland plaats vindt gadeslaan, en voor deze behandeling schijnen de Bancaneezen niet geschikt, althans daarmede niet bekend te zijn".

»In voorige tijden ook en dat wel vóór den inval der Lamongers en Linganeezen waren in verscheijdene streeken des eijlands buffels, dan deeze zijn toen verlooren gegaan en de geruineerde staat der inwooners heeft den inkoop en invoer daarvan belet, terwijl ook het opvolgende geslagt met de wijze van behandeling deeser beesten onbekend geworden is." Enz. enz.

» De buffels, koebeesten, schaapen, ja zelfs geijten zouden hier niet willen aarten. Wat de buffels aangaat echter, hebbe ik reeds een weijnig bevoorens mijne twijffelingen bekend gesteld, daar diegeenen, die ik zelve alhier hebbe, vrij wel tieren en is het mij opzigtelijk andere streeken van het eijland zo min als opzigtelijk andere beesten tot nu toe onmogelijk geweest deswegens bij ondervinding te kunnen oordeelen." Enz. enz.

Thans, bijna drie kwart eeuw nadat het bovenstaande geschreven werd, zijn wij nog niet veel verder, maar toch iets.

Ik deel geheel den twijfel door mijn toenmaligen voorganger geuit over de juistheid der bewering, dat Banka zich niet voor de veeteelt zou eigenen, en heb eenige meerdere bewijzen tot staving mijner opinie. Te Muntok, waar tot het jaar 1857 het garnizoen geen versch vleesch kreeg, is thans steeds eene ruime hoeveelheid slachtvee voorhanden, dat er door het verblijf op het eiland niet op vermindert in qualiteit; integendeel. In Toboali, in de streek waar thans ook sawahs worden aangelegd, tiert eene reeds vrij belangrijke kudde karbouwen welig voort. In Blinjoe bestaat eene verwilderde kudde runderen reeds sedert jaren, niettegenstaande de ongunstige levensvoorwaarden waaronder zij verkeeren. Op verschillende plaatsen worden runderen gehouden, voornamelijk ter verkrijging van mest voor pepertuinen. Vee van Siamsch ras, klein van stuk, aardt het best. Wellicht zou met voordeel Ceylonsch vee te telen zijn.

Het vroeger zeer gering aantal paarden nam in de laatste twee jaren door invoering niet onbelangrijk toe, en reizen te paard of per as, waaraan vóór korten tijd niet werd gedacht, behooren niet meer tot de zeldzaamheden. Ik ga zelfs verder dan wijlen resident HEIJNES en durf te beweren, dat de Bankanees in veeteelt en paardenfokkerij mettertijd een middel van bestaan moet vinden. Dat er geen gras zou groeien, is eene der vele fabels welke over Banka in omloop zijn. Waar het zonlicht tot op den grond kan doordringen, groeit, behalve op de weinige zandvlakten, evengoed gras als op andere eilanden van den Indischen Archipel. En als het waardelooze bosch maar wordt uitgeroeid, in stede van afgebrand, zullen de noodige weidegronden niet ontbreken. Tegenover de bewering: er is geen gras voor paarden en vee, stel ik deze: waar geen paarden en vee zijn, wordt het gras verstikt onder andere gewassen. Invoer van paarden en vee, bij kleine hoeveelheden tegelijk, wordt op alle mogelijke wijze door het bestuur in de hand gewerkt. Wat den invoer van paarden in het bijzonder betreft, zij verwezen naar mijn rapport van 13 Augustus 1890 n°. 2174/x. [1])

Varkens worden alleen voor plaatselijke consumtie gefokt; zij zijn van Chineesch ras, dat zuiver wordt gehouden door jaarlijkschen invoer rechtstreeks uit China.

Kippen, eenden en in den laatsten tijd ook ganzen worden in nagenoeg voldoende hoeveelheid voor de betrekkelijk belangrijke plaatselijke consumtie geteeld. Zij tieren welig genoeg voort, doch de duurte van het voeder, ingevoerde rijst, en in de schraal bevolkte kampongs de overlast van roofvogels en ander gedierte, dat eieren en jong gebroed rooft, zijn beletselen tegen uitbreiding. Jaarlijks komt rechtstreeks uit China eene belangrijke hoeveelheid kippen, waarvan de gunstige invloed op het ras niet is uitgebleven.

Nijverheid wordt door Europeanen niet uitgeoefend. Ook van nijverheid van Chineezen en andere Oostersche vreemdelingen valt niet te spreken. Arak wordt alleen voor plaatselijke consumtie gestookt en een paar steen- en pannenbakkerijen slepen een kwijnend bestaan voort, daar de behoefte gering is en zij de concurrentie met van Palembang ingevoerde steenen en pannen niet kunnen volhouden. Alle werkkrachten vinden aanwending bij de tindelving en bij de uitoefening der ambachten, welker hulp daarbij noodig is (die van smid en timmerman). Alle nijverheidsvoortbrengselen, zelfs ook nog smids- en timmermanswerk, worden ingevoerd. Voor steen- en pannenbakkerijen en voor de fabricage van grof en fijn aardewerk, ja zelfs van porcelein, schijnt overvloed van materiaal voorhanden te zijn, en dit is, waar naar tinerts gegraven wordt, gemakkelijk te verkrijgen.

De inlandsche nijverheid staat nog op zeer lagen trap, hoewel blijken van kunstvaardigheid niet ontbreken. De inlander maakt hier noch zijn eigen kleeren (behalve hoeden van pandanbladeren), noch het weinige huisraad, waaraan hij behoefte heeft, een enkel tinnen keteltje uitgezonderd. Wapens heeft hij niet, behalve een enkel ingevoerd geweer. De parang, welke hem bij het houtvellen onmisbaar is, maakt hij slechts op enkele plaatsen zelf.

Alleen op het gebied van vlechtwerk doet hij voor geen enkelen anderen stam onder. De vraag naar goedkoope matten van pandan en bengkoean voor den uitvoer heeft geen gunstigen invloed gehad op de qualiteit van het werk. De prijzen, die besteed worden, zijn: voor een tikar plisir f 0,06 à f 0,07, voor een tikar djait f 0,30 à f 0,35 of f 1 à f 2,50, naar gelang de soort grof of fijn is, en voor een kadjangmat f 0,75 à f 0,90. Van resam, eene varensoort, worden mutsen (songkoh) gevlochten, die ook worden uitgevoerd en die bij de tulbanddragers zeer in trek zijn om ze onder den tulband te dragen. Het materiaal leent zich ook voor ander vlechtwerk, bijvoorbeeld sigarenkokers. Touw wordt alleen in dunne soorten voor eigen gebruik uit de hand gemaakt.

Ter hoofdplaats Muntok, waar de bevolking half van Palembangsche afkomst is, worden nog zijden saroengs en slendangs geweven, soms met gouddraad gestikt. Daar voor dit artikel geen prijzen meer worden besteed en de weefsters er zelfs geen klein daggeld meer mede verdienen, verloopt de industrie. Van eene hoeveelheid ingevoerde zijden draad, die ongeveer f 7,50 kost, en van f 30 aan gouddraad wordt in 5 à 6 maanden een saroeng geweven, die tegenwoordig niet veel meer kan opbrengen dan f 80.

Elders is het aandeel van de vrouw in den arbeid op de ladangs zoo groot, dat haar voor ander werk schier geen tijd overblijft.

Als een verder bewijs van grootendeels sluimerende kunstvaardigheid zij hier nog vermeld, dat op Banka vervaardigde violen naar het Europeesch model niet zeldzaam in de kampongs gevonden worden. De bekende tinnen voorwerpen van Banka, die alleen op bestelling gemaakt worden, wijzen trouwens ook op goeden aanleg.

Goud- en zilversmidswerk wordt weinig gevraagd en gemaakt, en dan nog alleen van de eenvoudigste soort. Op de oostkust is meermalen eenig gouderts gevonden, echter in zeer onbelangrijke hoeveelheden. Nu en dan beproeft een enkele inlander met graven en spoelen een daggeld te verdienen, wat slechts zelden gelukt.

---

[1]) *Bij dit schrijven werd door den resident het voorstel gedaan om een beperkt getal paarden op 's lands kosten op Banka te doen aanbrengen, met het tweeledig doel: 1°. eenige er van als zoogenaamde politiepaarden ter beschikking te stellen van de besturende ambtenaren, opdat deze hunne reizen te land zoo min mogelijk per tandoe (draagstoel) zouden behoeven te verrichten, en 2°. een ander gedeelte te bestemmen als proef om de paardenfok bij den Bankanees ingang te doen vinden. Voor eerstgemeld doel is in Maart 1891 de aanschaffing van een 12-tal paarden toegestaan (verg. noot 2 op blz. 82 van het verslag hiervóór); terwijl voor het in de tweede plaats vermelde doeleinde, ingevolge eene regeeringsmachtiging van October jl., geleidelijk 13 stuks zullen mogen worden aangekocht, namelijk 1 dekhengst en 12 merries, zijnde de merries bestemd om tegen goedkoopen prijs aan gegadigden onder de bevolking te worden verkocht.*

De *scheepsbouw* bepaalt zich tot het maken van visschers- en kleine handelsprauwen, meestal voor eigen gebruik. Ook de sekahs bouwen hunne eigen prauwen. Goed materiaal, vooral voor inhouten van kleine vaartuigen (penagahout), is nog in overvloed voorhanden.

Zeevisscherij levert een hoofdbestanddeel van de voeding, zoowel van de inlandsche en Chineesche bevolking als van de Chineesche mijnwerkers. Ook zelfs diep in het binnenland voorziet zij hier in de behoefte aan belatjan, eene soort trassi, welke nagenoeg de eenige toespijs is waaraan de Bankanees behoefte schijnt te hebben. De strandplaatsen en de niet al te ver van zee gelegen mijnen zijn altijd ruim van versche zeevisch en tjalok, eene soort gezouten visch, voorzien. De vischvangst wordt zoowel als hoofd- als bij wijze van nevenbedrijf uitgeoefend. In open zee zijn het voornamelijk de sekahs die visschen. Het visschen met sleepnetten langs het strand en met serohs, van rondhout vervaardigd, voorziet in de behoefte van de bevolking en van de mijnwerkers. De grootere soorten worden voornamelijk vertegenwoordigd door tengiri, delangin, djompan en enkele kakaps. Van de kleinere soorten verdient alleen vermelding de ikan krissi, eene fijne en zeer gewilde vischsoort, die ook gedroogd in kleine hoeveelheden wordt uitgevoerd. Zeevischvijvers komen niet voor. De gemakkelijke plaatselijke afzet van versche visch en de betrekkelijke kostbaarheid van het zout zijn oorzaak dat bereiding voor den uitvoer weinig plaats vindt.

Tripang en haaievinnen, die de sekahs aanbrengen, vinden gemakkelijk aftrek bij de Chineezen. Akar bahar wordt zeldzaam.

Parels, doch alleen kleine van weinig waarde, worden wel eens gevonden. In het algemeen wordt naar oesters, hoewel die hier en daar in vrij groote hoeveelheden voorkomen, weinig gevischt, vermoedelijk om het gevaar aan die visscherij verbonden, door de talrijkheid der krokodillen en haaien.

Zoetwatervisch komt niet of nagenoeg niet voor. Het regenwater dringt te gemakkelijk in den meestal zeer poreusen bodem door om rawa's te vormen. De waterverzamelplaatsen, kunstmatig voor den mijnarbeid gemaakt, vallen te dikwijls droog om visch gelegenheid tot ontwikkeling te geven. De rivieren vloeien snel of bevatten slechts weinig water. In de meeste doet de invloed van eb en vloed zich op grooten afstand van de uitmonding gevoelen. Daar waar de rivieren breed worden, bevatten zij slechts brak of met den vloed opkomend zoutwater.

Europeesche handel bestaat niet.

De groothandel is in handen van eenige weinige Chineezen. Daar de Europeesche ingezetenen wat zij van elders noodig hebben gewoonlijk zelven van Java, Singapore of Europa laten komen, bepaalt zich de invoerhandel hoofdzakelijk tot benoodigdheden voor de Chineesche mijnwerkers, als kleedingstoffen, thee, tabak, vuurwerk, offerpapier, grof aardewerk; voorts petroleum, rijst ter voórziening in het tekort van de inlandsche bevolking en voor de Chineezen buiten de mijnen; katoenen stoffen van Europeeschen oorsprong, meest effen of gestreept, voor de kleeding van inlanders; en voorts alle nijverheids-voortbrengselen voor de zeer eenvoudige Chineesche en inlandsche huishouding benoodigd, waaronder misschien nog vermelding verdienen gezouten groenten uit China. Rijst wordt ook door inlandsche handelaren met eigen kleine inlandsche vaartuigen van Palembang en Java aangevoerd.

De *invoerhandel* ontvangt de waren voor een deel rechtstreeks uit China, doch hoofdzakelijk van Singapore, met welke plaats eene wekelijksche gemeenschap per stoomschip onder Engelsche vlag en van eene Chineesche reederij bestaat.

De *uitvoerhandel* bepaalt zich tot die in boschproducten, gevlochten pandan- en kadjangmatten, eenige geringe hoeveelheden klappers en enkele kostbare voortbrengselen van de zeevisscherij, als tripang en haaievinnen. In den laatsten tijd is ook peper een artikel van uitvoer geworden, wat, naar gehoopt wordt, ook weldra met de gambier het geval zal zijn.

De handel van Muntok — de eenige voor den algemeenen handel opengestelde haven — op de andere kustplaatsen wordt door Chineezen en inlanders gelijkelijk met eigen vaartuigen gedreven.

Vervoer over land heeft niet plaats dan door koopers (verbruikers) of verkoopers (inzamelaars van boschproducten en mattenmakers) zelven.

De handel maakt groote winsten. Ten gevolge der hooge tinproductie van het vorige jaar, en de goede vooruitzichten van dit jaar, was meerdere levendigheid waar te nemen dan in de naast voorgaande jaren, toen, ook door belangrijke vermindering van de militaire bezetting, eenige achteruitgang was ingetreden.

De primitieve *transportmiddelen*, kleine prauwen, die rond het eiland varen, en over land uitsluitend draagkoelie's en Chineesche kruiwagens, voorzagen tot nog toe in het geringe vervoer, doch aan een, bij invoer van paarden en vee zeer goed mogelijk, verbeterd landtransport doet zich thans behoefte gevoelen.

Inlandsche handel bestaat, zooals hierboven reeds bleek, om zoo te zeggen, niet. De inlander-producent brengt zelf het weinige, dat hij te verkoopen heeft, op de ook over zee bereikbare plaatsen, en voorziet zich daar van hetgeen hij noodig heeft, ook van zout, dat dus niet in een derde hand komt, en in de tweede verkocht wordt voor een prijs die zich tot den gouvernementsprijs ongeveer verhoudt als 8 tot 6,72.

De *scheepvaart* is, zooals hierboven reeds bleek, voldoende.

Het transportwezen te land is, zooals mede uit het hiervorenstaande is op te maken, nog uiterst gebrekkig. Het vervoer per draagkoelie en per kruiwagen is het eenig bekende. Proeven, door besturende ambtenaren voor eigen rekening genomen, hebben aangetoond dat vervoer per as en met trekvee zeer goed mogelijk is, al zijn de wegen daarvoor niet aangelegd. Ten gevolge van de gesteldheid van den bodem is vervoer per as langs de niet verharde wegen, wanneer het niet te groote uitbreiding krijgt — en daarvoor is helaas in de eerste jaren niet te vreezen —, zeer goed mogelijk. De weinige weggedeelten, die bezwaar zouden opleveren, zijn met de voorhanden middelen genoegzaam te verbeteren; alleen de talrijke kleine bruggen, welke de bevolking heeft te bouwen en te onderhouden, zouden eenige verbetering behoeven, welke ook gemakkelijk is aan te brengen, wanneer ijzeren beugels en spijkers vanwege den waterstaat worden verstrekt.

De *oeconomische toestand in het algemeen*, hoewel, zooals in dit verslag is uiteengezet, nog zeer achterlijk, levert meerdere lichtpunten op. De zeer dun gezaaide bevolking neemt toe, hoewel niet in die mate als het geval zou kunnen zijn wanneer de zwaarste arbeid niet door de vrouwen moest worden verricht. In sommige streken wijdt de bevolking zich niet langer uitsluitend aan den ladangbouw en legt zij zich toe op de pepercultuur, die, zooals boven reeds gezegd is, volgens overtuiging van verslaggever eene toekomst heeft. Tal van andere middelen van bestaan welke der bevolking ten dienste staan, als de teelt van klappers, arèn (kaboeng), suikerriet, sago (roembija), pinang en gambier, ontwikkelen zich langzaam doch zeker. Afdoende verbetering, het is mede reeds gezegd, is echter alleen mogelijk wanneer de ladangbouw algemeen verlaten wordt, en alleen de beste plekken in geregelde-cultuur gebracht worden met behulp van een veestapel. Wanneer paarden en vee in voldoende hoeveelheid aanwezig zullen zijn, is ook een einde te maken aan het transport per draagkoelie van gouvernements-reizigers en goederen, dat thans de bevolking drukt, niet zoozeer door het aantal malen dat zij er voor moet uitkomen in heerendienst, als wel, omdat zij gedwongen wordt zich daarvoor gevestigd te houden langs de wegen, ongeacht of die door vruchtbare dan wel door voor den landbouw ongeschikte streken loopen. [1])

De bevolking is sober, spaarzaam en eerlijk. Niettegenstaande hare veelvuldige aanrakingen met de Chineezen is zij geheel van opiumgebruik en dobbelspel vrijgebleven, hoewel zij overigens veel van de Chineezen heeft overgenomen en zelfs Chineesch sprekende inlanders lang niet zeldzaam zijn.

[1]) *Dat het bestuur er op bedacht is deze diensten zooveel mogelijk te beperken, kan blijken uit het medegedeelde op blz.* 82/83 *van het verslag hiervóór.*

Met zulke gegevens zijn pogingen tot opbeuring niet als hopeloos werk te beschouwen.

Ware de bevolking niet spaarzaam, hongersnood, die thans nooit voorkomt, zou bij de onzekere uitkomsten van den ladangbouw een periodiek verschijnsel wezen, want haar voornaamste middel van bestaan is toch nog de opbrengst van die gebrekkige cultuur.

De bijverdiensten der bevolking bestaan in de inzameling van boschproducten en het verrichten van koeliediensten ten behoeve van de mijnen en eene enkele maal het kolenbranden, dat echter in den regel het werk van Chineezen is.

Directe belastingen, andere dan in arbeid, worden niet van de inlandsche bevolking geheven, en de Chineesche bevolking draagt de haar opgelegde zonder bezwaar. Verlichting van druk van belastingen, waarom elders zoo vaak geroepen wordt, is hier niet noodig, wel voortdurende aansporing tot het laten varen van ontwikkeling in den weg staande gewoonten, hulp om paarden en vee te verkrijgen en verbetering van het transportwezen. [1])

Muntok, 31 December 1890.

De resident van Banka,
(*get.*) HOOGHWINKEL.

F. BILLITON.

Landbouw (inlandsche).

Over het geheel genomen hebben de gronden op Billiton eene uiterst geringe waarde voor den landbouw, terwijl zij op vele en uitgestrekte plaatsen, bijvoorbeeld de zandstreken van Brang en Manggar, op de ladangs te midden van het eiland, en overal waar de graniet bloot ligt, volstrekt geene waarde hebben. Teelaarde (humus) ontbreekt op Billiton geheel en al op de tot la lang s en tuinbouw aangewende gronden; langs de rivieren en riviertakken vindt men een mengsel van modder, bladeren en hout in de zoogenaamde lalap, maar humus vindt men ook daar niet. Vandaar dat op Billiton op dezelfde plek slechts eens om de 9 à 12 jaren een droog rijstveld (la lang) kan worden gemaakt en dat de grond telkens 8 à 11 jaar ongebruikt moet blijven, en dat is dan nog de eenigszins bruikbare grond.

De productie der ladangs is gering. Bij een zeer gunstigen oogst, die echter zeer zeldzaam is, wordt hoogstens een 30-voud van de velden verkregen.

Proeven, met Java-padi op Billiton genomen, leverden in het eerste en tweede jaar betere oogsten op dan inheemsche padi; toch was die in het derde jaar reeds zoo verbasterd dat er geen verschil meer bestond met de inheemsche padi.

Eveneens mislukten de door den assistent-resident ECOMA VERSTEGE met de meeste zorg en volharding genomen proeven om de rijst op sawahs (natte gronden) te verbouwen, waartoe die ambtenaar bekwame landbouwers van Java had laten overkomen. Vóórdat de padi tot rijpheid kwam, stierf de plant af, en daar dit zich bij elken nieuwen aanplant herhaalde, moesten de proeven voorgoed gestaakt worden. Om het welslagen der proeven te bevorderen, waren daarvoor de beste gronden uitgekozen.

De jaren 1889 en 1890 onderscheidden zich door eene zeer abnormale weersgesteldheid, ten gevolge waarvan de oogst in mindere of meerdere mate mislukte, en hoewel voldoende rijst van elders werd ingevoerd voor de consumtie der bevolking, was de hooge prijs van dit artikel dikwijls voor haar een beletsel om zich daarvan te voorzien en was het niet zeldzaam dat in enkele districten de bevolking gedurende twee à drie maanden van het jaar zich uitsluitend met oebi menggala moest voeden.

In enkele districten kan niet meer worden gezegd dat er overvloed is van bouwgrond, hetgeen moet worden toegeschreven aan de voortdurende uitbreiding van de tinconcessie der Billiton-Maatschappij, waardoor een groot gedeelte van den grond, zij het ook met eene geringe schadevergoeding, *geheel* aan de bevolking wordt onttrokken; immers de ontgonnen gronden worden in woestijn herschapen, waarop de bevolking in de eerste 50 tot 100 jaren niet planten kan.

De rijstprijzen varieërden tusschen f 5,50 en f 9 per pikol.

Door de weinige geschiktheid der gronden voor cultures bestaat hier geen verscheidenheid van tweede gewassen; het voornaamste daarvan is de hierboven vermelde oebi menggala, die, bij mislukking van den oogst, naast de rijst als hoofdvoedsel door de bevolking wordt genuttigd. Wordt het daarvan vervaardigd tapiocameel bij gunstige oogstjaren naar Singapore uitgevoerd, de hoeveelheid daarvan is echter veel te gering dan dat het als eene voortdurende en zekere bron van inkomsten der bevolking kan worden beschouwd.

De djagong wil hier niet goed tieren; de geringe aanplantingen dienen, evenals het suikerriet, der bevolking slechts tot versnapering.

Proeven met den aanplant van katjang kedele, waarvan eene kleine hoeveelheid zaad, door tusschenkomst van den directeur van binnenlandsch bestuur, uit 's lands plantentuin te Buitenzorg werd ontvangen, zijn geheel mislukt.

De peperaanplant laat zich nog steeds gunstig aanzien. Hier en daar vertoonde zich echter in den laatsten tijd eene ziekte onder de ranken, welke zich uitte in het rood worden der stengels en bladeren, en eene langzame wegkwijning der aangetaste ranken ten gevolge heeft. Blijft deze ziekte voortwoekeren, dan valt het nog te bezien of de cultuur van peper op den duur zal kunnen worden volgehouden, daar, uit gebrek aan inheemsche, uitsluitend met Chineesche koelies wordt gewerkt. Enkele aanplantingen van 3 jaren oud hebben zich reeds in vrucht gezet, en ofschoon deze ranken niet met die in de Lampongs kunnen wedijveren èn wegens gebrek aan vruchtbaren grond èn wegens gemis aan schaduwboomen, waarvan hier geen gebruik wordt gemaakt, beloven zij toch, naar het zich laat aanzien, een goeden oogst.

De bamboe, vroeger van Java ingevoerd, is hier van zeer inferieure kwaliteit; vandaar dat de bevolking zich aan deze cultuur niet veel gelegen laat liggen.

De arèncultuur is evenmin van eenige beteekenis; in de kampongs, waar de boomen eenig onderhoud genieten, is de productie vrij goed en wordt van de legen suiker vervaardigd, doch alleen voor eigen gebruik; terwijl kirai of remboelan, op verloren plekken aangeplant, slechts dient voor dakbedekking, en de sago alleen gebruikt wordt voor varkensvoedsel, daar de bevolking niet bekend is met de bereiding.

De pinangcultuur, die geen groote zorg vereischt, breidt zich van lieverlede uit; de noot wordt, na ontbolsterd en gedroogd te zijn, via Singapore naar China uitgevoerd.

Ook de klapperteelt is toenemende, vooral langs het strand, waar de boom beter wil tieren dan in het binnenland. Werden de boomen oordeelkundig, dat is op een behoorlijken afstand van elkander geplant en regelmatig schoon gemaakt, dan zoude de oogst nog voordeeliger uitvallen; de opbrengst is desniettemin van dien aard dat de klappers niet alleen voor de plaatselijke consumtie voldoende zijn, maar zelfs in natura of gedroogd (copra) worden uitgevoerd. Olie wordt alleen gereed gemaakt voor de toebereiding van spijzen, daar de veel goedkoopere petroleum de lampolie, welke door persing wordt verkregen, geheel verdrongen heeft. Uitvoer van olie heeft niet plaats.

De bangkoeang en lais, waarvan kadjangmatten en zeilen worden vervaardigd, worden niet in geregelde tuinen, doch in bosschen aangetroffen en moeten dus onder de boschproducten worden gerangschikt, evenals de pandan, waarvan ligmatjes worden gemaakt, meestal strekkende tot eigen gebruik. Alleen bij ruimen oogst heeft daarvan uitvoer plaats.

[1]) *Omtrent de beide laatste punten, verbetering van het wegennet en uitbreiding van den veestapel, zijn in April jl. vanwege den Gouverneur-Generaal nadere toelichtingen en c. q. voorstellen van den resident gevraagd, ten einde te kunnen beoordeelen wat in deze van regeeringswege zou kunnen worden gedaan. Voor zooveel de wenschelijk geachte vermeerdering van het getal paarden op Banka betreft, heeft de hierbedoelde nadere gedachtenwisseling reeds tot maatregelen geleid (verg. de noot op blz. 26 van deze bijlage).*

Vruchtboomen, waarin echter geen groote verscheidenheid bestaat en die nog van Java zijn ingevoerd, worden alleen op de kampong-erven aangeplant, doch zien er over het algemeen treurig uit, daar zij, door de schraalheid van den bodem, zich weinig kunnen ontwikkelen. Op zekeren leeftijd gekomen, als wanneer de wortels tot de zeer onvruchtbare grondlaag, hier kong genaamd, doordringen, sterven zij uit en moeten er nieuwe voor in de plaats worden geplant. In verhouding tot het aantal boomen zijn de vruchten in dit gewest schaars te noemen.

De ondernemingsgeest der landbouwers kan zich, in verband tot de ongeschiktheid van den bodem voor cultures op groote schaal, niet voldoende ontwikkelen, omdat zij de moeite niet voldoende beloond zien en dikwijls door de ongunstige weersgesteldheid met misgewassen te worstelen hebben.

Alleen de Chineezen betoonen veel lust om zich op de pepercultuur toe te leggen en getroosten er zich niet weinig kosten voor.

Wegens de voortdurende uitbreiding der tinexploitatie wordt de landbouw, zooals hiervóór is gezegd, vrij wel belemmerd.

Nijverheid (van Chineezen).

Bepaalt zich slechts tot enkele kalk- en steenbakkerijen. De daarvan verkregen kalk en steen zijn echter niet voldoende voor de plaatselijke behoefte; daarin wordt voorzien door invoer van Palembang op bestelling, terwijl de ijzersmeden zich hoofdzakelijk onledig houden met den aanmaak van landbouwgereedschappen en parangs. Enkele schoenmakers vinden te Tandjong Pandan en Manggar een goed bestaan, terwijl alleen op de hoofdplaatsen Tandjong Pandan en Manggar eene broodbakkerij wordt aangetroffen; de eenige afnemers van het brood zijn de daar woonachtige Europeanen en enkele Chineezen.

Inlandsche nijverheid.

De inlandsche bevolking vindt haar bestaan hoofdzakelijk in landbouw en visscherij, terwijl een gedeelte als koelies enz. en bedienden bij de Billiton-Maatschappij en bij Europeesche en Chineesche ingezetenen geëmploieerd zijn.

Aan weverij wordt door haar niets gedaan. De weefschool, welke door tusschenkomst van het bestuur ter hoofdplaats Tandjong Pandan was opgericht, moest wegens totaal gemis aan belangstelling worden gesloten.

Vlechtwerk van rottan, pandan en mengkoeang, bestaande in manden, hoeden en matten, komt hier wel voor, doch is van zóó inferieure qualiteit, dat het zelden aan de markt wordt gebracht en dus alleen voor eigen gebruik dient. Alleen de ligmatjes, die hier vervaardigd worden, zijn nog al gewild en worden in kleine hoeveelheden naar elders uitgevoerd.

Enkele goud- en zilversmeden, die nog met ouderwetsche gereedschappen hun bedrijf uitoefenen, vinden hier een karig bestaan en moeten ver achterstaan bij hunne beroepsgenooten van Palembang, die af en toe op het eiland komen en veel te doen hebben omdat zij veel beter en goedkooper werken.

IJzersmederijen treft men ook hier en daar aan, speciaal tot het vervaardigen van patjols, parangs en wapens, welke laatsten echter niet uitmunten door fraaie bewerking; hiertoe heeft zeker het verbod van wapens te dragen veel medegewerkt. Alleen ziet men nog enkele hoofden fraaie wapens, van Palembang afkomstig, dragen. Door de groote invoeren van goedkoop Engelsch en Duitsch ijzerwerk wordt alle ambitie, om een bekwaam werkman te worden, uitgedoofd.

Ook de huizenbouw laat te wenschen over; met uitzondering van enkele planken woningen op de districtshoofdplaatsen, bestaan de overige huizen geheel uit wildhoutstijlen, omwand en gedekt met boomschors. Lof- en snijwerk wordt nergens aangetroffen. Personen, die zich speciaal met huizenbouw bezighouden, worden hier niet aangetroffen. Ieder is zijn eigen timmerman.

Op de districtshoofdplaatsen Tandjong Pandan en Manggar maakt de bevolking haar eigen prauwen, zoogenaamde gobangs, meer speciaal voor de visscherij en voor het vervoer van personen en goederen tusschen de verschillende kustplaatsen van dit gewest, dat gedurende den oostmoesson ook plaats heeft tusschen Banka en de Wester-afdeeling van Borneo.

De zeevisscherij is hier over het algemeen vrij levendig. Een groot gedeelte der strandbevolking vindt daarin haar bestaan. Zij bezigt daarvoor haar eigen vaartuigen en netten. Zoowel in open zee als langs het strand levert dit bedrijf meer dan voldoende op. De voornaamste vischsoorten zijn: tengiri, tongkol ketamba, mambang, ketorap, tembang, kembong, selar en beboeloes. Behalve dat er voldoende visch is voor de consumtie, wordt hij ook, gedroogd en gezouten, naar elders uitgevoerd. De grootste afnemers van den gezouten visch zijn de Parit-Chineezen.

De tripang- en agar agar-visscherij wordt hier voornamelijk door de sekah- en djoeroe-bevolking jaarlijks gedurende den oostmoesson uitgeoefend en levert nogal een vrij goed bestaan op. Vooruitgang is echter hierin evenmin te bespeuren.

Geen enkel vak van kunstnijverheid wordt beoefend.

Boschproducten.

Na den padioogst houdt de bevolking zich bezig met het inzamelen van boschproducten, als: damar, getahpertja, garoe, was, honig en rottan, die door Chineesche handelaren gekocht en naar Singapore uitgevoerd worden. Gevaar voor uitroeiing bestaat in de eerste jaren niet en de opbrengst en uitvoer namen in de laatste twee jaren nogal toe.

Veestapel.

Behalve de weinige paarden in gebruik bij enkele Europeanen, Chineesche en inlandsche hoofden, en de enkele koeien, die nu en dan, voor de slachtbank bestemd, van Singapore alhier worden ingevoerd, treft men op Billiton geen veestapel aan. De mindere invoer dier dieren in dit gewest moet worden geweten aan het weinige en slechte gras dat hier groeit. Schapen en geiten worden eveneens om evengemelde reden weinig ingevoerd, zoodat ook hun aantal gering is. Varkens daarentegen worden van Singapore, Batavia en Pontianak door den pachter en door de Billiton-Maatschappij alhier aangevoerd. Kippen, eenden en ganzen zijn hier zeer schaars en duur en moeten van Batavia worden betrokken.

Handel.

Chineesche. De handel is over het algemeen gunstig. Zoo werd gedurende de jaren 1888, 1889 en 1890 ontvangen aan invoerrechten f 57275,87, f 50443,58 en f 52402,58; aan accijnzen f 839,08, f 1889,01 en f 1315,60; aan uitvoerrechten f 46,22, f 84,28 en f 179,67.

Aan rijst werd, in verband met den minder voordeeligen oogst, gedurende dat tijdvak ingevoerd 1038770, 1834140 en 1905690 kilo's. [1])

Aan concurrentie ontbreekt het niet, doch met enkele handels-artikelen, als: rijst, petroleum en varkens, is zulks wel het geval. De omstandigheid dat de Billiton-Maatschappij naar de behoefte harer mijnwerkers die artikelen zelf van elders betrekt, is daarvan de oorzaak. Ook voor de bevolking stelt gemelde Maatschappij die artikelen verkrijgbaar, zoodat de handel daarvan weinig profijt trekt.

In de communicatie tusschen Billiton en Singapore en Batavia is geene wijziging gekomen en blijkt de bestaande voldoende aan de behoefte te voldoen.

Inlandsche. De inlandsche handel bepaalt zich meer tot den detail- of kleinhandel. Door de groote concurrentie der Chineezen, in wier handen nagenoeg de geheele kleinhandel berust, is hierin noch vooruit- noch achteruitgang te bespeuren.

Zout.

Wordt voornamelijk door de Billiton-Maatschappij van Singapore hier ingevoerd en aan Chineesche handelaren

---

[1]) *Deze cijfers betreffen alleen de van buiten Nederlandsch-Indië ingevoerde hoeveelheden.*

verkocht tegen f 5 per pikol; deze verkoopen het zilt weder aan Chineesche en inlandsche kleinhandelaren voor f 5,50 à f 6 per pikol, die het aan den kleinen man verkoopen voor f 7 per pikol of f 0,07 per katti.

Scheepvaart.

De groote scheepvaart heeft geene uitbreiding ondergaan; de bestaande schepen voldoen aan de behoefte.

De kleine scheepvaart daarentegen is vooruitgegaan, en elk jaar komen meer prauwen in de vaart, die niet alleen de communicatie onderhouden tusschen de kustplaatsen en de eilanden, maar ook die tusschen Banka en de Westerafdeeling van Borneo, doch alleen gedurende den oostmoesson.

Transportmiddelen te land.

Hierin is geen enkele verbetering gekomen. Alles wordt hier nog als vóór 50 jaren per draagkoelie of per kruiwagen vervoerd.

Oeconomische toestand in het algemeen.

De welvaart der bevolking is in de laatste jaren merkbaar verbeterd. Op de districtshoofdplaatsen bouwt zij zich solieder en netter huizen, terwijl enkele gegoeden meer en meer gebruik beginnen te maken van Europeesch meubilair. De onvruchtbaarheid van den grond, die hem ongeschikt maakt voor ontginning ten behoeve van cultures op groote schaal, is echter een groot beletsel voor de bevolking om tot welvaart te geraken. Bij mislukking van den oogst kan zij intusschen voldoende werk vinden als daglooner bij de Billiton-Maatschappij. Over het algemeen verdient zij echter genoeg om er van te leven en zich behoorlijk te kleeden; zonder meer. Enkele personen, die vroeger het bedrijf van opiumsmokkelaar bij de hand hebben gehad, zijn in het bezit van eenige duizende guldens. De hoofdverdiensten der bevolking bestaan, zooals hiervoren is gezegd, uitsluitend in landbouw, zeevisscherij en inzameling van boschproducten, en voor de sekah's en djoeroe's in tripang- en agar agar-visscherij.

De belastingen kwamen in vroegere jaren niet behoorlijk binnen, waarom er nog al noemenswaardige achterstanden bestaan. Sedert 1889 is het echter, door het streng optreden van het bestuur, gelukt hierin verbetering te brengen en bleven de achterstanden beperkt tot hen die inderdaad niet bij machte waren de belasting te betalen of clandestien het eiland verlaten hadden. Tegen het laatste werden eveneens door het bestuur maatregelen getroffen, die aan het doel blijken te beantwoorden; daaraan moet het hoofdzakelijk worden toegeschreven dat de achterstand over 1890 veel minder bedraagt dan die over vorige jaren.

De assistent-resident van Billiton,

(*get.*) L. C. De Nijs.

G. TIMOR EN ONDERHOORIGHEDEN.

I. Landbouw.

a. Europeesche. Landbouwondernemingen, door Europeanen gedreven, treft men in dit gewest niet aan, tenzij men als zoodanig beschouwe: 1°. de klapperaanplant (op het eiland Kera in de Koepang-baai) van den heer H. De Siso; 2°. de door een 10-tal Europeesche familiën van Koepangschen oorsprong met leden der inheemsche bevolking van de omliggende landschappen aangegane overeenkomsten tot: *a.* het doen bewerken van in de nabijheid der hoofdplaatsen Koepang en Babaoe gelegen natte rijstvelden, tegen betaling van de helft der jaarlijksche opbrengst, onder gehoudenis harerzijds de noodige karbouwen voor die bewerking en zaadpadi om te planten te leveren; *b.* het verzorgen van klapperaanplantingen — van geringe uitgestrektheid — tegen betaling van de helft der opbrengst als loon. Poeloe Kera brengt tot dusverre geen voldoende klappers op voor oliefabricage en evenmin voor het maken van copra. Thans staan er niet meer boomen op dan 10 jaar geleden, toen het aantal op 8000 werd geschat. De eigenaar van die aanplanting geeft zich weinig moeite om haar rendeerend te maken; zijn personeel bestaat uit 3 man, die de aanplantingen verzorgen en tusschen de klapperboomen voor eigen rekening djagoengtuinen aanleggen, en p. m. f 3 's maands verdienen. De rijstproductie der sub 2°. *a* genoemde velden is sterk achteruitgegaan, vooral van die welke in de nabijheid van Babaoe gelegen zijn. Uitgestrekte vlakten, zeer geschikt voor den sawahbouw, zag ik daar braak liggen. En zelfs de weinige velden, welke men is blijven bebouwen, rendeeren steeds minder. Aan bevloeiingswater is geen gebrek; behalve uit de Noi-Nina (Koepang-rivier) en de Oi-Saoe, is het voldoende te verkrijgen uit de bronnen: Oibah, Oi-poera, Oi-sagoe en Oi-taroes, die zelfs bij langdurige droogte water blijven geven; maar de oorzaak van het braakliggen der velden is te zoeken in de groote sterfte onder de karbouwen in 1881, wier aantal zich op verre na niet heeft hersteld. Die karbouwen zijn noodig voor het herscheppen der velden in modderpoelen — hetgeen elders met handenarbeid plaats vindt — doch waartoe de inlander hier niet te bewegen is. Nu ook dit jaar de heerschende ziekte onder de karbouwen weder den stapel heeft doen verminderen, laat het zich aanzien dat de uitgestrektheid dezer in cultuur zijnde velden nog belangrijk zal afnemen. Eene andere reden der verminderde productie moet gezocht worden in de telken jare door veldmuizen aangerichte schade, die te grooter is naarmate de uitgestrektheid der bebouwde velden beperkter is geworden. De toestand van den landbouw, waarin Europeanen zijn geïnteresseerd, is dus niet bemoedigend. Hij is, in vergelijking van vroeger dagen, sterk achteruitgegaan en onder de tegenwoordige omstandigheden is het te verwachten dat die achteruitgang meer en meer te constateeren zal vallen. De klapperaanplantingen, sub 2°. *b* bedoeld, zijn van weinig beteekenis en geven geen aanleiding tot eenige nadere mededeeling.

Dat er onder deze omstandigheden geen werkvolk van andere gewesten naar deze residentie overkomt, dat er geen nieuwe inlandsche industrieën in het leven zijn geroepen door Europeesche ondernemers, en dat de bevolking nagenoeg geen verdiensten bij die ondernemingen heeft, is, na het vorenstaande, duidelijk. Eene opgaaf te leveren van het bedrag dat jaarlijks door die ondernemingen onder de bevolking wordt omgezet, is uitteraard ondoenlijk; dit staat echter vast, dat het zeer onbeteekenend zal zijn.

b. Inlandsche. De door de inheemsche bevolking van dit gewest gedreven landbouw kan tenauwernood op den naam van cultuur aanspraak maken. In hoofdzaak bestaat hij uit het verbranden der op een stuk boschgrond staande vegetatie en het beplanten van de aldus tant soit peu van gewassen ontdane plek met djagoeng, rijst, oebi en eenige katjangsoorten, meestal even voldoende voor eigen consumtie, vaak ook ontoereikend daartoe, maar nooit zoo ruim dat er nog iets voor uitvoer overblijft.

Als uitzondering op dezen regel dient echter te worden vermeld, dat op enkele plekken op Soemba (het meest echter in Katemer), op meerdere op Savoe en op vrij groote schaal op Rotti aanplant van padi op natte velden plaats vindt en hier en daar ook in het gouvernementsgebied om de Koepang-baai.

Voor zooveel zulks door de plaatselijke ambtenaren is kunnen worden nagegaan, waren de uitkomsten van den oogst der genoemde landbouwproducten overal in dit gewest bevredigend, behalve op het eiland Timor, waar geklaagd werd over de schrale opbrengst van sawahs, padiladangs en djagoeng, zoowel ten gevolge van de ongunstige weersgesteldheid (te laat en toen het kwam te overvloedig regenweder), als van de door veldmuizen aangerichte schade.

Aangezien de uitgestrektheid bebouwde velden blijkbaar niet ruim genoeg is, en neiging bestaat rijst in plaats van djagoeng als hoofdvoedsel te nuttigen, had in het afge-

loopen jaar invoer van dat artikel plaats van Makasser naar Koepang en Soemba en van Bali en Bima naar evengemeld eiland.

Daar de inlander van dit gewest overal overvloedig lontarboomen ziet opschieten, zonder daarvoor zich eenige moeite te getroosten, en hij met nagenoeg geene inspanning daaruit eene zeer voedzame stroop weet te bereiden, zoo behoeft hier nimmer vrees te bestaan voor hongersnood.

Van prijzen van rijst en andere voedingsmiddelen is alleen eenige sprake op de hoofdplaatsen van afdeelingen en onderafdeelingen. Zij waren in het afgeloopen jaar voor rijst f 8,15 en voor djagoeng f 3,50 gemiddeld per pikol. Elders, waar men de waarde van ons geld nog niet heeft leeren kennen, wordt niet verkocht, maar geruild, vaak naar geen anderen maatstaf dan hetgeen dringend noodig en hetgeen daarvoor disponibel is.

Dat onder deze omstandigheden geen verbetering in de verschillende verbouwingswijzen merkbaar is, ligt voor de hand. En evenzeer, dat daarop nog vele jaren zal kunnen worden gewacht, ten gevolge van den primitieven staat van ontwikkeling der bevolking en van de omstandigheid dat de ambtenaren nagenoeg nergens invloed kunnen uitoefenen op den gang van zaken. Gelijk bekend, is in hoofdzaak overal zelfbestuur en voelt de bevolking zich, behoudens enkele uitzonderingen (als die van Rotti), zeer los van het Gouvernement en zijne weinige ambtenaren.

Bouwgrond is in overvloed disponibel op het eiland Timor; maar meer nog op de vruchtbare en betrekkelijk schaars bevolkte vulkanische eilanden der afdeeling Larantoeka en onderhoorigheden.

Behalve van de boven besproken teelt van voedingsgewassen wordt nog eenig werk gemaakt van de cultuur:

van *tabak*, meestal (behalve die van Amanoebang) van zeer inferieure qualiteit en met uitzondering van Glitting (Noord-Flores) voor eigen consumtie [1]). (Waar die de productie overtreft, wordt in de behoefte voorzien door Glitting-tabak en door aanvoer van Makassar, Bali en Java.)

van *katoen* tot het weven van inlandsche kains;

van *klappers*, hoofdzakelijk op Flores en speciaal op Endeh, vanwaar, sedert de door BARANOERI opgewekte oorlogstoestand heeft opgehouden te bestaan, in de laatste maanden aanzienlijke hoeveelheden copra worden uitgevoerd met de schepen der Koninklijke Paketvaart-Maatschappij.

Vruchtboomen worden niet aangeplant, hoezeer het geheele gewest daartoe geschiktheid bezit. Verschillende djeroeksoorten en mangga's komen in groote hoeveelheid overal voor; de qualiteit is uitstekend. Ook tiert de druif welig op Timor en Rotti, doch de inlander maakt er geen werk van, en de Europeanen zijn meestal niet op de hoogte van de cultuurwijze van den wijnstok.

Pinang wordt in vrij groote hoeveelheden gewonnen in Amanoebang, Amfoeang en Bau-mata (op Timor).

Lontar, pandan, arèn, bamboe, tapanhout, wilde notemuskaat, kapok, tamarinde schieten op verschillende plaatsen in grootere of kleinere hoeveelheid vanzelf op; van cultuur daarvan is geen sprake.

Peper en kruidnagelen komen nergens voor.

Roodhout, sandelhout, geelhout, ebbenhout worden evenmin aangeplant, doch hier en daar in groote hoeveelheid aangetroffen. Het sandelhout op Soemba wordt reeds sedert vele jaren niet meer uitgevoerd; de plekken waar het groeit, worden als heilig beschouwd.

II. Nijverheid.

a. Europeesche. Komt hier niet voor. De in 1885 te Koepang (Oi-bah) opgerichte fabriek tot bereiding van olie uit de koesambie-pitten is in den loop van het vorige jaar voor afbraak verkocht, vermoedelijk omdat geen debouché voor den afzet van het verkregen product is kunnen worden gevonden. De eenige Europeaan die eene slachterij heeft, is de aannemer der voeding van het garnizoen te Koepang; hij oefent het slachtersbedrijf echter op onbeduidende schaal uit en als bijzaak.

b. Chineesche. Geene andere dan het vervaardigen van vrij goed afgewerkt goud- en zilversmidswerk.

[1]) Als curiositeit zij medegedeeld dat in Roka (Flores) het rooken van tabak niet bekend scheen.

c. Inlandsche. Onder de inlandsche bevolking bestaat geen bepaalde ambachtstand, die zich uitsluitend onledig houdt met het uitoefenen van vaste bedrijven. Toch legt men zich op verschillende plaatsen in dit gewest toe op:

het maken van zout (overal langs de kusten, doch op onbeduidende schaal en zeer primitief);

het bakken van aarden potten en pannen (eveneens op de meeste eilanden, maar vooral op het eiland Alor; het maaksel, uit de binnenlanden van Timor afkomstig, wordt als het sterkste geroemd; uitvoer naar streken buiten deze residentie heeft niet plaats);

het branden van sirih- en metselkalk (eerstgenoemde soort wordt op de kustplaatsen, voldoende voor eigen gebruik, uit daartoe geschikte schelpen gebrand; laatstgenoemde hoofdzakelijk op Timor en Rotti en op kleinere schaal ook elders);

het weven van kleedjes (eveneens door de geheele residentie voor eigen gebruik, zoo uit zelf-vervaardigd draad der kapasstruik, als uit gpldstof van Europeeschen oorsprong; de fraaiste kains worden op Rotti, Savoe, Soemba en Larantoeka vervaardigd); ^{*}Hton*

het vlechten van zeer smaakvolle hoofddeksels van lontarblad (speciaal op Rotti);

het maken van allerlei vlechtwerk van lontar- en pandanbladeren (overal).

Van fabriekjes of winkels is bij deze kleine industrieën geen sprake: zoutwinnen, bakken van grof aardewerk, branden van kalk geschiedt in de open lucht op de meest primitieve wijze, terwijl het overige hiervóór genoemde als huiswerk wordt vervaardigd.

Batikken is hier onbekend. De in dit gewest geweven kains zijn zeer duurzaam, vrij grof en vaak van sierlijk patroon. De prijzen der fraaie soorten varieeren tusschen f 15 en f 50. Goud- en zilverdraad wordt niet gebruikt voor die kains, zijde alleen te Larantoeka. De ordinaire soorten kosten f 1,50 tot f 2 à f 3. Kleur- of verfstoffen, bij deze industrie in gebruik, worden plaatselijk aangemaakt uit roodhout, geelhout, wilde indigo en verschillende boomschorsen. De weverskunst blijft stationnair; zooals men sedert eeuwen kleedjes vervaardigde, zoo doet men het ook thans. Op de kustplaatsen begint hier en daar Europeesch weefgoed aftrek te vinden, doch op zulk eene onbelangrijke schaal dat van concurrentie niets gevoeld wordt. Wel is waar is het goedkooper, doch het is minder sterk en daarom niet zeer gezocht.

Koper- en ijzergieterijen treft men nergens aan, evenmin koperslagerijen.

Goud- en zilversmeden zijn in grooten getale op het eiland Däoe (nabij Rotti); zij zwerven gedurende een gedeelte van het jaar door de geheele residentie uit (ongeveer zooals die van Kotta-Gadang door Sumatra's Westkust) om hun fabrikaat, dat over het algemeen vrij sierlijk, maar niet bijzonder kunstig is, te slijten of rondreizende te vervaardigen. Hoofdzakelijk maken zij gouden kettingen (habas), soms wel van $2^1/_2$ M. en meer lengte, gouden oorhangers, dito gladde armbanden, knoopjes en ringen en zilveren armbanden van bijzonder model. Zij schijnen bijzonder handig in het vervalschen van goud door bijvoeging met minder edele metalen. De grondstof is in hoofdzaak goudgeld (sovereigns) en zilveren muntstukken (liefst rijksdaalders en guldens); hier en daar op Timor wordt eenig goud gewonnen, maar dit wordt zelden verwerkt. Meestal wordt het bewaard om later als poesaka te dienen of te strekken tot betaling van den vaak zeer hoogen belies (bruidschat). Voor zooveel bekend, wordt bovenbedoeld fabrikaat niet uitgevoerd; vooruitgang en blijken van meerderen kunstzin zijn niet te bespeuren.

IJzersmeden treft men door de geheele residentie aan; wat zij afleveren is echter zeer grof werk (parangs en messen); landbouwgereedschappen vervaardigen zij niet en evenmin wapens van eenige waarde. X

Huizen- en scheepsbouw zijn uiterst primitief; de meeste huizen zijn wandloos en doorgaans zonder eenige versiering of snijwerk; vrij aardig snijwerk zag ik in Roka aan de voorzijde der woningen en in den Solor-archipel aan de prauwen.

De meeste grootere prauwen, als: korra-korra en padawakangs, worden vervaardigd op het eiland Paloeë (ten noorden van Flores); elders bepaalt men zich tot het maken van vlerkprauwen (bero) en sampans. Over het algemeen zijn de vaartuigen weinig zeewaardig, van log model en

kunsteloos. Wordt nu nog aangeteekend dat door de geheele residentie touw van den gabang-palm wordt vervaardigd voor eigen gebruik; dat op Timor eene soort van rabab, een houten gamelan, de rebana, en ter hoofdplaats, zoo ook op Rotti, de welluidend klinkende sesando, worden vervaardigd, dan is daarmede het voornaamste medegedeeld omtrent de zoogenaamde handwerksnijverheid.

Wat le visscherij betreft, zij opgemerkt, dat nergens teelt van visch plaats vindt en dat zij niet als uitsluitend bedrijf wordt uitgeoefend. Ieder strandbewoner vischt, hetzij met eigen vaartuig en net, hetzij met die van anderen tegen uitkeering van de helft der vangst; hetzij door middel van sero's (zeefuiken), hetzij met flambouw en harpoen des nachts, doch alleen vlak bij het strand en voor eigen gebruik.

Bereiden van visch heeft niet plaats, tenzij men daaronder rekene het drogen in de zon.

Haaien, schildpadden en tripang worden in onbelangrijke hoeveelheden hier en daar gevangen; de daarvan verkregen vinnen en karèt worden in onbelangrijke hoeveelheid uitgevoerd.

Paarlen en parelmoer worden in den Alor- en Solorarchipel aangetroffen, naar men zegt in groote hoeveelheden; doch de bevolking maakt van het winnen dezer zeeproducten weinig of geen werk. Bij eene Europeesche firma te Koepang bestaat het voornemen om concessie te vragen tot het exploiteeren van parelbanken en andere zeeproducten. Aan Timor's zuidkust werden onderzoekingen ingesteld naar de aanwezigheid van paarlen, doch de ontzaglijke hoeveelheid krokodillen belette die ten einde te brengen. Behalve in de Koepang-baai nabij Soelamoe schijnt men elders dan op de genoemde plaatsen geen paarlen aan te treffen.

Spons en akar-bahar komen op vele plaatsen voor, maar worden niet geëxploiteerd.

Vogelnestjes vindt men nabij Larantoeka, op Endeh en op Soemba; doch uitvoer had nog niet veel plaats.

III. Boschproducten.

Hier wordt verzameld: was en sandelhout (hoofdzakelijk op Timor, maar was ook op Rotti), roodhout (op Timor), geelhout (op Timor en Larantoeka), tamarinde (door de geheele residentie), kaneel (voornamelijk te Endeh) en kemiri. Rottan en bamboe zijn schaars; de lontarpalm komt door zijne veelzijdige aanwending voldoende aan dat gemis tegemoet.

Uitgevoerd wordt: was, sandelhout, geelhout en tamarinde. Van beide eerstgenoemde artikelen heb ik de ondervolgende gegevens van 1882 t/m 1890 kunnen verzamelen (van de overige artikelen was dit niet doenbaar). Uitgevoerd werden (in K. G.):

		was.	sandelhout.
van Koepang	in 1882/84	170 454	790 126
	» 1885/87	141 651	418 090
	» 1888/90	109 962	851 883
van Atapoepoe	in 1882/84	6 302	273 750
	» 1885/87	36 812	298 375
	» 1888/90	45 531	365 437
van Rotti	in 1882/84	11 875	»
	» 1885/87	19 100	»
	» 1888/90	33 450	»

Uit deze groepsgewijze over drie jaren samengetrokken cijfers blijkt dat overal toeneming valt te constateeren, behalve ten aanzien van den uitvoer van was uit Koepang. Men wil de oorzaak van dien achteruitgang zoeken in de daling der prijzen van dit product; zij zouden namelijk van f 200 tot f 90 per pikol zijn teruggeloopen, doch dan zou dit verschijnsel zich elders ook moeten voordoen, wat niet het geval is. Ik vermoed dat het aanhoudend oorlogvoeren der stammen op Timor onderling zeker ook wel een nadeeligen invloed op het aan de markt brengen van dat product zal hebben uitgeoefend. Het niet toepassen van maatregelen tegen uitroeiing van den sandelhoutboom en van pogingen tot het zich doen zetten van eenmaal verjaagde bijenzwermen zullen wel de redenen zijn van niet grootere toeneming der productie in het algemeen.

De inzameling heeft plaats door de inheemsche bevolking; opkoop geschiedt door Chineezen. De prijzen per pikol waren:

	in 1889	in 1890
was	f 70	f 90
sandelhout	f 20, f 13,50 en f 6,50	f 20, f 14 en f 8
copra	f 3,00	f 4,50
tamarinde	1,00	1,25
geelhout	3,25	2,50
kaneel	5,50	5,50
kemiri	1,50	2,00

IV. Veestapel.

Omtrent de sterkte van den veestapel kunnen geene cijfers worden geleverd. In het algemeen kan men zeggen dat *veel* paarden zijn op Soemba, Savoe en Rotti, *minder* op Timor en Flores, en *geen* in den Solor- en Alor-archipel; terwijl door het geheele gewest karbouwen worden aantroffen, maar het meest op Rotti. Inheemsch rundvee vindt men nergens; uitheemsch (namelijk Australisch) ras slechts op Maumeri, Larantoeka en Koepang, doch te zamen nog geen 75 beesten. Van toe- of afneming kan dus niets met zekerheid worden gezegd. Jaarlijks tegen het eind van den oostmoesson sterft evenwel een niet onaanzienlijk aantal paarden en karbouwen door gebrek aan voedsel. De vrij algemeen in zwang zijnde gewoonte van paardenvleesch nuttigen doet het aantal dier dieren mede afnemen.

Op Timor heerscht sedert het begin van dit jaar eene zeer besmettelijke en kwaadaardige ziekte onder de paarden, die groote verwoesting aanricht en door den veearts van Makasser onderkend is als »influenza." [1]) Karbouwen stierven op Timor eveneens in vrij grooten getale, doch niet aan veepest of eenige andere als besmettelijk bekende ziekte.

Van oppassen van paarden en karbouwen is geen sprake. Stallen bestaan nergens. Men laat de dieren in het wild loslopen en vangt ze op wanneer men ze noodig heeft.

Op Soemba wordt voor een paard tot f 300, op Savoe tot f 100, op Rotti tot f 60 en op Timor tot f 50 besteed. Karbouwen kosten op Rotti f 25 à f 30, elders f 40 à f 70.

Klein vee en pluimgedierte, met uitzondering van eenden, treft men overal in grootere of kleinere hoeveelheid aan; varkens fokt men door de geheele residentie.

Alles dient voor eigen consumtie.

Alleen paarden worden uitgevoerd, en wel naar Java, Makasser en Mauritius. De uitvoer nam echter in de laatste jaren overal af, gelijk blijkt uit onderstaande aantooning van 1882 t/m 1890:

	van Koepang:	van Rotti:	van Soemba:	van Savoe:
1882/84	1494	1622	4909	615
1885/87	1395	802	3912	1387
1888/90	410	904	4246	965

V. Handel.

De handel is hoofdzakelijk in handen van Chineezen en Arabieren; onder eerstgenoemden zijn er 3, onder laatstgenoemden 4 à 5, die eenigszins zaken in het groot doen. Het meerendeel houdt zich onledig met kleinhandel. Artikelen van invoer der Arabieren zijn: petroleum, bras, kramerijen, meubels, aardewerk, lijnwaden, tabak. Zij verhandelen het meeste op publieke vendutiës. Chineezen voeren dezelfde artikelen in, maar bovendien nog: arak, opium, provisiën, dranken en planken. Eerstgenoemden voeren uit: was, geelhout en paarden, en laatstgenoemden: sandelhout, was, geelhout, copra en hoorn.

De handel op de kustplaatsen is op Koepang, Rotti, Soemba en Savoe in handen van beiden; op Atapoepoe, Larantoeka en Endeh uitsluitend in die van Chineezen, evenzeer als die in het binnenland van Timor.

Nieuwe producten zijn er, behalve Russische petroleum, niet bijgekomen.

[1]) *Daar gevaar bestond dat bij uitvoer van paarden van Timor de besmetting elders in Nederlandsch-Indië zou worden ingesleept, en de bestaande bepalingen in het onderwerpelijk geval geen voldoende voorziening aan de hand gaven, is onder dagteekening van 26 September 1891 (Indisch Staatsblad n°. 211) eene ordonnantie uitgevaardigd, waarbij die leemte in de veterinaire voorschriften is aangevuld. In 't laatst van 1891 was de ziekte zoo goed als geweken.*

Omtrent den inlandschen handel kan weinig worden medegedeeld; hij bleef wat hij was: ruilhandel van weinig beteekenis, bestaande in het door ruiling van producten voorzien in de meest noodzakelijke levensbehoeften, maar die door eigen landbouw of nijverheid niet konden worden verkregen.

Zout wordt verkocht per gantang en kost p.m. f 2 per pikol op Koepang, maar in de binnenlanden tot f 6 à f 7.

De algemeene invoer bedroeg te Koepang: in 1889 f 378212, in 1890 f 479570; de uitvoer in 1889 f 165024, in 1890 f 233662.

VI. Scheepvaart.

Bleef stationnair.

VII. Transportwezen te land.

Al het transport geschiedt per pikolpaard, dat daartoe voorzien is van een eigenaardig draagzadel, peni genaamd, en vervaardigd van ineengedraaid gawang-touw. De bevolking draagt niets, noch op het hoofd, noch op andere wijze.

De wegen kunnen geen aanspraak maken op een anderen naam dan dien van zeer slechte, steile en smalle bergpaden. Bruggen treft men nergens aan in de binnenlanden, evenmin overvaarten. In den westmoesson staat het transport dan ook veelal stil.

VIII. Oeconomische toestand in het algemeen.

Blijft stationnair bij de inlandsche bevolking, gaat iets vooruit bij Chineezen en vreemde oosterlingen, afgaande op de toeneming van in- en uitvoer.

Van kapitaalvorming bij den inlander is weinig of geen sprake; hij leeft bij den dag en wanneer hij al iets spaart, dan wordt dit aangewend tot betaling van den vaak zeer hoogen belies (bruidschat) voor zich of zijne familieleden, dan wel om er moetitanah, moko's, olifantstand, gongs of gouden versierselen voor te koopen, al hetwelk improductief blijft liggen en somwijlen ook, voor een deel, bij den dood wordt medegenomen in het graf.

De hoofdverdiensten der bevolking bestaan in hetgeen landbouw, veeteelt, vischvangst, inzameling van boschproducten en ruilhandel haar opleveren.

Belastingen worden niet geheven onder de inheemsche bevolking van dit gewest; die, welke de Europeanen en vreemde oosterlingen hadden op te brengen, kwamen zonder bezwaar binnen.

Koepang, den 20 Juli 1891.

De resident van Timor en onderhoorigheden,

(*get.*) Hoogkamer.

Door-loopend volgnummer der ondernemingen.
1
2
3
4
5
6

a) De in
erneming.
ere, welke
lang zie m
b) Voor e
administra
c) Begrep
d) Waar
e) Begrep

ndelingen

(5. 59.)

BIJLAGE GGG.

(Zie hoofdst. O, afd. I, § 2, sub 6°., van het verslag.)

OVERZICHT betreffende de door inlandsche bestuurders in de residentie OOSTKUST VAN SUMATRA aan Europeanen en met dezen gelijkgestelden uitgegeven LANDBOUW-CONCESSIES *a*), volgens opgaven van het laatst van 1890.

Doorloopend volgnummer der ondernemingen.	NAMEN DER ondernemingen.	NAMEN DER ondernemers en erkende administrateurs.	Uitgestrektheid (in bouws) waarvoor is gecontracteerd.	Uitgestrektheid (in bouws) beplant geweest.	Tijdstip waarop de concessie eindigt.	Verkregen tabaksproductie (in Amst. ponden).	Aantal der bij contract aangenomen werklieden van buiten het gewest afkomstig.	Aantal in dagdienst gebezigde werklieden.	*VERDERE BIJZONDERHEDEN.*
				RIJK VAN DELI.					
				Eigenlijk Deli.					
1	Sempali. (Zie ook het contract n°. 57.)	Deli-Maatschappij, o.; R. T. G. Schadt, a.	13 500 500	151	17 Nov. 1969. 17 Dec. 1956.	271 000	Chin. 284 Jav. 229 Klings 40 Baweanners 25	Battaks 35 Maleiers 20	De met guano bemeste grond werd voor de 2de maal beplant, na 10 jaren braak te zijn gelaten. Uitkomsten vrij gunstig. Rijst werd niet verbouwd.
2	Medan.	Id. o.; G. L. Der Kinderen, a.	*c*)	340	Zie noot *c*.	544 375	Chin. 616 Jav. 85 Klings 41 Baw. 11	Batt. 61 Mandhelingers 35	Zonder voorafgaande bemesting werd op denzelfden grond voor de 2de maal geplant met bevredigenden uitslag. De grond lag 10 jaren braak. 10 pct. der voor de onderneming benoodigde rijst werd door eigen cultuur verkregen.
3	Mariëndal.	Id. o.; Th. C. Barclay, a.	*c*)	337	id.	510 625	Chin. 583 Jav. 159 Klings 28 Baw. 17	Batt. 80 Mal. 25	Op denzelfden grond werd na 10 jaren en na voorafgaande guanobemesting geplant, met gunstigen uitslag. 33 pct. der voor de onderneming benoodigde rijst werd door eigen cultuur verkregen. Bij deze tabaksonderneming werd ook koffie geteeld, maar met ongunstig gevolg, zoodat de aanplantingen zouden worden verlaten.
4	Kloempang.	Tabakmaatschappij Arendsburg, o.; D. A. Van Houweninge, a.	4 910	328	3 Me 1954.	415 128	Chin. 390 Jav. 72 Klings 48 Baw. 12 Bandjareezen 85	*d*) †	De met guano bemeste grond werd voor de 2de en 3de maal beplant, na van 6 tot 16 jaren te hebben braak gelegen. Goede uitkomsten. 50 pct. van de voor de onderneming benoodigde rijst werd door eigen cultuur verkregen.
5	Klambir Lima.	Id. o.; J. A. Van Zijp, a.	*e*)	306	Zie noot *e*.	335 854	Chin. 389 Jav. 92 Klings 52	†	Als boven wat betreft de beplanting met tabak. 20 pct. van de voor de onderneming benoodigde rijst werd door eigen cultuur verkregen.
6	Helvetia. (Zie ook de contracten n°. 54 en 55.)	A. H. baron von Horn von der Horck, o.; A. J. Rose, a.	750 480 1 500	445	2 April 1950. 20 Mei 1961. 6 Mei 1961.	822 400	Chin. 585 Jav. 169 Klings 1 Baw. 90	†	De grond, die 4 à 6 jaren had braak gelegen, werd na bemesting met guano opnieuw met tabak beplant. De uitkomsten waren gunstig. Aan rijstcultuur ten behoeve van de onderneming werd niet gedaan.

a) De in dit overzicht (ter zake van hare peperaanplanting) vermelde concessie Lau Boentoe in Langkat (onderneming n°. 121) is eigenlijk eene houtkaperneming. (In noot *a* van bijlage DDD van 't vorig verslag werd mede gedoeld op eene houtkap-onderneming in Langkat, doch dit was blijkbaar eene ere, welke thans als tabaksonderneming wordt vermeld, ofschoon niet in exploitatie; zie de onderneming n°. 99.) Over houtkap-concessies in Siak en dang zie men het verslag hiervóór, blz. 234, noot 1.

b) Voor elk der rijken Deli, Langkat en Serdang, voor de gezamenlijke landschappen Padang en Bedagei (onderhoorigheden van Deli) en voor elk administratieve afdeelingen Batoe Bara, Assahan, Laboean Batoe en Bengkalis zijn afzonderlijke reeksen aangenomen.

c) Begrepen onder de opgaaf vermeld bij de onderneming n°. 1.

d) Waar men een † geplaatst vindt, was in de uit Indië ontvangen opgaven het cijfer oningevuld gelaten.

e) Begrepen in de opgaaf betreffende de voorgaande onderneming.

N°. der concessie-contracten. *b*)	Doorloopend volgnummer der ondernemingen.	NAMEN DER ondernemingen.	NAMEN DER ondernemers en erkende administrateurs.	Uitgestrektheid (in bouws) waarvoor is gecontracteerd.	Uitgestrektheid (in bouws) beplant geweest.	Tijdstip waarop de concessie eindigt.	Verkregen tabaksproductie (in Amst. ponden).	Aantal der bij contract aangenomen werklieden van buiten het gewest afkomstig.	Aantal in dagdienst gebezigde werklieden.	VERDERE BIJZONDERHEDEN.
4	7	Padang Boelan. (Zie ook het contract n°. 9.)	Amsterdam–Deli Compagnie, o.; A. U. Von Mechel, a.	2 000	388	6 Aug. 1944.	527 936	Chin. 620 Jav. 120 Klings 60	Bandj. 100	De grond, die 6 à 8 jaren had braak geleg[en] werd, na bemesting met guano, opnieuw m[et] tabak beplant. De uitslag was middelmati[g] 40 pct. der voor de onderneming benoodig[de] rijst werd door eigen cultuur verkregen.
5	8	Gedong Djohore.	Deli-Batavia-maatschappij, o.; C. Kalff, a.	2 000	274	6 Aug. 1944.	353 750	Chin. 522 Jav. 241 Klings 23	†	De grond, die 6 jaren had braak gelegen werd, na bemesting met guano, voor d[e] 3de maal beplant, met bevredigenden uitsla[g]. Op de tabaksvelden werd slechts wein[ig] rijst verbouwd.
6	9	Paja Bakoeng.	Deli-Maatschappij, o.; F. L. Willekes Mac Donald, a.	2 500	225	15 Sept. 1948.	285 250	Chin. 442 Jav. 177 Klings 59 Baw. 30	Batt. 43 Bandj. 47	De grond had 8 à 10 jaren braak gelegen e[n] werd, na bemesting met guano, voor d[e] 2de maal beplant met vrij gunstige uitkomsten. 25 pct. der benoodigde rijst werd van d[e] afgeplante tabaksvelden geoogst.
7	10	Polonia.	Id. o.; A. V. Ch. Bruijn, a.	1 100	228	4 Dec. 1944.	327 000	Chin. 408 Jav. 52 Klings 18 Baw. 14	Mal. 10	De grond, die ongeveer 7 jaren had braa[k] gelegen, werd, na bemesting met guan[o] voor de 2de maal beplant met vrij gunstige[n] uitslag. 33 pct. der benoodigde rijst wer[d] door eigen cultuur verkregen.
8	11	Germania. (Zie ook het contract n°. 53.)	O. Eckels, o.; A. Muller, a.	800	240	5 Maart 1957.	356 375	Chin. 350 Jav. 21 Klings 41 Baw. 29	Batt. 40 Bandj. 11	De grond had ongeveer 7 jaar braak gelegen en werd, na bemesting met guano, voor de 3de maal beplant. Omtrent de uitkomsten is niets gemeld; die van den rijstbouw op de tabaksvelden waren bevredigend.
9	—	—	Amsterdam–Deli-Compagnie, o.	500	....	23 Oct. 1955.	....	......	......	Dit perceel, waarop vroeger de onderneming Rudolphsburg was gevestigd, ressorteer[t] thans onder de sub n°. 7 vermelde onderneming Padang Boelan.
10	12	Rotterdam. Afd. A.	Ritgen en Cramer, o.; Ch. Von Bernstorff, a.	5 182	412	8 Mei 1949.	730 212	Chin. 691 Jav. 51 Klings 54 Baw. 36	Batt. 21 Bandj. 154	De grond lag 5 à 10 jaren braak en werd, na bemesting met guano, voor de 2de maal beplant met gunstigen uitslag. 25 pct. der benoodigde rijst werd op de onderneming geoogst.
	13	Rotterdam. Afd. B.	Id., o. B. Von Bülow, a.	*e*)	252	Zie noot *e*.	458 496	Chin. 410 Jav. 64 Klings 44 Baw. 25	Batt. 36 Gajoes 10 Bandj. 75	Er werd op nieuwen grond geplant, zonder bemesting en met vrij goede uitkomsten. De helft der benoodigde rijst werd door eigen cultuur verkregen.
10*a*	14	Soengei Kriau Kiri *f*).	Van Eeghen en Co., o.; J. D. Meijer, a.	150	....	18 Dec. 1895.	....	......	......	Deze onderneming kwam eerst in 't laats[t] van 1890 in exploitatie.
11	15	Bekalla. (Zie ook het contract n°. 35.)	Deli-Maatschappij, o.; G. Meissner, a.	3 000	334	27 Aug. 1955.	578 750	Chin. 659 Jav. 277 Klings 46	Batt. 100 Bandj. 24	De grond lag 9 jaren braak en werd, na bemesting met guano, voor de 2de maal beplant met vrij gunstigen uitslag. 54 pct. der benoodigde rijst werd op de onderneming verkregen. Op Bekalla werd ook koffie geteeld, maar omtrent de verkregen uitkomsten is niets gemeld.
12	16	Amplas.	Amsterdam-Deli-Compagnie, o.; R. G. Ten Siethoff, a.	2 415	368	3 Febr. 1951.	486 700	Chin. 600 Jav. 90 Klings 80 Baw. 50	Batt. 20 Bandj. 5	De grond lag 5 à 6 jaren braak en werd, na bemesting met guano, voor de 2de en 3de maal beplant met zeer bevredigend gevolg. 20 pct. der benoodigde rijst werd door eigen cultuur verkregen.
13	17	Saëntis.	O. Eckels, o.; A. Von Arnstedt, a.	1 000 1 500 500	232	13 Maart 1949. 30 Juni 1960. 16 Sept. 1960.	289 617	Chin. 579 Jav. 72 Klings 30 Baw. 5	Batt. 45 Bandj. 9	De grond werd, na bemesting met guano, voor de 2de maal beplant, zonder dat de bemesting noemenswaardig resultaat opleverde. De rijstcultuur slaagde zeer goed.
14	18	Deli Toewa.	Deli-Maatschappij, o.; P. Van de Water, a.	3 800	321	18 Sept. 1956.	603 500	Chin. 672 Jav. 89 Klings 56 Baw. 20	Batt. 120	De grond lag 10 jaren braak en werd, na bemesting met guano, voor de 2de maal beplant met vrij gunstigen uitslag. 18 pct. der benoodigde rijst werd door eigen cultuur verkregen.
15	19	Two Rivers.	Baron Baud-Associatie, o.; B. Krol, a.	2 000	413	14 Febr. 1948.	574 625	Chin. 758 Jav. 150 Klings 43	Bandj. 67	De grond lag 7 à 13 jaren braak en werd voor de 2de en 3de maal beplant. Omstreeks $1/6$ gedeelte der tabaksvelden werd met Fransche kunstmest bemest. Men verkreeg goede resultaten Aan rijstcultuur werd weinig gedaan.

f) In den staat als bijlage DDD bij het vorig verslag gevoegd, werd de naam dezer onderneming niet vermeld.

Nº. der concessie-contracten. *b*)	Doorloopend volgnummer der ondernemingen.	NAMEN DER		Uitgestrektheid (in bouws)		Tijdstip waarop de concessie eindigt.	Verkregen tabaksproductie (in Amst. ponden).	Aantal der bij contract aangenomen werklieden van buiten het gewest afkomstig.	Aantal in dagdienst gebezigde werklieden.	*VERDERE BIJZONDERHEDEN.*
		ondernemingen.	ondernemers en erkende administrateurs.	waarvoor is gecontracteerd.	beplant geweest.					
16	20	Saint Cyr.	Deli-Langkat-Tabak-maatschappij, o.; L. Neis, a.	2 400	322	21 Juni 1949.	430 136	Chin. 538 Jav 205 Klings 36	Batt. 40	De grond lag 8 jaren braak en werd, na bemesting met guano, voor de 2de maal beplant met goed gevolg. 10 pct. der benoodigde rijst werd door eigen cultuu verkregen. Bij deze onderneming werden ook koffie- en cacao-aanplantingen aangetroffen, maar de daarvan verkregen uitkomsten waren niet bijzonder.
17	21	Soengej Si Kambing.	de Guigné frères, o.; O. Ferrand, a.	1 308	204	29 Juni 1950.	335 194	Chin. 310 Jav. 165 Klings 45 Baw. 18	†	De grond lag 6 jaren braak en werd, na bemesting met guano, voor de 2de maal beplant met goeden uitslag. Ten behoeve van de onderneming werd geen rijst geplant.
18	—	—	Amsterdam-Deli-Compagnie.	500	....	13 Maart 1949.	....	......	......	Dit perceel, waarop vroeger de onderneming Sembahé was gevestigd, ressorteert thans onder de sub nº. 32 vermelde onderneming Kalahoen Penang.
19	—	—	Deli-Maatschappij.	1 800	....	25 Juli 1960.	....	......	......	Dit perceel, waarop vroeger de onderneming Charlottenburg was gevestigd, ressorteert thans onder de sub nº. 30 vermelde onderneming Belawan.
20	22	Timbang Langkat.	Deli-Batavia-Maatschappij, o.; C. Stoffers, a.	2 000	Zie laatste kolom.	18 Mei 1950.	761 875	Chin. 851 Jav. 289	Jav. 11 Bandj. 50	Beplant waren geweest 670 velden (elk van 1600 vierk. depa). *g*) De grond lag 5 jaren braak en werd, na bemesting met guano, voor de 2de maal beplant, met bevredigenden uitslag.
21	23	Bandar Klippa.	Deli Maatschappij, o.; H. C. M. Brouwer Ancker, a.	5 000	307	18 Mei 1950.	537 500	Chin. 613 Jav. 51 Klings 42 Baw. 28	Batt. 59 Bandj. 8	De grond lag ongeveer 11 jaren braak en werd, na bemesting met guano, voor de 2de maal beplant, met vrij gunstigen uitslag. 33 pct. der benoodigde rijst werd door eigen cultuur verkregen.
22	24	Soengei Disky.	J. Lühmann, o.; F. L. Rickert, a.	500	Zie laatste kolom.	25 Nov. 1950.	337 500	Chin. 382 Jav. 91 Klings 22 Baw. 18 Bandj. 22	†	337 velden (elk van 1700 vierk. depa) waren beplant geweest. De grond lag ongeveer 5 jaren braak en werd, na bemesting met guano, voor de 2de en 3de maal beplant, met goeden uitslag.
	25	Soengei Pakaran.	Id. o.; id. a.	1 000	—	2 Sept. 1954.				
23	26	Soengei Poetih.	J. De Floris, o.; B. P. Warnsinck, a.	870	148	29 Juni 1963	250 000	Chin. 232 Jav. 40 Klings 7 Baw. 2	Bandj. 3 Mal. 30	Gedeeltelijk werd geplant op nieuwe terreinen, gedeeltelijk op gronden, welke 7 jaren hadden braak gelegen. Guano werd als mest gebezigd. Ten behoeve der onderneming werd geen rijst verbouwd.
24	27	Patoembah. (Zie ook het contract nº. 21 onder **Serdang.**)	Senembah-Maatschappij, o.; J. H. E. De Voogt, a.	3 436	225	11 Jan. 1950.	480 000	Chin. 410 Jav. 95 Klings 45 Baw. 26	Batt. 46	De grond werd voor de 1ste maal beplant zonder bemesting. Men was over de uitkomsten tevreden. Van de teelt van rijst werd weinig werk gemaakt.
25	28	Soengei Mentjirim.	Tabak-maatschappij Arendsburg, o.; C. Th. Van Gerredink, a.	5 436	Zie laatste kolom.	3 Mei 1952	363 750	Chin. 483 Jav. 115 Klings 27	Bandj. 20	350 velden (elk van 1900 vierk. depa) waren beplant geweest. De grond lag 8 jaren braak en werd, na bemesting met guano, voor de 2de maal beplant, met middelmatige uitkomsten.
	29	Soengei Kriau.	Id. o.; L. E. Oldigs, a.	*e*)	Id.	31 Dec. 1906.	287 714	Chin. 438 Jav. 90 Klings 25 Baw. 10	†	Als voren 367 velden. De grond lag 10 jaren braak en werd, na bemesting met guano, voor de 2de en 3de maal beplant, met goeden uitslag.
26	30	Belawan. (Zie ook het contract nº. 19.)	Deli-Maatschappij, o.; H. Udo de Haes, a.;	1 600	307	27 Aug. 1955.	462 500	Chin. 510 Jav. 98 Klings 21 Baw. 29	Batt. 10 Mandh. 30	De grond lag 8 à 10 jaren braak en werd, na bemesting met guano, voor de 2de maal beplant met vrij gunstige uitkomsten. Voor eigen behoefte der onderneming werd slecht weinig rijst geteeld.
27	31	Tandem.	Deli-Batavia-Maatschappij, o.; M. J. Woortman Spandaw, a.	3 000	Zie laatste kolom.	16 Sept. 1954.	591 832	Chin. 851 Jav. 280 Bandj. 46	†	420 velden (elk van 1700 vierk. depa) waren beplant geweest. Ongeveer de helft van de beplante uitgestrektheid had 7 jaren braak gelegen. Bemest met guano, slaagden de laatstbedoelde velden bevredigend.
28	32	Kalahoen Penang (Zie ook het contract nº. 18.)	Amsterdam-Deli-Compagnie, o.; A. W. J. Wolff, a.	2 000	308	16 Febr. 1956.	482 350	Chin. 478 Jav. 155 Klings 9	Batt. 46	De grond lag 8 jaren braak en werd, na bemesting met guano, voor de 2de maal beplant, met goed gevolg. Een derde der voor de onderneming benoodigde rijst werd door eigen cultuur verkregen. Omtrent eene op Kalahoen Penang genomen proef met de aankweeking van looffa (eene uit Egypte afkomstige plant die

g) Een vierkante depa = 3,548 M² of 1/2000 bouw.

N°. der concessie-contracten. b)	Doorloopend volgnummer der ondernemingen.	NAMEN DER ondernemingen.	NAMEN DER ondernemers en erkende administrateurs.	Uitgestrektheid (in bouws) waarvoor is gecontracteerd.	Uitgestrektheid (in bouws) beplant geweest.	Tijdstip waarop de concessie eindigt.	Verkregen tabaksproductie (in Amst. ponden).	Aantal der bij contract aangenomen werklieden van buiten het gewest afkomstig.	Aantal in dagdienst gebezigde werklieden.	VERDERE BIJZONDERHEDEN.
										thans in Japan op groote schaal gekweekt wordt) valt nog niets te zeggen. (De vruchten van de looffa worden in Engeland voor verschillende doeleinden o. a. in de plaats van spons, gebruikt.)
29	33	Arnhemia.	Rotterdam-Deli-Maatschappij, o.; J. H. D. Visser en J. A. Beinsdorff, a.	h) 2 998	367	24 Juni 1955.	494 250	Chin. 694 Jav. 166 Klings 30 Baw. 6	Batt. 30	De grond lag 6 jaren braak en werd, na bemesting met guano, voor de 2de maal beplant, met goeden uitslag. 40 pct. der benoodigde rijst werd door eigen cultuur verkregen.
30	34	Toentoengan. (Zie ook het contract n°. 36.)	Deli-Maatschappij, o.: R. H. Verschoor, a.	2 000	277	1 Nov. 1954.	360 000	Chin. 527 Jav. 82 Klings 31 Baw. 12	Batt. 80	Voor een gedeelte werd voor de tweede maal geplant op gronden die 10 jaren braak hadden gelegen en met guano waren bemest geweest. De uitkomsten waren gunstig. 25 pct. van de benoodigde rijst werd van eigen grond verkregen.
31	35	Gloegoer.	Amsterdam-Deli-Compagnie, o.; J. H. Fock, a.	2 000	289	3 Aug. 1953.	528 900	Chin. 513 Jav. 140 Klings 17	Bandj. 20	De grond lag 7 jaar braak en werd, na met guano te zijn bemest, voor de 2de maal beplant met bevredigenden uitslag. Aan rijstcultuur ten behoeve van de onderneming werd niet gedaan.
	36	Bekri.	Id., o.; F. Th. Velge, a.	700	280	3 April 1957.	490 992	Chin. 400 Jav. 70 Baw. 30 Bandj. 13	Jav. 10	De grond werd, na een jaar braak te hebben gelegen en na met guano bemest te zijn geworden, voor de 2de maal beplant; de uitkomsten waren gunstig. 33 pct. van de benoodigde rijst werd door eigen cultuur verkregen.
32	37	Boeloe Tjina. (Zie ook het contract n°. 56.)	Deli-Maatschappij, o.; W. H. Oprij, a.	7 000	293	24 Dec. 1957.	536 750	Chin. 601 Jav. 255 Klings 52 Baw. 13	Batt. 25 Bandj. 10	Geen bijzonderheden gemeld.
33	38	Rimboen. Afd. A.	The British Deli and Langkat Tobacco Company (limited), o.; S. F. Wijnen, a.	3 665	450	23 Oct. 1955.	734 761	Chin. 640 Jav. 210 Klings 48 Bandj. 50	†	De grond lag 8 tot 10 jaren braak en werd, na bemesting met guano, voor de 2de en 3de maal beplant, met zeer goeden uitslag. Voor de onderneming werd geen rijst verbouwd.
	39	Rimboen. Afd. B.	Id., o.; J. Boumeester, a.	e)	....	Zie noot e.	....	......	......	Deze onderneming werd eerst in 1890 geopend.
34	40	Patani.	Deli-Batavia-Maatschappij, o.; M. F. Heijnemann, a.	3 000	75	2 Febr. 1956.	97 500	Chin. 150 Jav. 110	Batt. 20 Bandj. 30	De grond lag 6 jaren braak en werd, na met guano te zijn bemest, voor de 2de maal beplant. Uitkomsten redelijk.
35	—	—	Deli-Maatschappij.	2 000	....	2 Febr. 1956.	....	......	......	Dit perceel, vroeger Boven-Bekalla genoemd, ressorteert thans onder de sub n°. 15 genoemde onderneming Bekalla.
36	—	—	Id.	1 500	....	19 Mei 1956.	....	......	......	Dit perceel, waarop vroeger de onderneming Kotta Lambaroe was gevestigd, ressorteert thans onder de sub n°. 34 vermelde onderneming Toentoengan.
37	41	Gambir.	de Guigné frères, o.; A. Davoine, a.	1 000	202	22 Aug. 1956.	214 578	Chin. 307 Jav. 99	Batt. 27	De grond lag 4 jaren braak en werd, na bemesting met guano, voor de 2de maal beplant. De uitkomsten waren middelmatig. Ten behoeve van de onderneming werd geen rijst geplant.
38	42	—	de Guigné frères.	2 000	....	22 Aug. 1956.	....	......	..	Dit perceel, waarop vroeger de onderneming Loening was gevestigd, was in 1890 niet in exploitatie.
39	43	Maryland	H. A. Matthes, o.; G. Fraser Melbourn, a.	400	155	10 Mei 1957.	†	†	†	De grond lag 5 jaren braak en werd, na bemesting met guano, beplant voor de 2de maal. 10 pct. der benoodigde rijst werd door eigen cultuur verkregen.
40	44	Bavaria.	A. H. baron Von Horn von der Horck, o.; P. H. Van Groningen, a.	1 000	225	28 Aug. 1896.	200 000	Chin. 300 Jav. 90 Klings 20 Baw. 30	Batt. 50 Bandj. 20	De grond lag 5 jaren braak en werd, na gedeeltelijk met guano te zijn bemest, voor de 2de en 3de maal beplant, met goede resultaten. De rijst beloofde een bevredigenden oogst.
41	45	Mabar.	O. Eckels, o.; E. R. Devrient, a.	700	277	12 Oct. 1901.	410 894	Chin. 449 Jav. 87 Klings 22 Baw. 35	Batt. 12	De grond lag 6 à 7 jaren braak en werd, na bemesting met guano, voor de 2de en 3de maal beplant met bevredigenden uitslag. De rijstoogst liet zich zeer gunstig aanzien.

h) In bijlage DDD van 't vorig verslag stond Arnhemia uitgetrokken voor 2000 bouws.

N°. der concessie-contracten. *b)*	Doorloopend volgnummer der ondernemingen.	NAMEN DER ondernemingen.	ondernemers en erkende administrateurs.	Uitgestrektheid (in bouws) waarvoor is gecontracteerd.	beplant geweest.	Tijdstip waarop de concessie eindigt.	Verkregen tabaksproductie (in Amst. ponden).	Aantal der bij contract aangenomen werklieden van buiten het gewest afkomstig.	Aantal in dagdienst gebezigde werklieden.	*VERDERE BIJZONDERHEDEN.*
42	46	—	M. J. Tiele, o.	800	....	12 Oct. 1958.	....	......	......	Dit perceel, waarop vroeger de onderneming Karang Gading, was in 1890 niet in exploitatie.
43	47	Tandem Hilir.	Deli-Batavia-Maatschappij, o.; C. J. L. Van Schmid, a	2 000	Zie laatste kolom.	28 Dec. 1958.	450 000	Chin. 546 Jav. 189 Klings 33 Bandj. 96	Batt. 12	408 velden (elk groot 1500 vierk. depa) waren beplant geweest. De grond lag 6 jaren braak en werd, na bemesting met guano, voor de 2de maal beplant, met goeden uitslag.
44	48	Terdjoen. (Zie ook het contract n°. 51.)	Tabakmaatschappij Arendsburg, o.; F. F. Pietersz. a.	400	411	31 Dec. 1900.	517 603	Chin. 516 Jav. 123 Klings 36	Jav. 4 Bandj. 25	Op 223 velden werd voor de 2de maal geplant. Guanobemesting was algemeen. De rijstcultuur gaf goede uitkomsten.
45	49	Roemah Kinangkong *f)*.	The British Deli and Langkat Tobacco Company (limited), o.; F. Wessels, a.	1 000	....	31 Oct. 1960.	....	......	......	Deze onderneming, vroeger Taboeran geheeten, werd in 1890 heropend.
46	50	Soenggal.	E. E. M. Schoevers, o.; H. J. A. Telders, a.	550	116	9 Nov. 1895.	128 000	Chin. 180 Jav. 20 Klings 13	Bandj. 12	De grond lag 5 jaren braak en werd, na bemesting met guano, voor de 2de maal beplant, met goeden uitslag. Aan rijstcultuur werd niets gedaan.
47	51	Batoe Sangkahan.	Deli-Maatschappij, o.	2 000	....	29 Dec. 1960.	....	......	......	Dit perceel was in 1890 niet in exploitatie.
48	52	—	Société des Tabacs de Deli, o.	1 000	....	19 April 1961.	....	......	......	Dit perceel, waarop vroeger de onderneming Betimoes, was in 1890 niet in exploitatie.
49	53	—	de Guigné frères, o.	1 000	....	20 Aug. 1961.	....	......	......	Dit perceel, waarop vroeger de onderneming Oedjoeng Deleng, was in 1890 niet in exploitatie.
50	54	Namoe Soeran.	Id. o.; G. H. L. Verweij, a.	2 000	225	15 Oct. 1961.	245 882	Chin. 400 Jav. 100 Klings 13	Batt. 50	De grond lag 10 jaar braak en werd, na bemesting met guano, voor de 2de maal beplant met bevredigenden uitslag. Door hagelslag gingen p. m. 25 000 Amst. ponden tabak verloren. Rijst werd niet verbouwd.
51	—	—	Tabakmaatschappij Arendsburg, o.	600	....	7 Jan. 1902.	....	......	......	Dit perceel ressorteert onder de sub n°. 48 vermelde onderneming Terdjoen.
52	55	Soengei Agoel.	K. F. Hordijk, o.; W. G. Jongkindt Coninck, a.	300	64	6 April 1902.	80 000	Chin. 85 Jav. 24	†	De grond lag 8 à 10 jaren braak en werd, na bemesting met guano, voor de 2de en 3de maal beplant. Rijst werd niet verbouwd.
53	—	—	O. Eckels & C°., o.	400	....	5 Nov. 1897.	....	......	......	Dit perceel, waarop vroeger de onderneming Tandjong Balej, ressorteert thans onder de sub n°. 11 vermelde onderneming Germania.
54	—	—	W. Marwede & C°., o.	100	....	22 Dec. 1891.	....	......	......	Dit perceel, waarop vroeger de onderneming Slamat, ressorteert thans onder de sub n°. 6 vermelde onderneming Helvetia.
55	—	—	Id., o.	150	....	14 Maart. 1891.	....	......	......	Als voren.
56	—	—	Deli-Maatschappij, o.	250	....	12 Juli 1894.	....	......	......	Dit perceel ressorteert onder de sub n°. 37 vermelde onderneming Boeloe Tjina.
57	—	—	Id., o.	300	....	12 Aug. 1915.	....	......	......	Dit perceel (waarvoor het concessiecontract in 1890 is goedgekeurd) ressorteert onder de sub n°. 1 vermelde onderneming Sempali.
		Totalen voor de ondernemingen in eigenlijk Deli		123 750			19382054 *(i*			
		Landschappen Padang en Bedagei.								
1	56	Paja Pinang *j)* (Zie ook het contract n°. 23 onder **Padang en Bedagei**.)	O. Eckels, o.; E. Von Humbert, a.	5 000	150	10 Aug. 1961.	191 495	Chin. 240 Jav. 50 Baw. 20	Batt. 20 Bandj. 40	De velden werden voor de 1ste maal beplant Rijst werd niet door eigen cultuur verkregen.
2	57	—	Tabakmaatschappij Arendsburg, o.	2 000	....	15 Dec. 1958.	....	......	......	Op dit perceel was de onderneming Blidan gevestigd, welke in 1890 werd gesloten.
3	58	—	Lugt en Scheltema, o.	2 000	....	15 Dec. 1958.	....	......	......	Op dit perceel was de onderneming Ramboemg gevestigd, welke in 1890 werd gesloten.

i) De aanvankelijk uit Indië verkregen opgaaf van 18 056 054 Amst. ponden, vermeld op blz. 234 van het verslag hiervóór, is nader gebleken 1 326 000 ponden te laag te zijn. Voor al de 155 ondernemingen, van welke over 1890 productie-opgaven ontvangen zijn, bedraagt dus de oogst van 1890 niet op gemelde blz. staat uitgetrokken, 42 033 874 Amst. ponden, maar 43 359 874 Amst. ponden.

j) In bijlage DDD van 't vorig verslag werd deze onderneming Tebing Tinggi geheeten.

Nº. der concessie-contracten. b)	Doorloopend volgnummer der ondernemingen.	NAMEN DER ondernemingen.	NAMEN DER ondernemers en erkende administrateurs.	Uitgestrektheid (in bouws) waarvoor is gecontracteerd.	Uitgestrektheid (in bouws) beplant geweest.	Tijdstip waarop de concessie eindigt.	Verkregen tabaksproductie (in Amst. ponden).	Aantal der bij contract aangenomen werklieden van buiten het gewest afkomstig.	Aantal in dagdienst gebezigde werklieden.	VERDERE BIJZONDERHEDEN.
4	59	Ramboetan.	Meijer en Gröngröft, o.; H. Gröngröft, a.	1 300	210	8 Juli 1960.	212 500	Chin. 320 Jav. 40 Klings 42 Baw. 4	Batt. 50	100 velden lagen 6 jaren braak en werden na bemesting met guano, voor de 2de maal beplant, met goed gevolg wat betreft de qualiteit van het product. Rijst werd ten behoeve van de onderneming niet verbouwd.
5	60	Si Baran.	Tabakmaatschappij Arendsburg, o.; E. Kortman, a.	1 000	296	25 Juli 1960.	255 000	Chin. 495 Jav. 113 Klings 32	Batt. 40	12 velden lagen 3 jaren braak en werden, na bemesting met guano, voor de 2de maal beplant met bevredigenden uitslag. De helft der afgeplante velden werd met rijst bebouwd. Ook dit gewas slaagde goed.
6	61	—	Id. o.	2 250	....	25 Juli 1969.	....	......	......	Dit perceel, Poeloe Besar genaamd, was niet in exploitatie.
7	62	—	Id. o.	3 000	....	25 Juli 1960.	....	......	......	Dit perceel, Martabing genaamd, was niet in exploitatie.
8	63	Pangkalan.	Id. o.; G. Bunschoten, a.	3 250	270	25 Juli 1960.	303 746	Chin. 400 Jav. 110 Klings 36	†	De gronden werden voor de 1ste maal beplant. 3 pct. van de benoodigde rijst werd door eigen cultuur verkregen.
9	64	Sinangkong. (Zie ook het contract nº. 24 onder **Padang en Bedagei**.)	Christiansen en Robert, o.; G. Fedrigo, a.	1 000 500	100	16 Sept. 1960. 27 Mei 1961.	111 488	Chin. 130 Jav. 24	Jav. 1 Bat. 12	90 velden, die 1 à 3 jaren hadden braak gelegen, werden, na bemesting met guano, voor de 2de maal beplant, met goed gevolg. De op de afgeplante tabaksvelden geteelde rijst slaagde naar wensch.
10	65	Soengei Bamban. (Zie ook het contract nº. 19 als boven.)	H. C. Bluntschli, o. en a.	1 000	180	16 Sept. 1960.	191 754	Chin 300 Jav. 160 Klings 12	Batt. 25 Jav. 10	53 velden, die 1 à 3 jaren hadden braak gelegen werden, na bemesting met guano, voor de 2de maal beplant, met goeden uitslag. Op de afgeplante tabaksvelden werd algemeen rijst verbouwd.
11	66	Soengei Rampah f). (Zie ook het contract nº. 22 als boven.)	Krüse en Kaufmann, o.; E. Ostwald, a.	1 000	228	26 April 1961.	291 000	Chin. 270 Jav. 80 Klings 24	Batt. 25	De grond, die 1 jaar had braak gelegen werd, na bemesting met guano, voor de 2de maal beplant. De afgeplante tabaksvelden werden met uitnemend gevolg voor de rijstcultuur gebezigd.
12	67	Paja Bagas.	Meijer en Gröngröft, o.; H. Gröngröft, a.	500	60	26 April 1961.	81 250	Chin. 95 Jav. 40	Bandj. 20	De velden werden voor de 1ste maal beplant. De rijstcultuur op de afgeplante velden gaf goede uitkomsten.
12*a*	68	—	H. C. Bluntschli, o.	500	....	23 Dec. 1964.	....	......	......	Dit perceel was in 1890 niet in exploitatie.
13	69	Bah Hilang f).	Tabakmaatschappij Wehrburg, o.; W. Kummer, a.	2 000	....	11 Juni 1961.	....	......	......	Deze onderneming werd einde 1890 in exploitatie gebracht.
14	70	Pabatoe.	Rotterdam-Deli-Maatschappij, o.; E. Hubschman, a.	1 300	190	30 Juni 1961.	306 178	Chin. 290 Jav. 68	Batt. 60 Bandj. 11	De grond werd voor de 1ste maal beplant. Op de afgeplante tabaksvelden werd met goed gevolg rijst geteeld.
15	71	—	N. N. A. Scherer, o.	500	....	29 Maart 1962.	....	......	......	Dit perceel, waarop vroeger de onderneming Sophia Estate was gevestigd, was in 1890 niet in exploitatie.
16	72	Soengei Krapok.	Tabakmaatschappij Amsterdam, o.; J. W. Kehrer, a.	2 000	176	15 Juni 1962.	144 418	Chin. 209 Jav. 97	Batt. 50	De grond werd voor de 1ste maal beplant. Op de afgeplante velden werd geen rijst verbouwd.
17	73	Palintahan.	Deli-Bedagei-Plantations (lim.), o.; A. Wintz, a.	1 200	90	16 Maart 1962.	98 814	Chin. 110 Jav. 50	Mal. 25 Mandh. 25	De grond werd voor de 1ste maal beplant. Op de afgeplante velden werd met goed gevolg rijst geteeld.
18	74	Soengei Boeloe k).	Id. o.; A. Runge, a.	1 000	153	24 Febr. 1962.	184 641	Chin. 240 Jav. 90 Bandj. 12	Bandj. 40	De grond werd voor de 1ste maal beplant. 5 pct. van de benoodigde rijst werd door eigen cultuur verkregen.
19	—	—	H. C. Blüntschli.	700	....	24 Febr. 1962.	....	......	......	Dit perceel ressorteert onder de sub nº. 65 vermelde onderneming Soengei Bamban.
20	75	Parit.	E. Bucksath, o.; H. Robillard, a.	1 500	152	24 Febr. 1962.	182 135	Chin. 306 Jav. 122	†	140 velden, die 1 jaar hadden braak gelegen, werden, na bemesting met guano, voor de 2de maal beplant, met slechte uitkomsten. Rijst werd op de afgeplante tabaksvelden niet verbouwd.
21	76	Soengei Bloetoe.	J. Lühman, o.; R. Schulz, a.	1 500	207	24 Febr. 1962.	212 759	Chin. 291 Jav. 62	†	Een derde der gronden werd, na 1 jaar te hebben braak gelegen en na met guano te zijn bemest, voor de 2de maal beplant met middelmatige uitkomsten. Rijst werd op de afgeplante tabaksvelden niet verbouwd.

k) In bijlage DDD van 't vorig verslag Basalena genaamd.

N°. der concessie-contracten. δ)	Doorloopend volgnummer der ondernemingen.	NAMEN DER ondernemingen.	NAMEN DER ondernemers en erkende administrateurs.	Uitgestrektheid (in bouws) waarvoor is gecontracteerd.	Uitgestrektheid (in bouws) beplant geweest.	Tijdstip waarop de concessie eindigt.	Verkregen tabaksproductie (in Amst. ponden).	Aantal der bij contract aangenomen werklieden van buiten het gewest afkomstig.	Aantal in dagdienst gebezigde werklieden.	*VERDERE BIJZONDERHEDEN.*
22	—	—	Krüse en Kaufmann.	700	....	24 Febr. 1962.	....	......	......	Dit perceel ressorteert onder de sub n°. 66 vermelde onderneming Soengei Rampah.
23	—	—	O. Eckels en C°., o.; A. Koch, a.	500	64	3 Aug. 1962.	52 431	Chin. 110 Jav. 18	Batt. 2	Dit perceel ressorteert onder de sub n°. 56 vermelde onderneming Paja Pinang.
24	77	Soengei Sialang.	G. P. G. A. Scherer, o. en a.	500	90	12 Dec. 1962.	81 250	Chin. 130 Jav. 34	Bandj. 23	De grond werd voor de 1ste maal beplant. Op de afgeplante tabaksvelden werd rijst verbouwd, doch men oogstte een gering product.
25	78	—	N. N. A. Scherer, o.	500	....	12 Maart 1963.	....	......	......	Dit perceel, Telok Mengkoedoe genaamd, was in 1890 niet in exploitatie.
26	79	—	O. Eckels, o.	1 000	....	3 Oct. 1963.	....	......	......	Dit perceel, Mendaris genaamd, was in 1890 niet in exploitatie.
27	80	—	Herrings en C°., o.;	500	....	9 April 1963.	....	......	......	Dit perceel was in 1890 niet in exploitatie.
28	81	—	Friedl Martin, o.	1 300	....	19 Mei 1963.	....	......	......	Als voren.
29	—	—	H. C. Bluntschli, o.	500	....	12 Juli 1964.	....	......	......	Dit perceel ressorteert onder de sub n°. 64 vermelde onderneming Sinangkong.
30	82	—	Tabakmaatschappij Wehrburg, o.	1 000	....	9 Sept. 1964.	....	......	......	Dit perceel was in 1890 niet in exploitatie.
31	83	—	Id., o.	1 000	....	9 Sept. 1964.	....	......	......	Als voren.
32	84	—	Deli Bedagei Tobacco plantations (lim.) o.	700	....	4 Maart 1965.	....	......	......	Dit perceel, waarvoor het concessiecontract in 1890 werd goedgekeurd, kwam in dat jaar nog niet in exploitatie.
33	85	—	A. De Stoppelaar Blijdenstein, o.	1 000	....	4 Maart 1965.	....	......	......	Als voren.
34	86	—	Amsterdam-Deli-Compagnie, o.	2 000	....	†	....	......	......	Als voren.
35	87	—	Deli Bedagei Tobacco Plantations (lim.), o.	500	....	†	....	......	......	Als voren.
		Totalen voor de ondernemingen in de Delische onderhoorigheden Padang en Bedagei.		47 700			2 900 859			

RIJK VAN LANGKAT.

N°. der concessie-contracten.	Doorloopend volgnummer der ondernemingen.	ondernemingen.	ondernemers en erkende administrateurs.	waarvoor is gecontracteerd.	beplant geweest.	Tijdstip waarop de concessie eindigt.	Verkregen tabaksproductie.	Aantal werklieden van buiten het gewest.	Aantal in dagdienst.	Verdere bijzonderheden.
1	88	Ludwigsburg.	J. Huttenbach, o.; W. W. Nielsen, a.	1 700	Zie laatste kolom.	27 Juli 1958.	210 000	Chin. 210 Jav. 60 Klings 10	Batt. 30 Bandj. 50	Beplant waren geweest 200 velden (elk van 4/5 bouw).
1a	89	Augustburg.	Id., o.; A. Braak, a.	1 000	id.	29 Dec. 1960.	108 240	Chin. 140 Jav. 90 Klings 15	Bandj. 60	Beplant waren geweest 130 velden (elk van 1530 vierk. depa).
1b	90	Stabat.	A. Lassen, o.; W. Kanow en Ch. Martin, a.	1 300	id.	25 Sept. 1964.	149 848	Chin. 240 Jav. 60 Klings 2 Bandj. 100	†	Beplant waren geweest 210 velden (elk van 3/4 bouw). Gedeeltelijk vond de aanplant plaats op grond, die 1 à 10 jaren had braak gelegen. Bemesting met guano gaf slechte resultaten.
2	91	Kwala Bingej.	Deli-Maatschappij, o.; F. Ziegler, a.	1 000 1 500	id.	6 April 1945. 19 Juli 1951.	306 125	Chin. 554 Jav. 214 Klings 26 Bandj. 44	Batt. 22 Bandj. 54 Mandh. 36	Beplant waren geweest 370 velden als voren.
3	92	Loeboe Dalam. (Zie ook de aanteekening bij de volgende onderneming.)	Id. o.; G. G. F. Stalmann, a.	1 000 4 000	id.	16 Dec. 1949. 23 Maart 1957.	410 125	Chin. 572 Jav. 340 Klings 74 Baw. 13	Batt. 58 Bandj. 16	Beplant waren geweest 362 velden als voren. Een gedeelte der gronden had 7 jaren braak gelegen en werd, na bemesting met guano, voor de 2de maal beplant. De uitkomsten waren vrij gunstig.
3a	—	Kota Lama.	Id.	4 000	....	9 Jan. 1961.	....	......	......	Deze onderneming ressorteert onder de voorgaande.
4	93	Androng.	B. Krol, o.; P. J. K. S. Pfeiffer, a.	3 500	Zie laatste kolom.	13 Maart 1903.	140 150	Chin. 275 Jav. 160 Klings 13 Bandj. 75	†	Beplant waren geweest 275 vêlden (elk van 1500 vierk. depa). Een gedeelte der gronden had 10 jaren braak gelegen en werd, na bemesting met guano, voor de 2de maal beplant, met bevredigenden uitslag.

N°. der concessie-contracten. b)	Doorloopend volgnummer der ondernemingen.	NAMEN DER ondernemingen.	NAMEN DER ondernemers en erkende administrateurs.	Uitgestrektheid (in bouws) waarvoor is gecontracteerd.	Uitgestrektheid (in bouws) beplant geweest.	Tijdstip waarop de concessie eindigt.	Verkregen tabaksproductie (in Amst. ponden).	Aantal der bij contract aangenomen werklieden van buiten het gewest afkomstig.	Aantal in dagdienst gebezigde werklieden.	VERDERE BIJZONDERHEDEN.
5	94	Poengej.	Deli-Maatschappij, o.; M. J. F. Haarsma, a	1 500	Zie laatste kolom.	26 Mei 1953.	292 125	Chin. 368 Jav. 88 Klings 22 Baw. 31	Batt. 20	Beplant waren geweest 275 velden (elk va $^5/_4$ bouw). De gronden hadden 6 à 10 jar braak gelegen en werden, na bemesting m guano, voor de 2de maal beplant, met vr gunstigen uitslag.
6	95	Tjinta Radja.	E. Boeck, o. en a.	3 000	id.	31 Oct. 1960.	180 742	Chin. 230 Jav. 20 Klings 17	Batt. 30 Gaijoes. 40	Beplant waren geweest 200 velden (elk va 6000 M².). Gedeeltelijk werden de grond voor de 2de maal beplant, nadat zij 7 à 1 jaren hadden braak gelegen. De uitkomst der bemesting met guano waren niet over bevredigend.
7	96	Kwala Begoemit.	Deli-Maatschappij, o.; Th. J. Hirsch, a.	1 000	id.	8 Nov. 1947.	516 125	Chin. 630 Jav. 105 Klings 45	Batt. 83 Bandj. 51 Mandh. 15	Beplant waren geweest 407 velden (elk va $^3/_4$ bouw). De helft der beplante grond had 9 jaren braak gelegen en werd, n bemesting met guano, voor de 2de ma beplant. Uitkomsten vrij gunstig.
8	97	Tandjong Djati.	Deli-Maatschappij, o.; C. Krebs, a.	3 500	id.	17 April 1961.	471 125	Chin. 577 Jav. 119 Klings 36 Baw. 28 Bandj. 95	. . . . . .	Beplant waren geweest 406 velden als vore De helft had 11 jaren braak gelegen e werd, na bemesting met guano, voor d 2de maal beplant. De resultaten waren be vredigend.
9	98	Batang Serangan.	Id., o.; J. Schäffer, a.	10 000	id.	17 April 1961.	190 950	Chin. 349 Jav. 162 Klings 8 Bandj. 38	Batt. 60 Alas 75	Beplant waren geweest 213 velden als voren
10	99	—	J. De Lapeijrie en O. Eckels, o.	2 000	. . . .	11 Juni 1962.	. . . .	. . . . . .	. . . . . .	Dit perceel was in 1890 niet in exploitatie.
10a	100	—	Id., o.	e)	. . . .	11 Juni 1962.	. . . .	. . . . . .	. . . . . .	Als voren.
11	101	Paija Djamboe. (Zie ook de aanteekening bij het volgende perceel.)	Paija Djamboe Company, o.; A. M. Glen, a.	1 800	Zie laatste kolom.	26 Febr. 1954.	445 900	Chin. 540 Jav. 120 Klings 31 Baw. 4	Bandj. 90	Beplant waren geweest 390 velden (elk va 2000 vierk. depa). 320 velden lagen 6 jare braak en werden, na bemesting met guan voor de 2de maal beplant, met goede resul taten.
11a	—	—	Id., o.	1 000	. . . .	26 Febr. 1954.	. . . .	. . . . . .	. . . . . .	Dit perceel ressorteert onder de voorgaand onderneming.
12	102	Kwala Mentjirim.	Deli-Maatschappij, o.; F. E. G. A. A Stalmann, a.	2 000	Zie laatste kolom.	13 Juli 1957.	541 250	Chin. 590 Jav. 86 Klings 38 Bw 31	Batt. 30	Beplant waren geweest 384 velden (elk va $^3/_4$ bouw). De gronden lagen 7 à 10 jare braak en werden, na bemesting met guano, voor de 2de maal beplant, met vrij gunstige uitslag.
13	103	Namoe Trassi.	Fr. Meijer, o.; J. J. Dumas, a.	2 000	id.	10 Jan. 1954.	487 320	Chin. 640 Jav. 81 Klings 42	Jav. 28 Batt. 12 Bandj. 32 Mal. 15	Beplant waren geweest 424 velden (elk va 7000 M²). De grond lag 1 jaar braak e werd, na bemesting met guano, voor d 2de maal beplant, met bevredigend gevolg.
14	104	Padang Brarang.	The United Langkat Plantations Company (lim.), o.; F. Shaw, a.	7 500	id.	30 Juli 1954.	912 500	Chin. 722 Jav. 21 Klings 81	Bandj. 103 Mal. 95	Beplant waren geweest 500 velden (elk va 1500 vierk. depa). 380 dezer velden lagen 8 jaren braak en werden, na bemesting met guano, voor de 2de maal beplant. De uitkomsten waren bevredigend.
14	105	Padang Tjermin.	Id., o.; J. C. Tate, a.	e)	id.	Zie noot e.	687 500	Chin. 722 Jav. 139 Klings 47 Baw. 4 Mal. 78	Batt. 20 Bandj. 120	Beplant waren geweest 500 velden als voren. 180 dezer velden lagen 7 jaren braak en werden, na bemesting met guano, voor de 2de maal beplant. Uitslag bevredigend.
15	106	Lembiki.	Deli-Maatschappij, o.; J. Th. Ponse, a.	2 500	id.	27 Aug. 1955.	413 875	Chin. 505 Jav. 86 Klings 4 Baw. 1	Batt. 50	Beplant waren geweest 400 velden (elk va $^3/_4$ bouw). Een gedeelte der gronden lag 9 jaren braak en werd, na bemesting met guano, voor de 2de maal beplant, met vrij gunstige uitkomsten.
16	107	Bindjej.	G. Engelbrecht, o.; J. E. Engelhard, a.	2 000	id.	12 Juni 1954.	706 250	Chin. 782 Jav. 46 Klings 45 Baw. 32	Batt. 35 Bandj. 62	Beplant waren geweest 450 velden (elk va 6000 M²). Een gedeelte der gronden lag 8 jaren braak en werd, na bemesting met guano, voor de 2de maal beplant met gunstig gevolg.
17	108	Bekioeng.	Deli-Langkat Tabakmaatschappij, o.; H. W. Balcke, a.	4 500	id.	24 Febr. 1956.	687 500	Chin. 646 Jav. 282 Klings 34	Jav. 35 Batt. 55 Gaijoes 13 Bandj. 12	Beplant waren geweest 500 velden (elk va 1800 vierk. depa).

N°. der concessie-contracten. *b*)	Doorloopend volgnummer der ondernemingen.	NAMEN DER ondernemingen.	NAMEN DER ondernemers en erkende administrateurs.	Uitgestrektheid (in bouws) waarvoor is gecontracteerd.	Uitgestrektheid (in bouws) beplant geweest.	Tijdstip waarop de concessie eindigt.	Verkregen tabaksproductie (in Amst. ponden).	Aantal der bij contract aangenomen werklieden van buiten het gewest afkomstig.	Aantal in dagdienst gebezigde werklieden.	VERDERE BIJZONDERHEDEN.
19 *l*)	109	Lingga A.	The British Deli and Langkat Tobacco Company (lim.), o.; C. Th. M. Hanegraat, a.	3 000	Zie laatste kolom.	17 Juli 1956.	531 443	Chin. 732 Jav. 128 Bandj. 36	Batt. 6	Beplant waren geweest 601 velden als voren. 560 dezer velden waren ook een jaar te voren in cultuur geweest. De guanobemesting leverde goede uitkomsten op.
	110	Lingga B.	Id., o.; P. H. De Vries, a.	*e*)	....	Zie noot *e*.	....	......	......	Deze onderneming werd einde 1890 geopend.
20	111	Gebang.	C. Black, o.; G. Black, a.	2 000	Zie laatste kolom.	21 Dec. 1897.	93 250	Chin. 195 Jav. 45 Klings 18	Batt. 24 Bandj. 9	Beplant waren geweest 142 velden (elk van 1500 vierk. depa). Gedeeltelijk lag de grond 4 jaren braak en werd, na bemesting met guano, voor de 2de maal beplant met onbevredigenden uitslag.
21	112	Glen Bervie.	Langkat-Maatschappij (lim.), o.; R. Sucro, a.	3 000	id.	24 Dec. 1939.	227 000	Chin. 448 Jav. 32 Bandj. 151	Geene.	Beplant waren geweest 314 velden (elk van 383/500 bouw). Een gedeelte der gronden was 2 jaren geleden ook in cultuur geweest. De bemesting met guano gaf bevredigende uitkomsten.
22	113	—	C. Black, o.	1 500	....	9 Aug. 1958.	....	......	......	Dit perceel was in 1890 niet in exploitatie.
23	114	Serapoh. (Zie ook de contracten n°. 24 en 41 onder **Langkat.**)	Langkat-Maatschappij (lim.), o.; W. Danne, a.	1 500	Zie laatste kolom.	24 Dec. 1939.	89 447	Chin. 306 Jav. 45 Klings 10 Bandj. 120	Geene.	Beplant waren geweest 250 velden (elk van 375/500 bouw). De grond lag 10 jaren braak en werd, na bemesting met guano, voor de 2de maal beplant met onbevredigenden uitslag.
24	—	—	Id., o.	*m*) 1 000	....	12 Juni 1959.	....	......	......	Dit perceel, Tandjong Slamat genaamd, ressorteert onder de voorgaande onderneming.
26	—	—	Amsterdam-Langkat-Cultuurmaatschappij, o	1 000	....	20 Nov. 1959.	....	......	......	Dit perceel behoort tot de sub n°. 127 vermelde onderneming Pelawi.
27	115	Besitan.	J. A. Lind, o. en a.	5 000	....	23 Aug. 1964.	....	......	......	Deze onderneming werd tegen het einde van 1890 geopend.
28	116	Tandjong Bringin (Zie ook het contract n°. 35 onder **Langkat.**)	Shanghai Sumatra Tobacco Company (lim.), o.; E. Hatt, a.	1 500	Zie laatste kolom.	2 Jan. 1961.	516 250	Chin. 589 Jav. 125 Klings 36 Baw. 16	†	Beplant waren geweest 486 velden (elk van 1500 vierk. depa).
29	117	Klambir. (Zie ook het contract n°. 39 als boven.)	Deli-Hollandia-Maatschappij, o.; J. Van Reuth, a.	500	id.	27 Jan. 1895.	74 750	Chin. 160 Jav. 10	Bandj. 21 Batt. 12	Beplant waren geweest 120 velden (elk van 1800 vierk. depa).
30	118	Kampong Baroe *o*)	G. Szijmkajllo, o. en a	100	id.	6 Mei 1893.	29 000	Chin. 60 Jav. 4	Jav. 10	Beplant waren geweest 110 velden (elk van 5100 M²).
31	119	Namoe Oker.	Deli-Maatschappij, o.; C. Heinoldt, a.	6 000	id.	31 Oct. 1960.	498 000	Chin. 521 Jav. 136 Klings 36 Baw. 1	Batt. 20 Bandj. 25	Beplant waren geweest 360 velden (elk van 3/4 bouw). Het grootste gedeelte der velden werd voor de 2de maal beplant na 2 jaren te hebben braak gelegen. Bemesting met guano leverde goede uitkomsten op.
32	120	—	J. S. Kennedy, o.	6 000	....	3 Maart 1965.	....	......	......	Dit perceel, Tamboenan genaamd, was in 1890 niet in exploitatie.
33	121	Lau Boentoe.	Peijer en Gulich, o.; J. Kottmann, a.	6 000	†	31 Oct. 1960.	»	Zie laatste kolom.	Zie laatste kolom.	Op deze onderneming, ook genoemd in noot *a* dezer bijlage, wordt geen tabak, maar wel peper geteeld. De peperranken waren echter in 1890 nog niet vruchtdragend. Overigens wordt op Lau Boentoe hout gekapt (in 1890 900 M³). Men werkte met 95 Javanen, 28 Chineezen en 14 Klingaleezen).
34	122	Sakoeda.	Deli-Langkat Tabakmaatschappij, o.; C. Ladewig, a.	3 000	Zie laatste kolom.	9 Nov. 1960.	405 020	Chin. 583 Jav. 285 Klings 30	Jav. 42 Mandh. 60	Beplant waren geweest 420 velden (elk van 1800 vierk. depa).
35	—	—	Shanghai Sumatra Tobacco Company (lim.), o.	600	....	19 April 1961.	....	......	......	Dit perceel, Tamaran genaamd, ressorteert onder de sub n°. 116 vermelde onderneming Tandjong Bringin.

l) Onder het contractsnummer 18 werd in bijlage DDD van het vorig verslag genoemd de onderneming Padang Tjermin, thans vereenigd vermeld met het contractsnummer 14.

m) In bijlage DDD van 't vorig verslag stond dit perceel uitgetrokken voor slechts 400 bouws.

n) Het in bijlage DDD van 't vorig verslag als n°. 25 vermelde contract (in November 1890 ten einde geloopen) betrof de reeds in 1888 gesloten onderneming Louisiana.

o) In bijlage DDD van het vorig verslag werd deze onderneming Kepala Soengei geheeten en de uitgestrektheid niet opgegeven.

N°. der concessie-contracten. *b)*	Doorloopend volgnummer der ondernemingen.	NAMEN DER ondernemingen.	ondernemers en erkende administrateurs.	Uitgestrektheid (in bouws) waarvoor is gecontracteerd.	beplant geweest.	Tijdstip waarop de concessie eindigt.	Verkregen tabaksproductie (in Amst. ponden).	Aantal der bij contract aangenomen werklieden van buiten het gewest afkomstig.	Aantal in dagdienst gebezigde werklieden.	VERDERE BIJZONDERHEDEN
36	123	Serapit.	Amsterdam-Deli-Compagnie, o.; N. C. L. Holtius, a.	10 000	Zie laatste kolom.	15 Mei 1961.	341 000	Chin. 245 Jav. 32 Klings 10	Bandj. 42	Beplant waren geweest 200 velden (elk van 2000 vierk. depa), welke gronden ook in 't voorafgegane jaar in cultuur waren geweest. Bemesting met guano gaf onbevredigende uitkomsten.
37 38	124	Tandjong Poetoes	J. C. Van Gilse van der Pals, o. en a.	4 000 1 200	id.	27 Mei 1911. 27 Mei 1896.	88 525	Chin. 125 Jav. 130	Batt. 70 Bandj. 10	Beplant waren geweest 94 velden (elk van 1200 vierk. depa).
39	—	—	Deli-Hollandia Tabakmaatschappij, o.	500	....	21 Juli 1911.	....	......	......	Dit perceel, Troessan genaamd, ressorteert onder de sub n°. 117 vermelde onderneming Klambir.
40	125	—	H. F. Raat, o.	1 500	....	27 Aug. 1961.	....	......	......	Dit perceel was in 1890 niet in exploitatie.
41	—	—	Langkat-Maatschappij (lim.), o.	2 000	....	23 Sept. 1961.	....	......	......	Dit perceel, Boekit Toewa genaamd, ressorteert onder de sub n°. 114 vermelde onderneming Serapoh.
p) 44	126	—	Ch. G. Black en D. S. M. Douglas, o.	1 000	....	3 Aug. 1907.	....	......	......	Dit perceel was in 1890 niet in exploitatie.
45	127	Pelawi. (Zie ook het contract n°. 26 onder **Langkat**.)	J. H. Van Ek, o.; J. Cappon, a.	1 500	Zie laatste kolom.	8 Sept. 1962.	124 000	Chin. 208 Jav. 55 Klings 4 Bandj. 14	†	Beplant waren geweest 160 velden (elk van 1700 vierk. depa).
46	128	Soekaranda.	J. C. Tate en C. F. Merten, o.; C. F. Merten, a.	3 000	id.	29 Nov. 1962.	156 250	Chin. 225 Jav. 75 Klings 8 Baw. 13	Bandj. 29	Beplant waren geweest 150 velden (elk van 2000 vierk. depa).
47	129	Wampoe.	J. B. Harmeijer, o.; H. Van der Beek, a.	*q)* 5 000	id.	10 Febr. 1962.	121 374	Chin. 169 Jav. 6 Klings 1 Baw. 1 Mal. 19	†	Beplant waren geweest 150 velden (elk van 1600 vierk. depa). Sommige van deze velden waren reeds in 't voorafgegane jaar in cultuur geweest.
48	130	Limau Manis.	E. Versmann, o.; C. Von Hagen, a.	150	id.	2 Maart 1892.	102 340	Chin. 187 Jav. 91 Baw. 1 Bandj. 18	Bandj. 9	Beplant waren geweest 103 velden (elk van 1800 vierk. depa), welke gronden 6 jaren braak hadden gelegen. Bemesting met guano gaf goede uitkomsten.
49	131	Soengei Bingei.	Amsterdam-Langkat-Cultuurmaatschappij, o.; A. J. Bruijns, a.	400	id.	6 Maart 1908.	33 625	Chin. 100 Jav. 48 Bandj. 43	†	Beplant waren geweest 75 velden (elk van 1600 vierk. depa).
r) 53	132	Tandjong Poera.	A. B. Smith, o. en a.	500	id.	25 Juni 1898.	50 555	Chin. 80 Jav. 50	Batt. 30 Bandj. 15	Beplant waren geweest 75 velden (grootte niet opgegeven).
54	133	—	P. Van de Water, o.	1 500	....	18 Juli 1963.	....	......	......	Dit perceel was in 1890 niet in exploitatie.
55	134	—	C. J. L. Van Schmid, o.	6 000	....	4 Maart 1965.	....	......	......	Dit perceel (waarvoor het concessiecontract in 1890 werd goedgekeurd) kwam in dat jaar nog niet in exploitatie.
56	135	—	C. F. Merten, o.	2 000	....	22 Mei 1965.	....	......	......	Als voren.
57	136	—	J. B. Harmeijer, o.	4 000	....	15 Aug. 1965.	....	......	......	Id.
		Totalen voor de ondernemingen in Langkat		149 250			11339488			

RIJK VAN SERDANG.

N°.	Doorloopend volgnummer	ondernemingen	ondernemers en administrateurs	waarvoor is gecontracteerd	beplant geweest	Tijdstip	Verkregen tabaksproductie	Aantal bij contract	Aantal in dagdienst	Verdere bijzonderheden
1	137	Tandjong Merawa.	Senembah-Maatschappij, o.; E. Tweer, a.	7 588	Zie laatste kolom.	18 Jan. 1948.	634 000	Chin. 600 Jav. 200 Klings 25 Baw. 60	Batt. 80 Bandj. 30	Beplant waren geweest 451 velden (elk van ¾ bouw). De grond had 1 à 7 jaren braak gelegen en werd, na gedeeltelijk met guano te zijn bemest, voor de 2de en 3de maal beplant. De uitkomsten waren bevredigend. 30 pct. van de voor de onderneming benoodigde rijst werd door eigen cultuur verkregen.

p) Ook in bijlage DDD van 't vorig verslag werden de contracten n°. 42 en 43 niet vermeld.
q) In bijlage DDD van 't vorig verslag stond Bampoe (lees: Wampoe) uitgetrokken voor 3000 bouws.
r) Ook in bijlage DDD van 't vorig verslag werden de contractsnummers n°. 50 tot en met 52 niet vermeld.

N°. der concessie-contracten. b)	Doorloopend volgnummer der ondernemingen.	NAMEN DER ondernemingen.	NAMEN DER ondernemers en erkende administrateurs.	Uitgestrektheid (in bouws) waarvoor is gecontracteerd.	Uitgestrektheid (in bouws) beplant geweest.	Tijdstip waarop de concessie eindigt.	Verkregen tabaksproductie (in Amst. ponden).	Aantal der bij contract aangenomen werklieden van buiten het gewest afkomstig.	Aantal in dagdienst gebezigde werklieden.	VERDERE BIJZONDERHEDEN.
2	138	Tandjong Merawa Kiri.	Senembah-Maatschappij, o.; M. Gorbach, a.	s)	Zie laatste kolom.	Zie noot s.	369 856	Chin. 425 Jav. 154 Klings 2 Baw. 23	Batt. 80 Mal. 26	Beplant waren geweest 313 velden als voren, waarvan een 100-tal ook in het voorafgegane een tabaksoogst hadden opgeleverd. Op de afgeplante tabaksvelden werd rijst geteeld.
3	139	Soengei Behasa.	Id., o.; F. A. König, a.	s)	id.	id.	397 700	Chin. 400 Jav. 100 Baw. 30	Batt. 70	Beplant waren geweest 296 velden als voren. De gronden werden gedeeltelijk voor de 2de en 3de maal beplant na 1 à 6 jaren braak te hebben gelegen. Met goed gevolg werd ook rijst geteeld.
t) 5	140	Loeboe Pakam.	Anglo Dutch Tobacco Company (lim.), o.; A. Forsyth, a.	4 000	id.	27 Jan. 1960.	492 000	Chin 600 Jav. 140 Klings 15	Jav. 10 Batt. 130 Bandj. 15	Beplant waren geweest, en wel voor de eerste maal, 400 velden als voren. Met goed gevolg werd ook rijst geteeld.
6	141	Toempatan. (Zie ook het contract n°. 10 onder **Serdang**.)	Deli-Maatschappij, o.; C. J. M. J. Ter Beek, a.	4 000	id.	19 Dec. 1960.	362 500	Chin. 357 Jav. 70 Klings 27	†	Van de 357 beplante velden (elk van 3/4 bouw) waren er 120 voor de 2de maal in cultuur, na met guano bemest te zijn geweest. Men was over de uitkomsten tevreden. Ook de rijstoogst viel gunstig uit.
7	142	Frankfurt.	Netherlands India Sumatra Tobacco Company (lim.), o.; F. von Voss, a.	u) 4 000	id.	26 April 1961.	338 500	Chin. 375 Jav. 100 Klings 40	Batt. 50 Bandj. 40	Van de 300 velden (elk van 3/4 bouw), waarvan geoogst werd, waren er 30 ook in het voorafgegane jaar beplant geweest. Deze waren met guano bemest geweest, en zulks met goeden uitslag. De rijstoogst was bevredigend.
v) 9	143	Galang w).	E. Heins en J. Schröder, o.; E. Heins; a.	2 000	....	24 Mei 1961.	....	......	......	Deze onderneming werd einde 1890 gesloten.
10	—	Kwala Namo	Deli-Maatschappij, o.	4 500	....	5 Maart 1961.	....	......	......	Dit perceel ressorteert onder de sub n°. 141 vermelde onderneming Toempatan.
11	144	Ramoenia (Zie ook het contract n°. 28 als boven.)	De Floris en Hordijk, o.; K. F. H Hordijk, a.	1 500	Zie laatste kolom.	19 Juli 1951.	153 361	Chin. 118 Jav. 48 Bandj. 2	Batt. 10	Van de 100 velden (elk van 3/4 bouw), waarvan geoogst werd, waren er 30 ook in het voorafgegane jaar in cultuur geweest. Deze waren met guano bemest, hetgeen goede uitkomsten gaf. De rijstoogst was gunstig.
12	145	—	Sumatra Tobacco Plantations Company (lim).	2 000	....	25 Juni 1952.	....	......	......	Dit perceel, Kotozan genaamd, was in 1890 niet in exploitatie.
13	146	Djamboer Poelau x). (Zie ook het contract n°. 18 als boven.)	A. Tobler, o. en a.	1 500	120	24 Febr. 1960.	120 000	Chin. 120 Jav. 63	Batt. 60	De grond werd voor de 1ste maal beplant.
14	147	—	Chartered Bank of Ind, Australia and China en J. A. Kruijt.	2 000	....	24 Febr. 1960.	....	......	......	Dit perceel, Esperance genaamd, was in 1890 niet in exploitatie.
15	148	Tanahbang.	Anglo Dutch Tobacco Company (lim.), o.; A. de Giovanni, a.	2 300	Zie laatste kolom.	23 Jan. 1953	Zie laatste kolom.	Jav. 30	†	Bij deze onderneming werd in 1890 geen tabak geteeld. Een 40-tal bouws waren echter met koffie beplant, doch deze tuinen verkeerden in verwaarloosden toestand. Zij leverden in 1890 een oogst van 53 1/2 pikols.
16	149	—	Sumatra Tobacco Plantations Company (lim.), o.	250	....	16 Sept. 1960.	....	......	......	Dit perceel, Panara genaamd, was in 1890 niet in exploitatie.
17	150	Soengei Toewan.	J. Tabel, o.; G. Burland, a.	1 000	Zie laatste kolom.	31 Oct. 1960.	200 000	Chin. 186 Jav. 65	Batt. 30	Van de 150 velden (elk van 3/4 bouw), waarvan geoogst werd, was ongeveer de helft ook in het voorafgegane jaar met tabak beplant geweest. Ofschoon geen bemesting had plaats gevonden, werden toch goede uitkomsten verkregen. De rijstoogst viel gunstig uit.
18	—	—	A. Tobler, o.	1 500	....	11 Febr. 1961.	....	......	......	Dit perceel, in 't vorig verslag Fortuna geheeten, ressorteert onder de sub n°. 146 vermelde onderneming Djamboer Poelau.

s) Begrepen in de opgaaf betreffende de onderneming Tandjong Merawa (n°. 137).

t) Het contract n°. 4 wordt niet meer vermeld, omdat de gronden, waartoe deze concessie betrekking heeft, geen afzonderlijke onderneming meer uitmaken, maar begrepen zijn onder de opgaaf betreffende Tandjong Merawa (onderneming n°. 137).

u) Vroeger was op deze gronden ook de onderneming Bobongan gevestigd, welke echter na den oogst van 1888 schijnt gesloten te zijn geworden.

v) Het contract n°. 8 wordt niet meer vermeld, omdat de gronden, waartoe deze concessie betrekking heeft, ressorteeren onder de sub n°. 156 vermelde onderneming Batang Kwis.

w) In 't vorig verslag werd deze onderneming Timbang Langkat geheeten.

x) In 't vorig verslag stond deze onderneming onder den naam Medan Ketoeka vermeld.

N°. der concessie-contracten. b)	Doorloopend volgnummer der ondernemingen.	NAMEN DER ondernemingen.	NAMEN DER ondernemers en erkende administrateurs.	Uitgestrektheid (in bouws) waarvoor is gecontracteerd.	Uitgestrektheid (in bouws) beplant geweest.	Tijdstip waarop de concessie eindigt.	Verkregen tabaksproductie (in Amst. ponden).	Aantal der bij contract aangenomen werklieden van buiten het gewest afkomstig.	Aantal in dagdienst gebezigde werklieden.	VERDERE BIJZONDERHEDEN.
19	151	Paloh Kemiri.	Sumatra Tobacco Plantations Company (lim.), o.; A. P. Bernard, a.	500	Zie laatste kolom.	16 April 1961.	275 000	Chin. 320 Jav. 80 Baw. 20	Batt. 100	Beplant waren geweest 300 velden (elk van $^{3}/_{4}$ bouw).
20	152	—	Deli-Batavia-Maatschappij, o.	1 500	....	15 Mei 1961.	....	......	......	Op dit perceel was de onderneming Sennah gevestigd, welke in het begin van 1890 werd gesloten.
21	153	Goenoeng Rinteh.	Senembah-Maatschappij, o.; L. J. Abeleven, a.	3 079 510	Zie laatste kolom.	19 Juni 1961. 19 Juni 1961.	227 375	Chin. 371 Jav. 147 Baw. 19	Batt. 142 Bandj. 13	Op een gedeelte van deze perceelen is de sub n°. 27 vermelde onderneming Patoembah gevestigd. Slechts 9 van de 244 velden (elk van $^{3}/_{4}$ bouw) werden voor de 2de maal beplant. Deze waren met guano bemest geweest, doch zonder resultaat. De rijstoogst viel gunstig uit.
22	154	Adolina.	Netherlands India Sumatra Tobacco Company (lim.), o.; M. Trip, a.	4 000	id.	21 Juli 1961.	273 750	Chin. 350 Jav. 150 Bandj. 45	Batt 40	De gronden (gezamenlijk 270 velden elk van $^{3}/_{4}$ bouw) werden voor de 1ste maal beplant. De rijstoogst viel gunstig uit.
23	—	—	Id., o.	500	....	21 Juli 1961.	....	......	......	Dit perceel, Terdjoen genaamd, ressorteert onder de sub n°. 142 vermelde onderneming Frankfurt.
24	—	—	Senembah-Maatschappij, o.	5 696	....	10 Aug. 1961.	....	......	......	Dit perceel ressorteert onder de sub n°. 137 vermelde onderneming Soengei Behasa.
25	155	—	Id., o.	3 648	....	10 Aug. 1961.	....	......	......	Dit perceel, Tandjong Djahe genaamd, was in 1890 niet in exploitatie.
26	156	Batang Kwis.	Id., o. H. Frei, a.	5 489	Zie laatste kolom.	10 Aug. 1961.	350 000	Chin. 390 Jav. 200 Baw. 30	Batt. 80 Bandj. 20 Mal. 28	De gronden (310 velden, elk van $^{3}/_{4}$ bouw) werden, na één jaar braak te hebben gelegen en met guano bemest te zijn geweest, voor de 2de maal beplant. Men verkreeg goede uitkomsten.
27 28	157	Goenoeng Rinteh.	Id. en de Floris en Hordijk, o.; J. Abeleven, a.	2 119 1 500	....	10 Aug. 1961. 20 Aug. 1961.	†	†	†	Het in de tweede plaats vermelde perceel ressorteert onder de onderneming Ramoenia (zie n°. 144).
29	158	—	L. Luijten, o.	1 000	....	9 Oct. 1961.	....	......	......	Dit perceel, waarop vroeger de onderneming Tandjong Poerba was gevestigd, werd op het einde van 1889 gesloten.
30	159	Timbang Deli.	Deli Langkat Tabakmaatschappij, o.; Th. J. Ch. Kufahl, a.	700	Zie laatste kolom.	9 Oct. 1961.	209 784	Chin. 170 Jav. 78	Batt. 30	Dit perceel, Proemboen genaamd, ressorteerde in 1889 onder de sub n°. 143 vermelde onderneming Timbang Deli (thans Galang), maar was in 1890 als zelfstandige onderneming in exploitatie. De gronden, bestaande uit 170 velden (elk van $^{3}/_{4}$ bouw), werden voor de 2de maal beplant, met toepassing van guanobemesting. De rijstoogst viel goed uit.
31	160	—	J. J. en G. Tait, o.	3 000	....	29 Nov. 1961.	....	......	......	Dit perceel, Si Djinggi genaamd, was in 1890 niet in exploitatie.
32	161	Patoemboekan.	Anglo Dutch Tobacco Company (lim.), o.; F. A. Stephens, a.	2 000	Zie laatste kolom.	11 Dec. 1961.	261 284	Chin. 234 Jav. 89	Batt. 40	Beplant waren geweest 220 velden (elk van $^{3}/_{4}$ bouw), die ook in 1888 in cultuur waren geweest.
33	162	Soengei Merah.	Soengei Merah Tobacco Company, o.; Ch. A. Von der Pfordten, a.	1 000	id.	7 Jan. 1962.	225 000	Chin. 210 Baw. 18	Batt. 50	De 154 velden (elk van $^{3}/_{4}$ bouw), waarvan geoogst werd, waren, na 2 jaren braak te hebben gelegen en na met guano bemest te zijn geweest, voor de 2de maal beplant. De uitkomsten waren gunstig. Ook de rijstoogst viel goed uit.
34	163	Titian Oerat.	M. J. Köhler, o.; E. Borring, a.	2 000	id.	20 Mei 1962.	36 692	Chin. 50 Jav. 30 Bandj. 40	†	De grond (50 velden als boven) werd voor de 1ste maal beplant. De rijstoogst was goed.
35	164	Namo Rambej.	D. De Floris, o.; J. B. A. L. D. De Floris, a.	3 000	id.	28 Mei 1962.	91 344	Chin. 58 Jav. 30 Baw. 4	Batt. 8 Mandh. 10	Van de 52 velden als boven, waarvan geoogst werd, waren er sommige voor de 2de maal beplant na bemesting met guano. De uitkomsten waren gunstig. Ook de rijstoogst viel goed uit.
36	165	—	E. Borring.	600	....	28 Mei 1897.	....	......	......	Dit perceel was in 1890 niet in exploitatie.

N°. der concessie-contracten. ij)	Doorloopend volgnummer der ondernemingen.	NAMEN DER ondernemingen.	NAMEN DER ondernemers en erkende administrateurs.	Uitgestrektheid (in bouws) waarvoor is gecontracteerd.	Uitgestrektheid (in bouws) beplant geweest.	Tijdstip waarop de concessie eindigt.	Verkregen tabaksproductie (in Amst. ponden).	Aantal der bij contract aangenomen werklieden van buiten het gewest afkomstig.	Aantal in dagdienst gebezigde werklieden.	VERDERE BIJZONDERHEDEN.
38	166	Bengabing.	Netherlands India Sumatra Tobacco Company (lim.), o.; P. Budich, a.	1 500	Zie laatste kolom.	29 Nov. 1961	127 000	Chin. 260 Jav. 82	Batt. 50 Bandj. 40	De grond (150 velden elk van 3/4 bouw) werd voor de 1ste maal beplant.
39	167	Bandar Kwala.	O. Puttfarcken, o. en a.	2 000	id.	11 Aug. 1962	92 500	Chin. 104 Jav. 25	Batt. 30	104 velden (elk van 3/4 bouw) waren beplant geweest, alle voor de 1ste maal.
40	168	Soengei Karej.	Tabakmaatschappij Silinda, o.; A. Van Duisburg, a.	2 000	id.	11 Aug. 1962	116 345	Chin. 108 Jav. 30 Baw. 15	Batt. 45	De grond (108 velden van 3/4 bouw elk) werd, na bemesting met guano, voor de 2de maal beplant. De rijstoogst leverde 350 gantang per veld op.
41	169	Teloek Mengkoedoe.	L. E. Pastourel, c. s., o.	1 000	....	2 Sept. 1962	.....	......	......	Dit perceel was in 1890 niet in exploitatie.
42	170	—	Chartered Bank of Ind., Austral. and China en J.A. Kruijt, o.	4 000	....	29 Dec. 1962	.....	......	......	Op dit perceel, in 1890 niet in exploitatie, was vroeger de onderneming Soengei Toentoeng gevestigd.
43	171	Begerpang.	La Société des tabacs de Deli, o.; E. Trapé, a.	2 000	Zie laatste kolom.	4 Febr. 1963	171 666	Chin. 100 Jav. 45	Batt. 12	De grond (100 velden van 3/4 bouw elk) werd voor de 1ste maal beplant. Rijstoogst gunstig.
44	172	Kali Tawang.	K. W. Heijmering, o.; L. E. Pastourel, a.	1 000	id.	10 Maart 1963	123 304	Chin. 100 Jav. 30	Batt. 40	De grond (100 velden als boven) had 1 à 2 jaren braak gelegen en werd, na bemesting met guano, voor de 2de maal beplant, met goeden uitslag. De rijstoogst viel niet gunstig uit.
45	173	—	Sumatra Tobacco Plantations Company (lim.), o.	2 000	....	19 Maart 1963	.....	......	......	Dit perceel was in 1890 niet in exploitati .
46	174	—	Anglo Dutch Tobacco Company (lim.), o.	1 500	....	7 Juni 1963	.....	......	......	Als voren.
46a	175	Tangga Batoe.	E. Bucksath, o.; M. Bucksath, a.	4 000	Zie laatste kolom.	30 Juni 1963	60 588	Chin. 100 Jav. 30	Batt. 40	7 van de in cultuur geweest zijnde 87 velden (elk van 3/4 bouw) werden voor de 2de maal beplant, na bemesting met guano. De uitkomsten waren niet gunstig. Ook de rijstproductie was gering.
47	176	—	Tabakmaatschappij Silinda, o.	2 000	....	30 Juni 1963	.....	......	......	Dit perceel, Damah Djamboe genaamd, was in 1890 niet in exploitatie.
48	177	Damah Gloegoer z)	D. W. Gonzenbach, o. en a.	4 000	....	15 Nov. 1963	.....	......	......	Deze onderneming werd eerst tegen het einde van 1890 in exploitatie gebracht.
49	178	—	P. J. de Voogt en Ch. v. d. Pfordten, o.	1 500	....	15 Nov. 1963	.....	......	......	Dit perceel was in 1890 niet in exploitatie.
50	179	Gallia.	A. J. Gallois de Montbrun, o. en a.	1 000	Zie laatste kolom.	2 Juli 1964	141 330	Chin. 96 Jav. 47	Batt. 35	De grond (90 velden van 3/4 bouw elk) werd voor de 1ste maal beplant.
		Totaal voor de ondernemingen in Serdang		109 479			5 850 879			

AFDEELING BATOE BARA.

N°. der concessie-contracten. ij)	Doorloopend volgnummer der ondernemingen.	ondernemingen.	ondernemers en erkende administrateurs.	waarvoor is gecontracteerd.	beplant geweest.	Tijdstip waarop de concessie eindigt.	Verkregen tabaksproductie (in Amst. ponden).	Aantal der bij contract aangenomen werklieden van buiten het gewest afkomstig.	Aantal in dagdienst gebezigde werklieden.	VERDERE BIJZONDERHEDEN.
1	180	Soengei Kanan. (Zie ook het contract n°. 17 onder **Batoe Bara.**)	A. E. Hope, o.; G. A. T. Brosius, a.	4 000	224	5 Aug. 1960.	193 349	Chin. 449 Jav. 89 Baw. 19 Bandj. 26	75	De grond werd voor de 1ste maal beplant De rijstoogst leverde 119 600 gantangs op.
2	181	Soengei Si Moedjoer.	O. Eckels en C°., o.; J. Bischoff, a.	1 000	177	31 Aug. 1960.	166 313	Chin. 350 Jav. 63 Klings 8 Baw. 40 Bandj. 20	38	De grond werd voor de 1ste maal beplant, de rijstoogst leverde p. m. 32 500 gantangs op.
3	182	—	Pagoerawan Tabakmaatschappij, o.	1 000	....	3 Aug. 1960.	....	......	......	Dit perceel was in 1890 niet in exploitatie.
4	183	Soengei Radja.	Id., o.; H. Bjerring, a.	500	85	29 Oct. 1960.	74 000	Chin. 161 Jav. 14	54	Op 10 velden na, werd de grond, na 2 jaren braak te hebben gelegen en met guano te zijn bemest, voor de 2de maal beplant. De tabaksproductie was gering. Rijstoogst slecht.

ij) Ook in bijlage DDD van 't vorig verslag werd het contract n°. 37 niet meer vermeld.

z) In 't vorig verslag stond deze onderneming onder den naam Bandar Maria vermeld.

N°. der concessie-contracten. *b*)	Doorloopend volgnummer der ondernemingen.	NAMEN DER ondernemingen.	NAMEN DER ondernemers en erkende administrateurs.	Uitgestrektheid (in bouws) waarvoor is gecontracteerd.	Uitgestrektheid (in bouws) beplant geweest.	Tijdstip waarop de concessie eindigt.	Verkregen tabaksproductie (in Amst. ponden).	Aantal der bij contract aangenomen werklieden van buiten het gewest afkomstig.	Aantal in dagdienst gebezigde werklieden.	VERDERE BIJZONDERHEDEN.
5	184	—	Batoe Bara Tabakmaatschappij.	5 000	....	29 Dec. 1960.	....	......	......	Dit perceel, Tanah Itam genaamd, was 1890 niet in exploitatie.
7	185	Soengei Bedjangkar. (Zie ook het contract n°. 16 onder **Batoe Bara**.)	H. Meijer en C°., o.; E. H. W. van Beeren, a.	1 000 1 000	141	29 Dec. 1960. 29 Dec. 1960.	89 676	Chin. 230 Jav. 77 Bandj. 50	†	De grond werd voor de 1ste maal bepl[ant]. De rijstoogst leverde 64 000 gantangs op.
8	186	Soengei Si Hassin	A. E. Hope, o.; J. E. Velge, a.	2 500	148	19 Maart 1961.	134 000	Chin. 257 Jav. 98 Baw. 25	25	De grond werd voor de 1ste maal beplant.
	187	Dolok Estate	O. E. Bovenkerk, o.; A. R. Wolff, a.	2 000	99	20 Juli 1961.	86 250	Chin. 180 Jav. 22	12	15 velden werden, na bemesting met guano voor de 2de maal beplant, met bevredigende uitslag. De rijstoogst was middelmatig.
10	188	Soengei Soeka.	C. H. W. Pabst, o. en a.	1 000	143	11 Nov. 1961.	96 630	Chin. 201 Jav. 66 Bandj. 15	10	Slechts 40 velden werden, na 3 jaar braak te hebben gelegen en na met guano te zijn bemest, voor de 2de maal beplant. De uitkomsten waren slecht. Rijstoogst middelmatig.
11	189	Blimbing	R. Graaf zu Bentheim Teklenburg Rheda, o. en a.	2 000	113	9 Mei 1962.	137 500	Chin. 140 Klings 2 Bandj. 32	72	32 velden werden, na bemesting met guano voor de 2de maal beplant met goede uitkomsten. De rijstoogst leverde 37 8[00] gantangs op. Op Blimbing wordt ook de teelt van koffie en getahpertja ondernomen. Van elk dezer gewassen werden 2000 boomen in den grond gebracht.
12	190	Tandjong Koeba	Pagoerawan Tabakmaatschappij, o.; F. Roemer, a.	1 700	76	9 Mei 1962.	95 100	Chin. 120 Jav. 60	†	De grond werd voor de 1ste maal beplant. Rijstoogst bevredigend.
13	191	Indrapoera.	A. Siemssen en C°., o.; A. Siemssen, a.	1 500	56	24 Jan. 1964.	60 190	Chin. 99 Jav. 35 Bandj. 11	37	De grond werd voor de 1ste maal beplant. De rijstoogst leverde 22 500 gantangs op.
14	192	Tandjong Kasan.	M. Koch en E. Lekebusch, o.; E. Lekebusch, a.	3 000	112	26 Febr. 1965.	120 000	Chin. 200 Jav. 150 Bandj. 23	75	De grond werd voor de eerste maal beplant; de rijstoogst viel minder goed uit.
15	193	—	H. Siber, o.	1 000	....	26 Febr. 1965.	....	......	......	Dit perceel was in 1890 niet in exploitatie.
16	—	—	H. C. C. J. Meijer, o.	500	....	12 April 1965.	....	......	......	Dit perceel (waarvoor het concessiecontract in 1890 werd goedgekeurd) ressorteert onder de sub n°. 185 vermelde onderneming Soengei Bedjangkar.
17	—	—	A. E. Hope, o.	350	....	22 Mei 1965.	....	......	......	Dit perceel (waarvoor het concessiecontract in 1890 werd goedgekeurd) ressorteert onder de sub n°. 180 vermelde onderneming Soengei Kanan.
18	194	—	Dr. Campbell Graham, o.	2 000	....	27 Mei 1965.	....	......	......	Dit perceel, Pinang Merah genaamd (waarvoor het concessiecontract in 1890 werd goedgekeurd), kwam in dat jaar nog niet in exploitatie.
		Totalen voor de ondernemingen in de afdeeling Batoe Bara		31 050			1 253 008			

AFDEELING ASSAHAN.

N°. der concessie-contracten.	Doorloopend volgnummer.	ondernemingen.	ondernemers en erkende administrateurs.	waarvoor is gecontracteerd.	beplant geweest.	Tijdstip.	tabaksproductie.	werklieden van buiten het gewest.	in dagdienst.	VERDERE BIJZONDERHEDEN.
1	195	Kisaran.	H. Herrings en C°., o.; C. Denklau, a.	5 000	Zie laatste kolom.	27 Aug. 1960.	418 310	Chin. 490 Jav. 160 Klings 16 Baw. 20 Bandj. 22	Bandj. 220	Beplant waren geweest 428 velden (elk van 1600 vierk. depa). Voor de 2de of 3de maal werd op denzelfden grond geplant. 40 pct. der voor de onderneming benoodigde rijst werd door eigen cultuur verkregen.
1	196	Gorag Batoe.	Id., o.; D. Soeterik, a.	*e*)	id.	Zie noot *e*.	110 789	Chin. 200 Jav. 9 Bandj. 50	†	De grond (143 velden als boven) werd, na bemesting met guano, voor de 1ste maal beplant. De rijstoogst beloofde gunstige uitkomsten.
2	197	Torop.	J. Huber, o.; F. E. Tritschler, a.	2 000	id.	15 Maart 1961.	39 500	Chin. 126 Jav. 50 Bandj. 10	†	Beplant waren geweest 100 velden (elk van 1500 vierk. depa).
2	198	Si Moemboel Oemboel.	Id., o.; U. Keller, a.	*e*)	id.	Zie noot *e*.	29 500	Chin. 124 Jav. 49	†	Als voren 77 velden. De onderneming werd in den loop van 1890 gesloten.

N°. der concessie-contracten. b)	Doorloopend volgnummer der ondernemingen.	NAMEN DER ondernemingen.	NAMEN DER ondernemers en erkende administrateurs.	Uitgestrektheid (in bouws) waarvoor is gecontracteerd.	Uitgestrektheid (in bouws) beplant geweest.	Tijdstip waarop de concessie eindigt.	Verkregen tabaksproductie (in Amst. ponden).	Aantal der bij contract aangenomen werklieden van buiten het gewest afkomstig.	Aantal in dagdienst gebezigde werklieden.	VERDERE BIJZONDERHEDEN.
3	199	Kwala Piasa.	H. Herrings en C°., o.; E. Bruigom, a.	1 000	Zie laatste kolom.	23 April 1961.	128 835	Chin. 255 Jav. 73 Bandj. 22	Batt. 30 Bandj. 30	Beplant waren geweest (voor de 1ste maal) 186 velden van 4/5 bouws elk.
4	200	Poeloe Radja. (Zie ook het contract n°. 11 onder **Assahan**).	Id., o; M. Ritter, a.	2 000	296	14 Mei 1961.	198 793	Chin. 520 Jav. 96	Bandj. 52 Baw. 16	20 velden werden, na 2 jaren braak te hebben gelegen en met guano te zijn bemest, voor de 2de maal beplant met bevredigenden uitslag. Ook de rijstoogst slaagde goed.
5	201	Hessa. (Zie ook de contracten n°. 10 en 13 als boven.)	Id., o.; C. Larsen, a.	7 000	Zie laatste kolom.	21 Juni 1961.	322 327	Chin. 550 Jav. 160 Klings 34	Bandj. 80	384 velden (elk van 1600 vierk. depa) werden voor de 1ste maal beplant.
6	202	—	Id., o.	2 000	....	5 Juli 1961.	....	......	......	Dit perceel was in 1890 niet in exploitatie.
7	203	—	Id., o.	2 000	....	5 Juli 1961.	....	......	......	Als boven.
8	204	Ajer Natas.	Kwaloe Assahan Tobacco company (lim.), o.; C. Verwaijen, a.	1 000	Zie laatste kolom.	20 Juli 1961.	145 000	Chin. 320 Jav. 100 Klings 10 Bandj. 100	†	Beplant waren geweest (voor de 1ste maal) 200 velden (elk van 1500 vierk. depa). De rijstoogst slaagde bevredigend.
9	205	Soengei Silau.	Assahan Tabakmaatschappij, o.; E. Sturzenegger, a.	2 000	Id.	7 Sept. 1961.	218 000	Chin. 350 Jv. 100 Bandj. 50	Batt. 20	Beplant waren geweest (voor de 1ste maal) 250 velden, waarvan de grootte niet is opgegeven. 33 pct. van de voor de onderneming benoodigde rijst werd door eigen cultuur verkregen.
10	—	—	H. Herrings en C°., o.	3 000	....	19 Dec. 1961	....	......	......	Dit perceel, Hessa genaamd, ressorteert onder de sub n°. 201 vermelde onderneming Hessa.
11	—	—	Id., o.	3 000	....	7 Febr. 1962.	....	......	......	Dit perceel, Poeloe Radja genaamd, ressorteert onder de sub n°. 200 vermelde onderneming Poeloe Radja.
12	206	Tanah Radja.	Id., o.; K. Althaus, a.	3 000	Zie laatste kolom.	31 Dec. 1896.	266 115	Chin. 550 Jav. 210 Klings 5 Bandj. 55	Bandj. 23	De gronden (344 velden elk van 6400 M².) werden voor de 1ste maal beplant. Met goed gevolg werd ook rijst geteeld.
13	—	—	Id., o.	500	....	19 Maart 1963.	....	......	......	Dit perceel, Hessa genaamd, ressorteert onder de sub n°. 201 vermelde onderneming Hessa.
14	207	—	M. Schutte, o.	1 700	....	17 April 1963.	....	......	......	Dit perceel was in 1890 niet in exploitatie
15	208	Soengei Boenoet.	Deli-Assahan Tabakmaatschappij, o.; N. van der Meer, a.	3 000	Zie laatste kolom.	19 Nov. 1963.	309 588	Chin. 450 Jav. 100 Klings 3 Baw. 30 Bandj. 110	Mandh. 50	Beplant waren geweest 369 velden (elk van 1800 vierk. depa). Op de afgeplante tabaksvelden werd rijst geteeld; de oogst van dit product gaf 250 gantangs per veld.
16	209	Tandjong Passir.	Huber en Stachelin, o.; C. Stalmann, a.	5 000	Id.	22 Nov. 1963.	56 000	Chin. 317 Jav. 170 Bandj. 50	Batt. 20 Bandj. 25	De gronden (200 velden elk van 1400 vierk. depa) werden voor de 1ste maal beplant. Aan rijstcultuur werd weinig gedaan.
17	210	Simpang Tiga. *aa*)	Nederl.-Assahan Cultuurmaatschappij, o.; J. Baarda, a.	4 500	Id.	4 Jan. 1929.	36 000	Chin. 114 Jav. 36 Bandj. 65	Batt. 50	De gronden (65 velden elk van 1600 vierk. depa) werden voor de 1ste maal beplant; rijstcultuur werd niet gedreven.
18	211	Silau Radja. *bb*)	Assahan Tabakmaatschappij, o.; H. Hübsman, a.	3 000	....	24 Aug. 1929.	....	......	......	Dit perceel werd eerst in den loop van 1890 in exploitatie gebracht.
19	212	Kwala Kapas. *f*)	Tabakmaatschappij Sumatra, o.; A. de Haas, a.	2 500	....	26 Oct. 1964.	....	......	......	Deze onderneming is eerst in 1890 in exploitatie gekomen.
20	213	—	Nederl.-Assahan Cultuurmaatschappij, o.; A. Barda, a.	5 000	....	4 Nov. 1964.	....	......	......	Dit perceel was in 1890 niet in exploitatie.
21	214	Kwala Aek Kasoengej. *f*)	G. A. Pieters, o; J. G. Burgersdijk, a.	5 000	....	11 Nov. 1964.	....	......	......	Deze onderneming is eerst in 1890 in exploitatie gekomen.
22	215	Bandar Poelau. *f*) (Zie ook het contract n°. 26 onder **Assahan**.)	Nederl. Ind. Tabakmaatschappij, o.; H. Carsten, a.	3 000	....	13 Dec. 1964.	....	......	......	Als voren.

aa) In 't vorig verslag werd deze onderneming Torop genoemd.

bb) Als voren Silau Toewa.

N°. der concessie-contracten. b)	Doorloopend volgnummer der ondernemingen.	NAMEN DER ondernemingen.	NAMEN DER ondernemers en erkende administrateurs.	Uitgestrektheid (in bouws) waarvoor is gecontracteerd.	Uitgestrektheid (in bouws) beplant geweest.	Tijdstip waarop de concessie eindigt.	Verkregen tabaksproductie (in Amst. ponden).	Aantal der bij contract aangenomen werklieden van buiten het gewest afkomstig.	Aantal in dagdienst gebezigde werklieden.	VERDERE BIJZONDERHEDEN.
23	216	Bindjej.	H. Herrings en C°., o.; H. Ames, a.	2 000	Zie laatste kolom.	16 Dec. 1964.	92 377	Chin. 234 Jav. 71 Baw. 22 Bandj. 39	†	De gronden (123 velden elk van 4/5 bouw) werden voor de 1ste maal beplant. Op de afgeplante tabaksvelden werd met „goed gevolg rijst geteeld.
24	217	—	Id., o.	3 000	. . . .	16 Dec. 1907.	. . . .	. . . . . .	. . . . . .	Dit perceel, Pondok Pandjang genaamd, was in 1890 niet in exploitatie.
25	218	Aer Kanopan. f)	United Langkat Plantations Company (lim.), o.; J. Theobald, a.	2 500	. . . .	28 Dec. 1964.	. . . .	. . . . . .	. . . . . .	Deze onderneming is eerst in 1890 in exploitatie gekomen.
26	—	—	Nederl. Ind. Tabakmaatschappij, o.	3 000	. . . .	17 Jan. 1930.	. . . .	. . . . . .	. . . . . .	Dit perceel ressorteert onder de sub n°. 21 vermelde onderneming Bandar Poelau.
27	219	—	H. Herrings en C°., o.	5 000	. . . .	14 Febr. 1965.	. . . .	. . . . . .	. . . . . .	Dit perceel, in 1890 geopend, kwam nog niet in exploitatie.
28	220	—	E. Bosch, o.	3 000	. . . .	14 April 1965.	. . . .	. . . . . .	. . . . . .	Als boven.
29	221	Telok Dalam.	Assahan Tabakmaatschappij Telok Dalam, o.; J. Damwijk, a.	3 000	Zie laatste kolom.	29 April 1950.	40 000	Chin. 134 Jav. 34 Bandj. 63	†	Het contract betreffende deze concessie werd in 1890 goedgekeurd. 96 velden (elk van 1500 vierk. depa) werden — voor de 1ste maal — beplant. Op enkele daarvan werd na afloop van den tabaksoogst rijst geteeld.
30	222	Aek Kasoengej.	Assahan Cultuurmaatschappij, o.; Fr. Martin, a.	3 000	. . . .	22 Mei 1965.	. . . .	. . . . . .	. . . . . .	Deze onderneming werd eerst in 1890 geopend.
		Totalen voor de ondernemingen in de afd. Assahan.		90 700			2 411 134			
			AFDEELING LABOEAN BATOE.							
1	223	Kota Pinang.	A. J. J. Borel en J. Favre, o.; J. B. Laurent, a.	3 000	60	15 Dec. 1963.	43 000	Chin. 103 Jav. 25 Klings 3	†	10 velden werden voor de 2de maal beplant en alle velden met guano bemest. Op de afgeplante velden werd met goed gevolg rijst geteeld.
2	224	Soeka Radja.	Plumacher en Röhrig, o.; J. Röhrig, a.	8 000	37	11 Sept. 1964.	35 000	Chin. 70 Jav. 30 Klings 11 Bandj. 18	†	De grond werd voor de 1ste maal beplant, zonder bemesting met guano. De uitkomsten worden gunstig genoemd. Op de afgeplante velden werd rijst geteeld.
	225	Kaloendang. f)	Assahan Tabakmaatschappij, o.; J. H. Haas, a.	5 000	53	2 Oct. 1964.	36 077	Chin. 97 Jav. 92 Klings 13 Battaks 3	Jav. 1 Mal. 1	70 velden werden met koemest en gebrande aarde bemest en voor de 2de maal beplant. De rijstoogst beloofde niet veel.
4	226	—	Id., o.	10 000	. . . .	1 Oct. 1964.	. . . .	. . . . . .	. . . . . .	Dit perceel, waarop de onderneming Kaloendang, was in 1890 gesloten.
5	227	—	J. Kummer, o.	6 000	. . . .	22 Jan. 1965.	. . . .	. . . . . .	. . . . . .	Dit perceel was in 1890 niet in exploitatie.
6	228	—	A. Brändli, o.	9 000	. . . .	16 April 1965.	. . . .	. . . . . .	. . . . . .	Als voren. Het concessie-contract werd in 1890 goedgekeurd.
7	229	Ajer Tenang.	E. Hubacher, o. en a.	3 000	. . . .	3 Oct. 1965.	. . . .	. . . . . .	. . . . . .	Deze tot dusver niet vermelde onderneming werd in 1890 geopend.
8	230	—	G. P. G. A. Scherer, o.	6 000	. . . .	14 Nov. 1965.	. . . .	. . . . . .	. . . . . .	Dit tot dusver niet vermelde perceel, in 1890 geopend, kwam nog niet in exploitatie. De naam van het perceel is Laboean Kaijoears.
9	231	—	A. Borel, o.	800	. . . .	14 Nov. 1965.	. . . .	. . . . . .	. . . . . .	Als voren. De naam van het perceel is Singgolom.
10	232	—	E. Sturzenegger, o.	7 000	. . . .	11 Dec. 1965.	. . . .	. . . . . .	. . . . . .	Als voren. De naam van het perceel is Sonnah.
		Totalen voor de ondernemingen in de afd. Laboean Batoe		57 800			114 077			
			AFDEELING BENGKALIS.							
1	233	—	Siak Cultuurmaatschappij, o.	10 000	. . . .	29 Sept. 1919.	. . . .	. . . . . .	. . . . . .	Dit perceel, waarop de onderneming Kota Boeroeq, was in 1890 niet in exploitatie.
ee) 3	234	—	Id., o.	3 000	. . . .	28 Dec. 1961.	. . . .	. . . . . .	. . . . . .	Op dit perceel was gevestigd de onderneming Pelabi, welke na den oogst van 1889 was gesloten.

ee) Ook in bijlage DDD van 't vorig verslag werd het contract n°. 2 niet meer vermeld.

N°. der concessie-contracten. *b*)	Doorloopend volgnummer der ondernemingen.	NAMEN DER ondernemingen.	ondernemers en erkende administrateurs.	Uitgestrektheid (in bouws) waarvoor is geconcteerd.	beplant geweest.	Tijdstip waarop de concessie eindigt.	Verkregen tabaksproductie (in Amst. ponden).	Aantal der bij contract aangenomen werklieden van buiten het gewest afkomstig.	Aantal in dagdienst gebezigde werklieden.	*VERDERE BIJZONDERHEDEN.*
4	235	Merboengka.	Siak Cultuurmaatschappij, o.	8 000	....	30 Dec. 1961.	.....	......	......	Deze onderneming bleef gedurende 1890 gesloten.
5	236	—	Id., o.	5 000	....	30 Dec. 1961.	.....	......	......	Dit perceel, waarop de onderneming Kota Boeroeq, was na den oogst van 1889 gesloten.
6	237	—	J. Stuart Kennedy, o.	3 000	....	30 Dec. 1961.	.....	......	......	Niet in exploitatie.
7	238	—	J. E. H. G. David, o.	2 000	....	19 Jan. 1962.	.....	......	......	Op dit perceel was de onderneming Pakan Baroe gevestigd, welke na den oogst van 1889 was gesloten.
8	239	—	J. J. Benjamin, o.	3 000	....	26 Jan. 1962.	.....	......	......	Niet in exploitatie.
9	240	—	Tabakmaatschappij Sumatra, o.	3 000	....	26 Jan. 1962.	.....	......	......	Als voren. (Vroeger was op dit perceel de onderneming Decima gevestigd.)
10	241	—	Tabakmaatschappij Holland, o	2 000	....	28 Jan. 1962.	.....	......	......	Niet in exploitatie.
11	242	—	Id., o.	4 000	....	28 Jan. 1962.	.....	......	......	Id.
12	243	—	Oost-Sumatra Tabakmaatschappij, o.	10 000	....	31 Mei 1962.	.....	......	......	Id. (Vroeger was op dit perceel de onderneming Hilversum gevestigd.)
13	244	—	W. A. Berghuis van Woortman, o.	2 000	....	10 Juni 1962.	.....	......	......	Niet in exploitatie.
14	245	—	J. Faes, o.	5 000	....	4 Oct. 1962.	.....	......	......	Id.
15	246	—	Id., o.	5 000	....	4 Oct. 1962.	.....	......	......	Id.
dd) 17	247	—	D. E. J. Boulet, o.	2 500	....	17 Dec. 1962.	.....	......	......	Id.
18	248	Soengei Tangkerang. *ee*)	Rotterdam-Siak Cultuuronderneming, o.	3 000	Zie laatste kolom.	23 Febr. 1963.	25 875	†	†	Beplant waren geweest 92 velden, waarvan de grootte niet is opgegeven.
19	249	—	Tabakmaatschappij Sumatra, o.	3 000	....	28 Febr. 1963.	.....	......	......	Dit perceel, waarop de onderneming Tapong, was na den oogst van 1889 gesloten.
20	250	Soengei Gantoeng.	Tanah Poetih Plantagiën Actiëngesellschaft, o.	6 000	Zie laatste kolom.	7 April 1963.	56 250	†	†	Beplant waren geweest 80 velden, waarvan de grootte niet is opgegeven.
21	251	Tanah Poetih.	Siak Kampar Syndicate (lim.), o.	10 000	id.	7 April 1963.	26 250	†	†	Als voren 60 velden.
22	252	—	S. G. Outhuijs, o.	3 000	....	7 April 1963.	.....	......	......	Niet in exploitatie.
23	253	—	Th. Hillen, o.	2 000	....	9 April 1963.	.....	......	......	Id.
24	254	—	H. C. van Akker, o.	10 000	....	9 Juni 1963.	.....	......	......	Id.
25	255	—	H. von Oertzen, o.	5 000	....	15 Juni 1963.	.....	......	......	Id.
26	256	—	D. Krieger, o.	5 000	....	14 Juli 1963.	.....	......	......	Id.
27	257	—	Rotterdam-Siak Cultuuronderneming, o.	1 500	....	6 Aug. 1963.	.....	......	......	Id.
28	258	—	C. A. de Dieu Stierling, o.	550	....	6 Aug. 1963.	.....	......	......	Id.
29	259	—	Cultuurmaatschappij Pakan Baroe, o.	5 000	....	5 Jan. 1964.	.....	......	......	Id.
30	260	—	W. E. Nash, o.	3 000	....	11 Febr. 1964.	.....	......	......	Id.
31	261	—	London-Sumatra Tobacco Syndicate (lim.), o.	5 000	....	14 Febr. 1964.	.....	......	......	Dit perceel, waarop de onderneming Tebing Tinggi, was na den oogst van 1889 gesloten.

dd) In bijlage DDD van 't vorig verslag werd onder het contract n°. 16 de onderneming Soeka Djadi vermeld, groot 7500 bouws. Van dit concessie-contract is thans geen sprake meer, omdat het door partijen ontbonden is verklaard.
ee) In 't vorig verslag werd deze onderneming Pakan Baroe geheeten.

N°. der concessie-contracten. b)	Doorloopend volgnummer der ondernemingen.	NAMEN DER ondernemingen.	NAMEN DER ondernemers en erkende administrateurs.	Uitgestrektheid (in bouws) waarvoor is gecontracteerd.	Uitgestrektheid (in bouws) beplant geweest.	Tijdstip waarop de concessie eindigt.	Verkregen tabaksproductie (in Amst. ponden).	Aantal der bij contract aangenomen werklieden van buiten het gewest afkomstig.	Aantal in dagdienst gebezigde werklieden.	*VERDERE BIJZONDERHEDEN.*
32	262	—	J. C. A. Jolles, o.	5 000	....	10 April 1964.	....	......	......	Niet in exploitatie.
33	263	—	Anglo Sumatra Tobacco Company, o.	5 000	....	9 Mei 1964.	....	......	......	Id.
34	264	—	John Fraser, o.	5 000	....	9 Mei 1945.	....	......	......	Id.
35	265	—	G. M. A. Gobee, o.	5 000	....	10 Sept. 1964.	....	......	......	Id.
36	266	—	J. Faes, o.	5 000	....	10 Sept. 1964.	....	......	......	Id.
37	267	—	Id., o.	5 000	....	10 Sept. 1964.	....	......	......	Id.
38	268	—	M. J. Boissevain, o.	5 000	....	10 Sept. 1964.	....	......	......	Id.
39	269	—	A. Knoote, o.	5 000	....	10 Sept. 1964.	....	......	......	Id.
40	270	—	Wijnen en van Steeden, o.	5 000	....	10 Sept. 1964.	....	......	......	Id.
41	271	—	C. E. Hummel, o.	2 000	....	21 Jan. 1965.	....	......	......	Id.
42	272	—	A. de Haas, o.	2 000	....	21 Jan. 1965.	....	......	......	Id.
	273	—	Rotterdam-Siak Cultuuronderneming, o.	3 000	....	23 Jan. 1965.	....	......	......	Id.
44	274	—	Siak Kampar Syndicate (lim.), o.	10 000	....	31 Juli 1965.	....	......	....	Id. (Het concessie-contract werd in 1890 goedgekeurd.)
45	275	—	H. J. van Braambeek, o.	5 000	....	17 Sept. 1965.	....	......	......	Id. (Id.)
46	276	—	Ch. Müller, o.	5 000	....	14 Oct. 1965.	....	......	......	Id. (Id.)
		Totalen voor de ondernemingen in de afd. Bengkalis......		201 550			108 375			

(**5.** 60.)

BIJLAGE **HHH**.

(Zie hoofdst. **O**, afd. II, § 2, van het verslag.)

I. OVERZICHT betreffende de TINLEVERING op BANKA over het werkjaar 1890/91.

Districten.	Ontginningen in hoofdzaak werkende volgens door of namens den resident gegeven aanwijzingen (ontginningen der 1ste klasse).							Particuliere ontginningen (ontginningen der 2de klasse).				Zoogenaamde ontginningen der 3de klasse, waaronder te verstaan de verdere bewerking (door tra-smelters en nalezers) van door de eigenlijke ontginningen verworpen ertshoudenden grond en tinslakken.			Totale levering (in pikols).
	Aantal ontginningen.	Gemiddeld aantal werklieden.				Geleverde hoeveelheid tin (in pikols).		Aantal ontginningen.	Gemiddeld aantal werklieden.	Geleverde hoeveelheid tin (in pikols).		Gemiddeld aantal *inleveraars*.	Geleverde hoeveelheid tin (in pikols).		
		Deelhebbers.	Jaarlooners.	Kolenbranders.	Totaal.	Totaal.	Gemiddeld per hoofd.			Totaal.	Gemiddeld per hoofd.		Totaal.	Gemiddeld per hoofd. *a*)	
Muntok . . .	"	"	"	"	"	"	"	20	269	2 809.84	10.44	12	567.98	47.33	3 377.82
Djeboes . . .	14	92	613	65	770	8 608.41	11.18	35	277	3 374.11	12.15	27	808.85	33.66	12 791.37
Blinjoe . . .	11	127	726	81	934	13 125.54	14.06	53	526	6 947.00	13.20^5	32	1 085.93	33.93	21 158.47
Soengeiliat . .	24	222	1 348	148	1 718	16 368.19	9.52	39	247	2 754.87	11.15	31	3 935.46	126.95	23 058.52
Merawang . .	12	81	736	98	915	7 979.61	8.72	15	246	3 275.94	13.31^5	14	1 411.98	100.85	12 667.53
Pangkalpinang.	14	213	679	143	1 035	11 769.20	11.37	20	208	2 769.86	13.31	17	848.43	49.84	15 387.49
Soengeislan . .	8	36	664	50	750	7 873.88	10.49	16	162	2 442.55	15.07	14	427.34	30.52	10 743.77
Koba	2	1	106	6	113	818.19	7.24	18	174	1 648.58	9.47	2	136.09	68.04	2 602.86
Toboali . . .	7	154	168	31	353	4 275.76	12.11	17	117	925.51	7.91	10	200.75	20.07^5	5 402.02
Totalen over 1890/1891 .	92	926	5 040	622	6 588	70 818.78	10.75	233	2 226	26 948.26	12.10^5	159	9 422.81	59.26	107 189.85
Over 1889/1890 waren de totalen	96	875	5 314	612	6 801	59 534.88	8.75	263	2 017	22 948.70	11.38	208	7 207.55	34.65	89 691.13

a) De in deze kolom vermelde gemiddelden kunnen niet als maatstaf dienen voor de hootdelijke productie, daar niet bekend is hoeveel arbeiders tot het verkrijgen van de door elken „inleveraar" ingebrachte hoeveelheid hebben medegewerkt.

II. OVERZICHT van de GELDELIJKE UITKOMSTEN der TINWINNING op BANKA over de werkjaren 1889/90 en 1890/91.

Eigenlijke productiekosten (voor zooveel betreft het genotene door de mijnwerkers):	1889/90. *a*)		1890/91. *a*)	
Ontginningen der 1ste klasse. waarde van de op krediet verstrekte rijst, olie, zout en smeltpijpen; bedrag der uitbetaalde voorschotten (behalve die bij de afrekening verleend, welke in den volgenden post zijn vermeld,) en kosten der werving van nieuwelingen	f 714 761		f 705 975	
buitengewone voorschotten bij de afrekening verleend, in het belang van de aanzuivering van achterstallige koelieloonen, enz.	127 118		131 816	
uitkeeringen in geld	100 147		153 060	
		f 942 026		f 990 851
bijpassing (ten einde de ongunstigst werkende mijnen eene minimum-uitkeering van f 5 per pikol tin te doen ontvangen)		215 211		229 191
premiën voor ijverige arbeiders		49 345		54 077
premiën voor niet-ontvangen rijst		3 310		12 622
Transporteeren. . .		f 1 209 892		f 1 286 741

a) In de rekening over 1889/90 zijn begrepen de verstrekkingen gedurende 12 maanden, in de rekening over 1890/91 die gedurende 12½ maand; overigens zijn alle uitgaven in beide jaren over 12 maanden berekend.

Per transport. . .		f 1 209 892		f 1 286 741
inkoopsprijs à f 13,50 (in Muntok à f 20) *b*) per pikol van het door de particuliere mijnen, tra-smelters en nalezers (ontginningen der 2de en 3de klasse) geleverde tin		427 629		512 965
premiën aan ontginningen der 2de en 3de klasse ter zake van niet-ontvangen rijst		64 890		75 890
Overige kosten in Indië, met inbegrip van het vervoer tot in de pakhuizen op Java:				
verlies op de rijstverstrekkingen *c*)	f 92 126		f 184 728	
vervoer van het tin van Banka naar Java *d*)	81 206		96 953	
administratiekosten (waaronder ook pikolgelden van de administrateurs, daggelden van de waarnemende administrateurs en de élèves bij de tinmijnen, benevens reiskosten)	74 394		77 749	
onderhoud der gebouwen en afschrijving wegens waardevermindering	15 075		21 780	
mijnbouwkundig onderzoek.	134 382		143 598	
proefontginning met stoomvermogen	18 262		11 687	
belooningen aan mandoors en werkhoofden.	1 660		3 000	
onderstand in rijst aan oude en gebrekkige mijnwerkers, voor de opgegeven werkjaren berekend achtereenvolgens tegen f 6 en f 7 per pikol	11 290		15 509	
transportkosten op Banka door het Gouvernement betaald	708		770	
kosten van aanvoer van Chineesche nieuwelingen, voor zoover niet op rekening der mijnen geboekt.	36 744		27 710	
onvoorziene uitgaven (ad f $0{,}12^{5}$ per pikol) wegens verlies op zout, olie en materialen, kosten van opschuring in de pakhuizen op Banka, enz.	11 211		13 399	
		477 058		596 883
Totaal der kosten *in Indië*.		f 2 179 469		f 2 472 479
Kosten op den verkoop in Nederland (daaronder ook die van afscheep op Java en van vervoer herwaarts):				
Als maatstaf aannemende hetgeen voor deze kosten is verantwoord in de verkooprekeningen betreffende de in 1889 en 1890 hier te lande geveilde hoeveelheden (verg. bijlage GG van het vorig verslag en bijlage HH hiervóór), zijnde respectievelijk f $3{,}32^{26}$ en f $3{,}24^{31}$ per pikol, is te dezer zake voor de tinlevering van 1889/90 en 1890/91 uit te trekken		298 008		347 713
Gezamenlijke kosten van het tin		f 2 477 477		f 2 820 192
Zijnde per pikol		f $27{,}62^{23}$		f $26{,}31^{02}$
De opbrengst per pikol van de in 1889 en 1890 geveilde hoeveelheden (zie de aangehaalde bijlagen) beliep.		$68{,}95^{93}$		$69{,}25^{64}$
Zoodat de *winst per pikol* was te stellen op		f $41{,}33^{70}$		f $42{,}94^{62}$

b) De particuliere mijnwerkers in het district Muntok krijgen het door hen ingeleverde tin met f 20 per pikol betaald, omdat zij niet op gelijken voet als de particuliere ontginners in de overige districten verstrekkingen en voorschotten genieten.

c) De verstrekte rijst kan gerekend worden op Banka aan het Gouvernement te hebben gekost in 1889/90 f 6 en in 1890/91 f 7 per pikol, en zulks in verband met de aannemingsprijzen voor de contractsjaren 1888/89, 1889/90 en 1890/91, welke achtereenvolgens bedroegen — voor de levering in 's lands pakhuizen te Batavia — f 4,14, f 4,38 en f 5,72 per pikol. Daar aan de mijnwerkers slechts f 5 wordt in rekening gebracht, is het geleden verlies op de rijstverstrekking voor de behandelde twee werkjaren berekend op respectievelijk f 1 en f 2 per pikol.

d) Over het driejarig tijdvak 1889 t/m 1891 was dit vervoer (uitgenomen het van Muntok verscheepte tin) uitbesteed tegen f 27,25 per kojang; voor Muntok werd laatstelijk f 23,60 per kojang tegoedgedaan (bij een gedeelte van het vervoer wordt de kojang op iets minder dan 30 pikols berekend).

III. OVERZICHT betreffende de in het tijdvak van 1 Juli 1890 t/m 30 Juni 1891 in werking getreden VERGUNNINGEN tot het doen van MIJNBOUWKUNDIGE OPSPORINGEN en ONDERZOEKINGEN in verschillende gewesten op en buiten Java.

NAMEN der ONDERNEMERS.	Tijdstip van ingang en duur der vergunning.	Waar de opsporingsterreinen gelegen waren.
Gouvernementslanden.		
Java.		
Kalenkongan, (P. S. L.)	9 Mei 1891 (5 jaren)	Res. Preanger Regentschappen.
Riesz, (Ch. G.) en J. C. ten Cate	27 Juni 1891 (1 jaar)	Res. Rembang.
Stoop, (A.)	10 en 31 Jan. 1891 (5 jaren)	Res. Cheribon.
Teng Hin Kok	13 Jan. 1891 (5 jaren)	Res. Soerabaija.
Versteegh, (A. D.)	8 Juni 1891 (3 jaren)	Res. Rembang.
Vloten, (J. H. van)	20 Aug. 1890 (1 jaar)	Id.
Sumatra.		
Boutmy, (Ch. A. J.)	4 Maart 1891 (1 jaar)	Afd. Seloema (res. Benkoelen).
Gogh, (V. W. van)	18 Oct. 1890 (5 jaren)	Afd. Laïs (res. Benkoelen).
Pearson, (W. B.)	31 Dec. 1890 (id.)	Afd. Tanah Datar, (res. Padangsche Bovenlanden).
Schmitz, (Jos.)	12 Mei 1890 (id.)	Res. Padangsche Bovenlanden en Tapanoli.
Borneo.		
Freiwald, (I. O.)	2 Aug. 1890 (3 jaren)	Afd. Sintang (res. Westerafdeeling van Borneo).
Celebes.		
Bauermann & Parmentier (Firma Gebroeders)	17 Sept. 1890 (5 jaren)	Afd. Gorontalo (res. Menado).
Gordon, (E. L.)	2 Maart 1891 (id.)	Afd. Minahassa (res. Menado).
Inlandsche staten.		
Sumatra.		
Deen, (J.)	22 Aug. 1890 (5 jaren)	Rijk van Langkat (res. Oostkust van Sumatra).
Deli-Maatschappij	16 April 1891 (id.)	Rijk van Deli (res. Oostkust van Sumatra).
Id.	16 April 1891 (id.)	Rijk van Langkat (res. Oostkust van Sumatra).
Langkat-Maatschappij	24 Jan. 1891 (id.)	Id.
Merten, (C. F.)	23 Febr. 1891 (id.)	Id.
Spandaw, (M. J. W.)	2 Mei 1891 (id.)	Id.
Zylker, (A. J.)	28 Jan. 1891 (id.)	Id.
Borneo.		
Residentie Westerafdeeling van Borneo. [1]		
Anderson, (J.)	27 Aug. 1890 (3 jaren)	Landsch. Sekadou.
Benque (W.)	1 Sept. 1890 (id.)	„ Landak.
Brady (N. P. W.)	19 Sept. 1890 (id.)	„ Sekadou.
Brydges, (E. E. H.)	19 Sept. 1890 (id.)	„ „
Brooks, (F.)	19 Sept. 1890 (3 jaren)	Landsch. Sekadou.
Buijs, (W. J. L. C.)	19 Juli 1890 (id.)	„ Sintang.
Davidson, (J. G.)	27 Aug. 1890 (id.)	„ Sekadou.
Delap, (J. B.)	19 Sept. 1890 (id.)	„ „
Dunlop, (C.)	26 Juli 1890 (id.)	„ Mampawa.
Dunman, (W.)	19 Sept. 1890 (id.)	„ Simpang.
Dunner, (W.)	4 Dec. 1890 (id.)	„ Sambas.
Dijk, (P. van)	12 Mei 1891 (id.)	„ „
Fabius, (G. Th. J.)	4 Juli 1890 (id.)	„ „
Freiwald, (I. O.)	27 Aug. 1890 (id.)	„ Boenoet.
Id.	13 April 1891 (id.)	„ Sintang.
Friend, (A. P.)	19 Sept. 1890 (id.)	„ Sekadou.
Gibson, (Th.)	11 Juli 1890 (id.)	„ Landak.
Id.	19 Sept. 1890 (id.)	„ Sekadou.
Glass, (L. J. R.)	15 Nov. 1890 (id.)	„ „
Gijsberts, (H. J.)	10 Oct. 1890 (id.)	„ Sambas.
Hawkins, (F. M.)	19 Sept. 1890 (id.)	„ Sekadou.
Heijden, (H. F. van der)	21 Mei 1891 (id.)	„ Soekadana.
Ho A Yoen	17 Juli 1890 (id.)	„ Taijan.
Johnston, (A.)	15 Nov. 1890 (id.)	„ Sekadou.
Kleine, (J.)	29 Nov. 1890 (id.)	„ Boenoet.
Marshall, (Th. F.)	19 Sept. 1890 (id.)	„ Sekadou.
Pauvert Canter Visscher, (J. v. d.)	17 Juli 1890 (id.)	„ Landak (2 overeenkomsten).
Id.	21 Juli 1890 (id.)	Landsch. Soehaïd.
Id.	30 Juli 1890 (id.)	„ Pontianak.
Id.	31 Juli 1890 (id.)	„ Mampawa (2 overeenkomsten).
Id.	19 Nov. 1890 (id.)	Landsch. Silat.
Pearson, (R.)	19 Sept. 1890 (id.)	„ Sekadou.
Prout, (G.)	19 Sept. 1890 (id.)	„ „
Raat, (F. W.)	25 Nov. 1890 (id.)	„ Sambas.
Sayle, (B. D.)	19 Sept. 1890 (id.)	„ Sekadou.
Sayle, (G. M.)	19 Sept. 1890 (id.)	„ „
Schreuel, (H. E. W.)	19 Sept. 1890 (id.)	„ Koeboe.
Id.	15 Nov. 1890 (id.)	„ Sekadou.
Id.	25 Nov. 1890 (id.)	„ Meliou.
Scott, (Th.)	31 Juli 1890 (id.)	„ Taijan.
Id.	27 Aug. 1890 (id.)	„ Sekadou.
Sieburgh, (F.)	4 Dec. 1890 (id.)	„ Sambas.
Smith, (H. C.)	19 Sept. 1890 (id.)	„ Sekadou.
Smith, (W. Mac Gregor)	19 Sept. 1890 (id.)	„ „
Sijthoff, (F. W.)	11 April 1891 (id.)	„ Soekadana.
Id.	13 April 1891 (id.)	„ „
Thomson, (Th. S.)	19 Sept. 1890 (id.)	„ Sekadou.
Williamson, (J. W.)	19 Sept. 1890 (id.)	„ „
Residentie Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo.		
Mossou, (E. G. R.)	niet opgegeven.	Landsch. Pasir.
Id.	id.	„ Koetei.

[1]) De opgaven betreffende dit gewest loopen niet tot 30 Juni 1891, maar tot den 13den van die maand.

(5. 61.)

BIJLAGE JJJ.

(Zie hoofdst. O, afd. III, van het verslag.)

OVERZICHT van het ZOUTDEBIET in die gewesten van Nederlandsch-Indië waar de verkoop van gouvernementswege geschiedt, over de jaren 1888, 1889 en 1890. *a*)

Gewestelijke opgaven.

Verkochte hoeveelheden (in pikols).

GEWESTEN.	1888.	1889.	1890.
JAVA EN MADURA.			
Bantam	28 662$^{26}/_{32}$	28 444$^{14}/_{32}$	30 783$^{5}/_{32}$
Batavia	70 068$^{3}/_{32}$	70 945$^{17}/_{32}$	70 501$^{5}/_{32}$
Krawang.	16 536$^{13}/_{32}$	15 600$^{15}/_{32}$	14 642$^{27}/_{32}$
Preanger Regentsch.	69 590$^{15}/_{32}$	74 232$^{10}/_{32}$	75 568$^{24}/_{32}$
Cheribon	56 051$^{24}/_{32}$	56 230$^{9}/_{32}$	56 386$^{6}/_{32}$
Tagal	36 305$^{30}/_{32}$	36 664$^{28}/_{32}$	34 973$^{27}/_{32}$
Pekalongan	25 814$^{2}/_{32}$	26 134$^{23}/_{32}$	26 583$^{10}/_{32}$
Samarang	56 946$^{25}/_{32}$	57 576$^{16}/_{32}$	62 694$^{22}/_{32}$
Japara.	41 524$^{21}/_{32}$	42 511$^{31}/_{32}$	48 023$^{6}/_{32}$
Rembang	30 322$^{22}/_{32}$	29 223$^{21}/_{32}$	40 981$^{2}/_{32}$
Soerabaija	85 923$^{28}/_{32}$	87 286$^{12}/_{32}$	97 246$^{28}/_{32}$
Pasoeroean	38 723	40 987$^{1}/_{32}$	43 118$^{14}/_{32}$
Probolinggo . . .	21 399$^{23}/_{32}$	21 106$^{14}/_{32}$	23 069$^{8}/_{32}$
Bezoeki	31 646$^{9}/_{32}$	33 283$^{25}/_{32}$	32 024$^{12}/_{32}$
Banjoemas	56 121$^{9}/_{32}$	58 415$^{16}/_{32}$	59 526$^{10}/_{32}$
Bagelen	62 528$^{31}/_{32}$	66 102$^{21}/_{32}$	65 800
Kadoe	37 918$^{27}/_{32}$	41 415$^{13}/_{32}$	41 220$^{22}/_{32}$
Soerakarta	37 041$^{25}/_{32}$	38 727$^{25}/_{32}$	41 417$^{4}/_{32}$
Transporteeren	803 127$^{13}/_{32}$	824 889$^{23}/_{32}$	864 561$^{8}/_{32}$

GEWESTEN.	1888.	1889.	1890.
Per transport	803 127$^{13}/_{32}$	824 889$^{23}/_{32}$	864 561$^{8}/_{32}$
Madioen.	60 385$^{31}/_{32}$	63 765$^{2}/_{32}$	67 564$^{18}/_{32}$
Kediri	67 931$^{27}/_{32}$	72 516$^{27}/_{32}$	77 747$^{21}/_{32}$
Madura	35 076$^{9}/_{32}$	37 490$^{24}/_{32}$	47 556$^{21}/_{32}$
Totalen . .	966 521$^{6}/_{32}$	998 662$^{12}/_{32}$	1 057 430$^{4}/_{32}$
BUITENBEZITTINGEN.			
Sumatra's Westkust	70 059	69 086$^{20}/_{32}$	70 253$^{8}/_{32}$
Benkoelen	9 273$^{12}/_{32}$	9 707$^{18}/_{32}$	9 818$^{25}/_{32}$
Lampongsche Districten.	6 499$^{22}/_{32}$	8 274$^{26}/_{32}$	7 244$^{24}/_{32}$
Palembang. . . .	41 233$^{25}/_{32}$	39 263$^{30}/_{32}$	42 056$^{8}/_{32}$
Banka	6 977$^{11}/_{32}$	7 537$^{9}/_{32}$	7 620
Westerafd. van Borneo	29 183$^{7}/_{32}$	29 509$^{21}/_{32}$	28 940$^{31}/_{32}$
Zuider- en Oosterafd. van Borneo. . .	43 689$^{21}/_{32}$	43 583$^{5}/_{32}$	46 064$^{12}/_{23}$
Totalen. .	206 916$^{2}/_{32}$	206 963$^{1}/_{32}$	211 998$^{12}/_{32}$
Java en Madura (zie hooger)	966 521$^{6}/_{32}$	998 662$^{12}/_{32}$	1 057 430$^{4}/_{32}$
Algemeene totalen (pikols)	1 173 437$^{8}/_{32}$	1 205 625$^{13}/_{32}$	1 269 428$^{16}/_{32}$

a) De opgaven over 1889 zijn als verbeterde, die over 1890 als voorloopige te beschouwen.

Berekening van de geldelijke opbrengst.

GEWESTEN.	1888.	1889.	1890.
Van de hiervóór opgegeven hoeveelheden werden verkocht:			
JAVA EN MADURA.			
à f 6,72 per pikol (normaalprijs) . .	890 989 $^{11}/_{32}$	916 896 $^{4}/_{32}$	964 799 $^{15}/_{32}$
à f 5,92 per pikol (Java's Zuidkust) *b*)	35 807 $^{2}/_{32}$	40 171 $^{15}/_{32}$	46 506 $^{17}/_{32}$
à f 6 per pikol (in de res. Soerakarta). .	37 041 $^{25}/_{32}$	38 727 $^{26}/_{32}$	41 417 $^{4}/_{32}$
à f 2 per pikol (daar waar het zout, na vooraf voor de consumtie onbruikbaar te zijn gemaakt, voor industrieele doeleinden wordt verlangd)	2 683	2 867	4 707
Totalen als voren	966 521 $^{6}/_{32}$	998 662 $^{12}/_{32}$	1 057 430 $^{4}/_{32}$
BUITENBEZITTINGEN.			
à f 6,72 per pikol (op Banka aan anderen dan mijnwerkers) .	3 305 $^{27}/_{32}$	3 559 $^{17}/_{32}$	3 885
Transporteeren	3 305 $^{27}/_{32}$	3 559 $^{17}/_{32}$	3 885

GEWESTEN.	1888.	1889.	1890.
Per transport	3 305 $^{27}/_{32}$	3 559 $^{17}/_{32}$	3 885
à f 4 per pikol (op Banka aan de mijnwerkers)	3 671 $^{16}/_{32}$	3 977 $^{24}/_{32}$	3 735
à f 5,83^{5} per pikol (in Palembang en Borneo's Westerafd.).	70 417	68 773 $^{19}/_{32}$	70 997 $^{7}/_{3}$[illegible]
à f 6,66^{5} per pikol (in Benkoelen en Borneo's Zuider-en Oosterafdeeling) . .	52 963 $^{1}/_{32}$	53 290 $^{23}/_{32}$	55 883 $^{5}/$[illegible]
à f 5 per pikol (ter Sumatra's Westkust en in de Lampongsche Districten)	76 558 $^{22}/_{32}$	77 316 $^{14}/_{32}$	77 438
à f 2 per pikol (verstrekking voor industrieele doeleinden).	»	*c*) 45	*c*) 60
Totalen als voren	206 916 $^{2}/_{32}$	206 963 $^{1}/_{32}$	211 998 $^{15}/$[illegible]
Geldelijke opbrengst:			
Java en Madura .	f6 427 042,95	f6 637 457,73^{5}	f7 016 687,8[illegible]
Buitenbezittingen .	1 183 576,48	1 182 979,77^{5}	1 215 087,2[illegible]
Algemeene totalen	f7 610 619,43	f7 820 437,51	f8 231 775,04

Opgaven voor elke verkoopplaats in het bijzonder. *d*)

JAVA EN MADURA.

Districten.	Plaats waar het verkooppakhuis gevestigd is.	Hoeveelheid zout (in pikols) gesleten in: 1888.	1889.	1890.
Bantam.				
Serang	Karang Antoe	4 972	4 867	4 852
Tanara	*Tanara	4 573	4 216	4 894
Tjilegon	Tjilegon	4 843	5 069	5 547
Pandeglang	*Pandeglang	6 792	6 978	7 20[illegible]
Rangkas Betoeng	Rangkas Betoeng	4 163	3 986	4 201
Tjiringin	*Laboean	3 317	3 325	4 081
	Te zamen	28 660	28 441	30 779

Districten.	Plaats waar het verkooppakhuis gevestigd is.	Hoeveelheid zout (in pikols) gesleten in: 1888.	1889.	1890.
Batavia.				
Batavia (hoofdplaats)	*Batavia	25 037	25 672	25 44[illegible]
Bekassi	*Bekassi	9 449	9 910	10 153
Tangerang	*Tangerang	17 203	17 181	16 827
Buitenzorg	*Buitenzorg	18 377	18 180	18 072
	Te zamen	70 066	70 943	70 500

b) Namelijk bij de verkooppakhuizen te Plaboean (of Wijnkoopsbaai) en Kalipoetjang in de Preanger Regentschappen, Tjilatjap in Banjoemas, Patjitan, Toelakan en Belah in Madioen en Panggoel in Kediri.

c) Alleen ter Sumatra's Westkust.

d) In deze opgaaf zijn de totalen afgerond in dier voege, dat onderdeelen van den pikol zijn weggelaten.
De door Europeesche pakhuismeesters beheerde verkooppakhuizen zijn met een * aangeduid. Op al de andere plaatsen is het debiet aan inlandsche pakhuismeesters opgedragen.

Districten.	Plaats waar het verkooppakhuis gevestigd is.	Hoeveelheid zout (in pikols) gesleten in: 1888.	1889.	1890.
Krawang.				
Sindangkassi	Poerwakarta	2 189	2 383	2 351
Krawang	Krawang	5 187	4 541	4 084
Tjabangboengin	Tjabangboengin	2 322	2 122	1 770
Gandasoli	Plered	1 116	1 219	1 227
Segalaherang } e)	Segalaherang	2 743	2 769	2 792
Pamanoekan } e)	Pamanoekan	1 595	1 377	1 307
Adiarsa	Tjilamaija	1 380	1 194	1 109
	Te zamen	16 532	15 596	14 640
Preanger Regentschappen.				
Oedjoeng Broeng Koelon	*Bandong	9 984	10 644	10 766
Koppo	Koppo	5 031	4 984	4 808
Tjitjalengka	Tjitjalengka	4 861	4 871	4 871
Maleber	*Tjiandjoer	9 142	9 592	10 003
Goenoeng Parang	*Soekaboemi	7 740	8 120	8 320
Plaboean	Plaboean (of Wijnkoopsbaai)	728	831	859
Djampang Koelon	Paboearan	416	804	683
Soemedang	Soemedang	3 400	3 659	3 875
Melambong	Melambong	3 668	3 955	4 282
Indihiang	*Indihiang	5 819	6 225	6 268
Singaparna	Singaparna	3 451	3 641	3 550
Soetji	*Garoet (of Tjiwalen)	9 181	9 916	9 942
Bandjar	Bandjar	1 281	1 156	1 159
Kalipoetjang	Kalipoetjang	1 593	1 710	2 189
Parigi	Parigi	942	1 172	1 118
Mandala	Tjikatomas	712	863	835
Batoewangi	Singadjaja	195	388	361
Nagara	Pameungpeuk	409	505	516
Kandangwesi	Boengi oelan	453	530	467
Karang	Parakan-ondjé	573	657	688
	Te zamen	69 579	74 223	75 560

e) Deze districten behooren tot de particuliere landen Pamanoekan en Tjiassem.

Districten.	Plaats waar het verkooppakhuis gevestigd is.	Hoeveelheid zout (in pikols) gesleten in: 1888.	1889.	1890.
Cheribon.				
Cheribon	*Cheribon	17 374	16 488	15 539
Lossari	Tjiledoek	4 969	5 466	5 731
Indramaijoe	*Indramaijoe	6 313	6 055	6 171
Karang Ampel	Karang Ampel	2 144	2 452	2 170
Madjalengka	*Madjalengka	8 495	8 827	9 474
Tjiamis	Tjiamis	3 712	3 609	3 832
Kwali	Kwali	2 800	2 874	2 966
Koeningan	*Koeningan	8 405	8 820	8 852
Lossarang f)	Lossarang	1 835	1 634	1 646
	Te zamen	56 047	56 225	56 381
Tagal.				
Tagal	*Tagal	15 502	15 503	13 463
Pamalang	Plawangan	3 949	4 194	4 297
Tjomal	Oeloedjami	3 973	4 091	4 060
Randoedongkal	Randoedongkal	4 288	4 384	4 550
Tandjoeng	Tandjoeng	3 735	3 607	3 727
Boemiaijoe	Boemiaijoe	4 854	4 884	4 874
	Te zamen	36 301	36 663	34 971
Pekalongan.				
Pekalongan	*Pekalongan	18 110	18 227	18 387
Bandar Goemiwang	Goemiwang	2 817	3 093	3 320
Keboemen	Limpoeng	4 885	4 813	4 874
	Te zamen	25 812	26 133	26 581
Samarang.				
Samarang	*Samarang	17 198	16 825	17 897
Salatiga	*Salatiga	9 635	10 402	11 022
Ambarawa	Ambarawa	4 803	4 573	4 927
Oenarang	Oenarang	2 650	3 165	2 960
Kendal	*Bodri	7 965	7 518	8 614
Selokaton	Soekoredjo	2 635	2 897	3 198
Bodja	Soesoekan	2 265	2 433	2 462
Demak	*Demak	9 791	9 760	11 610
	Te zamen	56 942	57 573	62 690

f) Dit district behoort tot de particuliere landen Kandanghauer en Indramaijoe-West.

Districten.	Plaats waar het verkooppakhuis gevestigd is.	Hoeveelheid zout (in pikols) gesleten in: 1888.	1889.	1890.
	Japara.			
Patti	*Patti	11 719	10 594	11 458
Joana	Joana	3 907	4 375	4 480
Mantoep	*Tangoelangin	12 924	15 373	15 296
Mergotoehoe	Taijoe	4 123	3 621	4 648
Japara	*Japara	8 848	8 547	12 138
	Te zamen	41 521	42 510	48 020
	Rembang.			
Waroe	Rembang	2 666	1 626	7 185
Rembes	Toeban	3 214	2 837	6 266
Djatirogo	Djatirogo	3 429	2 863	5 355
Temaijang	*Bodjonegoro	9 851	10 305	10 059
Padangan	*Padangan	6 331	6 692	6 199
Karangdjati	Blora	4 829	4 897	5 915
	Te zamen	30 320	29 220	40 979
	Soerabaija.			
Soerabaija	*Soerabaija	13 079	12 989	15 001
Djenggolo I	Sidoardjo	5 385	5 783	5 732
Djenggolo II	*Djerebeng	6 077	6 400	7 256
Rawapoelo I	Porrong	5 197	5 288	5 647
Modjokerto	*Modjokerto	6 208	6 792	7 499
Modjosari-lor	*Modjosari	6 896	7 041	6 972
Modjodadi	*Plosso	7 390	6 873	7 424
Modjoagoeng	*Modjoagoeng	9 240	8 623	8 758
Grissee	Grissee	2 742	2 438	3 043
Goenoeng-Kendeng	*Lamongan	7 956	8 364	10 153
Tambangan	Doekoen	1 912	2 735	2 681
Pridjek	*Babat	9 190	9 240	11 672
Bawean (eiland)	Sangkapoera	2 506	2 570	2 749
Bengawandjero	Boenga	1 501	1 199	1 359
Kedokan	Krandji	637	943	1 295
	Te zamen	85 916	87 278	97 241

Districten.	Plaats waar het verkooppakhuis gevestigd is.	Hoeveelheid zout (in pikols) gesleten in: 1888.	1889.	1890.
	Pasoeroean.			
Pasoeroean	*Pasoeroean	3 892	4 166	4 83[illegible]
Grati	Gratitoenon	*g*) 655	827	80[illegible]
Winongan	Banjoebiroe	1 133	1 334	1 46[illegible]
Tengger	Pasrepan	1 906	2 040	2 06[illegible]
Bangil	Bangil	1 596	1 808	1 82[illegible]
Gempol	Poerwodadi	3 231	3 656	4 00[illegible]
Pandakan	Kasri	2 028	2 320	2 35[illegible]
Malang	Malang	5 801	6 094	6 414
Karanglo	Singosari	2 452	2 432	2 397
Penanggoengan	Batoe (Sisir)	2 740	2 670	2 643
Ngantang	Ngantang	747	746	823
Senggoro	Kepandjen	3 155	3 280	3 164
Toeren	Toeren	5 568	5 865	6 581
Pakis	Toempang	3 813	3 743	3 747
	Te zamen	38 717	40 981	43 113
	Probolinggo.			
Probolinggo	*Bremi of Probolinggo	8 098	7 013	6 935
Tongas	Tongas	*h*) 1 130	1 479	1 539
Gending	Gending	*h*) 1 334	1 328	1 366
Padjarakan	Padjarakan	3 039	2 765	2 809
Paiton	Paiton	*h*) 810	828	763
Loemadjang	*Loemadjang	6 986	7 689	9 654
	Te zamen	21 397	21 102	23 066
	Bezoeki.			
Bezoeki	Bezoeki	2 995	2 670	2 715
Bondowosso	*Bondowosso	7 872	8 030	7 466
Djember	Djember	4 684	5 138	5 049
Soekokerto	Soekowono	5 020	5 347	5 445
Panaroekan	*Panaroekan	3 575	4 012	3 515
Kalitikoes	Ardjasa	857	1 036	1 108
Banjoewangi	Banjoewangi	3 163	3 140	2 979
Rogodjampi	Rogodjampi	1 119	1 416	1 572
Soemberwaroe	Nangger	1 086	1 131	1 101
Kapongan	Mangaran	1 270	1 361	1 071
	Te zamen	31 641	33 281	32 021

g) Dit pakhuis werd eerst in April 1888 geopend.
h) Dit pakhuis werd eerst in Februari 1888 geopend.

Districten.	Plaats waar het verkooppakhuis gevestigd is.	Hoeveelheid zout (in pikols) gesleten in:		
		1888	1889.	1890.
	Banjoemas.			
Banjoemas	Banjoemas	3 747	4 341	3 735
Adjibarang	Adjibarang	3 116	3 447	3 331
Poerbolinggo	*Poerbolinggo	17 330	17 754	17 483
Bandjarnegara	*Bandjarnegara	5 320	6 221	6 636
Karangkobar	Karangkobar	5 079	5 278	4 810
Tjilatjap	*Tjilatjap	17 934	17 133	19 295
Sidoredjo	Bandjarkroja	2 898	3 331	3 415
Kalidingan	Sidoredjo	694	908	818
	Te zamen	56 118	58 413	59 523
	Bagelen.			
Poerworedjo	*Poerworedjo	10 109	12 112	10 928
Koetoardjo	*Koetoardjo	11 808	11 199	12 668
Semar	Boeboetan	1 423	1 162	1 460
Keboemen	*Keboemen	7 354	7 034	7 345
Id.	Sadang	2 151	2 658	2 821
Ambal	*Ambal	5 807	5 750	5 501
Karang Anjar	*Karang Anjar	12 904	14 593	13 581
Wonosobo	*Wonosobo	10 968	11 592	11 492
	Te zamen	62 524	66 100	65 796
	Kadoe.			
Magelang	*Magelang	8 753	10 976	10 605
Kasinan	Grabak	5 120	4 987	5 351
Probolinggo	*Moentilan	6 618	7 389	7 566
Menoreh	Salaman	3 981	4 673	4 726
Temanggoeng	*Temanggoeng	8 965	9 341	8 643
Kadoe	*Ngadiredjo	4 481	4 046	4 327
	Te zamen	37 918	41 412	41 218
	Soerakarta.			
—	*Soerakarta	37 041	38 727	37 327
—	Klatten	. . . . .	. . . . .	i) 4 090
	Te zamen	37 041	38 727	41 417

Districten.	Plaats waar het verkooppakhuis gevestigd is.	Hoeveelheid zout (in pikols) gesleten in:		
		1888.	1889.	1890.
	Madioen.			
Bagi	*Madioen	9 106	9 401	10 313
Tjaroeban	Tjaroeban	4 759	5 226	5 458
Sepreh	*Ngawi	5 716	5 321	5 678
Sinee	Ngrambee	1 706	1 881	2 035
Magettan	*Magettan	10 679	11 337	12 047
Ponorogo	*Ponorogo	16 808	13 713	11 436
Patjitan	*Patjitan	10 238	7 760	6 884
Lorrok	*Toelakan	j) 1 371	9 121	11 892
Pringkoekoe	Belah	. . . . .	. . . . .	k) 1 818
	Te zamen	60 383	63 760	67 561
	Kediri.			
Kediri	*Kediri	15 223	16 015	18 609
Soekoredjo	Paree	5 084	5 969	6 833
Toeloeng Agoeng	*Toeloeng Agoeng	12 851	12 803	12 977
Kampak	Tawing	5 008	5 610	6 139
Panggoel	Panggoel	3 941	3 614	3 568
Ngandjoek	*Ngandjoek	7 748	8 548	8 914
Kertosono	*Kertosono	6 806	7 185	6 539
Blitar.	*Blitar	11 267	12 769	14 167
	Te zamen	67 928	72 513	77 746
	Madura.			
Pamakassan	Pamakassan	2 666	3 749	5 088
Waroe	Temberoe	2 716	2 597	3 326
Bangkallan	*Bangkallan	9 783	9 510	10 574
Sapoeloe	Sapoeloe	997	1 098	1 206
Sampang-laut	Sampang	5 640	5 008	5 251
Balega-laut	Balega	j) 233	2 083	3 909
Sampang-daija	Ketapang	1 860	1 780	3 366
Sumanap	Pabean	4 597	4 734	6 363
Barat-daija	Amboenten	5 201	5 639	7 090
Kangean (eiland)	Ardjasa	376	327	455
Sapoedi (id.)	Gaijam	1 003	963	923
	Te zamen	35 072	37 488	47 551

i) Dit pakhuis werd eerst in September 1890 geopend.
j) Dit pakhuis werd eerst in Juli 1888 geopend.
k) Dit pakhuis werd eerst in Juli 1890 geopend.

BUITENBEZITTINGEN.

Afdeelingen of districten.	Plaats waar het verkooppakhuis gevestigd is.	Hoeveelheid zout (in pikols) gesleten in: 1888.	1889.	1890.
Sumatra's Westkust.				
Afd. Padang	*Padang	17 743	18 731	22 262
id. Priaman	*Priaman	48 392	46 293	44 186
id. Aijer Bangies en Rau	Aijer Bangies	957	849	1 123
id. Natal	Natal	2 966	3 213	2 682
	Te zamen	70 058	69 086	70 253
Benkoelen.				
Afd. Benkoelen	Benkoelen	2 678	2 774	2 783
id. Mokko Mokko	Mokko Mokko	822	771	763
id. id.	Bantal	206	192	210
id. id.	Ipoe	184	224	273
id. id.	Ketaun	308	376	321
id. Laïs.	Laïs	889	825	847
id. id.	Bintoehan	647	642	614
id. Seloema	Loeboelintang	402	431	465
id. id.	Tallo	469	547	585
id. Manna en Pasoemah Oeloe Manna	Manna	1 447	1 561	1 513
id. Kroë	Kroë	1 215	1 359	1 437
	Te zamen	9 267	9 702	9 811
Lampongsche Districten.				
—	Telok Betong	6 499	8 274	7 244
Palembang.				
—	*Palembang	41 233	39 263	42 056

Afdeelingen of districten.	Plaats waar het verkooppakhuis gevestigd is.	Hoeveelheid zout (in pik[...] gesleten in: 1888.	1889.	18[...]
Banka. *l*)				
Distr. Muntok	Muntok	1 266	1 319	
id. Djeboes	*Djeboes	560	608	
id. Blinjoe	*Blinjoe	901	950	
id. Soengeiliat	*Soengeiliat	1 072	1 233	
id. Merawang	*Merawang	578	571	
id. Pangkalpinang	*Pangkalpinang	980	1 018	
id. Soengeislan	*Soengeislan	794	855	
id. Koba	*Koba	363	433	
id. Toboali	*Toboali	460	546	
	Te zamen	6 974	7 533	
Westerafdeeling van Borneo.				
Afd. Pontianak en Ommelanden	*Pontianak	6 137	6 129	
id. Mampawa	Mampawa	1 979	1 555	
id. Taijan	Taijan	1 723	1 703	
id. Soekadana	Soekadana	2 177	2 311	
id. Sambas	*Sambas	5 274	5 028	
id. Montrado	*Singkawang	2 118	2 173	
id. Sintang	*Sintang	7 462	8 246	
id. id.	Sanggou	2 311	2 362	
	Te zamen	29 181	29 507	
Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo.				
Afd. Bandjermasin en Omelanden	*Bandjermasin	22 379	20 782	
id. Amoenthai	*Amoenthai	13 161	14 932	
id. Martapoera	Tabanio	1 006	950	
id. Dajaklanden	Kwala Kapoeas	1 310	1 194	
id. Sampit	Sampit	1 327	1 230	
id. Doesoenlanden	Boentok	4 504	4 493	
	Te zzmen	43 687	43 581	

l) De pakhuizen in de mijndistricten van het eiland Banka (dus met uitzondering van dat ter hoofdplaats Muntok) staan onder beheer van de administr[...] der tinmijnen.

(5. 62.)

BIJLAGE **KKK**.

(Zie hoofdst. O, afd. IV, § 1, van het verslag.)

OVERZICHTEN betreffende de HANDELSBEWEGING van Nederlandsch-Indië met landen of plaatsen daarbuiten gelegen over de jaren 1889 en 1890.

I. Herkomst en bestemming der in- en uitgevoerde goederen.

LANDEN OF PLAATSEN VAN HERKOMST OF BESTEMMING.	Waarde van den algemeenen invoer.		Waarde van den algemeenen uitvoer.	
	1889.	1890.	1889.	1890.
VOOR REKENING VAN PARTICULIEREN.				
Nederland . . . . *a*)	f 47 152 233 3 100 11 508 378	f 47 138 967 3 294 2 630 000	f 53 109 248 » 510	f 47 317 511 » »
Engeland	16 483 793 » 150 000	15 517 642 590 »	2 515 836 » »	1 649 298 » »
Engeland (voor orders) en Engelsch Kanaal (voor orders)	»	»	17 994 372	20 809 613
België	703	2 134	11 104	13 196
Frankrijk	910 983	953 929	3 910 823	3 445 151
Duitschland	302 204 496	240 246 »	158 031 »	120 758 »
Oostenrijk	176 994	579 506	775 397	315 748
Zwitserland.	3 247	43 537	»	»
Rusland	1 824 276	3 782 639	922	89 895
Noorwegen	966	»	»	»
Italië	425 674	55 938	1 050 377	797 838
Spanje	»	»	312 488	438 602
Portugal.	»	»	794 084	185 798
Turkije	»	»	23 236	2 196
Egijpte	116 513	173 868	2 515	3 818
Port Said (voor orders).	» » »	» » 31 500	11 144 201 » »	7 029 529 » »
Amerika.	8 528 362	6 857 140	10 112 447	11 017 849
Afrika (Zuid-).	»	»	»	66 750
Transporteeren	f 75 925 948 3 596 11 658 378	f 75 345 546 3 884 2 661 500	f 101 915 081 » 510	f 93 303 550 » »

a) Waar ten opzichte van eenig land of eenige plaats twee- of drieërlei opgaven voorkomen, heeft de in de tweede plaats genoemde som betrekking tot ongemunt edel metaal en de in de derde plaats genoemde som tot gouden of zilveren munt.

LANDEN OF PLAATSEN VAN HERKOMST OF BESTEMMING.	Waarde van den algemeenen invoer.		Waarde van den algemeenen uitvoer.	
	1889.	1890.	1889.	1890.
Per transport	f 75 925 948	f 75 345 546	f 101 915 081	f 93 303 550
	3 596	3 884	»	»
	11 658 378	2 661 500	510	»
Arabië	1 566	91 351	4 814	41 484
Engelsch-Indië	97 986	86 064	29 733	96 078
Poeloe Pinang	14 897 628	16 691 320	4 456 042	2 582 736
	620	31 650	»	»
	4 100 946	2 940 041	132 367	265 233
Malakka	1 048 591	543 465	72	52 328
	»	»	»	»
	»	23 300	1 800	»
Singapore	40 501 915	42 521 951	44 184 938	49 059 435
	30 635	110	46 405	72 285
	4 670 546	3 514 025	237 550	253 587
Mauritius	»	»	14 100	41 500
Siam	658 561	1 078 364	»	4 418
Saigon	491	»	»	»
Hongkong	1 123 839	896 658	5 497 240	8 586 493
	50	150	»	»
	8 400	»	»	»
China	2 073 312	1 485 215	2 474 344	1 893 639
Japan	6 997	202 020	13 503	29
Manilla	285 781	205 277	19 445	3 186
Serawak	7 863	1 794	26 963	24 331
	»	»	»	»
	»	1 000	75	»
Kokos-eilanden	»	»	5 090	9 646
Timor Dilly	840 722	1 050 290	330 091	358 560
	»	»	»	»
	22 251	95 013	87 090	135 100
Australië	2 608 704	1 086 978	5 113 186	2 617 824
	»	»	»	»
	»	14 400	»	»
Totaal	f 139 879 904	f 141 286 293	f 164 084 642	f 158 675 237
	b) 34 901	d) 35 794	f) 46 405	f) 72 285
	c) 20 460 521	e) 9 249 279	g) 459 392	g) 653 920
VOOR REKENING VAN HET GOUVERNEMENT.				
Nederland	f 3 622 251	f 4 258 523	f 33 072 175	f 17 148 178
	»	»		
	8 000 000	4 000 000		
Engeland	151 203	432 060	»	»
Transporteeren	f 3 773 454	f 4 690 583	f 33 072 175	f 17 148 178
	»	»		
	[illegible]0 000	4 000 000		

b) Alles ongemunt goud (op f 64 ongemunt zilver na, ingevoerd uit Duitschland).

c) Hieronder f 2 606 989 aan gouden munt (f 2 435 478 ingevoerd uit Nederland, f 150 000 uit Engeland, f 13 111 uit Singapore en f 8 400 uit Hongkong).

d) Alles ongemunt goud, op f 320 ongemunt zilver na (f 300 ingevoerd uit Engeland en f 20 uit Singapore).

e) Hieronder f 70 160 aan gouden munt (f 55 760 ingevoerd uit Singapore en f 14 400 uit Australië).

f) Alles ongemunt goud.

g) Alles zilveren munt.

LANDEN OF PLAATSEN VAN HERKOMST OF BESTEMMING.	Waarde van den algemeenen invoer. 1889.	Waarde van den algemeenen invoer. 1890.	Waarde van den algemeenen uitvoer. 1889.	Waarde van den algemeenen uitvoer. 1890.
Per transport	f 3 773 454 » 8 000 000	f 4 690 583 » 4 000 000	f 33 072 175	f 17 148 178
Frankrijk	1 360	»	»	»
Hongkong	48 598	8 238	»	»
Poeloe Pinang	»	336	»	»
Singapore	1 125 288	832 654	»	»
Australië	60 745	70 540	»	»
Totaal	f 5 009 445 » g) 8 000 000	f 5 602 351 » g) 4 000 000	f 33 072 175	f 17 148 178

II. Waarde der *ingevoerde* goederen.

BENAMING der GOEDEREN.	1889. INGEVOERD VAN Nederland.	1889. INGEVOERD VAN andere landen.	1889. Totaal.	1890. INGEVOERD VAN Nederland.	1890. INGEVOERD VAN andere landen.	1890. Totaal.
VOOR REKENING VAN PARTICULIEREN.						
Aardewerk van alle soorten	f 1 159 654	f 1 012 771	f 2 172 425	f 1 341 473	f 744 133	f 2 085 606
Atappen	»	830 282	830 282	»	653 434	653 434
Bier	630 711	636 313	1 267 024	602 657	642 480	1 245 137
Blik en blikwerk	54 730	41 794	96 524	58 581	46 060	104 641
Boeken	116 662	86 472	203 134	152 835	88 663	241 498
Buskruit	30 133	74 364	104 497	24 931	18 486	43 417
Cement	318 209	108 505	426 714	421 837	191 543	613 380
Drogerijen en medicijnen	332 165	680 512	1 012 677	469 743	1 105 207	1 574 950
Eetwaren van alle soorten	2 894 081	9 904 717	12 798 798	3 164 886	10 335 530	13 500 416
Fabriek- en stoomwerktuigen	2 598 947	1 312 571	3 911 518	2 178 250	1 576 676	3 754 926
Gambier	»	1 061 129	1 061 129	»	1 104 435	1 104 435
Garens	1 350 214	2 390 481	3 740 695	1 318 289	2 020 263	3 338 552
Gedistilleerd (brandewijn)	421 531	429 003	850 534	363 188	414 598	777 786
Id. (jenever)	893 798	242 544	1 136 342	667 869	101 710	769 579
Id. (likeuren)	107 850	76 224	184 074	106 556	72 144	178 700
Id. (reukwerken)	173 532	53 852	227 384	217 936	54 924	272 860
Id. (alle andere soorten)	45 027	110 567	155 594	45 914	140 856	186 770
Gereedschappen (voor zoover niet afzonderlijk genoemd)	257 177	90 093	347 270	277 204	103 990	381 194
Glas en glaswerk	505 053	143 127	648 180	516 955	216 782	733 737
Goud- en zilverwerk	138 687	215 849	354 536	180 248	130 580	310 828
Hars	57 319	135 426	192 745	45 794	100 879	146 673
Transporteeren	f 12 085 480	f 19 636 596	f 31 722 076	f 12 155 146	f 19 863 373	f 32 018 519

BENAMING der GOEDEREN.	1889.			1890.		
	INGEVOERD VAN		Totaal.	INGEVOERD VAN		Totaal.
	Nederland.	andere landen.		Nederland.	andere landen.	
Per transport	f 12 085 480	f 19 636 596	f 31 722 076	f 12 155 146	f 19 863 373	f 32 018 519
Hout (scheepsbouw- en timmer-)	6 418	900 327	906 745	2 753	492 499	495 252
Id. (ander) en houtwerk. .	28 542	209 638	238 180	34 095	220 934	255 029
IJzer en staal en dito werk .	2 434 295	908 655	3 342 950	2 599 535	1 022 980	3 622 515
Instrumenten (muziek-). . .	112 449	30 200	142 649	118 311	57 710	176 021
Id. (andere) . . .	28 386	13 308	41 694	42 295	21 604	63 899
Kaarsen	18 305	17 948	36 253	49 508	25 375	74 883
Kalk	2 700	441 343	444 043	15 000	383 230	398 230
Klappers	»	307 066	307 066	»	34 460	34 460
Kleederen	595 387	814 271	1 409 658	536 240	1 042 018	1 578 258
Koffie	»	794 498	794 498	»	1 196 005	1 196 005
Kolen (steen-)	167 700	4 406 000	4 573 700	208 404	2 984 247	3 192 651
Koper en koperwerk	378 775	325 204	703 979	367 406	398 772	766 178
Kramerij	2 368 470	3 401 666	5 770 136	2 417 398	3 628 784	6 046 182
Leder en lederwerk	302 466	266 478	668 944	280 597	318 270	598 867
Lood (ander en bewerkt) . .	73 491	43 610	117 101	59 548	40 647	100 195
Manufacturen (katoenen) . .	19 337 348	17 525 334	36 862 682	19 460 942	16 201 147	35 662 089
Id. (wollen en halfwollen)	1 448 146	627 495	2 075 641	1 475 767	732 378	2 208 145
Id. (zijden en halfzijden) .	650 674	1 375 091	2 025 765	561 822	1 363 788	1 925 610
Id. (zakken)	22 000	672 589	694 589	16 104	505 326	521 430
Id. (andere).	770 313	846 630	1 616 943	538 325	543 454	1 081 779
Meel	109 126	1 750 328	1 859 454	70 947	1 722 508	1 793 455
Mest.	736 713	578 307	1 315 020	947 967	1 169 163	2 117 130
Meubelen	622 120	375 149	997 269	637 114	489 397	1 126 511
Mineraalwater	244 074	71 026	315 100	220 866	97 724	318 590
Modewaren	202 824	475 045	677 869	202 044	347 516	549 560
Olie (aard-) of petroleum . .	8 994	10 811 343	10 820 337	»	11 358 234	11 358 234
Id. (katjang-)	»	129 944	129 944	»	144 990	144 990
Id. (klapper-)	»	681 250	681 250	»	457 034	457 034
Id. (lijn-).	190 740	10 058	200 798	94 677	8 769	103 446
Id. (andere)	22 682	93 663	116 345	100 673	82 699	183 372
Opium	760	3 324 480	3 325 240	740	3 796 720	3 797 460
Papier	495 900	743 408	1 239 308	500 537	749 310	1 249 847
Peper	»	74 917	74 917	»	22 813	22 813
Reukwerken (niet met gedistilleerd bereid)	9 251	103 378	112 629	26 041	117 830	143 871
Rijst (gepelde)	»	9 380 807	9 380 807	»	12 133 252	12 133 252
Id. (ongepelde)	»	217 787	217 787	»	44 226	44 226
Rijtuigen	58 639	63 376	122 015	82 407	109 977	192 384
Salpeter	1 395	246 744	248 139	1 022	112 455	113 477
Schrijf- en teekenbehoeften. .	89 993	48 453	138 446	92 131	67 316	159 447
Speelkaarten.	132 930	25 642	158 572	126 553	32 972	159 525
Steen (bewerkte en onbewerkte)	49 416	65 827	115 243	65 101	92 359	157 460
Transporteeren	f 43 806 902	f 82 934 879	f 126 741 781	f 44 108 016	f 84 234 265	f 128 342 281

BENAMING der GOEDEREN.	1889. INGEVOERD VAN Nederland.	andere landen.	Totaal.	1890. INGEVOERD VAN Nederland.	andere landen.	Totaal.
Per transport	f 43 806 902	f 82 934 879	f 126 741 781	f 44 108 016	f 84 234 265	f 128 342 281
Suiker.	52	563 980	564 032	503	695 640	696 143
Tabak (sigaren)	401 277	1 629 809	2 031 086	396 932	1 230 352	1 627 284
Id. (Chineesche en andere) . .	97 909	1 234 580	1 332 489	68 304	1 288 949	1 357 253
Teer (Zweedsche).	56 406	5 299	61 705	50 858	3 866	54 724
Thee	»	1 056 690	1 056 690	»	1 072 418	1 072 418
Touwwerk	67 739	149 584	217 323	93 567	133 995	227 562
Uurwerken	106 300	77 329	183 629	132 106	83 300	215 406
Vaat- en kuipwerk	49 155	7 968	57 123	33 675	7 469	41 144
Vee (levend)	550	1 177 455	1 178 005	1 700	1 416 924	1 418 624
Verfwaren	208 510	191 688	400 198	291 953	182 772	474 725
Vuurwapens	93 255	46 377	139 632	68 641	53 124	121 765
Vuurwerk	247	351 459	351 706	2 694	283 082	285 776
Was	740 891	498 893	1 239 784	594 273	678 923	1 273 196
Wijn (mousseerende)	147 984	97 920	245 904	129 228	91 122	220 350
» (andere)	923 254	767 751	1 691 005	926 487	869 998	1 796 485
Zaden.	11 728	44 873	56 601	12 100	46 879	58 979
Zeep	104 155	309 665	413 820	133 313	221 060	354 373
Zemelen	»	98 203	98 203	»	159 226	159 226
Zink en zinkwerk	87 001	59 368	146 369	69 950	70 825	140 775
Zout	3 393	357 841	361 234	7 604	442 269	449 873
Diversen	245 525	1 066 060	1 311 585	309 248	588 683	897 931
Totaal. . .	f 47 152 233	f 92 727 671	f 139 879 904	f 47 431 152	f 93 855 141	f 141 286 293

VOOR REKENING VAN HET GOUVERNEMENT.

Aardewerk van alle soorten . .	f 43 668	f 44 798	f 88 466	f 63 596	f 8 238	f 71 834
Ammunitie	3 250	1 868	5 118	»	79 949	79 949
Bier	77 673	»	77 673	124 445	»	124 445
Blik en blikwerk.	4 437	»	4 437	19 215	»	19 215
Boeken	4 811	»	4 811	7 390	1 125	8 515
Buskruit.	16 650	»	16 650	28 350	»	28 350
Cement	123 801	»	123 801	13 370	»	13 370
Dynamiet	»	11 562	11 562	»	271 140	271 140
Drogerijen en medicijnen . . .	45 947	1 375	47 322	67 130	»	67 130
Eetwaren van alle soorten . .	156 161	59 445	215 606	260 776	70 530	331 306
Fabriek- en stoomwerktuigen .	324 212	6 450	330 662	140 033	1 430	141 463
Gedistilleerd (jenever)	6 735	»	6 735	23 746	»	23 746
Id. (ander).	28 175	»	28 175	2 776	»	2 776
Gereedschappen	29 040	90	29 130	31 312	100	31 412
Glas en glaswerk	17 684	220	17 904	19 886	»	19 886
Per transport .	f 882 244	f 125 808	f 1 008 052	f 802 025	f 432 512	f 1 234 537

BENAMING der GOEDEREN.	1889. INGEVOERD VAN Nederland.	1889. INGEVOERD VAN andere landen.	1889. Totaal.	1890. INGEVOERD VAN Nederland.	1890. INGEVOERD VAN andere landen.	1890. Totaal.
Per transport	f 882 244	f 125 808	f 1 008 052	f 802 025	f 432 512	f 1 234 537
IJzer en staal en dito werk . .	1 148 525	21 572	1 170 097	2 036 942	2 200	2 039 142
Instrumenten	9 603	»	9 603	15 264	»	15 264
Kleederen	279 335	»	279 335	137 043	»	137 043
Kolen (steen-)	»	91 375	91 375	»	136 710	136 710
Koper en koperwerk	9 443	2 219	11 662	6 312	»	6 312
Kramerij	31 704	5 576	37 280	21 607	»	21 607
Leder en lederwerk	63 359	2 300	65 659	43 323	»	43 323
Lood	5 077	2 500	7 577	1 998	»	1 998
Manufacturen (katoenen) . . .	138 844	140	138 984	146 811	»	146 811
Id. (wollen en halfwollen)	112 398	»	112 398	91 654	»	91 654
Id. (zakken)	112 944	11 700	124 644	92 320	15 000	107 320
Id. (zeildoek)	2 268	980	3 248	3 447	»	3 447
Id. (andere)	22 572	180	22 752	47 290	700	47 990
Olie (lijn-)	29 961	»	29 961	29 704	»	29 704
Id. (andere)	6 730	7 701	14 431	420	20 287	20 707
Opium	584 120	1 072 700	1 656 820	524 100	734 960	1 259 060
Papier	75 147	»	75 147	56 690	592	57 282
Salpeter	»	15 000	15 000	»	»	»
Schrijf- en teekenbehoeften . .	2 810	»	2 810	3 989	»	3 989
Staal in staven	850	20 855	21 705	2 476	»	2 476
Steen (bewerkte)	15 678	4 200	19 878	9 843	»	9 843
Touwwerk	16 175	»	16 175	9 830	»	9 830
Vaartuigen	6 000	»	6 000	3 461	»	3 461
Verfwaren	41 329	1 418	42 747	69 457	400	69 857
Diversen	25 135	970	26 105	102 517	467	102 984
Totaal . . .	f 3 622 251	f 1 387 194	f 5 009 445	f 4 258 523	f 1 343 828	f 5 602 351

III. Waarde der *uitgevoerde* goederen.

BENAMING der GOEDEREN.	1889. UITGEVOERD NAAR Nederland.	1889. UITGEVOERD NAAR andere landen.	1889. Totaal.	1890. UITGEVOERD NAAR Nederland.	1890. UITGEVOERD NAAR andere landen.	1890. Totaal.
VOOR REKENING VAN PARTICULIEREN.						
Aardewerk van alle soorten . .	f 1 221	f 3 209	f 4 430	f 2 502	f 5 032	f 7 534
Beenderen	10	23 716	23 726	»	42 055	42 055
Cacao	38 172	118 679	156 851	161 457	81 611	243 068
Cassia	14 032	38 825	52 857	9 217	95 135	104 352
Copra	157 277	1 798 051	1 955 328	136 172	1 908 591	2 044 763
Drakenbloed	»	39 360	39 360	»	30 570	30 570
Transporteeren	f 210 712	f 2 021 840	f 2 232 552	f 309 348	f 2 162 994	f 2 472 342

BENAMING der GOEDEREN.	1889.			1890.		
	UITGEVOERD NAAR		Totaal.	UITGEVOERD NAAR		Totaal.
	Nederland.	andere landen.		Nederland.	andere landen.	
Per transport	f 210 712	f 2 021 840	f 2 232 552	f 309 348	f 2 162 994	f 2 472 342
Drogerijen en medicijnen . . .	9 415	430 516	439 931	93 205	395 202	488 407
Eetwaren (tripang)	»	479 311	479 311	»	630 636	630 636
Id. (visch)	»	52 220	52 220	»	76 355	76 355
Id. (vogelnestjes) . . .	»	205 634	205 634	»	268 622	268 622
Id. (niet afzonderlijk genoemd)	16 545	350 164	366 709	8 864	664 507	673 371
Fabriek- en stoomwerktuigen .	1 500	14 175	15 675	6 002	22 963	28 965
Foelie	492 132	219 512	711 644	468 798	222 522	691 320
Gambier	38	2 430 493	2 430 531	»	2 620 611	2 620 611
Garens	»	9 055	9 055	170	4 860	5 030
Gedistilleerd (arak)	134 438	81 719	216 157	33 394	82 980	116 374
Id. (brandewijn) . . .	»	12 136	12 136	»	7 182	7 182
Id. (alle andere soorten)	»	2 869	2 869	»	1 980	1 980
Getahpertja	21 352	3 175 308	3 196 660	714 314	3 840 338	4 554 652
Getah (andere)	9 268	348 163	357 431	13 027	832 501	845 528
Glas- en glaswerk	5 040	7 224	12 264	380	6 841	7 221
Gom benzoïn	24 391	1 220 585	1 244 976	12 169	995 092	1 007 261
Gom dammar	1 082 539	2 279 987	3 362 526	409 900	2 218 105	2 628 005
Gom elastiek	22 748	281 288	304 036	76 534	221 886	298 420
Gom kopal	104 639	262 081	366 720	197 140	150 356	347 496
Goud- en zilverwerk	4 775	»	4 775	13 475	32 650	46 125
Hars	»	5 932	5 932	»	2 011	2 011
Hoorn	6 079	23 090	29 169	5 699	30 992	36 691
Hout (ebben-)	2 016	27 177	29 193	11 435	9 045	20 480
Id. (gahroe-)	»	8 847	8 847	»	11 573	11 573
Id. (laka-)	»	246 414	246 414	»	2 298	2 298
Id. (sandel-)	12 800	105 886	118 686	5 800	69 852	75 652
Id. (scheepsbouw- en timmer-)	6 745	3 255	10 000	15 109	73 520	88 629
Id. (ander)	2 192	9 521	11 713	4 360	7 932	12 292
Houtwerk	45	27 349	27 394	70	40 822	40 892
Huiden	1 763 098	510 615	2 273 713	1 531 955	478 659	2 010 614
IJzer en staal en dito werk . .	39 700	61 886	101 586	46 200	57 128	103 328
Indigo (voor de Europeesche markt)	2 313 720	231 490	2 545 210	2 734 825	321 400	3 056 225
Indigo (voor de inlandsche markt)	»	135 085	135 085	»	201 710	201 710
Kamfer	»	79 113	79 113	»	4 707	4 707
Kaneel	4 585	1 103	5 688	6 608	757	7 365
Kapok	176 333	200 941	377 274	242 597	317 714	560 311
Katoen	»	88 029	88 029	392	253 672	254 064
Kinabast	847 592	55 143	902 735	810 935	34 922	845 857
Klappers	»	87 058	87 058	»	90 955	90 955
Transporteeren	f 7 314 437	f 15 792 214	f 23 106 651	f 7 772 705	f 17 468 852	f 25 241 557

BENAMING der GOEDEREN.	1889. UITGEVOERD NAAR Nederland.	1889. UITGEVOERD NAAR andere landen.	1889. Totaal.	1890. UITGEVOERD NAAR Nederland.	1890. UITGEVOERD NAAR andere landen.	1890. Totaal.
Per transport	f 7 314 437	f 15 792 214	f 23 106 651	f 7 772 705	f 17 468 852	f 25 241 557
Kleederen	123 541	591 756	715 297	104 500	616 225	720 725
Koffie (gepelde)	16 849 683	14 769 780	31 619 463	11 539 116	11 186 059	22 725 175
Id. (in hoornschil)	4 592 244	421 105	5 013 349	899 107	36 813	935 920
Koper en koperwerk	171	197 532	197 703	5 700	230 776	236 476
Kramerij	31 936	53 118	85 054	25 969	85 279	111 248
Lood	»	9 944	9 944	»	7 019	7 019
Manufacturen (katoenen) . . .	476	731 198	731 674	1 090	764 175	765 265
Id. (andere)	9 500	19 882	29 382	2 130	41 513	43 643
Matten en matwerk	875	92 226	93 101	100	129 842	129 942
Meel	»	693 466	693 466	713	1 254 847	1 255 560
Meubelen	2 166	7 186	9 352	833	32 040	32 873
Nagelen	40 509	107 415	147 924	16 804	95 974	112 778
Naturaliën	830	34 094	34 924	5 775	11 574	17 349
Notemuskaat	916 957	768 555	1 685 512	575 010	989 532	1 564 542
Noten (wilde)	66 213	833 846	900 059	33 606	533 579	567 185
Olie (katjang-).	»	677 748	677 748	»	1 412 521	1 412 521
Id. (klapper-).	»	173 066	173 066	2 870	571 442	574 312
Id. (andere)	2 375	85 810	88 185	135	102 949	103 084
Oliekoeken	»	66 536	66 536	»	125	125
Opium	»	9 920	9 920	»	10 540	10 540
Paarden	»	48 000	48 000	»	80 200	80 200
Peper (staart-)	49 266	156 484	205 750	58 048	73 392	131 440
Id. (witte)	1 927	1 074 708	1 076 635	22 580	1 131 990	1 154 570
Id. (zwarte)	209 052	3 614 595	3 823 647	126 354	2 934 537	3 060 891
Id. (lange)	»	6 398	6 398	»	7 624	7 624
Pinangnoten	»	120 632	120 632	»	122 203	122 203
Rijst (gepelde)	1 235 889	1 209 142	2 445 031	2 132 795	641 410	2 774 205
Id. (ongepelde)	»	188 500	188 500	»	155 537	155 537
Rotting	434 019	1 933 859	2 367 878	334 944	1 249 801	1 584 745
Rottingstokken	»	35 631	35 631	250	44 349	44 599
Sago	»	600 557	600 557	»	542 178	542 178
Schelpen	101 410	157 450	258 860	47 665	143 688	191 353
Schildpad	46 590	193 425	240 015	149 460	90 915	240 375
Suiker.	1 285 983	46 076 460	47 362 443	3 236 189	48 253 647	51 489 836
Tabak (sigaren)	27	13 218	13 245	100	3 244	3 344
Id. (voor de Europeesche markt)	15 104 769	14 581 129	29 685 898	16 399 187	14 510 769	30 909 956
Id. (voor de inlandsche markt)	»	1 376 223	1 376 223	»	1 430 867	1 430 867
Tengkawangpitten	»	350 576	350 576	»	70 670	70 670
Thee	1 131 094	964 301	2 095 395	957 557	1 289 439	2 246 996
Tin.	3 477 834	1 716 393	5 194 227	2 745 596	2 298 748	5 044 344
Touwwerk	1 850	4 868	6 718	3 107	6 709	9 816
Transporteren	f 53 031 623	f 110 558 946	f 163 590 569	f 47 199 995	f 110 663 593	f 157 863 588

BENAMING der GOEDEREN.	1889.			1890.		
	UITGEVOERD NAAR		Totaal.	UITGEVOERD NAAR		Totaal.
	Nederland.	andere landen.		Nederland.	andere landen.	
Per transport	f 53 031 623	f 110 558 946	f 163 590 569	f 47 199 995	f 110 663 593	f 157 863 588
Vee (levend)	»	98 275	98 275	»	164 895	164 895
Verfwaren	»	3 387	3 387	»	2 055	2 055
Vet	»	7 982	7 982	»	1 250	1 250
Vogelhuiden	12 600	»	12 600	12 000	3 650	15 650
Was	482	35 297	35 779	»	10 099	10 099
Zink	»	13 627	13 627	»	19 157	19 157
Zwam.	»	48 510	48 510	»	78 399	78 399
Diversen	130 756	143 157	273 913	99 456	420 688	520 144
Totaal . .	f 53 175 461	f 110 909 181	f 164 084 642	f 47 311 451	f 111 363 786	f 158 675 237

VOOR REKENING VAN HET GOUVERNEMENT. *h*)

Kinabast.	f 138 734	»	f 138 734	f 63 348	»	f 63 348
Koffie.	28 408 367	»	28 408 367	12 900 261	»	12 900 261
Tin.	4 525 074	»	4 525 074	4 184 569	»	4 184 569
Totaal . .	f 33 072 175	»	f 33 072 175	f 17 148 178	»	f 17 148 178

IV. In- en uitvoer *voor particuliere rekening* van goederen waarvan in de handelsverslagen, nevens de waarde, tevens de *hoeveelheden* zijn opgegeven. *i*)

BENAMING DER GOEDEREN.	Eenheid.	ALGEMEENE INVOER. (Hoeveelheden in duizendtallen.)					ALGEMEENE UITVOER. (Hoeveelheden in duizendtallen.)				
		1886.	1887.	1888.	1889.	1890.	1886.	1887.	1888.	1889.	1890.
		× 1000	× 1000	× 1000	× 1000	× 1000	× 1000	× 1000	× 1000	× 1000	× 1000
Azijn	Liters.	51	53	56	75	93	2^{6}	0^{72}	»	»	»
Balampitten.	K.G.	»	»	»	»	»	»	91	3	»	»
Bier	Liters.	1 692	1 907	2 181	2 543	2 508	4^{5}	23^{5}	5	2	1
Boter	K.G.	659	664	800	785	695	0^{6}	0^{7}	0^{4}	0^{5}	0^{5}
Buskruit.	id.	25	73	81^{7}	70	29	10^{7}	»	»	»	»
Cacao	id.	»	5	»	0^{85}	0^{44}	168	60	116	184	270
Cassia.	id.	»	»	»	2	»	529	1 147	393	352	696
Drakenbloed	id.	»	»	»	»	»	13	28	17	26	20
Foelie.	id.	»	»	»	»	»	269	116	398	356	346
Gambier	id.	4 496	4 234	3 929	4 244	4 418	11 514	6 330	7 952	8 101	8 735
Gedistilleerd (arak) . . .	Liters.	93	104	122	98	105	2 376	3 787	1 828	2 161	1 164

h) De hoeveelheden kinabast, koffie en tin, voor gouvernementsrekening uitgevoerd en waarnaar de opgegeven waarde berekend is, bedroegen in 1889 respectievelijk 346 835, 31 564 852 en 4 525 074 K.G., en in 1890 respectievelijk 211 160, 13 579 222 en 4 184 569 K.G.

i) Waar men in dit overzicht nihil-opgaven vindt, is dit nog geen bewijs dat van het betrokken artikel geen in- of uitvoer heeft plaats gehad, maar leide men daaruit af, dat het artikel in de handelsstatistiek niet afzonderlijk is genoemd of wel dat de hoeveelheden te gering waren om in duizendtallen te worden opgegeven.

BENAMING DER GOEDEREN.	Maatstaf.	ALGEMEENE INVOER. (Hoeveelheden in duizendtallen.)					ALGEMEENE UITVOER. (Hoeveelheden in duizendtallen.)				
		1886.	1887.	1888.	1889.	1890.	1886.	1887.	1888.	1889.	1890.
		× 1000	× 1000	× 1000	× 1000	× 1000	× 1000	× 1000	× 1000	× 1000	× 1000
Gedistilleerd (alle andere soorten)	Liters.	2 237	2 341	2 119	2 679	2 714	11	7	7	9	8
Gom- en harssoorten (inlandsche)	K.G.	32	29	22	3	61	6 116	7 422	7 974	9 171	9 726
Hout (laka-)	id.	»	»	»	»	»	100	232	525	246	2
Huiden	id.	2	3	»	1	3	3 239	3 432	3 405	3 789	3 351
Indigo (niet bereid voor de inlandsche markt) . . .	id.	»	»	»	»	»	612	660	689	727	611
Id. (andere)	id.	36	16	7	24	17	418	557	493	540	807
Ivoor	id.	»	»	»	»	»	0^{4}	1	0^{36}	0^{5}	2
Kaarsen	id.	78	108	60	45	94	»	0^{22}	»	»	0^{1}
Kalk	id.	737	1 901	1 328	4 440	3 982	12	7	78	29	2 000
Kamfer	id.	*j)*	*j)*	*j)*	*j)*	*j)*	81	101	22	26	2
Kaneel	id.	0^{3}	1	»	0^{22}	2	10	11	12	9	12
Kapok	id.	49	52	35^{5}	33	47	1 013	1 532	2 029	1 257	1 868
Katoen	id.	»	1	1	»	»	128	984	1 599	581	1 618
Kinabast	id.	»	»	»	»	»	832	1 111	1 632	2 257	2 820
Koffie (gepeld)	id.	2 411	1 147	1 785	1 324	1 329	30 750	25 527	34 013	35 133	23 921
» (in hoornschil) . .	id.	»	»	»	»	»	7 973	5 026	6 758	*k)* 6 689	1 248
Kolen (steen-) en cokes .	Ton.	84	139	145^{5}	183	152	»	2^{6}	»	»	»
Kruidnagelen	K.G.	3	30	21	22	9	234	4^{6}	104	185	141
Meel	id.	5 930	6 159	5 428	6 198	7 174	423	1 392	1 574	2 311	5 022
Mineraal-, bron- en kunstwater	Flesschen.	1 325	1 100	1 374	2 101	2 124	2^{5}	3^{7}	7	12	13
Noten (muskaat-)	K.G.	8	7	3	1	4	1 002	686	1 280	1 124	1 043
Id. (wilde)	id.	4	»	»	»	»	1 198	1 110	943	1 800	1 260
Id. (pinang-)	id.	»	»	»	»	»	1 164	591	901	1 206	1 222
Olie (aard-) of petroleum .	Liters.	91 001	84 775	79 481	108 203	113 582	21	29	17	35	56
Id. (katjang-)	id.	307	382	479	433	483	3 784	7 393	14 729	3 389	7 063
Id. (klapper-)	id.	545	487	466	1 362	914	598	1 202	2 502	577	1 914
Oliekoeken	K.G	18	5	5	12	»	808	1 609	4 227	1 331	3
Opium	id.	170	222	180	166	190	0^{3}	0^{54}	»	0^{5}	0^{5}
Peper (staart-)	id.	»	45	»	»	»	128	56	94	103	66
Id. (gewone)	id.	171	103	47	88	39	*l)* 16 386	9 745	7 453	8 773	9 360
Rijst (gepelde)	id.	50 155	44 722	$64\,208^{5}$	93 808	121 333	58 833	73 013	61 668	30 563	27 742
Id. (ongepelde)	id.	1 327	393	605^{5}	4 356	885	9 852	10 298	3 202	4 712	3 111
Rotting	id.	12	22	24	65	132	10 351	9 797	11 806	13 929	13 206
Sago	id.	42	34	14	35	36	6 052	8 020	8 834	10 009	9 036
Salpeter	id.	128	197	216	496	227	»	»	»	»	»
Schildpad	id.	»	»	»	»	»	4	7	5	16	16
Siroop uit vruchten . . .	Flesschen.	5	4	30	48	51	»	»	»	»	»

j) In de handelsstatistiek onder de invoerartikelen niet afzonderlijk genoemd.

k) Onder de hoornschil-koffie is in 1889 nog begrepen 5/m. K.G. koffie als gedroogde kers naar Arabië verzonden.

l) Deze opgaaf is niet juist; het ontbreekt echter aan gegevens ter verbetering.

BENAMING der GOEDEREN.	Maatstaf.	ALGEMEENE INVOER. (Hoeveelheden in duizendtallen.)					ALGEMEENE UITVOER. (Hoeveelheden in duizendtallen.)				
		1886.	1887.	1888.	1889.	1890.	1886.	1887.	1888.	1889.	1890.
		× 1000	× 1000	× 1000	× 1000	× 1000	× 1000	× 1000	× 1000	× 1000	× 1000
Speelkaarten (Europeesche)	Spellen.	6	14	35	98	49	»	»	»	»	»
Suiker	K.G.	2 933	2 052	2 486	2 820	3 481	334 996	386 878	375 705	315 750	367 785
Tabak (voor de inlandsche markt).	id.	1 142	1 097	1 239	1 332	1 357	954	1 394	1 452	1 376	1 590
Id. (andere).							19 628	22 821	23 944	29 686	30 910
Id. (sigaren)	id.	231	198	217	243	220	3	7	3	1	0^{6}
Tarwe.	Liters.	58	33	14^{5}	15	4	»	»	»	»	»
Thee	K.G.	1 083	1 080	1 264	1 056	1 072	3 358	3 195	3 400	3 492	3 210
Tin.	id.	4^{5}	3	5^{6}	3^{5}	7	4 100	5 134	4 994	5 194	5 044
Vanille	id.	»	»	»	»	»	0^{3}	1	»	»	»
Visch (gezouten of gedroogd)	id.	16 710	13 705	14 974	18 534	19 503	125	341	357	250	379
Id. (tripang)	id.	109	82	34	56	72	775	782	473	479	631
Was	id.	1 241	1 819	1 269	1 771	1 819	22	8	40	24	7
Wijn (mousseerende). . .	Flesschen.	76	71	75	82	73	»	»	»	»	»
Id. (andere)	Liters.	1 829	1 630	1 588	1 918	2 017	7	4^{5}	2	1^{6}	5
Zout	K.G.	5 247	4 105	5 715	6 020	7 498	21	52	1^{5}	3	6
Zwam.	id.	»	»	»	»	»	37	187	80	194	314
Zwavel	id.	80	95	107	48	107	»	»	»	»	2

V. Waarde of hoeveelheid der voornaamste *m)* **voortbrengselen van landbouw of nijverheid in Nederlandsch-Indië voor rekening van particulieren en van het Gouvernement *uitgevoerd* gedurende de *oogstjaren* 1885/86 t/m 1889/90 (1 Juli t/m 30 Juni).**

BENAMING der GOEDEREN.	Eenheid.	1885/86.	1886/87.	1887/88.	1888/89.	1889/90.
Copra	Gulden.	*n)*	405 314	575 409	937 423	1 083 319
Drogerijen en medicijnen . .	id.	449 995	455 201	675 745	480 470	406 773
Eetwaren (tripang)	K.G.	662 152	987 668	566 976	473 948	484 141
Id. (niet afzonderlijk genoemd)	Gulden.	351 341	474 822	611 882	575 130	395 749
Foelie	K.G.	200 796	195 317	239 219	281 082	374 393
Gambier	id.	7 523 073	10 281 062	7 329 885	7 484 178	7 857 742
Gedistilleerd (arak)	Liter.	2 751 569	2 423 470	2 591 315	2 616 140	*n)*
Getahpertja	K.G.	802 026	1 020 159	887 118	964 358	2 185 386
Gom-benzoïn.	id.	843 273	802 746	1 543 263	1 203 782	820 864
Gom-dammar	id.	3 992 661	3 029 928	3 797 007	4 970 283	4 432 240
Huiden.	id.	3 152 944	3 071 170	3 532 116	3 538 310	3 681 645
Indigo (niet bereid voor de inlandsche markt).	id.	616 233	677 734	690 228	683 043	67 561
Kapok	id.	niet opgegeven.	1 231 500	1 910 394	1 658 793	1 602 510

m) Alleen die goederen zijn vermeld waarvan de algemeene uitvoer eene waarde van f 300 000 of meer vertegenwoordigde.

n) Oningevuld omdat de uitvoer eene mindere *waarde* had dan f 300 000.

BENAMING der GOEDEREN.	Eenheid.	1885/86.	1886/87.	1887/88.	1888/89.	1889/90.
Kinabast	K.G.	niet opgegeven.	1 061 150	1 725 783	2 511 493	2 507 203
Koffie	id.	60 549 018	73 316 182	42 701 650	64 318 658	74 987 593
Manufacturen (katoenen) . .	Gulden.	573 794	552 328	633 250	663 398	472 091
Noten (muskaat-)	K.G.	1 080 878	806 105	796 459	1 062 468	1 095 836
Id. (wilde)	id.	niet opgegeven.	1 176 915	1 137 680	1 184 209	1 366 825
Olie (katjang	Liter.	id.	3 622 548	11 592 851	8 589 024	4 165 974
Id. (klapper-)	id.	694 682	1 040 523	2 238 444	714 979	845 050
Peper (witte).	K.G.	niet opgegeven.	2 816 852	1 785 240	1 071 445	1 748 787
Id. (zwarte)	id.	4 056 015	6 875 076	5 437 329	8 728 848	9 431 339
Rijst (gepelde)	id.	49 425 563	59 190 643	69 879 302	52 801 070	26 379 778
Id. (ongepelde)	id.	4 606 037	10 264 003	7 852 467	3 362 835	*n*)
Rotting	id.	15 467 244	9 702 508	9 917 855	12 167 277	12 158 964
Sago	id.	niet opgegeven.	5 895 840	7 493 159	9 097 460	10 283 103
Suiker	id.	375 314 052	369 154 060	405 332 000	362 525 684	306 250 807
Tabak (niet bereid voor de inlandsche markt).	id.	1 371 333	1 332 741	1 254 071	26 949 663	29 573 448
Id. (andere)	id.	19 298 104	19 048 280	21 618 016	1 170 389	1 397 095
Thee	id.	2 981 810	3 171 379	3 399 341	3 286 700	3 067 779
Tin	id.	6 267 916	8 024 666	11 887 770	70 539 545	9 004 866

n) Oningevuld omdat de uitvoer eene mindere *waarde* had dan f 300 000.

(5. 63.)

BIJLAGE LLL.

(Zie hoofdst. O, afd. IV, § 1, van het verslag.)

BEKNOPT VERSLAG van den IN- EN UITVOERHANDEL in de residentie BATAVIA over 1890, samengesteld door de Factorij van de Nederlandsche Handelmaatschappij te Batavia.

A. Invoerhandel.

Lijnwaden. Het jaar 1890 kan voor den importhandel geen bijzonder gunstig tijdperk worden genoemd. Ten gevolge van den kleinen koffieoogst kwam er minder geld onder de bevolking dan het geval zou geweest zijn bij een normalen oogst en was dus de bevolking niet in staat inkoopen van veel aanbelang te doen, zoodat zich schier alle inkoopen tot het noodzakelijke bepaalden. De import handel hield zich over het algemeen kwijnende staande; wel is waar vonden aanvoeren van lijnwaden geregeld plaats, doch van de lang verwachte verbetering van noteeringen viel over het algemeen niets te bemerken. Ten gevolge van de voorzichtigheid, welke importeurs betrachtten bij het geven van crediet, zijn er niet vele deconfitures voorgekomen.

Omtrent de voornaamste stapelartikelen, die op de Bataviasche markt worden verhandeld, kan het volgende vermeld worden.

Maddapollams verkeerden gedurende het verslagjaar in eene lustelooze stemming. De voorraden van Hollandsch fabrikaat waren doorloopend zeer aanzienlijk; slechts kleine afdoeningen kwamen tot stand. In de eerste maanden werden enkele vrij aanzienlijke partijen ⁸/₄ Engelsch fabrikaat van de hand gezet, doch later verflauwde de stemming geheel.

Voor *calicots* bestond eene vrij bevredigende vraag, vooral wat Hollandsch fabrikaat betreft. Van ⁸/₄ calicots was de voorraad zeer aanzienlijk. Voor Engelsch fabrikaat was de vraag beperkt.

Shirtings. In het begin van het jaar vonden vrij groote verkoopen plaats, welke echter gaandeweg in belangrijkheid afnamen. Door groote aanvoeren en kleine verkoopen vermeerderden de voorraden, welke bij het einde van het jaar dan ook zeer aanzienlijk waren. Van Engelsche gebleekte shirtings zijn de omzettingen toegenomen, doch de prijzen ondergingen geene verbetering.

Drills. De voorraad was wederom zeer groot en het debiet in het begin van het jaar zeer gering; hierin kwam later eenige verandering ten goede, ofschoon deze voornamelijk goedkoopere soorten gold. Gebleekte drills waren voldoende aan de markt, doch over het algemeen genoot dit artikel weinig attentie.

Cambrics. Zoowel voor de inferieure als voor de fijnere soorten was de vraag niet zeer groot; tegen het einde van het jaar was de afzet van middensoorten iets beter, doch prijzen konden zich moeilijk staande houden.

Prints. Oude dessins konden alleen tegen zeer lage prijzen koopers vinden, en bestond er slechts nu en dan eenige vraag naar nieuwere soorten.

Garens. Ruwe garens genoten vrij voldoende vraag, doch ten gevolge van de vermeerderde voorraden konden de prijzen eerst tegen het einde van het jaar eenigszins verhoogd worden. Van Adrianopelrood garen waren de voorraden zeer groot; ook bij den aanvang van 1891 was nog veel onderweg; de afzet in 1890 was echter tamelijk bevredigend. Andere gekleurde garens waren ruim ter markt; slechts kleine hoeveelheden vonden koopers.

Petroleum. De aanvoeren bedroegen voor geheel Nederlandsch-Indië 3 203 055 kisten, tegen 2 688 733 in 1889 en 2 225 322 in 1888.

In 1890 werden te Batavia p. m. 435 000 kisten petroleum ingevoerd en bedroegen de verkoopen 376 109 kisten of gemiddeld 31 300 kisten per maand. De totale voorraden bedroegen onder ult. December: te Batavia 226 700 kisten en in geheel Nederlandsch-Indië 1 170 000 kisten. Bij het einde van 1888 en van 1889 was de geheele voorraad achtereenvolgens ruim 735 000 en 998 000 kisten. Volgens deze cijfers zou in 1890 de consumptie bedragen hebben (in ronde cijfers) 3 030 000 kisten, tegen 2 425 000 in 1889 en 2 018 000 in 1888.

De aangevoerde hoeveelheden bestonden uit 2 088 916 kisten Amerikaansche petroleum (respectievelijk 1 422 623, 426 628, 190 659 en 49 006 kisten van de merken Devoes, Chester, Stella en Comet) en uit 1 114 139 kisten Russische petroleum.

De aanvoeren van Russische petroleum bedroegen in 1889 507 708 kisten; uit bovenstaande cijfers blijkt dus dat in 1890 de aanvoer dier olie meer dan verdubbeld is. De Russische olie wordt dan ook meer en meer verbruikt, hetgeen in hoofdzaak daaraan moet worden toegeschreven dat de prijzen gewoonlijk iets lager zijn dan die van de Amerikaansche, terwijl de qualiteit niet minder is.

De in 1888 te Batavia gevormde kongsi van handelaren werd in Januari 1890 ontbonden. Als een gevolg van de daardoor ontstane groote concurrentie en van vermeerderde aanvoeren liepen de prijzen gaandeweg achteruit. Gedurende Januari werd en détail nog f 5 per kist besteed en in December niet meer dan f 4,10.

Niettegenstaande de consumptie van petroleum weder is toegenomen, werd het grootste gedeelte der aangebrachte ladingen met verlies verkocht.

Met het oog op den belangrijken voorraad van petroleum wordt niet spoedig eene prijsverbetering verwacht.

Metalen. De omzet in metalen was zeer gering, hetgeen in hoofdzaak daaraan moet worden toegeschreven dat de prijzen te Batavia niet in verhouding waren tot de Europeesche waarde. De meeste houders koesterden in het begin van 1890 de hoop betere prijzen te zullen bedingen, doch werden hierin teleurgesteld, daar koopers niet genegen waren hierin tegemoet te komen. Zweedsch ijzer genoot over het algemeen meer attentie dan de andere soorten. Van bladkoper, zink, staal en draadnagels gingen nu en dan kleine hoeveelheden van de hand, en toonden de

prijzen tegen het einde van 1890 eene kleine verbetering aan.

Cement. De voorraad was over het algemeen voldoende om in de behoefte te voorzien; de noteeringen liepen van f 7,50 tot f 8,50 per vat.

Imitatie-was (ceresine). Voor dit artikel bestond over het algemeen veel vraag en werd, naar gelang van qualiteit, f 42 per pikol of daarboven besteed.

Lucifers vonden steeds geregeld koopers; de van vroeger bekende merken blijven het meest de aandacht trekken. De prijzen liepen van f 42 tot f 101,50 per kist, naar gelang van het merk.

Steenkolen werden schier uitsluitend voor verbruikersrekening aangevoerd.

Diversen. Dranken en provisiën werden geregeld aangevoerd en vonden ook regelmatig afnemers. Door de groote verscheidenheid der verschillende artikelen kunnen wij bezwaarlijk in bijzonderheden treden. De verkoop houdt vrij wel gelijken tred met de aanvoeren. Het eenige wat speciale vermelding verdient, is, dat bekende merken van solide fabrikanten, zij het ook tegen hoogere prijzen, steeds den meesten aftrek genieten. Europeesch aardewerk ging geregeld goed van de hand, wanneer het bijzonder gewilde merken betrof.

B. Uitvoerhandel.

De handel in uitvoerproducten is in 1890 weder zeer belangrijk geweest. Evenals vroeger bepaalden de omzettingen zich niet tot hetgeen te Batavia wordt aangevoerd, doch omvatten zij het grootste gedeelte van de op Java geoogste producten [1].

Suiker. Reeds in het begin van het jaar, n.l. in Februari, openbaarde zich eene vrij levendige vraag en kwamen verschillende afdoeningen tot stand tot f $8\frac{1}{2}$ à f $8\frac{3}{4}$ per pikol telquel voor hoofdsuiker in nº. 13/15 en f $8\frac{1}{2}$ per pikol voor muscovados nº. $10\frac{1}{2}/12\frac{1}{2}$. Deze transactiën geschiedden alleen op speculatie, in de hoop dat de schattingen van de beetwortelproductie te hoog gegrepen zouden zijn; toen later de vroeger voor die raming opgegeven cijfers gehandhaafd bleven, verflauwde de speculatiegeest, en bleven afdoeningen van eenigen omvang uit. Wel werden gedurende Maart tot Mei nog eenige op zich zelf staande verkoopen tot bovengenoemde prijzen afgesloten, maar de stemming bleef flauw en de verkoopen vormden geen geregelden omzet.

Eerst in Juni vermeerderde de kooplust weder en konden toen geleidelijk verkoopen tot stand gebracht worden, aanvankelijk alleen van eerste leveringen, maar daarna ook van latere, voor zoover hoofdsuiker nº. 13/15 betrof. Naar muscovados bestond alleen vraag wanneer de levering vóór ult. Augustus kon eindigen. Voor laatstgenoemde soort was toen de prijs niet hooger dan f 8 en voor hoofdsuiker nº. 13/15 niet beter dan f $8\frac{1}{4}$ per pikol telquel. Tot evengenoemde prijzen werden in de maand Augustus meerdere afdoeningen tot stand gebracht, doch toen tegen het einde dier maand het bericht ontvangen werd dat de hoedanigheid van den beetworteloogst in Europa minder gunstig beoordeeld werd, en gevolgelijk te verwachten was dat de productie beneden de raming zou blijven, werden verkoopers meer vasthoudend. Ofschoon de noteeringen op de Europeesche markt niet beduidend veranderden, werd de stemming daar toch vaster en gelukte het, in verband hiermede, eenige niet onbelangrijke partijen op de basis van f $8\frac{1}{2}$ per pikol hoofdsuiker nº. 13/15 af te sluiten. De verbeterde stemming bleef tot medio September aanhouden, op ontvangst van betere prijzen in Europa, en nadat meerdere transactiën tot f $8\frac{1}{2}$ waren tot stand gekomen, werd door koopers zelfs f $8\frac{3}{4}$ per pikol telquel aangelegd. Verschillende fabrikanten waren echter, met het oog op de betere berichten uit Europa, vasthoudend geworden, en daar de gunstige berichten bleven aanhouden, steeg de marktprijs te Batavia tot f 9 per pikol telquel voor hoofdsuiker. Tot dien prijs werden wel eenige partijen afgedaan, maar de vraag was over het algemeen niet groot, daar slechts enkele exporteurs op die basis wilden koopen, en alleen beperkte hoeveelheden. Voor enkele kleine bijzonder passende partijen werd door Chineezen f $9\frac{1}{4}$ besteed.

Tegen het einde van September kwamen uit Europa berichten omtrent verbetering in de weersgesteldheid, welke den beetwortel-aanplant zeer ten goede kwam, hetgeen eene aanmerkelijke verflauwing teweegbracht. Tot f $8\frac{3}{4}$ werd suiker te koop aangeboden, doch koopers waren niet genegen meer dan f $8\frac{1}{2}$ te besteden. De gunstige berichten omtrent den beetworteloogst bleven aanhouden en het gevolg daarvan was dat bijkans alle vraag werd uitgedoofd, hetgeen eene uiterst flauwe stemming teweegbracht. Voor f $8\frac{1}{2}$ waren weinig koopers aan de markt, terwijl voor muscovados, in verband met berichten uit Amerika, in het geheel geen vraag bestond. Hoewel er niet veel kooplust bestond, werden later nog afdoeningen bekend van f $8\frac{1}{2}$ restant-oogsten.

In de maand November bestond er zeer weinig kooplust en kon moeilijk f $8\frac{1}{4}$ voor hoofdsuiker bedongen worden, waartoe de berichten uit Europa alle aanleiding gaven.

In December zijn geen afdoeningen bekend geworden; de reden daarvan was dat houders zeer vast gestemd waren en eischen stelden, buiten verhouding tot de in Europa vigeerende prijzen, waar evenmin belangrijke zaken tot stand kwamen.

Stroopsuiker in krandjangs werd verkocht tot f $7\frac{1}{2}$ en f 8 per pikol nº. 14, keuring op kleur alleen, met een prijsverschil van f $\frac{1}{4}$ per pikol voor elk hooger of lager nummer.

Voor zaksuiker werd f $4\frac{1}{4}$ besteed en hebben de meeste fabrieken, die dat product afleveren, tot dien prijs verkocht.

De uitvoeren van suiker van 1 Juli 1889 tot ultimo Juni 1890 bedroegen:

naar	Europa	2 890 822	pikols,	tegen	3 103 987	pikols	in	1888/89
"	Amerika	806 545	"	"	839 670	"	"	"
"	Australië	567 653	"	"	518 146	"	"	"
"	China	1 032 466	"	"	1 410 978	"	"	"
"	Eng.-Indië	"	"	"	8 240	"	"	"
"	Singapore	237 012	"	"	192 328	"	"	"
		5 534 498	"	"	6 073 349	"	"	"

De uitvoer van Java-suiker, oogst 1890, bedroeg van 1 Juli tot 31 December 1890:

naar	Europa	2 144 671	pikols,	tegen	2 359 155	pikols	in	1889 (2e halfj.)
"	Amerika	1 083 204	"	"	657 132	"	"	"
"	Australië	319 770	"	"	312 917	"	"	"
"	China	694 814	"	"	478 976	"	"	"
"	Eng.-Indië	49 493	"	"	"	"	"	"
"	Singapore	207 908	"	"	124 330	"	"	"
"	Siam	360	"	"	"	"	"	"
"	Deli	152	"	"	"	"	"	"
		4 500 372	"	"	3 932 510	"	"	"

Groote hoeveelheden suiker werden met stoombooten in 1890 naar Europa en Amerika verzonden.

Koffie. De gouvernements Java-koffieoogst is zeer tegengevallen, hetgeen uit onderstaande cijfers blijkt.

In het begin van 1890 werd die oogst geraamd op 250/m pikols, doch is feitelijk niet meer geoogst dan 96/m. pikols, tegen 585/m. pikols in 1889 en 564/m. pikols in 1888. Deze kleine productie is hoofdzakelijk te wijten aan de aanhoudende regens en bevige stormen in 1889, waardoor veel product verloren is gegaan.

Evenals in vorige jaren zijn wederom 100/m. pikols gouvernements Java-koffie in veiling gebracht. Naar gelang van soort liepen de prijzen van f 62,38 tot f 69,35 per pikol (verg. blz. 212 van het verslag hiervóór).

Meermalen hadden herverkoopen van in veiling gekochte partijen koffie tot winstgevende prijzen plaats.

Over het algemeen bestond er gedurende het geheele jaar eene zeer vaste stemming voor koffie, hetgeen een

[1]) *Thee en kinabast worden op de Bataviasche markt niet verhandeld, maar uit de afdeeling Buitenzorg en de residentie Preanger Regentschappen rechtstreeks van de ondernemingen via Tandjong Priok naar Europa verscheept. In een bericht van de kamer van koophandel en nijverheid te Batavia, waaraan deze aanteekening ontleend is, komt nog de mededeeling voor, dat de uitvoer van tapioca (cassavemeel) meer en meer toenam, welk artikel in de Preanger Regentschappen wordt geteeld en bereid.*

gevolg was van de gunstige berichten uit Europa en van de kleine voorraden.

De vooruitzichten voor de productie van 1891 zijn dooreengenomen vrij gunstig en verwacht men een tamelijk vroegen oogst.

TIN. Omtrent dit artikel valt op te merken, dat alleen het product van Billiton te Batavia wordt ter markt gebracht In 1890 werden daarvan in zes veilingen 157 200 blokken verkocht, en wel tot de navolgende gemiddelde prijzen:

dd.	25 Februari	1890	24 600	blokken	tot f	62,62	per	pikol.
"	22 April	"	24 800	"	"	62,53	"	"
"	27 Juni	"	25 600	"	"	64,86	"	"
"	29 Augustus	"	26 600	"	"	67,05	"	"
"	31 October	"	28 000	"	"	67,53	"	"
"	19 December	"	27 600	"	"	63,20	"	"

Na de veilingen hadden nu en dan herverkoopen plaats, waarbij echter zelden een flink avans werd behaald.

Het Banka-tin werd, zooals gewoonlijk, naar Nederland gezonden.

RIJST. In het begin van 1890 was de weersgesteldheid verre van gunstig voor den rijstoogst en vreesde men dat de productie ten gevolge van de langdurige droogte gering zou zijn. Prijzen liepen van f 150 tot f 152,50, doch daalden in de maand Mei wegens aanvoeren van elders tot f 130 à f 135. In Juni was de markt weer iets vaster en noteerde men toen f 142,50. Tegen het einde van het jaar waren de berichten uit Europa zeer flauw, ten gevolge waarvan geene afdoeningen tot stand kwamen.

Den 20sten Mei 1890 hield het Gouvernement eene uitbesteding voor de levering van rijst ten behoeve van de mijnwerkers op het eiland Banka. De laagste inschrijving was f 6,31 per pikol, waarvoor de levering niet werd gegund. Dientengevolge werd den 19den Juni eene nieuwe aanbesteding gehouden; de laagste inschrijving was f 5,72 per pikol, en tegen dien prijs werd de levering gegund.

Den 13den Mei hield de Billiton-maatschappij eene uitbesteding voor 65 000 pikols rijst ten behoeve van de mijnwerkers op Billiton en werd de levering aan den laagsten inschrijver tot f 5,20 per pikol gegund.

De uitvoer van rijst bedroeg van 1 Juli 1889 tot 30 Juni 1890: naar Nederland 260 110, naar Engeland 17 557, naar andere landen van Europa 5124 en naar Singapore 137 938 pikols, in 't geheel derhalve 420 729 pikols.

Voorts bedroeg de uitvoer van rijst uit den nieuwen oogst van 1 Juli tot 31 December 1890:

naar	Nederland	321 682	pikols,	tegen	215 983	pikols	in	1889	(2e halfj.)
"	Engeland	1 160	"	"	8 432	"	"	"	"
"	overig Europa	10	"	"	4 920	"	"	"	"
"	Australië	789	"	"	"	"	"	"	"
"	Kokos-eil.	1 440	"	"	"	"	"	"	"
"	Singapore	38 398	"	"	111 353	"	"	"	"
		363 479	"	"	340 688	"	"	"	"

Invoeren van vreemde rijst waren voor West-Java niet van groote beteekenis.

GOMSOORTEN. Gom-dammar werd vrij geregeld aangevoerd, doch er bestond gedurende het geheele jaar slechts weinig vraag naar dit artikel. In Januari was de noteering f $37\frac{1}{2}$ à f 38, en in December f 33 per pikol.

Van gom-elastiek zijn afdoeningen bekend van Lampongsche en Preanger-soorten tot f 140 à f 150.

Uit de Lampongs afkomstige getahpertja vond tot f 136 geregeld koopers.

PEPER. In de eerste maanden van het jaar werd voor zwarte peper $26\frac{1}{2}$ à f 27 per pikol besteed, doch het artikel ging trapsgewijze in waarde achteruit en is de laatste bekende afdoening f 19 geweest bij eene uiterst flauwe stemming.

Van witte peper zijn geen afdoeningen van beteekenis totstandgekomen.

ARAK. De fabrikatie van dit artikel is geruimen tijd gestaakt geweest; afdoeningen zijn niet bekend geworden.

KRUIDNAGELEN. Van dit artikel zijn evenmin afdoeningen bekend geworden.

HUIDEN. Buffel- en koehuiden genoten nogal eenige attentie en waren de noteeringen f 0,35 à f 0,45 per Amst. pond voor koe- en f 0,24 à f 0,25 per Amst. pond voor buffelhuiden.

COPRAH. De aanvoeren zijn schaars geweest; de eenige afdoening van eenig aanbelang was die in de maand Maart tegen f 5,48 per pikol.

Batavia, 27 Januari 1891.

[5. 64]

BIJLAGE MMM.

(Zie hoofdst. O, afd. IV, § 1, van het verslag.)

OVERZICHTEN betreffende de scheepvaartbeweging in Nederlandsch-Indië over de jaren 1889 en 1890.

I. Scheepvaartbeweging

Aantal en inhoudsgrootte der schepen gekomen

Havens waarop is ingeklaard of van waar is uitgeklaard.		AANGEKOMEN.										
		1889.						1890.				
		Stoomschepen.		Zeilschepen op Europeesche wijze getuigd.		Zeilschepen op inlandsche wijze getuigd.		Stoomschepen.		Zeilschepen op Europeesche wijze getuigd.		Zeilschepen op inlandsche wijze getuigd.
Gewesten.	Havens.	Aantal.	Inhoudsgrootte (in M³.).	Aantal.	Inhoudsgrootte (in M³.).	Aantal.	Inhoudsgrootte (in M³.).	Aantal.	Inhoudsgrootte (in M³.).	Aantal.	Inhoudsgrootte (in M³.).	Aantal.
Bantam.	Bantam.	„	„	1	3 512	„	„	„	„	„	„	„
Batavia.	Batavia.	a) 206 7	754 315 32 960	55 „	147 128 „	5 „	1 013 „	217 „	795 970 „	34 3	113 786 777	3 „
Cheribon.	Indramajoe.	„	„	5	13 190	„	„	„	„	2	4 092	„
Id.	Cheribon.	64 2	97 156 7 708	6 „	17 572 „	6 „	956 „	33 5	46 942 20 565	2 „	5 651 „	4 „
Tagal.	Tagal.	„ 1	„ 4 373	2 „	6 077 „	„ „	„ „	3 „	12 521 „	6 „	18 767 „	„ „
Pekalongan.	Pekalongan.	„ 2	„ 8 072	1 2	2 544 5 384	„ „	„ „	1 1	5 513 5 587	„ 2	„ 5 116	„ „
Samarang.	Samarang.	13 6	42 313 27 401	21 „	59 661 „	4 „	1 171 „	15 3	58 851 11 314	15 1	45 257 2 127	3 „
Japara.	Joana.	„ 3	„ 10 328	1 1	2 853 2 031	„ „	„ „	„ 5	„ 19 419	„ „	„ „	1 „
Rembang.	Rembang.	„	„	1	4 000	„	„	„	„	1	2 684	„
Id.	Toeban.	„	„	1	2 970	„	„	„	„	„	„	„
Soerabaija.	Soerabaija.	114 20	180 159 84 567	40 11	100 703 27 191	„ „	„ „	133 18	240 187 88 830	26 „	71 282 „	4 „
Id.	Grissee.	„ „	„ „	„ „	„ „	„ „	„ „	„ „	„ „	„ 1	„ 762	„ „
Id.	Bawean.	16 „	6 318 „	„ „	„ „	„ „	„ „	14 „	6 210 „	„ „	„ „	1 „
Madura.	Sumanap.	„	„	„	„	1	59	„	„	„	„	„
Id.	Kangean.	„	„	„	„	8	127	„	„	„	„	„
Id.	Sapoedi.	„	„		„	3	80	„	„	„	„	1
Pasoeroean.	Pasoeroean.	1 2	4 417 7 641	2 „	3 148 „	„ „	„ „	1 1	3 057 4 608	„ „	„ „	„ „
Probolinggo.	Probolinggo.	„ 3	„ 12 276	2 2	6 745 4 829	„ „	„ „	2 „	11 675 „	2 „	7 796 „	„ „
Bezoeki.	Bezoeki.	„ „	„ „	1 „	3 514 „	„ „	„ „	„ „	„ „	„ 1	„ 3 004	„ „
Id.	Panaroekan.	„ 1	„ 3 809	„ 2	„ 4 763	„ „	„ „	„ 1	„ 4 279	„ „	„ „	„ „
Id.	Banjoewangi.	„	„	„	„	„	„	„	„	„	„	„
Banjoemas.	Tjilatjap.	1 „	4 493 „	7 „	18 323 „	„ „	„ „	„ „	„ „	5 „	14 046 „	„ „
Te zamen voor Java en Madura	geladen . . . . . in ballast	415 47	1 089 171 199 135	146 18	391 940 44 198	27 „	3 406 „	419 34	1 180 926 154 602	93 8	283 361 11 786	17 „
Sumatra's Westkust.	Padang.	42 „	227 837 „	9 4	24 067 8 598	„ „	„ „	41 1	215 897 5 012	7 „	25 813 „	„ „
Id.	Siboga.	„	„	„	„	„	„	„	„	„	„	„
Id.	Singkel.	„	„	2	1 906	„	„	12	35 234	2	1 964	„
Lampongsche Districten.	Menggala.	„	„	2	463	2	108	„	„	„	„	2
Id.	Kalianda.	„	„	„	„	„	„	„	„	„	„	„
	Transporteeren.	42 „	227 837 „	13 4	26 436 8 598	2 „	108 „	53 1	251 131 5 012	9 „	27 777 „	2 „

a) Wanneer men aldus twee opgaven bij elkaar geplaatst vindt, heeft de eerste opgaaf betrekking tot de „met lading", de tweede tot de „in ballast

de verschillende havens.

en vertrokken naar buiten Nederlandsch-Indië.

VERTROKKEN.											
1889.						1890.					
Stoomschepen.		Zeilschepen op Europeesche wijze getuigd.		Zeilschepen op inlandsche wijze getuigd.		Stoomschepen.		Zeilschepen op Europeesche wijze getuigd.		Zeilschepen op inlandsche wijze getuigd.	
Aantal.	Inhouds-grootte (in M³.).	Aantal.	Inhouds-grootte (in M³.).	Aantal.	Inhouds-grootte (in M³.).	Aantal.	Inhouds-grootte (in M³.).	Aantal.	Inhouds-grootte (in M³.).	Aantal.	Inhouds-grootte (in M³.).
Madura.											
„	„	„	„	1	150	„	„	„	„	„	„
142	632 774	20	46 112	2	471	129	547 558	15	34 323	2	198
1	4 851	9	25 152	„	„	„	„	1	5 525	„	„
„	„	„	„	„	„	„	„	„	„	„	„
11	40 935	4	11 806	1	50	15	58 655	2	7 106	1	117
„	„	1	1 941	„	„	„	„	2	5 651	„	„
6	29 003	2	8 386	„	„	6	30 043	6	18 880	„	„
2	789	2	6 888	„	„	1	334	„	„	„	„
2	8 849	2	5 144	„	„	1	3 098	1	3 706	2	254
„	„	1	2 544	„	„	„	„	2	4 961	„	„
94	198 683	14	30 334	3	362	86	181 658	11	30 416	6	719
1	4 553	7	20 894	„	„	„	„	6	22 130	„	„
1	4 851	2	5 790	„	„	1	4 706	2	6 198	„	„
„	„	„	„	„	„	„	„	„	„	„	„
„	„	„	„	„	„	„	„	1	4 629	„	„
„	„	„	„	„	„	„	„	„	„	„	„
145	211 194	31	74 628	16	2 143	143	295 793	16	38 556	13	1 946
3	11 886	19	53 337	„	„	5	19 086	11	32 032	„	„
„	„	„	„	„	„	„	„	„	„	„	„
„	„	„	„	„	„	„	„	„	„	„	„
„	„	„	„	„	„	20	8 476	„	„	„	„
11	3 669	„	„	1	75	„	„	„	„	„	„
„	„	„	„	1	59	„	„	„	„	„	„
„	„	„	„	6	96	„	„	„	„	2	74
„	„	„	„	1	47	„	„	„	„	1	28
13	59 237	23	67 606	„	„	13	62 855	4	14 064	„	„
„	„	„	„	„	„	„	„	„	„	„	„
11	54 694	13	38 255	„	„	16	76 836	10	32 391	„	„
„	„	2	6 556	„	„	„	„	2	7 589	„	„
„	„	4	9 030	„	„	„	„	1	3 501	„	„
„	„	„	„	„	„	„	„	„	„	„	„
6	31 273	8	21 205	„	„	3	13 328	9	28 480	„	„
„	„	„	„	„	„	„	„	„	„	„	„
2	8 812	1	2 391	„	„	1	4 496	„	„	„	„
1	2 518	2	5 202	„	„	1	3 957	„	„	„	„
1	4 493	3	8 710	„	„	„	„	3	11 285	„	„
434	1 282 823	126	325 889	31	3 378	435	1 291 459	78	222 250	27	3 336
19	30 241	44	126 022	1	75	6	19 420	27	89 173	„	„
bezittingen.											
32	181 650	14	30 236	„	„	36	203 443	8	18 829	„	„
„	„	4	10 708	„	„	1	5 012	5	15 470	„	„
„	„	3	2 802	„	„	„	„	„	„	„	„
„	„	2	1 901	„	„	12	35 234	„	„	„	„
„	„	2	464	2	72	„	„	„	„	2	98
„	„	„	„	„	„	„	„	1	353	„	„
32	181 650	21	35 403	2	72	48	238 677	9	19 182	2	98
„	„	4	10 708	„	„	1	5 012	5	15 470	„	„

aangekomen of vertrokken schepen.

Havens waarop is ingeklaard of van waar is uitgeklaard.		AANGEKOMEN.											
		1889.						1890.					
		Stoomschepen.		Zeilschepen op Europeesche wijze getuigd.		Zeilschepen op inlandsche wijze getuigd.		Stoomschepen.		Zeilschepen op Europeesche wijze getuigd.		Zeilschepen op inlandsche wijze getuigd.	
Gewesten.	Havens.	Aantal.	Inhoudsgrootte (in M³.).	Aantal.	Inhoudsgrootte (in M³.).	Aantal.	Inhoudsgrootte (in M³.).	Aantal.	Inhoudsgrootte (in M³.).	Aantal.	Inhoudsgrootte (in M³.).	Aantal.	Inhoudsgrootte (in M³.).
	Per transport.	42 "	227 837 "	13 4	26 436 8 598	2 "	108 "	53 1	251 131 5 012	9 "	27 777 "	2 "	112 "
Palembang.	Palembang.	110 "	56 939 "	1 "	645 "	4 "	550 "	131 "	70 219 "	3 "	2 489 "	3 "	590 "
Id.	Djambi.	32	4 064	"	"	7	842	40	5 080	"	"	12	1 610
Oostk. van Sumatra.	Pelalawan.	"	"	"	"	28	165	"	"	"	"	52	285
Id.	Siak Sri Indrapoera.	80	20 094	"	"	17	1 313	63	16 134	"	"	16	229
Id.	Laboean Bilih.	"	"	"	"	24	493	2	2 128	"	"	16	686
Id.	Soengei Djawi Djawi.	1 1	116 199	" "	" "	22 1	3 180 42	2 "	272 "	" "	" "	20 2	2 627 48
Id.	Koealoe.	48 "	9 722 "	" "	" "	21 "	3 119 "	53 "	12 318 "	" "	" "	21 "	3 119 "
Id.	Tandjong Balei.	140	70 421	"	"	90	13 644	186	89 148	"	"	143	17 093
Id.	Tandjong Tiram.	51 "	11 373 "	" "	" "	5 "	640 "	86 "	16 030 "	" "	" "	8 "	1 046 "
Id.	Tandjong	"	"	"	"	9	576	"	"	"	"	7	189
Id.	Pagoerawan.	" "	" "	" "	" "	23 "	2 983 "	" "	" "	" "	" "	23 "	2 700 "
Id.	Bandar Chalipa.	4 3	790 653	" "	" "	38 2	3 373 256	" "	" "	" "	" "	47 "	4 720 "
Id.	Tandjong Bringin.	" "	" "	" "	" "	70 "	7 508 "	" "	" "	" "	" "	76 "	7 751 "
Id.	Pebaoengan.	"	"	"	"	19	1 500	"	"	"	"	18	1 080
Id.	Rantau Pandjang.	" "	" "	" "	" "	48 "	7 068 "	" "	" "	" "	" "	25 "	3 556 "
Id.	Bengkalis.	72	15 102	"	"	40	1 707	130	26 000	"	"	56	1 100
Id.	Laboean Deli.	401 "	899 988 "	" "	" "	496 "	44 185 "	411 "	472 606 "	" "	" "	496 "	40 644 "
Id.	Tandjong Poera.	255 "	77 094 "	" "	" "	" "	" "	232 "	73 844 "	" "	" "	39 "	3 710 "
Id.	Si Paré Paré.	"	"	"	"	2	255	"	"	"	"	2	255
Id.	Tamiang.	"	"	"	"	26	2 151	"	"	"	"	38	1 145
Atjeh en onderhoorigheden.	Olehleh.	144 "	237 130 "	4 "	12 461 "	16 "	2 741 "	135 "	268 459 "	7 "	24 591 "	12 "	1 824 "
Id.	Edi.	190	85 964	"	"	"	"	183	84 398	"	"	"	"
Id.	Melaboeh.	24 "	122 562 "	4 2	4 350 750	" "	" "	14 "	51 668 "	" "	" "	" "	" "
Riouw.	Riouw.	533	92 892	"	"	34	4 363	435	97 932	"	"	7	737
Id.	Karimon.	238	30 042	"	"	262	27 824	263	35 286	"	"	237	23 520
Id.	Lingga.	49	3 476	"	"	118	8 093	5	3 779	"	"	104	7 001
Id.	Ringat.	1	16	"	"	23	3 030	11	984	"	"	36	3 570
Banka.	Muntok.	65	46 964	1	133	14	1 603	55	28 132	"	"	10	1 019
Billiton.	Tandjong Pandan.	55	71 988	"	"	11	1 152	47	14 617	8	717	"	"
Westerafdeeling van Borneo.	Pontianak.	39	15 346	50	15 986	9	317	8	3 346	47	18 246	8	213
Id.	Pamangkat.	3 3	1 771 1 138	" "	" "	93 16	3 924 299	" "	" "	" "	" "	" "	" "
Id.	Singkawang.	9 "	3 764 "	1 "	191 "	33 "	1 970 "	10 "	4 183 "	5 "	956 "	35 1	1 711 12
Id.	Sambas.	" "	" "	" "	" "	" "	" "	18 "	10 553 "	" "	" "	26 "	948 "
Id	Soekadana.	" "	" "	3 "	302 "	4 1	355 43	" "	" "	2 "	261 "	1 "	14 "
	Transporteeren	2 586 7	2 105 455 1 990	77 6	60 594 9 348	1 608 20	150 732 640	2 573 1	1 638 247 5 012	81 "	75 037 "	1 596 3	134 810 60

VERTROKKEN.											
1889.						1890.					
Stoomschepen.		Zeilschepen op Europeesche wijze getuigd.		Zeilschepen op inlandsche wijze getuigd.		Stoomschepen.		Zeilschepen op Europeesche wijze getuigd.		Zeilschepen op inlandsche wijze getuigd.	
Aantal.	Inhoudsgrootte (in M³.).	Aantal.	Inhoudsgrootte (in M³.).	Aantal.	Inhoudsgrootte (in M³.).	Aantal.	Inhoudsgrootte (in M³.)	Aantal.	Inhoudsgrootte (in M³.).	Aantal.	Inhoudsgrootte (in M³.).
32	181 650	21	35 403	2	72	48	238 677	9	19 182	2	98
,,	,,	4	10 708	,,	,,	1	5 012	5	15 470	,,	,,
103	52 404	1	738	4	448	136	72 247	,,	,,	5	722
,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	1	1 372	,,	,,
41	5 207	,,	,,	10	1 191	40	5 080	,,	,,	12	1 610
,,	,,	,,	,,	31	172	,,	,,	,,	,,	72	324
80	20 094	,,	,,	17	1 313	66	16 954	,,	,,	17	324
,,	,,	,,	,,	25	403	1	1 151	,,	,,	18	940
1	199	,,	,,	20	2 895	1	136	,,	,,	20	2 981
1	116	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	3	278
,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	21	1 119
48	9 722	,,	,,	21	3 119	53	12 318	,,	,,	,,	,,
89	33 765	,,	,,	94	12 248	176	92 173	,,	,,	134	16 658
,,	,,	,,	,,	5	640	,,	,,	,,	,,	4	546
40	8 920	,,	,,	,,	,,	63	12 357	,,	,,	7	783
,,	,,	,,	,,	12	780	,,	,,	,,	,,	6	162
,,	,,	,,	,,	7	1 066	,,	,,	,,	,,	2	1 727
,,	,,	,,	,,	8	966	,,	,,	,,	,,	,,	,,
2	444	,,	,,	6	542	,,	,,	,,	,,	48	4 911
1	209	,,	,,	13	1 034	,,	,,	,,	,,	,,	,,
,,	,,	,,	,,	2	260	,,	,,	,,	,,	14	1 572
,,	,,	,,	,,	73	7 464	,,	,,	,,	,,	61	6 165
,,	,,	,,	,,	19	1 500	,,	,,	,,	,,	18	1 080
,,	,,	,,	,,	33	5 046	,,	,,	,,	,,	26	3 615
,,	,,	,,	,,	37	3 937	,,	,,	,,	,,	,,	,,
67	15 679	,,	,,	34	1 426	138	27 600	,,	,,	56	1 100
63	53 487	,,	,,	,,	,,	86	121 619	,,	,,	,,	,,
386	1 102 751	,,	,,	525	215 032	330	355 863	,,	,,	455	38 313
257	77 490	,,	,,	,,	,,	66	20 576	,,	,,	,,	,,
,,	,,	,,	,,	,,	,,	164	51 884	,,	,,	24	2 285
,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,
,,	,,	,,	,,	25	2 127	,,	,,	,,	,,	35	1 090
142	223 423	1	283	5	862	142	258 033	2	3 177	7	796
,,	,,	4	12 538	11	1 879	1	3 600	5	21 414	6	1 155
190	85 964	,,	,,	,,	,,	183	84 398	,,	,,	,,	,,
24	122 562	4	4 350	,,	,,	14	51 668	,,	,,	,,	,,
,,	,,	2	750	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,
523	91 619	1	412	43	5 442	400	95 300	1	1 011	13	1 783
235	29 530	,,	,,	271	28 599	263	35 617	,,	,,	245	25 799
48	3 329	,,	,,	123	8 153	6	719	,,	,,	108	9 244
1	16	,,	,,	23	3 030	11	984	,,	,,	36	3 570
,,	,,	4	800	16	2 583	3	5 359	1	103	4	377
21	79 952	,,	,,	8	823	2	6 195	,,	,,	1	269
77	36 591	70	18 725	6	440	65	36 826	52	20 383	5	75
6	2 670	,,	,,	104	6 754	,,	,,	,,	,,	,,	,,
,,	,,	,,	,,	1	20	,,	,,	,,	,,	,,	,,
8	3 346	,,	,,	30	1 359	10	4 183	4	765	42	1 871
,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	1	12
,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	26	818
,,	,,	,,	,,	,,	,,	1	1 129	,,	,,	2	158
,,	,,	3	392	5	465	,,	,,	4	523	,,	,,
,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,
2 010	1 119 421	105	61 103	980	90 639	1 857	1 175 495	73	45 144	1 017	87 181
476	1 121 718	10	23 996	689	233 451	613	442 163	11	38 256	559	49 149

Havens waarop is ingeklaard of vanwaar is uitgeklaard.		AANGEKOMEN.													
		1889.						1890.							
		Stoomschepen.		Zeilschepen op Europeesche wijze getuigd.		Zeilschepen op inlandsche wijze getuigd.		Stoomschepen.		Zeilschepen op Europeesche wijze getuigd.		Zeilschepen op inlandsche wijze getuigd.	
Gewesten.	Havens.	Aantal.	Inhouds-grootte (in M³.).	Aantal.	Inhouds-grootte (in M³.).	Aantal.	Inhouds-grootte (in M³.).	Aantal.	Inhouds-grootte (in M³.).	Aantal.	Inhouds-grootte (in M³.).	Aantal.	Inhouds-grootte (in M³.).
	Per transport	2 586	2 105 455	77	60 594	1 608	150 732	2 573	1 638 247	81	75 037	1 596	134 810
		7	1 990	6	9 348	20	640	1	5 012	,,	,,	3	60
Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo.	Bandjermasin.	2	1 864	1	1 178	,,	,,	,,	,,	1	1 207	1	53
Id.	Sampit.	,,	,,	2	241	,,	,,	,,	,,	1	217	,,	,,
Menado.	Menado.	5	5 094	3	2 308	,,	,,	4	3 491	1	633	,,	,,
		,,	,,	4	3 194	,,	,,	,,	,,	2	2 464	,,	,,
Id.	Kema.	,,	,,	,,	,,	,,	,,	1	2 109	,,	,,	,,	,,
Id.	Gorontalo.	8	12 437	8	8 896	,,	,,	12	11 459	4	3 325	,,	,,
		,,	,,	,,	,,	,,	,,	1	67	3	8 931	,,	,,
Celebes en onderhoorigheden.	Makasser.	7	7 529	19	30 373	4	635	3	3 252	9	14 988	34	1 189
		,,	,,	4	5 122	,,	,,	,,	,,	2	1 886	,,	,,
Id.	Bima.	,,	,,	,,	,,	6	164	,,	,,	,,	,,	,,	,,
Id.	Tontoli.	,,	,,	1	228	4	291	,,	,,	,,	,,	2	218
ernate.	Ternate.	1	846	,,	,,	,,	,,	,,	,,	1	1 049	,,	,,
		,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,
Amboina.	Amboina.	1	2 266	5	10 150	,,	,,	2	2 917	2	6 317	,,	,,
		,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,
Id.	Dobo.	,,	,,	3	74	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,
		,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	1	102	,,	,,
Id.	Ilwaki.	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,
		,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,
Id.	Banda.	6	14 978	5	4 427	,,	,,	6	14 839	5	4 704	,,	,,
Timor en onderhoorigheden.	Koepang.	8	18 901	1	1 249	,,	,,	6	16 199	1	3 297	,,	,,
		,,	,,	3	1 785	,,	,,	1	135	2	245	,,	,,
Id.	Waingapoe.	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	1	1 461	,,	,,
		,,	,,	1	892	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,
Id.	Endeh.	,,	,,	,,	,,	10	198	,,	,,	,,	,,	,,	,,
Id.	Larantoeka.	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	1	48
Id.	Atapoepoe.	,,	,,	,,	,,	50	777	,,	,,	,,	,,	24	257
		,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	95	924
Id.	Trong.	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,
Id.	Alor.	,,	,,	,,	,,	24	156	,,	,,	,,	,,	25	170
		,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	1	20
Id.	Memboro.	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,
		,,	,,	1	1 056	,,	,,	,,	,,	1	1 115	,,	,,
Id.	Maumeri.	,,	,,	,,	,,	8	265	,,	,,	,,	,,	,,	,,
Bali en Lombok.	Boeleleng.	49	64 520	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,
Id.	Djembrana.	,,	,,	,,	,,	2	110	,,	,,	,,	,,	,,	,,
Te zamen voor de Buitenbezittingen	geladen	2 673	2 233 890	125	119 718	1 716	153 328	2 607	1 692 513	107	112 235	1 683	136 745
	in ballast	7	1 990	19	21 397	20	640	3	5 214	11	14 743	99	1 004
Totaal voor Java en Madura en de Buitenbezittingen te zamen	geladen	3 088	3 323 061	271	511 658	1 743	156 734	3 026	2 873 439	200	395 596	1 700	139 863
	in ballast	54	201 125	37	65 595	20	640	37	159 816	19	26 529	99	1 004
	Totaal-generaal	3 142	3 524 186	308	577 253	1 763	157 374	3 063	3 033 255	219	422 125	1 799	140 867

…pen op …e wijze …igd.	VERTROKKEN.											
	1889.						1890.					
	Stoomschepen.		Zeilschepen op Europeesche wijze getuigd.		Zeilschepen op inlandsche wijze getuigd.		Stoomschepen.		Zeilschepen op Europeesche wijze getuigd.		Zeilschepen op inlandsche wijze getuigd.	
Inhouds-grootte (in M³.).	Aantal.	Inhouds-grootte (in M³.).	Aantal.	Inhouds-grootte (in M³.).	Aantal.	Inhouds-grootte (in M³.).	Aantal.	Inhouds-grootte (in M³.).	Aantal.	Inhouds-grootte (in M³.)	Aantal.	Inhouds-grootte (in M³.).
134 810	2 010	1 119 421	105	61 103	980	90 639	1 857	1 175 495	73	45 144	1 017	87 181
60	476	1 121 718	10	23 996	689	233 451	613	442 163	11	38 256	559	49 149
53	"	"	"	"	"	"	1	652	"	"	"	"
"	"	"	2	241	"	"	"	"	3	350	"	"
"	5	5 094	13	8 433	"	"	2	1 550	13	11 530	"	"
"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"
"	"	"	"	"	"	"	1	2 109	"	"	"	"
"	8	12 437	8	10 666	"	"	10	10 462	4	5 659	"	"
"	"	"	"	"	"	"	1	67	"	"	"	"
1 189	8	7 556	15	23 326	8	312	2	1 872	4	9 081	18	802
"	"	"	2	4 097	11	532	"	"	2	5 496	"	"
"	"	"	"	"	1	25	"	"	"	"	1	18
218	"	"	1	228	4	365	"	"	"	"	2	238
"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"
"	"	"	1	1 800	"	"	"	"	"	"	"	"
"	1	2 266	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"
"	"	"	2	3 860	"	"	1	919	"	"	"	"
"	"	"	3	74	"	"	"	"	"	"	"	"
"	"	"	"	"	"	"	"	"	1	102	"	"
"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"
"	"	"	"	"	1	3	"	"	"	"	"	"
"	6	1 836	1	440	"	"	6	14 629	"	"	"	"
"	6	15 243	"	"	"	"	3	3 893	"	"	"	"
"	"	"	3	1 785	"	"	1	135	3	451	"	"
"	"	"	1	892	"	"	"	"	1	1 461	"	"
"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"
"	"	"	"	"	1	14	"	"	"	"	"	"
48	"	"	1	12	"	"	"	"	"	"	"	"
257	"	"	"	"	64	966	1	780	"	"	121	1 442
924	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"
"	"	"	"	"	5	30	"	"	"	"	"	"
170	"	"	"	"	40	249	"	"	"	"	28	192
20	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"
"	"	"	1	1 056	"	"	"	"	1	1 115	"	"
"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"
"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"
"	"		"	"	"	"	"	"	"	"	"	"
"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"
136 745	2 044	1 163 853	151	106 471	1 103	92 600	1 883	1 211 442	99	74 340	1 187	89 873
1 004	476	1 121 718	18	35 538	701	233 986	616	443 284	17	44 305	559	49 149
139 863	2 478	2 446 676	277	432 360	1 134	95 978	2 318	2 502 901	177	296 590	1 214	93 209
1 004	495	1 151 959	62	161 560	702	234 061	622	462 704	44	133 478	559	49 149
140 867	2 973	3 598 635	339	593 920	1 836	330 039	2 940	2 965 605	221	430 068	1 773	142 358

II. Scheepvaart met de verschillende landen en plaat

Landen of plaatsen van herkomst of bestemming.	AANGEKOMEN. 1889. Stoomschepen. Aantal.	Inhoudsgrootte (in M³.).	Zeilschepen op Europeesche wijze getuigd. Aantal.	Inhoudsgrootte (in M³.).	Zeilschepen op inlandsche wijze getuigd. Aantal.	Inhoudsgrootte (in M³.).	1890. Stoomschepen. Aantal.	Inhoudsgrootte (in M³.).	Zeilschepen op Europeesche wijze getuigd. Aantal.	Inhoudsgrootte (in M³.).	Zeilschepen op inlandsche wijze getuigd. Aantal.	Inhoudsgrootte (in M³.).
Nederland	72	363 970	23	53 716	"	"	72	344 289	29	72 607	"	"
	"	"	"	"	"	"	"	"	2	7 138	"	"
Engelsch Kanaal	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"
Engeland	29	149 223	34	109 293	"	"	33	188 345	32	117 116	"	"
	"	"	"	"	"	"	"	"	1	1 001	"	"
België	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"
Frankrijk	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"
Duitschland	"	"	7	5 857	"	"	4	2 612	3	3 229	"	"
Denemarken	"	"	"	"	"	"	"	"	1	633	"	"
Zweden	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"
	"	"	"	"	"	"	"	"	1	1 793	"	"
Noorwegen	"	"	2	2 184	"	"	"	"	2	1 600	"	"
Rusland	8	32 381	"	"	"	"	16	77 485	"	"	"	"
Italië	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"
Spanje	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"
Portugal	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"
Malta	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"
Amerika	"	"	70	192 780	"	"	2	11 638	44	144 490	"	"
	"	"	4	8 720	"	"	"	"	1	2 779	"	"
Mauritius	"	"	"	"	"	"	"	"	1	3 174	"	"
Afrika	1	9 617	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"
	4	19 745	7	9 675	"	"	"	"	3	5 557	"	"
Egypte	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"
Arabië	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"
	1	2 716	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"
Engelsch-Indië	18	98 597	10	12 566	1	407	15	60 555	3	4 638	1	62
	"	"	3	6 414	"	"	2	10 599	"	"	"	"
Ceylon	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"
	5	23 164	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"
Malakka	"	"	"	"	309	25 658	"	"	"	"	118	7 193
	"	"	"	"	"	"	1	67	"	"	1	6
Poeloe Pinang	1 054	849 409	1	283	506	55 039	988	581 162	1	1 123	808	72 882
	3	653	2	750	3	298	1	6 583	"	"	"	"
Singapore	1 807	1 408 967	64	23 954	695	63 535	1 792	1 213 572	59	21 843	626	51 263
	27	103 443	5	14 641	1	43	11	51 490	2	3 766	1	42
Serawak	"	"	"	"	70	1 960	1	405	1	171	26	630
	"	"	"	"	16	299	"	"	"	"	1	12
Siam	1	1 454	1	1 802	69	5 590	1	2 981	1	1 535	20	1 783
	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"
Saigon	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	30	2 901
	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"
Hongkong	"	"	1	710	"	"	6	24 650	1	633	"	"
	"	"	"	"	"	"	4	14 973	1	1 463	"	"
China	45	164 323	1	1 021	18	3 168	37	111 118	9	2 375	9	2 202
	6	25 928	2	3 361	"	"	13	56 158	1	793	"	"
Japan	"	"	"	"	"	"	5	25 476	"	"	"	"
	2	10 587	"	"	"	"	2	10 420	"	"	"	"
Manilla	"	"	"	"	"	"	1	653	"	"	"	"
	1	4 147	"	"	"	"	1	4 898	"	"	"	"
Transporteeren.	3 035	3 077 941	214	404 166	1 668	155 357	2 973	2 644 941	187	375 167	1 638	138 916
	49	190 383	23	43 571	20	640	35	155 188	12	24 290	3	60

den en plaatsen buiten Nederlandsch-Indië.

…epen op …che wijze …uigd.	VERTROKKEN.											
	1889.						1890.					
	Stoomschepen.		Zeilschepen op Europeesche wijze getuigd.		Zeilschepen op inlandsche wijze getuigd.		Stoomschepen.		Zeilschepen op Europeesche wijze getuigd.		Zeilschepen op inlandsche wijze getuigd.	
Inhouds-grootte (in M³.).	Aantal.	Inhouds-grootte (in M³.).	Aantal.	Inhouds-grootte (in M³.).	Aantal.	Inhouds-grootte (in M³.).	Aantal.	Inhouds-grootte (in M³.).	Aantal.	Inhouds-grootte (in M³.).	Aantal.	Inhouds-grootte (in M³.).
"	69	351 436	22	56 118	"	"	64	336 521	12	30 879	"	"
"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"
"	"	"	13	34 281	"	"	3	14 392	14	42 149	"	"
"	15	109 067	38	109 660	"	"	27	158 998	20	59 278	"	"
"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"
"	"	"	"	"	"	"	2	9 636	"	"	"	"
"	1	3 713	2	3 774	"	"	"	"	"	"	"	"
"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"
"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"
"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"
"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"
"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"
"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"
"	1	6 209	"	"	"	"	1	5 051	"	"	"	"
"	"	"	14	28 434	"	"	"	"	5	10 385	"	"
"	"	"	19	24 937	"	"	"	"	11	16 381	"	"
"	2	9 125	"	"	"	"	1	4 865	"	"	"	
"	12	63 396	23	60 456	"	"	15	79 337	14	46 541	"	"
"	"	"	"	"	"	"	"	"	1	1 372	"	"
"	"	"	2	1 948	"	"	"	"	1	1 115	"	"
"	"	"	"	"	"	"	"	"	1	3 523	"	"
"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"
"	32	151 369	"	"	"	"	26	117 301	"	"	"	"
"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"
"	"	"	"	"	"	"	1	5 012	"	"	"	"
62	19	105 567	12	22 159	"	"	23	78 106	3	10 764	2	189
"	1	4 493	25	76 379	"	"	2	7 488	19	69 311	"	"
"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"
"	"	"	4	11 982	"	"	"	"	"	"	"	"
7 193	"	"	"	"	54	4 991	"	"	"	"	87	4 909
6	"	"	"	"	321	195 055	1	67	"	"	18	1 517
72 882	728	441 704	"	"	202	20 234	473	254 556	"	"	280	27 701
"	307	487 990	3	1 110	295	30 663	489	313 382	"	"	501	43 463
51 263	1 501	810 214	86	33 486	683	67 081	1 567	998 805	68	25 851	650	57 094
42	153	575 312	14	37 743	20	2 749	115	104 774	8	29 410	7	778
630	"	"	8	278	75	1 284	3	2 077	2	505	26	498
12	"	"	"	"	1	20	"	"	"	"	3	170
1 783	"	"	4	9 283	1	407	3	16 173	1	5 190	"	"
"	2	7 918	6	12 769	53	5 039	1	3 644	4	9 935	30	3 221
2 901	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"
"	"	"	"	"	"	"	6	14 046	2	5 265	"	"
"	"	"	4	4 852	"	"	20	84 587	4	3 945	"	"
"	"	"	"	"	"	"	4	9 232	"	"	"	"
2 202	39	161 942	1	2 300	7	1 008	38	118 627	"	"	4	487
"	31	72 278	2	6 772	"	"	"	"	2	7 066	"	"
"	2	10 398	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"
"	"	"	"	"	"	"	"	"	1	1 382	"	"
"	"	"	"	"	"	"	"	"	1	165	"	"
"	1	3 968	4	11 537	"	"	1	4 005	2	5 225	"	"
138 916	2 421	2 224 140	248	391 966	1 022	94 705	2 266	2 279 032	157	256 671	1 049	90 878
60	195	1 151 959	58	158 292	690	233 526	620	461 650	39	128 966	559	49 149

Landen of plaatsen van herkomst of bestemming.	AANGEKOMEN.											
	1889.						1890.					
	Stoomschepen.		Zeilschepen op Europeesche wijze getuigd.		Zeilschepen op inlandsche wijze getuigd.		Stoomschepen.		Zeilschepen op Europeesche wijze getuigd.		Zeilschepen op inlandsche wijze getuigd.	
	Aantal.	Inhoudsgrootte (in M³.).	Aantal.	Inhoudsgrootte (in M³.).	Aantal.	Inhoudsgrootte (in M³.).	Aantal.	Inhoudsgrootte (in M³.).	Aantal.	Inhoudsgrootte (in M³.).	Aantal.	Inhoudsgrootte (in M³.).
Per transport.	3 035 49	3 077 941 190 383	214 23	404 166 43 571	1 668 20	155 357 640	2 973 35	2 644 941 155 188	187 12	375 167 24 290	1 638 3	138 916 60
Kokos-eilanden	" "	" "	6 "	1 554 "	" "	" "	" "	" "	2 3	518 777	" "	" "
Timor-Dilly	18 "	38 101 "	3 1	3 011 200	74 "	933 "	14 "	33 955 "	" "	" "	52 96	466 944
Duitsch Nieuw-Guinee	[illegible] 3	[illegible] 1 452	" "	" "	" "	" "	7 "	5 052 "	" "	" "	" "	" "
Australië	32 2	203 904 9 290	48 13	102 927 21 824	1 "	444 "	32 2	189 491 4 628	11 4	19 911 1 462	10 "	481 "
Te zamen { geladen. . . . in ballast . . .	3 088 54	3 323 061 201 125	271 37	511 658 65 595	1 743 20	156 734 640	3 026 37	2 873 439 159 816	200 19	395 596 26 529	1 700 99	139 863 1 004
Van de hiervóór bedoelde schepen behoorden te huis in:												
Nederland	73	364 636	44	124 797	"	"	74	353 563	29	85 756	"	"
Engeland	379	753 147	66	174 882	"	"	212	905 308	51	172 583	"	"
Frankrijk	30	70 392	"	"	"	"	27	62 340	1	1 487	"	"
Duitschland	136	337 787	31	56 374	"	"	110	220 295	12	25 378	"	"
Denemarken	"	"	11	8 290	"	"	"	"	7	4 777	"	"
Zweden	"	"	1	1 460	"	"	"	"	3	5 640	"	"
Noorwegen	7	27 799	37	74 378	"	"	6	23 496	16	25 937	"	"
Rusland	"	"	1	3 512	"	"	"	"	"	"	"	"
Italië	2	15 869	20	48 688	"	"	"	"	14	40 812	"	"
Oostenrijk	"	"	2	5 023	"	"	"	"	2	3 952	"	"
Amerika	"	"	17	48 849	"	"	"	"	8	25 369	"	"
Mauritius	"	"	1	892	"	"	"	"	"	"	"	"
Engelsch-Indië	134	55 612	6	3 974	94	12 849	195	61 985	3	3 087	167	18 745
Poeloe Pinang	532	381 175	"	"	700	67 181	503	170 301	"	"	729	62 404
Malakka	25	1 125	"	"	18	990	1	67	"	"	51	1 020
Singapore	1 079	778 142	34	12 097	497	46 882	786	391 052	28	10 233	449	41 926
Serawak	"	"	"	"	3	572	5	5 212	1	171	2	191
Siam	1	1 377	"	"	4	329	"	"	3	1 467	3	218
Saigon	"	"	"	"	"	"	4	3 668	"	"	30	2 901
Hongkong	15	3 238	"	"	"	"	15	6 273	"	"	"	"
China	1	3 337	1	2 094	35	5 246	"	"	7	616	22	3 934
Japan	"	"	"	"	"	"	3	17 434	"	"	"	"
Australië	2	8 986	4	1 130	"	"	1	135	5	2 923	"	"
Nederlandsch-Indië	926	721 564	32	10 813	412	23 325	1 121	812 126	29	11 937	346	9 528
Totalen als hiervóór . . .	3 142	3 524 186	308	577 253	1 763	157 374	3 063	3 033 255	219	422 125	1 799	140 867

VERTROKKEN.											
1889.						1890.					
Stoomschepen.		Zeilschepen op Europeesche wijze getuigd.		Zeilschepen op inlandsche wijze getuigd.		Stoomschepen.		Zeilschepen op Europeesche wijze getuigd.		Zeilschepen op inlandsche wijze getuigd.	
Aantal.	Inhouds-grootte (in M³.).	Aantal.	Inhouds-grootte (in M³.).	Aantal.	Inhouds-grootte (in M³.).	Aantal.	Inhouds-grootte (in M³.).	Aantal.	Inhouds-grootte (in M³.).	Aantal.	Inhouds-grootte (in M³.).
2 421	2 224 140	248	391 966	1 022	94 705	2 266	2 279 032	157	256 671	1 049	90 878
495	1 151 959	58	158 292	690	233 526	620	461 650	39	128 966	559	49 149
”	”	6	1 590	”	”	”	”	5	1 295	”	”
”	”	”	”	”	”	”	”	”	”	”	”
19	24 871	3	652	112	1 273	10	19 302	”	”	152	1 672
”	”	”	”	1	3	”	”	”	”	”	”
5	4 084	”	”	”	”	8	5 536	”	”	”	”
”	”	1	1 483	”	”	1	919	”	”	”	”
33	193 581	20	38 152	”	”	34	199 031	15	38 624	13	659
”	”	3	1 785	11	532	1	135	5	4 512	”	”
2 478	2 446 676	277	432 360	1 134	95 978	2 318	2 502 901	177	296 590	1 214	93 209
495	1 151 959	62	161 560	702	234 061	622	462 704	44	133 478	559	49 149
70	352 005	40	116 113	”	”	71	363 627	33	100 884	”	”
133	705 853	69	189 826	”	”	152	764 266	55	178 848	”	”
25	64 101	1	557	”	”	29	71 306	1	1 487	”	”
122	299 992	30	55 122	”	”	105	207 035	12	30 852	”	”
”	”	11	8 639	”	”	”	”	6	4 145	”	”
”	”	1	1 460	”	”	”	”	3	4 509	”	”
8	29 893	35	73 959	”	”	5	21 551	13	19 855	”	”
”	”	1	3 251	”	”	”	”	”	”	”	”
2	15 869	24	55 016	”	”	”	”	15	41 714	”	”
”	”	2	5 023	”	”	”	”	1	2 235	”	”
”	”	18	49 763	”	”	”	”	6	18 011	”	”
”	”	1	892	”	”	”	”	”	”	”	”
116	53 249	10	7 131	116	12 835	191	66 854	1	503	163	18 879
569	404 666	”	”	725	236 746	479	166 396	”	”	686	59 224
25	1 125	”	”	18	1 030	1	67	”	”	47	761
1 044	883 669	55	14 484	510	48 305	806	480 771	29	10 545	467	47 885
”	”	”	”	1	148	5	5 212	1	171	3	209
”	”	”	”	4	333	”	”	2	978	25	2 690
”	”	”	”	”	”	4	3 668	”	”	”	”
”	”	”	”	”	”	18	12 254	”	”	”	”
1	3 337	1	2 094	46	6 301	”	”	”	”	28	3 766
”	”	”	”	”	”	3	17 434	”	”	”	”
2	9 649	4	1 130	”	”	1	135	6	3 129	”	”
856	775 227	36	9 460	416	24 341	1 070	785 029	37	12 202	354	8 944
2 973	3 598 635	339	593 920	1 836	330 039	2 940	2 965 605	221	430 068	1 773	142 358

Plaatsen van aankomst of vertrek.		AANGEKOMEN.											
		1889.						1890.					
		Stoomschepen.		Zeilschepen op Europeesche wijze getuigd.		Zeilschepen op inlandsche wijze getuigd.		Stoomschepen.		Zeilschepen op Europeesche wijze getuigd.		Zeilschepen op inlandsche wijze getuigd.	
Gewesten.	Havens.	Aantal reizen. b)	Inhoudsgrootte der schepen (in M³.).	Aantal reizen.	Inhoudsgrootte der schepen (in M³.).	Aantal reizen.	Inhoudsgrootte der schepen (in M³.).	Aantal reizen. b)	Inhoudsgrootte der schepen (in M³.).	Aantal reizen.	Inhoudsgrootte der schepen (in M³.).	Aantal reizen.	Inhoudsgrootte der schepen (in M³.).
													Java
Bantam.	Anjer.	" "	" "	" "	" "	52 373	473 3 571	" "	" "	" "	" "	87 317	1 175 3 152
Id.	Bantam.	" "	" "	1 15	3 394 2 787	" "	" "	" "	" "	34 21	5 497 3 034	38 18	767 383
Batavia.	Batavia.	138 "	205 935 "	82 1	29 971 260	" "	" "	132 "	217 202 "	80 5	30 031 3 002	" "	" "
Cheribon.	Cheribon.	" "	" "	29 "	20 725 "	" "	" "	" "	" "	23 "	13 697 "	10 "	1 034 "
Tagal.	Tagal.	" "	" "	16 "	8 405 "	" "	" "	" "	" "	19 "	8 534 "	" "	" "
Pekalongan.	Pekalongan.	6 "	2 521 "	5 "	3 681 "	" "	" "	3 "	1 254 "	6 "	4 772 "	" "	" "
Samarang.	Samarang.	" "	" "	27 "	13 152 "	34 "	917 "	1 "	984 "	27 1	9 553 73	73 "	2 220 "
Japara.	Joana.	" "	" "	5 "	1 741 "	15 "	442 "	" "	" "	6 "	2 413 "	20 "	487 "
Rembang.	Rembang.	" "	" "	" 1	" 1 522	7 "	115 "	" "	" "	1 "	221 "	1 "	20 "
Id.	Toeban.	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"
Soerabaija.	Soerabaija.	147 "	229 454 "	83 2	43 300 4 653	71 "	6 875 "	193 "	317 032 "	76 1	34 985 3 859	59 "	7 127 "
Id.	Grissee.	" "	" "	18 "	2 741 "	160 "	4 537 "	" "	" "	25 "	5 219 "	220 2	6 479 105
Id.	Bawean.	" "	" "	4 "	296 "	91 9	2 688 106	" "	" "	4 "	413 "	78 5	2 336 91
Madura.	Sampang.	"	"	4	368	1	40	"	"	2	188	1	40
Id.	Sumanap.	1 "	646 "	45 2	8 241 2 386	166 "	3 143 "	2 "	1 293 "	25 "	4 962 "	189 "	4 424 "
Id.	Boender.	"	"	2	140	1	36	"	"	2	231	1	36
Id.	Kangean.	" "	" "	" "	" "	107 1	820 40	" "	" "	" "	" "	" "	" "
Id.	Sapoedi.	"	"	"	"	245	4 769	"	"	"	"	155	2 229
Pasoeroean.	Pasoeroean.	10	13 135	3	1 182	4	20	9	11 884	6	2 462	8	220
Probolinggo.	Probolinggo.	" "	" "	5 "	1 722 "	25 "	1 057 "	" "	" "	5 "	1 719 "	55 "	1 606 "
Bezoeki.	Bezoeki.	" "	" "	81 "	1 220 "	18 "	195 "	" "	" "	15 "	281 "	36 1	527 14
Id.	Panaroekan.	" "	" "	9 "	5 313 "	" "	" "	1 "	743 "	8 "	5 237 "	" "	" "
Id.	Banjoewangi.	"	"	7	801	255	3 981	"	"	3	443	231	3 270
Te zamen voor Java en Madura	geladen. . in ballast	303 "	451 691 "	426 21	146 393 11 608	1 252 383	30 108 3 717	341 "	550 392 "	367 28	130 858 9 968	1 262 343	33 997 3 745
													Buiten
Atjeh en onderh.	Olehleh.	52	125 958	"	"	"	"	51	133 082	"	"	"	"
Sumatra's Westkust.	Padang.	11 "	23 888 "	2 "	5 969 "	" "	" "	13 "	27 730 "	1 "	3 859 "	" "	" "
Id.	Priaman.	"	"	2	2 299	"	"	"	"	1	2 043	"	"
Id.	Singkel.	"	"	"	"	106	777	"	"	"	"	190	1 238
Id.	Siboga.	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	4	18
	Transporteeren.	63 "	149 846 "	4 "	8 268 "	106 "	777 "	64 "	160 812 "	2 "	5 902 "	194 "	1 256 "

b) De reizen van op bepaalde lijnen varende stoomschepen zijn slechts in rekening gebracht voor de plaats van aanvang en voor die van het einde der

. Kust|Vaart.

VERTROKKEN.

…pen op …he wijze …igd. Inhouds- grootte der schepen (in M³.).	1889. Stoomschepen. Aantal reizen.	Inhouds- grootte der schepen (in M³.).	Zeilschepen op Europeesche wijze getuigd. Aantal reizen.	Inhouds- grootte der schepen (in M³.).	Zeilschepen op inlandsche wijze getuigd. Aantal reizen.	Inhouds- grootte der schepen (in M³.).	1890. Stoomschepen. Aantal reizen.	Inhouds- grootte der schepen (in M³.).	Zeilschepen op Europeesche wijze getuigd. Aantal reizen.	Inhouds- grootte der schepen (in M³.).	Zeilschepen op inlandsche wijze getuigd. Aantal reizen.	Inhouds- grootte der schepen (in M³.).
Java en Madura.												
1 175	″	″	″	″	406	5 152	″	″	″	″	384	3 858
3 152	″	″	″	″	″	″	″	″	″	″	1	6
767	″	″	21	5 279	23	2 319	″	″	59	9 582	79	1 880
383	″	″	″	″	″	″	″	″	″	″	7	86
″	134	204 083	42	28 987	1	205	138	229 221	67	26 374	″	″
″	″	″	1	266	″	″	″	″	12	4 758	″	″
1 034	″	″	15	8 838	″	″	″	″	17	9 695	7	848
″	″	″	1	381	″	″	″	″	1	1 172	″	″
″	″	″	19	10 746	″	″	″	″	18	9 481	″	″
″	″	″	4	2 651	″	″	″	″	″	″	″	″
″	1	418	4	3 865	″	″	2	836	2	1 535	″	″
″	″	″	1	371	″	″	″	″	″	″	″	″
2 220	1	418	34	12 748	46	1 652	1	1 332	25	6 154	62	1 789
″	″	″	1	361	3	57	″	″	″	″	″	″
487	″	″	3	496	10	282	″	″	8	1 443	8	140
″	″	″	″	″	″	″	″	″	″	″	6	178
20	″	″	6	6 457	2	101	″	″	2	1 739	″	″
″	″	″	″	″	″	″	″	″	″	″	1	20
″	″	″	1	272	″	″	″	″	6	2 848	″	″
7 127	150	246 648	82	40 660	55	5 034	206	327 047	74	35 331	48	6 312
″	″	″	″	″	6	214	″	″	″	″	″	″
6 479	″	″	18	4 052	91	2 544	″	″	26	8 269	256	6 148
105	″	″	8	4 119	17	443	″	″	6	3 321	26	719
2 336	″	″	1	73	69	1 854	″	″	1	51	65	1 587
91	″	″	″	″	58	1 581	″	″	3	362	57	1 610
40	″	″	3	293	1	40	″	″	4	369	″	
4 424	1	982	30	18 947	168	3 573	2	1 293	32	24 738	178	4 267
″	″	″	36	5 652	36	627	″	″	18	3 347	31	715
36	″	″	2	140	1	36	″	″	2	234	1	36
″	″	″	″	″	145	1 251	″	″	″	″	″	″
″	″	″	″	″	1	20	″	″	″	″	″	″
2 229	″	″	″	″	228	2 972	″	″	″	″	245	3 986
220	″	″	1	805	2	14	1	1 458	7	1 995	8	220
1 606	″	″	″	″	″	″	″	″	1	379	2	190
″	″	″	3	814	35	1 457	″	″	1	471	54	1 451
527	″	″	81	1 306	26	513	″	″	23	358	59	976
14	″	″	1	3	2	42	″	″	″	″	1	6
″	″	″	″	″	″	″	″	″	″	″	″	″
″	″	″	6	3 654	″	″	″	″	3	1 489	″	″
3 270	″	″	8	903	292	3 975	″	″	8	5 421	258	4 114
33 997	287	452 549	371	144 867	1 566	31 517	350	561 187	382	145 963	1 660	36 351
3 745	″	″	62	18 272	158	4 441	″	″	44	14 920	184	4 791
Buiten bezittingen.												
″	52	125 958	″	″	″	″	51	133 082	″	″	″	″
″	12	25 138	″	″	″	″	12	25 403	″	″	″	″
″	″	″	1	3 501	″	″	″	″	″	″	″	″
″	″	″	″	″	″	″	″	″	2	2 922	″	″
1 238	″	″	″	″	118	903	″	″	″	″	233	1 553
18	″	″	″	″	″	″	″	″	″	″	4	18
1 256	64	151 096	″	″	118	903	63	158 485	2	2 922	237	1 571
″	″	″	1	3 501	″	″	″	″	″	″	″	″

einde der reis; voor de tusschenstations is van het aandoen dezer stoomschepen geen aanteekening gehouden.

Plaatsen van aankomst of vertrek.		AANGEKOMEN.											
		1889.						1890.					
		Stoomschepen.		Zeilschepen op Europeesche wijze getuigd.		Zeilschepen op inlandsche wijze getuigd.		Stoomschepen.		Zeilschepen op Europeesche wijze getuigd.		Zeilschepen op inlandsche wijze getuigd.	
Gewesten.	Havens.	Aantal reizen.	Inhoudsgrootte der schepen (in M³.).	Aantal reizen.	Inhoudsgrootte der schepen (in M³.).	Aantal reizen.	Inhoudsgrootte der schepen (in M³.).	Aantal reizen.	Inhoudsgrootte der schepen (in M³.).	Aantal reizen.	Inhoudgrootte der schepen (in M³.).	Aantal reizen.	Inhoudsgrootte der schepen (in M³.).
	Per transport.	63	149 846	4	8 268	106	777	64	160 812	2	5 902	194	1 256
		"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"
Benkoelen.	Benkoelen.	"	"	1	3 397	7	240	"	"	"	"	4	113
Id.	Mokko Mokko.	"	"	"	"	51	1 113	"	"	"	"	67	1 442
		"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"
Id.	Kroë.	"	"	"	"	12	62	"	"	"	"	13	60
Lampongsche Districten.	Telok Betong.	"	"	45	8 678	587	9 360	"	"	"	"	550	12 874
Id.	Kalianda.	"	"	"	"	108	166	"	"	"	"	126	605
		"	"	"	"	19	27	"	"	1	134	23	197
Id.	Menggala.	"	"	3	539	14	264	"	"	5	840	20	448
		"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"
Palembang.	Palembang.	45	52 097	27	13 106	43	2 133	46	47 971	40	18 281	71	3 364
Oostkust van Sumatra.	Laboean Deli.	26	16 550	4	4 504	"	..	24	32 592	1	452	"	"
		"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"
Id.	Tandjong Balei.	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	1	453
Riouw.	Riouw.	40	44 916	8	4 068	2	64	39	45 827	2	1 704	4	334
Id.	Ringat.	"	"	"	"	5	28	"	"	"	"	8	158
Banka.	Muntok.	5	1 475	33	12 509	198	2 713	5	809	34	10 136	193	3 247
Id.	Djeboes.	"	"	1	1 029	5	163	"	"	1	952	5	154
Id.	Merawang.	"	"	1	102	9	198	"	"	4	449	13	406
Id.	Soengeislan.	"	"	3	359	2	6	"	"	4	1 925	36	406
Id.	Koba.	"	"	3	1 201	46	374	"	"	4	441	18	233
Id.	Toboali.	"	"	23	5 337	23	395	"	"	24	3 879	18	348
Id.	Pangkal Pinang.	"	"	7	2 814	7	158	"	"	3	4 008	23	1 046
Id.	Blinjoe.	"	"	2	2 103	33	2 513	"	"	6	6 067	13	695
Billiton.	Tandjong Pandan.	106	105 055	22	3 894	333	3 910	75	50 392	48	2 398	259	12 913
Westerafdeeling van Borneo.	Pontianak.	12	4 442	3	3 658	27	916	3	1 139	3	2 239	37	1 007
Id.	Singkawang.	12	7 806	"	"	"	"	12	9 370	"	"	1	6
		"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	1	15
Id.	Pamangkat.	"	"	1	533	75	967	"	"	"	"	"	"
		"	"	"	"	2	15	"	"	"	"	"	"
Id.	Sambas.	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	35	452
		"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"
Id.	Soekadana.	"	"	1	386	2	124	"	"	1	458	10	253
		"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"
Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo.	Bandjermasin.	83	93 391	148	61 802	"	"	91	91 017	104	48 547	"	"
Id.	Sampit.	"	"	6	2 258	11	253	"	"	10	1 997	8	143
Menado.	Menado.	10	24 326	6	5 368	"	"	13	28 364	12	10 299	25	305
		"	"	3	3 775	8	51	"	"	1	2 995	"	"
Id.	Amoerang.	6	5 093	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"
Id.	Gorontalo.	"	"	37	4 609	9	331	6	3 890	105	19 984	127	3 146
		"	"	"	"	"	"	"	"	1	1 793	"	"
Celebes en onderhoorigheden.	Makasser.	67	98 995	7	3 086	59	1 763	87	153 483	2	547	76	1 711
		"	"	1	200	2	90	"	"	"	"	"	"
Id.	Takalar.	"	"	"	"	22	755	"	"	"	"	9	226
		"	"	"	"	5	114	"	"	"	"	"	"
Id.	Kadjang.	"	"	"	"	5	168	"	"	"	"	8	338
	Transporteeren.	475	604 392	396	153 608	1 801	29 914	465	625 666	415	141 505	1 972	49 108
		"	"	4	3 975	36	297	"	"	3	4 912	24	208

VERTROKKEN.

1889.						1890.					
Stoomschepen.		Zeilschepen op Europeesche wijze getuigd.		Zeilschepen op inlandsche wijze getuigd.		Stoomschepen.		Zeilschepen op Europeesche wijze getuigd.		Zeilschepen op inlandsche wijze getuigd.	
Aantal reizen.	Inhoudsgrootte der schepen (in M³.).	Aantal reizen.	Inhoudsgrootte der schepen (in M³.).	Aantal reizen.	Inhoudsgrootte der schepen (in M³.).	Aantal reizen.	Inhoudsgrootte der schepen (in M³.).	Aantal reizen.	Inhoudsgrootte der schepen (in M³.).	Aantal reizen.	Inhoudsgrootte der schepen (in M³.).
64	151 096	„	„	118	903	63	158 485	2	2 922	237	1 571
„	„	1	3 501	„	„	„	„	„	„	„	„
„	„	1	3 394	6	197	„	„	„	„	2	81
„	„	„	„	35	873	„	„	„	„	70	1 456
„	„	„	„	25	519	„	„	„	„	„	„
„	„	„	„	12	46	„	„	„	„	16	83
„	„	40	7 008	562	9 016	„	„	4	980	469	14 785
„	„	„	„	70	110	„	„	„	„	104	1 097
„	„	„	„	51	82	„	„	„	„	41	123
„	„	5	941	15	356	„	„	3	498	21	487
„	„	„	„	2	12	„	„	„	„	„	„
46	52 173	36	20 759	52	2 767	43	46 403	34	15 721	71	3 906
27	18 040	„	„	„	„	25	33 950	„	„	„	„
„	„	4	3 057	„	„	„	„	1	452	„	„
„	„	„	„	„	„	„	„	„	„	„	„
39	36 761	5	2 803	2	64	39	55 265	3	2 558	3	267
„	„	„	„	„	„	„	„	„	„	8	158
4	1 935	48	14 173	208	2 505	12	7 728	42	12 751	200	3 576
„	„	3	886	8	145	„	„	6	2 978	5	122
„	„	„	„	5	111	„	„	„	„	2	33
„	„	2	356	8	34	„	„	3	1 810	30	115
„	„	4	2 230	46	270	„	„	3	3 080	20	189
„	„	22	2 884	26	459	„	„	29	3 243	23	517
„	„	2	363	18	411	„	„	1	1 029	42	2 276
„	„	5	4 707	37	2 742	„	„	4	3 372	47	3 175
95	60 319	23	4 079	348	4 175	65	30 367	33	1 025	294	2 222
15	5 560	4	3 839	22	515	3	1 254	2	1 365	33	884
12	7 806	„	„	1	28	12	9 370	„	„	3	110
„	„	„	„	„	„	„	„	„	„	„	„
2	1 025	„	„	88	2 936	„	„	„	„	„	„
„	„	1	533	2	12	„	„	„	„	„	„
„	„	„	„	„	„	„	„	„	„	52	1 031
„	„	„	„	„	„	„	„	2	1 466	1	16
„	„	„	„	2	97	„	„	1	189	6	125
„	„	„	„	„	„	„	„	„	„	2	22
73	77 818	123	56 017	„	„	87	88 655	110	54 934	„	„
„	„	5	988	6	181	„	„	10	491	7	163
9	18 834	„	„	9	75	16	29 667	1	2 995	10	56
„	„	1	551	„	„	„	„	„	„	„	„
6	5 075	„	„	„	„	„	„	„	„	„	„
„	„	34	4 656	7	224	„	„	101	19 465	120	3 096
„	„	„	„	„	„	„	„	„	„	„	„
64	101 923	6	2 352	149	3 949	81	133 154	5	1 291	132	3 796
„	„	„	„	„	„	„	„	„	„	„	„
„	„	„	„	54	1 179	„	„	„	„	14	308
„	„	„	„	„	„	„	„	„	„	„	„
„	„	„	„	3	127	„	„	„	„	2	64
456	538 365	368	132 435	1 917	34 495	446	594 298	397	132 697	2 043	45 749
„	„	7	7 642	80	625	„	„	3	1 918	44	161

Plaatsen van aankomst of vertrek.		AANGEKOMEN.											
		1889.						1890.					
		Stoomschepen.		Zeilschepen op Europeesche wijze getuigd.		Zeilschepen op inlandsche wijze getuigd.		Stoomschepen.		Zeilschepen op Europeesche wijze getuigd.		Zeilschepen op inlandsche wijze getuigd.	
Gewesten.	Havens.	Aantal reizen.	Inhoudsgrootte der schepen (in M³.).	Aantal reizen.	Inhoudsgrootte der schepen (in M³.).	Aantal reizen.	Inhoudsgrootte der schepen (in M³.).	Aantal reizen.	Inhoudsgrootte der schepen (in M³.).	Aantal reizen.	Inhoudsgrootte der schepen (in M³.).	Aantal reizen.	Inhoudsgrootte der schepen (in M³.).
	Per transport. . .	475	604 392	396	153 608	1801	29 914	465	625 666	415	141 505	1 972	49 108
		"	"	4	3 975	36	297	"	"	3	4 912	24	208
Celebes en onderhoorigheden.	Bima.	"	"	8	3 995	11	265	"	"	14	4 684	19	461
Id.	Tontoli.	"	"	2	578	19	812	"	"	"	"	24	886
Id.	Bonerate.	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	3	95
Id.	Saleijer.	"	"	"	"	24	691	"	"	"	"	24	672
Amboina.	Amboina.	"	"	1	197	21	588	"	"	1	199	16	549
		"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"
Id.	Kajeli.	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	6	143
Id.	Saparoea.	"	"	1	199	18	279	"	"	"	"	10	360
Id.	Dobo.	5	1 725	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"
Id.	Banda.	26	69 664	8	2 061	84	942	26	65 728	6	3 532	69	761
Id.	Waroe.	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"
Id.	Gisser.	"	"	3	211	59	552	4	1 300	6	798	74	1 416
Id.	Kei Doela.	"	"	1	1 179	"	"	"	"	"	"	"	"
Id.	Sejra.	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"
Id.	Tepa.	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"
		"	"	"	"	13	113	"	"	"	"	10	240
Id.	Serwaroe.	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	1	21
Id.	Larat.	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"
Ternate.	Ternate.	8	13 728	6	4 793	8	172	8	8 354	8	7 363	"	"
		"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"
Id.	Senana.	"	"	"	"	14	304	"	"	"	"	11	197
Id.	Bangaai.	"	"	"	"	"	"	"	"	26	2 743	"	"
Timor en onderhoorigheden.	Koepang.	"	"	1	1 747	"	"	"	"	2	1 455	"	"
Id.	Waingapoe.	"	"	"	"	45	621	"	"	"	"	54	853
		"	"	4	3 967	"	"	"	"	7	7 878	"	"
Id.	Savoe.	"	"	1	1 747	7	71	"	"	"	"	14	158
		"	"	"	"	"	"	"	"	1	1 105	"	"
Id.	Rotti.	"	"	"	"	5	54	"	"	1	380	1	12
Id.	Larantoeka.	"	"	"	"	19	274	"	"	"	"	18	180
Id.	Endeh.	"	"	"	"	26	322	"	"	"	"	36	615
		"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"
Id.	Trong.	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	1	25
Id.	Alor.	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	25	308
		"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	5	133
Id.	Solor.	"	"	"	"	2	19	"	"	"	"	"	"
Id.	Maumeri.	"	"	"	"	54	1 186	"	"	"	"	48	1 266
Id.	Atapoepoe.	"	"	"	"	6	97	"	"	"	"	1	24
		"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"
Bali en Lombok.	Djembrana.	"	"	"	"	614	3 278	"	"	"	"	602	2 905
Id.	Boeleleng.	97	109 523	"	"	"	"	86	128 894	"	"	"	"
Te zamen voor de Buitenbezittingen	geladen.	611	799 032	428	170 315	2 837	40 441	589	829 942	479	162 659	3 029	61 015
	in ballast	"	"	8	7 942	49	410	"	"	11	13 895	39	581
Totalen voor Java en Madura en de Buitenbezittingen te zamen.	geladen	913	1 250 723	854	316 708	4 089	70 549	930	1 380 334	846	293 517	4 291	95 012
	in ballast	"	"	29	19 550	432	4 127	"	"	39	23 863	382	4 320
	Totaal-generaal	913	1 250 723	883	336 258	4 521	74 676	930	1 380 334	885	317 380	4 673	99 338

VERTROKKEN.

1889.						1890.					
Stoomschepen.		Zeilschepen op Europeesche wijze getuigd.		Zeilschepen op inlandsche wijze getuigd.		Stoomschepen.		Zeilschepen op Europeesche wijze getuigd.		Zeilschepen op inlandsche wijze getuigd.	
Aantal reizen.	Inhoudsgrootte der schepen (in M³.).	Aantal reizen.	Inhoudsgrootte der schepen (in M³.).	Aantal reizen.	Inhoudsgrootte der schepen (in M³.).	Aantal reizen.	Inhoudsgrootte der schepen (in M³.).	Aantal reizen.	Inhoudsgrootte der schepen (in M³.).	Aantal reizen.	Inhoudsgrootte der schepen (in M³.).
456	538 365	368	132 435	1 917	34 495	446	594 298	397	132 697	2 043	45 749
"	"	7	7 642	80	625	"	"	3	1 918	44	161
"	"	7	2 937	29	894	"	"	18	7 553	40	743
"	"	1	410	18	713	"	"	"	"	42	1 485
"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	14	349
"	"	"	"	52	1 374	"	"	"	"	41	1 133
"	"	"	"	8	211	"	"	"	"	13	411
"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	3	54
"	"	"	"	"	"	1	317	"	"	2	45
"	"	1	199	18	279	"	"	"	"	10	360
5	1 725	2	43	1	38	"	"	"	"	"	"
26	70 004	5	648	49	793	26	65 728	8	739	26	482
"	"	"	"	4	9	"	"	"	"	"	"
"	"	3	213	55	439	4	1 400	2	306	26	588
"	"	2	1 377	"	"	"	"	1	197	"	"
"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	2	51
"	"	"	"	9	75	"	"	"	"	10	240
"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"
"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	1	21
"	"	"	"	3	22	"	"	"	"	"	"
9	13 773	5	4 091	7	159	7	10 234	10	9 113	1	42
"	"	"	"	"	"	"	"	1	2 909	"	"
"	"	"	"	23	409	"	"	"	"	13	265
"	"	"	"	"	"	"	"	26	2 743	"	"
"	"	1	1 747	"	"	"	"	2	1 484	"	"
"	"	5	4 408	62	849	"	"	7	8 207	46	685
"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"
"	"	1	1 747	19	189	"	"	1	1 105	14	158
"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"
"	"	"	"	1	10	"	"	2	983	2	18
"	"	"	"	3	102	"	"	"	"	2	21
"	"	"	"	12	154	"	"	"	"	21	375
"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"
"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	7	167
"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	10	113
"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	5	133
"	"	"	"	4	58	"	"	"	"	"	"
"	"	"	"	51	915	"	"	"	"	44	1 117
"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"
"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	1	24
"	"	"	"	876	3 517	"	"	"	"	649	3 403
97	109 523	"	"	"	"	78	119 654	"	"	"	"
593	733 390	401	150 255	3 221	45 704	562	791 631	474	165 127	3 070	58 021
"	"	7	7 642	80	625	"	"	4	4 827	53	372
880	1 185 939	772	295 122	4 787	77 221	912	1 352 818	856	311 090	4 739	94 372
"	"	69	25 914	238	5 066	"	"	48	19 747	237	5 163
880	1 185 939	841	321 036	5 025	82 287	912	1 352 818	904	330 837	4 976	99 535

De schepen, die de hiervóór bedoelde kustvaartreizen deden, behoorden te huis als volgt:	AANGEKOMEN.											
	1889.						1890.					
	Stoomschepen.		Zeilschepen op Europeesche wijze getuigd.		Zeilschepen op inlandsche wijze getuigd.		Stoomschepen.		Zeilschepen op Europeesche wijze getuigd.		Zeilschepen op inlandsche wijze getuigd.	
	Aantal reizen.	Inhoudsgrootte der schepen (in M³.).	Aantal reizen.	Inhoudsgrootte der schepen (in M³.).	Aantal reizen.	Inhoudsgrootte der schepen (in M³.).	Aantal reizen.	Inhoudsgrootte der schepen (in M³.).	Aantal reizen.	Inhoudsgrootte der schepen (in M³.).	Aantal reizen.	Inhoudsgrootte der schepen (in M³.).
in Nederland	"	"	5	11 274	"	"	"	"	2	6 292	"	"
„ Engeland	"	"	"	"	"	"	3	3 858	"	"	"	"
„ Frankrijk	"	"	"	"	"	"	1	897	"	"	"	"
„ Duitschland	"	"	"	"	"	"	5	3 267	3	2 862	"	"
„ Denemarken	"	"	13	10 076	"	"	"	"	12	8 981	"	"
„ Zweden	"	"	"	"	"	"	"	"	1	1 793	"	"
„ Noorwegen	"	"	2	2 328	"	"	"	"	9	8 954	"	"
te Singapore	255	296 116	"	"	"	"	173	263 973	"	"	"	"
in Serawak	"	"	"	"	"	"	5	4 248	"	"	"	"
„ Saigon	"	"	"	"	"	"	1	937	"	"	"	"
„ China	"	"	"	"	25	3 083	"	"	"	"	41	5 142
„ Australië	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"
„ Nederlandsch-Indië	658	954 607	863	312 580	4 496	71 593	742	1 103 154	858	288 498	4 632	94 226
Totalen als hiervóór	*c*) 913	1 250 723	883	336 258	4 521	74 676	*d*) 930	1 380 334	885	317 380	4 673	99 338

c) Hieronder 365 reizen van stoomschepen (625 385 M³. inhoudsgrootte), die op bepaalde lijnen varen (zie noot *b*).
d) „ 467 „ „ „ (831 348 „ „), „ „ „ „ „ „ „ „
e) „ 361 „ „ „ (623 453 „ „), „ „ „ „ „ „ „ „
f) „ 469 „ „ (840 468 „ „), „ „ „ „ „ „ „ „

VERTROKKEN.

1889.						1890.					
Stoomschepen.		Zeilschepen op Europeesche wijze getuigd.		Zeilschepen op inlandsche wijze getuigd.		Stoomschepen.		Zeilschepen op Europeesche wijze getuigd.		Zeilschepen op inlandsche wijze getuigd.	
Aantal reizen.	Inhoudsgrootte der schepen (in M³.).	Aantal reizen.	Inhoudsgrootte der schepen (in M³.).	Aantal reizen.	Inhoudsgrootte der schepen (in M³.).	Aantal reizen.	Inhoudsgrootte der schepen (in M³.).	Aantal reizen.	Inhoudsgrootte der schepen (in M³.).	Aantal reizen.	Inhoudsgrootte der schepen (in M³.).
"	"	2	5 968	"	"	"	"	2	5 904	"	"
"	"	"	"	"	"	3	6 392	"	"	"	"
"	"	"	"	"	"	1	897	"	"	"	"
"	"	"	"	"	"	3	1 960	1	953	"	"
"	"	6	4 642	"	"	"	"	5	3 998	"	"
"	"	"	"	"	"	"	"	1	1 793		,
"	"	"	"	"	"	"	"	4	4 162		
258	293 246	"	"	"	"	170	257 688	"	"	"	
"	"	"	"	"	"	3	3 438	"	"	"	
"	"	"	"	"	"	3	2 111	"	"	"	
"	"	"	"	13	1 758	"	"	"	"	33	4 408
"	"	2	43	"	"	"	"	"	"	"	"
622	892 693	831	310 383	5 012	80 529	729	1 080 332	891	314 027	4 943	95 127
c) 880	1 185 939	841	321 036	5 025	82 287	f) 912	1 352 818	904	330 837	4 976	9 53

(5. 65.)

BIJLAGE NNN.

(Zie hoofdst. O, afd. IV, § 2, van het verslag.)

OVERZICHT van de in NEDERLANDSCH-INDIË tehuis behoorende SCHEPEN EN VAARTUIGEN, groot 30 M³. en daarboven, op 31 December 1890.

GEWESTEN.	Stoomschepen.		Schepen.		Barken.		Brikken.		Schoeners.		Kotters.		Wangkangs, toops en andere vaartuigen.		Totaal.	
	Aantal.	Inhoudsgrootte (in M³.).	Aantal.	Inhoudsgrootte (in M³.).	Aantal.	Inhoudsgrootte (in M³.).	Aantal.	Inhoudsgrootte (in M³.).	Aantal.	Inhoudsgrootte (in M³.).	Aantal.	Inhoudsgrootte (in M³.).	Aantal.	Inhoudsgrootte (in M³.).	Aantal.	Inhoudsgrootte (in M³.)
JAVA EN MADURA.																
Bantam	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	7	262	7	262
Batavia	36	64144	»	»	4	7574	»	»	5	2439	»	»	116	5529	161	79686
Krawang	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	22	1314	22	1314
Cheribon	»	»	»	»	»	»	1	748	1	250	»	»	49	2034	51	3032
Tagal	»	»	»	»	»	»	1	527	»	»	»	»	24	927	25	1454
Pekalongan	»	»	»	»	1	751	»	»	2	896	»	»	32	1591	35	3238
Samarang	2	297	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	97	5481	99	5778
Japara *a*)	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	22	1008	22	1008
Rembang	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	17	820	17	820
Soerabaija	6	1287	1	3583	12	12809	4	2824	10	3884	»	»	256	12651	289	37038
Pasoeroean	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	34	1245	34	1245
Probolinggo	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	44	1866	44	1866
Bezoeki *a*)	»	»	»	»	»	»	1	312	2	267	»	»	»	»	3	579
Banjoemas	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	26	1082	26	1082
Madioen	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	13	444	13	444
Madura	»	»	»	»	»	»	1	386	6	831	»	»	253	9570	260	10787
Totalen	44	65728	1	3583	17	21134	8	4797	26	8567	»	»	1012	45824	1108	149633
BUITENBEZITTINGEN.																
Sumatra's Westkust	2	137	»	»	»	»	»	»	2	206	»	»	56	2917	60	3260
Benkoelen	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	†	†	†	†
Lampongsche Districten	»	»	»	»	»	»	»	»	4	323	»	»	11	463	15	786
Palembang	5	1890	»	»	14	11382	3	1206	4	1115	»	»	6	473	32	16066
Oostkust van Sumatra	8	1777	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	14	600	22	2377
Atjeh en onderhoorigheden	1	1088	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	21	1071	22	2159
Riouw	7	1533	»	»	1	853	»	»	»	»	»	»	16	1561	24	3947
Banka	1	42	»	»	»	»	»	»	12	4646	»	»	24	3898	37	8586
Billiton	2	258	»	»	»	»	»	»	1	170	»	»	20	1112	23	1540
Westerafdeeling van Borneo	2	481	»	»	»	»	1	465	6	1360	1	76	62	3070	72	5452
Z. en O. afdeeling van Borneo	4	4401	»	»	8	6542	3	939	36	9510	»	»	3	218	54	21610
Celebes en onderhoorigheden	»	»	»	»	2	825	1	966	9	905	»	»	238	10922	250	13618
Menado	»	»	»	»	»	»	»	»	15	2085	»	»	3	136	18	2221
Amboina	»	»	»	»	»	»	»	»	12	575	»	»	32	902	44	1477
Ternate	2	107	»	»	»	»	»	»	8	1630	1	53	»	»	11	1790
Timor	»	»	»	»	»	»	»	»	1	266	»	»	2	93	3	359
Bali en Lombok	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	4	193	4	193
Totalen (zonder Benkoelen)	34	11714	»	»	25	19602	8	3576	110	22791	2	129	512	27629	691	85441
Java en Madura (zie boven)	44	65728	1	3583	17	21134	8	4797	26	8567	»	»	1012	45824	1108	149633
Algemeene totalen	78	77442	1	3583	42	40736	16	8373	136	31358	2	129	1524	73453	1799	235074
Op 31 December 1889 waren de algemeene totalen (zie echter noot *a*)	77	64221	1	3394	49	48219	15	9055	141	30150	5	213	1425	69623	1713	224875

a) Aan de totalen over 1889 (zie vorig verslag bijlage LLL) ontbreken de opgaven betreffende de residentiën Japara en Bezoeki.
b) Waar een † is ingevuld, ontbreken de opgaven.

De SCHEPEN en VAARTUIGEN ten behoeve van welke ZEEBRIEVEN waren afgegeven, waren op 31 December 1890 verdeeld als volgt:

Waar de bodems tehuis behoorden.		Aantal bodems ter inhoudsgrootte van:													Gezamenlijk aantal bodems.	Gezamenlijke inhoudsgrootte (in M³.).	Op 31 Dec. 1889 waren de totalen:	
Gewest.	Plaats.	150 M³ en daarbeneden.	boven 150 t/m 300 M³.	boven 300 t/m 450 M³.	boven 450 t/m 600 M³.	boven 600 t/m 750 M³.	boven 750 t/m 900 M³.	boven 900 t/m 1050 M³.	boven 1050 t/m 1200 M³.	boven 1200 t/m 1350 M³.	boven 1350 t/m 1500 M³.	boven 1500 t/m 2250 M³.	boven 2250 t/m 3000 M³.	boven 3000 M³.			Aantal bodems.	Inhoudsgrootte (M³.).
							STOOMSCHEPEN.											
Batavia.	Batavia . . .	»	»	»	2	3	»	1	3	3	3	1	6	3	35	64102	23	3178
Soerabaija.	Soerabaija . .	»	2	1	»	1	»	»	»	»	»	»	»	»	4	1511	2	57
Palembang.	Palembang. .	1	1	»	1	1	»	»	»	»	»	»	»	»	4	1409	3	135
Oostkust van Sumatra	Laboean Deli .	»	»	»	»	»	»	»	»	»	2	»	»	»	2	2914	1	145
Atjeh.	Olehleh . . .	»	»	»	»	»	»	»	1	»	»	»	»	»	1	1088	1	108
Riouw.	Riouw . . .	»	6	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	6	1233	5	96
Id.	Dai	»	1	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	1	249	1	24
Banka.	Muntok . . .	1	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	1	41	1	41
Billiton.	Tandjong Pandan	1	»	1	1	»	»	»	»	»	»	»	»	»	3	920	2	61
Westerafdeeling van Borneo.	Pontianak . .	1	»	1	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	2	481	2	48
Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo.	Bandjermasin .	»	»	»	»	1	»	»	»	»	»	1	»	»	2	2283	2	228
Id.	Poeloe Laut .	»	»	»	»	»	1	»	»	»	»	»	»	»	1	784	1	78
Id.	Koetei . . .	»	»	»	»	»	»	»	»	1	»	»	»	»	1	1333	»	»
Celebes en onderhoorigheden.	Makasser . .	»	»	»	»	1	»	»	»	»	»	»	»	»	1	652	1	65
Ternate.	Ternate . . .	2	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	2	107	2	107
	Totalen. .	6	10	3	4	7	1	1	4	4	5	12	6	3	66	79107	47	4243
							ZEILVAARTUIGEN.											
Batavia.	Batavia . . .	3	3	»	1	»	1	2	2	1	»	3	»	3	19	25186	22	2678
Cheribon.	Cheribon . .	»	»	1	»	1	»	»	»	»	»	»	»	»	2	1198	1	74
Tagal.	Tagal . . .	»	»	»	1	»	»	»	»	»	»	»	»	»	1	527	1	52
Pekalongan.	Pekalongan .	»	»	»	»	»	2	»	»	»	»	»	»	»	2	1535	2	153
Japara.	Patti	1	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	1	125	1	12
Id.	Joana . . .	»	»	»	»	»	1	»	»	»	»	»	»	»	1	816	1	81
Rembang.	Toeban . . .	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	1	17
Soerabaija.	Soerabaija . .	4	4	3	1	3	2	1	2	»	1	5	»	»	26	19543	23	1514
Id.	Grissee . . .	»	»	3	»	1	1	»	»	»	»	»	»	»	5	2626	4	186
Bezoeki.	Bezoeki . . .	»	1	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	1	170	»	»
Id.	Banjoewangi .	1	»	1	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	2	408	2	40
Madura.	Pamakassan .	1	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	1	97	1	97
Id.	Boender . . .	1	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	1	64	1	55
Id.	Sampang . .	4	1	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	5	537	5	45
Id.	Sumanap . .	1	1	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	2	354	2	28
Id.	Kaliangit . .	»	»	1	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	1	348	1	34
Sumatra's Westkust.	Padang . . .	2	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	2	194	2	19
Lampongsche Districten.	Telok Betong .	2	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	2	155	2	15
Id.	Menggala . .	»	1	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	1	159	1	15
Palembang.	Palembang. .	1	2	3	5	6	2	3	1	»	»	»	»	»	23	14362	27	1600
Riouw.	Riouw . . .	»	1	»	»	»	1	1	»	»	»	»	»	»	3	2076	4	278
Banka.	Muntok . . .	8	3	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	11	1445	7	85
Id.	Djeboes . . .	2	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	2	205	2	20
Id.	Blinjoe . . .	2	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	2	178	1	62
Id.	Pangkalpinang	»	1	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	1	181	1	181
Id.	Soengeiliat. .	1	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	1	119	»	»
Id.	Soengeislan. .	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	1	94
Billiton.	Tandjong Pandan . . .	1	1	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	2	248	1	77
	Transporteeren	35	19	12	8	11	10	7	5	1	1	8	»	3	120	72856	117	70145

Waar de bodems tehuis behoorden.		Aantal bodems ter inhoudsgrootte van:													Gezamenlijk aantal bodems.	Gezamenlijke inhoudsgrootte (in M³.).	Op 31 Dec. 1889 waren de totalen:	
Gewest.	Plaats	150 M³. en daarbeneden.	boven 150 t/m 300 M³.	boven 300 t/m 450 M³.	boven 450 t/m 600 M³.	boven 600 t/m 750 M³.	boven 750 t/m 900 M³.	boven 900 t/m 1050 M³.	boven 1050 t/m 1200 M³.	boven 1200 t/m 1350 M³.	boven 1350 t/m 1500 M³.	boven 1500 t/m 2250 M³.	boven 2250 t/m 3000 M³.	boven 3000 M³.			Aantal bodems.	Inhoudsgrootte (in M³.).
	Per transport	35	19	12	8	11	10	7	5	1	1	8	»	3	120	72856	117	70145
Westerafdeeling van Borneo.	Pontianak . .	1	4	2	2	»	1	»	»	»	»	»	»	»	10	3527	10	3632
Id.	Djeleij . . .	1	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	1	40	1	40
Id.	Kajong . . .	»	1	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	1	202	1	202
Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo.	Bandjermasin .	15	9	3	3	3	»	1	2	2	»	»	»	»	38	13685	34	11501
Id.	Kottawaringin.	»	1	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	1	156	1	156
Id.	Pegattan . .	2	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	2	262	3	865
Id.	Pasir	1	3	1	»	»	»	»	1	»	»	»	»	»	6	2385	8	3115
Id.	Tjingal . . .	»	1	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	1	279	1	279
Id.	Batoe Litjin .	»	»	1	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	1	415	»	»
Id.	Koetei . . .	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	1	121
Id.	Poeloe Laut .	»	»	1	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	1	351	2	413
Celebes en onderhoorigheden.	Makasser . .	1	3	»	1	»	»	1	»	»	»	»	»	»	6	2080	5	1415
Id.	Balangnipa. .	»	»	1	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	1	376	1	376
Id.	Sumbawa . .	2	»	1	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	3	553	5	948
Id.	Wadjo . . .	»	»	»	»	1	»	»	»	»	»	»	»	»	1	717	3	1174
Id.	Paliring. . .	»	»	1	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	1	369	1	369
Id.	Kaili. . . .	»	»	1	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	1	412	1	412
Id.	Kampiri. . .	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	1	266
Id.	Donggala . .	3	2	1	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	6	1106	7	1426
Id.	Tontoli . . .	1	1	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	2	340	2	340
Menado.	Menado . . .	3	2	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	5	770	4	527
Id.	Gorontalo . .	5	2	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	7	877	8	1047
Id.	Bwool . . .	»	2	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	2	394	2	394
Amboina.	Amboina . .	3	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	3	189	3	1258
Id.	Banda . . .	7	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	7	464	5	329
Id.	Gisser . . .	4	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	4	177	»	»
Ternate.	Ternate . . .	4	3	»	1	»	»	»	»	»	»	»	»	»	8	1509	7	1390
Id.	Soela. . . .	1	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	1	59	1	59
Timor.	Koepang . .	»	»	1	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	1	380	1	380
Bali en Lombok.	Boeleleng . .	1	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	1	124	1	124
Id.	Pabean . . .	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	1	48
	Totalen . .	90	53	26	15	15	11	9	8	3	1	8	»	3	242	105054	238	102751

(5. 66.)

BIJLAGE OOO.

(Zie hoofdst. O, afd. IV, § 3, van het verslag.)

OVERZICHT van de SCHEEPSRAMPEN gedurende 1890 in de wateren van den NEDERLANDSCH-INDISCHEN ARCHIPEL overkomen aan op Europeesche wijze getuigde schepen.

Volgnummer.	Datum van het ongeval.	Plaats van het ongeval.	Omschrijving van het schip.			Aard van het ongeval.	Verdere bijzonderheden.
			Nationaliteit.	Naam.	Soort.		
	1890.						
1	.. Jan.	Reede van Soerabaija.	Ned. Indisch.	*François.*	Zeilschip.	Omgeslagen.	Bij het op strand zetten geen genoegzame voorzorgsmaatregelen genomen. Verdere bijzonderheden niet gemeld.
2	28 Jan.	Pangkoel-baai (afdeeling Katimbang der residentie Lampongsche Districten).	Duitsch.	*Hugo.*	Id. (driemaster).	Gestrand.	Opvarenden en lading gered. Wrak en inventaris te Batavia op publieke vendutie verkocht. Het schip was op reis van Singapore naar Marseille.
3	.. Mrt.	Straat Soenda tusschen Toppershoedje en Merak.	Ned. Indisch.	*Marianne.*	Id.	Id.	2 vrouwelijke passagiers verdronken. Schip en lading verloren.
4	7 Mrt.	Nabij Poeloe Merak (straat Soenda).	Id.	*Kim Tjin Soen.*	Id. (schoener).	Omgeslagen en gezonken.	Van de bemanning en passagiers (in 't geheel 18 personen) hebben zich slechts 8 personen weten te redden. Schip en lading (peper) verloren. Het schip kwam van Telok Betong met bestemming naar Batavia.
5	.. April.	Reede van Soerabaija.	Engelsch.	*Bessie.*	Id.	Verbrand.	Geen verdere bijzonderheden gemeld.
6	.. Juni.	Bewesten den hoek van Sedari (residentie Krawang).	Ned. Indisch.	*Waäda-noor.*	Id. (bark).	Gezonken.	Opvarenden gered. Het schip, geladen met djatihouten dwarsliggers, kwam van Grissee en was bestemd voor Tandjong Priok (Batavia). Het ongeval wordt toegeschreven aan zware lekkage.
7	16 Juni.	Westkust van Nieuw-Guinea (res. Ternate).	Id.	*Babbel Haijer.*	Id. (schoener).	Gestrand.	Geen verlies van menschenlevens. Het schip, dat slechts ballast in had, kon door de vele lekkages als verloren worden beschouwd. Sterke stroom en onstuimig weer worden als de oorzaken van het ongeval genoemd. De *Babbel Haijer* was 't laatst van Gisser (Amboina) vertrokken met bestemming naar Nottan (Nieuw-Guinea).
8	9 Juli.	Poeloe Pisang (afdeeling Banda der res. Amboina).	Id.	*Hong Ann.*	Id. (gaffelschoener).	Gestrand en uiteengeslagen.	Opvarenden gered. Een deel van de lading (muskaatnoten en schelpen) en van den inventaris is kunnen worden geborgen. Door onoplettendheid van den matroos, die op den uitkijk stond, was het schip in de branding gekomen. De *Hong Ann* was op reis van Gisser naar Banda.

Volgnummer.	Datum van het ongeval.	Plaats van het ongeval.	Omschrijving van het schip.			Aard van het ongeval.	Verdere bijzonderheden.
			Nationaliteit.	Naam.	Soort.		
	1890.						
9	10 Aug.	Vóór de monding van de Sepenet-rivier (afd. Sekampong der res. Lampongsche Districten).	Engelsch.	*Ester Roy.*	Zeilschip.	Vastgeraakt.	Schip vlot gekomen en naar Batavia gesleept.
10	15 Aug.	Masalemboe bezuiden Poeloe Laut (res. Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo).	Ned. Indisch.	*Saodin.*	Id. (schoener).	Gezonken.	Opvarenden, op één man na, gered. Schip en lading verloren. De *Saodin* had te Sumanap (Madura) gouvernementszout ingeladen voor Bandjermasin (Zuider en Oosterafdeeling van Borneo).
11	16 Aug.	Tandjong Poeting (district Pemboeang, afd. Sampit, res. Zuider- en Oosterafd. van Borneo).	Id.	*Kim Sin Hin.*	Id.	Id.	Opvarenden gered. Verdere bijzonderheden niet gemeld.
12	18 Nov.	Karang Mangko Besar (wateren van Billiton).	Id.	*Borneo.*	Stoomschip.	Vastgeraakt.	Nadat de lading (suiker en klapperolie) in prauwen was gelost, is het schip vlotgekomen.
13	11 Dec.	Batoe Toekoel (wateren van Billiton).	Id.	*Baron van Tuyll.*	Id.	Id.	Met goed gevolg en zonder schade voor de lading (tin) weder vlot gebracht.
14	30 Dec.	Reede van Skroë ter Westkust van Nieuw-Guinea (res. Ternate).	Id.	*Sumbawa.*	Id.	Verbrand.	Oorzaak van het ongeval onbekend. Van schip en lading (stukgoederen) is niets gered kunnen worden. Nadat de gezagvoerder zich met eenige der opvarenden in eene prauw naar Amboina had begeven, werden door het bestuur aldaar maatregelen genomen om de overige schipbreukelingen, die te Skroë waren achtergebleven, van daar af te halen. Al de passagiers werden behouden te Amboina aangebracht, doch één der inlandsche opvarenden bezweek aan de gevolgen der bekomen brandwonden.

(5. 67.)

BIJLAGE PPP.

(Zie hoofdst. O, afd. V, van het verslag.)

UITTREKSELS uit de van de hoofden van gewestelijk bestuur op JAVA en MADURA ontvangen verslagen over 1890 betreffende den HANDEL.

BANTAM. Groothandel bestaat in dit gewest niet. De kleinhandel bleef ook in 1890 zeer levendig. In lijnwaden ging meer om dan in 1889, vermoedelijk ten gevolge van de hoogere padiprijzen, waardoor meer geld onder de bevolking kwam.

Uitvoer van rijst had weder plaats naar Batavia, Banka en de Lampongsche Districten. De overige artikelen van uitvoer waren dezelfde als in 1889. De bereiding van copra ging achteruit ten gevolge van de lage prijzen.

De voornaamste artikelen van verbruik, die van elders moeten worden betrokken, worden van Batavia ingevoerd.

Door concurrentie van elders ging het maken van bamboe-hoeden in Lebak achteruit; de prijzen, die konden worden bedongen, werden niet meer loonend geacht. De hoeden, die nog gemaakt werden, verzond men naar Tangerang, alwaar zij van een rand voorzien — en vervolgens naar Parijs verzonden werden.

BATAVIA. In den gedrukten toestand van den handel in het algemeen kwam in 1890 geen noemenswaardige verbetering. Wat den uitvoerhandel betreft, wordt gemeld dat er gedurende een deel van het jaar veel vraag was naar rijst zoowel voor de Europeesche markt als voor Oost- en Midden-Java, waar de oogst, evenals in de residentie Batavia zelve, ongunstig was. De markt voor invoerartikelen was over 't algemeen stil. Groote faillissementen onder de Chineesche en Arabische koopers kwamen niet voor. Voor verdere bijzonderheden op het gebied van den groothandel zie men bijlage LLL. De berichten aangaande het binnenlandsch vertier komen in hoofdzaak met die van 1889 overeen. De toen door veepest gestremde veehandel in de afdeeling Tangerang verkreeg echter in 1890 weder ten deele zijne vroegere levendigheid.

Op een 7-tal plaatsen in het gewest werden nieuwe passars opgericht.

KRAWANG. Daar ook in 1890 de rijstbouw weder met veel tegenspoed had te kampen, bleef de daarmede in verband staande handel in lijnwaden nog even gedrukt als in 1889. Verder wordt hetzelfde als over 1889 bericht.

PREANGER REGENTSCHAPPEN. Op de meeste hoofdplaatsen der afdeelingen was eene toeneming van den handel te bespeuren. Tjiandjoer had een zeer levendigen handel in padi, het gevolg van de concurrentie der 16 rijstpelmolenaars, die aldaar gevestigd zijn, terwijl Bandong wijzen kon op een ruimen afvoer naar Batavia van rijst, cassavemeel, aardappelen, enz. Alleen in de maanden October en November 1890 werden van het artikel cassavemeel, dat een groot debiet te Singapore vindt, 16 970 pikols per spoor naar Batavia verzonden.

Door toeneming van het handelsverkeer werden te Timbanganten (Tjitjalengka) en te Tjikadjang (Soekapoera-kollot) passars opgericht, terwijl die te Manondjaja, Bandjar, Tjidjoelang en Tjikoebang (Soekapoera) uitgebreid moesten worden.

CHERIBON. Nieuwe takken van bedrijf werden niet ondernomen en, voor zoover was na te gaan, bleven zoowel in- en uitvoer als binnenlandsch vertier op gelijke hoogte als in 1889. In de afdeeling Galoeh kwam eene nieuwe marktplaats tot stand.

TAGAL. De binnenlandsche handel vertoonde geen grootere levendigheid dan in 1889. In landbouwproducten ging vrij veel om. De uitvoer van rijst wordt opgegeven 54 700 pikols te hebben bedragen, terwijl eene hoeveelheid van 14 800 pikols zou zijn ingevoerd. In de afdeeling Tagal werd het aantal passars met 3 vermeerderd.

PEKALONGAN. In het oog vallende bewegingen op handelsgebied vielen niet te vermelden; de handel bleef, evenals in 1889, eenigszins gedrukt.

De binnenlandsche handel bepaalt zich tot den omzet in voedingsmiddelen, kramerijen, wapens, landbouwgereedschappen en zaken voor huishoudelijk gebruik. Van grooteren omvang was de handel in batiks, terwijl tabak, aangevoerd van Batoer (Banjoemas), Kadoe en Bagelen, in groote hoeveelheden, met goede winsten, voornamelijk door Chineezen, werd verhandeld. In hunne handen is ook de handel in rijst, aangevoerd voornamelijk uit Cheribon voor de behoefte in de zeer dicht bevolkte vlakte.

Nieuwe passars werden opgericht in het gebergte te Linggo en te Kandangserang (contrôle-afdeeling Karang-anjar), welke nog niet druk, maar toch meer en meer bezocht worden, waartoe in 't vervolg nog zullen bijdragen de verbeterde communicatie-wegen tusschen genoemde plaatsen en Kadjen.

SAMARANG. Was er bij den aanvang van het jaar 1890 reeds aanleiding tot de veronderstelling dat het even weinig gunstig zou worden voor den handel te Samarang als zijne laatste voorgangers het geweest waren, de uitkomst heeft die verwachting bevestigd. De gedeeltelijke mislukking van den rijstoogst in vele omliggende residentiën en ook in de afdeeling Grobogan van dit gewest deed schaarschte aan rijst ontstaan. Dientengevolge konden de hooge prijzen van dit hoofdvoedingsmiddel voor de inlandsche bevolking, gevoegd bij de geringe koffieproductie, zoowel voor het Gouvernement als voor de particuliere ondernemingen, niet anders dan een nadeeligen invloed uitoefenen op den importhandel.

Dat de bevolking minder welvaart geniet dan voorheen is dan ook in enkele deelen van dit gewest merkbaar. Het is blijkbaar dat haar de middelen ontbreken om, in weerwil dat de prijzen, in het bijzonder van lijnwaden, op op een zeer laag standpunt zijn geraakt, zich van het noodige te voorzien. Wel is waar heeft het verschijnsel van afnemende koopkracht zich reeds gedurende de laatste jaren voorgedaan, doch de achteruitgang der welvaart was toen minder duidelijk merkbaar, zoolang door aanvoer van goedkoopere lijnwaden, hoewel van mindere qualiteit, de inlander nog in staat bleef overeenkomstig zijne middelen

in zijne behoeften te voorzien. Nu evenwel prijzen als het ware niet voor vermindering vatbaar zijn, en de toestanden, die aanleiding gaven tot achteruitgang van welvaart onder de bevolking, nog bleven voortduren, openbaarde zich de verminderde koopkracht des te sterker. Hoezeer dan ook de toevoeren uit Europa zich beperkten in evenredigheid tot het afnemend debouché van allerlei import-goederen, zoo bleef toch de markt van vele artikelen nog overvoerd. Dat er door faillissementen onder de tweedehands-handelaren in 1890 te Samarang geene verliezen van beteekenis werden geleden (naar schatting hoogstens tot een bedrag van ± f 120 000), mag worden toegeschreven aan de voorzichtigheid waarmede de Europeesche importhuizen bij het verleenen van crediet te werk gingen.

Ten gevolge van den hoogeren dollarkoers bleef de invoer van goederen uit Singapore meer beperkt.

De concurrentie van de Soerabaija-markt was in 1890 niet meer zoo groot als vroeger, aangezien de prijzen waarvoor goederen van uit Samarang in de Vorstenlanden, en meer in het bijzonder in Soerakarta, kunnen worden aangevoerd en verkocht, zoo goed als gelijk waren geworden met die van Soerabaija.

De handel in petroleum was weder vrij levendig. Aangevoerd werden 177 417 kisten uit Amerika en 436 572 kisten uit Rusland, in 't geheel dus 613 989 kisten, tegen 677 000 in 1889 en 432 000 in 1888. De voorraad op 1 Januari 1890 bestond uit 168 500 kisten, uitmakende met het aangevoerde een totaal van 782 489 kisten, waarvan 681 989 kisten verkocht werden. Ten gevolge van de scherpe concurrentie tusschen de firma's, die als verkoopers van petroleum optreden, moet evenwel op dien handel in 1890 weinig verdiend zijn geworden.

De producten-handel, zich hoofdzakelijk bepalende tot suiker, koffie en indigo, levert het volgende ter vermelding op. Voor superieure indigo werden in den regel flinke prijzen besteed. Voor gewone, goede qualiteit was de stemming in den regel niet zoo gunstig en fluctueerden de prijzen van f 2,65 tot f 2,90 per Amsterdamsch pond. Een gedeelte van den koffie-oogst op de particuliere ondernemingen werd voor rekening van belanghebbenden naar Europa geconsigneerd. Voor het te Samarang verkochte gedeelte werden prijzen besteed, varieerende naar gelang van qualiteit van f 60 tot f 65 per pikol voor product van West-Indische bereiding. De suikerprijzen liepen van f 8¼ tot f 8¾ per pikol, terwijl enkele afdoeningen tot f 9 plaats hadden.

Japara. De handel was in 1890 over het algemeen eer toe- dan afgenomen. Kapok in alle afdeelingen en copra in de afdeeling Japara worden al meer en meer belangrijke producten van uitvoer. Ook van den opkoop van huiden wordt door Samarangsche handelshuizen nogal werk gemaakt.

De binnenlandsche handel was vooral in de afdeeling Koedoes vrij belangrijk. Eene geringe toeneming van het binnenlandsch vertier viel niet te miskennen.

Ten gevolge van de hooge prijzen werd meer padi verkocht dan gewoonlijk; deze werd grootendeels uitgevoerd naar streken, waar de oogst voor een belangrijk deel mislukt was, zooals in Rembang en Soerakarta.

Rembang. De voornaamste handelsartikelen in deze residentie zijn rijst en tabak. Aangezien in goede jaren de rijstproductie veel meer bedraagt dan noodig is voor de behoefte der bevolking, die, behalve met rijst, zich ook veel met tweede gewassen voedt, is in Rembang de handel in dit graan gewoonlijk zeer levendig. Als een gevolg van de gedeeltelijke mislukking van het gewas, waardoor, vooral in de afdeelingen Toeban en Blora, niet genoeg voor eigen behoefte geoogst werd, was er echter in 1890 weinig of geen rijst voor den uitvoer beschikbaar. Daarentegen ontstond er eenige handel in tweede gewassen, die in Rembang op ruime schaal waren aangeplant, en waarnaar groote vraag kwam voor de residentiën Soerabaija, Madioen en Japara.

Voor het eerst ook werden klappers uitgevoerd naar Singapore.

Op de veepassars werden vele buffels en runderen verhandeld.

De handel in lijnwaden, voornamelijk in handen van Chineezen, Maleiers, Baweanners en enkele Arabieren, bleef stationnair.

Aan den handel in tabak wijden zich zoowel Chineezen als inlanders. De belangrijkste uitvoeren van dit artikel zijn die naar Soerabaija en Bandjermasin.

Verder luiden de ontvangen mededeelingen als over 1889.

Het aantal passars werd met één, in Toeban, vermeerderd.

Soerabaija. Voor zoover vooruitgang van den handel of, liever gezegd, meerdere handelsbeweging kan worden afgeleid uit toegenomen invoer, komt men tot de conclusie dat er in 1890 meer levendigheid was te bespeuren. De rechten op den invoer bedroegen namelijk in 1890 f 57 404 meer dan het jaar te voren. Toch werd er geklaagd dat de afzet van goederen, meer speciaal voor de bevolking bestemd, minder grif kon geschieden. Dit is zeer verklaarbaar door den slechten koffie-oogst in den Oosthoek, waardoor veel minder geld onder den inlander kwam dan vroeger. Voegt men daarbij de ongunstige uitkomsten van de padicultuur, waardoor in vele streken de bevolking moeite had in haar levensonderhoud te voorzien, dan is het duidelijk dat betrekkelijk slechts weinig aan weeldeartikelen besteed kon worden.

De handel in de afdeelingen Grissee, Sidaijoe en Lamongan had, evenals vroeger, weinig te beduiden. Verbetering daarvan schijnt eerst te verwachten, wanneer er de landbouw, door betere irrigatiemiddelen, tot meer ontwikkeling mocht komen. In de zuidelijke districten was de handel in sommige streken minder levendig dan in 1889; in andere stationnair.

Cijfers van invoer worden slechts vermeld voor drie voorname artikelen, en wel voor manufacturen, gambier en rijst. Terwijl van laatstgemeld artikel, hoofdzakelijk uit Siam, ruim 40½ millioen K.G. werd ingevoerd, zijnde bijna eens zooveel als in 1889, bedroeg de invoerwaarde voor katoenen, wollen en zijden stoffen f 13 138 987, tegen f 13 543 588 in 1889. Ook de invoeren van gambier wezen eene vermindering aan. In 1889 1 337 800 K.G., daalden zij in 1890 tot 1 128 582 K.G.

De uitbreiding van de passar te Kapassan (hoofdplaats Soerabaija), in 1889 tot stand gebracht om de overbevolking op de passar Pabean tegen te gaan, had nog niet de verwachte gevolgen. Te Karangpilang (district Goenoeng Kendeng) werd de passar niet onbelangrijk uitgebreid, en zulks in verband met de openstelling van den stoomtramweg Soerabaija-Sepandjang.

Pasoeroean. Ten gevolge van den geringen koffieoogst verkeerde gedurende 1890 de tweedehands- of tusschenhandel in Malang in eene gedrukte stemming en gingen de kleine neringen, die langs de wegen en paden aldaar door inlanders worden uitgeoefend, achteruit. Vooral in lijnwaden ging aldaar minder om. Elders in het gewest bleef de omzet van dit laatste artikel stationnair.

De invoeren van rijst uit Soerabaija, waar de oogst minder gunstig was uitgevallen, waren geringer dan gewoonlijk, hetgeen eene stijging in de prijzen ten gevolge had.

Probolinggo. (In het gewestelijk rapport komen omtrent den handel in deze residentie geen mededeelingen voor.)

Bezoeki. Ofschoon de slechte prijzen door vele tabaksondernemingen in dit gewest op de Europeesche markt behaald en de daardoor geleden verliezen niet nalieten in 1890 ook in den handel hun invloed te doen gevoelen, heerschte er toch, voornamelijk in de afdeeling Djember, veel vertier in den omzet van voortbrengselen der inlandsche nijverheid en van boschproducten, als bamboe en rottan.

Ook in padi en rijst ging in Djember, zoomede in de afdeelingen Banjoewangi en Bondowosso, in 1890 veel om. Zelfs werd in het begin van het jaar zooveel van dit voedingsmiddel verkocht, dat hier en daar de voorraad voor eigen behoefte te klein werd. In den handel in lijnwaden viel voor- noch achteruitgang waar te nemen.

Banjoemas. Met uitzondering van de afdeeling Tjilatjap bestaat in dit gewest geen groothandel.

De algemeene toestand van den binnenlandschen kleinhandel was nog steeds eenigszins gedrukt. Ofschoon aan

lijnwaden, kramerijen en producten van inlandsche nijverheid meer gesleten werd dan in 1889, was toch het vertier in die artikelen nog niet zeer levendig te noemen. De rijsthandel daarentegen nam, vooral in Zuid-Banjoemas, eene hooge vlucht. Per staatsspoor werd veel rijst, voornamelijk uit de districten Kaliredjo der afdeeling Banjoemas, Adiredjo der afdeeling Tjilatjap, en Djamboe der afdeeling Poerwokerto, uitgevoerd naar Bagelen, Djokjokarta, Madioen, Kediri en Soerabaija. Van den oogst, die in het geheel op p. m. 3 500 000 pikols werd berekend, werden ruim 20 0 000 pikols uitgevoerd. In de afdeelingen Poerwokerto en Banjoemas maakte ook kemoekoes (staartpeper) een niet onbelangrijk handelsartikel uit.

Invoer van petroleum rechtstreeks uit Amerika en uitvoer van copra en kemoekoes over Tjilatjap waren vrij belangrijk.

Ook de tabaksuitvoer uit de afdeeling Bandjarnegara naar Pekalongan, en van daar naar Batavia, Bantam, Krawang en Cheribon, was mede zeer belangrijk, daar nog goede prijzen werden bedongen.

De handel in klappers, klapperolie, klapper- en arensuiker bleef op gelijke hoogte als in 1889.

Voor plaatselijken omzet leverde de inlandsche nijverheid mand- en vlechtwerk, potten, marskramerijen en gouden zilverwerk

Het aantal .passars vermeerderde met één, namelijk te Prigi in het district Singomerto der afdeeling Bandjarnegara.

Bagelen. Over het algemeen was in 1890 de handel in dit gewest iets levendiger da n in het jaar te voren. Verreweg de belangrijkste handelsartikelen zijn in Zuid-Bagelen klapperolie, klappersuiker, copra en bamboehoeden, en in de noordelijke streken van het gewest tabak. Veel klapperolie werd in 1890 door Chineezen uitgevoerd; de prijzen waren laag. De copra-handel kon ditmaal geen groote afmetingen aannemen, aangezien de klapperboomen eerst in Augustus en September weder veel vruchten begonnen af te werpen en de spoedig daarop ingevallen regens de bereiding van het product belemmerden. Niet onbelangrijke hoeveelheden rijst werden door Chineezen opgekocht voor den uitvoer naar Soerakarta en Madioen.

Kadoe. In algemeenen zin komen de ontvangen berichten op hetzelfde neder als over 1889 in 't vorig verslag werd aangeteekend. De handel in boengkil was in 1890 van geen belang meer, aangezien de katjang in qualiteit was achteruitgegaan en bijna niet meer door de bevolking werd gecultiveerd.

Djokjokarta. Evenmin als in 1889 kon in 1890 de toestand van den handel in het algemeen gunstig worden genoemd. In de prijzen van suiker en indigo kwam nog weinig verbetering, zoodat verscheidene ondernemingen, als gedeeltelijk gevolg daarvan, met verlies werkten. De rijstprijzen bleven het geheele jaar vrij hoog, hetgeen den Javaan ten goede zou zijn gekomen, ware het niet dat de productie van rijst in dit gewest op verre na niet voldoende is om in de behoefte te voorzien, zoodat er geregeld vrij groote invoereno van buiten het gewest moeten plaats hebben, waarmede zich bijna uitsluitend Chineezen belasten. Ook zijn het meerendeels Chineezen die de markt van lijnwaden en petroleum voorzien. Voor zoover de inlanders zich met den verkoop van genoemde artikelen inlaten, geschiedt dit meer in het klein. Slechts het volk van Pasar Gedé, de oude hoofdplaats van het vroegere Mataramsche rijk, maakt hierop eene gunstige uitzondering. De inwoners van genoemde volkrijke plaats zijn toch bijna allen nijvere handelaren en genieten eene welvaart, die men elders in deze residentie bij de Javanen, zelfs bij die der hoofdplaats, te vergeefs zoekt.

Sommige misbruiken, die op het passarverkeer ongunstig inwerkten, werden in 1890 afgeschaft.

Soerakarta. De binnenlandsche handel was van weinig belang, doch iets levendiger dan in 1889, ten gevolge van de rijzing in de prijzen der eerste levensmiddelen, een gevolg van gedeeltelijke mislukking van den rijstoogst. Toch waren de rijstprijzen niet zóó hoog dat zij onbereikbaar waren voor den kleinen man, wanneer deze slechts in de gelegenheid was geld te verdienen.

De handel in lijnwaden was steeds zeer levendig, vooral ter hoofdplaats Soerakarta. Voortdurend is hier eene groote vraag naar wit goed (madapollam) voor het batikken en de blauwververijen.

Het aantal passars vermeerderde met één in kampong Balapan ter hoofdplaats Soerakarta, en met één op de onderneming Djogonalan in het regentschap Klatten.

Madioen. In lijnwaden ging in 1890 niet meer om dan het jaar te voren. De rijsthandel echter was levendiger doordien de geringe oogst groote aanvoeren van elders noodig maakte. De passarhandel bleef stationnair.

Kediri. De in Madioen benoodigde rijst kwam voor een groot deel uit dit gewest, vooral uit de afdeeling Trenggalek. Uit dien handel heeft de bevolking dan ook voornamelijk de middelen kunnen vinden om hare belastingen op te brengen, wijl de koffieoogst zeer slecht uitviel. De afzet van lijnwaden had niet veel te beteekenen, met uitzondering van de afdeeling Ngrowo, waar nogal wat omging,

Madura. De berichten luiden in hoofdzaak als in 't vorig verslag.

De Madureezen oefenen over het algemeen slechts kleinhandel uit, een enkele uitgezonderd, die rijst invoert en katjangolie of boengkil uitvoert.

De handel in lijnwaden is grootendeels in handen van Chineezen en Arabieren, die dit artikel op Java inkoopen en op Madura in het klein verkoopen. Ook koopen zij de door Madureezen vervaardigde lijnwaden op.

Rijst wordt hier veel ingevoerd, daar de padiproductie niet voldoende is om in de behoefte te voorzien. Ook deze tak van handel is in handen van Chineezen, die prauwladingen Java- en Saigon-rijst invoeren.

Vee wordt veel verhandeld, zoowel door de inlanders onderling op de passars, als uitgevoerd naar Java, Bandjermasin en de Molukken.

In het belang van den handel en het politietoezicht werd de veepassar op de hoofdplaats Bangkallan overgebracht naar een ruimer en beter gelegen stuk grond.

Volg-
num-
mer.

1

2
3

4

5

6—9
10

11
12-13

b) 14

15

—

16

—

a)
b)
eigen

Han

(5. 68)

BIJLAGE QQQ.

(Zie hoofdst. O, afd. V, en hoofdst. K, afd. II, § 5.)

OVERZICHT betreffende: 1°. het FABRIEKSWEZEN in Nederlandsch-Indië, voor zoover dit niet onmiddellijk met den landbouw in verband staat (dus met uitsluiting van suiker- en indigofabrieken, rijstpelmolens, koffiepellerijen, enz.); en 2°. de in Nederlandsch-Indië aanwezige DRUKKERIJEN, een en ander volgens de over het jaar 1890 ontvangen opgaven.

1°. FABRIEKSWEZEN.

Volgnummer.	GEWESTELIJKE AANDUIDING VAN DE FABRIEKEN.	Beweegkracht.		Vanwaar de fabrikanten de grondstoffen verkrijgen.	Aantal gebezigde werklieden gemiddeld per dag.	Gemiddeld loon der werklieden.	Uitkomsten der onderneming.
		Stoom of handenarbeid.	Water.				
	Batavia.						
1	Gasfabriek ter hoofdplaats.	stoom.	—	uit Australië en uit Europa.	66	f 0,50 à f 1,85 per dag.	Gunstig.
2	IJzerfabriek (firma Taylor & Lawson).	id.	—	uit Europa.	100	f 1,50 per dag.	Wisselvallig.
3	Fabriek voor herstellingen aan het materieel van de Ned.-Indische Tramwegmaatschappij.	id.	—	uit Indië.	23	f 1 per dag.	a) †
4	Fabriek van werktuigen met bijbehoorenden houtzaagmolen (A. Chaulan).	—	water.	id.	11	id.	Ongunstig.
5	Meel- en broodfabriek (firma Leroux & C°.).	stoom.	—	uit Australië en Europa.	45	f 0,40 à f 2 per dag.	Id.
6—9	Vier ijsfabrieken (één onderneming).	id.	—	uit Europa en Indië.	75 à 80	f 0,75 per dag.	Id.
10	IJsfabriek (W. Buddingh).	id.	—	id.	30	f 15 à f 25 's maands.	Id.
11	IJsfabriek.	id.	—	id.	20	f 15 's maands.	Id.
12-13	Twee zeepfabrieken.	handenarbeid.	—	uit Europa en door plaatselijken inkoop.	6	f 12 à f 20 's maands.	Voor één dezer fabrieken bevredigend; voor de andere ongunstig.
b) 14	Inrichting voor het vervaardigen van minerale wateren.	id.	—	uit Europa.	20	f 10 's maands.	Bevredigend.
	Cheribon.						
15	Arakstokerij te Paboearan.	stoom.	—	van de omliggende suikerondernemingen.	10	f 0,30 per dag.	†
—	Id. te Kadipaten.	id.	—	....	....	....	Deze onderneming heeft ook in 1890 niet gewerkt.
16	Id. te Palimanang.	id.	—	van de omliggende suikerondernemingen.	15	f 0,30 per dag.	†
—	IJsfabriek te Cheribon.	id.	—	†	†	†	Wegens het geringe ijsdebiet, heeft de fabriek alleen in de eerste maanden van 1890 gewerkt.

a) Waar men een † vindt ingevuld, ontbreken de gegevens.

b) In de bij het vorig verslag behoorende lijst van industrieele inrichtingen, niet rechtstreeks met het landbouwbedrijf in verband staande, was minder eigenaardig ook genoemd eene te Batavia bestaande fabriek tot sorteering van koffie en tot zuivering van rijst. Deze is thans uit de opgaven weggelaten.

Volgnummer.	GEWESTELIJKE AANDUIDING VAN DE FABRIEKEN.	Beweegkracht. Stoom of handenarbeid.	Beweegkracht. Water.	Vanwaar de fabrikanten de grondstoffen verkrijgen.	Aantal gebezigde werklieden gemiddeld per dag.	Gemiddeld loon der werklieden.	Uitkomsten der onderneming.
	Tagal.						
17	Reparatiewinkel te Tagal van de Java-Spoorwegmaatschappij.	†	†	†	†	†	†
—	Arakstokerij te Tagal.	stoom.	—	....	....	....	Deze onderneming heeft in 1890 niet gewerkt.
18	Id. te Bandjaran.	id.	—	van de omliggende suikerondernemingen.	12	f 6 daags.	Gering.
19	IJsfabriek.	d.	—	†	†	†	†
	Pekalongan.						
—	IJsfabriek.	id.	—	....	....	....	Deze fabriek was tijdelijk gesloten wegens een defect aan de machine en het geringe ijsdebiet.
20	Kalkbranderij.	handenarbeid.	—	door inkoop te Soerabaija.	14	f 12 à f 30 's maands.	Zeer gunstig.
21	Zeepfabriek.	id.	—	deels uit Europa, deels door inkoop in Indië.	12	f 10 à f 12 's maands.	Id.
	Samarang.						
22	Fabriek van rijtuigen en wagens, tevens voor het onderhoud van locomotieven en verder spoorwegmaterieel (Nederlandsch-Indische Spoorwegmaatschappij).	stoom.	—	grootendeels uit Europa.	134	f 0,24 à f 4,60 per dag.	Hoewel ook bestellingen van particulieren werden aangenomen, bleef de fabriek nagenoeg uitsluitend als spoorweg-atelier dienst doen.
23	Reparatiewinkel (Aveling & C°.).	handenarbeid.	—	door plaatselijken inkoop.	onbepaald.	f 0,80 per dag.	Redelijk.
24–25	Twee ijsfabrieken (één onderneming).	stoom.	—	†	8	f 20 's maands.	†
26	Fabriek van minerale wateren en zeep (M. J. A. Steenberg.	handenarbeid.	—	†	†	†	†
27	Id. (Van der Weide & C°.).	id.	—	†	†	†	†
28	Fabriek van stoom- en andere werktuigen (Harris & C°.).	stoom.	—	uit Europa en door plaatselijken inkoop.	60	f 0,20 à f 3 per dag.	Bevredigend.
29	Fabriek voor herstellingen aan locomotieven en verder tramwegmaterieel (Stoomtramwegmaatschappij Samarang-Joana).	id.	—	id.	27	f 0,75 à f 1,80 per dag.	Id.
30	Houtzaagmolen.	id.	—	door plaatselijken inkoop.	26	f 15 à f 40 's maands.	Gunstig.
31–33	Drie kalkbranderijen.	handenarbeid.	—	id.	40	f 0,30 per dag.	†
34	Beenderenmeelfabriek (Soesman & C°.).	stoom.	—	grootendeels uit de binnenlanden.	onbepaald.	f 15 à f 250 's maands.	†
35	Fabriek ter vervaardiging van sigaren, sigaretten en gekorven tabak (Glaser & C°.).	stoom en handenarbeid.	—	†	†	†	†
36	IJsfabriek te Ambarawa.	—	water.	†	†	†	†
	Soerabaija.						
37	Gasfabriek.	stoom.	—	uit Australië.	55	f 0,40 à f 1,15 per dag.	Bevredigend.
38	„Phoenix" (fabriek van stoom- en andere werktuigen).	id.	—	uit Europa.	200	f 0,50 à f 2,50 per dag.	Redelijk.
39	Atelier voor de vervaardiging van stoomwerktuigen (voorheen R. M. Deacon & C°.).	id.	—	deels uit Europa, deels door inkoop in Indië.	200	id.	Bevredigend.
40	Atelier voor houtbewerking en smederij (atelier Nederlandsch-Indische Stoomvaartmaatschappij; Fraser Eaton & C°.).	id.	—	id.	150	id.	Goed.
41	Atelier voor houtbewerking (Fraser Eaton & C°.).	handenarbeid.	—	id.	50	f 0,70 à f 2 per dag.	Id.
42	Smederij (firma Haye en Van Marle).	id.	—	uit Europa.	5	f 0,50 per dag.	Redelijk.

Volgnummer.	GEWESTELIJKE AANDUIDING VAN DE FABRIEKEN.	Beweegkracht. Stoom of handenarbeid.	Beweegkracht. Water.	Vanwaar de fabrikanten de grondstoffen verkrijgen.	Aantal gebezigde werklieden gemiddeld per dag.	Gemiddeld loon der werklieden.	Uitkomsten der onderneming.
43	Fabriek van ijs en minerale wateren (OLIE & C°.).	c) stoom.	—	uit Europa.	20	f 0,50 à f 1 per dag.	Redelijk.
44	Fabriek van minerale wateren (CLIGNETT & C°.).	c) id.	—	id.	4	f 0,50 à f 0,66 per dag.	Id.
45	Id. (POEI GIOK NIO).	c) id.	—	id	14	f 0,30 à f 0,85 per dag.	Bevredigend.
46	Id. (VAN VIEGEN).	handenarbeid.	—	id.	5	f 0,50 à f 0,75 per dag.	Redelijk.
47	Fabriek van minerale wateren, siropen en azijnen (VAN BUUREN).	id.	—	deels uit Europa, deels door inkoop in Indië.	10	f 0,50 per dag.	Id.
48	Broodfabriek (LEROUX & C°.).	id.	—	uit Europa.	22	f 0,50 à f 1 per dag.	Id.
49	Meubelfabriek (DE ZOETE & C°.).	d) id.	—	deels uit Europa, deels uit Indië.	200	f 0,40 à f 1,50 per dag.	Id.
50	IJsfabriek (KUNEMAN).	stoom.	—	†	15	f 0,50 à f 1,50 per dag.	Slecht.
51	Id. (BRINGOLLE & C°.).	id.	—	†	12	f 0,60 per dag.	Redelijk.
52	Fabriek „De Nederlandsch-Indische Industrie" voor de vervaardiging van onderdeelen van machinerieën voor suikerfabrieken (L. SMIT c. s.).	id.	—	deels uit Europa, deels door inkoop in Indië.	200	f 0,50 à f 2,50 per dag.	Bevredigend.
53	IJzergieterij, enz. (P. VAN DRONGELEN en ZOON).	id.	—	id.	20	f 0,40 à f 1,70 per dag.	Id.
54	Stoomkalkbranderij (SCHELL).	id.	—	door plaatselijken inkoop.	21	f 0,40 à f 1,15 per dag.	Goed.
55	Koninklijke fabriek van stoom- en andere werktuigen „de Volharding" (Naamlooze vennootschap).	id.	—	deels uit Europa, deels door inkoop in Indië.	300	f 0.30 à f 2 per dag.	Bevredigend.
56	Pianofabriek (J. J. CORSMIT en W. F. SCHELL).	†	†	†	†	†	†
57-60	Vier arakstokerijen.	stoom.	—	van de nabij gelegen suikerfabrieken.	54	f 0,27 à f 1,25 per dag.	N°. 1 slecht. N°. 2 bevredigend. N°. 3 minder bevredigend. N°. 4 †
61	Stoomwaschinrichting.	id.	—	door plaatselijken inkoop.	23	f 0,30 à f 0,70 per dag.	Niet gunstig.
62	Smederij (BECKER & C°.).	handenarbeid.	—	id.	65	f 0,40 à f 1 per dag.	Bevredigend.
	Pasoeroean.						
63	Constructiewinkel „de Bromo" (aanmaak en herstelling van machinerieën).	stoom.	—	deels uit Europa, deels door inkoop in Indië.	110 à 120	f 0,80 per dag.	Tamelijk bevredigend.
64	Arakstokerij te Redjasa.	id.	—	van de nabij gelegen suikerfabrieken.	9	f 0,25 per dag tot f 15 's maands.	†
	Probolinggo.						
65	Mineraalwaterfabriek.	handenarbeid.	—	†	3	f 0,33[5] per dag.	Redelijk.
66	IJsfabriek.	—	water.	†	3	d.	Id.
67	Arakstokerij te Kraksaän.	stoom.	—	van de naburige suikerfabrieken.	20	id.	Id.
	Bezoeki.						
68	IJsfabriek te Djember.	id.	—	uit Europa.	†	†	†
	Banjoemas.						
69	IJsfabriek te Tjilatjap.	id.	—	†	†	†	†
	Bagelen.						
70	IJsfabriek te Poerworedjo.	id.	water.	†	3	f 0,25 per dag.	†
71-72	Twee arakstokerijen.	†	†	van de naburige suikerfabrieken.	†	†	†
	Kadoe.						
	IJsfabriek te Magelang.	stoom.	—	†	†	†	Bevredigend.

c) In de lijst bij het vorig verslag gevoegd werd „handenarbeid" als beweegkracht opgegeven.

d) Volgens vroegere opgaven werkte deze fabriek met stoom.

Volgnummer.	GEWESTELIJKE AANDUIDING VAN DE FABRIEKEN.	Beweegkracht. Stoom of handenarbeid.	Beweegkracht. Water.	Vanwaar de fabrikanten de grondstoffen verkrijgen.	Aantal gebezigde werklieden gemiddeld per dag.	Gemiddeld loon der werklieden.	Uitkomsten der onderneming.
	Soerakarta.						
—	Atelier van pangeran adipati ARIO PRABOE PRANG WEDONO, voor het vervaardigen van hout- en ijzerwerken ten behoeve van den Mangkoe Negoroschen dienst.	stoom.	—	†	†	†	Dit atelier was bij het einde van 1890 niet in werking.
74	„Atelier d'industrie" voor de vervaardiging van hout- en ijzerwerken.	handenarbeid.	—	deels uit Europa, deels door inkoop in Indië.	18 à 30 daags.	f 0,60 per dag.	Minder gunstig.
75	IJsfabriek.	stoom.	water.	id.	4	f 14 's maands.	Bevredigend.
	Djokjokarta.						
76	Nijverheidsatelier RESINK & C°. (smederij en stoomzaaginrichting).	id.	—	id.	†	†	†
77	IJsfabriek.	id.	—	†	†	†	Niet bevredigend.
	Kediri.						
78	IJsfabriek.	—	water.	†	4	f 0,35 per dag.	†
—	Fabriek tot het conserveeren van vruchten te Toeloeng Agoeng.	†	†	. . . .	. . . .	. . . .	De fabriek was nog niet in exploitatie.
79	Kalkbranderij te Toeloeng Agoeng.	handenarbeid.	—	door plaatselijken inkoop.	11	f 0,35 à f 0,50 per dag.	Voorloopig nog niet gunstig.
	Sumatra's Westkust.						
80	IJsfabriek te Padang.	stoom.	—	uit Europa.	8	f 12 à f 200 's maands.	Bevredigend.
81	Id.	id.	—	id.	5	id.	Id.
82–84	Drie zeepfabrieken te Padang.	handenarbeid.	—	deels door plaatselijken inkoop, deels door inkoop elders in Indië.	9 à 12	f 0,50 à f 0,60 per dag.	Minder gunstig.
—	Houtzaagmolen te Padang.	stoom.	—	. . . .	. . . .	. . . .	Sedert het laatst van 1889 niet meer in werking.
85	Fabriek van minerale wateren.	handenarbeid.	—	uit Europa.	4	†	†
	Palembang.						
86	Houtzaagmolen „Phoenix Saw Mill" van JOHN FORBES.	stoom.	—	door plaatselijken inkoop.	12	f 0,75 per dag.	Van deze twee houtzagerijen wordt de eene (welke is niet gemeld) gezegd den eigenaar een bestaan op te leveren, doch de andere had weinig werk.
87	Id. te Moeara Ogan (CUSH).	id.	—	id.	3 à 6	†	
88	IJsfabriek.	id.	—	†	5	f 0,60 à f 0,70 per dag.	†
	Oostkust van Sumatra. *)						
89	Houtzagerij te Soengei Rawah (Siak).	id.	—	door plaatselijken inkoop.	50	9 doll. 's maands.	Redelijk.
90	IJsfabriek te Medan.	id.	—	uit Europa.	3	20 doll. 's maands.	Niet bevredigend.
91	Fabriek voor de herstelling enz. van het materieel der Deli-Spoorwegmaatschappij.	id.	—	id.	130	0,84 doll. per dag.	De werkplaats dient alleen voor herstelling van het materieel van den spoorweg.
92	Fabriek voor herstelling van stoom- en andere werktuigen (W. ELDERENBOSCH).	id.	—	van Pinang en Singapore.	18	18 doll. 's maands.	Weinig bevredigend.
93	Houtzagerij te Lau Boentoe (Langkat).	id.	—	door plaatselijken inkoop.	138	8 à 20 doll. 's maands.	Bevredigend.
	Atjeh.						
94	IJsfabriek te Kotta Radja.	id.	—	uit Europa.	8	f 1,20 à f 3,25 per dag.	Id.
95	Fabriek van minerale wateren te Kotta Radja.	id.	—	id.	6	f 0,80 à f 1,50 per dag.	Id.
	Riouw en onderhoorigheden.						
96	Steenbakkerij op het eiland Battam (eigendom van den onderkoning van Riouw en door dezen aan een Chinees in huur afgestaan).	id.	—	†	†	†	†
	Westerafdeeling van Borneo.						
97–98	Twee diamantslijperijen te Pontianak.	†	†	†	onbepaald.	wisselvallig.	†

*) In bijlage FFF van dit verslag (zie aldaar blz. 22) is ook sprake van eene houtzagerij in Serdang, zoomede van twee (Europeesche) rijtuigmakerijen. Van deze inrichtingen vindt men in deze lijst geen gewag gemaakt.

Volg-nummer.	GEWESTELIJKE AANDUIDING VAN DE FABRIEKEN.	Beweegkracht. Stoom of handen-arbeid.	Beweegkracht. Water.	Vanwaar de fabrikanten de grondstoffen verkrijgen.	Aantal gebezigde werklieden gemiddeld per dag.	Gemiddeld loon der werklieden.	Uitkomsten der onderneming.
99	Houtzagerij te Pontianak (LEIJZERS VIS).	stoom.	—	†	35	f 0,60 à f 1,85 per dag.	Bevredigend.
100	Olie- en zeepfabriek (HEMMES & C°.).	*f*) handen-arbeid.	—	†	50	f 0,60 à f 1,85 per dag.	†
	Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo.						
101	IJsfabriek te Bandjermasin.	*g*) id.	—	door inkoop op Java.	4	f 42 à f 70 's maands.	†
	Celebes en onderhoorigheden.						
102	IJsfabriek te Makasser.	stoom.	—	uit Europa.	8	f 30 's maands.	†
	Amboina.						
103	Houtzagerij te Toeal op de Kei-eilanden (LANGE & C°.).	id.	—	door plaatselijken inkoop.	†	†	In 1890 minder winstgevend.

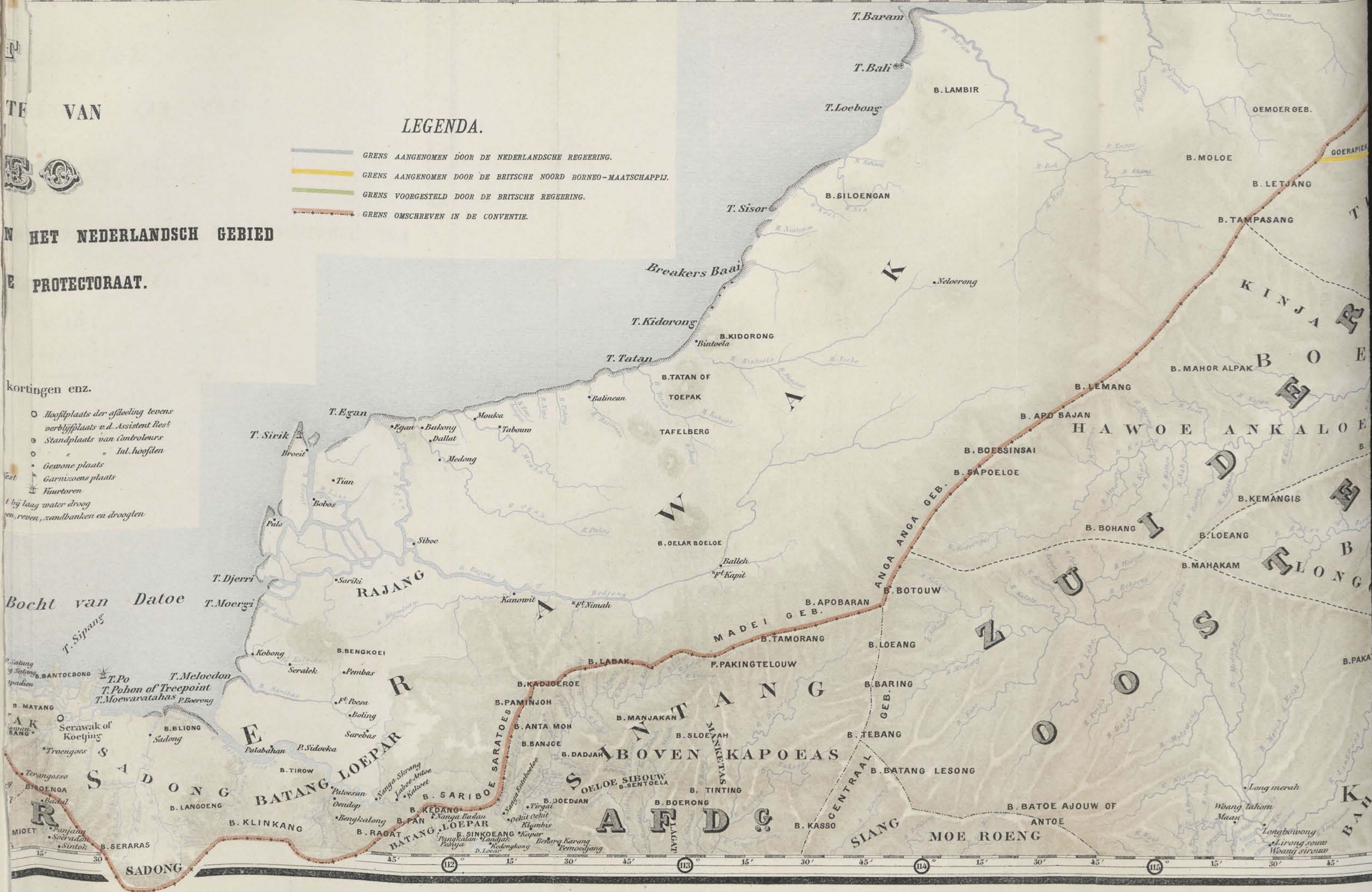
2°. DRUKKERIJEN.

Volg-nummer.	Waar gevestigd.	NAAM VAN DEN EIGENAAR OF VAN DE FIRMA.	Gebezigde persen.	AANTAL WERKLIEDEN. Europeanen.	Inlanders.	Vreemde oosterlingen (meest Chineezen).
1	Batavia.	Firma ERNST & C°.; chef en eigenaar TH. VAN HUUT.	2 dubbele en 1 enkele snelpers, zoomede 3 handpersen.	5	20	40
2	Id.	Firma VAN DORP & C°.	5 snel- en 4 handpersen.	4	12	40
3	Id.	Firma KOLFF & C°.; eigenaar D. A. HOOIJER.	4 groote en 10 kleine snelpersen.	"	20	60
4	Id.	Firma OGILVIE & C°.; eigenaar C. SCHREUTELKAMP.	7 snelpersen (5 Duitsche en 2 Amerikaansche) en 2 handpersen (Engelsche).	8	25	80
5	Id.	ALBRECHT en RUSCHE.	Duitsche, Fransche en Amerikaansche snel- en handpersen.	5	22	23
6	Id.	P. LORCK & C°.	1 groote en 2 kleine snelpersen, alsmede 3 kegelpersen.	4	9	13
7	Id.	YAP GOAN HO.	2 snelpersen, 1 handpers en 2 steendrukpersen.	"	12	12
8	Id.	KARSSEBOOM & C°.	1 snel-, 1 hand- en 1 trap-pers.	3	12	12
9	Meester Cornelis (residentie Batavia).	SAID OESMAN BIN AGIL BIN JAHIJA.	1 steendrukpers.	"	4	"
10	Cheribon.	A. BISSCHOP.	1 snel- en 1 trap-pers.	"	9	"
11	Tagal.	L. E. VAN DORT.	1 handpers.	"	7	"
12	Samarang.	G. C. F. VAN DORP & C°.	7 boekdruk-snelpersen (5 Duitsche, 1 Fransche en 1 Amerikaansche), 1 steendruksnelpers (Duitsche), 3 boekdruk-handpersen en 2 steendruk-handpersen.	9	93	1
13	Id.	A. BISSCHOP.	snelpersen.	2	25	"
14	Id.	P. A. VAN ASPEREN VAN DE VELDE & C°.	3 snelpersen en 1 handpers.	1	23	2
15	Id.	Maatschappij „de Locomotief".	snelpersen.	7	28	4
16	Id.	Gebroeders JANSZ.	2 snelpersen en 1 trap-pers.	4	27	4

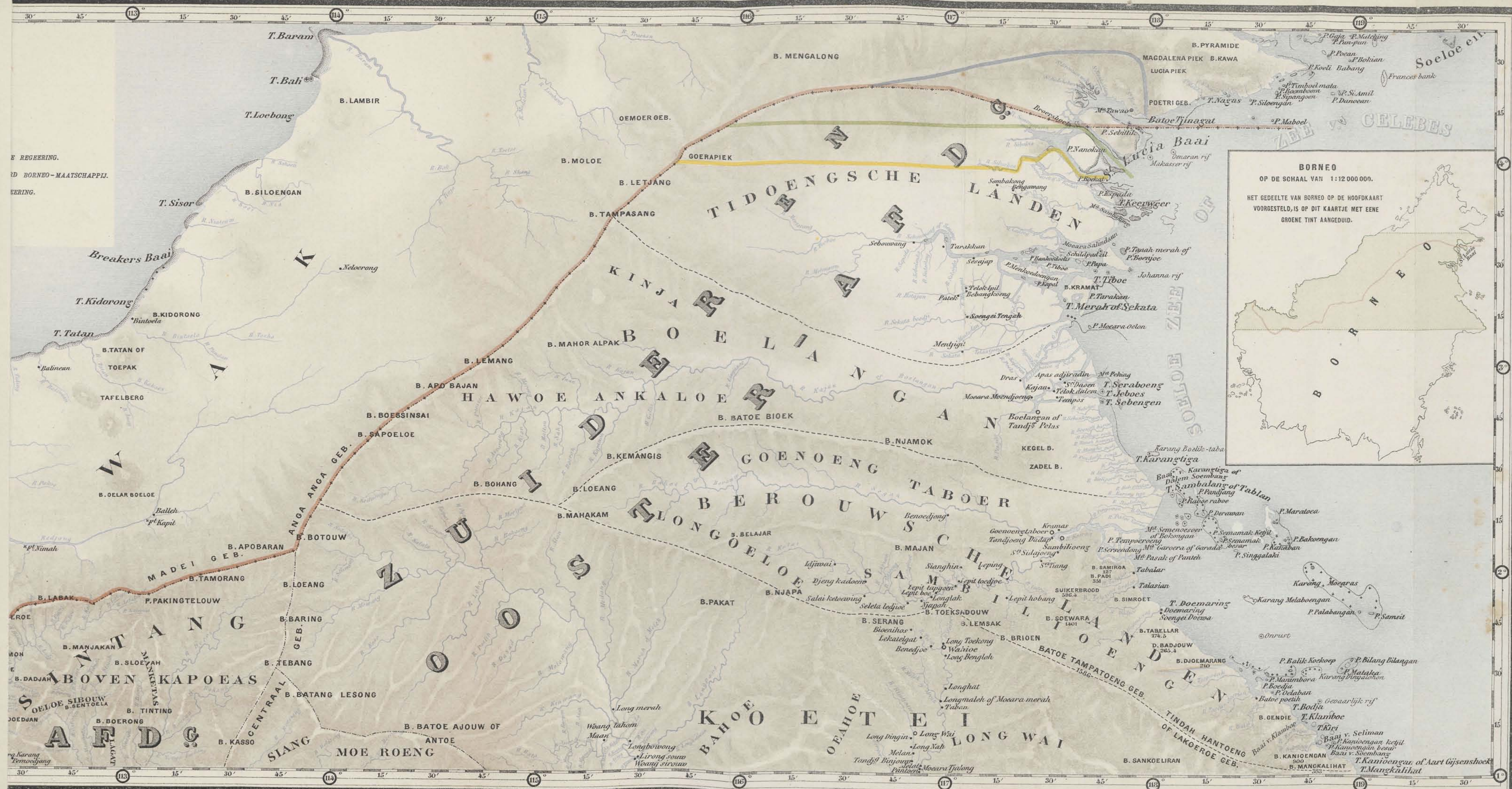
f) Elders vindt men vermeld dat deze fabriek met stoom werkt.

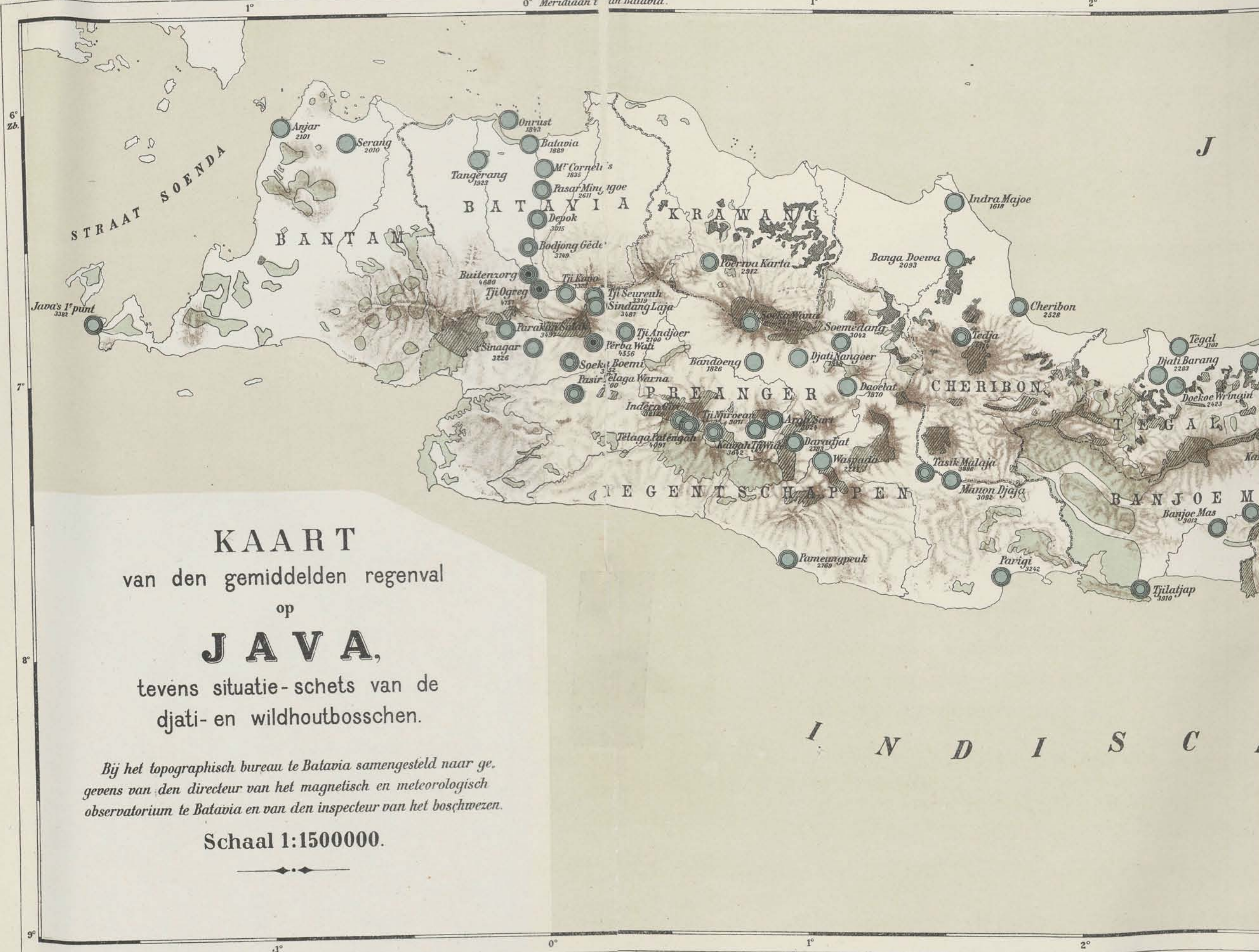
g) Volgens vroegere opgaven werkte deze fabriek met stoom.

Volg-nummer.	Waar gevestigd.	NAAM VAN DEN EIGENAAR OF VAN DE FIRMA.	Gebezigde persen.	AANTAL WERKLIEDEN.		
				Europeanen.	Inlanders.	Vreemde oosterlingen (meest Chineezen).
17	Soerabaija.	Thieme & C°.	5 snelpersen en 2 handpersen.	2	65	"
18	Id.	Gebroeders Gimberg & C°.	5 snelpersen.	"	50	4
19	Id.	Gebroeders Donker & C°.	5 snelpersen.	3	70	"
20	Id.	E. Fuhri & C°.	5 snelpersen.	2	40	"
21	Id.	W. Van Ingen & C°.	3 snelpersen.	3	36	"
22	Pasoeroean.	V. M. Schaegen.	hand- en snelpersen.	1	7	"
23	Probolinggo.	P. Schuitemaker.	†	†	†	†
24	Soerakarta.	Vogel, Van der Heijden & C°.	2 snel- en 3 handpersen.	4	25	2
25	Djokjokarta.	H. Buning.	snel- en handpersen.	1	25	3
26	Padang (gouv. Sumatra's Westkust.)	R. Edwards van Muijen.	1 snelpers en 2 handpersen.	1	10	5
27	Id.	A. Chatelin Jr.	1 snelpers en 2 handpersen.	1	22	3
28	Palembang.	Said Hoessin bin Mohammad Alhabshy.	1 handpers.	†	†	†
29	Medan (res. Oostkust van Sumatra.)	J. Deen.	†	†	†	†
30	Kotta-Radja (gouv. Atjeh en onderhoorigheden).	Boen Tjin Koan.	1 handpers.	1	5	"
31	Bandjermasin (res. Zuider- en Oosterafd. van Borneo).	R. Hennemann & C°.	1 snelpers.	1	2	1
32	Makasser (gouv. Celebes en onderhoorigheden).	Ph. Weijergang.	†	†	†	†
33	Tanawangko (res. Menado).	Nederlandsch Zendelinggenootschap te Rotterdam.	†	†	†	†
34	Amboina.	L. M. H. Thörig.	1 snelpers.	"	4	"

TE VAN
HET NEDERLANDSCH GEBIED
E PROTECTORAAT.
LEGENDA.
GRENS AANGENOMEN DOOR DE NEDERLANDSCHE REGEERING.
GRENS AANGENOMEN DOOR DE BRITSCHE NOORD BORNEO-MAATSCHAPPIJ.
GRENS VOORGESTELD DOOR DE BRITSCHE REGEERING.
GRENS OMSCHREVEN IN DE CONVENTIE.
kortingen enz.
Hoofdplaats der afdeeling tevens verblijfplaats v.d. Assistent Res.t
Standplaats van Controleurs
" " Inl. hoofden
Gewone plaats
Garnizoens plaats
Vuurtoren
bij laag water droog
reven, zandbanken en droogten
T. Baram
T. Bali
T. Loebong
B. LAMBIR
OEMOER GEB.
B. MOLOE
GOERAPIEK
B. LETJANG
B. SILOENGAN
T. Sisor
B. TAMPASANG
Breakers Baai
Neloerong
KINJA
T. Kidorong
B. KIDORONG
Bintoela
T. Tatan
B. TATAN OF TOEPAK
TAFELBERG
B. MAHOR ALPAK
B. LEMANG
B. APO BAJAN
HAWOE ANKALOE
B. BOESSINSAI
B. SAPOELOE
B. KEMANGIS
T. Egan
Egan
Bakong
Dallat
Medong
Mouka
Tabouw
Balineau
T. Sirik
Broeit
Tian
Bobos
Palo
Siboe
B. OELAR BOELOE
Balleh
Ft Kapit
B. BOHANG
B. LOEANG
B. MAHAKAM
ANGA ANGA GEB.
B. BOTOUW
B. APOBARAN
MADEI GEB.
B. TAMORANG
T. Djerri
T. Moergi
Sariki
RAJANG
Kanowit
Ft Nimah
Bocht van Datoe
T. Sipang
Kobong
Seralek
B. BENGKOEI
Pembas
B. LABAK
P. PAKINGTELOUW
B. LOEANG
B. BARING
B. PAKA
B. BANTOEBONG
T. Po
T. Meloedon
T. Pohon of Treepoint
T. Moewaratahas
P. Boerong
Ft Poesa
Boling
Sarebas
B. KADJOEROE
B. PAMINJOH
B. ANTA MOH
B. MANJAKAN
B. SLOEAH
B. TEBANG
CENTRAAL GEB.
B. MATANG
Serawak of Koeting
Troengoes
B. BLIONG
Sadong
Patabahan
P. Sidoeka
B. BANJOE
B. DADJAH
BOVEN KAPOEAS
MANKETAS
B. BATANG LESONG
B. TIROW
SADONG
BATANG LOEPAR
Patoesan
Oendop
Nanga Skrang
Laboe Antoe
Kaloet
SARIBOE SARATOES
OELOE SIBOUW
B. SENTOELA
B. TINTING
Long merah
Terangosso
B. LANGOENG
B. KEDANG
B. DOEDJAN
B. BOERONG
B. BATOE AJOUW OF ANTOE
Woang Tahom
Maan
Longbowong
Lirong souw
Woang sirouw
B. KLINKANG
Bengkalong
B. PAN
Nanga Badau
Tirgai
Oekit Oekit
Klambis
AFD.
B. KASSO
SIANG
MOE ROENG
Panjang
Soeradan
Sintok
B. SERARAS
B. RAGAT
BATANG LOEPAR
B. SINKOEANG
Kapar
Bekarg Karang
Temoedjang
Landak
Kelongkong
SARAWAK
ZUIDOOSTER
BOE
LONG
111°
112°
113°
114°
115°
15′
30′
45′

BORNEO
OP DE SCHAAL VAN 1:12 000 000.
HET GEDEELTE VAN BORNEO OP DE HOOFDKAART VOORGESTELD, IS OP DIT KAARTJE MET EENE GROENE TINT AANGEDUID.
B O R N E O
E REGEERING.
RD BORNEO-MAATSCHAPPIJ.
EERING.
T. Baram
T. Bali
T. Loebong
T. Sisor
Breakers Baai
T. Kidorong
T. Tatan
B. LAMBIR
B. SILOENGAN
B. KIDORONG
B. TATAN OF TOEPAK
TAFELBERG
B. OELAR BOELOE
B. MENGALONG
OEMOER GEB.
B. MOLOE
GOERAPIEK
B. LETJANG
B. TAMPASANG
B. MAHOR ALPAK
B. LEMANG
B. APO BAJAN
B. BOESSINSAI
B. SAPOELOE
ANGA ANGA GEB.
MADEI GEB.
B. APOBARAN
B. BOTOUW
B. TAMORANG
B. LABAK
P. PAKINGTELOUW
B. LOEANG
B. BARING
B. TEBANG
B. BATANG LESONG
B. BATOE AJOUW OF ANTOE
SIANG
MOE ROENG
CENTRAAL GEB.
B. KASSO
B. TINTING
B. BOERONG
B. MANJAKAN
B. SLOEYAH
B. DADJAN
ABOVEN KAPOEAS
AFDg.
B. KEMANGIS
B. BOHANG
B. LOEANG
B. MAHAKAM
B. BATOE BIOEK
B. NJAMOK
B. SELAJAR
B. MAJAN
B. NJAPA
B. PAKAT
B. SERANG
B. TOEKSADOUW
B. LEMSAK
B. BRIOEN
B. SOEWARA
SUIKERBROOD
B. SAMIROA
B. PADI
B. SIMROET
B. TABELLAR
D. BADJOUW
B. DJOEMARANG
B. GENDIE
B. SANKOELIRAN
B. KANIOENGAN
B. MANGKALIHAT
BATOE TAMPATOENG GEB.
TINDAH HANTOENG OF LAKOEROE GEB.
B. PYRAMIDE
MAGDALENA PIEK
B. KAWA
LUCIA PIEK
POETRI GEB.
Lucia Baai
Batoe Tinagat
T. Nagas
Soeloe eil.
ZEE v. CELEBES
SOELOE ZEE OF
T. Keerweger
T. Tiboe
T. Tarakan
T. Merah of Sekata
T. Seraboeng
T. Jeboes
T. Sebengen
KEGEL B.
ZADEL B.
T. Karangtiga
T. Sambalang of Tablan
T. Doemaring
T. Klamboe
T. Kiri
T. Kanioengan of Aart Gijsenshoek
T. Mangkalihat
P. Derawan
P. Maratoea
P. Bakoengan
P. Kakaban
P. Singgalaki
Karang Moearas
Karang Melaboengan
P. Palabangan
P. Samsit
Onrust
Johanna rif
Tarakkan
Sebouwang
TIDOENGSCHE LANDEN
KINJA
BOELANGAN
HAWOE ANKALOE
GOENOENG TABOER
BEROUWSCHE
LONGOELOE
SAMBILIOENG
LANDEN
KOETEI
BAHOE
OEAHOE
LONG WAI
ZUIDER EN OOSTER AFDg.
W A K
INTANG
Top. Inrichting.

Behoort bij het Koloniaal Verslag van 1891.
0° Meridiaan van Batavia.
KAART
van den gemiddelden regenval
op
JAVA,
tevens situatie-schets van de
djati- en wildhoutbosschen.
Bij het topographisch bureau te Batavia samengesteld naar gegevens van den directeur van het magnetisch en meteorologisch observatorium te Batavia en van den inspecteur van het boschwezen.
Schaal 1:1500000.
STRAAT SOENDA
BANTAM
BATAVIA
KRAWANG
PREANGER REGENTSCHAPPEN
CHERIBON
TEGAL
BANJOEMAS
INDISCH
Anjar 2101
Serang 2010
Onrust 1842
Batavia 1889
Tangerang 1923
Java's 1e punt 3382
Buitenzorg 4680
Sinagar 3226
Depok 3015
Bodjong Gede 3789
Poerwa Karta 2912
Indra Majoe 1618
Banga Doewa 2093
Cheribon 2528
Soemedang 3042
Bandoeng 1826
Daoelat 1870
Tasik Malaja 3886
Manon Djaja 3082
Pameungpeuk 2769
Parigi 3242
Tjilatjap 3810
Djati Barang 2283
Doekoe Wringin 2423
Tegal 1703
Banjoe Mas 3012
Telaga Patengah 4091
Daradjat
Wanaradja
Tedja
Djati Nangoer

LEGENDA
Stations voor regenwaarnemingen.
0 — 1500 mM. regen
1501 — 2500 " "
2501 — 3500 " "
3501 — 4500 " "
4501 en meer " "
Djatibosch
Wildhoutbosch onder geregeld beheer
Wildhoutbosch niet onder geregeld beheer
J A V A Z E E
I N D I S C H E O C E A A N
STRAAT MADOERA
KRAWANG
PREANGER
REGENTSCHAPPEN
CHERIBON
TEGAL
PĔKALONGAN
BANJOE MAS
BAGĔLEN
KĔDOE
SĔMARANG
DJĔPARA
RĔMBANG
MADIOEN
SOERA KARTA
DJOKJA KARTA
KĔDIRI
SOERA BAJA
MADOERA
PASOEROEHAN
PROBO LINGGO
BESOEKI
Indra Majoe 1618
Banga Doewa 2093
Cheribon 2528
Poerwa Karta 2312
Soemedang 3042
Tegal 1703
Djati Barang 2282
Doekoe Wringin 2423
Bandjar Dawa 1888
Pĕkalongan 2390
Kĕndal 1810
Sĕmarang
Ngoengaran
Pati 1534
Koedoes 2291
Rĕmbang 1412
Toeban 1318
Bangkalan
Soemĕnĕp 1926
Bamĕkasan 1687
Grĕsik 1746
Soera Baja 1634
Sido Ardjo 2078
Bowĕrno 1331
Bodjo Nĕgoro 2489
Tjilatjap 3910
Gombong 3445
Klampok
Banjoe Mas 3012
Karang Kobar
Tasik Malaja
Manon Djaja 3082
Parigi 3242
Pameungpeuk 2763
Waspada
Daradjat
Bandoeng 1826
Djati Nangoer
Daoelat 1870
Tji Andjoer
Telaga Patĕngan 4091
Willem I 2225
Tĕmanggoeng 2269
Magĕlang 3152
Banjoe Biroe 2418
Sala Tiga 2589
Bojo Lali 2027
Klaten 2041
Kĕdoeng Kĕbo 2651
Djokja Karta 2150
Soera Karta 2132
Madioen 1880
Ngandjoek 1882
Kĕdiri 1920
Modjo Kĕrto
Pasoeroehan 1243
Probo Linggo 1117
Bĕsoeki 1319
Sitoe Bondo 1105
Wono Sari 2563
Malang 2083
Bantaran 3803
Blitar 2087
Limburg 2047
Soeka Poera
Alas Pĕtoeng
Kajoe Enak 4535
Pikaten 1697
Loemadjang 2225
Widodaren 1960
Mahesan 2521
Adjoeng 2319
Tantjoer
Banjoe Wangi 1286
Poegĕr 1635
Patjitan 2308
Tedja
Top. Inr.

BIJLAGEN

BEHOORENDE BIJ HET

Verslag betreffende Nederlandsch (Oost-) Indië

VAN

1891.

Lit. A. nº. I–IX. Statistiek betreffende de bevolking van Nederlandsch-Indië over 1889, benevens districtsgewijze opgaven nopens de oppervlakte van Java en Madura.

» B. Overzicht van de formatie en de sterkte van het leger in Nederlandsch-Indië op 31 December 1890.

» C. Verschillende opgaven betreffende de samenstelling en distributie van het leger (alleen onderofficieren en minderen) over 1890, benevens eene statistiek over de jaren 1886 t/m 1890 betreffende de aanvulling en verliezen zoo aan officieren als aan onderofficieren en minderen.

» D. Statistiek van de behandelde zieken, de overledenen en de afgekeurden bij het leger in de jaren 1886 t/m 1890.

» E. Statistiek betreffende de in 1890 behandelde, tot het leger behoorende berriberri-lijders, benevens afzonderlijke (uitvoeriger) opgaven omtrent den loop der ziekte in Atjeh en onderhoorigheden, ten deele in vergelijking met de cijfers van 1888 en 1889.

» F. Overzicht over 1890 van de samenstelling der oorlogsmarine in Nederlandsch-Indië en statistiek over 1885 t/m 1889 betreffende de zieken, overledenen en afgekeurden bij bedoelde marine.

» G. Overzicht van de samenstelling der gouvernementsmarine in Nederlandsch-Indië over 1890.

» H. Lijst van naamlooze vennootschappen, in 1890 in Nederlandsch-Indië en in Nederland tot stand gekomen, deze laatsten voor zooveel haar werkkring zich uitstrekt tot Nederlandsch-Indië.

» J. Overzicht van de faillietverklaringen en van den loop der daardoor ontstane faillissementen gedurende 1890.

» K. Statistiek van de gevangenen in Nederlandsch-Indië over 1889.

» L. Statistieke opgaven over 1890 betreffende het groote meerendeel der gevangenissen in Nederlandsch-Indië. [1])

Lit. M. Overzicht van de in 1890 verrichte heerendiensten op Java en Madura, met uitzondering van de residentiën Soerakarta en Djokjokarta.

» N. Overzicht van de opbrengst van het hoofdgeld van de heerendienstplichtigen in de gouvernementslanden van Java en Madura (de residentie Batavia uitgezonderd) en van de daaruit bestreden uitgaven over 1890.

» O. Voorschriften ter uitvoering van de laatstelijk vastgestelde algemeene heerendienstregeling voor Java en Madura en van de speciale heerendienstregelingen voor de gewesten Bagelen, Banjoemas, Benkoelen, Banka en onderhoorigheden en Celebes en onderhoorigheden, zoomede voor de afdeeling Gorontalo der residentie Menado.

» P. Overzicht betreffende den aanslag en de opbrengst van de landrente op Java en Madura over 1890.

» Q. Overzicht betreffende de door het Gouvernement op Java en Madura en op de buitenbezittingen in erfpacht afgestane woeste gronden, welke in 1890 aanvaard werden, zoomede van die erfpachtsperceelen, welke in 1890 geheel of gedeeltelijk aan het Gouvernement teruggekeerd zijn.

» R. Overzicht betreffende de in erfpacht aangevraagde gouvernementsgronden in Nederlandsch-Indië, welke gedurende 1890 aan de aanvragers geweigerd werden.

» S. Overzicht van de met 1 Januari 1891 op en buiten Java in werking getreden aannemingscontracten betreffende het vervoer van producten, goederen, enz., voor zooveel daarbij het departement van binnenlandsch bestuur is betrokken.

» T. Overzicht van de met 1 Juli 1891 in werking getreden stoomvaartdiensten in Nederlandsch-Indië van de Koninklijke Paketvaartmaatschappij, en van de stoomvaartdiensten die gedu-

[1]) Voor zooveel de in deze bijlage uitgetrokken cijfers voor onderscheidene plaatsen aan belangrijke overbevolking der gevangenis zouden moeten doen denken, teekent men hier aan dat blijkens sedert van de Indische Regeering verkregen inlichtingen voor die gevolgtrekking geen grond bestaat. Voor de meeste der bewuste plaatsen toch zijn onder de uitgetrokken gemiddelde sterkte der gevangenisbevolking tevens opgenomen die veroordeelden (dwangarbeiders) welke elders gehuisvest waren, namelijk in kwartieren, opgericht bij de werken waar zij ten arbeid gesteld waren, of, waar het zieke gevangenen betrof, ook de geëvacueerden en zij die in de plaatselijke ziekeninrichting verpleegd werden. Waar de gevangenissen werkelijk overvuld geraakten, werd daarin voorzien, zooals reeds gezegd is op blz. 63 van het verslag hiervóór, door het in gebruik stellen van afzonderlijke hulplokalen, dan wel door tijdelijke benuttiging van ander ter plaatse aanwezig logies.

rende 1890 aldaar onderhouden werden buiten die welke (al of niet in contract met het Gouvernement) uitgingen van de Nederlandsch Indische Stoomvaartmaatschappij (in liquidatie).

Lit. U. Overzicht betreffende de in Nederlandsch-Indië aanwezige lagere scholen voor Europeanen en met dezen gelijkgestelden bij het einde van 1890, zoomede eene recapituiatie der opgaven over 1886 t/m 1890.

» V. Overzicht betreffende de samenstelling op 31 December 1890 van het onderwijzend personeel aan de kweekscholen voor inlandsche onderwijzers en aan de gewone openbare scholen voor inlanders in Nederlandsch-Indië.

» W. Overzicht betreffende de op 31 December 1889 in Nederlandsch-Indië aanwezige openbare en bijzondere inlandsche scholen, benevens eenige voorloopige opgaven over 1890.

» X. Overzicht betreffende het aantal Protestantsche Christenen in Nederlandsch-Indië en het met de geestelijke verzorging daarvan belaste personeel, volgens opgaven over 1890.

» Y. Overzicht van de in Nederlandsch-Indië tot het zendingswerk toegelaten zendelingen en inlandsche hulpzendelingen (Protestanten), zoomede van de zoodanige toelating verkregen hebbende geestelijken en inlandsche of Chineesche hulpleeraars (Roomsch-katholieken), afgesloten op 1 Juni 1891.

» Z. Overzicht betreffende de in Nederlandsch-Indië bestaande weeshuizen en andere instellingen van liefdadigheid over 1889 en 1890.

» AA. Overzicht betreffende de door Europeesche geneesheeren bij den burgerlijken geneeskundigen dienst in Nederlandsch-Indië en door doktersdjawa gedurende 1890 behandelde lijders, met vermelding van den aard der ziekten.

» BB. Opgaaf betreffende de ressorten der stedelijke en plaatselijke geneesheeren bij het einde van 1890 en van de standplaatsen der doktersdjawa, een en ander met vermelding van het aantal behandelde en overleden zieken.

» CC. Opgaaf van het aantal personen in 1890 omgekomen door bij het bestuur bekend geworden ongelukken (daaronder ook het aantal overledenen ten gevolge van moord of zelfmoord).

» DD. Overzicht betreffende de krankzinnigen-verpleging bij de gestichten te Buitenzorg, Samarang en Soerabaija over 1890.

» EE. Opgaven betreffende de in 1890 voorgekomen veranderingen in het aantal en het verwarmings-oppervlak der in Nederlandsch-Indië aanwezige stoomketels enz. ten dienste van particulieren (buiten die in gebruik bij spoorwegdiensten).

» FF. Statistiek van den gouvernementspost- en telegraafdienst over 1888, 1889 en 1890.

» GG. Overzicht van de in 'slands kassen in Nederlandsch-Indië aanwezige betaalmiddelen bij het einde van elke maand van 1890.

» HH. Algemeen overzicht van de opbrengst enz. der in 1890 voor gouvernementsrekening in Nederland verkochte producten.

» JJ. Overzicht betreffende de in 1890 voor gouvernements-rekening uit Indië verscheepte ladingen koffie, tin en kinabast, en van de daarvoor betaalde vrachten.

» KK. Statistiek betreffende de opiumpacht op Java en Madura over 1890 en 1891.

Lit. LL. Overzicht van de opbrengst der opiumpacht op de buitenbezittingen over de jaren 1889, 1890 en 1891.

» MM. Overzicht van de pachtsommen over gemelde drie jaren bedongen voor de op Java en Madura verpachte zoogenaamde kleine middelen.

» NN. Overzicht als voren betreffende de verpachte kleine middelen in de buitenbezittingen.

» OO. Overzicht betreffende de opbrengst in 1890 van eenige niet-verpachte middelen onder beheer van het departement van financiën (in- en uitvoerrechten en accijnzen, personeele belasting, patentbelasting, verponding, bedrijfsbelasting en belasting op de rijtuigen van inlanders).

» PP. Overzicht van de geldmarkt van Java in 1890, samengesteld door den heer S. B. Zeverijn, president van de Javasche Bank.

» QQ. Overzicht betreffende de uitgestrektheid enz. van de bouwgronden der inlandsche bevolking op Java en Madura (met uitzondering van de gewesten Soerakarta en Djokjokarta en van de particuliere landerijen) over 1890.

» RR. Overzicht betreffende de rijstcultuur op Java en Madura (met uitzondering als voren) over 1890.

» SS. Overzicht betreffende de teelt van andere eenjarige gewassen op Java en Madura (met uitzondering als voren) over 1890.

» TTi t/m iii. Indische adviezen nopens het rapport door de bij Koninklijk besluit dd. 14 October 1888 nº. 18 ingestelde Staatscommissie onder dagteekening van 14 October 1889 uitgebracht betreffende de gouvernementskoffiecultuur op Java (i), ter Sumatra's Westkust (ii), en in de residentie Menado (iii). [1])

» UU. Overzicht betreffende de uitkomsten der aan de verplichte levering onderworpen koffiecultuur op Java over 1890.

» VV. Statistiek betreffende de afschrijvingen en bijplantingen in de op hoog gezag aangelegde geregelde koffieplantsoenen op Java over 1889 en 1890.

» WW. Opgaven betreffende den omvang der aan de verplichte levering onderworpen koffiecultuur op Java (uitgenomen de residentiën Soerakarta en Djokjokarta) in elk daarbij betrokken district, op 31 December 1890.

» XX. Overzicht betreffende de uitkomsten enz. van de gouvernements-suikercultuur op Java over 1890 voor elke onderneming in het bijzonder.

» YY. Uittreksel uit het jaarverslag over 1890 van den directeur der gouvernements-kinaonderneming op Java, met bijbehoorende statistiek der plantsoenen over elk der jaren 1888, 1889 en 1890, en overzicht der in 1890 door den aan de onderneming verbonden scheikundigen verrichte analyses in het belang van de cultuur of van de behandeling van het product.

» ZZ. Overzicht betreffende de samenstelling enz. van elke der in 1890 hier te lande voor gouvernementsrekening gehouden veilingen van kinabast.

» AAA. Overzicht van de productie enz. in 1890 der vrije suikerfabrieken op Java, met uitzondering van die, gevestigd op door het Gouvernement in erfpacht of in huur uitgegeven gronden, van die in de Vorstenlanden en van die op particuliere landerijen.

» BBB. Overzicht van de productie enz. in 1889 en 1890 der tabaksondernemingen op Java, met gelijke uitzonderingen als voren.

[1]) Deze bundel is ter Algemeene Landsdrukkerij afzonderlijk verkrijgbaar gesteld.

Lit. CCC. Overzicht betreffende de in 1890 verkregen uitkomsten van den landbouw bij ondernemingen op Java en in de buitenbezittingen, gevestigd op door het Gouvernement in erfpacht of in huur afgestane gronden.

» DDD. Overzicht betreffende de productie voor de Europeesche markt in 1889 en 1890 verkregen van de particuliere landerijen op Java en van de huurlanden in Soerakarta en Djokjokarta.

» EEE. Overzichten betreffende de uitgestrektheid, exploitatie, enz. van 's lands djatibosschen op Java over 1890 (zie verder de bij dit verslag behoorende kaart).

» FFF. Overzichten betreffende den oeconomischen toestand in 1890 van de gewesten Benkoelen, Lampongsche Districten, Palembang, Oostkust van Sumatra, Banka, Billiton en Timor en onderhoorigheden.

» GGG. Overzicht betreffende de door inlandsche bestuurders in de residentie Oostkust van Sumatra aan Europeanen en met dezen gelijkgestelden uitgegeven landbouwconcessies, volgens opgaven van het laatst van 1890.

» HHH. Overzichten betreffende de uitkomsten der gouvernements tinwinning op Banka over het werkjaar 1890/91, met eene lijst der in het tijdvak van 1 Juli 1890 t/m 30 Juni 1891 in werking getreden vergunningen tot het doen van mijnbouwkundige opsporingen en onderzoekingen in verschillende gewesten op en buiten Java.

» JJJ. Overzicht over de jaren 1888, 1889 en 1890 van het zoutdebiet in die gewesten van Nederlandsch-Indië waar de verkoop van gouvernementswege geschiedt, met aanwijzing van het debiet op elke verkoopplaats.

» KKK. Overzichten betreffende de handelsbeweging van Nederlandsch-Indië met landen of plaatsen daarbuiten gelegen (in- en uitvoer*waarde*) over 1889 en 1890, waaronder twee vijfjarige overzichten, als: één van de voor particuliere rekening in- en uitgevoerde *hoeveelheden* gedurende 1886 t/m 1890, voor zooveel betreft de in de jaarlijksche handelsstatistiek quantitatief opgegeven goederen, en één van de waarde of hoeveelheden der voornaamste voortbrengselen van landbouw of nijverheid van Nederlandsch-Indië, voor particuliere- en voor gouvernementsrekening in elk der oogstjaren 1885/86 t/m 1889/90 uitgevoerd gedurende het tijdvak van 1 Juli t/m 30 Juni.

» LLL. Beknopt verslag van den in- en uitvoerhandel in de residentie Batavia over 1890, samengesteld door de factorij van de Nederlandsche Handelmaatschappij te Batavia.

» MMM. Overzichten betreffende de scheepvaartbeweging in Nederlandsch-Indië over 1889 en 1890.

» NNN. Overzicht van de in Nederlandsch-Indië te huis behoorende schepen en vaartuigen, groot 30 M³. en daarboven, op 31 December 1890, benevens eene nadere specificatie voor zooveel betreft de in het overzicht begrepen, van *zeebrieven* voorziene stoom- en zeilschepen.

» OOO. Overzicht betreffende de scheepsrampen gedurende 1890 in de wateren van den Nederlandsch-Indischen Archipel overkomen aan op Europeesche wijze getuigde schepen.

» PPP. Uittreksels uit de van de hoofden van gewestelijk bestuur op Java en Madura ontvangen verslagen over 1890 betreffende den handel.

Lit. QQQ. Overzicht betreffende 1°. het fabriekswezen in Nederlandsch-Indië, voor zooveel het niet onmiddellijk met den landbouw in verband staat, en 2°. de aldaar aanwezige drukkerijen, een en ander volgens de over 1890 ontvangen opgaven.

Kaart van den gemiddelden regenval op Java en Madura, tevens situatieschets van de djati- en andere bosschen aldaar. [1])

[1]) Bij vorige Koloniale Verslagen zijn de volgende kaarten verschenen:

Kaarten van den geheelen Ned. Indischen Archipel.	Bij het Koloniaal Verslag van:
Aanwijzing van de telegraaflijnen en gesubsidieerde stoomvaartlijnen	1878.
Id. 1°. van de plaatsen waar ambtenaren van het binnenlandsch bestuur gevestigd zijn; 2°. van de ligging der kust- en havenlichten.	1879 (zie ook 1890).
Id. van den bestaanden toestand met betrekking tot de heffing van in- en uitvoerrechten. .	1880.
Id. van den bestaanden toestand met betrekking tot de gouvernementsmonopoliën van opium en zout	1881.
Id. van den bestaanden toestand met betrekking tot het rechtswezen	1883.
Id. van het emplacement van het Indisch leger op 1 Januari 1886	1886.
Id. van de standplaatsen der Europeesche ambtenaren bij het binnenlandsch bestuur, volgens opgaven van Mei 1890.	1890.
Kaarten van Java en Madura.	
Taalkaart, tevens aangevende de plaatsen waar bij het einde van 1881 scholen voor inlanders gevestigd waren	1882.
Aanwijzing: 1°. van de indeeling der gewesten in afdeelingen en districten; 2°. van de districten bij de gouvernementskoffiecultuur ingedeeld, zoomede van de voor die cultuur gereserveerde streken; 3°. van de in de gouvernementslanden aanwezige landbouwondernemingen; 4°. van de particuliere landerijen, en 5°. van de spoor-, stoomtram-, post- en groote wegen . .	1884.
Id. 1°. van de plaatsen waar gouvernements-koffie- en zoutpakhuizen gevonden worden; 2°. van de spoor- en tramwegen met hunne stations en halten, en 3°. van de voornaamste gewone wegen en de daaraangelegen plaatsen tusschen welke per post kan worden gereisd. .	1885.
Id. 1°. van den gemiddelden regenval en 2°. van de ligging der djati- en andere bosschen . . .	1891.
Kaarten van gedeelten der buitenbezittingen.	
Taalkaart van Sumatra.	1887.
Kaart van Sumatra en Banka, bevattende verschillende aanwijzingen van administratieven en politieken aard (o. a. aangevende de richting van den staatsspoorweg ter Sumatra's Westkust en van den particulieren spoorweg ter Sumatra's Oostkust).	1888 (zie ook noot 2 op blz. 144 van den tekst van hetzelfde verslag).
Schets-taalkaart 1°. van de residentie Banka 2°. van den Riouw-Lingga Archipel	1889.

(5. 69.)

I. NEDERLANDSCH (OOST-) INDIË.

VERSLAG DER COMMISSIE.

De Commissie, in welker handen is gesteld het Koloniaal Verslag van 1891 betreffende Oost-Indië, meent de aandacht der Kamer op het navolgende te moeten vestigen.

1. Reeds meermalen is de klacht geuit, dat het Verslag veel te laat verschijnt; thans was het eerst in de maand Mei 1892, dus meer dan een halfjaar na de behandeling der Indische begrooting voor het loopende jaar, geheel in de handen der leden.

De Commissie kan de onmogelijkheid niet aannemen, dat in dien toestand geene verandering kan worden gebracht, wanneer zij in aanmerking neemt dat de Minister De Waal, naar zij vermeent, wel het geheele Verslag bij de jaarlijksche opening der Staten-Generaal indiende. Kunnen dan wellicht niet *alle bijlagen* zoo spoedig gedrukt worden dat zij beschikbaar zijn vóór dat de Indische begrooting in de Kamer behandeld wordt — eene vertraging als de thans ondervondene, zou althans, naar het voorkomt, kunnen worden vermeden.

Voor de goede beoordeeling der Indische begrooting is de voorafgaande raadpleging van het Verslag nagenoeg onmisbaar te achten, maar die raadpleging is thans slechts voor een klein deel mogelijk.

Met verwijzing naar hetgeen o. a. bij de behandeling der Indische begrooting voor 1892 werd opgemerkt (Voorloopig Verslag, § 1), meent de Commissie er alzoo opnieuw op te moeten aandringen dat maatregelen genomen worden om de indiening van het Verslag te bespoedigen.

2. Met betrekking tot de inrichting van het Verslag en verschillende daaraan klevende gebreken meent de Commissie te kunnen verwijzen naar de opmerkingen, door hare voorgangster naar aanleiding van het Verslag van 1888 gemaakt. De verouderde en onvertrouwbare statistieke gegevens, in het Verslag en sommige bijlagen voorkomende, zijn inderdaad daarin niet langer te dulden. In Petermann's *Mittheilungen* (*Ind. Gids* 1891, II, bl. 2017) is aangetoond hoe weinig zorg aan de verzameling dier gegevens is besteed.

Als voorbeeld wijst de Commissie op het feit, dat de oppervlakte van Sumatra's Westkust, volgens het Koloniaal Verslag van 1849 op 2200,6 vierk. geogr. mijlen geraamd, thans nog altijd voor hetzelfde cijfer figureert, hoewel toch bekend is hoe belangrijk ons gebied daar sedert is uitgebreid.

3. Het komt der Commissie voor, dat in sommige opzichten aan den eisch van volledigheid onvoldoende wordt voldaan. Zoo wordt omtrent de toestanden in de Minahassa — waarnaar thans een onderzoek door een gouvernements-commissaris wordt ingesteld — niets gemeld, terwijl de maatregelen, die naar het schijnt tot zooveel ontevredenheid hebben aanleiding gegeven, toch reeds in Mei 1891 aldaar bekend waren. De grieven uit de Minahassa vonden uiting in *De Indische Gids* van Juli 1891, maar bij de indiening van het eerste gedeelte van het Koloniaal Verslag, den 15den September d. a. v., scheen daarvan bij het Departement van Koloniën nog niets bekend te zijn.

Instede van zich te bepalen tot de mededeeling van feiten, levert het Verslag nu en dan beschouwingen, die den toets der critiek niet schijnen te kunnen doorstaan. Zoo wordt de achteruitgang der Europeesche werving verklaard uit het feit dat in 1887 en 1888 »zeer hooge" contingenten suppletietroepen waren bijeengebracht; doch daargelaten dat die contingenten, in vergelijk bijv. met die van 1877 geenszins hoog waren; dat zij, ook wat de aangeworven Nederlanders betrof, weinig van die der voorafgaande jaren afweken (van 1884—88 bedroeg dit cijfer resp. 1414, 1341, 1636, 1435, 1197), — zoo mag de opmerking niet achterwege blijven dat in het Koloniaal Verslag van 1888 eene geheel andere verklaring wordt gegeven: ook wegens het destijds bestaande overcompleet aan Europeesche militairen werden door den Minister Keuchenius alle maatregelen ingetrokken die de bevordering der werving beoogden.

Een ander voorbeeld, dat kan strekken om te doen uitkomen dat eenige contrôle op de officieele mededeelingen niet overbodig is, vindt men op bladz. 79 van het Verslag.

Daar wordt gemeld, dat men in 1885 wilde tegengaan »de voortdurende vermeerdering van het aantal gebrekkige leidingen, welke te voren in verschillende gewesten *door ambtenaren van het binnenlandsch bestuur* . . . . . plachten te worden tot stand gebracht." De toen getroffen regelingen waren ondoelmatig gebleken; men heeft ze alzoo ter zijde gesteld, maar — zoo wordt thans medegedeeld — »opdat ten opzichte van het maken enz. van leidingen in dessadienst de vroegere onregelmatigheden niet herleven, laat het nieuwe besluit zich met die soort leidingen toch in zooverre in, dat nu enkel verboden is belangrijke werken van dien aard te ondernemen *zonder voorkennis en toestemming van het Europeesch bestuur*."

Men gevoelt, naar het der Commissie voorkomt, de tegenspraak: de grief van 1885, de toen afgekeurde »onregelmatigheid" was, ook volgens het Verslag van 1886, dat er, met toestemming der besturende ambtenaren, leidingen in dessadienst waren aangelegd. En om die onregelmatigheid niet te doen herleven, wordt voorgeschreven dat zij dient gehandhaafd te worden!

Elders — bladz. 216 — wordt berekend dat de Gouvernements-kina-onderneming, ondanks den gedaalden stand der kinamarkt, nog een overschot boven de daarop vallende jaarlijksche uitgaven overlaat. Doch daarbij worden niet in aanmerking genomen de kosten van reis- en verblijfkosten, pensioenen enz. van het personeel, en evenmin het belangrijk bedrag der in bedoelde onderneming gestoken kapitalen. Ter juiste beoordeeling der resultaten zou allereerst noodig zijn de mededeeling van hare oppervlakte in bouws; ook deze wordt gemist.

Eene soortgelijke onvolledigheid, die slechts ten gevolge kan hebben dat de oppervlakkige lezer op het dwaalspoor wordt geleid en gunstiger gevolgtrekkingen maakt dan gewettigd zijn, vindt men op bladz. 225, waar sprake is van de geldelijke uitkomsten van het boschbeheer: in 1888 f 77 954, in 1889 f 243 556, in 1890 f 492 494. Dat in de vorige jaren de winsten tonnen gouds meer bedroegen, wordt niet gemeld; integendeel, de cijfers dier jaren worden gezegd »buiten aanmerking te moeten blijven", omdat het thans gevolgde meer intensief beheer »eigenlijk" eerst in het laatst van 1887 een aanvang heeft genomen. Welke belangrijke veranderingen in de laatste tijden in het boschbeheer zijn gebracht, blijkt uit de vorige Verslagen niet; doch indien uit de cijfers eene gevolgtrekking zou kunnen worden gemaakt, dan is het deze, dat het »meer intensief beheer" slechts op financieele teleurstelling is uitgeloopen.

4. Het trok de aandacht der Commissie, dat in de Gouvernementslanden op Bali de landrente in Chineesche duiten, aldus in onwettige munt, betaald wordt. Zulks wordt toegestaan »wegens de geringe hoeveelheid gangbare munt", doch de onwettige munt wordt telkens weder van Gouvernementswege in omloop gebracht, doordien zij »van landswege publiek verkocht wordt". Op die wijze zal voorzeker geen verbetering worden verkregen. Dat de Regeering, door de nood gedrongen, onwettige munt in ontvangst neemt, is te verklaren; niet, dat deze munt dan niet, door smelting of pletting, wordt onbruikbaar gemaakt en aldus voor den vervolge door wettige munt vervangen wordt.

5. Met waardeering wordt opgemerkt dat het Verslag en zijne bijlagen een aantal belangrijke bijzonderheden mededeelen omtrent den economischen toestand in sommige gewesten en omtrent verschillende andere punten welke iedereen belang inboezemen die zich van den loop der zaken in Indië wenscht rekenschap te geven. Eveneens heeft de Commissie met waardeering gezien dat de Minister streeft naar uitbreiding van het Verslag in dien zin.

In verband daarmede veroorlooft zij zich een paar aanteekeningen.

Eene teleurstelling was het, dat van de, ook reeds in het vorig Verslag »belangrijk" genoemde uitkomsten der door dr. SNOUCK HURGRONJE ingestelde onderzoekingen omtrent de instellingen van den Islam, niets werd medegedeeld. Kon men al toegeven dat het uit een zuiver wetenschappelijk oogpunt aanbeveling verdiende het stilzwijgen te bewaren totdat *alle* onderzoekingen afgeloopen, *alle* verzamelde gegevens bewerkt, *alle* noodig geachte critische arbeid verricht zoude zijn, van den anderen kant is het voor de Indische ambtenaren van veel belang dat zij ook van de voorloopige resultaten kennis nemen. In het Verslag van 1890 wordt gezegd dat de onderzoekingen van dr. SNOUCK HURGRONJE veel nieuws aan het licht brachten; »zoo werd o. a. door hem nieuw licht verspreid over den aard en de werkzaamheden der priesterraden, over de Javaansche adats bij het huwelijk die rechtsgevolgen hebben", enz. Hoe kan »van licht verspreiden" echter sprake zijn, wanneer het ontstoken licht zorgvuldig verborgen wordt gehouden?

Omtrent het onderzoek, door den hoogleeraar VAN GEER ingesteld omtrent den toestand van het Indische weduwen- en weezenfonds voor officieren der landmacht, wordt (bladz. 201) slechts gemeld dat het is afgeloopen en tot voorstellen van ingrijpenden aard had geleid. Doch het resultaat van dit onderzoek bleef geheel in het duister; terwijl toch, naast de gedetailleerde cijfers van het beheer welke jaarlijks gegeven worden, eene mededeeling van het berekende tekort (f 8 577 160) zeker wel op hare plaats ware geweest. Te minder duidelijk is het waarom het Koloniaal Verslag niet een kort overzicht gaf van de bevindingen des hoogleeraars, nu geheimhouding blijkbaar het doel niet is geweest; immers, het geheele verslag van dr. VAN GEER wordt thans in het *Indisch Militair Tijdschrift* afgedrukt.

De Commissie heeft de eer aan de Kamer voor te stellen:

1°. het Koloniaal Verslag voor Oost-Indië van het jaar 1891 voor kennisgeving aan te nemen;

2°. een afschrift van het door haar opgemaakt Verslag te doen toekomen aan den Minister van Koloniën.

Aldus vastgesteld den 30sten Juni 1892.

KIELSTRA.
VAN NUNEN.
GEERTSEMA.
VAN DER BORCH VAN VERWOLDE.
RINK.

[5. 1.]

II. SURINAME.

VERSLAG.

A. Grondgebied.

De Souverein, aan wien door Frankrijk en Nederland was verzocht om als arbiter te willen optreden in het geschil betreffende de grensscheiding tusschen Nederlandsch- en Fransch-Guyana bezuiden de samenvloeiing van de Lawa en de Tapanahoni, heeft onder dagteekening van 13/25 Mei 1891 uitspraak gedaan en daarbij het gebied tusschen die beide rivieren aan Nederland toegewezen. De arbitrale uitspraak luidt in haar geheel als volgt:

„Nous, Alexandre III, par la grâce de Dieu Empereur de toutes les Russies:

Le Gouvernement des Pays-Bas et le Gouvernement de la République Française ayant résolu, aux termes d'une convention conclue entre les deux pays le 29 Novembre 1888, de mettre fin à l'amiable au différend qui existe touchant les limites de leurs colonies respectives de Surinam et de la Guyane Française, et de remettre à un arbître le soin de procéder a cette délimitation, Nous ont adressé la demande de Nous charger de cet arbitrage.

Voulant répondre à la confiance que les deux Puissances litigeantes Nous ont ainsi temoignée, et, après avoir reçu l'assurance de leurs Gouvernements d'accepter Notre décision comme jugement suprême et sans appel et à s'y soumettre sans aucune réserve, Nous avons accepté la mission de résoudre comme arbitre le différend qui les divise et Nous tenons pour juste de prononcer la sentence suivante.

Considérant que la convention du 28 Août 1817, qui a fixé les conditions de la réstitution de la Guyane Française à la France par le Portugal, n'a jamais été reconnue par les Pays-Bas;

qu'en outre cette convention ne saurait servir de base pour résoudre la question en litige, vu que le Portugal, qui avait pris possession, en vertu du traité d'Utrecht de 1713, d'une partie de la Guyane Française, ne pouvait restituer à la France en 1815 que le territoire qui lui avait été cédé: Or, les limites de ce territoire ne se trouvent nullement définies par le traité d'Utrecht de 1713;

Considérant d'autre part:

que le Gouvernement Hollandais, ainsi que le démontrent des faits non contestés par le Gouvernement Français, entretenait à la fin du siècle dernier des postes militaires sur l'Awa;

que les autorités françaises de la Guyane ont maintes fois reconnu les nègres établis sur le territoire contesté comme dépendant médiatement ou immédiatement de la domination hollandaise, et que ces autorités n'entraient en relations avec les tribus indigènes habitant ce territoire que par l'entremise et en présence du représentant des autorités coloniales hollandaises;

qu'il est admis sans conteste par les deux pays intéressés que le fleuve Maroni, à partir de sa source, doit servir de limite entre leurs colonies respectives;

que la commission mixte de 1861 a recueilli des données en faveur de la reconnaissance de l'Awa comme cours supérieur du Maroni;

Par ces motifs,

Nous déclarons que l'Awa doit être considéréé comme fleuve limitrophe devant servir de frontière entre les deux possessions.

En vertu de cette décision arbitrale le territoire en amont du confluent des rivières Awa et Tapanahoni doit appartenir désormais à la Hollande, sans préjudice, toutefois, des droits acquis bona fide par les ressortissants français dans les limites du territoire qui avait été en litige".

Ten aanzien van het gevolg, dat te geven zou zijn aan de clausule, in de laatste zinsnede der arbitrale uitspraak vervat, zijn den 25sten Juni instructiën aan den Gouverneur van Suriname gezonden, daartoe strekkende dat aan hen, die van het Bestuur van Fransch-Guyana vergunningen tot opsporing of tot ontginning van goud in het betwist gebied verkregen hadden, — zij het ook dat die vergunningen, volgens de verklaring van de Fransche Regeering in antwoord op de dezerzijdsche vertoogen, slechts waren verleend als provisoire titels, zonder prejuditie van de uitspraak van den arbiter — de gelegenheid zou worden gegeven om van het Bestuur van Suriname concessiën te verkrijgen voor de hun toegewezen terreinen. Daarbij werd uitgegaan van de overweging dat op geen andere wijze uitvoering was te geven aan de clausule, en dat die door de Regeering niet buiten gevolg kon worden gelaten, zonder dat zij zich bloot stelde aan het verwijt dat zij de arbitrale uitspraak niet in haar geheel eerbiedigde. Door den Gouverneur van Suriname zou aan den Gouverneur van Fransch-Guyana worden medegedeeld dat eerstgenoemde de arbitrale uitspraak, in opvolging van instructiën van het Opperbestuur ontvangen, in voormelden zin zou uitvoeren, en hij zou diens tusschenkomst inroepen om aan de bezitters van de voormelde vergunningen te doen weten op welke wijze zij concessiën overeenkomstig de Surinaamsche verordeningen zouden kunnen krijgen.

Na ontvangst van deze instructiën heeft de Gouverneur zich tot hare uitvoering bij een schrijven van 31 Julij in betrekking gesteld met den Gouverneur van Fransch-Guyana. Door dezen uitgenoodigd tot eene ontmoeting, heeft hij zich naar Albina aan de Marowijne begeven, waarna op 23 Augustus de ontmoeting te St. Laurent (tegenover Albina) heeft plaats gehad. De Gouverneur van Suriname heeft zich daar met den Gouverneur van Fransch-Guyana verstaan ter zake van de erkenning der aan Fransche onderdanen gegeven titels, en hij heeft vervolgens bij de Koloniale Staten eene verordening aanhangig gemaakt om de uitgifte van concessiën in het gebied tusschen de Lawa en de Tapanahoni te regelen.

B. Bevolking.

Blijkens den volgenden staat is de bevolking gedurende het jaar 1890 met 1015 zielen vermeerderd. (De Boschnegers en Indianen zijn in dien staat niet begrepen.)

	Personen van het				Totaal.	
	mannelijk geslacht.		vrouwelijk geslacht.			
Bij het einde van 1889 aanwezig		30 187		28 764		58 951
In 1890 geboren	890		828		1 918	
» » aangekomen. . . .	1 477		567		2 044 *a)*	
		2 367		1 395		3 762
		32 554		30 159		62 713
In 1890 overleden	849		641		1 490	
» » vertrokken	937		320		1 257 *b)*	
		1 786		961		2 747
Blijft op ultimo December 1890.		30 768		29 198		59 966

a. Waaronder 1380 immigranten.

b. Waaronder 570 immigranten.

Het aantal Europeanen bedroeg, ongerekend de bij het garnizoen, de zeemacht en de koopvaardijvloot dienende personen, op het einde van 1890 667.

Uit den volgenden staat blijkt hoe de bevolking, volgens de opgaven aan de wijkmeesters en districtcommissarissen, over het grondgebied der kolonie verdeeld was op ultimo December 1890.

PLAATS VAN VESTIGING.	Personen niet behoorende tot de immigranten.			Immigranten.			Totaal-generaal.	Aanmerkingen.
	Van het mannelijk geslacht.	Van het vrouwelijk geslacht.	Totaal.	Van het mannelijk geslacht.	Van het vrouwelijk geslacht.	Totaal.		
Stad Paramaribo en hare buitenwijken.	12 565	16 143	28 708	66	57	123	1) 28 831	1) Deze cijfers stemmen, behoudens de overbrenging van de militairen en gevangenen naar den tweeden post van dezen staat en de afzonderlijke vermelding van de zeemacht enz., overeen met die in Bijlage *B* (zie de noten *a* tot *h* in die bijlage).
De forten Zeelandia, Nieuw-Amsterdam en de onderscheidene posten in de districten	606	116	722	»	»	»	2) 722	
De zeemacht en de koopvaardijvloot, gemiddeld berekend op.	150	»	150	»	»	»	150	
Boven-Cottica	467	455	922	»	»	»	922	2) Hieronder zijn begrepen 169 gevangenen.
Perica.	214	164	378	94	40	134	512	
Boven-Commewijne . . .	284	263	547	182	68	250	797	3) Hieronder zijn begrepen 6 politiebeambten, die door den districts-commissarizijn opgegeven als te Paramaribo woonachlig.
Commetewane	210	183	393	13	5	18	411	
Matappica	366	275	641	232	91	323	964	
Beneden-Cottica	651	535	1 186	594	153	747	1 933	
Beneden-Commewijne . .	955	756	1 711	1 391	566	1 957	3 668	4) Hieronder zijn begrepen 1077 bewoners van Nieuw-Rotterdam en Nieuw-Nickerie.
Boven-Suriname	1 532	779	2 311	60	37	97	2 408	
Beneden-Suriname . . .	572	432	1 004	494	156	650	1 654	
Boven-Para.	1 307	1 193	2 500	124	47	171	3) 2 671	5) Hieronder zijn begrepen 698 personen op Totness.
Beneden-Para	731	572	1 303	67	27	94	1 397	
Boven-Saramacca. . . .	187	179	366	»	»	»	366	
Beneden-Saramacca . . .	1 219	954	2 173	183	71	254	4) 2 427	
Nickerie	2 171	1 816	3 987	351	139	490	4 477	
Coronie	1 134	1 210	2 344	1	»	1	5) 2 345	
Marowijne	179	39	218	»	»	»	218	
	25 500	26 064	51 564	3 852	1 457	5 309	56 873	

In bijlage *A* van dit verslag wordt aangetroffen een vergelijkend overzicht van de sterkte der bevolking in de districten in de jaren 1863, 1872, 1873, 1888, 1889 en 1890.

De bevolking kan naar de godsdienstige gezindten vol genderwijze worden gesplitst:

Hervormde gemeente	6 406	zielen.
Evangelisch-Luthersche gemeente . . .	2 734	»
Roomsch-Katholieke » . . .	9 734	»
Moravische Broeder » . . .	25 682	»
Israëlietische » . . .	1 208	»
Episcopaalsche » . . .	321	»

voorts:

Mohammedanen	1 683	zielen.
Hindoes	5 981	»
Volgelingen van de leer van CONFUCIUS.	80	»

De godsdienstige gezindte van het overige gedeelte der bevolking is niet vermeld.

In bijlage *B* van dit verslag komen voor de gebruikelijke statistieke opgaven met betrekking tot de verdeeling van de bevolking naar de onderscheidene beroepen, ambachten, enz.

Het aantal huwelijken, geboorten en sterfgevallen in 1890 wordt vermeld in de volgende staten.

Huwelijken.

WAAR GESLOTEN.	Tusschen vreemdelingen.	Tusschen Europeesche ingezetenen.	Tusschen Europeesche ingezetenen en vreemdelingen.	Tusschen vreemdelingen en inboorlingen.	Tusschen Europeesche ingezetenen en inboorlingen.	Tusschen immigranten.	Tusschen immigranten en inboorlingen.	Tusschen inboorlingen.	Totaal.	Aantal gewettigde kinderen.
Paramaribo	2	»	»	13	5	2	»	51	73	83
Boven-Cottica	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»
Perica	»	»	»	»	»	»	»	2	2	1
Boven-Commewijne . . .	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»
Commetewane	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»
Matappica	»	»	»	»	»	»	»	1	1	1
Beneden-Cottica	»	»	»	»	»	5	»	»	5	4
Beneden-Commewijne . . .	»	»	»	»	»	3	»	»	3	3
Boven-Suriname	»	»	»	»	»	»	»	2	2	6
Beneden-Suriname	»	»	»	»	»	2	»	4	6	9
Boven-Para	»	»	»	»	»	1	»	3	4	»
Beneden-Para	»	»	»	»	»	1	»	6	7	9
Boven-Saramacca	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»
Beneden-Saramacca . . .	»	»	»	1	»	»	»	3	4	8
Nickerie	»	»	»	»	»	1	»	6	7	3
Coronie	»	»	»	»	»	»	»	2	2	»
Marowijne	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»
	2	»	»	14	5	15	»	80	116	127

Geboorten.

GESLACHTEN.	Dood geboren.	In echt.	Buiten echt.	Totaal.	Op Batavia.	Totaal-generaal.
Mannelijk	79	158	731	889	1	890
Vrouwelijk	51	169	659	828	»	828
	130	327	1 390	1 717	1	1 718

Van deze 1718 geboorten hadden er 894 plaats te Paramaribo en 824 in de districten, omtrent welke laatste nog de volgende verdeeling vermeld kan worden:

DISTRICTEN.	Kinderen van						Waarvan				Totaal van de geboorten.		Totaal-generaal.
	personen niet behoorende tot de arbeidersklasse.		arbeiders geen immigranten.		immigranten.		in echt.		buiten echt.				
	Jongens.	Meisjes.	Jongens.	Meisjes.	Jongens.	Meisjes.	Jongens.	Meisjes.	Jongens.	Meisjes.	Jongens.	Meisjes.	
Boven-Cottica	4	1	10	15	»	»	»	3	14	13	14	16	30
Perica	2	2	1	9	1	»	»	1	4	10	4	11	15
Boven-Commewijne	3	»	10	8	»	1	1	1	12	8	13	9	22
Commetewane	»	»	2	4	»	»	»	»	2	4	2	4	6
Matappica	»	»	11	13	3	6	1	1	13	18	14	19	33
Beneden-Cottica	2	»	30	20	10	9	4	8	38	21	42	29	71
Beneden-Commewijne . . .	7	6	22	18	19	15	16	12	32	27	48	39	87
Boven-Suriname	»	»	28	18	3	3	1	»	30	21	31	21	52
Beneden-Suriname.	»	»	16	13	6	6	2	2	20	17	22	19	41
Boven-Para	»	»	47	54	2	»	2	1	47	53	49	54	103
Beneden-Para	3	»	10	15	1	4	4	3	10	16	14	19	33
Boven-Saramacca	»	»	4	5	»	»	1	1	3	4	4	5	9
Beneden-Saramacca	2	3	17	26	3	1	5	4	17	26	22	30	52
Nickerie	4	2	75	89	9	7	12	15	76	83	88	98	186
Coronie	35	35	7	6	»	»	8	11	34	30	42	41	83
Marowijne	»	»	»	1	»	»	»	»	»	1	»	1	1
	62	49	290	314	57	52	57	63	352	352	409	415	824

Sterfgevallen.

GESLACHTEN.	Levenloos aangegeven.	Beneden 1 jaar.	Van 1 tot en met 2 jaar.	Van 3 tot en met 9 jaar.	Van 9 tot en met 19 jaar.	Van 19 tot en met 29 jaar.	Van 29 tot en met 39 jaar.	Van 39 tot en met 49 jaar.	Van 49 tot en met 59 jaar.	Van 59 tot en met 69 jaar.	Van 70 jaar en ouder	Van onbekenden ouderdom.	Totaal.	Op Batavia.	Totaal-generaal.
Mannelijk	79	124	71	43	32	108	108	102	109	79	45	9	830	19	849
Vrouwelijk	51	96	50	38	32	44	73	54	64	76	102	6	635	6	641
	130	220	121	81	64	152	181	156	173	155	147	15	1465	25	a) 1490

a) De levenloos aangegevenen zijn hieronder niet begrepen.

Van deze sterfgevallen vonden er 904 plaats te Paramaribo en 586 in de districten.

In bijlage *C* wordt eene meer uitvoerige sterftestatistiek aangetroffen.

Het aantal geboorten en sterfgevallen was in de laatste tien jaren als volgt:

Jaar.	Geboren.	Overleden.	Meer geboren.	Meer overleden.
1881	1685	1734	»	49
1882	1810	1621	189	»
1883	1717	1769	»	52
1884	1773	2113	»	360
1885	1962	1522	440	»
1886	1894	1449	445	»
1887	1911	1503	408	»
1888	1826	1596	230	»
1889	1935	1434	501	»
1890	1718	1490	228	»

De geboorten en sterfgevallen onder de immigranten, welke in de vorige tabellen begrepen zijn, worden ook afzonderlijk vermeld in hoofdstuk D.

In 1890 werden er geen brieven van admissie tot het burgerrecht verleend.

C. Mededeelingen van onderscheiden aard.

In 1890 werden de openbare rust en orde niet gestoord. In Mei jl. echter hebben te Paramaribo ernstige ongeregeldheden plaats gevonden, waarvan de oorzaak schijnt te moeten worden gezocht in de animositeit welke in den laatsten tijd onder de negerbevolking tegen een belangrijk gedeelte van de Europeesche bevolking was opgewekt, en die voedsel vond in de minder goede verstandhouding tusschen den Gouverneur en de Koloniale Staten Den 12den Mei zou het 25-jarig bestaan van de Koloniale Staten gevierd worden. Zij die de feestviering organiseerden noodigden den Gouverneur niet tot deelneming uit. Daarentegen wilden de negers uit de districten in grooten getale hulde komen brengen aan den Gouverneur, en was de negerbevolking in de stad tegen de voorgenomen feestviering gestemd. De ongeregeldheden begonnen hiermede dat de stadsnegers in den morgen van den 12den Mei de toebereidselen tot de volksspelen vernielden. Een draaimolen werd afgebroken en in de rivier geworpen, en dit gaf aanleiding tot de eerste botsing met de politie. Daarop werden in verschillende huizen de glazen ingeworpen en volgden nieuwe en hevige botsingen met de politie. Weldra werd het noodig geacht de hulp van de militaire macht te requireeren, waarop patrouilles door de stad werden gezonden. Den volgenden morgen vond de huldebetuiging van de negers uit de districten aan den Gouverneur in goede orde plaats, maar in den loop van den dag begonnen de ongeregeldheden op nieuw. De negers trokken door de stad, weerstonden de politie en beschadigden weder onderscheidene woningen. Weder rukten patrouilles van het garnizoen uit en 's avonds ook 3 zeeofficieren en 55 manschappen van het stationsschip, die in den nacht met de militairen verschillende posten bezetten. Nadat tegen den morgen van den 14den de troepen huiswaarts gekeerd waren ontstond er een nieuw gevecht tusschen het volk en de politie, waarbij een neger door den inspecteur van politie werd doodgeschoten. Thans werd aan den commandant van het stationsschip opgedragen om, in overleg met den commandant der troepen en het hoofd der politie, de noodige maatregelen tot herstel van de orde te nemen. Verschillende punten in de stad werden door de zee- en landmacht bezet en hiermede werd de volgende dagen voortgegaan, terwijl sedert den avond van den 15den ook veiligheidsdienst werd verricht door 50 manschappen van de schutterij en door een 150-tal burgers als vrijwillige politieagenten. Talrijke arrestatiën vonden plaats, en de rust werd na den 14den niet meer verstoord. In den avond van den 19den werden de diensten van de vrijwilligers en in den avond van den 22sten die van de zee- en landmacht niet langer noodig geacht en na eenigen tijd werden ook de schutters, waarvan nog een 25-tal onder de wapenen gehouden waren, van verderen dienst ontheven.

De algemeene gezondheidstoestand was in het afgeloopen jaar bevredigend; epidemische ziekten kwamen niet voor.

Van 3 tot 6 October 1890 hield het Fransche oorlogsschip *le Brison*, commandant PEUCH, zich ter reede van Paramaribo op; het vertrok van daar naar Trinidad.

Behalve de in het vorig verslag vermelde, werden in 1890 nog de volgende inspectiereizen door den Gouverneur verricht:

van 3 tot 13 Juni naar de districten Nickerie, Coronie en Saramacca;

van 2 tot 6 Juli naar het district Boven-Suriname;

op 11 Augustus naar de plantage Mariënburg, ten einde de aangekomen Javaansche immigranten in oogenschouw te nemen;

op 15 Augustus naar het station Ephrata en de plantage Goudmijn;

op 19 Augustus naar het station Frederiksdorp, ten einde de reparatie der gebouwen aldaar na te gaan;

op 11 October naar de plantage Mariënburg;

op 31 October naar Carolinenburg in Boven-Suriname, ten einde na te gaan of eene verplaatsing van het politiestation op Boschland wenschelijk was;

van 15 tot 18 November naar de districten Coronie en Saramacca.

De Gouverneur deed in de eerste maanden van 1891 nog de volgende inspectiereizen:

van 22 tot 24 Januari naar de districten Beneden- en Boven-Saramacca;

van 23 tot 26 Maart naar het district Saramacca;

van 3 tot 8 April naar het district Coronie;

op 20 en 22 Mei naar de districten Beneden- en Boven-Cottica en Commewijne.

D. Algemeen en gewestelijk beheer.

Bij Koninklijke besluiten van 4 Mei 1891 nos 10 en 11 werd aan den Gouverneur jhr. mr. M. A. De Savornin Lohman op zijn verzoek een eervol ontslag verleend en in zijn plaats benoemd jhr. mr. T. A. J. Van Asch van Wijck, lid van de Tweede Kamer der Staten-Generaal en Burgemeester van Amersfoort, die den 27sten Juni het bestuur over de kolonie aanvaardde.

De samenstelling der Koloniale Staten onderging gedurende het zittingjaar 1890/91 deze wijziging, dat de heer dr. C. Van Lier, die zich tijdelijk in Nederland bevond, in September zijn lidmaatschap nederlegde, waarop te zijner vervanging gekozen werd het door den Gouverneur benoemde lid H. Barnett, in wiens plaats de Gouverneur benoemde den heer mr. J. Kalff.

Voor het zittingjaar 1891/92 werden door den Gouverneur tot leden van de Koloniale Staten benoemd de heeren mr. D. Juda, S. M. Swijt, P. Van den Broek en A. H. Van Gelt, en respectievelijk tot voorzitter en ondervoorzitter de heeren mr. D. Juda en J. F. A Cateau van Rosevelt. Allen namen de op hen uitgebrachte benoeming aan.

Het in 't vorig verslag (blz. 6) vermelde ontwerp tot verlaging van den census werd door de Koloniale Staten in hunne zitting van 27 September 1890 met op één na algemeene stemmen verworpen.

In het personeel der districts-commissarissen vonden in 1890 verscheidene mutatiën plaats. De heer S. Jessurun, districts-commissaris van Beneden-Cottica en Beneden-Commewijne, overleed en werd vervangen door den heer W. L. Ten Harmsen van der Beek, inspecteur van politie te 's-Gravenhage. Ook overleed de heer J. J. Lionarons, districts-commissaris van Beneden-Para en Beneden-Suriname. Daarop werd de heer E. J. W. Juta van Nickerie naar het zooeven genoemde district verplaatst en de heer C. Van Drimmelen van Saramacca naar Nickerie, terwijl voor Saramacca benoemd werd de heer H. J. Kremer, postdirecteur te Paramaribo. Verder werd de heer C. N. Kaersenhout, districts-commissaris van Coronie eervol ontslagen en vervangen door den heer P. M. Schuijt Ruijs, districts-commissaris van Boven-Para en Boven-Suriname, in wiens plaats eerst tijdelijk benoemd werd de heer H. H. Van Marle, waarnemend directeur der gevangenis op het fort Nieuw-Amsterdam, en vervolgens definitief de heer H. Van Breen, 1ste luitenant der infanterie, die tevens belast bleef met de waarneming van de functiën van districts-commissaris van Beneden-Para en Beneden-Suriname, waarmede hij belast was geworden nadat aan den heer Juta een buitenlandsch verlof wegens ziekte verleend was.

E. Militair beheer.

§ 1. *Landmacht.*

In 1890 werden, overeenkomstig de publicatie van 31 Mei 1835 (*Gouvernementsblad* n°. 14), 133 personen als schutterplichtigen ingeschreven, waarvan 69 zijn ingelijfd en ingedeeld.

De sterkte van de schutterij bestond op 31 December 1890 uit 28 officieren en 439 manschappen. Van de manschappen waren 16 met binnenlandsch verlof, terwijl 3 officieren en 1 mindere met buitenlandsch verlof afwezig waren.

Voor contributie ten behoeve van de kas der schutterij waren in 1890 aangeslagen 804 mannen en 143 vrouwen.

De aanslagen liepen van f 2 tot f 100 en bedroegen te zamen f 8 404,50.

Op ultimo December 1890 waren bij de gewapende burgerwacht 56 officieren en 1577 onderofficieren en manschappen. Evenals vroeger, waren de officieren den districts-commissarissen bij de inspectiereizen behulpzaam.

Het commando over de troepen werd op 4 November 1890 aanvaard door den majoor A. Conradi, die tot dezen rang benoemd was na de pensionneering van den vorigen commandant, den majoor A. Boomgaart.

In de sterkte der troepen werden gedurende 1890 opgenomen 3 officieren en 61 manschappen, hiervan waren van het koloniaal werfdepot 2 officieren en 32 manschappen; van het garnizoen op Curaçao 1 officier en één mindere, nieuw aangenomen 16 minderen; van detentie ontslagen 8 man, van desertie teruggekeerd 1 man en van memorie teruggevoerd 3 man.

Uit de sterkte werden gevoerd 4 officieren en 75 onderofficieren en manschappen, te weten: overgeplaatst naar Curaçao 2 officieren en 1 mindere; eervol ontslagen 1 officier; gepensionneerd 1 officier, naar Nederland opgezonden 17 minderen; met een briefje van ontslag uit den dienst weggezonden 2, gepasporteerd 9, gereageerd 8, afgevoerd krachtens rechterlijk vonnis 16, gedetineerd 9, voor memorie gevoerd als dienstdoende bij het korps marechaussee 9 en overleden 4 minderen.

Het garnizoen was op ultimo December 1890 samengesteld uit:

	Officieren.	Onder-officieren en manschappen.
Staf	4	4
2 compagnieën infanterie .	8	310
1 detachement artillerie . .	1	37
Geneeskundige dienst: officieren van gezondheid. .	5	»
Geneeskundige dienst: apothekers. .	2	»
	20	351

dat is: 1 officier van gezondheid, 1 luitenant der infanterie en 19 manschappen minder dan het sinds 1879 bij wijze van proef aangenomen formatiecijfer.

Van de hiervoren vermelde 20 officieren en 351 manschappen waren met buitenlandsch verlof 1 officier van gezondheid 1ste klasse, tijdelijk in civielen dienst 1 1ste-luitenant der infanterie, in het militair hospitaal ter verpleging 8 onderofficieren en manschappen, en voor den krijgsraad 1 infanterist en 1 artillerist.

Op het einde van 1890 waren de overigen verdeeld als volgt:

	Officieren.	Onder-officieren en manschappen.
Paramaribo	9	192
Fort Nieuw-Amsterdam . .	2	75
Post Nickerie.	1	26
» Coronie	»	6
» Sommelsdijk	»	6
» Nassau . . . . . , .	»	2
» Republiek	»	2
» Leyden (Quarantaine-etablissement) . . .	»	3
» Albina	»	29
Personeel van den geneeskundigendienst { officieren van gezondheid .	4	»
Personeel van den geneeskundigendienst { apothekers. .	2	»
	18	341

Buiten de sterkte werden nog gevoerd 7 infanteristen als dienstdoende bij het korps marechaussee en 3 infanteristen als gedetineerd.

In de 2de klasse van discipline werden in den loop van 1890 geplaatst 9 manschappen en daaruit ontslagen 13. Op het einde van dat jaar bleven er 4 nog in die klasse.

In 1890 was de gezondheidstoestand onder de militairen over het algemeen gunstig.

Gedurende 1890 werden door den militairen geneeskundigen dienst 6246 ziektegevallen behandeld, waarvan:

te Paramaribo in het militair hospitaal	2789
» » » den buitendienst (garnizoen) .	1013
op het fort Nieuw-Amsterdam	746
» den post Nickerie	1362
» » » Coronie	336
Te zamen . .	6246

Van de behandelden in het militair hospitaal te Paramaribo waren 381 militairen of schepelingen van de zeemacht en 2408 civielen (waaronder begrepen de schepelingen van de koopvaardijvloot en de beambten van politie). Van de behandelden overleden respectievelijk 3 en 173, terwijl op ultimo December in behandeling bleven 14 militairen en 229 civielen, waaronder 144 yawslijders, waarvan 72 op het station Groningen.

In de garnizoensapotheek van het militair hospitaal werden gedurende 1890 gereedgemaakt 40 800 recepten, waaronder 3800 voor de armenpraktijk, tegen 45 416, waaronder 6275 voor de armenpraktijk, in 1889.

Van de 40 800 recepten waren voor den binnendienst 27 800 en voor den buitendienst 13 000. Voor den militairen dienst werden gereedgemaakt 10 400 recepten en voor den civielen 30 400.

§ 2. *Zeemacht.*

Het stoomschip *Bonaire*, onder bevel van den kapitein-luitenant ter-zee H. Schotborgh, dat gedurende 1890 voor den stationsdienst bestemd bleef, bezocht in October 1890 Demerary en in November daaraanvolgende het eiland Barbados. In de overige maanden werden oefeningstochten in zee gemaakt en nabij Braamspunt en voor fort Nieuw-Amsterdam exercitiën met geschut en met draagbare vuurwapenen gehouden.

Ter vervanging van de *Bonaire* kwam den 27sten Januari 1891 ter reede van Paramaribo Harer Majesteits stoomschip *Sommelsdijk*, onder bevel van den kapitein-luitenant-ter zee G. H. Van Steyn.

De overgave van den stationsdienst had op 5 Februari plaats en twee dagen later vertrok de *Bonaire*, via Martinique, naar Nederland.

F. Wetgeving, rechtspleging en politie.

§ 1. *Wetgeving.*

De ter uitvoering van de artikelen 805, 624 en 392 van het Wetboek van Burgerlijke Rechtsvordering in 1869 (*Gouvernementsblad* nos. 11, 12 en 26) genomen besluiten werden in Augustus 1890 (*Gouvernementsblad* nos. 16 en 17) in dier voege aangevuld, dat de bevoegdheden, daarbij aan de districtscommissarissen toegekend ten aanzien van de afgifte van certificaten van onvermogen, de verzegeling en ontzegeling, en de opening van woningen, enz. in geval van beslag op roerende goederen, ook werden toegekend aan den ambtenaar aan de Marowijne, die daar met het hoogste burgerlijk gezag is bekleed.

In 1879 (*Gouvernementsblad* n°. 20) was bepaald dat de ommegaande rechter gevestigd op de plantage Mariënburg zoowel aldaar als op het station Frederiksdorp zittingen zou houden. Met het oog op de herstelling welke het gebouw van den districtscommissaris op het station Frederiksdorp moest ondergaan, is bij besluit van 7 November 1890 (*Gouvernementsblad* n°. 24) voorgeschreven dat tijdelijk alle zittingen van genoemden kantonrechter zullen worden gehouden op de plantage Mariënburg.

Bij eene koloniale verordening van 19 November 1890 (*Gouvernementsblad* n°. 26) werden verschillende verordeningen, waarin sprake was van Nieuw-Rotterdam, gewijzigd in verband met de omstandigheid dat die plaats niet meer bestaat en vervangen is door Nieuw-Nickerie.

Bij de koloniale verordening van 9 October 1890 (*Gouvernementsblad* n°. 34) werden de artikelen 98 en 99 van het Wetboek van Strafrecht afgeschaft voor zoover zij de handels en fabriekmerken betreffen, omdat nieuwe strafbepalingen ten aanzien van dit onderwerp waren opgenomen in de artikelen 10 en 11 van het Koninklijk besluit van 3 Februari 1890, n°. 26 (*Gouvernementsblad* 1891, n°. 7).

§ 2. *Rechterlijke macht en rechtspraak.*

Bij de burgerlijke kamer van het hof van justitie waren op 1°. Januari 1890 sedert 3 jaren of langer aanhangig 59 en sedert minder dan 3 jaren 21 zaken.

Aangebracht werden in 1890 66 zaken, daarvan waren 13 tot een bedrag van f 1000 en daar beneden, 2 boven de f 1000, 6 van onbepaald bedrag, 31 betroffen verzet tegen de rangregeling van schuldeischers, recht hebbende op den koopprijs van onroerend goed, 3 het doen van verklaring, 2 boedelscheidingen, 1 onder curateele stelling, 5 verzoeken tot verbetering en aanvulling van registers van den burgerlijken stand.

Door het hof werden gewezen 30 eindvonnissen en 5 incidenteele, terwijl 6 zaken werden geroieerd.

Beschikkingen werden gegeven op 91 requesten als 14 om gratis te procedeeren, 27 om benoeming van een curator of bewindvoerder, 15 om machtiging tot verkoop van- of vestiging van hypotheek op- onroerende goederen, 8 om bevel tot verkoop van onroerende goederen, 2 om brieven van meerderjarigverklaring, 1 om ontslag als voogd en 24 andere requesten.

Op 31 December 1890 bleven aanhangig 66 zaken, welke 3 jaren of meer en 44 welke minder dan 3 jaren geleden waren aangebracht.

Gedurende 1890 werden bij het hof 166 strafzaken aanhangig gemaakt, te weten: 19 crimineele, 61 correctioneele en 86 overtredingen.

Onder de 19 crimineele zaken zijn er wegens doodslag, ten gevolge van geweld, gepleegd door een openbaar

ambtenaar ter gelegenheid van de uitoefening zijner bediening, zonder wettige redenen 1; moedwillige verwonding 1; moedwillige verwonding met voorbedachten rade 1; moedwillige brandstichting in een gebouw zonder gevaar voor menschenlevens 1; diefstal onder verzwarende omstandigheden 13; valschheid in onderhandsche geschriften en het des bewust gebruik maken daarvan 2.

Bij deze zaken waren 21 beschuldigden betrokken; van hen werden 15 veroordeeld, te weten: 1 tot dwangarbeid van 5 jaar; 14 tot gevangenisstraf van 6 maanden tot 3 jaar, met of zonder gedwongen tewerkstelling en met of zonder geldboete.

Van de overige 6 beschuldigden werden 2 wederspannig verklaard aan de wet, 3 vrijgesproken en 1 ontslagen van rechtsvervolging.

De 61 correctioneele zaken betroffen de hierna vermelde misdrijven, te weten: 23 moedwillige verwondingen, in vereeniging gepleegd; 2 verwondingen uit onvoorzichtigheid; 1 mondelinge bedreiging met moord onder voorwaarde; 7 diefstallen; 1 diefstal door een werkman in het magazijn van zijn meester; 8 diefstallen door een loonbediende ten nadeele van zijn meester en medeplichtigheid daaraan; 2 diefstallen met braak op eene plaats die niet als bewoond wordt aangemerkt; 1 diefstal met braak en inklimming in een bewoond huis; 7 misbruik van vertrouwen; 1 oplichting; 1 wederspannigheid door gewelddadigen en feitelijken wederstand tegen ambtenaren van de rechterlijke politie gepleegd door een gewapend persoon; 3 wederrechtelijke ontginningen van delfstoffen in domeingrond; 1 het houden van een voor het publiek toegankelijk huis waar hazardspelen worden gespeeld, en 3 overspel.

Bij deze zaken waren betrokken 74 beklaagden, waarvan veroordeeld werden: 60 tot gevangenisstraf van 4 dagen tot 3 jaren, met of zonder gedwongen tewerkstelling en met of zonder geldboete, en 4 tot geldboete alleen; 9 beklaagden werden vrijgesproken en 1 ontslagen van rechtsvervolging.

Bij 65 overtredingen van de verordening betreffende het recht van zegel, 5 van andere belastingverordeningen, en 16 appellen van vonnissen van de kantongerechten en ommegaande rechters waren 97 beklaagden betrokken. Van hen werden veroordeeld 12 tot gevangenisstraf van 8 dagen tot 4 maanden, met of zonder gedwongen tewerkstelling en met of zonder geldboete en 67 tot geldboete alleen; 9 beklaagden werden vrijgesproken terwijl 9 zaken werden geroieerd.

Bij het kantongerecht te Paramaribo waren op het einde van 1889 nog 4 burgerlijke zaken aanhangig (3 sedert 3 jaren of meer en 1 sedert minder dan 3 jaren).

Gedurende 1890 werden aangebracht 70 zaken, ongerekend die welke ingetrokken zijn vóórdat ze ter terechtzitting gediend hebben en waarvan geen aanteekening gehouden wordt, zoodat in het geheel 74 zaken aanhangig zijn geweest.

Daarvan werden afgedaan 52 bij eindvonnis (te weten: 26 op tegenspraak en 26 bij verstek) en 15 door afstand of het vervallen van de instantie, of door roiement van de rol. Er werden 3 incidenteele, preparatoire en interlocutore vonnissen gewezen.

Op ultimo December 1890 bleven nog aanhangig 7 zaken.

218 eindbeschikkingen op requesten werden gegeven, ongeacht de requesten, welke ingetrokken zijn nadat partijen gehoord waren of omdat er bezwaar was het verzochte verlof te verleenen. In twee gevallen is handlichting verleend, 1 proces-verbaal van verzegeling en 1 van ontzegeling werden opgemaakt, terwijl 57 beschikkingen in zaken van voogdij of curateele werden genomen.

Er hadden plaats 30 benoemingen of beëedigingen van deskundigen en schatters. 20 depots en beëedigingen van boedelbeschrijvingen en 1 aanbod of opening van beschikking na doode. terwijl 41 akten werden verleden, waarvan 39 betroffen aanvaarding onder het voorrecht van boedelbeschrijving en 2 verwerping van eene nalatenschap.

Voorts werden 23 scheepsverklaringen afgelegd en 1 zeebrief beëedigd.

Het aantal door den kantonrechter bijgewoonde boedelscheidingen bedroeg 2 en dat der openbare verkoopingen 3.

Bij 43 akten zijn benoemd 17 voogden en 38 toeziende voogden en bij 1 akte een curator en een toeziende curator.

Voorts werden opgemaakt 2 processen-verbaal van verhoor van bloedverwanten, voorafgegaan aan de verleende handlichtingen; 1 van verhoor van bloedverwanten betrekkelijk eventueele voorziening in Nederland in eene voogdij en toeziende voogdij; 2 van benoeming van een waarnemend griffier, 2 van verhoor van getuigen, 2 van beëediging van reisjournalen van in de bovenlanden gedaan onderzoek naar edele metalen, 2 van schikking bij comparitie pro-deo, 2 van hetgeen bij comparitie pro-deo is aangevoerd en 1 van intrekking van een verzoek om pro-deo.

30 akten van huwelijksche voorwaarden en 2 van vennootschap onder eene firma werden ingeschreven.

29 voorloopige beschikkingen op requesten, 32 verzoeken tot benoeming van voogden, toeziende voogden, curators en toeziende curators en 1 bevel tot ontzegeling zijn opgemaakt.

Overigens hadden plaats 3 verhooren van getuigen, partijen, bloed- en aanverwanten en andere werkzaamheden bij opdracht van de kantonrechters in Nickerie en Coronie.

Gedurende 1890 werden bij het kantongerecht te Paramaribo volgens het Wetboek van Strafvordering berecht 24 zaken met 24 beklaagden.

Van deze werden 9 veroordeeld en 15 vrijgesproken of ontslagen van rechtsvervolging.

Er werd 1 advies uitgebracht op een verzoek om gratie van een van deze veroordeelden.

Bij het kantongerecht in Nickerie was op het einde van 1889 1 burgerlijke zaak aanhangig gebleven.

Gedurende het jaar 1890 werden aangebracht 7 zaken, 2 werden bij verstek en 4 op contradictie afgedaan, terwijl 1 werd geroieerd.

Er werden 3 interlocutore vonnissen gewezen, voorts 5 beschikkingen op requesten genomen, 3 voogden en 4 toeziende voogden benoemd, 10 deskundigen beëedigd, 3 getuigenverhooren gehouden, 1 scheepsverklaring beëedigd, 1 gesloten uiterste wilsbeschikking geopend, ook hadden plaats: 1 depot en beëediging van boedelbeschrijving, 4 verzegelingen en 2 ontzegelingen van nalatenschappen; terwijl 7 akten werden verleden van aanvaarding van erfenissen onder het voorrecht van boedelbeschrijving.

1 akte van vennootschap en 1 van huwelijksche voorwaarden werden ingeschreven.

1 zaak werd volgens het Wetboek van Strafvordering aangebracht en berecht.

Op één request om gratie werd advies uitgebracht.

Bij het kantongerecht in Coronie was op ultimo December 1889 hangende gebleven 1 zaak. In den loop van het jaar 1890 zijn aangebracht 6 zaken, 2 werden op contradictie afgedaan, terwijl 3 werden geroieerd.

3 akten van huwelijksche voorwaarden werden ingeschreven, 2 benoemingen en beëedigingen van schatters, 1 verzegeling en 1 ontzegeling van nalatenschap vonden plaats, 1 akte van aanvaarding eener nalatenschap en 1 van het deponeeren van een boedelbeschrijving werden opgemaakt, 4 beschikkingen op requesten werden gegeven en drie adviezen op verzoek om gratie uitgebracht.

Voor bijzonderheden omtrent de bij de kantongerechten te Paramaribo, in Nickerie en in Coronie, alsmede bij de ommegaande gerechten, gevestigd te Paramaribo en op Mariënburg aangebrachte en behandelde zaken volgens de Herziene Strafverordening van 1874, wordt verwezen naar de bijlage *D*.

§ 3. *Politie.*

Bij resolutie van 24 September 1890, litt. A, n° 6179, (*Gouvernementsblad* n°. 21) werd voor den commissaris van politie en voor den inspecteur van politie eene uniformkleeding vastgesteld.

Bij resolutie van 30 September 1890, litt. A, n°. 6319, (*Gouvernementsblad* n°. 22) werd de instructie voor de beambten van politie, vastgesteld bij resolutie van 15 October 1879, litt. A, n°. 1 (*Gouvernement blad* n°. 31), gewijzigd.

De politiemacht in Suriname telde bij het begin van het jaar 1890 193 beambten, die ingedeeld waren als volgt:

1°. bij het korps marechaussee 126, te weten: 1 opper-

wachtmeester, 2 wachtmeesters, 21 brigadiers, 47 marechaussees 1ste klasse en 55 marechaussees 2de klasse;

2°. bij de politiemacht uit inlanders bestaande 67, te weten: 7 hoofdlieden, 26 agenten der 1ste klasse en 34 agenten der 2de klasse.

Gedurende den loop van het jaar hadden bij beide korpsen belangrijke mutatiën plaats, ten gevolge waarvan de sterkte op 31 December 1890 was:

1°. bij het korps marechaussees 102, te weten: 1 opperwachtmeester, 2 wachtmeesters, 19 brigadiers, 33 marechaussees 1ste klasse en 47 marechaussees 2de klasse;

2°. bij het korps politiebeambten 53, te weten: 5 hoofdlieden, 18 agenten van politie 1ste klasse en 30 agenten van politie 2de klasse.

Aan de formatie van het korps marechaussee ontbraken 3 brigadiers, 15 marechaussees der 1ste en 10 marechaussees der 2de klasse; terwijl aan die van het korps politiebeambten ontbraken 3 hoofdlieden, 9 agenten van politie 1ste en 3 agenten van politie 2de klasse.

Bij resolutie van 10 December 1890, litt. A, n°. 7971, werd het station Boschland opgeheven, en wel omdat de ondervinding geleerd had dat deze plaats zeer ongezond is.

Voor verdere bijzonderheden omtrent de stationneering der beambten wordt verwezen naar bijlage *E* van dit verslag.

Onder toezicht van de politie werd gedurende 1890 door gestraften aan de verbetering van straten, wegen en waterloozingen te Paramaribo en aan de wegen in de districten gewerkt.

§ 4. *Gevangeniswezen.*

In het burgerlijk en militair huis van verzekering in het fort Zeelandia waren op 1 Januari 1890 66 gevangenen.

Gedurende 1890 werden opgenomen 380 en ontslagen 335 personen, waaronder respectievelijk 80 en 53 Fransche vluchtelingen; zoodat op het einde van 1890 in voormeld huis aanwezig waren 111 gevangenen, waaronder 27 Fransche vluchtingen.

In het militair hospitaal waren op 1 Januari 1890 onder behandeling 8 gevangenen. In die inrichting werden in den loop van het jaar opgenomen 87 en daaruit als hersteld ontslagen 88 gevangenen; terwijl 1 gevangene in die inrichting overleed. Op het einde van 1890 bleven alzoo onder behandeling 6 gevangenen.

Gedurende 1890 werd aan 7 veroordeelden kwijtschelding, aan 2 vermindering met 6 maanden en aan 1 vermindering met 1 maand van den nog overigen straftijd verleend.

De gevangenis op het fort Nieuw-Amsterdam telde bij het begin van 1890 eene bevolking van 78 personen (73 mannen, waarvan 1 in het militair hospitaal werd verpleegd en 5 vrouwen).

Er werden gedurende 1890 opgenomen 17 personen (15 mannen en 2 vrouwen) en ontslagen 37 (34 mannen en 3 vrouwen) waardoor de bevolking op het einde van dat jaar bedroeg 58 (54 mannen, waarvan 1 in het militair hospitaal en 4 vrouwen).

In het jaar 1890 was de gezondheidstoestand onder de gevangenen in deze gevangenis over het algemeen zeer gunstig.

De straf van lichamelijke kastijding werd op 11 in de klasse van discipline geplaatste gestraften toegepast.

De klasse van discipline telde op 1 Januari 1890 30 gevangenen, te weten: 25 tot dwangarbeid en 5 tot gedwongen tewerkstelling veroordeelden. In deze klasse werden gedurende den loop van het jaar opgenomen 1 tot dwangarbeid en 3 tot gedwongen tewerkstelling veroordeelden; terwijl daaruit werden ontslagen of ontvluchtten 4 tot dwangarbeid en 2 tot gedwongen tewerkstelling veroordeelden; zoodat op het einde van het jaar in die klasse overbleven 28 gevangenen, te weten: 22 tot dwangarbeid en 6 tot gedwongen tewerkstelling veroordeelden.

Voorts werden voor memorie gevoerd 30 gevangenen, die van 1870—1889 uit die gevangenis waren ontvlucht. Door terugkeer van ontvluchting van 3 dezer personen, waar tegenover staat de ontvluchting gedurende 1890 van 3 gevangenen, bleef het aantal voor memorie gevoerde gevangenen hetzelfde.

Een overzicht over de jaren 1886—1890, zoowel van de gemiddelde dagelijksche bevolking als van de generale kosten en die van toezicht, voeding en kleeding, enz. per hoofd en per jaar en per dag wordt gevonden in de volgende opgave.

Jaar.	Bevolking.			Kosten van opzicht.		Kosten van voeding.		Kosten van kleeding.		Overige kosten als ligging, bewassching, geneeskundige behandeling, enz.		Generale kosten.	
	Gemiddeld per dag in het fort Zeelandia.	Gemiddeld per dag op het fort Nieuw Amsterdam.	Gemiddeld per dag in beide inrichtingen te zamen.	Gemiddeld per hoofd en per jaar.	Gemiddeld per hoofd en per dag.	Gemiddeld per hoofd en per jaar.	Gemiddeld per hoofd en per dag.	Gemiddeld per hoofd en per jaar.	Gemiddeld per hoofd en per dag.	Gemiddeld per hoofd en per jaar.	Gemiddeld per hoofd en per dag.	Gemiddeld per hoofd en per jaar.	Gemiddeld per hoofd en per dag.
1886 . .	101,50	106,21	103,85	f 95,78	f 0,26	f 114,66	f 0,31	f 9,78	f 0,02^{5}	f 22,15	f 0,06	f 242,37	f 0,65^{5}
1887 . .	102,75	113	107,87	95,11	0,26	109,39	0,30	8,22	0,02	14,90	0,04	227,62	0,61
1888 . .	110,25	91	100,62	61,28	0,18	102,94	0,28	12,79	0,03	12,60	0,03	189,71	0,52
1889 . .	85,50	83	84,25	64,46	0,17	102,32	0,28	8,29	0,02	29 06	0,08	204,05	0,56
1890 . .	72,2	67,12	69,66	78,44	0,21	90,28	0,25	8,70	0,02	28,28	0,07	205,71	0,56

Op 1 Januari 1890 bevonden zich in het huis van bewaring in Nickerie 10 personen. Gedurende dat jaar werden er opgenomen 373 en ontslagen 372. Er bleven dus op het einde van het jaar over 11 personen.

De arbeid van de gevangenen bestond in het schoonhouden van straten, dammen en pleinen, het hakken van hout voor het branden van klei en het lossen en laden van mailvaartuigen.

In het huis van bewaring in Coronie werden in den loop van het jaar 1890 opgenomen 35 personen (25 mannen en 10 vrouwen) die veroordeeld waren tot gevangenisstraf met gedwongen tewerkstelling en 30 personen (28 mannen en 2 vrouwen) die preventief gevangen zaten.

Allen werden in den loop van het jaar ontslagen, zoodat er op het einde van het jaar geen overbleef.

G. Eeredienst.

Aan de verslagen van de verschillende kerkgenootschappen zijn de volgende mededeelingen te ontleenen betreffende het jaar 1890.

Nederlandsch-Hervormde gemeente. Bij deze gemeente werden gedoopt 123 kinderen (64 meisjes en 59 jongens), van welke 67 in echt geboren. Als lidmaat werden aangenomen 78 personen (28 mannen en 50 vrouwen), terwijl 7 huwelijken kerkelijk ingezegend werden.

Ingediend werden 9 attestatiën en afgegeven 12.

Evangelisch-Luthersche gemeente. Gedoopt werden 9 jongens en 17 meisjes in echt geboren, en 34 jongens en 32 meisjes buiten echt geboren. Als lidmaat werden aangenomen 10 mannen en 15 vrouwen.

Voorts heeft een persoon zich als lidmaat dezer gemeente doen inschrijven, terwijl twee op hun verzoek als zoodanig werden afgeschreven.

Twee huwelijken werden kerkelijk ingezegend.

De predikant van deze gemeente, dr. C. G. Steynis, op 26 Januari 1891 met verlof wegens ziekte naar Nederland vertrokken, overleed den daaropvolgenden dag. Voor de tijdelijke waarneming van den dienst werden aangewezen de heeren H. K. S. Ph. Begemann en H. H. Zaalberg, predikanten der Hervormde gemeente.

Vereenigde Protestantsche gemeente te Nieuw-Nickerie. Er werden gedoopt 46 kinderen (21 jongens en 25 meisjes), van welke 9 in echt geboren. Als lidmaat werden aangenomen 15 personen (3 volwassenen, 2 jongelingen en 10 jonge dochters); 1 huwelijk werd kerkelijk ingezegend; afgegeven werden 14 attestatiën en ingediend 3.

Het nieuwe kerkgebouw dezer gemeente, waarvan de eerste steen op 17 September 1890 werd gelegd, is voltooid en ingewijd.

Moravische Broedergemeente. Het zielental dezer gemeente bedroeg op het einde van 1890 27 350, en wel te Paramaribo 14 123, in de districten 12 464 en bij de boschnegers 763.

In het afgeloopen jaar werden gedoopt 68 volwassenen en 777 kinderen. Als lidmaat werden aangenomen 460 personen; terwijl als overleden werden opgegeven 620 lidmaten.

Het aantal kerkelijk ingezegende huwelijken bedroeg 30.

Aangaande de scholen dezer gemeente wordt verwezen naar hoofdstuk **I** van dit verslag.

Roomsch-Katholieke gemeente. De Roomsch-Katholieke bevolking in 1890 wordt op ruim 14 000 zielen geschat, te weten:

te Paramaribo 9000, in Coronie 1020, op Batavia 101, op de verschillende plantages en gronden langs de rivieren en kreken 3000, bij de indianen ongeveer 1200 en bij de boschnegers 150.

Het geestelijk en onderwijzend personeel bestond op het einde van 1890 uit een apostolisch vicaris, 5 gesalarieerde priesters, 13 niet gesalarieerde priesters, waaronder 3 onderwijzers, 3 Nederlandsche studenten, die zich tot het priesterschap voorbereiden en tevens onderwijzers zijn van den 3den rang, 15 leekebroeders, van welke 6 dienst doen als onderwijzers, en 42 geestelijke zusters en zusterskweekelingen aan de verschillende scholen.

Gedurende 1890 werden in deze gemeente gedoopt 698 personen, namelijk 208 volwassenen en kinderen boven de 7 jaar, 93 in echt geboren en 397 buiten echt geboren kinderen beneden 7 jaar.

Onder deze gedoopten behooren 84 indianen (4 volwassenen, 9 wettige en 71 onwettige kinderen) alsmede 12 boschnegers (2 volwassenen, 2 wettige en 8 onwettige kinderen).

Als overleden zijn opgegeven 265 personen.

37 huwelijken werden kerkelijk ingezegend.

Voor bijzonderheden omtrent de Roomsch-Katholieke wees-inrichtingen en scholen wordt verwezen naar de hoofdstukken **H** en **I** van dit verslag.

Israëlietische gemeenten. Bij de Nederlandsch-Israëlietische gemeente, welke op het einde van 1890 bestond uit 576 zielen (242 mannen en 324 vrouwen) hadden gedurende dat jaar 8 sterfgevallen en 17 geboorten plaats.

Het zielental der Portugeesch-Israëlietische gemeente bedroeg op ultimo December 1890 688 (342 mannen en 346 vrouwen.) Er hadden 19 sterfgevallen en evenveel geboorten plaats.

Vrije Evangelisatie. Gedurende 1890 werden evenals in 1888 en 1889 in het kerkgebouw van de vrije evangelisatie geregeld godsdienst-oefeningen in het Nederlandsch en in het Engelsch gehouden en zang- en bijbelonderricht gegeven aan tal van kinderen.

H. Instellingen van liefdadigheid.

Gedurende 1890 werden gealimenteerd: door de Nederlandsch-Hervormde gemeente 50, door de Evangelisch-Luthersche gemeente 27, door de Nederlandsch-Israëlietische gemeente 18 en door de Portugeesch-Israëlietische gemeente 23 ouden en gebrekkingen.

De *Surinaamsche maatschappij van weldadigheid* telde op ultimo December 1890 22 leden, 27 donateurs en 12 donatrices.

Het fonds der maatschappij bedroeg op evengemeld tijdstip f 9800.

De uitgave voor schoenen ten behoeve van behoeftige kinderen bedroeg f 594,30, terwijl voor alimentatie aan 4 behoeftigen een bedrag van f 240 werd besteed.

Evenals vroeger verstrekte de maatschappij in 1890 kostelooze geneeskundige behandeling aan eenige verpleegden.

Gesticht van weldadigheid op 's landsgrond Boniface. De volgende staat wijst aan het aantal ouden, gebrekkigen en kinderen (wegens jeugdigen leeftijd niet van hunne moeders te scheiden) die gedurende 1890 in gemeld gesticht werden verpleegd.

	Mannen.	Vrouwen.	Jongens.	Meisjes.	Totaal.
Op 1 Januari 1890 bevonden zich in het gesticht	63	73	20	21	177
In dat jaar bijgekomen	40	17	10	10	77
	163	90	30	31	254
Afgeschreven wegens ontslag	14	10	16	14	54
	89	80	14	17	200
Afgeschreven wegens overlijden	15	16	1	1	33
Aantal verpleegden op 31 December 1890	74	64	13	16	167

Tevens werden onder toezicht van regenten buiten het gesticht gealimenteerd 6 mannen, 11 vrouwen, 2 jongens en 2 meisjes.

Voormelde 167 verpleegden bestonden uit 2 Europeanen, 127 inboorlingen, 1 persoon uit Barbados, 13 Britsch-Indiërs en 24 Chineezen.

Onder de wegens ontslag afgeschreven verpleegden waren 29 Britsch-Indiërs, te weten: 9 mannen, 7 vrouwen, 8 jongens en 5 meisjes, die 5 September 1890 met het schip *Jumna* naar Calcutta zijn teruggekeerd, 1 koelie die eigendunkelijk het gesticht verliet, 1 vrouw die naar de bewaarplaats van krankzinnigen werd overgebracht, 2 meisjes die na het overlijden van de moeder in het Roomsch-Katholieke weeshuis werden opgenomen, 4 mannen, 2 vrouwen, 8 jongens en 7 meisjes, die door hunne familie tot zich werden genomen of zich in staat achtten in eigen onderhoud te voorzien.

De kosten van onderhoud van de behoeftigen in en buiten het gesticht, met inbegrip van de voeding verstrekt aan 26 leproos verklaarde personen in afwachting van hunne opzending naar het etablissement Batavia, hebben in 1890 bedragen f 19 981,35[5], waarvan, na aftrek van f 153 wegens passagekosten naar Nederland van een zeeman die op de kust van Cuba had schipbreuk geleden en door den Consul naar Suriname werd gezonden, van f 1 008,25 voor alimentatie aan ouden en gebrekkigen buiten het gesticht, en van f 469,28 voor onderhoud van voormelde leproos verklaarde personen, voor kosten van voeding en onderhoud der verpleegden binnen het gesticht overblijft f 18 350,82[5].

Voorts werden onder beheer van de commissie van regenten van het gesticht en onder onmiddellijk toezicht van de verschillende kerkgenootschappen 632 weezen gealimenteerd.

Tot welke gezindten die weezen behoorden en hoe hun aantal, dat op het einde van het jaar te voren 611 bedroeg, tot 632 steeg, blijkt uit het volgend overzicht:

	Hervormde gemeente.		Evangelisch-Luthersche. gemeente.		Roomsch-Katholieke gemeente.		Moravische Broeder-gemeente.		Totaal.		Totaal-generaal.
	Jongens.	Meisjes.	Jongens.	Meisjes.	Jongens	Meisjes.	Jongens.	Meisjes.	Jongens.	Meisjes.	
Op 1 Januari 1890 werden verpleegd	50	48	39	35	97	120	115	107	301	310	611
Bijgekomen	2	»	2	2	31	26	31	21	66	49	115
	52	48	41	37	128	146	146	128	367	359	726
Afgeschreven	10	12	6	3	15	19	14	15	45	49	94
Blijft op ultimo December 1890 aanwezig	42	36	35	34	113	127	132	113	322	310	632
	78		69		240		245		632		

Van de Roomsch-Katholieke weeskinderen werden in de in 1890 gestichte weezen-inrichting St. Boniface verpleegd 24 jongens, en in het weeshuis aan de Gravenstraat 47 meisjes; in eerstvermelde inrichting werden tevens 25 jongens en 19 meisjes verpleegd, die niet van Gouvernementswege gealimenteerd waren.

In 1890 werd uit de koloniale kas voor alimentatie aan weezen uitgekeerd f 30 800, te weten:

aan de Hervormde	gemeente	f 7 100
» » Evangelisch-Luthersche	»	3 700
» » Roomsch-Katholieke	»	10 000
» » Moravische Broeder	»	10 000

Voorts werden nog 34 behoeftige immigranten weeskinderen (18 jongens en 16 meisjes) onder toezicht van den agent-generaal buiten het gesticht verzorgd.

Voor deze kinderen werd aan alimentatie uitgegeven f 2046,83; 11 van deze kinderen (6 jongens en 5 meisjes), weezen van Britsch-Indische immigranten, werden in de gestichten van de Roomsch-Katholieke gemeente te Paramaribo opgevoed.

Het *Dames-Comité Dorcas* verstrekte, evenals in het vorige jaar, kleeding aan een aantal behoeftige kinderen, waardoor deze in de gelegenheid werden gesteld de school te bezoeken.

Verscheidene andere maatschappijen of vereenigingen gingen steeds voort tegen maandelijksche bijdragen aan de leden bij ziekte geneeskundige hulp, geneesmiddelen, verpleging en verzorging te verschaffen en bij overlijden in de kosten van de begrafenis te voorzien.

I. Onderwijs.

Evenals ten vorigen jare hadden in de maand September 1890 op de school voor uitgebreid lager onderwijs de openbare lessen, voorgeschreven bij het huishoudelijk reglement, plaats.

Bij die gelegenheid werden 153 leerlingen (106 jongens en 47 meisjes) tot hoogere klassen bevorderd; 55 leerlingen bleven in de klasse waarin zij gedurende den afgeloopen cursus geplaatst waren; voorts hadden 11 leerlingen, die wegens ziekte of om andere redenen afwezig waren van de school, geen deelgenomen aan de lessen. Aan 1 jongen en 1 meisje, leerlingen van de zesde of hoogste klasse, werd het bij art. 28 van voormeld reglement bedoeld getuigschrift uitgereikt.

Het getal leerlingen op die school was op ultimo December 1890 255 (176 jongens en 79 meisjes), en verdeelde zich over de verschillende klassen, als volgt:

klasse A	18 leerlingen, te weten	14 jongens en	4 meisjes;		
» B	27 »	» »	17 »	» 10	»
» I	35 »	» »	24 »	» 11	»
» II	53 »	» »	36 »	» 17	»
» III	46 »	» »	31 »	» 15	»
» IV	46 »	» »	27 »	» 19	»
» V	22 »	» »	20 »	» 2	»
» VI	8 »	» »	7 »	» 1 meisje.	

In 1890 werd een aanvang gemaakt met het geven van onderwijs aan kinderen van Britsch-Indische immigranten

in hunne landstalen, en wel op de door het Gouvernement geopende scholen op de plantage Mariënburg in het district Beneden-Commewijne, en op plantage Waterloo in het district Nickerie.

Het is wenschelijk voorgekomen deze proef voort te zetten; terwijl het in het voornemen ligt haar tot nog een paar plantages meer uit te breiden.

De door de Chineesche maatschappij Kon-Ngi Tong in 1887 opgerichte school werd in den loop van 1890 wegens gebrek aan leerlingen gesloten.

Het geëxamineerd onderwijzend personeel bij alle scholen (daaronder ook die bij de boschnegers, doch met uitzondering van de normaalschool, de centraalschool, de avondschool van den heer O'Ferral en de scholen voor de kinderen van Britsch-Indische immigranten) bestond op het einde van 1890 te Paramaribo uit 5 onderwijzers en 1 onderwijzeres van den 1sten rang, 5 onderwijzers van den 2den rang, 21 onderwijzers en 18 onderwijzeressen van den 3den rang, 27 onderwijzers en 9 onderwijzeressen van den 4den rang, 1 onderwijzer met akte alleen voor het teekenen, 1 onderwijzeres met akte alleen voor de Fransche taal, 1 onderwijzeres met akte alleen voor de Engelsche taal, 1 onderwijzeres met akte alleen voor de Nederlandsche taal en letterkunde (middelbaar onderwijs) en akte voor de Engelsche taal, en 1 onderwijzeres met akte alleen voor de vrouwelijke handwerken, te zamen 59 onderwijzers en 32 onderwijzeressen; in de districten uit: 1 onderwijzer van den 2den rang, 7 onderwijzers van den 3den rang, en 15 onderwijzers van den 4den rang, te zamen 23 onderwijzers.

In het geheel 82 onderwijzers en 32 onderwijzeressen, tegen 81 en 36 op gelijk tijdstip van 1889.

Te Paramaribo en in de districten werd nog hulp verleend in de scholen door 65 personen (32 mannelijke en 33 vrouwelijke) en wel te Paramaribo door 57 (27 mannelijke en 30 vrouwelijke) en in de districten door 8 (5 mannelijke en 3 vrouwelijke); voorts werd nog door 2 personen zonder rang, als hoofd van scholen in de districten, onderwijs gegeven.

Het getal scholen (de normaalschool, de centraalschool, de avondschool van den heer O'Ferral, de scholen van de Moravische Broeders bij de Boschnegers op Gansee in Boven-Suriname en op Kwatta Hédé in Boven-Saramacca en de 2 districtsscholen voor kinderen van Britsch-Indische immigranten, niet medegerekend) bedroeg 45, waarvan 24 te Paramaribo en 21 in de districten, en het aantal schoolgaande kinderen 5951 (3048 jongens en 2324 meisjes), waarvan te Paramaribo 4573 (2249 jongens en 2324 meisjes) of bijna 77 pct. en in de districten 1378 (799 jongens en 579 meisjes) of ruim 23 pct.

Vergelijkt men deze cijfers met die op hetzelfde tijdstip van 1889, dan wijzen zij op eene vermeerdering te Paramaribo van 287 schoolgaande kinderen (94 jongens en 193 meisjes) en eene vermindering van 20 in de districten (alwaar tegenover eene vermeerdering van het aantal meisjes met 7, eene vermindering van het aantal jongens met 27 stond).

De schoolgaande kinderen waren op het einde van 1890 naar den leeftijd verdeeld als volgt:

103 beneden 7 jaar,

4765 van 7—12 » en

1083 boven 12 »

tegen 108, 4591 en 985 op gelijk tijdstip in 1889.

De verhouding van het onderwijzend personeel tot het aantal schoolgaande kinderen was te Paramaribo: 1 geëxamineerd onderwijzer of onderwijzeres op 50,3 leerlingen (tegen 1 op 47,1 in 1889) en in de districten 1 geëxamineerd onderwijzer op 59,9 leerlingen (tegen 1 op 53,8 in 1889).

Van het aantal schoolgaande jongens en van dat der meisjes tot het aantal van de schoolgaande kinderen was de verhouding als volgt: in de geheele kolonie 51,2 pct. jongens en 48,8 meisjes, te Paramaribo 49,2 pct. jongens en 50,8 meisjes, en in de districten 58 pct. jongens en 42 pct. meisjes.

Rekent men de schoolgaande kinderen beneden den leeftijd van 7 jaar niet mede, dan is de verhouding in de geheele kolonie 50,4 pct. jongens en 49,6 meisjes, te Paramaribo 48,4 pct. jongens en 51,6 meisjes, en in de districten 50,6 pct. jongens en 43,4 meisjes.

Wordt het aantal schoolgaande kinderen naar gelang van de verschillende scholen verdeeld, dan krijgt men tot uitkomst de volgende cijfers:

a. te Paramaribo en in de districten:			
voor rekening van	particulieren	898 kind. of	15,1 pct.
	het gouvernement	1939 »	» 32,6 »
op de gesubsidieerde scholen der	Moravische Broeders	1819 »	» 30,6 »
	Roomsch-Katholieke geestelijken	1295 »	» 21,8 »
b. te Paramaribo.			
voor rekening van	particulieren	895 »	» 19,6 »
	het gouvernement	1230 »	» 26,9 »
op de gesubsidieerde scholen der	Moravische Broeders	1288 »	» 28,2 »
	Roomsch-Katholieke geestelijken	1160 »	» 25,4 »
c. in de districten.			
voor rekening van	particulieren	3 »	» 0,2 »
	het gouvernement	709 »	» 51,5 »
op de gesubsidieerde scholen der	Moravische Broeders	531 »	» 38,5 »
	Roomsch-Katholieke geestelijken	135 »	» 9,8 »

Zooals blijkt uit het verslag van den inspecteur voor het onderwijs (bijlage *F* 1 en 2 van dit verslag) is de gemiddelde opkomst per dag en per 100 leerlingen in 1890 geweest: in de geheele kolonie 78, te Paramaribo 78 en in de districten 79.

Gerangschikt naar den aard der scholen, wijzen deze cijfers aan dat de gemiddelde opkomst in 1890 per 100 leerlingen was:

in de geheele kolonie.	te Paramaribo.	in de districten.	
85	85	—	op de niet gesubsidieerde particuliere scholen.
79	79	—	op de gesubsidieerde particuliere scholen.
74	72	79	op de gouvernementsscholen.
77	77	77	op de gesubsidieerde scholen der Moravische Broeders.
84	83	91	op de gesubsidieerde scholen der Roomsch-Katholieke geestelijken.

Het schoolbezoek was in de districten iets slechter dan in 1889.

De school van de Moravische Broeders bij de Boschnegers op Gansee telde op ultimo December 1890 45 leerlingen (19 jongens en 26 meisjes) en die op Kwatta Hédé 21 (16 jongens en 5 meisjes).

Op het einde van 1890 waren op de school voor kinderen van Britsch-Indische immigranten op plantage Mariënburg ingeschreven 87 leerlingen (62 jongens en 25 meisjes) en op die op plantage Waterloo 25 leerlingen, allen jongens.

Op de vier categorieën van bewaarscholen, namelijk op die van de Moravische broeders en van de Roomsch-Katholieke geestelijken voor kinderen van onvermogenden, op die van de Roomsch-Katholieke geestelijken voor andere kinderen en op die van verschillende particulieren, waren respectievelijk 196, 332, 89 en 123, te zamen 740 kinderen (350 jongens en 390 meisjes), dat is 43 meer dan in 1889.

Zooals hierboven is vermeld, bedroeg het getal scholen

te Paramaribo 24 en in de districten 21, waarvan de verdeeling is:

a. te Paramaribo:

5 gouvernementsscholen,

8 niet gesubsidieerde particuliere scholen,

2 gesubsidieerde particuliere scholen,

5 gesubsidieerde scholen der Moravische broeders,

4 gesubsidieerde scholen der Roomsch-Katholieke geestelijken.

b. in de districten:

13 gouvernementsscholen,

7 gesubsidieerde scholen der Moravische broeders,

1 gesubsidieerde school der Roomsch-Katholieke geestelijken.

Op het einde van 1890 waren de plaatsen van vestiging en de bevolking der scholen in de districten als volgt:

a. Gouvernementsscholen:

op de plantage Nieuw-Meerzorg . . .	74	leerlingen,
» het fort Nieuw-Amsterdam . . .	31	»
» den grond Berlijn.	54	»
» » » Hannover	49	»
» » » Onverwacht	41	»
» » » Onoribo	19	»
» de plantage la Rencontre	36	»
» het station Groningen	17	»
» den grond Hague.	38	»
» het dorp Totness	57	»
» den grond Weltevreden.	66	»
» » » Ma mère	70	»
te Nieuw-Nickerie	160	»
Totaal . . .	712	leerlingen.

b. Scholen der Moravische broeders:

op het etablissement Charlottenburg. .	68	leerlingen,
» » » Wederzorg . . .	35	»
» » » Leliëndaal . . .	49	»
» » » Cleva	42	»
» » » Bersaba	41	»
» » » Salem.	180	»
» » » Waterloo. . . .	116	»
Totaal . . .	531	leerlingen.

c. School der Roomsch-Katholieke geestelijken op het etablissement Maryshope 135 leerlingen.

Even als in vorige jaren werd ook in 1890 tweemaal gelegenheid gegeven tot het verkrijgen van akten van bekwaamheid om onderwijs te geven, en wel in April en October. Bij het eerste examen werden, na afloop van het schriftelijk gedeelte, al de candidaten, 5 voor den 4den rang en 1 voor den 3den rang, afgewezen.

Bij het tweede examen hadden zich aangemeld 21 candidaten, namelijk 14 voor den 4den rang en 7 voor den 3den rang. Twee candidaten, namelijk 1 voor den 4den rang en 1 voor den 3den rang, trokken zich terug, terwijl 1 candidaat voor den 4den rang op den laatsten dag van het schriftelijk examen wegbleef; van de overige candidaten werden na het mondeling examen nog 4 voor den 4den rang afgewezen.

De normaalschool telde op het einde van het jaar 36 kweekelingen, namelijk op den 1sten cursus 24 (15 mannelijke en 9 vrouwelijke) en op den 2den cursus 12 (10 mannelijke en 2 vrouwelijke), dit is 11 meer dan op gelijk tijdstip in 1889.

Aan het toelatingsexamen in October werd door 17 candidaten (9 jongens en 8 meisjes), allen voor den 1sten cursus, deelgenomen. Van deze werden afgewezen 3 jongens en 1 meisje.

De centraalschool der Moravische broeders had op ultimo December 1890 12 leerlingen. De ouderdom van den oudsten leerling was 18 en die van den jongsten 14 jaar, de gemiddelde leeftijd der leerlingen 16 jaar.

Bij de koloniale spaarbank stond in het begin van 1890 ten name van den inspecteur voor het onderwijs ingeschreven een bedrag van f 1381 (zijnde spaarpenningen, die voor ieder kind afzonderlijk f 1 nog niet hadden bereikt). Gedurende het jaar werd nog f 4886 door den inspecteur in de spaarbank gestort. Van het geheele bedrag, ad f 6267, werd (naarmate de spaarpenningen voor ieder kind afzonderlijk f 1 bereikten) op naam van scholieren overgeschreven f 4838, zoodat bij het einde van het jaar een bedrag van f 1429 ten name van den inspecteur bleef staan.

Bij den inspecteur werd van de invoering der schoolspaarbank (Mei 1882) tot ultimo December 1890 door onderwijzers gestort f 49 574, na aftrek van de uitkeeringen bij het sluiten van scholen als anderszins. Van dit bedrag werd f 48 013 op naam van scholieren overgeschreven.

Op het einde van 1890 namen aan het sparen deel 2942 scholieren, zijnde ruim 49 pct. van het getal schoolgaande kinderen, terwijl 1454 scholieren in het bezit van boekjes der koloniale spaarbank waren, zijnde ruim 24 pct. van het getal schoolgaande kinderen en ruim 49 pct. van het getal deelnemers aan het sparen.

Voor verdere bijzonderheden betreffende dit onderwerp wordt verwezen naar het hierbij als bijlage *F* 1 en 2 opgenomen verslag van den inspecteur voor het onderwijs en den daarbij behoorenden staat.

J. Burgerlijke geneeskundige dienst.

Te Paramaribo waren op ultimo December 1890 werkzaam 1 med. chir. et art. obstr. doctor, 1 med. doctor, tevens arts, 4 artsen, 4 divisie heelmeesters, tevens stedelijk heel- en vroedmeester, 1 stedelijk heelmeester, 14 apothekers en 7 geëxamineerde vroedvrouwen. Op gemeld tijdstip waren in de districten 6 divisie heelmeesters, tevens stedelijk heel- en vroedmeester, 6 divisie heelmeesters, tevens vroedmeester, 1 divisie heelmeester en 3 geëxamineerde vroedvrouwen, benevens een aantal vrouwen, die naar aanleiding van art. 23 der verordening van 21 Januari 1879 (*Gouvernementsblad* n°. 8) vergunning hebben om op plantages verloskundige hulp te verleenen.

Op 1 Januari 1890 telde de inrichting tot opleiding van jongelieden tot districtsgeneesheer en tot pharmaceut 8 leerlingen, te weten: 5 voor districtsgeneesheer en 3 voor pharmaceut Gedurende den loop van het jaar werd examen gedaan door de 3 candidaten voor de pharmacie en door 4 voor de geneeskunde; van de laatsten slaagde slechts 1, terwijl de 3 anderen alleen aan het theoretisch gedeelte voldeden. Voor den cursus 1890/1891 bleef slechts één leerling over.

De gezondheidstoestand in de kolonie was gedurende 1890 over het algemeen gunstig. Voor zoover betreft de in de kolonie plaats gevonden geboorten en sterfgevallen wordt verwezen naar hoofdstuk **B** van dit verslag.

Evenals ten vorigen jare bleef de kolonie verschoond van epidemische ziekten (zie hoofdstuk **C** van dit verslag). Wel heerschten in het begin van het jaar intermitteerende koortsen, catarrhale dysenterie en rheumatische ongesteldheden, terwijl in Coronie en Nickerie in de laatste helft van het jaar sporadische gevallen van mazelen en waterpokken zich voordeden.

Ten gevolge van de natte weersgesteldheid werd van de gelegenheid tot vaccinatie in het parc vaccinogène in

1890 niet zulk een ruim gebruik gemaakt als het jaar te voren.

Bij 189 van de 422 personen, die bij genoemde inrichting en in de districten ingeënt zijn, werd een goede uitslag verkregen; wat de overigen betreft, is de uitslag ongunstig geweest of onbekend gebleven.

In den loop van 1890 hebben in de kraaminrichting 10 verlossingen plaats gehad.

Op het etablissement Batavia aan de Coppename werden op het einde van 1890 79 leprozen verpleegd, te weten: 36 mannen, 31 vrouwen, 6 jongens en 6 meisjes. Behalve deze personen waren nog op dat etablissement 66 personen aanwezig, waaronder de directeur en de geneesheer met hunne gezinnen, de Roomsch-Katholieke geestelijken, de roeiers van den geneesheer en van de geestelijken, alsmede de gouvernements-arbeiders met hunne gezinnen.

Bij voortduring werden de lijders aan de yawsziekte (Frambosia) verpleegd in de inrichting op het station Groningen.

Tijdelijke opneming in afwachting van opzending naar Groningen vond plaats in het militair hospitaal. De resultaten waren niet steeds even bevredigend, zoodat nadere regeling van de verpleging van die patienten in overweging is.

K. Bouwdepartement.

Gedurende 1890 werden onder beheer van het bouwdepartement voorzieningen van beteekenis uitgevoerd aan de gebouwen voor het districtsbestuur op het station Frederiksdorp, aan het militair hospitaal, aan het gebouw dienende voor politie- of kazernewacht binnen het fort Zeelandia en aan de waschplaats voor militairen, aan het fabrieksgebouw van het departement der koloniale vaartuigen en aan de gymnastiekzaal bij de school voor uitgebreid lager onderwijs, terwijl onderscheidene gebouwen te Paramaribo en in de districten minder belangrijke herstellingen ondergingen.

Ten behoeve van het brandwezen werden drie putten gegraven en gemetseld, te weten één op den hoek van de Stoelmanstraat en de Wagewegstraat, één in de Weidestraat ter hoogte van het achtererf der Roomsch-Katholieke school aan de Burenstraat en één op den westelijken hoek van de Keizerstraat en de Wanicastraat.

Een gedeelte van de vestibule van het gebouw voor de administratie van financiën en het kantongerecht werd ingericht tot bureau voor den hypotheekbewaarder.

Aan lastdragers, tentvaartuigen, enz. ten dienste van de onderscheidene takken van beheer werden de noodige herstellingen verricht, terwijl eene sloep en twee opgeboeide corjalen werden vervaardigd.

L. Wegen en vervoermiddelen.

Gedurende 1890 werden de communicatiewegen in de districten voor zooveel doenlijk verbeterd en schoongemaakt, terwijl al het mogelijke is verricht om de kreken in bevaarbaren staat te houden.

De baggerwerken in het kanaal van Saramacca werden in den loop van het jaar gestaakt en de toen nog beschikbare middelen zijn uitsluitend besteed voor het schoonhouden van dit vaarwater.

Koloniale vaartuigen. Behalve voor den gewonen veertiendaagschen maildienst naar Demerary werd de *Curaçao* onder meer nog gebezigd:

voor inspectiereizen van den Gouverneur naar de districten Nickerie, Coronie, Suriname en Saramacca;

voor het afhalen van stembussen van Nickerie en Coronie;

voor het vervoeren van Britsch-Indische immigranten uit het Engelsche schip *Erne* van het fort Nieuw-Amsterdam naar Paramaribo;

voor eene reis van den bisschop, den heer W. A. F. Wulfingh, naar het etablissement Batavia;

voor eene dienstreis van den chef van den militairen geneeskundigen dienst naar Saramacca.

In Februari 1890 onderging het vaartuig belangrijke reparatiën in het dok van de firma Sproston in Demerary, en in December werd het in dat dok weder schoongemaakt en geschilderd.

De stoomketels vereischten voortdurend herstellingen en de steunbouten en vlampijpen moesten gaandeweg worden verwisseld.

Het stoomschip *Nederland* deed, evenals in 1889, den rivierdienst op de Cottica en de Commewijne.

Tevens werd het vaartuig gebezigd voor het verwisselen van tonneboeien, voor het slepen van het Engelsch schip *Erne* van het fort Nieuw-Amsterdam naar Braamspunt, voor inspectiereizen van den Gouverneur naar verschillende districten en voor het overvoeren van Britsch-Indische immigranten uit het schip *Rhine* van fort Nieuw-Amsterdam naar Paramaribo.

Voorts werd de *Nederland*, van 17 November tot 3 December, ter beschikking gesteld van de Société Française des Télégraphes sous marins voor het leggen van den rivierkabel.

Behalve kleine voorzieningen aan den stoomketel, ten gevolge van het lekken van de stuiknaden, onderging het schip in 1890 geene bijzondere reparatiën.

De stoombarkas *Wilhelmina* werd tot Juli 1890 gebezigd voor den rivierdienst op de Suriname en de Commewijne. Na dien tijd verviel eerstvermelde dienst en deed het vaartuig geregeld tweemaal 's weeks dienst op de Cottica.

Het Amerikaansche schip *Rocky Glean*, dat aan lager wal zat, werd door de *Wilhelmina* afgehaald, terwijl de *Eugène Hale* er mede naar Mariënburg werd gesleept.

Het vaartuig werd in 1890 tweemaal op de sleephelling gehaald, schoongemaakt en geschilderd, en onderging eenige herstellingen.

De stoombarkassen *Suriname*, *Cottica*, *Para* en *Creool II* verkeeren in goeden staat van onderhoud. Gedurende 1890 werden deze vaartuigen voor dienstreizen van hoofdambtenaren en commissiën, alsmede voor andere diensten gebezigd.

De schoener *Nickerie* onderhield de gemeenschap met de *Marowijne* en deed twee mailreizen naar Demerary.

Tevens werd het vaartuig gebezigd om gedurende de reparatie aan den kotter *Saramacca* voor Coronie te liggen, ten einde de gemeenschap met den wal te onderhouden; ook werd het eenigen tijd gebezigd als lichtschip.

In 1890 werd de *Nickerie* eenige malen opgehaald, schoongemaakt en voor zooveel noodig gerepareerd.

De kotter *Saramacca*, die nog steeds gebezigd wordt om de communicatie met den wal in Coronie te onderhouden, onderging in 1890 belangrijke reparatiën.

M. Financieele zaken.

Muntwezen. Bij verordening van 19 November 1890 (*Gouvernementsblad* n°. 27) werd tusschen het 1ste en 2de lid van art. 14 der verordening van 26 Juni 1889 (*Gouvernementsblad* n°. 19), waarbij aan de Surinaamsche bank vergunning wordt verleend om opnieuw in de kolonie Suriname als circulatie-bank werkzaam te zijn, een nieuw lid toegevoegd luidende:

» De waarde van het muntmateriaal wordt, na ingewonnen advies van de directie te Paramaribo, bij besluit van den Gouverneur bepaald."

Deze waardebepaling geschiedde bij besluit van 2 Maart 1891, litt. A, n°. 1632 (*Gouvernementsblad* n°. 8) en wel voor goud op f 1647,50 en voor zilver op f 80, beide per kilogram fijn.

Begrooting. De koloniale huishoudelijke begrooting voor het dienstjaar 1891 werd voorloopig vastgesteld bij verordening van 15 Juli 1890 (*Gouvernementsblad* n°. 12) en definitief bij de wet van 25 Februari 1891 (*Staatsblad* n°. 65 en *Gouvernementsblad* 1891 n°. 10).

Volgens de tot dusver bekende uitkomsten van den dienst van 1890, opgenomen in bijlage *J* van dit verslag, hebben in dat jaar de ontvangsten f 211 320,75[5] *meer* en de uitgaven f 297 035,97[5] *minder* dan de raming bedragen, zoodat slechts eene bijdrage van f 9 304,74 uit 's Rijks schatkist zal noodig zijn in stede van het geraamde bedrag van f 306 340,61[5].

De Surinaamsche begrooting van 1889 onderging bij de wet van 31 December 1890 (*Staatsblad* n°. 200 en *Gouvernementsblad* 1891 n°. 5) eenige wijzigingen die het eindcijfer onveranderd lieten.

Het slot der rekening van de koloniale uitgaven en ontvangsten over 1885 werd vastgesteld bij de wet van 3 Januari 1891 (*Staatsblad* n°. 1 en *Gouvernementsblad* n°. 6).

Belastingen. Bij verordening van 4 October 1891 (*Gouvernementsblad* n°. 1) werden de begrafenisrechten herzien en op nieuw vastgesteld. Hierbij werd onder meer bepaald dat het begrafenisrecht vóór de begrafenis moet worden betaald.

Deze bepaling strekte om te voorkomen dat men zich aansprakelijk stelde voor de begrafenisrechten en ze later toch niet betaalde, waardoor de koloniale kas nadeel leed.

Voorts werden bij verordening van 4 October 1890 (*Gouvernementsblad* 1891 n°. 2), met buitenwerkingstelling van die van 24 Februari 1887 (*Gouvernementsblad* n°. 17), bepalingen omtrent den accijns op het binnenlandsch gedistilleerd vastgesteld.

De volgende staat bevat een overzicht van de opbrengst van de voornaamste belastingen in de laatste 10 jaren:

Dienstjaar.	Invoer-rechten.	Uitvoer-rechten.	Accijns op het binnenlandsch gedistilleerd.	Personeel.	Patent-recht.	Belasting op de huurwaarde der huizen.	Erf- en grondpacht en concessie-recht.	Tonnen-geld der schepen.	Zegel-recht.	Successie- en overgangs-rechten.
1881. . . .	f 392 046	f 194 206	f 85 754	f 85 416	f 70 073	f 22 287	f 68 701	f 35 219	f 28 870	f 19 865
1882. . . .	437 982	177 344	85 437	79 463	69 062	22 067	63 597	30 765	40 173	2 203
1883. . . .	438 621	205 622	91 924	76 052	71 600	18 944	74 677	33 765	41 590	3 502
1884. . . .	465 627	188 748	96 340	80 802	82 733	27 023	57 910	30 676	43 706	7 684
1885. . . .	428 967	153 617	92 803	86 152	79 691	30 239	82 334	23 328	44 778	1 933
1886. . . .	408 612	123 048	94 903	116 734	76 679	30 620	86 244	23 100	42 425	4 515
1887. . . .	541 935	134 140	103 025	106 774	76 947	28 924	11 446	22 427	33 455	11 456
1888. . . .	522 313	118 333	120 967	99 018	48 253	28 214	104 935	8 897	36 263	10 099
1889. . . .	651 776	113 680	112 601	90 839	49 283	29 949	101 205	8 244	27 183	11 860
1890. . . .	719 543	110 275	122 519	89 065	53 143	32 293	86 244	8 525	43 340	11 090

Uit dezen staat blijkt dat in 1890 de invoerrechten, de accijns op het binnenlandsch gedistilleerd, het patentrecht, de belasting op de huurwaarde der huizen, het tonnengeld der schepen en het zegelrecht meer hebben opgebracht dan in het jaar 1889.

Koloniale spaarbank. Volgens opgaven van de beheerders, bedroeg op 31 December 1889 het totaal te goed der inleggers. . . . . f 427 375,25

In 1890 werden ingelegd 241 373,30

f 668 748,55

Aan rente werd op 31 December 1890 als kapitaal bijgeschreven 7 850,18

f 676 598,73

Gedurende 1890 werd een bedrag van f 147 959,75 teruggenomen, terwijl werd afgeschreven het in het vorig verslag vermelde bedrag van f 95 126,34[5], uitmakende de spaarpenningen van de in 1889 per *Jumna* naar Calcutta teruggekeerde koelies.

Het aantal inlagen in 1890 was 5129 en dat der lichtingen 2041, of 375 inlagen meer en 19 lichtingen minder dan in 1889. Het aantal uitgegeven nieuwe boekjes bedroeg 1166 en dat der ingetrokkenen 847, of respectievelijk 127 en 244 meer dan in 1889.

In 1890 beliepen de onkosten f 5 069,18. Hieronder is begrepen een bedrag van f 1 578,89[5] voor kosten vallende op de belegging van de gelden in Nederland.

De gelden zijn, volgens het reglement, ingeschreven in de Grootboeken der Nationale Werkelijke Schuld en voor een deel belegd in aandeelen der geldleening tot bevordering der immigratie ten laste der kolonie Suriname.

Op deze belegging werd eene rente van f 14 559,19 te goed gemaakt.

Het kassaldo was op 31 December 1890 f 9 145,09[5].

N. Personeele verordeningen omtrent alle landsdienaren.

In de overeenkomst met de maatschappij »Koninklijke West-Indische Maildienst" betreffende het vervoer van Gouvernements-passagiers tusschen Nederland, Suriname en Curaçao zijn in het afgeloopen jaar eenige weinig belangrijke wijzigingen gebracht ten aanzien van de tarieven. In verband daarmede moesten ook eenige Koninklijke besluiten aangaande den overtocht van Gouvernements-passagiers, waarin met de overeengekomen tarieven was rekening gehouden, eene wijziging ondergaan. Die wijzigingen werden opgenomen onder n°s. 9, 10 en 11 van het Gouvernementsblad van 1890.

O. Immigratie en kolonisatie.

§ 1. *Immigratie.*

De zeer uitvoerige bepalingen ter bescherming van Britsch-Indische immigranten, die tot dusver in Suriname golden, betroffen alleen de onder contract verbonden arbeiders. Thans zijn echter bij koloniale verordening van 9 October 1890 (*Gouvernementsblad* n°. 35) ook gelijksoortige bepalingen uitgevaardigd in het belang van immigranten die, na hunne werkovereenkomst vervuld te hebben, in de kolonie gevestigd en werkzaam blijven.

Nadat den 11den October 1890 in het Gouvernements-Advertentieblad de voorwaarden waren afgekondigd, waarop door tusschenkomst van het koloniaal bestuur voor het verschepingsseizoen 1891/1892 arbeiders uit Britsch-Indië konden verkregen worden, werden 18 aanvragen ingediend, voor 540 als volwassen berekende immigranten, ten behoeve van 22 plantages (7 suiker- en 15 cacao- en koffieplantages).

Ook voor het genoemde verschepingsseizoen werd weder bij verordening van 8 April 1891 (*Gouvernementsblad* n°. 11)

van toepassing verklaard de verordening van 28 Februari 1883 (*Gouvernementsblad* n°. 3), houdende wijziging van de verordening betreffende de oprichting van een immigratiefonds.

Als immigratie-agent te Calcutta werd, overeenkomstig het in 't Verslag van 1889 (blz. 16) vermelde plan, bij resolutie van 12 September 1889 benoemd de Nederlandsche consul aldaar, de heer J. C. T. Reelfs, die den 1sten Mei 1890 de tijdelijk aan den heer P. Charriol opgedragen functiën overnam.

Na de in het vorig Verslag vermelde werd en in 1890 nog 752 immigranten in Suriname aangevoerd, waarvan uit Barbados 22 (16 mannen, 4 vrouwen, 1 jongen en 1 meisje beneden 10 jaren), door een contract voor 2 jaren verbonden ten behoeve van de plantage Goudmijn; voorts werden er 636 uit Britsch-Indië aangevoerd en 94 uit Java.

De Britsch-Indische immigrantsn (393 mannen, 154 vrouwen, 28 jongens en 27 meisjes van 2 tot 10 jaren en 34 kinderen beneden dien leeftijd) werden aangebracht met het Engelsche schip *Rhine*, dat na eene reis van 93 dagen op 12 November 1890 voor het fort Nieuw-Amsterdam ten anker kwam. Het schip was van Calcutta vertrokken met 633 immigranten (394 mannen, 155 vrouwen, 28 jongens en 27 meisjes van 2 tot 10 jaren en 29 kinderen beneden dien leeftijd), doch op reis en bij aankomst waren 5 kinderen geboren, terwijl 1 man en 1 vrouw op reis overleden waren. Op het genoemde schip was aan 2 mannen en 1 vrouw op hun eigen kosten passage verleend.

De 94 Javasche immigranten waren aangeworven voor rekening van de Nederlandsche Handelmaatschappij, om gedurende 5 jaren veld- of fabriekarbeid op de plantage Mariënburg te verrichten. Eerst kwamen er in Augustus 1890 44 (15 gehuwde paren, waaronder 2 mandoers en voorts 11 mannen, 1 vrouw en 2 kinderen. Zij zagen er over het algemeen gezond uit en werden allen voor den arbeid geschikt bevonden. Daarna volgden in de maand September 32 mannen en 15 vrouwen. Van deze immigranten, die er zeer onzindelijk en haveloos uitzagen, moesten 9 wegens ziekte in het militair hospitaal worden opgenomen. De overigen waren, hoewel velen in lichten graad aan huiduitslag of scabias leden, voor den arbeid geschikt. Gedurende de maanden October en November kwamen nog 3 mannen aan, waarvan 1 wegens ziekte naar het militair hospitaal moest worden gezonden.

De terugvoer van Britsch-Indische immigranten had, evenals in 1889, met het Engelsch schip *Jumna* plaats. Gemeld schip vertrok van Suriname op 6 September 1890 met 570 immigranten, te weten: 333 mannen en 116 vrouwen, 59 jongens en 39 meisjes van 1 tot 10 jaren en 23 kinderen beneden dien leeftijd. De waarde van de versierselen dezer immigranten werd geschat op f 12 746, terwijl aan spaarpenningen een bedrag van f 71 675,18 naar Calcutta werd overgemaakt. De *Jumna* kwam 13 Maart 1891 te Calcutta aan en de immigranten werden den volgenden dag geland, terwijl zij op weinige uitzonderingen na zich allen in eenen goeden gezondheidstoestand bevonden. Op de reis hadden 9 sterfgevallen en 5 geboorten plaats.

Op 1 Januari 1890 waren in de kolonie onder contract verbonden 4204 Britsch-Indische immigranten, te weten: 2524 mannen, 789 vrouwen, 473 jongens en 418 meisjes.

Dit aantal vermeerderde: door aanvoer met 760 mannen, 306 vrouwen, 116 jongens en 82 meisjes, door geboorte met 63 jongens en 51 meisjes, door reëngagement met 429 mannen, 32 vrouwen, 25 jongens en 20 meisjes, en door terugkeer van desertie met 7 mannen en 2 vrouwen. Tegenover deze vermeerdering staat eene vermindering: door overlijden met 48 mannen, 9 vrouwen, 19 jongens en 15 meisjes, door ontslag na geëindigden diensttijd met 433 mannen, 145 vrouwen, 88 jongens en 91 meisjes, door desertie met 16 mannen en 1 vrouw, door ontbinding van het contract met 3 mannen, door afkeuring en terugzending naar Britsch-Indië met 5 mannen en 3 vrouwen.

Voorts werden van het aantal weezen, ten gevolge van meerderjarigheid, 9 afgeschreven, waarvan 4 als mannen, 4 als vrouwen en 1 als meisje in de registers van het immigratie-departement te boek stonden. Eindelijk werden nog 13 jongens en 10 meisjes, die den ouderdom van 15 jaren hebben bereikt, in de rubrieken mannen en vrouwen overgeschreven.

Ten gevolge van de hiervoren vermelde mutatiën waren op het einde van het jaar 1890 onder contract verbonden 5210 Britsch-Indische immigranten, te weten: 3213 mannen, 966 vrouwen, 567 jongens en 464 meisjes.

Er werden gedurende 1890 15 huwelijken tusschen Britsch-Indische immigranten gesloten en bij deze huwelijken 15 kinderen gewettigd.

Het aantal der geboorten overtrof dat van de sterfte met 91, en bedroeg 12.99 percent van het getal vrouwen, welke verhouding gunstig te noemen is wanneer men in aanmerking neemt het gering aantal vrouwen, 306 op de 1000 mannen.

Het sterftecijfer bedroeg nagenoeg 1.93 ten honderd van de gemiddelde Britsch-Indische immigrantenbevolking. Wanneer men 6 accidenteele sterfgevallen aftrekt, wordt het sterftecijfer teruggebracht op 85, of 1,83 ten honderd van de sterkte der bevolking.

Gedurende 1890 werden op de voorwaarden van de publicatie van 1 Augustus 1863 (*Gouvernementsblad* n°. 23) aan 2 gewezen immigranten uit West-Indië, aan 2 uit China en aan 39 uit Britsch-Indië landerijen uit 's lands domein tot uitoefening van den kleinen landbouw afgestaan.

Bij de koloniale spaarbank was op het einde van 1890 door 1248 Britsch-Indische immigranten f 196 775,18⁵ belegd; hieronder is de rente begrepen.

Ten opzichte van de in 1890 in Suriname aangevoerde immigranten uit Barbados en uit Java valt het volgende mede te deelen.

Het aantal van eerstgemelde immigranten verminderde door overlijden met 1 man en door desertie eveneens met 1 man, zoodat op 31 December aanwezig waren 14 mannen, 4 vrouwen, 1 jongen en 1 meisje. Deze immigranten voldoen tot dusverre niet aan de verwachtingen en worden van minder gehalte geacht dan de Britsch-Indische koelies.

Wat de immigranten uit Java betreft, hun aantal verminderde door overlijden slechts met 1 vrouw; er bleven dus op 31 December 1890 in de kolonie aanwezig 61 mannen, 30 vrouwen, 1 jongen en 1 meisje.

Deze immigranten zijn op de plantage Mariënburg gehuisvest in eene door hen zelven van inlandsche materialen gebouwde kampong, welke kampong reeds in Februari 1891 moest worden verlaten, doordien de bamboe, waarmede de hutten gebouwd waren, door een insekt werd vernield.

Van de aankomst in de kolonie af werden de vrouwen in het veld te werk gesteld, terwijl de mannen onder opzicht van de 2 mandoers en een tolk tot November 1890 werden gebezigd tot den bouw van de hutten, die de kampong uitmaakten.

De vrouwen waren vrolijk en opgeruimd en leefden in zóó goede verstandhouding dat zij elkander dikwijls in den arbeid hielpen. Daar het werk hun echter vreemd was, werd door haar niet veel verricht.

De mannen daarentegen waren, toen zij na den bouw van de kampong in het veld werden te werk gesteld, onwillig en verlieten het werk spoedig of bleven met de gereedschappen bij het werk zitten, zeggende dat zij een vast dagloon genoten en slechts zooveel wilden werken als zij zelven verkozen. In deze houding kwam echter van lieverlede verbetering, en hoewel de tijd nog te kort is om ten aanzien van hunnen arbeid met volle zekerheid eene conclusie te kunnen maken, is het oordeel van het gezagvoerend en werkgevend personeel op Mariënburg gunstig; zij toonen nu stille en gewillige arbeiders te zijn.

In het veld maken zij hunne taken met betrekkelijk weinig toezicht op zeer bevredigende wijze af; zij gebruiken echter daarvoor meer tijd dan de Britsch-Indische immigranten. Daar zij echter niet van schranderheid zijn ontbloot, voldoen zij beter als werkers op den spoorweg en als sjouwers in het pakhuis, en zullen zij de plaats der Chineezen bij het verrichten van fabriekarbeid, waarbij eenigermate eigen oordeel te pas komt, kunnen vervullen.

Hun gedrag is over het algemeen goed. Zij zijn vreedzaam van aard en verdraagzaam in den omgang met elkander en met de andere arbeiders.

Voor meer bijzonderheden wordt verwezen naar het hierbij gevoegde verslag van den agent-generaal. (Bijlagen *J* ¹⁻³).

§ 2. *Kolonisatie.*

Het aantal kolonisten, afkomstig van de in 1854 opgeheven Europeesche kolonisatie te Groningen aan de Saramacca, bedroeg op 1 Januari 1890 139, te weten: 32 mannen, 34 vrouwen, 38 jongens en 35 meisjes.

Dit aantal vermeerderde door geboorte met 4 jongens en 2 meisjes en verminderde door overlijden met 1 man en 1 jongen, zoodat op het einde van 1890 aanwezig waren 143.

Hun veestapel bestond op laatstgemeld tijdstip uit 646 runderen, 19 paarden, 11 muilezels, 59 steenezels, 20 varkens en eenig pluimvee.

Gedurende 1890 heerschte veel ziekte onder het rundvee, waarvan vele sterfgevallen het gevolg waren.

P. Nijverheid.

§ 1. *Ontginning van delfstoffen.*

Een overzicht van het aantal concessiën in 1890 voor de goudindustrie uitgegeven en van de oppervlakte van de gronden, waarop zij betrekking hebben, wordt in onderstaande tabel aangetroffen:

LIGGING.	AANTAL CONCESSIËN IN 1890 VERLEEND.			GROOTTE (IN HECTAREN) VAN DE GEZAMENLIJKE CONCESSIËN.		
	Voor perceelen reeds vroeger uitgegeven.	Voor nieuwe perceelen.	Totaal.	Voor perceelen reeds vroeger uitgegeven.	Voor nieuwe perceelen.	Totaal.
In Boven-Suriname	94	118	112	107 405	48 769.5	156 174.5
In Boven-Saramacca	32	57	89	15 362	41 412	56 774
Aan de Boven-Marowijne . .	14	14	28	12 600	20 075	32 675
	140	189	329	135 367	110 256.5	245 623.5

Van de hernieuwde concessiën vallen 51 en van de nieuwe 32 perceelen in de categorie van 25 cents per hectare en 48 van de eerste soort en 18 van de tweede soort in die van 50 cents per hectare (art. 9 der verordening van 7 September 1882 *Gouvernementsblad* n°. 19).

In de eerste vier maanden van 1891 werden tot voormeld doel:

a. verleend 55 concessiën met eene gezamenlijke oppervlakte van 26 548 hectaren en wel aan of in de nabijheid van de:

	concessiën.	hectaren.
Boven-Marowijne	3	1000
Boven-Suriname	41	20 893
Boven-Saramacca	11	4655

b. hernieuwd 24 concessiën met eene gezamenlijke oppervlakte van 18 136,4 hectaren, en wel aan of in de nabijheid van de:

	concessiën.	hectaren.
Boven-Marowijne	4	1400
Boven-Suriname	12	12 507,92
Boven-Saramacca	8	4228,48

Van de hernieuwde concessiën vallen 11 en van de nieuwe 1 in de categorie van 25 cents en voorts van de eerste soort 10 en van de tweede soort 14 in die van 50 cents.

Onder de hiervoren bedoelde, in 1890 verleende concessiën zijn er 31 welke naar aanleiding van de verordening van 11 Maart 1889 (*Gouvernementsblad* n°. 8) voor langer dan één jaar zijn verleend en wel aan of in de nabijheid van:

de Boven-Marowijne	1 van	40 jaren,			500	H. A.
» » Suriname	22 »	40	»	te zamen	16 258.4	»
	1 »	10	»		500	»
	1 »	5	»		1250	»
	1 »	2	»		200	»
» » Saramacca	5 »	40	»		2670	»

Onder de concessiën, welke in de eerste vier maanden van 1891 verleend werden, zijn er 2 voor langer dan een jaar verleend, en wel aan of in de nabijheid van:

de Boven-Suriname 1 van 40 jaren 4801 H. A.
» » Saramacca 1 » 40 » 350 »

In 1890 werden 4 vergunningen tot het doen van onderzoek naar de aanwezigheid van delfstoffen verleend, te zamen betrekking hebbende op 70 000 hectaren en aldus verdeeld:

aan de Saramacca. . . . 1 voor 10 000 hectaren;
» » Coppename . . . 1 » 20 000 »
» » Nickerie . . . . 2 » 40 000 »

Naar de aangiften door belanghebbenden bij de districtscommissarissen gedaan, bedroeg de hoeveelheid goud, welke in 1890 gevonden werd aan of in de nabijheid van de:

Boven-Suriname. . . .	543 492,25 gram;
» Saramacca . . .	183 863 »
» Marowijne . . .	86 996,5 »
Totaal . .	814 351,75 gram.

hetgeen, berekend tegen f 1,37 per gram, eene waarde vertegenwoordigt van f 1 115,662.

Gedurende het 1ste kwartaal 1891 werd volgens de gemelde aangiften gevonden aan of in de nabijheid van de:

Boven-Suriname	. . . 91 736,5	gram;
» Saramacca	. . . 35 878	»
» Marowijne	. . . 8 800	»
Totaal	. . 136 414,5	gram.

hetgeen, naar gemelden koers berekend, eene waarde van f 186 887,86[5] vertegenwoordigt.

In 1890 was de uitvoer 952 022$^{7}/_{10}$ gram, volgens den prijs van f 1,37 per gram eene waarde van f 1 304 271,10 vertegenwoordigende. Hiervan werd uitgevoerd naar Nederland 852 642,5 gram, naar Groot-Brittannië 71 652,5 gram, naar Amerika 20 598,5 gram, naar Demerary 396$^{7}/_{10}$ gram, naar Frankrijk 6000 gram en naar andere plaatsen 732,5 gram.

De aangegeven waarde van den uitvoer van goud van den aanvang der industrie tot en met 1889 bedroeg blijkens het laatste verslag f 12 472 808,35.

Dit cijfer klimt alzoo door den uitvoer in 1890 tot f 13 777 079,45.

Van 1 Januari tot 30 April 1891 bedroeg de uitvoer 277 624 gram, vertegenwoordigende eene waarde van f 380 344.

Hiervan werd uitgevoerd in:

Januari 1891. . . .	104 744	gram;
Februari »	36 594	»
Maart »	64 320	»
April »	71 966	»

Door de heeren Gonggrijp en Van Rietschoten is, nadat hun daartoe in Februari 1890 vergunning was verleend, in de beddingen van onderscheidene rivieren en kreken met eene stoombaggermachine een onderzoek ingesteld naar de aanwezigheid van goud en andere edele metalen. Dit onderzoek heeft geene bevredigende resultaten opgeleverd en de werkzaamheden zijn dientengevolge gestaakt.

§ 2. *Landbezit, landbouw en andere ondernemingen.*

In 1890 zijn in allodialen eigendom en erfelijk bezit afgestaan 387,0777 hectaren, waarvan 0,3377 hectare te Paramaribo.

In onderscheidene districten werd aan 16 personen vergunning verleend tot het kappen en bewerken van timmerhout over eene totale uitgestrektheid van 7300 hectaren tegen eene retributie van 10 cents per hectare.

Op dezelfde voorwaarde werd aan 2 personen eene uitgestrektheid van 239,13 hectaren afgestaan voor vischvangst en vischcultuur.

Onder de voor den kleinen landbouw in huur uitgegeven perceelen zijn begrepen 284,77 hectaren, welke kosteloos zijn afgestaan aan gewezen immigranten en met hen gelijkgestelden krachtens de publicatie van 1 Augustus 1863 (*Gouvernementsblad* n°. 23).

In de bij dit verslag gevoegde bijlage *K* zijn de uitkomsten van den landbouw in 1890 vermeld en ter vergelijking ook opgaven over 1888 en 1889 opgenomen. De gebruikelijke opgaven betreffende de verschillende plantages en gronden, waarop suiker, cacao en andere producten verkregen werden, zijn vervat in de bijlagen *L*, *M*, *N* en *O*.

Aan die staten wordt het onderstaande ontleend.

In 1891 werd op 14 plantages suiker geproduceerd, op 98 was cacao de hoofdcultuur, op 487 kleinere plantages en gronden werden zoowel cacao als andere producten van den kleinen landbouw geteeld, terwijl op 5 plantages en 219 kleinere plantages en gronden uitsluitend bananen, koren, rijst en aardvruchten werden verbouwd.

In bebouwing waren bij het einde van 1890 op suikerplantages 2192,37 hectaren of 115,03 hectaren minder dan bij het einde van 1889, waaronder begrepen zijn 90,58 hectaren, waarop andere producten dan suiker werden verbouwd; op de cacao- an andere plantages en gronden 12 146 hectaren of 2161 hectaren minder dan bij het einde van 1889, terwijl in aanleg waren (en dus nog geen product opleverden) 917,4 hectaren.

Bij eene vergelijking van de productie van 1890 met die van 1889, blijkt dat in 1890 *meer* verkregen werden:

535 119	kilogram	muscovado-suiker;
70 034	»	vacuumpan-suiker;
464 902	liters	melasse;
65 169	»	rum;
2 471,5	kilogram	cacao;
31 540	bossen	bananen;
37 038	stuks	cocosnoten,

en daarentegen *minder* dan in 1889:

2 889	kilogram	koffie;
6 576,5	»	rijst;
61 120	»	aardvruchten; en
12 990,5	»	koorn.

Wordt de muscovado- en de vacuumpansuiker bijeen gerekend, dan vindt men eene vermeerdering van 605 153 kilogram suiker.

Op ultimo December 1890 waren werkzaam:

op de suikerplantages 2396 immigranten en 1895 niet-immigranten, tegen 1809 en 2310 op ultimo December 1889;

op de plantages en gronden waar cacao werd geoogst 1889 immigranten, 2687 niet-immigranten, benevens 1445 eigenaren en 1803 pachters, die den kleinen landbouw uitoefenden, tegen 1429, 2362, 954 en 1187 op ultimo December 1889;

op de bananenplantages en op de gronden alwaar de cacao-cultuur niet gedreven wordt 30 immigranten, 115 niet-immigranten, benevens 371 eigenaren en 1157 pachters, die den kleinen landbouw uitoefenden, tegen 44, 77, 549 en 1373 op ultimo December 1889;

op de gronden alwaar wel werd geteeld doch niet geoogst, 5 niet immigranten, benevens 46 eigenaren en 178 huurders, die den kleinen landbouw uitoefenden;

derhalve in het geheel 14 017 arbeiders en met hen gelijkgestelden.

Hierbij behooren nog gevoegd te worden de blijkens den staat van betrekkingen, beroepen, ambachten, enz. (bijlage *B*) te Paramaribo woonachtige 656 landbouwers en 601 veld- en fabriekarbeiders, die voor een groot deel op de nabij de stad gelegen plantages Tourtonne, Ma Retraite, Kwatta en op onderscheidene andere plantages en gronden in Beneden-Para gaan arbeiden.

Het totaal van de plantage-arbeidersbevolking bedroeg alzoo 15 274 hoofden.

De bijlagen *P*, *Q* en *R* bevatten opgaven betreffende den verrichten arbeid en het verdiende loon. Daaruit blijkt dat in 1890 door creolen en andere vrije arbeiders 312 351 taken werden verricht op plantages waar geen immigranten gevestigd zijn en 638 785 taken op die waar immigranten werkten, en dat op eerstgemelde plantages f 223 117,96 en op laatstgemelde f 491 542,22 aan loon is uitbetaald, terwijl bovendien nog een bedrag van f 29 610,21 betaald werd, waarvan niet is opgegeven door hoeveel arbeiders en voor hoeveel taken het is genoten.

Bijaldien bij deze cijfers gevoegd worden de, blijkens bijlage *R*, door de immigranten verrichte 625 542 taken en het door hen verdiende loon ten bedrage van f 424 014,61, dan blijkt dat op de plantages, waar de groote landbouw wordt gedreven, in 1890 verricht zijn 1 576 678 taken, ongerekend den arbeid der ploegarbeiders, en dat voor dien arbeid en voor het door de ploegarbeiders geleverde werk aan loon is uitbetaald f 1 168 285,70.

Bij vergelijking met die van 1890 wijzen deze cijfers eene vermeerdering aan van 40 468 taken en van f 31 100,68 aan loon.

Op ultimo December 1890 waren door het Gouvernement 1898,3862 hectaren, verdeeld in 1728 perceelen, aan 1723 personen in huur afgestaan, waarvan 689 perceelen met eene oppervlakte van 97,2477 hectaren te Paramaribo gelegen zijn. Het aantal huurders daarvan bedroeg 726. De overige 1039 perceelen (1801,1385 hectaren) zijn ter uitoefening van den kleinen landbouw uitgegeven aan 997 personen, waaromtrent de volgende nadere opgave kan worden verstrekt.

DISTRICTEN.	Aantal perceelen.	Oppervlakte in hectaren.	Aantal huurders.
Beneden-Suriname en Para.	146	187.8648	128
Boven-Suriname en Para	189	265 8648	149
Commewijne . . .	45	83	47
Beneden-Saramacca .	335	708.96	344
Boven-Saramacca . .	20	325.5	23
Coronie	211	177.1829	214
Nickerie	64	119.7263	70
Marowijne	29	41.0397	22

Uit het onderstaand staatje, hetwelk tevens, ter vergelijking, opgaven over 1889 bevat, blijkt hoevele van de bovenbedoelde perceelen en huurders zich bevonden op de centrale, door het Gouvernemendt aangelegde vestigingsplaatsen.

CENTRALE VESTIGINGSPLAATS.	Aantal perceelen.		Verhuurde oppervlakte in hectaren.		Aantal huurders.	
	1889.	1890.	1889.	1890.	1889.	1890.
Bij het fort Nieuw-Amsterdam (Beneden-Suriname).	110	110	107	109	92	90
Op Domburg. . . . . . . (Boven-Para).	171	171	228	233	131	149
» Geertruidenberg . . . . (Boven-Cottica).	7	7	9	9	9	9
» Voorzorg. . . . . . . (Beneden-Saramacca).	33	33	66	66	34	34
» Totness . . . . (Coronie).	173	211	105	177	179	214
	494	532	515	594	445	496

In aansluiting aan het medegedeelde in het vorig verslag kan worden bericht dat de firma GARNETT en WINTER voortgaat op groote schaal balata te exploiteeren aan de Corantijn-, Nickerie- en Maratakkarivieren.

Krachtens resolutie van 4 September 1890, litt. A, n°. 5731, werd eene inschrijving geopend voor de verpachting van twee terreinen, en wel:

1°. een terrein groot ± 30 000 H.A., gelegen aan den rechteroever van de Coesewijne;

2°. een terrein groot ± 29 200 H.A., gelegen ten noordwesten van de stad Paramaribo.

Voor het eerste perceel heeft zich slechts één gegadigde, de heer E. DRÄNGER, opgedaan, aan wien sedert het perceel is verpacht; terwijl voor het tweede perceel niet is ingeschreven.

Gedurende 1890 is eene hoeveelheid van 76 326,5 K.G. balata uitgevoerd, vertegenwoordigende eene waarde van f 95 407.

§ 3. *Veeteelt.*

Op ultimo December 1890 bedroeg de veestapel, blijkens bijlage *S*, 3856 runderen, 237 paarden, 68 muildieren, 307 ezels, 369 schapen, 596 geiten en 2411 varkens.

Vergeleken met 1889 is er eene vermeerdering van 6 ezels en 246 varkens en eene vermindering van 170 runderen, 7 paarden, 11 muildieren, 93 schapen en 66 geiten.

§ 4. *Kleine neringen.*

In 1890 waren er, volgens de opgaven der districts-commissarissen, 144 winkels, 17 bakkerijen, 90 slijterijen en tapperijen van gedistilleerd en 5 slachterijen in de districten. Onder de gemelde 144 winkels waren er 13 waar tevens het beroep van slijter of tapper, 2 waar tevens het beroep van bakker en 3 waar tevens de beroepen van bakker en slijter of tapper werden uitgeoefend.

Nog waren 3 van de winkeliers geadmitteerd als kruit- en geweerverkoopers.

Bij vergelijking met die van 1889 toonen deze cijfers eene vermeerdering aan van 8 winkels, 4 slijterijen en tapperijen en 2 slachterijen en eene vermindering van 6 bakkerijen.

§ 5. *Handel en scheepvaart.*

Het Koninklijk besluit van 2 Juni 1890 n°. 36, betreffende de inrichting van een bijzonderen dienst van den industrieelen eigendom en een centrale bewaarplaats, be-

doeld bij art 12 der internationale overeenkomst tot bescherming van den industrieelen eigendom van 20 Maart 1883, werd in n°. 14 van het Gouvernementsblad van 1890 geplaatst.

Bij koloniale verordening van 5 April 1890 (*Gouvernementsblad* n°. 10) werd de oprichting van eene kamer van koophandel en fabrieken te Paramaribo geregeld.

Uitvoerige opgaven omtrent de handelsbeweging gedurende 1890 worden gevonden in bijlagen *T*, *U*, *V*, *W*, *X* en *IJ* van dit verslag.

Uit die bijlagen blijkt dat:

a. in de kolonie zijn aangekomen 229 schepen, metende te zamen 82 069 tonnen, verdeeld als volgt:

van Nederland	27,	metende 21 325 tonn.;
» Groot-Britannië	15	» 4 742 »
» London, via Britsch-Guyana	12	» 10 478 »
» Noord-Amerika	14	» 4 526 »
» New-York, via Curaçao	15	» 16 544 »
» Martinique, via Demerary	12	» 7 797 »
» Barbados	20	» 1 461 »
» Demerary	90	» 3 144 »
» Calcutta	2	» 3 219 »
» St. John (Nieuw-Brunswijk)	1	» 194 »
» Georgetown (Zuid-Carolina)	1	» 222 »
» Martinique	1	» 165 »
» Cayenne	13	» 7 823 »
» St. Laurent	2	» 54 »
» Curaçao	1	» 52 »
» Lissabon	1	» 143 »
» Berbice	2	» 180 »
Totaal	229,	metende 82 069 tonn.;

b. uit de kolonie zijn vertrokken 226 schepen, metende te zamen 80 699 tonnen, verdeeld als volgt:

naar Nederland	18,	metende 17 171 tonn.;
» Groot-Britannië	10	» 3 634 »
» London, via Britsch-Guyana	10	» 8 840 »
» Noord-Amerika	12	» 4 091 »
» New-York, via Curaçao	17	» 18 873 »
» Martinique, via Demerary	12	» 7 698 »
» Barbados	19	» 1 729 »
» Demerary	101	» 5 265 »
» St. Thomas	3	» 1 037 »
» Honduras	3	» 1 481 »
» Cayenne	12	» 7 797 »
» Calcutta	1	» 1 048 »
» St. Kitts	1	» 124 »
» Martinique	1	» 165 »
» Haïti	1	» 293 »
» Trinidad	2	» 974 »
» Laguna de Terminos	1	» 260 »
» Cuba	1	» 216 »
» Berbice	1	» 3 »
Totaal	226,	metende 80 699 tonn.

De stoomschepen van den Koninklijken West-Indischen Maildienst en die van de Compagnie Générale Transatlantique zijn onder de aangekomen schepen begrepen voor een inhoud van 50 912 tonnen en onder de vertrokken schepen voor denzelfden inhoud, terwijl zij, volgens bijlage *X*, bij aankomst slechts 12 104 tonnen lading voor de kolonie bestemd bevatten en bij vertrek slechts 3077 tonnen lading innamen.

Nog blijkt uit die bijlagen dat:

1°. de aangegeven waarde van den invoer heeft bedragen:

van Nederland	f 2 813 795
» Groot-Britannië	430 744
» Noord-Amerika	1 046 176
» Frankrijk	16 754
» Demerary	805 419
» Barbados	177 487
» Curaçao	28 501
» andere plaatsen	47 382
Totaal	f 5 366 258

2°. de aangegeven waarde van den uitvoer heeft bedragen:

naar Nederland	f 1 532 098
» Groot-Britannië	1 010 448
» Noord-Amerika	1 482 401
» Demerary	215 152
» Barbados	5 828
» Frankrijk	16 597
» Cayenne	423
» Curaçao	2 660
» andere plaatsen	7 085
Totaal	f 4 272 692

De waarde van den invoer was in 1890 f 472 902 en die van den uitvoer f 750 825 meer dan in 1889.

Gedurende de laatste 5 jaren was de geldswaarde van den invoer:

in 1886	f 4 592 714
» 1887	5 366 621
» 1888	4 346 840
» 1889	4 893 355
» 1890	5 366 258

of gemiddeld f 4 913 157, dat is f 453 101 minder dan de waarde van den invoer in 1890.

De geldswaarde van den uitvoer van de laatste 5 jaren was:

in 1886	f 3 036 633
» 1887	3 539 509
» 1888	3 316 377
» 1889	3 521 867
» 1890	4 272 692

of gemiddeld f 3 537 415, dat is f 735 277 minder dan de waarde van den uitvoer in 1890.

Van de voornaamste producten werden in de laatste drie jaren uitgevoerd de hoeveelheden, welke met het gemiddelde van de waarde in de volgende tabel zijn opgenomen.

BENAMING VAN HET PRODUCT.	1888. Hoeveelheid.	1888. Gemiddelde waarde.	1889. Hoeveelheid.	1889. Gemiddelde waarde.	1890. Hoeveelheid.	1890. Gemiddelde waarde.
Goud	1 029 777 gram.	f 1,37	894 333 gram.	f 1,37	952 022 7/10 gr.	f 1,37
Katoen	6 395 K.G.	0,30	—	—	—	—
Koffie	565 »	0,80	286 K.G.	0,80	216 K.G.	1,00
Cacao	1 541 612 »	0,70	2 042 868 »	0,65	2 181 347 »	0,60
Melasse, muscovado	514 821 L.	0,06	395 352 L.	0,06	527 677 L.	0,06
Melasse, vacuumpan	181 723 »	0,03	353 665 »	0,03	583 589 »	0,03
Rum en dram	222 415 »	0,12	247 600 »	0,14	488 849 »	0,14
Suiker, muscovado	852 935 K.G.	0,09	1 085 894 K.G.	0,12	1 412 166 K.G.	0,13
Suiker, vacuumpan	—	—	—	—	—	—
Suiker, 1ste product	—	—	3 985 165 K.G.	0,13	4 994 047 »	0,18
Suiker, naproduct	—	—	494 811 »	0,06	586 474 »	0,10

§ 6. *Zeebrieven.*

In 1890 werd één zeebrief afgegeven.

§ 7. *Passen aan vaartuigen.*

In 1890 werden afgegeven 190 passen, waarvan 41 voor Coronie en Nickerie.

§ 8. *Betonning, bakens en loodswezen.*

In Augustus 1890 werd het vuurschip naar binnengesleept. Het bleek toen dat het eene aanzienlijke reparatie moest ondergaan, die ruim twee maanden duurde. Voor de tijdelijke vervanging van het vuurschip werd toen de schoener *Nickerie* gebezigd.

Q. Posterij, telegraphie en telephonie.

Posterij. Het reglement op den binnenlandschen postdienst (*Gouvernementsblad* 1888, n°. 22) werd op nieuw aangevuld en gewijzigd bij resolutiën van 31 October en 12 November 1890 (*Gouvernementsblad* nos. 23 en 25), en wel ten aanzien van de voorwaarden, waaraan de brieven en verdere stukken moeten voldoen om ter aangeteekende verzending te worden aangenomen, en ten opzichte van de diverse soorten van frankeerzegels, die in de kolonie in gebruik zijn. Inmiddels was, bij resolutie 12 September 1890 (*Gouvernementsblad* n°. 20), reeds eene voorloopige bepaling gemaakt omtrent het in gebruik nemen der nieuwe frankeerzegels van 3 cent, waarvan de verkrijgbaarstelling thans beheerscht wordt door art. 6 van het bovenbedoelde Reglement.

De duur der reizen van de schepen, die den maildienst tusschen Engeland en Demerary verrichten, werd in 1890 met 24 uren verkort, terwijl tevens het vertrek van de mail uit Engeland met één dag vervroegd werd. De mails komen nu om de 14 dagen te Demerary aan en kunnen derhalve ook geregeld om de 14 dagen te Paramaribo worden ontvangen.

Hieronder volgt eene opgave van het aantal der postwissels en van de daarmede uit Suriname naar Nederland en uit Nederland naar Suriname overgemaakte geldswaardige bedragen over de laatste drie jaren.

JAREN.	In Suriname afgegeven postwissels op Nederland. Aantal.	Bedrag.	In Suriname betaalde Nederlandsche postwissels. Aantal.	Bedrag.	Totaal verkeer. Aantal.	Bedrag.
1888	475	f 14 156,29	45	f 987,76	520	f 15 144,05[5]
1889	784	20 724,00	62	1 201,85[5]	846	21 925,85[5]
1890	840	21 449,64[5]	99	2 968,92	939	24 418,56[5]
Te zamen	2 099	f 56 329,93[5]	206	f 5 158,53[5]	2 305	f 61 488,47

De verkoop van postzegels en van postwisselformulieren bedroeg f 14 811,15[5] en die van briefkaarten f 349,22[5], terwijl de postboot naar Saramacca aan passage en vracht f 930,55 opbracht. De totale opbrengst bedroeg derhalve f 16 090,93, of f 45,23 minder dan in 1889. (Toen was de verkoop van postwaarden f 209,81 minder, maar bracht de postboot f 255,04 meer op dan in 1890.)

In de bijlagen Z^1 en Z^2 hierachter vindt men eene op-

gaaf van het aantal der gedurende 1890 ontvangen en verzonden brieven, briefkaarten en verdere stukken.

Telegraphie en telephonie. Ter uitvoering van de laatste alinea van art. 9 der koloniale verordening van 17 Januari 1888 (*Gouvernementsblad* n°. 3), werd indertijd — zie Koloniaal Verslag van 1888, blz. 22 — een reglement vastgesteld, betreffende de door de kolonie aangelegde telephoonlijnen van Paramaribo naar fort Nieuw-Amsterdam en Frederiksdorp en naar post Leyden. Dit reglement werd bij besluit van 20 November 1890 (*Gouvernementsblad* n°. 28) van toepassing verklaard op de telephoonlijnen op Rust-en-Werk, Johannisburg en Berlijn, alsmede op eventueel nader aan te leggen telephoonlijnen.

Omtrent de opbrengst van de over die lijnen verzonden particuliere berichten (dienstberichten worden kosteloos verzonden) is geen opgave uit Suriname ontvangen.

Aan de in het vorig verslag (blz. 22) bedoelde concessie der Société Française des Télégraphes Sousmarins", te Parijs, voor de verbinding van Suriname met het internationale telegraafnet, werd in November 1890 een begin van uitvoering gegeven door het leggen van den kabel van Paramaribo naar Fort-de-France (Martinique). Door deze kabelverbinding, die 777 zeemijlen lang is, werd wel aansluiting aan het wereldtelegraafnet, maar niet de in de concessie bedoelde verbinding met de Antillen-kabels der voormelde Maatschappij verkregen, waarom het noodig werd geacht den termijn van uitvoering der concessie (die op 17 Maart 1891 zou afloopen) nog met 6 maanden te verlengen; reeds geruimen tijd vóór het einde van den verlengden termijn werd de ontbrekende verbinding van Fort-de-France naar Puerto-Plata (Dominicaansche Republiek) tot stand gebracht. Het verkeer op dezen kabel (787 zeemijlen lang) werd den 10den Juni jl. geopend, en op die wijze een kortere en tevens goedkoopere verzendingsweg voor de telegrammen tusschen Suriname en Europa verkregen. Het tarief toch voor de telegrammen uit Nederland naar Suriname, dat aanvankelijk (namelijk in December 1890) op f 8,12 per woord bepaald was, kon nu (met 1 Juli jl.) verlaagd worden tot f 6,35 (en voor de Regeeringstelegrammen tot f 4.77 per woord).

Sedert kwam nog tot stand een kabelverbinding van Paramaribo met Cayenne (Fransch-Guyana), die op 3 Augustus jl. geopend werd, terwijl de daarop aansluitende kabelverbinding naar Vizeu (in Brazilië), den 2den September jl. voor het verkeer werd opengesteld. Beide verbindingen zijn respectievelijk 258 en 662 zeemijlen lang. Het totaal van alle kabels der Maatschappij, die van Cuba uitgaan en o. a. Curaçao verbinden, bedraagt nu 3754 zeemijlen.

De Minister van Koloniën,

V. DEDEM.

INHOUD

VAN HET

VERSLAG BETREFFENDE SURINAME VAN 1891.

[5. 2.]

BIJLAGE A.

VERGELIJKEND OVERZICHT van de bevolking der districten op ultimo December van de jaren 1863 [1]), 1872 [2]), 1873 [3]), 1888, 1889 en 1890.

1) Het jaar van de emancipatie.
2) Het laatste jaar vóór de opheffing van het Staatstoezicht.
3) Het jaar van de opheffing van het Staatstoezicht.

DISTRICTEN.	VELD- EN FABRIEKARBEIDERS.												OUDEN, GEBREKKIGEN EN GESCHIKT, OF KINDEREN ONVOL					
	IMMIGRANTEN.						NIET-IMMIGRANTEN.						IMMIGRANTEN.					
	1863	1872	1873	1888	1889	1890	1863	1872	1873	1888	1889	1890	1863	1872	1873	1888	1889	1890
Boven-Cottica . . .	»	»	»	»	»	»	1120	674	580	214	99	163	»	»	»	»	»	»
Perica	15	38	112	47	49	107	664	285	192	170	133	148	»	»	13	40	7	27
Boven-Commewijne .	»	95	160	107	155	221	470	358	184	53	79	95	»	8	20	22	15	29
Commetewane . . .	33	111	177	39	18	15	921	624	515	63	68	112	»	11	13	21	3	3
Matappica	5	208	320	99	259	271	1383	846	664	295	325	263	»	26	22	52	41	52
Beneden-Cottica . .	4	470	975	494	438	647	2685	1902	1328	732	620	597	»	26	103	143	83	100
Beneden-Commewijne	4	143	459	1118	1200	1599	1549	1756	1345	769	791	799	»	28	75	317	315	358
Boven-Suriname. . .	27	65	287	81	64	72	628	571	888	183	121	114	»	3	21	30	20	25
Beneden-Suriname. .	36	141	287	533	468	562	1693	1662	643	326	400	353	8	14	31	113	81	88
Boven-Para.	»	»	47	67	123	139	845	798	589	117	113	74	»	»	2	13	44	32
Beneden-Para. . . .	52	12	97	61	64	69	1650	1538	694	138	290	335	5	4	23	26	27	25
Boven-Saramacca . .	»	»	»	»	»	»	67	49	61	»	»	»	»	»	»	»	»	»
Beneden-Saramacca .	47	200	364	150	148	203	1012	946	847	328	351	325	»	17	59	42	30	51
Nickerie	61	493	481	444	338	409	1075	1134	1177	1209	1474	1313	»	114	82	93	81	81
Coronie	»	»	63	13	1	1	1062	1043	1057	178	176	147	»	»	6	14	»	»
Marowijne	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»
Totaal . .	284	1976	3829	3253	3325	4315	16824	14186	10764	4775	5040	4838	13	251	470	926	747	871

[1]) Onder deze cijfers zijn de bewoners van Nieuw-Rotterdam en Nieuw-Nickerie niet begrepen.

[2]) Onder deze cijfers zijn niet begrepen de gevangenen, de militairen en de overige bewoners van de militaire posten.

KINDEREN TOT GEEN ARBEID TOT ARBEID NOG TE WASSEN.						OVERIGE BEVOLKING.						TOTAAL-GENERAAL.					
NIET-IMMIGRANTEN.																	
1863	1872	1873	1888	1889	1890	1863	1872	1873	1888	1889	1890	1863	1872	1873	1888	1889	1890
506	446	396	113	150	51	69	104	129	520	733	708	1695	1244	1105	847	982	922
398	191	158	94	80	73	39	42	37	147	171	157	1116	556	512	498	440	512
228	255	170	42	23	33	27	32	57	493	561	419	725	748	591	717	833	797
463	407	305	55	35	13	43	58	70	275	347	268	1460	1211	1080	453	471	411
810	640	422	190	232	195	77	82	175	203	194	183	2275	1802	1603	839	1051	964
1324	1335	1099	362	405	345	118	214	256	270	300	244	4131	3947	3761	2001	1846	1933
883	1112	786	304	401	309	76	230	332	491	593	603	2512	3269	2997	2999	3300	3668
348	387	381	44	53	32	39	165	1040	2283	2170	2165	1042	1191	2617	2621	2428	2408
965	980	378	143	190	165	90	267	109	569	663	486	2792	3064	1448	1684	1802	1654
664	799	492	40	3	17	63	107	1336	2392	2577	2409	1572	1704	2466	2629	2860	2671
693	954	429	238	121	92	208	258	227	637	613	876	2608	2766	1470	1100	1115	1397
39	57	26	»	»	»	10	133	215	340	372	366	116	239	302	340	372	366
482	655	574	253	238	222	85	371	563	1333	1486	1626	1626	2189	2412	2106	2253	2427
412	500	403	579	522	728	59	105	121	871	1006	859	1607[1])	2346[1])	2264[1])	3196[1])	3421[1])	3400[1])
786	887	868	243	234	214	211	330	352	1853	1878	1983	2059	2260	2346	2301	2289	2345
»	»	»	»	»	»	»	»	»	232	299	218	»	»	»	232	299	218
9001	9625	6887	2700	2687	2489	1214	2498	5024	12909	13963	13580	27336[2])	28536[2])	26974[2])	24563[2])	25762[2])	26093[2])

[5. 3.]
BIJLAGE B.

STAAT aantoonende de verdeeling van de bevolking naar de onderscheidene

BETREKKINGEN, BEROEPEN EN AMBACHTEN.	Paramaribo.	Boven-Cottica.	Perica.	Boven-Commewijne.	Commetewane.
Ambtenaren	121	2	1	1	»
Apothekers	17	»	»	»	»
Beambten van politie	88	3	»	»	3
Candidaat-notarissen	1	»	»	»	»
Drogisten	1	»	»	»	»
Geestelijken	25	1	»	»	»
Geneeskundigen	18	1	»	»	1
Goudindustrie (Belanghebbenden bij de), alsmede opzichters en arbeiders	1 738	»	»	»	»
Grondeigenaren, administrateuren en opzichters van plantages	57	8	5	4	4
Houthakkers	15	»	»	»	»
Huisbedienden	1 115	2	2	3	3
Ingenieurs	7	»	1	»	»
Karrelieden	99	»	»	»	»
Kooplieden	92	»	»	»	»
Kuipers	24	»	»	»	»
Landbouwers (eigenaren en pachters van perceelen ter uitoefening van den kleinen landbouw)	656	372	85	225	162
Landmeters	4	»	»	»	»
Machinisten	12	»	»	»	»
Marktvrouwen	214	»	»	»	»
Militairen	208	»	»	»	6
Metselaars	60	»	»	»	»
Notarissen	2	»	»	»	»
Onderwijzers en onderwijzeressen, alsmede hulponderwijzers, hulponderwijzeressen en kweekelingen	127	1	»	1	»
Photografen	1	»	»	»	»
Praktizijns	7	»	»	»	»
Schilders	77	»	»	»	»
Sjouwers	103	»	»	»	»
Smeden	127	»	»	»	»
Slijters	8	»	»	»	»
Timmerlieden	736	»	2	»	»
Veld- en fabriekarbeiders	601	161	247	311	124
Visschers	147	»	»	»	»
Vroedvrouwen	7	»	»	»	»
Waschvrouwen	1 091	»	»	»	»
Winkeliers	215	4	3	3	»
Winkel- en kantoorbedienden	337	1	2	2	»
Zeelieden	64	»	»	»	»
Personen die eene betrekking bekleeden of een ambacht of beroep uitoefenen, niet afzonderlijk vermeld	1 204	21	7	12	8
Zonder beroep (hieronder gehuwde vrouwen, ouden, gebrekkigen en kinderen)	19 917	345	157	235	123
TOTAAL	*a*) 29 343	922	512	797	*b*) 434

Onder de totalen zijn begrepen:
a) militairen 208, zeemacht, enz. 150, gevangenen 111, te zamen 469; *b*) militairen 6; *c*) militairen 80, gevangenen 58

betrekkingen, beroepen en ambachten in 1890.

Matappica.	Beneden-Cottica.	Beneden-Commewijne.	Boven-Suriname.	Beneden-Suriname.	Boven-Para.	Beneden-Para.	Boven-Saramacca.	Beneden-Saramacca.	Nickerie.	Coronie.	Marowijne.	Totaal.
1	2	2	»	3	»	»	»	4	16	5	1	159
»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	17
2	4	5	»	3	10	6	1	4	9	3	6	147
»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	1
»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	1
»	2	1	1	1	1	1	»	3	2	4	»	42
»	2	1	1	1	1	»	»	2	3	1	»	32
»	»	»	628	»	»	14	»	»	»	»	138	2 518
11	37	54	15	48	14	36	37	190	36	17	5	578
»	»	»	»	»	3	»	170	»	8	»	»	196
6	37	36	10	25	8	19	»	31	115	12	13	1 437
»	1	1	»	2	»	»	»	»	3	»	»	15
»	»	»	»	»	»	4	»	»	2	»	»	105
»	»	»	»	»	»	»	»	»	3	»	»	95
2	2	1	»	»	1	»	»	»	6	2	»	38
70	48	243	1 006	318	1367	515	»	891	639	645	»	7 242
»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	4
»	1	4	»	1	1	»	»	»	1	»	»	20
»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	214
»	»	»	»	80	2	»	»	1	27	6	29	359
»	»	»	»	»	»	»	»	»	6	2	»	68
»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	2
1	»	2	»	2	6	»	»	»	8	5	»	153
»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	1
»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	7
»	»	»	»	»	»	2	»	»	5	2	»	86
»	»	6	»	»	»	1	»	»	9	»	»	119
5	7	16	»	1	»	»	»	»	11	2	»	169
»	»	»	2	»	2	»	»	»	37	»	»	49
8	21	36	2	12	2	14	»	3	73	31	4	944
510	1 141	2 281	191	811	210	351	»	457	1588	106	»	9 090
»	»	»	»	»	»	»	»	»	3	4	»	154
»	»	»	»	»	»	»	»	»	2	1	»	10
»	»	»	»	3	»	12	»	»	»	12	»	1 118
3	12	14	3	6	7	3	»	7	54	14	7	355
3	9	10	5	4	5	3	»	12	31	4	8	436
»	»	»	»	»	»	»	»	»	2	50	»	116
14	24	24	»	64	17	26	4	24	252	11	13	1 725
328	583	931	544	510	1025	390	154	814	1553	1419	23	29 051
964	1 933	3 668	2 408	c) 1 895	d) 2 682	1 397	366	e) 2 443	f) 4504	g) 2 358	h) 247	56 873

te zamen 138; d) militairen 2; e) militairen 1; f) militairen 27; g) militairen 6; h) militairen 29.

[5. 4.]

BIJLAGE C.

STERFTESTATISTIEK OVER 1890.

1° STERFTESTATISTIEK van de geheele kolonie, aanwijzende den ouderdom der overledenen.

DISTRICTEN.	Geslacht.	Levenloos aangegeven.	Beneden 1 jaar.	Van 1 en 2 jaar	Van 3 tot en met 9 jaar.	Van 9 tot en met 19 jaar.	Van 19 tot en met 29 jaar.	Van 29 tot en met 39 jaar.	Van 39 tot en met 49 jaar.	Van 49 tot en met 59 jaar.	Van 59 tot en met 70 jaar.	Van 70 jaar en ouder.	Van onbekenden ouderdom.	Totaal
Paramaribo	M.	53	77	41	17	20	62	51	70	75	49	28	3	493
	V.	37	55	29	23	19	29	50	38	43	52	70	3	411
Boven-Cottica	M.	3	1	1	»	1	»	2	1	3	4	1	1	15
	V.	»	1	»	3	2	1	1	3	»	3	4	»	18
Perica.	M.	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	1	1
	V.	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»
Boven-Commewijne	M.	»	»	2	1	»	»	»	5	»	2	1	»	11
	V.	»	1	»	1	»	1	»	1	1	»	1	»	6
Commetewane	M.	»	1	»	»	»	»	1	»	»	2	»	»	4
	V.	»	»	»	»	»	»	»	1	»	»	»	»	1
Matappica	M.	»	4	»	1	1	1	5	»	1	1	»	1	15
	V.	1	1	»	»	1	»	1	»	1	2	»	»	6
Beneden-Cottica	M.	»	7	2	1	2	2	3	2	1	1	1	»	22
	V.	2	3	»	1	1	3	3	2	1	1	2	»	17
Beneden-Commewijne	M.	6	6	3	5	»	11	10	1	2	»	2	»	40
	V.	2	4	2	2	1	3	5	2	3	»	3	»	25
Boven-Suriname	M.	1	1	2	»	3	5	5	3	2	1	1	1	24
	V.	»	2	5	»	»	2	2	2	»	2	2	»	17
Beneden-Suriname	M.	»	2	4	1	»	5	7	2	2	3	»	1	27
	V.	»	2	»	1	»	»	»	»	»	1	»	1	5
Boven-Para	M.	1	6	2	3	2	1	3	1	4	6	1	1	30
	V.	1	8	5	»	3	1	1	1	4	5	5	2	35
Beneden-Para	M.	3	1	1	»	»	1	2	1	2	2	2	»	12
	V.	1	2	»	»	»	»	»	»	»	2	1	1	6
Boven-Saramacca.	M.	»	»	»	2	»	3	2	»	4	»	1	1	13
	V.	»	1	»	»	»	»	»	»	»	1	2	»	4
Beneden-Saramacca	M.	4	2	5	6	»	11	8	8	6	4	3	»	53
	V.	2	7	3	3	1	2	5	»	1	4	5	»	31
Nickerie	M.	7	10	7	6	1	6	6	12	9	4	3	»	64
	V.	4	5	4	4	3	1	5	4	7	3	6	»	42
Coronie	M.	1	6	1	»	2	1	2	1	2	2	1	»	18
	V.	»	5	2	»	1	»	»	»	3	2	3	»	16
Marowijne	M.	»	»	»	»	»	2	3	»	2	»	»	»	7
	V	»	»	»	»	»	1	»	»	»	»	»	»	1
Totaal . . .	M.	79	124	71	42	32	111	112	107	114	81	45	10	849
	V.	50	97	50	38	32	44	73	54	64	78	104	7	641
Totaal-generaal . . .	»	129	221	121	80	64	155	185	161	178	159	149	17	1490

2°. STERFTE in iedere maand in de geheele kolonie

DISTRICTEN.	Januari.	Februari.	Maart.	April.	Mei.	Juni.	Juli.	Augustus.	September.	October.	November.	December.	Totaal.
Paramaribo	104	81	72	96	66	59	64	74	71	76	70	71	904
Boven-Cottica	5	1	4	2	4	3	2	2	4	2	1	3	33
Perica	»	»	1	»	»	»	»	»	»	»	»	»	1
Boven-Commewijne	»	1	1	1	5	»	1	4	»	»	3	1	17
Commetewane	2	»	1	»	1	»	»	1	»	»	»	»	5
Matappica	1	2	3	2	2	2	3	1	»	2	2	1	21
Beneden-Cottica	2	3	3	4	3	2	5	3	3	3	4	4	39
Beneden-Commewijne	8	6	6	5	5	5	7	4	5	5	3	6	65
Boven-Suriname	2	3	3	3	3	2	2	2	8	5	»	8	41
Beneden-Suriname	3	4	4	4	»	3	3	5	2	2	1	1	32
Boven-Para	6	»	8	2	4	3	5	7	5	7	6	12	65
Beneden-Para	»	5	3	»	»	3	1	1	4	»	1	»	18
Boven-Saramacca	4	»	»	»	1	2	4	1	1	1	2	1	17
Beneden-Saramacca	8	5	9	5	3	8	14	9	8	5	7	3	84
Nickerie	6	7	10	5	7	7	13	10	6	3	6	26	106
Coronie	2	1	2	3	3	3	1	5	5	3	4	2	34
Marowijne	»	»	2	»	»	1	»	»	»	5	»	»	8
	153	119	132	132	107	103	125	129	122	119	110	139	1490

3°. STERFTESTATISTIEK van de districten, aanwijzende de maatschappelijke klasse waartoe de overledenen behoorden.

DISTRICTEN.	Personen, niet behoorende tot de arbeidersklasse.					Immigranten.					Arbeiders, geen immigranten.					Totaal-generaal.
	Mannen.	Vrouwen.	Jongens.	Meisjes.	Totaal.	Mannen.	Vrouwen.	Jongens.	Meisjes.	Totaal.	Mannen.	Vrouwen.	Jongens.	Meisjes.	Totaal.	
Boven-Cottica . . .	3	5	»	»	8	»	»	»	»	»	9	9	3	4	25	33
Perira	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	1	»	»	1	1
Boven-Commewijne .	»	»	»	»	»	4	»	»	»	4	6	4	1	2	13	17
Commetewane . . .	1	»	»	»	1	»	»	»	»	»	2	1	1	»	4	5
Matappica	»	»	»	»	»	2	»	»	1	3	7	4	6	1	18	21
Beneden-Cottica . .	»	»	»	»	»	3	1	4	1	9	10	12	5	3	30	39
Beneden-Commewijne	»	»	»	»	»	18	7	8	5	38	8	9	6	4	27	65
Boven-Suriname . .	»	»	»	»	»	1	»	»	2	3	20	12	3	3	38	41
Beneden-Suriname .	»	»	»	»	»	3	»	1	»	4	17	2	6	3	28	32
Boven-Para	»	»	»	»	»	»	»	»	3	3	19	25	11	7	62	65
Beneden-Para . . .	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	10	3	2	3	18	18
Boven-Saramacca . .	1	»	»	1	2	»	»	»	»	»	9	4	1	1	15	17
Beneden-Saramacca .	24	10	2	»	36	1	»	»	»	1	15	8	12	12	47	84
Nickerie	4	1	»	1	6	3	»	1	2	6	34	26	22	12	94	106
Coronie	9	5	8	7	29	»	»	»	»	»	1	3	»	1	5	34
Marowijne	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	7	1	»	»	8	8
	42	21	10	9	82	35	8	14	14	71	175	123	79	56	433	586

[5. 5.]

BIJLAGE D

STATISTIEK van de strafzaken in 1890 behandeld bij de kantongerechten en bij de omgaande gerechten.

Overtreden artikelen van de herziene strafverordening van 1874 of van andere verordeningen.	AARD DER OVERTREDINGEN.	GERECHTEN. *a.* kantongerecht te Paramaribo. *b.* idem in Nickerie. *c.* idem in Coronie. *d.* ommegaand gerecht te Paramaribo. *e.* ommegaand gerecht op Mariënburg.	Aantal zaken.	Aantal beklaagden.	Aantal zaken bij verstek behandeld.	Van de beklaagden werden: veroordeeld.	vrijgesproken of van rechtsvervolging ontslagen.	Veroordeeld zijn: tot gevangenisstraf met gedwongen tewerkstelling.	tot gevangenisstraf alleen.	tot enkele geldboete.	tot geldboete en gevangenisstraf met of zonder tewerkstelling.
29, 132.	Het zonder vergunning houden van een winkel in een district en het gebruik maken van andere dan wettige gewichten.	*e.*	2	2	»	2	»	»	»	2	»
30.	Het rondventen van koopwaren in een district zonder vergunning van den Gouverneur.	*c.*	1	1	»	1	»	»	»	1	»
32.	Als leden van de gewapende burgermacht niet onverwijld en zonder tegen spreken ten uitvoer brengen van de bevelen door hun meerdere in rang in dienstzaken gegeven.	*c.*	1	3	»	3	»	»	»	3	»
41 1ste alin., 42.	Niet in behoorlijken staat onderhouden en belemmeren van eene communicatie.	*e.*	1	onbepaald	1	onbepaald.	»	»	»	onbepaald.	»
		b.	3	3	1	3	»	»	»	3	»
			4	3	2	3	»	»	»	3	»
43.	Het opzettelijk verontreinigen van eene put, waarvan het water tot drinkwater dient.	*c.*	1	1	»	1	»	»	»	1	»
54, 56, 58, 170.	Wederspannigheid door gewelddadigheden en feitelijken wederstand door woorden en het opzettelijk mishandelen van ambtenaren van politie, in- of ter gelegenheid van de uitoefening hunner bediening, al of niet gepaard gaande met andere overtredingen.	*a.*	10	11	1	9	2	3	5	»	1
		b.	3	3	»	2	1	1	»	1	»
		c.	2	2	»	2	»	1	»	1	»
		d.	1	1	»	1	»	»	»	1	»
			16	17	1	14	3	5	5	3	1

Overtreden artikelen van de herziene strafverordening van 1874 of van andere verordeningen.	AARD DER OVERTREDINGEN.	GERECHTEN. *a* kantongerecht te Paramaribo. *b.* idem in Nickerie. *c.* idem in Coronie. *d.* ommegaand gerecht te Paramaribo *e* ommegaand gerecht op Mariënburg.	Aantal zaken.	Aantal beklaagden.	Aantal zaken bij verstek behandeld.	Van de beklaagden werden: veroordeeld.	vrijgesproken of van rechtsvervolging ontslagen.	Veroordeeld zijn: tot gevangenisstraf met gedwongen tewerkstelling.	tot gevangenisstraf alleen.	tot enkele geldboete.	tot geldboete en gevangenisstraf met of zonder tewerkstelling.
65.	Dronkenschap.	*a.*	16	16	2	16	»	»	»	16	»
			13	13	1	13	»	»	»	13	»
		d.	1	1	»	1	»	»	»	1	»
		e.	1	1	1	1	»	»	»	1	»
			31	31	4	31	»	»	»	31	»
65, 151, 170, j°. 168, 171.	Dronkenschap gepaard met andere overtredingen.	*a.*	2	3	»	3	»	»	»	3	»
		e.	3	7	»	7	»	2	»	2	3
			5	10	»	10	»	2	»	5	3
79, 80.	Mishandeling.	*a,*	66	76	3	70	6	1	5	64	»
			59	69	1	59	10	25	»	30	3
		d.	39	54	»	44	10	16	»	26	»
		e.	[1]) 57	88	1	66	19	27	1	37	1
			221	287	5	239	45	72	6	157	4
79, 85, 87, 90, 170, 158, 170, j°. 168, 105.	Mishandeling gepaard met andere overtredingen.	*a.*	14	17	1	13	4	1	»	10	2
		c.	26	45	»	31	14	11	»	17	3
		e.	1	2	»	2	»	»	»	2	»
			41	64	1	46	18	12	»	29	5
80.	Het onwillig toebrengen van kwetsuren uit onvoorzichtigheid	*a*	1	1	»	1	»	»	»	1	»
81, 83.	Verzuim van aangifte aan den burgerlijken stand binnen den wettelijken termijn.	*a*	2	2	»	2	»	»	»	2	»
		c.	1	1	»	1	»	»	»	1	»
			3	3	»	3	»	»	»	3	»

[1]) In 2 van deze zaken met 3 beklaagden heeft de rechter zich onbevoegd verklaard.

Overtreden artikelen van de herziene strafverordening van 1874 of van andere verordeningen.	AARD DER OVERTREDINGEN.	GERECHTEN. a. kantongerecht te Paramaribo. b. idem in Nickerie. c. idem in Coronie. d. ommegaand gerecht te Paramaribo. e. ommegaand gerecht op Mariënburg.	Aantal zaken.	Aantal beklaagden.	Aantal zaken bij verstek behandeld.	Van de beklaagden werden: veroordeeld.	Van de beklaagden werden: vrijgesproken of van rechtsvervolging outslagen.	Veroordeeld zijn: tot gevangenisstraf met gedwongen tewerkstelling.	Veroordeeld zijn: tot gevangenisstraf alleen.	Veroordeeld zijn: tot enkele geldboete.	Veroordeeld zijn: tot geldboete en gevangenisstraf met of zonder tewerkstelling.
85, 87, 90.	Hoon en laster, al of niet gepaard met andere overtredingen.	a.	12	12	»	7	5	1	»	6	»
		b.	29	31	2	25	6	2	»	23	»
		c.	10	10	»	8	2	»	»	8	»
		d.	2	2	»	2	»	»	»	2	»
		e.	17	19	»	16	3	1	»	13	2
			70	74	2	58	16	4	»	52	2
90, 170.	Beleediging al of niet gepaard met andere overtredingen.	a.	28	²)32	36	20	11	»	»	20	»
92, 94.	Diefstal, medeplichtigheid daaraan en poging tot diefstal.	a.	35	36	»	30	6	11	16	1	2
		b.	18	21	»	17	4	17	»	»	»
		c.	13	15	»	13	2	13	»	»	»
		d.	16	22	»	16	6	10	»	5	1
		e.	³)26	33	2	27	5	18	»	9	»
			108	127	2	103	23	69	16	15	3
97.	Het koopen van zaken dienende tot uitrusting van militairen beneden den rang van officier.	a.	1	1	»	1	»	»	»	1	»
		b.	1	1	»	1	»	»	»	1	»
			2	2	»	2	»	»	»	2	»
103, 104, 106, 107, 115 j°. 114, 117, 119, 125, 156 j°. 150.	Het opzettelijk beschadigen van eens anders eigendom.	a	33	33	»	27	6	»	1	26	»
		b.	12	15	1	14	1	8	»	5	1
		c.	6	6	1	4	2	1	»	3	»
		d.	10	14	»	8	6	4	»	4	»
		e.	24	56	4	51	5	5	»	46	»
			85	124	6	104	20	18	1	84	1
107.	Het laten losloopen van vee op den publieken weg.	d.	4	6	1	6	»	»	»	6	»
139.	Het als huurder van immigranten niet voldoen aan de wettelijk hem opgelegde verplichtingen.	d.	1	1	»	1	»	»	»	1	»
		e.	2	2	»	2	»	»	»	2	»
			3	3	»	3	»	»	»	3	»

²) Een dezer beklaagden heeft de rechtsvervolging voorkomen door betaling van het maximum der boete alsmede van de reeds gemaakte kosten.

³) In 1 van deze zaken met 1 beklaagde heeft de rechter zich onbevoegd verklaard.

Overtreden artikelen van de herziene strafverordening van 1874 of van andere verordeningen.	AARD DER OVERTREDINGEN.	GERECHTEN. *a.* kantongerecht te Paramaribo. *b.* „ in Nickerie. *c.* „ „ Coronie. *d.* ommegaand gerecht te Paramaribo. *e.* ommegaand gerecht op Mariënburg.	Aantal zaken.	Aantal beklaagden.	Aantal zaken bij verstek behandeld.	Van de beklaagden werden: veroordeeld.	Van de beklaagden werden: vrijgesproken, of van rechtsvervolging ontslagen.	Veroordeeld zijn: tot gevangenisstraf met gedwongen tewerkstelling.	Veroordeeld zijn: tot gevangenisstraf alleen.	Veroordeeld zijn: tot enkele geldboete.	Veroordeeld zijn: tot geldboete en gevangenisstraf met of zonder tewerkstelling.
143.	Het door een arbeider verbergen van zijn identiteit.	*c.*	1	1	»	1	»	»	»	1	»
		e.	1	1	»	1	»	»	»	1	»
			2	2	»	2	»	»	»	2	»
147.	Het als huurder van personen die hunne diensten verbonden hebben, niet voldoen aan de voorwaarden bij overeenkomst bedongen.	*a.*	9	9	»	9	»	»	»	9	»
151, 152, 154.	Het niet voldoen aan de voorwaarden bij overeenkomst bedongen door personen die hunne diensten verbonden hebben.	*a.*	23	35	4	29	4	10	8	9	2
		b.	1	9	»	9	»	»	»	9	»
		c.	23	44	»	42	2	7	»	34	1
		d.	2	13	»	1	12	1	»	»	»
			49	99	4	81	18	18	8	52	3
155.	Het behulpzaam zijn aan immigranten om de kolonie te verlaten.	*b.*	1	1	»	1	»	1	»	»	»
		c.	1	3	»	»	3	»	»	»	»
			2	4	»	1	3	1	»	»	»
151, 152, 153, 155 j°. van Gouvernementsblad 1879 n°. 8.	Overtredingen door immigranten van de verordeningen op de immigratie.	*b.*	36	73	1	73	»	62	»	8	3
		c.	7	7	»	7	»	3	»	2	2
		d.	138	283	3	263	20	134	»	128	1
		e.	[4])217	536	17	516	14	449	»	51	16
			398	899	21	859	34	648	»	189	22
158.	Inbreuk op huisrecht.	*a.*	5	13	1	9	4	2	»	7	»
		b.	12	27	»	26	1	»	»	26	»
			17	40	1	35	5	2	»	33	»
167.	Het zich vestigen op- of verlaten van de plantage alwaar zij gevestigd waren, zonder kennis te geven aan den gezagvoerder.	*b.*	6	9	»	8	1	»	»	8	»
		c.	1	2	»	2	»	»	»	2	»
			7	11	»	10	1	»	»	10	»

([4] In 1 zaak met 6 beklaagden is de district-commissaris niet ontvankelijk verklaard.

Overtreden artikelen van de herziene strafverordening van 1874 of van andere verordeningen.	AARD DER OVERTREDINGEN.	GERECHTEN. *a.* kantongerecht te Paramaribo. *b.* idem in Nickerie. *c.* idem in Coronie. *d.* ommegaand gerecht te Paramaribo. *e.* ommegaand gerecht op Mariënburg.	Aantal zaken.	Aantal beklaagden.	Aantal zaken bij verstek behandeld.	Van de beklaagden werden: veroordeeld.	Van de beklaagden werden: vrijgesproken of van rechtsvervolging ontslagen.	Veroordeeld zijn: tot gevangenisstraf met gedwongen tewerkstelling.	Veroordeeld zijn: tot gevangenisstraf alleen.	Veroordeeld zijn: tot enkele geldboete.	Veroordeeld zijn: tot geldboete en gevangenisstraf met of zonder tewerkstelling.
170, 171.	Het in het openbaar uiten van voor de zedelijkheid kwetsende taal en het maken van burengerucht.	*a.*	19	24	»	15	9	»	»	15	»
		b.	9	12	»	11	1	»	»	9	2
		c.	15	23	»	19	4	»	»	18	1
		d.	3	3	»	3	»	»	»	3	»
		e.	3	3	1	3	»	»	»	3	»
			49	65	1	51	14	»	»	48	3
172.	Afgoderij.	*a.*	1	1	»	1	»	1	»	»	»
173.	Het zonder vergunning visschen of jagen op eigendom van een ander.	*c.*	4	11	»	5	6	»	»	5	»
173, 178, 14 en 15 van Gouvernementsblad 1886, n°. 3.	Belasting-overtredingen.	*a.*	[5]) 35	2011	1	[6]) 1995	16	»	»	1995	»
		b.	13	225	10	225	»	»	»	225	»
		c.	7	57	4	57	»	»	»	57	»
		d.	18	154	3	[7]) 97	57	»	»	97	»
		e.	14	113	9	113	»	»	»	113	»
			87	2560	27	2487	73	»	»	2487	»
240.	Het afwezig blijven als getuigen.	*d.*	2	2	2	2	»	»	»	2	»
		e.	2	6	»	6	»	»	»	6	»
			4	8	2	8	»	»	»	8	»
20 van Gouvernementsblad 1887, n°. 10.	Schoolverzuim.	*a.*	5	5	»	2	3	»	»	2	»
		b.	1	1	»	1	»	»	»	1	»
			6	6	»	3	3	»	»	3	»
40, j°. 8, 9, 10 en 12 van Gouvernementsblad 1887, n°. 15.	Het in gebreke blijven van het voeren der noodige lichten aan boord van zeilschepen en geroeid wordende vaartuigen.	*a.*	14	15	1	13	2	»	»	13	»
		c.	5	17	2	17	»	»	»	17	»
		d.	6	72	»	[8]) 71	1	»	»	71	»
		e.	26	27	3	26	1	»	»	26	»
			51	131	6	127	4	»	»	127	»

[5]) Onder deze zijn 10 vonnissen waarbij uitspraak is gedaan op verzet gericht tegen veroordeelingen bij verstek.
[6]) Van deze beklaagden werden 1895 bij verstek veroordeeld.
[7]) Van deze beklaagden werden 74 bij verstek veroordeeld
[8]) Van deze beklaagden zijn 43 bij verstek veroordeeld.

Overtreden artikelen van de herziene strafverordening van 1874 of van andere verordeningen.	AARD DER OVERTREDINGEN.	GERECHTEN. *a.* kantongerecht te Paramaribo. *b.* „ in Nickerie. *c.* „ „ Coronie. *d.* ommegaand gerecht te Paramaribo. *e.* ommegaand gerecht op Mariënburg.	Aantal zaken.	Aantal beklaagden.	Aantal zaken bij verstek behandeld.	Van de beklaagden werden: veroordeeld.	werden vrijgesproken, of van rechtsvervolging ontslagen.	Veroordeeld zijn: tot gevangenisstraf met gedwongen tewerkstelling.	tot gevangenisstraf alleen.	tot enkele geldboete.	tot geldboete en gevangenisstraf met of zonder tewerkstelling.
	RECAPITULATIE.										
		a.	331	2351	15	2272	78	30	35	2200	7
		b.	217	513	17	488	25	117	»	362	9
		c.	123	246	7	211	35	36	»	168	7
		d.	399	899	39	842	47	502	1	317	22
		e.	243	628	9	516	112	167	»	347	2
			1313	4637	87	4329	297	852	36	3394	47

[5. 6.]

BIJLAGE E.

STERKTE en EMPLACEMENT van het politiepersoneel op ultimo December 1890.

GRADEN.	STERKTE.								Beneden-Para en Beneden-Suriname.					Boven-Para en Boven-Suriname.		
	Opperwachtmeester.	Wachtmeesters.	Brigadiers.	Marechaussees 1ste klasse.	Marechaussees 2de klasse.	Hoofdlieden.	Agenten van politie 1ste klasse.	Agenten van politie 2de klasse.	Poelepantje.	Fort Nieuw-Amsterdam.	Opzichters op het fort Nieuw-Amsterdam.	Opzichters in Beneden-Para.	Opzichters aan 't kanaal van Saramacca.	Domburg.	Onoribo.	Post Republiek.
Opperwachtmeester. . . .	[1]) 1	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»
Wachtmeesters	»	2	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»
Brigadiers.	»	»	19	»	»	»	»	»	1	1	»	»	»	1	1	»
Marechaussees 1ste klasse .	»	»	»	33	»	»	»	»	1	1	»	»	»	1	1	»
Marechaussees 2de klasse .	»	»	»	»	47	»	»	»	3	»	»	»	»	1	1	»
Hoofdlieden	»	»	»	»	»	5	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»
Agenten van politie 1ste kl.	»	»	»	»	»	»	18	»	»	»	»	»	»	1	»	»
Agenten van politie 2de kl.	»	»	»	»	»	»	»	30	1	»	»	»	»	1	2	»
Totaal.	1	2	19	33	47	5	18	30	6	3	»	»	»	5	5	»
Mankeert tot compleet . .	»	»	3	15	10	3	9	3								
Organieke sterkte	1	2	22	48	57	8	27	33								
Overcompleet.	»	»	»	»	»	»	»	»								

[1]) Waarnemend inspecteur van politie.
[2]) Waaronder een brigadier-titulair.
[3]) Brigadier-titulair.

EMPLACEMENT.

Beneden-Cottica en Beneden-Commewijne.		Boven-Cottica, Boven-Commewijne, Perica, Matappica en Commetewane.			Beneden- en Boven-Saramacca.				Nickerie.				Marowijne en Lawa, enz.						
Frederiksdorp.	Mariënburg.	Ephrata.	Nieuw-Meerzorg.	Sommelsdijk.	Groningen.	Post Nassau.	Mindrineti.	Coronie.	Oud-Nickerie.	Nieuw-Nickerie.	Paradise.	Nursery.	Albina.	Boven-Marowijne.	Totaal gedetacheerden.	Te Paramaribo.	Met binnenlandsch verlof.	Met buitenlandsch verlof.	Totaal-generaal.
»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	1	»	»	1
»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	2	»	»	2
»	1	1	»	1	1	»	»	1	»	1	»	»	1	»	11	7	»	1	19
[2]) 2	»	1	»	»	1	»	[3]) 1	»	»	»	1	1	»	»	11	18	»	4	33
2	2	»	1	1	1	»	»	2	1	2	1	1	1	4	24	20	»	3	47
»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	5	»	»	5
»	»	»	1	»	1	»	»	»	»	»	»	»	»	»	3	15	»	»	18
»	2	1	»	1	»	»	»	»	»	1	»	»	»	»	10	20	»	»	30
4	5	3	2	3	4	»	1	3	1	4	2	2	2	4	59	88	»	8	155

[5. 7.]

BIJLAGE F[1].

VERSLAG van het onderwijs in de kolonie Suriname over 1890.

§ 1. *Organisatie.*

In 1890 onderging de organisatie van het schoolwezen geene wijziging.

In de maand Juli werden op Mariënburg in Beneden-Commewijne en op Waterloo in Nickerie door het Gouvernement scholen geopend, alwaar de kinderen van Britsch-Indische immigranten onderwijs ontvangen in hunne landstalen. Op eerstgenoemde school werden de Urdū- en Nāgaritalen onderwezen, op Waterloo alleen Urdū (Oerdoe).

De door de Chineesche maatschappij Kong-Ngi-Tong in 1887 opgerichte school moest wegens gebrek aan leerlingen weêr gesloten worden.

In April 1890 werd de school der Moravische broedergemeente op Bergendal, na het vertrek van den onderwijzer, die wegens ziekte in de stad kwam, gesloten. Na het ontslag van den onderwijzer bij de boschnegers op Koffiekamp in Boven-Suriname werd ook deze school in November gesloten.

In April 1890 werd de school der Roomsch-Katholieke geestelijken van Livorno naar de Wanicastraat alhier overgebracht, onder den naam van St. Jozefsschool. Een deel van de leerlingen die de gesubsidieerde jongensschool der Roomsch-Katholieke geestelijken in de Gravenstraat (de St. Petrus en Paulusschool) bezochten werd op de St. Jozefsschool overgeplaatst.

In de maand September hadden de openbare lessen op de openbare school voor uitgebreid lager onderwijs, voorgeschreven bij art. 28 van het huishoudelijk reglement, plaats.

Zij werden door de commissie van onderwijs en door den ondergeteekende bijgewoond en duurden vier dagen.

Na afloop van het onderzoek werden bevorderd van klasse:

A	tot	B	6	jongens	en	5	meisjes,	te	zamen	11
B	»	I	17	»	»	6	»	»	»	23
I	»	II	22	»	»	7	»	»	»	29
II	»	III	17	»	»	11	»	»	»	28
III	»	IV	19	»	»	15	»	»	»	34
IV	»	V	17	»	»	2	»	»	»	19
V	»	VI	8	»	»	1	meisje	»	»	9
Totaal. . .			106	jongens	en	47	meisjes,	te	zamen	153

Aan 2 leerlingen van de zesde of hoogste klasse (namelijk 1 jongen en 1 meisje) werd het getuigschrift bedoeld bij art. 28 van het huishoudelijk reglement uitgereikt.

Niet bevorderd werden van klasse:

A	5	leerlingen;
B	4	»
I	4	»
II	14	»
III	12	»
IV	12	»
V	4	»
Totaal. .	55	leerlingen.

Door 11 leerlingen, die wegens ziekte of om andere redenen afwezig waren, werd geen deel genomen aan het examen.

Op ultimo December 1890 was het getal leerlingen 255, te weten 176 jongens en 79 meisjes. Onder deze cijfers zijn begrepen de leerlingen die, krachtens art. 7 van het besluit van 6 October 1887 (*Gouvernementsblad* n°. 27) kosteloos op de school werden geplaatst.

Bij Gouvernementsresolutie van 3 Mei 1890 litt. A n°. 2841, werd voor de openbare school te Nieuw-Nickerie een huishoudelijk reglement vastgesteld.

De avondschool van den heer O'Ferrall telde op ultimo December 1890, evenals in het jaar te voren, 35 leerlingen, van welke 13 kosteloos onderwijs genoten.

Bij Gouvernementsresolutie van 26 Juni 1890 litt. A n°. 4015, werd aan den heer O'Ferrall, als tegemoetkoming in de kostelooze toelating van leerlingen op de avondschool voor handwerkslieden, een subsidie van f 750 voor den tijd van één jaar verleend.

Bij Gouvernementsresolutie van 27 Mei 1890 litt. A n°. 3325, werd het aan den heer mr. C. J. Heylidy verleende buitenlandsch verlof naar Europa toepasselijk verklaard op zijne functiën van voorzitter der commissie van onderwijs.

§ 2. *Examens ter verkrijging van akten van bekwaamheid tot het geven van onderwijs.*

In 1890 werden deze examens tweemaal afgenomen. Aan het eerste examen — in April — namen 6 candidaten deel, allen mannelijke, namelijk 5 voor den 4den en 1 voor den 3den rang. Het schriftelijk werk was zoo onvoldoende dat geen der candidaten tot het mondeling examen kon worden toegelaten.

Voor het examen, dat in October plaats vond, hadden zich 21 candidaten aangemeld, namelijk:

14 voor den 4den rang (13 mannelijke en 1 vrouwelijke),
7 » » 3den » (4 » » 3 »).

Twee mannelijke candidaten, namelijk: 1 voor den 4den en 1 voor den 3den rang trokken zich vóór den aanvang van het examen terug, terwijl 1 mannelijke candidaat voor den 4den rang op den laatsten dag van het schriftelijk examen wegbleef.

Na afloop van het schriftelijk werk werden afgewezen:

3 mannelijke candidaten voor den 4den rang, en

2 » » » » 3den »

De overige candidaten, namelijk: 8 mannelijke en 1 vrouwelijke voor den 4den en 1 mannelijke en 3 vrouwelijke voor den 3den rang werden tot het mondeling examen toegelaten. Na afloop van dit examen, dat over het algemeen te wenschen overliet, moesten nog 4 mannelijke candidaten voor den 4den rang afgewezen worden. De overigen verkregen de verlangde akte, te weten:

voor den 4den rang: H. G. W. De Miranda, C. J. Oostburg, G. C. Samson, E. A. J. Themen en mejuffrouw E. Juda;

voor den 3den rang: J. W. Schenkel en de juffrouwen E. Alvares, G. P. Oliviera en C. E. L. Worst.

De heeren Heilbron en Reiziger stonden bij beide examens de commissie als deskundigen bij. In 1890 werden toegekend:

5 akten voor den 4den rang, en

4 » » » 3den »

Ter vergelijking van de beide in 1890 gehouden examens met die van vorige jaren zijn hier twee staten opgenomen, aanwijzende het gemiddeld getal punten in de verschillende vakken verkregen door:

1°. al de candidaten;

2°. de toegelaten candidaten.

Tot toelichting dient dat 10 het hoogste cijfer is dat in eenig vak kan worden verkregen.

EXAMENVAKKEN.	Gemiddeld getal punten verkregen door de candidaten voor den									
	4den rang.					3den rang.				
	1886.	1887.	1888.	1889.	1890.	1886.	1887.	1888.	1889.	1890.
Schrijven.	6	7	5	5	6	6	8	5	7	6
Nederlandsche taal	5	6	4	4	5	6	7	5	5	5
Vormleer.	5	3	5	4	4	6	3	5	4	4
Rekenen	5	4	5	5	5	7	5	4	4	5
Aardrijkskunde	5	5	5	4	5	6	6	3	4	6
Geschiedenis.	6	6	5	5	5	7	6	5	5	7
Kennis der natuur	5	4	4	3	4	6	5	3	3	4
Onderwijs- en opvoedkunde .	5	5	4	4	5	6	5	4	5	5
Totaal. . .	42	40	37	34	39	50	45	34	37	42
Getal candidaten . .	9	9	18	13	18	9	3	2	6	7

EXAMENVAKKEN.	Gemiddeld getal punten verkregen door de candidaten toegelaten voor den									
	4den rang.					3den rang.				
	1886.	1887.	1888.	1889.	1890.	1886.	1887.	1888.	1889.	1890.
Schrijven.	7	7	6	5	6	6	9	»	6	6
Nederlandsche taal	7	7	4	5	5	7	8	»	6	6
Vormleer.	7	6	7	6	5	7	5	»	4	6
Rekenen	6	7	6	7	7	8	8	»	6	6
Aardrijkskunde	7	6	6	5	7	6	7	»	5	6
Geschiedenis.	7	7	7	6	6	7	7	»	5	7
Kennis der natuur	6	5	5	4	5	6	5	»	4	5
Onderwijs- en opvoedkunde .	6	5	5	4	6	6	7	»	6	6
Totaal. . .	53	50	46	42	47	53	56	»	42	48
Getal toegelaten candidaten	5	3	6	6	5	7	1	»	2	4

§ 3. *Getal en aard der scholen.*

Blijkens de hierachter gevoegde bijlage bedroeg op ultimo December 1890 het getal scholen in de kolonie 45, waarvan 24 te Paramaribo en 21 in de districten. Voorts waren er nog 2 districtsscholen voor kinderen van Britsch-Indische immigranten en 2 scholen van de Moravische broeders bij de boschnegers, namelijk op Gansee in Boven-Suriname en op Kwatta Hédé in Boven-Saramacca.

Te Paramaribo:

8 niet gesubsidieerde particuliere scholen;

2 » » »

5 gouvernementsscholen;

5 gesubsidieerde scholen der Moravische broeders;

4 » » » Roomsch-Katholieke geestelijken.

In de districten:

13 gouvernementsscholen;

7 gesubsidieerde scholen der Moravische broeders;

1 » school der Roomsch-Katholieke geestelijken.

De normaalschool, de centraalschool der Moravische broeders en de avondschool van den heer O'FERRALL zijn hierboven niet medegeteld.

§ 4. *De centraalschool.*

Op ultimo December 1890 bedroeg het getal leerlingen 12. De oudste leerlingen 18, de jongste 14 jaar oud; de gemiddelde leeftijd der leerlingen was 16 jaar.
In het volgende staatje zijn de cijfers voor de jaren 1885—1880 samengevat.

	1885	1886	1887	1888	1889	1890
Getal leerlingen op ultimo December.	15	13	12	11	10	12
Ouderdom van den oudsten leerling .	18	17	18	19	17	18
Ouderdom van den jongsten leerling.	11	12	13	14	13	14
Gemiddelde leeftijd der leerlingen. .	15	14	16	17	16	16

§ 5. *De normaalschool.*

Aan het toelatingsexamen, dat op 22 en 23 October plaats vond, werd door 17 candidaten (9 jongens en 8 meisjes) allen voor den 1sten cursus deelgenomen.
Van deze werden 3 jongens en 1 meisje afgewezen. Toegelaten werden dus 6 jongens en 7 meisjes.
De gemiddelde leeftijd der toegelaten candidaten was bijna 17 jaar.
In 1890 werd door 3 kweekelingen een voldoend examen afgelegd voor den 4den en door 4 voor den 3den onderwijzersrang.
Op ultimo December 1890 waren:

op den 1sten cursus 15 mannel. en 9 vrouw. kweekel.
» » 2den » 10 » » 2 » »

te zamen 25 » » 11 » »

in het geheel dus 36 tegen 25 op gelijk tijdstip van 1889.
In den volgenden staat zijn ter vergelijking eenige cijfers over de jaren 1885—1890 naast elkander geplaatst.

	1885.	1886.	1887.	1888.	1889.	1890.
Getal kweekelingen op ultimo December . .	27	33	38	35	25	36
Op den 1sten cursus . { mannelijke	7	19	19	19	9	15
Op den 1sten cursus . { vrouwelijke	11	8	9	4	3	9
Op den 2den cursus . { mannelijke	5	2	5	6	8	10
Op den 2den cursus . { vrouwelijke	4	4	5	6	5	2
Getal candidaten bij het toelatingsexamen . .	15	25	25	14	14	17
Van het mannelijk geslacht	10	21	18	11	12	9
» » vrouwelijk »	5	4	7	3	2	8
Getal toegelaten kweekelingen	6	18	12	6	4	13
Van het mannelijk geslacht	3	14	7	4	3	6
» » vrouwelijk »	3	4	5	2	1	7
Gemiddelde leeftijd der toegelaten kweekelingen	17	16	16	17	18	17

De leesbibliotheek der normaalschool bestond op ultimo December 1890 uit 61 boekwerken, uitmakende 80 boekdeelen. Gedurende 1890 werden door 12 kweekelingen 63 boekdeelen aangevraagd, zijnde 5 per hoofd.

§ 6. *Onderwijzend personeel.*

Worden de scholen bij de Boschnegers wèl, de normaalschool, de centraalschool, de avondschool van den heer O'FERRALL en de scholen voor de kinderen van Britsch-Indische immigranten niet medegeteld, dan was op ultimo December 1890 het onderwijzend personeel samengesteld als volgt:

te Paramaribo:

5 onderwijzers en 1 onderwijzeres van den 1sten rang;
5 » » » 2den »
21 » » 18 onderwijzeressen » » 3den »
27 » » 9 » » » 4den »
1 onderwijzer met akte alleen voor het teekenen;

1 onderwijzeres met akte alleen voor het Fransch;

1 » » » » » » Engelsch;

1 » » » » » de Nederlandsche taal en letterkunde (middelbaar onderwijs) en voor het Engelsch;

1 onderwijzeres met akte alleen voor de vrouwelijke handwerken;

voorts nog 27 mannelijke en 30 vrouwelijke personen zonder onderwijzersrang, die in de scholen hulp verleenden of in speciale vakken onderwijs gaven;

in de districten:

1 onderwijzer van den 2den rang;

7 onderwijzers » » 3den »

15 » » » 4den »

2 » zonder rang;

voorts nog 5 personen van het mannelijke en 3 van het vrouwelijke geslacht, die in de scholen hulp verleenden:

in de geheele kolonie derhalve:

81 geëxamineerde onderwijzers, en

28 » onderwijzeressen.

te zamen 109, tegen 112 op gelijk tijdstip van 1889;

voorts 1 onderwijzer met akte alleen voor het teekenen, 2 onderwijzeressen met akten alleen voor vreemde talen, 1 onderwijzeres met akten alleen voor het Engelsch en voor Nederlandsche taal en letterkunde (middelbaar onderwijs), 1 onderwijzeres met akte alleen voor de vrouwelijke handwerken, 2 onderwijzers zonder rang aan het hoofd van scholen en 65 personen zonder rang, die in de scholen hulp verleenden.

De mutatiën in het onderwijzend personeel op de Gouvernementsscholen in 1890 waren als volgt:

1°. bij Gouvernementsresolutie van 4 Januari, litt. A, n°. 65, werd de onderwijzer A. A. Jessurun, hoofd der school op Hannover in Boven-Para, in afwachting van de voltooiing van het nieuwe schoolgebouw aldaar, tijdelijk geplaatst aan de openbare school voor jongens;

2°. bij Gouvernementsresolutie van 7 Januari litt. A n°. 138 werd aan den heer G. J. J. Karg, stadsonderwijzer in Nickerie, op zijn verzoek, te rekenen van 1 Januari 1890, eervol ontslag uit 's lands dienst en pensioen ten laste van de koloniale kas verleend;

3°. bij Gouvernementsresolutie van 23 Januari litt. A n°. 518 werd aan mejuffrouw C. P. M. J. Vlier, onderwijzeres aan het hoofd van de openbare school voor meisjes, op haar verzoek, met ingang op 1 Februari eervol ontslag uit 's lands dienst en pensioen ten laste van de koloniale kas verleend;

4°. bij Gouvernementsresolutie van 14 Februari litt. A n°. 1090 werd de onderwijzer G. Durfort, te rekenen van 1 April, voor den tijd van één jaar bestendigd in zijne betrekking van hoofd der school op den grond Ma mère in Nickerie;

5°. bij Gouvernementsresolutie van 20 Februari litt. A n°. 1207 werd mejuffrouw J. Pauw, aan wie bij resolutie van 6 December 1889 litt. A n°. 7223 het onderwijs in vrouwelijke handwerken aan de Gouvernementsschool op Totness in Coronie voor één jaar was opgedragen, tevens aangewezen om gedurende het overige deel van 1890 in die school als kweekeling werkzaam te zijn;

6°. bij Gouvernementsresolutie van 17 April litt. A n°. 2490 werden:

A. met ingang op 1 Mei benoemd:

1°. aan de openbare school voor meisjes:

a. tot hoofd der school mejuffrouw H. C. Meurs, 1ste onderwijzeres aan die school;

b. tot 1ste onderwijzeres mejuffrouw E. A. Wilmans, onderwijzeres aan de openbare school voor jongens;

c. tot 2den onderwijzer de heer J. R. Goedman, 3de onderwijzer aan die school;

d. tot 3de onderwijzeres mejuffrouw W. M. Knoch, 4de onderwijzeres aan die school;

e. tot 4de onderwijzeres mejuffrouw T. J. Aedot, onderwijzeres aan de Willemschool;

f. tot 1ste kweekeling mejuffrouw C. Worst, 2de kweekeling aan die school;

g. tot 2de kweekeling mejuffrouw C. De Vries, onderwijzeres van den 4den rang;

h. tot 3de kweekeling mejuffrouw E. Alvares, onderwijzeres van den 4den rang;

2°. aan de openbare school voor jongens;

a. tot hoofd der school de heer A. T. Oliviera, onderwijzer aan de openbare school voor uitgebreid lager onderwijs;

b. tot 3de onderwijzeres mejuffrouw L. A. E. Labadie, onderwijzeres aan de openbare school voor meisjes;

c. tot 4den onderwijzer de heer M. A. P. Rhenardus, 5de onderwijzer aan die school;

d. tot 5de onderwijzeres mejuffrouw M. E. S. Stuger, kweekeling aan de openbare school voor meisjes;

e. tot 1sten kweekeling de heer J. Abarbanel, 2de kweekeling aan die school;

3°. aan de Willemschool:

a. tot 4de onderwijzeres mejuffrouw M. M. Samson, kweekeling aan de openbare school voor jongens;

b. tot 5de onderwijzeres mejuffrouw C. J. Van Meerten, kweekeling aan die school;

c. tot 2den kweekeling de heer C. Haarloo, 3de kweekeling aan de openbare school voor uitgebreid lager onderwijs;

4°. aan de openbare school voor uitgebreid lager onderwijs:

tot 3den kweekeling de heer J. W. Lobato, onderwijzer van den 3den rang;

5°. aan de Gouvernementsschool te Nieuw-Nickerie:

tot hoofd der school de heer A. A. Heckers, onderwijzer aan de school van de weduwe C. W. Oehlers;

6°. aan de school van de weduwe C. W. Oehlers:

tot onderwijzer de heer E. J. Arlem, 4de onderwijzer aan de Willemschool;

B. met ingang op 1 Mei mejuffrouw L. J. Bloeiman, eervol ontheven van de haar bij resolutie van 2 September 1889 litt. A n°. 5196, opgedragen werkzaamheden in de school te Nieuw-Nickerie;

7°. bij Gouvernementsresolutie van 19 Mei litt. A n°. 3158 werd aan mejuffrouw C. J. Van Meerten, 5de onderwijzeres aan de Willemschool, op haar verzoek, met ingang op 1 Juni eervol ontslag uit 's lands dienst verleend;

8°. bij Gouvernementsresolutie van 14 Juni litt. A, n°. 3682*a* werden, met ingang op 15 Juni, aan de Willemschool benoemd:

a. tot 5de onderwijzeres mejuffrouw J. H. Rens, 1ste kweekeling aan die school;

b. tot 1sten kweekeling de heer C. Haarloo, 2de kweekeling aan die school;

9°. bij Gouvernementsresolutie van 26 Juni litt. A n°. 4029 werden benoemd tot onderwijzer in de Hindostansche talen:

a. op Mariënburg, Noor Mahomed;

b. op Waterloo, Ahmed Hosen;

10°. bij Gouvernementsresolutie van 9 Juli litt. A n°. 4372 werden, met ingang op 1 Augustus, tijdelijk geplaatst:

a. de onderwijzer J. D. Abercrombie, hoofd der school op Totness, aan de openbare school voor uitgebreid lager onderwijs;

b. de onderwijzer D. A. Jessurun, aan het hoofd van de school op Totness;

11°. bij Gouvernementsresolutie van 28 Juli litt. A n°. 4794 werd, met ingang op 1 Augustus tot 2den kweekeling aan de Willemschool benoemd de onderwijzer van den 4den rang J. H. Graan;

12°. bij Gouvernementsresolutie van 2 Augustus litt. A n°. 4964 werd, met ingang op 1 Augustus de onderwijzer J. J. K. Barra, tot hoofd der school op Hannover in Boven-Para, benoemd;

13°. bij Gouvernementsresolutie van 18 Augustus litt. A n°. 5328 werd, met ingang op 1 September tot 2den kweekeling aan de openbare school voor jongens benoemd de onderwijzer van den 4den rang A. T. G. Gravenberch;

14°. bij Gouvernementsresolutie van 17 October litt. A n°. 6763 werden met ingang op 31 October overgeplaatst:

a. de onderwijzer G. A. Kuster van Groningen naar Onverwacht;

b. de onderwijzer W. N. Ringeling van Onverwacht naar Groningen;

15°. bij Gouvernementsresolutie van 27 October litt. A n°. 6945 werd aan mejuffrouw M. E. S. Stuger, 5de onderwijzeres aan de openbare school voor jongens, op haar verzoek, met ingang op 31 October eervol ontslag uit 's lands dienst verleend;

16°. bij Gouvernementsresolutie van 20 November litt. A n°. 7523 werden met ingang op 30 November benoemd:

a. tot 5den onderwijzer aan de openbare school voor jongens de heer C. Haarloo, 1ste kweekeling aan de Willemschool;

b. tot 1sten kweekeling aan de Willemschool de heer J. H. Graan, 2de kweekeling aan deze school;

c. tot 2den kweekeling aan de Willemschool de onderwijzer van den 4den rang G. C. Samson.

Tot herstel van gezondheid of om andere redenen werd in den loop van 1890 binnenlandsch verlof verleend aan:

den onderwijzer A. C. Cotino (Gouvernementsresolutie van 17 Januari litt. A n°. 411 en van 19 April litt. A n°. 2512);

den onderwijzer J. L. Dahle (Gouvernementsresolutiën van 8 September litt. A n°. 5801);

mejuffrouw E. A. Haighton, leerares aan de openbare school voor uitgebreid lager onderwijs (Gouvernementsresolutie van 7 November litt. A n°. 7226).

Bij Gouvernementsresolutie van 28 Juli litt. A n°. 4790 werd met ingang op 1 Augustus, uiterlijk tot en met 31 Juli 1893, de onderwijzer A. C. Cotino, op grond dat hij wegens aanhoudende ziekte gedurende twaalf maanden niet in staat was zijne ambtelijke werkzaamheden behoorlijk te verrichten, ten gevolge waarvan hem voortdurend binnenlandsch verlof moest worden verleend, eervol ontheven van zijne betrekking en, op zijn daartoe gedaan verzoek, in het genot gesteld van een wachtgeld van f 750 (*zevenhonderd en vijftig gulden*) 's jaars.

In 1890 ontvielen door den dood aan het onderwijs in Maart de heer L. T. Sevenoaks, hoofd van de openbare school voor jongens:

in November de heer G. J. Dandlau, hoofd eener bijzondere school;

in December de heer T. L. Peulen, onderwijzer bij de Roomsch-Katholieke geestelijken.

De heer Sevenoaks was gedurende 27 jaren hoofd eener bijzondere school en werd in November 1887 tot hoofd van de openbare school voor jongens benoemd. De heer Dandlau was een jong onderwijzer van den 2den rang, die in November 1888 zijne school had geopend. De heer Peulen eindelijk is gedurende 24 jaren als onderwijzer alhier werkzaam geweest.

§ 7. *Getal en aard der schoolgaande kinderen.*

Worden de normaalschool, de centraalschool, de scholen bij de boschnegers en de scholen voor kinderen van Britsch-Indische immigranten niet medegerekend, dan gingen op ultimo December 1890 ter school:

in de geheele kolonie:

3048 jongens,

2903 meisjes,

te zamen 5951 leerlingen,

tegen 5684 op gelijk tijdstip van 1889; het getal leerlingen is derhalve vermeerderd met 267, te weten: 67 jongens en 200 meisjes;

te Paramaribo:

2249 jongens,

2324 meisjes,

te zamen 4573 leerlingen,

zijnde bijna 77 pct. van het getal schoolgaande kinderen in de kolonie, tegen 4286 of ruim 75 pct. op gelijk tijdstip van 1889. Het getal leerlingen is dus te Paramaribo vermeerderd met 287, te weten: 94 jongens en 193 meisjes;

in de districten:

799 jongens,

579 meisjes,

te zamen 1378 leerlingen,

zijnde ruim 23 pct. van het getal schoolgaande kinderen in de kolonie, tegen 1398 of bijna 25 pct. op gelijk tijdstip van 1889. Het getal is dus verminderd met 20 leerlingen, waarbij valt op te merken dat het getal jongens met 27 verminderd, het getal meisjes daarentegen met 7 vermeerderd is.

De onderstaande opgaven vermelden de plaatsen van vestiging en de bevolking der districtsscholen op ultimo December 1890.

a. *Gouvernementsscholen.*

1°.	op de plantage Nieuw-Meerzorg	74	leerlingen,
2°.	» het fort Nieuw-Amsterdam	31	»
3°.	» den grond Berlijn	54	»
4°.	» » » Hannover	49	»
5°.	» » » Onverwacht	41	»
6°.	» » » Onoribo	19	»
7°.	» de plantage la Rencontre	36	»
8°.	» het station Groningen	17	»
9°.	» den grond Hague	38	»
10°.	» het dorp Totness	57	»
11°.	» den grond Weltevreden	66	»
12°.	» » » Ma mère	70	»
13°.	te Nieuw-Nickerie	160	»
	Totaal	712	leerlingen.

b. *Scholen der Moravische broeders.*

1°. op het etablissement	Charlottenburg	68	leerlingen.
2°. » » »	Wederzorg	35	»
3°. » » »	Leliendaal	49	»
4°. » » »	Clevia	42	»
5°. » » »	Bersaba	41	»
6°. » » »	Salem	180	»
7°. » » »	Waterloo	116	»
	Totaal	531	leerlingen.

c. *School der Roomsch-Katholieke geestelijken.*

1°. op het etablissement Mary's hope 135 leerlingen.

In den volgenden staat zijn de schoolgaande kinderen in de geheele kolonie gegroepeerd naar de leeftijden.

Leeftijd.	Getal schoolgaande kinderen op ultimo December 1890.			
	Jongens.	Meisjes.	Totaal.	Per 100.
Beneden 7 jaar . .	57	46	103	1.73
Boven 7 » . .	296	283	579	9.73
Beneden 8 » . .	419	449	868	14.59
9 » . .	489	408	897	15.07
10 » . .	427	450	877	14.74
11 » . .	414	422	836	14.05
12 » . .	356	352	708	11.90
13 » . .	287	293	580	9.75
14 » . .	206	160	366	6.15
15 » . .	85	32	117	1.97
Boven 15 » . .	12	8	20	0.34

Men had dus op ultimo December 1890:

103	schoolgaande kinderen	beneden 7	jaren;
4765	» »	van 7-12	»
1083	» »	boven 12	»

tegen 108, 4591 en 985 op ultimo December 1889.

Met uitzondering van de normaalschool, de centraalschool, de avondschool van den heer O'Ferrall, de bewaarschool, de scholen bij de boschnegers en de scholen voor de kinderen van Britsch-Indische immigranten, werd op ultimo December 1890 in de geheele kolonie door 114 geëxamineerde onderwijzers aan 5951 kinderen onderwijs gegeven, zijnde gemiddeld 1 onderwijzer op 52,2 kinderen, tegen 48,6 in het jaar te voren.

Te Paramaribo had men:

91 geëxamineerde onderwijzers op 4573 leerlingen, of:
1 geëxamineerde onderwijzer op 50,3 » tegen
1 » » » 47,1 » in 1889.

Uit de bijlage blijkt hoe de verhoudingen waren voor Paramaribo en voor elk district als ook naar den aard der scholen.

Rekent men de bovengenoemde scholen niet mede, dan waren op ultimo December 1890 op elke 100 schoolgaande kinderen

in de geheele kolonie	51,2 jongens	en	48,8 meisjes,
te Paramaribo	49,2 »	»	50,8 »
in de districten	58 »	»	42 »

Neemt men alleen de schoolgaande kinderen van 7-12 jaar, dan waren op elke 100 leerlingen

in de geheele kolonie	50,4 jongens	en	49,6 meisjes,
te Paramaribo	48,4 »	»	51,6 »
in de districten	56,6 »	»	43,4 »

Uit den navolgenden staat blijkt hoe de verhoudingen waren voor de verschillende soorten van scholieren.

	Getal schoolgaande kinderen op ultimo December.			Per 100 op ultimo December.		
	1888.	1889.	1890.	1888.	1889.	1890.
Paramaribo en districten.						
Voor rekening van particulieren	921	888	898	16.6	15.6	15.1
Voor rekening van het Gouvernement	1744	1828	1939	31.4	32.2	32.6
Op de gesubsidieerde scholen der Moravische broeders	1766	1829	1819	31.8	32.2	30.6
Op de gesubsidieerde scholen der Roomsch-Katholieke geestelijken	1117	1139	1295	20.1	20.0	21.8
Paramaribo.						
Voor rekening van particulieren	913	881	895	21.1	20.6	19.6
Voor rekening van het Gouvernement	1110	1160	1230	26.6	27.1	26.9
Op de gesubsidieerde scholen der Moravische broeders	1341	1273	1288	30.9	29.7	28.2
Op de gesubsidieerde scholen der Roomsch-Katholieke geestelijken	973	972	1160	22.4	22.7	25.4
Districten.						
Voor rekening van particulieren	8	7	3	0.7	0.5	0.2
Voor rekening van het Gouvernement	634	668	709	52.4	47.8	51.5
Op de gesubsidieerde scholen der Moravische broeders	425	556	531	35.1	39.8	38.5
Op de gesubsidieerde scholen der Roomsch-Katholieke geestelijken	144	167	135	11.9	11.9	9.8

In het cijfer van 1160 leerlingen op de gesubsidieerde scholen der Roomsch-Katholieke geestelijken te Paramaribo zijn 133 leerlingen begrepen, die tegen betaling de St. Petrus- en Paulusschool bezoeken. In de laatste noot op den staat als bijlage F⁶ in het Koloniaal verslag van 1889 opgenomen, werd reeds medegedeeld dat de gesubsidieerde jongensschool der Roomsch-Katholieke geestelijken — thans de St. Petrus- en Paulusschool — in Maart 1889 een honderdtal betalende kinderen telde.

Aan het hoofd van de scholen op Gansee en Kwatta Hédé stonden L. A. Muringen en Ch. E. Bern, beiden zonder onderwijzersrang. Eerstgenoemde school telde op ultimo December 1890 45 leerlingen (19 jongens en 26 meisjes), die op Kwatta Hédé 21 leerlingen (16 jongens en 5 meisjes).

De school voor kinderen van Britsch-Indische immigranten op Mariënburg telde op ultimo December 1890 87 ingeschreven leerlingen (62 jongens en 25 meisjes), die op Waterloo 25 leerlingen, alleen jongens.

Het volgend staatje geeft een overzicht van de bewaarscholen op ultimo December 1890.

Bewaarscholen van:	Jongens.	Meisjes.	Totaal.
de Moravische broeders voor kinderen van onvermogenden	88	108	196
de Roomsch-Katholieke geestelijken voor kinderen van onvermogenden	159	173	332
Totaal . . .	247	281	528
de Roomsch-Katholieke geestelijken voor andere kinderen.	49	40	89
	54	69	123
Totaal . . .	103	109	212
Totaal-generaal . . .	350	390	740

Met uitzondering van de normaalschool, de centraalschool en de avondschool van den heer O'Ferrall, gingen op ultimo December 1890 in de geheele kolonie 3520 jongens en 3349 meisjes in het geheel dus 6869 kinderen ter school.

§ 8. *Schoolbezoek en schoolverzuim.*

In de bij dit verslag gevoegde bijlage vindt men onder meer een overzicht van de gemiddelde opkomst per dag en per 100 voor Paramaribo en de districten afzonderlijk en naar den aard der scholen.

De gemiddelde opkomst per 100 bedroeg in 1890 voor:

de geheele kolonie	78
Paramaribo	78
de districten	79,

tegen 79, 78 en 83 in 1889. In 1890 was het schoolbezoek dus slechter dan het jaar te voren.

Worden de cijfers gegroepeerd naar den aard der scholen, dan was de gemiddelde opkomst per 100 in 1890.

	in de geheele kolonie.	te Paramaribo.	in de districten.
op de niet gesubsideerde particuliere scholen	85	85	—
» » gesubsidieerde » »	79	79	—
» » Gouvernementsscholen	74	72	79
» » gesubsidieerde scholen der Moravische broeders	77	77	77
» » » » » Roomsch-Katholieke geestelijken	84	83	91

Het hooge cijfer der verzuimen op de Gouvernementsscholen te Paramaribo moet voor een deel worden toegeschreven aan de wijze waarop de afschrijving van leerlingen op de Gouvernementsscholen voor gewoon lager onderwijs tot dusverre plaats vindt.

Het hoofd der school stelt de afschrijving voor, waarop de commissie van onderwijs, die met de plaatsing belast is, beslist. Zoolang de afschrijving niet heeft plaats gehad, worden voor deze leerlingen, die de school niet meer bezoeken, verzuimen aangeteekend.

In 1890 werden te Paramaribo 2 personen en in Nickerie 1 persoon veroordeeld wegens het veroorzaken van schoolverzuim van kinderen. In de andere districten werden geene vervolgingen ingesteld.

De behandeling van trachoom-lijders op school (zie het vorige verslag) werd in 1890 voortgezet.

§ 9. *Omvang, aard en toestand van het onderwijs. Schooltucht.*

Onder dit hoofd valt niet anders mede te deelen dan dat naar aanleiding van het bij Gouvernementsresolutie van 3 Mei 1890 litt. A n°. 2841 voor de school te Nieuw-Nickerie vastgestelde huishoudelijk reglement een nieuw leerplan voor deze school werd samengesteld.

§ 10. *De schoolspaarbank.*

Het saldo bij mij in kas van 1889 was f 80. Het geheele bedrag van 1 Januari tot 31 December 1890 bij mij gestort bedroeg f 4938.

In 1890 werd door mij in de koloniale spaarbank, ten name van den »Inspecteur voor het onderwijs voor de schoolspaarbank", gestort een bedrag van f 4886, terwijl f 132 bij mij in kas bleef, als zijnde bij mij gestort na de laatste zitting van de koloniale spaarbank in 1890.

In 1889 was op het spaarbankboekje ten name van den inspecteur een saldo van f 1381 overgebleven, dat nog niet werd overgeschreven op naam van scholieren. Met het in 1890 in de koloniale spaarbank gestorte bedrag van f 4886 maakt dit eene som uit van f 6267.

In 1890 werd een bedrag van f 4838 op naam van scholieren overgeschreven, zoodat het saldo van het te goed op evengenoemd spaarbankboekje op ultimo December 1890 f 1429 bedroeg.

Van de invoering der schoolspaarbank in Mei 1882 tot ultimo December 1890 werd door de onderwijzers — na aftrek van de uitkeeringen door mij gedaan bij het sluiten van scholen als anderszins — bij mij gestort een bedrag van f 49574, waarvan f 48013 op naam van scholieren werd overgeschreven; onder beide sommen de centraalschool begrepen.

Op ultimo December 1890 namen 2942 scholieren aan het sparen deel, zijnde ruim 49 pct. van het geheele getal schoolgaande kinderen, dat op dien datum 5951 bedroeg. Op denzelfden datum waren 1454 scholieren in het bezit van boekjes der koloniale spaarbank, zijnde ruim 24 pct. van het getal schoolgaande kinderen en ruim 49 pct. van het getal deelnemers aan het sparen.

In 1890 werden door de koloniale spaarbank op naam

van scholieren, wier spaarpenningen één gulden of veelvouden hiervan bedroegen, 473 boekjes uitgegeven.

Hiervan kwamen te Paramaribo:

op de niet-gesubsidieerde particuliere scholen . , 44
» » gesubsidieerde » » . . 20
» » Gouvernementsscholen. 163
» » gesubsidieerde scholen der Moravische broeders 71
» » » » » Roomsch-Katholieke geestelijken. 57

Totaal . . 355

In de districten:

op de Gouvernementsscholen. 106
» » gesubsidieerde scholen der Roomsch-Katholieke geestelijken 12

Totaal . . 118

Hier volgt eene samenvatting van de verschillende scholen. Voor de vergelijking zijn de cijfers over 1882—1889 mede opgegeven. De centraalschool, als niet behoorende tot de gewone scholen, is hierbij niet gerekend.

	1882.	1883.	1884.	1885.	1886.	1887.	1888.	1889.	1890.
Getal schoolgaande kinderen op ultimo December.	5 124	5 238	5 283	5 081	5 247	5 386	5 548	5 684	5 951
Getal deelnemers aan het sparen op ultimo December	3 128	3 535	3 511	2 959	3 261	3 214	2 969	2 934	2 952
Zijnde per 100 van het getal schoolgaande kinderen	61	67	66	58	62	60	54	52	49
Bij mij gestort bedrag.	f 4 096	f 6 421	f 6 480	f 5 183	f 4 490	f 5 906	f 6 000	f 5 928	f 4 938
In de koloniale spaarbank belegd . .	4 020	6 497	6 461	5 100	4 589	5 871	5 983	5 926	4 886
Saldo bij mij in kas op ultimo December	76	»	19	102	33	68	85	80	132
Bedrag op naam van scholieren overgeschreven	2 749	5 899	6 358	5 223	4 757	5 578	6 451	6 021	4 838
Saldo te goed op het spaarbankboekje ten name van den inspecteur van het onderwijs op ultimo December . .	1 271	1 862	1 965	1 842	1 644	1 937	1 469	1 381	1 429
Getal schoolgaande kinderen in het bezit van spaarbankboekjes op ultimo December	1 046	1 600	1 814	1 654	1 579	1 620	1 425	1 483	1 454
Zijnde per 100 van het getal schoolgaande kinderen	20	31	34	33	30	30	26	26	24
En per 100 van het getal deelnemers aan het sparen.	33	45	52	56	48	50	48	51	49

De volgende staat geeft een overzicht van de cijfers voor 1890, gegroepeerd voor Paramaribo en de districten afzonderlijk en naar den aard der scholen. Onder de Gouvernementsscholen is begrepen de openbare school voor uitgebreid lager onderwijs, waarop schoolgeld betaald wordt, hetgeen niet het geval is op de andere openbare scholen. Bij het vergelijken van de op de Gouvernementsscholen sedert 1888 gespaarde bedragen met die van vorige jaren, dient met deze omstandigheid rekening te worden gehouden.

	Bedrag in 1890 door de onderwijzers gestort.	Saldo van het in 1890 door de onderwijzers gestorte bedrag.	Bedrag in 1890 op naam van schoolgaande kinderen overgeschreven.	Getal schoolgaande kinderen op ultimo December 1890.	Getal deelnemers aan het sparen op school op ultimo December 1890.	Per 100 van het getal schoolgaande kinderen.	Getal bezitters van boekjes der koloniale spaarbank op ultimo December 1890.	Per 100 van het getal schoolgaande kinderen.	Per 100 van het getal deelnemers aan het sparen.
Paramaribo	f 3 720	f 1 316	f 3 651	4 573	2 381	52	1 116	24	47
Nickerie	403	28	385	412	188	46	159	39	85
Coronie	348	43	352	410	129	31	78	19	60
Boven-Cottica en Matappica. . . .	176	34	169	142	72	51	61	43	85
Beneden-Cottica en Beneden-Commewijne	»	»	»	84	»	»	»	»	»

	Bedrag in 1890 door de onderwijzers gestort.	Saldo van het in 1890 door de onderwijzers gestorte bedrag.	Bedrag in 1890 op naam van schoolgaande kinderen overgeschreven.	Getal schoolgaande kinderen op ultimo December 1890.	Getal deelnemers aan het sparen op school op ultimo December 1890.	Per 100 van het getal schoolgaande kinderen.	Getal bezitters van boekjes der koloniale spaarbank op ultimo December 1890	Per 100 van het getal schoolgaande kinderen.	Per 100 van het getal deelnemers aan het sparen.
Beneden-Para en Beneden-Suriname .	f 214	»	f 214	73	17	23	12	16	71
Boven-Para en Boven-Suriname . .	76	f 40	66	240	148	62	27	11	18
Saramacca	1	»	1	17	7	41	1	6	14
Totaal . . .	f 4 938	f 1 461	f 4 838	5 951	2 942	49	1 454	24	49
Paramaribo en districten.									
Niet-gesubsidieerde particuliere scholen	f 1 394	f 183	f 1 393	622	216	35	164	26	76
Gesubsidieerde particuliere scholen. .	114	71	95	218	174	80	7	34	43
Gouvernementsscholen	2 556	659	2 510	1 997	1 434	72	803	40	56
Gesubsidieerde scholen der Moravische broeders	165	160	180	1 819	311	17	134	7	43
Gesubsidieerde scholen der Roomsch-Katholieke geestelijken	709	388	660	1 295	807	62	278	21	34
Totaal . . .	f 4 938	f 1 461	f 4 838	5 951	2 942	49	1 454	24	49
Paramaribo.									
Niet-gesubsidieerde particuliere scholen	f 1 394	f 183	f 1 393	622	216	35	164	26	76
Gesubsidieerde particuliere scholen. .	114	71	95	218	174	80	75	34	43
Gouvernementsscholen	1 618	544	1 605	1 285	947	74	521	41	55
Gesubsidieerde scholen der Moravische broeders	165	160	180	1 288	311	24	134	10	43
Gesubsidieerde scholen der Roomsch-Katholieke geestelijken	429	358	378	1 160	733	63	222	19	30
Totaal . . .	f 3 720	f 1 316	f 3 651	4 573	2 381	52	1 116	24	47
Districten.									
Gouvernementsscholen	f 938	f 115	f 905	712	487	68	282	40	58
Gesubsidieerde scholen der Moravische broeders	»	»	»	531	»	»	»	»	»
Gesubsidieerde scholen der Roomsch-Katholieke geestelijken	280	30	282	135	74	55	56	41	76
Totaal . . .	f 1 218	f 145	f 1 187	1 378	561	41	338	25	60

Berekent men naar bovenstaanden staat het gemiddeld in 1890 per leerling gespaarde en per leerling overgeschreven bedrag, daarbij tot grondslag nemende:

voor het gespaarde bedrag:

1°. het getal schoolgaande kinderen op ultimo December 1890;

2°. het getal deelnemers aan het sparen op ultimo December 1890;

voor het overgeschreven bedrag:

3°. het getal bezitters van spaarbankboekjes op ultimo December 1890;

dan vindt men:

voor Paramaribo:	1°.	2°.	3°.
de niet gesubsidieerde particuliere scholen.	f 2,24	f 6,45	f 8,49

	1°.	2°.	3°.
de gesubsidieerde particuliere scholen	f 0,52	f 0,66	f 1,27
de Gouvernementsscholen	1,26	1,71	3,08
de gesubsidieerde scholen der Moravische broeders	0,13	0,53	1,34
de gesubsidieerde scholen der Roomsch-Katholieke geestelijken	0,37	0,59	1,70
voor de districten:			
de Gouvernementsscholen	1,32	1,93	3,21
de gesubsidieerde scholen der Roomsch-Katholieke geestelijken	2,07	3,78	5,04
en totaal gemiddeld:			
voor Paramaribo	0,81	1,56	3,27
» de districten	0,88	2,17	3,51
» » geheele kolonie	0,83	1,68	3,33

Omtrent de waarde aan deze cijfers te hechten, verwijs ik naar de in het verslag over 1887 daaromtrent gemaakte opmerkingen, daarbij de aandacht vestigende op de omstandigheid dat op de districtsscholen der Moravische broeders niet meer wordt gespaard.

Het aantal stortingen van al de scholen bedroeg in:

1882	197	1886	288
1883	378	1887	281
1884	331	1888	208
1885	263	1889	194
1890	220		

Bij vergelijking van de medegedeelde cijfers met die van 1889 blijkt dat voor al de scholen te Paramaribo te zamen genomen, zoowel het getal deelnemers aan het sparen als het gespaarde en het overgeschreven bedrag verminderd is, terwijl ook het getal scholieren in het bezit van een spaarbankboekje kleiner is dan op ultimo December 1889.

Op de districtsscholen te zamen genomen was over het algemeen in de verschillende cijfers eenige verbetering waar te nemen.

§ 11. *Schoolgebouwen, onderwijzerswoningen, schoolmeubelen en schoolbehoeften.*

Het nieuwe schoolgebouw op Hannover in Boven-Para kwam in Juli 1890 klaar, zoodat de school in Augustus weder kon geopend worden.

Op Berlijn in Boven-Para vond ik bij mijne laatste inspectie — in Augustus 1890 — het schoolgebouw in nagenoeg denzelfden toestand als een jaar te voren. Drie ramen waren van nieuwe vensterluiken voorzien; meer was er aan het gebouw niet gedaan.

Op den grond Ma mère in Nickerie werd een nieuw schoolgebouw opgericht, terwijl het gebouw op Weltevreden — eveneens in Nickerie — vergroot en zoo goed als vernieuwd werd. Beide schoollokalen zijn ruim en luchtig.

Het nieuwe schoolgebouw op Totness in Coronie is nog niet gereed.

De school op Nieuw Meerzorg — in Matappica — werd in het voorjaar van 1890 van nieuwe schoolmeubelen voorzien.

Paramaribo, 13 Maart 1891.

De Inspecteur van het onderwijs,
H. D. Benjamins.

[5. 8.]
BIJLAGE F².

STAAT aantoonende het getal scholen, geëxamineerde onderwijzers, school-
schoolgaande kinderen op ultimo December 1890, verder het gemiddeld

	Getal scholen op ult°. December 1890.	Getal geëxamineerde onderwijzers.	Getal schoolgaande kinderen op ult°. December 1890. Jongens.	Meisjes.	Totaal.	Getal leerlingen op 1 geëxamineerden onderwijzer.
Paramaribo	24	91	2 249	2 324	4 573	50
Nickerie	4	5	236	176	412	82
Coronie	4	5	216	194	410	82
Boven-Cottica en Matappica	2	2	79	63	142	71
Beneden-Cottica en Beneden-Commewijne	2	2	42	42	84	42
Beneden-Para en Beneden-Suriname	2	2	41	32	73	37
Boven-Para en Boven-Suriname	6	6	174	66	240	40
Saramacca	1	1	11	6	17	17
Totaal	45	114	3 048	2 903	5 951	52
1889	47	117	2 981	2 703	5 684	49
Paramaribo en districten.						
Niet-gesubsidieerde particuliere scholen	8	[1]) 18	232	390	622	35
Gesubsidieerde particuliere scholen	2	3	41	177	218	73
Gouvernementsscholen	18	[2]) 52	1 217	780	1 997	38
Gesubsidieerde scholen der Moravische broeders	12	27	905	914	1 819	67
Gesubsidieerde scholen der Roomsch-Katholieke geestelijken	5	14	653	642	1 295	93
Totaal	45	114	3 048	2 903	5 951	52
1889	47	117	2 981	2 703	5 684	49
Paramaribo.						
Niet-gesubsidieerde particuliere scholen	8	[1]) 18	232	390	622	35
Gesubsidieerde particuliere scholen	2	3	41	177	218	73
Gouvernementsscholen	5	[2]) 38	780	505	1 285	34
Gesubsidieerde scholen der Moravische broeders	5	20	613	675	1 288	64
Gesubsidieerde scholen der Roomsch-Katholieke geestelijken	4	12	583	577	1 160	97
Totaal	24	91	2 249	2 324	4 573	50
1889	24	91	2 155	2 131	4 286	47
Districten.						
Gouvernementsscholen	13	14	437	275	712	51
Gesubsidieerde scholen der Moravische broeders	7	7	292	239	531	76
Gesubsidieerde scholen der Roomsch-Katholieke geestelijken	1	2	70	65	135	68
Totaal	21	23	799	579	1 378	60
1889	23	26	826	572	1 398	54

gaande kinderen en de verhouding van het getal geëxamineerde onderwijzers tot het getal getal schoolgaande kinderen en de gemiddelde opkomst per dag en per 100 gedurende 1890.

Gemiddeld getal schoolgaande kinderen gedurende 1890.			Gemiddelde opkomst per dag gedurende 1890.			Gemiddelde opkomst per 100 gedurende 1890.		
Jongens.	Meisjes.	Totaal.	Jongens.	Meisjes.	Totaal.	Jongens.	Meisjes.	Totaal.
2 271	2 274	4 545	1 813	1 744	3 557	80	77	78
222	161	383	172	124	296	77	77	77
213	184	397	173	154	327	81	84	82
81	62	143	67	50	117	83	81	82
36	38	74	24	26	50	67	68	68
60	30	90	50	23	73	83	77	81
159	75	234	129	58	187	81	77	80
12	7	19	7	2	9	58	29	47
3 054	2 831	5 885	2 435	2 181	4 616	80	77	78
3 003	2 718	5 721	2 425	2 107	4 532	81	78	79
267	374	641	225	321	546	84	86	85
44	181	225	37	140	177	84	77	79
1 202	755	1 957	911	544	1 455	76	72	74
911	907	1 818	695	703	1 390	76	78	77
630	614	1 244	567	473	1 040	90	77	84
3 054	2 831	5 885	2 435	2 181	4 616	80	77	78
3 003	2 718	5 721	2 425	2 107	4 532	81	78	79
267	374	641	225	321	546	84	86	85
44	181	225	37	140	177	84	77	79
794	495	1 289	585	345	930	74	70	[3]) 72
616	670	1 286	472	519	991	77	77	77
550	554	1 104	494	419	913	90	76	83
2 271	2 274	4 545	1 813	1 744	3 557	80	77	78
2 195	2 193	4 388	1 758	1 674	3 432	80	76	78
408	260	668	326	199	525	80	77	79
295	237	532	223	184	407	76	78	77
80	60	140	73	54	127	91	90	91
783	557	1 340	622	437	1 059	79	78	79
808	525	1 333	667	433	1 100	83	82	83

AANMERKINGEN.

In dezen staat zijn niet begrepen de normaalschool, de centraalschool der Moravische breeders, de avondschool van den heer O'FERRALL, de bewaarscholen, de scholen bij de boschnegers en de scholen voor kinderen van Britsch-Indische immigranten.

[1]) Hieronder begrepen 1 onderwijzeres met akte alleen voor het Fransch en 1 met akte alleen voor het Engelsch.

[2]) Hieronder begrepen 1 onderwijzer met akte alleen voor het teekenen, 1 onderwijzeres met akte alleen voor de Nederlandsche taal en letterkunde (middelbaar onderwijs) en de Engelsche taal en 1 onderwijzeres met akte alleen voor de vrouwelijke handwerken.

[3]) Zie over dit cijfer de opmerking in § 8 van het verslag.

Paramaribo, 13 Maart 1891.
De Inspecteur van het onderwijs,
H. D. BENJAMINS.

[5. 9.]

BIJLAGE G¹.

VERSLAG van den geneeskundigen inspecteur omtrent de geneeskundige behandeling en verpleging op de plantages en gronden in de kolonie Suriname over 1890.

§ 1. *Organisatie.* Hieromtrent valt het volgende mede te deelen:

Het bij gouvernements-resolutie van 7 Juni 1888, lit. A nº. 3098, aan den districts-geneesheer C. E Baëza verleend buitenlandsch verlof buiten bezwaar van den lande, op zijn verzoek bij gouvernements-resolutie van 4 April 1889, lit. A nº. 2070, voor twaalf maanden toegestaan, werd bij gouvernements-resolutie van 14 Maart 1890, lit. A nº. 1721, wederom met twaalf maanden verlengd.

Evenzoo werd het bij gouvernements-resolutie dd. 7 Juni 1888, lit. A nº. 3098, aan den districts-geneesheer dr. E. H. Gewand verleend buitenlandsch verlof buiten bezwaar van den lande, bij de gouvernements-resolutiën van 4 April en 9 December 1889, lit. A nº. 2070 en 7253, telkens met zes maanden, en bij gouvernements-resolutie van 3 Mei 1890, lit. A nº. 2835, andermaal voor drie maanden verlengd.

Bij gouvernements-resolutiën van 24 Maart en 31 Juli 1890, lit. A nº. 1918 en 4894, werden buiten werking gesteld respectievelijk de gouvernements-resolutiën van 22 Juni en 7 Juni 1888, lit. A nº. 3454 en 3098, waarbij de districts-geneesheeren D. de la Parra en H. K. Kenswil aangewezen waren om, vermits de in hunne buurten tijdelijk geplaatste districts-geneesheeren, de heeren C. L. Duurvoort, A. Fernandes en W. N. Sevenoaks nog geen verloskundigen waren, dezen in de verloskundige praktijk bij te staan, en de hun daarvoor toegekende toelagen opgehouden, nadat vermelde districts-geneesheeren het verloskundig examen met goed gevolg hadden afgelegd.

Bij gouvernements-resolutie van 4 Augustus 1890, lit. A nº. 5010, werd aan den districts-geneesheer J. A. May buitenlandsch verlof verleend voor onbepaalden tijd, buiten bezwaar van den lande, ter zake zijner benoeming tot gouvernements-geneeskundige op het eiland St. Martin (Ned. ged.)

Bij gouvernements-resolutie van 5 September 1890, lit. A nº. 5745, werd de geneeskundige praktijk in het negende geneeskundig district definitief opgedragen aan den districts-geneesheer J. E. Wesenhagen, die daarmede tijdelijk belast was.

Bij gouvernements-resolutie van 25 October 1890, lit. A nº. 6938, werd de districts-geneesheer J. Kosterman op zijn verzoek eervol ontheven van de hem opgedragen praktijk in het elfde geneeskundig district, en die op de plantages Waterloo, Nursery en Hazard, en die praktijk opgedragen aan den fungeerenden officier van gezondheid dr. E. H. Gewand, van buitenlandsch verlof teruggekeerd.

De aan den districts-geneesheer D. de la Parra bij gouvernements-resolutie van 29 October 1889, lit. A nº. 6408, verleende vergunning om, vermits in het district vooralsnog geene woning voor hem te verkrijgen is, zijne diensten van uit de stad waar te nemen totdat er op het station Domburg gelegenheid tot huisvesting van hem en zijn gezin zal bestaan, werd ook voor 1890 bestendigd.

Anticipeerende op het verslag voor 1891, wordt nu reeds medegedeeld, dat bij gouvernements-resolutie van 5 Januari 1891, lit. A nº. 71, de districts geneesheer H. Groot op zijn verzoek eervol is ontheven van de praktijk in het achtste geneeskundig district en dat die praktijk is opgedragen aan den districts-geneesheer A. Bueno Bibaz, die zich zal hebben te vestigen op plantage Catharina Sophia, welke gouvernements-resolutie nader bij gouvernements-resolutie van 9 Januari 1391, lit. A nº. 194, in dier voege is aangevuld, dat den districts-geneesheer Bibaz mede is opgedragen de praktijk op de plantages Catharina Sophia en Dankbaarheid, gelegen in het negende geneeskundig district, tot dusver door den districts-geneesheer J. E. Wesenhagen waargenomen.

De geneeskundige dienst in de districten was op 31 December opgedragen aan:

1º. D. Hartogh, tijdelijk gevestigd op plantage Johan en Margaretha, in het 1ste geneeskundig district van plantage Pieterszorg tot en met plantage Elisabethshoop; in het 2de geneeskundig district van plantage Johan en Margaretha tot en met plantage Marienbosch en in het 3de geneeskundig district van plantage Zoelen tot en met plantage Mariënburg;

2º. W. N. Sevenoaks, tijdelijk gevestigd op plantage Hecht en Sterk, in het 2de geneeskundig district van plantage Kroonenburg tot en met den grond Saphir; in het 3de geneeskundig district de gronden aan de beide oevers van de Orleanskreek en in het 4de geneeskundig district de plantages Weltevreden en Nieuwgrond;

3º. L. G. van de Leuv, tijdelijk gevestigd op plantage Alkmaar, in het 3de geneeskundig ditrict van plantage Leliendaal tot en met plantage Spieringsshoek;

4º. H. K. Kenswil, gevestigd op post Sommelsdijk, in het 4de geneeskundig district, bevattende de plantages en gronden in de Matappicakreek tot en met plantage Reynsdorp, de plantages en gronden langs de beide oevers van de Cottica tot en met den grond Twijfelachtig, de plantages en gronden aan de Commetewane en die aan de Boven-Commewijne tot en met den grond Meynhoop;

5º. A. Fernandes, tijdelijk gevestigd op het station Ephrata, in het 5de geneeskundig district, bevattende de plantages en gronden aan de beide oevers van de Cottica van en met de plantage L'Aventure tot en met plantage La Paix, met inbegrip van de plantages en gronden in de Pericakreek en plantage Goudmijn in Boven-Commewijne;

6º. G. F. C. Hering, tijdelijk gevestigd op het fort Nieuw-Amsterdam, in een gedeelte van het 6de geneeskundig district van het fort Nieuw-Amsterdam tot en met plantage Jagtlust in Beneden-Suriname, bij de landbouwers op en in de nabijheid van genoemd fort en op plantage de Resolutie in het 1ste geneeskundig district;

7º. D. de la Parra, tijdelijk gevestigd te Paramaribo,

in een gedeelte van het 7de geneeskundig district, bevattende de plantages en gronden aan den rechteroever der Suriname van en met de plantage Meerzorg tot en met plantage Vreeland en die aan den linkeroever van en met plantage Tout lui faut tot en met plantage La Rencontre;

8°. C. L. Duurvoort, gevestigd op de plantage Chatillon, in een gedeelte van het 7de geneeskundig district, bevattende de plantages en gronden aan den rechteroever der Suriname van den grond Laarwijk tot en met plantage Groot-Chatillon en die aan den linkeroever van den grond Adrichem tot en met plantage de Guineesche Vriendschap en om de veertien dagen op station Onoribo;

9°. H. Groot, gevestigd op het etablissement Batavia in het 8ste geneeskundig district, bevattende de plantages en gronden aan de beide oevers van de Saramacca van en met plantage Kent tot en met plantage Huwelijkszorg;

10°. J. E. Wesenhagen, gevestigd op het station Groningen, in het 9de geneeskundig district, bevattende de plantages en gronden aan de beide oevers van de Saramacca van en met plantage Dankbaarheid tot en met plantage Hamburg;

11°. J. J. Halfhide, gevestigd in Coronie, in het 10de geneeskundig district, bevattende het dictrict Coronie;

12°. Dr. E. H. Gewand, gevestigd te Nieuw-Nickerie, in het 11de geneeskundig district, bevattende Nieuw-Rotterdam en de plantages Waldeck en Margarethenburg; Nieuw-Nickerie en de plantages Waterloo, Nurserij en Hazard in het 12de geneeskundig district;

13°. H. G. Hirschfeld, gevestigd te Nieuw-Nickerie, in het 12de geneeskundig district, bevattende de plantages en gronden aan de beide oevers van de Nickerie van plantage Hazard tot en met plantage 't Lot n°. 36 en de gronden gelegen boven die plantage;

14°. A. da Silva Pereira, gevestigd te Paramaribo, in een gedeelte van het 6de geneeskundig district, van en met plantage Leonsberg in Beneden-Para tot en met den grond Combé en de plantages Ma Retraite en Tourtonne in het 12de geneeskundig district;

15°. H. M. Leijsner, gevestigd te Paramaribo, de plantage Kwatta in het 13de geneeskundig district en de gronden in het district Beneden-Para, gelegen langs den weg naar plantage Kwatta;

16°. Dr. J. van West, gevestigd te Paramaribo, in een gedeelte van het 13de geneeskundig district, voor zooveel betreft de gronden aan het pad van Wanica, de etablissementen Beekhuizen en Livorno en plantage Dijkveld.

De bezoldiging der districts-geneesheeren varieerden tusschen f 2000 en f 3800, waarbij komen kostelooze woning of toelage voor huishuur naar reden van f 600 's jaars en vergoeding voor vervoermiddelen in verband tot de uitgestrektheid der districten, terwijl, waar communicatie te land bestaat, voor zooveel noodig fouragegeld voor een paard naar reden van f 240 's jaars werd toegekend.

Behalve de reeds vroeger gesubsidieerde vroedvrouwen in de districten, in Nickerie: de weduwe E. B. Peneux, in Coronie E. J. Fräser, en de in Nickerie geadmitteerde vroedvrouw weduwe Zonneweg, alsmede de door mij aan P. Ernst, echtgenoote van P. Kenswil, krachtens art. 23 der geneeskundige verordening van 1879 (*Gouvernementsblad* n°. 8) verleende vergunning om de verloskunde uit te oefenen in het district Suriname, vestigingsplaats Domburg, werd door mij op 20 Augustus 1890 aan Annie Beunet, beide laatsten op voordracht van den districts-commissaris, gelijke vergunning verleend voor wat plantage Mariënburg betreft.

Deze beide vergunningen werden eerst uitgereikt, nadat ik mij van hare geschiktheid had vergewist.

Wat betreft de inrichting tot opleiding van jongelieden tot districts-geneesheer en tot pharmaceut, vonden onder het personeel harer leeraars in 1890 de navolgende mutatiën plaats:

Bij gouvernementsresolutie van 7 November 1890, lit. A, n°. 7231, werden met ingang op 31 October 1890 de heeren dr. C. P. Epp en C. F. Aalsmeer eervol ontheven van hunne functiën als leeraars, onder dankbetuiging voor de in die betrekking verleende diensten; de eerste door het ophouden van den cursus van de pharmacie en de laatste door de omstandigheid dat er slechts één leerling overblijft, J. A. Dragten, die bij gouvernements-resolutie van 17 November 1885, lit A, n°. 830, tot opleiding als districts-geneesheer werd toegelaten, nog den vollen zesjarigen cursus niet heeft bijgewoond.

Zooals ik de eer had bij mijn verslag van 9 Januari 1891, n°. 10, aan Uwe Excellentie mede te deelen, bezochten de school, voor wat den eindcursus betreft, 11 leerlingen tot opleiding als districts-geneesheer en 3 leerlingen als pharmaceut

Bij de commissie van geneeskundig onderzoek en toevoorzicht meldden zich onder hen tot het afleggen van examen in 1890 aan: voor de verloskunde 5, als divisie-heelmeester 4 en voor de pharmacie 3 candidaten.

De candidaten voor de verloskunde en voor de pharmacie slaagden allen, van die als divisie-heelmeester slaagde één, terwijl de 3 anderen alléén aan het theoretisch gedeelte hebben voldaan.

Voor den cursus 1890/1891 zal, zooals hiervoren reeds is aangestipt, de school bestaan uit slechts één leerling, waarbij ook tevens voor hen die bij het hiervoren vermeld examen niet ten volle geslaagd zijn, nog de gelegenheid zal openstaan om de lessen bij te wonen.

De school bestaat derhalve nu uit drie leeraars: dr. J. van West, B. Bakker en O. A. Peters, zijnde de vakken waarin vroeger de heer C. F. Aalsmeer les gaf, gevoegd bij die van den heer Peters.

Definitief zal de school op ultimo September 1891 ophouden.

§ 2. *Werking van de verordening.* Kan wederom bij dit jaarverslag worden medegedeeld de goede werking van de geneeskundige verordening, het vrij geregeld bezoeken door den geneesheer der plantages en gronden gelegen binnen de geneeskundige districten, onvermeld mag daarbij niet worden gelaten, dat nog altijd het bezwaar zich doet gevoelen dat, terwijl niet al de bovendistricten in de geneeskundige indeeling zijn begrepen, vooral de bevolking die op verren afstand van het meer bewoonde gedeelte vertoeft, feitelijk buiten de mogelijkheid is om bij ziekte door geneesheeren te worden bezocht, en voor zooverre zij de gelegenheid mist om zich tot deze te begeven, ook buiten diens behandeling blijft.

Terwijl over het algemeen het oplossen van dit bezwaar uit den aard der zaak moeilijkheden in zich heeft, zoowel van localen als van financieelen aard, zal wellicht de tijd niet ver meer af zijn, dat aan de geneeskundige indeeling der kolonie eenige uitbreiding zal moeten worden gegeven, tengevolge van toenemende nederzettingen in die buurten, zooals Albina, Boven-Para, Boven-Saramacca en het hooger gelegen gedeelte van Boven-Suriname.

Bij verordening van 9 October 1890 (*Gouvernementsblad* n°. 35), houdende bepalingen betreffende de op plantages en gronden werkende en gevestigde Britsch-Indische immigranten, die hunne werkovereenkomsten vervuld hebben, werd aan eene groote leemte te gemoet gekomen, door de voorschriften betreffende het kosteloos voorzien van den Britsch-Indischen immigrant en zijn gezin gedurende den loop zijner overeenkomst, van huisvesting, van het benoodigde drinkwater en van voldoende geneeskundige behandeling en verpleging, vervat in art. 56 van het Koninklijk besluit van 22 Maart 1872 n°. 27 (*Gouvernementsblad* 1872 n°. 8) en in het eerste en laatste lid van art. 5 der verordening van 21 Januari 1879 (*Gouvernementsblad* n°. 8), van toepassing te verklaren op hem die op plantages en gronden in dienst heeft Britsch-Indische immigranten die hunne werkovereenkomsten vervuld hebben in zoover deze immigranten op bedoelde plantages en gronden wonen.

Nog werd bij gouvernementsbesluit van 3 December 1890, lit. A n°. 7837, buiten werking gesteld de gouvernements-resolutie van 9 Augustus 1880, lit. A n°. 20, waarbij den districts-commissarissen werd opgedragen om eventueele klachten tegen districts-geneesheeren rechtstreeks aan den geneeskundigen inspecteur in te zenden, zullende ingevolge eerstvermelde resolutie bedoelde klachten

voortaan rechtstreeks bij den Gouverneur worden ingebracht.

§ 3. *Gezondheidstoestand in de districten.* De gezondheidstoestand was over het algemeen redelijk te noemen. Van epidemiën bleef de kolonie verschoond.

Er heerschten evenwel in de districten, vooral in de eerste maanden van het jaar, intermitteerende koortsen, catarrhale dysenterie en rheumatische ongesteldheden, terwijl in Coronie en Nickerie zich nog in de laatste helft van het jaar sporadische gevallen van mazelen en waterpokken voordeden.

De geboorte overtrof de sterfte met 238 zielen (zie bijlage).

De yawsziekte (frambosia) blijft nog, vooral op de plantages en gronden in de districten, heerschen.

De maatregelen evenwel genomen tot afzondering, kostelooze behandeling en verpleging van yawslijders, die onder de plantage-bevolking voorkomen in speciaal daarvoor bestemde inrichtingen, doet de verwachting koesteren, dat die zoo verderfelijke kwaal op plantages beteugeld zal worden.

Met het oog evenwel op de lijders aan die ziekte op niet-immigranten-plantages en grondjes wonende, bij wie de afzondering niet mogelijk is, en die door hunne aanraking met de arbeiders vooral op de immigranten-plantages de besmetting blijven overbrengen, hetgeen tot op dit oogenblik niet te voorkomen is, komt mij steeds eene wettelijke regeling van dit onderwerp noodzakelijk voor, zal anders niet aan den anderen kant bedorven worden, wat aan de eene zijde met zooveel opoffering wordt goedgemaakt.

Reeds vroeger had ik de eer een voorstel deswege aan Uwe Excellentie bij missive van 31 December 1889, n°. 127, in te dienen.

Dit voorstel geschiedde uit innige overtuiging dat waar het geldt eene ziekte die, hoe aanstekelijk ook, bij behoorlijke afzondering gepaard aan eene geregelde behandeling met inachtneming van reinheid en diëeten, volkomen kan genezen worden, dat daar waar die behandeling en verpleging zelfs kosteloos worden opengesteld, het toch moeilijk zou te raden zijn, lijdelijk toe te zien dat individuen, door bekrompen inzichten, zich in de zamenleving ongemoeid blijven mengen, in stede van te voorkomen, dat zij door de gevolgen der yawsziekte voor elken arbeid onbruikbaar worden en daarbij anderen aan dezelfde gevaren blootstellen.

Dezerzijds is dan ook niet nagelaten voorschriften te geven aan de districtsgeneesheeren om in opvolging van art. 25 der geneeskundige verordening telkens als zich een yawslijder op plantage voordoet, hem te isoleeren, terwijl ik hen heb aangeschreven te blijven aandringen op huurders van arbeiders om desinfectie onder des geneesheers toezicht te doen plaats vinden van de vertrekken waarin een dusdanige lijder zich heeft opgehouden, alvorens die voor andere arbeiders beschikbaar worden gesteld.

Verdere bijzonderheden omtrent de yawsbehandeling in de daarvoor bestemde inrichtineen in de districten en hetgeen verder daaromtrent door het bestuur geregeld is, moet ik hier voorbij gaan, vermits het toezicht over deze aangelegenheid aan een ander departement werd opgedragen.

Met mailgelegenheden werd van het Ministerie van Koloniën uit Nederland animale koepokstof ontvangen van de 's Gravenhaagsche en Rotterdamsche vereenigingen tot bevordering van koepokinenting.

Hiermede werden door mij steeds met zeer goed gevolg kalveren in het Parc Vaccinogène ingeënt en van deze verkregen stof de inënting kosteloos algemeen opengesteld.

De districtsgeneesheeren werden door mij ook geregeld ruimschoots voorzien van koepokstof uit het parc vaccinogène, ten einde de kunstbewerking in hunne districten zoo ruim mogelijk te kunnen toepassen.

Tengevolge van de natte weersgesteldheid in het afgeloopen jaar, werd deze inrichting tot het ondergaan van de vaccinatie door kinderen niet zoo druk bezocht als in het jaar te voren.

Te Paramaribo en de buitendistricten werden 422 personen gevaccineerd; 189 met bekend goed gevolg, terwijl bij de overigen het resultaat ongunstig was of niet bekend is geworden.

§ 4. *Ziekenhuizen en ziekenvertrekken en voorschriften betreffende de goede orde en de zindelijkheid.* De ziekenhuizen en ziekenvertrekken voldoen aan de gestelde eischen op enkele na, die vóór de in-werking-treding der geneeskundige verordening reeds goedgekeurd waren en waaraan de neuten van een meter hoogte voor nieuwe ziekenhuizen voorgeschreven, ontbraken.

Op de plantages waar de ziekenhuizen of ziekenvertrekken aanleiding tot aanmerkingen gaven, werden door de huurders aan de bezwaren tegemoet gekomen door zooveel mogelijk ze te herstellen of enkelen te doen vervangen door nieuwe.

De goede orde en de zindelijkheid gaven ook over het algemeen reden tot tevredenheid. Bij velen beter dan vroeger.

Klachten van patienten omtrent hunne verpleging werden ter plaatse nauwkeurig onderzocht; veelal bleken ze ongegrond of overdreven te zijn, en waar ze gegrond voorkwamen, werd onmiddellijk herstel bevolen, of door de districts-commissarissen rechtsvervolging ingesteld.

Dit neemt echter niet weg dat met genoegen kan medegedeeld worden dat de verpleging over het algemeen goed, hier en daar zelfs uitstekend kan genoemd worden.

§ 5. *Geneesmiddelen, benoodigdheden voor de apotheek, hospitaalfournitures en kleedingstukken.* Te dien aanzien is gebleken dat er vrij algemeen op de met immigranten werkende plantages naar gestreefd wordt de daarop bestaande bepalingen na te leven.

Men mag algemeen aannemen dat de deugdzaamheid en de hoeveelheid der geneesmiddelen, ustensiles en kleedingstukken op immigranten-plantages aan de eischen beantwoorden, en dat, bij eene oordeelkundige handhaving der wetsbepalingen, de nuttigheid van die regeling vrij algemeen ingezien wordt.

Het ondeugdelijk zijn van geneesmiddelen was meermalen het gevolg van ondoelmatige levering, waarop belanghebbenden werden gewezen.

Bij het onderzoek daarentegen op niet-immigranten plantages kon over het algemeen ditzelfde niet getuigd worden, daar ontbrak op de kleine staten dikwijls het een en ander, terwijl op de grondjes alwaar arbeiders op zich zelve werken veelal niet de kleinste voorraad van geneesmiddelen aanwezig was, en bij ziekte naar behoefte door den geneesheer moest voorzien worden.

§ 6. *Dienstpersoneel in de ziekenhuizen.* Met het oog op het beschikbaar personeel wordt zoo goed mogelijk in de behoefte van den dienst voorzien.

Op slechts zeer enkele plantages bevinden zich ziekenoppassers, die als zoodanig eenige opleiding hebben gehad.

§ 7. *Geneeskundig personeel.* De districts-geneesheeren gaven, behoudens eenige uitzonderingen, reden tot tevredenheid.

Omtrent de mutatiën onder het personeel, neem ik de vrijheid mij te refereeren aan het aangeteekende ad § 1.

§ 8. *Woningen, waterloozing en terreinen rondom woningen, keukens en latrines.* Bij mijne bezoeken op de plantages en gronden werd door mij onderzoek ingesteld naar den toestand van de woningen der arbeiders en van de waterloozing rondom die woningen en naar het schoonhouden van de plaats rondom die woningen.

Op de plantages werd door gezagvoerders zooveel mogelijk gewaakt tegen onzindelijkheid en voorts in het algemeen gezorgd voor voldoende loozing: op plaatsen evenwel alwaar aan arbeiders de gelegenheid wordt gegeven om vee te houden, heeft de loozing en het terrein om en bij de woningen dikwijls veel te lijden; door mij werd steeds aangedrongen om het vee niet bij de woningen te dulden, maar dat aan de arbeiders een terrein zou worden aangewezen, alwaar het vee afgezonderd kon rondloopen te grazen.

Hier en daar waar verbetering van loozing of herstelling of verbetering van woningen noodig werd geacht, werd deze aangewezen en daaraan dan ook, zooveel doenlijk, gevolg gegeven.

Op plantages waar alleen vrije arbeiders gevestigd zijn, kan, ofschoon bij velen beter dan vroeger, nog niet overal ditzelfde omtrent de woningen dier arbeiders verklaard worden.

§ 9. *Drinkwater.* Het drinkwater (regenwater) op de plantages werd, in verhouding tot hare bevolking, in voldoende hoeveelheid en goed bevonden.

§ 10 *Winkels op de plantages en gronden.* Hierop wordt een goed toezicht gehouden.

Bij mijne bezoeken op de plantages alwaar winkels zijn, werd door mij ook altijd onderzoek naar de ten verkoop aanwezige levensmiddelen gedaan, en gaf dit slechts een enkele maal aanleiding tot aanmerking.

Paramaribo, 14 Februari 1891.

De geneeskundige inspecteur,

Dr. A. Salomons.

[5. 10.]
BIJLAGE G².

STAAT aantoonende het aantal sterfgevallen in de verschillende districten,

DISTRICTEN.	Bevolking.	Overleden (zonder de levenloos geborenen).	LEEFTIJD VAN DE OVER-						
			beneden 1 jaar.	van 1 tot beneden de 3 jaar.	van 3 tot beneden de 10 jaar.	van 10 tot beneden de 20 jaar.	van 20 tot beneden de 30 jaar.	van 30 tot beneden de 40 jaar.	van 40 tot beneden de 50 jaar.
Beneden-Cottica	1 846	39	10	2	2	3	5	6	4
Beneden-Commewijne	3 300	65	10	5	7	1	14	15	3
Boven-Cottica	982	33	2	1	3	3	1	3	4
Perica	440	1	»	»	»	»	»	»	»
Matappica	1 081	21	5	»	1	2	1	6	»
Commetewane	471	5	1	»	»	»	»	1	1
Boven-Commewijne	833	17	1	2	2	»	1	»	6
Boven-Para	2 860	65	14	7	3	5	2	4	2
Boven-Suriname	2 428	41	3	7	»	3	7	7	5
Beneden-Para	1 115	18	3	2	»	»	1	2	1
Beneden-Suriname	1 802	32	4	4	2	»	5	7	2
Beneden-Saramacca	2 253	84	9	8	9	1	13	13	8
Boven-Saramacca	372	17	1	»	2	»	3	2	»
Nickerie	4 234	106	15	11	10	4	7	11	16
Coronie	2 289	34	1.	3	»	3	1	2	1
Marowijne ¹)	299	8	»	»	»	»	3	3	»
	26 605	586	89	52	41	25	64	82	53

gedurende het jaar 1890, met aanduiding van het verschil tusschen geboorte en sterfte.

LEDENEN.				Sterfte in verhouding tot de bevolking.	GEBOORTEN.			Verschil tusschen geboorte en sterfte in de verschillende districten.		AANMERKINGEN.
van 50 tot beneden de 60 jaar.	van 60 tot beneden de 70 jaar.	van 70 jaar en daarboven.	van onbekenden ouderdom.		Mannelijke kunne.	Vrouwelijke kunne.	Totaal.	Meer geboren dan overleden.	Meer overleden dan geboren.	
2	2	3	»	2.1 °/₀	42	29	71	32	»	Gedurende het jaar 1890 zijn aangegeven als levenloos geboren:
5	»	5	»	1.97	48	39	87	22	»	in het 1ste kwartaal 10
3	7	5	1	3.36	12	18	30	»	3	» » 2de » 8
»	»	1	»	0.23	4	11	15	14	»	» » 3de » 15
2	3	»	1	1.94	14	19	33	12	»	» » 4de » 7
»	1	1	»	1 06	2	4	6	1	»	Totaal . . . 40
1	2	2	»	2.04	14	8	22	5	»	[1]) In dit district is geen geneeskundige gevestigd.
8	11	6	3	2 27	49	54	103	38	»	
2	3	3	1	1.69	31	21	52	11	»	
2	4	3	»	1.62	14	19	33	15	»	
2	4	»	2	1.78	22	19	41	9	»	
7	8	8	»	3.73	22	30	52	»	32	
4	1	3	1	4.57	4	5	9	»	8	
16	7	9	»	2.50	80	106	186	80	»	
5	4	4	»	1.49	42	41	83	49	»	
2	»	»	»	2,68	»	1	1	»	7	
61	57	53	9	2.20 °/₀	400	424	824	288	50	

Meer geboren dan overleden . . 238

[5. 11.]

BIJLAGE II.

Militaire geneeskundige dienst in Suriname. Jaarverslag over 1890. [1]

In het begin van het jaar 1890 waren de officieren van den militairen geneeskundigen en pharmaceutischen dienst alhier geplaatst als volgt:

aan het militair hospitaal te Paramaribo fungeerde de officier van gezondheid 2de klasse C. F. AALSMEER als chef en waren de officieren van gezondheid 2de klasse O. A. PETERS en dr. M. GERSTL werkzaam gesteld als dienstdoende officieren van gezondheid.

De garnizoensdienst binnen het fort Zeelandia werd door den officier van gezondheid dr. M. GERSTL, de buitendienst door den officier van gezondheid O. A. PETERS waargenomen;

met den dienst op het fort Nieuw-Amsterdam was de districts-geneesheer, fungeerend officier van gezondheid, G. F. C. HERING belast:

te Nieuw-Nickerie de districts-geneesheer, fungeerend officier van gezondheid, J. KOSTERMAN;

in Coronie de districts-geneesheer, fungeerend officier van gezondheid, J. J. HALFHIDE en

op de posten Sommelsdijk en Nassau, respectievelijk de districts-geneesheeren KENSWIL en GROOT.

In het begin van de maand September keerde de officier van gezondheid J. H. SPITZLY van zijn buitenlandsch verlof tot herstel van gezondheid terug en zijn hem bij zijn weder in diensttreding de functien van chef van den militairen geneeskundigen dienst opgedragen. De officieren van gezondheid 2de klasse C. F. AALSMEER en O. A. PETERS werden voor den dienst in het militair hospitaal te Paramaribo bestemd, terwijl aan den officier van gezondheid 2de klasse dr. M. GERSTL de binnen- en buitendienst van het garnizoen op het fort Zeelandia werd opgedragen.

Op de buitenposten kwamen geene veranderingen voor met uitzondering van Nickerie, alwaar de districts-geneesheer, fungeerend officier van gezondheid, J. KOSTERMAN door den districts-geneesheer, fungeerend officier van gezondheid, dr. E. H. GEWAND werd vervangen.

De officieren van den pharmaceutischen dienst bleven als in het vorige jaar, de militaire apotheker 2de klasse dr. C. T. EPP, belast met het beheer van het magazijn van geneesmiddelen en de militaire apotheker 2de klasse J. M. VAN DER STEMPEL belast met het toezicht over de garnizoens apotheek.

Dat de gezondheidstoestand in de kolonie gedurende het jaar 1890 een goede mag worden genoemd, spreekt uit het feit dat de bevolking door geene epidemische ziekten van gevaarlijken aard zoo als: pokken, cholera of gele koorts werd aangetast. Wel zijn een groot aantal dysenterielijders (volgens staten A. en B. respectievelijk 16 en 14) waarvan 4 zijn overleden) en meer dan 400 gevallen van frambosia tropica waarvan 6 met doodelijken afloop en 178 gevallen van malaria, waarvan 5 bezweken zijn, in het militair hospitaal in 1890 verpleegd, maar deze getallen, voor zoover zij het aantal dysenterie- en malarialijders betreffen, zijn gunstiger dan in het vorig jaar en het hooge cijfer der opgenomen en verpleegde frambosialijders in 1890 is toe te schrijven aan de kostelooze behandeling en verpleging dier patiënten.

Het geheel aantal zieken gedurende het jaar 1890 in het militair hospitaal verpleegd beliep 2789 tegen 2334 in 1889 en laat zich in de volgende rubrieken verdeelen:

1°. landmacht	artillerie	33
	infanterie	281
2°. zeemacht		67
3° politie		153
4° particulieren		2255
	Totaal	2789

Overleden zijn:

3 behoorende tot de landmacht.

1 » » » politiemacht.

172 particulieren.

176, of 6,3°/ₒ van de verpleegde lijders, wat ongeveer gelijk komt aan het in 1889 verkregen cijfer.

Van de militairen der landmacht zijn 11 wegens lichaamsgebreken voor den dienst afgekeurd en van de schepelingen van Zr. Ms. stationsschip zijn 4 wegens langdurige ziekte naar Nederland geëvacueerd.

Van de belangrijke aandoeningen, die in staten A. en B. zijn vermeld als voorkomende op de militaire en civiele afdeeling van het militair hospitaal in 1890, mogen uit hoofde van hun herhaaldelijk optreden speciaal worden genoemd:

1°. Ontstekingen van het darmkanaal (inclusieve dysenterie) waarvan 37 gevallen bij militairen en 58 bij civielen. Deze aandoeningen, meestal voorkomende in den drogen tijd van het jaar, zijn voor zoover mij bekend is toe te schrijven aan het drinkwater. Door eene lang aanhoudende droogte worden de regenbakken der huizen spoedig leeg, en zijn de bewoners op de erven in de stad alsdan genoodzaakt putwater, dat met organische bestanddeelen erg verontreinigd is, te gebruiken;

[1] De bij dit verslag behoorende volumineuze staten zijn niet overgelegd.

2°. Anchylostomiasis, waarvan 4 gevallen bij militairen en 164 bij civielen (23 met doodelijken afloop);

3°. Phthisis pulmonum, waarvan 7 gevallen bij militairen en 77 bij civielen voorkwamen;

4°. Malaria, waarvan 36 gevallen bij militairen en 142 bij civielen (alleen 5 met doodelijken afloop);

5°. Rheumatismus, waarvan 4 gevallen bij militairen en 17 bij civielen;

6°. Frambosia tropica, 452 gevallen bijna alle bij Britsch-Indische immigranten, waarvan 6 met doodelijken afloop;

7°. Syphilis, waarvan 6 gevallen bij militairen en 92 bij civielen.

Onder Nihil (staat B. 132) worden de kinderen gerekend die met hunne zieke ouders in het militair hospitaal zijn opgenomen.

Een groot aantal lijders aan mania (1 militair en 27 civielen) zijn gedurende 1890 opgenomen en geobserveerd.

Op de chirurgische afdeeling van het militair hospitaal zijn ook weer in 1890 een groot aantal belangrijke operatiën verricht.

(Zie lijst van operatien).

Van algemeen voorkomende chirurgische aandoeningen, die hier in 1890 behandeld zijn, mogen wegens het aanzienlijk getal worden genoemd;

1°. Abcessus, waarvan 7 gevallen bij militairen en 39 bij civielen;

2°. Lymphoma, waarvan 8 gevallen bij militairen en 10 bij civielen;

3°. Ulcera cruris, waarvan 10 gevallen bij militairen en 111 bij civielen;

4°. Carcinoma, 12 gevallen bij civielen;

5°. Tuberculeuse gewrichts- en beenaandoeningen ongeveer 40 gevallen;

6°. Cataracta, 23 gevallen.

Het zoude veel te ver voeren om al de operatiën in 1890 in het militair hospitaal gedaan gedetailleerd te beschrijven, voldoende mag het worden bevonden wanneer er op gewezen wordt dat evenals in vroegere jaren zoo ook in 1890 zeer vele bevredigende resultaten op operatief gebied verkregen zijn, wat daarvoor pleit dat de dienstdoende officieren van gezondheid alhier met succes getracht hebben zich op de hoogte hunner wetenschap te houden en dat de middelen te hunner beschikking gesteld niet hebben ontbroken.

Het instrumentarium behoorende aan het militair hospitaal te Paramaribo mag dan ook als in alle opzichten aan de eischen des tijds voldoende worden beschouwd.

Niet weinig draagt ook het begin eener hospitaal bibliotheek bij om den ijver en het intereste voor de medische wetenschappen bij het korps officieren van gezondheid te bevorderen.

In de garnizoens-apotheek zijn in het jaar 1890 40 800 recepten gereedgemaakt tegen 45 400 in 1889, en wel:

voor den binnendienst . .	27 800
» » buitendienst . .	13 000, waaronder
» de armenpraktijk . .	3 800

Voor militairen bedroeg het aantal recepten 10 400 en voor de civielen 30 400.

Op de verschillende buitenposten zijn gedurende 1890 behandeld:

op het fort Nieuw-Amsterdam:

militairen 252

civielen 494

in Nickerie:

militairen 146

civielen 1216

in Coronie:

militairen 46

civielen 290

Op het fort Nieuw-Amsterdam zijn 107 gevallen van malaria en 68 gevallen van vulnera behandeld.

In Nickerie kwamen 190 gevallen van malaria en 59 gevallen van diarrhee, in Coronie 42 gevallen van malaria onder behandeling.

Omtrent de posten Sommelsdijk en Nassau is niets aan te merken, omdat van daar alle belangrijke zieken spoedig naar het militair hospitaal worden geëvacueerd.

Volgens Gouvernements resolutie dd. 11 Juni 1882, L. A., n°. 3419 zijn op post Groningen in Saramacca barakken opgericht ter verpleging en behandeling van frambosialijders, die voor het grootste gedeelte uit Britsch-Indische immigranten bestaande, van de plantages naar het militair hospitaal geëvacueerd worden om aldaar te worden genezen.

Het groote en gedurig toenemende getal dezer lijders maakte het noodzakelijk eene groote afzonderlijke afdeeling in te richten waarin deze aan besmettelijke ziekte lijdende patiënten zouden kunnen worden verpleegd, daar de gebouwen bestemd voor frambosia-afdeeling in het militair hospitaal niet ruim genoeg bevonden waren om alle zieken waarvan het getal dikwijls over de 100 liep te bergen, zonder in aanraking te komen met andere in het militair hospitaal verpleegd wordende zieken.

Op het station Groningen zijn de gewenschte voorwaarden voor een dergelijk etablissement in ruime mate voorhanden maar de resultaten, verkregen door de zoogenaamde inlandsche wijze van behandeling zijn niet zoo gunstig als dat men verwacht had, wat uit bijgevoegden staat III waarop tegenovergesteld worden het aantal verpleegdagen en het aantal in 1888 en 1889 in het militair hospitaal te Paramaribo verpleegde frambosialijders aan het aantal op het yaws-etablissement te Groningen in 1890 verpleegden blijkt.

Deze staat toont o. a. aan dat van het geheele aantal patiënten die op het station Groningen gedurende 1890 verpleegd zijn, een niet onbelangrijk cijfer (36) tusschen 90 en 100 en tusschen 120 en 130 verpleegdagen voor herstel noodig hadden en dat de correspondeerende getallen bij de in 1888 en 1889 in het militair hospitaal behandelde frambosialijders lang niet zoo groot zijn. Dat op het station Groningen de genezing langzamer plaats had is niet aan te nemen. De oorzaak daarvan vindt mijns inziens hare verklaring daarin dat de plantageeigenaars, met het oog op de kostelooze behandeling, al bij het begin der ziekte hunne arbeiders naar de inrichting zenden, wat in vroegere jaren niet het geval was. In elk geval komt het mij voor dat eene afgezonderde inrichting voor verpleging van frambosialijders zeer wenschelijk is, vooral omdat alsdan de mogelijkheid van besmetting van andere op hetzelfde terrein verpleegd wordende lijders uitgesloten kan worden.

Tegen het einde van 1890 is men met den aanbouw van den grooten vleugel aan de N. O. zijde van het militair hospitaal te Paramaribo, bestemd voor eene vrouwenafdeeling, en met het inrichten van nieuwe privaten volgens het Heidelberger tonnenstelsel, badkamers en lavatoires voor de verschillende afdeelingen klaargekomen en is daarmede aan een lang gewenscht vereischte voldaan.

De vertrekken vroeger in gebruik als vrouwenafdeeling en gelegen boven de garnizoens apotheek dienen thans als bergplaats van geneesmiddelen, daar het vroeger vertrek bestemd tot magazijn van geneesmiddelen veel te klein was.

Het magazijn van kleeding en fournitures, dat vroeger in twee vertrekken, behoorende tot de apotheek, geplaatst was, is nu naar de benedenverdieping van den nieuwen vleugel overgebracht.

Buiten de twee kamers dienende tot magazijn van kleeding zijn nog beneden op de eerste verdieping van den nieuwen vleugel twee groote ziekenzalen voor opname van gevangenen

twee kleine kamers voor lijders die geobserveerd moeten worden en eene operatiekamer met wachtkamer gelegen. Op de tweede verdieping zijn twee eerste klasse kamers en vier groote zalen voor vrouwen bestemd Eene der laatst genoemde kamers doet voorloogig dienst als kraaminrichting.

De waterleiding van het hospitaal die jaren lang buiten werking was, is weder gerepareerd en in gebruik en op elke ziekenzaal zijn boven de kranen der toevoerbuizen filtreer toestellen aangebacht, zoodat alle zieken thans gefiltreerd drinkwater gebruiken.

Naast het waschhuisje is een desinfectieoven geplaatst, die geregeld gebruikt wordt wanneer het noodig geoordeeld wordt lijfskleederen of beddegoed van lijders aan besmettelijke ziekten door stoom te destinfecteeren.

Het bureau van den chef van den militairen geneeskundigen dienst is met de apotheek door eene telefoon verbonden, wat het geven van orders in de apoheek zeer vergemakkelijkt.

De meteorologische waarnemingen zijn evenals in vroegere jaren ook gedurende 1890 door den militairen-apotheker dr. C. T. Epp en zijne assistenten gedaan

Volgens dr. C. F. Epp is een thermometerhuisje naar opgave van Jelineck Ham, voor het doen van nauwkeurige waarnemingen, een vereischte.

Aangezien in de laatste jaren de bliksem in de nabijheid van het militair hospitaal is ingeslagen, zooals bij voorbeeld in den toren van de Roomsch Katholieke kerk en in het tooneelgebouw Thalia, zoude het, naar de bescheiden meening van den ondergeteekende, een voorzichtigheidsmaatregel zijn, wanneer aan elken vleugel van het militair hospitaal en aan het gebouw van de apotheek een bliksem-afleider werd aangebracht.

Wat de infirmeriën op de posten betreft, zoo zijn de gebouwen in Nickerie bij mijne laatste inspectie op eenige kleine uitzonderingen na in goeden staat bevonden. Op het fort Nieuw Amsterdam daarentegen zijn belangrijke reparatiën hoogst noodzakelijk.

In 1890 bedroegen de verpleegkosten f 70 205,26 tegen f 72 354,06 in 1889. Het gemiddeld aantal verpleegdagen per patiënt bedroeg 26 en de kosten van verpleging gedurende dien tijd f 25,05 of f 0,95 per patiënt, per dag.

In 1889 bedroegen de verpleegkosten per patiënt met 26 verpleegdagen f 24,18 of f 0,93 per patiënt per dag.

Het hooge cijfer voor verpleegkosten in 1890 in vergelijking met vorige jaren (in 1889, 1887 en 1888 bedroeg dit cijfer respectevelijk f 56 716, f 51 319 en f 53 479) is toe te schrijven eensdeels aan de kosten veroorzaakt door de yawsetablissementen op het station Groningen en in Nickerie en anderdeels aan den drukken toeloop van behoeftige zieken vooral uit de inlandsche bevolking naar het militair hospitaal.

De cijfers van behoeftige zieken verpleegd gedurende de jaren 1886, 1887 en 1888 bedroegen respectievelijk 924, 789 en 1162 tegen 1903 in 1890.

Paramaribo, Maart 1891.

De officier van gezondheid 2de klasse, chef van den militairen geneeskundigen dienst in Suriname,

J. H. Spitzlij.

[5. 12.]

BIJLAGE I.

VERGELIJKING van de raming der ontvangsten en uitgaven voor de kolonie Suriname over 1890 met de op 15 Augustus 1891 bekende uitkomsten.

	BENAMING VAN DE ONDERWERPEN VAN UITGAAF EN ONTVANGST.	Raming voor 1890.	Voorloopige uitkomst.
	Uitgaven.		
I.	Gouvernements-secretarie, koloniale staten en algemeene dienst . . .	f 125 852,75	f 134 376,56^{5}
II.	Justitie en politie	409 575,30	362 406,01^{5}
III.	Administratie van financiën	167 219,80	134 797,30
IV.	Immigratie en kolonisatie	74 490,00	73 263,09^{5}
V.	Eeredienst, onderwijs, armenzorg en burgerlijke geneeskundige dienst .	365 499,40	361 249,96
VI.	Bouwdepartement	125 240,00	113 759,96^{5}
VII.	Koloniale vaartuigen, betonning, bebakening en seinwezen	150 933,25	159 987,61^{5}
VIII.	Pensioenen, wachtgelden, toelagen en onderstanden	188 343,44^{5}	193 162,51^{5}
IX.	Onvoorziene uitgaven	20 000,00	8 435,29^{5}
	Totaal. .	f 1 627 153,94^{5}	f 1 541 438,82^{5}
	Ontvangsten.		
	A. *Directe en indirecte belastingen.*		
a.	Personeel	f 100 000,00	f 89 065,72^{5}
b.	Patentrecht	50 000,00	53 143,23
c.	Belasting op de huurwaarde van huizen te Paramaribo en van die op de huizen, gebouwen en erven te Nieuw-Nickerie	30 000,00	32 293,19
d.	Paardengeld	1 400,00	1 030,25
e.	Accijns op het binnenlandsch gedistilleerd	125 000,00	122 519,25
f.	Invoerrechten	525 000,00	719 543,83^{5}
g.	Uitvoerrechten	100 000,00	110 275,27
h.	Baak- en los- of laadgelden	9 000,00	8 525,00
i.	Weeg-, rooi- en bergloonen en entrepotrechten	4 500,00	11 439,19
k.	Zegelrechten	37 000,00	43 340,00^{5}
l.	Geneeskundige belasting	29 000,00	30 088,00
	Transporteeren	f 1 010 900,00	f 1 221 262,94^{5}

BENAMING VAN DE ONDERWERPEN VAN UITGAAF EN ONTVANGST.		Raming voor 1890.	Voorloopige uitkomst.
	Per transport.	f 1 010 900,00	f 1 221 262,94[5]
m.	Successie- en overgangsrecht	10 000,00	11 090,30[5]
n.	Vergoeding voor het gebruik van grafplaatsen en het stellen van zerksteenen.	1 300,00	2 003,00
o.	Recht op verlotingen	100,00	226,00
p.	Opbrengst der Gouvernementsschool voor uitgebreid lager onderwijs	18 000,00	16 258,00
	B. *Inkomsten van onderscheiden aard.*		
a.	Passage-gelden	25 000,00	43 338,17[5]
b.	Opbrengst van de posterij	15 000,00	16 233,68[5]
c.	Opbrengst van de telephoon	300,00	540,88
d.	Opbrengst van huren, erfpachten, verkooping van domeinen en afkoop van zakelijke rechten	17 500,00	16 853,86
e.	Concessierecht tot het ontginnen van domeingrond	90 000,00	69 391,08
f.	Landtaxen of akkergelden	14 000,00	12 354,52
g.	Inhoudingen voor pensioen	66 000,00	69 381,62[5]
h.	Renten van de kapitalen afkomstig van het opgeheven West-Indisch pensioenfonds	10 713,33	10 713,33
i.	Terugbetaling van voorschotten	7 200,00	3 639,20
k.	Boeten, opbrengst van verbeurd verklaringen en terugbetaling van voorloopig betaalde justitie- en proceskosten	10 000,00	7 438,39
l.	Griffierechten te verantwoorden aan de koloniale kas	1 200,00	1 478,09
m.	Salarissen van den hypotheekbewaarder te verantwoorden aan de koloniale kas	1 600 00	1 509,48[5]
n.	Emolumenten van den gouvernements-secretaris te verantwoorden aan de koloniale kas	7 000,00	5 898,33
o.	Verschillende ontvangsten	15 000,00	22 397,79
	C. *Bijdrage uit 's Rijksschatkist tot aanvulling der koloniale geldmiddelen*	306 340,61[5]	6 421,83
			a) 102,44
		f 1 627 153,94[5]	f 1 538 532,96

a) Dit bedrag is aan achterstallige belasting voor straatverlichting in 1890 ontvangen.

[5. 13.]

BIJLAGE J[1].

VERSLAG betreffende de immigratie en kolonisatie over het jaar 1890.

I. Immigratie.

§ 1. *Wetgeving en administratieve maatregelen.*

Even als ten vorigen jare werd de verordening van 28 Februari 1883, houdende wijziging van de verordening betreffende de oprichting van een immigratie-fonds, van toepassing verklaard op het verschepingsseizoen 1890/1891.

Ofschoon de verordeningen op de immigratie op voldoende wijze voorzien in de wijze van huisvesting, geneeskundige behandeling en verpleging van immigranten, zoolang zij onder contract zijn verbonden, bestond er nochtans geene wettelijke regeling voor het dikwijls voorkomend geval wanneer immigranten, na expiratie van het contract, wachten moeten op eene gelegenheid hen terug te voeren, hetzij omdat er geen voldoend aantal is om een schip te kunnen bevrachten, hetzij omdat het seizoen voor de reis niet geschikt is.

Bleven de immigranten zonder contract werkzaam op de plantages, waar zij vroeger onder contract waren verbonden, of vestigden zij zich op plantages waar immigranten onder contract waren gevestigd, dan was het regel dat zij op gelijke wijze werden behandeld als immigranten, die onder contract waren verbonden.

Maar, terwijl zij het recht hadden, zich geheel naar eigen keuze en inzichten, te vestigen op plantages of op gronden, waar het soms èn aan voldoende en gezonde woningen, èn aan gelegenheid tot geneeskundige behandeling en verpleging ontbrak, waartegen niets kon worden gedaan, was het noodig om wettelijke bepalingen in het leven te roepen, waardoor gezorgd kon worden, dat, waar de immigrant zich na afloop van zijn contract zou verkiezen te vestigen, en waar hij zijn dienst verhuren mocht, bij behoorlijke woning, drinkwater en geneeskundige behandeling en verpleging voor zich en zijn gezin aanwezig vond.

Om hierin te voorzien, werd eene koloniale verordening van den 9den October 1890 ontworpen en goedgekeurd, welke den 31sten December 1890 werd afgekondigd en in werking kwam.

Ten aanzien van de nalatenschappen van Britsch-Indische immigranten, werd bij Gouvernements-resolutie dd. 14 Januari 1890, litt. A n°. 357, de procureur-generaal gemachtigd, om de geldelijke bedragen afkomstig van die nalatenschappen, waarvan de vereffening volgens wettelijke of administratieve voorschriften feitelijk niet mogelijk is, te doen toekomen aan den administrateur van financien, ten einde in de reservekas te worden gedeponeerd, in afwachting, dat nader over die gelden mocht worden beschikt.

Overeenkomstig het medegedeelde in het verslag betreffende de immigratie over het jaar 1888, omtrent de onder de Britsch-Indische immigranten zich meer en meer uitbreidende ziekte, yaws genaamd (blz. 25 van het gedrukt verslag), kan thans worden aangestipt, dat er tot beteugeling van die ziekte te Groningen aan de Saramacca en te Nieuw-Nickerie hutten werden gebouwd, om lijders aan die ziekte op te nemen en in speciale afzondering met behandeling volgens inlandsche geneeswijze te verplegen; dat bij Gouvernements-resolutiën van den 30sten Juli en den 1sten September 1890 de voorloopige resultaten gunstig werden genoemd en tot verdere bevordering de verpleging kosteloos werd gesteld.

Het bijzonder toezicht over de verpleging in de yaws-inrichting werd opgedragen aan den chef van den militairen geneeskundigen dienst.

De voorwaarden, waarop aanvragen tot het bekomen van arbeiders uit Britsch-Indië door tusschenkomst van het koloniaal bestuur voor het seizoen 1891—1892 zouden worden aangenomen, waren gelijkluidend aan die van het vorige seizoen en werden in het Gouvernements-advertentieblad van den 11den October 1890 en volgende ter openbare kennis gebracht. Er werden ingezonden 18 aanvragen voor 540 als volwassen berekende immigranten, ten behoeve van 7 suiker- en 15 cacao- en koffieplantages.

§ 2. *Buitenlandsche agenten en depots.*

Tot den 1sten Mei 1890 werden de immigratiezaken te Calcutta waargenomen door den heer P. Charriol, die zich uitmuntend daarvan kweet en trad op dien dag in functie de Nederlandsche consul, de heer J. C. F. Reelfs, die bij Gouvernements-resolutie van 12 September 1889 tot emigratie-agent was benoemd.

Het aantal voor het seizoen 1890-1891 bestelde arbeiders was geklommen tot 1155 adults, tot overbrenging waarvan 2 schepen werden bevracht, namelijk het schip *Rhine* en daarna de *Hereford*, beiden tegen 10 p.st. per adult.

De *Rhine* vertrok den 12den Augustus 1890 van Calcutta met 591 statute adults. De *Hereford* vertrok eerst den 10den Februari 1891.

§ 3. *Aanvoer van immigranten.*

In het jaar 1890 werd het navolgend aantal immigranten aangevoerd, als:

1°. uit Barbados.

Met den schoener onder Engelsche vlag *Bel Brandon* werden van Barbados aangevoerd op den 23sten Januari 1890 17 immigranten, te weten: 11 mannen en 4 vrouwen, 1 jongen en 1 meisje beneden 10 jaren; en op den 26sten Februari nog 5 mannen, die voor rekening van plantage *Goudmijn* waren aangehuurd om gedurende 2 jaren veld- en fabriekarbeid aldaar te verrichten.

2°. Uit Britsch-Indië:

In het jaar 1890 kwamen 2 schepen met immigranten van Calcutta, namelijk de *Erne* en de *Rhine*.

Den 27sten April 1890 kwam het Engelsche schip *Erne* gevoerd door D. S. Lardner, dokter R. St. Romaine, na eene reis van 94 dagen van Calcutta, ten anker voor het fort Nieuw-Amsterdam.

Ten gevolge van zijn grooten diepgang kon het niet dan met springtij voor de stad komen, weshalve het voorgeschreven onderzoek aan boord voor genoemd fort werd gedaan en de immigranten met den kolonialen stoomer van boord werden gehaald.

Bij dat onderzoek werd slechts één zieke bevonden, die aan tusschenpoozende koorts leed en naar het militair hospitaal werd overgebracht.
De immigranten zagen er goed uit en hadden niets te klagen. Het schip was zoowel boven- als tusschendeks kraak zindelijk en net.
De ventilatie bleek goed te zijn, de voedings- en geneesmiddelen waren uitstekend.
Geen enkel sterfgeval, wel 5 geboorten, hadden op reis plaats gevonden. Er waren te Calcutta scheep gegaan en den 23sten Januari vertrokken:

	Boven 10 jaren.		Van 2 tot 10 jaren.		Beneden 2 jaren.		Totaal.
	Mannen.	Vrouwen.	Jongens.	Meisjes.	Jongens.	Meisjes.	
	367	152	47	23	23	11	623
Gedurende de reis geboren	»	»	»	»	3	2	5
Aangebracht	367	152	47	23	26	13	628

Ook waren ingescheept 5 koelies als passagiers, die zelve hunne passage hadden bekostigd en niet onder het vorenstaand getal waren begrepen.
De landing had den 29sten plaats.
Het geneeskundig onderzoek in het depot had tot resultaat, dat 4 immigranten wegens lichte ongesteldheden naar het militair hospitaal werden gezonden, die na weinige dagen hersteld waren.
Voor den arbeid op de plantages werd afgekeurd éene vrouw, die evenwel als tot een gezin behoorende, werd toebedeeld zonder betaling; als half geschikt werden toebedeeld 1 man en 4 vrouwen en als $^3/_4$ geschikt éene vrouw.
358 mannen en 142 vrouwen hadden in Indië het landbouw bedrijf uitgeoefend; de overige 4 mannen en 2 vrouwen waren vroeger huisbediende, winkelier, barbier of voerman geweest; 2 vrouwen zeiden nimmer eenig beroep te hebben uitgeoefend.
Wat den leeftijd betreft kan worden vermeld dat 6 mannen en 3 vrouwen boven den leeftijd van 40 jaren, 71 mannen en 25 vrouwen tusschen 30 en 40 jaren, terwijl de overigen 285 mannen en 118 vrouwen tusschen 15 en 30 jaren oud schenen te zijn.
Er bevonden zich voorts 44 paren onder, die volgens eigen opgave in Indië gehuwd waren naar de wijze van hun land.
Eindelijk bleek uit het onderzoek in het depot nog, dat 68 immigranten vroeger in Suriname of in andere koloniën hadden gediend, te weten:

21 in Britsch-Guyana,
13 op Pidji,
10 » Mauritius,
7 in Suriname,
6 » Natal,
6 op Guadeloupe,
3 » Trinidad,
1 » Jamaica,
en 1 » Grenada.

Met inbegrip van 3, die zich nog in het hospitaal bevonden en wier bestemming voorloopig werd bepaald, werden aan de verschillende aanvragers toebedeeld:

364 mannen en 146 vrouwen, boven den leeftijd van 15 jaren;
3 jongens en 6 meisjes van 10 tot 15 jaren;
73 » » 36 » beneden 10 jaren;
te zamen 628 hoofden.

Na uitbetaling van het op de reis verdiende loon als sirdar, kok, ziekenoppasser, vuilopruimer, kleermaker en barbier, werden zij opvolgelijk door de huurders overgenomen en vertrokken in opgeruimde stemming naar de hun aangewezen plantages.
Den 12den November 1890 kwam op de reede van het fort Nieuw-Amsterdam ten anker het Engelsche schip *Rhine* gevoerd door P. BLACK met 636 immigranten onder geleide van dr. J. LAZAR van Calcutta.
Om gelijke redenen als hiervoren van de *Erne* zijn vermeld, kon ook dit schip niet opkomen en werd het onderzoek op zijne ligplaats bij genoemd fort gedaan.
Ingevolge de stukken was het schip den 12den Augustus 1890 van Calcutta vertrokken, waarop den dag te voren waren:

		Boven 10 jaren.		Van 2 tot 10 jaren.		Beneden 2 jaren.		Totaal.
		Mannen.	Vrouwen.	Jongens.	Meisjes.	Jongens.	Meisjes.	
ingescheept		394	155	28	27	12	17	636
Op de reis waren,	geboren	»	»	»	»	2	1	3
		394	155	28	27	14	18	636
	overleden	1	1	»	»	»	»	2
terwijl ter reede van het fort Nieuw-Amsterdam nog		393	154	28	27	14	18	634
werden geboren		»	»	»	»	1	1	2
derhalve geland		393	154	28	27	15	19	636

Bovendien was op hun eigen kosten passage verleend aan 2 mannen en 1 vrouw, koelies, die vroeger in de kolonie als immigranten werkzaam waren geweest en met de *Jumna* het vorige jaar naar Indië waren teruggekeerd.

De immigranten zagen er over het algemeen wel gevoed en gespierd uit.

Bij dit onderzoek werden er 4 ongeschikt bevonden; namelijk: 1 lijdende aan epilepsia, 1 aan paralysis, 1 aan morbus brightie en 1 aan de gevolgen van dysenterie. Een leed nog aan eene kwetsuur van de knie en 1 jongen had een spalk-verband voor eene fracture antibractie.

Gedurende de reis kwamen ruim 100 ziekte gevallen voor, waaronder 2 van pneumonia met doodelijken afloop.

Over het voedsel kwam geen enkele klacht in, over de behandeling 2.

Een man, die naar het scheen uit minnenijd zijn vrouw had mishandeld en over boord wilde springen om zich te verdrinken, had daarvoor 5 dagen in de boeien gezeten; hij gevoelde zich daarover bezwaard. Een ander bracht de klacht in, dat zijne op de reis bevallen vrouw van den dokter een klap had gekregen.

De vrouw die nog in de ziekenrinrichting lag verklaarde, dat zij integendeel goed behandeld was geworden. Beide klachten bleken ongegrond te zijn.

Het tusschendeks, dienende tot verblijf der immigranten, is ruim 2 meters hoog en wel geventileerd. De reinheid zoowel hier als van het geheele schip, liet niets te wenschen over. De ziekeninrichting, in twee gedeelten afgeschut, het eene voor de mannen en het andere voor de vrouwen, met vaste ligplaatsen en van goed beddegoed voorzien, was eveneens luchtig; de daaraan verbonden apotheek voorzien van de noodige medicamenten, verbandmiddelen en instrumenten, alles in uitstekende orde.

Het voedsel bleek van zeer goede hoedanigheid te zijn. Het drinkwater, dat op St. Helena was ingenomen, smaakte frisch en was helder.

Het gedistilleerd water was flauw van smaak, maar beide soorten waren zeer goed.

In twee tochten werden de immigranten en hunne bagage op Zaterdag den 15den met den kolonialen stoomer *Nederland* overgebracht en te Paramaribo op den steiger van den Koninklijken West-Indischen maildienst geland. De zieken en kraamvrouwen, 3 mannen, 3 vrouwen en 3 pasgeboren kinderen, werden ter verpleging naar het militair hospitaal overgebracht; de overigen in het depot opgenomen.

Het geneeskundig onderzoek in het depot had ten gevolge dat nog wegens verschillende lichte ongesteldheden ter verpleging naar het militair hospitaal werden gezonden; 19 mannen, 8 vrouwen en 2 kinderen, zoodat te zamen daarin werden opgenomen 22 mannen, 11 vrouwen en 5 kinderen. Hiervan overleden binnen weinige dagen 1 man en 1 vrouw terwijl als genezen werden ontslagen 14 mannen, 6 vrouwen en 4 kinderen.

Er werden voor den arbeid op de plantages geheel of gedeeltelijk afgekeurd wegens zwakke lichaamsgesteldheid of lichaamsgebreken: 9 mannen, 9 vrouwen en 1 jongen, waarvan 1 man voor $^1/_4$, 7 mannen en 6 vrouwen ieder voor $^1/_2$ en 1 man en 3 vrouwen ieder voor $^3/_4$ der gewone kosten werden toebedeeld.

Het beroep of bedrijf dat zij vroeger in hun vaderland of in andere koloniën hadden uitgeoefend, was meerendeels dat van landbouwer, veldarbeider of veehoeder geweest, namelijk van 390 mannen en 143 vrouwen; de overigen, 3 mannen en 8 vrouwen, waren vroeger huisbediende, winkelier, kleêrmaker, vuurstoker, sjouwer en wever geweest; drie vrouwen hadden nooit eenig beroep bij de hand gehad.

Omtrent den leeftijd kan worden vermeld, dat:

6 mannen en 5 vrouwen even boven den leeftijd van 40 jaren waren,

73 mannen en 25 vrouwen tusschen 30 en 40 jaren, en

306 » » 118 » » 15 » 30 »

74 paren gaven op naar de wijze van hun land gehuwd te zijn.

Voorts waren 94 immigranten vroeger in Suriname of in andere koloniën geweest, te weten:

44 in Britsch-Guyana

25 » Suriname,

7 op St. Lucia,

4 » Mauritius,

4 in Assam of Kachar,

3 » Natal,

2 op Réunion,

2 » Fidji,

1 » Trinidad,

1 » Jamaica,

en 1 in Rangoon.

Met inbegrip van degenen die zich nog in het hospitaal bevonden en wier bestemming voorloopig werd vastgesteld, werden aan de verschillende aanvragers uit deze bezending toebedeeld:

385 mannen en 148 vrouwen, boven den leeftijd van 15 jaren,

8 jongens en 5 meisjes van 10 tot 15 jaren;

43 » » 47 » beneden 10 jaren,

te zamen 636 hoofden.

Na uitbetaling van het op de reis verdiende loon en na als naar gewoonte met hunne rechten en verplichtingen te zijn bekend gemaakt, werden zij opvolgelijk door hunne werkgevers overgenomen en naar de hun aangewezen plantages overgebracht.

3°. Uit Java:

Den 9den Augustus 1890 werden alhier door de Nederlandsche Handel-Maatschappij aangebracht met het stoomschip *Prins Willem II*, gevoerd door J. P. Dörr, het laatst van Amsterdam, 44 immigranten, die blijkens de ontvangen stukken op Java waren aangeworven om voor den tijd van 5 achtereenvolgende jaren veld- of fabriekarbeid te verrichten op hare onderneming Mariënburg.

Aanvankelijk waren uitgezonden per stoomer *Prins Alexander*, die den 21sten Mei van Batavia vertrok en den 29sten Juni te Amsterdam aankwam, 2 gehuwde paren en 3 mannen, waaronder 1 mandoer; deze waren bestemd om ingevolge artikel 2 alinea 1 van het besluit van 3 April 1889 op plantage Mariënburg de kampong en woningen gereed te maken voor hen zelven en de overigen, die nog komen moesten. Ziekte was evenwel de oorzaak, dat dit plan niet doorging: 3 mannen en 1 vrouw moesten in het stedelijk ziekenhuis te Amsterdam ter verpleging worden opgenomen.

Het 2de transport, bestaande uit 14 gehuwde paren, 13 mannen, 1 vrouw en 2 kinderen, vertrok den 4den Juni van Batavia met het stoomschip *Prins van Oranje* en kwam den 17den Juli te Amsterdam. Ook hieronder waren zieken, namelijk 1 gehuwd paar en 5 mannen, welke eveneens in het stedelijk ziekenhuis werden opgenomen.

Zooals hiervoren is vermeld, waren den 24sten Juli met het stoomschip *Prins Willem II* van Amsterdam vertrokken 44 van de bovenvermelde immigranten, te weten:

15 gehuwde paren, waaronder 2 mandoers,

11 mannen,

1 vrouw, en

2 kinderen,

welke den 9den Augustus hier aankwamen.

Zij zagen er over het algemeen gezond uit, behalve 1 man, die aan koorts leed en ter verpleging naar het militair hospitaal gezonden werd, en 1 vrouw, die eene gedeeltelijke verduistering had van het hoornvlies van het linkeroog. Zij werden voor den veld- en fabriekarbeid geschikt bevonden, hadden geen klachten in te brengen en

zeiden met den inhoud van het contract bekend te zijn.

2 van de in het ziekenhuis te Amsterdam achtergebleven immigranten, 1 man en 1 vrouw, werden den 2den September aangebracht met het stoomschip *Oranje Nassau*. Ook zij werden voor den arbeid geschikt bevonden.

Den 20sten September 1890 werd weder door de Nederlandsche Handelmaatschappij eene bezending Javanen aangebracht, namelijk 5 mannen, die vroeger wegens ziekte te Amsterdam waren achtergebleven, benevens 26 mannen en 14 vrouwen, die daar op nieuw waren aangebracht.

Na kennisneming der stukken, die, evenals bij de vorige bezending wat inrichting en invulling betreffen te wenschen overlieten, werd het onderzoek aan boord van het stoomschip *Prins Willem III* voortgezet.

Ze zagen er onzindelijk en haveloos uit, een groot verschil met de aankomst van koelies uit Britsch-Indië. Klachten over de behandeling op reis hadden ze niet en ze verklaarden met den inhoud van het contract bekend te zijn. Het geneeskundig onderzoek had tot resultaat, dat er 9 ter verpleging naar het militair hospitaal moesten gezonden worden, namelijk:

1 man en 1 vrouw, venerisch,

4 mannen, wegens opgezwollen beenen,

1 vrouw, wegens eene verzwering aan den hals,

1 man, wegens beenvliesontsteking met zweeren, en

1 man, wegens koorts.

De overigen, — ofschoon velen in lichten graad aan huiduitslag of scabies leden en eene vrouw een genezen ontwrichting van de linkerhand had, die deze echter niet geheel onbruikbaar maakte, — waren voor den veld- of fabriekarbeid geschikt.

Den 15den October 1890 werden met het stoomschip *Prins Frederik Hendrik* van Amsterdam aangevoerd 2 mannen, die tot de vorige bezendingen behoorende, wegens ziekte 40 dagen in het ziekenhuis te Amsterdam hadden gelegen. De eene werd thans geschikt voor den veld- of fabriekarbeid bevonden, de andere moest wegens syphilis ter verpleging naar het militair hospitaal te Paramaribo worden gezonden.

De laatste der door de Nederlandsche Handelmaatschappij voor hare onderneming Mariënburg voor 5 jaren op Java aangeworven arbeiders was één man, die den 24sten November 1890 met het stoomschip *Prins Willem I* te Paramaribo aankwam. Hij was sedert zijn komst te Amsterdam den 4den September te voren, wegens ziekte in het ziekenhuis aldaar verpleegd geworden. Thans werd hij voor den veld- of fabriekarbeid geschikt bevonden.

De geheele aanvoer bedroeg dus in 1890:

	Mannen.	Vrouwen.	Jongens.	Meisjes.	Totaal.
uit Barbados	16	4	1	1	22
» Britsch-Indië . .	749	294	127	94	1264
» Java	61	31	1	1	94
	826	329	129	96	1380

§ 4. *Terugvoer van immigranten.*

Hetzelfde schip *Jumna*, gevoerd door GRANT ROBINSON, dat in 1889 immigranten van Suriname naar Calcutta had teruggebracht, werd ten tweeden male bevracht om in Augustus 1890 een transport hunne contracten uitgediend hebbende Britsch-Indische immigranten naar hun vaderland terug te brengen.

Het geleide was ook weder opgedragen aan dokter R. ST. ROMAINE.

Het onderzoek naar den toestand en inrichting van het schip en toebehooren, de ruimte, ziekeninrichting, voedings- en geneesmiddelen, brandspuiten, waterdistilleertoestel, kooktoestellen en hetgeen verder voor eene zeereis berekend op 22 weken voor 570 passagiers noodig was, gaf voldoende resultaten.

Na inschrijving van de immigranten en hun geneeskundig onderzoek, werden zij na te voren behoorlijk voor de reis te zijn uitgerust, den 5den September 1890 met hunne bagage, die niet gering was, aan boord geleid, waartoe het schip aan den steiger van den heer F. P. PENARD was gaan liggen.

Er werden ingescheept:

333 mannen }
116 vrouwen } boven 10 jaren,

59 jongens }
39 meisjes } van 1 tot 10 jaren,

10 jongens }
en 13 meisjes } beneden 1 jaar,

makende 570 hoofden, gelijk aan 498 als volwassen berekende immigranten.

Het schip werd door de *Curaçao* tot bij het fort Nieuw-Amsterdam gesleept en ging den volgenden dag naar zee.

De vertrokken immigranten waren afkomstig van de volgende transporten:

NAMEN der SCHEPEN.	Dagteekening van aankomst in de kolonie.	Boven 10 jaren van het		Van 1 tot 10 jaren.		Beneden 1 jaar.		TOTAAL.	
		Mannelijk geslacht.	Vrouwelijk geslacht.	Jongens.	Meisjes.	Jongens.	Meisjes.	Hoofden.	Adults volgens de chertepartij
Lalla Rookh	5 Juni 1873.	8	3	3	»	1	»	15	1[illegible]
Bengal	8 Juli 1873.	5	2	»	»	»	»	7	7
Yorkshire	25 Augustus 1873.	7	5	7	»	»	1	20	15½
Mangalore.	8 November 1873.	5	4	2	1	»	2	14	10½
Calcutta	25 November 1873.	12	1	»	»	»	»	13	13
Kate Kellock. . . .	18 Januari 1874.	3	»	»	»	»	»	3	3
	Transporteeren	40	15	12	1	1	3	72	61½

NAMEN der SCHEPEN.	Dagteekening van aankomst in de kolonie.	Boven 10 jaren van het		Van 1 tot 10 jaren.		Beneden 1 jaar.		TOTAAL.	
		Mannelijk geslacht.	Vrouwelijk geslacht.	Jongens.	Meisjes.	Jongens.	Meisjes.	Hoofden.	Adults volgens de chertepartij
	Transporteeren	62	37	17	20	2	5	143	117½
Medea	14 Februari 1874.	4	3	»	2	»	»	9	8
Howrah	8 April 1874.	4	3	2	1	»	»	10	8½
Clive	29 Augustus 1877.	6	»	»	»	»	»	6	6
Zanzibar	16 Augustus 1878.	7	5	3	4	»	»	19	15½
Ailsa (*I*)	6 Februari 1880.	13	3	4	4	»	1	25	20
Ailsa (*II*).	26 November 1880.	7	1	»	»	»	»	8	8
British Statesman (*I*).	14 Maart 1881.	12	2	2	1	»	»	17	15½
Ailsa (*III*)	9 Januari 1882.	5	8	6	3	1	1	24	17½
Sheila (*I*)	13 Januari 1883.	17	6	»	»	»	1	24	23
British Statesman (*II*)	18 December 1883.	44	10	6	2	2	1	65	58
British Nation (*I*) . .	8 Februari 1884.	58	17	3	5	2	1	86	79
Ailsa (*IV*).	13 April 1884.	72	22	12	9	1	2	118	104½
Peshwa.	27 Augustus 1884.	18	4	3	1	1	1	28	24
British Nation (*II*) .	12 December 1884.	10	7	2	4	1	2	26	20
Sheila (*II*)	14 Januari 1885.	8	6	4	1	»	»	19	16½
John Davie	18 Januari 1887.	»	1	»	»	»	»	1	1
the Bruce	3 Januari 1889.	1	1	»	»	»	»	2	2
Ganges	23 April 1889.	1	»	»	»	»	»	1	1
Elbe.	23 November 1889.	1	1	»	»	»	»	2	2
Erne	27 April 1890.	1	»	»	»	»	»	1	1
Koelies, die van andere koloniën zijn overgekomen.		4	1	»	1	1	»	7	5½
	Totaal. . . .	333	116	59	39	10	13	570	498

Onder bovenvermelde immigranten bevonden zich 7, namelijk 5 mannen en 2 vrouwen, die van de laatste bezendingen *Ailsa IV*, *The Bruce*, *Ganges*, *Elbe* en *Erne*, voor den veld- of fabriekarbeid waren afgekeurd en krachtens artikel 20 van het koeliecontract naar Indië werden teruggezonden; 12 mannen, 8 vrouwen, 5 jongens en 4 meisjes, die in het gesticht van weldadigheid Boniface werden verpleegd; en 5 mannen uit de bewaarplaats van krankzinnigen, die in een toestand verkeerden dat zij zonder gevaar konden worden overgebracht. Voorts 7 mannen, 2 vrouwen, 1 meisje en 1 kind, die geen recht op vrije terugreis hadden en zelven hunne overtochtskosten betaalden.

De waarde van hunne versierselen, die zij in bewaring hadden gegeven, bedroeg volgens schatting f 10 746. In 116 pakjes, behoorende aan 162 personen, geïnventariseerd, werden zij in 2 houten kisten gesloten en aan den docter overhandigd om te Calcutta te bezorgen. De versierselen, die zij bij zich hadden gehouden, kunnen worden geschat op eene waarde van f 2000.

Aan spaarpenningen werd naar Calcutta overgemaakt eene som van f 71 675,18, welke hun daar in ropijen zullen worden uitbetaald.

Het schip *Jumna* kwam in den avond van 13 Maart 1891 te Calcutta en de immigranten werden den volgenden dag geland. Op weinige uitzonderingen na verheugden allen zich in eene goede gezondheid. Op de reis hebben 9 sterfgevallen en 5 geboorten plaats gehad.

§ 5. *Tijd van verblijf in de kolonie van de Britsch-Indische immigranten.*

Ten gevolge van het vertrek van de *Jumna* op den 5den September 1890 met 570 Britsch-Indische immigranten van Suriname naar Calcutta, komen de cijfers met betrekking tot de gemiddelde tijd van verblijf in de kolonie van de Britsch-Indische immigranten, in het vorige jaarverslag vermeld, te staan als volgt:

Met de *Lalla Rookh* werden den 5den Juni 1873 aangevoerd . . . . 399 immigranten.

hiervan zijn vertrokken tot 1 Augustus 1889 183

en den 4den September 1890 met de *Jumna* (*II*) na een verblijf van 17 jaren en 3 maanden 15

———198 »

Met de *Bengal* werden den 8sten Juli 1873 aangevoerd . . . . 571 immigranten.

hiervan zijn vertrokken tot 1 Augustus 1889 262

en met de *Jumna* (*II*) na een verblijf van 17 jaren en 2 maanden. 7

———269 »

Met de *Yorkshire* werden den 5den Augustus 1873 aangevoerd . . . . 632 immigranten.
hiervan zijn vertrokken tot 1 Augustus 1889 269
en met de *Jumna* (*II*) na een verblijf van 17 jaren. 20
289 »

Met de *Mangalore* werden den 8sten November 1873 aangevoerd . . . . 446 immigranten.
hiervan zijn vertrokken tot 1 Augustus 1889 150
en met de *Jumna* (*II*) na een verblijf van 16 jaren en 10 maanden . 14
164 »

Met de *Calcutta* werden den 25sten November 1873 aangevoerd . . . . 401 immigranten.
hiervan zijn vertrokken tot 1 Augustus 1889 184
en met de *Jumna* (*II*) na een verblijf van 16 jaren en 9 maanden . 13
197 »

Met de *Kate Kelloch* werden den 18den Januari 1874 aangevoerd. . . . . 458 immigranten.
hiervan zijn vertrokken tot 1 Augustus 1889 211
en met de *Jumna* (*II*) na een verblijf van 16 jaren en 7 maanden. 3
214 »

Met de *Medea* werden den 14den Februari 1874 aangevoerd. . . . . 480 immigranten.
hiervan zijn vertrokken tot 1 Augustus 1889 237
en met de *Jumna* (*II*) na een verblijf van 16 jaren en 6 maanden. 9
246 »

Met de *Howrah* werden den 8sten April 1874 aangevoerd. . . . . 446 immigranten.
hiervan zijn vertrokken tot 1 Augustus 1889 201
en met de *Jumna* (*II*) na een verblijf van 16 jaren en 5 maanden. 10
211 »

Met de *Clive* werden den 29sten Augustus 1877 aangevoerd. . . . . 327 immigranten.
hiervan zijn vertrokken tot 1 Augustus 1889 138
en met de *Jumna* (*II*) na een verblijf van 13 jaren 6
144 »

Met de *Zanzibar* werden den 16den Augustus 1878 aangevoerd . . . . 700 immigranten.
hiervan zijn vertrokken tot 1 September 1889 335
en met de *Jumna* (*II*) na een verblijf van 12 jaren 19
354 »

Met de *Ailsa* (*I*) werden den 6den Februari 1880 aangevoerd. . . . . 315 immigranten.
hiervan zijn vertrokken tot 1 Augustus 1889 . , ... 161
en met de *Jumna* (*II*) na een verblijf van 10 jaren en 7 maanden. 25
186 »

Met de *Ailsa* (*II*) werden den 26sten November 1880 aangevoerd . . . . 460 immigranten.
hiervan zijn vertrokken tot 1 Augustus 1889 152
en met de *Jumna* (*II*) na een verblijf van 9 jaren en 9 maanden . 8
160 »

Met de *British Statesman* (*I*) werden den 14den Maart 1881 aangevoerd. . . . . 450 immigranten.
hiervan zijn vertrokken tot 1 Augustus 1889 183
en met de *Jumna* (*II*) na een verblijf van 9 jaren en 5 maanden . 17
200 »

Met de *Ailsa* (*III*) werden den 9den Januari 1882 aangevoerd . . . . 484 immigranten.
hiervan zijn vertrokken tot 1 Augustus 1889 157
en met de *Jumna* (*II*) na een verblijf van 8 jaren en 8 maanden . 24
181 »

Met de *Sheila* (*I*) werden den 13den Januari 1883 aangevoerd. . . . . 404 immigranten.
hiervan zijn vertrokken tot 1 Augustus 1889 81
en met de *Jumna* (*II*) na een verblijf van 7 jaren en 8 maanden . 24
105 »

Met de *British Statesman* (*II*) werden den 18den December 1883 aangevoerd . . . . 451 immigranten:
hiervan zijn vertrokken tot 1 Augustus 1889. 59
en met de *Jumna* (*II*) na een verblijf van 6 jaren en 8 maanden . 65
124 »

Met de *British Nation* (*I*) werden den 8sten Februari 1884 aangevoerd . . . . 485 immigranten.
hiervan zijn vertrokken tot 1 Augustus 1889 27
en met de *Jumna* (*II*) na een verblijf van 6 jaren en 7 maanden . 86
113 »

Met de *Ailsa* (*IV*) werden den 13den April 1884 aangevoerd . . . . 495 immigranten.
hiervan zijn vertrokken tot 1 Augustus 1889 28
en met de *Jumna* (*II*) na een verblijf van 6 jaren en 5 maanden . 118
146 »

Met de *Peshwa* werden den 27sten Augustus 1884 aangevoerd . . . . 594 immigranten.
hiervan zijn vertrokken den 13den Augustus 1886 met de *British Peer* na een verblijf van 1 jaar en 11 maanden 4
den 20sten Maart 1887 met de *John Davie* na een verblijf van 2 jaren en 7 maanden. 2
den 1sten Augustus 1889 met de *Jumna* (*I*) na een verblijf van 4 jaren en 7 maanden. 7
den 5den Sepetmber 1890 met de *Jumna* (*II*) na een verblijf van 6 jaren 28
41

Met de *British Nation* (*II*) werden den 12den December 1884 aangevoerd. . . . . 487 immigranten.

hiervan zijn vertrokken met de *British Peer* naar een verblijf van 1 jaar en 8 maanden 4

met de *John Davie* id. 2 jaar en 8 maanden. 1

met de *Jumna* (*II*) id. 5 jaar en 9 maanden. 26

——— 31 »

Met de *Sheila* (*II*) werden den 14den Januari 1885 aangevoerd . . . . 533 immigranten.

hiervan zijn vertrokken met de *British Peer* na een verblijf van 1 jaar en 7 maanden 2

met de *John David* id. 2 jaar en 3 maanden. 3

met de *Jumna* (*II*) id. 5 jaar en 8 maanden. 19

——— 24 »

Door middel van deze gegevens en den tijd van verblijf in het vorig jaarverslag aangegeven, verkrijgt men voor den gemiddelden tijd van verblijf in de kolonie van de Britsch-Indische immigranten, die naar Calcutta zijn teruggekeerd, de navolgende cijfers als voor die:

van de	*Lalla Rookh*	8	jaren	en 4	maanden;
» »	*Bengal*	9	»	» 2	»
» »	*Yorkshire*	9	»	» 7	»
» »	*Mangalore*	10	»	» 1	maand;
» »	*Calcutta*	9	»	» 5	maanden;
» »	*Kate Kelloch*	10	»	» 4	»
» »	*Media*	9	»	» 6	»
» »	*Howrah*	8	»	» 11	»
» »	*Clevi*	8	»	» 4	»
» »	*Zanzibar*	9	»		
» »	*Ailsa* (*I*)	7	»	» 5	»
» »	*Ailsa* (*II*)	6	»	» 6	»
» »	*British Statesman* (*I*)	6	»	» 8	»
» »	*Ailsa* (*III*)	6	»	» 1	maand;
» »	*Sheila* (*I*)	6	»	» 5	»
van de	*Britsh Statesman* (*II*)	6	jaren	en	maanden
» »	*British Nation* (*I*)	6	»		
» »	*Ailsa* (*IV*)	6	»		
» »	*Peshwa*	5	»	» 2	»
» »	*British Nation* (*II*)	5	»	» 1	maand;
» »	*Sheila* (*II*)	4	»	» 10	»

In verhouding tot de aanvoeren, zijn tot in 100ste deelen gerekend, vertrokken van de volgende transporten:

Lalla Rookh	0.50	van	den	aanvoer;
Bengal	0.47	»	»	»
Yorkshire	0.46	»	»	»
Mangalore	0.37	»	»	»
Calcutta	0.49	»	»	»
Kate Kelloch	0.47	»	»	»
Medea	0.51	»	»	»
Howrah	0.47	»	»	»
Clive	0.44	»	»	»
Zanzibar	0.51	»	»	»
Ailsa (*I*)	0.59	»	»	»
Ailsa (*II*)	0.35	»	»	»
British Statesman (*I*)	0.28	»	»	»
Sheila (*I*)	0.26	»	»	»
British Nation (*I*)	0.23	»	»	»
Ailsa (*IV*)	0.29	»	»	»
Peshwa	0.07	»	»	»
British Nation (*II*)	0.06	»	»	»
en *Sheila* (*II*)	0.05	»	»	»

Voor den gemiddelden tijd van verblijf in de kolonie van de 10 eerste transporten verkrijgt men 9 jaren en 3 maanden en voor het cijfer dergenen die de kolonie hebben verlaten, verkrijgt men 0,469 van den aanvoer, welke beide getallen als minimum te beschouwen zijn.

§ 6. *Getalsterkte van- en huwelijken, geboorte en sterfte onder- de immigranten; hun algemeene toestand en andere bijzonderheden.*

I. West-Indië.

	AANTAL				TOTAAL.
	Mannen.	Vrouwen.	Jongens	Meisjes.	
In Januari en Februari 1890 aangevoerd van Barbados	16	4	1	1	22
Verminderd door overlijden	1	»	»	»	1
Verminderd door desertie.	1	»	»	»	1
	2	»	»	»	2
Op den 31sten December 1890 aanwezig	14	4	1	1	20

Deze immigranten zijn door particulieren aangevoerd en voor den tijd van 2 jaren onder contract verbonden, waarna zij recht op vrijen terugvoer hebben. Zij voldoen tot dusverre niet aan de verwachtingen en worden van minder gehalte geacht dan de Indische koelies.

Aan 2 gewezen immigranten uit West-Indië werden op de voorwaarden van Publicatie van 1 Augustus 1863, d. i. kosteloos met vrijstelling van grondlasten en personeele belasting, landerijen afgestaan uit 's lands domein.

	Mannen.	Vrouwen.	Jongens.	Meisjes.	TOTAAL.
	AANTAL.				
Op den 1sten Januari 1890 bevonden zich in de kolonie onder contract.	2524	789	473	418	4204
Vermeerderd door:					
aanvoer	749	294	126	93	1262
geboorte	»	»	63	51	114
reëngagement	429	32	25	20	506
terugkeer van desertie	7	2	»	»	9
overschrijving van jongens en meisjes die den leeftijd van 15 jaren hebben bereikt.	13	10	»	»	23
	3722	1127	687	582	6118
Verminderd door:					
overlijden	48	9	19	15	91
ontslag na geëindigden diensttijd	433	145	88	91	757
desertie	16	1	»	»	17
ontbinding van het contract op verzoek van partijen .	3	»	»	»	3
afkeuring voor den arbeid en terugzending naar Indië per *Jumna (II)*	5	2	»	»	7
terugzending naar Indië met haren man	»	»	»	1	1
afschrijving van weezen die hunne meerderjarigheid bereikt hebben	4	4	»	1	9
overschrijving van jongens en meisjes die den leeftijd van 15 jaren hebben bereikt . , ...	»	»	13	10	23
	509	161	120	118	908
Op den 31sten December 1890 aanwezig	3213	966	567	464	5210

Terwijl in 1890 van 757 immigranten hunne contracten expireerden, verbonden zich opnieuw 506, dat in vergelijking van vorige jaren een belangrijk grootere verhouding daarstelt.

Er werden in 1890, 15 huwelijken tusschen Britsch-Indische immigranten voltrokken, namelijk 9 in de districten Beneden-Cottica en Beneden-Commewijne, 3 in Beneden-Para en Beneden-Suriname, 2 in Nickerie en 1 te Paramaribo. Bij deze huwelijken zijn 15 kinderen gewettigd.

Het aantal geborenen 114, overtrof ook dit jaar weder ruim het aantal overledenen 91, in weerwil van het gering aantal vrouwen, namelijk 306 op de 1000 mannen en de aankomst van 2 groote transporten, die nog te acclimateeren hadden, allen omstandigheden die geacht moeten worden ongunstig op de geboorten in te werken. Op de 100 vrouwen was het getal geborenen 12.99.

De sterfte bedroeg 91 personen, dus nagenoeg 1.93 ten honderd van de gemiddelde bevolking. Wanneer van dit sterfte cijfer wordt afgetrokken de 6 accidenteele sterfgevallen, die in 1890 hebben plaats gehad, te weten: 1 man tengevolge van brandwonden op plantage Susannasdaal, 1 man van plantage Goudmijn verdronken in de rivier Suriname 1 jongen van plantage Jagtlust verdronken in een waterput der koelies, 1 vrouw van plantage Waterland vermoord door een koelie, 1 man op plantage Jagtlust en 1 man op plantage Wederzorg die zichzelven om onbekende redenen van het leven hebben beroofd, dan blijven er over 85 gewone sterfgevallen of bijna 1.83 ten honderd van de gemiddelde bevolking, die min of meer in verband staan tot de gezondheidstoestand der kolonie.

De geboorte en sterfte onder de immigranten van het transport aangebracht met de John Davie waren gedurende het derde jaar van hun verblijf in de kolonie als volgt:

	Mannen.	Vrouwen.	Jongens.	Meisjes.	Totaal.
	AANTAL.				
Aanwezig bij de intrede van het 4de jaar, zijnde den 18den Januari 1890 . .	201	83	41	37	362
In het 4de jaar geboren .	»	»	7	4	11
	201	83	48	41	373
In het 4de jaar. overleden	6	»	»	»	6
In het 4de jaar. naar Indië vertrokken met haren man.	»	»	»	1	1
Aanwezig op het einde van het 4de jaar.	195	83	48	40	366

De sterfte ten honderd van deze bezending bedroeg dus:

in het 4de jaar van haar verblijf in de kolonie . . 1,65
» » 3de » » » » » » » . . 1,17
» » 2de » » » » » » » . . 1,41
» » 1ste » » » » » » » . . 3,40

De geboorte en sterfte onder de immigranten aangebracht met het schip *The Bruce*, waren gedurende het tweede jaar van hun verblijf in de kolonie, als volgt:

	Aantal				
	Mannen.	Vrouwen.	Jongens.	Meisjes.	Totaal.
Aanwezig bij de intrede van het 2de jaar, zijnde den 3den Januari 1890 . .	284	116	54	34	488
In het 2de jaar geboren .	»	»	12	9	21
	284	116	66	43	509
In het 2de jaar overleden.	4	»	5	1	10
Aanwezig op het einde van het 2de jaar.	280	116	61	42	499

De sterfte ten honderd van deze bezending bedroeg dus:
in het 2de jaar van haar verblijf in de kolonie . . 2.03
» » 1ste » » » » » » » . . 3.64

De geboorte en sterfte onder de immigranten aangebracht met de *Ganges* waren gedurende het eerste jaar van hun verblijf in de kolonie als volgt:

		Aantal				
		Mannen.	Vrouwen.	Jongens.	Meisjes.	Totaal.
Aanwezig bij aankomst den 23sten April 1889. . .		343	135	61	39	578
In het 1ste jaar.	geboren.	»	»	4	6	10
		343	135	65	45	588
	overleden	12	3	1	4	20
	afgekeurd en naar Indië teruggezonden.	1	1	»	2	4
Aanwezig op het einde van het 1ste jaar		330	131	64	39	564

De sterfte ten honderd van deze bezending bedroeg dus gemiddeld 3.50 voor het 1ste jaar.

De geboorte en sterfte onder de immigranten aangebracht met de *Elbe* waren gedurende het 1ste jaar van het verblijf in de kolonie als volgt:

		Aantal				
		Mannen.	Vrouwen.	Jongens.	Meisjes.	Totaal.
Aanwezig bij aankomst den 23sten November 1889 .		365	139	88	56	648
In het 1ste jaar.	geboren.	»	»	3	7	10
		365	139	91	63	658
	overleden	11	2	3	1	17
	gedeserteerd . . .	4	»	»	»	4
	afgekeurd en naar Indië teruggezonden.	»	1	»	»	1
Aanwezig op het einde van het 1ste jaar.		350	136	88	62	636

De sterfte ten honderd van deze bezending bedroeg dus gemiddeld 2.65 voor het 1ste jaar.

Op de voorwaarden der publicatie van 1 Augustus 1863 (*Gouvernementsblad* n°. 23) werden in het jaar 1890 aan 39 immigranten uit Britsch-Indië, die hunne contracten getrouw hadden vervuld en zich goed gedragen hadden, in gevolge hun verzoek landerijen ter bebouwing afgestaan uit s' lands domein, kosteloos en met vrijstelling gedurende 6 jaren van grondlasten en personeele belasting.

Het kapitaal, dat op naam van 1248 Britsch-Indische immigranten in de koloniale spaarbank is belegd, bedroeg op den 31sten December 1890 eene som van f 196 775,18⁵ rentende 3 pct. s' jaars.

III. Java.

	Aantal				
	Mannen.	Vrouwen.	Jongens.	Meisjes.	Totaal.
Van Augustus tot November 1890 aangevoerd. .	61	31	1	1	94
in 1890 overleden . . .	»	1	»	»	1
op den 31sten December 1890 aanwezig. . . .	61	30	1	1	93

Bij aankomst op plantage Mariënburg werden deze immigranten gebezigd tot opbouw van den kampong en zoolang deze niet gereed was tijdelijk in de nabij gelegen woningen gehuisvest.

Die kampong is gelegen op ongeveer 10 minuten gaans van de rivier Commewijne, oostelijk van het middenpad, waar verder op ook het kwartier der Britsch-Indische immigranten gelegen is. Het terrein is ietwat hooger dan het omliggende land en is door 3 greppels, welke het omringen, goed afgewaterd.

De hutten, die den kampong uitmaken, zijn gebouwd in 2 rijen rechthoekig op den weg. Ze zijn gemaakt en ingericht geheel in den smaak der Javanen, die alles eigenhandig en uit inlandsche materialen hebben saamgesteld, geleid en voorgegaan door 2 mandoers, onder het toezicht van den heer Kok, tolk in dienst der Nederlandsche Handel-Maatschappij.

De grootte der hutten loopt zeer uiteen; sommige worden bewoond door 2, andere door 3 en weder andere door 4 en 5 personen, al naar gelang der afmetingen.

Allen hebben eene binnengalerij en de noodige balibalie (slaapplaatsen), die mede geheel naar den zin der bewoners zijn ingericht.

Vensters zijn nergens aangebracht; in elke hut is eene deuropening, die met een schuif van vlechtwerk gesloten wordt. Toch is er van binnen licht en versche lucht genoeg, daar de wanden uit gevlochten bamboe bestaan, door welke openingen overal licht en lucht binnen dringen.

De hutten zijn met bladeren van den troeliepalm gedekt. Ze hebben geen zolder en zijn ook niet bevloerd. De stijlen en binten zijn van bamboe. In de later gebouwde hutten zijn zij van rond hout, uit het bosch gekapt, gemaakt, om meer duurzaamheid te verkrijgen.

Aan het eind van den kampong was een kleine latrine, ook van bamboe, tot algemeen gebruik ingericht.

De Javanen, namelijk de mannen, hadden van hunne aankomst af tot het begin van November aan den bouw van deze hutten gewerkt en ontvingen hiervoor een loon van 60 cents voor 7 uren arbeids per dag; het terrein was reeds vroeger voor hen gereedgemaakt en de materialen werden hun ter plaatse geleverd.

Het bleek echter dat de inlandsche bamboe geheel ongeschikt was voor het maken van huizen. Nog geen 2 maanden waren de hutten gebouwd en reeds overal ontwaarde men de sporen van verval, daar de bamboe, zoowel de stijlen en binten als het vlechtwerk, bedekt was met het boorsel van een insekt, dat alles binnen kort met vernieling be-

dreigde. In weerwil men in de hutten kleine ovens van klei had gemaakt om te kooken en men de hoop had gekoesterd de insekten door den rook te verdrijven, bleek dit middel van hoegenaamd geene uitwerking te zijn. In Februari 1891 waren de hutten reeds zoo bouwvallig dat de kampong moest verlaten worden; den arbeiders werden voorloopig andere huizen ter bewoning aangewezen.

De kosten van dien kampong bedroegen:

Arbeidersloon voor boschvellen en opruimen, wieden en bedelven van het terrein, benevens het opbouwen der 25 hutten	f 1 979,80
Aankoop van bamboe, troeliesparren en verdere materialen.	710,45
Totaal. . .	f 2 690,25

De vrouwen werden van den beginne af in het veld te werk gesteld. Ofschoon ze vrolijk en opgeruimd waren en in zoo goede verstandhouding leefden dat zij elkander dikwijls in den arbeid kwamen helpen, scheen het werk haar echter vreemd te zijn, zoodat ze ook niet veel uitvoerden.

Zooals hiervoren is gemeld, werden de mannen tot het begin van November aan het bouwen der bamboeshutten gebezigd, dat al zeer licht werk mag worden beschouwd. Toen zij daarna in het veld moesten werken, waren zij onwillig, verlieten het werk spoedig of bleven met de veldgereedschappen bij het werk zitten, te kennen gevende dat zij een vast dagloon genoten en slechts zooveel wilden werken als zij zelven verkozen. Die houding verbeterde van lieverlede en ofschoon de tijd nog te kort is om ten aanzien van den arbeid met volle zekerheid eene conclusie te kunnen maken, is het oordeel van het gezagvoerend en werkgevend personeel op Mariënburg over hen gunstig; zij toonen stille en gewillige arbeiders te zijn bij het volbrengen van elke soort arbeid, die hun opgedragen wordt. In het veld maken zij hunne taken met betrekkelijk weinig toezicht op zeer bevredigende wijze af; maar gebruiken daartoe meer tijd dan de Britsch-Indische immigranten.

Als werkers op den spoorweg en als sjouwers in het pakhuis, hebben zij zich als goede arbeiders doen kennen en daar zij niet van schranderheid zijn ontbloot, zullen zij vermoedelijk de plaats der Chineezen bij het verrichten van zulken fabrieksarbeid kunnen vervullen, waarbij eenigermate een eigen oordeel te pas komt.

Hun gedrag is over het algemeen goed. Zij zijn vreedzaam van aard en verdraagzaam in den omgang met elkander en met de andere arbeiders van de onderneming.

§ 7. *Certificaten van geëindigden diensttijd.*

In 1870 werden aan immigranten uit Britsch-Indië 752 en aan gewezen immigranten uit China 3 certificaten van geëindigden diensttijd uitgereikt.

§ 8. *Nieuwe werkovereenkomsten.*

Het aantal immigranten uit Britsch-Indië, dat zich in het jaar 1890 na expiratie hunner loopende overeenkomsten op nieuw voor den tijd van 1 tot 5 jaar voor den veld- en fabriekarbeid op de plantages verbond, bedroeg 429 mannen en 32 vrouwen, onder het genot eener premie voor een geschikten arbeider naar reden van f 100 voor een contract van 5 jaren.

§ 9. *Huisvesting en geneeskundige verpleging, ziekte en sterfte onder de immigranten.*

Terwijl in het algemeen bij de inspectie van de arbeiderswoningen, de waterloozing en ziekenhuizen op de plantages, waar immigranten onder contract verbonden waren, alles in voldoenden staat werd bevonden, kan worden aangestipt dat op enkele plantages, waar alleen vrije koelies, ramelijk dezulken die zonder contract arbeiden, waren te werk gesteld, groote verbetering in de woningen viel op te merken. Betreffende de woningen der Javanen wordt verwezen naar § 6 van dit verslag.

Omtrent de geneeskundige behandeling en verpleging in de plantage-ziekenhuizen en het hospitaal te Paramaribo kunnen de volgende cijfers, die uit de verschillende zieken-registers getrokken zijn en alleen de onder contract verbonden immigranten betreffen, worden medegedeeld.

	Immigranten uit:		
	West-Indië (Barbados).	Britsch-Indië.	Java.
Op den 1sten Januari 1890 waren onder behandeling . .	»	136	»
in 1890 onder behandeling gekomen	41	9176	94
Totaal . . .	41	9312	94
hiervan zijn hersteld . . .	40	9049	79
en overleden.	»	80	1
er bleven dus op 31 December 1890 onder behandeling .	1	183	14
Het aantal ziektedagen bedroeg in 1890	328	72312	1803

Uit dit tafeltje volgt dat voor het gemiddeld aantal onder contract verbonden immigranten op elk honderdtal voorkwamen:

Van immiganten uit West-Indië 216 sterfgevallen,
» » » Britsch-Indië 198 »
» » » Java 348 »

terwijl per hoofd het aantal ziektedagen gemiddeld bedroeg:

Voor 1 immigrant uit West-Indië . . 17
» 1 » » Britsch-Indië . 15
» 1 » » Java 67

Hierbij valt op te merken dat de immigranten uit West-Indië en Java, allen wel is waar in 1890 waren aangevoerd, maar dat onder die uit Britsch-Indië ook 1262 nieuw waren aangekomen en dus nog in hun acclimatisatie proces waren, zoodat, indien er thans al eenige gevolgtrekking gemaakt zou mogen worden, het deze zoude zijn dat de immigranten uit het vasteland van Britsch-Indië afkomstig gemakkelijker in Suriname acclimatiseeren dan die van Java en Barbados, die uit een eilandenklimaat afkomstig zijn.

Districtsgewijze was het aantal ziektedagen van alle immigranten, percentsgewijs in afklimmende orde gerangschikt, in 1890 als volgt:

DISTRICTEN.	Aantal ziektedagen.	Zijnde gemiddeld voor ieder immigrant in het geheele jaar
1. Matappica	2486	7.9 dag.
2. Commetewane . . .	163	8.4 »
3. Beneden-Para. . . .	1070	11.4 »
4. Beneden-Saramacca .	2595	12.0 »
5. Nickerie	5645	12.4 »
6. Perica	1350	14.2 »
7. Boven-Para	2681	15.1 »
8. Beneden-Commewijne .	27028	15.6 »
9. Beneden-Suriname . .	12022	20.1 »
10. Beneden-Cottica. . .	12946	20.4 »
11. Boven-Suriname. . .	1776	21.7 »
12. Boven-Commewijne .	4681	22.3 »

In 6 districten, namelijk in Matappica, Beneden-Para, Perica, Boven-Para, Beneden-Cottica en Boven-Suriname is het aantal verpleegdagen wegens ziekte betrekkelijk kleiner geweest dan in 1889; in de overige daarentegen grooter.

De naaste oorzaak van overlijden der immigranten was als volgt:

	West-Indië.	Britsch-Indië.	Java.
kwaadaardige koorts	»	31	»
zwakte	»	10	»
stuipen	»	9	»
longtering	1	8	»
bloedloop	»	4	1
buikloop	»	3	»
yaws	»	3	»
hersenvliesontsteking	»	2	»
ingewandsziekte	»	2	»
beroerte	»	2	»
ruggemergontsteking	»	1	»
uitputting	»	1	»
bloedarmoede	»	1	»
geelzucht	»	1	»
kanker	»	1	»
stijfkramp	»	1	»
kniegewrichtontsteking	»	1	»
gevolgen van brandwonden	»	1	»
verdronken	»	2	»
vermoord	»	1	»
zelfmoord	»	2	»
oorzaken onbekend	»	4	»
Totaal	1	91	1

De sterfte onder de immigranten uit Britsch-Indië op de verschillende plantages, waar zij onder contract verbonden waren, was in het jaar 1890, na aftrekking van de 6 accidenteele gevallen, als volgt:

A. Namen van de plantages, waar geen sterfte onder hen is voorgevallen:

1. Schoonoord,*** [1]) cacao-plantage in Commetewane.
2. Pieterszorg,*** » » » Beneden-Cottica.
3. Johannesburg,*** » » » »
4. Nijd en Spijt,*** » » » Beneden-Commewijne.
5. Nieuwgrond,*** » » » » »
6. Maagdenburg,*** » » » Boven-Suriname.
7. Kwatta,*** » » » Beneden-Para.
8. de Morgenster,*** » » » » Saramacca.
9. Frederici'sgift,*** » » » » »
10. de Eendracht,** suiker-plantage in Perica.
11. Constantia,** cacao- » » Matappica.
12. Brouwerslust,** » » » Beneden-Cottica.
13. Monsouci,** » » » » »
14. Johanna Catharina,** » » » Beneden-Saramacca.
15. Slootwijk,* » » » Commetewane.
16. Leliendaal,* » » » Beneden-Commewijne.
17. Vreeland,* » » » Boven-Suriname.
18. Belwaarde,* » » » Beneden- »
19. Caledonia,» » » » » Saramacca.
20. de Dankbaarheid,* » » » » »
21. Nieuw Clarenbeek, » » » Perica.
22. Berlijn » » » Beneden-Cottica.
23. Elisabethshoop » » » » »
24. Frederiksdorp » » » » »
25. Katwijk » » » » Commewijne
26. Susanna'sdaal » » » » Suriname.
27. Lust en Rust » » » » »
28. Jagtlust » » » » »
29. la Rencontre suiker » » Boven-Para.
30. Boxel cacao » » » »
31. de Morgenstond » » » » »
32. Oldenburg veekweekerij » » » »
33. Tout-lui-faut cacao-plantage » » »
34. Concordia » » » Beneden-Saramacca.
35. Catharina Sophia » » » » »
36. Crappahoek » » » Nickerie.
37. 't Lotland N° 36 » » » »

B. Beneden het gemiddeld sterftecijfer van 1.83 waren:

1. Visserszorg, suiker-plantage in Beneden-Commewijne, 0.83 ten honderd.
2. Alliance, suiker-plantage in Matappica, 1.05 ten honderd.
3. Zorg en Hoop,* cacao-plantage in Beneden-Cottica, 1.18 ten honderd.
4. Voorburg, cacao- en koffie-plantage in Beneden-Suriname, 1.41 ten honderd.
5. Meerzorg,*** suiker-plantage in Beneden-Suriname, 1.45 ten honderd.
6. Waterloo, suiker-plantage in Nickerie, 1.46 ten honderd,
7. Dordrecht, cacao-plantage in Beneden-Suriname 1.67 ten honderd.
8. Sorgvliet,* cacao-plantage in Beneden-Commewijne, 1.75 ten honderd.
9. Waterland, cacao-plantage in Boven-Para, 179 ten honderd.

C. Boven het gemiddeld sterftecijfer waren:

1. Mariënburg, suikerplantage in Beneden-Commewijne, 2.06 ten honderd.
2. Hazard, suiker-plantage in Nickerie, 2.19 ten honderd.
3. Mon trésor,* cacao-plantage in Beneden-Commewijne, 2.38 ten honderd.

1) Op de plantages of in de districten, geteekend met *** is in de jaren 1887, 1888 en 1889, op die geteekend met ** is in 1888 en 1889, en op die geteekend met * is ook in 1889 geen sterfte geweest.

4. Rust en Werk, suiker-plantage in Beneden-Cottica, 2.60 ten honderd.

5. Vriendsbeleid en Ouderszorg,* cacao-plantage in Beneden-Commewijne, 2.67 ten honderd.

6. Killenstein, ** cacao-plantage in Beneden-Cottica, 2.74 ten honderd.

7. Goudmijn, suiker-plantage in Boven-Commewijne, 2.86 ten honderd.

8. Wederzorg, cacao-plantage in Beneden-Commewijne, 2.92 ten honderd.

9. Geertruidenberg,* cacao-plantage in Beneden-Commewijne, 2.92 ten honderd.

10. Spieringshoek,* cacao-plantage in Beneden-Commewijne, 2.92 ten honderd.

11. Mariënbosch,** cacao-plantage in Beneden-Cottica, 2.94 ten honderd.

12. Zoelen, suiker-plantage in Beneden-Commewijne, 3.43 ten honderd.

13. 't Vertrouwen, cacao-plantage in Beneden-Cottica, 3.45 ten honderd.

14. Broederschap, cacao-plantage in Beneden-Saramacca, 3.92 ten honderd.

15. Accaribo,* cacao-plantage in Boven-Suriname, 4.49 ten honderd.

16. de Maasstroom, cacao-plantage in Beneden-Cottica, 5.41 ten honderd.

17. St. Barbara, cacao-plantage in Boven-Suriname, 5.71 ten honderd.

18. la Liberté, cacao-plantage in Boven-Suriname, 11.18 ten honderd.

Districtsgewijs was de sterfte onder de immigranten als volgt:

A. Zonder sterfte waren de districten Perica, Commetewane* en Beneden-Para.

B. Beneden het gemiddeld sterftecijfer van 1.83 waren:

Beneden-Saramacca	sterfte	0.46	ten	honderd.
» Suriname,	»	0.83	»	»
Matappica,	»	0.96	»	»
Nickerie,	»	1.54	»	»
en Beneden-Cottica,	»	1.74	»	»

C. Boven het gemiddeld sterftecijfer waren:

Boven-Suriname,	sterfte	2.44	ten	honderd.
Beneden-Commewijne,	»	2.48	»	»
Boven-Para,	sterfte	2.82	ten	honderd.
Boven-Commewijne,	»	2.86	»	»

De sterfte onder de creolen en andere arbeiders, geen immigranten onder contract zijnde, op de plantages waar immigranten onder contract gevestigd zijn, was districtsgewijs als volgt:

Zonder sterfte waren de districten Boven-Commewijne en Commetewane.

Perica,	0.67	ten honderd van het gemiddelde der bevolking.		
Boven-Suriname,	0.68	id.	id.	id.
Beneden-Para,	1.38	id.	id.	id.
Beneden-Commewijne,	1.53	id.	id.	id.
Beneden-Suriname,	2.12	id.	id.	id.
Boven-Para,	2.70	id.	id.	id.
Beneden-Cottica,	3 15	id.	id.	id.
Beneden-Saramacca,	3.80	id.	id.	id.
Nickerie,	4.65	id.	id.	id.
Matappica,	4.77	id.	id.	id.

en de gemiddelde sterfte 2.45 ten honderd van die bevolking.

Door vergelijking dezer verhoudingsgetallen met elkander en met die van vorige jaren verkrijgt men tot uitslag dat het sterftecijfer van de onder contract verbonden immigranten in verhouding staat tot dat van de creolen en andere arbeiders, die niet onder contract verbonden zijn, doch op dezelfde plantages wonen:

in	het	jaar	1877	als	3.73	tot	6.16
»	»	»	1878	»	2.71	»	4.07
»	»	»	1879	»	2.08	»	3.32
»	»	»	1880	»	1.81	»	3.59
»	»	»	1881	»	3.26	»	4.25
»	»	»	1882	»	2.60	»	2.70
»	»	»	1883	»	2.57	»	3.84
»	»	»	1884	»	2.60	»	5.00
»	»	»	1885	»	2.40	»	3.26
»	»	»	1886	»	1.88	»	2.82
»	»	»	1887	»	1.54	»	3.15
»	»	»	1888	»	1.62	»	3.36
»	»	»	1889	»	1.57	»	2.31
»	»	»	1890	»	1.93	»	2.45

§ 10. *Arbeid, loon, overwerk en werkverzuim.*

Het aantal onder contract verbonden immigranten dat in 1890 aan den veld- en fabriekarbeid op de plantages heeft deel genomen, de hoeveelheid hunner werkdagen of taken en het bedrag van het verdiende loon, waren als volgt:

IMMIGRANTEN UIT:	Aantal			Aantal werkdagen of taken en bedrag van het verdiende loon van de					
				Mannen.		Vrouwen.		Jongens en meisjes.	
	Mannen.	Vrouwen.	Jongens en meisjes.	Werkdagen.	Loon.	Werkdagen.	Loon.	Werkdagen.	Loon.
West-Indië	15	4	»	1 603	f 1 250,30	317¾	f 195,60	»	»
Britsch-Indië	2828	816	62	516 298¾	359 424,23	98 018¾	57 910,89	6 334½	f 2882,41
Java	61	31	»	3 346¼	2 039,52	638½	414,19	»	»
Totaal. . .	2904	851	62	521 248	f362 714,05	98 975	f58 518,68	6 334½	f 2 882,41

In deze opgaven zijn niet begrepen, omdat ze niet als werkdagen rekenen, de dagen van ziekte, die van afwezigheid met verlof, ten gevolge van dagvaarding voor den rechter, opzettelijk werkverzuim of het ondergaan van straf; evenmin de zon- en feestdagen, welke laatste, behalve de algemeen erkende, voor Hindoes bedragen 32, voor Mahomedanen 16 dagen in het jaar.

In den volgenden staat is aangeteekend het aantal creolen en andere arbeiders, dat in het jaar 1890 gewerkt heeft op plantages, waar immigranten onder contract verbonden zijn, het aantal verrichte werktaken en het verdiende loon.

ARBEIDERS.	Aantal			Aantal werkdagen of taken en bedrag van het verdiende loon van de					
				Mannen.		Vrouwen.		Jongens en meisjes.	
	Mannen.	Vrouwen.	Jongens en meisjes.	Werkdagen.	Loon.	Werkdagen.	Loon.	Werkdagen.	Loon.
Creolen	709	408	104	187 762	f 173 001,49	83 486¾	f 53 075,79	10 295½	f 5 310,36
Vreemde arbeiders of niet meer onder contract verbonden immigranten.	1222	430	129	266 980¾	209 926,22	74 565	43 266,11	15 944	6 906,40

Bovendien is nog aan arbeidsloon betaald de som van f 29 610,21, zonder dat het aantal, noch de soort van arbeiders of de door hen verrichte werktaken konden worden opgegeven.

Daar deze arbeiders nog al vaak van woonplaats veranderen, is het aantal van de in dezen staat en andere opgaven voorkomende creolen en niet-gecontracteerde vreemde arbeiders verkregen door het aantal van hen, dat op den 1sten van elke maand op de plantage was, bij elkaar te tellen en van die som $^{1}/_{12}$ voor het gemiddeld getal te nemen.

Door de gegevens in de beide voorgaande staten vermeld, verkrijgt men, betreffende de hoeveelheid werks en het bedrag van het dagloon van iederen arbeider in 1890 op de plantages waar immigranten onder contract verbonden waren, de volgende uitkomsten.

SOORT VAN ARBEIDERS.	Voor ieder man in het jaar.		Voor iedere vrouw in het jaar.		Voor een jongen of meisje in het jaar.	
	Aantal werkdagen of taken.	Gemiddeld loon per dag.	Aantal werkdagen of taken.	Gemiddeld loon per dag.	Aantal werkdagen of taken.	Gemiddeld loon per dag.
Immigranten onder contract uit:						
West-Indië	120.2	f 0.780	86.7	f 0.615	»	»
Britsch-Indië	182.5	0.696	120.1	0.591	102.2	f 0.455
Java	171.6	0.609	62.0	0.645	»	»
Creolen.	264.8	0.922	204.6	0.624	99.0	0.516
Vreemde arbeiders en niet meer onder contract verbonden immigranten	218.4	0.786	173.4	0.580	123.6	0.433

Uit dit staatje blijkt dat van de mannen betrekkelijk de meeste arbeid is verricht door de creolen, die ieder gemiddeld in het jaar hebben verricht 264.8 werktaken; daarop volgen de Britsch-Indiërs met 182.5 werktaken; vervolgens de Javanen met 171.6 werktaken, terwijl de minste bleken te zijn de Barbadianen met slechts 120.2 werktaken. Omtrent den arbeid van de Javanen dient in het oog te worden gehouden dat zij in 1890 slechts 2 maanden in het veld en de fabriek zijn te werk gesteld geweest en den overigen tijd zijn gebezigd tot het bouwen van hunne kampong, een buitengewoon lichter arbeid. Voor den gewonen plantagearbeid kunnen zij gemiddeld op 150 taken per jaar worden berekend.

Van de vrouwen hebben de creolen betrekkelijk het meest verricht en de Javanen het minst, namelijk slechts de helft van eene koelie-vrouw en nog geen derde deel van den arbeid eener creoolsche.

De volgende opgaven behelzen de hoeveelheid arbeid en het verdiende loon van de arbeiders op de plantages waar geen immigranten onder contract verbonden zijn.

SOORT VAN ARBEIDERS.	Aantal			Aantal werkdagen of taken en bedrag van het verdiende loon van de					
				Mannen.		Vrouwen.		Jongens en meisjes.	
	Mannen.	Vrouwen.	Jongens en meisjes.	Werkdagen of taken.	Loon.	Werkdagen of taken.	Loon.	Werkdagen of taken.	Loon.
Creolen	308	363	70	77 435½	f 68 295,59	74 805¾	f 44 699,70	12 869¾	f 4 961,24
Vreemde arbeiders en niet meer onder contract verbonden immigranten . . .	563	163	37	110 393	86 201,41	32 305¼	20 291,06	4 567	1 772,00

Hoofdelijk berekend verkrijgt men voor deze arbeiders gemiddeld het volgende:

ARBEIDERS.	Voor iederen man in het jaar.		Voor iedere vrouw in het jaar.		Voor een jongen of meisje in het jaar.	
	Aantal werkdagen of taken.	Gemiddeld loon per dag.	Aantal werkdagen of taken.	Gemiddeld loon per dag.	Aantal werkdagen of taken.	Gemiddeld loon per dag.
Creolen.	251,4	f 0,882	206.1	f 0,589	183.9	f 0,386
Vreemde arbeiders en niet meer onder contract verbonden immigranten	196.1	0,781	198.2	0,628	123.4	0,388

Door de vorenstaande gegevens samen te trekken verkrijgt men voor alle plantages in de kolonie het volgend resultaat van het aantal arbeiders en de hoeveelheid geleverden arbeid in het jaar 1890 tot het verbouwen en bereiden van stapelproducten.

SOORT VAN ARBEIDERS.	AANTAL.			Aantal werkdagen of taken van de		
	Mannen.	Vrouwen.	Jongens en meisjes.	Mannen.	Vrouwen.	Jongens en meisjes.
Immigranten onder contract	2 904	851	62	521 248	98 975	6 334½
hunne contracten uitgediend hebbende immigranten of vreemde arbeiders.	1 785	593	166	377 373¾	106 870¼	20 511
Totaal: vreemden	4 689	1 444	228	898 621¾	205 845¼	26 845½
» creolen	1 017	771	174	265 197½	158 292½	23 165¼
Totaal-generaal in 1890	5 706	2 215	402	1 163 819¼	364 137¾	500 10¾

Uit deze tafel, vergeleken met die van het vorige jaarverslag, blijkt:

1°. dat de creolenarbeid op de plantages of voor den zoogenaamden grooten landbouw in den loop des jaars 1890 weder is verminderd met:

58 mannen en 6 163½ werktaken;

38 vrouwen » 6 708¼ »

doch vermeerderd met:

10 jongens en meisjes en 4 867½ werktaken.

2°. dat de arbeid van vreemde arbeiders daarentegen is toegenomen met:

243 mannen en 36 304¼ werktaken;

52 vrouwen » 2 002 »

jongens en meisjes 4 104½ »

3°. dat de som der werkdagen of taken van de mannen, vrouwen, jongens en meisjes op de verschillende plantages te zamen in de 10 laatste jaren heeft bedragen als in het volgend tafeltje is uitgedrukt:

	1881.	1882.	1883.	1884.	1885.	1886.	1887.	1888.	1889.	1890.
Van de creolen.	1 027 964½	951 584	902 256½	806 101¼	621 846¾	580 005¾	529 590½	471 640¾	454 659½	446 655¼
Vreemde arbeiders	941 703	1 075 288⅜	1 195 434½	1 205 918½	1 158 101¾	1 109 444½	1 099 656	1 075 068	1 088 901¾	1 131 312½
Totaal-generaal.	1 969 667½	2 026 812⅜	2 097 691	2 012 019¾	1 779 948½	1 689 450¼	1 629 246½	1 546 708¾	1 543 561¼	1 577 967¾

Districtsgewijs was de hoofdelijk geleverde arbeid, door de immigranten uit Britsch-Indië en hun gemiddeld dagloon in het jaar 1890 in afdalende orde gerangschikt als volgt:

DISTRICTEN.	Aantal werkdagen of taken per man geleverd.	DISTRICTEN.	Gemiddeld bedrag van het verdiende loon per dag en per man.
Boven het gemiddeld bedrag van:	182.5	Boven het gemiddeld bedrag van:	f 0.696
1. Nickerie	222.9	1. Boven-Commewijne	0.711
2. Beneden-Cottica	206.1	2. Beneden-Commewijne	0.709
3. Perica	197.0	3. Beneden-Para	0.709
4. Beneden-Suriname	192.7	4. Beneden-Cottica	0.707
Beneden het gemiddeld bedrag:		Gelijk aan het gemiddeld bedrag:	
5. Beneden-Para	180.8	5. Perica	0.696
6. Boven-Para	180.4	Beneden het gemiddeld bedrag:	
7. Beneden-Commewijne	168.8		
8. Beneden-Saramacca	168.7	6. Beneden-Suriname	0.692
9. Boven-Suriname	160.5	7. Nickerie	0.681
10. Matappica	157.3	8. Beneden-Saramacca	0.680
11. Boven-Commewijne	156.8	9. Boven-Suriname	0.667
12. Commetewane	145.1	10. Boven-Para	0.659
		11. Commetewane	0.659
		12. Matappica	0.657

Het maximum loon dat voor een week arbeid aan enkele immigranten uit Britsch-Indië is uitbetaald bedroeg f 16,40 voor een man op de suikerplantage Rust en Werk, en f 9 voor eene vrouw op de cacaoplantage Johanna Catharina.

Het door de districtscommissarissen geconstateerd opzettelijk werkverzuim, waarmede de werkovereenkomsten krachtens de artikelen 68 en 69 van het Koninklijk besluit van 22 Maart 1872 n°. 27 kunnen worden verlengd, bedroeg in 1890, na aftrek van het overwerk voor de immigranten uit Britsch-Indië, 20691¼ dag, of gemiddeld 5.6 dag per volwassen arbeider.

Het werkverzuim dat in 1889 per arbeider 4.4 dagen bedroeg is dus in 1890 toegenomen met 1.2 dagen per arbeider.

Het werkverzuim van de immigranten uit West-Indië bedroeg in 1890 812 dagen, of gemiddeld 42.7 dagen per volwassen arbeider, ruim 7 malen meer dan van een Britsch-Indiër.

Van de Javanen is geen werkverzuim geconstateerd.

Districtsgewijs bedroeg het geconstateerd opzettelijk werkverzuim der Britsch-Indische immigranten in de laatste jaren gemiddeld het volgende:

DISTRICTEN.	Werkverzuim per volwassen arbeider in het jaar.				
	1890.	1889.	1888.	1887.	1886.
Beneden het gemiddeld bedrag van 5.6 dagen in 1890:					
1. Boven-Suriname	0.4	4.2	0.5	4.6	2.7
2. Beneden-Cottica	1.6	4.0	3.0	6.5	9.5
3. Beneden-Commewijne	3.4	2.6	3.0	4.5	5.4
4. Beneden-Suriname	3.5	4.4	3.7	5.2	7.9
5. Beneden-Para	4 2	1.4	0.9	0.7	3.1
6. Perica	4.5	8.7	4.4	7.3	3.9
Boven het gemiddeld bedrag:					
7. Commetewane	8.0	0.8	4.2	7.3	14.3
8. Nickerie	9.8	5.9	3.7	4.2	6.4
9. Boven-Commewijne	11.6	9.1	6.1	4.5	3.9
10. Boven-Para	12.1	3.4	3.2	1.3	4.3
11. Matappica	14.0	11.6	2.8	6.4	3.5
12. Beneden-Saramacca	19.1	3.6	0.04	2.1	1.4

In 4 districten, te weten: in Boven-Suriname, Beneden-Cottica, Beneden-Suriname en Perica is het werkverzuim verminderd, in de overige is het toegenomen.

Van 1100 arbeiders uit Britsch-Indië kon evenwel geconstateerd worden dat zij in plaats van verzuim overwerk hadden verricht en wel 12518¼ taken of werkdagen, waarmede de duur hunner werkovereenkomst wordt verminderd.

§ 11. *Klachten en misdrijven.*

In het jaar 1890 werden door immigranten uit Britsch-Indië de volgende klachten tegen hunne huurders of werkgevers ingebracht.

Ingebrachte klachten van immigranten tegen huurders, gezagvoerders, geneeskundigen en opzichters.		Ingetrokken of niet vatbaar voor vervolging.	Door den eersten rechter		In hooger beroep.	*Aanmerkingen.*
Getal.	Namen der districten en aard der klachten.		vrijgesproken.	veroordeeld.		
	1. Perica.					
	Geene.					
	2. Boven-Commewijne.					
1	Het niet verstrekken van de voorgeschreven hoeveelheid voedingsmiddelen aan zieken	»	»	1	1	Bevestiging van het eerste vonnis.
	3. Commetewane.					
	Geene.					
	4. Matappica.					
	Geene.					
	5. Beneden-Commewijne.					
2	Het niet betalen van loon	2	»	»	»	Ongegrond.
1	Het inhouden van loon	1	»	»	»	Het loon, zijnde 50 cents, werd op aanschrijving onmiddellijk uitbetaald.
7	Te zwaar werk	7	»	»	»	Bij onderzoek ongegrond bevonden.
	6. Beneden-Cottica.					
4	Te min betaald loon	4	»	»	»	Ongegrond.
2	Het inhouden van loon	2	»	»	»	Idem.
2	Het niet betalen van loon	2	»	»	»	Het werk was slecht verricht en is door een ander overgedaan, die het loon daarvoor ontvangen heeft.
10	Te zwaar werk	10	»	»	»	Bij onderzoek ongegrond bevonden.
	7. Boven-Suriname.					
1	Te zwaar werk	1	»	»	»	Ongegrond.
1	Inhouding van rantsoen	1	»	»	»	Idem.
3	Het toebrengen van slagen	2	1	»	»	
	8. Beneden-Suriname.					
2	Te min betaald loon	2	»	»	»	Het loon was richtig.
	9. Boven-Para.					
3	Het inhouden van loon	2	»	1	»	
39	Transporteeren	36	1	1	1	

Getal.	Ingebrachte klachten van immigranten tegen huurders, gezagvoerders, geneeskundigen en opzichters. Namen der districten en aard der klachten.	Ingetrokken of niet vatbaar voor vervolging.	Door den eersten rechter vrijgesproken.	Door den eersten rechter veroordeeld.	In hooger beroep.	Aanmerkingen.
39	Per transport	36	1	1	1	
6	Te zwaar werk	6	»	1	»	Ongegrond.
1	Het toebrengen van slagen.	1	»	»	»	
	10. Beneden-Para.					
1	Het toebrengen van slagen	»	»	»	»	
	11. Beneden-Saramacca.					
1	Te min betaald loon	1	»	1	»	Het te kort is uitbetaald en de klacht ingetrokken.
2	Het inhouden van loon	2	»	»	»	Ongegrond.
32	Te zwaar werk	32	»	»	»	Van 10 werd het werk te zwaar bevonden en is het loon in billijke evenredigheid verhoogd. Van de overigen was de klacht ongegrond.
2	Het toebrengen van slagen.	2	»	»	»	
	12. Nickerie.					
	Geene.					
84	Totaal.	80	1	3	1	

Op eene gemiddelde bevolking van 4707 personen, zijn dus door immigranten tegen hunne werkgevers ingebracht 84 klachten, zijnde ongeveer 1,78 percent, dus iets meer dan het vorige jaar.

Het aantal tegen immigranten ingediende klachten ter zake van misdrijf, wordt in den volgenden staat vermeld:

IMMIGRANTEN uit:	Overtredingen ter zake van plichtverzuim vallende onder de artt. 151—156 der herziene strafverordening van 1874. Aangebracht.	Schuldig bevonden en veroordeeld.	Niet bewezen, ingetrokken of vrijgesproken.	Andere overtredingen. Aangebracht.	Schuldig bevonden en veroordeeld.	Niet bewezen, ingetrokken of vrijgesproken.	Wanbedrijven. Aangebracht.	Schuldig bevonden en veroordeeld.	Niet bewezen, ingetrokken of vrijgesproken.	Misdaden. Aangebracht.	Schuldig bevonden en veroordeeld.	Niet bewezen, ingetrokken of vrijgesproken.
West-Indië . .	24	24	»	6	5	1	1	1	»	»	»	»
Britsch-Indië .	849	755	94	282	203	79	33	23	5	3	»	2
Java	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»

Het aantal klachten door huurders tegen sommige bij hen in dienst zijnde immigranten ingebracht wegens plichtverzuim, bedroeg voor die uit West-Indië (Barbados) ruim 11.4 ten honderd; voor die uit Britsch-Indië 18,04 ten honderd, zijnde 2.61 percent meer dan het vorige jaar; voor die uit Java zijn volstrekt geen klachten van welken aard ook ingebracht.

Het aantal klachten wegens andere overtredingen, meestal ingebracht door eigen landgenooten, bedroeg:

voor die uit West-Indië 28.57 percent,

en » » » Britsch-Indië 5.99 » zijnde 1.17 minder dan het vorige jaar.

Het aantal klachten wegens wanbedrijf bedroeg:

voor die uit West-Indië 4.76 percent,
en » » » Britsch-Indië 0.70 » zijnde 0.43 minder dan het vorige jaar.

Het aantal klachten wegens misdaad bedroeg 0.06 voor die uit Britsch-Indië, zijnde de helft van het vorige jaar.

Uit het vorenstaande blijkt dat zich de Javanen uitstekend hebben gedragen;

dat de Britsch-Indiërs zich beter hebben gedragen dan het jaar te voren;

dat de Barbadianen zich zeer slecht hebben gedragen.

Districtsgewijs komen de klachten tegen de immigranten uit Britsch-Indië te staan als volgt:

DISTRICTEN.	Overtredingen ter zake van plichtverzuim vallende onder de artt. 151-156 van de herziene strafverordening van 1874.			Andere overtredingen.			Wanbedrijven.			Misdaden.		
	Aangebracht.	Schuldig bevonden en veroordeeld.	Niet bewezen, ingetrokken of vrijgesproken.	Aangebracht.	Schuldig bevonden en veroordeeld.	Niet bewezen, ingetrokken of vrijgesproken.	Aangebracht.	Schuldig bevonden en veroordeeld.	Niet bewezen, ingetrokken of vrijgesproken.	Aangebracht.	Schuldig bevonden en veroordeeld.	Niet bewezen, ingetrokken of vrijgesproken.
1. Perica	4	4	»	1	»	1	5 *a*)	»	»	»	»	»
2. Boven-Commewijne	22	18	4	18	15	3	»	»	»	»	»	»
3. Commetewane	13	13	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»
4. Matappica	58	57	1	29	19	10	8	7	1	2	»	2
5. Beneden-Cottica	85	80	5	50	40	10	3	3	»	»	»	»
6. Beneden-Commewijne	369	329	40	52	45	7	8	4	4	»	»	»
7. Boven-Suriname	3	2	1	5	4	1	»	»	»	»	»	»
8. Beneden-Suriname	87	83	4	25	20	5	»	»	»	»	»	»
9. Boven-Para	85	81	4	8	7	1	»	»	»	1 *a*)	»	»
10. Beneden-Para	6	6	»	3	2	1	1	1	»	»	»	»
11. Beneden-Saramacca	19	19	»	48	33	15	2	2	»	»	»	»
12. Nickerie	98	63	35	43	18	25	6	6	»	»	»	»
Totaal	849	755	94	282	203	79	33	23	5	3	»	2

a) Nog aanhangig.

Op elk honderdtal immigranten uit Britsch-Indië namelijk van het gemiddelde dier bevolking in elk district, kunnen dus gerekend worden te zijn aangebracht in het jaar 1890, zooals in het volgende tafeltje is uitgedrukt.

IN HET DISTRICT	Overtredingen ter zake van plichtverzuim jegens huurders of werkgevers.	Overtredingen van anderen aard.	Wanbedrijven.	Misdaden.
1. Perica	4.2 ten honderd.	1.2 ten honderd.	5.3 ten honderd.	0.– ten honderd
2. Boven-Commewijne	11.0 » »	9.0 » »	0.– » »	0.– » »
3. Cemmetewane	6.7 »1½ »	0.– » »	0.– » »	0.– » »
4. Matappica	18.6 » »	9.3 » »	2.6 » »	0.6 » »
5. Beneden-Cottica	13.4 » »	7.9 » »	0.5 » »	0.– » »
6. Beneden-Commewijne	21.9 » »	3.1 » »	0.5 » »	0.– » »
7. Boven-Suriname	3.7 » »	6.1 » »	0.– » »	0.– » »
8. Beneden-Suriname	1 5 » »	4.2 » »	0.– » »	0.– » »
9. Boven-Para	47.8 » »	4.5 » »	0.– » »	0.6 » »
10. Beneden-Para	6.4 » »	3.2 » »	1.1 » »	0.– » »
11. Beneden-Saramacca	8.8 » »	22.2 » »	0.9 » »	0.– » »
12. Nickerie	21.6 » »	9.4 » »	1.3 » »	0.– » »

Vergeleken met het vorige jaarverslag blijkt:

1°. dat de overtredingen wegens plichtverzuim jegens huurders of werkgevers in de districten Commetewane, Matappica, Boven-Suriname, Beneden-Suriname, Beneden-Para en Beneden-Saramacca zijn verminderd, in de overigen vermeerderd;

2°. dat de overtredingen van anderen aard zijn verminderd in Perica, Commetewane, Beneden-Commewijne, Boven-Suriname en Nickerie in de overigen vermeerderd;

3°. dat in de districten Boven-Commewijne, Commetewane, Boven- en Beneden-Suriname en Boven-Para geen wanbedrijven en slechts in 2 districten, Matappica en Boven-Para misdaden zijn gepleegd.

Bij dit verslag behooren 2 staten:

Litt. A aantoonende de aankomst en verdeeling van immigranten in het jaar 1890, en

Litt. B aantoonende het getal mannen, vrouwen, jongens en meisjes, dat op den 31 December 1890 op elke plantage onder contract verbonden was.

II. *Kolonisatie.*

Naar de opgaven van de kolonisten, gevestigd in den omtrek van Paramaribo, was hunne getalsterkte als volgt:

		Mannen.	Vrouwen.	Jongens.	Meisjes.	Totaal.
Sterkte op 1 Januari 1890		32	34	38	35	139
in het jaar 1890	geboren	»	»	4	2	6
	jongens en meisjes die den leeftijd van 15 jaren hebben bereikt	9	7	»	»	16
		41	41	42	37	161
	overleden	1	»	1	»	2
	jongens en meisjes die den leeftijd van 15 jaren hebben bereikt	»	»	9	7	16
Aanwezig op 31 December 1890		40	41	32	30	143

Nog enkelen zijn er over van de in 1854 opgeheven Europeesche kolonisatie te Groningen aan de Saramacca. Het grooter deel zijn afstammelingen van die kolonisten sommigen uit gemengde huwelijken geboren.

Hun veestapel bestond op 31 December 1890 uit:

646 runderen,

19 paarden,

11 muilezels,

59 steenezels,

en eenig pluimvee.

In 1890 heeft er veel ziekte onder het rundvee geheerscht, ten gevolge waarvan veel vee gestorven is.

Naar de kolonisten meenen zouden die ziekten toe te schrijven zijn aan de gebrekkige waterloozing van hunne weigronden ten westen van Paramaribo die zeer laag gelegen en drassig zijn.

Het voer laat mede alles te wenschen over. Enkelen beweren dat zich miltvuur heeft voorgedaan. Een bekwaam veearts zou zeer gewenscht zijn.

Op de voorwaarden van de publicatie van 1 Augustus 1863 (*Gouvernementsblad* n°. 23) is weder aan 39 gewezen immigranten uit Britsch-Indië, aan 2 uit West-Indië en aan 2 uit China land afgestaan uit 's lands domein ter bebouwing, namelijk aan:

1 immigrant 2 hectaren van Geertruidenberg in Boven-Cottica;

1 immigrant 2 hectaren aan de Wanica kreek;

9 immigranten te zamen 18 hectaren aan het Pad van Wanica;

en 32 immigranten te zamen 64 hectaren in Beneden-Saramacca.

Het zijn allen woeste gronden, die door de belanghebbenden zelven worden ingepolderd en van bosch ontdaan om vervolgens met bananen, cassaves en cacao beplant te worden.

Daar waar de koelies gelegenheid hebben, houden zij een paar koeien, die zij met de grootste zorg behandelen. Velen zetten hunne spaarpenningen uit in het kweeken van vee, waaraan hier groote behoefte bestaat. Goed weiland ontbreekt ten eenenmale en het ware wenschelijk indien daaraan eenig kapitaal kon worden ten koste gelegd.

De agent-generaal,

J. F. A. Cateau van Rosevelt.

[3. 14.]
BIJLAGE J².

STAAT aantoonende de aankomst en verdeeling van immigranten

Volgnommer.	NAMEN DER SCHEPEN.	Tonnenmaat.	Dagteekening van aankomst.	Van waar gekomen.	GETAL AANGEVOERDE IMMIGRANTEN.						
					Mannen.	Vrouwen.	Van 10—15 jaren. Jongens.	Van 10—15 jaren. Meisjes.	Beneden 10 jaren. Jongens.	Beneden 10 jaren. Meisjes.	Totaal.
			1890.								
1	*Bel Brandon.*	84	23 Januari.	Barbados (West-Indië).	11	4	»	»	1	1	17
2	Idem.	84	26 Februari.	Idem.	5	»	»	»	»	»	5
3	*Erne.*	»	27 April.	Calcutta.	364	146	3	6	73	36	628
4	Stoomschip *Prins Willem II.*	»	9 Augustus.	Java (Nederl.-Indië) over Nederland.	26	16	»	»	1	1	44
5	Stoomschip *Oranje Nassau.*	»	2 September.	Idem.	1	1	»	»	»	»	2
6	Stoomschip *Prins Willem III.*	»	20 »	Idem.	31	14	»	»	»	»	45
7	Stoomschip *Prins Frederik Hendrik.*	»	13 October.	Idem.	2	»	»	»	»	»	2
				Transporteeren	440	181	3	6	75	38	743

gedurende het jaar 1890.

AAN WELKE PLANTAGE TOEGEWEZEN.	Getal aan elke plantage toegewezen.							AANMERKINGEN
	Mannen.	Vrouwen.	Van 10—15 jaren.		Beneden 10 jaren.		Totaal.	
			Jongens	Meisjes.	Jongens.	Meisjes.		
Goudmijn	11	4	»	»	1	1	17	
Idem	5	»	»	»	»	»	5	
De Eendracht	18	7	»	1	3	2	31	
Nieuw-Clarenbeek	7	3	»	»	1	2	13	
Goudmijn	18	8	»	»	6	1	33	
Rust en Werk	15	6	»	»	3	3	27	
Berlijn	3	1	»	»	1	»	5	
De Maasstroom	6	2	»	»	2	»	10	
Mariënbosch	4	1	»	»	2	»	7	
Killenstein	4	1	»	»	1	»	6	
't Vertrouwen	7	3	»	1	1	1	13	
Zoelen	91	36	2	1	18	15	163	
Mariënburg	77	36	»	»	17	5	135	
Sorgvliet	8	3	»	»	1	»	12	
Wederzorg	16	5	»	1	1	4	27	
Jagtlust	6	3	»	»	»	»	9	
Belwaarde	13	5	»	»	1	3	22	
Dordrecht	13	5	»	»	4	»	22	
Tout-lui-faut	5	2	»	»	2	»	9	
Vreeland	7	3	»	»	3	»	13	
Waterland	14	4	»	2	3	»	23	
La Rencontre	8	2	»	»	»	»	10	
Frederici'sgift	5	2	»	»	»	»	7	
Waterloo	10	5	1	»	2	»	18	
Hazard	8	3	»	»	1	»	12	
Overleden vóór de toedeeling	1	»	»	»	»	»	1	
	364	146	3	6	73	36	628	
Mariënburg	26	16	»	»	1	1	44	
Idem	1	1	»	»	»	»	2	
Idem	31	14	»	»	»	»	45	
Idem	2	»	»	»	»	»	2	
Transporteeren	440	181	3	6	75	38	743	

Volgnommer.	NAMEN DER SCHEPEN.	Tonnen-maat.	Dagteekening van aankomst.	Van waar gekomen.	GETAL AANGEVOERDE IMMIGRANTEN.						
					Mannen.	Vrouwen.	Van 10—15 jaren.		Beneden 10 jaren.		Totaal.
							Jongens.	Meisjes.	Jongens.	Meisjes.	
				Per transport .	440	181	3	6	75	38	743
8	*Rhine.*	1611	1890. 12 November.	Calcutta (Britsch-Indië).	385	148	8	5	42	46	634
				Geboren vóór de toedeeling.	»	»	»	»	1	1	2
9	Stoomschip *Prins Willem I.*	»	24 November.	Java (Nederl.-Indië) over Nederland.	1	»	»	»	»	»	1
				Totaal .	826	329	11	11	118	65	1380

AAN WELKE PLANTAGE TOEGEWEZEN.	Getal aan elke plantage toegewezen.							AANMERKINGEN
	Mannen.	Vrouwen.	Van 10—15 jaren.		Beneden 10 jaren.		Totaal.	
			Jongens.	Meisjes.	Jongens.	Meisjes.		
Per transport . .	440	181	3	6	75	38	743	
De Eendracht	9	3	»	1	»	1	14	
Goudmijn	18	7	3	1	3	2	34	
Constantia	7	2	»	1	»	2	12	
Pieterszorg	7	3	»	»	1	»	11	
Rust en Werk	30	11	»	»	4	4	49	
Berlijn	7	2	»	»	»	»	9	
Brouwerslust	7	3	»	»	1	1	12	
Killenstein	6	2	»	»	»	1	9	
Monsouci	8	3	»	»	»	2	13	
't Vertrouwen	3	2	»	»	»	1	6	
Zoelen	47	20	»	»	7	8	82	
Mariënburg	46	13	1	»	5	4	69	
Geertruidenberg	7	3	»	»	1	»	11	
Leliëndaal en Ellen	10	5	1	1	1	1	19	
Nijd en Spijt	6	3	»	»	»	1	10	
Vriendsbeleid en Ouderzorg . . .	3	2	»	»	2	»	7	
Spieringshoek	7	3	»	»	1	»	11	
De Morgenstond	9	4	»	»	3	1	17	
Jagtlust	29	10	»	»	4	1	44	
Lust en Rust	6	2	»	»	»	1	9	
Meerzorg	27	10	»	»	1	1	39	
Caledonia	9	4	»	»	1	»	14	
Johanna Catharina	11	5	»	»	»	2	18	
Catharina Sophia	28	10	1	1	6	6	52	
Waterloo	9	4	»	»	1	2	16	
Hazard	8	3	2	»	1	»	14	
Crappahoek	5	2	»	»	»	1	8	
't Lot N°. 36	9	4	»	»	»	3	16	
Wegens ziekte nog niet toebedeeld.	6	3	»	»	»	1	10	
Overleden vóór de toedeeling . . .	1	»	»	»	»	»	1	
	385	148	8	5	43	47	636	
Mariënburg	1	»	»	»	»	»	1	
Totaal. . .	826	329	11	11	118	85	1380	

RECAPI

PLAATS VAN HERKOMST.	VAN WAAR GEKOMEN.	TOEGEWEZEN AAN PLANTAGES IN														
		DE OUDE KOLONIE.					NICKERIE.					CORONIE.				
		Mannen.	Vrouwen.	Jongens.	Meisjes.	Totaal.	Mannen.	Vrouwen.	Jongens.	Meisjes.	Totaal.	Mannen.	Vrouwen.	Jongens.	Meisjes	Totaal.
Britsch-Indië. .	Calcutta. . . .	692	270	119	87	1168	49	21	8	6	84	»	»	»	»	»
Nederlandsch-Indië	Java over Nederland.	61	31	1	1	94	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»
West-Indië. . .	Barbados. . . .	16	4	1	1	22	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»
	Totaal . .	769	305	121	89	1284	49	21	8	6	84	»	»	»	»	»

STAAT aantoonende het aantal immigranten aangevoerd in de kolonie

PLAATS VAN HERKOMST.	Van 1853 tot en met 1862.	Van 1863 tot en met 1872.	Van 1873 tot en met 1882.	1883.	1884.
Nederlandsch-Indië	8	21	94	»	»
Madera	275	205	»	»	»
China.	487	2 015	»	»	»
West-Indië.	»	2 382	214	»	»
Nederland	»	2	87	»	»
Britsch-Indië	»	»	6 569	855	2 061
Totaal	770	4 625	6 964	855	2 061

TULATIE.

NIET TOEGEWEZEN EN DE REDENEN WAAROM.						TOTAAL AANGEVOERD.					AANMERKINGEN.
Mannen.	Vrouwen.	Jongens.	Meisjes.	Totaal.	*AANMERKINGEN.*	Mannen.	Vrouwen.	Jongens.	Meisjes.	Totaal.	
2	»	»	»	2	Overleden vóór de toedeeling.	749	294	127	94	1264	
6	3	»	1	10	Wegens ziekte nog niet toegedeeld.						
»	»	»	»	»		61	31	1	1	94	
»	»	»	»	»		16	4	1	1	22	
8	3	»	1	12		826	329	129	96	1380	

Suriname van af 1°. Januari 1853 tot ultimo December 1890.

1885.	1886.	1887.	1888.	1889.	1890.	Totaal.	
»	»	»	»	»	94	217	
»	»	»	»	»	»	480	
»	»	»	»	»	»	2 502	
»	»	»	»	»	22	2 618	
»	»	»	»	»	»	89	
533	»	356	»	1 728	1 262	13 364	
533	»	356	»	1 728	1 378	19 270	

De agent-generaal,
J. F. A. CATEAU VAN ROSEVELT.

[5. 15.]
BIJLAGE J³.

STAAT aantoonende het aantal immigranten in de districten op iedere plantage op ultimo December 1890.

NAMEN DER PLANTAGES.	UIT WEST-INDIË.					UIT BRITSCH-INDIË.					UIT NEDERLANDSCH-INDIË.					Totaal Generaal.
	Mannen.	Vrouwen.	Jongens.	Meisjes.	Totaal.	Mannen.	Vrouwen.	Jongens.	Meisjes.	Totaal.	Mannen.	Vrouwen.	Jongens.	Meisjes.	Totaal.	
District Perica:																
De Eendracht	»	»	»	»	»	45	16	6	10	77	»	»	»	»	»	77
Nieuw Clarenbeek	»	»	»	»	»	36	9	7	5	57	»	»	»	»	»	57
	»	»	»	»	»	81	25	13	15	134	»	»	»	»	»	134
District Boven-Commewijne:																
Goudmijn	14	4	1	1	20	140	50	27	13	230	»	»	»	»	»	250
District Commetewane:																
Slootwijk	»	»	»	»	»	4	1	2	»	7	»	»	»	»	»	7
Schoonoord	»	»	»	»	»	7	2	»	2	11	»	»	»	»	»	11
	»	»	»	»	»	11	3	2	2	18	»	»	»	»	»	18
District Matappica:																
Alliance	»	»	»	»	»	174	45	28	40	287	»	»	»	»	»	287
Constantia.	»	»	»	»	»	26	6	»	4	36	»	»	»	»	»	36
	»	»	»	»	»	200	51	28	44	323	»	»	»	»	»	323
District Beneden-Cottica:																
Pieterszorg	»	»	»	»	»	19	4	2	1	26	»	»	»	»	»	26
Rust en Werk	»	»	»	»	»	204	34	21	13	272	»	»	»	»	»	272
Johannesburg	»	»	»	»	»	16	»	»	»	16	»	»	»	»	»	16
De Maasstroom	»	»	»	»	»	10	4	2	»	16	»	»	»	»	»	16
Berlijn	»	»	»	»	»	39	9	3	3	54	»	»	»	»	»	54
Elisabethshoop	»	»	»	»	»	15	1	»	1	17	»	»	»	»	»	17
Frederiksdorp	»	»	»	»	»	20	6	5	2	33	»	»	»	»	»	33
Transporteeren.	»	»	»	»	»	323	58	33	20	434	»	»	»	»	»	434

NAMEN DER PLANTAGES.	Uit West-Indië.					Uit Britsch-Indië.					Uit Nederlandsch-Indië.					Totaal Generaal.
	Mannen.	Vrouwen.	Jongens.	Meisjes.	Totaal.	Mannen.	Vrouwen.	Jongens.	Meisjes.	Totaal.	Mannen.	Vrouwen.	Jongens.	Meisjes.	Totaal.	
Per transport	»	»	»	»	»	323	58	33	20	434	»	»	»	»	»	434
Mariënbosch	»	»	»	»	»	25	9	3	»	37	»	»	»	»	»	37
Brouwerslust	»	»	»	»	»	24	6	3	1	34	»	»	»	»	»	34
Killenstein	»	»	»	»	»	52	12	4	5	73	»	»	»	»	»	73
Monsouci	»	»	»	»	»	32	8	4	4	48	»	»	»	»	»	48
't Vertrouwen	»	»	»	»	»	24	8	1	3	36	»	»	»	»	»	36
Zorg en Hoop	»	»	»	»	»	47	10	19	9	85	»	»	»	»	»	85
	14	4	1	1	20	527	111	67	42	747	»	»	»	»	»	747
District Beneden-Commewijne:																
Zoelen	»	»	»	»	»	428	131	72	58	689	»	»	»	»	»	689
Geertruidenberg	»	»	»	»	»	46	12	4	13	75	»	»	»	»	»	75
Mariënburg	»	»	»	»	»	319	123	82	52	576	61	30	1	1	93	669
Leliendaal en Ellen	»	»	»	»	»	44	13	6	4	67	»	»	»	»	»	67
Visserszorg	»	»	»	»	»	61	12	5	7	85	»	»	»	»	»	85
Sorgvliet	»	»	»	»	»	43	12	2	3	60	»	»	»	»	»	60
Nijd en Spijt	»	»	»	»	»	6	3	»	1	10	»	»	»	»	»	10
Mon trésor	»	»	»	»	»	24	10	6	3	43	»	»	»	»	»	43
Katwijk	»	»	»	»	»	9	2	»	1	12	»	»	»	»	»	12
Wederzorg	»	»	»	»	»	60	24	13	15	112	»	»	»	»	»	112
Vriendsbeleid en Ouderszorg	»	»	»	»	»	24	8	6	2	40	»	»	»	»	»	40
Spieringshoek	»	»	»	»	»	41	9	4	6	60	»	»	»	»	»	60
Nieuwgrond	»	»	»	»	»	19	9	5	2	35	»	»	»	»	»	35
	»	»	»	»	»	1124	368	205	167	1864	61	30	1	1	93	1957
District Boven-Suriname:																
Vreeland	»	»	»	»	»	21	9	4	2	36	»	»	»	»	»	36
Maagdenburg	»	»	»	»	»	4	2	1	1	8	»	»	»	»	»	8
St. Barbara	»	»	»	»	»	15	7	4	10	36	»	»	»	»	»	36
La Liberté	»	»	»	»	»	10	4	1	2	17	»	»	»	»	»	17
	»	»	»	»	»	50	22	10	15	97	»	»	»	»	»	97
District Beneden-Suriname:																
Susanna'sdaal	»	»	»	»	»	11	1	»	»	12	»	»	»	»	»	12
Belwaarde	»	»	»	»	»	34	10	5	4	53	»	»	»	»	»	53
Voorburg	»	»	»	»	»	131	34	27	19	211	»	»	»	»	»	211
Lust en Rust	»	»	»	»	»	40	12	4	10	66	»	»	»	»	»	66
Dordrecht	»	»	»	»	»	46	14	7	»	67	»	»	»	»	»	67
Jagtlust	»	»	»	»	»	100	31	15	5	151	»	»	»	»	»	151
Meerzorg	»	»	»	»	»	71	14	3	2	90	»	»	»	»	»	90
	»	»	»	»	»	433	116	61	40	650	»	»	»	»	»	650

NAMEN DER PLANTAGES.	Uit West-Indië.					Uit Britsch-Indië.					Uit Nederlandsch-Indië.					Totaal Generaal.
	Mannen.	Vrouwen.	Jongens.	Meisjes.	Totaal.	Mannen.	Vrouwen.	Jongens.	Meisjes.	Totaal.	Mannen.	Vrouwen.	Jongens.	Meisjes.	Totaal.	
District Boven-Para:																
La Rencontre	»	»	»	»	»	24	7	3	2	36	»	»	»	»	»	36
Boxel	»	»	»	»	»	15	7	5	2	29	»	»	»	»	»	29
Accaribo	»	»	»	»	»	23	8	11	2	44	»	»	»	»	»	44
Waterland	»	»	»	»	»	35	15	8	4	62	»	»	»	»	»	62
	»	»	»	»	»	97	37	27	10	171	»	»	»	»	»	171
District Beneden-Para:																
De Morgenstond	»	»	»	»	»	9	4	3	1	17	»	»	»	»	»	17
Oldenburg	»	»	»	»	»	2	»	»	»	2	»	»	»	»	»	2
Kwatta	»	»	»	»	»	7	2	5	5	19	»	»	»	»	»	19
Tout-lui-faut	»	»	»	»	»	35	10	8	5	58	»	»	»	»	»	58
	»	»	»	»	»	53	16	16	11	96	»	»	»	»	»	96
District Beneden-Saramacca:																
Caledonia	»	»	»	»	»	22	4	1	»	27	»	»	»	»	»	27
Concordia	»	»	»	»	»	26	6	3	5	40	»	»	»	»	»	40
Catharina Sophia	»	»	»	»	»	28	10	7	7	52	»	»	»	»	»	52
De Dankbaarheid	»	»	»	»	»	11	4	7	»	22	»	»	»	»	»	22
Broederschap	»	»	»	»	»	14	5	2	4	25	»	»	»	»	»	25
De Morgenster	»	»	»	»	»	17	»	»	»	17	»	»	»	»	»	17
Johanna Catharina	»	»	»	»	»	28	14	5	6	53	»	»	»	»	»	53
Frederici'sgift	»	»	»	»	»	11	4	1	2	18	»	»	»	»	»	18
	»	»	»	»	»	157	47	26	24	254	»	»	»	»	»	254
District Coronie:																
Leasowes en Sarah en Mary's-hope	»	»	»	»	»	1	»	»	»	1	»	»	»	»	»	1
District Nickerie:																
Waterloo	»	»	»	»	»	142	44	24	18	228	»	»	»	»	»	228
Hazard	»	»	»	»	»	113	40	20	18	191	»	»	»	»	»	191
Crappahoek	»	»	»	»	»	36	10	5	4	55	»	»	»	»	»	55
't Lotland nº. 36	»	»	»	»	»	9	4	»	3	16	»	»	»	»	»	16
	»	»	»	»	»	300	98	49	43	490	»	»	»	»	»	490
Weezen bij particulieren uitbesteed	»	»	»	»	»	23	15	36	33	107	»	»	»	»	»	107
Leprozen-etablissement Batavia	»	»	»	»	»	9	2	»	1	12	»	»	»	»	»	12
Stad Paramaribo	»	»	»	»	»	7	5	»	4	16	»	»	»	»	»	16

RECAPITULATIE.

NAMEN DER DISTRICTEN.	Uit West-Indië. Mannen.	Vrouwen.	Jongens.	Meisjes.	Totaal.	Uit Britsch-Indië. Mannen.	Vrouwen.	Jongens.	Meisjes.	Totaal.	Uit Nederlandsch-Indië. Mannen.	Vrouwen.	Jongens.	Meisjes.	Totaal.	Totaal Generaal.
Perica	»	»	»	»	»	81	25	13	15	134	»	»	»	»	»	134
Boven-Commewijne	14	4	1	1	20	140	50	27	13	230	»	»	»	»	»	250
Commetewane	»	»	»	»	»	11	3	2	2	18	»	»	»	»	»	18
Matappia	»	»	»	»	»	200	51	28	44	323	»	»	»	»	»	323
Beneden-Cottica	»	»	»	»	»	527	111	67	42	747	»	»	»	»	»	747
Beneden-Commewijne	»	»	»	«	»	1124	368	205	167	1864	61	30	1	1	93	1957
Boven-Suriname	»	»	»	»	»	50	22	10	15	97	»	»	»	»	»	97
Beneden-Suriname	»	»	»	»	»	433	116	61	40	650	»	»	»	»	»	650
Boven-Para	»	»	»	»	»	97	37	27	10	171	»	»	»	»	»	171
Beneden-Para	»	»	»	»	»	53	16	16	11	96	»	»	»	»	»	96
Beneden-Saramacca	»	»	»	»	»	157	47	26	24	254	»	»	»	»	»	254
Coronie	»	»	»	»	»	1	»	»	»	1	»	»	»	»	»	1
Nickerie	»	»	»	»	»	300	98	49	43	490	»	»	»	»	»	490
Weezen bij particulieren uitbesteed	»	»	»	»	»	23	15	36	33	107	»	»	»	»	»	107
Leprozen etablissement-Batavia	»	»	»	»	»	9	2	»	1	12	»	»	»	»	»	12
Stad Paramaribo	»	»	»	»	»	7	5	»	4	16	»	»	»	»	»	16
Totaal	14	4	1	1	20	3213	966	567	464	5110	61	30	1	1	93	5323

De agent-generaal,
J. F. A. Cateau van Rosevelt.

[5. 16.]
BIJLAGE K.

VERGELIJKENDE STAAT van de productie

DISTRICTEN.	SUIKER. Muscovado. Kilogrammen.			Aantal hectaren afgemalen riet in		
	1888.	1889.	1890.	1888.	1889.	1890.
Boven-Cottica	»	»	»	»	»	»
Perica	100 343	215 331	137 800	78	69	45
Boven-Commewijne	201 450	300 000	400 000	48,52	68,7	117
Commetewane	»	»	»	»	»	»
Matappica	»	»	»	»	»	»
Beneden-Cottica	4 400	»	»	»	»	»
Beneden-Commewijne	»	»	»	»	»	»
Boven-Suriname	7 700	»	»	63	»	»
Beneden-Suriname	38 734	»	»	33,34	»	»
Boven-Para	76 000	120 200	106 300	21	28	26
Beneden-Para	»	»	»	»	»	»
Boven-Saramacca	»	»	»	»	»	»
Beneden-Saramacca	»	»	»	»	»	»
Nickerie	789 112	793 050	1 319 600	260	326	302
Coronie	»	»	»	»	»	»
	1 217 739	1 428 581	1 963 700	503,86	491,7	490

DISTRICTEN.	Aantal kilogrammen suiker gemiddeld per hectare verkregen.			MELASSE. Liters.		
	1888.	1889.	1890.	1888.	1889.	1890.
Boven-Cottica	»	»	»	»	»	»
Perica	»	»	»	43 029	13 053	»
Boven-Commewijne	»	»	»	69 850	116 171	146 600
Commetewane	»	»	»	»	»	»
Matappica	2 845	3 661,5	4 859	»	»	»
Beneden-Cottica	5 481	4 997	5 725	233 841	211 703	194 597
Beneden-Commewijne	4 469	6 706	6 441	68 245	48 767	440 740
Boven-Suriname	»	»	»	2 433	»	»
Beneden-Suriname	2 184	1 909	3 287	12 899	»	6 133
Boven-Para	»	»	»	»	»	9 372
Beneden-Para	»	»	»	»	»	»
Boven-Saramacca	»	»	»	»	»	»
Beneden-Saramacca	»	»	»	»	»	»
Nickerie	6 123	3 973	4 999	674 092	314 366	363 520
Coronie	»	»	»	»	»	»
	4 064	4 881	5 531	1 104 389	704 060	1 168 962

over de jaren 1888, 1889 en 1890.

Aantal kilogrammen suiker gemiddeld per hectare verkregen.			SUIKER Vacuumpan. Kilogrammen.			Aantal hectaren gemalen riet.		
1888.	1889.	1890.	1888.	1889.	1890.	1888.	1889.	1890.
»	»	»	»	»	»	»	»	»
1 433	3 120	3 062	»	»	»	»	»	»
4 152	4 366^5	3 412	»	»	»	»	»	»
»	»	»	»	»	»	»	»	»
»	»	»	312 390	314 900	480 937	75	86	99
440	»	»	798 321^5	888 502	804 300	145,65	178,525	140,5
»	»	»	2 031 515	2 991 269	2 470 363	344,90	446	383,5
122	»	»	»	»	»	»	»	»
1 173,15	»	»	469 587	223 395	94 000	215	117	28,6
3 619	4 292	4 088	»	»	»	»	»	»
»	»	»	»	»	»	»	»	»
»	»	»	»	»	»	»	»	»
»	»	»	»	»	»	»	»	»
3 035^5	2 432	4 369	1 377 000	1 661 000	2 299 500	437	418	460
»	»	»	»	»	»	»	»	»
2 416	2 905	4 007	4 988 813^5	6 079 066	6 149 100	1 227,55	1 245,525	1 111,6

RUM. Liters.			DRAM. Liters.			CACAO. Kilogrammen.		
1888.	1889.	1890.	1888.	1889.	1890.	1888.	1889.	1890.
»	»	»	»	»	»	7 958	9 062	8 618,5
33 360	70 878	57 857	»	»	»	11 660	22 848,5	18 901
8 695	30 940	36 935	»	»	»	2 570	3 515	4 977,5
»	»	»	»	»	»	7 392	12 193	15 999,5
43 917	33 720	73 638	»	»	»	85 382	102 011	80 749,5
»	»	»	»	»	»	243 307,75	336 378,5	309 713,5
77 415	37 018	22 399	»	»	»	326 316,5	419 984,75	442 600,25
»	»	»	»	»	»	3 260	6 222	9 823
6 869	5 040	2 936	»	»	»	94 255,5	196 722,5	169 842,5
»	»	5 440	»	»	»	19 633	32 075	35 815
»	»	»	»	»	»	259 828	358 264,5	315 775
»	»	»	»	»	»	643	2 949	3 130
»	»	»	»	»	»	286 051	372 881	366 084,5
145 052	291 474	333 034	»	»	»	153 161,5	237 169,5	315 393,5
»	»	»	»	»	»	41 600,5	54 654	71 978,5
315 308	469 070	532 239	»	»	»	1 543 018,75	2 166 930,25	2 169 401,75

DISTRICTEN.	BANANEN. Bossen. 1888.	1889.	1890.	KOFFIE. Heele. Kilogrammen. 1888.	1889.	1890.
Boven-Cottica	8 860	18 344	13 159	1 527,5	2 760,5	1 776,5
Perica	4 060	4 044	2 889	283	78	88
Boven-Commewijne	4 620	3 496	3 810	240	293	315
Commetewane	8 054	5 861	3 785	»	248	228
Matappica	12 912	10 673	12 363	521	»	»
Beneden-Cottica	48 847	39 344	47 117	121	438	123,5
Beneden-Commewijne	57 089	37 849	16 368	881	1 806	1 491
Boven-Suriname	61 104	57 971	61 021	290	1 265	355
Beneden-Suriname	45 688	75 753	115 409	120	175	510
Boven-Para	26 143	28 369	23 684	495	380	550
Beneden-Para	66 405	57 040	51 149	161	359	31
Boven-Saramacca	768	3 610	1 985	»	»	»
Beneden-Saramacca	49 458	33 158	39 281	100,5	248	230,5
Nickerie	26 273	37 350	48 594	»	50	65
Coronie	96 518	127 711	131 499	605	1 236,5	1 264,5
	516 799	540 573	572 113	5 345	9 337	7 028

DISTRICTEN.	RIJST. Kilogrammen. 1888.	1889.	1890.	AARDVRUCHTEN. Kilogrammen. 1888.	1889.	1890.
Boven-Cottica	»	»	»	2 581	3 480	6 010
Perica	»	»	»	915	1 730	600
Boven-Commewijne	»	»	»	5 339	10 320	31 080
Commetewane	»	»	»	2 030	1 120	410
Matappica	»	»	»	1 170	3 505	1 630
Beneden-Cottica	»	»	»	140	1 500	500
Beneden-Commewijne	240	250	»	11 230	4 670	1 505
Boven-Suriname	1 560	450	480	10 635	14 082	5 085
Beneden-Suriname	»	»	»	12 630	2 200	610
Boven-Para	5 495	11 800	3 530	72 450	167 550	95 200
Beneden-Para	2 902	3 496	2 749,5	22 164	40 479	43 751
Boven-Saramacca	3 420	300	580	4 720	1 600	2 770
Beneden-Saramacca	1 580	250	2 630	5 090	7 014	5 590
Nickerie	»	»	»	475	725	1 612
Coronie	»	»	»	35 243	24 937	27 439
	15 197	16 546	9 969,5	186 812	284 912	223 792

KOFFIE.			KATOEN.					
Gebroken.			Schoone.			Onzuivere.		
Kilogrammen.			Kilogrammen.			Kilogrammen.		
1888.	1889.	1890.	1888.	1889.	1890.	1888.	1889.	1890.
»	285	»	»	»	»	»	»	»
»	»	»	95	»	»	»	»	»
»	75	40	»	»	»	»	»	»
»	»	»	»	»	»	»	»	»
40	»	»	»	»	»	»	»	»
»	»	»	»	»	»	»	»	»
25	»	»	»	»	»	»	»	»
»	»	»	»	»	»	»	»	»
»	»	»	55	»	»	»	»	»
»	»	»	»	»	»	»	»	»
150	250	»	570	»	»	»	»	»
»	»	»	»	»	»	»	»	»
»	»	»	»	»	»	»	»	»
»	80	70	»	»	»	»	»	»
»	»	»	»	»	»	»	»	»
215	690	110	720	»	»	»	»	»

KOORN.			KOKOSNOTEN.			LEMMETJESSAP.		
Kilogrammen.			Stuks.			Liters.		
1888.	1889.	1890.	1888.	1889.	1890.	1888.	1889.	1890.
1 685	5 380	8 530	»	»	»	»	»	»
200	250	210	»	»	»	»	»	»
830	2 390	14 100	»	»	»	»	»	»
3 250	5 566	11 593	»	»	»	»	»	»
548	10 503	19 600	»	»	»	»	»	»
13 600	15 905	28 175	»	»	»	»	»	»
32 080	12 675	11 810	»	»	»	»	»	»
36 795	55 305	54 220	»	»	»	»	»	»
58 925	39 250	7 105	»	»	»	»	»	»
7 150	30 637	13 790	»	»	»	»	»	»
47 987,5	59 077,5	27 600	»	»	»	»	600	2 000
2 340	980	3 800	»	»	»	»	»	»
13 047	4 670	18 060	»	»	»	»	»	»
1 890	1 960	610	»	»	»	»	»	»
13 840	9 925	22 280	291 301	361 000	398 038	5 153	3 678	5 200
234 167,5	254 473,5	241 483	291 301	361 090	308 038	5 153	4 278	7 200

[5. 17.]
BIJLAGE L.

STAAT van de suikercultuur

DISTRICTEN.	PLANTAGES.	Uitgestrektheid der plantages. — Hectaren.	Uitgestrektheid in bebouwing op ult. Dec. — Hectaren.	Uitgestrektheid waarvan in oogst. — Hectaren.	Suiker. (Muscovado.) — Kilogrammen.	Suiker. (Vacuumpan.) — Kilogrammen.
Perica	De Eendracht	600	83,5	45	137 800	»
Boven-Commewijne	Goudmijn	»	111,64 [1])	117,22	400,000	»
Matappica	Alliance	642	176	99	»	480 937
Beneden-Cottica	Rust en Werk	895	233,5	140,5	»	804 300
Beneden-Commewijne	Zoelen	479	290	182,5	»	651 736
»	Marienburg	548	178,5 [3])	127	»	1 645 384 [4])
»	Visserszorg	429	118	74	»	173 243
Beneden-Suriname	Meerzorg	1 247	106,4	28,6	»	94 000
Boven-Para	La Rencontre	640	41 [5])	26	106 300	»
Nickerie	Waterloo	400	250	273	»	1 424 500
»	Nursery	429	83	59	531 000	»
»	Hazard	398	187	187	»	875 000
»	Paradise	911	87	87	404 000	»
»	Hamptoncourt	319	156,25	156,25	384 600	»
		7 937	2 101,79	1 602,07	1 963 700	6 149 100

in Suriname in 1890.

Gemiddelde productie suiker per hectare. — Kilogrammen.	Melasse. — Liters.	Rum. — Liters.	Dram. — Liters.	Arbeiders. Immigranten.	Arbeiders. Andere.	Arbeiders. Totaal.	Nevenproducten.	*Aanmerkingen.*
3 062	»	57 857	»	61	77	138		
3 412	146 600	36 935	»	221	35	256	1 500 kilogram cacao.	
4 859	»	73 638	»	238	61	299		
5 725	194 597	»	»	238	136	374		
6 857 [2])	»	»	»	564	157	721		
3 645	448 740	22 399	»	533	154	687	33 kilogram koffie en 5 588 kilogram cacao.	
4 495 [2])	»	»	»	73	129	202		
3 287	6 133	»	»	86	125	211		
4 088	9 372	5 440	»	32	62	94	447 kilogram cacao en 620 bossen bananen.	
5 217	»	248 404	»	197	321	518		
9 000	109 440	»	»	»	197	197		
4 679	»	84 630	»	153	128	281		
4 643	145 000	»	»	»	198	198		
2 461	109 080	»	»	»	115	115		
»	1 168 962	529 303	»	2 396	1 895	4 291		

[1]) Benevens 8,58 hectaren in bebouwing voor cacao.

[2]) De gemiddelde productie is berekend over de geheele hoeveelheid van voor de plantage gemalen riet, waarin begrepen is het aandeel der centraalfabriek toekomende.

[3]) Benevens 3,5 hectaren in bebouwing voor koffie en 44,5 hectaren voor cacao.

[4]) Uit eigen riet verkregen 462 876 K.G.
Aandeel in dat van Zoelen, Visserszorg en Susanna'sdaal . . 1 182 508 »

1 645 384 K.G.

[5]) Benevens 34 hectaren in bebouwing voor cacao.

[5. 18.]
BIJLAGE M

STAAT van de Cacao-cultuur in Suriname

Districten.	Plantages of gronden.	Uitgestrektheid van de plantage of den grond.	Uitgestrektheid in bebouwing op ultimo December.		Bananen.	Kokosnoten.	Koffie.
		Hectaren.	Hectaren.	Kilogrammen.	Bossen.	Stuks.	Kilogrammen.
Boven-Cottica	Zes kinderen	»	3	6	300	»	4
	Hagenbosch	4	3	180	800	»	»
	Groot Marseille	640	4	50	300	»	»
	Mon Sort	904	27	2 228.5	241	»	1 091
	Mon Désir	341	6	1 000	100	»	»
	Mariënburg	»	3	40	100	»	»
	Goed Succes	80	28	425	1 550	»	335
	Patientie	80	28.5	258	900	»	40
	Naccarackibo	205	19.5	1 540	275	»	»
	Naardwijk	300	5.25	127	»	»	12
	Brunswijk	107	7.75	175	150	»	»
	Geertruidenburg	343	14	555	1 600	»	84
	Beekvliet	429	9.5	700	1 450	»	85,5
	Charlottenburg	197	4	232	»	»	»
	Liverpool	145	5.5	60	600	»	»
	Molhoop	298	14	160	700	»	»
	Gekroonde Pauw	193	7	147	245	»	110
	Nieuw Levant	350	4.5	370	1 850	»	»
	L'Avonture	360	5.5	100	300	»	»
	Vlaardingen	214	3.75	200	340	»	15
	Rotterdam	3	3.25	15	100	»	»
	Klein Mon Désir	»	8	50	230	»	»
		5 193	214	8 618,5	12 131	»	1 776,5
Perica	Poelwijk	514	10	700	350	»	»
	Schoonauwen	257	3	130	45	»	15
	Meulwijk	»	5.5	100	400	»	»
	Onvergenoegd	243	12.5	1 200	400	»	»
	Waterwijk	525	12.5	1 200	400	»	»
	Constantia	187	3	600	120	»	3
	Nieuw Clarenbeek	268	91.5	14 191	224	»	»
	Land van Nieuw Clarenbeek.	95	7	780	800	»	70
		2 089	145	18 901	2 739	»	88
Boven-Commewijne . .	Ostage	1 036	14	800	400	»	»
	Ostage of Nieuw-Alliance .	»	7	80	70	»	40
	Penoribo	883	0.5	340	»	»	»
	Siparipabo	1 248	7.5	270	120	»	50
	Transporteeren.	3 167	29	1 490	590	»	90

alleen en vereenigd met andere cultures in 1890.

Koorn.	Rijst.	Aardvruchten.	Arbeiders.					AANMERKINGEN.
			Kleine landbouw.		Immigranten.	Andere.	Totaal.	
Kilogrammen.	Kilogrammen.	Kilogrammen.	Eigenaren.	Pachters.				
»	»	»	11	»	»	»	11	Benevens f 10,— houtwaren.
»	»	400	»	12	»	»	12	
»	»	»	7	5	»	12	24	
»	»	»	»	»	»	14	14	
»	»	»	6	»	»	4	10	
»	»	1200	»	1	»	»	1	
2 000	»	200	9	37	»	»	46	
600	»	180	5	26	»	»	31	
»	»	2700	11	2	»	7	20	
»	»	100	10	3	»	»	13	
»	»	100	10	»	»	3	13	
3 700	»	120	9	25	»	»	34	» f 32,— »
180	»	»	14	16	»	21	51	
»	»	»	»	»	»	9	9	
»	»	100	9	7	»	5	21	
»	»	»	17	»	»	»	17	
»	»	»	12	2	»	15	29	
1 500	»	50	13	4	»	»	17	
150	»	»	7	»	»	»	7	
»	»	600	11	7	»	»	18	» f 5,— »
»	»	120	»	9	»	»	9	
»	»	4	6	»	»	33	39	
8 130	»	6 010	167	156	»	123	446	
»	»	»	9	»	»	15	24	
»	»	»	»	3	»	»	3	
60	»	200	2	9	»	»	11	
»	»	»	4	»	»	10	14	
»	»	»	16	»	»	10	26	
»	»	»	4	6	»	4	14	
»	»	»	»	»	46	29	75	
»	»	»	15	»	»	»	15	
60	»	200	50	18	46	68	182	
300	»	100	»	15	»	»	15	
1 200	»	440	2	»	»	4	6	
»	»	»	2	»	»	»	2	
»	»	»	7	4	»	17	28	
1 500	»	540	11	19	»	21	51	

Districten.	Plantages of gronden.	Uitgestrektheid van de plantage of den grond.	Uitgestrektheid in bebouwing op ultimo December.	Cacao.	Bananen.	Kokos-noten.	Koffie.
		Hectaren.	Hectaren.	Kilogrammen.	Bossen.	Stuks.	Kilogrammen.
Boven-Commewijne . .	Per transport. .	3 167	29	1 490	590	»	90
	Nieuwhoop.	836	1.25	200	500	»	»
	Stolkertsijver	429	3	40	40	»	»
	Potribo	429	5.5	87.5	50	»	»
	Land van Potribo	643	5	600	»	»	60
	Makeriabo	408	2	50	100	»	»
	Rustveld	200	2.5	200	»	»	20
	Rustenburg	171	5	350	200	»	80
	Bethlehem	380	4	300	400	»	80
	de Dageraad	1 544	1.75	160	300	»	»
		8 207	59	3 477.5	2 180	»	330
Commetewane	Land van Sommelsdijk . .	»	12.5	40	455	»	»
	Vossenburg	62.5	3	8	50	»	»
	Breukelerwaard	560	10	50	»	»	»
	La Jalousie	902	8	500	350	»	»
	Mijnhoop	462	0.5	17	»	»	»
	Lustrijk.	214.5	4	200	200	»	25
	Schoonoord.	714	53	7 239.5	1 000	»	»
	Slootwijk	1 310	34	6 500	»	»	»
	't Fortuin	1 297	10.5	390	300	»	35
	de Dageraad	700	2 5	80	»	»	»
	Sinabo en Gelré.	1 000	2.5	80	»	»	»
	Land van La Jalousie. . .	173	10.5	295	200	»	18
	Petersburg.	167	5.5	550	700	»	90
	La Solitude	»	2.5	50	300	»	60
		7 562	159	15 999 5	3 555	»	228
Matappica	Constantia.	340	77	20 018.5	885	»	»
	Nieuw Meerzorg.	300	165	54 367	9 838	»	»
	Reijnsdorp.	429	42.5	6 180	110	»	»
	Reijnsfort	330	14.5	159	860	»	»
	Boxweide	»	2	25	100	»	»
		1 399	301	80 749.5	11 793	»	»
Beneden-Cottica . . .	Pieterszorg.	398	68	4 858.5	12 011	»	»
	Johannisburg.	321	81 5	16 704	5 608	»	»
	de Maasstroom	241	82.5	17 782.5	»	»	»
	Transporteeren .	960	232	39 345	17 619	»	»

Koorn.	Rijst.	Aard-vruchten.	Arbeiders.					AANMERKINGEN.
			Kleine landbouw.		Immi-granten.	Andere.	Totaal.	
Kilo-grammen.	Kilo-grammen.	Kilo-grammen.	Eige-naren.	Pach-ters.				
1500	»	540	11	19	»	21	51	
»	»	»	42	»	»	»	42	
»	»	»	7	»	»	»	7	
»	»	»	2	»	»	»	2	
»	»	»	4	»	»	»	4	
»	»	»	»	3	»	»	3	
»	»	»	6	»	»	»	6	
»	»	»	»	6	»	»	6	
6000	»	1800	10	2	»	13	25	Benevens f 30.— houtwaren.
»	»	600	4	3	»	»	7	» f 30.— »
7500	»	2940	86	33	»	34	153	
1500	»	220	»	32	»	»	32	» f 78.— »
»	»	»	10	»	»	18	28	» f 13.— »
»	»	»	»	»	»	5	5	
»	»	»	»	4	»	18	22	
»	»	»	7	»	»	»	7	» f 20.— »
»	»	»	»	3	»	»	3	
2068	»	»	»	»	9	19	28	
»	»	»	1	»	6	1	8	
6900	»	»	4	14	»	14	32	» f 350.— »
»	»	»	2	2	»	13	17	» f 120.— »
300	»	»	»	34	»	»	34	» f 180.— »
»	»	190	24	»	»	»	24	
»	»	»	5	»	»	»	5	
»	»	»	»	4	»	»	4	» f 10.— »
10768	»	410	53	93	15	88	249	
»	»	»	»	»	33	11	44	
»	»	»	»	»	»	153	153	
»	»	»	»	»	»	20	20	
14100	»	1080	»	25	»	3	28	
»	»	»	»	8	»	»	8	
14100	»	1080	»	33	33	187	253	
»	»	»	»	»	23	24	47	
14670	»	»	»	»	16	27	43	
»	»	»	»	»	14	27	41	
14670	»	»	»	»	53	78	131	

Districten.	Plantages of gronden.	Uitgestrektheid van de plantage of den grond.	Uitgestrektheid in bebouwing op ultimo December.	Cacao.	Bananen.	Kokosnoten.	Koffie.
		Hectaren.	Hectaren.	Kilogrammen.	Bossen.	Stuks.	Kilogrammen.
Beneden-Cottica . . .	Per transport. . .	960	232	39 345	17 619	»	»
	Berlijn	311	92.5	25 051	842	»	»
	Elisabethshoop	311	90	21 058	4 400	»	»
	Frederiksdorp.	306	180	61 340.5	100	»	»
	Guadeloupe	362	45.5	6 584.5	270	»	»
	Mariënbosch	527	94.5	35 629.5	8 292	»	»
	Kroonenburg	704	36	3 345	1 540	»	»
	Brouwerslust	632	106	46 857.5	1 750	»	»
	Nut en Schadelijk	»	3	50	100	»	»
	Killenstein.	353	101.7	16 622.5	3 532	»	123.5
	Mon souci	311	95.3	30 500	3 760	»	»
	't Vertrouwen	933	94.5	15 302.5	1 490	»	»
	Zorg en Hoop	858	103	8 027.5	2 572	»	»
		6 568	1 274	309 713.5	46 167	»	123.5
Beneden-Commewijne .	Geertruidenburg	429	100.5	33 255	»	»	»
	Leliendaal	429	127	39 147.25	1 786	»	»
	Sorgvliet	429	130.85	52 504.5	500	»	»
	Nijd en Spijt.	429	95	28 729.5	690	»	»
	Mon Trésor	429	83	12 700	481	»	580
	Katwijk.	726	102	22 009	824	»	»
	Wederzorg.	338	186.65	82 190	»	»	»
	Vriendsbeleid en Ouderzorg.	429	148.5	64 714.5	2 360	»	3
	Spieringshoek	461	156	81 859	»	»	»
	Weltevreden	214	12	1 500	»	»	»
	Nieuwgrond	242	80	9 573.5	570	»	»
	Beekenhorst	139	13.5	600	2 000	»	280
	Akkerboom	214	7	575	610	»	225
	Vrieshoop	150	6	250	300	»	45
	Coresburg	246	2	50	200	»	»
	de Uitvlugt	257	6	400	150	»	»
	St. Germain	257	3	200	250	»	25
	Practica.	257	5	150	300	»	»
	Blokkenbosch.	94	2	25	200	»	250
	Ma Retraite	120	3	100	100	»	»
	Sans Souci.	84	18	1 100	»	»	»
	Montpellier	93	9	743.5	250	»	»
	Mariëndal	84	24	1 541.5	260	»	»
	de Hulp	86	34	1 750	»	»	»
	Transporteeren. .	6 696	1 354	435 667.25	18 831	»	1 450

Koorn.	Rijst.	Aard-vruchten.	Arbeiders. Kleine landbouw.		Immi-granten.	Andere.	Totaal.	AANMERKINGEN.
Kilo-grammen.	Kilo-grammen.	Kilo-grammen.	Eige-naren.	Pach-ters.				
14 670	»	»	»	»	53	78	131	
»	»	»	»	»	48	17	65	
»	»	»	»	»	16	22	38	
»	»	»	»	»	26	60	86	Benevens 12 217 bossen bocoves.
»	»	»	»	»	»	25	25	
»	»	»	»	»	34	25	59	
»	»	»	»	»	»	28	28	
»	»	»	»	»	30	34	64	
»	»	500	22	»	»	»	22	
11 365	»	»	»	»	66	18	84	
240	»	»	»	»	40	18	58	
»	»	»	»	»	33	33	66	
»	»	»	»	»	63	60	123	
26 275	»	500	22	»	409	418	849	
11 440	»	»	»	»	61	37	98	
»	»	»	»	»	62	29	91	
»	»	»	»	»	55	32	87	
»	»	»	»	»	9	49	58	
»	»	»	2	»	35	12	49	Benevens 103 bossen bacoves.
»	»	»	»	»	11	44	55	
»	»	»	»	»	84	21	105	
»	»	»	»	»	34	40	74	
»	»	»	»	»	50	44	94	
»	»	»	2	»	»	3	5	
»	»	»	»	»	28	37	65	Benevens 250 kilogrammen tabak.
»	»	»	2	11	»	»	13	
350	»	»	9	9	»	»	18	
»	»	»	18	»	»	»	18	
»	»	»	18	»	»	»	18	
»	»	»	2	»	»	»	2	
»	»	»	12	»	»	»	12	
»	»	»	12	»	»	»	12	
»	»	»	2	»	»	»	2	
»	»	800	»	3	»	»	3	
»	»	»	»	»	»	»	»	
»	»	»	5	»	»	»	5	
»	»	»	»	»	»	»	»	
»	»	»	2	»	»	6	8	
11 790	»	800	86	23	429	354	892	

Districten.	Plantages of gronden.	Uitgestrektheid van de plantage of den grond.	Uitgestrektheid in bebouwing op ultimo December.	Cacao.	Bananen.	Kokosnoten.	Koffie.
		Hectaren.	Hectaren.	Kilogrammen.	Bossen.	Stuks.	Kilogrammen.
	Per transport. . .	6 696	1 354	435 667,20	18 831	»	1 450
Beneden-Commewijne .	Cornelis Vriendschap . . .	109	4	50	200	»	»
	La Campagne.	110	2.2	20	»	»	»
	Liefdenshoop	85	1	100	150	»	»
	de Vier Gezusters	257	1.8	250	400	»	»
	La Sangsue	107	1.5	40	12	»	»
	Toevlugt	50	1.5	50	100	»	»
	Welgemoed	50	1	25	100	»	»
	Vrouwenvlijt	112	4	385	200	»	50
	Hoopwijk	112	2	125	700	»	»
	Vide Bouteille	»	4	300	250	»	»
		7 628	1 377	437 012.25	13 943	»	1 458
Boven-Suriname . . .	La Liberté.	716	51.5	700	19 554	»	»
	't IJland	75	2	110	100	»	»
	Bittenzorg.	160	4	100	100	»	150
	Bittenzorg.	100	6	60	800	»	»
	Bittenzorg	5	1.5	50	»	»	50
	Aurora	470	1.5	160	»	»	25
	Land van de Hoop. . . .	»	2.5	80	200	»	80
	Petersburg.	536	48.5	1 811.5	5 036	»	»
	Maagdenburg.	438	25	720	2 515	»	50
	Nieuw-Weergevonden . . .	100	5	234	»	»	»
	St. Barbara	852	54	842.5	3 616	»	»
	St. Eustatius.	»	3	400	»	»	»
	de Guineesche Vriendschap.	330	36	4 445	2 529	»	»
	Liefdenshoek	459	2	75	200	»	»
	Goosen	343	3.5	35	»	»	»
		4 584	246	9 823	34 650	»	355
Beneden-Suriname . .	Gronden bij het fort Nieuw-Amsterdam.	112	75.5	4 869	466	»	510
	Voorburg	643	339.7	180	93 438	»	»
	Susanna'sdaal.	343	50	1 096	1 950	»	»
	Clevia	8	3	300	»	»	»
	Belwaarde	540	92	16 562.5	1 714	»	»
	Lust en Rust.	342	101.8	34 738.5	629	»	»
	Dordrecht	235	87.5	12 324.5	8 251	»	»
	Transporteeren . .	2 223	749.5	70 070.5	106 448	»	510

Koorn.	Rijst.	Aardvruchten.	Arbeiders. Kleine landbouw. Eigenaren.	Arbeiders. Kleine landbouw. Pachters.	Arbeiders. Immigranten.	Arbeiders. Andere.	Arbeiders. Totaal.	AANMERKINGEN.
Kilogrammen.	Kilogrammen.	Kilogrammen.						
11 790	»	800	86	23	429	354	892	
»	»	»	4	»	»	»	4	
20	»	35	3	»	»	»	3	
»	»	»	»	1	»	»	1	
»	»	120	5	»	»	»	5	
»	»	300	1	»	»	»	1	
»	»	»	2	»	»	»	2	
»	»	»	»	4	»	»	4	
»	»	»	»	10	»	»	10	
»	»	»	3	»	»	»	3	
»	»	250	»	9	»	»	9	
11 810	»	1 505	104	47	429	354	934	
10 000	»	»	»	»	14	26	40	Benevens 356 bossen bacoves.
»	»	»	»	3	»	»	3	
»	»	»	2	»	»	»	2	
»	»	»	1	»	»	»	1	
»	»	»	4	»	»	»	4	
»	»	»	12	6	»	»	18	
»	»	»	6	»	»	»	6	
»	»	»	»	»	»	14	14	
14 150	»	»	»	»	6	5	11	» 114 » »
»	»	»	2	7	»	»	9	
16 595	»	»	»	»	22	12	34	
»	»	»	11	»	»	»	11	» 26 » »
»	»	»	»	»	»	23	23	
»	»	»	4	»	»	»	4	
»	»	»	»	2	»	»	2	
40 745	»	»	18	18	42	80	182	
5	»	610	»	218	»	»	218	
»	»	»	»	»	179	76	255	
7 100	»	»	»	»	12	21	33	Benevens 2936 liters rum en 53 880 kilogram suikerriet.
»	»	»	»	»	»	3	3	
»	»	»	»	»	44	25	69	
»	»	»	»	»	53	17	70	
7 105	»	»	»	»	60	23	83	Benevens 992 bossen bacoves.
7 105	»	610	»	218	348	165	731	

Districten.	Plantages of gronden.	Uitgestrektheid van de plantage of den grond.	Uitgestrektheid in bebouwing op ultimo December.	Cacao.	Bananen.	Kokosnoten.	Koffie.
		Hectaren.	Hectaren.	Kilogrammen.	Bossen.	Stuks.	Kilogrammen.
	Per transport.	2 223	749.5	70 070.5	106 448	»	510
Beneden-Suriname . .	Jagtlust	867	191.5	88 320	5 861	»	»
	Peperpot	646	69	11 452	3 100	»	»
		3 736	1 010	169 842.5	115 409	»	510
Boven-Para.	Concordia	450	5	30	25	»	50
	Willemsburg.	511	10	947.5	»	»	»
	Susanna'shoop	19	5	800	»	»	»
	Ornamibo	201	10	1 500	»	»	»
	Ornamibo	18	3	50	»	»	»
	Ornamibo	20	8	2 000	»	»	»
	Ornamibo	24	10	1 800	200	»	»
	Ornamibo	15	3	685	100	»	»
	Boxel	1 376	42	101	7 393	»	»
	Domburg	444	140	14 500	»	»	500
	Waterland.	1 448	93	11 208.5	4 021	»	»
	Accaribo	990	57	1 746	4 030	»	»
		5 516	386	35 368	15 769	»	550
Beneden-Para	Leonsberg	142	67	17 658	1 903	»	»
	Clevia	306	179	32 100	20 000	»	»
	De Morgenster	396	170	80 110	»	»	»
	Geijersvlijt.	208	176	40 570	»	»	»
	De Twee Kinderen. . . .	85	25	633	1 470	»	»
	Mon Plaisir	85	41	13 230	»	»	»
	Rainville	40	35	17 225	400	»	20
	Ma retraite	250	144	33 473.5	10 350	»	»
	Tourtonne	648	104	43 211	2 095	»	»
	Mon divertissement. . . .	160	1	120	200	»	11
	Le Rossignol	142	14	411.5	»	»	»
	Vaderszorg.	86	3	327	278	»	»
	Peu et Content	38	1	30	»	»	»
	Peu et Content	152	13.5	1 287	»	»	»
	Nieuw Aanleg	200	10	250	500	»	»
	Kwatta	1 078	111	17 544	852	»	»
	Uitvlugt	125	5	25	»	»	»
	Land achter l'Hermitage. .	85	2.3	500	300	»	»
	De Goede Verwachting . .	107	4.2	600	»	»	»
	Transporteeren. .	4 333	1 106	299 405	38 348	»	31

Koorn.	Rijst.	Aardvruchten.	Arbeiders.					AANMERKINGEN.
			Kleine landbouw.		Immigranten.	Andere.	Totaal.	
Kilogrammen.	Kilogrammen.	Kilogrammen.	Eigenaren.	Pachters.				
7 105	»	610	»	218	348	165	731	
»	»	»	»	»	129	32	161	
»	»	»	»	»	»	27	27	
7 105	»	610	»	218	477	224	919	
40	»	150	1	»	»	»	1	Benevens f 100 houtwaren.
»	»	»	2	»	»	»	2	
»	»	»	3	»	»	»	3	
»	»	»	1	2	»	»	3	
»	»	»	»	5	»	»	5	
»	»	»	1	3	»	»	4	
»	»	»	2	»	»	»	2	» 540 »
»	»	»	4	»	»	»	4	
3 750	»	»	3	11	23	4	41	» 1 865 bossen bacoves.
»	»	»	»	202	»	»	202	
»	»	»	»	»	52	»	52	
»	»	»	»	»	32	6	38	
3 790	»	150	17	223	107	10	357	
6 280	»	6	»	»	»	57	57	» 407 » »
500	»	»	»	»	»	72	72	
»	»	»	»	»	13	69	82	
»	»	»	»	»	»	28	28	
»	»	1050	2	»	»	»	2	
»	»	»	»	»	»	14	14	
»	»	»	2	»	»	3	5	
»	»	»	»	»	»	9	9	
»	»	»	1	»	»	4	5	
900	»	»	4	»	»	»	4	
»	»	»	»	»	»	5	5	
»	»	400	2	»	»	4	6	» 1 600 liters lemmetjes.
»	»	500	3	»	»	»	3	
300	»	1325	5	»	»	»	5	» 400 » »
2000	»	1000	8	»	»	»	8	
»	»	»	»	»	9	10	19	
»	»	»	2	»	»	»	2	
»	»	»	1	»	»	»	1	
»	»	»	1	»	»	»	1	
9 9[illegible]0	»	4 281	31	»	22	275	328	

Districten.	Plantages of gronden.	Uitgestrektheid van de plantage of den grond.	Uitgestrektheid in bebouwing op ultimo December.	Cacao.	Bananen.	Kokosnoten.	Koffie.
		Hectaren.	Hectaren.	Kilogrammen.	Bossen.	Stuks.	Kilogrammen.
Beneden-Para	Per transport . .	4 333	1 106	299 405	38 348	»	31
	Ephraïmszegen	240	8	1 289.5	»	»	»
	Abigaëlslust	107	3	350	»	»	»
	Nieuw Weergevonden. . .	122	4	1 200	400	»	»
	Frederikshoop	83	3	400	200	»	»
	Klein Bleijenhoop	220	15.5	45	150	»	»
	Nieuwzorg.	122	3	250	400	»	»
	Groot Bleijenhoop	90	0.5	280	»	»	»
	Bleijenhoop	16	4	1 531	»	»	»
	Vredenslust	214	11	330	120	»	»
	Helena Christina	4	0.1	20	30	»	»
	Beekhuizen	858	3	800	1 800	»	»
	Livorno.	700	34	2 000	»	»	»
	Tout-lui-faut.	111	85.9	7 974.5	1 989	»	»
		7 220	1 281	315 775	43 437	»	31
Boven-Saramacca. . .	Land aan de Boegerkreek .	20	1	100	40	»	»
	Carolina.	20	5	700	200	»	»
	Carolina.	2	2	200	20	»	»
	Carolina.	1	1	60	»	»	»
	Carolina.	10	7	600	50	»	»
	Carolina.	20	10	1 470	200	»	»
		73	26	3 130	510	»	»
Beneden-Saramacca . .	Caledonia	750	124	49 650	»	»	»
	Concordia	280	150	52 130.5	»	»	»
	Carel François	200	10	1 500	»	»	»
	Huwelijkszorg	400	36	1 836	»	»	»
	De Dankbaarheid.	429	62	17 908.5	90	»	32.5
	Catharina Sophia	1 934	45	29	»	»	»
	La Prévoijance	640	2	700	»	»	»
	Broederschap	429	53.5	18 158	1 197	»	38
	De Morgenster	429	79	31 000	51	»	105
	Johanna Catharina	643	110	31 407	»	»	»
	Dirkshoop	250	2.5	75	50	»	»
	De Herstelling	200	46	14 620	300	»	»
	Margaretha'sgift.	200	38	13 158.5	677	»	»
	De Goede Hoop	200	18	9 861	»	»	»
	Monitor.	200	36	12 720.5	»	»	»
	Transporteeren .	7 184	812	254 754	2 365	»	175.5

Koorn.	Rijst.	Aardvruchten.	Arbeiders.					AANMERKINGEN
			Kleine landbouw.		Immigranten.	Andere.	Totaal.	
Kilogrammen.	Kilogrammen.	Kilogrammen.	Eigenaren.	Pachters.				
9 980	»	4 281	31	»	22	275	328	
»	»	»	2	»	»	»	2	
500	»	»	»	1	»	»	1	
»	»	700	2	»	»	3	5	
125	»	1 500	3	»	»	»	3	
312.5	200	2 000	1	»	»	»	1	
125	»	150	»	»	»	»	»	
»	»	»	»	»	»	»	»	
»	»	»	»	»	»	»	»	
750	280	1 000	»	»	»	»	»	
125	100	»	»	2	»	»	2	
»	»	600	2	»	»	25	27	
»	»	»	»	9	»	13	22	
»	»	»	»	»	47	11	58	
11 917.5	580	10 231	41	12	69	327	449	
300	»	»	1	»	»	»	1	
»	»	»	1	»	»	»	1	
»	»	»	»	1	»	»	1	
»	»	»	»	2	»	»	2	
»	»	»	2	»	»	»	2	
»	»	»	2	»	»	»	2	
300	»	»	6	3	»	»	9	
»	»	»	»	»	26	30	56	
»	»	»	»	»	31	25	56	
»	»	»	3	»	»	»	3	
»	»	»	»	»	»	»	»	
»	»	»	»	»	15	20	35	
700	»	»	»	»	38	37	75	
»	»	»	»	2	»	»	2	
4 940	»	»	»	»	19	12	31	
»	»	»	»	»	17	34	51	
»	»	»	»	»	42	25	67	
»	»	»	1	»	»	»	1	
»	»	»	4	»	»	18	22	
»	»	»	4	»	»	18	22	
»	»	»	»	»	»	12	12	
»	»	»	»	»	»	17	17	
5 640	»	»	12	2	188	248	450	

Districten.	Plantages of gronden.	Uitgestrektheid van de plantage of den grond.	Uitgestrektheid in bebouwing op ultimo December.		Bananen.	Kokosnoten.	Koffie.
		Hectaren.	Hectaren.	Kilogrammen.	Bossen.	Stuks.	Kilogrammen.
	Per transport. .	7184	812	254 754	2365	»	175.5
Beneden-Saramacca . .	Johannishoop	200	14	3 455.5	»	»	»
	La Poule	800	47	12 103.5	»	»	»
	Rachelshoop	400	14	500	»	»	»
	Frederici'sgift	400	48	10 032.5	40	»	»
	114 in huur uitgegeven perceelen	255	255	19 504	9075	»	»
	121 in allodialen eigendom uitgegeven perceelen . .	1723	1723	65 735	12862	»	55
		10962	2913	366 084.5	24342	»	340.5
Nickerie	Margarethenburg	214	66	86 600	1400	»	»
	Crappahoek	215	116	43 974.5	9877	»	»
	't Lot N°. 36	214	78	54 990	500	»	»
	Botany Bay	200	30	20 494	2445	»	»
	Mosina	21	4	3 200	100	»	»
	Sola	2	2	300	200	»	»
	Nelsonshoop	20	4	150	»	»	»
	Hart Lijon	50	4	5 415	»	»	»
	Standvastigheid	50	7	2 000	300	»	»
	Endfield	6	4	500	»	»	»
	Visschershaven	43	8	1 500	»	»	»
	Rijhenspark	25	15	5 568	300	»	»
	Good Intend	25	3	1 200	»	»	»
	La Prospérité	86	7	175	00	»	»
	Armoede	86	10	3 000	200	»	»
	Leeshall	33	10	1 200	800	»	»
	Francisburg	86	12	4 000	250	»	»
	Vertrouwen	20	4	210	200	»	»
	Bethelhem	20	3	250	»	»	»
	Canaan	20	6	1 000	150	»	»
	Welgedacht	20	7	800	320	»	»
	Union	86	10	1 050	500	»	»
	Johanna Maria	7	3	900	200	»	»
	Kitty Village	2	2	600	200	»	»
	Diamand	25	18	450	45	»	»
	Petruszorg	2	2	900	115	»	»
	Dijkveld	2	2	100	»	»	»
	De Hoop	65	6	425	»	»	»
	Transporteeren. .	1 645	443	240 951.5	18 302	»	»

Koorn.	Rijst.	Aard-vruchten.	Arbeiders.					AANMERKINGEN.
			Kleine landbouw.		Immi-granten.	Andere.	Totaal.	
Kilo-grammen.	Kilo-grammen.	Kilo-grammen.	Eige-naren.	Pach-ters.				
5640	»	»	12	2	188	248	450	
200	»	»	4	»	»	6	10	
»	»	»	»	»	»	26	26	
400	600	»	»	»	»	»	»	
»	»	»	»	»	15	10	25	
2525	»	1000	»	588	»	»	588	
3280	»	325	394	»	»	»	394	
12045	600	1325	410	590	203	290	1 493	
»	»	»	»	»	»	60	60	
»	»	»	»	»	46	12	58	
»	»	»	»	»	13	28	41	
»	»	»	5	»	»	13	18	
»	»	»	2	»	»	»	2	
»	»	»	2	»	»	1	3	
»	»	»	4	»	»	»	4	
»	»	»	»	»	»	3	3	
»	»	»	5	»	»	7	12	
»	»	»	1	»	»	4	5	
»	»	»	1	»	»	2	3	
»	»	»	»	»	»	11	11	
»	»	»	3	»	»	2	5	
»	»	»	3	»	»	1	4	
»	»	»	2	»	»	7	9	
»	»	»	5	»	»	1	6	
»	»	»	2	»	»	10	12	
»	»	»	6	»	»	1	7	
»	»	»	1	»	»	»	1	
»	»	»	7	»	»	»	[illegible]	
»	»	»	3	»	»	6	9	
»	»	»	10	»	»	1	11	
»	»	»	1	»	»	»	1	
»	»	»	1	»	»	»	1	
»	»	»	2	»	»	»	2	
»	»	»	1	»	»	4	5	
»	»	»	2	»	»	»	2	
»	»	»	»	2	»	»	2	
»	»	»	69	2	59	174	304	

Districten.	Plantages of gronden.	Uitgestrektheid van de plantage of den grond.	Uitgestrektheid in bebouwing op ultimo December.	Cacao.	Bananen.	Kokosnoten.	Koffie.
		Hectaren.	Hectaren.	Kilogrammen.	Bossen.	Stuks.	Kilogrammen.
Nickerie	Per transport . .	1 645	443	240 951.5	18 302	»	»
	Good Hope.	43	4	645	300	»	»
	Hoop.	8	6	2 800	90	»	»
	De Vriend.	5	3	75	»	»	»
	Pinard	3	3	2 011	513	»	»
	Good look out	3	2.5	600	»	»	»
	Martell	4	4	357	50	»	»
	Sinai.	8.25	4	1 500	100	»	»
	Jacoba Village	23	6	6 003	150	»	»
	Johannes lust.	40	6	1 350	200	»	»
	Hosia	20	4.5	180	230	»	»
	Broedershoop	20	4	2 001	503	»	70
	Salomé	20	5	780	410	»	»
	John Present.	8	1.5	507.5	»	»	»
	Willemsburg	80	5.25	440	»	»	»
	Emaus	86	8	600	150	»	»
	Mathilda	1.75	1.75	336	100	»	»
	Nooit gedacht	20	4	270	20	»	»
	Lock Harbor	150	2	315	200	»	»
	Biesrust	2	2	60	50	»	»
	Nijd en Spijt.	2	2	100	50	»	»
	Rustenburg	4	2	300	»	»	»
	Leliendaal	12	5	105	100	»	»
	Mijn Lot	37	5	100	250	»	»
	Ashlege.	50	5	375	640	»	»
	Liverpool	2	1	150	150	»	»
	Berseba.	2	1.5	90	100	»	»
	Aberdeen	86	7.25	1 000	314	»	»
	Alles voor een tijd. . . .	86	9	180	140	»	»
	Vriendschap	4.5	4	150	300	»	»
	Aurora Village	2.5	1.25	60	150	»	»
	Elisabethshoop	2.5	2.5	1 000	300	»	»
	Mathilda Bell	10	5	90	100	»	»
	Nursery. . . . . . . ,	28	6	600	»	»	»
	Johan en Maria	4	2	50	600	»	»
	Henriette Village	86	1.5	30	»	»	»
	Ellen.	10	2	15	120	»	»
	Persévérance	10	2	275	»		»
	Zorgvliet	2	2	420	80	»	»
	Transporteeren . .	2 630.5	583.5	266 872	24 762	»	70

Koorn.	Rijst.	Aard-vruchten.	Arbeiders.					AANMERKINGEN.
			Kleine landbouw.		Immi-granten.	Andere.	Totaal.	
Kilo-grammen.	Kilo-grammen.	Kilo-grammen.	Eige-naren.	Pach-ters.				
»	»	»	69	2	59	174	304	
»	»	»	4	»	»	5	9	
»	»	»	6	»	»	1	7	
»	»	»	1	»	»	»	1	
»	»	»	1	»	»	1	2	
»	»	»	3	»	»	4	7	
»	»	»	1	»	»	2	3	
»	»	»	2	»	»	»	2	
»	»	»	1	»	»	12	13	
»	»	»	2	»	»	4	6	
»	»	»	3	»	»	3	6	Benevens f 32.— houtwaren.
»	»	»	3	»	»	1	4	
»	»	»	5	»	»	»	5	
»	»	»	1	»	»	1	2	
»	»	»	8	»	»	»	8	
»	»	»	»	»	»	1	1	
»	»	»	6	»	»	6	12	
»	»	»	2	»	»	2	4	
»	»	»	1	»	»	»	1	
»	»	»	»	4	»	2	6	
»	»	»	1	»	»	»	1	
»	»	»	1	»	»	»	1	
»	»	»	2	»	»	7	9	
»	»	»	»	»	»	1	1	
»	»	»	3	»	»	2	5	
»	»	»	1	2	»	1	4	
»	»	»	4	»	»	»	4	
»	»	72	3	»	»	1	4	
»	»	»	3	»	»	2	5	
»	»	»	»	»	»	»	»	
»	»	»	1	»	»	»	1	
400	»	»	2	»	»	»	2	
»	»	»	4	»	»	2	6	
»	»	»	2	»	»	2	4	
»	»	»	3	»	»	»	3	
»	»	»	3	»	»	1	4	
»	»	»	1	1	»	1	3	
»	»	»	»	»	»	1	1	
»	»	»	»	1	»	»	1	
400	»	72	153	10	59	249	467	

Districten.	Plantages of gronden.	Uitgestrektheid van de plantage of den grond.	Uitgestrektheid in bebouwing op ultimo December.	Cacao.	Bananen.	Kokosnoten.	Koffie.
		Hectaren.	Hectaren.	Kilogrammen.	Bossen.	Stuks.	Kilogrammen.
	Per transport.	2 630.5	583.5	266 872	24 762	»	70
Nickerie	Victoria	20	3	300	100	»	»
	Unity	2	2	50	360	»	»
	Hoopvol	40	6	562	200	»	»
	Cardrospark	86	4	630	200	»	»
	Charlottenburg	2	2	600	»	»	25
	Andresahoop	86	15	8 000	1 000	»	»
	Rust en Troost	83	4.5	400	500	»	»
	Huwelijkszorg	2	2	400	50	»	»
	Ellenshoop	20	2.5	1 280	»	»	»
	Ma Mère	86	15	3 050	1 500	»	»
	Wintershoop	12	12	8 153.5	1 200	»	»
	Sealand	42	3	1 000	1 500	»	»
	Christi	86	6	420	100	»	»
	Leliendaal	3	2	300	100	»	»
	Anna Louisa	9.5	2.5	30	500	»	»
	Bloemsbell	9	1	500	400	»	»
	Dankbaarheid	2	2	300	75	»	»
	Alliance	12	4	115	380	»	»
	Johannesburg	12	10	540	80	»	»
	Johanneshoop I.	20	2	225	200	»	»
	Johanneshoop II.	20	5	375	260	»	»
	Manchester	3	1.5	525	»	»	»
	Wijnhoop	7	4	30	106	»	»
	Hendrina	63	3	15	100	»	»
	Moville	22	20	5 200	1 058	»	»
	Rose Margaretha	5	4	750	300	»	»
	Entreprise	12	8	300	400	»	»
	Succes	59	13	900	320	»	»
	Glasgow II.	27	18	1 100	500	»	»
	Industry & Hope	86	9	750	100	»	»
	Bethelhem	2	2	75	»	»	»
	Boschlot	2	2	15	80	»	»
	Barryville	21	5.5	100	249	»	»
	Maria Lot	4	4	15	40	»	»
	Bartica Grove	2	2	150	50	»	»
	Susanna Village	7	2	300	300	»	»
	Prospect	3	1.5	25	100	»	»
	Sea View	6	3	2	350	»	»
	Transporteeren	3 616	691.5	304 354.5	37 070	»	95

Koorn.	Rijst.	Aard-vruchten.	Arbeiders.					AANMERKINGEN.
			Kleine landbouw.		Immi-granten.	Andere.	Totaal.	
Kilo-grammen.	Kilo-grammen.	Kilo-grammen.	Eige-naren.	Pach-ters.				
400	»	72	153	10	59	249	467	
»	»	»	1	»	»	»	1	
»	»	»	»	1	»	2	3	
»	»	»	1	»	»	»	1	
»	»	»	5	»	»	»	5	
»	»	»	4	»	»	»	4	
»	»	»	1	»	»	3	4	
»	»	»	1	»	»	»	1	
»	»	»	2	»	»	»	2	
»	»	»	1	»	»	»	1	
»	»	»	2	»	»	3	5	
»	»	»	1	»	»	10	11	
»	»	»	4	»	»	3	7	
»	»	»	2	1	»	»	3	
50	»	»	4	»	»	»	4	
»	»	»	2	»	»	4	6	
»	»	»	1	»	»	15	16	
»	»	»	2	»	»	»	2	
»	»	»	4	»	»	1	5	
»	»	»	»	»	»	1	1	
»	»	»	»	»	»	4	4	
»	»	»	8	»	»	3	11	
»	»	»	»	»	»	5	5	
»	»	»	4	»	»	»	4	
»	»	»	4	»	»	»	4	
»	»	»	2	»	»	6	8	
»	»	»	2	»	»	4	6	
»	»	»	4	»	»	»	4	
»	»	»	1	»	»	2	3	
»	»	»	2	»	»	17	19	
»	»	»	»	»	»	4	4	
»	»	»	»	3	»	»	3	
»	»	»	2	»	»	»	2	
»	»	»	1	»	»	»	1	
»	»	»	2	»	»	2	4	
»	»	»	»	1	»	»	1	
»	»	»	2	»	»	»	2	
»	»	»	4	»	»	»	4	
»	»	»	2	»	»	»	2	
450	»	72	231	16	59	338	640	

Districten.	Plantages of gronden.	Uitgestrektheid van de plantage of den grond.	Uitgestrektheid in bebouwing op ultimo December.	Cacao.	Bananen.	Kokosnoten.	Koffie.
		Hectaren.	Hectaren.	Kilogrammen.	Bossen.	Stuks.	Kilogrammen.
Nickerie	Per transport . .	3 616	691.5	304 394.5	37 070	»	95
	Cornelis Rust.	6	3	1 775	»	»	»
	Vredelust	10	2	90	100	»	»
	Caledonia	25	10	25	150	»	»
	Kapernaum	38	2.5	75	150	»	»
	Ephraim Village	50	2	30	200	»	»
	Vertrouwen	86	8	900	780	»	»
	Weltevreden	2	2	525	200	»	»
	Good Hope	2.5	2.5	75	»	»	»
	Ladshall and Hope. . . .	6	6	1 500	200	»	»
	Vredenhoop	2	2	60	50	»	»
	Florishoop.	50	15	200	600	»	»
	Prial.	2	2	45	7	»	»
	Constantia Hoop.	2	1.5	20	107	»	»
	Pietershoop	2	2	225	80	»	»
	Burnt Island.	20	5	105	50	»	»
	Industry	2	1.5	225	»	»	»
	Mever Mac	»	2	500	»	»	»
	Amis.	9	2	300	200	»	»
	Weltevreden	7	4	1 200	60	»	»
	Drie Gebroeders.	4	1	110	»	»	»
	Hendrina	»	2	75	16	»	40
	Berrens	»	4	1	80	»	»
	Batavia	10	2	50	»	»	»
	Nursery.	1	0.5	20	20	»	»
	Met en Mijn Zorg	2	1	125	»	»	»
	Weltevreden	1	1	1 000	»	»	»
	Grondjes ten zuiden van Nieuw-Nickerie	31.5	29	1 783	4 150	»	»
		3 987	909	315 393.5	44 270	»	135
Coronie	Sarah en Leasowes. . . .	858	99.5	8 545	250	102 080	19.5
	Clyde met Salem	107	12	60	2 362	14 400	»
	Novar	332	34.5	20 640	12 051	22 000	1 000
	Johanna Maria	214	79	9 092	478	11 903	»
	Belladrum.	214	37	1 250	16 000	11 400	»
	John.	429	15	2 876	110	20 955	»
	Friendship.	214	50	4 400	15 482	16 600	»
		2 368	327	46 863	46 733	199 338	1 019.5

Koorn.	Rijst.	Aardvruchten.	Arbeiders.					AANMERKINGEN.
			Kleine landbouw.		Immigranten.	Andere.	Totaal.	
Kilogrammen.	Kilogrammen.	Kilogrammen.	Eigenaren.	Pachters.				
450	»	72	233	16	59	329	635	
»	»	»	4	»	»	»	4	
»	»	»	2	»	»	»	2	
»	»	»	3	»	»	»	3	
»	»	»	1	»	»	1	2	
»	»	»	6	»	»	»	6	
»	»	»	5	»	»	3	8	
»	»	»	1	»	»	»	1	Benevens f 6,— houtwaren.
»	»	»	»	3	»	»	3	
»	»	»	2	»	»	1	3	
»	»	»	»	1	»	2	3	
»	»	»	1	»	»	»	1	
»	»	»	»	2	»	1	3	
120	»	»	»	»	»	1	1	
»	»	»	3	»	»	»	3	
»	»	»	1	»	»	»	1	
»	»	»	2	»	»	»	2	
»	»	»	2	»	»	»	2	
»	»	»	1	»	»	»	1	
»	»	»	1	1	»	2	4	
»	»	»	1	»	»	1	2	
»	»	»	1	»	»	»	1	
»	»	»	1	»	»	»	1	
»	»	»	2	»	»	»	2	
»	»	»	1	»	»	»	1	
»	»	»	»	»	»	2	2	
»	»	»	»	»	»	»	»	
»	»	1 540	»	»	»	1	1	
570	»	1 612	272	23	59	344	698	
»	»	»	»	»	»	115	115	5200 liters lemmetjessap en 1519 kilogram capraves.
380	»	»	5	»	»	»	5	
16 050	»	20 179	31	»	»	»	31	
»	»	»	64	»	»	3	67	
»	»	2 400	2	49	»	»	51	
»	»	»	»	»	»	14	14	
1 050	»	2 350	»	»	»	»	»	
17 480	»	24 929	102	49	»	132	283	

Districten.	Plantages of gronden.	Uitgestrektheid van de plantage of den grond.	Uitgestrektheid in bebouwing op ultimo December.	Cacao.	Bananen.	Kokosnoten.	Koffie.
		Hectaren.	Hectaren.	Kilogrammen.	Bossen.	Stuks.	Kilogrammen.
Coronie	Per transport . .	2 368	337	46 863	46 733	199 338	1 019.5
	Totness	321	130	6 050	70 000	26 500	30
	Mary's hope	429	43	13 165.5	»	3 000	5
	Cardrospark	214	7.5	250	»	»	»
	Persévérance	200	14	550	»	10 000	10
	Moij	429	21.5	700	3 200	»	»
	Hagne	415	14	600	1 300	»	»
	Hamilton	214	12	3 400	3 336	»	»
	Gronden ten oosten van Inverness	745	32	400	6 230	5 200	»
		5 335	601	71 978.5	130 799	344 038	1 264.5

Koorn	Rijst.	Aard-vruchten.	Arbeiders.					AANMERKINGEN.
			Kleine landbouw.		Immi-granten.	Andere.	Totaal.	
Kilo-grammen.	Kilo-grammen.	Kilo-grammen.	Eige-naren.	Pach-ters.				
17 480	»	24 929	102	49	»	132	283	
1 000	»	1 550	4	262	»	»	266	Benevens 25 400 liters cocosolie.
»	»	»	»	25	»	8	33	
»	»	»	»	»	»	»	»	
»	»	»	»	»	»	»	»	
»	»	»	38	»	»	»	38	
»	»	»	4	»	»	»	4	» 2 787 » »
»	»	»	21	»	»	»	21	
2 000	»	560	6	»	»	»	6	
21 380	»	27 039	175	336	»	140	651	

RECAPI

Districten.	Plantages of gronden.	Uitgestrektheid van de plantage of den grond.	Uitgestrektheid in bebouwing op ultimo December.	Cacao.	Bananen.	Kokos-noten.	Koffie.
		Hectaren.	Hectaren.	Kilogrammen.	Bossen.	Stuks.	Kilogrammen.
Boven-Cottica	3 plantages en 19 gronden.	5 193	214	8 618.5	12 131	»	1 776.5
Perica.	1 plantage » 7 »	2 089	145	18 901	2 739	»	88
Boven-Commewijne . .	13 »	8 207	59	3 477.5	2 180	»	330
Commetewane	4 plantages » 10 »	7 562	159	15 999.5	3 555	»	228
Matappica	3 » » 2 »	1 399	301	80 749.5	11 793	»	»
Beneden-Cottica . . .	14 » » 1 grond.	6 568	1 274	309 713.5	46 167	»	123.5
Beneden-Commewijne .	15 » » 19 gronden.	7 628	1 377	437 012.25	13 943	»	1 458
Boven-Suriname . . .	5 » » 10 »	4 584	246	9 823	34 650	»	355
Beneden-Suriname . .	7 » » 2 » [1]	3 736	1 010	169 842.5	115 409	»	510
Boven-Para	3 » » 9 » [2]	5 516	386	35 368	15 769	»	550
Beneden-Para	13 » » 19 »	7 220	1 281	315 775	43 437	»	31
Boven-Saramacca . . .	6 »	73	26	3 130	510	»	»
Beneden-Saramacca . .	16 » » 238 »	10 962	2 913	366 084.5	24 342	»	230.5
Nickerie	4 » » 127 »	3 987	909	315 393.5	44 270	»	135
Coronie	10 » » 5 »	5 335	601	71 978.5	130 799	344 038	1 264.5
	98 plantages en 487 gronden.	80 059	10 901	2 161 866.75	501 694	344 038	7 080

TULATIE.

Koorn.	Rijst.	Aard-vruchten.	Arbeiders.						AANMERKINGEN.
			Kleine landbouw.		Immi-granten.	Andere.	Totaal.		
Kilo-grmmen.	Kilo-grammen.	Kilo-grammen.	Eige-naren.	Pach-ters.					
8 130	»	6 010	167	156	»	123	446		Benevens f 47 houtwaren.
60	»	200	50	18	46	68	182		
7 500	»	2 940	86	33	»	34	153		» 60 »
10 768	»	410	53	93	15	88	249		» 771 »
14 100	»	1 080	»	33	33	187	253		
26 275	»	500	22	»	409	418	849		» 12 217 bossen bacoves.
11 810	»	1 505	104	47	429	354	934		» 103 » » en 250 kilogram tabak.
40 745	»	»	42	18	42	80	182		» 496 bossen bacoves.
7 105	»	610	»	218	477	224	919		» 2 936 liters rum en 992 bossen bacoves.
3 790	»	150	17	223	107	10	357		» 640 houtwaren en 1 865 bossen bacoves.
1 917.5	580	10 231	41	12	69	327	449		» 407 » » en 2 000 liters lemmetjes.
300	»	»	6	3	»	»	9		
12 045	600	1 325	410	590	203	290	1 493		
570	»	1 612	272	23	59	344	698		» 38 houtwaren.
21 380	»	27 039	175	336	»	140	651		» 5 200 liters lemmetjessap, 151 kilogram capra en 28 187 liters cocosolie.
176 495.5	1 180	53 612	1 445	1 803	1 889	2 687	7 824		

[1]) Het aantal grondjes nabij het fort Nieuw-Amsterdam als 1 grond hierbij vermeld.

[2]) Alsvoren wat Domburg betreft.

[5. 19.]
BIJLAGE N.

STAAT van verschillende cultures in Suriname (niet te gelijk gedreven

Districten.	Plantages of gronden.	Uitgestrektheid van de plantage of den grond.	Uitgestrektheid in bebouwing op ultimo December.	Bananen.	Kokosnoten.	Koffie.	Koorn.
		Hectaren.	Hectaren.	Bossen.	Stuks.	Kilogrammen.	Kilogrammen.
Boven-Cottica	Souburg	»	2	800	»	»	400
	De Oude Bijenkorf. . . .	158	3	228	»	»	»
		158	5	1 028	»	»	400
Perica.	La Solitude	772	2.5	50	»	»	150
	Rustenburg	»	3.5	100	»	»	»
		772	6	150	»	»	150
Boven-Commewijne . .	Welbedacht	»	2.5	100	»	25	1 000
	Canawappibo.	883	1.5	100	»	»	800
	Courcabo	»	2	30	»	»	»
	Edenburg	107	1.5	30	»	»	»
	Mon Plaisir	514	2	50	»	»	»
	Breinsburg.	429	0.75	300	»	»	200
	Egmond	257	0.75	30	»	»	»
	Berkshoven	879	0.75	160	»	»	»
	Oostrust	80	3	600	»	»	»
	Killenstein Nova	»	1.25	»	»	»	»
	Destombesburg	772	2	230	»	»	»
	Hazard	»	»	»	»	»	»
	l'Espérance	»	7	»	»	»	600
	Quapibo.	2 574	1	»	»	»	»
	Copie.	1 670	2	»	»	»	4 000
		8 165	28	1 630	»	25	6 600
Commetewane	Land van Slootwijk . . .	»	2.5	»	»	»	600
	Fairfield	906	2.5	200	»	»	»
	Nieuwzorg	1 351	1	30	»	»	225
		2 257	6	230	»	»	825
Mattappica	Bruinendaal	»	3.5	530	»	»	4 800
	Klein Lunenburg	268	1.25	»	»	»	300
	Boxweide	214	1.25	40	»	»	400
		482	6	570	»	»	5 500
Beneden-Cottica . . .	Hecht en Sterk	429	2	250	»	»	1 200
	Saphir	224	2	600	»	»	»
	Klein Bellevue	171	3	100	»	»	700
		824	7	950	»	»	1 900

met de suiker- en cacao-cultuur) en van de houtvellingen in 1890.

Rijst.	Aard-vruchten.	Arbeiders.					AANMERKINGEN.
		Kleine landbouw.		Immi-granten.	Andere.	Totaal.	
Kilo-grammen.	Kilo-grammen.	Eige-naren.	Pach-ters.				
»	»	6	»	»	4	10	
»	»	22	»	»	»	22	
»	»	28	»	»	4	32	
»	400	»	4	»	»	4	
»	»	5	»	»	3	8	
»	400	5	4	»	3	12	
»	»	»	3	»	14	17	Benevens f 10 houtwaren.
»	»	»	7	»	»	7	
»	50	»	3	»	5	8	
»	400	»	4	»	»	4	
»	1 000	»	11	»	»	11	
»	100	»	2	»	»	2	» 45 »
»	40	»	4	»	»	4	
»	400	»	4	»	»	4	
»	840	»	14	»	6	20	
»	»	»	2	»	1	3	» 25 »
»	7 000	»	16	»	»	16	» 10 »
»	240	1	»	»	»	1	» 11 »
»	70	6	»	»	»	6	
»	»	»	3	»	»	3	» 58 »
»	18 000	»	22	»	»	22	
»	28 140	7	95	»	26	128	
»	»	»	3	»	»	3	
»	»	»	6	»	20	26	
»	»	»	4	»	3	7	» 20 »
»	»	»	13	»	23	36	
»	»	»	14	»	1	15	
»	150	2	»	»	»	2	
»	400	2	»	»	»	2	
»	550	4	14	»	1	19	
»	»	»	»	»	8	8	
»	»	5	»	»	»	5	
»	»	»	21	»	»	21	
»	»	5	21	»	8	34	

Districten.	Plantages of gronden.	Uitgestrektheid van de plantage of den grond.	Uitgestrektheid in bebouwing op ultimo December.	Bananen.	Kokosnoten.	Koffie.	Koorn
		Hectaren.	Hectaren.	Bossen.	Stuks.	Kilogrammen.	Kilogrammen.
Beneden-Commewijne .	Beninnenburg	214	5	325	»	»	»
	L'Embarras en Venlo . . .	310	3	700	»	»	»
	Mon Affaire	257	7	1 200	»	»	»
	Mijn Geluk	120	4	200	»	»	»
		901	19	2 425	»	»	»
Boven-Suriname . . .	Bittenzorg.	»	2	100	»	»	»
	Bittenzorg.	429	1	200	»	»	»
	Vreeland	429	63.8	21 141	»	»	7 500
	Laarwijk	»	2.2	»	»	»	»
	Heijsvliet	343	0.5	140	»	»	»
	St. Eustatius.	»	6	100	»	»	»
	St. Eustatius.	»	4	120	»	»	»
	Claverblad.	20	3	150	»	»	»
	Claverblad.	3	1.5	550	»	»	»
	Claverblad.	3	1	400	»	»	40
	Portorico	150	1	400	»	»	»
	Rac à Rac.	589	2	200	»	»	»
	La Simplicité.	286	4	40	»	»	1 000
	Perceel land, rivier Suriname	2	2	»	»	»	»
	Klein La Jalousie	88	4	2 000	»	»	»
	Descanco	643	5	130	»	»	2 560
	Esthersrust	»	6	300	»	»	2 000
	Carthago	163	4	200	»	»	375
	Agira	400	1	»	»	»	»
	Berg en Zoom.	»	1	200	»	»	»
		3 548	115	26 371	»	»	13 475
Boven-Para.	Onoribo.	2 780	62	325	»	»	400
	Osembo.	2 640	10	500	»	»	400
	Onverwacht	1 842	40	»	»	»	400
	Overtoom	2 047	48	600	»	»	2 000
	Popibo	80	6	100	»	»	1 500
	Popibo	558	5	»	»	»	»
	Popibo	80	13	»	»	»	»
	Loefbeek	1 120	1	»	»	»	»
	Jagersburg	200	1.5	250	»	»	»
	Matuaribo	100	1	»	»	»	»
	Matuaribo	300	8	»	»	»	»
	Transporteeren.	17 167	195 5	1 775	»	»	4 700

Rijst.	Aardvruchten.	Arbeiders.					AANMERKINGEN.
		Kleine landbouw.		Immigranten.	Andere.	Totaal.	
Kilogrammen.	Kilogrammen.	Eigenaren.	Pachters.				
»	»	»	21	»	»	21	
»	»	4	13	»	»	17	
»	»	4	10	»	»	14	
»	»	14	»	»	»	14	
»	»	22	44	»	»	66	
»	»	5	»	»	»	5	
»	»	4	»	»	»	4	
»	»	»	»	30	34	64	
»	»	»	»	»	»	»	Benevens 206 kilogram balata.
»	»	4	»	»	»	4	
»	»	6	»	»	»	6	
»	»	4	»	»	»		
»	»	»	11	»	»	11	
»	180	»	3	»	»	3	
»	»	»	1	»	»	1	Benevens f 4.— houtwaren.
»	400	19	»	»	»	19	
»	»	3	2	»	»	5	» 4.— »
»	580	2	»	»	»	2	» 200.— »
»	1 000	»	4	»	»	4	» 500.— »
»	»	3	»	»	»	3	
80	650	2	12	»	»	14	» 250.— »
400	1 000	»	13	»	»	13	
»	225	3	5	»	»	8	
»	800	5	»	»	»	5	
»	250	5	»	»	»	5	
480	5 085	65	51	30	34	180	
900	6 000	»	75	»	»	75	
»	6 000	1	36	»	»	37	
»	4 000	2	98	»	»	100	» 500.— »
200	8 000	3	48	»	»	51	» 250.— »
»	2 500	8	»	»	»	8	
»	2 000	4	»	»	»	4	
»	1 500	3	»	»	»	3	» 125.— »
»	500	2	1	»	»	3	
»	250	6	»	»	»	6	» 146.— »
»	250	2	»	»	»	2	» 300.— »
»	8 000	8	11	»	»	19	
1 100	39 000	39	269	»	»	308	

Districten.	Plantages of gronden.	Uitgestrektheid van de plantage of den grond.	Uitgestrektheid in bebouwing op ultimo December.	Bananen.	Kokosnoten.	Koffie.	Koorn.
		Hectaren.	Hectaren.	Bossen.	Stuks.	Kilogrammen.	Kilogrammen.
Boven-Para	Per transport. . .	17 167	195.5	1 775	»	»	4 700
	La Prospérité.	2 200	37	600	»	»	1 000
	Valkenburg	429	4.5	»	»	»	»
	Indigoveld.	3 736	3	210	»	»	500
	De Vier Kinderen	2 720	25	400	»	»	700
	Waakzaamheid	429	24	1 000	»	»	1 500
	Berlijn	7 979	145	200	»	»	250
	l'Inquiétude	429	»	»	»	»	»
	Klein Zwitserland	»	5	200	»	»	100
	Onverdacht en Welbedacht.	496	24	300	»	»	200
	Klein l'Espérance	»	7.5	20	»	»	500
	La Ressource.	643	20	2 100	»	»	450
	Adrichem	400	8	320	»	»	»
	Vigelantia.	»	1,5	170	»	»	100
		31 208	500	7 295	»	»	10 000
Beneden-Para	Land achter Charlesburg .	20	1	20	»	»	»
	Land achter Charlesburg .	20	3	55	»	»	»
	Mattonshoop	2	1	400	»	»	3 000
	Mattonshoop	175	1.5	300	»	»	1 000
	Uitvlugt	28	1.5	250	»	»	»
	Uitvlugt	28	1	300	»	»	200
	Uitvlugt	28	0.5	500	»	»	»
	Uitvlugt	125	0.5	350	»	»	62.5
	Land naast l'Hermitage . .	20	1	150	»	»	»
	Magenta	298	1	40	»	»	»
	Mon Plaisir	2	2	»	»	»	1 500
	Mon Plaisir	2	2	»	»	»	2 800
	Mon Plaisir	2	1	63	»	»	225
	Mon Plaisir	2	2	10	»	»	150
	Mon Plaisir	2	1.5	60	»	»	187.5
	Mon Plaisir	2	1.5	74	»	»	225
	Mon Plaisir	2	1.5	»	»	»	»
	Mijnzorg	2	1	»	»	»	300
	Mijnzorg	2	1	»	»	»	270
	Mijnzorg	2	1.5	40	»	»	225
	Mijnzorg	2	1	55	»	»	225
	Nieuw Grond.	53	3.5	90	»	»	250
	Welbedacht	220	82	300	»	»	625
	Transporteeren . .	1 039	113.5	1 775	»	»	11 245

Rijst.	Aard-vruchten.	Arbeiders.					AANMERKINGEN.
		Kleine landbouw.		Immi-granten.	Andere.	Totaal.	
Kilo-grammen.	Kilo-grammen.	Eige-naren.	Pach-ters.				
1 100	39 000	39	269	»	»	308	
800	1 500	9	93	»	»	102	Benevens f 1000,— houtwaren.
»	700	»	12	»	»	12	» 360,— »
250	10 000	2	18	»	»	20	» 280,- - »
600	8 000	16	138	»	»	154	» 3500,— »
»	6 000	31	»	»	»	31	» 300,— »
450	25 000	»	133	»	»	133	
»	»	1	8	»	»	9	» 600,— »
100	350	1	6	»	»	7	» 100,— »
50	3 000	»	24	»	»	24	
120	»	3	»	»	»	3	
»	1 200	»	17	»	»	17	
»	»	»	1	»	1	2	
60	300	1	5	»	»	6	
3 530	95 050	103	724	»	1	828	
»	140	2	»	»	»	2	
»	250	2	»	»	»	2	
»	»	»	1	»	»	1	
»	»	1	»	»	»	1	
»	2 275	1	»	»	»	1	
»	14 000	2	»	»	»	2	
»	»	»	»	»	»	»	
»	160	2	»	»	»	2	
»	6 000	1	»	»	»	1	
»	»	2	»	»	»	2	
»	900	»	1	»	»	1	
»	»	»	3	»	»	3	
200	110	»	2	»	»	2	
20	»	»	3	»	»	3	
128	160	»	1	»	»	1	
160	200	»	2	»	»	2	
337.5	»	»	3	»	»	3	
»	»	»	3	»	»	3	
»	»	»	2	»	»	2	
»	120	»	2	»	»	2	
»	110	»	1	»	»	1	
140	400	»	»	»	»	»	
800	3 500	»	»	»	»	»	
1 785.5	28 325	13	24	»	»	37	

Districten.	Plantages of gronden.	Uitgestrektheid van de plantage of den grond.	Uitgestrektheid in bebouwing op ultimo December.	Bananen.	Kokosnoten.	Koffie.	Koorn.
		Hectaren.	Hectaren.	Bossen.	Stuks.	Kilogrammen.	Kilogrammen.
	Per transport. .	1 039	113.5	1 775	»	»	11 245
Beneden-Para	Helena Christina	2	2	30	»	»	37.5
	Helena Christina	2	1.5	»	»	»	150
	Helena Christina	2	2	110	»	»	3 000
	Helena Christina	2	1	80	»	»	150
	Land achter de Goede Verwachting	4	1	125	»	»	150
	Land achter de Goede Verwachting	4	1	40	»	»	200
	Land van Beekhuizen. . .	858	4	270	»	»	»
	Dijkveld	429	»	4 000	»	»	750
		2 342	126	7 712	»	»	15 682.5
Boven-Saramacca . . .	Izaakshoop.	»	5	30	»	»	250
	Izaakshoop.	5	3	60	»	»	600
	Land a/d Vogelnestkreek .	200	1.75	»	»	»	»
	Vier Hendrikken	858	0.75	»	»	»	750
	Sara'slust	80	2.5	75	»	»	»
	Vaderszorg.	24	2	40	»	»	»
	Perceel N°. 271	80	10	80	»	»	1 800
	» N°. 269	20	2	80	»	»	100
	Carolina.	10	2	260	»	»	»
	Antigua.	10	5	400	»	»	»
	Lot N°. 254	40	5	150	»	»	»
	Lot N°. 254	20	2	300	»	»	»
		1 347	41	1 475	»	»	3 500
Beneden-Saramacca . .	Hamburg en Uitkijk . . .	200	4	500	»	»	»
	Mon Plaisir	428	2	»	»	»	200
	75 in huur uitgegeven perceelen	150	150	13 469	»	»	5725
	7 in eigendom uitgegeven perceelen	169	169	970	»	»	90
		947	325	14 939	»	»	6 015
Nickerie	Bernards Verwachting. . .	20	2	150	»	»	»
	Sophia'srust	4	1.5	83	»	»	40
	De Kinderen	50	1	40	»	»	»
	Bole Content	3	3	300	»	»	»
	Blijde Verwachting . . .	85	8	2 000	»	»	»
	Transporteeren .	162	15.5	2 573	»	»	40

Rijst.	Aard-vruchten.	Arbeiders.					AANMERKINGEN.
		Kleine landbouw.		Immi-granten.	Andere.	Totaal.	
Kilo-grammen.	Kilo-grammen.	Eige-naren.	Pach-ters.				
1 785.5	28 325	13	24	»	»	37	
80	25	»	2	»	»	2	
104	120	»	1	»	»	1	
40	280	»	3	»	»	3	
120	120	»	2	»	»	2	
»	»	»	1	»	»	1	
»	150	»	1	»	»	1	
40	1500	»	75	»	»	75	
»	3 000	1	»	»	5	6	
2 169.5	33 520	14	109	»	5	128	
380	600	3	»	»	»	3	Benevens f 50 houtwaren.
»	120	»	2	»	»	2	» 50 »
200	»	»	»	»	»	»	» 250 »
»	»	5	»	»	»	5	
»	400	2	»	»	»	2	
»	»	»	4	»	»	4	
»	1 200	4	»	»	»	4	
»	»	4	»	»	»	4	
»	»	1	»	»	»	1	
»	»	5	»	»	»	5	
»	»	2	»	»	»	2	
»	450	1	»	»	»	1	
580	2 770	27	6	»	»	33	
»	»	»	4	»	»	4	
1 500	3 000	»	6	»	»	6	
530	1 170	»	»	»	»	»	De bevolking is op den cacaostaat vermeld.
»	95	»	»	»	»	»	
2 030	4 265	»	10	»	»	10	
»	»	1	»	»	»	1	
»	»	2	»	»	2	4	
»	»	1	»	»	2	3	
»	»	2	»	»	»	2	
»	»	1	»	»	2	3	
»	»	7	»	»	6	13	

Districten.	Plantages of gronden.	Uitgestrektheid van de plantage of den grond.	Uitgestrektheid in bebouwing op ultimo December.	Bananen.	Kokosnoten.	Koffie.	Koorn.
		Hectaren.	Hectaren.	Bossen.	Stuks.	Kilogrammen.	Kilogrammen.
	Per transport . .	162	15.5	2 573	»	»	40
Nickerie	Louisa Petronella	6	3	105	»	»	»
	Hopewell	2	2	362	»	»	»
	Patientie	2	1	300	»	»	»
	Goede Verwachting . . .	2	1	60	»	»	»
	Debranche	2	1	75	»	»	»
	Les Beholdin	2	1	73	»	»	»
	Overhoop	8	1	100	»	»	»
	God beschikt	2	2	27	»	»	»
	Albion	1	1	300	»	»	»
	Libanon	6	2	217	»	»	»
	Rose Green	7	7	75	»	»	»
	Good End	10	2.5	57	»	»	»
		212	40	4 324	»	»	40
Coronie	De Hoop	214	15	300	3 000	»	100
	Burnside	506	6	400	35 000	»	800
	Bellevue	214	»	»	3 500	»	»
	Welgelegen	322	»	»	12 500	»	»
		1 256	21	700	54 000	»	900

Rijst.	Aard-vruchten.	Arbeiders.						AANMERKINGEN.
		Kleine landbouw.		Immi-granten.	Andere.	Totaal.		
Kilo-grammen.	Kilo-grammen.	Eige-naren.	Pach-ters.					
»	»	7	»	»	6	13		
»	»	2	»	»	»	2		
»	»	1	»	»	»	1		
»	»	1	»	»	»	1		
»	»	»	2	»	»	2		Benevens f 47,— houtwaren.
»	»	1	»	»	»	1		
»	»	»	1	»	1	2		» 61,— »
»	»	2	»	»	»	2		
»	»	»	2	»	1	3		
»	»	1	»	»	»	1		
»	»	»	»	»	»	»		» 43,— »
»	»	1	»	»	»	1		
»	»	1	»	»	1	2		
»	»	17	5	»	9	31		
»	300	26	»	»	»	26		
»	100	48	»	»	»	48		» 200 liters cocosolie.
»	»	»	»	»	1	1		
»	»	»	61	»	»	61		» 800 » »
»	400	74	61	»	1	136		

RECAPI

Districten.	Plantages of gronden.	Uitgestrektheid van de plantage of den grond.	Uitgestrektheid in bebouwing op ultimo December.	Bananen.	Kokosnoten.	Koffie.	Koorn.
		Hectaren.	Hectaren.	Bossen.	Stuks.	Kilogrammen.	Kilogrammen.
Boven-Cottica	.	158	5	1 028	»	»	400
Perica.	2 »	772	6	150	»	»	150
Boven-Commewijne . .	15 »	8 165	28	1 630	»	25	6 600
Commetewane	3 »	2 257	6	230	»	»	825
Matappica	3 »	482	6	570	»	»	5 500
Beneden-Cottica . . .	1 plantage en 2 gronden.	824	7	950	»	»	1 900
Beneden-Commewijne .	4 »	901	19	2 425	»	»	»
Boven-Suriname . . .	1 » » 19 »	3 548	115	26 371	»	»	13 475
Boven-Para	2 plantages en 22 »	31 208	500	7 295	»	»	10 000
Beneden-Para	1 plantage » 30 »	2 342	126	7 712	»	»	15 682,5
Boven-Saramacca . . .	12 »	1 347	41	1 475	»	»	3 500
Beneden-Saramacca . .	84 »	947	325	14 939	»	»	6 015
Nickerie	17 »	212	40	4 324	»	»	40
Coronie	4 »	1 256	21	700	54 000	»	900
	5 plantages en 219 gronden.	54 419	1 245	69 799	54 000	25	64 987,5

TULATIE.

Rijst.	Aard-vruchten.	Arbeiders.						AANMERKINGEN.
		Kleine landbouw.		Immi-granten.	Andere.	Totaal.		
Kilo-grammen.	Kilo-grammen.	Eige-naren.	Pach-ters.					
»	»	28	»	»	4	32		
»	400	5	4	»	3	12		
»	28 140	7	95	»	26	128		Benevens f 159 houtwaren.
»	»	»	13	»	23	36		» 20 »
»	550	4	14	»	1	19		
»	»	5	21	»	8	34		
»	»	22	44	»	»	66		
480	5 085	65	51	30	34	180		» 950 » en 206 kilogram balata.
3 530	95 050	103	724	»	1	828		» 7 461 »
2 169,5	33 520	14	109	»	5	128		
580	2 770	27	6	»	»	33		» 300 »
2 030	4 265	»	10	»	»	10		
»	»	17	5	»	9	31		» 151 »
»	400	74	61	»	1	136		» 1 000 liters cocosolie.
8 789,5	170 180	371	1 157	30	115	1 673		

[5. 20.]
BIJLAGE O.

RECAPITULATIE op de

PLANTAGES waar geteeld wordt.	Uitgestrektheid in bebouwing op ultimo Dec. 1890.	Suiker.		Melasse.	Rum.	Dram.	Cacao.	Bananen.
		Muscovado.	Vacuum-pan.					
	Hectaren.	Kilogrammen.	Kilogrammen.	Liters.	Liters.	Liters.	Kilogrammen.	Bossen.
Suiker	2 101,79 90,58[1]	1 963 700	6 149 100	1 168 962	529 303	»	7 535	620
Cacao	10 901	»	»	»	2 936	»	2 161 866,75	501 694
Andere producten, niet te gelijk met suiker of cacao	1 245	»	»	»	»	»	»	69 799
Voor de cultures in allodialen eigendom of in huur uitgegeven, gedeeltelijk in bebouwing, doch waarvan nog niet is geoogst	917,4	»	»	»	»	»	»	»
Totaal	15 255,77	1 963 700	6 149 100	1 168 962	532 239	»	2 169 401,75	572 113

NB. Nog werden van de plantages en gronden verkregen: 29 187 liters cocosolie, 151 kilogrammen copra, 7 200 liters lemmetjessap; 16 080 bossen bacoves, 250 kilogrammen tabak, 206 kilogrammen balata en f 10 957,— aan houtwaren.

[1]) Deze 90.58 hectaren zijn met cacao, bananen en koffie beplant.

productiestaten over 1890.

Koffie.	Kokos-noten.	Koorn.	Rijst.	Aard-vruchten.	Katoen.	ARBEIDERS. Kleine landbouw. Eigenaren.	ARBEIDERS. Kleine landbouw. Pachters.	ARBEIDERS. Immi-granten.	ARBEIDERS. Niet-immi-granten.	ARBEIDERS. Totaal.
Kilo-grammen.	Stuks.	Kilo-grammen.	Kilo-grammen.	Kilo-grammen.	Kilo-grammen.					
33	»	»	»	»	»	»	»	2 396	1 895	4 291
7 080	344 038	176 495,6	1 180	53 612	»	1 445	1 803	1 889	2 687	7 824
25	54 000	64 987,5	8 789,5	170 180	»	371	1 157	30	115	1 673
»	»	»	»	»	»	46	178	»	5	229
7 138	398 038	241 483	9 969,5	223 792	»	1 862	3 138	4 315	4 702	14 017

[5. 21.]
BIJLAGE P.

STAAT aantoonende den arbeid die in 1890 door creolen en andere vrije arbeiders

DISTRICTEN.	Aantal plantages.	a. Creolen. b. Andere vrije arbeiders.	Gemiddeld aantal arbeiders:					Gemiddeld aantal taken.			
			Mannen.	Vrouwen.	Jongens.	Meisjes.	Totaal.	Mannen.	Vrouwen.	Jongens.	Meisjes.
Boven-Cottica	1	a.	5	4	»	»	9	900	744	»	»
		b.	7	5	2	1	15	1 065	791	26	157
Matappica.	2	a.	56	76	11	6	149	16 022	14 744	3 601	1 511
		b.	14	3	»	»	17	3 864	528	»	»
Beneden-Cottica.	2	a.	13	12	6	3	34	2 567	1 783	695	515
		b.	21	10	1	»	32	3 639	1 239	15	»
Boven-Suriname	1	a.	4	2	6	»	12	721	488	24	»
		b.	14	4	2	»	20	3 257	709	234	»
Beneden-Suriname	1	a.	16	13	»	»	29	2 902	2 554	»	»
		b.	12	3	»	»	15	2 056	422	»	»
Beneden-Para	10	a.	101	171	4	1	277	25 663	35 940	354	12
		b.	90	30	5	1	126	18 120	5 458	199	13
Beneden-Saramacca	7	a.	27	16	6	»	49	7 560	3 840	1 445	»
		b.	63	17	1	»	81	15 231	3 403	260	»
Nickerie	5	a.	49	46	13	8	116	15 679	11 189	2 628	1 604
		b.	318	86	15	8	427	58 476	18 834	2 454	1 190
Coronie.	2	a.	37	23	3	2	65	5 421	3 523	288	191
		b.	24	2	1	»	27	4 684	919	»	»
Totaal creolen	»	a.	308	363	49	20	740	77 435	74 805	9 035	3 833
» andere vrije arbeiders .	»	b.	563	160	27	10	760	110 392	32 303	3 188	1 360
Te zamen	31		871	523	76	30	1500	187 827	107 108	12 223	5 193

312 351 taken.

verricht en het loon dat door hen verdiend is op plantages waar geen immigranten gevestigd zijn.

Bedrag van het verdiende loon.				Laagste en hoogste loon gedurende eene volle week verdiend.			
Mannen.	Vrouwen.	Jongens.	Meisjes.	Mannen.	Vrouwen.	Jongens.	Meisjes.
f 672,40	f 519,75	»	»	f 1,40— f 4,80	f 0,70— f 5,60	»	»
780,60	488,25	f 18,02	f 58,10	1,40— 5,60	1,05— 4,90	f 0,70— f 2,10	f 0,80— f 2,55
10 033,90	8 786,76	1104,85	453,20	2,40— 6,50	2,40— 6,60	0,25— 3,60	0,90— 1,80
2 541,48	313,10	»	»	2,40— 6,80	2,40— 3,95	»	»
2 172,05	1 072,15	418,64	270,20	3,00— 5,50	1,80— 3,60	1,80— 3,60	1,20— 2,40
2 525,91	739,15	9,74	»	1,80— 4,80	1,80— 3,60	» 0,25	»
678,10	375,00	18,90	»	2,40— 6,00	2,00— 3,20	1,50— 2,40	»
2 537,40	565,70	187,35	»	3,60— 6,40	2,40— 4,80	1,50— 2,40	»
2 211,20	1 824,50	»	»	1,20— 6,00	0,60— 4,20	»	»
1 462,76	304,64	»	»	1,30— 6,20	1,20— 3,60	»	»
23 413,56	20 782,75	212,56	7,25	1,50— 11,40	0,60— 6,25	0,90— 3,00	1,25— 2,10
13 216,26	3 281,05	17,55	8,10	0,60— 11,60	1,20— 9,50	0,60— 2,40	0,40— 1,80
8 434,30	2 281,68	844,22	»	3,60— 12,00	1,50— 4,80	1,20— 3,00	»
9 594,77	2 174,82	156,00	»	2,90— 6,40	2,40— 4,40	1,80— 3,00	»
13 528,93	7 134,68	909,86	498,96	3,00— 9,60	2,40— 6,25	1,25— 3,60	1,15— 3,60
50 238,64	11 876,96	828,16	383,08	3,60— 15,00	2,00— 4,80	1,70— 4,80	1,80— 2,40
4 151,15	1 922,43	133,50	89,00	2,00— 6,00	1,80— 4,00	1,80— 2,00	1,50— 2,00
3 300,95	547,39	4,80	»	2,40— 7,00	1,80— 2,40	1,80— 2,40	»
f 65 295,59	f 44 699,70	f 3 642,53	f 1 318,71	f 1,20— f 12,00	f 0,60— f 6,60	f 0,25— f 3,60	f 0,90— f 3,60
86 199,47	20 291,06	1 221,62	449,28	0,60— 15,00	1,05— 9,50	0,60— 4,80	0,40— 2,55
f 151 495,06	f 64 990,76	f 4 864,15	f 1 767,99				

f 223 117,96.

[5. 22.]

BIJLAGE Q.

STAAT aantoonende den arbeid die in 1890 door creolen en andere vrije arbeiders

DISTRICTEN.	Aantal plantages.	a. Creolen. b. Andere vrije arbeiders.	Gemiddeld aantal arbeiders.					Gemiddeld aantal taken.			
			Mannen.	Vrouwen.	Jongens.	Meisjes.	Totaal.	Mannen.	Vrouwen.	Jongens.	Meisjes.
Perica	2	a.	12	13	3	»	28	2 830	2 068	187	»
		b.	55	18	»	»	73	10 533	2 918	»	»
Boven-Commewijne	1	a.	18	5	1	»	24	4 543	711	5	»
		b.	20	4	1	2	27	3 530	275	97	29
Commetewane	2	a.	27	15	5	2	49	2 129	1 208	375	40
		b.	13	6	1	»	20	1 342	370	44	»
Matappica.	2	a.	8	4	1	»	13	1 940	771	120	»
		b.	72	14	5	1	92	14 784	4 247	1 443	178
Beneden-Cottica	13	a.	131	80	10	6	227	40 722	18 502	811	381
		b.	159	75	18	5	257	39 823	13 610	1 401	482
Beneden-Commewijne	13	a.	210	117	15	8	350	57 877	20 011	830	770
		b.	233	90	20	10	353	49 119	19 734	1 852	1131
Boven-Suriname	5	a.	22	19	5	»	46	4 679	3 774	716	»
		b.	66	14	1	»	81	13 269	2 039	265	»
Beneden-Suriname.	7	a.	123	65	17	6	211	34 430	13 037	1 489	431
		b.	200	70	11	9	290	39 040	9 348	496	255
Boven-Para	4	a.	23	7	4	1	35	4 264	1 168	335	269
		b.	54	11	3	1	69	10 373	1 621	605	273
Beneden-Para	3	a.	33	27	5	»	65	9 374	11 189	877	»
		b.	36	19	2	»	57	7 572	2 981	54	»
Beneden-Saramacca	7	a.	62	35	»	»	97	10 656	5 604	»	»
		b.	45	15	»	»	60	8 775	2 622	»	»
Nickerie	4	a.	40	21	11	4	76	14 315	5 440	1 958	474
		b.	269	94	27	13	403	68 818	14 798	5 594	1735
Totaal creolen.			709	408	77	27	1221	187 759	83 483	7 703	2365
» andere vrije arbeiders.			1222	430	89	41	1782	266 978	74 563	11 851	4083
Te zamen	63		1931	838	166	68	3003	454 737	158 046	19 554	6448
								638 785 taken.			

Bovendien werd nog opgegeven, zonder specificatie van het aantal arbeiders, noch van de door hen verrichte taken, als uitbetaald loon in:

Beneden-Cottica	f 3 517,80
Beneden-Commewijne.	26 092,41
	f 29 610,21

verricht en het loon dat door hen verdiend is op plantages waar immigranten gevestigd zijn.

Bedrag van het verdiende loon.				Laagste en hoogste loon gedurende eene volle week verdiend.			
Mannen.	Vrouwen.	Jongens.	Meisjes.	Mannen.	Vrouwen.	Jongens.	Meisjes.
f 2 685,30	f 1 458,65	f 100,20	»	f 0,80— f 7,20	f 0,30— f 6,15	f 0,20— f 1,80	»
9 005,96	2 011,10	»	»	0,80-- 9,00	0,50— 7,20	»	»
3 542,29	403,40	3,00	»	1,50— 12,60	0,25— 6,40	0,30— 3,00	»
2 808,68	295,59	30,40	f 4,05	0,60— 9,00	0,75— 4,40	0,60— 1,50	f 0,60— f 0,90
1 860,69	751,62	160,49	10,65	0,60— 9,60	0,50— 5,60	0,20— 1,80	»
955,63	219,96	17,80	»	0,60— 6,00	0,30— 5,15	0,30— 2,60	»
1 617,92	409,81	9,65	»	1,20— 9,00	0,90— 3,80	1,55— 2,40	»
12 918,87	1 477,15	343,80	38,30	0,30— 13,60	0,60— 3,95	0,60— 2,90	0,45— 2,05
33 002,33	11 031,06	490,48	217,37	0,50— 20,00	0,30— 6,30	0,30— 5,40	0,25— 3,00
30 147,70	8 228,67	935,18	150,35	0,40— 10,32	0,30 – 7,04	0,20— 4,20	0,10— 3,60
61 117,64	12 536,34	503,78	373,59	0,80— 12,00	0,80— 4,80	0,50— 2,85	0,15— 2,40
36 937,48	11 839,65	1 095,76	476,65	1,50— 18,00	1,20— 4,80	0,15— 2,40	0,15— 1,80
4 093,03	3 180,00	336,70	»	1,30— 12,00	0,70— 6,00	0,50— 3,00	»
10 344,62	1 284,69	92,85	»	1,30— 8,00	0,60— 5,00	1,80— 3,00	»
31 919,63	9 162,89	894,55	258,60	0,80— 25,00	0,60— 10,50	1,05— 4,80	0,90— 4,50
31 170,63	5 334,55	297,72	153,05	0,60— 12,88	0,40— 5,50	0,60— 3,00	0,40— 2,10
4 193,53	618,22	334,01	162,41	0,40— 8,40	1,80— 3,60	1,00— 2,40	1,00— 2,00
8 3[illegible]9,83	1 177,56	355,20	163,42	0,40— 8,40	0,30— 4,50	1,00— 2,40	1,00— 1,50
7 522,69	6 712,35	523,95	»	0,80— 12,50	0,60— 7,80	0,30— 1,80	»
4 927,79	1 773 52	32,50	»	0,80— 7,50	0,60— 5,00	1,00— 2,40	»
8 850,42	3 526,60	»	»	1,75— 10,50	2,05— 5,00	»	»
6 846,62	1 544,73	»	»	2,40— 10,00	1,80— 5,00	»	»
12 686,02	3 285,03	769,45	161,55	1,50— 10,00	0,80— 5,00	0,60— 5,00	0,15— 1,80
55 476,21	8 079,54	2 098,92	622,35	2,10-- 11,00	0,80— 5,00	0,60— 5,00	0,15— 1,80
f 173 091,49	f 53 075,97	f 4 126,26	f 1 184,17	f 0,40— 25,00	f 0,25— 10,50	f 0,20— f 5,40	f 0,15— f 4,50
209 890,02	43 266,71	5 000,13	1 608,17	0,30— 18,00	0,30— 7,20	0,20— 5,00	0,10— 3,60
f 382 981,51	f 96 342,68	f 9 426,29	f 2 792,34				
f 491 542,92							

[5 23.]
BIJLAGE R.

STAAT aantoonende den arbeid in 1890 door immigranten

DISTRICTEN.	Aantal plantages.	Gemiddeld aantal arbeiders.					Gemiddeld aantal taken.			
		Mannen.	Vrouwen.	Jongens.	Meisjes.	Totaal.	Mannen.	Vrouwen.	Jongens.	Meisjes.
Perica	2	65	21	1	»	87	12 803	2 430	150	»
Boven-Commewijne	1	133	45	7	2	187	20 108	4 206	492	91
Commetewane	2	14	3	1	»	18	2 030	314	17	»
Matappica	2	197	50	6	4	257	30 990	5 021	336	221
Beneden-Cottica	13	465	85	2	»	552	95 834	10 061	34	»
Beneden-Commewijne	13	1 061	346	3	»	1 410	173 462	39 562	645	»
Boven-Suriname	5	56	18	»	»	74	8 988	2 183	»	»
Beneden-Suriname	7	366	100	»	»	466	70 533	12 418	»	»
Boven-Para	4	90	30	4	5	129	16 232	4 559	537	580
Beneden-Para	3	54	16	»	»	70	9 761	1 774	»	»
Beneden-Saramacca	8	139	42	2	»	183	23 449	4 955	113	»
Nickerie	4	256	91	14	11	372	57 051	11 487	2 073	1 042
	64	2 896	847	40	22	3 805	521 241	98 970	4 397	1 934

625 542 taken.

[1]) Het minimum-loon is niet opgegeven.

verricht en het door hen verdiende loon.

Bedrag van het verdiende loon.				Laagste en hoogste loon gedurende eene week verdiend.			
Mannen.	Vrouwen.	Jongens.	Meisjes.	Mannen.	Vrouwen.	Jongens.	Meisjes.
f 8 908,93	f 1 643,21	f 84,00	f »	f 0,60— f 8,00	f 0,60— f 3,30	f 1,00— f 1,80	» »
14 408,83	2 439,84	218,48	38,80	0,50— 9,06	0,40— 3,70	0,32— 1,50	f 0,50— f 1,20
1 338,19	191,45	10,27	»	0,30— 5,90	0,15— 3,60	0,37— 0,90	» »
20 251,47	3 243,46	202,04	133,14	0,30— 9,25	0,30— 5,40	0,60— 1,80	0,60— 1,50
67 757,54	6 174,55	21,00	»	0,45— 16,40	0,15— 7,13	0,60— 1,30	» »
122 750,23	24 173,12	397,88	»	0,60— 9,05	0,30— 5,50	0,60— 4,50	» »
5 992,07	1 316,95	»	»	2,10— 6,60	0,60— 3,60	» »	» »
48 795,65	7 108,53	»	»	0,30— 10,78	0,30— 7,50	» »	» »
10 693,48	2 747,00	326,35	349,60	0,40— 8,20	0,30— 5,60	0,80— 2,70	0,90— 2,40
6 925,58	1 051,76	»	»	0,60— 6,20	0,60— 3,90	» »	» »
15 949,38	2 981,62	105,32	»	[1]) — 14,40	[1]) — 9,00	» »	» »
38 842,65	5 446,66	673,00	322,53	1,00— 9,05	0,90— 5,40	0,60— 5,00	0,15— 1,80
f 362 614,05	f 58 518,15	f 2 038,34	f 844,07	f 0,30— f 16,40	f 0,15— f 7,50	f 0,32— f 5,00	f 0,15— 2,40

f 424 014,61

[5. 24.]
BIJLAGE S

STAAT van den veestapel op ultimo December 1890.

DISTRICTEN.	Runderen.	Paarden.	Muilezels.	Ezels.	Schapen.	Geiten.	Varkens.
De stad Paramaribo en hare buitenwijken	1 031	74	29	114	20	45	43
Beneden-Para	557	23	14	31	»	»	9
Beneden-Suriname	249	15	2	1	1	51	94
Beneden-Cottica	256	20	»	1	29	30	83
Beneden-Commewijne	132	12	2	1	12	81	33
Boven-Cottica	43	»	»	»	2	5	21
Perica	16	»	»	»	»	»	2
Matappica	132	2	1	2	15	22	18
Boven-Commewijne	21	»	»	»	»	»	26
Commetewane	27	»	»	»	»	5	»
Boven-Para	172	4	»	6	29	12	553
Boven-Suriname	78	1	»	4	6	18	185
Beneden-Saramacca	60	»	»	1	»	10	»
Coronie	770	63	7	138	231	221	1 137
Nickerie	312	23	13	8	24	96	207
Marowijne	»	»	»	»	»	»	»
Totaal	3 856	237	68	307	369	596	2 411
Meer dan in 1889	»	»	»	6	»	»	246
Minder dan in 1889	170	7	11	»	93	66	»

[5. 25.]

BIJLAGE T.

STAAT van den invoer der kolonie Suriname in 1890.

ARTIKELEN.	NEDERLAND.		GROOT-BRITANNIË.		AMERIKA.	
	Hoeveelheid.	Waarde	Hoeveelheid.	Waarde.	Hoeveelheid.	Waarde.
Aardappelen	3 400^5 H.L.	f 27 204	47 H.L.	f 376	25 H.L.	f 200
Ammunitie:						
Geweren, karabijnen en buksen	162 L.	2 430	16 L.	240	14 L.	210
Afzonderlijke loopen, revolvers, pistolen, kamerbuksen en kamerpistolen	1 stuks.	5	1 stuks.	5	2 stuks.	10
Gedeelten van genoemde wapens	»	125	»	10	»	»
Geweer- en pistoolkogels en hagels	1 175 K.G.	881	2 956 K.G.	2 217	»	»
Patronen voor achterladers	1 500 stuks.	120	3 000 stuks.	240	150 stuks.	12
Idem voor revolvers en kamerbuksen. . . .	10 120 »	506	»	»	200 »	10
Percussiedopjes en slaghoedjes	635 500 »	3 178	151 750 »	759	6 000 »	30
Ledige hulzen.	31 935 »	1 177	200 »	8	200 »	8
Buskruit.	2 039^5 K.G.	8 160	810 K.G.	3 240	»	»
Asphalt	»	222	»	42	»	»
Azijn en azijnzuur	21 086 L.	4 217	47 L.	9	»	»
Ballast	»	»	»	»	»	»
Bier, waaronder maltzextract van alle soorten	229 593 L.	114 797	29 327 L.	14 664	7 652 L.	3 826
Gemberale	388 »	194	»	»	180 »	90
Blik in bladen.	»	892	»	31	»	»
Bijouteriën	»	13 114	»	202	»	»
Blom of meel	182 K.G.	33	254 K.G.	46	1 013 875 K.G.	182 498
Bodems, duigen en hoepels voor vaatwerk .	»	2 020	»	9 121	»	5 510
Boeken.	»	11 139	»	200	»	3
Boter, alsmede oleomargarine en ghee . . .	95 117 »	161 699	206 »	350	13 908 »	11 126
Breeuwwerk	544 »	381	776 »	543	3 574 »	2 502
Bron- en mineraalwater	2 203 fl.	771	»	»	480 fl.	168
Idem	10 256 L.	3 590	»	»	»	»
Brood en beschuit	1 305 K.G.	392	705 »	212	19 657 K.G.	5 897
Dakbedekkingsmaterialen (onbrandbare). . .	»	4 500	»	2 721	»	2 000
Drukinkt	»	64	»	»	»	»
Drukletters.	»	2 236	»	»	»	»
Drukpersen.	»	»	»	»	»	»
Dynamiet, lithofracteur, enz.	»	»	»	»	»	»
Emballage	»	»	»	»	»	»
Ezels, muil- en steen-	»	»	»	»	»	»
Fabriek-, landbouw- en stoomwerktuigen. .	»	169 664	»	29 517	»	13 33[illegible]
Gedistilleerd	235 777 L.	290 851	39 L.	100	»	»
Reukwaters, al of niet uit gedistilleerd bereid.	»	6 212	»	»	»	2 55[illegible]
Aether en chloroform	74 L.	222	2 »	6	»	»
Granen en peulvruchten	110 193 K.G.	33 058	17 086 K.G.	5 126	52 754 K.G.	15 82[illegible]
Groenten (gezouten).	2 175 »	544	»	»	638 »	16[illegible]
Harpuis	2 vaten.	30	2 vaten.	30	»	»
Hout:						
Greenen- en pitch pine deelen en planken .	21 M^3.	798	»	»	416 M^3.	15 80[illegible]
White pine planken en alle andere soorten .	53 »	1 431	»	»	585 »	15 79[illegible]

FRANKRIJK.		DEMERARY.		BARBADOS.		CAYENNE.		MARTINIQUE.		CURAÇAO.		PORTUGAL.		CALCUTTA.		Diverse plaatsen.		TOTAAL.	
Hoeveelheid.	Waarde.	Hoeveelheid.	Waarde.	Hoeveelheid.	Waarde.	Hoeveelheid.	Waarde.	Hoeveelheid.	Waarde.	Hoeveelheid.	Waarde.	Hoeveelheid.	Waarde.	Hoeveelheid.	Waarde.	Hoeveelheid.	Waarde.	Hoeveelheid.	Waarde.
»	»	393^{5} H.L.	f 3 148	17 H.L.	f 136	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	3 56^{5} H.L.	f 2 852	4 239^{5} H.L.	f 33 916
»	»	1 L.	15	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	193 L.	2 895
»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	4 stuks.	20
»	»	»	2	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	137
»	»	755 K.G.	566	100 K.G.	75	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	743 K.G.	557	5 729 K.G.	4 296
»	»	180 stuks.	14	12 stuks.	1	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	4 842 stuks.	387
»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	10 320 »	516
»	»	32 600 stuks.	163	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	825 850 »	4 130
»	»	400 »	16	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	18 300 stuks.	732	51 035 »	2 041
»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	1 K.G.	4	2 850^{5} K.G.	11 404
»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	264
»	»	399 L.	80	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	21 532 L.	4 306
»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»
»	»	13 587 L.	6794	32 L.	16	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	1 398 L.	699	281 589 »	140 796
»	»	944 »	472	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	1 512 »	756
»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	94	»	1 017
»	f 422	»	569	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	970	»	15 277
	»	996 735 KG.	179412	156 777 KG.	28220	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	766 K.G.	138	2 168 589 K.G.	390 347
»	»	»	7674	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	24 325
»	»	»	2069	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	52	»	13 463
»	»	23 109 »	18487	18 067 »	14455	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	150 407 K.G.	206 116
»	»	1 028 »	720	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	5 922 »	4 146
»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	2 683 fl.	939
»	»	739 L.	259	36 L.	13	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	244 L.	85	11 275 L.	3 947
»	»	20 905 K.G.	6272	3 022 K.G.	907	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	25 K.G.	8	45 619 K.G.	13 688
»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	9 221
»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	64
»	»	»	100	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	2 336
»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»
»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»
»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»
»	»	6 stuks.	675	2 stuks.	350	»	»	»	»	8 stuks.	f 1 400	»	»	»	»	»	»	16 stuks.	2 425
»	931	»	8558	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	758	»	222 766
1 291 L.	2 932	811 L.	1442	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	610 L.	1 808	238 528 L.	297 133
»	»	»	380	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	9 142
»	»	5 »	15	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	81 L.	243
»	»	201 213 K.G.	60364	20 310 K.G.	6093	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	3 746 K.G.	1 124	405 302 K.G.	121 591
»	»	38 »	10	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	2 851 »	714
»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	4 vaten.	60
»	»	145 M^{3}.	5510	105 M^{3}.	3990	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	687 M^{3}	26 106
»	»	404 »	10908	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	1 042 »	28 134

ARTIKELEN.	NEDERLAND.		GROOT-BRITANNIË.		AMERIKA.		FRANKRIJK.		DEMERARY.		BARBADOS.		CAYENNE.		MARTINIQUE.	
	Hoeveelheid.	Waarde	Hoeveelheid.	Waarde.	Hoeveelheid.	Waarde.	Hoeveelheid.	Waarde.	Hoeveelheid.	Waarde.	Hoeveelheid.	Waarde.	Hoeveelheid.	Waarde.	Hoeveelheid.	Waarde.
Latten van 7,85 M. en meer	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»
Idem van minder dan 7,85 M.	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»
Al het overige	»	»	»	»	»	»	»	»	»	f 364	»	»	»	»	»	»
Huiden, vellen en leder	21 765 K.G.	f 47 638	213 K.G.	f 639	51 K.G.	f 153	»	»	258 K.G.	661	»	»	»	»	»	»
IJs	»	»	»	»	537 204 »	53 720	»	»	26 409 »	2 641	»	»	»	»	»	»
IJzer	»	6 394	»	232	»	343	»	»	»	714	»	»	»	»	»	»
Instrumenten (mathematische, physische en chirurgische)	»	1 791	»	31	»	6	»	»	»	77	»	»	»	»	»	»
Kaarsen	23 294 »	18 635	6 K.G.	5	2 399 K.G.	1 919	»	»	899 »	719	»	»	»	»	»	»
Kaas	121 861 »	121 861	»	»	50 »	50	»	»	119 »	119	»	»	»	»	»	»
Kalk en cement	2 910 vaten.	17 200	35 vaten.	1 050	»	»	»	»	449 vaten.	4 045	2 971 vaten.	f 14 855	»	»	»	»
	1 772 »	11 366	65 »	520	»	»	»	»	144 »	1 152	»	»	»	»	»	»
Koffie	4 562 K.G.	4 106	»	»	5 »	5	»	»	3 483 K.G.	3 135	»	»	»	»	»	
Kool, houts- en dierlijke	»	»	»	»	»	»	»	»	»	18	»	»	»	»	»	»
Koper	»	1 369	»	»	»	»		»	»	70	»	»	»	»	»	»
Kurk	21 K.G.	63	»	»	»	»	1 K.G.	f 3	»	»	»	»	»	»	»	»
Lood	»	2 481	»	»	»	»	»	»	»	12	»	»	»	»	»	»
Lucifers in pakjes of doosjes van 72 of minder per pakje of doosje	919 $^{25}/_{36}$ gros.	3 218	»	»	»	»	»	»	27 $^{2}/_{3}$ gros.	98	20 gros.	70	»	»	»	»
Idem in pakjes of doosjes van meer dan 72 per pakje of doosje	2 $^{13}/_{48}$ »	9	»	»	5 224 $^{1}/_{2}$ gros.	20 898	»	»	207 $^{1}/_{15}$ »	828	»	»	»	»	»	»
Melasse en keukenstroop	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	432 L.	216	»	»	»	»
Meststoffen	»	11 201	»	266	»	»	»	»	»	38	»	»	»	»	»	»
Naaimachines	»	6 699	»	520	»	175	»	»	»	224	»	»	»	»	»	»
Olie: raap-, olijf-, patent-, lijn-, machine-	129 803 L.	54 543	5 148 L.	3 596	»	»	887 L.	1 552	8 354 L.	5 039	»	»	»	»	»	»
Kerosine olie	246 »	37	2 401 »	360	552 279 L.	82 842	»	»	97 587 »	14 638	5 436 L.	815	»	»	»	»
Haar en welriekende oliën	»	6 331	»	213	»	583	»	42	»	435	»	»	»	»	»	»
Opium (ganje en bhang)	4 ^{469} K.G.	122	»	»	»	»	»	»	796 K.G.	26 533	»	»	»	»	»	»
Patates en andere vruchten	597 »	90	»	»	880 K.G.	132	»	»	152 »	23	»	»	»	»	»	»
Paarden en veulens	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	3 K.G.	750	»	»	»	»
Pik en teer	114 vaten.	1 710	7 vaten.	105	80 vaten.	1 200	»	»	119 vaten.	1 785	»	»	»	»	»	»
Planten (levende)	»	240	»	»	»	20	»	»	»	55	»	»	»	»	»	»
Pinda	»	»	»	»	»	»	»	»	130 K.G.	26	»	»	»	»	»	»
Reuzel	687 K.G.	344	91 K.G.	46	»	»	»	»	217 »	109	477 K.G.	239	»	»	»	»
Rietponten	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»
Rijst	1 932 687 K.G.	309 230	145 495 K.G.	23 279	»	»	»	»	222 156 »	35 545	4 258 »	681	»	»	»	»
Schepen, schuiten en vaartuigen	»	100	»	»	»	»	»	»	»	60	»	»	»	»	»	»
Schilderijen	»	312	»	»	»	»	»	»	»	25	»	»	»	»	»	»
Sigaren	9 247 »	64 729	6 K.G.	42	2 K.G.	14	»	»	70 »	490	35 »	245	»	»	»	»
Smeer	3 188 »	1 913	1 320 »	792	600 »	360	»	»	1 138 »	683	»	»	»	»	»	»
Snuif	58 »	174	»	»	»	»	»	»	1 »	3	»	»	»	»	»	»
Speelkaarten	172 spellen.	86	»	»	»	»	»	»	12 spellen.	6	»	»	»	»	»	»
Idem	»	1 171	»	»	»	»	»	»	»	10	»	»	»	»	»	»
Spek: gezouten	40 K.G.	24	»	»	292 775 K.G.	175 665	»	»	107 268 K.G.	64 361	37 867 K.G.	22 720	»	»	»	»
» gerookt	730 »	876	»	»	26 »	31	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»

CURAÇAO.		PORTUGAL.		CALCUTTA.		Diverse plaatsen.		TOTAAL.	
Hoeveelheid.	Waarde.	Hoeveelheid.	Waarde.	Hoeveelheid.	Waarde.	Hoeveelheid.	Waarde.	Hoeveelheid.	Waarde.
»	»	»	»	»	»	»	»	»	»
»	»	»	»	»	»	»	»	»	»
»	»	»	»	»	»	»	f 230	»	f 594
»	»	»	»	»	»	»	»	22 287 K.G.	49 091
»	»	»	»	»	»	»	»	563 613 »	56 361
»	»	»	»		»	»	»	»	7 683
»	»	»	»	»	»	»	»	»	1 905
»	»	»	»	»	»	604 K.G.	»	27 202 »	21 761
»	»	»	»	»	»	197 »	197	122 227 »	122 227
»	»	»	»	»	»	»	»	6 365 vaten.	37 150
14 025 K.G.	f 12 623	»	»	»	»	»	»	1 981 »	13 038
»	»	»	»	»	»	1 538 »	1 384	23 613 K.G.	21 253
»	»	»	»	»	»	»	»	»	18
»	»	»	»	»	»	»	»	»	1 439
»	»	»	»	»	»	»	»	22 »	66
»	»	»	»	»	»	»	»	»	2 493
»	»	»	»	»	»	»	»	967 $^{13}/_{36}$ gros.	3 386
»	»	»	»	»	»	»	»	5 433 $^{67}/_{80}$ »	21 735
»	»	»	»	»	»	»	»	432 L.	216
»	»	»	»	»	»	»	»	»	11 505
»	»	»	»	»	»	»	»	»	7 618
»	»	»	»	»	»	53 L.	93	144 245 L.	64 823
»	»	»	»	»	»	360 »	54	658 309 »	98 746
»	»	»	»	»	»	»	14	»	7 618
»	»	»	»	»	»	»	»	799^{496} K.G.	26 655
»	»	»	»	»	»	»	»	1 629 »	245
»	»	»	»	»	»	»	»	3 stuks.	750
»	»	»	»	»	»	»	»	320 vaten.	4 800
»	»	»	»	»	»	»	»	»	315
1 052 K.G.	210	»	»	»	»	»	»	1 182 K.G.	236
»	»	»	»	»	»	270 K.G.	135	1 742 »	873
»	»	»	»	»	»	»	»	»	»
»	»	»	»	»	»	9 190 »	1 470	2 313 786 »	370 205
»	»	»	»	»	»	»	»	»	160
9 K.G.	63	»	»	»	»	»	»	»	337
»	»	»	»	»	»	1 »	7	9 370 »	65 590
»	»	»	»	»	»	»	»	6 246 »	3 748
»	»	»	»	»	»	»	»	59 »	177
»	»	»	»	»	»	»	»	184 spellen.	92
»	»	»	»	»	»	»	»	»	1 181
»	»	»	»	»	»	1 578 »	947	439 528 K.G.	263 717
»	»	»	»	»	»	»	»	756 »	907

ARTIKELEN.	NEDERLAND.		GROOT-BRITANNIË.		AMERIKA.	
	Hoeveelheid.	Waarde.	Hoeveelheid.	Waarde.	Hoeveelheid.	Waarde.
Spek, koppen	»	»	»	»	1 702 K.G.	f 511
Spijkers en nagels	79 162 K.G.	f 19 791	3 510 K.G.	f 878	513 »	128
Steen, gebakken	461 044 st.	23 652	19 500 stuks.	1 950	»	»
Idem voor straatbedekking	»	335	»	»	»	»
Steenkolen	912 000 K.G.	18 240	4 587 376 K.G.	91 748	65 000 »	1 300
Suiker	88 162 »	30 857	205 »	72	3 »	1
Tabak in bladen	42 »	50	»	»	49 863 »	59 836
Idem, gekorven	5 970 »	14 925	86 »	215	6 »	15
Terpentijn	1 683 L.	1 683	207 L.	207	18 L.	18
Thee	5 156 K.G.	15 468	95 K.G.	285	»	»
Tin	»	»	»	91	»	»
Touwwerk	21 644 K.G.	19 480	1 066 K.G.	959	1 K.G.	1
Uien	7 879 »	1 970	»	»	»	»
Uitmonsteringen	»	946	»	»	»	»
Vee	»	120	»	»	»	»
Verfwaren	120 600 KG.	42 210	5 479 K.G.	1 917	18 K.G.	6
Vernissen	600 L.	1 200	89 L.	178	4 »	8
Visch, gezouten	1 129 K.G.	226	78 K.G.	16	722 391 »	144 478
Zalm, in pekel	»	»	»	»	2 190 »	1 314
Gedroogde, leng en stokvisch	3 268 »	3 268	»	»	9 342 »	9 342
Vleesch, gezouten	3 106 »	1 242	52 »	21	237 939 »	95 176
» gerookt	707 »	1 768	»	»	15 »	38
Hammen en shoulders uit Europa	6 561 »	10 498	396 »	634	»	»
Idem uit Amerika	»	»	»	»	104 232 »	83 386
Worst, rolpens en saucijzen	420 »	525	»	»	»	»
Vruchten, versche en gedroogde	355 »	178	»	»	10 »	5
Vuurwerken	»	22	»	»	»	»
Wijn, waaronder vermouth, gemberwijn, enz.	65 612 L.	76 071	8 371 L.	17 956	»	»
Zaad	»	343	»	»	»	15
Zakken	»	16 560	»	6 386	»	»
Zeep, harde, ruwe	65 868 KG.	19 760	36 355 K.G.	10 907	1 054 »	316
Idem, geparfumeerde	1 405 »	2 810	279 »	558	6 »	12
Zink in bladen	»	2 249	»	»	»	»
Zout, ruw	5 »	1	»	»	»	»
Zout, geraffineerd	1 031 »	258	692 »	173	»	»
Alle andere dan de genoemde waren, goederen en koopmanschappen	»	924 069	»	193 882	»	34 577
Totalen.		f 2 813 795		f 430 744		f 1 046 176

FRANKRIJK.		DEMERARY.		BARBADOS.		CAYENNE.		MARTINIQUE.		CURAÇAO.		PORTUGAL.		CALCUTTA.		Diverse plaatsen.		TOTAAL.	
Hoeveelheid.	Waarde.	Hoeveelheid.	Waarde.	Hoeveelheid.	Waarde.	Hoeveelheid.	Waarde.	Hoeveelheid.	Waarde.	Hoeveelheid.	Waarde.	Hoeveelheid.	Waarde.	Hoeveelheid.	Waarde	Hoeveelheid.	Waarde.	Hoeveelheid.	Waarde.
»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	1 702 K.G.	f 511
»	»	3 665 K.G.	f 916	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	190 K.G.	48	87 040 »	21 761
»	»	41 250 stuks.	1 606	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	1 000 st.	35	522 794 stuks	27 243
»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	335
»	»	81 000 K.G.	1 620	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	5 645 376 K.G.	112 908
20 K.G.	f 7	62 »	22	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	158 K.G.	55	88 610 »	31 014
»	»	686 »	823	495 K.G.	f 594	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	10 »	12	51 096 »	61 315
»	»	7 »	18	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	64 »	160	6 133 »	15 333
»	»	7 L.	7	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	1 915 L.	1 915
»	»	1 352 K.G.	4 056	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	1 »	3	6 604 »	19 812
»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	91
»	»	438 »	394	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	278 »	250	23 427 »	21 084
»	»	70 844 »	17 711	2 773 K.G.	693	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	13 469 »	3 367	94 965 »	23 741
»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	946
»	»	»	5 350	»	42 466	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	11 040	»	58 976
»	»	2 610 »	914	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	25 »	9	128 732 »	45 056
»	»	23 L.	46	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	716 L.	1 432
»	»	236 079 K.G.	47 216	48 655 K.G.	9 731	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	3906 »	781	1 012 238 K.G.	202 448
»	»	3 121 »	1 873	2 040 »	1 224	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	7 351 »	4 411
»	»	1 289 »	1 289	238 »	238	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	14 137 »	14 137
»	»	88 011 »	35 204	31 154 »	12 462	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	504 »	202	360 766 »	144 307
»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	722 »	1 806
»	»	152 »	243	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	7 109 »	11 375
»	»	1 296 »	1 037	4 320 »	3 456	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	109 848 »	87 879
»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	420 »	525
»	»	190 »	95	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	555 »	278
»	»	»	1 185	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	1 207
6 581 L.	7 585	15 436 L.	12 704	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	6 291 L.	5 470	102 291 L.	119 786
»	»	»	29	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	387
»	»	»	2 003	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	24 949
»	»	23 117 K.G.	6 935	10 500 K.G.	3 150	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	80 K.G.	24	136 974 K.G.	41 092
»	»	119 »	238	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	1 809 »	3 618
»	»	»	62	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	2 311
»	»	9 010 »	451	125 »	6	»	»	»	»	217 210 K.G.	f 10 861	»	»	»	»	»	»	226 350 »	11 319
»	»	2 372 »	593	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	4 095 »	1 024
»	3 280	»	181 344	»	8 631	»	»	»	»	»	3 344	»	»	»	»	»	11 031		1 360 158
	f 16 754		f 805 419		f 177 487		»		»		28 501		»		»		f 47 382		f 5 366 258

[5. 26.]
BIJLAGE U.

STAAT van den uitvoer der kolonie Suriname in 1890.

PRODUCTEN.	NEDERLAND.		GROOT-BRITANNIË.		AMERIKA.		DEMERARY.		B
	Hoeveelheid.	Waarde.	Hoeveelheid.	Waarde.	Hoeveelheid.	Waarde.	Hoeveelheid.	Waarde.	Hoev
Arrowroot.	123 K.G.	f 123	»	»	»	»	6 K.G.	f 6	»
Awarapitten	»	»	»	»	»	»	»	»	»
Bananen	27 bossen.	13	»	»	»	»	4 406 bossen	2 203	40 b
Bijlhouvet.	»	»	»	»	»	»	»	»	»
Balata of bolletriemelk .	357 K.G.	446	59 KG.	f 74	218 K.G.	f 272	75 323^{5} K.G.	94 154	196
Cacao	376 782 »	226 069	91 498 »	54 899	1 629 834 »	977 900	67 345 »	40 407	3 50
Confituren	304 »	608	»	»	12 »	24	13 »	26	»
Gomma	3 »	1	»	»	»	»	112 »	28	»
Goud	852 642^{5} gram	1 168 120	71 652^{5} gram	98 164	20 598^{5} gram	28 220	396$^{7}/_{10}$ gram	543	»
Hout O of □	1 085 M³.	27 125	4 M³.	100	»	»	40 M³.	1 000	8
Idem, planken van 1½ cM. en daar beneden. . .	»	»	»	»	»	»	»	»	»
Idem, planken van meer dan 1½ cM. tot 2½ cM.	»	»	»	»	»	»	»	»	»
Id., planken boven 2½ cM.	»	»	»	»	»	»	»	»	»
Idem, letter-.	9 598 K.G.	1 536	1 680 K.G.	269	1 690 K.G.	270	»	»	8 9
Idem, brand-	»	»	»	»	»	»	»	»	»
Huiden.	14 891 »	4 467	»	»	1 165 »	349	604 K.G.	181	»
Katoen, schoone . . .	»	»	»	»	»	»	»	»	»
Idem, vuile	»	»	»	»	»	»	»	»	»
Idem, pitten.	»	»	»	»	»	»	»	»	»
Koffie, heele.	208 »	208	»	»	»	»	6 »	6	»
Idem, gebroken. . . .	»	»	»	»	»	»	»	»	»
Kokosnoten	1 058 stuks	32	»	»	5 H.L.	»	»	»	»
Koorn, gepeld in vat. .	»	»	»	»	»	»	»	»	»
Idem, ongepeld. . . .	»	»	»	»	»	»	»	»	»
Kwassiehout	»	»	»	»	»	»	»	»	»
Lemmetjes	»	»	»	»	»	»	»	»	»
Idem, gezouten. . . .	53 H.L.	265	»	»	138 H.L.	690	»	»	»
Lemmetjes- of limoensap.	»	»	»	»	»	»	»	»	»

	BARBADOS.		FRANKRIJK.		CAYENNE.		CURAÇAO.		Diverse plaatsen.		TOTAAL.	
rde.	Hoeveelheid	Waarde.	Hoeveelheid.	Waarde.	Hoeveelheid.	Waarde.	Hoevoelheid.	Waarde.	Hoeveelheid.	Waarde.	Hoeveelheid.	Waarde.
6	»	»	»	»	»	»	6 K.G.	f 6	»	»	135 K.G.	f 135
	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»
203	40 bossen	f 20	»	»	6 bossen	f 3	»	»	»	»	4 479 bossen.	2 239
	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»
154	196 K.G.	245	173 K.G	f 216	»	»	»	»	»	»	76 326^{5} K.G.	95 407
407	3 506 »	2 104	11 197 »	6 718	»	»	30 »	18	1 155 K.G.	f 693	2 181 347 »	1 308 808
26	»	»	»	»	»	»	»	»	12 »	24	341 »	682
28	»	»	»	»	300 K.G.	75	481 »	120	»	»	896 »	224
543	»	»	6 000 gram	8 220	»	»	»	»	732^{5} gram	1004	952 022$^{7}/_{10}$ gram	1 304 271
000	81 M^{3}.	2 025	30 M^{3}.	750	»	»	46 M^{3}.	1150	»	»	1 286 M^{3}.	32 150
	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»
	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»
	»	»	»	»	»	»	»	»		»	»	»
	8 960 »	1 434	560 K.G.	90	»	»	2 295 K.G.	367	»	»	24 783 K.G.	3 966
	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»
181	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	16 660 »	4 997
	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»
	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»
	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»
6	»	»	»	»	»	»	»	»	2 K.G.	2	216 »	216
	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»
	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	1 063 stuks	32
	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»
	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»
	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»
	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»
	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	191 H.L.	955
	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»

PRODUCTEN.	NEDERLAND.		GROOT-BRITANNIË.		AMERIKA.		DEMERARY.		BAR
	Hoeveelheid.	Waarde.	Hoeveelheid.	Waarde.	Hoeveelheid.	Waarde.	Hoeveelheid.	Waarde.	Hoeveelh
Melasse (muscovado) . .	87 829 L.	f 5 270	»	»	173 558 L.	f 10 413	266 290 L.	f 15 977	»
Id. (vacuumpan) . .	»	»	»	»	290 104 »	8 703	116 225 »	3 487	»
Oranjeschillen	»	»	»	»	»	»	»	»	»
Patattes	»	»	»	»	»	»	»	»	»
Pindas	»	»	»	»	»	»	»	»	»
Rijst en rijstmeel . . .	76 K.G.	19	»	»	»	»	3 KG.	1	»
Id. (ongepeld . . .	»	»	»	»	»	»	»	»	»
Roucou	»	»	»	»	»	»	»	»	»
Rum en dram 50 °/₀ . .	21 078 L.	2 951	373 044 L.	f 52 226	»	»	87 901 L.	12 306	»
Rundvee	»	»	»	»	»	»	»	»	»
Schapen	»	»	»	»	»	»	»	»	»
Suiker (muscovado) . .	609 777 K.G.	79 271	12 000 K.G.	1 560	496 114 K.G.	64 495	294 275 K.G.	38 256	»
Idem (vacuumpan . . .	»	»	»	»	»	»	»	»	»
Idem (d°) 1ste product .	9 000 »	2 070	3 405 956 »	783 370	1 557 900 »	358 317	19 691 »	4 529	»
Idem (gewone d°) naproduct	83 342 »	8 334	172 642 »	17 264	326 245 »	32 624	4 255 »	425	»
Tamarinden in stroop. .	»	»	»	»	»	»	»	»	»
Toncaboonen.	171 »	171	»	»	50 »	50	»	»	»
Varkens	»	»	»	»	»	»	»	»	»
Vischlijm	»	»	380 »	570	»	»	112 »	168	»
Diverse ongenoemde artikelen	»	4 999	»	1 952	»	74	»	1 449	»
Totaal.		f 1 532 098		f 1 010 448		f 1 482 401		f 215 152	

	BARBADOS.		FRANKRIJK.		CAYENNE.		CURAÇAO.		Diverse plaatsen.		TOTAAL.	
e.	Hoeveelheid.	Waarde.	Hoeveelheid.	Waarde.	Hoeveelheid.	Waarde.	Hoeveelheid.	Waarde.	Hoeveelheid.	Waarde.	Hoeveelheid.	Waarde.
77	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	527 677 L.	f 31 660
87	»	»	»	»	»	»	»	»	177 260 L.	f 5 318	583 589 »	17 508
	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»
	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»
	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»
1	»	»	»	»	»	»	»	»	2 K.G.	»	81 K.G.	20
	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»
	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»
06	»	»	»	»	»	»	6 826 L.	f 956	»	»	488 846 L.	68 439
	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»
	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»
256	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	1 412 166 K.G.	183 582
	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»
29	»	»	»	»	1 500 K.G.	f 345	»	»	»	»	4 994 047 »	1 148 631
25	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	586 474 »	58 647
	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»
	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	221 »	221
	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»
68	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	492 »	738
49	»	»	»	603	»	»	»	43	»	44	»	9 164
52		f 5 828		f 16 597		f 423		f 2660		f 7085		f 4 272 692

[5. 27.]
BIJLAGE V.

STATEN aantoonende de geheven rechten op de scheepvaart in 1890 en de prijzen van producten waarop bij den uitvoer 5 pct. rechten geheven zijn.

Geheven rechten op de scheepvaart in 1890.

Invoerrechten	[1]) f	719 543.83[5]
Uitvoerrechten	[2])	110 275,27
Baak-, los- en laadgelden		8 528,00
Weeg-, rooi- en bergloonen en entrepotrechten en retributie voor balata		11 439,19
	f	849 786,29[5]

1) Tusschen het bedrag volgens dezen staat ontvangen aan invoerrechten ad . . . f 719 543,83[5]
en de ontvangst volgens den staat van den invoer ad . . . 719 427,47[5]

bestaat een verschil van . . . 116,36

welk verschil nog moet worden verhoogd wegens restitutie op patroonhulzen (oud tarief) omdat de onvoldoende invoer den aftrek van dien post niet toeliet met . . . 25,00

Zoodat het eigenlijk verschil tusschen beide staten is . . . 141,36

dat verschil ontstaat door:

1º. Storting door den controleur der belastingen voor onbekende goederen van onbekende eigenaren ad . . . f 21,69

2º. Heffing van een minimum recht van f 0,25, terwijl volgens de ingevoerde hoeveelheid of waarde minder verschuldigd zou zijn geweest . . . P. M.

3º. Het reduceeren van onderdeelen van een kilogram, enz. tot geheelen bij de berekening van het recht . . . P. M.

2) Tusschen het bedrag volgens dezen staat ontvangen aan uitvoerrechten ad . . . f 110 275,27
en de ontvangst volgens den staat van den uitvoer ad . . . 110 268,55

bestaat een verschil van . . . f 6,72

dat verschil ontstaat als boven sub 2º en 3º omschreven . . . P. M.

Tarief van invoer.

Zie de verordening van 10 Mei 1887 (*Gouvernementsblad* n° 25) gewijzigd bij die van 11 September 1889 (*Gouvernementsblad* 1890 n°. 1.)

Prijzen van producten.

Zie artikel 16 der verordening van 10 Mei 1887 (*Gouvernementsblad* n°. 25) gewijzigd bij die van 11 September 1889 (*Gouvernementsblad* 1890 n°. 1.)

ARTIKELEN.	Maatstaf.	Prijs.
Arrowroot	Kilogram.	f 1,00
Balata	»	1,25
Bananen	Bos.	0,50
Cacao	Kilogram.	0,60
Confituren	»	2,00
Gomma	»	0,25
Goud	Gram.	1,37
Hout, □ of O	M³.	25,00
» , brand	Stère.	3,00
» , letter	Kilogram.	0,16
Huiden	»	0,30
Katoen	»	0,30
Koffie	»	1,00
Kokosnoten	Stuk.	0,03
Lemmetjes	H.L.	5,00
Likka of stroop	L.	0,12
Limoensap	H.L.	20,00
Melasse, muscovado	L.	0,06
» vacuumpan	»	0,03
Rum en dram van 50% Z. A.	»	0,14
Rijst	Kilogram.	0,25
Suiker, muscovado	»	0,13
» vacuumpan, 1ste produkt	»	0,18
» » naprodukt	»	0,10
Toncaboonen	»	1,00
Vischlijm	»	1,50

[5 28.]
BIJLAGE W.

STAAT van de ter landswaag gewogen en gemeten producten in 1890.

PRODUCTEN.	PARAMARIBO.	NICKERIE.	TOTAAL.
	Hoeveelheid.	Hoeveelheid.	
Balata	397 K.G.	75 195 K.G.	75 592 K.G.
Cacao	2 179 066 »	68 343 »	2 247 409 »
Goud	987 218^{5} Gram.	»	987 218^{5} Gram.
Koffie	1 667^{5} K.G.	»	1 667^{5} K.G.
Letterhout	23 473 »	»	23 473 »
Melasse	386 803 L.	»	386 803 L.
Suiker	391 388 K.G.	»	391 388 K.G.
Tabak	147 »	»	147 »

[5. 29.]
BIJLAGE X.

STAAT aantoonende de scheepvaartbeweging in 1890.

AANGEKOMEN SCHEPEN.

LANDEN of PLAATSEN van HERKOMST.	Stoomschepen.				Zeilschepen.				Totaal.	
	Met lading.		Met ballast.		Met lading.		Met ballast.			
	Aantal.	Tonnen van 2.83 M³.	Aantal.	Tonnen van 2.83 M³.	Aantal.	Tonnen van 2.83 M³.	Aantal.	Tonnen van 2.83 M³.	Aantal.	Tonnen van 2.83 M³.
Nederland	17	[1]) 18 873	»	»	10	2 452	»	»	27	21 325
Groot-Britannië	»	»	»	»	14	3 694	1	1 048	15	4 742
London, via Britsch-Guyana, enz.	12	[2]) 10 478	»	»	»	»	»	»	12	10 478
Noord-Amerika	»	»	»	»	14	4 526	»	»	14	4 526
New-York, via Curaçao, enz. .	15	[3]) 16 544	»	»	»	»	»	»	15	16 544
Martinique, via Demerary, enz.	12	[4]) 7 797	»	»	»	»	»	»	12	7 797
Barbados.	»	»	»	»	20	1 461	»	»	20	1 461
Demerary	»	»	»	»	89	3 084	1	60	90	3 144
Calcutta	»	»	»	»	2	[6]) 3 219	»	»	2	3 219
St. John (Nieuw-Brunswijk). .	»	»	»	»	1	194	»	»	1	194
Georgetown (Zuid-Carolina) . .	»	»	»	»	1	222	»	»	1	222
Martinique	»	»	»	»	»	»	1	165	1	165
Cayenne	»	»	12	7 698	1	[5]) 125	»	»	13	7 823
St. Laurent.	»	»	»	»	»	»	2	54	2	54
Curaçao	»	»	»	»	1	52	»	»	1	52
Lissabon	»	»	»	»	1	143	»	»	1	143
Berbice	1	177	»	»	»	»	1	3	2	180
	57	53 869	12	7 698	154	19 172	6	1 330	229	82 069

[1]) Ruimte door de geloste goederen ingenomen: 10 186 ton.
[2]) » » » » » » 868 »
[3]) » » » » » » 1 781 »
[4]) » » » » » » 62 »
[5]) » » » » » » 75 »
[6]) Met immigranten.

VAN DE AANGEKOMEN SCHEPEN BEHOORDEN TEHUIS IN:

LANDEN.	Stoomschepen.				Zeilschepen.				Totaal.	
	Direct uit Nederland.		Van vreemde havens.		Direct uit Nederland.		Van vreemde havens.			
	Aantal.	Tonnen van 2.83 M³.	Aantal.	Tonnen van 2.83 M³.	Aantal.	Tonnen van 2.83 M³.	Aantal.	Tonnen van 2.83 M³.	Aantal.	Tonnen van 2.83 M³.
Nederland	17	18 873	15	16 544	7	1 566	10	486	49	37 469
Groot-Britannië	»	»	13	10 655	»	»	114	9 900	127	20 555
Frankrijk	»	»	24	15 495	»	»	1	165	25	15 660
Noord-Amerika	»	»	»	»	»	»	14	4 454	14	4 454
Duitschland	»	»	»	»	1	415	»	»	1	415
Denemarken	»	»	»	»	2	471	1	195	3	666
Noorwegen	»	»	»	»	»	»	8	2 474	8	2 474
Zweden	»	»	»	»	»	»	1	233	1	233
Portugal	»	»	»	»	»	»	1	143	1	143
	17	18 873	52	42 694	10	2 452	150	18 150	229	82 069

VERTROKKEN SCHEPEN.

LANDEN of PLAATSEN van BESTEMMING.	Stoomschepen.				Zeilschepen.				Totaal.	
	Met lading.		Met ballast.		Met lading.		Met ballast.			
	Aantal.	Tonnen van 2.83 M³.	Aantal.	Tonnen van 2.83 M³.	Aantal.	Tonnen van 2.83 M³.	Aantal.	Tonnen van 2.83 M³.	Aantal.	Tonnen van 2.83 M³.
Nederland	15	[1]) 16 544	»	»	3	627	»	»	18	17 171
Groot-Britannië	»	»	»	»	9	2 028	1	1 606	10	3 634
London, via Britsch Guyana, enz.	4	[2]) 3 442	6	5 398	»	»	»	»	10	8 840
Noord-Amerika	»	»	»	»	12	[4]) 4 091	»	»	12	4 091
New-York, via Curaçao, enz.	17	[3]) 18 873	»	»	»	»	»	»	17	18 873
Martinique, via Demerary	»	»	12	7 698	»	»	»	»	12	7 698
Barbados	»	»	»	»	8	[5]) 698	11	1 031	19	1 729
Demerary	»	»	1	177	72	[7]) 2 161	28	2 927	101	5 265
St. Thomas	»	»	»	»	»	»	3	1 037	3	1 037
Honduras	»	»	1	807	»	»	2	674	3	1 481
Caijenne	1	[6]) 696	11	7 101	»	»	»	»	12	7 797
Calcutta	»	»	»	»	1	[8]) 1 048	»	»	1	1 048
St. Kitts	»	»	»	»	»	»	1	124	1	124
Martinique	»	»	»	»	1	165	»	»	1	165
Haïti	»	»	»	»	»	»	1	293	1	293
Trinidad	»	»	1	831	»	»	1	143	2	974
Laguna de Terminos	»	»	»	»	»	»	1	260	1	260
Cuba	»	»	»	»	»	»	1	216	1	216
Berbice	»	»	»	»	»	»	1	3	1	3
	37	39 555	32	22 012	106	10 818	51	8 314	226	80 699

[1]) Ruimte door de geladen goederen ingenomen: 1 890 ton.
[2]) » » » » » » 446 »
[3]) » » » » » » 1 174 »
[4]) » » » » » » 4 004 »
[5]) » » » » » » 615 »
[6]) » » » » » » 13 »
[7]) » » » » » » 1 376 »
[8]) Met immigranten.

VAN DE VERTROKKEN SCHEPEN BEHOORDEN TEHUIS IN:

LANDEN.	Stoomschepen.				Zeilschepen.				Totaal.	
	Direct naar Nederland.		Naar vreemde plaatsen.		Direct naar Nederland.		Naar vreemde plaatsen.			
	Aantal.	Tonnen van 2.83 M³.	Aantal.	Tonnen van 2.83 M³.	Aantal.	Tonnen van 2.83 M³.	Aantal.	Tonnen van 2.83 M³.	Aantal.	Tonnen van 2.83 M³.
Nederland	15	16 544	17	18 873	2	393	12	995	46	36 805
Groot-Britannië	»	»	13	10 655	»	»	116	9 955	129	20 610
Frankrijk	»	»	24	15 495	»	»	1	165	25	15 660
Noord-Amerika	»	»	»	»	»	»	12	3 920	12	3 920
Duitschland.	»	»	»	»	»	»	2	622	2	622
Denemarken	»	»	»	»	1	234	2	453	3	687
Noorwegen	»	»	»	»	»	»	6	1 786	6	1 786
Zweden	»	»	»	»	»	»	2	466	2	466
Portugal.	»	»	»	»	»	»	1	143	1	143
	15	16 544	54	45 023	3	627	154	18 505	226	80 699

[**5.** 30.]

BIJLAGE **IJ.**

STAAT van den in- en uitvoer van

ARTIKELEN.	Aanvoer in het entrepot uit:				
	Nederland.	Groot-Britannië.	Noord-Amerika.	Andere vreemde plaatsen.	TOTAAL.
	Hoeveelheid.	Hoeveelheid.	Hoeveelheid.	Hoeveelheid.	Hoeveelheid.
Aardewerk	2 kisten	»	»	»	2 kisten
Ammonia	1 kist	»	»	»	1 kist
Arrowroot	»	»	»	8 blikken	8 blikken
Azijn	37 vaten	»	»	»	37 vaten
Bedden	»	»	»	1 stuk	1 stuk
Beschuit	»	»	»	1 kist	1 kist
Bezems	»	»	»	2 pakken	2 pakken
Bier	56 vaten	»	»	»	56 vaten
	68 kisten	75 kisten	»	2 kisten	145 kisten
	39 manden	»	»	»	39 manden
Bier (porter)	4 vaten	11 vaten	»	3 vaten	18 vaten
	13 »	»	»	»	13 »
Blikwerk	3 kisten	»	»	»	3 kisten
	»	40 bundels	»	1 bundel	41 bundels
Blom	»	»	»	76 vaten	76 vaten
Boter	»	»	»	23 vaatjes	23 vaatjes
Byouteriën	»	»	»	1 trommel	1 trommel
Castorolie	»	»	»	1 kist	1 kist
Chemicaliën	»	»	»	3 vaten	3 vaten
Choora	»	»	»	28 balen	28 balen
Comijnzaad	»	»	»	2 blikken	2 blikken
Currizaad	»	»	»	1 blik	1 blik
Diversen	31 kisten	4 kisten	»	»	35 kisten
	1 pakje	»	»	33 pakken	34 pakken
	»	2 balen	»	»	2 balen
	»	1 vat	»	»	1 vat
	»	306 M³	»	»	306 M³
	»	»	»	1 koffer	1 koffer
	»	»	»	19 colli	19 colli
Dhol	»	»	»	22 balen	22 balen
Eetwaren	»	»	22 kisten	1 kist	23 kisten
	»	»	1 vat	»	1 vat
	»	»	»	10 zakken	10 zakken
Essences	»	»	»	1 kist	1 kist
Floridawater	7 kistjes	»	35 kistjes	»	42 kistjes
Garen en band	»	2 kisten	»	»	2 kisten
Gedistilleerd	»	»	»	»	»
Absinth	»	»	»	1 kist	1 kist
Brandewijn	1 462 groene kelders	»	»	»	1 462 groene kelders
Cognac	1 337 kisten	»	»	»	1 337 kisten
	31 vaatjes	»	»	»	31 vaatjes
Diversen	2 kisten	»	»	»	2 kisten
	3 vaten	»	»	»	3 vaten

het entrepot te Paramaribo in 1890.

Doorvoer uit het entrepot naar:					*AANMERKINGEN.*
Nederland.	Groot-Britannië.	Noord-Amerika.	Andere vreemde plaatsen.	TOTAAL.	
Hoeveelheid.	Hoeveelheid.	Hoeveelheid.	Hoeveelheid.	Hoeveelheid.	
»	»	»	»	»	
»	»	»	»	»	
»	»	»	7 blikken	7 blikken	
»	»	»	»	»	
»	»	»	»	»	
»	»	»	»	»	
»	»	»	»	»	
»	»	»	»	»	
»	»	»	»	»	
»	»	»	»	»	
»	»	»	»	»	
»	»	»	»	»	
»	»	»	»	»	
»	»	»	»	»	
»	»	»	»	»	
»	»	»	»	»	
»	»	»	»	»	
»	»	»	»	»	
»	»	»	»	»	
»	»	»	7 balen	7 balen	
»	»	»	»	»	
»	»	»	»	»	
»	»	»	1 kist	1 kist	
»	»	»	»	»	
»	»	»	»	»	
»	»	»	»	»	
»	»	»	»	»	
»	»	»	»	»	
»	»	»	»	»	
»	»	»	15 balen	15 balen	
»	»	»	»	»	
»	»	»	»	»	
»	»	»	10 zakken	10 zakken	
»	»	»	»	»	
»	»	»	»	»	
»	»	»	»	»	
»	»	»	»	»	
»	»	»	»	»	
»	»	1 groene kelder	»	1 groene kelder	
»	»	4 kisten	125 kisten	129 kisten.	
»	»	»	»	»	
»	»	»	»	»	
»	»	»	»	»	

ARTIKELEN.	Aanvoer in het entrepot uit:				
	Nederland.	Groot-Britannië.	Noord-Amerika.	Andere vreemde plaatsen.	Totaal.
	Hoeveelheid.	Hoeveelheid.	Hoeveelheid.	Hoeveelheid.	Hoeveelheid.
Jenever	6 212 roode kelders	»	»	»	6 212 roode kelders
	7 251 groene kelders	»	»	97 groene kelders	7 348 groene kelders
	7 vaten.	»	»	»	7 vaten
	10 halve pijpen	»	»	»	10 halve pijpen
	16 kwart pijpen	»	»	»	16 kwart pijpen
	320 kisten	»	»	97 kisten	417 kisten
Gedistilleerd:					
Likeur	»	»	»	5 kisten	5 kisten
Rum	»	»	»	1 kist	1 kist
Spiritualiën	»	»	»	6 kisten	6 kisten
Geweren	»	»	1 kist	»	1 kist
Ghee	»	»	»	22 kisten	22 kisten
Glaswerk	2 kisten	»	»	»	2 kisten
Griffels	7 kisten	»	»	»	7 kisten
Grutterswaren	43 vaatjes	»	»	»	43 vaatjes
Goud	»	»	»	9 pakjes	9 pakjes
Hammen	2 kisten	»	»	»	2 kisten
Haver	»	1 baal	»	»	1 baal
Hoeden	1 kist	»	»	»	1 kist
Houtwerk	»	1 kist	»	»	1 kist
Hulzen	2 kisten	»	»	»	2 kisten
Inkt	»	»	»	1 kist	1 kist
Kaas	45 kistjes	»	»	»	45 kistjes
	4 kubels	»	»	»	4 kubels
Katoen	8 balen	4 balen	»	»	12 balen
Kleêren	1 kist	»	»	»	1 kist
Knoflook	»	»	»	3 zakken	3 zakken
Kramerij	8 kisten	3 kisten	»	5 kisten	16 kisten
	»	»	»	2 koffers	2 koffers
	»	»	»	22 colli	22 colli
Kurk	1 baal	»	»	»	1 baal
Lederwerk	1 kist	»	»	»	1 kist
Leien (schrijf)	5 kisten	»	»	»	5 kisten
Lucifers	2 kisten	»	138 kisten	7 kisten	147 kisten
Manufacturen	8 kisten	3 kisten	»	16 kisten	27 kisten
	»	2 balen	»	1 baal	3 balen
	»	»	»	4 colli	4 colli
Mosterd	»	1 vat	»	»	1 vat
Mosterdzaad	»	»	»	1 zak	1 zak
Medicijnen	»	»	1 vat	5 vaten	6 vaten
Meubels	9 kisten	»	»	2 kisten	11 kisten
Mineraalwater	1 mand	»	»	»	1 mand
Monsters	»	2 pakken	»	»	2 pakken

Doorvoer uit het entrepôt naar:					AANMERKINGEN.
Nederland.	Groot-Britannië.	Noord-Amerika.	Andere vreemde plaatsen.	TOTAAL.	
Hoeveelheid.	Hoeveelheid.	Hoeveelheid.	Hoeveelheid.	Hoeveelheid.	
»	»	16 roode kelders	240 roode kelders	256 roode kelders	
»	1 groene kelder	1 groene kelder	386 groene kelders	388 groene kelders	
»	»	»	»	»	
»	»	»	»	»	
»	»	»	»	»	
»	»	»	»	»	
»	»	»	»	»	
»	»	»	»	»	
»	»	»	»	»	
»	»	»	»	»	
»	»	»	21 kisten	21 kisten	
»	»	»	»	»	
»	»	»	»	»	
»	»	»	»	»	
2 pakjes	»	»	7 pakjes	9 pakjes	
»	»	»	»	»	
»	»	»	1 baal	1 baal	
»	»	»	»	»	
»	1 kist	»	»	1 kist	
»	»	»	»	»	
»	»	»	»	»	
»	»	»	»	»	
»	»	»	»	»	
»	»	»	»	»	
»	»	»	»	»	
»	»	»	2 zakken	2 zakken	
»	»	»	3 kisten	3 kisten	
»	»	»	8 koffers	8 koffers	
»	»	»	»	»	
»	»	»	»	»	
»	»	»	»	»	
»	»	»	»	»	
»	»	»	25 kisten	25 kisten	
»	»	»	7 kisten	7 kisten	
»	»	»	»	»	
»	»	»	»	»	
»	1 vat	»	»	1 vat	
»	»	»	1 zak	1 zak	
»	»	»	»	»	
»	»	»	»	»	
»	»	»	»	»	
»	»	»	»		

ARTIKELEN.	Aanvoer in het entrepot uit:				
	Nederland.	Groot-Britannië.	Noord-Amerika.	Andere vreemde plaatsen.	TOTAAL.
	Hoeveelheid.	Hoeveelheid.	Hoeveelheid.	Hoeveelheid.	Hoeveelheid.
Naaimachines	»	»	»	1 kist	1 kist
Olie, cocos	»	»	»	2 kisten	2 kisten
Idem, kerosine	»	»	11 618 kisten	545 kisten	12 163 kisten
Idem, lijn	»	20 vaten	»	»	20 vaten
Idem, mosterd.	»	»	»	5 kisten	5 kisten
Idem, raap.	4 vaten	»	»	»	4 vaten
Papier.	6 kisten	»	»	»	6 kisten
	120 pakken	»	»	»	120 pakken
Peper.	»	1 baal	»	3 balen	4 balen
Photographische materialen	»	»	1 pak	»	1 pak
Provisiën	»	1 kist	»	»	1 kist
	»	1 baal	»	»	1 baal
Pijpen.	200 kistjes	»	»	»	200 kistjes
Rijst	927 balen	»	»	173 balen	1 100 balen
Sago	»	»	»	12 blikken	12 blikken
Schalen met toebehooren .	»	»	»	1 stel	1 stel
Schoenen.	2 kisten	»	»	1 kist	3 kisten
Schoensmeer	»	»	2 vaten	»	2 vaten
Sigaren	29 kisten	»	»	1 kist	30 kisten
Idem en tabak.	4 kisten	»	»	»	4 kisten
Sigaretten	2 kisten	»	»	»	2 kisten
Sokken	1 kist	»	»	»	1 kist
Suiker	41 vaten	»	»	»	41 vaten
Tabak.	1 kist	»	87 vaten	2 vaten	89 vaten en 1 kist
Tamarinde	»	»	»	9 vaten	9 vaten
Thee	1 kist	»	»	»	1 kist
Turmeric.	»	»	»	6 balen	6 balen
Verf	50 vaatjes	92 vaatjes	»	6 vaatjes	148 vaatjes
	1 kist	»	»	»	1 kist
Verhuisboedel	5 colli	»	»		5 colli
Vernis.	»	»	»	1 vat	1 vat
Vet	»	»	»	1 colli	1 colli
Wijn, champagne . . .	4 kisten	»	»	»	4 kisten
Idem, Madera.	12 kisten	»	»	»	12 kisten
Idem, »	2/2 pijpen	»	»	»	2/2 pijpen
Idem, »	»	»	»	4 vaatjes	4 vaatjes
Idem, Malaga.	»	»	»	4 vaatjes	4 vaatjes
Idem, muscaat	»	»	»	3 kisten	3 kisten
Idem, port.	12 kisten	»	»	»	12 kisten
Idem, »	»	»	»	14 vaatjes	14 vaatjes
Idem, taragona	»	»	»	10 vaatjes	10 vaatjes
Idem, roode	26 vaten	25 vaten	»	10 vaten	61 vaten
	139 kisten	»	»	»	139 kisten
Idem, vermouth	40 kisten	»	»	»	40 kisten
IJzerwaren	5 kisten	»	»	2 kisten	7 kisten
	1 pak	»	»	»	1 pak
	»	»	»	»	»
Zeep	»	»	»	89 kisten	89 kisten
	»	»	»	1 pakje	1 pakje
Zout	»	»	»	177 vaten	177 vaten
	»	»	»	389 zakken	389 zakken

Doorvoer uit het entrepot naar:					AANMERKINGEN.
Nederland.	Groot-Britannië.	Noord-Amerika.	Andere vreemde plaatsen.	Totaal.	
Hoeveelheid.	Hoeveelheid.	Hoeveelheid.	Hoeveelheid.	Hoeveelheid.	
»	»	»	»	»	
»	»	»	»	»	
»	»	»	»	»	
»	»	»	»	»	
»	»	»	5 kisten	5 kisten	
»	»	»	»	»	
»	»	»	»	»	
»	»	»	»	»	
»	»	»	»	»	
»	»	»	»	»	
»	»	»	1 kist	1 kist	
»	»	»	»	»	
»	»	»	»	»	
»	»	»	32 balen	32 balen	
»	»	»	6 blikken	6 blikken	
»	»	»	»	»	
»	»	»	»	»	
»	»	»	»	»	
»	2 500 stuks	500 stuks.	3 700 stuks, 5 kisten	6 700 stuks, 5 kisten	
»	»	»	»	»	
»	»	»	»	»	
»	»	»	»	»	
»	»	»	2 vaten	2 vaten	
»	»	»	9 »	9 »	
»	»	»	»	»	
»	»	»	»	»	
»	»	»	2 balen	2 balen	
»	6 vaatjes	»	»	6 vaatjes	
»	»	»	»	»	
»	»	»	»	»	
»	»	»	1 vat	1 vat	
»	»	»	»	»	
»	»	»	»	»	
»	»	»	»	»	
»	»	»	»	»	
»	»	»	»	»	
»	»	»	»	»	
»	»	»	»	»	
»	»	»	»	»	
»	»	»	»	»	
»	»	»	»	»	
»	»	»	12 vaten	12 vaten	
»	»	»	4 kisten	4 kisten	
»	»	»	»	2 »	
2 kisten.	»	»	»	»	
»	»	»	»	»	
»	»	»	9 stukken	9 stukken	
»	»	»	»	»	
»	»	»	»	»	
»	»	»	»	»	
»	»	»	25 zakken.	25 zakken.	

[5. 31.]
BIJLAGE Z[1].

POSTVERKEER der kolonie Suriname

LANDEN.	Gewone brieven.		Briefkaarten.		Gedrukte stukken.
	Gefrankeerde.	Ongefrankeerde.	Enkele.	Betaald antwoord.	
1.	2.	3.	4.	5.	6.
Europa.					
Duitschland met Helgoland	2 023	38	36	3	669
Oostenrijk en Hongarije	306	4	3	»	24
België	511	9	6	2	40
Bulgarije	9	»	»	»	»
Denemarken met IJsland en de Faroëreilanden	37	»	»	»	»
Spanje met Andorra, de Balearische en Canarische eilanden	23	»	»	»	»
Frankrijk met Monaco	1 468	23	26	12	1 272
Groot-Britannië	6 313	72	87	5	2 146
Griekenland met de Ionische eilanden	2	»	»	»	»
Italië met San Marino	209	40	4	1	13
Luxemburg	8	»	»	»	»
Montenegro	»	»	»	»	»
Noorwegen	216	9	2	»	»
Nederland	32 786	386	793	38	13 439
Portugal met Madeira en de Azoren	677	19	6	»	»
Roumanië	2	»	»	»	»
Europeesch Rusland	51	»	3	»	»
Servië	4	»	»	»	»
Zweden	35	»	»	»	»
Zwitserland	188	6	4	»	7
Europeesch Turkije	12	»	»	»	»
Malta en Gibraltar	6	»	»	»	»
Afrika.					
Algiers en Tunis	9	»	»	»	»
Congo	12	1	»	»	»
Egypte met Nubië en Soudan	14	2	»	»	»
Liberia	»	»	»	»	»
Marocco	»	»	»	»	»
Tripoli	»	»	»	»	»
Britsche koloniën met Zanzibar	4	»	»	»	»
Spaansche koloniën	»	»	»	»	»
Fransche koloniën	3	»	»	»	»
Italiaansche koloniën	»	»	»	»	»
Portugeesche koloniën	12	»	»	»	»
Koloniën en landen niet behoorende tot de postvereeniging	58	»	»	»	»
Transporteeren	44 998	609	970	61	17 610

over 1890. — I. Verzending.

Papiers d'affaires. 7.	Stalen van koopwaren. 8.	Dienststukken.		TOTAAL der kolommen 2—10.	Aangeteekende zendingen.		Berichten van ontvangst.
		Brieven. 9.	Andere voorwerpen. 10.		Brieven.	Andere voorwerpen.	
27	54	12	»	2 862	139	12	12
»	3	»	»	340	6	»	»
1	5	1	»	575	29	4	3
»	»	»	»	9	»	»	»
»	»	»	»	37	2	»	»
»	»	»	»	23	1	»	»
18	92	18	»	2 929	172	6	24
49	96	20	»	8 788	398	36	16
»	»	»	»	2	»	»	»
1	2	3	»	273	39	»	3
»	»	»	»	8	»	»	»
»	»	»	»	»	»	»	»
»	»	»	»	227	23	»	»
237	341	68	»	48 088	1 792	274	193
»	»	1	»	703	95	»	»
»	»	»	»	2	»	»	»
»	»	»	»	54	2	»	»
»	»	»	»	4	»	»	»
»	»	»	»	35	»	»	»
»	»	30	»	235	7	»	»
»	»	»	»	12	»	»	»
»	»	»	»	6	»	»	»
»	»	»	»	9	»	»	»
»	»	»	»	13	»	»	»
»	»	»	»	16	»	»	»
»	»	»	»	»	»	»	»
»	»	»	»	»	»	»	»
»	»	»	»	»	»	»	»
»	»	»	»	4	»	»	»
»	»	»	»	»	»	»	»
»	»	»	»	3	»	»	»
»	»	»	»	»	»	»	»
»	»	»	»	12	»	»	»
»	»	»	»	58	»	»	»
333	593	153	»	65 327	2 705	332	251

LANDEN.	Gewone brieven.		Briefkaarten.		Gedrukte stukken.
	Gefrankeerde.	Ongefrankeerde.	Enkele.	Betaald antwoord.	
1.	2.	3.	4.	5.	6.
Per transport	44 998	609	970	61	17 610
Amerika.					
Vereenigde Staten van Amerika	4 842	30	33	»	694
Argentijnsche republiek . . .	20	»	»	»	2
Bolivia	32	»	»	»	»
Brazilië	73	5	2	»	13
Canada	35	1	6	»	7
Chili	18	»	»	»	»
Columbia	156	4	3	»	26
Costa Rica	13	»	»	»	»
Dominica	5	»	»	»	»
Ecuador	2	»	»	»	»
Guatemala	13	»	»	»	»
Haïti	62	7	»	»	»
Honduras	12	»	»	»	»
Mexico	33	2	»	»	»
Nicaragua	5	»	»	»	»
Paraguaij	6	»	»		»
Peru	7	»	»	»	»
Salvador	3	»	»	»	»
Uruguaij	3	»	»	»	»
Venezuela	339	4	7	»	2
Britsche koloniën	8 656	263	102	4	39 362
Deensche koloniën	384	3	»	»	19
Spaansche koloniën	70	1	»	»	»
Fransche koloniën	936	38	3	»	308
Curaçao en onderhoorigheden .	1 362	20	34	6	587
Azië.					
China en Korea	242	11	»	»	»
Britsch Indië met Birma, Aden en Mascate	630	»	»	»	10
Japan	3	27	»	»	»
Perzië	»	»	»	»	»
Aziatisch Rusland	»	»	»	»	»
Siam	5	»	»	»	»
Aziatisch Turkije	»	»	»	»	»
Britsche koloniën	10	»	»	»	»
Fransche koloniën	4	»	»	»	»
Transporteeren .	62 979	1 025	1 160	71	58 662

Papiers d'affaires. 7.	Stalen van koopwaren. 8.	Dienststukken. Brieven. 9.	Dienststukken. Andere voorwerpen. 10.	TOTAAL der kolommen 2—10.	Aangeteekende zendingen. Brieven.	Aangeteekende zendingen. Andere voorwerpen.	Berichten van ontvangst.
333	593	153	»	65 327	2 705	332	251
19	44	19	»	5 681	260	18	6
»	»	»	»	22	3	»	»
»	»	»	»	32	»	»	»
»	»	2	»	95	6	2	2
»	»	1	»	50	2	»	»
»	»	»	»	18	3	»	»
»	»	4	»	193	5	»	4
»	»	»	»	13	»	»	»
»	»	»	»	5	»	»	»
»	»	»	»	2	»	»	»
»	»	»	»	13	»	»	»
»	»	»	»	69	4	»	»
»	»	»	»	12	»	»	»
»	»	»	»	35	3	»	»
»	»	»	»	5	»	»	»
»	»	»	»	6	»	»	»
»	»	»	»	7	»	»	»
»	»	»	»	3	»	»	»
»	»	»	»	3	»	»	»
3	»	3	»	380	20	»	6
49	0	67	»	48 643	765	62	19
»	»	»	»	406	14	»	»
»	»	»	»	71	»	»	»
2	9	9	»	1 305	71	3	2
1	10	18	»	2 038	129	5	4
»	»	»	»	253	28	»	»
9	»	16	»	692	173	»	67
»	»	»	»	3	»	»	»
»	»	»	»	»	»	»	»
»	»	»	»	»	»	»	»
»	»	»	»	5	»	»	»
»	»	»	»	»	»	»	»
»	»	»	»	10	»	»	»
»	»	»	»	4	»	»	»
416	796	292	»	125 401	4 191	422	361

LANDEN.	Gewone brieven.		Briefkaarten.		Gedrukte stukken.
	Gefrankeerde.	Ongefrankeerde.	Enkele.	Betaald antwoord.	
1.	2.	3.	4.	5.	6.
Per transport .	62 979	1 025	1 160	71	58 662
Portugeesche koloniën	»	4	6	»	»
Nederlandsche koloniën . . .	363	»	»	»	43
Koloniën en landen niet behoorende tot de postvereeniging .	»	»	»	»	»
Australië.					
Hawaï of Sandwich eilanden. .	3	»	»	»	»
Britsche koloniën.	7	»	»	»	»
Spaansche koloniën	2	»	»	»	»
Fransche koloniën	6	»	»	»	»
Portugeesche koloniën	»	»	»	»	»
Koloniën en landen, niet behoorende tot de postvereeniging .	51	»	»	»	»
Totaal . .	63 411	1 029	1 166	71	58 705

Papiers d'affaires. 7.	Stalen van koopwaren. 8.	Dienststukken. Brieven. 9.	Dienststukken. Andere voorwerpen. 10.	TOTAAL der kolommen 2—10.	Aangeteekende zendingen. Brieven.	Aangeteekende zendingen. Andere voorwerpen.	Berichten van ontvangst.
416	796	292	»	125 401	4 191	422	361
»	»	»	»	»	»	»	»
5	4	3	»	428	39	12	3
»	»	»	»	»	»	»	»
»	»	»	»	3	»	»	»
»	»	»	»	7	»	»	»
»	»	»	»	2	»	»	»
»	»	»	»	6	»	»	»
»	»	»	»	»	»	»	»
»	»	»	»	51	»	»	»
421	800	295	»	125 898	4 230	434	364

[5. 32.]
BIJLAGE Z².

POSTVERKEER der kolonie Suriname

LANDEN.	Gewone brieven.		Briefkaarten.		Gedrukte stukken.
	Gefrankeerde.	Ongefrankeerde.	Enkele.	Betaald antwoord.	
1.	2.	3.	4.	5.	6.
Europa.					
Duitschland met Helgoland . .	2 160	29	63	4	8 765
Oostenrijk en Hongarije . . .	340	3	7	»	87
België	493	12	5	2	251
Bulgarije	12	»	»	»	»
Denemarken met IJsland en de Faroëreilanden	46	»	»	»	22
Spanje met Andorra, de Balearische en Canarische eilanden . . .	34	»	»	»	»
Frankrijk met Monaco	1 669	34	41	13	6 730
Groot-Britannië	8 015	167	89	7	46 957
Griekenland met de Ionische eilanden	3	»	»	»	»
Italië met San Marino	370	55	6	2	167
Luxemburg	21	»	»	»	»
Montenegro	»	»	»	»	»
Noorwegen	267	10	3	»	44
Nederland	23 890	491	694	49	68 749
Portugal met Madeira en de Azoren	824	8	19	»	119
Roumanië	6	»	»	»	»
Europeesch Rusland	43	»	2	»	3
Servië	9	»	»	»	»
Zweden	32	2	»	»	3
Zwitserland	191	5	7	»	27
Europeesch Turkije	13	»	»	»	»
Malta en Gibraltar	7	»	»	»	»
Afrika.					
Algiers en Tunis	5	1	»	»	»
Congo	4	»	»	»	»
Egypte met Nubië en Soudan .	18	2	»	»	»
Liberia	»	»	»	»	»
Marocco	»	»	»	»	»
Tripoli	»	»	»	»	»
Britsche koloniën met Zanzibar.	3	»	»	»	»
Spaansche koloniën	»	»	»	»	»
Fransche koloniën	4	»	»	»	»
Italiaansche koloniën	»	»	»	»	»
Portugeesche koloniën	10	»	»	»	»
Koloniën en landen niet behoorende tot de postvereeniging .	63	»	»	»	»
Transporteeren	38 552	819	936	77	131 924

over 1890. — II. Ontvangst.

Papiers d'affaires. 7.	Stalen van koopwaren. 8.	Dienststukken. Brieven. 9.	Dienststukken. Andere voorwerpen. 10.	TOTAAL der kolommen 2—10.	Aangeteekende zendingen. Brieven.	Aangeteekende zendingen. Andere voorwerpen.	Berichten van ontvangst.
21	149	12	»	4 203	96	9	11
3	3	»	»	443	7	»	»
4	28	2	»	797	32	3	4
»	»	»	»	12	»	»	»
»	»	»	»	68	2	»	»
»	»	»	»	34	2	»	»
16	216	20	»	8 739	161	7	29
97	351	22	»	55 705	306	24	62
»	»	»	»	3	»	»	»
4	2	4	»	610	13	»	»
»	»	»	»	21	»	»	»
»	»	»	»	»	»	»	»
»	»	»	»	324	6	»	»
193	1 019	72	»	95 157	1 840	161	216
»	»	2	»	972	79	»	7
»	»	»	»	6	»	»	»
»	»	»	»	48	9	»	»
»	»	»	»	9	»	»	»
»	»	»	»	37	»	»	»
»	4	96	»	330	6	»	»
»	»	»	»	13	»	»	»
»	»	»	»	7	»	»	»
»	»	»	»	6	»	»	»
»	»	»	»	4	»	»	»
»	»	»	»	20	»	»	»
»	»	»	»	»	»	»	»
»	»	»	»	»	»	»	»
»	»	»	»	»	»	»	»
»	»	»	»	3	»	»	»
»	»	»	»	»	»	»	»
»	»	»	»	4	»	»	»
»	»	»	»	»	»	»	»
»	»	»	»	10	»	»	»
»	»	»	»	63	»	»	»
338	1 772	230	»	174 648	2 569	204	329

LANDEN.	Gewone brieven.		Briefkaarten.		Gedrukte stukken.
	Gefrankeerde.	Ongefrankeerde.	Enkele.	Betaald antwoord.	
1.	2.	3.	4.	5.	6.
Per transport	38 552	819	936	77	131 924
Amerika.					
Vereenigde Staten van Amerika	5 154	93	41	»	5 690
Argentijnsche republiek . . .	27	»	»	»	12
Bolivia	29	1	»	»	»
Braziliё	68	4	»	»	19
Canada	42	2	4	»	4
Chili	20	1	»	»	»
Columbia	141	7	10	»	7
Costa Rica	4	»	»	»	»
Dominica	3	»	»	»	»
Ecuador	»	»	»	»	»
Guatemala	12	»	»	»	»
Haïti	36	3	»	»	»
Honduras	14	1	»	»	»
Mexico	27	4	»	»	»
Nicaragua	6	»	»	»	»
Paraguaij	7	»	»		»
Peru	5	»	»	»	»
Salvador	7	»	»	»	»
Uruguaij	2	»	»	»	»
Venezuela	304	19	12	»	14
Britsche koloniën	8 914	289	119	6	42 360
Deensche koloniën	319	10	7	»	19
Spaansche koloniën	74	3	»	»	4
Fransche koloniën	982	29	9	»	332
Curaçao en onderhoorigheden .	1 510	33	43	3	540
Azië.					
China en Korea	206	9	»	»	»
Britsch-Indië met Birma, Aden en Mascate	619	93	4	»	24
Japan	4	»	»	»	»
Perzië	»	»	»	»	»
Aziatisch Rusland	»	»	»	»	»
Siam	4	»	»	»	»
Aziatisch Turkije	»	»	»	»	»
Britsche koloniën	13	1	»	»	»
Fransche koloniën	2	»	»	»	»
Transporteeren .	57 107	1 421	1 185	86	180 949

Papiers d'affaires. 7.	Stalen van koopwaren. 8.	Dienststukken. Brieven. 9.	Dienststukken. Andere voorwerpen. 10.	TOTAAL der kolommen 2—10.	Aangeteekende zendingen. Brieven.	Aangeteekende zendingen. Andere voorwerpen.	Berichten van ontvangst.
338	1 772	230	»	174 648	2 569	204	329
27	49	21	»	11 075	268	19	»
»	»	»	»	39	»	»	»
»	»	»	»	30	»	»	»
»	»	3	»	94	12	7	»
»	»	2	»	54	3	»	»
»	»	»	»	21	2	»	»
»	»	2	»	167	7	»	»
»	»	»	»	4	»	»	»
»	»	»	»	3	»	»	»
»	»	»	»	»	»	»	»
»	»	»	»	12	»	»	»
»	»	»	»	39	2	»	»
»	»	»	»	15	»	»	»
»	»	»	»	31	4	»	»
»	»	»	»	6	»	»	»
»	»	»	»	7	»	»	»
»	»	»	»	5	»	»	»
»	»	»	»	7	»	»	»
»	»	»	»	2	»	»	»
»	»	»	»	349	26	»	»
51	164	87	»	51 990	798	40	12
»	»	»	»	355	10	»	»
»	»	»	»	81	»	»	»
»	13	10	»	1 375	91	2	»
3	7	23	»	2 162	152	4	3
»	»	»	»	215	7	»	»
3	»	4	»	747	118	»	72
»	»	»	»	4	»	»	»
»	»	»	»	»	»	»	»
»	»	»	»	»	»	»	»
»	»	»	»	4	»	»	»
»	»	»	»	»	»	»	»
»	»	»	»	14	»	»	»
»	»	»	»	2	»	»	»
422	2 005	382	»	243 557	4 059	276	416

LANDEN.	Gewone brieven.		Briefkaarten.		Gedrukte stukken.
	Gefrankeerde.	Ongefrankeerde.	Enkele.	Betaald antwoord.	
1.	2.	3.	4.	5.	6.
Per transport .	57 107	1 421	1 185	86	180 949
Portugeesche koloniën	»	»	»	»	»
Nederlandsche koloniën . . .	416	5	14	»	54
Koloniën en landen niet behoorende tot de postvereeniging .	»	»	»	»	»
Australië.					
Hawaï of Sandwich eilanden. .	2	»	»	»	»
Britsche koloniën.	3	»	»	»	»
Spaansche koloniën	2	»	»	»	»
Fransche koloniën	8	»	»	»	»
Portugeesche koloniën	»	»	»	»	»
Koloniën en landen, niet behoorende tot de postvereeniging .	44	2	»	»	»
Totaal . .	57 582	1 428	1 199	86	181 003

Papiers d'affaires. 7.	Stalen van koopwaren. 8.	Dienststukken. Brieven. 9.	Dienststukken. Andere voorwerpen. 10.	TOTAAL der kolommen 2–10.	Aangeteekende zendingen. Brieven.	Aangeteekende zendingen. Andere voorwerpen.	Berichten van ontvangst.
422	2 005	382	»	245 557	4 059	276	416
»	»	»	»	»	»	»	»
2	4	29	»	524	28	»	»
»	»	»	»	»	»	»	»
»	»	»	»	2	»	»	»
»	»	»	»	3	»	»	»
»	»	»	»	2	»	»	»
»	»	»	»	8	»	»	»
»	»	»	»	»	»	»	»
»	»	»	»	46	»	»	»
424	2 009	411	»	244 142	4 087	276	416

BIJLAGEN

BEHOORENDE BIJ HET

VERSLAG BETREFFENDE SURINAME VAN 1891.

Litt. A. Vergelijkend overzicht van de bevolking der districten op ultimo December van de jaren 1863, 1872, 1873, 1888, 1889 en 1890.

» B. Staat aantoonende de verdeeling van de bevolking naar de onderscheidene betrekkingen, beroepen en ambachten in 1890.

» C. Sterftestatistiek in 1890.

» D. Statistiek van de strafzaken in 1890 behandeld bij de kantongerechten en bij de ommegaande gerechten.

» E. Sterkte- en emplacementstaat van het politiepersoneel op ultimo December 1890.

» F1-2. Verslag van het onderwijs over 1890.

» G1-2. Verslag van den geneeskundigen inspecteur omtrent de geneeskundige behandeling en verpleging op de plantages en gronden over het jaar 1890.

» H. Verslag over 1890, betreffende den militairen geneeskundigen dienst.

» I. Vergelijking van de raming der ontvangsten en uitgaven voor de kolonie Suriname in 1890 met de op 15 Augustus 1891 bekende uitkomsten.

» J1-3. Verslag betreffende de immigratie en kolonisatie over het jaar 1890, met 2 bijlagen.

» K. Vergelijkende staat van de productie over de jaren 1888, 1889 en 1890.

» L. Staat van de suikercultuur in Suriname in 1890.

» M. Staat van de cacaocultuur in Suriname alleen en vereenigd met andere cultures in 1890.

Litt. N. Staat van verschillende cultures in Suriname (niet te gelijk gedreven met de suiker- en cacaocultuur) en van de houtvellingen in 1890.

» O. Recapitulatie op de productiestaten over 1890.

» P. Staat aantoonende den arbeid die in 1890 door creolen en andere vrije arbeiders verricht en het loon dat door hen is verdiend op plantages waar geen immigranten gevestigd zijn.

» Q. Staat aantoonende den arbeid die in 1890 door creolen en andere vrije arbeiders verricht en het loon dat door hen is verdiend op plantages waar immigranten gevestigd zijn.

» R. Staat aantoonende den arbeid in 1890 door immigranten verricht en het door hen verdiende loon.

» S. Staat van den veestapel op ultimo December 1890.

» T. Staat van den invoer der kolonie Suriname in 1890.

» U. Staat van den uitvoer der kolonie Suriname in 1890.

» V. Staten aantoonende de geheven rechten op de scheepvaart in 1890 en de prijzen van producten waarop bij den uitvoer 5°/o rechten geheven zijn.

» W. Staat van de ter landswaag gewogen en gemeten producten in 1890.

» X. Staat aantoonende de scheepvaartbeweging in 1890.

» IJ. Staat van den in- en uitvoer van het entrepot te Paramaribo in 1890.

» Z1-2. Postverkeer der kolonie Suriname over 1890.

(5. 1.)

III. CURAÇAO.

VERSLAG.

A. Bevolking.

Eene statistiek van de bevolking, de geboorten, de sterfgevallen en de huwelijken op de verschillende eilanden der kolonie Curaçao over de jaren 1885-1890 wordt aangetroffen in bijlage **A** van dit verslag; terwijl in den ondervolgenden staat wordt vermeld hoe de ingezetenen op het einde van 1890 waren te verdeelen naar hunne geboorteplaatsen en naar de kerkgenootschappen waartoe zij behoorden.

In dezen staat zijn, in tegenstelling met de statistiek in bijlage **A**, ook de onderofficieren en manschappen van het garnizoen begrepen.

	Getalsterkte der bevolking.	WAARVAN GEBOREN:				INDEELING NAAR DE KERKGENOOTSCHAPPEN.			
		op het eiland.	elders in West-Indië.	in Nederland.	in andere oorden.	Hervormden.	Methodisten.	Roomsch-Katholieken.	Israëlieten.
Curaçao	26 245	24 958	296	255	736	1 669	»	23 802	774
Bonaire	3 821	3 789	9	13	10	139	»	3 682	»
Aruba.	7 743	7 558	100	10	75	443	»	7 299	1
St. Martin (Ned. gedeelte).	3 882	3 765	101	13	3	2 868	»	1 014	»
St. Eustatius	1 588	1 445	138	5	»	35	1 360	193	»
Saba	1 883	1 853	17	1	12	1 276	»	607	»
Totaal . . .	45 162	43 368	661	297	836	6 430	1 360	36 597	775

Het aantal gehuwden, weduwnaars en weduwen op de eerstgenoemde vijf eilanden (voor Saba is het niet opgegeven), bedroeg bij het einde van 1890 respectievelijk 3923, 825, 3756, 500 en 290.

Van de geboorten in 1890 waren:

	in echt.	buiten echt.
op Curaçao	345	641
» Bonaire	97	78
» Aruba.	173	86
» St. Martin (Ned. gedeelte).	45	100
» St. Eustatius	17	45
» Saba	38	10

Op die eilanden werden respectievelijk 42, 0, 317, 25, 0 en 14 kinderen bij opvolgend huwelijk gewettigd.

Ter voldoening aan art. 1 der verordening van 1874 (*Publicatieblad* n°. 22) werden als ingezetenen ingeschreven: op Aruba 5, op St. Martin (Ned. Ged.) 11 en op Saba 29 personen. Op de andere eilanden had geen inschrijving plaats.

B. Mededeelingen van algemeenen aard.

Orde en rust heerschten in 1890 in de gansche kolonie.

Geen van de eilanden kon zich verheugen in flinke regens, maar op de bovenwindsche eilanden en vooral op St. Eustatius was het treurig gesteld. In October en November 1890 heeft het bestuur, gebruik makende van de nog voorradige gelden, indertijd in Nederland voor de noodlijdende eilanden ingezameld, provisiën en specie verstrekt om in de dringenste behoefte te voorzien. Nog is de toestand op St. Eustatius ten gevolge van het totaal mislukken van den oogst zeer treurig; daar heeft het bestuur maatregelen genomen om door werkverschaffing dien toestand te lenigen.

De Gouverneur begaf zich in de maand April 1891 met Hr. Ms. stoomschip *Johan Willem Friso* naar Aruba voor eene inspectiereis. De openbare gebouwen werden bezocht en in goeden staat bevonden. Bij het schoolbezoek gaf zoowel het openbaar als het bijzonder onderwijs stof tot tevredenheid. In het gehucht Santa Cruz werd door den Gouverneur de eerste steen voor eene nieuw te bouwen Roomsch-Katholieke kerk gelegd. Bij het bezoek aan de werken van de Aruba Phosphaat-maatschappij werd de goede verwachting, welke men voor de toekomst koestert, bevestigd. De algemeene toestand der bevolking laat veel te wenschen over. De aloëcultuur heeft wegens de lage marktprijzen geheel hare waarde verloren.

De werken der phosphaatontginning verschaffen slechts aan een klein deel der mannelijke bevolking een karig inkomen. Velen zoeken werk in Venezuela, maar in tegenstelling van hetgeen door de bevolking van Bonaire geschiedt, verteren zij meestal hun geld ook dáár ter plaatse,

zoodat de familiebetrekkingen in behoeftigen staat op Aruba achterblijven.

In de verhouding met Venezuela kwam nog geen verandering.

Na het in het vorig verslag vermeld oorlogsschip kwam in de haven van Curaçao in October 1890 nog het Fransche oorlogsstoomschip »*Le Bisson*", commandant J. PUECH. In Februari 1891 werd Curaçao bezocht door de Engelsche oorlogsstoomschepen *Pelican*, commandant DAVID MC. N. RIDDEL, en *Emerald*, commandant sir B. WAKE WALKER BART., en in de maand Maart weder door het hierbovengenoemd Fransch oorlogsschip *Le Bisson*.

De heeren VAN TYEN en WISSE, concessionarissen voor de exploitatie van een vast of drijvend droog dok in het Schottegat op Curaçao, hebben den Gouverneur te kennen gegeven dat zij geen verdere verlenging zullen verzoeken van den termijn tot aanvaarding der concessie, welke op 1 Maart 1891 was bepaald, aangezien een gegrond uitzicht op het tot stand komen van een interoceanisch kanaal tot nog toe niet geopend is geworden en in den eersten tijd ook niet te verwachten is.

De onderstand, welke krachtens art. 23 der wet van 3 Augustus 1882 (*Staatsblad* n°. 165) aan hulpbehoevende vrijgemaakten werd verleend, bedroeg in 1890: op Curaçao f 1789,85, op Bonaire f 299, op Aruba f 181,98, op St. Martin (Ned. Ged.) f 495,04, op St. Eustatius f 904,65 en op Saba f 533.

C. Algemeen en gewestelijk bestuur.

Ter vervanging van den tot lid van den raad van bestuur benoemden heer J. H. SCHOTBORGH werd tot lid van den kolonialen raad benoemd de heer J. E. VAN DER MEULEN JR.

De in Mei 1891 aftredende leden van den kolonialen raad, P. C. GORSIRA en L. V. LEYBA, werden herbenoemd.

Met ingang van 1 Juli 1891 werd aan den heer J. H. A. VAN DAALEN, gezaghebber van St. Martin (Ned. Ged.), op zijn verzoek eervol ontslag uit 's lands dienst verleend en werd in zijne plaats benoemd de heer F. J. OLIVIER, koloniale ontvanger op Curaçao.

D. Militair beheer.

§ 1. *Landmacht.*

De sterkte van de stedelijke schutterij op het eiland Curaçao was op ultimo December 1890: 1 majoor-commandant, 6 kapiteins (waaronder 1 adjudant en 1 kwartiermeester), 10 luitenants (waaronder 1 officier van kleeding en wapening) en 206 onderofficieren en manschappen. De landelijke schutterij bleef ook nu bestaan uit 8 officieren en 120 manschappen.

Op de andere eilanden zijn geen schutterskorpsen opgericht.

In 1890 waren de vastgestelde formatie en de werkelijke sterkte van het garnizoen als volgt:

	Formatie.	Sterkte op ultimo December 1889.	In 1890 verminderd met:	In 1890 vermeerderd met:	Sterkte op 31 December 1890.
Officieren der infanterie	5	5	»	»	5
Luitenant der artillerie (instructeur)	1	1	»	»	1
Officieren van gezondheid	2	2	»	»	2
Apotheker 2de klasse	1	»	»	»	»
Onderofficieren en manschappen	254	199	23 *a*)	24 *b*)	200

a) 5 naar Nederland vertrokken, 6 gepasporteerd, 5 gegageerd, 2 gedetacheerd bij de brigade marechaussee, 1 in civielen dienst geëmployeerd, 3 overleden en 1 naar Suriname overgeplaatst.

b) 2 nieuw aangenomen, 1 van de brigade marechaussee bij het korps terug, 20 uit Nederland aangekomen en 1 uit Suriname overgeplaatst.

Op ultimo December 1890 waren 10 militairen bij de brigade marechaussee gedetacheerd.

Er bevonden zich in de 1ste categorie van de klasse van krijgstucht 1 en in de 2de categorie 2 man.

Gedurende 1890 werden uitgereikt 11 zilveren en 10 bronzen medailles.

Steeds wordt van de militaire boekerij veel gebruik gemaakt. Ook bij het einde van 1890 bevatte zij 1295 boekwerken.

De kantine bleef goed aan haar doel beantwoorden.

De kleeding, voeding, huisvesting en het nachtleger der troepen zijn goed.

De gezondheidstoestand was gunstig.

Het aantal verpleegden in 's lands hospitaal was:

	Compagnie infanterie.	Hr. Ms. zeemacht.	Marechaussees.	Seinwachters.	Gegageerden.	Onvermogenden.	Totaal.
Op ult°. Dec. 1889 in behandeling	10	5	»	»	»	»	15
Bijgekomen	219	40	12	»	»	5	276
Totaal	229	45	12	»	»	5	291
Hersteld of uitgegaan	217	33	11	»	»	4	265
Bleven	12	12	1	»	»	1	26
Overleden	3	3	»	»	»	»	6
In behandeling op ult°. Dec. 1890	9	9	1	»	»	1	20

§ 3. *Zeemacht.*

Hr. Ms. stoomschip *Johan Willem Friso* heeft, na de in het vorig verslag vermelde reizen, nog verschillende kruistochten in de Caraïbische zee gedaan, is den 2den December 1890 naar de Bermuden vertrokken ten einde te dokken, en van daar den 30sten Januari 1891 weder binnen de haven van Curaçao teruggekeerd.

In Maart 1891 verliet het weder de haven tot het houden van schietoefeningen en het doen van eenige opnemingen, en in de maand April nog eens om den Gouverneur naar Aruba over te brengen.

Den 9den Mei 1891 kwam Hr. Ms. stoomschip *de Ruyter* op Curaçao aan, ten einde de *Friso* te vervangen, waarop laatstgemeld schip den volgenden dag naar Nederland terugkeerde.

E. Wetgeving, rechtswezen en politie.

§ 1. *Wetgeving.*

Naardien de vele moeilijkheden, waarin het bestuur van Curaçao steeds werd gewikkeld wegens het deelnemen aan den strijd der partijen in de aangrenzende republieken door in de kolonie aanwezige personen, eene wijziging van de artt. 323 en 324 van het Curaçaosch Wetboek van Strafrecht in den geest van het nieuwe Nederlandsch Wetboek van Strafrecht wenschelijk maakte, is die wijziging tot stand gebracht bij de verordening van 22 November 1890 (*Publicatieblad* n°. 17).

§ 2. *Rechterlijke macht en rechtspraak.*

Het aantal van de in 1890 door de verschillende rechterlijke colleges en kantongerechten behandelde zaken en genomen beschikkingen was als volgt:

	Burgerlijke zaken.	Straf-zaken.	Beschikkingen.
Curaçao, hof van justitie . .	17	50	70
» kantongerecht . . .	66	86	7
Bonaire, idem . . .	2	5	»
Aruba, idem . . .	12	11	»
St. Martin (Ned. ged.), raad van justitie .	1	9	8
» » kantongerecht.	10	18	3
St. Eustatius, raad van justitie.	2	5	4
» kantongerecht .	15	22	»
Saba, idem .	2	9	»

De volgende werkzaamheden werden nog verricht.

Bij het hof van justitie werden genomen 36 bevelschriften, besluiten en beschikkingen in raadkamer, op requisitoir van het openbaar ministerie.

Het hof heeft den Gouverneur van consideratiën en advies gediend op:

14 requesten, ter erlanging van kwijtschelding of vermindering van straf;

3 vonnissen door krijgsraden op Curaçao gewezen;

1 request ter erlanging van brieven van wettiging ten behoeve van natuurlijke kinderen, en

1 door de commissie van administratie over de gevangenissen gedane aanbeveling tot vermindering van straf van een bij vonnis van het hof veroordeelde.

Op Curaçao werd door den kantonrechter voorzien in 7 voogdijen en 16 toeziende voogdijen.

Behalve de akten wegens benoeming van voogden en toeziende voogden zijn door den kantonrechter 33 akten in verschillende zaken verleden, terwijl 4 boedelscheidingen te zijnen overstaan hebben plaats gehad. Ter griffie van het kantongerecht werden in de daartoe bestemde registers 6 akten ingeschreven.

Aan den Gouverneur werd van consideratiën en bericht gediend op 7 verzoeken ter erlanging van verandering van straf.

Door den kantonrechter op Aruba werd in 7 voogdijen en toeziende voogdijen voorzien.

De raad van justitie op St. Martin (Ned. ged.) diende den Gouverneur van consideratiën en advies op één request ter erlanging van vermindering van straf; de kantonrechter aldaar deed zulks ten aanzien van 4 verzoekschriften van gelijke strekking.

Op St. Eustatius diende de raad van justitie den Gouverneur van consideratiën en advies op één en de kantonrechter eveneens op één request ter erlanging van vermindering van straf.

§ 3 *Politie.*

De brigade marechaussee was op ultimo December 1890 voltallig. (1 brigadier-majoor, 4 brigadiers, 17 marechaussees van de eerste en 33 van de tweede klasse).

§ 4. *Gevangeniswezen.*

Het aantal gedetineerden in de gevangenissen onder en achter het raadhuis bedroeg op 1 Januari 1890:

	Mannen.	Vrouwen.	Totaal.
	38	5	43
In den loop van 1890 werden opgenomen	53	16	69
Te zamen . .	91	21	112
In den loop van 1890 verlieten de gevangenis door ontslag of overlijden.	61	16	77
Op ultimo December 1890 bedroeg dus het aantal gedetineerden	30	5	35

De getalsterkte is alzoo op het einde van het afgeloopen jaar met 8 verminderd.

Van het lokaal tot afzonderlijke opsluiting (pistole) werd door twee mannelijke gevangenen gebruik gemaakt.

Door de commissie van administratie werd gedurende 1890 1 straf opgelegd en door den voorzitter 20, namelijk 17 aan mannen en 3 aan vrouwen, tegen 1 door de commissie en 16 door den voorzitter in 1889. Evenals vroeger voorzag de cipier in de voeding van de door den burgerlijken rechter en door de zeekrijgsraden, en de menage van het garnizoen in die van de door de militaire krijgsraden veroordeelde gedetineerden.

Gedurende 1890 werd 1 man in het gasthuis verpleegd en 3 mannen en 1 vrouw in de ziekenkamer der gevangenis.

Regelmatig en met ijver werden zoowel door de Protestantsche als door de Roomsch-Katholieke geestelijken de godsdienstige belangen van de tot hunne gemeente behoorende gevangenen behartigd.

De steenen die gebikt moesten worden, werden door het bouwdepartement aan de gevangenis afgeleverd. De opbrengst van den arbeid van de verschillende gevangenen bedroeg in het afgeloopen jaar f 3709,45, waarvan de helft ten bate van de koloniale kas kwam.

Evenals vroeger geschiedde het schoonmaken der straten en pleinen van een gedeelte der stad door dwangarbeiders. Tevens verrichtte één tot gevangenisstraf veroordeelde dit werk, en werd hiertoe één persoon gehuurd.

In de gevangenis te Willemstad (het Fiskalaat) werden in 1890 opgenomen: wegens desertie uit den scheepsdienst of wegens het plegen van wanordelijkheden op straat 236 mannen en 162 vrouwen; wegens wanbetaling van boeten of kosten waartoe zij veroordeeld waren 15 mannen en 3 vrouwen, terwijl 1 vrouw werd gegijzeld.

De volgende staat bevat opgaven omtrent de gevangenen op de andere eilanden der kolonie:

	Aanwezig op 1 Jan. 1890.	In 1890 opgenomen.	In 1890 ontslagen.	31 Dec. 1890 aanwezig.
Bonaire	»	10	10	»
Aruba.	»	12	12	»
St. Martin (Ned. ged.)	2	28	28	2
St. Eustatius . . .	2	»	1	1
Saba	»	2	2	»

§ 5. *Instellingen met het rechtswezen in verband.*

Weeskamers. Bij de weeskamer op St. Martin (Ned. ged.) bedroeg het saldo in kas op ultimo December 1889 f 876,80⁵

Ontvangen aan renten	52,80
	f 929,60⁵
Op hypotheek uitgezet	200,00
	f 729,60⁵
Commissieloon en schrijfbehoeften	5,14
Saldo in kas op ultimo December 1890 . .	f 724,46⁵
Het rentegevend kapitaal, bestaande uit 3 hypothecaire inschrijvingen, bedraagt. . . .	1050,00
Totaal der gelden onder beheer der kamer .	f 1774,46⁵

Het bedrag onder het beheer der weeskamer op St. Eustatius bedroeg evenals ten vorigen jare f 1047,57.

F. Eeredienst.

§ 1. *Protestantsche gemeente.*

Omtrent de plaats gehad hebbende kerkelijke plechtigheden en omtrent het kerkelijk onderwijs bij de Protestantsche gemeenten op de verschillende eilanden zijn de volgende opgaven ontvangen.

	Kinderen gedoopt.	Lidmaten aangenomen.	Huwelijken ingezegend.	Catechisanten.	Kinderen op de Zondagscholen.
Curaçao . .	39	25	4	40	»
Bonaire . .	1	»	»	»	»
Aruba. . .	11	7	1	54	»
St. Martin (Ned. ged.)	104	»	12	»	268
St. Eustatius	54	»	1	»	246
Saba . . .	34	»	16	»	»

Het kapitaal van de Protestantsche kerk op Curaçao bedroeg op ultimo December 1890 f 48 240, en aan de armen werd uitgedeeld f 1717. De uitgaven van het weezenfonds dezer gemeente bedroegen in het afgeloopen jaar f 1851. Door het Gouvernement werd aan dit fonds het gewone jaarlijksche subsidie van f 1500 verstrekt.

Een der predikanten, ds. Hamelberg, werd in 1890 op verzoek eervol ontslagen uit 's lands dienst.

Het eiland Bonaire werd in 1890 slechts eenmaal door den predikant op Curaçao, ds. Tydeman, bezocht.

De dienst op Aruba is in het eerste halfjaar 1890 in de kerken aldaar geregeld verricht; in het tweede halfjaar vertrok de hulpprediker met verlof naar Nederland; hij kwam in het begin van 1891 op zijne standplaats terug.

Op St. Martin (Ned. gedeelte) werd de dienst door den Wesleyaansch-Methodisten zendeling waargenomen.

Op St. Eustatius werd de dienst door den aldaar gevestigden Methodisten zendeling verricht.

Een Anglikaansch leeraar verrichtte den dienst op Saba. Dit eiland werd in de maand April bezocht door den bisschop van Antigua, door wien 82 personen werden bevestigd.

§ 2. *Roomsch-Katholieke gemeente.*

Ook in 1890 kwam er geen verandering in de standplaatsen van de geestelijken van den 2den rang.

In gemeld jaar werden op Curaçao, Bonaire, Aruba, St. Martin (Ned. Ged.), St. Eustatius en Saba respectievelijk 935, 178, 242, 46, 25 en 19 kinderen gedoopt en 85, 32, 56, 7, 0 en 3 huwelijken kerkelijk ingezegend.

Behalve de door het Gouvernement bezoldigde waren er 6 onbezoldigde geestelijken werkzaam in de verschillende parochiën.

Aan de 11 armenscholen (welke door het bestuur ieder met f 400 's jaars gesubsidieerd werden) waren 31 zusters van liefdadigheid werkzaam; 26 zusters waren werkzaam aan de jongejuffrouwen kost- en burgerscholen; 5 in het weeshuis voor meisjes; 21 in het gasthuis; 8 in het krankzinnigen- en 5 in het leprozengesticht.

In het weeshuis voor meisjes op Welgelegen in het 3de district werden verpleegd 60 meisjes en in dat voor jongens op Santa Rosa in het 2de district 12 jongens.

Ten behoeve van de weezen van de Roomsch-Katholieke gemeente werd evenals vroeger een subsidie van f 3000 verstrekt.

§ 3. *Israëlietische gemeenten.*

De *Portugeesch*-Israëlitische gemeente bezat op ultimo December 1890 een kapitaal van f 85 793,04. De bedeelingen aan armen en weezen bedroegen f 3 152,85. Ook deze gemeente genoot in 1890 het gewone gouvernementssubsidie van f 500.

De *Hervormd*-Israëlitische gemeente telde op ultimo December 1890 338 zielen. Haar armenfonds bedroeg op dat tijdstip f 3 216,75. Hare inkomsten bedroegen f 4 891,25 en hare uitgaven f 4 776,99.

G. Instellingen van liefdadigheid.

Krankzinnigengesticht. Op 1 Januari 1890 werden in dit gesticht 42 lijders verpleegd. In dat jaar werden daarin 12 nieuwe lijders opgenomen, terwijl er 4 zijn overleden en 6 ontslagen, zoodat op ultimo December 1890 44 lijders in het gesticht bleven. De uitgaven voor het gesticht beliepen f 8 092,11.

Leprozengestichten. De volgende opgaven zijn omtrent de verpleegden in deze gestichten ontvangen:

	Op 1 Jan. 1890 aanwezig.	Bijgekomen.	Uitgegaan.	Overleden.	Op ult°. Dec. 1890 aanwezig.
In het gesticht op Curaçao .	10	6	»	»	16
In het gesticht op St. Martin (Ned. ged.) .	12	1	»	1	12
In het gesticht op St. Eustatius. . . .	18	1	1	2	16
	40	8	1	3	44

De uitgaven voor die gestichten bedroegen in 1890: op Curaçao f 3 625,60⁵, op St. Martin (Ned. ged.) f 1 579,08 en op St. Eustatius f 1 610,09.

In het *burgergasthuis* op Curaçao werden op ultimo December 1889 verpleegd 60 personen; in 1890 werden daarin opgenomen 149 personen, terwijl 58 overleden en 91 het gasthuis verlieten. Er bleven dus op 31 December 1890 60 personen in het gesticht aanwezig.

Spaar- en beleenbank. De balans over het 40ste huishoudelijk jaar (1 Juli 1889 — 1 Juli 1890) van de spaarbank op Curaçao sloot met een eindcijfer van f 508 480,22⁵.
De kosten van administratie en kleine benoodigdheden bedroegen f 7592,70.

H. Burgerlijke geneeskundige dienst.

Het verslag van de bevindingen en handelingen van het geneeskundig toezicht op Curaçao wordt als bijlage **B** hierbij gevoegd.
Op al de eilanden der kolonie was de gezondheid in 1890 vrij gunstig.

I. Onderwijs.

Het verslag van de schoolcommissie over den toestand van het onderwijs op het eiland Curaçao over 1890 wordt als bijlage **C** hierbij overgelegd.
Bij het einde van dat jaar bedroeg het aantal schoolgaande kinderen aldaar 2957, aldus verdeeld:

	Jongens.	Meisjes.	Totaal.
op de openbare school . . .	125	83	208
» drie landscholen	216	41	257
» de scholen van de zusters van liefdadigheid; waarvan 3 in het stadsdistrict	573	1350	1923
op zes bijzondere scholen, waarvan 1 voor meisjes	554	15	569
	1468	1489	2957

Op de andere eilanden der kolonie bedroeg het aantal schoolgaande kinderen in 1890 te zamen 1265, namelijk:

op Bonaire, op de landsschool 108 (80 jongens en 28 meisjes), en op de twee scholen van de zusters van liefdadigheid 446 (194 jongens en 252 meisjes);

op Aruba, op de landsschool 72, en op de twee scholen der zusters van liefdadigheid 297;

op St. Martin (Ned. ged.), op de landsschool ter hoofdplaats 66, en in de buitendistricten Cul de Sac, Prinsenkwartier en Koolbaai respectievelijk 60, 30 en 48;

op St. Eustatius, op de landsschool 65, en

op Saba, ter hoofdplaats 30, te Windwardside op de twee scholen respectievelijk 21 en 22.

J. Landsgebouwen en eigendommen.

De voornaamste werken, welke in 1890 door het bouwdepartement op Curaçao werden verricht, waren: het bouwen van eene gaanderij en eene keuken bij de officierswoning n°. 4 in het fort Amsterdam; het bouwen van een regenbak en een privaat bij het Baarshuis; het bouwen van een tweede badhuis bij het leprozengesticht; het inrichten van 5 kazematten in het Riffort tot magazijn voor artillerie-materieel; het vernieuwen van het dak van de keuken en van het seinhuisje op fort Nassau; het delven van een put bij de kazerne in het Waterfort; het plaatsen van een lichtopstand op den walgang van het Waterfort; het bouwen van eene muziektent vóór het fort Amsterdam; voorts het verbeteren van verscheidene straten op Pietermaai, Scharlo en de Overzijde.
Op de overige eilanden der kolonie werden de landsgebouwen in goeden staat onderhouden.

K. Waterstaat en communicatiemiddelen.

Gedurende 1890 werd voortgegaan met het baggeren in den havenmond. In 199 werkdagen werd eene hoeveelheid van 6270 M³. stof uitgebaggerd, welke gedeeltelijk werd aangewend tot verhooging van verzakte terreingedeelten op Pietermaai.
Met den beugel werd langs de kade aan de Overzijde en in het Rifwater gebaggerd.
Vóór het fort Amsterdam werd eene nieuwe kade aangelegd.
De wegen in de buitendistricten op Curaçao en die op de overige eilanden werden in goeden staat onderhouden.

L. Posterijen.

In bijlage **D** wordt eene opgave aangetroffen omtrent het postverkeer van het eiland Curaçao in 1890, in vergelijking met de vier voorafgaande jaren.
Eene opgave van de verkochte frankeerzegels, enz. en van de ontvangen porto's, enz. op Curaçao en van de inkomsten der posterij op de bovenwindsche eilanden in de laatste drie jaren volgt hieronder:

POSTKANTOOR OP CURAÇAO.	1888.	1889.	1890.
Verkochte frankeerzegels	f 22 120,92⁵	f 24 632,98	f 24 737,30
» briefkaarten	189,90	277,70	293,95
» postwisselformulieren	11,75	3,03⁵	5,02
Te zamen. .	f 22 322,47⁵	f 24 913,71⁵	f 25 036,27
Ontvangen porto's	144,65⁵	880,67	»
Verkochte postzegels	»	»	2 458,70
Verhuur van loketten	680,50	605,50	569,50
Ontvangen transitrechten	1 234,07	3 119,80⁵	2 333,47
Totaal der ontvangsten op Curaçao. . .	f 24 381,70	f 29 519,69	f 30 397,94

	1888.	1889.	1890.
Postkantoor op St. Martin (Ned. ged.)	679,70	721,22	747,51
» » St. Eustatius	322,92⁵	294,14⁵	338,94⁵
Hulppostkantoor op Saba	103,70	224,92⁵	316,55
Totaal-generaal	f 25 488,02⁵	f 30 759,98	f 31 800,94⁵

Het bedrag door middel van postwissels naar Nederland overgemaakt bedroeg in 1890 f 100 941,73⁵.

Bij verordening van 24 October 1890 (*Publicatieblad* 1891 n°. 3) zijn eenige wijzigingen gebracht in de in het vorig verslag vermelde verordening van 31 December 1889 (*Publicatieblad* 1890 n°. 6), houdende eene nadere regeling van den postdienst in de kolonie Curaçao. Deze verordeningen zullen op een nader door den Gouverneur te bepalen tijdstip in werking treden.

M. Financieele zaken.

§ 1. *Muntwezen.*

Bij art. 67 van de koloniale huishoudelijke begrooting voor het dienstjaar 1892 is een bedrag van f 75 000,00 uitgetrokken voor de verstrekking van een fonds aan de koloniale bank tot het inwisselbaarstellen der bankbiljetten. Hierdoor is de gelegenheid geopend tot intrekking van art. 1 der publicatie van 22 Juni 1831 (*Publicatieblad* n°. 158), waarbij de verwisseling van de bankbiljetten tegen specie provisioneel werd opgeschort.

§ 2. *Begrooting.*

Bij verordening van 1 April 1890 (*Publicatieblad* 1891 n°. 13) is het slot der rekening van de koloniale uitgaven en ontvangsten voor Curaçao over het dienstjaar 1887 vastgesteld.

In overeenstemming met de gebleken behoeften werden verschillende artikelen der koloniale huishoudelijke begrooting van Curaçao voor het dienstjaar 1889 verhoogd en andere verminderd bij verordening dd. 1 April 1891 (*Publicatieblad* n°. 20).

Bij verordening van 24 October 1890 (*Publicatieblad* 1891, n°. 6) en bij die van 1 April 1891 (*Publicatieblad* n°. 191), zijn respectievelijk de artt. 174 en 172 der koloniale huishoudelijke begrooting voor het dienstjaar 1890 verhoogd; terwijl bij de verordeningen van 1 April 1891 (*Publicatieblad* n°s. 15, 16, 17, 18 en 19) de artt. 29, 30, 26, 172, 61, 73, 76 en 79 der begrooting voor 1891 werden verhoogd.

De verordening van 30 December 1890, waarbij drie nieuwe artikelen in de begrooting van 1891 zijn ingelascht en waarbij de artt. 127, 135 en 143 dier begrooting zijn verminderd, die van 18 Juni 1891, waarbij art. 172 van die begrooting is verhoogd, en die van 26 Juni 1891, waarbij de artt 154 en 183 van dezelfde begrooting zijn verhoogd, zijn nog niet in het Publicatieblad opgenomen.

De begrooting voor 1892, welke bij verordening van 14 Juli 1891 (*Publicatieblad* n°. 22) is vastgesteld en reeds de Koninklijke goedkeuring mocht verwerven, wordt hierbij overgelegd, met het gebruikelijk overzicht van de inkomsten en uitgaven van elk eiland, en een staat waarin de afwijkingen van de begrooting voor 1891 zijn toegelicht (zie de bijlagen **E**¹ en **E**²).

§ 3. *Belastingen.*

Bijlage **F** van dit verslag bevat een overzicht van de Curaçaosche middelen in de laatste drie jaren.

In het Publicatieblad van 1891 n°. 11 is afgekondigd de wet van 20 Februari 1891 (*Staatsblad* n°. 41), houdende goedkeuring der op 5 Juli 1890 te Brussel door de wederzijdsche gevolmachtigden onderteekende overeenkomst betreffende de oprichting eener internationale vereeniging tot uitgave der douane-tarieven.

§ 4. *Gouvernementsbank.*

Met betrekking tot den staat van de Bank en van hare operatiën in 1890 zijn de volgende opgaven van de directie ontvangen:

In het bedrag van de bankbiljetten kwam geen verandering en het bleef dus		f 148 700,00	
Het kapitaal van de instelling, voortspruitende uit de gepercipieerde disconto's, bedroeg op 1 Januari 1890		289 265,44⁵	
Gedurende 1890 werd aan disconto's ontvangen	f 18 509,92		
en voor de administratie uitgegeven	3 013,44		
zoodat de winst voor 1890 beliep	f 15 496,48		
(welke winst voor de koloniale kas beschikbaar is gesteld)			
Totaal bedrag van het kapitaal op ultimo December 1890			f 437 965,44⁵
Daarvan op dien datum uitstaande als:			
op gedisconteerde wisselbrieven		f 362 630,00	
op gedeponeerde gouden muntstukken		387,50	
Te zamen			363 017,50

Er bevond zich op ultimo December 1890 tot voortzetting van de operatiën van de instelling in kas eene som van . . . . f 74 947,94⁵

Daarbij gevoegd:

1°. De gelden in deposito voor rekening van anderen op 1 Januari 1890, ten bedrage van. . . . . f 3 535,09			
Vermeerderd met de ontvangsten in den loop van 1890, te weten:			
nalatenschappen van drie militairen	102,47		
de opbrengst van eene op 13 Maart 1890 in het openbaar verkochte kist speelkaarten gemerkt A. H. N°. 1259	3,25		
de opbrengst van verkocht geschut vee	100,03		
		f 3 740,84	
Verminderd met de volgende uitkeeringen, als:			
aan de koloniale kas de opbrengst van verkocht geschut vee in 1887 f	56,76		
» » » » » nalatenschappen van twee militairen . .	65,28⁵		
		122,04⁵	
			618,79⁵
2°. Het bedrag van de winst der bank, voor de koloniale kas beschikbaar gesteld			15 496,48
			f 94 063,22

Te weten:

Onder den voorzitter van de bank, ten einde bij aanvragen van kleine beleeningen daaraan te kunnen gevolg geven . . . . f	1 000,00
In de reservekas der bank tot het doen van beleeningen (bankbiljetten en gouden munten) . . .	93 063,22
	f 94 063,22

Van de voorgenomen inwisselbaarstelling van de bankbiljetten is melding gemaakt onder § 1, *Muntwezen.*

§ 5. *Hypotheken en eigendomsovergangen.*

De bij het begin van 1889 gevestigde en gedurende dat jaar ingeschreven hypotheken beliepen een bedrag van f 3 464 829,02, te weten:

tegen 5 percent	9	f	15 900,00	
» 5½ »	1		20 000,00	
» 6 »	409		2 337 534,02	
» 6 en 7 »	58		522 471,00	
» 7 »	161		248 823,67	
» 7½ »	3		4 200,00	
» 8 »	35		32 213,23	
» 8½ »	2		12 200,00	
» 9 »	15		54 525,00	
» 10 »	6		13 700,00	
» 12 »	15		17 598,00	
zonder rente	8		185 644,00	
	722			f 3 464 829,02

Bijgekomen tot ultimo December 1890:

tegen 1 percent	1	f	400,00	
» 6 »	36		204 132,00	
» 6½ »	1		3 000,00	
» 6 en 7 »	13		52 310,00	
» 7 »	50		37 900,00	
tegen 8 percent	5	f	10 650,00	
» 9 »	1		500,00	
zonder rente	2		6 000,00	
	89			f 314 892,00
	811			f 3 779 721,02

Doorgehaald gedurende 1890:

tegen 1 percent	1 (gedeeltelijk)	f	180,64	
» 5 »	2		3 100,00	
» 6 »	41		138 160,00	
» 6 en 7 »	8		40 100,00	
» 7 »	31		77 110,70	
» 7½ »	1		1 700,00	
» 8 »	7		14 850,00	
» 9 »	3		2 000,00	
» 10 »	2		1 500,00	
» 12 »	1		235,00	
zonder rente	1		250,00	
	97			279 186,34
Bleven alzoo op ultimo December 1890	714			f 3 500 534,68

Vernieuwde inschrijvingen in 1890:

tegen 6	percent	5	f	9 375,00	
» 7	»	2		1 100,00	
» 8	»	2		500,00	
					f 10 975,00

In 1890 werden 97 verschillende akten overgeschreven.

N. Personeele verordeningen omirent alle landsdienaren.

In het Publicatieblad van 1890 n°s. 10, 11 en 13 zijn respectievelijk opgenomen:

het Koninklijk besluit van 7 April 1890 n°. 20, tot wijziging van dat van 22 Juli 1884 n°. 43 (*Publicatieblad* 1885 n°. 13), houdende voorschriften bij het vervoer van civiele ambtenaren en militairen voor gouvernements rekening met de stoomschepen van den Koninklijken West-Indischen Maildienst;

het Koninklijk besluit van 7 April 1890 n°. 21, tot wijziging van dat van 31 Augustus 1885 n°. 27 (*Publicatieblad* 1885 n°. 15), houdende nieuwe voorschriften nopens het vervoer van militairen, tot de West-Indische landmacht behoorende, en

het Koninklijk besluit van 5 Juni 1890 n°. 30, houdende wijzigingen van dat van 7 September 1888 n°. 15, tot regeling van den overvoer van en naar Curaçao ten laste van de koloniale kas.

O. Nijverheid.

§ 1. *Mijnwezen.*

In 1890 zijn van Santa-Barbara op Curaçao met 2 schepen 3375 M^3. phosphorzure kalk uitgevoerd. Het uitvoerrecht bedroeg f 4218,75 en de scheepsongelden f 665.

De Curaçaosche phosphaat-maatschappij »Ascencion", tot het ontginnen van phosphorzure kalk op de gronden van den Maïsberg, is ontbonden, zoodat de werkzaamheden geheel zijn gestaakt.

Van Aruba werden in 1890 met 71 schepen 49 229,87 M^3. phosphorzure kalk verscheept, waarvoor aan concessierecht f 393 838,96, aan uitvoerrecht f 18 269,22 en aan scheepsongelden f 7593,04 aan de koloniale kas werd uitbetaald.

In de eerste vijf maanden van 1891 zijn 21 schepen, metende te zamen 14 223,27 M^3., tot het innemen van phosphorzure kalk op Aruba aangekomen, waarvoor aan concessierecht f 113 786,16 werd betaald.

De Aruba-Phosphaatmaatschappij heeft, volgens mededeeling van den gezaghebber van Aruba, bij het graven van twee putten in den omtrek van Cero Culebra rijke lagen phosphaat ontdekt van drie à vier meters dikte, die bij ontginning meer dan 50 jaren lang het Gouvernement ruime inkomsten verzekeren.

De werkzaamheden in de goudmijnen op Aruba werden steeds met 6 man verricht. Die in de zwavelmijn op Saba werden ook in 1890 niet hervat.

§ 2. *Steenbakkerij.*

Ook in 1890 heeft de op Bonaire bestaande steenbakkerij ongeregeld gewerkt. Uitgevoerd werden 27 500 klinkers.

§ 3. *Landbouw.*

Een overzicht van de opbrengst van de plantages en gronden in de buitendistricten op Curaçao en van het aldaar aanwezige vee en pluimgedierte in 1890 wordt als bijlage **G** achter dit verslag gevoegd.

De oogst van landbouwvoortbrengselen van 1890/1891 was, behoudens geringe uitzonderingen, op geen der benedenwindschen eilanden gunstig, terwijl op St. Martin (Ned. ged.) en Saba, maar vooral op St. Eustatius, de ongunstige weersgesteldheid gebrek en ellende ten gevolge had.

§ 4. *Veeteelt.*

Als bijlage **H** wordt hiernevens gevoegd eene statistiek van den veestapel op de verschillende eilanden der kolonie over de jaren 1885-1890; terwijl opgaven omtrent den in- en uitvoer van vee worden aangetroffen in bijlagen **I** en **K**, vermeld onder § 9 van dit hoofdstuk.

§ 5. *Visscherij.*

De vischvangst op Aruba was in 1890 weder niet gunstig, zoodat verscheidene barkjes van vlag zijn veranderd om op Venezuela te gaan varen.

§ 6. *Uitgifte van gronden.*

Tot uitoefening van den landbouw werden in de buitendistricten op Curaçao aan verscheidene personen 1 à 2 hectaren grond in huur afgestaan.

Op Bonaire en Aruba werden tot hetzelfde doel gronden in huur afgestaan, terwijl op St. Eustatius twee stukken grond, genaamd Solitude en Bengal, aan particulieren werden verpacht.

§ 7. *Zoutpannen.*

De zoutoogst was in 1890 vrij gunstig op de eilanden Curaçao, Bonaire en St. Martin (Ned. ged.).

In bijlage **K**, vermeld onder § 9 van dit hoofdstuk, worden opgaven omtrent den uitvoer van zout aangetroffen.

§ 8. *Scheepsbouw.*

In 1890 werden gebouwd: op Curaçao 3 vaartuigen, metende te zamen 131.99 M^3; op Aruba één vaartuig, metende 19.78 M^3, en op Saba 10 booten, waarvan 3 bestemd voor uitvoer en 7 voor de visscherij.

§ 9. *Handel en scheepvaart.*

In 1890 was op geen der eilanden van de kolonie verbetering van den handel waar te nemen.

In de bijlagen **I**, **J** en **K** wordt een overzicht aangetroffen van den in- en doorvoer op Curaçao en van den uitvoer der gansche kolonie over de laatste 3 jaren; terwijl de bijlagen **L** en **M** opgaven bevatten betreffende de goederen op St. Martin (Ned. ged.) direct voor consumtie en uit entrepot voor consumtie ingeklaard.

De tarieven ter berekening van de belasting op den invoer op Curaçao en van de in- en uitvoerrechten op de overige eilanden der kolonie gedurende het jaar 1891 zijn bij besluiten van den Gouverneur van 22 December 1890 (*Publicatiebladen* n°s. 22, 23, 24, 25, 26 en 27) vastgesteld.

De haven van Curaçao werd blijkens bijlage **N** van dit verslag in 1890 bezocht door 1158 vaartuigen, metende 1 169.382 M^3., waaronder 132 vaartuigen metende 498 688 M^3. welke binnen 3 etmalen met hunne geheele of gedeeltelijke lading vertrokken, en voorts door vele schepen welke in ballast binnen kwamen.

Het aantal vaartuigen welke de andere eilanden aandeden wordt vermeld in het volgend overzicht, dat ook hunne gezamenlijke inhoudsmaat opgeeft en de vlaggen welke zij voerden.

	Bonaire.		Aruba.		St. Martin (Ned. ged.).		St. Eustatius.		Saba.	
	Aantal vaartuigen.	Gezamenlijke inhoud in M³.	Aantal vaartuigen.	Gezamenlijke inhoud in M³.	Aantal vaartuigen.	Gezamenlijke inhoud in M³.	Aantal vaartuigen.	Gezamenlijke inhoud in M³.	Aantal vaartuigen.	Gezamenlijke inhoud in M³.
Nederland . .	297	11 137,91	204	5 477,00	94	8 215,71	317	7 612,46	181	6 542
Engeland. . .	6	2 073,10	71	48 705,03	111	38 847,55	77	1 771,86	20	3 086
Noorwegen . .	»	»	1	722,95	»	»	»	»	»	»
Frankrijk. . .	»	»	»	»	17	1 958,53	2	191,34	»	»
Denemarken. .	»	»	»	»	»	»	»	»	1	165
Noord-Amerika.	5	6 966,62	1	480,96	4	787,24	6	1 731,43	»	»
Venezuela . .	160	5 710,36	58	1 820,27	»	»	»	»	6	198
St. Domingo .	»	»	»	»	»	»	»	»	1	83
	468	25 877,99	335	57 206,21	229	53 459,37	402	11 507,09	209	10 074

Nog kwamen in 1890 op St. Martin (Ned. gedeelte) 212 Nederlandsche, 153 Engelsche en 29 Fransche booten, waarvan de scheepsruimte niet is opgegeven.

Curaçao bleef in 1890 opgenomen in de stoomvaartlijnen in vroegere verslagen vermeld.

§ 10. *Zeebrieven.*

In 1890 werden 22 zeebrieven afgegeven, waarvan op Curaçao 8, op Bonaire 3, op Aruba 2, op St. Martin (Ned. ged.) 5, op St. Eustatius 1 en op Saba 3.

De Minister van Koloniën,
V. DEDEM.

INHOUD

VAN HET

VERSLAG BETREFFENDE CURAÇAO 1891.

[5. 2.]

BIJLAGE A.

STATISTIEK van de bevolking, de geboorten, de sterfgevallen en de huwelijken in de kolonie Curaçao, over de laatste zes jaren.

	1885.			1886.		
	M.	V.	Totaal.	M.	V.	Totaal.
						Bevolking bij het
Curaçao	11 017	14 345	25 362	10 799	14 191	24 970
Bonaire	1 753	2 255	4 008	1 744	2 289	4 033
Aruba	2 319	3 188	6 407	2 394	3 285	6 579
St. Martin (Ned. ged.)	1 756	2 170	3 926	1 994	2 532	4 526
St. Eustatius	1 190	1 096	2 286	1 022	1 290	2 312
Saba	1 155	1 266	2 421	1 182	1 276	2 458
Totaal	20 090	24 320	44 410	20 015	24 863	44 878
						Ge
Curaçao	462	448	910	371	381	752
Bonaire	95	97	192	74	79	153
Aruba	130	125	255	94	76	170
St. Martin (Ned. ged.)	74	88	162	58	67	125
St. Eustatius	35	25	60	25	41	66
Saba	33	28	61	36	27	63
Totaal	829	811	1 640	658	691	1 349
						Sterfge
Curaçao	253	392	645	240	269	509
Bonaire	55	58	113	42	36	78
Aruba	65	52	117	43	42	85
St. Martin (Ned. ged.)	30	39	69	31	29	60
St. Eustatius	16	28	44	17	20	37
Saba	14	12	26	9	17	26
Totaal	433	581	1 014	382	413	795
						Huwe
Curaçao		82			104	
Bonaire		20			25	
Aruba		15			15	
St. Martin (Ned. ged.)		6			5	
St. Eustatius		7			5	
Saba		12			14	
Totaal		142			168	

1887.			1888.			1889.			1890.		
M.	V.	Totaal.	M.	V.	Totaal.	M.	V.	Totaal.	M.	V.	Totaal.

einde van het jaar.

10 977	14 450	25 427	11 019	14 644	25 663	11 059	14 728	25 787	11 152	14 893	26 045
1 880	2 379	4 259	2 193	2 508	4 701	1 627	2 134	3 761	1 746	2 075	3 821
3 475	3 515	6 990	3 578	3 787	7 365	3 664	3 877	7 541	3 702	4 041	7 743
1 801	2 397	4 198	1 938	2 493	4 431	1 918	2 436	4 354	1 594	2 288	3 882
1 038	1 297	2 335	715	848	1 563	724	862	1 586	705	883	1 588
1 207	1 298	2 505	1 205	1 319	2 524	1 242	1 321	2 563	835	1 048	1 883
20 378	25 336	45 714	20 648	25 599	46 247	20 234	25 358	45 592	19 734	25 228	44 962

boorten.

532	507	1 029	456	499	955	391	386	777	472	514	986
101	117	218	105	100	205	90	72	162	80	95	175
144	138	282	118	130	248	105	89	194	123	136	259
89	77	166	74	68	142	71	83	154	73	72	145
35	24	59	36	36	72	22	30	52	32	30	62
37	31	68	32	36	68	35	35	70	27	21	48
928	894	1 822	821	869	1 690	714	695	1 409	807	868	1 675

vallen.

239	259	498	187	236	423	299	371	670	195	230	425
43	45	88	65	43	108	79	44	123	28	38	66
41	37	78	47	47	94	65	66	131	41	35	76
50	29	79	29	42	71	34	36	70	22	27	49
17	19	36	16	17	33	10	13	23	8	20	28
11	14	25	24	25	49	14	17	31	15	24	39
401	403	804	268	510	778	501	547	1 048	309	374	683

lijken.

1887.	1888.	1889.	1890.
147	132	86	91
24	34	32	33
46	31	73	114
14	20	14	20
10	7	6	4
10	15	11	16
251	239	222	278

[5. 3.]

BIJLAGE B.

VERSLAG van de bevindingen en handelingen van het geneeskundig toezicht op Curaçao gedurende het jaar 1890.

Gedurende het afgeloopen jaar was de gezondheidstoestand der bevolking op dit eiland over het algemeen niet ongunstig te noemen.

Besmettelijke ziekten kunnen niet gezegd worden geheerscht te hebben. Wel is waar hebben zich gedurende de eerste drie maanden 4 gevallen en in de maand Augustus 1 geval van gele koorts, allen met doodelijken afloop, voorgedaan; doch door 't nemen van doelmatige voorzorgen bleef het daarbij en verspreidde zich die ziekte niet verder. Ook kwamen er nog enkele gevallen van diphtheritische keelontsteking voor, doch al de lijders daaraan zijn hersteld. Door de geneeskundigen werden alle maatregelen genomen om uitbreiding dezer ziekte tegen te gaan door voor behoorlijke ontsmetting te zorgen en voorzorgen ter voorkoming dier ziekte te nemen. Gedurende de maanden September, October en November heerschte de influenza uitgebreid onder de bevolking. De slijmvliezen van de ademhalings- en spijsverteringsorganen waren daarbij bij velen hevig aangedaan en bij een gevoel van afmatting voegde zich vrij hooge koorts. Het karakter dezer ziekte was evenwel goedaardig en vele lijders herstelden in 5-9 dagen; bij anderen duurde de ziekte langer doch eindigde met genezing. De ziekte tastte sommige personen bij herhaling aan, doch sterfgevallen had zij niet ten gevolge.

Ten gevolge van het uitbreken van pokken op het eiland Porto Rico was het weder noodig de quarantaine-verordening toe te passen. Zoo werd den 8sten Januari bepaald dat alle vaartuigen, van Mayaguez komende, zouden worden onderworpen aan eene quarantaine van drie weken, met inbegrip van de reis. Gelijke quarantaine werd bepaald den 3den April voor schepen, komende van Ponce, en den 21sten April voor vaartuigen, komende uit havens van Porto Rico.

Den 5den Maart is de quarantaine voor vaartuigen van Manzanilla de Cuba, en den 16den Juni die voor schepen van Italie komende, weder opgeheven.

De geneeskundige raad hield 19 vergaderingen, terwijl, als naar gewoonte, de loopende zaken bij non-sessie werden afgedaan.

In den loop van het jaar 1890 is aan een persoon, voorzien van een diploma van de faculteit van het »Bellevue Hospital Medical College" te New-York, nadat hij een bij art. 1 lett. c der verordening van 30 October 1873/11 Februari 1874 (*Publicatieblad* 1874 n°. 5) voorgeschreven examen op voldoende wijze had afgelegd, eene akte van bevoegdheid tot uitoefening der genees- heel- en verloskunst uitgereikt. Vijf candidaten verkregen de akte van bevoegdheid als tandmeester, na aflegging van een aan de eischen der wet voldoend examen.

Door den raad zijn de volgende bewijzen van bevoegdheid geviseerd, namelijk twee voor de uitoefening van de genees-, heel- en verloskunst en vier voor de uitoefening der tandkunst.

De stadsgeneesheer heeft telkens den procureur-generaal bij zijne bezoeken in het krankzinnigengesticht alhier vergezeld en de afschriften van de verslagen dier bezoeken zijn geregeld door den raad ter kennisneming ontvangen.

De apotheken zijn door den stadsgeneesheer en een lid van den geneeskundigen raad onderzocht en in orde bevonden. In April is eene apotheek opgeheven.

Omtrent het parc vaccinogène is gedurende dit jaar weinig gunstigs te berichten. Achtereenvolgend zijn er 30 kinderen gevaccineerd en 16 gerevaccineerd met animale koepokstof. Door de buitengewone schaarschte aan kalveren heeft het parc ter vaccinatie slechts één kalf kunnen bekomen. In navolging van de Fransche geneesheeren Dr. M. E. Harneux en Dr. Chonneaux Dubissen zijn ter beproeving op verder resultaat, naar de door die geneesheeren gevoegde wijze en onder bijzondere zorg, 7 geiten — Caper Hircus — gevaccineerd en 2 gerevaccineerd, zoowel met onvermengde als met (met glycerine) vermengde animale koepokstof; doch deze en de hierbovengemelde vaccinatiën hadden geen gunstig gevolg. De ter inenting gebruikte koepokstof was afkomstig van het parc vaccinogène te 's Gravenhage en van het genootschap ter bevordering der koepokinenting te Rotterdam.

Het fonds van het parc sloot met een saldo van f 1 169,13. De deelneming in het voortbestaan van het parc wordt steeds flauwer, velen van de deelnemers hebben zich teruggetrokken en het is te voorzien dat door de onverschilligheid en het verzuim, welke bij het publiek bestaat omtrent de koepokinenting, weldra alle bijdragen zullen ophouden.

Aldus opgemaakt op Curaçao den 30sten Januari 1891.

De Secretaris,
Ph. F. de Haseth Evertsz.

De Voorzitter,
S. M. Lansberg.

[5. 4.]

BIJLAGE C.

VERSLAG aangaande den toestand van het onderwijs op het eiland Curaçao, gedurende het jaar 1890, overeenkomstig het bepaalde bij artikel 48 van de verordening, regelende het onderwijs in de kolonie Curaçao (*Publicatieblad* 1884 *n*°. 16).

Openbaar Onderwijs.

Het onderwijs van de openbare school afdeeling I en II ondervond in de eerste helft van het jaar 1890 weder den storenden invloed van vertrek, ziekte en overlijden van onderwijzend personeel. Het programma moest daardoor weder herhaaldelijk wijzigingen ondergaan, wat echter, aangezien er gedurende het geheele jaar geene leerlingen in klasse III van afdeeling I waren, zonder veel bezwaar kon geschieden.

In de 2de helft van het jaar kon het onderwijs gelukkig ongestoord worden voortgezet, en heeft dat onderwijs dan ook, dank zij den ijver van het onderwijzend personeel, goede vruchten gedragen, zijnde nagenoeg alle leerlingen tot eene hoogere klasse bevorderd.

Van de 13 jongens en 11 meisjes, welke deelnamen aan het overgangsexamen gingen 9 jongens en 9 meisjes van afdeeling II naar afdeeling I over.

Eind-diploma's voor afdeeling I konden niet worden uitgereikt, aangezien er, bij algeheele ontstentenis van leerlingen in klasse III dier afdeeling, geene eind-examens zijn afgelegd.

Het gedrag van de leerlingen en de orde in de lessen waren over het algemeen goed; in éóne meisjesklasse liet zulks echter wel wat te wenschen over en zijn de vorderingen dáár dan ook niet gelijk aan die van dezelfde jongensklasse.

Het schoolverzuim was aanzienlijk, bedragende niet minder dan 4502 dagen over het geheele aantal leerlingen.

Het schooljaar 1890 werd aangevangen met 216 leerlingen en sloot met 208 leerlingen.

Het overlijden van den verdienstelijken onderwijzer 2de klasse M. CALISCH, die met zeldzamen tact het onderwijs in zijne klasse gaf, was een groot verlies voor de openbare school.

Naar Nederland vertrokken in het afgeloopen jaar, met verlof tot herstel van gezondheid, de leeraar K. BONSEMA en de leerares M. E. BRUINIER.

De vacatures, in 1889 ontstaan door het overlijden van den leeraar LAWERMAN en het eervol ontslag van de leerares FARRET, werden in het afgeloopen jaar aangevuld door de aankomst uit Nederland van den leeraar H. K. A. MICHELSEN en de leerares A. C. BAKHOVEN.

De normaallessen werden geregeld voortgezet en met goed gevolg bijgewoond door de leerlingen, wier gedrag en vorderingen alle reden van tevredenheid geven. Het is echter te betreuren dat van dat onderwijs niet meer gebruik wordt gemaakt.

De openbare scholen van afdeeling III telden op het einde van het afgeloopen jaar 257 leerlingen, tegen 328 op het einde van 1889. Blijkens de ingediende rapporten blijft het schoolverzuim groot. De vorderingen zijn echter volgens die rapporten, vooral op de school aan de Overzijde en aan die buiten de Poort, over het algemeen voldoende.

Het herhalingsonderwijs was even als vroeger aan den landsschoolonderwijzer C. A. ZEPPENFELDT opgedragen. Er werd echter geen gebruik van gemaakt.

Bijzonder Onderwijs.

Over het bijzonder onderwijs valt weinig op te merken en de commissie vermeent zich hoofdzakelijk te kunnen refereeren aan haar verslag over 1889.

Met genoegen echter kan weder worden vermeld de ijver waarmede de onderwijzers der katholieke scholen, zoomede de zusters van liefdadigheid zich aan de hun opgedragen taak wijden.

De schoolgebouwen van St. Willbrordus en Sta Maria laten aan ruimte voor de aanwezige leerlingen zeer veel te wenschen over.

Ook is het aantal onderwijzeressen in verhouding tot het aantal kinderen veel te gering. Dit is voornamelijk het geval op de school van Sta Rosa, waar voor 280 kinderen slechts 2 onderwijzeressen aanwezig zijn.

Zal het onderwijs op die scholen eenigszins vruchtbaar zijn, dan is voorzeker uitbreiding van het onderwijzend personeel aldaar dringend noodzakelijk.

Het trok de aandacht der subcommissie dat het Collegio San Thomas tot nog toe niet zooveel leerlingen verkregen had als men wel verwachtte.

Men rekende echter op toeneming van het aantal leerlingen naarmate die school op de Venezuëlaansche kust meerdere bekendheid verkreeg.

School-Commissie.

De voorgeschreven halfjaarlijksche schoolbezoeken, ook in de buitendistricten, hadden plaats.

De commissie hield 11 vergaderingen.

Aldus vastgesteld in de vergadering van den 16den Februari 1891.

De schoolcommissie op Curaçao,

SOL. C. HENRIQUEZ, *Voorzitter.*

OLIVIER, *Secretaris.*

[5. 5.]

BIJLAGE D.

POSTVERKEER van het eiland Curaçao in 1890, vergeleken met de vier voorafgaande jaren.

Per mail ontvangen (niet aangeteekende) [1]) stukken.

VAN:	Brieven (Stuks).	Drukwerk (Porto's).
Nederland	12 156	39 562
Suriname	1 353	1 045
Groot-Britannië, en via Groot-Britannië van andere plaatsen	10 909	32 445
Frankrijk, en via Frankrijk van andere plaatsen	2 346	17 992
Duitschland, en via Duitschland van andere plaatsen	1 577	1 391
St. Thomas, en via St. Thomas van andere plaatsen	677	827
Vereenigde Staten van Amerika	24 265	106 215
Venezuëla	37 530	64 259
St. Domingo	3 400	1 718
Columbia	1 769	3 683
Trinidad	877	358
Demerara	152	92
St. Kitts	86	6
Jamaica	188	1 983
Haïti	86	45
Portorico	8	14
Spanje	60	11 439
Nederlandsche bovenwindsche eilanden	431	43
	[2]) 97 870	283 117
De totalen bedroegen voor 1889	82 560	184 146
» » » » 1888	75 931	309 609
» » » » 1887	71 640	127 205
» » » » 1886	56 136	130 407

Per mail verzonden (niet aangeteekende) [1]) stukken.

NAAR:	Brieven (Stuks).	Drukwerk (Porto's).
Nederland	9 997	2 262
Suriname	659	348
Groot-Britannië, en via Groot-Britannië naar andere plaatsen	15	»
Frankrijk, en via Frankrijk naar andere plaatsen	330	6
St. Thomas, en via St. Thomas naar andere plaatsen	424	132
Vereenigde Staten van Amerika	31 341	11 934
Venezuëla	45 223	160 027
St. Domingo	3 237	14 683
Columbia	7 850	33 845
Trinidad	661	1 542
Demerara	130	25
Haïti	257	239
Portorico	177	195
Nederlandsche Bovenwindsche eilanden	449	607
	100 750	225 845
De totalen bedroegen voor 1889	81 251	300 383
» » » » 1888	79 237	133 112
» » » » 1887	68 265	80 838
» » » » 1886	65 297	85 484

[1]) Aangeteekende stukken werden in 1890 ontvangen ten getale van 5 734 en verzonden ten getale van 4795.

[2]) Buiten het gewone postverkeer werden aangebracht 3507 brieven.

[5. 6.]

BIJLAGE E¹.

KOLONIALE HUISHOUDELIJKE BEGROOTING van CURAÇAO voor het dienstjaar 1892.

Artikel 1.

Voor de onderwerpen in de hieronder voorkomende begrootingsartikelen aangewezen, worden voor het dienstjaar 1892 toegestaan de daarnevens uitgetrokken sommen:

AFDEELING I.

Gewestelijk Bestuur.

Curaçao.

Artikel 1. Traktementen en toelagen van de hoofd- en verdere ambtenaren ter gouvernements-secretarie benevens daggeld van een geëmployeerde en bruggeld van den bode bij den Kolonialen Raad . . . . f	16 722.00
Artikel 2. Bureelbehoeften.	1 250 00
Artikel 3. Lokaalbehoeften, drukwerk, briefporten, kosten van telegrammen, benevens translaatkosten	2 220.00
Artikel 4. Overtochtsgelden van ambtenaren, geëmploijeerden en gepensionneerden met hunne gezinnen en vracht van goederen	6 000.00
Artikel 5. Toelage en bureelbehoeften van den ijker, benevens loon voor een bediende.	800.00
Artikel 6. Kosten van de Kamer van Koophandel en Nijverheid	400.00

Bonaire.

Artikel 7. Traktement en toelage van den gezaghebber en van een districtmeester, tevens hulpambtenaar van den burgerlijken stand	4 420.00
Artikel 8. Bindloon en verschillende benoodigdheden	25.00
Artikel 9. Overtochtsgelden van ambtenaren, geëmploijeerden en gepensionneerden met hunne gezinnen en vracht van goederen	1 000.00
Artikel 10. Toelage en bureelbehoeften van den adjunct-ijker	125.00

Aruba.

Artikel 11. Traktement en toelagen van den gezaghebber en de verdere ambtenaren.	4 400.00
Artikel 12. Bindloon en verschillende benoodigdheden	25.00
Transporteeren f	37 387.00

Per transport f	37 387.00
Artikel 13. Overtochtsgelden van ambtenaren, geëmploijeerden en gepensionneerden met hunne gezinnen en vracht van goederen	1 000.00
Artikel 14. Toelage en bureelbehoeften van den adjunct-ijker	125.00

St. Martin.

(Nederlandsch gedeelte.)

Artikel 15. Traktementen en toelage van den gezaghebber en een klerk tevens belast met de posterij	6 100.00
Artikel 16. Bindloon en verschillende benoodigdheden	25.00
Artikel 17. Overtochtsgelden van ambtenaren, geëmploijeerden en gepensionneerden met hunne gezinnen en vracht van goederen	1 000.00
Artikel 18. Toelage en bureelbehoeften van den adjunct-ijker	125.00

St. Eustatius.

Artikel 19. Traktement en toelage van den gezaghebber.	3 300.00
Artikel 20. Bindloon en verschillende benoodigdheden	25.00
Artikel 21. Overtochtsgelden van ambtenaren, geëmploijeerden en gepensionneerden met hunne gezinnen en vracht van goederen	500.00
Artikel 22. Toelage en bureelbehoeften van den adjunct-ijker	125.00

Saba.

Artikel 23. Traktement en toelage van den gezaghebber en huur van eene raadkamer.	2 990.00
Artikel 24. Toelage en bureelbehoeften van den adjunct-ijker	125.00
Artikel 25. Overtochtsgelden van ambtenaren, geëmploijeerden en gepensionneerden met hunne gezinnen en vracht van goederen	500.00
Totaal der Iste afdeeling . f	53 327.00

AFDEELING II.

Justitie en politie.

Curaçao.

Artikel 26. Traktementen, toelagen en bureelbehoeften van de rechterlijke en verdere ambtenaren van het hof van justitie, van den procureur-generaal, van de ambtenaren van zijn parket en van de ambtenaren van het kantongerecht . . . . f	46 420.00
Artikel 27. Translaatkosten en aanschaffing van boekwerken ten dienste van het hof van justitie	450.00
Artikel 28. Verschillende justitiekosten .	11 815.20
Artikel 29. Traktementen en toelagen van ambtenaren en geëmploijeerden bij de politie en justitie.	34 866.00
Artikel 30. Kleeding van de marechaussees en de veldwachters	1 400.00
Artikel 31. Huur en verlichting van wachthuizen voor de marechaussees.	777.00
Artikel 32. Traktement van den marktmeester	800.00

Bonaire.

Artikel 33. Kosten van het kantongerecht.	2 200.00
Artikel 34. Traktementen en toelagen van de marechaussees en de veldwachters . . .	3 900.00
Artikel 35. Kleeding van de marechaussees en de veldwachters	200.00
Artikel 36. Verschillende benoodigdheden voor de politie en justitie	800.00

Aruba.

Artikel 37. Kosten van het kantongerecht.	2 200.00
Artikel 38. Traktementen en toelagen van de marechaussees en de veldwachters. . .	4 000.20
Artikel 39. Kleeding van de marechaussees en de veldwachters	225.00
Artikel 40. Verschillende benoodigdheden voor de politie en justitie	550.00

St. Martin.

(Nederlandsch gedeelte.)

Artikel 41. Traktementen en toelagen van de ambtenaren van den raad van justitie en het kantongerecht.	2 900.00
Artikel 42. Traktementen en toelagen van den commissaris van politie, de marechaussees en de veldwachters	6 140.00
Artikel 43. Kleeding van de marechaussees en de veldwachters	300.00
Artikel 44. Verschillende benoodigdheden voor de politie en justitie	1 411.00

St. Eustatius.

Artikel 45. Traktement en toelagen van de ambtenaren van den raad van justitie en het kantongerecht.	3 200.00
Transporteeren	f 124 654 .20

Per transport	f 124 654.20
Artikel 46. Traktementen en toelagen van de marechaussees en de veldwachters. . .	2 340.00
Artikel 47. Kleeding voor de marechaussees en de veldwachters	150.00
Artikel 48. Verschillende benoodigdheden voor de politie en justitie	711.00

Saba.

Artikel 49. Toelagen van de ambtenaren van het kantongerecht	675.00
Artikel 50. Traktementen en toelagen van de marechaussees en de veldwachters. . .	1 980.00
Artikel 51. Kleeding voor de marechaussees en de veldwachters	100.00
Artikel 52. Verschillende benoodigdheden voor de politie en justitie	225.00
Totaal der IIde afdeeling .	f 130 755.20

AFDEELING III.

Geldelijk Beheer.

Curaçao.

Artikel 53. Traktementen van de ambtenaren bij de administratie van financiën en schrijfloon. . . . . f	14 350.00
Artikel 54. Kosten van het toezicht op de invordering van het patent- en accijnsrecht.	1 647.00
Artikel 55. Bewaring der hypotheken. .	1 400.00
Artikel 56. Traktement van den kolonialen ontvanger, benevens schrijfloon	3 300.00
Artikel 57. Gerechtelijke vervolgingskosten in zake invordering van belastingen . . .	*Memorie.*
Artikel 58. Traktementen, toelagen en bureelbehoeften van ambtenaren en geëmploijeerden op het postkantoor	7 260.00
Artikel 59. Benoodigdheden voor het postkantoor en andere kleine uitgaven. . . .	400.00
Artikel 60. Kosten van den binnenlandschen postdienst.	*Memorie.*
Artikel 61. Overbrengen van correspondentiën naar de bovenwindsche eilanden. .	1 500.00
Artikel 62. Vervoer van personen en goederen ten behoeve van Klein-Curaçao. . .	1 000.00
Artikel 63. Vervoer van personen, gouvernements goederen en brievenmalen naar Bonaire en Aruba	1 000.00
Artikel 64. Betalingen wegens transitrechten, vervoer van brievenmalen en andere kosten en betalingen aan het internationaal bureel der Algemeene Postvereeniging te Bern	2 800.00
Artikel 65. Garantie eener inkomst van hoogstens f 45 000 voor de telegraphische gemeenschap van Curaçao met andere landen	24 000.00
Artikel 66. Bureel- en magazijnbehoeften, drukwerk en andere uitgaven	2 642.30
Transporteeren f	61 299.30

Per transport f	61 299.30
Artikel 67. Verstrekking van een fonds aan de Koloniale Bank tot het inwisselbaar stellen der bankbiljetten	75 000.00
Artikel 68. Kosten voor uitzending van specie uit Nederland en voor het doen van remises naar Nederland voor aldaar uitbetaalde postwissels	3 000.00
Bonaire.	
Artikel 69. Een bediende in het magazijn, tevens belast met het rondbrengen der belastingbiljetten	100.00
Artikel 70. Toezicht op de invordering van het in- en uitvoerrecht	975.00
Artikel 71. Vervoer van personen, gouvernements-goederen en brievenmalen naar Curaçao.	750.00
Aruba.	
Artikel 72. Toezicht op de invordering van het in- en uitvoerrecht	1 800.00
Artikel 73. Verschillende uitgaven	100.00
Artikel 74. Vervoer van personen, gouvernements-goederen en brievenmalen naar Curaçao.	750.00
St. Martin. (Nederlandsch gedeelte.)	
Artikel 75. Toezicht op de invordering van het in- en uitvoerrecht en accijnsrecht.	2 000.00
Artikel 76. Buitengewoon toezicht op de invordering van het invoer- en accijnsrecht.	1 200.00
Artikel 77. Meetloon van zout en andere kosten	760.00
Artikel 78. Posterijen	2 550.00
St. Eustatius.	
Artikel 79. Toezicht op de invordering van het in- en uitvoerrecht	800.00
Artikel 80. Premie van specie voor remises van subsidiën, vracht en andere kosten	100.00
Artikel 81. Posterijen	1 550.00
Saba.	
Artikel 82. Toezicht op de invordering van het in- en uitvoerrecht	800.00
Artikel 83. Premie van specie voor remises van subsidiën, vracht en andere kosten	50.00
Artikel 84. Posterijen	1 765.00
Totaal der IIIde afdeeling . f	155 349.30

AFDEELING IV.

Eeredienst en onderwijs.

Curaçao.	
Artikel 85. Traktementen van de predikanten der Hervormde gemeente f	6 800.00
Transporteeren f	6 800.00
Per transport f	6 800.00
Artikel 86. Traktementen en toelaag aan de Roomsch-Katholieke geestelijken.	14 800.00
Artikel 87. Dienstreizen van den Roomsch-Katholieken geestelijke van den 1sten rang naar de andere eilanden	150.00
Artikel 88. Traktement van den predikant der Nederlandsch Portugeesch-Israëlietische gemeente	3 400.00
Artikel 89. Subsidie aan de Nederlandsch Hervormde Israëlietische gemeente, ter voorziening in de geestelijke behoeften	3 000.00
Artikel 90. Traktementen aan de leeraars, leeraressen en verder onderwijzend personeel aan de openbare school afd. I en II	32 336.82
Artikel 91. Traktementen en toelagen aan het onderwijzend personeel aan de openbare school, afdeeling III	6 000.00
Artikel 92. Subsidie aan bijzondere scholen.	4 000.00
Artikel 93. Huur van een schoollokaal en onderscheidene andere kosten van het onderwijs	4 090.00
Bonaire.	
Artikel 94. Traktement van een leeraar bij de Hervormde gemeente	2 400.00
Artikel 95. Traktementen van de Roomsch-Katholieke geestelijken	2 400.00
Artikel 96. Traktement van den landsschoolonderwijzer	1 500.00
Artikel 97. Toelagen voor de kweekelingen en andere kosten voor het onderwijs	2 030 00
Aruba.	
Artikel 98. Traktement aan een leeraar bij de Hervormde gemeente	2 400.00
Artikel 99. Traktementen van de Roomsch-Katholieke geestelijken	2 400.00
Artikel 100. Traktement van den landsschoolonderwijzer	1 000.00
Artikel 101. Toelagen voor de kweekelingen en andere kosten voor het onderwijs	2 330.00
Artikel 102. Subsidie aan de R. K. gemeente te St. Cruz voor het bouwen van een nieuwe kerk	1 000.00
St. Martin. (Nederlandsch gedeelte.)	
Artikel 103. Toelage aan den leeraar van het Methodisten-genootschap	1 200.00
Artikel 104. Traktement van den Roomsch-Katholieken geestelijke	1 200.00
Artikel 105. Traktementen van onderwijzers	4 000.00
Artikel 106. Schoolbehoeften en huur van schoollokalen	1 000.00
St. Eustatius.	
Artikel 107. Toelage aan den leeraar van het Methodisten-genootschap	1 200.00
Transporteeren f	100 627.82

Per transport	f 100 627.82
Artikel 108. Traktement van den Roomsch-Katholieken geestelijke	1 200.00
Artikel 109. Traktement van den landsschoolonderwijzer	1 200.00
Artikel 110. Toelage voor een kweekeling en andere kosten voor het onderwijs	940.00

Saba.

Artikel 111. Toelage ter voorziening in het leeraarsambt der Hervormde gemeente	1 200.00
Artikel 112. Traktement van den Roomsch-Katholieken geestelijke	1 200.00
Artikel 113. Onderwijs	1 200.00
Totaal der IVde afdeeling	f 107 576.82

AFDEELING V.

Plaatselijke kosten.

Curaçao.

Artikel 114. Dedommagementen en bureelbehoeften van officieren en geëmployeerden bij de dienstdoende stedelijke en landelijke schutterij	f 3 138.00
Artikel 115. Verschillende uitgaven voor de schutterij	2 370.00
Artikel 116. Traktementen van den havenmeester en loods, tevens scheepsmeter, en van den assistent-loods, alsmede aan den eerstgenoemde abonnement voor roeiers, vaartuigen, kantoorhuur en schrijfbehoeften	8 978.00
Artikel 117. Percentsgewijze belooning van den havenmeester en loods, tevens scheepsmeter	2 000.00
Artikel 118. Traktementen van den opzichter en den assistent-opzichter bij den vuurtoren op Klein-Curaçao	1 500.00
Artikel 119. Kustverlichting	624 50
Artikel 120. Traktementen van het personeel bij het seinwezen	3 600.00
Artikel 121. Verschillende uitgaven voor het seinwezen	1 166.00
Artikel 122. Verschillende uitgaven voor het schoonhouden en verlichten van straten, pleinen en landingsplaatsen	5 000.00
Artikel 123. Traktementen en toelagen van den stadsgeneesheer, de armendokters in het stadsdistrict en den bode bij den geneeskundigen raad	4 750.00
Artikel 124. Verschillende uitgaven voor den plaatselijken genees- en heelkundigen dienst	6 150.00
Artikel 125. Vergoeding bij onteigening in gevallen van besmettelijke ziekten	*Memorie.*
Artikel 126. Traktementen van den directeur van de krankzinnigen- en leprozengestichten en de geneesheeren van die gestichten, alsmede toelage aan een wachter bij het krankzinnengesticht	3 100.00
Artikel 127. Verschillende uitgaven voor liefdadige instellingen	16 525.00
Transporteeren	f 58 901.50

Per transport	f 58 901,50
Artikel 128. Verpleging van hulpbehoevende vrijgemaakten	1 800.00
Artikel 129. Toelage aan den quarantaine-geneesheer, tevens directeur der quarantaine-inrichting, en den quarantaine-loods, tevens opzichter op de quarantaine-plaats	2 200.00
Artikel 130. Verschillende uitgaven voor den quarantaine-dienst	860.00
Artikel 131. Verschillende uitgaven	2 915.00

Bonaire.

Artikel 132. Schutterij	*Memorie.*
Artikel 133. Traktementen van den opzichter en den assistent-opzichter bij den Willemstoren	800.00
Artikel 134. Verlichting en onderhoud van den Willemstoren en van de ankerplaatsen bij het dorp Kralendijk	375.00
Artikel 135. Traktement of toelage van den gouvernements-geneeskundige en fouragegelden	2 200.00
Artikel 136. Geneeskundige behoeften van onvermogenden	200.00
Artikel 137. Verpleging van hulpbehoevende vrijgemaakten	400.00
Artikel 138. Quarantaine-dienst	300.00
Artikel 139. Verschillende uitgaven	200.00

Aruba.

Artikel 140. Schutterij	*Memorie.*
Artikel 141. Verlichting	400.00
Artikel 142. Daggeld van 2 personen, ad 75 centen ieder, wegens het houden van toezicht op de gouvernements-eigendommen, gronden en bosschen	549.00
Artikel 143. Traktement of toelage aan den gouvernements-geneeskundige en fouragegelden	2 400.00
Artikel 144. Geneeskundige behoeften voor onvermogenden	200.00
Artikel 145. Verpleging van hulpbehoevende vrijgemaakten	200.00
Artikel 146. Quarantaine-dienst	300.00
Artikel 147. Verschillende uitgaven	125.00

St. Martin.

(Nederlandsch gedeelte.)

Artikel 148. Schutterij	*Memorie.*
Artikel 149. Voor het houden van toezicht aan de Simsonsbaai	150.00
Artikel 150. Kosten van het havenlicht	120.00
Artikel 151. Traktement van den seinwachter op het fort Willem	360.00
Artikel 152. Traktement of toelage van den gouvernements-geneeskundige	2 000.00
Artikel 153. Geneeskundige behoeften voor onvermogenden	100.00
Artikel 154. Toelaag aan den opzichter van het leprozengesticht	360.00
Transporteeren	f 78 415.50

Per transport f	78 415.50
Artikel 155. Voeding en kleeding van de verpleegden in het gesticht	1 710.00
Artikel 156. Verpleging van hulpbehoevende vrijgemaakten	500.00
Artikel 157. Quarantaine dienst . . .	150.00
Artikel 158. Verschillende uitgaven. . .	150.00

St. Eustatius.

Artikel 159. Schutterij	*Memorie.*
Artikel 160. Traktement van den havenmeester voor het toezicht op de booten en als vergoeding voor het gemis van emolumenten.	300.00
Artikel 161. Traktement of toelage aan den gouvernements-geneeskundige	2 000.00
Artikel 162. Geneeskundige behoeften . .	100.00
Artikel 163. Toelaag aan den opzichter van het leprozengesticht	360.00
Artikel 164. Voeding en kleeding van de verpleegden in het gesticht	1 750.00
Artikel 165. Verpleging van hulpbehoevende vrijgemaakten	1 000.00
Artikel 166. Quarantainedienst	200.00
Artikel 167. Verschillende uitgaven . .	100.00

Saba.

Artikel 168. Traktement of toelage aan den gouvernements-geneeskundige en fouragegelden	2 200.00
Artikel 169. Geneeskundige behoeften voor onvermogenden	100.00
Artikel 170. Verpleging van hulpbehoevende vrijgemaakten	580.00
Artikel 171. Quarantaine-dienst. . . .	120.00
Artikel 172. Verschillende uitgaven . .	100.00
Totaal der Vde afdeeling . f	89 735.50

AFDEELING VI.

Landsgebouwen, eigendommen en publieke werken.

Curaçao.

Artikel 173. Traktementen en toelagen van den chef en van de opzichters bij het bouwdepartement . . . . f	7 200.00
Artike 174. Voor inspectie en toezicht op de wegen in de buitendistricten.	1 300.00
Artikel 175. Onderhoud en herstelling der landsgebouwen en eigendommen, alsmede aankoop van meubelen en andere benoodigdheden voor de landsgebouwen	14 950.00
Artikel 176. Verbetering van de St. Annabaai en verruiming van den havenmond. .	9 500.00
Artikel 177. Onderhoud en herstelling der straten en kaden in het stadsdistrict . . .	10 000.00
Transporteeren f	42 950.00
Per transport f	42 950.00
Artikel 178. Aankoop, plaatsing en onderhoud van lantaarnpalen en armen met lantaarns	1 000.00
Artikel 179. Onderhoud en herstelling der wegen in de buitendistricten	4 400.00

Bonaire.

Artikel 180. Onderhoud en herstelling der landsgebouwen en eigendommen, alsmede aankoop en onderhoud van benoodigdheden voor de landsgebouwen.	1 000.00
Artikel 181. Gewoon onderhoud der wegen.	800.00

Aruba.

Artikel 182. Onderhoud en herstelling der landsgebouwen en eigendommen, alsmede aankoop en onderhoud van benoodigdheden voor de landsgebouwen	600.00
Artikel 183. Gewoon onderhoud der wegen en straten in de stad en buitendistricten en van den gouvernementssteiger.	1 000.00

St. Martin.

(Nederlandsch gedeelte.)

Artikel 184. Onderhoud en herstelling der landsgebouwen en eigendommen, alsmede aankoop en onderhoud van benoodigdheden voor de landsgebouwen	975.00
Artikel 185. Onderhoud der wegen, straten, bruggen en andere werken.	1 200.00

St. Eustatius.

Artikel 186. Onderhoud en herstelling der landsgebouwen en eigendommen, alsmede aankoop en onderhoud van benoodigdheden voor de landsgebouwen	600.00
Artikel 187. Onderhoud der straten en wegen	500.00

Saba.

Artikel 188. Onderhoud der wegen . . .	500.00
Totaal der VIde afdeeling f	55 525.00

AFDEELING VII.

Pensioenen, wachtgelden, onderstanden en andere uitgaven van algemeenen aard.

Curaçao.

Artikel 189. Pensioenen van burgerlijke landsdienaren . . . . f	49 946,40
Artikel 190. Pensioenen van weduwen en nagelaten minderjarige kinderen van burgerlijke landsdienaren.	27 346.80^{5}
Artikel 191. Wachtgelden.	440.00
Transporteeren f	67 733.20^{5}

Per transport f	67 733.20[5]
Artikel 192. Hetgeen op voorschotten aan burgerlijke landsdienaren en aan gepensionneerden niet binnen dit dienstjaar wordt terugbetaald.	500.00
Bonaire.	
Artikel 193. Pensioenen van burgerlijke landsdienaren	13 188.32
Artikel 194. Pensioenen van weduwen en nagelaten minderjarige kinderen van burgerlijke landsdienaren.	4 511.32[5]
Aruba.	
Artikel 195. Pensioenen van burgerlijke landsdienaren	7 023.83
Artikel 196. Pensioenen van weduwen en nagelaten minderjarige kinderen van burgerlijke landsdienaren	2 280.15
Artikel 197. Wachtgelden.	866.67
St. Martin. (Nederlandsch gedeelte.)	
Artikel 198. Pensioenen van burgerlijke landsdienaren	17 851.83
Artikel 199. Pensioenen van weduwen en nagelaten minderjarige kinderen van burgerlijke landsdienaren.	4 906.82[5]
St. Eustatius.	
Artikel 200. Pensioenen van burgerlijke landsdienaren	4 124.16
Artikel 201. Pensioenen van weduwen en nagelaten minderjarige kinderen van burgerlijke landsdienaren	3 096.50
Saba.	
Artikel 202. Pensioenen van burgerlijke landsdienaren	1 550.00
Artikel 203. Pensioenen van weduwen en nagelaten minderjarige kinderen van burgerlijke landsdienaren	2 625.00
Totaal der VIIde afdeeling f	140 257.81[5]

AFDEELING VIII.

Onvoorziene uitgaven.

Artikel 204. Onvoorziene uitgaven . . . f 20 000.00

Artikel 2.

Wanneer het bedrag, uitgetrokken bij een der artikelen 3, 4, 6, 8, 9, 12, 13, 16, 17, 20, 21, 25, 27, 28, 30, 31, 35, 36, 39, 40, 43, 44, 47, 48, 51, 52, 54, 59, 61, 64, 65, 66, 67, 68, 73, 76, 77, 78, 80, 81, 83, 84, 87, 93, 97, 101, 106, 110, 113, 114, 115, 119, 121, 122, 124, 127, 128, 130, 131, 134, 136, 137, 139, 141, 144, 145, 147, 153, 155, 156, 158, 162, 164, 165, 167, 169, 170, 172, 175 tot en met artikel 203 van de bij deze verordening voorloopig vastgestelde begrooting ontoereikend wordt bevonden, kan het, evenals de posten bij de artt. 57, 60, 125, 132, 140, 148 en 159 voor *Memorie* uitgetrokken, door overschrijving uit artikel 204 dier begrooting worden aangevuld.

De toelagen voor de waarneming van tijdelijk opengevallen betrekkingen worden aangewezen op de artikelen, waarin zijn omschreven de traktementen voor de betrekkingen, die tijdelijk worden waargenomen.

De uitgaven worden voor elke soort afzonderlijk in de rekening gebracht en omschreven.

Artikel 3.

Op artikel 204 van de bij deze verordening voorloopig vastgestelde begrooting worden aangewezen de tot het dienstjaar 1892 behoorende uitgaven, die hare omschrijving niet vinden in een der andere artikelen van die begrooting.

Artikel 4.

Tot goedmaking van de uitgaven, begrepen in de koloniale huishoudelijke begrooting van Curaçao voor het dienstjaar 1892, worden over dat jaar gebezigd de na te noemen middelen en inkomsten, te weten:

A. *Belastingen.*

Curaçao.

a. belasting op grondeigendommen en hypotheken;
b. zegelrecht;
c. haven- en veiligheidsrecht;
d. licht- en bakengeld;
e. belasting op den invoer;
f. accijnsrecht op sterke dranken;
g. patentrecht op neringen en bedrijven;
h. belasting op den openbaren verkoop van roerende zaken;
i. belasting voor de weerbaarheid;
k. recht van successie en van overgang;
l. belasting op de opdracht van onroerende zaken;
m. uitvoerrecht op metaalertsen en alle soorten van phosphorzure kalk, gewonnen op de eilanden Curaçao en Klein-Curaçao;
n. loodsgelden;
o. belasting op loterijen.

Bonaire.

a. invoerrechten;
b. uitvoerrecht op stapelproducten;
c. ankergeld;
d. zegelrecht;
e. belasting op publieke verkoopingen;
f. licht- en bakengeld;
g. patent op de uitoefening van het bedrijf van slijter of tapper en het aanhouden van koffiehuizen, logementen en societeiten;
h. accijnsrecht op sterke dranken;
i. recht van successie en van overgang;
k. contributie tot instandhouding der schutterij;

l. 2 percent van den koopschat bij overdracht van onroerende goederen en vaartuigen;

m. 2 percent van de waarde bij overdracht van gedonateerde onroerende goederen en vaartuigen;

n. bundergelden van gouvernements-gronden in concessie afgestaan;

o. belasting op loterijen.

Aruba.

a. grondbelasting;

b. invoerrechten;

c. uitvoerrecht op stapelproducten (met inbegrip van phosphorzure kalk);

d. anker- en tonnengeld;

e. zegelrecht;

f. belasting op publieke verkoopingen;

g. licht- en bakengeld;

h. patent op de uitoefening van het bedrijf van tapper of slijter en het aanhouden van koffiehuizen, logementen en societeiten;

i. accijnsrecht op sterke dranken;

k. recht van successie en van overgang;

l. contributie tot instandhouding der schutterij;

m. 2 percent van den koopschat bij overdracht van onroerende goederen en vaartuigen;

n. 2 percent van de waarde bij overdracht van gedonateerde onroerende goederen en vaartuigen;

o. belasting op loterijen.

St. Martin.

(Nederlandsch gedeelte.)

a. invoerrechten;

b. uitvoerrecht op stapelproducten;

c. havengeld;

d. zegelrecht;

e. belasting op publieke verkoopingen;

f. licht- en bakengeld;

g. patent op de uitoefening van het bedrijf van tapper of slijter en het aanhouden van koffiehuizen, logementen en societeiten;

h. accijnsrecht op sterke dranken;

i. recht van successie en van overgang;

k. contributie tot instandhouding der schutterij;

l. 2 percent van den koopschat bij overdracht van onroerende goederen;

m. belasting op loterijen.

St. Eustatius.

a. invoerrechten;

b. uitvoerrecht op stapelproducten;

c. ankergeld;

d. zegelrecht;

e. belasting op publieke verkoopingen;

f. licht- en bakengeld;

g. patent op de uitoefening van het bedrijf van tapper of slijter en het aanhouden van koffiehuizen, logementen en societeiten;

h. accijnsrecht op sterke dranken;

i. recht van successie en van overgang;

k. contributie tot instandhouding der schutterij;

l. 2 percent van den koopschat bij overdracht van onroerende goederen;

m. 2 percent van de waarde bij overdracht van gedonateerde onroerende goederen;

n. grondrenten (huur van gouvernementserven);

o. belasting op loterijen.

Saba.

a. invoerrechten;

b. uitvoerrecht op stapelproducten;

c. ankergeld;

d. zegelrecht;

e. belasting op publieke verkoopingen;

f. patent op de uitoefening van het bedrijf van tapper of slijter en het aanhouden van koffiehuizen, logementen en societeiten;

g. accijnsrecht op sterke dranken;

h. recht van successie en van overgang;

i. 2 percent van den koopschat bij overdracht van onroerende goederen en vaartuigen;

k. 2 percent van de waarde bij overdracht van gedonateerde onroerende goederen en vaartuigen;

l. belasting op loterijen.

B. *Inkomsten van onderscheiden aard.*

Curaçao.

a. leges;

b. verkoop van haven-reglementen;

c. boeten;

d. inkomsten van de posterij;

e. korting op de inkomsten van ambtenaren wegens pensioen;

f. inkomsten van de vleeschhal;

g. agio van verkochte wissels;

h. inkomsten van de bakkerij;

i. pakhuishuur van in entrepot aanwezige sterke dranken;

k. renten van het kapitaal, vroeger op het Grootboek der nationale schuld ingeschreven ten name van het West-Indisch pensioenfonds;

l. inkomsten van de gouvernementsbank;

m. aandeel in de huurpenningen van de markt voor groenten, enz.;

n. opbrengst van de arbeidsloonen van gevangenen;

o. emolumenten ter griffie van het hof van justitie en van het kantongerecht, te verantwoorden aan de koloniale kas;

p. salaris van den hypotheekbewaarder, te verantwoorden aan de koloniale kas;

q. renten en pachtgelden van domaniale gronden in de buitendistricten;

r. bergloon van petroleum en andere licht ontvlambare oliën;

s. terugbetaling van voorschotten;

t. betaling door de concessionarissen der bruggen over de haven en over het Waaigat;

u. schoolgelden;

v. inhouding van de jaarwedde van den postdirecteur, wegens het gebruik van een landsgebouw als woning;

w. uitkeering van bij de hypotheekbank berustende gelden van boedels welke onherroepelijk aan de koloniale kas zijn vervallen met intresten;

x. uitkeering door de Curaçaosche hypotheekbank van 1/15 van het bedrag van f 187 7[illegible]6,76[5] krachtens art. 1 van de verordening van 24 September 1879, (P. B. 1880 n°. 5);

ij. alle andere ontvangsten.

Bonaire.

a. leges;

b. kortingen op de inkomsten van ambtenaren wegens pensioen;

c. opbrengst wegens den verkoop van domaniale gronden;

d. boeten;

e. emolumenten ter griffie van het kantongerecht, te verantwoorden aan de koloniale kas;

f. bergloon van petroleum en andere licht ontvlambare oliën;

g. inhouding van de jaarwedde van den gezaghebber, wegens het gebruik van een landsgebouw als woning;

h. pakhuishuur van in entrepot aanwezige sterke dranken;

i. huur van gouvernementsgronden;

k. alle andere ontvangsten.

Aruba.

a. leges;

b. kortingen op de inkomsten van ambtenaren wegens pensioen;

c. opbrengst wegens den verkoop van domaniale gronden;

d. vergunning om goud te delven;

e. boeten;

f. emolumenten ter griffie van het kantongerecht, te verantwoorden aan de koloniale kas;

g. inhouding van de jaarwedde van den gezaghebber, wegens het gebruik van een landsgebouw als woning;

h. bergloon van petroleum en andere licht ontvlambare oliën;

i. vergunning tot het ontginnen van phosphorzure kalk;

k. huur van gouvernementsgronden;

l. alle andere ontvangsten.

St. Martin.
(Nederlandsch gedeelte.)

a. leges;

b. kortingen op de inkomsten van ambtenaren wegens pensioen;

c. boeten;

d. inkomsten van de posterij;

e. emolumenten ter griffie van den raad van justitie en van het kantongerecht, te verantwoorden aan de koloniale kas;

f. steigergelden;

g. inhouding op de jaarwedde van den gezaghebber, wegens het gebruik van een landsgebouw als woning;

h. bergloon van petroleum en andere licht ontvlambare oliën;

i. alle andere ontvangsten.

St. Eustatius.

a. leges;

b. kortingen op de inkomsten van ambtenaren wegens pensioen;

c. boeten;

d. inkomsten van de posterij;

e. emolumenten ter griffie van den raad van justitie en van het kantongerecht, te verantwoorden aan de koloniale kas;

f. inhouding op de jaarwedde van den gezaghebber voor het gebruik van een landsgebouw als woning;

g. bergloon van petroleum en andere licht ontvlambare oliën;

h. alle andere ontvangsten.

Saba.

a. leges;

b. kortingen op de inkomsten van ambtenaren wegens pensioen;

c. boeten;

d. emolumenten ter griffie van het kantongerecht, te verantwoorden aan de koloniale kas;

e. bergloon van petroleum en andere licht ontvlambare oliën;

f. alle andere ontvangsten.

C. *Overschrijving van een gedeelte van de batige saldo's van vorige dienstjaren.*

Raming der middelen en inkomsten van de kolonie Curaçao, dienstjaar 1892.

BENAMING DER MIDDELEN EN INKOMSTEN.		Beloop per middel of inkomst.
	A. *Belastingen.*	
	Curaçao.	
a.	Belasting op grondeigendommen en hypotheken	f 80 000.00
b.	Zegelrecht	10 000.00
c.	Haven- en veiligheidsrecht	7 000.00
d.	Licht- en bakengeld	3 000.00
e.	Belasting op den invoer	45 000.00
f.	Accijnsrecht op sterke dranken	45 000.00
g.	Patentrecht op neringen en bedrijven	13 000.00
h.	Belasting op den openbaren verkoop van roerende zaken	1 500.00
i.	Belasting voor de weerbaarheid	7 000.00
k.	Recht van successie en van overgang	500.00
l.	Belasting op de overdracht van onroerende zaken	6 000.00
m.	Uitvoerrecht op metaalertsen en alle soort van phosphorzure kalk, gewonnen op de eilanden Curaçao en Klein-Curaçao	5 000.00
n.	Loodsgelden	24 000.00
o.	Belasting op loterijen	*Memorie.*
	Bonaire.	
a.	Invoerrechten	8 000.00
b.	Uitvoerrecht op stapelproducten	4 000.00
c.	Ankergeld	1 000.00
d.	Zegelrecht	800.00
e.	Belasting op publieke verkoopingen	20.00
f.	Licht- en bakengeld	400.00
g.	Patent op de uitoefening van het bedrijf van slijter of tapper en het aanhouden van koffiehuizen, logementen en sociëteiten	*Memorie.*
h.	Accijnsrecht op sterke dranken	4 500.00
i.	Recht van successie en van overgang	50.00
k.	Contributie tot instandhouding der schutterij	100.00
l.	2 percent van den koopschat bij overdracht van onroerende goederen en vaartuigen	50.00
m.	2 percent van de waarde bij overdracht van gedonateerde onroerende goederen en vaartuigen	*Memorie.*
n.	Bundergelden van gouvernementsgronden, in concessie afgestaan	750.00
o.	Belasting op loterijen	*Memorie.*
	Aruba.	
a.	Grondbelasting	2 600.00
	Transporteeren	f 269 270.00
	Per transport	f 296 270.00
b.	Invoerrechten	5 000.00
c.	Uitvoerrecht op stapelproducten (met inbegrip van phosphorzure kalk)	12 000.00
d.	Anker- en tonnengeld	5 000.00
e.	Zegelrecht	750.00
f.	Belasting op publieke verkoopingen	50.00
g.	Licht- en bakengeld	800.00
h.	Patent op de uitoefening van het bedrijf van tapper of slijter en het aanhouden van koffiehuizen, logementen en sociëteiten	300.00
i.	Accijnsrecht op sterke dranken	7 500.00
k.	Recht van successie en van overgang	50.00
l.	Contributie tot instandhouding der schutterij	100.00
m.	2 percent van den koopschat bij overdracht van onroerende goederen en vaartuigen	50.00
n.	2 percent van de waarde bij overdracht van gedonateerde onroerende goederen en vaartuigen	*Memorie.*
o.	Belasting op loterijen	*Memorie.*
	St. Martin. (Nederlandsch gedeelte.)	
a.	Invoerrechten	10 000.00
b.	Uitvoerrecht op stapelproducten	10 000.00
c.	Havengeld	800.00
d.	Zegelrecht	800.00
e.	Belasting op publieke verkoopingen	50.00
f.	Licht- en bakengeld	300.00
g.	Patent op de uitoefening van het bedrijf van tapper of slijter en het aanhouden van koffiehuizen, logementen en sociëteiten	1 200.00
h.	Accijnsrecht op sterke dranken	1 600.00
i.	Recht van successie en van overgang	50.00
k.	Contributie tot instandhouding der schutterij	100.00
l.	2 percent van den koopschat bij overdracht van onroerende goederen	100.00
m.	Belasting op loterijen	*Memorie.*
	St. Eustatius.	
a.	Invoerrechten	2 500.00
b.	Uitvoerrecht op stapelproducten	1 000.00
c.	Ankergeld	100.00
d.	Zegelrecht	250.00
e.	Belasting op publieke verkoopingen	*Memorie.*
f.	Licht- en bakengeld	50.00
g.	Patent op de uitoefening van het bedrijf van tapper of slijter en het aanhouden van koffiehuizen, logementen en sociëteiten	300.00
	Transporteeren	f 320 870.00

	Per transport f	330 870.00
h.	Accijnsrecht op sterke dranken . . .	1 000.00
i.	Recht van successie en van overgang .	*Memorie.*
k.	Contributie tot instandhouding der schutterij	*Memorie.*
l.	2 percent van den koopschat bij overdracht van onroerende goederen . . .	25.00
m.	2 percent van de waarde bij overdracht van gedonateerde onroerende goederen.	*Memorie.*
n.	Grondrenten (huur van gouvernements-erven)	100.00
o.	Belasting op loterijen	*Memorie.*

Saba.

a.	Invoerrechten	2 000.00
b.	Uitvoerrecht op stapelproducten . .	300.00
c.	Ankergeld.	250.00
d	Zegelrecht	200.00
e.	Belasting op publieke verkoopingen .	*Memorie.*
f.	Patent op de uitoefening van het bedrijf van tapper of slijter en het aanhouden van koffiehuizen, logementen en sociëteiten	300.00
g.	Accijnsrecht op sterke dranken . . .	600.00
h.	Recht van successie en van overgang.	*Memorie.*
i.	2 percent van den koopschat bij overdracht van onroerende goederen en vaartuigen	75.00
k.	2 percent van de waarde bij overdracht van gedonateerde onroerende goederen en vaartuigen	*Memorie.*
l.	Belasting op loterijen	*Memorie.*

B. *Inkomsten van onderscheiden aard.*

Curaçao.

a.	Leges	1 000.00
b.	Verkoop van havenreglementen . . .	50.00
c.	Boeten	300.00
d.	Inkomsten van de posterij	30 000.00
e.	Korting op de inkomsten van ambtenaren wegens pensioen	19 000.00
f.	Inkomsten van de vleeschhal. . . .	6 000.00
g.	Agio van verkochte wissels	*Memorie.*
h.	Inkomsten van de bakkerij	1 200.00
i.	Pakhuishuur van in entrepot aanwezige sterke dranken.	100.00
k.	Renten van het kapitaal, vroeger op het Grootboek der nationale schuld ingeschreven ten name van het West-Indisch pensioenfonds	5 356.67
l.	Inkomsten van de gouvernementsbank	16 000.00
m.	Aandeel in de huurpenningen van de markt voor groenten, enz.	100.00
n.	Opbrengst van de arbeidsloonen van gevangenen	900.00
	Transporteeren f	414 926.67

	Per transport f	414 926.67
o.	Emolumenten ter griffie van het hof van justitie en van het kantongerecht, te verantwoorden aan de koloniale kas .	400.00
p.	Salaris van den hypotheekbewaarder, te verantwoorden aan de koloniale kas	700.00
q.	Rente en pachtgelden van domaniale gronden in de buitendistricten . . .	900.00
r.	Bergloon van petroleum en andere licht ontvlambare oliën.	*Memorie.*
s.	Terugbetaling van voorschotten . .	300.00
t.	Betaling door de concessionarissen der bruggen over de haven en over het Waaigat	500.00
u.	Schoolgelden	15 000.00
v.	Inhouding van de jaarwedde van den postdirecteur, wegens gebruik van een landsgebouw als woning	300.00
w.	Uitkeering van bij de hypotheekbank berustende gelden van boedels, welke onherroepelijk aan de koloniale kas zijn vervallen met interesten	3 500.00
x.	Uitkeering door de Curaçaosche Hypotheekbank van 1/15 van het bedrag van f 187,746.76[5] krachtens art. 1 van de verordening van 24 September 1879 (*P. B.* 1880 n[r]. 5).	12 516.45
y.	Alle andere ontvangsten	1 000.00

Bonaire.

a.	Leges	25.00
b.	Kortingen op de inkomsten van ambtenaren wegens pensioen	1 500.00
c.	Opbrengst wegens den verkoop van domaniale gronden	200.00
d.	Boeten.	*Memorie.*
e.	Emolumenten ter griffie van het kantongerecht, te verantwoorden aan de koloniale kas	15.00
f.	Bergloon van petroleum en andere licht ontvlambare oliën.	*Memorie.*
g.	Inhouding van de jaarwedde van den gezaghebber, wegens het gebruik van een landsgebouw als woning . . .	400.00
h.	Pakhuishuur van in entrepot aanwezige sterke dranken, enz.	25.00
i.	Huur van gouvernementsgronden . .	230.00
k.	Alle andere ontvangsten	100.00

Aruba.

a.	Leges	200.00
b.	Kortingen op de inkomsten van ambtenaren wegens pensioen	2 000.00
c.	Opbrengst wegens den verkoop van domaniale gronden	150.00
d.	Vergunning om goud te delven. . .	2 500.00
e.	Boeten.	25.00
f.	Emolumenten ter griffie van het kantongerecht, te verantwoorden aan de koloniale kas	25.00
	Transporteeren f	457 438.12

	Per transport	f 457 438.12
g.	Inhouding van de jaarwedde van den gezaghebber, wegens het gebruik van een landsgebouw als woning	400.00
h.	Bergloon van petroleum en andere licht ontvlambare oliën	*Memorie.*
i.	Vergunning tot het ontginnen van phosphorzure kalk	200 000.00
k.	Huur van gouvernementsgronden . .	1 500.00
l.	Alle andere ontvangsten	50.00

St. Martin.

(Nederlandsch gedeelte.)

a.	Leges	20.00
b.	Kortingen op de inkomsten van ambtenaren wegens pensioen	2 000.00
c.	Boeten	50.00
d.	Inkomsten van de posterij	800.00
e.	Emolumenten ter griffie van den raad van justitie en van het kantongerecht, te verantwoorden aan de koloniale kas	75.00
f.	Steigergelden	600.00
g.	Inhouding op de jaarwedde van den gezaghebber, wegens het gebruik van een landsgebouw als woning	500.00
h.	Bergloon van petroleum en andere licht ontvlambare oliën	*Memorie.*
i.	Alle andere ontvangsten	50.00

St. Eustatius.

a.	Leges	10.00
	Transporteeren	f 663 493.12

	Per transport	f 663 493.12
b.	Kortingen op de inkomsten van ambtenaren wegens pensioen	1 325,00
c.	Boeten	50.00
d.	Inkomsten van de posterij	350.00
e.	Emolumenten ter griffie van den raad van justitie en van het kantongerecht, te verantwoorden aan de koloniale kas	25.00
f.	Inhouding op de jaarwedde van den gezaghebber voor het gebruik van een landsgebouw als woning	300.00
g.	Bergloon van petroleum en andere licht ontvlambare oliën	*Memorie.*
h.	Alle andere ontvangsten	50.00

Saba.

a.	Leges	25.00
b.	Kortingen op de inkomsten van ambtenaren wegens pensioen	1 000.00
c.	Boeten	100.00
d.	Emolumenten ter griffie van het kantongerecht, te verantwoorden aan de koloniale kas	10.00
e.	Bergloon van petroleum en andere licht ontvlambare oliën	*Memorie.*
f.	Alle andere ontvangsten	50.00
C.	*Overschrijving van een gedeelte van de batige saldo's van vorige dienstjaren.*	85 748.51^{5}
		f 752 526.63^{5}

Koloniale huishoudelijke begrooting van Curaçao voor het dienstjaar 1892.

OVERZICHT van de geraamde inkomsten en uitgaven voor elk eiland.

	Inkomsten.	Uitgaven.	VERSCHIL.	
			Voordeelig.	Nadeelig.
Curaçao	f 363 123.12	f 531 056.02^{5}	»	f 167 932.90^{5}
Bonaire	22 165.00	46 799.64^{5}	»	24 634.64^{5}
Aruba	241 050.00	40 209.65	f 200 780.35	»
St. Martin (Nederlandsch gedeelte)	29 095.00	62 444.65^{5}	»	33 349.65^{5}
St. Eustatius	7 435.00	31 471.66	»	24 036.66
Saba	3 910.00	20 485.00	»	16 575.00
Voor al de eilanden te zamen	*a)* 85 748 51^{5}	*b)* 20 000.00	65 748.51^{5}	»
	f 752·526·63^{5}	f 752 526 63^{5}	f 266 528.86^{5}	f 266 528.86^{5}

Alzoo geen bijdrage uit 's Rijks schatkist gevorderd.

a) Een gedeelte van de batige saldo's van vorige dienstjaren.

b) Onvoorziene uitgaven.

[5. 7.]

BIJLAGE E².

AANWIJZING en TOELICHTING der verschillen tusschen de Curaçaosche begrooting van 1891 (in haren oorspronkelijken vorm) en die van 1892.

I. *Begrooting van uitgaven van* 1892.

Artikel. *)		Meer dan voor 1891.	Minder dan voor 1891.	Toelichting der verschillen.
1	1	f 1,00	»	De post »daggeld van een geëmploijeerde ter secretarie" verhoogd met f 1, zijnde 1892 een schrikkeljaar.
3	3	»	1 000,00	De post »lokaalbehoeften, drukwerk, enz." verminderd met f 1000, naar de behoefte.
4	4	»	2 000,00	De post »overtochtsgelden van ambtenaren, enz." verminderd met f 2000, naar de gemiddelde uitgaven der laatste jaren.
21	21	»	500,00	Als boven.
		f 1,00	f 3 500,00	
1ste Afdeeling.		»	3 499,00	
26	26	f 2 200,00	»	Met het hiernevens vermelde bedrag van f 2 200 werd bij verordening van 1 April 1891 (*Publicatieblad* n°. 16) reeds de begrooting voor 1891 verhoogd, ten behoeve van de aanstelling van een hoofdrechercheur op f 1000 en van twee rechercheurs op f 600.
28	28	17,20	»	Kostgeld der gevangenen verhoogd met f 17,20, zijnde 1892 een schrikkeljaar.
29	29	4 541,00	»	In het hiernevens vermelde bedrag is begrepen eene som van f 4 340, waarmede bij verordening van 1 April 1891 (*Publicatieblad* n°. 15) reeds de begrooting van 1891 werd verhoogd voor eene uitbreiding der brigade marechaussee. Voorts is meer dan ten vorigen jare uitgetrokken, f 200, ten einde de personeele toelage van den brigadier-majoor te kunnen verhoogen met het bedrag dat hij tot dusver jaarlijks ontving als gratificatie voor het toezicht op en het beheer over de straatverlichting en f 1 voor daggeld van den opzichter bij de dwangarbeiders, wegens het schrikkeljaar.
30	30	350,00	»	Met het hiernevens vermelde bedrag werd bij verordening van 1 April 1891 (*Publicatieblad* n°. 15) reeds de begrooting van 1891 verhoogd, omdat de in de voorgaande aanteekening bedoelde uitbreiding van de brigade marechaussee moest gepaard gaan met eene vermeerdering der uitgaven voor kleeding.

*) De eerste kolom bevat de cijfers van de artikelen der begrooting voor 1892; de tweede die der correspondeerende artikelen der begrooting voor 1891.

Artikel.		Meer dan voor 1891.	Minder dan voor 1891.	Toelichting der verschillen.
38	38	»	f 480,00	Op Aruba zullen in plaats van 4 man marechaussees 2de klasse en 4 veldwachters, 2 marechaussees 2de klasse en 6 veldwachters worden geplaatst.
44	44	»	200,00	Voor voeding der gevangenen en verdere justitiekosten op St. Martin (Ned. ged.) is f 200 geraamd naar de gemiddelde uitgave der laatste jaren.
49	49	f 150,00	»	De kantonrechters op de eilanden zijn in het genot van eene toelage, behalve de kantonrechter op Saba. Voor dezen wordt thans f 150 uitgetrokken.
		f 7 258,20	f 680,00	
IIde Afdeeling.		6 578,20	»	
54	54	f 194,50	»	Voor het toezicht op de invordering van het patent- en accijns-recht worden minstens drie geëmploijeerden à f 1,50 daags vereischt. De som van f 194,50, waarmede nu dit artikel wordt verhoogd, werd reeds sedert lang uitgegeven, doch uit den post voor onvoorziene uitgaven bestreden.
58	58	240,00	»	Voor noodzakelijke verhooging van het loon der brievenbestellers en aanstelling van een hulp-brievenbesteller.
59	59	80,00	»	De uitbreiding der werkzaamheden op het postkantoor en het steeds toenemend postverkeer maken eene verhooging der uitgaven voor zakken, zegels, stempels, enz. noodzakelijk.
61	61	300,00	»	Met het hiernevens vermeld bedrag is bij verordening van 1 April 1891 (*Publicatieblad* n°. 18) reeds de begrooting van 1891 verhoogd, in verband met eene wijziging in het vervoer van de correspondentie naar de bovenwindsche eilanden.
62	»	1 000,00	»	Met de hiernevens vermelde bedragen — en tevens met de bedragen in de nieuwe artikelen 71 en 74 uitgetrokken — werd bij verordening van 30 December 1890 reeds de begrooting van 1891 verhoogd voor de indienststelling van een paketvaartuig voor het vervoer van personen en goederen naar Klein-Curaçao, Bonaire en Aruba. In verband hiermede werden bij dezelfde verordening drie artikelen der begrooting respectievelijk met f 1000, f 380 en f 200 verminderd. Zie hieronder bij de artikelen 131, 139 en 200 (artt. 127, 135 en 143 der begrooting van 1891).
63	»	1 000,00	»	
64	62	»	f 1 300,00	Verminderd met f 1300, omdat eerst in 1894 de driejaarlijksche uitbetaling der transitrechten aan het Officie van Washington moet plaats hebben.
66	64	»	246,95	Voor uitgaven voor bind- en drukwerk voor de administratie van financiën is f 225 minder geraamd naar de behoefte, doch voor loon voor bedienden in het magazijn f 3,05 meer, zijnde 1892 een schrikkeljaar.
67	»	75 000,00	»	Verstrekking van een fonds aan de Gouvernementsbank tot inwisselbaarstelling der bankbiljetten.
68	65	»	2 000,00	Eene som van f 3000 zal vermoedelijk blijken ruim voldoende te wezen voor kosten van uitzending van specie uit Nederland en voor het doen van remises naar Nederland voor aldaar uitbetaalde postwissels.
71	»	750,00	»	Zie de toelichting bij de artikelen 62 en 63.
74	»	750,00	»	
77	72	»	300,00	Voor premie van specie voor remises is minder geraamd, daar tegenwoordig bijna altijd voldoende goud voor remises naar de Bovenwinds-eilanden in de koloniale kas aanwezig is.

Artikel.		Meer dan voor 1891.	Minder dan voor 1891.	Toelichting der verschillen.
78	73	f 300,00	»	De toelichting bij art. 61 geldt ook hier.
80	75	»	f 400,00	Zie toelichting bij art. 77.
81	76	300,00	»	De toelichting bij art. 61 geldt ook hier.
83	78	»	450,00	Zie toelichting bij art. 77.
84	79	390,00	»	In het hiernevens vermelde bedrag is begrepen eene som van f 300, waaromtrent geldt wat in de toelichting bij art. 61 is gezegd. Voorts is f 90 meer uitgetrokken dan ten vorigen jare voor de wekelijksche vaart tusschen St. Eustatius en Saba, waarvoor tot dusver slechts f 150 was uitgetrokken, en die onmogelijk voor minder dan f 240 kan worden in stand gehouden.
		f 80 304,50	f 4 696,95	
IIIde Afdeeling.		75 607,55	»	
90	85	f 5 152,09	»	Er is méér geraamd: voor eene nieuwe hulponderwijzeres f 1 600, voor een vakonderwijzer op de meisjesschool f 600, voor periodieke verhooging van de onderwijzers-traktementen f 2752,09, en voor toelage aan eene leerares die aan het hoofd der meisjesschool optreedt f 200.
91	86	»	1 866,66	Daar het aantal kinderen op de scholen van afd. III, ten gevolge van het vermeerderd bezoek der bijzondere armenscholen zeer is afgenomen, kunnen de kosten voor het onderwijs in die afdeeling met f 1 866,66 worden verminderd.
92	87	1 000,00	»	Het onderwijs in de buitendistricten laat te wenschen over door gebrek aan onderwijzend personeel. Om op elk dier scholen eene zuster van liefdadigheid meer te kunnen plaatsen is f 1000 meer uitgetrokken dan in 1891.
»	89	»	1 000,00	De ten vorigen jare uitgetrokken sommen voor subsidie voor het bouwen van eene nieuwe kerk op Westpunt en voor herstelling van het kerkgebouw op Barber komen op deze begrooting niet voor.
»	90	»	500,00	
94	91	1 000,00	»	Door de hervormde gemeente op Bonaire wordt prijs gesteld op een eigen leeraar (zooals Aruba dien reeds bezit), en de kerkeraad der vereenigde protestantsche gemeente op Curaçao maakt bezwaar om, wanneer ten gevolge van vacature of verlof er op Curaçao slechts één predikant aanwezig is, dien predikant vergunning te verleenen tot het waarnemen van den dienst op Bonaire. Daarom is nu voor een leeraar op Bonaire f 2 400 uitgetrokken, in plaats van f 1 400 voor toelage aan een der predikanten op Curaçao en aan een godsdienstonderwijzer.
96	93	100,00	»	Periodieke traktementsverhooging van den landsschoolonderwijzer op Bonaire.
97	94	»	60,00	Deze som, vroeger voor het aanschaffen van water op de landsschool op Bonaire uitgetrokken, kan wegens het bezit van een eigen regenbak vervallen.
100	97	»	200,00	De tegenwoordige landsschoolonderwijzer op Aruba is benoemd op een jaarwedde van f 1 000, dat is f 200 minder dan tot dusver werd betaald.
101	102	»	36,00	Landsschool op Aruba. Zie toelichting bij art. 97.
102	»	1 000,00	»	Subsidie tot herstelling der Roomsch-katholieke kerk in het dorp Santa-Cruz op Aruba.
»	102*a*	»	500,00	In 1891 was eene som van f 500 uitgetrokken als subsidie voor de herstelling der pastorie van de Methodisten gemeente op St. Martin (Ned. ged.).

Artikel.		Meer dan voor 1891.	Minder dan voor 1891.	Toelichting der verschillen.
113	109	f 100,00	»	De Anglikaansche geestelijke op Saba heeft aangeboden om onderwijs aan onvermogenden te geven, tegen eene tegemoetkoming van f 100 voor schoolbehoeften.
		f 8 352,09	f 4 162,66	
IVde Afdeeling .		4 189,43	»	
119	115	f 0,75	»	Voor loon van den bediende bij den lichttoren op Klein-Curaçao is f 0,75 meer uitgetrokken wegens het schrikkeljaar.
120	119	40,00	»	Wegens toeneming der werkzaamheden van den bode bij den geneeskundigen raad wordt zijn loon met f 40 verhoogd.
124	120	3 500,00	»	Ten einde in de behoefte aan geneeskundige hulp in de buitendistricten te voorzien, is voor traktement en fouragegeld voor twee armen-dokters f 3 600 uitgetrokken. Daarentegen is, in verband met de uitkomsten der laatste jaren, voor onderzoek van de medicamenten der particuliere apotheken en reis- en verblijfkosten der leden van den geneeskundigen raad f 100 minder uitgetrokken.
126	122	400,00	»	Personeele toelage voor den geneesheer van het leprozen-gesticht.
127	123	700,00	»	In de groote behoefte aan eene betere instelling voor roomsch-katholieke jongens is door het vicariaat — hoofdzakelijk uit giften van Europa — door het bouwen van een geschikt weeshuis met school, ambachtsschool en werkplaatsen voorzien, waar de huiselijke zorg voor de weesjongens aan zusters van liefde zal worden opgedragen. Daardoor zal men ook in de gelegenheid zijn een grooter aantal jongens te plaatsen. Ten einde voor deze instelling een subsidie van f 700 te kunnen verleenen is de begrooting verhoogd.
128	124	»	f 200,00	De vermindering houdt verband met de gebleken behoefte.
131	127	»	1 000,00	Zie de toelichting bij de artikelen 62 en 63.
139	135	»	380,00	
141	137	250,00	»	Voor de straatverlichting op Aruba.
142	138	1,50	»	Wegens het schrikkeljaar meer uitgetrokken voor daggeld van 2 personen op Aruba tot het houden van toezicht op de gouvernementseigendommen, gronden en bosschen.
143	139	200,00	»	Voor bezoldiging van den gouvernements-geneeskundige op Aruba is f 200 meer noodig dan tot dusver was toegestaan.
147	143	»	225,00	In het hiernevens vermelde bedrag van f 225 is begrepen eene som van f 200, waaromtrent reeds het noodige is gezegd in de toelichting bij de artikelen 62 en 63. Overigens is f 25 minder uitgetrokken dan ten vorigen jare in verband met de gebleken behoefte.
170	166	»	100,00	Verminderd overeenkomstig de gebleken behoefte.
		f 5 092,25	f 1 905,00	
Vde Afdeeling .		3 187,25	»	
175	171	»	2 280,00	Voor gewoon onderhoud en herstelling der landsgebouwen is f 280 minder en voor het onderhoud van de fortificatiën en militaire gebouwen is f 2 000 minder uitgetrokken dan ten vorigen jare.
»	172	»	5 300,00	Dit bedrag was ten vorigen jare voor nieuwe werken uitgetrokken.

Artikel.		Meer dan voor 1891.	Minder dan voor 1891.	Toelichting der verschillen.
176	173	»	f 4 500,00	De werkzaamheden van het baggeren zullen vermindering ondergaan, en de driejaarlijksche reparatie van de beide baggervaartuigen heeft in 1891 plaats gehad.
177	174	»	3 000,00	Voor het gewoon onderhoud en de herstellingen van kaden en straten op Curaçao is minder noodig dan ten vorigen jare.
»	179	»	3 000,00	Dit bedrag was in 1891 uitgetrokken voor het bouwen van een regenbak en een politie-wachthuis op het eiland Bonaire.
184	182	»	175,00	Voor onderhoud en herstelling der landsgebouwen op St. Martin (Ned. ged.) is minder noodig dan ten vorigen jare.
VIde Afdeeling.		»	f 18 255,00	
189	187	f 727,00	»	De artikelen 189, 190, 193, 195, 199, 200, 202 en 203, betreffende pensioenen, zijn, overeenkomstig de tegenwoordige behoeften hooger of lager geraamd dan op de vorige begrooting.
190	188	25,00	»	
193	191	3 066,66	»	
195	193	275,00	»	
199	197	»	f 236,67	
200	198	»	800,00	
202	200	650,00	»	
203	201	»	200,00	
		f 4 743,66	f 1 206,67	
VIIde Afdeeling.		3 506,99	»	

RECAPITULATIE.

	Meer dan voor 1891.	Minder dan voor 1891.
Iste Afdeeling.	»	f 3 499,00
IIde »	f 6 578,20	»
IIIde »	75 607,55	»
IVde »	4 189,43	»
Vde »	3 187,25	»
VIde »	»	18 255,00
VIIde »	3 506,99	»
	f 93 069,42	f 21 754,00
	f 71 315,42	»

II. *Raming der middelen* 1892.

Eiland.	Middel.	Meer dan voor 1891.	Minder dan voor 1891.
		A. *Belastingen.*	
Curaçao . . .	*a.*	f 30 000,00	»
	c.	»	f 1 000,00
	d.	»	500,00
	f.	»	5 000,00
	h.	»	500,00
	l.	»	2 000,00
	m.	»	5 000,00
	n.	3 000,00	»
Bonaire . . .	*a.*	500,00	»
	e.	»	80,00
	f.	50,00	»
	h.	»	100,00
	l.	»	50,00
	n.	150,00	»
Aruba	*a.*	600,00	»
	c.	2 000,00	»
	d.	1 000,00	»
	g.	150,00	»
	i.	1 500,00	»
St. Martin (Ned. gedeelte) . .	*e.*	»	50,00
St. Eustatius .	*b.*	»	200,00
	c.	»	50,00
	d.	»	50,00
	e.	»	50,00
	f.	»	25,00
	i.	»	50,00
	k.	»	50,00
	l.	»	25,00
Saba	*a.*	200,00	»
	b.	50,00	»
	d.	75,00	»
	e.	»	25,00
	g.	»	100,00
	h.	»	25,00

Eiland.	Middel.	Meer dan voor 1891.	Minder dan voor 1891.
		B. *Inkomsten van onderscheiden aard.*	
Curaçao . . .	*d.*	f 1 000,00	»
	i.		f 100,00
	l.	1 000,00	»
	r.	»	50,00
	v.	»	180,00
Bonaire . . .	*d.*	»	50,00
	e.	»	10,00
	i.	120,00	»
Aruba	*a.*	50,00	»
	c.	50,00	»
	i.	50 000,00	»
	k.	100,00	»
St. Martin (Ned. gedeelte) . .	*a.*	»	30,00
	d.	100,00	»
	f.	»	100,00
St. Eustatius .	*a.*	»	15,00
	d.	50,00	»
Saba	*a.*	»	15,00
		C. *Overschrijving van een deel der batige saldo's van vorige dienstjaren.*	
		»	f 4 949,58
		f 91 745,00	f 20 429,58
		f 71 315,42	»

Toelichting der verschillen.

Post A. Curaçao *a.* De commissie van taxatie van de grondeigendommen op het eiland Curaçao heeft eerst op het einde van April 1891 hare taak volbracht. Er zal derhalve met de invordering dezer belasting eerst op het einde van Juli een aanvang kunnen gemaakt worden, waardoor de opbrengst in het jaar 1891 ver beneden den aanslag zal blijven, terwijl in het jaar 1892 aanzienlijke bedragen over het jaar 1891 aan verschuldigde belastingen zullen geïnd worden. De raming is met het oog daarop vastgesteld op f 80 000,00.

Post B. Aruba *i.* Naar de opbrengst van de drie laatste jaren is de raming met f 50 000,00 verhoogd.

De verschillen tusschen de overige ramingen en die van het vorige jaar zijn meerendeels gebaseerd op de uitkomsten van het vorige dienstjaar.

[5. 8.]

BIJLAGE F.

STAAT aantoonende de opbrengst van de koloniale middelen over de dienstjaren 1888, 1889 en 1890, voor zoover die bekend waren bij de aanbieding aan den Kolonialen Raad van de ontwerpen der koloniale huishoudelijke begrootingen voor de dienstjaren 1890, 1891 en 1892.

		1888.	1889.	1890.
	a. Belastingen.			
	Curaçao.			
a.	belasting op grondeigendommen en hypotheken	f 49 186,18^{5}	f 89 729,27^{5}	f 66 565,52
b.	zegelrecht	9 329,67^{5}	8 819,70	7 583,31
c.	haven- en veiligheidsrecht	6 772,32	7 233,89	5 754,32
d.	licht- en bakengeld	3 336,26	3 520,85	2 952,35
e.	belasting op den invoer	35 495,69	43 691,36^{5}	44 408,36
f.	accijnsrecht op sterke dranken	46 099,48	50 423,68	43 078,69
g.	patentrecht op neringen en bedrijven	13 420,33^{5}	13 285,00	13 453,00
h.	belasting op den openbaren verkoop van roerende zaken .	1 946,65	1 584,70^{5}	1 281,21^{5}
i.	belasting voor de weerbaarheid	6 552,50	6 628.75	6 357,50
k.	recht van successie en van overgang.	597,85	408,16	5 254,42
l.	belasting op de overdracht van onroerende zaken	9 509,02	7 512,19	4 900,73
m.	uitvoerrecht op metaalertsen en alle soort van phosphorzure kalk, gewonnen op de eilanden Curaçao en Klein-Curaçao.	4 867,75	6 247,25	4 218,75
n.	loodsgelden.	19 916,40^{5}	20 203,38	24 737,03
o.	belasting op loterijen	»	»	»
	Bonaire.			
a.	invoerrechten	6 609,41	10 291,24	8 080,59^{5}
b.	uitvoerrecht op stapelproducten	4 121,23	4 417,34	4 622,40^{5}
c.	ankergeld	745,00	1 222,50	1 022,50
d.	zegelrecht	805,25	660,75	843,00
e.	belasting op publieke verkoopingen	5,89	16,43	»
f.	licht- en bakengeld	292,89	479,89^{5}	444,36^{5}
g.	patent op de uitoefening van het bedrijf van tapper of slijter en het aanhouden van koffiehuizen, logementen en sociëteiten	»	»	»
h.	accijnsrecht op sterke dranken.	4 192,32^{5}	4 608,61^{5}	3 748,90

		1888.	1889.	1890.
i.	recht van successie en van overgang	»	»	»
k.	contributie tot instandhouding van de schutterij	f 34,00	f 109,00	f 37,00
l.	2 percent van den koopschat bij overdracht van onroerende goederen en vaartuigen.	69,08	36,72^{5}	65,51^{5}
m.	2 percent van de waarde bij overdracht van gedonateerde onroerende goederen en vaartuigen	»	»	»
n.	bundergeld van gouvernementsgronden, in concessie afgestaan.	515,37^{5}	486,62	907,53
o.	belasting op loterijen	»	»	»
	Aruba.			
a.	grondbelasting	2 341,09^{5}	595,81^{5}	4 341,43^{5}
b.	invoerrechten	5 071,37^{5}	5 169,85^{5}	5 350,56
c.	uitvoerrecht op stapelproducten (met inbegrip van phosphorzure kalk)	11 566,59	16 832,66	20 196,76
d.	anker- en tonnengeld	4 008,43	5 983,52	6 937,98
e.	zegelrecht	578,50	873,95	789,20
f.	belasting op publieke verkoopingen.	»	34,99	108,22
g.	licht- en bakengeld	676,62	1 018,07	1 182,47
h.	patent op de uitoefening van het bedrijf van tapper of slijter en het aanhouden van koffiehuizen, logementen en sociëteiten.	372,00	168,00	173,17
i.	accijnsrecht op sterke dranken.	7 318,36	4 584,26	5 806,70
k.	recht van successie en van overgang	»	»	675,25
l.	contributie tot instandhouding van de schutterij	67,00	27,00	99,00
m.	2 percent van den koopschat bij overdracht van onroerende goederen.	125,90	84,20	101,85
n.	2 percent van de waarde bij overdracht van gedonateerde onroerende goederen en vaartuigen	»	»	»
o.	belasting op loterijen	»	»	»
	St. Martin. (Nederlandsch gedeelte.)			
a.	invoerrechten	10 485,61	9 407,00	10 598,09
b.	uitvoerrecht op stapelproducten	9 821,20	2 537,23	3 177,06^{5}
c.	havengeld	737,44	928,68	820,51
d.	zegelrecht	935,85	917,50	871,60
e.	belasting op publieke verkoopingen	15,82^{5}	40,98	»
f.	licht- en bakengeld.	490,38	291,52	216,38
g.	patent op de uitoefening van het bedrijf van tapper of slijter en het aanhouden van koffiehuizen, logementen en sociëteiten.	1 284,00	1 152,00	540,00
h.	accijnsrecht op sterke dranken.	321,80	281,90	1 290,32
i.	recht van successie en van overgang	»	»	»
k.	contributie tot instandhouding der schutterij.	14,00	»	»
l.	2 percent van den koopschat bij overdracht van onroerende goederen.	379,94	170,47^{5}	90,64^{5}
m.	belasting op loterijen	»	»	»
	St. Eustatius.			
a.	invoerrechten	2 699,97	2 323,96	2 555,54
b.	uitvoerrecht op stapelproducten	1 127,60	883,88	919,20^{5}

		1888.	1889.	1890.
c.	ankergeld	f 127,92^5	f 138,23^5	f 82,22^5
d.	zegelrecht	310,60	219,50	237,25
e.	belasting op publieke verkoopingen	»	0,68	»
f.	licht- en bakengeld.	63,99^5	59,49^5	47,43^5
g.	patent op de uitoefening van het bedrijf van tapper of slijter en het aanhouden van koffiehuizen, logementen en sociëteiten.	348,00	312,00	288,00
h.	accijnsrecht op sterke dranken	918,76	836,80	1 026,16
i.	recht van successie en van overgang	»	»	»
k.	contributie tot instandhouding der schutterij	»	»	»
l.	2 percent van den koopschat bij overdracht van onroerende goederen	40,10	39,60	33,40
m.	2 percent van de waarde bij overdracht van gedonateerde onroerende goederen.	»	»	»
n.	grondrenten (huur van gouvernementserven).	66,00	126,20	66,00
o.	belasting op loterijen	»	»	»
	Saba.			
a.	invoerrechten	1 709,23	2 162,65	2 381,58
b.	uitvoerrecht op stapelproducten	298,79^5	270,22^5	421,05
c.	ankergeld	214,50	240,50	281,00
d.	zegelrecht	97,25	253,85	286,00
e.	belasting op publieke verkoopingen	»	4,56	»
f.	patent op de uitoefening van het bedrijf van tapper of slijter en het aanhouden van koffiehuizen, logementen en sociëteiten.	300,00	384,00	324,00
g.	accijnsrecht op sterke dranken.	355,93	709,50	690,20
h.	recht van successie en van overgang	»	59,90	»
i.	2 percent van den koopschat bij overdracht van onroerende goederen en vaartuigen	37,80	185,96^5	73,30
k.	2 percent van de waarde bij overdracht van gedonateerde onroerende goederen en vaartuigen	»	»	»
l.	belasting op loterijen	»	»	»
	b. Inkomsten van onderscheiden aard.			
	Curaçao.			
a.	leges	675,50^5	670,67^5	851,53
b.	verkoop van havenreglementen.	49,70	48,30	35,00
c.	boeten	119,00	268,00	320,00
d.	inkomsten van de posterij	24 381,70	29 519,69	30 397,94
e.	korting op de inkomsten van ambtenaren wegens pensioen.	18 799,52	18 170,03	19 134,10
f.	inkomsten van de vleeschhal	6 378,75	5 699,25	5 806,25
g.	agio op verkochte wissels	50,00	260,00	418,75^5
h.	inkomsten van de bakkerij	1 032,63	1 273,88	1 126,82^5
i.	pakhuishuur van in entrepôt aanwezige sterke dranken. .	219,84	168,54	121,03
k.	renten van het kapitaal, vroeger op het Grootboek der Nationale schuld ingeschreven ten name van het West-Indisch pensioenfonds	5 356,67	5 356,67	5 356,67
l.	inkomsten van de gouvernementsbank	19 731,23	13 807,52^5	15 942,40^5
m.	aandeel in de huurpenningen van de markt voor groenten, enz.	105,32	60,56	61,56

		1888.	1889.	1890.
n.	opbrengst van de arbeidsloonen van gevangenen	f 205,32	f 956,70	f 1 622,09
o.	emolumenten ter griffie van het hof van justitie en van het kantongerecht, te verantwoorden aan de koloniale kas .	430,28	358,73[5]	484,94[5]
p.	salaris van den hypotheekbewaarder, te verantwoorden aan de koloniale kas	641,74	721,55[5]	536,97
q.	rente- en pachtgelden van domaniale gronden in de buitendistricten	621,13	963.69	451,50
r.	bergloon van petroleum en andere licht ontvlambare oliën.	12,06	3,06	1,26
s.	terugbetaling van voorschotten.	405,00	250,00	110,00
t.	betaling door de concessionarissen der bruggen over de haven en over het Waaigat	250,00	480,97	588,40
u.	schoolgelden	12 785,00	13 614,00	14 856,00
v.	inhouding op de jaarwedde van den postdirecteur wegens het gebruik van een landsgebouw als woning	300,00	300,00	300,00
w.	uitkeering van bij de hypotheekbank berustende gelden van boedels, welke onherroepelijk aan de koloniale kas zijn vervallen	»	1 840,30[5]	3 505,82
x.	alle andere ontvangsten	322,60	1 611,18	1 746,26
	Bonaire.			
a.	leges	6,70	6,60	7,50
b.	kortingen op de inkomsten van ambtenaren wegens pensioen.	1 434,70[5]	1 569,94	1 487,74
c.	opbrengst wegens den verkoop van domaniale gronden . .	159,81	135,25	233,40
d.	boeten	»	»	4,00
e.	emolumenten ter griffie van het kantongerecht, te verantwoorden aan de koloniale kas	10,45	14,15	14,35
f.	bergloon van petroleum en andere licht ontvlambare oliën.	»	»	»
g.	inhouding op de jaarwedde van den gezaghebber wegens het gebruik van een landsgebouw als woning	133,34	»	116,66
h.	pakhuishuur van in entrepôt aanwezige sterke dranken, enz.	1,04	20,57[5]	38,94
i.	huur van gouvernements gronden.	111,88	113,12[5]	135,00[5]
k.	alle andere ontvangsten	42,25	132,50	197,50
	Aruba.			
a.	leges	177,08	177,77	223,07
b.	kortingen op de inkomsten van ambtenaren wegens pensioen.	2 241,62[5]	1 990,30[5]	1 848,48[5]
c.	opbrengst wegens den verkoop van domaniale gronden . .	160,12	19,42	85,25
d.	vergunning om goud te delven	2 500,00	2 500,00	2 500,00
e.	boeten	20,00	20,00	»
f.	emolumenten ter griffie van het kantongerecht te verantwoorden aan de koloniale kas	30,50	46,45	49,20
g.	inhouding op de jaarwedde van den gezaghebber wegens het gebruik van een landsgebouw als woning.	400,00	400,00	400,00
h.	bergloon van petroleum en andere licht ontvlambare oliën.	»	»	»
i.	vergunning tot het ontginnen van phosphorzure kalk . .	208 118,08	326 046,24	393 838,96
k.	huur van gouvernements gronden.	1 360,90[5]	417,58	2 233,13[5]
l.	alle andere ontvangsten	250,00	»	78,00
	St. Martin.			
a.	leges	2.50	11,50	12.00

		1888.	1889.	1890.
b.	kortingen op de inkomsten van ambtenaren wegens pensioen.	f 1 619,96^5	f 1 838,23^5	f 2 004,39
c.	boeten	»	149,00	70,00
d.	inkomsten van de posterij	679,70	727,22	747,51
e.	emolumenten ter griffie van den raad van justitie en van het kantongerecht te verantwoorden aan de koloniale kas.	57,85	172,60	67,45
f.	steigergelden	742,00	485,50	497,50
g.	inhouding op de jaarwedde van den gezaghebber wegens het gebruik van een landsgebouw als woning	500,00	500,00	500,00
h.	bergloon van petroleum en andere licht ontvlambare oliën.	»	»	»
i.	alle andere ontvangsten	214,96	7,30	21,10
	St. Eustatius.			
a.	leges	6,00	1,00	»
b.	kortingen op de inkomsten van ambtenaren wegens pensioen.	1 328,76	1 321,13	1 225,03
c.	boeten	82,50	70,90	57,70
d.	inkomsten van de posterij	322,92^5	294,14^5	338,24^5
e.	emolumenten ter griffie van den raad van justitie en van het kantongerecht te verantwoorden aan de koloniale kas.	44,30	12,95	20,05
f.	inhouding op de jaarwedde van den gezaghebber voor het gebruik van een landsgebouw als woning	»	»	300,00
g.	bergplaats van petroleum en andere licht ontvlambare oliën.	»	»	»
h.	alle andere ontvangsten	679,91	240,22^5	58,55
	Saba.			
a.	leges	29,80	26,50	42,50
b.	kortingen op de inkomsten van ambtenaren wegens pensioen.	928,52	905,76	819,70
c.	boeten	71,65	95,95	213,00
d.	emolumenten ter griffie van het kantongerecht te verantwoorden aan de koloniale kas	3,00	5,80	2,30
e.	bergloon van petroleum en andere licht ontvlambare oliën.	»	»	»
f.	alle andere ontvangsten	112,05	231,57^5	342,55
		f 607 503,39^5	f 779 041,34^5	f 838 193,34

[5. 9.]

BIJLAGE G.

OVERZICHT van de opbrengsten en den veestapel op de plantages en gronden in de buitendistricten van Curaçao in 1890.

		2de district.	3de district.	4de district.	5de district.
Dividivi	kilogrammen.	23 610	22 500	100 096	112 209
Roodverfhout	id.	»	»	3 700	»
Oranjeschillen	id.	1 909	1 100	»	850
Wol	id.	840	600	860	3 420
Kazen	id.	»	»	3 350	2 370
Boter	id.	»	»	480	1 425
Maïs	liters.	136 320	22 600	333 721	692 200
Boonen	id.	2 650	1 000	21 000	6 000
Pinda's	id.	»	400	1 200	1 500
Zoetemelk	id.	41 400	52 560	20 014	3 300
Karnemelk	id.	16 000	»	6 789	9 450
Kalk	id.	6 600	2 400	30 600	46 000
Zout	id.	26 000	55 150	585 000	2 408 291
Runderen	stuks.	28	20	94	251
Ezels	id.	38	»	42	88
Schapen	id.	1 183	600	777	1 999
Geiten	id.	1 591	2 500	2 664	2 116
Kalkoenen	id.	21	100	80	55
Eenden	id.	13	20	90	46
Kippen	id.	300	1 200	4 209	5 200
Vruchten	manden.	2 277	400	1 400	4 709
Id. voor eene aangegevene waarde van . .		f 16 705	f 6 000	»	f 2 900
Houtskool	zakken.	2 459	1 500	4 399	16 005
Brandhout	bossen.	1 803	4 000	1 764	445

[5. 11.]

BIJLAGE H.

STAAT van den veestapel in de kolonie Curaçao in de laatste zes jaren.

	Paarden.	Ezels.	Muilezels.	Hoornvee.	Geiten.	Schapen.	Varkens.
CURAÇAO.							
1885	203	1 640	264	1 645	22 485	13 239	659
1886	214	1 741	261	1 793	23 533	14 630	814
1887	252	2 268	444	2 205	28 578	16 642	1 503
1888	232	1 419	228	2 026	28 659	15 920	1 222
1889	339	1 919	161	1 566	26 819	11 810	1 080
1890	221	1 912	160	1 813	33 515	18 047	1 529
BONAIRE.							
1885	167	3 047	9	765	18 820	3 603	159
1886	186	2 200	7	382	18 820	2 091	159
1887	154	1 626	8	474	13 601	2 672	186
1888	150	1 515	6	441	14 160	2 050	351
1889	83	1 319	3	412	11 101	2 012	205
1890	80	1 215	5	395	11 119	2 058	190
ARUBA.							
1885	52	2 369	»	169	40 115	10 015	725
1886	69	2 513	»	156	46 840	14 489	1 272
1887	80	2 575	»	187	46 999	14 460	1 370
1888	55	2 533	2	743	49 500	44 695	1 635
1889	21	1 713	»	192	44 264	22 613	1 559
1890	96	1 820	3	192	28 715	29 500	1 555

	Paarden.	Ezels.	Muilezels.	Hoornvee.	Geiten.	Schapen.	Varkens.
St. MARTIN (Ned. ged.)							
1885	214	12	7	956	1 149	809	890
1886	334	14	6	1 117	1 363	1 654	1 063
1887	331	62	6	1 047	877	1 326	844
1888	445	21	13	1 088	1 242	1 407	949
1889	312	24	20	835	861	1 303	757
1890	268	17	16	781	667	1 353	542
St. EUSTATIUS.							
1885	110	260	18	500	900	550	250
1886	120	265	20	568	1 069	625	265
1887	125	275	29	580	1 130	645	270
1888	87	177	»	353	448	188	130
1889	82	192	6	375	643	234	138
1890	79	320	9	522	755	138	86
SABA.							
1885	»	»	»	»	»	»	»
1886	»	»	»	»	»	»	»
1887	»	»	»	»	»	»	»
1888	20	16	»	214	1 750	238	615
1889	18	11	»	248	1 725	312	694
1890	»	»	»	»	»	»	»

[5. 11.]

BIJLAGE I.

STAAT van den invoer op Curaçao in 1888, 1889 en 1890.

	1888.		1889.		1890.	
	Hoeveelheid.	Waarde.	Hoeveelheid.	Waarde.	Hoeveelheid.	Waarde.
Aloë, bij kilogrammen	222 606	f 39 579,00	149 997	f 24 472,00	203 702	f 24 975,00
Bier, bij vaten, manden, kisten, enz.	3 173	23 329,00	2 139	18 714,00	2 154	21 566,00
Bladkoper, bij kilogrammen	142	177,00	699	488,00	»	»
Bladijzer, bij idem	»	»	»	»	»	»
Buskruit, bij vaatjes en kisten . . .	150	712,00	»	»	222	1 059,00
Cacao, bij zakken.	»	»	3	255,00	2	57,00
Cognac (brandy), bij vaten en kisten.	1 755	31 782,00	2 040	35 331,00	4 836	98 210,00
Dynamiet, bij kisten.	»	»	»	»	»	»
Geitenvellen, bij dozijnen	450	6 053,00	742	8 550,00	494	6 588,00
Goederen (droge), bij balen, kisten, vaten, pakken	23 176	184 914,00	31 696	250 505,00	21 481	178 141,00
Hoedenstroo, bij pakken	11 360	14 873,00	13 230	12 030,00	16 164	18 304,00
Hout- mahonie- en ander hard, bij blokken en stuks	1 264	1 880,00	94 671	39 011,00	485	1 304,00
Idem, scheepsrond- bij stuks. . . .	»	»	200	10,00	»	»
Idem, timmer-, bij M^3.	109 470	40 094,00	94 164	37 993,00	94 715	38 907,00
Indigo, bij ceroenen of kisten . . .	»	»	6	48,00	»	»
Jenever, bij okshoofden, pijpen, kelders, damejeanen, enz.	3 460	15 788,00	4 959	24 344,00	11 589	57 394,00
Kazen, bij pakken, kisten, kistjes en stuks	4 040	24 342,00	4 122	37 464,00	3 187	25 568,00
Kina, bij kilogrammen, kisten en pakken.	12	300,00	»	»	200	100,00
Koffie, bij zakken of vaten	2 493	75 407,00	3 267	110 893,00	2 104	78 093,00
Koopmanschappen, bij balen, kisten, vaten, pakken, enz.	43 139	1 254 763,00	50 736	1 428 196,00	32 638	1 594 277,00
Likeur, bij kisten, enz.	272	3 804,00	344	3 992,00	329	3 702,00
Maïs, bij zakken	5 495	16 770,00	49 626	128 113,00	5 453	14 213,00
Meel, tarwe- rogge- of maïs- bij okshoofden, vaten, enz.	28 586	298 865,00	42 919	391 042,00	16 428	266 346,00

	1888.		1889.		1890.	
	Hoeveelheid.	Waarde.	Hoeveelheid.	Waarde.	Hoeveelheid.	Waarde.
Ossenhuiden, per stuk	149	f 447,00	375	f 1 103,00	52	f 295,00
Pek, teer, harpuis, bij vaten, kisten, enz.	437	4 039,00	114	490,00	105	843,00
Provisiën, bij balen, kisten, vaten, pakken, enz.	8 370	108 235,00	12 093	116 291,00	12 881	134 334,00
Rum, bij okshoofden, vaten, pakken, kisten of zakken	1 128	56 017,00	961	60 917,00	945	69 939,00
Sigaren of sigaretten, bij stuks of pakjes	2 611 575	117 796,00	2 868 169	137 972,00	3 967 900	172 940,00
Sparren, per stuk.	171	78,00	115	29,00	»	»
Steenkolen, bij kilogrammen. . . .	5 389 000	33 781,00	4 933 000	33 493,00	3 558 000	34 035,00
Suiker, bij okshoofden, vaten, kisten of zakken	11 777	114 276,00	11 050	124 108,00	18 271	113 968,00
Tabak bij okshoofden, vaten, kisten of zakken	131 189	110 150,00	111 800	76 730,00	184 290	143 606,00
Verfhout, bij idem	372 000	7 500,00	1 434 716	29 314,00	1 161 150	27 191,00
Watapana-peul (dividivi), bij idem .	522 603	27 252,00	720 248	33 987,00	800 755	41 242,00
Wol, bij balen, kisten, kilogrammen.	1 429	403,00	2 461	497,00	300	50,00
Wijn, in soorten, bij okshoofden, pijpen, kelders damejeanen, enz. .	783	16 776,00	1 133	18 677,00	1 453	27 192,00
IJs, bij kilogrammen	148 000	3 017,00	2 156 000	9 799,00	1 628 000	8 608,00
Zout, bij vaten.	2 890	1 434,00	7 316	4 452,00	2 064	1 236,00
Diversen, als hectoliters kalk, stuks runderen, schapen en kabrieten, bossen brandhout, zakken houtskool, enz.	667 842	184 578,00	5 435 304	212 246,00	185 688	479 334,00
		f2 819 211,00		f3 441 508,00		f3 733 917,00

[5. 12.]

BIJLAGE J

STAAT van den doorvoer op Curaçao in 1888, 1889 en 1890.

	1888.	1889.	1890.
Buskruit en dynamiet, bij vaatjes, kisten, enz.	250	320	»
Cacao, bij zakken	2 681	1 138	3 051
Dividivi (watapanapeul), bij kilogrammen.	454 347	268 950	204 600
Geitenvellen, bij pakken	7 668	8 316	7 551
Goederen (droge), bij balen, kisten, vaten, pakken, enz.	»	»	»
Kinabast, bij pakken, enz.	248	54	172
Koffie, bij zakken en vaten.	308 457	307 650	295 322
Koopmanschappen, bij balen, kisten, vaten, pakken, enz.	»	»	»
Ossenhuiden	30 825	39 832	31 518
Provisiën, bij balen, kisten, vaten, pakken, enz.	»	»	»
Suiker, bij vaten, kisten en zakken	22	»	»
Tabak, bij okshoofden, vaten, pakken, enz.	100	»	180
Verfhout, bij kilogrammen.	386 750	511 300	1 368 600
Diversen, bij balen, kisten, vaten, pakken, enz.	601 390	504 150	411 663

[5. 13.]

BIJLAGE K.

UITVOER van de kolonie Curaçao, in 1888, 1889 en 1890.

		1888. Hoeveelheid.	1889. Hoeveelheid.	1890. Hoeveelheid.	1888. Waarde.	1889. Waarde.	1890. Waarde.
Curaçao							
Dividivi	kilogram	374 020	140 862	258 415	De waarde van de uitvoeren op Curaçao kan niet worden opgegeven, om de reden vermeld in noot 2 van bijlage I van het verslag van 1885.		
Ezels	stuks	182	159	168			
Maïs	liters	»	609	»			
Oranjeschillen	kilogram	2 300	2 041	3 859			
Phosphorzure kalk	M³	2 490	4 717	3 375			
Rood verfhout	kilogram	»	172 700	3 700			
Vruchten	manden	5 746	»	»			
Wol	kilogram	8 787	3 500	5 720			
Zout	liters	235 750	1 637 960	3 017 290			
Bonaire.							
Aloëhars	kilogram	4 255	500	3 250	f 638,25	f 75,00	f 487,50
Beenderen	»	»	»	3 625	»	»	72,50
Boonen	decaliters	»	»	20	»	»	24,00
Brandhout	kilogram	10 087	»	»	756,37⁵	»	»
»	bossen	»	»	6 340	»	»	475,50
Braziliehout	kilogram	»	28 625	»	»	1 351,86	»
»	bossen	»	5 600	»	»	420,00	»
Dividivi	kilogram	234 875	94 826	221 547	9 395,00	3 913,04	8 861,88
Geitenvellen	»	77	»	»	770,00	»	»
»	dozijn	»	»	176½	»	»	1 765,00
Houtskolen	zakken	39 112	14 668	18 260	7 278,00	3 667,00	4 565,00
Kalk	hectoliters	3 894	6 217	1 964	5 841,00	9 325,50	2 946,00
Klinkers	stuks	24 000	15 800	27 500	360,00	237,00	412,50
Maïs	zakken	»	»	2	»	»	6,00
Vee:							
Ezels	stuks	425	252	293	4 250,00	2 520,00	2 930,00
Geiten	»	1 618	546	970	3 236,00	1 092,00	1 940,00
Paarden	»	6	9	10	360,00	540,00	600,00
Runderen	»	76	10	78	3 040,00	400,00	3 120,00
				Transp.	f 35 734,62⁵	f 23 541,40	f 25 085,88

		1888. Hoeveelheid.	1889. Hoeveelheid.	1890. Hoeveelheid.	1888. Waarde.	1889. Waarde.	1890. Waarde.
				Per transp.	f 35 734,62^5	f 23 541,40	f 25 085,88
Schapen	stuks	467	66	500	1 401,00	198,00	1 500,00
Schildpadden.	»	4	»	4	12,00	»	12,00
Schulpen	vaten	»	»	55	»	»	55,00
Varkens	stuks	»	»	1	»	»	10,00
Zout.	vaten	23 629	52 461	46 662	14 177,40	31 476,60	27 997,20
					f 51 515,02^5	f 55 216,00	f 57 780,08
Aruba.							
Aloëhars	kilogram	227 473	178 531½	278 280	f 34 121,00	f 29 779,72	f 41 832,00
Beenderen.	vaten	20	338	10	20,00	2[illegible]4,40	40,00
Boonen.	liters	2 700	420	8 880	135,00	50,40	1 065,60
Dividivi.	kilogram	107 340	104 149	117 420	4 293,36	4 185,96	4 696,80
Eieren	stuks	4 200	750	13 700	105,00	18,75	85,50
Geitenvellen	»	617½	»	»	6 175,00	»	»
»	dozijn	»	830	424¾	»	8 300,00	4 247,50
Huiden.	kilogram	25	»	100	10,00	»	40,00
Houtskolen	vaten	»	5 $^{13}/_{16}$	6	»	4,65	7,20
Kalk	hectoliters	343	393	2	514,50	589,50	3,00
Karet	kisten	»	1	»	»	25,00	»
Katoen.	kilogram	»	»	10	»	»	0,75
Kippen.	stuks	12	8	»	3,00	2,00	»
Kokosnoten	»	500	150	»	20,00	6,00	»
Koper, oud	vaten	1	8	5	4,00	22,00	23,00
Maïs.	zakken	»	»	15	»	»	45,00
Phosphorzure kalk. . . .	M^3	260 147.60	40 755	49 229.87	321 802,58	504 144,41	608 973,49
Pinda's.	vaten	1 090	40	322	4 360,00	160,00	1 288,00
Salons	stuks	»	254	125	»	381,00	187,50
Schapenvellen	dozijn	29½	89	6½	88,50	267,00	19,50
Schildpadden.	stuks	»	3	12	»	9,00	36,00
Stoelen.	»	»	12	»	»	10,50	»
Strooihoeden	dozijn	9 949	9 267	6 732	9 949,00	9 267,00	6 732,00
Vee:							
Ezels	stuks	144	76	59	1 440,00	760,00	590,00
Geiten	»	»	19	»	»	38,00	»
Paarden	»	1	»	4	60,00	»	240,00
Runderen	»	2	»	»	80,00	»	»
Schapen	»	149	26	9	447,00	78,00	27,00
Varkens	»	46	30	14	460,00	300,00	140,00
Visch, gezouten	dozijn	327½	839½	403½	655,00	1 679,00	807,00
Vleesch, gezouten (salons).	stuks	58	»	»	87,00	»	»
Wol.	kilogram	2 410	2 530	2 620	723,00	759,00	786,00
Zeegras.	zakken	»	1	»	»	1,00	»
Zout.	vaten	»	»	2 167	»	»	1 300,20
					f 385 552,94	f 561,052,29^5	f 673 212,99

		1888. Hoeveelheid.	1889. Hoeveelheid.	1890. Hoeveelheid.	1888. Waarde.	1889. Waarde.	1890. Waarde.
St. Martin (Ned. ged.)							
Aardappelen	vaten	»	»	36½	»	»	f 73,00
Arrowroot	kilogram	232	444	474	f 196,00	f 68,80^{5}	71,10
Bay-rum	liters	133½	206½	288	66,75	103,25	144,00
Brandhout	M^3	»	36,75	6½	»	183,75	19,50
Houtskolen	vaten	4	53	120	3,20	42,40	60,00
Huiden	kilogram	356	257	529	142,40	102,80	211,60
Katoen	»	»	»	150	»	»	45,00
Kalk	vaten	»	»	46	»	»	57,50
Melasse	liters	360	»	1 180	9,00	»	29,50
Maïs	»	»	180	60	»	9,00	3,00
Oranjeschillen	kilogram	560	900	160	280,00	450,00	80,00
Patates	vaten	»	9	»	»	18,00	»
Phosphorzure kalk	M^3	61	»	»	754,57	»	»
Rum	vaten	18	»	»	9,00	»	»
Suiker, bruine	kilogram	1 700	1 200	100	136,00	96,00	8,00
Schildpadden	stuks	»	3	5	»	9,00	15,00
Tamarinden	vaten	44	35⅔	82	220,00	178,33	410,00
Vee:							
Ezels	stuks	»	28	»	»	»	»
Geiten	»	86	125	175	»	»	»
Paarden	»	13	12	49	»	»	»
Runderen	»	104	98	184	»	»	»
Schapen	»	18	124	210	»	»	»
Varkens	»	24	88	108	»	»	»
Vellen, geiten-, schapen-	dozijn	40	42⅙	34⅙	179,67	197,50	166,83
Zout	vaten	128 287	31 884½	40 502	96 245,25	23 913,37	30 376,50
					f 98 211,84	f 25 372,20^{5}	f 31 770,53
St Eustatius.							
Cassavestijfsel	vaten	1	»	»	f 20,00	»	»
Geitenvellen	dozijn	51½	53	16½	257,50	265,00	81,25
Houtskool	vaten	51½	12	20½	4,40	9,60	16,40
Hout, scheeps-	stuks	»	»	»	62,75	»	»
Huiden	»	287	85½	15	114,80	34,20	6,00
Jams	vaten	4 225	1 319	1 871½	12 032,50	3 297,50	4 678,75
Kalk	»	»	»	30	»	»	45,00
»	H.L.	»	16	41	»	24,00	»
Melasse	liters	»	»	356	110,00	»	35,60
Maïs	H.L.	271	»	»	»	»	123,00
Mest	vaten	»	»	1	»	»	1,00
				Transp.	f 12 601,95	f 3 630,30	f 4 987,00

		1888. Hoeveelheid.	1889. Hoeveelheid.	1890. Hoeveelheid.	1888. Waarde.	1889. Waarde.	1890. Waarde.
				Transp.	f 12 601,95	f 3 630 30	f 4 987.00
Mest	D.L.	»	260	»	»	104.00	»
Patates, zoete	vaten	256½	3 210½	3 254½	5 220,00	6 421,00	6 509,00
Pinda's	»	80½	217	80½	322,00	868,00	322,00
Scheepshout	stuks	»	3	»	»	5,30	19,70
Schildpadden	»	»	»	9	»	9,00	27,00
Suiker, bruine losse	»	»	»	2 100	»	»	315,00
Tamarinden	vaten	2½	4	»	25,00	40,00	»
Tanjers	»	1	»	2	5,00	»	10,00
Tras	»	222	621	904	444,00	1 242,00	1 808,00
Vee:							370,00
Ezels	stuks	35	83	37	350,00	830,00	
Geiten	»	162	176	238	324,00	352,00	470,00
Paarden	»	6	7	1	360,00	420,00	60,00
Runderen	»	43	65	55	1 720,00	1 950,00	1 650,00
Schapen	»	57	52	99	171,00	156,00	297,00
Varkens	»	101	165	154	1 010,00	1 640,00	1 540,00
					f 22 552,95	f 17 677,60	f 18 384,70
Saba.							
Aardappelen, Europeesche	vaten	773	701	»	f 7 730,00	f 7 010,00	»
» zoete	»	1	2	1 140½	2,00	4,00	»
Booten	stuks	1	3	»	100,00	150,00	»
Eschalots	»	»	»	11½	»	»	»
Ezels	»	5	5	»	75,00	75,00	»
Geiten	»	26	47	»	130,00	235,00	»
Kalveren	»	10	12	»	150,00	180,00	»
Paarden	»	»	3	»	»	150,00	»
Runderen	»	45	23	»	1 800,00	930,00	»
Schapen	»	47	68	»	329,00	476,00	»
Sjalotten	vaten	»	15½	?	»	232,50	»
Tanjers	»	1	»	»	5,00	»	»
Uien	»	28	»	1	420,00	»	»
Varkens	stuks	148	137	»	740,00	822,00	»
					f 11 481,00	f 10 254,50	»

[5. 14.]

BIJLAGE L.

STAAT van de op St. Martin (Ned. gedeelte) direct voor consumtie ingevoerde goederen gedurende het jaar 1890, met opgave van de waarde volgens tarief of factuursprijzen.

OMSCHRIJVING DER GOEDEREN.	HOEVEELHEID.	Bedrag.
Aardappelen, Amerikaansche	83 vaten	f 415,00
Idem »	1 mand van ½ H. L.	2,50
Idem zoete	663 vaten	1326,00
Aardewerk	volgens facturen	373,44
Ansjovis	6 potten	9,00
Appelen, versche	4 vaten	30,00
Idem, gedroogde	5 kilogrammen	1,75
Arrowroot	1930 idem	289,50
Azijn	1454 liters	145,40
Bakeljauw	1563,5 kilogrammen	312,70
Beschuit, scheeps	18½ vaten van 20 K.G.	46,25
Idem, crackers	13 » » 20 »	71,50
Idem, »	25 kistjes » 10 »	62,50
Idem, fijne	26 kilogrammen	26,00
Bier	527 liters	158,10
Bitters	3 kisten, volgens factuur	71,50
Bokking	313 kistjes	187,80
Boonen	15,4 hectoliters	192,50
Boter	1203 kilogrammen	1804,50
Brandewijn	64 liters	96,00
Brandhout	4⅓ kubieke meters	13,00
Cacao	114 kilogrammen	91,20
Cassave koeken	1 pak	2,50
Cement	12 vaten, volgens factuur	67,13
Cherry cordial	3 kistjes, » »	22,50
Cigarettes	volgens facturen	59,37
Confituren	» »	41,42
Cornstarch	6 kilogrammen	6,00
Droge goederen	volgens facturen	15 793,39
	Transporteeren	f 21 718,45

OMSCHRIJVING DER GOEDEREN.	HOEVEELHEID.	Bedrag.
	Per transport	f 21 718,45
Damejeanen, leege	98 stuks	29,40
Ezels	1 stuk	»
Garst	170 kilogrammen	63,00
Geiten	3 stuks	»
Glaswerk	volgens facturen	134,03
Hammen	73 kilogrammen	73,00
Haring	44 vaten	440,00
Idem	2 vaatjes	3,00
Harst	2 vaten	20,00
Haver	75 decaliters	37,50
Hoepels, ijzeren	225 kilogrammen	67,50
Hout, hard	26 vierkante meters	26,00
Idem, spruce	590 idem	117,70
Idem, white pine	919 idem	330,84
Idem, pitch pine	560 idem	280,00
Houtskolen	30 vaten	24,00
Idem	310 idem	155,00
Houweelen	12 dozijn	108,00
Huiden, gedroogde	24 kilogrammen	9,60
Huisraad	volgens facturen	1407,90
Jams	8½ vaten	21,25
Jenever	829,4 liters	414,70
Kaas, Edammer	9 dozijn	135,00
Idem, Stolke	40 stuks	120,00
Idem, Amerikaansche, enz.	377 kilogrammen	226,20
Kaarsen, smeer	96 idem	48,00
Idem, stearine	133 idem	106,40
Kar	1 volgens factuur	100,00
Klappertjes	4 kistjes, volgens factuur	17,00
Knoflook	13 ritsen	6,50
Koffie	661,5 kilogrammen	396,90
Kogelblauw	1 kist, volgens factuur	31,95
Limonade	19 manden » »	47,50
Lucifers	4 pakken » »	37,00
Macaroni	185 kilogrammen	111,00
Maïs	184 zakken	552,00
Makreel	½ vat	5,00
Marmer	3 stuks volgens factuur	150,00
Meel, tarwe	137 vaten	1849,50
Idem, »	657 idem	7884,00
Idem, »	27 halve vaten	175,50
Idem, rogge	16 vaten	160,00
Idem, »	277 idem	2493,00
Idem, maïs	16 idem	128,00
	Transporteeren	f 40 326,32

OMSCHRIJVING DER GOEDEREN.	HOEVEELHEID.		Bedrag.
	Per transport	f	40 326,32
Meel, maïs	298 vaten		2235,00
Medicijnen	volgens facturen		445,97
Melasse	45 367 liters		4536,70
Naaimachines	4 stuks, volgens factuur		55,00
Noten, kokos-	4 656 stuks		139.68
Noten, muskaat-	8 kilogrammen		16,00
Oesters	7 dozijn blikken		14,00
Olie, kerosine	5 076 liters		507,60
Idem, lijn	818 idem		327,20
Idem, zoete	91 flesschen		68,25
Oranjeschillen	74 kilogrammen		37,00
Paarden	1 stuk		»
Pik	3 vaten		30,00
Pindas	2 idem		8,00
Pijpen	32 gros		64,00
Reuzel	578 kilogrammen		231,20
Riemen	20 stuks, volgens factuur		65,00
Rolpens	4 vaatjes		16,00
Rozijnen	15 kilogrammen		15,00
Rum	1 876 liters		938,00
Runderen	6 stuks		»
Rijst	2 230 kilogrammen		245,30
Saleratus	3 kistjes, volgens factuur		12,00
Sardijnen	185/4 blikken		46,25
Schapen	17 stuks		»
Scheepskabel	volgens facturen		17,50
Schildpadden	1 stuk		3,00
Schoppen	5 dozijnen		75,00
Shads	2 vaten		14,00
Singels, pine	28 mille		168,00
Idem, cypres	5 150 suks		51,50
Idem, wallaba	11 125 idem		111,25
Sigaren	6 600 idem, volgens factuur		113,40
Slijpsteenen	8 idem, » »		27,90
Smeer	373 kilogrammen		111,90
Spek	25 vaten		1000,00
Spijkers	2 387 kilogrammen		716,10
Steenkolen	3 200 idem		19,20
Stroohoeden	173 dozijnen		173,00
Suiker, witte, losse	120 kilogrammen		48,00
Idem, bruine	17 537 idem		2630,55
Idem, kandy	1 idem		1,00
Tabak, in bladen	166 idem		132,80
Teer	$4^1/_2$ vaten		45,00
	Transporteeren	f	55 838,57

OMSCHRIJVING DER GOEDEREN.	HOEVEELHEID.	Bedrag.
	Per transport	f 55 838,57
Terpentijngeest	50 liters	25,00
Thee	139 kilogrammen	417,00
Touwwerk	194 idem	116,40
Tras	4 vaten	8,00
Uien	1 643 kilogrammen	328,60
Varkens	11 stuks	»
Verflood	2 245 kilogrammen	673,50
Vleesch, gerookt.	12 stuks	36,00
Idem, gezouten	1 000 kilogrammen	200,00
Whiskey	16 liters	26,00
Worst	98 kilogrammen	98,00
Wijn, Madera.	6 flesschen	12,00
Idem, Teneriffe	7 idem	7,00
Idem, roode	16 vaten	960,00
Idem, idem	90 flesschen	45,00
Idem, fijne	27 idem	40,50
Idem, vermouth.	147 idem	11[illegible],25
Idem, Spaansche	¹/₈ pijp, volgens factuur	48,00
Idem, Malaga	²/₈ idem, » »	58,50
IJzer, plat en rond.	2 004 kilogrammen	300,60
Idem, oud.	150 kilogrammen	9,00
Zalm	1¹/₂ tonnetje	15,00
Idem	6 dozijn blikken	36,00
Zeep	1 580 kilogrammen	395,00
Zoolleder	45 idem	67,50
Zout	2 955¹/₂ vaten	»
	Totaal. . .	f 59 871,42

[5. 15.]

BIJLAGE M.

STAAT van goederen en waren uit de verschillende particuliere entrepots op St. Martin (Ned. gedeelte) voor consumtie ingeklaard gedurende het jaar 1890, met opgaaf der waarde naar factuur- of tariefprijzen.

OMSCHRIJVING DER GOEDEREN.	HOEVEELHEID.	Bedrag.
Appelen, versche	2 vaten	f 15,00
Arrowroot	640 kilogrammen	96,00
Azijn	248 liters	24,80
Beschuit, scheeps-	17 vaten van 20 K. G.	42,50
Idem, crackers	1 vat » 20 »	5,50
Idem, idem	51 kistjes » 10 »	127,50
Bier	200 liters	60,00
Bokking	71 kistjes	42,60
Boonen	10,2 hectoliters	127,50
Boter	3 023 kilogrammen	4534,50
Cacao	42,5 idem	34,00
Cement	6 vaten, volgens factuur	19,25
Cherry cordial	9 kistjes, » »	65,50
Droge goederen	volgens facturen	4567,29
Florida-water	23 kistjes	134,00
Garst	60 kilogrammen	24,00
Glaswerk	volgens facturen	36,00
Hammen	411 kilogrammen	411,00
Haring	3 vaten	30,00
Harst	3 idem	30,00
Haver	108 decaliters	54,00
Hout, spruce	591 vierkante meters	117,30
Idem, white pine	6 253 idem	2247,48
Idem, pitch pine	3 723 idem	1861,50
Hooi	4 pakken	10,00
Huisraad	volgens facturen	148,40
	Tranporteeren	f 14 898,62

OMSCHRIJVING DER GOEDEREN.	HOEVEELHEID.	Bedrag.
	Per transport	f 14 898,62[5]
Jenever	1 196,2 liters	598,10
Kaas, Stolksche	10 stuks	30,00
Idem, Amerikaansche, enz.	20 kilogrammen	8,00
Idem, idem.	300 idem	180,00
Kaarsen, smeer	278 idem	139,00
Idem, stearine	96 idem	76,80
Koffie	797 idem	478,20
Kogelblauw	1 kist, volgens factuur	22,50
Koper	12 stuks » »	15,00
Kruit	1 vaatje » »	9,40
Likeuren	10 liters » »	16,50
Lucifers	7 kisten » »	179,75
Macaroni	10 kilogrammen	6,00
Maïs	281½ zakken	844,50
Medicijnen	volgens facturen	321,82
Meel, tarwe	99 vaten	1336,50
Idem, idem	1 637 idem	19644,00
Idem, idem	48 halve vaten	312,00
Idem, rogge	50 vaten	500,00
Idem, idem.	857½ idem	7717,50
Idem, maïs	58 idem	464,00
Idem, idem	631½ idem	4736,25
Melasse	5 200 liters	520,00
Naaimachines	3 stuks, volgens factuur	52,50
Oesters	13 dozijn blikken	26,00
Olie, lijn	118 liters	47,20
Idem, kerosine	13 932 idem	1393,20
Idem, reuzel	137 idem	82,20
Idem, zoete	12 flesschen	9,00
Peper	85 kilogrammen	42,50
Pik	2 vaten	20,00
Pijpen	3 gros	6,00
Reuzel	1 220 kilogrammen	488,00
Riemen	18 stuks, volgens factuur	41,35
Rozijnen	15 kilogrammen	15,00
Rum	1 730 liters	865,00
Rijst	2 520 kilogrammen	277,20
Saleratus	14 kistjes, volgens factuur	58,50
Scheepstakel	volgens factuur	93,70
Schoppen	3⅔ dozijn	55,00
Sigaren	9 600 stuks, volgens factuur	134,60
Singels, pine.	20 mille	120,00
Idem, cypres	34 idem	340,00
Smeer	73,5 kilogrammen	22,05
	Transporteeren	f 57 270,44

OMSCHRIJVING DER GOEDEREN.	HOEVEELHEID.	Bedrag.
	Per transport	f 57 270,44
Spek	70½ vaten	2820,00
Spijkers	2 330 kilogrammen	699,00
Stroo	125 stuks	9,38
Suiker, witte losse	1 000 kilogrammen	300,00
Idem, idem	2 690 idem	1076,00
Idem, bruine	3 600 idem	540,00
Tabak, in bladen	8 050 idem	6440,00
Teer	2 vaten	20,00
Thee	65 kilogrammen	195,00
Touwwerk	920 idem	552,00
Uien	50 kilogrammen	10,00
Verflood in olie	130,5 idem	39,15
Vleesch, gerookt	12 stuks	36,00
Idem, gezouten	2 160 kilogrammen	432,00
Idem, family	40 idem	24,00
Werk	24 pakken	168,00
Wijn, roode	2¾ vaten	165,00
Idem, fijne	12 flesschen	18,00
Idem, vermouth	48 idem	36,00
IJzer, plat en rond	1 020 kilogrammen	159,50
Zalm	10 dozijn blikken	60,00
Zeep	4 680 kilogrammen	1170,00
Zoolleder	241 idem	61,50
	Totaal . . .	f 72 600,97

[5. 16.]
BIJLAGE N.

STAAT aantoonende het getal vaartuigen gedurende het jaar 1890 in

VLAG.	UIT EUROPEESCHE HAVENS.					
	Amsterdam.	Londen.	Liverpool.	Hâvre.	Hamburg.	Malaga.
Nederlandsche	16-50051	»	»	»	»	»
Engelsche	»	4-10253	48-196681	»	»	»
Fransche	»	»	»	»	»	»
Duitsche	»	»	»	6-26580	7-28727	»
Italiaansche	»	»	»	»	»	2- 1251
Noord-Amerikaansche	»	»	»	»	»	»
Dominitiaansche	»	»	»	»	»	»
Venezuëlaansche	»	»	»	»	»	»
	16-50051	4-10253	48-196681	6-26580	7-28727	2- 1251
Totaal in 1890	83 vaartuigen 313543 M³					
» » 1889	70 » 243040 »					
» » 1888	84 » 281098 »					

N.]

de haven van Curaçao binnengevallen

UIT NOORD-AMERIKAANSCHE HAVENS.				Van zee.	TOTAAL.	
New-York en Bangor.	Florida.	Boston en Baltimore.	Staten Poole en Fernandina.		Vaartuigen.	Kubieke meters.
13-42521	»	»	»	16- 496	551	134382
12-10524	»	»	»	1- 96	100	298733
»	»	»	»	»	1	286
3-12237	»	»	»	»	49	208911
»	»	»	»	»	3	1938
23-84337	8-39279	8-40821	5- 5287	»	165	501081
»	»	»	»	»	4	267
»	»	»	»	4- 523	285	23784
51-149619	8-39279	8-40821	5- 5287	21- 1115	1158	1169382
72 vaartuigen 235006 M³.				21-1115 M³	1158	1169382
63 » 144236 »				8- 186 »	1208	942562
58 » 147423 »				7-4692 »	1263	858667

[5. 16.]
BIJLAGE N.

STAAT aantoonende het getal vaartuigen gedurende het jaar 1890 in

VLAG.	UIT EUROPEESCHE HAVENS.					
	Amsterdam.	Londen.	Liverpool.	Hâvre.	Hamburg.	Malaga.
Nederlandsche	16-50051	»	»	»	»	»
Engelsche	»	4-10253	48-196681	»	»	»
Fransche	»	»	»	»	»	»
Duitsche	»	»	»	6-26580	7-28727	»
Italiaansche	»	»	»	»	»	2- 1251
Noord-Amerikaansche	»	»	»	»	»	»
Dominitiaansche	»	»	»	»	»	»
Venezuëlaansche	»	»	»	»	»	»
	16-50051	4-10253	48-196681	6-26580	7-28727	2- 1251
Totaal in 1890	83 vaartuigen 313543 M³					
» » 1889	70 » 243040 »					
» » 1888	84 » 281098 »					

de haven van Curaçao binnengevallen en hunne tonnemaat.

UIT NOORD-AMERIKAANSCHE HAVENS.				UIT HAVENS VAN ZUID-AMERIKAANSCHE STATEN.						UIT DE ANTILLEN.								TOTAAL.	
				VENEZUELAANSCHE.						NEDERLANDSCHE.									
New-York en Bangor.	Florida.	Boston en Baltimore.	Staten Poole en Fernandina.	La Guayra en Puerto Cabello.	Maracaibo en Vela de Coro.	Cumana en Barcelona.	Indiaansche kust.	Vereenigde Staten van Columbia.	Haïti en St. Domingo.	St. Martin (Ned. ged.), St. Eustatius en Saba.	Bonaire.	Aruba.	Engelsche.	Fransche.	Spaansche.	Deensche.	Van zee.	Vaartuigen.	Kubieke meters.
13-42521	»	»	»	6- 6140	10- 1624	»	»	16- 1695	37-13392	12- 2523	289-10355	127-4100	2- 273	1- 221	5- 940	1- 51	16- 496	551	134382
12-10524	»	»	»	13- 46567	6- 4811	»	»	7-24861	»	»	»	»	6- 3847	2- 291	»	1- 802	1- 96	100	298733
»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	1- 286	»	»	»	1	286
3-12237	»	»	»	14- 59111	»	»	»	19-82256	»	»	»	»	»	»	»	»	»	49	208911
»	»	»	»	1- 687	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	3	1938
23-84337	8-39279	8-40821	5- 5287	33-160275	»	»	»	»	»	»	1- 1051	»	»	»	»	»	»	165	501081
»	»	»	»	»	87-170031	»	»	»	4- 267	»	»	»	»	»	»	»	»	4	267
»	»	»	»	87- 5459	111- 11442	39- 4700	»	»	2- 350	»	39- 1276	3- 34	»	»	»	»	4- 523	285	23784
51-149619	8-39279	8-40821	5- 5287	154-278239	214-187908	39- 4700	»	42-108812	43-14009	12- 2523	329-12682	130-4134	8- 4120	4- 798	5- 940	2- 853	21- 1115	1158	1169382
72 vaartuigen 235006 M³.				407 vaartuigen 470847 M³.				85 vaart. 122821 M³.		471 vaartuigen 19 339 M³.			19 vaartuigen 6711 M³.				21-1115 M³	1158	1169382
63 » 144236 »				455 » 406829 »				111 » 123485 »		485 » 18122 »			16 » 6664 »				8- 186 »	1208	942562
58 » 147423 »				445 » 317372 »				84 » 86562 »		570 » 18272 »			15 » 3248 »				7-4692 »	1263	858667

BIJLAGEN

BEHOORENDE BIJ HET

VERSLAG BETREFFENDE CURAÇAO VAN 1891.

Lit. A. Statistiek van de bevolking, de geboorten, de sterfgevallen en de huwelijken in de kolonie Curaçao over de laatste zes jaren.

» B. Verslag van het geneeskundig toezicht over 1890.

» C. Jaarverslag van de schoolcommissie.

» D. Postverkeer van Curaçao in 1890.

» E[1] en [2]. Koloniale huishoudelijke begrooting van Curaçao voor het dienstjaar 1892, met aanwijzing van de geraamde inkomsten en uitgaven van elk eiland, en toelichting van de verschillen met de begrooting van 1891.

» F. Staat aangaande de opbrengst van de koloniale middelen over de dienstjaren 1888—1890, voor zoover die bekend waren bij de aanbieding aan den kolonialen raad van de ontwerpen der koloniale huishoudelijke begrootingen voor de dienstjaren 1890—1892.

» G. Overzicht van de opbrengsten en den veestapel op de plantages en gronden in de buitendistricten van Curaçao over 1890.

Lit. H. Staat van den veestapel in de kolonie Curaçao over de laatste zes jaren.

» I. Staat van den invoer op Curaçao in 1888, 1889 en 1890.

» J. Staat van den doorvoer op Curaçao in 1888, 1889 en 1890.

» K. Uitvoer van de kolonie Curaçao in 1888, 1889 en 1890.

» L. Staat van de op St. Martin (Ned. ged.) in 1890 direct voor consumtie ingeklaarde goederen, met opgaaf van de waarde naar tarief of factuursprijzen.

» M. Staat van de goederen in 1890 op St. Martin (Ned. ged.) uit de verschillende particuliere entrepots ingeklaard voor de consumtie, met opgaaf van de waarde naar factuur of tariefsprijzen.

» N. Staat aantoonende het getal vaartuigen gedurende het jaar 1890 in de haven van Curaçao binnengevallen en hunne tonnemaat.